

A

Capital quadrada romana

A

Uncial

a

Minúscula carolica

A a

Gòtica textura

A a

Romana antiga humanística

A a

Cursiva humanística

A a

Romana transicional del barroc

A a

Romana moderna neoclàssica

A a

Egípcia

A a

Pal sec

Aa

Aalto, Alvar (Kuortane 1898 — Hèlsinki 1976) Arquitecte finlandès. Pretengué independitzar-se dels dogmes del funcio­nalisme i, sense teoritzar, aportà modèstia (pavelló de Finlàndia a l’exposició de París, 1936), tecnologia (biblioteca de Viipurí, 1927-35), atenció a l’home (sanatori de Paimio, Turku i Pori, 1932) i als detalls. La seva arquitectura *blanca* durà fins al 1939. En el període *roig* (ús del maó), treballà en la reconstrucció del país, en obres com l’edifici per a dormitori al MIT de Cambridge, EUA (1949) i el centre de cul­tura d’Hèlsinki (1955-58). L’any 1953 inicià un segon període *blanc*, representat per la seva casa de camp a Muuratsalo i per la Maison Carrée, prop de París (1956-58). Són famosos els seus mobles, llums i objectes de decoració.

Abadal i Calderó, Ramon d’ (Vic 1862 — Rupià 1945) Polític i advocat. Membre directiu de la Lliga Regionalista des de la seva fundació (1901), fou president de l’Ateneu Barcelonès (1902) i de l’Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Catalunya, i regidor de Barcelona (1903 i 1911). Fou elegit senador per Barcelona (1907-18). El 1917, a Barcelona, presidí l’Assemblea de Parlamentaris i el mateix any ingressà a la comissió d’acció política de la Lliga Regionalista, que presidí des de llavors fins al 1936. El 1924 fou elegit degà del Col·legi d’Advocats de Barcelona, però el 1926 el govern de Primo de Rivera el destituí, l’empresonà i el confinà a Alcalà de Xivert. Fou diputat a les corts de la República i al Parlament de Catalunya, i en ambdós llocs presidí la minoria de la Lliga.

Abadal i de Vinyals, Ramon d’ (Vic 1888 — Barcelona 1970) Historiador i polític. Alternà els estudis de dret amb activitats polítiques: afiliat a la Lliga Regionalista, fou diputat provincial per Vic (1917 i 1921). Fou promotor d’Acció Catalana, de la qual se separà a l’adveni­ment de la República i retornà a la Lliga. Dirigí “La Veu de Catalunya” i fundà “L’Instant”. Destacà per les seves obres històriques centrades en el període comtal català i els seus antecedents. A part els treballs primerencs d’història del dret (el 1913 edità amb Ferran Valls i Taberner els *Usatges*) i la tesi sobre *Les Partides a Cata­lunya* (1914), de la seva extensa producció cal esmentar l’obra *Catalunya carolíngia*, de la qual publicà *Els diplomes carolingis a Catalunya* (1926-52) i *Els comtats de Pallars i Ribagorça* (1955) i deixà en curs de publicació avançada *El domini carolingi a Catalunya* (1971).

abbàsides *HIST* Dinastia àrab de califes instal·lada a Bagdad. El primer califa fou Abū-l-‘Abbās al-Saffāh, descendent suposat d’al-‘Abbās ibn ‘Abd al-Muṭṭalib ibn Hāšim, oncle de Mahoma. De primer s’instal·laren a Kūfa; però en ésser funda­da Bagdad el 762, hi traslladaren la capi­tal. Entre altres coses, retornaren a la Meca i a Medina llur importància com a

centres religiosos. Els dominis dels abbàsides es mantingueren a l’Orient, però no a l’Occident, on, independitzats Al-Ànda­lus (756) i una gran part del nord d’Àfrica (787), només retingueren Ifríqiya (actual­ment Tunísia i part d’Algèria). La dinastia obtingué la màxima esplendor durant el califat de Hārūn al-Rašīd, al trencant dels ss VIII i IX. La decadència, però, fou ràpi­da. Els mongols, dirigits per Hūlāgū, nèt de Genguis Khan, destronaren i feren matar el darrer califa abbàsida de Bagdad, al-Musta‘šim, el 1258. Alguns mem­bres de la família s’establiren a Egipte, on continuaren una dinastia nominal fins al 1517.

abbevil-lià *PREHIST* Cultura prehistòrica del paleolític inferior que pren el nom de la ciutat francesa d’Abbeville. Pot ésser datat pels volts de fa mig milió d’anys. La indústria abbevil·liana és la més antiga coneguda fins ara a Europa, i es caracteritza per un tipus de bifaç tallat per percusió sobre una pedra que servia d’enclusa. A força de mil·lennis aquest instrument s’anà afinant fins a arribar al bifaç acheu­lià, molt més ben treballat.

‘Abd al-Rahman I de Còrdova (? 731 — Còrdova 788) Primer emir indepen­dent d’***Al-Andalus***. Fill de Mu’āwiya ibn Hišām i considerat únic supervivent de la matança que Abū-l-‘Abbās féu dels omeies de Damasc. Derrotà Yūsuf al-Fihrī prop de Còrdova (756) i es proclamà emir inde­pendent (773). Hagué de fer cara a una situació inestable a l’interior i a l’exterior. Inicià (786) la construcció de la mesquita de Còrdova.

‘Abd al-Rahman III de Còrdova *dit al-Nāšir* (? 891 — Còrdova 961) Califa de Còrdova. Nèt i successor (912) de l’emir ‘Abd Allāh, portà Al-Andalus a la seva màxima puixança. Successivament, posà fi a la rebel·lió de l’aristocràcia andalusina (928), a l’autonomia del principat de Sevil·la i del territori de Badajoz (930) i a la revolta de Toledo (933). La victòria de Valdejunqueras (920) sobre Ordoni II i el saqueig de Pamplona, malgrat el fracàs de Simancas (929) davant Ramir II de Lleó, el portaren a una hegemonia peninsular indiscutida. El 929 es proclamà califa, amb la qual cosa es desprengué dels darrers lligams amb Bagdad. Còrdova esdevingué en aquest regnat la primera ciutat d’Europa.

Abd el-Krim, Mohamed ibn [àr: *Muhammad ibn ‘Abd al-Karīm*] (Ajdīr, Rif 1882 — el Caire 1963) Caïd de la cabila dels Beni Uryagel. Cadi de Melilla al ser­vei del govern espanyol, després dels fets d’Annual, es convertí en el cap de la insurrecció del Marroc (1921). El 1925 atacà el territori francès; els governs d’Espanya i França respongueren amb el desembarcament d’Àlhucemas. Resistí encara fins a l’any següent, en què es lliu­rà als francesos i fou deportat a l’illa de la Reunió fins al 1947.

a

abdomen *ANAT ANIM* Part del cos posterior al tòrax que tenen alguns animals de simetria bilateral. En general conté l'aparell reproductor, l'excretor i una gran part del digestiu. En els insectes i els aràcnids és clarament diferenciat del tòrax i desproveït de potes, i s'hi obren els orificis respiratoris. En els mamífers és situat entre la pelvis i el tòrax, i separat d'aquest darrer pel diafragma.

Abdülhamit II [àr: *ʿAbd al-Ḥamīd*] (Istanbul 1842 — Manisa 1918) Soldà otomà (1876-1909). Pujà al poder després de la caiguda del seu germà Murat V, gràcies als Joves Turcs, els quals aconseguiren que promulgués una constitució liberal (1876). Reprimí salvatgement la insurrecció dels Balcàns i provocà la intervenció de Rússia, que el 1877 declarà la guerra a Turquia, i, després de derrotar-la, l'obligà a acceptar el tractat de Santo Stefano, com també la desmembració de l'imperi pel congrés de Berlín (1878).El 1909 fou destronat pels Joves Turcs i succeït per Mehmet V.

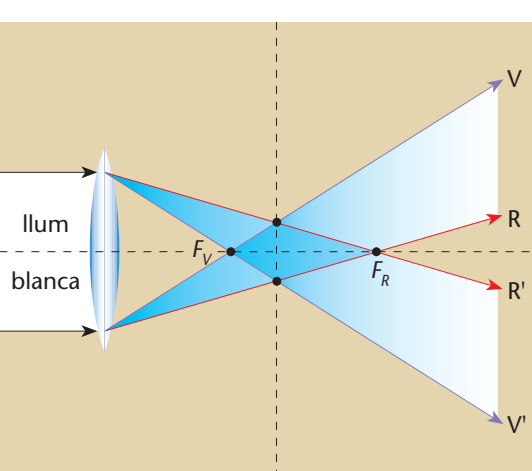
abella *[Apis mellifica*, família dels àpids] *ENTOM* Insecte de l'ordre dels himenòpters, de color negrós, amb el cos recobert d'una pilositat generalment groga, proveït de dos parells d'ales i d'un aparell bucal especialment estructurat per a poder mastegar i llepar. Al final de l'abdomen, les femelles tenen un fibló amb el qual es defensen de llurs enemics; en picar, el fibló es desprèn, i l'abella mor. Com altres himenòpters (formigues, vespes) s'organitzen socialment. Cada comunitat (10 000-60 000 individus) viu en un habitatcle anomenat rusc, dins el qual les abelles fabriquen les bresques amb la cera que segreguen llurs anells abdominals. Cal distingir tres tipus o castes diferents: la *reina*, única femella fèrtil de la colònia, és l'encarregada fonamentalment de la reproducció; les *obreres*, o femelles estèrils, estan encarregades de gairebé totes les tasques de la colònia; i els *abellots* són els mascles fèrtils, presents al rusc solament a la primavera, i un d'ells fecunda la reina durant el vol nupcial. Les abelles s'alimenten del nèctar de les flors i del pol·len, amb el qual formen la mel, que serveix per a nodrir les larves. Segons el tipus d'alimentació administrada neixen reines o obreres. Les larves destinades a ésser reines són alimentades amb una substància especial, rica en proteïnes, anomenada *gelea reial*.

aberració 1 *ÒPT* En un sistema òptic, discrepància entre la imatge real i la pre dita per les fórmules simplifi cades habituals. L'**aberració cromàtica** és una aberració dels sistemes diòptrics (lents) que dóna una coloració o irisació a les vores de la imatge. La distància focal d'una lent depèn de l'índex de refracció i aquest de la longitud d'ona de la llum incident; si aquesta llum no és monocromàtica, la lent forma un cert nombre d'imatges de diversos colors. Combinant lents con vexes i còncaves de materials diferents, hom fa sistemes de lents d'aberració cromàtica nul·la per a dos dels colors de l'espectre i molt petita per a tots els altres (lent acromàtica).
2 aberració cromosòmica *GEN* Anomalia en el nombre o en l'estructura normals dels **cromosomes**. Afecta 1 de cada 150 nounats vius. Tanmateix el 90 per cent dels fetus portadors d'aberracions cromosòmiques greus es perden espontàniament. D'entre les anomalies numèriques cal destacar les trisomies autosòmiques (síndrome de Down o mongolisme, síndrome de Patau i síndrome d'Edwards), les trisomies gonosòmiques (síndrome de Klinefelter, trisomia XXX i trisomia XYY) i la monosomia gonosòmica XO o síndrome de Turner; les monosomies autosòmiques són inviables.
3 aberració de la llum *ASTR* Fenomen pel qual la direcció aparent en què veiem un astre és diferent de la direcció real, la qual es determina unint imaginàriament l'astre i la Terra en l' instant d'observació. És produït pel fet que la Terra es mou amb una velocitat que no és negligible respecte al valor *finít* de la velocitat de la llum. Els diferents moviments d'un observador solidari a la Terra determinen les diferents aberracions. Així, el moviment de rotació al voltant de l'eix terrestre determina l'*aberració diürna*. La més important és, però, l'*aberració anual*, deguda al moviment de translació de la Terra al voltant del Sol.

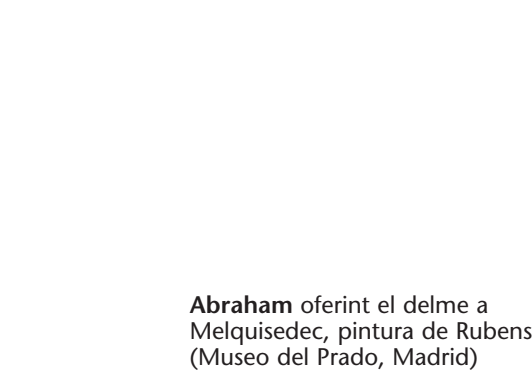
Abidjan Capital del departament d'Abidjan, a la Costa d'Ivori (1 850 000 h

abella (Apis mellifica)

aberració cromàtica (F_v, focus del color violet; F_R, focus color roig; V i V',raigs violats; R i R', raigs roigs)

Abraham oferint el delme a Melquisedec, pintura de Rubens (Museo del Prado, Madrid)

[est 1994]). Emplaçada en una península de l'albufera d'Èbrié, l'obertura del canal de Vridi el 1950 convertí la ciutat en port d'aigua profunda, el hinterland del qual s'estén fins al Níger. Centre industrial, administratiu i comercial. Universitat. Aeroport Internacional. Abidjan fou la capital de la colònia francesa de Costa d'Ivori (1934) i de l'estat fins el 1983.

Abkhàzia República autònoma dins la República de **Geòrgia**, a l'angle NW de la depressió del Rioni, entre el Caucas i la mar Negra (8 600 km²; 533 800 h [1991]). La capital és Sukhumi. Presenta tres regions fisiogràfiques: la marina, les serres, i la zona axial paleozoica del Caucas, que assoleix els 3 000-4 000 m. El clima és mediterrani plujós de tendència subtropical. Destaquen l'agricultura i la mineria d'hulla. Una sisena part de la població és ètnicament abkhaz; la resta és formada de georgians, armenis i russos. Abkhàzia apareix amb aquest nom al s VIII, al territori de l'antiga Còlquida. Onades de pobles forasters s'havien succeït i se succeïren en aquest racó del Caucas: colònies de grecs jonis sotmeses a Mitridates del Pont, als romans, a l'imperi bizantí, als sassànides, als àrabs, als mongols. En 1806-10, els russos desplaçaren els dominadors turcs. El 1921 fou constituïda en república soviètica, que esdevingué després (1931) república autònoma dins Geòrgia. L'any 1992 el parlament proclamà la sobirania de la república i hom inicià un conflicte armat contra Geòrgia.

abolicionisme *HIST* Doctrina que propugnava l'abolició de l'esclavitud. A la fi del s XVIII, els britànics iniciaren campanyes abolicionistes, però no fou fins el tractat de Viena (1815) que se suprimia l'esclavitud. Els plantadors del sud dels EUA, però, s'enfrontaren a la política abolicionista del nord, la qual cosa menà a la guerra de Secessió (1861-65). A Espanya, l'abolicionisme fou defensat pels sectors més democràtes, els quals el 1865 fundaren la *Sociedad Abolicionista*. Durant la Primera República hom abolí l'esclavitud a Puerto Rico (1873). A Cuba, l'abolició hagué d'assolir-se gradualment (des del 1880), a causa dels interessos econòmics que hi estaven involucrats. Durant les guerres d'independència, els negres lluitaren a favor dels insurrectes cubans arran de la supressió de l'esclavitud continguda en el programa d'aquests.

Abraham *[hebr. ʿAbrahām]* Patriarca, tingut pels hebreus com a progenitor a través del seu fill Isaac, i també pels àrabs a través de l'altre fill Ismael. Segons el *Gènesi*, fou del clan de Terha i visqué a la regió d'Ur de Caldea. Monoteïsta dins un medi politeïsta, fou cridat per Déu, que l'invità a traslladar-se a Canaan. Obligat per un període de fam, emigrà a Egipte. Retornà a Canaan i salvà el seu nebot Lot, presoner de Kedor-Laómer, rei d'Elam. Tot i que havia tingut un fill, Ismael, d'una esclava

anomenada Agar, Jahvè li assegurà que tindria un fill de Sara, vella i estèril i que d'aquest fill, Isaac, en sortiria una nombrosa descendència. Restà així constituïda l'Aliança entre Déu i el seu poble i instituïda la circumcisió, que en fou el senyal. Per provar novament Abraham, Déu li donà l'ordre de sacrificar el seu fill Isaac, però, quan Abraham es disposava a immolar-lo, li manà de substituir-lo per un xai, i l'Aliança fou renovada. Festa: 9 d'octubre.

abrasiu *TECNOL* Material dur capaç de produir abrasió. Els abrasius són utilitzats per a arrencar matèria, és a dir, per a desbastar, raspar, raure, brunyir o polir, a fi de modificar la grandària, la forma, la lli-sor o l'acabat superficial d'un objecte. Són emprats sigui en forma de pólvores soltes i de pastes, sigui en forma d'agregats, on els grans de l'abrasiu pròpiament dit són units per un aglutinant. Entre els abrasius naturals més corrents hi ha els de natura silícia (sílice, quars, sorra, trípol, gres), la pedra tosca, l'esmeril, el granat i el diamant. Els principals abrasius artificials són el vidre en pols, el corindó artificial, el colcòtar, el carbur de silici (carborúndum), el carbur de bor i el nitrur de bor, més dur que el diamant.

absolutisme *POLÍT* Sistema polític en què el governant o la institució que exerceix les funcions de govern no té limitacions de tipus jurídic. La forma més usual de l'absolutisme ha estat la monàrquica (ss XVII i XVIII). Bé que no té un cos unificat de doctrina, Hobbes n'ha estat el pensador més destacat. La seva concepció es basa en un individualisme laic i utilitari i en un pessimisme sobre la condició humana, que exigeix la submissió a un ordre polític. Bossuet fonamentà un altre corrent important en la tradició i en la providència, el qual, amb l'accessió del liberalisme, originà el tradicionalisme modern (Joseph de Maistre, Louis de Bonald).

absorciometria *QUÍM ANAL* Mesurament de l'absorció de l'energia radiant per la matèria. La radiació emesa per un focus es fa passar alternativament a través d'un gruix donat de la mostra de matèria (per exemple, una solució) i del mateix gruix d'una substància suposada no absorbent (per exemple, el dissolvent d'aquella solució) i les intensitats de la radiació emergent en ambdós casos són mesurades per un detector adequat. L'absorciometria és una tècnica d'anàlisi química quantitativa important, que hom realitza amb aparells anomenats *colorímetres* o *absorciòmetres*, o *espectrofotòmetres* quan es treballa amb radiació monocromàtica. Hom pot fer servir radiació de diverses zones de l'espectre, essent la infraroja, la visible, la ultraviolada i els raigs X les d'ús més generalitzat.

abstracte, art *ART* Per contraposició amb l'anomenat *figuratiu*, és aquell art que no parteix de la representació de la realitat visual ni hi arriba. Es desenvolupà durant el s XX i nasqué d'una manera sincrònica en diferents focus europeus. Si bé hi ha gran profusió d'exemples precoços (ex: els mosaics de Gaudí des del 1889; les pintures del lituà Ciurlionis, 1904; i els dibuixos de la txeca Schaeffner, 1905), hom considera que l'art abstracte és definit amb claredat després del 1910, a partir de l'experiència de Kandinskij. Des d'aleshores, l'abstracció ha passat per una sèrie de grups, escoles i teories diferents: lucisme, suprematisme, constructivisme, neoplasticisme, orfisme, informalisme, gestaltisme, *op art*, art cinètic, etc. A Alemanya, Kandinskij, d'origen rus, estengué l'abstracció sobre el suís P.Klee i l'hongarès L.Moholy-Nagy, mentre que el Bauhaus esdevenia el principal centre difusor de l'art abstracte. A França, els pintors cubistes R.Delaunay, el txec F.Kupka i E.Picabia passaven del cubisme a l'orfisme vers el 1913 i simultàniament el pintor ucraïnès K.S.Malevič desenvolupava el suprematisme. A Rússia destaquen M.Larionov, creador (1911) del lucisme (*rayonnisme*), l'ucraïnès K.S.Malevič, creador del suprematisme (1915), V.Tatlin, iniciador del constructivisme (1914) i A.Rodčenko, inscrit en el no-objectivisme. Als Països Baixos cal destacar la figura de P.Mondrian, considerat pare del neoplasticisme (1912) i ànima del moviment De Stijl. La pintura europea de la postguerra estigué dominada pels pintors abstractes. Entre d'altres: W.Baumeister, E.W.Nay, H.Trier i Th.Werner. Cal esmentar el moviment Action Painting,

desenvolupat als Estats Units d'Amèrica, i el *tachisme*. Als Països Catalans cal destacar l'activitat del grup Dau al Set (1948) i, com a artistes rellevants, A.Tàpies, J.Guinovart i A.Ràfols i Casamada.

Abu Simbel [àr: *Abū Sunbul*] Jaciment arqueològic d'època faraònica situat a la riba occidental del Nil i a uns 60 km al NW de l'uadi Halfā (frontera entre Egipte i Sudan). Consta de dos espesus del regnat de Ramsès II: el gran, consagrat als déus Amon i Ra-Harakté, i el petit, dedicat a la deessa Hathor. Amb la intervenció de la UNESCO, ambdós foren traslladats i reconstruits (1963-72) 64 m més amunt, per tal de salvar-los de les aigües del Nil, en ascensió a causa de la nova resclosa d'Aswān.

acàcia *BOT* Gènere d'arbres i arbusts de la família de les mimosàcies, de fulles generalment compostes, flors agrupades en glomèruls, i fruits en llegum; moltes espècies tenen espines. Difoses per les terres calentes de tot el món, són especialment abundants a la sabana d'Àfrica i d'Austràlia, i a moltes illes polinèsiques. Algunes espècies donen les diverses varietats de goma aràbiga i d'altres són riques en tanins. La fusta d'algunes espècies d'acàcia és apreciada en ebenisteria i en carrosseria, com l'**acàcia de fusta negra** i l'*A.catechu*, que dóna el caixú. Moltes espècies són cultivades en jardineria, com l'**acàcia de flor groga** (tipuana), l'**acàcia del Japó** (sòfora) i l'**acàcia de Rússia** (caragana).

acadèmia *1 INST CULT* Societat literària, artística o científica, generalment fundada i reglamentada per l'autoritat pública, constituïda per a l'avançament de les lletres, de les arts o de les ciències. Al Renaixement, especialment d'Itàlia, inspirant-se en l'il·lustre nom de l'Acadèmia de Plató i en la idea que hom se'n feia a través dels *Diàlegs*, sorgiren les primeres acadèmies modernes de caràcter filosòfic, com l'Acadèmia Platonica, de Florència, arqueològic i filològic, com l'Academia Romana (dita també *Pomponiana*), l'Academia Alfonsina (dita després Academina Pontaniana), de Nàpols, i l'Academia Aldina, de Venècia. El s XVII veié el naixement o l'afermament d'algunes de les acadèmies de més transcendència cultural, la majoria subsistents, com l'Accademia della Crusca, de Florència (1582), la Fruchtbringende Gesellschaft, de Weimar (1617), i l'Académie Française, de París (1635), i sobretot les primeres dedicades a les ciències, com l'Accademia Nazionale dei Lincei, de Roma (1603), l'Academia Naturae Curiosorum, de Schweinfurt (1652), l'Accademia del Cimento, de Florència (1657), i la Royal Society, de Londres (1662). Al s XVIII continuà l'expansió del moviment acadèmic, que en general seguí el model francès, com en el cas de la Real Academia Española, de Madrid (1714). Als Països Catalans cal esmentar la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (Barcelona, 1850), l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles (València, 1753), la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1729), la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (1764), l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears (1878), l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Catalunya (1777) i la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona (1754). Les acadèmies, després d'haver complert una funció important en el desenvolupament de les ciències, han estat substituïdes per altres institucions científiques més adequades al ritme de creixement i als mètodes del coneixement científic modern i han subsistit com a cossos honorífics la pertinença als quals corona tota una carrera científica.
2 *ENSENY* Institució, especialment de caràcter privat, dedicada a l'ensenyament de nivell mitjà de caràcter tècnic i pràctic, sense conferir títols oficials. Arran de la publicació del *Tractate of Education*, de Milton (1644), els puritans anglesos fundaren institucions d'ensenyament mitjà anomenades *acadèmies* de tipus més popular que les *grammar schools* anglicanes (amb les que acabarien per refondre's). Aquestes institucions passaren a Nova Anglaterra i als EUA. Paral·lelament es desenvoluparen institucions similars a Europa i a la resta del món. De caràcter privat, públic o semipúblic, ofereixen un ensenyament variat que comprèn matèries principalment comercials i de cultura general a nivell popular (comptabilitat, idiomes, taquigrafia, mecanografia, dibuix, etc).
3 **acadèmia d'art** *ART* Societat constituïda per a

accent <i>Regles d'accentuació gràfica en català</i>	
	
<div>Quan s'han d'accentuar gràficament, duen accent greu (`) les vocals <i>a</i>, <i>e</i> oberta i <i>o</i> oberta; duen accent agut (´) les vocals <i>e</i> tancada, <i>o</i> tancada, <i>i</i> i <i>u</i>.</div>	
monosíl·labs	No se solen accentuar.
mots aguts acabats en vocal, vocal més s, en, in (posat que la <i>i</i> i la <i>u</i> no formin part d'un diftong decreixent): <i>sofà</i> , <i>café</i> , <i>puré</i> , <i>camí</i> , <i>ressò</i> , <i>cançó</i> , <i>oportú</i> , <i>matalàs</i> , <i>espès</i> , <i>progrés</i> , <i>dormís</i> , <i>arròs</i> , <i>seriós</i> , <i>abús</i> , <i>aprèn</i> , <i>entén</i> , <i>esplín</i> .	
mots plans	S'accentuen els mots plans no acabats en cap de les terminacions abans esmentades: <i>àcid</i> , <i>pròleg</i> , <i>telèfon</i> , <i>exàmens</i> .
accent diacrític	Alguns mots monosíl.labs i alguns de bisíl·labs duen un accent diacrític o distintiu, per distingir-los d'altres mots iguals amb els quals es podrien confondre, com, per exemple: <i>bé</i> , <i>béns</i> (oposat a mal), <i>Déu</i> , <i>déu</i> , <i>déus</i> (deïtat), <i>dóna</i> , <i>dónes</i> (verb donar), <i>és</i> (verb ésser), <i>fèu</i> (va fer), <i>fóra</i> (verb ésser), <i>més</i> (quantitatiu), <i>món</i> (univers), <i>nét</i> , <i>néts</i> , <i>néta</i> , <i>nètes</i> , <i>besné</i> t, <i>renét</i> (graus de parentiu), <i>ós</i> , <i>óssos</i> , <i>óssa</i> , <i>ósses</i> (animal), <i>sé</i> (verb saber), <i>sí</i> (afirmació), <i>sóc</i> , <i>són</i> (verb ésser), <i>té</i> (verb venir), <i>ús</i> (habitud), <i>véns</i> , <i>vénen</i> (verb venir), <i>vés</i> (verb anar), <i>vós</i> (tractament), <i>mà</i> (part del cos), <i>mòlt</i> , <i>mòlta</i> (verb moldre), <i>què</i> (relatiu amb preposició i interrogatiu), <i>sèu</i> , <i>sèus</i> (greix), <i>sòl</i> , <i>sòls</i> , <i>subsòl</i> (terreny).
mots composts	Els mots composts units amb guionet conserven els dos accents: ciència-ficció, físico-químic.

acàcia (A. senegal), a Kenya

l'estudi i la difusió de les arts. La idea directriu de l'activitat d'aquestes institucions fou útil per aixecar el nivell mitjà de la pràctica artística. La més antiga fou l'Accademia del Disegno, de Florència (1563). A França, destacà l'Académie Royale de Peinture et de Sculpture (1648). El seu exemple suscità la creació de nombroses institucions semblants per tot Europa. A Madrid es creà, el 1744, l'Academia de las Nobles Artes de San Fernando (després Academia de Bellas Artes de San Fernando) i a València, el 1752, l'Acadèmia de Santa Bàrbara, origen de l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles (1768).

Acaia *Nomós* del Peloponès, Grècia (3 271 km²; 297 318 h [1991]). La capital és Patres. L'antiga regió d'Acaia no tingué un paper destacat fins el 280 aC, en què fou creada la Lliga Aquea, la qual fou dissolta pels romans el 146 aC. A partir de la conquesta romana, el nom d'Acaia serví per a designar tot Grècia. D'ençà de les croades dels ss XII i XIII es constituí en principat de l'Imperi Llatí d'Orient, anomenat també Morea (1205-10) i que arribà a comprendre tot el Peloponès. El 1267, Carles I d'Anjou, rei de Sicília, n'esdevingué sobirà. Jaume III de Mallorca arribà a ser proclamat príncep d'Acaia el 1334, però la batalla de Llucmajor amb Pere III de Catalunya-Aragó ensorrà l'incipient imperi. El darrer príncep angeví d'Acaia fou Jaume dels Baus, emperador llatí nominal d'Orient.

Accad, dinastia d' Dinastia semítica de Mesopotàmia (2371-2191 aC) originada al país d'Accad i que tingué la ciutat d'Accad com a capital. Fundada per Sargon, consta d'onze reis, els quatre següents també importants: Rimush, Manishtusu, Naram-Sin i Shar-kali-sharri. Finí amb la derrota del darrer a mans dels guti, bé que continuà amb sis reis més sense rellevància. En política exterior, els accadis foren militaristes i expansionistes, per tal com els seus dominis s'estenien des d'Anatòlia fins a l'oest de l'Iran i des de l'Alta Mesopotàmia fins al golf Pèrsic.

acceleració [o *acceleració d'un punt*] *fís* Variació de la velocitat del punt respecte al temps. En el seu sentit més general és el vector **a** = *dv*/*dt*, on v és el vector velocitat del punt. La unitat d'acceleració és el m/s². *L'acceleració tangencial* és deguda al canvi de valor de la velocitat, mentre que *l'acceleració normal* és deguda al canvi de la direcció de la velocitat. En el cas d'un moviment rectilini, hi ha *acceleració lineal*.

accelerador de partícules *fís NUC* Complex de dispositius dissenyat per a accelerar partícules materials, amb les quals hom provoca col·lisions violentes. Bàsicament, l'*objecte* d'un accelerador és fornir feixos intensos de partícules amb elevada energia cinètica, provocar col·lisions entre elles i estudiar els residus d'aquests xocs. El resultat d'una col·lisió pot ser la disgregació de les partícules en components més elementals o, d'acord amb la relativitat especial, l'alliberament d'una energia que es transformi directament en matèria. Cal distingir entre els *acceleradors de fitó fix*, en què una partícula projectil incideix sobre un *fitó* de matèria estacionari, i els anells de col·lisió (o emmagatzematge), en què xoquen dos feixos de trajectòries oposades. Hi ha tres classes principals d'acceleradors de fitó fix: els generadors d'alt voltatge, els lineals i els circulars (com el ciclotró, el sincrociclotró i el sincrotó).

accent *1 FON* Major intensitat, elevació de la veu o augment de durada amb què és pronunciada una síl·laba o un fragment d'una síl·laba anomenat mora (d'un mot o grup de mots) i que li dóna prominença sobre les síl·labes o mores adjacents. En català, l'accent és un fet formal aplicat a un mot (*romaní*, *dinar*) o a un grup de mots (*a la casa*, *portar-me-la*) que marca el contrast entre una síl·laba anomenada *síl·laba accentuada* o *tònica* i l'altra o altres, anomenades *síl·labes inaccentuades* o *àtones*.
2 *GRAM* Signe escrit sobre una lletra vocal per a indicar que la vocal és accentuada, per a precisar-ne el timbre, o per a distingir un mot d'un altre de significat diferent. És anomenat també **accent gràfic**.
3 **accent agut** *GRAM* Accent gràfic consistent en un traç situat damunt una vocal inclinat de dreta a esquerra (´). En català modern és aplicat a les vocals tancades é,ó,í,ú, seguint la pronúncia de la ciutat de Barcelona.

4 **accent circumflex** *GRAM* Accent gràfic consistent en un traç angular situat damunt una vocal amb el vèrtex dirigit cap amunt (^).
5 **accent greu** *GRAM* Accent gràfic consistent en un traç damunt una vocal inclinat d'esquerra a dreta (˘). En català modern és aplicat a les vocals obertes à, è, ò, seguint la pronúncia de la ciutat de Barcelona.

Acció Catalana Moviment polític catalanista, creat arran de la Conferència Nacional Catalana, que agrupava elements de la Joventut Nacionalista de la Lliga Regionalista, antics membres de la Unió Federal Nacionalista Republicana i joves intel·lectuals independents.. Disconforme amb l'actuació la Lliga, qualificada de poc nacionalista pel nou partit, el primer comitè central fou: Jaume Bofill i Mates, president, Lluís Nicolau d'Olwer, Antoni Rovira i Virgili, Carles Jordà, Ramon d'Abadal i de Vinyals i Leandre Cervera. El diari “La Publicidad”, adquirit pel nou partit i catalanitzat del tot, es convertí en defensor del seu ideari. A les primeres eleccions en què participà aconseguí uns resultats excel·lents. A l'estiu del 1923 pactà amb els nacionalistes bascs i gallecs la Triple Aliança. Caiguda la Dictadura, participà en el pacte de Sant Sebastià (1930), i Lluís Nicolau d'Olwer fou nomenat membre del govern provisional de la República Espanyola presidint en la clandestinitat per Niceto Alcalá-Zamora. Pel març de 1931, en fusionar-se amb Acció Republicana de Catalunya, es convertí en Acció Catalana Republicana.

Acció Catalana Republicana [o *Partit Catalanista Republicà*] Partit polític nacionalista de Catalunya, creat al març de 1931 en fusionar-se Acció Catalana i Acció Republicana de Catalunya. Proclamada la República, un representant del partit, M.Carrasco i Formiguera, formà part del govern provisional de Catalunya i un altre, L.Nicolau d'Olwer, fou ministre d'economia del govern provisional de la República Espanyola. Formà part del govern presidit per L. Companys el Sis d'Octubre, com també del Front Popular de Catalunya a les eleccions del 1936 i, durant la guerra civil, del Comitè de Milícies Antifeixistes i d'alguns dels governs de coalició de la Generalitat de Catalunya.

Acció Cultural del País Valencià Institució creada el 1978 a València per a l'estudi, la defensa i la promoció del patrimoni cultural, artístic i natural de tot el País Valencià. N'han estat presidents Joan Fuster i Eliseu Climent. Ha estat distingida amb el premi d'actuació cívica de la Fundació Jaume I (1983) i amb la Creu de Sant Jordi (1984).

Accra Capital de **Ghana** (949 113 h [est 1988]). Situada a la Costa d'Or del golf de Guinea, l'actual ciutat s'ha desenvolupat al voltant de tres nuclis del s XVII: Fort James, fundat pels anglesos el 1673, Fort Crèvecœur, pels holandesos el 1650, i el castell danès de Christiansborg. És el centre administratiu i comercial del país, i, a la vegada, un centre industrial i universitari.

acer *METAL·L* Fonamentalment, aliatge de ferro i d'una petita quantitat de carboni. El ferro pur per si sol (ferrita) ofereix poca resistència i duresa i sofreix deformacions plàstiques; amb l'addició de carboni augmenten les seves aptituds de resistència i duresa com també el límit elàstic, tot disminuint-ne la ductilitat. El percentatge de carboni que caracteritza l'acer és comprès entre el 0,05 i l'1,70%. Les qualitats de resistència de l'acer poden ésser variades considerablement per un tractament tèrmic adequat: el *tremp*. El ferro i l'acer es confonen quan aquest és de baix contingut en carboni. Des que al final del s XVIII els alts forns començaren a produir ferro fos, l'esforç tecnològic dels metal·lúrgics s'orientà a transformar-lo en acer de característiques físiques controlables. Com a precursor, l'anglès Hunstman obtingué el 1740 *acer fos al gresol*, per síntesi, barrejant ferro dolç amb carbó. Aquest procediment, molt car i de poca producció, fou emprat fins a la introducció de la pudelació per Cort, a Anglaterra, l'any 1785, que era efectuada en un forn especial de sola gairebé plana i dins el qual el ferro fos era escalfat per la reverberació de la volta sotmesa als efectes d'una intensa flama de carbó (forn de reverber). Henry Bessemer, l'any 1855, a Anglaterra, obtingué acer a partir del ferro fos bufant aire fred dins la massa de ferro líquid contingut en un convertidor (recipient vertical

revestit de refractari). Però la presència de fòsfor fa que l'acer sigui esponjós. L'addició de manganès, preconitzada per Mushet, i la descoberta de l'eliminació del fòsfor l'any 1877 per Sidney Gilchrist Thomas mitjançant les escòries de calç i el revestiment bàsic del convertidor amb dolomita, permeteren d'industrialitzar totalment el procediment Bessemer i també d'emprar minerals fosforosos fins llavors considerats inutilitzables. Paral·lelament, el procediment d'obtenció d'acer en forn de solera, oxidant ferro colat i refonent restes d'acer ja utilitzat, fou proposat a França per Réaumur el 1772 i estudiat i experimentat llargament per Martin, el qual no reeixí plenament fins l'any 1866, que adoptà el forn de recuperació de calor —inventat deu anys abans pels germans Siemens—, que permeté d'obtenir temperatures molt més altes que les conegudes llavors. El *procediment Martin*, que no tingué plena vigència fins que hom utilitzà els ensenyaments de Thomas sobre la desfosforació, és de eaccions químiques i tèrmiques molt més lentes i controlables que no les del convertidor Bessemer. En quantitats molt més petites, foren obtinguts acers d'alta qualitat i puesa amb foms elèctrics d'ac. Els foms elèctrics d'inducció, de baixa i d'alta freqüència, donen acers particularment purs. Han estat perfeccionats els procediments Bessemer i Martin amb la pràctica de l'oxidació per bufament d'oxigen a pressió (*procediment LD*, de les ciutats austríaques Linz i Donawitz, on fou introduït primerament aquest sistema), per bufament d'oxigen combinat amb pols de calç (*procediment LD-AC*, variant del *LD*) o per bufament d'oxigen pur dins d'un convertidor rotatiu i alhora inclinat (*procediment Kaldo*) o per bufament d'oxigen a través del fons del convertidor (*procediment OBM*). Altres innovacions recents són: la *colada al buit*, que consisteix en el transvasament de l'acer líquid des del pot de colada fins al motlle o a la lingotera en una cambra amb un buit intens; i la *colada contínua*, que consisteix a fer passar l'acer líquid per un motlle d'aram, de secció quadrada, molt intensament refredat per un corrent d'aigua; l'acer es va solidificant i surt en forma de barra roent i contínua. Els principals elements que caracteritzen el comportament mecànic d'un acer són els següents: la composició química, el sistema de calmatge, el tractament tèrmic, les dimensions del gra, les impureses i la trempabilitat. La composició química serveix de base per a indicar la família a la qual pertany l'acer, i defineix les propietats generals (de resistència a la tracció, al desgast, l'elasticitat, facilitat per a la soldadura, etc). El sistema de calmatge, practicat al moment de la colada, determina l'acer segons l'additiu desoxidant que hom hi posa: silici, alumini, magnesi (calmatge al silici, calmatge a l'alumini, etc). També pot ésser no calmat, anomenat efervescent. El tractament tèrmic pot ésser la *recuita* per a facilitar la mecanització; la *normalització*, per a homogeneïtzar-ne l'estructura després de forja o fusió; el *trem*p, per a obtenir-ne la duresa; el *reveniment*, per a disminuir les tensions creades pel tremp i per a cercar un equilibri entre duresa i tenacitat; l'*estabilització*, per a suprimir tensions provocades per la mecanització, per una deformació plàstica. Els assaigs físics (de duresa, de tracció, de xoc, de fatiga, magnètic, als ultrasons, als raigs X, etc) per a preveure els resultats d'una colada han adquirit un gran relleu a mesura que han estat perfeccionats els sistemes per a assegurar-ne una composició química precisa. Una divisió possible dels acers és entre acer al carboni i acer aliat o especial. L'**acer al carboni** és una mescla de ferro i carboni (del 0,05 a l'1,70%) que rep diversos noms en funció de la quantitat de carboni que conté: **acer extra dolç** (del 0,05 al 0,15%), **acer dolç** (del 0,15 al 0,30%), **acer mig dolç** (del 0,30 al 0,40%), **acer mig dur** (del 0,40 al 0,60%), **acer dur** (del 0,60 al 0,70%), **acer dur tenaç** (del 0,70 al 0,85%), **acer extra dur** (del 0,85 a l'1,20%) i **acer salvatge** (de l'1,20 a l'1,70%). Segons les aplicacions especialitzades d'un tipus d'acer, aquests poden ésser designats com a: **acers autotrempants**, que són aliatges de base crom-níquel (5% de Cr i 2% de Ni) que tenen la propietat de trempar a l'aire sense deformacions ni esquerdes; **acers de cementació**, que son acers de baix contingut en carboni (menys del 0,2%), i de vegades amb un 1-2% de Ni, susceptibles d'incorporar una capa superficial de

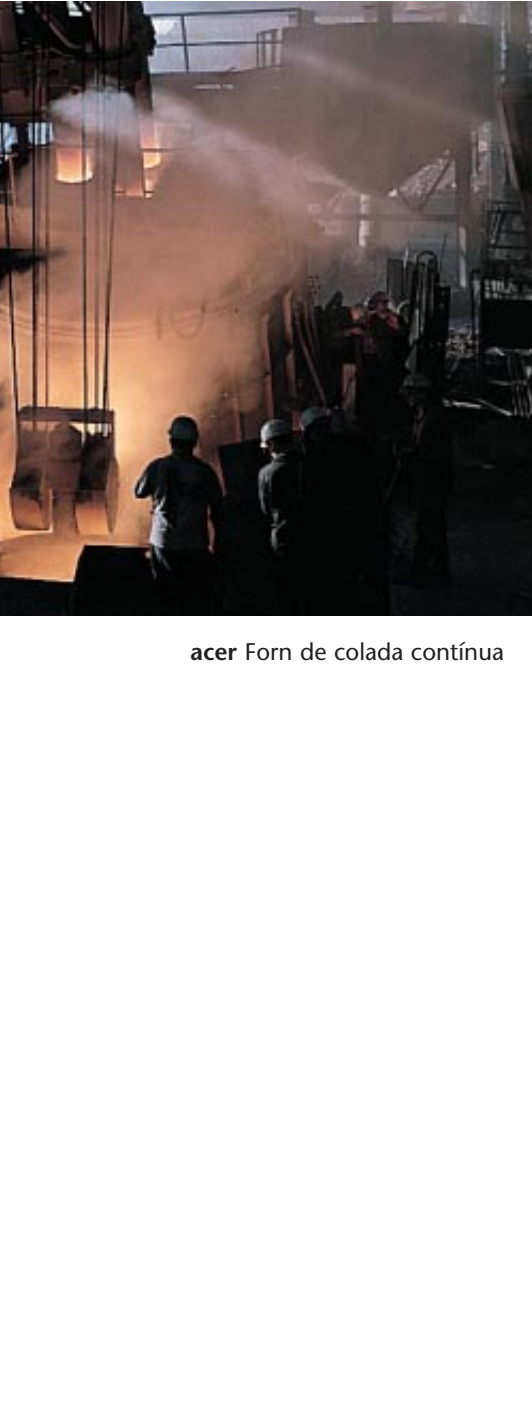

acer Forn de colada contínua

carburs que endureixen per tremp, però conservant alhora la bona tenacitat del nucli; **acers ràpids**, que són acers amb un aliatge de tungstè (14-22%), crom (3-5%) i vanadi (fins a l'1,5%), especialment aptes com a eines de tall per a la mecanització de metalls de duresa no gaire gran; **acers inoxidable**s, que són acers amb un aliatge de crom (12-18%), i, a vegades, de níquel, manganès, tungstè, titani, molibdè, cobalt o coure, resistent a la corrosió i a determinats agents agressius. Per llurs aplicacions els acers inoxidable es divideixen en tres categories: l'**acer al crom martensític**, on el crom és l'únic element d'aliatge (12-18%), que és emprat en la fabricació de coberts, vaixelles i estris de cuina; l'**acer al crom ferrític**, on el crom també es l'únic element d'aliatge (14-30%), que no pot ésser endurit per tremp, però que és molt apreciat en forja i estampació per la seva excel·lent ductilitat; i l'**acer al crom austenític**, on a més del crom (6-22%) també són aliats el níquel (6-22%), el coure i el manganès, i que, igual que el ferrític, tampoc no pot ésser endurit per tremp, però la seva bona ductilitat i fàcil soldabilitat fan que sigui molt utilitzat en la indústria química. L'acer constitueix un dels productes bàsics de la societat industrial moderna, i el volum de la seva producció, alhora que el del seu consum, dona un dels índexs del desenvolupament i del creixement econòmics. Al voltant de la seva indústria gira una gran part de l'activitat econòmica.

acetat *QUÍM* Qualsevol sal o ester de l'àcid acètic. En virtut de l'accessibilitat i el baix preu d'aquest àcid, els acetats constitueixen el grup més important entre les sals i els esters d'àcids orgànics. Els *acetats metàl·lics neutres* són sals ben cristal·litzades, que són obtingudes generalment per acció de l'àcid acètic sobre els òxids, hidròxids o carbonats i que es descomponen a temperatures no gaire altes. Els *acetats bàsics*, en general insolubles, es formen fàcilment per hidròlisi. Les aplicacions dels acetats són molt diverses, tant a causa de llur bona solubilitat i el poc preu com pel fet que si reaccionen, o s'hidrolitzen, alliberant àcid acètic, aquest no té els efectes destructors dels àcids minerals forts. Llur principal utilització té lloc en la indústria tèxtil, per a la tintura i l'estampat (acetat de sodi, acetat de calci, acetat de zinc, acetat de plom, etc) i per a la impermeabilització i la ignifugació (acetat d'alumini). Els *esters acètics* són preparats, en general, per esterificació directa de l'alcohol per l'àcid acètic. Els que deriven d'alcohols de baix pes molecular són líquids volàtils, d'olor agradable, que són utilitzats en grans quantitats com a dissolvents, com l'acetat de metil, l'acetat d'etil, l'acetat de butil i l'acetat d'hexil. Diversos acetats són constituents importants d'essències naturals, o sintètiqes, utilitzades en perfumeria. Fent abstracció dels acetats dissolvents, l'ester acètic industrialment més important és, però, l'acetat de vinil, que serveix de primera matèria per a la fabricació de polímers molt utilitzats, tals com el *poli (acetat de vinil)* i els copolímers *clorur de vinil-acetat de vinil* i *acetat de vinil-acrilats*.

acetilè [CH≡CH] *QUÍM ORG* Etí, el més simple dels hidrocarburs insaturats de triple enllaç, cap de la sèrie dita *acetilènica*. Gas molt inflamable que dona amb l'aie mescles molt explosives. Industrialment és obtingut per acció de l'aigua sobre el carbur de calci o per piròlisi (*cracking*) d'hidrocarburs parafínics lleugers tals com el metà. La combustió de l'acetilè allibera una energia especialment elevada

Detall de l'estructura d'acer de la torre Eiffel, París

J. GIRALT

que s'utilitza en la soldadura i el tall dels metalls. S'utilitza com a primera matèria per a la síntesi orgànica.

acheulià *PREHIST* Cultura del paleolític inferior, que segueix l'abbevil·lià. És caracteritzada per un tipus de destrat de talla bifacial. S'estengué per bona part d'Europa, del Pròxim Orient, de l'Índia i de l'Àfrica.

àcid 1 *QUÍM* Cada una de les substàncies caracteritzades químicament pel fet de provocar canvis de color en les substàncies anomenades *indicadors*, i de reaccionar molt ràpidament amb les substàncies d'un altre grup anomenades *bases*. En reaccionar àcids amb bases es formen composts neutres tals com, per exemple, les *sals*. Segons la teoria d'Arrhenius (1887), una solució *àcida* és una solució que conté ions H⁺ i una solució *bàsica* la que conté ions OH⁻. L'acidesa o l'alcalinitat de les solucions poden expressar-se a partir dels valors del pH. Es distingeixen els àcids forts i els àcids febles, per als quals pot ésser calculada una constant d'equilibri. Segons la *teoria de Bronsted* i *Lowry* (1923) és un àcid tota substància capaç de donar protons (ions H⁺), i base tota substància capaç d'acceptar-los. *Pearson* el 1963 introduí el concepte d'àcids i bases *durs* o *tous*, segons que llurs orbitals frontera vacants fossin d'un nivell energètic elevat o baix, respectivament.
2 **àcid carboxílic** *QUÍM ORG* Qualsevol de les substàncies orgàniques de fórmula general R—COOH, que tenen en llur molècula un o diversos grups carboxil i que manifesten, per tant, les propietats àcides que aquest confereix. Segons quina és la natura del grup R, els àcids carboxílics es classifiquen en *alifàtics*, *alícíclics* (que poden ésser, uns i altres, saturats o insaturats), *aromàtics* i *heterocíclics*. Els àcids carboxílics són en general àcids febles. Els àcids carboxílics són obtinguts: per oxidació dels alcohols o aldehids corresponents, per oxidació de les cadenes laterals d'hidrocarburs aromàtics, per oxidació de cetones, per carbonatació de composts organomagnèsics, per hidròlisi de nitrils i d'amides. Industrialment, els mètodes més utilitzats són els d'oxidació. A l'estat lliure hom no els troba gaire sovint en els animals, però, en canvi, són molt abundants en els suc's cel·lulars de les plantes (àcids fòrmic, oxàlic, màlic, ascòrbic, tàrtric, cítric, etc) i en nombroses resines d'origen vegetal (àcids abiètic, benzoic, cinàmic, etc). No obstant això, és sobretot en forma d'esters glicèrics (que constitueixen els greixos) que els àcids carboxílics són universalment presents en els éssers vius.
3 **àcid gras** *QUÍM IND/BIOQ* Àcid carboxílic monopròtic present en els greixos naturals (sobretot en forma d'ester del glicerol) i en les ceres. Amb algunes excepcions, són composts alifàtics, saturats o insaturats, amb un nombre parell d'àtoms de carboni (especialment 16 i 18). L'àcid oleic n'és el més abundant. Les propietats dels àcids grassos són les generals dels àcids carboxílics. Són tots insolubles en aigua i solubles en dissolvents orgànics. La hidròlisi i la destil·lació són els processos utilitzats per llur obtenció. Els comercialment més importants són els anomenats làuric, palmític, esteàric, oleic i lino·leic. Llurs aplicacions són extensíssimes: fabricació de llurs sals metàl·liques, de sabó, d'alcohols grassos, de resines alquídiques, d'additius alimentaris, etc.

acidimetria *QUÍM ANAL* Part de la volumetria que comprèn els mètodes d'anàlisi de substàncies de caràcter bàsic per valoració amb una solució d'un àcid de concentració coneguda. Els mètodes de l'acidimetria són fonamentats en reaccions de *neutralització* o *desplaçament*. Mitjançant l'ús d'*indicadors de neutralització* es posa de manifest el punt final de la reacció. La solució d'agent valorant àcid ha d'ésser de concentració perfectament coneguda. Hom la pot determinar per valoració amb substàncies anomenades *patró primari*.

acne *PAT* Afecció de l'aparell pilosebaci, motivada per una infecció dels barbs o per una inflamació de les glàndules sebàcies, que produeix lesions sobreelevades i pustuloses. L'**acne comuna** és deguda a irregularitats endocrines i apareix primordialment a la pubertat. L'**acne pustulosa**, l'**acne indurada**, l'**acne flegmonosa** o l'**acne excoriada** són variants en les quals ha aparegut, de més a més, un procés pustulós, d'induració, flegmonós o d'excoriació. Diversos fàrmacs poden produir afeccions acneïques.

acoblament *TECNOL* Dispositiu per a acoblar dos òrgans mecànics, generalment dos arbres (o segments d'arbre), a fi de transmetre la rotació de l'un a l'altre. Els acoblaments són classificats en *acoblament permanent* i *acoblament temporal* o embragatge. L'**acoblament permanent** no permet d'evitar la transmissió del parell motor d'un arbre a l'altre sense ésser prèviament desmuntat. És usat quan l'arbre mogut ha d'ésser-ho sempre que l'arbre motor estigui en moviment i és dividit en *acoblament fix* (que pot ser de maniguet i de plats) i *acoblament mòbil* (que pot ser flexible i articulat) o junta universal.

Aconcagua Cim dels **Andes** meridionals, el més alt d'Amèrica, a l'Argentina (Mendoza), vora la frontera amb Xile (6 959 m). El formen dos pics units per una cresta d'1km de llargària. La seva forma cònica li dona aparença de volcà. La primera ascensió a l'Aconcagua fou feta l'any 1897 pel guia suís Mathias Zürbruggen.

Açores, illes Arxipèlag de l’oceà Atlàntic, a 1 380 km de Cabo da Roca, que constitueix una regió autònoma de Portugal (2 247 km²; 236 700 h [est 1991]). La capital és Ponta Delgada. Estès al llarg de 600 km, de NW a SE, comprèn les illes majors de São Miguel, Terceira i Pico. Totes són d’origen volcànic, amb un relleu montanyós, de costes escarpades. De clima plujós i temperat, sobre un sòl fèrtil, el principal recurs econòmic és l’agricultura, juntament amb la ramaderia, la pesca i el turisme.

Acre [*hebr.: Akkō*] Ciutat i port d’Israel, situada a la plana costanera que voreja la badia de Haifa (37 200 h [1988]). Centre industrial, comercial i turístic. Durant la primera croada (1104) fou ocupada pels cavallers de Sant Joan i la convertiren, amb el nom de Sant Joan d’Acre, en el baluard dels croats a Terra Santa. Saladí la conquerí el 1187 en l’ofensiva islàmica contra els croats. Esdevingué novament cristiana durant la tercera croada (1191). Fou la darrera plaça que caigué en mans dels musulmans (1291), sota el soldà al-Ašraf. La fortalesa és un dels més grans monuments medievals de Palestina.

Acròpoli d’Atenes Part alta de l’antiga ***Atenes***, situada en un altiplà calcari, a 100 m sobre el nivell de la ciutat. Els orígens de l’habitació humana a l’Acròpoli remunten a l’època neolítica, però és a l’època micènica (s XV aC) que tingué muralla per primera vegada. Durant la segona guerra Mèdica (s V aC), els perses prengueren fàcilment la plaça i la destruïren. Amb les ruïnes, Temístocles rebastí els murs, i gràcies a aquest fet s’han conservat les restes de la decoració del Partenó antic, i la gran sèrie d’estàtues de *kōrai*, o donzelles, d’art arcaic. Pèricles (mitjan s V aC) féu traslladar el tresor de la confederació de Delos a Atenes, i amb aquest fons es dedicà a construir el conjunt monumental, les restes del qual encara es conserven. Nomenà Fídies cap de les obres. Els Propileus, gran pòrtic d’entrada, foren bastits per Mnèsicles a partir del 437 i restaren sense acabar el 432 per la guerra del Peloponès. Al seu costat hi havia el temple d’Atena Nike, una petita capella d’estil jònic, amfipròs-tila, feta per Cal·lícrates a partir del 432. Els Propileus donaven entrada a una esplanada dominada especialment per tres monuments: l’estàtua d’Atena Prómakhos, el Partenó i l’Erectèon. L’estàtua, de bronze i d’uns 15 m de grandària, era obra de Fídies i s’ha perdut. Havia estat inaugurada el 454. El Partenó substituí en el seu estat actual un altre temple més antic que havia sofert dues refetes i restà sense acabar. El centre de culte més important de l’Acròpoli era l’Erectèon, que conservava les relíquies més importants dels déus d’Atenes. L’Acròpoli prengué nova importància militar al s XIV amb l’ocupació dels catalans, que l’anomenaren *castell de Cetines*.

acte sacramental *TEAT* Peça dramàtica en un acte, de caràcter al·legòric, l’objecte de la qual és l’exaltació de l’eucaristia. Els personatges simbolitzen idees abstractes que plantegen problemes d’abast teològic, amb un mínim d’acció. Destinada a ésser representada en la festivitat de Corpus Christi, fou el resultat d’una transacció entre el costum popular medieval de celebrar la diada amb representacions teatrals i les exigències de la reforma catòlica, després del concili de Trento. Joan

Timoneda, un dels capdavanters, fou autor dels dos únics actes escrits en català —*L’església militant* (1573) i *El castell d’Emaús* (1573)—. Als Països Catalans, no arribà a desplaçar les representacions teatrals populars; en canvi, a Castella, assolí la seva plenitud ja entrat el s XVII amb les obres de Lope de Vega, Tirso de Molina, Mira de Amescua, Josef de Valdivieso i Calderón de la Barca. L’any 1765 en fou prohibida la representació.

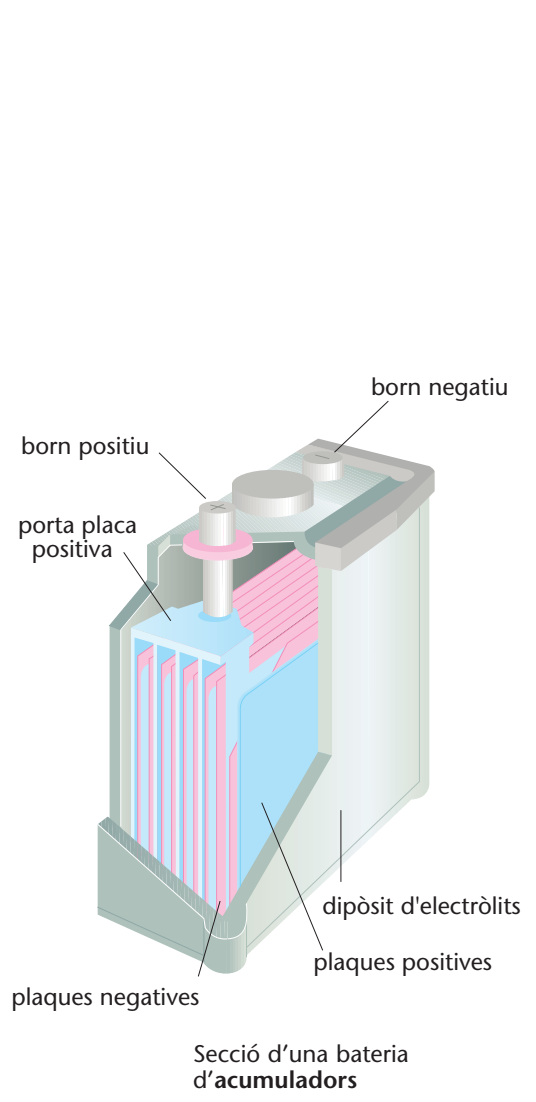
aculturació *ANTROP SOC/SOCIOL* Procés de canvi cultural. El mot aculturació és emprat per a indicar que determinades formes de vida o de cultura han estat introduïdes en les funcions socials d’una societat a través del seu contacte amb una altra societat parcialment o totalment diferent. El procés d’adquisició d’aquestes formes de vida —el procés d’aculturació— és anomenat *manlleu cultural*. L’aculturació és l’objecte dels estudis que hom anomena d’història cultural, per tal com aquesta estudia l’estructura de la cultura històricament i funcionalment considerada. En tot estudi d’aculturació apareixen sempre dos elements històrics estructuralment dinàmics: la cultura donadora i la cultura receptora. En totes dues, el procés d’aculturació implica una readaptació cultural.

acumulació *ECON* Procés de transformació d’una part de la plus-vàlua en capital, que constitueix la força motriu del desenvolupament capitalista. La competència entre les empreses en el mercat capitalista fa absolutament necessari el progrés tècnic (o les *innovacions*, com diu J.A.Schumpeter). Per tant, la tècnica del procés de producció està sotmesa a constants transformacions. Aquesta demanda d’innovacions, que constitueix una veritable necessitat social, exigeix l’acumulació de capitals. L’origen de l’acumulació rau en la producció de plus-vàlua. Una part de la plus vàlua esdevé capital addicional, i és acumulat per ampliar la producció mitjançant millores tecnològiques. Tot allò que contribueix a augmentar la plus-vàlua afavoreix l’acumulació, però no tota la plus-vàlua és acumulada, perquè hi ha una part dedicada al fons de consum personal. El procés de l’acumulació té tota una sèrie de conseqüències: possibilita l’augment constant de la composició orgànica del capital i mou el procés de concentració i centralització del capital. Implica, també, un augment de la demanda de força de treball.

acumulador 1 *ELECTROT* Aparell capaç de transformar l’energia elèctrica que rep en energia química per a retornar-la després, bé que amb algunes pèrdues. Anomenat també *pila secundària*, és format per dos elèctrodes submergits en un bany comú; l’un fa de placa positiva i l’altre de negativa. Hi ha diversos tipus d’acumuladors. L'**acumulador de plom**, el més corrent i conegut, fou ideat per G.Planté el 1859 i és constituït per dues plaques de plom immersides en un bany d’àcid sulfúric (H₂SO₄) de 24 a 28° Beaumé de densitat. En carregar-se, la placa positiva es transforma en peròxid de plom (PbO₂), mentre que la negativa esdevé plom porós. En descarregar-se a través del circuit exterior, el PbO₂ es redueix a PbSO₄ i el Pb s’oxida a PbSO₄. Dóna uns 30 Ah per kg de pes (40 Wh/kg en energia), té un rendiment en quantitat del 90% i en energia del 60 al 70%. És molt emprat en vehicles en forma de bateries de 3 (6 V), 6 (12 V) o 12

illes Açores Vista de São Miguel

Secció d'una bateria d'acumuladors

Vista de l'Acròpoli d'Atenes

(24 V) elements. L'**acumulador alcalí** utilitza un electròlit bàsic en lloc d'àcid, generalment una dissolució de potassa (KOH). El més antic és el de níquel-ferro (Ni-Fe) o **acumulador Edison**, ideat per Edison el 1908 i format per unes plaques positives de níquel i unes de negatives de ferro; modernament aquestes darreres són de cadmi i ferro, **acumulador de níquel-cadmi** (Ni-Cd), amb la qual cosa queda millorat. És més robust i resistent que el de plom, i també menys feixuc i voluminós, però només dóna 1,25 V. Descarrega 45 Ah/kg i té una durada de vida superior al de plom. Hom els fabrica completament estancs i miniaturitzats per a ésser instal·lats en aparells electrònics transistoritzats, màquines portàtils, petits electrodomèstics, etc.
2 acumulador de calor *TERMOT* Massa sòlida o líquida capaç d'ésser escalfada en un moment donat, per cedir posteriorment la calor. La matèria acumuladora, substància d'una calor específica elevada (aigua, oli, salmorra), d'una calor latent elevada (sals de baix punt de fusió) o materials barats i amb una gran superfície de contacte (trossos de ceràmica, maons o pedres), està continguda dins un recipient soterrat i aïllat tèrmicament. És utilitzat en certs sistemes de calefacció.

acupuntura *MED* Pràctica terapèutica de la medicina tradicional xinesa, consistent en la inserció d'agulles fines en determinats punts del cos humà. Segons l'esquema anatòmic tradicional, el cos és recorregut per dotze conductes (*jing*, erròniament i comunament traduïts per 'meridians') que comuniquen els diferents òrgans entre ells, i per on circula en sentit únic la sang, impulsada pel *pneuma* o *alè vital*, el yin o el yang. Una deficient circulació d'aquestes energies vitals afecta els òrgans corresponents i comporta consegüentment malalties. L'aplicació d'agulles sobre algun dels 145 punts d'inserció o cavitats (*kongxue*) restableix l'equilibri circulatori i porta al guariment. L'obra fonamental sobre acupuntura és el *Zhen-jiu dacheng* ('Gran tractat d'acupuntura'), escrit per Yang Jizhou el 1657, a l'època Ming.

acústica *FÍS* Part de la física relativa al so. L'acústica ha esdevingut síntesi de disciplines científiques molt diferents i té una importància decisiva en dominis molt diversos: fisiologia de l'oïda, música, fonètica acústica, arquitectura, electroacústica (aparells emissors, enregistradors i reproductors del so), bioacústica (senyals sonors dels animals), acústica submarina (determinació de la fondària dels oceans), contaminació sonora industrial i urbana, etc. L'estudi del so es remunta als orígens de la ciència. Pitàgores (s VI aC) realitzà ja experiències acústiques i estudià els sons produïts per les vibracions de cordes de budell de llargàries diferents. Sèneca atribuí la transmissió dels sons a l'elasticitat de l'aire. A començaments del s XVII, Bacon i Galileu establiren les bases de l'acústica i, un segle més tard, B.Taylor, D.Bernouilli, Euler i D'Alembert feren l'estudi teòric de les cordes vibrants. Fou, però, Helmholtz qui, al s XIX, combinà fisiologia i física per tal d'estudiar el so com a estímul inductor d'una sensació psicofísica i elaborà la primera teoria de

l'audició. Més tard, Rayleigh establí una teoria bastant completa sobre la producció i propagació del so. El desenvolupament del fonògraf, telèfon i gramòfon impulsà definitivament la tecnologia acústica. D'altra banda, la psicoacústica es fonamenta en els treballs de Fechner (1860), Weber, Bray, els quals demostraren que la sensació del so era deguda a la transmissió d'un senyal elèctric pel nervi acústic (els audibles entre 15 i 15 000 Hz).

Adam Segons el *Gènesi*, el primer home creat per Déu amb fang i col·locat al paradís terrenal o edèn, d'on fou expulsat juntament amb la seva muller Eva per culpa d'haver desobeït Déu, que els havia prohibit de menjar la fruita de l'arbre del bé i del mal. La moderna exegesi permet d'afirmar que el mot Adam designa, a la Bíblia, l'espècie humana i el primer individu d'aquesta espècie. El primer sentit de la paraula *Adam* és col·lectiu: en el primer home es concentra tot el que és humà; és una personalitat corporativa. L'Adam complet enclou els conceptes d'home i de dona: aquest aspecte bisexual significa que la unió de l'home i de la dona és considerada com a constitutiva de l'espècie humana. La figura d'Adam és un dels temes bíblics més freqüents en la literatura i en l'art. Fou tractat en els escrits bíblics apòcrifs del s I, dels quals procedeixen els anomenats *Llibres d'Adam*. Durant l'edat mitjana tenen un especial interès literari els misteris com el *Jeu d'Adam* (1150-70). Del 1401 és la primera redacció del poema armeni *Adamgirkh* ('Llibre d'Adam'). Durant el s XVII, la literatura barroca (Lope de Vega, John Milton, etc) utilitzà també el tema d'Adam, que fou tractat encara pels autors romàntics (Friedrich Klopstock, Imre Madách, entre d'altres).

Addis Abeba [*amhàric: Adis Abeba*] Capital d'**Etiòpia** i de la província de Shewa, situada al peu dels monts Entotto i a l'E de l'altiplà de Shewa, a 2 370 m alt (1 732 080 h [1989]). La ciutat, d'aspecte modern, és un nucli de comunicacions. Museus. Centre administratiu, cultural (universitat) i comercial. És seu de l'Organització de la Unitat Africana. La creació d'Addis Abeba fou l'obra de Menelik II (1889), el qual hi transferí els òrgans administratius de l'imperi. Al final de la guerra d'Etiòpia (1936), els italians hi entraren i en feren la seu de llur virregnat d'Àfrica Oriental.

additiu alimentari *ALIM* Substància sense poder nutritiu que hom afegeix a la massa o a la superfície dels aliments, per tal de conservar-ne les característiques físiques, químiques o físico-químiques, per evitar-ne l'alteració espontània o per donar-los característiques particulars d'aspecte, gust, olor o consistència. Els additius es classifiquen en quatre grans grups: *substàncies que modifiquen els caràcters organolèptics*, que se subdivideixen en modificadors del color (colorants, blanquejants), substàncies sàpides (edulcorants, productes amargs) i agents aromàtics; *estabilitzadors de l'aspecte i caràcters físics* (modificadors de textura: espessidors, gelificants, etc); *substàncies que impedeixen les alteracions químiques* (antioxidants) i *biològiques* (conservadors o antimicrobians); i, finalment, *coadjuvants tecnològics* (dissolvents, clarificadors, neutralitzadors). L'ús d'additius alimentaris requereix autorització sanitària, ja que és essencial l'absència de qualsevol risc toxicològic. Per això hom tendeix cada vegada més als additius naturals (extrets de productes naturals o d'anàlegs, obtinguts per síntesi) o a restringir-ne l'ús.

Ademús [*cast: Ademuz*] Municipi i cap de comarca del **Racó**, a la zona de llengua castellana del País Valencià, estès a banda i banda del Túria (100 km²; 1 300 h [1991]). El terme és drenat, a més, pel Boilgues i per les rambles de Riodera, Las Tóvedas, Negrón i El Val. Els conreus principals són els de regadiu: cereals, patates, llegums i arbres fruiters. La *vila* (1 213 h [1991]; 747 m alt), centre comarcal del Racó (dit habitualment el *Rincón de Ademuz*), forma un nucli compacte de caràcter medieval, sota les restes del **castell d'Ademús**, construcció d'època musulmana, refeta durant les guerres civils del s XIX. A més de l'església arxiprestal de Sant Pere, hi ha dues esglésies d'origen romànic, el santuari marià de La Huerta i San Joaquín. Ademús fou conquistada el 1210 per Pere I, que la repoblà

adob natural d'origen orgànic

Konrad Adenauer

amb aragonesos, però Jaume I la inclogué al nou regne de València.

Aden Ciutat de la República del Iemen (365 000 h [1986]). L'àrea urbana s'estén per la **península d'Aden**, dominada per dos turons volcànics (Jabal Shamsan, Jabal Hasan) entre els quals hi ha el port. La seva importància prové d'ésser el principal port i estació de tràfic de petroli a l'entrada de la mar Roja. Fins l'any 1990 fou la capital de la República Democràtica Popular del Iemen.

Adenauer, Konrad (Colònia 1876 — Rhöndorf, Westfàlia 1967) Estadista alemany. Burgmestre de Colònia (1917-33), a la república de Weimar, fou representant del Centre, partit catòlic, a la dieta provincial renana i al consell d'estat prusià, que presidí (1920-23). Destituït pels nazis i exiliat a Rhöndorf (1933-35), el 1944 fou enviat a un camp de concentració. Cofundà la Unió Demòcrata Cristiana (CDU), que presidí fins el 1966, i dirigí el consell parlamentari constituent creat pels aliats (1948). El 1949, 1953, 1957 i 1961 fou elegit canceller. El 1963 fou substituït en la cancelleria per Erhard. Partidari del retorn al liberalisme econòmic i de l'adhesió al bloc occidental, aconseguí l'ajuda econòmica a través del pla Marshall; féu entrar la RFA al Mercat Comú (1951) i a l'OTAN (1954).

adhesiu *TECNOL* **1** Substància no metàl·lica capaç de mantenir unides les superfícies de dos sòlids en contacte, gràcies a l'adhesió entre la substància i el sòlid i a la seva pròpia cohesió. **2** **adhesiu orgànic animal** Adhesiu format per proteïnes. Els adhesius orgànics animals més corrents són les coles, obtingudes per hidròlisi del col·lagen de pells i ossos d'animals. **3** **adhesiu orgànic vegetal** Adhesiu preparat a partir de substàncies vegetals a través de processos relativament simples. Els més importants són: el midó, la dextrina i les gomes naturals (aràbiga, tragacant, etc). **4** **adhesiu inorgànic** Adhesiu preparat a partir de substàncies inorgàniques. Són molt utilitzats per a cartó i fusta. **5** **adhesiu sintètic** Adhesiu preparat a partir de materials sintètics. Poden ésser a base de *cautxú* (nitrílic, isobulitè, cautxú, etc), de resines termoenduribles (resines fenòliques de fenolformaldehid, resines epoxi i resines amíniques) o de resines termoplàstiques (resines viníliques, etc).

adjectiu *GRAM* Categoria gramatical que, dins una oració i en un conjunt nominal, té com a funció ordinària de completar un substantiu. Aplicat a la cosa designada pel substantiu que completa, expressa una qualitat, o bé determina o limita l'extensió d'aquest substantiu: precisa amb una nota la significació del substantiu i es caracteritza per la seva dependència respecte a aquest. Segons com l'adjectiu completi el substantiu, hom pot classificar-lo en dos grups essencials: **adjectius qualificatius**, que expressen la qualitat del nom al qual es refereixen —i, alhora, el determinen—, qualitat que pot ésser intrínseca al substantiu (un cotxe *blau*), pot referir-se a la situació del substantiu (el *proper* dia), o bé pot fer referència a un comportament del substantiu (una dona *temorosa*); i **adjectius determinatius** o **pronominals** (la qualitat adjectival dels quals és molt dubtosa), que limiten l'extensió del nom, sense qualificar-lo, però afegint-hi diverses notes: *aquest noi*, el *meu pare*. L'adjectiu determinatiu pot ésser demostratiu, possessiu, interrogatiu, relatiu, numeral, quantitatiu, i l'indefinit. L'adjectiu té com a accidents el gènere, el nombre i el grau (aquest darrer, propi únicament dels qualificatius).

Adler, Alfred (Viena 1870 — Aberdeen 1937) Psiquiatre austríac, fundador de l'escola de psicologia individual. A partir del 1900 començà a interessar-se per l'obra de Freud, del qual esdevingué deixeble i col·laborador. L'any 1911, però, se'n separà tot reduint el paper de l'impuls sexual en la formació del caràcter. El 1918 publicà una de les seves obres fonamentals: *Praxis und Theorie der Individualpsychologie* ('Teoria i pràctica de la psicologia individual'). El 1935 s'instal·là als EUA. Segons Adler, el sentiment primari és el sentiment d'inferioritat.

administració pública *DR ADM* Persona jurídica organitzada segons principis de jerarquia, que es cuida de gestionar els interessos públics, d'aplicar les lleis i de desenvolupar-les. Des d'un punt de vista

territorial, l'administració pública a l'estat espanyol ofereix tres nivells: l'**administració de l'estat**, central o perifèrica, a la qual hom atribueix la gestió, en tot el territori, dels serveis i funcions que hom considera fonamentals; l'**administració autonòmica** derivada de la divisió de l'estat en comunitats autònomes; i l'**administració local** integrada per ens amb personalitat jurídica pròpia diferents dels de l'estat i de les comunitats autònomes que no mantenen respecte d'aquests relacions de jerarquia o dependència orgànica i funcional: els ajuntaments i les diputacions. Des d'un punt de vista no territorial hi ha l'**administració institucional**, de caire instrumental o de cobertura, formada per aquells ens públics secundaris creats per qualsevol de les administracions esmentades i que són el resultat d'una descentralització per serveis.

adob *AGR/ECON* Substància orgànica o mineral que conté un o diversos elements químics indispensables per al creixement dels vegetals, i que, addicionada al sòl, el compensa de les deficiències que pugui tenir d'aquests elements. Els adobs poden presentar-se en forma sòlida (pols o grànuls), en forma líquida (dissolucions o suspensions mullables) o en forma gasosa (que conservats sota pressió, són dispersats en l'aire). Els elements químics que en més gran quantitat extreuen els vegetals del substrat són el nitrogen, el fòsfor i el potassi. Els adobs, fonamentalment, pretenen de corregir aquesta escassetesa. Els *adobs naturals d'origen orgànic* (dejeccions d'animals, aigües fecals, fems, restes vegetals, etc) han estat emprats des de l'antiguitat. Tenen l'avantatge que milloren el condicionament físic del sòl, etc. De mitjan segle passat ençà, han estat utilitzats els *adobs minerals* o *adobs inorgànics*, sovint artificials, més rics en elements fertilitzants. Solen contenir un sol element químic (*adobs simples*), la qual cosa permet de parlar d'*adobs minerals nitrogenats*, *fosfatats* o *potàssics*. La mescla de dos o més d'aquests adobs simples constitueix un *adob compost*. De vegades, però, un sol producte ja conté més d'un element fertilitzant, la qual cosa el converteix en *adob complex*.

adolescència *PSIC* Període de la vida que segueix la infància i precedeix l'edat adulta, aproximadament dels 14 als 20 anys en el noi i dels 12 als 18 en la noia, tot i que varia segons l'individu. Durant aquest període s'esdevenen uns canvis importants que afecten la personalitat total i creen un estat de crisi personal que influeix en la conducta de l'individu, crisi que varia segons l'ambient familiar i l'actitud social respecte de l'adolescent. Psicològicament, l'adolescent experimenta canvis qualitatius i quantitatius en tres nivells: instintiu —representa un increment de la sexualitat i de l'agressivitat, amb un gran augment de la impulsivitat—, afectiu —és moment de variacions emotives i de cerca de la independència de cara a l'adult, amb la inseguretat i la introversió que aquests canvis comporten—, i intel·lectiu —la persona adquireix la capacitat de manejar idees abstractes en lloc de representacions concretes—.

Adonis Divinitat mitològica. Per als pobles mediterranis, Adonis significà la mort i la resurrecció periòdica de la natura i l'encarnació de la primavera. Els rituals d'Adonis, relacionats amb l'equinocci de primavera i amb el solstici d'estiu, s'inseriren dins els ritus de fertilitat. Originat a Síria i a Fenícia, el culte d'Adonis fou adoptat pels grecs, després d'haver estat modificat diversament a Egipte i a Xipre. En la mitologia grega fou un personatge de gran bellesa, disputat per Afrodita i per Persèfone.

adopció *DR CIV* Institució jurídica que consisteix a prendre com a fill el que no ho és per generació i que estableix relacions idèntiques a les de la filiació per naturalesa. L'adopció es basa en els principis d'integració familiar i de benefici de l'adoptat, per la qual cosa suposa un trencament complet del vincle jurídic que l'adoptat mantenia amb la família anterior. D'acord amb els consells del Conveni Europeu en matèria d'adopció (1967), s'exigeix en gairebé tots els casos un període de prova (acolliment preadoptiu). Per a poder adoptar es requereix ésser en ple exercici dels drets civils i, almenys un dels adoptants, ésser major de vint-i-cinc anys i excedir com a mínim en catorze

anys l'edat de l'adoptat. L'adopció es constitueix per resolució judicial. Han de donar llur consentiment, davant el jutge, el o els adoptants i l'adoptat major de dotze anys, amb l'assentiment del cònjuge de l'adoptant o la persona amb qui aquest conviu maritalment amb caràcter estable.

Adorno, Theodor (Frankfurt 1903 — Viège, Valais 1969) Nom que adoptà Theodor Wiesengrund, filòsof i musicòleg alemany. La seva orientació filosòfica és indestriable de la teoria crítica i de l'escola de Frankfurt, però amb un accent acusadament dialèctic i asistemàtic. Fou autor de *Dialektik der Aufklärung* ('Dialèctica de la Il·lustració', 1947) on analitza el racionalisme com a instrument de dominació de la naturalesa i de l'home; de *Negative Dialektik* ('Dialèctica negativa', 1966), on assenyala la via de superació dels límits de la raó instrumental, gràcies al moment negatiu del procés dialèctic, i de nombroses obres d'estudi de la fenomenologia artística contemporània.

adrenalina [C₉H₁₃NO₃] *BIOQ/FISIOL ANIM/FARM* Aminoalcohol que constitueix la principal hormona segregada per la zona medul·lar de les glàndules suprarenals. És segregada sobretot durant qualsevol estat d'emergència o situació d'estrès que obligui l'organisme a afrontar perills exteriors o recuperar l'homeostàsia. Té una acció semblant a l'excitació del sistema nerviós simpàtic: provoca hipertensió sanguínia, vasoconstricció, bronquiodilatació i hiperglucèmia. És coneguda també amb el nom d'*epinefrina*.

adrenocorticotròpica, hormona [ACTH] *BIOQ/FISIOL ANIM* Una de les hormones segregades pel lòbul anterior de la hipòfisi.És un polipèptid constituït per una cadena única de 39 aminoàcids. És segregada com a resposta a l'estrès. Provoca l'estimulació del còrtex suprarenal. Té, a més, una acció mobilitzadora dels àcids grassos i estimulant de l'expansió dels melanòfors. Anomenada també *corticotropina*.

Adrià, Publi Eli [*llat: Publius Aelius Hadrianus*] (Itàlica, Bètica 76 — Baiae, Campània 138) Emperador romà (117-138), de la dinastia antonina. Sembla que Trajà, abans de morir, l'adoptà. Deixà les conquestes d'aquest a l'Orient i organitzà l'Imperi. Fortificà el limes a Germània i a Britània (mur d'Adrià), emmurallà Roma i féu construir la vil·la Adriana a Tívoli (117-138). Afavorí Atenes amb biblioteques i el temple de Zeus Olímpic, i establí a Roma l'Ateneu. Erigí les estàtues dedica-des a Antínous.

Adriàtica, mar Mar annexa a la **Mediterrània**, entre la península itàlica i la península balcànica, i del golf de Venècia al canal d'Otranto, seguint una direcció general NW-SE. La superfície fa 132 000 km² (800 km de longitud; de 92 a 220 km d'amplària). Al N del Gargano, una línia d'illes (arxipèlag de les Tremiti, illes Pianosa i Palagruza) hi assenyala la presència d'un lllindar que divideix l'Adriàtica en dues conques. La conca meridional ateny 1 645 m de profunditat a l'altura de la línia Bari-Durrès; la conca septentrional és menys profunda: 1 200 m. El clima és mediterrani i els vents característics, el bora i el *sirocco*. L'aigua, intensament blava, té salinitat baixa al N, a causa de les masses d'aigua dolça aportades pels rius, però augmenta fortament a Ancona i després, més lentament, fins a l'estret d'Otranto. La pesca adriàtica és moderada: sardina, seitó, tonyina i, a les aigües somes del N, també crancs, gambes i ostres.

adsorció *QUÍM FÍS* Procés d'equilibri consistent en l'adhesió dels àtoms o molècules d'un material (*adsorbat*) damunt la superfície d'un altre (*adsorbent*), és a dir, en llur concentració a la interfície a causa del camp de forces residuals existent a la superfície dels sòlids i dels líquids. Segons les seves característiques energètiques i cinètiques són definits dos tipus d'adsorció: l'adsorció física i l'adsorció química. L'*adsorció física* presenta energies d'enllaç petites (tipus forces de Van der Waals). És ràpida, i fàcilment reversible. L'*adsorció química* ofereix energies d'enllaç superiors, a causa de les transferències d'electrons entre adsorbat i adsorbent. És lenta i, de vegades, difícilment reversible. Segons la natura de la interfície s'estableixen cinc tipus d'adsorció: gas-sòlid, líquid-sòlid, gas-líquid, líquid-líquid i sò-

Venus i Adonis, del Veronese (Kunsthistorisches Museum, Viena)

lid-sòlid. Les adsorcions més estudiades i utilitzades són l'adsorció de gasos per sòlids i la de líquids per sòlids, ambdues d'àmplia aplicació industrial.

adventisme *CRIST* Doctrina comuna a sis grups protestants sorgits el s XVIII als EUA que, a partir del profetisme bíblic, anuncien com a molt propera la segona vinguda del Crist. El moviment adventista modern fou iniciat als EUA entre 1831 i 1833 per W.Miller. A partir d'aquest es formaren les diverses esglésies i grups, la més activa de les quals és la dels *Adventistes del Setè dia* (Seventh Day Adventists). El segueixen en importància els *Evangelical Adventists* (1845), els *Advent Christians* (1881), la *Church of God*, la *Life and Advent Union* (1860) i els *Age-to-Come Adventist* (1951).

adverbi *GRAM* Categoria gramatical que serveix essencialment per a modificar la significació de l'adjectiu, del verb o d'un altre adverbi, ampliant, precisant o matisant el significat del mot que acompanya. Com a categoria gramatical, es caracteritza per la seva incapacitat de combinar-se amb qualsevol morfema (llevat d'alguns adverbis que admeten determinats sufixos derivatius: *llunyet*, *aviadet*). Així com l'adjectiu és complement intrínsec del substantiu, l'adverbi ho és essencialment del verb. Els adverbis, semànticament, poden ésser classificats en adverbis de *temps* (*quan, ara, adés, llavors, aleshores*, etc), de *lloc* (*on, ací, aquí, allà, ençà, pertot, hi, en, enlloc*, etc) de *quantitat* (*quant, molt, tant, poc, menys, gens, prou*, etc), d'*ordre* (*primer, abans, després, d'antuvi*, etc), de *manera* (*bé, millor, pitjor, debades, ensems*, tots els acabats en *ment*, etc), d'*afirmació* (*sí, també, àdhuc, fins i tot*, etc), de *negació* (*no, tampoc, no pas, no gens*, etc) i de *dubte* (*potser, tal volta*, etc). Els adverbis d'ordre són una varietat dels de temps i de lloc; els d'afirmació, negació i dubte es refereixen al caràcter d'una proposició.

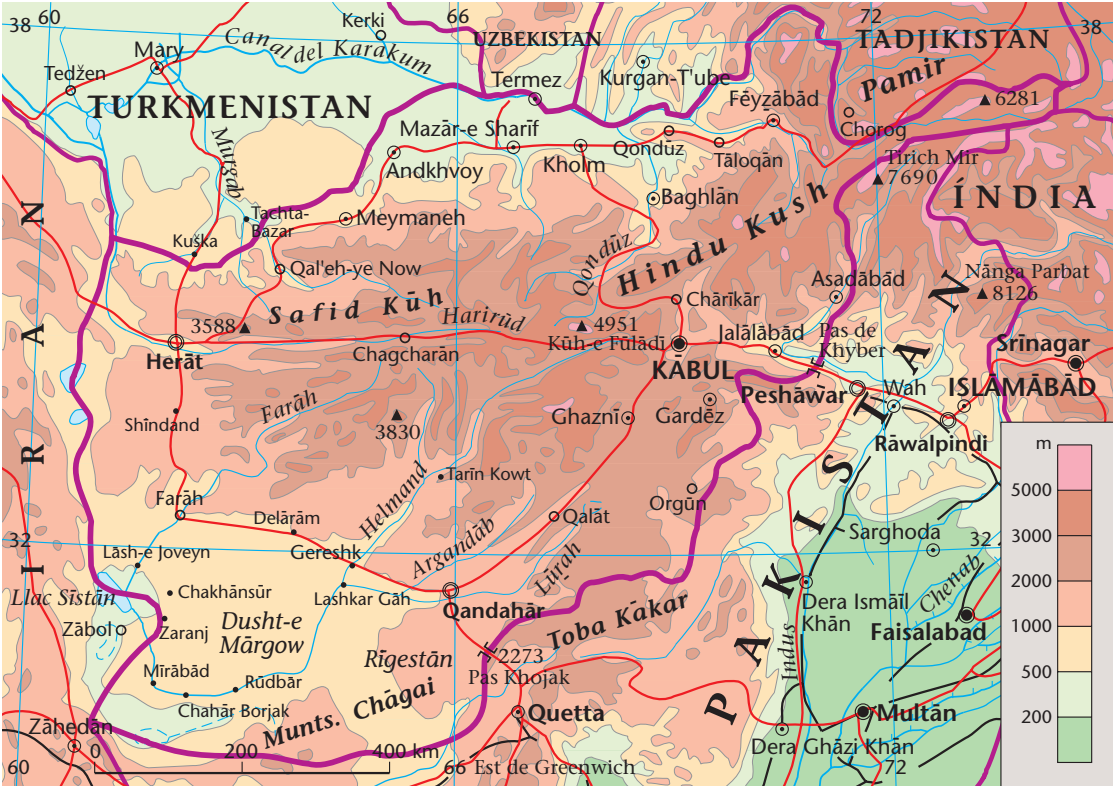
advocat *DR/HIST* Persona que té com a professió de donar parer sobre qüestions de dret i de defensar interessos d'altri, especialment en causes i judicis davant els tribunals. Bé que la funció d'intervenir davant el jutge i els tribunals és la més coneguda, la funció d'assessorament, en tota la seva extensió, és la tasca primordial de molts advocats. La intervenció obligatòria de l'advocat en els processos judicials és instituïda per a garantir els drets dels litigants que no coneixen a bastament la llei ni les regles dels judicis per a defensar-se eficaçment. L'advocat està obligat a mantenir el secret professional, i si aquest és violat amb mala fe, comet un delicte castigat en el codi penal. Si té una actuació contrària a l'ètica professional, pot ésser sancionat pel col·legi respectiu. La relació de l'advocat i el seu client és

conceptuada actualment com un arrendament de serveis pel qual l'advocat posa els seus coneixements al servei dels interessos del client.

aerodinàmica *AEROD* Branca de la física que estudia els fenòmens que es produeixen en tot moviment relatiu entre un cos i un fluid (gas o aire). L'aerodinàmica estudia els moviments subsònics (si el cos es desplaça a una velocitat inferior a la del so en el medi) i els moviments supersònics (si és superior), escolaments amb ona de xoc, laminars i turbulents. Un instrument bàsic per a mesures aerodinàmiques és el túnel aerodinàmic (subsònic, supersònic o hipersònic). Hi ha assaigs aerodinàmics que han de fer-se en atmosfera lliure, generalment fent córrer sobre rails el cos en estudi. Els estudis aerodinàmics són aplicats a les aeronaus, avions, vagons de tren, etc, per tal de minimitzar la resistència de l'aire i augmentar així la velocitat i reduir el consum de combustible.

aeronau *AERON* Vehicle que permet la navegació aèria. Superada l'etapa en què tota aeronau tenia un caire esportiu o experimental, la seva acceptació vingué condicionada pel rendiment econòmic. Aquest rendiment és mesurat segons el patró civil o el militar. Ambdós demanen eficiència i economia d'operació, però, en el camp civil, les principals característiques d'una aeronau són: seguretat, velocitat, confort i baix cost d'operació; en el camp militar cal considerar, a més, la maniobrabilitat, l'autonomia i el sostre de vol. A partir del Conveni d'Aviació Civil de Chicago del 1944, hom distingeix entre aeronaus de l'estat (les militars i les destinades exclusivament a serveis estatsals, com policia, duanes i correus) i aeronaus privades o civils (regulades pel dret aeri). Jurídicament són considerades un bé moble registrable, per tal com reuneixen les condicions de possibilitat de domini i d'aportació d'una utilitat, i normalment les legislacions n'exigeixen el registre o matrícula.

aeronàutica *AERON* Tecnologia que fa possible la construcció i el vol d'una **aeronau** qualsevol. L'aeronàutica tracta del projecte, la construcció i el funcionament d'aeronaus i altres aparells que es desplacen per l'aire. Té com a activitats connexes l'*aerostació*, que tracta dels aparells més lleugers que l'aire, i l'*aviació*, que tracta d'aquells més pesants que l'aire. Les necessitats canviant de l'aviació han encaminat el progrés de l'aeronàutica, el tret distintiu del qual ha estat la millora continuada de la potència, velocitat, resistència, maniobrabilitat, autonomia o capacitat de les aeronaus. El desenvolupament de l'aviació, a partir de la Primera Guerra Mundial, impulsà les recerques en direccions poc o no gens treballades fins aleshores i en camps tan diferents com l'aerodinàmica, la meteorologia, la resistència de materials, la propulsió, el guiatge i la navegació aeris, les infraestructures de terra, etc. Els *materials* i les *estructures* dels primers avions foren elegits en funció, sobretot, del poc pes. Hom combinà la tela i la fusta, però la necessitat d'augmentar la capacitat de càrrega dels avions i, per tant, llur resistència, determinà de recórrer primer a l'acer per a algunes parts del fusellatge i, després, a l'alumini i als seus aliatges. D'altra banda, els fenòmens d'escalfament cinètic conduïren les recerques cap a materials com el titani. Ultra l'ús del metall (alumini, acer o titani, segons les necessitats concretes), actualment també són emprats materials composts a base de fibres de vidre, de carboni o bor. La recerca constant per obtenir una elevada relació potència/pes conduí a adoptar motors d'explosió en estrella refrigerats per aire. Les exigències quant a velocitat i sostre de vol emmenaren a l'ús de motors sense hèlixs; el motor coet fou el primer que obtingué èxits pràctics, seguit pel turboreactor, que ha estat aplicat molt extensament. En la línia enfocada cap a l'estalvi de carburant i a la reducció de la contaminació acústica i atmofèrica, s'introduïren els turboreactors de doble flux (*turbofan*), troballa a mig camí entre els turboreactors clàssics i els turbo-propulsors, aquests darrers recuperant l'hèlix bo i essent arrossegada per una turbina de gas. Pel que fa a les *telecomunicacions* i als *automatismes* els canvis han estat fonamentals, i han anat des de la primitiva telegrafia sense fils i la incorporació dels emissors-receptors a les línies regulars, fins al control automàtic general i els calculadors d'optimitació, passant pel

sistema electrònic d'alimentació de carburant i la implantació de l'avionica, imprescindible per a la moderna aeronàutica. Els avions civils de transport, ultra ésser cada cop més segurs, són més grossos. Cal destacar-ne el Boeing B-747, el McDonnell-Douglas DC-10, el Lockheed L-1011 i l'Airbus. El *Concorde* i el *Tupolev Tu-144* són grans avions de transport supersònics. La construcció d'avions per al transport civil és controlada a Occident per només quatre companyies: Boeing, McDonnell-Douglas i Lockheed als EUA i el consorci europeu Airbus Industrie. L'aviació militar és controlada pels EUA (General Dynamics, Northrop, Gruman i Fairchild Industries, a més de les ja esmentades), Rússia, França, la Gran Bretanya, i el consorci europeu Panavia. Cal esmentar també la Xina. Dins la indústria aeronàutica civil i militar hi ha els dos subsectors de les indústries d'avionetes i helicòpters. Tant en l'una com en l'altra el mercat majoritari són els EUA. A l'hora de ressenyar les principals companyies es pot fer esment de Cessna Aircraft (EUA) i Dassault-Bréguet (França). A l'estat espanyol, Construcciones Aeronáuticas SA (CASA) i Aeronáutica Industrial (AISA) han aconseguit vendre fora de l'estat. Als Països Catalans la indústria aeronàutica té una petita participació amb la fabricació d'equips complementaris de salvament.

aeroport *AERON* Zona de terreny proveïda d'instal·lacions i serveis permanents que assisteixen amb regularitat el trànsit aeri i que permeten l'aparcament, l'entreteniment i la reparació de les **aeronaus**, com també l'embarcament i el desembarcament de passatgers i de càrrega. El tipus de trànsit que ha d'ésser atès per un aeroport és el que en determina les característiques. Així, les línies aèries de categoria local (300-800 km) utilitzen avions que requereixen pistes d'uns 1 100-1 500 m de longitud i de 10-15 t de resistència màxima per roda, mentre que les grans línies intercontinentals empenen aparells que requereixen pistes d'uns 2 200-4 000 m de longitud i de 45 t de resistència. D'altra banda, la diferència qualitativa entre un aeroport comarcal i un d'intercontinental està no solament en les pistes, sinó en els serveis de navegació aèria, d'entreteniment i de reparació de les aeronaus i en la

Mapa físic de l'Afganistan	
Afganistan	
	
	
govern:	república
superfície:	652 225 km²
població:	16 903 000 h (1994)
capital:	Kābul
idioma of.:	paixto, persa
moneda:	afgani

infraestructura d'accés des de les ciutats més pròximes.

aerostació *AERON* Tècnica i pràctica que permet el vol dels ginys menys pesants que l'aire (aeròstats). Bé que Tiberio Cavallo comunicà, el 1781, a la Royal Society de Londres, els experiments amb bombolles de sabó i amb bufetes d'animals plenes d'hidrogen, foren els germans Joseph i Étienne de Montgolfier els qui, havent observat la disminució de la densitat de l'aire quan s'escalfa, construïren, el 5 de juny de 1783, un montgolfier d'uns 12 m de diàmetre que s'envolà a Annonay (prop de Lió). El físic Jacques Alexandre César Charles realitzà una experiència similar utilitzant, però, l'hidrogen. A partir d'aquestes dates hom considerà les possibilitats de tripular els balons, i el 19 de setembre un montgolfier feu un vol d'uns 3 km, i aterrà aïrosament. Els germans Montgolfier construïren un gran baló proveït d'una mena de galeria disposada a l'entorn de l'orifici inferior destinada als futurs aeronautes i el 15 d'octubre el científic Jean-François Pilâtre de Rozier fou enlairat pel baló a una alçària d'uns 25 m durant 4 minuts i 24 segons. El 21 de novembre Rozier i el marquès d'Arlandes partiren, en un primer vol lliure, del castell de la Muette i, després d'uns 25 minuts (amb una altura màxima de més de 1 000 m), el baló aterrà. Pocs dies després, Charles i Nicolas Louis Robert executaren el primer vol amb un aeròstat d'hidrogen que tenia ja la forma dels balons tripulats clàssics (embolcall de tela impregnada de cautxú, barca suspesa mitjançant una xarxa, vàlvula per al descens, llast i àncora). Des d'aquest moment, per Europa i els EUA, la pràctica de l'aerostació s'estengué ràpidament i el baló s'incorporà a les activitats esportives, bèl·liques i científiques. El perfeccionament de la màquina de vapor feu possible a Henry Giffard, el 1852, d'instal·lar-ne una de prou lleugera (45 kg i 3 CV) en un aeròstat propulsat amb hèlix i dirigit amb timons dirigibles. Fou Charles Renard qui projectà el primer dirigible capaç de retornar al lloc de partida; el 9 d'agost de 1884, el seu *La France* s'enlairà a Meudon i hi aterrà al cap d'un viatge de 20 min. A partir d'aquest moment, el dirigible es desenvolupa ràpidament: adopció del motor d'explosió el 1898 per Alberto Santos-Dumont, construcció del primer dirigible rígid de Ferdinand von Zeppelin el 1900. El 1910 fou iniciada a Alemanya la primera línia aèria comercial regular, servida per *zeppelins*, la qual, fins a l'inici de la Primera Guerra Mundial, transportà uns 30 000 passatgers. La substitució de l'hidrogen gas per l'heli (no combustible) fou feta en petita escala, ja que, ultra ésser més pesant que l'hidrogen, només els EUA en disposaven a un preu adequat. Des del principi dels anys trenta, s'inicià la regressió del dirigible com a mitjà de transport davant l'avió i quan, el 6 de maig de 1937, el *Hindenburg* s'incendià a Lakehurst (Nova Jersey, EUA) la davallada del dirigible s'accelerà, i desaparegué, en usos comercials, al principi de la Segona Guerra Mundial. La física (per a l'estudi dels raigs còsmics), l'astronomia (per a l'obtenció de fotografies d'astres) i la meteorologia (per a obtenir dades sobre direcció i força del vent, temperatures, humitat, pressió, etc) són algunes de les ciències que han fet ús dels balons, siguin tripulats (fins a altures superiors als 34 000 m) mitjançant un baló estratosfèric, o no tripulats mitjançant un baló pilot o un baló sonda.

afàsia *PSIQ* Trastorn cerebral caracteritzat per una pèrdua més o menys exclusiva de la producció o la comprensió (o d'ambdues alhora) del llenguatge parlat o escrit o d'ambdós, sense lesions a l'aparell de la fonació ni malalties psíquiques. La causa és sempre localitzada a nivell de l'hemisferi dominant. Hom diferencia dos grans tipus d'afàsia: *sensitiva*, de conducció o afàsia de Wernicke, i *motora*, d'expressió o afàsia de Broca. Hi ha moltes variants clíniques com són l'afàsia total o global, les síndromes dissociatives de la parla com l'agnòsia verbal auditiva (sordesa per les paraules), l'afàsia nominal, les afàsies transcorticals i l'agrafia (impossibilitat d'escriure).

Afganistan Estat d'Àsia central, limitat a l'W amb l'Iran, al S i a l'E amb el Pakistan, al NE amb la Xina i al N amb el Turkmenistan, l'Uzbekistan i el Tadjikistan (652 225 km²; 16 903 000 h [est 1994]). La capital és Kābul.

LA GEOGRAFIA

L'Afganistan és un país muntanyós (menys del 10% de la seva superfície per sota dels 600 m). És accidentat al NE per l'Hindu Kush, que s'ajunta a l'altiplà del Pamir pel Badakhxan i arriba fins a l'Iran. Al N, l'Amudarja rega (500 km) la depressió del Turquestan. A l'E del Firoz Kūh, vers el Pakistan, les muntanyes Sulaimān i Ke Pahad barren de N a S el pas a les influències de l'Àsia monsonica. Al S i a l'W de la vall del Helmand hi ha el Dasht-e Mārgow, el Sistān i, a l'E, el Rigestān, deserts d'arena tòrrids. Les depressions i voltades de muntanyes accentuen el clima continental del país, i els vents n'accentuen la sequedat. Al S i a l'E ocasionalment a l'agost cauen alguns ruixats, l'única manifestació del monso de l'Índia. La majoria dels rius (Amudarja, Morgāb, Harirūd, Helmand, Arghandāb) són de règim nival; alguns són aprofitats per a la producció d'energia elèctrica. Respecte a l'economia, la tecnologia agrícola és endarrerida, però els sistemes de rotació arriben a permetre l'exportació d'alguns productes. El bestiar oví és molt important, sobretot la varietat caracul. Els recursos minerals són rics, però poc explotats per manca d'infraestructura: entre altres, destaquen els dipòsits de lapislàtzuli del Badakhxan i el gas natural de Sheberg-hān, explotat mitjançant un gasoducte d'uns 120 km fins a la frontera N. La indústria inicià el seu desenvolupament després de la Primera Guerra Mundial. Hom finançà manufactures de cotó, llana i seda artificial, indústries del sucre, fàbriques de ciment etc. Tanmateix, predomina la indústria menestral (catifes, llana, pells). No hi ha ferrocarrils. L'Amudarja és navegable fins a la mar d'Aral, i Quizil-qal'a és el primer port afganès. Hi ha aeroports internacionals a Kābul i a Qandahār. El substrat iranià de la població presenta influències àrabs, turques i índies. Comprèn, aproximadament, un 50% d'afgans, un 22% de tadgics, un 12% de població d'origen mongòlic, que inclou els hazara, de ritu xiïta, i un 10% de població d'origen turc; la resta (6%) és d'origen divers (balutxis del SW, tribus del Nuristan). La majoria de la població (80%) és de ritu sunnita. Les llengües oficials són el paix-to, la més difosa, i el persa. L'Afganistan és membre de l'ONU.

LA HISTÒRIA

els aquemenides (s VI aC) incorporaren l'Afganistan a l'imperi persa i en constituïren diverses satrapies. Alexandre el Gran conquerí la part oriental de l'imperi (330-327 aC) i hi fundà diverses ciutats (Kabura, Bactra, etc) on es produí una síntesi original de la cultura hel·lenística, la iraniana i els influxos budistes de l'Índia. Aquests territoris pertangueren successivament a diversos regnes fins a la conquesta àrab (651), que no es consolidà fins al s IX. Incorporat tardanament a l'islam, sota Maḥmūd de Ghaznī i la dinastia dels turcs ghaznevīdes, l'Afganistan, amb el Panjāb, esdevingué el punt central de l'estat irano-islàmic (997-1187). Als ss XVI i XVII fou partit entre Pèrsia i l'imperi del gran mogol. El 1747 l'emir Aḥmad Šāh Durrānī erigí un gran imperi, que a la seva mort (1773) caigué, bé que l'Afganistan prengué el nom i l'estat actuals d'aquesta època. Al s XIX, els britànics l'envaïren (*Guerres Afganeses*) i l'ocuparen fins el 1893, que l'emir 'Abd al-Raḥmān acceptà la tutela britànica. Assolida la independència el 1921, l'emir Amān Allāh intentà modernitzar el país, però topà amb l'oposició de les forces religioses islàmiques, que l'obligaren a abdicar. El 1933 pujà al tron Zādir Šāh, el qual s'apropà a l'URSS. Arran de la fundació del Pakistan (1947), l'Afganistan intentà annexar-se els territoris amb poblacions de llengua paixto de l'W del Pakistan, motiu de grans tensions entre 1961-63. El 1973 el general Sardar Muḥammad Daud Khan deposà el rei Zāhir Šāh i instaurà la república. Depositat per un nou cop d'estat militar (1978), fou nomenat cap d'estat i primer ministre Nur Muḥammad Taraki, del Partit Democràtic Popular, comunista. Taraki augmentà els lligams amb l'URSS, cosa que motivà l'aparició de grups guerrillers musulmans anticomunistes (mujaidīns). El 1979, Hafizulla Amin enderrocà Taraki, però l'acció de les guerrilles augmentà, i el mateix any l'URSS envaï l'Afganistan, enderrocà Amin i instaurà Babrak Karmal com a nou president de la república. S'intensificà la lluita dels mujai-

dins, als quals donaren suport el Pakistan, els EUA i la Xina. El 1989, en compliment dels acords de Ginebra (1988), les tropes soviètiques es retiraren. Des d'aquest moment, les diverses faccions musulmanes s'enfrontaren en una guerra civil per assolir el predomini en la composició del govern del nou estat islàmic.

afrancesat *HIST* Dit de les persones que col·laboraren amb el rei Josep I d'Espanya. El mot apareix cap al 1811. En principi, incloïa personatges encimbellats pel moti d'Aranjuez (març del 1808) que, bé que aconsellaren a Ferran VII de fer el viatge a Baiona, acabaren reconeixent la conveniència d'un canvi dinàstic. El bàndol afrancesat no cristal·litzà fins després de la batalla de Bailèn (juliol del 1808), ja que alguns dels qui concorregueren a l'assemblea de Baiona es desferen de l'obediència a Josep I.

africà 1 art africà *ART* Art dels pobles de l'Àfrica negra. Al darrer quart del s XIX es desvetllà el seu coneixement, però no fou apreciat fins a principis del s XX. Aplega una gran diversitat d'estils de significacions, religioses o màgiques i estètiques, sobre els símbols d' autoritat i el culte als morts. L'escultura n'és la manifestació principal i la fusta el material més corrent. Pot ésser situat entre els segles de l'edat mitjana europea i el s XX. Quant a la classificació estilística, cal assenyalar els grans conjunts regionals, situats entorn del gran golf de Guinea. Entre aquestes cultures cal esmentar la dels bambares, la dels dogons i la dels senufos. A les terres de Ghana, de Benín, de Nigèria i del Camerun sobresurten la dels aixantis, i la dels baules. Són molt conegudes les obres d'art de Benín, dels ioruba i de Nok. A les regions del Camerun, del Gabon i del Congo, són molt representatius els kubes, els lubes, els bamilekés i els kotes. A la regió del Txad han estat trobades restes dels sahos.
2 literatures africanes *LIT*

Amb els noms de negres, negro-africanes o africanes, hom designa les literatures desenvolupades pels africans de l'àrea subsahariana. Començaren a ésser recollides a l'últim terç del s XIX, i estudiades en una època més recent. Aquestes literatures havien romàs en un estadi oral, la qual cosa impedia de comprovar-ne la riquesa i l'estructura sociològica en què recolzaven. Aquesta literatura tradicional coexistí, a partir dels anys trenta, amb l'anomenada neoafricana, escrita bàsicament en llengües europees i utilitzant les seves formes de cultura. Els seus representants, la divisió dels quals ha estat feta segons les zones lingüístico-culturals dels colonitzadors, prengueren consciència de llur cultura específica. A la zona d'influència cultural francesa, hom hi situa escriptors com L.S.Senghor i A.Sadji al Senegal; J.Kellé-Matiba del Camerun. A la zona d'influència anglesa, els sud-africans Peter Abrahams i E.Mphahlele, els nigerians D.C.Osamdebay, H.Ogunde i W.Soyinka; K.Awoomor de Ghana; J.Ngugi de Kenya i O.P'Bitek d'Uganda, etc. I a la zona d'influència portuguesa, els angolans, M.Andrade, L.Vieira i A.Neto; i J.Craveirinha i N.de Souza de Moçambic. En general, els poetes són els qui han obtingut un nivell de creació més alt i als qui ha estat més fàcil d'entroncar amb les formes autòctones.
3 música africana *MÚS*

Música dels pobles de l'Àfrica negra. Les nombroses variants pertanyen a la categoria de música de tradició oral. Des del punt de vista estilístic, hom pot subdividir l'Àfrica negra en dues grans àrees musicals delimitades per una línia paral·lela a l'equador situada entre aquest i el tròpic de Càncer. A la zona del nord és conreada la música pròpia de sabana, molt influïda per l'islam. La regió musical del sud, on és cultivada la música purament negra, pot ésser subdividida en quatre regions. La primera coincideix amb la zona de llengües bantu; és caracteritzada per l'emissió totalment natural de la veu, conjunts instrumentals d'una gran riquesa rítmica. La segona subdivisió correspon a la música del golf de Benín, amb una predilecció envers el cant de melodies molt àmplies a una sola veu. La regió de Ghana, en tercer lloc, té una característica polifònica. Finalment, la darrera subdivisió, és formada per una sèrie de nuclis situats al N de l'equador, a la regió muntanyenca del Camerun. La polifonia dels territoris d'aquesta última subdivisió és gairebé sempre instrumental. L'instrumental africà ofereix una gran varietat de famílies. Els músics africans són veritables

virtuosos en el camp rítmic i tímbric, i han exercit una forta influència en la música nord-americana.

Àfrica Continent situat entre els 17°30´ de longitud W (al cap Verd, Senegal) i els 51°25´ de longitud E (al cap Hāfūn, Somàlia) i entre els 37°20´ de latitud N (al cap Blanc, Tunísia) i els 34°50´ de latitud S (al cap Agulhas, Sud-àfrica) (30 244 825 km²; 683 021 000 h [1994]). És unit a l'Àsia per l'istme de Suez i l'envolta l'oceà Índic a l'E, l'oceà Atlàntic a l'W i la mar Mediterrània al N, que el separa d'Europa.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

Geològicament, Àfrica és formada bàsicament per un escut continental d'origen pre-cambrià, damunt el qual se situa una cobertora discordant de sèries sedimentàries primàries, secundàries i terciàries. Els moviments del sòcol han donat origen a una estructura d'àmplies ondulacions que generen extenses conques interiors (el Congo, el Txad, Kalahari). Vers l'est, el sistema de conques dóna pas a una sèrie d'altiplans solcats per un peculiar sistema de fosses originades per dislocacions i fractures verticals del sòcol, que es relacionen també amb el vulcanisme, que ha generat grans efusions (massís etiòpic), i també els cims més elevats: Uhuru, Kenya, relacionats amb el Rift Valley, dues grans fosses originades per una sèrie paral·lela de fractures en escala, de direcció general N-S, que donen origen als llacs Kenya i Tanganyika i que s'uneixen al S en una fossa única que va des del llac Malawi fins a Moçambic. Gairebé tota l'Àfrica al N de l'equador és ocupada per planes i altiplans, entre els quals destaquen, al centre del Sàhara, les terres altes de l'Ahaggar i de Tibesti (3 415 m) i, al Sudan, l'altiplà del Dārfūr (3 088 m). Les planes del Sàhara són envoltades al NW per les muntanyes de l'Atles (Djebel Toubqāl, 4 165 m) i a l'E, al llarg de la mar Roja, per la serralada d'Etbai (Gebel Oda, 2 259 m). Les planes del Sudan estan envoltades al S per les muntanyes septentrionals de Guinea (Bintimani, 1 948 m) i per les terres altes de Yambio i a l'E per l'altiplà etiòpic (Ras Dashan, 4 620 m). Aquestes terres altes acaben bruscament a la depressió de Danakil, la més profunda d'Àfrica. Al S de les elevacions de Yambio s'estén la conca del Congo, voltada a l'W pels altiplans de Lunda-Katanga i a l'E pels de l'Àfrica oriental, dominats pels cims culminants del continent, Uhuru (5 895 m) i Ruwenzori (5 109 m). L'Àfrica meridional conté les altes planúries de Kalahari, envoltades a l'W pels altiplans de Namaqualand, Damaraland i Kaoko i a l'E pels Drakensberg (3 482 m). Les muntanyes del Cap, d'elevació mitjana, s'estenen pel marge meridional del continent.

Climatològicament, la poca alçada de les serralades permet la lliure circulació de les masses d'aire, talment que el pas d'una zona climàtica a una altra es produeix gradualment. A la zona equatorial la faixa de baixes pressions dóna lloc a precipitacions. Ran de terra, les calmes equatorials es desplacen de S a N i en sentit oposat. Més enllà dels tròpics, una faixa d'altres pressions indueix els alisis en direcció a l'equador. L'aire tropical marítim humit de l'anticicló de les Açores arriba a tota la costa occidental. A l'Atlàntic meridional, un monsó de la costa de Namíbia rega la costa guineana septentrional. L'aire marítim equatorial que travessa la conca del Congo origina als altiplans d'Etiòpia les pluges del solstici d'estiu. Els extrems del Magrib i del cap de Bona Esperança reben a l'estiu els alisis i a l'hivern són un punt de contacte entre l'aire polar i l'aire tropical. A l'angle NE d'Àfrica, les depressions bàriques atreuen corrents aeris transmediterranis. *La xarxa hidrogràfica* més densa correspon a la regió equatorial. El 36,1% de la superfície africana pertany a la conca atlàntica, el 18,5% a la de l'Índic i el 14,9% a la de la Mediterrània. Les conques dels rius Congo, Nil, Níger, Zambesi i Orange, dels quals el Congo és el segon del món en cabal (1 230 km³) i el Nil el més llarg (6 671 km), cobreixen una tercera part de la superfície del continent. Quasi tots els grans llacs són a les fosses tectòniques de l'altiplà oriental. *Els dominis biogeogràfics* africans es distribueixen simètricament segons les zones climatològiques a banda i banda de l'equador. La selva plujosa equatorial resta reduïda a la part occidental, d'influència marítima (golf de Guinea des de Libèria fins al nord d'Angola i conca del Congo). La fauna de la selva, sobretot arborícola, comprèn pri-

Àfrica Les cascades Victòria, a Zàmbia

Àfrica El Gran Erg Oriental, a Algèria

mats (goril·la, ximpanzé, còlob, cercopitec), ocells i insectes; al sotabosc, els mamífers són escassos (ocapi, lleopard). Les estacions plujoses alternen amb les seques en una àrea molt extensa (des del Senegal fins a Sud-àfrica passant pel Sudan i els altiplans de l'Àfrica oriental), amb vegetació típica de sabana i la fauna més típicament africana, amb els grans herbívors (rinoceront, elefant, cudu, nyu, girafa, zebra) i els grans depredadors (lleó, guepard, hiena). Als grans rius i llacs de l'Àfrica equatorial hi viuen hipopòtams, cocodrils, varans, serps i molts ocells. Alguns peixos pulmonats (*Protopterus*), autèntics fòssils vivents, són endèmics de les àrees periòdicament dessecades. A la regió tropical s'alcen les altituds màximes d'Àfrica (Kenya, Ruwenzori, Kilimanjaro), on hom troba una zonació en altitud de la vegetació des de la selva tropical fins a les neus perpètuas. Més al N, el Sàhara és l'àrea de clima subtropical àrid més extensa del món. Les pluges, escasses, són de règim mediterrani a la meitat N (màxim hivernal) i tropical a la meitat S (màxim estival). Al N del Sàhara, el Magrib presenta un clima i una vegetació mediterranis: màquia, alzinar o roureda fins a més de 2 000 m. A l'Àfrica austral, el territori de sabanes tropicals limita vers el S amb les zones àrides del Namib i del Kalahari, de vegetació molt característica. A l'extrem austral del continent hi ha una altra petita àrea de clima i vegetació de tipus mediterrani. Les illes de la Macaronèsia africana (des de Madeira fins a les illes del Cap Verd) conserven residus d'una flora especial (boscs de *Laurus azorica* i de *Pinus canariensis*). Madagascar té en conjunt un clima i una vegetació (sabana malgaixa) de tipus tropical.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

El continent africà és una de les zones de la terra amb més potencial de recursos.

art africà Màscara d'origen kota

Unió Monetària de l'Àfrica Occidental, Unió Duanera i Econòmica de l'Àfrica de l'Oest (CEAO) i la Comunitat Econòmica dels Estats de l'Àfrica de l'Oest (CEDEAO). Les línies de circulació i de transport, insuficients i primitives, han estat establertes des de la perifèria marítima cap a l'interior des dels ports d'accés, i separadament, cosa que dificulta la seva integració a escala continental. Entre els ports més importants cal esmentar els de Free-town, Monròvia, Abidjan, a l'Àfrica occidental; Moçamedes, a Angola; Nacala, a Moçambic; Dar es Salaam, a Tanzània i Toramasina, a Madagascar. La plataforma africana, amb els seus grans desnivells, dificulta tant la navegació fluvial com la construcció i trajectòria de ferrocarrils i carreteres.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

El poblament africà es molt desigual per les condicions sovint inhòspites del medi físic. Les densitats més altes es troben a la vall i al delta del Nil (més de 600 h/km²), però les normals oscil·len entre menys de 50 i 100 h/km². En general, la població s'acumula en illots que esgoten ràpidament els recursos i provoquen l'èxode de la població excedent (mines de Sud-àfrica, plantacions cotoneres d'Uganda, ciutats portuàries, etc, i a la franja mediterrània, cap a l'Europa industrial). Amb un 20% de la terra emergida del planeta, el 1991 Àfrica només tenia el 12,46% de la població mundial i una densitat de 22 h/km², superior a la d'Amèrica i Oceania. La taxa anual de creixement de població (2,9% en 1975-80, 3,0% en 1980-90) és la més elevada de tots els continents i és conseqüència de l'elevada taxa de natalitat (44‰ en 1986-90); l'elevada taxa de mortalitat infantil redueix considerablement l'esperança de vida (53 anys). Pel que fa a les races, tot i que a l'Àfrica les poblacions s'han barrejat considerablement, es poden reconèixer alguns grups diferenciats: un grup d'euròpids (raça mediterrània), al N i al Sàhara, un grup reduït mongòlid a Madagascar (merina), i un grup nombrós de races nègrides (races sudànida, bantúida, nilòtida, paleonègrida, etiòpida i pígmida) al S del Sàhara, llevat de l'extrem meridional, on hi ha una reduïda implantació d'euròpids, i del desert de Kalahari, habitat per la raça khoisànida. El continent africà, sobretot al S del Sàhara, presenta una gran diversitat lingüística. Hom estima el nombre de llengües al voltant del miler, la majoria de les quals tenen menys de 100 000 parlants. J.H.Greenberg proposà (1963) una classificació global en quatre famílies: afro-asiàtic, nilòtico-saharià, nígero-kordofanià i khoisan. La família afro-asiàtica inclou el semític i part de les llengües classificades com a camites, repartides en les branques següents: semític, berber, egipci, cuixític, omòtic i txadià. Els criteris per a l'agrupació d'aquestes famílies es basen en trets fonètics, fonològics i morfològics. En la majoria d'estats africans la llengua oficial és la introduïda pels colonitzadors. Són l'excepció, a banda dels d'influència àrab: Etiòpia (amhàric), Somàlia (somali) i Tanzània (swahili); a aquests es poden afegir Botswana (tswana), Burundi (rundi), Lesotho (sotho), Malawi (chewa) i Ruanda (ruanda), estats en els quals, tannmateix, en els mitjans oficials és molt més emprada la llengua importada. Les *linguae francae* han adquirit gran importància (swahili, haussa, manding). La religió que tradicionalment comptava amb més adhérents a l'Àfrica era l'islam; el 1900 un 32% de la població era adepta a l'islam, un 9% al cristianisme i un 58% a les religions animistes. El 1995 aquesta relació s'havia capgirat notablement i així un 45% era adepte al cristianisme, un 41% a l'islam i un 12% a les religions tribals.

LA HISTÒRIA

La història antiga d'Àfrica presenta, amb l'excepció d'Egipte, un aspecte molt perifèric. L'actual Magrib experimentà els processos exògens de les colonitzacions grega a la Cirenaica i fenícia a Cartago i, finalment, la conquesta romana, totes elles orientades vers la Mediterrània. La conquesta d'Egipte per Alexandre donà a la ciutat d'Alexandria una projecció universal i la conquesta romana incorporà el nord d'Àfrica a la seva civilització. L'existència d'estats indígenes, com Numídia, no reeixí a transformar aquesta part d'Àfrica en un nucli de poder i de cultura autònom i durador. El regne de Kuš fou l'intermediari de productes i d'influències

entre el món mediterrani i l'interior del continent. La difusió, probablement des de Núbia, de la metal·lúrgia del ferro a l'Àfrica negra vers el 350 dC, succeí immediatament les indústries neolítiques. El més antic estat registrat fora de l'àrea mediterrània és el regne abissini d'Axum, fundat pels descendents dels semites immigrants des d'Aràbia, que fou cristianitzat sota la influència de les comunitats de l'alt Egipte, i adoptà el monofisisme com a religió oficial (s IV). L'estat etiòpic ha estat vehicle i objecte de múltiples influències exteriors (grecoromana, àrab, persa, índia, etc), bé que l'expansió islàmica en provocà l'aïllament fins al s XV. A banda de les cultures Nok (900 aC-200 dC), del Txad (ss X i XI) i la civilització ioruba d'Ife (ss XII i XIII), poc conegudes, la primera entitat política i cultural del Sudan de la qual hi ha notícia historiogràfica és el regne de Ghana, fundat vers el s IV dC i basat en la seva avantatjosa posició respecte a les rutes comercials entre els territoris negres i els de l'Àfrica septentrional i sahariana. La màxima extensió fou assolida per Ghana durant els ss IX a XI. La conquesta àrab del N d'Àfrica al s VI marcà decisivament l'evolució del continent. La religió, la cultura i la llengua dels àrabs hi arrelaren definitivament. i subsistiren pocs nuclis heterogenis (cristianisme copte a Egipte; nuclis de llengua berber al Magrib, on el cristianisme s'extingí totalment vers el s XII i el regne d'Axum, que presentà una resistència considerable). La penetració islàmica al S del Sàhara s'hi afermà amb la constitució al Senegal de la secta religiosa i militar dels almoràvits (1042), que conqueriren el regne de Ghana (1076), destruït definitivament a les mans de l'imperi musulmà i negre del Mali (1240) el qual arribà al màxim de la seva extensió sota Gongo Mūsà (1312-37). Comprenia des de l'Atlàntic fins als estats haussa. Conquerit per la dinastia Dia, fundadora de l'imperi Songhai, aquest representà, sota Sonni ‘Alī (1468-92), una reacció contra l'islam a favor de les tradicions paganes. Els Askia destronaren els Dia (1493), retornaren a l'islam i governaren Songhai fins a la conquesta marroquina (1591). D'altres estats i pobles negres del Sudan occidental observaren una actitud de resistència contra l'islam, com els mossi i els haussa. A la sortida meridional de la ruta que porta de la Mediterrània a la regió del Txad, a través del Tibesti, es constituí el regne de Kanem-Bornu, islamitzat des del s XI i que arribà al seu apogeu comercial i territorial, basat en el tràfic d' esclaus, durant el s XVI. A partir d'aquest segle els estats interiors s'empobriren, i el gros de l'intercanvi passà al litoral, on la navegació europea havia obert noves sortides als productes africans, i on es constituïren o es renovaren d'altres estats (Aixanti, Dahomey, Ioruba, Benín), els quals, mitjançant armes de foc europees, adquiriren una superioritat militar sobre els pobles de l'interior. Als imperis del Mali, Songhai i Kanem-Bornu i a les ciutats-estat haussa l'islam es desenvolupà amb vitalitat pròpia (escola de Tombouctou). Per la seva

Àfrica Mina de diamants a Pretòria

Àfrica Bruixot representat en una pintura rupestre de Tassili-n-Ajjer, al Sàhara

Àfrica Poblatsonghai, a Níger

La colonització i l'apartheid

La independència i el desenvolupament

banda, els fulbes s'estengueren des de les vores del Senegal cap a l'E (s XIV) i constituïren un imperi des del Níger fins a Adamaua. Aḥmadu Lobo constituí un altre estat desplaçant els bambares. El mande Samōri Tūri constituí a l'Alt Níger (final del s XIX) l'últim imperi sudanès, dominat pel terror, com ho fou també el del caçador d'esclaus Rābah, que s'estenia del Txad al Kordofān. Els nòmades àrabs del Sudan oriental n'islamitzaren els pobles autòctons, els quals fundaren el regne islàmic de Funj, que durà fins el s XIX. A inicis del s XV comença l'era dels grans descobriments europeus. El 1416 els portuguesos, sota la direcció de l'infant Enric el Navegant, emprengueren l'exploració sistemàtica de la costa africana occidental en cerca del desitjat pas cap a l'oceà Índic, objectiu completat per Vasco da Gama, el 1498. Cal remarcar que, amb l'excepció d'Abisinia entre el s XV fins a l'establiment del tràfic d'esclaus en gran escala (ss XVII i XVIII), Àfrica no era considerada un centre d'interès ni d'explotació, ans una escala en la ruta de l'Índia. La fundació a Londres, el 1788, de la British African Association, amb finalitat científica, econòmica i humanitària (combatre l'esclavitud), a les quals s'afegí el zel missioner, fou l'inici de l'exploració africana per part dels europeus: Mungo Park, Clapperton, Denham i Oudney, Lander, Cail·lié, Livingstone, Barth, Burton, Speke, Grant, Rohlf s, Nachtigal, Stanley, Brazza i Marchand foren alguns dels exploradors més destacats entre 1795 i 1898. Altrament, llevat de Sud-àfrica, al S del Sàhara els europeus es limitaren, fins ben entrat el s XIX, a establir enclavaments costaners des d'on practicaven el comerç. Els primers foren els portuguesos (fundació d'Elmina, 1482; São Tomé, 1493 i Mpinda, 1501) als quals la influència islàmica impedí d'estendre's a la costa oriental. La presència portuguesa donà lloc al regne del Congo. El tràfic d'esclaus, practicat pels musulmans de feia segles, prengué al s XVII un volum extraordinari i constituí, i fins a principis del s XIX, un dels factors més decisius en la història d'Àfrica. L'opinió europea contra l'esclavitud provocà la prohibició del tràfic negrer i, més tard, l'abolició de l'esclavitud, ratificada al Congrés de Viena el 1815. Amb esclaus alliberats i altres que ja eren a Amèrica, el 1847 hom fundà la República de Libèria, únic estat independent de l'Àfrica negra per més de cent anys. Els estats musulmans no es consideraren obligats per la prohibició, cosa que aprofitaren les potències europees per a justificar la intervenció en nom de l'humanitarisme. La prohibició del tràfic d'esclaus, per altra banda, eliminà la base econòmica dels estats negres de la costa. L'ocupació del cap de Bona Esperança per part dels neerlandesos de les Províncies Unides (1652) convertí aquesta regió en l'única d'Àfrica amb una població nombrosa de colons europeus, els *afrikaner*, descendents dels pagesos (bòers) neerlandesos. En llur avenç exterminaren els hotentots i els boiximans i toparen amb els bantus del grup nguni (1780), i hi entraren en conflicte, sobretot en el període en què regnà el cap zulu Chaka (1787-1828), el qual creà una temuda organització militar. La incorporació del Cap per la Gran Bretanya (1814) despertà l'oposició dels *afrikaner*, que emigraren cap a l'interior (1837, el gran *trek*), on consolidaren llurs repúbliques independents fora dels límits de la colònia britànica. Però el descobri-

ment de les mines de diamants (1867) originà la guerra anglo-bòer. A Abissínia el Ras Kassa (Teodor II 1855) acabà amb l'anarquia iniciada al s XVI. Derrotat pels anglesos (1867), aquests entronitzaren el negus Joan IV. El seu successor, Menelik, que havia fundat Addis Abeba (1883), continuà des del 1885 la tasca d'organització i de modernització de l'imperi i resistí amb èxit la pressió italiana. La **colonització** del continent al S del Sàhara, llevat del cas de l'Àfrica meridional i del Senegal i d'Angola, no començà fins pasada la meitat del s XIX. El decandiment del comerç que la supressió del tràfic d'esclaus comportà féu entrar en crisi les companyies propietàries dels establiments mercantils de la costa i els estats prengueren la iniciativa. A la Conferència de Berlín (1884-85) fou establert el principi de l'ocupació efectiva com a condició de reconeixement de sobirania, hom reconegué la sobirania francesa sobre el Congo i fou establerta una zona de lliure comerç d'oceà a oceà, l'anomenada *Conca Convencional del Congo*. El procés d'ocupació dels territoris i de les esferes d'influència que s'havien atribuït les potències amb motiu del repartiment motivà conflictes entre les potències colonitzadores (Fachoda 1898 i Agadir 1911), la conquesta francesa del Sudan i guerres amb alguns dels pocs estats africans independents: la temptativa fracassada d'Itàlia sobre Abissínia (desastre d'Adua el 1896) i, sobretot, la guerra anglo-bòer (1899-1902), que acabà amb la submissió dels estats dels *afrikaner*, i amb la constitució de l'autònoma Unió Sud-africana (1910). Des de l'edat mitjana, tot el N d'Àfrica menys el Marroc era sota el domini turc bé que, des de principis del s XIX el poder era a mans dels beis d'Alger, dels beis husseinites de Tunis, d'una oligarquia local a Trípoli i dels mamelucs a Egipte. El 1804, però, Muḥammad ‘Alī expulsà del poder els mamelucs i començà a posar les bases del modern estat egipci. El 1830 les tropes franceses, pretextant la repressió de la pirateria barbaresca, iniciaren la conquesta d'Algèria i convertien Tunis en un protectorat francès. Itàlia conquerí Trípoli en guerra contra Turquia. El mateix Egipte caigué en un estat de protectorat britànic de fet (1882). Les tropes britàniques i egípcies, comandades per lord Kitchener, convertiren l'imperi de Muḥammad ‘Alī en condomini anglo-egipci (1898). El Marroc, finalment, acabà formalitzant (1912) el seu *status* de protectorat, dividit entre Espanya i França, amb la creació, a més, del territori internacional de Tànger. Al principi del s XIX, i aprofitant l'obra dels colonitzadors europeus, catòlics i protestants iniciaren una obra missionera àmplia. Després de la Primera Guerra Mundial, la Societat de Nacions creà els mandats, territoris de les potències vençudes confiats a un estat amb l'encàrrec d'administrar-los. L'única variació territorial important fins a la Segona Guerra Mundial fou la conquesta italiana d'Abissínia (1935-36). En el període següent a la Primera Guerra Mundial, el desenvolupament general de l'economia mundial féu sorgir un nou interès envers Àfrica com a font de primeres matèries el creixement del cos de funcionaris nadius i cal remarcar l'existència d'una classe militar africana al servei de colonitzadors que més tard havia de pesar decisivament en el futur dels països ja independitzats. En el període d'entreguerres els conflictes derivats de l'anticolonialisme augmentaren (oposició a Egipte al domini britànic, alçament d'Abd el-Krim al Rif contra Espanya, etc). La Segona Guerra Mundial accelerà el procés cap a l'autodeterminació dels països africans. Els antics mandats de la Societat de Nacions foren transformats en territoris fideïcomís. El 1947 Itàlia renuncià a les seves colònies: Eritrea fou annexionada a Etiòpia i Líbia esdevingué independent (1951); Somàlia assolí la independència el 1960 en unir-se-li la Somàlia Britànica. El 1958 De Gaulle intentà encara, amb la *Communauté*, de mantenir el conjunt, però el 1960 concedí a tots els membres la total independència. El Marroc, protectorat franco-espanyol, i Tunísia, protectorat francès, aconseguiren el 1955 i el 1956 la restitució de la sobirania. Algèria assolí la independència en una guerra sagnant (1954-62), després de la qual gran part dels colons francesos abandonaren el país. L'any 1975 les Comores (amb excepció de l'illa de la Mayotte) assoliren la independència de França i el 1977 l'antic Territori Francès dels Afar i dels Issa esde-

Afrodita de Melos

Aga Khan III

venia l'estat de Djibouti. La Gran Bretanya, des del 1945, inicià el camí cap a l'autogovern de les seves colònies tropicals, però des de mitjan anys cinquanta el nacionalisme accelerà el camí cap a la independència. Posteriorment, mitjançant el Commonwealth aquests territoris han mantingut lligams econòmics i culturals amb l'antiga metròpoli. El 1965, la minoria blanca de Rhodèsia, amb el suport de Sud-àfrica, proclamà unilateralment la independència enfront dels britànics i de les Nacions Unides. Els moviments guerrillers adquiriren una creixent importància fins que el 1980 assoliren l'hegemonia. Bèlgica seguí el 1960 l'exemple franco-britànic, i concedí la independència al Congo (amb el nom de Zaire), però en unes condicions d'anarquia i de disgregació tan grans que motivaren la intervenció de l'ONU. Espanya aprovà un estatut d'autonomia per als seus territoris al golf de Guinea, i acabà concedint-los la independència (1968). El 1974, amb la caiguda de la dictadura portuguesa Angola i Moçambic assoliren la independència. Per tal de consolidar-se políticament i econòmicament, els estats africans crearen, el 1963, l'Organització de la Unitat Africana (OUA). Però al mateix temps, els estats assumiren plenament el traçat artificial de les fronteres colonials. En general, la independència política no resolgué el subdesenvolupament econòmic. La confrontació entre els EUA i l'URSS, des de la Segona Guerra Mundial fins al 1991, en què s'esfondrà la segona d'aquestes potències, comportà la disputa pel territori africà en zones d'influència, disputa en la qual ambdós blocs se serviren de conflictes pròpiament africans. Des de la independència (1960), el Txad ha conegut un enfrontament continu entre el N, islàmic, i el S, més o menys cristianitzat, al qual ni la vella potència colonial, França, ni un veí, militarment poderós, Líbia, han estat aliens. Quant a Namíbia, antiga colònia de l'Àfrica del Sud-oest, el 1968 prengué el nom actual per decisió de les Nacions Unides, alhora que es declarava il·legal l'actuació al territori de la potència mandatària i tutelar, Sud-àfrica. Lluny d'això, aquest país s'annexionà Namíbia i hi estengué les característiques polítiques del seu règim de segregació racial (*apartheid*). Contra aquest fet s'aixecà l'independentisme namibià, organitzat des del 1958 en el SWAPO (South West African People's Organization), que el 1990 aconseguí la independència plena, canvi que no hauria estat possible sense abolició de l'*apartheid* a la mateixa Sud-àfrica nomès un any després. Al Corn d'Àfrica les indefinicions frontereres serviren de base a l'inici de conflictes que reforçaren la posició estratègica de les grans potències. El destronament de l'emperador d'Etiòpia Haile Selassie el 1974 i la progressiva configuració d'un règim militar de caràcter pro-soviètic comportaren, el 1977, un nou rumb a les tensions a la zona. En primer lloc, el territori de l'Ogaden fou motiu de disputes amb Somàlia. A Eritrea, la retirada el 1990 del suport soviètic al règim etiòpic, possibilità l'accés a la independència per part del moviment secessionista (1993). Una altra zona de conflicte, seqüela del colonialisme, és el Sàhara Occidental, cobejat des del 1975, any de l'abandó del territori per part d'Espanya, pel Marroc, pretensió a la qual s'oposava el moviment guerriller del Front Polissari. Altres conflictes d'importància han estat els enfrontaments interètnics crònics, que el 1994 assoliren un dels punts més dramàtics a Ruanda, i també el fort creixement del fonamentalisme islàmic, especialment al Magrib.

Àfrica, guerra d' Conflicte armat entre Espanya i el Marroc (1859-60). La declaració de guerra tingué lloc el 22 d'octubre de 1859 arran de la destrucció per part dels rifenys d'unes fortificacions a Ceuta. Les operacions començaren amb una marxa des de Ceuta cap a Tetuan, al llarg de la qual tingueren lloc les batalles de Los Castillejos, Tetuan (febrer) i Wad-Ras. Tetuan es rendí i el tractat de pau fou signat el 26 d'abril.

Afrodita Deessa grega de la bellesa, de l'amor i de la fecunditat. D'origen oriental, segons la tradició de la *Iliada* era filla de Zeus i de Dione; segons la d'Hesíode, nasqué de l'escuma marina. Esposa d'Hefaiostos, de la seva unió amb Ares nasqueren Eros i Anteros, de la seva relació amb Hermes sorgí l'Hermafrodita i

d'Anquises nasqué Enees. Fou venerada en molts santuaris grecs. Hom l'assimila a la divinitat itàlica de Venus que, dins la mitologia germànica, correspon a Frigg. Les representacions artístiques més famoses són l'*Afrodita de Cnidos*, de Praxíteles, i l'*Afrodita de Melos* o *Venus de Milo* (s II).

Aga Khan III (Karāchī 1877 — Versoix, Suïssa 1957) Cap dels ismailites mizarïtes (1885-1957), de nom Muḥammad Šāh. Fill únic d'Aga Khan II, fou cofundador i primer president de la Lliga Musulmana (1906). El 1924 intentà d'aconseguir el califat. El 1937 presidí l'assemblea de la Societat de Nacions. S'esforçà per aconseguir la independència de l'Índia i ajudà el nacionalisme pakistanès.

Agamèmnon Rei llegendari d'Argos, fill d'Atreu. Fou cap de l'exèrcit grec que assetjà Troia per venjar el rapte de la muller del seu germà Menelau (*Íliada*). Per tal que els vents afavorissin les seves naus sacrificà una filla (*Ifigènia a Àulida*, d'Eurípides). La seva muller Clitemnestra prengué el fet com a excusa per a assassinar-lo (*Orestíada* d'Èsquil).

àgata *MINERAL* Varietat criptocristal·lina del quars, del grup de la calcedònia, que es forma dins cavitats amigdaloides. Molt dura i translúcida, de bella coloració en bandes concèntriques, és utilitzada, polida, en joieria i en la fabricació de material de laboratori (morters). Una varietat d'àgata és l'ònix.

Agell i Torrents, Joan (Sanaüja, Segarra 1809 — Barcelona? 1868) Científic. Fou catedràtic de mecànica teòrica (1835) i de física experimental (1841) de l'Institut de Barcelona, i de química (1845) de la universitat de Barcelona. Doctor en ciències (1846) i degà d'aquesta facultat (1857), director de l'Escola Industrial (1860), rector de la universitat (1863) i membre de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona. Inventà un telègraf i publicà treballs sobre electricitat i termologia. Fou membre d'honor de l'Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales, de Madrid.

Agència Internacional d'Energia Atòmica [AIEA] Institució especialitzada de l'ONU, creada el 1957, amb seu a Viena, que s'ocupa de problemes d'interès internacional en el camp de l'energia nuclear. Promou el desenvolupament de l'energia nuclear i la utilització de radioisòtops en medicina, agricultura, hidrologia i en la indústria. En són membres 116 estats.

Aglí, l' Riu del litoral mediterrani, al Rosselló i a la Fenolleda. La seva longitud és d'uns 80 km. Neix a les Corberes, al Llenquadoc, sota el pic de Bugarach. Després de travessar l'extrem occidental del Perapertusès, a l'indret de l'antic monestir de Santa Maria de Cuberes, el riu gira cap al S i travessant la línia de crestes que separa els departaments de l'Aude i dels Pirineus Orientals, per les gorges de Galamús (a 700 m de profunditat al llarg d'una falla), penetra a la Fenolleda. Passat Sant Pau de Fenollet, torna a encaixar-se en una segona falla simètrica: la gorja de la Fou. Després de continuar per la baixa Fenolleda i de recollir per la dreta les aigües de l'Adasig, penetra al Rosselló per la Tor de França. Per l'esquerra, abans d'Estagell, troba el riu de Maurí i, i després, el Verdoble, al gorg de l'Antre. Passat un darrer congost, entre Estagell i Espirà de l'Aglí, Ribesaltes i la plana de la Salanca, desemboca a la Mediterrània, entre la Tet i l'estany de Sal·ses.

Agnon, Šəmuel Yosef (Buczacz, Galítzia 1888 — Rēhovot 1970) Novel·lista israelià. La seva obra, escrita en hebreu, remembra el món en dissolució de la diàspora a Polònia: *Haknassat kal·la* ('El dot de la núvia', 1929), *Oréaḥ nata lalun* ('Un hoste s'ha quedat per passar la nit', 1940). Amb la creació de l'estat d'Israel atengué els problemes dels emigrats en l'edificació de la nova societat: *Tmol Šilšom* ('Abans-d'ahir', 1945) i *Šira* (1971). Fou premi Nobel de literatura (1966).

Agra *[hindi: Agarā]* Ciutat de l'estat d'Uttar Pradēsh, a l'Índia (899 195 h [1991]). Situada en una gran corba que descriu el Yamunā vers l'E i aixecada damunt la plana de l'Hindustān, és un important centre comercial, agrícola i industrial. Aeroport. Turisme. Conserva les millors obres arquitectòniques dels emperadors mogols (s XVII), com el palau del Diwan-i-an, la mesquita de la Perla (1654) i el Tāj-Mahal (1632-48).

agrària, **reforma** *HIST* Conjunt de mesures polítiques i econòmiques destinades a estimular el desenvolupament agrari, per mitjà de canvis en el repartiment de la terra. Des del s XVIII, alguns estats europeus tractaren de revitalitzar la producció agrària sense tocar l'estructura d'unes societats basades en el règim senyorial. Fou el cas del reformisme il·lustrat espanyol, obsessionat per la “llei agrària”. El liberalisme burgès proposava, en canvi, de deixar lliure joc a les forces econòmiques, cosa que requeria haver liquidat l'estructura de la propietat de l'antic règim (França). A l'estat espanyol, l'obra de les corts de Cadis i del règim liberal del 1820-23 fou ineficaç i només començà a tenir efecte amb la desamortització eclesiàstica, sense que la supressió del latifundisme eclesiàstic solucionés els problemes del camp. El concepte modern de reforma agrària es desenvolupà al s XX, quan alguns governs intervingueren per tal d'imposar un repartiment de la propietat de la terra més adequat. Es produí la reforma agrària mexicana i les reformes del 1918 al 1929 a Europa oriental, per eliminar el latifundisme. La reforma agrària espanyola, promulgada per la Segona República (1932), desfermà l'oposició dels terratinents, que aconseguiren anul·lar-la. A Catalunya, la llei de Contractes de Conreu (1934) satisfedia les demandes d'una petita burgesia agrícola. L'actitud dels grans propietaris enquadrats a l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (i a la Lliga i a la CEDA) contribuí al conflicte del 6 d'octubre de 1934. Després de la Segona Guerra Mundial, els països subdesenvolupats tendiren a reformes agràries que cercaren, més que el repartiment de la gran propietat, l'establiment d'explotacions de tipus col·lectiu i estatal. Alguns exemples han estat la Xina, Cuba, etc.

Agricola, **Georgius** (Glauchau 1494 — Chemnitz 1555) Nom llatinitzat del metge i mineralogista saxó Georg Bauer, conegut com el “pare de la mineralogia”. Exerci de metge a Joachimsthal (Jáchymov), Bohèmia (1527-33) i a Chemnitz, Saxònia (1534-55). La seva obra més important, *De re metallica* (1556), és una descripció exhaustiva dels coneixements geològics, miners i metal·lúrgics del seu temps.

agricultura *AGR* Art de conrear la terra. Enclou les ciències, pràctiques i indústries utilitzades per a obtenir productes vegetals i animals de la màxima qualitat i del màxim rendiment possibles, i també les operacions de mercat, els estudis socials, i la fabricació i obtenció de màquines i materials emprats en els camps. Els inicis de l'agricultura van lligats a les primeres manifestacions del neolític. A l'època paleolítica se suposa que l'home emmagatzemà i manipulà vegetals i convisqué amb animals domèstics. Els primers vestigis de l'agricultura es troben a les regions fèrtils de l'Àsia. Els jueus i els egipcis dominaren ja moltes tècniques agrícoles (empelts, regatge, etc) emprades encara actualment. Indis, egipcis, grecs o romans atribuïren l'èxit o fracàs de les collites al favor de déus i deesses. Des de la caiguda de l'imperi romà l'agricultura es mantingué, bé que estacionària, gràcies a l'interès dels monestirs, nuclis de la cultura medieval. A l'edat mitjana, amb el feudalisme, no foren aportats canvis importants en els sistemes i tècniques de conreu. A partir del s XVI s'introduïren a Europa noves plantes de procedència americana, com la patatera, la tomaquera, el tabac, però fou a partir del s XVII que s'originà una transformació decisiva: la ciència fou aplicada a l'agricultura. Es valorà la importància de l'humus en els cultius i es demostrà la transcendència del nitrogen en el cicle biològic de les plantes. Els transports col·laboraren a la difusió i a l'intercanvi de productes. L'agricultura es troba estretament lligada a una veritable xarxa de ciències complementàries les unes de les altres: les *ciències agrícoles*. Aquesta complexitat científica és adaptada a la pràctica agrícola per organitzacions a escala nacional o internacional, com, per exemple, la FAO. El gran nombre de factors, pedològics, climàtics, ecològics, àdhuc els socials, econòmics i jurídics de cada contrada, obliga l'home a usar pràctiques i sistemes variats. El sistema de conreu extensiu, amb predomini dels elements naturals sobre el capital i el treball, és emprat en explotacions extenses. Presenta formes d'agricultura completa o incompleta, segons que siguin explotats o

agricultura Pintura egípcia amb escenes de les feines del camp (aproximadament 1300 aC)

àguila cuabarrada, freqüent a les serres mediterrànies

Sant Agustí retaule de Jaume Huguet del 1463-86 (MNAC)

no al màxim els recursos i les forces naturals. Quan el predomini correspon al capital i al treball en conreus d'extensió mitjana o reduïda, el sistema és intensiu, i pren, en general, la forma d'agricultura completa. Aquest és el cas de les hortes amb alternatives ben estudiades amb guarets suprimits. L'èxit dels conreus, emprats en l'un sistema i en l'altre, es basa en l'aprofitament del sòl i de les plantes. Quant als sòls, és d'una gran importància la quantitat d'aigua emmagatzemada als camps, i, en particular, la seva distribució anual. Les tècniques hidràuliques i d'irrigació permeten el conreu intensiu de molts més terrenys i la transformació en regadiu de comarques de secà, pobres d'aigua. La pràctica d'adobar, amb l'ús d'adobs químics i d'adobs orgànics clàssics (fems, purines) o de nova concepció (compost), és d'una gran perfecció. Amb els nous mètodes de conreus hidropònics s'obtenen millors qualitats nutritives. La inversió energètica aportada en forma de pràctiques mecanitzades té com a conseqüència un increment sensible en les produccions. Determinats residus i excedents del camp (la fusta, els fems, la palla dels cereals, etc) són emprats en brut i per a usos variats, però la major part de les vegades són transformats. La creació de centres d'investigació agrícola aplicada (on la química i les tècniques d'enginyeria genètica tenen un paper bàsic) ha permès de perfeccionar les indústries i de crear-ne moltes d'altres. La relació indústria-agricultura és cada vegada més estreta; tanmateix, en els països més avançats, existeix un creixent corrent de refús cap a les formes massa tecnificades de l'agricultura (tècniques dràstiques d'adobament, de tractaments fitosanitaris, etc), oneroses i generadores de productes organolèpticament discutits que ha propiciat el naixement de l'anomenada agricultura biològica.

Agrigent *[it: Agrigento]* *[ant: Girgenti]* Capital de la província d'Agrigent, a l'illa de Sicília, Itàlia (54 292 h [1991]). Centre comercial i industrial (ciment, mobles, fàrmacs). Conserva temples grecs com els dòrics de Zeus i d'Hèracles, de la Concòrdia i dels Dioscurs. Fundada durant la primera etapa de la colonització grega a l'Occident (580 a C), Roma la conquerí el 262 aC. Fou dominada pels àrabs (829) i pels normands (1086).

agronomia *AGR* Branca de l'agricultura que estudia les relacions entre les plantes conreades i els animals amb el clima, el sòl i les tècniques utilitzades per tal de millorar-ne la producció. Iniciada a mitjan s XIII amb el mètode experimental proposat per Bacon, ha evolucionat al llarg de tres etapes marcades per la utilització de maquinària, aplicació d'adobs, etc; l'associació agro-pecuària; i l'aplicació dels descobriments de la microbiologia. En la producció moderna de recursos d'origen animal o vegetal té molta importància el control dels paràmetres externs. En el cas dels *productes d'origen animal*, el tractament dels factors ambientals engloba el clima, el tipus de sòl, el menjar i l'aigua. Un dels principals factors que afecten l'eficiència en la productivitat és la temperatura de creixement; la temperatura ideal serà aquella que doni la millor relació entre grams de producte per gram de menjar consumit (*eficiència de la conversió dels aliments*). La dieta millor serà aquella que tingui més bones taxes de digestibilitat. Les tendències actuals han estat dirigides a concentrar el menjar en forma de pinsos. En els *productes agrícoles d'origen vegetal*, el disseny de noves tècniques i l'obtenció de noves varietats més adaptades afavoreixen l'elevat rendiment

actual dels conreus a l'aire lliure. Cal tenir en compte principalment el microambient del conreu i l'arquitectura del dosser vegetal. Un dels paràmetres més importants és la quantitat d'àrea foliar que hi ha per unitat de superfície de terreny, l'índex d'àrea foliar o LAI (*leaf area index*), que és modificat per la manipulació agronòmica (temps de sembra, ús de productes fitosanitaris), les característiques genètiques de la culti-var i els condicionaments ambientals. Hom procura que el conreu tingui el LAI crític, és a dir, aquell en què pot captar el 95% de la radiació solar.

àguila *ORNIT* Nom donat a diversos ocells de la família dels accipitrids que pertanyen principalment als gèneres *Hieraeetus*, *Aquila*, *Haliaeetus*, *Pithecophaga*, *Circaeus* i *Pandion*. Són ocells de rapinya, de grans dimensions, amb un bec fort i corbat, el cap prominent i cobert de plomes, les potes curtes amb les plomes fins al començament dels dits, i les urpes molt fortes. Tenen les ales llargues i volen a gran altura. Nien en arbres o en roques dels penya-segats. Estan distribuïdes per tot el món.

Aguiló i Fuster, Marià (Palma de Mallorca 1825 — Barcelona 1897) Poeta, filòleg i bibliògraf. Fou bibliotecari a Barcelona (1849) i a València (1858). El material que recollí en les seves recerques bibliogràfiques, lingüístiques i folklòriques fou editat als vuit volums del *Diccionari Aguiló* (1915-34). Mantingué relació amb intel·lectuals com P.Piferrer i J.Rubió i Ors. Als Jocs Florals fou proclamat mestre en gai saber (1866), mantenidor (1862, 1873, 1874) i president (1867 i 1888). Fou membre de la comissió per a la reforma ortogràfica i de l'Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona. Els seus primers poemes catalans són recollits en un volum pòstum (*Records de juvenesa*, 1900). Als tres volums de *Poesies completes* (1925), intentà de fondre la tradició culta amb la popular, amb un to conservador, religiós i patriòtic; fou un dels millors poetes romàntics.

Aguirre y Lecube, José Antonio de (Guetxo, Biscaia 1903 — París 1960) Polític basc. Llicenciat en dret, presidí les joventuts d'Acció Catòlica de Biscaia. El 14 d'abril de 1931 proclamà la República Basca, fet que no tingué cap conseqüència. Fou diputat de les tres legislatures de la República, i com a alcalde de Guetxo presidí la comissió designada per a estructurar l'Estatut d'Estella. Reflectí el seu ideari en el llibre *Entre la libertad y la revolución 1930-1935* (1935). Aprovat l'estatut d'autonomia d'Euskadi l'1 d'octubre de 1937, fou elegit *lehendakari* el 7 d'octubre. A l'agost del 1937 s'instal·là amb la delegació basca a Barcelona, i al gener del 1939 es traslladà, amb el seu govern, a París. La Segona Guerra Mundial el sorprengué al N de França, i fugí a Amèrica en una peripècia que narrà en *De Guernica a Nueva York, pasando por Berlín* (1943). El 1945, abans de la fi de la Segona Guerra Mundial, retornà a París, on reorganitzà el govern basc a l'exili, el qual presidí fins al final de la seva vida.

Agustí sant (Tagaste 354 — Hipona 430) El més important pare de l'**Església** llatina. De mare cristiana i pare pagà, de petit no fou batejat i menyspreà el cristianisme fins que la lectura de l'*Hortensius* de Ciceró l'inicià en la recerca de la veritat que el dugué a la conversió (386). Aprengué dels neoplatònics la tesi de la prioritat de l'ordre espiritual-intel·ligible, sobre el material-sensible. Això, juntament amb el contacte que tingué amb sant Ambròs, el predisposà a admetre el Déu cristià, espiritual i creador del món. A Tagaste organitzà una comunitat monàstica (388). Ordenat sacerdot el 391, quatre anys després fou consagrat bisbe d'Hipona. La seva obra escrita reflecteix la problemàtica filosòfica i teològica que més el preocupava. Així, la crítica dels escèptics i del dualisme maniqueu en les primeres obres, totes elles escrites entre el 386 i el 391; la polèmica amb els donatistes i els pelagians en opuscles cronològicament posteriors; el comentari als textos bíblics i els tres més vastos intents de síntesi: *De Trinitate* (400-416), *De Genesi ad litteram* (401-412), *La ciutat de Déu* (412-426). Les *Confessions* (400) són un relat biogràfic de la seva evolució ideològica. Tot el pensament augustinia volta entorn de dos temes fonamentals: Déu i l'ànima. Déu és aquella única realitat immutable i transcendent que porta l'enteniment a afirmar les veritats

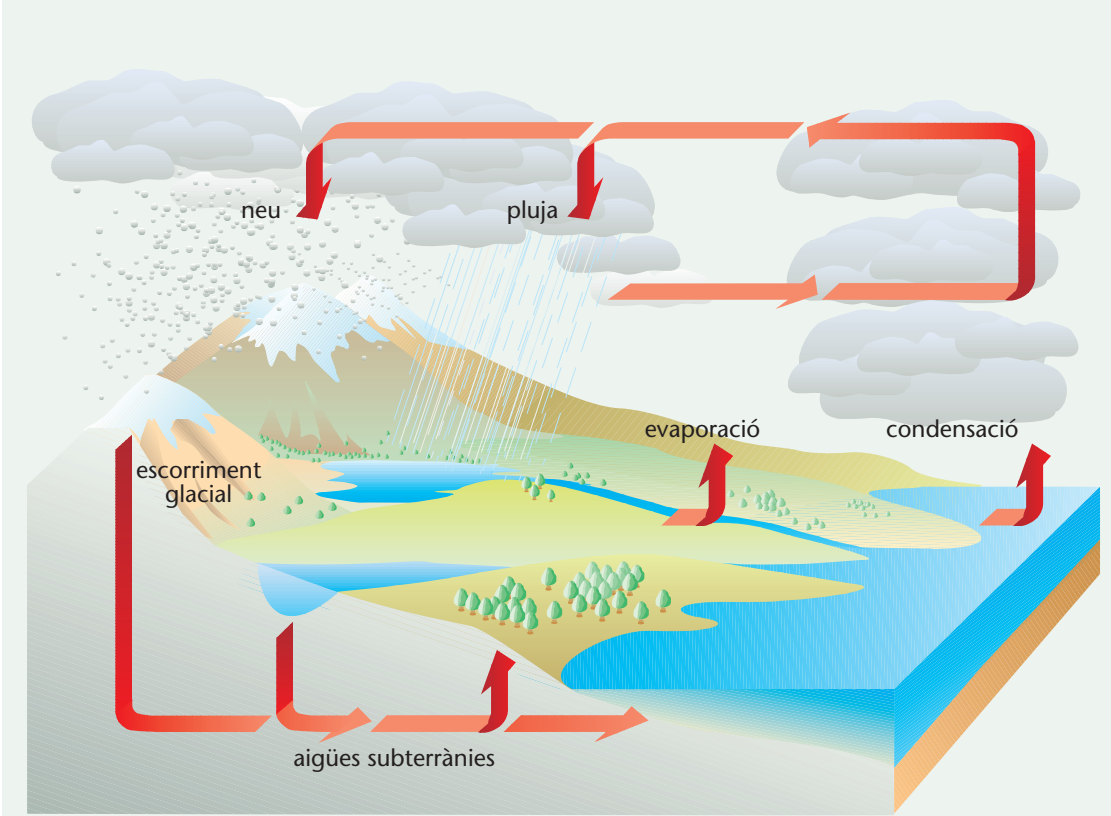
absolutes (principis lògics, matemàtics, ètics i la pròpia existència). Agustí és anomenat ‘Doctor en la Gràcia’. Elaborà una teologia de la història interpretada com un lent triomf de la *ciutat de Déu* (espiritual) sobre la *ciutat del món* (dominada per l’egoisme).

Agustí i Albanell, Antoni (Saragossa 1517 — Tarragona 1587) Eclesiàstic, jurista i humanista. Fou ambaixador a Viena (1538), doctor en dret (1544-61) auditor de Rota (1544-61) i li foren encomanades diverses missions diplomàtiques a Anglaterra (1555), Alemanya (1558) i Sicília (1599). Fou nomenat bibse d’Alifano, a Nàpols (1577), i de Lleida (1561), i arquebisbe de Tarragona (1577-86). Inicià la reforma de l’estudi general de Lleida (1565) i a Tarragona promogué el desenvolupament de la nou fundada universitat. Bibliòfil, apassionat pels manuscrits grecs, aconseguí de reunir una de les biblioteques privades més importants de l’època, el catàleg de la qual és considerat el primer catàleg imprès d’Europa (1586). Mantingué relació epistolar principalment en llatí, però també en grec, català i castellà, amb els humanistes i historiadors més rellevants del seu temps. Destacà en l’estudi de les fonts del dret romà: *Emendationum et opinionum libri quattuor* (1543) i aplicà per primera vegada a l’estudi del dret canònic el mètode històrico-jurídic: *De emendatione Gratiani Dialogui* (1587). Participà en el desenvolupament de la naixent ciència arqueològica. Part de la seva producció escrita fou recopilada en unes *Opera Omnia* de vuit volums en foli publicades el 1775, que contenen un sol escrit en català, una *Constitució apostòlica contra los bandolers*.

Ahmadabad Ciutat de l'estat de Guja·ràt, a l'Índia, vora el riu Sabarmati (2 872 865 h [1991]). Centre cultural i comercial de les planes semiàrides de Guja·ràt sobre el camí de Bombai a Delhi, fou fundada el 1411 pel soldà Aḥmad Šāh I. Amb Bombai, és el segon centre industrial de l'Índia. Té universitat, aeroport i notables mesquites i temples.

Ahmet III (? 1673 — 1736) Soldà otomà (1703-30). Arribà al poder el 1718 ajudat pels militars, que havien destronat el seu germà. Acollí Carles XII de Suècia —després d'haver estat vençut a Poltava—, el qual féu esclatar una guerra russo-otomana. L'exèrcit rus fou derrotat al Prut (1711), i el tsar tornà a Turquia la ciutat d'Azov. Encetà una guerra amb Venècia (1714), després de la qual Eugeni de Savoia s'apoderà de Timisoara (1716) i de Belgrad (1717). Acceptà el tractat de Passarowitz (1718). Eliminà del govern els militars, nomenà gran visir Ibrahim Paixà i declarà la guerra a Pèrsia (1724-27). Durant l'època *de les tulipes* (1718-30) intentà una renovació cultural i econòmica, però la inflació, els desordres i les victòries perses provocaren un pronunciament militar (1730) a la capital. Fou empresonat i morí assassinat.

aigua *QUÍM* **1** Compost d’hidrogen i oxigen de fórmula H₂O. Atesos el seu paper a la natura i els seus innombrables usos, és la més important de totes les substàncies i fou considerada durant segles com un element. La seva composició fou establerta per síntesi per Cavendish el 1781 fent explotar una mescla d’hidrogen i oxigen. L’anàlisi fou feta per Lavoisier i Meusnier, el 1783, descomponent el vapor amb ferro roent. La descomposició electrolítica fou realitzada per primera vegada per Nicholson i Carlisle l’any 1800. El problema de la composició de l’aigua es replantejà el 1913 amb la descoberta dels isòtops, i conduí a la separació de l’aigua pesant. L’aigua d’origen natural és, de fet, una mescla de H₂O i de molt petites quantitats de D₂O i HDO i, a més, conté, en proporcions gairebé no mesurables, combinacions derivades dels isòtops ¹⁷O i ¹⁸O i del triti. L’estructura de l’aigua líquida és, fins a uns 4°C, molt similar a la del glaç. Per damunt de 4°C l’estructura és encara pseudo-cristal·lina, encara que més compacta, però calen condicions especials de temperatura i pressió perquè domini l’estructura més típica dels líquids (empaquetament màxim de les molècules). A la pressió ordinària, l’aigua líquida és un edifici macromolecular lacunar, amb buits on poden intercalar-se altres molècules o ions capaços de rompre els enllaços d’hidrogen, cosa que explica les excepcionals propietats de l’aigua com a solvent. Del punt de vista de les propietats físiques

El cicle de l’aigua

l’aigua és, en efecte, una de les substàncies més complexes. Una particularitat interessant és el polimorfisme a l’estat sòlid, ja que el glaç pot presentar 6 formes cristal·lines diferents. Ara bé, on l’aigua manifesta un comportament més especial és en l’estat líquid. Les seves principals anomalies són: el fet que a 0°C la densitat del glaç és inferior a la de l’aigua líquida; els valors anormalment elevats de les seves temperatures de fusió i d’ebullició; la disminució de la viscositat en augmentar la pressió (per sota de 30°C) i de la compressibilitat en augmentar la temperatura; els valors elevats de les calors específica, de fusió i de vaporització i de la constant dielèctrica. L’expansió de l’aigua en solidificar-se fa rebentar les canonades i els radiadors dels automòbils. L’aigua quan és pura és incolora (almenys en capa prima), inodora i insípida. La seva conductivitat elèctrica és molt baixa. Químicament és molt estable i fortament exotèrmica. La principal característica química de l’aigua és, sens dubte, d’ésser el més universal de tots els solvents. A més, cal esmentar: la seva capacitat de donar els composts moleculars anomenats hidrats, les reaccions d’hidròlisi i de descomposició i el seu poder catalític. En les reaccions de descomposició l’aigua es descompon alliberant un dels seus components. Atesa l’electronegativitat elevada de l’oxigen, només el fluor és capaç de descompondre l’aigua alliberant-lo en fred. En canvi els elements que alliberen hidrogen són molt nombrosos i comprenen alguns no-metalls (carboni, silici i bor) i tots els metalls més electropositius que l’hidrogen. Com a catalitzador, l’aigua té també gran importància, ja que són nombroses les reaccions que no es produeixen sense la seva presència. Així, les reaccions de l’oxigen amb el carboni, l’òxid de carboni, el sofre, el fòsfor i l’hidrogen, normalment molt vives i àdhuc explosives, no tenen lloc (o són molt lentes) quan els reactants són perfectament secs. L’aigua es troba a la natura en forma de vapor, líquida o sòlida i constitueix, aproximadament, unes tres quartes parts en pes de l’escorça terrestre. L’aigua líquida natural no és mai pura i conté matèries en suspensió i nombroses substàncies dissoltes, variables en natura i en quantitat segons l’origen. Les més corrents són els gasos de l’aire i els ions Na⁺, Ca²⁺, Mg²⁺, HCO³⁻, Cl⁻, SO²⁻. Quan la proporció d’ions Cl⁻ i Na⁺ és molt elevada (cas de l’aigua de mar) l’aigua és salada. Les propietats i els usos possibles de l’aigua depenen molt de la quantitat de calci i magnesi presents i, des d’aquest punt de vista, tècnicament es distingeixen les aigües *dures* i les aigües *blanes*. També hi ha sovint composts orgànics, provinents de residus biològics o de llurs productes de degradació, i alguns microorganismes. Els teixits d’animals i plantes presenten continguts d’aigua molt elevats, tant més com més gran és l’activitat fisiològica. El contingut d’aigua és màxim, en els teixits joves (embrió, meristema) i disminueix gradualment amb l’edat. La importància fisiològica de l’aigua va íntimament lligada a les seves excepcionals propietats físiques i químiques. La seva estructura polar li confereix propietats dissolvents i ionitzants. Té també funcions termoreguladora i estructural i participa activament en el metabo-

aigua Canal d’investigació i assaig marítim de la Universitat Politècnica de Catalunya

lisme dels éssers vius. En general, les aigües són sotmeses a un conjunt d’operacions i tractaments per tal que esdevinguin aptes per al consum humà o per a unes determinades aplicacions industrials. Els tractaments poden ésser de naturalesa física, química o bacteriològica. L’aigua intervé en els processos industrials, fonamentalment, com a primera matèria incorporada, com a auxiliar indispensable de fabricació, com a refrigerant o transportador de calor, com a font d’energia i com a via de comunicació. Les indústries més grans consumidores d’aigua són les siderúrgiques, les centrals tèrmiques, les fàbriques de pasta de paper, les petroleoquímiques, les d’acabats tèxtils i les alimentàries.
2 aigua de Colònia *FARM/PERFUM* Aigua d’olor a base, principalment, d’essències de cítrics (bergamota i llimona), utilitzada com a perfum i com a cosmètic. Les fórmules de les aigües de Colònia són molt diverses, tant pel grau alcohòlic (que pot variar entre 80 i 90), com per les essències que acompanyen les dues esmentades (de flor de taronger i de romaní, sobretot, però també, entre d’altres, d’espígol, de pell de taronja, d’arangi, de poncem i de farigola). En algunes fórmules intervenen també aiguanaf, aigua-ros i àdhuc aigua del Carme. L’aigua de Colònia, d’origen italià, començà a fabricar-se industrialment l’any 1710 a la ciutat del seu nom, i representà, l’inici de la indústria de la perfumeria moderna.
3 aigua destil·lada *PERFUM/FARM* Aigua de puresa elevada, obtinguda a partir de l’aigua natural per destil·lació. La destil·lació elimina la major part de les substàncies dissoltes o en suspensió, però, en les condicions ordinàries, no permet d’obtenir aigua totalment pura. L’aigua destil·lada és utilitzada correntment en els laboratoris i a les indústries de tints i colorants, farmacèutica, etc.
4 aigua oxigenada *PERFUM/FARM* Peròxid d’hidrogen, H₂O₂. Pura és un líquid incolor, xaropós, càustic per a la pell, miscible amb aigua, soluble en alcohol i èter, de densitat 1,4422 a 25°C que un cop congelat es fon a -0,41°C. Bull a 150,2°C, però es descompon per la calor en aigua i oxigen, cosa que obliga a destil·lar-la a pressió reduïda. És un àcid molt feble i té per estructura HO-OH. Es presenta i és utilitzada sempre en solució aquosa, a concentracions que varien entre 3 i 90%. Químicament és un oxidant poderós. Amb diversos òxids i hidròxids metàl·lics dóna peròxids inestables que expliquen les reaccions paradoxals on l’aigua oxigenada actua com a reductor i es redueix al mateix temps alliberant oxigen. La concentració de les solucions comercials d’aigua oxigenada s’expressa sovint indicant els volums d’oxigen que poden donar per descomposició. La solució al 30% (anomenada “perhidrol”) és aproximadament de 100 volums. Les principals aplicacions de l’aigua oxigenada són: la indústria tèxtil (descoloració i blanqueig, sobretot); la indústria química i la indústria paperera (blanqueig de pastes). També és utilitzada com a antisèptic i desinfectant, com a descolorant, etc. La solució concentrada al 90% forma part d’alguns sistemes propulsors de torpedes i coets.
5 aigua pesant *PERFUM/FARM* Òxid de deuteri, D₂O, format per deuteri i oxigen ordinari. Les solubilitats de moltes substàncies són més febles en D₂O que en H₂O i les conductivitats electrolítiques hi són també un xic inferiors. El D₂O es troba en l’aigua natural en la proporció del 0,015% i s’acumula en el líquid residual quan l’aigua es troba sotmesa a electròlisi. Des del punt de vista químic, la seva propietat més interessant és la facilitat de bescanvi isotòpic amb nombroses substàncies hidrogenades. El D₂O comercial té una riquesa del 99,75%. Les seves aplicacions són la investigació química i biològica i, sobretot, l’alentiment de neutrons en certs reactors nuclears.

aiguafort *GRAV* Gravats químic d’impresió calcogràfica. Consisteix a submergir una planxa metàl·lica en una solució àcida capaç d’atacar el metall, després de protegir-ne les dues cares amb un vernís insoluble a l’aigua i a l’àcid, però amb prou mordent perquè quan hom dibuixi a la seva superfície amb una eina dura el metall quedi descobert en els punts dibuixats. L’àcid només ataca les parts descobertes i produeix uns solcs que donaran *els negres*; les superfícies no atacades donaran *els blancs*. La planxa preparada així és emprada per al tiratge sobre paper. El primer aiguafort el féu el suís Urs Gräf

el 1513. Dins d’aquesta tècnica destacaren Albert Dürer, a Alemanya, Jacques Callot, a França, Giambattista Tiepolo i Giambattista Piranesi, a Itàlia, i J.Ribera i, més tard, Goya, a la Península Ibèrica. Marià Fortuny, Alexandre de Riquer, Xavier Nogués, Tàpies, etc, han sobresortit al Principat.

Aiguamolls de l’Empordà, parc natural dels Àrea humida de l’Alt Empordà declarada paratge natural d’interès natural segons una llei aprovada pel Parlament de Catalunya el 1983. Té una extensió de 4 824 ha i abraça les terres del curs baix de la Muga i del Fluvià (estany de Vilaüt, la Massana, la Rogera, la Llarga, etc). La declaració de terres protegides afecta nou municipis: Pau, Roses, Pedret i Marzà, Peralada, Palau-saverdera, Armentera, l’Escala, Sant Pere Pescador i Castelló d’Empúries.

aiguardent *DESTIL·L* Beguda obtinguda per destil·lació de líquids procedents de la fermentació alcohòlica de diverses matèries hidrocarbonades naturals. D’entre aquestes matèries cal esmentar: canya de sucre (rom), cireres (*kirsch*), prunes (*slivowitz*), peres (*williams* i *perry*), malta i ordi (*whisky*), pomes (calvados), vi (brandi i conyac), brisa (*grappa*, *orujo*, marc de xampany, etc), arròs (àrac) i atzavara (tequila). Alguns tipus d’aiguardent, com el brandi, el conyac i el *whisky*, necessiten envellir en recipients de roure, dels quals van dissolent la matèria colorant (tanins) i altres components. L’envelliment dóna el cos, el color, el gust i el tast característics.

aiguarràs *QUÍM IND* Oli essencial volàtil, incolor, d’olor característica, poc tòxic, insoluble en aigua, miscible amb molts solvents orgànics. La denominació s’es-tén, a més de l’essència de trementina, a productes molt semblants, com són les essències de fusta de pi, de carbonització de fusta de pi i de fusta de pi de papereria. Utilitzat tradicionalment com a solvent, especialment per a vernissos i pintures, la seva principal aplicació és, avui, la indús-tria química, la del cautxú i en medicina.

Aigües de València, Tribunal de les Tribunal que es reuneix cada dijous d’onze a dotze del matí a la dreta de la porta dels Apòstols de la seu de València, per tal de veure i de resoldre les diferències sorgides entre els regants de l’Horta valenciana, excepte els beneficiaris de la sèquia de Montcada. Jaume I donà (1238) les sèquies del Túria als usuaris, respectant el dret consuetudinari. Una assemblea general de regants de cada sèquia designa el seu síndic o sequier i la junta de govern, i vota el pressupost. El síndic vigila el repartiment de l’aigua. Vuit síndics, un per cadascuna de les sèquies de Tormos, Mestalla, Rascanya, Mislata, Favara i Rovella, i dos per la de Quart, constitueixen el consell de les sèquies del Túria, el qual és deliberatiu —en temps de secada és també executiu— i exerceix funcions judicials. El Tribunal tracta i dirimeix les diferències entre els regants, i les denúncies de regatges abusius, amb un procediment judicial gratuït, oral i sumaríssim. Després d’escoltar les parts, un síndic de l’altra banda del riu proposa la sentència, i el tribunal la dicta, no intervenint en la seva votació el síndic de la sèquia interes-sada. Els síndics vesteixen la brusa negra i el català és l’única llengua emprada pel Tribunal de les Aigües.

Aigüestortes i de Sant Maurici, parc nacional d’ Zona de l’alt Pirineu de 10 500 ha declarada parc nacional el 1955. Comprèn les valls de Sant Nicolau, Escrita i Peguera (municipis d’Espot i Barruera). A l’aiguavés ribagorçà es troben, a més del pla d’Aigüestortes, l’estany de la Llebreta, les valls de Serrader, de Llacs i de Mussoles, les comes i els estanys de Murrano, de Dellui i de Contraig, l’estany Llong i la vall dels Gavatxos. A l’aiguavés pallarès, a més de l’estany de Sant Maurici es troben les comes i els estanys de Subenuix, de Crabes, de Ratera d’Espot, d’Amitges i de l’Abeller, i les valls i els estanys de Monestero i de Peguera. Gran part dels seus límits són les línies de crestes que el separen de les valls veïnes, com els pics de Bassiero (2 903 m), el Tuc de Colomers (2 932 m), el pic de Contraig (2 957 m), les crestes de Culieto (2 967 m), la pala alta de Serrader (2 982 m), el pic de Subenuix (2 949 m), el pic de Peguera (2 982 m), etc. Inclosa dins el parc es troba la muntanya dels Encantats (2 747 m). A l’estatge subalpí domina el

bosc de pi negre amb sotabosc de neret. També hi ha bosc d’avets i poblacions de bedolls. Hom hi troba isards, galls fers, perdius blanques, truita comuna i truita d’estany. El pla d’ús i gestió del parc fou aprovat el 1993.

aïllacionisme *POLÍT* Tendència política que propugna l’aïllament d’un país respec-te als compromisos polítics internacionals. El terme (*isolationism*) fou encunyat als EUA i propugnat per G.Washington (1797). La declaració de Monroe (1823) fou un nou pas en l’aplicació d’aquest principi, observat estrictament després de la guerra de Secessió (1861-65) fins a la Primera Guerra Mundial. La internaciona-lització en tots els camps (polític, econò-mic, militar, etc) el fa inviable, i només el practiquen per circumstàncies excepcio-nals, i en un grau limitat, països com Suïssa o, fins cap al 1990, Albània.

aïllament *CONSTR 1 aïllament acústic* Aïllament destinat a evitar el pas de sorolls entre ambients veïns. La propaga-ció sonora disminueix quan s’efectua suc-cessivament a través de materials d’elasti-citat diferent com són l’aire i la retícula del material esponjós i varia segons la longitud d’ona del so. Així, per a frenar els sons aguts convé l’ús de materials porosos, mentre que quan es tracta de sons greus convé la interposició de masses que per llur pes siguin difícils de posar en vibració. Per això, els aïllaments acústics comporten la col·locació de materials poc elàstics (com les làmines de plom) aco-mpanyats de materials porosos. Hom consi-dera que un aïllament de 50 dB a 1 000 Hz és el mínim recomanable per a les parets exteriors d’un habitatge, i de 30 a 50 dB per a les interiors. **2 aïllament tèrmic** Aïl·lament destinat a frenar el pas de calories a través dels tancaments d’un edifici per tal de facilitar la conservació de la seva temperatura interior. L’eficàcia d’aquest aïllament suposa un estalvi de l’energia que cal per a absorbir o produir calories. Per a aconseguir un aïllament cal protegir els paraments que tanquen el local que hom vol isolar amb materials porosos, és a dir, formats per una unió de cel·les de parets primes plenes d’aire. El fet d’ésser un gas fa que presenti fenòmens de con-vecció que faciliten el transport de calo-ries. Quan aquest aire queda molt com-partimentat, presoner dins les cel·les d’un material porós, els fenòmens de convec-ció només poden presentar-se a l’interior de cada cel·la, i per això els materials aïllants ho són tant més com més petites són les cel·les que els formen. Els mate-rials més comunament emprats són: el suro, la fibra de vidre, el ciment cel·lular i els materials esponjosos formats per diverses resines sintètiques: poliestirè, urea-formol, fenol-formol, poliuretans, etc. L’aïllament és un capítol cada dia més important en el ram de la construcció i, al seu costat, d’altres indústries n’han quedat afectades (com el transport frigorí-fic) o bé n’han sorgit de noves (transport i conservació de gasos líquats).

aïllant 1 *ELECTROT* Substància destinada a impedir el pas de corrent de conducció. Hom utilitza dielèctrics, de molt alta resis-tivitat i per tant de conductivitat pràctica-ment nul·la. Poden ésser sòlids, líquids o gasosos. Els aïllants gasosos són gasos poliatòmics: N₂, H₂, SF₆ i sobretot l’aire. Els líquids serveixen per a augmentar la rigidesa dielèctrica i evacuar la calor pro-duïda per les pèrdues elèctriques o mag-nètiques; són els olis minerals, derivats del petroli, o bé els sintètics. Els sòlids, serveixen de suport mecànic dels conduc-tors i han de permetre la transmissió dels esforços i de la calor. Poden ésser com-postos naturals (minerals o orgànics) o bé sintètics. Han estat classificats per classes: O, A, B, C. Els més emprats són: el vidre, el quars, la ceràmica, la mica, l’amiant, la fusta, la goma, el marbre, el neoprè, el paper, el cautxú, la porcellana, la fibra, la resina, el (poli)clorur de vinil, el polietilè, etc. **2 aïllants cel·lulars** *TECNOL* Materials cel·lulars derivats de polímers, que tenen, entre d’altres propietats, les d’aïllants tèr-mics i insonoritzants. Llur comportament depèn: de la densitat, de la rigidesa i de les dimensions i estructura de la cèl·lula (oberta o tancada). Són inalterables per la humitat i pels insectes, impermeables a l’aigua (si la cèl·lula és tancada), no pro-paguen la flama, tenen poc pes i unes característiques iguals en totes direccions. Les sèries més importants són: les *resines d’urea-formaldehid*; les *resines fenòliques*, les *resines epoxi*, les *resines de poliuretà*, els

L'estany de Sant Maurici, al parc nacional d'Aigüestortes i de Sant Maurici

aïllants de *poliestirè*, els aïllants de (*poli*)clorur de vinil, les *resines de silicona*. Cal esmentar també l'*acetat de cel·lulosa*, el *polietilè* i diversos productes cel·lulars fabricats amb cautxú.

Ainaud i de Lasarte, Joan (Barcelona 1919 — 1995) Historiador de l’art. Fill de Manuel Ainaud i Sànchez. Des del 1948 fou director general dels serveis tècnics dels museus d’art de Barcelona. Membre de l’Institut Amatller d’Art Hispànic, de l’Acadèmia de Bones Lletres, de l’Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi i del Consell Internacional de Museus. Autor de molts treballs sobre història i art, especialment de pintura romànica i gòtica, ceràmica hispànica, etc. Presidí l’Institut d’Estudis Catalans (1978-1982). Premi d’honor Jaume I (1994).

Ainaud i de Lasarte, Josep Maria (Barcelona 1925) Historiador i polític. Mem-bre actiu de diverses organitzacions durant la postguerra, es llicencià en dret el 1952. Ha col·laborat en mitjans perio-dístics catalans, divulgant temes de cultu-ra o de nacionalisme. Autor de treballs sobre Prat de la Riba, el culte a sant Jordi, història del catalanisme (*Símbols de Cata-lunya*, 1978, etc), fou diputat al Parlament de Catalunya (1980-84) per Convergència Democràtica de Catalunya. Premi d’honor Jaume I (1994).

Ainaud i Sànchez, Manuel (Barcelona 1885 — 1932) Artista i pedagog. Formà part del grup Els Negres, dintre del post-modernisme. Conreà també l’escenogra-fia. L’any 1905 creà l’*Agrupació artística*. Fou director del Col·legi Mont d’Or i pre-sident de l’Ateneu Enciclopèdic Popular, on començà la campanya pro escoles noves, i passà a ésser assessor tècnic de la Comissió de Cultura de l’Ajuntament de Barcelona. En col·laboració amb l’arqui-ecte Goday, creà un conjunt d’escoles de prestigi internacional: els grups Baixeras, Lluís Vives, Pere Vila, etc. i les escoles del Bosc, del Guinardó, del Mar, etc. Fou des-tituït durant la dictadura de Primo de Rivera i, posteriorment, reposat en el seu càrrec.

Aiora [*cast: Ayora*] Municipi i cap de la comarca de la **Vall de Cofrents**, un dels més extensos de la zona de llengua caste-llana del País Valencià (447 km²; 5 506 h [1991]). Ocupa l’anomenada **foia d’Aiora**, limitada a l’W pel Montemayor, el puntal d’Arciseco, el puntal de Meca i la serra d’El Mugeró, i oberta al S cap a Almansa pel pla de La Laguna; és drenada per multitud de rambles i barrancs que es reuneixen per formar el Reconque o **riu d’Aiora**. Les terres regades són poc exten-ses i concentrades en uns pocs indrets. És

l'únic nucli industrial de la comarca. La *vila* (5 395 h [1991]; 596 m alt) és al peu d'un turó culminat per les restes d'un antic castell. Prop del castell es troba l'antiga església parroquial. El 1628 s'acabava la construcció de la nova església de Santa Maria, renaixentista. Dins aquest terme municipal es troben les pintures rupestres de La Tortosilla, a la serra del mateix nom, i les de l'abric d'El Sordo, al SE de la vila; a la serra d'El Mugrón, damunt el puntal de Meca, es troben les restes de l'antic poblat.

aire 1 *QUÍM/FÍS* Mescla de gasos que forma l'atmosfera terrestre. A les capes baixes de l'atmosfera, l'aire perfectament sec té, a 0°C i a 760 mm de pressió, amb variacions mínimes, la següent composició en volum: nitrogen 78,084%, oxigen 20,946%, argó 0,934%, diòxid de carboni 0,033%, altres gasos rars 0,002%. Durant molts segles l'aire fou considerat un element. Les primeres proves que era una substància complexa foren donades per J.Mayow (1674). La presència de petites quantitats de diòxid de carboni fou establerta per J.Black (1755). I fou Lavoisier qui demostrà (1744) que és format per nitrogen i oxigen. La primera determinació quantitativa correcta de la proporció d'oxigen en l'aire fou efectuada cap al final del s XVIII per A. Martí i Franquès, el qual trobà que la composició volumètrica de l'aire atmosfèric era de 79 parts de nitrogen i 21 d'oxigen (aire vital, a l'època) rectificant així els valors acceptats per altres investigadors: Lavoisier, Priestley, Scheele, Senebier i Cavendish. La presència, a l'aire, de substàncies inertes altres que el nitrogen, indicada per Cavendish (1785), fou establerta d'una manera precisa per Rayleigh (1892). Això portà a la descoberta de l'*argó*, feta per William Ramsay (1894), i seguidament a la dels altres gasos nobles, presents a l'aire en molt petites quantitats. A més dels components fixos esmentats, l'aire de les capes més baixes de l'atmosfera conté normalment, en quantitats petites i molt variables, un gran nombre d'altres gasos o vapors, considerats com a impurs, principalment ozó, aigua oxigenada, òxids de nitrogen, amoníac, òxid de carboni, hidrogen, hidrocarburs i composts de sofre. A més, hi ha també normalment microorganismes i sòlids en forma de pols. Malgrat que l'aire és una mescla de composició no absolutament fixa, a causa de la seva importància pràctica, les seves propietats físiques han estat determinades amb la més gran cura. Les propietats de l'aire com a *aïllant* elèctric varien molt segons la densitat i la temperatura. Des del punt de vista químic compten sobretot els dos components principals. No obstant això, el paper del nitrogen és sobretot de moderador de l'oxigen. Hom pot dir, doncs, que les propietats químiques de l'aire són les de l'oxigen, amb la intensitat que correspon a la seva pressió parcial en la mescla. És únicament l'oxigen el que intervé químicament en la respiració de les plantes i dels animals. Cal no oblidar la importància biològica del nitrogen i del diòxid de carboni (fixació del nitrogen per microorganismes, fotosíntesi de les plantes verdes), ni tampoc la importància de la presència de vapor d'aigua. Les aplicacions industrials de l'aire poden classificar-se en cinc grups: com a *comburent*; les *aplicacions pneumàtiques*, és a dir, en forma d'aire comprimit; la utilització, per destil·lació fraccionada de l'aire líquid, en tant que *font* inesgotable i gratuïta dels seus principals components (nitrogen i oxigen) i també dels gasos rars; la utilització en la indústria química com a *oxidant*, i la utilització, en forma líquida, com a *refrigerant*. L'aire natural no és pur gairebé mai: sol acollir diverses substàncies contaminants. La *pol·lució de l'aire* per efecte de la pols, el fum, els gasos, etc, pot ésser ocasionada per causes naturals (erupcions volcàniques, incendis forestals, dispersió de pol·len i bacteris, pols provinent de l'espai exterior, etc) o bé a conseqüència de l'activitat humana.
2 aire condicionat *TECNOL* Aire que, tractat en un aparell o instal·lació de condicionament d'aire, presenta les condicions higroscòpiques, tèrmiques i de depuració adequades per a crear i mantenir en un local un ambient de característiques predeterminades.
3 aire líquid *QUÍM IND* Aire que, com a resultat d'una sèrie de compressions, expansions i refredaments, ha estat portat a l'estat líquid. L'aire líquid està a la temperatura de -190°C i es conserva i trans-

serra d'Aitana

Akhenaton (Musée du Louvre, París)

ala d'ocell

porta en vasos de Dewar. La seva fabricació industrial fou iniciada a Alemanya per K.Linde (1898). A l'aparell de Linde, l'aire és comprimit, refredat i expansionat cíclicament fins que arriba a una temperatura prou baixa, tal que, en ésser expansionat fins a pressió atmosfèrica, és capaç de baixar a la seva temperatura d'ebullició (-190°C). Claude (1906) el perfeccionà fent que una part de l'aire comprimit s'expansioni produint treball (es refreda més, s'obté major producció i es recupera energia). La principal aplicació de l'aire líquid és l'obtenció d'oxigen (de gasos nobles i de nitrogen) per destil·lació fraccionada. A més, s'utilitza com a refrigerant.

Aitana, **serra d'** Serra de la Marina Baixa, a la zona de contacte amb el Comtat, compresa dins la regió muntanyosa d'Alcoi; és una de les unitats del sistema oriental de la serralades Subbètiques. Els seus contraforts orientals formen el relleu costaner entre Benidorm i Altea. El clima mediterrani sec i la natura calcària de les roques converteixen aquesta serra en una zona despoblada i d'escassa vegetació. El cim té una altitud de 1 558 m. Al SE de la serra principal, a la qual s'uneix pel coll del Llamp (928 m), es troba el Puigcampaña (1 410 m).

ajuntament *DR/HIST* Corporació pública que a Espanya representa, governa i administra els interessos propis d'un municipi. El sistema de fonts del règim municipal és constituït per la llei de bases del règim local de 2 d'abril de 1985, i, amb caràcter supletori, pel reial decret legislatiu de 18 d'abril de 1986. D'acord amb el sistema concebut per la Constitució de 1978, la legislació de règim local de les comunitats autònomes ha de desenvolupar les bases estatals, així, segons la llei de 2 d'abril de 1985, reguladora de les bases de règim local, són òrgans bàsics a tots els ajuntaments l'alcalde, els tinents d'alcalde i el ple. Els municipis de més de 5 000 h tenen també la comissió de govern; els altres poden gaudir d'aquest òrgan si així ho acorda el ple. Els regidors municipals són elegits per sufragi universal, igual, lliure, directe i secret, i l'alcalde és elegit pels regidors o pels veïns. El ple, integrat per tots els regidors, és presidit per l'alcalde, i li corresponen les funcions de major transcendència municipal i, en particular, el control i la fiscalització dels òrgans de govern. La comissió de govern és integrada per l'alcalde i un nombre de regidors no superior a la tercera part d'aquests, nomenats i destituïts lliurement per l'alcalde. La comissió assisteix l'alcalde i té les atribucions que aquest i el ple li deleguin. Els tinents d'alcalde són nomenats per l'alcalde entre els membres de la comissió de govern, quan n'hi ha. D'altra banda, pel decret de 23 de maig de 1960, Barcelona, com Madrid, té un règim municipal especial pel qual el seu ajuntament és constituït pel consell en ple, integrat per tots els regidors; la comissió municipal executiva, sis delegats de serveis i tres tinents d'alcalde. Els ajuntaments han de celebrar les seves sessions a la casa de l'ajuntament, tret de casos excepcionals. Cal celebrar una sessió ordinària del ple cada trimestre. Les sessions són públiques, llevat que el ple per majoria absoluta acordi que siguin secretes. Els acords són presos per majoria de vots dels assistents i té vot diriment el president.

Ajuriaguerra Otxandiano, Juan (Bilbao 1903 — Ayeguí, Navarra 1978) Polític basc. El 1929 ingressà al PNB i fou membre de l'Euskadi Buru Batzar, òrgan superior del partit. Defensor de la legalitat republicana, hagué de signar el pacte de Santoña (1937), pel qual Bilbao es rendia i lliurava les milícies basques al cos expedicionari italià. Presoner durant sis anys, en assolir la llibertat s'incorporà a la resistència. Amb el restabliment de les llibertats democràtiques, fou un dels màxims impulsors del Front Autonòmic (nacionalistes més PSOE) en les eleccions del 1977, on sortí diputat per Biscaia.

ajust *TECNOL* Efecte que resulta de l'operació d'ajustar dues peces entre elles; depèn de la diferència entre llurs dimensions respectives. En les peces muntades (una d'elles, el mascle, introduïda en l'altra, la femella), l'ajust és amb *joc*, quan la femella és més gran que el mascle, i amb *serratge* en el cas contrari. L'ajust, amb serratge o amb joc, serà, respectivament, **ajust fix** o **ajust mòbil**. Segons la *tolerància* admesa i la finalitat de l'ajust fix, aquest serà **ajust suau**, quan les peces poden ésser muntades simplement a mà i l'ajustatge

desfet amb certa facilitat; **ajust fort**, quan calen eines per a realitzar aquestes operacions; **ajust forçat** o **a pressió**, quan cal recórrer a la premsa; **ajust a compressió**, quan la unió entre les peces mascle i femella ha d'ésser tan forta que cal realitzar-la escalfant aquesta per tal de dilatar-la, o bé refredant aquell per a conteure'l. L'ajust mòbil és anomenat **ajust lliscant** si permet un desplaçament axial entre les peces, i **ajust rodant** si possibilita entre aquestes un moviment de rotació.

Akhenaton Faraó de la XVIII dinastia (1379-1362 aC). Fill d'Amenofis III i de la reina Tiy, tingué Nefertiti com a esposa principal. Cap al 1374 aC, essent ja seguidor del déu Aton, canvià el seu *nomen* d'Amenofis ('Amen està satisfet') pel d'Akhenaton ('útil per a l'Aton') i abandonà Tebes per Al-‘Amārna. Construí temples a Aton i, en el camp literari, creà peces importants, com l'*Himne a Aton*. Es despreocupà dels afers de Síria-Palestina, on la majoria de possessions egípcies es perderen a mans dels hitites.

Àkhila II (ss VII-VIII) Rei visigot, fill i successor de Vítiza en una part del seu regne. Una part dels notables i la vídua de Vítiza intentaren fer-lo hereu del regne en oposició al duc de la Bètica, Roderic, elegit rei per una altra part dels notables. Àkhila es retirà a la part oriental de l'estat visigòtic, mentre Roderic dominava el centre i l'oest, i governà la Narbonesa, part de la Tarragonesa i la Cartaginesa marítima. Encunyà moneda a Tarragona, a Girona i a Narbona. Demanà la col·laboració de Tàriq, governador sarraí de Tànger, el qual occí Roderic (711). Els sarraïns continuaren les seves conquestes fins que Àkhila fou obligat a deixar-los els seus estats (713). Àkhila canvià el seu nom pel de Ròmul i, dins el valiat d'al-Hurr (716-719), li foren restituïdes les propietats personals.

ala 1 *ANAT ANIM* Òrgan d'alguns animals (ocells, quiròpters, insectes adults) que els permet de volar. En els ocells, l'ala és l'extremitat anterior adaptada al vol. És constituïda per dues parts essencials: l'*armadura* o *esquelet*, que transmet l'energia necessària per a efectuar el vol, i el *revestiment* o *plomatge*, que li confereix adequada superfície i resistència a l'aire. La part esquelètica de les ales és constituïda per la cintura escapular, l'húmer, el cúbit i el radi, el carp, el metacarp i els dits. Les ales són molt desenvolupades en ocells de vol sostingut, com les àguiles; són curtes i adaptades al vol enèrgic i breu en molts moixons, i en d'altres casos i s'han adaptat a d'altres objectius (en el pingüí actuen de paletes de rem). En els quiròpters, l'ala és una membrana de pell fina anomenada *patagi*. En els insectes, l'ala és una extensió del tegument. En general, els insectes tenen dos parells d'ales, llevat les efèmeres i els dípters. Els insectes apterigots no tenen ales, i d'altres insectes les han perdudes secundàriament. (parasitisme, etc).
2 AERON Tota superfície aproximadament horitzontal, sobre la qual s'exerceixen les reaccions aerodinàmiques per a la sustentació dels aerodines. Geomètricament, l'ala dels avions descrita com una placa és simètrica respecte d'un pla que conté la direcció del moviment general de l'**avió**. La secció de l'ala per un pla perpendicular a la direcció de l'envergadura és constituïda per un perfil aerodinàmic. Les dimensions de l'ala són: el gruix, l'envergadura, la corda i la superfície. La línia d'unió dels caires d'atac dels perfils és el caire d'atac de l'ala. Igualment és definit el caire de sortida de l'ala. Generalment, el caire d'atac és constituït per un caixó resistent que absorbeix els esforços de torsió. Actualment, el revestiment de l'ala és gairebé sempre metàl·lic. Entre els alerons i el buc són situats els *flaps*, sempre a la part inferior. Els frens aerodinàmics van col·locats a la part superior, o a la inferior de l'ala. Els dispositius d'hipersustentació són instal·lats sota l'ala o en el caire d'atac. També en el caire d'atac van muntats els dispositius que eviten la formació de glaç. Un paràmetre que influeix molt en el rendiment d'una ala és la relació pes/superfície o càrrega alar. La necessitat de majors velocitats obliga a disminuir la resistència al màxim, motiu pel qual la forma d'ala més escaient és la de tipus monoplà. L'aparició de l'avió propulsat per reactors ha fet que els fenòmens de compressibilitat tinguin molta importància. Així han nascut l'ala de delta, la de fletxa, l'ala de creixent i l'ala de fletxa variable en vol.

Alaba [*basc: Araba*] Regió del País Basc, que constitueix una província administrativa (3 047 km²; 272 447 h [1991]). La seva capital és Vitòria. Un terç de la regió és muntanyós. Al N, les serres Salvada, Peña de Gorbea, Elguea i la d'Aizgorri fan de partió d'aigües entre el vessant cantàbric i l'ibèric. La conca de Vitòria, regada pel riu Zadorra, ocupa el centre de la regió. Les serres del S (Cantàbria, Toloño i Codes) són de formació juràssica. El clima és oceànic. L'Ebre, durant 100 km, fa de límit provincial amb Burgos. Al s IX, en temps d'Alfons III, el **comtat d'Alaba** formà la part oriental del regne astur-leonès. Quan Sanç III el Major unificà el país basc, Alaba passà a Navarra. Sanç VI el Savi fundà Vitòria, Salvatierra i Treviño. Alfons VIII de Castella conquerí Vitòria i Salvatierra (1200). Durant el s XIII i part del XIV, Alaba i Vitòria combateren entre elles, fins que el 1332 la Confraria d'Arriaga nomenà com a senyor seu Alfons XI de Castella, que continuà amb el seu règim intern democràtic i conservà la llengua basca sobretot en els medis rurals.

Alabama Estat del sud dels EUA (133 915 km²; 4 229 000 h [1994]). La capital és Montgomery. Els altiplans de Cumberland i del Piedmont, separats pel Great Valley apalatxià, flanquegen l'estat pel NE; la resta forma part de la Plana Costanera del Golf, accidentada d'E a W per cinturons de turons. El riu Tennessee drena la regió N; l'**Alabama** drena la regió central i SW i s'ajunta amb el Tombigbee per formar el Mobile. Ha estat anomenat l'estat del cotó, bé que els cereals, les patates l'horta i la ramaderia n'han disminuït la importància relativa. Destaquen les ciutats de Birmingham, Mobile, Montgomery, Huntsville i Tuscaloosa.

Alacant Ciutat del País Valencià i cap de comarca de l'**Alacantí** (201 km²; 265 473 h [1991]). El terme municipal és constituït per planes litorals i suaus serres calcàries (200-500 m), de direcció NE-SW. Les elevacions més allunyades són la serra dels Castellans al N i la de les Agüeles, al NW, i, ja dins del terme, la serra Mitjana i de Fontcalent (426 m), a l'W. Les zones baixes ocupen el centre del terme i s'obren, vers el NE, per a enllaçar amb les planures i hortes dels municipis de la comarca conformant així una de les àrees tradicionals del regadiu valencià. Les característiques del clima són poques pluges (350 mm) i una temperatura suau a l'hivern (11°C al gener) i alta a l'estiu (26°C al juliol i l'agost). Avui, Alacant concentra el 77,3% de la població de l'Alacantí. El 42% del terme municipal és dedicat a l'agricultura, amb predomini del secà sobre el regadiu. Dins la indústria, els subsectors més importants són: productes metàl·lics i maquinària, productes químics i paper i arts gràfiques. Tot i això, l'activitat econòmica fonamental d'Alacant és la terciària; el turisme és també un sector important a Alacant. La Fira d'Alacant completa el panorama terciari de l'economia municipal. El futur de la ciutat no es pot deslligar del de Campello, Sant Joan, Sant Vicent del Raspeig i Mutxamel, municipis que formen, junt a Alacant, una mancomunitat des del 1978. Urbanísticament, la ciutat actual reflecteix l'estructura de la seva economia: una àrea central comercial i de negocis envoltada per zones residencials urbanes i un important eix litoral N de caire turístic, amb les urbanitzacions de la Platja de Sant Joan i la de l'Albufereta. A més, cal parlar d'una zona industrial interior, on es localitzen els cinc polígons o àrees industrials del 1989. La millora de les comunicacions amb València, per l'interior, s'ha centrat en la recent conversió de la N-330 en autovia cap a Villena i Madrid. El port d'Alacant —segons port valencià en volum de pesca desembarcada—, té un rerepaís quasi limitat a les comarques meridionals (especialment a Oriola) i a Múrcia. La *ciutat* (262 055 h [1991], *alacantins*; 3 m alt) és el cap de la comarca de l'Alacantí i la capital de la província. Es bolca a la Mediterrània des d'un petit planell, a la zona de trànsit del camí litoral. Vora la ciutat, en garanteixen la defensa dos turons, el Benacantil (106 m) i el Tossal, amb dos castells, el de Santa Bàrbara i el de Sant Ferran. Les restes més antigues corresponen a un poblat de la cultura del bronze valencià, al Benacantil, on després existí un poblat ibèric. La primera població, que correspon exactament a l'àrea urbana actual, és d'època romana. Emplaçada al barri dit de Benalua, durant la construcció del qual, a la fi del s XIX,

foren descobertes restes de la ciutat (del s I al V dC). A l'època àrab la ciutat se situà a la part baixa del vessant del Benacantil. Aquest establiment àrab fou pres pels castellans el 1248 i, més tard, fou incorporat al Regne de València (1304). Avançada l'edat mitjana, el port activà el seu comerç mediterrani i nord-europeu. Alacant fou l'única ciutat valenciana que prosperà al s XVII. Afegit el nou castell, fou una de les poques ciutats no dominades pels napoleònics. Al s XIX, la recent capital de província (1833) mantingué el desenvolupament. Alacant esdevingué el primer port enllaçat per ferrocarril amb Madrid (1858), cosa que afavorí el moviment mercantil local.

Alacantí, l' Comarca del País Valencià (673 km²; 343 301 h [1991]). El cap de comarca és Alacant. Limita pel N amb la Marina Baixa, pel NW amb l'Alcoià, per l'W amb el Vinalopó Mitjà i pel S amb el Baix Vinalopó. La comarca, en situar-se al vessant marítim dels últims relleus prebètics i subbètics, combina planes i muntanyes i permet diferenciar l'àrea litoral de l'Horta d'Alacant (entre el nivell de la mar i els 200 m), i les zones interiors dominades pel paisatge de secà i molt més accidentades, on destaca, al S de la comarca, la vall d'Agost; és tancada per la serreta Llargà, les altures del Maigmo (1 296 m), la serra calcària del Ventós, del Castellar, dels Talls i de les Àguiles. Una segona unitat perifèrica és la canal de Xixona, al N i de direcció N-S. Es tracta d'un paisatge accidentat, drenat per la rambla de la Torre i separat de la foia de Castalla per la Carrasqueta (1 202 m). La vegetació natural és típicament mediterrània, amb timonades subdesèrtiques i brolles clares. El 46,1% (unes 30 800 ha) de la superfície comarcal es dediquen al cultiu, sobretot al secà (64% de l'extensió agrícola). La comarca és constituïda per 10 municipis i 26 entitats de població, amb una densitat global de 509,8 h/km². Aquesta dada emmascara grans diferències entre un litoral densament poblat, com ara a Sant Joan d'Alacant (1 412 h/km²) o a la mateixa Alacant (1 322 h/km²), i uns municipis interiors amb xifres molt inferiors a la mitjana comarcal. La realitat urbana de l'Alacantí es materialitza en l'àrea metropolitana d'Alacant, conjunt de municipis constituïts pel mateix Alacant, Campello, Sant Joan d'Alacant, Sant Vicent del Raspeig i Mutxamel que, conjuntament, sumen 329 336 h (96% de tota la població comarcal). La principal activitat econòmica de l'Alacantí és la terciària, sobretot per la presència de la capital alacantina i del seu port i aeroport, la seva xarxa urbana metropolitana i l'expansió turística de la zona. El sector industrial encara és clau a determinats municipis, com ara Sant Vicent del Raspeig i Xixona. En aquest sentit, cal destacar la presència de zones industrials de certa magnitud localitzades al sud de la conurbació Alacant-Sant Vicent del Raspeig i seguint les vies de comunicació principals de la comarca. Els subsectors principals són el dels productes metàl·lics i maquinària (22% de les empreses censades), alimentació i begudes (21%), fusta, suro i mobles (11,5%), productes químics (10%) i el tèxtil, cuir i calçat (9%). Els vestigis més antics de poblament pertanyen a l'època eneolítica: una cova sepulcral col·lectiva (la cova del Fum), a la serra de Fontcalent. El poblament de l'època del bronze valencià és més conegut: dos poblatos al Benacantil, un a la serra Grossa i un altre a la Moleta de Garbinet. Durant el període

Alacantí		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Agost	66,6	3 966
Aigües de Busot	18,5	372
Alacant	200,8	265 473
Busot	33,9	971
Campello, el	55,3	10 802
Mutxamel	47,7	10 281
Sant Joan d'Alacant	9,6	13 555
Sant Vicent del Raspeig	40,6	29 255
Torre de les Maçanes, la	36,5	736
Xixona	163,8	7 890
l'Alacantí	673,3	343 301

Vista de Vitòria, capital d'Àlaba

Vista del port d'Alacant

Mapa físic de l'Alacantí

l'ibèric el nucli més important fou la ciutat situada al tossal de Manises (de la qual és coneguda una necròpoli: la de l'Albufereta d'Alacant). El territori que forma l'Alacantí estigué dividit, durant més de cinc-cents anys, entre els termes d'Alacant i de Xixona. L'altra conca de la rambla de la Torre —el territori anomenat la canal o foia de Xixona, que comprèn els actuals termes municipals de Xixona i de la Torre de les Maçanes— formà un sol terme, des de la conquesta de Jaume I el 1244 fins a la desmembració de la Torre el 1794. La zona més propera al mar i a la ciutat, juntament amb el lloc de Montfort, a la veïna vall del Vinalopó, constituí el terme d'Alacant, des de la formació del *consejo real* per Alfons X de Castella, el 1252, fins als ss XVIII i XIX. D'altra banda, Xixona depengué de la governació de València fins el 1707 i de l'arquebisbat de València fins el 1957, mentre que Alacant depengué de la governació d'Oriola i del bisbat d'Oriola (del de Cartagena, abans del 1564).

alambí *QUÍM* Aparell utilitzat per a efectuar una destil·lació simple, a escala industrial o de laboratori. Un alambí consta de calderí, condensador, refrigerant i col·lector. El *calderí* és el recipient on és vaporitzat el líquid. El *condensador* és l'aparell on és liquidat, per refredament, el vapor produït al calderí. El tipus més senzill és format per un serpenti dintre un recipient ple d'aigua. Per a condensacions a temperatures altes poden ésser utilitzats serpsentins o tubs amb aletes refrigerats per aire. El *refrigerant* és l'aparell encarregat de refredar el líquid fins a una temperatura que permeti de recollir-lo sense risc i sense pèrdues per evaporació, i el *col·lector* és el recipient on hom recull el líquid ja fred.

alans *HIST* Poble iranià, procedent del nord del Caucas, que durant l'imperi Romà duia a terme incursions a Armènia i a l'Àsia Menor. Foren coneguts pels grecs i els romans amb el nom de sàrmates. Sotmesos pels huns (~350 dC), emigraren vers la Península Ibèrica i Àfrica. El 406, assaltaren la frontera romana del Rin per Magúncia, travessaren les Gàl·lies i entraren a la Península Ibèrica (409). Derrotats pels visigots (418), una part emigrà cap al nord d'Àfrica. Els que restaren al nord del Caucas foren cristianitzats pels bizantins, i probablement combateren els turcs i passaren a les ordres de Roger de Flor, el qual assassinaren (1305). Una resta dels alans són els actuals ossets del Caucas mitjà.

Alas, Leopoldo (Zamora 1852 — Oviedo 1901) Novel·lista, periodista i assagista asturià. A l'abril del 1875 començà a emprar, al diari "El Solfeo", el pseudònim de *Clarín*. Alternà la càtedra (Saragossa i Oviedo) amb el periodisme, i els seus articles i contes aparegueren, amb persistent continuïtat, en diaris i revistes i foren recollits en diferents volums. Entre el 1886 i el 1891, publicà una sèrie de vuit *Folletos literarios* i un breu estudi biogràfic i crític de Pérez Galdós. És autor d'una de les novel·les més reeixides del s XIX, *La Regenta* (1884-85), nascuda del seu encontre amb la vida d'Oviedo, de *Su único hijo* (1890), i de nombrosos contes i novel·les curtes d'una gran riquesa temàtica que abraça des de la crítica social fins a la recreació lírica.

Alaska

Estat dels EUA, a l'W del Canadà,

a l'extrem nord-occidental de l'Àmerica del Nord (1 530 700 km²; 619 000 h [1994]). La capital és Juneau. El país és constituït per tres regions naturals, ben diferenciades, esteses de S a N: la costa meridional (franja d'uns 20 km entre la costa pacífica i la frontera canadencan), els altiplans de l'interior (on destaca l'Alaska Range i el riu Yukon) i el cinturó àrtic (estès al N del cercle polar, des de les Brooks Range fins a la mar). La península d'Alaska és una àrea de gran activitat tectònica i volcànica, especialment a les illes Aleutianes. El clima oscil·la entre el polar del N i el relativament suau i humit del S. Els recursos econòmics tradicionals són la pesca (salmó, bacallà, halibut, areng), la transformació del peix (conserves, salades) i el comerç de les pells. La principal riquesa de l'estat la constitueixen els recursos miners: or, coure, carbó i, sobretot, petroli. La població es concentra a la costa del Pacífic. Els nuclis principals de població són Anchorage, Fairbanks, Juneau. Alaska fou explorada pel danès Vitus Johansen Bering l'any 1741 i ocupada molt aviat per mercaders russos. El tsar Alexandre II vengué el territori als EUA (tractat de Washington, 1867). Inicialment, Alaska depengué de l'estat d'Oregon, però el 1959 el país fou proclamat el 49è estat dels EUA.

Alatau Nom genèric d'unes serralades del Tian Shan occidental, a l'Àsia central. L'**Alatau de Jungària** (400 km de llargària) presenta unes plataformes planes (*syrt*) a diverses altures. L'**Alatau Kirguiz** (175 km de llargària) presenta vegetació estepària i bosc esclarissat. El **Kungej Alatau** (280 km de llargària) forma el límit nord de la depressió de l'Issyk-Kul'. El **Sailiski Alatau** (300 km de llargària) culmina als 4 951 m en el pic de Talgar. El **Talas Alatau**, té una altitud mitjana de 3 900-4 000 m. El **Teis-kej Alatau** (300 km de llargària) tanca la depressió de l'Issyk-Kul' pel S.

alauïtes *HIST* Dinastia de xerifs marroquins del Tàfellt, fundada pel Mawlay al-Rasid (1660-72). El 1664 s'implantà al Rif i acabà l'ocupació del Marroc (1668-70) amb la conquesta de Marràqueix. La dinastia, consolidada el 1956 amb la independència del Marroc, ha perdurat fins a l'època actual.

Alba, ducat d' Designació habitual del ducat d'Alba de Tormes, títol de Castella. Gutiérrez Álvarez de Toledo y de Ayala, arquebisbe de Sevilla i de Toledo, rebé la senyoria d'Alba de Tormes (1430). El títol fou elevat a comtat el 1459 a favor del seu nebot i successor, Fernando Álvarez de Toledo y Sarmiento; el seu fill, García, rebé el títol de duc d'Alba de Tormes el 1469. El tercer duc, Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, anomenat, generalment, el "gran duc d'Alba", és el personatge més destacat de la dinastia. Els ducs d'Alba Posseeixen una de les fortunes més grans d'Espanya, basada originàriament en les seves grans propietats agràries d'origen senyorial.

Albacete Capital de la província d'Albacete, Castella-la Manxa, situada al centre d'una cubeta endorreica drenada artificialment vers el Xúquer (130 023 h [1991]). Economia marcadament agrícola gràcies als considerables cabals frèatics; destaca la tradicional indústria ganívetera. No assolí importància fins la decadència de Chinchilla (s XVIII) i, sobretot, en el moment que s'erigí en capital provincial el 1833. La part monumental de la ciutat és reduïda a l'església de San Juan, ara catedral.

Albaida, riu d' Riu de la zona central del País Valencià, afluent, per la dreta, del Xúquer. Neix dins el terme municipal d'Albaida, al vessant septentrional de l'alineació muntanyosa del Benicadell i serra d'Agullent. Rep les aigües dels rius d'Ontinyent o Clariano, Canyoles o de Montesa, i el de Barxeta. Desemboca al Xúquer dins el terme municipal de Castelló de la Ribera, després d'un recorregut total d'uns 52 km.

Albània Estat de la península Balcànica, a la costa adriàtica oriental, limitat al N per Iugoslàvia, a l'E per Macedònia i al S per Grècia (28 748 km²; 3 374 000 h [est 1994]). La capital és Tirana.

LA GEOGRAFIA

Tancat per sistemes muntanyosos, que ocupen les dues terceres parts del seu territori, i per una plana litoral marjalenca, poden ésser diferenciades cinc regions

lístiques. AN, els *Alps Albanesos* configuren grans massissos de crestes agudes i valls profundes cobertes de morenes que li confereixen un aspecte alpí. A l'est, a l'*Albània interior muntanyosa*, la superfície calcària presenta cims més baixos i arrodonits. Al S i al SE del país, a la *regió de les conques i dels llacs*, els plecs dinàrics incrustats de nuclis cristal·lins deixen lloc a conques per on flueixen els rius principals. La *plana litoral albanesa*, una costa d'al·luvions amb poc relleu, de vegetació mediterrània, s'estén des del límit amb Crna Gora fins a Vlorë. Entre la muntanya i la plana hi ha una franja de contacte formada per replans esglaonats més secs; aquesta franja pre-litoral és la regió més poblada del país. A l'*Epir albanès*, al sud de Vlorë i per damunt de la comarca fèrtil i poblada de Mallakastër, les muntanyes es dirigeixen vers la mar. La vegetació natural és en bona part mediterrània. El clima d'Albània és mediterrani vora l'Adriàtica, i a mesura que hom avança vers l'interior es fa continental. Encara que des de 1990 ha iniciat un procés d'obertura econòmica, Albània és un país d'economia socialista, escassament industrialitzat, tradicionalment agrícola i ramader, en el qual el sector primari encara agrupa el 50% dels actius. Les principals produccions agrícoles són els cereals, la blada-rave sucra, les patates, les olives, el raïm, els cítrics i el tabac. La ramaderia, pel que fa a les vaques, l'aviram, les cabres i les ovelles, té una importància considerable. Albània és un dels principals productors mundials de crom i hi ha també mines de carbó, coure i níquel, i reserves de petroli. La producció industrial és baixa i centrada en els derivats de l'agricultura i, secundàriament, el tèxtil i els materials de construcció. El comerç exterior és clarament deficitari i s'orienta especialment cap als seus països veïns i cap a Itàlia, Rússia i Alemanya. Les partides més grans, pel que fa a la importació, corresponen a maquinària, productes miners i productes químics; pel que fa a l'exportació ven sobretot combustibles, minerals i metalls (crom, coure, níquel) i productes alimentaris. La recent obertura econòmica i política d'Albània deixa lloc per a un grau limitat d'iniciativa privada. Per a la coordinació d'aquesta s'establí, el 1991, l'Agència Nacional de Privatització. El 97% dels habitants són descendents de tribus il·líries, dividits en dos grups: els *gegs* al N (65%) i els *tosks* al S, separats per la divisòria del Shkumbî. Hi ha minories de grecs (50 000), valacs, macedonis, serbis i gitanos. L'idioma oficial és l'albanès, amb els dialectes *geg* i *tosk*, el darrer dels quals, però, constitueix la base de la llengua oficial. L'estat es declara aconfesional, tot i que un 50% de la població és musulmana. El 1991 s'adoptà una constitució provisional de caire democràtic, que substituïa la de 1976. L'òrgan legislatiu suprem és l'Assemblea popular, d'una sola cambra, que designa el president de la república. El partit majoritari és el PDA (Partit Democràtic d'Albània) que el 1992 substituï el Partit Socialista d'Albània (antic PLA i fins el 1991 partit únic).

LA HISTÒRIA

Abans d'èsser conquerit pels romans, el territori de l'actual Albània pertanyia en part a l'Illíria i en part a l'Epir. Els grecs hi havien establert colònies al llarg de la costa. Els romans organitzaren l'interior, però les províncies de l'Epir i d'Illíria foren sovint l'objecte dels atacs dels bàrbars. Mentre era, teòricament, una província de l'imperi Bizantí, Albània fou en part ocupada pels búlgars (861) fins que l'emperador de Bizanci, Basili II, recuperà el territori (1041). El 1204, Miquel Comnè fundà el despotat de l'Epir, que encloïa el sud d'Albània. Els búlgars ocuparen de nou Albània al s XIII, i a mitjan s XIV formà part de l'imperi serbi. Els turcs otomans envaïren el país el 1431. Però sorgí un gran cabdill militar i polític, Gjergj Kastrioti, anomenat Skandërbeu (1403-68), que el 1444 organitzà i dirigí la Lliga dels Pobles Albanesos, que resistí els turcs durant vint-i-cinc anys, amb l'ajut del rei Alfons IV de Catalunya-Aragó. Des de la mort de Skandërbeu, el 1468, fins al 1912, Albània estigué en poder dels turcs. El nacionalisme albanès es desvetllà a la segona meitat del s XIX, en lluita contra la declinant hegemonia turca i contra l'expansió territorial dels pobles eslaus. Al començament de la primera guerra balcànica (1912) els dirigents albanesos proclamaren la independència. Després d'un

Albocàsser Municipi i cap de comarca de l'**Alt Maestrat**, entre la rambla Carbonera i la rambla Morellana o de la Valltorta (82 km²; 1 509 h [1991]). Els conreus de secà ocupen la major part de les terres productives; a les terres més planes hom conrea arbres fruiters i cereals, regats amb aigua del subsòl. Hi destaca la ramaderia ovina. La *vila* (1 333 h [1991], *bocassins*), situada a la part plana del terme, és el centre comarcal de l'Alt Maestrat; celebra una fira anual. Era una heretat del terme de les Coves de Vinromà, donada per Jaume I, el

s'Albufera d'Alcúdia

El municipi de les Useres a l'Alcalatén

Mapa físic de l'Alcalatén

Alcalatén		
		
MUNICIPI	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alcora, l'	94,9	8 367
Atzeneta del Maestrat	71,2	1 587
Benafigos	35,6	262
Costur	21,9	482
Figueroles d'Alcalatén	12,1	586
Llucena	137,0	1 659
Useres, les	80,7	1 154
Vistabella del Maestrat	151,0	543
Xodos	44,3	160
l'Alcalatén	648,7	14 800
Alcalatén		
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>		
superfície:	649 km²	
població:	14 800 h (1991)	
capital:	l'Alcora	

1235, a Balasc d'Alagó. El 1294 Jaume II la lliurà als templers, els quals edificaren el castell o convent a la part alta de la vila. La primitiva església parroquial de Sant Joan, del s XIII, conserva un retaule dels Sants Joans, pintat per Domènec Valls cap al 1373, i el sepulcre de Joan de Brusca (s XIII), primer poblador d'Albocàsser.

Albornoz, Gil Álvarez de (Conca 1303 — Viterbo 1367) Cardenal i polític castellà. Fou canceller de Castella. A Avinyó, fou creat cardenal per Climent VI. El nou papa Innocenci VI el nomenà legat a Itàlia i vicari general als dominis pontificis (1353). La seva missió consistia a recuperar el patrimoni de Sant Pere, caigut en una situació anàrquica. Convocà un parlament general a Fano, on s'aprovaren les cèlebres *Constitutions egidianes* que estigueren en vigor als Estats Pontificis fins el 1816. El papa el proclamà “pare i salvador de l'Església”. El 1360 incorporà Bolonya definitivament als Estats Pontificis.

albufera *GEOMORF* Llacuna d'aigua salabrosa o salada separada de la mar per un cordó litoral. A causa d'un moviment transgressiu de la mar, o per efecte dels corrents marins, les sorres litorals poden acumular-se a les costes baixes, formar cordons litorals i aïllar totalment o parcial una extensió d'aigua. La majoria de les albuferes comuniquen amb la mar mitjançant graus que tallen el cordó litoral o barra. Sempre de molt escassa profunditat, les albuferes solen ésser alimentades per aigua dolça continental. Les albuferes tendeixen a curullar-se lentament. L'acció de l'home ha modificat sovint les albuferes, bé isolant-les, totalment o en part, per tal de facilitar l'evaporació i la formació de salines, bé conquerint espai per a conreus.

Albufera, l' Llac litoral de 2 837 ha de superfície, situat dins el terme i al sud de la ciutat de València. És integrat dins el parc natural de l'Albufera. Un vell Túria i Xúquer —potser plistocènics— abandonaven llurs al·luvions a uns deltes, avui interiors. Dins la mar restaven les illes de la serra de Cullera (222 m), la muntanyeta dels Sants, de Sueca, i d'altres elevacions més reduïdes. Els aportaments fluvials i el corrent longitudinal afavoriren la deposició d'un cordó litoral arenós, posteriorment dunar (hom l'anomena *la Deve-*

sa) que delimità l'estany, malgrat que conservà *goles* o obertures de comunicació amb la mar. Un cop tancat pel cordó litoral el vell golf, els materials en suspensió iniciaren el reblliment amb un al·luvió argil·lofangós molt fi. La forma actual de l'Albufera és més o menys semicircular, però els mapes del s XVIII la xfiguraven més estesa i allargada. Els encongits límits actuals són obra humana, efecte dels aterraments. L'hàbitat d'entorn de l'Albufera és tipificat per la barraca, que hi conserva la més forta vigència.

Albufera d'Alcúdia, s' Zona humida d'aiguamolls que s'estén pels municipis d'Alcúdia, Muro i sa Pobla. Fou adquirida pel Govern de la Comunitat Autònoma de les illes Balears i el 1988 es transformà en el primer parc natural de les illes.

albúmina *BIOQ/FISIO*L Nom genèric d'un grup de proteïnes solubles en aigua pura i en solucions salines diluïdes, insolubles en alcohol de grau elevat. Tenen caràcter àcid, pes molecular elevat i són susceptibles de cristal·lització en condicions adequades. Llurs solucions es coagulen per la calor. Entre les albúmines mereixen esment les seroalbúmines del sèrum sanguini, l'ovoalbúmina de la clara, la lactoalbúmina de la llet, la legumelina del pèsol i la leucosina del blat.

Alcalá de Henares Municipi de la comunitat autònoma de Madrid, a la Campiña, situada on l'Henares s'eixampla, prop de la seva confluència amb el Jarama (159 355 h [1991]). Fins el 1945 fou una ciutat eminentment rural, des d'aleshores s'ha convertit en un destacat centre industrial i de serveis. Té universitat. Fou la *Complutum* romana. Conserva molts exemples d'arquitectura mudèjar, però els monuments més impotants són dels ss XVI i XVII: el palau dels arquebisbes, l'església magistral i la universitat.

Alcalatén, l' Comarca del País Valencià (649 km²; 14 800 h [1991]). Cap de comarca, l'Alcora. L'eix que vertebra la comarca és el riu de Llucena, sobre el qual se situa el pantà de l'Alcora. El relleu és abrupte i variat, dominant les valls estretes i profundes. Destaca el conjunt muntanyós del Penyagolosa (1 813 m), màxima altura del País Valencià. La vegetació és dominada per boscs de pi roig i de pinassa i, a les zones més baixes, per alzinars de carrasca. És una comarca de parla catalana que limita amb l'Alt Millars, de parla castellana. El conreu té un predomini quasi total del secà enfront del regadiu, predominen els fruiters, l'olivera i altres llenyosos i els cereals. L'Alcora és un nucli industrial relativament important; destaca la producció de taulells. El subsector industrial dominant és el de minerals i productes no metàl·lics, seguit de lluny pel de la fusta, el suro i els mobles. La població és escassa. La comarca ha experimentat una forta reducció dels seus habitants al llarg de les últimes dècades. La població es concentra al cap comarcal: l'Alcora és l'únic municipi de l'Alcalatén que no perd població des del 1986. L'Alcalatén compren l'antiga tinença d'Alcalatén creada per Jaume I i mantinguda com a jurisdicció senyorial fins al s XIX i tres localitats de l'antiga setena de Culla pertanyent a l'orde de Montesa: Atzeneta del Maestrat, Benafigos i Vistabella del Maestrat. Aquest territori depenia del sots-governador de Castelló i, en la divisió creada a partir del 1707, fou atribuït a la governació de Morella, excepte l'Alcora, que ho fou a la de Peníscola. Tot i les estretes relacions econòmiques entre l'Alt Millars i l'Alcalatén, el límit entre les dues comarques, que és, a la vegada, un límit lingüístic, és de llarga tradició. Judicialment pertanyia al partit de Llucena, però el 1968 fou inclòs al de Castelló.

Alcalá Zamora y Torres, Niceto (Priego, Còrdova 1877 — Buenos Aires 1949) Polític i jurista andalús. Diputat el 1905 pel Partido Liberal. Amb García Prieto fou ministre de Foment (1917) i de la Guerra (1922). El 1930 es declarà republicà i formà part del comitè revolucionari. El 1931 presidí el govern provisional. Davant les posicions laiques i reformistes dels parlamentaris, dimití, però més tard acceptà la presidència de la República. Amb el triomf del Front Popular (1936) fou destituït i s'exilià.

alcalde *DR ADM/HIST* President de l'ajuntament i cap de l'administració municipal. Aquesta institució aparegué a Castella al s XI i anà arrelant a les antigues lleis cas-

Alcoià, l' Comarca del País Valencià (540 km²; 108 651 h [1991]). Físicament, es poden diferenciar dins l'abrupte conjunt de la comarca la Foia d'Alcoi i la de Castalla, a més dels relleus perifèrics muntanyosos. La situació geogràfica i orogràfica de la comarca determinen el seu clima. Les pluges són més abundants que a les comarques veïnes. En una gran part de la comarca, la vegetació és mediterrània, de to continental poc humit i encara resten punts d'alzinar de carrasca i bosc mixt. La comarca és formada per 8 municipis i el centre comarcal, Alcoi. L'estabilitat de la població comarcal ha estat la tendència general de la dècada dels vuitanta, tot que hom troba diferències internes apreciables. Els nuclis més poblats, situats a la zona SW, coneixen encara lleugers processos de creixement demogràfic, mentre que els poblets septentrionals i orientals, més petits, han conegut reduccions significatives. La comarca té terreny forestal i cultius, predominant l'agricultura de secà. Les vinyes de la Foia de Castalla, juntament amb les de la propera Vall del Vinapló, conformen el gros d'una de les regions productores més importants del País Valencià. Predomina el tèxtil, seguit del cautxú, plàstics i altres manufactures i productes metàl·lics i maquinària. A més de la importància d'Alcoi com a centre

tèxtil i terciari per a tota la zona, altres nuclis comarcals, com ara Ibi, Onil o Castalla, destaquen per la seva activitat al subsector de la joguina. Aquest sector té una decidida vocació internacional. Cal destacar el Carrascar de la Font Roja com un espai forestal d'alt valor ecològic. Aquestes terres, que formaren part del territori dels ibers contestans, assoliren una certa densitat de poblament en temps musulmans. Ací s'aturaren els confins del Regne de València el 1244. L'expansió industrial i la consolidació de la capitalitat comarcal sembla que són un procés dels ss XVII i XVIII, efecte d'un peculiar esforç i resposta a l'estímul del caràcter muntanyenc, afavorit per la immigració moderna de la Manxa i d'Andalusia.

Alcorà [o *l'Alcorà*] Llibre sagrat dels musulmans que inclou la predicació de **Mahoma**. El mot àrab *qurʿān* prové de la rel siríaca *qryn*, que significa lectura en veu alta. És anomenat, també, *furqān* (discriminació entre el bé i el mal), *dīkr* (amonestació), *hudā* (guia), etc. El text àrab actual de l'Alcorà és el resultat d'una llarga elaboració. Consta de 114 sures o capítols, ordenades segons llur extensió, llevat la primera. Cada sura conté un nombre de versicles (*ayāt*) que oscil·la entre 3 i 286. S'hi troben altres divisions de caire litúrgic, melòdic, etc. Totes les sures, tret de la novena, comencen amb la frase anomenada *Basmla*: “En el nom de Déu, el Clement, el Misericordiós”. Malgrat la qüestió insoluble sobre la procedència real de cada sura, les sures inspirades a la Meca solen ésser més concises i poètiques, de caire parenètic i escatològic, en canvi, les de Medina són d'estil més prosaic, amb temes d'ordre més aviat narratiu i jurídic. L'àrab de l'Alcorà és d'una gran qualitat literària. L'Alcorà revela influències d'origen jueu bíblic i rabínic, de tradicions cristianes apòcrifes i d'elements religiosos pre-islàmics. Els dogmes fonamentals de l'Alcorà són: la unitat divina (*tawhīd*), la missió de Mahoma, l'existència i missió dels àngels; el judici final amb el premi del paradís (*al-ġanna*), i el càstig de l'infern (*ġahannam*) per als descreguts. La moral alcorànica és fonamentada en una ètica natural i en el dret tribal dels beduïns aglutinats en una comunitat superior, la *Umma wāhida*. El *fiqh*, basat en l'Alcorà i en la Suna, estructura el dret i la moral musulmans.

Alcora, l' Municipi i cap de comarca de l'**Alcalatén**, en la zona de transició cap a la Plana, estès en un territori més aviat pla, i en part quaternari (95 km²; 8 367 h [1991]). Comprèn la conca baixa del riu de Llucena (en el curs del qual ha estat construït el **pantà d'Alcora**); inclou també un petit sector de la conca del Millars (l'antic terme d'Araia), fins a la vora del pantà del Sitjar. Els pasturatges són utilitzats tant pel bestiar local (oví i caprí) com pels ramats transhumants de la muntanya de Terol que hi baixen a passar l'hivern. Les terres de secà són dedicades a blat, oliveres, garrofers, ametllers i vinyes. Les activitats industrials són cada vegada més importants: la ceràmica, activitat tradicional, és representada actualment per la tauelleria. La *vila* (6 323 h [1970], *alcorins*), centre comarcal de l'Alcalatén, és assentada a la dreta del riu de Llucena, al peu d'un tossal. L'Alcora pertanyia a la tinença d'Alcalatén.

Alcorcón Municipi de la comunitat autònoma de Madrid, a l’W de la capital (139 662 h [1991]). Centre industrial i residencial.

Alcover i Maspons, Joan (Palma de Mallorca 1854 — Palma de Mallorca 1926) Poeta, assagista i polític. En contacte amb el moviment de la Renaixença escriví bona part dels seus primers poemes i narracions en castellà i en un català dialectal des del qual evolucionà, passant per una llarga etapa en castellà, a imitació de Campoamor, fins a l’escriptura en català, amb un èxit inesperat, de *La serra* i *La relíquia*. Esdevingué una de les primeres figures de la poesia catalana, que l’aparició de *Cap al tard* (1909) confirmà. A partir del 1919, en què assolí el premi Fastenrath, les noves incorporacions foren escasses, sovint reelaboracions o traduccions de peces anteriors. Cal destacar els *haikais* i *espurnes* —poemes breus— i el mestratge que exercí sobre nombrosos poetes del Principat i els membres de l’anomenada *escola mallorquina*. La seva obra, publicada nombroses vegades, fou reunida a les *Obres completes* (1951). Fou

regidor (1879) i diputat a corts pel partit liberal (1893).

Alcover i Sureda, Antoni Maria (Santa Cirga, Manacor 1862 — Palma de Mallorca 1932) Eclesiàstic, lingüista, folklorista i publicista. De família rural, de tradició carlina, estudià per a seminarista a Palma, on s’ordenà el 1886. En aquests primers anys, es donà a conèixer com a polemista intransigent i es despertà la seva vocació literària. Gràcies al seu origen pagès, aviat descobrí la riquesa de la literatura i de la llengua popular, que recollí en diverses publicacions, especialment a l'*Aplec de Rondaies Mallorquines*. El 1898 fou nomenat vicari general. La conveniència d’establir un mitjà de comunicació entre els col·laboradors del *Diccionari*, féu sorgir el Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana (1901-36), la primera revista lingüística del país. Realitzà treballs de recerca dialectològica, com ara *Una mica de dialectologia catalana* o les *Qüestions de llengua i literatura catalana*. En ésser constituïda la nova Secció Filològica de l’Institut d’Estudis Catalans (1911), Alcover en fou elegit president. Tanmateix, home de tracte difícil, no trigà a separar-s’hi i publicà un manifest molt violent (1918). De resultes de la ruptura retornà a una ortografia anterior al 1913, que usà en les publicacions. L’any 1928, ja reconciliat amb Pompeu Fabra, la seva salut començà a flaquejar. En aquests últims anys conreà la literatura ascètica i hagiogràfica i pogué veure acabat el primer volum del *Diccionari*.

Alcuí (York ~735 — Tours 804) Polígraf, pedagog i teòleg anglo-saxó. Director de l’escola catedral de York (766-780), Carlemany li proposà de dirigir l’escola palatina d’Aquisgrà. L'exemple del seu mètode s'estengué per diversos centres francs dels ss VIII i IX i donà origen a l'anomenat *renaixement carolingi*. Latinista didàctic, les obres *De gramatica*, *De rhetorica*, *De dialectica* i *De orthographia* renovaren l’ús correcte del llatí per alguns segles. Escriví un tractat filosòfic, *De animae ratione*, influït per Agustí. Es veié complicat en una polèmica contra l'*adopcionisme* sostinguda amb Fèlix d’Urgell.

aldehid *QUÍM ORG* Nom genèric de les substàncies orgàniques caracteritzades per la presència del grup funcional carbonil unit a un hidrogen. Els aldehids alifàtics RCHO es designen afegint al nom de l’hidrocarbur RCH₃ el sufix *-al*, tot preservant la *n* etimològica, i els aldehids amb el grup funcional directament fixat a un sistema cíclic, afegint el sufix *-carbaldehid* al nom d’aquest. Si la molècula conté un altre grup prioritari en nomenclatura, els aldehids es designen amb el prefix *formil*-. Quan l’àcid RCOOH porta un nom trivial, l’aldehid RCHO pot adoptar-lo amb la terminació *-aldehid*. Els aldehids bullen a una temperatura lleugerament més alta que els hidrocarburs, però molt per sota dels alcohols corresponents. Químicament els aldehids són substàncies neutres, reductores, de reactivitat intensa i variada. Els principals mètodes de laboratori de preparació dels aldehids són: l'*oxidació dels alcohols primaris* o llur *deshidrogenació catalítica*; la *reducció dels clorurs* o dels *anhídrids d'àcid*; la *reducció per l'hidrur d'alumini i de liti* dels clorurs d'àcid i de les amides substituïdes; i la *reducció dels ozònids d'alquens*, entre d'altres. Els mètodes industrials més importants són l'oxidació d'alcohols, l'oxidació d'hidrocarburs i la hidroformilació d'alquens. Els aldehids lliures són poc freqüents a la natura. En bioquímica, alguns aldehids són intermediaris importants en el metabolisme. Industrialment, nombrosos aldehids són utilitzats en la preparació de perfums i essències sintètiques.

aldosterona *BIOQ* Hormona corticosuprarenal, la més potent del grup de les mineralcorticoides, que regula l'equilibri del sodi i del potassi i, per tant, indirectament, el metabolisme de l'aigua i el volum sanguini, a través de la seva acció al túbul distal de la nefrona, com també el metabolisme dels hidrats de carboni. És secretada per la zona extrema del còrtex suprarenal i transportada per la sang. És metabolitzada i conjugada al fetge.

Aleix de Rússia (Moscou 1629 — 1676) Tsar de Rússia (1645-76), de nom Aleksej Mihajlovič Romanov. Fill de Miquel I, primer tsar de la família Romanov. Decretà el codi de Sobor (1649), que donava forma jurídica al sistema de servatge i satisfeia els propietaris rurals. Arran de la

guerra contra Polònia (1652-67), Aleix annexà Smolensk i tota la Ucraïna oriental amb Kiev a Rússia. A l'Àsia, l'imperi arribà fins al Pacífic i la colonització de Sibèria féu un progrés important. Inicià una política de reforma intel·lectual, però els seus darrers anys foren agitats pel cisma de Raskol i per la revolta cosaca de Stenka Razin (1668-71). El regnat d'Aleix marcà el pas a l'estat centralitzat i absolut.

Aleixandre, Vicente (Sevilla 1898 — Madrid 1984) Poeta castellà. Considerat com un dels representants cabdals de l'anomenada “generació del 27”, el seu món poètic s'enriquí i evolucionà des de *Àmbito* (1928) fins a *Espadas como labios* (1932) i *La destrucción o el amor* (1934), des del simbolisme vers el superrealisme, i palesà la idea que la poesia és pertot i que les dades de l'experiència vital, la natura, el subconscient i els records, són els elements que la integren. Després dels poemes en prosa *Pasión de la tierra* (1935), publicà un dels seus llibres fonamentals: *Sombra del Paraíso* (1944). El 1968 aplegà totes les seves *Obras completas* i el 1976 publicà *Antología total*. Li fou atorgat el premi Nobel de literatura (1977).

alemany 1 *HIST* Individu d'un poble de llengua germànica establert, en la seva major part, a l'Europa central. Les estirps germàniques occidentals fixades a la regió, un cop passat el període de les invasions o migracions (francs, saxons, almans, baiuvarins, turingis i frisons), no començaren a adquirir consciència nacional fins que la partició de l'imperi carolingi no portà al pla polític la contraposició d'aquest conglomerat ètnic amb les poblacions de parla romànica del que després seria França i Itàlia. La denominació nacional actual (*deutsche*) pren origen ja al s VIII en el fràncic *theudisk*, que designava la parla materna dels francs instal·lats a la Gàl·lia merovingia, per oposició a *walhisk*, és a dir, el llatí parlat pels indígenes.
2 *LING* En el sentit que és emprat ordinàriament en català, el terme *alemany* designa la llengua de cultura que és oficial a Alemanya, a Àustria i a Suïssa. Però, en lingüística, *alemany (deutsch)* designa la gran varietat de parles que componen el grup de les llengües germàniques occidentals, un cop se n'ha restat l'anglofrisó. Aquestes parles se subdivideixen en dos grups: el baix-alemany (*niederdeutsch*), amb una gran llengua de cultura, el neerlandès, i l'alt-alemany (*hochdeutsch*), amb la corresponent llengua de cultura, que és l'alemany en el sentit ordinari o restringit. Hom acostuma a distingir tres grups de dialectes: el francònic, l'alamànic i el bàvaro-austriac. Quant a l'alemany en el sentit ordinari, és més aviat una combinació artificiosa, que ordinàriament hom fa remuntar a la llengua de la cort i la cancel·leria dels emperadors bohemis del s XIV, i a l'ús genial que de la prolongació d'aquella llengua va fer Luter, en la seva traducció de la Bíblia. Una uniformització fonològica de l'alemany de cultura no es va començar a intentar fins al s XIX.
3 art alemany *ART* En un sentit ampli, art que s'ha desenvolupat —des dels temps carolingis i, especialment, des dels temps otonians— dins els territoris de població alemanya. Les terres properes al Rin són les que més varen destacar en l'arquitectura, en la il·luminació de manuscrits i en l'orfebreria. En són exemple la capella palatina d'Aachen i, a Suïssa, la planta del monestir de Sankt Gallen (s VIII). Els manuscrits il·luminats foren fets a l'escola palatina, a Sankt Gallen i a Fulda. Al s X i a l'inici del s XI, Echternach, Trèveris, Tegernsee, Salzburg i, particularment, l'abadia de Reichenau destacaren en la pintura mural i en la producció de manuscrits; en escultura cal citar les portes de bronze de la catedral de Hildesheim (1015). El romànic s'estengué per les terres de Saxònia i de Turingia, però restà fidel a formes carolíngies. Les catedrals més importants (Espira, Magúncia, Worms), les abadies de més prestigi i les esglésies de Colònia són prop del Rin. A les marques del NW, es desenvolupà un gòtic original, sobri i geomètric, que empra el maó tant en esglésies com en monuments civils. La pintura gòtica sobre fusta s'estengué a finals del s XIV i durant tot el s XV. El Renaixement, juntament amb el moviment de la Reforma, representà una forta renovació per a l'art alemany. Els millors pintors foren Grünewald, Grien, Lucas Cranach i, sobretot, Hans Holbein el Jove, molt reputat com a retratista, i Albrecht Dürer, el qual reeixí a

fondre l'esperit del Renaixement amb les fórmules medievals. L'escultura tractà d'adaptar-se a les formes del Renaixement (Peter Vischer). Cal citar també les creacions rococó com les del Vierzehnheiligen (1743-72), de Balthasar Neumann, o el santuari de Wies (1746-54), dels germans Zimmermann. Al s XVIII, l'escultura —i sovint la pintura— quedà inclosa en la decoració dels edificis i foren importants les aportacions italianes i franceses. Amb la reacció clàssica, impulsada per teòrics com Johann Joachim Winckelmann i el pintor Anton Raphael Mengs, el centre de gravetat passà a Berlín. Gairebé alhora sorgí el romanticisme, que veié en el gòtic l'estil germànic més representatiu i que, en pintura, elevà el paisatge a la categoria de gran gènere. Després de 1870, amb l'establiment de la unitat alemanya, es donà una forta activitat constructiva, sovint marcada pel *Jugendstil*, que evolucionà cap al funcionalisme. Destacà l'arquitecte Peter Behrens, les concepcions del qual foren desenvolupades per la Bauhaus, fundada per Walter Gropius a Weimar i traslladada el 1925 a Dessau. En pintura, l'esperit germànic excel·lí en l'expressionisme, desenvolupat principalment pel grup *Die Brücke*. L'evolució cap a l'art abstracte es concentrà en el grup *Der Blaue Reiter*, amb Vassily Kandinskij i Paul Klee. Els anys seixanta i setanta estigueren marcats per les tendències conceptuals, les quals trobaren llur aparador a la Documenta de Kassel. Sobre-sortiren figures com Vostell i, sobretot, com Joseph Beuys, professor de l'Escola de Belles Arts de Düsseldorf, artífex d' una nova concepció de l'art que ha marcat profundament les actituds estètiques contemporànies. L'arquitectura dels anys setanta fou capdavantera en l'intent de sintetitzar les tècniques més avançades i la recuperació no historicista d'elements clàssics. Després dels anys setanta, marcats per un art ideològic i reflexiu que estimulà pràctiques artístiques com les instal·lacions multimèdia, el vídeo, la *performance*, els vuitanta comportaren la represa de la pintura, particularment expressionista, fenomen en el qual Alemanya també fou capdavantera, amb importants i polèmiques exposicions com *Bildwechsel*, *Neue Malerei aus Deutschland* (Berlín, 1981) o *Origen i visió. Nova pintura alemanya* (Madrid/Barcelona/Mèxic,1984). L'art dels noranta ja no respon a una situació homogènia sinó a múltiples direccions (instal·lacions, pintura, fotografia, volum, etc). A la Biennal de Venècia de 1993, el pavelló alemany, a càrrec de Hans Haacke i Nam June Paik, fou un dels més celebrats.
4 filosofia alemanya *FILOS* Filosofia elaborada pels pensadors de les terres alemanyes. Els filòsofs més importants a Alemanya durant l'edat mitjana foren Albert Magne i el mestre Eckart, dominicans. Els principals representants de la mística alemanya són, després d'Eckart, Johannes Tauler, Heinrich Seuse i el flamenc Jan van Ruysbroek. Pel seu interès per la matemàtica, Nicolau de Cusa és el precedent més clar del desenvolupament de la física al Renaixement, iniciat pel polonès Copèrnic i per l'alemany Kepler. El fet més important en la història del pensament a Alemanya durant el període del Renaixement és la Reforma protagonitzada per Luter que defensà la justificació dels actes morals per la fe. Al s XVII visqué Gottfried Wilhelm F.von Leibniz, el primer filòsof alemany modern de destacada personalitat. Un altre il·lustrat important és Gotthold Ephraim Lessing. Amb Immanuel Kant, sorgeix a Alemanya una tradició filosòfica característica que influí decisivament en la filosofia europea. Kant és, alhora, la culminació del pensament de la Il·lustració i la seva superació. La crítica de la raó mateixa, que ell es proposà, pot ésser considerada com l'intent de deixar fonamentada científicament la validesa de la raó. Però els resultats de l'intent destruirèn la confiança en la metafísica. Els continuadors de Kant foren, sobretot, Fichte, Schelling i Hegel. Fichte i Schelling són considerats els iniciadors del romanticisme. Contràriament a l'intuïcionisme de Schelling, Hegel elaborà el darrer sistema metafísic. El seu intent —el més seriós de l'idealisme alemany— d'aconseguir el saber absolut mostrà el caràcter utòpic d'aquesta finalitat. El fenomen més important a què Hegel donà lloc fou el “hegelianisme d'esquerra”, iniciat per Ludwig Feuerbach, que humanitzà la filosofia de Hegel referint-la a l'home concret, i continuat

En estudiar el relleu d'Alemanya, hom acostuma a distingir tres grans unitats regionals: al sud, una regió alpina i prealpina (Hochgebirge); més al nord, una regió muntanyosa de transició, extensa i variada, formada per un conjunt de massissos i depressions de gran complexitat orogràfica (Mittelgebirge); i una regió septentrional (Norddeutsches Tiefland), que

Mapa físic d'Alemanya

és el sector alemany de la gran plana del nord de l'Europa central. El *Hochgebirge*, al sud, és format per una estreta façana muntanyosa, que s'estén d'est a oest, al llarg d'uns 250 km, i separa Alemanya d'Àustria. Dins el *Mittelgebirge* hom sol distingir quatre grans unitats morfològiques: el sud-oest alemany, els massís esquitós renà, el Bergland de Hesse i Westfàlia i el Bergland de Turingia i Saxònia. El sud-oest alemany té com a eix la vall de l'alt Rin. A l'est del massís esquitós renà, i estenent-se fins al massís de Bohèmia, una sèrie de petites unitats topogràfiques, d'estructura irregular, forma un conjunt heterogeni, unificat pel riu Weser i els seus afluents Werra i Fulda: és l'anomenat Bergland de Hesse i Westfàlia. I encara a l'est, ja dins l'àrea de drenatge de l'Elba, es troben les darreres unitats del Mittelgebirge: el Bergland de Turingia i Saxònia. La *Norddeutsches Tiefland* és l'extensa plana septentrional, coberta per una espessa capa de sediments flonjos (argiles, sorres, al·luvions, torbes), on l'empremta glacial és molt visible. La regió alpina té un clima d'hiverns rigorosos i d'estius suaus i plujosos. Els massissos i conques centrals acusen una més forta continentalitat, mentre que a la plana septentrional les temperatures són moderades i sovintegen les boires, amb abundoses precipitacions. Alemanya és situada en ple domini dels

boscs planocaducifolis atlàntics i centroeuropeus. A la terra baixa de la part occidental del país dominen les rouredes, que a les regions del nord-est són substituïdes, sobre sòls arenosos, àcids, per boscs de pi roig. La baixa muntanya és, en general, coberta de fagedes que, més amunt, cedeixen el lloc al bosc de píceas. La vegetació alpina apareix principalment a les altes muntanyes de la part meridional del país Alps. La xarxa fluvial pertany majoritàriament a tres conques: la de la mar del Nord, on desguassen el Rin, l'Ems, el Weser i l'Elba; la de la mar Bàltica, on destaca l'Oder; i la de la mar Negra, amb el Danubi i afluents.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA
L'agricultura, molt més important al sector oriental, té, en conjunt, escassa importància i aplega el 7,5% dels actius d'Alemanya. Les principals produccions són els cereals (blat i ordí), la bleda-rave sucrera i les patates. Al Mittelgebirge, o Alemanya Mitjana, és on les activitats agrícoles són més importants. La ramaderia se centra en el boví (principalment a la zona alpina) i porcí i la producció forestal és important. Les activitats industrials i extractives conformen actualment la principal font d'ingresos d'Alemanya i ocupen el 40% dels actius (44% al sector occidental). El Mittelgebirge (i especialment les grans conques mineres) i les

zones portuàries del nord (Bremem, Hamburg, Rostock, etc) són les zones on el sector secundari es troba més implantat. Destaquen, pel que fa a l'activitat extractiva, les mines de carbó (antracita i, sobretot, lignit), situades principalment a la conca del Ruhr, Aquisgrà i al Bergland de Saxònia i Turingia. Les sals potàssiques (Bavierra, Württemberg) són un altre recurs mineral important. Actualment, la siderúrgia, tot i continuar mantenint una significativa importància mundial (amb una important concentració a Düsseldorf i Colònia), ha cedit el seu pes dins el conjunt econòmic alemany a altres sectors industrials i, molt especialment, al subsector del metall (sobretot, maquinària, automoció, mecànica de precisió i electrònica), clarament capdavanter en l'actualitat, amb grans grups com Siemens o AEG en el camp de l'electrotècnica o bé Volkswagen, Daimler-Benz o Opel en el món de l'automoció. També cal destacar el sector químic, bé que en aquest cas la seva importància es vincula a les tres grans empreses del sector (Bayer, Hoechst i BASF). El comerç exterior és molt diversificat, però s'adreça fonamentalment a França, Itàlia i els Països Baixos. Les principals exportacions se centren en els productes de la indústria metal·lúrgica (amb una presència molt important del subsector de l'automoció), en la indústria química, en el tèxtil i en el carbó. Tanmateix, la important indústria alemanya (una de les primeres exportadores mundials), precisa de primeres matèries per al seu funcionament i són precisament aquest tipus de productes els que constitueixen el gros de les importacions alemanyes. La banca alemanya té un paper primordial en l'economia mundial. Pel que fa als transports, l'antiga RFA presenta una estructura força desenvolupada en relació a la RDA, bé que en ambdós casos l'equipament pel que fa a transports té una àmplia cobertura, amb més de 10 000 km d'autopistes (dels quals 8 000 a l'antiga RFA) i 40 000 km de vies ferroviàries. El trànsit marítim té en l'aspecte comercial una especial importància, amb grans ports com Bremen, Hamburg o Wilhemshaven. Cal esmentar, però, la importància de la navegació fluvial, que disposa d'una extensa xarxa de canals navegables i aplega el 20% del tràfic de mercaderies. Els principals aeroports són els de Berlín, Bonn, Frankfurt i Düsseldorf. El marc alemany és la moneda oficial. L'evolució econòmica d'Alemanya ha estat marcada per la partició d'Alemanya en dos estats després de la Segona Guerra Mundial.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT
Després de la Segona Guerra Mundial, els dos estats alemanys que es crearen seguien evolucions demogràfiques diferents. La RDA davallà de 19 milions el 1946 a 17 el 1964, mentre que en el mateix període la RFA incrementava la seva població en més de 15 milions. Aquest augment fou ocasionat en una part molt important pels moviments d'immigració, amb representatives minories turques (2%), italianes, gregues, poloneses i hispàniques. La República Federal d'Alemanya és regida constitucionalment per la Llei Fonamental del 23 de maig de 1949, que disposa al cim de l'estat l'existència d'un president de la federació, elegit per un termini de 5 anys per una assemblea composta pels membres del *Bundestag* i per un nombre igual de membres elegits pels parlaments dels *länder*. L'Assemblea federal és formada per dues cambres: el *Bundestag* o Cambra Federal i el *Bundesrat* o Consell Federal. Els *länder* tenen una total autonomia en qüestions culturals i d'ensenyament i gaudeixen d'amplis poders quant a ordre públic, serveis públics, premsa i cinema. La RF d'Alemanya és membre de l'ONU, de l'OCDE, de l'Unió Europea, de l'OTAN i del Consell d'Europa.

LA HISTÒRIA
El poblament paleolític és representat a totes les etapes. Cal destacar la mandíbula de Mauer prop de Heildelberg, del paleolític inferior. Els romans donaren el nom de germànics al conjunt, no gaire homogeni, de pobles establerts a la riba esquerra del Rin, i que tenien en comú les llengües indoeuropees, el fet de pertànyer a la cultura de La Tène i una certa organització social. La zona germànica renana fou ocupada per Juli Cèsar i dividida en dues províncies, Germània Superior i Germània Inferior, a les quals s'afegí la de

Retia (*Raetia*) i el Nòric (*Noricum*), entre els Alps i el Danubi (15 aC). Vers la meitat del s III dC, grups germànics començaren l'assalt del *limes* i els francs i els alamans aconseguiren d'arribar fins a la Península Ibèrica. A la primeria del s V, altres grups germànics (sueus, burgundis, etc) renovaren els moviments cap al sud i tingueren un paper decisiu en l'enfonsada de l'imperi Romà d'Occident. Finalment, la zona entre l'Elba i el Rin quedà repartida entre cinc grans pobles: saxons, francs ripuaris, turingis, alamans i bavaresos. Els francs salis i ripuaris s'uniren sota el domini del rei salí Clodoveu (465-511). Durant el seu regnat, els francs ripuaris i les zones sotmeses més enllà del Mosa formaren el regne d'Austràsia, que continuà avançant cap a l'est, colonitzà la Francònia i acabà xocant amb els pobles eslaus i els àvars. Les lluites entre Austràsia i Nèustria (regne franc format el 561) debilitaren el poder reial. La dinastia dels “majordoms de palau” d'Austràsia unificà (687) novament sota la seva autoritat tot el *Regnum Francorum* (Pipí d'Heristal), i el 751 Pipí el *Breu*, fill de Carles Martell, es féu ungir rei dels francs.

Carolingis i otònides
Carlemany (768-814), el centre dels dominis del qual era l'antiga Austràsia, acabà i consolidà les conquestes del seu pare Pipí el *Breu*, i imposà la seva autoritat als territoris germànics. Però, després de mort, el tractat de Verdun (843) sancionà la formació dels futurs regnes de França (Carles el Calb) i de Germània (Lluís el Germànic). Ni els nous monarques ni els seus successors no pogueren evitar la ferma implantació del règim feudal, consolidat definitivament, després de l'extinció dels carolingis, a la mort de Lluís el Jove (911), en els grans ducats nacionals de Saxònia, Francònia, Suàbia i Baviera. Otó I (936-976), el fill d'Enric de Saxònia, es proposà la restauració de l'imperi carolingi i repregué (962) el títol d'emperador del Sacre Imperi Romano-germànic. L'ensorrada de l'imperi carolingi i el període de les invasions normandes i hongareses provocaren una crisi de tot el complex político-econòmic carolingi.

Les cases de Francònia i de Suàbia
Amb la casa de Francònia, la pretensió imperial de considerar les autoritats eclesiàstiques vassalls feudals que rebien de l'emperador la investidura temporal i espiritual dels seus càrrecs, i els abusos comesos per Enric IV (1056-1106) en els nomenaments, enfrontaren l'emperador a la reforma de Cluny. Començà així la lluita de les investidures, que, bé que acabà amb una transacció (concordat de Worms, el 1122), representà el fracàs de l'imperialisme a Itàlia enfront de l'Església i a Alemanya enfront dels grans senyors. L'extinció de la casa de Francònia a la mort d'Enric V (1125) obrí la llarga rivalitat entre els dos grans partits dels güelfs i dels gibel-lins; els primers, dirigits principalment per les cases ducals de Saxònia i de Baviera, representaven el desig d'expansió cap a l'est (*Drang nach Osten*) i la renúncia al domini sobre Itàlia i sobre l'Església; els segons, en canvi, encapçalats per les dinasties de Francònia i de Suàbia (Hohenstaufen), pretenien per damunt de tot el manteniment de la idea imperial. Només Frederic I Barba-roja (1152-90) pogué donar un moment de pau a l'imperi. L'imperi s'anà debilitant fins al punt que a la mort d'Enric VI fou el papa Innocenci III qui féu i desféu emperadors, considerant l'imperi un feu del papat. Concedí la corona a Frederic II (1215-50), a la mort del qual començà el gran interregne (1250-73), durant el qual Alemanya quedà definitivament esmicolada en un mosaic de grans i petits estats feudals.

La baixa edat mitjana
Rodolf d'Habsburg (1273-91) evità la intromissió papal en els afers de l'imperi, però fracassà en l'intent de donar una mica d'unitat al conglomerat alemany. L'emperador Segimon de Luxemburg (1410-37) també fracassà en el seu intent d'afermar l'autoritat imperial; a la seva mort (1437), el seu gendre Albert d'Àustria reuní els territoris de les cases d'Habsburg i de Luxemburg i lligà el títol imperial a la seva família, però tampoc no pogué comptar sinó amb les seves possessions patrimonials, augmentades per una lluida sèrie de bons casaments, que culminaren en la grandiosa herència de Carles V (1500-58).

Alemanya Vista de Frankfurt

L'època de les lluites religioses

En aquest fenomen, no solament religiós, sinó també polític i social, es barrejaren amb els motius teològics i disciplinaris de la revolta de Martin Luter, la tendència dels magnats a deslligar-se del poder imperial, el desig de la noblesa d'apoderar-se dels béns eclesiàstics, el de les ciutats d'escapar al domini dels bisbes, i el de les classes arruïnades pel capitalisme primerenc (cavallers i camperols i menestralia urbana) de modificar llur situació social. Les inesperades conseqüències socials de la Reforma (revoltes dels cavallers i dels camperols i la revolució anabaptista de Münster els anys 1533-35) inclinaren Luter a favor dels prínceps, que, després d'acabar amb les revoltes i sobreposar-se a les escomeses de l'emperador, es convertiren per la pau d'Augsburg (1555) en els grans beneficiaris de la Reforma. L'incompliment de la pau, l'expansió calvinista i els intents contrareformistes dels jesuïtes portaren a la formació de dos blocs hostils: la Unió Evangèlica (1608), que agrupà els prínceps protestants, i la Lliga Santa (1609), dels catòlics. Ambdós blocs s'enfrontaren en la guerra dels Trenta Anys (1618-48).

L'Alemanya de la pau de Westfàlia

La intervenció en el conflicte de la potència francesa, que al mateix temps immobilitzava Espanya amb les insurreccions de Portugal i Catalunya, i el cansament de la lluita, portaren a la pau de Westfàlia (1648), que arruïnà definitivament la unitat alemanya, i dividí l'imperi en 350 estats independents, amb dret a fer guerres, paus i aliances sense el consentiment de l'emperador. Un nou estat, Prússia, aparegué cada vegada més potent, sobretot gràcies a l'energia de Frederic Guillem I (el Gran Elector, 1640-88). Prússia passà a disputar l'hegemonia dins el conglomerat alemany a Àustria. S'obria així clarament dins Alemanya l'oposició entre Àustria, catòlica i cesarista, i Prússia, protestant, oberta a les noves idees del Despotisme Il·lustrat; la victòria prussiana a la guerra dels Set Anys (1756-63) i la seva millor organització política i militar li donaren preponderància sobre Alemanya, de la qual Àustria restava cada cop més aïllada. Dins la segona meitat del s XVIII, la Il·lustració produí figures de la importància de Lessing i de Wieland fins a culminar en Kant.

Les guerres revolucionàries i la reacció

La Revolució Francesa fou rebuda amb entusiasme entre els intel·lectuals i artistes alemanys, però Francesc II, emperador des del 1792, i el rei Frederic Guillem de Prússia iniciaren sense èxit una llarga guerra contra el nou estat francès. Malgrat tot, finalment Napoleó fou foragitat d'Alemanya (1813). El llarg període de guerres, i, sobretot, la derrota de 1805 acabaren amb el Sacre Imperi Romano-germànic. La revolució a França del juliol de 1830 repercutí a Alemanya en una sèrie de moviments paral·lels. La realització més interessant, vers el liberalisme mercantil, foren les unions duaneres, que culminaren amb el *Zollverein* del 1834, unió duanera de 33 estats alemanys, el més destacat dels quals era Prússia. Àustria es mantingué al marge del *Zollverein*. La revolució del febrer de 1848 a França provocà que, amb grans limitacions, a la major part dels estats, inclosa Prússia, s'adoptessin constitucions escrites i institucions parlamentàries.

El procés d'unificació política
L'accessió de Napoleó III al poder a França fou motiu d'una major entesa entre els estats alemanys, sobretot entre Àustria i Prússia. A principi del decenni 1860-70, el rei de Prússia encomanà la direcció del govern a Bismarck (1862), que féu la guer-

Alemanya L'emperador Oto II en el facsímil d'un evangeli del s X fet el 1854

Alemanya Concentració nacionalista a Búkeberg presidida per Hitler

ra a Dinamarca per tal de recuperar els ducats alemanys de Schleswig i de Holstein per a la Confederació. L'administració d'aquests ducats donà motiu a Bismarck per a desencadenar una guerra contra Àustria, que acabà amb la victòria de Sadova (1866). L'any 1867 fou constituïda, amb l'exclusió d'Àustria, la Confederació d'Alemanya del Nord, de la qual el rei de Prússia fou nomenat president. La darrera maniobra de Bismarck fou la guerra contra França. Aprofitant l'onada d'entusiasme que l'espectacular victòria sobre França promogué en tot el poble alemany, el rei de Prússia, Guillem I, fou proclamat emperador d'Alemanya, al gener del 1871, a la Versalles ocupada. L'allunyament i posterior exclusió d'Àustria de la política alemanya deixaren el moviment d'unificació nacional sota l'impuls de Prússia.

L'imperi alemany

A partir de la proclamació de l'imperi, Bismarck es dedicà a l'expansió ultramarina i obtingué, entre altres, el Camerun, Tanganyika, Togo i Sud-àfrica. La mort de Guillem I (1888) marca l'inici del seu declivi ja que no va entendre's amb el seu net, el kàiser Guillem II i el 1890 Bismarck hagué de dimitir. A partir del 1900, el pangermanisme portà a una estreta associació amb l'imperi austriac, i a una contraposició amb el moviment paneslavista. Sobre aquesta base sorgí una coincidència d'interessos entre Alemanya, Àustria i Turquia; enfront d'aquest bloc sorgí la Triple Aliança, constituïda per Rússia, França i Gran Bretanya. La situació entre els dos blocs, durant els anys que precediren la Primera Guerra Mundial, fou definida amb l'expressió de “pau armada”. La mort en atemptat de l'arxiduc Francesc Ferran, príncep hereu de la corona austríaca, el 28 de juny de 1914, fou el pretext que desencadenà la Primera Guerra Mundial, que acabà a la tardor del 1918 amb la desfeta, no solament de l'estat alemany, sinó també del règim imperial.

La república de postguerra i el nacionalsocialisme

El mes de febrer del 1919 es reuní a Weimar l'assemblea nacional constituent, elegida per vot popular; Friedrich Ebert fou elegit president de la República. Poc després, el tractat de pau de Versalles imposà a Alemanya un dur càstig, tant territorial (pèrdua de les colònies i d'Alsàcia i Lorena, entre altres), com econòmic (fou condemnada a pagar despeses de guerra) i militar (l'activitat militar quedà molt limitada). A tot això cal afegir una sèrie d'aldarulls interns provocats per una forta reacció nacionalista (al novembre del 1923, un dels principals caps militars de la Primera Guerra Mundial, el general Ludendorff, i Adolf Hitler intentaren de llançar la Revolució Nacionalsocialista a Munic). El 30 de gener de 1933, l'aleshores president Hindenburg designà Hitler per al càrrec de canceller. En poques setmanes els nazis acapararen totalment el poder, i pel març del mateix any, a Potsdam, fou proclamat el Tercer Reich. Al març del 1938, tingué lloc l'ocupació fulminant i l'annexió d'Àustria (Anschluss). Un any més tard, les tropes alemanyes havien ocupat Txecoslovàquia i, l'1 de setembre de 1939, sense avís, l'exèrcit alemany inicià la invasió de Polònia. La Gran Bretanya i França declararen la guerra al Tercer Reich el 3 de setembre de 1939, marcant l'inici de la Segona Guerra Mundial. L'entrada en el conflicte de l'URSS i dels EUA, durant el 1941, determinà, a partir de l'octubre de 1942, un declivi que acabà en la derrota total i l'ocupació d'Alemanya pels aliats, al maig del 1945.

La segona postguerra i la divisió d'Alemanya

Les grans potències vencedores, a la conferència de Potsdam de juliol de 1945 establiren la divisió d'Alemanya en zones d'ocupació. Els territoris a l'est de la línia Oder-Neisse foren atribuïts a Polònia; la Prúsia Oriental fou dividida en dues parts, la septentrional assignada a l'URSS i la meridional igualment a Polònia, com a zones d'ocupació. A la llarga, aquestes zones han estat annexades als territoris polonès i soviètic. La resta d'Alemanya fou dividida en quatre zones d'ocupació, corresponents als EUA, Gran Bretanya, França i l'URSS. El 1949 les tres zones d'ocupació occidentals s'unificaren per a constituir la República Federal d'Alemanya. La zona oriental, el mateix any, es

constituí en República Democràtica Alemanya.

La República Democràtica Alemanya La República Democràtica Alemanya fou constituïda el 7 d'octubre de 1949, sota la protecció de l'URSS. Mentre la República Federal d'Alemanya es constituïia aliada de les potències occidentals, al maig de 1955 la RD Alemanya es convertia en aliada de l'URSS i membre del pacte de Varsòvia. El primer president i primer ministre foren respectivament (octubre del 1949) Wilhelm Pieck i Otto Grotewohl. El poder real, però, restà en mans de W.Ulbricht, primer secretari del SED. El 1968 s'aprovà la segona constitució, que definia la RDA com un “estat socialista d’una nació alemanya”. El 1974 la constitució fou totalment reformada. A partir d’aquest moment es parlà solament d’una “nació socialista”, i el terme nació alemanya desaparegué. A l’octubre del 1989, Honecker, cap del consell d’estat des de 1971, es veié obligat a dimitir i, el mes següent, foren obertes les fronteres amb la RF d'Alemanya, fet que portà el desplaçament lliure i massiu de ciutadans de l'Est. El reformador Hans Modrow, nou primer ministre, preparà unes eleccions lliures, que foren protagonitzades pràcticament pels partits occidentals i s'imposà la coalició Aliança per Alemanya (48% dels vots) encapçalada per la CDU, que defensava la consecució de la unitat del poble alemany de manera immediata. La unificació començà a materialitzar-se a l'estiu del 1990 amb la unificació de la moneda i el 3 d'octubre del mateix any amb la desaparició oficial de la RD Alemanya.

La República Federal d'Alemanya La República Federal d'Alemanya fou constituïda el 21 de setembre de 1949, sobre la base territorial de les zones d'ocupació dels EUA, Gran Bretanya i França, però no assolí plena sobirania fins el 1955. Les primeres eleccions al *Bundestag* se celebraren a l'agost del 1949: la unió demòcrata-cristiana (Christlich-Demokratische Union, CDU) i el partit socialdemòcrata (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) es repartiren el 60% dels vots. El primer president de la república, Theodor Heuss, del partit liberal (Freie Demokratische Partei, FDP), cridà a la cancelleria el líder de la CDU, Konrad Adenauer, que consolidà el règim i propicià l'espectacular recuperació econòmica. Després de les eleccions legislatives del 1969, es constituí un govern de coalició amb el partit socialdemòcrata i el partit liberal amb Willy Brandt com a canceller. Brandt, sobretot, emprengué una nova orientació política exterior i propicià un acostament als pasisos de l'Est (*Ost-politik*). El 1972 el SPD guanyà les eleccions anticipades i, a les de 1976 i a les de 1980, es formà una coalició SPD i FDP. Al setembre del 1982, com a conseqüència d’haver perdut el SPD el suport de la FDP, caigué el govern i el SPD passà a l'oposició. Helmut Kohl, del CDU, fou elegit nou canceller mitjançant el suport del seu partit, del FDP i del CSU. En les eleccions generals del març del 1983, la coalició CDU-CSU-FPD obtingué la majoria absoluta i Helmut Kohl continuà com a cap de govern. Pel maig del 1984 el demòcrata-cristià Richard von Weizsäcker fou elegit

president de la República. En les eleccions del gener del 1987, la coalició CDU-CSU-FPD obtingué de nou la victòria. A partir del 1989, el govern de Helmut Kohl adoptà una actitud activa amb vista a capitalitzar el procés d'unificació que es consumà en pocs mesos. De les converses anomenades ‘dos més quatre’ (les dues Alemanyes, els EUA, l'URSS, la Gran Bretanya i França), en sortí una declaració que acceptava la sobirania del nou estat unificat.

L'Alemanya reunificada Tal com disposà la llei constitucional de la República Federal d'Alemanya amb el Tractat d'Estat sobre la Unificació (agost del 1990), el 3 d'octubre deixà d'existir la República Democràtica Alemanya i prengué cos jurídic el nou estat unificat. El fet de la recomposició d'Alemanya abastà, progressivament, tots els organismes de la societat. Fou restablerta la capitalitat a Berlín. Pel desembre del 1990, les primeres eleccions al Bundestag unificat donaren el 43,8% de vots a la coalició demòcrata-cristiana (CDU-CSU), el 33,5% al partit socialdemòcrata (SPD) i l'11% al partit liberal (FDP). Les eleccions també confirmaren Helmut Kohl com a cancel·ler.

Alembert, Jean-Baptiste le Rond D’ (París 1717 — 1783) Enciclopedista francès. El 1739 publicà una *Mémoire sur le calcul intégral*, que li valgué d'ésser admès el 1741 a l'Académie des Sciences. Dos anys més tard publicà la seva obra fonamental, *Traité de dynamique*. Nomenat codirector de l'*Encyclopédie* amb Diderot (1747), en el *Discours préliminaire* (1751) exposà les línies mestres de l'obra. La seva reflexió filosòfica aparegué, sobretot, a *Essai sur les éléments de philosophie*. En matemàtiques, és essencial la seva formulació precisa del teorema fonamental de l'àlgebra. Filosòficament, D'Alembert fou qualificat com a “positivista”.

Alep [àr: *Halab*] Ciutat de Síria, capital del *muḥāfaza* d'Alep, vora el Kuweik (1 494 000 h [1993]). La ciutat, dominada per una ciutadella, és el centre comercial de la Síria septentrional. Fou (~2000 aC) una de les principals ciutats hitites. Sotmesa successivament pels egipcis, assiris, perses, selèucides —que l'anomenaren Beroïa—, caigué finalment sota el domini àrab (~637). Passà després a les mans dels seljúcides, de Saladí, dels mogols i de Tamerlà i, finalment, de l'imperi Otomà (1516). Després de la Primera Guerra Mundial els francesos en feren la capital de l'estat d'Alep. La gran mesquita omeia (715-717), inspirada en la de Damasc, fou refeta al s XI. Al s XII, l'antiga catedral fou convertida en la madrassa d'al-Ḥallāwāya.

Aleutianes, illes Arxipèlag pertanyent a Alaska, EUA, que separa la mar de Bering de l'oceà Pacífic. Comprèn unes 150 illes i illots volcànics que, formant un arc semicircular, prolonguen la península d'Alaska en direcció a la de Kamçatka. Ocupades pels japonesos el 1942 durant la Segona Guerra Mundial, foren recuperades pels EUA el 1943.

Alexandra F’odorovna (Darmstadt 1872 — Ekaterinburg 1918) Darrera tsarina de Rússia (1894-1917). Filla del gran duc Lluís IV de Hessen-Darmstadt, el 1894 es casà amb el futur tsar Nicolau II de Rússia, sobre el qual exercí una gran influència. Introduí a la cort el cèlebre Rasputin, a qui atorgà una gran confiança. A la Primera Guerra Mundial el tsar deixà a Alexandra la direcció de la política interior. En esclatar la revolució (1917), fou arrestada i executada amb tota la seva família a Ekaterinburg.

Alexandre III (Siena ~ 1110 — Città di Castello, Ùmbria 1181) Papa (1159-81; Rolando Bandinelli). Jurista reconegut, essent cardenal defensà l'autoritat del papa damunt l'emperador. Per aquest motiu, a la seva elecció pontifícia Frederic Barba-roja li oposà successivament tres antipapes, el més important dels quals fou Víctor IV. Després d'una sèrie d'incidents, Alexandre III s'exilià a França i després de divuit anys de lluita vencé Barba-roja a Legnano (1176) i l'obligà a signar la pau a Venècia (1177). Arribat a Roma se li sotmeté l'antipapa Calixt III. El 1179 reuní el concili III del Laterà (XI ecumènic), que regulà l'elecció pontifícia i reprimí l'heretgia càtara.

Alexandre VI (Xàtiva 1431 — Roma 1503) Papa (1492-1503; Roderic de Borja).

Pertanyia a una família de la petita noble·sa del País Valencià, i era fill d’una germana del papa Calixt III. Destinat a la carrera eclesiàstica, abans de complir els setze anys ja li havien concedit un benifet a Xàtiva i unes canongies a Sogorb i a València. Durant la seva etapa de cardenal, intervingué en la conclusió de la guerra civil del Principat i legalitzà el matrimoni fraudulent de Ferran II i Isabel de Castella, als quals donà el nom de *Reis Catòlics* (1496). El 1492 fou elegit papa. Li són atribuïts no menys de deu fills. Menà fins el 1498 una política hostil a les pre·tensions de Carles VIII de França al regne de Nàpols, però, en tot moment, procurà d’estendre els dominis territorials de l’Església i reforçar-ne la independència, i per tal d’aconseguir-ho hagué d’enfrontar-se als bàndols aristocràtico·eclesiàstics indígenes (Orsini, Colonna, Sforza, Della Rovere). En l’aspecte religiós, fou un defensor sever de l’ortodòxia i de la disciplina. Afavorí la implantació de la Inquisició castellana als Països Catalans, estimulà l’evangelització d’Amèrica i reprimí durament el fanatisme purità de G.Savonarola (1498). Com el seu oncle Calixt III, es voltà de gent de la seva família. El català esdevingué llengua habitual del palau pontifici. La figura d’Alexandre VI, com la dels altres Borja, ha passat a la posteritat convertida en símbol de la “depravació” del Renaixement.

Alexandre I de Rússia (Saint Petersburg 1777 — Taganrog 1825) Tsar de Rússia (1801-25). Participà en l'assassinat del seu pare, Pau I, i inicià una política pre-constitucionalista i il·lustrada. El 1805 entrà a la tercera coalició contra França, però els seus exèrcits foren derrotats a Austerlitz (1805), i a Eylau i Friedland (1807); firmà la pau a Tilsit (juny del 1807) i a Erfurt (octubre del 1808). Continuà la guerra contra Turquia, intervingué a Pèrsia (1808) i ocupà Finlàndia (1809). El 1813 es proclamà campió de l'Europa unida contra Napoleó: vencé a Leipzig (1813) i entrà a París (1814). Al congrés de Viena s'oposà a Metternich.

Alexandre II de Rússia (Moscou 1818 — Sant Petersburg 1881) Tsar de Rússia (1855-81). Succéi a Nicolau I i posà fi a la guerra de Crimea (1856). Intentà una tímida liberalització que repercutí en els fets posteriors de Rússia. L'ucàs de 1861 alliberà els serfs i expropià els nobles. Realitzà reformes a l'administració: creació d'assemblees locals, reforma de la justícia, modificació de l'ensenyament i institució del servei militar obligatori (1874). La noblesa polonesa fou considerada responsable de la insurrecció a Polònia, on les terres foren repartides entre els camperols. La política exterior de Gorçakov es basà en el paneslavisme. Des del 1859 els russos atacaren el Caucas, conqueriren Daguestan i començaren les exploracions petrolieres de Bakú. El 1860 fou fundada Vladivostok i començà la conquesta del Turkestan. En un atemptat morí el tsar.

Alexandre III de Rússia (Saint Petersburg 1845 — Livadija 1894) Tsar de Rússia (1881-94), segon fill d'Alexandre II. Inaugurà una etapa d'allunyament d'Europa, d'intransigent autocràcia i renuncià a tota reforma política i social. Seguí la política de russificació (a Polònia, a Finlàndia i a les províncies del Bàltic), i prosseguí l'expansió russa a l'Àsia Central. Completà la conquesta del Turkestan, de l'oasi de Merv (1884) i de les regions de Fergana i Pamir (1893). Construí el ferrocarril transcaspià (1883-86) i començà el transsiberià (1891-1904). Continuà a la lliga dels tres emperadors (1881) i signà amb Bismarck una aliança germano-russa (1887).

Alexandre el Gran (? 356 — 323 aC) Rei de Macedònia (336-323 aC), fill de Filip i d'Olimpiada. Fou educat per Aristòtil. El 338 comandà la cavalleria macedònica a la batalla de Queronea. Quan heretà el regne, la Grècia sotmesa per Filip s'alçà, però Alexandre prengué i destruí Tebes. El 334 aC passà a l'Hel·lespont, i inicià la conquesta de la costa d'Àsia Menor. La primera batalla fou al riu Granic, i li lliurà les satrapies de Jònia i Lídia. Prengué la Frígia, i la seva capital, Gòrdion, on tallà el famós nus gordià; conquistà la Cilícia. L'exèrcit persa l'esperava a Síria i presentà combat a Issos (333 aC): la batalla fou una gran desfeta per als perses; el rei Darios III fugí. Alexandre es dedicà a la conquesta de Fenícia, d'Israel (prengué Jerusalem) i d'Egipte (fundà Alexandria). El 331 aC travessà l'Eufrates i

Alexandre I de Rússia

Alexandre II de Rússia

el Tigris, i a Gaugamela tingué lloc la batalla definitiva contra Darios. Alexandre s'emparà de Babilònia, Susa, Pasargadas i Persèpolis. L'imperi persa caigué a les seves mans. Envaí la Bactriana, es casà amb la princesa Roxana, i es dirigí cap a l'Hindükush i a la vall de l'Indus. La seva marxa fou detinguda per la resistència passiva de l'exèrcit, que no volgué anar més enllà de l'Hifasi. Alexandre tornà enrere, reorganitzà l'imperi, i sotmeté les revoltes dels grecs i dels perses. El pas d'Alexandre per l'orient comportà una gran expansió de l'hel·lenisme.

Alexandria [àrab: *Al-Iskandariya*] Ciutat i port del N d'Egipte, a la desembocadura del Nil (3 170 000 h [1991]). Fundada per Alexandre el Gran a la boca canòpica del delta del Nil, davant l'illa de Faros, l'any 332 aC. Ptolemeu Sòter uní l'illa de Faros a la terra ferma, alhora que hi construïa el notable far, una de les set meravelles de l'antiguitat. Amb la fundació de la biblioteca i el museu, la ciutat esdevingué el nucli intel·lectual de més importància de tot l'orient clàssic. El 48 aC Cèsar l'assetjà i calà foc a la biblioteca, que un temps més tard fou refeta per Marc Antoni. A l'època imperial romana, Alexandria fou la segona capital de l'Imperi. Amb la introducció del cristianisme, Alexandria esdevingué una capital religiosa molt important, la primera seu patriarcal abans que Constantinoble no ocupés aquest rang. Conquerida pels perses (616) i pels àrabs (642 i 645). La fundació del Caire (969) provocà la seva decadència política, però les seves activitats comercials continuaren florents durant tota l'edat mitjana, i acollí nombroses colònies de mercaders mediterranis. Els catalans hi tingueren un consolat important a partir del 1264, i feren d'Alexandria el centre de llur comerç amb Llevant, fins al 1539. El 1381 Barcelona li donà reglaments administratius; entre els còsols destacà, al començament del s XVI, per la seva actuació política, Felip de Parets. L'any 1498, la colònia llatina es limitava a catalans, genovesos i venecians. Napoleó s'emparà d'Alexandria (1798), que passà a les mans dels anglesos el 1801. La ciutat es recuperà amb Muhammad 'Alī fins a assolir novament una posició important a partir del moment de l'obertura del canal de Suez (1869).

alfabet 1 *LING* Conjunt de les lletres emprades en l'escriptura d'un llenguatge. És un mot compost de les dues primeres lletres de l'alfabet grec, *alfa* i *beta*. També és emprat el terme abecedari. És el tipus d'escriptura més comú en el món d'avui i s'oposa a l'escriptura ideogràfica i a la sil·làbica. L'alfabet és un sistema d'escriptura basat en el principi de la correspondència d'un signe per a cada so o fonema. La descoberta de l'alfabet correspon principalment als fenicis. L'interès de l'*alfabet fenici* radica en el fet d'ésser l'únic que ha sobreviscut i que ha donat origen a tots els grans sistemes d'escriptura (tret de l'Extrem Orient) adoptats arreu del món. En una primera fase l'alfabet fenici era consonàntic. Les figures d'aquesta fase han estat trobades a Biblos, i llur alfabet és anomenat fenici arcaic. Consta de vint-i-dues lletres, consonants només, sense indicar-ne la vocalització. Una varietat és l'escriptura púnica, menys sòbria, d'astes més llargues i lleugerament sinuoses. Durà fins al s III dC. Hom pot afirmar amb prou fonament que els *grecs* empraren l'alfabet, almenys, al començament del s IX aC. Els grecs, adaptant l'escriptura consonàntica fenícia a llur llengua, resolgueren un doble problema. D'una part, modificaren el valor de certs signes consonàntics i en reduïren d'altres a la notació de vocals. A més, i sobretot, conceberen la idea de la descomposició de tota sil·laba en consonants i vocals eliminant totalment l'annotació sil·làbica. En emprendre l'evangelització dels gots, al s IV, el bisbe arrià Wulfilas compongué un *alfabet* per a escriure el *gòtic*. L'alfabet *copte* té trenta-una lletres, vint-i-quatre de les quals són manllevades al grec. L'alfabet *armeni* antic tenia trenta-sis lletres, trenta-una consonants i cinc vocals, vint-i-dues de les quals són d'origen grec i les altres catorze representen sons estranys al grec. La forma més antiga coneguda de la llengua eslava és l'eslavònic, testimoniati des del s IX o el X per documents de caràcter religiós, escrits amb els alfabet *glagolític* i *ciríl·lic*. L'alfabet ciríl·lic comprèn quaranta-tres signes, vint-i-quatre dels quals deriven de l'escriptura uncial

grega dels ss VIII-X. Quant a la resta, ha pres molts signes del glagolític. Pere el Gran (1682-1725) n'ordenà una simplificació i fou reduït a trenta-quatre lletres. L'*escriptura etrusca* constitueix un sistema alfabètic molt apropiat i derivat evidentment del grec. En l'alfabet etrusc més antic, de les vint-i-sis lletres, vint-i-dues són fenícies, i quatre, preses d'un alfabet grec occidental, no precisat. Abans que l'alfabet llatí s'imposés per tot Itàlia amb la conquesta romana, existien a la península un gran nombre d'alfabets locals, els quals poden ésser reunits en tres grups: el de l'alfabet *messapi* i el *sícul*; el de l'alfabet *picensi* i el de *Novilara*; i el dels alfabet *osc*, *umbri*, *falisc* i llatí. L'*alfabet llatí*, com tots els alfabet etruscs i italics, era originàriament un alfabet grec de tipus occidental. D'aquí arrenquen la majoria de les diferències que hom constata entre l'alfabet grec usual i l'alfabet llatí. Aquestes diferències afecten la forma de les lletres i també llur ús. L'alfabet llatí ha conservat dos arcaismes procedents dels orientals i occidentals: l'ús de la lletra H per a representar el so *h* i l'ús de *Koppa* (Q). L'alfabet llatí, definitivament constituït, tal com apareix al final de la república romana (ss II-I aC), comprenia vint-i-tres lletres, vint-i-una de les quals eren llatines i dues gregues, Y Z, que ocupaven, com en l'abecedari català, els darrers llocs. L'alfabet català actual té vint-i-sis lletres. La ç és col·locada a continuació de la c, per tal com en deriva. La W, formada de dues V entrades l'una en l'altra, fou usada ja als ss XI i XII per a noms i mots germànics. L'*alfabet arameu* té, pel que fa a l'Àsia i el nord d'Àfrica, un paper equivalent al del fenici per a Europa. Cap a la segona meitat del segon mil·lenni, els comerciants arameus escamparen per Mesopotàmia i per Síria septentrional llur alfabet, que havien pres dels fenicis. Val a dir que l'arameu, arran de la revolta dels Macabeus, donà els primers testimonis de l'hebreu quadrat, que ha romàs pràcticament sense canvis fins a l'actualitat. La sinuositat i l'abundor de lligadures del *nabateu* contribuïren en gran manera a la seva evolució fins a l'àrab.
2 alfabet fonètic *FON* Sistematització gràfica convencional a través de la qual hom intenta de transcriure els trets fonètics de tota mena de locucions fòniques. Les relacions entre fonètica i lingüística han obligat a establir diversos graus de transcripció a partir, sobretot, de la distinció entre *transcripció fonològica*, a través d'un alfabet dotat de les unitats distintives que corresponen a cada llengua, i *transcripció fonètica*, estreta o semiestreta, destinada a reflectir els trets característics i fins i tot accidentals de cada emissió fònica de la parla, mitjançant l'alfabet fonològic, ultra un conjunt de signes diacrítics que, en afegir-se a les grafies fonemàtiques, serveixen per a indicar tota mena de modificacions, al·lofòniques o ocasionals.

alfàbrega [*Ocimum basilicum*, família de les labiades] *BOT/JARD* Planta herbàcia anual, molt olorosa, de fulles enteres, de color verd rogenic, ovals i lleugerament dentades. Originària de l'Índia, és cultivada des de l'antigor com a ornamental a la regió mediterrània. És molt apreciada com a condiment, i especialment com a ingredient per a l'elaboració de salses (*pesto*).

Alfacs, **els** [*ant: l'Alfac*] Terra baixa, pantanosa, compresa entre Sant Carles de la Ràpita (Montsià) i la desembocadura de l'Ebre. Era un antic banc de sorra, conegut en un principi amb el nom de *l'Alfac*, que ha crescut pels al·luvions aportats per un dels braços del riu. Una nova llengua de terra, coneguda amb el nom de la Banya, unida a la terra ferma per l'istme del Trabucador, formà un nou port natural, el **port dels Alfacs**. És un dels ports naturals més segurs de la costa catalana per a embarcacions que no calin més de 6 m. El port dels Alfacs (anomenat també de Sant Carles de la Ràpita des de la fi del s XVIII) fou un dels ports autoritzats per Carles III el 1778 a comerciar amb Amèrica.

alfals [*Medicago sativa*, família de les papilionàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia perenne, alta, de fulles trifoliolades i àpexs foliolars dentats; inflorescències blavoses i fruits en llegum enrotllats helicoidalment. Molt conreada com a planta farratgera. Aporta al sòl nitrogen i matèria orgànica. La producció és consumida en part (45%) en verd, i la resta és conservada ensitjada, seca o deshidratada.

Alexandria Vista del palau reial

alfals

Alfons I d'Aragó dit el Bataller (? ~1073 — Poleñino 1134) Rei d'Aragó i de Navarra (1104-34). Fill de Sanç Ramírez i de Felícia de Roucy, heretà el regne de Navarra i en morir Pere I d'Aragó en fou elegit rei. Es casà amb Urraca, filla d'Alfons VI de Castella. El 1106 ocupà Tamarit. Derrotà Àhmad ibn Yūsuf al-Musta'in (1110). Ocupà Morella (1117). Un concili de Tolosa convocà els barons llenguadocians vassalls d'Alfons per a una croada contra Saragossa. Entrà a la ciutat (1118) i ocupà Tudela (1119), Tarassona i Calataiud (1120). Un fort exèrcit d'almoràvits fou vençut a Cutanda. Es dirigí cap a Al-Andalus; travessà Terol, València, Xàtiva, Múrcia, Granada, Màlaga, Còrdova i retornà per Conca i Albarrasí. Molts mossàrabs andalusos i valencians s'allistaren a les seves tropes i repoblà les terres de l'Ebre i del Jalón. Conquerí Fraga i arribà fins a Gardeny (1123), sobre Lleida, fet que provocà un conveni amb Ramon Berenguer (1126). El 1131 assetjà Baiona (1131). Continuà la reconquesta de l'Ebre i prengué Mequinensa (1133). L'objectiu era Lleida, però ‘Alī ibn Yūsuf el vencé a Fraga. El seu testament deixava els seus regnes als ordes militars del Sant Sepulcre, dels hospitalers i dels templers, però els nobles aragonesos l'impugnaren i elegiren un rei propi, el germà d'Alfons I, Ramir. Els navarresos escolliren Garcia VI de Pamplona. Castella es quedà amb el “regne saragossà”.

Alfons III d'Astúries dit el Gran (? — Zamora 910) Rei d'Astúries (866-910). Fill d'Ordoni I, el 866 fou elegit per a succeir-lo, però Fruela Bermúdez, comte de Galícia, li usurpà el tron. Anà a Castella, però després recuperà la corona. Alfons aprofità les revoltes internes d'Al-Andalus per a derrotar els musulmans (881). Repoblà diverses viles fins a la frontera del Duero. Amb el matrimoni amb la princesa navarresa Ximena aconseguí l'amistat dels vascons. Aprofità l'hostilitat a Còrdova dels Banū Qasī per a afermar la seva resistència enfront de l'islam. Trencà amb la tradició visigòtica de la transmissió indivisible del poder. Sembla que el 910 dos dels seus fills, Ordoni i Fruela, el destronaren. El regne àstur fou repartit entre els seus fills: Garcia es quedà amb Lleó, Ordoni amb Galícia i Fruela amb Oviedo.

Alfons VI de Castella-Lleó dit el Valent (? ~ 1042 — Toledo 1109) Rei de Lleó (1065-71) i de Castella i Lleó (1072-1109). Fill de Ferran I el Gran, n'heretà el regne de Lleó (1065) i les paries de Toledo. L'assassinat de Sanç (1072) li donà la possessió dels dos regnes. Annexà Galícia i Portugal, i arribà fins al País Basc i la Rioja. El seu casament amb Agnès d'Aquitània determinà la influència francesa. Un segon matrimoni amb Constança de Borgonya augmentà la dels monjos de Cluny. Les lluites d'Alfons amb els àrabs culminaren amb la presa de Toledo (1085). Cedí Portugal a la seva filla il·legítima Teresa, casada amb Ramon de Borgonya, fet que provocà després la independència del país.

Alfons VII de Castella-Lleó dit l'Emperador (? 1105 — Fresneda 1157) Rei de Castella i de Lleó (1126-57). Fill de la reina Urraca i de Ramon de Borgonya. Coronat rei de Galícia el 1111, a la mort d'Urraca (1126) pujà al tron de Lleó. Intentà d'expandir-se fins a Burgos, però s'enfrontà a Alfons I d'Aragó (1127). Convingueren les “paus de Tàmara”, on Alfons VII renuncià a les conquestes dels seus avantpassats i Alfons ho féu de les ciutats que ocupava a Castella. Portugal, sota el govern de Teresa i el fill d'aquesta, Alfons Enríquez, afirmà la seva independència. A la mort d'Alfons I (1134), prengué Nájera i la Rioja i s'annexà les places de Tarassona, Calataiud i Daroca. El 1135 fou coronat emperador a Lleó. El 1140 pactà amb el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, i ambdós decidiren de lluitar enfront de Garcia VI de Pamplona. El 1148 prengué Almeria. El 1151 tornà a pactar amb Ramon Berenguer IV a Tude llén per repartir-se les futures conquestes del regne de Navarra i de les terres musulmanes. L'Emperador cedí al comte de Barcelona els territoris de València, Dénia i el regne de Múrcia, en condició de vassallatge. El 1156 fou confirmat aquest tractat, en la part relativa a Navarra, per Ramon Berenguer IV, Alfons VII i els seus fills. Alhora hom pactà el matrimoni de Sança (filla de l'Emperador) amb Ramon (primogènit de Ramon Berenguer IV), el futur Alfons I de Catalunya i II d'Aragó. El 1156

Alfons decidí que, a la seva mort, el regne fos repartit entre els seus fills: Sanç rebé Castella i Toledo, i Ferran, Lleó i Galícia.

Alfons X de Castella-Lleó *dit el Savi* (Toledo 1221 — Sevilla 1284) Rei de Castella i de Lleó (1252-84). Fill de Ferran III i de Beatriu, filla de Felip, duc de Suàbia. A causa del regne de Múrcia (1243), sorgiren friccions amb Jaume I de Catalunya-Aragó, les quals se solucionaren amb el tractat d’Almirra (1244). Prosseguí la reconquesta d’Andalusia, i conquerí Niebla (1261) i Cadis, i lluità amb el rei de Granada (1266). Absent de Castella, es produí l’atac del rei de Granada, desembarcaren els benimerins i morí el seu hereu Ferran de Castella (1275); el seu fill Sanç salvà el perill, plantejà la qüestió successòria i es presentà com a hereu. Alfons X, però, s’oposà a Sanç i esclatà la guerra civil; les corts de Valladolid (1282), aleshores donaren el govern a Sanç, aliat amb Pere II de Catalunya-Aragó, amb Dionís de Portugal i amb Granada. Obra d’Alfons X fou el *Fuero Real*, basat en el dret germànic, i l’*Espéculo*, exponent de la tendència unificadora, basat ja en elements dels drets canònic i romà. Els dos codis anteriors són un precedent directe de *Las Siete Partidas* (1256-1263/65). D’altres disposicions d’Alfons X són l’*Ordenamiento de las Tafurerías* (1276), reglamentació de les cases públiques de joc, i les *Leyes del Estilo*, les quals són una explicació del *Fuero Real*. L’obra literària d’Alfons X donà impuls a la prosa castellana, valorada ja en el regnat de Ferran III quan establí l’oficialitat del castellà. Encomanà la versió castellana dels contes orientals recollits al llibre *Calila e Dimna*. Començà la redacció de la *Crónica General*, que narra la història de Castella des dels orígens mítics fins al regnat de Ferran III. Amb la *General e Grande Estoria* intentà de realitzar una història universal. Redactà el *Libro de ajedrez, dados et tablas*, utilitzant-hi texts àrabs. En poesia, destaquen les *Cantigas de Santa Maria*. Deixà 30 composicions profanes, en gallec, la major part cançons d’escarni o poemes de contingut moral.

Alfons XI de Castella-Lleó *dit el Justicier* (? 1311 — Gibraltar 1350) Rei de Castella i de Lleó (1312-50). Fill de Ferran IV i de Constança de Portugal. Alfons obtingué la cooperació dels reis de Catalunya-Aragó i de Portugal; amb el segon es dirigí cap a Tarifa, i vencé els musulmans a la batalla del Salado (1340). El 1342 començà el setge d’Algesires, que es rendí (1344), i a l’èxit del qual contribuí la marina catalana. Morí quan assetjava Gibraltar. Les corts d’Alcalá de Henares del 1348 donaren força de llei a les *Partidas* (*Ordenamiento de Alcalá*). De les relacions d’Alfons XI amb Leonor de Guzmán sorgí la dinastia il·legítima dels Trastàmara.

Alfons I de Catalunya, II d’Aragó *dit el Cast* o *el Trobador* (Sant Pere de Vilamajor? 1154 — Perpinyà 1196) Primer rei de Catalunya-Aragó (1162-96). Fill de Ramon Berenguer IV, que l’anomenà Ramon, i de Peronella, que l’anomenà Alfons, probable concessió als aragonesos com a hereu directe d’Alfons I el Bataller. Heretà el reialme d’Aragó i el comtat de Barcelona; Peronella renuncià els possibles drets dinàstics sobre el regne d’Aragó i fou rei amb tots els drets hereditaris. El primer problema que es plantejà a Alfons I fou a la mort de Ramon Berenguer III de Provença, cosí d’Alfons, que el deixava hereu, i Alfons hagué d’oposar-se a Ramon V de Tolosa d’impedir la unió de les terres situades a ambdós vessants del Pirineu. S’alià amb Alfons VIII de Castella (1170) i es casà amb Sança de Castella. Continuà la reconquesta, fundà Terol (1171) i intentà d’apoderar-se de València (1172), però hi renuncià. Ajudà Alfons VIII a la conquesta de Conca (1177), prèvia renúncia per part del castellà dels seus pretesos drets feudals sobre el reialme de Saragossa. Pel tractat de Cazola (1179) Alfons I renuncià a conquerir Múrcia, que fins en aquell moment havia estat dins la zona d’influència catalano-aragonesa. Se separà de l’aliança amb Castella i prengué part en una aliança peninsular contrària a Alfons VIII (1190-91). S’incorporà els dominis de Girald II del Rosselló (1172); així acabà una de les branques comtals del tronc de Guifré el Pilós. En morir Ramon V de Pallars deixà la seva filla Valença sota la protecció d’Alfons (1177), però la seva hereva renuncià els drets a favor d’Alfons (1192). Entre les antigues biografies en

 Alfons XI de Castella-Lleó
 Miniatura de les *Crónicas de Heredia* (1385) (Biblioteca Nacional, Madrid)

Miniatura del Liber feudorum maior (s XII) que representa Alfons I de Catalunya rebent jurament de fidelitat dels burgesos de Perpinyà (ACA)

Alfons XIII (1930)

prosa dels trobadors hi ha —bé que amb grans errors històrics— la del rei Alfons, “*aquel que trobet*”, fet que justifica l’apel·latiu d’Alfons *el Trobador*.

Alfons II de Catalunya, III d’Aragó, I de València *dit el Franc* o *el Liberal* (València 1265 — Barcelona 1291) Rei de Catalunya-Aragó (1285-91). Primogènit de Pere II el Gran i de Constança, filla de Manfred, rei de Sicília. En partir Pere el Gran cap a Sicília, el nomenà lloctinent general dels seus reialmes (1282). En produir-se la invasió de Felip l’Ardit de França (1285), intervingué en la defensa de Catalunya. Pere el Gran, que morí més tard, li encomanà l’expedició de les Balears contra Jaume II de Mallorca. Sotmeté les illes de Mallorca i d’Eivissa. Fou proclamat sobirà dels seus estats peninsulars, però Sicília fou heretada pel seu germà Jaume. Conquerí als musulmans l’illa de Menorca (1287). La Unió aragonesa l’obligà a cedir a les imposicions de la Unió i a jurar el seu privilegi (1287).

Alfons III de Catalunya, IV d’Aragó, II de València *dit el Benigne* (Nàpols 1299 — Barcelona 1336) Rei de Catalunya-Aragó (1327-36). Fill de Jaume II i de Blanca d’Anjou. Es casà amb Teresa d’Entença (1314), hereva del comtat d’Urgell. Així s’incorporà a la corona un dels últims comtats catalans independents. Fou declarat primogènit dels regnes de Jaume II, que plantejà la conquesta sarda. Donà el comandament de l’exèrcit a Alfons, que partí de Portfangós (1323). El jutge d’Arborea i la majoria dels senyors sards feren acte d’acatament a Jaume II. Les ciutats dominades per Pisa oferiren resistència. La batalla de Lucocisterna (1324) fou l’única batalla campal durant la conquesta, el mateix dia que l’almirall Carròs vençia la flota pisana. Alfons aconseguí el domini complet de l’illa. Pisa renuncià a les seves possessions sardes tot i conservar com a feu el castell de Càller. El problema més greu fou el domini de l’illa de Sardenya. Abatuda Pisa, Gènova intervingué i donà suport a la revolta de Sàsser i de Càller (1325), sotmeses poc temps després. Sàsser tornà a revoltar-se (1329), però fou reconquerida i repoblada amb catalans. Al capdavall, aliat de Jaume III de Mallorca contra la voluntat del papa Joan XXII, fou iniciada la guerra contra Gènova, la pau amb la qual no fou signada fins els inicis del regnat de Pere el Cerimoniós (1337).

Alfons IV de Catalunya, V d’Aragó, III de València, I de Mallorca, I de Nàpols *dit el Magnànim* (? 1396 — Nàpols 1458) Rei de Catalunya-Aragó (1416-58) i de Nàpols (1442-58). Fill de Ferran I i d’Elionor d’Alburquerque. El rei Ferran ja havia deixat traçada la política general dels reialmes, que prosseguirien els seus fills. En el regnat de Ferran I s’havien esdevingut alguns conflictes, però el seu primogènit anà més lluny en les qüestions parlamentàries. Al parlament de Barcelona (1416), la proposició reial d’Alfons havia estat feta en castellà. A les corts següents (Sant Cugat, 1419) el rei féu la proposició en català i ell mateix la llegí. El dissentiment ja s’havia esdevingut a les primeres corts de Barcelona, i el malcontentament dels catalans concità una lliga de barons, viles i ciutats, més els consellers i síndics de la ciutat de Barcelona, als quals s’uniren Saragossa i València. D’altres qüestions foren suscitatees per la tendència del rei, poc avesat als deures constitucionals, a prescindir de les corts. A Sardenya, afirmà el domini català (1420) gràcies a un acord amb el vescomte Guillem III de Narbona, i a l’illa de Còrsega, posà setge a Bonifacio, pretenent de fer efectiu el títol de rei de Còrsega. Però la situació alterosa de Bonifacio feia difícil l’expugnació, els illencs tenien la protecció de Gènova, i hi renuncià (1421). Ambicionava la conquesta de Nàpols, que havia de constituir la grandesa del seu regnat. Afillat per la reina Joana II de Nàpols, entrà a la ciutat; vencé per terra Lluís d’Anjou i per mar els genovesos. Però la reina revocà el seu afil·lament pel de Lluís d’Anjou. Alfons tornà a Catalunya i romangué nou anys als seus regnes ibèrics. El seu germà Joan, que seria el seu successor, formà sempre part de les seves ambicions. El 1432 partí a Itàlia i no tornà mai més. Des que, debades, pretengué de conquerir Gerba, fins a la submissió del regne i l’entrada triomfal a Nàpols (1442), passaren deu anys de pugnes diplomàtiques i bèl·liques. El rei i els seus germans foren fets presoners pel duc de Milà. La diplomàcia d’Alfons li perme-

té de transformar el seu vencedor en amic i aliat. Alfons seguia mantenint les aspiracions damunt Còrsega, i les que tenia al Pròxim Orient s’eixamplaren, com a resultat dels títols que duia aparellats de rei de Nàpols i certes romanalles de la dominació catalana a Grècia. L’albanès Skandërbeg es féu vassall d’Alfons; el català Bernat Vaquer ocupà el castell de Croia, actual Krujë (1451), i Ramon d’Ortafà fou nomenat virrei d’Albània, de Grècia i d’Eslavònia, mentre Joan Claver esdevenia virrei d’Epir i de Morea. S’enllaçà l’oferiment de la corona d’Hongria al rei Alfons per János Hunyadi i d’altres magnats hongaresos. En la lluita contra els turcs, Bernat de Vilamarí ocupà Castellòrizon, operà a la desembocadura del Nil, es llançà damunt el litoral de Síria i hi repetí la gesta. En morir Alfons, la corona catalano-aragonesa passà al seu germà Joan II i la de Nàpols al seu fill Ferran I. El seu imperi oriental s’esfondrà. Resta encara la seva activitat davant els problemes político-socials de l’interior: els conflictes de la *Busca* i la *Biga*, el dels pagesos de *remença* i el dels *forans* mallorquins. En les lluites entre les classes barcelonines, Alfons es decantà pel partit popular o de la *Busca*. El 1448 promulgà una constitució que permetia les lliures reunions dels remences per tal de recaptar fons i nomenar síndics per alliberar-se dels *mals usos*. El qualificatiu de *Mecenas noster* li escau d’ençà de l’establiment a Nàpols (1442). Es rodejà d’humanistes com L.Valla, B.Facio, G.Manetti i A.Beccadelli, el Panormita, que en fou *praeceptor* i n’obtingué la fundació de l’Academia Alfonsina, després *Pontaniana*. Amb aquests mantingueren contacte els secretaris catalans; J.Olzina, A.Fenolleda, F.Martorell i J.Català foren tocats d’humanisme. Aquests contactes havien de produir la influència de la prosa llatina en la cancelleria i en la literatura catalana.

Alfons XII d’Espanya (Madrid 1857 — 1885) Rei d’Espanya (1875-85), fill d’Isabel II. A causa de la revolució liberal (1868) fugí a França. El 1870 rebé els drets a la corona gràcies a la renúncia d’Isabel II, mentre Cánovas del Castillo organitzava el partit alfonsí amb elements moderats i unionistes, que s’oposaven a la monarquia d’Amadeu I. En ésser proclamada la **República**, tots els monàrquics, llevat dels carlins, passaren a les files alfonsines. El cop d’estat de Pàvia (1874) acabà amb la República, i el pronunciament de Martínez Campos (1874) permeté la restauració monàrquica. Cánovas es féu càrrec del govern, i Alfons XII tornà a la cort.

Alfons XIII d’Espanya (Madrid 1886 — Roma 1941) Rei d’Espanya (1886-1931), fill pòstum d’Alfons XII i de Maria Cristina d’Àustria. Durant la seva minoritat la seva mare exercí la regència, en un període que veié la derrota davant els Estats Units i la pèrdua de les colònies insulars. Declarat major d’edat (1902) mostrà ben aviat un tarannà desavingut amb les limitacions constitucionals. Es casà amb la princesa britànica Ena de Battenberg, que prengué el nom de Victòria Eugènia, el 31 de maig de 1906, dia en què fou objecte d’un atemptat obra de Mateu Morral. Deixà caure Maura davant la protesta contra la repressió de la Setmana Tràgica de Barcelona (1909), i confià el govern a Canalejas (1910-12). Es llançà a la guerra colonial en consolidar-se el protectorat a la zona N del Marroc pel tractat franco-espanyol del 1912. Cridà Dato al poder (1913), prescindint de Maura, cap del partit conservador, contribuint així a escindir aquesta organització política. La situació esdevingué greu en descobrir-se la seva intervenció directa en la guerra del Marroc que conduí al sagnant desastre d’Annual. Per tal d’evitar la discussió de les responsabilitats, afavorí el cop d’estat de Primo de Rivera (setembre del 1923). A la dictadura que se’n seguí tingué lloc una repressió sistemàtica del catalanisme. Fracassat el règim, es desféu de Primo de Rivera (1930) i intentà un retorn al constitucionalisme després del parèntesi del general Berenguer. En les eleccions municipals de l’abril de 1931 el país s’inclinà per la **república**, a l’adveniment de la qual el rei partí d’Espanya. Aprovà l’aixecament (1936) i la política del general Franco. Poc abans de morir renuncià els seus drets en el seu tercer fill, Joan. El 1980 les seves despulles foren traslladades de Roma al mausoleu del monestir d’El Escorial.

alga *BOT/ALIM* Grup de plantes inferiors, que comprèn unes 30 000 espècies, generalment aquàtiques, caracteritzades per una estructura relativament senzilla (tal·lus) i per la presència de pigments assimiladors de coloracions diverses. Són, doncs, autotròfiques i, per tant, viuen solament fins a les profunditats on arriba la llum; algunes, però, menen una vida heterotròfica. Les dimensions de les algues són molt variables, segons l'espècie. Llur estructura pot ésser de les més senzilles, unicel·lular, palmel·loide, etc, fins a formar estructures semblants aparentment a tiges i fulles. També els sistemes de reproducció presenten una enorme varietat, amb nombroses formes de reproducció asexual i reproducció sexual, en tots els graus, des de la isogàmia fins a l'oogàmia. És tracta d'un grup polifilètic, que enclou plantes de procedència evolutiva molt diversa. Les cianofícies o algues blaves tenen ben poc a veure amb la resta, a causa de llur estructura cel·lular protocariota. La resta de les algues és distribuïda en quatre grups, basats essencialment en característiques químiques (pigments, substàncies de reserva): els rodòfits o algues vermelles, els feòfits o algues brunes, sovint reunits als cromòfits, grup més heterogeni, amb pigments grocs, daurats, ocres, etc, i els cloròfits o algues verdes. El valor alimentós de les algues és comparable, i a vegades superior, al de les plantes terrestres. Cap d'elles no és verinosa. És important també el paper de les algues d'aigua dolça en l'oxidació i la depuració de les aigües residuals.

àlgebra *MAT* Part de les **matemàtiques** que estudia les estructures algèbriques dels conjunts. L'àlgebra moderna és el resultat de dues inclinacions diferents. D'una banda, l'*àlgebra clàssica*, simple instrument per a fer càlculs i resoldre equacions. De l'altra, l'ús de notacions simbòliques (lletres per a designar incògnites) i de conceptes operatius (el zero, els nombres negatius, els nombres imaginaris), com també el maneig de demostracions formals. Hom l'aplica, per tant, en les situacions on hi ha un conjunt ben definit i una noció clara d'operació entre els seus elements (operació interna) o entre aquests i els elements d'altres conjunts (operació externa). El concepte fonamental de l'àlgebra és el d'estructura algèbrica. Així, donat un conjunt *C* on hi ha definida una operació (+) entre els seus elements (*a*, *b*, *c*, ...), és possible que es verifiquin les següents propietats: 1) *commutativa*: *a*+*b*=*b*+*a*; 2) *associativa*: (*a*+*b*)+*c*=*a*+(*b*+*c*); 3) *element neutre* (0):*a*+0=0+*a* i 4) *element simètric*: per a cada element *a* n'hi ha un altre *a'* que verifica que *a*+*a'*=*a*′+*a*=0. Segons quines d'aquestes es verifiquen, es defineixen les estructures de semigrup, grup, i *grup abelià* (o commutatiu) si es verifiquen totes. Si a *C* hi ha definida una segona operació, que hom nota simbòlicament per x poden verificar-se també les propietats: 5) *commutativa*: *axb*=*bxa*; 6) *associativa*: *ax*(*bxc*)=(*axb*)*xc*; 7) *element neutre*(1): *ax*1=1*xa*=*a*; 8) *element simètric*: per a cada *a* existeix un *a'* tal que *a*'*xa*=*axa'*=1; i 9) *distributiva*: *ax* (*b*+*c*)=*axb*+*axc* (lligant les dues operacions). Que donen lloc a les estructures d'anell, *anell abelià* (o commutatiu), cos i *cos commutatiu* si es verifiquen les 9 propietats. Altres estructures són l'ideal, el mòdul, l'espai vectorial i l'àlgebra associativa. També s'estudien els conceptes d'*estructura derivada* (subestructures, estructures producte i quocient), d'*homomorfisme* i, especialment, el d'*isomorfisme*.

Algemesí Municipi de la Ribera Alta, situat a la plana al·luvial, a l'esquerra del Xúquer, a la confluència d'aquest riu amb la **rambla d'Algemesí** o riu Magre (41 km²; 25 375 h [1991]). Tot el terme és de regadiu. Hom hi conrea, sobretot, tarongers, arròs i hortalisses. La ramaderia, en règim d'estabulació, és ovina i bovina. La indústria és basada en l'agricultura. Són importants l'elaboració de conserves vegetals, la fabricació d'embalatges per a l'exportació de taronges i altres productes i els molins d'arròs. La *ciutat* (22 971 h [1991], *algemesinencs*; 18 m alt) és emplaçada a l'esquerra del riu Magre, sobre la carretera de València a Alzira. Era una antiga alqueria islàmica del terme d'Alzira, repoblada amb cristians el 1243, després de la conquesta de Jaume I. L'església parroquial de Sant Jaume fou construïda entre el 1550 i el 1582. El retaule major fou pintat per Francesc Ribalta entre el 1603 i el 1610.

Alger [àr: *Al-Gazā'ir*] Capital d'**Algèria**, a la vora d'una badia semicircular, a la Mediterrània (1 507 241 h [1987]). S'estén sobre la plana litoral compresa entre la Mediterrània i el massís de Bouz-rèa i els turons del Sahel. El vell Alger turc s'aixeca sobre una acrópoli dominada per la *Casbah* o ciutat vella. Centre d'una important comarca vitícola, la ciutat té gran part de la seva activitat econòmica lligada a la viticultura. És el principal centre industrial d'Algèria. El port d'Alger és el més important del país. Capital política i administrativa, és centre d'ensenyament superior: universitat d'Alger. És nus de comunicacions vers Tunis, Orà, Constan-tina. Aeroport internacional. Fundada al s X pels berbers al lloc de la romana Ico-sium, cap al 980 esdevingué un centre comercial molt actiu. El 1494 Alexandre VI conferí als aragonesos el dret de conquerir Alger. Al s XV la ciutat es convertí en refugi dels moriscs expulsats de la Península Ibèrica. Des d'aleshores, i espe-cialment a partir de l'ocupació dels Barba-rossa (1516), esdevingué un dels princi-pals focus de la pirateria. Fou conquerida pels francesos el 1830. La gran mesquita d'Alger (1096), el monument més impor-tant, és un edifici del tipus almoràvit. Pos-seeix també nombrosos palaus, alguns convertits en edificis públics.

Algèria Estat de l'Àfrica septentrional que limita al N amb la mar Mediterrània, a l'E amb Tunísia i Líbia, al S amb Mali i Níger i a l'W amb Mauritània i Marroc (2 381 741 km²; 27 815 000 h [1994]). La capital és Alger.

LA GEOGRAFIA

Algèria és situada a la regió d'unió del sòcol rígid d'Àfrica i de les muntanyes ter-ciàries de l'Atlas. Des de la Mediterrània fins al Sàhara se succeeixen tres grans zones, el Tell, l'estepa i el desert, subdivi-dides en un mosaic de regions geogràfi-ques. El Tell és un conjunt de planes, turons i muntanyes de clima mediterrani, on la pluja permet l'agricultura sense irri-gació. L'estepa, principalment un espartar de *Stipa Tenacissima*, de clima subàrid (400-200 mm/any de pluja), cobreix l'alti-plà i l'Atlas saharià, que arriba a 2 000 m i rep les darreres pluges. Al S de l'estepa comença el Sàhara, que ocupa el 80% del país. Malgrat les mediocres condicions naturals, l'agricultura és una activitat fonamental que ocupa el 25% dels actius i es concentra al sector del Tell, ja que la major part del territori algerià és impro-ductiu. La principal producció agrícola d'Algèria és el cereal i la vinya. Altres con-reus importants són l'olivera, els cítrics i el tabac. Les activitats ramaderes se cen-tren en la ramaderia ovina i té força importància el cabrum. La mineria repre-senta una part fonamental de l'economia algeriana. Hi ha importants reserves de petroli, gas natural i, en menor mesura, ferro, fosfats, zenc, antimoni, tungstè, manganès, mercuri, coure i sal. La major part d'aquests dipòsits minerals es con-centren al Sahara. Djebel Elouunk és el jac-i ment de fosfats més gran del món. La indústria tradicional és molt poc desenvo-lupada: destaquen les indústries alimentà-ries, cimenteres, de teixits i de maquinària i material de transport. Les carreteres són hereves de la colonització francesa i les actuals realitzacions es concentren al Sàhara, mentre que els ports marítims més importants són els d'Alger, Annaba, Arziw, Bugia i Skikda. Hi ha cinc gasoduc-tes i diversos aeroports (destaquen els d'Orà i Alger). Les exportacions (un 98% d'hidrocarburs) superen quant a valor les importacions, les quals bàsicament són equipament industrial i productes ali-mentaris. Les relacions comercials s'esta-bleixen principalment amb França, Ale-manya, els EUA i Itàlia. Algèria és un dels països del continent africà econòmica-ment més rics i avançats. Del 1830 al 1961 fou colònia de França i seguí les pre-misses econòmiques marcades per metrò-poli, que sobretot els darrers anys se cen-traren molt en l'explotació del petroli. El creixement econòmic del final dels anys cinquanta s'alentí amb la independència, ja que, a la fugida de gairebé un milió de persones d'origen europeu (normalment tècnics i quadres directius), s'afegí l'aban-dó de les terres per part dels colons, i el procés nacionalitzador (empreses, banca, indústria) que emprengué un govern a qui movia gairebé un esperit revoluciona-ri. Al moment de la independència (1962) Algèria tenia 10 milions d'habitants, dels quals un 10% eren d'origen europeu.

Mapa físic d'Algèria

Algèria	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div>	
	
govern:	república popular
superfície:	2 381 741 km²
població:	27 815 000 h (1994)
capital:	Alger
idioma of.:	àrab
moneda:	dinar

El massís d'Ahaggar, a Algèria

El desert del Sàhara, a Algèria

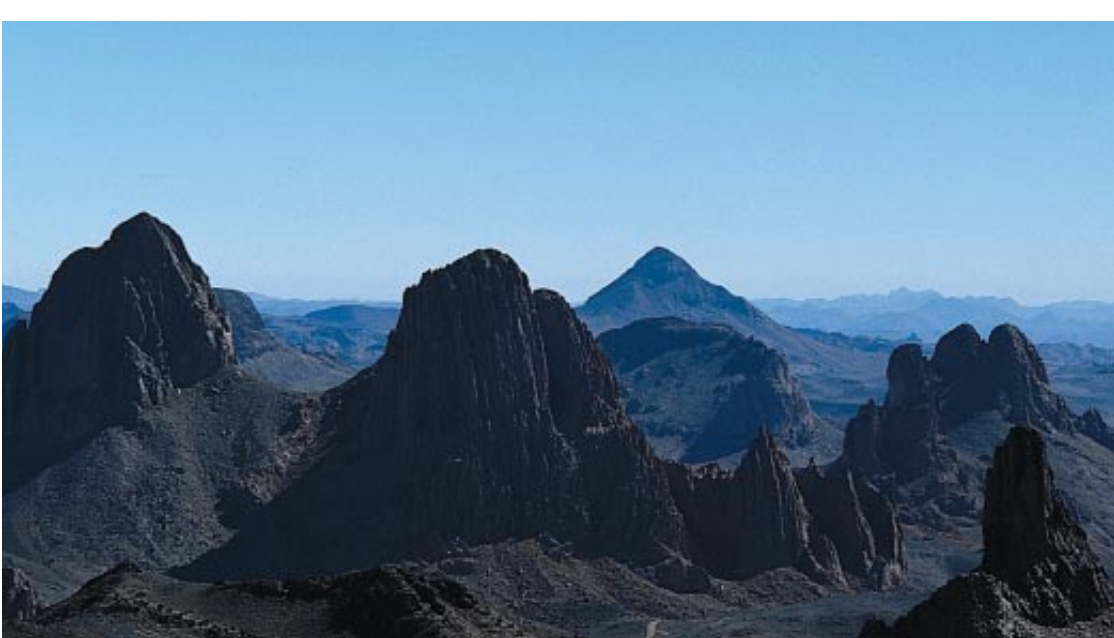
El desert del Sàhara, a Algèria

Actualment la població es caracteritza per una elevada natalitat i una baixa mortali-tat, cosa que provoca un increment const-ant de la població any rere any. La major part de la població es concentra al Tell, mentre que a les estepes i al desert la den-sitat és molt baixa. Els grups ètnics més importants que componen la població algeriana són els àrabs (83% de la pobla-ció) i els berbers (17%). La llengua oficial és l'àrab, però el francès ha conservat la seva importància com a llengua del comerç i cultura. La gran majoria de la població (99%) és de religió musulmana (sunnita), la qual és oficial a l'estat. Algè-ria és membre de l'ONU i de l'OUA.

LA HISTÒRIA

La prehistòria del territori actual d'Algèria correspon a dues zones molt diferents, que tenen cadascuna personalitat pròpia: d'una banda, al N, el Magrib i de l'altra, al S, el Sàhara. Hi ha vestigis de poblament des del paleolític inferior. L'entrada a la història fou conseqüència dels establi-ments fenicis del litoral, del s VIII aC ençà. Al s III aC foren creades les primeres organitzacions estatals i la major part del territori pertangué al regne de Numídia. A l'època romana, Algèria fou dividida entre les províncies de Numídia (a l'E) i Mauri-tània Cesariana (a l'W). Envaïda pels vàn-dals, fou dominada en part pels bizantins. Al final del s VII arribà, amb la conquesta musulmana, una nova ona d'influència vigorosa d'Aràbia. Al començament del s XIII, les tribus abdalwadites es feren amb el poder i hi constituïren un estat independent, el qual estigué en bones relacions amb els regnes cristians mediter-ranis. Al final del s XV i durant els reg-nats de Ferran II i de l'emperador Carles V, hom emprengué, especialment des de bases catalanes, la conquesta de les princi-pals places nord-africanes (Alger, Orà, Tímlisen, etc.), que foren considerades incorporades a la corona catalano-arago-nesa, fins que el 1541, en l'expedició fra-

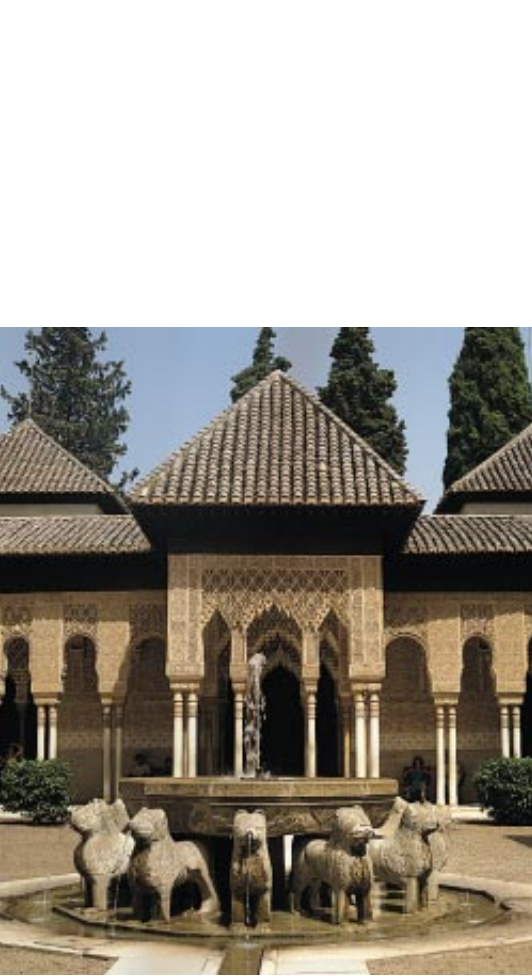
cassada d'Alger, es perderen les conquestes. Aleshores els senyors àrabs locals s'aliaren amb l'imperi Otomà i aconseguiren de superar l'amenaça europea. Sota el domini turc, l'anomenada regència d'Alger (creada el 1518) abraçà aproximadament els mateixos límits territorials que l'Algèria actual i es convertí en un focus important de pirateria. França ocupà, al juny del 1830, la ciutat d'Alger. El 1848, Algèria fou declarada territori francès i foren creats els departaments d'Alger, Orà i Constantina a la manera francesa. Des del 1830 ja havia començat l'arribada de colons (als quals es donà el nom de *pieds-noirs*). La política francesa, fou, en general, un intent sistemàtic i conscient de desarticular les estructures àrabo-berbers en profit exclusiu dels colons. El 1923, un líder, al-Masālī al-Tilimsānī, aconseguí d'iniciar el moviment nacionalista, que després d'una llarga lluita havia de reeixir. La Segona Guerra Mundial, amb el consegüent eclipsi de la puixança francesa, enfortí aquest moviment. Al maig del 1945 hi hagué a Sétif una rebel·lió contra la presència francesa, durament reprimida. El Mouvement pour le Triomphe des Libertés Démocratiques, dirigit per al-Masālī al-Tilimsānī, s'escindí el 1954, però la direcció política de la lluita per la independència la portà el Front de Libération Nationale (FLN), amb Ben Bella i Ferhat Abbas com a líders més destacats. Les institucions revolucionàries que actuaren en el període de la pre-independència foren: el FLN, que ha quedat configurat com a partit únic en l'actual estructuració política de la República, el CNRA (Conseil National de la Révolution Algérienne), que es féu càrrec del legislatiu i fou el dipositari de la sobirania nacional tot el temps que durà el conflicte armat, i el GPRA (Gouvernement Provisional de la République Algérienne), que realitzava les funcions del govern, la designació del qual corresponia al CNRA. El 8 de gener de 1961, els ciutadans francesos acceptaren per referèndum el principi d'autodeterminació per a Algèria, al qual seguiria, un any més tard, el 18 de març de 1962, la signatura dels acords d'Evian, entre França i el FLN. Des d'aleshores començà la diàspora dels colons en un clima de pànic general. En compliment de l'acord, fou organitzat a Algèria un referèndum, l'1 de juliol de 1962, que decidí la independència. El 8 de setembre de 1963 fou sotmès a referèndum, i adoptat, el projecte constitucional preparat pel FLN sota el control directe del cap del govern, Ben Bella. El 1965, el coronel Houari Boumedienne, principal líder dels sectors militars que havien presat suport a Ben Bella, donà un cop d'estat. El règim es consolidà en 1976-77, que hom aprovà una constitució (1976), Boumedienne fou elegit president de l'estat (1976) i es realitzaren eleccions a l'assemblea popular nacional (1977). En morir Boumedienne el 1978, el coronel Chadli Bendjedid fou elegit secretari general del FLN i president de l'estat (febrer del 1979) i hom revisà la constitució (juny del 1979). Chandli Bendjedid fou reelegit en el seu càrrec de president el 1984 i el 1988. La deteriorada situació econòmica i social del país i la presència creixent de l'integrisme islàmic (destaca el FIS, Front Islàmic de Salvació) iniciaren un període de violència i revoltes que comportà dues reformes constitucionals més (1988, 1989), la darrera de les quals inclou el multipartidisme, i culminà en el cop d'estat militar de gener de 1992 i la constitució d'un nou règim autoritari que forçà la dimissió de Benjedid i posà en el seu lloc Mohamed Boudiaf. Aquest morí assassinat al juny del mateix any, i fou succeït per Ali Kafi.

Algesires [*cast: Algeciras*] Municipi de la província de Cadis, Andalusia, a la costa occidental de la badia d'Algesires, enfront de Gibraltar (101 256 h [1991]). Nucli industrial, és un important centre portuari; el seu port és el primer de l'estat en nombre de passatgers. Hi ha una refineria de petroli. Algesires fou capital d'un regne de taifa al s XI. Castell de Taifa, d'estructura àrab (960).

algonquí *LING* Família de llengües, ara totes en camí d'extinció, que forma un dels grups més importants de les llengües ameríndies nord-americanes; de les actualment parlades les més importants són *l'algonquí*, *l'ojibwa* i el *cree*. Les llengües algonquines són llengües *flexionals* que distingeixen netament els radicals

Algèria Necròpoli romana de Tipsa

Pati dels Lleons a l'Alhambra de Granada

verbals dels nominals, que fan molt més ús dels sufixos que no pas dels prefixos, i en general són, d'entre les llengües amerícanes, de les menys distants del tipus indoeuropeu.

algorisme [del nom del matemàtic àrab *al-Hwārizmī*] *LÒG/MAT* Procediment de càlcul que consisteix a acomplir un seguit ordenat i finit d'instruccions que condueix, un cop especificades les dades, a la solució que el problema genèric en qüestió té per a les dades considerades. Així, l'algorisme de l'arrel quadrada permet, després d'una sistemàtica operativa, calcular l'arrel quadrada de qualsevol nombre. Hom defineix algorismes en aquelles situacions, matemàtiques o no, en què establir una estratègia ordenada faciliti l'obtenció de solucions (teoria de jocs, organització del treball). Els programes informàtics són bàsicament algorismes escrits en llenguatge de programació en els quals l'ordinador efectua repetitivament les operacions que hom li ha indicat.

Alguer, l' [o *Alghero*] Municipi de Sardenya, Itàlia, a la zona litoral situada al S de la regió de la Nurra, a l'extrem NW de l'illa (224 km²; 38 316 h [1991]). Gairebé la totalitat de la població es troba aglomurada a la ciutat, on hom parla català, mentre que al camp, bé que el català sol ésser comprès, la llengua de la majoria és el sard (dialecte logudorès). La pesca és una de les principals fonts de riquesa. El corall té una importància particular. Una part del terme és dedicada a la ramaderia i una altra part és dedicada a bosc i a l'agricultura. Important lloc d'estiueig. La *ciutat* (*algueresos*; 20 m alt), cap de partit judicial i seu del bisbat de l'Alguer, és construïda damunt un petit promontori. És anomenada també *Barceloneta*. La part vella, voltada d'aigua per tres costats, conserva encara l'estructura catalana i bona part de les muralles, amb sis torres. L'Alguer, d'orígens desconeguts, era ja una plaça forta al començament del s XIII, sota el domini genovès dels Doria; després de la conquesta de la ciutat per Pere III de Catalunya-Aragó el 1354, les muralles foren reconstruïdes, i després ho foren novament al s XVI. Els monarques catalans tingueren l'Alguer per la base del seu poder polític al N de Sardenya i li concediren, doncs, privilegis econòmics per enrobustir-la. El 1501, l'Alguer ja porta el títol de ciutat. El 1853 deixà d'ésser plaça fortificada i les muralles començaren a ésser destruïdes per la part de terra, vers on es produí la creixença. El nucli antic manté els carrers estrets i irregulars típics de les ciutats medievals, i un bon nombre de construccions dels ss XVI al XVIII: el palau de Ferrara, la catedral, l'església renaixentista de Sant Miquel. El *port*, situat de cara a les costes catalanes i existent ja a l'edat mitjana, fou, des del s XIV fins al començ del XVIII, el centre quasi exclusiu de les comunicacions directes entre Sardenya i els Països Catalans. Hi ha aeroport. L'Alguer, ciutat encara avui catalana, és el darrer reducte de la colonització catalana de l'illa, que durà quatre segles. Pel tractat de Londres (1718), Víctor Amadeu II de Savoia esdevingué rei de Sardenya. Les relacions dels algueresos amb la resta dels catalans foren represes a mitjan s XIX. El 1902 fou fundada la primera Agrupació Catalanista, alguns membres de la qual assistiren, l'any 1906, al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Després de la Segona Guerra Mundial, proclamada la República Italiana, el 25 de febrer de 1948 Sardenya rebé l'estatut d'autonomia. El 1978 l'alguerès entrà oficialment a l'ajuntament de l'Alguer i el 1991 el parlament aprovà una llei per a protegir les minories lingüístiques.

Alhambra Conjunt monumental situat al costat de Granada, però independent de la ciutat, la qual dominava, aixecat pels reis nassarites per a llur residència. Gairebé tot el que se n'ha conservat correspon als regnats de Yūsuf I (1333-53) i Muḥammad V (1353-91). Comprèn tres parts: l'alcassaba militar, el palau i la població. El sector de més interès correspon al palau, constituït per tres parts independents: la del Mexuar, la de Comares i la dels Lleons. El pati de Comares respon al model clàssic a Al-Andalus, i el pati dels Lleons combina els jardins, l'aigua i l'arquitectura, i treu el màxim partit de materials pobres i estructures senzilles. Després de la conquesta castellana, l'Alhambra fou modificada per a les habitacions de Carles V i per a inclour-hi el

gran palau de Carles V, obra cabdal del renaixement hispànic.

Aliança, **Santa** Tractat signat a París el 26 de setembre de 1815 per Frederic Guillem III de Prússia, Francesc I d'Àustria i Alexandre I de Rússia. Reflecteix l'extravagant espiritualitat del tsar i s'entronca amb certs corrents romàntics irracionalistes: la política dels signataris havia d'inspirar-se en l'esperit de germanor; acaba amb una crida als altres sobirans, demanant-los llur adhesió. Tots els d'Europa la hi donaren, tret del rei de la Gran Bretanya, del papa Pius VII i del soldà de Constantinoble. El nom designà l'acció concertada de les potències vencedores de Napoleó per mantenir l'ordre europeu que resultà de llur victòria.

Aliança, **Triple** Tractat signat a Hannover el 10 d'octubre de 1716 entre la Gran Betanya i França, al qual s'afegiren (4 de gener de 1717) les Províncies Unides. Pretenia assegurar els tractats d'Utrecht (1713) i de Rastatt (1714). Més tard, Àustria s'uní al grup, i es formà la **Quàdruple Aliança** (1718). L'acord preveia el renunciament de Carles VI als regnes hispànics; el pas de Sicília a Àustria i de Sardenya a Savoia; el reconeixement de Carles com a successor dels ducats de Parma i de Plasència i del gran ducat de Toscana; i el retorn de Gibraltar. Felip V es mantingué intransigent; els britànics atacaren Sicília (1718) i els francesos envaiïren Espanya pel Pirineu (1719). Felip V cedí: expulsà el primer ministre Alberoni (1719) i s'adherí a la Quàdruple Aliança (1720).

Aliança, **Triple** Aliança signada el 20 de maig de 1882 a Viena per Alemanya, Àustria-Hongria i Itàlia. El 1789 Itàlia s'uní a l'aliança signada per Alemanya amb Àustria-Hongria. Es formà la Triple Aliança, unió defensiva envers França en cas d'agressió no provocada, enfront de qualsevol coalició de dos estats envers els països que formaven l'aliança. Es trencà el 1915 en entrar Itàlia a la Primera Guerra Mundial al costat dels aliats.

aliatge *METAL·L* Substància metàl·lica composta de més d'un element. Els constituents dels aliatges són solucions sòlides, combinacions o mescles íntimes heterogènies de dos o més metalls, i combinacions d'un o més metalls amb elements no metàl·lics, que manifesten propietats metàl·liques. Exemples d'aliatges corrents són l'acer, el llautó, el bronze, el cuproníquel i el duralumini. Gairebé tots els metalls són utilitzats principalment en forma d'aliatges. El nombre de components d'un aliatge és molt variable; els aliatges de dos i tres components són anomenats, respectivament, binaris i ternaris. Entre els components cal distingir els principals, que determinen les característiques bàsiques de l'aliatge, i els modificadors, que les modifiquen en el sentit desitjat. Els aliatges corrents es divideixen, segons llur composició, en dues grans categories: *aliatges ferris* i *aliatges no ferris*; i aquests darrers se subdivideixen en *aliatges lleugers* i *aliatges pesants*. Els aliatges de mercuri s'anomenen *amalgames*. Segons llurs propietats hom distingeix també diverses famílies, tals com els*aliatges fusibles*, els *aliatges refractaris*, els *aliatges durs* i els *aliatges antifricció*. El desenvolupament de nous aliatges respon a les exigències del progrés en els diversos camps de la tecnologia, com ara l'aeronàutica. El níquel i el titani són dos dels metalls en què es basen més aliatges amb noves propietats. En alguns casos hom busca més resistència a la temperatura, en d'altres, un pes inferior, etc. Els principals mètodes d'estudi dels aliatges són l'*anàlisi tèrmica* i la *metal·lografia*. La *difracció dels raigs X* permet d'establir l'estructura reticular. La fusió dels components té lloc en forns de tipus molt diversos, sovint elèctrics, i àdhuc en gresols quan es tracta d'aliatges de qualitat, preparats en quantitat reduïda.

aliment *ALIM/BIOL* Substància que proporciona als éssers vius energia, primeres matèries (per a sintetitzar la matèria viva i permetre així el creixement i la reposició de la que s'ha anat desgastant) i els composts químics indispensables per al bon funcionament o regulació dels mecanismes vitals. Les plantes verdes, i els autòtrofs en general, fabriquen llurs propis aliments a partir del procés de la fotosíntesi, o de reaccions químiques (quimiosíntesi). Els animals i els altres heteròtrofs (fongs, la major part dels bacteris) prenen els aliments de les plan-

tes, d'animals alimentats de plantes o de restes de tots aquests. Els aliments estan composts per principis immediats: glúcids o hidrats de carboni i lípids o greixos, principals fonts d'energia; pròtids, que donaran lloc a les peces actives de la matèria viva; i sals minerals, oligoelements i vitamines. Totes aquestes substàncies solen trobar-se ben disperses en una alta proporció d'aigua. El bon funcionament de l'organisme depèn tant de l'energia aportada pels aliments, com de la qualitat d'aquests i de l'equilibri en les proporcions entre glúcids, lípids i pròtids. En la valoració dels aliments cal també tenir en compte la digestibilitat, i nous aspectes biològics (sabor, aroma, tast, color, textura).

alimentació 1 *ALIM/AGR* Acció i efecte de donar o rebre aliments o substàncies nutritives. Una alimentació adequada ha de permetre als organismes d'atendre degudament llurs requeriments energètics i plàstics, i ha d'estar d'acord amb una ració alimentària completa i equilibrada, la qual ració depèn, per a un mateix organisme, de les necessitats alimentàries de cada moment concret de la vida. En l'home, aquesta alimentació racional és establerta en funció de les normes donades per la dietètica. **2** *MOT* Forniment, a un motor de combustió interna, de l'aire i del combustible necessaris per al seu funcionament. En els motors de cicle Otto (els d'encesa per guspira) l'alimentació pot ésser per la simple *aspiració* mecànica —realitzada pels pistons en desplaçar-se al llarg del cilindre— d'una mescla aire-combustible prèviament dosificada en el carburador; o bé per la *injecció* del combustible dins el canal d'aspiració o directament dins la cambra de combustió, plena de l'aire aspirat pels pistons; o també per la càrrega forçada d'aire dins el cilindre i posterior injecció del combustible. En els motors de cicle Diesel l'alimentació es realitza per la injecció del carburant dins la cambra de combustió quan l'aire, prèviament aspirat, ha estat comprimit pel pistó. **3** **alimentació ininterrompuda** *ELECTRÒN* Alimentació d'un aparell, prevista perquè continuï constantment en cas d'un possible tallament del subministrament de l'energia elèctrica exterior. Els sistemes d'alimentació ininterrompuda (SAI) són cada vegada més emprats en aquells equips electrònics i informàtics en què no hi pot haver en cap moment fallades de tensió per cap circumstància. Els SAI són imprescindibles en determinats casos per a alimentar càrregues crítiques, com és el cas de quiròfans, unitats de vigilància i altres instal·lacions mèdiques vitals, processos industrials continus, control del transport aeri, marítim o terrestre, comunicacions estratègiques, grans ordinadors, etc.

alísis *METEOR* Vents baixos i constants que bufen a la zona tòrrida, des de les faixes tropicals anticiclòniques cap a la zona de les calmes equatorials, de manera que a l'hemisferi boreal són del NE, i a l'austral del SE. En el curs dels segles de la navegació de vela els alísis foren uns vents tan favorables per als qui anaven d'Europa a Amèrica o d'Amèrica a l'Àsia o a l'Àfrica pel Pacífic, que sempre serviren per a traçar llurs derrotes transoceàniques; d'aquí que siguin anomenats *trade winds* o vents del comerç.

all [*Allium sativum*, família de les liliàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia vivaç, de fulles amplament linears i tija cilíndrica, fullosa fins a la meitat, culminada per una umbel·la de flors blanques o vermelloses; bulb arrodonit i comestible, anomenat *cabeça*, compost de nombroses unitats, anomenades *grans*. Conté, sobretot el bulb, al·liïna i al·licina, substàncies d'olor al·liàcia característica. Són varietats importants l'**all blanc comú**, l'**all rosa primerenc** i l'**all roig**. És originari de l'Àsia central i és emprat com a condiment en moltíssims plats.

Al·là [àr: *Allāh*] Nom amb què hom designa Déu a l'**islam**. És usat també pels jueus i cristians de llengua àrab. Han estat proposades dues etimologies del nom: de l'arameu *alaha* ('déu') o una contracció de l'àrab *al-Ilāh* ('el déu'), denominació que ja existia a l'Aràbia pre-islàmica per a designar un déu suprem i creador. La paraula d'Al·là és revelada als homes en l'Alcorà.

allau *GEOMORF* Massa de neu que es desprèn i es precipita muntanya avall amb violència, principalment en llocs de relleu

pronunciat. La seva formació depèn de la quantitat de neu, del tipus de neu (la neu compacta i mullada facilita el despreniment), de la inclinació de la muntanya i la llisor de la seva superfície o del clima i de l'època de l'any. L'acció geomorfològica de les allaus és important, ja que acostumen a repetir-se en un mateix indret, on ocasionen un solc anomenat **corredor de l'allau**.

al·legoria 1 *ART* Representació metafòrica d'idees abstractes per mitjà de figures o temes plàstics. Les composicions al·legòriques han estat molt freqüents en la història de l'art. En l'art clàssic foren notables les d'Apel·les (s III aC); en l'art romà es donaren en la pintura, inspirades en les gregues; en l'art cristià són inspirades en les Sagrades Escriptures (*Agnus Dei*, etc); però ja en el romànic, i, sobretot, a partir del Renaixement, hom les retroba centrades en idees profanes: representació dels *mesos de l'any*, al portal de Ripoll (s XII); *La primavera*, de Botticelli (s XV); *La joventut*, de Josep Clarà (s XX). **2** *BIBL/LIT* Figura retòrica que consisteix a desenvolupar una imatge o successió d'imatges de manera que expressin alhora un sentit directe i un altre de figurat, ambdós complets. En la seva finalitat amaga una intenció sovint didàctica o moral. Fou freqüent a la Bíblia i a la tradició grega i llatina i, recollida pel cristianisme, desembocà a l'edat mitjana en un sistema coherent de representacions que amb el barroc adoptaren formes més personals. En la Bíblia, la seva interpretació ha donat lloc a un mètode d'exegesi, el *mètode al·legòric*. Consisteix a donar a un passatge de l'Escriptura un altre sentit (al·legòric) d'aquell expressat en el text (literal), al qual aquest es refereix, almenys segons la interpretació del comentarista (la vinya significa el poble de Déu).

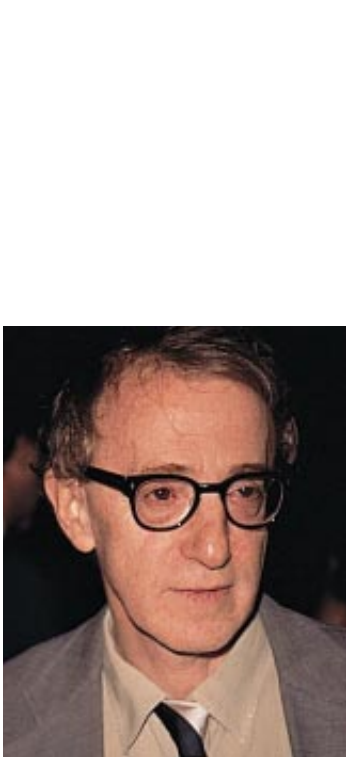
Allen, Woody (Brooklyn, Nova York 1935) Nom amb què és conegut Allen Stewart Konigsberg, director, actor i escriptor cinematogràfic nord-americà. Inicià la carrera artística com a animador d'espectacles i actor de teatre i televisió. El seu primer film, *Take the Money and Run* (1969), l'enquadrà en la tradició dels clàssics del cinema còmic. El 1977, la seva pel·lícula *Annie Hall* obtingué tres Oscar de Hollywood, i tres més *Hannah and her Sisters*, el 1987. Els seus films, protagonitzats durant la dècada dels anys 1980 per Mia Farrow, tenen un estil decididament personal.

Allende Gossens, Salvador (Valparaíso 1908 — Santiago 1973) Polític xilè. Llicenciat en medicina el 1932, i cofundador (1933) del Partido Socialista Chileno, fou ministre de sanitat dins el govern de P.Aguirre Cerda (1939-41, 1941-42). Senador des del 1945, ocupà el càrrec de president del senat el 1952. Com a representant de la coalició d'esquerres Unidad Popular, assolí la presidència el 1970. La seva política maldà per un trànsit pacífic al socialisme. Nacionalitzà els bancs, les mines de coure i algunes grans empreses i hagué d'afrontar les pressions nord-americanes. Al setembre del 1973 fou enderrocat per un cop d'estat militar que acabà amb el règim democràtic i durant el qual fou mort pels insurgents.

al·lèrgia *PAT* Modificació de la capacitat reactiva dels teixits d'un ésser viu, generalment en forma d'hipersensibilitat, després d'haver estat sensibilitzat per un antigen. Habitualment els antígens són al·lèrgògens, substàncies ambientals no tòxiques per a la majoria de la gent. En un primer contacte els al·lèrgògens sensibilitzen una persona, és a dir, indueixen la formació d'anticossos. En una segona entrada de l'antigen, aquest reacciona amb l'anticòs prèviament format que determina la manifestació clínica de les malalties al·lèrgiques. Aquestes reaccions donen lloc a quatre tipus diferents d'hipersensibilitat: *Tipus I* o d'hipersensibilitat immediata o anafilàctica, que comporta l'alliberament de substàncies vasoactives com la histamina, causants dels trastorns en els teixits i els òrgans; aquest mecanisme és responsable de la rinitis al·lèrgica, l'asma bronquial, la urticària, l'angioedema i el xoc anafilàctic. *Tipus II* o reaccions citotòxiques, que determina la lisi de les cèl·lules dels teixits; es dona en certs casos d'al·lèrgia a medicaments. *Tipus III* o fenomen d'Arthus, en què la unió de l'antigen i l'anticòs forma complexos antigen-anticòs que es fixen en els teixits, activen el comple-

al·legoria La joventut, escultura de Josep Clarà (Museu Clarà, Barcelona)

Woody Allen

ment i determinen inflamació local; és el cas de la malaltia del sèrum i les anomenades malalties per complexos immunes. *Tipus IV* o d'immunitat retardada, en què els limfòcits T sensibilitzats reaccionen directament amb l'antigen produint inflamació local; és el mecanisme de les dermatitis de contacte.

al·lotropia *QUÍM* Existència de certs elements en dues o més formes, anomenades *al·lòtrops*, que, en el mateix estat físic, difereixen per llurs propietats físiques i, en general, per algunes de llurs propietats químiques. El pas d'un al·lòtrop a un altre no sempre és possible directament. El terme al·lotropia fou introduït per Berzelius per als elements, i quan es parla de composts, altres expressions són preferibles (polimorfisme, polimerització, etc). L'al·lotropia en estat sòlid és un fenomen d'estructura originat per la diferent disposició dels àtoms en el cristall. En estats líquid i, sobretot, gasós, és motivada per l'existència d'espècies de diferent atomicitat, i les propietats químiques poden diferir aleshores notablement. La IUPAC recomana, per als noms sistemàtics, d'indicar les diferències d'atomicitat amb prefixos numerals, precedits eventualment dels prefixos *ciclo-* o *catena-* si cal precisar l'estructura molecular. En l'**al·lotropia enantiotròpica** la transició entre dos al·lòtrops és reversible. A cada valor de la pressió correspon una temperatura de transició, per sobre o per sota la qual només una forma és estable. En l'**al·lotropia monotròpica**, un dels al·lòtrops és inestable a totes les temperatures i per tant la transició és irreversible. L'**al·lotropia dinàmica** correspon al cas de solubilitat mútua dels al·lòtrops, que formen una fase homogènia. Hi ha reversibilitat, però cap punt de transició definit.

al·lucinació *PSIQ* Percepció d'un objecte o d'un estímul extern inexistents, considerats pel subjecte com a reals. Segons el desordre dels sistemes sensorials hom les classifica en: **al·lucinacions acústiques** en què hom sent sons més o menys elementals (*acífens*) o veus; **al·lucinacions visuals** com en el *delirium tremens*, la *zoòpsia* o visió d'animals, generalment petits i repugnants; **al·lucinacions gustatòries i olfactòries** amb sabors i olors estranys; **al·lucinacions tàctils**, que poden ésser passives (l'individu sent que el toquen) o actives (creu que toca objectes); **al·lucinacions cenestèsiques i de l'esquema corporal** dins les quals són agrupades les alteracions de despersonalització i de la consciència del jo i, així mateix, les al·lucinacions relacionades amb les lleis de gravetat (sensació de volar, de flotar en l'espai); **al·lucinacions cinestèsiques**, que produeixen la impressió que els músculs es contreuen mentre hom roman immòbil. Les al·lucinacions són l'element constitutiu de molts estats patològics de l'individu.

al·luvió *GEOL* Conjunt de **sediments** transportats i dipositats per les aigües corrents. Els al·luvions es troben a les valls fluvials, deltes, estuaris, llacs i, en general, allà on el poder de transport del corrent decau a causa d'un descens de la velocitat o del volum de les aigües. Són constituïts per argiles, llims, sorres, graves, còdols, blocs, etc, procedents de les roques de la conca fluvial, però modificats sovint a causa del transport. En disminuir la velocitat o el volum de les aigües, els primers a dipositar-se són els al·luvions de mida més gran; així, sol establir-se una seqüència de materials al·luvials de mida decreixent tant en sentit horitzontal (en el curs mitjà es dipositen al·luvions de mida més gran que en el curs baix) com vertical. En el transcurs d'una avinguda, els materials més pesants solen ésser arrossegats pel llit del riu, on el corrent és més intens, mentre que a la plana d'inundació són transportats i ulteriorment dipositats els materials més lleugers, que constitueixen els anomenats llims de desbordament.

Almagro, Diego de (Almagro, Toledo ~1475 — Cuzco 1538) Militar castellà, conqueridor del Perú i de Xile. L'any 1524, formà companyia amb Francisco Pizarro per al descobriment i la conquesta de les terres meridionals de les Índies. Aviat es produí un enfrontament entre Almagro i Pizarro, que fou agreujat per la fundació de Cuzco. El 1535 fou enviat per Pizarro a l'exploració i la conquesta de les terres del sud de Cuzco: travessà tot l'altiplà andí (avui de Bolívia), al S del llac Titi-

caca, i arribà fins a Copiapó, a la costa xilena. En retornar a Xile, s'inicià una oposició oberta entre els partidaris d'Almagro i de Pizarro que culminà, el 1538, amb l'empresonament i la decapitació d'Almagro.

Almansa, **batalla d'** Acció de guerra entre les forces de Felip V d'Espanya, comandades pel duc de Berwick, i les de l'arxiduc d'Àustria, Carles VI, comandades pel marquès das Minas i per lord Galway, el 1707, durant la guerra de Successió a la corona d'Espanya. Fou la topada entre castellans i francesos pel bàndol filipista, i portuguesos, britànics i holandesos pel bàndol aliat. El duc de Berwick, que esperava el duc d'Orleans, cap dels exèrcits borbònics a la Península Ibèrica, es trobava al cap d'Almansa, prop del port que separa la Manxa del País Valencià, on fou atacat per l'exèrcit aliat. Les forces aliades obtingueren un cert èxit inicial, però Berwick desplegà una maniobra envoltant. Els estralls que produí la cavalleria filipista obligaren les tropes de l'arxiduc a replegar-se vers Alacant. Berwick féu avançar els seus genets i atacà les tropes de l'arxiduc, convertint la seva victòria del dia abans en un desastre aliat. Les conseqüències del daltabaix d'Almansa foren decisives per als Països Catalans: el consell d'Aragó, amb representació equivalent del Principat, del País Valencià i d'Aragó, fou abolit el 1707. L'estructura política que regí el País Valencià com a país autònom durant cinc segles era anul·lada; les lleis de Castella passaven a regir-hi i la “província valenciana” esdevenia una dependència més del consell de Castella.

Almansor (Torrotx, Almeria 940 — Medinaceli, Castella 1002) Forma catalana tradicional del nom d'Abū ‘Amīr Muḥammad ibn Abī ‘Amīr al Maṣṣūr, *ḥāḡīb* de Còrdova. Descendent d'una família àrab iemenita establerta a Al-Andalus des de la conquesta, fou nomenat tutor d'*Hišam II* (976) i, amb l'ajut de la mare del nou califa, es convertí en amo absolut del poder de Còrdova. Emprengué cinquanta-sis campanyes victorioses en terres cristianes (977-1002) entre les quals destaca la presa de Santiago de Compostel·la. El 985, després de la campanya contra el comtat de Barcelona a l'època de Borrell II, l'exèrcit musulmà es replegà a la ratlla de l'Ebre.

Almanzora Riu d'Andalusia, al vessant mediterrani (123 km). Neix a la serra de Baza, i rega la **vall d'Almanzora** que s'estén entre les serres de Los Filabres i de Las Estancias. Desemboca als Cerros Colorados. Hi afluïeixen diverses rambles.

Almera i Comas, Jaume (Vilassar de Mar 1845 — Barcelona 1919) Geòleg i eclesiàstic. Es doctorà en ciències a la Universitat de Barcelona i en teologia a València. Fou canonge, i professor de geologia i d'història natural al seminari de Barcelona. L'any 1874 fundà el Museu de Geognòsia i Paleontologia del seminari de Barcelona. Publicà, el 1878, una obra molt important en aquell moment: *Cosmogonía y Geología*. Inicià la confecció del mapa geològic de la província de Barcelona. Confeccionà, juntament amb el cartògraf Eduard Brossa, a escala 1:40 000, el primer mapa geològic corresponent a la zona del Pla de Barcelona i Baix Llobregat, publicat l'any 1891. El 1907 fou president de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona. Publicà gran nombre d'estudis monogràfics de geologia comarcal i alguns estudis sobre jaciments de minerals i fòssils, amb la col·laboració del paleontòleg Artur Bofill i Poch.

Almeria Capital de la província d'Almeria, Andalusia, situada al centre de la badia homònima, a la desembocadura del riu Andarax, a banda i banda de les rambles de Belén, Amatisteros i El Obispo, i al peu de la serra de Gádor (155 120 h [1991]). Centre administratiu i comercial. És un important port de pesca de l'estat. Hi destaca l'activitat turística. El centre de la vila és la porta de Purchena, a partir de la qual el pla de la ciutat creix de forma radial. Al s XI esdevingué capital d'una taifa. Alfons VII de Castella prengué la ciutat el 17 d'octubre de 1147. Fou conquerida, finalment, el 1489 per Ferran II i Isabel. La catedral, amb aspecte de fortalesa, fou construïda en gòtic tardà (1524-43), però els portals són renaixentistes (1550-73). L'esplendor aconseguida al s XIX correspongué a l'extracció de plom a la serra de Gádor. El Museo Arqueológico té gran interès pels seus fons prehistòrics

precedents dels poblats de Los Millares i d'El Argar. Conserva de l'època musulmana una *alcazaba* amb extenses muralles i vestigis d'una mesquita (ss X-XII) a l'església de San Juan.

almirall *MAR GUER/HIST* Oficial general de la marina de guerra. El títol d'almirall és trobat per primera vegada a Sicília al s XI; usat pels genovesos, fou generalitzat a la marina europea durant el s XIII. A l'època de Jaume I de Catalunya-Aragó, el 1231, Carròs figurà ja com a almirall de Catalunya i Mallorca i des d'aleshores sempre hi hagué a la corona catalano-aragonesa almirall i vice-almirall. L'any 1364, l'almirallat de tota la corona catalano-aragonesa fou atorgat a Hug vescomte de Cardona, amb caràcter vitalici i hereditari. Després de Joan Ramon Folc de Cardona (mort el 1471) el càrrec restà a la família, però simplement com a honorífic. El títol fou conegut també a partir d'aquesta època amb el nom d'**almirall d'Aragó**. El comandament efectiu de l'armada reial fou confiat, a partir del final del s XV i fins al segons terç del s XVI, a diversos personatges —Joan Bernat de Vilamarí, Gonzalo Fernández de Córdoba, Hug de Montcada— amb el títol d'almirall de Nàpols. A Castella, el títol d'*almirante de la mar* fou creat per Ferran III el 1254; tenia al seu càrrec la flota reial castellana i era també anomenat *adelantado mayor de la mar*. Actualment, a la marina de guerra espanyola, l'almirall és el grau d'oficial general, inferior al de capità general de l'armada i superior al de vice-almirall; equival al grau de tinent general de l'exèrcit de terra.

Almirall i Llozer, Valentí (Barcelona 1841 — 1904) Polític i escriptor. Fou durant uns anys la figura més important del ressorgiment polític català. Participà en la revolució de setembre a Barcelona (1868), intervingué en la fundació del Partit Republicà Democràtic Federal al Principat, fou elegit primer president del Club dels Federalistes i dirigí “El Federalista”. El 1869 prengué part en el pacte de Tortosa, signat entre representants d'entitats republicanes del Principat, el País Valencià, les Balears i Aragó, i en la revolta federal de Barcelona; fundà el diari “El Estado Catalán”. A la fi del 1869 havia publicat *Idea exacta de la Federación. Datos para la organización de la República federal Española*. Des de la inactivitat política dels primers cinc anys de la restauració monàrquica, el 1878 publicà, sota el pseudònim A.Z., dues novel·les polítiques,*El alma al diablo* i *Una autoridad modelo*, i *Escritos catalanistas. El Renacimiento catalán, las leyes forales y el carlismo en Cataluña*. El 4 de maig de 1879, festa dels Jocs Florals de Barcelona, inicià la publicació del primer diari en llengua catalana, “El Diari Català”, que suspengué (1881) en rompre amb Pi i Margall i el Partit Republicà Democràtic Federal català. Fundà el Centre Català de Barcelona (1882) i organitzà el II Congrés Catalanista (1883). El 1886 presidí els Jocs Florals de Barcelona, i publicà la seva obra cabdal: *Lo Catalanisme. Motius que el legitimen, fonaments científics i solucions pràctiques*, exposició sistemàtica de la doctrina catalanista. Presidí l'Ateneu Barcelonès (1896) com a successor d'À.Guimerà.

Almirra, tractat d' Tractat d'aliança i de delimitació de les respectives zones de conquesta concordat entre Jaume I de Catalunya-Aragó i l'infant Alfons de Castella, el futur Alfons X, en nom del seu pare Ferran III, signat el 1244 a Almirra (Alcoià). Les intromissions d'Alfons, des del regne de Múrcia, a la zona de conquesta reservada a Catalunya-Aragó, provocaren una reacció de Jaume I quan l'infant intentà que se li rendís Xàtiva, assetjada pel rei. Jaume I s'apoderà de Villena i d'altres llocs de la conquesta castellana, actitud que decidí l'infant a entaular negociacions. La línia divisòria entre els regnes de Castella i de València passava per la confluència del Xúquer i el Cabriol, per les serres d'Aiora, pel port d'Almansa i pel port de Biar i sortia a la mar a l'E d'Aigües de Busot; fou vigent fins a la concòrdia de Torrellas (1304).

almogàver 1 *HIST MIL* Guerrer d'ofici que als regnes cristians hispànics servia, des del s XIII, per a fer incursions a les terres musulmanes. A la corona catalano-aragonesa, els almogàvers es mantenien allunyats dels recintes urbans. Lluitaven en cossos d'infanteria, sota el comandament dels adalís i almuगतens; ells mateixos es proveïen d'aliment i d'armes. Ana-

ven armats amb coltell, llança i dards; vestien una gonella o camisa molt curta, polaines i avarques de cuir. Eren forts, frugals i àgils. Pere II de Catalunya reclutà almogàvers de València i de Múrcia en emprendre la conquesta de Sicília (1282); el rei n'utilitzà contra la invasió de Felip l'Ardit de França (1285). A Sicília, lluitaren al servei de Frederic II. Durant el regnat de Pere III de Catalunya-Aragó apareixen els almogàvers en la lluita contra Jaume III, o contra Pere I de Castella. Durant la guerra contra Napoleó (1810), la Junta Superior de Catalunya reimplantà un cos d'almogàvers.
2 expedició dels almogàvers a Orient *HIST* Expedició duta a terme per la companyia comandada per Roger de Flor, en la qual el gros de les forces era constituït per almogàvers. Roger de Flor obtingué autorització de Frederic II de Sicília per a oferir-se al servei de l'emperador de Bizanci, Andrònic II. El gros de les forces fou fornit pels almogàvers. Trenta-sis vaixells partiren del port de Messina el 1303 fins a Constantinoble, on foren aollits per Andrònic II i el seu fill Miquel, associat a l'imperi, i se celebraren les noces de Roger de Flor amb Maria, neboda de l'emperador. Andrònic II disposà que Roger de Flor anés a combatre els turcs d'Àsia Menor, que foren derrotats. El 1304, la companyia prosseguí la campanya contra els turcs. Els derrotà a Germe i combateren a Àulax, actual Alaseh, contra l'emir de Karamània, el qual, vençut, alçà el setge de Filadèlfia, on entraren els expedicionaris. Passaren a Cula, s'apoderaren del castell de Furmi i retornaren a Filadèlfia. Penetraren a Tira, actual Tire; derrotaren els assetjants, però hi morí el senescal Corberan d'Alet. La companyia arribà fins a Kybistra, al peu del Taure, on els turcs s'havien concentrat i presentaren batalla (1304). Nova victòria de Roger de Flor. La marxa prosseguí fins a les portes de Ferro (o portes de Cilícia). La companyia s'instal·là a la península de Gal·lípoli. Roger de Flor no es posava d'acord amb l'emperador, que no gosava enviar-los a Andrinòpolis; volia que hi anés un cos escollit i la resta retornés a l'Àsia. Mentrestant, Berenguer d'Entença havia arribat a Gal·lípoli amb reforços; Roger de Flor li manà que anés a trobar-lo a Constantinoble, on li féu cedir la seva dignitat de megaduc, i ell rebé la de cèsar. Roger de Flor i Andrònic II arribaren a un acord: cessió en feu, tret de les grans ciutats, de les possessions bizantines de l'Àsia Menor. Abans d'abandonar Europa, Roger de Flor volgué visitar Miquel, el fill de l'emperador, i deixà Berenguer d'Entença com a cap a Gal·lípoli. Després d'arribar a Andrinòpolis, Miquel féu entrar a la ciutat forces dels turcoples i alans; el cap d'aquests, Geòrgios, assassinà Roger de Flor i el seu seguici. Miquel envià tropes per a assetjar Gal·lípoli, on Berenguer d'Entença disposà la defensa i la contraofensiva. L'emperador féu matar els catalans i aragonesos que es trobaven a la capital, entre ells, Ferran d'Aunés; els enviats foren esquarterats. L'estol atacà Atarqui, l'illa de Proconnes, saquejà Heràclia i derrotà el fill de l'emperador, Joan; però Entença caigué presoner d'un estol genovès (1305). A Gal·lípoli, on havien quedat Rocafort i Muntaner acordaren de continuar la guerra contra Andrònic II i de venjar-se. Atacaren victoriosament els assetjants i derrotaren Miquel prop d'Apros. Des de Gal·lípoli i altres llocs ocupats, la companyia féu durant dos anys devastadores ràtzies (*Venjança Catalana*), i arribaren fins a les portes de Constantinoble. Ocupades Rodosto i Panídon, Rocafort s'hi traslladà. Muntaner restà a Gal·lípoli, que es convertí en centre d'abastament freqüentat per mercaders catalans, que resistí un atac grec i acollí turcoples i turcs al servei de la companyia. El 1306, Ferran Eiximenis d'Arenós retornà amb reforços; conquerí el castell de Màditos i s'hi establí. Venjaren la mort de Roger de Flor amb un atac contra els alans, acantonats a la frontera búlgara. Entença s'incorporà de nou a la companyia, i hi portà reforços. El 1307 arribà a Gal·lípoli Ferran de Mallorca, nebot de Frederic II, per fer-se càrrec de la companyia, com a lloctinent del rei. La companyia havia decidit d'abandonar Gal·lípoli i dirigir-se a Macedònia. Muntaner s'embarcà en direcció a Cristòfol o Cristòpolis, actual Kavala. La companyia emprengué la ruta per terra; Rocafort marxà a certa distància de l'infant i dels altres caps. Es produí un xoc entre ambdues divisions, en el qual morí Entença.

L'infant s'acomiadà; també Muntaner se n'acomiadà per seguir l'infant. Ambdós foren fets presoners (1307) per una flota veneciana al servei de Carles de Valois, en la qual anava Thibaut de Chepoys. La companyia, rebutjat l'intent d'apoderar-se de Kavala, prosseguí fins al cap de Casse-ràndria, actual Kassàndra. Des d'allí efectuaren diversos cops de mà contra els monestirs del Mont Athos; el setge de Salònica fracassà. El 1309 hom abandonà Casseràndria fins a la plana de Tessàlia, sota el domini de Joan II Àngel Commè. Aleshores el duc d'Atenes, Gautier de Brienne, sol·licità els serveis de la companyia; partiren de Tessàlia el 1310. La companyia s'assentaria definitivament i es constituïria el ducat català d'Atenes. La gesta dels almogàvers, recollida a la crònica de Ramon Muntaner, suscità en la literatura catalana un tractament que hom troba, per exemple, a ***Tirant lo Blanc*** (1460). De llavors ençà, el tema es refugià en la literatura popular. El moviment de la Renaixença l'incorporà, sovint mitificat, a la temàtica històrica. Al tombant del segle, el tema s'estengué al teatre amb les tragèdies de Víctor Balaguer i Àngel Guimerà.

almohades *HIST* Secta islàmica fundada per Muḥammad ibn Tumart, de la tribu berber dels masmuda als confins de l'Atles, que defensava l'existència d'un déu únic i les excel·lències de l'Alcorà i la Suna davant el creixent antropomorfisme dels musulmans. Bé que en vida del fundador la secta quedà reclosa al Gran Atles, quan pujà al poder el berber zenata ‘Abd al-Mu’min (1130-63), el qual prengué el títol califal d'*amīr al-mu’mī-nīn*, dominaren des del Marroc fins a Egipte, i n'expulsaren els almoràvits, els hammadïtes (1151) i els normands. ‘Abd al-Mu’min inicià la conquesta d'Al-Andalus (1147) i topà amb l'aliança d'ibn Marđaniš, de la taifa de Múrcia, i els Banū Ġāniya amb Alfons VII de Castella-Lleó. Al-Andalus fou dominat (amb excepció de les Balears, que resistiren fins el 1203) durant el califat del seu fill Abū Ya’qūb Yūsuf, el qual s'establí a Sevilla (1172), bé que Marràqueix continuà com a capital nominal. El poder almohade quedà anihilat a les Navas de Tolosa (1212) pels exèrcits navarrès, portuguès, castellà i catalano-aragonès, durant el califat de Muḥammad ibn Ya'qūb al-Nāšir (1199-1214), el qual s'annexionà les Balears. Els vuit califes que el succeïren no pogueren evitar el naixement de dinasties al N d'Àfrica i de taifes a Al-Andalus. Els almohades s'esfondraren davant els benimerins, els quals s'apoderaren de Marràqueix el 1269. Cal destacar la construcció de la Giralda de Sevilla i la tasca dels filòsofs Ibn Ṭufayl i Ibn Rušd.

almoràvits *HIST* Secta islàmica originària del Sàhara, fundada el 1042 per ‘Abd Allāh ibn Yāsīn. A causa del vel que els tapava el rostre fins als ulls, els seus membres foren també anomenats *al-mulaftī-mūm* ('els qui duen vel'). Els germans Yahyà i Abū Bakr es convertiren en deixebles d'‘Abd Allāh i es dedicaren al *ḡihād* (guerra santa). El general Yūsuf, que havia posat els fonaments de la capital de l'imperi almoràvit, Marràqueix, el 1062, estengué els seus límits fins a Algèria i passà a la Península Ibèrica. Derrotà Alfons VI de Castella (1086), però tornà a Al-Andalus, foragità els reis de taifes meridionals i hi instaurà el poder almoràvit. Més tard conquerí les taifes de la Šarqiyya. Múrcia caigué el 1091: Dènia i Xàtiva, el 1092; Tortosa, pels volts del 1099; València, capitulà el 1102; Albarrasí caigué el 1104. El califa almoràvit, ‘Alī ibn Yūsuf (1106-43), derrotà Alfons VI de Castella-Lleó (1108). Intentà l'expansió cap a l'est, que quedà frenada (1114) per la victòria de l'exèrcit català. El regnat dels almoràvits es caracteritzà per llur intransigència religiosa; molts mossàrabs foren deportats al Magrib, i d'altres anaren amb Alfons I d'Aragó per repoblar terres conquerides. A la mort d'‘Alī l'imperi almoràvit es trobava en franca decadència. A Al-Andalus s'iniciava un període de reacció anti-almoràvit de la població, descontenta per la intolerància almoràvit i pels repetits augments dels impostos. Només a les Balears continu à el poder almoràvit a mans de la família dels Banū Ġāniya. El successor d'‘Alī, Tašfin ibn ‘Alī, malgrat que comptà amb l'ajut de les forces mercenàries del català ‘Alī ibn Ruburṭayr, no pogué resistir els almohades i morí quan intentava fugir-ne (1145). Els almoràvits encunyaren moneda d'or, el morabatí, i d'argent, el qurait.

Alomar i Vilallonga, Gabriel (Palma de Mallorca 1873 — el Caire 1941) Assagista, poeta modernista i polític. Ambaixador de la República Espanyola a Itàlia (1932-34) i, des del 1937, a Egipte, on residí, com a exiliat, acabada la guerra civil de 1936-39. A Barcelona col·laborà a “El Poble Català” amb el pseudònim Fòsfor. Conreà la poesia i la narració, però hi renuncià per dedicar-se a l’assaig político-cultural i al periodisme. La seva obra catalana es troba dispersa en diaris i revistes, llevat del llibre *Un poble que es mor. Tot passant* (1904) i de les poesies aplegades a *La columna de foc* (1991).

Alonso Fernández de las Redondas, Dámaso (Madrid 1898 — 1990) Poeta, filòleg i crític literari. Deixeble de R.Menéndez Pidal. Des del 1948 fou membre de l'Academia Española i, en 1968-82 en fou president. Filòleg, historiador i crític literari, es distingi com a conreador brillant i original de l'estilística moderna. *Hijos de la ira* (1944) és la seva obra més important. El 1978 li fou concedit el premi Cervantes.

alopècia *PAT* Absència de pèl o de cabells a les regions que normalment en tenen. Pot ésser originada per causes molt diverses: malalties infeccioses o parasitàries, efectes de les radiacions, traumes psíquics, etc. Bé que totes aquestes situacions poden donar-se, cap no és tan corrent com l'**alopècia seborreica** o calvície, la qual afecta, de manera continuada i progressiva, l'home. També és força corrent l'**alopècia areata** o pelada, ocasionada per trastorns neurotròfics.

alosa [*Alauda arvensis*, família dels alàudids] *ORNIT* Moixó de camp, de color terrós, ratllat de negre, amb el dessota clar i les plomes timoneres externes blanques; té una llarga cua i un plomall arrodonit poc visible. Viu a tot Europa.

Alòs-Moner i de Dou, Ramon d’ (Barcelona 1885 — 1939) Bibliotecari i erudit. Llicenciat (1906) i doctor (1917) en filosofia i lletres. L’any 1914 fou nomenat adjunt de la Biblioteca de Catalunya, on es dedicà especialment a la secció de documents històrics. L’any 1917 fou nomenat professor de l’Escola de Bibliote càries, de Barcelona, i des del 1923 representà l’IEC davant la Unió Acadèmica Internacional. Arnau de Vilanova, Ramon Llull i Dante Alighieri foren els temes principals del seu estudi.

alpinisme *ESPORT* Ascensió a pics elevats o difícilment accessibles. Terme aplicat, per extensió, a l’esport practicat a totes les muntanyes del món i que fou iniciat al final del s XVIII, coincidint amb la primera ascensió al Mont Blanc (1786), feta per Jacques Balmat i el doctor Paccard. La motivació científica i l’esport es barrejaren en l’esperit dels pioners. Hom fundà els primers clubs alpins i envestí sistemàticament els grans cims fins aleshores inexplorats: la punta Dufour del Monte Rosa (1855), el Weisshorn (1861), el Schreckhorn (1861), els Écrins (1864), el Mont Cervin (1865), les Grandes Jorasses i l’Aiguille Verte (1865). La moderna fase de l’alpinisme ha estat l’escomesa de l’Himàlaia. Fins l’any 1950 els francesos no pujaren el primer “8 000”, l’Annapurna, i tres anys després els anglesos assoliren l’Everest (8 848 m), conquerit per Edmund Hillary i el xerpa Tensing el 29 de maig de 1953. Els darrers anys l’alpinisme mundial ha aconseguit èxits insospitats en ascensions de grans dificultats tècniques. Els darrers temps, el guia nepalès Sungdare establí el rècord d’ascensions a l’Everest en assolir-lo per cinquena vegada el 1988; i el tirolès Reinhold Messner (1986) i el polonès Jerzy Kukuzka (1987) foren els primers alpinistes a aconseguir de coronar els 14 cims de més de 8 000 m existents a la Terra. La creació, el 1908, de la secció d’Esports de Muntanya del Centre Excursionista de Catalunya assenyala ja els principis de l’alpinisme català amb un veritable esperit esportiu. El 1919 Lluís i Josep M. Estasen, Josep M.Guilera, Àlvar Badia i Josep Puntes van fer la primera ascensió hivernal al pollegó superior del Pedraforca. El CEC organitzà el 1935, el V Congrés Internacional d’Alpinisme. Fou a partir del 1974, amb la conquesta del ‘Primer 8 000’ català (Annapurna Est, 8 026 m; per part de Josep M.Anglada, Jordi Pons i Èmili Civís), que es començà a desenvolupar una gran activitat per part de tota mena d’expedicions, tant a l’Àfrica, com a Grenlàndia, als Andes, a l’Hindu Kush i a l’Himàlaia: es conqueri-

ren el cim verge del Kānchenjunga Central, 8 576 m (1978), el Makālu, 8 463 m (1976), Dhaulāgiri, 8 172 m, conquerit juntament amb una expedició navarresa (1979), Broad Peak, 8 047 m (1981), Gasherbrum II, 8 035 m (1980), Saragharar, esperó sud-occidental, 7 349 m (1982), Dumagiri, 7 066 m (1982), Disteghil-Sār (7 885 m), Ama Dablam, aresta meridional, 6 856 m (1981), etc. Alpinistes destacats d’aquesta època foren, a més de J.M.Anglada, J.Pons, E.Civis i J.M.Monfort, juntament amb Montserrat Jou, primera dona catalana que assolí un cim de més de 7 000 m. L’any 1985 marcà la fita més important de l’alpinisme català en assolir els 8 848 m de l’Everest (Himàlaia) per part d’Òscar Cadiach, Antoni Sors i Carles Vallès, integrants d’una expedició dirigida per Conrad Blanch. Cal destacar, posteriorment, les següents fites: el Makalu, de 8 463 m (1991); el Cho Oyu, de 8 201 m (1991); el Broad Peak, de 8 051 m (1992); i l’Everest (1993), que fou coronat per Òscar Cadiach i Josep-Anton Pujante.

Alps, els Principal serralada de l'Europa Occidental que al llarg d'uns 1 300 km forma frontera entre Itàlia, França, Suïssa, Àustria i Eslovènia. El límit septentrional el constitueixen d'W a E la vall del Roine, l'altiplà suís i l'altiplà de Baviera. Pel S, els Alps cauen bruscament sobre la plana del Po, que ocupa tot el N d'Itàlia. En aquest llarg recorregut generalment hom distingeix els Alps occidentals, des de la Mediterrània fins al Mont Blanc, els Alps centrals, que ocupen el S de Suïssa i Àustria fins al pas de Brenner, i els Alps orientals, que per una part es perden dividits en múltiples digitacions a la plana hongaresa i que pel S continuen en les serralades calcàries de la costa d'Eslovènia i Croàcia. Se subdivideixen en una multitud de petites serralades i conjunts que molt sovint porten el nom de la regió que voregen —Alps Rètics, Alps de Llombardia, Alps de Venècia, Alps de Baviera, Alps Bernesos, Alps d'Allgäu, Alps del Gaital, Alps del Zillertal, Alps d'Oròbia (entre els Alps Penins i els Alps de Llombardia), Alps de Graies, Alps de l'Otztalc—, o que tenen denominacions pròpies —Alps Marítims, Dolomites, Alps Lepotins, Alps Julis—. Culminen en el Mont Blanc (4 810 m) i gran quantitat de cims sobrepassen els 4 000 m (Écrins, Mont Cervin, Monte Rosa, Jungfrau, Finsteraarhorn, Aletschhorn). La història geològica dels Alps s'inicià al final de l'era primària, quan s'obrí el gran sòl geosinclinal al peu dels massissos centreuropeus. Al final de l'era secundària, per l'E començaren a aixecar-se els materials dipositats en el geosinclinal, i al final de l'Eocè ja emergiren els dels Alps occidentals. La fase del paroxisme començà a l'inici del Miocè i es caracteritzà per les grans masses que es traslladaren des del S cap al N, a través dels materials antics que afloren a la zona axial. La morfologia actual dels Alps és en gran part determinada per l'acció del glaç, que durant l'última glaciació ocupava uns 170 000 km². Tres dels rius més importants d'Europa, el Roine, el Rin i el Po, neixen en aquesta serralada. Hom pot considerar tres estatges dins l'alta muntanya alpina. Entre els 1 000-1 700 m i els 2 000-2 400, segons els indrets, es troba l'*estatge subalpí* o de les coníferes, en el qual predominen, a la part inferior, boscs de píceia, i a la superior, poblaments de làrix i de pi cembra amb neret; el paisatge comprèn també prats dalladors. Entre els 2 000-2 400 m i els 2 700-3 200 se situa l'*estatge alpi*. Hi predominen els prats de pastura. Per

damunt els 2 700-3 200 m s'estén l'*estatge nival* o de les neus perpètues; només hi resisteixen plantes inferiors (líquens, algues del crioplàncton). Als nivells inferiors el paisatge vegetal és ben diferent a les diverses parts de la serralada. L'ocupació humana dels Alps data ja del Paleolític superior. Al peu de la serralada, i sovint a la vora dels llacs, es troben algunes ciutats importants que centren l'activitat econòmica de la regió (Ginebra, Grenoble, Zuric, Varese, Bolzano, Innsbruck). Les comunicacions a través dels Alps no començaren en gran escala fins a l'obertura de les primeres carreteres en època napoleònica i la construcció del primer túnel de ferrocarril (Semmering) el 1854. Actualment, el trànsit a través de la serralada és dut a terme per una dotzena de vies fèrries, algunes amb notables túnels (Simplon, Sant Gotard), i diverses carreteres de superfície, sensiblement millorades des de l'obertura del túnel del Mont Blanc (11,6 km) el 1965.

Alpujarras, revolta de Las Aixecament dels moriscs granadins que tingué lloc a Las Alpujarras (1568-70). Aben Humeya capitanejà la revolta i Joan d'Àustria derrotà els moriscs. Entre el 1569 i el 1570 uns 150 000 moriscs eren dispersats per les comarques de Sevilla, la Manxa, Extremadura, Castella i Galícia.

alquídica, resina *PINTUR* Nom genèric de les resines polièster en la preparació de les quals, a més de poliols i poliàcids o llurs anhídrids, intervenen també olis o àcids grassos. Les resines alquídiques es preparen escalfant la mescla dels ingredients en atmosfera inerta fins a aconseguir un pes molecular elevat i una baixa acidesa, però sense arribar, tanmateix, a la gelificació. Segons quina és la insaturació dels àcids grassos utilitzats, les resines alquídiques es classifiquen en assecants i en no assecants. Les assecants, en presència d'oxigen, formen, a temperatura ambient, pel·lícules sòlides i coherents.

alquímia Doctrina i estudi experimental dels fenòmens químics a les èpoques antiga i medieval. La doctrina alquímica fou una complicada barreja de filosofia grega clàssica, de neoplatonisme, de màgia egípcia, d'astrologia babilònica, de gnosticisme, de teologia cristiana i, més tard, de teosofia. Fonamentalment es basava en la concepció aristotèlica de la unitat de la matèria. La coexistència pertot dels quatre elements d'Empèdocles i la possibilitat admesa per Aristòtil de llur transformació implicaven per als alquimistes la certitud de poder transmutar les substàncies. Els alquimistes creien que l'or era pur; la plata, noble; el ferro i el plom, baixos, i pensaven que els metalls fan una creixença que els condueix a la perfecció de l'or. Llur postulat fonamental era l'existència de la *pedra*, que actuant com a catalitzador guaria els metalls malalts i que, en virtut del principi d'unitat, era també, en forma líquida, el remei per excel·lència, l'elixir de la vida. Una característica important de l'alquímia fou l'abús d'un complicat simbolisme. Malgrat el gran nombre de xarlatans i de místics, el treball dels alquimistes formà la indispensable base empírica sobre la qual la química moderna havia d'ésser edificada. Des del punt de vista històric, és impossible de precisar si l'alquímia prengué naixença a Síria, a la Xina o a Egipte. Les primeres referències de l'alquímia xinesa daten dels ss IV i III aC, i consisteixen en especulacions sobre les generacions i transmutacions cícliques dels cinc

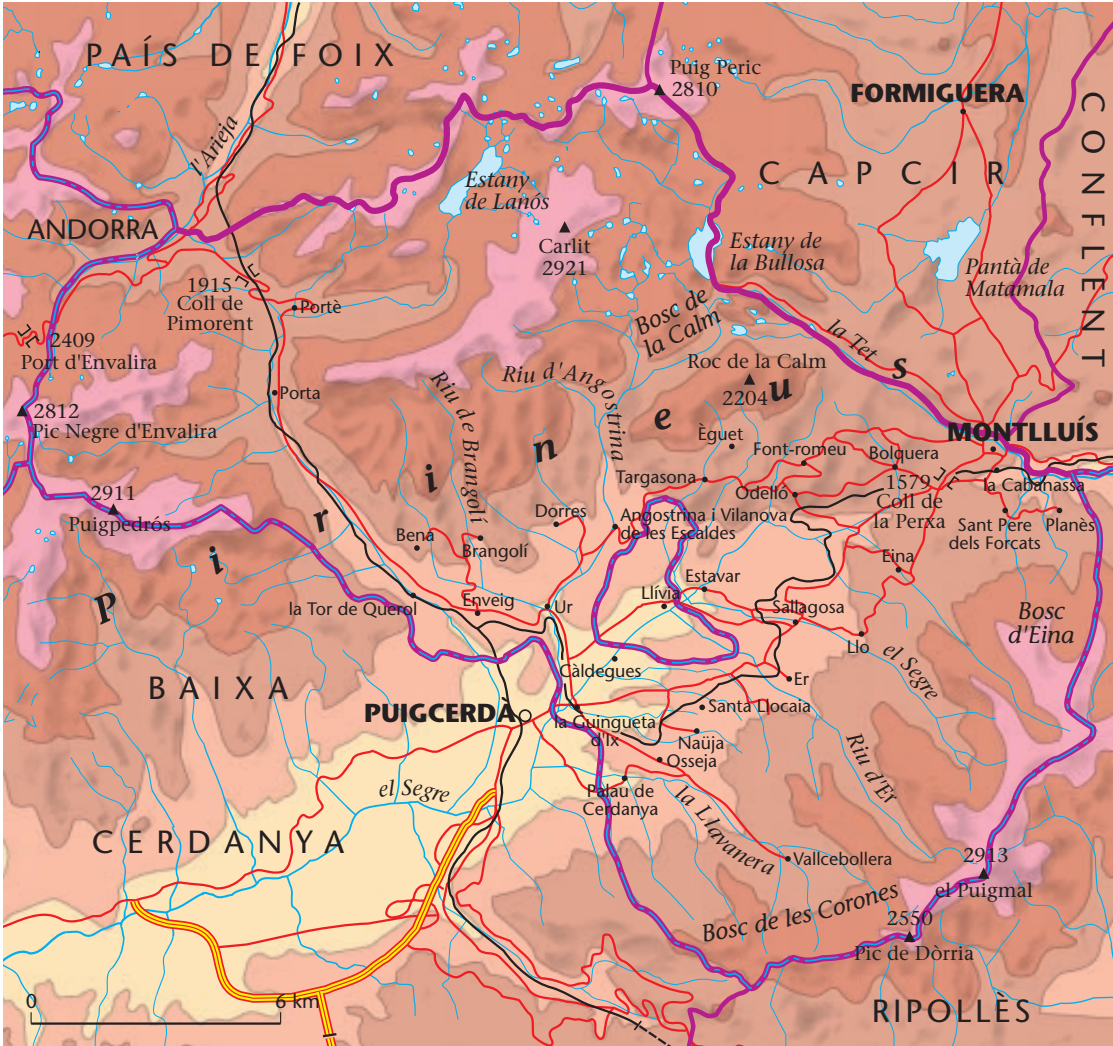
els Alps El massís del Mont Blanc al Delfinat

Retrat de Gabriel Alomar i Villalonga per Ramon Casas

Ramon d'Alòs-Moner i de Dou (MHB)

Alta Cerdanya		
		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1990)
Angostrina i Vilanova de les Escaldes	87,8	600
Bolquera	17,6	617
Cabanassa, la	3,3	577
Dorres	24,8	192
Èguet	4,5	419
Eina	20,4	84
Enveig	30,5	545
Er	25,9	398
Estavar	9,2	358
Font-romeu	29,6	1 857
Guingueta d'Ix, la	7,8	1 238
Llo	–	131
Montlluís	0,4	200
Naüja	5,6	43
Osseja	43,2 ¹	1 274
Palau de Cerdanya	11,5	275
Planès	14,0	33
Porta	65,1	71
Portè	49,4	121
Sallagosa	39,8 ²	825
Santa Llocaia	8,8	116
Sant Pere dels Forcats	12,8	185
Targasona	7,8	133
Tor de Querol, la	12,6	364
Ur	6,8	269
Vallcebollera	–	37
Alta Cerdanya, l'	539,2	10 962

^[1] Inclou el terme de Vallcebollera

^[2] Inclou el terme de Llo

elements (fusta, foc, terra, metall i aigua). L'objectiu fonamental de l'alquímia experimental, ultra l'elixir d'immortalitat, fou a la Xina la transmutació del cinabri en or. Al món occidental, els primers texts alquímics provenen dels grecs d'Alexandria. Segons la llegenda, el déu Thot, identificat amb Hermes Trismegist, ensenyà als homes els principis de l'alquímia, d'on el nom de filosofia hermètica. L'inici de l'alquímia occidental es troba en el tractat escrit per Bolos de Mendes al s II aC sobre aliatges i coloracions de metalls. La tradició xinesa i grega fou continuada pels àrabs. Els més grans alquimistes islàmics foren Gābir ibn Ḥayyān (s VIII), conegut a l'Occident per Geber que introduí la dualitat mercuri-sofre, i el persa al-Rāzī (s IX). L'alquímia islàmica arribà a Europa cap al s XII. Els catalans exerciren un paper important en la difusió de l'alquímia, i els texts d'Arnau de Vilanova i els falsament atribuïts a Ramon Llull feren autoritat durant segles. Dins els alquimistes cristians de més gran notorietat es troben, al s XIII, Roger Bacon i Michael Scot; al s XIV, Nicolas Flamel, Petrus Bonus i Bernardo da Treviso; al s XV, George Ripley, i al s XVI el misteriós Basili Valentí i, sobretot, Paracels. La publicació del cèlebre llibre de Boyle *The Sceptical Chymist* (1661) marcà la fi de l'alquímia considerada com a ciència. Des d'aleshores l'alquímia perdé ràpidament prestigi i abandonà tota pretensió científica fins a restar convertida, a mitjan s XIX, en una simple branca de l'ocultisme.

Alsàcia Regió de l'extrem NE de França, que comprèn els departaments de l'Alt Rin i del Baix Rin (8 280 km²; 1 624 372 h [1990]). La capital és Estrasburg, ciutat que és la seu del consell d'Europa. És una plana allargada d'uns 200 m d'altitud mitjana. Hi ha tres grans tipus de paisatge: les muntanyes dels Vosges, la plana i els turons subvosgians. Al S el Rin ha format una regió de turons baixos: el Sundgau. Protegida de les influències oceàniques pels Vosges, el clima és continental. El paisatge agrícola és molt dividit: la policultura intensiva dels cereals és tradicional; l'ordi i el llúpol alimenten la indústria cervesera. Els turons subvosgians del S, la vinya produeix vins blancs secs molt anomenats.

Prop de Mülhausen hi ha l'únic jaciment de potassa de França. La indústria és força diversificada. La xarxa urbana gira a l'entorn d'Estrasburg al N i de Mülhausen al S. El que dona unitat a Alsàcia és la població, que conserva vives les tradicions i la religió (catòlica o protestant) i parla un dialecte germànic, variant de l'alamànic i dit alsacià. La gran majoria dels alsacians són de llengua materna germànica. El 80% de la població és trilingüe (dialecte, alemany i francès). Conquerida per Cèsar (58 aC), quan es disgregà l'imperi romà, Alsàcia fou incorporada al regne d'Austràsia i esdevingué un dels nuclis principals del ducat d'Alamània (s VI). Suprimit aquest, una part seva constituí el ducat d'Alsàcia. Els seus ducs regnaren fins el 731, quan Carles Martell el suprimí i nomenà dos comtes: un a l'Alta Alsàcia (Sundgau) i l'altre a la Baixa Alsàcia (Nordgau). Dissolt l'Imperi Carolingi, Alsàcia fou una part constitutiva de Lotaringia (843), i posteriorment de Germània (870). L'Alta Alsàcia fou regida des del 1186 pels Habsburg. La Baixa Alsàcia fou governada per diferents famílies fins el 1358, que fou venuda als bisbes d'Estrasburg. L'any 1648, Lluís XIV annexionà els dominis alsacians de la casa d'Habsburg, i obtingué certs drets jurisdiccionals sobre les 10 ciutats imperials d'Alsàcia; el tractat de Nimega (1679) i el de Rijswijk confirmaren la sobirania francesa sobre la regió, completada per l'adquisició d'Estrasburg el 1681. Contra la voluntat dels propis habitants, França es veié obligada a cedir Alsàcia, tret de Belfort, a l'imperi alemany novament constituït (1871). Després de la Primera Guerra Mundial (1914-18) tornà a França. Estigué integrada a Alemanya entre el 1940 i el 1944.

Alsina i Bofill, Josep (Palafrugell 1904 — Calella de Palafrugell 1993) Metge especialista en medicina interna i en nefrologia, membre de la Secció de Ciències de l'Institut d'Estudis Catalans des del 1961. President de la Societat Catalana de Biologia (1963-67), de l'Institut d'Estudis Catalans i de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya (1974-78). Ha publicat nombrosos treballs, sobretot sobre malalties dels ronyons i de l'aparell circulatori. Ha contribuït decisivament a les tasques de normalització del llenguatge científic.

Alta Cerdanya, l' Comarca del Principat de Catalunya, a la Catalunya del Nord (539 km²; 17 140 h [1991]). Cap de comarca, Montlluís. Situada a la zona axial dels Pirineus, comprèn una part de l'alta vall del Segre, l'altiplà de la Perxa (1 600 m), que pertany a la conca de la Tet, el massís del Carlit (2 921 m) i la vall de Querol. Limita al N amb el territori occità del Donosà, del departament de l'Ariège, a l'E amb el Capcir i el Conflent, al S amb el Ripollès i la Baixa Cerdanya i a l'W amb Andorra. Dins l'Alta Cerdanya hi ha l'enclavament de Llivia, que depèn administrativament de la Baixa Cerdanya. La frontera franco-espanyola, des del pacte de Llivia (1660), divideix la Cerdanya, unitat física i humana ben definida, en dues comarques. El centre comarcal tradicional, la vila de Puigcerdà, resta dins la Baixa Cerdanya. La xarxa hidrogràfica és simple. L'eix fonamental és constituït pel Segre. El clima és fred, a causa de l'altura, i té una certa tendència a la continentalitat. La pluja no és gaire abundant, i llevat dels sectors més alts, no se superen els 600 mm/any. La vegetació és muntanyenca continental, amb lleugeres influències mediterrànies. Les principals activitats econòmiques són el turisme d'estiu i d'hivern. En l'agricultura destaquen els cereals i les patates. La comarca, per la disposició del relleu, resta tancada i les comunicacions són difícils. El coll de la Perxa la comunica amb el Conflent i el Roselló i, a través del Capcir, amb Carcassona i el Llenguadoc; el coll de Pimorent posa en comunicació Foix amb la Tor de Querol i Puigcerdà. Els nuclis de població són petits; entre els més importants hi ha Font-romeu, Osseja, la Guingueta d'Ix, Sallagosa i Montlluís, cap comarcal. El territori que forma l'Alta Cerdanya correspon al de la vegueria de Cerdanya establerta per l'administració francesa després de l'annexió en 1959-60 (que tenia la capital a Sallagosa), més el Capcir i els pobles de Llaguna, Fetges i Sautó, de la vegueria de Vilafranca del Conflent. Amb la Revolució Francesa, aquest territori fou repartit entre els cantons de Sallagosa i de Montlluís; aquest darrer comprèn, a més, els municipis de Cauders de Conflent i de Fontpedrosa, tots dos del Conflent.

alta fidelitat *ELECTROAC* Reproducció de so pràcticament idèntica al programa original. Les especificacions d'un equip d'alta fidelitat són definides en els seus mínims per la norma alemanya *DIN 45 500* i les normes nord-americanes *IHF Standard*. A més de les característiques de fidelitat del micròfon i de l'agulla gravadora, la qualitat final del disc dependrà també dels diferents elements que intervenen en les successives fases de la seva elaboració. Una millora notable en aquest sentit l'ha aportada la digitalització del senyal captat pel micròfon, cosa que n'evita la contaminació per tota la mena de sorolls que s'originen en les etapes intermèdies. Aquest senyal o bé és transferit directament a un suport també digital (disc compacte) o bé és transformat en el senyal analògic que mou l'agulla gravadora de la matriu amb la qual posteriorment es premsen els discs de pasta (enregistrament digital). Un equip complet d'alta fidelitat comprèn una font de senyal de dos canals (*estereo-fònic*), l'amplificador i les caixes acústiques. Són fonts de senyal el *tocadiscs* o el *lector de disc compacte*, el *magnetòfon* o la *platina de casset* i el *sintonitzador*.

Altai Serralada de l'Àsia central situada a l'W de Sibèria i Mongòlia, que s'estén des del riu Irtyš i la depressió de Jungària en direcció NW. La seva altura mitjana és de 1 500-1 700 m. La serralada és flanquejada a l'E i al SE pel gran altiplà de Mongòlia. Hom destaca també altres altiplans més petits, com els d'Uköc (2 400 m), Kak (2 500 m) i Suok (2 600 m). Té llacs importants, com l'Ubs-Nuur i Chobdo-Nuur. La serralada d'Altai es pot dividir en l'Altai mongol i l'Altai rus.

altaic *LING* Família de llengües parlades a l'Àsia Menor, l'Àsia central, Mongòlia i Sibèria, formada per tres grans troncs: el turquès, el mongol i el manxú-tungús. Morfològicament, les llengües altaiques no posseeixen distinció de gènere gramatical ni inflexió nominal clara. L'aspecte més original és potser la constitució de mots a partir d'unes 'bases' verbals o nominals i l'ús de l'aglutinació i la sufixació com a recursos gramaticals predominants.

Altamira, cova d' Cova situada prop de Santillana del Mar, Cantàbria. Forma part

d'un dels conjunts més importants fins ara coneguts de pintures rupestres del paleolític superior. Descoberta el 1869, fou estudiada per primera vegada per Marcelino de Sautuola el 1879. Hi ha representacions d'animals quaternaris. Dominen els colors vermell, negre, violaci, groc i ocre. El conjunt pertany al període magdalenità.

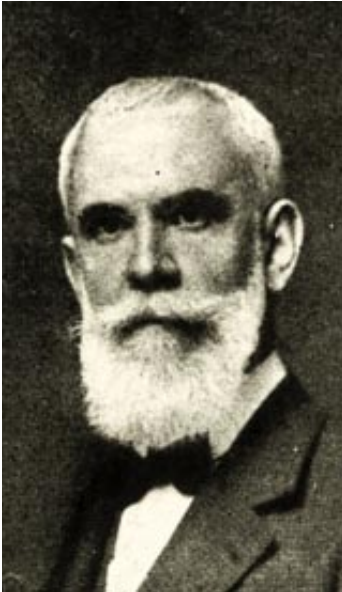
Altamira i Crevea, Rafael (Alacant 1866 — Mèxic 1951) Jurista, historiador, pedagog i polígraf. Director del periòdic republicà “La Justicia”, fou catedràtic d’història del dret espanyol a la universitat d’Oviedo (1897-1910), primer director general d’ensenyament primari (1911-13) i catedràtic d’història a la universitat de Madrid (1914-36). Nomenat pel Consell de la Societat de Nacions, intervingué en la redacció de l’avantprojecte d’estatut del Tribunal Internacional de Justícia de l’Haia, del qual fou membre des del 1921 fins al 1940. La seva obra més important, com a historiador, és la *Historia de España y de la civilización española* (1906-11).

Altan Khan (? 1507 — 1583) Sobirà de Mongòlia (1543-83). Conquerí un ample territori entre Huh Nur i Jungària. Atacà la Xina i arribà a assetjar Pequín (1550). Menà una vida mig sedentària a Huh Hoto. Afavorí la reintroducció entre els mongols del budisme tibetà, que propicià l’inici d’una florida de la cultura mongòlica i l’aparició del mongol clàssic. Foren fundats molts monestirs.

altar *ART/RELIG* Monument elevat damunt del sòl, de pedra, de fusta o de metall, destinat als sacrificis culturals (cruents o incruents) o bé a col·locar-hi imatges, cremar-hi encens o perfums, etc, segons el tipus de culte de les diverses religions. Entre els pobles semites fou corrent el tipus d’altar amb quatre banyes; en el judaisme, l’altar de l’holocaust fou molt important d’ençà de la construcció del temple de Jerusalem. Al món clàssic el tipus més corrent era en forma d’ara, però a l’època hel·lenística hom en construí de monumentals. A Roma el culte imperial féu que també n’hi haguessin dedicats als emperadors; alguns foren de dimensions monumentals, com l’Ara Pacis Augustae. En el culte cristià l’altar passà a l’interior del temple i hom hi celebrava l’Eucaristia. En les basíliques, l’altar es posava sobre la tomba d’un màrtir o contenia relíquies col·locades en una cavitat diversament situada. A l’època romànica hom incorporà a l’altar elements molt decorats, com són el frontal i les peces laterals. Aquest tipus continuà durant els segles gòtics, però s’imposaren els adossats al mur de l’església. Des del s XVI es generalitzaren els contruïts de fusta a la manera d’una gran caixa, i modernament, hom torna a fer-los isolats.

Alta Ribagorça, l’ Comarca de Catalunya, compresa en l’alta vall de la Noguera Ribagorçana (427 km²; 3 514 h [1991]). Cap de comarca, el Pont de Suert. Limita al N amb la Vall d’Aran, a l'E amb el Pallars Sobirà i el Pallars Jussà, amb el qual també limita pel sector meridional i a l’W amb els municipis ribagorçans de la Franja de Ponent. La comarca es creà el 1988 i és constituïda per tres municipis. Situada en plena zona pirinenca, l’accidentalitat del terreny determina un territori solcat per estretes valls (només destaquen la de Barravés, en part compartida amb la Ribagorça, i la de Boí) al llarg de les quals es concentra la població. Les altituds màximes s’assoleixen a la serra de Besiberri, que forma part de la zona axial del Pirineu i separa aquesta comarca de la de la Vall d’Aran (Besiberri, 2 951 m, Comaloformo, 3 030 m). Les precipitacions són abundoses, de 800 a 1 200 mm/any. El fred és molt rigorós a l’hivern i les nevades són intenses. La vegetació comprèn paisatges mediterranis (domini de l’alzinar de carrasca), submediterranis (rouredes de diverses menes i pinedes de pi roig), atlàntics (fageda amb escil·la), una gran extensió d’alta muntanya (dominis de l’avetosa, del bosc de pi negre, dels prats alpins) i estatge nival. Els rius ribagorçans són tributaris, a la llarga, del Segre. Les formes de vida fonamental són basades en el turisme, la ramaderia i l’explotació del bosc. La densitat de població és de 10,7 h/km². La capital aglutina el 65% de la població total.

altaveu *ELECTROAC* Transductor electroacústic encarregat de transformar els senyals elèctrics en ones acústiques i projectat per radiar potència acústica a l’aire.

Rafael Altamira i Crevea

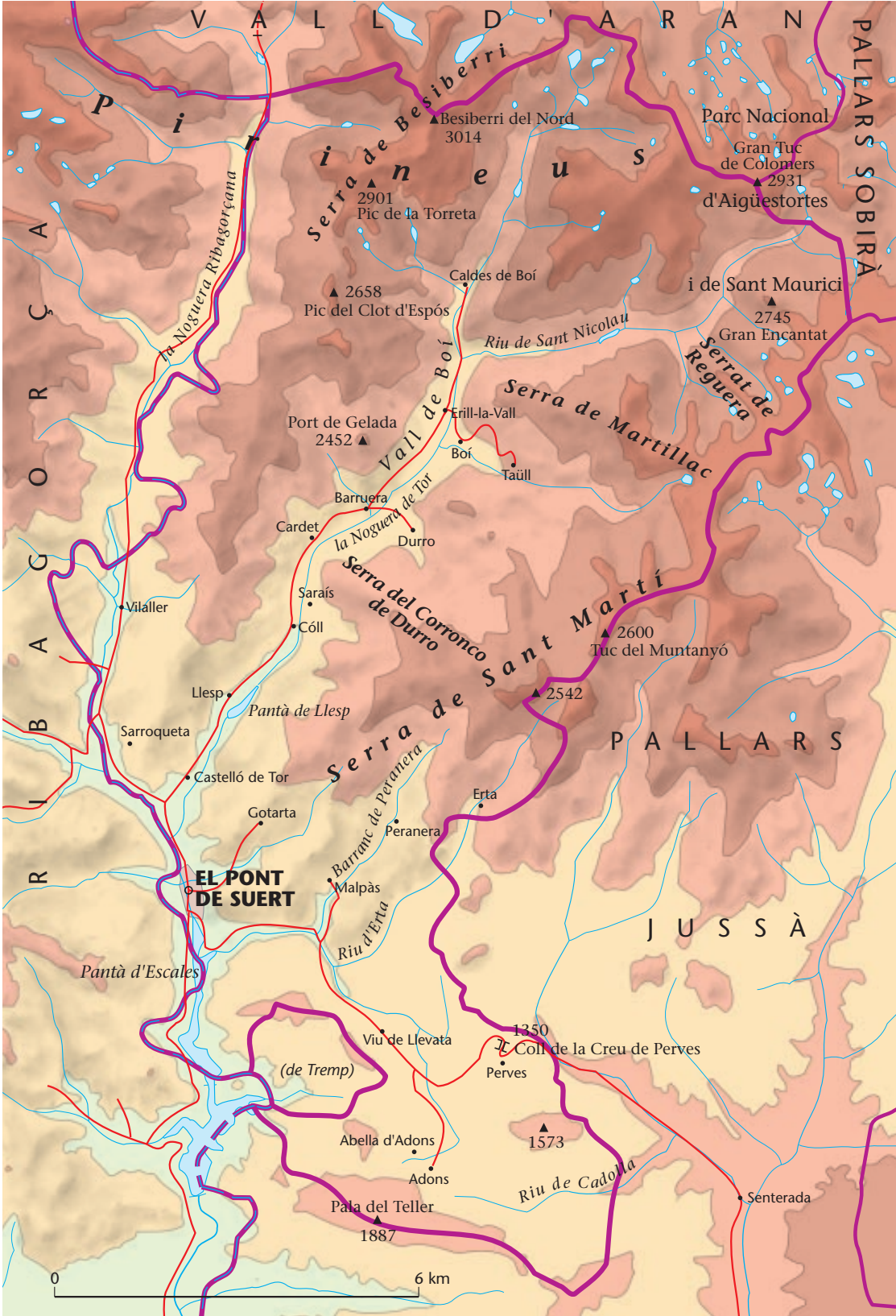
altar de la cripta de l'església de Sant Esteve d'Olius

<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>

Alta Ribagorça		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Barruera	219,5	637
Pont de Suert, el	148,6	2 285
Vilaller	58,7	592
Alta Ribagorça, l'	426,8	3 514

<div></div>
<div></div>

Alta Ribagorça	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
superfície:	427 km ²
població:	3 514 h (1991)
capital:	el Pont de Suert

Mapa físic de l'Alta Ribagorça

La conca alta del Besiberri

l'Alta Ribagorça La conca alta del Besiberri

Segons el principi físic emprat, els altaueus poden ésser electrodinàmics, electro-magnètics, electrostàtics, magnetostàtics, piezoelèctrics o iònics. El més corrent és l'altaveu electrodinàmic. Atès que és molt difícil d'aconseguir que un sol altaveu pugui reproduir tot el marge de freqüències audibls (20 Hz-20 000 Hz), en els sistemes d'alta fidelitat aquest marge és reproduït per dos o tres altaveus, que es reparteixen els senyals mitjançant un filtre divisor de manera que cadascun d'ells pugui reproduir una banda més estreta i més d'acord amb les seves pròpies característiques. En general hom utilitza un altaueu de greus i un d'aguts, als quals sovint se n'afegeix un altre de mitjans.

Alt Camp, **l'** Comarca de Catalunya, situada a l'interior de la plana del Camp de Tarragona (545 km²; 34 016 h [1991]). Cap de comarca, Valls. Limita al N amb la Conca de Barberà, a l'E amb l'Anoia, l'Alt Penedès i el Baix Penedès, al S amb el Tarragonès i a l'W amb el Baix Camp. És constituïda per 23 municipis, després de les modificacions del 1990, en què fou segregat Masllorenç (ara del Baix Penedès) i fou agregat els Garidells (abans del Tarragonès). És formada per una plana voltada per un semi-cercle de muntanyes de la Serralada Pre-litoral. La part muntanyenca constitueix la perifèria al N i a l'E. El fragment de les muntanyes de Prades (mola d'Estat, 1 126 m) i la serra de Miramar (Tossal Gros, 864 m) fan de límit al N amb la Conca de Barberà. El bloc del Gaià fa de confí a llevant amb les comarques de l'Anoia i del Penedès i al N amb la Conca de Barberà (serra del Cogulló, de Comaverd i de Brufaganya). La mitjana de la temperatura anual a la plana és de 15,3°C i a la muntanya entorn dels 12°C. La mitjana de precipitacions és de 500 mm/any. El Francolí i el Gaià, ambdós de N a S, travessen la comarca en curs paral·lel. La vegetació és principalment mediterrània septentrional, de tendència poc humida. Sempre ha estat una comarca eminentment agrícola (20 529 ha conrea-des). Els conreus principals són la vinya, l'avellaner, l'ametller, l'olivera, l'ordi i el garrofer. La ramaderia és poc important, però es destaquen la porcina i l'aviram. En la indústria sobresurten els sectors del metall, la fusta, el paper, la construcció, el tèxtil, l'adoberia i l'alimentació. El nucli industrial més important és a Valls, si bé també hi ha indústria a la Riba, el Pla de Santa Maria, el Pont d'Armentera, Vilabella i Alió. La densitat de població és de 62,4 h/km². La capital aglutina el 59% de la població comarcal; segueixen en importància Alcover, el Pla de Santa Maria, Vallmoll i Vila-rodona. El 15% de la població activa treballa al sector agrícola, el 53% al sector secundari i el 32% al sector de serveis. La veritable història de l'Alt Camp comença amb la Reconquesta, iniciada amb l'ocupació de la vall de Gaià al s X. La majoria dels pobles foren proveïts de castells. Valls esdevingué el 1835 cap d'un partit judicial de la nova província de Tarragona i el 1936, en la divisió de Catalunya decretada per la Generalitat, cap de l'Alt Camp.

Alt Empordà, **l'** Comarca de Catalunya a l'extrem NE de l'**Empordà** (1 342 km²; 90 755 h [1991]). Cap de comarca, Figueres. Limita a llevant amb el litoral mediterrani, al N amb el Rosselló i el Vallespir, a ponent termeneja amb la Garrotxa i el Pla de l'Estany i al S amb el Gironès i el Baix Empordà. Constituïda per 68 municipis, és formada per una plana litoral emmarcada per muntanyes al N i a l'W. Al sector costaner es troba la franja de les *llaunes*, antigues llacunes dessecades, que en els moments de pluges fortes s'inunden novament. Hom destaca la serra de l'Albera (puig Neulós, 1 251 m), la serra de Rodes (Verdera, 670 m), la serra de Valldavià o de Sant Grau i el Montgrí (Montgó, 96 m alt). Les costes són abruptes i retallades. L'extrem N correspon a la penetració a la mar de la serra de Rodes i el S al massís del Montgrí. A l'interior del golf, la costa és baixa i arenosa. El clima és mediterrani humit. Les temperatures són moderades. La mitjana anual és de 16°C. La pluja és de règim mediterrani i arriba als 680 mm/any. L'estació més seca és l'estiu. Els vents tenen una gran importància en el clima de l'Empordà, sobretot la tramuntana. A l'estiu és molt freqüent la marinada o garbí. Els rius es disposen en forma de ventall. Hi ha dos sistemes importants: el de la Muga i el del Fluvià. També són molt importants els mantells

Mapa físic de l'Alt Camp

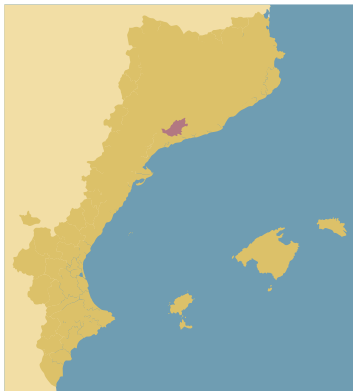

Santes Creus, a l'Alt Camp

Alt Camp		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Aiguamúrcia	73,1	565
Alcover	46,3	3 379
Alió	7,4	336
Bràfim	6,3	580
Cabra del Camp	27,0	435
Figuerola del Camp	22,8	212
Garidells, els	3,0	181
Masó, la	3,6	263
Milà, el	4,0	168
Montferri	19,2	153
Mont-ral	34,6	116
Nulles	10,7	338
Pla de Santa Maria, el	35,1	1 579
Pont d'Armentera, el	27,8	594
Puigpelat	9,6	436
Querol	71,9	171
Riba, la	8,0	911
Rodonyà	8,5	370
Rourell, el	2,2	242
Vallmoll	16,7	1 034
Valls	55,9	20 092
Vilabella	17,9	844
Vila-rodona	32,9	1 017
Alt Camp, l'	545	34 016

Alt Camp

superfície:	545 km²
població:	34 016 h (1991)
capital:	Valls

Alt Empordà		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Agullana	27,4	690
Albanyà	93,3	109
Armentera, l'	5,7	743
Avinyonet de Puigventós	12,4	445
Bàscara	17,3	775
Biure	9,9	204
Boadella d'Empordà	10,7	209
Borrassà	9,4	476
Cabanelles	44,9	232
Cabanes d'Empordà	15,0	782
Cadaqués	25,7	1 810
Campmany	26,6	404
Cantallops	19,6	263
Castelló d'Empúries	41,8	3 637
Cistella	25,6	205
Colera	23,9	441
Darnius	34,8	500
Escala, l'	16,4	5 178
Espolla	43,0	390
Far d'Empordà, el	9,0	396
Figueres	18,9	34 573
Fortià	10,8	502
Garrigàs	19,5	305
Garriguella	20,9	643
Jonquera, La	56,9	2 502
Llançà	28,0	3 495
Lledó d'Empordà	13,6	484
Llers	21,2	790
Maçanet de Cabrenys	67,5	690
Masarac	12,5	258
Mollet de Peralada	3,3	180
Navata	23,2	661
Ordis	8,5	304
Palau de Santa Eulàlia	8,6	81
Palau-saverdera	16,2	686
Pau	10,4	364
Pedret i Marzà	8,5	124
Peralada	46,8	1 136
Pont de Molins	8,5	260
Pontós	13,5	193
Portbou	9,3	1 913
Port de la Selva, el	41,3	761
Rabós d'Empordà	45,0	138
Riumors	6,5	201
Roses	45,8	10 303
Santa Llogaia d'Àlguema	1,9	316
Sant Climent Sescebes	24,5	440
Sant Llorenç de la Muga	32,1	156
Sant Miquel de Fluvià	3,6	549
Sant Mori	7,4	146
Sant Pere Pescador	17,8	1 199
Saus	11,6	705
Selva de Mar, la	7,1	167
Siurana d'Empordà	10,5	151
Terrades	20,8	184
Torroella de Fluvià	16,7	297
Vajol, la	4,6	69
Ventalló	26,1	521
Vilabertran	2,3	794
Viladamat	11,9	381
Vilafant	8,2	2 914
Vilajuïga	13,2	598
Vilamacolum	5,5	215
Vilamalla	9,1	622
Vilamaniscle	5,4	126
Vilanant	12,1	251
Vila-sacra	6,2	414
Vilaür	5,5	104
Alt Empordà, l'	1 341,7	90 755

d'aigua subterrània. La vegetació és principalment mediterrània septentrional. A la muntanya hi ha una vegetació de rouredes, en part substituïdes per castanyedes i, més amunt, en petita extensió, per fagedes. L'agricultura és el recurs econòmic fonamental: 33 322 ha conreades. El blat, el blat de moro i l'alfals són els tres conreus fonamentals. La pesca es concentra

Alt Empordà	
<div><div><div><div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div></div>	
superfície:	1 342 km²
població:	90 755 h (1991)
capital:	Figueres

als ports de Roses, el Port de la Selva, Llançà, Cadaqués i l'Escala. Hi ha tres sectors industrials destacats: l'agro-alimentari, el metal·lúrgic (centrat a Figueres) i el de la construcció. El turisme és el sector econòmic que més ha repercutit en el canvi paisatgístic de la comarca. La densitat de població és de 67,6 h/km². El cap de comarca aglutina el 38% de la població; segueixen en importància Roses i l'Escala. Pel que fa a la població activa ocupada, el 15% treballa al sector primari, el 30% al secundari i el 5% al terciari. El territori que forma l'Alt Empordà comprenia, des del començament del s IX, després de la seva incorporació a l'imperi carolingi: el *pagus* de Perelada i la part septentrional del d'Empúries, tots dos al comtat d'Em-púries, i la part oriental del *pagus* de Besalú, del comtat de Girona, després comtat independent. Figueres esdevingué el 1835 cap d'un dels partits judicials en què fou dividida la nova província de Girona i el 1936, en la divisió de Catalunya, decretada per la Generalitat, cap de la comarca de l'Alt Empordà.

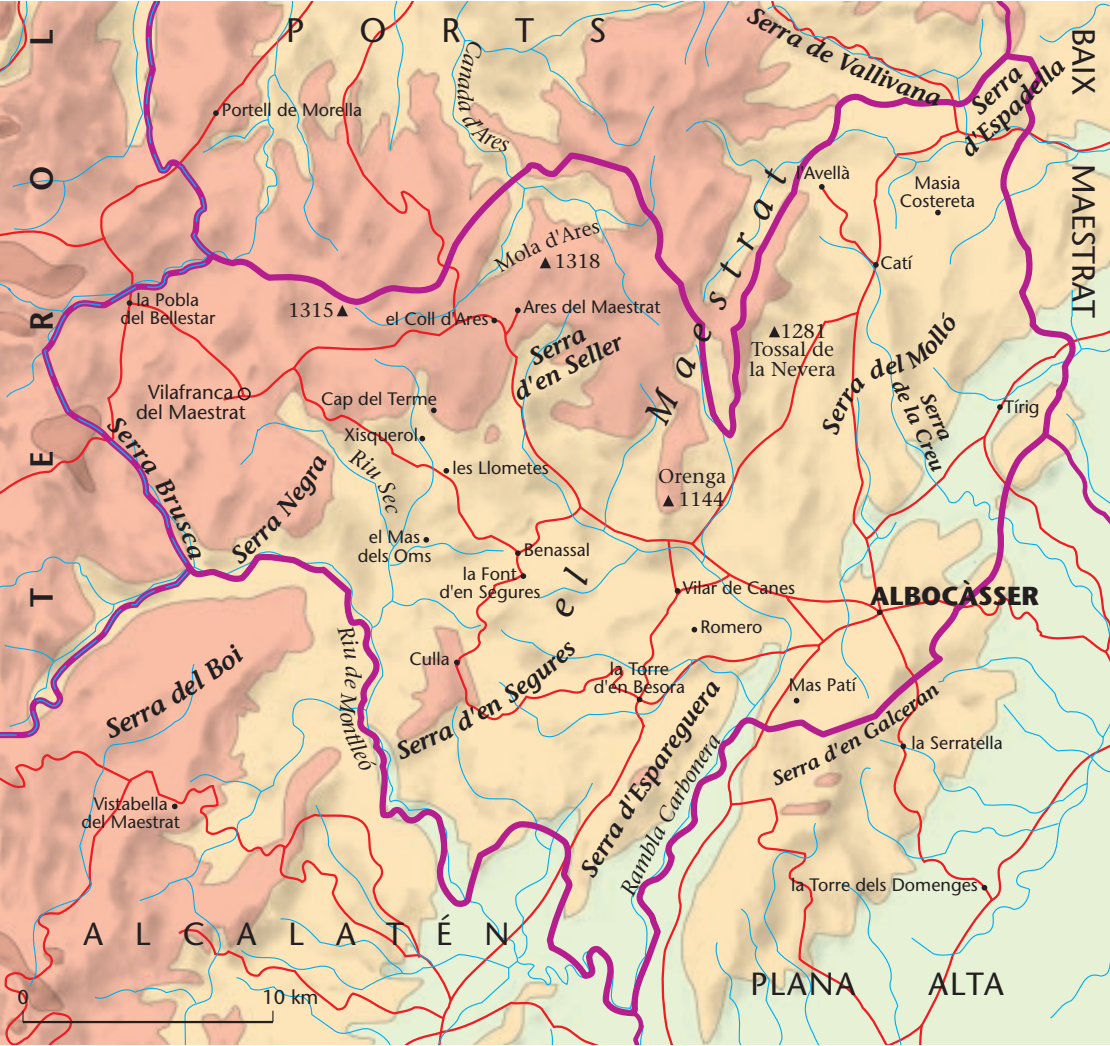
alternador *ELECTROT* Màquina elèctrica rotativa que genera corrents alterns. Generalment hom empra màquines sín-crones en les quals l'inductor és el rotor, i l'induït, l'estator. El rotor és constituït per un nucli de material ferromagnètic, proveït d'unes expansions polars en les quals hom disposa les bobines inductores. Aquest tipus de rotor amb un o més parells de pols sortints és el més utilitzat, però en alternadors de gran velocitat, el rotor és constituït de forma cilíndrica, de manera que l'entreferro és constant. El rotor de pols sortints és conegut amb el nom de roda polar, mentre que el cilín-dric o de pols llisos és anomenat *turbo-rotor* (i l'alternador corresponent a aquest, *turboalternador*). Per a fer girar el rotor hom utilitza motors endotèrmics o turbi-nes hidràuliques en els alternadors corrents, i turbines de vapor en els tur-boalternadors. Els alternadors solen ésser polifàsics; correntment són trifàsics, de manera que hi ha tres enrotllaments inde-pendents idèntics però disposats formant un angle elèctric de 120° entre ells.

Althusser, Louis (Birmandreis, Algèria 1918 — París 1990) Filòsof francès. Representant d'un dels principals corrents del marxisme del s XX, rebutjà la tendència a interpretar el pensament de Marx sobre la base de les seves obres juvenils. Una con-seqüència és la negativa a veure-hi un humanista. El fonament del pensament marxista és, segons Althusser, la conside-ració de complexos estructurals, els siste-mes socio-econòmics concretament do-nats en la història.

Alt Maestrat, l' Comarca del País Valencià, una de les dues que formen el Maestrat (663 km²; 9 008 h [1991]). Cap de comarca, Albocàsser. Situada a l'interior septentrional valencià, limita per l'W amb Aragó, pel N i NE amb la comarca dels Ports i el Baix Maestrat, respectiva-ment, pel S amb l'Alcalatén i per l'E i SE amb la Plana Alta. La comarca és drenada principalment per la rambla Carbonera i el riu Montlleó, que formen després la rambla de la Viuda, afluent del Millars. La característica principal del relleu de la zona occidental comarcal és la presència de moles abruptes —entre les quals destaca la d'Ares (1 317 m)—, i valls profundes, que li donen un caràcter agrest. Cap a l'E, l'orografia es disposa amb una successió de serres i valls paral·leles a la costa: ser-ra d'Espareguera, la vall d'Albocàsser, la

l'Alt Empordà Vista de Boadella amb el pantà al fons

Mapa físic de l'Alt Maestrat

Alt Maestrat
<div><div><div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>
superfície:
població:
capital:

Alt Maestrat		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Albocàsser	82,3	1 509
Ares del Maestrat	118,7	340
Benassal	79,6	1 458
Catí	102,3	923
Culla	116,3	953
Tirig	42,3	635
Torre d'en Besora, la	11,9	240
Vilafranca del Maestrat	93,8	2 748
Vilar de Canes	15,9	202
Alt Maestrat, l'	663,1	9 008

Conreus de l'Alt Maestrat

Alt Millars		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Aiòder	24,4	215
Aranyuel	19,2	110
Argeleta	15,5	106
Castell de Vilamalefa, el	37,7	138
Cirat	41,1	316
Cortes d'Arenós	80,6	427
Espadella	12,0	79
Fanzara	35,0	290
Font de la Reina, la	7,5	40
Fontes	11,0	80
Lludient	31,4	265
Montanejos	37,8	422
Montant	34,1	365
Pobla d'Arenós, la	42,5	203
Sucaina	51,6	238
Toga	13,5	103
Torralba del Pinar	21,2	67
Torre-xiva	11,8	62
Vallat	5,0	35
Vilafermosa	108,9	524
Vilamalur	19,5	150
Vilanova de la Reina	5,9	122
Alt Millars, l'	667,2	4 357

serra de Sant Joan, que van minvant en altura d'W a E. La vegetació típica és mediterrània continental del tipus muntanyenc ibèric, dominada pel pinar i algunes zones reduïdes d'alzinar de carrasca, prop d'Ares. Es conrea només el 15,2% (unes 10 100 ha) del territori, amb un predomini absolut del secà. Els conreus més estesos són els fruiters (4 700 ha), els cereals (1 200 ha) i l'olivera i altres arbres llenyosos (800 ha). Cal destacar, malgrat l'isolament de la seva situació i la dificultat de comunicacions, la fàbrica de gèneres de punt de Vilafranca i subratllar la importància i tradició dels balnearis d'aigües minero-medicinals, com ara el cas de Catí (amb la font de l'Avellà), però sobretot el complex residencial existent a Benassal (amb la font d'en Segures). La comarca és constituïda per 9 municipis i 41 entitats de població. La densitat de població és de 13,6 h/km². El seu cap comarcal, Albocàsser, concentra el 16,7% de la població comarcal.

Alt Millars, l' *[cast: Alto Mijares]* Comarca de la zona de parla castellana del País Valencià (667 km²; 4 357 h [1991]). Cap de comarca, Cirat. La comarca limita amb Aragó pel N i W, i pel NE amb l'Alcalatén, del qual resta separat, entre altres alineacions, per la serra del Carbo, pel SE amb la Plana Baixa, ja de parla catalana, i pel S amb l'Alt Palància, amb la nítida frontera de les serres d'Espadà i d'Espina. La comarca resta estructurada per dos eixos fluvials: el Millars i el seu afluent, el riu de Vilamalefa. Sobre el Millars, s'aixeca el pantà d'Arenós i les preses hidroelèctriques de Cirat i Vallat. El relleu de la comarca és molt abrupte i el paisatge és una combinació de valls profundes, amplis tossals i retallats altiplans. El clima és mediterrani de transició, amb una certa

Mapa físic de l'Alt Millars

Alt Millars	
<div><div></div></div>	
superfície:	667 km²
població:	4 357 h (1991)
capital:	Cirat

continentalitat a les zones més elevades. L'altitud determina l'oscil·lació de les pluges (500-700 mm/any) i de la temperatura (12°C-16°C). La vegetació natural és la mediterrània de tipus muntanyenc i l'arbre típic del bosc és el pi blanc. La superfície conreada és escassa: 4 800 ha, amb predomini quasi absolut del secà (olivera, ametller). La comarca és constituïda per 22 municipis i 56 entitats de població. La densitat comarcal és de 6,3 h/km². Durant els darrers anys de dominació musulmana, aquesta comarca restà en poder del destituït governador de València Abū Saʿīd ʿAbd al-Raḥman, que es refugià el 1226 a Sogorb i s'alià amb Jaume I de Catalunya-Aragó. A la part més alta de la comarca s'establí població aragonesa des del primer temps de la conquesta. La resta de la comarca estigué poblada fins el 1610 per moriscs, de llengua aràbiga. La forma com fou dut a terme el repoblament posterior originà l'actual distribució lingüística. La comarca estigué inclosa, fins el 1707, dins la governació de Castelló de la Plana i, després, fou repartida entre les governacions borbòniques de Morella i de Peníscola.

Alt Palància, l' *[cast: Alto Palancia]* Comarca de la zona de llengua castellana del País Valencià (996 km²; 22 919 h [1991]). Cap de comarca, Sogorb. Limita a l'W, amb la serra de Toro, que és la ratlla amb Aragó; al N, amb les serres d'Espina i d'Espadà que la separen de l'Alt Millars; a l'E, amb les comarques del Camp de Morvedre i la Plana Baixa, ja de parla catalana, i al S, amb la continuació de la serra de Javalambre i la serra Calderona, que la diferencien dels Serrans i del Camp de Túria. Geogràficament, la comarca és vertebrada pel Palància, un dels pocs rius autòctons valencians, d'uns 100 km de

l'Alt Millars Cultiu de l'olivera i la vinya a Aiòder

Alt Palància		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Algímia		
d'Almonesir	20,3	333
Almedíxer	20,9	298
Altura	129,5	3 022
Assuévar	23,4	414
Barraques	42,1	171
Begís	42,4	430
Benafer	17,0	126
Castellnou de		
Sogorb	19,2	1 094
Caudiel	62,4	705
Figueres	11,8	33
Gaibiel	18,1	227
Gàtova	30,4	469
Matet	14,9	142
Navaixes	7,9	456
Pavies	14,4	65
Pina	31,6	207
Sacanyet	30,5	122
Sogorb	106,1	7 498
Soneixa	29,1	1 435
Sot de Ferrer	8,7	411
Teresa de Begís	19,9	400
Toràs	16,8	310
Toro, el	110,0	300
Vall d'Almonesir, la	21,1	271
Viver	49,9	1 196
Xeldo	0,5	717
Xèrica	78,3	1 647
Xóvar	18,3	420
Alt Palància, l'	995,5	22 919

llargària i que neix a la serra de Toro (1 618 m). A la comarca, cal diferenciar tres paisatges: l'altiplà de Barraques, la vall del riu i les muntanyes marginals. El clima varia també segons aquesta diferenciació. Les pluges oscil·len entre els 450 i els 600 mm/any. La vegetació canvia d'un caràcter marítim a la zona baixa a un de muntanyenc a les zones altes. El predomini del secà és aclaparador (només hi ha unes 3 700 ha regades) i el paisatge agrari de la comarca és dominat pels arbres fruiters (10 400 ha) i per l'oliver (7 300 ha), amb un oli de gran qualitat. L'Alt Palància és via natural de comunicació entre València i Aragó. La comarca és constituïda per 28 municipis i 52 entitats de població. La densitat és baixa: 23 h/km², i el creixement vegetatiu és negatiu. Sogorb, el seu cap comarcal, concentra el 32,4% de la població. El 1229, forces aragoneses comandades pel senyor d'Albarrasí Pedro Fernández de Azagra i per Balasc d'Alagó conqueriren la zona alta de la comarca (Begís). Tota aquesta zona, la més pròxima a Aragó, fou repoblada amb aragonesos; a la resta de la comarca quedà la població musulmana, de llengua àrabiga, després de la incorporació dels dominis d'Abū Sa'īd al nou regne de València. No fou fins després de l'expulsió dels moriscs, el 1609, que s'assentà població cristiana en aquest sector de la comarca. La divisió provincial del 1833 incorporà l'Alt Palància a la província de Castelló de la Plana, amb excepció de les Alcubies i de Marines. El 1835 foren creats els partits judicials de Viver i de Sogorb.

Alt Penedès

A map of the Alt Penedès region in Catalonia, Spain. The region is highlighted in a darker shade of yellow, showing its location on the northeastern coast of the Iberian Peninsula, bordering the Mediterranean Sea. The map shows the coastline and the surrounding land area.

superfície:	592 km ²
població:	69 863 h (1991)
capital:	Vilafranca del Penedès

Alt Palància

superfície: 996 km²
població: 22 919 h (1991)
capital: Sogorb

The map shows the Alt Palància region in a dark purple color, situated in the eastern part of Spain. It is bordered by the Mediterranean Sea to the east and south, and by other Spanish provinces to the west and north. The Balearic Islands are visible in the sea to the east.

Mapa físic de l'Alt Penedès

Vilafranca del Penedès, capital de l'Alt Penedès

An aerial photograph of Vilafranca del Penedès, showing the town and surrounding agricultural landscape. The town is densely built up with a mix of traditional and modern architecture, situated in a valley. The surrounding area is characterized by a patchwork of green and yellow agricultural fields, with some larger industrial or commercial areas visible on the outskirts. In the background, rolling hills and mountains are visible under a clear blue sky.

Alt Penedès, l' Comarca de Catalunya situada a l'extrem meridional de la Depressió Pre-litoral Catalana (592 km²; 69 863 h [1991]). Cap de comarca, Vilafranca del Penedès. És una de les tres comarques en què és dividit el Penedès. Limita al N amb l'Anoia, a l'E amb el Baix Llobregat, al S amb el Garraf i el Baix Penedès i a l'W amb l'Alt Camp. És formada per 27 municipis. Constitueix una depressió voltada arreu de muntanyes, a excepció del sector NE i SW. L'Anoia regala les terres de l'extrem NE i rep les aigües del riu de Bitlles i de la riera de Lavernó. El riu de Foix solca el sector de ponent i hi vessa la riera de Pontons i la de Marmellar. La mitjana anual de temperatura al pla vilafranquí és de 15°C i la de pluja de 550 mm. La vegetació és de tipus mediterrani de muntanya mitjana. L'agricultura és caracteritzada pel conreu de la vinya. La superfície de terra llaurada és de 22 829 ha, de les quals tres quartes parts són ocupades per la vinya. Els vins de la comarca són protegits per la denominació d'origen Penedès. El segon conreu en extensió són els cereals. Sant Sadurní d'Anoia és el principal centre elaborador de xampany de la Península Ibèrica. Gran diversificació industrial, concentrada en dues zones: Sant Sadurní d'Anoia i l'entorn, d'una banda, i Vilafranca del Penedès i Santa Margarida i els Monjos, de l'altra. La densitat de població és de 117,9 h/km². La capital aglutina el 39,8% de la població comarcal. Segueixen en importància Sant Sadurní d'Anoia, Santa Margarida i els Monjos i Gelida. Des de la conquesta cristiana (s X), el nucli central del Penedès s'ha trobat sempre a l'Alt Penedès i inicialment en fou el cap la vella fortalesa d'Olèrdola; a partir de la seva fundació, en ple s XII, el centre es trobà a Vilafranca, que esdevingué cap d'una vegueria. El 1835 fou creat el partit judicial de Vilafranca del Penedès, amb una jurisdicció que, amb l'excepció de Gelida i Sant Llorenç d'Hortons, que li foren agregats, fou presa com a territori de la comarca de l'Alt Penedès en la divisió de Catalunya decretada per la Generalitat el 1936

Altube Lertxundi, Sebero (Arrasate 1877 — Guernika 1963) Escriptor i lexicògraf basc, puntal científic del renaixement literari del començament del s XX. El 1918 fou un dels dotze primers mem-

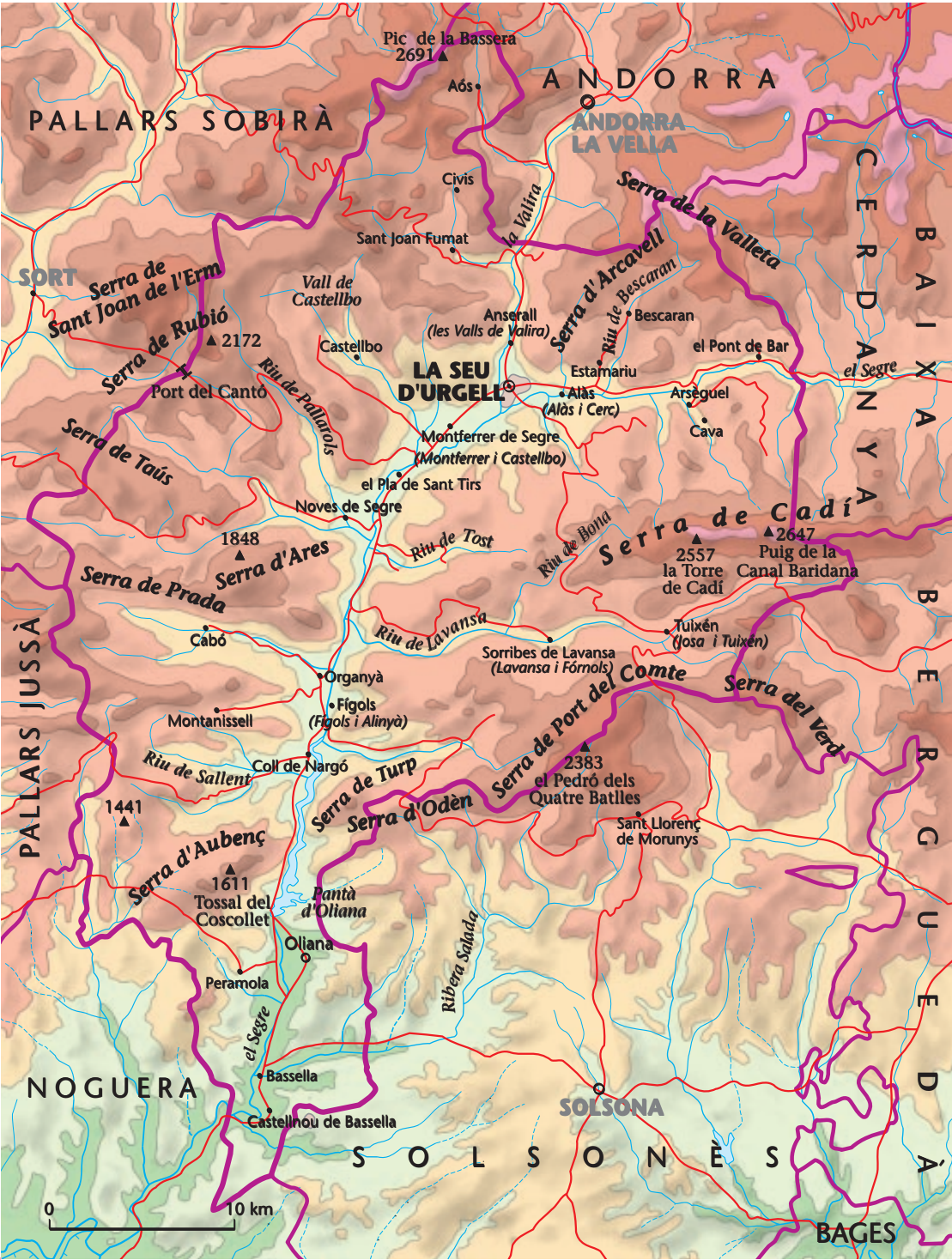
Alt Penedès		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Avinyonet del Penedès	29,1	1 194
Cabanyes, les	1,8	411
Castellet i la Gornal	46,8	1 107
Castellví de la Marca	28,5	1 437
Font-rubí	37,0	1 138
Gelida	26,7	3 908
Granada, la	6,6	1 202
Mediona	47,6	1 035
Olèrdola	29,9	1 607
Olesa de Bonesvalls	30,6	447
Pacs del Penedès	6,1	436
Pla del Penedès, el	9,4	964
Pontons	25,9	256
Puigdàlber	0,4	297
Santa Fe del Penedès	3,5	200
Santa Margarida i els Monjos	17,4	3 917
Sant Cugat Sesgarrigues	6,3	716
Sant Llorenç d'Hortons	19,7	1 085
Sant Martí Sarroca	35,6	2 394
Sant Pere de Riudebitlles	5,3	2 108
Sant Quintí de Mediona	13,9	1 483
Sant Sadurní d'Anoia	18,6	9 296
Subirats	55,8	2 083
Terrassola i Lavit	23,9	1 231
Torrelles de Foix	36,8	1 277
Vilafranca del Penedès	19,6	27 818
Vilobí del Penedès	9,4	815
Alt Penedès, l'	592,2	69 863

Alt Urgell		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alàs i Cerc	57,1	403
Anserall	170,9	818
Arsèguel	10,5	101
Bassella	70,8	367
Cabó	79,5	142
Cava	42,0	51
Coll de Nargó	153,7	623
Estamariu	21,4	134
Fígols i Alinyà	102,2	347
Josa i Tuixén	68,4	145
Llavansa i Fórnoles	106,4	167
Montferrer i Castellbò	177,5	659
Noves de Segre	104,9	229
Oliana	31,9	2 017
Organyà	11,5	1 049
Peramola	55,6	393
Pla de Sant Tirs, el	104,9	822
Pont de Bar, el	43,0	169
Seu d'Urgell, la	14,9	10 374
Alt Urgell, l'	1 427,1	19 010

bres de l'Euskaltzaindia (Acadèmia de la Llengua Basca). Autor de *La vida de l'Euskera* (1934-1936).

altura *GEOM* Segment de recta (o també la seva longitud) en les figures i en els cossos geomètrics comprès entre dos de llurs elements (un vèrtex i un costat al triangle, dos costats al paral·lelogram) i perpendicular almenys a un d'aquests elements, anomenat base, o bé a una recta o a un pla que els determini.

Alt Urgell, l' Comarca de Catalunya (1 427 km²; 19 010 h [1991]). Cap de comarca, la Seu d'Urgell. Limita al N amb Andorra, a l'E amb la Baixa Cerdanya i el Berguedà, al SE amb el Solsonès, al S-SW amb la Noguera i a l'W amb el Pallars Jussà i el Pallars Sobirà. És constituïda per 24 municipis. S'estén per les terres compreses entre el forat de la Seu i la ribera de Bassella, sistema de petites valls i riberes formades al llarg i a l'ample d'aquest riu i dels seus afluents. A l'aiguabarreig dels dos rius principals, el Segre i la Valira, es troba la plana o ribera de la Seu envoltada d'altres serres. Dins aquesta plana, estesa entre la mola del Cadí i la ratlla dels Pirineus hi ha un aplec de valls. El clima és del tipus mediterrani de muntanya. Les precipitacions són escasses, de l'ordre dels 700 mm anuals. La vegetació és continental, en gran part submediterrània. En altitud se succeeixen com a clímax l'alzinar de carasca, les rouredes eixutes, el bosc de pi roig i la vegetació subalpina i alpina. Les activitats primordials són l'agricultura, l'aprofitament dels boscs i la cria del bestiar. La superfície conreada ocupa només el 5,5% del territori. La indústria lletera (Cooperativa del Cadí) és la que gaudeix de més tradició, i fins fa poc tenia importància la indústria càrnia i la de la fusta. La densitat de població és de 13 h/km². La capital aglutina el 54,5% de la població total. Segueixen en importància Oliana i Organyà. El territori que forma l'Alt Urgell correspon, junt amb Andorra, una gran part del Solsonès i una petita zona fronterera a la Segarra i a la Noguera, al comtat d'Urgell tal com era al co-

Mapa físic de l'Alt Urgell

mençament del s IX. Les disputes entre els Caboet, i llurs successors, els vescomtes de Castellbò, amb els bisbes d'Urgell per la senyoria d'Andorra, que continuaren fins al s XIII, quan el vescomtat pertanyia ja a la casa comtal de Foix, prepararen definitfet la separació de les valls d'Andorra de la resta del comtat d'Urgell, separació que s'esdevingué definitiva a partir de la segona meitat del s XVI. En la divisió del Principat de Catalunya en vegueries, vigent el 1304, l'Alt Urgell restà exclòs d'aquestes demarcacions reials; cap al 1365, tanmateix, el territori era unit a la vegueria de Cervera. En crear-se més endavant la vegueria d'Agramunt, l'Alt Urgell fou agregat a la vegueria de Puigcerdà, que s'esdevingué després del 1716 corregiment de Puigcerdà.

Alt Vinalopó, l' [cast: *Alto Vinalopó*]
Comarca de la zona de llengua castellana del País Valencià (645 km²; 47 380 h [1991]). Cap de comarca, Villena. Es troba a l'extrem NW de les terres meridionals alacantines i té frontera occidental amb les províncies d'Albacete i Múrcia. L'Alt Vinalopó limita pel N amb les comarques valencianes de la Costera i de la Vall d'Albaida, per l'E amb l'Alcoià i pel S amb la del Vinalopó Mitjà. Les altures són relatives, destacant la serra de les Salines (1 237 m). El Vinalopó, que recorre la comarca, li confereix una indubtable unitat geogràfica. El seu clima és continental: la temperatura mitjana anual se situa al voltant dels 14°C i la precipitació és escassa (350 mm anuals). En conseqüència, el paisatge vegetal és d'aspecte subàrid. Els conreus ocupen 39 600 hectàrees; predomina el secà (79% de la superfície conreada) sobre el regadiu (21%) a tots els municipis de la comarca. Els conreus més importants són els fruiters (6 030 ha) i les oliveres i altres llenyosos (5 462 ha) i, sens dubte, la vinya (8 647 ha). Villena destaca com a centre terciari i industrial, i, junt a Saix, especialitzat en indústries del calçat i relacionades amb l'extracció d'algeps i de roca calcària. L'Alt Vinalopó és constituït per 7 municipis i 15 entitats de població i és una comarca bilingüe. Villena és el nucli més poblat, amb el 66% de la població comarcal. La densitat de l'Alt Vinalopó és de 73,4 h/km². Els vestigis del poblament prehistòric són molt nombrosos. Probablement correspon al final del període del bronze el tresor de Villena,

excepcional conjunt de vasos i braçalets d'or i de plata. Villena, amb Saix, conquerida pels catalans el 1240, fou cedida a Castella el 1244 pel tractat d'Almirra; malgrat el fet que retornà a València per la sentència de Torrellas (1305), fou incorporada definitivament a Castella i Enric II n'instituí el marquesat; el 1836, aquest territori fou afegit a la província d'Alacant. Elda, amb les Salines d'Elda, seguí el mateix camí a Almirra.

alúmina [Al₂O₃, òxid d'alumini] *QUÍM INORG* Sòlid de duresa molt elevada (número 9 de l'escala de Mohs), que existeix a la natura anhidre i cristal·lí en forma de corindó i hidratat a diversos graus. Industrialment l'alúmina és preparada a partir de la bauxita. Hom utilitza l'alúmina principalment per a la fabricació de l'**aluminí**, però també per a obtenir abrasius, refractaris, peces ceràmiques, com són greus i aïlladors elèctrics, catalitzadors i suports de catalitzadors i alúmina activada.

alumini QUÍM INORG Element metàl·lic, pertanyent al grup III de la taula periòdica, de color blanc d'argent, dúctil i molt mal·leable, de valència 3. Constitueix el 8,13% de l'escorça terrestre i és, per ordre d'abundància, el tercer dels elements i el primer dels metalls. No existeix a l'estat natiu; el mineral del qual és extret és la **bauxita**. Químicament, l'alumini és un element molt reactiu. No s'altera a l'aire sec, però en contacte amb l'aigua s'oxida ràpidament, bé que resta de seguida protegit per una capa d'òxid contínua, coherent i impermeable. Els aliatges on l'alumini domina (aliatges lleugers) es beneficien de la seva lleugeresa, i alguns, de la seva mal·leabilitat. Per aquesta raó, són molt utilitzats en el material de transport en general. Els elements d'aliatge més importants i freqüents són el coure, el silici, el magnesi i el zinc. Hom sol distingir dos grups principals, que són els aliatges d'emmotllament, que contenen menys additius, i els de forja. Entre els aliatges de forja destaquen els d'alumini i coure, amb algun o alguns altres elements. A ells pertanyen els duraluminis. La primera transformació de bauxita en alumina té lloc prop de les mines, situades principalment en zones equatorials i subtropicals, la qual cosa redueix els costos de transports a la meitat. Les fonderies d'alumini es concentraren en països amb molta energia hidroelèctrica, com els EUA, el Canadà, Rússia i Noruega, car l'energia consumida significa el 15% dels costos. Han estat també establertes fonderies d'alumini en països com França, el Japó i Alemanya amb una energia cara, però que obtenen l'alumina directament dels països productors. Als Països Catalans, la bauxita extreta es fon a l'estranger, però hi ha una indústria transformadora de l'alumini centrada a la ciutat d'Alacant. En *construcció*, l'alumini és emprat actualment per a la fabricació de fusteria metàl·lica i d'elements estructurals, gràcies al procés d'anodització que allarga durant bastant de temps el bon aspecte de l'alumini polit.

Alvarez Quintero, Joaquín (Utrera, Sevilla 1873 — Madrid 1944) Comediógraf castellà. Escriví sempre en col·laboració amb el seu germà **Serafin** (Utrera, Sevilla 1871 — Madrid 1938) amb qui s'inicià en el periodisme. Escriviren dues-centes obres, entre comèdies i sainets que recreen una Andalusia on la vida és arcàdica. Destaquen: *El patio* (1900), *El genio alegre* (1906), *Malvaloca* (1912), *La boda de Quinita Flores* (1925), *La pícaro vida* (1932), etc.

Alvarez de Castro, Mariano (Burgo de Osma 1749 — Figueres 1810) Militar castellà. El 1808 lliurà als francesos el castell de Montjuïc per ordre del capità general de Catalunya. Al setge de Girona dirigí l'actuació dels seus defensors, que no es rendiren fins després de set mesos. Morí a la presó de Figueres.

Alvarez de Toledo y Pimentel, Fernando *dit el gran duc d'Alba* (Piedrahita, Àvila 1507 – Lisboa 1582) General i polític castellà, tercer duc d'Alba. Serví a l'exèrcit de Carles V. Defensà Catalunya i Navarra contra els francesos (1542), vencé l'elector de Saxònia a Mülhrlberg (1547) i tencrà la lliga d'Esmalkalda. Virrei de Nàpols (1556-57), defensà la ciutat durant la guerra de Felip II contra el papa (1557). Governador dels Països Baixos (1567), fou substituït en el càrrec per Lluís de Requesens (1573). El 1580 dirigí les campanyes de Portugal.

Álvarez de Toledo-Osorio y de Mendoza, García (Barcelona s XVI — Madrid? 1649) Marí i polític castellà. Sisè marquès de Vilafranca do Bierzo, duc de Ferrandina i príncep de Montalbano, títols que heretà en morir (1627) el seu pare, Pedro Álvarez de Toledo-Osorio y Colonna. En esclatar la guerra dels Segadors procurà d'ajudar la causa de Felip IV; blocà Barcelona per mar i impedí amb reforços que Tarragona caigués en mans de les forces catalano-franceses que l'assetjaven. Tot i els seus èxits, fou empresonat pel comte-duc d'Olivares. Alliberat en caure en desgràcia Olivares (1643), fou rehabilitat i dirigí les operacions marítimes de la resta de la guerra.

Alvèrnia Regió d'Occitània, limitada pel SE amb el Llenguadoc, pel S amb el Roergue i per l'W amb el Carcí i el Llemosí. La capital és Clarmont d'Alvèrnia (Clarmont-Ferrand). Ocupa el centre del Massís Central, i és drenada per l'Alier i el Dordonya. És travessada de nord a sud per altiplans que constitueixen el sòcol dels grans relleus volcànics (muntanya del Puèi Domat, Mont Dora, massís de Cantal). Alvèrnia és rica en deus minerals i en estacions balneàries, com Vichy i Royat. El seu nom li ve dels *arverni*, una poderosa confederació de tribus gal·les que, en temps de Cèsar, lluità contra els romans sota el comandament de Vercingètorix. Amb l'imperi Romà, formà part de Prima Aquitania i durant els períodes merovingi i carolingi la regió passà les vicissituds de la regió aquitana. Fou cedida als visigots el 475 i conquerida pel rei franc Clodoveu el 507. En temps dels merovingis formà un comtat dependent d'Aquitània. Cap al final del s VIII, Alvèrnia constituí un comtat separat; el primer comte hereditari fou Guillem el Pietós (886). El 928, passà al comte de Tolosa i després al de Poitiers. Al s XII, el comtat passà a la sobirania de la corona anglesa. Però al mateix temps fou dividit, i les querelles que aquesta divisió originà foren l'ocasió perquè Felip August, rei de França, s'annexés una gran part del comtat. Aquest, però, no passà a dependre directament de la corona francesa fins al temps de Lluís XIII. El 1790 el territori fou dividit en els departaments francesos de Lo Puèi Domat, Cantal i una part de l'Alt Loira.

alvocater [*Persea americana*, família de les lauràcies] *BOT/AGR* Arbre originari de l'Amèrica Central, de fulles coriàcies i flors en panícula, molt cultivat actualment a la majoria dels països càlids pel seu fruit, l'alvocat.

Alzheimer, malaltia d’ Malaltia degenerativa del sistema nerviós central que representa el tipus més freqüent de demència pre-senil. Consisteix en una atròfia difusa del cervell, on es formen unes “plaques senils”. Més freqüent en les dones, comença entre els 50 i 60 anys de vida, té una evolució de 4-8 anys i acaba amb trastorns neurològics, demència total, caquèxia i mort de l’individu.

alzina [*Quercus ilex*, família de les fagàcies] *BOT* Arbre monoic de capçada espessa, escorça clivellada i fulles d'un verd fosc, dures, petites, de marge enter o dentat, peludes pel revers, verdes tot l'any; el fruit, la *gla*, mai no té esquames punxants a la cúpula. A les comarques de llevant del Principat i a les Balears, s'hi fa l'**alzina de fulla llarga** (*Q. ilex*, subespècie *ilex*); a les comarques de l'interior del Principat, al País Valencià, i també a les Balears, hi viu l'**alzina de fulla curta** o **carrasca** (*Q. ilex*, subespècie *rotundifolia*), de fulles ampleament elíptiques, força peludes, capçada d'un verd cendrós, i glans especialment dolces.

Alzira [*ant: Algesira*] Municipi i cap de comarca de la **Ribera Alta**, situat a les dues vores del Xúquer, sobre la plana al·luvial (110 km²; 40 309 h [1991]). Vers l'E, el terme arriba fins a les serres que el separen de la Ribera Baixa: el Tallat Roig, la serra de Corbera, la serra del Cavall Bernat. Separat del sector principal del municipi, hi ha un gran territori (28,22 km²) anomenat la Garrofera que pertanyé a Alzira fins el 1965, que una part del seu terme municipal fou annexat al de Tous. La taronja és actualment la principal font de riquesa de la ciutat, la qual, juntament amb Carcaixent, és considerada com el primer centre productor dels Països Catalans. Hi ha dedicats a l'apicultura, a la vall de la Murtra, 3 500 ruscs que aprofiten la tarongina dels horts. La indústria, a part

de la del moble, és en gran part subsidiària de l'agricultura i del comerç de la taronja. La ciutat (38 821 h [1991], *alzi-renys*; 20 m alt), vila fins el 1876, cap de corregiment o governació al s XVIII i de partit judicial des del 1835, centre de subàrea dins l'àrea comercial de València i centre comarcal de la Ribera Alta, es troba a la vora dreta del Xúquer i és encara un important nus de comunicacions. La població es lliurà per capitulació a Jaume I el 30 de desembre de 1242. El rei guardà Alzira per a ell i la poblà de cristians, tot i que, de moment, també hi restà la població musulmana. Jaume I, a més de l'organització municipal (consell, jurats i justícia), concedí, el 1249, un terme general que arribava fins als de València i de Xàtiva. L'actual casa de la ciutat és un notable edifici renaixentista, construït el 1540. La ciutat estigué emmurallada fins al s XIX. És vers el cantó de llevant que ha estat construït l'eixample de la ciutat, la qual, en la seva expansió, no solament ha enderrocat els murs, sinó que ha dessecat i reomplert el braç menor del Xúquer. Alzira, a causa de la seva situació, ha hagut de sofrir els efectes devastadors de les riuades del Xúquer fins a la recent construcció d'un dic.

Amades i Gelat, Joan (Barcelona 1890 — 1959) Folklorista, de formació autodidàctica. De la seva abundant bibliografia cal destacar *Les diades populars catalanes* (1932-49), *Refranyer català comentat* (1951) i, especialment, el *Costumari Català* (1950-56) i *Folklore de Catalunya* (1956-1959).

Amadeu VIII de Savoia (Chambéry, Savoia 1383 — Ripaille, Ginebra 1451) Comte (1391-16) i duc (1416-40) de Savoia, fill i successor d'Amadeu VII. Creà la universitat de Torí. Fundà l'orde militar dels cavallers de Sant Maurici (1434). Fou elegit papa pel concili de Basilea amb el nom de Fèlix V. Abdicà el 1449, essent el darrer dels antipapes.

Amadeu I d'Espanya (Torí 1845 — 1890) Duc d'Aosta i rei d'Espanya (1871-73), de la casa de Savoia, fill de Víctor Manuel II d'Itàlia. Elegit per les corts (1870) i proclamat rei el 1871, hagué d'enfrontar-se amb l'oposició de borbònics alfonskins, republicans i carlins. Aviat es trencà la coalició governamental entre els progressistes democràtics i la Unió Liberal de Francisco Serrano. Davant les dificultats, Amadeu I abdicà (11 de febrer de 1873).

amalgama *METAL·L* Aliatge de mercuri i un o altres metalls més. El ferro, el cobalt i el níquel no s'amalgamen directament, i el platí ho fa amb dificultat, però tots els altres metalls corrents es dissolen en major o menor quantitat en el mercuri i molts d'ells (or, argent, coure, estany, cadmi, zinc, sodi, etc) es dissolen àdhuc en fred. Algunes amalgames tenen aplicacions industrials o tècniques, com les de zinc, argent, estany o sodi.

amanita [*Amanita sp*, família de les amanitàcies] *BOT* Gènere de bolets de mida generalment gran, amb peu que té anell i volva, integrat per espècies comestibles (reig, farinera) i metzinoses (pixacà, reig bord), algunes mortals (farinera borda).

Amārna, Al- Jaciment arqueològic situat a la riba oriental del Nil i uns 260 km al SW del Caire, dit també, de vegades, Tall al-Amārna. Correspon a l'antiga Akhetaton, dedicada per Akhenaton al seu déu Aton. Ciutat de nova planta, estigué habitada des de l'any 6 del seu regnat (1374 aC) fins a l'inici del de Tutankamon (1361-1352 aC). És, junt amb Ilahum, de la dinastia XII, i Dayr al-Madīna, de les dinasties XVIII-XX, un dels tres nuclis de població que es conserven d'època faraònica.

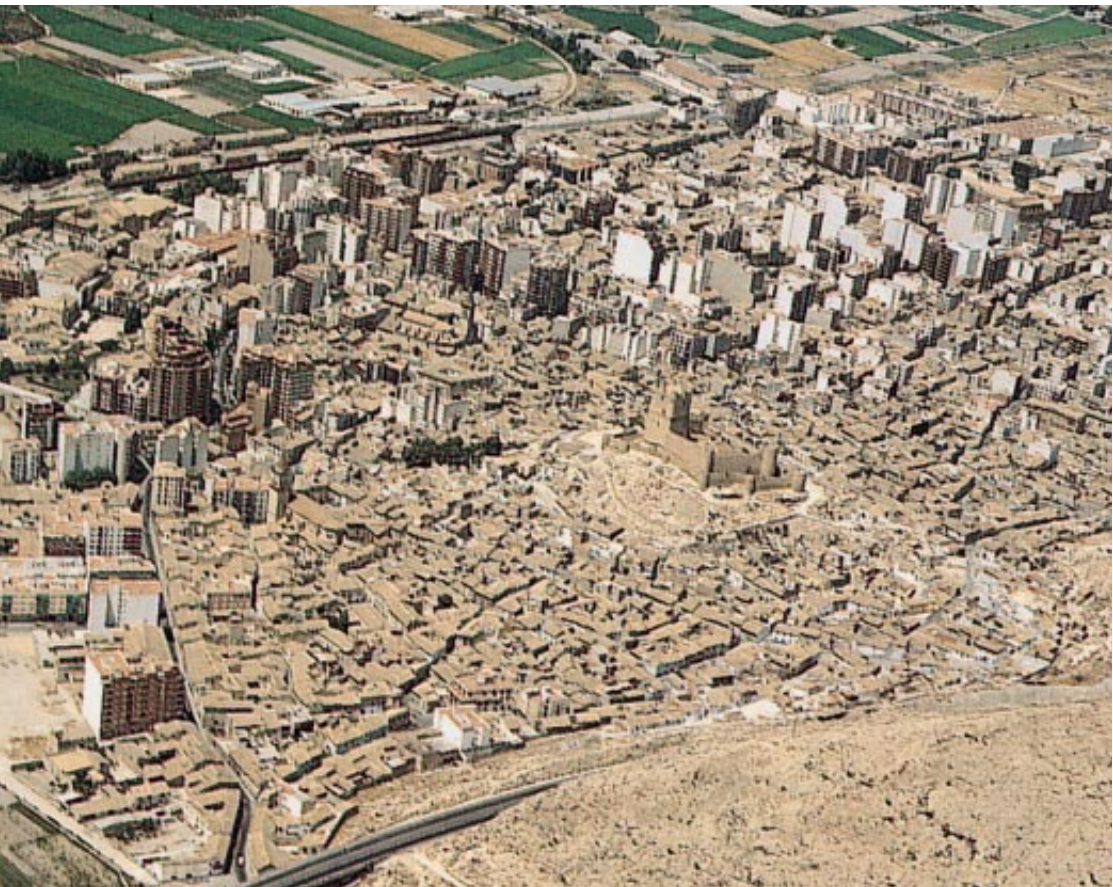
Amat i de Junyent, Manuel d’ (Vacarisses ~1700 — Barcelona 1782) Virrei del Perú. Fill de Josep d’Amat i de Planella. El 1755 fou nomenat governador i president de l'audiència de Xile, el 1761 tinent general de l'exèrcit i finalment elevat a virrei del Perú i president de l'audiència de Lima (1761-76). Promogué expedicions (1770) a les illes de Pasqua i Tahití, rebatejada aleshores (1772) amb el nom d’illa d’Amat. Cessat el 1776, retornà definitivament a Barcelona, on havia fet construir l'anomenat Palau de la Virreina, amb motiu del sobrenom de la seva esposa Maria Francesca Fiveller de Clasquerí i de Bru. Els seus amors amb l'actriu peruana Perricholi inspiraren a Prosper de Merimée *Le Carrosse du Saint-Sacrement* (1829)

Mapa físic de l'Alt Vinalopó

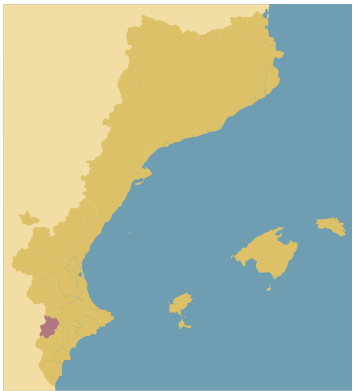
i a Jacques Offenbach l'opereta *La Périchole* (1868).

Amat de Palou i Pont, Fèlix (Sabadell 1750 — Barcelona 1824) Filòsof, teòleg i lexicògraf. Carles IV el nomenà abat de San Ildefonso de la Granja i arquebisbe titular de Palmira (1805), i conseller del primat i confessor de la família reial (1806). En retornar Ferran VII a Madrid fou obligat a abandonar la capital (1814).

Villena a l'Alt Vinalopó

Alt Vinalopó		
		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Beneixama	34,9	1 819
Biar	98,2	3 477
Camp de Mirra, el	21,8	368
Canyada de Biar, la	19,3	1 073
Saix	63,5	8 314
Salines d'Elda, les	61,7	1 097
Villena	345,7	31 232
Alt Vinalopó, l'	645,1	47 380

superfície: 645 km²

població: 47 380 h (1991)

capital: Villena

Retornat definitivament a Catalunya, refermà la seva activitat com a polemista religiós de tendència regalista i jansenitzant. Fou membre, des del 1816, de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

amazona MIT/ART Dona guerrera de la mitologia grega que cavalcava amb molta habilitat. No admetien homes entre elles

Mapa físic d'Amèrica

llevat d'un dia a l'any per tal d'assegurar la perpetuïtat de la raça. Es cremaven el pit dret per tesar millor l'arc. Habitaven l'Àsia Menor i lluitaren amb diversos herois. Artísticament sobresortiren, al s V aC, les figures de Policlet, Fídies i Cresiles, però, foren més abundants les representacions conjuntes de l'epopeia de les amazones (amazonomàquia), entre les quals

és cèlebre la de Fídies, esculpida en una sèrie de metopes del Partenó d'Atenes.

Amazones Riu d'Amèrica del Sud, primer del món quant a cabal, amplària, profunditat i extensió de la seva conca, que amb els seus afluents drena una àrea de 6 milions de km² i comprèn terres del Brasil, Perú, Bolívia, l'Equador, Colòmbia i

Veneçuela. Té un cabal que oscil·la entre 80 000 i 120 000 m³/s, bè que a les grans crescudes pot arribar als 170 000 m³/s, i després de la confluència amb el Xingu a 190 000 m³/s; el cabal específic és de 30,9 l/s per km², i la velocitat de 2,5 km/h, que s'incrementa abundosament a l'època de les pluges. Flueix al S de la línia equatorial, en direcció SW a NE al llarg de 6 280 km des de les fonts de l'Ucayali i de 5 500 km des de les del Marañón, fins a arribar a l'Atlàntic, on la desembocadura té 200 km d'amplària mitjana. Si hom considera que l'Apurímac n'és la branca matriu, l'Amazones té 7 025 km de longitud, xifra que el fa el primer riu del món per la seva llargària. Els tributaris andins són el Marañón, els rius colombians i els de l'W brasiler. En el curs mitjà, el Madeira per la dreta i el Río Negro per l'esquerra són els principals tributaris. Després d'Óbidos rep, per la dreta, el Tapajos i el Xingue. Aigua avall, la marea, i la *pororoca*, onada gegantina que ultrapassa les boques i s'eleva a més de 8 m sobre el nivell de l'aigua, pertorben el règim, i s'ajunta amb el Tocantins. El riu rep tres noms diferents: els peruans li diuen *Marañón* fins a Iquitos, a partir d'on és anomenat *Amazones*, mentre que per als brasilers és *Solimões* des de la frontera brasilera fins a la confluència amb el Río Negro, on canvia el nom pel d'Amazones fins a la desembocadura. L'Amazones té un important paper de penetració, és navegable fins a Manaus, i en èpoques d'aigües altes fins a Iquitos. Les boques del riu foren descobertes el 1500 per Vicente Yáñez Pinzón, que el remuntà solament cinquanta milles i l'anomenà *Mar dulce*. El 1541, l'explorador Francisco de Orellana féu per primera vegada la ruta des dels Andes fins a l'Atlàntic, i donà nom al riu.

Amazònia Regió natural d'Amèrica del Sud, constituïda per una extensa conca sedimentària de més de 6 milions de km², solcada pel riu **Amazones** i els seus afluents, i emplaçada entre dos massissos antics poc elevats: el massís de la Guaiana, al N, i l'escut brasiler al S. Aproximadament la meitat de la regió pertany al Brasil; la resta, estesa al peu dels Andes, ocupa territoris de Veneçuela, de Colòmbia, de l'Equador, del Perú i de Bolívia. La plana amazònica, que ocupa aproximadament la meitat de la regió, és el paisatge més característic: vastíssim conjunt de petits relleus (la *terra firme*) que no superen els 300 m d'altitud (altiplà de Santarém, 130 m; escarpament de Paranaquara, 300 m) i de grans planes d'inundació fluvial. La temperatura és molt elevada i uniforme (24°C-28°C durant tot l'any) i la pluviositat extraordinàriament alta (fins a 3 000 mm/anuals). Belém, al canal S de les boques de l'Amazones, i la capital de l'interior, Manaus, són els principals nuclis de població. Tota l'Amazònia pertany al domini de la *hileao* selva plujosa equatorial americana.

Ambròs sant (Trèveris 339 — Milà 397) Bisbe de Milà. Successius enfrontaments amb l'emperador Teodosi culminaren en la penitència pública que li imposà per haver ordenat la matança dels habitants de Tessalònica, revoltats contra el prefecte. Entre les seves obres exegetiques, de tendència al·legòrica, cal remarcar l'*Hexaemeron*, sobre els sis dies de la creació, i el tractat *De officiis ministrorum* (391). Ha estat considerat un dels quatre grans pares occidentals i doctor de l'Església. Fou creador d'himnes en llengua llatina, que, amb melodies populars, arrelaren fàcilment en les comunitats cristianes. Festa: 7 de desembre.

ameba *zool* Nom donat als protozous de l'ordre dels ameboides, tots ells constituïts per una sola cèl·lula nua limitada per una membrana fina. Són transparents i tenen el citoplasma clarament diferenciat en ectoplasma i endoplasma. La cèl·lula varia constantment de forma a causa de l'emissió de pseudopodis, amb funció locomotora o alimentària (captura de preses). Es reprodueixen per bipartició. Poden viure a l'aigua dolça, a la mar o a la terra humida; hi ha, també, espècies paràsites, tant de l'home com d'altres animals.

Amèrica Continent situat entre 34° 45′ (al Brasil) i 167° 20'W (a Alaska, al cap del Príncep de Gal·les) de longitud, i entre 72°N (83° 20'N, amb Grenlàndia) i 54° 5′ (56°, fins al cap de Hoorn; 57°, fins a les illes de Diego Ramírez) de latitud (39 937 064 km²; 738 718 000 h [1993]). És separat del NE d'Àsia per l'estret de

Bering, i de la resta, per l'oceà Pacífic; l'oceà Atlàntic el separa d'Europa i d'Àfrica (amb les illes properes).

LA GEOGRAFIA FÍSICA

El relleu i la geologia

La història geològica d'Amèrica del Nord i d'Amèrica del Sud és diversa: l'una formà part del continent nord-atlàntic i l'altra del de Gondwana. S'emanciparen ambdues al final del Secundari dels blocs continentals dels quals formaven part; l'emersió del sector de Panamà, al final del Terciari, uní les dues unitats continentals. A l'Amèrica del Nord hom pot distingir les següents unitats morfoestructurals: l'escut canadenc, els Apalatxes, les grans conques interiors, les planes costaneres i les serralades nord-americanes. Al nord, a la península d'Alaska, dues cadenes (els monts Brooks al nord, i els monts d'Alaska al sud) engloben la conca del Yukon. Aquesta doble alineació es prolonga vers el sud (Cascade Range, muntanyes Rocalloses) fins a arribar a Mèxic (Sierra Madre Occidental, a l'oest, i la Sierra Madre Oriental, a l'est). Les dues serralades s'uneixen al sud, en una regió de vulcanisme recent que dóna els relleus més elevats (Orizaba 5 653 m, Popocatépetl 5 450 m). L'Amèrica Central pot ésser dividida en dos sectors: el septentrional, que comprèn una serralada en arc convex vers el sud, i el meridional, o ístmic, que constitueix una regió on alternen materials volcànics i sedimentaris, intensament replegats al final del Terciari. L'Amèrica del Sud pot dividir-se també en escuts pre-cambrians (guaianès, brasiler), conques interiors (Amazones, Paranà) i una gran alineació muntanyosa occidental. Envoltant el conjunt d'escuts i conques, les planes centrals (*llanos* de Veneçuela, *pampas* d'Argentina) són extenses acumulacions de sediments d'origen continental provinents dels Andes. Aquesta cadena, de més de 10 000 km de longitud, va des de Veneçuela fins a la Terra del Foc, resseguint la costa del Pacífic. L'Aconcagua (6 959 m) n'és el cim més elevat.

La hidrografia

Tres de les quatre conques fluvials més grans del món es troben a Amèrica i desguassen a l'oceà Atlàntic: la de l'Amazones-Ucayali amb 7 050 000 km², la del Mississipí-Missouri amb 3 650 000 km², i la del Riu de La Plata-Paraná, amb 3 140 000 km². També són grans conques fluvials les del Mackenzie, el Yukon, el Columbia, l'Orinoco i Río Bravo o Río Grande.

El clima, la flora i la fauna

Els dos subcontinents, del nord i del sud, d'Amèrica resulten força diferents quant a la distribució dels climes, de la vegetació i de la fauna. L'extrem nord d'Amèrica és de clima veritablement polar; la resta del subcontinent és, en conjunt, de clima marcadament continental, gràcies, sobretot, a l'efecte de barrera que fan les grans serralades de Sierra Nevada i les muntanyes Rocalloses sobre els vents humits de l'oest. L'Amèrica del Sud presenta una àrea molt extensa de clima equatorial humit. De nord a sud hom pot establir les zones de vegetació següents: la *zona àrtica de la tundra*, molt semblant a la corresponent del nord d'Europa, amb prats de cànexs i de gramínies, poblaments de mol·ses i líquens i de salzes nans. La *zona boreal de la taigà* s'estén al sud de l'anterior. Hi predomina el bosc de coníferes, que a Califòrnia s'estén vers el sud fins a posar-se en contacte amb la vegetació de tipus mediterrani del *chaparral*. La *zona dels boscs caducifolis* ocupa la part centro-oriental, atlàntica, de l'Amèrica del Nord, llevat de la meitat meridional de Florida. La fauna d'aquest bosc és bàsicament la mateixa del bosc de coníferes. El centre continental de l'Amèrica del Nord és cobert per una *zona de praderies* homòlogues a l'estepa de l'Europa oriental, en la qual predominen les gramínies. Quant a la fauna, aquest és el país dels bisons, els quals fins al segle passat formaven grans ramades. A la *zona de les regions àrides* del SW de l'Amèrica del Nord, la vegetació pot ésser un matollar o un subdesert amb mates espinoses, cactàcies suculentes com les carnègies i alguns arbusts. La meitat meridional del litoral de l'Alta Califòrnia constitueix la *zona del chaparral* que correspon fisiognòmicament al paisatge de la regió mediterrània. La *zona de la selva equatorial* i la *zona de les selves tropicals humides*, de transició vers la sabana,

Amèrica Les muntanyes Rocalloses al parc nacional de Banff, Alberta

Vista parcial d'un parc tropical d'Amèrica

ocupen una gran extensió a l'Amèrica del Sud. Al nord i al sud de les selves equatorials i tropicals, sota un clima amb estacions seques més marcades, apareixen la *sabana* i l'*espinar* més o menys ric en caducifolis (*caatinga*, *sertão*, etc). Les planes cobertes de sabanes o de bosc poc dens ofereixen un hàbitat molt adequat als grans carnívors americans com el puma i el jaguar. L'alta muntanya andina presenta una vegetació especial d'afinitats en part tropicals i en part antàrtiques. Són notables sobretot els *páramos*, paisatges ocupats per prats de gramínies i pels *frailejones*. Són molt característics de les muntanyes andines alguns camèlids (llama, alpaca, vicunya) i ocells de presa (còndor).

Amèrica Les catarates de l'Iguaçú, al Brasil

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

L'economia

El bloc format pels EUA i el Canadà —que representa el 5,6% de la població mundial— produeix el 25,9% de la renda total del món. Tanmateix, la distribució d'aquesta renda és desigual. Les grans regions agràries de l'Amèrica del Nord són: al sud del desert polar, un immens *bosc* que dóna grans quantitats de fusta i paper; al Canadà central, la *praderia*, que fa cos amb el *wheat belt* dels EUA, regió que constitueix la primera zona productora de blat del món; al sud dels Grans Llacs, el *corn belt*, que produeix bona part de la collita mundial de moresc i que és un dels principals nuclis ramaders mundials; al sud de l'Amèrica del Nord hi ha, de Texas a Alabama, el *cotton belt*, tercera regió productora de cotó del món; a l'est del *cotton belt*, a la planura atlàntica meridional, hi ha una zona de *conreus de tabac* d'una gran importància. Al costat del model agrari hi ha un model industrial. Les principals regions industrials són: La *regió dels Grans Llacs*, l'*est atlàntic*, des de Sidney —drassanes, siderúrgia— fins a Baltimore —metal·lúrgia pesada—, i el *Pacífic* —de Vancouver a San Diego—. L'economia a l'Amèrica Llatina es troba en un baix nivell de desenrotllament, bé que per sobre de l'Àfrica i l'Àsia. La integració econòmica llatinoamericana és un intent d'accelerar la industrialització i el mercat intern tot aïllant-se d'un món que li és poc favorable. L'Asociación Latinoamericana de Libre Comercio (ALALC), dita a partir del 1980 Asociación Latinoamericana de Integración (ALADI), el Mercado Común Centroamericano (MCCA) projectat des del 1952, o el Caribbean Community and Common Market (-CARICOM), han estat entitats muntades per a intentar aconseguir aquestes fites.

Les comunicacions

Els ferrocarrils han tingut un gran impacte en el desenvolupament urbà. El transport aeri ha pres al tren la major part del tràfic a gran distància. L'Amèrica del Sud, a l'inrevés que l'Amèrica del Nord, no disposa d'un sistema de transports integrat. Quant a les vies aquàtiques, dos són els principals sistemes: la conca del Paranà-Uruguai (que inclou territoris de quatre països) i la de l'Amazones (sis països). El transport ferroviari presenta una persistent pèrdua d'importància per la competència de la carretera i l'avió.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

El poblament i la població

L'Amèrica del Nord ha estat la regió del món que més immigrants ha atret. Molt escassament poblada per mig milió d'indígenes, les colònies i ex-colònies britàniques anaren estenent-se a mesura que els immigrants arribaven, i desplaçaren els indígenes. Avui, tot i l'escassa densitat global, la població es troba molt concentrada i urbanitzada entre els Grans Llacs i l'Atlàntic, i a Califòrnia. A l'Amèrica Llatina, amb l'arribada dels primers colonitzadors i amb ells de les malalties contra les quals els indígenes no tenien defenses, començaren dos segles de gran mortalitat al continent. D'altra banda, l'arribada d'esclaus negres no provocà un augment notable de població. A la fi de la Segona

Guerra Mundial i coincidint amb la prosperitat momentània d'alguns països, la immigració reprengué, però des del 1955 el saldo migratori entre l'Amèrica Llatina i Europa és negatiu. La densitat de població és baixa (uns 20 h/km²).

Les races

Els primers habitants d'Amèrica arribaren probablement de l'Àsia en diverses onades. Els primers contingents humans arribats a Amèrica eren integrats probablement per individus blancs, dolicocèfals. Les migracions posteriors devien ésser constituïdes per immigrants mongòlics, mesocèfals. Aquests contingents humans s'encreuaren i originaren els grups racials d'indis americans o amerindis. Els indis americans o amerindis tenen la pell més fosca que els asiàtics, a vegades més rogenca que groga; el nas sol ésser aguilenc o recte; presenten pòmuls prominents, no ofereixen plec palpebral, i l'epicant no existeix en els homes adults, bé que és normal en dones i infants; tenen els cabells negres i llisos, llevat dels indis dels boscs tropicals, els quals els presenten lleugerament ondulats; la cara i el cos són gairebé mancats de pèl. El pes dels amerindis en el poblament actual és molt escàs a l'Amèrica del Nord. A Mèxic i a l'Amèrica tropical, el pes dels amerindis, sovint molt mestissats amb immigrants euròpids, pren importància. Per contra, a les regions temperades de l'Amèrica del Sud són els immigrants, mediterrànids en llur majoria, els qui constitueixen la part més important de la població.

Les ètnies i les cultures

L'indígena americà pot ésser considerat adaptat a diferents regions, que constitueixen 18 àrees culturals. L'*àrea esquimal* o *àrtica*, des de l'est de Grenlàndia fins al NE de Sibèria, té com a tret distintiu la llengua esquimal. L'*àrea de Mackenzie* comprèn una regió d'Alaska i del Canadà a l'entorn dels 55°N. Lingüísticament és la zona originària dels idiomes atapascans. L'*àrea del nord-est o dels boscs orientals* comprèn la regió dels Grans Llacs, la Nova Anglaterra i l'orient de la badia de Hudson. Lingüísticament comprèn parlar algonquins i iroquesos. L'*àrea del sud-est* comprèn la costa atlàntica al sud de l'estat nord-americà de Virgínia i en part la del golf de Mèxic. La majoria de les seves ètnies pertanyen al grup lingüístic *muskogee*. L'*àrea del sud-oest* comprèn els estats d'Arizona i Nou Mèxic. Lingüísticament, predominen els grups uto-asteca i l'hoka. Les ètnies més característiques són conegudes globalment pel nom de *pueblos*. L'*àrea de les praderies* ocupa la regió continental central de l'Amèrica del Nord. Comprèn sis grans grups lingüístics: algonquí, atapascà, kiowa, caddo, *sioux* i uto-asteca. L'*àrea de Califòrnia i de la Gran Conca*, situada entre la serra de Wasatch al centre de les muntanyes Rocalloses i l'oceà Pacífic, comprèn les famílies lingüístiques hoka, algonquina, atapascana, penuti i uto-asteca. L'*àrea de l'altiplà* comprèn les conques dels rius Fraser i Colúmbia. Lingüísticament, hi predominen quatre famílies: atapascana, algonquina, penuti i mosan. L'*àrea de la costa nord-oest* comprén el litoral des de la badia de Yakutat fins al nord de Califòrnia. És

una àrea lingüísticament diversificada. A l'àrida àrea del nord de Mèxic predominen, des del punt de vista lingüístic, els grups hoka, iuma, uto-asteca i atapascà. L'*àrea de Mesoamèrica* és limitada al nord per una línia molt fluida constituïda pels rius Sinaloa, Santiago, Lerma i Pànuco. Al sud, la frontera és formada per una línia convencional, la del golf de Nicoia, a Costa Rica. Era l'àrea cultural indígena més avançada d'Amèrica al moment de produir-se el descobriment europeu. Els grups lingüístics predominants són el penuti, l'otomang i l'uto-asteca. L'*àrea andina* comprèn la regió dels Andes des del 2°1 N fins als 30°1 S. Té quatre llengües predominants: el quítxua, el muisca o txibtxa, l'aimara i l'arauca. L'*àrea austral o dels fueguins* comprèn la costa pacífica sud de l'illa de Chiloé, a Xile, fins a les illes del cap d'Hornos. És una àrea cultural, potser la més primitiva d'Amèrica, considerada marginal. L'*àrea de les planes argentines* és fonamentalment constituïda pels territoris de l'illa gran de Terra del Foc, la Patagònia i la Pampa. Lingüísticament, hi ha diversos grups: el *chono*, el pueltxe i el txetxehet. L'*àrea del Gran Chaco* és una àrea de transició i sense un veritable focus cultural aglutinador i distintiu. Lingüísticament, hi eren representats els grans grups guaicurú, mascoi, lule-vilela, matabo-macà, zamuco, tupí-guaraní i arauac, amb un total de prop de 50 ètnies ben diferenciades. L'*àrea del Brasil central i oriental* comprèn la regió central del Brasil i la costa del país, des de l'extrem meridional fins a la desembocadura de l'Amazones. És una zona d'altiplà. Lingüísticament hi predominen els grups ge i tupí, però hi ha un conjunt molt variat de societats i de grups ètnics ben diferenciats. L'*àrea de les selves tropicals i equatorials* és bàsicament localitzada a les conques de l'Amazones i de l'Orinoco. Lingüísticament hi ha tres grans famílies: arauac, carib i tupí-guaraní. L'*àrea circum-caribica* és localitzada a les Antilles Majors i a les Menors, i també a les costes de la mar Carib, des de Nicaragua fins a Veneçuela, i a les costes de Colòmbia i del nord de l'Equador. Les famílies lingüístiques dominants són l'arauac i la carib.

Les llengües

El nombre de les llengües parlades a Amèrica a l'època de la invasió dels europeus era de l'ordre d'un miler. El fet més extraordinari, però, és el nombre de les famílies distintes que cal postular en una classificació genètica, ja que un poblament tan recent com el del continent americà no pot produir tal diversitat. Tocant a la vitalitat actual de les llengües americanes, només el maia i dues llengües sud-americanes, el quítxua, el guaraní, i no tant clarament l'aimara, tenen la possibilitat eventual d'arribar a ésser llengües de cultura nacional. El contacte de la població blanca amb les masses d'esclaus negres importats des del s XVI féu que des dels primers moments les necessitats de comunicació entre aquestes dues poblacions s'omplissin amb llengües franques que s'han convertit en llengües de comunicació normal: els criolls. Entre els criolls francesos cal esmentar el d'Haití; entre els anglesos, el *gullah* de les illes de la costa de Virgínia i el de Jamaica; en el portuguès el *papiamentu*.

Les religions

La religió majoritària entre les professades al continent americà és el cristianisme: el 91% dels americans són cristians (1985). Els catòlics representen el 73%, els protestants, inclosos els anglicans, prop del 19% i els ortodoxs l'1%. Deixant de banda les religions primitives, les religions no cristianes més esteses són la jueva, la maho-metana i la hindú.

L'estructuració geogràfico-política i la seva dinàmica

L'Amèrica del Nord es compon de dos estats gegants, els EUA i el Canadà. Contrasta amb l'estructura territorial del N l'esmicolament polític de l'Amèrica Llatina. Els estats més grans, el Brasil i la República Argentina, ocupen, amb l'Uruguai i les Guaianes, l'extens litoral atlàntic i formen, amb la immediata República de Xile, la part més desenvolupada econòmicament. Llevat de Xile, els països del Pacífic es caracteritzen per un menor desenvolupament social i econòmic, per un menor aflux migratori europeu i per una important massa de població indígena. Els països de l'àrea del Carib, compresos

Amèrica Vista general de Rio de Janeiro

els insulars, es distingeixen per llur dependència acusada de la monocultura —sucre, cafè, plàtans—, o d'un producte mineral quasi únic, com el petroli a Veneçuela.

Les institucions polítiques

Els EUA foren els creadors de la fórmula constitucional del federalisme modern. L'exemple nord-americà ha estat imitat més o menys fidelment pels altres països d'Amèrica. El Canadà en prengué el federalisme adaptat a la monarquia i al govern parlamentari. Als països llatinoamericans ha esdevingut una forma buida.

LA HISTÒRIA

Amèrica pre-colombina: les etapes

Hom admet generalment quatre grans etapes que afectaren tot el continent: els *orígens* i l'etapa de *poblament* durant el plistocè; una *etapa intermèdia*; un *període de formació*, amb agricultura inicial; les *grans civilitzacions* i els *imperis*. En general, es corresponen amb les quatre etapes del Vell Món (paleolític, mesolític, neolític i edat dels metalls). El problema principal de la primera etapa és el del poblament: el punt més discutit és el lloc per on arribaren els primers homes a Amèrica. Hom tendeix a acceptar que el camí fou a través de l'estret de Bering (les datacions proposades varien entre el 15 000 aC i el 30 000 aC). L'estudi de les restes lítiques revela que hom pot trobar a Amèrica les principals tècniques lítiques del paleolític superior del Vell Món. Sembla que el moment central de l'etapa mitjana pot ésser datat vers el 5000 aC. La *cultura de Cochise* (SW dels EUA), la *cultura dels cistellers* de Califòrnia, o la *cultura del Chalco* al centre de Mèxic, són alguns dels pocs complexos que s'han diferenciat. Els primers conreus sembla que foren el moresc i la mandioca. També foren importants els conreus de carbasseres, de fesoleres (*frijoles*), el *chile* i la batata. El cotó fou conreat com a fibra tèxtil. Les societats agrícoles americanes tingueren de comú l'ús de la ceràmica, sempre fabricada a mà i sovint decorada. La cistelleria, ja coneguda abans de l'agricultura, continuà el seu desenvolupament i aparegueren els teixits. La història dels pobles i de les cultures centramericanes pot ésser dividida en dues grans etapes: la que podria ésser anomenada *clàssica*, d'ençà de poc abans de l'era cristiana fins l'any 800, i (després d'una crisi general d'un parell de segles) l'etapa final, que va des de l'any 1000 fins a l'entrada dels europeus. La zona andina té també una història paral·lela: un període *clàssic* durant el primer mil·lenni dC i, després, la cultura de Tiahuanaco. Dels grups importants, el més septentrional és el mexicà, en el qual apareixen les cultures dels olmeques, txitximeques i tolteques fins a la consolidació dels asteques. Al sud de Mèxic fins a la mar de les Antilles, hi havia les tribus maies i, a la zona andina, hi havia els inques.

Contactes extracontinentals pre-colombins

El descobriment d'Amèrica pels normands començà quan Eric el Roig, desterrat l'any 982 d'Islàndia, es dirigí a unes terres occidentals vistes feia vuitanta anys; el 985 començà el poblament normand de Grenlàndia. Ensems, l'any 1000, una expedició que sortí a cercar-lo arribà, a causa del mal temps, a una nova terra, a la qual Leij Erickson, fill d'Eric el Roig, donà el nom de Vineland i que hom suposa situada a la costa de l'actual Massachusetts.

El descobriment i l'ocupació castellana

En arribar a l'illa de Huanahani, Colom només encetà un llarg camí de descobriments en què coexistiren quatre processos descobridors, connexos però distints: entre el 1500 i el 1800, Castella, Anglaterra, Portugal i França coincidiren en llurs interessos colonials. Castella fou la primera a afirmar el dret de possessió, d'acord amb les butlles pontificies d'Alexandre VI (1493-94). Després d'un període de confusió d'atribucions, els altres estats peninsulars (entre ells la corona catalano-aragonesa) deixaren de tenir participació a les noves empreses i el monopoli comercial aviat es concentrà a favor de Sevilla. La primera etapa es limità a ocupar les illes del Carib i a explorar la costa de l'Amèrica Central i de Veneçuela. Amb la gran expedició de Cortés hom inicià l'etapa culminant de l'expansió castellana: la conquesta dels imperis asteca i maia, l'arribada a la

Amèrica Piràmide maia d'Uxmal, Mèxic

Florida i l'exploració, al nord, de tota la comarca del Mississipí i, al sud, de Guatemala fins a Panamà. Pizarro dugué a terme la conquesta de l'imperi inca (1532) i n'incorporà a Castella els territoris des de Xile fins a Colòmbia. Els darrers grans descobriments i les darreres ocupacions tingueren lloc durant el s XVIII.

L'ocupació portuguesa

La nació portuguesa tenia, en arribar al s XVI, una llarga tradició nàutica i mercantil: la ruta africana de les espècies s'anà acostant a les terres americanes, on ancorà Álvares Cabral (1500).

L'ocupació anglesa

L'any 1497 el rei d'Anglaterra Enric VII envià John Cabot a explorar les costes del Nou Món i en aquest viatge i en el següent explorà la costa de l'Amèrica del Nord des de Terranova fins a la badia de Chesapeake. Tanmateix, la veritable ocupació no començaria fins al final del s XVI i principi del XVII, quan el rei Jaume I donà a la Companyia de Londres el dret de poblar i d'explotar un gran sector de la costa atlàntica. Vers l'any 1775 hi havia uns 2 600 000 colons a l'Amèrica britànica.

L'ocupació francesa

El francès Jacques Cartier arribà a Amèrica l'any 1534 en la seva primera expedició i, en nom del rei de França, prengué possessió, a la península de Gaspé, de les terres descobertes. L'ocupació francesa, però, no tardà a xocar amb els interessos britànics. Això provocà un llarg conflicte que acabà amb la desaparició dels dominis francesos sobre el continent nord-americà durant el XVIII.

L'administració a les Índies de Castella

La piràmide administrativa començava a Castella, on el consell d'Índies centralitzava tots els afers ultramarins. En territori colonial, els virreis gaudien teòricament de plens poders dins llurs territoris (virregnats de Nova Espanya i del Perú, creats el 1534, Nova Granada, 1739, i Riu de la Plata, 1777). Les audiències complien les funcions judicials i ensems també algunes d'administratives. Per sota les audiències hi havia els corregidors, representants del rei a nivell local. Hi hagué territoris que s'organitzaren en forma de capitanies generals (Xile, Cuba, Guatemala) o governacions (Veneçuela, Paraguai).

Les administracions anglesa i francesa

Les colònies angleses de l'Amèrica del Nord no tenien un govern central ni una uniformitat de règim. Hi havia les colònies que depenien directament de la corona, existien les anomenades *colònies de propietari* i les colònies on el governador, el consell i l'assemblea representativa eren elegits pels mateixos colons. Al Canadà, l'organització francesa no s'imposà veritablement fins el 1663.

L'economia i les relacions comercials durant el període colonial

Un dels factors que determinaren més el procés econòmic dels territoris que estaven sota domini castellà fou la necessitat en què es trobà la corona de recompensar els conqueridors. Això ho féu encomanant-los grups d'indis perquè en cobressin tribut, n'asseguessin l'evangelització i els defensessin d'abusos: així nasqué l'*encomienda*. Una altra característica de la societat colonial fou la importància des-

mesurada de la mineria, ja que les necessitats financeres de Castella, provocades per la política imperialista a Europa, la forçaren a recórrer a qualsevol riquesa americana que emplenés les arques. El ressorgiment econòmic dels Països Catalans, especialment del Principat, comportà una creixent pressió contra el monopoli del comerç d'Índies exercit per Sevilla i després per Cadis. El pes d'aquests factors trobà la seva màxima expressió en el *Reglamento y Aranceles para el comercio Libre de España e Indias* de 1778, que permeté als ports de Barcelona, els Alfacs, Alacant i Palma de Mallorca el lliure comerç amb una vintena de ports americans. Al Brasil, Portugal començà interessant-se pel comerç de la fusta, però foren les mines d'or i de diamants, al s XVIII, les que provocaren una forta expansió comercial. A l'Amèrica del Nord les favorables condicions ambientals i geogràfiques feren prosperar una agricultura de consum que permetia un constant augment demogràfic. França també començà fent el comerç de pells amb els indis del riu Sant Llorenç; des del s XVIII posà en moviment economies de plantació a Haití, Martinica i Guadalupe.

L'evolució de les societats colonials

La societat colonial arrelada a les Índies de Castella es componia de diversos estaments rigorosament estratificats: blancs (europeus i americans), mestissos, indis i negres (no tots esclaus, però en situació marginada). Aquesta societat, sobretot els grups blanc i mestís, visqué un llarg procés d'arrelament i d'americanització (a nivell polític, econòmic i cultural), que els anà distanciant progressivament de la metròpoli. A les costes de Pernambuco i Bahia prosperà una societat de plantadors de sucre (*senhores de engenho*), rics i cultes, que utilitzaren mà d'obra servil negra. A les colònies angleses d'Amèrica del Nord, quant al règim de la propietat cal remarcar que al sud eren observades formes jurídiques que tendien a mantenir la integritat dels grans patrimonis rurals, mentre que al N la regla era la divisió a cada generació entre els hereus. La mà d'obra era proporcionada, a les colònies de plantacions de migjorn, per grans masses d'esclaus d'origen africà.

Les activitats religioses

Gràcies a la posició privilegiada de l'Església, no és d'estranyar que la religió dugués a terme una bona tasca civilitzadora. Un dels exemples més sobresortints és el de les *reduccions*. El tret essencial del sistema era de no desculturitzar per evangelitzar i de fer-ho al marge del poder militar del dominador; també es proposava de defensar les poblacions índies de la cobdícia castellana, organitzant-los una economia autònoma. En l'obra colonial anglesa, l'aspecte religiós tingué també un paper important, bé que no oficial ni estatal.

La independència dels Estats Units d'Amèrica

Bé que les colònies britàniques fruien d'una autonomia molt extensa, l'intent del parlament britànic d'imposar-los càrregues fiscals desencadenà uns avalots (*Tea-party* del 1773). Anglaterra suspengué aleshores la constitució de Massachusetts i blocà el port de Boston. Els primers enfrontaments tingueren lloc el 1775, any en què el segon congrés de Filadèlfia proclamà la lluita armada i G.Washington fou elegit general en cap. El factor decisiu en la victòria americana fou la intervenció francesa i espanyola. El 1781 tingué lloc la capitulació final britànica de Yorktown. Mentrestant, hom havia declarat la independència el 4 de juliol de 1776, reconeguda pel tractat de París (1783).

Emancipació de les colònies castellanes

La invasió de la Península Ibèrica per Napoleó i el moviment de resistència que s'hi organitzà suscità l'emulació dels criolls en la fundació de “juntas”, que impulsaren arreu el procés d'independència. El 1810 es constituí a Caracas una junta governativa que havia de regir el territori, i el 1811 les Províncies Unides de Veneçuela declararen per primer cop la independència d'una colònia hispànica. Entre 1817-24 Bolívar inicià el període dels seus grans triomfs. Després de derrotar a Boyacá (1819) el general Barreiro, proposà al congrés d'Angostura la reunió de les províncies de Nova Granada amb les de Veneçuela sota el nom de Colòmbia. Dividida en els departaments de Veneçuela, Quito i Nova Granada, fou

presidida pel mateix Bolívar. Arran de l'agitació promoguda per l'abdicació de Ferran VII, l'antic virrei de Nova Espanya fou substituït pel general Venegas (1810) i al congrés de Chipancingo (1813) fou proclamada la independència de Mèxic. També a les províncies argentines s'instal·là el 1810 la junta de govern. El 1811 s'inicià la revolució uruguaiana encapçalada per José Gervasio Artigas. A Xile, els terratinents, sotmesos al monopoli comercial imposat pels espanyols, es revoltaren en nom del lliure canvi i s'enfrontaren als propietaris de mines, dirigits per J.M.Carre-ra. La caiguda d'aquest significà l'hegemonia terratinent i el control britànic del comerç i la mineria xilens. La llarga campanya dels exèrcits revolucionaris enviats pel govern de Buenos Aires al Perú culminà amb l'ocupació de Lima pel general San Martín el 1821. La implantació de nou de l'absolutisme a la Península Ibèrica dividí els reialistes que encara dominaven bona part del Perú, i les insurreccions dels patriotes motivaren que el congrés peruà cridés Bolívar per tal de resoldre la greu situació del país. El *Libertador* nomenà Sucre cap suprem de l'exèrcit colom-biano-peruà. Amb el triomf sobre els reia-listes a Junín i Ayacucho (1824), Sucre declarà la independència de Bolívia (1825) respecte a Espanya, al Perú i a les Províncies Argentines. A l'Amèrica Cen-tral el procés de la independència fou més tardà i sorgí de les notícies de la revolució a Mèxic. Proclamada la independència de Guatemala (1821), Mèxic volgué incorpo-rar el nou estat, però un congrés consti-tuent instituí un estat federal compost de les províncies de Guatemala, Hondures, San Salvador, Nicaragua i Costa Rica i decretà una constitució (1824).

La formació de l'Uruguai i del Paraguai

A l'antic virregnat del Riu de la Plata, Arti-gas intentava d'imposar la unió federal, el repartiment de terres i l'anul·lació del monopoli de Buenos Aires. El 1817 els portuguesos envairen la Banda Oriental amb el suport dels comerciants uru-guaians contraris a Artigas i l'incorpora-ren al Brasil. La diplomàcia britànica imposà una solució arbitral per la qual hom reconeixia la independència de l'antiga Banda Oriental. Al Paraguai els partidaris de la independència absoluta (*nativos*), s'imposaren als addictes a Bue-nos Aires (*porteños*) i als realistes. Gaspar Rodríguez de Francia separà el Paraguai de les Províncies Unides del Riu de la Plata i establí un aïllament gairebé absolut de la nova república. El cop independentista (1811) s'imposà fàcilment.

La independència del Brasil

Arran de la invasió napoleònica de Portu-gal, el regent Joan, que fugí al Brasil (1808), obrí els ports brasilers al comerç amb els aliats i elevà el Brasil a la cate-goria de regne. Seguint l'exemple de la metròpoli, a Bahia fou organitzada una junta de govern afecta a la revolució cons-titucional (1821), que demanà al príncep Pere que romangués al Brasil, cosa que aquest acceptà, proclamant-ne el 1822 la independència i coronant-se'n empera-dor constitucional.

Els intents d'unitat llatinoamericana

El 1826 Bolívar convocà un congrés a Panamà per tal d'establir les bases de la confederació dels nous estats llatinoame-ricans. Tot i que el Congrés de Panamà es dissolgué, polític i militars de tot Amèri-ca es posaren sota les ordres de Bolívar. Però una conjura féu esclatar la Gran Colòmbia. Mort Bolívar el 1830, a la dèca-da següent s'esdevingueren les darreres temptatives unificadores.

La Revolució Mexicana

Entre 1900-10 tingueren lloc les primeres insurreccions. La Revolució Maderista (1910-13) culminà amb la caiguda de la dictadura porfirista. Francisco J.Madero establí els anys següents un règim presi-dencial amb un programa més polític que social, motiu pel qual Emiliano Zapata proclamà el Pla d'Ayala (1911), exigint la devolució de les terres a les comunitats indígenes. La caiguda de Madero, amb la complicitat nord-americana, precedí la Revolució Constitucionalista (1913-17). Les reformes de Obregón i Cárdenas, ja en l'etapa constitucional (1917-58), conti-nuaren l'esperit de la revolució, però des-prés d'ells hom entrà en un període d'estancament i àdhuc de regressió.

Ideologies i moviments de la primera meitat del s XX

A l'Amèrica Llatina el lliurecanvisme imposà constitucions que eren còpies fidels de les europees o nord-americanes, sovint en discordança amb la realitat del país. El moviment APRA (Alianza Popular Revolucionaria Americana), fundat pel peruà Víctor Raúl Haya de la Torre, preco-nitzava la unitat de l'Amèrica Llatina i l'antiimperialisme. Getulio Vargas al Bra-sil i Juan D. Perón a l'Argentina, fornei-xen dos exemples (*Estado Novo* i *Justicia-lismo*) de moviments ideològics comple-xos on confluí el nacionalisme burgès amb elements feixistes.

L'expansió territorial i la política continental dels EUA

Amb la doctrina Monroe (1823), els EUA afirmaren la seva voluntat de domini del continent i en foragitaren els competidors europeus. Pel que fa al Canadà, ja el 1867 havia assolit una semiindependència que possibilità un desenvolupament polític i econòmic remarcable. El 1905 es comple-tà el procés de formació del seu territori. Un cop independents, els EUA iniciaren l'expansió vers les terres verges i s'an-ne-xaren, entre 1819-48, territoris veïns espanyols i mexicans (Florida, Texas, territoris mexicans del N); compraren el territori d'Alaska (1867) i diverses illes del Pacífic i de les Antilles.

De la revolució cubana ençà

El marxisme de la revolució cubana (1959) provocà el sorgiment de movi-ments guerrillers d'aquesta ideologia en molts estats llatinoamericans, que, aju-dats per l'URSS i la mateixa Cuba, arriba-ren a amenaçar l'estabilitat de nombrosos règims. D'entre els moviments revolucio-naris dels anys seixanta destacaren el MIR (Movimiento de Izquierda Revolucionaria), iniciat al Perú, i la guerrilla boliviana d'Ernesto Che Guevara, ambdós esclafats. Els governs més o menys socialitzants de S. Allende a Xile (1970-73) i de J.Velasco al Perú (1968-75) acabaren amb sengles cops d'estat. Nicaragua fou un dels pocs països on la guerrilla assolí el poder. Des-bancat el dictador Somoza pel Frente San-dinista (1979), l'exemple nicaragüenc animà d'altres moviments d'alliberament a Hondures, Guatemala i El Salvador. Tan-mateix, els Estats Units, amb la seva ajuda a la guerrilla contrarevolucionària, acon-seguiren fer inviable el règim sandinista (1989). Als anys noranta, la desaparició de l'URSS ha influït en la minva de l'activitat guerrillera, i també en la retirada del suport dels EUA als règims més clarament dictatorials.

amerindi 1 *ANTROP FÍS* Individu de totes les races americanes (llevat de l'esquími-da). **2 art amerindi** *ART* Art dels pobles amerindis, especialment dels pre-colom-bins. En els temps pre-colombins es desenvoluparen en terres americanes dife-rents cultures. A l'Amèrica del Nord n'hi hagué de gran diversitat, a vegades de pobles nòmades com el dels esquimals, limitada a l'ornamentació de vestits i al gravat d'utensilis, i la de les tribus de les grans praderies centrals, hàbils en treballs en cuir. En altres casos foren pobles sedentaris, com els *pueblos*, bons cons-tructors i ceramistes. A l'Amèrica Central naixeren diverses civilitzacions, les quals tingueren coneixements astronòmics i aritmètica avançada. La més important fou la dels maies, d'arquitectura monu-mental, d'escultura en baix relleu, de rica pintura mural (Bonampak, s VIII). Es tanca aquesta sèrie amb la dels asteques, de potent arquitectura, una escultura sim-bòlica i manuscrits amb miniatures. Final-ment, a l'Amèrica del Sud cal citar les civi-litzacions de les regions muntanyoses dels Andes i de l'estreta faixa de la costa, entre els Andes i el Pacífic. Hom no té una idea clara dels seus límits cronològics, amb etapes tan sobresortints com la de Chavín (cap als 800-500 aC); la de Tiahuanaco (cap als 1000-1200) i la de Chimú, que deixaren pas a l'expansió dels inques els quals assoliren una administració perfec-ta, i foren importants en el teixit i la cerà-mica. **3 literatures amerindies** *LIT* Litera-tures de llengua indígena americana (ano-menades també pre-colombines o ameri-canes). L'enorme complexitat lingüística i cultural fa molt difícil l'exposició de llurs característiques generals. Cal destacar, sobretot, la literatura nàhuatl o asteca. En canvi, la literatura maia antiga no ens ha pervingut en proporció als monuments

artístics conservats, potser a causa de la desorganització civil en què es trobava el Yucatán a l'arribada dels castellans. De fet cal anar a un reflex de la literatura perdu-da en la d'una llengua parenta, el quixé, que ha conservat el mític *Popol Vuh* ('Lli-bre del consell'), considerat el major monument de les literatures pre-colombi-nes. A l'Amèrica del Sud la llengua quít-xua produí també una rica literatura. Entre els gèneres principals sobresurten la poesia lírica i el teatre.

ametista *MINERAL* Varietat fanerocrista-lina del quars, de color violat o blavós, de cristalls poc freqüents, que es troben sovint associats, reunits en druses. Els exemplars de color violeta i ben transpa-rents són molt apreciats en joieria.

ametller [*Prunus amygdalus*, família de les rosàcies] *BOT/AGR* Petit arbre d'origen orien-tal, molt cultivat a la regió mediterrània, de fulles lanceolades i dentades, i de flors blanques o feblement rosades que aparei-xen en gran abundor, abans que les fulles, en ple hivern. El fruit és l'ametlló, i la llavor s'anomena ametlla.
L**ametller d'ametlles dolces** [*P.amygdalus* varietat *dulcis*] fa ametlles comestibles; al contrari, l**ametller amarg** o **agre** [*P.amygdalus* varietat *amara*] fa ametlles amargues, no comestibles. L'ametller és propi de terres de secà, rústec, de creixement ràpid i cicle llarg, poc exigent en la qualitat dels sòls.

amfibis *ZOOL* Classe de vertebrats inte-grada per animals anamniotes de vida semiaquàtica i de desenvolupament amb metamorfosi. Les larves aquàtiques són anatòmicament i fisiològicament molt semblants als peixos. Al llarg de la meta-morfosi canvien gradualment d'organit-zació: desenvolupen extremitats, perden les brànquies (en la majoria dels casos) i diferencien pulmons i se'ls divideix el cor en tres compartiments. Els individus adults poden tenir cua (urodels) o no tenir-ne (anurs). Tenen respiració cutània, bé que també respiren mitjançant deter-minades zones de la cavitat bucal i mit-jançant els pulmons.

amfiteatre *ARQUIT* Edifici romà on se celebraven diferents espectacles públics. Hi tenien lloc lluites de gladiadors, jocs venatoris amb animals salvatges, lluites d'homes desarmats amb feres (que sovint es convertien en execucions en massa) i, més rarament, imitacions de combats navals. Era un edifici de planta el·líptica, amb un espai central, *arena*, i una sèrie de graderies que el voltaven, *cavea*, separats per un mur, *podium*, i a vegades per un fossat.

àmfora *HIST* Recipient de ceràmica, amb dues nanses, usat pels pobles mediterranis de l'antiguitat per a guardar i transportar líquids (especialment vi i oli) o cereals i altres productes. Durant el Baix Imperi Romà fou usat també com a urna funerà-ria. A Grècia cal distingir l'àmfora corrent, i la fina, pintada. Les àmfores romanes foren fusiformes durant la república i més arrodonides en temps de l'Imperi. Les fenícies i les cartagineses tenen formes peculiars.

amiant *MINERAL/TECNOL* Nom donat a diversos silicats hidratats que, sota la forma d'agregats, contenen fibres flexi-bles de color blanquinós, d'aspecte lluent i tacte sedós, susceptibles d'ésser filades i teixides. La fibra és aïllant de la calor i de l'electricitat, resistent als àcids i àlcalis, inalterable a alta temperatura i fon difícil-ment a la flama del bufador. Els teixits d'amiant (emprats per a folres de frens i embragatges, per a jantes, com a aïllants, etc) són fabricats, sobretot, amb l'**amiant de serpentina** (crisòtil), dit més especia-ment *asbest*, que és utilitzat també per a la fabricació de fibrociment i per a l'obten-ció de plàstics reforçats i plàstics ablatius.

amida *QUÍM ORG* Denominació genèrica dels composts orgànics que deriven for-malment de l'amoníac o d'una amina pri-mària o secundària per substitució per radicals *acil* d'un hidrogen (**amides pri-màries**), de dos hidrògens (**amides secundàries**) o de tres hidrògens (**amides terciàries**). Els constituents principals de la trama estructural de la matèria viva, els *pèptids* i les *proteïnes*, són poliamides, en les quals es manifesta la solidesa de l'enllaç amídic. Diversos polímers polia-mídics sintètics són emprats per a la fabri-cació de fibres tèxtils (*perló*, *níló*) i en la indústria dels plàstics.

Amiens Ciutat de la Picardia, França, capital del departament de Somme (131 872 h [1990]). Amiens fou, a l'edat mitjana, un centre important d'indústria de draps. La seva catedral és la més gran de França; fou edificada a l'època de les grans catedrals, entre el 1220 i el 1270. El conjunt escultòric, d'una gran expressivi-tat, rebé influències del realisme flamenc.

Amílcar Barca [o *Hamícar*] (Cartago ? — Elx? 228) General cartaginès, pare d'Anní-bal. Dugué a terme la conquesta del sector meridional de la Península Ibèrica orga-nitzada per Cartago per tal de compensar la pèrdua de Sicília. Fundà la base d'Akra Leuké. La tradició que el fa fundador de Barcelona no té fonament històric.

amina *QUÍM ORG* Nom genèric dels com-posts orgànics que deriven formalment de l'amoníac NH₃ per substitució d'un o més àtoms d'hidrogen per grups hidrocarbo-nats R. Les amines aromàtiques són molt menys bàsiques que les alifàtiques, a causa de la participació del parell electrò-nic no compartit en la resonància del nucli aromàtic.

aminoàcid *QUÍM ORG/BIOQ* Substància orgànica que té almenys una funció *àcid carboxílic* i una funció *amina*. Les unitats estructurals fonamentals de les proteïnes són aminoàcids units entre ells per l'enllaç peptídic. 8 dels 21 aminoàcids presents en les proteïnes animals (valina, leucina, isoleucina, treonina, metionina, lisina, fenilalanina i triptòfan) són dits **aminoàcids essencials**, perquè han d'ésser aportats obligatòriament per l'ali-mentació.

Amis, Kingsley (Londres 1922) Escrip-tor anglès. La seva primera novel·la, *Lucky Jim* (1954) obtingué un gran èxit. Hi pre-domina una crítica de les institucions angleses i per aquesta raó se'l considera precursor dels *angry young men*. A les novel·les posteriors, escrites amb el pseu-dònim de *Robert Markham*, l'humor es torna més superficial, un pur divertiment.

‘Ammān Capital de **Jordània** i del *liwās* d'Al-Àşima, situada al N del país vora el vadi Zerga, al límit occidental de l'altiplà d'Aràbia, que la separa de la depressió de la mar Morta (1 213 000 h [1990]). Fou escollida com a capital per la seva situa-ció, l'any 1946, en assolir el país la inde-pendència respecte a la Gran Bretanya. És l'antiga Rabbath Ammon, capital dels ammonites, i la Filadèlfia dels grecs (s III aC).

amnèsia *PSIQ/PSIC* Incapacitat total o par-cial de recordar o d'identificar experièn-cies passades. Les anomenades **amnèsies socials** són dissolucions de la funció social de la memòria, amb incapacitat de formar nous records (**amnèsies de fixa-ció** o **retrogrades**; per exemple en l'alco-holisme crònic) o pèrdua dels records fixats (**amnèsies d'evocació**).

amnistia *DR PEN* Decisió del poder públic, dictada per raons d'alta política i generalment destinada a aconseguir la pacificació i la reconciliació després d'una contesa civil, que esborra el relleuament penal de determinats actes i n'extingeix completament la pena i tots els seus efec-tes. L'amnistia es diferencia de l'indult, el qual deixa subsistent l'antijuridicitat del fet condemnat.

Amon Déu de l'Egipte antic, el nom del qual significa 'l'ocult'. Adquirí relleu a partir de la dinastia XI, en la qual ja apa-reix associat al Sol (Amon-Rà). Déu de Tebes a partir de l'expansió de la dinastia XVIII, tebana, a Síria-Palestina i Núbia hom bastí construccions en honor seu, com Karnak i Luxor.

amoníac [NH₃] *QUÍM INORG* Gas incolor, més lleuger que l'aire, compost de nitro-gen i hidrogen. L'amoníac té una olor pungent característica i irrita els ulls i les vies respiratòries. En solucions al 4-5‰ en volum esdevé mortal. En la natura, es forma en la descomposició de la matèria orgànica nitrogenada i hom el troba, en petita quantitat, a l'atmosfera i en moltes aigües naturals. L'amoníac és molt soluble en els solvents orgànics i sobretot en aigua. L'amoníac líquid anhidre té una conductivitat elèctrica del mateix ordre que la de l'aigua i és un excel·lent solvent per a un gran nombre de substàncies. Tot i el seu elevat contingut en hidrogen, l'amoníac no crema a l'aire, però sí en atmosfera d'oxigen, i dóna nitrogen, aigua i petites quantitats d'òxids de nitro-gen. Les quantitats d'amoníac sintètic

produïdes al món són enormes i en creixença ininterrompuda. El 70% aproximadament és destinat a adobs. La resta va a una infinitat d'indústries diverses.

amortidor *AUT/AERON* Dispositiu mecànic que redueix progressivament, fins a anul·lar-les, les oscil·lacions del sistema elàstic de suspensió d'un vehicle (molles, ballestes, coixins pneumàtics, etc), degudes a irregularitats del terreny o a frenades, viratges, vent, etc. En general són cilindres de funcionament hidràulic, formats per un pistó de doble efecte. Modernament, els amortidors són d'acció hidropneumàtica; tenen una cambra de gas (generalment nitrogen) estanca i separada de l'oli per mitjà d'un pistó i asseguren l'adherència permanent de les rodes a la carretera.

amortització *ECON* **1** **amortització comptable** Depreciacions o disminucions de valor de determinats elements patrimonials, per causes diverses a través del temps, que es reflecteixen en la comptabilitat. És a dir, és l'expressió comptable de les depreciacions dels elements integrants de l'estructura fixa (actiu immobilitzat o fix) originades per l'ús, desgast i envelliment tècnic. **2** **amortització financera** Liquidació de l'actiu fix, o sigui, conversió periòdica d'aquest en disponibilitats que proporcionen a l'empresa recursos líquids per a realitzar nous finançaments, inversions o repartiments als accionistes. L'amortització de préstecs i emprèstits és aquella amortització financera que tracta de la reconstrucció del valor total —capital més els seus interessos— dels préstecs i emprèstits. Els tipus de préstecs, segons la forma de liquidació, es classifiquen en: *préstecs amortitzables per un reembors únic* i *préstecs amortitzables mitjançant una sèrie de pagaments constitutius d'una renda*, els termes de la qual comprenen els interessos del capital i una quota d'amortització destinada a l'extinció del deute.

ampere [A] *METROL* Unitat d'intensitat de corrent elèctric en el sistema internacional (SI). Es defineix com la intensitat d'un corrent constant que, passant per dos conductors paral·lels de llargada infinita i secció negligible, situats a un metre de distància en el buit, produeix entre ambdós conductors una força de 2x10⁷ newtons per metre de longitud. L'ampere és una de les set unitats bàsiques del sistema internacional. Equival a la desena part d'un *abampere*, unitat d'intensitat de corrent del sistema CGS.

Ampère, André-Marie (Polémieux, Lió 1775 — Marsella 1836) Físic francès. Autodidacte. Napoleó el nomenà inspec­tor general d'instrucció pública (1808). El 1814 ensenyà filosofia a la facultat de lle­tres i física a la de ciències de l'Académie des Sciències, i, des del 1824, al College de France. Del 1807 al 1815 treballà sobre química: distingí entre àtoms i molècules i enuncia la llei d'Avogadro, independent­ment d'aquest. A partir de les experiències d'Oersted sobre la desviació d'agulles imantades per un corrent elèctric, s'inter­ressà en els fenòmens electromagnètics (1820). Estudià l'acció mútua entre imants i corrents i formulà les lleis bàsi­ques de l'electromagnetisme (1827).

amperímetre *ELECTROT* Galvanòmetre destinat a mesurar la intensitat d'un corrent elèctric. Fonamentalment es connecta en sèrie amb la línia, per la qual cosa la seva resistència elèctrica interna ha d'ésser tan baixa com li sigui possible, negligible en comparació de la del circuit principal. Els amperímetres poden ser de quadre mòbil i imant fix, electromagnètics, amb bobina fixa i ferro mòbil, elec­trodinàmics, tèrmics i amb acoblament termoelèctric.

amplificador *ELECTRÒN* Dispositiu emprat per a augmentar el valor d'una magnitud elèctrica. Tot amplificador necessita un forniment exterior d'energia, generalment en forma de corrent continu, que procedeix de la *font d'alimentació*. Segons el tipus de senyal elèctric que cal amplificar, els amplificadors poden ésser de corrent continu o altern. Segons quina sigui la *banda de freqüències*, cal distingir entre **amplificadors de radiofreqüència**, emprats en els aparells receptors de ràdio i televisió, **amplificadors de vídeo**, que amplifiquen el senyal d'imatge en televi­sió, i **amplificadors d'àudio**, que ampli­fiquen el so, anomenats també de *baixa fre­qüència*, i són emprats en els receptors de ràdio i televisió i també en els equips de

reproducció de so. Els amplificadors amb tubs electrònics han quedat totalment desplaçats pels de transistors i encara més pels de circuits integrats.

Amposta Municipi i cap de la comarca del **Montsià**, situat al delta de l'Ebre, entre els municipis de Tortosa i de Sant Carles de la Ràpita (136 km²; 15 137 h [1991]). Té un sector de costa a l'interior del port dels Alfacs, separat de la resta del territori per les llacunes de l'Escanyissada i de la Tancada. El sector W és accidentat pels contraforts septentrionals de la serra de Montsià, pel pic de Mata-redona i pel Montsianell. Destaca l'agricultura: arròs, olivera, garrofer i hortalisses. La ramade­ria és de bestiar porcí, boví, caprí, oví i cria d'aviram. L'activitat industrial es basa en el sector alimentari. Centre de serveis. La pesca fluvial és important, especial­ment a l'Encanyissada. La *ciutat*, títol obtingut el 1908, (14 672 h [1991], *ampostins*; 8 m alt), es troba a la riba dreta de l'Ebre, a l'indret on aquest és tra­ vessat per la carretera de Barcelona a València. L'any 1968, la carretera fou des­viada i travessa el riu per un nou pont, al S de la ciutat. Aigua amunt, el 1977 es bastí un nou pont per on passa l'autopis­ta A-7. El nucli més antic de població s'estén entorn del desaparegut **castell d'Amposta**, anomenat la Vila i emmura­llat fins al s XIX. Les primeres notícies que hom té d'Amposta es remunten als anys 1097 i 1098.

Amrítsar Ciutat de l'estat de Panjab, Índia, a l'E de Lahore vora la frontera amb el Paquistan (709 456 h [1991]). El Temple d'Or, santuari principal dels *sikhs*, fundat pel Rāmdās, quart guru, es troba dins la ciutat, i la seva piscina, considerada sagra­da, Amrita Saras, donà nom a la ciutat.

Amsterdam Capital dels **Països Baixos**, a l'Holanda Septentrional, a la confluència de l'Ij i de l'Amstel (702 444 h [1991]). És un centre comercial, bancari i industrial que forma part de l'anomenat Randstad Holland o anell urbà d'Holanda. La ciutat, construïda pràcticament sobre l'aigua, ha hagut de crear una xarxa de canals que li permetin la sortida a la mar. Amsterdam constitueix també el centre d'una vida cul­tural i artística molt intensa, representada especialment per la seva universitat, que data del s XVII. Al s XIV la ciutat fou emmurallada, i rival de l'Hansa, obtingué la llibertat de navegació per la Bàltica. Durant tot el s XVII conservà el predomini comercial i financer, que al XVIII li disputà Londres. L'any 1787 fou ocupada pels prus­sians. L'època del control francès (1795-1813) marcà la seva decadència, malgrat haver estat convertida en capital de la República Bàtava. Al s XIX la construcció de nous canals i l'augment del tràfic amb orient feren ressorgir la ciutat. L'etapa artís­tica més notable de la ciutat correspon a mitjan s XVI i sobretot al s XVII. Amsterdam és seu del Rijksmuseum, de la casa de Rem­brandt i del museu Van Gogh.

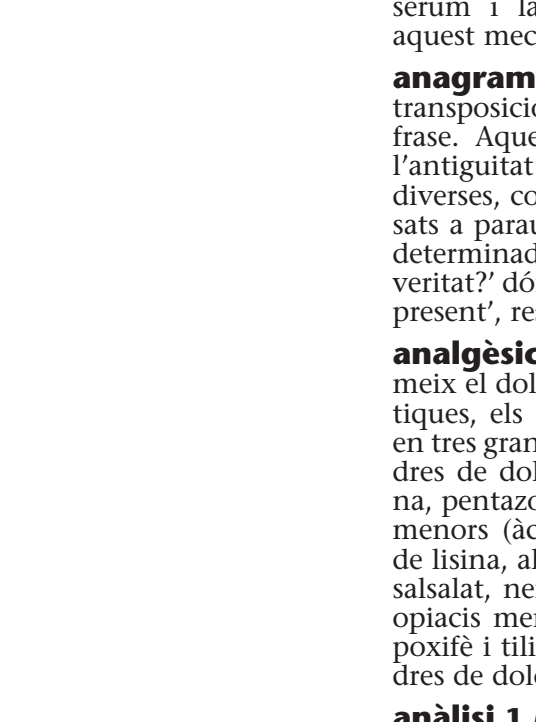
Amudarja [o *Amu-Darja*; *ant: Oxus*] Riu que drena el Tadjikistan, el Turkmenistan, l'Uzbekistan i Rússia, immissari de la mar d'Aral (2 540 km). Neix al Pamir, al Tadjikistan, de la confluència del P'andž i el Vakhš. El seu curs mitjà i baix constitueix la divisòria entre els deserts de Karakum i Kyzylkum. La desembocadura és un delta amb quatre canals principals, en un dels quals es troba la ciutat de Mujnak.

Amundsen, Roald (Borge, Østfold 1872 — Oceà Àrtic 1928) Explorador noruec. Timoner en l'expedició de De Gerlache a l'Antàrtida (1987), elaborà un projecte per a descobrir el pas del nord-est, que comu­nica l'Atlàntic amb el Pacífic a l'Amèrica àrtica. Les seves observacions en diversos viatges (1903-1905) confirmaren el movi­ment del pol magnètic de la Terra. El 1906, vorejant la costa nord d'Amèrica, arribà a Nome, en el Pacífic. El 14 de desembre de 1911 arribà al Pol Sud, dos mesos abans que Scott. Desaparegué al juny del 1928 quan anava a socórrer l'expedició del dirigible “Italia” de Nobile, a bord de l'hidroavió “Latham”. Publi­cà molts resums de les seves exploracions, entre els quals *My Life as an Explorer* (1927) i *Die Eroberung des Südpols* (1912).

Amur Riu de l'Àsia, que forma la divisò­ria entre l'Àsia central àrida, Sibèria i l'Àsia oriental monsònica (4 350 km i 1 850 000 km² de conca). Neix a la frontera russo-xinesa de la confluència de l'Argun i el Xilka, i forma la frontera entre els dos països fins a Khabarovsk, on pren brusca­

De dalt a baix, àmfores grega, fenícia, romana i ibèrica

El nucli històric d'Amsterdam

ment la direcció N vers territori rus fins a la desembocadura a la mar d'Okhotsk, prop de Nikolajevsk-na-Amure.

anabaptista *CRIST* Cristià que nega l'efi­càcia del baptisme administrat als infants abans de l'ús de raó i exigeix de rebatejar els adults en donar aquests testimoniatge de llur fe. Hereus dels moviments “espi­ri­tu­als” de l'edat mitjana, llur origen histò­ric és complex. N'aparegueren diversos grups al començament de la Reforma pro­testant, entre els quals cal remarcar el de Thomas Münzer i el dels mennonites o deixebles de Menno Simons, un frisó que restaurà l'ortodòxia dels anabaptistes. Representaven un moviment espiritualis­ta, de pietat i mística, més que no pas teo­lògic. Foren molt perseguits pels catòlics i pels protestants. El 1572, el sector més tolerant adoptà el nom de baptistes.

anaconda *[Eunectes murinus, família dels bòids]* *ZOOI* Serp arborícola, la més gran de les actuals, que pot atènyer 11 metres de llargada. És pròpia de l'Amèrica tropical.

anacoreta *RELIG* Persona que es retira a un lloc solitari per portar-hi una vida de silenci, pregària i mortificació. D'anacoretes, se'n troben a moltes de les religions històriques: hinduisme, budisme, islamis­me, judaisme.

Anacreont (Teos, Jònia mitjan s VI aC) Poeta grec, fill de Skitines de Teos. Amb la seva poesia, de la qual resten fragments molt breus, traslladà al domini jònic la lírica monòdica eòlica. Abominà la guerra i cantà el vi i l'amor tant homosexual com heterosexual.

anaerobiosi *BIOL* Forma de vida, desco­berta per Pasteur en estudiar la fermenta­ció butírica, dels éssers que no necessiten oxigen lliure (en forma de gas) i obtenen l'energia de reaccions d'oxidació en les quals l'acceptor final d'electrons és la matèria orgànica. Existeixen dos tipus d'organismes anaerobis: els anaerobis estrictes i els anaerobis facultatius. S'opo­sa a aerobiosi.

anafilaxi *PAT* Estat d'hipersensibilitat de l'organisme, manifestat després de la introducció d'una determinada substàn­cia, que en ésser administrada per prime­ra vegada no produí reacció o la produí molt lleugera. El mecanisme desencade­nant de l'estat anafilàctic és una reacció antigen-anticòs que té lloc en íntima con­nexió amb la membrana cel·lular i es caracteritza per l'alliberament d'histami­na i d'altres substàncies actives. L'asma bronquial, la urticària, la malaltia del sèrum i la febre del fenc responen a aquest mecanisme.

anagrama *LIT* Mot o frase formats per la transposició de les lletres d'un altre mot o frase. Aquest artífici fou conegut ja en l'antiguitat i ha estat usat amb finalitats diverses, com ara atribuir sentits enreves­ats a paraules (*Roma* dóna *amor*) i frases determinades (*quid est veritas?*, ‘què és la veritat?’ dóna *est vir qui adest* ‘l'home aquí present’, resposta de Jesús a Pilat).

analgèsic *FARM* Medicament que supri­meix el dolor. Només amb finalitats pràc­tiques, els analgèsics poden classificar-se en tres grans grups: els que actuen en qua­dres de dolor visceral (metadona, morfi­na, pentazocina i petidina), els analgèsics menors (àcid acetilsalicílic, acetilsalicilat de lisina, aloxiprina, benorilat, diflunisal, salsalat, nefopam, paracetamol i derivats opiacis menors com codeïna, dextropro­xifè i tilidina) i els indicats en els qua­dres de dolor còlic renal o biliar.

anàlisi 1 *FILOS* Procés d'investigació con­sistent en la *reducció* d'un compost a les

seves parts simples, sigui aquest compost un concepte, una proposició, un raonament o un fet; en la *regressió*, mitjançant processos de raonament, als fonaments d’una proposició que hom intenta de provar, o en la recerca d’estructures subjacents a l’objecte d’estudi que hom es proposa. **2 anàlisi clínica** *MED* Anàlisi de sang, d’orina, i d’altres líquids i productes de secreció corporals. L’observació de la sang extreta d’un malalt es remunta a la medicina hipocràtica. Avicena introduí l’observació de l’orina. Actualment resulta imprescindible en el diagnòstic de moltes malalties. Les anàlisis clíniques comprenen les àrees de les anàlisis hematològiques, bioquímiques, microbiològiques i immunològiques. **3 anàlisi espectral** *ASTROF* Estudi de la composició química i de les condicions físiques dels estels i dels altres cossos celests mitjançant l’espectre de la radiació que emeten. El veritable fundador de l’anàlisi espectral fou el Pare Secci. Aquest estudi es fonamenta en la comparació dels espectres estel·lars (continus, de ratlles i de bandes) amb els de les fonts terrestres, i en la interpretació dels resultats mitjançant una teoria sobre l’emissió i absorció de radiacions en l’atmosfera estel·lar. L’anàlisi espectral permet de deduir la temperatura dels estels, la composició química de llur atmosfera (com també l’extensió, la pressió, el camp elèctric i el moviment) i llurs moviments radials. **4 anàlisi matemàtica** *MAT* Part de les matemàtiques bastida sobre els conceptes bàsics de funció, límit, continuïtat, derivada i integral. És el desenvolupament modern del càlcul infinitesimal, elaborat durant els ss XVII i XVIII, que tenia com a principals problemes el de les quadratures (determinació de la longitud d’una corba i de les àrees i volums de figures) i el de la tangència (traçat de tangents a corbes i superfícies). L’aportació fonamental a l’anàlisi és obra conjunta de Newton i Leibniz. Newton elaborà el seu *càlcul de fluxions*. Leibniz donà definicions acurades de funció algebàrica i transcendent, de paràmetre, de coordenades curvilínies, de diferencial, i elaborà una notació gairebé idèntica a l’actual (el signe d’integral, ∫, i de diferencial, *d*, ambdós el 1675). El primer tractat de càlcul diferencial fou escrit el 1691 per Johann Bernouilli, però no fou trobat fins el 1924. Des d’aleshores l’anàlisi experimentà un progrés constant. Els anglesos ampliaren l’obra de Newton; destaca l’obra de Colin Maclaurin, Brook Taylor i James Stirling. Al continent sobresurten Daniel Bernouilli, Clairaut, Lagrange, Laplace, Legendre i, especialment, D’Alembert i Euler. D’Alembert donà definicions clares de límit i derivada i Euler contribuí notablement al càlcul diferencial. Durant el s XIX apareix el càlcul de variacions o les funcions de variable complexa, la necessitat de fonamentar rigorosament els conceptes i els mètodes de demostració. Durant el s XX la connexió amb els problemes de l’àlgebra i la topologia han generalitzat el domini comú d’aplicació d’aquestes diferents branques. Hilbert, Fréchet, Fischer, Banach, Schwartz i d’altres produïren l’anàlisi funcional (espais *L^p*, teoria de la mesura, distribucions) que obtingueren ressò en la física teòrica. Hom reconeix en l’anàlisi matemàtica actual les següents branques: funcions de variable real, funcions de variable complexa, equacions diferencials, anàlisi funcional, geometria diferencial, càlcul variacional i teoria de la mesura. **5 anàlisi química** *QUÍM* Branca de la química que inclou les tècniques i els mètodes necessaris per a obtenir coneixement de la composició, identitat, puresa i constitució de la matèria, en funció de la classe (**anàlisi qualitativa**), la quantitat (**anàlisi quantitativa**) i la forma d’agrupament d’àtoms i molècules. L’anàlisi qualitativa clàssica es basa en la separació dels composts en funció de llurs diferents comportaments químics, seguida de llur identificació, un cop els components són ja isolats. Existeixen mètodes instrumentals que permeten l’anàlisi qualitativa directa dels components com són: l’espectroscopia d’emissió, l’espectrometria de fluorescència de raigs X per a les mostres inorgàniques i l’espectrometria d’absorció infraroja per a les orgàniques. Per a l’anàlisi química quantitativa inorgànica o orgànica hom disposa d’una gran varietat de mètodes. Els més antics són la gravimetria i la volumetria, que fan ús directament d’una reacció química per tal de determinar la reactivitat d’una subs-

Tubs analitzadors d'imatge de tipus plumbicó

anarquisme Portada del diari “Catalunya” (IMHB)

tància present. Els mètodes anomenats *instrumentals* o *químico-físics* permeten l’anàlisi quantitativa d’una substància a partir de la mesura d’alguna propietat de la pròpia substància o d’algun derivat seu que depengui de la quantitat o de la concentració de la mateixa. Les propietats de la matèria d’aplicació més general són les elèctriques i les òptiques. La mesura de les primeres dóna lloc als *mètodes elèctrics d’anàlisi*: conductimetria, potencimetria, polarografia, coulombimetria, electroanàlisi, etc. La mesura de les propietats òptiques, relacionades amb els diversos modes d’interacció de la radiació electromagnètica amb la matèria, dóna lloc als *mètodes òptics d’anàlisi* que poden ésser d’*emissió* i d’*absorció*. Altres mètodes instrumentals es basen en el mesurament d’altres tipus de propietats. Poden ésser mencionats els *mètodes tèrmics*, els radiactius, els magnètics, els mètodes quantitativius derivats de la cromatografia, i molts d’altres.

analitzador 1 *QUÍM ANAL* Aparell que permet de fer l’anàlisi química quantitativa d’algun o d’alguns dels components d’una mostra. Hom reserva el nom d’*analitzadors* als instruments que serveixen per a la determinació contínua de la composició química que donen directament els resultats corresponents en cada moment a una mostra fluida que circula en flux continu o discontinu. Són emprats principalment en la indústria, per al control i regulació eventual dels processos continus de fabricació, però també han resultat molt útils per a l’anàlisi clínica i en oceanografia. **2 analitzador de gasos** *MOT* Aparell industrial destinat a mesurar la composició dels fums o gasos produïts en una combustió. Pot servir tant per a controlar la marxa d’un forn, com per a estudiar el funcionament d’un motor de combustió interna. En el primer cas, la presa de mostra de l’aparell es posa abans de la xemeneia; en el segon, al final del tub d’escapament del motor. Els gasos a analitzar contenen principalment anhídrid carbònic, òxid de carboni, vapor d’aigua, oxigen sobrant i, eventualment, anhídrid sulfurós i hidrocarburs no cremats. **3 analitzador d'imatge** *TV* Dispositiu emprat per a realitzar l’anàlisi de les imatges a transmetre. Els primers analitzadors: el disc de Nipkow, la corona de lents, i sobretot, la roda de miralls de Weiller. Actualment, els analitzadors emprats són totalment electrònics, pràcticament no tenen inèrcia i es basen en el fenomen de la integració fotoelèctrica.

analogia *DR* Mètode d’aplicació de la llei per mitjà del qual una norma que regula un cas determinat és feta extensiva a casos no prevists anàlegs o semblants amb identitat de raó. Es fonamenta en el principi que a fets iguals correspon igual regulació. La seva aplicació, tot i contribuir a completar el sistema de normes legals, pot introduir l’arbitrarietat.

ananàs [*Ananas comosus*, família de les bromeliàcies] *BOT* Planta herbàcia biennal, de llargues fulles rígides, estretes i agudes, i de vores espinoses, disposades en roseta; la tija és curta, i les flors s’agrupen en inflorescències compactes que donen lloc a una infructescència comestible, la pinya tropical o d’Amèrica. És cultivada als països tropicals, sobretot a Hawaii.

anarquisme *HIST/POLÍT* Doctrina político-social que preconitza la llibertat total de la persona humana i la desaparició de l’estat i de la propietat privada. Hom n’ha considerat precursors Plató, Campanella, Thomas More, Mably i altres. William Godwin, als ss XVIII-XIX, fou el primer pensador pròpiament anarquista: rebutjà l’estat i la propietat privada, i propugnà una societat econòmicament igualitària. Pierre Joseph Proudhon i Mikhaïl Aleksandrovič Bakunin són els dos teòrics de l’anarquisme més importants del s XIX. A la Primera Internacional, el bakuninisme s’enfrontà amb els partidaris de Marx i en fou exclòs. També a la Península Ibèrica es produí una escissió, i mentre un nucli internacionalista de Madrid (la Nueva Federación Madrileña) adoptava el marxisme i fou el nucli inicial del PSOE i de la UGT, l’obrerisme català es decantava per l’anarcosindicalisme. A la Península Ibèrica, el moviment anarquista tornà a la vida pública el 1881, en constituir-se un govern Sagasta, i fundà la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola (FTRE). A Europa, a la darrera dècada del s XIX, l’anarcocomunisme defensà la pro-

paganda pel fet, i seguidors seus cometenren magnicidis i actes terroristes, a partir de l’exemple dels nihilistes russos: bombes a París (a partir del 1893); assassinats del president francès S.Carnot (1894), de l'emperadriu Isabel d'Àustria (1898), del rei Humbert d'Itàlia (1900) i del president McKinley dels EUA (1901). Apaivagada l'onada terrorista, l’anarquisme evolucionà en un sentit anarcosindicalista, però a gairebé tots els estats del món els seus militants es passaren al socialisme marxista, excepte a l’estat espanyol, on es produïren atemptats contra els esquirols, magnicidis (atemptats contra Martínez Campos) i terrorisme indiscriminat (bombes del Liceu i del carrer de Canvis Nous de Barcelona), dels anys 1893 i 1896. En 1910-11 fou fundada a Barcelona la Confederació Nacional del Treball (CNT), la més important de les organitzacions obres que al món s’han declarat anarquistes. L’anarquisme estricte, contrari al possibilisme de la CNT, fundà el 1927 la Federació Anarquista Ibèrica (FAI), en la qual militaren Diego Abad de Santillán, Aureli Fernández i també Bonaventura Durruti, Francisco Ascaso i Garcia i Oliver, que defensaren la tàctica insurreccional al marge dels partits polítics de classe i dels sindicats. El putschisme faista (insurreccions de l’alt Llobregat, la Ribera Baixa i la Safor, en 1932-33) creà greus dificultats als governs de la Segona República i als de la Generalitat de Catalunya, i suscità greus diferències al si de la CNT. Durant la guerra de 1936-39, bé que els anarquistes seguien declarant-se apolítics, formaren part dels governs de la República i de la Generalitat. Després de 1936-39, l’anarquisme passà a la clandestinitat o a l’exili. Als Països Catalans, les organitzacions llibertàries posteriors al 1939 foren molt actives en la clandestinitat fins als anys setanta, en què reaparegueren organitzacions històriques (CNT, FAI, FIJL) i tingué lloc l’eclosió (1977) d’una munió de grups i col·lectius entorn d’ateneus llibertaris i revistes alternatives, contraculturals i antiautoritàries (“Ajoblanco”, “Alfalfa”, “Debates”, etc).

anatema *DR CAN* Sentència canònica d’excomunió o d’exclusió del si de l'Església. En el cristianisme, a partir del concili d'Elvira (~306), esdevingué el procediment regular contra els heretges o els contraris als dogmes i l’autoritat de l'Església.

Anatòlia Regió asiàtica de Turquia. Anomenada també *Àsia Menor*, la península d’Anatòlia és constituïda per un nucli antic, la Plataforma Central (amb 700 m d’altitud mitjana a l’W i 1 400 a l’E), al voltant de la qual se situen les serralades de plegament alpi: el Pont al N i el Taure i Anti-taure al S. El clima de la Plataforma Central és continental. L’àmbit que comprèn el nom d’Anatòlia ha anat augmentant al llarg dels segles: a l’actual estat turc comprèn, administrativament, la totalitat del territori asiàtic, compresos els sectors armenis i mesopotàmic.

anatomia *ANAT 1* Ciència que estudia l’estructura dels éssers vius basant-se en l’observació mediata o immediata, i recorrent, generalment, a la dissecció. Hom distingeix l’anatomia animal (una branca de la qual és, de fet, l’anatomia humana) i l’anatomia vegetal. **2 anatomia humana** Branca de l’anatomia que estudia l’home. Amb el Renaixement, la ciència anatòmica, periclitada durant l’edat mitjana, ressorgí, i s’establiren les seves bases modernes. La gran figura renaixentista de l’anatomia fou Andreas Vesalius (1514-64), l’obra del qual, *De humani corporis fabrica* (1543), marcà un moment transcendent basant-se en l’estudi directe del mateix cos humà. La tradició anatòmica de Vesalius fou continuada, entre d’altres, per Gabriele Fallopio (1523-62) i Bartolomeo Eustachio (1520-74). Al s XVII la invenció del microscopi obrí un nou camí a l’estudi de la ciència anatòmica. Sorgí llavors la figura de Marcello Malpighi (1628-94). D’aleshores ençà els coneixements anatòmics endegats sobre uns mètodes d’estudi rigorosos i científics, han augmentat constantment.

Anaxàgores (Clazòmenes, Àsia Menor ~500 aC — Làmpsac, Hel·lespont ~428 aC) Pensador grec. Fou el primer a imaginar un principi motor intel·ligent i separat de la matèria, l’Intel·lecte (Noûs), que identificà amb el principi d’animació i d’individualització de les coses. Descobrí que la Lluna rep la llum del Sol i explicà els eclipsis de Sol i de Lluna.

Evolució territorial d'Al-Andalus

Ibèrica sotmès al domini musulmà. La conquesta de la Península Ibèrica començà el 711, després d'un desembarcament d'exploració l'any 710. El període que va des de la conquesta fins a l'arribada a Al-Andalus del darrer dels omeies d'Orient, 'Abd al-Rahmān I, fou una època transitòria en la qual els emirs, o governadors, eren nomenats des de Damasc —o Bagdad—, bé que a la pràctica eren els mateixos súbdits els qui elegien llur cap. El triomf dels abbàsides sobre els omeies, a Orient, representà per a Al-Andalus la ruptura de la seva dependència del califat oriental i l'inici del període anomenat emirat de Còrdova (756-929). 'Abd al-Rahmān I mantingué encara un lligam, religiós, bé que molt feble, amb l'únic califa de tot l'islam. Amb 'Abd al-Rahmān III, que es proclamà califa el 929, desaparegué el feble lligam de dependència religiosa amb Orient. Durant el període inaugurat per aquest sobirà (califat de Còrdova), l'islam peninsular aconseguí el seu segle d'or. Després de Hšām II el califat entrà en decadència i acabà en una sèrie de petits regnes, els anomenats regnes de taifes, que ja no pogueren oposar el mateix bloc compacte i fort als regnes cristians del nord de la Península Ibèrica, i que sovint foren vassalls dels reis cristians. El domini dels almoràvits fou seguit, després d'una època de desgavell anomenada de les “segones taifes”, pel dels almohades. Aquest nou moviment reformista, d'origen també africà, donà encara, per darrera vegada, un temps d'esplendor a Al-Andalus.

Andalusia [cast: *Andalucía*] Comunitat autònoma de l'estat espanyol, situada al sud de la Península Ibèrica (87 268 km²; 6 940 522 h [1991]). La capital és Sevilla.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

Andalusia és un típic relleu mediterrani, d'extrema varietat pel seu origen alpi, per la seva estructura i per la seva morfologia. De N a S hom hi distingeix tres unitats de relleu: la Sierra Morena, la Depressió Bètica i les serralades Bètiques. Tot el conjunt guanya gradualment altitud d'W a E i de N a S, i assoleix la màxima altitud a l'extrem SE, a Sierra Nevada (3 481 m al Mulhacén, màxima altitud peninsular). La majoria dels rius d'Andalusia pertanyen a la conca del Guadalquivir, mentre que la resta o bé desemboca directament a la Mediterrània i a la costa atlàntica meridional o bé va a parar a la conca del Guadiana. Els rius més importants són

Mapa físic d'Andalusia

el Guadiana, Odiel, Guadalquivir i Guadalete, atlàntics, i l'Almanzora i Adra, mediterranis. El clima és generalment mediterrani, amb suaus temperatures d'hivern i forta sequedat estival. Les muntanyes del sector de Ronda, especialment plujoses, es caracteritzen per una flora molt peculiar, d'influència africana, de la qual cal esmentar sobretot el pinsap. La fauna andalusa és especialment rica en ocells migradors. A la riba dreta de la desembocadura del Guadalquivir, hi ha una important reserva biològica, el Coto de Doñana.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

Andalusia ha basat tradicionalment l'economia en l'agricultura. Tanmateix, la crisi secular del camp andalús, la feblesa del sector secundari i l'esclat turístic d'ençà dels vuitanta han provocat una acusada terciarització de l'economia. L'agricultura, tanmateix, continua essent una base econòmica important. Predominen extensament les terres de secà (85%) per damunt dels regadius (15%). Els principals cereals són el blat i l'ordi, amb una distribució més homogènia que la de l'olivera, concentrada sobretot a Còrdova, Sevilla i, especialment, Jaén. La vinya, tot i gaudir d'una producció d'anomenada (xerès, màlaga, *montilla*), ocupa una proporció molt petita de la superfície llaurada. Les hortalisses, i sobretot els tomàquets, tenen també rendiments molt elevats. La ramaderia ha estat tradicionalment relacionada amb l'agricultura: cabres a Màlaga i Granada, toros braus a la vall del Guadalquivir i porcs als alzinars i suredes de Sierra Morena. El sector miner, molt important, disposa d'explotacions a Huelva (pirites i manganès a Riotinto i Tharsis) i Jaén (plom a Linares i la Carolina). La indústria andalusa es basa, principalment, en la transformació de productes agrícoles i miners. A Sevilla i a Cadis hi ha les indústries alimentàries (farineres, sucreres, oleícoles i conserveres), i també les de begudes. A Jaén i Còrdova destaquen les indústries olivereres.

LA GEOGRAFIA HUMANA

Andalusia ocupa el 17,3% de la superfície de l'estat espanyol, la seva població representa el 17,8% del total, i la seva densitat és de 79,5 h/km² (1991), índex lleugerament inferior a la mitjana de l'estat. La població andalusa ha experimentat un fort augment durant el s XX (3 594 000 h el 1900, 5 606 000 el 1950, 6 940 522 el 1991), a causa sobretot de la seva elevada natalitat. L'emigració andalusa, iniciada des d'Almeria cap als nuclis de Barcelona i Madrid, s'encaminà posteriorment vers Europa.

LA HISTÒRIA

La regió prengué una gran importància a les primeres edats dels metalls, a conseqüència dels jaciments de coure, d'or i d'argent. Aquest fet explica la densitat dels megàlits en el poblat de Los Millares (Almeria), que ha donat nom a una cultura. Vers la meitat del segon mil·lenni la part occidental fou ocupada per la cultura d'El Argar. El pas dels metalls explica l'establiment dels fenicis a les costes andaluses (Gadir, Abdera, Almuñécar). Dels contactes amb els fenicis nasqué la civilització tartèssica (ss VIII a V aC). Ocupada pels romans després de la Segona Guerra Púnica (vers el 200 aC), fou primer la província Ulterior, després la província Bètica, on la romanització fou molt ràpida. Després de les invasions dels vàndals, la regió fou incorporada al regne visigòtic de Toledo. Al s VI, una gran part de la Bètica fou incorporada a l'imperi Bizantí. Al començament del s VIII, els musulmans anihilaren l'estat visigòtic i Andalusia fou el centre de la Hispània musulmana. La fase final de la conquesta castellana, que havia de culminar el 1492 amb la presa de Granada, representà un canvi substancial per a la història andalusa. El comerç amb el Nou Món, l'empresa colonial, tingué una gran influència en l'economia andalusa. La política exclusivista de Castella restà especialment reflectida en la concessió monopolística feta a Sevilla com a port únic per a la navegació i el control del comerç d'Índies. Només quan el tonatge dels vaixells plantejà dificultats a l'accés pel Guadalquivir s'accentuà la rivalitat amb Cadis, que assolí el trasllat de la Casa de la Contratación el 1717. Una de les esperances malaguanyades en el desenvolupament de la qüestió agrària andalusa fou la famosa colonització de

Andalusia La ciutat de Sevilla; en primer terme, el Guadalquivir

Sierra Morena i la Parrilla, acomplerta del 1767 al 1769 pel comte d'Aranda, Campomanes i Olavide. Les Corts de Cadis ratificaren la tendència individualista i liberal i l'aixecament de Riego (1820) esdevingué expressió dels moviments liberals urbans andalusos, que gairebé no arribaren mai a contactar amb els moviments populars. Abans del s XIX ja s'havien produït motins i revoltes importants a Andalusia: Fuenteovejuna el 1476; el motí de Còrdova el 1652; la revolta de Sevilla d'aquest mateix any, etc. Els moviments autènticament reivindicatius no s'iniciaren fins a mitjan s XIX. En arribar la Revolució de Setembre del 1868, l'ambient era favorable a Andalusia. En proclamar-se el 1873 la Primera República, nombrosos motins i insurreccions, deslligats els uns dels altres la majoria de les vegades, es produïren a Andalusia. Entre els conflictes d'aquest període destacaren les insurreccions cantonals del juny del 1873 a Màlaga, San Fernando, Sanlúcar i Sevilla promogudes pels republicans federals i amb l'ajut dels anarquistes, que fins i tot feren creure al governador de Sevilla que la proclamació de l'Estat d'Andalusia era un fet inevitable. Tanmateix la revolta fou finalment esclafada pel general Pavía. Al començament del s XX s'anà forjant la transformació del moviment anarquista en la seva nova forma, l'anarcosindicalisme. L'octubre del 1910 un congrés de federacions i de grups llibertaris creà a Sevilla la Confederació Nacional del Treball (CNT). El famós alçament de Casas Viejas (11 i 12 de gener de 1933), capitanejat per Seisdedos, i violentament reprimít per la Guàrdia Civil i l'exèrcit, fou potser un dels moments més expressius de les dificultats de la nova esquerra liberal republicana. A les eleccions del febrer del 1936 la majoria de la població andalusa optà pel Front Popular i, en esclatar la guerra civil de 1936-39, les classes treballadores es mantingueren al costat de la República. Durant el franquisme Andalusia conegué una forta concentració de finques petites i mitjanes, que provocà un augment notable de les explotacions agràries de dimensions mitjanes. A partir del 1975 alguns sectors de la burgesia urbana andalusa començaren a sostenir els corrents regionalistes i àdhuc nacionalistes, tendències reservades fins llavors a les classes populars o a petits nuclis d'intel·lectuals. A l'abril del 1978 Andalusia aconseguí un règim pre-autonòmic que presidí Rafael Escuredo (PSOE). L'Estatut d'Autonomia andalús fou aprovat per l'octubre del 1981 i fou ratificat per les Corts al desembre, i al gener del 1982 Andalusia esdevenia comunitat autònoma. Les primeres eleccions al parlament autònom (1982) donaren la majoria al PSOE i Rafael Escuredo esdevingué el primer president autonòmic. La presidència del govern autonòmic ha restat en mans del PSOE durant tot el període democràtic, però des de la dimissió d'Escuredo (1984) s'han succeït a la presidència J.Rodríguez de la Borbolla, Manuel Gracia Navarro, Gaspar Zarias Arévalo i, des del 1990, Manuel Chaves González.

andalusina, literatura *LIT* Literatura àrab d'**Al-Andalus**. A partir del s XI afegí trets personals que li donaren fisonomia pròpia en el marc de la literatura àrab. En la *poesia* hi hagué dues tendències: la clàssica i la popular. La *poesia clàssica* tingué una sola forma estròfica, la cassida. El moment del màxim apogeu és situat al s XI amb l'acadèmia literària de Sevilla,

Andalusia L'Alhambra de Granada

Hans Christian Andersen, gravat contemporani (IMHB)

encapçalada pel rei-poeta Mu'tamid ibn 'Abbā. L'adveniment dels almoràvits assenyalà el declivi de la poesia clàssica. Al s XIII, la decadència de la poesia fou gairebé total: l'últim gran poeta fou al-Qaysī presoner dels Reis Catòlics. La *poesia popular* tingué dues formes estròfiques, la *moaixakha* i el *zajal*, de mètrica sil·làbica, que inclouen una tornada (*kharja*) en llengua romanç i admeten diverses combinacions. El màxim comentarista d'Aristòtil fou Averrois. La prosa dels místics assolí una altíssima qualitat: és el cas d'ibn 'Arabī de Múrcia, amb qui es relaciona l'obra de Ramon Llull. Una manifestació de la literatura dels musulmans andalusins és l'aljamiada, en caràcters àrabs però en llengua romanç, utilitzada pels moriscs.

Andersen, Hans Christian (Odense, Fiònia 1805 — Copenhaguen 1875) Novel·lista, poeta, comediògraf i contista danès. Escriví, a més de novel·les, poesia i teatre, diverses sèries de contes meravel·losos, *Eventyr* (1835-72). Inspirats en rondalles i llegendes nòrdiques, es caracteritzen per una gran imaginació, humor i sensibilitat i han esdevingut un dels clàssics de la literatura infantil.

Andes Serralada d'Amèrica del Sud, de plegament alpi, que constitueix el relleu més gran del món amb pics de 7 000 m. Té una llargada d'uns 8 000 km amb la màxima amplària a Bolívia (750 km), i una orientació N-S de les seves estructures en la quasi totalitat del seu recorregut. En conjunt, el sistema andí és format, al N del paral·lel 30, per dues serralades principals separades per una plataforma elevada, l'Altiplano, mentre que al S d'aquest paral·lel només és contínua la que fa de façana al Pacífic. Els volcans formen alineacions importants sobretot a la meitat N dels Andes de l'Equador. Entre els més coneguts s'hi troben el Cotopaxi (5 960m) i el Chimborazo (6 254 m). L'activitat tectònica actualment encara no ha acabat, tal com demostra la intensa activitat sísmica d'alguns països i el vulcanisme de determinats sectors. L'activitat minera és una de les fonts de riquesa principal en tots els països andins. Des del punt de vista econòmic ocupen un primer lloc els jaciments de petroli de la conca de Maracaibo a Veneçuela i els de la regió de Talara a la costa nord del Perú. Les vies de comunicació que travessen els Andes presenten grans dificultats a causa de les altures que cal salvar. La majoria de línies ferroviàries enllacen centres miners o agrícoles importants amb els ports més propers. En la *vegetació* dels Andes, a causa de la disposició N-S i de la gran extensió de la serralada, se sobreposen dues zonacions: altitudinal i latitudinal. Esquemàticament, els Andes poden ésser dividits en tres grans zones: Andes septentrionals, Andes centrals i Andes meridionals. Als *Andes septentrionals*, per damunt l'estatge basal de boscs equatorials i tropicals, que arriba a assolir els 2 000 o 3 000 m, apareix el *páramo*; més amunt, enllà dels 4 400-4 600 m, apareixen formacions herbàcies més laxes. Als *Andes centrals*, l'estatge basal del vessant occidental és constituït pel desert litoral, el qual arriba en alguns punts als 3 000 m. Més amunt dels 2 000 m apareix l'estatge superior del bosc dens (*ceja de montaña*), que consisteix en un bosc dens esclerofil·le. Al vessant oriental el bosc tropical i la *ceja de montaña* arriben més al sud i van variant progressivament fins a arribar a les formacions estèpiques basals del Chaco. Als *Andes meridionals* la transició del desert litoral del N de Xile vers el bosc antàrtic (compost en part per acucifolis i en part per caducifolis) es fa a través de formacions arbustives i boscs de tipus semblant als mediterranis, però amb un nombre més gran d'espècies arbòries. Els representants més característics de la *fauna* andina són el llama, el guanac, l'alpaca i la vicunya. Als Andes viuen també diverses espècies de rosegadors, com la xinxilla, l'ós negre dels Andes , marsupials didèlfids i ocells de presa, com el còndor.

Andorra [*Principat d'Andorra* o *Les Valls d'Andorra*] Estat del SW d'Europa que limita al N i E amb França i al S i W amb Espanya (468 km²; 62 400 h [1994]). La capital és Andorra la Vella. El català hi és llengua oficial.

EL RELLEU, EL CLIMA I LA VEGETACIÓ És una regió muntanyosa formada aproximadament per l'alta conca de la Valira. El pic més alt de les valls és l'alt de Coma

Pedrosa (2 946 m); el punt més baix es troba als 840 m. El territori comprèn dues valls principals —dues branques de la Valira: la ribera d’Ordino i la Valira d’Encamp— que es reuneixen a les Escaldes. El clima del territori és de muntanya sec. A les Escaldes, la precipitació és de prop dels 900 mm/any, i a Ransol (1 640 m) és de 1 043 mm. Cal remarcar que els mesos més plujosos solen ésser el juny i l’agost. Les temperatures són molt baixes a l’hivern; a les zones més elevades, les mitjanes són sempre sota zero, des del desembre fins al febrer; algun dia d’hivern es registren temperatures absolutes de -16° i -17°C. La *vegetació* d’Andorra és muntanyenca continental, i presenta la zonació d’estatges típica del vessant meridional dels Pirineus: estatge montà amb bosc submediterrani de roure martinenc i, més amunt, amb extenses pinedes de pi roig; estatge subalpí amb bosc de pi negre i amb avetoses en algunes obagues; estatge alpi dels pasturatges. A les valls baixes pot arribar a aparèixer un alzinar mediterrani.

LA GEOGRAFIA HUMANA I ECONÒMICA

Hi ha set parròquies, que configuren la divisió territorial, administrades pels comuns; són Andorra la Vella, Sant Julià de Lòria, Encamp, Canillo, la Maçana, Ordino i les Escaldes. Soldeu (1 825 m) és el poble més alt d’Andorra i dels Pirineus. La població, el 1991, era de 59 048 h, dels quals només 10 630 h eren andorrans. L’economia tradicional d’Andorra es basa essencialment en l’agricultura i la ramaderia, completada per l’activitat de les fargues i per la petita indústria tèxtil i la indústria del tabac. A hores d’ara les millors terres de conreu de la vall central han estat ocupades per la moderna allau constructiva, mentre que la ramaderia ha disminuït sensiblement i l’activitat de les fargues desaparegué des de mitjan s XIX. Actualment l’economia s’orienta cada vegada més vers el sector terciari, en un sentit ampli. Aquest sector ha fet canviar la fesomia del país, afavorit per l’escassa repercussió econòmica actual dels sectors primari i industrial. Tres són els pilars bàsics sobre els quals es desenvolupa l’activitat econòmica: el comerç, el turisme i l’activitat financera.El mercat andorrà té una importància d’ordre regional, pel seu volum de vendes al detall (Andorra va rebre 6 000 000 de visitants el 1992) que ha anat evolucionant amb els temps, i actualment se centra en productes que es poden incloure en l’equipatge (roba, ulleres, perfumeria, joieria, etc). En l’aspecte turístic, Andorra constitueix, juntament amb Llorda, el principal focus turístic dels Pirineus, amb uns 300 hotels. En l’aspecte financer el funcinament d’Andorra s’acosta al d’un paradís fiscal. Malgrat no existir moneda oficial, el presupost és elaborat en pessetes i no hi ha cap impost digne de menció, llevat del que afecta la importació de mercaderies. L’Institut Andorrà de Finances és l’òrgan responsable d’ordenar i reglamentar l’àmbit financer. El país disposa de 7 entitats bancàries andorranes, amb 45 oficines.

L’ESTRUCTURA POLÍTICA I ADMINISTRATIVA

Andorra ha conservat fins el 1993 una constitució política i unes institucions tradicionals, que tenien el seu origen a l’edat mitjana i que feien del Principat un vestigi de l’antic dret feudal (l’únic amb aquestes característiques a l’Europa contemporània). La base d’aquest ordre polític era la senyoria, compartida per dos cosenyors (anomenats avui coprínceps): el bisbe de la Seu d’Urgell i el president de la República Francesa. Llur potestat deriva directament dels pariatges de 1278 i 1288, que han estat fins a temps ben recents l’estatut bàsic i ordenador de les valls. Eren representats a Andorra pels veguers (caps de la força pública i administradors de la justícia) i llurs ajudants, els batlles (jutges ordinaris en les causes civils) episcopal i francès, i els dos notaris corresponents. La Constitució, aprovada en referèndum el 14 de maig de 1993, defineix el nou estat andorrà com un coprincipat parlamentari, on la sobirania recau en el poble i on els tres poders (legislatiu, executiu i judicial) se separen i deixen de ser potestat dels coprínceps, els quals mantenen ara uns poders molt més reduïts. La nova constitució també eleva el català a nivell de llengua oficial del Principat. Cada una de les set parròquies és administrada per un consell municipal compost

de 8 a 12 membres. Per damunt d’aquests organismes federals, als quals dona unitat i cohesió, sobresurt l’autoritat màxima del consell general, successor de l’antic Consell de la Terra (1419). El componen vint-i-vuit consellers, quatre per cada parròquia, sota la presidència d’un síndic i un sots-síndic designats per ells. El consell executiu o govern és presidit per un cap de govern, el qual elegeix set consellers executius. Pel que fa al poder judicial, la constitució preveu la creació en un futur d’un Consell Superior de Justícia i d’un Tribunal Constitucional. El dret de vot és actualment garantit a tots els andorrans majors de 18 anys. Eclesiàsticament, Andorra compta amb set vicaris perpetus amb residència als caps de parròquia i a les Escaldes; el d’Andorra la Vella és rector de Santa Coloma d’Andorra i arxiprest de les Valls d’Andorra.

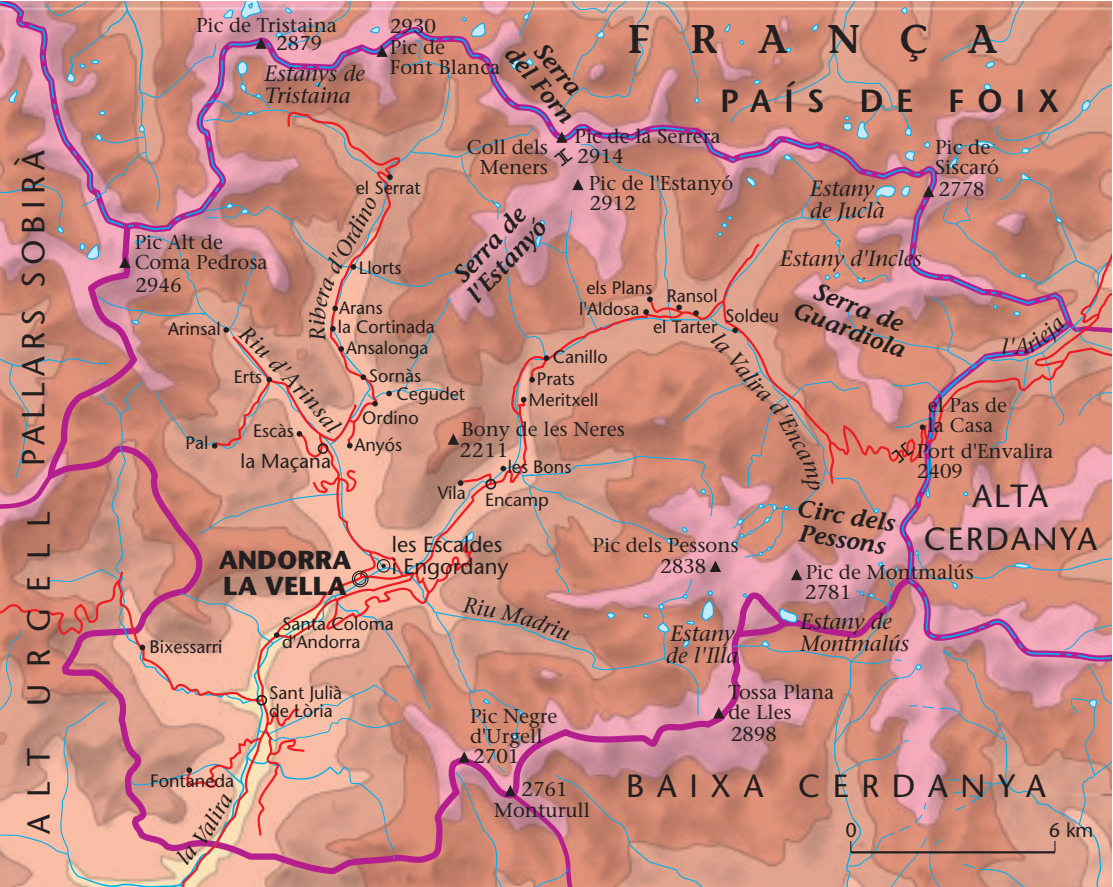
LA HISTÒRIA

La formació d’Andorra

Les restes prehistòriques trobades en diferents indrets del país testimonien la presència de l’home a les valls andorranes almenys des del període neolític (IV-I mil·leni aC). Les valls andorranes, sotmeses pels sarraïns (725-785), però lliures de l’ocupació directa dels invasors, pogueren conservar gairebé intactes les estructures civils i religioses anteriors. Al final del s VIII, Andorra compartí la sort de les contrades catalanes que integraven la Marca Hispànica. L’acta de consagració de la catedral d’Urgell (839) representa la seva inclusió dins els límits d’aquesta diòcesi i deixa entreveure, al mateix temps, una divisió del territori en parròquies, els noms i el nombre de les quals, llevat de Santa Coloma (*Sancta Columba*), han arribat sense cap variació fins als nostres dies. A partir del s X els comtes urgellesos començaren a desprendre’s de les possessions andorranes a favor de Santa Maria d’Urgell i dels seus prelats. La transferència de les atribucions comtals als bisbes de la Seu d’Urgell fou efectuada a poc a poc i per etapes, la darrera de les quals és representada per la donació d’Ermengol VI a l’Església, l’any 1133, de tots els béns i drets que li pertocaven a la vall d’Andorra.

El procés de fixació del règim polític

Amb tota probabilitat ja des del principi del s XI, l’església d’Urgell infeudà els seus dominis andorrans als senyors de les valls de Caboet (Cabó) i de Sant Joan. La situació canvià després del matrimoni d’Arnalda, hereva universal de la casa de Caboet, amb el vescomte Arnau de Castellbò (1185) i d’Ermessenda, la seva filla única, amb el comte Roger Bernat II de Foix (1208). L’equilibri de forces trencat així a favor del feudatari, esdevingut de cop i volta més poderós que el mateix senyor, havia d’originar una sèrie de conflictes , als quals posà terme el pariatge de l’any 1278, entre el bisbe Pere d’Urtx i el comte Roger Bernat III, promogut i patrocinat pel rei Pere II de Catalunya-Aragó. El conveni fou completat, el 6 de desembre de 1288, per una altra sentència arbitral. Els pariatges andorrans mantenen intacte el vincl preexistent de dependència feudal del comte respecte a la mitra amb l’obligació de retre homenatge de fidelitat —com de fet fou prestat tot seguit— al bisbe d’Urgell. L’exemple de Roger Bernat III segons sembla, mai no fou imitat pels seus descendents —esdevinguts, a través de successius enllaços matrimonials, vescomtes de Bearn (1303), reis de Navarra (1479) i després de França, en pujar el titular d’aquell reialme, Enric de Borbó, al tron de sant Lluís amb el nom d’Enric IV (1598-1610)—, i aquesta darrera clàusula restà, doncs, pràcticament sense efecte. Els ss XIV i XV són d’una importància cabdal per a l’evolució del sistema de govern conjunt derivat dels pariatges i la seva futura configuració. Les actuacions d’ambdós senyors, a mesura que s’esvai la relació inicial de vassallatge i s’accentuà la tendència cap a una plena equiparació de poders, adquiriren, en el terreny legislatiu i judicial sobretot, una amplitud i una independència cada vegada més grans. Els intents d’annexió de les terres catalanes dependents del comtat de Foix a la corona catalano-aragonesa realitzats per Pere II (1280-83), Alfons III (1333-34) i Martí l’Humà (1396-1400) no arribaren, atès el seu caràcter provisional i transitori, a interrompre la continuïtat del règim peculiar de la vall andorrana. Afortunadament per a Andorra, cap dels seus podero-

Mapa físic d'Andorra

 Andorra
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>
<div><div>Mapa físic d'Andorra</div><div>Mapa polític d'Andorra</div></div>
Andorra
PARRÒQUIES
SUPERFÍCIE (km²)
POBLACIÓ (1992)
Andorra la Vella
Canillo
Encamp
Escaldes i Engordany, les
Maçana, la
Ordino
Sant Julià de Lòria
Andorra
<i>* Inclou les Escaldes i Engordany</i>
<i>** Xifres provisionals</i>

govern:	coprincipat parlamentari
superfície:	468 km²
població:	57 100 h (1992)
capital:	Andorra la vella
idioma of.:	català
moneda:	pesseta i franc francès

Andorra Els estanys dels Pessons

d'imposts fiscals i duaners, i, sobretot, el reconeixement tàcit d'ésser ciutadans d'un país neutral.

La història contemporània

Després de l'abolició del feudalisme (1789) i de la caiguda de la monarquia a França, la Convenció refusà el tribut feudal de la quèstia (1793) i renuncià, ensems, a tots els drets senyorials que poguéss tenir sobre Andorra. Tretze anys més tard, un decret de Napoleó I (1806), atorgat a petició dels mateixos andorrans, restablí l'anterior estat de coses. Les revolucions i les guerres civils espanyoles del s XIX repercutiren també a Andorra, dividida entre conservadors i liberals; els primers, en general, episcopalistes, els segons, francòfils. La llei dita de la “nova reforma”, promulgada pel bisbe Josep Caixal (1866) i ratificada pel ministre francès d'afers estrangers dos anys més tard (1868), representà un pas decisiu vers una major democratització del país, però no aconseguí de refer la seva unitat ni de millorar les relacions dels seus representants amb la mitra. La revolució del 1880, el tractat del pont dels Escalls (1881) i les tumultuoses eleccions del 1885 són episodis ben notables de les discòrdies internes i de les divergències entre els coprínceps en llur fase més aguda. La inauguració de la carretera d'Andorra la Vella a la Seu d'Urgell (1913), construïda per iniciativa del bisbe Joan Benlloch (1906-1918), i el seu perllongament fins al pas de la Casa, a la frontera francesa (1933), marquen, en aquest sentit, una fita memorable en la història contemporània de les valls andorranes. El 1933, amb motiu de l'establiment del sufragi universal, en substitució del sistema tradicional que limitava el vot als caps de casa, com a conseqüència d'una sentència del tribunal de corts, els veguers episcopal i francès destituïren el consell general; davant la resistència del consell a dissoldre's, els coprínceps feren entrar a Andorra cinquanta gendarmes francesos i ordenaren l'elecció d'un nou consell general. A partir de la dècada dels anys cinquanta Andorra ha pogut modernitzar les seves institucions. El 1971, Joan Martí i Alanis fou nomenat copríncep d'Andorra i significà un signe de renovació i millora en les relacions entre coprínceps. Els primers anys de la dècada dels noranta han estat marcats per la culminació del procés modernitzador del principat: d'una banda, l'aprovació i l'entrada en vigor al març del 1993 de la nova constitució; d'altra banda, al juliol del 1993 l'entrada d'Andorra a l'ONU com a membre de ple dret.

Andorra la Vella Parròquia del Principat d'**Andorra** (22 387 h [1992]). La més petita en extensió, és, en canvi, la més poblada. La *vila* (15 367 h [1983]); *andorrans*; 1 029 m alt), capital d'Andorra, és situada en un ressalt rocós, sota la serra d'Enclar, a la dreta de la Valira. El sobrenom *la Vella*, és a dir, *la vila*, li fou afegit posteriorment per tal de distingir la vila del conjunt del territori homònim. La població ha experimentat un augment demogràfic extraordinari i s'estén sobretot en sentit longitudinal, seguint el traçat de la carretera, pel S cap a Santa Coloma i pel N fins a la partió de les Escaldes. Al costat d'algunes antigues cases pairals és particularment remarcable la Casa de la Vall, exemplar d'arquitectura mixta, d'ús civil amb atributs defensius de tradició medieval i decoracions murals de tema religiós. L'església arxiprestal, dedicada a sant Esteve, conserva l'absis i el campanar romànics del s XII.

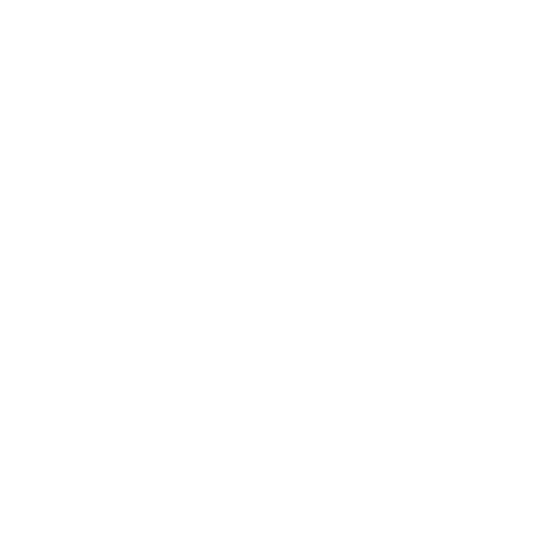
Andrea del Castagno (Castagno di San Godenzo 1421 — Florència 1457) Nom amb què és conegut el pintor italià Andrea di Bartolo di Somone. D'entre la seva producció de tema religiós sobresurten els frescs de l'antic convent de Santa Apollonia (~1449-50) i, d'entre els de tema profà, el monument eqüestre de Nicola di Tolentino (1456, Santa Maria dei Fiore) i la sèrie d'*Homes i dones il·lustres* (també a Santa Apollonia).

Andrea del Sarto (Florència 1486 — 1530) Nom amb què és conegut el pintor italià Andrea d'Agnolo. És autor de l'*Última Cena* a San Salvi (1519), i també de *La Madona delle Arpie* i de la *Dama lle-gint Petrarca*, ambdues a la Galleria degli Uffizi. Pertany a la generació postclàssica del Renaixement italià.

Andrejev, Leonid Nikolajevič [o *Leonid Nikolàievitx Andréiev*] (Or'ol, Rússia 1871 —

Vista aèria d'Andorra la Vella

Ànec mandarí

Mustamäki, Finlàndia 1919) Novel·lista i dramaturg rus. Com a fulletonista obtingué un gran èxit. Escriví *Rasskaz o semi povešennykh* ('La narració dels set penjats', 1908), basada en els esdeveniments del 1905. Com a dramaturg, *Kzv'ozdam* ('Cap a les estrelles', 1905) i *Car' golod* ('El rei fam', 1908) el convertiren en el representant més remarcable del simbolisme rus. Atacà durament els bolxevics a *SOS* (1919). Tingué una gran influència a Europa i sobre l'expressionisme alemany.

Andrés i Estellés, Vicent (Burjassot 1924 — 1993) Poeta. Considerat l'element més representatiu en la renovació de la poesia valenciana. Fou un poeta extraordinàriament prolífic i de la seva àmplia obra cal destacar, entre d'altres, *Donzell amarg* (1958), *L'amant de tota la vida* (1966), *Hamburg* (1974), *Tancat a l'Alter* (1975) i *El procés* (1978). Amb *Recomane tenebres* (1972) s'inicià la publicació de la seva obra poètica completa. La seva expressió poètica presenta dues constants, la mort i el sexe, i al·ludeix sovint la realitat quotidiana. El 1978 fou guardonat amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes i el 1990 amb el Premi d'Honor de les Lletres Valencianes.

Andreu i Abelló, Josep (Montblanc 1906 — Madrid 1993) Advocat i polític. President del Foment Nacionalista Republicà de Reus (1930), contribuí a constituir l'Esquerra Republicana de Catalunya. Diputat al parlament català per Tarragona (1932), iniciada la guerra (1936), presidí l'audiència territorial de Barcelona i el tribunal de cassació de Catalunya. El 1939 s'exilià a França, Mèxic i Tànger. Novament a Barcelona (1964), abandonà ERC i s'incorporà al PSC-C (1976). President de l'Assemblea de Parlamentaris del 1977, de la comissió redactora de l'avantprojecte d'Estatut de Sau (1978), fou president de l'Ateneu Barcelonès (1977-85), senador a Madrid (1979 i 1982) i diputat al Parlament de Catalunya (1980).

Andròmaca Personatge mitològic femení reprès sovint a la literatura grega clàssica. Èsposa d'Hèctor, defensor de Troia, tingué un fill d'aquest, Astíanax. A *La Il·liada* és representada com una tendra personificació de la mare i esposa.

ànec *ORNIT/AVIC* Nom donat a diversos ocells de la família dels anàtids, que pertanyen principalment als gèneres *Anas*, *Aix*, *Aythya*, *Bucephala*, *Clangula*, *Histrionicus*, *Melanitta*, *Netta*, *Oxyura*, *Tadorna*. Són ocells bastant grossos (llur llargada pot variar, segons les espècies, entre uns 35 i 65 cm), de cos feixuc, protegit per un dens plomatge greixós i hidròfug, aquàtics, de caminar pesat, però excel·lents nedadors i voladors. Tenen les potes curtes i són palmípedes. Els tres dits anteriors són units per una membrana i el posterior és lliure. Els mascles posseeixen un plomatge de colors molt vius, i les femelles solen ésser de colors uniformes i apagats. Els ànecs són omnívors i s'alimenten de plantes, fruits, mol·luscs, cucs i peixets. Moltes espècies són migradores. Tendeixen a migrar a la fi de l'hivern cap als països nòrdics, on nien. Hi ha dos tipus d'ànecs: els de superfície i els cabussadors.

anèl·lids *ZOOL* Embranchament d'animals invertebrats, que comprèn els cucs pròpiament dits. Tenen el cos segmentat, de forma cilíndrica o aplanada dorsiventralment, i mancat d'apèndixs articulats. El cos presenta en general tres regions més o menys diferenciades, segons els grups: una regió cefàlica o *prostomi*, una regió mitjana o *metasoma* i una regió posterior o *pigidi*. En alguns grups, en el prostomi

hi ha apèndixs sensorials (palps, antenes, tentacles, ulls, òrgans quimiorceptors). La respiració és cutània, intestinal o branquial. En els anèl·lids es dona la reproducció asexual (per fissiparitat) o sexual. Els individus poden ésser unisexuals (classe dels poliquets) o hermafrodites, generalment proteràndrics (classes dels oligoquets i dels hirudinis). El desenvolupament de l'individu pot ésser directe, o bé passant per una fase de larva. Poden habitar a la mar, a terra o a l'aigua dolça. També hi ha formes paràsites. L'embranchament dels anèl·lids consta de tres classes principals (poliquets, oligoquets i hirudinis).

anèmia *PAT* Situació patològica comuna a moltes malalties en què habitualment hom constata una disminució del nombre d'eritròcits, de la quantitat d'hemoglobina o del valor de l'hematòcrit. En general s'accepta que hi ha anèmia quan la concentració d'hemoglobina és inferior a 14 g/dl en l'home i a 12 g/dl en la dona. Des d'un punt de vista clínic, les anèmies poden ésser agudes o cròniques. L'anèmia *aguda* s'observa sobretot en casos d'hemorràgies i d'hemòlisis intenses. Segons llur patogènia les anèmies poden classificar-se en regeneratives o de causa perifèrica (fora del moll de l'os) i aregeneratives o de causa central (al moll de l'os). Entre les **anèmies regeneratives** , les **anèmies hemorràgiques** poden ser ocasionades per una hemorràgia aguda o un segrestament de sang a l'interior de l'organisme, per l'hemosiderosi pulmonar idio-pàtica o per altres hemorràgies pulmonars; les **anèmies hemolítiques** són produïdes per una excessiva destrucció dels eritròcits. Les **anèmies aregeneratives** poden atribuir-se a nombroses causes: infeccions, radiacions, càncers, hipotiroidisme, dèficit d'àcid fòlic, etc.

anestèsia *MED* Pèrdua total o parcial de la sensibilitat acompanyada o no de pèrdua de consciència com a conseqüència d'una malaltia, d'un traumatisme o de l'administració d'un anestèsic.

Aneto, **pic d'** Cim (3 404 m) culminant dels Pirineus, al massís de la Maladeta, el més alt dels Països Catalans. Es troba dins el municipi de Benasc (Ribagorça), a l'alta conca de l'Éssera. A les obagues hi ha gele-res: la **gelera d'Aneto** té uns 80 000 m² de superfície i un gruix màxim de 50 m, i avança uns 35 m cada any.

àngel *RELIG* Esperit celestial, missatger de Déu i superior als homes. En el judaisme els àngels són citats sovint a la Bíblia com a éssers que serveixen constantment Déu i són, al mateix temps, els seus missatgers. En el Nou Testament intervenen diverses vegades en la vida de Jesús (anunciació, naixement, temptació, resurrecció i ascensió). Més tard hom anà elaborant un cos de doctrina sobre els àngels: el pseudo-Dionís (s V), establí una jerarquia en nou ordres. L'Església Catòlica ha proclamat article de fe la veritat bíblica de l'existència dels esperits purs (Concili IV de Laterà, 1215) i ha insistit en llur veneració. La iconografia concreta de l'àngel, figura antropomorfa alada, té precedents en les figures de genis alats mesopotàmics. El tipus d'àngel bizanti, que presenta característiques asexuals, passà al romànic. En l'art gòtic, el tipus adquireix un aire femení i pren forma d'infant en el barroc.

Angel, Salto [*nom indígena: Churun Meru*] Cascada del riu Churun, subafluent del Caroni, a l'altiplà de la Guaiana. És considerada la més alta del món (810 m). La regió i la cascada foren explorades per primera vegada, l'any 1927, per dos catalans: Joan Mundó i Freixes, de Barcelona, i Feliu Cardona, de Malgrat.

Angelico, Fra (Vicchio, Mugello, Toscana ~1387 — Roma 1455) Nom amb què és conegut Guido (o Guidolino) di Pietro, pintor italià. L'any 1407 entrà al convent de dominicans de Fiesole, on prengué el nom de Fra Giovanni di Fiesole. Les seves obres són conservades en llur major part al convent de San Marco, esdevingut *Museo dell'Angelico* (*Anunciació i Epifania* [1435-40], *Judici Final*, etc). D'altres es troben disseminades per tot el món: *Coronació de la Mare de Déu* (1430-35, Musée du Louvre), *Anunciació* (1425-30, Cortona, església del Gesù), i moltes altres taules a la Pinacoteca de Perugia, al Vaticà, al Gardner Museum de Boston, a la National Gallery de Londres, etc. Angelico, frare abans que pintor, fou un artista de temàtica exclusivament religiosa i intencions edificants.

angina *PAT* **1** [generalment en *p/*] Inflamació total o parcial de l'istme de la faringe. L'**angina aguda catarral** és la més comuna; d'origen estreptocòccic, dona tumefacció i vermellor del vel i dels pilars palatins (*angina vermella*), disfàgia, febre i mal de cap. L'**angina crònica** és una seqüela de l'angina aguda i pot ésser punt de partida d'altres malalties infeccioses greus (febre reumàtica, nefritis, septicèmies tonsil·lògenes, etc). **2 angina de pit** Síndrome caracteritzada per dolor o constricció a la regió anterior del tòrax, en general en forma de crisis breus, que a vegades van acompanyades d'angoixa i de sensació de mort imminent. L'angina de pit és rara abans dels quaranta anys; la màxima freqüència és observada entre els cinquanta i els setanta anys. És més freqüent en els homes que en les dones. La causa de l'angina de pit és la manca momentània de la quantitat suficient de sang en una porció del múscul cardíac. En el 95% dels casos és motivada per l'oclusió o reducció del diàmetre de les artèries coronàries per aterosclerosi i, rarament, per altres causes.

Angkor Antiga ciutat de Cambodja, a la província de Siemréab, al N del llac Tônlé Sab. Fundada al començament del s IX per Jayavarman II, fou la capital del regne khmer fins a la conquesta dels thais el 1431. Angkor, envaïda per la jungla i oblidada, no fou descoberta fins al s XIX. Conserva restes dels edificis més importants de l'època khmer, entre ells el temple d'Angkor-Vat. També destaca el conjunt d'Angkor Thom, especialment el seu temple budista central de Bayon.

Anglada, Lola (Barcelona 1892 — Tiana 1984) Nom pel qual és coneguda la dibuixant i narradora per a infants Dolors Anglada i Sarriera. L'any 1917 publicà els primers llibres amb dibuixos i el 1920 *Contes del Paradís*, primer llibre que escriví i il·lustrà alhora. L'any 1928 obtingué un gran èxit amb *En Peret* i es mantingué dintre de la mateixa línia amb *Margarida* (1928) i *Narcís* (1930). Durant la guerra del 1936-39 realitzà *El més petit de tots* (1937), editat pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat. En acabar la guerra evolucionà cap a l'evocació d'aspectes de la Barcelona vuitcentista, amb obres com *La Barcelona dels nostres avis* (1949), per bé que no deixà de recrear els seus personatges en obres com *Martinet* (1962).

Anglada i Camarasa, Hermenegild (Barcelona 1871 — Pollença 1959) Pintor. Pertangué al pas entre el modernisme i el noucentisme. El començament de la seva obra se situà dins una òrbita postimpressionista, però aviat derivà cap a un preciosisme retòric que sovintejava els temes folklòrics. A partir dels anys vint es dedicà al paisatge, especialment de Mallorca. La seva casa de Pollença fou convertida en Museu.

Anglaterra País de la Gran Bretanya que s'estén des d'Escòcia fins al canal de la Mànega i limita a l'W amb Gal·les (130 439 km²; 46 161 000 h [1991]). La capital és Londres.

LA GEOGRAFIA FÍSICA I HUMANA

Hi ha dues *regions* ben diferenciades: la del nord i l'oest, i la del sud i l'est, que corresponen, respectivament, als Highlands ('terres altes'), i als Lowlands ('terres baixes'). Els rius d'Anglaterra són curts, però cabalosos; ofereixen, doncs, moltes facilitats per a la navegació i constitueixen un element important per a les comunicacions. Les costes han donat lloc, a les desembocadures dels rius, a grans estuaris, on hi ha gairebé tots els ports anglesos. El clima d'Anglaterra, a causa de la seva situació marítima i per l'efecte del corrent del Golf (Gulf Stream), és moderat, principalment a l'oest i al sud-oest, més exposats als vents oceànics. La vegetació natural és, bàsicament, de tipus atlàntic. La densitat de població d'Anglaterra és molt superior al total de la Gran Bretanya. Les regions més poblades corresponen a les més industrialitzades: Lancashire, Cheshire, Merseyside, Great Manchester, West Yorkshire, els Midlands i les àrees de Southampton i de Bristol al sud i de Sunderland al nord; al contrari, a les planes del sud, on l'activitat fonamental és l'agricultura, la densitat de població és més baixa.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA

Tradicionalment, a Anglaterra, hom contraposava dos tipus d'*economia*: l'agrícola,

Anglaterra Stonehenge, conjunt megalític monumental, al Witschire

Margarida, llibre amb text
i il·lustracions de **Lola Anglada**

concentrada a les planes de l'est i del sud, i la ramadera, establerta al nord i a l'oest. Les zones agrícoles per excel·lència són Anglaterra de l'Est, la comarca de Fens, les planes del sud i Cornualla. El conreu més important és el de cereals, però hom destina la major part de la superfície agrícola a prats i pastures. Les principals conques hulleres són situades al West Yorkshire, South Yorkshire, Nottinghamshire, Derbyshire, Durham, Northumberland, Lancashire, Staffordshire i Warwickshire. La indústria tèxtil manté una tradicional rellevància dins l'economia. Lancashire i Manchester són els principals centres de la indústria cotonera i Yorkshire i Londres de la llanera.

LA HISTÒRIA

Els precedents

Hom coneix vestigis des del paleolític inferior, i les troballes de Clacton-on-Sea han donat nom a una indústria del paleolític superior, el *Clactonià*. Un dels monuments més famosos de la fase megalítica és el de Stonehenge, a Wessex. El fet més notable de l'edat del ferro és l'arribada dels celtes, la qual cosa ha motivat que el poble i la civilització siguin molt semblants als de la part continental més pròxima (França, Bèlgica). Els romans començaren d'intervenir els anys 55-54 aC, un cop conquerida la Gàl·lia. Quan les

legions romanes abandonaren la província de Britània el 407, només es parlava el llatí a les grans ciutats, mentre que la gran massa de la població conservava els seus dialectes celtes britònics.

Les invasions germaniques

L'evacuació romana deixà la província exposada a les incursions dels pictes i escots (irlandesos) i sobretot a la penetració dels pobles germànics. Hi hagué una tenaç i organitzada resistència dels indígenes contra els invasors germànics, però vers l'any 615 l'ocupació era un fet. Els cristians celtes restaren dividits en els actuals territoris de Cornualla, Gal·les i Escòcia.

El primer período anglosaxó

Els establiments dels invasors es concretaren en una sèrie de petits regnes (Kent, poblat pels juts, Essex, Sussex, Wessex pels saxons, Anglia de l'Est, Mèrcia i Northumbria pels angles) que, més o menys establerts, constituïren l'anomenada Heptarquia anglosaxona. Els petits regnes germànics aviat assoliren un sentiment d'unitat enfront dels celtes sotmesos o marginats, alhora que es disputaven l'hegemonia del país. El gran fet social i cultural que es produí durant aquest període fou la conversió al cristianisme dels pobles germànics instal·lats a Anglaterra. Aquesta conversió fou una iniciativa directa del papa Gregori el Gran, amb la missió d'Agustí de Canterbury (597) a Kent.

Les invasions nòrdiques

El gran moviment dels pobles escandinaus que commogué l'Europa dels ss IX i X es manifestà a Anglaterra per les ràtzies dels danesos i desembocà en una instal·lació massiva dels invasors a la meitat nord-oriental del país. Ja entrat el segle X, el procés d'unificació dels principats d'Escandinàvia comportà finalment una nova conquesta danesa, aquesta vegada total, i a mitjan segle XI fou restaurada la dinastia de Wessex.

La restauració anglosaxona i la conquesta normanda

Eduard III de Wessex dit *el Confessor* (1042-66), havent tornat d'un llarg exili a França, es trobà amb una Anglaterra on els *shires* es trobaven agrupats sota el govern directe d'uns pocs poderosos *earls*, fins a l'extrem de crear una situació similar a la fragmentació feudal del continent. Guillem de Normandia es preparà tot seguit per a la invasió. A la batalla de Hastings (14 d'octubre de 1066) la victòria dels **normands** fou completa i Guillem fou coronat rei d'Anglaterra (Guillem d'Anglaterra, 1067-87).

La dinastia normanda

Guillem el Conqueridor es trobà, després de la seva victòria, senyor d'un petit regne i sabé conjuminar les institucions nadiues, en allò que podien afavorir un govern enèrgic, amb els aspectes més dinàmics del feudalisme continental. Els *shires* foren conservats com a divisions administratives (comtats) sota el control dels *sheriffs*, nomenats per la corona. El rei dividí els seus dominis entre els seus fills, fet que provocà conflictes dinàstics. Amb Esteve de Blois (1135-54) s'extingí la branca masculina de la dinastia normanda.

Els Plantagenet

El 1154 accedí al tron Enric Plantagenet (Enric II d'Anglaterra, 1154-89), que acumulà a la seva herència paterna els dominis de la corona normanda. La prolongada absència del seu successor, Ricard I Cor de Lleó (1189-99), a causa de les croades, i el recaptament del seu elevat rescat contribuirien al desordre feudal i al discontentament. El seu germà Joan I Sense Terra (1199-1216) atorgà, el 1215, la que després fou coneguda com a *Magna Charta Libertatum*. En el temps d'Eduard I (1272-1307) les reunions del consell dels magnats i dels prelats, ampliat amb els representants de ciutats i viles i de la petita noblesa rural (*knights of the shire*), és a dir, els *commons*, dugueren a la consolidació d'aquesta institució —el parlament—, que en la reunió del 1295 assolí la seva forma definitiva per a un llarg futur (*Model Parliament*). Eduard III (1327-77) desplegà —empès per les seves necessitats bèl·liques (guerres d'Escòcia i dels Cent Anys)— una política que recolzava en dos pilars: una burocràcia addicta i la col·laboració dels comuns.

La guerra dels Cent Anys

La importància que havien tingut, i que

en part mantenien, els dominis continentals de la corona anglesa excità l'ambició dels monarques anglesos, quan, el 1328, s'extingiren amb Carles IV, els Capet directes. Eduard III (1327-77) que era emparentat amb els Capet, per línia materna, es decidí a reclamar la corona francesa a la mort de Carles IV i inicià una lluita que havia de durar més d'un segle (1453). Més que de guerra en sentit formal hom pot parlar d'un gran conflicte dinàstic. La primera etapa del conflicte fou assenyalada per la gran victòria anglesa de Crécy (1346) i el segon desastre francès a Poitiers (1356). La segona etapa de la guerra recolzà en el conflicte intern de França entre les faccions dels armanyacs i els borgonyons que es va cloure amb la coronació a Reims del delfí amb el nom de Carles VII (1429), que completà l'obra de reconquesta del territori francès del 1440 fins al 1450. Els anglesos conservaren solament al continent la plaça de Calais fins el 1559.

L'expansió anglesa a les illes Britàniques Durant els segles medievals Anglaterra conservà fronteres terrestres amb veïns ara i adés hostils. A Gal·les, Llywelyn ap Gruffydd fou el primer a proclamar-se príncep de Gal·les. La seva revolta, iniciada el 1282, portà a la consumació de la conquesta anglesa. Gal·les, però, fou mantingut com a país a part i conservà la seva cultura i part de les seves institucions. La penetració anglonormanda a Irlanda fou producte d'un procés complex i mancat en gran part d'unitat. Enric II desembarcà a Waterford el 1171. L'illa se sotmeté pràcticament sense lluita, però, continuà, en un estat d'anarquia fins al s XVI. A la frontera septentrional, a la mort de Margarida, hereva del tron d'Escòcia, els barons acceptaren l'arbitratge d'Eduard I d'Anglaterra, el qual elegí Joan Balliol. Aquest, però, s'alià amb França. En represàlia, Eduard efectuà una ràpida conquesta, seguida d'un aixecament popular que fou sufocat el 1298. El 1314 Robert Bruce reconquerí la independència escocesa a la batalla de Bannockburn.

La societat anglesa des de la conquesta normanda fins a la crisi del segle XIV El tipus de societat que la conquesta i l'administració normandes llegaren a la futura nació anglesa presenta una continuïtat jurídica ininterrompuda des del *Domesday Book* (1086) fins al present. Característiques del període que va des de la conquesta fins a la crisi del s XIV foren: el caràcter fonamental agrari de l'economia i la preferència per la dispersió del poblament, amb la presència, però, de bon principi, d'un element que trencava l'equilibri d'una típica economia de subsistència, la llana, de la qual Anglaterra fou durant segles el primer productor europeu. Vers la fi del s XIII, Anglaterra presentava, malgrat la seva petitesa, l'aspecte d'un país pròsper i ordenat. Els principals fets culturals d'aquest període són la lenta però constant recuperació social i literària de la llengua popular en competència amb l'anglonormand oficial i la introducció i el desenvolupament locals dels estils continentals (romànic, gòtic). Les universitats, que tenien el precedent de les escoles monàstiques, començaren a desenvolupar-se durant el s XII.

La crisi del segle XIV El procés sovint anomenat la “crisi del s XIV”, que es manifestà sobretot per una baixa de la població i de la producció agràries, reforçat per la Pesta Negra (1348-50), comportà per al regne insular una greu commoció social. La crisi econòmica i social indicada es manifestà clarament en el regnat de Ricard II (1377-99), el qual, a causa de la impopular política de reconciliació amb França fou obligat a abdicar, jutjat, empresonat i executat. El seu enemic de la casa de Lancaster es féu proclamar rei amb el nom d'Enric IV (1399-1413) i hagué de debel·lar una sèrie de revoltes nobiliàries.

La guerra de les Dues Roses La minoritat d'Enric VI (1422-61) donà lloc a una lluita d'influències que desfermà les ambicions rivals de les cases de York i de Somerset (que prengué la causa dels Lancaster), que prengueren respectivament com a emblema la rosa blanca i la roja. La lluita, iniciada el 1455 a la batalla de Saint Albans, acabà el 1485 amb la derrota de Ricard III de York, a la batalla de Bosworth, a mans d'Enric Tudor, que fou reconegut rei amb el nom d'Enric VII.

Els primers Tudor La liquidació de la guerra civil, amb la destrucció de la gran aristocràcia, i la general lassitud i l'esperit de submissió del país posaren les condicions per a l'experiment d'autocràcia dels Tudor i dels Stuart. El regnat d'Enric VIII (1509-47) fou presidit pel gran conflicte amb l'Església, provocat per l'intent del rei d'anul·lar el seu matrimoni amb Caterina, filla dels Reis Catòlics, que derivà finalment en una ruptura formal amb la Santa Seu. El rei fou proclamat cap de l'Església d'Anglaterra (*Anglicana Ecclesia*) el 1543.

La Reforma i l'humanisme El regnat del fill d'Enric VIII, Eduard VI (1547-53), marca el triomf del protestantisme, que convertí el cisma existent en Reforma de contingut calvinista amb manteniment, però, de moltes institucions i ritus catòlics (*Common Prayer Book*, 1549). La nova Església Anglicana, sense doctrines teològiques definides, infeuda da a l'estat, es preocupà molt més de la uniformitat que no pas de la puèsa de la fe i, abans de la fi del regnat, començaren les persecucions contra els dissidents. Thomas More —corresponsal de Lluís Vives— pagà amb la vida la seva lleialtat al programa moderat. Aquesta època fou la de la fundació de les primeres *public schools* (Eton, 1440; Harrow, 1571), destinades a l'educació humanística.

El regnat d'Elisabet I i els primers Stuart Elisabet I (1558-1603), filla d'Enric VIII i d'Anna Bolena, marcà una de les fites decisives de la història d'Anglaterra, que arribà a la posició de gran potència mundial. La crisi religiosa fou resolta per Elisabet I amb la consolidació de l'Església Anglicana. Valent-se d'homes com Francis Drake i Walter Raleigh, posà també les bases de l'expansió colonial anglesa i del poder marítim. Aquest trobà la seva brillant consagració en la derrota de l'Armada Invencible (1588), tramesa per Felip II de Castella. El celibat de la reina féu que aquesta s'hagués de decidir a nomenar hereu el rei Jaume VI d'Escòcia, el qual inaugurà una nova dinastia en succeir-la amb el nom de Jaume I. El seu successor, Carles I (1625-49), es féu odiós per la seva concepció absolutista de la monarquia.

La revolució puritana La imprudent política del primat Laud culminà amb el seu intent d'introduir a l'Església d'Escòcia un *Prayer Book* de caràcter anglicà. La resistència amb què topà provocà una revolució político-religiosa. La lluita entre el rei i els seus súbdits escocesos es féu inevitable i Carles I es veié forçat a convocar el parlament anglès per tal d'obtenir recursos. El Parlament Curt (1640) es negà a votar els crèdits demanats mentre hom no donés satisfacció als greuges acumulats durant onze anys. El rei el dissolgué, però després que els *covenanters* escocesos envaïren Anglaterra, el rei hagué de convocar l'anomenat Parlament Llarg (1640). Aquest aprofità la situació de crisi per a refermar els seus drets: tractà de reformar l'Església en sentit presbiterià i de limitar la llibertat del rei. Els anys 1644-45 el geni organitzador i militar d'Oliver Cromwell ja havia dotat l'ala radical —els anomenats “independents”, congregacionalistes, per oposició als “presbiterians”, moderats— amb un exèrcit propi. Les victòries de Marston Moor (1644) i Naseby (1645), ensems que esclafaven les forces reialistes, posaren el parlament a la mercè de l'exèrcit enquadrat pels independents. El rei es reté als escocesos, els quals el lliu-

Anglaterra <i>Reis</i>	
	
dinastia normanda	
Guillem I <i>el Conqueridor</i>	1066-1087
Guillem II <i>el Roig</i>	1087-1100
Enric I <i>Beauclerc</i>	1100-1135
Matilde (antireina)	1135-1153
dinastia de Blois	
Esteve I	1135-1154
dinastia angevina dels Plantagenet	
Enric II	1154-1189
Enric <i>el jove Rei</i> (associat)	1170-1183
Ricard I <i>Cor de Lleó</i>	1189-1199
Joan I <i>Sense Terra</i>	1199-1216
Enric III	1216-1272
Eduard I <i>Cames Llargues</i>	1272-1307
Eduard II	1307-1327
Eduard III	1327-1377
Ricard II	1377-1399
<i>línia de Lancaster (Rosa Vermella)</i>	
Enric IV	1399-1413
Enric V	1413-1422
Enric VI	1422-1461 i 1470-1471
<i>línia de York (Rosa Blanca)</i>	
Eduard IV	1461-1470 i 1471-1483
Eduard V	1483
Ricard III <i>el Geperut</i>	1483-1485
dinastia dels Tudor	
Enric VII	1485-1509
Enric VIII	1509-1547
Eduard VI	1547-1553
Maria I	1553-1558
Joana Grey (antireina)	1553
Elisabet I	1558-1603
dinastia escocesa dels Stuart	
Jaume I	1603-1625
Carles I	1625-1649
la Commonwealth	1649-1660
Carles II	1660-1685
Jaume II	1685-1688
interregne	1688-1689
Maria II	1689-1694
Anna I	1702-1714
dinastia neerlandesa dels Nassau-Orange	
Guillem III	1689-1702
dinastia güelfa dels Hannover	
Jordi I	1714-1727
Jordi II	1727-1760
Jordi III	1760-1820
Jordi IV	1820-1830
Guillem IV	1830-1837
Victòria I	1837-1901
dinastia wettínica dels Saxònia-Coburg-Gotha (de Windsor des del 1917)	
Eduard VII	1901-1910
Jordi V	1910-1936
Jordi VI	1936-1952
Elisabet II	1952-

Anglaterra El King's College, a Cambridge

raren al parlament anglès (1647). Cromwell féu jutjar i executar el rei (1649). El 1653 fou promulgat l'*Instrument of Government*, amb Cromwell com a Protector de la República d'Anglaterra, Escòcia i Irlanda. Mort el Protector (1658), el general Monck posà fi a la situació anarquitzant de l'exèrcit i del país i tornà a reunir el Parlament Llarg, el qual restaurà la monarquia amb Carles II, fill de Carles I.

Els fonaments de l'imperi Britànic Anglaterra no era a mitjan s XVI un poder marítim prou important per a competir amb Castella, Portugal, les Províncies Unides o França. Les primeres adquisicions territorials ultramarines es produïren sota els primers Stuart (Virgínia, 1607; Terranova, 1610; Plymouth, 1620; Massachusetts i New Hampshire, 1629; Maryland, 1632; Rhode Island i Connecticut, 1636; New Haven, 1638), en forma de concessions a particulars o a companyies amb motivacions comercials o religioses (puritans, catòlics). Les colònies americanes augmentaren durant els darrers Stuart (les Carolines, 1663; Nova York i Nova Jersey, 1664; badia de Hudson, 1670; Pennsilvània, 1681, i Delaware, 1702).

La Restauració i la revolució del 1688 El retorn dels Stuart sota Carles II (1660-85) no deixà resoltes moltes de les qüestions que havien provocat la guerra civil. El monarca tingué el suport de l'Església Anglicana restaurada i dels *cavaliers*. El seu govern fou un període de recuperació i de pacificació. L'accessió al tron de Jaume II (1685-88), catòlic notori, provocà l'anomenada Gloriosa Revolució. El seu gendre Guillem d'Orange, *stadhouder* de les Províncies Unides, intentava una gran aliança europea contra la França de Lluís XIV; el rei Jaume, en canvi, provà d'aliar-se amb França. El 5 de novembre de 1688, el *stadhouder* desembarcà a Torbay. Jaume II fugí i el tron fou declarat vacant. Guillem d'Orange (Guillem III) i Maria Stuart foren proclamats conjuntament reis.

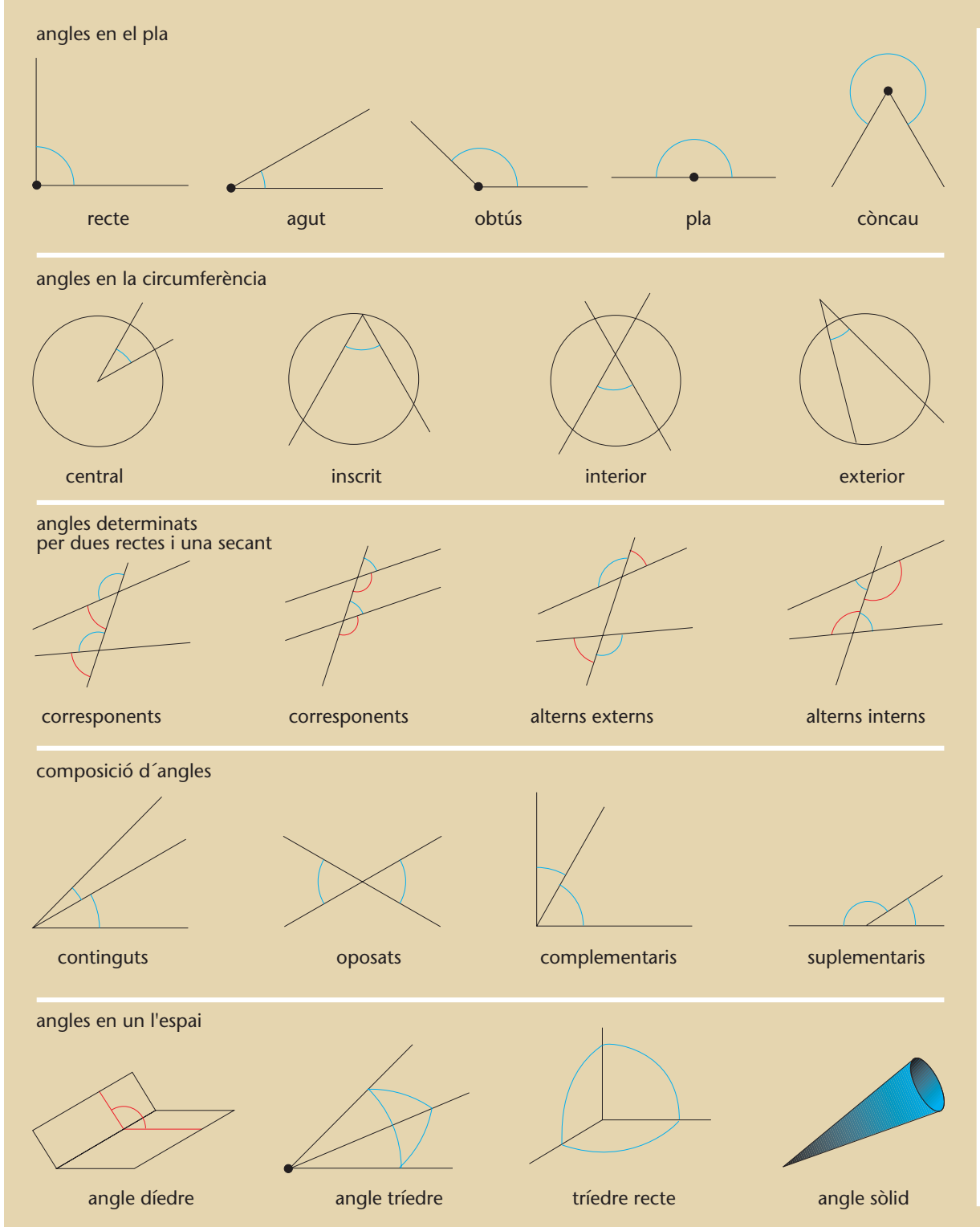
La unió amb Escòcia i l'evolució institucional posterior Els escocesos havien acceptat Guillem i Maria, però no s'adheriren a l'*Act of Settlement*. Després d'un període de maniobres legals (1702-05), que portaren els regnes britànics a la vora mateix de la separació, sota la pressió de la reina Anna hom arribà ràpidament a un acord. El tractat d'unió aprovat per ambdós parlaments i ratificat per la reina entrà en vigència l'1 de maig de 1707. Disposava la fusió dels dos regnes en un, el de la Gran Bretanya. El no menys antic “problema irlandès” trobà una solució molt menys honorable: la de la Unió del 1800. Aquesta fusió, atorgada per una institució tan poc representativa com el parlament irlandès, pesà durament damunt la dolorosa història d'Irlanda durant el s XIX, fins a l'autonomia obtinguda el 1921, separadament per la Irlanda del Nord —majoritàriament protestant— i per la resta de l'illa, que acabà per independitzar-se totalment el 1949. A partir de la unió amb Escòcia, l'evolució política d'Anglaterra i de l'estat anglès es confon amb la general del Regne Unit de la Gran Bretanya.

La societat anglesa del segle XVIII i la primera revolució industrial La llarga pau interior que inaugurà la revolució política del 1688 donà ocasió al desplegament de les tendències econòmiques i socials que, quan confluïren amb determinades innovacions tècniques, produïren la revolució industrial. El gran factor que creà les condicions per al canvi econòmic fou el desenvolupament lliure del comerç. El regnat d'Anna Stuart fou en general un període de prosperitat creixent, de refinament cultural i artístic i de creixement urbà. La vida religiosa anà desprenent-se molt lentament de l'esperit perseguidor i sectari del segle anterior, però presentà abundants iniciatives de caritat i educació. El zel per una intensa vida religiosa, típic del segle anterior, trobà renovada expressió en el sorgiment i l'expansió del moviment metodista (John Wesley, 1703-91). Les revolucions agrària i industrial, amb llur interacció característica, conformaren la fesomia social de l'Anglaterra del s XVIII. *L'enclosure* permeté l'administració i l'explotació intensiva i racional de la terra a càrrec de propietaris emprenedors i amb capitals provinents del comerç i de la mineria.

La societat anglesa dels segles XIX i XX El període de les guerres napoleòniques fou per a la societat anglesa una època de tensions i d'inseguretat. Malgrat la misèria de les masses, la baixa constant de la mortalitat portà, des del 1801 fins al 1831, la població de la Gran Bretanya d'11 000 000 a 16 000 000 d'habitants. Mentrestant la concentració de la població d'èxode rural havia començat a produir la més vergonyosa conseqüència de l'industrialisme: el creixement urbà desordenat i el *slum*. Les masses obreres que s'hi amuntegaven provocaren el moviment *luddita*, amb destrucció de les màquines. Fins a la reforma parlamentària del 1867, la revolució industrial havia donat a Anglaterra els trens, el telègraf, el segell de correus i la navegació de vapor, innovacions que inicien l'“acceleració de la història”, típica d'aquest segle i del següent. La llei del 1870 (*Forster's Act*) establí per primera vegada a Anglaterra un sistema nacional d'educació primària. Les masses obreres, organitzades en les *trade unions* definitivament reconegudes per la llei el 1871, acabaren per fundar, el 1901, amb el moviment cooperativista, el *Labour Party*. Al començament del s XX, la societat anglesa ja presentava signes de profunda transformació, des de la revolta *fin de siècle* contra la moral victoriana fins a les primeres lleis de seguretat social moderna.

angle *GEOM* Regió del pla limitada per dues semirectes d'origen comú. Per a mesurar angles hom utilitza diverses unitats: l'angle recte, el grau sexagesimal, el grau centesimal i el radià. El grau sexagesimal és obtingut dividint l'angle recte en 90 parts iguals. El grau es divideix en 60 minuts i el minut en 60 segons. Les abreviatures són: °, ', “.

anglès 1 *LING* Llengua literària o estàndard oficial al Regne Unit i als seus dominis, i als EUA. L'anglès és actualment la llengua indoeuropea que té més parlants (prop dels 300 milions), i la segona del món després del xinès. Històricament, és una llengua germànica sud-occidental, formada a la Gran Bretanya després de la seva invasió (~450) per les tribus germàniques dels angles. La morfologia de flexió de l'anglès és més rica que no pas la derivació, però és tanmateix de les més pobres d'entre les llengües germàniques. L'adjectiu és invariable, però el nom distingeix els dos nombres singular i plural, i dos casos, el general i el genitiu; una peculiaritat notable és que el genitiu pot ésser aplicat ara, no tan solament a un nom, sinó a tot un grup de mots amb valor nominal (*our best friend's daughter* “la filla del nostre millor amic”). El pronom distingeix dos casos, el subjecte i l'objecte. Un verb anglès normal, ex: *look* “mirar”, té només quatre formes: *look, looks, looked, looking*. La primera correspon en català a l'infinitiu (en part), a l'imperatiu i a totes les formes del present d'indicatiu llevat la tercera persona del singular, a la qual correspon la segona forma. La tercera forma correspon al participi i a tot el pretèrit d'indicatiu. La quarta forma correspon al gerundi, a l'infinitiu i al participi de present. Fonològicament, la complexitat de l'anglès és molt evident. El sistema consonàntic és força clar i definit, però el vocàlic no ho és gens, i les divergències entre les diferents varietats dialectals (geogràfiques o socials) de l'anglès són molt grans.
2 art anglès *ART* Art desenvolupat a Anglaterra a partir de la invasió normanda. Amb la conquesta per Guillem el Conqueridor (1066) hom introduí l'estil *normand*, amb esglésies de naus altes, molt sobòries (catedrals de Durham i Peterborough). La baixa edat mitjana i àdhuc tot el s XVI es distingeixen per l'adopció del gòtic (claustre de l'abadia de Fountains). De l'estil gòtic pur solament resta una part del cor de la catedral de Canterbury (1175) i la major part de l'abadia de Westminster. Aquesta etapa pura va seguida del primer estil típicament anglès, l'*early english*, al qual pertanyen les catedrals de Salisbury, Lincoln i York. Des de l'inici del s XIII el gòtic anglès evolucionà cap a l'estil *curvilini* o *decorat* (catedrals d'Exeter i York). Finalment, fou creat l'*estil perpendicular* (Capella del King's College de Cambridge). L'estil Tudor representà la perduració de l'esperit medieval i sobretot del gòtic perpendicular. La major part de les obres foren executades per artistes estrangers o pels pintors retratistes de la

cort (Hans Holbein). Mentrestant, els pintors conrearen el retrat en miniatura (Nicholas Hilliard). Amb la Restauració hom donà una gran empenta a l'arquitectura, sobretot amb Christopher Wren, que traçà un pla de reconstrucció de Londres, afavorí els corrents artístics del Renaixement i executà el conjunt de Sant Pau de Londres. El període *georgià* (1714-60) no és sinó el ressorgiment de l'estil de Palladio, adoptat per l'aristocràcia i difós a Amèrica. L'any 1758 Robert Adam començà una nova etapa, l'estil *neohel·lènic*, molt elegant i imitat a França per l'estil del Directori. La pintura no excel·lí fins al s XVIII, en què es conreà l'art del retrat i el paisatge (Antoon van Dyck); posteriorment influí l'esperit galant de la pintura francesa (William Hogarth). En el període georgià predominà el retrat, amb el pintor i teòric Joshua Reynolds i Thomas Gainsborough. El romanticisme pictòric féu una aparició avançada en l'obra del pintor i poeta William Blake. Al final del s XVIII el paisatgista John Constable arribà a aconseguir atmosferes portentoses, però el pintor romàntic més genial fou sens dubte William Turner. Bé que a partir del s XIX començaren a utilitzar-se estructures metàl·liques en l'arquitectura, (Palau de Cristall de Josep Paxton, 1851), William Morris i Philip Webb crearen una arquitectura basada en l'*estil rural anglès*, tendència seguida també per Charles R. Mackintosh, fundador de l'escola de Glasgow. En la pintura, a mitjan s XIX es desenvolupà l'escola dels pre-rafaelites, encapçalada per Dante Gabriel Rossetti, ensems amb William Holman Hunt i John Everett Millais, agrupats al voltant de Ruskin. L'arquitectura domèstica dels volts del 1900 reeixí en l'obra de Voysey i el tradicionalisme resistí malgrat l'aparició cap al 1930 del racionalisme del grup Tecton. En escultura, Henry Moore creà una plàstica neoromàntica desgastada, Chadwick adoptà l'escultura metàl·lica agressiva i la ironia de Paolozzi creà, des del 1954, la possibilitat *pop*. El *pop* aparegué cap al 1955 i excel·lí en Hockney, Hamilton, Tilson, etc. En aquest context, apareixen les primeres investigacions de l'avantguarda dels anys setanta: l'art pobre (B.Flanagan), el *land art* (R.Long, H.Fulton) i l'art conceptual (grup Art-Lan-

guage), que, cap als inicis de la dècada següent, portaren l'escultura britànica a una gran esplendor (A.Charlton, M.Craig-Martin, Anish Kapoor, Hamilton Finlay, Richard Deacon, etc). L'arquitectura dels anys seixanta i setanta roman unida a l'urbanisme.
3 literatura anglesa *LIT* Literatura en llengua anglesa produïda a l'àrea cultural de les illes Britàniques.

Els orígens

Bona part de la crítica actual fixa els orígens de la literatura anglesa en els primers anys de la segona meitat del s XII, en obres com el tractat religiós *Ancren Riwle* i *The Owl and the Nightingale*. Dins aquest període cal recordar el nom de Layamon, que traduï el *Roman de Brut* de l'anglonormand a l'anglès i considerat l'enllaç entre ambdues cultures.

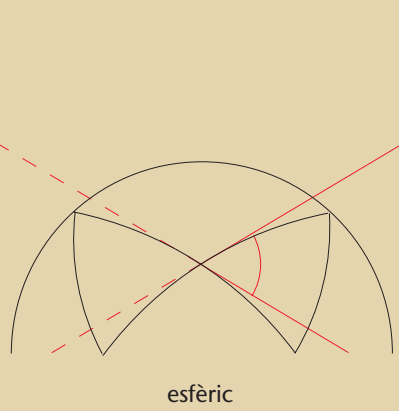
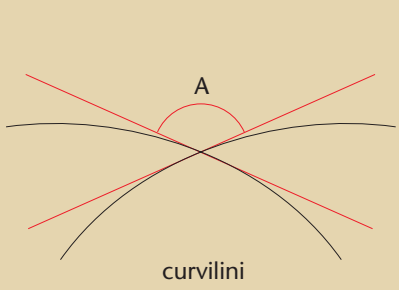
Els segles XIV i XV

La gran figura d'aquest període fou Geofrey Chaucer i la seva extensa obra *Canterbury Tales* (1387-94) és una de les millors mostres de la narrativa medieval europea. Les altres grans figures de l'època foren W.Langland i el poeta anònim que a final de segle recollí els temes arturians en l'obra *Sir Gawain and the Green Knight* (~1390). Encara dins la tradició medieval, i com a resum dels temes arturians, cal esmentar l'obra de T.Malory *Le Morte d'Arthur* (~1470). La literatura dramàtica medieval és representada per les *Moralities*, la més famosa de les quals és *Everyman*.

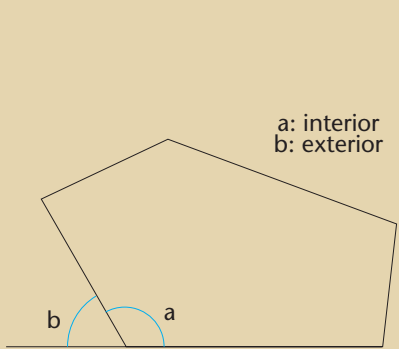
Els segles XVI i XVII

La crítica tradicional atribueix l'esplendor renaixentista dels ss XVI i XVII als factors del progrés material, els descobriments científics i geogràfics, i la introducció de la impremta. Els autors d'aquest temps, dits elisabetians, són ben coneguts i se'n pot considerar capdavanter i precursor T.More, figura cabdal de l'humanisme. La poesia conegué un període fecund, i s'introduïren les formes italianes que feren possible la tasca dels grans poetes com E.Spenser amb *The Faerie Queene* (1590-95), P.Sidney i J.Lyly, creador de l'*eufuisme*, moviment que hom ha comparat al *marinisme* italià i al *gongorisme* castellà. J.Milton obrí les portes a nous

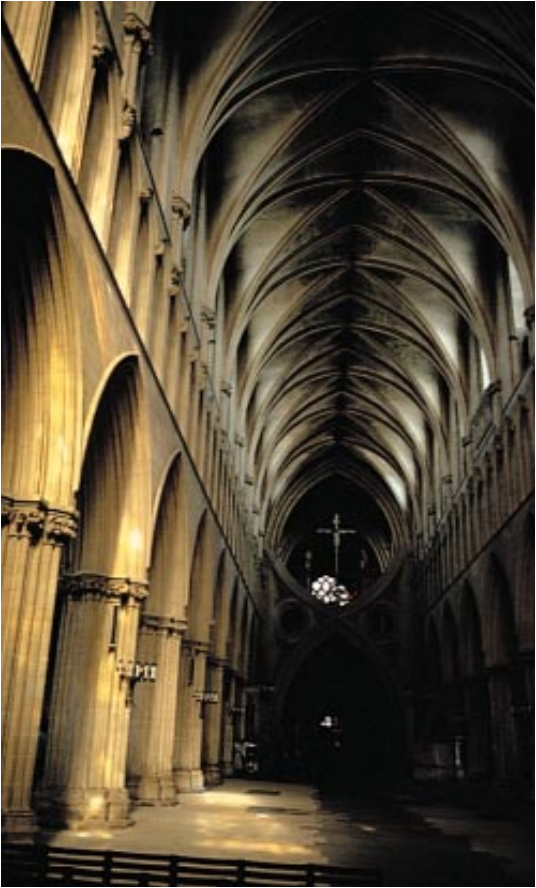
angles entre corbes

angles en un polígon

Diferents tipus d'angles

Anglaterra La catedral gòtica de Wells (ss XII-XIV)

horitzons amb el seu *Paradise Lost* (1667), obra fonamental de la poesia anglesa. Però el gènere triomfador d'aquesta època brillant fou el teatre. Els noms dels tres grans mestres, W.Shakespeare, el dramaturg més important de la història de les literatures occidentals, Ch.Marlowe i B.Jonson fan oblidar l'esforç dels autors que els servien de marc i que feren possible l'ambient de llurs triomfs. La prosa no atenyé els mateixos cims de perfecció, tot i que cal esmentar el pensador T.Hobbes i J.Bunyan, que en el seu *Pilgrim's Progress* (1678) resumí ideològicament i estilística els ideals d'aquest període.

L'època "augusta"

Des de la meitat del s XVII fins al final del s XVIII la literatura es caracteritzà per la coherència, però fou mancada de l'obra del geni poderós i individual. És significatiu que els autors de valor més universal fossin un filòsof, D.Hume, un historiador, E.Gibbon, un biògraf, J.Boswell, i un polític, E.Burke. Dos escocesos, J.Macpherson i R.Burns avancen l'estètica del romanticisme: el primer amb el seu fals *Ossian*, que desconcertà la crítica de tots el països, i el segon, que recollí la música i les tradicions d'Escòcia. Cal citar també WBlake, autor d'una obra personal i complexa i considerat també un precursor del romanticisme i del simbolisme

La prosa del segle XVIII

El s XVIII fou el segle de la prosa: l'assaig, el periodisme, la prosa científica, els diaris, la filosofia i la història. Cal esmentar J.Locke, G.Berkeley, J.Butler, R.Boyle, A.Smith, T.R.Malthus i J.Evelyn. El periodisme fomentà una actitud d'observació i de crítica que fou la base de la novel·la i l'assaig de l'època següent. Capdavanters d'aquesta literatura foren D.Defoe i J.Swift. També la literatura epistolar i el reportatge en foren una conseqüència immediata i afectaren l'estructura formal de la novel·la sentimental (S.Richardson). Però els millors novel·listes escriviren un tipus de novel·la atent a l'observació del detall i al desenvolupament de l'acció. Els noms més coneguts són H.Fielding i L.Sterne.

El romanticisme

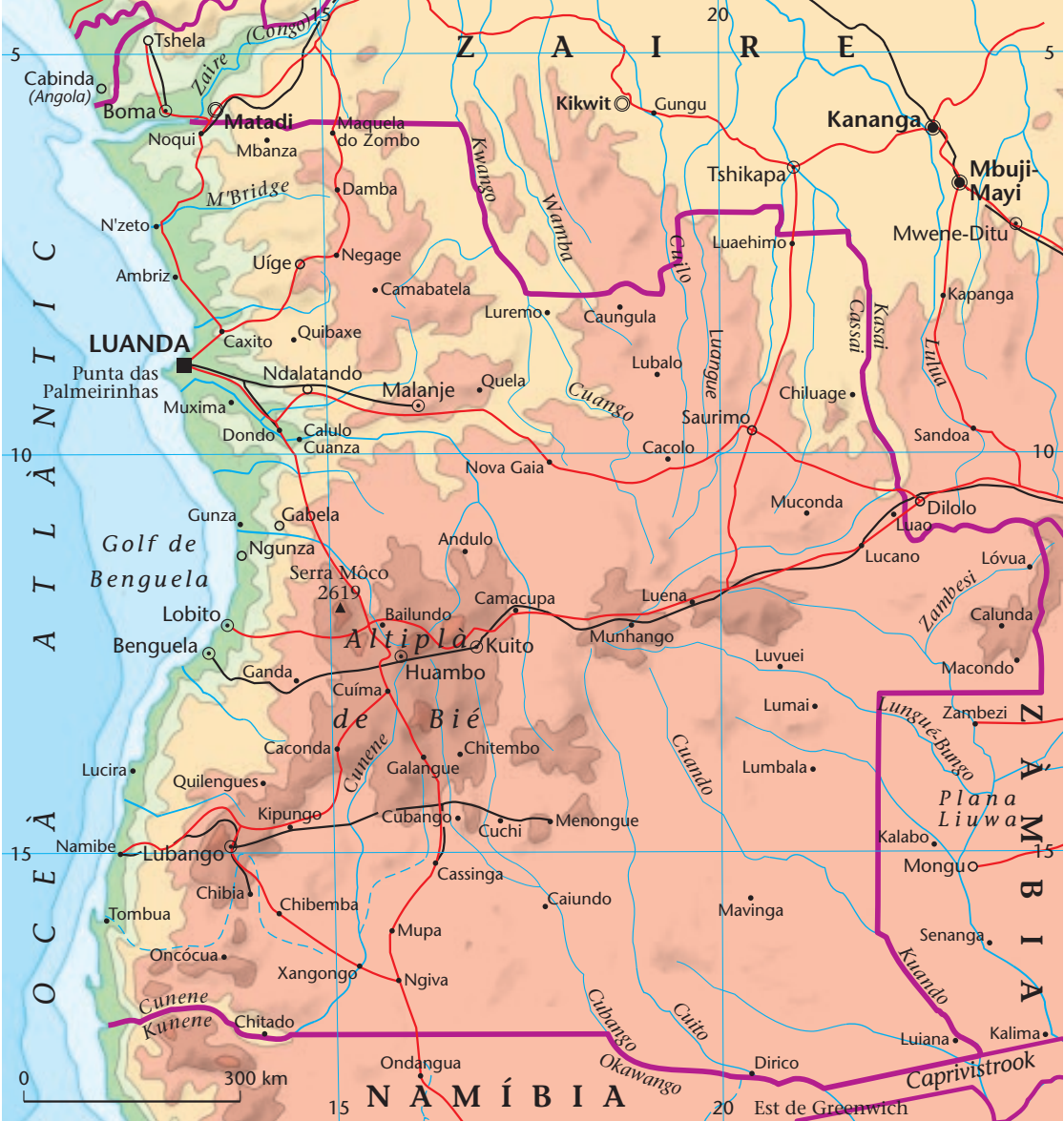
El romanticisme del primer terç del segle donà a la llengua anglesa alguns dels seus grans poetes, com S.T.Coleridge, W.Wordsworth, G.Gordon, Lord Byron, J.Keats i P.B.Shelley. Manifestacions afortunades del romanticisme foren l'assaig i sobretot la novel·la, que té dos noms famosos, W.Scott, mestre de la novel·la històrica, i J.Austen, una de les novel·listes de més fina sensibilitat de tots els temps.

L'època victoriana

El trànsit del romanticisme a l'època victoriana es produí sense cap revolta aparent. En poesia s'imposà un diseg de perfecció formal, sense perdre les grans conquestes de l'esperit romàntic. A.Tennyson, R.Browning, la seva muller E.B.Browning i M.Arnold representen aquestes tendències. D.G.Rossetti formà, amb Ch.Rossetti i W.Morris, el conegut cercle dels “pre-rafaelites”. El pensament científic, filosòfic, religiós i polític fou representat per J.H.Newman, H.Spencer, T.H.Huxley, J.Ruskin, T.Carlyle i el naturalista Ch.R.Darwin. De tota manera és en el món de la novel·la on la qualitat i la quantitat d'autors i obres és extraordinària. Cal destriar, sobretot, els noms de W.M.Thackeray, Ch.Dickens, Ch.Brontë i G.Eliot, a banda d'una pleiade de seguidors entre els quals destaquen R.L.Stevenson i L.Carroll.

La literatura contemporània

El teatre tornà a revifar-se amb els temp-teigs de H.A.Jones, amb les operetes de W.S.Gilbert i, sobretot, amb l'aportació irlandesa d'Oscar Wilde, de G.B.Shaw i els experiments de l'Abbey Theatre a Irlanda. Al s XX, el renaixement del teatre és un fet consumat; J.M.Barrie, J.Galsworthy i N.Coward han representat una línia tradicional; T.S.Eliot, W.H.Auden, Ch.Isherwood i D.Thomas han cercat un tipus de teatre de to poètic i ple de suggestions; J. Osborne fou el capdavanter del moviment dels *Angry Young Men*, i, durant els anys seixanta, triomfà S.Beckett amb el seu “Teatre de l'absurd”. La comèdia satírica ha estat conreada per T.Stoppard i A.Ayckbourn. Continuadares de les *female wits* del segle divuit hi ha una sèrie d'autores teatrals com A.Jellicoe, P.Gems i

	
Mapa físic d'Angola	
	

 Angola	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div>	
	
	
govern:	república popular
superfície:	1 246 700 km²
població:	11 233 000 h (1994)
capital:	Luanda
idioma of.:	portuguès
moneda:	kwanza

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

L'Angola és el país més gran d'Àfrica

ra *The Madrigal Society*. Calgué l'aparició de Henry Purcell per a dotar Anglaterra d'una òpera nacional i la seva primera òpera, *Dido and Aeneas*, fou també la primera òpera anglesa. El panorama de la música anglesa al s XVIII, i àdhuc fins el 1850, és dominat per les influències italia­nes. L'arribada de Händel a Anglaterra (1710) i la de J.Ch.Bach (1762), fou l'únic moviment d'autèntic interès musical. L'òpera italiana, considerada aviat ridícu­la i atacada pels partidaris del teatre popu­lar, donà origen a l'estil satíric, amb can­çons sobre temes populars: *The Beggar's Opera*, de John Gay, primer exemple de *ballad-opera*. Al s XIX, Anglaterra era anomenada *el país sense música*. Vers el 1850, l'art musical anglès tendí a expandir-se. August Manns i Charles Hallé imposaren als públics de Londres i Manchester obres angleses que feren destacar els noms d'Arthur Sullivan, Alexander Mackenzie, etc. La música anglesa retrobà el seu lloc en el món musical a l'inici del s XX amb Frederick Delius, i sobretot amb Edward Elgar, autor d'oratoris, el més cèlebre dels quals és *The Dream of Gerontius*. La reorga­nització de concerts i les retransmissions dels de Cheltenham, Edimburg, King's Lynn i Aldeburgh, entre d'altres, retor­naren als compositors anglesos la confi­ança en ells mateixos. Ralph Vaughan Williams en fou el capdavanter. Aquest nou impuls ha estat il·lustrat per: Gustav Holst, Frank Bridge, mestre de B.Britten, William Walton, Lennox Berkeley, Michael Tippett. La figura més important de la música anglesa i potser europea d'aquest segle ha estat Benjamin Britten. Entre les noves generacions de músics coexisteixen: Malcolm Arnold, Paul Pat­ter­son, Reginal Smith Brindle, Roger Smal­ley, John Taverner, Elizabeth Maconchy, Phyllis Tate, Ian Hamilton, Thea Musgrave, Malcolm Williamson, David Bedford i Brian Ferneyhough.

anglicanisme *CRIST* Doctrina dels cris­­tians que viuen en comunió amb la seu de Canterbury. El terme d'Església Anglicana actualment inclou les esglésies de diversos països del Commonwealth Britànic i àdhuc d'altres països com, per exemple, l'Església Episcopaliana dels EUA. Com a església estructurada, prové del temps que Enric VIII declarà l'església d'Anglaterra independent de la Santa Seu. Thomas Cranmer, durant el regnat d'Eduard VI, empen­gué una reforma radical i imposà una nova litúrgia amb el *Book of Common Prayer* ('Llibre de la pregària en comú'), l'*Ordinal* i els *42 articles* (1552), que reve­len una marcada influència luterana. Durant el regnat d'Isabel I foren aprovats els *39 articles* (1563) d'influència calvinis­ta i aparegué ben precisada la *via media* entre el calvinisme i el catolicisme: el sis­tema anglicà restava així fixat. L'anglica­nisme és pluralista. Els anomenats *catò­lics* posen l'accent en l'eclesiologia i els sagraments, els *anglocatòlics* segueixen la doctrina dels Pares de l'Església o profes­sen una doctrina globalment catòlica, els *evangèlics* es basen en la Bíblia i els del grup *liberal* són racionalistes. Des del 1867 tots els bisbes anglicans es reunei­xen cada deu anys per a la Conferència de Lambeth, que constitueix el símbol de la unitat doctrinal. La del 1988 significà la possibilitat de l'accés de les dones a l'epis­copat, tot i que cada església pot acceptar o no aquesta ordenació.

Anglonormandes, illes [*angl*: *Channel Islands*; *fr*: *Îles Anglo-Normandes*] Arxipèlag de la costa NW de França al canal de la Mànega, pertanyent administrativament a la Gran Bretanya (195 km²; 146 000 h [1993]). Comprèn les illes de Guernsey (*angl* Guernesey), Jersey, Aurigny (*angl* Alderney), Sercq (*angl* Sark), Herm, i altres de més petites. Les principals poblacions són Saint Peter Port a Guernesey i Saint Helier a Jersey.

angoixa *PSIC/PSIQ* Malestar profund alho­ra físic i psíquic, determinat per la impresió d'un perill imminent, indeterminat, davant el qual hom resta impotent. Pot manifestar-se en forma de crisi o com un estat permanent. Psicològicament, cal dis­tingir entre l'**angoixa objectiva** i l'**angoi­xa interna**. La primera es dona principal­ment en les fases primitives de l'evolució de la personalitat. Amb la progressiva evo­lució d'aquesta i amb la interiorització de les figures que representen l'autoritat (super-jo) es manifesta el segon tipus.

Angola [*nom oficial en port: República de Angola*] Estat d'Àfrica que limita amb el

^[1] És el país més gran d'Àfrica i el més poblat d'Àfrica sub-sahariana

Congo al N, amb el Zaire al N i NE, amb Zàmbia a l'E, amb Namíbia al S i amb l'oceà Atlàntic a l'W (1 246 700 km²; 11 233 000 h [est 1994]). El territori com-prèn la província de Cabinda, un enclava-ment de territori separat d'Angola pel riu Congo i pel Zaire. La capital és Luanda.

LA GEOGRAFIA

Angola presenta una plana costanera baixa, més ampla al nord (100 km) que al sud (35 km), limitada a l'est per l'altiplà, que hi davalla formant terrasses. Els rius més importants d'Angola són el Kunene i el Cuanza, que desemboquen a l'Atlàntic, i els de les conques del Congo i del Zam-besi. Les precipitacions són febles a la plana però abundoses a les terres altes. L'estació de les pluges va del setembre a l'abril. Les precipitacions són febles a la plana però abundoses a les terres altes. La vegetació és del tipus del subdesert; a l'alti-plà, és la sabana, i a les costes septentrio-nals subsisteixen els boscs. La llarga guer-ra civil que afecta el país des dels setanta ha repercutit greument en l'economia. El sector primari ocupa gairebé les tres quar-tes parts de la població activa. El cafè consti-tueix el primer producte agrari d'expor-tació. També per a l'exportació, produeix canya de sucre, cotó i sisal. La producció destinada a l'abastament del propi estat se centra principalment en la mandioca, el blat de moro, els moniatos i les bananes. La ramaderia obté quantitats creixents de carn de boví i de porcí, de llet de vaca i d'ous. La pesca deixa uns excedents expor-tables, i del bosc hom obté principalment fusta. En el sector secundari destaca la mineria, centrada en l'explotació de jac-i-ments petrolífers, en l'extracció de dia-mants (Dundo) i en menor mesura del ferro. Malgrat que passen per Angola els dos rius més cabalosos d'Àfrica (el Congo i el Zambesi), no són aprofitables per a la navegació. El tràfic pesant se centra en els ferrocarrils de penetració (n'hi ha tres de principals). La moneda oficial és el nou *kwanza*. La població és majoritàriament bantu i hi ha minories de boiximans i d'europaus. La llengua oficial és el portu-guès (que conviu amb les llengües locals), i la gran majoria de la població practica les religions naturals, encara que es defineixi majoritàriament com a catòlica. Angola es regeix per la constitució del 1975, esmena-da posteriorment, i és des del 1991 una república democràtica. Angola és membre de l'ONU i de l'OUA.

LA HISTÒRIA

La costa d'Angola fou descoberta el 1483 per Diogo Cão (o *Cam*). Portugal es limi-tà, en un principi, a establir-hi centres de comerç, i a enviar-hi missioners, i no fou fins al s XVI que ocupà militarment el país. Ocupada al XVII per holandesos (1641-48), aquests foren foragitats amb tropes del Brasil, la qual cosa provocà que fins a la independència d'aquest (1822), Angola fos pràcticament una colònia bra-silera. Portugal no controlà la totalitat del país fins al final del s XIX. El 1951 fou donat a Angola, com a totes les altres colònies portugueses, l'estatut de provín-cia d'ultramar. El 1961 tingué lloc una rebel·lió armada de les forces panafricanes i nacionalistes, que provocà que Portugal hagués d'atorgar a Angola una certa auto-nomia. La lluita contra el colonialisme portuguès es traduí en la creació de dos moviments guerrillers importants: la União dos Povos de Angola (UPA, 1954) i el Movimento Popular de Libertação de Angola (MPLA, 1956): el primer, pro-occi-dental i el segon, pro-comunista. Més tard (1962) l'UPA esdevingué el Frente Nacio-nal de Libertação de Angola (FNLA), del qual se separà el 1966 la União Nacional para a Independência Total de Angola (UNITA). Quan Angola aconseguí la inde-pendència (1975) foren proclamades dues repúbliques diferents, l'una pel MPLA i l'altra pel FNLA-UNITA. Això portà a la guerra. Al començament del 1976 el MPLA s'imposà a la major part del país. Els acords de Lisboa del març del 1991 marcaren una treva i l'inici d'unes refor-mes polítiques que comportaven el multi-partidisme i la democràcia. Al setembre del 1992 se celebraren eleccions lliures, però les discrepàncies de la UNITA amb el règim menaren novament cap a la guerra.

anguila *[Anguilla sp*, ordre dels anguil·li-formes*] ICT* Gènere de peixos allargats i ser-pentiformes, de secció quasi cilíndrica, llevat de la cua, que és comprimida. La pell és gruixuda i llefiscosa; les escates, subepidèrmiques, tenen un aspecte carac-

Angola El port de Luanda

<div><div></div></div>
<div> <div></div> </div>
<div>animal </div>

sense veritables teixits

parazous
porífers o sponges
mesozous
ortonèctides
rombozous o dicièmides
placozous
monoblastozous

amb veritables teixits

eumetazous
cnidaris
ctenòfors
platihelmints
nemertins
rotífers
gastròtrics
priàpuls
cinorincs o equinòders
gnatostòmuls
nematodes
nematomorfs
loricífers
acantocèfals
entoproctes
mol·luscs
anèl·lids
artròpodes
equiürs
sipúnculs
tardígrades
ectoproctes
pentastòmids
onicòfors
pogonòfors
foronis
braquiòpodes
vestmentífers
equinoderms
quetògnats
hemicordats
cordats
urocordats o tunicats
cefalocordats o acranis
vertebrats

terístic. Llur activitat és nocturna. Són carnívores molt voraces: es nodreixen de peixos, cap-grossos, cucs, etc. Fan gairebé tota la creixença i la maduració sexual a les aigües dolces; després baixen des dels rius cap al mar per fresar. Dels ous surten unes larves petites (uns 6 mm) i transpa-rents, anomenades *leptocèfals*. Les angui-les adultes moren després de la fresa.

anilina [Fenilamina, C₆H₃NH₂] *QUÍM ORG* Amina primària, la més simple de les aro-màtiques. Líquid oliós, incolor i d'olor característica, de caràcter bàsic feble, que s'embruneix a l'aire i a la llum. Les aplica-cions de l'anilina són nombroses i varia-des. El 65% de la seva producció va a la fabricació d'accelerants i antioxidants per al cautxú. Segueixen, per ordre d'importància, el seu ús a la indústria dels colo-rants, la fabricació de la hidroquinona per a la fotografia, la indústria dels plàstics i la de productes farmacèutics, especialment antiipirètics. L'anilina és emprada també en la fabricació d'explosius i com a dissol-vent en el refinatge del petroli.

ànima *FILOS/RELIG* Principi vital dels éssers vivents, especialment de l'home. A Egipte, la primitiva idea de la supervivència considerava la mort com un pas a una altra vida molt semblant a la terrestre. En el pensament xinès, *Hun* és l'ànima celestial, i *Po*, l'ànima inferior i terrenal. En l'hinduisme, l'ànima (*ātman*) és el princi-pi de vida, fragment de l'esperit suprem i per això té atributs de la divinitat; després de la mort del cos transmigra a un altre cos, superior o inferior segons que hagin estat les accions de la vida. Segons l'ensenyament de Buda, l'ànima pròpia-ment no existeix. Allò que hom anomena *ànima* és en realitat un agregat físic i men-tal de cinc elements. L'antiga religió grega (per exemple, en Homer) imaginà l'ànima com una ombra que sobreviu després de la mort de la persona. Aquesta idea fou desenvolupada en la doctrina esotèrica de l'*orfisme*: l'home es compon de dos ele-ments, l'un terrè i l'altre diví; la unió d'aquest amb el cos va contra la seva autèntica natura. Aquesta concepció és a l'origen de la idea de la filosofia grega clàssica, d'una ànima immaterial i immortal. Els pre-socràtics pensaren que l'Univers era un ésser dotat d'algun tipus d'ànima, però mentre uns consideraren l'ànima humana com una entitat superior radicalment diferent del cos, d'altres la pensaren com un principi vital no essen-cialment distint de la matèria (Demòcrit i els atomistes). La temàtica sobre l'ànima adquirí importància filosòfica amb Plató. El mite òrfic del *Fedó*, de l'ànima presone-ra del cos, reuneix els elements essencials de la concepció platònica de l'ànima, la influència de la qual fou decisiva en la filosofia posterior: el dualisme complet entre l'ànima i el cos. Aristòtil rebutjà el dualisme de Plató i concebé l'home com una unitat substancial, que analitzà segons la teoria de l'acte i la potència. Els corrents empírics (Hume) situaren l'ànima al terreny de les qüestions no determinables per la raó, és a dir, fora del camp de la filosofia, orientació seguida per Kant. A partir de la Il·lustració, els corrents positivistes o materialistes han mantingut respecte a l'ànima una actitud agnòstica o n'han negat l'existència. La Bíblia no ofereix una doctrina desenvolu-pada de l'ànima. El Nou Testament no esmenta tant la immortalitat de l'ànima com la resurrecció dels cossos, i fins al concili de Viena del Delfinat (1311-12) no

fou declarat com a dogma de fe que l'ànima intel·lectiva informa el cos *per se et essentialiter*. La pràctica més general de la vida cristiana ha estat, durant segles, conseqüència d'una visió dualista de l'ésser humà: ànima i cos.

animal *BIOL* Ésser viu heteròtrof, general-ment dotat de moviment i de sistemes o aparells de relació més o menys diferen-ciat. En línies generals hom pot dir que els anomenats *animals* són éssers heterò-trofs, incapaços de sintetitzar, a partir de matèria inorgànica, les substàncies que necessiten per a mantenir llur metabolis-me. Els animals presenten una gran com-plexitat de teixits, òrgans, aparells i siste-mes, les cèl·lules dels quals són molt dife-rents en cada cas i fan per això bastant corrent la reproducció sexual. El grau d'organització més baix és el dels **animals unicel·lulars** o protozous, confinats exclu-sivament al medi aquàtic i molt limitats quant a llur mida i activitats. Un grau d'organització molt més complex és el dels **animals pluricel·lulars** o metazous. Les classes inferiors dels vertebrats (ciclòstoms, peixos) habiten exclusivament el medi aquàtic, i les superiors el terrestre (rèptils, ocells, mamífers); hi ha un grup de trànsit (amfibis). Dins la classe més diversificada dels vertebrats, la dels mamífers, cal situar l'home, darrera anella evolutiva, actual-ment, del grup dels primats.

animisme *ETNOL/FILOS/RELIG* Creença segons la qual tot objecte o fenomen de la natura és posseït per un esperit indepen-dent de la mateixa materialitat del feno-men; són, per tant, esperits no sotmesos a les lleis de la natura i amb una actitud intencionada. Aquesta creença, molt anti-ga, és encara especialment corrent entre els pobles primitius; també pot ésser tro-bada en alguns malalts mentals.

anís *DESTIL·L* Aiguardent de vi aromatitzat amb essència d'anís. Per a la seva elabora-ció cal rebaixar amb aigua un aiguardent d'alta graduació alcohòlica i afegir-hi la quantitat d'essència d'anís necessària.

Anjou Antiga província de França que ha estat més una unitat política que no pas geogràfica. Les seves fronteres coinci-dien aproximadament amb les de l'actual departament de Maine i Loira. El territori d'Anjou era poblat pels celtes *andecavi* al moment de l'ocupació romana. Al s IX aparegué el comtat d'Anjou en lluita con-tra els normands. Entre els primers com-tes sobresurt Jofre Plantagenet, que es casà amb Matilde d'Anglaterra. El fill d'amb-dós, Enric II Plantagenet, rei d'Anglaterra, uní Anjou a la corona anglesa, i d'aquesta manera el comtat formà part d'un vast imperi que comprenia Anglaterra, Nor-mandia, Bretanya, Aquitània i Gascunya. El 1203 fou confiscat i unit a la corona francesa, a la qual, però, no pertanyé de forma definitiva fins el 1481, durant el regant de Lluís XI de França.

Ankara [*ant: Angora*] Capital de **Turquia** i de l'*il* homònim, situada al centre de l'alti-plà d'Anatòlia, tocant la confluència dels rius Ankara Suyu i Sakarya (2 559 471 h [1990]). Actualment constitueix una ciu-tat administrativa i cultural. Correspon a l'antiga Ancira i pertanyé als turcs des del s XIII. El 1923 Mustafà Kemal la con-vertí en capital de Turquia. Monuments romans i otomans.

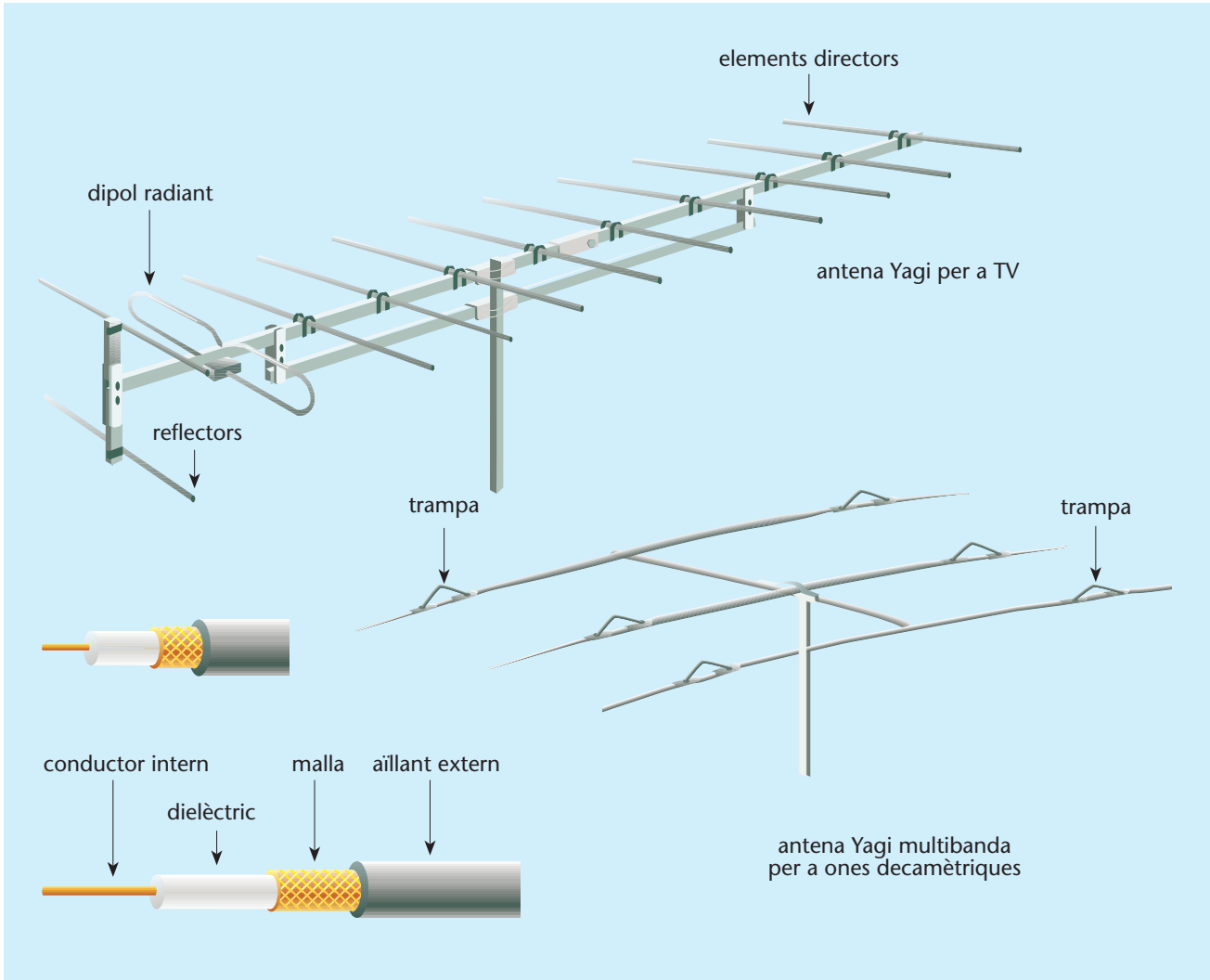
Anna I d'Anglaterra (Londres 1665 — 1714) Reina d'Anglaterra, d'Irlanda i d'Escòcia (1702-14), del llinatge Stuart. Segona filla de Jaume II d'Anglaterra i d'Anna Hyde; el 1683 es casà amb Jordi de Dinamarca. Durant la revolució del 1688, que entronitzà a Anglaterra el *stadhouder* d'Holanda Guillem d'Orange (Guillem III d'Anglaterra), marit de la seva germana Maria, Anna es mantingué al marge de la política, però per l'*Act of Stablishment* del 1701 fou declarada successora del seu cunyat. Durant el seu regnat fou duta a terme la unió política d'Anglaterra i Escò-cia per l'*Act of Union* (1707).

Anna Bolena [o *Anne Boleyn*] (? 1507 — Londres 1536) Reina d'Anglaterra, segona muller d'Enric VIII. El seu matrimoni influí en la ruptura d'Enric VIII amb l'església de Roma. Mare de la futura reina d'Anglaterra Elisabet I, acusada d'adulteri, fou executada.

Anna d'Àustria (Viena? 1549 — Bada-joz 1580) Reina de Castella. Quarta muller de Felip II de Castella i mare de Felip III. Era filla de l'emperador Maximilià II i de Maria, germana de Felip II.

Anoia l' Afluent de la riba dreta del Llobregat (anomenat **riera d'Anoia** a la seva capçalera), amb el qual s'aiguabarreja a Martorell, després de recórrer la comarca a la qual dóna nom la part llevantina de l'Alt Penedès i un petit fragment de la del Baix Llobregat. Hom situa el seu naixement, als altiplans de Calaf (prop d'Argen-

antena 1 ANAT ANIM Apèndix cefàlic articulada, propi dels artròpodes mandibulats (miriàpodes, insectes i crustacis) i dels onicòfors. Consta d'una *base*, i d'un *flagel*, on sol haver-hi pilositat abundant. Segons quina sigui la forma, l'antena rep diferents noms (*filiforme*, *lamel·liforme*, *claviforme*, *pectinada*, *plomosa*, *capitada*, etc.). Té una funció sensitiva, ja que s'hi localitzen corpuscles tàctils, gustatius, olfactius i a vegades auditius. **2** TELECOM Dispositiu utilitzat en les tècniques de

telecomunicació per a la captació (**antena receptora**) o la producció (**antena transmissora**) d'ones electromagnètiques. Hom fa circular per l'antena transmissora un corrent elèctric que indueix al seu voltant un camp elèctric i un altre de magnètic (ona electromagnètica) que s'estén per l'espai i, si troba una antena receptora, hi indueix un corrent elèctric similar a l'original. L'antena és, doncs, un dispositiu que transfereix l'energia elèctrica del transmissor a l'aire, en forma d'energia electromagnètica, i de l'aire al receptor, novament en forma d'energia elèctrica. Els paràmetres que defineixen una antena són: la *impedància* (relació entre la tensió aplicada i el corrent que hi circula), el *guany* (que és la relació de l'energia transmesa o rebuda) i la *directivitat* (propietat de transmetre o rebre amb més guany en una o diverses direccions).
3 antena parabòlica *TELECOM* Antena formada per una superfície conductora en forma de casquet de paraboloides, en un dels focus del qual és situat el transmissor o receptor. En aquesta antena, les ones electromagnètiques rebudes d'un punt allunyat són reflectides per la superfície parabòlica i concentrades en el focus. És usada per a transmissió o recepció a molt altes freqüències en radar, comunicacions via satèl·lit, comunicacions militars de campanya, enllaços de TV per microones, etc.

antibiòtic *BIOL/FARM* Substància química produïda per microorganismes com a resultat d'una biosíntesi específica, capaç, a baixes concentracions, d'inhibir el creixement d'altres microorganismes o d'eliminar-los. Els antibiòtics solen ésser sintetitzats per fongs, actinomicets i bacils esporuladors. Els antibiòtics de toxicitat baixa i mitjana poden ésser emprats en la terapèutica de moltes malalties causades per microorganismes (bacteris especialment). El 1924, **Fleming** descobrí la penicil·lina en un cultiu de *Penicillium notatum*. Posteriorment, el 1941, fou aïllat. A hores d'ara la majoria dels antibiòtics són producte de síntesi.

anticicló *METEOR* Nucli d'altres pressions encerclat per un sistema d'isòbares tancades d'un radi entre 350 i 2 000 km. L'aire descendeix lentament i, a la superfície, el vent segueix aproximadament la direcció de les isòbares, de manera que, per l'efecte de Coriolis, té sentit horari a l'hemisferi nord i antihorari al sud. La pressió a la part central de l'anticicló varia normalment entre 1 020 i 1 030 mil·libars al nivell del mar, però en certs casos pot arribar a 1 050-1 080 mil·libars. Als oceans, on la fricció és nul·la, el vent segueix exactament les isòbares: això explica l'estabilitat d'anticiclons com el de les Açores. A l'estiu, un anticicló provoca generalment bon temps amb possibles neules i bromes matinals. A l'hivern forma una capa fina de núvols, que pot romandre dies o setmanes, car els raigs solars no tenen prou força per a destruir la inversió creada.

anticlericalisme *POLÍT* Actituds, tendències o idees que comprenen des de la crítica de persones o institucions eclesiàstiques fins a atacs contra la mateixa religió. Designa tant les doctrines contràries al domini polític, social o econòmic de la clerecia, com les actituds d'hostilitat a aquesta. Als Països Catalans, s'inicià amb la introducció de la Il·lustració i la defensa que de l'antic règim feien una part del clerical i de l'episcopat locals. La identificació de part de l'Església amb el règim conservador, i el desinterès pels problemes socials derivats de la revolució industrial, contribuïren a alienar-li la simpatia de les capes populars i dels intel·lectuals.

anticòs *FISIOL ANIM* Globulina del sistema gamma amb capacitat d'unió específica amb un determinat antigen. L'acció de l'anticòs *in vivo* pot manifestar-se per una neutralització de l'acció tòxica de l'antigen, o bé donar lloc a una reacció de sensibilització cutània immediata. La presència en l'organisme d'anticossos produeix un estat d'immunitat passiva o activa, respectivament, que, durant més o menys temps, protegeix l'organisme de nous contactes amb l'antigen específic.

Anticrist, l' Segons la Bíblia, personatge enemic de Crist i perseguidor del cristianisme, el qual ha d'aparèixer poc abans de la fi del món. En el Nou Testament, Pau i Joan parlaren d'un seductor o impostor que fa apostatar els creients. L'Anticrist per excel·lència s'ha de presentar a la fi del món, i el mateix Crist l'anihilarà al moment de la parusia.

antídot *FARM* Substància que actua sobre una metzina i n'evita els efectes tòxics. L'acció dels antídots pot ésser *física*, *química* o *fisiològica*. Tenen una acció purament física els greixos i mucilags, que formen una pel·lícula a l'entorn de certes substàncies metzinoses i així retarden llur absorció, o també el carbó actiu, eficaç en virtut del seu poder absorbent. En el cas dels antídots químics hi ha reacció entre l'antídot i la metzina (neutralització, precipitació, complexació, transformació en un compost no tòxic). Els antídots fisiològics neutralitzen els efectes del tòxic sobre l'organisme i exerceixen una acció antagònica.

antigen *FISIOL ANIM* Substància capaç d'induir la formació d'anticossos, els quals tenen capacitat de reacció específica amb ella. Actuen com a antígens les proteïnes i els polisacàrids. Generalment, perquè un antigen indueixi la formació d'anticossos ha d'ésser estrany a l'organisme formador dels anticossos, però en certs casos un antigen pot induir la formació d'anticossos en el mateix organisme de què forma part (autoanticossos).

Antígona Personatge llegendari que recollí la literatura grega. Antígona hauria nascut del matrimoni incestuós d'Èdip amb la seva mare Jocasta. Acompanyà el pare cec quan aquest fou foragitat de

antena Yagi

Tebes, i, així, a *Èdip a Colonos*, de Sòfocles, apareix com la personificació de l'amor filial. Modernament, les implicacions polítiques del tema l'han feta objecte de diverses revisions. Així, la d'Anouilh (1942), i la de Brecht (1948). En la literatura catalana cal recordar la versió de G.Colom (1935), la de J.M.Muñoz i Pujol (1968), i la de Salvador Espriu (1955).

Antigua i Barbuda *[nom oficial: Antigua and Barbuda]* Estat de les Petites Antilles que comprèn les illes Antigua, Barbuda i Redonda (442 km²; 66 000 h [est 1994]). La capital és Saint John's, situada a l'illa d'Antigua. Les activitats industrials se centren en les empreses alimentàries i de begudes (rom, *whisky*, vodka) i en altres empreses d'equipament de la llar i components electrònics. El turisme és, però, la principal activitat econòmica (50% dels actius). Antigua i Barbuda és membre de l'ONU, de l'OEA i del CARICOM i la moneda és el dòlar del Carib Oriental. La població és formada per negres de religió anglicana en la seva majoria. L'anglès és la llengua oficial, però generalment la gent parla un crioll anglès. Antigua i Barbuda és una monarquia independent dins l'àmbit del Commonwealth. El cap de l'estat és el sobirà de la Gran Bretanya, representat per un governador general. Antigua fou descoberta per C.Colom el 1493, però fou colonitzada pels anglesos el 1632, mentre que Barbuda ho era el 1661. Assolí la independència el 1981.

Antilles, les Cadena d'illes que s'estenen des de la península de Florida fins a la costa nord-oriental d'Amèrica del Sud en forma d'arc, i que separen el golf de Mèxic i la mar de les Antilles de l'oceà Atlàntic (240 000 km²; 28 000 000 h)). Es divideixen en tres grans grups: les Bahames i les illes Turks i Caicos al N, les **Grans Antilles** al centre, i les **Petites Antilles** al S. Les Grans Antilles són constituïdes per Cuba, Jamaica, la Hispaniola —que comprèn els estats d'Haití i de la República Dominicana—, Puerto Rico i les illes Caiman. Les Petites Antilles són formades per dos arxipèlags: les illes de Sobrevent, a l'E, i les illes de Sotavent, al S, davant la costa veneçolana.

LA GEOGRAFIA

La majoria de les illes són els cims emergits d'un sistema de plegaments que enllacen amb els massissos de Yucatán, Guatemala i Hondures. El vulcanisme ha desaparegut pràcticament a les illes grans, però no a les petites, on, el 1902, es produí la gran erupció del Mont Pelée (Martinica). El clima, tropical, es caracteritza per les fortes calors i les pluges. Hi ha dues estacions, una de plujosa, de maig a octubre, amb pluges torrencials, i una de seca, de novembre a abril. A les Antilles són freqüents els ciclons tropicals. La selva es manté encara exuberant en àmplies regions, però, en general, ha estat molt modificada per la tala abusiva i la introducció de conreus d'altres zones, com la canya de sucre, el cafè, el cacau i el taronger. L'economia —amb l'excepció de Puerto Rico (indústria diversificada i desenvolupada), i de Trinitat, Aruba i Curaçao (refineries de petroli)— va lligada a l'agricultura de consum o a l'exportació. A les illes grans predomina l'agricultura de plantació amb canya de sucre, cafè, tabac, bananes, cacau i sisal. Els principals recursos miners són: petroli, ferro, coure, manganès i bauxita. És molt important el turisme. A partir del s XVI, la colonització donà lloc a una extraordinària diversitat de tipus humans. Després de la desaparició dels indis caribs, la instal·lació dels blancs fou seguida per l'arribada de negres africans. El mestissatge dona una població diversa segons les illes. Són illes molt poblades, amb una densitat de mitjana de 116 h/km².

LA HISTÒRIA

Al moment de la colonització americana, la població de les Antilles pertanyia a dues grans famílies ètniques sud-americanes: els arauacs i els caribs. Les illes més importants foren descobertes per Colom mateix. Els castellans les ocuparen sense lluita, excepte Puerto Rico, les Petites Antilles i part d'Haití. Moltes de les illes foren ocupades per altres estats europeus. Durant el s XIX aconseguiren la independència Haití (1803), Santo Domingo (1843) i Cuba (1899), però de mica en mica s'anà instaurant en aquestes illes un clar predomini dels EUA. Posteriorment

anticlericalisme Portada de “La Traca” (València, 24 d'octubre de 1931), relativa a l'expulsió dels jesuïtes pel govern republicà

accediren a la independència la resta d'illes de l'arxipèlag.

antílop *ZOO*l Nom donat globalment a tots els individus de la subfamília dels antilopins i a algun artiodàctil no bòvid, com és el cas de l'antílop americà. Tenen les potes llargues i primes, que acaben en dits fins protegits per peülles. Tenen banyes persistents, de tipus cavicorne, ben desenvolupades en els mascles i més petites o absents en les femelles. Algunes espècies són asiàtiques però la gran majoria habita l'Àfrica, especialment la part oriental. Ultra els antílops anomenats justament així, cal considerar també, de forma genèrica, com a antílops, l'addax, el bongo o bocerc, el cob, el congoni, el cudú, el *blesbok* o damalisc, els dic-dics, el *duikerbok*, les gaseles, el guerenuc, l'impala o pal·la, l'onòtrag, el niala, el nilgau, els nyus, l'orango, els òrixs, la saiga, el *steenbok* i el *springbok* o antílop saltador.

antimoni [Sb; *llat: stibium*] *QUÍM INORG* Element fonamentalment metàl·lic, pertanyent al grup V de la taula periòdica, de color blanc d'argent quan és pur, poc dur (duresa 3 a l'escala de Mohs) i polvoritzable, de valències 3 i 5. L'antimoni no abunda a l'escorça terrestre (< 0,0001 %) i hom el troba sobretot a l'estat natiu i formant sulfurs o òxids. Situat a la taula periòdica a la divisòria entre metalls i no-metalls, associa caràcters d'uns i altres, en diferent grau segons la valència que té en els composts. L'antimoni serveix quasi exclusivament d'element d'aliatge. Els aliatges Pb-Sb són emprats per a borns i plaques d'acumuladors elèctrics, i en el recobriment de línies elèctriques i telefòniques. L'antimoni entra també en aliatges a base d'estany o d'estany i plom, amb addició eventual de coure (metall tipogràfic i d'estereotípia, antifricció, soldadures, metall Britannia, etc).

Antioquia *[turc: Antakya]* Capital de l'il d'Hatay, Turquia, vora el riu Orontes (123 871 h [1990]). Ciutat de l'antiga Síria, fou fundada vers l'any 301 aC per Seleuc Nicàtor en memòria del seu pare Antíoc. Durant tota l'època imperial romana mantingué una gran importància i fou un dels primers i principals centres cristians. Ocupada i destruïda pel persa Cosroes I (538), Antioquia fou reconstruïda per Justinia i anomenada aleshores Teòpolis. Conquerida pels turcs seljúcides (1084), fou ocupada el 1098 pels cavallers de la primera croada i convertida en capital d'un estat llatí. Antioquia fou sotmesa als turcs des del 1517 fins al 1920, data en què entrà a formar part del mandat francès a Síria. Retornada a Turquia el 1939.

antipartícula *PART* En un parell de partícules que tenen la mateixa massa i càrregues elèctriques de signes oposats, la menys freqüent d'aquest parell respecte a l'altra. Cada partícula té la seva antipartícula, llevat d'algunes que ho són d'elles mateixes. Partícula i antipartícula tenen la mateixa massa, spin, isospin i vida mitjana, però diferent signe de la càrrega elèctrica, del component T₃ de l'isospin i dels nombres quàntics d'estranyesa, bariònic o leptònic. Les antipartícules s'anomenen afegint el prefix *anti-* al nom de la partícula corresponent; l'antipartícula de l'electró, però, rep un nom propi: positró. Quan una antipartícula troba la seva partícula desapareixen totes dues per anihilació.

antisemitisme *HIST* Animadversió envers els jueus com a grup ètnic. Al final del s XVIII, A.von Schlözer i J.G.Eichhorn foren els primers a parlar de nacions *semi-tiques* com a grup filològic. A desgrat de la inexistència d'una base científica, els primers grans filòlegs identificaren llengua i raça. El Primer Congrés Internacional Antisemita se celebrà a Dresden el 1882; l'any següent fou creada l'Alliance Anti-juive Universelle. El 1905 hom publicà a Alemanya els apòcrifs *Protocols dels savis de Sió*, que tracten d'una suposada confabulació jueva per a dominar el món. A l'imperi rus, la incorporació d'una part de Polònia, al final del s XVIII, comportà l'existència d'una gran minoria jueva (uns cinc milions, gairebé la meitat de la població jueva mundial de l'època), que rebé un tracte brutal, sobretot durant el regnat del tsar Nicolau I (1825-55). La persecució s'endurí després de l'assassinat del tsar Alexandre II (1881) i se succeïren assassinats en massa de jueus (pogrom). Les *Lleis de Maig* (1882) exclogueren els jueus de les ciutats. La Revolució Russa del 1917 comportà l'emancipació dels

jueus, que guanyaren el *status* de ciutadans, bé que el nou estat combaté el judaisme igual que les altres religions. La meitat de la població jueva de l'imperi tsarista —uns tres milions— restà incorporada a Polònia, que recobrà la independència al final de la Primera Guerra Mundial. Cap estat no ha igualat l'Alemanya nazi en el rigor de la persecució contra els jueus: Hitler féu de llur extermini una peça central de la seva política des del seu accés al poder (1933). Les *Lleis de Nüremberg* (1935) forçaren l'emigració en massa dels jueus residents a Alemanya. En 1938-39, la persecució s'estengué a Àustria i a Txecoslovàquia, i durant la Segona Guerra Mundial, a tots els països ocupats per Alemanya i els seus aliats. A partir del gener del 1942 començà l'extermini sistemàtic: fou exterminada la quasi totalitat dels jueus de Polònia, de Txecoslovàquia i de Grècia; quatre cinquenes parts dels d'Holanda; la meitat dels d'Hongria i una tercera part dels de França (uns cinc o sis milions sobre un total aproximat de nou milions a Europa). Encara avui resten formes d'antisemitisme; de vegades, a causa dels conflictes entre Israel i el món àrab, va lligat amb l'antisionisme.

antologia *LIT* Recull de texts de diversos autors o de diverses obres d'un mateix autor, fet amb criteris històrics, temàtics, crítics o didàctics. La modalitat de les antologies, que s'ha donat a totes les literatures i a tots els temps, produí els anomenats cançoners, que continuaren després com a llibres editats i arribaren fins al s XVIII i, en derivacions, fins als nostres dies. D'entre les antologies destinades a un sol autor cal remarcar les que deixà Carles Riba de la poesia de Verdaguer (1922) i de Maragall (1954).

Antoni *sant dit el Gran* o *Abat* (Memfis 250 — Kolzim 356) Anacoreta. La seva fama d'home de pregària, de lluitador contra els dimonis i de guaridor de malalts ha inspirat pintors europeus (Bosch, Grünewald, Te niers, Brueghel, etc) i l'obra literària de Flaubert *La tentation de Saint-Antoine*. La seva biografia, plena de tradicions meravelloses, escrita per Atanasi (~360), contribuí a difondre el monacat. Als Països Catalans hom fa la benedicció del bestiar el dia de la seva festa i els gremis de traginers i carreters celebraven la festa amb la cavalcada dels Tres Tombs. Festa: 17 de gener.

Antoni, Marc *[llat: Marcus Antonius]* (Roma 82 — Alexandria 30 aC) Triumvir amb Octavi i Lèpid. Formà (43 aC) amb Octavi i Lèpid el segon triumvirat. Després de derrotar els assassins de Cèsar, prop de Filipos (42 aC), Antoni restà a l'Orient i Octavi a l'Occident. Per tal de lligar-se mútuament, Antoni es casà amb Octàvia, germana d'aquell. El 38 aC fou renovat el triumvirat per cinc anys, però Antoni esdevingué cada vegada més un príncep asiàtic, influït per Cleopatra. El repudi d'Octàvia féu esclatar la lluita: la flota romana i les d'Antoni i **Cleopatra** s'enfrontaren prop del promontori d'Àccium. Refugiat a Alexandria, se suïcidà en prendre Octavi la ciutat.

Antoni de Pàdua *sant* (Lisboa 1190 ? — Pàdua 1231) Franciscà, predicador i teòleg, conegut en el món de parla portuguesa amb el nom d'Antoni de Lisboa. Del seu ensenyament a Bolonya, a Montpeller, a Tolosa i d'altres indrets nasqué l'escola teològica franciscana. Fou canoïtzat (1232) i considerat doctor de l'Església. Com a devoció, cal citar els 13 dimarts de sant Antoni popularitzats a partir de l'any 1619 i l'anomenat pa dels pobres. Festa: 13 de juny.

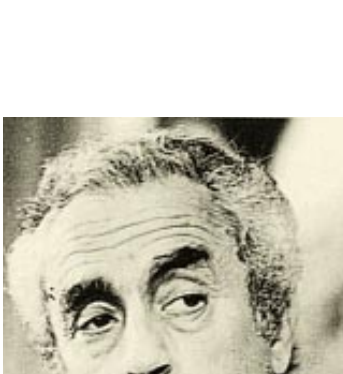
Antonioni, Michelangelo (Ferrara 1912) Realitzador cinematogràfic italià. En els seus films la peripècia argumental s'esvaeix en benefici del temps i la representació concreta substitueix la descripció. Cal destacar: *Cronaca di un amore* (1965), *L'avventura*, *Blow Up* (1966) i *Profession: reporter* (1975).

Antoní Pius *[llat: Titus Aelius* o *Antoninus Pius]* (Lanuvium 86 — Lorium 161) Emperador romà (138-161), d'origen itàlic. Succeí Adrià, es guanyà les classes cultes i mantingué la religió tradicional. Amb ell, l'Imperi arribà a l'apogeu. El 139 adoptà Marc Anni Ver, el futur Marc Aureli.

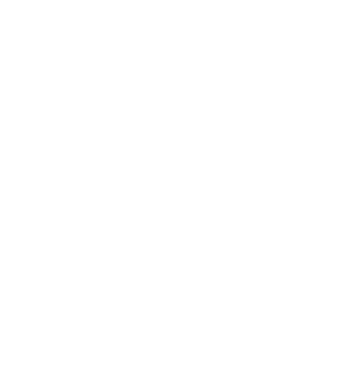
antracita *MINERAL* Carbó mineral, el més antic per la seva edat geològica i el més ric en carboni (del 90 al 97%). És de color negre o gris de ferro, de superfícies irisa­des i opaca, i té una lluïssor vítria amb

Sant Antoni de Pàdua

Michelangelo Antonioni

Cap d'Antoní Pius, marbre romà del s II trobat a Barcelona (MHCB)

tendència metàl·lica. Crema bé, sense fum i amb flama curta, però li cal corrent d'aire perquè conté molt poques substàn­cies volàtils.

antropologia *ANTROP* Ciència que estu­dia l'home, i, en un sentit més ampli, els homínids. L'antropologia és alhora l'estu­di biològic del cos humà i de les seves variacions en el temps i en l'espai (*antro­pologia física o biològica*), i l'estudi del cap­teniment cultural i social de l'home (*antropologia cultural i antropologia social*).

Anvers *[neerl: Antwerpen]* *[cat ant: Antuèr­pia]* Capital de la província d'Anvers, a Flandes (Bèlgica), situada al fons de l'estuari de l'Escalda (470 349 h [1990]). Forma una autèntica conurbació amb Brussel·les, amb prop de 4 milions d'habi­tants entre els 40 km que separen les dues ciutats. El nucli antic és comprès dins un recinte emmurallat del s XVI. Unida al Sacre Imperi Romano-Germànic, la ciutat no adquirí relleu fins al s XIV, que comen­çà a monopolitzar el tràfic entre Anglater­ra i l'Alemanya de l'oest. Anvers esdevin­gué rival de Bruges, la qual anà desplaçant a poc a poc. El 1460 fou creada la prime­ra borsa internacional del comerç i Anvers esdevingué el primer centre financer d'Europa. Al final del s XVI, però, comen­çà a declinar a causa del saqueig espanyol del 1576 i del cèlebre setge d'Alexandre Farnese del 1585. D'altra banda, el tractat de Münster del 1648 acabà d'enfonsar Anvers, per tal com tancà la navegació de l'Escalda a favor d'Amsterdam. El Congrés de Viena la inclogué en els Països Baixos, i a mitjan s XIX passà a Bèlgica. Des del s XV, assolí un desenvolupament artístic de veritable importància que es reflecteix a la catedral (1395-1520). Al s XVI desta­caren els Bruegel, i al s XVII Rubens, Van Dyck i Jordaens.

any *CRON* **1** Unitat de mesura del temps, que correspon aproximadament a l'any solar o tròpic. **2** **any civil** El format per un nombre enter de dies civils: 365 si és *comú*, o 366 si és *de traspàs*, i que, regulat amb l'any tròpic, és d'ús social general. L'any civil és dividit en 12 mesos i legal­ment comença el dia 1 del mes de gener i acaba el dia 31 del mes de desembre. L'existència de l'any civil com a període diferent de l'any astronòmic obeeix al fet que aquest no pot ésser pres com a unitat de temps de la vida civil, per tal com no enclou un nombre enter de dies. Si tots els anys civils fossin de 365 dies civils, llur començament s'aniria anticipant sempre al de l'any tròpic, el qual té 365,2422 dies civils, i consegüentment, recorreria les diferents estacions retrogradant. En intentar de conjugar el moviment apa­rent del Sol amb les llunacions, aparegue­ren els calendaris lunisolars, en els quals el mes era regit per la lluna i l'any pel Sol. A Roma, el primer calendari usat fou lunar (10 mesos i 304 dies), que aviat es transformà en un any de 355 dies i 12 mesos, el qual tenia un dia més que l'any lunar. La reforma més important fou la de Juli Cèsar, que decretà (45 aC) que els anys havien de tenir una duració de 365 dies i 1/4 de dia, d'acord amb el següent sistema: cada quatre anys, n'hi hauria un d'un dia més (any de traspàs, bisext o bisèxtil), és a dir, de 366 dies civils. L'any julià mantingué, però, les diferències entre l'any civil i el tròpic: un dia civil per cada 128 anys. Aquesta diferència motivà novament un avançament del pas de les estacions sobre el pas de l'any. Per evitar l'error de l'any julià, el papa Gregori XIII modificà (1582) el concepte de l'any de traspàs: seran anys de traspàs tots els anys civils múltiples de 4 que no acabin en dos zeros i els que, acabats en dos zeros, tin­guin els primers números divisibles per quatre (1700 no ho seria). Amb aquesta modificació, resultava un *any gregorià* mitjà de 365,2425 dies civils, el qual exce­deix al tròpic en 0,0003 dies civils l'any o 1 dia cada 33 segles.

ANZUS [Sigla d'*Australia, New Zealand and United States*] Nom pel qual és conegut el tractat de seguretat del Pacífic sig­nat a San Francisco per Austràlia, Nova Zelanda i els EUA el dia 1 de setembre de 1951, i ratificat a l'abril de l'any següent, amb garantia d'ajuda mútua i de consulta recíproca. El principal organisme consul­tiu entre els estats membres és l'anome­nat consell del Pacífic.

Apalatxes *[angl: Appalachian Mountains]* Serralada de plegament de l'Amèrica del Nord, aproximadament paral·lela a la costa nord-est. Va des de la península de

àtona; quan la preposició *de* és adjuntada a un mot començat en vocal o *h*; en l’afixació de pronoms àtons, quan per llur posició respecte al verb les formes plenes *me*, *nos*, *te*, *se*, *lo*, *los*, *ne* revesteixen les formes reduïdes *’m*, *’ns*, *’t*, *’s*, *’l*, *’ls*, *’n*, i, les formes reforçades *em*, *et*, *es*, *el*, *en*, les elidides *m’*, *t’*, *s’*, *l’*, *n’*; en algunes combinacions de les partícules *a*, *de*, *per*, *ca*, amb l’article *el*, l’article dialectal *es*, *sa*, o l’article personal *en*, *na*.

aprenentatge *PSIC/ENSENY* Procés que implica un canvi real o potencial del comportament relativament persistent, que és degut a la interacció subjecte-medi i es fa possible per mitjà de l’activitat i/o de l’observació del subjecte. Per mitjà de l’aprenentatge clàssic, formulat per I.P. Pavlov, el subjecte aprèn a comportar-se davant un nou estímul de la mateixa manera que es comportava davant un de conegut. L’aprenentatge operant fou definit per B.F.Skinner. El constructivisme, representat per J.Piaget i H.Wallon, sosté que l’aprenentatge permet la formació de les estructures de coneixement de la persona per mitjà de construccions successives de complexitat i integració creixent.

aprest *TÈXT* Cada un dels processos, d’acció eminentment química, a què són sotmesos els productes tèxtils (filats, teixits, etc) per tal de facilitar-ne la posterior elaboració o per comunicar-los l’aspecte, tacte, o altres propietats, necessaris per a la venda o l’ús final. Les substàncies més importants que hom aplica són: *a*) fècules, dextrines, coles i mucilags per a donar rigidesa; *b*) olis i ceres per a donar suavitat; *c*) sulfat de bari, caolí, talc, per a donar empesa al teixit; *d*) substàncies higroscòpiques, com el glicerol, que augmenten la humitat i, per tant, el pes del teixit; i *e*) fungicides i antisèptics, com l’àcid salicílic i el formol.

aquarel·la *ART* Tipus de pintura de colors transparents, aconseguits per la dissolució dels pigments en aigua i goma aràbiga. La transparència de les capes de pintura, de la qual depèn la intensitat del color, impedeix la correcció de la pinzellada la qual cosa converteix l’aquarel·la en una tècnica enormement espontània. La tècnica s’implantà definitivament amb l’escola paisatgística anglesa del s XVIII (Girtin, Cotman, Turner, Constable, Bonington, etc) i més tard fou adoptada per l'impressionisme francès. Als Països Catalans la conrearen Fortuny, Tapiró, Mas i Fontdevila, etc.

aquari [o *aquàrium*] *ZOOL* Recipient destinat a l'exhibició i al manteniment d'espècimens aquàtics vius, amb finalitat didàctica o decorativa. Les seves formes més usuals són l'esfèrica (peixera) i la prismàtica de base rectangular. Per tal de mantenir el nivell d'oxigen i anhídrid carbònic dissolts en l'aigua dins uns límits adequats cal insuflar dins l'aigua aire comprimit per mitjà d'una bomba de membrana.

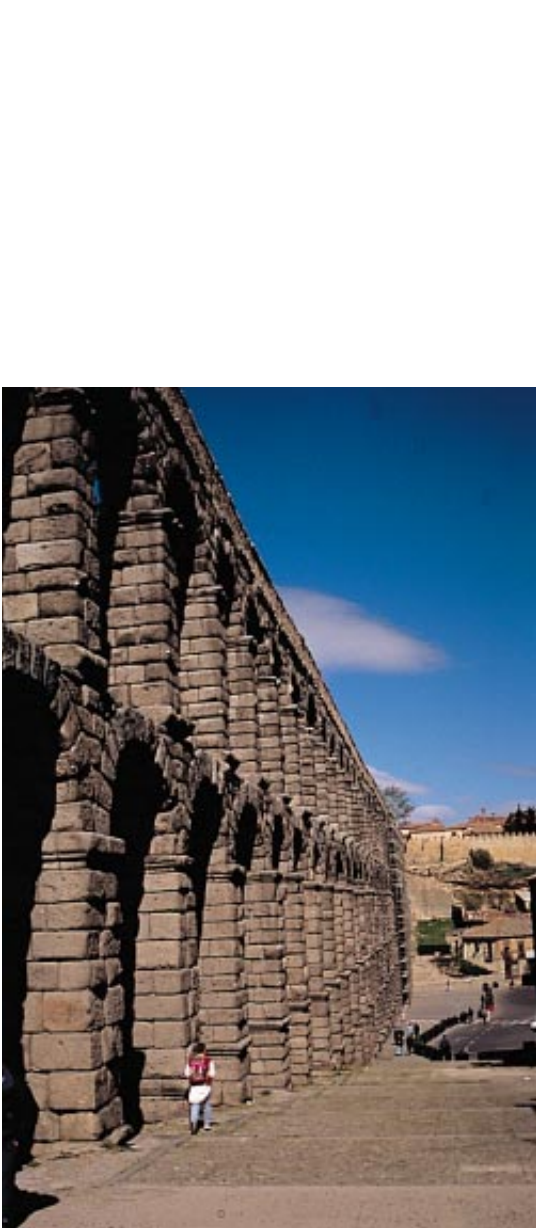
Aquea, Lliga Confederació de ciutats de l’Acaia, estructurada definitivament vers el 280 aC. Tenia una política exterior única, que decidia un sínode comú, i eren comandats per un estrateg, el més important dels quals fou Arat de Sició (271-213 aC). Amb l’ajut de Roma, al s II aC intentà un domini complet de la Grècia continental (contra Macedònia i Esparta), però, a mitjan s II aC, Roma prengué partit per Esparta, i fou vençuda i dissolta el 146.

aqüeducte *OBR PÚBL* Conducte artificial tancat, no prefabricat, per a portar l’aigua d’un lloc a un altre, generalment en gran quantitat. Es distingeix, doncs, de la conducció tipus *canal*, que és obert, i de la conducció de *canonada*, formada per unió de *tubs* prefabricats. Actualment hom fa els aqüeductes de formigó: el tipus *túnel a pressió* és fet de secció circular per una distribució de les forces al més uniforme possible. Foren sobretot els romans, d’ençà del s I aC, els qui desenvoluparen la tècnica dels aqüeductes fent passar la canalització damunt d’arcs, quan calia, per tal de salvar desnivells. Entre els més grans cal citar el de Segòvia i el “pont” del Gard, a la rodalia de Nimes. L’aqüeducte romà més important dels Països Catalans és el de Tarragona, anomenat tradicionalment pont de les Ferreres.

aquemènida *HIST* Membre de la dinastia que governà l’imperi persa des del s VII aC fins a la destrucció de l’imperi per Alexandre el Gran. La dinastia començà amb Aquemenes, rei d’un petit districte de l’Elam; amb Cir el Gran conquistà Babilò

Escultura romana de marbre, del s II, còpia de l'Apol·lo del Belvedere (Musei Vaticani, Roma)

L'aqüeducte de Segòvia

nia, derrotà el rei mede Astíages i anexionà l'Iran al nou imperi. Amb Cambises II i Darios I la dinastia arribà al seu apogeu. Les derrotes contra els grecs, a Salamina, Platees i Mícale, iniciaren la decadència de l'imperi, accentuada per les lluites dinàstiques entre Cir el Jove, ajudat pels grecs, i el seu germà Artaxerxes II. La descomposició interna, sota el regnat de Darios III, fou aprofitada per Alexandre el Gran, que el derrotà i posà fi a la dinastia (~351-352).

Aquil·les Heroi mític de la guerra de Troia, fill de Peleu i de la deessa Tetis. Rei dels mirmidons, a la Tessàlia, marxà a la guerra de Troia amb els seus súbdits. Barallat amb Agamèmnon per la possessió de l'esclava Briseida, abandonà el combat i no hi tornà fins que el seu amic Pàtrocle morí en batalla. Desafià Hèctor a combat singular i el matà. El príncep Paris, germà d'Hèctor i raptor d'Helena, el matà d'un tret de sageta al taló.

Aquisgrà [*al: Aachen*] Ciutat del *land* del Rin del Nord-Westfàlia, Alemanya, al marge septentrional de les Ardenes (239 200 h [est 1990]). Durant l'imperi Romà era una estació termal anomenada *Aquae Grani*. Fou conquerida pels francs vers el 470; Carlemany en féu la capital del seu imperi i hi fou enterrat el 814. A la capella del seu palau (capella palatina) foren coronats els *reis dels romans* i els emperadors germànics des de Carles IV fins a Maximilià I. El 1801, Aquisgrà (*Aix-la-Chapelle* en francès) restà separada d'Alemanya, fins que el congrés de Viena l'atribuí a Prússia.

Aquitània Regió administrativa de França que comprèn els actuals departaments de la Dordonya, la Gironda, les Landes, Olt i Garona, i els Pirineus Atlàntics (41 308 km²; 2 795 830 h [1990]). La capital és Bordeus. En general és de clima humit, sobretot a l'àrea litoral, i fred, a l'hivern. La conca d'Aquitània, a causa de la senzillesa de la seva xarxa hidrogràfica, dominada per l'Ador i la Garona i llurs afluents, presenta una gran unitat. Aquitània és una regió d'abundants recursos agrícoles, i les vinyes de la regió d'Armanyac produeixen, també, aiguardents de reputació mundial. Habitada pels aquitans, fou conquerida per Juli Cèsar. Durant els ss VII i VIII fou pràcticament independent sota el govern de ducs autòctons, però l'amenaça sarraïna obligà els aquitans a demanar l'ajut dels reis francs. El 781, Carlemany creà un reialme d'Aquitània, amb el seu fill Lluís el Pia-dós com a rei. No fou fins el 855 que el rei Carles el Calb reconegué Aquitània com a entitat autònoma. El ducat ja no havia de tornar a desaparèixer, bé que anà passant successivament a les mans dels comtes d'Alvèrnia (890-918), de Tolosa i de Bordeus. El 1137, a la mort de Guillem X, els seus dominis passaren a la seva filla Elionor, que, pel seu matrimoni amb Lluís VII de França, uní el ducat a la corona francesa. Tanmateix, divorciada Elionor i tornada a casar amb el futur rei d'Anglaterra, Enric II, Aquitània s'integrà a la corona anglesa, una situació que havia de topar sempre amb la política expansionista dels reis de França. D'altra banda, la posició del rei anglès era anòmala: si com a rei d'Anglaterra era sobirà per dret de conquesta, com a duc d'Aquitània era vassall feudal del rei de França. Aquestes foren les causes reals, immediates, per les quals s'encengué i perdurà l'anomenada guerra dels Cent Anys. El 1472, i definitivament, Aquitània, amb el nom deformat en Guie-na, esdevingué una de les àrees administratives de la corona francesa.

àrab 1 *HIST* Individu d'un poble de llengua semítica originari de la península aràbiga. Per extensió, el terme s'aplica als individus dels pobles que han adoptat la llengua i la cultura àrabs. El mot semític *‘arab’* designava tota contrada desèrtica i d'aquí passà a denominar els nòmades que l'habitaven. La predicació de Mahoma aconseguí de reunir totes les tribus i pobles àrabs sota un estat teocràtic. La islamització als països conquerits gairebé sempre comportà l'adopció de la llengua i de la cultura àrabs, com és el cas dels nabateus, siríacs o arameus, dels coptes i dels berbers. Però els turcs, perses, malais, indis, etc, bé que islamitzats, no poden considerar-se part del món àrab, per tal com han conservat llur singularitat lingüística i cultural.
2 *LING* Llengua del grup meridional de les llengües semítiques. Hom entén per llengua àrab la parlada al centre d'Aràbia al s VII, anomenada **àrab literari** o **clàssic**, i en la qual fou escrit l'Alcorà. La combinació de

—generalment— tres de les vint-i-vuit consonants de què consta l'alifat dóna lloc a una anomenada arrel, la qual expressa una idea. Amb l'addició d'altres consonants, vocals i signes ortogràfics a les tres lletres radicals hom concreta el significat abstracte d'aquella, formant els diferents termes verbals i nominals. El verb té una sola conjugació i dos temps: pretèrit i futur. El nom i l'adjectiu són afectats per quatre accidents: gènere i nombre com en el cas del verb, declinació (nominatiu, genitiu i acusatiu) i determinació (mitjançant un únic article *al-* o un complement determinatiu). La llengua àrab, en forma dialectal (o vulgar), és parlada avui per uns 70 milions de persones que ocupen principalment el territori comprès entre l'Atlàntic i Pèrsia, des de la Mediterrània, al sector meridional del Sàhara, fins a les costes de l'Índic. En aqueixa regió hi ha minories que parlen d'altres llengües (hebreu, berber, arameu), però aquest fet no afecta la unitat de l'esmentat domini. Els dialectes actuals ofereixen unes característiques comunes que els distingeixen de l'àrab clàssic o escrit.
3 literatura àrab *LIT* Literatura conreada en àrab. La seva història sol ser estudiada per períodes que es corresponen aproximadament als de la història política. La primera obra de la literatura àrab és l'Alcorà, la influència del qual condicionà la prosa posterior. En el *període dels muhà-dramùn* ('contemporanis de Mahoma o dels quatre primers califes'), fins al 661, el primer poeta “musulmà” és Ḥassān ibn Ṭabit i el panegirista més cèlebre, Ka'b ibn Zuhayr. En el *període omeia* (661-750) el llenguatge adquirí exuberància i hom percep ja símptomes d'un nou estil poètic. Al-Aḥṭal, Garīr i Farazdaq foren els millors poetes d'aquest període. En el *primer període abbàsida* (750-1000) sorgí l'estil poètic anomenat “modernista”, fundat per Baššār ibn Burd Abū Nuwās. Amb tot, al final del s IX, fou iniciada la restauració “neoclàssica”. En prosa destacà al-Ġāhiz considerat una figura de talla universal. La gran novetat de l'època va ser la creació del gènere maqāma per Badī' al-Zamān al-Hamad-Rḥī. La mística no fou acceptada com a ortodoxa a l'islam fins a Alġatzell (mort el 1111). El més cèlebre del període fou al-Hallaġ. Abans d'iniciar-se el*segon període abbàsida* (1058-1258), la literatura àrab començà a decaure. En teologia al-Ġazzālī (Alġatzell) exercí una gran influència sobre Occident i Ramon Llull traduí els *Maqasid*. Durant el *període de decadència* (del 1258 al s XIX) s'accentuà el ressecament del pensament, i la forma no guanyà tampoc en originalitat i tendí a l'estandardització. Sorgiren els gèneres “populars”: novel·les de cavalleria, faules, historietes i col·leccions de contes (*Les mil i una nits*). Al s XVIII la paràlisi de la literatura àrab fou total. La *nahḍa* ('el renaixement') començà a la segona meitat del s XIX i significà un canvi profund. Fins el 1914 no aparegué la primera novel·la àrab original: *Zaynab*, de l'egipci Muḥammad Haykal. Tanmateix, la novel·la àrab no aconseguí la maduresa fins a partir del 1952 a Egipte, on Tawfiq al-Hakīm, Kāmil Ḥusayn, ‘Abd al-Raḥmān al-Sanawī, Naġīb Maḥfūz entre altres, conrearen una novel·la eminentment social i compromesa. La concessió del premi Nobel al novel·lista egipci Naġīb Maḥfūz el 1988 significà el reconeixement a tota una generació que transformà la llengua àrab tradicional en un instrument apte per a la creació literària. L'únic dramaturg àrab de renom internacional és Tawfiq al-Ḥakīm. La poesia continuà dins el “neoclassicisme” i sense renovació fins al primer quart del s XX. Els primers renovadors de la lírica àrab foren els sírio-libanesos emigrats a Amèrica, principalment els residents a Nova York. La lírica més avançada actualment correspon a l'Iraq amb la poetessa Nāzik al-Malā'ika i Abd al-Waḥḥāb al-Bayyātī. A Egipte, el cap de la nova escola ha estat Aḥmad Zākī abū Šamī. Al Marroc destaquen ‘Allāl al-Fāsī, Muḥammad Sabbāġ i al-Baqqālī. Aràbia, en canvi, és el país àrab on el renaixement, la *nahḍa* no ha estat, encara, realitzat.

Àrab, Lliga Associació d'estats àrabs fundada al Caire el 22 de març de 1945 per Egipte, Iraq, Síria, Líban, Transjordània, Aràbia Saudita i el Iemen. A mesura que accedien a la independència, s'hi adheriren Líbia (1953), Sudan (1956), Tunísia (1958), Marroc (1958), Kuwait (1961), Algèria (1962), el Iemen del Sud (1967), Bahrain (1971), Qatar (1971), Oman (1971), la Unió dels Emirats Àrabs (1971), Mauritània (1973), Somàlia (1974), Palestina (representada per l'Organització per l'Alliberament de Palestina) (1976), i Dji-

bouti (1977). La seu és a Tunis. Compromesos a recórrer a l'arbitratge de la Lliga en els conflictes i a estimular la cooperació, la principal finalitat ha estat la lluita contra l'estat d'Israel.

Aràbia Península de l'extrem sud-occidental d'Àsia, entre la mar Roja i el golf Pèrsic (3 000 000 km²; 35 284 000 h [est 1994]). Administrativament, Aràbia és dividida entre Aràbia Saudita, el Iemen, Oman, la Unió d'Emirats Àrabs, Qatar, Bahrain i Kuwait.

LA GEOGRAFIA

El relleu

Aràbia pot ésser dividida en les unitats morfològiques següents: sectors muntanyosos occidental i meridional, Nağd, àrees de deserts de sorra, desert siriac, terres baixes del golf Pèrsic i muntanyes d'Oman. Les regions naturals poden ésser agrupades en quatre: l'*Aràbia interior desèrtica*, d'escassa població agrupada als oasis i als uadis, que comprèn el desert de Síria, el Gran Al-Nafūd, el Nağd, el Petit Al-Nafūd i Al-Dahnā'; el *litoral de la mar Roja* amb Al-Ĥiğāz, Tihāma i Iemen, país pobre excepte a la vora dels uadis, on la vida es concentra a la Meca i Medina, centres de peregrinació islàmica; la *costa meridional* o *Aràbia Feliç*, que, situada a l'àrea dels monsons, té pluges abundants i destaca per la prosperitat de les poblacions agrícoles, i la *costa oriental*, que comprèn Al-ʿAhsā i Kuwait.

El clima, la hidrografia i la vegetació

El clima, tropical desèrtic, es caracteritza per la intensa calor a l'estiu i les fortes oscil·lacions tèrmiques. Té temperatures mitjanes de 32°C i màximes que poden arribar a 50°C a l'ombra. Les pluges són escasses i irregulars. No hi ha rius permanents. La vegetació natural, summament pobra, es redueix a xeròfits. L'arbre més característic és la palmera de dàtils i també alguns tamarius, acàcies i mimoses.

La geografia humana i econòmica

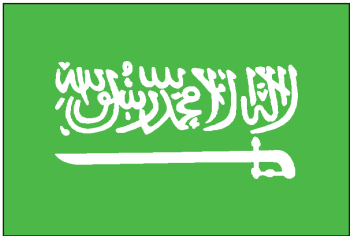
La població pertany fonamentalment a la raça orientàlida amb mescla, entre d'altres, d'elements negroides; parlen l'àrab i practiquen l'islamisme. Els nòmades o beduïns, pastors en constant moviment, viuen en tendes de pells, mentre que els sedentaris són comerciants, artesans o llauradors, i viuen sobretot a les ciutats. Amb una densitat de 8 h/km², la població es concentra a la perifèria i l'interior resta pràcticament desert. El petroli és el principal recurs d'Aràbia i ha influït en gran manera en el canvi econòmic i cultural del país. Els principals jaciments es troben a la costa del golf Pèrsic.

LA HISTÒRIA

En la península aràbiga cal distingir dues àrees: la sud-aràbiga o Aràbia Feliç, i la

vora septentrional del desert, en les actuals Transjordània i Síria. A la part nord de la península aràbiga hom ha d'assenyalar dos regnes que posseïren el país successivament: en primer lloc els nabateus, amb capital a Petra, que no desaparegué fins a l'annexió romana el 106 dC, sota Trajà. Palmira, una altra ciutat caravanera del desert, en el camí de Damasc a l'Eufrates, reeixí a fer-se independent enfront dels romans i de Pèrsia, fins que fou conquerida per l'emperador Aurelià. Al sud, hom troba, des del primer mil·lenni aC, els regnes dels sabeus i dels mineus de Qatabān i de Ḥāḍramawt. El moment de la decadència sabea permeté, al nord de la zona, l'aparició d'una sèrie de ciutats caravanes i comercials governades per petites oligarquies mercantils: Iatrib, la Meca i Al-Ṭāʿif, l'expansió de les quals fou aprofitada per Mahoma al moment d'iniciar la difusió de l'islamisme naixent. Amb l'establiment (622) de la comunitat musulmana a Iatrib, anomenada des d'aleshores Medina o *ciutat del profeta*, fou constituït el primer estat islàmic, el poder del qual s'estengué a tot Aràbia. Abū Bakr fou el primer califa (632-634), i ʿUmar I (634-644) donà un gran impuls a l'expansió ultrapeninsular. En deu anys, l'imperi comprengué Palestina, Síria (634-636), Mesopotàmia (635-637) i Egipte (640-642). El trasllat de la capital de Medina a Al-Kūfa per Alí (656-661) inicià la decadència política d'Aràbia. L'establiment de la capital a Bagdad durant el califat abbàsida portà una revifalla econòmica a la costa del golf Pèrsic en ésser convertida Bàssora en port de la nova capital. A la segona meitat del s IX, la decadència abbàsida féu sorgir una sèrie de petits estats independents a l'Aràbia meridional i oriental. Els portuguesos s'establiren el 1506 a Masqat, on es mantingueren fins al 1650, i a Aden des del 1516 fins al 1538. A mitjan s XVIII Muḥammad ibn Saʿūd establí un estat a Nağd. El seu fill i successor ʿAbd al-ʿAzīz I (1765-1803) pressionà vers el golf Pèrsic i vers Iraq i conquerí la Meca el 1803. Des de l'obertura del canal de Suez (1869), Aràbia atragué cada vegada més l'interès de les grans potències. Mentre l'iman Yaḥyā del Iemen acabà aliant-se amb els turcs poc abans del començament de la Primera Guerra Mundial i es mantingué fidel a aquests, el gran xerif de la Meca, Husayn, es decantà pels britànics: el seu fill Fayṣāl, futur rei d'Iraq, acompanyà el coronel Lawrence el 1917 amb tropes àrabs per reforçar l'ofensiva del general Allenby a la Transjordània. Al final de la guerra, els antics territoris turcs de Síria i del Líban foren posats sota comandament francès, i els de Palestina, de Transjordània i de l'Iraq sota comandament britànic; en aquests dos darrers la Gran Bretanya instaurà, el 1921, com a reis, dos fills de Huṣāyn d'Al-Ĥiğāz: Abdullah i Fayṣāl, respectivament. L'extracció del petroli, especialment des del 1930, convertí un país desèrtic en uns

Aràbia Saudita

govern:	monarquia
superfície:	2 240 000 km²
població:	17 947 000 h (1994)
capital:	Al-Riyād
idioma of.:	àrab
moneda:	rial

estats rics (*Aràbia Saudita, Kuwait*). La nova riquesa passà, a causa de l'estructura feudal, a les mans de les poques famílies dominants. Posteriorment nombrosos estats s'alliberaren de la influència britànica: República Àrab del Iemen (1962), República Democràtica Popular del Iemen (1967), Oman (1970), Qatar, Bahrain i la Unió dels Emirats Àrabs (1971).

Aràbia, mar d' [o *mar d'Oman*] Part nord-occidental de l'oçèa Índic, entre la costa occidental de l'Índia, la costa sud d'Aràbia i Somàlia (7 500 000 km²). Comprèn el golf d'Aden, que el comunica amb la mar Roja, i el golf d'Oman, que el comunica amb el golf Pèrsic. La temperatura i la salinitat són elevades, i les aigües, poc profundes. Els rius principals que hi desguassen són l'Indus, el Narbadā i el Ṭāptī, i els ports més importants, Bombai, Karāchī i Aden.

Aràbia Saudita [*nom oficial: Regne d'Aràbia Saudita*; àr: *al-Mamlaka al-'Arabiyya as-Sa'ūdīyya*] Estat d'Aràbia que ocupa la major part de la península i que limita amb Jordània, Iraq i Kuwait al N, amb el golf Pèrsic, Qatar i la Unió dels Emirats Àrabs al NE, amb Oman a l'E i al S, amb el Iemen al S i SW i amb la mar Roja a l'W (2 240 000 km²; 17 947 000 h [1994]). La capital és Al-Riyād.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA Els conreus són difícils, a causa de la manca d'aigua, i se centren als oasis i a les regions litorals. Els recursos miners tradicionals (or i argent) han donat pas actualment a l'explotació petroliera i secundàriament, a l'extracció de guixos, pedra calissa i argiles. L'economia de l'Aràbia Saudita es basa, però, en la indústria petroliera (és el tercer productor mundial de petroli). Les reserves de gas natural, normalment associades al petroli, són també molt representatives. Després de les indústries extractives cal esmentar les de la construcció i les de l'energia: l'electricitat, d'origen tèrmic, el gas, liquat del petroli, i l'aigua. Aquesta, el primer problema de l'Aràbia Saudita, és obtinguda del subsòl. Els quatre grans aeroports internacionals són a Gidda, Medina, Al-Ṣahrān i a Al-Riyād. El principal port marítim és el gegantesc de Ra's Tannūra (exclusivament de sortides), terminal dels oleoductes procedents dels grans pous petrolífers de la província Oriental. Les exportacions del país es basen en el petroli i es dirigeixen fonamentalment vers els EUA i el Japó. Aràbia és un dels països àrabs que millors beneficis obté del turisme, principalment a causa de les peregrinacions a la Meca. Actualment Aràbia Saudita és un dels països amb una renda per càpita més elevada. La moneda oficial és el rial.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

La població és àrab en un 95% (1991). Actualment les tres quarts parts de la població viuen en nuclis urbans. El creixement anual de la població és elevat a causa de l'alta natalitat i la baixa mortalitat. La llengua oficial és l'àrab i la majoria de la població és de religió musulmana sunnita de la secta ortodoxa wahhabita. L'ensenyament és gratuït, però no obligatori. Hi ha set universitats. Aràbia és un regne unitari on el rei governa d'acord amb la *Xara*, la llei canònica de l'islam i on no hi ha ni constitució ni partits polítics. Aràbia Saudita és membre de l'ONU, de la Lliga Àrab, del Consell de Cooperació del Golf i de l'OPEP.

LA HISTÒRIA

La creació de l'estat d'Aràbia Saudita és estretament lligada a la història del moviment religiós wahhabita. Aquest moviment, esclafat el 1811 i el 1891, veié com el seu iman ʿAbd al-ʿAzīz III ibn Saʿud, conqueria, del 1902 al 1925, els territoris que formen l'actual estat. El nou estat saudita es titulà des d'aleshores regne d'Al-Ĥiğāz i Nağd i Dependències, denominació que canvià el 1932 per l'actual. A la mort del sobirà (1953) fou succeït pel seu fill Saʿūd ibn ʿAbd al-ʿAāz. Durant el seu regnat s'abolí l'esclavitud (1962) i es feren diverses reformes socials i administratives, però el 1964 fou obligat a abdicar per la família reial en Fayṣāl. Assassinat aquest el 1975, fou succeït pel seu germà Halid. Aquest fou succeït pel seu germà Fahd ibn ʿAbd al-ʿAziz, el qual, d'acord amb el sistema establert, esdevingué primer ministre. Després de la invasió de Kuwait per part de l'Iraq, a l'agost del 1990, l'Aràbia Saudita acollí les forces que els EUA enviaren a la zona per intimidar l'Iraq.

Mapa físic de l'Aràbia Saudita

arada *AGR* Instrument agrícola que permet d’obrir solcs a la terra, generalment per tal de condicionar-la millor per a la sembra (adequació de l’estructura física del sòl, aeració, destrucció de males herbes, etc); sol ésser tirat per bèsties (bous, cavalls, etc) o per un tractor. L’**arada tradicional** o **romana** de progenie neolítica consta de tres peces essencials: el *timó*, el *dental* (a la punta del qual hom fixa la *rell*a) i l’*esteva*. Es limita a obrir solcs, sense girar la terra. L’**arada de pala**, totalment metàl·lica en general, consta essencialment d’un grup de treball (*rell*a, *ganiveta* i *pala*), d’un grup de direcció (*esteva*), d’un grup de tracció (*timó* o *forcat*) i d’un grup d’unió (*dental* i *cameta*).

Arafat, Yasser [àr: Ġasir ‘Arafāt] (Jerusalem 1929) Nom amb el qual és conegut el líder palestí Muḥammad ‘Abd Ar’ūf Arafat. Fou cofundador d’al-Fatah (1956). Des del 1968 en presideix el comitè executiu, i també el de l’Organització per a l’Alliberament de Palestina. Intervingué en la guerra civil del Líban (1975) i s’oposà a l’entesa entre Egipte i Israel (1979) i a l’autonomia per als palestins pactada entre aquests dos països. Trencà violentament amb el règim siria (1983) que animava la revolta de l’ala “dura” de l’OAP. Fou foragitat del Líban, emprengué una reconciliació amb Egipte i Jordània i signà (1993) un acord amb Israel per tal d’atorgar autonomia als territoris palestins de Jericó i Gaza. El 1995 fou elegit president dels territoris autònoms palestins.

Arafura, mar d’ Part de l’oceà Índic oriental que limita a l’W amb la mar de Timor, a l’E comunica amb la mar del Coral, per l’estret de Torres, i té al N les costes de Nova Guinea i al S les d’Austràlia (650 000 km²).

Aragó Comunitat autònoma de l'estat espanyol, situada a la zona mitjana de la vall de l'Ebre, entre els Pirineus i la Serra-lada Ibèrica (47 646 km²; 1 188 817 h [1991]). Comprén les províncies d’Osca, Saragossa i Terol. La capital és Saragossa.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

Hom distingeix tres unitats fisiogràfiques: els Pirineus, la Depressió Ibèrica i el Sistema Ibèric. En els *Pirineus aragonesos*, que corresponen als Pirineus centrals, es troben les màximes altures: el Balaitús o Pico del Moro (3 151 m), Vinhamala (3 303 m), mont Perdut (3 355 m). La cubeta de Jaca i la canal de Berdún, separa aquest sector axial del Pre-pirineu on sobresurten algunes elevacions com la Peña, Loarre, Caballera, Gabardiella i Guara. Entre els Pirineus, al N, i el Sistema Ibèric, al S, s’estén la *Depressió Ibèrica* a banda i banda de l'Ebre. La part més meridional d’Aragó és ocupada per un important sector del *Sistema Ibèric* on es troba el Moncayo (2 313 m) i el Peñarroya (2 019 m). Aragó presenta dues subregions climàtiques ben definides: d’una banda, les muntanyes, i de l’altra, la Depressió Ibèrica. Aquesta té com a característica una acusada continentalitat i una forta irregularitat de la pluja anual. Els vents són freqüents i intensos particularment els del N i el NW (*cierzos*), sempre freds, i els de l'E i el SE (*bochornos*). Aragó comprèn tres territoris fitogeogràfics ben diferenciats: les *planes de l'Ebre* són un dels territoris més àrids d'Europa. La vegetació natural és de caràcter mediterrani meridional, però sense espècies termòfiles. El vessant meridional dels Pirineus centrals, constitueix el *territori pirinenc* d'Aragó. Per damunt de l'estatge basal mediterrani del carrascar s'estén l'estatge del bosc de roure valencià i pinassa; més amunt, hi ha l'estatge de la roureda amb boix; immediatament per sobre apareix l'estatge del bosc de pi roig. D'un cap a l'altre del Pirneu d'Aragó, entre els 1 600 i els 2 300-2 400 m aproximadament, es troba l'estatge subalpí de boscs de pi negre. A l'extrem N de la *Serra-lada Ibèrica*, el Moncayo mostra encara als cims paisatges atlàntics; a la resta del vesant oriental de les muntanyes ibèriques aragoneses la zonació altitudinal per damunt l'estatge basal de carrascar presenta tres estatges que ocupen àrees limitades: estatge de les rouredes de roure valencià i de roure reboll; estatge de les savines, que correspon a la muntanya, més plujosa; i estatge de la pineda de pi roig, que ocupa els cims als massissos més enlairats.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA

El 1991 a l’Aragó es calculaven un total de 1 895 768 ha de terres de conreu, de les

Mapa físic d'Aragó

LA GEOGRAFIA HUMANA

La població d’Aragó el 1991 es correspon amb una densitat baixa (25 h/km²). Saragossa, a la vora de l'Ebre, és el gran nucli urbà. Fora de les capitals provincials (Saragossa, Osca i Terol), altres municipis importants són Calataiud, Eixea, Montsó, Barbastre, Tarassona, Jaca, Fraga, Alcanyís, Casp, Sabiñánigo, Andorra i Binèfar.

LA HISTÒRIA

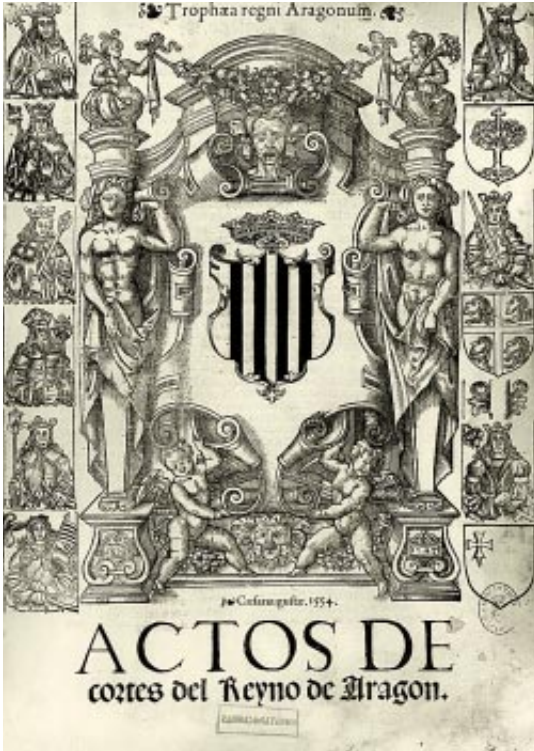
Els primers vestigis importants de poblament prehistòric són de l'època eneolítica i de l'edat del bronze. A l'època ibèrica els pobles més destacats foren els iacetans, els sedetans, i, a la vall del Jalón, els celtibers. Després de l'ocupació romana fou creada, a l'època d'August, la colònia de *Caesar-augusta* (Saragossa). Els primers contingents musulmans arribaren a Saragossa el 714 conduïts per Musa ibn Nuşayr. Al principi de la dominació musulmana, el territori fou governat per valís, però, amb la caiguda del califat de Còrdova, el de Saragossa transformà els seus dominis en regne de taifa. Els nuclis de resistència antimusulmana s'organitzaren entorn del

territori dels *aragoni* que poblaven ja des de temps antic les valls travessades pels braços de l'Aragó. Regit el comtat per la dinastia dels Asnar, fou dominat, al s X, pels reis de Pamplona fins que, mort Sanç III de Pamplona (1035), el comtat d'Aragó fou cedit al seu fill bastard, Ramir I (1035-63), el fundador de la dinastia aragonesa independent (1054), que havia de durar més d'un segle. El territori s'expandí notablement i es transformà en el nou **regne d'Aragó**. Ramir I aprofità, encara, la mort del seu germà Gonçal per a esdevenir sobirà de Sobrarb i de Ribagorça. Sanç Ramires, fill de Ramir I, cobrà paries dels reis de la taifa de Saragossa i encunyà moneda d'or a Jaca, la capital i la seu episcopal del regne fins el 1096, que fou substituïda per Osca. Amb l'assassinat de Sanç IV de Pamplona, a Peñalén, el 1076, Aragó i Castella es repartiren els seus dominis. Sanç Ramires (Sanç III d'Aragó) esdevingué rei d'Aragó i de Pamplona. Mentrestant, continuà l'expansió cap al S; Sanç Ramires conquerí Montsó (1089), i Pere I, Osca (1096) i Barbastre (1100). Alfons I el Bataller, amb l'ajuda dels bearnesos i d'altres occitans, conquerí Saragossa després de set mesos de setge (1118) i, a continuació, Tudela, Tarassona (1119), Sòria, Calataiud i Daroca i Molina de Aragón (1128). Mort Alfons I sense fills, deixà en testament el seu regne als caps dels ordes militars del Sant Sepulcre, de l'Hospital i del Temple, però els nobles aragonesos nomenaren rei l'únic parent d'Alfons I, el seu germà Ramir, monjo i bisbe de Roda i Barbastre (1134). Ramir II d'Aragó es casà, a la darrerria del 1135, amb Agnès de Poitou, matrimoni del qual nasqué, l'any següent, una filla, Peronella, l'hereva del regne. Peronella, que només tenia un any, fou promesa el 1137 al comte Ramon Berenguer IV de Barcelona. Ramir II cedí tots els seus dominis a Ramon Berenguer IV. Aquesta cessió mantenia la independència territorial, tot i la unió dels dos estats en la persona d'un sol sobirà, al qual juraren fidelitat feudal “com a rei”. Ramon Berenguer no acceptà aquest títol, que cedí a Peronella. Aquesta unió personal sota un mateix sobirà en territoris tan diversos no fou cap obstacle perquè fos completat el procés de formació de Catalunya i d'Aragó com a entitats polítiques i culturals diferenciades, i alhora lligades, per molts segles, de forma confederada (corona catalano-aragonesa). Entre el 1148 i el 1149 es conqueriren Lleida, Tortosa, Fraga i Mequinensa. D'altra banda, amb l'ocupació de la vall del riu Martín, el repoblament de Daroca (1142), amb la conquesta d'Alcanyís (1157) i, en temps ja d'Alfons el Cast, amb l'ocupació de l'alta vall del Guadalog, dels massissos muntanyosos d'Aliaga i Cantavella i de la vall del riu Alfambra fins més enllà de Terol, el regne aragonès aconseguia els límits dins els quals, aproximadament, hagué de mantenir-se al llarg de la seva història. Tanmateix, acabada la conquesta, la noblesa aragonesa s'enfrontà cada vegada més amb els reis de la casa de Barcelona, fins a aconseguir, a les corts de Tarassona del 1283, que Pere el Gran firmés l'anomenat Privilegi General, el primer assaig de reglamentació de les relacions entre el rei i els governants. Durant el regnat de Pere el Cerimoniós, els unionistes (coalició de nobles i de ciutadans) tornaren a exigir a les corts de Saragossa del 1347 la confirmació dels privilegis de la Unió, la qual fou derrotada militarment a Èpila el 1348, i els Privilegis foren abolits i cremats personalment pel rei. Com a conseqüència de la derrota, la noblesa deixà de constituir corporativament una força política i es replegà sobre els seus territoris, fent créixer, amb l'ajut dels justícies, les seves jurisdiccions sobre els vassalls. El 1247, les corts d'Osca aprovaren els Furs d'Aragó, compilació de la legislació civil, penal i processal feta per Vidal de Canyelles. Jaume I designà un procurador d'Aragó, càrrec que acostumà de confiar a l'hereu; aquest costum esdevingué llei en temps de Pere el Cerimoniós. El procurador, dit després també lloctinent, podia fins i tot convocar corts i presidir-les, batre moneda i administrar justícia. El lloctinent, des del 1336, havia de jurar el càrrec davant el justícia d'Aragó. Amb atribucions subordinades al rei o al lloctinent, però permanents, hi havia el governador d'Aragó, que tenia a càrrec seu tant la justícia civil i criminal com el comandament de l'exèrcit i la defensa de l'ordre públic. Les finan-

Aragó La basílica del Pilar, a Saragossa

ces reials eren administrades pel batlle general d'Aragó, el qual feia la recaptació dels impostos per mitjà dels *merinos* i dels batlles locals (el regne era dividit en sis *merindades*: Saragossa, Tarassona, Jaca, Barbastre, Eixeia i Osca). A partir de les corts del 1412 fou constituït un organisme permanent per a facilitar la tasca de recaptació, la diputació del general o generalitat d'Aragó. El 1361 una gran part d'Aragó fou ocupada per les tropes castellanes de Pere el Cruel en la guerra entre aquest i Pere el Cerimoniós. Amb la pujada al tron de Castella d'Enric de Trastàmara fou alliberat aquest territori. Novament es produí una tensió molt forta amb la successió de Martí l'Humà, que hagué d'ésser resolta en el Compromís de *Casp*; durant l'interregne (1410-12) els aragonesos es dividiren en dos bàndols: al voltant dels Luna s'agrupaven els qui afavorien la candidatura de Jaume d'Ugell, mentre que al voltant dels Urea ho feren els qui defensaven la de Ferran d'Antequera, que fou el triomfador Eliminat el poder polític de la Unió, i, per tant, de la noblesa, l'estament eclesiàstic esdevingué el principal poder polític del regne. El 1474 fou aprovat pel papa l'estudi general de Saragossa. Aquesta fou l'època dels grans historiadors d'Aragó, com Gualberto Fabricio de Vagad al s XV, i Jerónimo de Zurita o els germans Argensola al segle següent. Les diferents inestabilitats del temps de Felip II donaren ocasió al monarca per intervenir i modificar la constitució política aragonesa a les corts de Tarassona del 1592. Les reformes col·locaren Aragó sota el poder de la corona, malgrat l'aparent respecte a l'organització autonòmica. Al final del segle XVII, el pocs de recuperació econòmica fou estoncat per la guerra de Successió. En aquesta època les qüestions econòmiques havien esdevingut la principal preocupació dels aragonesos. Fou aprofitant aquest estat d'opinió que el 1706, pocs mesos després d'haver-se aixecat Aragó contra Felip de Borbó i a favor de Carles d'Àustria, el govern borbònic oferí als aragonesos, per tal d'atreure'ls a la seva causa, Tortosa i Lleida. Després de la victòria borbònica d'Almansa (1707), Felip V decretà l'abolició de la constitució política d'Aragó, i annexionà el país a Castella. Fou mantinguda la jurisdicció eclesiàstica i els privilegis de classe de la noblesa i de les ciutats que li restaren fidels. El decret de Nova Planta no es féu efectiu fins després de l'ocupació de Saragossa (1710), com a conseqüència de les victòries de Brihuega i de Villaviciosa; l'any següent la *chancillería* prevista el 1707 fou convertida en audiència, que aplicà el dret castellà a les qüestions penals. Del règim anterior només el dret civil fou mantingut. El territori quedà dividit en tretze corregiments (Saragossa, Albarrasí, Alcanyís, Barbastre, Benavarri, Borja, Calataiud, Cinco Villas, Daroca, Osca, Jaca, Tarassona i Terol). Els desastres de la guerra de Successió i el pes excessiu de moltes de les noves imposicions aturaren la recuperació econòmica iniciada al darrer terç del s XVII. L'augment de la producció agrícola fou paral·lel a un increment sensible de la població a partir de mitjan s XVIII. Però aquesta recuperació quedà interrompuda amb la guerra contra Napoleó. Saragossa fou assetjada per primera vegada el mes de juny del 1808. La ciutat aragonesa no pogué ser conquerida fins al febrer del 1809. La

Aragó Portada de la primera edició dels Actos de Cortes del Reyno de Aragón (1554) (AMB)

desaparició de les senyories al començament del s XIX i la desamortització donaren lloc a una important transformació agrària del país. A la fi del segle la decadència econòmica adquirí un aspecte angoixant. El resultat fou una emigració en massa cap als centres industrials de les regions veïnes, especialment a Catalunya. Al tombant del segle, Joaquín Costa encapçalà el moviment regeneracionista. Saragossa esdevingué d'altra banda un centre anarquista, el segon centre revolucionari de la Península a les primeres dècades del s XX. La guerra civil de 1936-39, tingué a Aragó un dels fronts més durs entre el 1936 i el 1938. Aragó esdevingué comunitat pre-autonòmica al març del 1978 sota la presidència de Juan A.Bolea, d'UCD, però les desavinences internes entre els seus dirigents retardà l'elaboració de l'estatut d'autonomia fins el 1982. Al juny l'aprovà el Congrés dels Diputats i al juliol ho féu el Senat. Al maig del 1983 hom realitzà les primeres eleccions a les corts d'Aragó; en resultà guanyador el PSOE, el cap de fila del qual, Santiago Marraco, esdevingué president de la Diputació General, òrgan de govern autonòmic. Tanmateix, en les eleccions del 1987, tot i guanyar les eleccions, perdé la majoria i es formà un govern de coalició (entre el Partido Aragonés Regionalista, PAR, i el Partido Popular, PP) presidit per Hipólito Gómez de las Heras, del PAR. Aquesta situació es repetí el 1991, i Emilio Eiroa, també del PAR, arribà a la presidència, però aleshores la diferència d'escons era ja mínima (un escó a favor de la coalició). Al setembre del 1993, la marxa d'un diputat del PP féu variar la composició de forces i el PSOE interposà una moció de censura, arran de la qual el socialista José Marco fou elegit president. Aquest fou succeït el 1995 pel Popular Santiago Lanzuela.

Aragó, Francesc (Estagell, Rosselló 1786 — París 1853) Científic. Junt amb Biot prosseguí el mesurament de l'arc del meridià de París, iniciat per l'astrònom Méchain. Director de l'observatori de París (1830) i secretari perpetu de l'Académie des Sciences, descobrí els fenòmens de polarització rotatòria en els cristalls de quars, i els de la polarització cromàtica; explicà el centelleig dels estels segons el principi de les interferències; determinà exactament el diàmetre dels planetes neutralitzant l'efecte de la irradiació; descobrí la cromosfera solar i la polarització de la llum difosa per la Lluna; detectà l'anomenat **punt d'Aragó**, un dels tres punts de la vertical que passa pel Sol per als quals la radiació difosa celest té polarització nul·la; descobrí la imantació del ferro per un corrent elèctric i el magnetisme de rotació; i féu estudis sobre fotometria i sobre la velocitat del so. Publicà *Astronomie Populaire* (1846) i les *Oeuvres Complètes* (a partir del 1854). Liberal, fou diputat el 1830 i líder d'un grup d'extrema esquerra. Presidí el consell general del Sena i fou membre del Govern Revolucionari Provisional (1848) i ministre de l'interior i de marina de la Segona República.

Aragó, l' Riu d'Aragó i Navarra, afluent de l'Ebre per l'esquerra (192 km). Neix a l'estany d'Escalar, a la zona axial del Pirineu aragonès, i desemboca prop d'Alfaro.

Aragon, Louis (París 1897 — 1982) Escriptor francès. Amb A.Breton i d'altres participà en l'origen del superrealisme. El poema *Le paysan de Paris* (1926) és considerat una de les obres mestres del moviment. Durant la Segona Guerra Mundial la seva poesia inicià un retorn cap a la versificació tradicional; *Le crève-cœur* (1941), *Les yeux d'Elsa* (1942), *La Diane française* (1945). Després de la guerra publicà *Le fou d'Elsa* (1963), *Le voyage de Hollande* (1964). De la seva obra de novel·lista, que començà, en ple superrealisme, amb *Anicet ou le panorama* (1921), cal destacar el cicle *Le monde réel, Les communistes* (1949-51), i *La semaine sainte* (1958). És autor de nombrosos assaigs: els *Écrits sur l'art moderne* (1981), permeten de seguir l'evolució ideològica i artística de l'autor.

Aral, mar d' Mar interior situada al límit entre el Kazakhstan i l'Uzbekistan. Amb una superfície d'uns 65 000 km² (1960) és, per l'extensió, el quart llac del món. La profunditat és escassa: assoleix un màxim de 68 m. La desviació dels dos grans rius de l'Àsia central, el Syrdarja i l'Amudarja amb finalitats d'irrigació i el fet que es tracta d'un llac sense escolament han endegat un

procés de dessecació que ha reduït el llac a una superfície de 41 000 km².

arameu 1 *HIST* Individu d'un poble semita de l'antic Orient establert al s XI aC a l'W d'Assíria. Prop de l'actual Baalbek, tribus aramees nòmades arribades de Mesopotàmia al s XI aC fundaren petits estats: Samal, Arpad, Alep, Hama i Damasc. A la batalla de Qarqar (720 aC), derrotats per Sargon II, desaparegueren.
2 *LING* Llengua o conjunt de dialectes semítics del grup occidental. Parlada pel poble arameu, esdevingué la *lingua franca* del Pròxim Orient. Es caracteritza pel triliteralisme, per la pèrdua de la vocal de cas en la declinació i pel fet de formar els plurals mitjançant l'annexió de sufixos. L'*arameu antic* es remunta probablement ja al II mil·lenni aC: és la llengua de la major part del text dels dos llibres bíblics de Daniel i d'Esdras. A partir del s I hom distingeix dos grups dialectals: l'occidental i l'oriental. Integren el primer grup: el judeo-palestí, el samarità i el cristiano-palestí. Entre els dialectes del grup oriental cal assenyalar el siríac, l'arameu del *Talmud de Babilònia*i el mandeu. L'*arameu modern* és parlat per unes 150 000 persones.

Aramon i Serra, Ramon (Barcelona 1907) Filòleg. A la Universitat Autònoma de Barcelona (1934) fou ajudant de Pompeu Fabra. L'any 1942 ingressà a l'Institut d'Estudis Catalans, del qual esdevingué tot seguit secretari general. L'any 1946 fundà amb Pere Bohigas i Miquel Coll i Alentorn la Societat Catalana d'Estudis Històrics com a filial de l'Institut, i n'ha estat president des de llavors. Dirigí, des del 1947, la revista “Estudis Romànics”. Li ha estat dedicada una miscel·lània de llengua i literatura catalanes i occitanes (1979-85) i ha rebut el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1983) i la medalla d'or de la Generalitat de Catalunya (1990).

Arana Goiri, Sabino de (Abando, actualment incorporat a Bilbao, Biscaia 1865 — Pedernales, Biscaia 1903) Polític basc, fundador del nacionalisme basc. Donà els primers fonaments teòrics al nacionalisme basc, tot unint la tesi de la independència per a Bascònia amb una rígida religiositat i amb una posició aburgesada enfront del problema social. Participà en diverses publicacions periòdiques i escriví treballs de revaloració de la cultura autòctona, sobretot lingüístics.

aranès 1 *LING* Varietat de la llengua **occi-tana** parlada a la Vall d'Aran. L'aranès és una varietat de gascó comengès caracteritzada per una evolució lingüística condicionada per la separació política de la resta de l'occità. Comparteix amb el conjunt gascó els trets d'evolució fonètica més característics; ara bé, l'aranès, amb el comengès veí, s'aparta en un tret del conjunt gascó i s'acosta al català: el pas a [e] de la a àtona final seguida de consonant. Actualment, la innovació lèxica i sintàctica es fa sobretot manlllevant a l'espanyol i calcant-lo. En el camp de la fonètica, l'efecte més important de la interferència és la introducció de paraules esdrúixoles, desconegudes temps enrere (*gramàtica, política*). A la Vall d'Aran no s'ha produït la mena de substitució lingüística característica de França. Aproximadament un 80% dels residents a la Vall parlen aranès (1984). Hom empra les normes ortogràfiques publicades (1982) i oficialitzades (1983) per la Generalitat de Catalunya; aquestes normes segueixen les indicacions de l'Institut d'Estudis Occitans per a l'escriptura del gascó. L'ortografia gascona s'ajusta als criteris de la catalana, però se'n diferencia per l'ús de convencions pròpies. L'aranès és ensenyat regularment a l'escola des del curs 1984-85. El 1985 s'establí un Centre de Normalització Lingüística dedicat a la difusió de l'ús de l'aranès.
2 literatura aranesa *LIT* Literatura en aranès a la Vall d'Aran. Lingüísticament la comarca és occitana, però s'utilitza com a llengua escrita, des de l'edat mitjana, un català occitanitzat, fins a la generalització del castellà. Fou el clergat qui començà, en els primers anys del s XX, un moviment de revaluació de la llengua local. Han destacat els sacerdots poetes Rafael Nart i Arjó i Josep Condó i Sambeat, que han utilitzat la forma dialectal de Viella, relativament catalanitzada. De Josep Condó és el poema aranès més conegut, *Era Val d'Aran*. Joan Benosa, poeta popular, escriu en la forma dialectal de la baixa Vall d'Aran.

Aranguren, José Luis (Àvila 1909)

Nom amb què és conegut José Luis López Aranguren, filòsof i escriptor castellà. D'ideologia cristiana, la seva reflexió filosòfica se centra sobre els problemes ètics. A una primera època pertanyen els seus llibres *Catolicismo y protestantismo como formas de existencia* (1952) i *El protestantismo y la moral* (1954). Guanyà la càtedra d'ètica de la universitat de Madrid el 1955, de la qual fou separat, per motius polítics, el 1965. Entre altres publicacions destaquen: *La juventud europea y otros ensayos* (1961), *Ética y política* (1963), *El marxismo como moral* (1967), *Sobre imagen, identidad y heterodoxia* (1982) i *La función social de los intelectuales* (1983).

Aranjuez Municipi de la comunitat autònoma de Madrid, a la vall del Tajo, a la confluència d'aquest riu amb el Jarama (36 162 h [1991]). Hi fou signat el **conveni d'Aranjuez** (13 febrer 1801), pel qual l'armada espanyola es posà al servei de Napoleó per lluitar contra la Gran Bretanya. El 1808 la ciutat esdevingué, primer, escenari de la revolta contra Godoy (motí d'Aranjuez), i després, seu de la Junta Suprema Central governativa del regne. El **palau d'Aranjuez** fou començat ja en temps de Felip II (1561) per Juan Bautista de Toledo i continuat, el 1567, per Juan de Herrera. Giacomo Bonavia (1739) replantejà la urbanització de la ciutat segons un esquema reticular que la lliga amb el nucli del palau.

aranya *ZOOL* Qualsevol dels individus de l'ordre dels aranèids. Les aranyes (unes 25 000 espècies descrites) tenen el prosoma unit a l'opistosoma per un pedicle estret. Els ulls se situen a la regió cefàlica i en el prosoma s'insereixen quelicers, pedipalps i potes locomotores. A les potes se situen els òrgans liriformes, amb funció quimioreceptora, i pèls sensitius abundants que serveixen per a detectar les preses. El sentit olfactiu és localitzat en unes glàndules situades a les juntures del rostre i dels pedipalps. A l'opistosoma se situen uns òrgans anomenats *fileres*, en nombre de quatre parells generalment, on desemboquen les glàndules sericigines. Algunes femelles tenen, al davant de les fileres, una placa anomenada *cribel*, amb perforacions, per on surt seda: aquestes aranyes tenen també un òrgan en forma de pinta, el *calamistre*, que fila la seda produïda per les glàndules del cribel. La respiració s'efectua a través de tràquees o pulmons. Els òrgans sexuals són ben diferenciats. Viuen a tot el món, en tots els medis, de les regions tropicals fins a les zones polars. Moltes espècies són cavernícoles. La majoria són terrícoles i ovíparaes. En general són carnívores.

Ararat [*turc: Ağrı Dağı*] Massís volcànic de l'altiplà anatolioiranià, dins el territori històric d'Armènia; és el punt de divisió entre els actuals estats d'Armènia, Turquia i l'Iran. S'alça fins a la regió de les neus permanents en dos pics: *Büyüik Ağrı Dağı* (5 165 m) i *Küçük Ağrı Dağı* (3 925 m). La tradició l'ha fet aparèixer com el lloc on s'aturà l'arca de Noè.

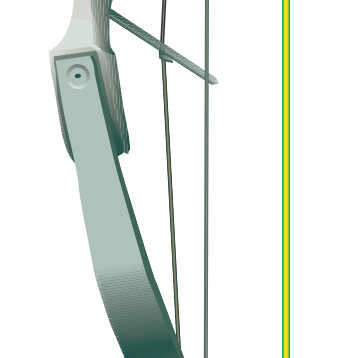
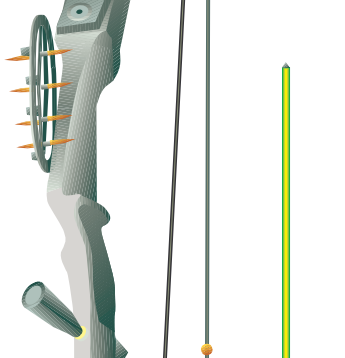
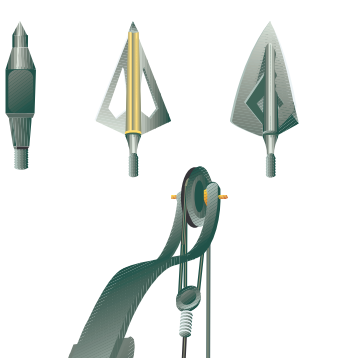
arauçà 1 *ETNOL/HIST* Individu del grup de pobles de llengua araucana que habiten el centre de Xile, entre els 30 i els 43° de latitud sud. La població actual és d'uns 250 000 individus. L'ocupació castellana del territori arauçà fou iniciada, l'any 1541, per Pedro de Valdivia, però no foren totalment sotmesos fins el 1881.
2 *LING* Llengua parlada per unes 250 000 persones a Xile pels volts de Valdivia i Concepció i per unes 10 000 persones a l'Argentina, sobretot a la regió de Neuquén. Rep sovint el nom de maputxe. Les característiques lingüístiques principals són, quant a la morfologia, l'existència del dual i, sintàcticament, la posició del subjecte al final de frase i la posposició de l'adjectiu al nom.

arboç [*Arbutus unedo*, família de les ericàcies] *BOT* Petit arbre o arbust, de fulles força grans, lluents, lanceolades, finament dentades, tot l'any verdes; flors blanques, tardorals, disposades en ramells al capdamunt de les branques, i fruit, la *cirera d'arboç*, també tardoral, comestible.

arbre 1 *BOT* Vegetal llenyós d'uns 5 m d'alçària mínima (la màxima ateny poc més de 100 m en les sequoies de Califòrnia i en alguns eucaliptus d'Austràlia), que presenta un eix simple, anomenat *tronc*, el qual lleva, en l'anomenada *enforcadura* (a una certa distància del sòl), unes primeres branques gruixudes dites *besses* o *cimals*, de les quals surten ramificacions de segon ordre, menys engruixides, i així

Louis Aragon

successivament fins a arribar als branquillons més prims, els *tanys*. Les besses o cimals, les ramificacions i el conjunt de fulles o *fullatge* constitueixen la *capçada*. A vegades les fulles d'un arbre formen grans rosetes a l'extremitat superior del tronc, com en les palmeres, o al capdamunt de ramificacions simples, com en el dragó de les Canàries. La part inferior del tronc pren el nom de *soca*, la porció més baixa de la qual és la *rabassa*, d'on neixen les *arrels*. Els arbres són caducifolis quan les fulles es mantenen actives durant un sol període vegetatiu (ex: castanyer, roure); són perennifolis quan les fulles mantenen llur activitat durant diversos períodes vegetatius (ex: alzina, avet).

arbust *BOT* Vegetal llenyós d'uns 5 m d'alçària màxima, que comença a ramificar-se arran de terra, o gairebé, i que lleva diversos troncs sense que cap d'ells esdevingui preponderant. Quan és molt baix, de mig metre o menys, el vegetal arbustiu pren el nom de *mata*.

arc 1 *ARM* Arma ofensiva, formada per una verga, generalment de fusta o d'una matèria elàstica, i una corda tibant fixada als dos caps. Tesant la corda fins a encorbar l'arc, aquest adquireix la força necessària per a disparar fletxes. Modernament ha estat adoptat com a pràctica esportiva.
2 *ARQUIT* Estructura arquitectònica que mitjançant l'ús de formes corbades serveix per a cobrir un espai. La construcció d'arcs és una de les solucions per a cobrir un edifici amb elements constructius de mida inferior a llur llum. L'arc defineix etapes molt marcades en l'evolució de l'art de construir. Gràcies a la seva forma, desvia les càrregues verticals que graviten damunt seu cap als extrems i cap a les parets o pilars on descansa. Modernament, els arcs són habitualment de formigó armat. Quan són de pedra hom pot distingir-hi els elements següents: la clau o dovella central, la contraclau, o dovella contigua a la clau, l'estrep, o massís d'obra, la imposta o pedra situada a l'arrencament de l'arc, i el salmer o dovella que descansa directament sobre la imposta. Geomètricament hi són assenyalats: la línia d'*arrencada*, que és la recta horitzontal que uneix els punts on s'inicia la corba de l'arc; la *llum*, que és l'amplada de l'espai cobert per l'arc; l'*ull*, que és l'espai buit situat entre la línia d'arrencada i l'intradós; la*sageta*, que és la distància vertical entre el punt més alt i la línia d'arrencada; el *vèrtex* o punt més alt; els *ronyons*, zones intermèdies entre el vèrtex i l'arrencada. L'*extradós* és la superfície formada per la cara superior que habitualment resta amagada pel carcanyol. L'*intradós* és la superfície còncava formada per la cara inferior de les dovelles. Si l'arc cobreix una obertura d'una paret, les testes d'aquesta paret són anomenades *muntants* o *brancals*.
3 arc de sant Martí *METEOR* Fenomen meteorològic consistent en l'aparició d'un o més arcs acolorits, concèntrics al voltant de l'anti-sol, quan una cortina de gotes d'aigua en forma de pluja, boirina, ruixim, etc, és il·luminada pel Sol. Si els raigs solars efectuen una sola reflexió interna dóna l'*arc principal*, vermell a la vora exterior i violeta a l'interior. Si efectuen dues reflexions internes dóna un segon arc (*arc secundari*) amb els colors invertits respecte al principal.
4 arc de triomf *ART* Monument típic de l'arquitectura romana, sense precedents coneguts. Els més corrents són d'un arc i els més grans, de tres. Originaris de Roma, la majoria foren construïts durant els ss I, II i III aC. A Roma destaquen el de Titus, el de Septimi Sever, i el de Constantí, de tres arcs i que és també el més modern. A la Península Ibèrica se'n conserven a Caparra i Medinaceli, i als Països Catalans destaquen el de Berà, el de l'entrada del pont del Diable de Martorell i l'arc de Cabanes. A partir del Renaixement cal destacar la portada del Castell Nou de Nàpols, les portes de Saint-Denis i de Saint-Martin, a París; la porta d'Alcalà, a Madrid; la porta de Brandenburg, a Berlín. Napoleó I feu construir a París els arcs del Carrousel (1808) i de l'Étoile, començat el 1806. L'arc de triomf de Barcelona serví de pòrtic a l'Exposició Universal del 1888.

Arcipreste de Hita (? s XIV) Nom amb què és conegut el poeta castellà Juan Ruiz. El seu *Libro de Buen Amor* fou redactat el 1330 i retocat en versió definitiva el 1343. N'integren la part lírica poemes religiosos, cançons d'estudiants, de cecs,

serranillas, etc, amb una gran varietat de metres. L'obra s'entronca perfectament amb la tradició literària europea.

Arcipreste de Talavera (Toledo ~1398 — ~1470) Nom amb què és conegut l'escriptor castellà Alfonso Martínez de Toledo. Escriví el *Corbacho* o *Reprobación del amor mundano*, la seva obra més coneguda; de caràcter satíric, incorpora a la literatura castellana un doll de llengua popular i col·loquial, antecedent del llenguatge de *La Celestina*.

Ardanza Garro, José Antonio (Elorrio, Biscaia 1941) Polític basc. Element destacat del moviment cooperativista a Euskadi, s'incorporà a les joventuts nacionalistes (ECI) el 1961, i al PNB (1979). Alcalde d'Arrasate (1979-83) i diputat general de Guipúscoa (1983), fou president del govern basc a la caiguda de C.Garaikoetxea (1985), reelegit el 1987 i el 1990.

Ardenes, **les** Regió natural que s'estén sobre la part oriental de Bèlgica, el nord de Luxemburg i el departament francès d'Ardenes. El conjunt és format sobretot per esquist, la descomposició dels quals ha produït un sòl argilós, impermeable, amb briòfits i la consegüent acumulació de torba, que fou utilitzada durant molt de temps com a material de combustió. Per l'agost del 1914, l'exèrcit alemany, en marxa vers l'oest, hagué de vèncer a les Ardenes la resistència francesa. El 1940, durant la Segona Guerra Mundial, la Wehrmacht trencà en aquesta regió el front francès; al final del 1944 hi tingué lloc la darrera contraofensiva de les tropes alemanyes.

Arderiu i Voltas, Clementina (Barcelona 1889 — 1976) Poetessa. El 1916 publicà el primer llibre: *Cançons i Elegies*. El mateix any es casà amb l'escriptor Carles Riba i prengué una part molt activa en la vida literària catalana. El 1938 guanyà el premi Joaquim Folguera amb *Sempre i ara* (1946), i l'any següent s'exilià a França. El 1943 tornà a Barcelona. El 1952 reuní en un volum les seves *Poesies completes*; sis anys després guanyà el premi Ossa Menor amb *És a dir* i, el 1960, la Lletra d'Or amb el mateix recull.

Ardiaca i Martí, Pere (Balaguer 1909 — Moscou 1986) Polític. Creà una secció del Partit Comunista de Catalunya a Balaguer i fou un dels impulsors de la fundació del Partit Socialista Unificat de Catalunya (1936); ocupà càrrecs directius del nou partit i del diari “Treball”. Fou el primer director de la revista teòrica del PSUC (1961), “Horitzons” (des del 1962, “Nous Horitzons”), i responsable en l’etapa 1972-76, després d’estar a les presons franquistes (1962-71). Diputat per Lleida a les Corts (1977) i al Parlament de Catalunya (1980-84), fou president del PSUC (1981). Defensor de la línia pro-soviètica, fou expulsat del partit. L’any 1982 creà el Partit dels Comunistes de Catalunya, del qual esdevingué president.

àrea 1 Porció d’una superfície, especialment de superfície terrestre. **2** *GEOM* Nombre real que hom fa correspondre a cada regió plana o de l’espai. La teoria elemental de les àrees dels polígons pren com a unitat d'àrea el quadrat que té per costat la unitat de longitud. L'àrea del rectangle s'obté fent el producte de les seves dues dimensions. Hom obté l'àrea del paral·lelogram fent el producte de la base per l'altura. L'àrea del triangle = 1/2 (*base* x *altura*). Hom obté l'àrea d'un polígon descomponent-lo en triangles i sumant-ne les àrees. L'àrea d'una regió limitada per corbes és calculada amb l'ajuda del càlcul integral. L'àrea d'un cercle (quadratura del cercle) de radi *r*, val A = *πr²*. Per a una figura de l’espai, si la figura consta de cares planes (com són els políedres) la seva àrea és obtinguda sumant les àrees de les cares. Per a les superfícies corbes que poden ésser aplicades a un pla (cilindre, con, etc), l'àrea és calculada per mitjà d'aquesta aplicació en un pla. Per a les superfícies qualssevol, cal recórrer al càlcul integral.

Arenal, Concepción (Ferrol 1820 — Vigo 1893) Sociòloga, pedagoga i assagista gallega. Autodidacta, es dedicà a l'estudi i a l'acció de reforma social. Col·laborà en congressos penitenciaris a Estocolm, Roma i Petersburg. Reclosa a Potes (Santander) per la mort del seu marit, Fernando García Carrasco (1855), escriví dos dels seus treballs més coneguts: *La Beneficencia, la Filantropía y la Caridad*, i el *Manual del Visitador del Pobre*. Coneguda interna-

fórmules per al càlcul d'àrees planes		
triangle		 A = b h 2 = 1 2 b c cos Â = p (p −<!-- − --> a) (p −<!-- − --> b) (p −<!-- − --> c) {\displaystyle A={\frac {bh}{2}}={\frac {1}{2}}bc\cos {\hat {A}}={\sqrt {p(p-a)(p-b)(p-c)}}}
triangle equilàter		 A = a 2 3 4 {\displaystyle A={\frac {a^{2}{\sqrt {3}}}{4}}}
quadrat		A=l²
rombe		 A = d ⋅<!-- ⋅ --> d ′ 2 {\displaystyle A={\frac {d\cdot d'}{2}}}
trapezi		 A = b + b ′ 2 h {\displaystyle A={\frac {b+b'}{2}}h}
cercle		A=πr²
corona circular		 A = π<!-- π --> (R 2 −<!-- − --> r 2) {\displaystyle A=\pi (R^{2}-r^{2})}
sector circular		 A = 1 2 l r = π<!-- π --> r 2 n 360 {\displaystyle A={\frac {1}{2}}lr={\frac {\pi r^{2}n}{360}}}

fórmules per al càlcul d'àrees a l'espai		
esfera		 A = 4 π<!-- π --> r 2 {\displaystyle A=4\pi r^{2}}
casquet esfèric		A = 2πrh
fus esfèric		 A = π<!-- π --> r 2 n 90 {\displaystyle A={\frac {\pi r^{2}n}{90}}}
zona esfèrica		A = 2πrh
tetraèdre regular		 A = a 2 3 {\displaystyle A=a^{2}{\sqrt {3}}}
octàedre regular		 A = 2 a 2 3 {\displaystyle A=2a^{2}{\sqrt {3}}}
cub		A = 6a²
icosàedre regular		 A = 5 a 2 3 {\displaystyle A=5a^{2}{\sqrt {3}}}
dodecàedre regular		 A = 3 a 2 25 + 2 10 {\displaystyle A=3a^{2}{\sqrt {25+2{\sqrt {10}}}}}
cilindre		 A t = 2 π<!-- π --> r g + 2 π<!-- π --> r 2 {\displaystyle A_{t}=2\pi rg+2\pi r^{2}}
con		 A t = π<!-- π --> r g + π<!-- π --> r 2 {\displaystyle A_{t}=\pi rg+\pi r^{2}}

cionalment, el govern espanyol creà per a ella el càrrec de *visitadora general de prisiones de mujeres* (1864).

areng [*Clupea harengus*, família dels clupeïds] *ICT* Peix marí clupeïforme semblant a la sardina, però de dimensions més grans (pot atènyer uns 35 cm) i amb els opercles llisos. Els arengs són de color blau fosc al dors, més clar als flancs i platejat en el ventre; tenen uns replecs adiposos característics als ulls. Són propis d'aigües fredes i de salinitat baixa. Viuen a la part septentrional de l'Atlàntic. Els adults s'apleguen en gran nombre formant moles. A l'estiu viuen a bastant profunditat, fins a 200 m, i a l'hivern van cap a la superfície. Cada femella pon de 20 000 a 40 000 ous, fixats amb mucus al fons. El creixement dels arengs és ràpid i als tres anys atenyen la maduresa sexual. Els arengs són la base d'una de les principals i més antigues indústries mundials. Són consumits frescs, congelats, en conserva, salats i fumats. La seva carn és molt apreciada, tant pel gust com pel valor nutritiu.

arevac *HIST* Individu d'un poble celtibèric pre-romà establert vers el final del s IV aC a l'alta conca del Duero. Hom n'esmenta les ciutats *Numantia* (Garray), *Termantia* (prop de Montejo de Liceras), *Clunia* (Coruña del Conde), *Segontia* (Sigüenza), *Uxama* (Osma), *Veluka* (Calañaazor), *Aregrada* (Agreda), l'actual Segovia i d'altres no localitzades. A partir del 153 aC participaren en la guerra celtibèrica contra Roma, amb l'episodi de Numància (133 aC). Partidaris de Sertori durant les guerres civils (80-72 aC), foren vençuts per Pompeu.

argelaga [*Genista scorpius*, família de les papilionàcies] *BOT* Arbust fortament espinós, grisenc, de fulles simples i escasses, i petites flors grogues, molt abundants i agrupades en ramells, que s'obren a la primavera. Comuna a les brolles i a les pastures seques de la regió mediterrània.

argent [Ag] *QUÍM INORG* Element metàl·lic pertanyent al grup IB de la taula periòdica (5è període), gairebé sempre de valència 1, bivalent només en alguns composts rars. És el metall més blanc i de més elevat poder reflector, el més dúctil i mal·leable després de l'or, i el millor conductor de la calor i de l'electricitat. Es presenta adés a l'estat natiu, generalment aliat amb or, mercuri, antimoni, coure i plom, i formant a vegades enormes blocs, adés combinat amb d'altres elements en nombrosos minerals, d'entre els quals el més important és l'argentita. A l'actualitat, l'obtenció de l'argent pur comença amb l'antiqüíssim procediment de fusió directa en presència de plom, que ha esdevingut el més simple i adaptable a tota mena de materials argentífers. Com a resultat s'obté un aliatge de plom i argent, que pot ésser enriquit a través de diversos tractaments fins a arribar a concentrats, dels quals s'aïlla l'argent per copel·lació. El metall produït té una proporció d'argent quasi sempre superior al 99%. Hom inclou l'argent entre els metalls dits “nobles” per la seva indiferència química. El metall no és alterat per l'aire humit o sec i resisteix l'acció dels àlcalis i de la majoria dels àcids. Malgrat això, l'àcid nítric l'ataca en fred i el sulfur d'hidrogen el recobreix d'una fina pel·lícula negra de sulfur. L'argent pur (“fi”) és emprat per a la fabricació de les seves sals, per a l'argentat i per al revestiment d'aparells destinats a les indústries química i alimentària o a l'obtenció d'aigua destil·lada. Malgrat posseir algunes notables característiques com a metall, no s'empra sol gaire sovint, a causa, principalment, de la seva escassa resistència mecànica. La seva duresa augmenta considerablement quan és aliat amb coure en un percentatge de 10 a 20. Algunes de les seves sals són utilitzades en la indústria fotogràfica i, en tant que anti-sèptics, tenen també algunes aplicacions en medicina. El mateix argent metàl·lic comunica a l'aigua propietats bactericides. A Europa, l'argent es divulgà durant l'edat del bronze, d'ençà del 2000 aC, lligat a l'època del vas campaniforme i, a la Península Ibèrica, a la cultura argàrica, que començà les explotacions mineres de la part meridional peninsular. Basades en el patró argent, les monedes gregues i romanes constituïren els dos sistemes més importants de l'economia antiga: el de la dracma atenesa i el del denari romà. Durant el s XIX l'augment de l'or i de l'argent en la circulació, a causa del desco-

briment de les mines de Califòrnia, d'Austràlia i, més tard, d'Àfrica, prengué unes proporcions mai no assolides. Les dues terceres parts de tot el consum mundial d'argent són utilitzades per a finalitats artístiques o ornamentals.

argenteria *ART* Art i ofici de treballar l'argent, l'or (orfebreria), el platí i d'altres metalls fins. La tècnica comprèn: *burinar, cisellar, embotir, encunyar, entallar, esmaltar, filigranar, fondre, gravar, incrustar, martellejar, niellar*, etc. Des del tercer mil·lenni aC, a Egipte i a Mesopotàmia, foren fetes joies diverses. A Creta i a Micenes, a la Grècia clàssica i hel·lenística, foren perfeccionats el gravat, l'embotit i el cisellat. L'argenteria romana, rica i abundant, seguí el gust hel·lenístic. En el món bizantiní reeixí la filigrana i s'incorporaren esmalts, i, en els pobles germànics, s'aconseguí l'encaix de pedres precioses o *cabochons* . Durant els ss XI i XII es feren moltes obres d'argenteria religiosa, activitat que s'accentuà entre els ss XIII i XV amb l'estil gòtic: és un gran moment de l'argenteria als Països Catalans. Amb el Renaixement hom deixà d'utilitzar els esmalts i molts artistes italians foren també argenters. A Castella després del període plateresc es difongué un estil més sobri. Des del s XVII l'esperit barroc introduí nous temes ornamentals i peces noves. Al final del s XVIII i durant el segle XIX, l'argenteria s'anà industrialitzant, tot i que són nombroses les peces d'art del romanticisme i del modernisme.

Argentina [*nom oficial: República Argentina*] Estat de l'Amèrica del Sud, situat al S del tròpic de Capricorn i a l'E dels Andes; limita amb Bolívia al N, amb Paraguai al NE, amb Brasil, Uruguai i l'oceà Atlàntic a l'E i amb Xile a l'W (2 780 000 km²; 33 880 000 h [1994]). La capital és Buenos Aires.

LA GEOGRAFIA FÍSICA Hom destaca dues façanes ben definides: a l'E, les valls de l'Uruguai i del Paranà, que conflueixen al Riu de la Plata, i la llarga costa atlàntica; a l'W, la serralada dels Andes. Als Andes argentins apareixen les màximes altituds: l'Aconcagua (6 959 m) i el Bonete (6 872 m). A les terres septentrionals el clima presenta unes característiques pròpiament tropicals, amb una estació seca i una altra de plujosa. El clima és ja temperat a la Pampa. L'anomenada diagonal àrida de l'Amèrica del Sud penetra per l'angle NW, afecta els Andes argentins septentrionals, per això anomenats Andes àrids, i segueix pels vessants orientals andins. El clima és ja temperat-fred a la Patagònia, amb existència d'un veritable hivern, i fred a la Terra del Foc. A la regió de Tucumán i Salta apareix un bosc subtropical amb arbres de tipus laurifoli. Al sector meridional dels Andes, a partir del paral·lel 38, els estatges superiors de la serralada són ocupats pels boscs d'araucàries a les regions septentrionals i, més al S, fins a la Terra del Foc, per arbres caducifolis. La zona central de l'Argentina es distingeix per les formacions obertes més o menys xeròfiles. Finalment, la banda E de l'Argentina, la més afavorida per les pluges, comprèn les selves plujoses subtropicals del NE; els boscos oberts i les sabanes de la Mesopotàmia argentina i les praderies de gramínies de la Pampa. A l'W es troba la fauna característica dels Andes, amb la llama, la vicunya, el guanac, el còndor, l'ós dels Andes i alguns rosegadors, com la xinxilla. Al NE la fauna argentina és la prolongació de la brasilera. La fauna més característicament argentina, però, és la de la Pampa i la de la Patagònia amb el nyandú.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA L'Argentina és bàsicament un país agrícola i ramader. L'activitat agrícola és acusada a la Pampa, amb una forta producció de cereals i faratge. Respecte a indústries derivades de l'agricultura sobresurten l'elaboració del sucre, del vi (Mendoza) i farines (la Pampa). La ramaderia té una importància excepcional i ocupa el sisè lloc en la cabanya de bovins del món, i el desè en la d'ovins. Dins la mineria destaca l'explotació petrolífera, la qual presentà una producció creixent fins el 1980. També hi ha urani. La primera activitat industrial del país és l'alimentària. La indústria química ha tingut un considerable creixement, sobretot en les branques de petroleoquímica, cautxú sintètic, fibres artificials i sintètiques i pasta de paper. Els ferrocarrils, estatitzats des del 1948, com-

Argentina

govern:	república federal
superfície:	2 780 000 km ²
població:	33 880 000 h (1994)
capital:	Buenos Aires
idioma of.:	castellà
moneda:	peso argentí

ponen la xarxa més completa de l'Amèrica Llatina, especialment densa a la Pampa i al Centre. La marina mercant és la tercera de l'Amèrica Llatina, i remunta el riu Paranà amb vaixells de gran calat; el port més important és el de Buenos Aires. Aerolíneas Argentinas és la més gran companyia d'aviació de caràcter estatal que té la república. El sistema monetari recolza en el patró de canvis or (*gold exchange standard*). Els productes agrícoles i ramaders representen un 45,8% del total de les exportacions. La balança de pagaments té un signe lleugerament desfavorable.

LA GEOGRAFIA HUMANA

País molt poc poblat d'indígenes en el moment de la descoberta, vers el 1870 començà una forta immigració —gairebé 17 milions de persones en un segle—, la majoria italians, castellans i gallecs. La població es concentra fortament a la façana fluvial del Paranà i al Riu de la Plata, on Buenos Aires agrupa 12 582 321 h (1991). La majoria de la població és de raça blanca descendent d'uropeus; no obstant això, al N la meitat de la població (2% del conjunt del país) és mestissa. La llengua oficial és el castellà. La gran majoria de la població és cristiana: un 91% és catòlica i un 2% protestant. Hi ha 29 universitats estatals i 23 de privades. La forma de govern que estableix la constitució és representativa, republicana i federal, però té present les constitucions unitàries del 1819 i del 1826. Aquesta constitució només regia per a les distintes províncies argentines, llevat de Buenos Aires, on se'n acordà una altra. Aquesta anomalia no s'acabà fins el 1861, quan la constitució entrà en vigència per a tot el territori nacional. El president de la república ha d'ésser argentí i catòlic, és elegit per sufragi universal directe i el seu mandat és de sis anys; exerceix el poder executiu i és comandant en cap de les forces armades. El poder legislatiu és exercit pel Congrés Nacional, format per dues cambres: el senat i la cambra de diputats. Cada província té els seus òrgans de govern, legislatiu i judicials. L'òrgan màxim del poder judicial és la Cort Suprema. Els partits polítics més importants són la Unión Cívica Radical (UCR), creada el 1890 i d'ideologia centre-reformista, i el Partido Justicialista (PJ), fundat el 1946 i d'ideologia peronista. Argentina és membre de l'ONU, de l'OEA i de l'ALADI.

LA HISTÒRIA

El 1516 fou descoberta per Juan Díaz de Solís la desembocadura del Riu de la Plata. El 1536, Pedro de Mendoza fundà Buenos Aires, però el petit establiment hagué d'ésser abandonat i la població es traslladà a Asunción, que fou durant molts anys el centre de la penetració castellana a l'àrea dels rius Uruguai, Paraná i Paraguai. Des d'Asunción, Juan de Garay fundà de nou Buenos Aires el 1580. El 1620, la regió fou organitzada com a capitania general, separada el 1776 del virregnat del Perú i erigida en virregnat de Buenos Aires.

Mapa físic d'Argentina

Argentina Ramat d'ovelles a Río Negro

independència de les Províncies Unides del Riu de la Plata (1816), dotades el 1819 d'una constitució republicana, moderadament liberal. Ja durant l'època de la guerra de la independència havia esclatat la guerra civil entre unitaris i federalistes. El conflicte trobà la seva expressió en l'enfrontament dels governs de Buenos Aires amb el cabdill de la Banda Oriental, José Artigas. El Paraguai s'independitzà i afirmà la seva originalitat sota el dictador Francia. La Banda Oriental (Uruguai), després d'alçar-se amb el suport argentí (1825), fou constituït, amb la mediació britànica i contra els seus palesos desigs, en estat independent el 1828 per la convenció preliminar de pau de Río de Janeiro. Les altres províncies del Riu de la Plata s'uniren el 1825 en una confederació sota la direcció dels unitaris, que posaren com a president a Bernardino Ribadavia i elaboraren una nova constitució (1826). El 1853 fou establerta una nova constitució al Congrés de Santa Fe, alhora que Buenos Aires se separava de la confederació argentina. El general Urquiza, elegit president de la confederació, posà fi a la secesió. Aviat, però, s'inicià una nova guerra civil. Aquesta vegada, Bartolomé Mitre, governador de Buenos Aires, vencé les tropes federalistes a Pavón. Amb això aconseguí, el 1862, la presidència de la confederació. Entre el 1865 i el 1870, l'Argentina dugué a terme, conjuntament amb el Brasil i l'Uruguai, la dura guerra declaradament dirigida contra Solano López, dictador del Paraguai. Fou succeït per Domingo Faustino Sarmiento. Vers el 1870 s'iniciaren les immigracions en massa d'europèus: italians, castellans, bascs, etc. La “gran emigració”, però, es produí entre el 1880 i la gran crisi mundial del 1890. Deixades de banda pacíficament les diferències frontereres, l'Argentina pactà sovint amb el Brasil i Xile tractats sobre arbitratge i desarmament (pacte ABC). En conflicte amb Xile pel territori d'Atacama, antigament bolivià, l'Argentina guanyà, el 1899, el territori de Los Andes; el 1902, s'annexionà gran part de la Patagònia. Sota Roque Sáenz Peña, elegit president el 1910, la Unión Cívica Radical establí la democràcia política formal. Paral·lelament a la industrialització del país, el moviment obrerista aconseguí el seu punt culminant amb la fundació de la CGT (1930), fusió de la Unión Sindical (1922) i de la Federación Nacional Agrícola (1902). El 1944, l'Argentina trencà les relacions diplomàtiques amb les potències de l'eix. Durant aquest període de continus canvis, la personalitat més dinàmica de l'equip governant fou el coronel Juan Domingo Perón, membre del GOU (Grupo de Oficiales Unidos). Pel juliol del 1944 Perón fou nomenat vice-president de la República, però Eduardo Avalos provocà la renúncia de Perón i el seu empresonament a l'illa de Martín García. En aquest moment es produí l'aixecament popular del 17 d'octubre de 1945 (“Día de la Lealtad Peronista”) i Perón tornà al poder. Perón resultà elegit president el 24 de febrer de 1946, en lluita contra la Unión Democrática. Instaurà en el país un règim demagògic i paternalista sota aparences obreristes que no alterà les estructures fonamentals de la societat i donà ocasió a una profusa corrupció. La nova constitució del 1949 amplià el poder del president i el féu reelegible. Perón afavorí econòmicament el proletariat obrer. La revolució peronista, o “*justicialista*”, es caracteritzà per les nacionalitzacions ruïnoses dels serveis públics en mans estrangeres. Després d'alguns intents de cop d'estat militars (setembre del 1951, juny del 1955), al setembre del 1955 Perón fou enderrocet per la revolució de les forces armades, sostinguda per l'oposició catòlica liberal. Després de la caiguda de Perón, el poder fou pres per una junta militar que elegí president provisional el general L.Eduardo Lonardi com a representant dels cercles catòlico-nacionalistes. Lonardi fou obligat a retirar-se al cap d'uns mesos per la pressió de les forces liberals. El 1958, Arturo Frondizi, cap dels radicals intransigents, fou elegit president. El 1959 fou prohibit el partit comunista i, en canvi, per a les eleccions del 1962 fou aixecada la prohibició del peronisme. Per tal com Frondizi no prengué una posició clara contra el peronisme, fou destituït pels militars el mateix 1962. L'any següent foren convocades noves eleccions parlamentàries i presidencials, en les quals fou elegit el dirigent dels radicals populars Arturo Illia. El 1966, Illia fou

deposat per un cop d'estat incruent. Fou succeït pel general Juan Carlos Onganía. El 1973 l'exèrcit permeté la celebració d'eleccions i Héctor Cámpora, braç dret de J.D.Perón, esdevingué president. El mateix any Perón el substituï, però, mort el 1974, fou succeït per la seva muller Isabel Martínez. L'aparició de grups guerrillers revolucionaris i ultradretans provocà un cop d'estat (1976) que retornà el poder a l'exèrcit. La presidència passà al general J.R.Videla i, el 1981, al general R.Viola. El règim militar, que exterminà les guerrilles, mentre feia “desaparèixer” milers de persones, no assolí de resoldre la greu situació econòmica i social del país. A l'abril del 1982 l'Argentina entrà en conflicte bèl·lic amb la Gran Bretanya en ocupar aquella les illes Malvines. L'acabament del conflicte al juny del mateix any amb la reconquesta de les illes per la flota britànica féu créixer la crisi política i l'exèrcit forçà la dimissió del general Galtieri, que fou substituït per Reynaldo Bignone. A l'octubre del 1983 se celebraren eleccions generals i presidencials, les quals donaren el triomf a la Unión Cívica Radical (UCR). Raúl Alfonsín, líder de la UCR, fou elegit president. Alfonsín impulsà la recerca de responsabilitats en crims i desaparicions durant la dictadura, fet que comportà un fort malestar en l'exèrcit. D'altra banda, la campanya d'atemptats duta a terme per grups d'extrema dreta forçà Alfonsín a establir l'estat de setge, però en les eleccions generals del 1985 la UCR renovà la majoria. El 1987, després de la revolta encapçalada pel tinent-coronel Aldo Rico, fou dictada la llei d'Obediència Debita que amnistia-va els suboficials. El 1988 es produí un altre aixecament i el 1989 un tercer, si bé aquest darrer fou de caire esquerrà. En aquesta situació, la UCR d'Alfonsín perdé les eleccions del 1989 i el Partido Justicialista, peronista, formà el nou govern presidit per Carlos Saúl Menem. Amenaçat per un nou aixecament militar (1991), indultà tots els generals membres de les juntes de la dictadura, fet que provocà un gran rebuig popular.

Argentina, Imperio (Buenos Aires 1906) Pseudònim de l'actriu cinematogràfica espanyola Magdalena Nile del Río. Filla d'andalusos, actuà en el teatre de varietats per l'Amèrica del Sud i per l'estat espanyol, fins que fou descoberta per Florián Rey, que la féu debutar en el cinema amb *La hemana San Sulpicio* (1927). Treballà en films realitzats a França, a Itàlia, a Alemanya, a Espanya i a l'Argentina, i generalment interpretà papers en comèdies o en films de pseudo-folklore andalus.

argila *PETROG/PEDOL* Nom comú d'un tipus de roques sedimentàries no consolidades formades principalment per silicats d'alumini hidratats de diàmetre inferior als 0,001 mm, de propietats més o menys plàstiques, refractàries, i adsorbents i desgreixants en sec. Quan s'embeuen d'aigua poden augmentar de volum fins a un 40-50% i es tornen plàstiques i toves (es ratllen amb l'ungla), fins a arribar a perdre la cohesió i a dispersar-se en l'aigua tot donant una dissolució col·loïdal; si hom les cou no es deformen, però s'endureixen, es contreuen una mica i canvien de color si contenen òxids de ferro. Les argiles són formades essencialment per caolinita, il·lita i montmorillonita, o per mescles entre aquestes espècies minerals. Altres minerals (clorita, sepiolita, attapulgita) poden constituir excepcionalment la base d'algunes varietats d'argiles. Les argiles impermeabilitzen la terra de conreu i fan que esdevingui difícil de treballar; el poder adsorbent de les argiles, però, li dóna fertilitat química. Un sòl amb més d'un 30% d'argila és considerat un sòl argilós. Les argiles més pures són de color blanc; a causa de les impureses poden presentar colors molt variats. Per llur plasticitat i comportament a la cocció les argiles són la primera matèria principal de la indústria ceràmica. El poder adsorbent de les argiles esmèctiques pot ésser augmentat per activació, i certes argiles que no el posseeixen, tals com la bentonita, poden adquirir-lo amb el tractament adequat (**argiles activables**). Les **argiles activades** són emprades per a la purificació i la decoloració dels olis vegetals o minerals; algunes del grup dels bols s'utilitzen com a pigments en pintura i reben la denominació genèrica d'ocre, o noms específics com mangra, terra de Siena, terra d'ombra, etc. En la indústria ceràmica

hom distingeix dos tipus principals d'argiles, les *grasses*, molt plàstiques i untuoses al tacte, i les *magres*, poc plàstiques, trencadisses i sorrenques. Les argiles que contenen petites quantitats de les impureses que abaixen el punt de fusió, i que poden resistir les temperatures elevades, són anomenades **argiles refractàries**.

ari ***1** HIST* Individu d'un antic poble de llengua indoeuropea que probablement habitava les estepes de l'Àsia central i de la Rússia meridional, on practicava la ramaderia i també l'agricultura i la caça. Vers el 2000 aC emigrà cap al sud i es dividí en dues branques, que s'instal·laren a l'Iran, a mitjan segon mil·lenni, i a l'Índia septentrional, cap al s XII aC. El poble de la branca irànica documentat més antigament són els mitannis, que crearen un regne. La denominació d'*ari* correspon, per tant, a la branca indoirànica dels pobles de llengua indoeuropea.
2 LING Llengua indoeuropea parlada pel poble ari. Hom pot reconstruir un sistema esquemàtic de la llengua a partir de l'indi i de l'irànic, que tenen molts punts de semblança exclusiva respecte a les altres llengües indoeuropees, especialment en la morfologia i en el lèxic.

ària *MÚS* Melodia acompanyada per l'orquestra i seguida per un recitatiu, que té el seu lloc en tota obra lírica: òpera, cantata, oratori, etc. Ària era sinònim de melodia instrumental o vocal i designava petits fragments, danses, d'essència generalment melòdica. Al s XV, a Itàlia, expressava una manera particular de cant regional. Al s XVI, *aer* indicava la cançó musical adaptable a diverses estrofes de la mateixa composició poètica, i es referia especialment a la part de la cantilena que s'elevà a la veu superior i es féu independent al s XVII. En el sentit actual apareix al començament del s XVII i pot manllevar les estructures més diverses, però la més definitiva és l'*ària da capo*, introduïda per Alessandro Scarlatti en *Teodora* (1693). L'*ària da capo* es resumeix esquemàticament per A + B + A i fou usada per molts durant ben bé un segle. Formes derivades de l'ària són la *cavatina*, la *cabaletta* i la *romança*.

Ariane Coet espacial llança-satèl·lits, desenvolupat d'ençà del 1973 com a resultat d'una iniciativa francesa, amb la col·laboració de deu estats europeus dins del marc de l'European Space Agency i sota la direcció tècnica del Centre National d'Études Spatiales francès. D'ençà del 1980 la comercialització és dirigida per la societat Arianespace. El projecte, que substituï el dels llançadors *Europa*, tenia des del principi l'objectiu de disposar d'un coet europeu que permetés situar en òrbita satèl·lits d'ús comercial o científic. El primer model construït, l'*Ariane-1*, era capaç de situar en òrbita de transferència una càrrega útil de 1 750 kg. El primer llançament, reeixit, fou el 1979, des de la base de Kourou (Guaiana Francesa). L'èxit comercial dels coets Ariane 2 i 3 estimulà l'endegament de l'*Ariane-4* (1986), el primer vol del qual fou el 1988. La versió *44 L* és capaç de situar 4 400 kg en òrbita geostacionària. El primer vol d'aquesta versió fou el 1989.

arianisme *CRIST* Doctrina religiosa professada per Ari i els seus deixebles al s IV. Per Déu, Ari entenia el Pare i, en conseqüència, el Fill era una criatura de la qual el Pare s'havia servit per a la creació. Aquesta doctrina era destinada a tenir més èxit a Orient que no pas a Occident. Atanasi d'Alexandria, que atacà l'arianisme, argumentava que destruïa la doctrina cristiana sobre Déu, per tal com suposava que la Trinitat no era eterna. L'arianisme fou condemnat en el concili de Nicea (325), el *credo* del qual afirmà que el Fill és engendrat, no pas creat, de la *mateixa natura* del Pare, *homoiúsios* (*gr: ομοιο ὡτοςος*). La mort de Constantí i, després, de Valent i la reflexió teològica de Basili de Cesarea, Gregori de Nazianz i Gregori de Nissa portaren a la superació de la controvèrsia, que conclogué en el segon concili de Constantinoble (381). L'arianisme sobrevisqué entre els gots; els visigots, el 589, regnant Recared, acceptaren l'ortodòxia en el tercer concili de Toledo; els ostrogots es convertiren al començament del s VII.

Aribau, Bonaventura Carles (Barcelona 1798 — 1862) Escriptor, economista, taquígraf i polític. Essent encara molt jove, fundà la Societat Filosòfica (1817). Amb el pare exiliat i la mare malalta,

deixà els estudis per tal de treballar en el comerç. El 1826 es traslladà a Madrid, on durant vint anys es dedicà als negocis privats i al periodisme fins a assolir un gran prestigi. Cap al 1850 inicià un acostament als problemes específics de Catalunya. Liberal il·lustrat, Aribau començà practicant una mena d'enciclopedisme que propugnava l'utilitarisme, el millorament moral i material de l'home, el progrés científic, etc. Divulgà les idees estètiques de Friedrich von Schiller, propulsà la fundació d'“El Vapor” i, sobretot, escriví un poema, *La pàtria* (1833), que inicià el Romanticisme en llengua catalana i el moviment anomenat de la Renaixença. La seva obra escrita comprèn poemes, treballs de crítica literària, comentaris factuals o recerques històriques de temes econòmics. Erudit en temes literaris, fundà, i dirigí fins al volum XII, la “Biblioteca de Autores Españoles”.

àrid ***1** CONSTR/OBR PÚBL* Element no aglomerant d'un conglomerat per a formigó, per a morter o per a pavimentació. Hom distingeix els aglomerants (ciments de característiques variables) i els àrids, que comprenen les diverses menes de sorres i graves i que reben noms diversos segons la mida: la *sorra*, fina o granada (grans d'1 a 3 mm de diàmetre), l'*ull de perdiu* (grans de 4 a 10 mm), el *cigronet* (grans d'1 a 1,5 cm), la *graveta* (pedres de 2 a 3 cm) i la *grava* (pedres de 3 a 6 o 7 cm). Del llit dels rius hom extreu una barreja de sorra i palets rodons, coneguda pels noms de *mescla* o *barreja*. Els àrids emprats per a la pavimentació de carreteres i carrers són formats per pedra treta de les pedreres per mitjà d'explosius, reduïda a trossos més petits.
2 zona àrida *GEOG/BIOGEOG* Àrea afectada per un clima caracteritzat per precipitacions escasses o nul·les. La menor o major aridesa és funció de la quantitat de pluja i de la intensitat de l'evaporació que és en relació amb les temperatures. Peveril Meigs (1952) establí tres gradacions de menor a major aridesa: zones semiàrides, àrides i molt àrides; les dues últimes solen constituir, si no actuen factors que motivin un poblament excepcional, el que hom anomena deserts. Els sectors molt àrids (interior del Sàhara, la franja litoral del Namib, la franja litoral del Perú central i meridional i Atacama, etc) són afectats per una situació anticitclònica constant (deserts interiors) o per corrents relativament freds que s'allunyen de llur punt de condensació en entrar en contacte amb terra ferma (deserts costaners). Els sectors amb dipòsits detrítics (deserts de sorra, amb abundància de dunes) es contraposen als sectors rocosos (deserts de pedra). L'home ha ocupat alguns sectors àrids i molt àrids, però amb assentaments exclusivament puntuals. L'agricultura, quan hom pot aprofitar l'aigua procedent de cursos superficials, als peus de muntanya, o de dipòsits subterranis, apareix localitzada en determinats punts (oasis).

Ariosto, Ludovico (Reggio Emilia 1474 — Ferrara 1533) Poeta italià. L'obra cabdal d'Ariosto i de tot el renaixement italià és l'*Orlando furioso*, poema èpic acabat cap al 1514. Després de la primera edició publicada el 1516, Ariosto continuà treballant-hi retocant llengua i estil per acomodarlos a la llengua toscana que propugnava Bembo. La seva obra poètica comprèn també *Carmina*, algunes poesies petrarquistes en la llengua vulgar, i set sàtires escrites del 1517 al 1527.

aristocràcia *POLÍT/HIST* Forma de govern en què el poder resideix en un grup social minoritari o reduït, privilegiat per raó del seu llinatge, poder econòmic, o per circumstàncies personals (moralitat, intel·ligència, nivell cultural). El concepte, d'encuny aristotèlic, definit com a govern de més d'un, distingeix entre *aristocràcia* (en què el govern és dirigit al bé general) i *aristocràcia impura* o oligarquia (en què el govern és dirigit al bé particular). En sentit estricte, fou la forma de govern de la societat grega arcaica. El poder era a mans de terratinents constituïts en castes hereditàries que procedien en part dels trasbalsos bèl·lics de les invasions dòriques i en part d'afortunades acumulacions de propietats. En un sentit genèric, moltes altres formes històriques poden ésser anomenades aristocràcies (superposició d'un grup conqueridor a la població sotmesa, ascensió d'un grup clos, que per les seves funcions acapara el poder polític i econòmic). El primer període republicà, el govern de Roma, exercit pels patricis, era

de tipus aristocràtic. En les societats europees medievals, bé que jerarquitzada, la classe noble exercí un poder aristocràtic.

Aristòfanes (Atenes ~450 — ~385 aC) Comediògraf grec. Des del teatre defensà els mites religiosos, dirigí la seva sàtira contra els renovadors del pensament com Sòcrates, a *Els núvols* (423), i els innovadors de la tradició teatral com Eurípides, a *Les granotes* (405). De les quaranta-quatre comèdies que hom creu que escriví, n'han pervingut onze. Són de la primera etapa, amb les ja esmentades, *Els acarneos* (425), *Els cavallers* (424), *Les vespes* (422), *La pau* (421), *Els ocells*, *Lisístrata* (411) i *Les festes de Demèter* o *Les tesmoforiazuses* (411). De la segona només s'han conservat: *L'assemblea de les dones* o *Les ecclesiazuses* (389 o 392) i la faula mitològica *Plutos* (388).

aristotelisme *FILOS* Doctrina d'**Aristòtil** i els aspectes d'aquesta doctrina que han influït en el pensament d'altres filòsofs i escoles. La influència d'Aristòtil ha estat considerable al llarg de la història, i s'exercí primer sobre el Liceu: és el que hom anomena escola peripatètica. L'aristotelisme penetrà a la facultat d'arts de París i es confongué amb l'averroisme. Al costat de l'averroisme, i sovint en contra d'ell, la filosofia i la teologia escolàstica intentaren assimilar Aristòtil: en aquesta línia hom situa l'obra d'Albert Magne i de Tomàs d'Aquino. La concepció cosmològica d'Aristòtil fou la base directa de la física occidental del s XIII. Igualment, la seva biologia dominà el panorama de les ciències biològiques d'aquell segle. En zoologia i botànica, els models de l'època foren també d'Aristòtil i Teofrast, amb les seves classificacions. Al s XIV, començaren a sorgir certes oposicions en l'aspecte de la física (Hasday Cresques, Albert de Saxònia i Buridan) i en l'aspecte filosòfico-teològic (Occam). Amb el Renaixement aquesta influència entrà cada vegada més en crisi. En física, els conceptes bàsics d'Aristòtil, moviment, lloc, temps i natura, criticats ja per Nicolau de Cusa i Da Vinci, foren abandonats per la ciència moderna. Als Països Catalans, igual com a la resta de l'Europa occidental, durant l'edat mitjana, els texts d'Aristòtil foren utilitzats juntament amb els de Porfiri, Boeci i, sobretot des del s XIII, amb els de Pere Hispà. Entre els més fervents aristotelistes medievals hi hagué el carmelità perpinyanès Guiu de Terrena (?-1342), i, entre els qui combateren el pensament aristotèlic, hi hagué el canonge tortosí Joan Marbres, escotista. Al començament del s XV, circulà ja una versió catalana d'una obra d'Aristòtil, les *Ètiques*, inclosa en la versió del *Tresor* de Brunetto Latini feta per Guillem de Copons. Des de mitjan s XV es divulgaren, particularment al Principat de Catalunya, les traduccions de Leonardo Bruni d'Arezo: les *Ètiques* foren traduïdes al català per un traductor anònim i al castellà pel príncep de Viana, Carles d'Aragó; les *Econòmiques* foren traduïdes al català, el 1477, per Martí de Viciàna. Jacques Lefèvre d'Étaples, propugnamor d'un retorn a l'Aristòtil clàssic, tingué com a deixebles, entre d'altres, Pere Joan Oliver (?-1553), erasmista, editor d'Aristòtil en grec (París 1538), i Joan Gelida (?-1551). Dins l'aristotelisme clàssic es trobaven, als ambients universitaris de València i de Barcelona, molt lligats durant la segona meitat del s XVI: Antoni Joan Andreu, Narcís Gregori, Francesc Escobar (que traduí al llatí la *Retòrica* d'Aristòtil), Joan Baptista Montllor, Pere Joan Montsó, Joan Lluís Vileta, Antoni Jordana, Antic Roca i Dionís Jeroni Jorba. El més destacat, dels aristotèlics catalans, fou el valencià Pere Joan Nuyes (?-1602), que escriví una *Oratio de causis obscuritatis Aristotelicae et de illarum remediis* (València 1554) i *De Vita Aristotelis ex veteri traslatione* (Barcelona 1594). El peripatetisme escolàstic, al final del s XVI i durant la primera meitat del s XVII, continuà encara amb una certa vitalitat. Les sectes aristotèliques s'uniren davant els atacs de la filosofia moderna. A València Gregori Maians (1679-1781) i Andreu Piquer (1711-?) intentaren de conciliar Aristòtil amb el pensament modern. La renovació escolàstica promoguda des del 1748 pel dominicà, i després cardenal, Joan Tomàs de Boixadors revalorà l'aristotelisme.

Aristòtil (Estagira, Tràcia 384 aC — Cal·cídia, Eubea 322 aC) Filòsof i científic grec, un dels esperits més potents i influents de la història. A la mort del mestre Plató (374), Aristòtil visqué a Assos i a

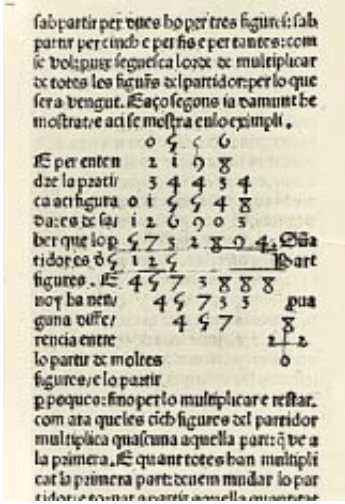
Mitilene. En 343-342 aC Filip de Macedònia li encarregà l'educació d'Alexandre. Quan Alexandre fou nomenat regent (340), Aristòtil, després d'una estada de quatre o cinc anys a Estagira, tornà a Atenes, on fundà una escola pròpia, el Liceu. Les seves lliçons eren impartides tot passejant amb els deixebles sota els pòrtics o pel jardí: d'aquí ve el terme de *peripatètica* aplicat a l'escola (*peripateîn*, en grec ‘passejar’). L'obra escrita d'Aristòtil pot ésser dividida en tres grans seccions: diàlegs, col·leccions de materials i obres científiques. Llevat de la *Constitució d'Atenes* (única de conservada de les 158 descripcions de constitucions gregues), tots els escrits conservats pertanyen a la tercera secció. Els diàlegs són de l'època de l'Acadèmia. L'*Órganon* és el conjunt dels tractats de lògica. Són obres de filosofia natural: *Física*, *Del cel*, *De la generació i de la destrucció* i *Dels meteors*. Sobre psicologia: *De l'ànima* i els tractats denominats *Parva naturalia*. D'història natural: *Història dels animals*, *De les parts dels animals*, *Del moviment dels animals* i *De la generació dels animals*. La *Metafísica* tracta de les qüestions més generals. La moral és recollida en tres tractats: l'*Ètica a Nicòmac*, la *Gran Moral* i l'*Ètica a Eudem*. Finalment hi ha la *Política*, la *Retòrica* i la *Poètica*. Per a Aristòtil la realitat autèntica són les coses concretes (*substàncies*). A la doctrina metafísica de la substància correspon la concepció lògica de les *categories*. “L'ésser es diu de moltes maneres”: com a substància, quantitat, qualitat, relació, lloc, temps, posició, estat, acció o passió. Substància és “allò que no pot ésser afirmat d'un subjecte, però del qual tota cosa és afirmada”; les altres categories, per contra, pressuposen sempre una substància de la qual són afirmades. La lògica (que ell anomenava *analítica*) no és pas una ciència substantiva, sinó un instrument (en grec *órganon*): no és una simple lògica formal, sinó tota una teoria de la ciència. Distingeix la deducció de la inducció i desenvolupa una teoria bastant completa d'una forma de raonament deductiu: el *sil·logisme*. La lògica aristotèlica ha estat l'aportació fonamental a aquesta ciència fins al s XIX. Aristòtil replanteja el problema essencial del naturalisme pre-socràtic: com explicar el canvi. Introdueix dos parells de conceptes destinats a exercir un paper important: *matèria* i *forma*, *potència* i *acte*. No existeix cap matèria sense una mínima determinació formal; la matèria més elemental és la dels quatre elements (foc, aire, aigua, terra). La forma en Aristòtil era l'organització peculiar d'una matèria. Considerat dinàmicament, el canvi és el pas de la *potència* a l'*acte*. La potència és a l'acte com la possibilitat ho és a la realització. La potència és correlativa de la matèria, i l'acte de la forma. L'actualització d'una realitat és feta en virtut de les *causes*. Aristòtil en reconeix quatre: *causa material*, *causa formal*, *causa eficient* i *causa final*. Segons l'*astronomia* aristotèlica, la Terra, immòbil, és al centre de l'univers, compost de cinquanta-nou esferes concèntriques. La més alta de les quals, la dels estels fixos, es mou en virtut d'un primer motor immòbil, Déu. Darwin deia de Linné i de Cuvier que no eren sinó escolars en comparació d'Aristòtil. *Biologia* i *psicologia*, per a Aristòtil, són inseparables; l'*ànima* és principi de vida en general. Cal distingir diversos tipus d'ànima: la *nutritiva*, pròpia de les plantes; la *sensitiva*, pròpia dels animals, i la *racional*, pròpia dels homes. Entre cos i ànima hi ha la relació de matèria a forma. L'ànima no té parts, sinó *facultats*. La facultat intel·lectiva té dos aspectes: l'*intel·lecte passiu*, que assimila les formes intel·ligibles, i l'*intel·lecte actiu*, que és comú per a tots els homes. *Ètica* i *Política* són lligades perquè el bé de l'individu i el de l'estat són inseparables (tot i que Aristòtil posa l'accent sobre l'individu). La *Política* comença defensant l'estat contra la concepció sofística de l'estat com a construcció convencional. Per a Aristòtil, la ciutat-estat grega és la forma més elevada possible de la vida social. Admet l'esclavitud com a institució natural, basada en diferències inherents als individus. Classifica les constitucions en correctes i desviades. Les primeres són: monarquia, aristocràcia i timocràcia (segons que governi un de sol, uns quants o la majoria). Les formes desviades corresponents són: tirania, oligarquia i democràcia. La *Retòrica* és un manual per a l'ús de l'orador. La *Poètica* és una obra estètica, especialment sobre la

zona àrida

Xilografia amb l'efígie d'Aristòtil en l'edició de les seves obres impresa per Joan Luschner (1502) (BC)

aritmètica Fragment d'una pàgina de la Summa de l'art d'aritmètica de Francesc Santcliment, on ja és utilitzada la numeració àràbiga (1482) (BC)

tragèdia i l'epopeia. El fi de la tragèdia és la *catarsi*, és a dir, la purgació de la pietat i la por.

aritmètica *MAT* Estudi dels nombres naturals i de les operacions d'addició, subtracció, multiplicació, divisió entera, potenciació i extracció d'arrels enteres entre aquests nombres. Els matemàtics indis introduïren les nocions de *zero* i *infinít*. Fou a Grècia on l'escola pitagòrica inicià el concepte de nombre abstracte. Euclides aprofundí la teoria dels nombres naturals, fraccionaris i irracionals. Arquímedes féu progressar el càlcul numèric i arribà a obtenir per al nombre *π* el valor 22/7 = 3,14. Diofant (s III dC) en la seva *Aritmètica* féu un estudi molt seriós de les equacions i dels sistemes d'equacions que ha exercit una gran influència. Durant l'edat mitjana, l'aritmètica fou estudiada per científics islàmics. En el Renaixement, Pierre de Fermat desenvolupà la teoria dels nombres, recolzat en l'obra de Diofant. Entre els matemàtics que, posteriorment, contribuïren al desenvolupament de la teoria dels nombres, cal esmentar Leonhard Euler, Joseph Louis de Lagrange, Adrien Legendre i Richard Dedekind. Georg Cantor i Giuseppe Peano iniciaren la fonamentació rigorosa del concepte de nombre natural deduït de la teoria de conjunts o bé en forma axiomàtica. Als Països Catalans hi hagué també, durant el Renaixement, un interès per l'aritmètica. El 1482 fou publicada a Barcelona la *Summa de l'art d'aritmètica* de Francesc Santcliment, que utilitzà ja la numeració àràbiga. Dins aquest període cal situar també l'obra *Aritmètica* del mallorquí Joan Ventallol (1521). El 1552 fou publicat a València el llibre *Despertador de ingenios*, pel mestre d'escola alemany resident a València, Marc Aurel, que exercí una gran influència. En pocs anys foren publicats tractats dels valencians Pere Joan Montsó i Jeroni Munyós. A la fi del s XVI fou publicada a Barcelona l'obra de Bernat Vila, *Regles breves d'aritmètica ab la teoria i art per a inventar-les i trobar-les* (1596). Des de la fi del s XVII, l'aritmètica rebé un important impuls amb la publicació de les obres de Joan Aparici (que deixà dos grans tractats manuscrits en llatí), Josep Saragossà, Andreu Puig, Tomàs Cerdà, Benet Bails, Francesc Xavier Rovira i Gabriel Ciscar. Tots aquests no es limitaren, però, a l'aritmètica, sinó que, juntament amb d'altres científics, com Jordi Joan, Josep Chaix o Francesc Aragó, donaren a conèixer les formes més evolucionades del càlcul matemàtic. L'ensenyament de l'aritmètica, dels nombres i del càlcul numèric és relacionat amb els conceptes de nombre i d'operació, d'una banda, i amb els mètodes pedagògics i de coneixement de l'infant, de l'altra. Els mètodes Montessori i Decroly es fonamenten en l'observació i la mesura. Dins d'aquesta línia es troba el mètode de Catherine Stern. Un material estructurat, com el de *Cuisinaire*, permet a l'infant de descobrir per ell mateix moltes relacions matemàtiques. Jean Piaget ha mostrat que el concepte de nombre no es fonamenta en imatges o símbols, sinó en la formació i la sistematització en la ment infantil de dues operacions: classificació i seriació.

Arizona Estat dels EUA a la regió de la Muntanya (295 260 km²; 3 832 000 h [est 1992]). Format principalment per roques sedimentàries que constitueixen el desert de Gila al SW, i els altiplans de Colorado i San Francisco al N, amb els famosos *cañones* provocats per l'antic treball erosiu dels rius, entre els quals destaca sobretot el Grand Canyon. La faixa central és formada per les roques eruptives de les muntanyes de San Francisco. La xarxa hidrogràfica es redueix al riu Colorado i els seus afluents; les rescloses construïdes per al regatge han originat els llacs artificials de Mead i Havasu. El clima és àrid i només fa possible una vegetació pobra i xeròfila, amb moltes espècies de cactus. La població es concentra a les vores dels rius. L'agricultura és difícil. La indústria més important és la de fosa i refinatge del coure. Les reserves per als indis ocupen 79 590 km² del territori (navahos, pàpago, hopi, apatxes, etc). La capital és Phoenix. Els territoris de l'actual estat d'Arizona formaren part del virregnat de Nova Espanya fins a la independència mexicana. Pel tractat de Guadalupe Hidalgo (1848), Mèxic els hagué de cedir als EUA.

Arkansas Estat dels EUA, a la regió Central Sud-occidental (137 754 km²; 2 399 000 h

[est 1992]). Format per roques sedimentàries, és plegat a l'W i al N mentre que l'E és emplenat pels sediments del Mississipí, i el S és ja part de la plana litoral. El relleu és baix i comprèn al N part de l'altiplà d'Ozark, accidentat per les Boston Mountains, més al centre del país, a les quals la vall sinclinal de l'Arkansas separa de les muntanyes d'Ouachita, al S. La xarxa hidrogràfica és formada pel Mississipí i pels seus afluents de la dreta. El clima és suau. L'economia és essencialment agrícola. L'explotació forestal té una gran importància amb indústries derivades: mobles, pasta de fusta i paper. La capital és Little Rock. Els territoris de l'actual estat d'Arkansas foren explorats primerament per Hernando de Soto (1541-42) i després pels francesos Marquette i Joliet (1673) i La Salle (1682). La regió entrà a formar part de la Louisiana les vicissituds de la qual seguí. En constituir-se l'estat de Louisiana (1812), Arkansas passà a formar part del territori de Missouri i fou admès com a estat federat esclavista el 15 de juny de 1836. Participà en la guerra de Secessió com a estat confederat.

Arle [*fr: Arles*] Ciutat del departament francès de Boques del Roine, a Provença, Occitània (52 058 h [1990]). Successivament mercat celta (*Arelate*) i grec, i important colònia romana, Arle fou a partir del 933, capital de l'anomenat regne d'Arle. Quan Provença fou regida per la dinastia de Barcelona, Ramon Berenguer I (III de Barcelona) hi establí la seva residència. A Arle, on fou trobada la famosa Venus del Louvre de París, resten importants vestigis de l'època romana: les Arenes, amfiteatre el·líptic (46 aC), i les ruïnes del teatre, del final del s I aC.

arma *ARM* Instrument, especialment el fabricat a propòsit per atacar o defensar-se. Segons llur finalitat, les armes poden ésser classificades en: **armes defensives**, per a protegir individualment (escut, arnès, casc, màscara antigàs, etc) o bé col·lectivament (antimíssil, etc), i **armes ofensives**, destinades a l'atac; segons el maneig, les armes ofensives poden ésser **armes de mà** (bastó, maça, porra, destrál, *tomahawk*, alfange, alabarda, punyal, daga, etc) i **armes llancívoles** o **de tret**, d'acció a distància de l'atacant; segons el mètode de propulsió, les armes llancívoles es classifiquen en: *impulsades a mà* (fona, arpó, venable, llança, *boleadoras*, bumerang, bomba de mà, bomba de gasos lacrimògens, còctel Molotov, etc); *proveïdes de ressort* (arc, catapulta, tirador, ballesta, etc); *per l'acció de la gravetat* (alguns tipus d'ariet, trabuc, bomba d'aviació, etc); *per impulsió pneumàtica* (sarbatana, escopeta i pistola d'aire comprimit, canó de vapor d'Arquimedes i Leonardo, camió cisterna antimanifestacions, etc); utilitzant la força expansiva d'un explosiu químic (*armes de foc*: bombarda, culebrina, arcabús, canó, mosquet, morter, fusell, escopeta, pistola, revòlver, orgue, metralladora, etc); i, finalment, *armes autopropulsades* (torpede, coet, etc), algunes de les quals són *teledirigides* (tanc automàtic) o *autodirigides* (mina magnètica, projectil intercontinental, etc). L'acció de les armes ofensives pot ésser *per contusió* (pedra, porra, garrot, etc), *per tall* (sabre), *per perforació* (llança, fletxa, bala ogival, etc), *per explosió* (bomba, granada, etc), *per acció biològica* o *fisiològica* (dards verinosos, armes biològiques, gasos lacrimògens, vesicants i asfixiants, radiació, etc) i *incendiària* (foc grec, bomba

incendiària, napalm, etc). Els ss XV i XVI representen l'establiment definitiu de l'arma de foc: es desenvoluparen l'artilleria i les armes portàtils (arcabús). Durant la guerra de 1939-45 foren emprades les primeres armes nuclears. Els primers tipus d'**arma naval** foren d'origen terrestre i implicaven l'abordatge dels vaixells. La primera arma específicament naval fou l'*esperó*; ho fou també el *foc grec*, emprat pels bizantins i els àrabs. Amb l'aparició del *canó* (s XIV) i la seva incorporació al vaixell, hom modificà substancialment la tàctica naval. Com a arma específicament naval (bé que era més un tipus de vaixell) aparegué al s XVI el *brúlot*, que es mantingué fins a la darrerria del s XVII. Com a antecessors del torpede propulsat (ss XIX i XX), alhora que de la *mina submarina* (s XIX), cal esmentar la *mina d'aigua*, el *torpede divergent* i el *torpede remolcat*. Entre les armes submarines hi ha el torpede i els míssils. Com a armes antisubmarines, deixant de banda les que tenen per missió la localització del submarí (*sonar*, *asdic*, *hidròfons*, etc), cal esmentar la *càrrega de profunditat*, el *squid*, la *mina submarina*, els *eriçons*, els coets tipus Ascoc, etc. En general, els estats estableixen determinades limitacions, en llur legislació comuna, relatives a la fabricació, venda, introducció al país, ús, dipòsit i tinença de les armes, especialment de les de foc.

Armada Invencible Nom donat a la flota enviada per Felip II de Castella contra Anglaterra i que, sota el comandament d'Alonso Pérez de Guzmán, duc de Medinasideonia, fou derrotada (juliol del 1588) per l'esquadra anglesa comandada per l'almirall Howard d'Effingham. L'ajuda anglesa a holandesos i flamencs, la pirateria anglesa contra els vaixells que tornaven d'Amèrica i les lluites religioses foren les causes principals de la tensió política. Contribuí a la victòria anglesa, a més de la manca de coordinació entre l'esquadra i les tropes d'Alessandro Farnese, la major maniobrabilitat dels vaixells anglesos i l'assot de diverses tempestes. La desfeta representà la destrucció definitiva del poder naval hispànic.

armadillo *ZOO* Qualsevol dels mamífers edentats de la família dels dasipòdids; tots ells es caracteritzen pel fet de tenir tot el dors, el cap, la cua i la cara externa de les

Mapa físic d'Armènia

extremitats recoberts per escames o escudets epidermicoossis, que formen com una armadura; alguns presenten també pilositat a tota la resta del cos. Els armadillos, com els eriçons, tenen la facultat d'arraulir-se formant una bola, com a mesura defensiva. En general són carnívors i s'alimenten principalment d'insectes. Propis d'Amèrica, especialment de les pampes de l'Amèrica del Sud, també són anomenats *tatús*.

armadura 1 *ARM/CONSTR* Conjunt de barres o cables d'acer que formen l'esquelet d'una peça de formigó, armat o pre-comprimit i que es col·loquen dins la seva massa perquè el conjunt sigui apte per a resistir esforços de tracció, compressió, cisallament, etc. Les armadures de barres solen ser constituïdes per unes barretes d'acer corrugat disposades al llarg de la peça i per unes altres barres primes o *estreps*, disposades transversalment, lligades a les primeres.
2 *MÚS* Conjunt d'accidents, col·locats immediatament després de la clau i abans de la indicació de compàs, els quals afecten les notes escrites a continuació mentre hom no troba cap més accident o canvi d'armadura, i determinen així la tonalitat d'un fragment musical.

armeni *LING* Llengua indoeuropea parlada pel poble armeni, molt influïda per un antic substrat que la fa pròxima a les llengües subcaucàsiques. L'**armeni clàssic** és la llengua de la traducció de l'Evangeli i d'altres obres antigues, i apareix unificada i amb una gramàtica elaborada. Fou la llengua d'importants obres literàries fins al s XIX. En el moment actual és parlada en diverses variants dialectals, dividides en dos grups principals, occidental i oriental. La fonètica de la llengua clàssica consta de 28 consonants, 7 vocals i 2 semivocals. La morfologia és clarament indoeuropea, amb l'existència de set casos (nominatiu, acusatiu, genitiu, datiu, locatiu, ablatiu i instrumental). La sintaxi és semblant a la del llatí. El total d'armenio-parlants és d'uns sis milions.

Armènia [*nom oficial: República d'Armènia; armeni: Hayastani Hanrapetut'yun*] Estat asiàtic que ocupa la part nord-est de l'altiplà d'Armènia, entre el Petit Caucas i l'Araxes; limitada al N per Geòrgia, a l'E per l'Azerbaidjan, al SW per Turquia i al SE per l'Iran (29 800 km²; 3 553 000 h [1994]). La capital és Erevan.

LA GEOGRAFIA

Des d'un punt de vista morfològic és una àrea muntanyosa amb altituds sempre per damunt dels 1 000 m, el punt més elevat de la qual és el volcà apagat Aragac (4 095 m) i on no són rars els terratrèmols. El clima és continental, amb hiverns freds i estius calorosos i secs; la pluviositat és escassa. Encara que amb predomini de la indústria, l'agricultura se centra en la producció d'hortalisses (especialment patates), blat, raïm i tabac. En la indústria destaca la metal·lúrgia no fèrria. La separació de l'antiga URSS, la guerra contra l'Azerbaidjan i el fort terratrèmol del 1988 han repercutit negativament en l'economia. El ruble és la moneda oficial. La població és majoritàriament armènia, amb minories kurdes i russes. Armènia és una república multipartida. Disposa d'una cambra legislativa de 260 membres.

LA HISTÒRIA

L'Armènia històrica no només ocupa l'actual república, sinó que abasta també la part nord-est de Turquia. Armènia entrà a la història al s IX o X aC, quan fou construït el regne d'Urtartu. Asiris (s VII aC), indoeuropeus (650 aC), medes (612 aC) i perses (549 aC) precediren en l'ocupació del territori a Alexandre (330 aC). El 190 aC, els romans ocuparen part del territori i Artàxies fundà, l'any següent, el regne independent d'*Armènia Major* en zona no ocupada. Mentrestant, Zariadres fundà el d'*Armènia Menor*, que finalment Vespasià convertí en província romana. Conquerida des del 640 pels àrabs, Armènia no es pogué unificar fins el 855 (o 863?), quan el príncep armeni Ašod Bagratuni fundà la dinastia dels bagràtides després de rebre el califa el títol de rei d'Armènia. Sota el govern d'Ašod III, que traslladà la capital a Ani, començà l'edat d'or d'Armènia. El 1064, però, l'Armènia Major caigué sota domini dels turcs seljúcides i el 1080 els bizantins conqueriren l'Armènia Menor. Aleshores uns quants armenis agrupats al voltant del descendent bagràtida Ruben fugiren a Cilícia, on Ruben fundà un nou estat: la Nova Armènia, dita també Petita

Armènia. Quant a l'Armènia pròpiament dita, després de la caiguda d'Ani, fou envaïda pels mongols (ss XIII i XIV) i pels turcmans, fins que el 1473 fou annexionada a l'imperi turc. El 1878, amb l'ocupació russa de Batumi, Kars i Ardahan el soldà turc Abdülhamit II hi introduí més de 100 000 kurds, que es dedicaren a violentar la població armènia. Davant això, els armenis organitzaren moviments de resistència, però la repressió turca fou molt dura. Les anomenades *matances d'armenis* s'iniciaren el 1894 amb la brutal repressió de la insurrecció de Sasūn, i tingueren un dels seus punts culminants durant la Primera Guerra Mundial: el 1914-15, l'Armènia turca patí un extermini en massa i el 1916 grans masses de la població armènia restant foren deportades. Aquests fets produïren un despoblament superior als dos milions de persones. Després de la revolució bolxevic del 1917, l'Armènia russa entrà a formar part de Transcaucàsia, però el 30 de maig de 1918 Armènia es declarà independent. El tractat de Sèvres reconegué la independència armènia. Tanmateix, els turcs kemalites tornaren a envaïr Armènia i l'URSS hi intervingué novament. Finalment, el 1920 Armènia entrà a formar part de la República Socialista Federativa de Transcaucàsia. El 1936 aquesta entitat política desaparegué i Armènia esdevingué una república socialista soviètica. Armènia es declarà independent l'any 1991. El nou estat ha d'afrontar un conflicte amb Azerbaidjan pel control de l'enclavament de Nagorno-Karabakh, situat en territori àzeri.

Armstrong, Louis (Nova Orleans 1900 — Nova York 1971) Trompeta i cantant de *jazz*, anomenat també *Satchmo*. D'infant començà a cantar en locals públics. El 1917 entrà a l'orquestra de Kid Ory, i des d'aleshores continuà per un camí d'èxits, integrat en conjunts de King Oliver i Fletcher Henderson, fins que el 1925 fundà el seu propi grup, el mític *Hot Five*. És considerat un dels pares del *jazz* clàssic.

arna *ENTOM* Nom aplicat a diversos insectes lepidòpters nocturns les larves dels quals s'alimenten de teixits d'origen animal (llana, feltre, pell, etc), de deixalles o de productes alimentaris emmagatzemats.

arnès *ARM* Conjunt d'armes defensives (llevat de l'escut) de l'home o del cavall. Aplicat especialment al revestiment protector del cos del combatent a l'edat mitjana i al Renaixement. A Catalunya, des del s IX fins al XIII, els guerrers es protegiren el cos amb l'*ausberg*, túnica d'escates, i molt més sovint de malles, i el cap amb l'*elm* primitiu, casc punxegut amb una certa tendència cònica. Al s XIII, l'ausberg fou cobert amb el *perpunt*, túnica prou forta perquè alguns la portessin com a única protecció. En el lloc de l'*elm* aparegueren el *gran elm* en forma de tonell, el lleuger *capell de ferro*, o bé la *cervellera*, casc semisfèric i molt cenyit. Al s XIV l'armament sofrí grans canvis. Per damunt de l'ausberg hom vestí unes defenses de tors cenyides, que són sens dubte les primitives cuirasses. Entre el 1370 i el 1390 l'armament cavalleresc usat pels catalans rebé la influència del que en deien l'*arnès complit a la manera francesa*. Al s XV hom introduí l'*arnès blanc* que en total pesava de 20 a 30 kg. A mitjan s XV, quan el cavaller no portava espatllassos (grans peces que defensaven les espatlles i que es prolongaven per protegir la part superior de l'esquena) duïa *guardabraços*, que defensaven el braç des de l'espatlla fins al colze. Les extremitats inferiors anaven protegides per l'arnès de cama i de cuixa i les sabates de malla o de ferro, *sabatons* o *escarpes*.

àrnica *[Arnica montana*, família de les compostes] *BOT* Herba perenne de 30-35 cm d'alçada, amb un petit rizoma del qual arrenquen una roseta de fulles rígides i aspres i una tija pilosa, acabada en un capítol groc, solitari. Habita els prats subalpins de sòl àcid dels Pirineus i d'una gran part de l'Europa humida. Amb les flors, riques en una substància complexa, l'arnicina, hom prepara la *tintura d'àrnica*.

Arniches i Barrera, Carles (Alacant 1866 — Madrid 1943) Comediògraf. Autor imaginatiu, segur dels recursos dramàtics i psicolèg agut, escriví, en idioma col·loquial, comèdies sovint melodramàtiques, fruit de l'observació dels ambients populars. De la seva producció propera a la generació del 98, destaquen: *El santo*

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

arquitectura Església romànica de Sant Vicenç de Cardona

de la Isidra (1898), *La señorita de Trévez* (1916), *Los caciques* (1919), *Es mi hombre* (1921), *El señor Adrián el primo* (1928), *La condesa está triste* (1930), etc.

arpa *MÚS* Instrument musical del grup dels cordòfons composts que hom fa sonar pinçant les cordes col·locades en posició vertical, tesades dins un marc de forma triangular, un costat del qual fa de caixa de ressonància. A l'Occident s'estengué l'arpa de tipus angular apareguda a Síria al s IX aC. Els joglars (ss XII-XIII) se serviren d'arpes de quinze a vint cordes. Des del final del s XVI fou construïda l'**arpa doppia**, que ja permetia de tocar totes les notes de l'escala cromàtica. Sébastien Érard aportà els darrers perfeccionaments importants, creà l'**arpa de doble moviment** (**arpa Érard**). Aquesta és l'arpa actual europea, que ha ocupat un lloc important en obres orquestrals des del segle passat. Conté generalment quaranta-set cordes corresponents a sis octaves i mitja (do bemoll -1 a sol diesi 6) i set pedals.

Arqueà Unitat cronostratigràfica més antiga del Pre-cambrià, amb categoria d'eó, que jau sota l'eó Proterozoic. Comprès entre 2 500 Ma (límit superior) i 4 000 Ma (límit inferior). És durant l'Arqueà que apareixen els primers bacteris (3 200 Ma) i les algues cianofícies (2 900 Ma). L'Arqueà inferior es caracteritzà per un règim tèrmic molt alt i una atmosfera molt rica en vapor d'aigua, CO₂, CH₄, NH₃ i N₂ i pobra en oxigen, en un moment en què gairebé tota la Terra era coberta per l'oceà.

arqueig *MAR* Volum o capacitat d'un vaixell. Té per funció d'expressar la capacitat d'aprofitament comercial del vaixell, i és, per tant, molt important des del punt de vista fiscal. Hom pot considerar l'**arqueig total** o *tonatge de registre brut* (TRB), o bé l'**arqueig net** o *tonatge de registre net* (TRN), que és l'obtingut en restar a l'anterior els espais necessaris per als diferents serveis del vaixell.

arqueologia Mètode per a elaborar història que utilitza com a documents qual·sevol mena de vestigis materials que han deixat els humans. Nascuda del corrent humanístic dels ss XVI i XVII i interessada bàsicament per l'art clàssic, l'arqueologia s'estengué des d'Itàlia per la resta dels països europeus. Des d'aleshores destaquen les excavacions de Pompeia (Winckelmann, s XVIII), l'inici de l'egiptologia (expedició napoleònica), les descobertes del Pròxim Orient asiàtic (Mesopotàmia, Pèrsia), o els estudis sobre Grècia. El naixement de la →*prehistòria* afinà extraordinàriament el mètode d'excavació. Tanmateix, l'aviació, que permet la fotografia aèria, ha esdevingut també un element important en les prospeccions, i altres tècniques i ciències auxiliars han permès els mètodes de datació (carboni 14, potassi-argó, dendrocronologia, estudi de l'acoblament de les fluctuacions climàtiques, anàlisi del fluor i del nitrogen, arqueomagnetisme, palinologia, granulometria, mètodes geofísics). Una altra possibilitat ha nascut amb l'**arqueologia submarina**, dedicada a l'exploració dels fons

propers al litoral i determinant per a l'estudi dels hàbitats submergits, els ports i vaixells antics, com també dels corrents comercials de l'antiguitat. Als Països Catalans l'arqueologia nasqué amb l'interès dels humanistes dels ss XVI i XVII per les antiguitats romanes: inscripcions (→***epigrafia***) i monedes (→***numismàtica***). Cal assenyalar Jeroni Pau, el grup de Tarragona —Antoni Agustí, Lluís Ponç d'Icard— i Marc Antoni Palau. Al s XVIII començaren les excavacions (vil·les romanes d'Ífac o del Puig) i ja entrat el s XIX començaren dins les zones urbanes i es consolidaren els primers museus, lligats a societats com l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona o la Societat Arqueològica Lul·liana de Palma de Mallorca, i també a les comissions provincials de monuments. El gran canvi es produí a la primeria del s XX en què, amb la fundació de la secció històrico-arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans (1907), començaren les excavacions d'Empúries. P. Bosch i Gimpera, director del Servei d'Excavacions Arqueològiques (1914) i el seu deixeble Lluís Pericot foren figures clau d'aquest moment, que permeté d'estructurar les primeres grans síntesis del passat pre-romà de Catalunya i de la Península Ibèrica (Pere Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana* 1919, *Etnologia de la Península Ibèrica* 1934). Després de la crisi de la guerra de 1936-39 l'arqueologia aconseguí consolidar-se i recuperar-se, i a partir del 1980 els governs autònoms dels Països Catalans han assolit la direcció i el control de les activitats arqueològiques dins llur àmbit territorial.

arqueòpterix *[Archaeopteryx lithographica*, subclasse dels arqueornítids] Ocell molt primitiu, totalment extingit, les restes fòssils del qual foren trobades l'any 1861 als jaciments del Juràssic superior de Baviera. Espècie de transició entre els rèptils i els ocells, són els ocells més antics que hom coneix.

Arquimedes (Siracusa ~287 aC — 212 aC) Matemàtic i físic siracusà. Es destacà en geometria pura. D'original obra científica, demostrà que l'àrea de l'esfera és igual a l'àrea lateral del cilindre recte circumscrit i que l'àrea total d'aquest cilindre i el seu volum són, ambdós, una vegada i mitja els respectius de l'esfera. Considerat un mestre del càlcul numèric, determinà el nombre *π* i les àrees i els volums de segments esfèrics. Establí els principis fonamentals de l'estàtica, i és particularment famós per la llei de la palanca; hom li atribueix la frase “Doneu-me un punt (per fulcre) i (amb una palanca) sóc capaç de moure el món”. Demostrà la llei física coneguda com el principi d'Arquimedes, segons el qual un cos submergit en un fluid és afectat per una força ascensional igual al pes del fluid desallotjat. Inventà màquines de guerra gràcies a les quals la ciutat de Siracusa pogué resistir un perllongat setge dels romans. Fou mort per un soldat romà en el curs de la segona guerra púnica.

arquitectura Concepció d'espais o conjunts d'espais per a l'ús i l'ambientació dels humans. En la diversitat de definicions existents entorn el concepte d'arquitectura solen aparèixer les idees d'utilitat i estètica i el binomi tècnica-art. L'arquitectura posseeix diverses *tecnologies*, que juguen soles o combinades. Hi ha l'arquitectura de fusta; la tèxtil; la de fang o terra crua; la laterícia o de rajola; la pètria; la metàl·lica; la de formigó i la de plàstic. Posseeix també una variada *tipologia* adaptada a les funcions que exerceix i a la civilització o cultura on es dona, centrant-se des del principi entorn d'uns grans temes: la casa, el temple, la sepultura i, posteriorment, l'obra pública i l'urbanisme. L'aparició de l'arquitectura immoble es remunta al neolític, possiblement en fusta i posteriorment en fang. La casa primitiva era de planta rodona i de coberta cònica o cupular. Més tard aparegué la planta rectangular, que és encara la planta dominant a tot el món. En els programes funeraris egipcis, les formes primitives foren traduïdes a un nou material: la pedra. Foren fetes en pedra les mastabes i n'aparegueren de superposades, formant una piràmide escalonada. L'arquitectura mesopotàmica es basà en l'esquema constructiu de la casa en terres d'al·luvió, sense pedra bona ni grans fustes, amb la rajola formant arcs i voltes. Un element nou fou la muralla, amb portes flanquejades per torres i coronament de merlets. Més tard, a Micenes, aparegué el típic *mégaron*, sala longitudinal, coberta a dos

vessants, amb pòrtic columnar i un forat al sostre per a la sortida del fum. A Europa, la primera arquitectura important fou la grega, que tingué com a element bàsic el temple de pedra calcària, variació del *mégaron*, i on es desenvoluparen els anomenats *ordres clàssics*. Els etruscs i els romans s’apropriaren l’esquema del temple grec. Els romans desenvoluparen l’arquitectura domèstica al voltant d’un tipus derivat del *mégaron* i, per a l’arquitectura d’ús col·lectiu, crearen la basílica, la plaça porticada o fòrum, el teatre, els ponts, els aqueductes, l’amfiteatre i les termes. A la Xina de l’època Qin aparegué la fortificació més gran del món, la Gran Muralla, de 3 000 km de longitud. L’arquitectura cristiana desenvolupà temes grecs i romans, prenent el model de les basíliques columnars. A l’Àsia Menor aparegué la basílica amb cúpula, i aviat es produí una gran varietat de construccions al voltant d’aquest element central. L’arquitectura dels maies donà verticalitat a les piràmides i desenvolupà un tipus d’edifici massís. Els àrabs, amb el triomf de l’islam, adoptaren formes arquitectòniques dels països conquerits. En l’arquitectura residencial islàmica dominaven els espais de llum filtrada, vinculats a patis o a finestres. A Mèxic, els tolteques uniren a les piràmides nous edificis amb grans columnates, fórmula seguida també pels asteques mentre que, al Perú, l’arquitectura dels inques desenvolupà uns conjunts de murs concèntrics. L’arquitectura *romànica* és basada en la morfologia originada pel maó: l’arc, la volta de mig punt, la cúpula, l’absis semicircular. La planta més freqüent és la basilical, coberta amb volta. El monestir i el castell són els programes típics d’un temps monàstic i feudal. El *gòtic* implicà una transformació del llenguatge. El valor visual de les masses cedeix al valor de les línies. Hi ha una verticalitat creixent que descansa en un nou sistema constructiu que permet d’alliberar el mur. El *renaixement* significà la idealització de l’espai, el culte a valors abstractes de regularitat, simetria, centralitat, simplificació i lluminositat. El *manierisme* representà la ruptura d’aquest caràcter clos i equilibrat. L’arquitectura teatral del *barroc* es basa en la fusió dels elements sòlids i dels espais en unitats contínues i ondulants. La descoberta de la intimitat fou aliada del sensualisme en el *rococó*, delicat i capriciós. L’idealisme burgès i el triomf de les revolucions americana i francesa afavoriren el *neoclàssic*, on l’espai s’amplifica i se simplifica. El *romanticisme* es complagué en recreacions del món islàmic o del gòtic. Nous progressos i nous materials, com el ferro, acompanyaren el *realisme*, d’acord amb la revolució industrial. Punts de partida de l’arquitectura del s XX són el desenvolupament del gratacel americà amb estructura de ferro (1871), l’aplicació del formigó armat a França (1902) i les noves idees urbanístiques. D’altra banda, Morris promogué la recerca dels bells oficis artesanals i aparegué la decoració floral i la línia sinuosa, que es manifestà a l’*Art Nouveau*, *Liberty*, *Moder-nisme* o *Jugendstil*, amb Gaudí, Domènech i Montaner i Homar a Catalunya. La Rússia revolucionària creà una arquitectura *constructivista*. Els anys vint hi hagué una arquitectura *expressionista* (Poelzig, Mendelsohn), però la tendència de Gropius (escola del Bauhaus) i de Le Corbusier s’inclinà cap a la simplicitat geomètrica. D’altra banda, l’estructura de formigó alliberà les façanes de la funció de sosteniment, i permeté el mur cortina, de vidre o de materials lleugers. Els anys trenta es perdé la coherència sistemàtica en benefici d’una varietat d’opcions més gran. Contra la idea *maquinista*, nasqué la idea de l’arquitectura *orgànica*. Mies van der Rohe, per la seva banda, portava a la perfecció la construcció *racional*. Mentrestant, l’onada del stalinisme, el feixisme i el nazisme creava una nova arquitectura *monumentalista* basada en estils històrics. Els anys quaranta hom desenvolupà al Brasil una derivació barroca del funcionalisme, amb les obres de Niemeyer i Lúcio Costa. Els anys cinquanta, l’arquitectura cau en un eclecticisme decoratiu que desmenteix tota evolució moderna. Amb el nom de *brutalisme* és coneguda l’obra que proposa una presentació brutal dels espais, les estructures, els materials i les instal·lacions. El *realisme* de Ridolfi i l’*empirisme* de Gardella combateren el caràcter utòpic i internacional del racionalisme i convergiren en el *Neoliberty* promogut pel grup de “Casabella”, de Rogers.

arquitectura La Casa de Cristal a l'estany del Retiro de Madrid

arquitectura Masia Freixa d'estil modernista, Terrassa (1907-10)

arquitectura Cabana de pedra seca del Penedès (1968)

El panorama de l’arquitectura més actual és complex. Hom pot distingir dos fenòmens cada vegada més importants: la desconfiança vers els grans dissenys historiogràfics i la tendència a desacreditar la virtualitat del moviment modern. Dins l’arquitectura postmoderna hom pot aïllar una sèrie de corrents com el neoexpressionista (Hans Scharoun, Jorn Utzon, Oscar Niemeyer i Lúcio Costa, Fèlix Candela, etc) i el neoracionalista (Arne Jacobsen, Jacob Bakema i Aldo Van Eyck). A França destaquen Renzo Piano i Richard Rogers, i als EUA els neoracionalistes com Pei i Skidmore, Owings i Merill. A la Gran Bretanya sobresurt Stirling. Als Països Catalans cal esmentar l’obra de J.A. Coderch i l’Escola de Barcelona (Martorell, Bohigas i Mackay); a una generació posterior pertany l’equip PER (Cirici, Bonet, Clotet i Tusquets). Però l’equip que ha tingut més repercussió és el Taller d’Arquitectura de Barcelona sota la direcció de Ricard Bofill i la seva germana Anna. El panorama de l’arquitectura contemporània es debat entre tres grans tendències: la implantació dels plantejaments desconstructivistes (Peter Eissman, Frank O. Gehry i l’estudi Architektbüro Bolles-Wilson, l’equip O.M.A, Zana Hadid, o els catalans Enric Miralles i Carme Pinós i l’abstracció minimalista d’Helio Piñón i Albert Viaplana); els plantejaments relacionats amb les altes tecnologies que es manifesten a la torre de Collserola, de Norman Foster, la torre de l’Anella Olímpica de Barcelona, de S.Calatrava, o l’aeroport de Barcelona, de Ricard Bofill; i la tendència caracteritzada pel rigor compositiu, el gust pel detall i la dialèctica de materials (Alvaro Siza Vieira, Rafael Moneo). També cal assenyalar la importància creixent de les intervencions sobre el patrimoni arquitectònic, exemple de la qual és la intervenció al Palau de la Música Catalana d’Òscar Tusquets.

Arrabal, Fernando (Melilla 1932) Escriptor. El 1954 es traslladà a París i, desarrelat del seu país, adoptà, sobretot, la llengua francesa. Poeta i novel·lista, és conegut sobretot com a dramaturg. És autor, entre altres peces de *Piqué-Nique en campagne* (1952), *Fando et Lis* (1964), *L'Architecte et l'empereur d'Assyrie* (1967), *Volemoi un petit milliard* (1977), *Le pastaga des loufs ou ouverture orang-outan* (1978) i *Punk et Punk et Colégram* (1978). Inicial-

ment adscrit al teatre de l’absurd en la modalitat que ell anomena “pànica”, passà, després, al Théâtre Bouffé a mig camí entre el vodevil i l’absurd. Com a novel·lista, destaquen *La torre herida por el rayo* (1983) i *La extravagante cruzada de un castrado enamorado* (1990). Ha realitzat diversos films.

arrel **1** *BOT* Òrgan de les plantes superiors, generalment axiforme, de simetria radiada, sempre privat de fulles, i proveït d’elements conductors, especialitzat en la fixació de la planta i en l’absorció d’aigua i de substàncies químiques que hi són dissoltes. Generalment és subterrània (**arrel hipogea**), bé que en alguns casos és aèria (**arrel epigea**). Presenta geotropisme positiu i fototropisme negatiu. L’arrel típica consta d’un eix de forma cilíndrocònica i de creixença vertical, l’*arrel principal*, de desenvolupament preponderant, amb diverses ramificacions de creixement oblic, les *arrels secundàries*, que emeten ramificacions, les *arrels terciàries*, *quaternàries*, etc, denominades en general *radicelles*. Però en d’altres plantes les ramificacions creixen amb igual força que l’eix principal, resultant-ne una arrel en forma de cabellera, l’**arrel fasciculada**. També són freqüents les arrels carneses, que acumulen aigua i reserves, com els *tubercles radicals*. Altres tipus d’arrel que hom distingeix són les napiformes, les **adventícies**, les **paliformes**, les **xucladores** o *haustoris*, i les **respiratòries** o *pneumatòfors*. **2** *MAT* Quantitat *x* que, presa com a factor un cert nombre de vegades *n*, dóna com a producte una quantitat determinada *a*. Hom ho expressa amb *x* =ⁿ√*a*, on *a* és el subradicand, *x* l’arrel i *n* l’índex; aquesta expressió equival a *x*ⁿ = *a*. El signe √ sembla provenir de la deformació de la *r* inicial del mot llatí *radix*, ‘arrel’. Una arrel d’índex 2 és anomenada **arrel quadrada** (hom sol suprimir gràficament l’índex); la d’índex 3, **arrel cúbica** i la d’índex 4, **arrel biquadrada**.

Arrhenius, Svante August (Uppsala 1859 — Estocolm 1927) Químic suec, un dels fundadors de la química moderna. El 1903 rebé el premi Nobel de Química per la teoria de la dissociació iònica dels electrolits en solució diluïda. Treballà també en la determinació de la força dels àcids amb Ostwald, i en l’estudi dels fenòmens de tensió superficial i d’osmosi amb Van’t Hoff. En bioquímica investigà els mecanismes de les toxines i les antitoxines. Interressat en les qüestions de cosmologia, formulà la hipòtesi de la panspèrmia. Entre els seus escrits més famosos cal esmentar: *Manual de teoria electroquímica* (1900), *Manual de física còsmica* (1903), *Teories de la química* (1906), *Química immunològica* (1907), *L’esdevenidor dels mons* (1907).

arròs [*Oryza sativa*, família de les gramínies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual de tija en canya, erecta, que arriba a tenir més d’un metre d’alçada, amb fulles linears de 5 a 10 mm d’amplada, una mica aspres, i espícules uniflores, proveïdes o no d’aresta, disposades en panícula. El gra, el-lipsoïdal i d’uns quants mil·límetres de grandària, anomenat com la planta mateixa, arròs, consta, a més de l’embrió, d’una part més interna (endosperma), d’uns embolcalls rics en proteïnes i greixos (testa) i d’una pellofa cel·lulòsica d’un marró esblanqueït. N’existeixen nombrosíssimes varietats, la majoria conreades. És conreat en els *arrossars*, camps plans que es mantenen inundats mentre creix l’arròs. L’arròs és originari del sud-est asiàtic i sembla que foren els àrabs els qui l’introduïren a la regió mediterrània. La classificació de les diverses varietats de l’arròs atén a la morfologia del gra (llarg o rodó) i al fet que les espícules tinguin o no aresta. Les varietats sembrades als Països Catalans són gairebé totes de gra rodó.

Arrupe y Gondra, Pedro (Bilbao 1907 — Roma 1991) Jesuïta basc. Membre de la Companyia de Jesús, en fou designat Prepòsit General (1965). Destacà per l’esforç destinat a fer aplicar les directrius del concili II del Vaticà i pels seus documents sobre la promoció del proletariat i la integració racial com la lletra als superiors majors d’Amèrica llatina (1966). El 1981 deixà el càrrec.

arsènic *QUÍM* Element amb propietats metàl·liques i no metàl·liques, pertanyent al grup VA de la taula periòdica (quart període), de valències -3, +3 i +5, de símbol As. Els sulfurs d’arsènic naturals eren ja emprats en l’antiguitat clàssica com a

pigments i medicaments, però la primera obtenció de l'element és atribuïda a Albert Magne cap al 1250. L'arsènic existeix en tres estats al·lotròpics cristal·lins: l'arsènic gris, dit també *arsènic metàl·lic*, que és l'únic estable; l'arsènic groc i l'arsènic negre, sense comptar diversos estats amorfs no tan ben definits. Les aplicacions directes de l'arsènic element són poques i consisteixen essencialment en la fabricació d'aliatges amb coure o plom, als quals atorga duresa i resistència a la corrosió. Quan és molt pur, es pot emprar també per a l'excitació (dòping) de semiconductors per a electrònica i en la fabricació d'alguns arseniürs semiconductors, tals com l'arseniür de gal·li. En la major part del seus composts, l'arsènic es comporta com a no-metall. L'arsènic presenta també la singularitat de donar un gran nombre de composts orgànics (hom en coneix uns vuit mil) de composició i aplicacions molt variades, com les agrícoles (insecticides, herbicides, assecat del cotó, fungicides) i la indústria del vidre. Nombrsos composts d'arsènic tenen, a petites dosis, acció medicamentosa. Ara bé, els composts d'arsènic tenen una toxicitat elevada que imposa precaució en llur ús terapèutic i obliga a vigilar llur presència en molts productes utilitzats en l'alimentació, i també en gasos i fums de certes indústries.

art 1 Producte o missatge considerat primàriament en funció de la seva forma o estructura sensible. Al principi el terme grec τέχνη fou associat a l'estricta habilitat manual o industrial, però ja des d'Aristòtil hom parlà també de tècniques intel·lectuals, com l'oratòria. Aquest significat perdurà en l'equivalent llatí del terme *ars*, que serví igualment per a designar les “arts liberals” del trivi i el quadrivi. L'elaboració teòrica de la diferència entre art i tècnica no sorgí fins al s XVIII, quan els filòsofs començaren a parlar de l'art en el sentit en què avui és entès. Sembla evident que si els antics no tenien un terme per a designar l'activitat “artística”, és perquè no l'apreciaven com una cosa independent. L'ambigüitat del terme *art* reflecteix, encara avui, l'ambigüitat dels objectes o les activitats mateixes que designa. Allò que hom aprecia com a artístic en un moment històric no és independent de les transformacions culturals que, a vegades, fan veure “art” on la generació anterior no veia sinó objectes sense interès. La història de la filosofia mostra un repertori d'intents de copsar el “denominador comú”, “l'essència”, d'aquelles activitats en què pot ésser fonamentada una definició de l'art (Aristòtil, Kant, Schiller, Hegel, Schopenhauer o Nietzsche per citar-ne alguns). L'estètica contemporània ha tractat d'apel·lar al valor “connotatiu” (emocional, suggestiu, formal, expressiu) dels missatges artístics enfront del merament “denotatiu” (representatiu, al·lusiü, referencial) dels quotidians. La bona solució de la tensió entre exigències de la *comunicació* i exigències de la *creació*, entre *convenció* i *innovació* o entre *redundància* i *informació*, és allò que caracteritza una veritable obra d'art.
2 El conjunt de les arts plàstiques. Des del simple col·leccionisme de l'*homo sapiens* en els inicis de la humanitat, amb les pintures dels caçadors del paleolític o les del ramader i el pagès del neolític, l'art esdevingué simbòlic, esquemàtic i antinaturalista. L'art dirigista d'Egipte i Mesopotàmia fou una derivació del neolític, però estigué al servei de la monarquia deïficada. A les societats pre-colombines fou fruit també d'unes estructures sòcio-econòmiques similars. La monarquia de Creta, eminentment comercial, generà un art més proper al naturalisme. La teòrica democràcia d'Atenes reflectí en el seu art l'ideal; l'escultura creà arquetipus que obeeïen a canons de lleis i proporcions perfectes; fou l'art *clàssic* (art →*grec*) que, en el període *hel·lenístic*, fou dominat pel gust desmesurat d'una nova burgesia; Alexandre el Gran el portà fins a l'Índia, i Roma l'heretà convertint-lo en pragmàtic i colossalista. Amb el cristianisme, l'art tornà a ésser religiós; la clandestinitat féu l'art paleocristià simbòlic i esotèric. L'art →*bizantí* i el carolingí, tingueren en comú el fet d'estar al servei del concepte de sacre imperi. A l'Orient Mitjà, amb la dinastia Omeia (665), sorgí un art religiós (art →*islàmic*). A Europa, els artistes romànics informaven plàsticament el poble de la grandesa de la fe amb un estil d'arrel bizantina. Durant el període →*gòtic*, aparegueren les grans catedrals; la burgesia

mercantil féu renéixer l'arquitectura civil, i la pintura i l'escultura esdevingueren més realistes. L'art del →*Renaixement* recuperà els arcs de triomf, els retrats equestres i els temes mitològics. Durant el →*manierisme* l'artista es lliurà al refinament i a les audàcies tècniques. Al s XVII la Contrareforma rebutjà el tenebrisme i promogué l'escenografia exuberant del →*Barroc*; l'absolutisme gal·licà produí un art, el →*classicisme* francès, destinat a realçar la *grandeur* de l'estat personificat per Lluís XIV. A Orient, mentre l'art xinès continuava anquilosat, el japonès es renovà a partir de l'època Tokugawa (1603). A Europa, a l'aristocràtic →*rococó* la burgesia oposà un sever →*neoclassicisme* que, amb la victòria burgesa del 1789, donà pas a un moviment liberalitzador, el →*romanticisme*, l'idealisme del qual no s'identificava amb la nova classe, fet que produí un retorn al →*naturalisme*. Però l'indivdualisme romàntic havia arrelat i els artistes capdavanters ja no es doblegaren a les exigències de la societat sinó que es lliuraren a aventures com l'→*impressionisme*, el →*neopressionisme*, el →*modernisme*, l'→*expressionisme* germànic, el sintetisme francès i el decadentisme anglès. Des d'aleshores, mentre l'arquitectura i el disseny industrial evolucionaven cap al →*racionalisme*, l'escultura i, sobretot, la pintura, superada la seva funció narrativa per la fotografia i el cinema, entraven en una nova fase manierista: l'art →*naïf*, el →*fauvisme*, el →*cubisme*, fins a arribar amb l'art →*abstracte* a l'abandó de les formes naturals; el futurisme, el dadaisme, el surrealisme, el realisme màgic nord-americà anaren succeint-se i solapant-se. A mitjan s XX, el centre artístic es desplaçà de París a Nova York, on sorgiren l'expressionisme abstracte, l'*Action Painting*, el *pop*, l'art cinètic i diverses tendències d'avantguarda, associades a moviments programàtics, que Europa incorporà plenament. Després de dues dècades dominades per l'art conceptual, els anys vuitanta l'art assolí una gran preponderància social. Es retornà majoritàriament a la pintura i l'escultura tradicionals, i substituí la reflexió pels dictats de la moda i pels d'un mercat en franca expansió. S'assistí al llançament de dos importants corrents figuratius: el neoexpressionisme alemany i la transavantguarda italiana (Documenta de Kassel del 1982). La internacionalització dels fenòmens artístics ha estat un tret característic de la dècada. Tanmateix, un sentiment de mort de les avantguardes i de pèrdua del sentit progressista de la història anà imposant una valoració dels individus per damunt de les tendències. L'art dels noranta, eclèctic, revisionista, marcat pel fet multicultural, promou el discurs autoreferencial i extrema el sentit d'espectacle, sense renunciar, però, a alternatives d'orientació crítica.

Artà, coves d' [o de l'*Ermita*] Coves naturals, resultat de l'acció càrstica, que es troben dins el terme municipal de Capdepera, a la costa oriental de Mallorca. Són característiques del coval les altes voltes i formacions d'estalactites i d'estalagmites força desenvolupades, una de les quals ateny 22 m.

Artaxerxes II (ss V i IV aC) Emperador de Pèrsia (404-358 aC). Fill de Darios II i Parísatis, i germà de Cir el Jove, que s'alçà contra ell i portà un exèrcit de mercenaris grecs fins a Babilònia, on fou derrotat i

arròs Arrossars al delta de l'Ebre

art popular Rajola catalana que representa un cisteller (s XVIII)

art popular Detall d'un brodat hindú del Gujartat (MEB)

morí, mentre els grecs, comandats per Xenofont, fugien vers la mar Negra, segons l'*Anàbasi*. Arribà a dominar les ciutats de la Jònia, contra Agesilau d'Esparta que les defensava.

Àrtemis Deessa grega de la natura i de la caça. Germana bessona d'Apol·lo, filla de Zeus i Latona, identificada amb la deessa de la lluna, Hècate. Deessa de la castedat, de caràcter cruel i venjatiu, li eren atribuïdes les morts sobtades. La iconografia clàssica la presenta amb túnica llarga i cabellera solta (Àrtemis de Delos, al Museu Nacional d'Atenes), el model clàssic (des del s IV aC) amb arc i sagetes, túnica curta i formant grup amb un cèrvol o uns gossos (és cèlebre l'*Àrtemis de Versailles*, dita també *Diana caçadora*, al Musée du Louvre, París).

Àrtic, oceà El més septentrional dels oceans, comprès entre el pol Nord i els 70° N de latitud (14 089 000 km²). És subsidiari de l'Atlàntic i es troba virtualment voltat per Noruega, Rússia, Alaska i Canadà. Comunica amb l'oceà Atlàntic per tots dos costats de Grenlàndia i amb el Pacífic a través de l'estret de Bering. La profunditat màxima és de 5 355 m i la mitjana de l'oceà és de 1 260 m. Els icebergs formats en les geleres de Grenlàndia són de grans dimensions i són transportats vers el sud pels corrents freds. La salinitat és la més baixa de tots els oceans (33%). L'abundància de fitoplàncton ric en diatomees és molt gran i serveix d'aliment a un zooplàncton també molt ric, a costa del qual viuen altres animals, com diverses espècies de balenes i molts peixos. Entre els mamífers destaquen la beluga, el narval i el marsuí.

article Element gramatical que, en l'aspecte formal, expressa el gènere i el nombre del substantiu del qual depèn, o que dóna caràcter substantiu a expressions que no són pròpiament un substantiu. En l'aspecte funcional, l'article individualitza i concreta (talment que l'absència d'article confereix un valor indefinit o partitiu al substantiu). L'article té també una funció determinant i de referència a quelcom ja conegut, però que no és tan general. Les formes de l'article tradicionalment anomenat **article definit** tenen en català flexió de gènere i nombre (*el, la, l', els, les*). L'anomenat **article indefinit** és, pròpiament, un adjectiu numeral o indefinit: ho prova que pot alternar amb sinònims (*un dia = algun dia*), que s'oposa a *cap* (*un núvol, cap núvol*), i que pot ésser emprat després del substantiu (*els amics se separaren: uns se n'anaren amunt...*), i, encara, pot ésser precedit per l'article (*els uns...*). Aquest article indefinit té, també, flexió de gènere i nombre (*una, un, uns, unes*). Hom anomena **article personal** la partícula *en*. En català, com en les altres llengües romàniques, l'article procedeix de la debilitació d'un demostratiu. A la majoria de llengües romàniques, l'article deriva d'*ille*, bé que en algunes regions (Sardenya, Gascunya) deriva d'*ipse*. A gran part del domini català, al principi fou més general l'article derivat d'*ipse*, però després fou substituït progressivament per l'article derivat d'*ille*, el qual s'anà imposant a la major part del territori durant els ss XII i XIII. Al costat de les formes *el, la, l', els, les*, adoptades per la llengua literària moderna, que són les usuals a la major part del domini, se n'han mantingut dialectalment unes altres. Les formes plenes del masculí derivades d'*ille* (*lo, los*) es conserven a la major part del territori del català nord-occidental. Les formes derivades d'*ipse* (*es, sa, s', es, ses*), també conegudes amb el nom d'*article baleàric*, es conserven amb molta vitalitat a les Balears i en una faixa estreta i discontinua del Principat, al llarg de la costa de l'Alt Empordà, el Baix Empordà i la Selva.

articulació 1 ^{ANAT} Zona d'unió entre dues parts rígides d'un animal (ossos, artells) que els dóna mobilitat. En la formació de les articulacions òssies intervenen també cartílags, lligaments i la **sinòvia**, secreció que lubrifica l'articulació. Hom considera tres tipus d'articulacions òssies segons el grau de mobilitat: les *sinartrosis*, les *amfiartrosis*, i les *diartrosis*.
2 ^{TECNOL} Unió mòbil entre dues peces, que els permet un desplaçament angular recíproc, la transmissió d'esforços de tracció o compressió, però mai parells de torsió. En són exemples les *frontisses*, les *forquilles*, les *ròtules*, *etc.*

Àrtida Nom que hom dóna a les terres insulars i continentals situades a l'interior

del cercle polar àrtic (66° 17' N de latitud). La part central és ocupada per l'oceà → **Àrtic**. Allò que dona unitat a aquesta regió és el clima caracteritzat per la continuïtat del fred. Hom pot distingir una zona de clima polar oceànic i una zona de clima polar continental, de fred més extremat, on són freqüents mínimes absolutes de -50°C. Biogeogràficament pertanyent al regne holàrtic, les espècies hi són poc nombroses a causa del rigor climàtic, però, tot i això, aquest nombre supera de bon tros el de les que viuen al continent antàrtic (→ **Antàrtida**). Les terres de l'Àrtida, on el glaç no les cobreix permanentment, són del domini de la tundra, amb extensions de vegetació herbàcia pobra, amb molses i sobretot líquens abundants. El poblament animal és també pobre i bàsicament constituït per rens, caribús, llops, petits rosegadors, etc. Al litoral de l'oceà Àrtic hom pot trobar foques, morses, óssos polars, ocells marins, etc. Aquestes terres foren descobertes pels normands el 982, quan Erik el Roig arribà a les costes de Grenlàndia. Però no fou fins el descobriment de les noves rutes oceàniques al s XVI, que anglesos i holandesos es llançaren a la seva exploració. Al s XIX, James Ross fixà la posició del pol magnètic a la península de Boothia i el 1909 Robert Peary hi arribà per primera vegada. Els darrers anys hom ha establert a l'Àrtida bases científiques i militars nord-americanes i soviètiques. Els habitants autòctons d'aquestes regions són essencialment esquimids. Els territoris àrtics es troben repartits entre les potències següents: Federació Russa (Nova Terra, arxipèlag de la Terra de Francesc Josep, Terra del Nord i arxipèlag de Nova Sibèria i les penínsules de Kola, Jamal, Tajmyr i dels Txuktxis), EUA (Alaska), Canadà (illa Victòria, arxipèlag Sverdrup, illa Príncep de Gal·les, illes de la Reina Elisabet i Terra de Baffin) i Noruega (Svalbard); a part Grenlàndia, que pertany a Dinamarca.

Artigas, José (Montevideo 1764 — Ibiray, Paraguai 1850) Un dels caps del moviment d'emancipació al virregnat del Riu de la Plata. El 1811 dirigeix la insurrecció de la Banda Oriental del virregnat. No accepta l'armistici que Buenos Aires pacta amb el general Elío (octubre del 1811) i el 1812, reobertes les hostilitats, es reintegra al setge de Montevideo. El congrés de Tres Cruces (1813) el posà al capdavant de l'administració de la província i condicionà el reconeixement de l'Assemblea Constituent de Buenos Aires a l'admissió, per aquesta, de les *Instrucciones del Año XIII*, que provocà una ruptura entre els centralistes monàrquics de Buenos Aires i Artigas, el qual abandonà el setge de

artillería Canó Armstrong a la coberta del HMS *Warrior*

Montevideo (gener del 1815) i treballà en l'organització dels elements federalistes de tot l'antic virregnat i en l'administració de la pròpia província. Al setembre del 1820, enderrocant el Directori de Buenos Aires, fou vençut a La Bajada i es refugià al Paraguai. El 1856, el govern de l'Uruguai el nomenà pòstumament "*fundador de la nacionalidad oriental*".

artilleria Conjunt de canons, morters, obusos, etc, de què disposa un exèrcit, una plaça, una vaixell, etc, juntament amb llurs municions i el material accessori corresponent. La seva missió fonamental consisteix a debilitar o anorrear el potencial defensiu i ofensiu de l'exèrcit enemic (esfondrament dels sistemes de defensa i de comunicació, destrucció de ginyes de guerra i anihilació de tropes, etc) i ajudar els atacs de l'exèrcit propi. L'artilleria fou una de les grans revolucions tècniques dels ss XV i XVI, gràcies al millorament de la pólvora i a la substitució dels projectils de pedra per bales de metall. Al mateix temps tingué lloc la transformació de les armes portàtils: apareció dels primers "canons de mà" i dels primers arcabussos. Amb aquests canvis, l'acció de l'artilleria començà a ésser planejada científicament i la teoria de les fortificacions hagué d'ésser profundament modificada. Successius perfeccionaments portaren a la substitució de la bala massissa per la granada i al sistema de càrrega posterior. Un progrés decisiu fou el ratllat dels canons, i també la pólvora sense fum, els aliatges d'alta resistència i les culates hermètiques, juntament amb els sistemes de mira altament perfeccionats (Primera Guerra Mundial). Semblantment, l'artilleria autopropulsada, el llançacoets, els canons d'assalt i, especialment, el míssil han representat aportacions d'importància, com també recentment ho ha estat el projectil de càrrega nuclear, els projectils de precisió guiats per làser, o els projectils que dispersen en l'aire desenes de petites càrregues (*submunitions*) que s'autodirigeixen contra els tancs. Paral·lelament a l'evolució de l'artilleria en terra, es desenvolupà l'**artilleria naval** a partir del s. XV. Els primers canons navals foren les bombardes; després foren adoptats els canons. A la batalla de Lepant (1571) per primer cop l'artilleria féu un paper important dins la tàctica naval. De la Segona Guerra Mundial ençà el coet i el míssil s'han revelat com a armes importants, i han fet entrar l'artilleria naval en una nova fase.

artiodàctils *ZOO* Ordre de la classe dels mamífers, integrat per individus ungulats i unguligrads. Els artiodàctils tenen un nombre parell de dits a les extremitats i sovint tenen dues banyes frontals. Són

animals herbívors de complicat estómac (sobretot els remugants) i de dentadura especialitzada. Són àmpliament difosos arreu del món (girafes, antílops, rens, bous, porcs, hipopòtams, camells, cérvols, cabres, etc.).

Artís-Gener, Avel·lí (Barcelona 1912). Escriptor i dibuixant. Popularitzà el pseudònim de *Tísner* en dibuixos i caricatures a la premsa de la República. Fou redactor de diferents periòdics i dirigí, amb Pere Calders, "L'Esquella de la Torratxa" de la darrera època. Oficial de l'exèrcit durant la guerra civil, s'exilià el 1939 i fins el 1965 residí a Mèxic, on publicà la novel·la *556 Brigada Mixta* (1944). Des del seu retorn ha publicat les obres de narrativa *Les dues funcions del circ* (1965), *Paraules d'Opoton el Vell* (1968), *Prohibida l'evasió* (1969), *Al cap de vint-i-cinc anys* (1972), *L'enquesta del canal quatre* (1973), *El Pla de la Calma* (1974), *Els gossos d'Acteó* (1983) i *El boà taronja* (1986). Ha publicat també les memòries *Viure i veure (I-II-III)* (1989-1991) i, a partir del 1992, ha començat la publicació de l'obra completa.

artritis *MED* Inflamació articular. Es manifesta per dolor, inflor, enrogiment, augment de la temperatura de la pell, vessament intraarticular i trastorn de les funcions d'una articulació. En algunes artritis, la mobilitat pot arribar a ésser totalment anul·lada (*anquilosi*). L'artritis pot afectar una sola articulació (monoartritis) o diverses (poliartritis) i és motivada fonamentalment per malalties reumàtiques, per infeccions articulars o per trastorns metabòlics com l'**artritis gotosa**.

artropodes *ZOOl* Embrancament d'animals invertebrats integrat per metazous clarament segmentats, protostomis, de simetria bilateral, proveïts d'apèndixs articulats. L'ur cos és constituït per una sèrie de segments i proveït d'apèndixs articulats (d'on prové l'ur nom). La segmentació és heterònoma; diversos segments s'agrupen i donen lloc a les diferents regions del cos: *regió cefàlica*, *regió toràcica* i *regió abdominal*. Cada segment porta en principi un parell d'apèndixs. Els apèndixs cefàlics són sensorials i mastegadors o bé presensors (quelícers dels aràcnids), els apèndixs toràcics (potes) són locomotors i els apèndixs abdominals són molt transformats (en òrgans copuladors, per exemple), o bé manquen. Els artropodes tenen tot el cos recobert exteriorment per una cutícula quitinosa, la qual constitueix l'*exosquelet*. Durant el desenvolupament larval es produeixen canvis periòdics del tegument anomenats *mudes*. Al sistema circulatori hi ha sempre present un cor o vas impulsor i el sistema respiratori varia molt segons el tipus de vida que menen. Els artropodes tenen alguns òrgans dels sentits ben desenvolupats; el tacte es localitza a les antenes i als pèls sensorials. L'aparell visual és molt variable segons els grups; poden tenir ulls senzills o ocells i ulls composts. L'aparell reproductor és constituït per gònades. La majoria d'artropodes són ovípars. Els individus que surten de l'ou presenten *metamorfosis senzills* o *complexes*. Els artropodes constitueixen l'embrancament animal existent més ric en espècies (un 80% de les espècies animals descrites són artropodes). Es divideixen en dos grans grups: els *protoartropodes*, que comprenen els trilobitiformes (extingits) i els quelicerats, dividits en les classes dels meròstoms, aràcnids i picnogònids; i els *euartropodes*, dividits en els mandibulats o antenats, que comprenen les classes dels crustacis, miriàpodes i insectes.

Artús (Gal·les s VI) Heroi gal·lès. Esmen-
tat per primera vegada en el poema gal·lès
Gododdin (~600), torna a aparèixer com a
capitost victoriós sobre els anglosaxons
en l'obra de Nennius, *Historia Brittonum*
(~800), en els *Annales Cambriae* (~955) i
en un altre poema gal·lès del s X, *El boti*
d'Annwfn. El poema *Culhwch i Olwen*
(~1100), recollit en els Mabinogi, presen-
ta una imatge clara del cabdill i heroï his-
tòric, imatge que s'anà transformant i
barrejant amb elements folklòrics, a tra-
vés de Geoffrey de Monmouth, autor de la
Historia Regum Britanniae i la *Prophetia*
Merlini (1135), font immediata de les
obres cabdals de la matèria de →*Bretanya*.
Amb aquestes obres i amb *Chrétien de Tro-*
yes, la figura del rei Artús i dels cavallers
de la Taula Rodona entrà plenament, a
través de França, en el corrent literari
europeu, i en constituí el corpus medieval
més vast.

arxiu Conjunt de la documentació produïda i rebuda per un organisme públic, una institució religiosa o laica, una empresa industrial o comercial, una família o un individu, com a resultat de llur activitat, conservada en previsió d'una utilització jurídica o històrica. Els arxius reials més antics han estat descoberts en les excavacions de Mesopotàmia i a l'Àsia Menor. A les ciutats gregues i a Egipte els arxius eren als temples, mentre que la Roma imperial tenia els arxius al Tabulari, al Capitoli. Els arxius medievals són relativament tardans, a causa del predomini de l'actuació oral. Al s XII la renovació del dret romà portà la valoració de l'escrit, coincidint amb l'ús del paper que facilita la formació d'arxius. A partir del s XVI, ja hi ha el propòsit de reunir els diversos arxius públics en un dipòsit general de cada estat. Al s XIX s'esdevé una transformació radical pel fet de valorar la documentació també pel seu valor històric: apareix aleshores l'arxiu històric, que s'obre al públic. Una altra evolució afectà la natura dels fons conservats. Els document manuscrits foren afegits els impresos, els gràfics, les còpies, les cintes sonores i els films. Segons l'abast i la procedència els arxius poden ésser generals o estatals, judicials, municipals, eclesiàstics, etc. El concepte modern d'arxiu en el doble vessant de suport a l'acció administrativa i a la recerca històrica, ha dut a distingir diverses edats d'un document: fase activa (fins a 5 anys de la seva creació), fase semiactiva i fase inactiva (a partir dels 30 anys). En la tercera fase, un document perd el valor per al qual va ser creat i, si conté un potencial informatiu i testimonial evident, es justifica la seva conservació en una institució. Referides al conjunt dels documents, les denominacions d'*arxiu de gestió*, *arxiu administratiu* i *arxiu històric* corresponen a les tres divisions esmentades. Entre d'altres arxius cal destacar l'Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès, 1980), destinat a recollir la documentació d'interès històric generada per l'administració autonòmica (Barcelona), l'Arxiu General de la Corona d'Aragó i l'Arxiu Municipal de Barcelona.

Ascensió, l' Elevació corporal de Jesús al cel, des de la muntanya de les Oliveres, quaranta dies després de la resurrecció. La narració d'aquesta ascensió sensible, lligada al temps i a l'espai, només es troba en l'evangelista Lluc (*Èvangeli i Fets dels Apòstols*). Els cristians celebren la **festa de l'Ascensió** quaranta dies després de Pasqua. La tradició litúrgica ha considerat l'ascensió com la manifestació final del triomf pasqual de Crist sobre la mort i de la seva presència al cel. El tema de l'Ascensió ha estat representat artísticament ja des de l'art paleocristià i bizantí.

ascensor *TECNOL* Aparell de transport intermitent de persones en sentit vertical ascendent i descendent. Els primers ascensors foren hidràulics; el primer fou presentat a l'Exposició de París el 1867. Actualment funcionen amb tracció elèctrica; la força hidràulica és emprada només per a certs tipus de *muntacàrregues*. El primer ascensor elèctric funcionà el 1880 a l'Exposició de Mannheim. L'ascensor consta essencialment d'una cabina —i un contrapès— que corre amunt i avall de dues guies, sostinguda i impulsada per cables d'acer accionats per una politja motora. El recinte per on es desplaça la cabina s'anomena *buc* i té portes a cada nivell, d'obertura automàtica o manual. El *grup tractor* és el conjunt d'elements motrius i llurs accessoris: *motor elèctric*, *fre electromecànic*, *reductor de velocitat*, *politja motriu* o bé *tambor* i *anivellador automàtic*. Aquest grup tractor és governat a través dels *mecanismes de maniobra*, formats pel seleccionador de pisos, l'interruptor de fi de cursa i pels dispositius electromecànics d'engegada, aturada i inversió de la marxa.

ascetisme *RELIG* Esforç constant i sistemàtic per a atènyer la perfecció ètica o religiosa per mitjà de la repressió dels vics, renúncies voluntàries de plaers lícits i, fins i tot, imposició voluntària de mortificacions corporals, i per mitjà de l'exercici de les virtuts, la pregària i el recolliment interior. El mot grec, ἄσκησις, que originàriament significava exercici i entrenament a fi d'aconseguir força i domini en els jocs atlètics, passà als filòsofs estoics en el sentit de pràctica de disciplina moral o esforç d'alliberament de tot lligam terrenal per tal d'aconseguir l'*apátheia* (ἀπάθεια) o im-

pertorbabilitat pròpia dels savis. Practicat en la majoria de les religions, ha donat lloc a estils de vida específics (monjos del budisme, devots hindús, essenis jueus, terapeutes egipcis, eremites o monjos cristians, etc). Malgrat les coincidències, la significació de les pràctiques ascètiques en les diverses religions és sovint distinta en cada una d'elles, perquè les concepcions o els ideals de vida que els ascetes s'esforcen a realitzar són diferents.

Asclepi A la Grècia antiga, déu de la medicina. Passà a Roma amb el nom d'Esculapi. Fill d'Apol·lo i de Coronis, és representat plàsticament com un home madur que porta a la mà el bastó dels caminants al qual s'enrosca una serp. Els santuaris més importants foren al Peloponès: Sició, Argos, Epidaure. A Empúries fou trobat l'**Asclepi d'Empúries**, o també *Esculapi d'Empúries* (s V aC), que és l'obra d'art grega més important trobada fins ara als Països Catalans.

ascòrbic, **àcid** *BIOL/FARM* Vitamina C, pólvores blanques, molt solubles en aigua i de gust àcid; només la forma levogira té activitat terapèutica. És administrat per les vies oral i parenteral i a dosis bastant elevades en casos d'astènia, anorèxia, embaràs, infeccions, i en molts d'altres. Les seves fonts naturals més importants són les fruites i les verdures fresques, especialment les llimones i les taronges, la llet, el fetge, etc.

Àsdrubal [o *Hàsdruba*] (? ~245 aC — 207 aC) General cartaginès germà d'Anníbal. Restà com a cap dels cartaginesos a la Península Ibèrica quan Anníbal emprengué l'expedició d'Itàlia. Lluità contra els romans i intentà socórrer Anníbal, a Itàlia, on fou vençut i mort a la batalla del Metaure.

ase [*Equus asinus*, família dels èquids] *ZOO*l Mamífer perissodàctil d'aspecte semblant al cavall, però de dimensions més petites (1,5 m d'alçada en general). Té les orelles molt llargues i el cap relativament gros. Existeixen diverses races d'ases domèstics, les quals són aplegades en dos grups: les de perfil recte o europees (balear, catalana, gascona, Kentucky, Poitou, etc) i les de perfil convex (africana, cordovesa, egípcia, italiana, moruna, etc). De l'encreuament de l'ase amb el cavall hom obté híbrids estèrils, els *mul*s o *mules*, de característiques específiques.

ASEAN Sigla d'*Association of South-East Asian Nations* (→***Associació de les Nacions del Sud-est Asiàtic***).

asfalt Material aglomerant de consistència sòlida o semisòlida, constituït en la seva major part per betums naturals o obtinguts com a residu de la destil·lació del petroli. Insoluble en l'aigua, és emprat en pavimentació de carreteres, com a impermeabilitzant en el revestiment d'obres hidràuliques i en la construcció (teles asfàltiques per a la impermeabilització dels terrats, etc); com a aïllant elèctric, per a tancar piles seques, acumuladors; per a fer pintures i vernissos, i en la fabricació d'aglomerants. Hom pot obtenir l'asfalt en jaciments naturals, o artificialment, com a subproducte del petroli.

Àsia Continent situat entre 26°10'E (a Turquia) i 164°W (al cap Dežney a Sibèria) de longitud i entre 77°41'N (cap Cel'uskin a Sibèria) i 1°16'N (al cap Buru a la península Malacca) de latitud (44 031 729 km²; 3 600 000 000 h [1992]). És separat de l'Amèrica del Nord per l'estret de Bering i de la resta per l'oceà Pacífic; l'oceà Índic, la mar Roja i l'istme de Suez el separen d'Àfrica i és unit a Europa sense transició; hom pren com a divisiòria la serralada dels Urals i la mar Càspia i els estrets del Bòsfor i dels Dardanels.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

El relleu i la geologia

Àsia és el conjunt de major extensió i, a la vegada, el de major altitud mitjana (aproximadament 950 m). Des d'un punt de vista morfoestructural, el continent és constituït per la unió d'elements distints: un conjunt de velles moles pre-cambrianes, separades entre elles per braços de mar i profunds solcs geosinclinals, que han anat “creixent” al llarg dels temps geològics fins a formar una única massa continental. El relleu del continent en l'actualitat pot ésser definit com la unió de dos conjunts d'altiplans, depressions i planes exteriors, a l'un i l'altre costat d'un enorme eix muntanyós alpí, de disposició

general est-oest. Al nord, l'*Àsia septentrional* presenta unes altituds moderades i un relleu relativament suau de planes, depressions i altiplans. Al sud de l'eix est-oest format per les serralades alpines, trobem la *península Aràbiga* i l'*Índia*. L'*Àsia oriental* presenta una estructura complexa: el sòcol angarès s'eleva en el seu límit meridional i forma les alineacions dels monts Jablonoj, Stanovoj i Džugdžur; més al sud, hom troba els sectors muntanyosos del sud de la Xina, i les penínsules indo-xinesa i malaia. L'*eix alpi* s'inicia a l'oest, a partir de Turquia, i es prolonga en l'immens massís de l'Himàlaia, que inclou els cims més elevats de la terra (Everest 8 848 m).

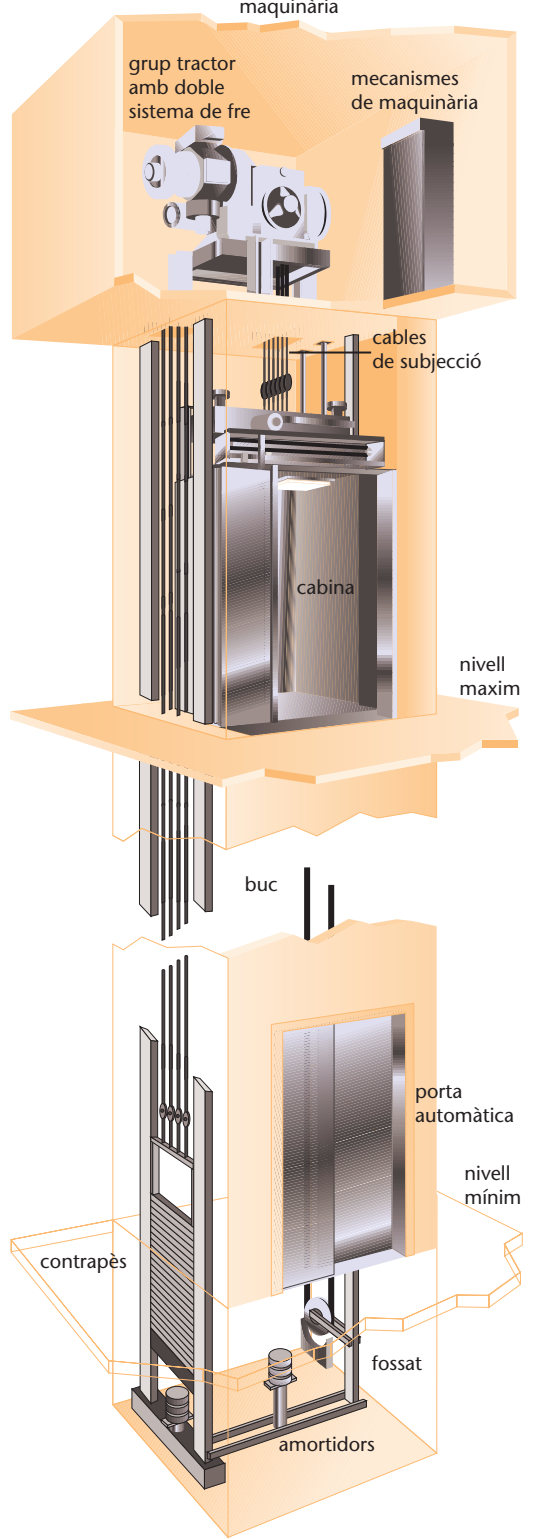
Els factors climàtics i meteorològics El clima del continent asiàtic, dominat pels extrems de temperatura, és determinat per diversos factors: l'extensió en latitud, l'estructura massissa del bloc continental i la distància de les terres interiors a l'oceà, els quals juntament amb la barreira muntanyosa est-oest que travessa el continent, determinen una Àsia interior àrida i una Àsia oceànica i plujosa. L'efecte general de les distribucions atmosfèriques que es donen al continent provoca l'escalfament estival de pràcticament tot el continent, a excepció dels marges àrtics i dels altiplans. A l'hivern, per contra, tot el nord es refreda molt, mentre que el sud es manté encara calent, especialment a Indonèsia. Aquesta situació determina a l'Àsia quatre grans regions climàtiques. L'*Àsia àrtica*, que ocupa tota la Sibèria i té unes característiques continentals extremes. L'*Àsia àrida*, que s'estén d'Aràbia a Mongòlia amb el límit empès vers el nord pels monsons (20° W-50° E). L'*Àsia monsonica*, que s'estén per tota la façana sud del continent, de la mar d'Oman a la mar de la Xina. A l'àrea entre l'equador i el tròpic de Càncer, des de l'Indus al Xi Jiang, el règim de monsó es combina amb el clima tropical, que dona una temperatura elevada. Al nord del Qin Ling, l'Àsia monsonica es posa en contacte amb la zona de clima temperat, amb hiverns rigorosos a causa dels vents de l'interior àrtic i estius calorosos amb precipitacions a la ratlla dels 600 mm. I l'*Àsia mediterrània*, que constitueix una franja que s'estén per l'Anatòlia occidental, costa de Síria i Palestina, gaudeix de clima temperat, amb hiverns moderats i estius càlids amb pluges d'hivern.

La hidrografia

Els rius asiàtics es corresponen amb cada una de les unitats climàtiques. A la regió àrtica correspon un tipus de riu de curs lent i regular que té les fonts a les muntanyes de l'interior del continent i amb una orientació general sud-nord vers l'oceà Àrtic. Destaquen el Ienissei (4 750 km), l'Obi i el Lena. L'*Àsia interior* és essencialment una regió de conques endorreiques, a causa de l'escassetat de precipitacions del al cercle muntanyós que impedeixen alhora la formació de grans rius. S'hi troben els grans llacs o mars interiors: la Càspia, l'Aral o el llac Balkhaš. A l'Àsia monsonica els rius neixen a les muntanyes alimentats per la fosa de les neus, però es caracteritzen per una crescuda determinada per les pluges del monsó d'estiu. Són rius de curs irregular. Destaquen el langtsé, el Mekong i l'Huang He, el Ganges i l'Indus. Fora dels rius àrtics i dels monsonics, només el Tigris i l'Eufrates constitueixen una conca fluvial de consideració, bé que situats a la regió de l'Àsia interior.

La biogeografia

La gran diversitat de condicions climàtiques d'Àsia repercuteix naturalment en el poblament animal i vegetal. Aquest poblament es reparteix en un nucli holàrtic que ocupa tota la part nord del continent i un altre nucli paleotropical que ocupa l'Àsia meridional. L'extrem nord d'Àsia, de clima polar, és domini de la *tundra àrtica*. Al sud de la tundra, ocupant la major part de Sibèria, s'estén la immensa *taigà*, el bosc boreal de coníferes. Componen la fauna sobretot els mateixos herbívors de la tundra com el ren, i molts rosegadors; els carnívors són representats per canids, com el llop, la guineu àrtica, i per diversos gèneres d'ós, insectes xilòfags i ocells migradors. L'*estepa*, continuació de la d'Ucraïna i de la del sud de Rússia, s'estén fins a Mongòlia i Manxúria entre la zona de caducifolis i la zona desèrtica i subdesèrtica de l'Àsia central. Al sud de

Dibuix d'un ascensor elèctric

ase

l'estepa, des de la mar Càspia fins a Mongòlia, s'estenen les planes desèrtiques de l'Àsia central; llur clima no hi afavoreix la vida. La vegetació dominant és de tipus xeròfil i es prolonga pel sud a través dels altiplans del Tibet fins al vessant nord de l'Himàlaia. La fauna de les estepes i la dels deserts d'Àsia és relativament semblant. Hi dominen els grans herbívors, com els equins salvatges, el camell o el iac, els petits mamífers excavadors, els gal·liformes, les serps, les llagostes. El sud de la Xina, de Corea i del Japó constitueix una regió amb boscs densos i de poca alçada, de tipus més o menys laurifoli que marquen la transició entre l'Àsia holàrtica i l'Àsia tropical. La fauna participa també d'aquest caràcter de transició. A l'Àsia occidental, el Caucas presenta estatges anàlegs als de les muntanyes alpinas

d'Europa. El litoral d'Anatòlia, el de Síria i el del nord de Palestina tenen un caràcter mediterrani sec amb una vegetació de bosc esclerofil·le o de màquia; més al sud apareix ja el desert, prolongació del Sàhara (deserts d'Àrabia, sud de Pèrsia i Pakistan i nord-oest de l'Índia). L'Àsia tropical és força complexa. A la costa occidental de la península indostànica es troba una àrea extensa de *selva equatorial plujosa* que es prolonga fins a l'illa de Sri Lanka; la resta de la península es reparteix entre *boscs monsònics* i *sabanes*, que al peu de l'Himàlaia es converteixen en boscs humits subtropicals. Hom retroba la selva equatorial plujosa a la península indoxinesa i a les illes d'Insulíndia. La fauna de l'Àsia intertropical és ben característica; a la selva equatorial hom troba sobretot els simis antropomorfs orientals, és a

Mapa físic d'Àsia

dir, el gibó i l'orangutan, el siamang, els lemúrids, el galeopitec i els lepidòpters característics d'aquesta fauna. Les sabanes i els boscs més esclarissats tenen els grans herbívors i els grans predadors (elefants, rinoceronts, tigris) i molts ofidis, com la cobra. Als rius es troben cocodrils i cetacis, com el platanista.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

Els recursos naturals i l'economia
En general la major part del continent és molt subdesenvolupat i es troba en plena fase de desenvolupament agrari. L'economia asiàtica és molt variada, tant en el tipus de sistema econòmic com en el nivell de desenvolupament. A l'*alta Àsia* els recursos econòmics són centrats en la

mineria i en l'explotació de nous camps petrolífers. A l'*Àsia del sud-oest* es troben, alternades, economies de tipus agrícola (Mesopotàmia, Anatòlia, oasis interiors) i la pastura nòmada (Iran, Aràbia, Jordània). Tanmateix el petroli n'ha capgirat l'economia. A l'*Àsia de l'est*, l'agricultura constitueix un recurs important. La industrialització és molt desigual: al costat del Japó i de la Xina, la resta es troba, en general, en un estadi artesanal. A l'*Àsia del sud-est* els estats continentals tenen una economia basada en l'agricultura dèltica (arròs), o de subsistència a les conques interiors. Als estats insulars és practicada l'agricultura itinerant (*ladang*), el comerç, especialment amb el sud-est del continent, i la pesca. A l'*Àsia del sud* els principals productes són l'arròs, el blat i el mill. La industrialització hi és molt feble. El Japó, l'antiga Àsia soviètica, Israel, Hong Kong, Singapur, Taiwan i Corea són les zones més desenvolupades de l'Àsia. Les rendes per habitant més altes són les dels exportadors de petroli, entre els quals destaquen els països àrabs i Brunei. La pesca, activitat important, és molt més avançada a les antigues repúbliques soviètiques i al Japó. La indústria asiàtica té un desenvolupament molt recent. Al costat de velles activitats artesanals ha sorgit una nova indústria, especialment al territori soviètic i al Japó i, a un nivell més secundari, a la Xina, a l'Índia, i a Corea del Sud, Taiwan, Hong Kong, Singapur, Indonèsia, Malàisia, Pakistan, Turquia, Israel i Aràbia Saudita. Pel que fa a la mineria, destaca l'explotació petroliera. El petroli del Pròxim Orient és monopolitzat per les grans companyies del món capitalista. Al sud-est, destaca la producció petroliera d'Indonèsia, de Malàisia i de Brunei; a l'est, de la Xina, i al sud, de l'Índia.

Les comunicacions

A la segona meitat del s XIX s'experimentà un important increment del transport marítim i cap al darrer quart de segle la xarxa ferroviària començà a representar un paper més important i es produí un considerable desenvolupament dels ports, fluvials en alguns casos. El transport animal encara avui dia és important, però el camió el va reemplaçant veloçment, amb un desenvolupament simultani de camins i carreteres en molts països. Actualment el transport aeri té un paper particularment important en països totalment interiors.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

El poblament i la població

La població d'Àsia representa més de la meitat de la població mundial. Gairebé les tres quartes parts són aglutinades per la Xina, l'Índia, Indonèsia i el Japó (33% del territori). En conjunt, a Àsia predomina la població rural; no obstant això, l'índex d'urbanització augmenta progressivament arreu. Àsia presenta un fort creixement demogràfic, puix en només quaranta anys (1950-90) la població s'ha incrementat un 126%. Tanmateix, hom observa una clara tendència descendent en la natalitat de tots els països.

Les races

El poblament humà d'Àsia és constituït per representants de tots els grups racials. Els euròpids d'Àsia s'estenen per l'Àsia sud-occidental principalment. Els mongòlids ocupen el nord (*sibírid* i *tungúsid*) i l'est d'Àsia (*sínid* i *paleomongòlid*). Els indomelànids ocupen diferents àrees de la península índia. Els vèddids ocupen també diferents àrees de l'Índia i de Sri Lanka. Finalment, els negritids viuen a Malacca, les Filipines, Andaman i altres indrets del sud-est d'Àsia.

Les ètnies i les cultures

Etnogràficament, Àsia pot ésser dividida en diversos grups: L'*Àsia euròpida*, que comprèn els pobles del sud-oest fins a l'Índia i el Nepal; l'*Àsia turànida*, formada pels pobles de l'oest fins al Pamir; l'*Àsia mongòlica*, al centre i est fins al Japó; l'*Àsia malaia*, els del sud-est, que comprèn pobles de raça paleomongòlida; l'*Àsia melànida*, al sud de l'Índia, comprèn els pobles munda, dràvida (tàmil, telugu, kanarès, malabar), singalès, etc; i l'*Àsia primitiva*, composta per illots de siberians, esquimals, ainu i vedda (Sri Lanka, l'Índia, la Indo-xina) i pigmoides, com els semang de Malacca i els andamanesos o els pobles de raça negritida, com els *negritos* de les Filipines iels pigmoides de Melanèsia.

Les llengües

Les llengües parlades a l'Àsia pertanyen a famílies molt diverses. Les llengües *indoeuropees* són parlades al sud i al sud-est del continent. Les llengües *semítiques* són parlades a la península Aràbiga i zones adjacents del Pròxim Orient. Les *uralo-altaïques*, inclouen la família uraliana, la família altaica (amb el turquès, el mongol i el manxú-tungús), les llengües *paleosiberianes* o paleoasiàtiques, i, aïlladament, el japonès, el coreà i l'ainu. Certs autors inclouen també en la gran família uralo-altaica les llengües *esquimo-aleutes*. La gran família *sino-tibetana* o indo-xinesa inclou les famílies tibetana, birmana, bàrica i xinesa. Constitueixen altres famílies importants les llengües *dravídiques*, i les *austroasiàtiques*. Cal incloure, finalment, en una descripció general, i sovint discutida, de les llengües d'Àsia, les de les zones marginals, *caucàsiques* i *austronèsies* (les Filipines, Indonèsia). A l'Àsia s'hi troben llengües parlades per masses molt importants de població, com el xinès o l'hindi (parlats en conjunt per més de 1 000 milions de persones).

Les religions

A l'Àsia s'han originat les religions més esteses del món: confucianisme, budisme, hinduisme, judaisme, cristianisme i islamisme. Geogràficament, les religions es troben distribuïdes de la manera següent: al sud-oest predomina l'islam, des de la mar Roja i la Mediterrània fins al Pakistan i Xinjiang. El judaisme i el cristianisme hi tenen el lloc d'origen i alguns adeptes. A l'Índia, la religió més important és l'hinduisme i hi ha proporcions importants de mahometans, sikhs i jaines. Al sud-oest del continent, la religió més estesa és el budisme, però hi ha grups significatius de mahometans i cristians. A Indonèsia hi ha majoria de mahometans i a les Filipines domina el catolicisme. Al Japó, les religions dominants són el budisme i el xintoisme, mentre que la Xina és considerada la terra de tres religions: budisme, confucianisme i taoisme. A Mongòlia, al Tibet i al Nepal predomina el lamaisme i a l'antiga URSS, les religions dominants són el cristianisme ortodox i el xamanisme.

L'estructura política

Políticament, la característica general actual als països asiàtics és l'existència d'un govern fort, assegurat adés per una dictadura militar o semimilitar, adés per una monarquia hereditària de tipus absolutista, adés per un partit únic o dominant.

LA HISTÒRIA

Les bases de les civilitzacions asiàtiques

A l'Àsia oriental (Java i Xina) han estat trobades restes fòssils importants, del paleolític inferior. També és relativament coneguda al Pròxim Orient la fase següent, el paleolític mitjà, amb restes d'indústries mosterianes i d'homes de Neandertal. El paleolític superior, amb l'aparició de l'*Homo sapiens* és conegut sobretot al Pròxim Orient. Els investigadors situen l'aparició del neolític a la llenca de terra que va d'Israel al nord de l'Iraq, inclosa una part d'Anatòlia, vers el 8000 aC. Un altre nucli neolític aparegué a la Xina, a la conca del Huang He i un tercer a l'Índia. L'evolució cultural més ràpida es produí al Pròxim Orient i portà a les primeres civilitzacions urbanes a Mesopotàmia, vers el 3000 aC. Aquestes civilitzacions es caracteritzen per l'aparició de les ciutats ('revolució urbana'), de l'escriptura i l'ús dels metalls.

Les grans civilitzacions asiàtiques i els assalts dels nòmades (ss IV-VII)

L'Iran fou, sobretot després d'haver-se imposat als pobles mesopotàmics (s VI aC), un dels grans centres de civilització de l'Àsia occidental (imperi dels perses aquemènides, 529-330 aC). El poder irànic persa restà anul·lat per Alexandre el Gran (s IV aC) fins que dos-cents anys després fou restaurat un imperi amb forta influència hel·lènica (dinastia arsàcida, 129 aC-224 dC). Posteriorment, la dinastia sassànida, que adoptà el *mazdeisme*, sorgida de les tribus perses, patrocinà durant quatre-cents anys (224-640) un iranisme exacerbat. A l'Índia, durant el període d'assentament de les poblacions indoeuropees, els indoaris (ss ~XIII-XI aC), prengué forma, sobre un important substrat pre-ari, el bramanisme, basat en el sistema de castes. Contra l'hinduisme aparegueren dues concepcions noves: el

jainisme i el budisme. La divisió en principats, típica de la història índia, restà superada al nord amb la formació del segon gran imperi indi: el de la dinastia gupta (~320-470), protectora del budisme i l'hinduisme, sota la qual la cultura índia conegué un autèntic segle d'or. Basada en una mil·lenària civilització agrària, la Xina ha mantingut una quasi ininterrompuda tradició imperial, alternant períodes d'unificació i de fragmentació feudal. En tota la història xinesa fou decisiva la dialèctica entre el *confucianisme* i el *taoisme*. La dinastia Qin fundà l'imperi històric xinès (~230 aC): unificà el territori, conquerí les regions meridionals, les poblacions de les quals començaren a ésser sinitzades, centralitzà el govern i unificà l'escriptura. Les grans invasions húnniques del 311 ocuparen el nord, on se succeïren estats de pobles mongòlics efímers i bel·licosos. Durant el s VI aparegueren per primera vegada amb llur nom els turcs ('els forts'), que crearen un gran imperi des de Mongòlia fins al Turquestan. Aviat es dividiren en dos khanats: els turcs orientals, que feren pressió sobre la Xina, i els turcs occidentals, que la feren sobre els perses sassànides.

L'expansió de l'islam a l'Àsia (ss VII-XII)

L'expansió islàmica, que trastornà la vida de mitja Àsia, fou obra principalment dels pobles nòmades: els àrabs primer i els turcs després. Els tres primers califes successors de Mahoma estengueren la dominació àrab a gran part del Pròxim Orient i a Pèrsia. Fou un segle d'elaboració d'una cultura islàmica, els elements de la qual foren principalment bizantins i perses. La dinastia dels abbàsides (750-1258) traslladà la capital de Damasc a Bagdad. Durant el califat abbàsida la civilització islàmica arribà a la seva plenitud. L'islam constituí un gresol on es fongueren elements diversíssims d'Orient i d'Occident (com ara la filosofia i la ciència gregues i el càlcul i l'astronomia indis). A partir del s X, la fragmentació política de l'Imperi no aturà, però, l'impuls cultural. Al s XI els turcs occidentals, islamitzats, es llançaren a la guerra santa, s'apoderaren de l'Afganistan i de l'Iran oriental i arribaren fins al Panjab. Els turcs seljúcides sotmeteren la regió persa i, el 1055, entraren a Bagdad, des d'on conqueriren després Armènia, Anatòlia i arribaren fins a Palestina. La por d'un assalt seljúcida a Europa, com també l'atracció de les rutes comercials d'Orient, mogueren la cristiandat a organitzar les croades (1096). Turcs i afgans donaren la darrera empena a l'expansió islàmica d'aquest període en conquerir el nord de l'Índia (s XIII).

L'embranzida de les velles civilitzacions (ss VII-X)

Paral·lelament a l'expansió de l'Islam, les antigues civilitzacions d'Àsia arribaven també al punt més alt de llur desplegament: l'Índia es reféu de la devastació i les ruïnes causades per les invasions húniques. Al s VII, el nord de l'Índia fou unificat per Harsha-vardhana (606-647). L'hinduisme, però, començava a sobreposar-se al budisme, que quedà reduït al Maghada (regió del Ganges), fins a l'arribada de l'islam turc (1197), i a Sri Lanka. A les costes de la mar de Bengala, el país tàmil (ss VI-IX) esdevingué una veritable talassocràcia. Els ss VIII i IX foren, en efecte, una època dinàmica en la configuració dels pobles de cultura índia del sud-est. El fet cabdal fou el naixement de l'imperi khmer (802), que havia d'ésser l'estat més important del sud-est asiàtic fins al s XIV. A la Xina, la dinastia Sui, successora dels *tuoba*, fou reemplaçada pels Tang (618-907), la més gran dinastia en la història xinesa. Després d'un primer període d'economia florent i d'intens comerç, les contínues guerres portaren la crisi social que provocà la caiguda de la dinastia i la fragmentació política, fins que la dinastia Song (960-1276) intentà la reconstrucció de l'imperi. Mentrestant el Japó era sotmès a un règim aristocràtic de grans terratinents (*shôen*). Al s VIII, però, el poder central augmentà i diverses reformes s'adreçaren a disminuir el poder dels nobles i reforçar la petita propietat pagesa. A partir del s X, però, la família Fujiwara, esdevingué preponderant.

El replegament de les velles civilitzacions i el triomf dels nòmades (ss XI-XV)

El canvi més fonamental de la història asiàtica a partir del segle XI fou el capgirament general produït per l'expansió dels nòmades de Mongòlia, alhora que pervin-

gueren a la dominació de la major part del continent. Les civilitzacions xinesa i índia es replegaren davant les invasions estrangeres. El nord de l'Índia, fou envaït el 1191 per l'exèrcit del regne islàmic de Ghor. Així fou fundat el soldanat islàmic de Delhi, que perseguí l'hinduisme i, al final del s XIII, conquerí l'Índia central i gran part del Dècan. A la Xina, penetraren pobles nòmades a les regions més septentrionals i el poder de la dinastia Song quedà limitat al sud. El poble mongòlic fou unificat per Genguis Khan (1206). Sota les seves ordres conqueriren el regne Jin dels jutgèn, el regne Karakitay, el soldanat de Coràsmia (Uzbekistan, Afganistan i Iran actuals), regne turc que el 1194 havia substituït els seljúcides, entre altres; sota Ögödei, el seu fill, seguiren les conquestes damunt Pèrsia i damunt Rússia (1237-40), on fou fundat l'imperi de l'Horda d'Or, que durà, arraconat a Crimea, fins el 1783. L'imperi mongol controlà des de la Xina del sud a Síria, però fracassà davant el Japó, Indo-xina, Java i el Turquestan. Mongke, el darrer gran khan, acabà la conquesta de l'imperi Song (1276), a la vegada que es desmembrava la unitat dels mongols. A la Xina, la dinastia mongòlica (dita *Yuan*) decaigué ràpidament i fou expulsada el 1368. La dinastia mongòlica de Pèrsia s'islamitzà tot seguit i s'extingí el 1355: l'Il-Khanat es fragmentà en regnes locals. El khanat de Çagatai (que comprenia els dos Turquestans) també es turquitzà i el 1346 la majoria de senyors turcs de la Transoxiana ja eren independents; un d'ells, Tamerlà (Timur-Lang), mogut per un islamisme fanàtic, fou el creador del darrer dels grans imperis nòmades, dominant bona part dels territoris que anaven de l'Índia a l'Egea. A la seva mort (1405) l'imperi es fragmentà.

L'estancament de les societats asiàtiques (ss XVI-XIX)

La dinastia otomana dels turcs seljúcides traspassà els Dardanels i conquerí la Rumèlia, Macedònia, Sèrbia, Bulgària, Constantinoble (1453), els Balcans, Grècia, Síria i Egipte. L'empenta arribà a l'apogeu amb el soldà Soliman el Magnífic (1520-66), que prengué Bagdad als perses (1534) i conquerí Hongria (1526). Mentrestant, l'Iran recobrà els seus destins amb la dinastia autòctona dels safèvides (1501-1736). Després d'un període d'anarquia, s'imposà la dinastia turcmana dels Qājārs (1779-1925), que convertí l'Iran en una de les societats estancades d'Àsia. L'últim descendent de Tamerlà, Bāber, constituí aleshores l'imperi timúrid de l'Índia (o imperi dels grans mogols), consolidat per Akbar (1556-1605). El darrer gran mogul, Aurangzeb (1659-1707), bé que estengué l'imperi a la major part del Dècan, provocà la revolta dels hindús. El Panjab fou dominat pels sikhs, secta apareguda al s XV, i els marates formaren una confederació hindú a les muntanyes del Dècan. A la Xina, després de l'expulsió dels mogols, fou instaurada la dinastia Ming (1368-1644), que instaurà un absolutisme despòtic. La dinastia Ming fou estroncada pels emperadors manxús (1644), que donaren a l'imperi els seus límits més extensos (Mongòlia oriental i occidental, Tibet, Kaixgària), però consolidaren el tancament de la societat i de la civilització xineses.

L'expansió europea (ss XVI-XIX)

La intervenció dels europeus en la història asiàtica comença amb contactes comercials (portuguesos, s XVI) i algun domini militar (Holanda, s XVII), fins que els anglesos passaren a l'Índia (1815-49), i a la Xina (la guerra de l'Opí, 1839-42). El 1877 la intervenció colonial ja era consolidada. D'altra banda, a la segona meitat del segle XIX França adquirí gran part d'Indo-xina. Els russos, que començaren llur expansió asiàtica en temps d'Ivan el Terrible (s XVI), sempre l'entengueren com una prolongació natural de la Rússia europea; només el Turquestan (s XIX) fou una conquesta colonial. Al Japó, l'emperador Mutsuhito (1867-1912) restablí l'autoritat imperial, engegà la modernització social i econòmica i organitzà l'exèrcit a l'europea: els japonesos desferen completament l'exèrcit xinès a Corea (1894-95) i l'exèrcit del tsar en la guerra de Manxúria (1904-05).

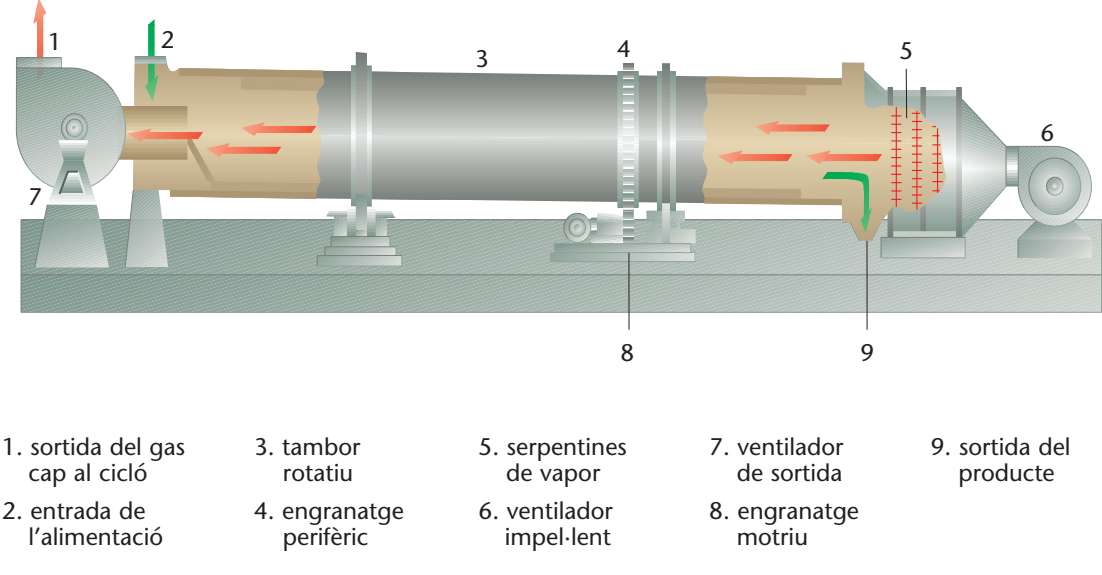
Del nacionalisme d'élits al nacionalisme de masses (1880-1954)

La colonització europea repercutí en els països asiàtics de maneres molt diverses.

D’una banda, contribuí a la liquidació dels ordres socials tradicionals. D'altra banda, originà una sèrie de considerables transformacions de l’estructura econòmica i donà lloc, consegüentment, a l’aparició de nous grups socials, entre els quals una nova classe educada en els esquemes occidentals, d’on sorgiren els futurs dirigents nacionalistes. Els intents de trobar solucions “polítiques” al naixement de l’onada nacionalista fracassaren. Fets com la Primera Guerra Mundial i les revolucions russa (1905) i soviètica (1917) aportaren força idees noves, ampliaren el nombre d’indígenes en contacte amb la ideologia europea, i provocaren aixecaments en alguns territoris. Finalment, la Segona Guerra Mundial, entre altres efectes, donà peu a l’expansió militar japonesa a la Xina, a la Indo-xina, a les Filipines, a Malàisia, a les Índies holandeses i a Myanmar, on esfondrà l’aparell colonial europeu i refermà els moviments nacionalistes ja avançats. L’impacte de les idees europees (el pensament il·lustrat, la Declaració d’Independència nord-americana, els ideals de la Revolució Francesa, el dret dels pobles a l’autodeterminació, i finalment el marxisme-leninisme) no fou menys essencial per a la revolta d’Àsia. En un primer moment, tingueren també un paper important els moviments religiosos sorgits a diversos països asiàtics: l’islam a Indonèsia, a l’Índia o a l’Orient Mitjà, l’hinduisme a l’Índia o el budisme a Myanmar i Vietnam. Els moviments nacionalistes asiàtics conegueren tres moments característics, amb formes i continguts diferents segons els països. Un primer moment, es caracteritzà pel desvetllament d’una xenofòbia i un desig de reforma dins el marc de l’ordre tradicional. En un segon moment, entraren conjuntament en joc una jove generació d’homes amb educació occidental i “nacionalistes” i les noves classes mitjanes suscitades pel colonialisme. En un tercer moment, els líders es veieren obligats a arrelar el moviment en les masses populars i per tant a plantejar la lluita nacionalista com un pas necessari per al canvi social i econòmic. A partir d’aquesta nova situació, el camí vers la independència fou relativament ràpid. El cas més il·lustratiu d’aquesta evolució vers el nacionalisme fou el de l’Índia, amb el Mahatma Gandhi com a líder d’aquesta tercera fase. En alguns països la darrera fase tingué un marcat caire comunista; el cas més clar fou el de la Xina, on el 1951 es fundà la República Popular Xina.

L’Àsia contemporània

La Conferència de Bandung del 1955 pot ésser considerada el punt de partença de l’envol de l’Àsia contemporània, envers els processos d’independència. La confrontació polític-militar Est-Oest, a la qual s’afegiren posteriorment altres conflictes, com la guerra del *Vietnam*, trencà aquesta unanimitat manifestada a la conferència de Bandung. Conseqüència de la guerra, s’instauraren règims comunistes a Cambodja i Vietnam. Mentrestant el règim xinès restà aïllat de la vida política internacional fins els anys setanta, ja que els EUA i els seus aliats mantingueren la ficció de la legitimitat de la Xina Nacionalista, reduïda a l’illa de Taiwan. La davallada de l’Imperi Britànic al subcontinent indi tingué el seu epíleg el 1947, quan es produí la independència de l’Índia. Els conflictes religiosos entre hindús i musulmans menaren a la formació de dos estats: la Unió Índia i el Pakistan. D’aquest darrer se’n separà Bangla Desh el 1972. Des de la seva fundació, la Unió ha aconseguit un pes considerable en els fòrums internacionals, però a la vegada no ha pogut solucionar els profunds conflictes —religiosos, culturals, lingüístics— interns. La zona de l’Orient Mitjà ha estat en les darreres dècades objecte de fortes tensions internacionals. El 1979 la caiguda del règim del xa a l’Iran, seguida per la revolució islàmica dirigida per l’*ayatollah* Khomeyni, provocà un canvi radical de la situació estratègica de la regió. La guerra entre l’Iraq i l’Iran (1980-88) acabà sense que cap dels dos estats implicats aconseguís cap guany territorial o econòmic. El 1990 l’Iraq envai l’estat de Kuwait, però en fou expulsat el 1991 per una coalició internacional dirigida pels EUA. En el conflicte ètnic de l’Afganistan destacà la intervenció militar soviètica el 1979. A l'oest del continent, dos conjunts diferenciats (la península Aràbiga i el Golf, d’una banda, i el Pròxim Orient de l'altra) tenen

1. sortida del gas cap al cicló

2. entrada de l'alimentació

3. tambor rotatiu

4. engranatge perifèric

5. serpentina de vapor

6. ventilador impel·lent

7. ventilador de sortida

8. engranatge motriu

9. sortida del producte

assecadora directa contínua de tambor rotatiu

en la dimensió estratègico-econòmica un comú denominador: el petroli. L'Àrabia Saudita, en l'òrbita dels EUA, constitueix un element nodal de la regió. El Golf, actualment un dels centres vitals del món industrialitzat i per tant una àrea de confrontació estratègica fonamental, fou protectorat britànic, del qual progressivament s'anaren alliberant: Kuwait, 1961; Bahrain, 1971; Qatar, 1971; Unió dels Emirats Àrabs, 1971. Des del 1948, el Pròxim Orient viu sota l'impacte del conflicte àrabo-israelià. Les fronteres de la zona foren fruit del règim de mandats de la Societat de Nacions. D'ells sorgiren Síria (1941), el Líban (1946), Jordània (1946) i Israel (1948). La reivindicació palestina a un estat propi ha estat un dels elements aglutinants de la “nació àrab”. El Líban, seu del moviment palestí des del 1971, fou la gran víctima d'aquesta situació. Tanmateix, després de diverses negociacions i pactes (Camp David, 1978, entre d'altres) Palestina assolí el 1995 l'autonomia (territoris de Gaza, Cisjordània i Jericó).

Àsia Menor Nom amb què és designada també la península d'→*Anatòlia*, especialment en la historiografia del món clàssic.

Històricament el poblament d'Àsia Menor començà al paleolític inferior i mitjà. L'Àsia Menor adquirí una gran importància cultural a partir del neolític, del qual és conegut un jaciment clau, *Çatal Hüyük*. Després del període calcolític (restes de Mersin), des del III mil·lenni aC començà l'edat del bronze, on destaca a la zona nord-occidental el jaciment de Troia i la necròpoli de Yortan. Vers la fi del III mil·lenni aC la invasió indoeuropea portà els luvis al sud-oest, i els hitites a l'altiplà central. Durant el segon mil·lenni els assiris fundaren mercats i colònies de comerç a la part sud del país. Al s XII aC una nova invasió indoeuropea posà fi a l'imperi hitita, i féu la guerra de Troia, amb l'ajuda dels micènics: els *ahhijawa* i els *daniuna* dels texts hittites. Aquesta nova invasió portà també el ferro i amb ell una nova etapa cultural. El poble frigi s'establí al vell territori hitita. Als ss VIII i VII aC, a la part oriental de la península, al voltant del llac Van, fou establert el regne d'Urartu (o Ararat). Mentrestant, la costa occidental era ja plena d'establiments grecs, repartits en tres províncies de nord a sud: Eòlia, Jònia i Dòrida, heredes de la vella civilització d'època micènica. Frígia caigué a mans dels cimmeris a la fi del s VIII aC, i posteriorment restà sotmesa al nou regne de Lídia. Aquests moments l'Orient veié el creixement poderós de Pèrsia, que s'emparà del sud d'Àsia Menor i augmentà la pressió sobre els lidis i les ciutats gregues de la costa. Alexandre passà a l'Àsia Menor el 334 aC i la incorporà al domini macedoni. A la seva mort, unida l'Àsia Menor a l'imperi selèucida, aviat començà el desmembrament: regnes de Pont, Bitínia, Pèrgam. Tots tres regnes assoliren durant el s II un auge econòmic extraordinari. El país esdevingué progressivament romà, fora del regne d'Armènia. La recessió romana de l'extremitat oriental d'Anatòlia començà amb els successors de Constantí. L'Àsia Menor, amb el nom d'Anatòlia que anà adquirint a partir d'aleshores, seguí les vicissituds generals de l'imperi Bizantí. El desenvolupament de l'imperi →*Otomà*, a partir del s XIV, portà a una profunda alteració del caràcter ètnic i cultural d'Àsia Menor que culminà en la turquització gairebé total de la península (ss XIX i XX).

Asimov, Isaac (Petroviči, Smolensk 1920 — Nova York 1992) Científic i escriptor nord-americà d'origen rus. El 1939, començà a publicar, amb afany de divulgació científica,

novel·les i contes de ciència-ficció que obtingueren d'immediat un enorme èxit. Fou un autor prolix amb obres biogràfiques i de caràcter històric. Sobresurten *I, Robot* (1950), *The Human Body* (1963), *Guide to the Bible* (1968), *The Gods Themselves* (1973), *The Ends of the Earth* (1975), *Mars, the Red Planet* (1977), *In the Beginning* (1981), *Counting the Eons* (1983) i *The Robots of Dawn* (1983).

Aşkhabad [o *Aixkhabad*] Capital de la República del **Turkmenistan** i de l'*oblast'* d'Aşkhabad, situada en un oasi, al peu de Koppeh Dāgh, vora la frontera amb l'Iran (412 200 h [est 1991]). Centre industrial. Fundada pels russos el 1881, del 1920 al 1927 s'anomenà Poltorack.

asma *PAT* Nom aplicat a diverses malalties o estats patològics en què predomina una estretor de les vies respiratòries, generalment amb contracció espàstica dels músculs bronquials, de caràcter episòdic.

Asmara [*amhàric: Asmera*] Capital d'**Eritrea** (362 706 h [1993]). Situada damunt un altiplà a 2 350 m sobre el nivell de la mar, té un clima benigne. Antiga ciutat d'Abissínia, pràcticament no tingué importància fins que fou ocupada pels italians el 1889. El 1897 substituí Mitsiva com a centre de l'administració d'Eritrea.

aspersor *TECNOL* Aparell utilitzat en les instal·lacions de regatge per aspersió, que serveix per a escampar, en forma de pluja, l'aigua que li arriba, a una certa pressió, originada per una instal·lació de bombament o bé per un dipòsit a nivell més alt. Bàsicament, hom distingeix l'**aspersor fix** i els **aspersors giratoris**, que poden ésser de *rotació ràpida* i de *rotació lenta*. Tant els de rotació ràpida com els fixos són aplicats només a la jardineria. L'**aspersor giratori de rotació lenta** ha permès la gran expansió del regatge per aspersió a l'agricultura.

aspirador Màquina per a la neteja domèstica que treu la pols per aspiració. Consta d'una petita turbina que aspira la pols juntament amb aire a través d'un tub acabat en un broquet que hom aplica sobre la superfície que cal netejar. L'aspiradora retorna l'aire a l'exterior després d'haver-ne separa la pols mitjançant un cicló o d'haver-lo filtrat en fer-lo passar a través d'una bossa de paper, que hom llença quan és plena.

assaig 1 *LIT* Gènere en prosa no narratiu, que aborda d'una manera lliure els problemes més diversos amb voluntat de creació. Oscil·la en longitud entre l'article i el llibre i adopta formes diferents que van des de la pura divagació fins a la dissertació sistematitzada, el diari íntim, l'epístola i el diàleg. Batejat per Montaigne, en els seus *Essais* (1580-95), començà a imposar-se durant el Renaixement i amb la Il·lustració assolí el moment màxim de la seva esplendor amb Voltaire, Diderot, els filòsofs anglesos i l'Aufklärung alemany. Després de la Segona Guerra Mundial es produí una nova florida del gènere i un retorn a la seva dimensió humanista, com palesa l'obra de B.Russell, Sartre i Camus.
2 *TECNOL* Cada una de les experiències a què és sotmès un material (generalment en forma de proveta) per tal de valorar-ne objectivament la idoneïtat per a les condicions de treball que haurà de resistir. Hi ha diverses menes d'assaigs, tots ells encaminats a conèixer la composició, les propietats i el comportament del material: els **assaigs de característiques**, els **assaigs mecànics**, els **assaigs químics**, els **assaigs de conformació** i els **assaigs de defectes**.

assecadora *TECNOL* Dispositiu, màquina o instal·lació que serveix per a assecar alguna cosa. Les assecadores són àmpliament emprades en processos industrials que requereixen assecar diverses matèries o productes, com ara cuirs, tèxtils, productes alimentaris, químics, etc. Han d'eliminar el líquid sense alterar les qualitats desitjades del producte. En l'assecadora a l'aire lliure i el magatzem assecador, tipus primitius, els productes, com ara les pells, la fruita, la fusta o els gèneres tèxtils, són deixats a l'acció de l'aire ambient. Actualment l'assecatge és efectuat amb aplicació artificial de la calor i movent sempre grans volums d'aire. Aconseguida per mitjà de gas, camp elèctric o radiació, hi ha assecadores que apliquen la calor directament sobre el producte i d'altres que no. En l'àmbit domèstic, són àmpliament usades les assecadores per a eixugar la roba un cop rentada.

assecatge *INDÚST* Operació que consisteix a separar un líquid del sòlid que el reté físicament per procediments no mecànics. En la indústria, l'assecatge forma part de molts processos, com a operació diferenciada o com a efecte d'una operació més complexa, per tal d'eliminar-ne líquid, generalment aigua, retingut per moltes matèries, de natural (fusta) o per causa d'algun tractament anterior (tèxtils, cuirs). Així, les pells i els cuirs, antigament penjats a l'aire lliure, són estesos i enganxats amb cola sobre plaques de vidre verticals o estirats i fixats amb pinces a plaques metàl·liques horitzontals calefactores. En els processos d'acabament de les pells, l'assecatge és efectuat per un projector de raigs infraroigs. En la fusta, l'assecatge pot ésser natural, accelerat, i artificial. L'assecatge natural consisteix a exposar la fusta a una atmosfera natural. En l'assecatge natural accelerat, hom submergeix prèviament la fusta en aigua, que en dissol la saba facilitant-ne l'evaporació. L'assecatge artificial consisteix a forçar l'eliminació de l'aigua per procediments tèrmics o per l'acció d'agents químics, i és realitzat en assecadores. En els materials tèxtils, les operacions d'escorreguda, de centrifugació o de succió, necessàries després que el teixit ha sofert el descruatge, el blanqueig, la tintura, l'aprest, etc, precedeixen l'assecatge pròpiament dit.

assegurança Contracte aleatori, de caràcter onerós, la finalitat del qual és la cobertura d'un o més riscs determinats pel cas que s'esdevingui el sinistre. L'assegurança es proposa de donar seguretat contra el risc, però sense que aquesta seguretat pugui ésser obtinguda per la supressió directa de la situació o de l'esdeveniment temuts, sinó tan sols per la certesa que, quan es produiran, hom podrà disposar d'un valor econòmic que el compensi. L'origen de l'assegurança, en un sentit més estricte, cal cercar-lo en els contractes d'assegurances marítimes medievals (*Llibre del Consolat de Mar* 1484). Les assegurances s'estengueren per tots els camps: incendis, risc de fuga dels esclaus (obligatòria a Catalunya del 1413 al 1432), vida dels esclaus, vida de persones lliures en el moment d'emprendre un viatge, de rebre un préstec, etc. El risc de malaltia, vellesa, etc, era cobert des del s XIV per les confraries gremials o d'altra mena, que funcionaven com una mútua. Actualment, l'evolució es manifesta en un doble camp: d'una banda, les assegurances socials i, de l'altra, les assegurances privades, que amplien cada vegada més llur camp d'acció.

Assemblea de Catalunya Organisme unitari de l'oposició antifrancuista al Principat, el més ampli des del 1939. Creat a iniciativa de la Coordinadora de Forces Polítiques de Catalunya i sota l'impuls bàsic de comunistes (PSUC), socialistes (MSC) i nacionalistes radicals (FNC, PSAN), fou fundada al novembre de 1971 entorn de les reivindicacions de llibertat, amnistia, restabliment de l'Estatut del 1932, com a via cap a l'autodeterminació, i coordinació amb les forces democràtiques de la resta de l'estat. Hi destacaren Josep Benet, Pere Portabella, Carles Causa, Jordi Carbonell, Miquel Sellarès i Agustí de Semir, la major part dels quals foren detinguts el 1973 (“caiguda dels 113”). El 1976 convocà les manifestacions de l'1 i el 8 de febrer a Barcelona i de l'11 de setembre a Sant Boi. Aquest mateix any, però, els sectors més moderats (CDC, UDC, RSDC) se'n desmarcaren. Impulsà la campanya “Volem l'Estatut!” i propicià l'Entesa dels Catalans el 1977 (que aconseguí 12 senadors), any en què transmeté la seva representativitat a l'Assemblea de Parlamentaris i es dissolgué.

Assíria Antic país de l'Orient Mitjà, situat al nord de Mesopotàmia (actual Iraq). La seva entrada en la història comença pels volts del 2371 aC gràcies a la *dinastia d'Accad* (2371-2191 aC). La *dinastia de Šamši-Adad I* (1813-1740 aC) convertí per primer cop Assíria en una de les potències de l'Orient Pròxim i Mitjà. Després d'un període en que tingué un paper gris en la història de l'Orient Pròxim i Mitjà, la situació començà a millorar cap a la primera meitat del s XIV aC fins a la fase següent (del 1307 al 1208 aC), una de les més brillants de la història d'Assíria, amb els regnats de Adad-nirari I (1307-1275 aC), Salmanassar I (1274-45 aC) i Tukulti-ninurta I (1244-08 aC). Durant els segles següents, el país passà per un període de decadència (1207-1134 aC), per

Assís La basílica de Sant Francesc

un de brillantor (1133-1077 aC), i per una nova davallada de cent cinquanta anys (1076-935 aC). Finit aquest període, Assíria assolí novament la preeminència, de la fi del s X a la fi del IX aC, sobretot amb Assurnasirpal II (883-859), Salmanassar III (858-824) i Šamši-Adad V (823-810). Més endavant, la *dinastia sargònida* (721-610 aC) creà un autèntic imperi (des del tossol iranià fins a la Mediterrània i des d'Anatòlia fins a l'Egipte inclòs), l'últim gran rei del qual fou Assurbanipal (668-629 aC). Al final del s VII, amb la derrota a mans de l'arameu Nabopolassar i del meda Cíaxares, Assíria perdé el poder i desaparegué com a país.

Assís [*it: Assisi*] Ciutat de la província de Perusa, a l'Úmbria, Itàlia (23 169 h [1991]). Important centre pre-romà i romà (*Asisium*). Bisbat des del s VI. El 1208 Francesc d'Assís hi fundà l'orde dels franciscans. Al principi del s XVI passà a formar part dels estats de l'Església. Ciutat d'estructura medieval, conserva algunes restes romanes, però el màxim monument és la basílica de sant Francesc, consagrada el 1253, amb pintures murals de Cimabue, Giotto, Pietro Lorenzetti, Simone Martini, etc.

Associació de les Nacions del Sud-est Asiàtic [ANSEA o ASEAN] Organització internacional que impulsa el progrés econòmic, social i cultural dels països del SE d'Àsia i la pau i l'estabilitat de la regió. Creada a Bangkok (1967), en són membres Brunei, les Filipines, Indonèsia, Malàisia, Singapur i Tailàndia.

Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana Entitat privada, fundada el 1899, que es dedicà a organitzar l'ensenyament. Nascuda de l'entusiasme despertat per la fundació del Col·legi Sant Jordi, l'any 1933, emprengué activitats complexes: subvenció a les noves escoles, i beques als infants, organització de colònies escolars, etc. L'obra cabdal de l'Associació fou el millorament del material docent, en especial el llibre escolar. Organitzà (1936) el I Congrés Nacional en el qual foren estudiats diversos aspectes de l'obra escolar. Fou clausurada el 1939.

Assurbanipal [*accadi: Assur-bani-apli*] Rei assiri (668-629 aC). Fill d'Assarhadon, és el darrer gran rei assiri. Continuà la conquesta d'Egipte, iniciada pel seu pare, però fou finalment expulsat per Psammètic I (~656). És famós també per les seves construccions, en especial a Nínive, i per l'excel·lent biblioteca que llegà, amb la versió assíria de gran nombre d'obres literàries i religioses mesopotàmiques.

Astaire, Fred (Omaha 1899 — Los Angeles 1987) Nom artístic de Frederic E.Austerlitz, actor i ballarí nord-americà de teatre, cinema i TV. De les comèdies dels anys trenta, en les quals fou “parella ideal” amb Ginger Rogers, passà al nou estil de Stanley Donen, Charles Walters i Vincente Minnelli.

Astarte Nom hel·lenitzat d'Īštar, deessa semítica de Mesopotàmia i de Fenícia, una de les divinitats femenines més importants dels panteons respectius. Associada a la lluna i al planeta Venus és la deessa de la fecunditat i de l'amor. Els grecs l'assimilaren a Afrodita, i els romans, a Cíbele.

asteca *ANTROP/HIST* Individu d'un poble de parla nàhuatl que habitava l'altiplà central de Mèxic. Els asteques, anomenats també tenotxques i mexiques, aparegueren a la vall de Mèxic vers la segona mei-

tat del s XII. A causa de llur extraordinària organització militar dominaren en poc temps totes les altres poblacions del país i establiren un consolidat imperi amb capital a Tenochtitlan (actual ciutat de Mèxic), fundada vers el 1325. Tanmateix, durant el regnat de Moctezuma II (1502-20), Hernán Cortés desembarcà a Veracruz (1519) i aconseguí, en poc temps, de desmembrar l'imperi, auxiliat decisivament per una revolta general de molts dels pobles sotmesos als asteques. El darrer sobirà asteca fou executat pels castellans el 1524. Els elements més importants de la cultura material dels asteques foren l'agricultura de *chinampas* o illots de terra flotants, la metal·lúrgia, el teixit, l'artesania i una arquitectura molt desenvolupada. La *religió* asteca dominava tota la vida social; les divinitats principals eren Huitzilopochtli, déu de la guerra; Tezcatlipoca, déu de la vida; Tlaloc, déu de la pluja; i Quetzalcoatl, déu de l'aire i heroi cultural. En matèria de *coneixements científics* aplicaven el càlcul matemàtic a base d'un sistema vigesimal. Tenien un calendari solar de 365 dies i un calendari religiós de 260. Desenvoluparen una *escriptura* pictogràfica i ideogràfica i, en alguns casos, fonètica. El cim de l'estat i de la societat asteca era el *tlatoani* (emperador), amb poders militars i religiosos. El 1521, quan Hernán Cortés entrà a Tenochtitlan, la població fou estimada en uns cinc milions. Cal destacar el seu art, del qual, però, es conserven poques restes de la seva arquitectura. Es conserven importants relleus, com el Calendari del Sol i la Pedra de Tizoc.

asteroide *ASTR* Nom donat als petits planetes del sistema solar, el més gran dels quals, *Ceres*, té només uns mil quilòmetres de diàmetre. La majoria són al *cinturó principal*, situat entre les òrbites de Mart i Júpiter a una distància mitjana del Sol de 2,8 unitats astronòmiques, si bé hi ha també dos grups que segueixen l'òrbita de Júpiter (grup *Trojà*) i un centenar amb òrbites molt diverses que tallen les de la Terra i Mart (com *Icar*, *Adonis*, *Apol·lo*, *Eros*, *Hidalgo*). Hom coneix uns 4 000 asteroides, els quals són, com els cometes, vestigis de la formació del sistema solar.

Astrakhan Capital de l'*oblast'* d'Astrakhan, Rússia, en una illa formada pel delta del Volga (511 900 h [1991]). Situada en una regió d'aiguamolls salins a la depressió de la Càspia. L'economia és basada en una important indústria pesquera (caviar) i en el tràfic portuari de petroli procedent de Bakú.

astrofísica *ASTR* Ciència que aplica els mètodes de la física a l'estudi de l'origen, la composició i l'evolució dels astres, a diferència de l'astronomia, que estudia principalment llurs moviments, aparents o reals, en el firmament. L'astrofísica es basa en l'anàlisi de la radiació emesa pels objectes celests, la construcció de models teòrics i la hipòtesi que les lleis de la física conegudes i experimentades a la Terra són aplicables a tot l'univers. La radiació que arriba dels astres és observada i analitzada des de la Terra (espectre visible i radioones) o des de ginyes espacials (espectre infraroig, ultraviolat, raigs X i raigs γ). L'estudi de l'*espectre visible* portà al naixement de l'*anàlisi espectral* al començament del s XIX. Amb la *radioastronomia* hom ha detectat fonts més llunyanes i fenòmens singulars de l'univers, com els *quasars*, la radiació còsmica de fons o els púlsars. L'astrofísica compta amb altres fonts d'informació, com els raigs còsmics i la detecció d'*ones gravitacionals* o de *neutrina*s.

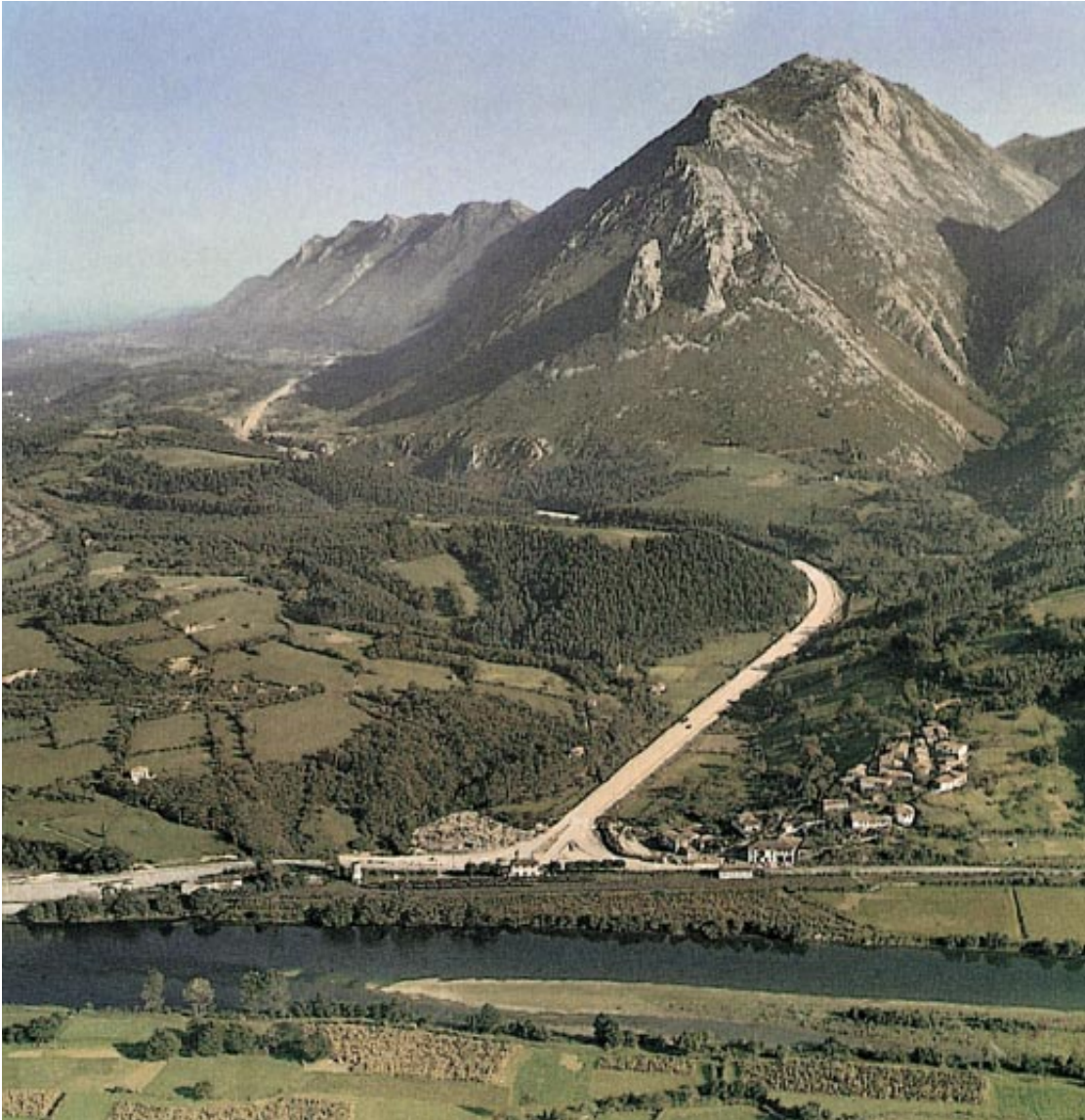
astrolabi *ASTR* Tipus d'armil·la portàtil apta per a mesurar l'altura dels astres. L'astrolabi fou conegut pels egipcis al s III aC, però hi ha qui n'atribueix la invenció a Hiparc, s II aC. Introduït a la Península Ibèrica pels àrabs, fou adaptat a la numeració llatina i construït a Catalunya per Sunifred Llobet. L'*astrolabi nàutic*, usat durant l'edat mitjana, fou substituït per l'*octant* i posteriorment pel *sextant*. En l'actualitat només són usats els *astrolabis de prisma*.

astrologia Doctrina i estudi especulatiu de les influències dels astres sobre el món sublunar, especialment sobre el destí dels homes (**astrologia judiciària**), i sobre els fenòmens meteorològics (**astrologia natural**), segons els conceptes predominants abans del naixement de la ciència moderna. Hom en troba les primeres manifestacions a Mesopotàmia (3000 aC),

a la Xina (1500 aC), i en dates imprecises però posteriors, a la civilització maia. Arribà a Grècia amb les expedicions d'Alexandre el Gran. L'*Almagest* i el *Tetràbiblos*, de Ptolemeu, en són els texts clàssics. A través de jueus i bizantins l'astrologia de la Grècia clàssica arribà a l'Índia i al món islàmic. Condemnada per l'església, a l'Europa cristiana l'astrologia pròpiament dita no es propagà sinó a partir del s XII, i encara barrejada, com l'alquímia, amb elements místics. L'època de màxima florida a Europa foren els ss XIV i XV, durant els quals fou ensenyada a les universitats i se'n fomentà l'estudi. Impugnada per Paolo Toscanelli i Pico della Mirandola (s XV) i el metge tarragoní T.Roca (s XVI), fou al voltant de l'aplicació de l'astrologia a la medicina que s'originaren les més grans polèmiques. Amb tot, ja a partir del s XVI, amb Copèrnic, l'astrologia fou apartada gradualment de la ciència.

astronàutica Conjunt de ciències i tecnologies aplicades a l'estudi i al desenvolupament de la locomoció de ginys per l'espai extraatmosfèric, com també la seva explotació científica, militar o comercial. L'únic sistema per a propulsar un vehicle per l'espai és el del motor coet. Una astronau es mou obeint les lleis de la mecànica celest: si el camí seguit és tancat i repetitiu és anomenat òrbita, i el vehicle, satèl·lit artificial, mentre que si té un punt inicial i un de final, el vehicle és anomenat astronau o sonda còsmica, segons que sigui tripulat o no, i el camí és una trajectòria. La tècnica de vol utilitzada consisteix a situar el vehicle fora de l'atmosfera, tot proporcionant-li un component de velocitat tangencial a la Terra, que serà el que determinarà que el giny espacial descrigui una trajectòria o una altra: vol suborbital o balístic (amb retorn a la Terra), òrbita el·líptica o trajectòria hiperbòlica. La primera generació de teòrics de l'astronàutica i de la tecnologia de la propulsió per coet aparegué independentment en diverses nacions al començament del s XX. Les primeres organitzacions d'astronàutica i els primers estudis, localitzats a Alemanya, Anglaterra, EUA i URSS, donaren pas a una primera etapa, els anys 1957-69: els programes engegats per la NASA nord-americana, Mercury, Gemini i Apollo, i per l'URSS, Vostok, Voskhod i Sojuz, que culminaren amb l'arribada de l'Apollo-11 a la Lluna el 1969. D'aleshores ençà, l'astronàutica s'ha consolidat en quatre direccions: llançament de satèl·lits, desenvolupament d'estacions espacials, estudi del sistema solar amb sondes automàtiques i endegament de la llançadora espacial. En el llançament de →*satèl·lits*, a més de Rússia i dels EUA, destaquen Europa (que té el seu programa propi, Ariane), Japó, l'Índia i la Xina. Hom ha posat en marxa també programes d'*estacions espacials* (Sojuz, Sal'ut, Skylab, Spacelab). Les *sondes interplanetàries* han augmentat considerablement el coneixement sobre els planetes i satèl·lits del sistema solar (Viking, Voyager, Venera, etc). La llançadora espacial de la NASA és un vehicle reutilitzable i, per tant, més econòmic.

astronomia Ciència que estudia la posició, els moviments, la natura, l'estructura i l'evolució, individual o col·lectiva, de tots els cossos celests. Són branques seves l'*astrometria* i l'*astrofísica*, successora de l'astronomia descriptiva, que aplica els mètodes de la física a l'esbrinament dels fenòmens celests, i que ocupa actualment gairebé tota l'activitat de l'astronomia. L'astronomia és la més antiga de les ciències de la natura. La interpretació que l'home primitiu féu dels fenòmens astronòmics més elementals fou essencialment religiosa i donà origen a l'→*astrologia*. En totes les primitives cosmologies, la Terra sol ésser considerada plana, amb una campana per cúpula celest, surant en l'aigua o bé sostinguda per pilars. Precedits de les aportacions de caldeus, egipcis, xinesos, maies i inques, fou a Grècia, al s VI aC, on l'astronomia començà a desenvolupar-se a partir d'una concepció racionalista del món. Foren notables les descobertes d'Anaximandre (s VI aC), Parmèrides (s V aC), Filolau, Plató (s IV aC) i Eudox (s IV aC). Heràclides del Pont (s IV aC) fou el primer a anunciar el moviment de rotació de la Terra. Però la teoria de l'heliocentrisme d'Aristarc de Samos (s III aC) fou menyspreada fins a Copèrnic i durant aquests segles predominà la teoria geocèntrica de la *Gran Sintaxi Matemàtica* de Ptolemeu (s II dC). Els àrabs, que estu-

Astúries La vall del riu Sella prop de Ribadesella

astronàutica Complex de llançament espacial nord-americà

Horreo de planta quadrada, característic d'Astúries

diaren aquesta obra, confeccionaren taules astronòmiques. Copèrnic assenyala el naixement de la moderna astronomia. La reacció dels creients fou violenta: l'heliocentrisme de Copèrnic fou condemnat per l'Església Catòlica el 1616. Giordano Bruno (s XVI), partidari de les idees de Copèrnic, morí cremat per la inquisició. Copèrnic, bé que posava el Sol al centre del seu sistema, cometé l'error de vincular el moviment dels planetes a la Terra i no al Sol, tot seguint trajectòries circulars. Les observacions de Kepler (lleis de Kepler), Tycho Brahe i Galileu, inventor del telescopi, permeteren a Newton (1643-1727), fundador de la *mecànica celest*, formular la seva llei de l'atracció universal, única llei de valor per a tot l'univers. S'establí així una concepció mecànica (i posteriorment mecanicista) del món. Els instruments progressaren contínuament. El 1667, Auzout i Picard inventen el micròmetre de fils. Huygens perfeccionà l'òptica dels telescopis i inventà el rellotge de pèndol. Cassini descobrí diversos satèl·lits de Saturn, i estudià l'activitat solar. A Anglaterra foren perfeccionats els mètodes de navegació astronòmica dels navegants holandesos. Es confeccionaren també els primers catàlegs astronòmics. Halley demostrà que els estels presentaven un moviment propi. Com a continuadors de l'obra de Newton cal esmentar Euler, Lagrange i Laplace. Al llarg del s XIX foren descoberts nombrosos asteroides. Per càlcul fou descobert Neptú (1846). Fins al s XVIII l'astronomia només s'havia ocupat del sistema solar, però aleshors s'inicià l'estudi del estels. Al llarg del s XIX l'→*astrofísica* substituí l'astronomia. Fets com el descobriment de les galàxies com a sistemes exteriors a la Via Làctia (Hubble 1924-29) i l'aparició

de nous models sobre l'origen i evolució de l'Univers sorgiren de la relativitat general d'Einstein (1916) i de la hipòtesi de la gran explosió inicial de Lemaître (1927). L'interès per l'astronomia als Països Catalans començà amb les versions dels tractats àrabs fetes per Llobet de Barcelona a la segona meitat del s X. Ramon Llull escriví el *Tractat d'astronomia*, aplicació dels principis de l'*Art general*. Fins a la darrerria del s XVII les hipòtesis copernicanes i keplerianes no començaren a penetrar, substituint les hipòtesis ptolemaïques acceptades a l'època medieval. A la fi del s XIX sorgí un grup important d'astrònoms als Països Catalans: Landerer i Climent, els jesuïtes Ricard Cirera i Lluís Rodés, i Josep Comas i Solà, sota la iniciativa del qual fou fundat l'Observatori Fabra (1904).

Asturias, **Miguel Ángel** (Guatemala 1899 — Madrid 1974) Escriptor guatemalenc. Autor de *Leyendas de Guatemala*, amb *El señor Presidente* (1946), denuncià la dictadura de Cabrera i configurà el món violent que desenvolupà després a *Hombres de maíz* (1949), la trilogia *Viento fuerte* (1950), *El Papa verde* (1954) i *Los ojos de los enterrados* (1960), *El ahijadito* (1961) i *Viernes de dolores* (1972). La seva obra, crítica i d'una gran expressivitat poètica, és escrita en una llengua barroca plena d'indigenismes i neologismes. És autor també de reculls de poesia. Fou guardonat amb el premi Nobel de literatura (1967).

Astúries Comunitat autònoma de l'estat espanyol, constituïda pel vessant marítim de l'extrem occidental de la serralada Cantàbrica, entre Galícia, a l'W, i La Montaña, a l'E (10 565 km²; 1 093 937 h [1991]). La capital és Oviedo.

LA GEOGRAFIA

La geografia física

Astúries és estructurada en dues serralades paral·leles, l'una litoral i l'altra interior que emmarquen una depressió pre-litoral. Les serralades s'ajunten a l'W en un colze d'altituds modestes (1 000 a 1 500 m) en topar amb el massís gallec. A les serres interiors la línia de cims ultrapassa generalment els 2 000 m. A l'extrem E els Picos de Europa assoleixen les altituds màximes de la zona (Torre de Cerredo, 2 642 m). La depressió pre-litoral s'estén des dels voltants d'Oviedo cap a l'E. El clima és oceànic modificat per l'altitud a les muntanyes i per una certa continentalitat a la depressió pre-litoral. A la costa, les pluges són fortes i regulars (1 000 mm a Gijón). Les temperatures són suaus i de poca oscil·lació (mitjana de gener, 9,3°C; de juliol, 19,6°C). Els rius són curts i d'alt cabal; els més importants són el Nalón (107 m³/s), el Navia i el Narcea. A Astúries predominen els paisatges atlàntics de caducifolis, landes i pasturatges. La clímax principal és el bosc cantàbric de roures, freixes i avellaners. Als vessants de la serralada Cantàbrica l'estatge de les fagedes arriba fins als 1 500-1 800 m, on comença un estatge de landes amb un estrat arbori clar format de bedoll celtibèric i moixera. Els massissos més alts presenten vegetació alpina. Als sòls secs orientals, hi ha comunitats mediterrànies (alzines, etc). A muntanya, els prats de pastura i de dall tenen una gran extensió.

La geografia econòmica

La indústria pesant i la mineria situaren tradicionalment Astúries entre les regions més desenvolupades de l'estat espanyol, però a partir de 1973-74 aquest sector entrà en crisi i des dels anys 80 s'hi han engegat successius plans de reconversió. Les produccions més importants són el ferro colat, l'acer, els laminats i els perfils. Astúries és un dels principals productors de zinc del món. La ramaderia hi té molta importància, especialment producció de llet, progressivament substituïda per la producció de carn. L'agricultura depèn de la ramaderia, per tal com la major part de la superfície agrària és destinada a pastures i farratge. Són importants l'explotació forestal i la pesca (sardines). Els principals ports són Avilés, Gijón i Lluarca. A Gijón hi ha indústries del ciment, vidre, alimentació, construcció naval, etc. A Oviedo i Trubia destaquen la fabricació d'armes i explosius. La població activa ocupada es dedica a l'agricultura en un 18,9%, a la indústria en un 32,7% i als serveis en un 48,3 %.

La geografia humana

Astúries té una densitat de població de 103,54 h/km² (1991). Demogràficament,

des del 1900 ha experimentat un ritme de creixement dèbil, i actualment la població s'ha pràcticament estancat. Històricament, Gijón, Oviedo i Avilés han estat receptors de l'èxode rural.

LA HISTÒRIA

Hom troba a Astúries vestigis del paleolític mitjà i del paleolític superior (coves del Pindal, Tito Bustillo, etc). Durant el mesolític fou un centre de la *cultura asturiana*. El I mil·lenni aC el país fou ocupat pels àsturs, conquerits pels romans. Després de les invasions germàniques, formà part del regne sueu fins que aquest fou conquerit pels visigots (585) i, en caure aquests es convertí en un nucli de preservació i posterior expansió dels cristians contra els musulmans. Pelagi en fou reconegut cabdill (718, regne d'Astúries), el qual derrotà el musulmans a Covadonga (722). Els successors de Pelagi són coneguts com a reis de Lleó. El 1388 a les corts de Briviesca del regne de Lleó fou creat el principat d'*Astúries*. El reformisme dels Borbó tractà d'impulsar l'economia asturiana amb nous creusos, l'aprofitament dels boscs per a la construcció naval i una incipient metal·lúrgia. La llibertat de comerç amb Amèrica (1778) ocasionà el desenvolupament d'una petita burgesia comercial i obrí un immens camp a l'emigració. Al s XIX la desamortització no alterà l'estructura agrària, i l'emigració continuà. L'hulla restà lligada al desenvolupament de la siderúrgia asturiana que, des del 1880, conegué una puixança que culminà en els *booms* de la Primera Guerra Mundial i del 1929. La recessió dels anys trenta fou combatuda amb mesures de protecció del carbó asturià, seguides en el període franquista. A la segona meitat del s XIX el caciquisme anà reculant amb el desenvolupament del proletariat miner i industrial, que es convertí en el factor predominant de la política regional i en una de les principals forces obreres peninsulars, sobretot des del 1890. Després d'alguna vaga perduda pel moviment obrer, la puja del preu del carbó durant la Primera Guerra Mundial facilità les reivindicacions i la vaga general del 1917. L'acord de la UGT amb la patronal durant la dictadura de Primo de Rivera propicià el naixement del partit comunista des del socialisme més radical. En els fets d'octubre del 1934 i en la guerra civil de 1936-39 la lluita revolucionària adquirí una violència inusitada. Des dels anys seixanta, Astúries fou l'escenari de freqüents mobilitzacions, i l'estat es feia càrrec progressivament dels sectors miner i siderúrgic. Les crisis de 1973-74 i dels anys vuitanta en el sector metal·lúrgic obligaren a una profunda reconversió que ha provocat un augment de la conflictivitat laboral. Al gener del 1982 Astúries esdevingué comunitat autònoma.

Asunción [guaraní: Paraguay] Capital del Paraguai, situada a la vora esquerra del riu Paraguai davant l'afluència del Pilcomayo i tocant a la frontera argentina (607 706

h [est 1990]). És el principal centre cultural, industrial i comercial del país. La fundació d'Asunción tingué lloc amb l'arribada en massa dels habitants de Buenos Aires i la Candelaria el 1541.

Ataülf (? — Barcelona 415) Rei dels visigots. Successor d'Alaric I, accedí al tron vers el 410 o 411, mentre els visigots eren a Calàbria. Des d'allà es dirigí vers el nord d'Itàlia i França ocupant la Provença i l'Aquitània. L'any 414 s'establí a Narbona, on es casà amb Gal·la Plàcidia, filla de l'emperador Teodosi el Gran i germana d'Honorí (aleshores emperador romà d'Occident), que els visigots havien fet captiva. Des d'aquest moment Ataülf intentà d'aconseguir l'amistat dels romans, però la resposta romana fou el bloqueig dels ports de la Narbonesa. Acorralat, Ataülf passà els Pirineus el 415 i prengué Barcelona com a nova base. Morí assassinat pels mateixos gots.

ateisme *FILOS/RELIG* Doctrina o actitud, que en la teoria o en la pràctica, neguen l'existència de Déu. Cal distingir l'ateisme pròpiament dit, que afirma la no-existència de Déu, de l'indiferentisme, de l'agnosticisme, i de l'escepticisme. Hegel, amb la seva reacció contra la transcendència, és l'origen de l'*ateisme modern* que, de fet, s'obre amb Feuerbach i Nietzsche, al costat de l'adveniment de les ciències modernes, que contenen el germe d'un enfocament materialista i monista del món, i les noves concepcions polítiques. Per a l'ateisme contemporani, el mal en el món és una de les fonts existencials de la negació de Déu (Camus). L'ateisme actual vol ésser una doctrina de l'home i de la possibilitat de realització plena de l'home.

Atenes Capital de Grècia i del *nomós* de l'Àtica (748 110 h [1991]). Situada en una planura drenada de Cefís i el seu afluent

Mapa físicopolític d'Astúries

l·líis, la ciutat té un clima calorós i molt sec. És el primer centre industrial del país; però les principals funcions de la ciutat són la política, la comercial i la cultural. El port, anomenat el Pireu, es troba a 8 km del centre de la ciutat. Entre els monuments de l'antiguitat clàssica sobresurt el conjunt de l'→**Acrópoli**; al peu hi ha les ruïnes de l'àgora. També s'hi conserven diverses esglésies d'època bizantina. El Museu Arqueològic Nacional conté una de les millors col·leccions mundials d'art grec. A l'antiguitat Atenes fou una polis grega, que comprenia tota l'Àtica. D'origen micènic, fou poblada per gent de dialecte jònic. El govern dels reis, que fou el primer a la ciutat, cedí aviat a un triumvirat i posteriorment a una assemblea aristocràtica, l'areòpag. Al s VII es configuraven ja dues tendències que pesaren alternativament sobre Atenes: una d'aristocràtica i una altra de tendència democràtica. L'intent de tirania de Cilà (630) portà a la reforma constitucional de Dracó, de caire aristocràtic. Soló, el 594, creà una constitució timocràtica, encara aristocratitzant. Després vingué un període dominat pels tirans. Acabada la tirania, Clístenes donà a Atenes una nova reforma constitucional de tipus democràtic. Temístocles, victoriós en l'enfrontament amb els perses, assolí de confeir una lliga d'estats grecs: la Confederació o Lliga de Delos que aviat es convertí en un imperi atenès. Pèricles féu la pau amb els perses (449) i amb els espartans (445), i redreçà definitivament Atenes, amb un govern il·lustrat, dirigit per un equip de lletrats i d'artistes. La guerra del Peloponès contra l'al·iança peloponèsia encapçalada per Esparta (431-404), féu caure Atenes sota l'hegemonia espartana i sotmetre's després a l'hegemonia de Tebes, i a l'imperi macedoni de Filip i Alexandre, perdent tota la importància política que la ciutat havia tingut. Tot i l'evolució de les institucions ateneses vers una reducció dels poders de l'aristocràcia i un avanç cap a una anomenada democràcia, hom no pot oblidar que Atenes fou un estat de base esclavista en el qual el vot de tots els ciutadans, tan sols aconseguit amb Efiltes, no representava sinó el vot d'una part molt exigua de la població. Es tractava, de fet, d'una oligarquia una mica estesa. Al s IV, els antics temples foren convertits per ordre imperial en esglésies cristianes. Al s XII, Atenes visqué un cert ressorgiment econòmic gràcies a les manufactures de seda introduïdes per la colònia jueva. El 1205 Ot de la Roche fundà el ducat d'→**Atenes**, que fou conquerit per la Companyia Catalana (1311) i mantingut sota la sobirania catalana fins el 1388, que els fou arrabassat pels florentins. Al s XIV, la capital civil i eclesiàstica del ducat passà a Tebes. Mohamed II la conquerí (1456); alliberada del domini turc, fou declarada capital del regne de Grècia (1834).

Atenes, ducat d' Territori de l'imperi
llatí d'Orient a la Beòcia i a l'Àtica, establert
com a senyoria el 1204 a favor del noble

francès Ot de la Roche (Ot I d'Atenes). El ducat esdevingué el ducat català d'Atenes quan el 1311 els almogàvers donaren mort al duc Gualter I d'Atenes a la batalla de Cefís, després que aquest trenqués el pacte que tenia amb ells. El 1319 fou afegit al domini el ducat de Neopàtria. La companyia d'almogàvers romanía la propietària legal del país guanyat amb la força de les armes i aquest només en teoria era feudatari del duc reial, que nomenava el vicari general, cap executiu del ducat. Els consells municipals d'Atenes i de Neopàtria eren formats per grecs i per catalans. Tebes era, però, el centre polític, comercial, industrial i eclesiàstic del ducat d'Atenes. El 1388 Atenes caigué a mans florentines fins el 1456, que fou ocupada pels turcs.

aterosclerosi *MED* Forma més important d'arteriosclerosi que té com a lesió fonamental l'ateroma. Afecta sobretot els homes i especialment aquelles persones que presenten una sèrie de característiques anomenades factors de risc: antecedents familiars d'ateromatosi prematura, hàbit de fumar, hipertensió arterial, obesitat, hiperlipidèmia, *diabetis mellitus*, sedentarisme, ansietat i sobreesforç psi-quic.

Athos, mont Muntanya de Grècia que constitueix la més oriental de les tres penínsules de la Calcídica (2 032 m). Tota la península és habitada per monjos, i per això és anomenada també Hágion Óros, ‘muntanya santa’. L'any 963, sant Atanasi del mont Athos fundà el principal monestir, la Gran Laura, i hi instaurà així la vida cenobítica. El nombre total dels monjos avui no arriba als 2 000.

Àtila (? — ? 453) Rei dels huns (434-453). Intentà d'unificar les diverses tribus dels huns, com també altres grups heterogenis aliats o sotmesos, i arribà a dominar un vastíssim territori que comprenia les planes de Rússia meridional i d'Ucraïna i pràcticament tota la conca del Danubi. Pressionà les fronteres romanes. Fou derrotat a la batalla dels Camps Catalàunics (451), a la Xampanya, però poc temps després envaí el nord d'Itàlia seguint el Po. És conegut com "l'assot de Déu".

Atlanta Capital de l'estat de **Geòrgia**, als EUA, als contraforts dels Apalatxes (394 020 h [est 1990]). És un centre administratiu i industrial (indústries tèxtils, químiques i siderúrgiques). La ciutat fou fundada el 1837 a la terminal d'un ferrocarril de l'estat. Fou incendiada pel general unionista Sherman al setembre del 1864.

Atlàntic, oceà Oceà que forma una franja en forma de S entre les costes d'Amèrica i les d'Europa i Àfrica, i és limitat, a la part nord, per l'oceà Àrtic, mentre al sud s'obre totalment a l'Antàrtic. És el segon en superfície amb 82 880 000 km²; 92 111 000 km² comptant les mars adjuntes. La profunditat mitjana és de 3 322 m. El relleu submarí és format per una dorsal important que el travessa de nord a sud; a l'altura de l'equador pren una direcció est-oest, que és tallada per la fossa del Romanche (7 728 m), però continua de nord a sud fins a acabar enfonsant-se en la fossa de les illes Sandwich del Sud (8 264 m). El glaç hi és abundant, principalment en forma d'icebergs. A la meitat nord, dos corrents equatorials alimenten el corrent del Golf; els dos corrents freds vénen del pol. A la meitat sud hi ha el corrent equatorial del Brasil, de direcció est-oest, que després tomba i es dirigeix cap al sud prop de les costes americanes. Els corrents freds també són dos i es dirigeixen de sud a nord. Les illes que es troben a l'Atlàntic es poden dividir, per l'origen, en: illes volcàniques i illes continentals. La pesca representa el 50% de la mundial.

atles [o *atlas*] *GEOG* Compilació de mapes de tot el món o d'una part. El nom li fou donat durant el Renaixement de la figura mitològica d'Atles sostenint la volta celest. L'atles més antic conegut és del s II, el qual acompanyava la *Geografia* de Ptolemeu. Pot ésser considerat, també, un atles el mapamundi català del 1375 conegut com a *Atlas català*. Però la veritable expansió cartogràfica es donà al s XVII; entre molts d'atles hom pot destacar el dels neerlandesos Willem i Jan Blaeu, *Geographia Blaviana* o *Theatrum Orbis Terrarum sive Atlas Novus* (1640); l'atles francès de Nicolas Sanson, *Atlas Nouveau* (1692), i els italians *Mercurio Geografico* de De Rossi i l'*Atlante Venetto* de

Vicenzo Coronel·li. Actualment les tipologies dels atles s'han multiplicat i han aparegut nous productes (fotos aèries, imatges de satèl·lit) i nous enfocaments (atles infantils, atles de la guerra, etc).

Atles [o *Atlas*] Sistema muntanyós de plegament alpi d'Àfrica d'uns 2 700 km de llargada, paral·lel a la costa del nord-oest, que travessa el Marroc, Algèria i Tunísia. Al nord resta limitat per la Mediterrània, al sud, pel desert del Sàhara, per l'oest arriba a l'Atlàntic i per l'est enllaça amb Sicília. És format per cadenes de muntanyes d'estructura i aspecte diferent. El **Gran Atles**, la cadena més important, s'estén pel Marroc en direcció SW-NE, des del cap Rhir, a l'Atlàntic, fins al Sehl Tamlélt i culmina al Djebel Toubkal (4 165 m). Hi ha també l'**Atles Mitjà**, l'**Atles Saharià**, el **Petit Atles** i l'**Atles del Tell**.

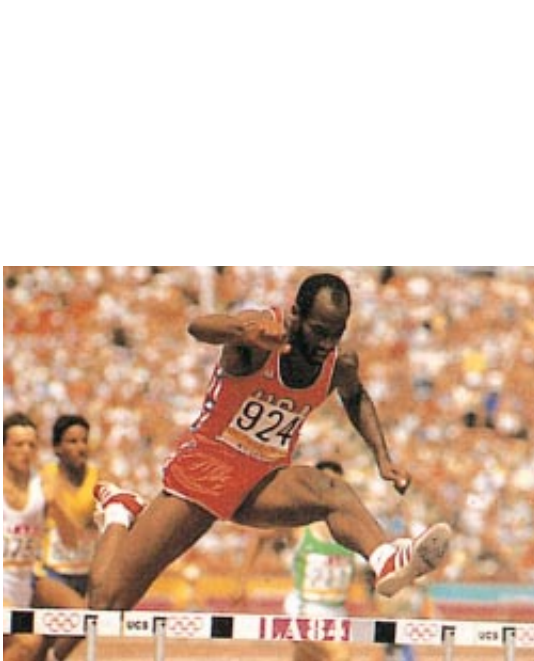
Atles [o *Atlas*] Un dels titans, la genealogia del qual és molt diversa: fill de Jàpet i de Clímene o d'Àsia; d'Èter i de Terra o d'Hémera; d'Urà o de Neptú i de Clit. Segons Homer, aguantà les altes columnes que separen la terra i el cel, i segons Hesíode, fou condemnat a aguantar el cel perquè havia pres part en la guerra dels titans contra els déus. Anà perdent el caràcter originari de tità per a esdevenir fill d'Hèspersis, i formar part del mite de les Hespèrides i llur jardí. Els artistes el representaren com un gegant forçut, nu, aguantant el cel.

atletisme *ESPORT* Conjunt de proves basades en accions naturals (corsa, salt, llançament i marxa), subjectes a la normativa d'un reglament, la finalitat de les quals és el desenvolupament i la millora de les qualitats físiques de l'atleta. Hom pot cercar els orígens de l'atletisme fonamentalment a l'antiga Grècia, com a fenomen lligat a la cultura, a la vida religiosa i a la vida civil de les ciutats estat. Desaparegut amb les invasions bàrbares, al s XIX hom en reprèn la pràctica sistemàtica en els centres docents anglesos, especialment a Oxford i a Cambridge. El 1913 fou creada la Federació Internacional d'Atletisme Amateur (IAAF). Actualment, els campionats del món i els Jocs →*Olimpícs* són les competicions més importants. Als Països Catalans les primeres competicions atlètiques foren celebrades amb motiu de la inauguració del primer camp de joc del Futbol Club Barcelona (1909). L'any 1915 fou fundada la Federació Atlètica Catalana.

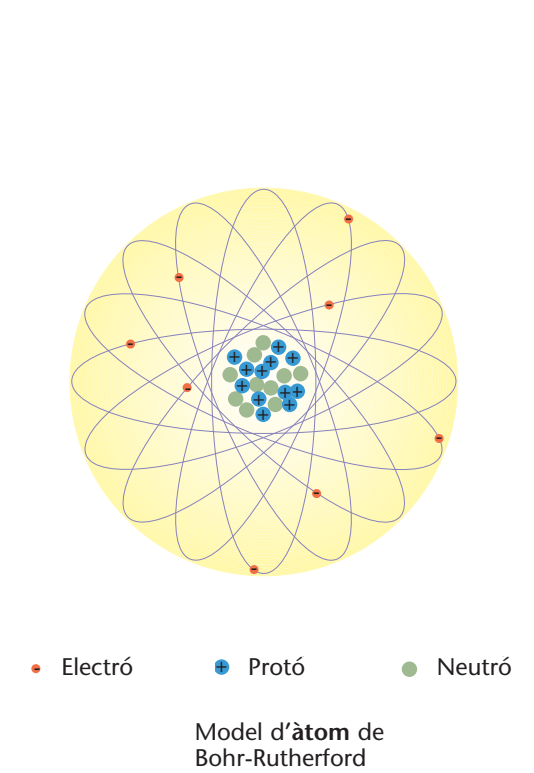
atmosfera 1 Capa gasosa que envolta alguns cossos celests. En els cossos celests gasosos l'atmosfera és constituïda pel conjunt d'estrats més exteriors i menys densos. La composició i el gruix de cada atmosfera varia d'un planeta o estel a un altre. **2 atmosfera terrestre** Capa gasosa de forma sensiblement esferoïdal que envolta la →*Terra*. La mescla de gasos per la qual és formada rep el nom d'→*aire*. Per a fer l'anàlisi de l'atmosfera cal considerar-ne l'estructura, l'origen, la composició i la participació en el balanç energètic del planeta. És útil de considerar-ne una divisió en cinc regions, de diferent comportament tèrmic. La capa immediata a la

Fragment de l'Atlas català (1375) (Bibliothèque Nationale de París)

atletisme Edwin Moses en la prova dels 400 m tanques, als Jocs Olímpics de Los Angeles (1984)

superfície terrestre és la troposfera, on generalment hom constata un descens de 6,5°C per quilòmetre ascendit. El descens de temperatura s'atura a la tropopausa, on és d'uns -53°C, situada a uns 8-10 km dels pols a l'hivern, i a uns 16-18 km de l'equador i tròpics. Damunt de la tropopausa hi ha l'estratosfera, zona més estable en la qual la temperatura creix amb l'altura. El límit superior, l'estratopausa, és a uns 50 km d'altura i la temperatura és de 0°C. Damunt trobem la mesosfera, en què la temperatura torna a decreïxer amb l'altura fins als 80-90 km (*mesopausa*), en què s'assoleix la mínima temperatura de l'atmosfera, uns -90°C. La capa següent és la termosfera, amb un límit superior indefinit. Per sobre dels 200 km la temperatura creix fins a valors màxims que depenen de l'activitat solar. L'exosfera s'estén damunt dels 550 km; en aquesta zona les molècules tenen suficient energia cinètica per a escapar-se de la gravetat terrestre. El límit superior de l'atmosfera és indefinit, malgrat que pot considerar-se situat a uns 5 000 km d'altura.

àtom *FÍS* Sistema format per un determinat nombre de partícules elementals (essencialment protons, neutrons i electrons) que, essent elèctricament neutre, posseeix intrínsecament les característiques d'un element químic i n'és la quantitat més petita que pot intervenir en una combinació química. Bàsicament un àtom consta de dues parts. D'una banda el nucli, format per protons i neutrons, que conté gairebé tota la massa de l'àtom (~99,9%) però que només n'ocupa una part ínfima. Els electrons, d'altra banda, envolten el nucli formant capes a diferents nivells i, a conseqüència de llur càrrega elèctrica negativa, neutralitzen la càrrega positiva del nucli. Els àtoms d'un mateix element tenen el mateix nombre de protons i electrons (nombre atòmic, Z), la qual cosa determina les propietats químiques de l'element. Tanmateix, poden tenir diferent nombre de neutrons (nombre neutrònic, N) al nucli. Són els isòtops de l'element, que tenen propietats físiques diferents. La classificació dels elements d'acord amb el nombre atòmic (taula periòdica) evidència una periodicitat de propietats. Els àtoms rarament es troben lliures, independents, sinó que tendeixen a agrupar-se formant molècules, de les quals és formada tota la matèria.

Evolució del concepte d'àtom
A Grècia, cap al 450 aC Leucip de Milet establí la teoria que la matèria era constituïda per petites unitats materials, els àtoms (del grec ἄτομος, indivisible). Aquesta concepció, represa per Demòcrit d'Àbdera i Epicur, fou oblidada a l'edat mitjana i represa en època moderna. Entre molt diverses aportacions, el 1804, J.Dalton enuncià la *lleï de les proporcions múltiples* i introduí les beceroles de la teoria atòmica moderna; Faraday deduí el 1834 que cada àtom havia de posseir una mateixa quantitat d'electricitat; J.J.Thomson (1897) apuntà l'existència d'una partícula *elemental* de càrrega elèctrica negativa, que fou anomenada *electró*. Al començament del nostre segle, Rutherford definí el seu model atòmic que portà N.Bohr a descriure les òrbites *quantitzades* dels elecrons. Posteriors perfeccionaments del *model* (Sommerfeld, Wilson i Ishiwara) aconseguiren de millorar algun resultat però no acabaren de reeixir. La solució vingué amb el naixement de la mecànica quàntica, obra de De Broglie, Heisenberg, Schrödinger i Born. La mecànica quàntica forneix un model força acurat de l'àtom més senzill, l'àtom d'hidrogen, que és format només per un protó i un electró. En aquest model, els diferents estats dels electrons formen els diferents orbitals, concepte que substitueix el de les òrbites de Bohr. Fou resultat d'un canvi conceptual profund, en què les nocions bàsiques de la mecànica clàssica foren substituïdes per les de la mecànica quàntica.

atomisme *FILOS* Doctrina filosòfica iniciada per Leucip, desenrotllada per Demòcrit i represa pels epicuris segons la qual els principis de la realitat són els àtoms i el buit. Reacció a la concepció estàtica de l'ésser de Parmènides, l'atomisme volia acordar la teoria amb la percepció sensible.

atròfia *FISIOL/MED* Involució d'un òrgan, teixit, etc, o de la seva funció, per raons *fisiològiques* normals o per raons *patològi-*

ques. Les atròfies patològiques en l'home solen afectar el sistema nerviós (**atròfia cerebel·losa**, **atròfia blanca** dels nervis, etc), els ossos (**atròfia intersticial**, **atròfia òssia aguda**, etc), els músculs (**atròfia muscular**), les vísceres (**atròfia aguda** del fetge o icterícia greu), la pell, etc.

atropina *QUÍM/FARM* Alcaloide tòxic. Es troba en la belladona, en l'estramoní i en d'altres solanàcies. L'atropina pot actuar sobre el sistema nerviós central o sobre el perifèric, segons que sigui administrada en dosis altes o baixes, respectivament. En oftalmologia hom emprà l'atropina per la seva acció midriàtica, dilatadora de la pupil·la (exploració de fons d'ull).

atzavara *[Agave americana*, família de les agavàcies] *BOT* Planta de gran talla, amb fulles carnoses molt grans (mig metre i més), espinoses a les vores, de to verd blavós, i acabades en un fort mucró, agrupades en roseta. Originàries de Mèxic, s'han naturalitzat a la regió mediterrània, especialment vora el litoral. En llur país d'origen hom n'obté un suc ensucrat, el qual per fermentació dona el pulque.

Aub, Max (París 1903 — Mèxic 1972) Escriptor en llengua castellana d'origen alemany. Fou educat a França i, traslladat a València el 1914, es naturalitzà espanyol. El 1920 començà a escriure, sobretot teatre. Integrat dins els corrents d'avantguarda i influït pel barroc espanyol, destaquen d'entre la producció d'aquesta primera etapa les novel·les *Fábula verde* (1933) i *Luis Álvarez Petreña* (1934) i les peces dramàtiques *Narciso* (1928), *Espejo de avaricia* (1935) i *Pedro García López* (1936). A Mèxic inicià la redacció del seu cicle narratiu més important, entorn de la Guerra Civil Espanyola, titulat *El laberinto mágico: Campo cerrado* (1943), *Campo de sangre* (1945), *Campo abierto* (1951) i *Campo del moro* (1968).

auca *ART* Conjunt de petites estampes acompanyades cadascuna d'una llegenda, disposades generalment en un full de paper, que es refereixen als diferents episodis d'una biografia, d'una història, etc. La seva forma tradicional fou la d'un full imprès amb quaranta-vuit vinyetes. Els seus precedents es troben en un joc d'atzar del s XVII, en el qual figurava una oca (*auca* en el parlar de diverses comarques nord-occidentals catalanes), que fa pensar en el joc del mateix nom, prohibit durant els dos segles següents. El full més vell conegut fou fet a Moià cap al 1670 per P.Abadal. Des del s XVIII, el temari de l'auca s'anà ampliant (*arts i oficis*, zoologia, jocs d'infantesa, etc). En el transcurs del s XIX s'hi incorporà una ratlla de prosa explicativa.

audició *FISIOl* Percepció d'ones sonores per un animal. Implica sempre l'existència d'uns òrgans receptors, d'uns nervis auditius i d'uns ganglis o centres nerviosos que transformen l'estímul mecànic de les ones en sons. Només els animals més evolucionats (insectes i vertebrats) posseeixen òrgans diferenciats capaços de percebre ones sonores i transmetre'n l'excitació als centres nerviosos superiors.

audiència *HIST/DR* **1** Òrgan col·legiat per a l'administració de justícia, que encarna generalment la suprema instància en un regne o una entitat política o, derivativament, en un ampli territori amb personalitat definida. Amb el sentit originari de celebració pública de les actuacions judicials conviu el significat corporatiu o institucional. En l'àmbit de la Península Ibèrica, les reformes dels Reis Catòlics a l'organització judicial foren decisives per a l'evolució de l'audiència de tribunal reial central cap a tribunal reial regional o territorial. En el curs del s XVIII, es féu coincidir el districte judicial amb el militar, cosa que accentuà la nota de tribunals regionals de les mateixes audiències, supeditades a la instància suprema representada pel reial consell de Castella. És el precedent immediat de les audiències territorials o regionals dels ss XIX i XX. **2 audiència reial** *HIST* Tribunal del rei. Als Països Catalans, hom reconeix les seves arrels en l'actuació personal del sobirà, administrant justícia a la seva cort o palau, de vella tradició. A poc a poc, d'acord amb les exigències del temps, anà prenent un to més tècnic (presència i actuació de juristes professionals) i institucionalitzat. Des del 1365, en efecte, es

dibuixa una audiència reial, en principi general a tots els països de la corona d'Aragó, integrada pel seu canceller-president, per tres vice-cancellers (un de cada regne) i per quatre vocals. Amb el transcurs del temps es produí un desdoblament en diferents tribunals, per raó de cada un dels regnes associats a la corona catalano-aragonesa. Les audiències amb veritable estructura moderna foren fruit de les reformes decisives de Ferran II i els seus successors immediats. La reial audiència de Catalunya fou creada per Ferran II el 1493. En 1715-16, després de la rendició del Principat de Catalunya i del regne de Mallorca, el sobirà optà, en els respectius decrets de Nova Planta, pel sistema d'organitzar el govern d'aquests dos regnes sobre la diarquia capità general-audiència, de manera que aquesta, ultra ésser tribunal de justícia sotmesa al consell de Castella, constituís l'òrgan assessor (*real acuerdo*) del capità general.

Augsburg Ciutat de Suàbia, a Baviera, Alemanya, situada entre les valls del Lech i del Wertach (256 877 h [1991]). Centre tradicional de la indústria tèxtil des del 1840, ha deixat pas actualment a la indústria mecànica, elèctrica, aeronàutica i electrònica (Siemens). Fou seu de diverses dietes, entre les quals sobresurten la del 1530, on Melanchthon defensà el credo luterà en la confessió d'Augsburg, la de 1547-48, compromís doctrinal entre catòlics i protestants conegut com a interim d'Augsburg, i la del 1555, que donà lloc a la pau d' Augsburg, que marca la divisió d'Alemanya en dues confessions, la catòlica i la luterana.

August [*Caius Iulius Caesar Octavianus Augustus*] (63 aC — 14 dC) Primer emperador romà (27 aC-14 dC). Fou adoptat pel seu oncle Gai Juli Cèsar com a fill l'any 44 aC i prengué el nom d'Octavi. A la mort de Cèsar formà part del segon triumvirat, amb Marc Antoni i Lèpid. Successives batalles permeteren a Octavi desfer-se de Lèpid (36 aC) i d'Antoni (batalla d'Accium, 31 aC). Tot i que el 27 aC retornà els seus poders extraordinaris de triumvir al Senat i restaurà la república, només fou una maniobra política, ja que des d'aleshores començà a ocupar els càrrecs claus de l'administració civil, militar i religiosa. La política exterior d'August fou marcada per un signe pacifista: en 26-25 aC intervingué personalment en la dominació d'Hispània i hi fundà nombroses colònies amb veterans llicenciats. A l'Orient féu una política pacífica amb els parts i altres reis locals. D'altra banda, dictà nombroses disposicions sobre l'esclavatge, la moral (fomentà el matrimoni i castigà l'adulteri). Fou un escriptor i orador pulcre i elegant. Escriví, entre altres obres, *Rescripta Bruto de Catone*, *Hortationes ad philosophiam*, les seves memòries (*Comentarii de vita sua*) fins el 24 aC, *Descriptio Italiae*, etc. Fou succeït pel seu fillastre Tiberi.

aurinyacià Període prehistòric del paleolític superior que ha pres el nom del jaciment d'Aurinhac, a Comenges, Gasconya. Els aurinyacians eren ja homes de tipus físic modern (Cromanyó), tenien un utillitatge de sílex amb instruments variats i adaptats a les diverses finalitats. L'Aurinyacià s'estengué per la major part d'Europa i part d'Àsia (Sibèria).

aurora polar *METEOR* Meteor lluminós que es produeix a l'alta atmosfera, prop de les regions polars, d'origen lligat a emissions solars. El plasma solar penetra fins a una distància d'uns 6 radis del centre de la Terra i provoca ones magnetohidrodinàmiques; aquestes penetren fins a uns 100 km de la superfície de la terra on ionitzen l'oxigen i el nitrogen existents, els quals produeixen les radiacions auro­rals. Es formen a les zones polars, nord (**aurores boreals**) o sud (**aurores australs**).

Auschwitz Nom alemany amb què és coneguda la ciutat polonesa d'Oświęcin al sud-est de Katowice, on, el 1940, els nazis crearen quatre camps de concentració. Hi moriren assassinades o de fam i malalties prop de 3 000 000 de persones, la majoria d'elles jueus.

Austràlia Continent situat entre 10º41´ i 39ºS de latitud i entre 113º9´ i 153º39´E de longitud. És vorejada al S i a l'E per l'oceà Índic, al N per les mars de Timor i

auca valenciana del tipus dit dels baladrers (s XIX) (IMHB)

Arafura i a l'W per la mar del Corall, l'oceà Pacífic i la mar de Tasmània, que la separa de Nova Zelanda; és comprès dins l'estat d'Austràlia (7 500 000 km²; 17 016 300 h [est 1992]).

LA GEOGRAFÍA FÍSICA

Austràlia es divideix en tres àrees clarament diferenciades: els plegaments orientals, les terres baixes del centre i l'escut occidental. Al Terciari, la serralada primària a l'est del massís australià s'enlairà en bloc i formà *horste*, falles, massissos i petites planes costaneres (Great Dividing Range). El monsó d'estiu rega la zona tropical del NE i part de l'E, de clima més temperat. Al SE i al S el clima és mediterrani. De N a S s'aixequen els altiplans d'Atherton i de Buckland a l'interior. De Brisbane a Newcastle s'estén l'altiplà de Nova Anglaterra. A la vora de Canberra hi ha les Blue Mountains, i a l'extrem SE, les Snowy Mountains. El bosc disminueix de la costa a l'interior. A la regió de Victòria hi ha muntanyes a l'E i al N comencen les planes de la conca del Murray. La carena de Flinders limita les planes amb l'escut australià. Les terres baixes del centre es troben situades entre el Massís Australià a l'W i les terres altes de l'E, i entre el golf de Carpentària al N i les terres altes de Victòria, al S, on formen una depressió amb parts per sota del nivell del mar. És una vasta plana d'aridesa variable a la conca del curs inferior del Murray-Darling, la cubeta de l'Eyre i la Gran Conca Artesiana. La regió d'Adelaide és una mica més humida. La *cubeta de l'Eyre*, extremament seca (130 mm de pluja vora el llac), és la part més baixa de tota la depressió. El Massís Occidental Australià o Escut Australià és un vell sòcol de granit i de roques metamòrfiques de la fi del Pre-cambrià que ocupa la meitat del continent. El relleu rarament depassa els 600 m. És una àrea seca i àrida, amb l'excepció de l'extrem N, on s'estenen deserts interiors (Great Sandy Desert al N, Gibson i Simpson al centre i Victòria al S). Les temperatures són altes (Marble Bar, 35°C a l'ombra més de 100 dies l'any).

LA FLORA I LA FAUNA

L'isolament geogràfic molt antic d'Austràlia ha preservat el caràcter arcaic de la fauna i la flora, amb nombroses espècies exclusives. Combina la selva plujosa tropical i subtropical al NW, amb els boscos de laurifolis (àrees de Victòria, Perth i Albany) i amb poblaments esclarissats d'eucaliptus amb sotabosc semblant al de la màquia mediterrània (territoris més àrids). A l'interior i a l'W predomina un tipus de sabana seca. L'anomenat desert australià dels altiplans interiors és en realitat un subdesert semblant a la sabana seca de *spinifex*. A les muntanyes del SE la selva acaba entre 1 600 i 2 000 m d'altitud. La fauna australiana és encara més característica que la flora. Tots els mamífers autòc-

tons pertanyen als grups més arcaics: l'ornitorinc, el cangur, el coala. Els conills, les ovelles i altres animals domèstics arribaren amb la colonització europea. El dingo fou introduït pels aborígens.

Austràlia [*nom oficial: anglès: Commonwealth of Australia*] Estat federal d'Oceania, que comprèn el continent d'Austràlia i l'illa de Tasmània (7 682 300 km²; 17 875 000 h [est 1994]). La capital és Canberra.

L'ECONOMIA

Austràlia té una de les rendes per habitant més altes del món (17 080 dòlars el 1990).

Austràlia	
	
	
govern:	monarquia constitucional
superfície:	7 682 300 km ²
població:	17 875 000 h (1994)
capital:	Canberra
idioma of.:	anglès
moneda:	dòlar australià

A partir del 1939 passà d'ésser un país agrícola i ramader a ésser fortament industrialitzat. Tot i això, a mitjan anys vuitanta l'agricultura representava prop del 37% de les exportacions. Sobresurten els cereals, especialment el blat, el farriatge, la canya de sucre, el cotó i el lli. Hi ha conreus d'horta i fruiters, a més de vinya. La ramaderia és un sector clau dins del sector primari, principalment en el sector llaner (primer productor i exportador mundial). La mineria constitueix una de les activitats bàsiques d'Àustràlia: primer productor mundial de bauxita i segon de plom, i un dels primers productors de ferro, zinc, manganès, cobalt, tungstè, argent, or, estany, coure i urani. Disposa d'hulla i de lignit i des del 1965 obté petroli i, més recentment, gas natural. S'han desenvolupat les indústries de construcció mecànica, maquinària, construcció naval i aeronàutica i material agrícola. La indústria metal·lúrgica se situa entre els primers llocs en la producció d'alumini, fosa de plom, zinc i coure. La indústria química és cabdal, sobretot pel que fa als productes petrolífers. El comerç exterior és lleugerament excedent (1990), gràcies a l'activitat minera i agrícola.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

País poc poblat, a mitjan s XIX es produí una immigració en massa (400 000 h el 1850). Més del 90% de la població actual procedeix de les illes Britàniques. Els aborígens australians, un dels pobles més primitius del món, són només prop de l'1,5% de la població. La política natalista i immigratòria, que els anys seixanta i setanta resultà en un creixement entre el 13 i el 14%, el 1990 havia baixat al 8%. La població es concentra al SE, mentre que l'interior i l'W són pràcticament deshabitats. El 85,4% de la població és urbana. L'idioma oficial és l'anglès i la majoria de la població es declara cristiana (73%). Austràlia és una federació de sis estats (Nova Gal·les del Sud, Victòria, Queensland, Austràlia Meridional, Austràlia Occidental i Tasmània) que pertany al Commonwealth. Comprèn, a més, un territori i un districte capital, i exerceix la sobirania sobre diversos territoris d'Oceania i

Antàrtida. El cap de l'estat és el monarca anglès, representat pel Governador General. El poder executiu, el detenen el primer ministre i el Consell Federal Executiu. El poder legislatiu és exercit pel parlament, bicameral.

LA HISTÒRIA

El poblament d'Austràlia s'inicià vers el 15000 aC. Cap al 1567 Álvaro de Mendaña descobrí les illes Salomó i posterior-

Austràlia Vista de Queensland

ment (1606) Luis Váez de Torres l'estret de Torres. Els holandesos exploraren el continent al llarg del s XVII. Durant el s XVIII els britànics els succeïren (James Cook). Flinders proposà el 1814 l'adopció del nom d'Àustràlia. La corona anglesa convertí la costa SW en colònia penal, i la primera (Nova Gal·les del Sud) nasqué el 1788. A partir del 1793 començaren a arribar els primers colons lliures (*settlers*). Cap al 1797 hom introduí la cria de bens. L'any 1842 fou creat un consell legislatiu. Durant tot aquest temps, les lluites a propòsit de la venda de terres entre els *squatters*, colons usurpadors, i els *settlers*, colons regulars, foren constants. Mentrestant, al s XIX, hom hi anà fundant noves colònies. Cap al 1850 la descoberta d'or a Victòria provocà una gran immigració. La Gran Bretanya autoritzà entre 1850-90 règims autònoms i el 1899 hom aprovà una constitució. El 1901 el parlament britànic proclamà el Commonwealth d'Àustràlia, que establí el sistema constitucional actual. Durant els primers anys del Commonwealth s'enfrontaren lliurecanvistes i proteccionistes. En els dos conflictes bèl·lics mundials, Austràlia féu costat a l'ex-metròpoli. La victòria de la flota americana a la mar del Corall (maig del 1942) impedí la invasió nipona d'Àustràlia. Després de la guerra, i fins el 1972, la política exterior fou fortament dependent dels EUA. La crisi econòmica i l'augment de l'atur de 1983 i 1989-90 foren combatuts amb mesures d'austeritat i restriccions en la immigració.

Àustria Nom amb què és conegut el conjunt de possessions de la casa d'Àustria sota el domini de la família dels Habsburg. Sota el nom d'Àustria, coexisteixen històricament dos conceptes polítics diferents: l'Àustria estricta, formada pel nucli original (actual Baixa Àustria) i habitada per gent de raça germànica, llengua alemanya i religió catòlica, i la gran Àustria, mosaic polític plurinacional sotmès als Habsburg.

Precedents

L'actual Àustria fou el cente de la cultura neolítica de Hallstatt; a la fi del s II aC arribaren els romans, que ocuparen la zona al sud del Danubi (Rètia, Nòrica i Pannònia); la romanització fou lenta i poc intensa. Els huns ocuparen la Pannònia el 432; darrere seu arribaren successivament els ostrogots, el hèruls, els bàvars, els longobards i finalment els àvars (538). Uns i altres foren subjugats per Carlemany (788 i 803), que formà amb llurs territoris la Marca Oriental (Österreich) o **marcgraviat d'Àustria**, base de l'Àustria posterior. La marca caigué sota el domini de la Gran Moràvia (s IX) i més tard dels invasors hongaresos, fins que la victòria d'Otó I al Lechfeld féu possible la restauració de la marca, atribuïda poc temps després a la dinastia dels Babenberg (976), fins a la seva extinció (1246). La disputa entre el papat i el Sacre Imperi provocaren una sèrie de lluites hereditàries.

Els Habsburg

El 1282 Rodolf d'Habsburg derrotà Ottokar de Bohèmia i declarà Àustria feu hereditari de la seva família (que en tingué la possessió fins el 1918). A base d'una hàbil política matrimonial, els Habsburg es convertiren en una de les cases més importants del Sacre Imperi. L'Àustria del s XV, malgrat la seva inestabilitat política, fruïa d'un bon moment econòmic, gràcies als seus recursos miners, al comerç, i sobretot per la seva situació en la ruta del comerç venecià cap al nord. Mentrestant havien aparegut assemblees representatives, amb participació de nobles, eclesiàstics i burgesos. Sota Maximilià I (1493-1519) i Carles V (1519-1556) s'arribà al moment de més gran esplendor. La casa d'Àustria realitzà una política ambiciosa, amb l'intent d'obtenir una autoritat efectiva damunt el Sacre Imperi i una posició hegemònica a Europa. Carles V, ocupat pels problemes polítics, cedí el govern dels dominis familiars d'Àustria al seu germà Ferran. Les noves corones de Bohèmia i Hongria reunides sota Ferran I (1522-64) abocaren Àustria cap al Danubi i la convertiren en un estat plurinacional. A partir d'aleshores la seva política exterior fou encaminada a la defensa enfront del turcs. A la seva mort (1564), Ferran I dividí els estats entre el seus tres fills; donà així origen a les branques d'Àustria (la principal amb Bohèmia i Hongria), d'Estíria i del Tirol. En plena controvèrsia reformista, fou proclamat hereu de la

corona l'arxiduc Ferran, que havia imposat violentament la Contrareforma en el seu ducat. La incorporació de Bohèmia com a país conquerit després de l'aixecament txec del 1618, marcà el començament de la guerra dels Trenta Anys, que marcà la fi de l'hegemonia de la casa d'Àustria (pau de Westfàlia, 1648). Leopold I (1658-1705) creà l'estat austríac modern i allunyà definitivament els turcs d'Hongria, Croàcia i Transsilvània, fet que permeté als Habsburg de fer-se proclamar reis hereditaris d'Hongria. El 1718 la pau de Passarowitz deixà a mans d'Àustria el Banat i part de Valàquia, Bòsnia i Sèrbia. Carles VI (1711-40) reformà l'administració financera i estimulà les activitats econòmiques, sobretot amb la repoblació d'Hongria. A la seva mort, la guerra de Successió d'Àustria (1740-48) i la successiva guerra dels Set Anys (1756-63), suposaren la pèrdua de Silèsia i Parma i la concessió de l'autonomia a la noblesa hongaresa en canvi del seu ajut. Els anys de pau de Maria Teresa es caracteritzaren per una reforma centralitzadora i germanitzant. El seu fill Josep II (1780-90), intentà de portar a terme una política de dèspota il·lustrat i una reforma total de l'estat des del punt de vista racionalista, centralista i germanitzador, cosa que provocà revoltes entre els burgesos dels Països Baixos, al Tirol i a Hongria. Els Països Baixos, revoltats el 1789, es declararen independents el 1790. Leopold II (1790-92) ja havia pres posició contra la Revolució Francesa. Les nombroses derrotes de Francesc II (1792-1835), participant de les coalicions europees contra la Revolució i Napoleó, l'obligaren a la renúncia del Sacre Imperi i prengué el títol d'emperador d'Àustria (Francesc I, 1806). Però la derrota de Napoleó a Waterloo i el congrés de Viena (1814-15) tornaren Àustria a una situació de primer pla, sobretot gràcies a la política del canceller Metternich. L'absolutisme de Francesc I i del seu fill Ferran I (1835-48) permeteren a la monarquia dominar els primers moviments liberals i nacionalistes (Bohèmia, Eslovènia, Croàcia i Galítzia).

Però l'onada revolucionària del 1848 (Hongria, Praga, Croàcia, ciutats italianes i Viena) féu saltar el sistema represiu austríac i provocà la dimissió de Metternich; l'emperador hagué de fugir de Viena. Ràpidament, la contrarevolució s'imposà, Ferran I abdicà a favor del seu nebot Francesc Josep I (1848-1916). El conflicte hongarès fou resolt amb l'ajuda de les tropes russes. A l'interior, l'únic fruit de la revolució del 1848 fou l'emancipació dels camperols. A les reformes polítiques acompanyà un veritable interès per les millores econòmiques. Prússia aprofità la situació per a apartar definitivament Àustria d'Alemanya. Àustria hagué de lluitar alhora a Alemanya i a Itàlia. La pau de Praga representà l'abandonament definitiu de les idees imperials sobre Alemanya i Itàlia. S'emprengué aleshores una reorganització total de l'imperi, que passava a denominar-se Monarquia Austro-hongaresa. El 1867 es crearen dos estats distints: la Cisleithània (imperi d'Àustria, corona bohèmia, regne de Galítzia, la Bucovina i el regne de Dalmàcia) i la Transleithània (regne d'Hongria, Transsilvània i Croàcia i Eslavònia), amb govern propi però units pel vncle dinàstic, la política exterior, l'exèrcit i les finances generals. El problema de les nacionalitats ressorgí immediatament: Eslavònia i Croàcia reberen un estatut especial d'autonomia; els txecs reclamaven drets semblants als reconeguts als hongaresos; a les regions de població barrejada sorgien violents conflictes nacionals. Instaurat el sufragi universal el 1906, Viena s'erigia en centre polític, financer, industrial i cultural de l'imperi, creixent ràpidament (dos milions d'habitants el 1914). La progressiva magiarització d'Hongria feu néixer la idea d'un regne de Iugoslàvia i de la Gran Sèrbia. El 1881 Àustria signava un tractat favorable amb Sèrbia, però l'adveniment al poder (1903) de la dinastia Karadjordjević, pro-russa, convertí Sèrbia en pol de l'agitació antiaustríaca als Balcans. Les victòries sèrbies contra Turquia i Bulgària contribuïren a estrènyer l'encerclament que l'aliança franco-russa exercia sobre Àustria-Hongria. Després de l'assassinat a Sarajevo de l'arxiduc Francesc Ferran, Àustria declarà la guerra a Sèrbia i el conflicte degenerà immediatament en una guerra general. Les oposicions nacionals i socials, el bloqueig exterior i l'entrada dels EUA en la guerra acabaren amb la rendició d'Àustria, la fi de la guerra, l'exili

de Carles I i la proclamació la república democràtica d'Àustria (1918). Era l'esfondrament definitiu de l'estat dels Habsburg i de llur dinastia. Txecoslovàquia i Iugoslàvia es declararen independents i Àustria i Hongria perderen part de llurs territoris tradicionals. A més a més, els vencedors imposaren la separació d'Hongria d'Àustria i impediren la unió d'aquesta darrera amb Alemanya.

Àustria *[nom oficial: República d'Àustria; al: Republik Österreich]* Estat de l'Europa central alpina que limita amb Liechtenstein i Suïssa a l'W, amb Alemanya i la República Txeca al N, amb Hongria i Eslovàquia a l'E i amb Itàlia i Eslovènia al S (83 859 km²; 8 027 000 h [1994]). La capital és Viena.

LA GEOGRAFIA

Hom hi distingeix tres grans regions geomorfològiques: l'Àustria pròpiament alpina, l'Àustria danubiana i el Burgenland. L'*Austria alpina* es divideix en dos sectors; a l'W, la zona axial de la serralada alpina comprèn el Vorarlberg i el Tirol, depressió tancada de clima relativament sec. A l'E, els Alps austríacs es divideixen en els Pre-alps al N i els Alps centrals, formats pels Alps Càrnics, on hi ha la màxima elevació (Grossglockner, 3 797 m). L'*Àustria danubiana* comprèn els altiplans de l'Alta i la Baixa Àustria. El *Burgenland* forma part fisiogràficament de la plana Pannònica i és cobert per sòls variats (*loess*, terres negres). El clima d'Àustria és continental, bé que la influència oceànica n'atenua el rigor als Pre-alps del S. Les precipitacions són molt abundants, i sovint de neu. Econòmicament, la Segona Guerra Mundial comportà per a Àustria una total desarticulació de l'activitat econòmica. Els EUA concediren crèdits i ajudes que afavori-

Àustria Sant Gilgen al land de Salzburg

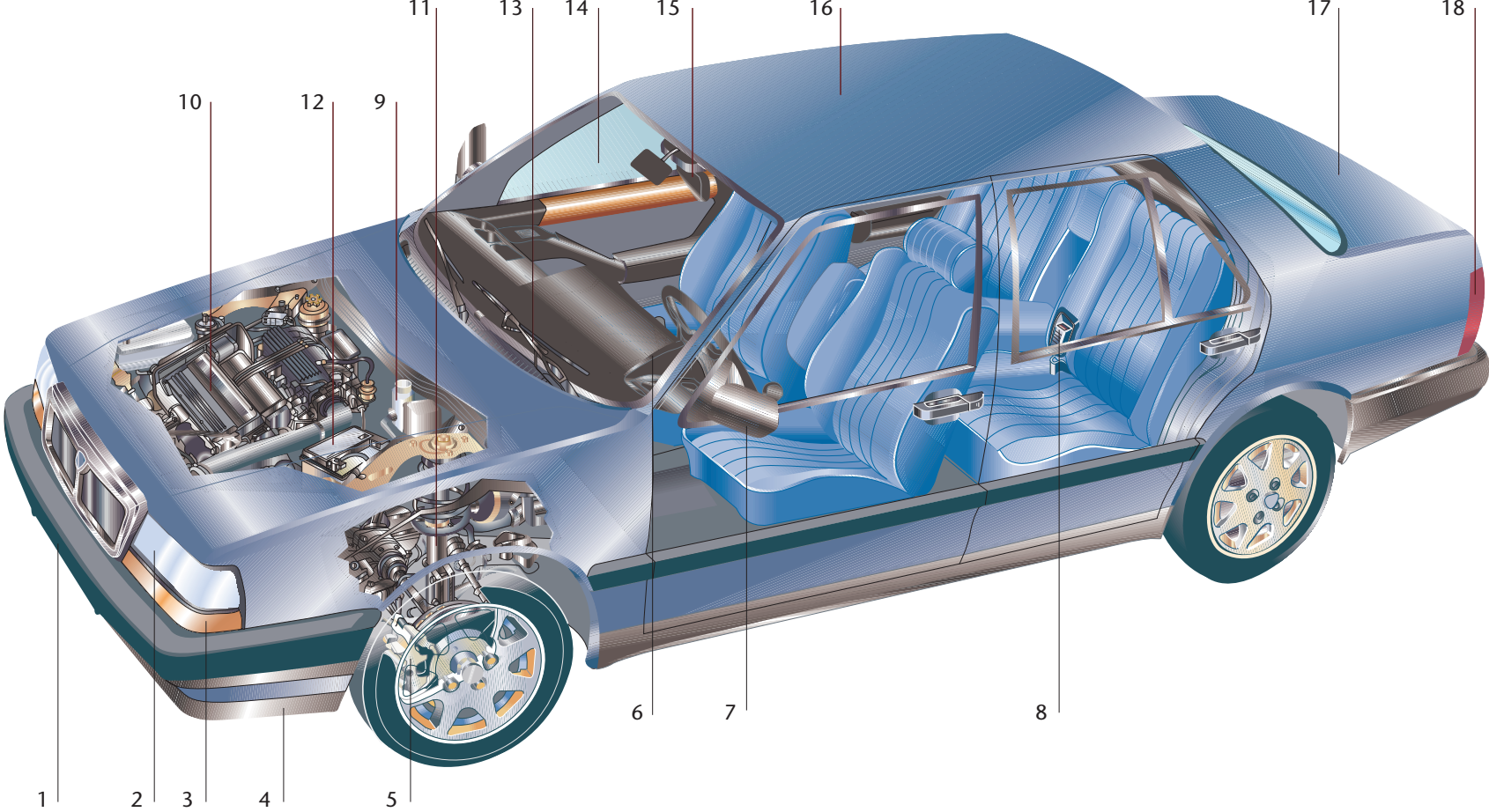
Hallstatt a l'Alta Àustria

autogestió *ECON/SOCIOL* Gestió directa i autònoma de cadascuna de les unitats components de la societat pel conjunt dels elements que les constitueixen. En general l'autogestió ha estat concebuda com una forma de funcionar una part de la societat -com en el cas de l'autogestió universitària-, i especialment de l'economia. En aquest darrer cas, l'autogestió és l'autoadministració de les empreses per llurs treballadors. En aquest sentit, ha inspirat diverses experiències socialistes al llarg de la història (Commune de París, 1871; soviets de fàbrica a la revolució russa, etc).

autòmat Màquina que per mitjà de dispositius mecànics, hidràulics, pneumàtics, elèctrics, etc., és capaç de produir moviments semblants als dels éssers animats. Coneguts des de fa molt de temps, els autòmats han pres diferents formes constructives i han tingut principis de funcionament molt divers a través del temps. Entre els autòmats, hi ha els robots, que són capaços d'efectuar operacions i manipulacions amb gran precisió.

automatització *ECON/SOCIOL* Aplicació d'automatismes per tal d'aconseguir que parts importants, i àdhuc la totalitat, d'un procés de producció augmentin la rendibilitat fent que es mantingui un nivell uniforme de qualitat. L'automatització, possible gràcies al gran desenvolupament de l'automàtica durant la primera meitat del s XX, és aplicable en tots aquells processos continus que presenten un programa únic d'elaboració. Aparegué per primera vegada l'any 1947 a la indústria de l'automòbil, quan hom pogué aplicar els principis de muntatge en cadena als processos de mecanització. L'automatització ha produït profundes transformacions dins l'organització de la divisió tècnica i social de treball; l'efecte immediat és d'elevar la productivitat i de reduir els costs.

automòbil Vehicle automòbil terrestre, generalment muntat sobre quatre o més rodes. L'automòbil nasqué de l'aplicació d'un motor tèrmic (de vapor primer, de benzina després), bé que també hi ha alguns exemples de motor elèctric mogut per bateries d'acumuladors, sobre un vehicle directament derivat d'un cotxe de cavalls. Els automòbils tenen característiques diferents segons l'ús a què són destinats: l'**automòbil de turisme**, l'**automòbil de transport col·lectiu de passatgers**, l'**automòbil de transport de mercaderies**, l'**automòbil de competició** (o de **cur**sa). Els principals elements que constitueixen un automòbil són el motor, la transmissió, la suspensió, la direcció, la carrosseria, els frens, el circuit elèctric i els accessoris. El *motor* transforma l'energia interna d'un combustible o l'energia elèctrica en energia mecànica. Els motors alternatius de combustió interna, que són els més corrents, són definits pel tipus de cicle termodinàmic que realitzen (cicle Otto i cicle Diesel); per la successió de les diferents fases que dins el cilindre produeixen el treball en un cicle motor (motor de dos temps o de quatre temps); per la cilindrada o volum que delimita la cursa dels pistons, generalment expressada en cm³, o en litres; per la compressió; pel nombre de cilindres i per llur disposició; pel sistema d'encesa; per la disposició de les vàlvules (lateral o a la culata) i de l'arbre de lleves; pel sistema d'alimentació (per aspiració, turboalimentació o injecció); pel sistema de refredament emprat, etc. A Europa, el motor de l'automòbil de turisme més freqüent és el de cicle Otto, de 4 cilindres en línia, de quatre temps d'aspiració, vàlvules a la culata, refredament per aigua, de cilindrada d'1 a 2 litres; mentre que el motor normal als EUA és de 8 cilindres en V, de cilindrada oscil·lant entre 4,5 litres i 8 litres, amb una mitjana al voltant dels 6 litres. El motor de cicle Diesel, amb millor rendiment energètic que l'Otto, havia estat fins fa pocs anys emprat només en els vehicles pesants, però actualment hom l'aplica també a turismes. La *transmissió* és el conjunt d'òrgans que porten el moviment del motor a les rodes motrius. Als automòbils clàssics, el primer element de transmissió és l'*embragatge* o element de separació del motor en marxa de la resta de les peces de propulsió. Després es troba el *canvi de marx*es, que consisteix generalment en diferents jocs d'engranatges (4 o 5 normalment, però en camions i automòbils

1 para-xocs de propilè	6 bloc de comandament	10 motor	15 retrovisor interior
2 far	7 retrovisor exterior	11 cilindre de suspensió	16 sostre
3 intermitent davanter	8 cinturó de seguretat	12 bateria d'acumuladors	17 maleter
4 spoilers	9 dipòsit del dispositiu de rentar el parabrisa	13 eixugavidre	18 bloc dels llums del darrere
5 fre de disc		14 parabrisa laminat	

especials poden arribar fins a 8) que permeten d'escollir per a cada marxa i d'acord amb la càrrega del vehicle la millor relació entre el règim del motor i la velocitat de les rodes. L'arbre de sortida de la caixa del canvi acciona el *diferencial*, que reparteix per igual el moviment a les rodes motrius del vehicle i fa que en una trajectòria corba la roda interior giri més lentament que l'exterior. La *suspensió* és el conjunt d'elements elàstics, de braços articulats i de dispositius amortidors que lliguen les rodes del vehicle i els permeten de seguir les irregularitats del sòl i d'aconseguir que aquestes repercuteixin mínimament en el vehicle. El sistema de suspensió provoca unes oscil·lacions d'amortiment molt lent que poden fer perillar l'estabilitat del vehicle; a fi d'evitar-ho, aquestes són frenades per l'acció d'*amortidors* hidràulics o hidropneumàtics. La *direcció* és el dispositiu que permet al conductor de l'automòbil d'actuar sobre les rodes directores i guiar el vehicle a voluntat. La *carrosseria* és el buc de l'automòbil i el suport i el lligam dels altres elements. Té un paper molt important en l'estabilitat del vehicle; ha d'ésser rígida i amb un baix coeficient de resistència a la penetració aerodinàmica. Els *frens*, que permeten alentir i deturar el vehicle, consisteixen en unes superfícies cilíndriques (tambors) o planes (discs) muntades a cada roda, damunt les quals poden fregar, a voluntat del conductor, els socs recoberts de ferro. Per motius de seguretat, els circuits de frenada són dobles o bé partits. El *circuit elèctric* fa possible el funcionament del motor d'engegada, el sistema d'encesa de la mescla en els cilindres, etc; és alimentat per una bateria d'acumuladors, carregada per un alternador mogut pel motor. El primer precedent de l'automòbil fou el tricicle de Cugnot, construït amb objectius militars el 1769. Des d'aleshores, foren diverses les aportacions al temps dels pioners fins que August Otto descobrí el motor de quatre temps i de compressió prèvia (1878). Aportacions tècniques posteriors foren les de Daimler, Benz, Levasor, Peugeot, Panhard, etc. El 1890 aparegueren el primer quadricicle 'Peugeot' i el primer 'Panhard-Levassor', accionats pel motor Daimler. El 1895, amb motiu de la primera cursa d'automòbils a França, Jeantaud es presentà amb el seu vehicle elèctric i els germans Michelin hi prengueren part amb el primer automòbil del món amb pneumàtics. El 1894, Henry Ford aconseguí el seu primer motor. L'any següent, Robert Bosch resolgué el problema de l'encesa. El 1897, Rudolf Diesel aconseguí de fer funcionar un motor amb el cicle que porta el seu nom. A Amèrica, aparegué el model T de Ford que tingué una gran difusió social. A partir del 1929 s'inicià l'època de les fusions i dels *trusts*;

Esquema interior de les parts principals d'un automòbil

els progressos tècnics posteriors han estat innombrables. Actualment, l'automòbil com a *producte industrial* exerceix un paper fonamental dins l'economia dels estats capitalistes desenvolupats. L'accés a la propietat privada de l'automòbil per amplis estaments de la població és un dels índexs més significatius per a la caracterització de la societat de consum de masses. Després de la Segona Guerra Mundial, la indústria automobilística de l'Europa occidental experimentà un fort creixement i igualà gairebé en xifres globals la producció dels EUA. En els últims anys el Japó, pioner en la robotització del sistema productiu, ha passat a ésser el primer productor mundial. Als Països Catalans la fabricació en sèrie no començà fins el 1953 amb el primer model SEAT.

automobilisme *ESPORT* Utilització esportiva de l'**automòbil**. Des de la primera cursa el 1895 (París-Bordeus-París), s'inicià un progrés rapidíssim de l'esport de l'automobilisme, que popularitzà les curses per carretera primer, i per circuit tancat (autòdrom) després. Actualment hom pot classificar les diferents proves automobilístiques en: curses de velocitat, de resistència, de muntanya, ral·lis i *autocròs*. La FIA (Federació Internacional de l'Automòbil) n'és el màxim organisme a nivell mundial.

autonomia *DR* Condició jurídico-política d'aquelles entitats o d'aquells organismes que, dins l'estructura constitucional d'un estat, tenen facultats per a donar-se lleis pròpies. Permet d'exercir unes facultats de plena llibertat legislativa dins el marc establert per una llei, generalment d'ordre constitucional, de l'estat dins el qual actua l'entitat autònoma. Aquesta disposa de la potestat legislativa i de la de caràcter reglamentari, potestats exercides sense tutela ni vigilància d'òrgans de l'estat, car si així fos, es tractaria d'una simple descentralització. L'autonomia no implica, però, facultat de declarar normes sense cap limitació, la qual cosa equivaldria a autodeterminació constituent. Històricament, l'autonomia concedida, dins el marc de l'estat unitari, a porcions del territori respon a la necessitat de donar un estatut jurídico-polític diferenciati a aquelles entitats que presenten fortes particularitats nacionals o de qualsevol altra natura. L'entitat accedeix a l'autonomia mitjançant la promulgació d'una norma de jerarquia màxima (constitució, estatut). La constitució espanyola (1978) reconeix el dret a l'autonomia per a les diferents nacionalitats i regions de l'estat espanyol (article 2 i articles del títol VIII).

autopista Carretera de quatre o més vies amb sentits de circulació separats per una mitjana central, amb control total d'accés

autòmat amb figura de pallaso (darrera del s XIX)

i projectada per a circular-hi a velocitats elevades. Els encreuaments amb d'altres vies de comunicació són fets amb passos a nivell diferent i a vegades calen viaductes per a guanyar zones urbanes, depressions importants, etc. L'especificitat de l'auto-pista obliga també a instal·lacions complementàries de senyalització, barreres de seguretat, enllumenat, àrees de manteniment i de servei. La primera autopista fou construïda a la Itàlia de Mussolini, entre Milà i els llacs alpins.

autòpsia *DR* Reconeixement d'un cadàver, fet normalment pel metge forense per conèixer i provar la causa i les circumstàncies de la mort, i per identificar la víctima.

avantguardisme *ART* Nom genèric amb el qual és conegut un conjunt de corrents estètics que evidencien la crisi de les arts en el món occidental al començament del s XX. Els primers senyals de la crisi es troben en els artistes de l'**impressionisme** i del **simbolisme**. Els aspectes més notables d'aquesta crisi foren: rebuig dels esquemes de cultura elaborats per la burgesia; intent de destrucció de l'art en sentit tradicional; recerca de noves formes expressives; assimilació de cultures allunyades; inconformisme social; incorporació de les noves formes de la societat industrial a la creació artística i l'ús dels mètodes i troballes freudians. Els moviments d'avantguarda, iniciats cap a l'any 1905, prengueren la màxima violència entre el 1916 i el 1925 i entraren en crisi cap als anys trenta, almenys com a fenòmens dominants. Cap als anys seixanta el *modern style* i certes formes de cultura *pop* reactualitzaren l'avantguarda. La crisi de les arts al començament del s XX fou introduïda a Catalunya per J.Dalmau, J.M.Junoy, J.Salvat Papasseit, J.V.Foix, J.Miró, etc, i algunes revistes com “391”(1917), “Trossos”, “Un enemic del poble”, “L'Amic de les Arts” (1928) i “Hèlix” (1931). El concepte general d'avantguarda prengué expressió en el famós *Manifest Groc* (1928), signat per S.Dalí, S.Gasch i L.Montanyà. Després de la guerra d'Espanya (1936-39), l'avantguarda fou mantinguda pels artistes aplegats al voltant de la revista “Dau al Set”: A.Tàpies, M.Cuixart, J.Ponç i J.Brossa.

àvar *HIST* Individu d'un poble nòmada de l'Àsia central, d'origen turc o mongòlic, que prengué el nom d'àvar al s V. Els àvars, impel·lits devers occident, dominaren les estepes del Volga fins a la segona meitat del s VI. Foren mercenaris a sou de Bizanci i l'emperador Justiniaà els autoritzà a establir-se a la península balcànica.

avellaner [*Corylus avellana*, família de les betulàcies] *BOT/AGR* Arbret caducifoli d'uns 5-6 m d'alçada, sovint més baix i d'aspecte arbustiu, d'escorça grisenca. El fruit, l'**avellana**, té diverses aplicacions culinàries i en pastisseria; és també consumida com a fruit sec. Es tracta d'una núcula envoltada d'un involucre foliós. Difós per una gran part de la regió eurosiberiana, als Països Catalans es fa espontàniament sobretot a la muntanya mitjana humida. A Catalunya el conreu més important d'avellaners es concentra al Camp de Tarragona, sobretot al Baix Camp. Ultra avellanes, hom n'obté fusta, flexible i elàstica, emprada per a fer cistells, bastons, etc.

avenc Cavitat natural on predomina la component vertical. Pot ésser constituït per un pou o diversos pous enllaçats entre si. Quan la cavitat és formada per pous i galeries s'anomena *cova-avenc*. La roca *calcària* és la més adient per a la formació d'aquestes cavitats, ja que es dissol amb l'aigua i constitueix les *formes càrstiques*.

Averrois (Còrdova 1126 — Marràqueix 1198) Nom amb el qual fou conegut als Països Catalans Abū-l-Walīd Muhammad ibn Rušd, filòsof, jurista, metge i astrònom àrab andalusí. Cadí de Sevilla i metge de la cort (1182-95), assolí una gran fama de metge i filòsof entre els musulmans i els cristians, i esdevingué, per les seves doctrines no sempre ben enteses, el prototipus de l'incrèdul i de l'ateu. Fou, però, creient i intentà de conciliar la fe amb la raó. Entre la seva producció bibliogràfica cal esmentar el *Kitāb faṣl al-maḡāl* ('El tractat decisiu'), *Tahāfut al-tahāfut* (el *Destructio destructionis* de la llatinitat) i l'obra mèdica *Kitāb al-kulliy-yāt*, coneguda en el món cristià per *Colliget* (1255). Fou també comentarista d'Aristòtil.

avet [*Abies alba*, família de les pinàcies] *BOT* Arbre monoic, de gran port, de capçada

cònica i branques perpendiculars al tronc; fulles linears, tot l'any verdes, i pinyes dretes. La fusta d'avet és molt emprada, per tal com és fàcil de treballar i els troncs són llargs, rectes i llisos. Hom en fa tambors, pals de les línies elèctriques, pals de vaixell, etc. Arbre típicament centreuropeu, forma avetoses a l'alta muntanya (Pirineus) i a la part superior de la muntanya mitjana (Montseny), en sòls profunds i permeables.

aviació *AERON* Tècnica i pràctica que permet el vol dels ginys més pesants que l'aire.

Història de l'aviació
Hi ha referències molt antigues a l'home volador. Són notables els estudis de Leonardo da Vinci al final del s XV. El 1680 Borelli establí per primera vegada la diferència entre l'***aerostació***, on la força de sustentació és obtinguda mitjançant ginys menys pesants que l'aire, i l'*aviació*, on aquesta força és obtinguda amb ginys més pesants que l'aire, amb l'ajut de motors. L'aviació no començà a ésser possible fins que, entre el 1799 i el 1853, l'anglès George Cayley posà els fonaments de l'aerodinàmica. Hom considera el 17 de desembre de 1903 com la data del primer vol de l'home amb motor i controlat: a Kitty Hawk (Carolina del Nord, EUA), els germans Orville i Wilbur Wright feren quatre vols amb l'avió “Flyer I”, dissenyat i construït per ells. A Europa, aquest vol fou seguit per d'altres també de caire experimental: Louis Blériot el 1909 volà de Calais a Dover; el 1910 Hubert Latham pujà per primera vegada fins a 1 000 m; el 1913, Marcel Brindejonc des Moulinais viatjà des de París fins a Estocolm, i Roland Garros travessà la Mediterrània, des de Sant Rafael (Provença) fins a Bizerta (Tunísia). Als Països Catalans, el 1910 Gaspar Brunet i Joan Sardà, membres de l'Associació de Locomoció Aèria, organitzaren el primer vol, realitzat per Julien Mamet a Barcelona. Hugo Junkers a Alemanya posà els fonaments dels moderns avions de transport. Amb la Primera Guerra Mundial, el progrés de l'aviació restà retardat per necessitats militars. Albert C.Read travessà l'Atlàntic el 1919 per primera vegada fent el vol Terranova-Açores-Lisboa i John Alcock i Arthur Brown volaren de Terranova a Irlanda. El 1926, Richard Evelyn Byrd volà per primera vegada sobre el pol Nord. El 1927 Charles Lindbergh aterrà a París procedent de Nova York, al cap d'un vol solitari en el “Spirit of St.Louis”. El 1933 s'envolà el primer avió de transport realment modern, el *Boeing B-247*; poc temps després ho féu el *Douglas DC-1*, cap d'una famosa família d'avions. Amb la Segona Guerra Mundial, es desenvoluparen els caça-bombarders. Ultra les millores tècniques dels motors d'hèlices, cal destacar l'aparició dels avions de reacció, tan importants en l'aviació militar. L'aparició de la propulsió per reacció permeté el vol a altes velocitats, fins a arribar a les velocitats supersòniques (avió-coet *Bell X-1*, 1947). Els accidents soferts pels *Comet* (avió britànic de transport comercial a reacció) donaren l'avantatge als constructors americans a partir del 1958, amb dos aparells: el *Boeing B-707* i el *Douglas DC-8*. Es construïren també avions de molt elevada capacitat, com ara el *Boeing 747*, el “Jumbo”, el *DC-10* i el *L-1011 Tristair*, capaç de transportar 400 passatgers. Tots ells es mantenen a velocitats subsòniques, aspecte que quedà superat amb l'aparició el 1976 del *Concorde*, aparell franco-britànic capaç de transportar cent passatgers a 2 200 km/h. L'*Airbus*, avió comercial construït per un consorci europeu, s'envolà el 1972 i entrà en servei el 1974. A partir del decenni dels setanta ha pres un gran impuls l'*aviació de tercer nivell*, destinada a cobrir les necessitats en distàncies mitjanes (300-700 km i, fins i tot, menys), la qual ha donat lloc als avions *STOL*, de capacitat mitjana (40-80 places) i de tripulació reduïda (1-2 persones). D'altra banda hi ha *avions de negocis*, bimotors d'hèlices o bireactors, capaços de transportar de 6 a 12 persones a distàncies de 1 000 a 2 500 km.

L'aviació militar
Les primeres aplicacions militars de l'aviació tingueren lloc al nord d'Àfrica durant la guerra d'Itàlia contra Turquia per al control de Líbia (1911-12). El 1913 s'utilitzà en la campanya d'Espanya al Marroc. La Primera Guerra Mundial donà una forta embranzida a l'aviació militar. Pocs

avicultura Cria de gallines en bateria (granja Castelló, Arenys de Mar)

Avicenna

avellaner: brot fructífer, ament masculí (dreta) i fruit o avellana (a baix)

dies després de començar la guerra, un avió francès *Voisin* féu el primer bombardeig. A partir del 1915, la Gran Bretanya fabricà excel·lents avions per a les forces aèries. El motor lineal de cilindres en V, desenvolupat paral·lelament a Alemanya i a la Gran Bretanya poc abans de la Segona Guerra Mundial, donà lloc als millors aparells de caça de l'època: el *Messerschmitt Me-109*, el *Spitfire* i l'*Hurricane*. Als EUA sorgí el bombarder quadrimotor de gran radi d'acció, ràpid, però amb poca càrrega de bombes. Els alemanys fabricaren avions lleugers de petit radi d'acció. El Japó, en entrar en guerra, disposava d'avions clarament superiors a tots els que se li oposaren. Durant la guerra aparegué l'avió de reacció (*Heinkel He-280*, a Alemanya). A la guerra de Corea hom veié per primera vegada un combat aeri entre avions de reacció. La substitució d'avions de motor alternatiu per aparells de reacció tingué lloc la dècada 1950-60. A partir del 1956, entraren en servei els primers caces supersònics. Dels anys vuitanta, cal destacar l'*F-16* i l'*F-18* als EUA, els *Mirage 2 000* i 4 000 a França, el *Tornado* (projecte intereuropeu), el *Sea Harrier* a la Gran Bretanya i els *MiG 23* i *25* a l'URSS. El darrer èxit de l'aeronàutica moderna ha estat la *llançadora espacial Columbia*, barreja de coet i avió, pensada per al transport de persones a l'espai.

Avicebró (Màlaga 1020? — València 1050 o 1058) Nom amb què fou conegut als Països Catalans Šelomó ibn Gabirol, poeta i filòsof jueu andalusí. Hom el considera el millor poeta medieval en hebreu; escriví poesies profanes i excel·lí en les religioses, on combina les creences jueves amb idees neoplatòniques, especialment en el *Kéter malkut* ("Corona reial"), llarga composició en prosa rimada. Però la seva anomenada prové de la filosofia: fou el neoplatònic hebreu més notable i exercí influència en els autors hebreus i en l'escolàstica franciscana, talment que fins el 1846 hom cregué que era cristià. La seva obra principal és la *Font de la vida*.

Avicenna (Bukhara 980 — Hamadān 1037) Nom amb què fou conegut a l'Occident llatí Abū ‘Alī al-Ḥusayn ibn Sinā, filòsof i metge irànic musulmà. És considerat la personalitat més important de la medicina àrab i el primer metge de l'edat mitjana. La seva obra filosòfica, inclinada vers l'aristotelisme, però conservant encara molts elements neoplatònics, és molt àmplia: el *Kitāb al-šifā’* ('Llibre de la guarició') constitueix una summa de tots els coneixements del seu temps (filosofia, matemàtiques, astronomia, etc). Altres obres: *Kitāb al-naḡāt* ('Llibre de la salvació'), *Epístola de Hayy ibn Yaqzā i ḡanīš-name-i ‘Alā’ī* ('Llibre del coneixement'). La seva enciclopèdia mèdica *Al-qānūn fī-l-ṭibb* ('Regles de la medicina'), traduïda al llatí amb el nom de *Cànon*, fou el text bàsic per a l'ensenyament de la medicina a Europa durant més de cinc-cents anys.

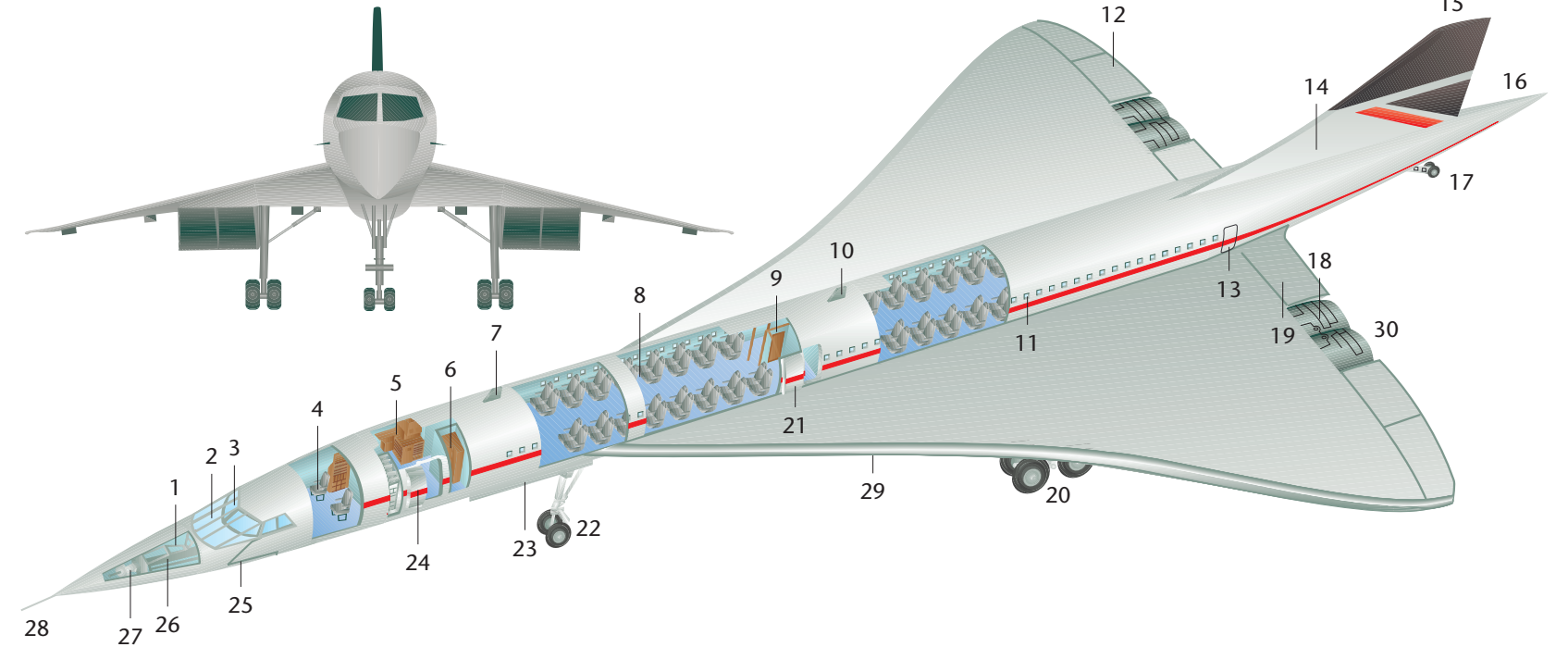
avicultura Tècnica de la cria d'ocells en general i, més especialment, de l'aviram (gallines, oques, ànecs, i també coloms, guatlles, perdis, pintades, faisans, indiots, etc). La seva finalitat principal és l'obtenció d'ous, carn i plomes en gran producció, per tal de satisfer la gran demanda d'aquests productes. Intenta assolir un rendiment òptim de l'aviram, per mitjà de la selecció dels millors reproductors, i de la creació d'híbrids que reuneixin unes característiques de qualitat i de rendiment superiors a les de les races originals.

Àvila Ciutat i capital de la província homònima, a la comunitat de Castella i Lleó, situada en l'àrea de contacte entre la serra d'Àvila i la Meseta septentrional, sobre la vall de l'Adaja, a 1 126 m d'altitud (45 977 h [1991]). Agricultura (cereals) i indústries derivades, teixits de cotó, fabricació de vehicles industrials. Centre d'àrea comercial. Part de la Lusitània romana, Àvila fou ocupada alternativament, després de la invasió sarraïna (s VIII), pels cristians i pels musulmans. Alfons VI de Castella-Lleó la reconquerí definitivament el 1088. Durant la guerra de les *comunidades*, fou una de les primeres ciutats que s'insurreccionà i esdevingué la seu de la primera junta de *comuneros*. Al començament del s XVII, inicià la seva decadència. Conserva les muralles (s XII) i monuments importants com la catedral (ss XII-XIV), de tipus cluniacenc, o l'església romànica de San Vicente.

Avinyó Ciutat de Provença, Occitània, capital del departament francès de la Valclusa, situada a la vora del Roine (86 939 h [1990]). Centre turístic i comercial. Des del 1947 hi és celebrat anualment un festival de teatre. Romanitzada ben d'hora, en declinar l'imperi d'Occident, passà al domini dels burgundis (413). Successivament pertangué als reis de la Borgonya Cisjurana, d'Arle, de les Dues Borgonyes i, finalment, als comtes de Provença. Al setembre del 1125 fou repartida entre el comte de Barcelona Ramon Berenguer III i Alfons Jordà. Esdevingué un centre comercial pròsper, que fou capaç d'alçar (1177-85) el cèlebre pont de pedra de Sant Beneset. Durant els 68 anys (1309-77) dels papes a Avinyó, la ciutat es convertí en el centre de la política europea, acresqué considerablement la seva població i es cobrí de nous monuments. La partença de Gregori XI, el 1377, significà l'inici de les calamitats. Dins el recinte de la ciutat el principal monument és el palau dels papes, de grans proporcions (15 000 m² de superfície, 1332-52).

avió *AERON* Aerodina proveït de grup propulsor i de plans sustentadors o ales fixes durant el vol. Els elements constituents de l'avió són l'ala, el buc, el grup propulsor, els empenatges i el tren d'aterratge, els quals solen ésser disposats simètricament en relació al buc. Els moviments d'un avió tenen lloc a l'entorn de tres eixos que passen pel seu centre de grave-tat: l'*eix longitudinal o de balanç*, que va de proa a popa del buc; l'*eix lateral o de cap-cineig*, que és perpendicular al pla de sime-tria de l'avió, i l'*eix normal o de guinyada*, que és perpendicular als altes dos. Els moviments de l'avió es contolen accio-nant els govemalls, que el pilot manipu-la mitjançant els comandaments de vol. L'*ala* és l'element que permet la sustentació de l'avió. L' empenatge, format per l'estabilitzador, normalment situat a proa, pel timó de direcció i pel de profunditat, contribueix a mantenir l'estructura de l'ala en la posició adequada al vol. L'exis-tència del *grup propulsor* diferencia l'avió del veler i del planador, que són aerodines sense motor. Els sistemes de propulsió poden ésser aeròbics i anaeròbics. Els primers, en els quals l'energia de la combus-tió és aprofitada per accelerar una massa més o menys gran de l'aire que flueix entorn de l'avió, poden ésser classificats, segons la manera com acceleren la dita massa d'aire, en grup motor alternatiu-hèlice, grup turbopropulsor, grup turbo-reactor i estatoreactor. En els segons, dits motor-coet, la fuita dels gasos de combus-tió origina, per reacció, una força de pro-pulsió en sentit contrari a aquella fuita. El *tren d'aterratge* pot ésser format per rodes o patins (avions terrestres) o flotadors (hidroavions) i pot anar totalment mun-tat al buc o en aquest i les ales. Segons llur nombre d'ales, els avions poden ésser *monoplans*, *biplans* i, en general, *multi-plans*; els monoplans poden ésser d'*ala baixa*, d'*ala mitjana* o d'*ala alta*, segons la situació de l'ala respecte a l'eix del buc. Pel nombre de motors, són classificats en *monomotors*, *bimotors* i, en general, *polimo-tors*. Segons les funcions a què són desti-nats, poden ésser dividits en *avions mili-tars* i *avions civils*; entre els primers hi ha l'*avió de bombardeig* o *bombarder*, l'*avió de caça*, *caça* o *interceptor*, el *caça-bombarder*, l'*avió de reconeixement*, l'*avió antisubmarí*, l'*avió d'abastament*, etc, i entre els segons, l'*avió de càrrega*, l'*avió de passatgers*, l'*avió de turisme* i *d'esport* o *avioneta*, etc. Des d'un punt de vista aerodinàmic, són clas-sificats en *avions subsònics de baixa veloci-tat*, *avions subsònics d'alta velocitat*, *avions transsònics*, *avions supersònics* i *avions hipersònics*.

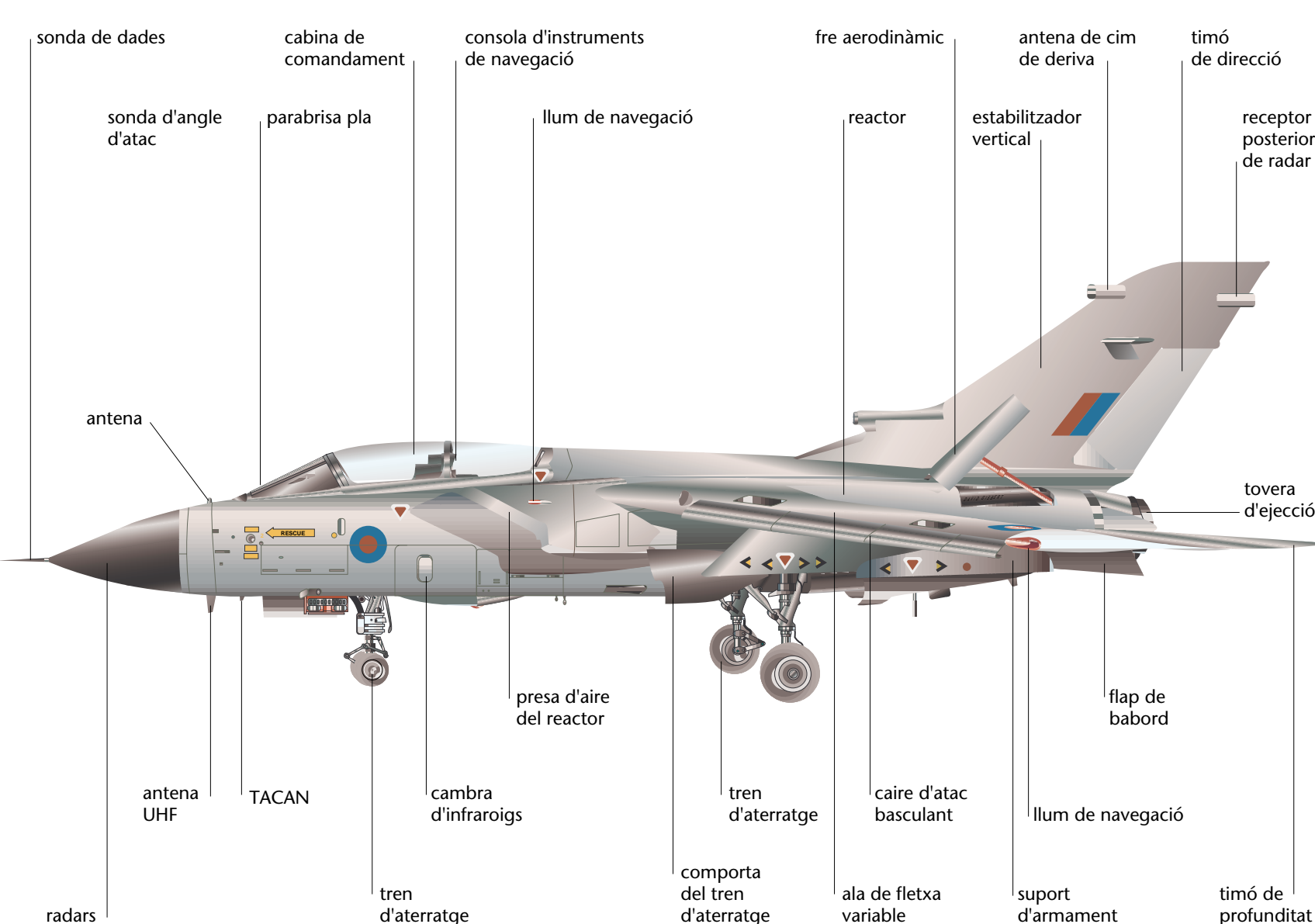
avortament *MED/DR* Expulsió del fetus quan encara no és viable, és a dir, aproximadament abans de les 20 a les 28 set-manes de gestació. Hom distingeix entre l'avortament espontani i l'avortament provocat. L'**avortament espontani** pot ésser *avortament accidental* si s'esdevé de manera fortuïta i aïllada o *avortament ha-bitual* si per causes uterines, generals o hormonals s'esdevé repetidament. L'**avor-tament provocat** (o *induït*) és el que es realitza intencionadament per mètodes me-dicamentosos (prostaglandines o el RU-486), aspiració (mètode de Karman) o ras-pat de la mucosa uterina, o per injecció de solucions hipertòniques estèrils en la cavitat amniòtica; l'avortament a càrrec d'un metge especialitzat per motius de salut de la mare és anomenat **avortament**

1 bastidor en forma de A	7 antena de VHF	13 porta d'emergència	19 flap i timó de profunditat	25 xarnera de la proa
2 visor	8 allotjament del passatge	14 carenat de les antenes HF de ràdio	20 <i>bogie</i> de quatre rodes	26 bastidor retràctil articulat
3 parabrisa de la cabina	9 lavabo	15 timó de direcció superior	21 porta central de passatge	27 radar meteorològic
4 seient del tercer pilot	10 antena de VHF	16 con de cua	22 actuador de direcció	28 tub de pitot
5 cuina davantera	11 finestra de la cabina de passatge	17 esmorteïdor de cua de roda doble	23 comporta del tren davanter	29 caire d'atac
6 armari de roba	12 flap i timó de profunditat	18 turboreactor Rolls-Royce Olympus Mark 610	24 comporta de passatge	30 tovera variable

terapèutic. La normativa legal sobre l'avortament induït s'estén, en els dife-rents països del món, des de la pràctica legalització o despenalització a la més absoluta prohibició. La permissió o despenalització exigeix, en molt països, alguna de les següents indicacions: *mèdica*, o perill per a la vida física o psíquica de l'embarassada; *genètica*, o sospita fundada de malformació física o psíquica del fetus; *ètica*, o embaràs conseqüència de violació o agressió sexual; o *social*, si l'embaràs planteja a la mare estat de necessitat. En la legislació de l'estat espanyol, s'admeten les indicacions mèdica, genètica i ètica (si el fet s'ha denunciat judicialment amb an-terioritat).

azalea [Azalea *sp*, família de les ericàcies] *BOT* Gènere de plantes arbustives, de fulles ordinàriament caduques i piloses, de flors generalment irregulars, agrupades en inflorescències; són en gran part originàries de l'alta muntanya d'Amèrica del Nord i d'Àsia. Els híbrids procedents de l'**a-zalea de l'Índia** (*A.indica*) són molt esti-mats en jardineria.

avió de passatgers supersònic Concorde

avió de combat en versió de reconeixement Tornado GR1A

Azaña y Díaz, Manuel (Alcalá de Henares 1880 — Montalbà, Carcí 1940) Polític i escriptor castellà. Home de lletres amb vocació d'escriptor i de crític literari, és autor de diversos estudis sobre Juan Vale-ra i *Pepita Jiménez*; *El jardín de los frai-les* (1927), novel·la autobiogràfica; el dra-ma *La corona* (1928), i *Plumas y palabras* (1930), volum que recull els seus princi-pals assaigs. Fundador de l'agrupació Acción Republicana (1925), en proclamar-se la República fou nomenat ministre de la guerra i, per l'octubre del 1931, substituí Alcalà Zamora en la direcció del gabinet, on imposà una orientació d'“esquerra liberal burgesa”. Ja fora del govern, arran de la insurrecció del 6 d'octubre de 1934, fou empresonat i sotmès a procés. D'aquesta crisi, en sortí enfortit política-ment. Reorganitzà el seu partit (denomi-nat ara Izquierda Republicana), i s'erigí en el puntal burgès del Front Popular, acce-dint novament a la direcció del govern i a la presidència de la República, càrrec que exercí durant la guerra civil fins al febrer del 1939, que dimití. En 1966-68, a Mèxic, hom publicà les seves *Obras completas*.

Azerbaijan

govern:	república federal
superfície:	86 600 km ²
poplació:	7 424 000 h (1994)
capital:	Bakú
idioma of.:	azerbaidjanès
moneda:	ruble

Azerbaidjan [*nom oficial en àzeri: República Azerbaidžan*] Estat asiàtic a la regió oriental del Caucas (86 600 km²; 7 424 000 h [1994]). Limita a l'E amb la mar Càspia, al N amb Rússia i Geòrgia, a l'W amb Armènia, i al S amb l'Iran. Inclou l'enclavament de Nakhitchevan, entre Armènia, a l'E, i l'Iran, a l'W. La capital és Bakú.

LA GEOGRAFIA

De N a E, als contraforts orientals del gran Caucas, hi ha les màximes elevacions (Gora Bazard'uz'u 4 466 m). La zona central comprèn la conca del Kura, que s'obre a la mar Càspia en una gran plana i s'eixampla vers el S a la confluència amb l'Araxes. A l'W hi ha les muntanyes volcàniques del petit Caucas. El clima, bé que en conjunt continental, és modificat pel relleu muntanyós al N i a l'W. Les precipitacions varien de 200 a 1 000 mm de la plana a la muntanya. La vegetació és estè-

Mapa físic d'Azerbaidjan

pica a la plana central, i els boscs són escassos. En l'agricultura, destaquen els cereals, la vinya, les hortalisses, el cotó i el tabac. Té molta importància la ramaderia ovina i és també rellevant la sericicultura. Els jaciments de petroli a la costa de la Càspia tenen rellevància mundial, i han donat lloc a una important indústria petroquímica. Hi ha també jaciments de gas natural, de ferro i d'alunita a l'W. L'energia elèctrica i la metal·lúrgia tenen també un pes considerable. Hi ha indústria lleugera, tèxtil (producció de catifes) i alimentària. El 1992, la densitat de població era de 83,6 h per km², i poc més de la meitat (53,5%) era urbana. El creixement de la població és elevat (20'0‰ el 1990). Ètnicament predominen els àzeris (prop del 80% de la població) i les minories més importants són els russos i els armenis. La religió més estesa és l'islam (branca xiïta) i la llengua oficial l'àzeri.

LA HISTÒRIA

Des del 1991 el territori històric de l'Azerbaidjan es troba dividit entre l'estat independent del mateix nom (antiga república soviètica) i dues províncies iranianes. L'Azerbaidjan fou sotmès pels assiris i pels medes (s VII aC). Inclòs a la satrapia de la Mèdia per Alexandre el Gran (s VI aC), a

la mort d'aquest aconseguí la independència. Entre els ss VIII i XIV, en què es turquitzà, l'Azerbaidjan fou ocupat pels àrabs, els turcs seljúcides, els mongols i per Tamerlà. Posteriorment, Pèrsia aconseguí de controlar-lo fins al s XVII. Al principi de segle Rússia s'annexà el N de l'Azerbaidjan, i el 1922 formà part, amb Armènia i Geòrgia, de la República Socialista Federativa Soviètica de Transcaucàsia. Durant el règim soviètic hi hagué una activa resistència àzeri (aixecaments de Gandža, 1920). Arran del desmembrament de l'URSS (1990-91), a l'Azerbaidjan se celebraren eleccions legislatives, i hom declarà la independència el 30 d'agost de 1991. L'antic conflicte de Nagorno-Karabakh, d'altra banda, dugué a una guerra amb Armènia.

azimut astronòmic *ASTR* Arc d'horitzó que va des del punt cardinal nord per a l'observador situat a l'hemisferi sud, fins al vertical de l'astre. És comptat de 0° a 180°, i rep el nom d'*oriental*, si l'astre és situat a l'est del meridià de l'observador, o el d'*occidental*, si és situat a l'oest d'aquell meridià.

Aznar López, José María (Madrid 1953). Polític castellà. Llicenciat en dret i diputat a les Corts des del 1984, assolí la presidència de la comunitat autònoma de Castella i Lleó (1989-90) i del Partido Popular (1990).

Azorín (Monòver, Valls del Vinalopó 1873 — Madrid 1967) Pseudònim de Josep Martínez i Ruiz, escriptor. El 1896 s'establí a Madrid, on esdevingué una de les primeres figures de l'anomenada Generació del 98. Partí de posicions properes a l'anarquisme, però aviat fou un col·laborador del torn polític de la Restauració i escriví a "ABC". El seu primer llibre remarcable és *El alma castellana* (1900), on inicia el culte a Castella i als clàssics castellans. Ja com *Antonio Azorín*, la seva obra se centrà en el regeneracionisme: *La voluntad* (1902), *Antonio Azorín* (1903) i *Las confesiones de un pequeño filósofo* (1904) són llibres cabdals. La melangia per uns pobles en decadència encara l'esperonà cap a la idealització de Castella i el seu esperit auster.

Azov, mar d' Mar annexa a la mar Negra, entre la costa meridional d'Ucraïna, la península de Crimea i el delta del Kuban'. Té una superfície de 36 000 km². Comunica amb la mar Negra per l'estret de Kerç i per l'estret de Geniçesk.

B

Capital quadrada romana

B

Uncial

b

Minúscula carolina

B b

Gòtico textura

B b

Romana antiga humanística

B b

Cursiva humanística

B b

Romana transicional del barroc

B b

Romana moderna neoclàssica

B b

Egípcia

B b

Pal sec

Bb

Babel Nom bíblic de la ciutat de Babilònia. Segons el *Gènesi*, la **torre de Babel**, que fou construïda pels homes emigrats cap a l'Orient després del diluvi, havia de tocar el cel. Dèu confongué el parlar d'aquella gent i els dispersà per tota la terra, i així impedí que portessin a terme llur obra.

Báber [o *Bābur*] (Andižān, Fergana 1483 — Agra, Uttar-Pradēsh 1530) Nom amb el qual és conegut el príncep timúrida Zāhir al-Dīn Muḥammad, fundador de l'imperi del Gran Mogol a l'Índia. Hereu del principat de Fergana, la victòria a la batalla de Panipāt (1516) li permeté de reunir sota la seva autoritat un vast imperi que comprenia des del Hindūkush fins a Gwalior, al sud, i a la frontera de Bengala. Figura també com un dels més notables prosistes de llengua txagatai per les seves memòries (*Bāber-nāma*).

Babeuf, Gracchus (Saint-Quentin, Picardia 1760 — Vendôme, Orleanès 1797) Pseudònim que adoptà François Noël Babeuf, teòric i revolucionari francès. Fundà, a París, el diari “Le Tribun du Peuple”, portaveu del seu ideari comunista igualitari. Fundà el *Club dels Iguals* (Club des Égaux), tancat pel Directori el 1795. Al començament del 1796 creà una organització secreta per tal d’enderrocar el Directori, però no reeixí i Babeuf i d’altres conjurats foren detinguts. Els partidaris del babovisme intentaren un nou aixecament de les tropes, que fracassà. Babeuf fou executat.

Babilònia Antiga ciutat de Mesopotàmia (actual Iraq), que donà nom a la porció sud del país (→***Babilònia***), de la qual fou la capital a partir del s XVIII aC. Situada a la riba oriental de l’Eufrates, uns 80 km al S de Bagdad, avui no és més que un munt de ruïnes excavades. Feta capital per la dinastia I de Babilònia (1894-1595 aC), fou saquejada diverses vegades entre el 1595 aC i el 689 aC (hitites, assiris, elamites), fins que amb la dinastia neobabilònica o caldea (626-538 aC) recuperà la seva esplendor i àdhuc l’augmentà. Novament saquejada per Xerxes I el 479 aC, Alexandre el Gran i els selèucides (331-140 aC) la restauraren. Al començament, però, del període part o arsàcida (140 aC-224 dC), la mort de Babilònia quedà definitivament segellada. D’aquesta dinastia, contràriament als períodes anteriors, en resten nombrosos edificis, que permeten de fer-se una idea de la Babilònia de Nabucodonosor II, el seu màxim restaurador.

Babilònia Antic país de l'Orient Mitjà que abastava la meitat sud de Mesopotàmia (actual Iraq). El terme Babilònia resulta abusiu quan és aplicat a la llarguíssima etapa anterior a la dinastia I de Babilònia. Hammurabi (1792-1750 aC), rei de la dinastia I, unificà el país, a partir d'aleshores anomenat apropiadament Babilònia. A la dinastia I seguí el *període cassita* (1595-1157 aC), que dominà tot Babilònia. Fou una època gris en el terreny polí-

tic i mediocre en el cultural, marcada pels constants enfrontaments amb els assiris, i que acabà amb la derrota enfront els elamites, el saqueig de la ciutat i la caiguda de la dinastia III. El buit deixat pels elamites fou ocupat per la dinastia II d’Isin o V de Babilònia (1156-1025 aC), on destacà el regnat de Nabucodonosor I (1124-1103 aC). Amb la desaparició d’aquesta dinastia, Babilònia caigué en una decadència política total enfront d’Assíria, durant la qual arribaren a cohabitar (IX dinastia) reis babilònics i assiris. Aquesta situació havia de prolongar-se fins a la dinastia neobabilònica o caldea (626-538 aC), famosa pel seu poder (seves foren Mesopotàmia, Síria-Palestina i part d’Aràbia) i per les nombroses construccions que aixecà arreu del país. La dinastia inclou cinc reis, dels quals el més important fou Nabucodonosor II (605-562 aC), conqueridor de Jerusalem (598 i 586 aC). Satrapia persa del 538 al 331 aC, Babilònia pertanyé després als grecs d’Alexandre el Gran i successors (331-140 aC), als parts o arsàcides (140 aC-224 dC) i als sassànides i als bizantins, alternativament, del 224 al 637, any en el qual els àrabs conqueriren el país.

Bacall, Laureen (Nova York 1924) Pseudònim de l'actriu cinematogràfica nord-americana Betty Jean W.Perske, que debutà el 1944 a *To have and have not* de Howard Hawks, al costat de Humphrey Bogart, amb qui es casà el 1945. Amb ell interpretà *The Big Sleep* (1946) de H. Hawks, *Key Largo* (1948) de J.Huston i altres films.

bacallà [*Gadus callarias*, ordre dels gadi-formes] zooI Peix de la classe dels osteïctis, que ateny normalment 1,5 m de llargària, de cos fusiforme i de color bru o d'oliva, amb el dors i els flancs clapats de fosc. Són peixos d'aigües fredes i poc salades i viuen en bancs nombrosos a la part nord de l'Atlàntic. La pesca del bacallà constitueix una activitat important, sobretot durant l'hivern, a les costes d'Islàndia i Grenlàndia, als bancs de Terranova i a les costes de Noruega (especialment a les illes Lofoten), indrets on destaca l'espècie *Gadus morrhua*.

Bach, Johann Sebastian (Eisenach 1685 — Leipzig 1750) Compositor alemany. Descendent d'una família de músics, passà per Weimar i Neukirche d'Arnstadt (1703), i per Mülhausen (1707), i acceptà el lloc de músic de cambra i organista de la cort del duc de Saxònia-Weimar. El 1717 es traslladà a Köthen (Anhalt, Saxònia), d'on són algunes de les seves grans obres instrumentals: les *Invençons* a dues i tres veus, el primer volum de *Das wohltemperierte Klavier* ('El clavecí ben temperat'), la *Fantasia cromàtica*, les *suïtes* franceses i angleses, totes les obres per a violí i violoncel sol i les sonates per a flauta. Els sis *Concerts de Brandenburg* apareixen com la síntesi de la saviesa musical de l'Europa d'aquell moment. El 1723, guanyà per

b

oposició el lloc de director de música de la Thomasschule de Leipzig, i l’ocupà fins a la mort. Fou l’època de la seva màxima fecunditat, principalment en la música religiosa: hom calcula que escriví, aquests anys, 260 cantates religioses, les passions segons sant Joan, sant Mateu i sant Marc — aquesta última, perduda—, la *Missa en si menor*, el *Magnificat*, els oratoris de Nadal, de Pasqua i de l’Ascensió; sis motets, quatre misses, *lieder*, etc. L’esperit creador de Bach no necessita de canviar les formes tradicionals per a expressar-se lliurement. No és estrany que els seus contemporanis l’acusessin d’antiquat i que caigués gairebé en l’oblit durant més de mig segle. Bach havia exhaurit ja totes les possibilitats de la música barroca i, després d’ell, la música es desenvolupà en una altra direcció.

bacil *[Bacillus sp*, família de les bacil·làcies] *BIOL* Gènere de bacteris generalment gram-positius (tot i que en cultius vells el caràcter gram pot variar), en forma de bastonet, immòbils o amb flagels peritrics, capaços de formar endòspores. El més patògen per a l’home i per als animals és el *B.anthraxis*, l’agent causant de l’àntrax.

Bacon, Francis (Londres 1561 — 1626) Baró de Verulam i vescomte de Saint Albans, filòsof i home d’estat anglès. Estudià lleis a Cambridge i exercí diversos càrrecs polítics sota el regnat de Jaume I, entre ells el de lord *chancellor*. Fou un dels primers a prendre consciència de la significació històrica de les ciències. La seva obra principal, el *Novum organum scientiarum* (1620), ensem amb *De dignitate et augmentis scientiarum* (1623), forma l’inici d’un ambiciós projecte de síntesi total del coneixement humà, que s’havia d’anomenar *Instauratio Magna*. Tanmateix, el mètode qualitatiu-inductiu de Bacon no trobà el seu terreny d’aplicació fins al s XIX, amb els desenrotllament de la geologia i la biologia evolucionistes. Bacon és també autor d’uns *Essays* (1625), model de la prosa anglesa en el gènere.

Bacon, Francis (Dublín 1909 — Madrid 1992) Pintor irlandès, resident a Anglaterra. Iniciat en la pintura vers l’any 1930, destruí bona part de la seva obra anterior a 1944. Expressionista, aprofita una tècnica abstracta per a les seves visions angiososes d’al·lucinació i de destrucció, amb personatges mig desfets, ferits i, sovint, cridant. És considerat un dels clàssics de la pintura contemporània i un dels pintors més importants del s XX.

Bacon, Roger (Ilchester ~1214 — Oxford ~1294) Filòsof anglès franciscà, anomenat *Doctor mirabilis*. Professor a Oxford (1251-57), fou obligat a deixar l’ensenyament. Escriví l’*Opus maius*,la seva obra principal, l’*Opus minus*, l’*Opus tertium* i el *Compendium studii philosophiae* fins que les seves idees astrològiques foren englobades en les proposicions condemnades pel bisbe Tempier (1277). Deixà inacabat el *Compendium studii theologiae* (~1292). Malgrat que féu una reducció de les arts i la filosofia a la teologia, no menyspreà ni la filosofia ni les altres ciències. Bacon, amb esperit innovador, afirmà la necessitat de les matemàtiques i del mètode experimental i féu experiències d’alquímia i d’òptica (descobrí els focus dels miralls còncaus), i ideà ginys diversos.

bacteri *BIOL/MED* Classe de microorganismes unicel·lulars d’estructura protocariòtica, generalment heterotròfics i amb multiplicació per escissiparitat transversa. La majoria dels bacteris són formats per un citoplasma granulós mancat de vacúols envoltat per una membrana citoplasmàtica que serveix de suport als enzims respiratoris i als eventuals pigments fotosintetitzadors. En un gran grup de bacteris, la paret cel·lular, que envolta per fora la membrana citoplasmàtica o cel·lular, pot quedar tenyida per la tinció de Gram, fet que determina els anomenats bacteris *grampositius*; els bacteris que no romanen tenyits són anomenats *gramnegatius*. En general, els bacteris poden presentar una forma esfèrica (*cocs*) o cilíndrica (*bacils*). No tenen veritable nucli i la majoria són immòbils. En general són heterotròfics (*químioorganòtrofs*) i només poden utilitzar substrats orgànics, però alguns grups poden viure autotròficament. Per multiplicar-se i realitzar llurs funcions metabòliques, necessiten un medi aquós amb presència d’ions inorgànics i d’oligoelements, i diverses temperatures segons siguin *termòfils*, *mesòfils*, *criò-*

Vista aèria de Badalona

Bacus adolescent de Caravaggio

fls o *psicròfils*. Molts bacteris viuen paràsits sobre altres organismes o formen part del poblament normal de diversos òrgans d’animals o vegetals superiors; alguns són patògens i poden causar malalties en altres organismes, vegetals o animals, inclòs l’home. Les vies de penetració en els organismes són sempre els teguments, especialment (en els animals) la mucosa respiratòria, la digestiva i la pell. El poder patògen dels bacteris depèn de llur capacitat d’invasió, afavorida per alguns enzims (hialuronidasa o estreptocinasa), de llur resistència als mecanismes defensius de l’organisme i de les toxines elaborades per aquests. La majoria dels bacteris viuen lliures en la pols atmosfèrica, al sòl, a la mar i a les aigües continentals. Hom ha calculat que cada persona és portadora de 10¹⁴ bacteris. N’hi ha més de tres mil espècies diferents i sembla segur que els fòssils més primitius que hom coneix corresponen a bacteris, trobats en roques de 3x10⁹ anys d’antiguitat. Els bacteris tenen un paper importantíssim en la regulació dels cicles de matèria i energia del món vivent, com també en la degradació dels més diversos productes.

Bacus [o *Bac*] [*llat: Bacchus*] Nom amb què també era conegut el déu grec Dionís i que fou adoptat pels romans, que l’identificaren d’altra banda amb l’antiga divinitat itàlica *Liber pater*. Era el déu del vi i del deliri místic i la seva festa era celebrada amb tumultuoses processons i orgies anomenades bacanals. Malgrat la prohibició, el culte a Bacus persistí fins al s II dC.

Badajoz Ciutat i capital de la província homònima, a la comunitat autònoma d’Extremadura, situada vora el Guadiana i prop de la frontera portuguesa (122 225 h [1991]). Centre comercial d’una àrea agrícola, té indústries alimentàries i tèxtils. Seu episcopal. Universitat. Fou capital del petit regne independent dels Banū al-Aftars (s XI) i Alfons IX de Lleó (1230) la reconquerí definitivament. Posseeix escasses mostres romanes. Conserva l’alcassaba almohade (començada cap al 1170). La catedral és gòtica (1232-84), amb afegits dels ss XVI i XVII.

Badalona Municipi del Barcelonès, al vessant marítim de la serralada de Marina, ocupant la plana al·luvial costanera situada a l’esquerra del delta del Besòs (22 km²; 218 725 h [1991]). L’agricultura fou fins a la primera meitat del s XIX l’activitat econòmica més important. Actualment, però, l’activitat dominant és la indústria, molt diversificada, bé que en els darrers anys la ciutat pateix un acusat procés de terciarització. Els sectors industrials més importants són el tèxtil, el químic i el metal·lúrgic. La població, a causa de la industrialització (iniciada pels volts del 1840), ha sofert importants creixements deguts a les onades migratòries. El procés demogràfic s’ha invertit al llarg de l’última dècada, quan en conjunt el municipi ha perdut un total d’11 055 h. Pel que fa a la població activa, el 1986 el 50,86% estava ocupada en el sector de serveis. Entre les associacions amb activitats culturals destaquen l’Orfeó Badaloní (1921) i l’Agrupació Excursionista de

Badalona (1925), i entre les entitats esportives, el Club de Basquetbol Joventut, el Círcol Catòlic, el Club Sant Josep, el Club de Fútbol Badalona, la Unió Gimnàstica i els Clubs Natació i Nàutic. Hi ha un Museu Municipal instal·lat damunt les antigues termes romanes. La *ciutat* (224 243 h [1986], *badalonins*; 6 m alt), vila fins a la fi del s XIX, ocupa tota la façana costanera del municipi. Els romans hi fundaren un establiment militar anomenat *Baetulo*, al costat de la ibèrica *Baitolo*. Probablement fou destruït durant les invasions germàniques de la segona meitat del s III, bé que no fou totalment abandonat i el nucli de la Badalona actual renaqué al voltant de l’església de Santa Maria (la Sagrera). Els aiguamolls i el perill de pirateria allunyaren, però, els habitants de la costa. Els exèrcits que assetjaven Barcelona la saquejaren diverses vegades, especialment els francesos, el 1697. No fou fins al començament del s XVIII que els pescadors formaren barris prop de la mar. També es troba dins el territori badaloní l’antic monestir de Sant Jeroni de la Murtra. El desenvolupament urbà ha anat absorbint una gran part dels antics veïnats (Pomar, el Canyet, Sistrells i Llefià), els quals han donat nom a noves barriades obreres d’ordenació urbana molt desigual: Sistrells, Sant Antoni de Llefià, Sant Joan de Llefià, el Sant Crist, Bufalà, la Salut, el Remei, el Carrer del Manresà, la Móra.

Baden-Powell, Robert Stephenson Smyth (Londres 1857 — Nyeri, Kenya 1941) Militar i educador anglès, fundador del moviment escolta. Destinat a l’exèrcit colonial, prengué part en accions militars a l’Índia i a l’Àfrica. En retornar a Anglaterra, Baden-Powell creà un mètode destinat a l’educació civil dels joves, i en recollí les experiències a *Scouting for Boys* (1908). El 1910 abandonà l’exèrcit per tal de consagrar la seva vida a l’escoltisme. Altres obres seves són: *Aids to Scoutmastership* (1920), *Girl Guiding* (1921) i *Lessons from the Varsity of Life* (1934).

Baden-Württemberg *Land* d’Alemanya (35 752 km²; 9 822 027 h [est 1990]). La capital és Stuttgart. Comprèn set regions naturals: l’Alt Rin, la Selva Negra, l’Odenwald, el Neckarland, els Alps de Suàbia, els Pre-alps i la regió pròpiament alpina, i és drenat per les conques del Rin, el Danubi i el Neckar. Hi destaquen les indústries tèxtil, de maquinària i d’electrònica.

Badia i Leblich, Domènec (Barcelona 1766 — Damasc? 1818) Viatger i escriptor, conegut pel pseudònim d’*Alí Bei-el-Abbasí*. El 1801 presentà a Carles IV un projecte de viatge d’exploració pel nord d’Àfrica i l’Orient Mitjà, amb objectius pretesament científics, però que obeïen, de fet, a projectes d’expansió política i econòmica. El viatge (1803), que el portà fins a la Meca, és un dels primers exemples d’aquest tipus d’agent colonialista, que proliferà durant el s XIX. Deixà una relació de la seva expedició titulada *Voyages d’Ali Bey en Afrique et en Asie pendant les années 1803, 1804, 1805, 1806 et 1807* (1814).

Baix Camp		
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Albiol, l'	20,2	111
Aleixar, l'	26,1	618
Alforja	38,3	1 088
Almoster	5,9	473
Arbolí	21,1	138
Argentera, l'	9,8	132
Borges del Camp, les	8,1	1 383
Botarell	12	461
Cambrils de Mar	34,8	14 571
Capafonts	13,3	111
Castellvell del Camp	5,3	892
Colldejou	14,2	193
Duesaigües	13,5	211
Febró, la	16,1	55
Maspujols	3,6	379
Montbrió del Camp	10,6	1 393
Mont-roig del Camp	63,2	5 003
Prades	33,1	530
Pratdip	36,1	439
Reus	52,7	87 670
Riudecanyes	16,5	581
Riudecols	19,4	940
Riudoms	32,4	4 780
Selva del Camp, la	35,2	3 499
Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant	102	4 162
Vilanova d'Escornalbou	17,5	445
Vilaplana	23,5	510
Vinyols i els Arcs	10,9	831
Baix Camp, el	695,4	131 599

en un protectorat britànic. El 1971 Bahrain accedí a la independència. Arran de l'exhauriment de les reserves petrolíferes, Bahrain intentà convertir-se des de mitjan anys 80 en un centre financer internacional. El prooccidentalisme de Bahrain fou ben palès a la guerra Iran-Iraq (1980-89) i a la guerra del Golf Pèrsic.

Baikal Llac de la Sibèria, que s'allarga des del sud-oest al nord-est i s'estén des de 52° fins a 56°N de latitud i des de 104° fins a 110°E de longitud. Per les seves dimensions (34 600 km² de superfície) és el setè del món i el més gran d'Euràsia. La fauna i la flora del llac és constituïda en una gran proporció per espècies paleoendèmiques d'aigua dolça. El recurs econòmic principal és la pesca, que proveeix indústries derivades.

Baiona Ciutat del departament francès dels Pirineus Atlàntics, a Lapurdi, País Basc (40 051 h [1990]). Situada a la confluència dels rius Ador i Niva. La manufactura d'armes de Baiona és coneguda de fa segles, i destaca també la indústria mecànica. Antiga fortalesa romana anomenada *Lapurdum*. La ciutat fou seu de diversos tractats i diverses entrevistes, d'entre els quals sobresurt el tractat de Baiona entre Lluís XI de França i Joan II de Catalunya-Aragó. L'any 1808 Napoleó hi féu abdicar Ferran VII. El mateix any s'hi aprovà la constitució de Baiona. Entre els seus monuments sobresurten la catedral (ss XIII-XIV) i les restes de les muralles romanes.

Baixa Cerdanya, la Comarca de Catalunya, a l'alta vall del Segre (546 km²; 12 396 h [1991]). Limita al N i E amb l'Alta Cerdanya, al SE amb el Ripollès, al S amb el Berguedà, al SW i l'W amb l'Alt Urgell i al NW amb Andorra. És constituïda per 16 municipis. Cap comarcal, Puigcerdà. La plana, travessada d'E a W pel Segre, és originada pel plegament pirinenc i contrasta fortament amb la muntanya: al N s'apro­pa als 3 000 m (la Muga, 2 859 m; el puig Pedrós, 2 911 m), i a migdia no és tan alta (el Moixeró, 2 260 m; la Tosa d'Alp, 2 531 m), però sí més espadada; al SW destaca la serralada del Cadí. La mitjana de pluges anuals és entorn els 600 mm. Les tempe­ratures mitjanes són de 23,5°C per l'agost i de 2°C pel febrer. Per sota els 1 200 m predomina la roureda submediterrània amb boix. La plana presenta un paisatge força extens de vernedes i de prats de dall. És sobretot país de pinedes: pi roig i pi negre, amb avet, per damunt dels 1 600 m; els cims atenyen l'estatge alpi. L'any 1991 la densitat de població era de 20,5

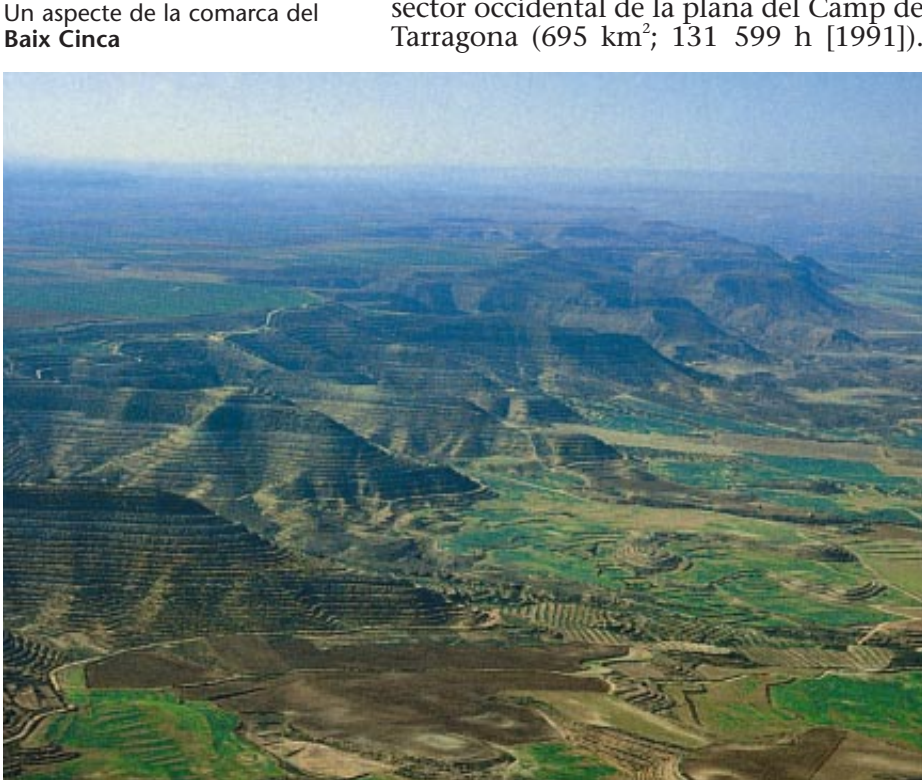

Mapa físic del Baix Cinca

Baix Cinca	
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>	
	
superfície:	961 km²
població:	17 701 h (1991)
capital:	Fraga

Baix Cinca		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Fraga	494,2	11 491
Mequinensa	299,9	2 757
Saidí	92,6	1 756
Torrent de Cinca	57,7	1 174
Vilella de Cinca	16,5	523
Baix Cinca, el	960,9	17 701

Un aspecte de la comarca del Baix Cinca

h/km². L'agricultura és important (blat, patates i farratge). Avui la llet és la gran producció de la comarca. Hi ha una explotació forestal d'una certa importàn­cia. La indústria tèxtil absorbeix més de la meitat dels braços industrials. El sector terciari és estimulat per dos avantatges excepcionals: la suavitat del clima i el pai­satge, d'una banda, i de l'altra, la situació estratègica de la comarca. El 1984 fou ina­gurada la carretera i el túnel del Cadí, sota el Moixeró, que comunica les comarques de la Cerdanya i el Berguedà. El territori que forma la Baixa Cerdanya correspon bàsicament a la part de l'antic comtat de Cerdanya incorporada a la nova vegueria de Puigcerdà després de l'annexió a Fran­ça de l'Alta Cerdanya en 1659-60.

Baixa Ribagorça, la Subcomarca de la **Ribagorça**, situada a les terres de la Franja de Ponent, al límit occidental del Princi­pat de Catalunya. Formada per 11 muni­cipis i amb Benavarri com a centre, es troba entre les serres exteriors pre-piri­nenques i les interiors de la serra del Turbó (2 492 m), de Vallabriga (2 012 i 1 981 m) i del Cis (1 793 m). El 1991 la població depassava els 3 000 h, i tenia un elevat grau d'envelliment. L'agricultura i la ramaderia (porcina i ovina) són las bases de l'economia del territori. El terri­tori que constitueix la Baixa Ribagorça formà part de l'antic comtat de →*Ribagor­ça*. Incorporada a Aragó d'una manera gradual des del s XIV fins al XVII, fou mantinguda dins la província d'Osca en la divisió administrativa del 1833. El límit occidental de la Baixa Ribagorça és l'ac­tual límit lingüístic entre el català i el castellà.

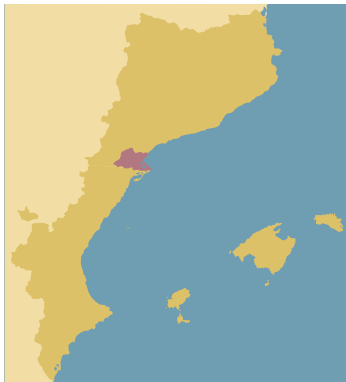
Baix Camp, el Comarca de Catalunya, al sector occidental de la plana del Camp de Tarragona (695 km²; 131 599 h [1991]).

Limita al N amb la Conca de Barberà, a l'E amb l'Alt Camp i el Tarragonès, al S amb la mar Mediterrània i a l'W amb el Baix Ebre, la Ribera d'Ebre i el Priorat. És cons­tituïda per 28 municipis. Cap comarcal, Reus. Una llarga línia de fractura retalla la plana en tot l'arc de contacte amb la muntanya, que es dreça amb altes cingle­res. Al N, les muntanyes de Prades acon­segueixen l'altitud de 1 201 m al turó de Baltasana de Prades. El clima és benigne, com correspon a una comarca encarada a la Mediterrània i arrecerada per un volt de muntanyes. La mitjana de temperatura és de 15,5°C. La mitjana de pluja és de 500-600 mm anuals. La vegetació potencial comprèn: màquia de garric i margalló als sòls secs de la terra baixa; alzinar a la muntanya i part de la plana litoral; i rou­reda submediterrània de roure valencià als cims de la Mussara; també hi són molt freqüents els boscs de pi blanc. La hidro­grafia és molt pobra. L'any 1991 la densi­tat de població era de 189,27 h/km². La capital aglutina el 66,6% de la població de la comarca. Segueixen en importància Cambrils, Mont-roig del Camp, Riudoms i Vandellòs. Hom conrea principalment fruiters (sobretot fruits secs), oliveres, cereals per al bestiar i hortalisses. El Baix Camp és la comarca amb més superfície dedicada al conreu de l'avellana. La cria d'aviram es força destacada. L'activitat industrial es concentra a Reus, mentre que el sector terciari és destacat al cap comarcal i als nuclis costaners abocats al turisme. El 1972 entrà en funcionament la central nuclear de Vandellòs. La zona costanera és resseguida per l'autopista de Barcelona a València. Aeroport a Reus. Hi ha vestigis d'ocupació humana del paleo­lític superior, de la transició al neolític, d'edats del bronze i del ferro, i de la cultu­ra ibèrica. La seva part plana fou intensa­ment romanitzada, mentre que l'ocupa­ció sarraïna afectà sobretot la part mun­tanyenca. La plana formà part de la faixa fronterera fins a l'ocupació de Tarragona el segon terç del s XII, a partir del qual sorgiren els pobles actuals. El 1835 Reus esdevingué cap d'un partit judicial de la nova província de Tarragona, amb juris­dicció sobre la major part del Baix Camp.

Baix Cinca, el Comarca de la Franja de Ponent, al límit occidental del Principat de Catalunya (961 km²; 17 701 h [1991]). Limita a l'E amb el Segrià, al SE amb la Ribera d'Ebre i al S amb la Terra Alta, mentre que per la banda occidental limi­ta amb diversos municipis aragonesos de parla castellana. La comarca és constituï­da per cinc municipis. Cap comarcal, Fraga. Al vessant N de l'Ebre, comprèn els darrers relleus de la Depressió Ibèrica. Les canals de l'Ebre, el Segre i el Cinca s'encai­xen en relleus tabulars dominants, en forma de canyó. Però la major part de la comarca és formada per planells i tossals. Les precipitacions mitjanes són entorn els 350 mm. Les oscil·lacions tèrmiques anuals són fortes i l'estiu és francament àrid, i la tardor, seca. En la vegetació pre­dominen els erms, de romaní i d'espart, que donen pastures magres. La densitat de població el 1991 era de 18,4 h/km². La capital aglutina el 61% de la població cen­sada a la comarca. Els cereals constituei­xen la monocultura de les estepes de la dreta del Cinca i del Segre. Tanmateix, el regadiu proporciona actualment les ma­jors produccions (préssec, poma i hor­talisses). Actualment, la indústria és esca­sa i centrada a Fraga, predominant les indústries derivades de l'agricultura. El Baix Cinca pertanyé a l'època ibèrica al territori dels ilergets. El poblament rural romà sembla que fou intens. El Baix Cinca fou inclòs, a partir del s XI, a la taifa de Lleida; el 1149 fou incorporat al bisbat de Lleida, i el 1255 fou unit al comtat de Barcelona, mantenint-se dins del Princi­pat fins a la fi del s XV. Després del decret de Nova Planta d'Aragó (1707), la comar­ca fou repartida entre els corregiments de Saragossa i de Barbastre.

Baix Ebre, el Comarca de Catalunya, a l'extrem meridional, regada per les aigües de l'Ebre (988 km²; 64 645 h [1991]). Limita al N amb la Ribera d'Ebre i el Baix Camp, a l'E amb la mar Mediterrània, al S amb el Montsià i a l'W amb el Matarranya i la Terra Alta. És constituïda per 14 muni­cipis. Cap comarcal, Tortosa. El Baix Ebre és format per la unió de quatre paisatges morfològicament força diferents: de les serres destaquen els ports de Beseit (1 147 m), en contacte amb els relleus orientals del sistema Ibèric, i, a l'esquerra de l'Ebre,

Baix Ebre

The map shows the northeastern coast of Spain. The Baix Ebre region is highlighted in a darker shade of orange, situated between the Ebro River delta and the Mediterranean Sea. The rest of the land area is a lighter orange, and the sea is a light blue.

superfície:	988 km ²
població:	64 645 h (1991)
capital:	Tortosa

Baix Ebre		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Aldea, l'	35,4	3 558
Aldover	20,1	823
Alfara de Carles	63,9	391
Ametlla de Mar, l'	66,9	4 159
Ampolla, l'	35,3	1 575
Benifallet	62,6	934
Camarles	29	2 868
Deltebre	91,1	10 180
Paüls	43,8	728
Perelló, el	102,3	2 155
Roquetes	136,6	5 525
Tivenys	53	1 049
Tortosa	215,3	29 452
Xerta	32,6	1 248
Baix Ebre, el	987,9	64 645

la serra de Cardó (941 m); les planes arreu són trencades per barrancs; la vall al·luvial, formada per les terrasses de l'Ebre; i, finalment, la ribera costanera. El clima és, llevat de muntanya, mediterrani litoral. Les precipitacions anuals no ultrapassen els 500 mm. La vegetació, sumament desigual, presenta des dels aiguamolls litorals, la màquia de garric i margalló i els boscos submediterranis, fins el matollar d'ericons a dalt la muntanya. L'any 1991 la densitat de població era de 65 h/km². La capital aglutina el 45,5%. Al regadiu són predominants els cereals, bàsicament arròs, hortalisses, arbres fruiters i tubercles. Els creus de secà predominants són l'olivera i el garrofer. En la producció ramadera es destaquen els sectors de l'avicultura i la cuniculicultura. Cal esmentar la pesca al golf de Sant Jordi. La indústria tradicional és l'alimentària, centrada a Tortosa; segueixen en importància les indústries de la fusta i del mobles, la indústria química, la farmacèutica i la del ciment. El turisme es concentra als nuclis situats al litoral de la comarca i a la capital, Tortosa. Poblada d'ençà del neolític, a l'època romana Tortosa fou el nucli més destacat. El territori que forma el Baix Ebre constituí el nucli del bisbat de Tortosa i, a l'època islàmica, a partir del s XI, de la taifa de Tortosa. Després de la conquesta catalana (1148) fou inclòs dins el terme general de Tortosa, el qual perdurà fins al començament del s XVIII.

Baix Empordà, el Comarca de Catalunya, una de les dues comarques en què és dividit l'→**Empordà** (701 km²; 89 930 h [1991]). Limita al N amb l'Alt Empordà, a l'E i al S amb la mar Mediterrània i a l'W amb la Selva i el Gironès. És constituïda per 36 municipis. Cap comarcal, la Bisbal d'Empordà. La part plana de la comarca és essencialment la depressió de l'Empordà, formada per la conca baixa del Ter i gairebé tota la del Daró. Contrasta amb aquesta plana l'isolat massís del Montgrí i la terminació septentrional de la serralada de Marina. Les precipitacions totals solen ésser entre 500-700 mm, en una comarca amb temperatures moderades. Al Baix Empordà cal destacar tres vents: la *tramuntana*, el *garbí* i el *llevant*. El Baix Empordà té un riu important, el Ter. La vegetació es divideix, fonamentalment, en una part calcària, amb domini de l'alzinar, substituït pel pi blanc, i en una part silícia, domini de la sureda. L'any 1991 la densitat de població era de 128,3 h/km². La capital aglutina el 8,6% de la població de la comarca, ja que els nuclis de població més importants són Palafrugell, Sant Feliu de Guíxols i Palamós. La crisi de la

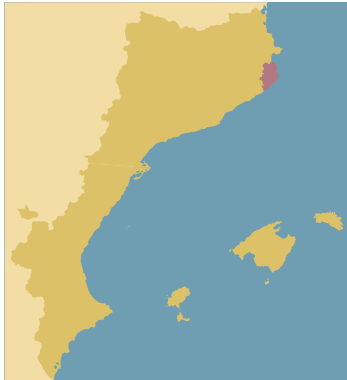

Mapa físic del Baix Ebre

el Baix Ebre La Llacuna Tanca-
da, al delta de l'Ebre

Baix Empordà

A map of Spain with the Baix Empordà region highlighted in red. The region is located on the northeastern coast of Spain, bordering France and Andorra. The map shows the coastline and the surrounding landmasses.

superfície:	701 km ²
població:	89 930 h (1991)
capital:	la Bisbal d'Empordà

Mapa físic del Baix Empordà

indústria del suro, que fins el 1918 se situà al cap de l'exportació mundial, féu baixar la població, però a partir del 1950 el turisme, amb la indústria de la construcció i el comerç que ha originat, han capgirat la tendència amb l'atracció d'immigració. Hom conrea cereals i far ratge al secà, i arròs al regadiu. Hi ha bestiar porcí, oví i aviram. La pesca se centra a l'Estartit, Sant Feliu de Guíxols i Palamós. La indústria del suro, amb les indústries de la fusta i del moble és la més destacada de la comarca. El turisme ha enregistrat un increment excepcional: a les nombroses places d'hotels i càmpings cal afegir les estances particulars i les urbanitzacions. Des del començament del s IX, després de la seva incorporació a l'imperi carolingi, el territori que forma el Baix Empordà comprenia la part S del comtat d'Empúries i la façana marítima del comtat de Girona. El centre de la comarca, la Bisbal d'Empordà, esdevingué el 1835 cap d'un partit judicial de la nova província de Girona.

Baix Empordà		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Albons	11,2	455
Begur	20,6	2 760
Bellcaire d'Empordà	13,2	485
Bisbal d'Empordà, la	20,8	7 778
Calonge de Mar	33,6	5 030
Castell i Platja d'Aro	21,9	4 823
Colomers	4,3	198
Corçà	15,9	1 083
Cruïlles, Monells i Sant Sadurní de l'Heura	99,9	1 054
Foixà	19,1	301
Fontanilles	9,5	117
Garrigoles	9,2	151
Gualta	9,4	267
Jafre	6,7	351
Mont-ras	12,2	1 371
Palafrugell	26,6	17 417
Palamós	13,9	13 338
Palau-sator	12,4	296
Pals	25,8	1 676
Parlavà	6,1	335
Pera, la	11,5	381
Regencós	6,3	263
Rupià	5,4	199
Santa Cristina d'Aro	67,8	1 859
Sant Feliu de Guíxols	15,6	16 051
Serra de Daró	7,9	184
Tallada d'Empordà, la	16,7	331
Torrent d'Empordà	8,1	182
Torroella de Montgrí	65,3	7 023
Ullà	7,6	707
Ullastret	10,8	259
Ultramort	4,5	201
Vall-llobrega	5,4	209
Verges	9,1	1 127
Vilopriu	16,4	176
Vulpellac	50	1 492
Baix Empordà, el	700,7	89 930

Baix Llobregat		
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>		
		
superfície:	486 km²	
població:	610 192 h (1991)	
capital:	Sant Feliu de Llobregat	

Baix Llobregat, el Comarca de Catalunya, a la vall mitjana i baixa del Llobregat (486 km²; 610 192 h [1991]). Limita al N amb el Bages, a l'E amb el Vallès Occidental i el Barcelonès, al S amb la mar Mediterrània i a l'W amb el Garraf, l'Alt Penedès i l'Anoia. És formada per 29 municipis. Cap comarcal, Sant Feliu de Llobregat. Comprèn un sector de la Serralada Pre-litoral, al NW, la Depressió Pre-litoral formada per la vall del Llobregat, fragments de la Serralada Litoral (Collserola i massís de Garraf), i el delta del Llobregat. El clima és mediterrani litoral. Hom calcula les precipitacions anuals entre 500-600 mm. La vegetació és de caràcter mediterrani litoral (màquies de garric i marga­lló, boscs d'alzinar amb marfull, boscs de pi blanc i àrees d'aiguamolls). El 1991 la densitat de població era de 1 252,4 h/km². Els principals nuclis de població són Cornellà de Llobregat, Sant Boi de Llobregat i el Prat de Llobregat. L'agricultura hi és poc important. El 1986, el 47% de la pobla­ció activa era ocupada en la indústria. La indústria és una de les més dinàmiques del país i l'activitat econòmica és una prrollon­gació de la barcelonina. Els sectors més importants són el metal·lúrgic, el químic, l'alimentari i el tèxtil. Els vestigis més an­tics de poblament corresponen al comen­çament del neolític (coves de Montser­rat i cova de can Montmany). El final del bronze i la seva transició al ferro i a l'èpo­ca ibèrica poden veure's als jaciments de Gavà i de la cova de can Montmell. La romanització es manifesta sobretot a través de les vil·les, que indiquen una agri­cultura intensa. El territori que forma el Baix Llobregat ha depès sempre adminis­trativament, fins el 1835, de demarcacions que tenien Barcelona com a centre.

Baix Maestrat, el Comarca del País Valen­cià, a la regió de Castelló, una de les dues en què es divideix el →*Maestrat* (1 222 km²; 59 883 h [1991]). Cap de comarca, Vinaròs. Ocupa l'angle nord-est del País Valencià i és limitat pel riu de la Sènia al nord, la rambla de les Coves al sud i sud-est, i l'anticlinal de Vallibona al nord-oest. S'hi poden distingir quatre unitats: la *Tinença de Benifassà* al NW; la *Batl­lia de Cervera*, amb un relleu de valls, barrancs i turons que baixen cap a la costa; la *plana de Vinaròs*, centre vital de la comarca; i la *Serra d'Irta*. Els rius són autòctons i de cabal escàs i irregular. El clima presenta moltes variants: la suavitat del clima

el Baix Empordà Panoràmica del municipi d'Ullastret

el Baix Llobregat Vista del Polígon Industrial de Martorell amb Montserrat al fons

Mapa físic del Baix Llobregat

Baix Llobregat		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Abrera	19,9	5 464
Begues	50,4	2 029
Castelldefels	12,4	33 017
Castellví de Rosanes	16,4	661
Cervelló	29,6	5 389
Collbató	18	1 074
Corbera de Llobregat	18,5	5 327
Cornellà de Llobregat	6,9	84 927
Esparreguera	27,5	12 612
Esplugues de Llobregat	4,6	48 310
Gavà	30,9	35 204
Martorell	12,9	16 653
Molins de Rei	16	17 840
Olesa de Montserrat	16,8	14 962
Pallejà	8,4	6 599
Papiol, el	8,8	3 327
Prat de Llobregat, el	22,2	64 321
Santa Coloma de Cervelló	7,5	3 030
Sant Andreu de la Barca	5,5	14 475
Sant Boi de Llobregat	21,9	77 932
Sant Climent de Llobregat	10,7	2 289
Sant Esteve Sesrovires	18,6	2 642
Sant Feliu de Llobregat	11,8	36 608
Sant Joan Despí	5,6	24 977
Sant Just Desvern	7,9	12 471
Sant Vicenç dels Horts	9,1	20 386
Torrelles de Llobregat	13,6	2 352
Vallirana	23,9	6 570
Viladecans	20,1	48 294
Baix Llobregat, el	486,4	610 192

Baix Maestrat		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alcalà de Xivert	167,6	4 786
Benicarló	47,9	18 351
Càlig	27,5	1 764
Canet lo Roig	68,7	1 052
Castell de Cabres	30,7	24
Cervera del Maestrat	93,2	784
Jana, la	19,5	934
Peníscola	79	3 497
Pobla de Benifassà, la	136	227
Rossell	74,9	1 250
Salzedella, la	49,9	876
Sant Jordi del Maestrat	36,5	562
Sant Mateu del Maestrat	64,6	1 823
Sant Rafel del Maestrat	21,2	494
Santa Magdalena de Polpís	66,5	749
Traiguera	59,8	1 646
Vinaròs	95,5	20 026
Xert	82,5	1 038
Baix Maestrat, el	1 221,5	59 883

mediterrani de la costa disminueix cap a l'interior, on augmenten les pluges i baixen les temperatures. Igualment, la vegetació varia gradualment des de la màquia de garric i margalló al nivell de la mar, passant per l'alzinar, les pinedes de pinassa i pi roig i finalment eriçons als cims més elevats, junt a brolles de romaní i bruc d'hivern i pastures seques de jonça. La població es concentra majoritàriament al litoral (64,1% del total d'habitants a Vinaròs i Benicarló). Aquesta dinàmica poblacional reflecteix el desenvolupament econòmic de les diverses zones de la comarca: predomini agrícola de secà (oli-

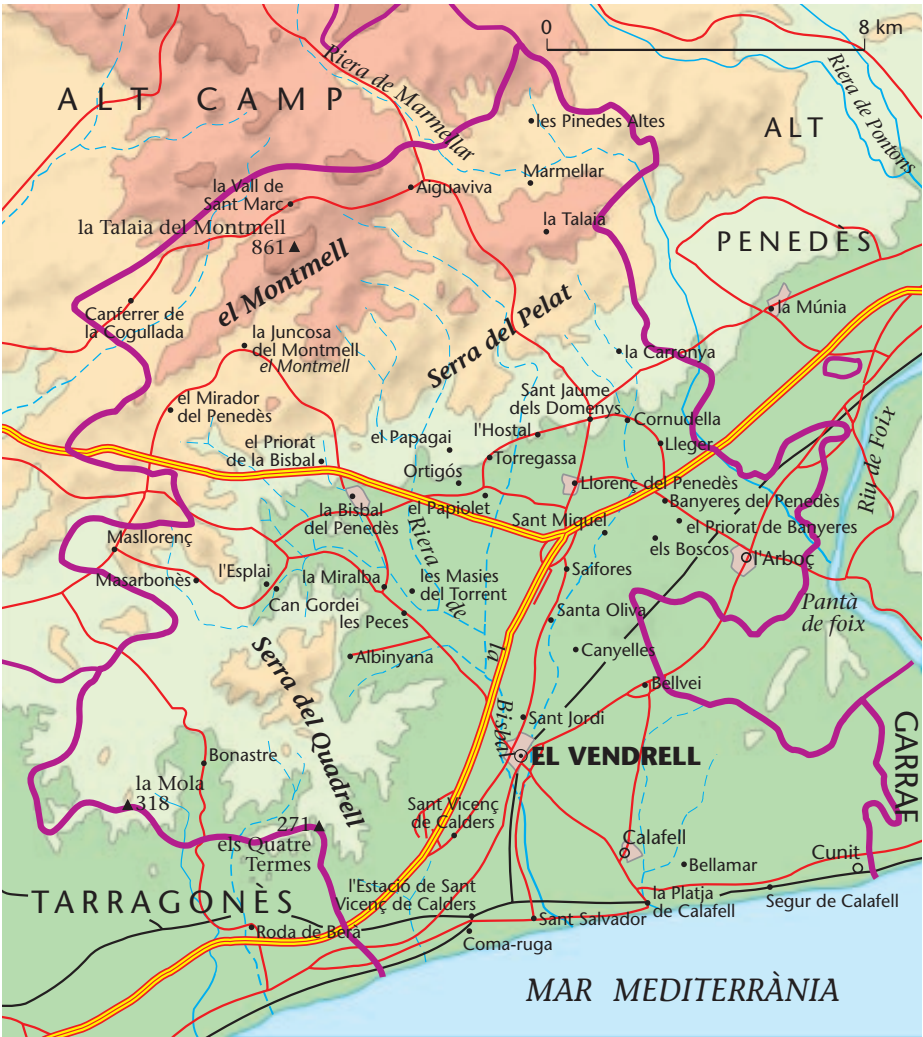
el Baix Penedès Vista del masís de Montmell

Mapa físic del Baix Maestrat

var, garrofes, blat, vinya i fruiters) a l'interior, i terciari a la costa, amb el desenvolupament turístic i una certa indústria (calçat, confecció, cuir, indústries alimentàries, sobretot conserves, de fusta, suro i mobles), a més d'una agricultura de regadiu més rica i productiva (cítrics). La ramaderia, molt important a l'interior, es basa en les granges d'aviram i en els porcins. Hi ha també activitat pesquera a la costa (Vinaròs, Benicarló i Peníscola). El Baix Maestrat formà part de la governació de Castelló de la Plana fins el 1707 i fou inclòs durant el govern borbònic en les de Morella i Peníscola.

Baix Penedès, el Comarca de Catalunya, a la franja litoral del Penedès (296 km²; 38 080 h [1991]). Limita a l'E amb l'Alt Penedès i el Garraf, al S amb la mar Mediterrània, a l'W amb el Tarragonès i a l'W i NW amb l'Alt Camp. És constituïda

Baix Maestrat		
		
superfície:	1 222 km²	
població:	59 883 h (1991)	
capital:	Vinaròs	

per 14 municipis. Cap de comarca, el Vendrell. Al N, s'aixeca la serra de Montmell (861 m). A la costa, declina l'extrem ponentí de la Serralada Litoral Catalana. La superfície del pla del Vendrell és de sedimentació quaternària, dipositada damunt sediments miocènics. El clima és temperat. Les precipitacions ofereixen una mitjana anual que oscil·la entre els 450-550 mm. La hidrografia és pobra. La vegetació, mediterrània litoral, és de màquia de garric i margalló a la terra baixa i d'alzinar a la zona més muntanyenca. També apareixen brolles de romaní i bruc d'hivern i bosc poc dens de pi blanc. L'any 1991 la densitat de població era de 128,8 h/km². La capital aglutina el 40,5% de la població de la comarca. Segueixen en importància Calafell, l'Arboç i Cunit. El principal conreu de la comarca és la vinya. Hom hi conrea amb menys importància, ordi, oliveres, ametllers i presseguers. Hi ha producció d'aviram i de bestiar porcí. La instal·lació d'indústries és molt recent. Els sectors més destacats són l'extracció i transformació de minerals no metàl·lics, l'alimentació, el metall, el tèxtil, el calçat i la confecció. Té una relativa importància la pesca. A les muntanyes que semienceren el Baix Penedès han estat fetes nombroses troballes prehistòriques. El període ibèric ha proporcionat també diverses manifestacions, com ara Calafell. Al límit de coincidència amb el Camp de Tarragona hi ha erigit l'arc romà de Berà.

Baix Penedès		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Albinyana	19,5	777
Arboç, l'	14,2	3 546
Banyeres del Penedès	12,1	1 483
Bellvei	8,5	978
Bisbal del Penedès, la	32,6	1 388
Bonastre	24,9	268
Calafell	19,8	7 166
Cunit	9,7	2 425
Llorenç del Penedès	4,7	1 306
Masllorenç	6,6	376
Montmell, el	72,6	280
Santa Oliva	9,5	1 485
Sant Jaume dels Domenys	24,5	1 187
Vendrell, el	36,4	15 415
Baix Penedès, el	295,6	38 080

Baix Penedès		
		
superfície:	296 km²	
població:	38 080 h (1991)	
capital:	el Vendrell	

Baix Segura ^[*cast: Bajo Segura*] Comarca de la zona de llengua castellana del País Valencià, a la regió d'Oriola (1 050 km²; 180 156 h [1991]). Cap de comarca, Oriola. La comarca és composta per 27 municipis. És un autèntic delta, que omple la fossa tectònica del **Segura**. Destaca el Segura com a eix vertebrador de la comarca, al·lòcton, de gran aprofitament agrícola i revingudes importants. La comarca presenta dues alineacions muntanyoses: al N, la subbètica serra de Crevillent i, al S, la fi de les cadenes murcianes de Columbares. El clima subàrid (menys de 300 mm anuals de precipitacions i mitjana anual superior a 17°C) determina una vegetació d'espinar de margalló i arçot, quan no es troba un paisatge subdesèrtic o de timonedes clares. La població ha experimentat un creixement moderat al llarg del segle, concentrada sobretot a Oriola (49 475 h), principal centre econòmic i demogràfic, Torrevella, Callosa de

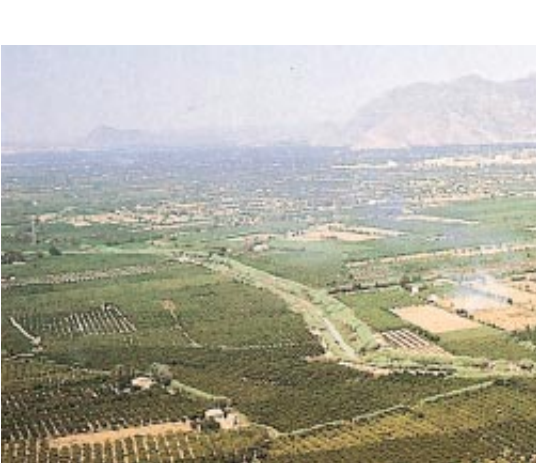
Baix Segura		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Albatera	66,4	7 776
Algorfa	18,4	1 093
Almoradí	57,8	12 590
Benejússer	9,3	4 666
Benferri	12,4	949
Benijòfar	4,4	1 515
Bigastre	4,1	4 508
Callosa de Segura	24,8	14 780
Catral	20	4 478
Coix	16,8	5 350
Daia Nova	7,1	1 199
Daia Vella	3,1	202
Dolores	18,7	5 817
Formentera de Segura	4,3	2 028
Franja de Rocamora, la	7,2	1 961
Guardamar	35,6	6 899
Oriola	443,2	49 475
Rafal	1,6	2 668
Redovà	9,4	5 040
Rojals	27,6	5 277
Sant Fulgenci	19,7	1 591
Sant Miquel de les Salines	54,8	2 955
Torrevella	71,4	25 014
Xacarella	12,2	1 466
Pilar de la Foradada, el	78,1	7 500
Montesinos, Los	15,1	2 267
San Isidro de Albatera	6,8	1 092
Baix Segura, el	1 050,3	180 156

Baix Vinalopó		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1990)
Crevillent	104,6	2 694
Elx	326,1	188 062
Santa Pola	58,6	14 957
Baix Vinalopó, el	489,3	225 713

Baix Vinalopó		
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>		
superfície:	489 km²	
població:	225 713 h (1991)	
capital:	Elx	

Segura i Almoradí. El 60% de la superfície comarcal és dedicat al conreu, del qual el 83% és de regadiu, cítrics i hortalises principalment. La major part de les indústries de la zona són d'alimentació i les indústries de calçat, confecció i cuir representen el 25% de l'ocupació de la comarca. Cal destacar l'activitat salinera a Torrevella, on també hi ha certa activitat pesquera i turística. S'han trobat indicis de poblament d'època eneolítica, de la cultura de l'Argar, de l'edat del Bronze i d'època ibèrica. Durant la romanització el poblament fou en vil·les rurals. Al s VII, *Auraiola* (Oriola) esdevingué capital de la província Cartaginense Espartària, sota dominació visigòtica, mantinguda com a estat cristià autònom (cora de Tudmir) durant la primera època de la dominació islàmica. A partir del s XI, la comarca del Baix Segura pertanyé a la taifa de Múrcia, i després d'ésser conquerida per Jaume I el 1244 i repoblada per catalans, passà a per-

Baix Segura		
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>		
superfície:	1 050 km²	
població:	180 156 h (1991)	
capital:	Oriola	

<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>		
superfície:	489 km²	
població:	225 713 h (1991)	
capital:	Elx	

Mapa físic del Baix Segura

tànyer al regne de Múrcia (incorporada a la corona de Castella). El 1305 fou incorporada definitivament al Regne de València.

Baix Vinalopó, el Comarca del País Valencià, a la regió d'Alacant (489 km²; 225 713 h [1991]). Cap de comarca, Elx. Ocupa els piemonts del Sistema Subbètic, una part dels seus vessants i les planes del·taïques valencianes meridionals. El paisatge és travessat pel Vinalopó, fortament encaixat fins a la costa, on predominen els aiguamolls i saladars (el Fondo, l'Albufera d'Elx i alguna altra maresma). Cal destacar l'ecosistema de les dunes de Guardamar. El clima àrid es manifesta amb pluges anuals que no arriben als 300 mm. La vegetació es veu representada principalment per l'espinar de margalló i arçot o la timoneda en espais degradats; el pi blanc, el garric o el llentiscle es refugien als llocs obacs. A partir dels anys seixanta, el progrés industrial i la consegüent immigració han comportat l'augment de població. El cultiu més freqüent és el de fruiters i el més representatiu, la palmera, especialment a Elx. A distància hom troba les hortalisses i els cítrics. La tradicional indústria tèxtil, cuiró, calçat i vestits, és la més desenvolupada a la comarca, especialment a la zona d'Elx. L'acompanyen les manufactures auxiliars del cautxú i els plàstics. La pesca es dona sobretot a Santa Pola. Per la seva importància ecològica cal destacar les salines de Santa Pola o albufera d'Elx, amb una extensió de 2 496 ha, i el Fondo d'Elx amb 2 387 ha, paratge natural des del 1988. Al Baix Vinalopó hi ha vestigis de poblament eneolític (poblat de la Figuera Redona, a Elx). La ciutat més important fou l'anomenada en època romana *Illici*, situada a l'Alcúdia d'Elx, centre urbà desenvolupat ja a l'època ibèrica, de la qual data l'escultura de la *Dama d'Elx*. Amb la invasió islàmica el centre principal passà a l'actual Elx, fundat aleshores. Al s VII l'actual comarca passà a dependre d'Oriola. Conquerit el territori el 1244 per Jaume I, passà successivament a mans catalanes i castellanes fins a l'annexió definitiva de la regió d'Oriola, Alacant i Elx al Regne de València al s XIV.

Bakú Capital de la República d'**Azerbaidjan**, vora la mar Càspia, als contraforts orientals del Caucas (1 080 500 h [1991]). Situada a l'entrada d'una profunda badia de la península d'Apseron, el nucli primitiu és constituït per una antiga fortalesa emmurallada, amb nombrosos vestigis de les èpoques turca i persa. Bakú és un gran centre de la indústria petroliera. El seu origen es remunta probablement al s VI o VII.

Bakunin, Mikhail Aleksandrovitš (Pr'mukhino, Kalinin 1814 — Berna 1876) Dirigent i pensador revolucionari anarquista rus. Influït per l'esquerra hegeliana i especialment per Feuerbach, participà en la revolució europea del 1848 a París, Praga i Dresden, on fou empresonat i condemnat a mort. Finalment fou deportat a Sibèria (1857), d'on fugí el 1861. Es traslladà a Itàlia (1864); a partir d'aleshores considerà el proletariat obrer, i no les minories nacionals oprimides, el principal ferment revolucionari. El 1868 formà l'Aliança de la Democràcia Socialista, que es declarà adherida a la Primera Internacional, dins la qual Bakunin polaritzà, fins a l'expulsió dels bakunistes (1872), l'oposició a Marx. De la ideologia de Bakunin arrenca en gran part el moviment anarquista i la doctrina de l'*anarquisme*. Per a Bakunin l'estat és artificial i opressiu. Per tal de preservar la llibertat dels individus proposà un federalisme antiautoritari. Destaquen, entre les seves obres, *Anruf an die Slaven von einem russischen Patrioten* ('Crida d'un patriota rus als eslaus', 1848), *Fédéralisme, Socialisme, antithéologisme* (1868), *Gosudarstvennost' i anarkhija* ('Política i anarquia', 1873).

balada *MUS* **1** *LIT* Gènere literari i musical d'origen popular. No documentada abans del primer terç del s XIII, la balada duia *refrany* (tornada), cantat pel cor de balladors, i estrofes —generalment tres—, interpretades pel solista, el qual menava la dansa. El contingut era líric, profà o religiós; però no manquen balades dramàtiques i narratives. La poesia trobadoresca en féu un gènere culte. **2** Composició vocal sobre textos de balades, amb acompanyament instrumental. De caràcter líric o èpic, aquesta forma musical, apareguda vers la fi del s XVIII, no té res en comú amb la balada medieval. Autors de balades vocals foren Schubert, Schumann, Brahms, Mendelssohn i Plüddemann. **3** Composició instrumental de forma indeterminada escrita sovint per a piano. El caràcter d'aquesta forma inspirada més o menys directament en texts poètics és essencialment narratiu i llegendari. Han escrit balades per a diferents instruments Chopin, Brahms, Grieg, Liszt, Vieuxtemps, Prokofiev, Fauré, etc.

Balaguer Municipi de la **Noguera**, situat al peu dels darrers plecs subpirinencs (57 km²; 13 037 h [1991]). La ciutat és a la vora dreta del Segre, al pla del Real o d'Almatà. Al secà, hom conrea blat i ordi, ametllers i oliveres; i al regadiu, fruiters, sobretot, i alfals, blat, sègol, ordi, gira-sol i blat de moro. La ramaderia és força important. Hi ha bestiar porcí, ovi i boví. Hi ha una cooperativa agrícola d'àmbit subcomarcal que ha impulsat la indústria agrícola. Pel que fa a la indústria hom destaca el sector alimentari, el tèxtil, les indústries de la fusta i de la construcció. La suda, bastida sobre un tossal entre Almatà i la ciutat nova, fou fortificada el 897. A mitjan s XI esdevingué ja tributària del comtat d'Urgell, i s'hi incorporà el 1106, esdevenint-ne la capital. Tingué un paper important durant la guerra dels Segadors i la de Successió. El 1938, durant la guerra civil, s'hi estabilitzà el front i prop de la ciutat es lliurà la batalla del Segre. Conserva, d'època medieval, el mercadal, porticat, i alguns carrers i places, també porticats, a l'interior de la muralla comtal. Hom destaca també el convent de Sant Domingo (s XIV) i el santuari del Sant Crist de Balaguer, construït a la fi del s XVIII.

Balaguer i Cirera, Víctor (Barcelona 1824 — Madrid 1901) Polític, historiador, poeta i dramaturg. S'inicià en la literatura escrivint drames històrics, segons el corrent romàntic de l'època (*Pepín el Jorobado o el hijo de Carlomagno*, 1838; *Enrique el Dabivoso*, 1848). Col·laborà en diversos periòdics i fundà el diari "El Catalán" (1849). Com a historiador, barrejava fets reals i llegendes de caire romàntic, amb una forta intenció nacionalista, inspirat en idees liberals (*Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, 1850-1863; *Las calles de Barcelona*, 1865). Restaurador dels Jocs Florals de Barcelona (1859), dos anys després fou proclamat mestre en gai saber. La seva producció poètica en català fou recollida en *Lo trobador de Montserrat* (1861) i *Espanrances i records* (1866). La seva producció dramàtica fou escrita en català a partir de *Don Joan de Serrallonga* (1868). Obtingué l'èxit més ampli amb *Los Pirineus* (1893). Fou ministre de foment i d'ultrammar durant el regnat d'Amadeu I, i nova-

Balaguer a la riba dreta del Segre; dalt del turó, l'església parroquial i antiga col·legiata de Santa Maria

ment en el govern Sagasta (1886). Ja instal·lat a Madrid, publicà *El regionalismo y los juegos florales* (1897).

balança [sovint en *pl*] Instrument que permet de mesurar la massa d'un cos per comparació amb la d'un altre, de massa coneguda, mitjançant la igualació o determinació de la relació existent entre llurs pesos en un camp gravitatori qualsevol. El tipus bàsic és el de la balança que té els braços d'igual longitud, o **balança de braços iguals**. Aquesta, en esquema, és formada per una barra rígida anomenada *canastró*, que és travessada transversalment per tres prismes d'acer anomenats *fulcres*. El fulcre central del canastró, recolzat sobre el *suport* fix de la balança, materialitza així un eix horitzontal i perpendicular al canastró, al voltant del qual aquest pot oscil·lar. Damunt els ganivets dels fulcres extrems del canastró recolzen dues plaques dures, de les quals pengen els dos *plats* o *balançons*. L'*agulla* de la balança, es desplaça davant d'una escala el centre de la qual ha de correspondre a la posició d'equilibri. El funcionament d'una balança és basa en el principi de la palanca; una balança és una palanca de primer gènere en què una de les masses fa de *resistència* i el pes de l'altra actua com a *potència*. Les balances conegudes al Pròxim Orient, tant a Mesopotàmia com a Egipte, pertanyen al tipus de balança de braços iguals, suportada per una columna. Al món grecoromà foren emprats dos tipus de balança, els quals, gairebé sense cap variant, s'han mantingut fins ara. L'un és la balança de braços iguals, de bronze o de ferro, anomenada en llatí *libra* i en llatí tardà *bilancia*. L'altre és l'actualment anomenada *romana* (*statère* en grec; *statera* en llatí), amb nombrosos exemplars a tot el món romà.

balandra *MAR* Veler d'un sol pal i veles de ganivet, amb coberta, que hom emprà antigament tant per al transport de cabotatge com per a la pesca, i que avui constitueix el tipus de iot més difós entre els de vela. Totes les balandres hissen flocs; la que només en té un és anomenada *sloop*, i la de dos o més, *cutter*. La balandra de línies fines construïda especialment per a regates és anomenada balandre.

Balanguera, la Nom que havia estat donat a Mallorca a la Bolangera, personatge popular femení, conservat en la denominació d'un ball rodó infantil, cantat, de ritme molt mogut: el **ball de la Balanguera**. Arrel del poema *La Balanguera* de Joan Alcover, musicat per Amadeu Vives, aquest cant ha estat adoptat com a himne patriòtic en moments que no ha estat possible de cantar-ne de més explícits.

Balari i Jovany, Josep (Barcelona 1844 — 1904) Filòleg, historiador i taquígraf. Estudià l'idioma llatí-romànic i els cants populars de l'Engadina. Membre de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, que presidí (1893-1901), donà a conèixer (1884) unes regles ortogràfiques, seguides per molts escriptors i moltes entitats. Li és deguda una història de l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts i una altra de la Universitat de Barcelona. La seva obra cabdal és, però, *Orígenes históricos de Cataluña*.

Balaton, llac Llac d'Hongria, flanquejat al nord pels monts Bakony (690 km², 14 km² d'amplada mitjana). És el llac més gran de l'Europa central. L'aprofitament econòmic radica en la pesca i en les instal·lacions balnearies de les muntanyes que l'envolten.

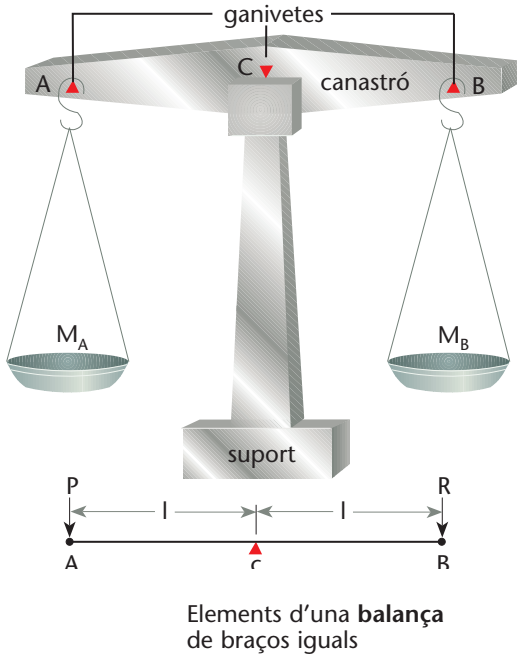
Balcans, els Nom amb què és conegut el conjunt de països de l'Europa sud-oriental i la regió que ocupen (*regió balcànica*).

LA GEOGRAFIA

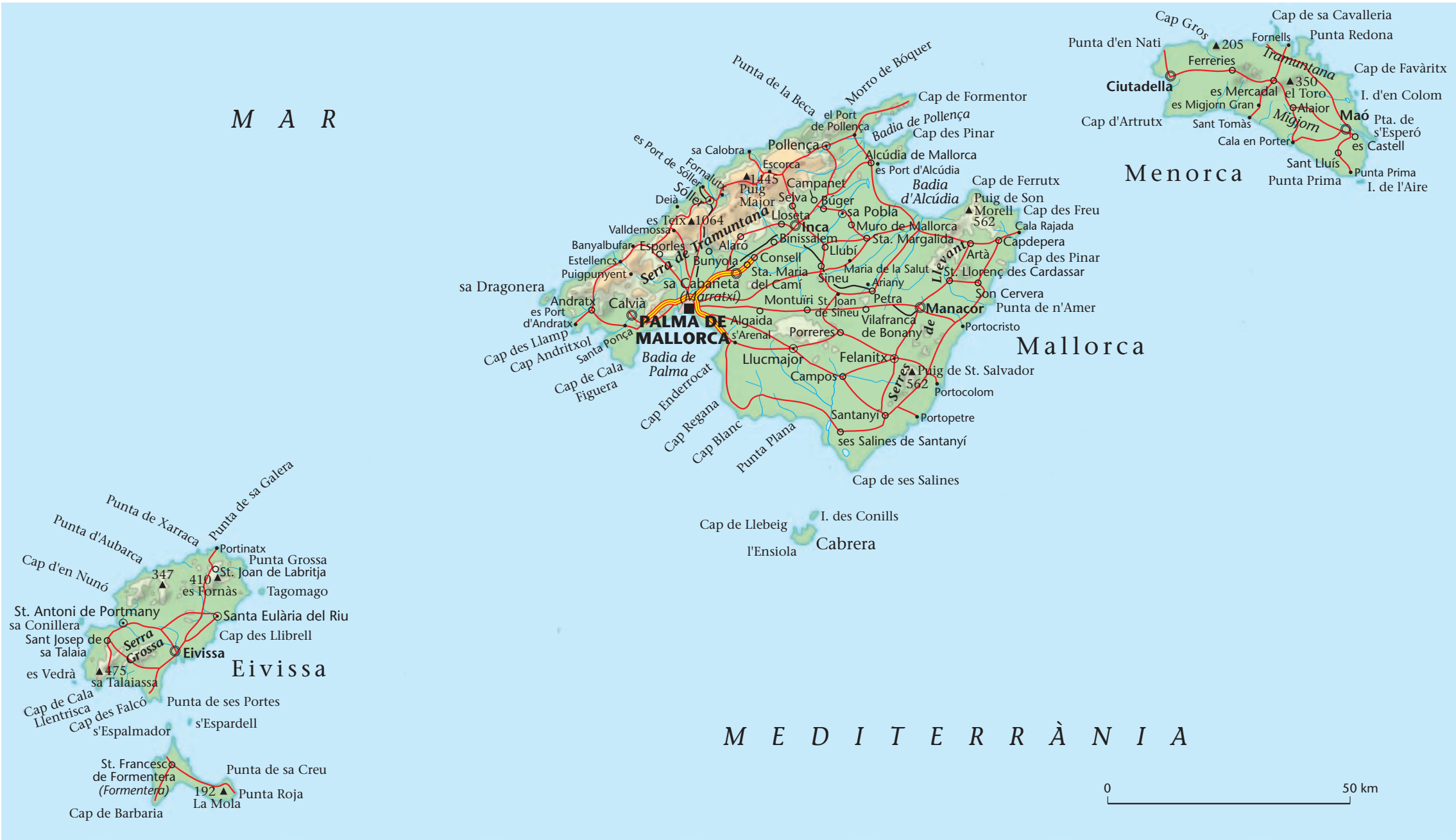
La noció unitària dels Balcans no fou elaborada fins al s XIX. El concepte de península *Balcànica* fou estès al conjunt dels territoris al S del Danubi, el Sava i el Kupa. Des d'un punt de vista polític, inclou els actuals estats d'Albània, Bulgària, Grècia, Eslovènia, Croàcia, Bòsnia i Hercegovina, Iugoslàvia, Macedònia, la Turquia europea, i també Romania per raó de la seva vinculació històrica i cultural, tot i no pertànyer a la península. La complexitat ètnica dels Balcans és deguda a l'establiment successiu, al llarg de la història, de diversos grups humans (al N i a l'W predomina el tipus físic dinàric, i al S el mediterrani). Aquesta confluència de corrents culturals s'ha reflectit també en la diversitat lingüística i en la religiosa, amb presència del catolicisme, l'ortodòxia, el protestantisme i l'islam. Tots aquests factors han determinat la concreció dels principals grups ètnics següents: grecs, búlgars, macedonis, serbis i montenegrins, croats, bosnians, eslovens, romanesos i albanesos. El poblament de la península Balcànica és predominantment rural, en un medi físic molt accidentat, especialment en les regions interiors, on hi ha les poblacions més antigues. Tot i que els recursos naturals són abundants, el grau de desenvolupament dels Balcans és baix. A partir de la dècada dels seixanta, a molts dels països aleshores socialistes tingué lloc una certa industrialització. A Albània, Grècia i Turquia l'agricultura ha continuat constituint l'activitat predominant.

LA HISTÒRIA

Hi ha pocs testimoniatges de poblament humà als Balcans durant el paleolític, però el neolític i les primeres edats dels metalls foren la via d'introducció dels avenços del Pròxim Orient cap a Europa. Aquests corrents, de sud a nord, foren substituïts d'ençà del segon mil·lenni per un corrent contrari, que provocà l'indoeuropeïtzació d'una bona part de la zona balcànica, i a Grècia posà les bases de la civilització micènica i culminà amb l'entrada dels doris. Ja al primer mil·lenni la península grega esdevingué un cas a part amb evolució pròpia molt accelerada. Al nord de Grècia els pobles més destacats foren el macedoni, el traci, l'il·liri i a partir del s IV el celta. Els romans hi arribaren al s II aC. El gran corrent immigratori eslav tingué lloc entre els ss VI-X i canvià la composició ètnica i política de la península. Als pobladors eslaus del baix Danubi se superposà un poble turc, els anomenats protobúlgars (ss VI-VII), fundadors del primer imperi búlgar, que el 1330 caigué finalment en poder dels serbis, establerts des del s X a Bulgària i Bizanci. Els eslovens, el primer poble eslav convertit al cristianisme (s VIII), romangueren sota la influència dels francs i dels germànics. Finalment, els valacs, de llengua romànica, formaren els principats de Moldàvia, Transsilvània i Valàquia (s XIV). Aquesta centúria presencià les lluites per l'hegemonia a la zona entre Sèrbia i Bizanci, amb la intervenció dels turcs otomans, que finalment consolidaren el seu domini a la península Balcànica. El 1453 Constantinoble caigué també en poder dels turcs. El 1511, tots els Balcans restaren sota el domini turc, llevat de Montenegro i la república de Ragusa. Després de Solimà (1520-66), el poder turc començà a declinar i a la darreria del s XVIII permeté la formació de feus (*paşalıklar*) pràcticament independents i,

M A R

durant el s XIX, la separació de l'imperi de les parts situades a la perifèria. Per aquesta raó, durant tot el s XIX els Balcans tingueren una història agitada, marcada per la rivalitat entre les grans potències (austriacs, alemanys i russos substituïren el poder turc declinant), per l'accés a la independència de diverses regions i pel gran nombre de conflictes que aquesta nova situació va originar. Grècia (1829) i Sèrbia (1830, amb el suport de Rússia) accediren a la independència. El 1876, Sèrbia i Montenegro entraren en guerra contra Turquia, pròleg de la guerra russo-turca del 1877. Bòsnia i Hercegovina restà administrada per Àustria-Hongria. Sèrbia i Montenegro foren reconeguts principats independents. El 1881 Romania fou proclamada regne, i Sèrbia ho fou el 1882. El 1897 Creta sortí del domini turc i en la guerra greco-turca Grècia obtingué alguns punts estratègics de la frontera de Tessàlia. El 1908 Bòsnia i Hercegovina foren annexionades a Àustria-Hongria, i Bulgària fou declarada regne independent. Albània no fou reconeguda estat independent fins el 1912. Les guerres balcàniques que començaren aquell any, i la subsegüent Primera Guerra Mundial, posaren fi definitivament als dominis otomà i austro-hongarès als Balcans. La guerra significà la derrota de Bulgària, l'acreixement territorial de Romania i l'aparició de Sèrbia com el nou estat iugoslau (amb serbis, croats i eslovens). La guerra greco-turca de 1921-23 posà fi a les reivindicacions gregues sobre l'Àsia Menor. Als Balcans, els anys 1933-45 es caracteritzaren per l'expansió d'Alemanya en el triple camp econòmic, polític i estratègic. Turquia era escenari de la rivalitat polític-econòmica entre Alemanya, d'una banda i la Gran Bretanya, i França, de l'altra. A la Segona Guerra Mundial, Romania i Bulgària participaren al costat d'Alemanya; Grècia i els resistents de Iugoslàvia, ocupada per Alemanya el 1941, lluitaren al costat dels aliats; Turquia romangué neutral. La fi de la guerra produí nous canvis territorials i trasllats de població sense precedents. La característica política fonamental als Balcans després de la Segona Guerra Mundial fou la constitució de democràcies populars d'una banda (Albània, Bulgària, Romania i Iugoslàvia), i de l'altra, el manteniment del règim capitalista a Grècia (després d'una llarga guerra civil) i Turquia. Els estats socialistes balcànics tingueren entre 1945-90 una evolució diversa. Durant la guerra freda la zona esdevingué un centre de tensió entre els dos blocs mundials. D'altra banda, les divergències polítiques entre dos països socialistes (Iugoslàvia i Bulgària) durant el període

Mapa físic de les Balears

1949-53 incrementaren aquesta tensió. A primers anys noranta, l'esfondrament de l'URSS i dels estats socialistes tornà a produir pertorbacions als Balcans. A la greu crisi econòmica i la inestabilitat política que seguí al trencament brusc amb el sistema anterior, s'afegí la desintegració territorial de Iugoslàvia. En aquest procés, que el 1991 desembocà en guerra, s'enfrontaren, per una banda, les tendències centrífugues de les repúbliques d'Eslovènia, Croàcia, Macedònia i Bòsnia i Hercegovina, i Sèrbia per l'altra. La guerra enfrontà no tan sols unes repúbliques contra les altres sinó la població a l'interior de les mateixes repúbliques. L'any 1995, a Dayton (EUA), totes les parts implicades en el conflicte arribaren a un acord de pau pel qual Bòsnia i Hercegonina era reconeguda com un estat independent.

Balears, les [o *illes Balears*] Arxipèlag situat a l'oest de la Mediterrània occidental, format per les illes de **Mallorca**, de **Menorca**, d'**Eivissa**, de **Formentera**, de **Cabrera** i d'altres de més petites (5 014 km²; 709 146 h [1991]).

Vista general de Palma de Mallorca, capital de les Balears

LA GEOGRAFIA

La morfologia

Són illes petites; la més gran, la de Mallorca, només té 3 640,16 km², que és el 72,6% del total de les Balears. L'arxipèlag balear descansa damunt un sòcol submarí separat de les costes peninsulars per un canal de més de 1 000 m de profunditat. Les illes tenen l'origen en el geosinclinal profund on es dipositaren els materials del Secundari i del Terciari, quan els materials sedimentats restaren violentament replegats per l'orogènesi alpina. Menorca és la més oriental de les illes, i la seva forma és compacta. La principal característica de Mallorca és una sorprenent varietat del paisatge en relació amb la seva reduïda superfície; la morfologia d'Eivissa i de Formentera és semblant, bé que en proporcions menors.

El clima i la hidrografia

El clima de les Balears és temperat. La humitat relativa és gairebé constant i elevada (66,9% a Mallorca). Les pluges hi són escasses, amb màxims mensuals a la tardor (66,9 mm). A l'estiu, el xaloc (SE)

hi bufa sec i aclaparador. El caràcter torrencial és el tret bàsic de llur xarxa hidrogràfica. Alguns d'aquests torrents alimenten llacunes o albuferes (Alcúdia, Muro i sa Pobra).

La flora i la fauna

La flora de les Balears és típicament mediterrània. La degradació de les màquies i dels boscs climàics, molt intensa, ha menat a la instal·lació de brolles i garrigues, sovint associades a extenses arbredes de pi blanc. Les calcàries dels cims de les muntanyes mallorquines i els roquisars litorals de les costes ventoses de Mallorca i de Menorca presenten una vegetació típica en coixinets espinosos (socarrells), rica en espècies endèmiques. Vora mar, són corrents les savines. La fauna no és gaire rica. A part l'eriçó, d'origen africà, la resta dels mamífers són espècies europees: la musaranya, la geneta i el liró, als boscs i les garrigues, i la mostela o mostel, diversos múrids, el conill, la llebre i diverses espècies de rat-penat a les zones obertes. Hom ha observat unes tres-centes espècies d'ocells, entre les quals destaquen el teulader, el corb, la puput, la perdiu, la merla o mèrlera, el falcó, el voltor negre i l'òliba. Entre les espècies migradores destaquen l'estornell, l'abellerol, les oronelles, les aloses, etc.

La població i el poblament

La població, majoritàriament ètnia mediterrània de nissaga catalana, ha crescut considerablement del 1900 ençà. Palma de Mallorca, la capital, presenta un tret de macrocefàlia. La densitat mitjana és de 147 h/km² (169 h/km² a Mallorca, 92 h/km² a Menorca). Les illes Balears s'han convertit en receptores d'una immigració, que prové del sud de la Península Ibèrica, relacionada amb la hipertròfia que el sector terciari ha sofert en detriment del primari. El sector dels serveis concentra quasi el 70% dels actius, mentre que el secundari, en el qual destaca la construcció, ocupa el 25% i el primari sols el 5%.

LA HISTÒRIA

La prehistòria i les colonitzacions cartaginesa i romana

Mallorca i Menorca tingueren un poblament prehistòric dens, que data vers el 3500 aC. Ja molt endavant del segon mil·lenni apareix la cultura dels talaiots, típica i peculiar de Mallorca i de Menorca, que perdurà, ja decadent, fins a la romanització. Mentre que els grecs es limitaren a contactes comercials que tingueren influència escassa, els cartaginesos s'establiren a Eivissa l'any 654 aC. No hi ha cap document que demostrï que Eivissa i Formentera foren habitades abans d'aquesta data. La conquesta romana fou relativament tardana, l'any 122 aC, i obrí la unitat històrica de les Balears. Al s IV fou creada la província romana de *Baleàrica*, pertanyent a la diòcesi d'Hispania. La cristianització sembla que fou intensa a partir dels ss IV i V. A diferència de la resta de terres catalanes, les Balears es mantingueren imperials fins que foren ocupades pels vàndals, partits del nord d'Àfrica l'any 455. Però, rescatades el 534 per les forces de Belisari, es mantingueren dins el domini bizantí fins a les invasions musulmanes.

les Balears Eivissa

les Balears L'illa des Vedrà al SW d'Eivissa

les Balears Vista de Maó

El període islàmic (707-1229) Després d'un segle d'incursions, arribà la conquesta definitiva pels musulmans (902-903) i llur incorporació a Al-Andalus amb el nom d'Illes Orientals. A la caiguda del califat de Còrdova, formaren part de la taifa de Dènia (1015), i entre el 1076 i el 1087 hom hi fundà la taifa de Mallorca, i esdevingueren centre de les activitats corsàries dels seus emirs. Aquest fet motivà la croada pisano-catalana (1114-15), que comportà la presa i el saqueig de la vila d'Eivissa i de Palma de Mallorca. Emperò, el domini almoràvit de l'arxipèlag prosseguí, i les Balears, que assoliren aleshores un gran desenvolupament agrícola, foren una base estratègica i econòmica i un centre de reclutament de forces, amb l'objectiu de l'enderrocament de l'imperi almohade. Tanmateix, l'any 1203, el califa almohade Muḥammad al-Nāṣ'ir s'apoderà de Mallorca i incorporà l'arxipèlag al seu imperi. La presència almohade es mantingué fins a la conquesta catalana.

De la catalanització a la diversificació de les estructures polítiques (1229-1713)

Amb el regnat de Jaume I de Catalunya-Aragó s'inicià la conquesta catalana de les Balears (Mallorca el 1229, Eivissa el 1235). La població musulmana abandonà les illes o fou esclavitzada. El Regne de Mallorca restà constituït el 21 d'agost de 1262. Menorca no fou incorporada al regne fins a la conquesta d'Alfons II de Catalunya-Aragó el 1287. Les lluites entre els descendents de Jaume I de Catalunya-Aragó es resolgueren a la batalla de Lluçmajor (1349), quan Pere II de Catalunya-Aragó annexionà les Balears i els comtats de Rosselló i de Cerdanya, “perpètuament i en unió indissoluble”, a Catalunya. Mentre durà la puixança catalana a la Mediterrània, les Balears conegueren un període de gran prosperitat econòmica que comportà una considerable expansió demogràfica i un extraordinari desenvolupament cultural (testimoniats per la

figura de Ramon Llull i l'escola cartogràfica mallorquina). La coneguda descurança dels Àustria hispànics envers els problemes mediterranis, provocà l'isolament de les Balears i llur empobriment.

Els camins divergents (1713-1802)

La guerra de Successió entre l'arxiduc Carles d'Àustria i Felip de Borbó (Felip V) tingué greus conseqüències per a les Balears. A la mateixa època, Menorca fou ocupada pels anglesos entre el 1708 i el 1802, amb els intervals d'ocupació francesa (1756-63) i espanyola (1781-98). Sota la corona britànica, Menorca fou l'única part dels Països Catalans que conservà les estructures polítiques pròpies i que mantingué l'ús oficial i públic de la llengua catalana, a la vegada que un nou dinamisme econòmic transformà l'illa. Ben al contrari, Mallorca i Eivissa foren els darrers reduïdes contra Felip V, però a l'estiu del 1715 capitularen davant l'estol comandat pel general francès D'Asfeld i fou instaurat a totes dues illes el despotisme militar borbònic. El 1717 es creà la Reial Audiència de Mallorca i s'imposà l'ús del castellà. La breu recuperació econòmica de finals de segle (deguda principalment a la introducció de les idees de la Il·lustració i a la creació de societats com la Societat Econòmica d'Amics del País), fou estroncada per les diverses guerres que marcaren els darrers anys del XVIII i l'inici del segle següent.

La represa d'un camí comú (1802-1931)

A partir del 1802, les Balears seguiren novament un camí polític comú, bé que continuaren essent tres unitats administratives fins a la creació de la província baleàrica el 1833. Cal destacar el sorgiment del moviment obrer que aparegué amb la industrialització, a la segona meitat del s XIX. De totes maneres a les Balears s'imposà el conservadorisme espanyol d'Antoni Maura, i al primer terç del s XX la política hi tingué un marcat predomini sucursalista. L'economia illenca durant la primera meitat del segle passat fou precària, la qual cosa provocà una primera onada de moviment emigratori. A partir del 1828, gràcies al comerç amb les Antilles i a la desamortització del 1835, es produí una revolució econòmica que incrementà la producció agrícola (horta, ametllers, vinya), la producció industrial (construccions navals, indústries agrícoles, tèxtils i del calçat) i la instal·lació d'empreses mineres (Binissalem, 1835). Les indústries del calçat, de l'argenteria, de teixits i de maquinària produïren, a la segona meitat del segle, un procés paral·lel a Menorca. El darrer decenni del s XIX portà una nova crisi econòmica, de la qual derivaren noves emigracions. Amb el tombant del segle, superada aquesta crisi, prosseguí el progrés agrícola, industrial (calçat, derivades de l'agricultura i del bestiar, tèxtils i d'argenteria) i miner (carbó a Mallorca, salines a Eivissa). A mesura que avançava el s XIX, amb la decadència de Menorca, que es provincianitzava, Mallorca adquirí un pes específic clarament més gran.

Després de la proclamació de la Segona República Espanyola

La guerra de 1936-39 tingué també una evolució diferent a les tres illes: mentre que Mallorca i Eivissa restaren del costat de l'alçament militar, Menorca estigué durant tota la guerra a mans republicanes. L'economia ha continuat el seu desenvolupament. Malgrat la interrupció produïda per la guerra i la postguerra, el turisme començà una nova etapa a Mallorca el 1950; amb el *boom* econòmic de l'Europa occidental adquirí un gran volum des del 1959, fins a constituir la base de l'economia de les illes, llevat de Menorca. Amb l'impuls econòmic del turisme ha aparegut una burgesia més dinàmica. La demografia ha seguit el procés ascendent de l'economia insular, amb uns índexs de creixement respecte al 1900 del 63% a Mallorca, el 57% a Eivissa i el 20% a Menorca (1965), amb gran incidència del fenomen immigratori. La cultura ha anat reprenent empena amb la publicació del *Diccionari català-valencià-balear* (1926-62), l'aparició successiva de diverses col·leccions importants, l'increment de l'ensenyament del català i la creació, l'any 1968, d'una secció universitària a Palma de Mallorca dependent de la Universitat de Barcelona. El 1974 la crisi general afectà també l'economia insular, basada principalment en el sector de serveis, i com-

Balzac, Honoré de (Tours 1799 — París 1850) Escriptor francès. Després de publicar la novel·la històrica *Les chouans* (1829) i algunes narracions extenses de gran importància, com *La peau de chagrin* (1831) i *Eugénie Grandet* (1833), l'any 1834 concebé la idea del que havia d'ésser *La Comédie Humaine*, un vast conjunt de novel·les relacionades entre elles per la reaparició dels mateixos personatges; *Le père Goriot* (1835), fou seguida per *Séraphita* (1835), *Le lys dans la vallée* i *La fille aux yeux d'or*. Als anys següents correspon el gruix de la seva millor producció: les tres parts de *Les illusions perdues* (1837-43), sobre la tràgica experiència de la conquesta de París per un província ambiciós, Lucien de Rubempré, guiat pel geni malèfic de Vautrin; *La maison Nucingen* (1838), *Une ténébreuse affaire* (1841), meditació político-social; *La Rabouilleuse* (1842), entorn d'un problema d'herències; *Splendeurs et misères des courtisanes* (1844), versió dels fúletons de Sue. La seva obra novel·lística aportà una penetrant des-

cripció de la societat francesa sorgida de la revolució del 1789, les principals característiques de la qual són els temes arquetípics de Balzac.

Bamako Capital de **Mali**, que constitueix una regió administrativa, vora el riu Níger (267 km²; 745 787 h [1992]). El seu origen es troba en el fort construït el 1882 pel general francès Borgnis-Desbordes. La ciutat ha estat seu de diverses conferències: la del 1946 donà lloc a la creació del partit Unió Democràtica Africana, i la del 1957 tractà de la constitució d'una federació franco-africana.

bambú *BOT/ART* Diversos gèneres de plantes de la subfamília de les bambusòidies (gramínies) semblants a la canya, de tija molt lignificada, força plena, lluent, resistent i flexible (la *canya de bambú* o *americana*), que pot atènyer més de 30 cm de diàmetre i 30 m d'alçada; les seves fulles són llargament lanceolades, gairebé ensiformes. Els bambús són originaris de gairebé tots els països tropicals, especialment de la regió monsònica de l'Àsia oriental. Per llur resistència és emprat com a fusta de construcció, d'embarcacions, d'estris domèstics, d'instruments de música, etc. El bambú també té interès per a la fabricació de paper i d'algunes espècies hom extreu també el *sucre de bambú*.

bananer [*Musa sp*, família de les musàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia, de tija subterrània o rizoma que origina una part aèria de 3 a 9 m d'alçària, constituïda per un plomall de grans fulles oblongues (més de 3 m de llarg i 60 cm d'ample), amb nervació pinnada, sovint despentinades, els peciòls de les quals, densament reunits, constitueixen el “tronc”, cilindroide. Els fruits, anomenats *bananes*, són rics en midó, comestibles i de valor alimentari molt elevat. El bananer creix espontani a les zones plujoses de l'Índia i de Malàisia, i posteriorment hom n'ha estès el conreu a tota la regió tropical i subtropical.

banc *ECON* Institució econòmica que pren fons a préstec (dipòsits, obligacions, etc) i que, en certs casos, crea diner per a facilitar fons a qui desitgi un préstec. Com més gran serà la diferència entre ambdós components, més elevats seran els beneficis resultants, producte de la diferència entre el tipus d'interès que hom cobra i el que hom paga. Per la *propietat del capital*, els bancs poden ésser *privats*, *públics* i *mixtos*. Per l'*àmbit de llur actuació*, hom classifica els bancs en *locals*, *regionals*, *nacionals* i *internacionals*. Per les *funcions que acompleteixen*, els bancs poden ésser classificats en centrals, comercials de dipòsits, industrials i especialitzats (com els *bancs hipotecaris*). El **banc central** té com a funcions essencials l'emissió de bitllets, l'actuació com a prestador en darre-ra instància (banquer dels bancs), fer de banquer (i en alguns casos, de caixer) del govern, operar com a gestor i dipositari de les reserves d'or i de divises, i assumir normalment la gestió del deute públic.

banca *ECON* Conjunt de bancs que constitueix l'anomenat *sistema bancari*. La banca o sistema bancari depèn bàsicament del sistema econòmic i de l'etapa d'evolució d'aquest en què s'insereix cada país. En un país capitalista avançat la banca és organitzada, en línies generals, per un banc central, que depèn de l'administració de l'estat, d'uns organismes oficials de crèdit i d'uns bancs privats que,

bambú

juntament amb altres institucions financeres, com les caixes i la borsa, formen el *sistema financer*. La banca als països socialistes és totalment estatitzada i funciona com un dels mecanismes reguladors del pla econòmic. Els darrers anys la compartimentació d'activitats —bancs industrials, comercials, caixes, etc—, molt corrent anys enrere, ha anat fent lloc a una liberalització operativa que tendeix a reduir barreres d'actuació financera, conservant, però, la vocació de cada entitat. Com a resultat del procés han aparegut els fons de diners, el desenvolupament dels mercats monetaris, les targetes de crèdit, el fet que algunes cadenes de distribució organitzin llurs propis sistemes de pagament i d'estalvi, els mercats de futurs, etc. La primera reglamentació bancària documentada és el Codi d'→***Ham-murabi***. A partir del s V aC consta l'existència a Grècia de petits canvistes, els trapezites, i foren creats bancs públics a cada ciutat o polis. Els banquers grecs inventaren el xec i practicaren la funció de custodis del diner. A Roma, els *argentarii* continuaren la tradició dels trapezites grecs, enriquint-la amb el refinament jurídic romà. La unitat monetària de Roma fou substituïda per una gran diversitat de monedes, per la qual cosa la funció dels canvistes, anomenats *banquers*, fou molt necessària. A partir del s XI l'activitat creditícia renasqué a Itàlia sota la protecció del papat. Els grans banquers de l'època foren els templers, financers de les croades. Fou a les ciutats italianes, a partir del s XII, on aparegué la banca de tipus modern. Els grans bancs de dipòsit foren creats al s XVII. Aquests bancs rebien els dipòsits de metalls preciosos i facilitaven les operacions sobre aquests. La gran banca de crèdit actual té l'origen en el desenvolupament capitalista del s XIX. Durant els primers decennis les banques de crèdit tradicionals s'anaren transformant en societats anònimes i esdevingueren l'instrument més eficaç del gran capitalisme, perquè feren possible la transformació de l'estalvi en capital i perquè sostingueren els preus i fomentaren la progressiva expansió de la producció. Al s XX els bancs centrals han estat nacionalitzats i convertits en instruments fonamentals de les polítiques monetàries dels governs. Als països desenvolupats excepte als EUA, on hi havia limitacions legals per a l'expansió dels bancs, s'ha produït un fort procés de concentració bancària. La consolidació de l'economia urbana i l'expansió territorial de Catalunya, al s XIII, afavoriren un major desenvolupament de la funció bancària, fins aleshores reduïda al préstec de diners. La banca catalana tingué el seu període auri durant el s XIV, però la gran crisi europea de la segona meitat del segle repercutí aviat al país: la xarxa bancària fou desarticulada; la banca passà a mans foranes i es crearen les taules de canvi de Barcelona (1401), de València (1407), de Girona i de Perpinyà. La creació del Banc de Barcelona el 1609 intentà de posar fi a la competència desigual entre la banca privada i les taules de canvi, que reduïen llur activitat a la de banc de dipòsits. Després de la guerra de Successió desaparegueren els bancs municipals, i la gestió restà, en gran part, en mans genoveses i franceses. A partir de la

segona meitat del s XIX foren creades les societats financeres de crèdit, i amb la “febre d'or” del 1881 es crearen molts bancs en forma de societats anònimes (Banc de Sabadell, Banc de Terrassa, Banc de Reus, Banc de Vilanova). A la fi del s XIX i els primers anys del XX es produí la repatriació de capitals colonials. Barcelona esdevingué, mentrestant, el primer mercat de capitals dins l'àmbit de l'estat espanyol. Els anys de la Dictadura i de la República foren de pèrdua de posicions relatives i absolutes dels bancs catalans davant la penetració de la banca madrilenyà, la basca i l'aragonesa, una pèrdua que s'accentuà encara més amb la supressió, l'any 1940, del Mercat Lliure de Valors de Barcelona. A partir dels anys seixanta es donà un corrent d'enfortiment dels bancs estructurats i amb voluntat de creixement. La crisi bancària (1978-85) i l'expropiació del grup Rumasa afectaren negativament la banca catalana: es produí la dissolució d'algunes entitats o la seva presa de control per bancs espanyols o internacionals. Entre d'altres, cal destacar Banca Catalana (1959), que el 1984 passà a ésser controlada pel Banc de Biscaia. Una altra conseqüència d'aquest període és l'elevat grau de concentració.

Banc Internacional de Reconstrucció i Desenvolupament Entitat bancària més coneguda per la forma abreujada de Banc Mundial. Constituïda l'any 1945, a partir del pla Marshall, l'any 1948 finançà projectes de països en situació de desenvolupament. Els seus poders resideixen en una assemblea de governadors, representants de cadascun dels països. L'actual estratègia del banc dóna més importància a les inversions que puguin tenir una incidència directa en l'increment de la productivitat de les masses de persones pobres dels països en desenvolupament.

Banc Mundial Nom amb què és generalment conegut el →***Banc Internacional de Reconstrucció i Desenvolupament***.

Bandar Seri Begawan [*ant: Brunei*] Capital de **Brunei** i del districte de Brunei-Muara (21 484 h [1991]).

bandera *HIST* Tros de tela, ordinàriament rectangular, fixat per un costat a un pal o asta i que serveix com a símbol o insígnia d'una nació, d'un estat, d'una ciutat, d'una dinastia, d'una autoritat, d'un partit, d'una associació, etc, o com a signe per a identificar situacions jurídiques, militars, tècniques, etc. La bandera és d'origen relativament recent als països occidentals (s XII), però el seu ús és relacionat amb l'estendard, el penó i d'altres insígnies de molta tradició, que han servit per a indicar la presència d'un alt càrrec o per a identificar en la guerra les partides amigues i enemigues. Segurament foren els xinesos els primers a emprar-la; consta que ho feien mil anys abans de l'era cristiana. Després l'ús s'estengué al sud-est asiàtic i a l'Índia, d'on passà a l'islam. Les croades difongueren l'ús de banderes entre els pobles cristians, generalment inspirades en el símbol de la creu (tradició conservada en les banderes de Escòcia, Anglaterra, Dinamarca, etc.). D'altres, com la catalana, es basaren en la simbologia de l'escut del rei o senyor. La bandera catalana, de faixes horitzontals grogues o vermelles (barres catalanes), fou la tradicional del casal de Barcelona i és ja documentada al s XIII. La generalització de l'ús de les banderes com a símbol de nacions —lliures o irredemptes— data de la fi del s XVIII, a partir principalment de la independència nord-americana i de la Revolució Francesa. A Espanya, Carles III, l'any 1785, trià per a la marina reial un pavelló format per tres faixes horitzontals, vermelles la primera i la tercera i groga i de doble amplada la central. En les banderes més modernes els colors es refereixen principalment a dos grans grups de conceptes: les virtuts del poble i les característiques materials de la terra. Així el *blanc* significa, generalment, pau, puresa, veritat, redempció i justícia; el *vermell* sol simbolitzar la sang, la independència, la sobirania, l'esperit de sacrifici, el valor i el coratge; el *verd*, fora de l'islam, simbolitza generalment el regne vegetal, l'agricultura i l'esperança; el *groc*, que representa el regne mineral, la riquesa i la terra en general; el *blau* que significa aigua en molts països, però també recorda la nit, el firmament, la fraternitat, la llibertat i la reialesa. Les banderes oficials són arreu considerades un símbol sagrat, protegit

Afganistan

Albània

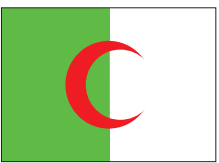
Alemanya

Andalusia

Andorra

Algèria

Angola

Antigua i Barbuda

Aràbia Saudita

Aragó

Argentina

Armènia

Astúries

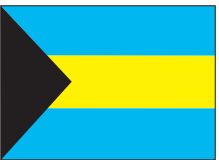
Austràlia

Àustria

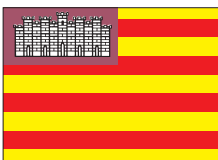
Azerbaidjan

Bahames

Bahrain

Balears

Bangla Desh

Barbados

Bèlgica

Belize

Benín

Bhutan

Bielorússia

Bolívia

Bòsnia i Hercegovina

Botswana

Brasil

Brunei

Bulgària

Burkina Faso

Burundi

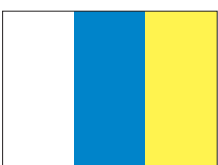
Cambodja

Camerun

Canadà

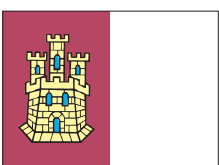
Canàries

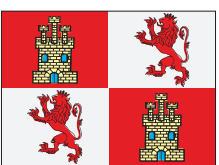
Cantàbria

Cap Verd

Castella-la Manxa

Castella i Lleó

Catalunya

Centrafricana, República

Colòmbia

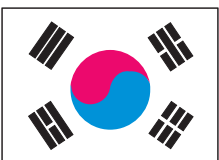
Comores

Congo

Corea del Nord

Corea del Sud

Costa d'Ivori

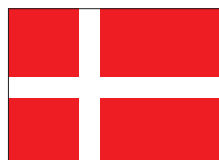
Costa Rica

Croàcia

Cuba

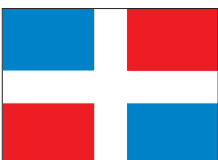
Dinamarca

Djibouti

Dominica

Dominicana, República

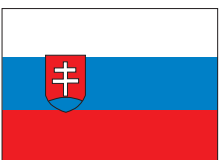
Egipte

Equador

Eritrea

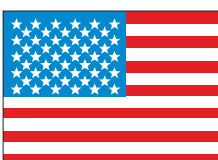
Eslovàquia

Eslovènia

Espanya

Estats Units d'Amèrica

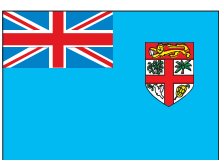
Estònia

Etiòpia

Extremadura

Fiji

Filipines

Finlàndia

França

Gabon

Galícia

Gàmbia

Geòrgia

Ghana

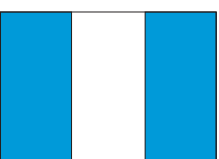
Gran Bretanya

Grècia

Grenada

Guatemala

Guinea

Guinea Bissau

Guinea Equatorial

Guyana

Haití

Hondures

Hongria

Iemen

Índia

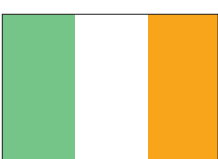
Indonèsia

Iran

Iraq

Irlanda

Islàndia

Israel

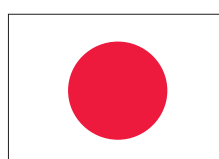
Itàlia

Iugoslàvia

Jamaica

Japó

Jordània

Kazakhstan

Kenya

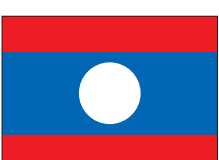
Kirguizistan

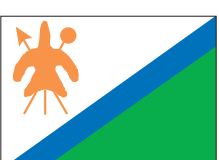
Kiribati

Kuwait

Laos

Lesotho

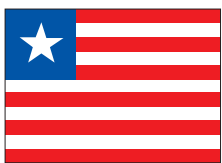

Letònia

b

Liban

Libèria

Líbia

Liechtenstein

Lituània

Luxemburg

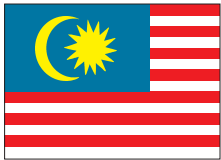
Macedònia

Madagascar

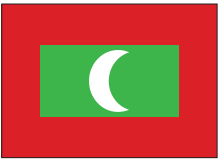
Madrid

Malàisia

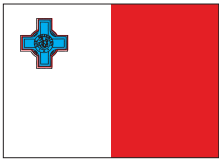
Malawi

Maldives

Mali

Malta

Marroc

Marshall

Maurici

Mauritània

Mèxic

Micronèsia

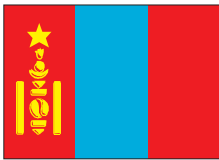
Moçambic

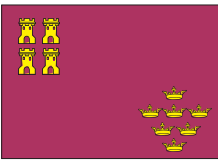
Moldàvia

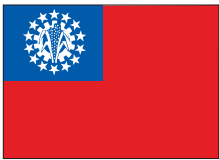
Mònaco

Mongòlia

Múrcia

Myanmar

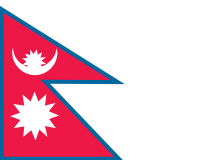
Namíbia

Nauru

Navarra

Nepal

Nicaragua

Níger

Nigèria

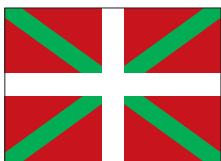
Noruega

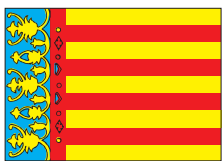
Nova Zelanda

Oman

Païs Basc

Païs Valencià

Països Baixos

Pakistan

Palau

Panamà

Papua Nova Guinea

Paraguai

Perú

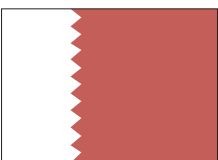
Polònia

Portugal

Puerto Rico

Qatar

Rioja, La

Romania

Rússia

Rwanda

Saint Christopher i Nevis

Saint Lucia

Saint Vicent i les Grenadines

Salomó

Salvador, El

Samoa Occidental

San Marino

São Tomé i Príncipe

Senegal

Seychelles

Sierra Leone

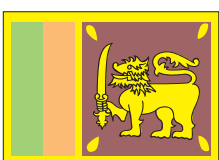
Singapur

Síria

Somàlia

Sri Lanka

Sud-àfrica, República de

Sudan

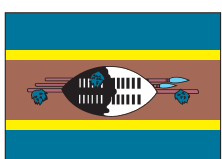
Suècia

Suïssa

Surinam

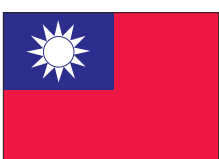
Swazilàndia

Tadjikistan

Tailàndia

Taiwan

Tanzània

Togo

Tonga

Trinitat i Tobago

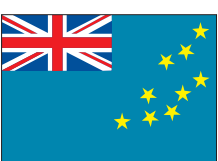
Tunísia

Turkmenistan

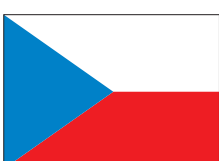
Turquia

Tuvalu

Txad

Txeca, República

Ucraïna

Uganda

Unió dels Emirats Àrabs

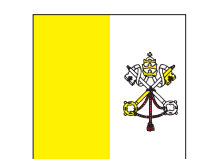
Uruguai

Uzbekistan

Vanuatu

Vaticà

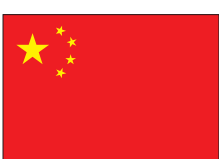
Veneçuela

Vietnam

Xile

Xina

Xipre

Zaire

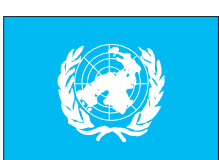
Zàmbia

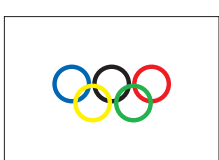
Zimbabwe

Consell d'Europa

ONU

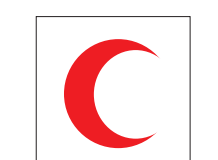
Jocs Olímpics

Creu Roja

Estrella David Roja

Mitja Lluna Roja

per un cerimonial i per normes penals. Vigeix un cerimonial força universal entorn de la bandera: només es manté *hissada* diürnament, de sol a sol; *a mitja asta* és signe de dol. *Hissar la bandera* en un territori, en posició preferent, és senyal de sobirania; *arriar-la* equival a rendició o renúncia.Com a senyal visible a distància, les banderes són usades també com a components de codis de comunicacions entre els quals un dels més estesos és l'internacional de senyals marítims.

bandolerisme *HIST* Activitat criminal duta a terme per bandes armades, comandades per un cap, contra persones, propietats, edificis, vehicles, etc. El bandolerisme és l'expressió del malestar econòmic i social, sovint amb implicacions polítiques, religioses i fins i tot ètniques, motivat fonamentalment per la misèria dels humils. La seva existència es remunta a l'antiguitat (especialment al baix imperi romà). Fou entre el 1550 i el 1600 que tingué lloc un veritable paroxisme d'aquest fenomen simultàniament a tots els països mediterranis, cristians o musulmans, especialment al Principat de Catalunya, a Calàbria i a l'Albània dominada per l'imperi otomà. La situació s'apaivagà progressivament durant els segles XVIII i XIX. El bandolerisme esdevingué també cèlebre durant el s XIX a Andalusia (Luis Candelas, El Tempranillo), a Hongria, a Grècia i a l'Àsia, especialment al Kurdistan i a la Xina. El bandolerisme als Països Catalans fou un fenomen molt important durant els ss XVI i XVII; la seva màxima virulència durà aproximadament del 1540 a la revolta del 1640. Començà amb les gestes de Moreu Cisteller i d'Antoni Roca, i acabà amb les de Serrallonga, passant per les de Bartomeu Camps, de Montserrat Poc, de Perot Rocaguinarda, de Trucafort, de Tallaferro i els germans Margarit. El bandolerisme català reflecteix prou bé el bandolerisme general a la Mediterrània: una lluita àgil, cruel i persistent contra els poderosos i els estats, localitzada sobretot a les muntanyes. Durant el primer terç del s XVII, els bandolers catalans es trobaven immergits en les lluites entre *nyerros* i *cadells*; la figura més popular fou Joan Sala i Serrallonga. Paral·lelament, al País Valencià, en certes ocasions els bandolers s'aliaren amb els moriscs descontents, fet que s'agreujà amb l'expulsió d'aquests al segle XVII. D'altra banda, sembla que el bandolerisme fou particularment actiu a Mallorca durant els anys de la regència de Mariana d'Àustria, vídua de Felip IV (1665-75). A la segona meitat del s XVII, gràcies a la progressiva recuperació econòmica, el fenomen anà minvant. Com a conseqüència de les lluites civils del s XIX, novament el bandolerisme aparegué en el món rural del Principat en fenòmens tan importants com el dels trabucaires.

bandúrria *MÚS* Instrument cordòfon de la família dels llaüts, molt comú en la música popular hispànica. De dimensions reduïdes (uns 50 cm), caixa de dors pla i en forma de pera, mànec molt curt en proporció amb la caixa, dividit en menys trasts (catorze) que la guitarra, sense cordal, i amb sis dobles cordes.

Bangkok [*siamès: Krung Thep*] Capital de **Tailàndia**, vora un dels braços del delta del Chao Phraya (5 876 000 h [est 1990]). Principal centre econòmic de Tailàndia, la població treballa, sobretot, en el sector terciari. Adquirí relleu i esdevingué capital a partir del 1782. Entre els monuments és digne de menció el Wat Phra Keo, temple començat el 1785 i considerat una de les més belles pagodes budistes.

Bangla Desh [*nom oficial: República Popular de Bangla Desh; bengalí: Gana Prajātantrī Bangladesh*] Estat de l'Àsia meridional, que és totalment voltat per l'Índia, excepte al SE que limita amb Myanmar i al S, que s'obre al golf de Bengala (143 998 km²; 117 404 000 h [1994]). La capital és Dacca.

LA GEOGRAFIA

Situat a la part oriental de Bengala, el territori consisteix en un immens delta format pel Ganges i el Brahmaputra, llevat de Chittagong, al SE. El clima és mon-sònic, calorós i humit, i les catàstrofes naturals, en forma d'inundacions o ciclons, hi són freqüents. Quant a la vegetació, predomina el bosc tropical humit i, a les regions més seques, la jungla. L'agricultura, que el 1986 ocupava prop del 60% de la població activa, és poc desen-

volupada. El conreu principal és l'arròs, del qual Bangla Desh és un dels primers productors del món, però és destinat al consum interior. Altres conreus comercials destacats són el jute i el te. Tenen importància la ramaderia (boví i bufalí) i la pesca, que procedeix majoritàriament de les zones inundades del delta. El subsòl és pobre. Hi ha indústria alimentària (especialment sucre), paperera, metal·lúrgica, tèxtil i de components electrònics. Bé que en disminució, Bangla Desh presentava el 1990 una elevada taxa anual de creixement (21,5‰). La densitat és molt alta (768 h/km² el 1991). Les ciutats més grans són Dacca, Chittagong i Khulna. La llengua oficial i majoritària és el bengalí. L'islam, practicat per més del 80% de la població, és religió oficial. L'analfabetisme entre la població adulta assoleix el 65%. Independent des del 1971, arran de la guerra de secessió del Pakistan. Atès que és un dels països més pobres del món, la independència agreujà encara més l'economia, per tal com el Pakistan Occidental concentrava la major part de la indústria. El 1972 entrà en vigor una constitució, suspesa entre 1982-86 per un cop d'estat.

LA HISTÒRIA

Part constituent de l'antiga regió de Bengala, convertida en Pakistan Oriental el 1947, el 1971 assolí la independència, arran d'una guerra de secessió (→*Pakistan*). Un dels països més pobres del món, la independència agreujà encara més l'economia, per tal com el Pakistan Occidental concentrava la major part de la indústria. El 1974 una forta crisi política acabà amb l'assassinat del president Mujibur Rahman per l'exèrcit i la instauració d'una dictadura militar (1975) encapçalada per Khandakar Mushtaq Ahmed. Després de dos cops d'estat més, el 1979 el règim dugué a terme una certa liberalització, interrompuda el 1982 pel cap de les forces armades Hossain Muḥammad Ershad (1983). El 1990 hom restablí el parlament i la constitució. Les eleccions del 1991 portaren al poder el Partit Nacionalista de Bangla Desh. Bangla Desh ha mantingut disputes amb Myanmar i el Pakistan arran de la repatriació de refugiats, i amb l'Índia pel repartiment dels recursos hidràulics.

Bangui Capital de la **República Centrafricana**, a la vora dreta del riu Ubangi, a la regió d'Ombella-M'Poko (596 776 h [est 1988]).

banjo *MÚS* Instrument cordòfon, de la família dels llaüts, sense cordal (corda pinçada); pot tenir 4, 5, 6 o 9 cordes, i és de mànec llarg, com la guitarra, i de caixa circular coberta amb pell, com el tambor. Hom el fa sonar amb els dits o per mitjà d'un plectre. D'origen afroamericà, ha estat molt usat en els primers conjunts de *jazz* de Nova Orleans.

Banjul [*ant: Bathurst*] Capital de **Gàmbia**, a l'entrada de l'estuari del riu Gàmbia (44 188 h [est 1986]). Fou fundada pels britànics l'any 1816 com a base per a la supressió del comerç d'esclaus, amb el nom de Bathurst.

bantu *ANTROP* Individu pertanyent a qualsevol dels pobles de llengua bantu. El conjunt de pobles bantus, de característiques antropològiques i culturals molt diverses, habita l'Àfrica, al sud d'una línia que va de la costa de l'Atlàntic, al nivell de Douala, a l'embocadura del Juba, a l'Índic, exceptuant principalment la part sud-occidental del continent, ocupada pels khoisànids i els europeus. Els bantus arribaren a la regió actual a través de successives migracions, l'origen de les quals és encara incert. El conjunt de pobles bantus inclou diversos tipus racials: els *paleonegrids*, els *bantúids* i els *etiòpids*. Els bantus són uns 80 milions i les principals tribus són els tongues, hereros, swahilis, kikuius, gandes, etc.

bany Acció de banyar o de banyar-se, especialment la immersió total o parcial del cos en l'aigua d'un riu, de la mar, etc, o d'un continent apropiat (piscina, banyera, etc), per motius higiènics, esportius, terapèutics o religiosos. El bany amb un cert sentit religiós, ja sigui de purificació, ritual o místeric, es troba ja present a religions o cultures antigues com la irànica, la babilònica, a l'antic Egipte, en l'hinduisme o al món grecoromà. En el baptisme cristià pren un sentit de regeneració, així com en el ritu medieval d'armar un cavaller. La immersió del cos humà en l'aigua, amb propòsits de neteja física o

terapèutics, ha estat una pràctica corrent des dels pobles primitius i cap civilització no l'ha ignorada. El bany ocupà un lloc important en la vida quotidiana dels grecs. Els establiments balnearis grecs són remarcables per llur simplicitat, al costat de la sumptuositat dels banys dels pobles orientals o de la monumentalitat dels romans. En època romana, aquests serveis implicaven unes instal·lacions molt complexes, i el grau considerable de socialització comportà grans aqueductes i edificis de grans dimensions anomenats *termes*. A l'occident, el bany es reprengué a partir del s XI, gràcies al desenvolupament de la vida urbana i a la influència dels costums de l'Orient arribats a través dels àrabs, de les croades i del comerç. També les comunitats jueves van desenvolupar l'establiment de banys anomenats *mikvà*, que foren molt estesos per l'Europa medieval. Un dels pocs exemplars conservats fou trobat (1965) a Besalú. La tradició romana dels banys, mantinguda pels musulmans, no desaparegué als Països Catalans: des del s XI consta l'existència d'edificis construïts expressament i anomenats *banys*. Bé que modernament han estat anomenats *banys àrabs*, molts foren construïts en època cristiana i administrats per jueus. Se'n conserven restes, parcials, dels de Barcelona i València, i són força ben conservats els de Girona i Palma de Mallorca. A l'Europa occidental el bany tingué una època de decadència des del Renaixement fins al s XIX. Amb la Revolució Industrial, aparegué un nou sentiment de netedat personal que intensificà definitivament l'atenció pels banys. La *sauna* finlandesa o els banys russos complementen una cambra per al bany de vapor, amb una altra per al bany d'aigua freda. A l'Extrem Orient els banys han estat des de temps remots una pràctica social estesa a tota la massa de la població, sobretot al Japó. Darrerament, la mentalitat respecte al bany ha canviat amb l'expansió de la natació com a esport i amb el descobriment de la utilitat dels banys de vapor i del massatge com a mitjans per a la conservació de la forma física. D'altra banda, les noves possibilitats de lleure i de vacances de les societats de consum han permès que el bany de mar esportiu (combinat amb el bany de sol) es generalitzi intensament. Com a *mètode terapèutic*, els banys complets o parcials han estat, i són encara, molt utilitzats. Els *banys en líquid* són els més corrents, amb efectes sedants (aigua calenta) o estimulants (aigua freda). Els *banys en gasos*, o *en vapor*, són emprats com a analgèsic. Els *banys en sòlids*, com el **bany de sorra**, el **bany de fang**, etc, són emprats en el tractament del reumatisme crònic.

Banyoles Municipi del **Pla de l'Estany**, al **pla de Banyoles**, sobre la falla de contacte de la depressió empordanesa amb el sector muntanyós de Rocacorba (10 km²; 11 938 h [1991]). Al regadiu es fan conreus d'horta, moresc i farratge. Al secà

bandúrria

 Bangla Desh	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
govern:	república
superfície:	143 998 km²
població:	117 404 000 h (1994)
capital:	Dacca
idioma of.:	bengalí
moneda:	taka

Mapa físic de Bangla Desh

hom conrea blat, moresc, lleguminoses i farratge. Hi ha granges d'aviram. En la indústria, sector predominant, el tèxtil coexisteix amb sectors industrials moderns com el metall i l'alimentari. L'estiueig i el turisme, lligat amb els esports aquàtics i el paisatge, han succeït la funció balneària. La ciutat, prop de l'estany, es formà des del s IX, en l'espai comprès entre el monestir de Sant Esteve de Banyoles i l'església de Santa Maria dels Turers. Aquest primer nucli, la Vila Vella, fou industrialitzat al llarg del s XIII i ampliat considerablement. L'any 1992, Banyoles fou seu olímpica dels Jocs de Barcelona. Entre els museus cal citar el Museu Municipal Darder (1916), el Museu Arqueològic Comarcal, l'Arxiu Històric de la Ciutat, la Col·lecció Prehistòrica Alsius, una de les peces de la qual és l'anomenada mandíbula de Banyoles, la Col·lecció Numismàtica Butinyà i l'arxiu i la biblioteca del monestir de Sant Esteve de Banyoles.

Banyoles, estany de Llac del NW de la ciutat de Banyoles (Pla de l'Estany). De forma de vuit i amb una superfície d'1 075 315 m² té, de N a S, una longitud de 2 080 m, una amplada entre 730 i 235 m i una profunditat que arriba als 62 m. És alhora un llac tectònic i càrstic. Hom hi practica la pesca esportiva i és centre esportiu important per a natació i navegació a la vela i al rem i esquí aquàtic. Els peixos principals que habiten el llac són els lucís (introduïts recentment), els barbs, les anguiles, les bagres, els sorellets, les tenques i les carpes. Entre els ocells aquàtics que hi acudeixen més sovint, cal esmentar els coll-verds, els xarxets, les fotges, les polles d'aigua, els becadells i les becades.

baptisme *CRISTIANISME* Primer dels set sagraments consistent en un ritu d'ablució unit a unes paraules, en virtut del qual hom esdevé membre de l'Església del Crist i reneix espiritualment. Des dels primers moments de l'Església es troba la pràctica del baptisme i fins i tot la consciència de complir un manament del Senyor. Ja aleshores el ritu consistia en una immersió en l'aigua; en cas de necessitat, hom acceptava la infusió, acompanyada d'una fórmula verbal que molt aviat es convertí en la trinitària “en nom del Pare i del Fill i de l'Esperit Sant”.

baptista Membre d'una de les principals esglésies anomenades lliures o “no conformistes” dins el protestantisme. La característica principal d'aquesta església és el baptisme per immersió. L'antecedent històric més proper als baptistes és el moviment anabaptista. Els baptistes afirmen la necessitat d'una experiència religiosa personal o conversió per a poder formar part de l'Església com a cos místic de Crist. Practiquen dues ordenances: el baptisme, sempre de creients i per immersió, i la santa cena o comunió. L'organització baptista més representativa és l'Aliança Baptista Mundial, que agrupa uns 30 milions de fidels, establerta a 125 estats.

Barakaldo *[cast: Baracaldo]* Municipi de la regió de Biscaia, País Basc, a la ria del Nerbión (105 088 h [1991]). És un nucli industrial que començà a desenvolupar-se al s XIX amb la instal·lació de les primeres indústries siderúrgiques. El 1902 la fusió de tres d'elles donà lloc a Altos Hornos de Vizcaya.

Barbados *[nom oficial en anglès: Barba-dos]* Estat insular de la mar de les Antilles que comprèn l'illa del mateix nom, del grup de les Petites Antilles (431 km²; 264 000 h [1994]). La capital és Bridgetown.

LA GEOGRAFIA

L'illa de Barbados és formada per terres calcàries i volcàniques i vorejada d'esculls coral·lins. La costa oriental és escarpada, i l'occidental, plana i sorrenca. El clima és tropical. Partint d'una economia agrària basada en la canya de sucre, Barbados ha promogut des de la independència la diversificació de l'economia, i a la fi dels anys vuitanta l'agricultura ocupava només prop d'un 6% de la població activa. El sector més important és el turisme, però també han adquirit importància la banca i la indústria electrònica, de capital nord-americà. El 1990 la renda per càpita de Barbados era de les tres més altes del Carib. La població té un creixement moderat (7'6‰ el 1992) i el 80% és d'origen africà. La religió predominant és la cristiana, especialment protestant. La

Banyoles La ciutat i l'estany

llengua oficial és l'anglès. Barbados és membre del Commonwealth.

LA HISTÒRIA

Coneguda pels castellans però deshabitada, el 1652 fou convertida en possessió de la corona anglesa. El modern desenvolupament de Barbados tingué lloc després de la Segona Guerra Mundial. Assolí ple autogovern el 1961 i la independència el 1966.

bàrbar *HIST 1* Entre els grecs, originàriament, “no grec”, és a dir, estranger, aplicat indistintament als membres d’una civilització desenvolupada (perses, egipcis) o als de pobles primitius (sàrmates, escites, germànics). Els romans li donaren un sentit pejoratiu: el bàrbar era aquell qui ignorava la civilització. Més tard s’aplicà a les poblacions que restaven fora de l’Imperi i n’amenaçaven les fronteres, mentre que, amb les invasions, passà a designar un home salvatge, feroç i groller. **2 invasions bàrbares** Tradicionalment, expressió que designa les successives migracions de pobles estrangers a Roma, sobretot les dels ss IV i V, que penetraren dins l’Imperi i contribuïren a destruir-ne la part occidental. Procedents de les regions de la Bàltica, dos grups es destacaren ben aviat: el dels francs i el dels gots (dividit també en ostrogots o gots de l’est i en visigots o gots de l'oest). Francs i al·mans devastaren la Gàl·lia, i àdhuc Hispània i el nord d’Itàlia (242 i 276). Els francs salis ocuparen el nord de Bèlgica i prengueren Cambrai el 430. La frontera del Danubi resistí fins al s IV, amb l’únic sacrifici de la Dàcia, que havia estat concedida als gots el 271. Al s IV els visigots i els ostrogots, en diverses onades, travessaren la frontera romana, provocaren la desfeta imperial d’Adrianòpolis (378), arribaren fins a les portes de Constantinoble, travessaren Macedònia (396) i devastaren Grècia. Ataülf conduí la massa dels visigots cap a les planes del Llenguadoc i Aquitània, des d’on travessaren els Piri-neus, fent de Barcelona l’estatge de la cort visigòtica, durant alguns mesos. El 418 els gots s’establiren a la Septimània, constituint el primer estat bàrbar incrustat dins l’Imperi (regne de Tolosa). Fou també aleshores que els alans i els vàndals emprengueren l’atac arrossegant les tribus sueves i altres de pròximes, entre les quals els al·mans; passaren el Rin, cobriren tot el nord de la Gàl·lia i travessaren els Piri-neus (409). Amb el tractat del 411, els sueus s’establiren al nord-oest de la Península Ibèrica: els vàndals passaren a l’Àfrica. A mijan s V, els huns manats per Àtila, després d’atacar l’Imperi d’Orient (441), envaiïren la Gàl·lia, on foren vençuts (451), i després la península italiana. El rei visigot Euric (466-484) acabà formant un regne que anava de Gibraltar a l’estuari del Loira i de l’Atlàntic als Alps. Mentrestant, la Britània era envaïda el 449 pels angles, els juts i els saxons. El 476, una revolta dels mercenaris romans a les ordres del rei dels hèruls, Odoacre, posà fi a l’Imperi Romà d’Occident. Odoacre, instal·lat a Ravenna, fundà un regne de transició (476-493), entre el govern romà i les sobiranies germàniques. Fou substituït pel pròsper regne ostrogot de Teodoric, que només l’escomesa de l’emperador bizantí Justinà (527-565) estroncà. Una *segona onada* migratòria començà després del 476, quan els francs, en mig segle de lluites contra al·mans, visigots i burundis, aconseguiren el domini de la major part de la Gàl·lia romana (476-532). La *tercera onada* migratòria correspon a la invasió dels longobards, que procedents de les vores de l’Elba i establerts a la Pannònia, envaiïren Itàlia (568). Aquesta invasió donà als àvars, pro-

cedents de l’estepa pòntica, l’oportunitat de penetrar al cor d’Europa, a la península dels Balcans, seguits pels búlgars i els eslaus, que s’hi establiren.

barbarisme *LING* Forma lingüística, particularment lèxica, dins una llengua determinada, d’origen estranger i no assimilada. Quan l’estrangerisme ha estat assimilat i adaptat al sistema de la llengua, sol prendre el nom de *manlleu* o *prés-tec* lingüístic.

Barberà del Vallès [o *Santa Maria de Barberà*] Municipi del Vallès Occidental, a banda i banda del Ripoll (9 km²; 30 823 h [1991]). Les indústries principals es dediquen a la metal·listeria, maquinària, accessoris per a automòbils, electricitat, rellotgeries, filatures, gèneres de punt, productes químics, mobles, plàstics, cartó i ceràmica. La població, que el 1900 era de 780 h, ha experimentat un ràpid creixement durant el s XX. L'església parroquial de Santa Maria és una construcció romànica del s XII. L'antic **castell de Barberà**, esmentat ja el 1005, fou centre d’una senyoria (després marquesat de *Santa Maria de Barberà*).

barbiturat *QUÍM/FARM* Qualsevol dels derivats substituïts de l'àcid barbitúric. Hom coneix uns dos milers de barbiturats, però només una cinquantena són emprats en medicina. Depressors del sistema nerviós central, hom els empra com a hipnòtics, puix que actuen sobre el centre cerebral del son, bé que poden ésser d’una manera gradual sedatius, hipnòtics o anestèsics generals. Tenen una reduïda acció analgèsica i antipirètica. És freqüent l’habitució als barbiturats.

barca *MAR* Embarcació menor, normalment de fusta, moguda per mitjà de veles, de rems o de motor, emprada especialment per a pescar i també per a navegar a distàncies curtes. Les principals *barques de pesca* emprades a les costes catalanes abans de la introducció del motor foren el *quillat*, la *barca del bou*, la *barca de palangre*, la *barca de sardinals*, el *caro*, el *llagut*, el *gussí* i el *bot*, aparellades totes amb una vela llatina, menys el bot i el caro, que solien anar amb rem. Amb la introducció del motor, han estat generalitzades dues classes noves, el quillat de motor, destinat a la pesca d’arrossegament, i la *teranyina*, destinada a la pesca a l’encesa.

Barceló i Artigues, Miquel (Felanitx 1957) Pintor. Col·laborà amb el grup “Neon de Suro”. Els anys 1980-81 féu pintures en línia amb el neo-expressionisme alemany o la transavantguarda italiana. La seva pintura incorpora referències cultes i d’antigues tradicions artístiques. Ha col·laborat en diversos llibres amb escriptors i ha realitzat nombroses exposicions arreu del món.

Barcelona Municipi i cap de comarca del **Barcelonès**, a la costa mediterrània, en una plana d’uns 5 km d’amplària limitada per la mar, la Serralada Litoral (o de Marina) i els deltes del Llobregat i del Besòs (91 km²; 1 643 542 h [1991]).

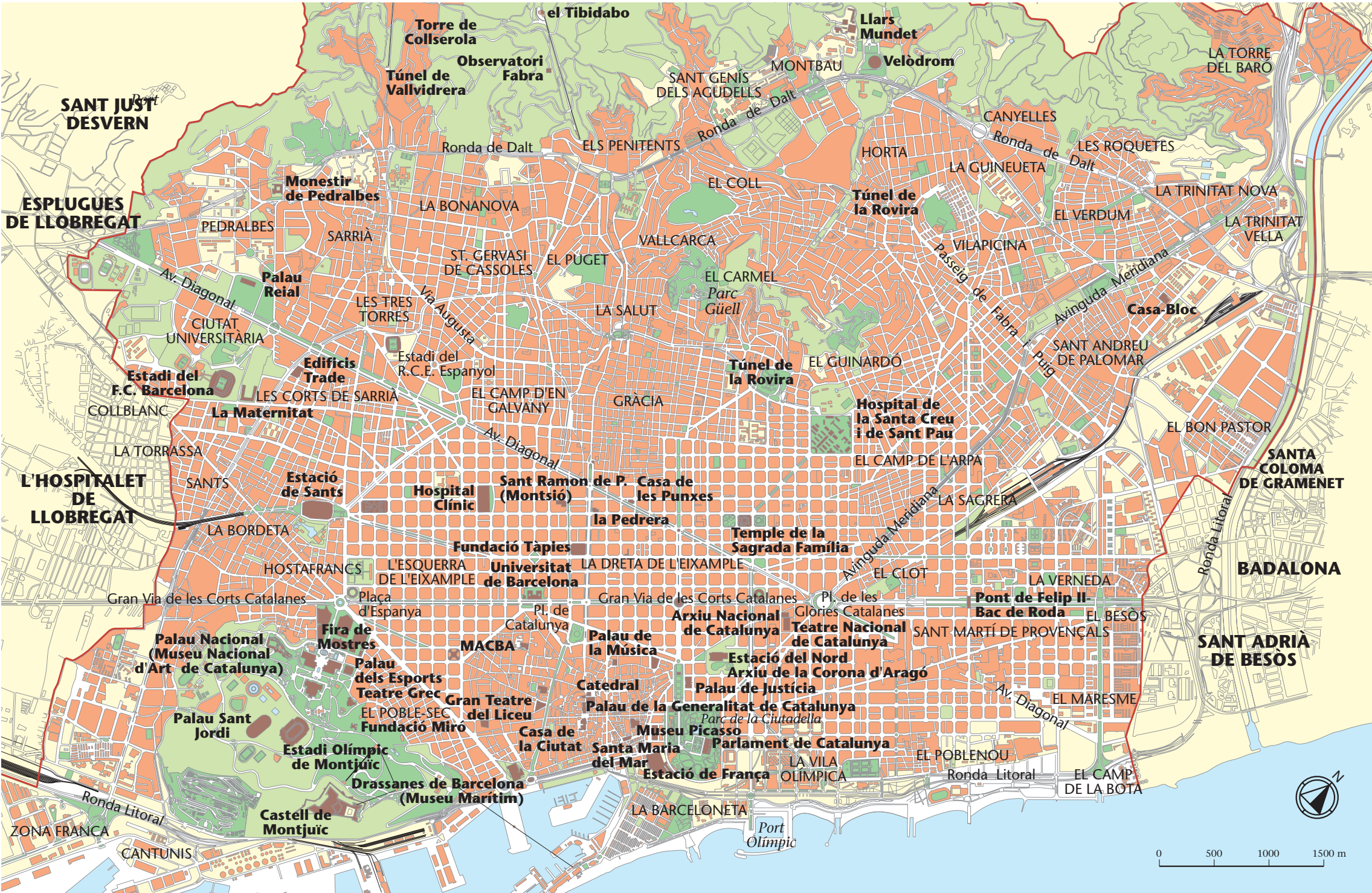
ELS FACTORS FÍSICS DE L'EMPLAÇAMENT

El relleu

El relleu del terme municipal de Barcelona pertany a tres unitats: la Serralada Litoral, el pla de Barcelona i els deltes del Besòs i el Llobregat. El fragment de la Serralada Litoral comprès dins el terme, anomenat serra de Collserola (el Tibidabo, 512 m), s’aixeca bruscament sobre el pla. Pel costat de la ciutat, aquesta serra resta limitada per una falla d’orientació NE-SW que la separa d’una sèrie de serrats —turó de Monterols (121 m), el Puget (181 m), turó de can Muntaner (189 m), turó de Falcó (249 m), turó d’en Móra, o el Carmel (267 m), turó de la Rovira, o muntanya Pelada (261 m), turó de la Peira (133 m)—. Els dos grans eixos de comunicació en direcció nord-sud que travessen la Catalunya central (el Llobregat i la línia Besòs-Congost-Ter) convergeixen al pla de Barcelona. Dos monticles accidenten aquesta plana baixa: l’un, de molt poca importància topogràfica, és l’antic mont Tàber (15 m); l’altre, que sobresurt molt més en el relleu, és Montjuïc (173 m), que s’aixeca suaument sobre el pla, mentre que, tallat per una falla, cau bruscament sobre la mar.

El clima

Barcelona gaudeix d’un clima mediterrani marítim, amb temperatures no extremes distribuïdes en hiverns suaus i estius calo-

rosos i secs; la temperatura mitjana anual és de 16,4°C, i la humitat relativa és del 70%, molt constant al llarg de l'any.

LA CIUTAT

La ciutat de Barcelona (1 699 824 h [1986]; *barcelonins*) és capital del Principat de Catalunya i de la comunitat autònoma de Catalunya, i també capital de província. Articulada dins un conjunt urbà molt més ampli de difícil delimitació, l'estricta ciutat de Barcelona tendeix a esdevenir el centre gairebé únic del sector terciari i una zona residencial d'una certa qualitat.

El nucli primitiu

L'estructura urbana de Barcelona respon a les quatre etapes del seu desenvolupament. En primer lloc, el nucli primitiu, edificat en el mont Tàber i cenyit per les muralles romanes, visibles en molts indrets. Aquest primer nucli és centrat per l'actual plaça de Sant Jaume, amb la casa de la ciutat de Barcelona i el palau de la Generalitat de Catalunya, seu del govern autònom de Catalunya. Dins l'anomenat Barri Gòtic hi ha els altres principals edificis de la ciutat medieval: la catedral, el palau del bisbe, la pia almoina (s XV-XVI), la casa de l'Ardiaca, el conjunt de la plaça del Rei, etc. Les esglésies barroques de Sant Sever (1698) i de Sant Felip Neri (1748) són a l'antic call, desaparegut al s XV.

El recinte medieval

En segon lloc, cal considerar la resta del nucli antic o recinte emmurallat medieval, que perdurà fins a l'enderrocament de les muralles el 1854. Al voltant de l'antic recinte romà hom distingeix les esglésies parroquials del Pi i de Santa Anna (antiga col·legiata), gòtiques, i llurs barris, l'antic barri de Montsió, l'antic monestir de Sant Pere de les Puelles i el seu barri. Pròxims a la mar hi ha l'església parroquial de Santa Maria del Mar, gòtica, al barri de la Ribera, amb el senyorial carrer de Montcada (on hi ha el Museu Picasso). El carrer de la Bòria era el centre de l'antic raval. La Rambla, que separava la ciutat vella del Raval, entre la plaça de Catalunya i el port, és el passeig més característic de la ciutat. Hi destaca l'església de Betlem, a la part alta o rambla dels Estudis; el mercat de la Boqueria i el palau de la Virreina, a la rambla de les Flors, dita també de Sant Josep; per sota, la rambla dels Caputxins, amb la plaça Reial; i la rambla de Santa

Pla de la ciutat de Barcelona

Mònica, on hi ha el centre cultural del mateix nom, i que desemboca al monument a Cristòfor Colom, davant del port. A l'esquerra de la Rambla, pujant, hi ha el Raval; a la part baixa hi ha el Barri Xinès; hi trobem també el palau Güell, obra de Gaudí, l'antic monestir de Sant Pau del Camp, l'antic Hospital de la Santa Creu, la capella romànica de Sant Llàtzer (s XII), els antics edificis del convent dels Àngels (1562), la Casa dels Infants Orfes (després Casa de Caritat i més tard centre cultural municipal), etc. Al final de la Rambla, baixant hi ha el gran recinte de les Drassanes medievals (1378), actual recinte del Museu Marítim. Paral·lel a la façana marítima, hi ha el carrer Ample, centre aristocràtic de la ciutat del s XVI al XIX, amb l'església de la Mercè. L'antic pla de Palau fou centre polític de la ciutat als ss XVIII i XIX, voltat per la Llotja, pels Porxos d'en Xifré (1836), per l'escola de nàutica (1931) i per l'antiga duana (1792), des del 1902 seu del govern civil de la província de Barcelona. Entre aquest i el parc de la Ciutadella hi ha l'estació de França —gran edifici d'interessant construcció metàl·lica—. El parc de la Ciutadella ocupa el lloc de la ciutadella construïda el 1717, i dins el seu recinte hi ha el parc

Vista parcial de Barcelona des del Tibidabo

zoològic, diversos museus i el Parlament de Catalunya. Al passeig de Lluís Companys hi ha l'arc de triomf, que fou la porta d'entrada de l'Exposició Universal de Barcelona del 1888, i el Palau de Justícia (1904). Les rondes contornegen el perímetre de la ciutat emmurallada: la ronda de Sant Pere, la ronda de la Universitat, la ronda de Sant Antoni i la ronda de Sant Pau, la qual enllaça amb el Paral·lel, que fou el centre de vida nocturna d'espectacles.

L'Eixample

Un tercer sector de la ciutat és l'Eixample, construït segons el pla Cerdà del 1859, fora del recinte emmurallat. L'Eixample, quadrícula d'il·les de cases d'uns 100 per 100 m, és força uniforme, per l'amplada i les característiques dels carrers i dels edificis, en llur majoria construïts del 1860 al 1930. D'entre les vies importants destaca el passeig de Gràcia, on trobem edificis modernistes interessants, com les cases Milà (o la Pedrera, del 1909) i Batlló (1904), de Gaudí. La Gran Via, que travessa en línia recta del Llobregat al Besòs, passa per l'Eixample entre la plaça d'Espanya i la plaça de les Glòries Catalanes. Entre els carrers paral·lels a la Gran

Via destaca per la seva amplada el carrer d'Aragó. La Diagonal, que esbiaixa la quadrícula, penetra a l'Eixample per la plaça de Francesc Macià. L'Eixample sol dividir-se en dreta i esquerra; la dreta correspon aproximadament a l'antic districte de la Concepció. L'esquerra correspon a l'antic districte de la Universitat. Hi són remarcables els recintes de l'Escola Industrial (1909) i de la facultat de medicina i hospital clínic (1904); a la plaça de la Universitat es dreça l'edifici central de la Universitat de Barcelona. A la part alta de l'Eixample, a l'antic terme de St. Martí de Provençals, hi ha l'església de la Sagrada Família, obra de Gaudí, i els edificis modernistes de l'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau, de Domènech i Montaner.

Montjuïc i el litoral barceloní

Al voltant de la muntanya de Montjuïc es formaren els populars barris de les Hortes de Sant Bertran, de la França i del Poblesec; cap al SO, Cantunis i l'extensa Zona Franca. La muntanya de Montjuïc, juntament amb la plaça d'Espanya, fou urbanitzada per a l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929, i àmpliament remodelada amb motiu dels Jocs Olímpics de Barcelona del 1992 (estadi Olímpic, piscines Picornell, palau Sant Jordi, etc). A Montjuïc hi ha diversos museus —el Museu Nacional d'Art de Catalunya, la Fundació Miró, etc—, un gran parc d'atraccions, diverses instal·lacions esportives municipals, el teatre grec i l'anomenat Poble Espanyol.

Els antics nuclis del pla de Barcelona i els nous barris perifèrics

El creixement de Barcelona arribà successivament als pobles i les viles que l'envoltaven, els quals han condicionat l'aspecte del quart sector de la ciutat. La simetria del pla Cerdà desapareix quan entra en contacte amb aquests nuclis. L'antic terme de Sant Martí de Provençals —que inclou els barris del Besòs, el Maresme, la Verneda, el Clot, la Sagrera, el Fondo de Sant Martí, el Camp de l'Arpa, el Guinardó i les Cases del Congrés— es destaca com a zona industrial i residencial obrera. Les grans indústries són especialment a la Sagrera i Sant Andreu de Palomar; en aquest mateix terme, alguns barris foren construïts sense cap tipus de planificació urbanística. És el cas de la Trinitat Vella i la Trinitat Nova, les Roquetes, Can Guineueta, el Verdum, la Torre del Baró, Vallbona i la Ciutat Meridiana que, amb la Prosperitat i Canyelles, formen els Nou Barris A l'antic terme d'Horta correspon l'anomenada vall d'Hebron. Dins el terme de Gràcia han subsistit com a barris en la nomenclatura popular l'antiga barriada obrera del Camp d'En Grassot, el barri de la Salut, i els vesants urbanitzats dels turons de la Rovira i de la Creueta del Coll, on destaquen el santuari de Sant Josep de la Muntanya i el parc Güell, obra de Gaudí. Dins el terme de Sant Gervasi de Cassoles hom distingeix, a la part alta, els barris de la Bonanova i del Puget, als vessants del turó d'aquest nom; dels barris de la part baixa, només n'ha restat el nom del Camp d'En Galvany. Al N, l'avinguda del Tibidabo és l'accés al funicular i a la muntanya del mateix nom. Dins el terme de Sarrià, a més del nucli primitiu, a la part més baixa hi ha el barri residencial de les Tres Torres, i a la part més alta, el monestir gòtic de Pedralbes, que ha donat nom a tot el gran sector, residencial i universitari. Aquesta part alta de la ciutat —que comprèn els antics termes de Sarrià i de Sant Gervasi de Cassoles— ha esdevingut la nova zona residencial de la burgesia i centre de l'ensenyament privat. Dins el terme de les Corts de Sarrià, a més de l'antic poble, radiquen els camps d'esports del Futbol Club Barcelona i la Casa de Maternitat. Finalment, dins el terme de Sants, el més meridional, a més dels barris de marina de Cantunis, hi ha els antics nuclis de Sants i de la Bordeta.

DEMOGRAFIA I ECONOMIA

La població

La crisi dels anys trenta, i especialment la guerra civil, aturaren el creixement de la població de Barcelona. El 1950 s'inicià un procés expansiu, que possiblement assolí el límit superior cap al 1968. Barcelona era la porta d'entrada d'un corrent immigratori gran que es distribuïa per bona part de Catalunya i que, sobretot, féu créixer la perifèria de la ciutat. Tanmateix, des del 1970, la població barcelonina ha vist accentuar un procés d'estancament de-

mogràfic. Aquest procés és el resultat de dos factors: d'una banda, la davallada del creixement vegetatiu, originada per la caiguda de la taxa de natalitat i pel manteniment de la taxa de mortalitat, i de l'altra, el saldo migratori negatiu enregistrat des del 1968. La desconcentració industrial cap a municipis perifèrics primer, la crisi de les indústries tradicionals després i l'encariment progressiu del cost de la vida a la ciutat són causes que poden explicar aquesta evolució.

Les activitats econòmiques

Nucli central de la xarxa industrial més important de l'estat espanyol, la ciutat ha anat patint tantmateix un procés de descongestió industrial. El 1986 els treballadors industrials no arribaven al 25%. Les branques industrials més rellevants són la metal·lúrgica, la del tèxtil, cuir i confecció, la química i la del paper i arts gràfiques. La indústria que resta al municipi es concentra a la Zona Franca i, en menor mesura, a la Llacuna i al Poble Nou. El pas de la indústria a les àrees perifèriques ha accentuat la terciarització de Barcelona. Actualment, el 53,8% dels actius es dediquen a aquestes activitats; és clarament predominant el sector del comerç, seguit de l'ensenyament, el transport, les finances, l'administració pública i la sanitat. L'agricultura pràcticament ha desaparegut.

Les infraestructures

Amb motiu dels jocs olímpics s'ha avançat considerablement en la descongestió del trànsit intern de la ciutat, gràcies al Cinturó de Ronda, via de circumval·lació de la ciutat. Pel que fa als transports urbans, Barcelona disposa d'unes 80 línies urbanes d'autobusos i d'una xarxa de metro relativament àmplia, que connecten la ciutat amb l'àrea suburbana (Cornellà, l'Hospitalet de Llobregat, Badalona i Santa Coloma de Gramenet), juntament amb les línies dels ferrocarrils de la Generalitat de Catalunya.

L'organització administrativa

El 1984, l'ajuntament de Barcelona reduí a deu els dotze districtes delimitats el 1945: la Ciutat Vella, l'Eixample, Sants-Montjuïc, les Corts-Pedralbes, Sarrià-Sant Gervasi, Gràcia, Horta-Guinardó, Nou Barris (Ciutat Nord, en el moment de la seva creació), Sant Andreu i Sant Martí.

El port

L'actual port de Barcelona és al llarg de la ciutat vella i de Montjuïc. Prengué la seva estructura actual arran de les construccions que s'hi portaren a terme del 1870 al 1926. Disposa de diversos molls, segons les necessitats: petroli, càrrega comercial, inflamables, contenidors, passatgers, esportiu, etc, bé que la seva funció primordial és l'entrada i sortida de mercaderies, és a dir, el comerç.

LA HISTÒRIA

Els precedents

Els primers testimonis de la presència de l'home al territori de Barcelona corresponen a la fi de l'època neolítica (2000-1500 aC). És a partir del I mil·lenni que hom pot documentar un poblament molt més estable. Cap als ss VII-VI aC es comencen a documentar amb certesa una sèrie de poblats de tribus laietanes (al cim del Puget, al turó de la Rovira o a Montjuïc). Les recents excavacions arqueològiques porten a pensar, però, que Barcelona fou una ciutat d'origen romà, que prengué el nom d'algun assentament anterior (*Barke-no*).

La romanització

La colònia *Iulia, Augusta Paterna Faventia Barcino*, establerta al mont *Taber* al final del s I aC, fou el primer establiment romà continuat al territori de Barcelona. Es creu que fou fundada per a acollir els llicenciats de les guerres càntabres. La ciutat fou construïda en la forma colonial, amb la creuera del *decumanus* i del *cardo maximus*, al mig dels quals es trobava el fòrum (vora la plaça de Sant Jaume). La ciutat estigué voltada d'una muralla d'època augústal i ja des del s II gaudí de gran prosperitat.

La ciutat baix-romana i la dominació visigòtica (260-717)

Les primeres dades de la presència d'una comunitat cristiana es remunten al s III. Pretextat en fou el primer bisbe. A mitjan s IV s'entrà en una època de decadència

política i econòmica. De la primitiva bàsica, dedicada a la Santa Creu, es conserven restes sota l'actual catedral. Barcelona, com tota la Tarraconense, restà sotmesa a l'emperador d'Occident fins a la caiguda de l'Imperi (476). El 415, però, la ciutat fou cort del regne visigòtic d'Ataülf. Ja sota el poder del regne visigòtic de Tolosa, Barcelona ocupà la capitalitat del 531 al 548, abans que aquesta es desplaçés a Toledo.

Del domini islàmic al domini carolingi (717-985)

En 717-718, el visir al-Hurr, de camí cap al Pirineu, ocupà Barcelona, que s'incorporà al món islàmic, bé que es mantingueren les autoritats eclesiàstiques i civils anteriors. Barcelona seria conquerida el 801 per l'exèrcit aquità de Lluís el Piadós, després d'un llarg setge. La ciutat esdevingué durant alguns segles la plaça forta més important de la frontera meridional del regne franc i el centre del comtat-clau de la Gòtia. Tanmateix, el 852 fou encara presa i devastada pels musulmans. A més de la catedral, important centre de cultura, i de les altres esglésies urbanes (Sant Just, Sant Miquel i Sant Jaume) hi havia extramurs Santa Maria del Pi, Santa Maria del Mar, Sant Julià de Montjuïc, Sant Pau del Camp (anterior al 911) i Sant Pere de les Puelles (945). Els jueus, que habitaven el call, constituïen el nucli actiu que exercia el comerç, la petita indústria, la medicina, etc. El comerç marítim era, però, a mans de mercaders cristians.

La capital d'un nou estat (985-1200)

Després de la devastadora envestida d'Almansor (985), aprofitant l'esfondrament del califat de Còrdova i la crisi profunda del regne franc, el comte Borrell prescindí d'aquest i Barcelona esdevingué la capital d'un estat de fet independent. Des del regnat de Ramon Berenguer I (1035-76) i al llarg del s XI i, sobretot, del XII, els voltants de la ciutat anaren omplint-se de nous pobladors. La vida jurídica i administrativa s'anà regulant, mentre que l'organització superior de l'estat era formada al s XII per la cort comtal, amb l'assemblea de magnats, el tribunal del comte i una cancelleria rudimentària. En l'aspecte econòmic, Barcelona s'enriquí, sobretot a partir del segle XII, gràcies a l'afebliment de les taifes musulmanes i a una creixent importància naval.

La formació del municipi barceloní (1200-1285)

Al s XIII Barcelona esdevingué residència habitual de la cort. La política d'expansió marítima iniciada per Jaume I coincidia amb les aspiracions mercantils de la ciutat. Comerciants barcelonins s'establiren al llarg de la costa mediterrània, especialment al nord d'Àfrica (Tunis) i aviat es féu necessari l'establiment d'alfòndecs i el nomenament de cònsols, representants dels interessos barcelonins i catalans. Al s XIII la indústria tèxtil fou important des del primer moment, com també la fabricació d'armes i la construcció naval. Destaca la introducció de nous ordes conventuals (dominicans, franciscans, clarisses, benedictines, etc) i la vinculació del call jueu a la corona gràcies a llurs serveis com a prestadors, administradors i metges. L'estatut municipal data del regnat de Jaume I i comportà la creació del Consell de Cent, en el qual es trobaven representats tots els estaments de la vida ciutadana (ciudadans honrats, mercaders, artistes i menestrals), però amb l'hegemonia dels ciudadans honrats. El 1284 el privilegi *Recognoverunt proceres* codificà el conjunt de costums vàlid per a Barcelona i el seu territori. Les grans construccions i decoracions barcelonines segueiren la tradició romànica, amb influència italiana i islàmica (Santa Llúcia, claustre de Sant Pau del Camp). Els dominicans introduïren el gòtic procedent de França en la construcció (1245) de l'església de Santa Caterina.

Centre econòmic mediterrani (1285-1387)
Durant el s XIV Barcelona fou un centre econòmic de primera magnitud en l'àrea mediterrània. La burgesia barcelonina i la cort compartien esforços tant en les guerres de conquesta (Sicília, Sardenya, Còrsega, Grècia) com en l'expansió comercial. Establert el consolat de Mar (1347), les activitats comercials s'estengueren des de l'imperi bizantí (1296), a Síria i a Egipte, a Granada i en general a diversos punts del Mediterrani. L'organització del municipi s'anà desenvolupant: creació dels càrrecs de síndic, advocat de la ciutat, escrivà

racional, clavari i racional. Les muralles iniciades al s XIII foren completades, i el 1374 fou iniciat el darrer circuit de muralles que havia d'incloure el Raval. Fou l'època de les grans edificacions gòtiques religioses (església del Pi, Santa Maria del Mar, inici de la nova catedral) o civils (Palau Reial Major, llotja, drassanes reials).

La crisi de la fi de l'edat mitjana (1387-1472)

La dinàmica de desenvolupament canvià amb les crisis de subsistència (especialment la fam del 1333) i les grans epidèmies iniciades amb la Pesta Negra (1348) i repetides cíclicament, que deixaren la ciutat estancada demogràficament. Malgrat tot, el gran comerç subsistí i l'activitat marítima assolí el màxim al primer terç del s XV. L'humanisme del s XV fou un brillant moment cultural. El 1413 s'establí a Barcelona amb caràcter permanent la Diputació del General o Generalitat, organisme financer i militar del Principat. L'endeutament de la corona, que fou ajudada financerament per Barcelona, aviat comportà una oposició entre l'oligarquia i la cort que originà els primers disturbis urbans. El 1391 el call fou saquejat i la comunitat jueva acabà per desaparèixer amb la prohibició (1401) de residència permanent de jueus a Barcelona. Les relacions entre la ciutat i la cort continuaren essent dolentes durant els darrers reis del casal de Barcelona. Amb la creixent prosperitat de València i l'establiment a Nàpols de la cort (1442), Barcelona deixà de ser el centre polític i financer de la monarquia. L'extinció progressiva de la principal font de riquesa de la ciutat, el comerç, determinà un malestar econòmic que dividí la ciutat entre els partidaris de la Biga, que agrupava els ciutadans honrats i els mercaders rics, i la Busca, que agrupava els menestrals, una part dels artistes i alguns mercaders, partidaris de mesures proteccionistes, i era recolzada pel mateix rei Alfons IV. Es desencadenà una guerra oberta de la Biga contra Joan II, que acabà amb la capitulació de Pedralbes el 1472. Pel que fa a la cultura, des del 1402 Barcelona tingué un estudi de medicina i el 1431 fou inaugurada l'Escola Lul·liana.

Les grans transformacions del començament de l'edat moderna (1472-1530)

Una vegada acabada la guerra civil, Barcelona es trobà en el punt més baix de la crisi econòmica. Els comerciants genovesos i provençals anaren desplaçant els barcelonins en llurs mercats tradicionals i el 1479 es perdé la capitalitat de la cort. La crisi demogràfica continuà fins cap al 1492: la població barcelonina restà reduïda a uns 20 000 h. Acabada l'època del comerç marítim, a partir del 1493 s'intensificà el comerç cap a Castella, cosa que comportà una arrencada de l'activitat productora. El canvi de conjuntura provocà un augment de la població —el 1516 hi havia uns 28 750 habitants—: amb tot, les crisis demogràfiques (1501-1502 fou l'any de la *gran fam*, i el 1507 el de la *gran pesta*) comprometeren la recuperació. També es reprengué l'activitat constructora. La reforma municipal, unida al canvi de conjuntura, féu possible el redreç financer entre el 1491 i el 1507. La nova classe dirigent urbana, els funcionaris, tingueren un paper més i més important; els mercaders es convertiren en una classe en retrocés, enfront del nombre creixent de persones dedicades a les activitats industrials. La impremta ajudà a la renovació cultural renaixentista. Així, durant els darrers anys d'hegemonia del món mediterrani, Barcelona tornà a adquirir un cert paper de centre diplomàtic.

La ciutat dins l'imperi (1530-1599)

Malgrat les crisis cícliques (de fam i pesta), la pirateria nord-africana i la decadència del comerç mediterrani (parcialment compensada per l'atracció que exercia el comerç atlàntic), durant el s XVI continuà el progrés demogràfic. En aquests moments la vida gremial tingué la màxima esplendor i influí més que mai dins el govern municipal. El desenvolupament de l'activitat productiva provocà el reconeixement del treball extragremial, amb la qual cosa s'iniciava el camí per a l'acceptació del nou mode de producció capitalista. El 1591, però, aparegueren ja els primers símptomes de la recessió del comerç. La classe aristocràtica es replegà sobre la ciutat, i es caracteritzà durant anys per la defensa de l'ordre polític establert.

De la crisi urbana a la guerra (1599-1652)
Durant els quaranta anys que precediren la revolta del 1640, el comerç i la indústria sofriren les conseqüències del desordre monetari i de la competència estrangera. Quant a la indústria, la crisi afectà principalment l'activitat tèxtil. Aquests mateixos anys es plantejaren els primers conflictes derivats de l'evolució de l'antiga estructura gremial de la indústria cap a la distribució capitalista del treball. L'evolució urbanística continuà. A partir del 1636 foren reforçades encara les muralles. Augmentaren o es consolidaren les noves fundacions religioses que responien a l'esperit de la Contrareforma (jesuïtes, caputxins, carmelites descalços, etc). Culturalment, el gust barroc s'imposà plenament. A partir del 1616, la crisi de confiança entre les institucions del Principat i les autoritats reials s'aguditzà, ajudada pel malestar que el bandolerisme, el desordre monetari i l'actuació repressiva dels lloctinents provocaven, i, sobretot per la guerra contra els francesos. La creixent presència de tropes castellanes a Catalunya culminà en la revolta dels Segadors. Els mesos que seguiren aquests fets, el Consell de Cent, en la seva gran majoria, es posà al costat de la generalitat. La guerra durà dotze anys (1640-52), durant els quals els francesos controlaren el govern de la ciutat i també monopolitzaren el comerç català, en un domini opressiu. Les conseqüències econòmiques per a la ciutat foren desastroses. El setge castellà provocà la capitulació i l'acceptació de nou de Felip IV de Castella com a rei, el manteniment de les constitucions de Catalunya i, a canvi, l'establiment de guarnició castellana.

El nou redreçament (1652-1713)

La guerra amb França es reprengué a la fi del segle. El 1691, Barcelona fou bombardejada des de mar i assetjada el 1697 per l'exèrcit francès (restà unes setmanes en mans dels francesos). A la fi del s XVII i al principi del XVIII, el tràfic marítim de Barcelona progressà ràpidament. Aquesta difusió del comerç fou paral·lela a la de la producció industrial, que compregué una renovació dels seus productes i dels seus mètodes de producció. Les construccions urbanes foren represes igualment: la Casa de Convalescència (1680), el nou palau episcopal (1681), la nova església de Betlem (1681). En atemptar Felip de Borbó contra les llibertats catalanes, els barcelonins es posaren al costat de Carles d'Àustria en la guerra de Successió. Amb l'alçament català contra Felip V (1705), la cort de Carles III s'establí a Barcelona, que esdevingué capital efectiva dels dominis de la monarquia addictes a la casa d'Àustria. Abandonats els catalans per llurs aliats i per llurs mateixos reis, Barcelona hagué de fer cara a la situació amb les pròpies forces.

La gran crisi del s XVIII (1713-1725)

Els filipistes començaren l'atac final l'11 de setembre, fet que ha donat lloc a la diada de l'Onze de Setembre. Amb la derrota de la ciutat, tots els càrrecs municipals i el mateix Consell de Cent foren eliminats per decret. El decret de Nova Planta (1716) atorgà la primacia al capità general, a l'audiència i al governador, etc. El primer ajuntament nomenat assenyala ja el pes que la noblesa havia de tenir en la nova corporació enfront del paper que havia exercit l'antic patriciat urbà. Entre d'altres actes repressius, el nou règim traslladà una part important de l'estudi general a Cervera. El 1714 representà, no solament la pèrdua de les llibertats polítiques, sinó també de la potència econòmica, ja que Barcelona era sota un gran desordre financer i productiu. A fi de dominar la ciutat amb pocs batallons, s'erigí del 1717 al 1719 una ciutadella, i edificis com la Duana i la Llotja foren convertits en casernes.

La gestació de la ciutat moderna (1725-1808)

El tractat entre Felip V de Castella i l'emperador Carles VI (1725) marcà el final de l'etapa exclusivament repressiva. L'empenta demogràfica dugué la població de Barcelona a 125 000 h el 1791. Fins el 1735 no s'acabà la fase de redreçament de l'economia barcelonina. El 1756, després d'un llarg període de peticions a la corona fou fundada, per a gestionar el comerç amb Amèrica, la Reial Companyia de Comerç de Barcelona. El 1778 fou permès ja als barcelonins el comerç amb tot Amè-

rica. La guerra de la independència nord-americana i la desfeta de Trafalgar (1805), frenaren l'expansió del comerç barceloní, que només fou possible al mediterrani. Paral·lelament al comerç marítim es desenvolupà el comerç amb Castella. La indústria tèxtil, principalment el cotó (amb uns 10 000 treballadors el 1805), es desenvolupà, arran sobretot de les mesures proteccionistes del 1728. S'establí una indústria del vidre, del calçat, de gènere de punt, de la confecció, que contribuí a la desvinculació de l'estructura gremial. El darrer quart del s XVIII aparegueren els primers establiments pròpiament bancaris i les primeres companyies dedicades a les assegurances marítimes. La favorable conjuntura econòmica provocà un gran atapeïment dins els murs de la vella ciutat, cosa que comportà un augment dels lloguers i l'especulació sobre els solars. Es produïren els grans *booms* de la construcció barcelonina (construcció de la Barceloneta, urbanització de la Rambla, realització del passeig de Gràcia, etc). Institucions com la Junta de Comerç (restaurada el 1764) contribuïren a l'esforç per a dotar Barcelona culturalment. Fou important així mateix l'esforç cultural de les noves acadèmies: la de Bones Lletres (1729) o la de Ciències i Arts (1764). Amb posterioritat al 1750, el nou gust neoclàssic (palau de la Virreina, 1772; palau Moja, 1774) substituí les formes barroques anteriors. La introducció del castellà imposada pel decret de Nova Planta (1716) anà progressant. El 1792 va aparèixer el “Diarió de Barcelona”. Pel que fa a l'organització administrativa de la ciutat, el 1769, els cinc quaters tradicionals de la ciutat es dividiren en barris, cadascun dels quals era governat per un alcalde de barri.

La fi del règim absolutista (1808-1833)

El 1808 l'exèrcit napoleònic s'establí a Barcelona i la ciutat restà aïllada de la resta del país. Els francesos començaren a organitzar el govern de la ciutat. Pel gener del 1812, Catalunya fou annexada a l'imperi francès i Barcelona esdevingué cap del departament de Montserrat. S'implantà el règim civil francès, ben rebut pels ciutadans. Però el 1814 s'esdevingué el final de la guerra i fou restituit l'ajuntament del 1808 i, en general, es tornà al règim absolutista. En l'aspecte econòmic la reactivació fou difícil a causa de la pèrdua del mercat americà continental. La crisi econòmica i el creixent liberalisme es manifestaren a través de l'inconformisme d'amplis sectors de la població. El clima revolucionari obligà Ferran VII a jurar la constitució (març del 1820), amb què s'inicià el Trienni Constitucional. S'elegí un nou ajuntament, es restablí la Universitat de Barcelona (1822), retornaren molts exiliats polítics, etc. L'any següent, però, Ferran VII, amb l'ajut de l'exèrcit enviat per Lluís XVIII de França, restablí el règim absolutista i anul·là totes les disposicions constitucionals. Sota control militar francès, fou restablert l'ajuntament anterior a la revolució del 1820; la situació comportà una retracció de les activitats culturals i un efecte devastador per a la indústria tèxtil barcelonina. Les conseqüències de l'alçament dels “malcontents” (1827) provocaren la retirada de les tropes franceses. La dura política repressiva del comte d'Espanya allunyà la població del camp absolutista. Tanmateix, foren uns anys d'un increment considerable de les inversions industrials. Paral·lelament, la classe treballadora barcelonina inicià les primeres accions reivindicatives (1827), mentre la burgesia barcelonina, decantada cap al liberalisme, contribuïa amb els seus diners als canvis que prepararen la fi de l'absolutisme.

La Revolució Industrial (1833-1874)

El govern del general Llauder, que decretà una amnistia política i organitzà de nou la milícia nacional, fou molt ben acollit per la població barcelonina (1832). Barcelona esdevingué capital d'una de les quatre noves províncies en què fou dividit el Principat. Mort Ferran VII (1833), fou promulgat l'Estatut Reial, rebut entusiàsticament per la burgesia barcelonina. També fou proclamada la llibertat d'indústria (legislació completada el 1836) i els col·legis i gremis perderen definitivament llurs privilegis. El 1837 es restaurà de forma definitiva la universitat. Però la crisi econòmica del 1834 i la subsegüent crisi de treball provocaren un clima tens, al qual s'afegí l'anticlericalisme, exacerbat per la guerra civil carlina, que acabà amb la

La Casa Batlló (dreta) i la Casa Amatller (esquerra) al passeig de Gràcia de Barcelona

Restes de la muralla romana al carrer de la Palla de Barcelona

Barcelona Antiga via sepulcral romana (ss I dC-III dC), a la plaça de la Vila de Madrid

crema dels principals convents. La milícia urbana restablí l'ordre. Aquest clima agitat no s'aturà al llarg del XIX, amb l'intent revolucionari del 1836 que propugnava la revolució social i la independència de Catalunya. Dins un clima de crisi econòmica i d'enfrontament directe entre moderats i progressistes, pel novembre del 1842 la ciutat s'aixecà contra Espartero en les anomenades “grans bullangues”. Els avalots se succeïren fins que el general ordenà bombardejar la ciutat des de Montjuïc. Des del 1845, la burgesia barcelonina deixà construir als governs moderats de Madrid l'estat espanyol a través de la Constitució —centralitzadora i poc democràtica— i de la legislació uniformista dels anys 1844-68, per por de les bullangues i per l'avantatge que representava la creació d'un mercat espanyol. El 1849 aparegué la figura del modern governador civil, al servei del qual hi havia la policia i la guàrdia civil. Des del 1845 la població experimentà un considerable increment (115 000 h el 1802 i gairebé 250 000 el 1877), malgrat les grans epidèmies dels anys 1853, 1862 i 1866. Cap al 1844 s'inicià una nova etapa expansiva de la indústria cotonera, que havia de durar fins a la Fam de Cotó de 1861-62, com també de la llana i la metal·lúrgia. Fou un període de gran prosperitat per al capitalisme barceloní. Les institucions de crèdit es multiplicaren. Entre el 1838 i el 1868 la burgesia barcelonina assolí un primer moment de plenitud. Paral·lelament, hi hagué a Barcelona un notable increment de l'activitat literària, periodística, universitària, historiogràfica i política, que fou la base de la Renaixença. La premsa en català trigà, però, a consolidar-se. La desamortització dels béns eclesiàstics facilità la transformació urbana. A partir del 1839 fou possible la constitució legal de les primeres associacions obreres. El 1854 esclatà a Sants la primera vaga general, que s'estengué a tot Barcelona. Durant el Bienni Progressista (1854-56) es produí a Barcelona (14 de juliol) la insurrecció dels obrers i dels progressistes. La dissolució de les associacions obreres suscità una vaga general a tot Catalunya, que començà a Barcelona. No acceptant el cop d'estat moderat d'O'Donnell (16 de juliol de 1856), el

poble de Barcelona s’insurreccionà i es desencadenà una violenta lluita on moriren unes 500 persones; la milícia i les associacions obreres foren novament dissoltes. La crisi industrial iniciada el 1861, que arribà al punt màxim el 1866, es veié agreujada per la guerra amb Xile i el Perú i l'epidèmia de còlera del 1865. Deposada Isabel II per la revolució del 1868, l'estat de setge a Barcelona (7 d'octubre) comportà el desarmament de la milícia i la substitució de l'ajuntament republicà per un de liberal. Un cop proclamada la República a Madrid (11 de febrer de 1873), la diputació de Barcelona actuà com a govern de Catalunya i decidí d'assumir el comandament de l'exèrcit. Fins i tot, els sectors més extremistes arribaren a proclamar l'estat català. Restablerta la legalitat republicana, l'agitació social continuà essent molt gran a la ciutat durant tota l'efímera república. El cop d'estat del general Pavía (3 de gener de 1874) que enderrocà la República motivà una vaga general i s'arribà a l'enfrontament amb l'exèrcit. En l'aspecte urbanístic, durant aquest període s'iniciaren grans canvis que havien d'intervenir en la configuració decisiva de Barcelona. El 1854 s'autoritza l'enderroc de les muralles. El 1859 fou aprovat, per decret reial, el pla d'eixample d'Ildefons Cerdà.

Entre burgesia i proletariat (1874-1939)
Ja restaurada la monarquia amb Alfons XII (1874), l'augment demogràfic de Barcelona s'accelerà gràcies a la gran onada immigratòria atreta principalment per l'Exposició Universal del 1888 i per l'expansió industrial que la nova política proteccionista comportà. El període 1875-1882, de prosperitat extraordinària a nivell industrial i bancari, fou conegut com “la Febre d'Or”. De mica en mica anaren sorgint els primers símptomes de renovació política: Valentí Almirall inicià a Barcelona el catalanisme polític. La urbanització del recinte de l'antiga Ciutadella i d'altres indrets de la ciutat (saló de Sant Joan —actual passeig de Lluís Companys—, Rambla de Catalunya) significaren l'inici d'una nova etapa en el desenvolupament de la ciutat. Entre el 1890 i el 1900 els anarquistes prengueren el predomini dins del món obrer, i iniciaren el camí de l'acció directa (bomba al Liceu, el 1893). D'altra banda, el moviment polític catalanista (fundació de la Unió Catalanista el 1892, de la Lliga Regionalista el 1901) aconseguí de desenvolupar-se entre la burgesia i la petita burgesia i de dominar les institucions i corporacions ciutadanes. Fou la generació del 1901, la de Prat de la Riba, estimulada pel fracàs colonial i per la depressió econòmica subsegüent, que prengué una actitud combativa contra l'Espanya de la Restauració i aconseguí els primers triomfs electorals (1901). Al tombant del segle, la catalanització de la vida cultural havia progressat considerablement. A partir del 1901 fou iniciada la commemoració popular de l'Onze de Setembre. El mateix any, el moviment obrer entrà en crisi sobretot a partir del fracàs de les vagues generals organitzades pels anarquistes. La campanya contra la llei de jurisdiccions concentrà a la ciutat 200 000 persones (maig del 1906). Es crearen els Estudis Universitaris Catalans (1903), el I Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906) i la fundació de l'Institut d'Estudis Catalans (1907). El 1909 es produïren els violents enfrontaments de l'anomenada Setmana Tràgica, arran de la protesta contra la mobilització per la guerra del Marroc. Declarat l'estat de guerra, la repressió endurí encara més el moviment obrer. El 1911 es constituí la CNT. A la vegada es revitalitzà el lerrouxisme. El 1914 fou constituïda la Mancomunitat de Catalunya, amb la qual cosa Barcelona recupearà la capacitat administrativa del Principat. Després d'un període d'enriquiment ràpid a causa dels proveïments als bel·ligerants de la Primera Guerra Mundial, la contracció del mercat europeu a la postguerra provocà una crisi econòmica, que el 1920 portà a l'espectacular fallida del Banc de Barcelona. Mentre el règim de la Restauració es desintegrava, fou reunida l'anomenada Assemblea de Parlamentaris, reclamant l'autonomia de Catalunya i una reorganització de l'estat. L'anarcosindicalisme anà prenent un paper preponderant dins el moviment obrer barceloní. El 1920 aparegueren grups d'acció anarquistes per tal de fer cara als pistolers de la Patronal. La situació es cobrà un nombre

important de víctimes d'atemptats, entre els quals l'advocat sindicalista Francesc Layret (1920) i Salvador Seguí (1923). El 1923, el nou capità general de Catalunya Miguel Primo de Rivera es pronuncià contra el govern de Madrid i establí un directori militar que perdurà fins el 1930. La vida política i qualsevol mostra de catalanisme restaren reduïdes a la clandestinitat i foren assumides per la petita burgesia i per les classes populars. Malgrat la repressió, però, es produí una notable expansió literària i, en general, cultural. L'Exposició Internacional de Barcelona del 1929, comportà la urbanització de la plaça d'Espanya i de Montjuïc i provocà la primera gran onada migratòria del sud de la Península Ibèrica. Amb la caiguda de Primo de Rivera (1930) fou restablert l'ajuntament del 1923, i les eleccions municipals del 1931 foren guanyades a Barcelona pel nou partit Esquerra Republicana de Catalunya. Amb la II República, arribà la restauració de la Generalitat de Catalunya i l'Estatut d'Autonomia, fets rebuts entusiàsticament per la població. Barcelona esdevingué novament capital política de Catalunya; la cultura, particularment l'ensenyament (fundació de la Universitat Autònoma de Catalunya, el 1933), es beneficiaren immediatament de la nova situació. En aquells moments hom començà a sentir plenament els efectes de la crisi econòmica mundial i la desocupació arribà a nivells molt alts. El 6 d'octubre de 1934, el general Batet sufocà un moviment revolucionari durant el qual el president Companys proclamà l'Estat Català dins la República Federal Espanyola. L'Estatut fou suspès fins a la victòria del Front Popular pel febrer del 1936. L'alçament militar del juliol del 36 fou sufocat a Barcelona el dia 19 per les forces d'ordre públic dependents del govern de la Generalitat i per les milícies dels partits de la coalició governamental i de les sindicals obreres. Barcelona havia esdevingut una ciutat proletària en la qual els anarquistes detindrien efectivament el poder fins als enfrontaments violents dels Fets de Maig contra la coalició governamental. Instal·lat a Barcelona el govern de la República (octubre), s'agregaren les tensions entre aquest darrer i el de la Generalitat. Paral·lelament, l'escassetat d'aliments, l'allau de refugiats i els efectes dels bombardeigs aeris donaren un clima diferent a la ciutat durant l'any 1938. El 23 de gener de 1939, els governs i llurs serveis abandonaren Barcelona i tres dies més tard entraren a Barcelona sense lluita els nacionals. El període iniciat amb la Restauració es caracteritzà per la progressiva ocupació de l'espai més enllà de les rondes. Es produí una aglomeració de l'edificació a la zona central de l'Eixample (abandonant en gran part les directrius del pla Cerdà). L'aglomeració fou encara pitjor als antics barris, de classe treballadora. Les annexions de termes municipals veïns iniciades el 1897, no foren acompanyades de cap programa de sanejament. Entre el 1915 i el 1930 es configurà, gràcies a l'expansió, una nova ciutat. De l'anomenat pla Jaussely, s'aprofità només l'apartat que pretenia obtenir una xarxa de parcs i jardins (Ciutadella, Tibidabo, Vallvidrera, etc) i les grans vies d'enllaç. Es feren els primers passos cap a la creació d'una zona franca prop del port. Al mateix temps, els suburbis anaren creixent per tal de poder donar cobertura a tots els immigrants. La ciutat no modificà les seves altes densitats de població, tot i que s'anaven produint noves annexions d'antics termes (el 1903 Horta, el 1921 Sarrià i el 1929 Sant Adrià de Besòs). El creixement dels suburbis —la Teixonera, al turó de la Creueta del Coll; l'Eixample d'Horta; Verdum, les Roquetes, Borràs, Charlot, al nord de Sant Andreu de Palomar; Can Baró, al sud de la Muntanya Pelada; els grups de les cases barates de la zona franca, d'Horta i del Besòs— insinuà les tendències d'extensió futura de la ciutat.

Barcelona sota el franquisme (1939-1975)
El règim franquista (1939-1975) significà la liquidació de tot el que havia estat, en el terreny polític i en el terreny cultural, el període anterior. Barcelona perdé novament la capitalitat del Principat. Se suprimiren nombroses institucions. El català deixà d'ésser llengua oficial del municipi i el seu ús fou altament restringit. En l'aspecte urbanístic, aquest període es caracteritza per la liquidació de la revolució urbana. El problema de l'habitatge s'accentuà amb l'arribada de noves ona-

Casal de Barcelona Monument a Ramon Berenguer III de Barcelona, obra de Josep Llimona, a la plaça barcelonina del seu nom

<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>

Barcelona ès		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Badalona	22,2	218 725
Barcelona	97,6	1 643 542
Hospitalet de Llobregat, l'	12,4	272 578
Santa Coloma de Gramenet	7,1	133 138
Sant Adrià del Besòs	3,9	34 154
Barcelonès, el	143,2	2 302 137

<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>

Barcelonès	
	
superfície:	143 km ²
població:	2 302 137 h (1991)
capital:	Barcelona

des migratòries que comportaren l'aparició del barraquisme (el 1957 hi havia a la ciutat un dèficit de 62 000 edificis) i de certes realitzacions oficials d'habitatges. A partir dels anys seixanta es començaren a presentar greus problemes de deficiència en la xarxa viària, motivats per la ràpida expansió dels vehicles individuals. A partir del 1968 es començaren a obrir els primers trams de les futures autopistes vers Tarragona i Girona, i, posteriorment, el primer Cinturó de Ronda.

El retorn a la democràcia i les transformacions urbanístiques dels Jocs Olímpics del 1992

Restaurada la democràcia, el 1976 s'aprovà el *Pla general d'Ordenació Urbana de l'Entitat Municipal Metropolitana de Barcelona*. Part de les fites han estat aconseguides gràcies als Jocs Olímpics del 1992, que obligaren a modificar zones com Montjuïc i el Poblenou (Vila Olímpica) o la vall d'Hebron (on s'establí una àmplia zona d'equipaments esportius i nous habitatges) i a la creació de dues façanes urbanes, a mar i a muntanya. Tanmateix, es replantejà l'esquema viari de la ciutat i es milloraren els accessos, sobretot amb la construcció de les rondes. Pasqual Maragall i Mira, reelegit successivament els anys 1983, 1988, 1991 i 1995, és alcalde de la ciutat des del 1982, encapçalant un govern de coalició de socialistes i comunistes i, a partir del 1995, també amb ERC.

Barcelona, **Casal de** Dinastia dels sobirans de Catalunya, després reis d'Aragó. Sembla fora de dubte el seu origen en la casa comtal de Carcassona, probablement originària del Conflent. *Guifré I el Pelós* —fill de *Sunifred I*, que fou comte de Barcelona-Girona-Besalú— inicià la línia dels comtes de Barcelona. Al Concili de Troyes (878), el rei franc Lluís el Tartamut investí Guifré dels comtats de Barcelona-Girona-Besalú, i Miró I del de Rosselló. Guifré I el Pelós, amb els seus germans Miró I i *Radulf* (comte de Besalú), eixamplà la reconquesta fins a Montserrat i repoblà les terres d'Osona, el Berguedà, el Ripollès i la vall de Lord. A la seva mort Guifré repartí els comtats entre els seus fills. El comtat de Barcelona-Girona-Osona passà a *Guifré II* (dit també *Borrell I*), conjuntament amb el seu germà *Sunyer*. El succeïren els seus fills *Borrell II* i *Miró*. A la mort de Borrell II el 992 el lot fou hereditat per *Ramon Borrell*. La seva dona *Ermessenda de Carcassona* tutelà els regnats del fill *Berenguer Ramon I*, dit *el Corbat*, i del nét *Ramon Berenguer I* dit *el Vell*, que a la mort del seu pare rebé Barcelona-Girona. La unitat, amenaçada pel testament de Berenguer Ramon I, fou salvada per la renúncia dels seus fills Sanç (1049) i Guillem (1054) a favor del germà gran Ramon Berenguer I. Entre el 1067 i el 1070 Ramon Berenguer I i Almodis adquiriren els comtats de Carcassona i de Rasès. El rei testà deixant tots els seus comtats conjuntament als fills *Ramon Berenguer II*, dit *el Cap d'Estopes*, i *Berenguer Ramon II* (1076), però el 1082 aquest darrer féu matar el seu germà. Finalment, però, es veié obligat a renunciar (1096) en favor del seu nebot *Ramon Berenguer III*, dit *el Gran*, que incorporà definitivament a Barcelona els comtats de Besalú (1111) i de Cerdanya (1119) i, per via matrimonial, l'uní amb el de Provença. Un dels seus fills, *Ramon Berenguer IV*, dit *el Sant*, reuní aviat al govern dels seus comtats patrimonials el del veí regne d'Aragó en contreure promesa de matrimoni amb *Peronella*, hereva de Ramir II (1137). D'aquest matrimoni nasqué Alfons I, dit *el Cast*, que esdevingué comte de Barcelona (1162) i rei d'Aragó (Alfons II) per renúncia de la seva mare (1163). Per raó del vassallatge amb França, encara subsistent *de iure*, precedí el nom de reis d'Aragó, per raó de la seva superioritat jeràrquica, el de Barcelona en la prolixa intitulació dels sobirans. Per aquest motiu el casal de Barcelona fou més conegut a les cancelleries estrangeres pel nom de *casal d'Aragó*. Alfons I, casat amb *Sança de Castella*, filla d'Alfons VII de Castella, féu hereu el seu fill *Pere I* (II d'Aragó), dit *el Catòlic*. El 1213 pujà al tron el seu fill *Jaume I*, dit *el Conqueridor* per les conquestes dels regnes islàmics de Mallorca i de València. Els repartiments successius fets per Jaume I entre els seus fills legítims i les donacions als il·legítics causaren greus pertorbacions. El seu darrer testament separà el regne de Mallorca amb els comtats de Rosselló i de Cerdanya i la senyoria de Montpeller per al seu segon fill

Jaume, origen de la casa reial de Mallorca. L'hereu, *Pere II* (I de València i III d'Aragó), dit *el Gran*, pel seu casament amb Constança de Sicília (1262), vinculà aquest regne a la corona catalano-aragonesa. El succeí *Alfons II* (I de València i III d'Aragó), dit *el Franc* o *el Liberal*. A la seva mort (1291), el seu germà Jaume I de Sicília passà al tron de Catalunya-Aragó i deixà Sicília a *Frederic II*, fill tercer de Pere II el Gran, fundador de la dinastia catalana de Sicília, que durà fins el 1410. Alfons, segon fill de *Jaume II*, dit *el Just*, succeí el seu pare. Els seus germans donaren origen al comtat d'Empúries i de Prades. *Alfons III* (II de València i IV d'Aragó), dit el *Benigne*, conqueridor de Sardenya, incorporà també a la corona el comtat d'Urgell. El seu fill *Jaume*, que heretà el comtat d'Urgell, fundà la tercera dinastia d'Urgell. El primer dels fills es convertí en *Pere III* (II de València i IV d'Aragó), dit *el Cerimoniós*, que reincorporà el regne de Mallorca amb els comtats de Rosselló i de Cerdanya (1349). Del matrimoni amb la seva tercera muller, *Elionor de Sicília*, nasqueren els futurs reis Joan i Martí. Fou succeït (1387) pel primogènit *Joan I*, dit *el Caçador*, que en morir sense haver tingut fills barons que arribessin a l'adolescència fou succeït pel seu germà *Martí I*, dit *l'Humà*. El seu hereu *Martí*, dit *el Jove*, fou rei de Sicília (Martí I de Sicília) pel seu casament amb *Maria de Sicília*. A la seva mort (1409), la corona de Sicília passà al seu pare, Martí l'Humà (Martí II de Sicília). Mort, però, poc temps més tard sense descendència legítima directa (1410), amb ell s'extingí la línia masculina directa del Casal de Barcelona. El regne passà a Ferran d'Antequera, membre d'una branca llnyana.

Barcelona, comtat de Territori entorn de la ciutat de Barcelona regit per un comte i després també marquès pel fet d'ésser comtat fronterer i d'haver-se produït entorn seu una acumulació d'altres comtats. Comprenia, a més, el territori de Terrassa, el Vallès, el Maresme i el Penedès; tenia units sota el mateix comte els comtats d'Osona i de Manresa. Alternativament i successivament s'hi incorporaren els comtats de Girona, Besalú, Cerdanya-Berga-Conflent, Urgell, Rosselló i Empúries, Pallars i una part de Ribagorça i, també, a més, els territoris que s'anaven annexant a alguns d'aquests comtats sobre dominis sarraïns. En estendre's fins a Tarragona i després fins a Tortosa, Lleida i Fraga, rebé el nom de Catalunya. Els comtes de Barcelona, en períodes determinats, ho foren també de Provença i de territoris del Llenguadoc. Amb la unió amb Aragó prengueren el títol personal dels reis d'Aragó, i amb les conquestes dels regnes de Mallorca i València, Sicília, Sardenya, Còrsega, Nàpols, Atenes i Neopàtria, esdevingueren reis de la corona catalano-aragonesa. El títol de comte de Barcelona perdurà després entre els de la monarquia hispànica. Cal situar l'origen del comtat de Barcelona en les divisions administratives de l'època visigòtica, que ja venien del baix Imperi Romà. Amb la reconquesta de Barcelona per Lluís el Pia-dós (801), l'imperi franc intentava sens dubte de dominar el comtat fronterer més segur per a protegir els comtats costaners de Rosselló i d'Empúries. Al llarg del s IX se succeïren una sèrie de comtes nomenats pels reis francs, fins que el concili de Troyes donà el poder a Guifré I el Pelós (878-897). Guifré, fill del comte Sunifred I, que era ja comte d'Urgell i de Cerdanya-Berga-Conflent, trobà un comtat de Barcelona reduït: confrontava amb els comtats de Girona, Osona, i amb la mar, i la frontera occidental devia ésser l'antiga via romana que vorejava el Llobregat fins al mar. Més enllà era terra de ningú. Guifré I reconquerí i repoblà Osona, Manresa i Berga. Amb ell el poder comtal s'enfortí i esdevingué hereditari, alhora que el poder reial disminuí a causa de les crisis constants de la monarquia franca. El seu fill, Guifré II, dit també *Borrell I* (897-911), heretà el nucli central de Barcelona, Girona i Osona-Manresa i començà la repoblació a la zona de Cervelló (904), continuada pel seu germà petit Sunyer (911-947). Des d'aleshores Barcelona tingué dues marques d'expansió: la del propi comtat, cap al sud-oest i Tarragona, i la d'Osona-Manresa, al nord-est. Al començament del cogovern dels germans Borrell II (947-992) i Miró (947-966), el comtat d'Urgell tornà a mans dels comtes de Barcelona (948). L'obra política, social i econòmica d'ambdós germans fou considerable, en

el Barcelonès Santa Coloma de Gramenet

Vista del Barcelonès des del Tibidabo, cim culminant de la serra de Collserola

Mapa físic del Barcelonès

una època d'amenaça àrab. El 985 el comte no acceptà el vassallatge que el nou rei franc Hug li exigia, cosa que significà el trencament definitiu del lligam de Barcelona i dels comtats catalans amb el regne franc. El casal de Barcelona obtingué la plena sobirania de fet. Ramon Borrell repoblà de nou i definitivament el Penedès i consolidà la Conca de Barberà i part del Camp de Tarragona. El de Berenguer Ramon I (1017-35) fou un període de redreçament: construí castells estratègics i donà privilegis i franquícies als habitants del comtat. A la seva mort repartí els comtats, però aquests retornaren finalment a un únic hereu: Ramon Berenguer I el Vell (1035-76). La reconquesta prosseguí per totes les fronteres. Entre el 1058 i el 1063 es féu una investida contra la Baixa Ribagorça i el nord de la Llitera. El prestigi del comtat de Barcelona augmentava, i els comtes d'Urgell i d'Empúries li prestaren fidelitat, i els de Besalú i de Cerdanya el reconegueren per aliances com a superior. Aprofitant l'or procedent de les pàries de Tortosa, de Lleida i de Saragossa, foren comprats els comtats de Carcassona i de Rasès (1067-70), i foren adquirits drets parcials a Coserans, Comenges, Narbona, Menerba, Tolosa i Besiers. Aquests drets passaren als fills d'Almodis, la seva tercera muller, en detriment del primogènit, Pere Ramon, fill del primer matrimoni. En aquest temps començaren a configurar-se els *Usatges de Barcelona* que, augmentats successivament i codificats en temps de Ramon Berenguer IV, esdevingueren el codi nacional de Catalunya. Durant el govern conjunt de Ramon Berenguer II (1076-82) i Berenguer Ramon II (1076-96), la reconquesta en territoris musulmans progressà pel pla d'Urgell fins a Sidamon, Torregrossa i Maldà, i per la Conca de Barberà fins a l'Espluga de Francolí. Berenguer Ramon assassinà el seu germà (1082) i, casat amb Mafalda de Pulla i de Calàbria (1078), el comtat de Barcelona entrà dins l'òrbita de les potències d'Occident. L'activitat marinera fou estimulada i el comerç marítim s'anà intensificant. El rei, dit el *Fratricida*, fou forçat pels nobles a associar al govern el seu nebot Ramon Berenguer III, que el succeí (1096-1131). Ramon Berenguer III el Gran s'expandí vers el nord (Besalú, Carcassona i Rasès). Casat amb Dolça,

aconseguí els drets sobre la Provença, i el 1118 recuperà el comtat de Cerdanya i inicià la repoblació de Tarragona. Sota Ramon Berenguer III apareix el nom de Catalunya per a designar els comtats que regia i que parlaven una llengua comuna. A la seva mort, els comtats catalans, tret de Provença, restaren en poder del primogènit Ramon Berenguer IV (1131-62). El seu casament amb Peronella, hereva del regne d'Aragó (1137), li valgué el domini sobirà absolut sobre aquest regne. El poderós comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, que s'anomenava príncep, no volgué titular-se rei, però, amb el seu fill, Alfons I de Catalunya (II d'Aragó), el títol de comte de Barcelona passà a segon terme, darrere el de rei d'Aragó.

Barcelonès, el Comarca de Catalunya (143 km²; 2 302 137 h [1991]). Cap de comarca, Barcelona. Centrada a la costa, li fa d'espona la serra de Collserola (Tibidabo, 512 m) i és flanquejada pels passos del Besòs i del Llobregat. Limita al N amb el Vallès Oriental, al NE amb el Maresme, a l'E amb la mar Mediterrània, al S amb el Baix Llobregat, que també l'abraça per ponent, i tanca l'arc el Vallès Occidental. Comprèn 5 municipis. Des dels vessants de la serra de Collserola s'estén el pla tabular obert a mar que caracteritza la comarca: el *pla de Barcelona*. Al pla es destaquen una sèrie de turons, com els de Monterols, la Peira, en Móra (el Carmel, 267 m) i la Rovira (o Muntanya Pelada, 261 m). Interrompent la inclinació del pla cap a la mar, hi ha la muntanya de Montjuïc (175 m). El clima és temperat, amb tendència a la sequedat, bé que la humitat ambiental és forta. La pluviositat oscil·la entre els 500 i els 600 mm. El massís de Collserola és cobert al vessant de marina per pasturatges sabanoides, sovint amb un estrat superior de pi blanc. Els turons de Vallcarca i de Montjuïc presenten residus de pasturatges calcícoles. El municipi de Barcelona ocupa el 68% de la superfície de la comarca, i té el 71,4% de la població del Barcelonès, seguit de l'Hospitalet de Llobregat (11,8%), Badalona (9,5%), Santa Coloma de Gramenet (5,8%) i Sant Adrià de Besòs (1,5%). Barcelona es transforma cada vegada més en centre d'activitats terciàries, mentre que la resta de municipis de la comarca són considerats ciutats dormitori, tot i les seves pròpies empremtes industrials. Entre el 1981 i el 1991 la comarca ha perdut un total de 152 354 h. En conjunt, la comarca té el 38,3% de la població total de Catalunya, i la densitat de població és de 1 609 h/km². Els sectors amb una presència més gran són el siderometal·lúrgic, el químic, l'alimentari, el paperer i el de les arts gràfiques. Les troballes prehistòriques han estat escasses; hi ha constància de tribus *laietanes* que habitaven als turons. Vers el 200 aC, els romans s'instal·laren al turó badaloní dit el *Dalt de la Vila*, i fundaren Bètulo (*Baetulo*). La Barcelona romana (*Barcino*) no nasqué fins al final del s I aC. Al voltant del 250 dC, les poblacions de la costa foren víctimes d'hordes de gals i alamans. L'estructura viària fou l'organitzadora del territori, ja que al voltant de les principals vies s'establiren les primeres esglésies, sagreres i nuclis de població. A partir de mitjan s XVIII, amb els prats d'indianes, s'inicià la industrialització a Sants i a Sant Martí de Provençals, i a la fi del primer quart del s XIX la de Gràcia i Sant Andreu de Palomar. El desenvolupament de la industrialització s'estengué a diverses poblacions de la comarca, especialment a Badalona. A les poblacions més perifèriques, sense indústria, les activitats agrícoles s'intensificaren, a causa del consum creixent del mercat de Barcelona. El projecte Cerdà d'eixample de Barcelona (1859), amb les connexions que establia i la comunitat viària que indicava, portà l'annexió centralista de l'any 1897. Els municipis afectats per l'annexió del 1897 foren els de la plana: Sant Andreu, Sant Martí, Sant Gervasi, les Corts i Sants. Horta i Sarrià, ho foren els anys 1904 i 1921, respectivament.

Bardem, Juan Antonio (Madrid 1922) Realitzador cinematogràfic castellà. S'inicià professionalment el 1951 amb Lluís Garcia Berlanga com a guionista de *Bienvenido Mr. Marshall*. L'any 1955 dirigí *Muerte de un ciclista*. D'altres films importants foren *Sonatas*, segons l'obra de Valle Inclán (1959) i *Nunca pasa nada* (1963).

Bardina i Castarà, Joan (Sant Boi de Llobregat 1877 — Valparaíso 1950) Pedagóg i escriptor. Partidari de la reforma de

L'educació, fundà una escola nova, l'Escola de Mestres, i fou professor de pedagogia als Estudis Universitaris Catalans (1907). Publicà *Gramàtica pedagògica de la llengua catalana* (1907), *Memòries de l'Escola de Mestres* (cursos 1906-07 i 1907-08). Fundà la Institució Spencer (1911) i l'any 1917 decidí d'anar a Bolívia, on fou nomenat director general d'instrucció superior de La Paz. A Xile, treballà en l'organització escolar i exercí càrrecs oficials. Fou professor de dret del treball a la universitat de Santiago de Xile i a l'escola de dret de Valparaíso des del 1928 fins que morí.

Bardot, Brigitte (París 1934) Actriu de cinema francesa. Ha encarnat el mite d'un tipus de dona jove: ingènua, sensual i lliure. El film que la llançà a la popularitat fou *Et Dieu créa la femme* (1956), de Roger Vadim.

Barents, mar de Mar de l'oceà Àrtic, situada entre les illes Spitzbergen, les illes de la Terra de Francesc Josep, les illes de Nova Zembla i la costa septentrional de Rússia i de Noruega (1 400 000 km²). La profunditat mitjana és d'uns 180 m i les profunditats màximes són d'uns 548,6 m a l'oest i d'uns 423,6 m a l'est. És ric en pesca.

bari [Ba] *QUÍM* Metall alcalinoterri pertanyent al grup II A de la taula periòdica, de color blanc argentí quan és pur, mitjanament dur i mal-leable, molt electropositiu, que actua amb valència 2. Forma el 0,04% de l'escorça terrestre i ocupa el divuitè lloc en ordre d'abundància; hom el troba sobretot en forma de baritina i de witherita. La gran afinitat que té el bari per a formar composts amb l'hidrogen, els halògens, l'oxigen, el nitrogen i el sofre fa que sigui un metall difícil d'obtenir. Es prepara per reducció al buit de l'òxid de bari amb alumini a alta temperatura. El bari metàl·lic és emprat per a aconseguir un buit més elevat en les vàlvules electròniques, com a lubricant per a coixinets que hom ha d'usar al buit, com a depurador en metal·lúrgia i en aliatges antifricció.

Bari Capital de la província homònima, a la Pulla, Itàlia, vora l'Adriàtica (338 949 h [1993]). El port és un dels més actius de la Itàlia meridional. A la ciutat antiga sobresurten la basílica de Sant Nicolau (ss XI-XII), la catedral (s XII) i el castell (ss XIII-XIV).

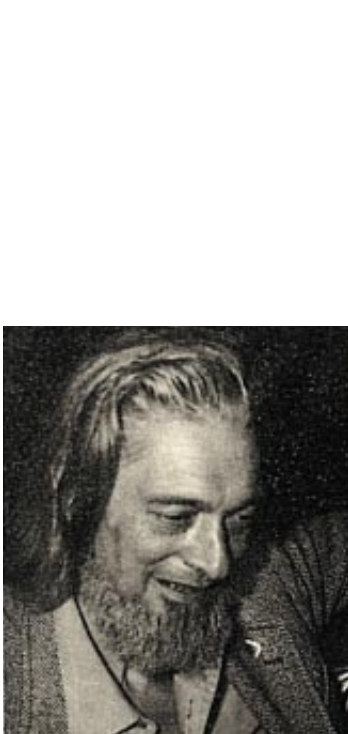
Barnard, Christian Neething (Beaufort West, província del Cap 1922) Metge sud-africà. S'especialitzà en cirurgia càrdio-pulmonar. Realitzà per primera vegada un trasplantament de cor (1967), un de cor i pulmons alhora (1971) i també fou el primer a implantar un cor addicional en pacients humans.

Baroja y Nessi, Pío (Sant Sebastià 1872 — Madrid 1956) Novel·lista basc en llengua castellana pertanyent a l'anomenada Generació del 98. L'obra de Baroja és molt extensa: als 75 volums de novel·les i narracions cal afegir els llibres d'assaigs, teatre, poesia i biografies, i les seves memòries (*Desde la última vuelta del camino*, 1944-49). Vint-i-dues de les seves novel·les formen el grup de les *Memorias de un hombre de acción* (1913-35), crònica novel·lada de la primera meitat del s XIX. Baroja agrupà la major part de les altres novel·les en deu trilogies, entre les quals cal esmentar: *La lucha por la vida*, formada per *La busca* (1904), *Mala hierba* (1904) i *Aurora roja* (1905), una de les seves obres de més qualitat; i la tetralogia *El mar*. De la resta de la seva obra destaquen *El árbol de la ciencia* (1911) i *La sensualidad perversida* (1920). Creà un tipus personal de novel·la d'una gran amenitat, en la qual donà la seva visió filosòfica del món. És un escriptor ideològic, però d'escassa formació, les idees del qual provenen dels sentiments i l'estat d'ànim.

baròmetre 1 *FÍS* Instrument per a mesurar la pressió atmosfèrica. **2** **baròmetre aneroide** Baròmetre l'element sensible del qual és una càpsula circular i plana completament tancada, on hom ha fet prèviament un cert buit. Una cara de la càpsula és solidària del suport de l'aparell, mentre que l'altra resta sotmesa a la tensió mecànica d'una forta molla. La força de la pressió atmosfèrica actua sobre la càpsula i produeix una deformació de la molla, que és degudament transmesa per un joc de palanques a una agulla que dóna la indicació. **3** **baròmetre de mercuri** Baròmetre que mesura la pressió atmosfèrica mitjançant la determinació

Pío Baroja Gravat a l'aiguafort de Ricardo Baroja

Carles Barral i Agesta

Escut de Catalunya, amb les barres catalanes, segons disseny de Domènech i Montaner, al Palau de la Música Catalana (1905-08)

de l'alçada d'una columna de mercuri el pes de la qual exerceix, damunt la superfície lliure del mercuri contingut en una cubeta, una pressió igual a la pressió atmosfèrica exercida damunt la mateixa superfície. **4** **baròmetre de Torricelli** Baròmetre de mercuri dissenyat per Torricelli (1643) a partir dels experiments que efectuà per fer evident la pressió atmosfèrica. El descens del mercuri en el tub origina una cambra baromètrica. La pressió atmosfèrica és expressada pels mil·límetres de columna de mercuri. És un baròmetre essencialment experimental.

baronia 1 Títol o dignitat de baró. **2** *HIST* Demarcació feudal posseïda per un baró, el qual hi exercia funcions jurisdiccionals, absolutes en algunes regions europees i mitigades en altres. **3** *HIST* Als Països Catalans, des del s XIII, designació genèrica de tot territori que no pertanyia al rei, dit *terra de barons*. **4** *HIST* Als Països Catalans, des del s XIII, territori d'alguna extensió posseït amb domini de mer i mixt imperi, amb independència de la categoria social del seu titular. Els nobles, els cavallers, les dignitats eclesiàstiques, els ciutadans i també les ciutats posseïen baronies. Dins la baronia la jurisdicció del baró era general i s'estenia a tots els ordres sense altres límits que aquells que provenien de llur dependència del rei o príncep o dels furs.

barraca 1 *GEOG* Casa rústica, de planta quadrangular, amb la coberta formant dos aiguavessos en angle molt agut, pròpia de les planes costaneres de regadiu del sud dels Països Catalans, des de Tortosa fins a Oriola, especialment a l'Horta. Generalment aquest tipus d'habitacle és format de dues barraques contigües: la barraca més gran és destinada a habitació i dormitori, i l'altra, a establa i cuina. A vegades aquesta cuina és a l'aire lliure, darrere la barraca-dormitori. **2** *URBAN* Construcció suburbial destinada a ésser habitada, feta amb materials aprofitats, de reduïda superfície, mancada de condicions per a l'habitabilitat i edificada generalment sobre terreny d'altri. És un fenomen molt estès als països d'immigració. Molt poques vegades té comuna de fossa i l'aigua corrent i el desguàs hi són inexistents.

Barral i Agesta, Carles (Barcelona 1928 — 1989) Escriptor i editor. La seva obra és recollida a *Metropolitano* (1957), *Figuración y fuga* (1966), *Informe personal sobre el alba* (1970), *Años de penitencia* (1975), *Los años sin excusa* (1978), etc. En català, *Catalunya des del mar* (1982) i *Catalunya a vol d'ocell* (1985). Fou senador socialista (1982-89).

Barranquilla Capital del departament d'Atlàntic, Colòmbia, vora la desembocadura del riu Magdalena (896 649 h [1985]). Situada en una regió agrícola, és alhora un centre industrial, pesquer i comercial: assegura la major part del comerç exterior de Colòmbia. La ciutat fou fundada el 1629, adquirir importància a mitjan s XIX i cresqué extraordinàriament a partir del 1930.

Barraquer i Barraquer, Ignasi (Barcelona 1884 — 1965) Oftalmòleg, fill i deixeble de Josep-Antoni Barraquer i Roviralta. Fou professor a la Universitat de Barcelona (1918-23), a la Universitat Autònoma de Barcelona (1933) i a l'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau. L'any 1947 fundà a Barcelona l'Institut Barraquer per a l'estudi, la investigació i l'ensenyament de l'oftalmologia. El més rellevant de la seva obra fou la introducció d'un instrument (*erisifac*) i d'una nova tècnica d'extracció del cristal·lí (*facoèrissi*).

Barrera i Costa, Heribert (Barcelona 1917) Polític i científic. Llicenciat en química i en matemàtica i enginyer químic per la universitat de Montpeller; doctor en ciències físiques per la Sorbona (1948). Investigador, especialista en química orgànica, i professor de diverses universitats (Montpeller, New Hampshire, als EUA, Autònoma de Barcelona), rebé el premi Prat de la Riba, de l'Institut d'Estudis Catalans, pel seu treball *Noves contribucions a la síntesi d'àcids arilalifàtics i a la teoria de l'acilació intramolecular* (1949). Després de tretze anys d'exili, el 1952 emprengué la reorganització clandestina d'Esquerra Republicana de Catalunya i n'esdevingué el màxim dirigent a l'interior i secretari general (1976-87). Fou diputat a les corts de Madrid (1977-79), diputat al Parlament de Catalunya (1980-84), del qual fou president en la primera legislatura i diputat al Parlament Europeu

(1991). Del 1989 al 1995 fou president del partit.

barres catalanes [o *les quatre barres*] *HIST* Denominació habitual del senyal heràldic que constitueix l'escut català i la bandera catalana. D'acord amb la nomenclatura heràldica, cal descriure-les, en el cas de l'escut, com, en camper d'or, quatre pals de gules; i, en el cas de la bandera, en camper groc, quatre faixes vermelles. Una de les moltes llegendes n'atribueix la institució a l'emperador franc Lluís el Piadós, que dibuixà sobre l'escut daurat del comte de Barcelona Guifre el Pelós les barres vermelles amb quatre dits molls de la sang del comte, que rajava de les ferides rebudes en batalla contra els normands i en defensa victoriosa de l'emperador franc. Aquesta llegenda apareix escrita per primera vegada en la *Segunda parte de la Crónica General* de Pere Antoni Beuter, publicada a València el 1550, i és molt possible que ell en fos el creador o l'adaptador en aplicar-la a Guifre el Pelós. A partir d'aquest moment obtingué una ràpida i extensa difusió (amb la substitució, però, de l'emperador Lluís el Piadós per Carles el Calb per a fer més versemblant l'episodi), amb set variants, fins a la que publicà Víctor Balaguer el 1859. Hom troba la primera mostra de l'existència de l'escut català en el sepulcre romànic de Ramon Berenguer II, comte de Barcelona, mort el 1082. Fou al s XIII que el nombre de barres tendí a fixar-se en quatre. I, bé que en un origen fou l'emblema del Casal de Barcelona i Pere el Cerimoniós ordenà més tard que fossin exclusives de la casa reial, molt aviat (tant al Principat com als regnes de València i de Mallorca), l'escut i la bandera del sobirà foren tinguts com a propis de cadascun dels països catalans. Igualment al Rosselló ha romàs com a símbol de la Catalunya septentrional. La Mancomunitat de Catalunya el prengué com a emblema oficial el 1914 i la Generalitat de Catalunya el 1931. Les quatre barres, esdevingueren armes del Casal de Barcelona i, per tant, de la corona catalano-aragonesa a partir d'Alfons I el Cast (*barres d'Aragó*). Per concessió figuren també en els escuts de les ciutats de Barcelona, Girona, Lleida, Tarragona, Perpinyà, Mallorca, Alacant, Castelló de la Plana i València. Figuren igualment en les armes d'Andorra.

Barrios de Chamorro, Violeta (Rivas 1939) Política nicaragüenca. Es casà amb l'activista demòcrata Pedro Joaquín Chamorro, després de l'assassinat del qual (1978) el substituï a la direcció del periòdic “La Prensa”, defensor de les llibertats democràtiques contra la dictadura. A la caiguda de Somoza (1979), participà en el primer govern sandinista, però se'n separà poc després i es convertí en una severa crítica d'aquest moviment. En les eleccions del 1990 assolí la presidència de l'estat per la Unión Nacional Opositora, coalició de partits contraris al sandinisme.

Barroc, el Època de la cultura europea, i de les terres de colonització europea, tradicionalment caracteritzada per l'estil artístic barroc; comprèn des de la fi del s XVI fins al començament del s XVIII. La procedència del mot barroc és incerta. Benvenuto Cellini l'aplicà per primera vegada com a sinònim d'extravagant. La literatura francesa i la italiana del s XVIII l'empren per a qualificar el que és enfarfegat, afectat, ridícul. Amb el temps, però, s'anà imposant una significació més àmplia del terme, desproveïda de l'estigma pejoratiu, tot designant un període concret de la cultura europea. *Històricament*, el Barroc té l'origen a la segona meitat del s XVI, en un moment de profunda crisi econòmica, política, social i cultural. En mig de la crisi, però, s'inicià un procés de transformació: en l'àmbit de l'Església Catòlica, es produí la Contrareforma, iniciada amb el concili de Trento (1545-63); en l'àmbit del pensament, el triomf de la “ciència nova” (Galilei, Kepler, Descartes, Newton) significà l'esfondrament complet de la filosofia i de la ciència aristotèliques; en el pla internacional, la concòrdia superficial de la pau de Vervins (1598) i l'edicte de Nantes (1598), fou seguida per la guerra dels Trenta Anys (1618). Acatat el conflicte, el mapa de l'Occident europeu prengué trets més semblants als actuals. Durant el s XVI la supremacia de Portugal i Castella a ultramar fou indiscutida, però des de l'inici del s XVII Holanda, Anglaterra i França aparegueren com a grans potències colonials. Per contra, l'absolutisme triomfà a França, que pro-

porcionà un model que fou seguit per la major part de les corts europees. En un nou equilibri entre classes socials, el centralisme uniformador de les monarquies absolutes provocà l'aixecament dels aristòcrates o dels grups populars amenaçats en llurs privilegis o furs tradicionals (moviments revolucionaris en el període 1640-50). La vida de relació social, els centres de promoció de la cultura, experimentaren l'atracció de París i dels salons burgesos. Als Països Catalans el Barroc fou un període d'irregular desenvolupament cultural, sota el signe, sobretot, de la influència castellana. És el temps de la guerra dels →***Segadors*** (1640) al Principat (fet que convertí València en el gran port de la corona catalano-aragonesa); l'expulsió dels moriscs (1609) a València; la proliferació del →***bandolerisme*** arreu; l'acció de la monarquia per reduir l'autonomia dels països de la corona catalano-aragonesa; i l'irregular desenvolupament cultural. *Artísticament*, el barroc constituí una reacció contra la serenitat i l'equilibri dels cànons del Renaixement, els quals ja havien estat superats per l'expressivitat del manierisme. Fou un estil sofisticat i emocional, sovint extravagant, per bé que no tingué uniformitat, atès que al s XVII hi havia diversos estrats cultes enfrontats quant a la producció artística: la cúria romana, la cort reial de Versalles, l'Holanda calvinista i burgesa. Hom assenyalava dues mentalitats contraposades: la basada en el lliurecanvisme, representada per la societat burgesa, comerciant i pròspera, que promogué un art basat en temes seculars, en la pintura de costums, en el retrat, etc. Tingué la seu a Nàpols, Gènova, València, Sevilla, Amsterdam i Londres. L'altra mentalitat, basada en el mercantilisme, es caracteritzà per un fort ideal absolutista, que maldava per la centralització. Generà un art de jardins geomètrics, urbanisme rígid de grans avingudes i places, subordinades sempre a un punt de concentració. Tenia com a centre dos nuclis diferenciats: Roma, on la renovació de la iconografia religiosa i el gust per les composicions triomfalistes responien als ideals de l'Església Catòlica de la Contrareforma; i Versalles, on l'orgull d'esplendor cesarista era palès en la magnificència de les decoracions. En l'arquitectura s'imposà l'ordre colossal, la línia corba i la riquesa ornamental; en l'escultura, el gust per les actituds dinàmiques; i en la pintura, composicions en diagonal, perspectives i il·luminacions efectistes. A França, potència políticament i cultural dominant a Europa, es dictaren durant aquesta època els cànons d'un nou corrent estètic, el *clàssic francès*, antiindividualista i regit pels principis de la monarquia absolutista de Lluís XIV. A Flandes es produí un art més espontani que el francès i més alegre que el romà. Mentrestant, als països alemanys, la societat protestant es refugià sobretot en la música com a mitjà ideal d'expressió. L'art barroc és l'estil dominant del període així anomenat. Fou un procés desenvolupat entre dues formes de classicisme: la del Renaixement i la de l'era racionalista, i constituí una manifestació expressionista de formes dinàmiques i paradoxals. La nova estètica fou divulgada pel pintor Wendel Dietterlin. Els elements d'una composició barroca tenen origen en els elements dels ordres clàssics evolucionats per un nou ideal d'unitat i de relació de l'espai. L'antecedent més immediat del barroc és la portada, bastida per G. della Porta (1575), de l'església renaixentista del Gesù, a Roma. A través de Carlo Maderno hom arriba a la generació de Bernini, Borromini i Pietro da Cortona que féu triomfar l'art barroc a Roma. A Torí assolí gran originalitat l'obra de Guarino Guarini. L'escola pictòrica flamenca excel·lí en Rubens i l'holandesa en Rembrandt, Franz Hals, Veermer, etc. El barroc s'estengué per l'àrea catòlica més addicta a Roma (Baviera, Àustria, Bohèmia, Flandes, els Països Catalans, Castella, Portugal, etc) i, a través dels països ibèrics, a Amèrica i a Àsia on es conjugà amb l'art autòcton i donà lloc a variants originals. Arribà també a Alemanya, on marcà el trànsit vers el rococó. D'altra banda, l'ascetisme de la Contrareforma promogué un realisme que, en pintura, fou difós pel tenebrisme de Caravaggio. Durant el barroc és constant, però, la interrelació de diversos estils, de la qual són bons exemples els Carracci, el barroc austríac i figures tan genials com Velázquez, Valdés Leal, Murillo, etc. L'art barróc als Països Catalans prengué les característiques dels

nuclis mediterranis de domini burgès. Es manifesta als cambrils de la Mare de Déu dels Desemparats, de València (1652) i de la capella de la Cinta, a Tortosa; a les esglésies de Sant Nicolau (1673), a València, i a la de Betlem (1680-1730), a Barcelona; a les façanes de Sant Francesc i de la seu, de Palma de Mallorca; a les catedrals de Girona i de Tortosa i a la seu de València, entre altres obres. Pel que fa a l'escultura, excel·liren Agustí Pujol, Lluís Bonifaç, els Tramulles i Josep Simó Xoriguera, el Vell, pare de Josep Benet Xoriguera, el cognom del qual serví per a denominar el barroc castellà (*xoriguerisme*). Dins el *tenebrisme* destacà sobretot Josep Ribera, un dels pintors més importants del s XVI europeu. Però la pintura catalana barroca conreà, sobretot, l'idealisme eclèctic.

La música barroca

Musicalment, en una primera etapa (1580-1630) de la música barroca la melodia es féu preponderant, originant l'anomenada monodia acompanyada, i nasqueren el *drama per música*, o òpera primitiva, i l'oratori. Posteriorment, hom cultivà també la *suite*, altres modalitats d'òpera com el *bel canto* i les Passions, la sonata i el concert. Al llarg de tot el període l'expressió prevalgué sobre la forma. Són distintius del barroc la riquesa d'ornamentació, la tendència a les variacions tant en el camp vocal com en l'instrumental, l'aplicació de la tècnica del baix continu als instruments de teclat i l'aparició de noves formes organístiques. En el camp dels instruments de corda els compositors més importants són Corelli, Albinoni i Vivaldi; en el dels instruments de teclat, Froberger, Frescobaldi, els Couperin, Buxtehude, els Scarlatti, Bach, etc; en els de l'òpera i l'oratori, Monteverdi, A. Scarlatti, Händel, etc. Als Països Catalans, el barroc musical té un caire exclusivament religiós, destacant l'abadia de Montserrat com a centre de formació musical.

La literatura barroca

En la literatura, i contràriament al que succeí a Itàlia, l'esperit de la Contrareforma arrelà fructíferament dins la literatura castellana, donant lloc al moment de màxima nacionalització d'aquesta literatura. Es desenvoluparen els gèneres de la sàtira i de la novel·la picaresca, i es produïren els dos aspectes considerats com a més representatius del moviment: el conceptisme i el culteranisme (Quevedo, Góngora, Gracián). El gènere, però, que representà el resum del barroc castellà fou l'acte sacramental, que culminà en Calderón de la Barca. El barroc francès només fou un curt període de transició, representat en la producció de Du Bartas, Agrippa d'Aubigné, les primeres obres de Corneille, etc. La literatura alemanya barroca trobà la seva millor expressió en l'obra d'Andreas Gryphius, considerat el creador del teatre alemany. El barroc català s'emmarcà en una de les crisis més agudes que ha sofert la cultura del país. La influència dels temes castellans comportà també una considerable influència en el vocabulari i la sintaxi. Cal destacar el poeta i comediògraf F.Vicenç Garcia, d'obra molt desigual, i Francesc Fontanel·la, per la qualitat dels seus poemes i l'interès de les seves dues peces teatrals.

Bartók, Béla (Nagyszentmiklós, Hongria, actualment Sînnicolau Mare, Romania 1881 — Nova York 1945) Compositor, musicòleg i pianista hongarès. Influint per Brahms i Liszt, a l'inici, és remarcable sobretot pel coneixement pregon de la música folklòrica. Féu un ús lliure del cromatisme i introduí una sòlida força estructuradora tonal, sense acceptar, però, cap mètode rígid. El 1940 emigrà als EUA. Les seves obres més destacades són: l'òpera *El castell de Barbablava* (1911), el ballet *El mandarí meravellós*, (1918-19), tres *Concerts per a piano* (1926, 1931, 1945), *Música per a corda, percussió i celesta* (1936), *Microcosmos* (1926-39), *Sonata per a dos pianos i percussió* (1937), el *Divertiment* per a cordes (1939) i el *Concerto* per a orquestra (1943). S'esglaonen al llarg de tota la seva vida els *Quartets de corda*. Es dedicà també a l'estudi dels problemes musicals del s XX.

Bartra i Lleonart, Agustí (Barcelona 1908 — Terrassa 1982) Poeta i prosista. Publicà el llibre de contes *L'oasi perdut* (1937) i amb *Cant corporal* (1938) inicià la carrera poètica. El 1939 s'exilià i s'establí a Mèxic. La seva poesia, sobretot a partir de *L'arbre de foc* (1946), té un estil molt

personal. Basteix una actitud moral en *Màrsias i Adila* (1948) i *Quetzalcòatl* (1960). En *Ecce homo* (1968), a través de l'aventura personal feta matèria elegíaca, explica l'home que lluita contra allò que pot negar-lo, amb recursos formals poc freqüents en la literatura catalana. De la seva extensa obra cal destacar *Una antologia de la lírica nord-americana* (1951), *Rapsòdia de Garí* (1972), *Els himnes* (premi Carles Riba 1972), *Rapsòdia d'Arnau* (1974), *Rapsòdia d'Ahab* (1976), *Soleia: les tres rapsòdies* (1977), *La noia del girasol* (premi Santiago Rusiñol 1981) i *L'hivern plora gebre damunt el gerani* (1984).

basalt Roca ígnia efusiva bàsica de gra fi, de gran densitat i color fosc. És l'equivalent volcànic d'un gabre. És constituït per plagiòclasi càlcica i per piroxè, amb olivina o sense. El principal mineral accessori és la magnetita. El més estès és el basalt poc alcalí (toleític), que constitueix les grans colades continentals i submarines.

basc 1 Individu d'un poble establert al **País Basc**. Els bascs o *euskaldunak* constitueixen un poble d'una comunitat ètnica, lingüística i antropològica física que ha estat més gran que la seva unitat històrica fins a època recent. El tret més distintiu dels bascs és llur idioma, el basc o *euskera*. Els bascs presenten els caràcters generals de la subraça atlanto-pirinenca, de la qual probablement són els representants més típics; tenen també la cara de forma característica, amb el nas prominent i les galtes més aviat ensorrades. En l'antiguitat, els territoris bascs estigueren repartits entre diversos pobles o grups gentilicis. Els vascons ocupaven aproximadament el que avui és Navarra i el primitiu comtat d'Aragó. Les actuals regions basques eren repartides entre vàrduls, caristis i autrigons (d'est a oest). Les terres que actualment són dins l'estat francès eren jurisdicció dels tarbel·les. La història dels bascs és obscura quant a vastes extensions del país fins a una època força recent. En època de gots i francs, els vascons es mostraren un poble rebel i perillós, i, ja a la fi del s VIII, constituïren un focus de resistència al domini musulmà, del qual sortí la monarquia navarresa. Més tard els bascs orientals passaren sota un control més o menys efectiu de la corona de Castella, i Navarra restà bastant aïllada i amenaçada. Des de mitjan s XVI fins avui els basco-navarresos s'han centrat en una lluita constant per defensar les lleis forals enfront de les exigències, cada vegada més fortes, del poder central. Actualment el poble basc és distribuït, a la part occidental dels Pirineus, en dues zones diferenciades principalment des del punt de vista geogràfic i etnogràfic. Les activitats tradicionals dels bascs són l'agricultura i la ramaderia, juntament amb la pesca a les zones costaneres de la Cantàbrica. Cal considerar també la metal·lúrgia com a tècnica tradicional, bé que modificada per la industrialització moderna. Hom pot dir, però, que la cultura tradicional basca és en crisi a causa del despoblament de les zones rurals. Símbols d'aquesta cultura són la indumentària típica (*txapela i estalki*) i l'afició als jocs i competicions esportives (tallar troncs amb destrat, curses de rem, joc de pilota, etc).
2 *LING* Llengua parlada actualment en un territori reduït, arran del golf de Biscaia. Els límits de la zona de parla basca no coincideixen amb el que hom anomena País Basc. Segons la documentació medieval, a la Ribera navarresa hom parlava en romanç navarreso-aragonès. Altrament, hom parlava basc en terres de Burgos i, ben bé encara al s XIII, a la Rioja Alta. La llengua anà perdent terreny en territori castellà. Vers el 1500 ja no devien restar bascoparlants al sud de l'Ebre. Al s XVIII es consuma la més forta regressió de la llengua a Àlaba, com aquest darrer segle a Navarra. No és dubtosa la unitat de la llengua. Tots els bascs, amb petites variants, el designen amb el mateix nom arreu. La classificació usual dels dialectes bascs fou establerta el 1869 pel príncep Louis Lucien Bonaparte : *biscat, guipuscoa, alt-navarrès* (septentrional i meridional), *labortà, baix-navarrès* (occidental i oriental) i *suletí*. Les tres últimes varietats s'amplien, pel sud, amb l'*aezcoà*, el *sala-cenc* el *roncalès*, respectivament. Algunes hipòtesis postulen el parentiu del basc amb les llengües caucàsiques, les relacions internes de les quals, però, tampoc no són clares.
3 literatura basca *LIT* Literatura, oral i escrita, en llengua basca. Malgrat la riquesa de la literatura popular oral,

Façana barroca de l'església dels oratorians de Sant Felip Neri (1748-52), Barcelona

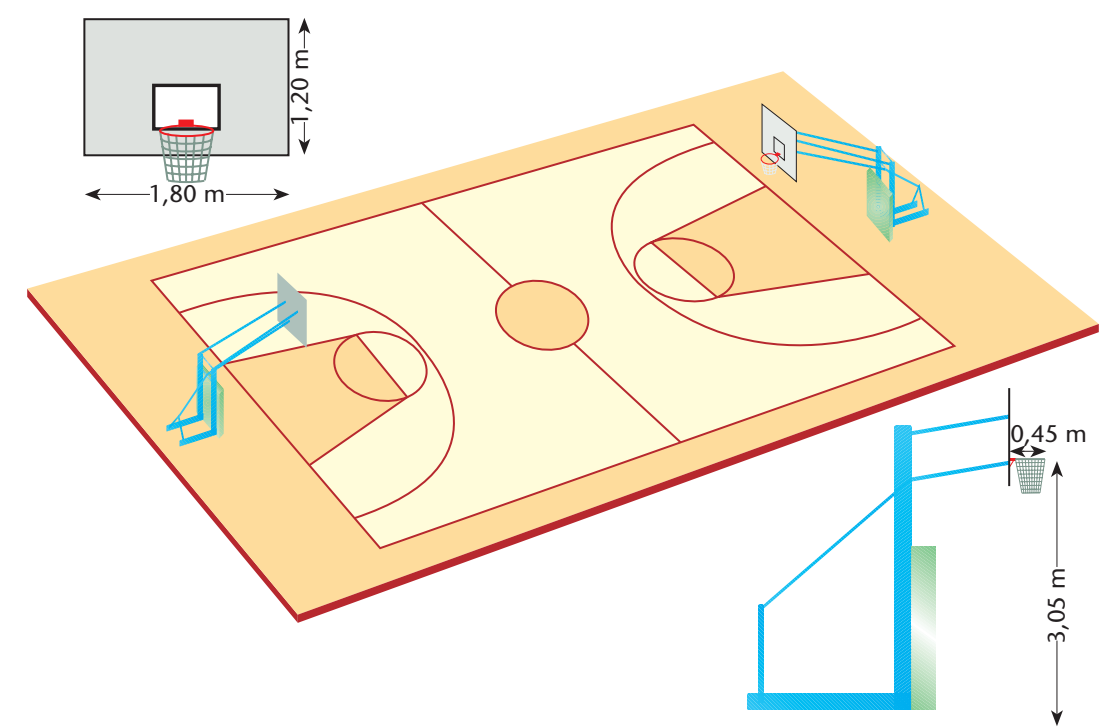

el Barroc El rapte de Prosèrpina (1621-22), obra de Gian Lorenzo Bernini

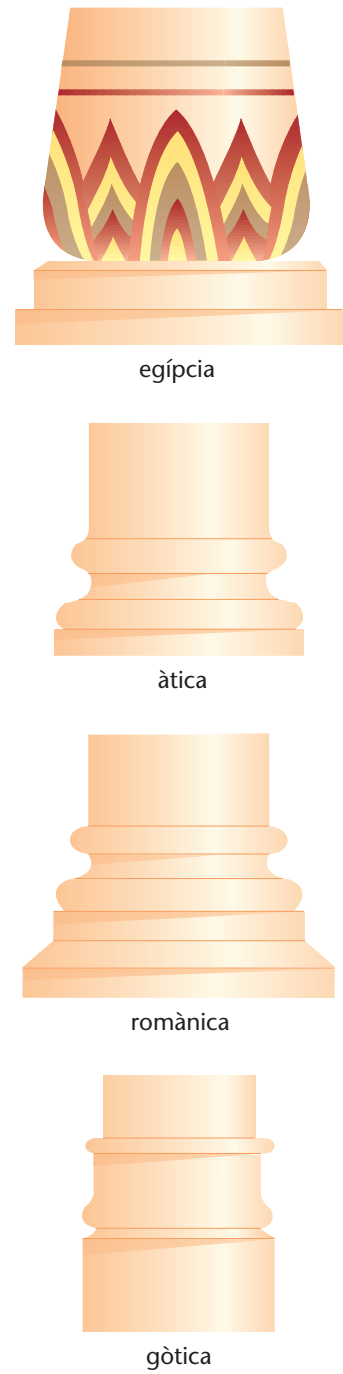

el Barroc Primera pàgina de L'harmonia del Parnàs, de Francesc Vicenç Garcia, publicada l'any 1700 (BC)

l'escrita ha estat escassa, d'aparició tardana i fragmentada en diversos dialectes com el labortà, el guipuscoà, el biscaí i el suletí. Els texts més antics són fragments de cants relatius a les lluites dels ss XIV i XV. El primer llibre imprès fou el breu recull de versos *Linguae Vasconum Primitiae* (1545), de Beñat Etxepare. El més clàssic dels prosistes bascs és el labortà Pedro de Axular, autor de *Guero* ('Després', 1643). Als territoris peninsulars, el conreu literari del basc començà a Guipúscoa al s XVIII amb la figura del jesuïta M.Larra-mendi. A la fi del s XVIII i al començament del XIX sorgeixen els primers escriptors biscaïns, entre els quals sobresurt Juan Antonio Moguel i Urquiza, autor de *Peru Abarca* (1800), que formula una presa de consciència de la unitat del poble basc. La poesia popular fou fomen-tada, a partir de mitjan s XIX, pels concursos de Sara (Lapurdi) i pels Jocs Florals Euscars. Entre l'excel·lent generació de poetes del s XIX destaquen J.M.Iparra-guirre, autor de l'himne nacional basc *Gernikako Arbola* (1851), Indalecio Bizcar-rondo, dit *Bilinch*, el biscaí Felipe Arrese y Beitia, J.B.Elissamburu, P.Topet, dit *Etxa-hun*, etc. Cal fer menció a part del suletí Augustin Chaho de Basaburua, a qui hom deu la figura llegendària d'Aitor, patriarca dels bascs. Entre els poetes del s XX destaquen N.Ormaetxea, S.Michelena, Esteban de Urquiaga, dit *Lauaxeta*, i, per sobre de tots, J.M.Aguirre, més conegut com a *Xabier de Lizardi*. La novel·la ha estat el gènere d'aparició més tardana: *Atheka gaitzeko oihartzunak* (1867) de Dascona-guerre, en fou la primera mostra. El novel·lista més conegut ha estat el biscaí Domingo de Aguirre, autor de *Kresala* ('Aigua de mar', 1906) i de *Garoa* ('La falguera', 1912). L'activitat teatral, aconseguí qualitat literària amb T.Alzaga, autor de diverses *sarsueles*, com *Txanton Piperr*i, *Mendi-mendiyan*, *Mirentxu* i *Amaya*. A partir de la darrera guerra carlina, la “Revista Euskera” (1878-83) i “Euskal-Erria” (1880-1918) foren centres dinamitzadors que contribuïren a la renovació de la prosa erudita. La generació posterior establí la cultura basca sobre bases noucentistes: Julio de Urquijo i el sacerdot biscaí R.M.Azkue, un dels fundadors i director fins a la mort de l'Acadèmia de la Llengua Basca (*Euskaltzaindia*). Malgrat les circumstàncies adverses per a la llengua basca després de la generació del 1936, el nombre d'escriptors en basc ha augmen-tat, i la llengua s'ha anat consolidant. Com a poetes hom pot esmentar els noms de Kerexeta, F.Loidi, Muxika i Basurko; com a novel·listes els de Yon Echaide i J.A.Loidi, autor d'*Amabost egun Urgain'en* ('Quinze dies a Urgain', 1957). Ha estat un fet important la versió íntegra de la Bíblia al basc, i la introducció de la llen-gua viva a la litúrgia catòlica. La unifica-ció literària s'inicià en el congrés celebrat per Euskaltzaindia a Arantzazu (1968), adoptant un model intermedi entre el guipuscoà i el labortà. La prosa de Tillar-degi, autor de *Peru leariza'ko* (1960) i *Elsa Scheelen* (1969), la labor poètica de J.Mirande, G.Aresti, que publicà *Harri eta herri* ('Pedra, poble', 1964), *Euskal harria* ('La pedra basca', 1967), i l'obra *Egunero hasten delako* ('Perquè comença tots els dies', 1969), de R.Saizarbitoria, on és palesa una nova estructura narrativa, contribuïren a aquesta renovació. La dècada dels setanta és més complexa. Junt a les dues darreres obres d'Aresti, es troben les de B.Gandiaga, autèntica conciliació de lite-

Terreny de joc del bàsquetbol

bases de columnes

ratura popular, expressionisme i protesta social. Composicions de caràcter simbo-lista es troben en l'obra de J.M.Lekuona, junt amb altres autors com X.Lete, K.Iza-lirre, M.Lasa i T.A.Hartza. En el terreny de la narrativa destaquen B.Atxago i J.A.Arrieta. La dècada dels vuitanta, caracteritzada per un increment notable de la producció editorial i per una progressiva universalització de l'expressió d'alguns autors, ha accentuat la convivència de diverses tendències literàries. En el camp de la lírica cal citar el *Hitzak* (1983), de K.Santisteban o *Arrotzarena* (1983), de J.A.Arrieta. Entre altres obres poètiques cal assenyarar també *Etiopia* (1978), de B.Atxaga; *Izuen gordelekuetan barrena* (1981), de J.Sarrionaindia; *Emyly* (1987), de P.Perurena o *Denbora, nostalgia* (1985), de F.Juaristi. Aquesta pluralitat es mani-festa en la disparitat de les obres narra-tives. A.Zubikarai dóna continuïtat al cos-tumisme, mentre que A.Lertxundi se n'allunya amb un tractament formal modern. En *Gilen garateako Batxillerra* (1984), M.Onaindia actualitza el tema històric, J.A.Arrieta obre la novel·la a la intertextualitat amb *Manu miliatri* (1987) i J.M.Irigoien s'aproxima al realisme màgic amb *Poliedroaren hostoak* (1982). L'èxit de la novel·la *Obabakoak* (1989), de Bernardo Atxaga, serví per a emfasitzar un moment de creació important en les lle-tres basques. Cal assenyarar, entre els escriptors més joves, J.Iturralde, A.Eguski-za, K.Izaguirre, P.Aristi i I.Múgika.

bàscula Tipus de balança adaptada generalment per a determinar pesos ele-vats. Consta d'un sistema de palanques de primer i de segon gènere connectades entre elles per tal de reduir la força pro-duïda per la massa col·locada en el dispo-sitiu de recepció, de manera que pugui ésser equilibrada per una força molt més petita que hom aplica en la darrera palan-ca del sistema. El sistema d'indicació i d'ajust és format per la darrera palanca, la qual porta un pes fix situat en un punt del seu braç de potència.

base 1 *ARQUIT* Part inferior de la columna, immediata al pla que la sosté. Inicialment tenia una funció estructural, després con-vertida en ornamental. Els exemplars més antics corresponen a les arts del Pròxim Orient i de l'Índia. Les bases gregues, a través de l'art romà, foren imitades per l'arquitectura medieval, i en l'estil gòtic assoliren una altura notable. L'arquitectu-ra renaixentista tornà a les antigues for-mes clàssiques.
2 *QUÍM* Cadascuna de les substàncies caracteritzades químicament per les següents propietats: provocar el canvi de color o el viratge de determinades substàncies orgàniques, anomenades *indi-cadors*, i donar amb els àcids reaccions de neutralització en què es formen les *sals*. El concepte de base s'ha desenvolupat paral·lelament al d'*àcid*. La primera teoria moderna sobre àcids i bases fou la d'Arrhe-nius. Posteriorment, la teoria de Brønsted i Lowry definí com a base tota substància capaç de captar ions hidrogen o protons, com ara els ions OH⁻, tots els anions dels àcids dèbils, i també composts com l'amo-níac i les amines. S'anomena **base de Lewis** tota substància capaç de cedir un parell d'electrons.
3 base de dades *INFORM* Conjunt total de dades de què pot dispo-sar l'ordinador o els seus usuaris.

Basilea *[al: Basel]* Capital del semicantó de Basilea-Ciutat, Suïssa, estesa a banda i banda del Rin, vora les fronteres amb França i amb Alemanya (176 200 h [1994]). La seva situació, vora la via fluvial vers l'Europa del nord-oest, l'ha convertida en un important centre de transport i de comunicacions. Centre d'ensenyament superior: universitat de Basilea, fundada el 1460. Seu de les famo-ses *Bibelgesellschaft* (1804) i *Evangelische Missionsgesellschaft* (1815). Entre els monuments sobresurten: la catedral —edificada al s XI en estil romànic, i refe-ta al s XIV en gòtic—, el Spalentor (s XV) i la casa de la ciutat (1513). Fortificada per Valentinià el 374, fou devastada pels hon-garesos (917). El 1450 aconseguí l'autono-mia respecte els Habsburg i assolí una gran esplendor econòmica i cultural. Fou centre d'acció de molts humanistes (Reuchlin, Brant, Erasme, els Amerbach). Del 1431 al 1449 s'hi celebrà el concili ecumènic per tal de resoldre el problema hussita. El 1501 entrà a la Confederació Helvètica, i el 1529 adoptà la Reforma. La seva tradició cultural, científica i religiosa ha fet de Basilea un centre liberal i obert,

seu d'associacions internacionals i de nombrosos congressos.

Basili I de Bizanci *dit el Macedoni* (Kha-riupolis ~812 — 886) Emperador de Bizanci (867-886), fundador de la dinastia macedònia. D'origen modest, esdevingué confident de l'emperador Miquel III, a qui féu assassinar el 867. Reconegut empera-dor, restablí el crèdit del malparat tresor públic, i reféu la unió amb Roma. Expulsà els àrabs de l'Àsia Menor i intentà de res-taurar l'autoritat de l'Imperi Bizantí sobre la Itàlia meridional. Sota el seu regnat fou iniciada la reforma legal amb la publica-ció de dos manuals, el *Prókheiros nómos* ('Manual de dret') i l'*Epanagogé*.

Basili el Gran sant (Cesarea de Capadò-cia ~329 — 379) Teòleg i bisbe de Cesarea (370-378). Després d'una estada a Neoce-sarea, a la riba de l'Iris, per tal de fer-hi vida eremítica d'acord amb la regla basi-liana, fou conseller d'Eusebi, bisbe de Cesarea, que l'havia ordenat sacerdot (358). En succeir-lo com a bisbe (370), prengué el relleu d'Atanasi com a capda-vanter de l'ortodòxia enfront de l'arianis-me i de les pressions imperials. De les seves obres, que el fan un dels grans pares de l'Església Oriental, cal destacar, entre les teològiques, *Contra Eunomi* (363-365) i, entre les exegetiques, l'*Hexaemeron*. Festa: el 2 de gener en el ritu romà i l'1 de gener en el ritu bizantí.

basílica *ARQUIT/CRIST 1* Església que, per la seva forma, recorda la típica sala romana. A partir de Constantí els grans edificis de culte continuaren arreu de l'Imperi la tra-dició de la basílica clàssica. La basílica cristiana és de planta rectangular, i el seu interior presenta dues o quatre files de columnes que la divideixen en tres o cinc naus, la central de les quals és més gran i més elevada que les laterals. L'absis, situat a l'extrem de la nau central, conté l'altar. Algunes esglésies carolíngies, romàniques, gòtiques i fins i tot del renaixement són sovint imitació de les basíliques romanes i paleocristianes.
2 Església notable per la seva antiguitat, etc, i que frueix de certs privilegis. El nom de basílica, amb vacil·lacions, fou aplicat encara durant l'edat mitjana a molts edificis de culte de planta ben diversa. Des de l'alta edat mitjana foren considerades basíliques majors les quatre principals de Roma: Sant Pere del Vaticà, Sant Pau Extramurs, Santa Maria la Major i Sant Joan del Laterà; les altres són anomenades menors.

Basilicata Regió de la Itàlia meridional, formada per les províncies de Potenza i Matera (9 992 km²; 611 155 h [1993]). La capital és Potenza. S'estén de nord a sud des del riu Ofanto fins a Calàbria, i entre el golf de Tàrent i el golf de Policastro. Els rius són de caràcter torrencial: Bradano, Basento, Agri i Sinni. L'agricultura és el principal recurs econòmic. La població de la Basilicata ha augmentat poc els últims 150 anys a causa de la malària, el còlera i l'emigració. Després d'ésser colonitzada pels grecs, formà part de l'Imperi Romà, i quan aquest declinà, fou envaïda pels gots, els longobards, els bizantins i (s XII) els normands, i fou unida posteriorment (s XV) al regne de Nàpols. Després de l'ocupació napoleònica (1806-15) seguí la sort del regne de les Dues Sicíles, fins a l'annexió d'aquest al regne d'Itàlia.

basquetbol *ESPORT* Joc de conjunt practicat entre dos equips, de cinc jugadors cadascun, que cerquen d'introduir una pilota dins una cistella defensada per l'equip contrari. El terreny de joc és de sòl dur i lliure d'obstacles. Les cistelles, situa-des al centre de les dues bandes més curtes, són constituïdes per un cercol metàl·lic del qual penja una xarxa oberta per la part inferior; cada cistella va fixada a un tauler de forma rectangular aguantat per un suport fixat fora del terreny de joc i que la manté a una altura de 3,05 m de terra. Cada encistellada (o bàsquet) val dos punts, llevat de les que hom obté per llançament lliure, que en valen un i dels llançaments des de més enllà de la línia de 6,25 m, que valen tres punts. Hom pot passar la pilota o tirar-la, etc, amb les mans, però no és permès de caminar o córrer tenint-la agafada. Per a avançar cal fer-la botre o passar-la a un company. El basquetbol sorgí com a joc reglamentat el 1891, inventat per l'americà James A. Naismith. A Catalunya, l'any 1924 fou creada la Federació Catalana de Basquet-bol (FCB). Entre els equips més notables cal esmentar el Joventut de Badalona, el Futbol Club Barcelona, el Manresa, etc.

Bassa, Ferrer (? s XIV) Pintor. És el primer pintor de vàlua internacional de Catalunya, on introduí les noves formes ítalo-gòtiques. L'any 1324 li fou encarregada la decoració mural de dues capelles de l'església antiga de Sitges. Des de l'any 1333 rebé successivament encàrrecs d'Alfons III i de Pere III. L'única pintura sobre taula conservada és un fragment de retaule amb escenes de la vida de sant Bernat (Museu de Vic). La seva obra més significativa és la decoració mural de la capella de Sant Miquel, al claustre del monestir de Pedralbes de Barcelona. L'any 1348 contractà noves obres per a Pedralbes amb el seu fill Arnau Bassa.

Basset i Ramos, Joan Baptista (València ss XVII — XVIII) Militar, fill de l'escultor Joan Basset. Fou un decidit partidari de Carles d'Àustria durant la guerra de Successió. Les seves accions militars s'iniciaren amb l'ocupació de Dénia, on Basset desembarcà el 1705 com a comandant general de l'exèrcit aliat al Regne de València. Posteriorment ocupà Oliva, Gandia, Tavernes de Valldigna, Alzira, i, finalment, València (15 de desembre de 1705), on fou rebut per la població com un alliberador. L'arxiduc Carles premià aquesta acció amb l'atorgament del marquesat de Cullera i de la senyoria de l'Albufera a la seva mare. Governador militar de Xàtiva (març del 1706), després de l'ocupació del País Valencià per les tropes borbòniques (abril-maig del 1707), Basset seguí l'exèrcit austriacista. A Barcelona li fou confiat el comandament de l'artilleria de la ciutat (juliol del 1713). Des del setembre del 1713 dirigí també el cos d'enginyers de la plaça. L'11 de setembre de 1714 resistí fins als últims redutes de la ciutat. Detingut el 22 de setembre estigué empresonat al País Basc fins el 1719. Posteriorment es traslladà a Viena.

Basseterre Capital de l'estat de **Saint Christopher i Nevis**, a l'illa de Saint Christopher, de les Petites Antilles (18 500 h [1990]). Els francesos s'hi establiren el 1627, i des del 19 de setembre del 1983 forma part de l'estat independent de Saint Christopher i Nevis.

Bassols i Parés, Agustí (Barcelona 1924) Advocat i polític. Cofundador i membre de la direcció d'Òmnium Cultural (1967-77), fou vice-president del comitè executiu del Congrés de Cultura Catalana (1975-77) i formà part de la junta del Col·legi d'Advocats de Barcelona (1978-82). Diputat del Parlament de Catalunya per UDC, fou conseller de justícia (1982 i 1988) i de governació (1986).

bastidor *AUT* Armadura bàsica d'alguns vehicles automòbils, especialment dels camions, damunt la qual són muntats el motor, la transmissió, la cabina del conductor i la caixa. El bastidor descansa damunt alguns elements de la suspensió. Actualment els bastidors s'adapten a les formes dels grups mecànics i de les carrosseries. En la gran majoria de turismes, i en molts autocars i autobusos, el bastidor ha estat substituït per les carrosseries i les estructures autoportants.

Bastilla, la [*fr: la Bastille*] Fortalesa de París construïda al s XIV i enderrocada durant la Revolució Francesa. El 14 de juliol de 1789, en un dels episodis més destacats de la Revolució Francesa, la Bastilla, símbol de l'absolutisme reial, fou assaltada i presa pel poble de París.

bateria *TECNOL* **1** Conjunt d'aparells, de màquines, de dispositius, etc, similars, disposats l'un al costat de l'altre i generalment connectats de manera que se sumin llurs accions. *Bateria de calderes. Bateria de martells. Bateria de condensadors. Bateria de llums d'un teatre, d'un camp d'esports.* **2 bateria d'acumuladors** Agrupament d'acumuladors, connectats en sèrie o en paral·lel. Les bateries d'acumuladors de plom o alcalins han estat utilitzades en xarxes industrials de corrent continu, a les centrals telegràfiques i telefòniques, etc. Tenen encara aplicació en vehicles i en dispositius industrials de control, vigilància, alarma, etc. Hi ha bateries completament estanques d'acumuladors Ni-Cd miniaturitzats, emprades en aparells portàtils, on substitueixen amb avantatge les bateries de piles.

Batet i Mestres, Domènec (Tarragona 1872 — Burgos 1937) Militar. Distingit (1895-96) en la guerra de Cuba, el 1918 fou ascendit a coronel i el 1925 a general de brigada. Un any més tard, fou acusat

Ferrer Bassa Pintura mural a l'oli a la capella de Sant Miquel del monestir de Pedralbes, Barcelona (~1346)

de complicitat en l'intent d'alçament militar contra la Dictadura dit *de la nit de Sant Joan* (1926). Com a cap de la Quarta Divisió (1931), amb seu a Barcelona, es distingí per l'acatament a l'autoritat civil, pel respecte al règim autonòmic català i per la prudència amb què actuà en les tensions entre alguns sectors militars i la nova administració autonòmica. Del 1935 al 1936 fou cap de la casa militar del president de la República Niceto Alcalá-Zamora. Designat posteriorment cap de la Sisena Divisió Militar, amb seu a Burgos, intentà d'evitar l'aixecament que alguns sectors militars proposaven. El 18 de juliol de 1936, consumat l'aixecament, fou detingut a Burgos i afusellat al principi del 1937.

batiscaf Giny submarí autònom o telecomandat capaç de submergir-se a grans profunditats, i destinat generalment a l'observació i l'estudi del fons de la mar.

Batista i Roca, Josep Maria (Barcelona 1895 — 1978) Historiador, etnòleg i polític. Estudià dret i lletres a la Universitat de Barcelona, on fou un dels fundadors de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya (1917). Residí alguns anys a Londres i a Oxford, i fou un dels introductors de l'escoltisme als Països Catalans. El 1927 fundà l'organització dels Minyons de Muntanya i publicà el *Manual d'excursionisme*. Tres anys més tard creà l'agrupació patriòtica Palestra. A Anglaterra, on s'exilià el 1939, fou professor d'història al Trinity College de Cambridge i un dels promotors de l'*Anglo-catalan Society*. El 1940 fou secretari del Consell Nacional de Catalunya a Londres, i posteriorment fou el principal promotor del Consell Nacional Català.

batlle *HIST DR* **1** Persona que tenia a càrrec seu l'administració o la representació dels interessos d'una altra. A Catalunya (ss X-XII), aquesta denominació era donada a tota mena d'administradors de béns i drets en general, i, més particularment, al tutor o curador de menors o d'incapacitats. **2** Als Països Catalans, administrador al servei d'un senyor territorial, en nom del qual exercia una jurisdicció reial o baronial i la representació dels drets de caràcter econòmic (feudals i emfitèutics o no). Quan la funció era limitada a això darrer, era anomenat batlle de sac. El qui administrava una jurisdicció reial o baronial rebia el nom de batlle jurisdiccional. Els qui depenien del comte o del rei eren tant intendants com oficials de la justícia i de la governació; llur missió s'estenia àdhuc a l'aspecte militar. Els decrets de Nova Planta substituïren els batlles a les poblacions importants per corregidors i alcaldes majors. A les poblacions menors subsistiren fins a l'abolició de les senyories i la implantació del sistema liberal, al s XIX. Actualment aquest càrrec només és conservat a Andorra.

Batlle i Mestre, Antoni (Sitges 1888 — Barcelona 1955) Pedagóg i dirigent escolta. Fou ordenat sacerdot a Barcelona el 1912. Doctor en filosofia i en teologia, fou deixeble del cardenal Gomà. Col·laborà amb Alexandre Galí, amb Artur Martorell i fou deixeble de Maria Montessori. Professor de l'Escola del Mar i de l'Escola Blanquerna i secretari del seminari-laboratori de pedagogia de la Mancomunitat de Catalunya (1918-21), s'integrà al moviment escolta dels Minyons de Muntanya creat el 1927. El 1930 fundà l'Agrupament Mare de Déu de Montserrat, del qual fou consiliari. Entre el 1936 i el 1939

s'exilià a Suïssa. En tornar a Barcelona exercí en l'ensenyament privat. A partir del 1943 repregué la difusió de l'escoltisme i fou consiliari diocesà d'escoltisme (1955). Els seus *Escrits* foren editats el 1966.

Batlle y Ordóñez, José (Montevideo 1856 — 1929) Polític i estadista uruguaià. Els seus avis eren originaris de Sitges; el seu pare, el general Lorenzo Batlle, fou president de l'Uruguai (1868-72). Format a Europa, s'inicià en la vida política al si del Partido Colorado. Diputat i senador (1891 i 1898), i president de la República (1903-07 i 1911-15), li tocà de liquidar el llarg període de les guerres civils. Practicà una política de nacionalitzacions que afavoriren el desenvolupament econòmic; propugnà l'ensenyament gratuït, laic i obligatori i realitzà durant el seu govern importants obres públiques. Deixà una sèrie d'articles, *Apuntes de reforma de la Constitución* (1913), proposta duta a la pràctica en la constitució del 1917.

Batllori i Munné, Miquel (Barcelona 1909) Historiador. El 1928 es llicencià en història i dret a la Universitat de Barcelona i ingressà també a la Companyia de Jesús; es llicencià en teologia a Oña (Castella). El 1940 fou ordenat sacerdot a Barcelona. Ha estat professor a la Pontifícia Universitat Gregoriana de Roma. La seva extensa obra està centrada en problemes d'història cultural i eclesiàstica. Ha estudiat, entre altres, les figures d'Arnau de Vilanova, de Francesc Gustà, de Ramon Llull, de Baltasar Gracián, dels Borja, de Jaume Balmes, etc. Ha estudiat també els jesuïtes de la Il·lustració, la història d'Amèrica (*Historia y mito de la intervención de los jesuitas en la independencia de Hispanoamérica*, 1953) i l'humanisme (el 1988 rebé el Premio Nacional de Historia per la seva obra *Humanismo y Renacimiento. Estudios hispanoeuropeos*). Doctor *honoris causa* de la Universitat de València (1974), de la Facultat de Teologia de Barcelona (1978) i de la UNED (1992), rebé la Medalla d'Or de la Generalitat de Catalunya (1985) i el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1990). L'any 1995 fou guardonat amb el premi Príncepe de Asturias de ciències socials.

batxillerat *ENSENY* A l'estat espanyol, cicle d'estudis d'ensenyament secundari. Segons que estableix la reforma educativa del 1990, el batxillerat, que substitueix el Batxillerat Unificat Polivalent (BUP), comprèn dos cursos acadèmics que poden realitzar, generalment entre 16 i 18 anys d'edat, els estudiants que hagin superat l'educació secundària obligatòria.

Baudelaire, Charles (París 1821 — 1867) Poeta francès. L'enyorança del pare (que el poeta convertí en figura quasi mítica) i el ressentiment contra la mare contribuïren a fixar les seves actituds morals. Partí de la premissa que la condició de poeta és una maledicció, i oscil·là entre un dandisme ostentós i una tendència neuròtica a posar-se en ridícul a fi de poder menysprear els qui l'hi trobaven. El 1845 començà a publicar poemes en revistes, crítica d'art en forma d'articles o de pamflets, un únic conte (*La Fanfarlo*, 1847), i, a partir del 1848, la llarga sèrie de traduccions d'E.Allan Poe. El 1857 aparegué la primera edició de *Les fleurs du mal*, el qual fou objecte d'un procés per raons d'obscenitat i d'una sentència condemnatòria. El 1861 sortí la segona edició de poemes, precedida pel primer llibre de prosa, *Les paradis artificiels* (assaig sobre les drogues com a estimulants de la imaginació), i seguida per la publicació dels primers “poemes en prosa” que havien de compondre *Le Spleen de Paris*. La importància històrica de l'obra poètica de Baudelaire és extraordinària: ha donat una orientació nova a tota la poesia occidental. Darrer gran romàntic francès, i el més gran al costat d'Hugo, és també l'iniciador d'una nova sensibilitat, centrada en l'experiència de la vida urbana i en l'observació de les ambivalències del món emotiu i imaginatiu.

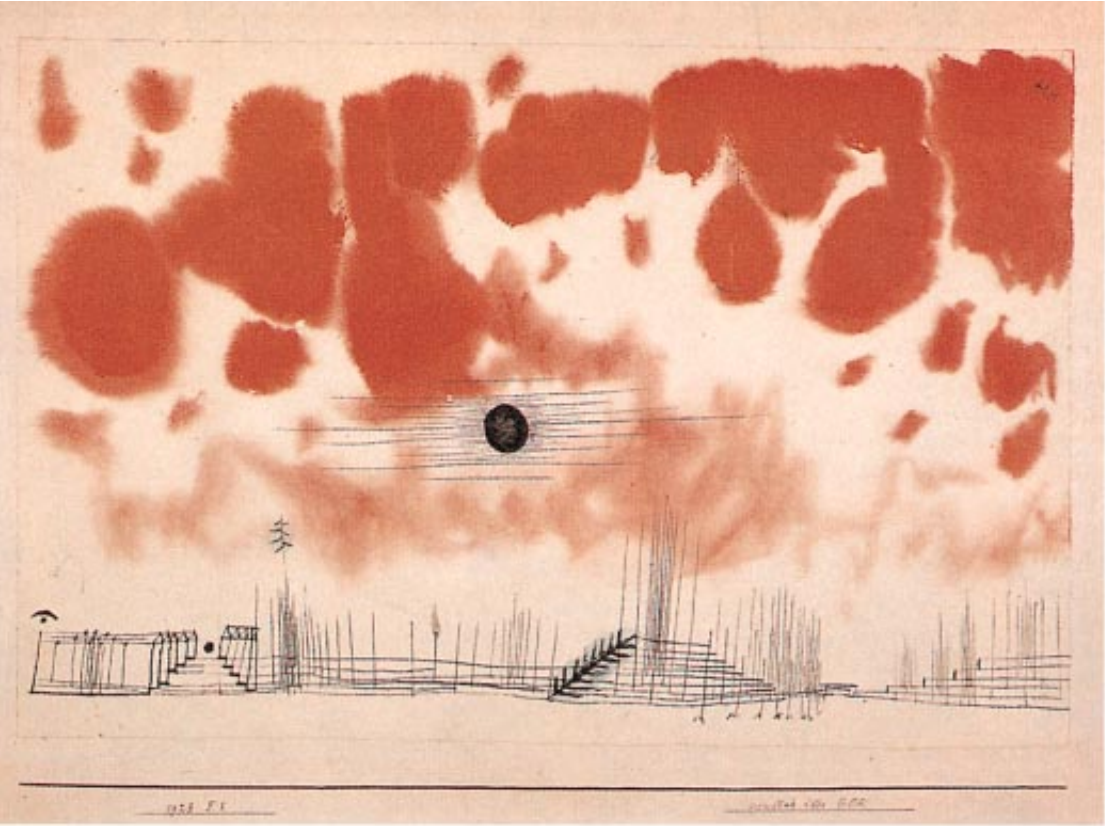
Bauer, Otto (Viena 1881 — París 1938) Polític, economista i dirigent socialdemòcrata austríac. Representant destacat de l'austromarxisme, la seva visió del nacionalisme apareix en *Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie* ('La qüestió de les nacionalitats i la socialdemocràcia austríaca', 1907). Desenvolupà una teoria de les autonomies dins l'imperi austro-hongarès justificant la unió amb l'imperi alemany. Després de la Primera

Agustí Bassols i Parés

Charles Baudelaire (1844), per Emilio Deroy (MH)

Dibuix de Paul Klee, obra del període Bauhaus

Guerra Mundial fou ministre d’afers estrangers. Fou autor, a més, de *Die sozial-demokratische Agrapolitik* (‘La política agrària de la socialdemocràcia’, 1926), *Die österreichische Revolution* (‘La revolució austríaca’, 1923), *Die Akkumulation des Kapitals* a ‘Die Neue Zeit’ (1912-13), *Der lebendige Marxismus* (‘El marxisme viu’, 1924), etc, on palesava la posició prudent dels socialdemòcrates davant la presa del poder i la seva posició contrària a les teories de l'enfonsament catastròfic del capitalisme. Amb l'ascens del nazisme hagué d'emigrar (1934). De l'exili estant s'oposà a l'Anschluss del 1938.

Bauhaus ['Casa de la construcció'] Escola fundada per Walter Gropius a Weimar el 1919. El primer programa defensava la supressió de les fronteres entre artistes i artesans i la substitució de la recerca individual pel treball en equip. L'integraren L.Feininger, P.Klee, O.Schlemmer i V.Kandisnskij. L'orientació pedagògica fou obra de J.Itten, el qual fou substituït el 1923 per L.Moholy-Nagy, amb qui arribà al Bauhaus l'esperit de recerca científica i la voluntat de connectar amb la producció industrial. El 1925 hagué de tancar per la pressió dels partits de dreta. Reoberta a la ciutat de Dessau el 1926, hi professaren J.Albers, M.Breuer i H.Bayer. La connexió amb la indústria l'alliberà de la dependència política. El 1928 la direcció fou confiada al suís H.Meyer, ex-alumne, que introduí l'ensenyament de l'arquitectura, l'urbanisme i el disseny industrial, fins que el 1930 fou assumida per Mies van der Rohe, el qual hagué de traslladar-la a Berlín (1932) a causa de l'ocupació nazi. Quan Hitler arribà al poder, l'escola fou dissolta.

Baus, Ramon I dels (Provença ? — Barcelona 1150) Magnat occità, cap de la família provençal dels Baus. Casat amb Estefania, germana de Dolça de Provença, la muller de Ramon Berenguer III de Barcelona. El 1142 s'uní al partit del comte de Tolosa Alfons Jordà i dels comtes de Focalquer per reclamar una part de l'herència provençal. Les hostilitats dirigides contra Ramon Berenguer IV tingueren per escenari la regió d'Arle. La seva figura ha estat considerada modernament com la d'un heroi de la independència de Provença.

Bausch, Pina (Solingen, Rin del Nord 1940) Nom amb el qual és coneguda la ballarina i coreògrafa alemanya Philippine Bausch. El 1973 creà el Tanztheater Wuppertal, grup amb el qual ha desenvolupat un tipus de representació escènica on s'empren elements expressius coreogràfics i teatrals, mitjançant els quals s'intenta palesar els sentiments i emocions fonamentals de l'home. Les seves escenificacions més conegudes són *Café Müller* (1978), *Bandoneon* (1980), *Walzer* (1982) i *Tanzabend* (1984).

bauxita Roca que resulta de la meteorització dels feldspats i feldspatoides sota unes condicions ambientals càlides i humides. Prové de la lixiviació de roques volcàniques bàsiques i granítiques. La bauxita és una roca essencialment formada per tres minerals: hidrargil·lita (Al(OH)₃), diàspor (AlOOH) i alumogel (Al₂O₃·*n*H₂O). Entre les seves varietats, les**bauxïtes roges** són reservades per a la producció d'alumini; les *bauxites blanques* per a la fabricació

de refractaris, abrasius industrials i per a l'obtenció de ciments especials.

Bauzà i Cañas, Felip (Palma de Mallorca 1764 — Londres 1834) Cartògraf, capità de navili i polític. Participà en diverses accions navals, entre les quals la presa de Menorca (1781) o el viatge al voltant del món de l'almirall Alessandro Malaspina (1789-94). Confeccionà l'atles marítim de les costes hispàniques i publicà diversos treballs cartogràfics sobre les costes americanes del Pacífic. El 1822 fou elegit diputat a corts per Mallorca; el 1823 s'exilià a Londres. La seva correspondència i els seus treballs són al British Museum (Bauzà Collection).

Baviera [*al: Bayern*] *Land* d'Alemanya, limitat al nord per Turíngia, a l'est per la República Txeca, al sud-est i al sud per Àustria, a l'oest per Baden-Württemberg i al nord-est per Hessen (70 546 km²; 11 448 823 h [1990]). La capital és Munic.

LA GEOGRAFIA

Baviera comprèn tres grans regions naturals, vorejades a l'est per una orla muntanyosa (selva de Francònia, Fichtelgebirge, selva de l'Alt Palatinat, selva de Baviera). La *regió alpina* comprèn l'Allgäu i els Pre-alps de Baviera. Més al nord, fins a la vall del Danubi, s'estén l'altiplà *suàbio-bavarès*, àrea immediata als Alps. Passat el Danubi, el país és ocupat per la *conca franco-suàbia*, que s'estén fins al massís de Bohèmia. Els rius pertanyen a dues conques, la del Rin i la del Danubi, i a l'àrea pre-alpina hi ha nombrosos llacs. Baviera ocupa el primer lloc alemany en la producció lletera. Les àrees agrícoles més importants són la Baixa Baviera i Francònia. Les grans ciutats són alhora els centres industrials.

LA HISTÒRIA

Baviera fou en part ocupada pels romans i integrada dins la província de Rècia. Al llarg dels ss V i VI diverses tribus germàniques procedents de Bohèmia s'anaren establint al país i formaren el poble dels *baiuvarii*, o bàvars. El 555 apareix el ducat franc, fins que el 788 Carlemany el féu seu i l'integrà dins l'imperi carolingi. Esdevingué novament un ducat en extingir-se la branca dels carolingis alemanys (911). Sota el domini dels saxons (a partir del 947), el ducat es revoltà constantment contra els emperadors. Lluís IV de l'Alta Baviera (1294-1347) fou un dels ducs més importants, engrandí les seves possessions amb l'adquisició de la marca de Brandenburg, Tirol, Holanda, Zelanda i Hainaut, i el 1340 heretà els territoris de la Baixa Baviera. Albert IV el Savi de Baviera-Munic (1467-1508) unificà el ducat i hi introduí la primogenitura (1506). Malgrat l'expansió de la Reforma, Baviera es mantingué fidel al catolicisme. Maximilià I (1597-1615) fou el capitost més destacat de la reforma catòlica a Alemanya. Amb la pau de Westfàlia, el Baix Palatinat passà als hereus de l'elector protestant Frederic V. A la mort de Maximilià III, Baviera passà a Carles-Teodor del Palatinat. Maximilià IV Josep seguí una política pro-França i s'alià amb Napoleó. A partir de les guerres napoleòniques Baviera es convertí en un dels estats més poderosos d'Alemanya. Pel juliol del 1806 Baviera s'adherí a la Confederació del Rin. Poc abans de la batalla de Leipzig (1813), Maximilià IV Josep s'afegí a la coalició antinapoleònica, motiu pel qual el congrés de Viena (1815) li ratificà la major part de les seves possessions. Poc temps després s'adherí a la Confederació Germànica. El seu fill Lluís I (1825-48) convertí Munic en el centre artístic i cultural més brillant d'Alemanya, però hagué d'abdicar després de la revolució del 1848. Sota el seu govern començaren a desenvolupar-se petits centres industrials. Sota el govern de Lluís II (1864-86), Baviera acceptà d'entrar dins el Reich, tot conservant, això no obstant, una àmplia autonomia. Lluís III, arribat al tron el 1913, fou enderrocàt el novembre del 1918 pel líder de la socialdemocràcia independent, Eisner, que proclamà la república socialista bavaresa. El 1920 pujà un govern totalment dretà, que intentà d'independitzar Baviera. El partit populista governà del 1924 fins el 1933 amb una política de clara oposició al nacionalsocialisme. El 1934 Baviera perdé la seva identitat com a estat propi i s'integrà dins el tercer Reich. La constitució de Baviera fou adoptada el 12 de desembre de 1946. Aquest mateix any el Palatinat del Rin fou inclòs en el *land* de Renània-Palatinat.

Baza, serra de Serralada de la part central del Sistema Penibètic, al nord de la

Sierra Nevada, a les províncies de Granada i Almeria. Culmina al pic de Santa Bárbara (2 269 m). A partir del terme municipal de Gérgal canvia el nom pel de serra de Fila-bres.

bé 1 bé comú *POLÍT* Conjunt de condicions de la vida social que permeten el desenvolupament col·lectiu de la societat i la realització particular de tots els seus membres. Doctrina essencialment elaborada per la tradició catòlica, té els seus precedents en Plató i Aristòtil. Tomàs d'Aquino en fa el punt central de la seva teoria política: el bé particular se subordina al bé comú, distint de la suma dels béns individuals; consta d'elements materials i espirituals, és principi de l'ordre social, finalitat específica de l'estat i eix de la vida política. La formulació més elaborada és a la *Pacem in Terris* (1963) de Joan XXIII, que el vincula al desenvolupament integral de la persona.
2 bé eclesiàstic *DR* Segons el dret canònic, qualsevol bé temporal propietat de l'Església universal, de la seu apostòlica o de qualsevol persona moral que existeixi legalment dins l'Església Catòlica. Poden ésser corporals o incorporals (mobles o immobles en ambdós casos), sagrats i preciosos. Les principals formes d'adquirir-los han estat els delmes i les primícies, la col·lecta, els tributs ocasionals o permanents i les donacions pietoses o causes pies.
3 bé fungible *DR* Bé moble que pot ésser determinat pel nombre, per la mesura o pel pes i que, normalment, és substituïble per un altre d'equivalent (el diner, per exemple).
4 ECON Cadascun dels mitjans obtinguts a partir de la natura —física o humana— pel procés econòmic de la producció, a través del treball, i utilitzats pels homes per a satisfer llurs necessitats. Hom els anomena **béns econòmics** per distingir-los dels **béns lliures**, dels quals els diferència el fet de tenir un cost i, per tant, un preu i que, per això, són objecte d'estudi de l'economia política. Des d'un punt de vista econòmic hi ha dues classes de béns: **béns de producció**, que serveixen indirectament per a la satisfacció de les necessitats i que alhora poden ésser objectes de treball o bé mitjans de treball; i **béns de consum**, destinats als consumidors. La terminologia anglosaxona anomena *inputs* tots els béns de producció que entren a formar part del cost de fabricació, i *outputs*, els productes acabats.

Bearn País del sud-oest de Gascunya, Occitània, que ocupa la meitat oriental de l'actual departament francès dels Pirineus Atlàntics (4 750 km²). S'estén entre la zona axial pirinenca i el riu Ador. Reuneix dues àrees geogràfiques: la regió pre-pirinenca, on s'alternen valls i pujolars, i l'alta muntanya. Tot i el desenvolupament del complex petroleoquímic de Lacq, l'economia del Bearn continua depenent dels seus productes agrícoles. La capital és Pau. El **vescomtat de Bearn**, englobat dins el ducat de Gascunya, fou originat al s IX per la fusió de petites unitats territorials de la *Novempopulania* gal·loromana. La unió d'Aragó amb el comtat barceloní portà Bearn a una situació de vassallatge respecte al nou regne. Amb el darrer Montcada (Gastó VII), Bearn començà a desseixir-se de la influència catalana per entrar (1240) en relacions de vassallatge amb els reis d'Anglaterra, ducs ensmes de Gascunya. La guerra dels Cent Anys portà el vescomtat a una autonomia que no tardà a transformar-se en sobirania virtual, sobretot en temps de Gastó X Febus (III de Foix). Durant el segle XVI, Bearn esdevingué el centre administratiu d'un petit estat sobirà de fet on el tràfic comercial transpirinenc era la base de la prosperitat d'una burgesia autòctona, posseïda d'un profund sentiment d'independència, que recolzava en la llengua i en institucions democràtiques antigues: els **estats de Bearn**. El 1620 Lluís XIII entrà amb els seus exèrcits a Pau, on proclamà l'edicte d'unió de Bearn a França. Bearn anà perdent els privilegis d'autonomia. A partir del s XVIII, el país ja només restaria com a mig departament del nou estat francès.

beat* [*angl*] **1 MÚS** Dit d'un tipus de música, bàsicament rítmica, sorgida a Anglaterra al començament del decenni dels anys seixanta. La música *beat* tingué grans influències del *rythm and blues*. En foren exponents màxims The Beatles i The Rolling Stones.
2 LIT Dit d'un moviment literari nord-americà poc homogeni que tingué els inicis als anys cinquanta i que a partir d'una actitud *hipster* oposa el

món rebel o *hip* al món *square* o conformista. Pretén la formulació d'una filosofia de la beatitud que arracona els vells valors de la societat burgesa per obrir-se a una realització personal a través del desinterès, l'experiència religiosa del zen budista, una nova potenciació de la sexualitat lliure i, en alguns casos, de les drogues. Els representants més importants són J.Kerouac i A.Ginsberg.

Beat de Liébana (la Liébana d 750 — Valcavado? 798) Monjo de Liébana, a Cantàbria. L'any 776 compilà un comentari a l'*Apocalipsi* en dotze llibres, conegut amb el nom de →*Beatus*. Juntament amb el bisbe Eteri d'Orma, escriví un llibre contra el *Liber adversus Elipandum*, bisbe de Toledo (786). És venerat com a sant.

Beatles, The Grup instrumental i vocal anglès que estigué format per John Lennon (1940-Nova York 1980), guitarra rítmica, Paul McCartney (1942), guitarra baixa, George Harrison (1945), guitarra solista, i Ringo Starr (1940), bateria, tots de Liverpool. Llur primer disc com a The Beatles data del 1962. Considerat el grup més important de tota la *pop music*, foren els iniciadors del fenomen *beat*. Partint de la base rítmica del *rock*, llurs melodies seguiren una evolució constant, amb influències del *rythm and blues*, del *rock* i del *blues* progressiu. Posteriorment, adoptant melodies orientals, es decantaren devers un eclecticisme que afavorí la influència internacional de llur música. El 1970 el grup es dissolgué.

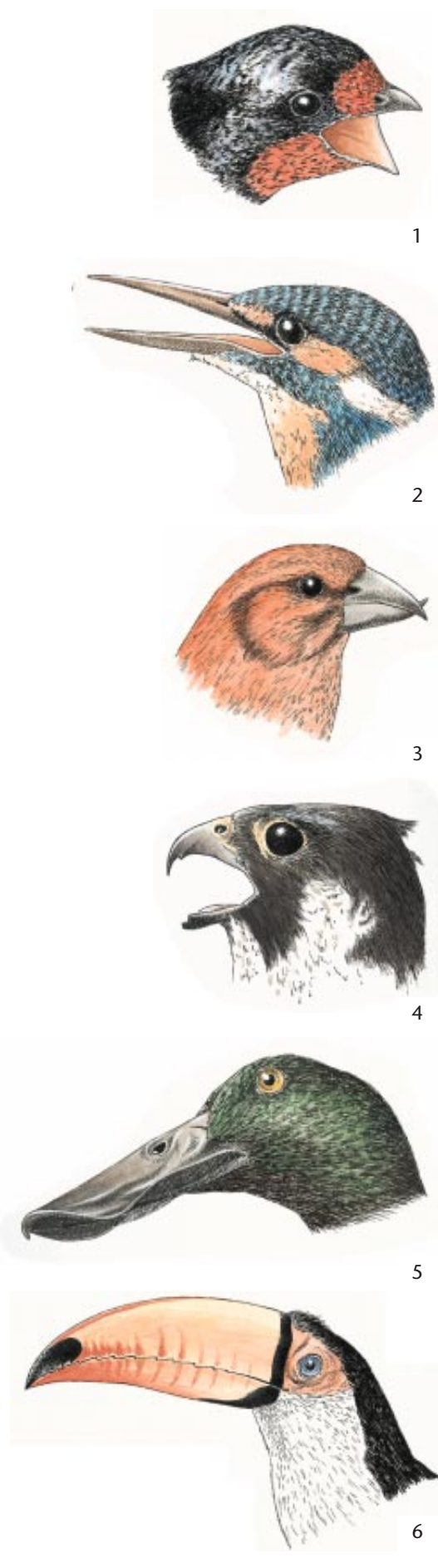
beatnik* *SOCIOL* Dit del moviment sub-cultural que sorgí a l'Amèrica del Nord durant la dècada dels seixanta i que es caracteritzà per un refús radical de la societat de consum occidental i una concepció molt lliure de la sexualitat i de les drogues. El moviment *hippy* en fou d'alguna manera el successor, durant la dècada dels setanta.

Beatus Nom amb què és conegut el *Comentari a l'Apocalipsi* i *Llibre de Daniel*, escrit pel Beat de Liébana, i del qual hi ha còpies nombroses dels ss X al XIII, en general il·lustrades profusament. Sobre-surten el Beatus que hom creu més antic, de San Miguel de Escalada (a la Pierpont Morgan Library de Nova York), datat el 926 i signat per Magius; el Beatus de Tàvara (970), el Beatus de Girona, el Beatus de la Seu d'Urgell i el de Sant Sever de Gas-cunya (s XI).

Beauvoir, Simone de (París 1908 — 1986) Escriptora francesa. Es llicencià en filosofia a la Sorbona (1929), on trobà Jean-Paul Sartre, amb el qual compartí la vida i el qual influí molt en el seu pensament. El 1943 s'inicià com a escriptora amb la novel·la *L'invitée*. A *Les mandarins* (1954), premi Goncourt, reflecteix les lluites de l'intel·lectual francès davant la realitat de la postguerra. En els seus llibres autobiogràfics —*Mémoires d'une jeune fille rangée* (1958), *Une mort si douce* (1964)— analitza els fets de la pròpia vida, sense intenció moralitzadora. Escriví també assaigs sobre la filosofia existencialista, com *Pyrrhus et Cinéas* (1944) i *Pour une morale de l'ambigüité* (1947), i de divulgació política; *Le deuxième sexe* (1949) i *La vieillesse* (1970). Amb *La cérémonie des adieux* (1981) féu la crònica dels darrers anys passats en comú amb Sartre.

bec 1 *ANAT* Òrgan format per les mandíbules dels ocells i revestit d'una beina còrnia (*ramfoteca*). La forma del bec varia segons el tipus d'alimentació de l'ocell; així, els ocells de rapinya el tenen tort i encorbat; els granívors, fort i dur; els que s'alimenten de nèctar, llarg i tubular, etc. **2** *TECNOL* Peça metàl·lica, generalment tubular, sola o formant part d'un aparell més complex, per l'extrem de la qual surt una flama que és emprada per a il·luminar o escalfar. Els becs per a treballs de laboratori tenen una entrada d'aire regulable mitjançant una anella giratòria (*bec Bunsen* i *bec Meker*) o per mitjà d'un disc desplaçable (*bec Teclú*). Els becs emprats per a il·luminar (*bec d'incandescència*) són proveïts d'una camisa, generalment de cotó impregnat d'una mescla d'òxids de tori i de ceri. Forma part també del *bufador*.

Becket, Thomas *sant* (Londres 1118 — Canterbury 1170) Arquebisbe de Canterbury (1162-70). Fou nomenat canceller reial per Enric II Plantagenet (1154). El 1162 el rei el féu elegir per a la seu primada anglesa, de la qual ja era ardiaca. El canvi de vida que es produí en ell l'enfrontà amb el rei per la llibertat de

Tipus de bec segons l'hàbit alimentari: 1 oreneta (insectívor); 2 blauet (piscívor); 3 trencapinyes (granívor); 4 falcó pelegrí (depredador); 5 ànec cullerot (filtrador); 6 tucan (frugívor)

bedoll (Betula pendula)

l'Església i rebutjà les constitucions de Clarendon (1164). Condemnat pel sínode de Northampton, fou exiliat a Pontigny (Borgonya) (1164-70). Tornà a la seva seu, i fou assassinat el 29 de desembre de 1170. Fou canonitzat l'any 1173. Festa: 29 de desembre.

Beckett, Samuel (Foxrock, Dublín 1906 — París 1989) Novel·lista i dramaturg irlandès. La seva obra, escrita en les llengües anglesa i francesa, fou guardonada el 1961 amb el premi Formentor i el 1969 amb el premi Nobel. És autor de les novel·les *Murphy* (1938), *Molloy* (1951), *Malone meurt* (1951), *Watt* (1953), *L'innommable* (1953), *Comment c'est* (1961), *Imagination morte imaginez* (1966), *Ill Seen, Ill Said* (1982), dels contes *Le dépeupleur* (1971), *Compagnie* (1980), de les obres teatrals *En attendant Godot* (1953), *Fin de partie* (1957), *Happy Days* (1960), *Play* (1963), *Not I* (1973), *Rockbaby* (1981) i de l'assaig *El món i el pantaló* (1989), entre d'altres peces curtes i texts radiofònics. La seva obra, despullada dels elements formals del teatre i de la narració, intenta penetrar en la circumstància elemental de l'home.

Bécquer, Gustavo Adolfo (Sevilla 1836 — Madrid 1870) Poeta castellà **romàntic**. La seva obra cabdal fou la d'estricta creació literària. La qualitat poètica de les seves *Rimas* (1871) provingué del fet d'haver superat el retoricisme i d'haver assolit una expressió nua, simple, concentrada en petites unitats estròfiques. Per aquesta raó se salvà de la desvaloració posterior de la poesia romàntica. La seva obra en prosa se centrà en les *Leyendas*, que recullen tradicions populars, sovint fantàstiques. Al monestir de Veruela, escriví les conegudes *Cartas desde mi celda*.

Becquerel, Antoine-Henri (París 1852 — Ar-Croazig, Bretanya 1908) Físic francès. El 1892 succeí el seu pare Alexandre-Edmond a la càtedra del Musée d'Histoire Naturelle, i el 1895 arribà a professor de l'École Polytechnique. Efectuant experiències amb raigs X, descobrí la radioactivitat natural i els tres tipus de radiació: *a*, *β* i *γ*. El 1903 compartí amb els Curie el premi Nobel de física. Estudià també la polarització i l'absorció de la llum en els cristalls.

Beda el Venerable *sant* (Northúmbria 673 — Jarrow, Northúmbria 735) Monjo i escriptor anglès. Les seves nombroses obres llatines li donen un lloc molt important en la primera etapa medieval, que a través de l'escola de York i d'Alcuí convergí en la renaixença carolíngia. Entre les obres teològiques cal remarcar les exegetiques. Cal assenyalar les *Homilies*. Les seves obres històriques, des del desembarcament de Juli Cèsar (55 aC) fins a l'any 73, són fonts insubstituïbles per a la història d'Anglaterra. Destaca la *Historia ecclesiastica gentis anglorum*. Escriví obres de gramàtica i científiques, com també una sèrie d'obretes poètiques, moltes de perdudes. Festa: 27 de maig.

bedoll [*Betula pendula*, família de les betulàcies] *BOT* Arbre caducifoli que ateny uns 20 m d'alçada, de fulles triangulars, dentades i glabres, tronc esvelt, escorça llisa i blanca, amb algunes bandes més fosques i branquetes i branquillons més o menys penjants; els fruits són petits i agrupats en aments penjants. Es fa a l'estatge montà i subalpí, al Pirineu, i al Cabrerès, i forma poblacions importants a les planes d'Europa septentrional, sobretot a les clarianes de bosc. La fusta té usos diversos en fusteria. També serveix per a fer carbó i pasta de paper.

beduí Individu de les tribus nòmades o seminòmades, d'origen àrab, que habiten les estepes i els deserts de l'Orient Mitjà i de l'Àfrica septentrional. Els beduïns posseeixen unes formes de vida i algunes característiques ètniques comunes, però no constitueixen una ètnia particular. Menyspreen tradicionalment el treball manual, viuen del comerç i la ramaderia i s'allotgen en tendes. Llur organització social es basa en la divisió en tribus (cabila), subdividides en famílies (*'aila*) i governades per un xeic (*šayh*). Rarament s'hi dóna la poligàmia. Els beduïns són de religió musulmana, molt influïda per creences anteriors.

Beethoven, Ludwig van (Bonn 1770 — Viena 1827) Compositor alemany d'origen i de cognom flamencs (el seu avi era de Malines). Anà a Viena a rebre lliçons de Mozart i posteriorment de

Haydn, Schenk, Albrechtsberger i Salieri. Ben aviat sobresortí pels seus dots de compositor i de pianista. Hom distingeix tres moments o maneres dins l'obra de Beethoven. Fins el 1800, les seves obres no es distingeixen, formalment, de les de Haydn i de Mozart, però tenen trets originals molt característics; les obres més destacables són les primeres sonates per a piano, els dos primers concerts per a piano i orquestra, la primera simfonia, els quartets *opus 18*, i el cèlebre *Septet opus 20*. Cap a la fi d'aquesta època se li manifestà la sordesa, que acabà esdevenint total. En la segona etapa (1801-1814) reformà l'estructura clàssica de la simfonia, substituint el minuet per un *scherzo* que permetia una major llibertat en la composició. És el moment de les simfonies *Tercera* a la *Vuitena*, del seu *Concert per a violí*, dels tres darrers per a piano i orquestra, dels tres quartets Rassumovski, *opus 59*, i de l'òpera *Fidelio*. D'aquesta època són també algunes de les seves sonates més famoses: l'*Appassionata*, *opus 57*, per a piano, i la *Sonata a Kreutzer*, *opus 47*, per a violí i piano. En l'última fase de la seva vida (del 1815 endavant), creà les darreres sonates per a piano, com la *Hammerklavier*, *opus 106*, els últims quartets, la *Gran Fuga* per a corda, *opus 133*, la *Missa Solemnis en re major* i la *Novena Simfonia*, en l'últim moviment de la qual introdueix, per primer cop, la veu humana (amb text de Schiller). La seva influència sobre generacions venidores fou inesborrable, car promogué la transformació de la música occidental, de la qual és, potser, el compositor més representatiu.

Begin, Menaḥem (Brest-Litovsk, Bielorússia 1913 — Tel-Aviv 1992) Polític israelià. Cap del moviment sionista Betar de Polònia (1939), fou confinat en un camp de concentració de Sibèria (1940-41). Emigrat a Palestina (1942), encapçalà un grup independentista armat i topà políticament amb D. Ben Gurion. Ministre sense cartera (1967-70), fou president adjunt de la coalició del Likud (1973-84). Com a primer ministre (1977-81 i 1981-83), signà un tractat de pau amb Egipte (1979) i menà una política de duresa contra els palestins (annexió del Golan el 1981, invasió del Líban el 1982). Dimití i es retirà de la política el 1983. El 1978 compartí el premi Nobel de la pau amb Anwar al-Sadat.

beguda Qualsevol líquid que hom beu. Les anomenades *begudes alcohòliques* contenen alcohol etílic (quantitat superior al 2%), mentre que les dites *begudes no alcohòliques* no en contenen, si més no en quantitats apreciables. Les begudes alcohòliques són obtingudes per acció de microorganismes sobre un producte agrícola com a substrat, i un tractament posterior. La principal fermentació alcohòlica és la produïda per acció de llevats del gènere *Saccharomyces*. Els llevats, desenvolupats de primer en una certa aerobiosi, actuen després anaeròbicament, i per fermentació alcohòlica converteixen els sucres en etanol, l'alcohol etílic. Les begudes carbòniques són begudes no alcohòliques preparades amb aigua potable saturada d'anhídrid carbònic. Els ingredients habituals són l'aigua potable, anhídrid carbònic, edulcorants, acidulants, sals, colorants, additius, etc. Les begudes estimulants són begudes no alcohòliques caracteritzades pel fet de contenir principis actius del grup de la purina (cafeïna, teofil·lina, teobromina). Les begudes estimulants són obtingudes per percolació o infusió de parts de plantes (café, te o mate) o per suspensió en un líquid (cacau).

Beirut [àr: *Bayrūt*] Capital del **Líban** i del *muḥāfaẓa* homònim (1 500 000 h [1985]). Situada a la costa mediterrània, al peu de les muntanyes del Líban. La ciutat és un nucli industrial, cultural i acadèmic. L'antiga *Berit*, esmentada ja des del s XV aC, fou destruïda l'any 140 aC per Trifó. L'any 15 aC s'hi establiren els romans fins que fou conquerida pels àrabs el 635. El 1110 passà a mans dels croats, que l'ocuparen fins el 1291, que fou capturada pels musulmans. Els guerrers drusos se n'empararen molt aviat, i al s XVII la convertiren en una ciutat independent i en un centre de comerç. Des del 1763 fou administrada directament pels turcs. Durant la Primera Guerra Mundial fou ocupada pels francesos (1918). En proclamar-se el Líban estat independent (1943) n'esdevingué la capital.

beisbol [angl: *base-ball*] **ESPORT** Joc entre dos equips de nou jugadors que s'alternen en posicions ofensives i defensives tractant d'aconseguir el major nombre de curses vàlides (*runs*), entorn d'un camp, segons les convencions reglamentàries. La pilota, dura i elàstica, fa 22,86-23,50 cm de circumferència i pesa 142,5-148,3 grams. El pivot de l'equip defensor (*pitcher*) llança la pilota al seu company (receptor o *catcher*), davant el qual es planta el primer jugador de l'equip atacant brandant el *bat*, amb el qual s'afanya a interceptar i a copear la pilota. Si el bateador aconsegueix de copear la pilota, ha d'arrencar a córrer i ha d'atènyer el major nombre possible de bases abans que la pilota sigui collida per algun defensor que la passi al vigilant de base (*base-man*). Esport nacional dels EUA, el 1858 es fixà el reglament.

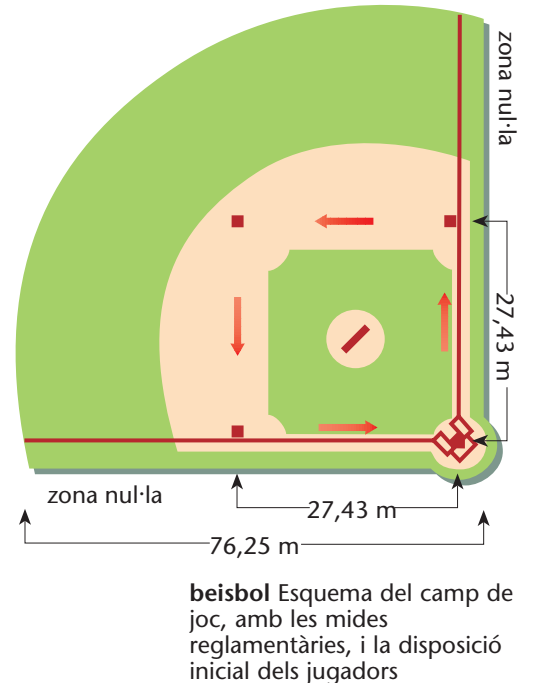
Belén, Ana (Madrid 1951) Nom amb què és coneguda l'actriu i cantant María Pilar Cuesta. Debutà en el cinema el 1965 amb *Zampo y yo*. Estudià art dramàtic i es donà a conèixer en l'ambient teatral; més endavant ha sobresortit també en el camp musical. Els darrers anys ha interpretat sobretot comèdies en el cinema i el 1991 s'estrenà en la direcció amb la pel·lícula *Cómo ser mujer y no morir en el intento*. Entre d'altres, cal destacar *El amor del capitán Brando* (1974), *Demonios en el jardín* (1982) i *La colmena* (1982).

Belfast Ciutat d'Irlanda del Nord, Gran Bretanya, a la desembocadura del riu Lagan (322 600 h [1983]). S'estén a la sortida d'una vall on conflueixen els camins d'accés a l'interior de l'Ulster, i presenta una segregació de barris per a protestants (70% de la població) i catòlics (30%) en el nucli antic, com a conseqüència dels esdeveniments de la segona meitat del s. XIX. El nucli primitiu de la ciutat era un castell construït el 1177. Des del s. XVIII, que s'hi instal·laren les primeres indústries cotoneres i s'imposaren els teixits de lli, la ciutat s'anà desenvolupant ràpidament. El 1923 esdevingué la capital de la Irlanda del Nord. La pugna entre protestants i catòlics, latent durant molts anys, esclatà violentament el 1969, i el conflicte sembla haver entrat l'any 1995 en vies de solució mercès als acords entre anglesos i irlandesos.

Bèlgica [nom oficial: Regne de Bèlgica; fr: Royaume de Belgique; neerl: Koninkrijk België] Estat de l'Europa Occidental limitat pels Països Baixos al N i NE, per Luxemburg i Alemanya a l'E, per França al SW i per la mar del Nord al N (30 518 km²; 10 118 000 h [1994]). La capital és Brussel·les.

LA GEOGRAFIA

Bèlgica és dividida en tres regions naturals: l'alta Bèlgica, la Bèlgica mitjana i la baixa Bèlgica. L'alta Bèlgica és situada al SE de l'estat i és constituïda pel massís de les Ardenes (Batrange, 694 m), bloc hercinià erosionat i remogut pels moviments alpins. Al N de la línia Sambre-Mosa, una àrea de sediments secundaris i terciaris constitueix la Bèlgica mitjana, d'altitud sempre inferior a 200 m. Al N i a l'W d'aquesta s'estén el pla format per Kempen i Flandes, inferior als 50 m d'altitud. El clima és oceànic, la temperatura mitjana anual és d'uns 10°C, i la mitjana de precipitacions és d'uns 1 000 mm. Des d'un punt de vista hidrogràfic hom hi distingeix tres sectors: la conca del Mosa, la de l'Escalda i l'extrem NW del país, drenat

Bèlgica	
	
	
govern:	monarquia
superfície:	30 528 km ²
població:	10 118 000 h (1994)
capital:	Brussel·les
idioma of.:	flamenc, francès i alemany
moneda:	franc belga

Bèlgica Perspectiva de la Grand' Place de Brussel·les

per petits rius que desemboquen a la mar del Nord. Hi ha nombrosos canals. El bosc és concentrat especialment a les Ardenes (roures, faigs i pi roig), i ha estat transformat en part en landes i té intercalades torberes (*fagnes*). Tot i les seves elevades tecnificació i productivitat, l'agricultura és poc important dins l'economia belga. És molt pròspera a la Bèlgica mitjana, especialment a la regió de Brussel·les. En el conjunt de la producció del país destaquen els conreus de blada-rave, cereals, patates, i també l'horticultura. És també important l'extensió dedicada a prats i praderies i a farratge, amb el qual hom alimenta bestiar, especialment boví i porcí. L'extracció de carbó fou la base d'una florent indústria i de la potència econòmica valona, però les mines són gairebé exhaurides. Actualment (1990), el sector tèxtil ha deixat pas a la siderúrgia com a sector econòmic més rellevant. Al sector mecànic sobresurt la fabricació d'automòbils, especialment el muntatge de turismes, i de material ferroviari. També tenen importància la indústria química, petroquímica, paperera i alimentària. En les comunicacions, destaca el fet que Bèlgica posseeix una de les xarxes viàries, ferroviàries i de canals navegables més denses del món. Amb una renda per habitant superior als quinze mil dòlars (1990), la gran industrialització i la manca de primeres matèries fan l'economia belga dependent en alt grau de l'exterior, sobretot dels grans països europeus. La densitat mitjana és força alta (328 h per km² el 1991) i les províncies de Brussel·les i Anvers concentraven, el 1991, prop del 40% de la població. El creixement és pràcticament nul. L'envelliment de la població belga és un dels més acusats d'Europa. En 1962-63 hom fixà una frontera lingüística que divideix el país en quatre zones: flamenca (Flandes Oriental, Flandes Occidental, Anvers, Limburg), valona (Hainaut, Namur, Lieja i Luxemburg), bilingüe flamenca i valona (Brabant flamenca al N i valona al S i Brussel·les) i alemanya (part E de Lieja). El flamenc, variant del neerlandès, és parlat per gairebé el 60% de la població; el való, variant del francès, pel 32%, i l'alemany, pel 0,9% (1990). Les tres llengües són oficials. El 1990 el 90% de la població era catòlica. Bèlgica és una monarquia constitucional parlamentària creada per la constitució del 1831. Les modificacions del 1970 i el 1980 reconeixien l'existència de tres comunitats lingüístiques, i la de 1988-89 donà pas a la construcció d'un estat federal. Bèlgica és membre de l'ONU, de la Unió Europea, del Benelux, del Consell d'Europa, de l'OTAN, de l'OCDE i de la Unió de l'Europa Occidental.

LA HISTÒRIA

Els territoris anomenats *Bèlgica* estigueren vinculats a la Gàl·lia, i posteriorment foren incorporats a la Lotaringia. Entre els ss XI i XV restaren fragmentats en diversos nuclis feudals vassalls de l'Imperi Germànic i de la corona de França. En reunificar-se, començà a definir-se la unitat administrativa i política dels Països Baixos. Ja en l'òrbita dels Habsburg, el tractat de Múnter (1648) provocà l'asfíxia econòmica dels Països Baixos meridionals en tancar l'Escalda. Lluís XIV ocupà l'Artois i Arràs (1659), i Flandes meridional i Cambrai (1668-78). En passar els Països Baixos de domini castellà a la casa d'Àustria (tractat d'Utrecht, 1713), començà a perfil·lar-se la futura Bèlgica. Expulsats els Àustries, les províncies confederades formaren els Estats Belgues Units (1790). El 1792 la França republicana ocupà els Països Baixos del S. L'ocupació francesa comportà canvis en l'administració i la justícia i impulsà un redreçament econòmic. A la caiguda de Napoleó (1814), el Tractat de Viena (1815) reuní les províncies del S i del N en el regne dels Països Baixos, del qual Guillem I d'Orange-Nassau esdevingué sobirà. Als ss XVII i XIX els Països Baixos del S s'industrialitzaren gràcies al desenvolupament del tèxtil i de la mineria de carbó. Aviat, però, les divergències entre el nord, protestant, comercial i lliurecanyista, i el sud, catòlic, industrial agrícola i proteccionista, feren impossible la unitat dels Països Baixos. Per l'agost del 1830 esclatà una revolta a Brussel·les que desembocà en la independència (4 d'octubre). Establerta una constitució de signe liberal, la corona fou oferta al príncep Leopold de Saxònia-Coburg-Gotha, el qual el 1831 inicià el seu regnat. Els anys 1834-38 foren d'una expansió extraordinària.

nària. El 1893 s'establí el sufragi universal, bé que amb certes limitacions, i el 1894 fou assolida la cooficialitat del neerlandès. Entre el 1848 i el 1884 tingué lloc la consolidació definitiva de la industrialització belga. Els capitals belgues iniciaren inversions a Rússia, a la Xina i a l'Amèrica del Sud. Vagues i revoltes se succeïren entre 1886-89. Leopold II inicià la política colonial belga, que culminà el 1908 amb l'establiment de la colònia del Congo. La independència belga restava, però, amenaçada a Europa. Malgrat el tractat de neutralitat del 1839, reconegut per Prússia, l'exèrcit alemany ocupà Bèlgica (agost del 1914). El tractat de Versalles (1919) atorgà a Bèlgica els territoris d'Eupen i Malmédy. Es reformà la constitució del 1831 i s'establí el sufragi universal masculí. Els catòlics, perduda la força que tenien des del 1884, hagueren de governar en coalició amb els liberals (1921-25) i amb els socialistes (1925-27). La reconstrucció econòmica fou difícil. Durant el regnat de Leopold III (1934-50) alternaren en el poder el partit catòlic de Van Zeeland i el socialista de Paul-Henri Spaak. El 1940 la Wehrmacht ocupà Bèlgica i hi establí el govern nazi de Bèlgica i del nord de França. La població es dividí entre la resistència i els grups pro-nazis. Alliberat el país el 1944, la polèmica sobre l'actitud del rei davant l'ocupació forçà Leopold III a transferir els poders al seu fill Balduí I (1950). El 1948 constituí, amb els Països Baixos i Luxemburg, el Benelux. La vida política des de la Segona Guerra Mundial ha estat marcada per la disputa lingüística, a la qual s'afegeix la polarització entre el nord, socialcristià i nacionalista (Volsuníe), i el sud, predominantment socialista. El 1980 el parlament aprovà l'autonomia regional per a Flandes i Valònia, però el problema de Brussel·les quedà en suspens. La crisi econòmica forçà un programa de força autoritat en la dècada dels vuitanta (govern Martens). El 1993 l'home completà el procés de federalització belga. Pel juliol del mateix any morí el rei Balduí, que fou succeït pel seu germà Albert II de Lieja.

Belgrad [serbi: Beograd] Capital de **Iugoslàvia** i de la república de **Sèrbia** (1 553 854 h [1991]). És situat entre l'àrea de turons del nord de la Šumadija i l'angle de confluència dels rius Sava i Danubi. Belgrad és el centre administratiu i econòmic de Sèrbia. Centre cultural i d'ensenyament superior: universitat de Belgrad, fundada l'any 1863. A més de la ciutadella, entre els seus monuments són dignes de menció l'església ortodoxa de Sant Marc i la mesquita Barjak (s. XVI). L'antiga *Singidurum* fou fortificada pels celtes al s. III aC. En poder dels búlgars al s. IX, rebé el nom eslav de Belgrad ('ciutat blanca'). Sota el poder turc del 1521 al 1867, prosperà econòmicament com a intermediària en el comerç entre Venècia i el nord dels Balcans. Des de la revolta sèrbia de Karadjordje Petrovič (1804) fou considerada capital del nou estat serbi. Durant les dues Guerres Mundials fou atacada i ocupada.

Belize [*nom oficial en anglès: Belize*] Estat de l'Amèrica Central, que limita amb la mar de les Antilles a l'E, amb Guatemala al S i l'W i amb Mèxic a l'W i al N (22 965 km²; 210 000 h [1994]). La capital és Belmopan. *Geogràficament* l'esquelet del relleu és constituït per un massís antic, les muntanyes Maya (pic Victoria, 1 128 m). La plana costanera és palustre i coberta de manglars. El clima és subtropical, sovint afectat pels huracans. La temperatura mitjana anual és de 21°C, i les pluges oscil·len entre 1 300 mm al nord i més de 3 000 mm al sud. Dels abundants boscos hom n'extreu fustes durs tropicals (caoba, palissandre, cedre, pi indígena) i també xiclet elaborat amb el làtex de l'acres. Hom conrea cítrics, bananes, canya sucre-ra i raïm. Del cànem indi hom obté marihuana, el conreu del qual a mitjan anys vuitanta hom calcula que proporcionà uns ingressos equivalents a un terç del PIB als narcotraficants. La ramaderia i l'apicultura proporcionen alguns ingressos. La pesca té molta importància. La indústria és poc desenvolupada i comprèn especialment productes alimentaris, tèxtil i producció d'etanol. El port principal és Belize. Aeroport a Stanley Field. Darrerament hom ha impulsat el turisme malgrat el narcotràfic. El nivell de vida és relativament elevat (1 970 dòlars per habitant el 1990). La població, poc densa, presenta una taxa de creixement natural del 33,1‰ (1990). La població és força hete-

Belize

govern:	monarquia constitucional
superfície:	22 965 km ²
població:	210 000 h (1994)
capital:	Belmopan
idioma of.:	anglès
moneda:	dòlar de Belize

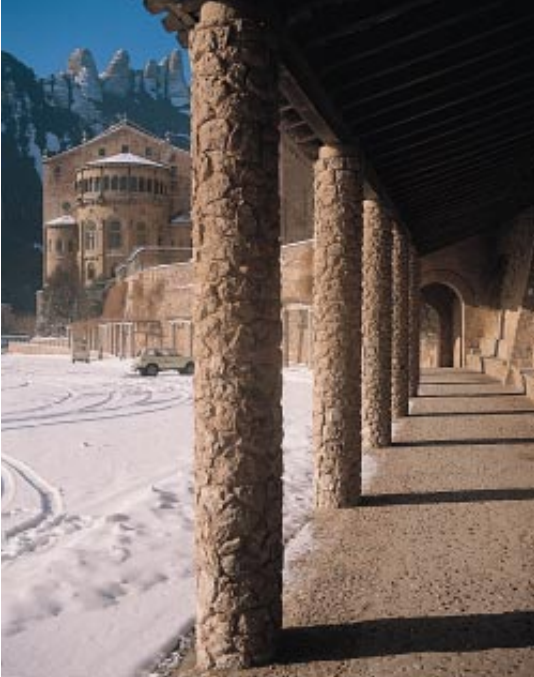
Ben Djedid, Chadli (Sebaa, Annaba 1929) Polític i militar algerià. El 1955 ingressà a les guerrilles antifranceses. Fou cap de la segona regió militar (1963-79) de l'Algèria independent i membre del Conseil Révolutionnaire (1965). L'any 1979 fou elegit secretari general del Front de Libération Nationale, president de la república i comandant en cap de les forces armades i ministre de defensa. Dimití tots els seus càrrecs l'any 1992.

Benedetti, Mario (Paso de los Toros 1920) Escriptor uruguaià. De la seva obra, d'estil volgudament simple, cal destacar els contes *Montevideanos* (1959, 1961) i *La muerte y otras sorpresas* (1968); les novel·les *La tregua* (1960), *Gracias por el fuego* (1965) i *El cumpleaños de Juan Ángel* (1971); els reculls de poesia *Inventario* (1963), *Aras de sueño* (1967), *Inventario 70* (1970) i *Inventario 1982* (1982), i els assaigs *El país de la cola de paja* (1960), *Letras del continente mestizo* (1967), *Letras de emergencia* (1973) i *El recurso del supremo patriarca* (1979). Ha conreat el teatre i ha col·laborat en diverses publicacions periòdiques.

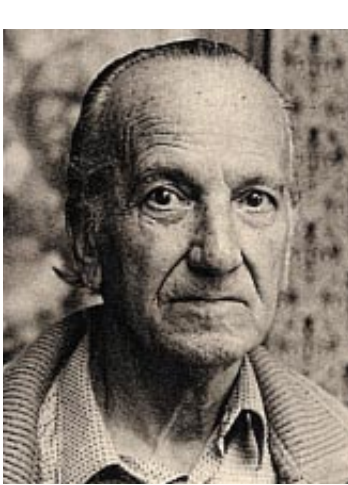
benedicció *JUD/CRIST* Acte o fórmula ritual que té com a finalitat consagrar persones o objectes al servei de Déu o bé impetrar de Déu beneficis espirituals o temporals. En la litúrgia catòlica hom distingeix les benediccions *constitutives*, que concedeixen a les persones, els objectes o els llocs un caràcter sagrat, i les *invocatives*, que demanen la protecció divina per a una persona o una cosa.

benedictí *CRIST* Monjo que segueix la regla de **sant Benet**. Benet de Núrsia no fundà cap orde, sinó alguns monestirs, que desaparegueren amb la invasió longobarda d'Itàlia al segle VI. La seva regla fou una de les moltes de què els abats preniien normes de vida monàstica. A Montecassino fou introduïda de nou, vers el 720, pel seu restaurador Petronax. Unificades les observances monàstiques per decisió de Carlemany, Lluís el Piadós, en el capitular promulgat a Aquisgrà el 817, la imposà a tots els monjos de l'imperi, i des d'aleshores hom pot començar a parlar d'un vague orde benedictí. La influència reformadora de Cluny fou decisiva per a l'Església Catòlica als ss X i XI. A partir d'aquest moment sorgiren noves reformes, com la gregoriana al segle XI, la de Sant Víctor de Marsella, la de Robert de Molesmes i de sant Bernat o dels cistercencs. La divisió aparentment més forta fou la de **benedictins blancs** (els cistercencs) i **benedictins negres** (la majoria dels altres), segons el color de l'hàbit, la qual pressuposava una diferència més profunda en la interpretació de la regla. A les congregacions recentment aparegudes, se n'afegiren de noves al s XIII (*silvestrins*, *celestins* i *olivetans*), al s XV (*cassinesos* i *observants*) i fins al s XVII (*maurins*). Lleó XIII confederà les noves congregacions amb algunes de les antigues supervivents. El 1893 creà una autoritat suprema, l'abat primat, més d'honor que de jurisdicció. Les congregacions de benedictins confederats són actualment unes vint, de les quals destaquen, entre les antigues, l'*anglesa* (refosa el 1336), la *cassinesa* (s XVI), l'*hongaresa* (vers el 1500), l'*helvètica* (1602) i la *bavaresa* (1684); entre les restaurades al s XIX, la *del Brasil* (1827), la *de Solesmes* o *francesa* (1837), l'*americano-cassinesa* (1855), la *de Beuron* (1868), la *sublacense* (1872), la *belga* (1881) i la *de Santa Otilia* (1884); i entre les antigues recentment confederades, la dels *olivetans* (1961) i la *de Vallombrosa* (1966). Als Països Catalans l'observança benedictina entrà amb la conquesta cristiana del s IX (monestirs del Pallars i la Ribagorça, del Rosselló, de Girona i de l'Urgell).

benefici *ECON* Diferència entre els ingressos resultants de les vendes dels productes i les despeses que comporta el procés productiu. Per a l'escola clàssica el benefici englobava la retribució de l'empresari i l'interès del capital esmerçat. Habitualment hom considera que, en sentit estricte, el benefici d'una empresa és la diferència entre els seus ingressos i les despeses totals, però deduïts un interès del capital i una remuneració pel treball de direcció. En el capitalisme contemporani el concepte de benefici resta esfumat: el que hom distribueix als accionistes tendeix a fixar-se i a confondre's amb el concepte d'interès, i el que hom reparteix entre els directius, i a vegades entre tots els treballadors, pren el caràcter d'un salari complementari. El benefici ha estat, i continua encara essent, el motor de l'acti-

L'abadia benedictina de Montserrat

Xavier Benguerel i Llobet

vitat econòmica i el principal origen de l'acumulació capitalista i de la inversió productiva, susceptible de generar, per part seva, nous beneficis. Hom l'utilitzava també per a designar l'obtenció d'un excedent, principalment dins les empreses, en els sistemes de socialisme d'estat. Per a Karl Marx i tota la seva escola, en canvi, l'origen del benefici (que hom identifica amb la *plus-vàlua*) radica en l'explotació dels treballadors.

Benelux Unió econòmica formada per Bèlgica, els Països Baixos i Luxemburg. Per l'octubre del 1943 se signà un tractat monetari, i pel setembre del 1944 un tractat duaner que fou l'origen de la Convenció del Benelux, la qual entrà en funcionament l'1 de gener de 1948. L'1 de novembre de 1960 entrà en vigor el tractat d'unió econòmica, és a dir, de circulació lliure de tots els factors de producció. Tots els membres del Benelux són també membres de la Unió Europea.

Beneš, Edvard (Kožlany, Bohèmia 1884 — Sezimovo Ústí, Bohèmia 1948) Polític txec. Doctor en dret, en iniciar-se la Primera Guerra Mundial, assumí a París el càrrec de secretari general del Consell Nacional Txecoslovac (1916). Ministre d'afers estrangers, presidí la delegació txecoslovaca a la Conferència de la Pau (1919), a fi d'obtenir la separació d'Àustria. Fou membre (1923) i president (1935) del consell de la Societat de Nacions. El 1935 succeí Masaryk a la presidència de la República i s'oposà a les pretensions de Hitler sobre els Sudets, fins que la manca de suport dels aliats l'obligà a una cessió sense combat. Dimitit el 1938, s'exilià i encapçalà a Londres un govern provisional txecoslovac reconegut pels aliats. Acabada la guerra, tornà a Praga com a president de la República. Contrari al cop d'estat comunista (1948), dimití poc abans de morir.

benestar *ECON* **1** **economia del benestar** Corrent normatiu de la ciència econòmica que té per objecte la recerca de l'*optimum* col·lectiu. Hom no identifica amb aquest nom, pròpiament, una escola uniforme de pensament econòmic, sinó una temàtica i àdhuc tot un enfocament orientador de la ciència econòmica. A part uns clars precedents a *Pigou*, hom sol situar la primera estructuració d'aquest corrent al si de l'escola neoclàssica de Cambridge, encaminada cap a una teoria econòmica realista. Dins aquesta primera etapa es tracta de dissociar l'eficiència productiva de la distribució; envers aquesta, Pigou proposa que tot millorament dels “pobres” a expenses dels “rics”, pot ésser defensat objectivament com a augmentatiu del benestar col·lectiu. Per autors com Pareto i Barone, tan sols poden ésser definides científicament condicions d'*optimum* productiu, però no patrons de distribució. Hom pot afirmar que l'economia del benestar no ha reeixit a superar la feblesa metodològica implicada en pretendre passar de la cosa positiva a la normativa. **2 estat de benestar** *Welfare State*] Tipus d'actuació estatal destinada a produir béns i serveis no rendibles per al sector privat. A partir de la teoria general del benestar són extretes una sèrie d'implicacions operatives que remarquen sobretot la possibilitat que l'estat garanteixi a tots els ciutadans uns nivells mínims de percepcions directes de llur treball, i especialment de serveis públics, assistencials i de previsió social. Un objectiu central dins la doctrina de l'estat del benestar és aconseguir una veritable redistribució de la despesa pública.

Benet sant (Núrsia?, Úmbria s V — Montecassino, Laci d 547) Abat, fundador de monestirs i organitzador de la vida monàstica a Occident. Ben jove es retirà a fer vida eremítica en una cova de Subiaco. Elegit abat de Vicovaro, el seu renom li atragué nombrosos deixebles. Emigrà amb uns quants deixebles a Montecassino, on fundà un monestir més important, potser entorn del 530. Una germana seva, Escolàstica, dirigí un monestir femení no gaire lluny del seu. Un monestir a Terracina i potser un altre a Roma (Laterà?) seguiren els anteriors. Per tal d'organitzar-los escriví una regla, la regla de sant Benet, codi fonamental de vida monàstica benedictina. L'única biografia antiga que hom coneix de Benet és la que li dedicà el papa Gregori I en el llibre segon dels *Diàlegs*. Sembla que morí un 21 de març (diada que hom en celebra la festa) cap a mitjan s VI. El 1958 Benet fou declarat pare d'Europa i patró d'Occident.

Benet XIII (Illueca, Aragó ~1328 — Peníscola 1422) Nom que adoptà *Pero Martines de Luna* en esdevenir papa (1394-1417), considerat antipapa. Fill de la família noble aragonesa dels Luna, estudià dret a Montpeller. El 1375, a Avinyó, fou creat cardenal del títol de Santa Maria in Cosmedin per Gregori XI, el qual ell acompanyà després a Roma. Participà en l'elecció d'Urbà VI i Climent VII (1378), fet que donà inici al Cisma d'Occident. Mort Climent VII, Pero Martines de Luna fou elegit papa unànimement, el 28 de setembre de 1394, a Avinyó. Benet XIII proposà a Bonifaci IX, el successor a Roma d'Urbà VI, de celebrar una entrevista en lloc neutral. Mort aquest papa, que fou succeït per Innocenci VII, fracassà en el seu intent d'ocupar Roma amb l'ajut d'un exèrcit català. Al final del 1406 hagué de retirar-se a poc a poc cap a Marsella. El concili de Perpinyà, convocat per Benet XIII (1408), exhortà el papa a renunciar a la tiara, si ho feia el seu rival. Mentrestant, el concili de Pisa (1409) elegí un nou pontífex, Alexandre V, que tampoc no aconseguí el reconeixement de tota la Cristiandat. Benet XIII, definitivament abandonat per França, s'instal·là a Barcelona. L'any 1414 s'obrí el concili de Constança, convocat per Joan XXIII, successor d'Alexandre V, a qui havia deposat; Joan XXIII acceptà la renúncia de Gregori XII. Quant a Benet XIII, de Peníscola estant, declarà heretges tots els de Constança. Abans de morir creà quatre nous cardenals i féu prometre als que eren presents que elegirien un successor; fou Gil Sanxis Munyós, que prengué el nom de Climent VIII.

Benet XV (Gènova 1854 — Roma 1922) Nom que adoptà *Giacomo Della Chiesa* en esdevenir papa (1914-22). Ordenat prevere el 1878, Pius X el nomenà arquebisbe de Bolonya el 1907, i cardenal el 1914. La guerra féu veure a Benet XV la conveniència de resoldre la qüestió romana per tal d'assolir una plena independència d'actuació. La seva encíclica *Maximum illud* és una fita en la història de les missions. Promulgà el *Codex iuris canonici* i creà la Congregació per a l'Església Oriental (1917) i l'Institut per als Estudis Orientals (1917).

Benet i Jornet, Josep Maria (Barcelona 1940) Comediògraf. Es donà a conèixer amb *Una vella, coneguda olor* (1964) —premi Josep M.de Sagarra 1963—. El seu teatre, d'inspiració realista, es basa, sovint, en tècniques d'origen literari. Entre les seves obres cal destacar: *Revolta de bruixes* (1976), *Quan la ràdio parlava de Franco* (1980), *El manuscrit d'Alí-Bey* (1985), *Desig* (1991) i *Carlota i la dona de neu* (1992). Ha conreat el teatre infantil i ha estat un dels fundadors de la revista “Els Marges”. Fou l'autor de la sèrie de televisió *Poble Nou* (1993). El 1995 obtingué el Premio Nacional de Teatro per *E.R.* (estrenada el 1994).

Benet i Morell, Josep (Cervera 1920) Polític, historiador i advocat. Format a l'escolania de Montserrat, el 1938 s'incorporà a l'exèrcit republicà. Ja a la postguerra, fundà el Front Universitari de Catalunya i prengué part en un gran nombre de mobilitzacions antifranyquistes. Com a advocat, defensà nombrosos processats pel règim franquista. El 1977 fou elegit senador per l'Entesa dels Catalans, i reelegit el 1979, ara amb el suport del PSUC; aquest mateix partit el portà al Parlament de Catalunya (1980). Especialitzat en la història social, política i religiosa dels ss XIX i XX, ha publicat *Maragall i la Setmana Tràgica* (1963), *Catalunya sota el règim franquista* (aparegut anònimament a París el 1973), *Marxisme català i qüestió nacional catalana* (1974) —sota el pseudònim de Roger Arnau—, *Exili i mort del president Macià* (1990) i *El president Tarradellas en els seus textos*. Des del 1985 és director del Centre d'Història Contemporània de la Generalitat de Catalunya.

Benet d'Aniana sant (Magalona, Llenquadoc ~750 — Kornelimünster, Renània 821) Abat reformador, d'origen got. Fill del comte de Magalona i monjo vers el 774 a Dijon, no acceptà l'abadiat i es retirà al seu país, on fundà Aniana (~780) per menar-hi vida eremítica; després passà a Gellone, on observà la regla de sant Benet, de qui prengué el nom. Després de reformar monestirs de la Septimània i Aquitània passà al nord de l'imperi. Lluís el Piadós imposà Benet d'Aniana com a superior general de tots els monestirs: des d'aleshores hom podia començar a parlar d'un orde benedictí. Festa: 11 de febrer.

Bengala Regió de l'Àsia meridional, actualment dividida entre l'Índia (Bengala Occidental) i Bangla Desh (o Bengala Oriental). Situada entre l'Himàlaia i el golf de Bengala, s'estén per la plana al·luvial dels cursos inferiors del Ganges i del Brahmaputra i pel delta de tots dos rius. En ambdues parts és parlada la mateixa llengua, el bengalí; la religió, altrament, és diferent (musulmans a la part oriental i hindús a l'occidental), cosa que fou la principal causa de la divisió. La monocultura de l'arròs és gairebé totalment dominant, amb un 85% del terreny conreat. Bengala presenta, a més, un notable grau d'industrialització, gràcies, en bona part, a l'extracció de carbó. La influència budista hi durà més de catorze segles, fins que al s XII s'imposaren els Senas, seguidors de la secta hindú vixnuïta. Cap al 1202 fou envaïda pels mahometans; el 1576 fou conquerida pels mogols. El 1757 Bengala caigué sota l'autoritat de la Companyia Britànica de les Índies Orientals. Fou constituïda província el 1937, i romangué com a província de l'Índia britànica fins el 1947, que la regió fou dividida entre el Pakistan i la Unió Índia.

Bengaluru [o *Bangalore*] Capital de l'estat de Karnātaka, a l'Índia, situada a l'altiplà de Dècan, a unş 900 m d'altitud (2 650 659 h [1991]). És el centre d'una regió agrícola i un nucli industrial important. Fou fundada al s XVI per la dinastia de Maisuru. El 1831 esdevingué quarter general de l'administració britànica de l'estat, i quan els maharages de Maisuru foren restituïts al poder (1881), una part de Bengaluru restà en poder dels britànics.

Benguerel i Godó, Xavier (Barcelona 1931) Compositor. De principi fou influït pels impressionistes francesos i per Bartók. Després seguí les tendències de l'escola de Viena i utilitzà tècniques serials. A partir de *Paraules de cada dia* (1967), utilitza tècniques aleatòries de diversa significació. La seva òpera *Spleen* (1981), òpera totalment catalana, constituí un esdeveniment al nostre país. L'any 1993 estrenà *Te Deum*, l'última part de la trilogia formada per *Llibre Vermell* (1988) i *Requiem a la memòria de Salvador Espriu* (1990).

Benguerel i Llobet, Xavier (Barcelona 1905 — 1990) Escriptor. Abans de la fi de la guerra de 1936-39 havia publicat les novel·les *Pàgines d'un adolescent* (1929), *La vida d'Olga* (1930) i alguns contes, i havia estrenat *El casament de la Xela* (1937). El 1939 s'exilià a França i s'embarcà cap a l'Amèrica del Sud, d'on no tornà fins el 1954. A l'exili publicà els reculls de contes *Sense retorn* (1939) i *La màscara* (1947). El 1955 publicà el volum de contes *El desaparegut*. Amb *L'home dins el mirall* (1951), repregué la publicació de novel·les i contribuí a l'intent d'elaborar una novel·la catòlica. Així, publicà *El testament* (1955), que assolí un gran èxit. Amb la publicació de les *Obres completes* (primer volum, 1967) reelaborà estilísticament la seva producció inicial. Pel que fa a la poesia, cal esmentar l'obra compresa entre 1925-85, recollida en *Aniversari* (1987). Molt traduït a altres idiomes, destacà també com a traductor (La Fontaine, P.Valéry, C.Baudelaire).

Ben Gurion, David (Plońsk, Polònia 1886 — Tel Aviv 1974) Polític israelià. Després dels pogroms del 1905 s'establí a Palestina (1906) i treballà en les primeres cooperatives agràries jueves. Vers el 1917 organitzà el cos armat *Haganah*. Fou cofundador de la Federació Sindical (*Histadruth*) el 1921 i del Partit Laborista (*Mapai*) el 1930. Malgrat la prohibició britànica, organitzà la immigració en massa de jueus. Assolida la independència d'Israel, fou primer ministre (1948-53 i 1955-63) i es dedicà a consolidar el nou estat.

Benidorm Municipi de la Marina Baixa, al fons d'un sinclinal entre el coll del Llamp i la serra Gelada litoral (39 km²; 42 442 h [1991]). Des dels pendissos del puig Campana se succeeixen serres, ondulacions i pla, fins a la serra Gelada, a la costa. La cara que mira a la mar —penyes d'Arabí— és una sèrie contínua de falles que l'**illot de Benidorm** prolonga al SO. El terreny forestal ocupa el 34,4% del municipi. Els conreus (24,7% del terme) són sobretot de regadiu i predominen els fruiters. Des dels anys seixanta del segle actual, l'increment demogràfic ha estat espectacular, com també la transformació urbana del municipi a causa del turisme.

De fet, és considerat el centre turístic del País Valencià. La base econòmica és, doncs, en aquest sector, i relacionat amb ell també s'ha desenvolupat el de la construcció. La *vila* (24 855 h agl i 689 h diss [1981], *benidormers*, és al centre de l'extens areny de la badia. El terme hi ha les ruïnes d'un castell del s XVII. Bernat de Sarrià havia donat la vila ja el 1322 a l'infant Pere, fill de Jaume II. Posteriorment, formà part de la baronia de Polop. El port, del 1957, és pescador i esportiu.

benimerí [àr: *Banū Marīn*] *HIST* Individu d'una dinastia berber del grup Zenāta, anomenada també *marínida*, que substituí els almohades en el domini del nord d'Àfrica (1269-1465). L'època de màxima esplendor fou la dels regnats d'Abūl-Ḥassan (1338-48) i d'Abū'Inaān (1349-58), després del qual començà la decadència. Els benimerins feren moltes edificacions, especialment a Fes, la capital.

Benín *[nom oficial en francès: République du Bénin]* Estat de l'Àfrica occidental, entre Nigèria, a l'E, Togo, a l'W, Alt Volta i Níger, al N, i el golf de Guinea, al S (112 622 km²; 5 235 000 h [1994]). La capital és Porto-Novo.

LA GEOGRAFIA

La faixa costanera, un seguit de barres litorals, forma llacunes en tancar els estuaris dels rius Ouémé i Couffo. Més al N, l'altiplà cristal·lí ocupa la major part del territori. Al NW, la serralada d'Atakora baixa en crestes paral·leles cap al Níger, on forma petits turons. El clima és equatorial al S i tropical al N. De S a N, les precipitacions minven i les temperatures augmenten. La vegetació és pobra: al N de la regió de les llacunes un terreny palustre cobert de matollar s'estén fins al bosc tropical, sovint substituït per palmeres i conreus; a l'interior, hi ha sabana arbrada. L'agricultura, de tecnologia molt primitiva, domina la vida econòmica i és bàsicament dedicada als conreus de subsistència (nyams, mandioca, blat de moro). Dels conreus de plantació només destaquen el cotó, la palmera oleífera i els cacauets; al nord, hom cria bestiar boví, oví i cabrum. La pesca té una certa importància, sobretot la realitzada en aigües interiors. La industrialització és molt minsa, bàsicament de transformació dels productes agro-pecuaris (oli de palma, esgranat de cotó). És també important la fabricació de ciment. Bé que el 1982 hom descobrí petroli al golf de Benín, la intensa explotació n'ha minvat molt les reserves. Quant a la mineria, hom extreu marbre, or i pedra calcària per a la producció de ciment. Hi ha aeroport a Cotonou. A més d'ésser baix, el nivell de vida disminueix, per tal com el ritme de creixement no arriba a compensar el fort augment demogràfic. La població presenta un creixement molt alt 33‰ (1991) i una densitat de 43,8 h/km²; és majoritàriament rural (73,5%). La composició ètnica és molt heterogènia: són majoritaris els fon (prop del 40%), seguits dels iorubes (12%), els adges (11%), els baribes (8,5%), els sombes (6,5%) i els fulbes (5,6%). La llengua oficial és el francès. La majoria és animista, amb minories de catòlics (22,6%) i musulmans (15,2%). Hom estima l'analfabetisme de la població adulta al voltant d'un 76% (1990). Independent des de l'agost del 1960, el 1990 entrà en vigor una constitució per la qual hom implantava un sistema multipartidista.

LA HISTÒRIA

El regne del Dahomey o Abomey fou constituït pels ewes al s XVII, i féu del tràfic d'esclaus la principal activitat econòmica. Sota el regnat de Tegbessou, Ouidah es convertí en un dels principals centres del tràfic de negres a la Costa dels Esclaus. A mitjan s XIX, l'abolició del comerç d'esclaus a Amèrica produí una certa decadència, que França aprofità per a intervenir comercialment i política. El 1899 el territori fou constituït en colònia dependent del govern general de l'Àfrica Occidental Francesa. Després de la Segona Guerra Mundial, el Partí de Regroupement Africain (PRA) impulsà la lluita per l'autonomia, assolida el 1958. El 1960 fou proclamada la independència de la República del Dahomey. El nou estat es trobà de bon començament dividit, d'una banda, per tres regions rivals (Nord, Porto-Novo i Cotonou) i, de l'altra, pels grups ètnics, que provocaren una contínua inestabilitat política. Després del règim militar i marxista-leninista, el 1975 hom canvià el nom de Dahomey pel de Benín. La pressió de les

forces d'oposició i el descontentament de la població conduí a la derogació de la Llei Fonamental de 1977 (1990), substituïda per una constitució democràtica aprovada en referèndum. El 1991 tingueren lloc eleccions legislatives i presidencials, guanyades, respectivament, per la coalició Unió per al Triomf de la Renovació Democràtica (UTR), i per Nicéphore Soglo.

Benlliure i Gil, Marià (el Grau, València 1862 — Madrid 1947) Escultor. Gaudí d'un prestigi molt sòlid entre l'element oficial i l'alta burgesia. Autor d'un gran nombre de monuments a València, tingué també una participació important en el conjunt del monument a *Alfons XII* (Retiro, de Madrid). Rebé distincions oficials, i fou membre de l'Academia de San Fernando. La seva facilitat i la seva seguretat li donaren un gran sentit espectacular i descriptiu. Féu una síntesi eclèctica entre l'escultura barroquejant, la d'arrel impressionista, els elements més retòrics del modernisme i una certa narrativa dinàmica, solvent dins l'efectisme premeditat i carregat de tocs naturalistes.

Bentham, Jeremy (Londres 1748 — 1832) Filòsof, polític, jurista i economista anglès, representant principal de l'utilitarisme. Es llicencià en dret a Oxford el 1772. Procedent d'una família *tory*, evolucionà des de la crítica de la concepció *whig* fins a l'acceptació del radicalisme democràtic. Adscrit al pensament liberal d'Adam Smith, la seva originalitat prové de la formulació d'un programa de política econòmica que preveu l'acció estatal a fi d'obtenir una major igualtat, per la qual cosa ha estat considerat l'economista pràctic de la Revolució Industrial. La seva concepció filosòfica es basa en el principi que busca la felicitat per al major nombre d'homes. Fou més influent en el terreny jurídic, polític i econòmic, que no pas en el filosòfic: *An Introduction to the Principles of Moral and Legislation* (1789), *Manual of Political Economy* (1825) i *Deontology* (1834).

benzè [C₆H₆] *QUÍM* Hidrocarbur cíclic aromàtic, líquid a la temperatura ordinària, incolor, escassament soluble en aigua, que bull a 80,1 °C. La molècula del benzè és constituïda per sis àtoms de carboni, cadascun dels quals unit a un hidrogen, que formen un anell hexagonal pla i regular. El benzè es representa habitualment mitjançant les dues fórmules de Kekulé. És obtingut per destil·lació fraccionada dels olis lleugers procedents de la destil·lació del quitrà d'hulla i a partir de productes del petroli. És una de les primeres matèries fonamentals de la indústria química orgànica. És emprat en la manufactura de substàncies intermediàries per a la síntesi de medicaments, colorants, cuir artificial, linòleum, vernís i laca.

benzina *QUÍM* Conjunt de fraccions obtingudes en la destil·lació del **petroli**. Són benzines les diverses menes de gasolina, el petroli de cremar, la ligroïna, l'èter de petroli, etc. Alhora, hom distingeix entre *benzines lleugeres*, o de baix punt de destil·lació, i *benzines pesants*, o de punt mitjà de destil·lació. La benzina emprada com a combustible ha variat la seva composició al llarg dels temps, tant a causa de modificacions de la natura de les primeres matèries com a causa dels canvis dels requeriments tècnics dels motors.

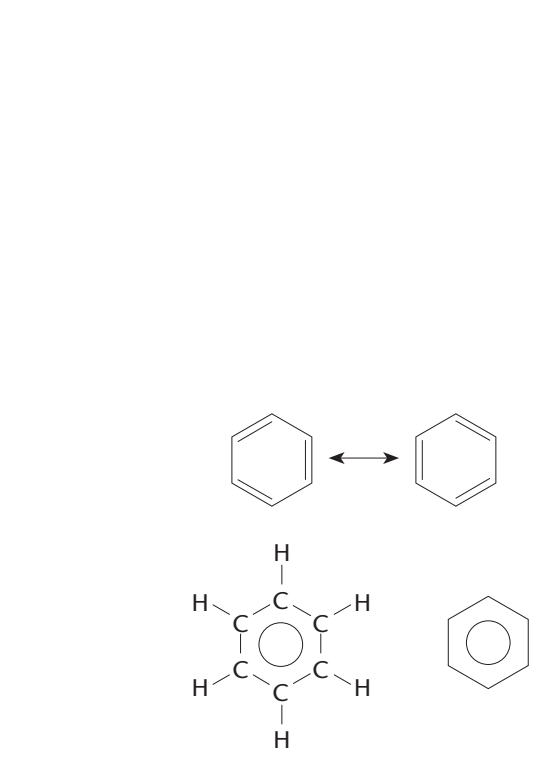
Beòcia Regió històrica i *nomós* de la Grècia Central, situada entre el canal d'Eubea, l'Àtica, el golf de Corint i les muntanyes de la Lòcrida (2 952 km²; 117 175 h [1981]). La capital és Levàdia. Les ciutats més importants de l'antiga regió foren Tebes, la capital, Orcomen, Platees, Tanagra, Leuctres i Queronea. La població originària procedia del nord de l'Epir, i fou desplaçada pels tessalis durant la invasió dòria (~1200 aC). Vers la fi del s VII aC es començà a construir la lliga beòcia, de la qual Tebes esdevingué aviat la capital i que assolí la màxima esplendor als ss V i IV aC. Beòcia fou l'aliada d'Esparta contra Atenes durant la *Pentecontècia*, i en la guerra del Peloponès. Però la pau d'Antàlcides dissolgué les lligues de ciutats. Els tebens establiren un govern democràtic i la federació amb totes les altres ciutats beòcies. Tebes aleshores es convertí en cap hegemònic de la Grècia continental fins a la batalla de Mantinea (362 aC) i la mort d'Epaminondes. Alexandre destruí Tebes i donà llibertat a la resta de ciutats beòcies. L'última lliga beòcia fou desfeta pels romans després de vèncer la Lliga Aquea (146 aC).

 <p></p>	
govern :	república
superfície :	112 622 km²
població :	5 235 000 h (1994)
capital :	Porto-Novo
idioma of. :	francès
moneda :	franc CFA

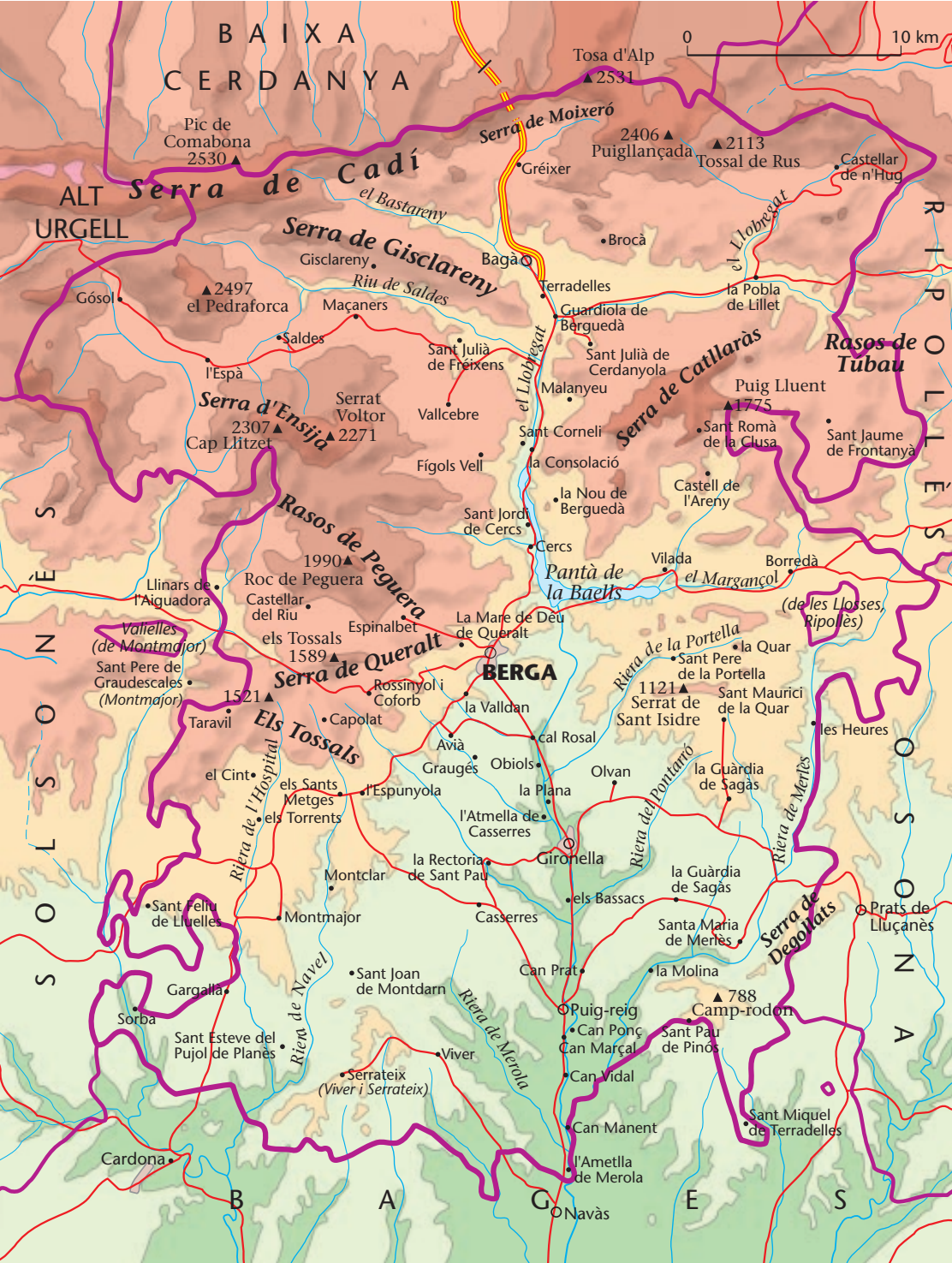

Marià Benlliure i Gil

Bust de Francisco Goya

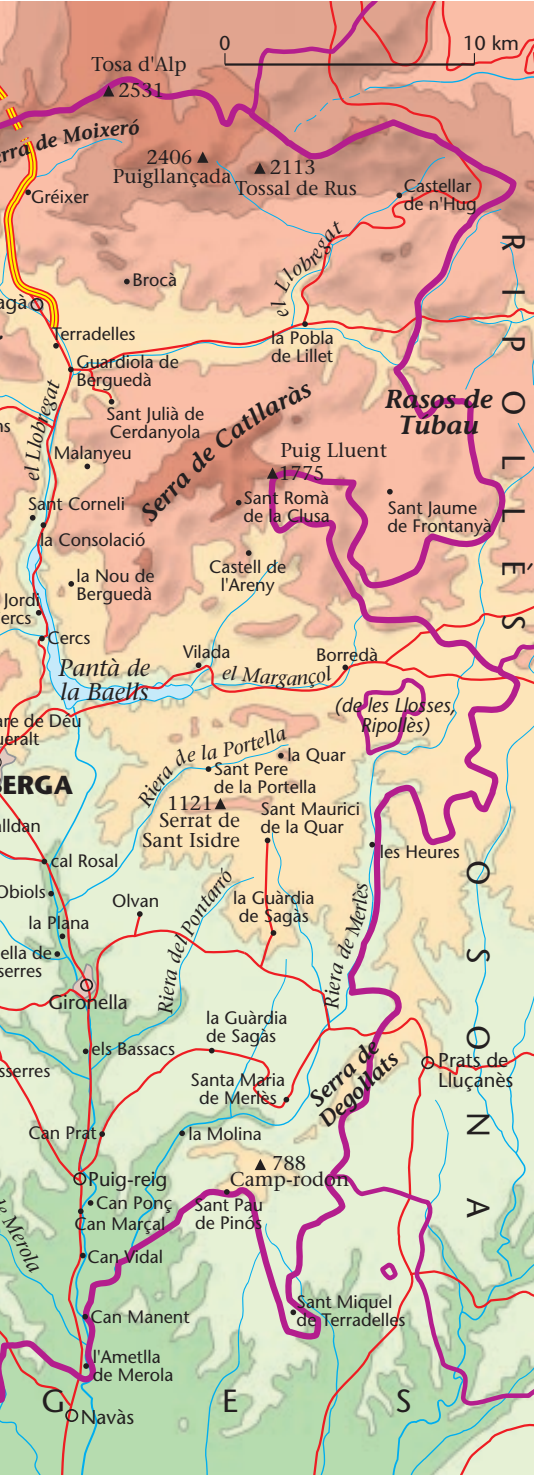

Representació del benzè mitjançant les fórmules de Kekulé

berber 1 Individu pertanyent a un conjunt de poblacions camites de l'Àfrica septentrional distribuïdes discontinuament des de l'oasi de Siwa, a Egipte, fins a l'Atlàntic, i des de la costa mediterrània fins a Hombori, al sud del Níger. Els berbers (uns deu milions), de raça mediterrànida, habiten generalment en cases de tipus mediterrani amb terrassa, tret dels de l'interior, que viuen en tendes de planta quadrangular. L'estructura social es basa en la família patriarcal; organitzats en cabiles, són governats per un consell d'ancians (*ġama'a*) i regits per una llei pròpia (*qānūn*) o conjunt de tradicions orals. Són de religió musulmana, deformada per creences anteriors. La poligàmia hi és poc corrent. Llur origen se situa a la prehistòria de l'Àfrica septentrional. El primer esbós d'estat berber desaparegué arran de la Tercera Guerra Púnica (146 aC). Estigueren sota dominació romana (ss II aC-V dC), vàndala (429-531) i bizantina (531-642), però només hi tingué veritable incidència la dominació àrab (a partir del s VII). Al s IX adoptaren el xiisme i al segle XI foren escombrats del seu país pels beduïns. Tanmateix, al moment de màxim desordre aparegueren dos moviments religiosos estrictament berbers: l'almoràvit (1056-1147) i l'almohade (1121-1269), que arribaren a dominar vastes extensions territorials. Amb motiu de la caiguda de l'imperi almohade es formaren nous regnes berbers (hàfsida, abdalwadita i benimeri). **2** *LING* Llengües de la família afro-asiàtica, parlades per més de deu milions d'individus en una àmplia àrea geogràfica de l'Àfrica septentrional que comprèn des d'Egipte fins a l'oceà Atlàntic; les més importants són el tuareg, el *chaoui*a, el cabilenc, el *tamazirt*, el *chleuh* i el *zenaga*. Els tuaregs utilitzen un alfabet de caràcters consonàntics anomenat tfinag, el qual hom emparenta amb l'antiga escriptura líbica. La resta d'escrits berbers són en caràcters estrangers (àrabs o llatins). Els mots comporten un tema i unes desinències. L'arrel és sempre consonàntica, i el sistema és anàleg al de l'àrab.

Berceo, **Gonzalo de** (Berceo, Rioja final del s XII — d 1264) Poeta castellà. La seva obra literària se situa dins la temàtica i l'estil del *mester de clerecía*. La seva producció abraça tres temes: vides de sants, obres marianes i composicions doctrinals. L'obra mariana més famosa, *Milagros de*

Berguedà		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1990)
Avià	27,1	1 778
Bagà	43	2 129
Berga	22,5	13 905
Borredà	43,6	446
Capolat	34,3	59
Casserres	28,9	1 672
Castell de l'Areny	24,6	41
Castellar de n'Hug	46,8	162
Castellar del Riu	32,6	63
Cercs	46,9	1 665
Espunyola, l'	35,3	270
Figols Vell	29,5	33
Gironella	6,8	5 009
Gisclareny	36,8	32
Gósol	55,5	201
Guardiola de Berguedà	61,9	1 039
Montclar	22,1	255
Montmajor	75,8	494
Nou de Berguedà, la	25	140
Olvan	35,6	983
Pobla de Lillet, la	51,3	1 772
Puig-reig	46,2	4 746
Quar, la	37,9	43
Sagàs	44,9	194
Saldes	66,6	328
Santa Maria de Merlès	51,4	200
Sant Jaume de Frontanyà	21,2	28
Sant Julià de Cerdanyola	11,3	215
Vallcebre	27,9	308
Vilada	22,5	546
Viver i Serrateix	66,8	209
Berguedà, el	1 182,6	38 965

Nuestra Señora, consta d'una introducció de tipus al·legòric i de vint-i-cinc miracles, fets per intercessió de Maria. Dins la tradició mariana medieval escribí *Loores a Nuestra Señora*. En la mètrica preferí l'ús de l'alexandrí. Emprà un llenguatge variat i àgil.

Berenguer Ramon I de Barcelona (? ~1006 — Barcelona 1035) Comte de Barcelona (1018-35), fill i successor de Ramon Borrell i d'Ermessenda de Carcassona. Mort Ramon Borrell (1017), es casà, vers el 1021, amb Sança, que li donà dos fills: el futur Ramon Berenguer I i Sanç, anomenat també Sanç Berenguer. D'un segon matrimoni (1027) nasqueren Guillem i Bernat. L'obra d'aquest comte fou essencialment de pau i consolidació. Entre el 1018 i el 1028 obtingué la submissió feudal del seu cosí germà Ermengol II d'Urgell. Prèviament havia resolt els vells conflictes que l'enfrontaven amb Hug I d'Empúries, Guillem I de Besalú i Guifré II de Cerdanya. En política interior confirmà, a tots els possessors de terres franques del comtat de Barcelona, la lliure tinença de llurs propietats i franqueses, eximint-los de tota jurisdicció que no fos la seva (1025). Sabé voltar-se de bons consellers i personatges com l'abat i bisbe Oliba. A la seva mort, deixà al seu fill gran, Ramon Berenguer, el comtat de Girona i el de Barcelona fins al Llobregat; a Sanç, des del Llobregat fins a la terra de sarraïns; i a Guillem, ensems amb la seva mare Guisla, el comtat d'Osona; i tot sota l'obediència a Ramon Berenguer i amb la protecció d'aquest i persistint encara el condomini amb la comtessa àvia Ermes-senda.

Berenguer Ramon II de Barcelona dit el Fratricida (? 1053 — ?) Comte de Barcelona (1076-97), fill de Ramon Berenguer I i d'Almodis, i germà, probablement bessó, del comte Ramon Berenguer II dit *Cap d'Estopes*. Ambdós germans succeïren llur pare a la mort d'aquest el 1076. Tot i la col·laboració que hi hagué entre ambdós en un principi, esclatà una oberta discòrdia, que el mateix papa Gregori VII hagué de contribuir a solucionar. Des d'aleshores, sembla que Berenguer Ramon II es dedicà pel seu compte a guerrear en terres sarraïnes. El 5 de desembre de 1082, en un paratge solitari conegut per *la Perxa de l'Astor* (Gualba), Ramon Berenguer II fou assassinat pels seus acompanyants. En virtut del testament patern, Berenguer Ramon II restà senyor de tot, sense que el seu nebot, el futur Ramon Berenguer III el Gran, pogués intervenir en el govern mentre el seu oncle visqués. Pel juny del 1086 una assemblea de notables del país féu triomfar una conciliació: el comte Berenguer fou designat tutor del seu nebot per l'espai d'onze anys, després dels quals havia d'associar-lo al govern. Berenguer Ramon II reprengué l'acció exterior i intentà repetidament d'apode-rar-se de València, fins que el 1090 el Cid el derrotà definitivament a Tévar. Intentà també de conquerir Tarragona i des del 1089 gestionà amb Roma el restabliment de la seu arquebisbal d'aquesta ciutat. Des d'aquest mateix any Ramon Berenguer III apareix al costat del seu oncle. El partit contrari a Berenguer, però, continuà recriminant la seva actuació i l'obligà a de defensar-se'n en combat judicial en una cort neutral, la d'Alfons VI, d'on en sortí vençut (1097). Segons els *Gesta comitum*, esdevingut mut, morí a Jerusalem com a pelegrí.

Berga Municipi i cap de comarca del **Berguedà**, a la vall alta del Llobregat, en un dels sectors més alts de la Depressió Central Catalana i al començament dels Pre-pirineus (23 km²; 13 905 h [1991]). El terme comprèn tres paisatges morfològicament diferents: a l'angle NW, la terminació meridional dels Pre-pirineus (serrat de la Figuerassa, 1 486 m); entre aquests i la Depressió Central típica hi ha una faixa discontinua de conglomerats montserrats que comencen a tramuntana amb el serrat de la Petita (892 m), i que formen part del planell estructural de Capolat; finalment, a llevant i a migdia, hi ha una sèrie de plataformes estructurals, que s'integren plenament a la Depressió Central, escalonades entre els 800 i els 600 m, a excepció de la serra de Can Ponç (926 m). Predomina el pi roig als sectors alts; per dessota dels 1 000 m alterna amb el roure a les obagues, i amb l'alzina al solell. L'activitat econòmica més important és la industrial, sobretot la indústria tèxtil cotonera, seguida de la indústria dels

metalls, les indústries de la construcció, l'alimentària i la de la fusta. La *ciutat* de Berga (12 486 h [1986], *berguedans*; 704 m alt) és situada en un coster al peu de la serra de Queralt, espectacularment escarpada, marcant el límit entre els Pre-pirineus i la Depressió Central. Bastida la muralla al s XIV, en bona part enderrocada al final del s XVIII, la ciutat s'estengué cap al SW seguint la carretera de Solsona. Al s XIX hom construí el canal industrial de Berga —que féu arribar l'aigua del Llobregat— i el carrilet de l'alt Llobregat. L'origen de Berga és possiblement el *Castrum Bergium* dels bergistans. Centre d'un *pagus* a l'època romana, els comtes de Cerdanya hi establiren al començament del s X la capital d'un comtat independent (comtat de Berga). El 1468 fou ocupada pel príncep Ferran. A la baixa edat mitjana, amb motiu de la celebració de les festes del Corpus, s'inicià la Patum. Durant la guerra contra Napoleó esdevingué (1811) seu de la Junta Superior de Catalunya. El 1837 es convertí en seu definitiva del govern carlí. El 1877 la vila rebé el títol de ciutat.

Bergman, Ingmar (Uppsala 1918) Realitzador cinematogràfic suec. Ha anat alternant brillantment la posada en escena per al teatre amb la fílmica. La pel·lícula *Sommarnattens leende* ('"Somriures d'una nit d'estiu', 1955) li obrí el reconeixement definitiu com un dels autors més importants i creadors dels últims decennis. Cal destacar dins la seva extensa filmografia *Det sjunde inseglet* ('El setè segell', 1956), *Scener ur ett äktenskap* ('Secrets d'un matrimoni', 1973), *Höstsonaten* ('Sonata de tardor', 1978) i *Fanny och Alexander* (1982). La problemàtica, essencialment existencial, gira entorn d'una àmplia gamma de constants: la dona, la parella, l'amor, la vellesa, la mort, la transcendència o la religió. El 1989 escriví el guió del film *Den goda viljen* ('Les bones intencions').

Bergman, Ingrid (Estocolm 1915 — Londres 1982) Actriu teatral i cinematogràfica sueca establerta als EUA. El seu treball sobri i la seva fotogenia serena es combinaren amb una gran riquesa de registres expressius. Cal esmentar-ne els films *Intermezzo* (1936), *Casablanca* (1942), *Gaslight* (Oscar a la millor actriu estrangera, 1943) i *Anastasia* (segon Oscar, 1956).

Bergson, Henri (París 1859 — 1941) Filòsof i escriptor francès, d'origen jueu. Membre de l'Institut de France (1901), entrà a l'Académie Française (1914). Obtingué el premi Nobel de literatura (1928). Filòsof vitalista, s'inscriu dins les tendències antipositivistes del començament del segle. Hereu alhora de l'espiritualisme de J.Lachelier i de l'evolucionisme de H.Spencer, s'oposà al neokantisme del primer i al positivisme del segon. Enfront d'aquestes tendències i del cientisme, concep un evolucionisme no mecanicista, segons el qual l'univers és animat per un “impuls vital”, font originària de vida. El mètode corresponent a aquesta doctrina és una certa forma d'intuïció metafísica. *Essai sur les données immédiates de la conscience* (1889), *Matière et mémoire* (1896), *L'évolution créatrice* (1907) i *Les deux sources de la morale et de la religion* (1932) són les seves obres fonamentals.

Berguedà, el Comarca de Catalunya, a la regió de Manresa (1 183 km²; 38 965 h [1991]). Limita al N amb la Baixa Cerdanya, a l'E amb el Ripollès i Osona, al S amb el Bages i a l'W amb el Solsonès i l'Alt Urgell. Formada per 30 municipis. Cap comarcal, Berga. La comarca participa de tres regions morfològiques: l'alt Pirineu, els Pre-pirineus i la depressió anomenada de l'Ebre. El Pirineu axial comprèn, al N i NE del Berguedà, els massissos del Moixeró (2 260 m), la Tosa d'Alp (2 531 m), el Puigllançada (2 406 m) i el Mogrony (2 045 m). Al Pre-pirineu hom pot distingir una sèrie d'unitats escalonades de N a S, entre les quals la Coma Bona (2 530 m), el massís del Pedraforca (2 497 m), Catllaràs (1 623 m), els rasos de Peguera (2 067 m) i la serra de Queralt (1 180 m) a l'extrem meridional. Les precipitacions anuals oscil·len entre els 1 300 mm de mitjana al sector de tramuntana i els 450 mm del sector meridional. La mitjana de temperatures és entorn dels 11°C. La vegetació del baix Berguedà té un caràcter mediterrani continental, amb predomini del bosc d'alzina carrasca. L'alt Berguedà és una contrada submediterrània de rou-

redes amb boix i bosc de pi roig; la fageda apareix únicament a les obagues més fres-cals. Per damunt dels 1 600 m apareix el paisatge subalpí amb bosc de pi negre i extensos pasturatges. Els cims més elevats atenyen l'estatge alpí dels prats naturals. L'any 1991 la densitat de població era de 33 h/km². La capital aglutina un 35,6% de la població. Segueixen en importància Gironella, Puig-reig i Bagà. L'agricultura és poc important, bàsicament de blat i d'ordi, blat de moro, patates i farratge. Hi ha bestiar de llana, bestiar boví, aviram i porcí. La indústria tèxtil assolí una gran importància a partir de mitjan s XVIII. L'extracció del lignit n'havia estat, però, la base econòmica, tot i que actualment tendeix a desaparèixer. També hi ha indústria de materials per a la construció, indústria química, alimentària i serradores. La industrialització de la comarca ha estat afavorida pel Llobregat, font d'energia i eix de comunicació amb Barce-lona. El turisme ha iniciat el seu desenvolupament gràcies a la instal·lació de les pistes d'esquí als rasos de Peguera. Fins a l'edat del ferro el període més ben docu-mentat en la prehistòria del Berguedà és el megalitisme. Durant la conquesta romana, la comarca era habitada pels bergistans. A l'inici del s IX, l'antic *pagus* de Berguedà pertanyia al comte Sunifred d'Urgell-Cerdanya. Els comtes de Cer-danya convertiren Berga en cap del comtat de Berga; ambdós comtats foren incor-porats el 1117 al patrimoni dels comtes de Barcelona. Dos grans monestirs foren creats al s X: Bagà, a la vall de Lillet, i Serrateix, al límit amb el Bages i amb la marca de Berga.

beril *MINERAL* Silicat d'alumini i beril·li, Be₃Al₂Si₆O₁₈. Pedra preciosa que cristal·litza en la classe holoèdrica hexagonal. Les varietats més importants són la maragda i l'aiguamarina. Altres varietats són l'*heliodor* (groc), la *morganita* (rosa), la *goshenita* (incolora) i el *beril verd*. La seva duresa és de 8, i el pes específic de 2,67-2,80. Té un origen principalment pneumatolític. És emprat per a l'obtenció del beril·li.

beril·li *QUÍM* Element metàl·lic per-tanyent al grup IIA de la taula periòdica (segon període), de valència 2. El beril·li és un metall dur, brillant, de color gris clar, mitjanament escàs a l'escorça terres-tre (0,001-0,0006%). Industrialment és preparat per reducció a partir del beril. El metall compacte es manté estable per sota dels 700°C i també resisteix l'aigua i els àcids oxidants. La creixent importància pràctica del beril·li i dels seus composts rau en les propietats extraordinàries que atorguen als aliatges on són presents, que els fan especialment útils en aereaus supersòniques i astronaus, míssils, giroscopis, molles i altres peces de precisió que han de complir rigoroses condicions mecàniques, de resistència química o d'estabilitat dimensional al llarg del temps o a temperatures molt variables.

Bering, mar de Mar annexa a l'extrem septentrional de l'oceà Pacífic, que comu-nica amb l'oceà Àrtic per l'estret del mateix nom. És situada entre Alaska, les penínsules dels Txuktxi i Kamtxatka, l'arc de les Aleutianes i les illes Komandorskije. La superfície és de 2 292 000 km². La profunditat mitjana és de 1 558 m. Descoberta pel rus Semen Ivanovič Dežnev (1648), fou explorada pel danès Vitus Bering (1728) i per l'anglès James Cook (1778).

Berlín *[al: Berlin]* Capital d'**Alemanya** i del *land* homònim, situada en una plana, a les vores del riu Spree (883 km²; 3 475 392 h [1993]). La ciutat, nascuda en una petita illa formada pel riu Spree, s'estengué aviat per la plana circumdant. El **Gran Berlín** (*Gross Berlin*) fou construït per l'annexió de nombroses aglomera-cions de l'àrea suburbana. Les destruc-cions ocasionades per la Segona Guerra Mundial i la posterior divisió de Berlín portaren a la creació de dues ciutats pràcticament noves: el Berlín Occidental i el Berlín Oriental. El Berlín Occidental fou reconstruït segons el traçat dels carrers antics, mentre que la reconstrucció del Berlín Oriental fou feta segons un pla de conjunt. De l'edat mitjana es conserva l'església romànica de Santa Maria, que conté la pintura mural *Dansa macabra* (s XV). Al regnat de Frederic I correspon la construcció del castell de Charlottenburg (s XVII). El 1789 Langhans construí la porta de Brandenburg, coronada per un grup escultòric de Gottfried Schadow. Els bombardeigs de la Segona Guerra Mun-

Paisatge del Berguedà amb Gironella al fons

dial, que perjudicaren molts monuments de Berlín, han fet possible, per contrast, interessants experiències urbanístiques. Han treballat a Berlín arquitectes com Hans Scharoun, Oscar Niemeyer, Le Cor-busier, etc. Els museus d'art de la ciutat contenen importants col·leccions de pin-tura, d'art grec i romà, d'art egipci, etc. Originàriament, a la ciutat hi havia dues comunitats, Kölln i Berlín, que es mantin-gueren separades fins el 1710. Al s XIV, en ple desenvolupament econòmic, Berlín s'adherí a la Hansa. Però la veritable im-portància de la ciutat prové de l'establim-ent dels Hohenzollern, electors de Bran-denburg des del 1415, que l'escolliren com a capital. Convertida en capital del regne de Prússia, esdevingué un impor-tant centre de la vida artística i literària. Després de l'ocupació napoleònica (1806-08) començà una època de gran esplendor intel·lectual i de ràpida industrialització. Capital de l'imperi el 1871, entre aquesta data i el 1939 la població es quadruplicà. Durant la Segona Guerra Mundial patí bombardeigs intensos que la devastaren. D'acord amb la declaració de Berlín del 5 de juny de 1945, la divisió d'Alemanya en quatre zones d'ocupació fou reproduïda al Gran Berlín. El 30 de novembre de 1948, amb l'elecció de F. Ebert com a burgmes-tre del sector oriental, la divisió de Berlín en dues parts restà consumada. L'afluència constant de refugiats al Berlín Occi-dental féu que el govern de la RDA, preo-cupat per aquest drenatge de mà d'obra, erigís el Mur de Berlín. L'any 1990, arran de la reunificació de l'Alemanya Oriental amb l'Occidental, Berlín recuperà el *status* de capital d'Alemanya.

Berlioz, Héctor (La Côte-Saint-André, Isère 1803 — París 1869) Compositor francès. Ha estat considerat l'únic músic pròpiament romàntic de França i el crea-dor de la instrumentació moderna (*Grand traité de l'instrumentation et d'orchestration modernes*, 1842-43). Les seves obres més importants són: *Symphonie fantastique* (1930), *Roméo et Juliette* (1839), *La damna-tion de Faust* (1846), *Les Troyens* (1855-58) i l'òpera còmica *Béatrice et Bénédict* (1862).

Berna *[al: Bern]* Capital de **Suïssa** i del cantó de Berna, vora el riu Aare (129 400 h [1994]). El primitiu nucli urbà (Nydeck) s'establí en un turó que dominava el riu. La principal funció urbana de Berna és l'administrativa i la cultural. La població activa treballa, majoritàriament, en el sec-tor terciari. Berna, caracteritzada pels seus carrers amb arcades, del s XVIII, té, a més, la catedral (1421-1573) i el portal de la *Zeitglockenturm* ('Torre del Rellotge'), d'estil gòtic. Fundada el 1191 pel duc Ber-told V de Zähringen i ciutat imperial des del 1218, Berna entrà dins la Confedera-ció Helvètica l'any 1353. A partir de les guerres de la Reforma (1528) s'inicià una lluita pel poder en què resultà vencedora l'aristocràcia, fet que provocà una sèrie de revoltes socials. La revolució del 1830 donà el poder a la burgesia, la qual promulgà una constitució democràtica (1831). El 12 de setembre de 1848 Berna fou designada capital de la Confederació Helvètica.

Bernat I de Besalú *dit Tallaferro* (? ~970 — Provença 1020) Comte privatiu de Besalú (994-1020). Era fill dels comtes de Cerdanya i Besalú, Oliba Cabreta i Ermen-garda. Retirat el seu pare a Montecassino (988) i morta la seva mare (994), heretà en exclusiva els comtats de Besalú, Vallespir i

Fenollet, i el seu germà segon, Guifré, heretà els de Cerdanya i Conflent. Com a cap guerrer comandà la defensa de la frontera sud-oriental contra un atac d’Abd-al-Malik. També participà, sembla, en l’expedició de les hosts catalanes a Còrdova de l’any 1010. Fundà el mones-tir de Sant Pau de Fenollet i aconseguí del papa Sergi IV l’erecció del bisbat de Besa-lú, que fou efímer. Gaudí d’una preemi-nència moral damunt els altres comtes catalans, que a voltes se li adreçaren per a demanar consell. Morí negat en el Roine quan anava a Provença a casar el seu hereu Guillem I amb Adelaida (1020). Fou enterrat a Ripoll. Al s XII les *Gesta comi-tum* li donen el sobrenom que l’ha fet cèlebre. Ells l’han revestit de caràcters lle-gendaris. Jacint Verdaguer l’immortalitzà en el seu poema *Canigó*.

Bernat I de Tolosa (? 804 — 844) Comte de Tolosa (835-844), de Narbona (828-844) i de Barcelona (826-832 i 835-844), conegut també per *Bernat de Septi-mània*. Fill de Guillem I de Tolosa, el seu nomenament com a comte de Barcelona (826) provocà la revolta d'Aissó i Guille-mó. Bernat pogué vèncer la revolta i fou premiat amb la successió en el comtat de Narbona (828) i en altres comtats de Sep-timània dependents d'aquest: Besiers, Magalona, Nimes i, potser, Usés. Al costat de Lluís el Piadós es guanyà un lloc de pri-mera magnitud en la direcció de l'imperi. Tanmateix, a causa de la seva desastrosa gestió política, hagué de fugir i es refugià a Barcelona (830). Posteriorment donà suport a Pipí I d'Aquitània en la seva revolta contra l'emperador, la qual cosa li costà la pèrdua dels seus honors, bé que li foren retornats a la mort de Pipí (835). Però en encendre's la lluita entre el nou Carles el Calb, successor de Lluís, i Pipí II el Jove, Bernat sostingué aquest en con-traposició amb els altres comtes catalans. Per aquest motiu fou jutjat i executat. Els seus honors foren lliurats a Sunifred, pare de Guifré el Pelós.

Bernat de Claravall *sant* (Fontaines-lès-Dijon, Xampanya 1090 — Claravall, Borgonya 1153) Abat i reformador cister-cenc. El 1115 fundà el monestir de Clara-vall (Clairvaux, Aube), del qual esdevin-gué abat. Fou adversari doctrinal d'Abelard (concili de Sens del 1141) i de Gilbert de la Porrée (concili de Reims del 1148). Polemitzà amb els cluniacencs. Escriví contra els càtars de Colònia i refutà els del Llenguadoc (1145). Predicà la segona croada (1145). Escriptor d'estil brillant, defensà l'autoritat del papa i dirigí algu-nes invectives contra la cúria romana. Alexandre III el canonitzà (1174) i Pius VIII el declarà oficialment doctor de l'Església Catòlica (1830). Festa: 20 d'a-gost.

Bernat de Ventadorn (Ventadorn, Llemosí s XII — monestir de Dalon, Peri-gord final del s XII) Trobador occità. Hom calcula que la seva producció poètica (41 poesies) fou escrita entre els anys 1150 i 1180. El seu cançoner és exclusivament dedicat a l'amor. Tres grans cicles de les seves cançons amoroses van dedicats a celebrar Margarida de Turena, la famosa Elionor d'Aquitània, quan era muller d'Enric II d'Anglaterra. Característic representant del *trobar leu*, o dicció senzi-lla, la gran dignitat de la paraula, la per-fecta estructura d'un estrofisme savi, un rimari elegant però no recercat i un cons-

tant equilibri en caracteritzen estilísticament l’obra, i ha estat considerat el millor dels trobadors amorosos i un dels primers lírics de l’edat mitjana.

Bernhardt, Sarah (París 1844 — 1923) Pseudònim de l’actriu francesa Henriette Rosine Bernard. Actuà a la Comédie Française (1872-80). El 1899 llogà el Théâtre des Nations i li donà el seu nom. El seu repertori comprenia els clàssics francesos, Shakespeare, romàntics com Victor Hugo i Alfred de Musset, etc. Tingué vel·leïtats de pintora, escultora i escriptora —tenen interès les memòries *Ma double vie* (1907)— i intervingué en alguns films.

Bernini, Gian Lorenzo (Nàpols 1598 — Roma 1680) Arquitecte, escultor i pintor italià. Protegit pels papes Urbà VIII i Alexandre VII, dugué a terme una gran tasca artística a Roma, en ple fervor de l’art tipificat per la Contrareforma. En les seves dues primeres obres, *David* (1619) i el grup *Apol·lo i Dafne* (1621-22), hi ha tots els elements que caracteritzen l’art barroc. Entre les seves escultures sobresurten *Èxtasi de santa Teresa* (1646) o *Francesco d’Este* (1650-51). L’abillament d’aquests dos personatges és la manifestació de l’agitació de llurs ànimes. Concebé el baldaquí de l’altar major de Sant Pere de Roma, acabat el 1633, com una estructura impressionant sostinguda per quatre columnes salomòniques de bronze. Quasi tota la resta de les seves produccions foren acabaments i reconstruccions, com la plaça de Sant Pere (1657-67). D’esperit decoratiu són la Scala Regia (1663-66) i els sepulcres dels papes Urbà (1647) i Alexandre (1671-78). Construï les esglésies de Sant Andreu del Quirinal (1678) i la de Castel Gandolfo (1661), entre d’altres.

Bernoulli Família de científics, originària d’Anvers, descendent de Jakob Bernoulli, emigrat a Frankfurt a causa de la persecució religiosa del duc d’Alba, i establerta a Basilea a partir del 1622. Els Bernoulli més importants foren els germans Jakob i Johann Bernoulli i el seu nebot Nikolaus Bernoulli (Basilea 1687-1759), que estudià les sèries infinites i les funcions diferencials. Els fills de Johann foren Daniel Bernoulli, qui enuncia el teorema que duu el seu propi nom, Johann II Bernoulli (Basilea 1710-90), professor de matemàtiques de la universitat de Basilea, que treballà en òptica, termologia i magnetisme, i Nikolaus II Bernoulli (Basilea 1695-Peterburg 1726). Els fills de Johann II foren Jakob II Bernoulli (Basilea 1759-Peterburg 1789), matemàtic i metge, i Johann III Bernoulli (Basilea 1744-Köpenick 1807), matemàtic i astrònom.

Bernoulli, Daniel (Groningen 1700 — Basilea 1782) Físic, matemàtic i fisiòleg neerlandès. Després de fer estudis de medicina a Basilea, Heildelberg i Estrasburg, el 1724 publicà les *Exercitationes quaedam mathematicae*, on tractava temes de probabilitat i la resolució de l’equació diferencial de Riccati. Entre el 1725 i el 1733, escriví l’*Hydrodynamica* (publicada el 1738), obra on enuncia el seu (*principi de Bernoulli*). Establí els rudiments de la teoria cinètica dels gasos i féu treballs sobre els cossos elàstics (cordes vibrants) i les oscil·lacions dels sòlids rígids. Enuncià els principis de conservació dels moments i de les àrees, simultàniament amb Euler. Féu avenir les idees de Newton amb els mètodes del càlcul de Leibniz.

Bernstein, Eduard (Berlín 1850 — 1932) Polític i pensador alemany, iniciador del revisionisme **marxista**. D’origen jueu, el 1872 s’afilià al partit socialdemòcrata. A Londres (1901), fou marmessor d’Engels i entrà en contacte amb la *Fabian Society*, com també amb Karl Kautsky. En *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (‘Les premisses del socialisme i les tasques de la social-democràcia’, 1899) defensà tesis reformistes, atacades durament per Karl Kautsky, Rosa Luxemburg, Plekhanov i Bebel i derrotades als congressos de Stuttgart i Hannover (1899); malgrat tot, fou elegit diputat del Reichstag. Contradigué les tesis de Marx sobre la tendència a la concentració capitalista i l’enfonsament catastròfic del capitalisme i assenyalà, per contra, l’eixamplament de la classe mitjana, la millora de les condicions de la classe obrera i el desenvolupament del mercat mundial. Postulà una transició pacífica i gradual del capitalisme al socialisme.

Bernstein, Leonard (Lawrence, Massa-

chusetts 1918 — Nova York 1990) Compositor i director d’orquestra nord-americà. Ha estat director de la New York Philharmonic Orchestra (1958-69) i ha dirigit les principals orquestres d’Europa i Amèrica. De la seva obra, que reflecteix la influència de la música popular del seu país i del jazz, cal esmentar la comèdia musical *West Side Story* (1957).

Berruguete, Alonso (Paredes de Nava, Castella ~1490 — Toledo 1561) Escultor i pintor, fill de Pedro Berruguete. Entre el 1508 i el 1516, aproximadament, treballà a Roma i a Florència, i fou ajudat per Miquel Àngel. Quan en tornà (1517), estigué vinculat, com a *pintor del rei*, a la cort de Carles V. A partir del 1526 es dedicà, a Valladolid, principalment a l’escultura. Els seus primers grans retaules —el del monestir de la Mejorada de Olmedo i el de San Benito de Valladolid— l’acrediten com l’escultor peninsular més eminent del seu segle. La seva personalitat artística encaixa perfectament en les coordenades estètiques del manierisme. D’altres obres importants són el retaule del Colegio de los Irlandeses, de Salamanca (1529); el de l’*Epifania*, de l’església de Santiago, de Valladolid (1537); i el sepulcre de marbre del cardenal Tavera, a l’hospital Tavera de Toledo.

Berruguete, Pedro (Paredes de Nava, Castella ~1450 — ? ~1503) Pintor castellà. Treballà (~1475-80) al palau d’Urbino. El seu estil concerta d’una manera personal la minuciositat descriptiva de l’estil flamenc amb una monumentalitat i un sentit de la perspectiva, de l’espai i de la llum estrictament italians. El 1483 havia tornat a Castella, on introduí les novetats renaixentistes italianes i les acomodà al gust tradicional castellà. A Àvila pintà el retaule major de la catedral i tres retaules per al convent de Santo Tomás. Són notables també els retaules de Paredes de Nava; *La decapitació de sant Joan Baptista*, de Santa Maria del Campo (Burgos) i la *Pietat* i la *Sagrada Família*, de la col·lecció Gudiol, de Barcelona.

Bertolucci, Bernardo (Parma, Emília 1941) Guionista i realitzador de cinema italià. El 1970 realitzà *Il conformista*. Altres obres seves són: *Last tango in Paris* (1972) i *Novecento* (1975-76). El 1987 dirigí *The Last Emperor*, film guanyador de nou Oscar; aquest èxit li permeté rodar al Sàhara *The Sheltering Sky* (1990), adaptació de l’autobiografia de l’escriptor Paul Bowles. El 1993 realitzà *Little Buddha*.

Bertran i Eixarc, Lluís sant (València 1526 — 1581) Religiós dominicà. Fou mestre de novics al convent de Llombai. El 1562 se n’anà de missioner a Amèrica, al regne de Nova Granada, on acomplí una intensa labor evangelitzadora. S’oposà al tracte inhumà que els *encomenderos* donaven als indis. Tornà a València el 1569, on des d’aleshores fou amic i conseller de l’arquebisbe Juan de Ribera. Beatificat per Pau V (1608), fou canonitzat per Climent X el 1671. Alexandre VIII el proposà com a patró del regne de Nova Granada (1690). La seva festa és celebrada el 9 d’octubre; a València és commemorat, però, el 20 d’octubre.

Bertrana, Prudenci (Tordera 1867 — Barcelona 1941) Escriptor. Sembla que el seu primer escrit fou *L’oreneta* —anterior al conte *Tard!* (1903)—; seguiren les novel·les *Josafat* (1906), *Nàufrags* (premiada per “El Poble Català” el 1906 i publicada el 1907) i *Tieta Claudina* (apareguda el 1910 en traducció castellana sota el títol d’*Ernestina*, no fou publicada en català fins el 1929), els reculls de contes *Crisàlides* (1907) i, sobretot, *Proses bàrbares* (1911), que assenyala el moment culminant de la seva producció. Bertrana convertí en matèria literària tant els tipus singulars que anà coneixent al llarg de la vida com el món animal, que observava amb un cert franciscanisme contingut. Tractà, a més, la literatura satírica amb la novel·la psicològica *Jo! Memòries d’un metge filòsof* (1925), retrat del metge i escriptor Dídac Ruiz. Conreà, també, el teatre, sense un reconeixement de la crítica (*Enyorada solitud!*, 1917; *Les ales d’Ernestina*, 1921, etc). La trilogia *Entre la terra i els núvols* (*L’hereu*, 1931; *El vagabund*, 1933 i *L’impenitent*, 1948) recull tota l’experiència autobiogràfica percebuda entorn de les seves frustracions, la més dolorosa de les quals fou la mort de tres fills. Agafat dins la crisi de valors reflectida pel Modernisme, Bertrana s’enfrontà al Noucentisme, i propugnà una actitud antiintel·lectual. Les seves *Obres completes* han estat publicades a Barcelona (1969).

Acte de fe presidit per Sant Domènec de Guzmán, obra de Pedro Berruguete (Museo del Prado, Madrid)

Prudenci Bertrana (IMHB)

Desembocadura del Besòs

Berzelius, Jöns Jakob (Väfversunda, Sörgård, Gotlàndia oriental 1779 — Estocolm 1848) Químic suec. Fou el descobridor del seleni, el ceri i el tori, i el primer a isolat el calci, l’estronci, el bari, el tàntal, el silici, el vanadi i el zirconi; però la seva contribució científica més important fou l’intent d’establir un primer sistema de pesos de combinació o de pesos atòmics. El resultat d’aquestes darreres investigacions, juntament amb les lleis de Dalton, Proust i Richten, fou publicat sota el títol d’*Éssai sur la théorie des proportions chimiques*. Introduí la notació química actual i els conceptes d’isomeria, d’halogen, d’acció catalítica i de radical orgànic.

Besançon Capital del Franc Comtat i capital del departament de Doubs, França, a la vora dreta del riu Doubs (114 000 h [1990]). És també coneguda com a estació balneària. Entre els seus monuments sobresurten la catedral de Saint-Jean, romànica i gòtica, el palau renaixentista Granvelle (s XVI) i la casa de la ciutat (s XVI). Antiga fortalesa dels sèquans anomenada *Vesontio*, sota l’Imperi Romà esdevingué la metròpoli dels sèquans. Conquerida pels burgundis (456), el 1032 passà a ésser una ciutat governada pels seus arquebisbes i, alliberada del domini d’aquests, una ciutat imperial (s XIII). El 1595 fou unida a la corona d’Espanya; fou incorporada a França per la pau de Nimega (1678). Lluís XIV, alhora que li suprimí totes les llibertats, la convertí en la seu del parlament (1676) i de la universitat (1691).

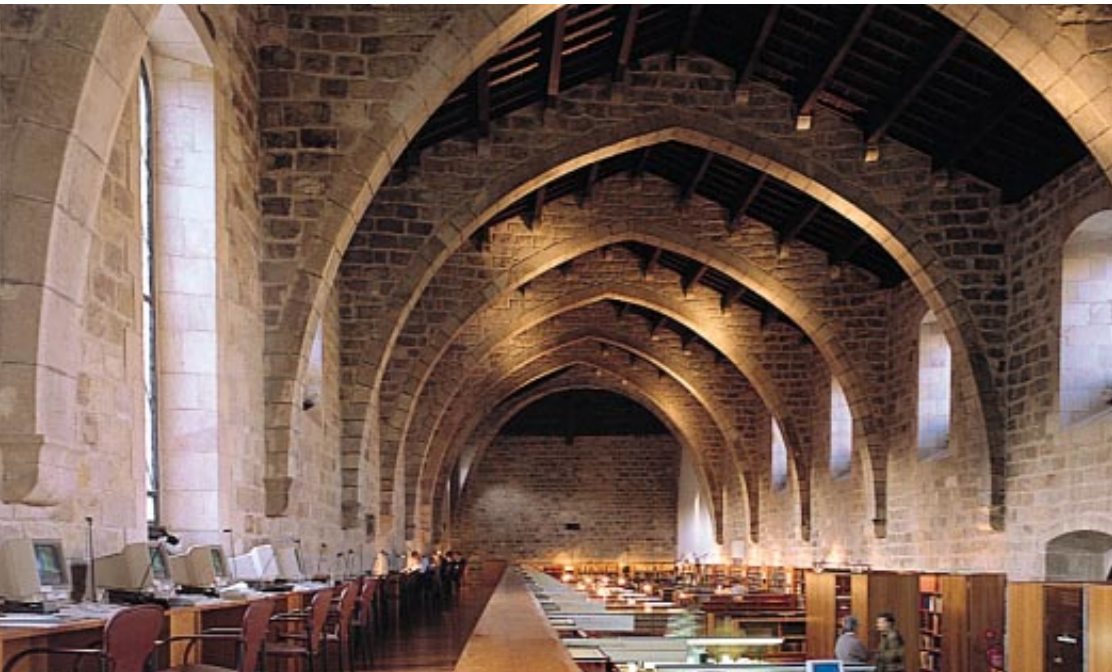
Beseit, ports de [*o ports de Tortosa*] Conjunt orogràfic format pels grups de la serra de l’Espina (1 162 m), el Montcaro (o el Caro) (1 447 m), la serra d’Encanader (1 396 m) i el pic de Cervera (1 347 m), que s’eleven sobre la depressió de l’Ebre, limitats a l'E per la depressió d’Ulldecona i al SE per la vall de Tortosa. Aquesta estructura és tallada per falles verticals i cavalcaments: entre el bloc de Godall (398 m) i el Montcaro s’obre la depressió de la Sénia. El drenatge subterrani motiva l’aridesa de la regió, malgrat les pluges abundoses de les parts altes. El sòcol del massís, fins als 300-400 m duu una màquia de garric i margalló, substituïda per brolles, garrigues i camps de garrofers. Fins als 800-1 100 m s’hi fa el carrascar, l’alzinar amb marfull i l’alzinar muntanyenc, substituïts per pinedes de pi blanc i brolles o garrigues. Per damunt dels estatges mediterranis es fan pinedes submediterrànies de pi roig amb boix i ginesta; als racons i obacs més frescs i humits hi ha força comunitats mèdio-europees. Els ports de Beseit esdevingueren el punt de confluència dels regnes de València i d’Aragó i del Principat de Catalunya, punt tradicionalment situat al tossal del Rei.

Besiberri, el Massís muntanyós de la zona axial pirinenca, orientat de N a S, al límit entre la Vall d’Aran i les valls ribagorçanes de Boí i de Barravés. La línia de crestes, anomenada els **Ilastrals de Besiberri**, comprèn els cims del **Besiberri Nord** (3 014 m), el **Besiberri del Mig** (3 008 m) i el **Besiberri Sud** (3 030 m); a l’extrem meridional hi ha el pic de Comaloforno (3 033 m), el cim més alt del masís. El vessant oriental cau violentament damunt la vall del Besiberri, afluent del Noguera Ribagorçana.

Besòs, el Riu del sistema mediterrani català que recull les aigües de bona part del Vallès i d’un sector d’Osona a través d’un ventall d’afluents. Pren el nom de Besòs des de la confluència, prop de Montmeló, de la riera de Mogent i el Congost. També hi desguassen les rieres de Tenes i de Caldes i el Ripoll. Encapçala la seva conca —1 029 km²— la Serralada Prelitoral, des dels relleus de Sant Llorenç del Munt als contraforts occidentals del Montseny. Desguassa a la Mediterrània, entre Barcelona i Sant Adrià de Besòs. A l’estiu resta gairebé sec.

bestiari *LIT* A l’edat mitjana, tractat didàctic i moral, on eren descrits els animals, reals o fantàstics, i era exposada la corresponent moralització de llurs trets i costums. Eren petites enciclopèdies d’història natural i al·legories dels vicis, les virtuts i la conducta humana. La tradició dels bestiaris provingué del *Physiologus* llatí, llibre de teologia basat en exemples del regne animal, interpretats al·legòricament. Dels bestiaris catalans conservats, cinc procedeixen del *Bestiario toscano*.

Pàgina de la **Bíblia** de Borso
d'Este (1455) (Biblioteca
Estense, Mòdena)

Sala de la **Biblioteca Nacional** de Catalunya

Entre el temps que visqué Jesús i la composició dels evangelis transcorregueren força anys. La llengua del Nou Testament és el grec, i la major part del vocabulari neotestamentari pertany a la *koiné*. Perquè són semites, aquests escrits són marcats pel ritme. El nucli central del Nou Testament és constituït per la cristologia: Crist és el Messies que patí, morí i fou resuscitat pel poder de Déu Pare i constituït Senyor, *Kyrios*, de l'univers. Els evangelis de la infantesa narren el seu naixement a Betlem i la seva fugida a Egipte a causa de la persecució herodiana. La seva activitat pública fou preparada per Joan Baptista. La part eclesiològica és molt desenvolupada en el llibre dels *Fets dels Apòstols* i en les epístoles, sobretot en les de Pau. La tradició jueva i cristiana (protestant i catòlica) considera la Bíblia paraula de Déu en la mesura que la creu inspirada. La natura d'aquesta inspiració constitueix un dels problemes més difícils de la teologia cristiana en general. Les fonts directes del text bíblic són els manuscrits, que han arribat a través de papirs i pergamins. Les fonts indirectes són les antigues versions i les citacions patristiques. Respecte als manuscrits de l'Antic Testament, cal distingir primerament els de l'Antic Testament hebreu (uns 1 300 manuscrits, més noves descobertes com les de la Guenizà del Caire), que no remunten més enllà del s IX dC. La transmissió de l'Antic Testament grec coincideix sovint amb la del Nou Testament grec. La ciència bíblica coneix més de 1 500 manuscrits de l'Antic Testament i uns 4 250 del Nou Testament grecs. El total de còpies manuscrites del Nou Testament presenta un nombre impressionant de variants, unes tres-centes mil, bé que gairebé sempre es redueixen a detalls sense importància. Les versions antigues de la Bíblia són importants per al seu estudi. La més digna d'ésser tinguda en compte és la dita *dels Setanta*, començada el s III aC i acabada l'any 150 aC. Era emprada a les sinagogues com a Bíblia oficial del judaisme hel·lenístic. Els escriptors cristians del Nou Testament acostumen a citar l'Antic Testament segons aquesta versió. Després de la destrucció de Jerusalem, en aguditzar-se l'oposició entre judaisme i cristianisme, els jueus deixaren la versió dels *Setanta*. La defectuosa transmissió de text i la creixent diversitat de variants mogué el papa Damas I a encarregar a Jeroni una revisió del text del Nou Testament, primer, i de l'Antic Testament, després. El resultat fou la Vulgata (ss IV-V dC). D'entre les principals edicions crítiques del Nou Testament, han d'ésser esmentades la de C.Tischendorf, *Editio octva critica maior* (Leipzig, 1869-72), la de H.von Soden (Berlín-Göttingen, 1902-1913), E.Nestle (Stuttgart, 1960, en la 24ena edició) i la d'A. Merk-Lyonnet (Roma, 1956, en la setena edició). L'actual divisió de la Bíblia en capítols és deguda a S. Langton, que el 1214 la introduí a la *Vulgata*. La divisió dels capítols en versets fou obra de Sante Pagnini (1527) per a l'Antic Testament; per al Nou Testament hom segueix el sistema de R. Stefano (1551). Els jueus han acceptat aquestes divisions. Durant l'alta edat mitjana, les traduccions de la Bíblia, escasses i incompletes, associades amb moviments herètics com el catarisme, provocaren la prohibició de l'església de llegir privadament la Bíblia en llengua vulgar. Ja al s XV, sota la revolució tècnica de la impremta, foren publicades les primeres versions completes de la *Vulgata* traduïdes a l'alemany i a l'italià. Però fou al s XVI,

Biblioteca-Museu Víctor Balaguer

amb l'ajut de l'erudició aportada per l'esperit renaixentista i sota la impulsió de la reforma protestant, quan aparegueren les traduccions de més gran significació cultural, que, en general, prescindeixen de la *Vulgata*. Durant el s XVIII i, sobretot, el s XIX, la Bíblia ha estat traduïda a més de dues-centes llengües asiàtiques i africanes, sovint a partir de versions occidentals. Als Països Catalans, el 1233, Jaume I donà ordre de cremar tots els exemplars de les versions catalanes de la Sagrada Escriptura, alguna de les quals datava, segurament, del s XII. La primera versió ben avalada és la que el 1287 manà fer, del francès, Alfons II, dirigida per Jaume de Montjuïc. La primera versió impresa (València, 1478) fou la de Bonifaci Ferrer a l'inici del s XV. Destruïda per la inquisició, només se'n conserva un darrer full. A partir del s XV i, sobretot, del XVI, hom pot parlar de l'escola bíblica de Montserrat. Posteriorment, cal remarcar la versió de Josep Melcior Prat: *Lo Nou Testament en llengua catalana, ab presència del text original* (Londres 1832, 1835; Barcelona 1838; Madrid 1888). Ja al s XX, cal citar l'acció de la *Fundació Bíblica Catalana*, que inaugurà les seves publicacions amb la *Sinopsi Evangèlica* (1927) de Lagrange, en versió catalana de Lluís Carreres, i Josep M.Llovera. Els exemples més antics d'il·lustració bíblica pertanyen a la darrereria de l'Imperi Romà i als primers segles de l'edat mitjana. Entre els manuscrits bíblics occidentals miniats sobresurten el *Pentateuc Ashburnam*, del s VII, de possible origen hispànic o potser africà, i la *Bíblia Aniatina*, copiada vers l'any 700 als monestirs britànics de Jarrow i Wearmouth. Al final del s VIII i durant el s IX i una part del X florí la miniatura carolíngia, que ha deixat esplèndides còpies de saltiris i evangeliaris, les dues grans Bibles de Carles el Calb i els evangeliaris germànics dels emperadors otònides. Els ss X i XI constitueixen el període més brillant de la miniatura anomenada mossàrab, que florí no solament a l'Espanya musulmana, sinó també als estats cristians del nord de la Península Ibèrica: *Comentari a l'Apocalipsi i Llibre de Daniel*, del Beat de Liébana. A Catalunya hi ha dues notables còpies miniades d'aquest comentari, el *Beatus de Girona*, de l'any 975, i el *Beatus de la Seu d'Urgell*, del final del s X o de l'inici del s XI. La miniatura catalana segueix un camí diferent de l'anterior i assoleix, al s XI, dues obres molt notables: la *Bíblia de Sant Pere de Rodes* (Bibliothèque Nationale, París) i la *Bíblia de Ripoll* (Biblioteca Apostolica Vaticana). Els manuscrits miniats abunden molt més a partir del període romànic. En el gòtic augmentà encara el nombre de manuscrits miniats, i els tallers d'il·luminació fixaren fins a un cert punt la iconografia dels manuscrits bíblics. Són notables a Catalunya la *Bíblia de Vic* (Museu Episcopal de Vic), de l'any 1268, i la de la catedral de Girona, copiada per Bernardí de Mòdena, la qual havia pertangut al rei Carles V de França.

bibliografia 1 Ciència auxiliar que, mitjançant la recerca, identificació, descripció i classificació de tots els documents publicats o reproduïts per procediments mecànics, fotomecànics o electrònics, facilita el coneixement científic o pràctic d'una matèria. Pot ésser *enumerativa* o *sistemàtica* quan actua en extensió, i *analítica* o *descriptiva* quan estudia el document en profunditat. La primera pot ésser *general*, sobre la totalitat d'un tema, d'una matèria o d'un autor, i *especial*, sobre una part. La bibliografia *analítica* estudia el document en ell mateix, deixant de banda qualsevol consideració sobre el seu contingut, amb la finalitat de reconstruir el seu procés de producció. **2** Relació sistemàtica, diversament ordenada i sovint crítica o raonada, d'obres relatives a una o diverses matèries. Les bibliografies poden ésser *retrospectives* (amb la finalitat de recollir un període determinat) o *corrents* (que volen recollir periòdicament les publicacions actuals). Actualment el terme s'aplica no només als textos impresos sinó també a qualsevol tipus d'obra (inclòs el material àudio-visual). Bé que hi ha reculls bibliogràfics anteriors, la necessitat del repertori bibliogràfic no aparegué fins al s XV, amb la invenció de la impremta. Aviat començaren a aparèixer les primeres bibliografies especialitzades (medicina, botànica, patristica, etc). Tanmateix, l'explosió documental que caracteritza el s XX féu evident la dificultat de realitzar una

bibliografia de tot el que s'edita al món, per la qual cosa, actualment, la bibliografia tendeix a la formació de repertoris especialitzats per matèries i països.

biblioteca Servei cultural que organitza i manté el dipòsit, la classificació, la conservació i la consulta o lectura de documents diversos (llibres, revistes, material àudio-visual, etc). Una biblioteca pot constituir un organisme funcionalment autònom o ésser un servei subordinat d'una institució, com ara una universitat, una acadèmia, etc. Les biblioteques poden ésser objecte d'una classificació sumària, segons el règim de possessió i l'objecte (*estatal, nacional, municipal, universitària, corporativa, pública* o *privada*) o segons el contingut (*general* o *especialitzada*). Com a institucions de cultura, les biblioteques constitueixen una peça clau en el sistema educatiu i de la recerca científica i erudita d'un país. Els més antics aplics de texts escrits conservats que mereixen el nom de biblioteca són la gran col·lecció de tauletes d'argila en escriptura cuneiforme, procedents del palau reial d'Ebla (Síria, 2400-2250 aC). Les biblioteques més famoses de l'antiguitat clàssica foren les d'Alexandria (fundada per Ptolemeu Sòter als ss IV-III aC) i Pèrgam. A Roma foren famoses la Palatina i l'Octaviana, aquesta fundada per Juli Cèsar i destruïda per l'incendi de Roma atribuït a Neró; la que tenia més exemplars era la Ulpiana, fundada per Trajà (100 aC). Les biblioteques restaren limitades als monestirs durant les invasions bàrbares, i durant el domini àrab destacaren les de Còrdova i Bagdad. Al Renaixement, reberen gran impuls a Itàlia gràcies a Petrarca, Boccaccio i el papa Nicolau V, reorganitzador de la biblioteca vaticana. El punt culminant és representat per la invenció de la impremta. Els països britànics són els de més gran tradició de biblioteques; hi destaca la British Library. Als Països Catalans destaca la Biblioteca Nacional de Catalunya, amb seu a Barcelona.

Biblos Antiga ciutat fenícia de la costa del Líban, al nord de Beirut, a l'actual Gubayl. Les excavacions han pogut mostrar una successió de ciutats des del neolític fins a la conquesta per part dels amorreus (vers el 2000 aC). Posteriorment, Biblos sofrí la dominació dels hikses, dels egipcis i dels pobles de la mar, fins a la dominació assírio-babilònica (ss VIII-VI aC), continuada pel domini persa i l'ingrés en el món hel·lenístic.

bicicleta *ESPORT* Velocípede de dues rodes de diàmetre sensiblement igual, l'anterior de les quals és directriu, i la posterior, accionada pel conductor mitjançant un sistema de pedals i transmissió per cadena, és motriu. La bicicleta és formada bàsicament pel quadre, la transmissió, la direcció i les rodes; hom pot considerar com a elements no essencials el selló i els frens, i com a elements accessoris els parafangs, el cobrecadena, l'enllumenat, etc. El *quadre* és el bastiment metàl·lic tubular, generalment trapezial, que serveix de lligam i suport dels altres elements. La *transmissió* és constituïda pels *pedals*, solidaris per mitjà de manovelles a una, dues, o tres corones dentades dites *plats*; el *pinyó*, fix o lliure, engranatge senzill o múltiple unit al rodet de la roda posterior; i la *cadena*, nexa d'unió entre el plat i el pinyó. La *direcció* és constituïda pel *manillar*, accionat pel conductor, la *forquilla de la direcció*, que suporta la roda anterior, i l'*arbre de la direcció*, element d'unió del manillar i la forquilla. Cada *roda* consta del *pneumàtic*, la *llanda* —d'una sola peça i sense raigs, en algunes bicicletes de cursa en pista—, els *raigs* i el *rodet* o *boixa*, mena de tub amb valones que recull els caps dels raigs i que, muntat sobre dos rengles de boles de coixinet equidistants, gira lliurement al voltant de l'eix de la roda, que és fixat amb femelles a la forquilla de direcció (roda anterior) i de suspensió (roda posterior). Pierre Lallement col·locà un pedal i un cigonyal a la roda anterior del *célériefère* (creat pel francès De Sivrac el 1790), i el resultat fou un velocípede, construït quasi totalment de fusta, i inicialment amb una roda més gran que l'altra, el *bicicle*, el qual fou perfeccionat per E.Micheaux i anà evolucionant fins a arribar a la forma de la bicicleta actual.

Bilbao [*basc: Bilbo*] Ciutat i capital de la província de **Biscaia**, País Basc, situada a l'oest de la península Ibèrica, a la vora del Nerbioa (369 839 h [1991]). L'expansió de la ciutat començà el 1862 amb l' explotació del mineral de ferro de Somorrostro. L'any 1890 l'antic nucli començà a absorbir localitats veïnes, formant barris més o menys homogenis: Bilbao vell, Abando, l'Eixample, Albia, Atxuri, Basurto, Begoña, Rekaldeberri, Deusto, Castrejana, Zorroza i Erandio. L'àrea d'influència de Bilbao s'estén al Gran Bilbao —complex amb personalitat jurídica pròpia des de l'any 1945—, que té una extensió de 398,26 km²; i una aglomeració que s'aproxima a 1 000 000 d'habitants (entre d'altres comprèn els municipis de Barakaldo, Ceiona, Portugalete, Sestao i Santurtzi); és la veritable seu de la indústria de Biscaia. La siderúrgia constitueix la base de la poderosa indústria de transformació, fundada majorment en el sector naval. Igualment és important la indústria química, mentre que el municipi de Bilbao assumeix una funció predominantment rectora, de tipus comercial, financer (bancs, borsa de Bilbao) i administratiu. Cal també destacar el paper del port, un dels primers de l'estat. Té aeroport internacional. Entre els monuments de Bilbao sobresurten l'església de Santiago, gòtica (actual catedral), reedificada el 1404, i la de Sant Anton, consagrada el 1433, amb una façana del s. XVI. El primitiu Bilbao, o "Bilbao vell", nascut el 1300, era situat a la vora dreta del Nerbioa. Gràcies a una sèrie de privilegis atorgats pels reis de Castella i al fet d'ésser un dels principals productors de ferro i de servir de port per a Burgos, es convertí en el primer port de la Cantàbrica. Tanmateix, la concessió d'un consolat per part de Ferran el Catòlic i la independència de Burgos, serien els dos fets que marcarien l'inici del veritable desenvolupament econòmic de Bilbao. Durant el s. XVI Bilbao fou, juntament amb Sevilla, el port més important de la Península Ibèrica. Durant la guerra del Rosselló fou ocupada pels francesos (1795), els quals tornaren a dominar-la del 1808 al 1813. La ciutat hagué de sofrir quatre setges durant les guerres carlines (un el 1835, dos el 1836 i el de 1873-74). El desenvolupament industrial del s. XIX provocà el seu expandiment vers l'altra banda del riu,

que actualment constitueix el centre modern. Al començament del s XX Bilbao esdevingué la principal seu del moviment nacionalista basc i del seu òrgan polític, el Partit Nacionalista Basc.

ilingüisme *SOCIOL* Ús alternatiu de dues llengües en un individu i, per extensió, en un grup social. El bilingüisme no és un fenomen de la llengua, sinó del seu ús; la lingüística, doncs, s’hi interessa pràcticament en funció dels fenòmens d’interferència. La psicologia i la pedagogia s’interessen, per contra, per les conseqüències del bilingüisme en la formació de l’individu. Modernament la sociologia s’ha ocupat també del bilingüisme com a element del conflicte entre cultures diverses, i això ha contribuït a la naixença de la sociolingüística. En materia de política o de planificació lingüística hom pot fomentar una política assimilista o, per contra, la cooficialitat lingüística (*bilingüisme oficial*). Hom ha elaborat el concepte de disglòssia, que cobreix certes situacions de bilingüisme col·lectiu. Sociològicament, hom troba dues formes diferents de bilingüisme: el *bilingüisme de comunitats ètniques separades de la majoria* —per exemple, el dels jueus de parla germànica a Bohèmia abans de la Segona Guerra Mundial— i el *bilingüisme estratificacional*. Aquest darrer pot produir-se per conquesta, com a l’Anglaterra medieval, on l’aristocràcia normanda parlà el francès durant diverses generacions, però hom pot trobar-lo també al si d’un mateix grup social, com en el cas d’algunes col·lectivitats històriques a l’Índia, on les dones parlaven una llengua i els homes una altra. En ambdós casos, però, cal assenyalar que no hi ha bilingüisme pur; aquest, si existeix, és un fenomen individual, no pas col·lectiu. De fet, quan per aculturació, assimilisme, imperialisme, conquesta o altres fenòmens, una col·lectivitat és obligada a dominar una llengua que no és la seva, es produeix un fenomen de deterioració de la llengua original o el d’aparició d’altres de noves.

bilis *BIOL* Producte de la secreció externa de les cèl·lules hepàtiques de molts vertebrats. És un líquid clar, groguenc i amarгант. La bilis és transportada a través dels conductes biliars intrahepàtics als conductes hepàtics (cístic i colèdoc) i emmagatzemada a la bufeta o vesícula biliar. Un cop vessada a l’intestí, gràcies a les sals biliars facilita la digestió i l’absorció dels greixos; també actua afavorint l’absorció de colesterolina i de vitamines liposolubles, i com a agent antisèptic i bacteriostàtic sobre la flora microbiana intestinal. La bilis es compon essencialment d’aigua, sals biliars, pigments biliars (bilirubina i biliverdina), àcids grassos i colesterolina.

billó *NUMIS* Aliatge d’argent i de coure, emprat per a la fabricació de monedes de petit valor a la major part dels estats europeus, des del s X fins al XIX. A Catalunya, el billó aparegué al s XI per la necessitat de donar cos a monedes de contingut d’argent molt petit dins un mercat on circulava en exclusiva la moneda-valor. El percentatge de plata, que inicialment fou del 50%, anà disminuint i sota Jaume I era només d’un 16,5%. Tanmateix, aquest rei creà el diner de tern amb un 25% de plata, percentatge que no fou disminuït fins a Ferran II. Tanmateix, sota els primers Àustria la moneda barcelonesa havia tornat a baixar per sota del 16%. Es mantingué, bé que amb un feble aliatge de plata, fins a la guerra de Successió. A València i a Mallorca, les emissions foren iniciades sota el regnat de Jaume I, també a llei de tern, però les caigudes de llei es produïren molt abans que al Principat. El billó, com a unitat de compte, sota la denominació de ral de billó, s’anà estenent des del s XVII, talment que, al s XVIII, era una forma ja del tot generalitzada, i esdevingué oficial de la monarquia hispànica, sota Josep Bonaparte, primer, i sota Isabel II després.

bimetal·lisme *ECON* Sistema monetari basat en el *lliure encunyament* de l’or i l’argent, en l’existència d’una relació legal fixada entre els valors de l’or i de l’argent (*paritat bimetal·lica*) i en el *poder il·limitat liberatori* (per a pagar qualsevol tipus de deute) de l’or i de l’argent. El bimetal·lisme començà, a Roma, a la fi del s III aC i al principi del II, i perdurà fins a la fi de l’Imperi. La constant inflació féu que la relació or-argent fos reformada constantment. Després de Carlemany ja no fou encunyat més or. Entre els ss IX i XIII la

moneda d’argent, sota la influència del patró-argent carolingi, esdevingué la unitat per excel·lència, i el seu valor era en funció de l’or. Vers el 1250 Europa reprengué d’una manera sistemàtica les encunyacions d’or, i ben aviat s’imposaren el florí de Florència i el ducat de Venècia. Durant els ss XV-XVII els sistemes monetaris europeus foren bimetal·listes, i els governs fixaven el valor de la moneda de compte en monedes d’or i en monedes d’argent. Tant al Principat de Catalunya com a Castella hi havia una relació legal or-argent que varià constantment segons l’oferta d’or o d’argent del mercat, segons la realitat de la balança comercial i també, sobretot a Castella, segons les manipulacions de la monarquia. El bimetal·lisme modern es desenvolupà a partir del s XVIII a diferents estats europeus. Al començament del decenni del 1870 al 1880, l’augment de la producció d’argent dugué aquest metall a la depreciació, i desplaçà l’or de la circulació monetària. Des de l’inici del s XX ha prevalgut el monometal·lisme.

biofísica *BIOL/FÍS* Branca de la biologia i de la física que estudia els fenòmens físics lligats als sistemes biològics a tots els nivells (tant purament molecular, com cel·lular, com d’un organisme pluricel·lular sencer o, fins i tot, d’un ecosistema). Interessen a la biofísica l’estat físic de les molècules, l’estructura espacial d’aquestes i els bescanvis energètics entre molècules; també, l’estructura espacial cel·lular, els mecanismes d’obtenció d’energia, els bescanvis energètics amb l’exterior i els mecanismes d’autoregulació. En els organismes pluricel·lulars, els mecanismes d’autoregulació prenen molta més importància, com també els bescanvis de matèria i energia amb l’exterior. En un ecosistema, l’interès se centra sobretot entorn de les condicions físiques del medi i de les aportacions i de les pèrdues de matèria i d’energia que experimenta.

biografia *LIT* Història de la vida d’algun personatge, escollit generalment en virtut de la seva activitat o del seu ressò públics. Gènere literari prestigiós, la seva tècnica actual és el resultat d’una llarga evolució. Són clàssiques: *Agricola*, de Tàcit, les *Vides paral·leles*, de Plutarc, els *Evangelis*, sobre Jesús, etc. Durant l’època medieval hi hagué biografies més o menys imitades dels clàssics, com la *Vita Caroli Magni* (~820), d’Eginard, o l’anomenada *Vida coetània de Ramon Llull*, anònima. El Renaixement i, amb ell, l’humanisme, comportà els primers intents d’individualització i particularització —*Trattadello in laude di Dante* (1358-63), de Boccaccio; *Vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti* (1550), de Giorgio Vasari, etc—. Al s XVIII aparegué la biografia de caràcter erudit, i autors com Voltaire, amb *Histoire de Charles XII* (1731), excel·liren en el gènere.

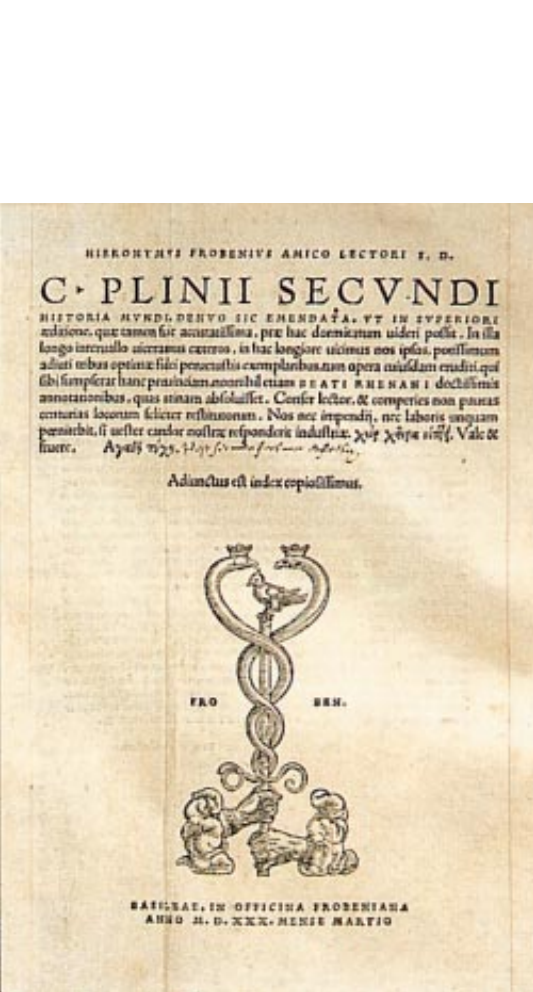
biologia *BIOL* Ciència que estudia els éssers vivents. El mot fou introduït el 1802 simultàniament per Lamarck i per L.C.Treviranus. La biologia començà per una *fase de descripció* d’organismes. En aquesta fase, l’estudi analític dels sistemes vivents es fonamentà en la física i la química i les branques més esponeroses foren l’anatomia i la sistemàtica. Els dos passos més importants en el progrés del coneixement anatòmic han estat, de primer, la invenció del microscopi òptic, que des de mitjan s XVII i durant tres segles permeté anar precisant la constitució cel·lular, l’estructuració en teixits dels òrgans i les característiques més generals de l’organització de les cèl·lules; i, de segon, des de fa uns 30 anys, el microscopi electrònic, que ha permès connectar el nivell anatòmic amb el d’organització molecular. L’altra branca descriptiva de la biologia, la sistemàtica, sobretot a causa de l’exploració cada vegada més completa de les terres i dels oceans, juntament amb les troballes de la paleontologia, ha reeixit a descobrir noves formes d’organismes. Al llarg d’aquesta fase també hi hagué progrés en el coneixement fisiològic, però, fins al s XIX, hom no pot parlar d’un progrés regular del coneixement del funcionament dels éssers vius. En aquest sentit, el progrés de la bioquímica ha estat essencial, i actualment fa un pas de gegant amb el desenvolupament de l’anomenada biologia molecular. Amb la formulació de les teories evolucionistes i, principalment en el transcurs del s XX, amb el naixement de ciències biològiques modernes com la genètica i l’ecologia, la biologia entrà en

Ardit, moneda barcelonesa de billó, de Felip III (1614)

biofísica Observacions amb un microscòpi electrònic d'escombratge (Universitat de Barcelona, Servei Científic Tècnic)

biologia Portada de l’obra Naturalis Historia de Plini el Vell

una *fase d’integració* de conceptes. Es desenvolupà i acceptà la teoria de l’evolució, principalment amb base darwinista, gràcies primordialment al fet que la genètica ha descobert un mecanisme per a explicar el procés evolutiu. En aquesta línia integradora progressiva de nivells hom sol parlar modernament de *biologia molecular*, *biologia cel·lular*, *biologia d’organismes* (que fóra la “biologia clàssica”), *biologia de poblacions* i *biologia d’ecosistemes*. Com a ciència aplicada, la biologia ha tingut, i té, un fort impacte sobre la vida de la humanitat. L’agricultura, la zootècnia, la ciència dels aliments i la medicina, i les disciplines que hi estan relacionades, com la bromatologia, la fitopatologia, la patologia humana, la genètica aplicada a la millora animal i vegetal, la microbiologia industrial, la moderna bioenginyeria, etc, són els terrenys més fecunds i coneguts de la biologia aplicada. Sovint hom sol considerar que la biologia, com a ciència, nasqué al s XVII, quan l’esperit racionalista cartesià rompé definitivament amb la vella tradició aristotèlica i escolàstica. Precedents immediats i remots, però, del pensament biològic, són fàcilment trobables. Així, hom cita Aristòtil (384-322 aC), que donà un enfocament teleològic de la natura (finalisme), Plini el Vell (23-79 dC), autor d’una *Naturalis historia*, Cató (234-149 aC), Varró (116-27 aC), Columel·la (s I dC), Frederic II de Hohenstaufen (1194-1250), Albert Magne (1206-1280), A.Vesalius (1514-64), M.Servet (1511-53), G. Fallopio (1523-62), etc. Durant la primera meitat del s XVII les idees i les descobertes de F. Bacon, i sobretot de R. Descartes i de G. Galilei, obriren les portes a la ciència moderna, basada en l’observació i l’experimentació. En aquest ambient d’observació i de recerca, la descoberta del microscopi fou explotada a bastament, entre d’altres, per R. Hooke (1635-1703), el qual descriví per primer cop la cèl·lula. Dues qüestions que dividiren les opinions dels biòlegs fins al s XIX foren suscitées en aquesta època: la possibilitat de la generació espontània i els mecanismes de la reproducció. Amb la descoberta de l’“ou” dels mamífers (1672) —en realitat, dels blastòcits— es desenvoluparen dues tendències: l’ovisme i l’animalculisme, que identificaven respectivament, l’òvul o l’esperma amb el germen. Animalculistes i ovistes defensaren la preformació del fetus en l’espermatozoide o en l’òvul (preformacionisme), mentre que els partidaris de les aberrants idees clàssiques advocaren per l’epigènesi o formació de bell nou. El preformacionisme duia aparellat el fixisme, que juntament amb la sistemàtica permeteren a Carl von Linné (1707-78) establir la nomenclatura binària, plenament vigent avui. Contràriament a Linné, G.L. Leclerc, comte de Buffon (1707-88), es manifestà partidari del transformisme i, lògicament, de l’epigènesi. Aquestes idees transformistes prepararen el terreny per a la revolució de l’evolucionisme, esdevinguda al s XIX. Fou essencial la contribució de R.A.Ferchault, senyor de Réaumur (1683-1757), L.Spallanzani (1729-99), Charles Bonnet (1720-93), etc, amb llurs estudis del cicle reproductiu dels animals i els fenòmens sexuals. A la segona meitat del s XVIII, els estudis fisiològics feren, també, progressos molt importants. Les idees transformistes del s XVIII tingueren, al final del segle, un decidit defensor en Erasmus Darwin (1731-1802), però no es manifestaren fins al començament del s XIX, en què J.B.P.A. de Monet, cavaller de Lamarck (1744-1829), exposà les línies mestres de la seva teoria transformista (lamarckisme) i introduí la idea d’evolució dels éssers vius i es mostrà, naturalment, partidari de l’epigènesi. La seva posició, però, enfront de la que més tard tipificà Darwin, assenyala el punt màxim del fracàs de l’actitud teleològica envers els processos vitals (l’òrgan evoluciona *a fi* d’adaptar-se), davant l’actitud epistemològica i mecanicista, típicament científica (l’òrgan evoluciona *a causa* de l’adaptació). El gran detractor de Lamarck fou Georges Cuvier (1769-1832), que féu avançar enormement els estudis d’anatomia comparada i l’estudi dels fòssils, i esdevingué el consagrador de la ciència paleontològica. La gran revolució de la biologia, però, no es produí fins el 1859, en ésser publicat *The origin of species by means of natural selection*. Amb aquesta obra Charles Darwin (1809-82) assentà les bases per a la consagració definitiva del

transformisme. El reconeixement de l'evolució biològica i de l'evolucionisme representà possiblement el pas endavant més important de la biologia. Biòlegs i pensadors partidaris de les teories evolucionistes, com E.Haeckel (1834-1919), consagrador de la llei biogenètica fonamental, i d'altres de detractors s'enfrontaren fins al començament del s XX. Fou la genètica, però, la disciplina biològica que consagrà definitivament les teories evolucionistes. El 1865, J.G. Mendel (1822-84) publicà la memòria *Versuche über Pflanz*-*Hybriden*, en la qual eren formulades les lleis bàsiques de l'herència biològica, que no foren preses en consideració fins el 1900 (H.de Vries, K.E.Corrrens i E.von Tschermark von Seysenegg). T.H.Morgan (1866-1945), anys després, localitzà en els cromosomes del nucli cel·lular, els elements portadors del missatge hereditari o gens. L.Pasteur (1822-95), que demostrà la inexistència de la generació espontània, fou el consagrador de la ciència microbiològica. F.Wöhler (1800-82) i C.J.von Liebig (1803-73) foren promotors del naixement de la bioquímica, la qual aboca la fisiologia cap a la línia de “fisiologia bioquímica”. Ja al s XX, l'atenció preferent dels biòlegs se centra en la genètica, la biologia molecular i la bioquímica en els àmbits de l'estructura de la cèl·lula i de la macromolècula, i l'ecologia i la genètica de poblacions en l'àmbit dels ecosistemes. Darrerament es produeix un nou plantejament de les teories macroevolutives, vehiculat mitjançant la hipòtesi de Gould i Eldredge (1972) de l'equilibri a intervals. Dins la fisiologia animal, la descoberta de noves molècules missatge-res del sistema nerviós ha obert el camp d'acció de la neurobiologia. La genètica, i especialment la dels microorganismes, ha avançat en el coneixement íntim del funcionament dels gens i en la localització dels gens al llarg dels cromosomes, la qual cosa ha estat fonamental per a l'enginyeria genètica. La biologia molecular, per part seva, ha aportat entre d'altres, els enzims de restricció, de gran transcendència per a les manipulacions del DNA. Són sens dubte els resultats de l'enginyeria genètica els que han despertat més expectació. La seqüenciació gènica ha permès el clonatge. Als Països Catalans el conreu de les ciències biològiques, bé que ha abastat totes les disciplines, s'ha centrat d'una manera especial entorn de la botànica pel que fa a la biologia pura, i de la medicina pel que fa a la biologia aplicada. És sobretot a través de la Institució Catalana d'Història Natural, de la Societat Catalana de Biologia, i especialment a través dels establiments docents i d'investigació oficial que els Països Catalans han canalitzat, durant l'actual segle, la seva aportació al pensament biològic.

biometria *BIOL* Branca de la biologia que estudia els fenòmens quantitativs en els éssers vius, bo i emprant un conjunt de tècniques de mesura i de mètodes estadístics i matemàtics. Nasqué al començament del s XX com a resultat de la necessitat d'un estudi quantitatiu de la vida a causa de l'elevada variabilitat en la majoria dels caràcters que els fa aparèixer com a variables aleatòries. El seu interès és fonamental pràcticament en totes les branques de la biologia.

bioquímica Ciència que estudia la química dels éssers vius, és a dir, la vida com a fenomen químic. Atès que els éssers vius són constituïts per cèl·lules, la bioquímica estudia les reaccions complexes que s'hi esdevenen i aquelles que s'esdevenen fora d'elles, però que estan estretament relacionades amb el seu funcionament. Aquestes bioreaccions, esdevingudes gràcies a l'ajut dels biocatalitzadors, són sintetitzadores o degradadores, i conjuntament constitueixen l'anomenat metabolisme de l'ésser viu. La bioquímica és una ciència nascuda de la convergència i l'entrecreuament de la química orgànica i la fisiologia a mitjan s XIX. Durant la segona meitat del s XIX i el començament del s XX l'activitat dels bioquímics s'orientà cap als estudis dels productes naturals continguts en els organismes vius. No fou fins molt posteriorment que s'inicià l'estudi de les funcions i el significat biològic dels processos en què intervenen.

bioritme *BIOL* **1** Variació cíclica o recurrent d'un esdeveniment o d'un estat biològic, lligat a factors físics externs, que es presenten periòdicament, com ara el fotoperíode, fluctuacions de la temperatu-

ra, etc. Alguns ritmes interns són independents dels factors externs com el batec del cor, o l'emissió d'espores pels fongs, i d'altres són probablement adaptacions a fenòmens naturals recurrents, com els períodes de son i el dia i la nit, regulats per rellotges biològics.
2 Estudi dels ritmes biològics basat en l'observació que en la natura hi ha fets que segueixen processos que es repeteixen cíclicament.

biosfera *BIOL* Part de la Terra on hi ha éssers vius. Representa una capa relativament prima, que s'interpenetra amb part de la litosfera i de l'atmosfera, i amb la totalitat de la hidrosfera, que constitueixen el medi ambient. Els ecosistemes més complexos i la major part de la biomassa es concentren en altituds poc allunyades del nivell de la mar. En profunditat, els organismes aquàtics fotosintetitzadors arriben a la mateixa profunditat que la llum (entre -100 m i -160 m).

biosíntesi *BIOL* Síntesi realitzada per éssers vius en general de substàncies complexes a partir d'altres de més simples, amb despesa d'energia. El conjunt de reaccions dels processos biosintètics tenen lloc a l'interior de la cèl·lula viva i són de tipus endergònic, l'energia consumida prové del catabolisme de materials energètics, del d'ATP o altres composts fosforats d'alta energia. Consisteixen especialment en la progressiva reducció de materials originàriament oxidats, o bé en la incorporació, també progressiva, de peces moleculars simples per a donar una macromolècula. La fotosíntesi realitzada en els vegetals és un punt de partença per a la biosíntesi d'un gran nombre de substàncies. L'anabolisme dels éssers vius comporta la biosíntesi de substàncies orgàniques diverses, com pròtids, fosfolípids, etc.

biotipologia *ANTROP/PSIC* Estudi de la constitució humana amb la finalitat d'establir les correlacions existents entre les característiques morfològiques, fisiològiques, psicològiques i àdhuc patològiques dels individus, i d'agrupar aquests segons uns patrons bàsics o biotips. Bé que han estat elaborades moltes biotipologies des de les temptatives inicials d'Hipòcrates, la més coneguda és la de l'alemany Ernst Kretschmer, que descriu els tipus *leptosomàtic* (o astènic), *pícnic* i *atlètic*, englobant els que no cauen dins l'anterior classificació amb el nom de *displàsics*. Una altra biotipologia, utilitzada als països anglosaxons, és la de William H.Sheldon, que distribueix els subjectes en els grups següents: *endomorfs*, *mesomorfs* i *ectomorfs*, segons quin sigui el full blastodèrmic que hi predomina.

Birmània Nom amb el qual fou designada la Unió de → *Myanmar* fins al juny del 1989, que adoptà aquesta darrera denominació amb caràcter oficial.

Birmingham Capital del comtat metropolità de West Midlands, a Anglaterra, Gran Bretanya (1 024 118 h [1981]). La ciutat, situada al Black Country, es desenvolupà com a nucli manufacturer del ferro mercès al carbó que hi havia a la rodalia. L'exhauriment de les mines marcà una davallada de la seva preeminència industrial. Actualment és encara un gran centre metal·lúrgic. Esmentada per primera vegada al *Domesday book* (s XI), la ciutat tingué un paper important durant la guerra civil (s XVII), en aliar-se als parlamentaris. El 1643, però, fou ocupada i destruïda parcialment per les tropes reials. Durant el s XVIII tingué un gran desenvolupament econòmic: s'hi establí la banca Taylors i Lloyds (posteriorment anomenada Lloyds). A partir del 1830 Birmingham es convertí en un dels nuclis del moviment cartista.

Bisbal d'Empordà, la *[ant: Fontanet]* Municipi i cap de la comarca del **Baix Empordà**, a la zona de contacte de la plana empordanesa amb els contraforts septentrionals de les Gavarres (21 km²; 7 778 h [1991]). És drenat pel Daró, amb els seus afluents, la riera del Vilar i el rec del Molí. L'agricultura ha estat tradicionalment l'activitat bàsica. Predominen els conreus de secà (cereals, farratge, blat de moro i, subsidiàriament, vinya i oliveres). Hi ha bestiar porcí i boví establulat, i també petites explotacions avícoles. La indústria tapera assolí el moment culminant al començament del s XX. La recessió fou ràpida després del 1929. Fou important també la fabricació de terrissa, que aprofitava les argiles al·luvials.

la Bisbal d'Empordà

Biscaia Bilbao, la capital, a la vora del Nerbion

Actualment les indústries més importants són la de la ceràmica i la de rajoles. La ciutat (7 717 h [1991], *bisbalencs*; 39 m alt), vila fins el 1906, fou donada al bisbe de Girona durant la dominació carolíngia. Al s XIV la vila fou emmurallada. El **castell de la Bisbal**, situat al centre de la ciutat, és l'antic castell-palau episcopal, d'origen romànic (s XII); fou molt reformat al s XIV i, encara, als ss XVI i XVII. L'església parroquial de Santa Maria, romànica, consagrada el 901, fou substituïda al final del s XVII per l'actual, renaixentista. Durant l'emigració francesa provocada per la Revolució del 1789 s'hi establiren gran nombre de famílies. Durant la guerra contra Napoleó hi fou lliurada una batalla (1811) en què les forces del general O'Donnell derrotaren les franceses del general Schwartz. El 1812, però, la població col·laborà amb els francesos. Fou ocupada pels carlins el 1874. Té una marcada tradició sardanística.

bisbe *CRIST* Clergue que ha rebut l'ordenació episcopal, considerada plenitud del sagrament de l'orde per l'Església Catòlica, les esglésies orientals no catòliques, l'església veterocatòlica, les esglésies episcopalianes i per molts adherents de la comunió anglicana. Generalment té a càrrec seu la cura espiritual i el govern eclesiàstic d'una diòcesi. Durant tota l'època patristica el bisbe era el centre de tota la vida de l'Església local. Amb l'emperador Constantí, l'Església fou reconeguda oficialment (313) i esdevingué instrument de l'estructura política de l'Imperi. Precisament la lluita de les Investidures, en què l'Església defensava la seva independència, s'hagué de basar en un poder tan fort com el de l'emperador: el del papa. En conseqüència, l'alliberament dels bisbes del poder temporal els col·locà, cada vegada més, sota un altre poder temporal: el de la cúria romana. Teològicament hom distingia en el bisbe el poder d'orde (celebrar els sagraments), rebut en l'ordenació, i el de jurisdicció (ensenyar i governar l'Església), rebut directament del papa. El Concili Vaticà II ha mostrat el bisbe com a representant, no pas del papa, sinó de Jesucrist.

Biscaia [*basc: Bizkaia*] Regió del **País Basc** que comprèn, a més d'una zona compacta sobre la mar Cantàbrica, l'enclavament d'Urduña entre Àlaba i Castella (2 217 h [1991]). La capital és Bilbao. És de relleu muntanyós, amb plecs simples i regulars d'escassa alçada. El relleu és modelat per dues cadenes muntanyoses separades per la conca de l'Ibaizabal. Les serres del nord (Arno, Kalamua, Oitz, etc) formen el vessant dels petits rius costaners, i les del sud (serres d'Ánbato [Amboto], Alluitz, Urkio-la, Mugana, Gorbea) formen el límit sud-oriental de Biscaia, que limiten al sud el corredor pre-litoral i constitueixen la divisiòria d'aigües. Amb rius curts i amb força pendent, les dues conques principals són les de l'Ibaizabal i del Nerbion, que, unides, formen la ria de Bilbao, que s'estén des de Bilbao fins a la desembocadura (uns 15 km). El litoral de Biscaia (80 km) és escarpat, amb ries petites (Ea) i d'altres de més grans (Guernica, Plentzia, Somorrostro). El clima, oceànic amb influència mediterrània, és temperat, humit i amb pluges abundants. La superfície forestal és considerable (145,40 ha) i el pi n'ocupa la major part. També hi ha força rouredes i fagedes. La densitat de població (521 h/km² [1991]) és elevada i el poblament disseminat. La depressió pre-litoral és densament poblada, amb moltes viles

industrials, i intensament conreada per a proveir l'àrea urbana biscaïna. L'agricultura és organitzada a partir dels *baserriak* (masies pròpies del País Basc), amb un cooperativisme agrícola molt desenvolupat (bestiar boví per a carn i llet, i també bestiar oví, porcí i avicultura per a carn i ous). La indústria siderúrgica, que fou molt explotada pels anglesos al s XIX (jaciments de ferro de Somorrostro), continuá essent molt important a la regió (Basauri), tot i les darreres crisis de subsistència que han obligat a aplicar plans de reconversió. La indústria naval (Bilbao, Sestao) és també força important i s'ha desenvolupat la indústria química (Bilbao, Galdakao i Lutxana), la del paper (Arrigorriaga), arts gràfiques, conserves (Bermeo), vidre, material de construcció i material elèctric. Bilbao és el centre industrial i comercial. Pel port de Bilbao és exportat ferro vers Anglaterra, Alemanya i Holanda. La **senyoria de Biscaia**, sorgida com a fragmentació del comtat d'Àlaba, es constituí com a domini territorial individualitzat dins el regne de Navarra a la primera meitat del s XI. El 1076 Alfons VI incorporà Biscaia a la corona de Castella, i Ennec I de Biscaia reconegué la sobirania castellana. Després del 1295 la senyoria fou recuperada per la família biscaïna dels Haro. El 1379, en esdevenir rei de Castella Joan I, la senyoria s'uní a la corona de Castella i hom creà el càrrec de corregidor. Tanmateix, els furs locals foren sovint respectats. Els primers intents d'autoritarisme reial produïren fortes tensions entre el poder reial i el foral. Biscaia, ja des del final de l'edat mitjana, desenvolupà una important activitat pesquera i comercial que convertí Bilbao en un perillós rival de Santander; augmentà la seva vitalitat econòmica durant els ss XVI al XVIII. Amb l'aparició dels règims constitucionals espanyols des del 1812 es precipità el procés de desaparició del règim foral de Biscaia, i la seva història posterior participà de la problemàtica general del País Basc.

Biscaia, golf de Sector de l'Atlàntic comprès entre les costes de la conca d'Aquitània i del País Basc. La plataforma continental és ampla (més de 100 km) al llarg de les Landes i més estreta (uns 40-50 km) al llarg de la costa de Guipúscoa i de Biscaia. El fons sedimentari és constituït per sorres i llims. La mar grossa hi és freqüent, sobretot a l'hivern.

Bismarck, Otto von (Schönhausen, Brandenburg 1815 — Friedrichsrh, Lauenburg 1898) Polític alemany. El 1847 fou diputat en el primer *Landtag* (parlament) general de Prússia, convocat per Frederic Guillem IV. Extremadament conservador, preconitzà la repressió del moviment revolucionari del 1848. Conseller de l'ambaixada de Prússia a la Dieta de Frankfurt (1851-59), es lliurà a la causa de Prússia i de la unitat alemanya contra l'hegemonia de Viena, amb l'ajuda de Rússia i la França de Napoleó III. Ambaixador de Prússia a Rússia (1859-62) i a París (1862), aquell mateix any esdevingué primer ministre i ministre d'afers estrangers de Guillem I de Prússia. El 1865 li fou concedit el títol de comte de Bismarck-Schönhausen. La victòria en la guerra austro-prussiana (1866) i la creació de la Confederació d'Alemanya del Nord i del Zollverein donaren a Prússia l'hegemonia alemanya. Després de derrotar els exèrcits de Napoleó III a Metz i a Sedan (1870) fou proclamat a Versalles el Segon Imperi Alemany (segon Reich); Bismarck en fou nomenat canceller i rebé el títol de príncep. El 10 de març següent la pau de

art bizantí Detall d'un mosaic amb els reis d'Orient (San Apollinare Nuovo, Ravenna)

Frankfurt annexà Alsàcia i Lorena a Alemanya. Seguint el seu sistema de la “pau armada”, aïllà França i s'alià amb les potències orientals (aliança dels tres emperadors: Alemanya, Àustria, Rússia). El 1882 Itàlia s'adherí a l'eix Berlín-Viena (Triple Aliança), que mantingué excel·lents relacions amb Anglaterra. El 1887 Bismarck signà un pacte d'amistat amb Rússia. Disconforme amb les orientacions del nou emperador Guillem II, dimití el 18 de març de 1890. Entre 1872-80 desencadenà la *Kulturkampf* ('lluïta per la cultura') contra els catòlics, considerats adversaris de la unitat alemanya des del punt de vista del protestantisme prussià. El 'canceller de ferro', com també fou anomenat, governà Alemanya com un veritable dictador, bé que mantingué les formes democràtiques. Escriví les memòries *Erin-nerung und Gedanke*.

bismut [Bi] *QUÍM* Element metàl·lic pertanyent al grup 5B de la taula periòdica, de color blanc brillant (quan és pur) tirant a rosat, de molt poca conductivitat tèrmica (la més baixa de tots els metalls, llevat del mercuri). És el metall més diamagnètic. Fou aïllat al 1737 per Hillot, bé que J.H.Pott i T.O.Bergman en són considerats els descobridors científics. Constitueix el 3 × 10^{−6}% de l'escorça terrestre i ocupa, per ordre d'abundància, el lloc 73 entre els elements. Les menes més explotables són el sulfur (*bismutina*) i l'òxid (*bismita*). Les singulars qualitats físiques del bismut no sempre poden ésser aprofitades a causa de la seva escassetat i de la seva poca resistència mecànica. És emprat en el mesurament de camps magnètics, en termoparells molt sensibles i de resposta ràpida, en la construcció de termopiles solars, com a additiu per a millorar la mecanitzabilitat d'alguns aliatges ferrosos d'alumini, etc. Fou molt utilitzat en la preparació de fàrmacs contra la sífilis, que en l'actualitat només s'empren com a complement terapèutic dels antibiòtics. Actualment la major part del bismut és destinada a aliatges de punt de fusió baix.

bisó [*Bison sp.*, família dels bòvids] *ZOO*l Gènere de mamífers artiodàctils de cos robust i de cap gros, amb banyes laterals, curtes, dretes i cilíndriques, implantades sobre un front ample; tenen l'esquena molt alta, amb un gep voluminós. El pelatge és espès i llanós i forma una crinera atapeïda; al mentó i al final de la cua tenen també una tofa de pèl. El **bisó europeu** vivia per tota l'Europa central, als boscs de bedolls i de coníferes, però gairebé fou exterminat. El **bisó americà**, més gros i més pesant que el seu congènere europeu, només viu en estat salvatge al nord-oest del Canadà; els grans ramats de les planes occidentals han restat avui reduïts a grups que hom manté en semi-domesticitat en parcs nacionals i reserves.

Bissau Capital de **Guinea Bissau** (125 000 h [1988]). Situada a la vora nord de l'estuari del riu Geba. Fundada pels portuguesos, al s XVII esdevingué un important centre de tràfic d'esclaus. Del 1941 al 1973 fou la capital de la Guinea Portuguesa i a partir d'aquest any capital de Guinea Bissau.

bitxo *BOT/AGR* Varietat de la pebrotera, de fruits petits i allargats en forma de banya, intensament picants a causa de llur alt contingut en capsaicina. Són molt emprats com a condiment, secs o en pols, tant els de les varietats corrents a la Península Ibèrica com d'altres de semblants conreades a l'Amèrica tropical, com les de Caiena, de Tabasco, el *chile*, l*’ají* i les conreades al subcontinent indi, que entren en la composició de molts plats i salses típics. El bitxo té propietats estimulants de la digestió i carminatives. En forma de tintura, és emprat externament com a rubefaent, contra dolors reumàtics, torticolí, etc.

Bizanci Antiga ciutat de la costa nord del Bòsfor, colònia grega fundada pels megareus vers el 615 aC per tal de governar el pas d'aquest estret ensems amb Calcedònia a la vora oposada. El 513 aC fou ocupada per Darios. Canvià sovint de dominador a causa del seu emplaçament. Fou recuperada per Pausànies, rei d'Esparta (478 aC), fins el 472 aC, que una flota atenesa l'expulsà. A l'època de l'imperi Romà, formà part de la província de Bitínia i el Pont. Les diferències d'ordre polític, econòmic, social, lingüístic, cultural i religiós entre l'Orient i l'Occident de l'Imperi portaren Constantí el Gran (330) a la creació d'una nova capital a l'Orient

(Constantinoble). Amb la caiguda de l'imperi Romà d'Occident (410), es considerà com a continuadora de la tradició romana de l'Imperi fins a la seva fi, el 1453. El nom de Bizanci fou reprès pels humanistes per designar la ciutat de Constantinoble i tot el que s'hi relacionava.

bizantí, **art** Art desenvolupat del s IV al XIV dins l'àmbit de l'**imperi Bizan-tí**, originat a través de l'hel·lenisme i del món romà oriental. Tingué caràcter religiós, dogmàtic i cortesà, i una àrea d'influències dins l'àmbit polític de l'Imperi. La seva evolució passà per diferents etapes: de l'inici fins a Justinià, art romà o paleocristià oriental; floriment sota Justinià (527-565): primera edat d'or; decadència al s VII i crisi iconoclasta (717-867); dinasties macedònia i dels Comnè fins al principi del s XIII: segona edat d'or; decadència a causa de l'imperi llatí d'Orient i projecció mediterrània occidental (Venècia, sud d'Itàlia, Sicília normanda); renaixement sota els Paleòleg fins a la caiguda de Constantinoble (1453) i irradiació a Rússia, Bulgària, Romania i Sèrbia. Els centres creadors foren polaritzats a Constantinoble i als monestirs de l'imperi. L'art bizantí té, doncs, un doble caràcter àulic i popular. Fou un art anònim al servei de l'Església i de l'estat, que tingué en la religió els seus fonaments. L'arquitectura més interessant fou la religiosa. En temps pre-justinians hi hagué temples de dos tipus: el de planta basilical, amb diverses naus (com Sant Joan Studios a Constantinoble) i el grup format pels baptisteris i els *martyria*, de planta central o poligonal (com San Felip a Hieròpolis) . Hi ha encara un tipus intermedi, de planta amb creu de braços sortints. Ja al s V s'inicià la regularitat de braços que s'inscriuen en un quadrat. Al s VI aparegueren els arcs, que permeteren els jocs de voltes i cúpules que desembocaren en les estructures de Santa Sofia de Constantinoble, organisme unitari de pla central amb una grandiosa cúpula. La influència sobre l'arquitectura de l'època de Teodoric i del temps de l'excarcat bizantí de Ravenna és clara (baptisteris, catedral, Sant'Apollinare Nuovo, Sant'Apollinare in Classe i San Vitale). Més endavant apareix l'esquema bàsic de cinc cúpules, una de central i les altres als braços de la creu (Santa Maria d'Efes, catedral de Tessalònica). La decadència arquitectònica s'esdevé des de la segona meitat del s XI. L'escultura es concretà en una funció ornamental (relleus funeraris, iveris, capitells, pilastres, etc). La pintura té una particular importància en les seves manifestacions murals, al fresc, mosaic parietal i de cúpules i miniatura. En destaca especialment l'art de la icona. Segueix un programa iconogràfic per a l'educació del poble i el cerimonial i la glorificació del monarca. L'època de Justinià (s VI) fou d'esplendor, però les restes són escasses: fragments de mosaic de Xipre (Panagía Ángelos Kleistós) i Sinaí (Santa Caterina). Tenen relació amb els mosaics de Ravenna (mausoleu de Gal·la Plàcidia, del s V, i Sant'Apollinare Nuovo, del temps de Teodoric). La revolució iconoclasta provocà la destrucció de l'art iconogràfic, que només es mantingué en l'art popular monacal. Hom creà aleshores noves fórmules esquemàtiques simbòliques i usà temes vegetals i animals (palau de Bagdad, mesquita de Jerusalem). Amb la reacció posterior, des del s IX fins al XIII, es produí el segon renaixement bizantí de l'època dels emperadors macedonis i Comnè. La iconografia del cicle de Crist i, després, de la Mare de Déu, és fixa i constant, determinada per l'esperit monacal vencedor del corrent iconoclasta. Bona part de les obres de Santa Sofia de Constantinoble són d'aquest període. Una nova decadència seguí les Croades. Però sota els Paleòleg aparegué un últim renaixement. La pintura al fresc substituí el mosaic i destacà l'escola del Peloponès. La jerarquització iconogràfica bizantina fou adaptada per la pintura romànica occidental que es donà dels ss XI al XIII.

Bizantí, imperi Part oriental de l'Imperi Romà, dit també Imperi Romà d'Orient, Imperi d'Orient, Imperi de Bizanci o, simplement, Bizanci. Fou coneguda també amb el nom de *Romania* pels pobles cristians occidentals durant l'edat mitjana. El nucli fonamental de l'Imperi era constituït per la part culturalment grega o hel·lenística a la Mediterrània oriental, més l'afegit de les províncies danubianes orientals. El 286, Dioclecià instituí la

tetrarquia, amb divisió de l'imperi Romà en les parts d'Orient i d'Occident. Constantí, en restablir la unitat imperial (325-327), fundà una nova capital que portava el seu nom: Constantinoble. Teodosi I (395) reprengué la divisió, que portà a la constitució de l'imperi Bizantí, el qual resistí contra els bàrbars germànics, búlgars, turcs, àrabs, durant prop d'un mil·lenni, fins a la caiguda de Constantinoble en poder dels otomans (1453). Bizanci preservà l'herència de la civilització grecollatina desenvolupant-la amb aportacions pròpies. El fet que Bizanci resistís les invasions dels pobles germànics fou degut bàsicament a la seva situació estratègica i marítima. En els regnats d'Arcadi (395-408) i de Teodosi II (408-450) s'accentuaren les lluites religioses. Justinià I el Gran (527-565) intentà restablir la unitat de l'Imperi; reconquerí Itàlia i una part de l'Àfrica del Nord. També s'establí un exarcat a Cartago. En la qüestió religiosa, Justinià I arribà a una teocràcia imperial. L'obra de Justinià I fou important tant en el pla jurídic, cultural i artístic com en el polític: reforma administrativa de l'estat i de la vida eclesiàstica. Els successors de Justinià es trobaren amb la tasca immediata de defensar l'Imperi. Els ostrogots i els longobards s'apoderaren de la major part d'Itàlia, mentre els àvars continuaven fent pressió sobre la frontera del Danubi; tribus esclaves s'instal·laren als Balcans i a Grècia, mentre hom reprenia la guerra contra els perses. Heracli derrotà el tirà Focas (602-610) i recobrà Armènia, Síria, Palestina i Egipte. L'Imperi d'Orient adquirí la unitat de territori, llengua i religió que mancaven a l'imperi Romà. Un nou enemic sorgí a partir del 634: l'islam. Els àrabs conqueriren Síria, Palestina, Mesopotàmia i Egipte. Després d'un període de fortes convulsions (695 i 716) en què arribaren a succeir-se sis emperadors, es produïren noves amenaces dels eslaus sobre Constantinoble i un altre avanç dels àrabs, que fou aturat per un general de l'exèrcit d'Anatòlia, Lleó (717-741), que, coronat emperador, inicià la dinastia isàurica. Als Balcans s'expandí la civilització bizantina; l'Occident fou abandonat, i els papes es decantaren clarament cap als francs. Amb la coronació imperial de Carlemany feta pel papa Lleó III (800) com a emperador august, hom pretengué de restaurar l'imperi Romà d'Occident. S'inicià una recrudescència de la problemàtica religiosa amb la lluita iconoclasta iniciada per l'emperador Lleó III (726) i finalitzada arran del Concili de Nicea (843), que en restablí el culte. La doctrina iconoclasta fou un dels elements que preparà el cisma definitiu entre ambdues Esglésies. Finalment, la inestabilitat interna féu que el poder passés a una nova dinastia, l'amoriana o frígia (813-867). Amb l'adveniment de la dinastia macedònia, iniciada per Basili I (867-886), començà una època d'esplendor. Els àrabs retrocediren considerablement a l'est; hom reconquerí Mesopotàmia, Armènia, Cilícia i Síria. Al nord, els búlgars foren definitivament vençuts. El 1054 esclatà definitivament el cisma entre l'Església de Roma i la d'Orient. En aquest període l'Imperi esdevingué una forta potència militar i Constantinoble es convertí en la primera potència comercial de la Mediterrània. Però els problemes continuaven presents: l'exèrcit era excessivament professionalitzat i s'aguditzaren les lluites socials, amb l'intent de l'aristocràcia de constituir un feudalisme terratinent. El cop d'estat d'Isaac Comnè inicià la nova dinastia comnena (1057). Però no fou fins l'accés d'Aleix I (1081-1118) que se superà la crisi. El 1097 arribà la primera croada. Els bizantins s'aprofitaren de la presència dels croats per a restablir l'autoritat de l'Imperi als Balcans. A l'últim terç del s XII hi hagué signes clars de debilitat dels Comnè. L'aristocràcia s'aixecà i produí l'adveniment d'una nova dinastia, els Àngel (1185-1204), el regnat de la qual es desenvolupà, de fet, en un clima de guerra civil que fou aprofitat pels serbis per a emancipar-se i formar un segon imperi búlgar. Els venecians, veient en perill les seves activitats comercials, es proposaren d'apoderar-se de l'Imperi, dirigint contra Constantinoble la quarta croada per l'abril del 1204. S'inicià així un breu període de dominació llatina (1204-61), que restà circumscrit a la capital i a les regions properes de Tràcia i de l'Àsia Menor. Miquel III Paleòleg reconquerí Constanti­noble (juliol del 1261) i inicià la darrera dinastia de Bizanci, la dels Paleòleg.

Blanes

Georges Bizet segons un gravat contemporani

Vicent Blasco i Ibáñez

Aquest últim període (1261-1453) resta marcat per l'afebliment polític i econòmic de l'Imperi, reconstituït després de l'expulsió dels llatins. Al final del s XIII fou establert a Constantinoble un consolat de catalans, els quals acabaren apoderant-se del ducat d'Atenes, on romangueren vuitanta anys. La tradicional hostilitat de la clerecia i del poble bizantí envers les relacions amb Occident dificultaren els intents d'apropament fets pels diversos emperadors davant la constant amenaça dels turcs. En emparar-se els turcs de Tessalònica (1430) fou proclamada al concili de Florència (1439) la unió entre l'Església Romana i l'Oriental. Però la dèbil ajuda dels occidentals i els intents de croada promoguts per Alfons IV de Catalunya-Aragó el 1452 no podien impedir la desfe­ta de l'imperi d'Orient. El 29 de maig de 1453 Constantinoble caigué a les mans dels turcs.

Bizet, Georges (París 1838 — Bougival, Illa de França 1875) Compositor francès. Amb la cantata *Clovis et Clotilde* guanyà el premi de Roma (1857). Es dedicà principalment a la música escènica. Les seves obres més destacables són l'òpera *Les Pêcheurs de Perles* (1863), *Jeux d'enfants* (per a piano), música d'escena per a *L'Arlésienne* d'Alphonse Daudet (1872) i *Carmen* (1873-74).

Blake, William (Londres 1757 — 1827) Poeta, pintor i gravador anglès. Tota la seva obra madura fou concebuda com una combinació íntima de text i d'il·lustracions. Les poesies líriques són agrupades en dos volums, *Songs of Innocence* (1789) i *Songs of Experience* (1794). La seva tendència visionària queda reflectida als *Prophetical Books*, culminats amb *Milton* (1804-08) i *Jerusalem* (1804-20). Dedicat preferentment a la il·lustració de llibres, sovint en feia tiratges independents, costum que donà origen a la realització de les cèlebres estampes en colors del 1795 (*Elohim crea Adam, Déu jutja Adam, Pietat, Newton*, etc, a la Tate Gallery de Londres). Des del 1790 es dedicà a la pintura al tremp sobre tela, guix o fusta (*Satanàs aclapara Job amb plagues purulentes*, ~1826-27; Tate Gallery). També utilitzà l'aquarel·la: en sobresurten les sèries d'il·lustracions per al *Llibre de Job* (~1820-21) i la *Divina Comèdia* (1825-27), que representà la culminació de la seva audàcia innovadora.

Blanca, mar [*rus: Beloje More*] Mar annexa a l'oceà Àrtic, al nord-oest de Rússia. Situada entre les penínsules de Kola i Kanin i tancada pels caps M.Sv'atg i Kanin (90 000 km²). Els ports importants són Kandalakša, Belomorsk, Sverodvinsk i Arkhangel'sk.

Blanca I de Navarra (Castella 1385 — Santa María de Nieva, Castella 1441) Reina consort de Sicília i després reina propietària de Navarra i comtessa de Nemours. Filla de Carles III el Noble i d'Elionor de Castella, el 1402 es casà amb Martí el Jove, rei de Sicília. En morir Martí el Jove, Blanca romangué a Sicília com a vicària i lloctinent reial (1409-15). En no aconseguir de dominar els barons de Sicília, que es dividiren en dues faccions rivals, tornà a Navarra (1415), on fou concertat el seu matrimoni amb l'infant Joan, fill de Ferran d'Antequera. El 1425, en morir el pare de Blanca, aquesta el succeí en el tron de Navarra. El seu testament

contribuí a l'esclat de la guerra civil a Navarra, guerra que s'enllaçà amb la revolució catalana contra Joan II de Catalunya-Aragó.

Blanes Municipi de la Selva, a l'extrem meridional de la Costa Brava, a la plana al·luvial quaternària estesa a l'esquerra de la Tordera, entre els vessants de la serra Llarga i el de Montells i el litoral mediterrani (18 km²; 25 663 h [1991]). El terme és travessat per la riera de Valdoric, o de Blanes, que desemboca prop de sa Palomera. La costa és retallada, amb petites platges (cala Bona, badia de Blanes i platja de Sabanell); altres accidents litorals són la punta de s'Agulla, la de Santa Anna i el *tombolo* de sa Palomera. L'economia s'havia basat tradicionalment en l'agricultura i la pesca, però, actualment, la base econòmica és industrial i turística. La indústria tèxtil coexisteix amb altres de menors, com la tapera i la de begudes carbòniques; les puntaires i els espadenyers han estat estimulats pel turisme. Les activitats comercials es fixaren tradicionalment al *port*, que fins al s XX fou centre d'una important navegació de cabotatge i, anteriorment, d'un actiu comerç amb Amèrica. Des del final del s XIX Blanes és un important centre d'estiueig, al qual s'afegí des del 1950 el gran desenvolupament del turisme. La *vila* (25 525 h [1991]), *blanencs*; 13 m alt) ha crescut en forma de semicercle al voltant de l'antic port; al cim del puig de Sant Joan hi ha les ruïnes del castell de Sant Joan (s X). Destaca també l'església de Santa Maria, esmen­ta­da ja el 974. El **castell de Blanes**, conegut als ss X-XI per *Forcadell*, pertanyia als vescomtes de Girona. El 1381 Bernat de Cabrera esdevingué senyor del castell, terme i vila de Blanes i hom inicià a la part alta de la vila la construcció de la nova església i, al seu costat, el palau vescomtal; d'aquesta època són el recinte emmurallat, el carrer Nou, els porxos del carrer Ample i els portals de la vila. Durant la guerra dels Segadors les tropes castellan­es atacaren la vila (1652). Fou atacada diverses vegades durant les guerres amb França (1657, 1694, 1697). Durant la guerra de Successió fou austriacista.

Blasco i Ibáñez, Vicent (València 1867 — Menton, Provença 1928) Escriptor i polític. La seva vinculació a la Renaixença fou breu i bàsicament decidida per la influència de Constantí Llombart. El 1887 publicà, ja en castellà, el recull *Fantasías, leyendas y tradiciones*. Incorporat ben d'hora a la política republicana de Pi i Margall, desplegà una gran activitat d'orador i de periodista, que continuà enèrgicament fins el 1908. El 1894 fundà el diari “El Pueblo”, a València, en el qual començà a publicar la novel·la *Arroz y tartana*. Els contes de *Cuentos valencianos* (1896) i *La condenada* (1900) i les novel·les *Flor de mayo* (1896), *La barraca* (1898), *Entre naranjos* (1900) i *Cañas y barro* (1902) són, sens dubte, la part més sòlida de la seva obra. Mentrestant, la seva acció política assolia una considerable repercussió popular. El sector més viu del republicanisme valencià fou, per antonomàsia, el blasquisme. Diputat a Corts en diverses legislatures, començà a Madrid una nova sèrie de novel·les (*La catedral*, *El intruso*, *La bodega*, *La horda*) de crítica social. La Primera Guerra Mundial donà ocasió al seu més gran èxit literari: la novel·la *Los cuatro jinetes del Apocalipsis* (1916), de propaganda aliadòfila. La seva producció narrativa havia derivat cap a un psicologisme fàcil, sense desprendre's del gust pel pintoresc (*Los muertos mandan*, 1908; *Sangre y arena*, 1908; *Luna Benamor*, 1909), i ara accentuà la nota brillant i superficial del món cosmopolita (*Los enemigos de la mujer*, 1919; *El paraíso de las mujeres*, 1922; etc). Resident a França quan Primo de Rivera prengué el poder (1923), retornà a la novel·la històrica, però amb intencions patriòtiques (*El papa del mar*, 1925; *A los pies de Venus*, 1926; *En busca del Gran Khan*, 1928, etc). També publicà uns quants llibres de viatges.

blasquisme *HIST* Moviment polític republicà del País Valencià centrat en la figura de **Vicent Blasco i Ibáñez** i el seu diari “El Pueblo”, i individualitzat cap al 1896, arran de l'ensorrada definitiva del federalisme de Pi i Margall. Partidari, en principi, d'un republicanisme “revolucionari” —caracteritzat per la predicació de la violència i el rebuig dels mitjans legals— de clara ascendència zorrillista, Blasco es relacionà ben d'hora amb Alejandro Lerroux, la influència del qual

esdevingué decisiva en l'actuació i la signifi­cació del blasquisme. La retirada de Blasco i Ibáñez de la política activa (1908) consagrà l'ascens al liderat del grup de Feliu Azzati i Descalci, el qual a partir del 1910 encetà una línia independent del lerrouxisme. Després de la dictadura del general Primo de Rivera, el partit es reorganitzà sota la direcció de Sigfrid Blasco-Ibáñez, que accentuà el caràcter socialment con­servador del grup i retornà altra vegada a una estretíssima convivència política amb el radicalisme lerrouxista. La proclamació de la Segona República Espanyola inicià la davallada del blasquisme, bé que a les elec­cions legislatives del novembre del 1933 aconseguí una victòria ressonant.

blat *BOT/AGR* **1** [*Triticum* *sp*, família de les gramínies] Gènere de plantes herbàcies anuals o més rarament biennals, de fulles linears, tija erecta, fistulosa o plena, que pot atènyer 1 m d'alçada o més, arrels fasciculades i flors agrupades en espiguets terminals. Aquestes, d'eix articulat i fràgil o continu i resistent, segons les espècies, porten a cada nus una espigueta de 2 a 5 flors, amb 1 o 2 flors completes (les inferiors) i les altres només masculines o bé estèrils; les glumes són ovades, ben sovint acabades en aresta. El fruit, anomenat *blat* com la planta mateixa, en capirosi, se sol desprendre lliurement de la pellofa (boll) quan madura, però hi ha espècies en què hi resta unit. Hom reconeix 14 espècies de blat, totes conreades, cap d'espontània. Per hibridació d'algun blat tetraploide (possiblement, *T.persicum*) amb una altra gramínia (molt probablement una espècie del gènere *Aegilops*, el blat bord) s'origina­ren la majoria dels blats més importants, entre els quals destaca el **blat comú** o **blat xeixa** (*T.aestivum*), que produeix les fari­nes panificables i presenta un gran nom­bre de varietats. El blat no és gaire exigent quant a les condicions del seu conreu, i és viable en climes i en sòls molt diversos. Les latituds més apropiades per al seu bon rendiment són les compreses entre els paral·lels 30 i 60 de l'hemisferi nord i els 27 i 40 de l'hemisferi sud; a les zones equatorials pot viure fins a uns 3 200 m d'altitud, a l'Europa mitjana fins a uns 1 000 m i als països nòrdics fins a uns 50 m. Les temperatures extremes que suporta, i que oscil·len segons les varietats conreades, són de 5°C, per sota dels quals no pot ger­minar ni créixer, i de 30°C, per sobre dels quals la transpiració esdevé massa intensa; no espiga per sota de 16°C ni madura per sota de 20°C. Els millors rendiments coin­cideixen amb el conreu en zones de plu­viometries superiors als 600 l/m²/any i amb precipitacions repartides durant l'any. El blat, molt resistent i de fàcil adap­ta­ció, vegeta bé en una gamma molt àmplia de sòls. Hom fa la sembra a la pri­mavera o a la tardor, en terres ben esterros­sades i rasclades, sense cavitats. Si la sem­bra és bona, la densitat de plantació és d'unes 200 plantes/m². A les nostres lati­tuds hom sèga entre el final de maig i el final de juliol. El blat és susceptible de ser atacat per diversos fongs i també per molts insectes, els quals li produeixen danys considerables. Com a substàncies nutriti­ves el gra de blat conté glúcids (midó, su­cres), proteïnes, lípids, sals minerals i vi­tamines. L'elevada proporció dels primers fa que el blat, i, per tant, la farina i el pa, siguin considerats generalment fonts hidrocarbonades. Hom distingeix diversos tipus de blat, segons llur composició quí-

Espiga arestada de blat comú

blat de moro Part superior de la planta amb la inflorescència masculina

Carrer a Murnau, fragment del quadre de Vasili Kandinskij, genuí del grup Der Blaue Reiter

mica, cadascun dels quals té unes aplica­cions industrials determinades. Els blats de més baix contingut proteic solen ser destinats a l'obtenció de midó i d'aliments per al bestiar. Bé que el blat ha estat desti­nat des de l'antigor principalment a la fabricació de la farina, novellament és desti­nat també en alguns països a l'elaboració del *bulgur*. Del neolític ençà el blat ha estat un aliment bàsic al món mediterrani, a Europa i al Pròxim Orient. El seu conreu s'inicià cap al 7000 i el 6000 aC a Israel, a Síria, a Anatòlia i al nord de Mesopotàmia i s'estengué cap al món mediterrani —inclosa l'Àfrica del nord—, i cap a l'Àsia oriental. A l'època prehistòrica hom con­sumia arreu el blat cuit directament, però a poc a poc s'anà imposant la forma de farina. El blat, en forma de pa, fou la base de l'alimentació dels grecs i dels romans, i una bona part de la problemàtica econò­mica del món clàssic girà entorn del blat. Durant tota l'edat mitjana el consum europeu de pa com a aliment de base li reservà, al costat dels cereals inferiors, un important lloc de terres de conreu. Des del s XI els perfeccionaments en les tècniques i en les pràctiques agrícoles, l'augment demogràfic, la concentració urbana, etc, ampliaren l'àrea conreada (rompudes), augmentaren la productivitat i estimularen els preus i els bescanvis. Als ss XIV i XV ja trobem creat un comerç europeu del blat, amb uns mercats, uns centres de con­sum i unes fluctuacions de preus que s'anaren consolidant entre els ss XVI i XVIII. Al s XIX la industrialització modifi­cà essencialment la geografia bladera. Els EUA iniciaren les exportacions a Europa vers el 1870, i el Canadà a partir del 1880, gairebé conjuntament amb l'Argentina i l'Índia britànica; des del 1890 hi participà també Austràlia. Els progressos tècnics en l'agricultura i en els transports (vaixells de vapor, xarxes ferroviàries, etc) feren possi­ble la formació d'aquest comerç mundial en detriment dels blats de l'Europa orien­tal. Actualment el blat és, juntament amb l'arròs, el cereal més important, i el seu conreu és el de major transcendència per a l'economia agrícola internacional. En molts països és encara la base alimentària de la població. La primera regió continen­tal productora és l'Àsia de l'est i del sud, seguida de l'Amèrica del Nord (sobretot els EUA i el Canadà), de l'antiga Unió Sovièti­ca i d'Europa occidental. Per tal de possi­bilitar una millor comercialització dels ex­cedents de blat a escala mundial foren ne­gociats, a partir del 1949, per part dels prin­cipals països importadors i exportadors, diversos acords internacionals. L'any 1967 fou signat l'*Acord Internacional dels Cereals*. Hi segueixen havent, però, enormes quan­titats de blat immobilitzades. Als EUA so­vint s'utilitzen en els programes d'ajuda alimentària internacional als països subde­velopats. L'estat espanyol ocupa un dels darrers llocs entre els productors importants de blat. Però el blat representa una part fonamental en l'agricultura espanyola. El seu conreu és situat princi­palment a les terres de secà de l'interior de la Península Ibèrica. La superfície sembra­da de blat als Països Catalans representa una part petita respecte al total plantat a Espanya (aproximadament un 5%). Entre les principals regions productores destaca fonamentalment la de Lleida, que pro­dueix més de la meitat del total del blat de Catalunya. També cal esmentar els secans de la Catalunya central (Bages, Osona, etc) i de Mallorca, de rendiments minsos. Enca­ra que l'àrea bladera hi vagi minvant, cal esmentar el blat regat de l'Horta d'Oriola.

2 blat de moro [*Zea mays*, família de les gramínies] Gran planta herbàcia anual, monoica, d'1 a 4 m d'alçària. La tija o canya acaba en un plomall anomenat *cima* o *fletxa*, format per panícules d'espiguetes constituïdes, cadascuna, per dues flors masculines. Les flors femenines s'agrupen en espiguetes biflores que s'ordenen en un cert nombre de rengles sobre un eix anomenat *espigot* i formen una inflorescència especial anomenada *panotxa*. El blat de moro és anomenat al Camp de Tarragona i zones properes *moresc*, i a les comarques més occidentals del Principat, com també en una bona part del País Valencià, *panís*; en una altra part del País Valencià, sobretot a les comarques meridionals, i a Eivissa, sol rebre el nom de *dacsa*, i encara, el de *mil·loc* en algunes contrades pallareses. La hipòte­si que sembla més versemblant sobre el seu origen és la que el fa descendent d'un antecessor desconegut amb deu parells de cromosomes que, en hibridar-se amb algu­na planta del gènere *Tripsacum*, hauria ori­

ginat el gènere *Euchlaena*, el més afi actualment al blat de moro, el qual en hibridar-se posteriorment amb aquest des­conegut antecessor, hauria donat origen a les varietats més recents de blat de moro. Entre el 1934 i el 1936 començaren a difondre's comercialment pels EUA els blats de moro híbrids dobles i, posterior­ment, per tot el món. L'obtenció dels híbrids de blat de moro representa una de les grans conquestes de la genètica moder­na. El blat de moro és, probablement, el cereal amb un nombre més gran de varie­tats, cosa que li ha permès d'adaptar-se a tota mena de condicions climàtiques. Així, hom el troba des de prop dels 60° de latitud nord (Canadà) fins a l'Equador, i des de nivells inferiors al de la mar (depressió del Caspi) fins a altituds de prop de 4 000 metres (Andes del Perú). Té el punt òptim de creixement, però, en un règim de dies llargs i assolellats amb una temperatura mitjana estival d'uns 24°C i mai no inferior a 19°C i una pluviositat d'uns 500 mm anuals amb un màxim a l'estiu. També s'adapta bé a gairebé tot tipus de sòls. Tot i variar molt segons el clima del país, la varietat utilitzada i la suc­cessió de conreus, generalment hom el sembra des de mitja primavera fins a mit­jan estiu (d'abril a juliol a l'hemisferi nord). El blat de moro és emprat directa­ment o indirectament a gran escala en l'alimentació del bestiar i constitueix un dels principals components dels pinsos composts com a font hidrocarbonada i de carotè (provitamina A). El blat de moro conté més del 60% de midó, i és la prime­ra matèria més important per a la fabrica­ció de xarops de glucosa (glucosa líquida). També és utilitzat en ús domèstic com a base de molts plats (menjar blanc, salses). Una altra indústria tan important com la feculera —o més— és la dels grans molins semolers de blat de moro, enfocats princi­palment amb vista a l'obtenció de produc­tes per al consum humà i per a la fabrica­ció de la cervesa. Els subproductes de la industrialització del blat de moro (segó, germen, gluten i farines baixes) són apro­fitats per les indústries d'alimentació ani­mal. El blat de moro és el tercer dels cereals (després del blat i de l'arròs) pel volum de la producció, i el primer dels destinats a farratge. A més de les aplica­cions alimentàries, en té d'industrials, puix que hom n'obté midó, oli, dextrosa, dextrina, àcid làctic, glucosa, alcohols, etc. La producció de blat de moro no ha deixat d'augmentar al llarg del s XX, a causa, sobretot, de la implantació progressiva de les culti-vars híbrides, la qual cosa ha sig­nificat un augment dels rendiments.

Blaue Reiter, Der ['El cavaller blau'] Nom que prengué un grup d'artistes radi­cats a Munic que se separaren, pel desem­bre del 1911, de la *Neue Künstlervereini­gung*. Fou format per Kandinskij, Franz Marc, Alfred Kubin i Gabriele Münter. Pos­teriorment s'hi afegí Paul Klee. Marc n'era el director, però l'esperit el donava Kan­dinskij en una concepció nova de l'art, expressada a *Über das Geistige in der Kunst* ('Sobre l'espiritualitat en l'art',1912) i a *Rückblicke* ('Mirada vers el passat', 1913). A la primeria del 1912, Marc i Kandinskij publicaren l'almanac *Der Blaue Reiter* (per a la coberta del qual serví el quadre de Kandinskij que donà nom al grup). El grup promogué un art innovador que fugia dels convencionalismes i que obrí les possibi­litats de l'informalisme. Reeixí als anys pos­teriors a la Primera Guerra Mundial.

blauet [*Centaurea cyanus*, família de les compostes] *BOT* Planta herbàcia anual o biennal, de tija de 30 a 100 cm, fulles gri­senques, allargades i blanques, i capítols blaus. Originària de l'Orient, s'ha intro­duït als sembrats d'Europa des de temps molt antics, especialment en sòls calcaris i argilosos. Abunda sobretot a muntanya. Les seves flors havien estat emprades com a desinfectatori dels ulls. Algunes varie­tats de “flor plena” són conreades en jar­dineria.

blindatge Capa de material especial­ment resistent (acer, formigó, etc) amb què és revestit un vehicle, un vaixell, una fortificació, etc, a fi de protegir-los dels projectils, del foc, etc. Modernament l'extraordinari increment de la potència de les noves armes ha relegat el blindatge a un segon terme. Els blindatges de formi­gó han estat aplicats a bastiments fixos (nius d'armetralladores), i els d'acer i d'al­tres aliatges a ginys mòbils (vaixells, tancs). L'aparició del blindatge en el sentit estricte de cuirassa cal situar-la al s XIX.

Bloch, Ernst (Ludwigshafen am Rhein 1885 — Tübingen 1977) Filòsof alemany. Fou director de la “Deutsche Zeitschrift für Philosophie”. Féu una reconsideració del marxisme a partir del concepte d’uto­pia, que ell pretenia de fonamentar en el principi de l’esperança. En una anàlisi his­tòrica, sistematitzada a *Das Prinzip Hoff­nung* (‘El principi de l’esperança’, 1954-59), descriví les imatges utòpiques que les diverses cultures s’han anat forjant i des­cobrí l’esperança com a principi fona­mental de tota la història individual i social. Cal esmentar, encara, *Geist der Uto­pie* (‘Espirít de la Utopia’, 1918), *Thomas Münzer als Theologe der Revolution* (1921) i *Tübinger Einleitung in die Philosophie* (‘Introducció a la filosofia’, 1963-64), *Atheismus in Christentum* (‘Ateisme en el cristianisme’, 1968), *Das Materialismus-problem* (‘El problema del materialisme’, 1972), *Experimentum Mundi* (1975) i *Ten­dez-Latenz-Utopie* (‘Utopia de la tendència-latència’, 1978).

Bloemfontein Capital d’Orange, Sud-àfrica (104 381 h [1985]). Hi ha instal·lats dos importants observatoris astronòmics: el Lamont-Hussey, situat a Naval Hill, i el Boyden Observatory a Mazelspoort. Fun­dada el 1846 per grangers *afrikaner* que emigraren del Cap, després (1849) esde­vingué la capital de la colònia del riu Orange i, el 1854, capital de l’Estat Lliure d’Orange. Fou ocupada pels britànics del 1900 al 1907. Actualment és la seu del tri­bunal suprem del país.

Blum, Léon (París 1872 — Jouy-en-Jos­sas, Illa de França 1950) Polític francès de família jueva. Durant la guerra (1914-18) fou director del gabinet del ministre Sem­bat. Després del congrés de Tours (1920) passà a ésser el cap del nou partit socialis­ta francès (SFIO) i director de “Le Populai­re”. Amb el triomf del front popular tingué accés a la presidència del consell. El seu primer ministeri (1936-37) dugué a terme importants reformes econòmiques i socials. Proposà la no-intervenció de les potències a la Guerra Civil Espanyola, política que desembocà en la seva dimissió (1937). Sota el règim de Vichy fou depor­tat al camp de Buchenwald. Acabada la guerra, presidí un govern transitori (1946-47). Publicà *À l’échelle humaine* (1945).

boa *ZOO*l Nom aplicat a una cinquante­na d’espècies de serps de la família dels bòids, que pertanyen principalment als gèneres *Boa*, *Eryx*, *Corallus*, *Eunectes*, *Cha­rina*, *Epicrates* i *Python*. Són serps àgiles de grans dimensions, de cos robust i potent. S’alimenten de mamífers petits, de rèptils i d’ocells, que cacen preferentment de nits i que maten per constricció, envoltant-los amb el cos. No són verinoses per a l’home. Viuen generalment a la selva, bé que algunes habiten en llocs desèrtics. Llur pell adobada és emprada industrial­ment.

bobina 1 Conjunt d’espires de fil (de cosir, elèctric), de corda, de cinta (tela, paper, cel·luloide), etc, generalment dis­posades al voltant d’un rodet o un cilin­dre adoptant diverses formes, comuna­ment cilíndriques o troncocòniques. **2** *ELECT* Dispositiu format per un conductor elèctric aïllat i enrotllat formant un cert nombre d’espires disposades en diverses capes i destinat a crear un camp magnètic en passar-hi un corrent elèctric. Sovint va disposada sobre un nucli de ferro, i pot formar amb d’altres un enrotllament. Hi ha bobines toroïdals, romboïdals, planes, de disc o de galeta, etc. És emprada com a *bobina de reactància* en filtres elèctrics, circuits sintonitzats, línies de distribu­ció, etc.

bobsleigh* *ESPORT* Esport olímpic d’hi­vern consistent a tripular un trineu arti­culat que llisca per una superfície de glaç semicilíndrica i inclinada. El giny —biplaça o de quatre places—, d’estructu­ra metàl·lica i amb un carenat aerodinà­mic, descansa sobre quatre patins d’acer, i pot atènyer velocitats que arriben fins a 150 km/hora. La pista o canal de glaç admet un sol trineu i fa uns 1 500-1 800 m de longitud, amb un desnivell de 8-15%. La reglamentació de les competi­cions prohibeix l’ús de qualsevol mitjà mecànic de propulsió. El 1898 hom cele­brà la primera competició organitzada. Posteriorment, el *bobsleigh* fou admès com a esport olímpic (Jocs Olímpics d’Hivern) a Châmonix (1924).

boca *ANAT ANIM* Orifici del començament del tracte digestiu o de la cavitat digestiva

que presenten la immensa majoria dels animals.

Boccaccio, Giovanni (París? 1313 — Certaldo, Toscana 1375) Escriptor italià. Fill natural d’un mercader, s’inicià a Flo­rència en l’art mercantil i, després d’un període a Nàpols (1327-1334), tornà a Flo­rència, on gaudí de fama i d’autoritat: d’aquest període data la seva amistat amb Petrarca i la seva orientació cap a una vida més ordenada. En la producció de Boccac­cio cal distingir dos períodes. Al primer (fins el 1355) pertanyen les seves obres de creació en italià: *La caccia di Diana* (1333?), poema mitològic en tercets, el *Filocolo* (1336), novel·la d’aventures, en una prosa molt llatinitzant, i el *Filostrato* (1338), novel·la “cavalleresca” en octaves. El segon període (des del 1355) comença amb el menyspreu de l’obra literària ante­rior i àdhuc l’intent de destruir-la, i es caracteritza per la dedicació a escriure lli­bres d’erudició, generalment en llatí. La *Teseida* (1340-41), poema en octaves, fou començat a Nàpols i acabat a Florència, on escriví les altres obres: el *Ninfae d’Ameto* (1341-42), l’*Amorosa visione* (1342-43), l’*Elegia di madonna Fiammetta* (1343-44) i el *Ninfae fiesolano* (1344-46?). Moltes obres seves foren la preparació lin­güística i poètica de la seva obra màxima: el *Decameron* (1349-51), d’una gran in­fluència en la literatura universal. La darrera obra de creació, *Il Corbaccio* (1354-55), representa la transició a l’obra eru­dita. La seva producció en llatí és força abundosa: a més d’epístoles i del *Bucoli­cum carmen* cal esmentar *De genealogiis deorum gentilium* (1350-60), *De casibus virorum illustrium* (1354-64), *De claris mulieribus* (1354-64) i *De montibus, silvis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus et de nominibus maris* (1632-66), diccionari, per matèries, de noms geogrà­fics de l’antiguitat. Fou el primer estudiós de Dant. Boccaccio influí en la literatura catalana medieval. Del 1429 és la traduc­ció completa del *Decameron*, excel·lent de comprensió i de vivacitat. *Il Corbaccio* fou, però, l’obra que més influí en la literatura catalana. *Lo somni* de Bernat Metge n’és una imitació molt directa. La *Fiammetta*, traduïda el 1440, deixà empremtes en l’obra de Roís de Corella i d’Hug Bernat de Rocabertí, en el *Tirant lo Blanc*, en el *Curial e Güelfa*, etc.

Boeci [Anicius Manlius Torquatus Severi­nus Boetius] (Roma ~480 — Pavia 524/525) Filòsof, teòleg i escriptor llatí. De formació clàssica. Entrà després al servei del poder ostrogot, i arribà a ésser cònsol i *magister palatii* del rei Teodoric fins que, acusat de traïció, fou empresonat a Pavia i executat. A l’alta Itàlia és venerat com a màrtir des del s VIII. Pensador eclèctic i bon hel·lenis­ta, traduí i comentà els escrits lògics d’Aris­tòtil, la *Isagoge* de Porfiri i els *Tòpics* de Ciceró. Cal esmentar en relació estricta amb els escrits lògics, els retòrics (*De rheto­rica cognitione* i *Locorum rhetoricorum dis­tinctio*), els quals s’insereixen, com aquells, en la tradició del trivi. Traduí també els *Elements* d’Euclides i escriví tractats d’arit­mètica, geometria, astronomia i música. Entre els seus escrits teològics, el més important és *De unitate Trinitatis*. La seva obra més coneguda és *De consolatio philo­sophiae*, que escriví en cinc llibres, en prosa i vers, mentre era a la presó. És un diàleg literari, on la filosofia, representada al·legòricament en forma de matrona noble, consola Boeci en la seva dissort. L’obra, molt llegida a l’edat mitjana, susci­tà un bon nombre de comentaris, imita­cions i traduccions. Boeci fou un interme­diari privilegiat entre el món clàssic i el món medieval.

Bofarull i de Brocà, Antoni de (Reus 1821 — Barcelona 1892) Historiador, poeta, novel·lista i dramaturg romàntic. Amb el pseudònim de *Lo Coblejador de Montcada* publicà diverses poesies plenes d’erudició històrica. Escriví també alguns drames històrics, com *Roger de Flor* (1845). Decidit animador del moviment anome­nat *Renaixença*, des del “Diario de Barcelo­na” demanà (1854) la restauració dels Jocs Florals, dels quals fou un dels mante­nidors i president el 1865, i hi obtingué nombrosos premis. El 1858 havia publicat *Los trovadors nous*, recull de poesies romàntiques d’autors de l’època. Amb la finalitat d’impulsar la narrativa catalana escriví *L’orfeneta de Menargues o Catalunya agonitzant* (1862), primera novel·la romàn­tica en català, i les narracions *Cos­tums que es perden i records que fugen*. *Reus 1826-1840* (1880). Arxiver de l’Arxiu de la

Corona d’Aragó (1852-68), entre els seus treballs d’historiador destaquen la *Histo­ria crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña* (1876-78) i la *Historia crítica de la guerra de la Independencia en Cataluña* (1886-87). Cal destacar també la *Gramática de la len­gua catalana* (1867), escrita en col·labora­ció amb Adolf Blanch i Cortada.

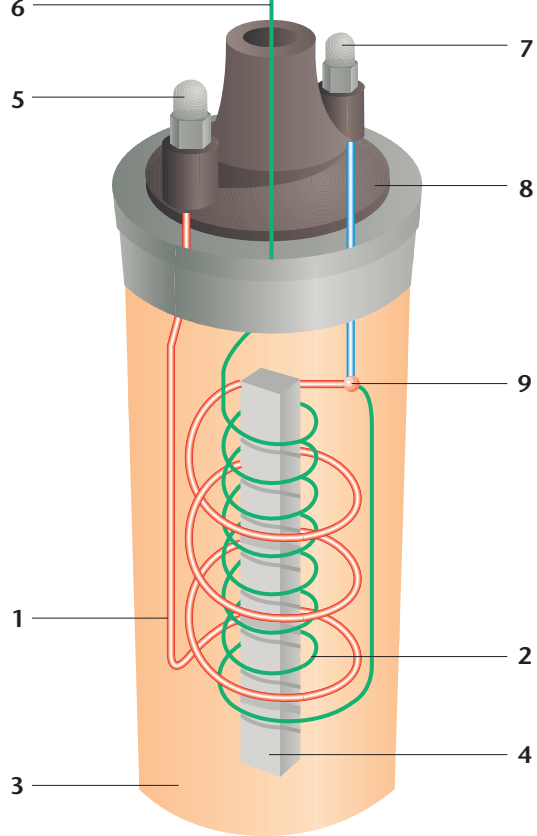
Bofarull i Mascaró, Pròsper de (Reus 1777 — Barcelona 1859) Arxiver i histo­riador. Estudià a la Universitat de Cervera i es doctorà a la d’Osca el 1798. A Madrid obtingué el títol d’advocat dels Reials Consells i fou nomenat advocat de la *chancillería* de Valladolid (1802). En decla­rar-se la guerra contra Napoleó, s’establí a Cadis. El 1814 fou nomenat arxiver —el 1818 director— de l’Arxiu de la corona d’Aragó, a Barcelona. El 1828 passà a tre­ballar a l’arxiu de la Generalitat. Com a historiador, afecte a l’escola crítica, deixà una obra fonamental, *Los condes de Barce­lona vindicados* (1836), i inicià la publica­ció de la *Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón* (1847-59).

Bofill i Leví, Ricard (Barcelona 1939) Investigador en arquitectura i en disseny de ciutats, format a Barcelona i a Ginebra. Amb un equip d’arquitectes, dissenyadors i intel·lectuals creà el *Taller d’Arquitectura* (Barcelona, 1961). Les seves realitzacions i les del seu equip es caracteritzen per una valoració expressionista dels elements constructius i serials. Darrerament recor­ren als llenguatges històrics, especialment al classicisme. Entre les seves primeres obres arquitectòniques destaca *El Xanadú* (Calp, 1968). El *Barri Gaudí* (Reus, 1969-70) constitueix un primer intent de revi­sió del concepte racionalista del bloc d’habitatges. El 1971 començà el projec­te de *Villes Nouvelles*, endegat per l’estat francès. Altres projectes realitzats durant aquests anys han estat el del *Monument a Catalunya* (1977); el nou conjunt del *San­tuari de Meritxell*, a Andorra (1978); el complex format per *Walden 7* i *La Fàbrica*, a Sant Just Desvern, on hi ha la seu cata­lana del Taller d’Arquitectura. Ha realitzat l’Institut Nacional d’Educació Física, el remodelatge de l’aeroport i el Teatre Nacional de Catalunya, a Barcelona. El 1993 rebé la Creu de Sant Jordi.

Bofill i Mates, Jaume (Olot 1878 — Bar­celona 1933) Poeta, conegut amb el pseu­dònim literari de *Guerau de Liost*, polític i periodista. Membre de la Lliga Regionalis­ta, fou regidor per Barcelona. Fou diputat de la Mancomunitat l’any 1919. El 1922 intervingué en la formació d’Acció Cata­lana, i en fou dirigent fins que se’n separà i retornà a la Lliga. Amb política es rela­cionen els seus llibres *Discurs a les juven­tuts catalanes* (1919), *L’altra concòrdia* (1930) i *Una política catalanista* (1933), lli­bre pòstum. Com a poeta, el llibre *La muntanya d’ametistes* (1908) fou prologat per Eugeni d’Ors amb una mena de mani­fest de les idees noucentistes: agudesa d’observació, precisió idiomàtica, detallis­me preciosista i, sobretot, l’absorbent fidelitat a un món i a un paisatge, el Montseny. Altres llibres de poesia són *Somnis* (1913), *La ciutat d’ivori* (1918), *Sel­vatana amor* (1920), *Ofrena rural*(1926) i *Sàtires* (1929). Dins el volum *Obra poètica completa. Proses literàries* (1948), hom recollí *Darreres poesies*, que havia deixat inèdites. Fou un dels puntals de la poesia noucentista.

boga [*Typha sp.*, família de les tifàcies] *BOT* Gènere de plantes herbàcies perennes de rizoma horitzontal, tija sense nusos, fulles molt llargues, coriàcies, erectes, totes radi­cals, i espigues grosses i terminals, cilín­driques; l’espiga superior, masculina, és caduca, i la femenina és formada per ova­ris estèrils i ovaris fèrtils, amb aquenis diminuts. Viuen en estanys, bassals per­manents i vores de corrents lents d’aigua i també en els arrossars, com a mala herba. Hom empra les fulles de boga per a fer seients de cadira, estores, cistells i altres objectes. Les inflorescències pro­dueixen una matèria fibrosa i lleugera, emprada com a isoladora.

Bogart, Humphrey (Nova York 1900 — Hollywood 1957) Actor nord-americà. Actor teatral, aconseguí un gran èxit a Broadway amb el drama *The Petrified Forest* (1933), la versió cinematogràfica del qual també interpretà (1936). Esdevin­gué un nou tipus de “dur” i de gàngster del cinema americà, amb una personalitat rica i de dimensió tràgica: *The Maltese Falcon* (1941), *Casablanca* (1942), *The Big*

1 enrotllament primari	5 born positiu
2 enrotllament secundari	6 sortida d'alta tensió
3 oli de refredament	7 born negatiu
4 nucli de ferro dolç	8 tapa aïllant
	9 connexió comuna dels enrotllaments

bobina d'inducció

bobsleigh

Sleep (1946), *Key Largo* (1948), *The African Queen* (1952), etc.

Bogotà Capital de l'estat i del departament de Cundinamarca, **Colòmbia**, constitueix, a la vegada, un districte especial (3 974 813 h [1985]). Situada a 2 640 m sobre el nivell del mar, el clima és temperat. És un nucli industrial important i centre d'ensenyament superior. La ciutat posseeix algunes esglésies que remunten al s XVI. Entre els edificis civils, és remarcable el palau de San Carlos. Fundada per Gonzalo Jiménez de Quesada (1538), fou anomenada primer Santa Fe i després Santa Fe de Bogotà. El 1561 esdevingué seu d'un arquebisbat i el 1717 capital del nou virregnat de Nova Granada. Ocupada per Bolívar després de la batalla de Boyacá (1819), poc temps després es convertí en capital de la Gran Colòmbia i, en dissoldre's aquesta, en capital de la república de Nova Granada (1831), la qual a partir del 1861 fou anomenada Colòmbia.

Bohèmia [txec: *Čechy*] [al: *Böhmen*] Regió de l'Europa central, que constitueix, amb Moràvia, la República Txeca (52 769 km²; 6 288 356 h [1991]). És constituïda pel **massís de Bohèmia**, el massís hercinià més gran d'Europa, i, al NW, pels massissos eruptius de Doupovské i Čské Strědohří, origen de nombroses fonts termominerals. Bohèmia forma una conca hidrogràfica regada pel curs superior de l'Elba (Labe), l'Ohře i el Vltava. Té un clima continental, les muntanyes són cobertes de bosc, del qual és aprofitada la fusta. L'agricultura és molt desenvolupada a les valls dels rius. L'extracció de carbó, lignits i ferro ha donat origen a les indústries metal·lúrgiques i mecàniques; les sorres de quars i els caolins han donat lloc a les indústries de vidre i cristall i de porcellana. Les principals poblacions són Praga (la capital), Ústí nad Labem, Plzeň, České Budějovice, Hradec Králové i Karlovy Vary i Mariánské Lázně. És la regió més poblada i desenvolupada del país. La història de Bohèmia resulta indestriable de la història del poble txec, que s'hi instal·là al s VI.

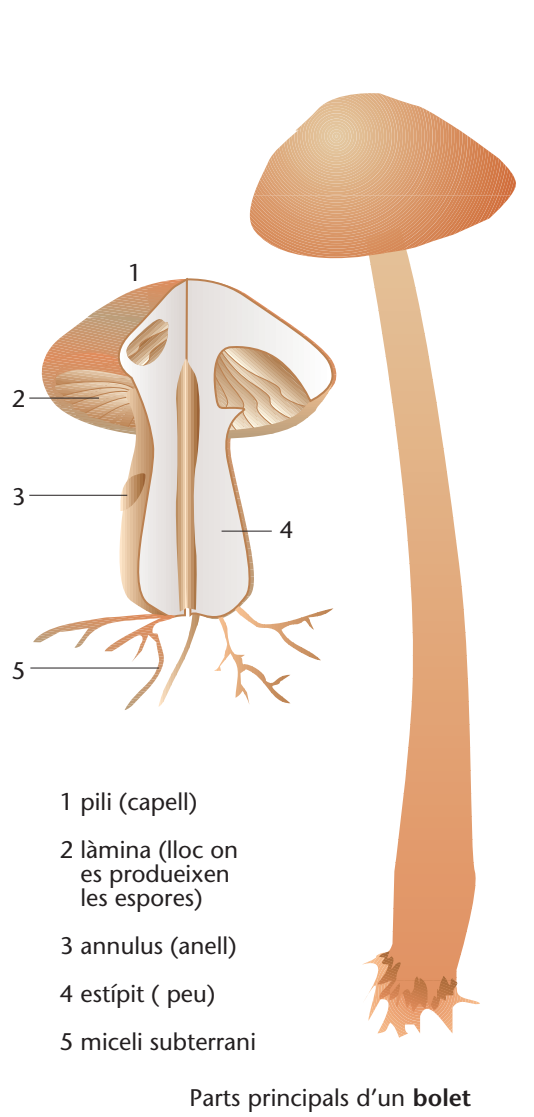
Bohigas i Balaguer, Pere (Vilafranca del Penedès, Alt Penedès 1901) Erudit. Doctor en lletres (1924), ha estat professor de paleografia de la Universitat de Barcelona (1939) i de l'escola de Biblioteconomia i Documentació. Fou també conservador de la secció de manuscrits i reserva de la Biblioteca de Catalunya. Ha publicat nombrosos estudis i texts de literatura catalana (d'Ausiàs Marc i dels *Tractats de cavalleria*, sobre Ramon Llull, Francesc Eiximenis, la *matèria de Bretanya* i la Bíblia a Catalunya) i de literatura castellana (sobre *La Celestina* i l'edició del *Baladro del Sabio Merlin*, a més de la tesi doctoral sobre els texts hispànics de la *Demanda del Sant Graal*). El 1990 li fou atorgada la Creu de Sant Jordi.

Bohigas i Guardiola, Oriol (Barcelona 1925) Arquitecte, urbanista i investigador. Parteix d'un realisme fonamental i té una posició renovadora en el llenguatge del disseny. Ha estat un dels promotors del Grup R. Treballa associat a Josep M. Martorell i David Mackay. De les seves obres cal esmentar: Mútua Metal·lúrgica, tallers de “La Vanguardia”, escola Thau, remodelatge del teatre Poliorama, els parcs de la Creueta del Coll, a Barcelona; escola Garbí, a Esplugues de Llobregat; escola Sant Jordi, a Pineda; conjunt Friedrichstadt, a Berlín; parc d'Espanya a Rosario (Argentina) i parc Sarmiento a Córdoba (Argentina). Ha guanyat nombrosos premis FAD. És professor a l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, de la qual fou també director. Fou delegat de l'àrea d'urbanisme de l'Ajuntament de Barcelona i regidor de cultura. Ha intervingut en diversos projectes derivats dels Jocs Olímpics de Barcelona (traçat urbanístic de la Vila Olímpica). Ha publicat nombroses obres, entre les quals *Barcelona entre el Pla Cerdà i el barraquisme* (1963), *Arquitectura modernista* (1968), *Reconstrucció de Barcelona* (1985), *Viure i veure* (amb la qual guanyà el premi de la crítica Serra d'Or del 1990), etc.

Bohr, Niels Henrik David (Copenhaguen 1895 — 1962) Físic danès. El 1920 esdevingué director de l'Institut de física teòrica de Copenhaguen. A partir del model planetari de Rutherford i de la teoria dels *quanta* de Planck, proposà un model atòmic per a l'hidrogen, conegut com l'àtom de *Bohr*. És també autor del

Oriol Bohigas i Guardiola

bolets comestibles i metzinosos

Principals bolets comestibles

cama-sec (*Marasmius oreades*)
carlet (*Hygrophorus russula*)
cassoleta violàcia (*Sarcosphaera eximia*)
cualbra (*Russula sp*)
gírgola (*Pleurotus sp*)
llenega (*Hygrophorus dichrous*)
llora verda (*Russula virescens*)
moixernó (*Tricholoma georgii*)
molleríc (*Boletus granulatus*)
múrgola (*Morchella esculenta*)
pinetell (*Lactarius deliciosus*)
reig (*Amanita caesarea*)
rossinyol (*Cantharellus cibarius*)
rovelló (*Lactarius sanguifluus*)
sureny (*Boletus edulis*)
sureny fosc (*Boletus aereus*)
tòfona negra (*Tuber melanosporum*)
trompeta (*Craterellus cornucopioides*)
xampinyó (*Agaricus bisporus*)

Alguns bolets metzinosos

bolet d'oliu (*Pleurotus olearius*)
bolet de greix, cru (*Gyromitra esculenta*)
cogomassa (*Amanita verna*).
Mortal cortinari metzinós (*Cortinarius orellanus*).

Mortal escarlet bord (*Hebeloma crustuliniforme*)
farinera borda (*Amanita phalloides*).
Mortal matagot (*Boletus satanas*)
múrgola, crua (*Morchella esculenta*)
orella de gat blanca, crua (*Helvella crispa*)
peu de rata bord (*Ramaria formosa*)
pixacà (*Amanita pantherina*).
Mortal reig bord (*Amanita muscaria*)
rovelló bord (*Lactarius torminosus*)

model dit de la “gota líquida” per a explicar les desintegracions nuclears. Durant la Segona Guerra Mundial participà en el moviment de resistència antinazi de Dinamarca. Persuadí els organismes estatals d'abandonar la cursa d'armaments atòmics. El 1922 rebé el premi Nobel de física, i el 1957 el premi Àtoms per a la Pau.

boira *METEOR* Fenomen atmosfèric que es produeix quan una porció d'aire, d'extensió més o menys gran, porta en suspensió partícules d'aigua, provinents de la condensació del vapor de l'atmosfera, en densitat suficient perquè la visibilitat sigui inferior a un quilòmetre. S'origina en refredar-se una extensió d'aire, fenomen provocat per refredament directe, per mescla o per evaporació. Les **boires de refredament directe** són: de *radiació*, ocasionades pel refredament nocturn d'una capa d'aire estancat, o d'*advecció*, degudes al pas d'una massa d'aire relativament càlida i humida per damunt d'un sòl fred. Les **boires de mescla** són formades en mesclar-se isobàricament dues masses d'aire. Les **boires d'evaporació** sorgeixen en trobar-se una massa d'aire damunt una superfície d'aigua més calenta que no pas aquella.

boix [*Buxus sempervirens*, família de les buxàcies] *BOT* Petit arbre d'uns cinc metres d'alçària màxima (gairebé sempre arbustiu, però, a causa del seu lent creixement i de l'explotació abusiva), de fulles petites, ovades, enteres i coriàcies, verdes tot l'any (tot i prendre tonalitats vermelloses a l'hivern), flors blanquinoses i perfumades i fruit en càpsula, acabat en 2-4 apèndixs superiors. Espècie submediterrània, és abundant sobretot en llocs més aviat secs de la muntanya mitjana, entre els 100 i els 1 600 m d'altitud, a l'estatge dels roures,els quals substitueix per degradació. Prefereix els terrenys calcaris, on contribueix a dificultar l'erosió del sòl. La fusta, molt dura, és emprada per a fer gravats, instruments de vent, regles i utilatge de precisió, etc. Planta tòxica, la seva escorça conté alcaloides de pretesa activitat antipalúdica i colagoga. Diveres varietats de boix són emprades com a ornamentals.

boiximà *ANTROP/LING* Nom emprat per a designar el poble san i llur llengua. Tradicionalment utilitzat en oposició a hotentot en parlar de les llengües khoisan, aquest ús és incorrecte ja que les diferències entre els mateixos grups *san* són algunes vegades més grans que entre aquests i els *khoikhoi*.

bolero *DANSA* Ball d'una o més parelles, d'origen popular andalús, de compàs de 3/4 i format per tres parts o cobles acabades en una pausa que fan els balladors (*el bien parado*) mentre la música repeteix la tornada. És molt popular a Mallorca, on és anomenat sempre en plural (**boleros**). El cant hi és executat a cor. Originàriament s'acompanyava de castanyoles i guitarrà.

bolet *BOT* Aparell esporífer o carpòfor, carnós o bé suberós, de diversos fongs superiors o macromicets (basidiomicets i ascomicets), de mida grossa, mitjana, o simplement visible, que representa l'aparell reproductor. En general, consta d'un *barret* (pili), que porta l'himeni (estructura en forma de làmines, porus, agulles, etc, productora de les espores) a la part inferior, sostingut per un *peu* o *cama*, o sense aquest, i, en aquest darrer cas, en forma més o menys semicircular. Els bolets de consistència de suro (suberosos) o de cuir (coriacis) solen ésser lignícoles (bolets de soca) i no són comestibles (llevat, en alguns casos, de quan són tendres), però poden fornir matèries interessants per altres conceptes, com l'esca. Els bolets carnosos, per contra, sovint són humícoles, i hi ha espècies comestibles, més o menys tòxiques (indigestes, purgants o al·lucinògenes), seriosament tòxiques i fins i tot mortals en uns pocs casos.

Bolívar, Simón (Caracas 1783 — Santa Marta, Colòmbia 1830) Militar i polític sud-americà. En ésser proclamada la independència de Veneçuela (1810), fou enviat a Londres en missió diplomàtica. De tornada a Veneçuela, començà amb Francisco de Miranda la lluita contra els reialistes, fins el 1812 que capitularen. Residí a Cartagena (Colòmbia), on prengué part en la lluita d'aquest país contra la metròpoli a Jamaica, on escriví un pla estratègic de lluita —la *Carta de Jamaica* (1814)—, i a Haití, abans de tornar al continent i re-

prendre la lluita. El 1819 Bolívar prengué Bogotà. A Veneçuela fou designat president de la república i amb el congrés disposà de crear Colòmbia amb la unió de Veneçuela, Nova Granada i Quito. Maracaibo es pronuncià per la independència, i Bolívar l'ocupà. El 1821, romput l'armistici, tingué lloc la batalla de Carabobo (Veneçuela), on venceren les tropes de Bolívar, que tornaren a vèncer a Guaiaquil (Equador) el 1822. Afermada la independència del Perú (1824), el país fou dividit en el Perú actual i Bolívia. El 1830 Veneçuela se separà de la Gran Colòmbia, i Bolívar renuncià a tot càrrec de comandament.

Bolívia [nom oficial en castellà: *República de Bolivia*] Estat d'Amèrica del Sud que limita amb el Brasil al N i NE, amb el Paraguai al SE, amb l'Argentina al S, amb Xile al SW i amb Perú a l'W (1 098 581 km²; 7 888 000 h [1994]). La capital judicial és Sucre, i l'administrativa La Paz.

LA GEOGRAFIA

El relleu bolivià presenta un contrast violent entre el país andí, a l'W, amb una altitud mitjana superior a 3 000 m, i les terres baixes i càlides de l'E (l'*Oriente*), amb 200 m d'altitud de mitjana, que formen un vast conjunt de planes (*llanos*), petits relleus i àrees inundables (*bañados*). Representen un 70% de la superfície del país, però és una regió escassament habitada. La regió andina consisteix en un extens conjunt d'altiplans, a uns 4 500 m, que conté llacs com el Titicaca; a la Cordillera Occidental hi ha cims d'origen volcànic (Tacora, 5 982 m; Nevado de Sajama, 6 520 m); a la Cordillera Oriental els cims més alts són també volcans (Nevado Pupuya, 5 819 m; Nevado de Illampu, 6 550 m; Illimani 6 882 m). A l'E, una franja subandina de transició davalla vers els *llanos* orientals i dóna lloc a conques i valls profundes i fèrtils, com la vall de Cochabamba. Al S de l'Altiplano bolivià, la Gran Pampa Pelada enllaça amb el desert d'Atacama. Les diferències d'altitud són causa de les diversitats climàtiques; de N a S la pluviositat disminueix. Al N de l'Oriente, el clima és tropical plujós, amb temperatures mitjanes de 26° a 27°C i una pluviositat anual entre els 1 000 i els 2 000 mm; al S el clima és tropical sec. A l'*Altiplano*, la temperatura mitjana és de 9,8°C, i la pluviositat varia entre els 500 i els 600 mm anuals. Al N del país, la selva plujosa equatorial de l'Amazònia segueix el curs dels afluents de l'Amazones. Al SE, predominen les bosquines xeròfil·les del Chaco. A les Cordilleras i a l'Altiplano hom troba els estatges corresponents a la transició entre el N i el centre dels Andes. Gairebé tot l'Altiplano és ocupat per *páramo* i *puna*. Els vessants marítims de la Cordillera Occidental tenen una vegetació més seca: *puna* amb *ichu* (*Stipa ichu*) o matollars de *tola* (*Lepidophyllum*). La fauna predominant és l'andina. Més d'un 40% de la població activa és dedicada a l'agricultura (1989). Els conreus comercials principals són el cafè, la canya de sucre i la soja. Hom conrea blat de moro i blat a les terres altes, i conreus tropicals, arròs i cotó. La ramaderia (bovina, ovina, caprina, alpaques i llaques) té una importància considerable, especialment en l'obtenció de cuirs i pells. La mineria és el principal recurs econòmic, de la qual resulta una balança comercial favorable. A l'època colonial el mineral explotat fou principalment l'argent, però actualment la mineria se centra en la producció d'estany, coure, zinc (el metall més abundant de Bolívia), plom, tungstè, antimoni, gas natural (transportat en part a l'Argentina i al Brasil per gasoducte) i petroli, de consum majoritàriament intern. La indústria és poc desenvolupada: predominen les refineries de petroli i la fabricació de productes derivats, d'alimentació, pells i tèxtil. L'estructura física del país dificulta les comunicacions terrestres, cosa que ha ocasionat el desenvolupament de l'aviació, amb una extensa xarxa per tot el país, de caràcter netament comercial. Hi ha 19 200 km de rius navegables. Per altra banda, els ingressos il·legals procedents del narcotràfic equivalien el 1990 als de les exportacions. El creixement vegetatiu bolivià és molt elevat (28,7‰ el 1988). La taxa de mortalitat és elevada (14,1‰). La densitat és de 7 h/km², però la població és molt desigualment repartida. La població de Bolívia es compon de mestissos (31,2%), quítxues (25,4%), aimares (16,9%) i blancs (14,5%) (1982). El castellà i, des del 1977, també el quítxua i l'aimara, són idiomes oficials.

El 93% de la població és catòlica. L'índex d'analfabetisme és elevat (23,5% el 1990). El cap de l'executiu és el president, i tant aquest com les dues cambres són elegits cada quatre anys.

LA HISTÒRIA
Habitada per diversos pobles i cultures, entre les quals destaca la de Tiahuanaco, a partir del s XIII els territoris que comprenen l'actual Bolívia passaren a formar part de l'imperi dels inques. El 1539 Pizarro conquerí l'“Alt Perú”, nom amb què eren coneguts els territoris bolivians, però la colonització s'inicià arran del descobriment de les mines d'argent de Potosí (1545). Foren fundades diverses ciutats (Potosí, La Paz, Ciudad de la Plata, Santa Cruz, etc). El 1552 fou creat el bisbat de La Plata, i el 1559 l'Audiencia de Charcas, dependent del virregnat del Perú fins el 1776, que aquest restà integrat dins el nou virregnat del Río de la Plata. L'economia se centrà en l'explotació del subsòl, i els indis treballaven en unes condicions intermèdies entre l'esclavatge i el feudalisme. Tots els intents de revolta foren cruelment reprimits. Amb la victòria del general Sucre, lloctinent de **Bolívar**, a Ayacucho (1824), Bolívia assolí la independència. Hom constituí la República de Bolívar, després anomenada Bolívia, i la primera constitució, que establia un sistema autoritari. El militarisme, amb constants *pronunciamientos*, dominà durant un llarg període la vida política. L'intent de reunir en una Confederació Bolívia i el Perú fracassà (1839), i les guerres, amb Xile (1879-94) i amb el Brasil (1903), comportaren la pèrdua d'Atacama i d'Acre. Des del 1894 hom tendí a substituir el poder dels militars per governs de civils regits per un sistema bipartidista. El 1933 la disputa sobre el Chaco provocà una guerra amb el Paraguai. Després de la guerra començà una època de grans conflictes socials i d'alternança (1952-64) al poder dels governs de Víctor Paz Estenssoro i d'Hernán Siles Zuazo. Se succeïren diversos cops d'estat, fins que el 1971 el general Hugo Banzer instaurà una dictadura ultradretana. El 1978 un nou alçament militar lliurà la presidència al general Pereda, succeït per una junta moderada. El procés electoral que aquesta impulsà es concretà en les eleccions del 1980, guanyades clarament per Hernán Siles Zuazo, de la coalició Unidad Democrática Popular, de centre-esquerra, que hagué de fer cara a una greu crisi econòmica i a diversos intents de cops d'estat. El govern de coalició de V. Paz Estenssoro (1985) decretà en diverses ocasions l'estat de setge, com a mesura per a lluitar contra la inestabilitat social. A mitjan 1985, sota la pressió dels EUA, el govern prengué mesures contra el narcotràfic, que s'havia estès enormement. El 1989 el parlament bolivià escollí Jaime Paz Zamora com a president. El 1993 Gonzalo Sánchez de Lozada accedí a la presidència per elecció directa.

Böll, Heinrich (Colònia 1917 — Bonn 1985) Novel·lista alemany. Els seus personatges acostumen a participar d'una mateixa experiència: el nazisme, la guerra i la postguerra. El llenguatge és senzill, irònic i moralitzant. Destaquen les novel·les *Haus ohne Hüter* ('Casa sense amo', 1954) i *Billard um halb zehn* ('Billar a dos quarts de deu', 1959). Entre les seves darreres obres, cal destacar *Gruppenbild mit Dame* ('Retrat de grup amb senyora', 1971) i *Die verlorene Ehre der Katharina Blum'* ('L'honor perdut de Katharina Blum', 1974). El 1972 rebé el premi Nobel de literatura.

Bolonya [*it: Bologna*] Capital de la província de Bolonya i de la regió d'Emília-Romanya, Itàlia, entre els rius Reno i Savena (417 410 h [1991]). Centre comercial d'una regió agrícola fèrtil i ben explotada, i nucli industrial molt desenvolupat. La Università degli Studi, fundada al s XI, és la més antiga de tot Europa. Són característiques de la ciutat les torres inclinades dels Asinelli i Garisenda (s XII), la basílica de San Petronio (ss XIV-XVII), el palau municipal i el palau del Podestà (ss XIII i XV). Cal citar també les esglésies monàstiques de San Domenico (s XIII) i San Francesco (s XIII) i el conjunt arquitectònic de Santo Stefano (ss XI-XIII). Fundada pels etruscs, que l'anomenaren *Felsina*, fou aviat conquerida pels bois (350 aC). El 189 aC esdevingué una colònia romana amb el nom de *Bononia*. Després d'haver pertangut a l'exarcat de Ravenna, esdevingué unaciutat lliure al

s XII. El 1506, Juli II la incorporà als estats pontificis, tot conservant, però, l'autonomia de la república. El 1860 fou annexada al Piemont.

Bolòs i Capdevila, Oriol de (Olot 1924) Botànic. Catedràtic de botànica a la facultat de ciències de la Universitat de Barcelona (1953); membre de la Institució Catalana d'Història Natural (1945), de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (1963), de la Secció de Ciències de l'Institut d'Estudis Catalans (1964) i de la Societat Catalana de Biologia (1965); director de l'Institut Botànic de Barcelona (1967-84). Ha publicat nombrosos treballs, entre els quals *La vegetación de las comarcas barcelonesas*, en col·laboració amb A. de Bolòs i Vayreda (1950), *Les zones de vegetació de Catalunya* (1957), *Recherches phytosociologiques dans l'Île de Majorque*, en col·laboració amb René Molinier (1959), *La botànica catalana als darrers decennis* (1969), *L'Aphyllanthion dans les Pays Catalans* (1976), *La vegetació del Montseny* (1983), *Flora dels Països Catalans*, en col·laboració amb J.Vigo i Bonada (primer volum, 1984; segon volum, 1990) i *Flora Manual dels Països Catalans* (1990), de la qual és coautor.

bolxevisme *HIST* Facció del moviment socialista rus, dirigida per Lenin, que el 1903 aconseguí el control del Partit Obrer Socialdemòcrata de Rússia. Al segon congrés del partit, celebrat a Brussel·les i a Londres (juliol-agost del 1903), s'enfrontaren dues concepcions contraposades. Lenin volia un partit reduït i disciplinat de revolucionaris professionals. Martov i Pavel Aksel'rod volien un partit de base àmplia segons model dels partits socialdemòcrates europeus. Lenin fou derrotat en la qüestió dels estatuts. El seu grup, però, obtingué la majoria en la designació dels càrrecs del partit. D'aquí ve el nom de *bolxevics* ('majoritaris') per als partidaris de Lenin, i el nom de *menxevics* ('minoritaris') per als de Martov. A la conferència de Praga (1912) els dos grups se separaren. Els bolxevics es constituïren en partit independent, i la revolució d'octubre els donà el poder. En el setè congrés (1918), el partit prengué el nom de Partit Comunista; guardà, però, l'epítet de *bolxevic* (PCB), fins el 1952.

bomba 1 Artefacte de ferro o altre material resistent, de forma generalment esfèrica, ple de pólvora o altre explosiu, proveït de metxa o espoleta. El terme és especialment aplicat a l'artefacte metàl·lic i esfèric que hom disparava amb els morters i les bombardes. A Europa hom començà d'emprar aquestes bombes a partir del s XV. Actualment hom l'aplica sobretot als artefactes llançats des dels avions, i també als llançats o col·locats a mà.
2 Artefacte cilíndric o cilindre-cònic, metàl·lic, carregat d'explosius, productes químics d'acció diversa, etc, transportable per un avió a fi de llançar-lo sobre un objectiu.
3 bomba nuclear Bomba carregada de materials susceptibles d'alliberar d'una manera incontrolada l'energia de fissió (bomba A o atòmica) o de fusió (bomba H, d'hidrogen o termonuclear) de determinats nuclis atòmics. El principi de funcionament de la bomba A és semblant al d'un reactor nuclear, en el qual la massa del combustible (normalment urani 235 o plutoni 239) és àmpliament superior a la massa crítica; inicialment, el combustible és fragmentat; l'explosió es produeix en apropar els fragments entre ells bruscament. En la bomba H, la fusió dels nuclis d'àtoms lleugers (correntment hidrogen 2 i hidrogen 3) desprèn una energia calorífica específica molt més gran que les bombes A. Això no obstant, per a iniciar la reacció de fusió són necessàries temperatures molt elevades, aconseguides correntment associant una bomba A a una bomba H. Contràriament a les bombes A, les bombes H no contaminen el lloc d'explosió amb productes radioactius. La primera bomba nuclear de fissió (amb plutoni 239) fou feta esclatar a Alamogordo (New Mexico) el 16 de juliol de 1945.
4 ffs Aparell destinat a provocar el moviment d'un fluid al llarg d'un conducte, en un sentit determinat, mitjançant una aportació d'energia mecànica, que és transformada en un augment d'altura de càrrega. Hom distingeix dos grups de bombes: les *turbobombes* i les *bombes volumètriques*. Les primeres (sovint anomenades bombes centrífugues) són basades en l'increment d'energia cinètica comunicat a la massa fluida per la rotació d'un rodet i la transformació subsegüent

Mapa físic de Bolívia

 Bolívia	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
<div><div>Mapa de Bolívia</div></div>	
	
govern:	república
superfície:	1 098 581 km²
població:	7 888 000 h (1994)
capital:	La Paz (adm.), Sucre (judicial)
idioma of.:	castellà, quítxua i aimara
moneda:	peso bolivià

La ciutat de Sucre, capital judicial de Bolívia

Bolonya Un angle de la Piazza di Nettuno, amb la famosa font ornada amb escultures de Gianbologna (1566)

d'aquesta energia cinètica en energia de pressió. Les segones són fonamentades en la variació de capacitat d'un espai compès entre unes peces mòbils i unes peces fixes, que augmenta quan és comunicat amb el costat d'aspiració i disminueix quan ho és amb el d'impulsió, de manera que a cada cicle és transportat un mateix volum de fluid. Les *turbobombes* són classificades en *bombes centrífugues*, on el líquid entra axialment i d'on surt radialment, *bombes d'hèlice*, anomenades així per la forma del rodet, on el líquid entra i d'on surt axialment, i *bombes helicentrífugues*, que constitueixen un tipus intermedi, però, tecnològicament, més pròxim a les centrífugues. Les turbobombes poden ésser *bombes de superfície*, situades fora del líquid, o *bombes submergides*. Aquestes, d'eix vertical, poden ésser de motor no submergit i d'eix llarg, o de motor submergit. El camp de les *bombes volumètriques* cobreix molts tipus de bombes. En les més simples, el volum transportat a cada volta és sempre el mateix: són les *bombes de cabal fix*. Hi ha tipus on el volum pot ésser regulat, *bombes de cabal variable*, i altres, *bombes de cabal limitat*, on, per damunt d'una determinada velocitat, el cabal no pot passar d'un cert valor. Hom distingeix també les *bombes simples* —amb un sol element de bombament— de les *bombes dobles* —amb dos elements—. Les bombes volumètriques poden ésser alternatives, de mànega i rotatives. Hi ha també *bombes per a aplicacions especials*. Les *bombes de buit* són destinades a evacuar l'aire o altres gasos d'un recinte.
5 bomba de calor ffs Aparell que en funcionar provoca un flux d'energia des d'un focus fred (baixa temperatura) a un focus calent (alta temperatura) mitjançant l'aportació del treball mecànic d'una bomba (compressor); es basa en el fet que la temperatura de vaporització d'un fluid

és més alta com més alta és la pressió a què és sotmès. És reversible, o sigui que pot ésser emprada com a calefactor o com a refrigerador, i és formada per un compressor, un condensador, una vàlvula i un evaporador, connectats formant un circuit per on circula un fluid refrigerant; la calefacció és obtinguda en utilitzar la calor despresa en el condensador, i la refrigeració, per la calor absorbida a l'evaporador.

Bombai [*marathi: Mumbai*] Capital de l'estat de Mahārāṣṭhṭra, a l'Índia (9 909 547 h [1991]). Actualment el *Gran Bombai* s'estén també a l'illa veïna de Salsette. Primer port de l'Índia, és un centre comercial, industrial (sobretot amb indústria química, farmacèutica i atòmica) i financer de primera categoria. El nombre creixent de la població, marcadament cosmopolita, crea problemes gravissims d'urbanisme. Entre els monuments sobresurten el temple hindú de Mahālaksh-mī i les torres del silenci (cementiri parsi). Els Jardins Penjants són notables per les seves talles d'arbres i plantes. És famosa l'illa d'Elefanta pel temple subterrani de Shiva (d'època postgupta). La ciutat no fou fundada fins al s XIII. Conquerida pels musulmans del Gujarat el 1348, l'any 1534 passà a poder dels portuguesos. El 1662 esdevingué possessió anglesa; posteriorment (1668) el rei l'atorgà a la Companyia de les Índies Orientals i Bombai restà sota el seu domini fins l'any 1783, que retornà a la corona.

Bona Esperança, cap de Cap de Sud-àfrica, vora l'Atlàntic, a la península del Cap. Descobert per Bartolomeu Dias el 1486, Vasco da Gama el doblà per primera vegada el 1497.

Bond, Edward (Londres 1934) Comediògraf i director teatral anglès. Des de la seva primera obra, *The Pope's Wedding* (1962), ha ressuscitat la figura del dramaturg amb missatge polític. En *Saved* (1965), prohibida per la censura, l'extrema violència de la situació i del llenguatge dóna una visió de la pobresa cultural britànica. Continuaren *Narrow Road to the Deep North* (1958), *Early Morning* (1968) i *Bingo* (1974), en la qual s'assisteix al suïcidi de Shakespeare, per tal de no caure en la societat sense principis dels seus contemporanis. A *Lear* (1971) reescriu *El rei Lear* shakespearia, mentre que *The Fool* (1975) s'ambienta en els inicis de la revolució industrial a Anglaterra. També ha tractat temes contemporanis com en *The Worlds* (1979) o en *Summer* (1982), localitzada en un país socialista europeu.

Bonet, Maria del Mar (Palma de Mallorca 1947) Autora i intèrpret vocal catalana. Entrà a formar part d'Els Setze Jutges i incorporà a la Nova Cançó cants tradicionals de les Illes Balears, al costat de versions catalanes d'autors francesos i obres pròpies sobre lletres de coneguts poetes (B. Rosselló-Porcel, J. Alcover, V. Andrés Estellés, entre d'altres). Ha experimentat amb formes musicals d'altres àmbits culturals mediterranis (Andalusia, Tunísia, etc).

Bonet i Rigo, Blai (Santanyí 1926) Poeta i novel·lista. Els seus primers reculls de versos, *Quatre poemes de Setmana Santa* (1950) i *Entre el coral i l'espiga* (1952), palesen la influència dels poetes castellans de la generació del 1927. Amb *Cant espiritual* (1953) derivà vers una inquietud religiosa confusa. Ha escrit també *Comèdia* (1954, publicat el 1968), *L'Evangeli segons un de tants* (1967), *Els fets* (1974), *Has vist, algun cop, Jordi Bonet, Ca n'Amat a l'ombra?* (1976), *El poder i la verdor, Teatre del gran verd* (1983), *El jove* (1987, premi Nacional de Literatura, 1988), etc, i les novel·les *El mar* (1958), *Haceldama* (1959), *Judas i la primavera* (1963) i *Mister Evasió* (1969), la més reeixida formalment. Ha conreat la crítica d'art, la crònica periodística i el teatre (*Parasceve*, 1958) i ha influït en el corrent renovador de la poesia mallorquina. Ha escrit també volums de memòries: *Els ulls* (1973), *La mirada* (1975) i *La motivació i el film* (1990). Creu de Sant Jordi, 1990.

Bonifaç i Massó, Lluís (Valls 1730 — 1786) Escultor, nét de Lluís Bonifaç i Sastre, amb qui visqué i estudià, i fill de **Baltasar Bonifaç i Anglès** (Valls 1709-47), escultor com aquests i pintor. Figura cabdal de l'escultura barroca catalana. Obtingué el títol d'acadèmic de mèrit de l'Acadèmia de San Fernando, de Madrid. Treballà per a més de 50 pobles de Catalunya, com també per a Madrid i Puerto

Bombai La Victoria Terminus del Central Railway

Rico. Tanmateix, gran part de la seva obra es perdé durant la guerra civil. Cal lamentar especialment la destrucció del magnífic cor de la seu de Lleida, l'obra més important del barroc a Catalunya, amb més de cent imatges en alt relleu (1775-79). Bonifaç destacà especialment per les seves composicions arquitectòniques influïdes de l'estil Lluís XV francès, amb elegant i sòbria ornamentació rococó, i per la seva escultura àgil i expressiva. Entre les seves obres conservades sobresurten la figura jacent de *Sant Aleix* a Valls (1769); el relleu de *Sant Sebastià* a l'Academia de San Fernando, de Madrid (1763); els passos de la*Solitud* (1775) i del *Davallament* (1766), ambdós de Valls, i la grandiosa llitera de *L'Assumpta de la seu de Girona* (1773). Continuà i augmentà el crèdit de l'escola fundada pel seu avi, correguda per deixebles de tot Catalunya.

Bonifaci *sant* (Crediodunum, Wessex 673 — Dokkum, Frísia 755) Monjo, bisbe i missioner, anomenat *l'Apòstol d'Alemanya*. Predicà als Països Baixos (716), i el 718 Gregori II li conferí la missió de predicar a la Germània i es canvià el nom de Winfrid pel de Bonifaci. Morí assassinat pels pagans. Fundà el monestir de Fulda, on és enterrat. Canonitzat el 1874, hom en celebra la festa el 5 de juny. És venerat com a patró d'Alemanya.

Bonifaci VIII (Anagni, Laci 1220 — Roma 1303) Papa (1294-1303), de nom *Benedetto Gaetani*. Concedí a Jaume II de Catalunya-Aragó la investidura de Còrsega i Sardenya (1297) i l'animà a la lluita contra Frederic de Sicília. Com a papa formulà una doctrina hierocràtica en la butlla *Unam Sanctam* (1302) que l'enfrontà amb les monarquies naixents. La pugna oberta amb França portà a l'empresonament del papa a Anagni (1303).

bonítol [*Sarda sarda*, família dels escòmbrids] Peix de l'ordre dels perciformes, d'uns 75 cm de llargada, de cos fusiforme, amb el dors de color blau fosc, que disminueix en intensitat als costats, i el ventre blanc. Els bonítols viuen preferentment a les costes tropicals i temperades de l'Atlàntic i també a la Mediterrània. Llur carn és molt apreciada.

Bonn Ciutat de la Renània, Alemanya, al *land* del Rin del Nord-Westfàlia, a la vora esquerra del Rin (292 234 h [1991]). El seu creixement prové de la seva promoció a capital de l'Alemanya Occidental (RFA) després de la Segona Guerra Mundial. La funció industrial té poca importància, tot i trobar-se en una important àrea d'indústria tèxtil. Bonn és també un centre cultural. Entre els monuments de Bonn sobresurten el Münster, col·legiata romànica (ss XI-XIII), i la casa de la ciutat (s XVIII). Antiga ciutat dels ubis, posteriorment fou convertida en fortalesa romana amb el nom de *Bonna* o *Castra Bonensia*. De mitjan s XIII fins a l'any 1794 fou la residència dels prínceps electors de Colònia. Ocupada pels francesos el 1801, passà posteriorment (1815) a la jurisdicció prusiana. El 1948 fou seu de la conferència de les potències occidentals (França, Gran Bretanya i els EUA), que decidiren l'organització de la futura RF d'Alemanya, de la qual Bonn esdevingué la capital l'any 1949. En produir-se la reunificació de les dues alemanyes (1990) hom transferí de nou la capitalitat a Berlín.

bor [B] *quíM* Element no metàl·lic pertanyent al grup III A de la taula periòdica, de valència 3, i que només s'enllaça per

covalència;hom en coneix dos isòtops naturals estables de nombre de massa 10 i 11. Es troba en forma *crystal·lina* i *amorfa*. Fou descobert per Gay-Lussac, Thénard i Davy el 1808, però no fou fins el 1909 que E.Weintraub l'obtingué en estat pur. Contribueix en el 0,001% en la composició de l'escorça terrestre, on se sol trobar en forma de *borats*. La gran reactivitat del bor a alta temperatura, ensems amb el seu alt punt de fusió, en dificulten l'obtenció de l'estat pur. És l'element del qual hom coneix més hidrurs, llevat el carboni, però no hi ha cap correspondència estructural entre els hidrurs d'ambdós elements. El bor és emprat en tècniques nuclears i com a millorador de combustibles en motors de reacció. També són emprats composts de bor en la fabricació de vidres de baix coeficient de dilatació i elevada resistència química, dits *borosilicatats*; en fustes per a construcció, en matèries tèxtils, en dispositius d'encesa de motors, en aparells termoelectrics, en coixinets, etc. La manca de bor en el sòl produeix disminucions del rendiment i de la qualitat en la producció agrícola.

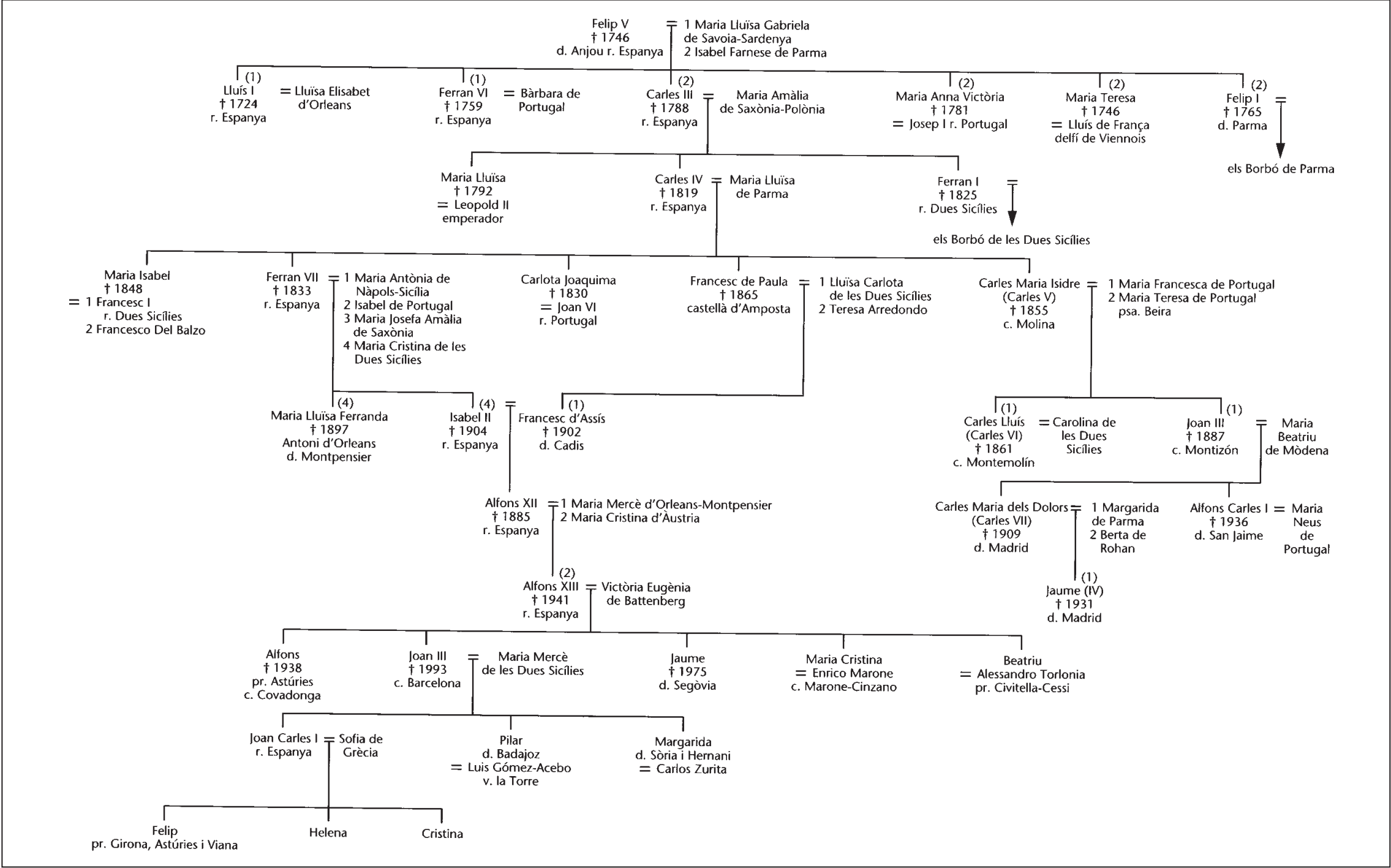
Borbó [*fr: Bourbon; cast: Borbón; it: Borbone*] Nom de diferents dinasties sortides totes de la casa ducal de Borbó i que han fornit de sobirans les cases reials de França (1589-1792, 1814-30), d'Espanya (1700-1868, 1874-1931, 1975) i de les Dues Sicílies (1735-1860), la ducal de Parma (1731-1860) i la gran ducal de Luxemburg (des del 1964). Erròniament, al conjunt de les dites dinasties, amb personalitat pròpia i independent, ha estat donat l'apel·latiu de *Casa de Borbó* o *Casa de França*. Aquesta denominació ha estat fomentada per interessos polítics dels sobirans francesos.

Borbó, Carles Maria Isidre de (Madrid 1788 — Trieste 1855) Pretendent carlí a la corona d'Espanya amb el nom de *Carles V*. Fill de Carles IV i germà de Ferran VII. El 1823 començà d'agrupar els elements absolutistes més radicals, descontents de l'actitud moderada de Ferran VII després del Trienni Liberal. Mort Ferran VII, no reconegué Isabel II i llançà un manifest (1 d'octubre de 1833), pel qual s'intitulava rei, i immediatament esclatà la Primera Guerra Carlina (1833-40). Establert a Navarra, pel maig-juliol del 1937 féu una incursió a Catalunya amb el seu exèrcit. El conveni de Bergara (1839) l'obligà a anar a França. Abdicà a favor de Carles Lluís, comte de Montemolín (1845); utilitzà des d'aleshores el títol de *comte de Molina*.

Borbó-Parma, Carles Hug de (París 1930) Pretendent carlí al tron espanyol. Fill gran de Xavier de Borbó-Parma. S'establí a Espanya el 1957 fins que en fou expulsat, el 1968. El 1977 esdevingué cap de la casa ducal de Parma i, retornat legalment a l'estat espanyol, encapçalà la renovació del Partit Carlí.

Borbó-Parma, Xavier de (Camaiore, Lucca 1889 — Cuera, cantó dels Grisons 1977) Duc de Parma (1974-77). Fill del duc Robert I, succeí el seu nebot Robert II com a duc de Parma. Pretengué durant un quant temps el tron de França. El 1936 Alfons Carles de Borbó el nomenà regent de la Comunió Tradicionalista i l'encarregà a nomenar el successor a la corona espanyola. El 1937 manifestà la seva adhesió a Franco, però el 1945 signà un manifest demanant-li que es retirés. A la Segona Guerra Mundial organitzà a França un nucli de resistència i fou deportat a camps de concentració. El 1975 renuncià als seus pretesos drets a la corona espanyola en favor del seu fill gran, Carles Hug.

Borges, Jorge Luis (Buenos Aires 1899 — Ginebra 1986) Poeta, narrador i assagista argentí. De l'època de Perón són les antologies fetes en col·laboració amb Silvina Bullrich (*El compadrito: su destino, sus barrios, su música*) i amb Delia Ingeniero (*Antiguas literaturas germánicas*). El 1957 li fou atorgat el premi nacional per les narracions *El Aleph* (1949). El seu món peronal es desenvolupa en assaigs entre erudits i imaginatius, com *Inquisiciones* (1925), *Historia de la eternidad* (1936), *Otras inquisiciones* (1937-52), etc, o en narracions barroques, de joc intel·lectual a vegades gratuït, però sempre ric i elaborat: *Historia general de la infamia* (1935), *Nueva refutación del tiempo* (1947), *La muerte y la brújula* (1951), *El informe Brodie* (1970), *El libro de arena* (1975), etc. Ha escrit nombrosos llibres de poemes. L'any 1980 rebé el premi Cervantes de literatura.

Els Borbó d'Espanya

Borges Blanques, les [o *les Borges d'Urgell*] Municipi i cap de comarca de les **Garrigues**, situat a la zona de contacte entre la plana regada pel canal d'Urgell i els altiplans del S de la Depressió Central (62 km²; 5 089 h [1991]). La base econòmica és l'agricultura, que fou totalment de secà fins a la construcció del canal d'Urgell. Hom conrea oliveres i cereals al secà; als sectors de regadiu predominen els cereals i farratges, hortalisses i arbres fruiters. La indústria, derivada de l'agricultura, es desenvolupà gràcies a la centralització de la producció d'olives de la comarca. L'autopista de l'Ebre travessa el terme. La *ciutat* (4 889 h [1991], *borgencs*; 304 m alt) és emplaçada a la carretera de Tarragona a Lleida. Vers el 1890 els tortosins que s'establiren a les Borges Blanques començaren a comprar olives fresques de la comarca i hi instal·laren les primeres premses hidràuliques i de racó. A partir del 1901 l'oli de les Borges s'acredità als mercats oleícoles de França i d'Itàlia. Durant la guerra civil de 1936-39, després de la batalla de l'Ebre, la resistència de les forces republicanes del general Lister provocà violents combats que causaren grans destruccions a la ciutat.

Borgonya [*fr: Bourgogne*] Nom de diverses entitats geogràfiques, polítiques i administratives que s'han succeït dins l'àrea general de les valls del Roine superior i del Saona, tot penetrant, amb diferent profunditat, dins la conca del Sena i estenenent-se ocasionalment Roine avall fins a la mar, o a rampeu dels Alps fins a penetrar en les conques del Rin i del Po. Al s V l'assentament dels burgundis donà nom a la regió. Aquest poble hi establí un regne, que el 534 fou annexat a la monarquia franca; un dels regnes en què tot sovint es dividí aquesta constituí el primer regne de Borgonya, el qual es prolongà fins a la seva annexió a la corona del Sacre Imperi (1032), dins el qual formà el regne d' Arle. La part atribuïda a Carles el Calb pels tractats de partició constituí el ducat de Borgonya, el qual fou el nucli original d'un estat dinàstic conegut igualment com a Borgonya. Aquest nucli esdevingué una província francesa i, modernament, ha donat el nom a una regió de programa de la República Francesa.

Borgonya Regió administrativa de França que comprèn els departaments de Costa d'Or, Nièvre, Saona i Loira, i Yonne (31 582 km²; 1 609 653h [1990]). La capital és Dijon.

Vista aèria de les Borges Blanques

Borgonya, regne de Conjunt de territoris de límits i jurisdiccions variables que, prenent per centre l'antic regne dels burgundis, s'uniren i es fraccionaren entre els ss IX i XIV. En dividir Carles el Calb l'imperi entre els seus fills, l'alta Borgonya, o Borgonya pròpiament dita, es constituí ducat (877). La Borgonya inferior havia tocat a Carles, fill de Lotari, i esdevingué la capital d'un regne efímer, la Borgonya Cisjurana. Mentrestant, Rodolf I es féu seva la Borgonya Transjurana o Alta Borgonya (888). El seu fill Rodolf II pactà amb Hug d'Arle (933): es constituí aleshores el nou regne de Borgonya-Provença, dit també *regne d'Arle*, que el 1032 passà a ésser feu de l'imperi germànic. Frederic I Barba-roja (1152), pel seu casament amb Beatriu de Borgonya, exercí d'amo absolut en el Franc Comtat o Borgonya palatina i la implicà en les lluites contra el pontificat. Els emperadors dels ss XIII i XIV intentaren d'inefeudar el regne sencer a membres de llurs famílies o bé a contrincants a l'imperi. A poc a poc, però, l'antic regne de Borgonya-Provença o regne d'Arle s'anà disgregant. L'emperador Carles IV, coronat rei a Arle (1365), de fet infeudà el regne d'Arle al delfí Carles, fill de Carles V de França. El ducat i el comtat palatí de Borgonya o Franc Comtat es reuniren el 1369 pel matrimoni dels titulars Felip l'Ardit i Margarida de Flan-des i formaren part de l'estat de Borgonya.

Borís Godunov (? ~1552 — ? 1605) Príncep i tsar de Rússia (1598-1605). Descendent de nobles tàtars al servei dels prínceps de Moscou. Favorit d'Ivan IV el Terrible, bandejà els boiars del poder i es féu elegir tsar. Alliberà l'Església Ortodoxa russa de la submissió a Constantinoble i instituí la servitud de la gleva (1597). Morí sobtadament i el seu fill Teodor II fou occit pel fals Dimitri, que ocupà el tron.

Borja Família probablement oriünda de Borja (Aragó), establerta a Xàtiva i que adquirí una gran importància en la vida política d'Itàlia i de l'Església romana durant els ss XV i XVI. Dos dels seus membres foren papes: **Alfons de Borja** —Calixt III— (1456-58) i **Roderic de Borja** —Alexandre VI— (1492-1503). El cognom Borja (sovint italianitzat *Borgia*) apareix vinculat a no pocs cardenals de l'època, a moltíssims bisbes i a un sant, **Francesc de Borja i Aragó**, general dels jesuïtes. La història dels Borja, i en espe-

cial la d'Alexandre VI i dels seus fills, ha suggerit una copiosa bibliografia, que sovint respon a intencions polèmiques i gira entorn d'una sèrie d'acusacions que converteixen els Borja en tipus d'una trulculència excepcional. Tres fills d'Alexandre VI originaren les tres línies principals de la família Borja. La *línia dels ducs de Gandia*, iniciada per Pere Lluís de Borja; en passar al seu nét **Francesc de Borja**, la línia es dividí en cinc branques. De la primera branca, en destacà Carles de Borja i de Castro, de la segona branca, el fundador Joan de Borja i de Castro, i de la cinquena Pere Lluís Galceran de Borja i de Castre-Pinós. La *línia dels ducs de Valentinois*, fundada per Cèsar Borja, s'extingí amb les seves nétes. La *línia dels prínceps de Squillace*, amb el cognom **Borja d'Aragó**, es refongué (1644) en la branca dels comtes de Mayalde i Ficalho. De **Joana de Borja i de Borja**, germana d'Alexandre VI, en sortí una altra línia, amb el cognom **Borja-Llançol de Romaní**.

Borja, Cèsar (Roma 1475 — Viana, Navarra 1507) Cardenal, duc de Valentinois. Fill del cardenal Roderic de Borja, després papa Alexandre VI, i de Vannozza Catanei. El 1492 Alexandre VI el nomenà arquebisbe de València, i l'any següent cardenal. Havent renunciat a les dignitats clericals, gestionà l'aliança d'Alexandre VI amb Lluís XII de França, i rebé d'aquest rei el títol de duc de Valentinois i el casament amb Carlota d'Albret, germana del rei consort de Navarra. El 1500 fou nomenat gonfanoner o capità general de l'exèrcit de l'Església, i el 1501, després dels seus grans èxits en la campanya de la Romanya, rebé el títol de duc de Romanya. Compartí la fama de crueltat i de lascívia que hom atribueix als Borja. Les seves presumptes relacions incestuoses amb Lucrècia formen part de la “llegenda” de la família. El 1503, després de la mort del seu pare, fou empresonat per Juli II. Morí en un incident del setge de Viana.

Borja, Francesc de (Xàtiva o València s XV — Roma 1511) Cardenal de paternitat no documentada. Des del s XVI hom l'havia suposat falsament un bastard d'Alfons de Borja (Calixt III). Alexandre VI el nomenà cardenal el 1500.

Born, Max (Breslau, Silèsia 1882 — Göttingen, Baixa Saxònia 1970) Físic alemany, naturalitzat britànic. Professor universitari de física teòrica, s'exilià d'Ale-

manya (1933) durant el règim nazi. Féu contribucions bàsiques a la teoria de les calors específiques (1912) i a l'estudi de les forces de cohesió en els sòlids (1919). Basant-se en les idees de Heisenberg desenvolupà, en col·laboració amb Pascual Jordan, la *mecànica de les matrius*. El 1926 proposà la *interpretació probabilística* de la mecànica quàntica, per la qual fou guardonat amb el premi Nobel de física el 1954, que compartí amb W.W.Bothe. En mecànica quàntica, ideà l'aproximació de Born. A partir dels treballs de L.Infeld (1934), elaborà, juntament amb W.Peng, una teoria quàntica del camp electromagnètic (1943).

Borneo [*malai: Kalimantan*] Illa de l'arxipèlag malai, la tercera del món per la seva extensió (743 385 km²; 11 558 722 h [est 1989]). La seva superfície és repartida entre diversos estats: Indonèsia, Malàisia i Brunei. Hom hi distingeix dos sectors: la part central i septentrional, accidentada per muntanyes d'altura mitjana, que en el pic Kinabalu arriben a 4 101 m, i l'orla litoral, en la qual abunden els aiguamolls. El clima és equatorial. La vegetació és predominantment formada pel bosc tropical. L'interior és poc poblat, i els seus habitants són anomenats daiak, tribus primitives dominades pels malais; cal distingir, a més, l'existència de grups estrangers, principalment xinesos. Els recursos econòmics són l'agricultura, l'explotació forestal, la pesca, el treball de la fusta i, sobretot, la mineria. Habitada primer per negroides, la cultura de l'Índia anà penetrant a l'illa, i el 400 Borneo era completament hinduïtzat. Al s VII aparegué a Sumatra l'imperi marítim de Shṛīvijaya, substituït pel regne de Madjapahit (mitjan s XIV), la debilitat del qual afavorí la penetració de l'islam (s XV). Els primers europeus que hi desembarcaren foren els portuguesos (1511). Tot el s XVII i el XVIII es caracteritzaren per la lluita entre holandesos i anglesos per tal d'aconseguir el domini sobre l'illa. A la Segona Guerra Mundial, l'illa fou ocupada pels japonesos. El 1949 el Borneo holandès fou transferit als Estats Units d'Indonèsia, que l'any següent esdevingué República d'Indonèsia. El Borneo Septentrional, Sabah i Sarawak, fou inclòs a la nova nació de Malàisia (1963). Brunei romangué com a soldanat autònom sota protectorat britànic.

Borràs i Oriol, Enric (Badalona 1863 — Barcelona 1957) Actor. Es consagrà definitivament amb la creació del personatge Manelic de *Terra baixa* (1897). Estigué al Romea en qualitat de primer actor i codirector (1901-04). Actuà a Madrid —amb memorables interpretacions d'*El alcalde de Zalamea* de Calderón de la Barca i d'*El abuelo* de B.Pérez Galdós—, i a l'Amèrica Llatina. Tornà a Barcelona (1917) i actuà al Poliorama (1936-39), altra vegada en català. Pel desembre del 1938, la Institució del Teatre de la Generalitat el féu objecte d'una sessió d'honor. El 1939 reaparegué estrenant *La santa hermandad* d'E.Marquina i *La santa virreina* de J.M. Pemán.

Borrassà, Lluís (Girona ? s XIV — Barcelona 1424 a 1426) Pintor, fill de Guillem Borrassà, actiu a Girona a la segona meitat del s XIV i pertanyent a una extensa família de pintors gironins. Les seves obres documentades i subsistents pertanyen al s XV: retaules dels *Set Goigs de la Mare de Déu*, per a Copons (1402); de la capella de Sant Antoni, de la seu de Manresa (1410); retaule major de Sant Pere d'Ègara, a Terrassa (1411); retaule major del convent de Santa Clara, de Vic (1415); de la predel·la del de Seva (1417), etc. L'any 1419 cobrà l'acabament del retaule major del monestir de Santes Creus, començat per Guerau Gener. Lluís Borrassà és el representant més ben conegut de l'estil internacional en la seva primera etapa dins la pintura gòtica catalana. Expressionisme, força de color i varietat de policromia són les característiques del seu art.

Borrell II de Barcelona (? a 934 — Urgell 992) Comte de Barcelona, Girona i Osona (947-992), com també d'Urgell (948-992) en morir sense fills el seu oncle Sunifred II. Regí els tres primers comtats amb el seu germà Miró fins a la mort d'aquest (966), com a successor de llur pare Sunyer. La política del comte tendia a mantenir bones relacions amb els dos grans poders del seu temps: el carolingi i el califal, per tal de neutralitzar l'un amb

Borneo ‘Casa llarga’ dels iban-daiak a Segu (Sarawak)

l'altre i esdevenir cada cop més independent. Cercà també una vinculació amb la cort pontifical, mentre el procés d'independització respecte al regne franc prosseguia. Amb l'atac d'Almansor a Catalunya (985), Borrell demanà ajuda al regne franc. Davant la ineficàcia i les exigències de l'auxili franc, la independència fou consumada, ajudada pel canvi de dinastia a França. Pel març del 988 Borrell es titulà *per la gràcia de Déu duc ibèric i marquès*, i hom no coneix cap precepte reial franc per a Catalunya posterior al començament del 986. El govern de Borrell II es desenvolupà dins el gran moviment cultural cluniacenc, alhora que prosperava una cultura pròpia, mescla de tradicions romanes i visigòtiques, de corrents europeus i d'influències cordoveses, conreada a redós d'alguns monestirs i catedrals, com Ripoll i Vic. Des del 988 Ramon Borrell i Ermengol apareixen associats al govern, al costat de llur pare, amb el títol de comte, el primer per a Barcelona i els seus annexos, i el segon per a l'Urgell.

Borriana [*Burriana*] Municipi i cap de la comarca de la **Plana Baixa**, situat en un petit sector de la plana costanera quaternària que s'estén paral·lela al litoral mediterrani, al llarg de 10 km, des de la desembocadura del Millars fins al camí de la Ratlla (47 km²; 25 671 h [1991]). La costa és baixa, rectilínia i sorrenca; hi des- emboquen el riu Millars i el riu Sec de Betxí. L'agricultura és la base econòmica fonamental del municipi; ocupa quasi la totalitat de la superfície (81,7% de les terres del terme) gràcies a la fertilitat dels sòls i a la possibilitat de regatges amb aigües del Millars mitjançant una complexa xarxa de sèquies derivades de la **sèquia de Borriana**. Els tarongers prenen gairebé un règim de monoconreu. El port, que fou construït per a l'exportació dels cítrics, actualment no té pràcticament activitat. Les activitats industrials han estat sempre vinculades a l'agricultura. També hi ha petites indústries de ceràmica, materials de construcció, plàstics i paper. Demogràficament registrà un gran increment durant el s XIX, lligat amb l'expansió del conreu de tarongers; del 1930 al 1960 cresqué a causa de la immigració andalusa i murciana. La *ciutat* (24 302 h [1991], *borrianencs* o *borrianers*; 12 m alt), vila fins el 1901, centre de la Plana Baixa, és situada, en bona part, a la dreta del riu Sec de Betxí. Hi ha restes de

Aspecte hivernal d'un bosc caducifoli (fageda, Montseny)

la muralla d'època islàmica. Havia format part de les terres dominades pel Cid després de la conquesta de València (1094). Fou la primera gran població del Regne de València conquerida per Jaume I (1233). En les guerres de la Unió estigué al costat de Pere III. Durant la primera guerra Carlina fou assetjada i ocupada el 1837 per dues vegades per les forces carlines. L'església parroquial de Sant Salvador, construïda probablement sobre l'antiga mesquita, conserva un interessant absis gòtic (s XIII), una custòdia i una creu processional gòtiques. Dins el terme han estat trobades restes de poblament ibèric i romà.

Borromeo, Carlo *sant* (Arona, Llom-bardia 1538 — Milà 1584) Arquebisbe de Milà (1560-84) i cardenal (1560). Dirigí la Contrareforma a Suïssa i reformà la seva diòcesi fundant col·legis i seminaris. Malgrat la seva actitud de severitat i d'austeritat, fou molt popular, particularment després de la pesta del 1576. Escriví nombrosos sermons i instruccions. Canonitzat el 1610, és venerat als Països Catalans amb el nom de *sant Carles Borromeu*. Festa: 4 de novembre.

Borromini, Francesco (Bissone, Llom-bardia 1599 — Roma 1667) Sobrenom de l'arquitecte italià Francesco Castelli d'ençà que treballava a Roma de dissenyador amb el seu mestre Carlo Maderno. A la mort d'aquest, estigué a les ordres de Gian Lorenzo Bernini. La seva gran obra fou l'església de San Carlo alle Quattro Fontane (1634-67); seguiren l'oratori, la biblioteca i el convent dels felipons —Chiesa Nuova— (1637-43), entre d'altres. És de destacar l'església de Sant'Ivo alla Sapienza (Roma). Els darrers anys construï el col·legi de la Propaganda Fide (1662), el palau del banc del Santo Spirito i la façana del convent dels trinitaris.

borsa *ECON* Mercat organitzat i abstracte, en el qual es reuneixen professionals, de forma periòdica, per tal de realitzar compres i vendes de valors (públics o privats) o productes. Quant a l'objecte de les transaccions, hom distingeix la borsa de *mercaderies*, coneguda usualment per *llotja*, de la borsa de *valors*. A la primera s'intercanvien essencialment productes agrícoles, certs minerals, etc. Les borses de treball en són un cas límit on la mercaderia és la força de treball. Les operacions es basen en les expectatives sobre preus, quantitats, èpoques de lliurament. Les borses de valors són la base dels *mercats de valors*, que tenen un caràcter més ampli, atès que comprenen els *mercats d'emissió* (d'accions, obligacions i valors públics), les *borses de valors* pròpiament dites i els *mercats de títols no admesos dins la cotització oficial*. La borsa de valors és l'instrument del finançament a llarg terme de l'activitat econòmica dins el sistema capitalista, mitjançant les transaccions de valors de renda variable (accions), fixa (obligacions) o públics (entre ells els del deute públic), i dels drets de subscripció d'aquests valors. En les operacions de compra i venda actuen com a mitjancers els agents de canvi i borsa. L'antecedent més remot de les borses podria ésser cercat en els *collegia mercatorum* dels romans, però, com a institució, la transacció de valors té el seu origen cap a la fi del s XV, en les fires medievals de les ciutats comercials de l'Occident europeu (Anvers, Lió, Londres); el 1831 la borsa de Madrid fou la primera reconeguda oficialment a l'estat espanyol. Les borses de valors afavoriren l'especulació, que culminà en desastres borsaris com el del 1929, o el més recent a l'octubre del 1987. Als Països Catalans la borsa sorgí a Barcelona, i es regí pels usos i els costums de la plaça mercantil. El tràfic mercantil tenia organització pròpia abans de la construcció de l'edifici de la Llotja. El 1401 es constituí la Taula de Canvi, i el 1407 se'n creà una a València. El 1851 la junta de govern del Col·legi de Corredors publicà la primera cotització oficial. El sistema féu crisi al principi de la Primera Guerra Mundial a causa de la caiguda de cotitzacions, crisi coneguda amb el nom de *matança*. La reobertura del mercat barceloní tingué lloc pel juliol del 1915, ja amb caràcter de borsa oficial. La nova forma no encaixà entre els antics socis del Casino Mercantil, que s'agruparen en l'Associació del Mercat Lliure de Valors, la qual renovà la vida del Borsí. Fins el 1936 foren més importants les transaccions al Borsí que no pas a la borsa oficial.

bosc *BOT* Formació vegetal on predominen els arbres, els quals determinen l'existència d'un ambient especial (ambient forestal), definit en el microclima, en el sòl, etc. Un bosc és una comunitat d'organismes interdependents que se solen disposar de manera més o menys estratificada: un o més estrats arboris, un o més estrats arbustius (no sempre presents), un estrat herbaci i un estrat muscínic. El conjunt de vegetals no arboris que es fan a l'interior del bosc rep el nom de sotabosc. Els boscs mediterranis naturals, no estassats, i molts dels tropicals són pluristratificats i rics en sotabosc arbustiu, de manera que, dins el bosc, la visibilitat és molt limitada. Un bosc vigorós poc alterat per l'home rep el nom de *selva*.

Boscà i Almogàver, Joan (Barcelona, entre 1487 i 1492 — 1542) Poeta. Serví des del 1514 a les corts de Ferran el Catòlic i de Carles V i féu amistat amb Garcilaso de la Vega. Instal·lat definitivament a Barcelona, les seves obres, escrites en castellà, foren publicades el 1543 amb les de Garcilaso de la Vega. El primer llibre recull composicions dins les formes de la poesia castellana del s XV; el segon conté sonets i cançons a la manera d'Itàlia, en *endecasílabos*; el tercer inclou el poema clàssic *Hero y Leandro* en *endecasílabos* blancs, una elegia i dues epístoles en tercets, i un llarg poema en octaves reials. El quart reuneix les obres de Garcilaso. Bé que molt desigual, introduí a la Península Ibèrica la mètrica italiana. De la seva producció catalana només ha romàs la poesia *Esparsa*.

Bosch, Hieronymus [o *el Bosch*] (‘s-Hertogenbosch, Brabant Septentrional ~1450 — 1516) Pseudònim amb què fou conegut el pintor i dibuixant neerlandès Hieronymus van Aeken. El 1486 ingressà a la confraria de la Mare de Déu, on s'ocupava de la representació de misteris. Entre les seves obres cal esmentar, datables vers el 1480, *Els pecats capitals* i *L'escamotejador*; *La nau dels boigs* i els tríptics de l'*Al·legoria del carro de fenc*, del *Jardí de les delícies* i de *La temptació de sant Antoni*, pintades entre el 1485 i el 1505, i el tríptic de l'*Epifania*, *El fill pròdig* i les pintures sobre el tema dels ultratges a Crist, a partir del 1505. L'obra del Bosch expressa el conflicte d'idees, de sentiments i de gusts de la seva època, i resulta enigmàtica i contradictòria. Descriu un món visionari que preludeia el superrealisme.

Bosch Gaviño, Juan (La Vega 1909) Polític i escriptor dominicà, de pare català i mare gallega. El 1939 fundà el Partido Revolucionario Dominicano, il·legal. Oposat a la dictadura de Trujillo, visqué durant 24 anys a l'exili. Fou elegit president de la República Dominicana (1963); deposat per un cop militar abans d'un any, marxà de l'illa. Hi tornà més tard i fou derrotat en les eleccions del 1966 pel conservador Joaquín Balaguer. De nou abandonà l'illa fins el 1970. El 1973 creà el Partido de la Liberación Dominicana i el 1974 tornà a ésser derrotat a les eleccions presidencials. Es destacà com a contista de temes rurals: *Camino real* (1933), *La muchacha de la Guaira* (1955). Ha escrit novel·la (*La mañosa*, 1936), biografia (*Hostos, el sembrador*, 1943) i assaig polític (*Bolívar y la guerra social*, 1966; *De Cristóbal Colón a Fidel Castro*, 1970).

Bosch i Gimpera, Pere (Barcelona 1891 — Mèxic 1974) Prehistoriador i arqueòleg. Renovador de la prehistòria peninsular, obtingué la càtedra d'història antiga i medieval de la facultat de lletres de Barcelona (1916). Publicà, entre d'altres treballs: *El problema de la ceràmica ibèrica*, *Prehistòria catalana* (1919) i *La arqueologia pre-romana hispànica* (1920). Fou organitzador i director del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans (1915) i un dels creadors de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnografia i Prehistòria (1923). Publicà, com a resum del seus estudis: *Etnologia de la península ibèrica* (1934). Fou el primer rector de la Universitat Autònoma (1933-39) i dirigí la secció d'arqueologia del Museu de Barcelona i el nou Museu d'Arqueologia, en fer-se aquest independent. Membre d'Acció Catalana i conseller de justícia del govern de la Generalitat de Catalunya (1937-39), s'exilià a la fi de la guerra civil. El 1941 s'establí a Mèxic, on exercí de professor i continuà publicant sobre prehistòria hispànica, europea i americana. Del 1948 al 1952 fou cap de la divisió de filosofia i humanitats de la UNESCO i residí a París.

Bosch de la Trinxeria, Carles (Prats de Molló 1831 — la Jonquera 1897) Escriptor. Fill de rics propietaris rurals, estudià art i lletres a Tolosa de Llenguadoc i ciències a Barcelona. Ja en plena maduresa, publicà els primers treballs literaris: contes, descripcions, records, etc, que recollí a *Records d'un excursionista* (1887), narracions d'intenció costumista. Uns altres reculls del mateix estil són *De ma collita* (1890), *Tardanies* (1892), etc. Les seves novel·les *L'hereu Noradell* (1889), *Montalba* (1891), *L'hereu Subirà* (1893) i *Lena* (1894) intentaven de superar el costumisme folklòric.

Bosco, Giovanni sant (Becchi [Castelnuovo don Bosco], Piemont 1815 — Torí 1888) Eclesiàstic i pedagog italià, conegut popularment per *Don Bosco*. El 1841 inicià la tasca pastoral entre els infants. Posteriorment (1859) fundà la futura congregació salesiana. El 1886 visità Barcelona, i rebé una donació de terrenys al Tibidabo, on s'alçà una petita ermita. Són prop de 150 les seves obres de divulgació i donà molta importància a la formació pel treball. Canonitzat el 1934, és venerat als Països Catalans amb el nom de *sant Joan Bosco*. És patró dels editors (1936) i dels aprenents (1958). Festa: 31 de gener.

Bòsfor, el [gr: *Βόσπορος*; turc: *Karadeniz boğazı*] Estret que comunica la mar Negra amb la mar de Màrmara, i separa la Turquia europea de la Turquia asiàtica. La importància geopolítica de l'estret és notable, car controla la sortida de la mar Negra cap a la Mediterrània. El 615 aC els megaris hi fundaren Bizanci. El seu domini permeté a Atenes l'espendor del s V aC. Constantí posà a la seva riba la capital del món romà (330) i convertí la zona en centre del comerç mundial a l'edat mitjana. El domini de l'estret fou disputat, en el moment de decadència de Constantí-noble, per Venècia, Gènova i Catalunya-Aragó, generalment aliat de la primera. El domini turc des del 1354 i el trencament de les rutes comercials de l'interior d'Àsia disminuïren la seva importància comercial. Actualment existeix un pont que uneix ambdues ribes, l'europea i l'asiàtica.

Bòsnia i Hercegovina [serbo-croat: *Bosna i Hercegovina*] Estat europeu situat als Balcans, constituït per les regions geogràfiques de Bòsnia i Hercegovina. Limita al N, a l'W i al SW amb Croàcia, a l'E i al SE amb Iugoslàvia (51 129 km²; 4 447 000 h [1994]). La capital és Sarajevo.

LA GEOGRAFIA

La major part del relleu és molt muntanyós, amb altituds màximes al voltant dels 2 800 m. Presenta dos vessants: el mediterrani, afaïçonat pel riu Neretva, en el qual el terreny davalla bruscament vers l'Adriàtic; i el danubià, que forma una plana a la meitat septentrional de la República que coincideix aproximadament amb la conca del Sava i els seus afluents. El clima és mediterrani al S (Hercegovina), mentre que Bòsnia, al N, té un clima fred i plujós. País tradicionalment agrícola, hom conrea sobretot cereals (blat i blat de moro), patates, arbres fruiters i vinya. La superfície dedicada a pastures és considerable, per tal com la ramaderia (ovina, bovina, porcina, equina) és el principal recurs econòmic. Bòsnia i Hercegovina disposa també d'una important riquesa forestal. El subsòl, ric en minerals, és sotmès a una intensa activitat minera (lignit, zinc, bauxita, carbó, coure i manganès), que ha donat lloc a una siderúrgia de certa importància (acer, ferro i alumini); hi ha també indústria tèxtil. La població presenta una densitat mitjana (86 h per km² el 1992) i és majoritàriament rural (63,8% el 1981). Les ciutats principals són Sarajevo i Banja Luka. La llengua oficial és el serbo-croat, parlat per la pràctica totalitat de la població. Ètnicament, hi ha tres grans grups, identificats principalment per la religió: bosnians, de religió musulmana (39,5%), serbis (32%), de religió ortodoxa, i un 18% de croats, catòlics (1981). Pel març del 1992 Bòsnia i Hercegovina es declarà república independent, i fou establerta una forma de govern multipartidista.

LA HISTÒRIA

Conquerida per Mehmet II (1463), fou província de l'imperi Otomà a partir del 1482. Ocupada temporalment pels austríacs (1718-39), restà sota domini turc fins el 1878. La repressió de la revolta antiotomana del 1875 provocà la inter-

Bòsnia i Hercegovina Vista de Jablanica

venció d'Alexandre II de Rússia, que declarà la guerra a Turquia (1877). El congrés de Berlín (1878) atorgà l'administració de Bòsnia i Hercegovina a Àustria-Hongria, la qual cosa provocà la radicalització del nacionalisme, que conduí a l'assassinat de l'arxiduc Francesc Ferran (1914) i contribuí a fer esclatar la Primera Guerra Mundial. Pel pacte de Corfú (1917), Bòsnia i Hercegovina s'integrà dins el nou Regne dels Serbis, Croats i Eslovens, anomenat Iugoslàvia a partir del 1929. Des del 1945 esdevingué una de les sis repúbliques de la República Popular Federativa de Iugoslàvia. Quan aquest estat es desmembrà, al començament dels anys noranta, Bòsnia i Hercegovina proclamà la sobirania per l'octubre del 1991. Pel març del 1992, la declaració d'independència provocà la intervenció armada de Sèrbia, que rebé el suport dels serbis de Bòsnia. Ben aviat esclatà una guerra civil entre aquests, els croats i els musulmans. La pau arribà el 1995, quan els països contendents acceptaren un pla elaborat per la Comunitat Internacional, el qual reconeixia la sobirania del país.

Boston Capital de l'estat de **Massachusetts**, EUA, vora la desembocadura dels rius Charles i Mystic a l'Atlàntic (574 280 h [1990]). La principal funció de Boston és l'activitat comercial, reflectida clarament en el moviment del seu port. Boston és un dels primers mercats mundials de la llana, del cuir i de la pel·leteria. La segona funció urbana de Boston és l'activitat bancària i és també un centre d'ensenyament important. Boston fou fundada el 1630 per J. Winthrop, administrador de la Massachusetts Bay Company. El desenvolupament econòmic de la ciutat es veié compromès durant la segona meitat del s XVIII, quan el parlament britànic gravà amb una sèrie de taxes els productes colonials. Pel març del 1776, després d'una llarga lluita, Boston fou presa per Washington. Boston lluità al costat dels exèrcits de la Unió durant la guerra de Secessió.

botànica *BOT* Part de la biologia que estudia els organismes vegetals. També és anomenada fitologia. Ja l'home del paleo-

Mapa físic de Bòsnia i Hercegovina

stic degué assolir coneixements empírics sobre les propietats d'alguns vegetals, coneixements que degueren ampliar-se notablement amb l'agricultura durant el neolític. Els tractats botànics més antics són obres de caràcter pràctic dedicades a les plantes medicinals (com les de Teofrast o Dioscòrides) o a l'agricultura (com les de Columel·la). Fou amb el renaixement que la botànica adquirí un nou impuls gràcies a un millor coneixement de les fonts gregues i llatines i a la descoberta del continent americà, amb un gran nombre de plantes fins llavors desconegudes. En aquest període començà el conreu científic de la botànica als Països Catalans: a la Universitat de València i més tard a la de Barcelona. El conjunt de plantes conegudes s'arribà a fer tan extens que calgué pensar en la manera d'ordenar-les i sistematitzar-ne l'estudi: hom entrà en el període dels sistemes artificials, basats en criteris convencionals. Carl von Linné (1707-78) ordenà tots els vegetals en un sistema artificial i establí les normes de la nomenclatura moderna dels éssers vius. Al s XVII es començaren a desenvolupar els estudis morfològics i fisiològics. Marcello Malpighi (1628-94) i Nehemiah Grew (1641-1712) crearen l'anatomia vegetal, Robert Hooke (1635-1703) descobrí la cèl·lula i féu, com Anthony van Leeuwenhoek (1632-1723), nombroses observacions microscòpiques de materials d'origen vegetal o de vegetals inferiors. Stephen Hales (1677-61) pot ésser considerat l'iniciador de la fisiologia vegetal. En aquesta època entrà en decadència l'escola botànica valenciana, mentre iniciaven les seves activitats a Barcelona els apotecaris barcelonins de la família Salvador i del seu cercle. El s XVIII fou el període dels grans viatges d'exploració científica. És també el període en què començà a desenvolupar-se la geografia botànica, amb l'aparició de les primeres Flores, com també l'estudi dels vegetals no vasculars, principalment els fongs. Els deixebles de l'escola dels Salvador tingueren un paper important en la creació i organització del Real Jardín Botánico, fundat el 1746 a Madrid. A partir del darrer terç del s XVIII s'inicià el període dels sistemes naturals i cresqué l'interès per la fisiologia (merces al desenvolupament de la química moderna, que conduí a la descoberta de la funció clorofil·lica) i l'agronomia. En el camp de la botànica sistemàtica destacaren Antoine-Laurent de Jussieu (1748-1836) i Augustin Pyrame de Candolle (1778-1841). En el camp fisiològic és important l'obra de Jan Ingen-Housz (1730-99), Jean Sénébier (1742-1809) i Théodore de Saussure (1767-1845). També és en aquesta època que hom posà les bases per al coneixement de les criptògames. Amb la multiplicació dels viatges i exploracions científics de caire botànic, la geografia botànica prengué una gran embranzida durant la primera meitat del s XIX, de la qual tampoc no queden al marge els Països Catalans. La introducció de la teoria de l'evolució, a mitjan s XIX, que determinà una transformació fonamental en tota la biologia, provocà el pas al període dels sistemes filogenètics. Paral·lelament, els progressos en el coneixement dels diferents grups de criptògames i dels vegetals fòssils s'acceleraren. Als Països Catalans aquesta etapa veié la formació al Principat d'una nova escola de tendència principalment florística, iniciada pel valencià Antoni Cebrià Costa i Cuixart (1817-86), autor de la primera flora del Principat. Formà dues generacions de deixebles entre els quals figuren botànics destacats (F.Trèmols, E.Vayreda, J.Puiggarí, etc). Pels mateixos anys eren també actius a les Balears l'empordanès F.Barceló i el menorquí J.J.Rodríguez i Femenias. El 1881 fou publicat el primer tractat de botànica en català; n'era autor Florenci Piera i el seu títol era *Nocions d'anatomia, organografia i fisiologia vegetals*. Pius Font i Quer (1888-1964) és el representant màxim de la botànica catalana del s XX que, amb ell i els seus deixebles, eixampla el seu camp d'activitat no solament al conjunt dels Països Catalans sinó també als Pirineus, el sud de la Península Ibèrica, l'Àfrica del nord i les illes de la Mediterrània occidental i fins i tot, com el cas de Josep Cuatrecasas (1903) o d'Hermenegild Santapau (1903-70), a l'Amèrica i a l'Àsia tropicals. El 1984 Oriol de Bolòs (1924) i Josep Vigo (1937) iniciaren la publicació d'una *Flora dels Països Catalans*. Al llarg del s XX han pro-

botànica Pàgina de l'edició
castellana de l'obra *Dioscòrides*
d'Andrés de Laguna

gressat considerablement els camps relacionats amb la fisiologia i l'ecologia dels vegetals. Amb l'ajut dels radioisòtops s'han aclarit pas a pas els processos bàsics de la vida de les plantes: fotosíntesi, respiració, germinació, fotoperiodicitat, acció de les fitohormones. També s'ha avançat en els coneixements de geobotànica, fitocenologia i ecologia vegetal. En els últims vint anys la taxonomia ha progressat considerablement, mercès sobretot a l'aplicació de mètodes numèrics i de plantejaments químics. També cal assenyalar els esforços vers una classificació sintètica i la renovació de la geobotànica mitjançant la introducció de mètodes quantitius.

Bòtnia, golf de Golf de la mar Bàltica situat entre Suècia i Finlàndia i tancat per les illes Åland (117 000 km²). Hom hi distingeix dues parts; al nord, *Bottenvik*, i, al sud, *Bottenhav*. Rep les aigües, entre d'altres, dels rius Oulu, Kemi, Torne, Pite, Lule, Ume, Ågerman i Lyungan. Els ports principals són Härnösand, Luleå, Sundsvall i Gävle a Suècia, i Pori, Vaasa i Oulu a Finlàndia.

Botswana [*nom oficial en anglès: Republic of Botswana*] Estat interior de l'Àfrica austral, limitat al N i a l'W amb Namíbia, al N amb Zàmbia, al S amb la República de Sud-àfrica i al NE amb Zimbabwe (600 372 km²; 1 448 000 h [1994]). La capital és Gaborone. *Geogràficament*, el relleu del país és simple i monòton: una vasta planura sedimentària formada essencialment per gresos terciaris, amb el centre i el S ocupats per les dunes i els sorrells del subdesert de Kalahari. El clima és tropical al N i subtropical tendint a temperat a la resta del país. Les pluges cauen de desembre a abril i varien de quasi 700 mm al N a 200 mm al SW del Kalahari. El sòl és arenós i molt permeable, cosa que contribueix a una crònica escassetat d'aigua. Els rius són tots de règim intermitent. Al N, les conques de l'Okavango i el Makarikari constitueixen extenses àrees pantanoses. Al N hi ha bosc clar d'oleàcies salvatges, baobabs, acàcies. Grans extensions de sabana fan de transició entre els espinars i els herbassars del centre i el SW (subdesert de Kalahari) i el bosc del N. El S i centre és el Kalahari pròpiament dit. L'agricultura de Botswana és pobra (hom explota només un 2,4% de la superfície) i molt limitada per l'escassetat d'aigua. Té molta importància la ramaderia, sobretot el boví. Des dels anys setanta, en què hom inicià l'extracció de coure i níquel als jaciments de Selebi-Pikwe i sobretot de diamants a Orapa, la mineria ha esdevingut el primer recurs de Botswana. Hi ha també jaciments de carbó, or, plutoni, manganès, entre d'altres. La indústria és poc desenvolupada, i els sectors més importants són l'alimentari, el tèxtil i el químic. Bé que Botswana és un estat subdesenvolupat, gràcies a la mineria és un dels estats africans amb un creixement més alt (2 040 \$ per habitant el 1990). Són importants, també, els ingressos de minaires que treballen temporalment a Sud-àfrica. Per tal de millorar els rendiments de l'economia, des del 1963 el govern ha impulsat successius plans de desenvolupament. La població presenta un creixement elevat 3,4% el 1990. L'ètnia majoritària és la tswana (75%). La llengua oficial és l'anglès, i el tswana és qualificat de llengua nacional. Aproximadament la meitat de la població és adepta de les religions tradicionals, i l'altra del cristianisme. Independent des del 30 de setembre de 1966, Botswana és una república multipartita. *Històricament*, al llarg del s XIX els tswanes s'enfrontaren als sans, als matabeles i, finalment, als bòers. El 1884 fou declarat protectorat bri-

tanic amb el nom de *Bechuanaland*. El 1960 hom promulgà una constitució per la qual hom creava un consell executiu i un consell legislatiu electe. El 1965 fou proclamada la independència, d'ençà de la qual el Partit Democràtic sempre ha guanyat les eleccions i ha menat una política pro-occidental.

Botticelli, Sandro (Florència 1444 — 1510) Sobrenom amb què és conegut Alessandro di Mariano Filipepi, pintor, dibuixant i gravador italià. Fou deixeble de fra Filippo Lippi i influït pels germans Piero i Antonio Pollaiuolo, especialment en el retorn als temes mitològics, i per Andrea Verrocchio. La major part de la seva carrera es desenvolupà a Florència, on rebé el suport dels Medici. Vers el 1475 pintà *l'Epifania*, i en 1477-78 *La primavera*. Treballà a Roma en la decoració de la Capella Sixtina del Vaticà. Tornat a Florència (1482), pintà *Pal·las i el centaure* (~1485), *El naixement de Venus* (~1486), *L'Anunciació* (1488-90), etc. Els darrers anys de la seva vida l'afectà profundament l'obra del predicador Girolamo Savonarola i la seva pintura se centrà en la representació de temes religiosos —il·lustracions per a la *Divina Comèdia* (~1490), *Pietat* (~1500; Pinacoteca de Munic), etc—. Fou també un gran retratista. La seva obra, exclosa la darrera etapa mística, representa l'exaltació d'un esteticisme decoratiu i aristocràtic al servei d'un concepte de l'art que reaccionava contra l'afany de reproduir amb fidelitat la realitat.

botulisme *MED* Forma greu d'intoxicació produïda per la ingestió d'aliments que contenen la toxina botulínica, produïda pel *Clostridium botulinum*, bacteri que es troba en el sòl i en el tracte intestinal dels animals domèstics. Els casos de botulisme humà són causats pel creixement del microbi sota condicions anaeròbiques en aliments crus o en conserva. El percentatge més alt de botulisme en conserves alimentàries es dona en conserves casolanes de baixa acidesa, ja que l'elaboració domèstica d'aliments sovint no pot complir amb seguretat els paràmetres tecnològics de l'esterilització. Encara avui, una tercera part dels casos d'intoxicació botulínica resulten mortals.

bou [Bos taurus, família dels bòvids] ZOOL. Mamífer rumiant de peu rodó, mascle, de la subfamília dels bovins, de gran talla (2 m de llargària i 1,5 m d'alçada a la creu), de cap gros i massís, amb banyes punxegudes (bé que hi ha formes sulles), recobrades enlaire i potents. Té la pell coberta de pèl curt, de coloració diversa (negra, castanya, etc) o clapada. El bou és el menys dòcil dels animals domèstics, i és anomenat sovint *brau*. La necessitat de castrar la major part dels individus per tal d'obtenir-ne un rendiment com a animals de tir, de labor o d'escorxador, ha fet que, en l'ús comú, el mot *bou* tendeixi a especialitzar-se en aquest sentit i que alguns sinònims, especialment *brau* i *toro*, siguin emprats per a designar el bou no castrat. El bou és representat per nombroses races, repartides per tots els continents. Les representacions més antigues del bou són obra dels artistes paleolítics, els quals el representaren quan encara vivia en estat salvatge. Símbol de fecunditat en les primeres col·lectivitats organitzades, ha estat un dels animals sagrats a l'Índia i a les societats mediterrànies: a Creta, Egipte, Grècia i Roma, tingué un paper important en les cerimònies religioses. Els jocs de bous característics de l'etnografia mediterrània també tenen un antic origen ritual. Alguns encara perduren. Entre ells, els d'origen castellà, amb mort cruenta de l'animal, ha pres volada en esdevenir espectacle (correguda de bous). Als Països Catalans, és pròpia d'algunes festes majors, o de la celebració de les acaballes de les messes, la festa popular anomenada *corre-bou* o simplement *bous*.

²¹**bou** Art de ròssec de fons constituït essencialment per dues peces llargues de xarxa (*comes* o *bandes*), unides als costats de l'obertura (*gola*) d'una mena d'embut, també de xarxa, de fons cec (*cóp*); les comes es mantenen verticals dins l'aigua mitjançant les armadures de ploms i suros. Actualment, les barques i els arts de bou —i no solament dels Països Catalans, sinó de tota la Mediterrània— són un perfeccionament dels primers bous: l'art és més gran, té més obertura de gola i pesa més.

Boumort, serra del Serra interior dels Pre-pirineus que s'estén en direcció W-E,

Botswana	
	
	
govern:	república
superfície:	600 372 km²
població:	1 448 000 h (1994)
capital:	Gaborone
idioma of.:	anglès
moneda:	pula

Botswana Delta de l'Okavango

Brandt, Willy (Lübeck 1913 — Unkel 1992) Polític i periodista alemany. Milità en la joventut socialista i, en ésser nomenat Hitler canceller (1933), fou perseguit i desposseït de la nacionalitat alemanya. S'exilià a Noruega. Col·laborà en l'organització de les brigades internacionals que intervingueren en la guerra civil de 1936-39. Caigut del nazisme (1945), tornà a Alemanya i s'afilià al partit socialdemòcrata, del qual assolí la presidència.

(1964-87). Fou també vice-canceller, ministre d'afers estrangers (1966) i canceller (1969-74). L'aproximació als països de l'Est, que tingué el suport dels EUA, li valgué el premi Nobel de la pau (1971). Impulsà diverses reformes socials i la unió econòmica i monetària de l'Europa occidental. President de la Internacional Socialista des del 1976, el 1979 fou elegit membre del Parlament Europeu.

brànquia *ANAT* Cadascun dels elements, en forma de làmina, de filament, etc, que constitueixen l'òrgan **respiratori** dels metazous aquàtics o de respiració aquàtica, especialment d'aquells als quals llur revestiment cutani no permet la respiració cutània. A les brànquies té lloc el bescanvi de gasos i l'oxigen dissolt a l'aigua passa a la sang. L'estructura de les brànquies és diferent en els diversos grups en què es presenten. Es poden allotjar dins el cos (*brànquies internes*) o no (*brànquies externes*).

Braque, Georges (Argenteuil, Illa de França 1882 — París 1963) Pintor, gravador i escultor francès. El 1906 exposà per primera vegada al Salon des Indépendants, amb una pintura relacionada amb la dels *fauves*, amb els quals exposà el 1907. El mateix any féu amistat amb Picasso i inicià amb ell el moviment cubista i introduí importants innovacions, com els *papiers collés*. Posteriorment rebutjà l'adscripció al cubisme. La seva obra ha estat decisiva per a l'art contemporani. Guanyà el gran premi de pintura de la Biennal de Venècia (1948).

Brasil *[nom oficial en portuguès: República Federativa do Brasil]* Estat de l'Amèrica meridional limitat al N per la Guaiana Francesa, Surinam, Guyana i Veneçuela, a l'W per Colòmbia, Perú i Bolívia, al S pel Paraguai, l'Argentina i l'Uruguai, i a l'E per l'Oceà Atlàntic (8 511 996 km²; 159 000 000 h [1994]). La capital és Brasília.

LA GEOGRAFIA

El Brasil presenta, en general, un relleu monòton, d'altituds poc marcades. Hom distingeix dues grans unitats: al N, l'→***Amazònia*** —vasta àrea de sedimentació, drenada per l'Amazones i els seus afluents, amb una superfície que és quasi

Mapa físic del Brasil

<div><div><div><div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div> </div> <div>Brasil</div>	
<div> <div></div> </div> <div></div>	
<div> <div></div> </div> <div></div>	
<div>govern:</div>	república
<div>superfície:</div>	8 511 996 km²
<div>població:</div>	159 000 000 h (1994)
<div>capital:</div>	Brasília
<div>idioma of.:</div>	portuguès
<div>moneda:</div>	real

la meitat de la del Brasil—, i la resta de país, on el relleu és dominat pel sòcol precambrià (*escut brasiler*). És format per un conjunt d'extensos peneplans, amb predomini de les formes arrodonides, vessants convexos i valls traplenades. Les màximes altituds són al S i a l'E, amb la Serra do Mar i la Serra da Mantiqueira, on hi ha el Pico da Bandeira (2 890 m). De N a S, hom distingeix tres tipus de clima: equatorial, tropical i subtropical. La regió de *clima equatorial* coincideix amb l'Amazònia. Les intenses pluges de la costa baixen, a l'interior, a uns 800-600 mm anuals (i, al *sertão* del NE, a 300-200 mm). Al centre-oest, al Planalto, el clima és *tropical* plujós suauitzat per l'altitud, i contrasta amb les valls dels rius i el *pantanal*, de clima càlid i humit. Al S domina el cli ma *subtropical* temperat; les pluges oscil·len entre els 1 200 i els 2 200 mm, repartides al llarg de tot l'any. Hom pot distingir tres conques hidrogràfiques: la de l'Atlàntic, amb els rius Tocantins, Gurupi, Itapecuru, Parnaíba i la xarxa que dóna lloc al Guaíba; la de l'*Amazones* —atlàntica, però amb entitat pròpia—, i la del Riu de la Plata, amb el Paraná, el Paraguai i l'Uruguai amb els seus afluents. Gairebé la meitat de la superfície del Brasil és ocupada per la selva plujosa equatorial de l'Amazònia. El NE del Brasil, per contra, és el país de la caatinga. A l'interior del país dominen les sabanes tropicals i subtropicals (*campos*). A l'extrem S de l'altiplà brasiler la vegetació principal és un bosc tropical o subtropical mesòfil, on predominen els arbres de fullatge persistent. Les planes baixes del sud del Brasil, frontereres amb l'Uruguai, són ocupades per la praderia que prolonga la *Pampa* vers el N. Fins als anys quaranta, l'economia del Brasil era basada en l'agricultura. Tanmateix, des d'aleshores la seva importància ha anat minvant. Els principals conreus comercials són el cafè (del qual continua essent el primer productor mundial), la canya de sucre, la soja, els cítrics, el cacau, les bananes, el tabac i el cotó, en tots els quals el Brasil ocupa els primers llocs com a productor. Altres conreus d'importància, bé que destinats principalment al consum interior, són el blat, el blat de moro, la mandioca, l'arròs, les patates i

diversos conreus tropicals. És practicada la ramaderia bovina, destinada a la producció de carn, seguida pel bestiar porcí, l'oví i el cabrú. Els boscs són molt importants en l'economia brasilera, per tal com la massa forestal del Brasil (65% del territori) és la més extensa del món després de la russa. El Brasil té una gran riquesa mineral, bé que subexplotada a causa de l'insuficient desenvolupament dels transports i de les comunicacions. Destaquen les produccions de ferro (primer lloc mundial per les reserves), or i diamants, manganès, bauxita, estany, coure, carbó, zinc, bentonita, caolí, fosfats, grafit, asbest, mica i urani, entre d'altres. La producció de petroli i de gas natural és notable. L'activitat industrial, molt diversificada, és concentrada principalment al SE (São Paulo, Rio de Janeiro, Minas Gerais); les indústries més importants són la metal·lúrgica, l'alimentària (sucre), la química (cautxú sintètic, productes farmacèutics), la tèxtil i la paperera. També ocupa un lloc molt destacat la construcció naval i la indústria d'armament. Contràriament a la xarxa de carreteres i ferrocarrils, la navegació marítima és molt desenvolupada, i la marina mercant és la més important de l'Amèrica Llatina. El *turisme* té una certa importància, però els ingressos igualen o superen les despeses dels brasilers a l'estranger. El *comerç exterior* brasiler té un signe favorable des del començament de la dècada dels vuitanta. Finalitzada la dependència de l'economia del Brasil d'un sol producte (successivament: fusta, bestiar, sucre, or, cautxú i darrerament cafè), el Brasil constitueix el primer estat industrial de l'Amèrica Llatina, amb un gran desenvolupament des de la Segona Guerra Mundial. Lligat a aquest desenvolupament s'ha originat un procés inflacionari continuat i un deute extern dels més elevats del món des dels anys vuitanta. Els estats de la costa atlàntica, des del centre al S, especialment a São Paulo (125 h/km²) i Rio de Janeiro (288 h/km²), concentren vora el 90% de la població en un 35% del territori. Aquesta irregular distribució es veu accentuada pels corrents migratoris cap a les àrees suburbanes. Rio de Janeiro i São Paulo constitueixen el motor de l'economia brasilera i, juntament amb Santos, formen una autèntica megalòpoli al SW del Brasil. La nova capital federal, Brasília, inaugurada l'any 1960, s'emplaçà a l'altiplà de Goiás en un intent de reequilibrar el territori. Actualment, els indígenes viuen gairebé exclusivament a la conca de l'Amazones; pertanyen principalment a les famílies tupí-guaraní, ge i carib, i són dividits en nombroses tribus que atenyen rarament el miler de persones. En arribar-hi els europeus el seu nombre era de prop d'un milió, però el 1980 ja només n'hi quedaven uns 123 000. El descens ha estat causat per l'elevat percentatge de mestissos (*caboclos*), i també per la colonització vers l'interior, amb la introducció de malalties, la destrucció de l'hàbitat natural i de les condicions de vida tradicionals, a banda dels assassinats en massa. El creixement de la població és del 18,6‰. La població brasilera és composta bàsicament per blancs (53%), la majoria d'origen portuguès, espanyol o italià, mulats (22%), mestissos (12%) i negres (11%). La llengua oficial del Brasil és el portuguès. No hi ha cap religió oficial. La majoria de la població és cristiana, i aproximadament un 90% és catòlica. Per la constitució del 1988, hom defineix el Brasil com una república federal multipartidista. Consta de 26 estats i un districte federal. Brasil és membre de l'ONU, de l'OEA i de l'ALADI.

LA HISTÒRIA

L'any 1500 el portuguès Pedro Álvares Cabral prengué possessió del Brasil, bé que abans les seves costes havien estat explotades per navegants castellans. Els potuguesos trobaren una població indígena poc nombrosa i molt primitiva que aviat s'uní als colonitzadors. El 1534 Joan III establí la primera divisió administrativa del país i el 1549 aquest fou centralitzat políticament. S'inicià aleshores la importació en massa d'esclaus africans, que es perllongà fins a mitjan s XIX i donà lloc a nous mestissatges. Des de mitjan s XVI els colonitzadors ocuparen els altiplans brasilers, on toparen amb els jesuïtes castellans, i la zona de l'Amazones on els *bandeirantes* exterminaren i esclavitzaren un gran nombre d'indis. Amb la unió de les corones de Castella i Portugal (1580), el Brasil continuà dependent de Portugal. La

unió atragué l'hostilitat de les potències colonials europees: pirateria anglesa i ocupació de Recife (Pernambuco) (1630) per part dels holandesos. En separar-se Portugal de Castella (1640), Portugal signà la pau amb les Províncies Unides, però s'enfrontà als holandesos establerts al Brasil, als quals vencé en 1654. Als ss XVII i XVIII la colonització portuguesa es dirigí a l'interior. El 1680 s'inicià el conflicte per la Colònia do Sacramento, causa d'un llarg conflicte amb Castella; finalment Portugal hagué de cedir la plaça de Sacramento en canvi del Mato Grosso. El descobriment de mines d'or i de diamants entre els ss XVII i XVIII comportà emigracions cap a l'interior. A l'inici del XVIII les tensions entre els naturals del país i els portuguesos resultaren en conflictes armats. La governació del marquès de Pombal (1750-77) comportà la modernització de l'economia i l'abolició de l'esclavatge dels indis (1775), mesura contrarestada per la importació d'esclaus d'Angola. Els jesuïtes foren expulsats el 1759, acusats d'instigar la guerra guaranítica. Amb la concessió del monopoli comercial als anglesos (1703), la pirateria francesa atacà els dominis portuguesos americans. El 1763 la capital es traslladà a Rio de Janeiro. A la fi del s XVIII s'inicià la decadència minera. En 1789-92 fou ofegat un primer intent independentista. El 1821 esclatà un motí a Rio de Janeiro, el qual obligà el rei portuguès a prometre una constitució i a deixar el seu fill Pere com a regent. El 1822 Brasil es declarà independent i el príncep fou nomenat emperador (Pere I). L'any 1824 el nou emperador promulgà una constitució democràtica, i el 1831 fou obligat a renunciar la corona a favor del seu fill Pere II, el qual governà amb l'ajuda dels liberals i, més tard, del partit aristocràtic. Desenvolupà econòmicament el país, promogué mesures liberals (laïcisme, sufragi universal, abolició de l'esclavitud el 1888) i derrotà l'Argentina (1851) i el Paraguai (1865). Els sectors terratinents, progressistes i el clergat, es revoltaren i aboliren l'Imperi i instauraren la república (constitució del 1891). Els mandats dictatorials del mariscal Deodoro da Fonseca i de Peixoto feren esclatar la guerra civil en 1893-95. El 1898 fou elegit Campos Salles, que inaugurà un període d'una certa prosperitat basada en l'exportació del cafè i del cautxú. El 1930 una revolució militar portà al poder Getúlio Vargas, el qual governà dictatorialment fins el 1945, amb la instauració de l'*Estado Novo*. Durant la Segona Guerra Mundial s'alineà amb els aliats, fet que l'induí a democratitzar la vida política. El 1945 una revolta militar el féu dimitir. Posteriorment, el govern del socialdemòcrata Juscelino Kubitschek conduí el país a una crítica situació financera. Amb el laborista João Goulart s'inicià un programa socialitzant, en el qual era prevista una reforma agrària. Fou enderrocac (març del 1964) per un cop d'estat militar sostingut per l'oligarquia conservadora. Se succeïren diversos governs dictatorials fins que el 1980 el president Figueiredo concedí una amnistia parcial i un cert pluralisme polític. Finalment, una coalició entre el sector liberal del Partido Democrático Social, partit del govern, amb el Partido do Movimento Democrático Brasileiro féu possible el retorn al poder d'un president civil, Tancredo Neves, el 1985. Mort Neves, el substituí el mateix any José Sarney, el qual pel novembre convocà les primeres eleccions generals directes. La crisi econòmica, causada per un importantíssim deute exterior, i, especialment, la lluita contra la inflació, foren la principal preocupació del govern de Sarney. L'aplicació de la reforma agrària, per altra banda, provocà violents enfrontaments en 1985-86. El 1992 el president Collor, elegit feia dos anys, hagué de dimitir implicat en afers de corrupció política. L'any 1994 fou elegit president de l'estat el socialdemòcrata Fernando Henrique Cardoso.

brasiler **1** Natural del Brasil. **2** **art brasiler** *ART* Art desenvolupat al Brasil. L'art pre-colombí al Brasil és d'interès escàs. Els primers monuments artístics aixecats pels portuguesos foren esglésies. Al s XVII els jesuïtes hi introduïren el barroc. A l'etapa neoclàssica destaquen l'escultor Valentin de Fonseca i el pintor Ricardo do Pilar. Fins al s XX l'estètica predominant fou la neoclàssica eclèctica. La Setmana d'Art Modern (1922) representà la primera gran victòria del moviment de revaloració de l'element autòcton (*revolució modernista*). Als anys seixanta tingué un interès es-

Brasil Vista de Rio de Janeiro

Wernher von Braun

Wernher von Braun

pecial l'escola brasilera d'arquitectura (Lucio Costa, Oscar Niemeyer). La pintura d'avantguarda ha reeixit amb Oíticica, Oliveiros, etc., i l'escultura amb Bruno Giorgi, Sergio Camargo, etc.
3 literatura brasilera *LIT* Literatura conreada al Brasil en llengua portuguesa. El primer escriptor conegut fou el jesuïta canari José de Anchieta (1533-97), però la literatura del Brasil colonial no adquirí relleu fins al s XVIII, quan aparegueren, amb el neoclassicisme, poetes com Claudio Manoel da Costa (1729-89) i Tomás Antônio Gonzaga (1744-1810). El romanticisme, iniciat per Domingos José Gonçalves de Magalhães (1811-82), reaccionà contra la tradició portuguesa i cercà la inspiració en la cultura autòctona. Així sorgí l'*indigenisme*: Antônio Gonçalves Dias (1823-64). La primera figura de la novel·la brasilera fou José de Alencar (1829-77), autor d'*O Guarani*, també indigenista. La poesia romàntica s'inicià amb l'obra d'Álvares de Azevedo (1831-52). Antônio do Castro Alves (1847-71) i Manuel Antônio de Almeida (1831-61) iniciaren els temes de denúncia social i consolidaren la tradició autòctona. El 1897 es creà l'Acadèmia Brasileira de Letras com a reacció contra els excessos romàntics. Al tombant del segle s'inicià la influència del parnassianisme, sobretot en les *Poesias* (1888) d'Olavo Bilac (1865-1918). Paral·lelament, el simbolisme influí en l'obra de João da Cruz e Sousa (1861-98) i Alphonsus de Guimaraens (1870-1921). Al principi del s XX destacaren sobretot l'obra novel·lística de Lima Barreto (1881-1922) i *Os Serôtes* (1902), obra en què l'etnòleg i sociòleg Euclides de Cunha (1866-1909) analitzà les condicions de vida del nord-est brasiler, i que repercutí notablement en la narrativa posterior. La Semana de Arte Moderna de São Paulo (1922) inicià l'avantguardisme, en oberta oposició a la literatura establerta, representada per l'Acadèmia. Oswald de Andrade (1890-1955) fou qui més contribuí a la consolidació de la nova estètica al país. Cal destacar també Manuel Bandeira (1886-1968), que acabà conciliant l'avantguardisme amb la literatura més tradicional. La narrativa contemporània té el seu punt de partida en *Casa Grande e Senzala* (1933), obra del sociòleg Gilberto Freire (1900), en la qual analitzà la vida a la *fazenda*. Els novel·listes més representatius són Graciliano Ramos (1892-1953); José Lins do Rego (1901-57); Jorge Amado (1912) i João Guimarães Rosa (1908-67). Paral·lelament sorgí un grup de novel·listes al sud del Brasil, més cosmopolites i lligats a la tradició europea, entre els quals cal destacar Erico Veríssimo (1905). A partir de l'any 1955 aparegué el moviment Novo Romance Brasileiro, amb connexions directes amb el Nouveau Roman francès; d'entre els seus autors es destaca Clarisse Lispector. D'altra banda, la poesia contemporània ha donat figures com les d'Augusto Frederico Schmidt (1906), Jorge Lima (1893-1935), Carlos Drummond de Andrade (1902), Cecília Meireles (1901-64), Vinícius de Morães (1913) i, sobretot, João Cabral de Melo Neto, de la generació del 1945. A partir d'ell sorgiren

el Moviment de Poesia Concreta i la Bossa Nova musical, liderats per Augusto de Campos i João Gilberto. Després sorgí el *tropicalisme*, amb José Carlos Capinan i Torquato Neto, juntament amb els poetes-cantors Caetano Veloso i Gilberto Gil. Entre els escriptors més destacats dels darrers temps es compten Gramiro de Matos, Affonso Romano de Sant'Anna, Ricardo G.Ramos, Carlos Nejar, Mário Chamie, Gildo Magalhães, Rubem Fonseca, Autram Dourado, Lygia Fagundes Telles, Nélida Piñón, J.Ubaldo Ribeiro i d'altres.

Brasília Capital del **Brasil** i del districte federal de Brasília (5 814 km²) situada en un altiplà de la regió Nord-est (1 492 542 h [1991]). El seu emplaçament a l'interior mostra l'esperit dels seus promotors de dirigir el Brasil cap a la colonització d'un continent pràcticament buit. Brasília fou oficialment inaugurada l'any 1959, i l'any següent fou declarada capital. El pla urbanístic de Brasília és obra de Lúcio Costa, deixeble directe de Le Corbusier. Costa planejà Brasília aplicant els principis del més rígid racionalisme urbanístic. Els edificis neobarrocs d'Oscar Niemeyer assuaugen els freds esquemes racionalistes.

Brassens, Georges (Seta, Llenguadoc 1921 — Sant Gèli, Llenguadoc 1981) Autor i intèrpret de cançons francès. La seva obra assolí una gran difusió durant els anys setanta. Componia la música (d'arrel popular, gairebé sempre al servei del text) i les lletres, les quals obtengueren el premi de poesia 1967 de l'Académie Française. La temàtica de la seva obra ha conservat un to contra l'ordre establert; les seves posicions pacifistes, anticlericals, contra la pena de mort, no es traduïen, però, en cap engatjament.

Bratislava [*al*: *Pressburg*] [*hongarès*: *Pozsony*] Capital del *kraj* de l'Eslovàquia Occidental i de la **República d'Eslovàquia** (446 655 h [1993]). Situada a la vora esquerra del Danubi, és un port fluvial i nucli industrial de la plana de l'Eslovàquia Occidental. Del 1526 al 1784 fou la capital d'Hongria. El 1919 fou inclosa dins Txecoslovàquia, però del 1939 al 1945 esdevingué la capital del nou estat d'Eslovàquia. Després de la guerra fou incorporada de nou a Txecoslovàquia. El 1993 esdevingué la capital de la nova Eslovàquia.

Braun, Wernher von (Wirsitz, actualment Wyrzysk, Posnània 1912 — Alexandria, Virgínia 1977) Enginyer alemany, especialitzat en la tecnologia dels coets i una de les figures més destacades de la segona generació de capdavanters de l'astronàutica. El govern nazi el nomenà cap de l'estació experimental de Kummersdorf. El 1937 fou director tècnic del centre experimental de coets de Peenemünde (mar Bàltica), d'on sorgí, el 1944, la V-2. Ja als EUA, desenvolupà els coets Redstone, Jupiter-C, Jupiter, Juno i Pershing. El 1958 posà en òrbita l'Explorer I, per mitjà d'un coet Jupiter-C. Desenvolupà a la NASA els coets de la sèrie Saturn. Fou director adjunt de la NASA (1970-72).

Bravo, Río [o *Río Bravo del Norte*, o *Río Grande*, o *Río Grande del Norte*] Riu d'Amèrica del Nord (3 036 km de longitud; 433 833 km² de conca). Neix a l'estat de Colorado, EUA, a les San Juan Mountains, de les Rocalloses. Flueix en direcció NW-SE, travessa l'estat de Nou Mèxic, i, a partir de les ciutats d'El Paso (Texas, EUA) — Ciudad Juárez (Chihuahua, Mèxic), constitueix la frontera entre Mèxic i els EUA, fins a desembocar al golf de Mèxic.

Brazzaville Capital del **Congo** (55 km²; 973 579 h [1992]). Situada a la riba dreta del Congo, vora el llac Stanley-Pool. És centre comercial i industrial, amb un port sobre el Congo. Fundada com a simple factoria el 1880, el 1958 esdevingué la capital de la República Autònoma del Congo, i el 15 d'agost de 1960, la capital de la República Popular del Congo (Congo-Brazzaville).

Brecht, Bertolt (Augsburg, Suàbia 1898 — Berlín 1956) Dramaturg alemany. Relacionat amb l'expressionisme, escriví la primera peça de teatre, *Baal* (1919). Fou contractat com a *dramaturg* del teatre Kammerspiele de Munic (1923) i del Deutsches Theater (1924). El 1928 obtingué el primer gran èxit, *Dreigroschenoper* ('L'òpera de tres rals'). En aquesta obra, començà a teoritzar la concepció del teatre, que anomenà *èpic* i, més tard, *dialèctic*. Mentrestant havia publicat els reculls poètics *Taschenpostille* ('Sermonari de but-

xaca’ , 1927) i *Hauspostille* (‘Sermonari domèstic’ , 1927). El 1933 abandonà l’alemanya nazi i s’instal·là a Hollywood. Durant la Segona Guerra Mundial li foren estrenades a Zuric dues obres cabdals: *Mutter Courage* (‘Mare Coratge’ , 1941) i *Der gute Mensch von Sezuan* (‘La bona persona de Sezuan’ , 1943). Amb *Kaukasische Kreidekreie* (‘El cercle de guix caucasià’ , 1944) i *Leben des Galilei* (‘Vida de Galilei’), es convertí en un autor cabdal en la història de la renovació de l’espectacle escènic. El 1947 fou cridat a Washington pel comitè d’activitats antiamericanes i decidí d’abandonar el país. A Zuric estrenà *Herr Puntilla und sein Knecht Matti* (‘El senyor Puntilla i el seu criat Matti’), i el mateix any s’establí al Berlín Oriental, on fundà el *Berliner Ensemble*. Combaté els esquemes de la tragèdia, convençut que l’home no neix predestinat, sinó que pot transformar i millorar lliurement el món.

Brel, Jacques (Brussel·les 1929 — Bobigny, Illa de França 1978) Autor i intèrpret de cançons belga. Inicià les seves activitats a París l’any 1953. El seu tipus de cançó destaca per una gran qualitat poètica, musical i interpretativa, i traspuia un to crític i irònic. També havia actuat al cinema.

Bremen Capital del *land* homònim, a Alemanya (554 377 h [1993]). Situada vora el riu Weser, és un port molt important. El Weser converteix la ciutat en dipòsit de productes ultramarins. El cor de la ciutat antiga és el Marktplatz (‘plaça del mercat’), nucli arquitectònic format per la casa de la ciutat (Rathaus), d’estil gòtic i renaixentista (1409), la catedral, romànica, i altres edificis històrics. Les primeres notícies de Bremen daten del s VIII, que Carlemany la convertí en seu d’un bisbat. El 1522 s’uní a la Reforma protestant. Durant el s XIX es convertí en el principal centre d’emigració europea i del comerç amb ultramar. El 1871 passà a formar part de l’imperi Alemany.

Bremen [*Freie Hansestadt Bremen*] *Land* d’Alemanya (404 km²; 685 800 h [est 1993]). Format per dos territoris, el que envolta la capital, Bremen, situat a les vores del riu Weser, i el que envolta la ciutat de Bremerhaven, que s’estén a la vora dreta de la desembocadura del Weser. L’activitat econòmica del *land* és bàsicament la portuària, fet que ha determinat la seva estructura industrial. La història del *land* es confon amb la de la ciutat de Bremen.

Brenan, Gerald (Malta 1894 — Alhaurín el Grande, Andalusia 1987) Nom amb què és conegut Edward Fitzgerald Brenan, hispanista i historiador britànic. Residí a Andalusia. Publicà, entre d’altres obres, *The Spanish Labyrinth* (1943), *The Face of Spain* (1950) i *The Literature of the Spanish People* (1951).

Brentano, Franz (Marienberg, Renània 1838 — Zuric 1917) Filòsof i psicòleg alemany. Amb l’afirmació de l’existència de judicis evidents en ells mateixos i per això veritables, i d’efectes justos o rectes en ells mateixos, fonamentà una teoria objectiva dels valors i una metafísica. Les seves obres principals són *Psychologie vom empirischen Standpunkt* (‘Psicologia des del punt de vista empíric’ , 1874), *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis* (‘De l’origen del coneixement moral’ , 1884) i *Über die Zukunft der Philosophie* (‘Sobre el futur de la filosofia’ , 1893).

Breslau [polonès: *Wrocław*] Capital del voivodat homònim, a Silèsia, Polònia, situada vora l’Oder (640 700 h [est 1993]). És el centre comercial i industrial més important de Silèsia. Entre els monuments de la ciutat cal remarcar la catedral de Sant Joan Baptista (ss XIII-XIV). La ciutat, d’origen eslau, des de la fi del s X formà part de Polònia. El 1335 fou incorporada a Bohèmia i el 1742 fou cedida a Prússia. Fou assetjada pels francesos el 1806.

Bretanya [bretó: *Breizh*] [*fr: Bretagne*] País d’Europa occidental que s’estén entre el canal de la Mànega i la mar Cantàbrica, des del golf de Cotentin al sud de la desembocadura del Loira, i que ocupa la península armoricana al nord-oest de França (34 023 km²; 3 847 821 h [1990]). Administrativament la Bretanya és dividida en cinc departaments francesos: Costes del Nord (Aodoù-an Hanternoz), Ille i Vilaine (Il-ha-Gwilun), Morbihan, Finisterre (Penn-ar-Bed) i Loira Atlàntic (Liger Atlantel). *Geogràficament* forma part del massís Armoricà i comprèn dues àrees ben diferenciades: l’Argoad (interior) i l’Armor (costa). L’interior és una àrea de relleu pla

amb cadenes de turons que s’eleven fins a les muntanyes d’Arre (Arrée), que es prolonguen vers l'E (landes de Menez). La costa nord és marcada per forts espadats. Al S de Brest la costa és més plana, però més retallada, amb nombroses ries i estuaris. El clima és oceànic, amb hiverns temperats i estius frescs, i les pluges varien de més a menys de la costa a l’interior. Els principals recursos són encara els cereals i la llet. La pesca és industrialitzada a la costa sud i ha desenvolupat indústries derivades (drassanes, conserves, salaó), que experimenten una forta crisi. La Bretanya és un país poc industrialitzat, per la qual cosa predomina el sector primari dins l’estructura de la població activa. La població es concentra sobretot a la costa i a l’àrea de Nantes i Saint-Nazaire, úniques zones pròpiament industrials. Les estructures socials de Bretanya es diferencien fortament de les de França. La diversitat ètnica es palesa especialment en la seva manifestació més característica: la llengua (el bretó, unificat ortogràficament el 1941). L’actual situació crítica de la llengua bretona s’explica pel fet que, segons la llei francesa, l’ensenyament, els serveis públics, la ràdio i la televisió emprem massivament el francès. Com a conseqüència de la forta emigració del jovent, la taxa de natalitat ha baixat i la taxa de mortalitat és elevada. L’agricultura experimenta greus crisis de producció, de comercialització i d’estructures. La desfavorable situació de Bretanya donà lloc, a partir del 1962, a violentes manifestacions populars, que demanaven la modernització del país, i que foren promogudes pels moviments polítics nacionals bretons. *Històricament* coneguda amb el nom d’Armòrica, tingué durant l’edat del bronze un gran desenvolupament econòmic, que donà lloc a la desclosa de la gran cultura megalítica —Karnag (Carnac), Locmariaquer, etc.—. Els bretons arribaren a Armòrica procedents d’Anglaterra (450-600). El primer capitost bretó, Nominoe, establert duc de Bretanya per Lluís el Piadós, refusà tota sobirania franca i avançà vers l’est (Rennes, Nantes i Gwened, l’antiga marca bretona). Durant els ss IX i X els bretons lluitaren constantment contra les invasions normandes. Començaren a formar-se aleshores (s XII) els estats generals de Bretanya. Vers el 1320 fou redactat el Molt Antic Costum de Bretanya, que aplegava per escrit el règim jurídic-constitucional bretó. Gràcies a la victòria dels Plantagenet en la guerra de Successió (1341-64) Bretanya mantingué les pròpies característiques. El triomf de França a la guerra dels Cent Anys posà en perill l’autonomia del ducat. Els matrimonis d’Anna de Bretanya amb Carles VIII (1491) i Lluís XII (1499) contribuïren a posar Bretanya sota la influència francesa. Tot i la incorporació a la corona, els bretons es reservaren el dret fiscal, militar, jurídic i constitucional sobre el seu territori i el dret sobre els seus beneficis eclesiàstics. El governador enviat pel rei de França imposà la utilització única del francès en els afers administratius (1539) i impulsà la creació del parlament de Bretanya a Nantes (1552). Els intents de centralització de Riche-lieu i, al s XVII, la política mercantilista de Colbert començaren a arruinar l’economia de Bretanya. La Revolució Francesa posà fi definitivament al règim constitucional i institucional bretó. Bretanya reaccionà amb l’aixecament de la Chouannerie (1793-99), on es barrejaren també els interessos contrarevolucionaris de l’antic règim. Al s XIX la pèrdua dels mercats provocada pel blocatge continental, la ruïna de la producció urbana tradicional i el proteccionisme francès impossibilitaren la industrialització de Bretanya i afavoriren la tendència a emigrar del país. Durant les darreres dècades del s XIX aparegueren les primeres organitzacions político-culturals bretones, que reivindicaven sobretot l’autonomia administrativa i econòmica del país i l’oficialitat de la llengua. Després de la Segona Guerra Mundial l’activitat bretona particularista reprengué, de primer culturalment, i després políticament i econòmicament, davant el refús sistemàtic del poder central de votar els crèdits indispensables per al desenvolupament de Bretanya. Les reclamacions legals restaren gairebé sense efecte, raó per la qual s’iniciaren les activitats del Front d’Alliberament de Bretanya, junt amb les d’altres activistes polítics, que s’allargaren durant tota la dècada dels vuitanta. Aquest moviment es plantejà radicalment, sovint atemptant contra objec-

tius francesos, la problemàtica ètnica, cultural i social de Bretanya, intentant de superar els vells esquemes regionalistes.

Breton, André (Tinchebray, Normandia 1896 — París 1966) Poeta francès surrealista. El 1919 publicà el primer recull de poemes —*Mont de Piété*— i fundà la revista “Littérature”, òrgan del dadaisme, on publicà *Les champs magnétiques*. El 1924 dirigí la revista “La révolution surréaliste” i publicà *Manifeste du surréalisme. Légitime défense* (1926) i *Second manifeste du surréalisme* (1930) foren la reacció enfront de la tendència inicial a una socialització del surrealisme i al control marxista en poesia.

Breuer, Marcel (Pécs, Hongria 1902 — Nova York 1981) Arquitecte, decorador i moblista hongarès. A divuit anys anà a estudiar al Bauhaus de Weimar, on fou nomenat professor. La seva contribució al renovament del disseny del moble fou decisiva. El 1925 inventà el moble de tub metàl·lic adaptat a la gran sèrie industrial (cadira *Wassily*). De totes les seves creacions, la més original és la cadira *cantilever* (1928). Apassionat per l’arquitectura, deixà el Bauhaus el 1928 i amb el nazisme emigrà a Londres i als EUA. La seva obra més famosa, el palau de la UNESCO a París (1953-58), fou realitzada amb Pier Luigi Nervi i Bernard Zehrffuss.

Breuil, Henri (Mortain, Normandia 1887 — París 1961) Sacerdot i prehistoriador francès. Especialista en l’època del paleolític i en l’art rupestre, rebutjà la divisió del paleolític (*Chel·lià-Acheulià-Moste·rià*); substituí el terme *Chel·lià* pel d’*Abbev·vil·lià* i introduí el de *Clactonià* i d’altres. Estudià diversos jaciments i coves del nord de la Península Ibèrica i dels Països Catalans. Entre les seves obres publicades cal esmentar *Les peintures rupestres schém·atiques de la Péninsule Ibérique* (1933) i *Quatre-cents siècles d’art pariétal* (1952).

breviari *LITÚRG* Llibre litúrgic de l’Església Catòlica llatina, que conté els texts de l’ofici diví o litúrgia de les hores. Les parts, o hores canòniques, de què consta, després de la reforma del Concili Vaticà II, són: ofici de lectura (les antigues matines), laudes, tèrcia, sexta, nona, vespres i completes (n’ha estat suprimida l’hora de prima). Fou en les comunitats monàstiques primer (ss IV i V) i en els presbiteris de les catedrals després (s V), on restà més configurat i definit el contingut d’aquesta oració oficial o ofici diví. Al s XI aparegué per primera vegada en un sol volum el material dels altres, naturalment abreujat. D’aquí el nom de *breviari*. A partir d’aleshores la configuració del breviari fou reelaborada i modificada per diversos pontífexs fins que, finalment, el Concili Vaticà II donà unes directrius que culminaren en la reforma definitiva promulgada el 1970. La primera edició llatina del nou llibre de la Litúrgia de les Hores aparegué en 1971-72 (versió oficial catalana, en quatre volums, el 1977).

Brežnev, Leonid Iljič [o *Leonid Ílitx Brejnev*] (Dniprodzeržyns’ke, Ucraïna 1906 — Moscou 1982) Polític soviètic. Membre del PCUS (1931), fou primer secretari del comitè central del partit comunista de la República de Moldàvia (1950), membre del comitè central del partit (1952) i secretari en 1952-53, 1956-60 i 1963. Entre 1960-64 i 1977-82 fou president del *prae·sidium* del Soviet Suprem. A la caiguda de Khruščov (1964), esdevingué secretari general del PCUS. Nomenat mariscal de l’URSS (1976), adoptà una nova constitució (1977), intervingué a Praga (1968) i a l’Àfrica, i s’enfrontà a la Xina (1969) i envaí l’Afganistan (1979). Signà els acords de desarmament SALT I (1972) i SALT II (1979).

Briand, Aristide (Nantes, Bretanya 1862 — París 1932) Polític francès. Secretari general del partit socialista francès (1901). Elegit diputat (1902), promogué la llei de separació de l’estat i l’Església. El 1909 succeí Georges Clemenceau com a president del consell. Fou ministre de justícia (1912-14), president del consell i ministre d’afers estrangers (1915-17). Dimití el 1922, tornà a la presidència del consell (1925) i al ministeri d’afers estrangers i rebé el premi Nobel de la pau (1926).

bridge* *Jocs* Joc de cartes que hom juga amb una baralla francesa de cinquantedues cartes entre dos equips de dos jugadors i en què un dels jugadors determina el triomf establint un pont (*bridge*) amb el seu company de joc. El plantejament es-

tratègic del joc està en la subhasta o contracte, fase de la partida en la qual hom anuncia el nombre de bases que es compromet a fer, calculat en funció del joc propi, del joc del company, i de la previsió del comportament dels adversaris. És l’únic joc de cartes reglamentat internacionalment i sota el control d’una federació mundial que té milions d’adherents.

Bridgetown Capital de Barbados, vora la badia de Carlisle (6 070 h [1990]). La ciutat fou fundada el 1627.

Brigades Internacionals, les Unitats militars integrades per voluntaris estrangers que lluitaren a favor dels republicans durant la *guerra civil espanyola* de 1936-39. Sota direcció comunista, hi participaren combatents (d’ideologia antifeixista) de més de 50 països de tot el món, amb un total de 40 000 homes al llarg de la guerra, organitzats en 15 brigades. Els principals contingents foren francesos (10 000 voluntaris), italians (2 500), belgues, iugoslaus, anglesos, canadencs i nord-americans. Intervingueren eficaçment en la defensa de Madrid (novembre del 1936) i a les batalles d’El Jarama, Brunete, Belchite, Terol i, finalment, a l’Ebre. El govern republicà, en compliment de la resolució de la Societat de Nacions de l’1 d’octubre de 1938, n’ordenà la retirada. Una tercera part de llurs components moriren en combat.

Brisbane Capital de l’estat de Queensland, Austràlia, situada en un amfiteatre natural entre el Main Range i la badia de Moreton, vora el **riu Brisbane** (777 280 h [1993]). És el port més gran d’Austràlia al llarg d’un riu que exporta els productes agrícoles i miners del seu *hinterland*. La ciutat deu l’origen a una colònia penitenciària que el governador de Nova Gal·les del Sud, *sir* Thomas Makdougall Brisbane, fundà el 1825.

Britànic, imperi Conjunt de territoris colonials sota sobirania britànica. Des del 1917 començaren a ésser anomenats Commonwealth, denominació que quedà definitivament establerta a l’estatut de Westminster del 1931. A la segona meitat del s XVI Anglaterra impulsà les seves expedicions comercials i durant el s XVII organitzà les grans companyies, privilegiades capdavanteres de la colonització anglesa a l’Àsia, Amèrica del Nord i Àfrica. A través de la guerra de Successió hispànica (1707-14) i de la guerra dels Set Anys (1756-63), la Gran Bretanya engrandí el seu imperi (a Amèrica, a les Índies Orientals i a l’Àfrica occidental) i les seves possibilitats comercials en l’àmbit de l’imperi castellà. Una segona expansió territorial es dirigí cap a l’Àfrica, a l’Àsia i al continent australià. La revolució industrial a la Gran Bretanya i la riquesa de les explotacions de mines d’or d’Austràlia i de Sud-àfrica, com també l’increment de la immigració, donaren nou vigor a l’interès per les colònies. L’aparició de les reivindicacions nacionals fou el símptoma de les primeres amenaces a l’imperi Britànic, que encara ampliava considerablement els seus territoris amb la Primera Guerra Mundial. Amb la creació del →*Commonwealth of Nations* (1931), la Gran Bretanya tendí a assegurar la seva sobirania sobre les antigues colònies.

britànic, cinema *CIN* Cinema fet al Regne Unit de la Gran Bretanya i Irlanda del Nord, bé que l’aportació anglesa hi és gairebé exclusiva. Els primers avenços tècnics (els *fulls animats*, el *biophantascope*, els *Kinetograph*) feren d’Anglaterra un dels bressols del cinema. Però el veritable fundador del cinema britànic fou Robert William Paul (*The Sea in Dover, Persimmon’s Derby*, 1896). El període inicial es definí per l’impuls donat a la tècnica amb l’elaboració d’una primera gramàtica. Acabada la Primera Guerra Mundial, la invasió de productes nord-americans de comercialitat difícilment superable arruinà la incipient indústria britànica. En el bienni 1931-32 els únics films dignes d’esment foren de Hitchcock o d’Anthony Asquith; l’any següent, però, s’establiren ja tres corrents diferenciats i complementaris: ficció autòctona, Escola Documental i Big Production. La més original i universal fou la segona, que representà una presa de posició realista. La Segona Guerra Mundial donà una oportunitat a la concentració de forces. Tot era dedicat a l’esforç bèl·lic: propaganda intel·ligent, referències a l’èpica nacionalista o adaptacions de peces literàries. L’esforç d’unió i de

consolidació sofrí, en acabar la guerra, el monopolisme imposat per Joseph Arthur Rank i la crisi econòmica general, sorgida del conflicte. El 1956, conjuntament amb els Angry Young Men, i sota els auspicis del British Film Institute, nasqué el *free cinema*, intent antivictorià de projecció social avançada i de respecte a la pluralitat, que era, alhora, nou formalment. Cap a mitjan anys seixanta desaparegué definitivament el *free cinema* per la dispersió dels principals components del grup. Com a alternativa, en un país colonitzat cinematogràficament per la indústria nord-americana, només han sobresortit els darrers anys les produccions del British Film Institute, única font de protecció paraestatal del cinema britànic. En aquest context, destaquen noms com Peter Greenaway, Stephen Frears, Chris Petit, Neil Jordan, James Ivory i Kenneth Branagh. D'entre les generacions de cineastes més recents destaquen Chris Menges, Jim Sheridan, Pat O'Connor, Derek Jarman, Terence Davis i Anthony Minghella.

Britàniques, illes [*angl: British Isles*] Arxipèlag del nord-oest d'Europa, entre la mar del Nord i l'oceà Atlàntic, format essencialment per les illes de Gran Bretanya, Irlanda, Man, Wight, Shetland, Hèbrides i Òrcades, a més d'un gran nombre d'illes petites i illots. Políticament l'arxipèlag és repartit entre el Regne Unit de la Gran Bretanya i Irlanda del Nord (→***An-**glaterra*, →***Escòcia***, País de →***Gal·les***, →***Cor-nualla*** i la →***Irlanda del Nord***) amb el seu apèndix, l'illa de Man, i la República d'Irlanda, que comprèn la major part de l'illa d'aquest nom.

Broglie, Louis-Victor de (Dieppe, Normandia 1892 — Louveciennes, París 1987) Príncep de Broglie i, a la mort del seu germà Maurice, duc de Broglie. Físic francès, professor de física teòrica a la universitat de París (1928). En *La Théorie des Quanta* (1924) proposà una solució als problemes plantejats per les hipòtesis de Planck i d'Einstein en suggerir que, així com la llum sembla tenir una doble natura –d’ona i de corpuscle– podria succeir el mateix amb les partícules elementals en moviment. Les seves obres més representatives són *Ondes et corpuscles* (1928) i *Matière et Lumière* (1937). Premi Nobel de física el 1929.

brom [Br] *QUÍM INORG* Element no metàl·lic, de la família dels halògens, pertanyent al grup VII A de la taula periòdica, de nombre d'oxidació -1, 0, +1, +3, +5 i +7. És un líquid roig fosc, els vapors del qual són fortament irritants. Forma molècules diatòmiques (Br₂), molt estables. L'escorça de la Terra conté entorn del 0,00016% de brom en forma de bromurs. El brom és àmpliament dispers per terres, roques, aigües, vegetals, sense formar jaciments, i hom l'extreu de les aigües de llacs, de mars interiors salats, de les salmorres naturals, etc. Per a formar bromurs, el brom elemental reacciona amb gairebé tots els metalls, amb l'hidrogen i amb alguns no metalls com el sofre, el seleni, el tel·luri, el fòsfor i l'arsènic, i indirectament amb l'oxigen. Pel que fa a les seves aplicacions, el brom comercial s'empra per a l'obtenció dels composts minerals i orgànics del brom. Als EUA, principal productor mundial de brom, és destinat en un 80% a la fabricació del bromur d'etil. El poder oxidant del brom és aprofitat per al blanqueig tèxtil i la desinfecció d'aigües.

bronqui *ANAT ANIM* Conducte que forma part de l'aparell respiratori dels vertebrats aeris i que porta l'aire de la tràquea als pulmons, i viceversa. N'hi sol haver dos (*bronquis principals*), que neixen a la tràquea i penetren un a cada pulmó, dins el qual es ramifiquen (*bronquis secundaris*), fins a assolir els alveòls pulmonars (*bronquíols*). Presenten un epitelí vibràtil intern ric en glàndules mucígenes, encarregat d'expulsar les impureses que porta l'aire aspirat.

bronquitis *PAT 1* Inflamació dels bronquis, causada habitualment per agents infecciosos o irritants, físics o químics. **2 bronquitis crònica** Bronquitis que presenta tos productiva durant almenys tres mesos l'any en el curs de més de dos anys consecutius. La causa fonamental és la inhalació de productes irritants, sobretot tabac. Clínicament es caracteritza per tos, a vegades paroxismal, i per expectoració mucosa de predomini matutí (*bronquitis crònica simple*). Els símptomes s'exacerben periòdicament, sobretot a l'hivern i després d'infeccions virals o bacterianes. En

alguns casos pot donar lloc a l'aparició d'*emfisema* pulmonar.

Brontë, Charlotte (Thornton, Yorkshi-re 1816 — Haworth, Yorkshire 1855) Escriptora anglesa, la més gran de les tres germanes Brontë. La primera novel·la, *The Professor*, no trobà editor i fou publicada pòstumament (1856). Per contra, *Jane Eyre* (1847) aconseguí una gran anomenada.

bronze 1 *METAL·L/ART* Aliatge de coure i estany que conté d'un 8 a un 40% d'aquest darrer, sovint amb petites proporcions d'altres elements. El bronze és emprat des de temps prehistòrics. D'obtenció, preparació i elaboració fàcils, fou emprat per a substituir la pedra, l'os o la fusta en aquells estris que havien d'ésser resistents. A poc a poc, hom l'emprà per a eines de caràcter industrial, com és ara encluses, tenalles, etc, a més de peces d'ornamentació, fabricació de cuirasses, estatuària, recipients, etc. Superat pel ferro com a primera matèria per a eines i armes de tall, mantingué els seus usos ornamentals i esdevingué insubstituïble per a la construcció de campanes (*bronze de campanes*, d'elevat contingut d'estany). Durant l'edat mitjana fou molt emprat en la construcció de canons (*bronze de canons*, amb zinc). **2 edat del bronze** (o simplement **el bronze**) *PREHIST* Període que segueix el neolític i precedeix l'edat del ferro. La primera fase, dita eneolític o calcolític, indica la primera etapa de l'ús del coure. El bronze significà sobretot la possibilitat de millorar les eines i una mobilitat més gran derivada de la necessitat de controlar les fonts dels metalls. Nasqueren civilitzacions potents al centre d'Europa, com la d'*Unètice* o Aujetitz (1500 aC). La necessitat d'estany afavorí les navegacions per a l'explotació dels jaciments de Galícia i de les Cassitèrides. L'entrada del bronze originà la cultura de les *destrals de combat* i sembla que donà lloc a la cultura dels →*túmuls* i a la cultura dels *campes d'urnes*. Al nord d'Àfrica, llevat d'Egipte, no existí una autèntica edat del bronze. A l'Àsia oriental, el centre difusor de les tècniques del bronze fou la Xina. Durant l'edat del bronze a Mallorca i a Menorca persistí la cultura talaiòtica. Al Principat, tot seguí com si fos una continuació de la cultura megalítica; el País Valencià tingué una cultura característica anomenada cultura del bronze valencià.

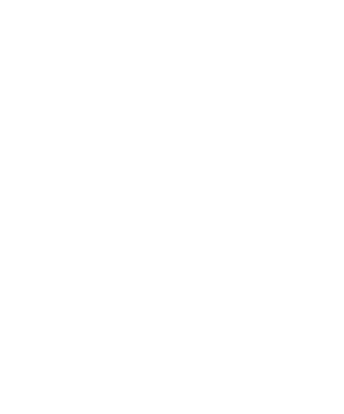
bròquil [*Brassica oleracea* varietat *botrytis*, família de les crucíferes] *BOT/HORT* Varietat de conreu de la col, de tija molt curta i dreta, portadora d'una inflorescència anormal anomenada *capça* (que constitueix la part comestible de la planta), de peduncles curts, carnosos i molt ramificats, generalment descolorits, acabats en flors i bràctees avortades, de coloració sovint morada o verdosa.

Brossa i Cuervo, Joan (Barcelona 1919) Poeta i dramaturg. Fou un dels fundadors de la revista “Dau al Set” (1948). El 1950 publicà *Em va fer Joan Brossa*, llibre de poemes, i el 1961 *Poemes civils*. Tingué una gran influència en els grups avantguardistes de Barcelona. Participà amb Joan Miró en l'exposició *Poètes, peintres, sculpteurs* (1960) i amb Antoni Tàpies a *U no és ningú* (1980). Ha realitzat nombroses mostres de pòsters i cartells a la recerca d'una expressió objectual visual. Amb el títol de *Poesia escènica. Teatre complet s'aplega* tota la seva obra dramàtica en sis volums, publicada entre el 1973 i el 1983. El 1982 estrenà *Cavall al fons* i *El sabater*, i el 1985, *La pregunta perduda o el corral del lleó*. El 1984 realitzà un poema visual transitable destinat al parc del velòdrom d'Horta (Barcelona). Ha continuat la seva trajectòria poètica a *Sonets a Gofredina* (1986), *Poemes públics* (1987), *Tarannà* (1988), *Ollaó* (1989), *Ventall de poemes urbans* (1989) i *Sonets de Caruixa* (1990). El 1987 aplegà en un sol volum la seva producció de sextines, *Viatge per la sextina* (1976-1986), i també la sèrie *Els entra-i-surts del poeta* (1969-1975). Ha publicat en dos volums la col·lecció de *Poesia rasa I (1950-1955)* i *Poesia rasa II (1955-1959)* (1990-91). L'any 1986 tingué lloc una exposició antològica seva a la Fundació Joan Miró. El 1995 el govern espanyol el guardonà amb la medalla d'or de Belles Arts.

Brown, John (Torrington, Connecticut 1800 — Charlestown, Virgínia 1859) Líder abolicionista nord-americà. Animat d'un fort esperit religiós, es consagrà a la lluita contra l'esclavitud. Amb la intenció de fundar als Apalatxes un estat per als

Joan Brossa i Cuervo

bruc d'hivern

esclaus alliberats, s'apoderà de l'arsenal de Harper's Ferry (Virgínia). Empresonat i jutjat com a traïdor, fou penjat. Va esdevenir una figura llegendària.

bruc [*Erica sp*, família de les ericàcies] *BOT* Gènere d'arbusts integrat per més de 600 espècies de plantes de fulles linears i molt menudes, tot l'any verdes, i de flors petites, generalment blanques o roses, en forma de gerreta i agrupades en ramells. Moltes espècies són africanes, sobretot de la regió del Cap de Bona Esperança, i d'altres viuen a la regió mediterrània (sis de les quals, als Països Catalans) o a l'Euro-pa atlàntica.

Bruc, primer combat del Combat lliurat el 6 de juny de 1808 en una collada prop del Bruc, Anoia. S'hi enfrontaren les tropes del general francès Duhesme amb les tropes resistents, comandades pel tinent suís Francesc Krutter i Grotz, entre les quals hi havia un destacament d'infanteria suïssa. La presència inesperada d'un exèrcit regular i el repic de campanes que convocava a sometent feren suposar als francesos unes forces superiors a les que en realitat hi havia i fugiren. Aquesta acció donà lloc a una llegenda segons la qual la victòria era obra d'un exèrcit integrat per gent del poble, sense preparació, i deguda a la confusió que creà l'eco del repic del timbal d'un minyó, que féu suposar als francesos un gros exèrcit.

Brücke, Die ['El pont'] Nom amb el qual s'autodesignaren, en constituir-se grup a Dresden, el 1905, els artistes alemanys Ernst Ludwig Kirchner (de qui sortí la iniciativa de la creació del grup), Fritz Bleyl, Erich Heckel i Karl Schmidt-Rottluff. Emil Nolde i Max Pechstein s'hi adheriren el 1906. El 1907 s'hi adherí l'holandès Kees van Dongen, i el 1910 ho féu Otto Müller. Inicialment reaccionaren contra l'impressionisme tot defugint el decorativisme i la sensibilitat del goig per tal d'enfrontar-se a la natura des d'un angle crític que hi projectava, mitjançant la deformació expressiva, la reacció dramàtico-subjectiva de l'artista. *Die Brücke* fou la primera manifestació sistemàtica de l'expressionisme.

Bruckner, Anton (Ansfelden, Alta Àustria 1824 — Viena 1896) Compositor i organista austríac. Professor del conservatori de Viena i organista de la capella imperial (1868), doctor *honoris causa* de la universitat de Viena (1891). Gran simfonista, deixà 122 obres, entre elles cal citar: 10 simfonies, un quintet de corda (1879), un *Te Deum* (1881-84), 3 misses (1864-76), un rèquiem (1848-49), salms, etc.

Bru de Colònia sant (Colònia 1035 — La Torre, Calàbria 1101) Fundador dels cartoixans. Cancellier de l'arxidiòcesi de Reims, decidí de retirar-se a la vida benedictina sota la direcció de →*Robert de Molesmes*. Poc després, amb sis companys anà a Chartreuse, on fundà una comunitat monacal origen de l'orde cartoixà (1084). Posteriorment fou cridat a Itàlia pel papa Urbà II i fundà la cartoixa de La Torre (1094), on morí. Festa: 6 d'octubre.

Bruegel, Pieter dit el Vell (Breda?, Brabant Septentrional ~1525 — Brussel·les 1569) Pintor flamenc, dit *Bruegel dels Pagesos*. Actuà de pont entre el gòtic i el barroc dins la pintura flamenca, bé que presenta marcats trets renaixentistes. Imposà una temàtica interessada pel poble flamenc i la natura que l'envolta. El 1555 dibuixà una sèrie de quadres de Hieronymus Bosch, que l'influí fortament. Des del 1560 es dedicà plenament a la pintura i féu la majoria dels seus quadres, com *La caiguda d'Ícar* (1562); entre el 1563 i el 1564, *L'adoració dels Reis* del 1565 és la sèrie de quadres referents als mesos: *Caçadors en la neu*, *El dia núvol* i *La sega*; entre el 1566 i el 1567 sobresurten algunes obres de temàtica bíblica; del 1568, *El banquet nupcial*, *El país de Xauxa* i *La paràbola dels cecs*.

Bruges [*flamenc: Brugge*] Ciutat de Flandes, capital de la província de Flandes Occidental, Bèlgica (117 063 h [1991]). És unida a la mar del Nord per diversos canals. El gran floriment artístic de la ciutat a l'època gòtica pot ésser comprovat encara actualment en edificis com la catedral, la capella de la Santa Sang (ss XII-XVI) o les llotges gremials a la plaça major (ss XIII-XIV). Bruges sorgí d'una aglomeració, al s IX. A mitjan s XII s'inicià la promoció que la convertí en un dels grans centres de producció i exportació de la indústria drapera flamenca. Al s XIII era ja el primer centre permanent financer de

l'Europa occidental. El s XIV assenyala l'apogeu polític i econòmic de Bruges. A partir del 1324 dirigí la revolta de la Flandes marítima contra els terratinents, ofegada a la batalla de Cassel (1328).

bruixeria *ESOT/HIST* Poder malèfic exercit per qui hom suposa que té pacte amb el diable. L'origen de les pràctiques de bruixeria pot ésser cercat en la supervivència de cultes pagans, especialment en les doctrines dualistes cristianes i en la creença en el poder del dimoni, molt esteses a l'Europa medieval. Les dones que la practicaven eren anomenades *bruixes*, i els homes, *bruixots*. La bruixeria comportava un culte diabòlic amb una litúrgia paròdica de la cristiana; els seus principals actes eren els infanticidis, la missa negra i les reunions de l'akelarre o del sàbat. Alguns indrets són popularment relacionats amb les reunions de bruixeria, com la muntanya del Pedraforca i el pla de les Bruixes, prop de Vallgorguina, al Maresme. La bruixeria fou considerada ja des del s XIII per l'Església Catòlica una heretgia o una secta, i tant la inquisició com l'autoritat civil la perseguiren. La pena aplicada per als convictes era generalment la de mort: el penjament i la cremació de la víctima. Hom calcula que a Europa el nombre de persones cremades fou d'unes 500 000.

brúixola *METROL* Instrument d'orientació basat en les propietats dels imants i emprat essencialment per a determinar direccions horitzontals, a partir de la direcció aproximada nord-sud. Consisteix en una agulla imantada allotjada en una caixa rodona i sostinguda damunt un piu o per mitjà d'un fil sense torsió, per tal que pugui girar lliurement en un pla horitzontal. Per efecte del camp magnètic terrestre, l'agulla s'orienta en la direcció del meridià magnètic del lloc. En el fons de la caixa hi ha una rosa dels vents que pot ésser fixa o solidària de l'agulla. El nord geogràfic no coincideix amb el nord magnètic i, per a obtenir la direcció d'aquell, cal afegir a la d'aquest el valor de la *declinació magnètica*. Cal tenir en compte també la *desviació magnètica*, causada per la presència de camps magnètics locals. La suma de la declinació magnètica, anomenada variació local, i de la desviació magnètica rep el nom de *correcció total*. La **brúixola de butxaca** és portàtil, senzilla i de fàcil maneig. Les brúixoles són usades per a determinar la direcció en què es desplaça un mòbil o en què és situat un objecte respecte a un altre, com, per exemple, en topografia. L'origen de la brúixola resta encara incert. Sembla que fou una invenció dels xinesos; els àrabs la introduïren a Europa.

Brunei [*nom oficial: Soldanat de Brunei; malai: Negeri Brunei*] Estat del nord de l'illa de Borneo, limitat al N amb la mar de la Xina Meridional, i a l'E, S i W amb Sarawak, territori pertanyent a Malàisia (5 765 km²; 283 000 h [1994]). La capital és Bandar Seri Begawan.

LA GEOGRAFIA

Consta d'una estreta plana litoral, i d'una àrea muntanyosa coberta de bosc. El clima és calorós i plujós (entre 2 500 i 6 000 mm l'any). La producció agrícola comprèn cocos, arròs, hortalisses i fruits tropicals. L'explotació forestal té una certa importància. La base de l'economia és l'extracció de petroli i de gas natural, que ha convertit el soldanat en un dels estats més rics del món. Tanmateix és un país amb fortes desigualtats econòmiques i un creixement baix. L'única indústria d'una certa rellevància és la del refinatge de petroli. La població presenta un creixement elevat (26‰, el 1990) i es concentra a la costa. Ètnicament és majoritàriament malaia (68,2%), però hi ha minories xineses (18,1%) i indígenes (daiak, punan, murut, dusun) en un 5,2% (1987). La llengua oficial és el malai i la religió oficial l'islamisme. Brunei és un soldanat independent dins l'àmbit del Commonwealth des del 31 de desembre de 1983. La constitució del 1959 atorga al soldà el poder executiu.

LA HISTÒRIA

Fou islamitzat des del s XV, i gaudí d'una gran prosperitat en temps del soldà Bulkiah (s XVI). El 1888 es convertí en protectorat britànic. L'any 1962, els britànics esclafaren una revolta nacionalista contra l'entrada de Brunei a la Federació de Malàisia. Bé que finalment no hi ingressà, el soldà governà des d'aleshores per decret. Brunei assolí ple autogovern el 1971, i l'1 de

gener de 1984 fou proclamat independent. El règim, que prohibeix els partits polítics, promou l'estricta observança de l'islam.

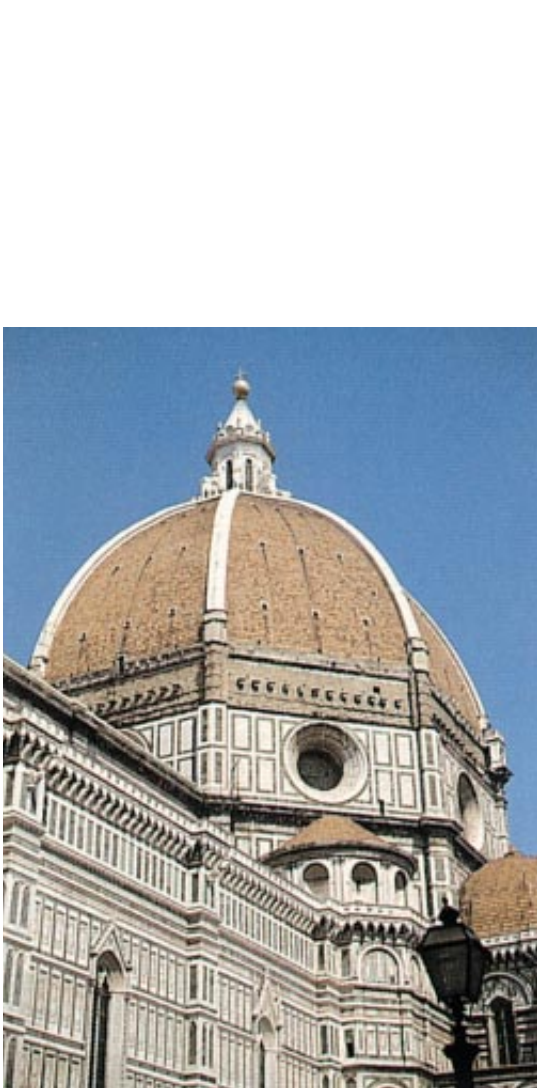
Brunelleschi, Filippo di Ser (Florència 1377 — 1446) Arquitecte i escultor italià, un dels iniciadors del Renaixement, juntament amb Donatello i Masaccio. El 1401 es presentà al famós concurs, guanyat per Ghiberti, per a les segones portes del baptisteri de Florència. Després es decantà cap a l'arquitectura. Al servei dels senyors de Florència, s'interessà pels problemes de la perspectiva geomètrica i introduí l'art del Renaixement italià, i en especial la pintura, en el camí de l'estudi teòric i apriorístic de l'espai. El 1418 projectà la basílica de San Lorenzo, que denota un rígid pensament matemàtic, tal com succeeix amb la basílica del Santo Spirito (1435). Guanyà el concurs per a la construcció de la cúpula de la catedral de Florència, iniciada el 1420. El 1419 projectà l'Hospital dels Innocents. La sagristia vella de San Lorenzo (1420-28), juntament amb la capella Pazzi (iniciada el 1429), signifiquen sengles fites en la seva línia evolutiva. El 1434 projectà i començà l'església de Santa Maria degli Angeli, de planta centralitzada.

Bruno, Giordano (Nola, Campània 1548 — Roma 1600) Nom de religió amb què és conegut el filòsof i escriptor italià Filippo Bruno. Fou autor de poemes lírico-heroics, d'obres filosòfiques i de comèdies renaixentistes (*Il Candelaio*, 1582), aspectes difícilment distingibles de la seva obra. Abandonà l'orde dels predicadors i, en disputa amb catòlics i protestants, errà per gairebé tot Europa. Acusat d'heretgia, fou pres per la inquisició a Venècia el 1593 i cremat viu. La seva filosofia és una imatge del món, fruit entusiasta de la intuïció i el sentiment, influïda principalment per la filosofia de Nicolau de Cusa i la nova astronomia de Copèrnic. Amb genial anticipació intuïtiva, pensà el sistema solar només com a part d'un altre de més ampli, i aquest d'un altre, fins a l'infinit. Un segle després les seves idees influïren molts autors com Spinoza i Leibniz.

Brussel·les [*neerl: Brussel*] [*fr: Bruxelles*] Capital de la província de Brabant i de l'estat de **Bèlgica** (136 424 h [1993]). Situada a la vora del riu Senne i del canal Anvers-Charleroi, és un centre comercial, administratiu, cultural i de comunicacions de primer ordre. El seu valor monumental resideix en el conjunt d'edificis gòtics: la catedral (1220-s XV), les esglésies de Notre-Dame-de-la-Chapelle (1216-s XVI), de Notre-Dame-des-Victoires (s XV) i de Notre-Dame-du-Sablon (1304-s XVI), i la casa de la ciutat (1402-54). Dels museus, cal esmentar el de pintura antiga i el d'art modern. La ciutat, que constitueix un nucli bilingüe dins l'àrea de parla flamenca, és la cruïlla de les cultures flamenca i valona, i a escala europea, dels mons llatí i germànic. És seu de govern, de la Borsa i de nombroses organitzacions i organismes internacionals: OTAN, consell de ministres i comissió de les Comunitats Europees, comitè econòmic i social de la CEE, etc. Brussel·les adquirí veritable importància al s XI, quan els comtes de Lovaina en feren llur residència. Al s XIII ingressà a la Hansa i el 1229 obtingué una carta d'autonomia del duc de Brabant (Enric I). Al s XV fou capital del Brabant i, després de la seva annexió a la casa de Borgonya, dels Països Baixos. També fou capital del domini espanyol. Fou també capital dels Països Baixos austríacs (1714-89) i del regne de Bèlgi-

brúixola de butxaca

Filippo di Ser Brunelleschi Cúpula de la catedral de Florència (1420-1436)

Brussel·les Notre-Dame-du-Sablon

ca (1830). Fou ocupada pels alemanys en ambdues guerres mundials.

buc **1** *AERON* Cos estructural principal d'una aerodina, generalment fusiforme, destinat a la tripulació, als passatgers i a la càrrega, que porta muntats el grup propul·sor i el tren d'aterratge, llevat en els hidroayions, en els quals serveix per a amarrar. És un element integrant de tots els avions, tret dels denominats *ales voladores*. L'estructura del buc, a més de posseir lleugeresa i resistència, s'ha d'adaptar a una forma que depèn de factors aerodinàmics i de les necessitats d'espai interior; és constituïda per uns elements interns, que formen una carcassa l'estructura de la qual consta, actualment, de quadernes i bancades de duralumini amb revestiment de xapes de titani o d'aliatges d'alumini. **2** *CONSTR NAV* Cos d'un vaixell, sense màquines ni superestructures. Són construïts amb acers. El folre exterior pot ésser de planxes reblades o soldades. També són parts del buc els perfils en T, Z, U, etc, els baus, la quilla, la roda, el codast, les quadernes, les aletes de balanç, etc. El buc de les embarcacions menors sol ésser de fusta o de plàstic.

Bucarest [*rom: București*] Capital del *județ* homònim i de l'estat de **Romania**, situada a la regió de Muntènia o Gran Valàquia (2 064 474 h [1992]). Travessen la ciutat el riu Dîmbovița i el seu afluent, el Colentina. La ciutat té un aspecte modern, amb amples avingudes, i més de vint parcs. Des del 1918 la ciutat ha anat creixent i s'ha convertit en el centre polític, educatiu, cultural, financer i industrial del país. La seva situació, al centre de rutes comercials vers Bulgària, Hongria i Ucraïna, amb abundants recursos de petroli, sal i aigua, n'ha facilitat el desenvolupament industrial. Fundada probablement al lloc d'una antiga fortalesa romana, és mencionada per primera vegada al s XIV. Al s XVII substituí Tirgoviste com a capital del principat de Valàquia. Durant els ss XVIII i XIX fou ocupada successivament pels turcs, russos i austríacs, fins que el 1858 esdevingué la capital d'un nou estat, sorgit de la unificació polític-administrativa dels principats.

Buda, el [*sànscrit: Buddha* ('l'Il·luminat')] (Kapilavastu 560? aC — Kusināra 480? aC) Nom amb què normalment és conegut per antonomàsia *Siddhārta Gautama*, fundador del →***budisme***. Originari d'una família principesca establerta al Nepal, nasqué el 560 aC, segons els càlculs occidentals (el 623 aC segons la tradició de Sri Lanka). Era fill de Shuddhodana, raja del seu clan, el qual procurà de mantenir-lo lluny de tota experiència del dolor i el casà, jove encara, amb Yashodharā, de qui tingué un fill, Rāhula. A vint-i-nou anys es trobà un dia amb un vell, un malalt, un mort i un asceta i tingué així la primera experiència del dolor. Abandonà el palau, on deixà la muller i el fill, i començà una vida de pelegrí errant. A l'Índia, experimentà que ni el ritualisme vèdic ni cap dels dos nous camins que se li oferien, la doctrina dels Upanisad i l'ascetisme, no el podien portar a l'alliberament. Una nit, després d'haver superat les temptacions del dimoni Māra, sota l'arbre *pippala* (*Ficus religiosa*), encara venerat avui a Buddhagayā, tingué la revelació o il·luminació (*bodhi*) i esdevingué Buda ('l'Il·luminat'). Decidí de predicar el *dharm*a (doctrina) a tota la humanitat, i a Sārnāth, prop de Benarés, predicà per primera vegada la doctrina de les quatre nobles veritats a cinc ascetes, antics companys seus. Els cinc ascetes esdevingueren els primers deixebles i monjos de la comunitat o *sangha*. La doctrina del Buda suposava una profunda revolució espiritual de l'hinduisme i oferia un camí d'alliberament als homes de tota condició social, sense distinció de castes. La seva doctrina quatre segles després fou recollida en el →*cànon búdic*. Morí a 80 anys, i el seu cos fou incinerat. Les cendres foren repartides entre els deixebles més importants, i al damunt erigiren reliquiàris (*stupa*). Aviat s'estengué el culte a les relíquies i als objectes usats per ell.

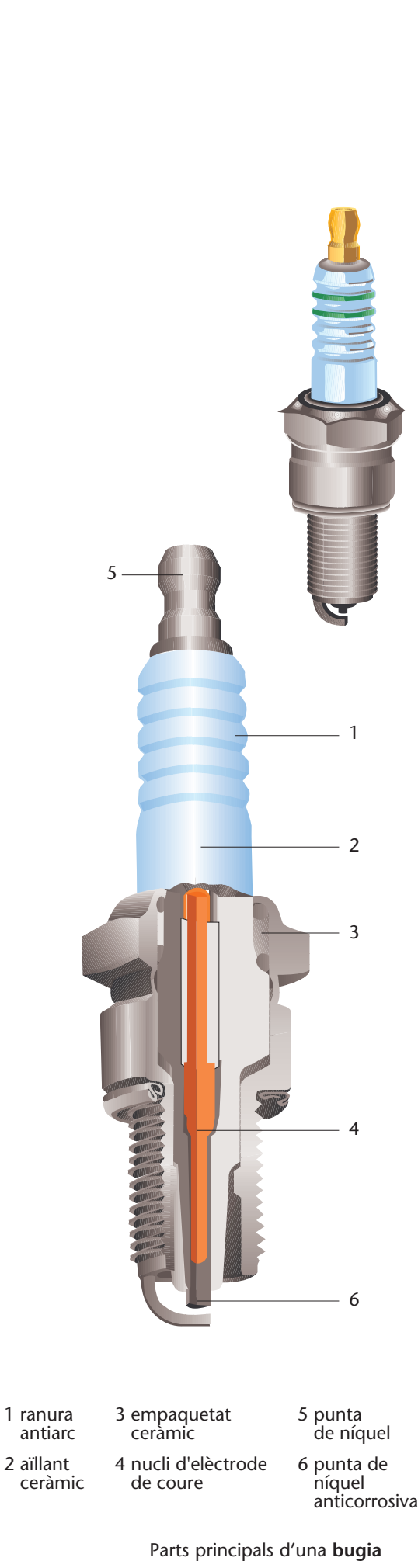
Budapest Capital d'**Hongria**, situada a les vores del Danubi, a la sortida dels congosts entre els massissos de Pilis i Börzsöny (1 996 000 h [1994]). Consta de dues parts: Buda, el nucli antic, situada sobre els turons de Buda i el Mont Gellért, a la vora dreta del riu, i Pest, situada en una plana al·luvial a la vora esquerra del Danubi. Ja abans de la Segona Guerra Mundial la ciutat havia experimentat un nou creixement, a causa del desenvolupament de la indústria. És la principal ciutat

industrial del país i un important centre d'ensenyament superior. Els edificis més remarcables són l'asil d'invàlids (1727-35), l'actual Ajuntament, d'estil barroc, i el parlament (1884-1904), neogòtic. A l'emplaçament de la Buda posterior hi hagué la colònia romana anomenada *Aquincum*. Buda i Pest caigueren sota el poder d'Àtila (s V) i dels magiars (s IX), els quals hi establiren la capital. El 1241 fou assolada pels tàrtars. Ambdues ciutats patiren la dominació otomana des del 1541 fins al 1686, any que foren conquerides per l'Imperi. Buda esdevingué la capital del regne d'Hongria arran del compromís a la monarquia dual del 1867, i el 1873 s'uní definitivament a Pest. En el transcurs de la Segona Guerra Mundial l'exèrcit alemany ocupà Budapest, d'on fou desallotjat per l'ofensiva soviètica (13 de febrer de 1945). Per l'octubre del 1956 es produí una revolta general, ofegada per la intervenció de les tropes soviètiques (4 de novembre), cridades pel govern de János Kádár.

budisme *RELIG* Terme occidental que indica el sistema polimorf de creences i pràctiques centrades en l'ensenyament i la persona del →***Buda*** (560-480 aC). El nucli de la doctrina original del Buda fou donat, segons la tradició, en el sermó de Benarés. Se centra en les quatre nobles veritats: primera, la constatació de la universalitat del sofriment; segona, la seva causa és el desig; tercera, la seva guarició és la supressió del dolor mitjançant la supresió del desig, i quarta, el camí que hi porta és la via mitjana que evita aquests dos extrems de l'aferrament al plaer i de la mortificació i es condensa en l'òctuple via excel·lent: comprensió recta, intenció recta, paraula recta, acció recta, mitjans d'existència rectes, esforç recte, atenció recta i concentració recta. Enfront de les dues veritats inqüestionables de la filosofia índia, la del *samsāra*, o cicle de reencarnacions, i la del *karma*, o retribució per les obres, la doctrina budista constitueix un quadre doctrinal comú a totes les escoles: l'individu humà no és constituït per un jo (*atta*) permanent o ànima substancial, sinó per cinc grups de qualitats (*skandha*): forma o cos, sentiments, percepcions, formacions mentals i consciència, en canvi perpetu, com tots els éssers. Tot és sense substància (*anatta*), tot és inquietud o dolor (*duhkha*), tot és momentani o impermanent (*anicca*). La vida és un flux continu de formes sempre canviants, on tot s'esdevé segons la llei de la causalitat universal o del *karma*: cada acte porta el seu resultat, principi bàsic per al millorament moral. Immergit en el cicle de l'existència transmigratòria, l'individu efectua el seu progrés moral seguint l'òctuple via excel·lent, per la qual és dirigit al nirvana, o alliberament definitiu de la roda de reencarnacions i, per tant, del sofriment. Hom distingeix en el budisme dues escoles diferenciades doctrinalment des del segon i tercer concilis celebrats els ss IV i III aC. L'escola *Theravāda* o ortodòxia tradicional es basava en el Buda històric. El seu ideal és l'*arhat*, sant perfecte que pel compliment de l'òctuple via excel·lent ateny el nirvana per ell mateix. Per contra, el budisme *mahāyāna* (o ‘gran vehicle’) es basava en les escriptures de la tradició sànscrita i feia una interpretació religiosa i metafísica de la natura del Buda històric, considerat una de les moltes encarnacions del Buda transcendent, i posava un ideal de salvació universal concretat en el *bodhisattva*, el qual retarda voluntàriament la seva entrada al nirvana per ajudar a la salvació dels altres homes. El caràcter tolerant i universalista d'aquesta escola, juntament amb la influència dels texts esotèrics del tantrisme, donà lloc a un tercer vehicle anomenat *Vajrayāna* (‘vehicle del diamant’), basat en meditacions ritualistes, fórmules sagrades (*mantra*), gest (*mudrā*) i simbolisme sexual. Després del s X, el budisme començà a declinar a l'Índia. Sri Lanka ha estat fins avui un dels llocs principals del budisme Theravāda. A Birmània (actual Myanmar), el budisme arribà probablement al s I dC. Des de Sri Lanka i Birmània, el budisme Theravāda passà, d'ençà del s XIII, a Tailandia, Cambotja i Laos. A Indonèsia fou introduït, en les tres formes Theravāda, *mahāyāna* i tântrica, però a partir del s XV l'islam esdevingué predominant a Malàisia, Sumatra, Java i Borneo. El budisme *mahāyāna* s'escampà pel nord de l'Índia (Magadha, Benarés, Avadh, Gandhara). Des d'allí, en temps dels Kushān (ss I-II dC), féu ràpids progressos per l'Àsia central, juntament amb l'art greco-búdic. A

Buenos Aires Vista aèria de la ciutat

través de la ruta de la seda, anà penetrant a la Xina, on necessità alguns segles d'aclimatació. Després, al final dels Tang, començà a declinar. Durant vuit segles (XI-XIX) no hi tingué cap paper important, llevat el temps de la dominació mongòlica (1280-1367). De la Xina, el budisme passà a Annam (Vietnam), on encara persisteix. El 372 arribà a Corea, on amb la vinguda de la dinastia Yi (1392), perdé la preponderància enfront del confucianisme. Des de Corea, una ambaixada el portà al Japó vers el 525. Allà prengué formes pròpies i aparegueren diverses sectes que es mantingueren dins el món d'idees del budisme *mahāyāna*. Al Tibet s'introduí al s VII dC en una forma barrejada d'idees i pràctiques tântriques amb tradicions hinayāna i *mahāyāna*, la qual absorbí encara elements de la religió aborigen, el bon. La religió complexa que en resultà s'anomenà *lamaisme*. El seu superior és el dalai-lama (encarnació de Chen-re-zi o *bodhisattva* de la Gran Misericòrdia Avalokiteshvara). El lamaisme s'estengué també a Mongòlia al s XVI, afavorit per Altan Khan, i als regnes de l'Himàlaia.

Buenos Aires Capital d' Argentina, situada sobre el Riu de la Plata, al fons de l'estuari (2 960 976 h [1991]). El nucli de la ciutat és vora el port, i al seu voltant s'ha estès la ciutat nova, segons una disposició radial. El centre urbà és la plaça de Mayo, on hi ha la catedral, la Casa Rosada (seu de la presidència de la república) i la plaça del Congreso. La ciutat, que forma un districte federal, és un centre administratiu i d'ensenyament superior. El 1948 les ciutats que voregen Buenos Aires (Avellaneda, Quilmes, Lanús, Lomas de Zamora, Almirante Brown, Esteban Echeverría, Matanza, Morón, Merlo, Tres de Febrero, General San Martín, Vicente López), foren incloses en una gran aglomeració urbana dita *Gran Buenos Aires*. Fundada el 1536 per Pedro de Mendoza i refundada el 1580 per Juan de Garay, es desenvolupà ràpidament. Durant el s XVII fou atacada diverses vegades pels anglesos i els portuguesos. A la segona meitat del s XVIII es desenvolupà extraordinàriament gràcies a la creació del virregnat del Riu de la Plata (1776) i a la implantació, des del 1778, de la llibertat de comerç entre Espanya i les Índies. El 1810 es creà una junta que deposà el virrei espanyol i permeté que el 1816 fos declarada la independència. L'any 1853, en ésser aprovada la constitució federal, Buenos Aires refusà d'adherir-s'hi i actuà com a estat independent fins a l'any 1860, en què esdevingué capital de la república. Des del s XIX, hi ha una nombrosa colònia catalana.

Buero Vallejo, Antonio (Guadalajara 1916) Dramaturg. Fou empresonat el 1939 a conseqüència de la seva participació en la guerra civil. L'estrena (1949) de *Historia de una escalera* donà lloc a la reaparició d'una problemàtica realista i crítica, absent en l'escena castellana des del 1939, i influí damunt els autors posteriors. La seva tècnica evolucionà des de les formes del teatre psicològic i existencial fins a les influïdes pel teatre brechtia, sempre, però, amb unes solucions molt personals. És autor de: *En la ardiente oscuridad* (1950), *Las cartas boca abajo* (1957), *Un soñador para un pueblo* (1958), *Las meninas* (1960), *El concierto de San Ovidio* (1962), *El tragaluz* (1967), *Caimán* (1981), etc. El 1971 fou

elegit membre de l'Academia Española i el 1986 rebé el premi Cervantes.

búfal [*Bubalus sp*, família dels bòvids] *ZOO*l Gènere de mamífers remugants de la subfamília dels bovins, de formes pesades, grossos en general. El **búfal indi** (*B.bubalis*) habita, en estat salvatge, a les zones pantanoses del nord i l'est de l'Índia, a Sri Lanka i a l'est de Bengala; el *carabao*, que és el *B.bubalis* subspecie *sondaicus*, viu en domesticitat. El **búfal cafre**, o **africà** (*B.caffer*) sol viure en ramats nombrosos, en rius o zones pantanoses.

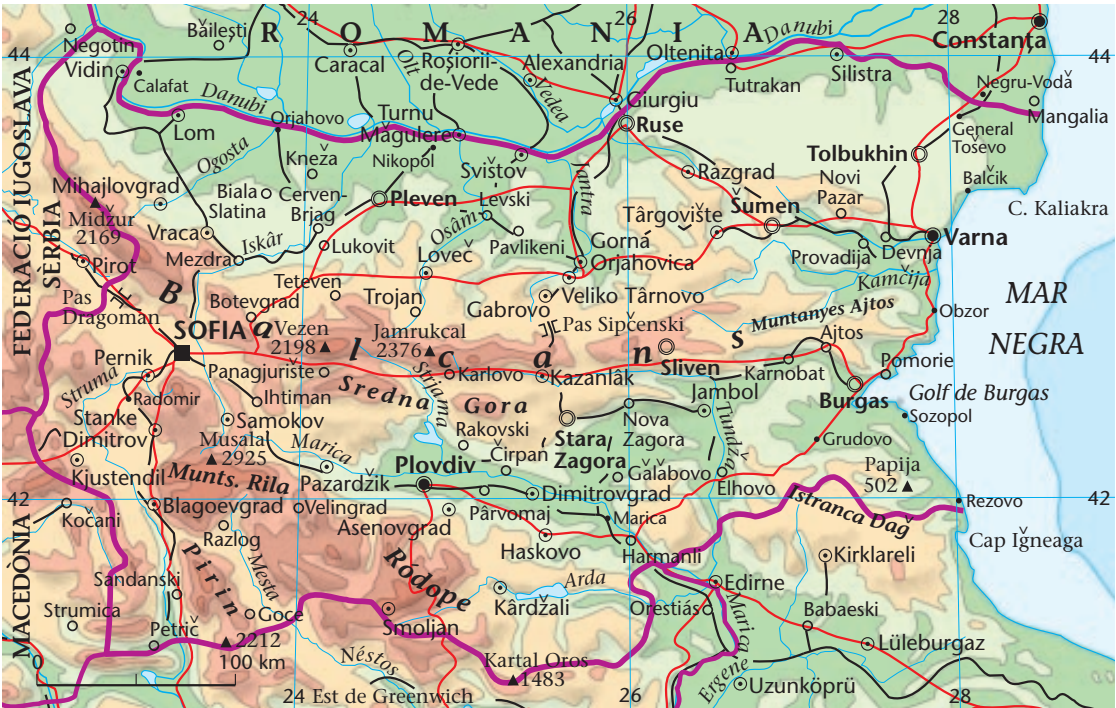
bugia Peça collada a la culata dels motors d'encesa per guspira que rep el corrent d'alta tensió procedent de la bobina i fa saltar la guspira a la cambra de combustió. És composta d'un elèctrode central, envoltat d'un aïllant, i d'un cos exterior d'acer, amb una part roscada, que conté l'elèctrode de massa separat una distància determinada de l'elèctrode central, fet de platí, níquel o manganès.

buguenvíl·lia [*Bougainvillea sp*, família de les nictaginàcies] *BOT* Gènere de plantes llenyoses, generalment enfiladisses, de fulles sempre verdes, ovades, de tija espínosa i de flors petites, llargament tubuloses, groguenques, agrupades de tres en tres i envoltades per tres grans bràctees petaloïdes, generalment purpúries, més rarament vermelles o roses, que donen a la planta, que en resta densament coberta durant la floració, la seva gran valor decorativa. Les buguenvíl·lies procedeixen del Brasil, i són conreades sovint als jardins del litoral mediterrani.

buit *fís* **1** *FILOS* Espai desproveït de matèria. En la tradició filosòfica occidental l'existència i la natura del buit ha estat un tema d'especulació cosmològica, i àdhuc metafísica, des de l'època dels pre-socràtics. Per als atomistes, el món es componia de dos principis: els àtoms (= matèria = ésser) i el buit (= espai, = no-res). La negació del buit es convertí en un dels dogmes bàsics de la cosmologia aristotèlica i escolàstica. Al s XIV ressorgiren les concepcions atomistes sobre el buit, però toparen, en ple s XVII, amb l'oposició de Descartes. A partir del Renaixement la qüestió esdevingué pròpiament un problema de física. **2** En el context de la física clàssica, concepte límit d'un espai desproveït totalment de matèria, en el qual es propaguen els camps. L'evolució de la noció de buit ha progressat paral·lelament a l'evolució de les teories de la composició de la matèria i de les interaccions, i a l'avenç de les tecnologies per a la producció del buit. El sorgiment de la relativitat espacial i de la mecànica quàntica ha fet que el problema teòric del buit esdevingués un dels més pregons de la física. El buit és considerat un espai desproveït totalment de partícules *reals*, o bé, més correctament, com l'estat amb la menor energia possible. De tota manera, el buit és encara un problema no totalment resolt. **3** Regió de l'espai en la qual la pressió atmosfèrica ha estat reduïda tant com ha estat possible mitjançant sistemes de bombament, o tant com ha calgut per a evitar la influència de l'atmosfera sobre els processos que hom duu a terme a l'interior de l'espai clos. Per a classificar els graus de buit, hi ha les denominacions següents: *buit baix* (*p* > 10²Pa), *buit mitjà* (10¹ < *p* < 10²Pa), *buit elevat* (10⁻³Pa < *p* < 10¹Pa) i *ultrabuit* (*p* < 10⁻³Pa). Hom obté el buit mitjançant bombes de buit. En enginyeria química, les baixes pressions que caracteritzen el buit afavoreixen les reaccions de producció de gasos o vapors a partir de substàncies no volàtils; això permet la destil·lació de metalls, de substàncies termolàbils, la *liofilització* i la separació industrial d'isòtops.

Bujumbura Capital de la província homònima i de Burundi, a la vora del llac de Tanganyika (235 440 h [1990]). És un port de pesca i sobretot comercial. Fou fundada el 1897 pels alemanys (amb el nom d'*Usumbura*).

Bukharin, Nikolaj Ivanovič (Moscou 1888 — 1938) Polític, economista i teòric marxista rus. Membre del partit bolxevic des del 1906, el 1912 entrà en contacte amb Lenin. El 1916 dirigí a Nova York el diari bolxevic clandestí “Novy Mir” (‘Nou Món’). Participà activament en la revolució d'octubre de 1917. Fins el 1929 fou director de “Pravda”. Vers el 1924 aparegué un procés clar de moderació en les seves actituds. L'any 1925, ja situat dins l'anomenada ala dreta del partit, escriví *Imperializm i nakoplenie Kapitale* (‘Imperialisme

Mapa físic de Bulgària

i acumulació de capital’). L’any següent fou elegit president del Kommintern, el mateix any que sortí publicada *Politicheska-ja ekonomija rantje* (‘Economia política del rendista’), principal aportació marxista a la crítica de l’escola austriaca. Destituït dels càrrecs del partit el 1928, fou executat el 1938.

buldòzer Esplanadora constituïda per un tractor d'erugues proveït a la part anterior d'una fulla recta o lleugerament còncava disposada perpendicularment a l'eix longitudinal del vehicle i dotada, mitjançant dos braços articulats, d'un moviment de pujada i baixada i eventualment d'un d'inclinació respecte a l'horitzontal, que li permet d'arrencar la terra i d'estendre-la en capes de gruix diferent segons la separació entre el seu caire inferior i el sòl. Utilitzat en feines de desmunt, d'un primer anivellament i de consolidació de terres, d'emplenat de bar-rancs, etc.

búlgar 1^{*ETNOL*} Individu d'un poble que parla una llengua eslava del sud, que habita formant un grup homogeni a Bulgària i que s'estén vers el nord, a Romania. Els búlgars (uns 9 000 000 d'individus el 1990) abandonaren el nord de Grècia arran del tractat de Lausana el 1923. Els búlgars actuals són el resultat de la fusió dels antics pobladors turcs del s VII anomenats també búlgars, amb el substrat es-lau, del qual adoptaren la llengua i la cultura. Han rebut influència cristiana (creació de l'Església Ortodoxa Búlgara al s IX) i turca. 2^{*LING*} Llengua eslava meridional, parlada a Bulgària, Sèrbia, una part de Grècia, Romania, Moldàvia i Ucraïna. El búlgar és escrit en alfabet *ciríl·lic*, i la seva evolució literària té tres períodes principals: el *búlgar antic*, que fou la base de l'antic eslavònic, usat fins al s XII; a partir d'aquest segle, fins al s XIV, fou emprat com a llengua literària el *bulgar mitjà*, variant de l'eslavònic meridional; la llengua literària moderna apareguda a partir del s XVIII, es consolidà a mitjan s XIX. 3^{*art*} **búlgar** ART Art desenvolupat pel poble búlgar. L'art búlgar produí unes de les primeres realitzacions urbanes del món eslau (s VIII), amb esglésies basilicals i de planta circular, que perduraren fins al s XI. Del s XII al XIV augmentà la influència bizantina en l'arquitectura. Els zografs (pintors religiosos) búlgars crearen, però, obres de caràcter diferent. A partir del s XII començà l'espiritualització de la forma. L'escola de Tàrnovo produí icones fins a la conquesta de Bulgària pels turcs. Malgrat la dominació turca sorgiren encara pintures murals. Al s XIX fou conreada la pintura de gènere acadèmica. Dins la pintura del començament del s XX és remarcable Julius Pincas (1885-1930). Tingueren gran predicament els postulats del realisme socialista. L'escultura és molt jove; destaquen I. Lazarov, V. Ginovski i V. Ninekov. 4^{*literatura búlgara*} LIT Literatura desenvolupada pel poble búlgar. La literatura búlgara no adquirí formes pròpies fins ben entrat el s XIX, amb el desvetllament de les consciències nacionals. L'any 1762 Paisij, un monjo del mont Athos, escriví en forma de crònica la història dels eslavo-búlgars, i en ésser publicada l'any 1842, esdevingué l'obra bàsica per al desenvolupament del nacionalisme búlgar. El s XIX veié néixer una literatura romàntica, tradicional i d'intenció patriòtica. Els representants més genuïns —Ivan Vazov (1850-1921), Petko Slavejkov (1827-95), Aleko Konstantinov (1863-97), entre altres— es proposaren de fixar la llengua

Bulgària	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
govern:	república
superfície:	110 994 km²
població:	8 452 000 h (1994)
capital:	Sofia
idioma of.:	búlgar
moneda:	lev
Bulgària Vista parcial de la ciutat de Sofia	

nacional. Els escriptors de la generació se-güent, com ara Penčo Slavejkov (1866-1912) s'adheriren a les files del simbolis-me europeu. Arran de la Primera Guerra Mundial hom inicià el conreu de la no-vel·la realista, descriptiva, de temàtica so-cial (Elin Pelin, 1878-1949; Jordan Jovkov, 1880-1937), que es convertí en el prece-dent immediat del realisme socialista. En la literatura contemporània destaquen els narradors Dimitŭr Dimov (1909-66), Di-mitŭr Telev (1898), Pavel Vežinov (1914), Angel Karaličev (1902-72), Emilian Stanev (1907-78), Emil Manov (1919), Karmen Kalčev (1914), Jordan Radičkov (1929), Atanas Nakovski (1925) i la poetessa Elisa-veta Bagr’ana.

Bulgària [*nom oficial: República de Bulgà-ria; búlgar: Republika Bǎlgarija*] Estat de l’Eu-ropa del SE, a la part oriental de la penín-sula Balcànica, limitat per Romania al N, la mar Negra a l'E, la Turquia europea i Grècia al S, i Macedònia i Iugoslàvia a l’W (110 994 km²; 8 452 000 h [1994]). La capital és Sofia.

LA GEOGRAFIA

El territori presenta quatre grans unitats de relleu, disposades en paral·lel en direc-ció E-W: la plataforma danubiana, els Bal-cans, una àmplia depressió que enclou la conca de Sofia i la plana de Tràcia, i el massís del Ròdope. La plataforma danu-biana davalla dels Balcans fins al Danubi. A l’W, el riu Iskâr enllaça la plataforma da-nubiana amb la conca de Sofia i solca l’ali-neació muntanyosa balcànica. Els →***Bal-cans*** s’estenen al llarg d’uns 600 km, d’E a W. La depressió subbalcànica separa els Balcans pròpiament dits, o Stara Planina, dels Antibalcans, o Sredna Gora. Entre aquestes alineacions i el massís del Ròdo-pe s’estén un vast sector de depressions terciàries, que formen el nucli essencial de Bulgària, amb la vall de Sofia, drenada per l’Iskâr vers el Danubi, i la plana de Tràcia, drenada pel riu Marica. El Ròdope és una regió muntanyosa modelada per l’erosió glacial. Hom hi troba les màximes altituds del país (Musala, 2 925 m; Vikhren, 2 915 m). El clima és continental moderat i la temperatura i les pluges varien molt se-gons les condicions geogràfiques especifi-ques de cada lloc. El 1991, l’agricultura contribuïa amb prop del 13% al total del PNB i ocupava el 19% de la població acti-va. Destaquen el blat, el blat de moto, l’ordi i la bleada-rave, que abasta les refine-ries de sucre del país. Són també molt im-portants el tabac, la viticultura (quart ex-portador mundial de vi el 1989), la pata-ta, el tomàquet i el gira-sol. En la ramade-ria destaquen l’oví i el porcí. Els recursos minerals són variats. Hom explota hulla, lignit, plom, coure i zinc, i extreu petroli i gas natural a la costa de la Mar Negra. La indústria forneix prop del 50% del PNB, però els seus rendiments disminuïren sen-siblement des del 1990. És important el sector de transformació de productes agrí-coles, i també els fertilitzants i les indús-tries electrònica, metal·lúrgica, siderúrgi-ca (acer en brut, ferro colat) i del paper. També són notables les indústries de ma-terials de construcció (ciment). El comerç exterior presentà un balanç favorable el 1990. Durant els anys de règim comunis-ta la indústria, amb l’ajuda de l’URSS, tin-gué un desenvolupament accelerat. No obstant això, en el conjunt dels països eu-ropeus Bulgària restà com un país endar-rerit. Amb l’esfondrament del règim co-munista el 1990 l’economia búlgara entrà en una greu crisi, i actualment es troba en fase de reconversió a l’economia de mer-

cat. El 1991 la població búlgara presenta-va un creixement negatiu (-1,5‰), conse-qüència d’una baixa taxa de natalitat (13,9‰) i del manteniment de la morta-litat al voltant de l’11‰. Sofia concentra la major part de l’activitat industrial del país i és el nucli de les activitats terciàries i educatives. Ètnicament, la població de Bulgària és bastant homogènia: el 85,3% és búlgara, el 8,5% turca, el 2,6% gitana, i la resta són macedonis, armenis o russos. La llengua oficial és el búlgar. La religió més estesa és el cristianisme ortodox i l’is-lam domina en la població d’origen turc. El 1991 fou enderrocat el règim comunis-ta, vigent des del 1946, i hom aprovà una nova constitució que defineix Bulgària com una república parlamentària on el poder legislatiu és exercit per la Gran As-semblea Nacional. El cap d’estat és el pre-sident de la república, elegit cada cinc anys per sufragi universal directe.

LA HISTÒRIA

El territori fou habitat per tracis i il·liris (pri-mer mil·lenni aC), sotmesos per Macedò-nia i després per l’imperi Romà, que hi es-tablí (15 aC) la província de Mèsia; formà part de l’Imperi Romà d’Orient. Des del s VI fou envaïda pels eslaus. L’estat búlgar es consolidà en el regnat d’Omurtag (814) i, cristianitzat, arribà a la màxima esplendor amb Simeó I (893-927), el qual obtingué de Bizanci el títol de basileu o tsar i s’expandí pels Balcans. Entrada en plena decadència, el 1018 Bulgària passà a ésser província bi-zantina. El 1185 la revolta dels búlgars tor-nà la independència a la Bulgària septen-trional. El *segon imperi búlgar* conegué una gran expansió amb Kalojan Asen (1197-1207) i Ivan II Asen (1218-41). En aquesta època l’església búlgara i la de Roma se se-pararen definitivament. La invasió dels mongols (1272) desmembrà l’imperi en di-versos principats. El 1330 els serbis s’anne-xaren la Macedònia búlgara. Entre 1340-96 els turcs conqueriren Bulgària, annexada a l’imperi Otomà. La decadència de l’imperi Otomà des de la fi del s XVII comportà una època d’anarquia. El 1870 l’Església búlga-ra, amb el suport de Rússia, obtingué l’au-tonomia. El moviment d’emancipació des-embocà en la revolta del 1876, durament reprimida pels turcs. El congrés de →*Berlín* establí la creació d’un principat autònom, la Bulgària danubiana (tributària, però, del soldà), on s’instaurà una monarquia cons-titucional. La Rumèlia Oriental s’uní al principat de Bulgària (del 1885 al 1908). Es-collit príncep Ferran de Saxònia-Coburg-Gotha (1887), inicià una política pro-russa i es proclamà tsar dels búlgars. La creació de la Lliga Balcànica (1912) portà a les guerres balcàniques. Pel tractat de Bucarest (1913) Bulgària hagué de cedir alguns territoris a Romania, Sèrbia i Grècia, però aconseguí una sortida a la mar Egea. Al costat d’Ale-manya, la Primera Guerra Mundial obligà Bulgària a pagar elevades reparacions i ce-dir territoris conquerits, com la costa de l’Egea (1920). La radical reforma agrària, l’agitació dels nacionalistes macedonis i el cop d’estat del 1923 marcaren els següents anys. L’alineament amb Alemanya durant la Segona Guerra Mundial acabà amb l’en-trada dels soviètics, que imposaren el Partit Comunista. A partir del 1946 el govern Di-mitrov accelerà la transformació del país segons les directrius socialistes. Živkov, d’acord amb la seva línia de fidelitat a l’URSS, anuncià al començament del 1988 mesures anàlogues a la *perestrojka* de M. Gorbačov, que desembocaren en l’enfonsa-ment de l’estat socialista; poc després Živ-kov fou processat. Pel juliol del 1991 fou aprovada una nova constitució democràti-ca i es convocaren eleccions presidencials el 1992. Enmig d’una greu recessió, el nou govern de Dimitar Popov prengué mesures per a la conversió del país a l’economia de mercat.

Bultmann, Rudolf (Wiefelstede, Saxònia 1884 — Marburg 1976) Teòleg i escripturis-ta luterà alemany. A *Geschichte der synoptis-chen Tradition* (‘Història de la tradició sinòp-tica’, 1921), consagrà el mètode de la *Form-geschichte*. La validesa de la investigació cien-tífica del Nou Testament, la transcendència de la fe en el Crist i el sentit existencial del missatge cristià són els tres elements princi-pals de la síntesi definitiva, proclamada en *Neues Testament und Mythologie* (‘Nou Testa-ment i mitologia’, 1941), on proposava el mètode de la desmitificació.

Bunsen, Robert Wilhelm (Göttingen, Baixa Saxònia 1811 — Heidelberg, Baden-Württemberg 1899) Químic alemany. Destacà pels seus treballs sobre els com-

posts de cacodil, per la introducció de la *pila de Bunsen* i per un mètode d'isolament d'alguns metalls electroquímicament. Elaborà les primeres lleis de l'espectroscòpia teòrica. Descobrí dos nous elements: el cesi i el rubidi. Hom empra encara el bec de Bunsen.

Buñuel, Luis (Calanda, Aragó 1900 — Mèxic 1983) Realitzador cinematogràfic aragonès. Vinculat intel·lectualment a la generació del 27, s’instal·là a París, on realitzà el seus dos primers films en col·laboració amb Salvador Dalí (*Un chien andalou*, 1928 i *L'âge d'or*, 1930). Durant la Guerra Civil Espanyola supervisà films de propaganda política republicana. A partir del 1955 inicià una prestigiosa carrera internacional: *Viridiana* (1961) —que guanyà el gran premi del festival de Canes—, *El àngel exterminador* (1962), *Belle de jour* (1966), *Tristana* (1970), *Le charme discret de la bourgeoisie* (1972) i *Ese oscuro objeto del deseo* (1978).

burgesia *SOCIOL/HIST* En el sistema capitalista de divisió del treball i de relacions de la propietat sorgit a Europa a mesura que anava desapareixent l’estructura social medieval en estaments, estrat social els membres del qual són posseïdors del capital industrial i financer. Fins a la formulació de la teoria marxista, hom entenia per burgesia el conjunt de ciutadans de la classe mitjana urbana mercantil o industrial d’una societat. Marx i Engels donaren als conceptes burgesia i burgès un sentit nou, altament polèmic: la burgesia és el conjunt d’individus que posseeixen els mitjans de producció (terres, fàbriques, eines) i exploten els treballadors. Així mateix per a Marx i Engels la burgesia és un dels dos elements bàsics en la lluita de classes del capitalisme madur. El seu origen es troba en els mercaders que havien abandonat l’estabilitat de la societat agrària feudal escollint la vida errant, i que acabaren fixant la seva residència en un burg (s XI). Al costat de la burgesia urbana comercial es formà el grup dels grans banquers. Als ss XVII i XVIII l’augment de la població, el comerç colonial, amb la considerable aflluència d’or, l’aparició de la distribució capitalista del treball al camp per part dels mercaders i la puja general dels preus augmentà el poder econòmic de la burgesia comercial. Amb les transformacions agràries i la formació del capital comercial al s XVIII la burgesia esdevingué prou potent per acabar amb l’antic règim, ocupar el poder polític (1789) i crear l’estat liberal burgès. Per al seu accés al poder comptà amb les classes proletàries i pageses, però consolidà el seu ascens sobre la repressió d’aquestes classes. La burgesia creà i imposà nous conceptes morals, polítics, jurídics i culturals i noves formes de lluita política democràtica a través de la creació dels partits i la lluita parlamentària. Amb l’aparició de la *Revolució Industrial*, aparegué la burgesia industrial i el concepte modern de burgesia, antagònica del proletariat. La seva història es confon aleshores amb la del capitalisme. Als Països Catalans la denominació burgesia apareix des del s XI (*Usatges*) referida als habitants dels burgs, i posteriorment (s XIII) per designar ja només el patriciat urbà. A partir del s XV llurs capitals, sovint lligats a la producció industrial i comercial, foren el motor de moltes empreses. No fou fins a mitjan s XVIII que sorgí una burgesia industrial i mercantil animada d’ideals econòmics, no solament a Barcelona, sinó encara a les petites ciutats costaneres o pròximes a la costa. L’especulació i la gran empresa qual·là a Barcelona en la Reial Companyia de Comerç (1756) i sobretot en la Junta Particular de Comerç (1760). Entre el 1838 i el 1868 la burgesia del Principat assolí un primer moment de plenitud. Constituïda per les velles famílies de l’aristocràcia mercantil urbana, els industrials del cotó i del ferro, els propietaris de terrenys edificables urbans i els indians tornats d’Amèrica, era una burgesia partidària d’una llibertat moderada, d’una propietat ben definida i d’un cert progressisme cultural. Per contra, al País Valencià, la burgesia mercantil no esmerçà, en general, les rendes del camp en la industrialització del país.

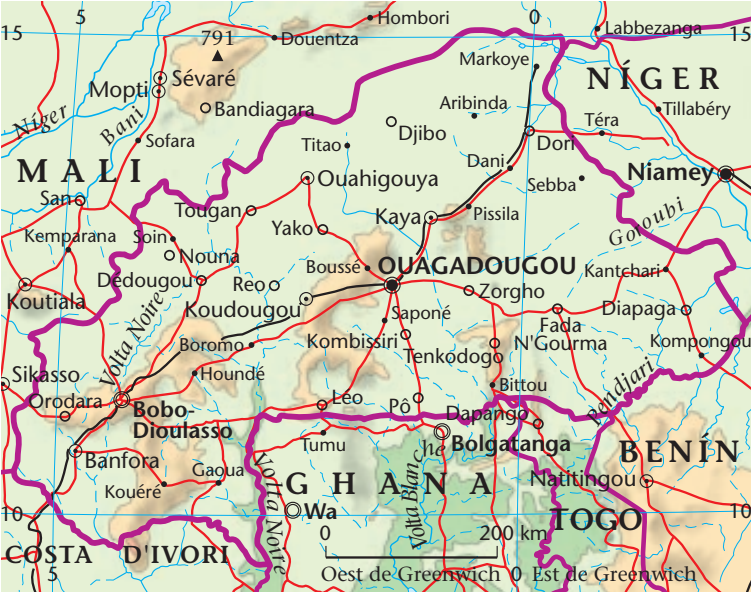
Burgess, Anthony (Manchester 1917 — Londres 1993) Escriptor anglès. Dedicat a l’ensenyament, s’especialitzà en la fonètica i la literatura i després inicià una tasca molt prolífica com a novel·lista, de la qual destaquen títols com *The Doctor is Sick* (1960), *A Clockwork Orange* (1962),

Nothing Like the Sun (1964), *Urgent Copy* (1969), *Napoleon Symphony* (1969), *Moses* (1976) i *Beard's Roman Women* (1977). Com a crític, el 1978 publicà la seva biografia sobre Hemingway. És autor també de: *Christ the Tiger* (1978), *Earthy Powers* (1980), *Enderby's Dark Lady* (1984), *The Piano Players* (1986), *The Devil's Mode and Other Stories* (1989) i *A Dead Man in Deptford* (1993).

Burgos Ciutat i capital de la província homònima, a la comunitat de Castella i Lleó, situada a la vora del riu Arlanzón (156 449 h [1981]) (161 105 h [1992]). És un nucli industrial comercial i turístic. S’hi distingeixen dos grans sectors: la ciutat vella, entre el castell i el riu, i els barris nous, situats al sud i a l’est de la ciutat. És seu arquebisbal. La catedral, començada el 1221, fou completada al s XV. Destaquen igualment les esglésies gòtiques de San Esteban, de San Gil i de San Lesmes, el reial monestir de Las Huelgas (s XII), fundació i panteó dels reis castellans, d’estil cistercenc, i la cartoixa de Miraflores (s XV), gòtica. La ciutat nasqué cap al 884 de la unió de diversos burgs o fortaleses construïdes com a defensa contra els atacs musulmans. Convertida en capital del comtat de Castella, durant el regnat de Ferran I el Gran (mort el 1065) esdevingué la capital del regne de Castella i Lleó, fins l’any 1087. Durant els ss XIV i XV es desenvolupà extraordinàriament, gràcies a la centralització de la llana castellana, però cap a la fi del s XVI inicià la decadència, a causa del trencament de l’eix comercial Medina del Campo - Anvers. Durant la guerra civil de 1936-39 esdevingué la seu del govern de Franco.

Burjassot Municipi de l’Horta del Nord, al nord-oest de la ciutat de València, al límit de la plana regada per les sèquies de Montcada i de Tormos (3 km²; 34 138 h [1991]). L’agricultura ha anat perdent importància. El regadiu predomina sobre el secà i és dedicat principalment a tarongers. Les principals indústries són tèxtil, vidre, construcció mecànica, pirotècnia, cautxú i mobles. Actualment actúa com a nucli descentralitzador de la capital valenciana, dins la seva àrea metropolitana. El *poble* (34 105 h [1991], *burjassoters*; 39 m alt) és damunt un turó i forma un sol nucli urbà amb Godella. La població té l’origen en una alqueria musulmana; després de la conquesta catalana pertangué uns quants anys (1238-58) al monestir de Ripoll. El 1425 passà a l’almoïna de la seu de València. L’actual església parroquial de Sant Miquel fou iniciada el 1737. Hi ha també les antigues Sitges de Burjassot, de la ciutat de València, amb l’ermita de Sant Roc. A la zona de l’horta hi ha algunes de les alqueries més notables de la comarca.

Burkina Faso [*nom oficial en francès: République de Burkina Faso*] Estat de l’Àfrica occidental, limitat al N i l’W per Mali, a l'E per Níger i Benín i al S pel Togo, Ghana i la Costa d'Ivori (274 400 km²; 10 044 000 h [1994]). La capital és Ouagadougou. *Geogràficament* el territori és format per un altiplà cristal·lí, de 200 a 300 m d'altitud mitjana, lleugerament inclinat cap al sud i solcat per les valls del Volta Negre, el Volta Blanc i el Volta Roig, que flueixen en direcció S. A l'E corren per relleus residuals petits afluents irregulars del Níger. Al SW del país l’altiplà de Sikasso acaba en l’escarpament de gres de Banfora. El clima és tropical, molt àrid. Les pluges disminueixen de S a N (de 1 000 mm a 250 mm) i les temperatures augmenten en la mateixa direcció. La vegetació és la sabana i el bosc clar, però al N esdevé subdesèrtica a l'estació seca. L’eco-

<div><div></div><div></div></div>	
Burkina Faso	
<div> <div></div> </div>	
<div> <div></div> </div>	
govern :	república
superfície :	274 400 km²
població :	10 044 000 h (1994)
capital :	Ouagadougou
idioma of. :	francès
moneda :	franc CFA

Mapa físic de Burkina Faso

nomia de Burkina Faso és la pròpia d'un país lligat totalment al sector primari, amb un grau baixíssim d'industrialització i una de les rendes per habitant més baixes del món. Els conreus comercials principals són el cotó, molt important de cara a l'exportació, els cacauets i el sèsam. Els conreus de subsistència són la melca, el mill, el blat de moro, el moniato, la mandioca i els llegums. La ramaderia (bovins, ovins i cabrall) té una certa importància en les exportacions. La creixent desertificació és un problema important a mitjà i llarg termini. Les reserves minerals són considerables, bé que en molts casos resten inexplotades per la manca d'infraestructura i de mitjans de transport. Hom extreu sobretot or, antimoni i marbre. En la indústria destaquen els productes alimentaris, sabó, cotó filat, pneumàtics, bicicletes i calçat. El comerç exterior és molt deficitari. Burkina Faso és un país amb una gran dependència de l'ajuda exterior, especialment de França. La població, amb un creixement natural molt elevat (29,9‰ el 1990), és composta per moltes ètnies: els *mossis* (44% de la població) són el grup predominant, seguits dels mande (8,8%), els fulani (8,3%), els lobi (6,9%) i els bobo (6,8%). La llengua oficial és el francès. Les religions predominants són les pràctiques animistes (44,8%) i l'islam (43%). *Històricament* el territori de l'actual Burkina Faso pertangué des del s XI al regne dels mossis. Al final del s XIX, els mossis se sotmeteren als francesos (1896), i el territori fou inclòs a la Costa d'Ivori. El 1919 fou creada la colònia francesa de l'Alt Volta. Suprimida en 1932-47, el 1958 obtingué l'autonomia i el 5 d'agost de 1960 la independència. A partir d'aquí, la lluita entre faccions de l'exèrcit determinà una successió de cops d'estat i règims dictatorials, tret dels períodes 1970-74 i 1977-80 en què foren establertes la Segona i la Tercera Repúbliques. El 1991 Blaise Compaoré hagué d'accedir a adoptar una constitució pluralista i convocar eleccions presidencials (1991) i legislatives (1992), en les quals el mateix Compaoré i el seu partit obtingueren la victòria.

Burroughs, William (Saint Louis, Missouri 1914) Escriptor nord-americà. La seva primera novel·la, *Junkie* (1953), que descriu el món marginal de la droga, i *Naked Lunch* (1959), prohibida durant anys per la censura del seu país, foren reivindicades per la literatura *beat*. De la seva obra posterior, escrita sota les mateixes coordenades, cal destacar *The Soft Machine* (1961), *The Job* (1970), i *The Place of the Dead Roads* (1984). Darrerament ha editat l'obra *Queer* (1985) i *The Western Lands* (1988).

Burundi [*nom oficial en francès: République du Burundi; kirundi: Republika ’Uburundi*] Estat de l’Àfrica centroriental, limitat al N per Rwanda, a l’W pel Zaire, i a l'E i al S per Tanzània (27 816 km²; 5 799 000 h [1994]). La capital és Bujumbura. *Geogràficament* hom distingeix quatre regions geomorfològiques: els altiplans centrals, de 1 500 a 2 000 m d'altitud; la regió muntanyosa septentrional, per damunt dels 2 600 m; la regió Imbo, entre 800 i 1 000 m d'altitud, que voreja el llac Tanganyika; i les regions deprimides de l'E. El clima és equatorial, bé que modificat als indrets de més altitud. La vegetació és de sabana a les àrees de baixa altitud, i de bosc a la regió muntanyosa septentrional. Hidrogràficament, és dividit en dues grans conques: la del llac Tanganyika i la de Kagera, ja fora de l'estat, al qual aflueixen el Ruvuvu i l'Akanyaru. Burundi depèn de l'agricultura (48,5% del PNB i 90% de la població activa el 1989 i el 1991), tècnicament molt endarrerida. Els conreus comercials són en primer lloc el cafè (81% de les exportacions el 1991), el te, la canya de sucre i el cotó. La ramaderia té un cert pes per la producció de cuirs i pells. Dins la mineria, Burundi té reserves importants de vanadi, urani i níquel, però només s'extreuen petites quantitats d'or, tungstè i caolí. El combustible domèstic habitual és la torba. La indústria és en un estadi de desenvolupament molt baix (transformació d'aliments i tèxtil). Burundi, que no disposa de ferrocarrils, té un comerç exterior molt deficitari. Posseeix una de les rendes per habitant més baixes del món (210 \$ el 1991), i la seva economia és en bona mesura dependent d'un sol producte, el cafè, el preu del qual és sotmès a fortes oscil·lacions. Burundi té un creixement natural de la població

molt alt (32‰ el 1991), i la densitat és una de les més elevades d'Àfrica (218 h/km² el 1992). Les ciutats més importants són Bujumbura i Gitega. Hom distingeix principalment dues ètnies: els hutus (82%) i els tutsis (13,5%), dominant políticament. Les llengües oficials són el francès i el kirundi; el swahili és la llengua del comerç. Hi ha un 80% de cristians (catòlics, 73,3%); la resta són animistes, llevat d'una petita minoria (1%) de musulmans. *Històricament* els primers habitants de la regió foren els batwes, pigmeus caçadors. Posteriorment hi penetren els hutus. Al voltant del s XV el poble guerrer dels tutsis envaià la regió i hi implantà un règim feudal. Ja al s XIX fou ocupat pels alemanys, fins que el 1916 les tropes belgues procedents del Congo els n'expulsaren. El 1962 Burundi assolí la independència, que coincidí amb la implantació d'una monarquia constitucional. La rivalitat entre els hutus i els tutsis s'accentuà i provocà enfrontaments amb Rwanda. Proclamada la república en règim de partit únic (la UPRONA), el 1972 hom llançà contra els hutus una duríssima repressió amb el pretext d'evitar el restabliment de la monarquia. Després de diversos cops d'estat, el 1988 els enfrontaments entre hutus i tutsis produïren importants matances. El 1992 fou aprovada en referèndum una nova constitució

democràtica i el 1993 se celebraren les primeres eleccions presidencials.

Busca, la Nom donat al partit format a Barcelona al voltant del 1450 per lluitar contra l'oligarquia urbana (→*Biga*) davant la divergència d'opinions o d'interessos per a pal·liar la crisi econòmica. Agrupà principalment mercaders, artistes i menestrals. La Busca propugnava principalment la devaluació de la moneda, l'adopció de mesures proteccionistes i el sanejament de l'administració municipal; per a l'aplicació d'aquest programa, aquest partit popular tingué el suport reial a través del governador Galceran de Requesens i l'accés al govern municipal (1453) monopolitzat per la Biga, contrària a aquestes mesures. Però la manca de solucions a la crisi econòmica a curt termini féu que la Busca anés perdent popularitat, cosa que l'oligarquia aprofità per imposar el seu punt de vista: desféu el sindicat (1462) i executà els principals dirigents de la Busca moderada. Acabada la repressió, l'oligarquia començà una llarga guerra (1462-72) contra la monarquia.

Bush, George Herbert (Milton, Massachusetts 1924) Polític nord-americà. Serví la marina durant la Segona Guerra Mundial i després es graduà en econòmiques (1948). Membre del Congrés pel Republican Party de Texas (1966-70), ocupà també diversos càrrecs diplomàtics i fou di-

George H. Bush

rector de la CIA. Vice-president del govern de R.W. Reagan (1981-88), esdevingué president dels EUA (1989-92). Se centrà en política exterior i fou succeït pel demòcrata B. Clinton. Ordenà la intervenció militar a Panamà (1989) i, un any més tard, aconseguí de l'ONU una resolució que permeté declarar la guerra a l'Iraq.

Byron, George Gordon Noel (Londres 1788 — Mesolóngion, Grècia 1824) Poeta romàntic anglès, sisè baró Byron. Del 1809 al 1812 viatjà per la Península Ibèrica, Grècia i Turquia, i compongué els dos primers cants de *Childe Harold's Pilgrimage* (1812), obra autobiogràfica. Del 1813 al 1816 publicà els poemes narratius *The Giaour*, *The Bride of Abydos*, *The Corsair*, *Lara* i *The Siege of Corinth*. Acusat de crueltat i bogeria per la seva dona (1816) i de mantenir relacions incestuoses amb la seva germanastra Augusta Leigh, abandonà definitivament Anglaterra i viatjà per Bèlgica, Alemanya i Suïssa. Compongué llavors el tercer cant del *Childe Harold's Pilgrimage*, i l'any següent, a Florència, n'escriví el quart. En aquest període escriví també els drames *Manfred* i *Cain* i les tragèdies *Don Juan* —la millor—, *Marino Faliero*, *The two Foscari* i *Sardanapalus*. El 1821 s'establí a Pisa. El 1823 participà en la lluita per la independència de Grècia, on adquirí fama d'heroi.

C

Capital quadrada romana

C

Uncial

Ꝣ

Minúscula carolina

𐌸 𐌹

Gòtico textura

C c

Romana antiga humanística

C c

Cursiva humanística

C c

Romana transicional del barroc

C c

Romana moderna neoclàssica

C c

Egípcia

C c

Pal sec

Cc

càbala [hebr: *qabbalà*, ‘tradició’] *JUD* Conjunt de teories metafísiques, místiques i exegètiques, de caràcter esotèric, desenvolupades en el **judaisme**. La càbala *especulativa*, o càbala pròpiament dita (l'anomenada *pràctica* —*ma’sīt*— degenerà en màgia i ocultisme), disposa d’uns procediments exegètics propis per a llurs interpretacions del món, del seu origen i dels seus misteris. Generalment hom sosté que la càbala tingué l’origen en la captivitat de Babilònia, i assolí el desenvolupament màxim (ss XII i XIII) com a reacció contra a filosofia racionalista de Maimònides: el *Séfer ha-Bahir* (~1180), escrit a Provença, constitueix el primer assaig sistemàtic sobre la càbala. A la Península Ibèrica, ultra la notable escola de l’aljama gironina, tingué nombrosos seguidors.

Caballé i Folc, Montserrat (Barcelona 1933) Soprano lírica, cantant d’òpera i de *lied*. Assolí la seva gran projecció internacional en cantar al Carnegie Hall de Nova York (1965). És una de les millors intèrprets del gènere belcantista (Bellini, Donizetti i el primer Verdi), però el seu amplíssim repertori també inclou obres barroques (Vivaldi, Händel) i neoclàssiques (Cherubini). La seva veu, melodiosa i de gran bellesa, acompanyada d’una extraordinària tècnica, la converteixen en una de les millors sopranos del món.

Cabeza de Vaca, Álvaro Núñez (Jerez de la Frontera 1507 — Sevilla 1559) Explorador i conqueridor castellà. El 1527 féu la primera expedició a la Florida, i arribà fins a la costa del golf de Califòrnia i Tenochtitlan. El 1540 organitzà una nova expedició cap al riu Paraná com a capità general, governador i *adelantado* del Riu de la Plata. Arribà a l’illa de Santa Catalina (Brasil), des d’on emprengué una expedició cap a la ciutat d’Asunción, al Paraguai. Fundà el Puerto de los Reyes (1543). El 1544, a conseqüència d’una revolta fou destituït i empresonat. Felip II l’indultà i el nomenà membre del consolat de Sevilla. Escriví una *Relación... de lo acaecido en las Indias...*, coneguda per *Naufragios* (1542), i uns *Comentarios* (1555).

cable **1** *TECNOL* Conjunt format per un nombre variable de fils metàl·lics, o de cordons (formats d’aquests fils) i l'ànima sobre la qual són enrotllats. Per la seva gran resistència a la tracció i la seva flexibilitat és emprat per a transmetre un esforç o efectuar un treball. El cable és construït per enrotllament, en forma helicoidal, d’una o diverses capes dels seus components entorn del nucli central o ànima, que pot ésser metàl·lic o d’un material tèxtil (generalment, cànem). Hom pot distingir els **cables d’acer**, simples cordons constituïts per un feix de filferros torçuts, els **cables ordinaris** o **espirals**, constituïts per un sol cordó amb ànima metàl·lica del mateix diàmetre que els filaments del cordó, els **cables trenats**, etc. **2** *ELECTROT/TELECOM* Conductor filiforme, de longitud indefinida, sovint recobert d’un

revestiment (aïllant, protector, etc) destinat a transmetre un corrent elèctric. Com a materials conductors hom empra el coure i l’alumini en forma de fil de secció circular o de forma de sector o de tub; sovint en lloc d’un sol conductor massís (conductor *unifilar*) hi ha un conjunt de fils paral·lels o en forma de cordó (conductor *multifilar*), a fi d’augmentar la flexibilitat del cable. El revestiment aïllant pot ésser de paper, cotó, cautxú, plàstic, amiant, etc., i la coberta de protecció, de plom, acer, alumini o plàstics.

Caboto, Sebastiano [*angl: Sebastian Cabot*] (Venècia ~1476 — Londres 1557) Navegant i cartògraf venecià, fill de Giovanni Caboto, en les expedicions del qual participà. Treballà al servei d’Enric VIII, de Ferran II de Catalunya-Aragó (1512), de Carles V de Castella (1518) i d’Eduard VI d’Anglaterra (1548), on organitzà expedicions per a cercar una ruta a l’Orient pel nord-est. El 1544 féu el notable planisferi conservat a la Bibliothèque Nationale de París.

cabra *ZOOL/RAM* Nom donat globalment a tots els individus de la família dels bòvids, pertanyents a diversos gèneres, i més especialment a *Capra*. Són animals de peu forcat, de dimensions mitjanes (d’uns 60 a 90 cm d’alçada), de constitució forta i d’extremitats nerviüdes, amb la cua molt curta i aixecada cap amunt i amb el cap de perfil recte. Els mascles, anomenats *bocs*, *cabrons* o *cabrots*, presenten gairebé sempre, a la mandíbula inferior, una barba. Sota el coll tenen dos penjolls, anomenats popularment *arracades*. Les banyes, existents en ambdós sexes i més grosses en els mascles, solen ésser rugoses o anellades; a vegades es cargolen en espiral. Els nadons són anomenats *cabrits*; les cabres joves, mascles o femelles, són anomenades *primales*, i les femelles també *cabrides*. Amb la sola excepció de la cabra domèstica, que ha estat molt difosa des de l’antigor i que ha donat lloc a nombroses races, les altres habiten a les regions muntanyoses d’Europa, del centre i del sud d’Àsia, del nord d’Àfrica i d’alguns llocs d’Amèrica. La cabra domèstica (*C.hircus*) és explotada especialment per a l’obtenció de llet (cabra granadina, murciana, manxega i anatòlica), carn (cabra pirinenca i serrana) i també pèl (cabra caixmiriana o tibetana i la d’angora).

Cabré i Fabré, Jaume (Barcelona 1947) Escriptor. Es donà a conèixer amb *Faules de mal desar* (1974), premi Víctor Català 1973. Posteriorment destaquen les obres *Fra Junoy o l’agonia dels sons* (1984), trilogia que fou premi Prudenci Bertrana 1983, premi de la Crítica Serra d’Or, i premi de la Crítica espanyola; *La teranyina* (1984), premi Sant Jordi i *Llibre de preludis* (1985). Ha conreat amb èxit la literatura infantil i juvenil: *Galceran, l’heroi de la guerra negra* (1979), *La història que en Roc Pons no coneixia* (1980), premi Crítica Serra d’Or i *L’hereu de Sau* (1985). Ha publicat

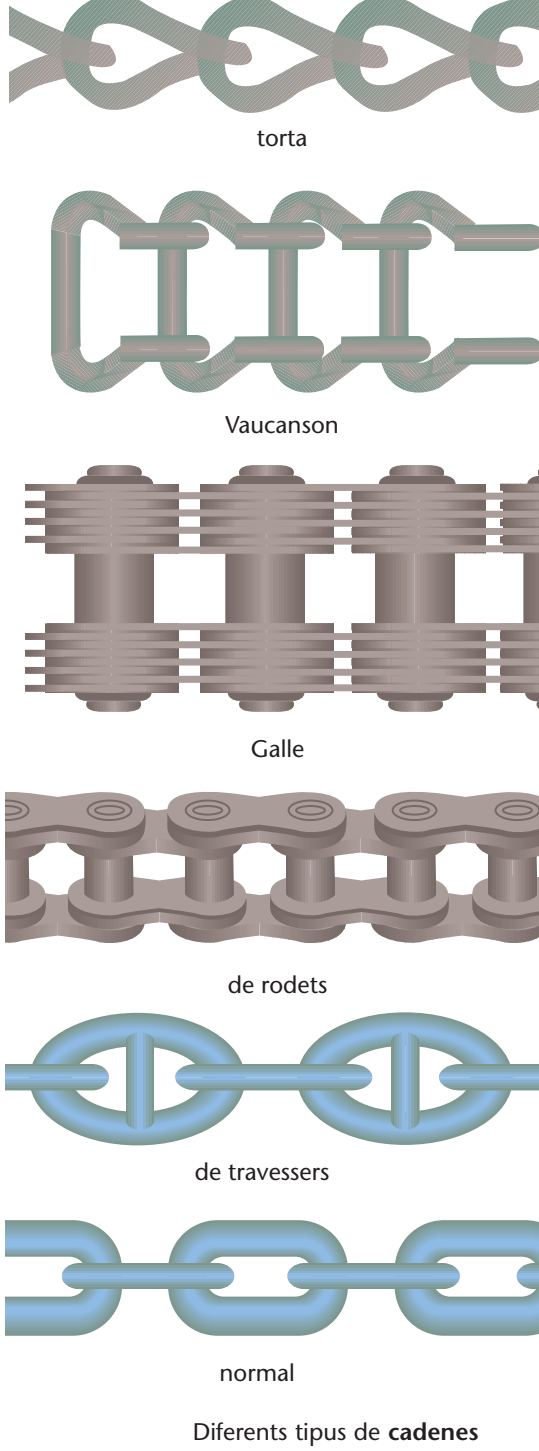
la novel·la *Senyoria* (1991), emmarcada a Barcelona a cavall dels ss XVIII i XIX, i que ha obtingut els premis Crexells, de la Crítica Serra d'Or, dels Lectors d'“El Temps” i el Nacional de la Crítica espanyola.

Cabrera Illa, la més gran, de l'arxipèlag de Cabrera, situada al sud de Mallorca. Té 1 569 ha i l'altitud màxima és de 172 m. El relleu és accidentat, i el perfil costaner, complex. Forma part del municipi de Palma de Mallorca. Constitueix una prolongació de les serres de Llevant de Mallorca. Predominen els espadats, i les cales són escasses i de dimensions reduïdesa. El clima és semblant al de la regió subàrida de Mallorca, amb una pluviositat anual de 416 mm. Cabrera és coberta d'una espessa garriga d'ullastres i savines i d'algunes zones importants de pinar. Al Clot des Guix hi ha les ruïnes d'un monestir paleocristià, el més antic conegut dels Països Catalans. El castell situat al nord del port de Cabrera, possiblement de la fi del s XIV, va rebre el 1809 els presoners francesos de Bailèn i d'altres batalles. El 1991 fou declarada Parc Natural Marítim-Terrestre pels seus excepcionals valors naturals i paisatgístics.

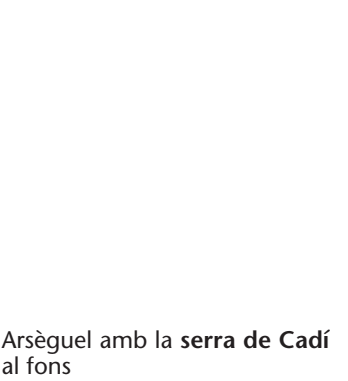
Cabrera i Grinyó, Ramon (Tortosa 1806 — Wentworth, Surrey, Anglaterra 1877) Cap militar carlí. Incorporat als partidaris de l'infant Carles-Maria, el 1835 dirigí les forces carlines d'Aragó i del País Valencià i donà un gran impuls a la guerra. L'execució de la seva mare, a la Suda de Tortosa (1836), en acte de represàlia, contribuí a endurir encara més la guerra al Maestrat. Nomenat comte de Morella i tinent general (1838), organitzà un petit estat amb capital a Morella. Després del conveni de Bergara (1839), malalt, es retirà cap a la Catalunya Vella (1840) i passà a França, fet que clogué la guerra dels Set Anys. El 1848 entrà novament al Principat com a cap suprem de les forces montemolinistes de Catalunya, d'Aragó i del País Valencià, i organitzà un exèrcit de deu mil homes, per lluitar en la segona guerra *Carlina* o *dels Matiners*, on guanyà el títol de marquès del Ter. Refugiat a França (abril del 1849) i, més tard, a Anglaterra, s'anà acostant a conviccions liberals: condemnà la guerra civil i refusà d'encapçar un tercer aixecament carlí. L'any 1875 reconegué com a rei legítim Alfons XII.

Cabrera Infante, Guillermo (Gibara, Holguín 1929) Escriptor i assagista cubà. De la seva obra cal destacar els relats *Así en la paz com en la guerra* (1960), *Vista del amanecer en el Trópico* (1974) i *O* (1975), i les novel·les *Tres tristes tigres* (1964), de desbordant capacitat imaginativa, i *La Habana para un infante difunto* (1979). És autor també d'*Exorcismos de esti(l)lo* (1976), on barreja l'assaig amb el divertiment literari i d'altres obres, com *Mea Cuba* (1992) i *Writes of Passage* (1993). El seu estil és caracteritzat per l'experimentació constant, a través de la qual consolida un món propi carregat de reminiscències havanes.

caça *ETNOG/CINEG* Acció de caçar. Al paleolític i l'epipaleolític fou, amb la recol·lecció, la base de la subsistència. Al neolític, vers el 7000 aC, fou un complement important de l'agricultura. Sol anar associada a determinats cultes i rituals màgics propiciatoris. Ja a les cultures històriques del Pròxim Orient era una activitat de lleure reservada als aristòcrates, caràcter que es transmeté a Grècia, a Roma i a l'edat mitjana. Hom desenvolupà la munteria i la falconeria. L'aparició de les armes de foc modificà les tècniques anteriors i

cacauet Fruits amb les beines obertes i tancades

motivà l'especialització dels gossos (gossos de mostra, de caça, de quest, de presa). La regularització de la caça en època moderna n'ha consolidat l'aspecte esportiu. En *cinegètica*, hom classifica la caça en funció del pes i de les característiques de la presa, distingint la caça major (peces de més de 10-12 kg) de la caça menor (sobretot el conill, la llebre, la perdiu, la guatlla, el tudó, la becada, els ànecs i gran varietat de moixons). Normalment cal una *llicència de caça* per a practicar-la. Enfront dels terrenys de caça lliure, hi ha els parcs, els refugis o les reserves nacionals i els *vedats* particulars o locals, etc, on la caça és limitada.

cacau 1 [*Theobroma cacao*, família de les esterculiàcies] *BOT/AGR* Arbre que ateny de 5 a 7 m d'alçària a les plantacions i de 8 a 10 m en estat silvestre, de petites flors blanques o rosades, que apareixen en petits raïms sobre la tija i les branques velles. El fruit, mena de baies que reben el nom de *panotxes*, contenen de 30 a 40 llavors, els *grans* de cacau. El cacau és una planta intertropical que s'adapta a gairebé qualsevol mena de sòl i que necessita ombratge. La diversitat dels cacaus conreats és molt gran, i hi ha nombroses culti-vars. **2** *ALIM/ECON* Gra de cacau. És un aliment complet i un producte estimulant pel seu contingut en teobromina i en indicis de cafeïna. Constitueix l'ingredient bàsic de la xocolata.

cacauet 1 [*Arachis hypogaea*, família de les papilionàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual, de fulles pinnades amb 4 foliols, piloses, tija de 30 a 60 cm d'alçària i flors grogues que parteixen de les axil·les de les fulles inferiors. Després de la pol·linització el peduncle floral s'allarga cap al sòl, i hi va enfonsant el fruit, una beina de 2 a 4 cm, anomenat, com la planta mateixa, *cacauet*, que acaba de madurar sota terra. El cacauet exigeix un clima temperat, càlid i sec, i sòls poc compactes, fèrtils i profunds. **2** *ALIM* Llavor del cacauet. Els cacauets, d'elevat poder energètic (5,9 cal/g) i un alt contingut en calci i en fòsfor, són directament comestibles, però habitualment són sotmesos a uns determinats processos industrials de torrefacció o fregit.

Càceres Ciutat i capital de la província homònima, a la comunitat d'Extremadura, situada a l'altiplà anomenat *Meseta Trujillo-Cacereña* (74 589 h [1991]). La ciutat es desenvolupà al voltant del nucli primitiu al turó de La Mosca, i s'ha anat estenent cap a la plana. És centre d'una àrea comercial. L'economia depèn essencialment del sector primari. És també un nucli industrial (indústria química i sucre-ra). Destaca el seu interessant conjunt d'arquitectura medieval i renaixentista, tant religiosa com civil. L'origen és la població romana de *Norba*, fundada el 19 aC. Important plaça forta islàmica, fou conquerida per Alfons IX (1229). La independència de Portugal fou un cop greu per a l'economia de la vila.

caciquisme *HIST* Sistema polític pel qual una democràcia parlamentària és falsejada per la manipulació electoral exercida per persones influents, que serveixen d'enllaç entre l'oligarquia que deté el poder i els habitants de llurs localitats. A l'estat espanyol dominà la vida política municipal, provincial i parlamentària durant la Restauració (1874-1931). El cacic local era normalment un home amb poder econòmic, intel·lectual o moral sobre una comunitat i ben relacionat amb l'administració. El moviment catalanista el combaté enèrgicament: Valentí Almirall, en *Lo Catalanisme* (1886), la Lliga Regionalista, Bartomeu Robert des de l'alcaldia de Barcelona i Enric Prat de la Riba, que en saludà la desaparició en el famós article *La mort del Círcol Conservador* (1906).

cactus *BOT/JARD* Nom amb què són designades les cactàcies suculentres i altres plantes cactiformes, especialment les conreades com a ornamentals. Viuen bé en hivernacles i a l'interior, sempre que durant la vegetació passin un quant temps —l'estiu— a l'aire lliure i durant el període de repòs —l'hivern— hom deixi de regar-los, no es glacin i es mantingui la terra eixuta.

cadastre 1 *DR ADM* Documentació establerta una vegada efectuades diverses operacions administratives i determinats aixecaments topogràfics per tal de permetre la identificació de les propietats immobles —urbanes i rústiques— d'una determina-

da zona, la constatació del caràcter dels seus productes i la quantificació dels ingressos que en resulten. Determina i qualifica la propietat territorial especialment per a distribuir amb equitat els impostos territorials. **2** *HIST* Impost global i directe establert al Principat de Catalunya el 1716, segons un projecte de José Patiño, després del decret de Nova Planta. Fou previst un *cadastre reial* i un *cadastre personal*. El primer gravava els béns immobles i llurs elements hipotecaris. El cadastre personal obligava sobretot l'estament popular, per tal com la noblesa i les persones que gaudien de privilegi militar n'eren exemptes.

cadena 1 cadenes antilliscants *AUT* Xarxa de cadenes que envolta el pneumàtic d'un vehicle per tal d'augmentar-ne l'adherència quan circula damunt glaç, neu, fang, etc. **2** *DR* Antiga pena de reclusió de presidi, que podia ésser de per vida (*cadena perpètua*) o temporal. Hom denomina *cadena perpètua* la màxima pena de privació de llibertat de què disposa la legislació d'un país. **3** *ECON* Conjunt d'establiments, sucursals o agències que formen part d'un negoci (cadena d'hotels, cadena de supermercats, etc). **4 treball en cadena** *ORG IND* Sistema de fabricació en que el material passa per les diferents màquines o equips disposats talment que en cada un és efectuada l'operació corresponent a l'ordre que aquesta ocupa en el procés. El treball és efectuat a un ritme uniforme determinat pel temps tipus atorgat a cada operació. **5** *TECNOL* Successió de baules de formes molt diverses, d'una gran resistència, enllaçades entre elles, l'una a continuació de l'altra, que és emprada per a aguantar, arrossegar o aixecar càrregues, o per a transmetre moviment. Ultra les cadenes ordinàries, hi ha les articulades, i entre aquestes cal distingir les de rodets, les senzilles, les dentades i les Galle, segons la composició de les seves baules.

Cadí, serra de [o *el Cadí*] Serra dels **Prepirineus catalans**, que s'estén en direcció W-E al llarg de 40 km, des del pas dels Gosolans fins al coll de Tancalaporta, i separa la vall de Lavansa i l'alt Berguedà de l'Urgellet i el Baridà. Els vessants septentrionals, damunt el Baridà, formen una llarga cinglera de més de 500 m d'altitud; el vessant meridional, per contra, és en la part alta molt més suau. El relleu actual es formà durant l'era terciària i es caracteritza per la seva estructura plegada. La forta empremta de l'erosió quaternària, especialment la fluvial, ha donat lloc a profundes valls encaixades. Assoleix la màxima alçada al puig de la canal Baridana (2 647 m). La serra actua de divisòria d'aigües entre la xarxa de valls tributàries del Segre i els rius tributaris del Llobregat. La vegetació natural és molt abundant: boscs de pi roig i boscs residuals de roures als sectors més baixos, masses de pi negre fins a 2 000-2 100 m d'altitud i prats de muntanya per damunt; els rodals d'avets i faigs es presenten en sectors més humits. Des del 1984, el túnel del Cadí, que forada el Moixeró, enllaça la Baixa Cerdanya amb la vall del Llobregat.

Cadis [*cast: Cádiz*] Ciutat i capital de la província homònima, a la comunitat autònoma d'Andalusia, situada en una petita península que tanca pel sud la badia de Cadis (153 064 h [1992]). Les seves activitats han estat lligades al determinant marítim: indústria naval i pesquera. L'aspecte actual de Cadis és el resultat de la seva intensa activitat comercial als ss XVII i XVIII. Les fortificacions són dels ss XVI-XVII. La catedral (1720-1853) és una notable construcció neoclàssica. Fundació fenícia (*Gadir*), establerta vers el s VIII aC, fou la ciutat més important de l'extrem Occident, vers la meitat del primer mil·lenni aC. Fou un port d'exportació de minerals d'Andalusia i de *garum*. Al s III aC fou una base de penetració cartaginesa. Conquerida pels romans el 206 aC, esdevingué, amb el nom de *Gades*, el port principal de la *Bètica*. Durant la dominació musulmana perdé importància davant altres ciutats andaluses i el 844 fou saquejada pels normands. Al s XI restà inclosa dins la taifa d'Arcos, i fou conquerida definitivament per Alfons X (1262). Fou víctima de diversos atacs anglesos i desplaçà Sevilla com a centre de comerç al s XVII. A partir del 1717 fou seu de la Casa de Contratación. Esdevingué un dels bastions del liberalisme en època napoleònica. El 1868, s'hi inicià la revolució que enderrocà Isabel II.

Cadis, **corts de** Assemblea de diputats reunida del 24 de setembre de 1810 al 14 de maig de 1814 a Isla de León (actual San Fernando, prop de Cadis), Cadis i Madrid. Fou reunida durant el govern de Josep I, en plena revolta antinapoleònica, sota la pressió dels grups cultes il·lustrats i liberals minoritaris, que proposaven la promulgació d'una constitució política per a la monarquia espanyola, liquidar l'antic règim i transformar la monarquia en un estat liberal. Les corts eren formades per diputats “nacionals” (no estamentaris), reunits en cambra única, segons el model francès, i elegits a través d'una elecció escalonada, primer entre les parròquies i després entre corregiments de cada “provincia”. Entre els temes debatuts cal destacar la constitució, l'organització fiscal de l'estat, l'abolició de les senyories jurisdiccionals la secularització dels béns eclesiàstics, el repartiment de les terres de *balldio* i comunals, l'abolició de la regulació gremial, de la inquisició i de la tortura, la divisió provincial i la unitat del codi civil i de la instrucció pública. Llur labor fou anul·lada pel cop d'estat de Ferran VII (4 de maig de 1814).

Cadis, **golf de** [*cast: Golfo de Cádiz*] Golf de l'oceà Atlàntic, a la costa sud-occidental de la Península Ibèrica. S'obre des del cap de São Vicente fins a la punta de Tarifa, en una extensió d'uns 350 km de costa baixa, formada per dipòsits d'al·luvió.

cadmi [Cd] *QUÍM INORG* Element metàl·lic situat entre el zinc i el mercuri en el grup II B de la taula periòdica, d'un color blavós que recorda l'argent, tou, molt dúctil i mal·leable. A causa de la seva reactivitat, no es troba natiu a l'escorça terrestre, on, amb un 0,000015%, ocupa el lloc 66 en ordre d'abundància. Una part important del cadmi és destinada a la protecció o a l'embelliment electrolític de materials ferrosos. És emprat en tècniques nuclears com a constituent de les barres de control de reactors i en la fabricació d'acumuladors alcalins, de composts, sobretot pigments, i d'aliatges. L'or de color verd, emprat en joieria, en conté quantitats variables, entre el 3 i el 15%. L'amalgamació del cadmi amb mercuri constitueix la base d'alguns procediments industrials d'obtenció de composts i de cadmi metàl·lic purs a partir de materials que contenen zinc, coure, tal·li i altres impureses.

café 1 [*Coffea arabica*, família de les rubiàcies] *BOT/AGR* Arbre de 7 a 8 m d'alçària (més baix en conreu), de fulles persistents, oposades, d'un color verd fosc, lluent per l'anvers, i riques en cafeïna (1,26%). Els fruits, en drupa, són de la mida i del color d'una cirera, ordinàriament amb dos pinyols de forma hemisfèrica allargada i amb un solc longitudinal, els grans de café. Quan són secs contenen cafeïna en un 1,5%. Originari d'Abissínia, el seu conreu s'estengué per Aràbia, i d'allí a la resta de l'Islam (Egipte, Síria, Turquia, etc). Fou portat a Europa pels mercaders venecians (s XVI). A través d'Àfrica passà a l'Orient. Els holandesos l'introduïren el 1690 a Batàvia, i el s XVII a Sud-amèrica. Els subproductes del café són emprats com a adob i també com a alimentació del bestiar. **2** *ALIM/ECON* Gra del café. El seu ús és testimoniats des del s VIII, de primer com a aliment, després com a base d'una beguda fermentada i com a medicina, i finalment en infusió. Actualment el café sol ésser objecte d'una preparació abans del consum que inclou una fermentació espontània i generalment un procés de torrefacció (*café torrat*). Si abans d'acabar la torrefacció hom hi addiciona sucre, és obtingut l'anomenat *café torrefacte*. La producció del café és localitzada dins l'àrea compresa entre els dos tròpics i inclou l'Amèrica Llatina, la primera productora del món (principalment Brasil, Colòmbia, Costa Rica, Mèxic, Guatemala i El Salvador), l'Àfrica al sud del Sàhara (Costa d'Ivori, Camerun, Uganda), el sud d'Àsia (Filipines, Índia, Indonèsia) i Oceania (part de la Melanèsia i la Polinèsia). **3** *ALIM* Beguda estimulants originària d'Aràbia obtinguda per infusió dels grans de café torrats i molts. A Turquia i a d'altres països hom prepara la beguda escalfant el café molt fi dins l'aigua fins a l'ebullició (*café turc*). Als països llatins el café, obtingut per percolació o per vapor (*café express*), és més concentrat, de color més fosc i de gust més amargant que als països d'influència anglosaxona i a l'Europa central i septentrional. Pel seu contingut en cafeïna, la infusió de café és una beguda cardiotònica i estimulants. **4** *ECON/ART* Esta-

bliment on hom serveix la beguda anomenada *café*, i també licors, refrescs, etc. L'existència del café com a establiment públic és documentada a l'Aràbia des del s XV. D'allà passà a Turquia, des d'on es difongué a Europa a través de Venècia a mitjan s XVII. A casa nostra, originàriament foren llocs de reunió social de la menestralia, la petita burgesia i les professions liberals, i sovint punt de reunió dels afeccionats al teatre. Amb el modernisme, els cafès esdevingueren novament centres de reunió de literats i d'artistes, que hi formaren tertúlies.

Cahner i Garcia, Max (Bad Godesberg, Renània 1936) Editor, polític i historiador de la literatura. Resideix a Catalunya des del 1939. El 1964 fou expulsat de l'estat espanyol per la seva activitat nacionalista. Creà (1961) *Edicions 62*, de la qual fou director i, posteriorment, fundà (1972) *Curial, Edicions Catalanes*. Contribuí decisivament a promoure la *Gran Enciclopèdia Catalana*, el Congrés de Cultura Catalana i la campanya del “Català al carrer”. Del 1980 al 1984 fou conseller de cultura i mitjans de comunicació de la Generalitat de Catalunya. És president de la Universitat Catalana d'Estiu a Prada des del 1985. Llicenciat en ciències químiques i doctor en filosofia i lletres i professor de literatura catalana a la Universitat de Barcelona des del 1975, és autor d'*Epistolari del Renaixement* (1977-78), i col·laborador de Joan Coromines en el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Dirigí la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, publicada en diversos volums (1981-85). L'any 1994 creà el partit polític Acció Catalana.

Caïn Primer fill d'Adam i Eva, que, segons la narració del *Gènesi*, es dedicà a l'agricultura i per enveja matà el seu germà pastor, Abel. El tema de **Caïn i Abel** ha estat sovint tractat en art i en literatura.

Caire, **el** [*àr: Al-Qāhira*] Ciutat d'**Egipte**, capital de l'estat, forma un *muhāfaẓa* propi (214 km²; 6 849 000 h [est 1991]). Situada al sud del vèrtex meridional del delta del Nil, on les muntanyes d'Al-Muqatṭam s'acosten més al riu. La forta expansió demogràfica és deguda a una gran taxa de creixement natural i a una forta immigració. La població és eminentment cosmopolita, amb nombroses colònies europees. És el primer nucli industrial d'Egipte, i un destacat centre comercial, amb un comerç efectuat en bona part a través dels tres ports fluvials que hi ha. L'antiga població d'Al-Fustāt, o Caire Vell, bastida el 641 pel general ‘Amr ibn al-‘Ās al costat de l'antiga →*Babilònia d'Egipte*, i el nucli fatimita d'Al-Qāhira, fundat el 972, foren emmurallats dins un mateix recinte el 1179. Sota els mamelucs (1249-1517) la ciutat esdevingué el veritable centre polític, econòmic i cultural de l'islam. Conquerida pels turcs otomans el 1516 i retinuda en llur poder gairebé tres segles, declinà considerablement. Després de l'ocupació napoleònica, del 1822 al 1946 restà sota el poder britànic. Entre els museus destaca l'Egipci i el d'Art Islàmic.

caixa 1 *COMPT* Departament d'una empresa o entitat financera o d'una administració (pública o local) en el qual hom efectua els pagaments i els cobraments. **2** **caixa d'estalvis** *ECON* Institució financera de caràcter inicialment no lucratiu destinada a l'administració de dipòsits d'estalvis de primer grau a profit dels imposants (pagant-los més interessos que la banca) i de la comunitat. A diferència de la resta d'intermediaris financers, els beneficis o excedents són destinats a obres benèfiques, culturals, sanitàries i socials de la localitat, la comarca, la regió o l'estat on radiquen. Les inversions són dirigides principalment a l'empresa petita i mitjana, a l'agricultura, als mateixos impositors i a la previsió per a la vellesa. La primera caixa d'estalvis fou constituïda el 1778 a Hamburg, però fou Jeremy Bentham qui ideà, a la fi del s XVIII, les caixes d'estalvis com a entitats públiques que rebrien les aportacions i els estalvis dels obrers amb l'objecte de proporcionar-los seguretat en l'estalvi i les assegurances, principalment de vellesa. Modernament han absorbit altres tasques, com les de finançar l'estat i les institucions municipals i regionals. Als Països Catalans la influència de Bentham arribà a través de les societats econòmiques, renovades el 1835: la caixa d'estalvis proposada el 1839 a la Societat Econòmica d'Amics del País, de València, fou

Egipte La mesquita de Muhammad ‘Alī, al Caire

caixa de mariner pintada (Museu Fidel Fita, Arenys de Mar)

inaugurada el 1842, encara que desaparegué al cap d'uns quants lustres per dificultats financeres. A Barcelona fou Josep Melcior Prat el qui, a la tornada del seu exili a Londres, proposà a la Societat Econòmica d'Amics del País la mateixa iniciativa, la qual no cristal·litzà fins el 1844 en la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Barcelona, que assessorà algunes caixes prèviament a llur fundació en diverses poblacions catalanes, com és ara la Caixa d'Estalvis de Sabadell (fundada el 1853). A una segona onada de caixes, influïda per la doctrina social de l'Església durant el pontificat de Lleó XIII, correspon la fundació de la *Caixa de Pensions per a la Velle-sa i d'Estalvis de Catalunya i Balears* (1904). Després de la guerra, la llibertat d'instal·lació de les caixes, enfront de les limitacions que tenia la banca, n'accelerà el creixement, però sempre lligades a les necessitats estatals (caixes de les diputacions provincials). En contrast amb la debilitat de la banca autòctona, el 1970 les caixes dels Països Catalans representaven el 41% del total espanyol. Un decret ministerial del 1977 establí canvis en les formes de govern. Així aparegueren l'Assemblea General, el Consell d'Administració, la Comissió de Control i la Comissió d'Obres Socials. La seva participació en el conjunt del sistema financer espanyol cresqué d'ençà de l'any 1977. Dins dels Països Catalans, destaca el gran pes de la *Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona*, la primera de l'estat espanyol. **3** **caixa acústica** *ELECTROAC* Caixa destinada a contenir un o més altaveus, a reduir-ne la distorsió, a millorar la reproducció de l'extrem inferior de la banda de freqüències, i a evitar el curt circuit produït en un altaveu a l'aire. Sovint hom munta en una caixa un altaveu d'aguts i un altaveu de greus, i encara, un o més de mitjans. **4** **caixa d'impremta** *GRÀF* Calaix dividit en compartiments on hi ha les lletres i els signes d'impremta. Consta de tres sectors, anomenats *caixa alta* (que conté les majúscules), *caixa baixa* (que conté la major part de les minúscules) i *contracaixa* (que conté la resta de les minúscules i els signes). **5** **caixa de ressonància** *MÚS* Cavitat que amplifica les vibracions sonores produïdes per les cordes o per les membranes en els instruments cordòfons o membranòfons, respectivament. **6** **caixa de reclutament** *ORG MIL* Dependència de la zona de reclutament destinada a la inscripció i a la classificació dels reclutes, els quals s'hi reuneixen per a ésser destinats al servei actiu. **7** **caixa de distribució** *TECNOL* Cambra d'una màquina de vapor per on passa el fluid abans d'entrar al cilindre. **8** *TRANSP* Part d'un carro o d'un camió destinada a contenir la càrrega. Als camions, la caixa és constituïda generalment per una armadura metàl·lica fixa al bastiment del vehicle i recoberta de planxes de ferro o de fusta, que forma la solera.

Caixmir [*hindi: Kashmīr*] Regió del nord de l'Índia, dividida actualment *de facto* entre l'Índia (estat de Jammu i Caixmir) i el Pakistan (Azadd Kashmir) (222 236 km²; 7 818 700 h [est 1989]). Hom hi distingeix, de NE a SW, sis subregions: les muntanyes del Karakorum; la vall de l'Indus; les muntanyes de l'Himàlaia; la **vall del Caixmir**, drenada pel riu Jihlam; les muntanyes del Pir Panjal; i una part de la plana del Panjāb. Mentre que a les altes muntanyes predominen el clima i la vegetació alpins, el SE és gairebé tropical. La població és predominantment rural i es distribueix molt desigualment. La majoria (3/4 parts) és musulmana, i la resta és hinduista, tret d'una minoria budista. Els recursos econòmics principals són l'agricultura (concentrada especialment a la vall del Caixmir), l'explotació forestal, la sericicultura i la ramaderia de llana. Colonitzat des de temps antics pels aris, el Caixmir fou incorporat a l'imperi de l'Índia al s III aC. Durant els ss VII i VIII hagué d'aliar-se amb la Xina, a causa de les freqüents invasions dels musulmans, els quals finalment conqueriren el país (s XIV). El Caixmir esdevingué una florent província mogòlica (1586), fins que fou annexat a l'Afganistan (1752). Fou incorporat al regne sikh el 1819 i als britànics el cediren al maharaja Gulāb Singh (tractat del 1846). Des del 1947 es devingué motiu de discòrdia entre els nous estats de l'Índia i el Pakistan (guera indo-pakistanesa del 1971). A la fi del 1989 ressorgí amb força el moviment independentista de la regió, promogut en part pels islàmics pakistanesos. Arran d'uns atemptats, el 1990 el governador

imposà la seva autoritat sobre el territori, que al juliol del mateix any passà a dependre directament del president de la Unió Índia.

Čajkovskij, P’otr Iljič [*Piotr Ílitx Txai-kovski*] (Votkinsk, actualment República dels Udmurts 1840 — Sant Petersburg 1893) Compositor rus. Fou professor d’harmonia al conservatori de Moscou. A partir del 1878 es consagrà a la composició de les obres més grans, i després fou director d’orquestra (1886). D’entre les seves obres cal citar les sis simfonies, entre les quals destaquen la *Manfred* (1885) i la *Sisena*, “Patètica” (1893), tres concerts per a piano (1874-93), un concert per a violí (1878), les òperes *Eugeni Oneguín* (1878) i *La dama de piques* (1890), i els ballets *El llac dels cignes* (1876), *La bella dorment del bosc* (1889) i *El trencanous* (1892).

Calàbria Regió de la Itàlia meridional, que comprèn les províncies de Catanzaro, Cosenza i Reggio de Calàbria (15 080 km²; 2 069 626 h [1992]). La capital és Catanzaro. És una regió accidentada per l’extrem meridional de l’Apení. La costa és, en general, retallada a la vora de la mar Tirrena i baixa i pantanosa a la vora de la Jònica. El clima és mediterrani a les àrees baixes i mitjanes; a les parts altes les temperatures són ostensiblement baixes. La vegetació natural s’esglaona des de la Mediterrània occidental fins a les pastures alpines i els boscos de les altures. El poblament és predominantment rural i s’hi combinen l’explotació agrícola dispersa o *masseria* i els grans pobles de jornalers. El predomini del latifundi converteix la Calàbria en la regió més pobra de la península Itàlica. Fou colonitzada pels grecs al s VIII aC; conquerida per Roma (s III aC), destacà pels seus productes agrícoles. Adscrita a l’Imperi Bizantí (mitjan s VI) i conquerida pels normands (1060), entrà en decadència. Al llarg de l’edat mitjana la regió fou incorporada en diverses ocasions a la corona catalano-aragonesa —Pere II (1283), Alfons IV (1421), Ferran II (1503)— en lluita constant amb la casa d’Anjou. Aquesta situació fou terreny propici per a les revoltes, que agreujaren una situació ja perjudicada pels terratrèmols,

la malària i la manca de comunicacions i originaren un bandolerisme endèmic. Els darrers anys del s XVIII estigueren marcats per les greus tensions entre la noblesa i els camperols. El s XIX visqué una gran agitació per part del moviment carbonari i patriòtic (Garibaldi, 1860).

calamars [*Loligo sp.*, ordre dels decàpodes] *zool*. Gènere de **mol·luscs** cefalòpodes dibranquis que comprèn diverses espècies marines, litorals i pelàgiques, de cos afusat i de mida mitjana o grossa. Les aletes, en nombre de dues, situades a banda i banda del cos, són triangulars. Els adults tenen glàndules verinoses, que actuen, juntament amb els potents braços amb ventoses i el bec corni, per immobilitzar i paraitzar les preses; la glàndula de la tinta és també ben desenvolupada. La pesca del calamars és important a l’Atlàntic i també a la Mediterrània.

Calassanç, Josep de sant (Peralta de la Sal, Llitera 1557 — Roma 1648) Eclesiàstic, educador i fundador. Estudià jurisprudència i filosofia a la Universitat de Lleida i teologia a les de València i Alcalá de Henares. Fou secretari i conseller del bisbe de Lleida Benet de Tocco i mestre de cerimònies i secretari del capítol catedralici (1587-89) a la diòcesi d’Urgell. El 1591 passà a Roma, on fundà (1597) una escola gratuïta, que es convertí més tard en la Congregació Paulina de Nostra Senyora de l’Escola Pia (**escolapis**) , elevada a orde religiós per Gregori XV el 1621 i destinada a l’educació de les classes populars. Festa: 25 d’agost.

Calatrava, orde de Orde militar que tingué origen en la donació feta el 1158 per Sanç III de Castella de la fortalesa de Calatrava (prop de Carrión de Calatrava, a Castella-la Manxa) a l’abat de Fitero, Ramon Serrat, al capdavant d’un grup de cavallers i monjos, perquè la defensessin contra els musulmans. L’orde adoptà la regla del Cister, fou aprovat pel papa Alexandre III el 1164 i el 1187 s’afilià a l’abadia de Morimond. Perduda Calatrava (1195), els cavallers de l’orde conqueriren la fortalesa de Salvatierra, on s’establiren i fundaren el convent i castell de Santa Ma-

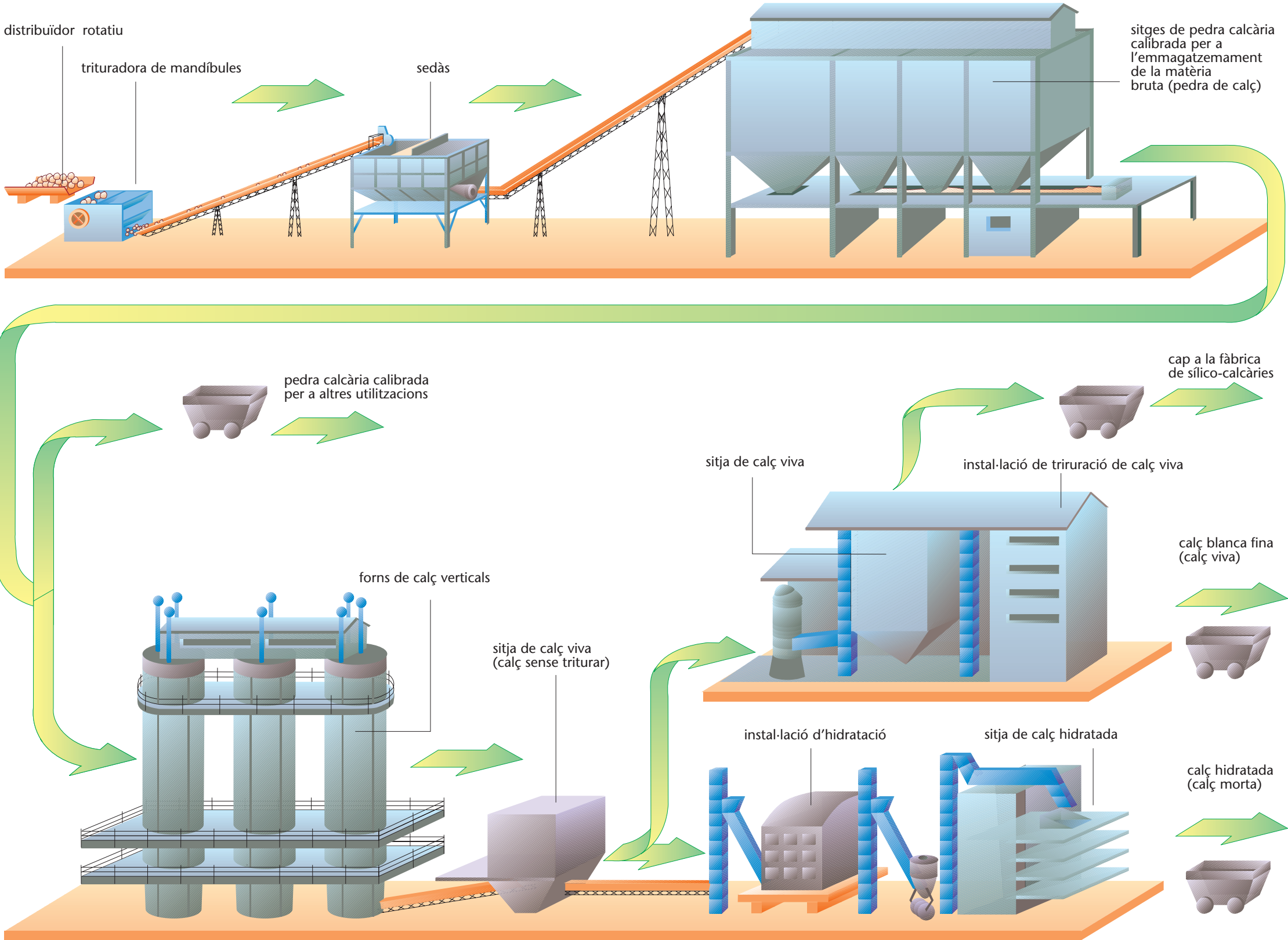
calamars (*Loligo vulgaris*)

ria la Real de Calatrava la Nueva. L’orde posseí enormes dominis, especialment al Campo de Calatrava, i assolí el període de màxima esplendor al s XIII. Una branca femenina, fundada el 1219, ha perdurat fins a l’època actual. L’orde fou introduït a la corona catalano-aragonesa per Alfons I el Cast, el qual li demanà l’ajut per a la conquesta de la zona del Matarranya.

Calatrava i Valls, Santiago (València 1951) Arquitecte, enginyer i escultor. En les seves escultures predominen les formes geomètriques pures. Ha realitzat obres a diversos països europeus (estació del TGV, a Lió, 1989; estació de Spandau, a Berlín, 1991), a l’estat espanyol (pont del Alamillo, a Sevilla, 1991) i a Catalunya: pont sobre el riu Ter, a Ripoll (1991); pont que uneix els carrers de Felip II i Bac de Roda (1987) i torre de telecomunicacions de Montjuïc, a Barcelona (1992), etc. El 1993 fou nomenat doctor *honoris causa* per la Universitat Politècnica de València i el 1995 rebé la medalla d’or de Belles Arts.

Calbo i Caldés, Pasqual (Maó 1752 — 1817) Pintor, projectista d’obres arquitectòniques i tractadista. Cridat a Viena el 1779, fou nomenat successivament primer pintor de cambra de l’emperadriu i director de la galeria imperial. El 1790, després d’una curta estada a Amèrica, tornà a Maó, i es dedicà a l’ensenyament, orientat devers l’arquitectura. Amb la *Peruqueria de negres* i el *Ball de negres* se situà entre els primers pre-romàntics que tractaren el tema exòtic de les Amèriques. De costums menorquins, a més de *Festa de Carnaval*, hi ha una sèrie d’aquarel·les i dibuixos a la ploma. D’altra banda, Calbo recopilà i traduí al català, en disset tractats, els coneixements del seu temps de matemàtiques, física, arquitectura i construcció naval.

calç *QUÍM IND 1 CONSTR* Òxid de calci impur, obtingut per escalfament de la calcària a temperatura per damunt dels 1 000 a 1 200°C en una reacció endotèrmica de la forma $\text{CaCO}_3 \rightarrow \text{CaO} + \text{CO}_2$ — 42 500 cal, de la qual reacció deriva el concepte de calcinació. La calç és un sòlid blanc, d’un

punt de fusió molt elevat (uns 2 600°C), que reacciona molt exotèrmicament amb l'aigua. És emprada en construcció, per a preparar bases alcalines, vidre i clorur de calç, per a depurar aigües dures, en adoberia per a depilar pells, en agricultura per a neutralitzar els sòls àcids, i com a material refractari. És anomenada també **calç viva**, per oposició a calç morta. **2 calç morta** Hidròxid de calci comercial obtingut amarant calcària cuita amb aigua en uns dispositius hidratadors que poden treballar d'una manera contínua o discontinua i donen un producte homogeni, sec, que després és polvoritzat. S'aplica en la indústria química, en la construcció, en l'agricultura (com a fungicida i fertilitzant), en la indústria sucraera, etc. S'empra també en l'obtenció de clorur de calç, colorants azoics i calci metàl·lic. És consumida en el tractament d'aigües dures i residuals. Barrejada amb arena o pedra mòlta constitueix l'argamassa, emprada en la construcció. Serveix també per a emblanquinar i com a aglutinant de pigments i de colorants.

calcària *PETROG* Roca sedimentària que conté més d'un 50% de carbonat càlcic (CaCO₃). La calcària és formada essencialment per calcita. Hom ha adoptat un criteri empíric per a classificar-la en funció dels components texturals: els grans de calcita (partícules que componen l'esquelet de la roca, que poden ésser d'origen detrític o orgànic), la micrita i el ciment. Hom distingeix, així, vuit tipus distints de calcària: la *calcària micrítica*, la *calcària detrítica*, la *calcària organogènica*, la *calcària de pèl-lets*, la *calcària de lumps*, la *calcària de grans recoberts*, la *calcària lumaquèl·lica* i la *calcària mixta*. Les calcàries són típicament solubles en àcids diluïts freds, tenen un pes específic de 2,6-2,8 i generalment són toves. Solen ésser de color clar. Si pateixen metamorfisme originen els marbres. L'apreciable solubilitat de la calcària en aigües enriquides en CO₂ i en àcids orgànics dóna origen a un relleu peculiar, el carst. La calcària pot presentar, també, altres minerals en petites proporcions: quars, feldspat, granat, turmalina, etc. Hom la utilitza essencialment per a la fabricació de calç i de ciment i per a la construcció. També és utilitzada en la indústria química (fabricació de sosa, producció de gas carbònic) i en l'agricultura (corrector).

calci [Ca] *QUÍM INORG/BIOL/AGR* Element metàl·lic pertanyent a la família dels alcalinoterris, situat en el grup II A de la taula periòdica, entre el magnesi i l'estronci. És de color blanc d'argent, molt dúctil i mal·leable. És el cinquè dels elements més abundants a l'escorça terrestre (un 3,63%); és present principalment com a carbonat en roques metamòrfiques, en els feldspats d'origen eruptiu i en moltes aigües subterrànies en forma d'hidrogen-carbonat de calci (aigües molles). Els minerals més importants són l'anhidrita, l'apatita, la dolomita, l'espát fluor, el guix i la fosforita. A la indústria intervé en aliatges d'alumini, beril·li, coure, magnesi, silici, etc. En metal·lúrgia és consumit també com a desoxidant, com a dessulfurant i en aliatges pirofòrics. Actua com a reductor davant nombrosos òxids d'elements no metàl·lics i també amb la major part d'òxids metàl·lics, fet que s'aprofita en els processos d'obtenció d'alguns metalls per reducció, com ara l'urani, el vanadi, el tàntal, etc. El calci té un paper de primer ordre en el funcionament dels éssers vius, especialment els animals. En general, els organismes vivents en són àvids, i una vegada captat és cedit amb dificultat.

calcita *MINERAL* Carbonat de calci, CaCO₃. Mineral que, ensems amb l'aragonita, forma el dimorfisme del CaCO₃. Cristal·litza en el sistema romboèdric. Generalment és incolora o blanca, amb lluïssor vítria, i les varietats transparents (*espat d'Islàndia*) presenten una intensa birefringència. Té una duresa de 3 i un pes específic de 2,72. És fàcilment soluble en àcids diluïts, amb una forta efervescència. Forma les calcàries, el marbre, la creta i les estalactites i estalagmites.

¹**càlcul 1** *MAT* Conjunt de mètodes que, aplicats a una col·lecció de símbols o nombres, permeten d'obtenir el resultat d'una operació o, en general, d'un problema. El càlcul constitueix el fonament de tota la matemàtica quantitativa. Limitat a l'àlgebra i a l'aritmètica fins al s XVII, fou ampliat amb l'aparició del càlcul dife-

rencial, el càlcul integral i el càlcul de variacions. Modernament, el càlcul ha restat absorbit pel camp més genèric de l'anàlisi matemàtica. **2 càlcul numèric** *MAT* Sèrie de mètodes que permet d'obtenir aproximacions de les solucions d'un problema matemàtic. L'avaluació dels resultats obtinguts teòricament a partir de la matemàtica formal i l'aproximació numèrica de resultats en problemes que tenen una formulació teòrica molt complexa, o fins i tot impossible, són les dues aplicacions més directes del càlcul numèric. Els procediments més emprats són el mètode de les diferències finites, la interpolació, la resolució numèrica d'equacions i la integració numèrica. **3 càlcul econòmic** *ECON* Quantificació, comparació i regulació de dades econòmiques a fi de determinar una òptima assignació de recursos productius, atenent al valor del cost dels recursos i al valor creat per aquests. L'estudi del problema del càlcul econòmic depèn d'una anàlisi prèvia del valor, de l'acceptació d'una teoria sobre aquest. El càlcul econòmic privat —típic d'una unitat econòmica de producció o de consum— compara l'ús (del bé de consum o del factor de producció) i el seu cost o preu en tant que afecten aquesta unitat. D'aquesta comparació sortirà per a l'empresa l'elecció dels productes a obtenir, dels recursos i factors productius a emprar i dels mètodes productius. Establir una concordança entre el que és general i el que és particular suposa una de les dificultats del càlcul econòmic en la forma de planificació anomenada *imperativa*. El càlcul econòmic social pot prendre la forma de comparació entre unitats físiques o entre unitats de compte. En l'anàlisi econòmica hom ha discutit àmpliament sobre aquests temes. Cal remarcar que la idea de la generalització de l'aplicació del càlcul econòmic privat cap a la consecució d'un òptim social —atribuïda bàsicament a Vilfredo Pareto— ha estat discutida.

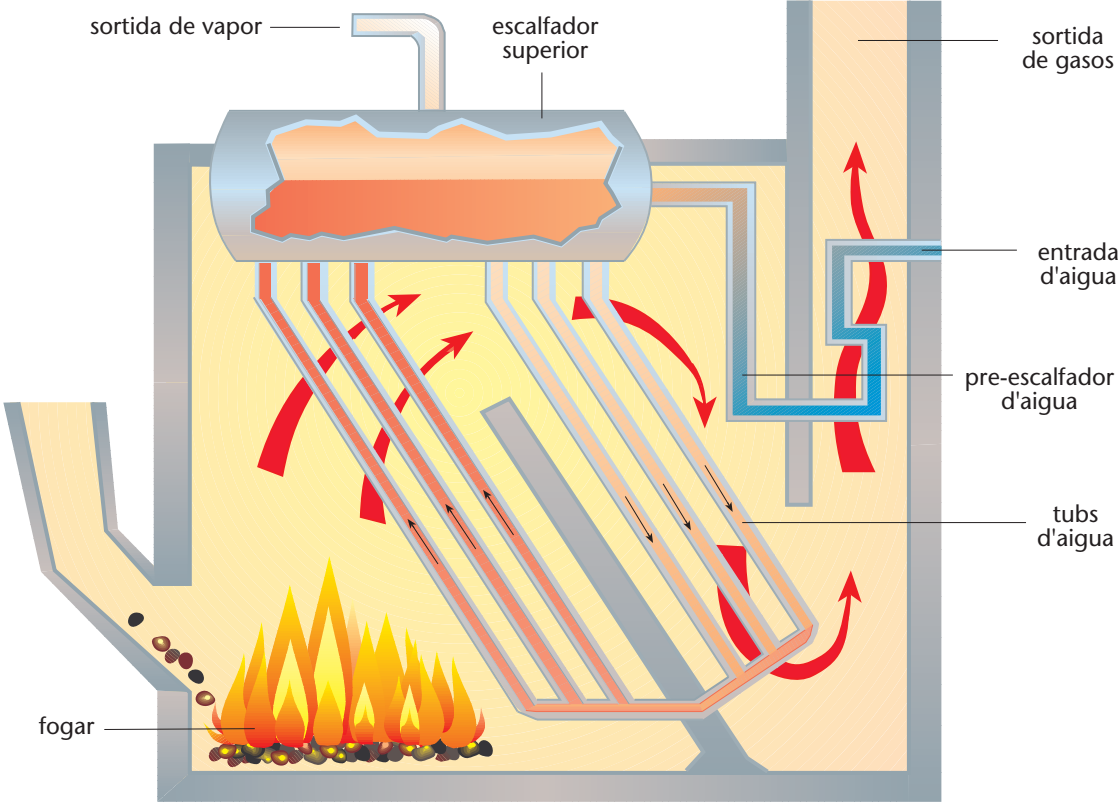
²**càlcul** *PAT* Concreció sòlida d'un volum i un aspecte variables, anomenada vulgarment *pedra*, formada sobretot a expenses de les sals contingudes en els líquids de l'organisme, especialment la saliva, la bilis i l'orina. Els càlculs produeixen sovint inflamacions i còlics.

calculador *TECNOL* Màquina capaç d'efectuar operacions aritmètiques i lògiques de manera automàtica. N'hi ha de tres menes: els que mesuren (**calculadors analògics**), els que compten (**calculadors digitals**), entre els quals figuren les màquines de calcular i els ordinadors, i els que fan les dues coses alhora.

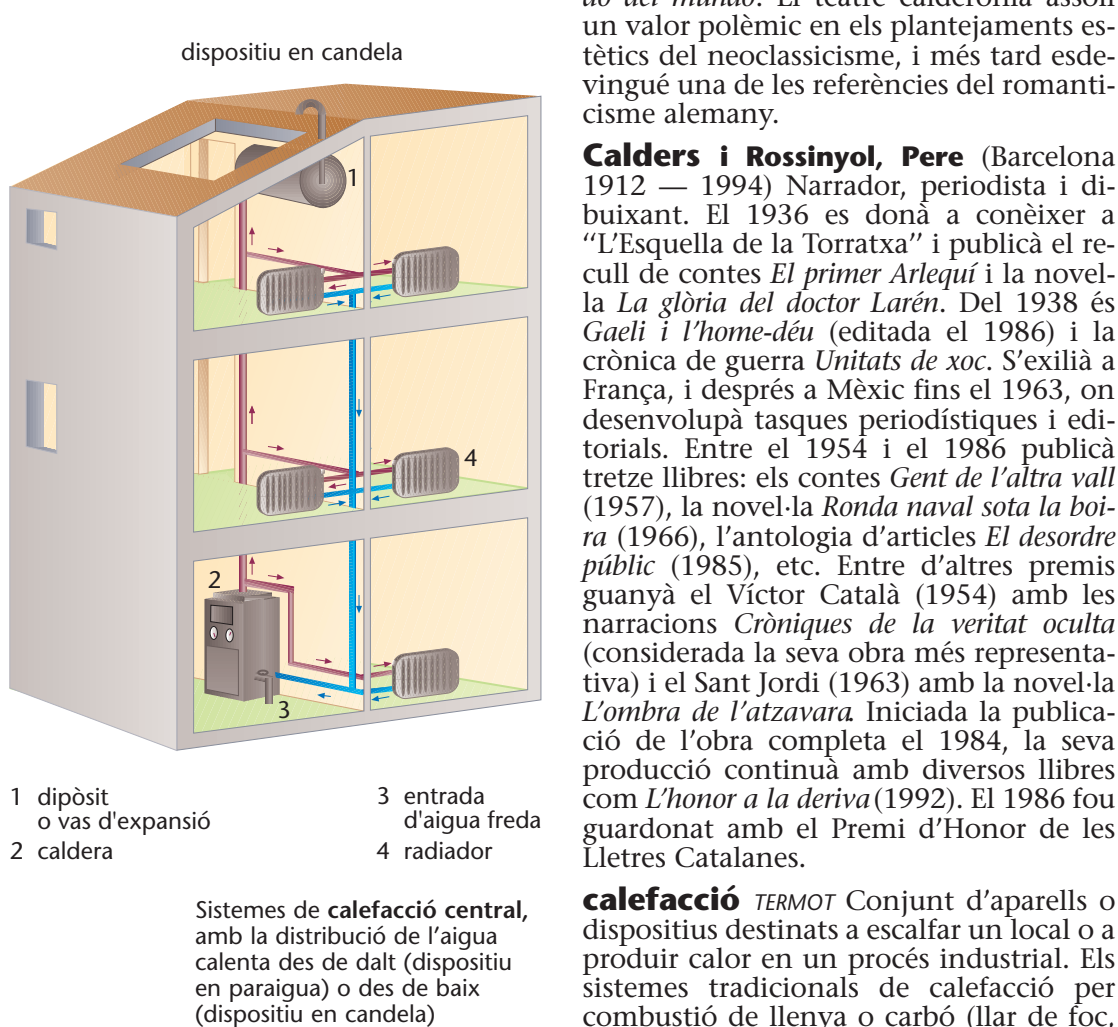
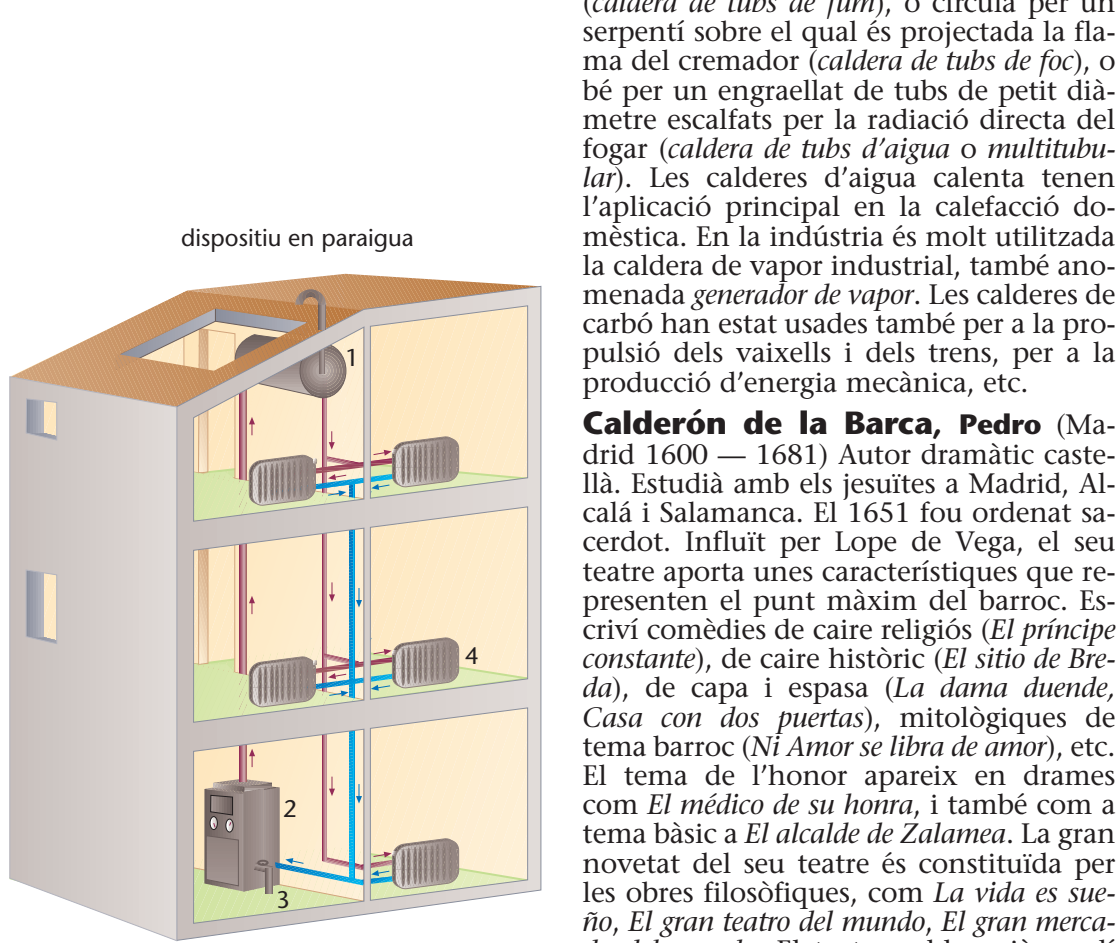
Calcuta [*bengalí: Kalikātā*] Capital de l'estat de **Bengala** Occidental, Índia, a la vora del riu Hooghly, al delta del Ganges (4 388 262 h [1991]). Constitueix l'aglomeració més gran de l'Índia i el segon centre industrial; en destaca la indústria tèxtil (jute). És un centre comercial de primera categoria amb un important port fluvial. A la ciutat es distingeixen dos sectors: el nucli d'origen europeu i la ciutat pròpiament oriental. Hom calcula que prop del 75% de la població urbana habita en barris de barraques. La ciutat fou fundada el 1690 per la Companyia Anglesa de les Índies Orientals, prop del poble de Calcuta. Des del 1773 Calcuta fou capital de Bengala. El 1834 el governador de Bengala fou elevat a governador general de l'Índia, i la ciutat ostentà des d'aleshores la capitalitat de l'Índia, fins el 1912, que fou transferida a Delhi. Per la divisió de Bengala entre el Pakistan i l'Índia (1947) Calcuta esdevingué la capital de l'estat de Bengala Occidental, dins la Unió Índia.

Calder, Alexander (Filadèlfia 1898 — Nova York 1976) Escultor, pintor i dibuixant nord-americà. El 1926 féu a París un conjunt de figuretes de fusta i filferro articulades (*El circ*). Més tard conreà l'art abstracte i féu obres com els 30 *mòbils* (1932).

caldera *TERMOT* Recipient, o sistema de tubs, emprats per a escalfar de manera contínua aigua, o un altre fluid, per mitjà del foc. Segons el combustible, les calderes poden ésser de gas, de combustible líquid (generalment olis pesants) o de combustible sòlid (principalment carbó). En les de carbó, el foc és fet en una fogaina, i en les de gas i d'olis pesants la barreja inflamable, amb aire, produïda en un cremador, és conduïda a una cambra de combustió. En les calderes modernes de combustible líquid o gasós, o de carbó polvoritzat, el fluid a escalfar passa per un

Esquema d'una caldera de tubs d'aigua o multitubular

1 dipòsit o vas d'expansió
 2 caldera
 3 entrada d'aigua freda
 4 radiador
 Sistemes de calefacció central, amb la distribució de l'aigua calenta des de dalt (dispositiu en paraigua) o des de baix (dispositiu en candela)

feix de tubs paral·lels i horitzontals envoltats pels fums calents de la combustió (*caldera de tubs de fum*), o circula per un serpentí sobre el qual és projectada la flama del cremador (*caldera de tubs de foc*), o bé per un engraelat de tubs de petit diàmetre escalfats per la radiació directa del focar (*caldera de tubs d'aigua* o *multitubular*). Les calderes d'aigua calenta tenen l'aplicació principal en la calefacció domèstica. En la indústria és molt utilitzada la caldera de vapor industrial, també anomenada *generador de vapor*. Les calderes de carbó han estat usades també per a la propulsió dels vaixells i dels trens, per a la producció d'energia mecànica, etc.

Calderón de la Barca, Pedro (Madrid 1600 — 1681) Autor dramàtic castellà. Estudià amb els jesuïtes a Madrid, Alcalá i Salamanca. El 1651 fou ordenat sacerdot. Influït per Lope de Vega, el seu teatre aporta unes característiques que representen el punt màxim del barroc. Escriví comèdies de caire religiós (*El príncipe constante*), de caire històric (*El sitio de Breda*), de capa i espasa (*La dama duende*, *Casa con dos puertas*), mitològiques de tema barroc (*Ni Amor se libra de amor*), etc. El tema de l'honor apareix en drames com *El médico de su honra*, i també com a tema bàsic a *El alcalde de Zalamea*. La gran novetat del seu teatre és constituïda per les obres filosòfiques, com *La vida es sueño*, *El gran teatro del mundo*, *El gran mercado del mundo*. El teatre calderonià assolí un valor polèmic en els plantejaments estètics del neoclassicisme, i més tard esdevingué una de les referències del romanticisme alemany.

Calders i Rossinyol, Pere (Barcelona 1912 — 1994) Narrador, periodista i dibuixant. El 1936 es donà a conèixer a “L'Esquella de la Torratxa” i publicà el recull de contes *El primer Arlequí* i la novel·la *La glòria del doctor Larén*. Del 1938 és *Gaeli i l'home-déu* (editada el 1986) i la crònica de guerra *Unitats de xoc*. S'exilià a França, i després a Mèxic fins el 1963, on desenvolupà tasques periodístiques i editorials. Entre el 1954 i el 1986 publicà tretze llibres: els contes *Gent de l'altra vall* (1957), la novel·la *Ronda naval sota la boira* (1966), l'antologia d'articles *El desordre públic* (1985), etc. Entre d'altres premis guanyà el Víctor Català (1954) amb les narracions *Cròniques de la veritat oculta* (considerada la seva obra més representativa) i el Sant Jordi (1963) amb la novel·la *L'ombra de l'atzavara*. Iniciada la publicació de l'obra completa el 1984, la seva producció continuà amb diversos llibres com *L'honor a la deriva* (1992). El 1986 fou guardonat amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes.

calefacció *TERMOT* Conjunt d'aparells o dispositius destinats a escalfar un local o a produir calor en un procés industrial. Els sistemes tradicionals de calefacció per combustió de llenya o carbó (llar de foc, escalfapanxes, estufes) són coneguts des de l'antiguitat. Més modernament, la calor ha estat produïda emprant combustibles diversos, com carbó, petroli, butà, etc, i també per la transformació d'un corrent elèctric en calor. En la **calefacció central** una font única de calor escalfa una caldera en la qual hi ha un fluid que, per unes canonades, és distribuït per les diferents peces a escalfar, en les quals la

calor és cedida a l'aire per mitjà de radiadors, convectors o algun altre dispositiu, i torna al mateix punt de sortida per unes altres canonades, establint així un circuit tancat. Els fluids més emprats són l'aigua i el vapor d'aigua. A vegades el fluid emprat és l'aire. Els sistemes de **calefacció solar** utilitzen la calor radiada pel Sol per tal d'escalfar l'aigua.

calendari *CRON* **1** Sistema de distribució del temps en grups originats per les llunacions (els *mesos*), les fases de la Lluna (les *setmanes*) i el moviment aparent del Sol (els *anys*), prenent com a unitat de base el *dia*, determinat pel moviment diürn aparent del Sol. El fenomen de les llunacions (mesos) és la base del **calendari lunar**; el moviment anual del Sol ho és del **calendari solar**, en el qual les agrupacions principals són els anys i les estacions. Els primers calendaris foren els lunars. La durada de la llunació varia de 29 dies i 6 hores a 29 dies i 20 hores, cosa que equival a una durada mitjana de 29,5305 dies civils. Per aquesta raó, els calendaris lunars solen ésser formats per mesos de 29 i 30 dies, als quals, però, cal afegir encara ajustaments. Com a perfeccionament dels calendaris lunars, i per tal de correspondre més racionalment a les necessitats de l'agricultura, aparegueren els **calendaris luni-solars**, basats en les llunacions, però que alhora intenten d'ajustar-se a l'any tròpic, generalment mitjançant un mes variable, que hom inclou d'acord amb un cicle determinat. Entre els primers calendaris luni-solars cal esmentar el caldeu, l'hebreu, l'àrab anterior a Mahoma (l'actual calendari musulmà és lunar) i els primers calendaris grecs i romans. L'antecedent més llunyà del calendari actual és el **calendari caldeu**, amb un any de 360 dies, repartits en 12 mesos de 30 dies. A fi de coincidir amb l'any tròpic, hom hi afegí un tretzè mes, també de 30 dies, cada sis anys, i un altre mes al cap d'interval molt més llargs. Els mesos foren dividits en quatre setmanes de set dies d'acord amb les fases de la lluna; els dos dies darrers de cada mes restaren fora del compte. Cadascun dels dies de la setmana rebé el nom del Sol, de la Lluna i dels cinc planetes que aleshores eren coneguts (Mart, Mercuri, Júpiter, Venus i Saturn). A Grècia s'anaren unificant diversos calendaris, sota el model del caldeu, en l'anomenat **calendari grec**. No resolt el problema d'ajustar els moviments del Sol i de la Lluna, els grecs anaren adoptant progressivament el cicle romà. Després de diverses aportacions, el 45 aC Juli Cèsar decidí la creació d'un nou calendari, que fou designat **calendari julià**; el començament de l'any fou portat de l'u de març a l'u de gener. Aquest calendari establí el concepte d'any de traspàs i un any civil mitjà de 365,25 dies, quantitat que hom creia que corresponia a la durada de l'any tròpic. Era dividit en dotze mesos: *Januarius*, *Februarius* (29 o 30 dies en cas d'ésser any de traspàs), *Martius*, *Aprilis*, *Maius*, *Junius*, *Quintilis*, rebatejat amb el nom de *Julius* el 44 dC, *Sextilis*, posteriorment *Augustus*, *September*, *October*, *November* i *December*. Amb el cristianisme continuà la vigència del calendari julià. Des del s I, però, fou també usada la *setmana*, per influència del calendari jueu. El dia de descans passà del dissabte al diumenge. Imposat a la major part del món, el calendari julià contenia l'error de base de partir d'una mesura incorrecta de l'any tròpic, fet que provocava que hi hagués un retard d'un dia cada 128 anys, i així les estacions començaren a avançar-se. Finalment, el 1582, el papa Gregori XIII, assessorat especialment per Ghiraldi, decretà que fossin trets deu dies a aquell any i fou modificat el concepte d'any de traspàs (anys múltiples de quatre i que no acaben en dos zeros, i també tots els acabats en dos zeros que tenen el nombre que quedaria, en treure els dos zeros finals, divisible per quatre). D'aquesta manera hom obtenia un any gregorià mitjà d'una durada de 365,2425 dies civils, que produeix només un excés de tres dies cada deu mil anys. Posteriorment, gairebé tots els països adoptaren el calendari gregorià. Malgrat l'ús, pràcticament universal, del calendari gregorià, els inconvenients d'aquest són nombrosos, raó per la qual hom ha intentat impulsar, fins ara sense gaire èxit, diversos projectes de reforma.
2 calendari litúrgic Calendari segons el qual és ordenat l'any litúrgic cristià. Històricament és el resultat de combinar les festes commemoratives de la vida de Crist, mòbils i fixes, i les dels sants, totes fixes. Bàsicament començà als temps

Califòrnia Vista de la ciutat de San Francisco

Vista de la ciutat de San Francisco des de la zona dels 'Painted Ladies'

apostòlics, amb la commemoració setmanal de la resurrecció. Al s III començaren a formar-se el cicle pasqual i el de l'Epifania; el de Nadal es formà a partir del s IV. Aviat sorgí la necessitat d'indicar els dies de les memòries dels màrtirs (que reberen culte ja des del s II), i més tard les dels sants, en general, i d'altres festes. El concili de Trento uniformà els calendaris occidentals, però respectà les principals tradicions litúrgiques locals, com ho féu també la reforma del Concili Vaticà II (1969).
3 calendari republicà Calendari decretat com d'ús obligatori a França per la Convenció el 24 d'octubre de 1793. Napoleó l'abolí i reintroduí el gregorià a partir de l'u de gener de 1806. L'any s'iniciava el 22 de setembre (data de proclamació de la República) i era dividit en 12 mesos de 30 dies: Vendemiari, Brumari i Frimari (tardor); Nivós, Pluviós i Ventós (hivern); Germinal, Floreal i Pradal (primavera); Messidor, Termidor i Fructidor (estiu).

Cali Capital del departament de Valle del Cauca, Colòmbia, situada en una vall de la serralada Occidental, vora el riu Cauca (1 687 820 h [1994]). Fou fundada per Sebastián de Benalcázar el 1536. Centre d'una rica àrea agrícola, és el nucli urbà més important de l'occident de Colòmbia. És un centre industrial i comercial.

califat *ISLAM* Dignitat de califa. En morir Mahoma, Abū Bakr fou reconegut (632) com a califa. Després de l'últim dels anomenats califes ortodoxos, ‘Alī ibn Abī Tālib, la família omeia detingué el poder (Damasc, 661-750) fins que fou derrocada pels abbàssides. Aquests, amb seu a Bagdad, acabaren reduint el califa a una funció purament religiosa, ostentada pels seus descendents sota domini mongol fins a la conquesta dels otomans (1517). Aquests portaren el títol califal fins que fou abolit per Kemal Atatürk (1924).

Califòrnia Regió de l'Amèrica del Nord, a la costa del Pacífic, des del paral·lel 42º, al nord, fins al cap de San Lucas, extrem meridional de la península de la Baixa Califòrnia, al sud. És dividida entre l'estat de Califòrnia (EUA), al nord, i l'estat de la Baixa Califòrnia (Mèxic) i el de la Baixa Califòrnia Sud (Mèxic), al sector peninsular. El territori de Califòrnia fou explorat pels castellans a partir de l'expedició de Diego Hurtado de Mendoza (1532) i la de Diego Becerra (1533). Atribuïda al virregnat de Nova Espanya (1534), s'hi succeïren les expedicions, com la d'Hernán Cortés i Hernando de Grijalva (1535). La colonització no s'inicià, a la Baixa Califòrnia, fins a la fi del s XVII, per obra dels jesuïtes i, posteriorment, dels franciscans. La contribució catalana més important a la colonització americana fou l'expedició de Gaspar de Portolà a l'Alta Califòrnia. Aquest fou nomenat governador de la península de Califòrnia i sortí el 1760 al cap de l'expedició destinada a ocupar el port de Monterrey, fet que significà l'inici de la colonització de l'Alta Califòrnia. Foren fundades poblacions com San Diego (1769), Los Angeles i San Francisco. La sobirania de la monarquia espanyola sobre Califòrnia restà limitada per un acord amb Anglaterra sobre Nutka, a l'illa de Vancouver (1794), al paral·lel 48º, i encara, per un tractat amb els EUA (1819), al paral·lel 42º. El 1804 el país fou dividit en Alta Califòrnia i Baixa Califòrnia. En independitzar-se Mèxic (1822), Califòrnia esdevingué una província del nou estat. La pressió dels colonitzadors nord-americans portà el govern dels EUA a l'ocupa-

ció militar de l'Alta Califòrnia, que esdevingué (1850) estat de la Unió i el 1952 es convertí en estat federat.

Califòrnia Estat dels EUA, a la regió del Pacífic, el tercer en extensió i el primer en població (411 049 km²; 31 902 000 h [1994]). La capital és Sacramento. Estès des de la Sierra Nevada fins al Pacífic, formen el país tres unitats físiques: la Sierra Nevada, la Gran Vall i la Serralada Litoral, de formació i plegaments recents. Formen la resta de l'estat els deserts de Mojave i Colorado. El clima és mediterrani, amb temperatures suaus tot l'any i una estació seca i una d'humida. La vegetació és molt variada, i va des dels boscs de coníferes de les muntanyes fins al *chaparral* del desert. La població creix vertiginosament, per raó de la forta immigració, i és essencialment urbana. L'agricultura és molt avançada i l'explotació forestal, la pesca i la mineria també hi són molt importants. La indústria és molt complexa, amb grans centres siderúrgics i de refinatge i elaboració de derivats del petroli. Els principals nuclis industrials i de població són San Francisco, Oakland, Berkeley, Los Angeles, San Diego i Sacramento. El turisme hi és molt desenvolupat.

Calígula, Gai Juli Cèsar Germànic *[**lat: Caius Iulius Caesar Germanicus Caligula**]* (Antium, actual Anzio, Laci 12 — Roma 41) Emperador romà (37-41). Era fill de Germànic i d'Agripina la Major. Succeí Tiberi, i fou emperador amb l'ajut de Sertori Macró. Governà amb saviesa durant uns quants mesos, però, poc després, afectat per una rara malaltia que degenerà en fol·lia, fou un dèspota. Morí assassinat pel pretorià Cassi Cèrea.

Calixt III (la Torre de Canals, Costera 1378 — Roma 1458) Nom que adoptà Alfons de Borja en ésser elegit papa (1455-58). Es doctorà en dret civil i canònic a Lleida, on fou catedràtic de teologia i canonge de la catedral. El 1429 obtingué la renúncia a la tiara de Climent VIII (Gil Sanxis Munyós), a Peníscola, i, en recompensa, fou nomenat bisbe de València. Eugeni IV el nomenà cardenal el 1444 i fou elegit papa el 1455. Arran de la presa de Constantinoble pels turcs (1453), intentà d'organitzar una gran croada, aconseguí de recuperar Belgrad (1456), i amb l'ajuda d'Alfons IV, d'alliberar Albània (1457).

call *HIST* En les ciutats i viles medievals catalanes, zona habitada per **jueus**. El terme (de l'hebreu *qahal*, ‘assemblea’, ‘congregació’) és documentat des del s XIII. En algunes ciutats hi havia dos calls, com Barcelona i Cervera, bé que formant una sola aljama. A Lleida, el call era anomenat *la Cuirassa* i a les viles i ciutats dels regnes de València i d'Aragó eren anomenats *jude-ries* o *jueries*. A diferència dels guetos europeus d'època posterior, el call no era un espai tancat, fet que féu possible la relació constant entre jueus i cristians. Dins el call hi havia els diferents locals públics, el principal dels quals era la sinagoga, punt oficial de reunió de l'aljama.

Callas, Maria (Nova York 1923 — París 1977) Nom amb què fou coneguda la soprano grega Maria Kalogerópulos. La seva veu, tècnicament discutible però d'una gran extensió, juntament amb l'expressivitat punyent de què era capaç i el seu talent com a actriu dramàtica la convertiren en la diva indiscutible de l'òpera mundial durant els anys cinquanta. Actuà al Gran Teatre del Liceu l'any 1959.

Càller *[**it: Cagliari**]* Capital de la província homònima i de la regió autònoma de Sardenya, Itàlia (762 400 h [1992]). És situada a la desembocadura del Flumini Mannu, vora el golf de Càller. És el centre comercial i industrial de tota la Sardenya central i meridional. Les indústries principals són la química, l'alimentària, la construcció de vaixells i la fabricació de ciment i maquinària. La llengua catalana hi fou oficial fins ben entrat el s XVII, i del s XIV al XVIII fou parlada o entesa pels seus habitants. Fou fundada pels fenicis vers el s VII aC i esdevingué un centre comercial important sota els cartaginesos. Bonifaci VIII donà Sardenya en feu al rei català Jaume II (1297), i l'infant Alfons, el seu fill, assetjà Càller (1324) i ocupà el Castell (1326), on, des de llavors, només habitaren catalans. Fou introduïda l'administració catalana i el municipi fou organitzat segons les institucions del de Barcelona. Víctor Amadeu de Savoia, que incorporà Sardenya als seus estats pel tractat de Londres (1718), establí a Càller els seus virreis.

cal·ligrama *POÈTICA* Composició poètica que realitza plàsticament, per mitjà de l'escriptura o de la tipografia, un tema que suggereix el del poema. N'hi ha precedents grecs i àrabs i en la literatura europea dels ss XVII, XVIII, XIX i començament del XX; però qui el divulgà en la poesia moderna i li donà el nom fou Apollinaire (*Calligrammes*, 1918). Fou conreat pels poetes avantguardistes.

Callís, Jaume (Vic ~1370 — Barcelona 1434) Jurista i advocat. Conseller i advocat fiscal dels reis Martí I, Ferran I i Alfons IV de Catalunya-Aragó. Col·laborà (1413) en la traducció al català dels *Usatges, constitucions i altres drets de Catalunya*. Intervingué com a diputat del braç militar a les corts catalanes, i el 1422 fou nomenat jutge de l'audiència de Catalunya. Elaborà una teoria nacional del dret català, el qual, a Catalunya, derogà el dret romà. Escriví: *Directorium pacis et treguae* (1400), *Super usaticos Cathaloniae* (1401), *Elucidarium soni emissi* (1401), sobre el sometent, *Viridarium militiae* (1407), *De prerrogativa militari* (1415), sobre els privilegis dels nobles, *De moneta* (1421), tractat legal de la moneda i de la seca, *Extragravatorium curiarum* (1433), tractat de dret constitucional, i *Margarita fisci* (1423), fruit de la seva experiència com a advocat fiscal. Fou considerat el jurista català més important del s XV. És conegut també amb el nom llatinitzat de *Jacobus Callicio*.

calor *TERMO* Manifestació de l'energia interna quan un sistema efectua un procés, cíclic o no, mitjançant canvis de temperatura, sigui del sistema, sigui del medi que l'envolta. Aquesta concepció parteix dels treballs de Rumford i Davy, al primer decenni del s XIX, els quals afirmaren que la calor consisteix en un moviment de les parts constituents dels cossos escalfats. La propagació de la calor, des d'un punt de temperatura elevada a un altre de més baixa, es pot efectuar de tres maneres: per conducció, convecció i radiació. La *conducció* té lloc quan hi ha contacte directe entre la font tèrmica i el cos, o bé quan entre ambdós hi ha un material ininterromput, sense moviment de matèria; la quantitat de calor transmesa és donada per la llei de Fourier. La *convecció* es dona quan hi ha una translació de partícules materials en un medi fluid movent-se des dels punts calents cap als freds; aquesta mena de transmissió és exclusiva dels líquids i dels gasos. La *radiació* és el procés pel qual la calor, en forma d'energia radiant, es transmet en el buit, mitjançant ones electromagnètiques, obeint a la llei de Stefan-Boltzmann.

caloria [cal] *METROL* Unitat de quantitat de **calor**, desaconsellada pel SI. Fou originàriament definida com la quantitat de calor necessària per a augmentar la temperatura d'un gram d'aigua destil·lada de 14,5°C a 15,5°C, a la pressió atmosfèrica normal constant. Hom prefereix de definir-la en unitats de treball; així, hi ha la **caloria termoquímica**, 1cal_q=4,184 J (1948), la **caloria a 15°C** (o caloria, pròpiament), 1 cal₁₅=4,185 5 J (1950); i la caloria de les taules internacionals, o **caloria IT**, 1 cal_{IT}=4,186 8 J (1956). Té com a múltiples la *gran caloria* o quilocaloria, 1 kcal=10³cal, i la *tèrmia*, 1 th=10⁶ cal.

calorímetre *TERMO* **1** Aparell que mesura la quantitat de calor emesa o absorbida en un procés físic o químic. Ho fa mitjançant l'augment de temperatura (*calorímetre no isotèrmic*) o la transformació física, generalment una dilatació o un canvi d'estat (*calorímetre isotèrmic*), d'un cos de massa i calor específica conegudes, anomenat *cos calorimètric*. **2** **calorímetre de bomba** Calorímetre no isotèrmic emprat per a determinar les calors de combustió de combustibles sòlids i líquids.

calvari *CATOL* Crucifix o capella dedicats a la Crucifixió i situats damunt un turó o una elevació artificial del terreny, sovint prop d'una població, on els cristians van, especialment en temps de quaresma o de setmana santa, a fer el Via Crucis o a recordar la Passió. Pel camí sol haver-hi distribuïdes capelletes amb representacions dels passos de la Passió en forma d'estacions. Abunden a la part meridional dels Països Catalans.

Calvet i Pascual, Agustí (Sant Feliu de Guíxols 1887 — Barcelona 1964) Periodista i escriptor. El 1910 començà a emprar el pseudònim de *Gaziel*, que emprà sempre més. Les seves col·laboracions sobre la guerra a “La Vanguardia” el convertiren

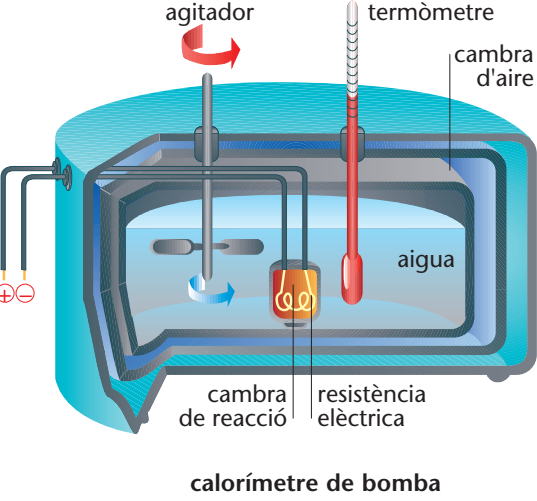
en un dels periodistes més llegits a la Península Ibèrica i a l'Amèrica Llatina. Recollí els seus articles en els volums *Diario de un estudiante en París* (1915), *Narraciones de tierras heroicas* (1916), entre d'altres. Continuà la política de Miquel dels Sants Oliver a “La Vanguardia”, catalanitzant espiritualment el diari, mantenint-lo en una orientació centrista i convertint-lo en el millor òrgan d'informació de l'estat espanyol. Al pròleg d'*Hores viatgeres* (1926) proclamà la seva adhesió a la llengua catalana, alhora que intentava de justificar la seva tasca de periodista en castellà. Durant la guerra civil residí a l'estranger i no es decantà per cap bàndol. Acabada la guerra restà a l'exili, però el 1940, fugint de l'ocupació nazi, s'instal·là a Madrid, on dirigí una empresa editorial. Retirat del seu treball editorial i altra vegada a Catalunya, continuaren apareixent nous volums, ja sempre en català, que el convertiren en un dels més brillants escriptors catalans contemporanis: *Castella endins* (1959), *Portugal enfora* (1960), *La Península inacabada* (1961), *Seny, treball i llibertat* (1961), *L'home és el tot* (Florència) (1962), *Un estudiant a París i altres estudis* (1963), *Sant Feliu de la Costa Brava* (1963).

Calví, Joan (Noyon, Picardia 1509 — Ginebra 1564) Teòleg i reformador protestant francès. El seu nom original era *Jean Cauvin*, que llatinitzà en *Calvinus*. Inicià la carrera eclesiàstica i estudià filosofia a París i dret a Bourges. La seva conversió a la fe reformada l'obligà a fugir de França i s'establí a Basilea (1535), on acabà *Christianae Religionis Institutio* (1536), la seva obra cabdal (la versió definitiva és del 1559). Establert per segona vegada a Ginebra (1541), aconseguí aviat d'imposar les *Ordonnances ecclésiastiques*, amb una estreta vinculació del poder civil al religiós, i sota la seva direcció Ginebra es convertí en una ciutat de religiositat estreta i minuciosa. Hagué d'afrontar diversos complots i l'oposició de la ciutat de Berna. Impulsà el procés que portà Miquel Servet a la foguera. El seu sistema teològic posà el fonament de l'organització presbiteriana.

calvinisme *PROTEST* Sistema teològic que té l'origen en els ensenyaments de **Joan Calví**. Alhora reforma anticatòlica i antiluterana, el calvinisme admet la Trinitat, les dues natures del Crist, la teoria de sant Agustí sobre la gràcia, la predestinació i el pecat original. L'església calvinista, que té com a missió predicar la paraula de Déu, és regida pels pastors, els preveres o ancians i els diaques (no existeix la categoria episcopal). Calví acceptà els sagraments (entesos com a símbols) del baptisme i l'eucaristia i suprimí el culte als sants, a les imatges, a les relíquies, a la creu, considerat com a idolatria. No admeté la confessió auricular, ni els vots, ni el celibat, ni la missa, ni les indulgències, i negà l'existència del purgatori. El calvinisme és especialment mantingut per l'església reformada i l'església presbiteriana. Des de Ginebra i Zuric s'estengué molt aviat per tot Suïssa, per extenses zones de França, de Bretanya i d'Occitània (*hugonots*), als Països Baixos, a Escòcia, a Anglaterra, etc. A partir del s XVII, el calvinisme esdevingué un dels elements constitutius de la cultura i de l'esperit dels EUA, i influí en el desenvolupament econòmic dels ss XVI i XVII i en l'evolució de la mentalitat occidental.

Calvino, Italo (Santiago de las Vegas, l'Havana 1923 — Siena 1985) Novel·lista i crític italià. La seva primera novel·la s'inspirà en la resistència antifeixista: *Il sentiero dei nidi di ragno* (1948); evolucionà cap a l'humorisme poètic i introduí el meravellós en la seva obra. És autor de la trilogia *I nostri antenati: Il visconte dimezzato* (1952), *Il barone rampante* (1957) i *Il cavaliere inesistente* (1959), on, seguint el model de la novel·la filosòfica, expressa amb un humorisme punyent el sentiment de culpa que l'intel·lectual, sorgit de la resistència, experimenta davant els fets.

Calvó, Bernat *sant* (Mascalvó, Reus 1180 — Vic 1243) Abat de Santes Creus i bisbe de Vic (1233-43). Cavaller, el 1215 professà a Santes Creus, monestir del qual arribà a ser abat. De gran prestigi, impulsà la reforma de monestirs, i en l'expedició de conquesta de Mallorca fou conseller d'alguns dels barons que acompanyaren el rei Jaume I. Fou consagrat bisbe de Vic el 1234. Acompanyà el rei en la conquesta de València. Poc després de morir començà a ésser objecte de culte a Vic i a

calorímetre de bomba	
	
	
	
govern :	república
superfície :	181 035 km²
població :	9 525 000 h (1994)
capital :	Phnom Penh
idioma of. :	khmer
moneda :	riel

Santes Creus, culte que fou confirmat per la Santa Seu el 1710.

Calvo Sotelo, José (Tui, Galícia 1893 — Madrid 1936) Polític. Advocat de l'estat, durant la Dictadura de Primo de Rivera va ser director general d'administració local (1923-25) i ministre de finances (1925-30). Instaurada la república (1931), s'exilià. Influït per l'exemple italià, es mostrà partidari del poder unipersonal i de les institucions corporativistes. Amnistià el 1934, amb vista a les eleccions del 1936 constituí una coalició de dretes. Fou assassinat per uns guàrdies d'assalt (13 de juliol de 1936).

camaleó *ZOOI* Nom de diversos rèptils saures, de la família dels camaleòntids, els quals pertanyen als gèneres *Chamaeleo* i *Brookesia*. Es caracteritzen pel fet de tenir el cos comprimit lateralment, i el cap i el dors adornats amb una sèrie de crestes, carenes o banyes. Són característics dels camaleons els canvis de color de la pell. El règim alimentari és exclusivament insec-tívor.

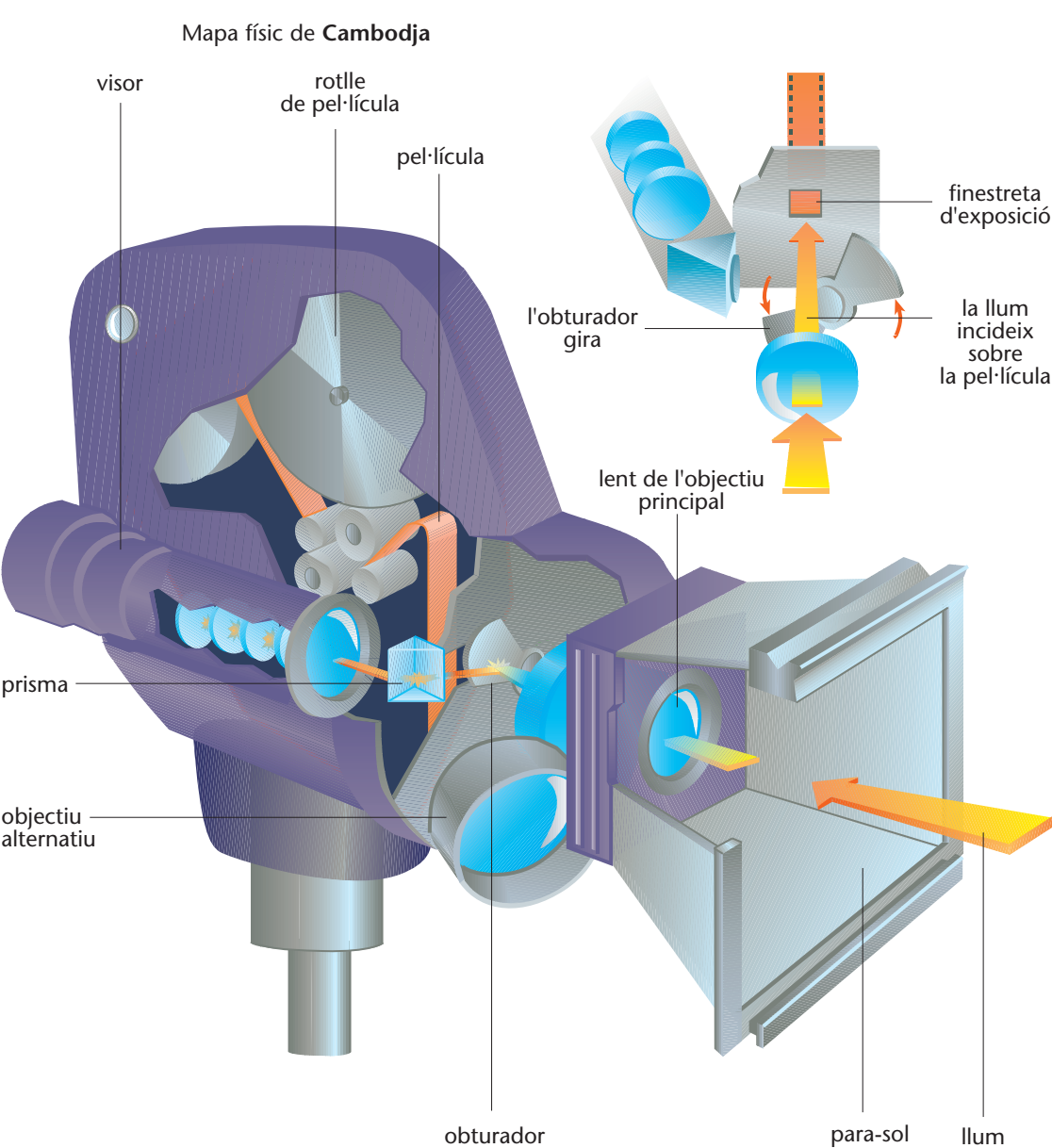
camamilla *[Matricaria recutita*, família de les compostes] *BOT* Planta herbàcia anual de fulles molt dividides, tija glabra, de 20 a 50 cm d'alçada, amb flors agrupades en capítols grocs de lígules blanques que tenen el receptacle cònic i buit, i sónolorosos. Els seus capítols, secs, són emprats en infusió, que és antispasmòdica, sedant, i també com a carminatiu o com a estimulant de la digestió. Ben concentrada, o en tintura alcohòlica, serveix per a aclarir el color dels cabells.

Cambó i Batlle, Francesc (Verges, Baix Empordà 1876 — Buenos Aires 1947) Polític, advocat i financer. Un dels màxims dirigents del sector de centre-dreta del moviment catalanista i gran propulsor de la cultura catalana. Es llicencià en filosofia i lletres (1896) i en dret (1897) a Barcelona. Participà en la fundació de la Lliga Regionalista i en fou dirigent fins a la seva desaparició (1936). Com a diputat a corts, el 1916 pronuncià un dels seus discursos més famosos, en el qual afirmà que el problema de Catalunya no era pas una qüestió de mera descentralització administrativa, sinó un problema nacionalista. Ministre de foment (1918) i ministre de finances (1921) en els governs de Maura, no va poder aconseguir l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia, fet que un sector ampli de la societat considerà un fracàs del seu intervencionisme en la política espanyola. Pel juny del 1923 renuncià l'acta de diputat i es retirà de la vida política. Ja sota la dictadura, continuà col·laborant a “La Veu de Catalunya” i publicà diverses obres, on atacava la posició independentista de Francesc Macià i afirmava la seva posició iberista. La proclamació de la Segona República Espanyola (1931) féu fracassar el seu intent de crear un partit general espanyol, i es traslladà a l'estranger. En transformar-se la Lliga Regiona-lista en *Lliga Catalana* (febrer del 1933), continuà essent-ne un dels màxims diri-gents. Es declarà antifeixista i antidicta-torial, però, alarmat davant un possible triomf revolucionari, es decantà per la Junta de Burgos. Acabada la guerra civil, preferí de continuar vivint a l'exili. Esmerçà una gran part de la seva fortuna en la protecció de la cultura catalana, creant la Fundació Bernat Metge, la Fundació Bibli-ca Catalana, la Fundació Cambó de la Sor-bona de París, i patrocinant la redacció d'algunes obres fonamentals com la *Histò-ria de Catalunya* (1934-35) de Ferran Solde-vila, i el *Diccionari General de la Llengua Ca-talana* (1932) de Pompeu Fabra. Reuní una important col·lecció de pintura italiana.

Cambodja *[khmer: Kampuchea]* Estat de l'Àsia sud-oriental, limitat al NE per Laos, al NW per Tailàndia, al SE per Vietnam, i al SW pel golf de Siam (181 035 km²; 9 525 000 h [1994]). La capital és Phnom Penh. *Geogràficament* Cambodja ocupa una antiga depressió tectònica que donà origen a un golf marí. La major part del territori és constituïda per les planes fèrtils que envolten el Tònlé Sab (el “Gran Llac”) i el Mekong i els seus tributaris. Aquestes planes resten enquadrades, al N i al NE, per les muntanyes Phanom Dongrak, i a l'W, pels massissos primaris de Phnum Krávanh i Phnum Dàmrei. El clima és tropical monsonic. Tres quar-tes parts del territori de Cambodja són ocupades pel bosc. El principal recurs de Cambodja és l'agricultura (arròs i cautxú). La ramaderia és principalment bovina i porcina. L'explotació forestal és un recurs

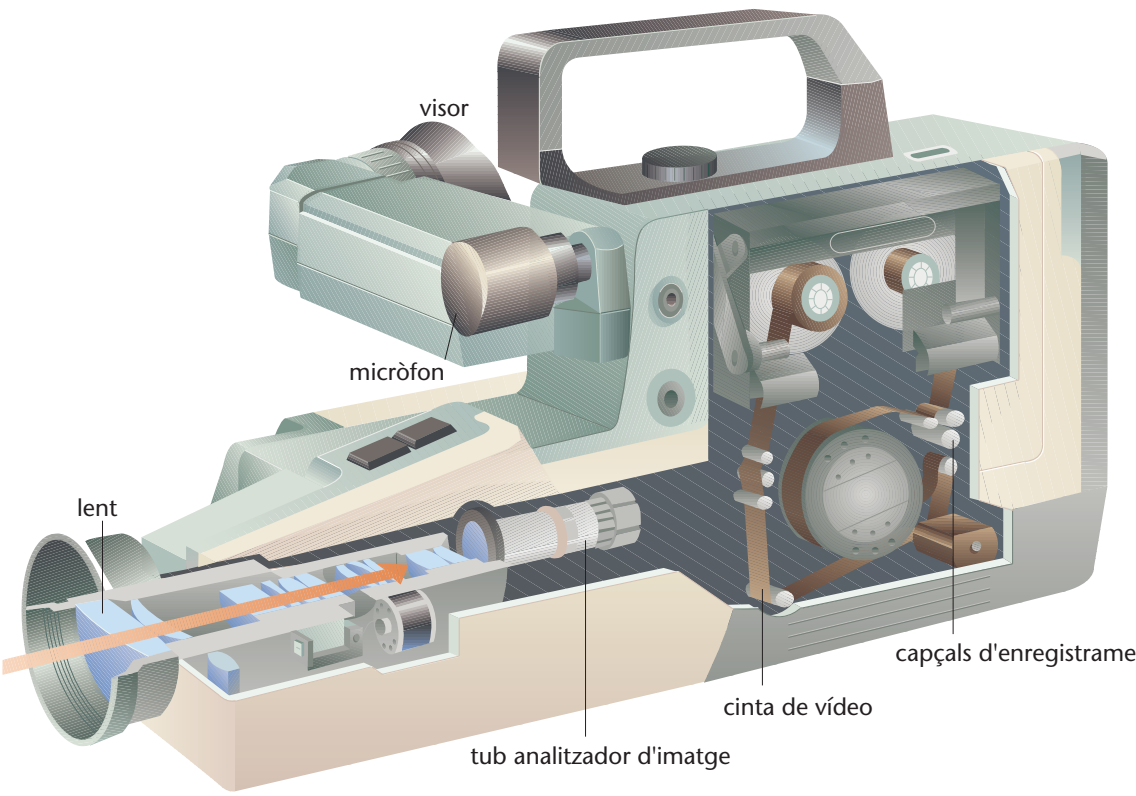
important. La pesca, sobretot del Tònlé Sab, és base d'una florent indústria de conserves. Dins el camp de la mineria, hi figuren mines d'or i de pedres precioses i explotacions de fosfat i de sal comuna. La indústria és encara poc desenvolupada (alimentària, tèxtil, elaboració de tabacs, química i automòbil). La xarxa de comunicacions és deficient. El comerç exterior té un signe netament deficitari. El règim establert al desembre del 1991 instaurà l'economia de mercat. El poblament és predominantment rural. La població és en la seva majoria khmer o pertanyent a tribus afins de llengua monkhmer (82%), però també hi ha nuclis importants de vietnamites (6,2%) i de xinesos (7,5%). La major part de la població practica la religió budista, bé que hi ha també una minoria musulmana i una minoria catòlica. La llengua oficial és el khmer, i hom empra el francès com a idioma comercial. *Històricament*, a l'inici de l'era cristiana navegants indis fundaren a l'actual Cambodja el regne anomenat de Fu-Nan, que esdevingué, sobretot a partir del s II, un important centre de comerç. Al s VI entrà en decadència i no pogué resistir la invasió dels khmers procedents del nord. Fou sota el budista Jayavarman VII (1181-1218) quan el regne assolí el més alt grau de poder: expulsà els txams i desenvolupà les grans construccions. Enfrontats Siam i el Vietnam pel control del país, arribaren (1845) a un acord que posà Cambodja sota condomini d'ambdós estats. Sota Norodom I (1859-1904) Cambodja es convertí en protectorat francès. El moviment nacionalista es desenvolupà durant la Segona Guerra Mundial, en lluita contra els japonesos i hom arribà a una efímera declaració d'independència (març-octubre del 1945). El 21 de juliol de 1954 Cambodja obtingué la independència. Sihanuk esdevingué primer ministre (1955) i trencà les relacions diplomàtiques amb els països veïns de Siam i Vietnam del Sud (i el 1963 amb els EUA). El 1970 fou deposat per un cop d'estat militar dirigit pel general Lon Nol, el qual proclamà la república de Cambodja. En el període maig-agost del 1970, contingents nord-americans i sud-vietnamites envaïren el país amb el pretext de destruir els redutes del Viet-cong. Les forces republicanes del govern, sostingudes pels sud-vietnamites, i les del príncep Sihanuk, que tenien l'ajuda del Vietnam del Nord, continuaren lluitant fins a la victòria dels khmers roigs, que establiren un règim comunista. El 1977, a causa d'un conflicte territorial, esclatà una guerra oberta entre cambodjans, que reberen el suport de la Xina i de Corea del Nord, i vietnamites, que foren ajudats pel bloc soviètic i Albània. El 1979 Phnom Penh caigué a mans de les forces vietnamites i fou proclamada la República Popular de Cambodja. El 1991 es constituí el nou estat de Cambodja, amb Norodom Sihanuk com a president, el qual esdevingué monarca el 1993.

cambra 1 Habitació destinada a dormir o per a l'ús d'una o més persones. *La cambra dels nens*. **2 cambra cuirassada** Cambra revestida de planxes d'acer i proveïda d'elements de seguretat, que substitueix, en un establiment bancari, la caixa forta quan la capacitat d'aquesta és insuficient. **3** Compartiment o cavitat d'un instrument, d'un aparell, d'una màquina, d'un organisme animal o vegetal, etc, on és produït o s'esdevé un procés o una operació, que conté o recull un gas o un líquid, que separa diverses parts, diverses cel·les, etc, que aïlla o limita un espai, etc. **4** *DR/ECON* Entitat o organisme de caràcter oficial o privat que agrupa individus o entitats d'una mateixa activitat econòmica i que té com a finalitat de cobrir uns serveis determinats i de defensar llurs interessos. **5 cambra agrària** Corporació de dret públic, creada el 1993 per una llei del Parlament de Catalunya, que té com a finalitat actuar com a entitat de consulta i de col·laboració amb l'administració de la Generalitat en matèries d'interès agrari. **6 cambra d'agricultura** (o **cambra agrícola**) *DR/ECON* Associació generalment voluntària que té per funció de reunir, elaborar i expressar les opinions de les persones lligades amb l'agricultura sobre qüestions públiques referides al benestar de l'interès agrícola. La primera fou fundada a Escòcia el 1864. En general, a tot el món, han estat restringides als grans propietaris i han fet pressió sobre la política agrària governamental. A l'estat espanyol, les cambres d'agricultura foren regulades el 1890. A Catalunya hi ha quatre cambres agràries,

càmera cinematogràfica de format 35 mm

Secció transversal d'una càmera de vídeo

una a cada província. **7 cambra de comerç** *DR/ECON* Associació que agrupa els comerciants (i, eventualment, els industrials, els naviliers, etc) per a la defensa i la promoció de llurs interessos; modernament les cambres de comerç aconsegueixen també un paper important en la configuració de la política econòmica governamental. La denominació de *cambra de comerç* aplicada a aquest tipus d'institució és d'origen francès, en època de Lluís XIV. Durant el s XIX s'estengueren per la major part dels estats del món. Als Països Catalans, els col·legis de la mercaderia i els consolats medievals havien deixat pas ja al s XVIII a les juntes de comerç. A l'estat espanyol, el 1886 en fou decretada la constitució a cada una de les províncies. Hi ha actualment vint-i-una cambres de comerç als Països Catalans: nou de comerç i indústria i dotze de comerç, indústria i navegació. **8 cambra de compensació** *DR/ECON* Entitat a través de la qual els organismes públics i les empreses financeres o subministradores de béns i serveis compensen els comptes creditors i deutors existents entre si. **9 cambra de combustió** *MOT* Recinte d'un motor on és efectuada la combustió. En els motors alternatius ocupa el volum del cilindre comprès entre la culata i el pistó situat al punt mort superior. En els d'encesa per guspira, la seva forma és determinada per la necessitat d'obtenir una bona turbulència i d'evitar al màxim el perill de detonació; també depèn de la disposició de les vàlvules (laterals o a la culata). En els motors d'encesa per compressió la combustió es pot produir en una sola cambra, anomenada *d'injecció directa*, o en dues cambres, anomenades *principal* i *cambra de pre-combustió* (o avantcambra), o *cambra d'acumulació d'aire* segons els casos. **10 cambra de gas** *PENOL* Local hermèticament tancat on hom injecta gasos tòxics per asfixiar. Emprada per primera vegada a l'estat de Nevada (EUA) el 1924, fou utilitzada en els camps de concentració nazis per a exterminar presoners. **11** *POLÍT* Òrgan polític deliberatiu amb facultats legislatives o consultives, propi dels estats amb sistema representatiu. En els sistemes bicamerals, el conjunt de la **cambra baixa**, que representa directament els ciutadans, i de la **cambra alta**, que representa l'aristocràcia, les corporacions, els estats federats, etc, consitueix el parlament. A l'estat espanyol la cambra baixa és anomenada Congrés dels Diputats i la cambra alta és anomenada senat. **12 cambra d'aire** *TRANSP* Recipient tòric de cautxú que conté l'aire a pressió a l'interior d'un pneumàtic.

Cambrià Primer període i sistema en què es divideix el **Paleozoic** o Era Primària. És situat per sobre del Pre-cambrià i per sota de l'Ordovicià. Els materials cambrians es dipositaren entre els –570 i els –505 milions d'anys, en el fons de grans zones geosinclinals, i formaren els materials (gresos, calcàries, esquistes, quarsites, etc) que posteriorment donaren lloc a les serralades caledonianes i hercinianes. El Cambrià és el primer període fòssilífer.

Cambridge Ciutat de l'estat de Massachusetts, EUA, a l'àrea metropolitana de Boston (95 802 h [1990]). Nucli industrial i seu d'ensenyament superior: Harvard University, fundada el 1636. Fundada el 1630 amb el nom de *New-Towne*, el canvià el 1638 per l'actual, en record de la ciutat universitària anglesa.

Cambridge University Centre d'ensenyament superior radicat a Cambridge (Anglaterra), una de les universitats més antigues i de més prestigi d'Europa. Es formà a partir del 1209.

camèlia [*Camellia sp*, família de les teàcies] *BOT/JARD* Gènere d'arbres o arbusts de fulles verdes tot l'any, alternes, coriàcies i de flors sèssils grans de 5 a 7 sèpals i de 5 a 9 pètals soldats, que comprèn unes 10 espècies nadiues de l'Àsia tropical i subtropical, algunes de les quals foren introduïdes a Europa a partir del s XVIII. Són plantes que floreixen durant la tardor i l'hivern; hom les conrea per l'elegància del fullatge i la vistositat de llurs flors.

camell [*Camelus sp*, família dels camèlids] *ZOOI* Gènere de mamífers de l'ordre dels artiodàctils, de dimensions grans, de cos robust, amb un o dos geps dorsals, de potes llargues i primes i de coll molt allargat, fort i flexible. Els camells tenen un pelatge abundant, les orelles petites, els ulls grossos i sortints i el llavi superior partit en dues meitats, que poden moure's inde-

pendentment. Els geps són reserves de greix que els camells acumulen quan tenen aliment abundant, i que consumeixen en períodes de dejuni o de treball excessiu. La llet de les camelles és aprofitada, i del pèl hom en fa teixits suaus i càlids, molt apreciats. Una de les espècies actuals és el **camell comú** (*C. dromedarius*), anomenat sovint *dromedari*, que té un sol gep. Actualment es troba a l'Àràbia, a Egipte i en algunes regions africanes. Ha estat introduït en diversos països (sud de la Península Ibèrica i Canàries, Itàlia, Madagascar, Amèrica del Sud i Austràlia).

càmera 1 **càmera cinematogràfica** *CIN* Aparell que permet d'enregistrar les imatges d'un objecte en moviment sobre un suport sensible; és anomenada també *filmadora* o *màquina filmadora*. Una presa de vista (o enregistrament cinematogràfic) consisteix en un seguit de fotografies de l'objecte en moviment que, en ésser projectades amb la mateixa cadència que han estat obtingudes, donen una aparença de moviment. Un *motor elèctric* de precisió fa avançar la pel·lícula per davant de la *finestra de presa*. Un *selector de velocitats* fa possible d'escollir el nombre de fotogrames que han d'ésser exposats per segon. Completen la càmera cinematogràfica els següents elements: el *xassís*, que emmagatzema les *bobines* o el *cartutx* de pel·lícula; el sistema òptic, constituït generalment per un *zoom* i un *anell d'enfocament*, un *fo-tòmetre*, un *visor* i un *comptador de metratge*. Hom classifica les càmeres d'acord amb el format de pel·lícula que utilitzen; els més corrents són el de *8 mm* i *super 8* en la gamma *amateur*, i *16*, *35* i *70 mm*, en la professional.
2 càmera de televisió *TV* Aparell que converteix les imatges lluminoses en senyals elèctrics a fi de poder-les transmetre a distància. La càmera efectua l'*anàlisi* de la imatge i consta de tres parts fonamentals: el sistema òptic, el tub analitzador o de conversió i els circuits electrònics. El sistema òptic forma la imatge de l'escena a la superfície sensible del tub de conversió. Aquest és un transductor de senyal lluminós a elèctric. Els circuits electrònics inclouen els amplificadors, els circuits de deflexió, els de sincronisme, els generadors de tensió, etc.
3 càmera de vídeo *TV* Càmera de televisió portàtil i autònoma que porta incorporat un magnetoscopi. Essencialment és una petita càmera de televisió que enregistra sobre la cinta magnètica d'una casset (videocaset) de 1/2" o de 8 mm el senyal electrònic generat pel tub o l'analitzador.
4 càmera fotogràfica *FOTOG* Aparell que permet d'enregistrar la imatge d'un objecte sobre un suport sensible; és anomenada també *màquina de fotografiar*, *màquina fotogràfica*, o *màquina de retratar*. Essencialment consisteix en una *càmera obscura* dotada d'un sistema òptic, l'*objectiu*, que recull els raigs de llum que emet o reflecteix l'objecte que hom vol fotografiar i en forma una imatge sobre una superfície plana en què és col·locada la *pel·lícula* fotosensible que, un cop impressionada, l'enregistra. Generalment, les màquines fotogràfiques consten també dels dispositius següents: un *obturador*, accionat mitjançant un *disparador*, que regula el temps de pas de la llum exterior; un *visor*; un dispositiu d'enfocament manual (*anell d'enfocament*); un *diafragma* que limita la quantitat de llum que travessa el sistema òptic; un *fo-tòmetre* o un *exposímetre*, amb els quals són determinades la velocitat d'obturació i l'obertura del diafragma.
5 càmera obscura *ÒPT/DIB* Càmera totalment tancada a la llum, en una de les parets de la qual ha estat practicat un petit forat pel qual entren els raigs de llum procedents d'un objecte exterior, els quals determinen una imatge que és recollida a la superfície interior de la paret oposada. Usada per Niepce i Daguerre per a impressionar una placa sensible, és l'antecessora de la càmera fotogràfica.
6 càmera rèflex *FOTOG* Càmera proveïda d'un visor de reflexió.

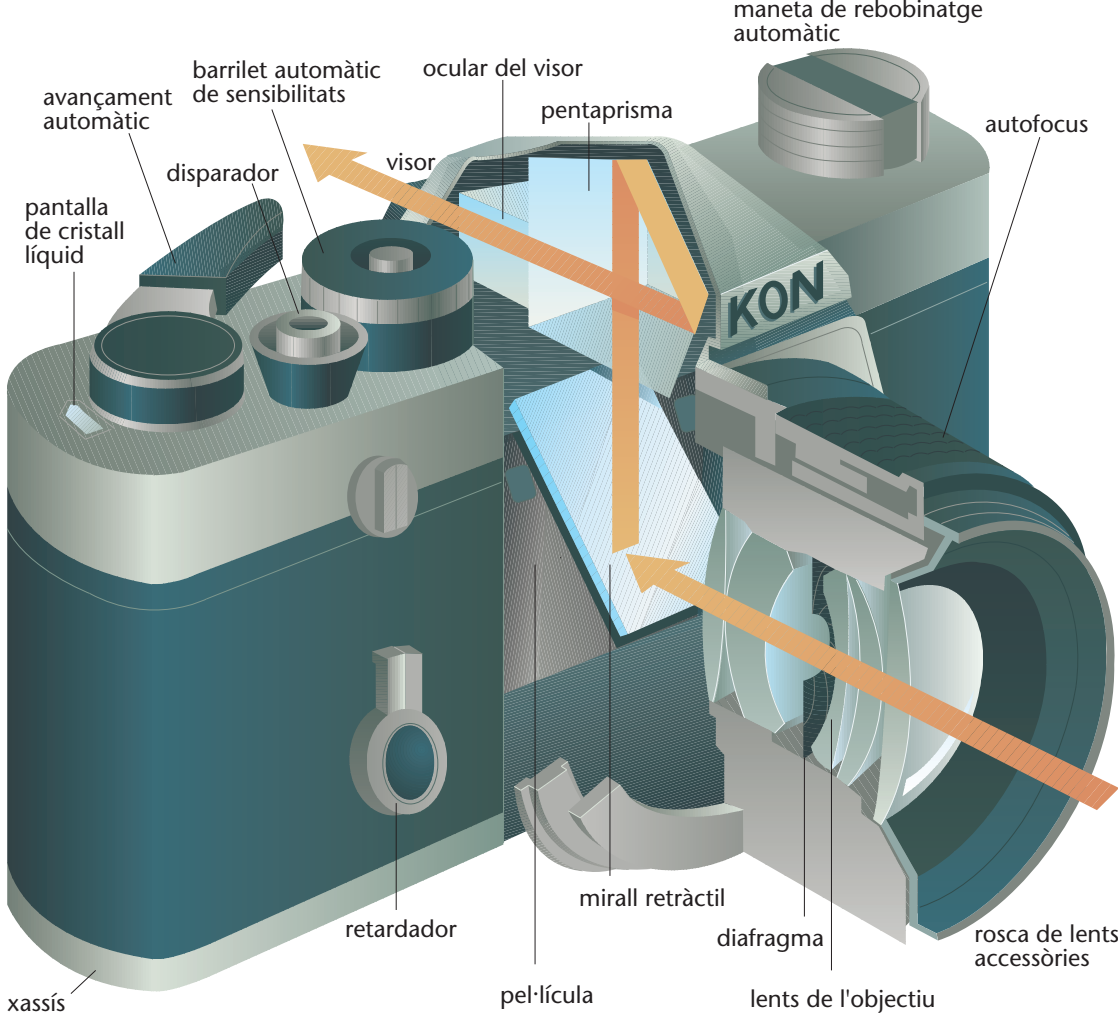
Camerun [*fr: Cameroun; angl: Cameroon*] Estat de l'Àfrica equatorial, que limita amb Nigèria a l'W i N, amb el Txad al N, amb la República Centrafricana a l'E, amb el Congo al SE, amb Gabon i Guinea Equatorial al S i amb el golf de Guinea a l'W (465 458 km²; 12 905 000 h [1994]). La capital és Yaoundé. *Geogràficament* hom distingeix un sector costaner amb planes i regions aturonades, interrompu-des, al NW, per l'imposant massís volcànic del mont Camerun (4 070 m alt). Vers

l'interior, una regió de transició amb pe-tits altiplans, que acaba amb una sèrie d'escarpaments que porten a la regió d'altiplans del Camerun central. Al N, l'àrea que s'estén fins al Txad és un sector de planes drenat pel riu Benue. La regió litoral té un clima equatorial; als altiplans meridionals i al massís de l'Adamaua, el clima és tropical plujós; al N, a la cubeta del Txad, el clima és tropical sec. Quant a la vegetació, la regió litoral és ocupada per la selva plujosa tropical, i els altiplans de l'interior són ocupats també per boscs, però ja més esclarissats. Al nord del país, la vegetació dominant és la sabana amb la seva fauna característica de grans mamífers. L'activitat agrícola ocupa les quatre cinquenes parts de la població. Predominen les petites explotacions (cafè); hi ha, però, grans plantacions (bananes, cautxú, palmeres d'oli, te, cacau i ananàs). També destaquen la ramaderia bovina i la cria de cabres, ovelles i porcs. L'única extracció industrialment important és la de petroli. Darrerament hom ha donat un gran impuls a la metal·lúrgia de la bauxita, com també a la producció d'articles metal·lúrgics i alimentaris. Les indústries artesanals són molt desenvolupades. Les comunicacions, sobretot a les regions occidentals, són deficientes i el comerç exterior presenta una tendència desfavorable. El Came-run ha seguit des de la independència (1960) una evolució racional cap al desenvolupament. La població urbana és poc important; les principals ciutats són Yaoundé, Douala i Nkongsamba. Ètnica-ment hi ha diferents grups: uns 15 000 pigmeus, uns dos milions de bantus i també semibantus; la zona septentrional és habitada predominantment per pobles sudanesos. Les llengües oficials són el francès i l'anglès. Quant a la religió, no n'hi ha cap d'oficial: un 25% són animistes i un 22% són musulmans; les religions cristianes representen el 53% restant. *His-tòricament* el riu Sanaga era poblat per tribus pigmees i per grups anomenats antics bantus, i la costa era ocupada pels duales. La costa del Camerun fou descoberta el 1472 per Fernão do Pó. Al comerç portuguès amb el Camerun (esclaus i vori, principalment) se sumaren els alemanys i els britànics al s XIX. El tractat de Versalles (1919) ratificà i posà sota un règim de mandat la divisió del Camerun: la zona nord-oest (Camerun Occidental) passà a la Gran Bretanya, i la resta (Camerun Oriental), a França. Després del 1945, el règim en mandat fou substituït pel de terriori en fideïcomís sota l'administració de França i la Gran Bretanya. Durant el decenni 1940-50 al Camerun Oriental s'afermà el moviment polític d'independència. El 1958, el Camerun francès obtingué l'autonomia. El país accedí a la independència el 1960, i el 1961 esdevingué República Federal. Al juny del 1990, en un congrés del partit únic Unió Democràtica del Poble Camerunès (RDPC), fou decidida la introducció del pluripartidisme. Això no obstant, les primeres eleccions presidencials (1992) constituïren frau electoral, segons l'oposició i els observadors externs.

Camerun, mont Massís volcànic de l'Àfrica Central, antiga illa unida al continent per sediments recents; s'alça fins a 4 070 m sobre la costa del golf de Biafra, davant l'illa de Fernando Poo.

càmfora *QUÍM ORG/FARM* Cetona terpeni-ca existent en les seves dues formes òpticament actives i com a racèmic. És obtinguda per destil·lació amb arrossegant de vapor de la fusta del camforer; hom assoleix, així, la forma dextrogira. És emprada com a plastificant de la cel·lulosa; hom n'usa els èsters en la fabricació de plàstics, sobretot cel·luloide, laques i vernissos, en explosius, pirotècnia i com a bactericida en productes farmacèutics i cosmètics. Ha estat usada com a estimulant cardíac i respiratori (injectada en solució oliosa: **oli de càmfora**).

camí *ENG* Via rural, natural o construïda. Als Països Catalans, com a tot Europa, hom pot reconèixer camins molt primitius que degueren ésser eixamplats i apariat llur paviment pels pobles pre-romans en introduir-se el carro i també segons les necessitats de l'estratègia militar. No fou fins al darrer terç del s XVIII que fou iniciat l'establiment de noves rutes generals de comunicació (*carreteres*). Els camins poden ésser creats jurídicament per l'ús continuat durant un termini de temps o per l'acció de l'administració pública.

camió *AUT/TRANSP* Vehicle automòbil especialment condicionat per al transport de càrrega. La carrosseria és formada per dues parts muntades sobre el xassís: la *cabina*, destinada al conductor i als ajudants, i la *caixa*, destinada a la càrrega. La caixa pot ésser tancada, oberta o especial (cisterna, plataforma, formigonera, tom-barell o de trabuc, etc). El *camió lleuger*, d'un pes total amb càrrega inferior als 3 000 kg, és anomenat*furgoneta* o *furgó*, si és de caixa tancada, i *camioneta*, si és de caixa oberta o de plataforma. El *camió pe-sant* abasta una càrrega útil entre els 1 500 kg i les 38 tones.

Camões, Luís Vaz de (Lisboa 1524 — 1580) Poeta potuguès. L'obra de Camões abraça tots els corrents artístics i ideolò-gics del Portugal renaixentista. En el poe-ma èpic *Os Lusíadas*, la seva obra princi-pal, cantà la formació de l'imperi potu-guès. Els sonets, prop de dos-cents, cons-titueixen el cim de l'obra lírica de Ca-mões. Hi és reflectida la vida amorosa de l'autor amb un alè tràgic. És també autor de diverses èglogues i odes. L'obra lírica de Camões fou publicada per primera veg-a amb el títol d'*As rimas* (1595). Conreà també el teatre, del qual han previngut només *El rei Seleuco* i *Filodemo*, propers encara a la manera de Gil Vicente, i *Anfi-triões*, adaptació de l'obra de Plaute.

camp 1 Lloc on hom practica o realitza el combat, tant la lliça o *camp clos* on es feien les justes i els torneigs, com el camp obert on tenia lloc l'encontre entre exèrcits enemics.
2 Porció d'espai o àmbit en què s'estén l'acció d'un òrgan, aparell, etc. *Camp d'una ullera*.
3 *Fís* Magnitud física mesurable que pren un valor concret a cada punt d'una regió de l'espai, a cada instant de temps. El camp és expressat matemàticament mitjançant una funció de les coordenades espacials i, llevat dels camps estacionaris, del temps. El camp és *escalar*, *vectorial* o *tensorial* si aquesta funció que el caracteritza assigna a cada punt del domini del camp un *nombre*, un *vector*, o un *tensor*, respectivament. La ten-dència més actual de la teoria de camps intenta descriure les interaccions fona-mentals en termes d'un únic camp, com són el *camp unificat* o el *camp de gran uni-ficació*.
4 camp acústic *Fís* Regió de l'espai on es propaguen les vibracions sonores.
5 camp elèctric *Fís* Regió de l'espai en què una partícula immòbil carregada elèc-tricament rep una força proporcional a la quantitat de càrrega que conté. La *intensi-tat de camp elèctric* E és una funció vecto-rial, el valor de la qual en un punt de l'es-pai és la força experimentada per una par-tícula puntual immòbil situada en aquest punt i amb una unitat de càrrega elèctri-ca. En l'electrodinàmica clàssica, el camp elèctric és una de les components del camp electromagnètic. La dinàmica del camp elèctric és controlada per dues de les equacions de Maxwell.
6 camp mag-nètic *Fís* Regió de l'espai en què una agu-lla imantada experimenta un parell que tendeix a orientar-la en una determinada direcció. Un camp magnètic és caracterit-

Camerun	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
	
govern:	república
superfície:	465 458 km²
població:	12 905 000 h (1994)
capital:	Yaoundé
idioma of.:	francès, anglès
moneda:	franc CFA

zat pel vector *intensitat de camp magnètic* **H**, o pel vector d'*inducció magnètica* **B**, anomenat també densitat de flux magnètic. En absència de corrents elèctrics, el camp magnètic engendrat per una distribució d'imants permanents immòbils és anomenat *camp magnetostàtic*. També pot ésser originat per una distribució de corrents elèctrics o per un camp elèctric canviant. En el marc de l'electrodinàmica clàssica, el camp magnètic és una de les components del camp electromagnètic. L'evolució del camp magnètic és controlada per dues de les equacions de Maxwell.

7 camp d'extermini *HIST* Nom donat als camps de concentració establerts pels alemanys a Alemanya i a Polònia durant la Segona Guerra Mundial per a l'extermini en massa de la població jueva dels països ocupats. N'hi havia a Auschwitz, Maidanek (Lublin), Chelmno, Belzec, Sobibor i Treblinka. L'extermini era dut a terme en grans cambres de gas, i la destrucció dels cossos, en forns crematoris. Hi foren exterminats entre quatre i sis milions de jueus. **8 INFORM** En un fitxer, subdivisió d'un enregistrament que equival a la quantitat més petita de dades que, des d'un cert punt de vista, hom pot considerar com una sola entitat; per exemple, en una aplicació de control d'estocs cada línia d'albarà pot ben bé ésser un camp.

9 angle de camp *OPT* En un instrument fotogràfic, angle determinat en unir el punt principal imatge de l'objectiu amb els extrems de la diagonal de la superfície sensible, estant el sistema enfocat a l'infinit.

10 camp de batalla *ORG MIL* Lloc on dos exercits lluiten una batalla, un combat.

11 camp de Mart *ORG MIL* Terreny destinat als exercicis militars, camp d'instrucció. **12 camp de mines** *ORG MIL* Extensió de terreny on hom ha instal·lat mines, generalment amb unes certes normes d'ordenació, constituint això un obstacle artificial per a dificultar l'accés en una direcció determinada. **13 camp de concentració** *PENOL/HIST* Centre d'internament establert al marge dels procediments ordinaris de detenció prevists per les legislacions civils i militars, on són confinades persones per motius de seguretat militar o política o com a forma de càstig o explotació. El terme aparegué per primera vegada a Cuba, el 1896, per tal de combatre les guerrilles antiespanyoles. Han tingut especial importància i significació a l'Alemanya nazi, com a instrument de terror de l'estat nacionalsocialista. El 1941 arribaren a ésser camps d'extermini. **14 camp d'urnes** *PREHIST* Tipus de necròpoli característic de la primera edat del ferro a l'occident d'Europa i que s'estengué per la major part de Catalunya i unalleana al nord del País Valencià. Els camps d'urnes (*urnenfelder*), tenen el seu origen en la cultura de *Hallstatt*, i tenen com a època de plenitud els ss XII-VII aC; són cementiris d'incineració amb les cendres del mort posades dins de gerres o urnes, sovint voltades d'ofrenes, en clots fets un prop de l'altre. El lloc d'origen fou al que avui és el sud d'Alemanya i s'estengueren cap a França i Itàlia i posteriorment arribaren a Catalunya.

Campalans i Puig, Rafael (Barcelona 1887 — Torredembarra 1933) Polític i enginyer industrial. Fou redactor d'“El Poble Català” (1906). L'any 1914, Prat de la Ribera li encomanà l'organització dels serveis d'obres públiques de la Mancomunitat. El 1917 fou nomenat director de l'Escola del Treball, i el 1922, secretari general d'ensenyament tècnic i professional de la Mancomunitat. L'any 1923 fundà la Unió Socialista de Catalunya, i esdevingué el primer director de *Justícia Social*, el seu portaveu. Amb la Dictadura de Primo de Rivera (1923), fou destituït de tots els seus càrrecs. Fundà, amb un grup de professors dimissionaris de l'Escola del Treball, l'Ateneu Polytechnicum. Proclamada la república, fou conseller d'instrucció pública en el govern provisional de Catalunya (1931), participà en la redacció de l'Estatut d'Autonomia, dit de *Núria*, i fou diputat per la ciutat de Barcelona a les corts constituents. Publicà, ultra obres tècniques, altres de polítiques: *Influència dels escolars sobre el catalanisme* (1903), *El socialisme i el problema de Catalunya* (1923), *Als joves* (1931), *Manual pràctic del socialisme català* (1933), *Política vol dir pedagogia* (1933) i *Hacia la España de todos. Palabras castellanas de un diputado por Cataluña* (1932).

campanar *ARQUIT* 1 Torre d'una església o extrem superior d'un edifici on hi ha

Mapa físic del Camp de Morvedre

Camp de Morvedre

superfície:	271 km ²
població:	70 728 h (1991)
capital:	Sagunt

Camp de Morvedre		
MUNICIPI	SUPERFÍCIE (km ²)	POBLACIÓ (1990)
Albalat dels Tarongers	21,3	567
Alfara de la Baronia	11,7	527
Algar	13,2	393
Algímia de la Baronia	14,5	867
Benavites	4,3	657
Benifairó de les Valls	2,3	1 962
Canet d'en Berenguer	3,8	1 538
Estivella	20,9	1 075
Faura	1,6	2 816
Gilet	11,3	1 119
Petrés	1,9	712
Quart de les Valls	8,4	1 086
Quartell	3,2	1 337
Sagunt	132,4	55 457
Segart	66,6	156
Torres Torres	11,8	379
Camp de Morvedre, el	271,2	70 728

suspeses les campanes. El seu origen és segurament en les torres defensives de les esglésies paleocristianes. Hom els relaciona també amb el minaret musulmà. En són primers exemples els de Sant'Apollinare Nuovo, Sant'Apollinare in Classe i San Francesco, tots ells a Ravenna, considerats del s IX. En el romànic n'hi hagué diversos tipus: de planta circular o quadrada, flanquejant la portada, sobre el creuer, etc. En els campanars gòtics predomina la planta poligonal. Generalment eren situats a la façana i acabats sovint en agulla o en terrat pla. **2 campanar de paret** (o **de cadireta**, o **d'espadanya**) Prolongació superior, per sobre de la teulada, d'una de les parets d'una església, o paret construïda sobre la teulada damunt l'arc toral, que presenta una o més obertures per a allotjar-hi les campanes..

Campanella, Tommaso (Stilo, Calàbria 1568 — París 1639) Nom de religiós amb què és conegut el filòsof, teòleg, teòric polític i poeta renaixentista italià Giovanni Domenico Campanella. S'oposà (1591) a la filosofia aristotèlica i defensà les doctrines animístiques neoplatòniques i el materialisme de Demòcrit, motius pels quals fou portat presoner a Roma. Alliberat el 1595, planejà una conjura contra la dominació hispànica. Descoberta la conspiració (1599), restà emprisonat 27 anys a Nàpols; allí escriví les seves obres principals: *Theologia, Philosophia rationalis*, *Apologia pro Galileo* i especialment la *Philosophia realis* amb la *Civitas Solis* ('La ciutat del Sol') com a apèndix. Posat en llibertat el 1626, anà a París, on inicià la publicació de les seves obres (entre les quals *Metaphysica* el 1638). L'aportació més interessant de l'obra de Campanella és la seva concepció política d'una comunitat universal regida segons les normes de la natura i de la raó, sota la tutela espiritual del papa, exposada sobretot en la utopia *La ciutat del Sol* (1602).

Campània Regió de la Itàlia meridional que comprèn les províncies d'Avellino, Benevent, Caserta, Nàpols i Salern (13 595 km²; 5 628 393 h [1992]). La capital és Nàpols. S'hi distingeix una part muntanyosa (Apení meridional) i una part plana (Terra de Llabor, Campània pròpiament dita), situada al nord de la ciutat de Nàpols. El clima és mediterrani. Els rius des-
emboquen a la mar Tirrena (Garigliano, Volturno, Sarno i Sele). L'emigració exterior, que adquirí gran extensió al principi del s. XX, ha anat minvant. L'agricultura, a la planura, és el recurs econòmic més important i sovint hom hi practica la *coltura promiscua* (arbres fruiters, vinya i lleguminoses). A la muntanya, els recursos bàsics són l'explotació forestal (carbó vegetal) i la ramaderia de llana, ovina i bovina. La Campània és la regió més industrialitzada de la Itàlia meridional. El turisme hi ocupa un lloc important. Damunt un substrat d'origen samnita, la regió fou colonitzada pels grecs i pels etruscs. En època romana la Campània tingué gran anomenada per la seva ceràmica (ceràmica campaniana), i per la gran fertilitat del seus sòls. A la caiguda de l'imperi Romà, la regió fou conquerida pels ostrogots i pels bizantins; aviat fou creat, però, el ducat longobard de Benevent (571) i, al s. IX, els principats longobards de Salern

i de Càpua. Al s. XI la Campània fou conquerida pels normands. Sota Roger II, tot el territori passà a formar part del Regne de Sicília, i el 1282, després de les Vespres Sicilianes, esdevingué part del regne de Nàpols.

campaniforme, vas ARQUEOL/PREHIST Tipus de ceràmica del final de l'eneolític i de l'edat del bronze. Sovint té una forma que recorda la d'una campana invertida, però n'és l'element més característic la decoració geomètrica, incisa. Hom la troba en territoris molt extensos, des de la Península Ibèrica fins a l'Europa central (Bohèmia, Polònia, etc), a diverses illes mediterrànies i fins i tot al litoral de l'Àfrica del nord (Marroc, Algèria). Hom en distingeix dos estils: l'internacional (2300-2100 aC) i el regional (2100-1800).

Camp de Morvedre, el Comarca del País Valencià, a la regió de València (271 km²; 70 728 h [1991]). Cap de comarca, Sagunt. La serra de la Calderona a l'W-SW i les derivacions de la serra d'Espadà (serra d'Almenara) al NW són les dues cadenes que delimiten la comarca i enclouen la vall del Palància al centre. S'hi distingeixen tres zones: *el curs baix del Palància* (o *les Baronies*), amb municipis que comparteixen les característiques del secà i l'horta al País Valencià; *la plana costanera*, amb Sagunt (que té un important nucli industrial) i Canet d'en Berenguer (zona d'agricultura intensiva, amb predomini del taronger); i, finalment, *la vall de Segó* (o *valletes de Morvedre*), subcomarca envoltada per la cadena derivada de la serra d'Espadà amb clima especialment benigne, i els cítrics com a monocultura. Predomina la vegetació mediterrània meridional corresponent al domini de la màquia, de garric i margalló. Actualment les terres incultes solen ésser cobertes de brolles de romaní i bruc d'hivern, de garrigues i de bosc clar de pi blanc. L'expulsió dels moriscs del 1609 va deixar despoblat el camp i no es produí una veritable recuperació fins al s XVIII. L'impacte de la construcció del port de Sagunt el 1907 i la creació de la planta siderúrgica el 1923 donaren un gran impuls a Sagunt amb l'aparició del nucli del Port de Sagunt. El creixement comarcal durant el s XX ha estat molt ràpid (al final del s XIX hi havia uns 15 000 h i més de 70 000 el 1991), però a partir del 1975 s'ha deturat a causa de la crisi de la siderúrgia. L'agricultura (10% dels actius) és un sector molt important per a l'economia de la comarca, a excepció de Sagunt. El sector industrial ocupa el 24% de la població activa. La planta siderúrgica del Port de Sagunt i les indústries subsidiàries constitueixen una de les zones més importants del País Valencià. Com a alternativa a la reconversió s'ha creat un gran polígon industrial de la Mediterrània on es desenvolupen empreses relacionades amb el vidre. A més, Sagunt actua com a centre comercial de serveis i és un eix fonamental de les comunicacions del País Valencià. Hi ha testimonis de nombrosos poblats de la cultura del bronze valencià. Des del s V aC, en època ibèrica, el nucli urbà fou Sagunt, famós per la resistència contra Anníbal a la segona guerra Púnica. Sagunt rebé un impuls amb la romanització i el seu entorn es poblà de vil·les agrícoles. Després de la reconquesta, realitzada per catalans i aragonesos, i de l'expulsió dels moriscs, es consagrà el límit lingüístic entre el català i el castellà, límit que la divisió provincial del 1883 aprofità per a delimitar en aquest sector les províncies de València i de Castelló.

Camp de Túria, el Comarca del País Valencià, a la conca mitjana del riu Túria (788 km²; 72 520 h [1991]). Cap de comarca, Llíria. Comprèn 14 municipis, dels quals només Loriguilla i Marines són de parla castellana. La comarca és situada a la conca mitjana del riu Túria, entre les serralades interiors (serralada de Portaceli, 798 m, al NE, i les Ombries, 881 m, al NW) i una de les planes constaneres del País Valencià: l'Horta de València. El Camp comprèn tres unitats bastant diferenciades: els pobles castell, el camp de Llíria, i la serralada de Portaceli. Els pobles castell, edificats en general dominant les terrasses del Túria a uns 100 m d'altitud, estenen llurs termes per la riba dreta del riu fins a la rambla de Xiva. El camp de Llíria, molt més extens, és drenat pels afluents de l'esquerra del Túria, i té una altitud mitjana de 313 m (a Casinos). La serralada de Portaceli davalla esglaonadament fins a l'Horta. A la plana i a la baixa muntanya la vegetació és mediterrània

meridional. Més amunt, l'alzinar i la sureda fan la funció de clímax. Actualment és abundant el pi blanc i el pinastre malgrat l'incendi forestal del 1992 que destruï la bona part de la serra. A partir dels anys seixanta del s XX es produí un gran creixement com a conseqüència de l'expansió del regadiu, la implantació industrial i l'augment de la construcció. Actualment el municipi més poblat és Lliria (13 599 h el 1991); Bétera i Riba-roja de Túria superen els 9 000 h. El sector primari ocupa el 14,6% de la població activa (1991) i la superfície conreada representa el 55,8% de la superfície de la comarca. El secà (43% de la superfície conreada) és ocupat per garrofers, oliveres, vinya i ametllers. Al regadiu, que s'ha estès considerablement, predomina el taronger, encara que hi ha amples zones dedicades a les hortalisses (cebes). Quant a la indústria (27,5% dels actius), a les fàbriques tradicionals derivades de l'agricultura hom ha afegit indústries molt diverses: tèxtil, confecció, mobles, metal·lúrgia, construcció, ceràmica etc. També hi és significatiu l'estiueig provinent de València. S'ha estimulat molt la construcció (15,6%) i el sector terciari (42,3%). El primer poblament, conegut per nombrosos jaciments, és el de la cultura del bronze valencià. Però és sobretot a l'època ibèrica quan la comarca agafa un gran relleu (poblat ibèric de Sant Miquel de Lliria). Durant l'època musulmana, Lliria, fortificada, mantingué la seva primàcia al centre del seu camp, i després de la conquesta de Jaume I fou repoblada (1252) per catalans. La influència de la poderosa cartoixa de Portaceli, fundada el 1272, es féu sentir per tots els pobles. L'expulsió dels moriscs (1609) provocà una llarga crisi. El 1835 Lliria esdevingué cap d'un partit judicial.

Campeny i Estany, Damia (Mataró 1771 — Sant Gervasi de Cassoles, Barcelona 1855) Escultor. Pensionat per la Junta de Comerç, el 1797 se n'anà a Roma, on ingressà a l'Accademia di San Luca. Treballà en els tallers del Vaticà i féu obres com l'*Hèrcules Farnesi* i el *Neptú*. El 1804 envià a la Junta de Comerç les estàtues sedents de *Lucrècia* i de *Cleopatra*. El 1815 fou nomenat professor i director de la secció d'escultura (1819) de l'escola de Llotja a Barcelona. El 1819 oferí a Ferran VII una col·lecció de guixos, que foren cedits a l'Acadèmia de San Fernando, de la qual fou nomenat acadèmic de mèrit i escultor de cambra honorari. El 1850 fou nomenat membre de l'Acadèmia de Belles Arts de Barcelona. Entre altres obres posteriors, destaquen la font de *Neptú* (1832), a Igualada, i la direcció de la decoració escultòrica dels porxos d'En Xifré (1836) a Barcelona. Observà estrictament els canons neoclàssics en gairebé totes les seves obres i reintegrà l'art català a l'avantguarda estètica europea de l'època.

Campomanes, Pedro Rodríguez de (Santa Eulalia de Sorriba, Astúries 1723 — Madrid 1803) Comte de Campomanes. Polític, advocat i economista. Ensenyat amb Floridablanca promogué el reformisme de l'etapa final del regnat de Carles III (1767-88). El 1762 fou nomenat fiscal del Consell de Castella. Fou un dels impulsors del regalisme de Carles III (*Tratado de la regalía de amortización*, 1765). Propugnà una reforma agrària, reflectida en *Memoriales Ajustados* dels anys 1771 i 1784 i promogué la creació de les societats econòmiques d'amics del país: *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento* (1775). El 1789 presidí les corts que aboliren la llei sàlica.

Camp de Túria

superfície:	788 km ²
població:	72 520 h (1991)
capital:	Llíria

Camprodon Municipi del Ripollès, al centre de la vall de Camprodon, a la confluència del Ter i del Ritort (103 km²; 2 218 h [1991]). El 1965 li fou agregat el municipi de Freixenet i el 1969 el de Beget (Garrotxa). Actualment hi destaca la indústria de l'alimentació (embotits i galetes). És un centre important d'estiueig. La vila (1 871 h [1991]; *camprodonins* o *camprodonencs*; 988 m alt) té origen en el monestir de Sant Pere i en el mercat concedit el 1118 per Ramon Berenguer III. En el mateix recinte del monestir, l'església parroquial de Santa Maria fou substituïda per l'actual edifici gòtic al s. XIV. Fins el 1252, que esdevingué vila reial i cap de la vegueria de Camprodon, estigué sota la jurisdicció de l'abat; del 1286 al 1301, però, pertangué al vescomte de Castellnou. Des de l'edat mitjana hi prosperà la indústria de la llana. Fou ocupada en 1654-58 pels francesos i de nou el 1689. Recuperada pel duc de Vilafermosa, aquest féu volar el castell (que datava del 1196), amb la qual cosa desaparegué la importància militar de la vila. Durant la Guerra Gran fou ocupada i incendiada (1793 i 1794) pels francesos, i durant la primera guerra Carlina la Vila de Dalt fou novament incendiada pels carlins (1839).

Camprodon, monestir de Abadia benedictina (*Sant Pere de Camprodon*), situada dins l'actual vila de **Camprodon**. Fou fundada vers el 948 o 950 pel comte Guifre de Besalú. Fins que Climent VIII li reconegué la independència (1592) estigué unida successivament a Besalú (1020), Sant Joan de les Abadesses i Moissac.

Camp de Túria		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1990)
Benaguasil	25,4	8 718
Benissanó	2,3	1 672
Bétera	75,7	9 775
Casinos	41,5	2 281
Eliana, l'	8,8	8 255
Loriguilla	72,4	988
Llíria	230,9	3 599
Marines	35,7	1 169
Nàquera	38,7	1 450
Olocau de		
Carraixet	37,4	656
Pobla de		
Vallbona, la	33,1	8 004
Riba-roja de Túria	57,5	9 778
Serra de Portaceli	57,3	1 421
Vilamarxant	71,1	4 754
Camp de Túria, el	787,8	72 520

Mapa físic del Camp de Túria

el Camp de Morvedre

El Palància al seu pas pel
municipi d'Algar

(Llenguadoc, 1078). La comunitat perdurà fins a l'exclaustració del 1835. Del monestir resta l'església, consagrada el 1169 i restaurada el 1932. El monestir fou demolit el 1936.

Camps i Arboix, Joaquim de (Girona 1894 — Barcelona 1975) Jurista, historiador i polític. Milità a Acció Catalana Republicana, fou diputat al parlament de Catalunya (1931) i alcalde de Girona (1934 i 1936). Visqué exiliat a França i Argentina del 1939 al 1948. Publicà sobre història agrària, política, temes jurídics, història de Catalunya, etc. Entre les seves obres destaquen *La propiedad de la tierra y su función social* (1953), *Història de l'agricultura catalana* (1969), *Modernitat del dret català* (1953) (Premi Duran i Bas 1952), *Bibliografia del derecho catalán moderno* (1958), *El Decret de Nova Planta* (1963), *El Memorial de Greuges* (1968), *El Parlament de Catalunya* (1932-1936) (1976) i *Verntallat, cabdill dels remences* (1955) (Premi Aedos 1953).

Camps i d'Olzinelles, Carles de (Girona 1860 — Sant Sebastià, País Basc 1939) Segon marquès de Camps. Enginyer forestal i polític. Fou director general d'agricultura (1917). Milità a la Lliga Regionalista i fou president de la diputació de Girona (1891), diputat (1902, 1916 i 1918), i senador per Girona (1903 i 1919). Havia signat el *Missatge a la reina regent* (1898), els manifestes de Solidaritat Catalana (1906) i *Per Catalunya i l'Espanya Gran* (1916). Havia estat president (1930) de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona. Publicà *En el reino vegetal no existen individuos* (1895), *Influencia de la cuenca del Llobregat en el desarrollo de la agricultura e industria catalanas* (1897), *Política agraria* (1915) i uns volums de narracions en català: *Del meu sarro* (1912), *Cortal marí* (1912), *Toia virolada* (1915) i *Floren* (1923).

Camus, Albert (Mondovi, Algèria 1913 — Villeblevin 1960) Escriptor francès. Amb la novel·la *L'étranger* (1942) i l'assaig *Le mythe de Sisyphe* (1943) esdevingué un capdavanter en la literatura existencialista. Defensava, partint de la idea de l'absurd, la necessitat de revolta de l'home i de prendre la decisió de viure. A la novel·la *La peste* (1947) presentà una al·legoria sobre la solidaritat davant la mort. En el drama *Les justes* (1950) es plantejà ja les limitacions d'una acció revolucionària, i l'assaig *L'homme révolté* (1951) el portà a la polèmica oberta i a la ruptura amb Sartre. La guerra amb Algèria l'afectà en la seva posició d'escriptor compromès (*La chute*, 1956). L'optimisme enfront d'un univers irracional fou substituït per l'angoixa

creixent del desengany. Rebé el premi Nobel de literatura el 1957.

Canadà [anglès i francès: *Canada*] Estat de l'Amèrica del Nord, entre els oceans Atlàntic a l'E, Pacífic a l'W i Àrtic al N, i els Estats Units d'Amèrica al S (9 970 610 km²; 29 107 000 h [1994]). La capital és Ottawa.

LA GEOGRAFIA

Hom pot distingir tres grans unitats en l'estructura geològica del Canadà: l'escut canadenc, pre-cambrià, les muntanyes de l'est, primàries, i les planes i muntanyes occidentals, aixecades durant el cicle alpí. L'*escut canadenc*, que s'estén des de la conca del riu Mackenzie, al nord-oest, pel sud de la badia de Hudson, fins al l'extrem oriental de la península del Labrador, presenta formes planes, petits turons isolats i gran abundància d'extensos llacs. La *regió muntanyosa de l'est* ocupa Nova Brunsvic, Nova Escòcia, l'illa del Príncep Eduard i Terranova. El cicle alpí diferencià un conjunt muntanyós occidental, prolongació septentrional de les Rocalloses, i un extens conjunt de planes interiors, compreses entre les Rocalloses i l'escut canadenc. Les *muntanyes joves de l'oest* ocupen la Colúmbia Britànica, el territori del Yukon i la costa del Pacífic. Les costes del Pacífic són molt retallades, amb formes abruptes, i amb nombrosos fiords i illes. Al l'W, la Colúmbia Britànica té un clima temperat oceànic; el centre té en general un clima continental; a l'E, al veïnatge dels Grans Llacs, les temperatures se suavitzen, però a les regions costaneres el corrent fred del Labrador augmenta les condicions extremes del clima. El N té un clima de tipus polar. El riu Sant Llorenç representa la via de comunicació més important del Canadà. La major part del Canadà és coberta de boscos on generalment predominen les coníferes. Aproximadament la meitat del país és coberta per la taigà boreal d'avets i pins; la taigà és l'hàbitat de moltes espècies d'animals de pell fina, com el visó americà, la marta pescadora o el castor americà, i també d'alguns grans herbívors, com l'ant americà i el *wapiti*. Al nord de la taigà, després de les àrees parcialment inundades del muskeg, apareix la tundra. Al sud-est i a Terranova prenen extensió els boscs mixts d'aciculifolis i de planifolis; a la regió del nord dels Grans Llacs, els caducifolis es fan dominants. La part alta de les serralades occidentals l'ocupen els prats d'alta muntanya, que fan d'enllaç amb la tundra àrtica; el tret més característic de la fauna muntanyenca és segurament la cabra blanca. Les planes del sud de Saskatchewan, Alberta i Manitoba són ocupades per l'extrem sep-

Mapa físic del Canadà

<h2>Canadà</h2>	
	
	
govern:	est. fed. membre del Commonwealth
superfície:	9 970 610 km ²
població:	29 107 000 h (1994)
capital:	Ottawa
idioma of.:	anglès, francès
moneda:	dòlar canadenc

entrional de les praderies del centre de l'Amèrica del Nord. El sector agrícola és una font de riquesa important. El blat és el principal conreu, seguit de l'ordi, la colza, la civada i els cereals farratgers. La ramaderia és sobretot bovina. D'altra banda, el Canadà és un país amb pesca abundant, tant als litorals de l'Atlàntic i del Pacífic com a les aigües interiors. Hi ha una pujant indústria que produeix, a més de fusta per a la construcció, pasta de paper i polpa de fusta. El carbó, el petroli i el gas natural són abundants sobretot a les Roccalloses. La indústria fabril és localitzada sobretot al sud d'Ontario i de Quebec i a la regió de Vancouver. El Canadà posseeix, en tots els aspectes, una densa xarxa de vies de comunicació. El turisme és un altre factor d'equilibri i una important font d'ingressos. Les relacions comercials del Canadà són caracteritzades pel gran predomini de l'exportació de productes bruts o semielaborats i l'important volum d'importacions de productes manufacturats. Posseeix una balança comercial tradicionalment favorable, i una de capitals desfavorable. El Canadà té un dels nivells de desenvolupament més elevats del món. El país experimentà un creixement de més del 700% en el seu producte interior brut en el període 1926-67. El Canadà és un important productor mundial de zinc, níquel, amiant, urani, molibde, sals potàssiques, gas natural, coure, plom, or i argent. Ocupa també destacades posicions mundials en les produccions de molts cereals i les primeres empreses del país es basen exclusivament en la transformació de productes primaris. A partir del 1980 el govern canadenc començà d'intervenir els capitals d'origen estranger, per tal de reduir-ne la participació en empreses canadenques (50% el 1990). Hi ha, a més, grans diferències regionals: les províncies de l'Atlàntic són les més desfavorides. El percentatge d'atur és alt. L'any 1994 entrà en vigor el Tractat de Lliure Comerç amb els EUA i Mèxic. Els centres financers són Montreal, Toronto i la capital, Ottawa. El Canadà és el segon país del món en extensió. El 42% de la població és d'origen britànic, el 27% d'origen francès, el 30% correspon a població de diferents orígens i només l'1% és aborigen. El 90% de la població viu en una franja d'uns 300 km d'amplada al llarg de la frontera amb els Estats Units d'Amèrica. L'emigració ha estat sempre el principal factor de creixement de la població. Actualment, les restriccions a la immigració i els baixos nivells de creixement natural han reduït força l'increment de la població canadenc. Canadà és un dels estats més altament urbanitzats del món. La vida política i social és influïda per l'existència de dues comunitats ètnico-culturals, la de parla francesa i la de parla anglesa, que radiquen, respectivament, al Quebec i a la resta de l'estat. Més del 98% dels canadencs poden parlar el francès o l'anglès. L'Església Catòlica, que representà un gran paper en el naixement i en la història de Quebec, hi ha exercit una gran influència. Els protestants —generalment anglosaxons— es reparteixen principalment entre l'Anglican Church of Canada i la United Church of Canada. La Canada Act del 1982 representà la fi de la intervenció del parlament britànic en el desenvolupament constitucional canadenc. Canadà és un estat federal on el cap de l'estat —el sobirà de la Gran Bretanya— és representat per un governador general nomenat per la corona.

LA HISTÒRIA

El Canadà fou conegut, possiblement, pels vikings i normands, però la primera expedició oficial fou efectuada sota la protecció de la corona anglesa per John Cabot el 1497. El bretó Jacques Cartier (s. XVI), al servei de la corona francesa, és considerat el veritable descobridor del país; explorà l'illa del Príncep Eduard (1534), Nova Brunsvic i arribà a l'actual Montreal. Els francesos aconseguiren, amb Samuel de Champlain, d'establir-se definitivament al país: entre altres colònies fundà la de Quebec (1608). El 1621 William Alexandre establí la colònia anglesa de Nova Escòcia. La lluita oberta entre francesos i anglesos per la colonització portà França, pel tractat d'Utrecht (1713), a cedir Nova Escòcia a Anglaterra i a renunciar a Terranova i a la badia de Hudson. Pel tractat de París (1763), Nova França fou cedida definitivament a Anglaterra. Sota el domini anglès, per la Quebec Act (1774), Nova França conservà la legislació civil francesa i foren respectades la

llengua i la religió de la població. Per la Constitutional Act del 1791 fou establert un consell i una assemblea electiva legislatius per a cada una de les províncies en què fou dividit el territori: l'Alt Canadà (el futur Ontario, anglès i protestant) i el Baix Canadà (Quebec, francès i catòlic). La guerra entre els EUA i la Gran Bretanya (1812), en la qual els nord-americans intentaren novament d'unir el Canadà als EUA, n'assegurà, per contra, la separació política (pau de Gant, 1814). Al Baix Canadà, les tensions entre la minoria governant anglesa i l'assemblea, majoritàriament francesa, portà a la revolta del 1837, que coincidí amb una revolta a l'Alt Canadà; l'Act of Union del 1840 aprovà la unió de les dues províncies del Canadà. L'organització federal del Canadà, aprovada el 1867 per la British North America Act, reuní les colònies de Nova Escòcia, Nova Brunsvic, Quebec i Ontario, que reberen el nom de Dominion of Canada. El govern canadenc adquirí poc després la Rupert's Land, els territoris del nord-oest fins a les Rocalloses i la colònia de Colúmbia Britànica. Durant el primer mandat del liberal W.L. Mackenzie King com a primer ministre (1921-30) el país experimentà un notable desenvolupament del comerç i de la indústria, interromput per la crisi mundial del 1929. El mandat del conservador John Diefenbaker (1957-63), es veié afectat per la crisi del dòlar, la política europeïsta de la Gran Bretanya i, sobretot, les tensions internes produïdes per les reivindicacions de Quebec. En època del liberal Pierre E.Trudeau (1968), el govern estigué marcat per la gran volada del nacionalisme francòfon a Quebec. Trudeau intentà d'aconseguir l'enfortiment del poder federal mitjançant la nova constitució de l'any 1982, la qual donà plena sobirania al Canadà per a portar a terme el seu propi desenvolupament constitucional. Amb la victòria conservadora del 1984, Mulroney menà una política d'enfortiment de les relacions amb els EUA, que es formalitzaria més endavant amb els acords del Tractat de Lliure Comerç (NAFTA) entre el Canadà, els EUA i Mèxic, que entraren en vigor el 1994. Les eleccions del 1993 representaren, amb la severa derrota dels conservadors, la fi del tradicional bipartidisme canadenc. Els vencedors foren els liberals, amb el nou primer ministre, Jean Chrétien. L'any 1995 hom celebrà un referèndum a Quebec sobre la seva sobirania; per un estret marge de vots guanyà el no a la secessió del Canadà.

canadenc 1 art canadenc *ART* Art desenvolupat al Canadà per les poblacions d'origen europeu que s'hi establiren. Al s XVII destacà el retratista Claude François, dit *Frère Luc*. L'arquitectura religiosa s'enriquí al s XVIII amb les talles (amb els Levasseur, els Baillargé i Philippe Lièbert). A la fi del s XVIII i durant el s XIX el pre-romanticisme i el romanticisme es reflectiren en un cert nacionalisme artístic, en una pintura interessada en les cultures i els costums indígenes. En arquitectura, el neogòtic es manifestà sobretot a les grans ciutats. Dins la pintura realista, Ozias Leduc féu un minuciós *“trompe l'oeil”*. L'avantguarda del s XX té una figura important en el *fauve* James Wilson Morrice. El *Grup dels set* representa un nacionalisme artístic.
2 literatura canadenca en llengua anglesa Literatura en llengua anglesa desenvolupada al Canadà. El primer gènere que adquirí unes característiques pròpies fou la novel·la històrica. La poesia romàntica s'inspirà en la vida salvatge del país, i derivà cap a un gènere menor molt conreat: les històries de les bèsties. Al tombant del segle s'afegí a aquesta temàtica la influència del simbolisme. En novel·la s'inicià la tendència cap al realisme senzill i directe característic de la novel·la canadenca. A la postguerra, el regionalisme i els problemes de la diversitat cultural constituïren els temes literaris bàsics. La poesia narrativa de Pratt produí un moviment que trencà definitivament amb el romanticisme victorià. La novel·la es caracteritzà per l'expressió de la problemàtica de les minories marginades. En general, la influència dels nous corrents filosòfico-crítics en aquesta literatura és palesa en la manipulació formal i la consciència postmoderna dels problemes de la pròpia cultura.
3 literatura francocanadenca Literatura en llengua francesa desenvolupada al Canadà. L'aparició de l'*Histoire du Canada* (1845-48) marcà l'inici del romanticisme

(École Patriotique de Québec). Al tombant del segle, l'École Littéraire de Montreal representà el rebuig de la tradició i l'opció per l'esteticisme sota la influència de nous corrents. Com a rèplica sorgí l'École du Terroir, representant del localisme en poesia i novel·la. Desaparegué vers el 1930, en publicar-se una sèrie de novel·les relacionades amb els corrents de la literatura europea, especialment la francesa. El mateix fenomen es produí en el teatre, d'un inconformisme general i una visió nacionalista molt polititzada, que incorporà el debat polític entre independentistes i federalistes i la tradició del teatre d'avantguarda europeu. El desenvolupament novel·lístic posterior es manifestà en la protesta contra les institucions i convencions socials, la presència de l'erotisme i el tema de la ciutat alienant, que destaca especialment. S'introduí la llengua popular, el *joual*, per donar més autenticitat a les obres.

canal 1 *ENG* *HID* Obra destinada a conduir, per a finalitats diverses, masses d'aigua derivades de rius, torrents, llacs naturals i artificials o d'aigües subterrànies mitjançant una captació adequada. Hom pot classificar els canals en: *industrials, d'abastament de poblacions, de regatge i de drenatge* (o *de sanejament*). Els principals problemes tècnics que hom troba en projectar un canal són: la impermeabilitat, l'estabilitat mecànica i els càlculs hidràulics. El tipus de secció i les obres són condicionats pel terreny, de manera que un canal pot ésser de perfil trapezial o rectangular, revestit o no, obert o cobert, en túnel, etc. Hom ha de preveure també un o més vessadors per tal de donar sortida a l'excés d'aigua que pot entrar al canal per crescuda del riu d'alimentació o per tal d'evacuar-ne l'aigua si hom en talla el consum o hi ha una obstrucció en un punt del canal.
2 *NAUT/ENG* *HID* Via navegable construïda, generalment, per excavació del terreny i posteriorment oberta a la navegació gràcies a treballs de dragatge. El *canal de substitució* reemplaça un tros de riu també navegable. El*canal de penetració* permet als vaixells d'abastar zones on d'altra manera no podrien arribar. El canal d'enllaç té per finalitat d'unir dues mars o dos oceans per tal d'aconseguir rutes més curtes, i pot ésser a nivell (com el canal de Suez) o amb rescloses (com el canal de Panamà).
3 *ELECTROAC* Cadascuna de les dues vies de transmissió del programa que determinen l'efecte estereofònic; són anomenats *canal esquerre* i *canal dret*. Si les informacions d'ambdós canals són idèntiques, la sensació produïda és la d'un fictici *canal central* monofònic.
4 *RADIOTÈC*/TV Banda de freqüències d'una transmissió. L'amplada d'aquesta banda depèn del tipus de transmissió. Així, en radiodifusió la banda és relativament estreta (9 kHz en AM i uns 225 kHz en FM) i hom no acostuma a parlar de canals; però en el cas de la televisió, en què la banda és molt ampla, convé assignar uns canals d'una amplada definida, a fi d'establir un nombre d'emissores limitat. Segons la norma europea CCIR, els canals tenen una amplada 7 MHz en VHF i 8 MHz en UHF. Per un canal de TV és transmesa la informació corresponent a la imatge, senyal de *vídeo*, i al so, senyal d'*àudio*.
5 *INFORM/TELECOM* Conjunt d'elements per a la transmissió en un sol sentit, des del transmissor fins al receptor. Fonamentalment els canals són constituïts per la via de transmissió (microones, fil elèctric, cable coaxial, fibra òptica, etc), que és el suport de la comunicació, i els equips associats als extrems del circuit, que defineixen el tipus de canal: canal telefònic, canal telegràfic, canal de transmissió de dades, etc. Un canal és definit per l'*amplada de banda* i la capacitat de transmissió en bauds o Mbits/s. La capacitat *d'un canal de comunicació* és la velocitat màxima a la qual pot ésser transmesa informació sense errors.

Canal de Navarrés, la Comarca de la zona de llengua castellana del País Valencià (709 km²; 16 677 h [1991]). Cap de comarca, Ènguera. Limitada, al S, per la serra Plana; a l'E, pel Montot; al N, pel riu Xúquer, a la divisòria amb la Foia de Bunyol; i a l'W, per la zona més elevada de la plataforma del Caroig. El relleu és molt accidentat, amb freqüents i forts desnivells (mola de Bicorb). Al S, la plataforma del Caroig és afectada per plegaments i falles de direcció SW-NE que anuncien les serres subbètiques. El siste-

Mapa físic de la Canal de Navarrés

Canal de Navarrés	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
superfície:	709 km²
població:	16 677 h (1991)
capital:	Ènguera

Canal de Navarrés

MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Anna	21,4	2 666
Bicorb	136,5	713
Bolbait	40,4	1 395
Ènguera	241,7	5 042
Millars	105,5	756
Navarrés	47,0	2 807
Quesa	73,2	788
Xella	43,5	2 510
Canal de Navarrés, la	709,2	16 677

ma hidrogràfic és format pel Xúquer i els seus afluents, de cabal escàs, gran irregularitat i recorregut curt. Destaca la central de Millars i el pantà de Tous, destruït per les inundacions del 1982. Bé que afectada greument per nombrosos incendis, la vegetació dominant és el matoll mediterrani (coscoll, llentiscle, romaní, farigola i margalló). L'arbre dominant és el pi. Des del 1950, que s'assoliren 21 000 h, l'emigració motivà un descens en la població que s'ha alentit des dels anys 70. L'agricultura és una font econòmica important, que s'estén per 15 000 ha (2 550 de regadiu i 12 442 ha de secà). Al secà predominen els conreus arboris: l'olivera, el garrofer i els cereals; els darrers anys s'han estès els ametllers. Al regadiu, els municipis muntanyosos conreen hortalisses, mentre que els orientals tenen conreus més diversificats: hortalisses, blat de moro i cítrics, aquest últim amb una progressiva importància als darrers anys. La indústria és poc important (12,5% de la població activa). Les principals indústries es troben a Ènguera, a Navarrés i a Millars. La major part corresponen al subsector tèxtil-confecció. A la comarca hi ha testimonis d'antics poblaments a la cova de La Araña, a Bicorb, i al poblat eneolític de La Ereta del Pedregal, a Navarrés. El bronze valencià és conegut a Ènguera i a Navarrés (El Altico de la Hoya), mentre que el món ibèric és molt mal conegut a la comarca. Hom no ha detectat cap nucli urbà d'època romana. La comarca, que durant l'època islàmica ja depenia de l'alcaid de Xàtiva, restà inclosa, després de la conquesta cristiana, dins la governació de dellà Xúquer. Amb el repoblament subsegüent, la comarca esdevingué de llengua castellana, bé que amb una forta influència catalana en el vocabulari, de manera que ha estat considerada com de parlar de transició. Amb la creació del partit judicial d'Ènguera el 1835, la comarca adquirí per primera vegada una unitat.

Canalejas Méndez, José (Ferrol 1854 — Madrid 1912) Advocat i polític liberal castellà. Doctor en dret i filosofia i lletres. Fundà i dirigí “El Heraldo de Madrid”. Vinculat al partit republicà, passà al partit liberal. Diputat des del 1881, ocupà la sots-secretaria de la presidència del govern de Posada Herrera (1883) i els ministèris de foment, gràcia i justícia, finances

i agricultura. Fou elegit president del congrés dels diputats (1905-06) i president del consell de ministres (1910-12). En el terreny social, tot i adoptar enèrgiques accions repressives (vagues del 1910 i el 1912), reconegué la necessitat de negociar amb els representants del moviment obrer i elaborà diverses lleis de protecció social. Intentà de reduir el paper polític de l'exèrcit. Presentà a les corts el projecte de llei de mancomunitats i delegacions (1911), que possibilità la constitució de la Mancomunitat de Catalunya (1914). Fou assassinat a Madrid per l'anarquista M.Pardiñas. La seva mort accelerà la crisi definitiva del règim de la Restauració.

Canaletto, II (Venècia 1697 — 1768) Sobrenom amb què és conegut el pintor italià Giovanni Antonio Canal. Els seus paisatges urbans, o *vedute*, de Venècia assoliren un gran èxit. El seu estil inicial és dins una tradició cromàtica i lumínica caravaggista (*Rescloses de Dolo*, Ashmolean Museum d'Oxford), però, a partir del 1727, aclarí definitivament la paleta. Residí a Anglaterra entre el 1746 i el 1755. La seva producció, molt unitària, es caracteritza per l'objectivisme topogràfic i la minuciositat.

Canals, Antoni (País Valencià ~ 1352 — 1415/1419) Escriptor. De jove ingressà a l'orde dominicà i estudià sota el mestreatge de Vicent Ferrer. Fou professor a Lleida (1387) i traduí llibres del llatí al català per encàrrec de Joan I. El 1395 ocupà a València la càtedra de teologia que havia deixat vacant Vicent Ferrer i, des del 1398, fou capellà de Martí I. La seva producció literària conservada és tota en català, i, entre la perduda, hi ha notícia d'una certa *Exposició de l'“Ars memorativa”* de Ramon Llull. La seva obra més extensa és la traducció dels *Dictorum factorumque memorabilium* (1395) de Valeri Màxim, realitzada amb una intencionalitat moral que es concretà en la seva versió del tractat de Sèneca *De providentia* (entre el 1396 i el 1407). A la mateixa època redactà el llibre *Scipió e Aníbal*, inspirat en el poema *Africa* de Petrarca. La seva millor prosa, però, es troba en les obres ascètiques, com les seves traduccions del *De arra de anima*, d'Hug de Sant Víctor, i de l'epístola, *Ad sororem*, falsament atribuïda a sant Bernat, i en l'única obra seva que sembla original, la *Scala de contemplació* (1399-1400).

cananeu 1 *HIST* Habitant de Canaan. La primera arribada de gents cananees a la Palestina de l'edat de bronze deixà al país un substrat de topònims semítics. Els cananeus posseïen una civilització urbana, agrícola i comercial i una mitologia evolucionada. Foren progressivament substituïts pels hebreus vers el s XII aC. **2** *LING* Grup de llengües semítiques occidentals que comprèn el cananeu antic, el moabita, el fenici, l'hebreu i l'ugarític.

canari [*Serinus canaria*, família dels fringíl·lids] *ORNIT* Moixó granívor de l'ordre dels passeriformes indígena de les illes Canàries, que ateny de 12 a 13 cm de llargada i presenta, en estat salvatge, una coloració grisa verdosa sobre un fons groc. Fou introduït a Europa al començament del s XVII, i al final del mateix segle n'aparegueren individus d'un color groc uniforme a causa d'un fenomen de mutació. Actualment és estès per tot el món i n'hi ha gran quantitat de races, aparegudes per encreuaments fets per tal de millorar-ne el cant i la coloració.

Canàries [*illes Canàries* o *les Canàries*] Arxipèlag de l'oceà Atlàntic, situat davant les costes nord-occidentals africanes, que constitueix una comunitat autònoma de l'estat espanyol (7 273 km²; 1 501 651 h [1992]). És format per set grans illes: Lanzarote i Fuerteventura a l'E; Gran Canària i Tenerife, les més grans, al centre; Gome­ra, Hierro i La Palma, les més petites, a l'W. Administrativament, és dividida entre les províncies de Santa Cruz de Tenerife i Las Palmas. La capitalitat és compartida entre Santa Cruz de Tenerife i Las Palmas de Gran Canaria. *Geogràficament* l'arxipèlag és emplaçat en una regió volcànica caracteritzada per la seva inestabilitat. Les formes de relleu característiques són les *cal­deras*, els cons de cendres, les àrees de *mal­países*, els camps d'escòries i els *roques*. El relleu, muntanyós, assoleix grans altituds, com el Teide (3 718 m alt) a Tenerife. Les costes són escarpades, amb pocs ports. El clima és subtropical, amb temperatures suaus tot l'any i pluges escasses. No hi ha rius, sinó rambles, per on corre l'aigua de

la pluja. *Biogeogràficament*, les Canàries pertanyen a la regió macaronèsica. La flora és molt original: més d'un 40% de les espècies de plantes superiors són endèmi­ques. La vegetació apareix ordenada en les zones següents: un semidesert subtropi­cal, d'afinitat sahariana, amb *Launaea spinosa*, estès principalment a les illes orientals; una zona de matollars de plan­tes subtropicals cactiformes o de fullatge suculent que arriba fins als 400 m d'alti­tud; un estatge de bosc laurifoli, subtropi­cal (molt degradat), on destaca el singular llorer de Canàries (*Laurus azorica*, local­ment anomenat *loro*); a la part més meri­dional de les illes i a les zones elevades (fins a 2 000 m) els laurifolis són substi­tuïts per l'estatge del pi de Canàries (*Pinus canariensis*). L'estatge del matollar de ge­nísties ocupa la muntanya entre 2 000 i 2 600 m. Més amunt, i ja només al Teide, es presenta un estatge de semidesert alpinoi­de que és substituït posteriorment per un estatge de criptògames on només es fan algunes mol­ses i líquens. La fauna és rela­tivament pobra. Els sòls són molt rics per als conreus. La superfície conreada, que representa el 8,2% del total de l'arxipèlag, és destinada en un 43% al secà i en un 57% al regadiu. L'agricultura es destina principalment a l'exportació i es basa en conreus molt especialitzats, com el plàtan o els productes hortofructícoles (especial­ment els tomàquets). La pesca és una im­portant font d'ingressos. Les indústries principals són les derivades de la pesca (conserves, salaons) i de l'agricultura i es concentren a les dues capitals provincials. A Santa Cruz de Tenerife cal destacar també una important refineria de petroli. Tanmateix, l'evolució econòmica de les illes ha restat molt vinculada al turisme, que ha pres gran volada des dels anys se­tanta i ha provocat una acusada terciarit­zació de la població (74%). Les Canàries tenen cinc aeroports internacionals. L'ar­xipèlag gaudeix d'un règim fiscal especial, que allibera dels aranzels totes les merca­deries importables i dóna exempció dels impostos sobre tràfics d'empreses i sobre compensació de gravàmens interiors. Els indígenes de les illes eren els *guanches*; a causa de la conquesta castellana es produí un fort mestissatge. L'elevada densitat de població (205 h/km²) és conseqüència de l'elevada natalitat, de la baixa mortalitat i d'un saldo migratori positiu. La població es concentra bàsicament a Tenerife i Gran Canària. *Històricament* els pobles anteriors a l'arribada dels europeus al s XV es man­tingueren en ple neolític fins a l'entrada de l'edat moderna. Sembla que els pri­mers pobladors arribaren a les Canàries en una fase avançada del neolític provi­nents de l'Àfrica del Nord-oest. En el tipus humà que els antropòlegs acostumen d'anomenar *guanche*. Fou característica comuna a totes les illes la vida en grups i el ritus de la momificació dels cadàvers. És molt característica de Gran Canària la vida i l'enterrament en coves. Conegudes pels pobles clàssics, les illes Canàries foren oblidades fins que els àrabs les redescobri­ren al s XI i en reprengueren el i contacte. Els cristians hi arribaren al s XIV, el primer que hi desembarcà fou el genovès Lanza­rotto Malocello (1312), de qui rebé el nom l'illa de Lanzarote. Després d'ell se succeïren expedicions portugueses, ma­llorquines i italianes. El 1344 Climent VI atorgà les illes a l'infant castellà Luis de la Cerda, que n'intentà en va la conquesta, que no començaria veritablement fins a l'entrada del s XV per obra dels normands Jean de Bethencourt i Gadifer de la Salle amb l'ajut d'Enric III de Castella, al qual prestaren vassallatge. La conquesta de les illes majors per Castella, iniciada el 1478 per Juan Rejón, fou difícil no solament per la resistència indígena, sinó per les ri­valitats entre els castellans, i no finalitzà fins el 1496, amb la presa de Tenerife (La Palma havia estat presa el 1478 i Gran Ca­nària el 1492). El 1527 fou creada l'au­diència de Canàries amb seu a Las Palmas. En ésser creat el càrrec de capità general de Canàries (1589), els governadors es re­duïren a corregidors. Al s XIX es traslladà la capitalitat de l'arxipèlag a Santa Cruz de Tenerife. Per tal de resoldre les tensions amb Las Palmas foren creades el 1927 les dues províncies actuals. L'acord tripartit sobre el Sàhara Occidental del 1975, la problemàtica posterior del banc pesquer saharià, els tractats hispano-marroquins del 1977 i les inversions marroquines a l'arxipèlag replantejaren les relacions entre les illes i el continent africà. D'al­tra banda, l'ingrés de l'estat espanyol a

l'OTAN (1982) revaloritzà l'interès estratè­gic de les illes. La resposta interna a aques­tes qüestions fou una reafirmació del sen­timent nacionalista enfront dels interes­sos externs. Canàries esdevingué comuni­tat autònoma a l'agost del 1982. La capi­talitat regional fou repartida entre Santa Cruz de Tenerife i Las Palmas i es respectà el seu règim fiscal i l'organització en capi­tols insulars, encara que amb unes com­petències lleugerament retallades.

Canberra Capital federal d'**Austràlia**, que forma un estat propi, situada en una plana als contraforts dels Alps Austra­lians, vora el riu Molonglo (2 400 km²; 278 904 h [1993]). El territori de la ciutat i del districte federal fou cedit a la fede­ració per l'estat de Nova Gal·les del Sud. El 1908 hom n'escolli l'emplaçament i el 1913 en fou iniciada la construcció, para­litzada durant la Primera Guerra Mundial. El 1927 hi foren traslladats els organismes administratius des de Melbourne.

canceller *HIST/DR CONST* Títol de determi­nats alts funcionaris o ministres a diverses corts o estats. Té el seu antecedent en la burocràcia imperial romana. A través de la cúria papal (on és documentat al s V), les seves funcions passaren a l'organitza­ció estatal carolíngia, generalment en mans d'alts personatges eclesiàstics de la cort. L'organització de les cancelleries com a ram de l'administració sorgí a imi­tació de la cancelleria pontificia, organit­zada per Urbà II (s XI). A França, al prin­cipi del s XIV, Lluís X ressuscità el càrrec, amb noves i importants prerrogatives. Al s XVI el càrrec es convertí en vitalici. A Castella, Alfons X creà un càrrec nou, el canceller del rei, el qual era qui realment exercia l'ofici. En l'àmbit germànic el títol de canceller ha designat el càrrec de pri­mer ministre. A la cort de la corona cata­lano-aragonesael canceller era l'oficial reial de més alta categoria, al qual era en­comanada la direcció dels afers d'estat. D'acord amb les *Ordinacions* del 1344, era el president del Consell Reial i hi dirigia la discussió dels afers, podent intervenir en l'aprovació o l'esmena de tots els do­cuments emanats de la cancelleria, tant d'àmbit nacional com internacional. També podia presidir els tribunals de jus­tícia (*audiència reial*). El càrrec de canceller era encarregat a un doctor en dret, prefe­rentment bisbe o arquebisbe i, alguna ve­gada, a un infant reial. El primer canceller citat, en un document del 1218, fou el bisbe de Barcelona, Berenguer de Palou. El càrrec esdevingué, amb el temps, més ho­norífic que no efectiu, i, durant el s XV, la supervisió del canceller fou substituïda sovint per la del vice-canceller o la d'un regent de cancelleria.

cancelleria *HIST* Oficina dirigida per un canceller encarregada d'expedir o copiar documents reials o de dignataris nobles o eclesiàstics. A l'imperi Romà l'emperador Claudi (10 aC-54 dC) organitzà una can­celleria dirigida per lliberts, que serví de model a la cancelleria imperial franca or­ganitzada durant el s IX per Carlemany amb personal eclesiàstic. Felip II August de França (1180-1223) fou l'organitzador de la cancelleria francesa, i a Anglaterra ho fou la dinastia normanda (s XI); a Cas­tellà era organitzada ja al s XII, i a Navar­ra, un segle després. A la corona catalano-aragonesa era l'escrivania reial organitza­da des del s XIII i composta pel *canceller*, el *vice-canceller*, un notari *tinent los segells*, dos secretaris, un arxiver, dotze escrivans de manament i vuit de registre, un escal­fador de cera, un segellador, correus, al­gutzirs i altres càrrecs menors. Amb la creació del *Consell d'Aragó* per Ferran II de Catalunya-Aragó (1494) la cancelleria reial es vinculà a aquest organisme. Tan­mateix, des de la fi del s XVI les funcions de la cancelleria catalano-aragonesa foren cada cop més absorbides pels diversos consells generals de la monarquia hispà­nica.

càncer *PAT* Creixement tumoral dels tei­xits incoordinat amb les necessitats de l'organisme, de caràcter maligne i que pertorba les funcions biològiques normals, el qual pot afectar tots els teixits, òrgans i sistemes de moltes espècies animals. La denominació dels tumors específics es basa en el tipus histològic de les cèl·lules afectades, en la malignitat de l'afecció i en la seva localització. Hom distingeix dos grans grups de tumors malignes: els *carci­nomes*, del teixit epitelial, i els *sarcomes*, dels teixits conjuntiu i de sosteniment. Hi ha també tumors mixts (*carcinosarcomes*),

però són rars. El concepte de malignitat del càncer depèn de la irregularitat, del creixement i de l'estructuració de les cèl·lules afectades. Com més pronunciada és la irregularitat, més maligne és el tumor, en termes generals. Els tumors malignes, a diferència dels benignes, no estan encap­sulats ni localitzats: poden infiltrar-se per disseminació directa en els teixits veïns, o bé poden disseminar-se a distància a tra­vés del sistema vascular (limfàtic, venós o arterial) i donar lloc a metàstasis. L'estruc­tura del teixit originari està marcadament alterada. El creixement és relativament rà­pid i presenta mitosis en nombre variable i en formes anormals. Els factors relacio­nats amb l'aparició del càncer són nom­brsos. Els agents cancerígens poden ésser intrínsecs (endògens) i extrínsecs (am­bientals, professionals, etc) i no provo­quen efectes immediatament. El procés cancerigen, explicat pel *model oncogènic*, pot ser provocat per diverses substàncies (com quitrà, níquel, crom, asbest, beril·li, amines aromàtiques, films de plàstic, ad­ditius alimentaris, cosmètics, insecticides, fum del tabac), per radiacions ionitzants (indústria nuclear, guerra nuclear i radio­logia mèdica), per certs virus i per certes alteracions genètiques. El tractament ra­dical requereix l'extirpació quirúrgica o l'esterilització radiològica de tota la tumo­ració. Els dos procediments radicals no s'exclouen i poden ésser combinats. Tan­mateix, no sempre són practicables ni efi­çaços. En aquest cas encara és possible d'aconseguir llargues i bones supervivèn­cies amb l'aplicació d'altres terapèutiques físiques i àdhuc quirúrgiques. La incidèn­cia d'alguns càncers està creixent objecti­vament. En els homes augmenten els càn­cers de pulmó, de laringe, de pròstata, d'esòfag, d'intestins, de pàncrees i els he­molimfàtics. En les dones, el càncer de mamella continua essent el més freqüent. El càncer és la segona causa de mort entre els adults, i entre els infants la mort per càncer supera la produïda per tota altra malaltia. La intervenció preventiva és molt important; cal arribar a la diagnosi precoç i al tractament ràpid més adequat.

cançó *LIT 1 MÚS* Composició musical amb text versificat, a una o més veus i sovint amb acompanyament instrumental. La cançó al llarg del temps s'ha caracteritzat per una gran diversitat de gèneres i de formes. Algunes de les primeres formes conegudes les trobem en la *cançó lírica llatina* d'època carolíngia, en les composicions dels *goliards* com els *Carmina Burana* i en la *cançó* cortesana, poemes de caire amo­rós, polític i religiós, sovint amb to moral i satíric. La cançó en forma d'estrofes can­ta­da a una veu i amb acompanyament instrumental improvisat no sorgí fins a l'època dels trobadors, els quals, vers el s XI, aparegueren a Provença i al nord de França. D'ells provenen la balada i la *chanson*. En la cançó monòdica de tema profà, l'art dels trobadors irradià a França, s'estengué a la Itàlia septentrional i d'allí als diversos països europeus. A Catalunya la influència provençal fou molt directa i duradora. A partir de la poesia medieval, el mot *cançó* fou substituït per termes molt més precisos que definissin la forma i la finalitat dels poemes (balades, ron­dons, caroles, alba­des, pastorel·les, etc.). Als ss XIV i XV hom emprava el terme per a designar determinats poemes acom­panyats de música. Al s XV, dins la tradi­ció culta i com a fusió de la cançó monò­dica amb les formes més complexes del contrapunt, sorgí la *cançó polifònica* i la *chanson* parisenca. Vers el 1550 n'apare­gué encara un nou tipus: la cançó en for­ma d'*ària*, precedent de l'*air de cour*. A Ità­lia nasqué el madrigal, d'estil i estructura extremament lliures. També aparegué un tipus de cançó acompanyada de llaut o de viola de mà (*El maestro*, de Lluís Milà); n'aparegueren col·leccions a Itàlia, Fran­ça, Anglaterra. Al final del s XVIII sorgí l'anomenada *cançó romàntica*, forma poè­tica cantada preferentment amb acom­panyament de piano o d'orquestra. Ini­ciat amb les escoles de Berlín i amb les cançons de Haydn, Mozart i Beethoven, el *lied* alemany nasqué realment amb Schubert. Durant el s XIX la cançó romàntica es bifurcà: Mendelssohn i Brahms representaren en general la ten­dència conservadora, amb predomini de la melodia sobre l'acompanyament. Schu­mann i Wolf, altrament, donaren al piano una funció més ambiental i a la melodia un caràcter declamatori. R.Strauss i Mah­ler representen la cançó postromàntica, continuada per Schönberg i els seus dei­

ció dels intèrprets i dels cantants-autors tradicionals, sorgiren, com a rèplica, una sèrie d'artistes influïts per la música anglosaxona i per l'univers *underground* (Pau Ribà, Jaume Sisa, la i Batiste, Oriol Tramvia). **2** Composició poètica lírica i generalment de tema amorós que solia anar acompanyada de melodia. D'origen obscur, constituïa ja la forma més elevada de la poesia occitana trobadoresca, i el seu tema era l'amor cortès i l'encomi. Bé que la llibertat estròfica era total, dins una cançó les estrofes mantenien una mateixa estructura a fi de poder ésser cantades sobre una mateixa melodia. **3 cançó de gesta** Poema narratiu, medieval, en llengua romànica, centrat en fets històrics amb molts elements llegendaris. La cançó de gesta genuïna era divulgada pels joglars ambulants que recitaven o cantaven davant tota mena de públics. Se centrava en moments gloriosos o en personatges famosos del passat d'un país i, així, esdevenia el que hom podria anomenar *història del poble*, en la qual té cabuda la fantasia i la imaginació. Molt divulgades ja les cançons de gesta, en el pas del s XII al XIII aparegueren escriptors de formació literària culta, i que solien signar, els quals reforgueren els vells temes.

cançonner *LIT/MÚS* Recull de poesies d'un o de diversos autors, sobretot de caire líric o amorós, però també polític, moral, religiós i satíric. Redactats a l'edat mitjana, els cançoners més antics són deguts a copistes de professió, monjos o seglars al servei de reis i de grans senyors. L'ordenació de les peces seguí criteris molt diversos. Tot i que un bon nombre dels més antics eren musicats, sovint la notació hi és negligida. Hom coneix una setantena de *cançoners occitans*, els més antics dels quals pertanyen al s XII; el *Cançoner Vega-Aguiló* conté especialment poesia catalana. Resten també exemples de *cançoners francesos*, de *cançoners italians* i dels cançoners de la *Península Ibèrica*, com els relacionats amb la cort d'Alfons el Magnànim. Entre els estrictament catalans, cal esmentar el *Cançoneret de Ripoll*, el *Cançonner d'obres enamorades*, els manuscrits 9 i 10 de la Biblioteca de Catalunya, l'original de Joan Berenguer de Masdovelles, el de l'Ateneu Barcelonès, el de la universitat de Saragossa, el *Jardinet d'orats* i el *Cançoneret Rovirola*. Quant als cançoners amb notació musical, les escoles polifòniques castellana i andalusa originaren, als ss XVI i XVII, entre d'altres, el *Cancionero musical de Palacio*. Als Països Catalans destaquen, als ss XVI i XVII, el *Cançonner musical de Barcelona*, el *Cançonner del duc de Calàbria*, el *Cançonner d'Olot*. El *Cançonner de Montecassino* inclou obres de músics catalans que actuaren a la cort de Nàpols al final del s XV.

cànem BOT 1 [*Cannabis sativa*, família de les cannabàcies] AGR Planta herbàcia anual, de tija erecta, fistulosa, d'1 a 3 m d'alçada i fulles grosses, aspres, de color verd fosc i olor penetrant, palmatisectes, de 5 a 7 segments llargs i profundament dentats. Originària de les estepes d'Àsia, fou introduïda a Europa meridional pels escites vers el 1500 aC, i difosa pels grecs i especialment pels romans. El seu conreu té per finalitat bàsica l'obtenció de la fibra, anomenada, com la planta, cànem. La seva producció, però, ha anat disminuint a

causa de la competència de les fibres artificials **2 cànem indi** [*C.sativa*, varietat *indica*] Varietat del cànem, conreada i també espontània, pròpia de l'Índia oriental, Iran, EUA, Amèrica Central, etc. Conté en els brots florals femenins una secreció resinosa rica en cannabinol i tetrahidrocannabinol que constitueix una droga de propietats narcòtiques, euforitzants i al·lucinògenes, coneguda amb diversos noms: *cànem indi*, *cannabis*, *haixix*, *kif*, *marihuana*, *bhāṅg*, *ganja*, *charas*, segons la procedència i la forma d'utilització. El mètode d'aplicació més estès consisteix a fumar la droga seca, però també pot ésser ingerit amb les begudes o amb certes menges (mantega, caramels, etc.). A dosis elevades produeix una intoxicació anomenada cannabisme.

Canetti, Elias (Ruse 1905) Escriptor búlgar d'origen sefardita en llengua alemanya. Establert a Londres des de l'any 1939, la seva obra se centra temàticament en la defensa de la dignitat individual contra la massificació de l'home, l'abús del poder i l'absurd de la mort: *Masse und Macht* ('Massa i poder', 1960), *Die gerettete Zunge* ('La llengua salvada', 1977), *Das Augenspiel* ('El joc d'ulls', 1985). Entre els assaigs en sobresurt un sobre F.Kafka: *Der andere Prozess* ('L'altre procés', 1969). El 1981 li fou atorgat el premi Nobel de literatura.

cangur [o *cangurú*] [*Macropus* sp., família dels macropòdids] ZOOl. Gènere de mamífers **marsupials** de dimensions mitjanes o grosses, de tronc llarg, amb la part anterior menys desenvolupada que la posterior. Les potes anteriors són curtes i dèbils, i l'animal les empra per a agafar l'aliment; les posteriors són llargues i fortes, adaptades al salt, a la defensa, i serveixen de suport a l'animal juntament amb la cua. A l'abdomen les femelles tenen el marsupi o bossa marsupial dins la qual hi ha les glàndules mamàries en nombre de quatre. Els cangurs són animals herbívors, que viuen en ramats. Són característics de la fauna australiana i s'estenen per quasi tot el continent.

Signatura del primer canceller reial conegut, Berenguer de Palou, document de Jaume I del 1218 (ACA)

Canàries Zapato de la Reina i Teide

canibalisme *ETNOL* Antropofàgia habitual com a característica etnològica d'una societat determinada. Ha prevalgut fins a temps recents en diversos pobles de l'Àfrica, Austràlia, Nova Zelanda, Polinèsia, Indulíndia i Amèrica. Hom distingeix el canibalisme practicat en membres de la pròpia tribu i la *necrofàgia*, practicada en difunts no sacrificats com a víctimes, al costat dels casos més generalitzats en què en són objecte els cossos dels enemics morts i les víctimes de sacrificis.

canids *ZOOl* Família de mamífers carnívors del subordre dels fissípedes que comprèn animals de grandària mitjana, de formes esveltes, àgils i robusts. El cap és generalment petit, amb el musell prolongat i punxegut. Tenen el dentat típic dels animals carnissers, amb les dents canines molt desenvolupades, i llurs orelles són de llargària variable, rectes i punxegudes. El pelatge és generalment abundant, llanós i de tacte suau. Mentre alguns s'alimenten exclusivament de carn i derivats, d'altres mengen també vegetals. Són cosmopolites.

Canigó Massís orogràfic dels **Pirineus**, el més oriental dels que depassen els 2 000 m. Es dreça, sobre un sòcol d'esquists paleozoics i gneis, a l'angle NE de la zona axial pirinenca damunt les planes del Conflent i el Rosselló, d'una banda, del Vallespir i de l'Alt Empordà, de l'altra. La carena principal, arrodonida, de llicorelles, s'orienta de SW (collada Verda, 2 282 m) a NE (puig de l'Estela, 1 789 m) i és coronada per la **pica del Canigó** (2 785 m), cim del massís. Climàticament el Canigó participa de l'illot de pluviositat del Pirineu oriental. D'aquí ve l'abundància d'aigües que s'escorren per les llicorelles o els granits, tot drenant cap el Tec i la Tet. L'alzinar passa de mediterrani a muntanyenc i a uns 650 m hom troba el domini del roure martinenc; per damunt dels 1 000 m comença la fageda, que als 1 600 m cedeix el pas a les pinedes de pi negre, damunt les quals, a uns 2 300 m, dominen els pasturatges alpins de festuca fins al nivell subnival a 2 700 m. Per la seva significació religiosa (monestirs de Sant Martí del Canigó i de Sant Miquel de Cuixà) i folklòrica (existeix un cançoner del Canigó i bona quantitat de llegendes) i, sobretot, després de la publicació del poema *Canigó* de Jacint Verdaguer, el Canigó ha esdevingut símbol de la personalitat catalana de les comarques pirinenques, especialment al N de l'Albera: la nit de Sant Joan hom encén sobre la pica una foguera relacionada amb la que crema el mateix dia a Sant Jeroni, cim de la muntanya de Montserrat.

Canigó, monestir del Abadia benedictina (*Sant Martí del Canigó*) situada en un esperó rocallós de la muntanya del Canigó, a 1 055 m alt, al vessant de la dreta de la vall de Cadí, damunt el poble de Castell de Vernet (Conflent). Fou fundada entre el 1001 i el 1007 pel comte Guifré II de Cerdanya i Conflent. El 1909 fou consagrada l'església dedicada a sant Martí, santa Maria i sant Miquel, de nou consagrada el 1026. El Canigó esdevingué un monestir santuari i lloc de pelegrinatge gràcies sobretot a les relíquies de sant Galderic, patró dels pagesos catalans. La comunitat començà a decaure al s XIV i abandonà el monestir el 1783.

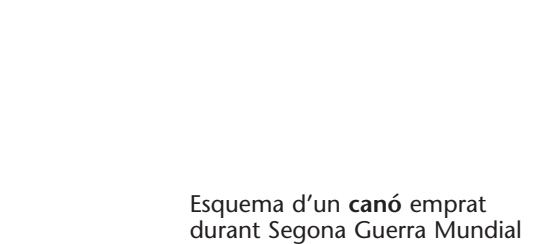
canó *ARM* Peça d'artilleria de tub relativament llarg respecte al calibre, capaç de llançar projectils a gran distància. Consta essencialment del tub o boca de foc, on és posat el projectil i la càrrega explosiva, anomenat també *canó*, que és el suport que llançarà el projectil; d'una muntura o element de transport i ancoratge en el terreny; d'uns òrgans de punteria, formats pels mecanismes i els aparells de direcció o d'elevació; i, eventualment, d'un òrgan elàstic entre el tub i la muntura capaç d'absorbir l'energia del retrocés. El canó és determinat per la relació calibre/longitud, on la *longitud*, distància des del pla de boca fins a la cara anterior de la tanca, és mesurada en calibres. A més calibre, major és la precisió, la velocitat inicial i l'abast. En la seva construcció hom empra actualment l'acer al níquel. Les característiques del canó han d'adaptar-se a les seves necessitats tàctiques: canó d'artilleria, canó antiaeri, canó fix. Els sistemes de punteria dels canons més moderns es basen en la utilització del làser, la televisió i els ordinadors. A la fi del s XIV hom començà a emprar la paraula *canó* per a designar una peça amb la boca de foc forma-

Panoràmica del Canigó des de Pontellà (Rosselló)

El monestir del Canigó

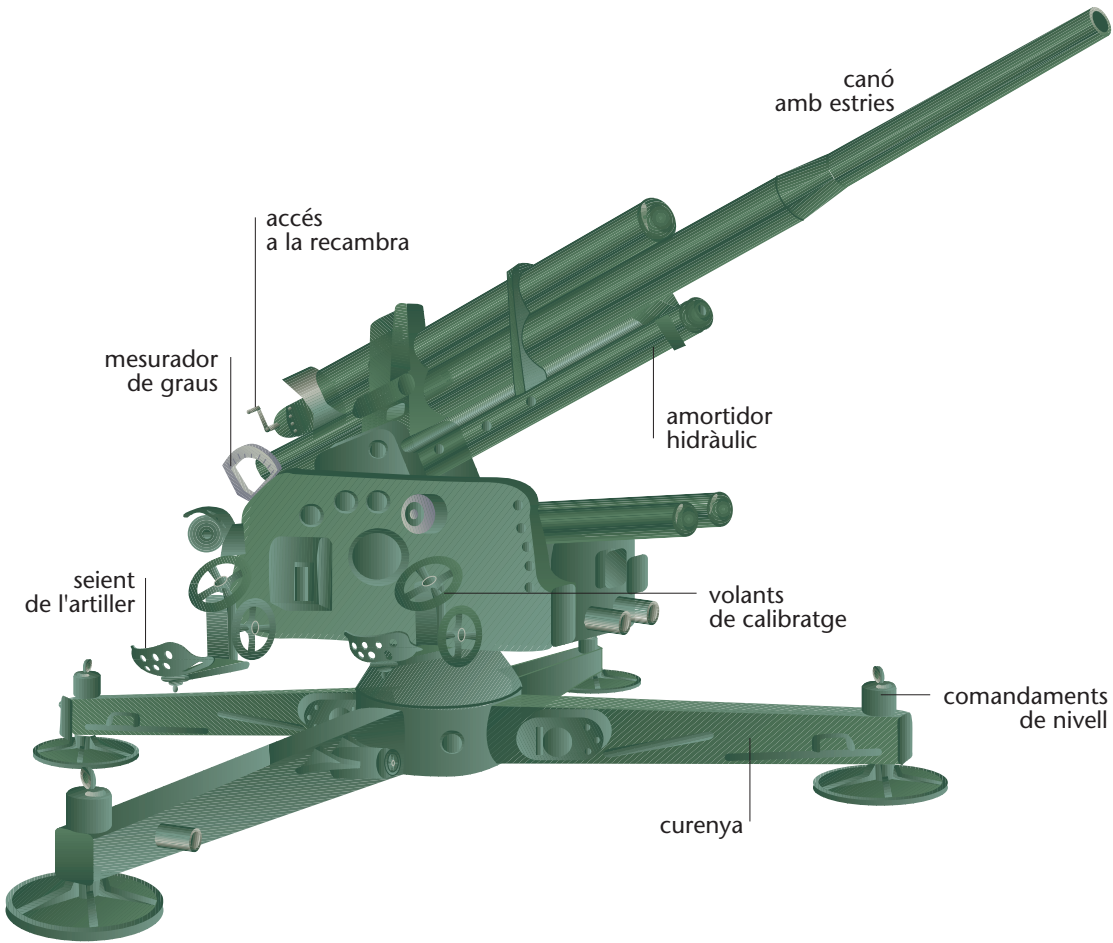

Esquema d'un canó emprat durant Segona Guerra Mundial

da per tubs de ferro soldats entre ells i reforçats per cercols, de precisió molt escassa. Després hom construí els canons d'una sola peça, en què tant la pólvora com el projectil eren introduïts per la boca i un conducte anomenat *fogó* transmetia el foc a la pólvora. La tipologia anà diversificant-se progressivament. A partir de Gustau Adolf de Suècia, els canons es feren més curts i més lleugers (canons a la sueca). El 1847, la casa Krupp construí el primer canó d'acer. Fou, però, durant la Primera Guerra Mundial que el canó es perfeccionà extraordinàriament: augmentà la longitud del tub (fins a 36 calibres) i la velocitat inicial i, per tant, el seu abast. Aparegueren els supercalibres (Gran Bertha) i l'artilleria s'especialitzà: canons de 30 i 40 mm antitancs, canons de costa, canons sobre via fèrria, etc. Durant la Segona Guerra Mundial, hom anà millorant els canons antiaeris, antitancs, de campanya. Actualment, amb l'aparició dels missils i l'evolució de l'aviació, bona part dels canons (com els antiaeris, els de costa o els de campanya) han esdevingut obsolets. A Barcelona, principal centre de fabricació de canons dels Països Catalans, fou establerta el 1537 la foneria reial d'artilleria, que continuà la tradició iniciada al s XIV i que fou molt activa fins al final del s XVIII.

Cano, Alonso (Granada 1601 — 1667) Escultor, pintor i arquitecte **barroc**. La seva pintura, de tractament tenebrista a la primera època, derivà vers una major delicadesa de modelatge (*El miracle del pou*, Museo del Prado), fins a arribar, en la darrera etapa, a un accentuat barroquisme (sèrie de la *Vida de la Mare de Déu*, 1652-63, a la catedral de Granada). Com a esculptor, en destaca la producció de l'època sevillana i, sobretot, la de la darrera etapa (*Immaculada*, 1655-56) de la catedral de Granada. Com a arquitecte, les seves millors obres són l'església del convent de l'Àngel Custodio (1653-57), la façana de la catedral (1664) i l'església de la Magdalena, a Granada.

cano *NÀUT/ESPORT* Embarcació menor, lleugera, normalment d'una sola peça, de mides molt variables (generalment d'eslora inferior a 10 m), de forma allargada, punxeguda de proa i de popa, propulsada per pagaies i desproveïda de timó, de quilla i generalment també de vela. La canoa comprèn com a formes particulars la monòxil, anomenada preferentment piragua, coneguda a Amèrica, Àfrica i Oceania, i la construïda amb pell i de buc tancat, com el caiac de les zones àrtiques. Des del 1936 és acceptada com a embarcació esportiva de competició als Jocs Olímpics.

cànon 1 *ART* Conjunt de normes que regulen la proporció i la simetria tant en l'arquitectura com en l'escultura. El cànon permet d'establir l'harmonia entre cadascuna de les parts d'una obra i la seva totalitat a partir d'una determinada extensió (mòdul, dit, cap, etc) presa com a base. Els grecs hi dedicaren una atenció especial (Policleto). El cànon no recolza sobre una base natural, sinó sobre un ideal estètic. Fou també tractat per Vitruvi en el *De architectura* (s I) i per Alberti i Leonardo da Vinci en el Renaixement.
2 **cànon bíblic** *BÍBL* Col·lecció dels llibres reconeguts i acceptats com a inspirats i que constitueixen la llista oficial dels llibres de la **Bíblia**. El *cànon de l'Antic Testament* es formà gradualment al llarg de la història d'Israel. S'inicià el 621 aC amb la troballa de l'anomenat llibre de la Llei (Torà) —recopilació deuteronòmica de les tradicions jahvista i elohista— al qual s'afegí una altra col·lecció (els Profetes o *Nebi'im*), completa probablement vers el 200 aC, i una de tercera (els Llibres Sapiencials o *Ketubim*). La comunitat jueva de Palestina i l'hel·lenística d'Alexandria (per a la qual havia estat feta la versió grega dels Setanta) continuaren discutint (s II dC) la canonicitat d'alguns llibres que la comunitat alexandrina havia acceptat (aquests llibres són anomenats *deuterocanònics* pels catòlics, *apòcrifs* pels protestants). Segons el Talmud, el *cànon breu* (judaic) fou virtualment establert a la fi del s II dC. L'església primitiva acceptà la versió dels Setanta o *cànon alexandrí*, i el *cànon llarg* adquirí una gran popularitat. A partir, però, del s IV, aquest criteri facilità fins que el cànon llarg fou confirmat al concili de Florència (1441) i ratificat pel concili de Trento el 1546, que definí de manera formal els llibres que en formaven part. La postura catòlica fou reafirmada novament el 1870 pel Concili I del Vaticà. El *cànon del Nou Testament* ha estat també el resultat d'un procés gradual. Un manuscrit descobert per L.A.Muratori (dit *cànon de Muratori*) conté la llista de llibres reconeguts com a canònics a Roma a la fi del s II: els quatre evangelis, les epístoles de Pau (llevat de la dels Hebreus), dues epístoles de Joan, l'epístola de Judes i l'Apocalipsi. Les esglésies protestants n'admeten els mateixos llibres que la catòlica.
3 *MÚS* Composició a dues o més veus, on cadascuna repeteix, després d'un espai de temps prefixat, la mateixa frase melòdica. És la forma més estricta d'imitació polifònica, que respecta rigorosament la regla, el *cànon*. Hi ha diverses menes de canón: **canón directe** a l'**uníson**, **canón per augmentació** o **per disminució** dels valors en la veu imitativa, **canón per moviment contrari**, **canón retrògrad** o **recurrent**.

canonge *RELIG* Membre d'un capítol catedral o d'una col·legiata. Cal distingir els canonges seculars dels regulars (augustinians, premonstratesos, del Sant Sepulcre, del Laterà, entre altres). Les antigues dignitats i prelacies catalanes eren, ja al s X, l'ardiaca, l'arxipreste, el sagristà i el cabiscol; més tard (s XVI), s'hi afegí el degà. La llarga evolució de la institució canonical ha creat les distincions de canongies de dignitat: ardiaca, degà, arxipreste, precentor i mestrescola, i les d'ofici: doctoral, magistral, lectoral i penitencier. Pel sistema d'entrar al capítol, hom distingeix el **canonge d'oposició** i el **canonge de gràcia**.

canònica *HIST ECL* Comunitat de clergues que es regeixen per una regla o canón, dits *canonges* o *clergues regulars*. L'evolució de les canòniques és dividida per quatre períodes separats per les reformes carolíngia (ss VII-IX), gregoriana i augustiniana (s XI) i la secularització del 1592. A partir del s IV (continuant l'antic presbiteri) hom pot parlar de comunitats presidides pel bisbe. Des de l'època carolíngia, la *canonica institutio* serví de norma per a totes

les canòniques de l'imperi, norma que el concili d'Aquisgrà (816) féu obligatòria (*canòniques aquisgraneses*). Era permesa als canonges la possessió de béns privats. Sota aquest model degueren constituir-se, des del s IX, les canòniques catedrals catalanes d'Urgell, Elna, Girona, Barcelona, Vic, etc, i les posteriors (ss X i XI) no cate­drals de Solsona, Besalú, Cardona, Manresa, etc. La reforma gregoriana, conseqüència de la reforma eclesiàstica general entre el 1060 i el 1090, motivà la transformació de moltes d'aquestes. La reforma de l'abadia de Sant Ruf d'Avinyó, vers el 1040, més estrictament augustiniana, influí directament en les canòniques catalanes. Al s XII en foren fundades unes trenta als Països Catalans, moltes de les quals d'escassa vitalitat, i foren creades segons la reforma avinyonesa les noves canòniques catedrals de Tarragona i Tortosa. Durant els ss XV i XVI, es produí la regressió del moviment canonical: Climent VIII, a instàncies de Felip II de Castella, secularitzà totes les canòniques regulars augustinianes (1592). El concordat del 1851 entre la Santa Seu i l'estat espanyol precisà el nombre de canonges i de beneficiats a cada catedral, i també abolí la majoria de les col·legiates.

Canova, Antonio (Possagno, Vèneto 1757 — Venècia 1822) Escultor italià. És un dels màxims representants de la plàstica neoclàssica. A Roma (1781), féu obres com els mausoleus dels papes Climent XIV (1783-87, Sants Apòstols) i Climent XIII (1787-92, Sant Pere), *Amor i Psique* (~1792, Musée du Louvre). A Viena, realitzà el mausoleu de Maria Cristina (1798, Augustinerkirche). Tornà a Roma, on esculpí *Perseu* (1801) i *Els lluitadors* (1802), ambdós al Museo Vaticano. Napoleó el cridà a París (1802), on féu la famosa escultura de Paulina Bonaparte com a *Venus Vincitrice* (1805-07, Galleria Borghese, Roma). El 1816, en un viatge a Londres estudià els frisos i frontons del Partenó, fet que influí en la seva obra posterior: *Te-seu i el Centaure* (1819, Kunsthistorisches Museum, Viena).

Cánovas del Castillo, Antonio (Màlaga 1828 — balneari de Santa Àgueda, Guipúscoa 1897) Polític i escriptor. Participà en la preparació del moviment militar de la Vicalvarada (1854), que inicià el Bienni Progressista; fou el redactor del *Manifiesto de Manzanares* (1854), declaració programàtica de la futura Unión Liberal, per la qual fou elegit diputat a corts i exercí diversos càrrecs als governs d'O'Donnell (1858, 1965) i Mon (1864). Diputat a les corts del 1869, defensà posicions conservadores. El 1873 fou designat cap del partit alfonsí i dirigí la campanya per a la restauració de la monarquia borbònica. Com a cap de govern (1875), bastí el nou sistema polític de la Restauració i combinà les concessions liberals amb una política centralista i disposicions conservadores (constitució del 1876), fet que permeté la presència alternativa en el poder (sistema del torn) del partit conservador de Cánovas i el liberal de Sagasta. En el terreny econòmic, passà del lliurecanvisme a una política proteccionista. Cánovas conreà els estudis literaris i històrics, especialment sobre la casa d'Àustria i la decadència del s XVII (*Estudios literarios*, 1868; *Bosquejo histórico de la Casa de Austria*, 1869; *Problemas contemporáneos*, 1884-90). Morí assassinat per l'anarquista Michele Angiolillo.

cant *Mús* Acció i art de proferir sons musicals amb la veu ja sigui vocalitzant, taral·larejant o articulant paraules. Com a forma d'expressió humana, el cant uneix les denotacions de dos tipus d'expressió: el llenguatge i la música. Entre els egipcis, els hebreus i els grecs fou aviat conreat professionalment. A l'Occident, en la línia de la tradició culta del cant, tingué molta vida, a l'edat mitjana, el cant litúrgic de les esglésies cristianes (cant pla). La naixença de la polifonia i l'art dels trobadors són altres testimoniatsges medievals del conreu del cant. A Itàlia, al s XVI, l'afecció al cant hi prengué una gran embranzida, que menà al *bel canto*. Les escolles de cant italianes formaren els principals cantants d'òpera dels ss XVII i XVIII. El cant, d'altra banda, ha tingut i té un desenvolupament important en la vida quotidiana, que es concreta principalment en les diversíssimes formes de la cançó.

Cantàbria Comunitat autònoma de l'estat espanyol (5 289 km²; 526 400 h [1992]). Comprèn la província de Santan-

Mapa físic de Cantàbria

Cantàbria Santander, platja de La Magdalena

der. La capital és Santander. *Geogràficament* presenta un relleu complex, essencialment muntanyós. En direcció latitudinal, cal distingir: la *plataforma litoral*, que origina una costa molt retallada amb nombroses ries i ports naturals, on es concentra majoritàriament la població, i les *muntanyes de l'interior*, que són formades per la serralada Cantàbrica, la qual parteix Cantàbria longitudinalment en direcció E-W. A la serralada, als límits entre Astúries i Lleó, destaquen la fossa de la Liébana i els Picos de Europa (Peña Vieja, 2 613 m). Finalment, la *zona de l'alt Ebre*, formada per àmplies valls, anuncia el relleu de la Meseta. El clima és de tipus marítim humit i suau. Els principals rius són Deva, Pas, Nansa, Saja i Besaya. El sector primari càntabre es troba molt polaritzat al voltant de la ramaderia, i, concretament, en la cria de bovins i en la producció de llet. Un 42% del territori és dedicat a pastures. Altres fonts econòmiques importants en el sector primari provenen de l'explotació forestal i de la pesca. Actualment, però, els sectors secundari i terciari, amb fort increment del turisme, representen les principals fonts d'ingressos de Cantàbria. La indústria, localitzada prop de Santander, ocupa el 35% de la població activa. Sobre­surt el sector alimentari (dedicat especialment als productes lactis i a les conserves pesqueres) i són molt importants les empreses químiques i metal·lúrgiques. Cantàbria experimentà des de mitjan segle passat un constant i sostingut increment demogràfic, frenat als anys setanta. Excepte la capital regional, Santander, no més un municipi supera els 50 000 h, To rrelavega, segon focus industrial de Cantàbria. *Històricament* els primers vestigis de poblament humà a Cantàbria es re-

munten al paleolític. Durant el paleolític superior es desenvolupà l'art rupestre cantàbric (coves d'Altamira, El Castillo o El Pando). Durant l'edat del ferro Cantàbria patí una forta celtització. Després d'una difícil romanització, la cristianització s'inicià vers el s III dC. La dominació àrab fou escassa; Cantàbria esdevingué, junt amb Astúries, a la qual fou integrada durant l'edat mitjana, un centre de resistència contra els musulmans, sobretot a partir del s X. Vers el s XIII Astúries i Cantàbria es troben ja vinculades al creixent regne de Castella. Vers el s XVIII tingué lloc un període expansiu representat pel desenvolupament de l'activitat pesquera, l'auge del tràfic comercial amb Amèrica i una naixent activitat industrial. El 1809 es creà la província de Santander, i el 1817 la ciutat de Santander n'esdevingué la capital; els límits establerts aleshores coincideixen amb els de l'actual comunitat autònoma instaurada el 1982. Després d'un període de conflictes polítics, el conservador Juan Hormaechea fou substituït (1993) a la presidència de la *Diputación Regional* pel socialista Jaime Blanco.

Cantàbrica, mar Part de l'oceà Atlàntic que voreja les costes del N de la Península Ibèrica i del SW d'Occitània i inclou el golf de Biscaia. Molt oberta a l'oceà, arriba a una fondària màxima de més de 5 000 m. La salinitat és inferior al 35‰ a l'interior, i hi ha una gran riquesa en plàncton. La temperatura de les aigües superficials, pel gener, és d'11°C, mentre que a l'estiu arriba fins a 18°C al costat occidental. La costa de la Península Ibèrica és retallada i abrupta i la costa d'Occitània és recta i plana. Els principals ports cantàbrics són: Gijón, Santander, Bilbao, Sant Sebastià (Donostia), Baiona i Bordeus.

Cantàbrica, serralada Massís muntanyós que es dreça al N de la Península Ibèrica entre la mar Cantàbrica i la Submeseta Nord de Castella. És limitada a l'W pel massís Galaic, i arriba per l'E fins al País Basc. Pel que fa al relleu, hom pot distingir una *regió litoral* amb una altura mitjana entre 300 i 500 m, formant una costa abrupta i retallada, i una *regió interior* amb altures importants com Peña Rubia i Peña Ubiña (2 417 m). Més a l'E hi ha una línia de carenes i cims enlairats a més de 2 000 m que s'anomenen *brañas*, on hi ha les elevacions màximes: els Picos de Europa (Peña Santa, 2 586 m, Naranjo de Bulnes, 2 518 m). El clima i la vegetació (fagedes, landes i prats) són de tipus atlàntic, amb pluges abundants. Hi viuen diverses espècies característiques de la fauna ibèrica en perill d'extinció: el cabirol, l'isard, el llop, l'ós bru i el gall salvatge. Els rius, que travessen transversalment el sistema, principalment el Nalón, el Narcea, el Besaya i el Sella, són rics en pesca. El vessant nord és més industrialitzat i poblat que el vessant sud, més sec.

Cantacuzè Família distingida de l'Imperi Bizantí, enllaçada des del s XII, per matrimonis, als emperadors. D'origen grec, al s XI era una de les famílies feudals més poderoses de Tràcia. Dos dels seus

membres, **Joan Cantacuzè** i el seu gen-dre, Joan V, foren coronats emperadors de Bizanci.

cantata *LIT/MÚS* Composició lírica en diverses parts, sense acció dramàtica, escrita per a una o més veus, amb acompanyament de baix continu, alternant amb recitatius i cors. La cantata aparegué al començament del s XVII, quan s'imposà la monodia acompanyada. La cantata es distingeix per la seva destinació (peça de concert o d'església, mai de teatre) i pel seu caràcter líric. No trobà la seva forma definitiva fins a mitjan s XVII, amb Luigi Rossi i Giacomo Carissimi.

Canterbury Ciutat del comtat de Kent, a Anglaterra, Gran Bretanya, vora el riu Stour (116 829 h [1981]). L'**arquebisbat de Canterbury** és la seu primada de l'església d'Anglaterra. La Christ Church Cathedral fou començada el 1070 per l'arquebisbe Lanfranc; la nau, obra mestra del gòtic perpendicular, fou acabada el 1400.

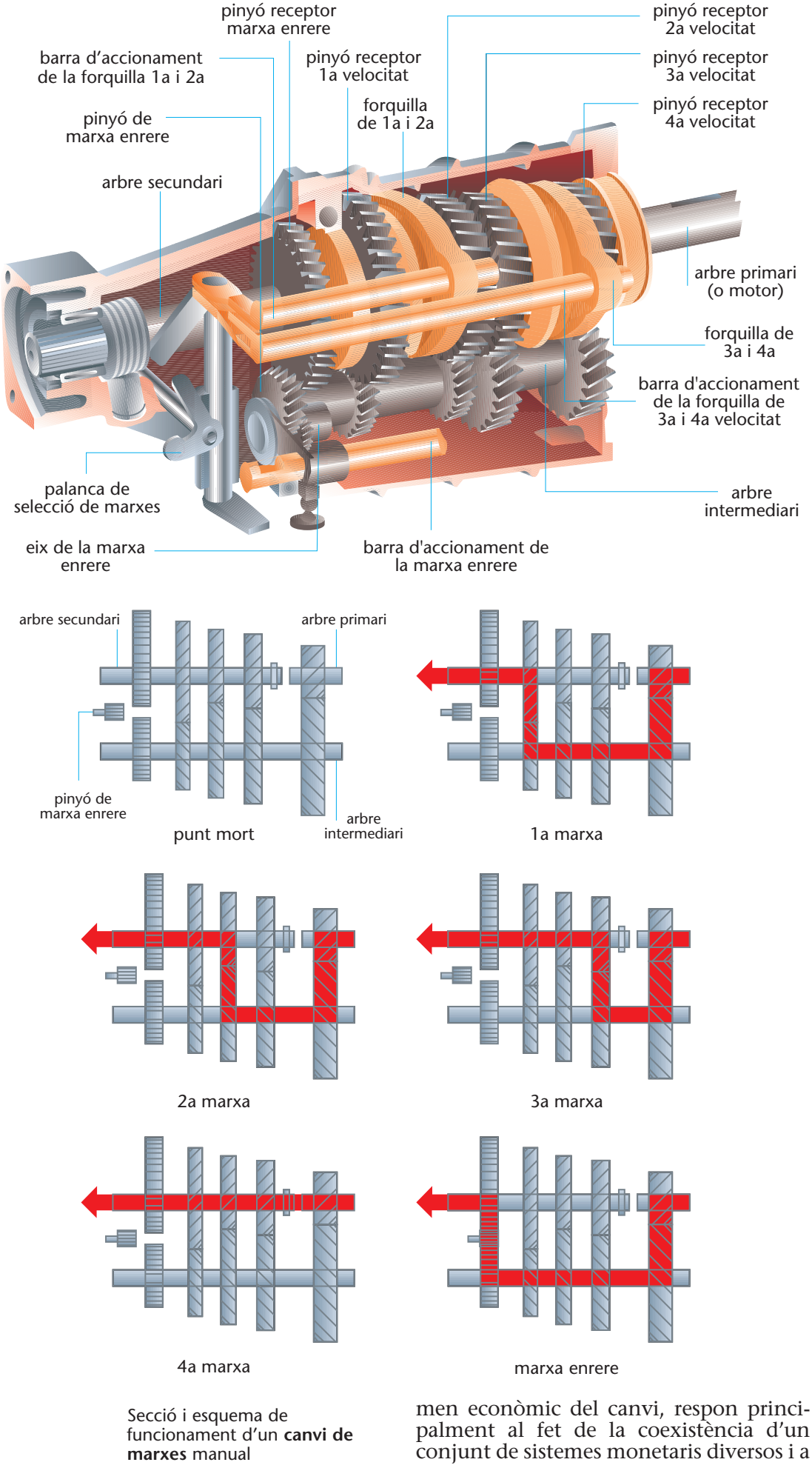
cantiga *LIT* Cançó o poema compost per ésser cantat, propi dels cançoners galaico-portuguesos medievals. Hom distingeix tres gèneres principals de *cantigas*: les *cantigas d'amigo*, les *cantigas d'amor* i les *cantigas d'escarnho e de mal dizer*.

Canton [*xin: Guangzhou*] Capital de la província de Guangdong, a la regió del Centre-sud, Xina (2 914 281 h [1990]). Situada vora el delta dels rius Xi, Bei i Dong, la ciutat s'estén al llarg de la vora esquerra del riu Zhu. Actualment s'ha produït un fort expandiment de la indústria moderna. Possessió de l'imperi xinès des del s III aC, fou el primer port xinès visitat regularment per europeus: des dels portuguesos (s XVI), als anglesos (s XVII), francesos i holandesos (s XVIII). Cap a mitjan s XIX s'hi originà l'anomenada *Guerra de l'Opi* (1842) contra els anglesos. El port fou un centre d'emigració xinesa a ultramar i alhora un focus d'entrada a la Xina d'idees i mètodes occidentals. Al començament del s XX esdevingué un important focus revolucionari: escenari de la fracassada revolució del 1911, posteriorment (1917) fou seu del govern republicà establert per Sun Yat-sen.

Cantonalista, Insurrecció Aixecament esdevingut en diversos llocs del País Valencià, d'Andalusia i de Múrcia, pel juliol del 1873, per tal d'instaurar un règim federal per als antics estats històrics, les províncies i els municipis (els *cantons*). Per bé que les corts havien votat la república federal, l'oposició del govern Pi i Margall a realitzar la federació “des de baix” impulsà els sectors federals “intransigents” a llançar-se a la proclamació dels cantons federals. La insurrecció, essencialment obra de la petita burgesia, fou iniciada el 12 de juliol a Cartagena i s'estengué per tota la costa meridional mediterrània. Pi i Margall dimití i fou substituït per Salmerón (18 de juliol). La insurrecció no tingué, pràcticament, ressò al Principat de Catalunya però sí al País Valencià, a València i a Castelló, que no trigaren a ser ocupades de nou per les forces centralistes. L'ideal cantonalista s'havia estès també a les Illes, on aparegué el periòdic “El Cantón Balear” (1873-74).

Cantor, Georg (Peterburg 1845 — Halle, Saale 1918) Matemàtic alemany. Creador de la teoria de conjunts, definí el concepte de *cardinal* per a conjunts finits i infinits. Així mateix, desenvolupà la teoria dels nombres irracionals, introduí els nombres transfinits i definí, alhora que Julius Wilhelm Dedekind, Augustin-Louis Cauchy i d'altres, el nombre real. Entre les seves obres destaquen *Grundlagen einer allgemeinen Mannigfaltigkeitslehre* ('Fonaments d'una teoria general de les multiplicitats', 1883) i *Beiträge zur Begründung der transfiniten Mengenlehre* ('Contribucions a una fonamentació de la teoria dels nombres transfinits', 1895-97).

canvi 1 *ECON* Forma de la distribució de les mercaderies dins la societat. La superació d'una economia d'autoconsum amb la introducció de la divisió del treball exigí històricament l'aparició del canvi, instrumentat d'antuvi pels procediments de bescanvi o barata (economia de bescanvi) i, posteriorment, per la introducció del diner. En ambdós casos, el problema que el canvi implicava consistia en la determinació d'un valor de canvi relatiu de cada bé o mercaderia. **2** [o *canvi monetari*] *ECON* Adquisició d'un signe monetari distint del que hom posseeix. El canvi de moneda, com a cas particular del feno-

Secció i esquema de funcionament d'un canvi de marxes manual

règims de velocitat més favorables del motor a les variables condicions de resistència a l'avanç amb què el vehicle es troba. Aquesta adaptació pot ésser feta de manera gairebé contínua, sense salts (*canvis de marxa automàtics*: amb convertidor de parell, amb embragatge hidràulic o amb variador continu de velocitat), o de manera discontinua, amb salts, o sigui amb el pas d'una marxa a una altra (*canvis de marxa manuals*). En els canvis moderns els engranatges són de dentat inclinat o helicoidal i van muntants en presa constant. Mitjançant la palanca de la selecció de marxes, hom fa desplaçar un dels collars dentats interiorment (*ballador*) —proveït d'una estria interior que li permet de lliscar sobre l'eix i un *sincronitzador*—, i l'enclava sobre una de les rodes boges, la qual queda immobilitzada sobre el secundari i transmet el moviment que rep de l'eix intermediari, segons la relació de velocitats triada.

canya [*Arundo donax*, família de les gramínies] *BOT* Planta perenne, de rizoma gruixut i sinuós, ramificat, d'on parteixen tiges robustes, fistuloses i ramificades, de 2 a 5 m d'alçada, amb fulles amplemment linears i flors en gran panícula (plomall). Originària de l'Àsia central, s'ha estès àmpliament per la regió mediterrània, on viu conreada i subspontània a les vores de rius, torrents, en marges, etc. És emprada sovint per a defensar el sòl contra l'erosió. La tija, pelada, és emprada extensament en agricultura per a enasprar plantes enfiladisses, fer cobertes, etc, i, feta tires (flexibles), en la confecció de cistells, la construcció d'encanyissats i de sostremorts, etc.

canyeller [*Cinnamomum zeylanicum*, família de les lauràcies] *BOT* Petit arbre perennifoli de 6 a 9 m d'alçada, fulles ovades coriàcies, verd fosc, i flors groguenques, petites i nombroses. És originari de la Xina, Malàisia i Cotxinxina, i és molt conreat en països tropicals humits, particularment a Sri Lanka, i sobretot en terrenys arenosos amb poc humus. L'escorça dels troncs joves és extreta a tires que, en assecar-se, constitueixen la canyella, una de les espècies més conegudes, emprada principalment en confiteria, en diferents guisats i també com a aromatitzant.

caoba [*Swietenia sp*, família de les meliàcies] *BOT/FUST* Gènere de grans arbres perennifolis, de 12 a 15 m d'alt, de fusta dura, de color bru vermellós, amb fulles pinnades, coriàcies i llueents, flors petites, blanquinoses, agrupades en panícules i fruits en càpsula llenyosa, que viuen a les selves plujoses de l'Amèrica tropical. Dues espècies tenen importància comercial: *S.mahogani*, la **caoba americana**, o **de Cuba**, o **antillana**, la més apreciada, i *S.macrophylla*. Ambdues s'han estès per tota l'Amèrica tropical, les Índies Occidentals, etc. La fusta de caoba, dura i densa, però fàcil de treballar i susceptible d'un immillorable poliment, gaudeix des d'antic de la màxima estima en ebenisteria.

caolí *MINERAL/CERÀM* Argila refractària de color blanc, formada per descomposició del feldspat, i constituïda gairebé exclusivament per caolinita; Al₂O₃·2SiO₂·2H₂O. Té una estructura microcristal·lina de làmines hexagonals. La seva aplicació més important és en ceràmica, especialment per a obtenir porcellana i terrissa blanca. També té aplicacions en les indústries papera, química i farmacèutica.

caos *MIT* Estat de confusió dels elements que hauria precedit l'organització del món. És el concepte contrari a *cosmos*, o món delimitat i ordenat. Aquest concepte es troba en moltes cosmogonies primitives (Grècia, Babilònia, Fenícia, Egipte, Índia, Xina, Japó, Indonèsia, Polinèsia, Àfrica). La descripció bíblica de la creació sembla emprar la idea de caos. Hom troba sovint aquest concepte en la filosofia pre-socràtica.

Cap, Ciutat del [*angl: Cape Town; afrikaans: Kaapstad*] Capital de la província del Cap i capital legislativa de **Sud-àfrica**, vora l'Atlàntic, a l'extremitat septentrional de la **península del Cap** (1 869 144 h [1985]). Situada entre el mont Table i la badia de Table, el seu port és el més important de la República. La indústria hi és notablement diversificada. Fundada el 1652 per l'holandès Jan van Riebeeck, fou disputada successivament per anglesos i holandesos. El domini britànic s'hi féu definitiu l'any 1806. La ciutat començà a desenvolupar-se amb la concessió del primer ferrocarril a la colònia (1857).

Capa, Robert (Budapest, 1913 — Thai Binh, Vietnam, 1954) Nom pel qual és conegut el fotògraf d'origen hongarès Andrej Friedmann. Destacà per la seva activitat com a periodista gràfic, especialment en conflictes bèl·lics. Publicà els seus treballs habitualment a “Life”.

Capadòcia Regió de l'Àsia Menor, limitada al sud per les muntanyes del Taure, a l'est per l'Eufrates, al nord pel riu Halis, i a ponent per la regió dels llacs de Pisídia i Licaònia. Els assiris (III mil·lenni) hi establiren una sèrie de ciutats comercials, dites *karum*. Al segon mil·lenni, amb l'arribada dels hitites, la regió es convertí en nucli de l'estat. Capadòcia sofrí la mateixa sort històrica que la resta de l'Àsia Menor.

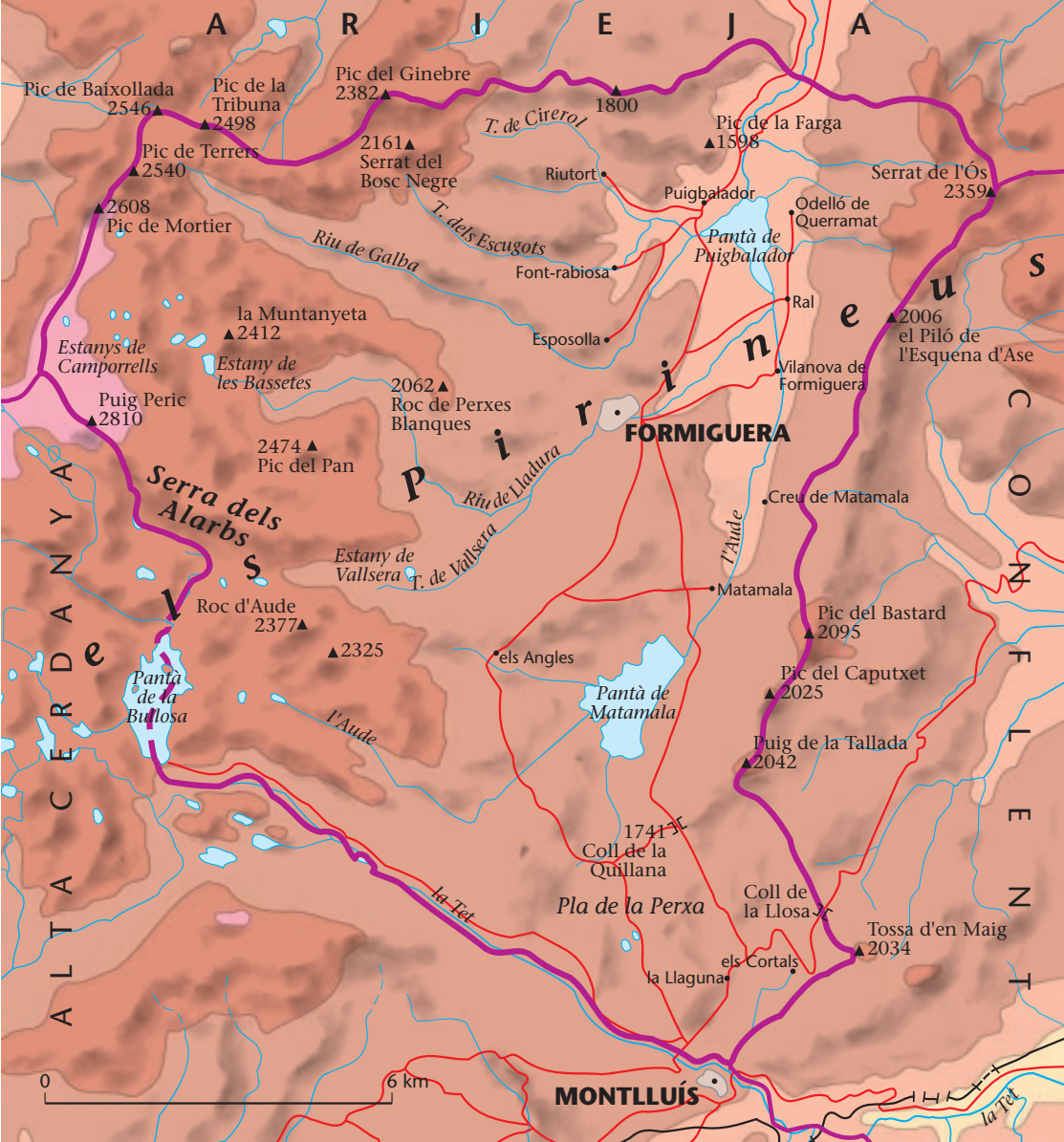
Capcir, el Comarca del Principat de Catalunya, a la regió de Perpinyà (177 km²; 1 532 h [1990]). Cap de comarca, Formiguera. Constituïda per la capçalera de l'Aude, estesa entre els 1 500 i 1 700 m i voltada de muntanyes, és la plana més alta dels Països Catalans. S'enlaira progressivament a ponent vers les tarteres del Carlit a través d'un seguit d'esglaons i replans d'origen glacial, mentre a llevant s'interromp sobtadament davant l'escarpament de falla del roc de Madres (2 471 m). Escombrat pels vents freds de l'W i el N, el Capcir presenta un clima subalpí peculiar, amb una pluviositat relativament escassa (800 mm anuals de mitjana). S'estenen grans boscs de pi rojal i de faig, seguits des dels 1 600 als 2 300 m per una faixa de pi negre. L'economia és centrada en la indústria lletera, des de la vinculació, el 1948, de la comarca a la cooperativa lletera de la Cabanassa. L'Aude solca la vall sense encaixar-s'hi gaire, i ha permès, a part els pantans alts del Carlit, la construcció dels pantans de Matamala (20 milions de m³) i de Puigbalador (10 milions de m³). Hom ha desenvolupat els esports d'hivern (estacions de Formiguera, dels Angles i de Puigbalador). Comprèn els municipis dels Angles, Matamala, Formiguera, Font-rabiosa, Ral, Puigbalador i la Laguna. El Capcir, conegut al s IX amb el nom de *la muntanya d'Aude*, estigué inicialment unit al comtat de Rasès, el qual, vers la fi del mateix segle, sembla que era posseït en comú pels comtes Guifre I de Barcelona, Miró I de Conflent i de Roselló, germà seu, i Oliba II i Acfred I de Carcassona. Abans d'acabar el segle, el comtat de Rasès fou dividit i el Capcir fou integrat al comtat de Cerdanya. El Capcir fou mantingut dins Catalunya amb el tractat de Corbeil (1258) i governat per un sots-veguer (sots-vegueria de Capcir) que residia al castell de Puigbalador. Les característiques geogràfiques i les vicissituds històriques expliquen l'existència al Capcir d'un parlar de transició, el capcinès.

capella 1 *ARQUIT* Part d'una església amb altar i advocació particular. Dins l'estil romànic es generalitzà la construcció de capelles a la capçalera de les esglésies (*capelles absidals*). Als ss XIII i XIV, en les esglésies gòtiques, fou introduïda la col·locació de capelles als flancs dels temples (*capelles laterals*). 2 *MÚS* Conjunt de músics (cantors i instrumentistes) al servei de la capella d'un sobirà o d'una església. Des de mitjan s XV fins al començament del XVII foren els centres més importants de conreu de l'art musical i gairebé tots els grans compositors de l'època en foren cantors o mestres. Als Països Catalans una de les capelles més importants fou la capella reial vinculada a Barcelona, al s XIV un dels centres musicals més importants d'Europa. Al s XIV es destacà la capella del Real de València. A Mallorca l'única capella important fins al s XVII fou la de la seu de la Ciutat de Mallorca.

capellà *CATOL/HIST ECL* Sacerdot en general, clergue, al servei d'una capella (convent, col·legi, hospital, presó, palau, etc) o que presta els seus oficis a una determinada classe de persones. *Capellà i almoïner del senyor rei*.

Capet Nom que rebé la descendència agnada del rei de França, Hug I (anomenat *capet* pel caputxó que portava mentre era abat laïc). Ha format nombroses branques regnants a França i a diversos països.

capità 1 *MAR/HIST* Oficial graduat, dit també *capità de vaixell*, que exerceix o pot exercir el comandament suprem d'un vaixell mercant. 2 **capità de navili** *MAR GUER/MAR/HIST* En les marines de guerra europees, oficial que posseeix el grau del cos general de l'armada, superior al de capità

de fragata i inferior al de contraalmirall. 3 *HIST/ORG MIL* Oficial de l'exèrcit de terra, de grau superior al tinent i inferior al comandant, a qui reglamentàriament correspon el comandament d'una companyia, un esquadró o una bateria. Antigament el capità era simplement el qui comandava una major o menor quantitat de tropa (o gent armada). La divisa actual dels capitans és constituïda per tres estrelles de sis puntes que formen triangle, col·locades a la gorra i damunt la bocamàniga de la guerrera. A la corona catalano-aragonesa el mot només fou aplicat, al s XIII i al començament del XIV, als qui tenien el comandament de forces mercenàries a ultramar. A partir del s XIV, però, fou aplicat també en l'exèrcit reial. Capitans eren també els qui comandaven les hosts de les ciutats i les viles catalanes. 4 **capità general** *MIL* A Espanya, grau suprem de la jerarquia militar, equivalent al mariscal francès o al mariscal de camp alemany. A mitjan s XVI hom començà a designar amb aquest nom els graus superiors de la jerarquia militar de l'exèrcit reial, de la monarquia hispànica dels Àustria. A les zones frontereres, on l'estat de guerra era permanent, el càrrec adquirí jurisdicció territorial.

capital *ECON* Conjunt de mitjans de producció —reals o monetaris— reproduïbles amb l'acció d'una unitat productiva i susceptibles d'originar una renda de període en període. En la història del pensament econòmic, el concepte de capital ha tingut una aparició relativament tardana i escassament satisfactòria a l'hora de proveir una definició de validesa general. L'aportació d'Adam Smith proporcionà la textura bàsica de la concepció clàssica. D'aquesta manera el concepte de capital es desvincula d'un subjecte històric definit (l'empresari) i es projecta damunt un model de societat concebut en funció dels criteris ètics i polítics de Smith. Basant-se en les consideracions anteriors, hom féu una classificació que distingia fonamentalment els *capitals materials*, amb base natural física, els *capitals immaterials*, sense base natural física (educació, qualificació, experiència empírica, organització, marca, etc), *capital social*, *capital comptable*, dependent dels criteris de valoració de la pròpia unitat productiva, *capital circulant* i *capital fix*, ambdós caracteritzats en funció de llur permanència econòmica, etc. Modernament, les diferents concepcions de capital comparteixen, principalment, dos trets característics: la notació de l'origen econòmico-financer del capital i la seva preeminència per damunt dels altres factors de la producció, remarcant, a més, el seu component dinàmic dins el desenvolupament econòmic. Per a l'anàlisi **marxista**, el capital constitueix el valor que, per mitjà de l'explotació de la mà d'obra assalariada, origina la plus-vàlua.

Mapa físic del Capcir

	
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>	
Capcir	
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
superfície:	177 km²
població:	1 532 h (1990)
capital:	Formiguera

L'altiplà del Capcir vist des del pantà de Matamala

capitalisme *ECON/SOCIOL* Sistema o mode de producció caracteritzat per la tècnica avançada (generalització de les màquines), la propietat privada dels mitjans de producció i la recerca del màxim benefici (motor del sistema). La tècnica avançada exigeix d'utilitzar mitjans de producció de cost elevat, per la qual cosa la propietat privada d'aquests mitjans significa propietat d'alguns i no propietat de la resta de la població, que es veu forçada a vendre als primers la seva força de treball. Notes bàsiques del sistema són: el caràcter jurídicament lliure de la mà d'obra, el control pels propietaris del capital de l'empresa i, per tant, de la destinació dels productes, i l'orientació de les decisions econòmiques pel mercat. Allà on hi hagué un comerç d'una certa envergadura hi hagué capitals connectats amb la compra-venda i el préstec, i per això hom acostuma a parlar d'una primera etapa anomenada *capitalisme comercial*. El comerç a llarga distància, acompanyat de l'increment de la producció de manufactures de llana a les ciutats menestrals, contribuí decisivament a estimular l'ús productiu de "l'excedent social", factor inicial important en el procés vers el mode de producció capitalista. L'impacte de l'arribada dels metalls americans a Europa, la política comercial mercantilista, la revolució agrària al començament del s XVIII, la distribució capitalista del treball, la revolució industrial a les darreres dècades del s XVIII, com també el paper de les innovacions tècniques, determinaren l'aparició del mode de producció capitalista: el *capitalisme industrial*, el qual s'originà a Anglaterra al darrer terç del s XVIII i s'estengué per Europa i Amèrica del Nord amb intensitat i vigor diferents i cronologies diferenciades, lligat a la instauració de l'estat liberal. Una sèrie de tendències internes en els països occidentals portaren aquest capitalisme industrial cap a l'etapa anomenada *capitalisme financer*, *capitalisme monopolista* o *imperialisme*, que s'inicià a la darreria del s XIX. La dinàmica d'aquest procés anà lligada a les *pràctiques monopolistes* i al conjunt de situacions que les afavoriren. Al si de les societats capitalistes els conflictes de classe anaren agreujant-se. L'estat capitalista es veié obligat a intervenir, internament per les pressions obreres, i cap a l'exterior en benefici dels interessos globals del capital nacional. Aquestes línies d'evolució desemboquen en el capitalisme actual, que, des de l'eixida de la postguerra mundial, es configura com una etapa del capitalisme financer o monopolista amb una sèrie de condicionaments: l'augment del nivell de vida de la població treballadora als països capitalistes avançats; la intervenció institucionalitzada del govern en l'economia; la cristal·lització als països avançats d'una democràcia liberal; la desaparició d'un camp econòmic socialista; el procés d'emancipació de les antigues colònies i l'aparició del neocolonialisme; i la globalització de l'economia mundial. Les primeres formulacions teòriques sobre el capitalisme contemplaven un sistema constituït per nombroses i petites empreses en dura competència i insistiren en l'existència de lleis naturals que regien la vida econòmica: oferta i demanda s'ajustaven recíprocament, els preus tendien al nivell dels costs, els sectors econòmics s'autoregulaven pel lliure flux de capital i treballs, els salaris i la població obrera

caquèxia *PAT* Estat patològic que comporta una alteració profunda de l'organisme com a conseqüència del funcionament deficitari dels sistemes metabòlics en què el catabolisme predomina sobre l'anabolisme. El pacient sofreix un amagriment important en minvar primer el greix i després la massa muscular de l'or-

ganisme. La caquèxia s'anomena *primària* quan és deguda a manca d'ingesta d'aliments, i *secundària* quan és provocada per certes malalties.

cara *ANAT* Part anterior del cap de l'home. És constituïda per un massís ossi recobert per abundants grups musculars i parts toves. Els ossos de la regió superior són solidaris del crani i, a excepció del vòmer, situat en la línia mitjana, són parells i simètrics: el maxil·lar superior, el pòmul, l'unguís, el cornet inferior, el nasal i el palatí. La regió inferior és constituïda per un sol os: el maxil·lar inferior, mòbil, que s'uneix amb el crani mitjançant l'articulació temporomaxil·lar. Els ossos de la cara formen, amb els de la base del crani, les cavitats orbitàries, les nasals i la bucal, on s'allotgen, respectivament, el globus ocular, la mucosa pituïtària i la llengua amb les terminacions gustatives. Els músculs de la cara contribueixen a l'obertura i l'oclusió dels orificis facials, a la mastiació i a l'expressió mímica. Les parts toves de la cara són constituïdes pel teixit conjuntiu, les glàndules salivals i lacrimals i la pell. Les artèries que irriguen la cara provenen de la caròtida externa. Les venes són la facial i la temporal superficial, que aflueixen a la jugular interna i externa, respectivament. Els nervis motors de la cara són el facial i les seves branques, i els sensitius, el trigemin i el plexe cervical superficial.

Caracal·la, **Marc Aureli Antoni** [*lat: Marcus Aurelius Antoninus*] (Lió 186 — Carres, Mesopotàmia 217) Emperador romà (211-217), fill de l'emperador Septimi Sever, al govern del qual estigué associat des del 198, i de Júlia Domna. Rebé el sobrenom de *Caracal·la* per la peça d'aquest nom que portava. A la mort del seu pare assassinà el seu germà Septimi Geta i els seus partidaris. Promulgà (212) la *Constitutio Antoniniana*, que concedia la ciutadania romana a tots els homes lliures de l'Imperi. Emprengué campanyes militars a les fronteres del Rin i del Danubi. Fou assassinat en una conspiració dirigida pel prefecte del pretori. Féu construir a Roma les termes anomenades de Caracal·la.

Caracas Capital del districte federal de Caracas i de l'estat de **Veneçuela**, situada a la vall de Caracas de la Cordillera de la Costa (1 930 km²; 1 822 465 h [1990]). El creixement més important de població ha estat assolit, sobretot a partir del 1945, per la seva àrea metropolitana. Principal centre comercial del país i nucli industrial, la ciutat utilitza el port de La Guaira, al Carib. De l'època colonial resten pocs vestigis, ja que la ciutat fou malmesa per sismes. Fundada per Diego de Lozada (25 de juliol de 1567) sobre un poblat d'indis caracas, fou anomenada inicialment Santiago de León de Caracas. L'any 1578 pasà a ésser capital de Veneçuela. La ciutat es revitalitzà amb la creació de l'audiència (1786) i del consolat (1792) per regular i fomentar el comerç. El 5 de juliol de 1811 el país proclamà la seva independència. Pel gener del 1830, en separar-se Veneçuela de la República de la Gran Colòmbia, Caracas esdevingué capital de la nova república.

caràcter *PSIC* Conjunt de trets individuals adquirits sota la influència de les pressions ambientals i educacionals, i expressats en formes peculiars de conducta. El caràcter representa la personalitat aparent, en oposició al *temperament*, concepte que inclou els factors instintius de l'individu, i a diferència de la *personalitat*, concepte que aplega aspectes biològics i constitucionals generalment exclosos del caràcter. Un esquema caracterològic d'àmplia difusió actual és el de Heymans-Wiersma-Le Senne, el qual comprèn vuit tipus caracterològics anomenats *colèric*, *apassionat*, *nerviós*, *sentimental*, *sanguini*, *flegmàtic*, *amorf* i *apàtic*, segons la combinatòria de tres propietats fonamentals del caràcter com són *l'emotivitat*, *l'activitat* i la *ressonància de les representacions*.

caramelles *FOLK/MÚS* Cançons populars que canten les colles per a la celebració de la Pasqua. Els goigs de caràcter religiós semblen ésser les caramelles més antigues. Entre les cançons profanes que avui es canten unes són de caràcter amorós i unes altre són corrandes circumstancials.

Caravaggio, Michelangelo Merisi da [o *Amerighi*] (Caravaggio, Llobardia 1573 — Port'Ercole, Toscana 1610) Pintor italià. Ja els crítics del sis-cents consideraren la pintura de Caravaggio antitètica,

Caravaggio Sant Jeroni

pel seu realisme, de la dels Carracci. El punt de partida vers el realisme és la natura morta (*El cistell de fruita*, 1596, Pinacoteca Ambrosiana de Milà). El tema de la mort dominà l'obra de Caravaggio: *Sepultura del Crist* (1602-04, Santa Maria in Valicella, Roma), *La mort de la Mare de Déu* (1605-06, Santa Maria della Scala), *Decapitació del Baptista* (1608, catedral de La Valletta, Malta). En totes aquestes pintures utilitzà la gent del poble com a protagonistes; aquesta realitat dóna una força actual i viva a les seves obres. Entre els elements constitutius destaca la llum, a la qual Caravaggio donà una funció estructural, completament nova. La llum és també quelcom no natural, exterior al quadre, però que potencia la imatge i la imposa. Caravaggio tingué una gran influència en la seva època i al llarg del s XVII.

caravel·la *MAR* Vaixell utilitzat del s XIV al s XVII, de buc molt alt, ample i relativament curt, bé que més llarg que el de les *naus* i *coques*; les característiques del seu aparell li permetien de navegar contra vent. D'origen portuguès, primitivament tenia dos o tres pals amb vela llatina, sense bauprès ni trinquet. Imposat a la resta de la Península Ibèrica, a Andalusia hom creà una mena de caravel·la intermèdia entre aquesta i la nau, amb aparell rodó.

carbassera [*Cucurbita sp.*, família de les cucurbitàcies] *BOT* Gènere de plantes anuals herbàcies, dioiques, de tija prostrada, gruixuda, hirsuta i escabrosa, amb fulles palmatinèrvies, més o menys lobulades, circells ramificats, flors campanulades, grosses i grogues, i fruits en pepònde, de paret resistent, gruixuda, que maduren sobre el sòl. Són plantes molt probablement originàries de l'Amèrica tropical i actualment totes conreades per llurs fruits, les carbasses, emprades com a aliment humà o del bestiar, i també com a plantes ornamentals.

carbó *QUÍM IND/GEOL/MIN* **1** Substància combustible, sòlida, lleugera i negra que és el producte de la descomposició incompleta, destil·lació o combustió parcial de la matèria orgànica, principalment vegetal, i que conté essencialment carboni. **2 carbó de coc** Residu de la destil·lació seca dels carbons bituminosos, o d'altres

combustibles, com el petroli, en el procés anomenat coquització. És un material coherent, de color fosc i de mides, porositat, duresa i composició variables segons el material de partida i la temperatura de destil·lació. Així, quan la destil·lació es realitza a alta temperatura (més de 900°C) s'obté un coc ric en carboni i amb gran resistència a la compressió, idoni com a combustible d'alt forn. Per contra, el coc obtingut a baixa temperatura, amb major contingut de volàtils, només és apte per a ús domèstic.
3 carbó de pedra (o mineral) Matèria mineral sòlida i combustible d'origen vegetal, color negre, pes específic 1,0-1,8 i duresa 0,5-2,5. Es composta de carboni, hidrogen, oxigen, nitrogen i altres components no volàtils (argila, sílice, carbonats, òxids de ferro, etc) que formen, després de la combustió del carbó, les cendres. Només dos períodes geològics són rics en jaciments de carbó: el que va del Carbonífer inferior al Permià i el que s'inicia en el Cretaci i continua en el Terciari. D'altra banda, el 95% aproximadament dels carbons minerals són a l'hemisferi nord. Hom distingeix quatre grans grups: els lignits, els carbons subbituminosos, els carbons bituminosos i les antracites, ordenats segons una proporció creixent de carboni i decreixent d'elements volàtils. El carbó mineral es forma a conseqüència de l'acumulació i la carbonització de matèria vegetal en conques paral·leques (en condicions litorals) i llimoses (en condicions continentals). Les conques solen ésser de dimensions molt grans, com la dels Apalatxes. Les reserves són enormes als EUA, Rússia, Xina, Sud-àfrica i Austràlia. Actualment, el carbó és aplicat a la indústria carboquímica: aprofitament dels vapors i els gasos despresos en la coquització; per a l'elaboració de plàstics, desinfectants, productes farmacèutics, etc. El carbó de pedra fou utilitzat ja a la Xina vers el 100 aC, però la seva extracció industrial no es generalitzà fins a la segona meitat del s XVIII, quan la seva aplicació a les fargues i a la màquina de vapor, i, alhora, l'esgotament de les fonts tradicionals d'energia, n'impulsaren la demanda. L'explotació intensiva de les mines constituí una de les bases de la Revolució Industrial i el ritme d'extracció augmentà extraordinàriament. Des del 1947 fins als anys setanta, l'augment en la producció fou petit, i fins i tot nul en certs períodes, a causa de la introducció de fonts energètiques alternatives, com el petroli, el gas natural i l'energia nuclear. Precisament l'encariment extraordinari del petroli, iniciat el 1973, obligà al retorn de l'ús d'aquest antic recurs energètic.
4 carbó vegetal Carbó que hom obté per carbonització de la fusta, que conté del 70 al 96% de carboni fix, segons la temperatura d'obtenció; la seva matèria volàtil varia entre el 12 i el 25%, i les cendres, entre el 2 i el 3%, i té un poder calorífic de 29 300 a 35 500 kJ/kg. La carbonització pot ésser duta a terme segons el mètode antic de la carbонера o segons tècniques més modernes (forns continus o instal·lacions de destil·lació seca) que permeten d'aprofitar, a més, els gasos despresos. El carbó vegetal s'empra com a primera matèria per a l'obtenció de carbó activat, com a combustible lleuger, en la fabricació d'elèctrodes, pólvora negra, materials pirotècnics i catalitzadors diversos. L'ús del carbó vegetal és documentat ja al s XIII, tant al Principat, on les fargues dels Pirineus en feien consum, com al País Valencià i a les illes Balears. El carbó de llenya desaparegué de la indústria en generalitzar-se el carbó de pedra britànic, i dels usos domèstics en generalitzar-se l'electricitat i el carbó asturià.

Carbó i Masllorens, Joaquim (Caldes de Malavella 1932) Escriptor. Autor molt prolífic, el 1964 guanyà el premi Víctor Català amb *Solucions provisionals* (1965). Ha publicat novel·les com *Un altre tròpic* (premi Joan Santamaria 1964), *El bruixot* (1982), etc. Col·laborador (i un dels fundadors) de “Cavall Fort”, s'ha dedicat a la literatura infantil i juvenil. Destaquen, entre d'altres, *La casa sota la sorra* (1965), premi Joaquim Ruyra, *I tu què hi fas aquí?* (1969), premi J.M.Folch i Torres, *El país d'En Fullaraca* (1979), *Corre, Isabel, corre* (1989), i *Interfase amb mosca* (1991). Altres obres seves són *El teatre de Cavall Fort* (1975), *Som qui som* (1980), *S'ha acabat el bròquil* (1987), *L'altre barri* (1991) (narrativa per a adults) i *Bonsais de paper* (1993).

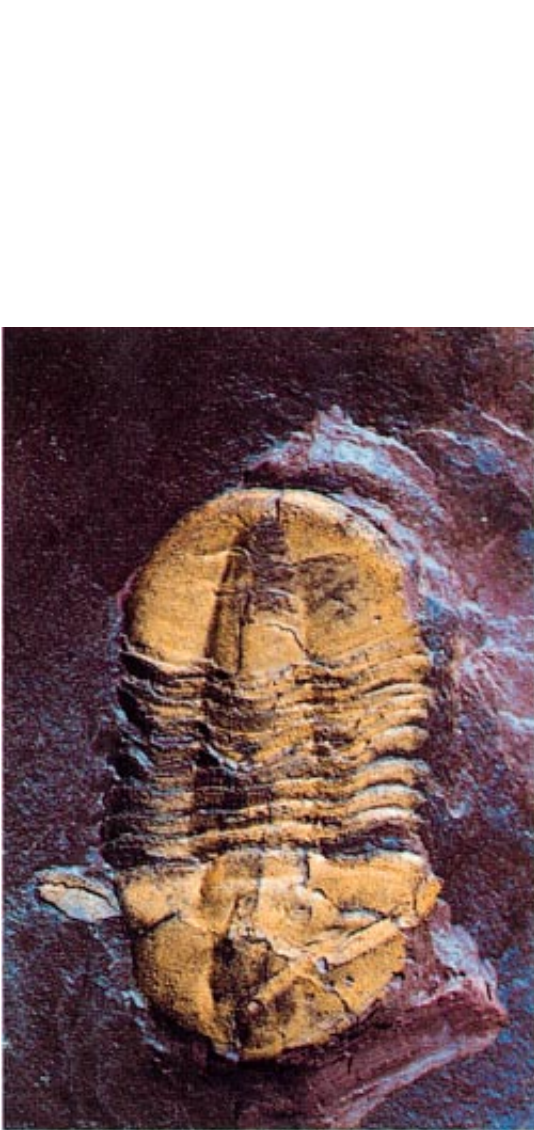
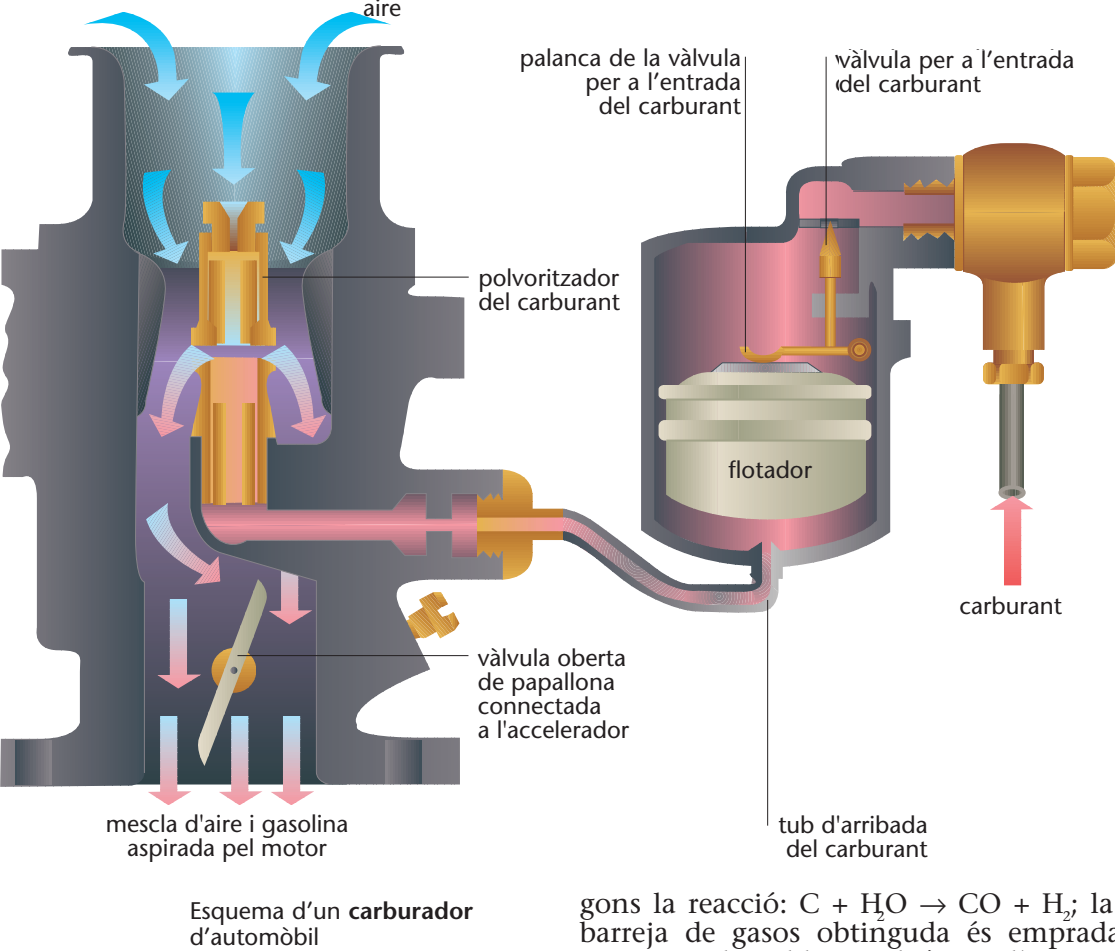
carbonarisme *HIST* Moviment d'ideologia liberal, organitzat en societats secretes i relacionat amb la francmaçoneria, for-

mat a la Itàlia meridional al començament del s XIX, durant la dominació napoleònica. El nom deriva dels *carbonari* ('carboners') i emprà símbols d'aquest ofici. Els membres, que s'anomenaven *bons cosins* entre ells, s'oposaven a l'absolutisme i demanaven una constitució. El moviment estigué inicialment lligat amb l'oposició republicana a Bonaparte i agrupà oficials de l'exèrcit, membres de la noblesa i petits propietaris. A part d'Itàlia, el moviment es difongué per França i arribà als Països Catalans a partir de 1820-21. Tingueren una notable activitat política durant el Trienni Constitucional, però foren durament perseguits per la repressió absolutista.

carbonat *QUÍM* Qualsevol sal o ester format per substitució dels dos hidrògens de l'àcid carbònic. Els carbonats metàl·lics són molt abundants en l'estat natural (malaquita, atzurita, calcita, aragonita, dolomita, etc). Tots els carbonats, llevat dels alcalins i del de tal·li, són molt poc solubles i una gran majoria es descomponen per l'acció de la calor a diòxid de carboni i a un residu d'òxid del metall o de metall lliure si l'òxid és inestable. Es dissolen en aigua carbònica i esdevenen hidrogencarbonats, els quals són responsables de la *duresa temporal* de les aigües. Els carbonats s'utilitzen especialment en les indústries ceràmiques i metal·lúrgiques.

Carbonell i de Ballester, Jordi (Barcelona 1924) Filòleg i polític. Membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans. Director de la Gran Enciclopèdia Catalana del 1965 al 1971 i professor a la Universitat Autònoma de Barcelona (1969-72). Des del 1975, catedràtic de llengua i literatura catalanes a la universitat de Càller (Sardenya). Ha estudiat Joan Roís de Corella (del qual edità l'*Obra profana* el 1973) i la cultura catalana del s XVIII i del començament del XIX al Rosselló i a Menorca (*La literatura catalana durant el període de transició del segle XVIII al segle XIX*, 1977; i especialment l'obra de Joan Ramis i Ramis), la cultura catalana a Sardenya (curador d'*Els catalans a Sardenya*, 1984) i, en general, la història social de la llengua. En el terreny polític, la trajectòria nacionalista d'esquerra i independent el menà a fer un paper molt destacat en les grans iniciatives unitàries de l'oposició antifranquista. El 1992 s'integrà a l'Esquerra Republicana de Catalunya.

carboni 1 *QUÍM*/*BIOL* Element no metàl·lic pertanyent al grup IV de la taula periòdica, de símbol C i nombre atòmic 6. Constitueix el 0,2% de l'escorça terrestre. Abunda en les roques sedimentàries, en els jaciments de combustibles sòlids i líquids (hulla i hidrocarburs) i en els dipòsits de carbonats. També existeix, sota forma de diòxid de carboni, en l'atmosfera i en les aigües naturals. Els composts de carboni i d'hidrogen i els cossos orgànics que en deriven constitueixen la matèria fonamental de tots els organismes vivents. El carboni existeix a l'estat natiu, en petites quantitats, sota dues formes al·lotròpiques, el *grafit* i el *diamant*. També hi ha varietats *amorfes*: *fum d'estampa*, *coc*, *carbó vegetal*, etc. Gairebé tot el carboni emprat industrialment prové de la fossilització dels vegetals. Segons la proporció que continguin d'aquest element, ordenada de forma decreixent, els carbons es divideixen en hulla, antracita, lignit i torba. Els grafits artificials són materials durs i resistent, que serveixen per a fabricar elèctrodes, gresols, resistències elèctriques, etc. La massa atòmica del carboni és 12,01115; la massa atòmica del núclid 12 ha estat escollida com a base del sistema internacional de masses atòmiques. La situació del carboni en l'eix de la taula periòdica a mig camí entre els elements més electropositius i els més electronegatius explica la varietat dels cossos que permet d'obtenir i la multiplicitat de les reaccions en les quals participa. El carboni s'uneix a l'hidrogen a temperatura molt elevada donant acetilè i a temperatures més baixes dóna reversiblement metà. S'uneix a nombrosos metalls a la temperatura del forn elèctric per a donar *carburs*. La combustió del carboni en excés d'aire no produeix temperatures superiors a 500°C i condueix a la formació de diòxid de carboni, únicament: C + O₂ → CO₂. A una temperatura superior a 1 000°C la combustió produeix òxid de carboni: 2C + O₂ → 2CO. El carboni posseeix propietats reductores importants; el vapor d'aigua és reduït pel coc incandescent (1 000°C) se-

Individu sencer de *Drevemannia pruvosti* procedent del **Carbonífer** inferior de Cànoves

gons la reacció: C + H₂O → CO + H₂; la barreja de gasos obtinguda és emprada com a combustible. En absència d'oxigen, el carboni redueix gairebé tots els òxids metàl·lics a metall. També redueix fàcilment els àcids i les sals oxigenades. La reducció dels nitrats, dels clorats i sobretot dels perclorats dóna lloc a reaccions explosives, propietat utilitzada per a la fabricació de la pólvora ordinària. El carboni dóna amb l'hidrogen un nombre increïblement elevat de composts, l'estudi dels quals constitueix l'objecte de la química orgànica. Les propietats covalents del carboni li permeten crear estructures tan singulars que són, de fet, les úniques capaces d'incloure tota la complexitat i diversitat necessàries per a desenvolupar les reaccions químiques pròpies dels organismes vius (intercanvis d'energia, emmagatzematge d'informació, funció plàstica, etc). Per aquest motiu, els éssers vius han sabut concentrar-lo i incorporar-lo a llur organisme (10-19% per terme mitjà).

2 carboni 14 *QUÍM* Núclid radioactiu natural del carboni: vida mitjana = 5 580 anys. Format contínuament en l'atmosfera per acció dels neutrons que provenen dels raigs còsmics sobre el nitrogen. La proporció de carboni 14 dins el diòxid de carboni atmosfèric es manté constant. Les plantes absorbeixen per fotosíntesi el gas carbònic atmosfèric; per tant, llurs hidrats de carboni contenen els núclids 12 i 14 en proporció constant mentre les plantes viuen. Quan es moren, la proporció carboni 14/carboni 12 disminueix per desintegració del núclid 14; cada 5 580 anys la proporció disminueix a la meitat. Aquest fet ha estat aprofitat per W.Libby (1950) per a datar la mort d'éssers vius i obtenir, per primera vegada, dates absolutes en prehistòria. Les datacions del carboni 14 són possibles fins a 40 000 anys abans del present, data que correspon al paleolític mitjà. El carboni 14 és emprat també com a traçador radioactiu per a elucidar el mecanisme de certes reaccions orgàniques complexes.
3 cicle del carboni *BIOL* Conjunt d'estadis pels quals passa el carboni al llarg del procés tancat a què és sotmès per l'acció dels éssers vius. El carboni, procedent de l'anhídrid carbònic, entra en els éssers vius autotròfics (productors primaris) gràcies a reaccions de síntesi (fotosíntesi, quimiosíntesi). Una bona part de la matèria orgànica sintetitzada és oxidada pels mateixos organismes. De la resta, una part és alliberada al medi i una altra esdevé constitutiva de l'organisme sintetitzador i sol acabar essent incorporada als organismes heterotròfics. Tard o d'hora, tota la matèria és mineralitzada gràcies a l'activitat de bacteris, fongs, etc, que descomponen els cadàvers, els excrements, les excretes, etc. Per tant, en últim terme, el carboni torna a la forma d'anhídrid carbònic i es tanca el cicle, que és bastant ràpid.
4 cicle del carboni *BIOL* Conjunt de processos bioquímics portats a terme pels organismes fotosintètics durant la fase *fosca* de la **fotosíntesi**, en la qual el carboni inorgànic en forma de CO₂ passa a formar part de diversos glúcids, per reducció.
5 monòxid de carboni [CO] *QUÍM INORG* Gas incolor, tòxic, descobert per Josep Priestley (1772) i estudiat per Humphry Davy (1808). És el producte resultant de l'oxidació incompleta del carboni per

l'oxigen; el constituent combustible de diferents mescles gasoses industrials i el reductor gasós més emprat en metal·lúrgia. Es prepara industrialment per combustió del carbó amb aire en defecte. En el laboratori és obtingut pur per deshidratació de l'àcid fòrmic: HCOOH → CO + H₂O. El monòxid de carboni és summament tòxic a causa de la formació de carboxihemoglobina, que impedeix la funció normal de l'hemoglobina de la sang.

Carbonífer Quart període geològic del **Paleozoic** (o Era Primària), comprès entre el Devonian i el Permian, d'edat compresa entre els -360 i els -286 milions d'anys. Es caracteritza pel desenvolupament de l'orogènia herciniana i pel gran increment de la flora terrestre, que tingué com a conseqüència la formació de grans dipòsits de carbó. Aparegueren els primers éssers de respiració pulmonar, representats per amfibis estegocèfals.

carbur *QUÍM INORG* Compost binari de carboni en el qual aquest element és unit a un altre d'electronegativitat semblant o menor. Hom classifica els carburs en tres tipus: **carburs salins**, formats amb metalls dels grups I, II i III de la taula periòdica, substàncies iòniques descomponibles per l'aigua i pels àcids diluïts amb despreniment d'hidrocarburs gasosos; **carburs intersticials**, formats per metalls de transició, especialment dels grups IV, V i VI, composts de punt de fusió molt elevat (de 3 000 a 4 800°C), d'una gran duresa i de conductivitat elèctrica de tipus metàl·lic; i **carburs covalents**, com el de silici, SiC, i el de bor, B₄C, extremament durs, infusibles, d'una gran resistència elèctrica, i inerts.

carburador *MOT* Dispositiu mecànic que, en els motors d'explosió, té per missió fer la barreja d'aire i carburant (generalment benzina, o, eventualment, algun altre carburant líquid, com alcohol o benzol, o bé gasós, com butà o gas natural o gas pobre). En els motors estacionaris, el carburador és un aparell senzill. En els motors d'automòbil, els mecanismes són més complexos, i encara més en els motors d'aviació. El carburador d'automòbil més corrent és constituït essencialment per un conducte tubular de pas d'aire dins el qual hi ha un escanyall, anomenat *difusor*, que té per finalitat crear una acceleració de l'aire que passa pel conducte; el tubet que condueix la benzina va a parar aproximadament a la zona de màxima velocitat de l'aire; a l'extrem del tubet hi ha una petita peça anomenada *gicleur* amb un forat calibrat, pel qual la benzina és aspirada pel corrent d'aire. En un règim determinat, cal que la mescla aire-benzina sigui constant. Els canvis de règim són obtinguts en fer variar la secció de pas d'aire mitjançant una vàlvula de papallona, regulada directament per l'accelerador. A fi d'evitar la disminució momentània del règim del motor en accelerar, hom munta una *bomba d'acceleració*. Per a l'engegada del motor en fred, és necessari enriquir la mescla per un dispositiu d'engegada o *starter*, que limita l'entrada d'aire. Per als règims molt baixos a temperatura normal, hi ha un dispositiu de funcionament lent que consisteix en un pas de benzina auxiliar i un *gicleur* especial, dit d'*alentit*. En un motor policilíndric sol haver-hi només un carburador, que alimenta els diferents cilindres per un col·lector general d'admissió.

Carcassona [*fr. Carcassonne*] Ciutat del Llenguadoc, Occitània, capital del departament de l'Aude, França (43 470 h [1990]). Situada sobre les dues vores de l'Aude, a l'esquerra del riu, en una plana fèrtil, s'estén la ciutat moderna, la Vila; a la dreta, dalt un turó, hi ha el nucli originari: la ciutat emmurallada. A la ciutat vella hi ha la catedral de Sant Nazari (1096-1150), romànica, refeta en part en època gòtica (1270-1320), i el castell comtal.

cardenal *CRIST* Títol de cadascun dels alts dignitaris eclesiàstics assistents del papa. Escollits per aquest, que comunica llur nomenament en un *consistori*, tenen a llur càrrec l'elecció de successor a la mort del pontífex. Des del s V els bisbes de les set diòcesis entorn de Roma (*suburbicàries*) exerciren funcions a la basílica de Laterà, on foren considerats "incardinats" (d'on ve, probablement, el mot *cardinal*, aplicat ja al s VIII); els preveres encarregats de les esglésies (*tituli*) romanes rebren la denominació de cardenals al s X, i els anomenats *diaques* d'aquestes mateixes esglésies, al s XI. Aquest és l'origen de

L'estructuració del col·legi cardenalici en tres ordres: *cardenals-bisbes* (bisbes *suburbicaris*), *cardenals-preveres* i *cardenals-diaques*. Modernament, el col·legi cardenalici ha perdut importància des que els papes atorgaren més prerrogatives a les congregacions romanes, dirigides també, però, per cardenals. Pau VI determinà (1973) que fossin 120 els qui poden elegir el romà pontífex, tenint en compte que en fer vuitanta anys perden aquest dret. Els cardenals es distingeixen per un *capel* específic i pel vestit de porpra.

Cardener, **el** Riu dels Pre-pirineus, el principal afluent del Llobregat. D'uns 90 km de curs, escorre les aigües de les serres de Port del Comte i del Verd, el serrat de les Comes, el Pedraforca i la serra d'Ensi-ja. Neix prop de la Coma (Solsonès), a les **fonts del Cardener** (1 050 m), al vessant oriental de la serra de Port del Comte. La seva conca (1 500 km²) enclou la meitat oriental del Solsonès i els sectors limítrofs del Berguedà, del Bages i, també, de l'Ar-noia. Amb els seus afluents, l'aigua de Valls, i l'aigua d'Ora, ha esculpit l'aspre rel·leu de la capçalera de la conca. Un cop travessada la massa de conglomerats procedents de l'erosió dels Pre-pirineus la vall s'eixampla. Entre Olius i Clariana de Cardener és embassat per la resclosa de Sant Ponç, de 25 hm² de cabuda. Passa després per Cardona, Súria i Manresa, i s'uneix al **Llobregat** al terme de Castellgalí. El Cardener fou, als ss IX i X, la frontera occidental de la Catalunya Vella; posteriorment esdevingué una línia viària i de gran interès econòmic: indústria tèxtil i les explotacions potàssiques de Cardona i de Súria. Hidrològicament és un riu de cabal migrat (5,2 l/km²/seg). D'un règim exaltat, passa, de gairebé sec a l'agost, a grans riuades tardorals.

Cardiff [*gal·lès: Caerdydd*] Capital de **Gal·les**, vora l'estuari del riu Taff i el canal de Bristol (260 574 h [1991]). La ciutat és centrada per l'antic castell medieval; disposa de nombrosos parcs i camps esportius. Antic fort romà construït vers el 75 dC a la vora esquerra del Taff. El **castell de Cardiff** esdevingué el centre de la senyoria normanda de Glamorgan (s XII). Al seu voltant es formà un nucli de població que esdevingué un important centre de comerç i donà origen a la moderna ciutat. A mitjan s XIX inicià el seu desenvolupament econòmic gràcies a l'explotació del carbó i del ferro. Des de la decadència de postguerra de les indústries de carbó, ferro i acer, el caràcter de la ciutat és més aviat financer i burocràtic.

Cardó i Sanjoan, Carles (Valls 1884 — Barcelona 1958) Eclesiàstic i escriptor. Fou canonge de la seu barcelonina el 1918 i un dels principals promotors a Catalunya dels moviments d'avantguarda cristiana: bíblic, social i litúrgic. Excel·lí com a pensador i periodista, sobretot a través de “La Paraula Cristiana”, que fundà el 1925 i dirigí, i també d’“El Bon Pastor”. Des del 1920 col·laborà a “La Veu de Catalunya”, entre altres publicacions. Per a la Fundació Bíblica Catalana, traduí diversos llibres bíblics, entre els quals els *Salms* (1948), extraordinària recreació poètica. Edità les versions de tota l’obra filosòfica de Sèneca (1924-59) a la Fundació Bernat Metge, i *Diàleg interior* (1934) i *La nit transparent* (1935), recull d’assaigs i articles seus. El 1936, salvat per la Generalitat, es traslladà a Itàlia, i després hagué d’establir-se a Friburg (Suïssa). A l’exili publicà l’assaig *Histoire spirituelle des Espagnes* (1946) i els poemes lírics *El càntic nou* (1951). Tornà a Barcelona el 1954. Hi publicà *Emmanuel* (1965) i els reculls *L'Evangeli d'avui* (1954) i *La moral de la derrota* (1959). També és autor de l’assaig polític *Meditació catalana*.

Caresmar i Alemany, Jaume (Igualada 1717 — Barcelona 1791) Eclesiàstic i erudit. Es doctorà en filosofia i en teologia al col·legi barceloní de Cordelles. Fou abat del convent premostratenc de Bellpuig de les Avellanes, d'on fou abat (1754-57; 1766-69). Les seves investigacions a l'arxiu de la catedral de Barcelona el dugueren a refutar fets miraculosos atribuïts a santa Eulàlia, fet que motivà una campanya de descrèdit en contra seu (1780-82), i el capítol barceloní li tançà l'accés a l'arxiu. El bisbe de Barcelona, Gabino Valladares, li encarregà aleshores l'ordenació de l'arxiu episcopal. Col·laborà amb Enríquez Flórez en l'obra *España Sagrada*. Malgrat l'enorme treball que desplegà, poques obres n’han estat publi-

cades: *Sanctus Severus episcopus et martyr* (1764), *Sobre el primado de la iglesia de Tarragona* (editada en català el 1924) i *Disertación histórica sobre la antigua población de Cataluña en la Edad Media*, escrita el 1780 i coneguda per *Carta al barón de la Linde*.

cargol 1 *ZOOl* Nom donat a tots els mol·luscs gastròpodes proveïts de closca. **2** [*Helix* *sp*, subclasse dels pulmonats] *ZOOl* Gènere de mol·luscs gastròpodes, amb la conquilla helicoidal i generalment dextroresa, de mida i color variables segons les espècies. El cap és proveït de quatre tentacles: els inferiors són petits, i els superiors, més llargs; hi porten dos ulls simples a l'extrem. El peu és de forma allargada i porta una glàndula mucosa que segrega la bava. En les èpoques desfavorables (durant l'hivern i en períodes de secada) es fiquen dins la closca i en tapen l'obertura amb una membrana, l'epifragma. Viuen en ambients humits, són fitòfags i sovint fan destrosses a les hortes i als jardins. Hi ha una gran quantitat d'espècies repartides per tot el món, algunes de les quals són comestibles. **3** **cargol de mar** *ZOOl* Nom donat als mol·luscs gastròpodes que pertanyen a les subclasses dels prosobranquis i dels opistobranquis.

4 *TECNOL* Peça composta per una tija rosca-da i una extremitat que permet de fer-la giravoltar perquè penetri dins d'una altra peça, roscada (femella) o no. Hom els utilitza com a elements d'unió per a fermar dues o més peces entre si, o com a mecanisme que transforma el moviment de rotació en un altre de rectilini. Els cargols d'unió poden ésser de tija cilíndrica o lleugerament cònica (per a fusta) i són caracteritzats pel seu diàmetre i longitud, pel tipus de rosca i per la forma del cap. **5** **escala de cargol** Escala en què les arestes dels graons (d'una amplària creixent de l'eix o ull de l'escala enfora) són disposades segons un helicoide.

cariàtide *ART* Estàtua femenina que substitueix el fust de la columna o pilastra en la seva missió estructural arquitectònica. El seu ús fou estès, a partir dels grecs, als tresors de Delfos (s VI aC) i a l'Erectèon d'Atenes (s V aC). Entre els exemples modernistes hi ha la cariàtide del parc Güell, de Gaudí.

Carib, mar Nom que rep també la mar de les →*Antilles*.

caribú [*Rangifer caribou*, família dels cèrvids] *ZOOl* Mamífer artiodàctil del subordre dels remugants, semblant al ren però més robust i amb les banyes molt desenvolupades, ramificades i caduques. Els caribús són propis de les regions àrtiques d'Amèrica (Grenlàndia, Terranova, etc).

carisma *CRIST* En llenguatge teològic, do especial de Déu, destinat a influir socialment en la comunitat eclesial i atorgat a un cristià prescindint del seu grau jeràrquic. Les lletres paulines són un testimoni de l'abundància dels carismes (*gr: Χάρισμα, chárisma*, ‘do’, ‘gràcia’) en l'Església primitiva.

Carlemany [o *Carles I*] (? 742 — Aquisgrà 814) Rei dels francs (768-814) i primer emperador de l'imperi d'occident restaurat (800-814). Segon sobirà de la dinastia carolíngia, era fill de Pipí el Breu. Heretà els països disposats en semicercle des de Bohèmia fins a la meitat occidental dels Pirineus, i el seu germà Carloman els compresos en un semicercle interior des de Suïssa al Pirineu oriental. En morir Carloman (771), Carles s'apoderà dels estats, en detriment dels drets dels seus dos nebots, fet que l'enfrontà a Desideri, rei dels longobars i pare de la seva muller. Després de la rendició d'aquest (774), Carlemany atacà els saxons (772), els quals vencé de forma definitiva el 785. Mentrestant, a instàncies de Sulaymān, governador sarraí de Barcelona i Girona, Carlemany preparà una expedició contra l'emir de Còrdova ‘Abd al’Rahmān I. Tanmateix, la manca d'entesa entre musulmans i carolingis portà al fracàs de la campanya i a la desfeta de Roncesvalls el 15 d'agost del 778. El 781 els seus fills Pipí i Lluís foren consagrats a Roma reis d'Itàlia i d'Aquitània, respectivament. El 785 Girona fou lliurada als francs, fet que permeté de portar la frontera fins a la Tordera. El 787-788 passaren al domini franc Baviera i Caríntia. Mentrestant, a la frontera pirenenca amb els sarraïns s'havia anat produint una lenta penetració: els comtats de Cerdanya i d'Urgell eren governats en nom del rei franc. Com a reacció, el 793,

el Cardener a la sortida del pantà de Sant Ponç

una poderosa incursió musulmana dirigida per ‘Abd al-Malik penetrà fins al Roergue. La lluita contra els àvars al Danubi mitjà acabà, amb la submissió d'aquests, en una mena de protectorat. Mentrestant, a les fronteres de l'Elba, el Saale i l'Eider, Carles, el fill gran de Carlemany, exercia una pressió constant sobre danesos, sòrabs i txecs. El 797 el valí de Barcelona i el rei Alfons II d'Astúries entraren en relació amb Carlemany. Poc després s'acordà la restauració d'Osona i dels castells de Cardona, Casserres i d'altres sota el govern del comte Borrell. L'any 800 Carlemany tornà a Roma per restablir-hi el papa en les seves funcions, pertorbades per desordres locals, i el dia de Nadal, fou coronat emperador. Amb la mort de l'emperador bizantí Nicèfor, el nou emperador Miquel acceptà (812) el coronament del 800, a canvi de la renúncia de Carlemany de Venècia i de la Dalmàcia. Còrdova consentí també la nova frontera septentrional: Barcelona havia estat ocupada (801) i havien fracassat els atacs cristians contra Tortosa (808 i 809). El 806 Carlemany dividí els seus estats entre els tres fills que havia tingut d'Hildegarda; retingué, però, la reialesa i l'Imperi. Tanmateix, Carles i Pipí moriren el 811, i Lluís fou associat a l'imperi (813). Carlemany morí el 20 de gener del 814 a Aquisgrà, i fou enterrat a la capella palatina. Havia estat un bon administrador, creà les marques defensives de l'Imperi (imperi →*Carolingi*) i féu efectiu i eficaç el règim interior d'aquest amb la seva dedicació personal i la dels seus enviats a les regions allunyades dels seus dominis. Gran protector de la cultura i de les arts, aconseguí de promoure el que ha estat anomenat *renaixement carolingi*.

Carles V (Gant, Flandes 1500 — Yuste, Castella 1558) Emperador romano-germànic (1519-56), rei de Castella (*Carles I*) (1516-56) i de Catalunya-Aragó (*Carles I*) (1516[19]-56), de Nàpols (Carles IV) (1516-56) i de Sicília (Carles II) (1516-56), duc de Borgonya (*Carles II*) (1506-55, sobirà del ducat estricte només en 1526-29) i arxiduc d'Àustria (*Carles I*) (1519-56). Fill dels reis de Castella, l'arxiduc d'Àustria Felip el Bell i Joana la Boja (hereva de la corona catalano-aragonesa). A la mort del seu pare (1506), heretà els territoris del ducat de Borgonya i deu anys més tard, el 1516, a la mort de Ferran II, heretà el govern efectiu de les corones de Castella i de Catalunya-Aragó, jurídicament a mans de la seva mare Joana. Després de celebrar corts a Saragossa (1518) jurà el càrrec a Barcelona (1519-20). A la mort del seu avi, l'emperador Maximilià I (a conseqüència de la qual heretà les possessions dels Habsburg a Àustria i al Rin), inicià les gestions com a candidat a l'Imperi i aconseguí d'ésser elegit. La crisi de la revolta antiaristocràtica de les Germanies (València, 1519-22), que s'estengué al Principat (1520), a Aragó i a Mallorca (1520-23), i les revoltes a les Comunitats de Castella (1520-21) foren superades gràcies a l'aliança entre el rei i l'aristocràcia latifundista. Mentrestant, Carles, coronat emperador a Aquisgrà, organitzà els seus territoris segons un concepte patrimonial, com a entitats independents governades per llurs pròpies lleis. El 1523, dividí les funcions de vice-canceller de la corona catalano-aragonesa en tres càrrecs,

 Escultura atribuïda a Jaume Cascalls (s XIV), que fou venerada com a **Carlemany** (Museu de la Catedral, Girona)

un per al Principat i els regnes de Mallorca i Sardenya, un altre per al de València i un altre per al d'Aragó, i establí el costum de convocar les corts a Montsó per als tres regnes, en les quals fou el darrer rei català. Mentrestant, la rivalitat entre Carles V i Francesc I de França pels ducats de Borgonya i de Milà cristal·litzà amb la invasió francesa del Rosselló i de Navarra i amb les ofensives a Tournai i al nord d'Itàlia, i acabà amb la victòria imperial de Pavia (1525), on Francesc I fou fet presoner. Represa, però, la lluita culminà amb el saqueig de Roma per part de les tropes imperials (1527) i una nova derrota de l'exèrcit francès a Nàpols. La pau, gestionada amb Climent VII, fou signada a Barcelona el 1529, alhora que es signava la pau de Cambrai. Davant l'expansió del protestantisme a Alemanya, l'emperador seguí una política inicial de compromís i de pacificació, palesa a la dieta d'Augsburg (1530). Amb tot, l'acord entre catòlics i protestants es trencà el 1531 amb la formació de la lliga d'Esmalcalda. Per fer cara a la nova coalició franco-turca preparà una expedició que acabà amb la presa de Tunis (1535) i amb la pèrdua del ducat de Savoia. Ja morta la seva muller Isabel de Portugal (1539), nomenà regent de Castella el seu fill Felip, que governà de fet des del 1543 i a qui el 1554 donà el regne de Nàpols i el ducat de Milà. El 1541 reprengué la guerra amb França, mentre els turcs s'apoderaven de Budapest. Pel tractat de Crèpy (1544), finí la guerra i Carles es pogué dedicar a resoldre els problemes amb els protestants, els quals cercaren l'ajuda d'Enric II de França i vanceren l'emperador. La pau d'Augsburg (1555) establí de forma definitiva el trencament confessional. Les dificultats econòmiques i el fracàs dels tres objectius fonamentals de la seva política —recuperació de Borgonya, desfeta del poder turc i reconstitució de la unitat religiosa d'Alemanya— el decidiren a retirar-se. El 1555 dimití la sobirania del Toisó d'Or i cedí els Països Baixos al seu fill Felip, a qui lliurà també (gener 1556) les corones de Castella i de Catalunya-Aragó. Pel setembre donà l'Imperi al seu germà Ferran, i es retirà a Yuste, on morí.

Carles VI (Viena 1685 — 1740) Emperador romano-germànic (1711-40), arxiduc d'Àustria (*Carles II*) (1711-40) i rei d'Hongria (*Carles III*) (1711-40), rei de Catalunya-Aragó (*Carles III*) (1705-17[1725]), de Sicília (*Carles IV*) (1718-34) i de Nàpols (*Carles VI*) (1705-13 i 1718-35), rei pretendent de Castella (1703-25). Era fill segon de l'emperador Leopold I i d'Elionor de Neuburg. A la mort de Carles II (1700), l'emperador no s'avingué a les clàusules del testament d'aquest, i reclamà la corona per a l'arxiduc Carles, fill de Marianna, filla petita de Felip II, casada amb l'emperador Ferran III. La guerra de **Successió** a les corones d'Espanya esclatà tot seguit: Holanda i Anglaterra s'uniren a l'emperador (Gran Aliança de l'Haia, 1701), a la qual s'adheriren també Savoia i, més tard (1703), Portugal. L'arxiduc Carles fou proclamat Carles III (de Castella i de Catalunya-Aragó) a Viena (1703) i anà a Lisboa (1704) per posar-se al capdavant dels exèrcits peninsulars. Marxà amb una poderosa esquadra anglesa, i aviat assolí la conquesta de Barcelona (9 d'octubre), on establí un govern efectiu, jurà les constitucions de Catalunya i fou proclamat rei, amb el nom de Carles III, per les corts. Al mateix temps tot el territori del Principat, gairebé tot el País Valencià i Aragó havien proclamat el pretendent austríac. La presència de Carles III a la ciutat de Barcelona durant el setge dels borbònics contribuí a la seva popularitat. Gràcies a l'ajuda dels exèrcits anglo-portuguesos arribà per dues vegades a Madrid (1706 i 1710). Entre el setembre del 1706 i el març del 1707 residí amb la seva cort a València. Finalment, però, Felip d'Anjou redreçà les seves forces gràcies a nous ajuts de Lluís XIV i també a la fervor dels pobles castellans. Precisament aleshores la mort del seu germà, l'emperador Josep I (17 d'abril de 1711), el portà al soli imperial amb el nom de Carles VI i hagué d'abandonar Barcelona, on restà la seva dona com a lloctinent general. Tanmateix, el creixent poder austríac inquietà els britànics, que amb la col·laboració dels francesos iniciaren negociacions per via diplomàtica: els tractats d'Utrecht (1713) i Rastadt (1714), que obligaren l'emperador a retirar les seves tropes de Catalunya i a deixar els catalans a llur sort. El tractat de Viena (1725) signà de forma definitiva

Carlisme El cap carlí Francesc Savalls, al centre, amb els seus col·laboradors durant la tercera guerra Carlina (1872)

Carles d'Aragó en un gravat anònim del 1480 (Biblioteca Nacional, Madrid)

la pau entre els dos adversaris. La seva vida fou dominada per l'ideal d'unir fermament els territoris que els esdeveniments havien anat integrant a la seva família. La guerra de Successió de Polònia (1733-38) demostrà, però, la seva feblesa davant la unió d'Espanya i França contra ell. Acabà perdent la Lorena, Nàpols i Sicília en poc temps, pèrdues que hagué d'acceptar, a canvi que aquelles potències reconeguessin la dita Pragmàtica Sanció, que permetia el govern a les seves filles. En morir Carles VI (1740), la corona revertí a la seva filla Maria Teresa, fet que donà lloc a la guerra de Successió austríaca.

Carles III d'Espanya *dit el Polític* (Madrid 1716 — 1788) Duc de Parma i de Plasència (1731-35), rei de Nàpols (1734-59) i d'Espanya (1757-88). Primogènit del segon matrimoni de Felip V amb Isabel de Parma. Fou coronat rei a Palerm (1734), però en morir el seu germanastre Ferran VI sense fills heretà (1759) el tron d'Espanya i deixà el de Nàpols al seu fill Ferran. S'endugué a Madrid alguns dels ministres més competents dels que l'havien assessorat a Nàpols (Squillace, Grimaldi), i els confià missions de govern. S'esforçà a introduir a Madrid la salubritat i conduí la ciutat. Algunes de les noves mesures que prengué el govern, juntament amb l'encariment dels queviures, provocà un seriós tumult conegut pel motí de Squillace que portà a l'expulsió dels jesuïtes (1767), executada pel comte d'Aranda. En política exterior Carles III féu costat a França en la guerra dels Set Anys i lluità novament amb França contra Anglaterra en la guerra de la independència nord-americana. El regnat de Carles III es destaca per l'adhesió als principals postulats del despotisme il·lustrat; hom limità la influència de l'Església i el poder de la Inquisició, assajà nous mètodes de conreu i d'explotació agrària i liberalitzà definitivament el comerç amb Amèrica (1778), permetent la relació directa de diversos ports catalans amb les colònies.

Carles IV d'Espanya *dit el Caçador* (Portici, Nàpols 1748 — Roma 1819) Rei d'Espanya (1788-1808), segon fill mascle de Carles III. El seu regnat coincidí amb l'esclat i les conseqüències de la Revolució Francesa; el comte de Floridablanca, vell ministre de Carles III, fou substituït pel comte d'Aranda, simpatitzant amb els enciclopedistes. Aquest, també fou destituït (1792) per la pressió de la reina Maria Lluïsa a favor de Manuel de Godoy. En ésser executat Lluís XVI (gener del 1793), Carles IV declarà la guerra a la República Francesa; campanya, que acabà amb una invasió francesa de l'Empordà (guerra Gran) i del País Basc. Godoy hagué de signar la pau de Basilea (1795), i des d'aleshores Espanya restà sota l'òrbita del Directori francès per tal de mantenir l'aliança tradicional contra els anglesos. Ja en època napoleònica, la desastrosa batalla de Trafalgar enfonsà (1805) definitivament la potència marítima creada pels primers Borbó i l'oposició contra Godoy augmentà. Les mires de Napoleó sobre Portugal, aliada amb Anglaterra, conduïren Godoy a la signatura del tractat de Fontainebleau (1807). Havent fracassat la fugida a Amèrica dels reis planejada per Godoy, el motí d'Aranjuez (1808) provocà la seva caiguda i l'abdicació de Carles IV a favor de Ferran VII. Napoleó convocà ambdós a Baiona, on obligà el fill a retor-

nar el tron al seu pare, i aquest a renunciar-hi tot seguit a favor seu.

Carles d'Aragó (Peñafiel, Castella 1421 — Barcelona 1461) Primogènit de Catalunya-Aragó i de Navarra. Fill de l'infant Joan (futur Joan II) i de Blanca, filla del rei de Navarra, Carles III el Noble. Proclamat príncep de Viana (*Carles de Viana*), títol que portaven els hereus de Navarra (1423), el 1439 es casà amb Agnès de Clèves, que morí el 1448 sense haver-li donat fills. La mort de la seva mare, la reina Blanca I, el 1441, el convertí en rei de Navarra (Carles IV) i duc de Nemours, però només exercí uns quants anys, fins que el 1450 el seu pare, foragitat de Castella, s'instal·là a Olite i féu ús de la seva autoritat, sostingut pel partit agramontès. El 1455 el rei Joan II el desheretà, i fugí, primer a Nàpols i després a Sicília, per passar a Mallorca i a Barcelona, on tingué lloc una reconciliació aparatosa amb el seu pare (1460). Aquest, però, influït per la seva segona esposa, Joana Enríquez, li prohibí d'usar els títols de *primogènit* i de *governador*. Mentre Joan II negociava el casament de Carles amb una infanta de Portugal, els Enríquez falsificaren una carta de Carles altament comprometedora per a aquest, i Joan II, convençut de la deslleialtat del seu fill, el féu detenir a Lleida. La detenció, considerada anticonstitucional, produí un formidable moviment de protesta a Catalunya, que organitzà un exèrcit que anà a alliberar-lo. Per la concòrdia de Vilafranca (21 de juny de 1461), Joan II reconegué Carles com a primogènit, i aquest s'instal·là a Barcelona convertit en símbol de l'oposició catalana a l'autoritarisme de Joan II. Tres mesos després, el 23 de setembre de 1461, el príncep morí físic. Tingué una cort brillant i refinada, amb una important biblioteca. Coneixia el català, el llatí i el francès, però la seva llengua literària era el castellà, que escrivia en una prosa artificiosa i en vers. La seva obra més important és la *Crònica de los reyes de Navarra*, escrita a la presó en 1452-53. És interessant la seva correspondència literària de temàtica amorosa amb Roís de Coella. La seva figura de príncep sofert i perseguit deixà rastre en les lletres catalanes i tota una literatura popular que féu de Carles de Viana un màrtir i un sant.

Carles Martell (? 688? — Quierzy-sur-Oise, Aisne 741) Majordom de palau dels reis **merovingis**. Fill bastard de Pipí d'Héristal, assumí el poder a la mort d'aquest (714). Derrotà els neustrians (716 i 717), i vencé el duc d'Aquitània a Soissons (719), lluità contra els saxons de Hessen i de Turingia (722-24), i suprimí el ducat d'Alamània (730). El 732, derrotà els musulmans prop de Poitiers. El 737, entrà a Avinyó i destruí les fortificacions d'Agde, Besiers i Magalona, i el 739, deturà una nova incursió musulmana a Provença. En morir el rei merovingi Teodoric IV (737), governà amb el títol de *princeps* o *subregulus*. Repartí el regne entre els seus fills, Carloman i Pipí.

carlet [*Hygrophorus russula*, família de les higróforàcies] *BOT* Bolet de barret carnós i massís, primer convex, després estès o deprimit, viscos, de color de carn o púrpura, més clar al marge, de 8 a 20 cm de diàmetre, làmines blanques gairebé gens decurrents, cama blanca robusta de base un poc afuada, compacta. Viu als boscs de roures, alzines i faigs. És comestible.

carlina [*Carlina* *sp.*, família de les compostes] *BOT* Gènere de plantes herbàcies anuals, biennals, o perennes, de fulles alternes o reunides en roseta basal, normalment molt espinoses, i capítols voltats de bràctees linears, grogues o més rarament purpúries, amb aspecte de flors ligulades. Són pròpies de les regions mediterrània i euro-siberiana.

carlisme *HIST/POLÍT* Moviment polític sorgit el 1833 entorn del plet dinàstic plantejat en la successió a la corona d'Espanya a la mort de Ferran VII. Defensà els drets del germà d'aquest, l'infant Carles Maria Isidre de Borbó i els seus descendents a ocupar el tron i, alhora, canalitzà un corrent d'opinió antiliberal, amb programes inspirats en les institucions de l'Antic Règim: monarquia absoluta i manteniment de la preponderància de l'Església, resumits en el lema *Religió, Rei i Furs*. El problema successori tenia origen en l'anomenada llei Sàlica, la qual excloïa la successió femenina a la corona. Quan Ferran VII, mancat de descendència masculina, publicà una pragmàtica (1830)

que preveia la successió de la seva filla Isabel, els partidaris de Carles Maria Isidre es negaren a acceptar-la. Mort el rei (29 de setembre de 1833), començà immediatament una insurrecció armada a favor de Carles Maria Isidre, proclamat rei amb el nom de *Carles V* (primera guerra Carlina o Guerra dels Set Anys, 1833-40). La lluita conegué tres grans fases: aixecament general carlí fins a la mort de Zumalacárregui (1833-35); setge de Bilbao i expecicions carlines per la península (1835-37); i crisi interna del carlisme i signatura del conveni de Bergara pel moderat Maroto i el liberal Espartero, que posà fi a la zona basca. La darrera resistència de Cabrera a Catalunya fou vençuda l'any següent. El carlisme arrelà sobretot a les terres hispàniques més diferenciades (País Basc, Països Catalans), situades en oposició a la teoria liberal que preconitzava la política centralitzadora i uniformadora dels Borbó. D'altra banda, el liberalisme preveia la venda dels béns comunals —fet que amenaçava la supervivència dels petits propietaris rurals— i dels eclesiàstics, que es decantaren cap al sector carlí. La fatiga creada per sis anys d'insurrecció militar provocaren finalment el reconeixement d'Isabel II per part del sector més moderat del carlisme, aprofitant les possibilitats que oferia el conveni de Bergara (1839), que no fou aplicat a Catalunya. El 1845 Carles Maria Isidre abdicà les seves pretensions en el seu fill Carles Lluís (1818-61), que assumí els títols de *Carles VI* i de comte de Montemolín. Alguns intel·lectuals tradicionalistes, però, fidels a Isabel II propugnaren el matrimoni entre la reina i Carles VI com a solució. La frustració d'aquest projecte creà les condicions polítiques per a un nou conflicte bèl·lic (segona guerra Carlina o Guerra dels Matiners, 1846-49) i, fracassat aquest, per a nous aixecaments (l'aixecament Carlí, del 1855, i l'Ortegada, el 1860). Mort Carles Lluís sense fills (1861), el succeí Carles Maria dels Dolors de Borbó, *Carles VII* segons la numeració carlina. Aquest ocupà la direcció del carlisme en el moment de la Revolució de Setembre. Una bona part de la dreta catòlica, fins aleshores unida a Isabel II, s'integrà al carlisme, i el pretendent pogué iniciar (1872) la tercera guerra Carlina, que coincidí amb la crisi política espanyola produïda arran de l'entronització d'Amadeu I de Savoia. La proclamació d'Alfons XII, fill d'Isabel II, com a rei (29 de desembre de 1874), decidí els catòlics conservadors a desertar el carlisme, fet que determinà en bona part la pèrdua de la guerra (febrer del 1876). El partit havia evolucionat durant la guerra: havia atenuat el seu confessionalisme i incrementat l'orientació regionalista del moviment. A Catalunya adoptà una actitud pro autonomista i el 1876 fou creat el portaveu del carlisme català, el diari “El Correo Catalán”. L'any 1808 s'hi segregaren els anomenats *integristes* (→*integrisme*). Carles VII fou succeït (1909) pel seu fill Jaume de Borbó i de Parma, duc de Madrid, en temps del qual es produí una escissió que portà a la creació del *partit tradicionalista* (agost del 1919) o *mellista*. La mort de Jaume (1931) i l'adveniment de la Segona República facilitaren la unió de les tres branques carlines en un partit que prengué el nom de *Comunió Tradicionalista Carlina*. Al mateix temps, la pretensió dinàstica recaigué sobre Alfons Carles de Borbó i d'Àustria-Este (1849-1936). El decret d'Unificació del 19 d'abril de 1937 fongué el partit carlí amb els altres de l'Espanya nacionalista en un moviment polític únic sota la denominació de *Falange Española Tradicionalista y de las JONS*. D'altra banda, mort Alfons Carles I sense descendència, el plet successori tornà a obrir-se. Designat regent el príncep Xavier de Parma, la majoria s'hi adherí, mentre que petits sectors es decantaren per Joan de Borbó i Battemberg i per un nèt de Carles VII (Carles VIII). El 1952, el “regent” Xavier fou proclamat rei pels seus seguidors, i el sector del carlisme vinculat als Parma emprengué un important viatge organitzatiu i ideològic que el portaria a constituir el Partit Carlí (1965), a definir-se com a socialista i a enfrontar-se obertament amb el règim de Franco. Malgrat una certa presència política durant la transició democràtica, el partit entrà en una decadència irreversible a partir del 1980. D'altra part, els antics col·laboracionistes amb el franquisme, que s'aplegaven (1974) en la Hermandad del Maestrazgo, donaren suport a la monarquia de Joan Carles I des de posicions catòlico-conservadores.

Carlyle, Thomas (Ecclefechan, Escòcia 1795 — Chelsea, Londres 1881) Crític, historiador i assagista anglès. Fou rector a la universitat d'Edimburg (1866-81). Fou influït per Kant, Goethe i altres. El “Fraser's Magazine” en publicà la novel·la *Sartor Resartus: The Life and Opinions of Herr Teufelsdrökh* (1833-34), que és una mena d'autobiografia on és descrita la trajectòria de l'autor cap a l'idealisme. Seguí la *History of French Revolution* (1837), de caire romàntic. Publicà després *Chartism* (1839) i la seva obra més significativa, *On Heroes and Hero-worship, and the Heroic in History* (1841), on mostra el seu espiritualisme aristocratitzant. El 1887 aparegué la seva correspondència amb Goethe.

Carme, Mare de Déu del Advocació que té el seu origen en la capella dedicada a la Mare de Déu, que els carmelitans bastiren en el mont Carmel arran de llur institució (1209). Aquesta advocació ha quedat popularment lligada amb l'aparició de la Mare de Déu a sant Simó Stock. Hom celebra la festa del Carme el 16 de juliol, data en què són freqüents les processons marítimes amb la imatge mariana embarcada.

carmelità *CATOL* Membre d'un dels ordes religiosos mendicants. L'orde té el seu origen en un grup d'ermitans —croats i pelegrins— establerts a mitjan s XII al mont Carmel. La regla fou redactada vers el 1209 per Albert Avogadro, patriarca llatí de Jerusalem, i confirmada per Honorí III el 1226. A causa de la pressió islàmica, l'orde deixà Palestina i s'estengué per Europa des de mitjan s XIII. El general de l'orde Simon Stock aconseguí d'Innocenci IV l'aprovació (1247) de l'orde dins els mendicants i la publicació de la regla modificada. La reforma més important fou la de Teresa d'Àvila, que donà lloc a la divisió de l'orde en les branques dels carmelitans descalços i la primitiva. L'hàbit dels carmelitans de totes dues branques és marró, amb escapulari i caputxa, i una capa de color blanc.

carmelitana [*Verbena hybrida*, família de les verbenàcies] *BOT* Planta perenne, però conreada en jardineria com a anual, alta de 30 a 50 cm, de tija robusta decumbent, tetràgona, hispida, de fulles peciolades oblongues o triangulars, dentades, i flors vermelles, roses, blaves, blanques o purpures aplegadas en glomèruls llargament pedunculats.

Carnegie, Andrew (Dunfermline, Escòcia 1835 — Lenox, Massachusetts 1919) Industrial i filantrop nord-americà d'origen escocès. Fou fundador de diverses empreses siderúrgiques, que fusionà el 1899 en la Carnegie Steel Corporation. Retirat dels negocis, d'acord amb allò que havia deixat establert en el seu llibre *The Gospel of Wealth* (1889), es dedicà a la filantropia. Fundà diverses institucions benèfiques i culturals als EUA i a la Gran Bretanya.

Carner i Puig-Oriol, Josep (Barcelona 1884 — Brussel·les 1970) Escriptor. Llicenciat en dret (1902) i en filosofia i lletres (1904). A primeria del segle, dirigí revistes (“Catalunya”, “Empori”, etc), col·laborà amb Pompeu Fabra a l'Institut d'Estudis Catalans, i fou redactor de “La Veu de Catalunya” (fidel a Prat de la Riba fins a la mort d'aquest). Entrat en la carrera diplomàtica, durant la guerra civil es posà al costat de la República i romangué a Brusel·les. A Londres (1945-47) fou membre del Consell Nacional de Catalunya a l'exili. Dels primers llibres, el *Llibre dels poetes* (1904), d'influència modernista, mostra ja la ironia que caracteritzarà la seva obra. Imposà el sonet amb dos llibres (1905 i 1907), i *Els fruits saborosos* (1906) és considerat una de les fites del noucentisme. En *Verger de les galanies* (1911) creà un nou estil de poesia amorosa. Després de *Les Monjoies* (1912), publicà *La paraula en el vent* (1914), *Auques i ventalls* (1914), *Bella terra, bella gent* (1918) i *L'oreig entre les canyes* (1920). Fora de Catalunya, la seva poesia es concentrà en el record. *La inútil ofrena* (1924), *El cor quiet* (1925), *El veïre encantat* (1933) i *La primavera al poblet* (1935). Després de la guerra civil, publicà *Nabí* (1941), i continuà la revisió de l'obra poètica amb *Paliers* (1950), *Llunyania* (1952) i *Arbres* (1953). Les *Obres completes. Poesia* (1957), totalment revisades, inclouen el recull inèdit *Absència*. En *El tomb de l'any* (1966) insisteix en el paisatge i en l'enyorança. També publicà teatre: *Canigó* (1910), *El giravolt de maig* (1928), la llegenda mexicana *El ben cofat i*

Carolina del Nord Vista de la ciutat de Charlotte

l'altre (1951), i *Cop de vent* (1966). En prosa: *L'idil·li dels nyanyos* (1903), *Deu rondalles de Jesús infant* (1904), *La malvestat d'Oriana* (1910), etc, i diversos reculls d'articles. Carner fou un gran traductor: Dickens, Shakespeare, Twain, Arnold Bennett, Villiers de l'Isle Adam, Musset, Lafontaine, Defoe, Carroll i l'antologia de poesia xinesa *Lluna i llanterna* (1935). El 1985 es publicaren els seus escrits d'exili: *Prosa de l'exili* (1939-62).

carnívor *ZOOl* Ordre de **mamífers** que comprèn individus de dimensions mitjanes o grans, amb els ullals (canines) molt desenvolupats, i els queixals (molars) amb un nombre variable de cúspides que els permeten de triturar l'aliment. Els carnívors s'alimenten principalment de carn, bé que alguns són omnívors. Són depredadors per excel·lència i reguladors de l'equilibri dels ecosistemes, en limitar i seleccionar les poblacions d'animals herbívors, en relació amb les aptituds defensives d'aquests. Tenen una distribució geogràfica molt àmplia, que comprèn quasi tot el món.

Caro, el [o *el Montcaro*] Cim culminant (1 447 m) dels ports de **Beseit**, a l'extrem S del massís, dins el terme de Roquetes (Baix Ebre). Al relleu estructural se superposa un carst ben desenvolupat. Els faldars són abancalats pel conreu de les oliveres. La resta és coberta de garrigues, herbei i bosc, que a les parts altes és sobretot de pinassa i de pi roig.

Caro Baroja, Julio (Madrid 1914 — Bera de Bidasoa, Navarra 1995) Etnòleg, sociòleg i historiador castellà. Fou nebot de Pío Baroja. Director del museu del Pueblo Español de Madrid (1944-54), fou autor de nombrosos estudis d'etnologia, història i lingüística, i, especialment, dels costums i folklore bascs. En el camp de la història antiga destacaren *Los pueblos de España* (1946) i *Historia de la España anti-gua* (1974); en el de l'etnologia, *Los vascos* (1949), *Las brujas y su mundo* (1961), *Razas, pueblos y linajes* (1957), *Sobre historia i etnografía vasca* (1983), entre d'altres. Dins el camp de la sociologia històrica estigué especialment interessat per les minories sovint perseguides: *Los judíos en la España moderna y contemporánea* (1963), *Religión, sociedad y carácter en la España de los siglos XVI y XVII* (1978). El 1983 obtingué el premi Príncepe de Asturias de ciències socials i el 1985 el de les Letras Españolas. Fou membre de la Real Academia Española.

carolina [*Populus deltoides*, família de les salicàcies] *BOT* Arbre que pot atènyer una alçària de 30 m, originari d'Amèrica del Nord; té borrons grossos i enganxosos i fulles grosses de contorn triangular, tan amples com llargues, glabres i de marge irregularment crenulat. És plantada sobretot com a ornamental. El seu híbrid amb el pollancre comú, anomenat *pollancre del Canadà*, és conreat extensament.

Carolina del Nord [angl: *North Carolina*] Estat del SE dels EUA (136 413 km²; 6 628 637 h [1990]). La capital és Raleigh. S'estén des del Blue Ridge (Apalatxes) fins al litoral atlàntic. El clima és subtropical. Charlotte i Greensboro són les ciutats més importants. L'agricultura i l'explotació forestal són importants fonts d'ingressos, com també la pesca. La indústria es basa principalment en l'elaboració dels derivats del sector primari. L'estat fou

L'antic convent de la Mare de Déu de Gràcia, dels carmelitans, conegut popularment pels Josepets, a Barcelona (s XVII)

fundat el 1729, en ésser dividit el territori de Carolina en les colònies de Carolina del Nord i Carolina del Sud. Lluità al costat dels confederats durant la guerra de Seccsió (1861-65).

Carolina del Sud *[angl: South Carolina]* Estat del sud-est dels EUA (80 582 km²; 3 690 000 h [1994]). La capital és Columbia. Les muntanyes dels Apalatxes, a l'oest, són aquí baixes; el piemont segueix una suau inclinació fins a unir-se amb la plana costanera. El clima és subtropical humit. La vegetació és en gran part de boscs. Les ciutats més importants són Charleston i Columbia. El sector primari és el més desenvolupat de l'economia de l'estat. Hi ha ramaderia. En l'aspecte industrial destaquen les indústries d'elaboració de fibres tèxtils i de pasta de paper. L'estat fou fundat el 1729, en ésser dividit el territori de Carolina en les colònies de Carolina del Nord i Carolina del Sud. Tingué un paper capdavanter en la guerra de Seccsió (1861-65) dins els estats confederats del sud.

Carolingi, imperi Imperi establert, com a continuació de l'Imperi Romà d'Occident, quan, la nit de Nadal del 800, el papa Lleó III col·locà damunt el cap de **Carlemany** la corona imperial. Llavors l'imperi s'estenia per França, pels comtats catalans fins al Montseny, Cardona i la línia Gerri-Senterada-Alaó, pel comtat d'Aragó fins on ara hi ha Sant Joan de la Penya, per Alemanya fins a l'Elba i més enllà fins a l'Eider, pels Països Baixos, per Suïssa i per la major part d'Itàlia, i tenia subjectes a una mena de protectorat els àvars del Danubi mitjà. Pel nom del primer titular l'imperi és anomenat *carolingi*, denominació prou escaient mentre fou regit pels descendents de Carlemany. Aquest aconseguí de mantenir en perfecte funcionament l'estructura de govern existent al regne franc, aplicada a un territori dilatadíssim i heterogeni. El poder del sobirà pretenia d'ésser absolut i unificava en la seva persona funcions administratives, fiscals, judicials i militars. Àdhuc l'Església li era en gran part sotmesa. Més enllà de la cort, el país era dividit en comtats, regits per un *comte*, que tenia una cort, amb funcions judicials, i uns assistents, els *vescomtes*, els *veguers* o vicaris i els jutges. Als territoris fronterers, sovint era autoritzada la unió de diversos comtes sota el govern d'un sol comte, que, aleshores, rebia el nom de *marquès*. Després de la mort de Carlemany, i especialment des del 829, tota l'estructura imperial trontollà; a partir del 843 començà a esfondrar-se i a ésser treballosament substituïda pel que havia de constituir el món feudal. Els comtes, designats inicialment per voluntat del sobirà, tendiren a considerar hereditaris llurs beneficis. Els comtes catalans no en foren una excepció (Guifre el Pelós, 870).

carotè *BIOL* Cadascun dels hidrocarburs carotenoides àmpliament distribuïts en la natura en les espècies vegetals i animals i que poden actuar com a provitamines A i ésser transformats en vitamina A a la paret intestinal en presència d'àcids biliars i de greixos.

carpa *[Cyprinus carpio*, ordre dels ciprini-formes] *ZOO*L Peix d'aigua dolça d'uns 20 a 40 cm de llargada. El cos, de color d'oliva, és comprimit lateralment i recobert tot ell de grans escates. La carpa no té dents, i a la part superior de l'orifici bucal presenta quatre barbetes, dues a cada costat. Viu en estanys o rius de corrent lent i en fons de vegetació densa. Té una gran importància comercial (carpicultura), sobretot al sud i a l'est d'Europa.

Carpats *[rom: Carpat; eslovac, polonès i ucraïnès: Karpaty]* Serralada del plegament alpi situada al sud-est d'Europa Central. Els Carpats descriuen un arc d'uns 1 300 km de longitud des de Bratislava (Eslovàquia) fins a Orsova, a la Porta de Ferro (Romania). Formen l'enllaç entre els Alps i els Balcans, i són constituïts per diverses unitats. L'originalitat de la vegetació dels Carpats és deguda a la flora, rica en espècies orientals, al fet que l'acció humana ha estat relativament feble sobre els boscs, i a les diferències d'estatge basal en les diverses parts de l'arc carpàtic.

Carpentària, golf de Ampla badia al nord del continent australià emmarcada per la Terra d'Arnhem, a l'oest, i la península del Cap York, a l'est.

Carpentier, Alejo (l'Havana 1904 — París 1980) Novel·lista cubà. Començà

L'imperi Carolingi

com a periodista. Conegué l'exili, i el 1959 s'incorporà al govern revolucionari de Cuba. Amb una prosa barroca, tracta la problemàtica vital i política del continent americà. Després d'unes primeres novel·les, foren importants *Los pasos perdidos* (1953), i sobretot *El siglo de las luces* (1962). Són obres posteriors: *Concierto barroco* (1974), *Consagración de la primavera* (1978) i *El arpa y la sombra* (1979), entre altres.

Carracci, Annibale (Bolonya 1560 — Roma 1609) Pintor i gravador italià, el més important de la família Carracci. Estudià a Parma i, a Venècia, fou influït per Veronese, Tintoretto i els Bassano. Creà un tipus de paisatge “clàssic” que hom troba més tard en Nicolas Poussin i Claude Lorrain. En obres com *La carnisserie* (1585, Christ Church, Oxford), conreà un realisme popular.

Carrasco i Formiguera, Manuel (Barcelona 1890 — Burgos 1938) Polític i advocat. Doctor en dret i en filosofia i lleteres. De jove milità en la Joventut Nacionalista de la Lliga Regionalista i, després, en Acció Catalana, partit del qual fou un dels fundadors (1922). Dirigí el setmanari nacionalista popular “L'Estevet” (1921), fet que li costà sis mesos de presó (1923) al penal de Burgos. Caiguda la dictadura, formà part del primer govern de la Generalitat Republicana (1931). Elegit diputat per Girona (1931), a les corts constituents de la República, s’hi destacà per la defensa de l'Estatut d'Autonomia i dels ordes religiosos. Aquesta actuació donà lloc a la seva dimissió d'Acció Catalana. Passà a Unió Democràtica de Catalunya, que acabava de fundar. En esclatar la guerra civil hagué d'expatriar-se perseguit per la defensa dels ordes religiosos. Es traslladà al País Basc, on col·laborà amb el seu govern. En una segona fugida a Bilbao fou capturat i fet presoner per les forces insurrectes. Traslladat al penal de Burgos, fou executat el 9 d'abril de 1938.

Carré, John Le (Poole, Dorset 1931) Pseudònim del novel·lista anglès David Moore Cornwell. Fou funcionari en el Foreign Office britànic, experiència que fou decisiva per a la trama de les seves novel·les d'espionatge, com *The Spy Who Come in From the Cold* (1963), i sobretot la sèrie protagonitzada per George Smiley, desmitificadora del gènere, que mostra la tensió de la guerra freda. Altres obres són *Call for the Dead* (1961), *Murder of Quality* (1962), *The Looking-glass War* (1965), *A small Town in Germany* (1968), *The Little Drummer Girl* (1982), *A Perfect Spy* (1986), *The Russia House* (1989), *The Secret Pilgrim* (1990) i *The Night Manager* (1993). Lluny del gènere característic anterior és *The Naive and Sentimental Lover* (1972). Ha aconseguit una nombrosa llista de *best sellers*.

Carreño de Miranda, Juan (Avilés, Astúries 1614 — Madrid 1685) Pintor de l'escola barroca madrilenya. Inicialment es dedicà a la pintura religiosa: pintures al fresc de l'església de San Antonio de los Portugueses, del Palacio Real de Madrid; diverses versions de *La Inmaculada*. El 1671 fou nomenat pintor de cambra i excel·lí en el retrat: retrats de Carles II (Museo del Prado, Berlín, El Escorial) i de

la reina Marianna (Museo del Prado, pinacoteca de Munic, El Escorial), etc.

Carrera i Pujal, Jaume (Castellterçol 1895 — Barcelona 1961) Historiador i periodista. Fou redactor de “La Veu de Catalunya” i director de “Cataluña Marítima”. Les seves obres, resultat d’una llarga investigació pacient, però mancades de mètode, aportaren nombroses dades: *Historia de la economía española* (1943-47), *Historia política y económica de Cataluña. Siglos XVI, XVII y XVIII* (1945-48), entre d'altres.

Carreras i Coll, Josep Maria (Barcelona 1946) Tenor, cantant d'òpera. El seu debut professional al Liceu fou l'any 1970 amb *Norma* de Bellini. Després seguiren les seves triomfals presentacions als grans teatres lírics d'arreu del món. Ha enregistrat un gran nombre d'òperes, especialment del primer Verdi. L'any 1984 li fou concedida la medalla d'or de la Generalitat. Arran d'una greu malaltia, hagué de suspendre les seves actuacions al juliol del 1987, però reaparegué l'any següent.

Carrión i Carrión, Pasqual (Saix 1891 — València 1976) Enginyer agrònom. El 1932 publicà la seva obra *Los latifundios en España*. Formà part de la Comissió Tècnica encarregada pel govern de la República per a la redacció del projecte de reforma agrària després del triomf del Front Popular. Fou catedràtic de l'escola d'Enginyers Agrònoms de Madrid, que dirigí del 1936 al 1939. Fundà la Unió de Viticultors de Llevant i la Confederació Nacional de Viticultors, i també les revistes “Acción Vitícola” i “La Semana Vitícola”.

Carroll, Lewis (Daresbury, Cheshire 1832 — Guildford, Surrey 1898) Pseudònim del matemàtic i escriptor anglès Charles Lutwidge Dodgson. Professor de matemàtiques a Oxford i escriptor de narracions pseudoinfantils. La seva obra més coneguda és *Alicia al país de les meravelles*. Altres contes seus són *Through the Looking-glass* (1872) i *The Hunting of the Snark* (1876).

càrstic, relleu *GEOL* Relleu propi de les regions de massissos o altiplans calcaris erosionades o dissoltes per les aigües. Les formes superficials són: canyó, dolina, *lapiaz*, *pòlie*, relleu ruïniforme, *uvala*, i les subterrànies: avenc, caverna, cova, exurgència, *ponor*, ressurgència, font vaucul·siana, etc. Per extensió, hom qualifica de càrstic tot relleu caracteritzat per processos de dissolució de les roques calcàries i també gipsoses (de guix) o salines. El tret característic de les àrees de relleu càrstic és la circulació subterrània de les aigües. Als Països Catalans els fenòmens càrstics abunden en els materials calcaris de la Serralada Litoral Catalana, especialment al Garraf.

carta 1 Comunicació escrita adreçada a una persona absent, lletra. **2** Mapa, especialment l'usat en la navegació marítima o aèria, i en la representació del temps atmosfèric. **3** **carta nàutica** Mapa, destinat a ésser usat pels navegants, que descriu la costa i dóna referències del fons mari i dels senyals (semàfors, fars, balises, etc) que poden servir d'ajuda a la navegació. Actualment només són emprades les de projecció Mercator i les gnomòniques. Les *cartes mercatorianes* són usades per a la navegació costanera i per derrota loxodròmica. Les *cartes gnomòniques* són usades només per a navegar per derrota ortodròmica. Les cartes nàutiques també poden ésser classificades en *cartes generals* (escala entre 1:3 000 000 i 1:30 000 000), *cartes d'arrumbament* (escala entre 1:200 000 i 1:3 000 000), *cartes de navegació costanera* (escala entre 1:50 000 i 1:200 000), *cartes de proximitat* (escala pròxima a 1:25 000), destinades a facilitar l'aproximació a ports o a llocs de recalada, i *portolans* (escala també pròxima a 1:25 000), que detallen ports o llocs de fondeig. **4** *jocs* Cadascun dels fulls rectangulars de cartolina amb figures pintades en un dels costats, que formen un conjunt de 48 a 52 elements dividits en quatre sèries o *colls*. Serveixen per a jugar (joc de cartes), practicar exercicis de manipulació o il·lusionisme i per a l'endevinació. També han tingut importància les cartes amb finalitats pedagògiques o satíriques. Hom atribueix l'origen de les cartes a l'Extrem Orient (Índia i Xina), i llur introducció a Europa als àrabs i als croats. Hom considera el tarot com a base dels actuals jocs de cartes, i especialment de les mo-

dernes cartes de la baralla francesa. Actualment, les variants més divulgades són els jocs anomenats *francès* (52 cartes), *anglès* (56 cartes) i *espanyol* (48 cartes). **5 carta municipal** (o **provincial**) *DR* Segons la legislació espanyola, règim jurídic especial, de caràcter organitzatiu (carta orgànica) i econòmic (carta econòmica), que pot concedir l'estat als ajuntaments o diputacions. Madrid (des del 1963) i Barcelona (des del 1960) no tenen pròpiament un règim especial de carta, sinó un règim legal especial, i és per extensió que hom designa així la Carta Municipal de Barcelona.

Cartagena [*ant: Cartagènia*] Municipi de la comunitat autònoma de Múrcia, vora la **badia de Cartagena** (168 023 h [1991]). Hi ha indústria petroleoquímica, metal·lúrgica, i una central tèrmica; destaquen els recursos industrials (especialment la construcció naval militar) i les mines (plom, argent). És el centre d'una fecunda comarca agrícola (El Campo de Cartagena). El port té un intens comerç i és, a més, port militar (Cartagena és cap de la zona marítima de la Mediterrània). És també un important nus de comunicacions (ferrocarril i carretera). Fundada el 228 aC per Àsdrubal, fou base dels cartaginesos a Hispània. Fou presa per Publi Corneli Escipió, durant la segona guerra Púnica. Convertida en ciutat romana, anomenada *Cartago Nova* —traducció del nom cartaginès—, esdevingué capital de la província Cartaginense. Arrasada al s V pels vàndals, alans i gots, la capitalitat provincial fou heretada per Oriola; la dignitat metropolitana fou traslladada pels gots a Toledo. Fou sotmesa als bizantins (554-616), i, amb la invasió musulmana, formà part de l'estat autònom de Tudmir. Conquerida definitivament el 1261 per Jaume I de Catalunya-Aragó, a partir del 1305 restà definitivament definitivament per a Castella. Recuperà una part de la seva antiga importància gràcies a l'eix comercial Sevilla-Cartagena-Mallorca-Gènova, i en particular a l'exportació de llana a Itàlia. Al s XVIII Patiño hi creà la moderna base naval; al s XIX l'explotació del plom prengué novament una gran importància. La ciutat conserva algunes restes romanes i hi ha també l'església romànic-gòtica de Santa María la Vieja. Domina la vila el castell de La Concepció.

Cartaginense, la [*llat: Carthaginiensis*] Província romana amb capital a Cartago Nova o Cartago Espartària (Cartagena). Comprenia la costa mediterrània de la Península Ibèrica des de Sagunt, al nord (on limitava amb la Tarraconense), fins al golf d'Almeria, al sud (on limitava amb la Bètica). Fou establerta en temps de Dioclecià, el 297 o el 305 dC, i perdurà en època visigòtica. El 554, una part del seu territori fou conquerit pels bizantins, que l'incorporaren a la *Mauritania Secunda*, mentre que l'altra part comprenia Toledo, que esdevingué capital del regne visigot. Els visigots reconqueriren la part ocupada entre el 615 i el 624, però la decadència de Cartagena féu que Oriola esdevingués capital. Com a província visigòtica rebé també el nom de Cartaginense Espartària i, potser, d'Aurariola i d'Oròspeda.

Cartago Ciutat antiga situada a 17 km de la Tunis actual. Fou la capital de l'estat cartaginès fins a l'any 146 aC. Originàriament fou una colònia fenícia, fundada, segons la tradició, l'any 814 aC. De l'època cartaginesa no són coneguts vestigis de la ciutat, arrasada pels romans el 146 aC, a la fi de la tercera guerra Púnica. Juli Cèsar la reedificà com a colònia romana l'any 46 aC amb el nom de *Colonia Iulia Concordia Carthago*, esdevenint la ciutat més important del món romà després de Roma i Alexandria, i el primer port de les províncies africanes occidentals. També fou un centre intel·lectual destacat. Del s II ençà es convertí en un gran centre de difusió del cristianisme. El 439 caigué en mans dels vàndals, fins que els bizantins la conqueriren en temps de Justinia, el 533. Els invasors àrabs prengueren la ciutat el 698. Aviat se n'inicià la decadència i fou abandonada: Tunis la substituí com a nucli urbà.

Carter, James Earl (Archery, Geòrgia 1924) Polític nord-americà conegut amb el nom de *Jimmy Carter*. Propietari rural, fou elegit senador per Geòrgia pel partit demòcrata (1962-66) i governador d'aquest estat (1971-74). El 1976 hom l'elegí president dels EUA. Durant el seu

mandat (1977-81), minvà la cursa d'armaments amb l'URSS i impulsà els acords dits de Camp David, entre Israel i Egipte. Fou succeït com a president pel republicà Ronald W.Reagan.

cartesianisme *FILOS* Conjunt de doctrines de **Descartes** (*Cartesius*), i també corrent ideològic derivat d'ell, que influí en tot el pensament europeu dels ss XVII i XVIII. A França es difongué la prohibició reial d'ensenyar-lo (1671) i l'oposició de peripatètics, atomistes, empiristes i jesuïtes. La branca més vigorosa d'aquesta doctrina fou la de Malebranche. També obtingué molt d'èxit als Països Baixos (Guellinx, Spinoza). La influència cartesiana s'ha fet sentir fins al s XX (Husserl).

cartografia *CARTOG* Art i ciència que té per objecte la concepció, preparació, redacció i realització de mapes, com també la seva utilització. Comprèn el conjunt d'estudis i operacions científiques, artístiques i tècniques que intervenen en la confecció de mapes, plànols i altres formes d'expressió cartogràfica, com els diagrames, els cartogrames, els cartodiagrames o les representacions tridimensionals, com els mapes en relleu, etc.

cartoixà *CATOL* Membre de l'orde contemplatiu fundat per sant Bru el 1084 a Chartreuse, diòcesi de Grenoble. Malgrat la posterior construcció d'un monestir, el cenobi conservà l'estructura de cel·les individuals i independents, prototip de totes les cartoixes posteriors. Sant Bru no dictà cap regla. El cinquè prior de Chartreuse, Guigo, compilà (1128) les *Consuetudines*. L'orde mai no ha hagut d'ésser reformat, i ha conservat per espai de nou segles l'ideal eremític del fundador. La primera fundació cartoixana als Països Catalans —primera també a la Península Ibèrica— fou la d'Escaladei (Priorat), fundada el 1163. El 1784 fou constituïda i aprovada pel papa la *congregació espanyola* amb capítol propi. Actualment subsisteixen les cartoixes de Montalegre, Portaceli i Auladei. El 1968 fou fundat a Benifassà (Baix Maestrat) el primer monestir de monges cartoixanes.

cartutx 1 En les armes lleugeres i automàtiques, conjunt de beina i bala travesades. En l'artilleria i per als coets hom li reserva el nom més genuí de projectil o munició. **2** *ART* Vinyeta que consisteix en la imitació plàstica o pictòrica d'un paper de vores cargolades, amb una inscripció. **3** *HERÀLD* Element ornamental arquitectònic consistent en un marc esculpit amb rissos i volutes, de forma generalment oval, que envolta un escut. **4** *HIST* Disc circular o oval, record del disc solar, que envoltava, en escriptura jeroglífica, el nom del faraó.

carxofera [*Cynara scolymus*, família de les compostes] *BOT* Planta herbàcia perenne, de 90 a 150 cm d'alçada, fulles superiors pinnatífides, grosses, sense espines, i capítols grossos carnosos: les carxofes, amb bràctees amples i ovades, carnoses a la base, no acabades en espina, comestibles. Conté inulina i un principi amarg, de propietats tòniques (emprat en algunes fórmules de vins aperitius), que té també una acció beneficiosa sobre el fetge. La carxofera és conreada a les zones càlides de quasi tota l'Europa meridional i d'Amèrica.

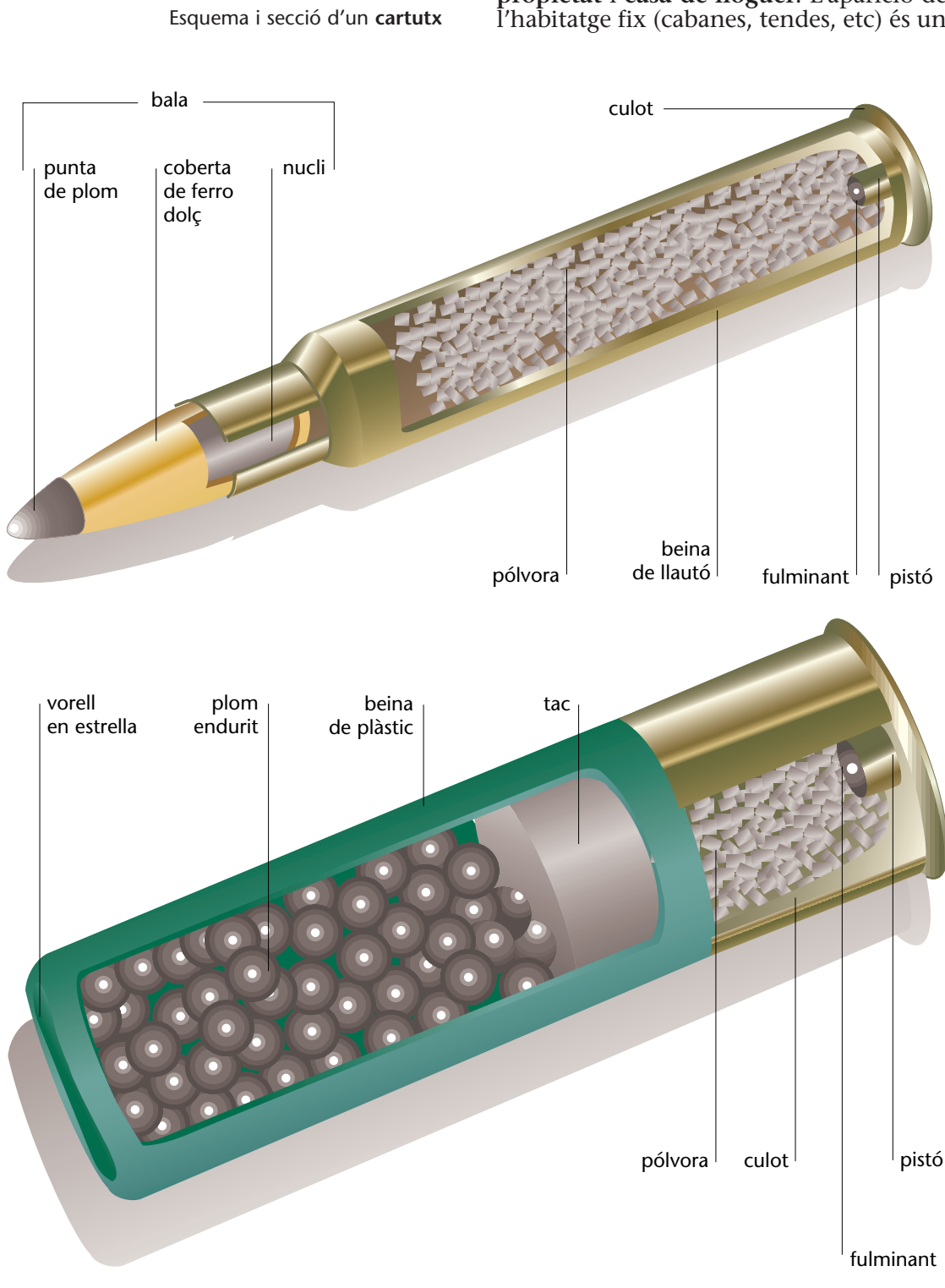
cas *LING* Procediment amb què una llengua manifesta la funció sintàctica que un constituent nominal té dins una frase. La manifestació del cas pot ésser donada per mitjà de la flexió (com en el llatí, i com en els pronomns catalans) o bé per mitjà de mots auxiliars, del tipus de les preposicions (com en el xinès, i com en els substantius catalans).

casa 1 *CONSTR* Nom genèric de tot edifici destinat a servir d'habitació humana. La varietat de les exigències climàtiques, geogràfiques, econòmiques, demogràfiques, sociològiques, etc, i la variació d'aquestes exigències al llarg del temps ha produït una gran quantitat de tipus de casa, des de les formes elementals, sovint temporals o provisionals, com és ara la *cabana* i la *barraca*, pròpies del medis rurals o suburbials, fins al *palau*, el *castell*, la *vil·la*, el *casal*, pròpies de les classes privilegiades. Segons el medi en què es troba, hom distingeix la *casa rural*, que en la seva forma aïllada ha produït la màxima varietat de tipus, de la *casa urbana*, de tipus i estructura més uniforme. Els elements de la casa són, bàsicament, els fonaments, les parets, els envans, el sostre, el terra i la

cartografia Còpia d'una carta de navegació de Cresques Abraham (1375) (Museu Marítim de Barcelona)

teulada o el terrat. Les obertures que la comuniquen amb l'exterior i la ventilen són la porta, la finestra i el balcó. Les habitacions i els serveis es comuniquen directament o per mitjà de corredors o passadissos. La part externa de la casa és la façana (de vegades amb galeria, porxo o solana), i, a la planta baixa, pot tenir eixida o badiu, a la banda de fora, i pati o clastra a l'interior. Per a la casa urbana, s'ha estès l'ús de formigó, ciment armat, estructura metàl·lica i elements ceràmics prefabricats, com també l'ús del vidre i de l'alumini. Segons el règim jurídic de propietat de la casa, pot dividir-se en **casa de propietat** i **casa de lloguer**. L'aparició de l'habitatge fix (cabanes, tendes, etc) és un

fet típic del període neolític, propi de l'inici de la sedentarització humana. La casa catalana té l'origen històric en la casa romana i la casa islàmica. La cobertura és determinada pel règim pluviomètric: terrat, a les zones seques, i teulada a les zones plujoses, amb més inclinació a les comarques on neva a l'hivern. Els elements de construcció són els més freqüents en cada comarca: la pedra, el maó (arrebossat o emblanquinat, als pobles del litoral), la teula, la tàpia (en comarques de secà) i la fusta (amb teulada de lloses de llicorella en algunes valls pirinenques). La *casa rural* aïllada (**casa de camp**, **casa de pagès**), rep generalment el nom de mas a les zones de la Catalunya Nova i de l'interior del País Valencià, de masia a la zona humida del Principat, de possessió a Mallorca, de barraca a la zona de minifundi entre Tortosa i Oriola i de lloc (o *estància* si el predi és petit) a Menorca; llur estructura és determinada pel tipus d'explotació dominant. La *casa urbana*, documentada des d'època romana, amb tres o quatre pisos, façana al carrer i pati o clastra interior, dividida en cossos, presenta les característiques arquitectòniques pròpies de cada estil històric. **2 casa mare** Establiment principal d'un orde religiós. **3 casa pairal** Casa on habiten o han habitat els pares o els progenitors del llinatge d'una persona.

Casablanca [àr: *Dār al-Bayḍa*] Ciutat del Marroc, vora l'Atlàntic (2 139 204 h [1994]). És en realitat la capital econòmica del Marroc, i posseeix el port més important de l'estat. Té el seu origen en l'antiga població d'Anfa, que esdevingué una base de pirateria i que fou destruïda pels portuguesos el 1468. Al s XVIII fou bastida novament pel soldà Mohammed. Fou ocupada el 1907 pels francesos. Durant la Segona Guerra Mundial fou seu de la conferència de Casablanca.

Casablancas i Planell, Ferran (Sabadell 1874 — Barcelona 1960) Industrial. L'any 1913 inventà un dispositiu per a la filatura del cotó que revolucionà la indústria cotonera de tot el món. Milità a la Lliga Regionalista i fou president del Banc de Sabadell (1926-60). Fomentà la creació del Museu de Sabadell, una sala del qual porta el seu nom. Fou condecorat amb la Gran Creu al Mèrit Civil i rebé la medalla d'or de la diputació de Barcelona.

Casacuberta i Roger, Josep Maria de (Barcelona 1897 — 1985) Filòleg i editor. Llicenciat en dret (1917) i en filosofia i lle-tres (1921), cursà estudis de filologia romànica a Montpeller i a Zuric. Fou membre de l'Institut d'Estudis Catalans (1958) i de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1962). En col·laboració amb Joan Coromines, publicà uns erudits *Materials per a l'estudi dels parlars aragonesos* (1936), que obriren nous camins dialectològics. Dedicà una atenció especial a estudiar aspectes de la Renaixença (*“Lo Verdader Català”, primer òrgan periodístic de la Renaixença*, 1956) i de la personalitat de Jacint Verdaguer (*Jacint Verdaguer, col·lector de cançons populars*, 1947-48; *Sobre la gènesi de “L'Atlàntida” de Jacint Verdaguer*, 1951-52; *Escrits inèdits de Jacint Verdaguer*, 1958, etc). El 1924 fundà l'Editorial Barcino. El 1981 li fou concedit el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes.

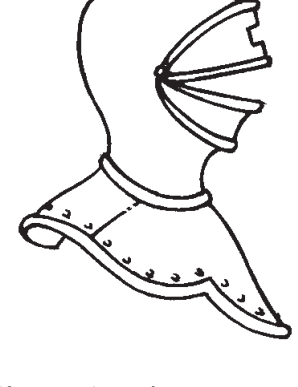
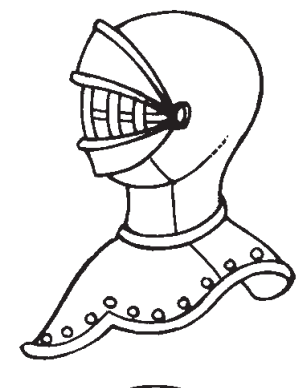
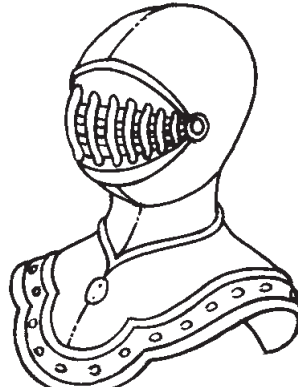
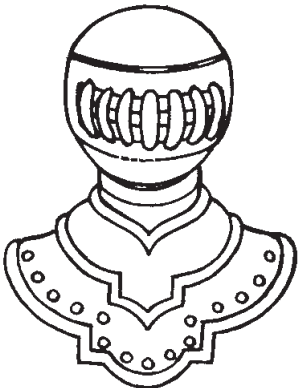
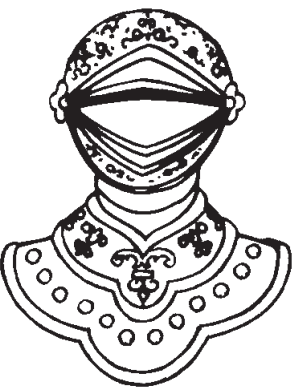
Casaldàliga i Pla, Pere (Balsareny 1928) Eclesiàstic. Fundà una missió claretiana al Brasil. Consagrat bisbe el 1971, fou encarregat de la prelatura de São Félix do Araguaia, on ha dut a terme una intensa activitat pastoral, caracteritzada per la defensa dels febles davant les injustícies dels poderosos. Considerat un dels seguidors més convençuts de la teologia de l'alliberament, té una extensa producció literària en català, castellà i portuguès. El 1990 s'inicià una campanya de suport a la seva candidatura al premi Nobel de la pau, a la qual s'adherí el Parlament de Catalunya. Creu de Sant Jordi 1990.

Casals i Defilló, Enric (Barcelona 1892 — 1986) Violinista i compositor. Germà de Pau Casals, figurà com a solista en diferents agrupacions i a l'Orquestra Pau Casals. Compongué concerts per a violí i per a violoncel, i orquestrà diverses obres del seu germà, entre les quals *El Pessebre* i *Himne a les Nacions Unides*. Dugué a terme, així mateix, una important tasca pedagògica.

Casals i Defilló, Pau (el Vendrell 1876 — San Juan, Puerto Rico 1973) Compositor, director d'orquestra i, sobretot, vio-

Monument a Rafael Casanova i Comes, a Barcelona, obra de Rossend Nobas

Diferents tipus de casc segons la categoria nobiliària; de dalt a baix: rei, marquès, vescomte, cavaller i bastard

loncel·lista. Estudià a l'Escola Municipal de Música de Barcelona, a Madrid, Brussel·les i París, ciutats on pogué estudiar gràcies a la protecció del comte de Morphy, a qui l'havia recomanat Albéniz. L'èxit de la seva carrera internacional començà a París (1899). Ultra les seves activitats com a solista (a través de les quals revolucionà el concepte tècnic i expressiu del violoncel) i de caràcter docent, cal remarcar també la seva dedicació a la música de cambra, l'exponent més alt de la qual fou el trio constituït amb J.Thibaut i A.Cortot. Entre altres de les seves iniciatives, es destaquen les fundacions, a Barcelona, de l'Orquestra Pau Casals (1920-39), finançada per ell, i de l'Associació Obrera de Concerts (1926-39). La seva vida experimentà un canvi important arran de la guerra civil de 1936-39 i de la Segona Guerra Mundial (1939-45): exiliat voluntàriament a Prada (Conflent), el seu silenci només fou trencat (a part excepcionals actuacions individuals) amb els festivals de Prada (1950-66) —en els quals col·laboraren els artistes més famosos— i, des del 1960, amb la difusió per tot el món, com a missatge de pau, de l'oratori *El Pessebre*, amb text de Joan Alavedra. Posteriorment, residí a Puerto Rico, on fundà el Festival Casals, a partir del 1957. Fou nomenat doctor *honoris causa* de la universitat de Nova York. El 1971 fou estrenat el seu himne a la pau de l'ONU (*Himne a les Nacions Unides*), amb text de W.H.Auden. L'any 1979 les seves despu- lles foren traslladades a Catalunya i enterades al Vendrell.

Casanova i Comes, Rafael (Moia 1660? — Sant Boi de Llobregat 1743) Darrer conseller en cap de la ciutat de Barcelona (1713-14). Cursà dret a l'Estudi General de Barcelona, on s'instal·là per exercir l'advocacia. En esclatar la guerra de Successió, ben aviat es comprometé políticament: el 1706 fou proclamat conseller terç de Barcelona. A continuació (1707) el rei-arxiduc Carles d'Àustria el féu ciutadà honrat de Barcelona. Com a tal assistí a les sessions del braç reial a la darrera junta de braços, que s'obrí el 30 de juny de 1713, a fi de decidir si el Principat s'havia de sotmetre a Felip V o si calia continuar defensant amb les armes les constitucions amenaçades. Havent triomfat el partit de la resistència ultrancera, Casanova fou elegit membre d'una junta secreta de cinc persones dedicada als afers militars. El 1713 fou designat conseller en cap, càrrec que duia aparellat el grau de coronel de la famosa milícia ciutadana dels gremis o Coronela. Sotmesa la ciutat a un fort canoneig, dirigí políticament la resistència. L'atac final es produí la matina- da de l'**Onze de Setembre**. Després d'una terrible batalla cos a cos prop del portal Nou i ferit de bala, es veié forçat a aprovar un projecte de capitulació. Després d'ocultar-se durant un temps, reaparegué en públic i fins i tot tornà a exercir d'advocat a Barcelona.

Casanovas i Camprubí, Ignasi (Santpedor, Bages 1872 — Barcelona 1936) Filòsof i historiador de la cultura. Entrà a la Companyia de Jesús el 1888. Els anys 1905-16 l'interessaren sobretot els estudis d'apologetica i d'estètica. Col·laborà amb Josep Torras i Bages en el congrés celebrat amb motiu del centenari de Balmes publi- cant *Apologetica de Balmes* (1910). En estètica fou més classicista: *Poètica d'Aristòtil* (1907) i *L'harmonia en l'art* (1907). Fou el creador de la Biblioteca Balmes (1923). Publicà *Obras escogidas del Dr. Torras y Bages* (1913-14), les *Obras completas del Dr. D. Jaime Balmes*, en 33 volums (1925-27), entre d'altres. De les seves obres religioses es destaca la *Biblioteca dels Exercicis Espirituals*, en 11 volums (1930-36).

Casanovas i Roy, Enric (Poblenou, Barce- lona 1882 — Barcelona 1948) Escultor. S'integrà a l'equip de l'Escola de Decora- ció que dirigia Joaquim Torres-Garcia. El 1920 obtingué una sala especial a l'Expo- sició de Belles Arts. Anà a Amsterdam (1922), on participà en l'Exposició d'Artistes Catalans. A l'Exposició Interna- cional de Barcelona del 1929 obtingué una primera medalla. El 1932 ingressà a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi. El 1935 fou elegit president de Les Arts i els Artistes i guanyà el premi Campeny de la Generalitat de Catalunya. El 1939 s'exilià a França fins el 1942. Autor d'una obra de gran sensibilitat, volgué convertir la dona catalana en arquetipus; és un dels repre- sentants més típics del noucentisme.

Casas i Carbó, Ramon (Barcelona 1866 — 1932) Pintor i dibuixant. El 1882 estu- dià al taller de Carolus Duran a París. El 1890, amb Rusiñol i Miquel Utrillo, s'ins- tal·là al Moulin de la Galette de Montmar- tre, etapa en la qual excel·lí en quadres com *Plein air* (1891) i *Ball al Moulin de la Galette* (1893) i acusà, pel que fa al dibuix, la influència de Toulouse-Lautrec, Stein- len i Forain. Des del 1889 exposà cada any a la Sala Parés de Barcelona, amb Rusiñol i Clarasó, i el públic barceloní refusà al principi la trivialitat dels seus temes. Posteriorment recollí els ressons de les commocions socials (*Garrote vil*, 1894; *La càrrega*, 1902) i la vida popular (*Ball de tarda*, 1895). El 1897, amb Rusiñol, Utrillo i Pere Romeu, obrí la cerveseria Els Quatre Gats, on reuní la plèiade d'artistes joves. El 1898 fundà i sostingué la revista “Els Quatre Gats”, substituïda un any després per “Pèl & Ploma”. Tan bon pintor com dibuixant, destaca la seva galeria de retrats al carbó de personalitats del món de la cultura i la política i la seva activitat en el *cartellisme* publicitari. El 1904 i el 1905 treballà a Madrid en el retrat eqües- tre d'Alfons XIII. Des del 1892 exposà al saló del Champ de Mars de París. Viatjà posteriorment per Amèrica, on pintà dife- rents retrats (1908-09 i 1924), i per dis- tints punts d'Europa (1910).

Casas i Torres, Josep Manuel (València 1916) Geògraf. Fundà el primer departa- ment de geografia aplicada de l'estat espanyol i creà la primera llicenciatura de geografia independent de la d'història. Entre el 1965 i el 1985 fou catedràtic de geografia a la universitat de Madrid i director de l'Institut de Geografia Aplica- da del CSIC i de la revista “Geographica”.

Casassas i Simó, Lluís (Sabadell 1922 — Barcelona 1992) Geògraf. Professor de la Universitat de Barcelona des del 1972, s'hi doctorà el 1976. Col·laborà amb Pau Vila en l'estudi *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps* (1974) i amb J.Clusa publi- cà *L'organització territorial de Catalunya* (1981) i *Organització territorial i adminis- trativa de Barcelona* (1981). Fou catedràtic de geografia regional del 1986 fins a la seva jubilació, el 1988, que passà a ésser síndic de greuges de la Universitat de Barce- lona. També fou president de la Societat Catalana de Geografia (1986-91).

casc 1 *MIL/HIST* Peça de l'armadura antiga o medieval que cobria i resguardava el cap. El casc de cuir precedí el de metall i coexistiren tots dos llargament. **2** *HERÀLD* Timbre de l'escut. El seu ús començà al s XIII i es generalitzà al XIV i al XV. Al s XVII en foren assenyalades les posicions i hom en definí la forma i la situació. El casc és exclusiu de les armes gentilícies masculines. **3** **casc blau** *MIL* Membre de les forces militars de l'ONU.

cascall [*Papaver somniferum*, família de les papaveràcies] *BOT* Planta herbàcia anual, de tija robusta, fistulosa, poc ramificada, de 50 a 100 cm, amb grans fulles ample- xicaules, glauques, lobulades i ondulades, i flors grosses, de pètals de colors de rosa, blaus o violacis, amb l'ungla negrosa. Ori- ginària de l'Àsia Menor, també és conrea- da des de la regió mediterrània fins a la Xina. Als Països Catalans, hom la conrea com a planta ornamental. Però el princi- pal interès del cascall se centra en l'alt contingut del seu làtex en substàncies actives sobre el sistema nerviós, principal- ment alcaloides, el qual làtex constitueix l'**opi**. En la medicina popular i antiga era tradicional d'emprar decocions de càp- sula de cascall com a sedant i somnífer i també com a calmant del dolor.

Cascalls, Jaume (Berga? ? — ? ~1378) Escultor, documentat entre el 1341 i el 1377. Fou un dels representants més des- tacats de l'escola catalana d'escultura gòtica. Treballà, per encàrrec (1349) de Pere III de Catalunya-Aragó, en les sepul- tures reials de Poblet: sepulcres del rei i de les reines Maria de Navarra i Elionor de Portugal. La comanda fou ampliada amb les imatges jacsents de Jaume I i d'Alfons I, a més d'altres dels infants. El 1361 fou nomenat mestre major de la Seu de Lleida i, més tard, li foren encomanades les està- tues de l'apostolat del portal de la catedral de Tarragona.

caseïna *BIOL/QUÍM* Fosfoprotèid d'un pes molecular entre 75 000 i 375 000, amfò- ter i de punt isoelectric entre el pH 4,6 i el 4,7, que es troba a la llet, com un col·loide protector de l'albúmina, for- mant correntment caseïnats. Té una gran

importància en el nodriment dels nadons i se sol prendre com a proteïna de referència per determinar l'eficàcia nutritiva d'altres proteïnes. Convenientment transformada, és el component bàsic d'un tipus de llana artificial. És emprada, a més, per a fabricar adhesius, aprestar teixits, recobrir paper i en l'acabament dels cuirs.

Casellas i Dou, Raimon (Barcelona 1855 — Sant Joan de les Abadesses 1910) Crític d'art, periodista i escriptor. Fou redactor a “L'Avenç” (1891), i a “La Vanguardia” (1892) com a crític d'art. Amb Rusiñol, defensà el moviment de l'art per l'art i es convertí en un dels iniciadors del modernisme català. A la segona festa modernista de Sitges fou premiada la seva prosa poètica *La damisel·la santa* (1895). El 1899 entrà com a redactor en cap a “La Veu de Catalunya”, on esdevingué el crític d'art més influent del seu temps. Aquells anys escriví la novel·la *Els sots feréstecs* (1901), on plantejà l'enfrontament de mossèn Llätzer (l'individu creador de l'ideal modernista) amb el poble massificat. L'obra, que ell definia com a poemàtica, rompé amb la tradició narrativa vuitcentista i inicià l'anomenat *naturalisme rural*. És autor de dos reculls de contes (*Les multituds*, 1906; i el *Llibre d'històries*, 1909). Dirigí la revista “Hispania”. Escriví també *La pintura gòtica catalana del siglo XV* (1892), i, inèdita, una *Història documental de la pintura catalana*. Predecessor del noucentisme, des del 1906 hi col·laborà amb la “Pàgina Artística de La Veu” (1909).

Casp, **compromís de** Nom donat a la declaració de successor del rei Martí en el tron de Catalunya-Aragó, feta a la vila aragonesa de Casp el 24 de juny de 1412 pels jutges elegits pels parlaments del Principat de Catalunya i dels regnes d'Aragó i de València. De fet, el veritable *compromís* fou la decisió, presa pels representants del parlament català i l'aragonès d'Alcanys, en aquesta darrera vila, el 15 de febrer de 1412, de delegar en uns jutges o *compromissaris* la facultat de fer aquella declaració. El rei Martí, mort sense hereu legítim directe el 31 de maig de 1410, no designà successor en vida perquè confiava d'obtenir la legitimació del seu nét directe, l'infant Frederic de Luna, fill natural del seu fill Martí el Jove; també influí en la vacil·lació del rei la pressió d'un grup de magnats que reclamava la successió per al príncep Lluís d'Anjou. Sense aquestes circumstàncies, la successió hauria recaigut en el parent més pròxim per línia masculina, el comte Jaume d'Urgell, però aquest tenia molts enemics entre els magnats aragonesos i entre una minoria de prohoms catalans. Deixada de banda la causa de Frederic de Luna, tots els enemics de Jaume d'Urgell es decantaren ben aviat per Lluís d'Anjou, però després de la mort de l'arquebisbe de Saragossa Fernández de Heredia (juny del 1411) giraren els ulls vers un nou candidat fins aleshores poc qualificat: el regent de Castella, Ferran de Trastàmara, fill d'una filla de Pere III. Així, quan el 15 de febrer fou acordat a Alcanys (només amb presència catalana i aragonesa, ja que els valencians estaven immersos en profundes rivalitats i els mallorquins foren rebutjats pels aragonesos), que nou jutges, tres per regne, reunits a la vila papal de Casp, procedissin a declarar el successor, la qüestió restava ja essencialment reduïda a Jaume d'Urgell i a Ferran de Castella. En aquests moments fou decisiva la intervenció del papa Benet, favorable al Trastàmara, i la victòria d'aquest a Morvedre enfront dels Vilargut, partidaris de Jaume. Reunits a Casp des del 29 de març, els jutges escoltaren els al·legats dels diversos candidats, els esmentats Jaume d'Urgell, Lluís d'Anjou, Ferran de Castella, Frederic de Luna i Alfons de Gandia. El 24 de juny els compromissaris pronunciaren la sentència favorable a Ferran de Castella. El compromís de Casp ha estat molt diversament judicat pels historiadors. Correntment ha estat presentat com una prova de seny i de pacifisme. Per a uns altres fou una veritable “iniquitat”, una claudicació de Catalunya davant Aragó, el començament de la seva desnacionalització.

Càspia, **mar** Mar tancada situada entre-mig d'Europa i Àsia que ocupa la part més profunda de la gran depressió aralocaspiana (uns 360 000 km²). Limita, al N i l'E amb el Kazakhstan, al SE amb el Turkmenistan, al S amb l'Iran, al SW amb l'Azerbaidjan i a l'W amb Rússia. La pesca,

Perspectiva d'un **castell** ideal (amb elements i estils d'èpoques diferents): 1 pont llevadís; 2 vall; 3 torre albarrana; 4 muralla; 5 baluards; 6 merlets; 7 talús; 8 matacà; 9 corsera; 10 camí de ronda; 11 poblat jussà; 12 capella; 13 taulat; 14 rastell; 15 espitllera; 16 cisterna; 17 talaia; 18 torre de l'homenatge; 19 lladonera; 20 recinte sobirà

Cassiodor, **Flavi Magne Aureli** [*llat: Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus*] (Squillace, Calàbria ~490 — Vivarium, Calàbria ~580) Polític, monjo i escriptor romà. El 533 arribà a prefecte pretorial, i influí poderosament en la reconciliació de Teodoric amb l'església romana. Pels volts del 550, fundà el monestir de Vivarium, de línia benedictina, on establí una mena d'acadèmia. Com a polític escriví el *Variae* i del seus escrits filosòfico-teològics cal recordar el tractat *De anima*, l'obra clàssica *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* i una *Historia ecclesiastica tripartita*.

casta *RELIG* A l'Índia, cadascun dels estaments, generalment hereditaris, que formen la divisió jeràrquica de la societat. El **sistema de castes** és un fenomen exclusivament hindú, d'origen religiós i, en certs casos, professional. Enfront de les quatre castes principals (*bramans*, *kshatrīya*, *vaishya* i *shudra*) hi ha una infinitat de castes menors, que formen el conjunt dels *pàries* i que són anomenades *panchama*. A l'Índia hi ha unes 3 000 castes i més de 25 000 sots-castes, algunes amb milions de membres i d'altres amb pocs centenars. Tota casta té les seves prescripcions legals, que van des del tipus de salutació fins al matrimoni i el culte, i comprenen així mateix l'alimentació, la contaminació ritual, etc. Caràcter essencial del sistema de castes és el fet que hom no necessita relacionar-se amb els membres de cap altra casta per a viure i realitzar-se personalment.

castanyer *BOT* **1** [*Castanea sativa*, família de les fagàcies] Arbre corpulent, de capçada frondosa, que pot atènyer una alçària de 30 m i que pot arribar a viure alguns centenars d'anys. Les fulles són grans, lanceolades, fortament dentades, glabres, lluent, coriàcies, i cauen en arribar el fred. Les flors masculines són disposades en aments, i les femenines, en nombre d'1 a 3, són situades al mig d'un involucre de bràctees soldades. Els fruits, les castanyes, són reunits, en grups màxims de tres, dins un pello coriaci i espinós. Viu als terrenys flonjos, profunds, rics en matèria orgànica i no gaire argilosos. El castanyer és explotat per a l'obtenció de fusta, de cèrcols i dogues, de fruit i de matèries tànniques. Oriünd del territori submediterrani oriental, ja fou introduït als Països Catalans en època pre-romana; actualment abunda a les comarques de la regió de Girona. **2 castanyer d'Índia** [*Aesculus hippocastanum*, família de les hipocastanàcies] Arbre alt, que ateny fàcilment una alçària de 25 m, de capçada densa. És de fulles caduques palmaticompostes. Les flors, blanques, però lleugerament tenyides de groc i vermell, són dipositades en

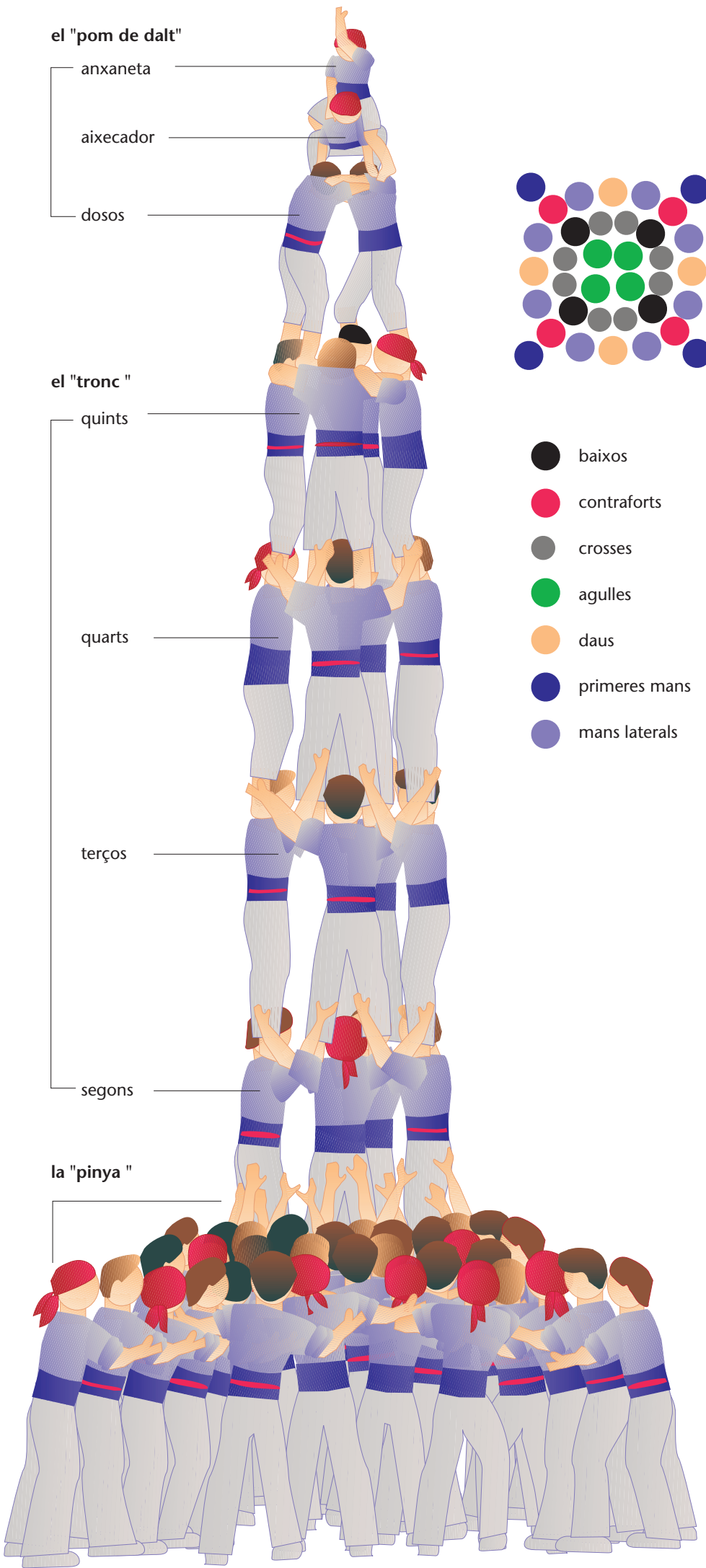
vistoses panícules piramidals. Els fruits, anomenats *castanyes d'Índia*, s'obren per tres valves i contenen 1 o 2 llavors semblants a les castanyes. Natural de la península Balcànica, sol ésser plantat com a arbre ornamental i d'ombra.

Castelar y Ripoll, Emilio (Cadis 1832 — San Pedro del Pinatar, Múrcia 1899) Polític, orador i escriptor andalús. Estudià dret, filosofia i història. Catedràtic d'història d'Espanya (1858) i militant del partit demòcrata, des del 1863 dirigí “La Democracia”, on defensà les posicions econòmiques liberals d'un sector del republicanisme espanyol. Separat de la càtedra (1865) a causa d'un article de caire antimonàrquic, s'inserí en els moviments que portaren a la Revolució de Setembre del 1868. Proclamada la República (1873), ocupà la cartera d'estat. Les crisis del règim republicà el portaren a la presidència del poder executiu (1873), des del qual intentà una república unitària i conservadora. Clausurà les corts i exercí poders absoluts amb la col·laboració dels monàrquics democràtics. La seva gestió facilità el cop de força del general Pavía. Amb la Restauració borbònica (1874), fou l'únic diputat republicà de les corts del 1876. El 1880 fundà el partit “possibilista”, que preparà l'acceptació de la monarquia per part d'un grup d'antics republicans. Des del 1888, es retirà progressivament de la política i es dedicà als estudis literaris i històrics, que el portaren a les acadèmies de la Lengua, de la Historia i de Bellas Artes. Té una àmplia producció històrica i literària d'inspiració romàntica.

castell **1** *HIST* Edifici fortificat, situat generalment al cim d'un turó en el punt dominant d'una població. Cal situar l'origen dels castells en les fortificacions pre-romanes i, més especialment, en les romanes: els *oppida* o recintes fortificats i els *castra*, entre d'altres. L'establiment permanent de persones civils al voltant d'un *castellum* originà el burg. A l'edat mitjana, el *castell*, constituït per un edifici o conjunt d'edificis fortificats, sovint amb organització militar i recursos propis, fou generalment la residència d'un senyor feudal, que moltes vegades tenia jurisdicció sobre un determinat territori. Amb finalitat defensiva, el material utilitzat fou generalment la pedra. El recinte fortificat era voltat pel *mur* o *muralla*, on s'obrien a intervals regulars les *espitlleres*, o sageteres. Sobresortint del mur en alçada hi havia les *torres* de planta circular o quadrada, sovint als angles o flanquejant la *porta*, per la qual el castell es comunicava amb l'exterior. L'accés a aquesta s'havia de fer per un *pont llevadís*, que salvava el *vall* o *fossat*. Darrere la porta, protegida pel *rastell* o reixa mòbil hi havia el pati interior o *plaça d'armes*, la qual comunicava amb les diverses dependències del castell (cisterna, capella, quadres) i amb el darrer recinte o *ciutadella*, coronat per la

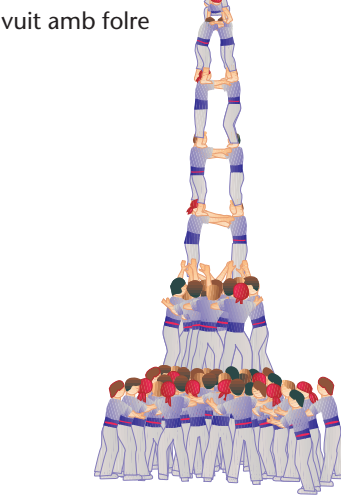
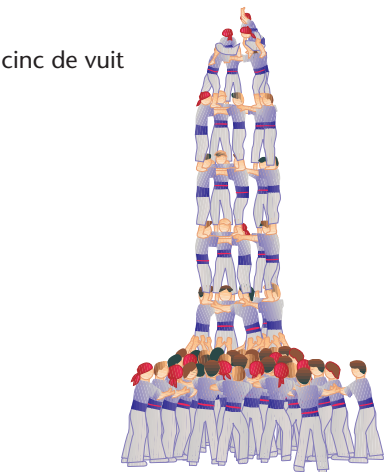
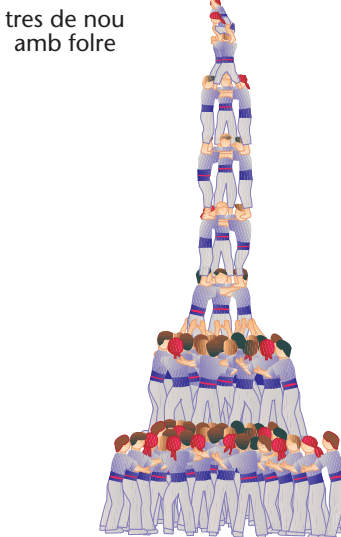
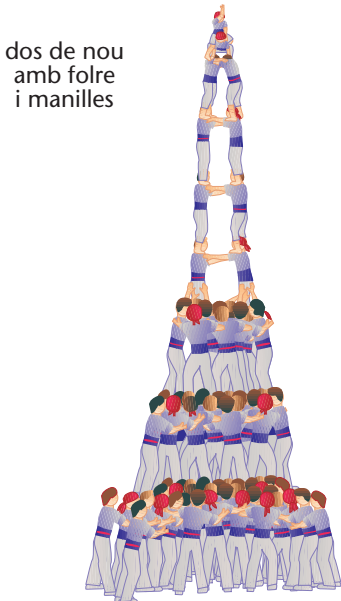

La torre del castell de Vulpellac, Baix Empordà

torre de l'homenatge. Als Països Catalans, a l'edat mitjana, el castell esdevingué, ben aviat, centre de demarcació administrativa com a subdivisió normal del comtat carolingi, i, més tard, a partir del s IX, base de colonització en els avanços de la Catalunya Nova; el caràcter jurisdiccional perdurà en involucrar-se en l'estructura feudal com a nucli central d'una possessió senyorial amb termes propis. La modalitat específica de la tinença de castells medieval fou la *castlania*, ço és, el simple encàrrec de guarda i defensa del castell a un cavaller. Després de la guerra de Successió, per ordre de Felip V, foren enderrocats molts dels castells dels Països Catalans, que hom calcula que eren uns 3 000. **2** *FOLK* Conjunt d'homes enfilats els uns damunt les espatlles dels altres fins a aconseguir diversos pisos d'alçada. És una tradició pròpia de les festes populars al Camp de Tarragona i al Penedès, convertida en representació popular des del començament del s XIX. Entre els castells hom distingeix el *pilar* (o *espadat*) quan cada pis és format per un sol home, la *torre* quan és compost de dos pilars, i el castell pròpiament dit, quan ho és de tres o més pilars. Cada castell és determinat per mitjà de dues xifres; la primera designa el nombre de castellers de cada pis, i la segona, el nombre de pisos del castell (per exemple, *quatre de vuit*, *tres de set*). En el cas del pilar i de la torre, hom acostuma

Estructura d'un **castell** de quatre de vuit

Diversos tipus de **castells**

solament a precisar el nombre de pisos (per exemple, *torre de set*). Per bastir un castell hom col·loca de primer els *baixos*, els *crosses* i els *agulles*. Aquest basament (*cassola o soca*), envoltat per la resta de la colla de castellers i gent espontània, forma el que hom anomena *pinya*. Sobre els baixos pugen els *segons*, els quals juntament amb els *terços*, damunt els segons, paren el castell. Si el castell té *folre* (contrafort sobre la pinya que estreny els segons i suporta els terços) l'esforç màxim de parar recau en els terços, i si té *manilles*, en els del pis de sobre, o sigui els quarts. Successivament van pujant els altres pisos: *quarts*, *quints*, etc. Els castells acaben en una espècie de cúpula (*pom de dalt*) constituïda pels tres últims pisos, a càrrec de la mainada de la colla: l'antepenúltim pis és format per dos nens (el *dosos*), sobre els quals puja l'*aixecador*, arrupit; *corona* el castell l'*anxaneta* o *enxaneta*, el qual s'enfila per un costat i baixa immediatament per l'altre, després d'haver *traspasat* l'aixecador tot fent un gest, l'aleta, per indicar que hom ha acabat de *carregar* el castell. Actualment un castell ja és considerat fet solament en *carregar-lo*; si hom també aconsegueix de *descarregar-lo*, augmenta el mèrit. Tota exhibició és acompanyada per una tonada musical que indica als castellers l'evolució del castell, pis per pis casteller.

castellà 1 *LING* Llengua romànica de l'agrupament iberoromànic. Hom la parla a la major part de l'estat espanyol i de les antigues colònies castellanes. És oficial a l'estat espanyol, a Mèxic, a l'Amèrica Central, a Cuba, a Puerto Rico, a la República Dominicana i a tota l'Amèrica del Sud (llevat del Brasil i de les Guaianes), com també als territoris de colonització castellana d'Àfrica. A Filipines és en un procés de forta recessió. És la llengua romànica més estesa i, segons els seus usuaris naturals, ocupa el tercer lloc en la classificació de les llengües del món (després del xinès i l'anglès). Les principals característiques fonètiques i morfosintàctiques són: existència de només cinc vocals fonològiques; gran importància de la posició de l'accent en el mot: *líquido*, *liquído*, *liquidó*; triple gradació dels demostratius; peposició *a* per introduir l'objecte directe, sobretot quan aquest és una persona; existència de dos verbs atributius, *ser* i *estar*; distinció de gènere als pronoms personals de la primera i segona persona del plural; ús ambigu del possessiu *su sus*, el qual, ultra dur la càrrega semàntica llatina (per exemple: “los padres y *su* hijo”), serveix també per a la forma de cortesia (“*su* esposa”); preferència de la construcció reflexiva (“*se* cumplieron las órdenes”) en detriment de la forma passiva, la qual s'ha perdut pràcticament en el parlar espontani. Originàriament (s X) fou el parlar d'una reduïda contrada de Castella (terres de Burgos i la Montaña), el qual s'anà propagant per un vast domini. Hom distingeix, en la història de la llengua, un període de formació (des dels orígens fins al s XII), un altre d'afirmació damunt el mossàrab, el lleonès i l'aragonès, els quals foren absorbits progressivament dins el sistema castellà (ss XIII a XV), un període d'esplendor i d'expansió per les terres ultramarines (ss XVI i XVII), i un període darrer que s'inicia amb la creació de l'Acadèmia Española (1713). Per a la formació de la llengua literària fou determinant l'activitat d'Alfons X el Savi i els seus col·laboradors, els quals establiren una norma culta. Cap a la segona meitat del s XV hom constata un renovellament lèxic que anuncia la maduresa de la llengua, expressió de la literatura del Segle d'Or. L'estat actual de la repartició dialectal correspon al lleonès a la banda occidental del castellà, a l'aragonès a la banda oriental, i a més a més, a l'andalús, única varietat dialectal d'origen no primitivament romànic. Ultra aquests, cal mencionar els parlars de trànsit, dits també subdialectes: extremeny, riojà, panotxo o murcià i canari. Problemes a part planteja el judeocastellà, resultat de l'expulsió dels jueus el 1492. Sobta la relativa uniformitat del castellà en tots els seus dominis, malgrat la data d'inici de la seva expansió ultramarina. **2 art castellà** *ART* Art desenvolupat a l'àrea cultural castellana de la Península Ibèrica. Hom pot assenyalar un primer moment representat per l'art visigòtic als ss V, VI i VII. L'establiment del poder islàmic fa que l'art de tradició cristiana resti reduït a Astúries (art asturià). Fou ja al s X quan es concretà l'art mossàrab (San Miguel de Escalada, Santiago

de Peñalba, etc), molt prolífic en la minia-tura (Beatus). Consolidada la Reconques-ta fins a la línia del Tajo, s’adoptà l’estil romànic. Fou als ss XI i XII quan s’impo-sà el camí de Sant Jaume de Galícia, amb tot un seguit de monuments (Frómista, Carrión, Lleó, Compostel·la) en l’arqui-tectura, l’escultura i la pintura, i quan en sorgiren d’altres plens de singularitat com els de Silos, Sòria, Santillana, Zamora, Salamanca, Segòvia i Àvila, etc. Els nous monestirs cistercencs (Moruela, Santa Maria de la Huerta) foren el camí de pene-tració de l’estil gòtic. Hom bastí les cate-drals de Sigüenza, Conca, Toledo, Burgos, etc, bé que en molts aspectes tingué una gran força l’estil mudèjar. La relació amb França és també evident en l’escultura monumental i en la imatgeria. També la pintura assimilà els nous corrents i produí nombrosos retaules, però no és fins a la segona meitat del s XV que interpretà les novetats de Flandes (Pedro Berruguete). En el període gòtic sobresortiren l’orfebre-ria, els brodats i l’obra de fusteria, encara d’esperit mudèjar. La influència francesa fou substituïda al s XVI per les orienta-cions del Renaixement italià, particular-ment llombard. Així, Burgos, Toledo o Salamanca tenen llur pròpia interpretació del renaixement arquitectònic que evolu-ciona cap a un purisme progressiu (Juan Bautista de Toledo i Juan de Herrera a El Escorial). L’escultura desenvolupa el sen-tit narratiu en els grans retaules de formes italianitzants (Alonso Berruguete, Juan de Juni). La pintura presentà una ràpida assi-milació d’italianismes (Juan de Borgoña), destacant els retratistes de la cort i la decoració d’El Escorial. Dintre el manie-risme cal citar l’originalitat d’El Greco. Succeí un període de decadència en l’arquitectura i l’escultura. La pintura, en canvi, visqué un gran moment ja al prin-cipi de segle amb els inicis del realisme, seguit per la gran escola madrilenya amb Diego Velázquez. La progressiva polaritza-ció de l’activitat artística al voltant de Madrid s’agregjà amb l’adveniment de la dinastia dels Borbó, al llarg del s XVIII. S’imposà l’academicisme arquitectònic (Reales Sitios i Palacio Real de Madrid) i també escultòric. En pintura, la cort exer-cí atracció sobre pintors estrangers, com J.B.Tiépolo, o d’altres punts de la penínsu-la, com Goya. Foren establertes indústries artístiques, com les porcellanes del Buen Retiro, els tapisos, els mobles, els vidres de La Granja, etc. Al s XIX s’anaren per-dent l’esperit de creació castellà i el con-tacte amb els corrents de renovació euro-pea. Entrat ja el s XX, al costat de l’art ofi-cial, anaren obrint-se pas les tendències d’avantguarda en pintura, escultura i arquitectura (escola d’Altamira, grup El Paso). Destacà també un corrent neorealista, amb els pintors Antonio López i Amalia Avia i l’escultor Julio López. La figuració de caire expressionista fou encapçalada per Luis Gordillo. **3 dret castellà** *DR* Dret propi dels territoris de l’antiga corona de Castella. A partir del s XIII, tots els elements anteriors (vestigis germànics provinents del *Liber iudiciorum* visigòtic, usos i costums de l’alta edat mit-jana, dret portat pels immigrants francs, etc) foren desbordats pels nous corrents canònics romans gràcies a l’acolliment que des d’Alfons el Savi (*fuero real*) es donà al *dret comú*. El dret així format tin-gué expressions diverses: les decisions dels jutges populars o *fazañas*; els *fueros*, de vigència local o comarca, i unes altres, de promulgació sobirana, com el*fuero real* i, sobretot, el famós codi de les *Partidas*, també d’Alfons el Savi, versió acabada del *dret romano-canònic*. La legislació de corts dels segles successius anà afaïçonant el nou sistema jurídic. Com a resultat de la guerra de Successió, aquest dret començà a difondre’s per la resta de la Península Ibèrica, a causa dels decrets de Nova Plan-ta promulgats per als regnes vençuts de la corona catalano-aragonesa (1708-18). D’una manera total s’estengué a l’antic Regne de València. D’una manera parcial s’estengué al Principat de Catalunya i als regnes d’Aragó i de Mallorca, afectant el dret públic i respectant el dret priv-at. L’expansió del dret castellà es conso-lidà definitivament en les codificacions espanyoles del s XIX. **4 literatura castella-na** *LIT* Literatura en llengua castellana. Més específicament, hom circumscriu aquest terme a la literatura en castellà produïda dins l’estat espanyol mentre que conside-ra a part les literatures (argentina, mexica-na, colombiana, etc) produïdes dins l’àrea de parla castellana de l’Amèrica Llatina.

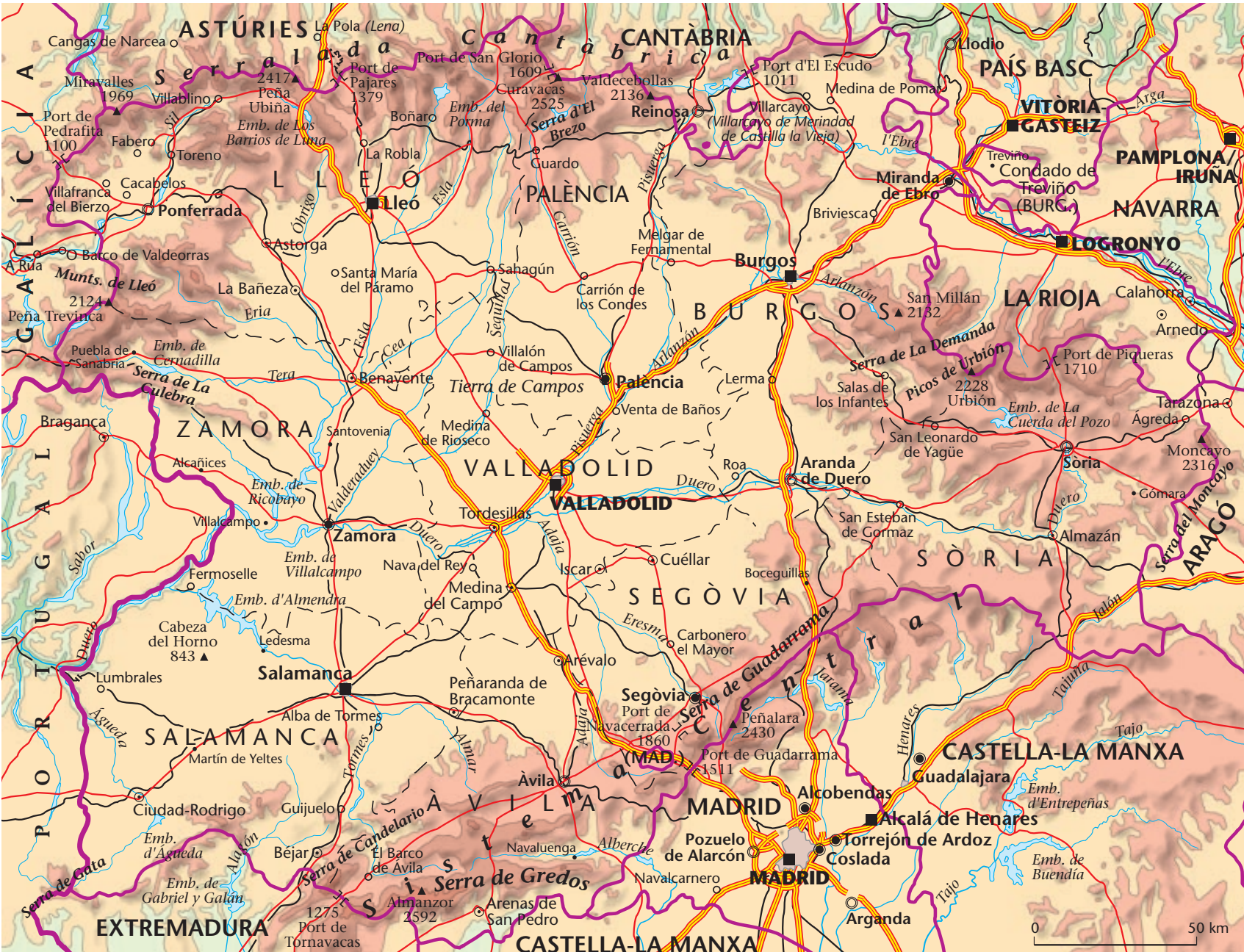
Castella El monestir d’El Escorial, fet construir per Felip II de Castella en agraïment a la victòria de Saint Quentin (1557)

Castella Claustre romànic de San Juan de Duero, Sòria (s XII)

La literatura medieval castellana té els orígens en la Reconquesta. Les prime-res manifestacions líriques castellaness entronquen amb dos gèneres poètics orientals: les *harğa* i els *zejels*. Però el gè-nere autènticament popular entre el pú-blic castellà fou l’èpica, transmesa pels jo-glars amb les cançons de gesta. Enfront d’aquesta s’aixeca la tasca culta dels autors del *mester de clerecía*: Gonzalo de Berceo, *Libro de Alexandre*. El teatre medie-val nasqué d’un procés de dramatització de les festes religioses, com els *dramas litúrgicos* (*Auto de los Reyes Magos*). La prosa aconseguí una fixació literària i científica amb l’obra d’Alfons X el Savi (1221-84) i de la seva escola, i adquirí una gran categoria amb l’obra de Juan Manuel. Al segle XIV destaca el *Libro de Buen Amor* de l’Arcipreste de Hita. Ja al s XV s’efectuà la transició dels elements medievals cap a l’humanisme, sota in-fluència italiana i llatina. La poesia cortesa-na fou agrupada en cançoners. Aparegue-ren els primers *romances viejos* coneguts. També hi hagué un corrent de poesia culta, doctrinal, d’influència dantesca (Juan de Mena, Marquès de Santillana), que coexistí amb les clàssiques *defuniones* o elegies (Jorge Manrique). La novel·la del s XV és representada per dos gèneres: la novel·la sentimental i la novel·la de cava-lleria (*Amadís*). La *Celestina* (1499), una comèdia interessant, barreja elements cul-tes i populars. La tradició del teatre medieval (Gómez Manrique) cobrà nova vida al final del s XV en unir-s’hi un altre corrent renaixentista (Juan del Encina, Lucas Fernández), que culminà en la sín-tesi perfecta del teatre del portuguès Gil Vicente. Les formes mètriques italianit-zants triomfaren sobretot amb la publica-ció conjunta (1543) de l’obra de Garcilaso de la Vega i del català Joan Boscà. La pro-

blemàtica político-religiosa de l’època imperial produí l’anònima *La vida del Lazarillo de Tormes*. La poesia es dividí en dos corrents: l’escola salmantina, filosòfi-ca i religiosa (Luis de León), i el grup sevillano-granadí (Fernando de Herrera). Els místics castellans (Juan de Àvila, Luis de Granada, Teresa de Àvila i Juan de la Cruz) crearen obres de gran qualitat i bellesa. La novel·la més característica del gènere pastoral fou la *Diana*, de Jorge de Montemayor, però la culminació de la naturalitat renaixentista és representada per l’excepcional novel·la de Miguel de Cervantes *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. El barroc literari se centrà en dos corrents: culteranisme (Luis de Gón-gora) i conceptisme (Francisco de Queve-do). Amb Baltasar Gracián la prosa con-ceptuosa arribà a la seva culminació. Un cas a part fou l’obra de Lope de Vega, que creà un teatre de gran acceptació popular, continuat per Tirso de Molina. La tradició del teatre de Lope de Vega, unida al gust per un llenguatge culterà, abocà al teatre més profund de Pedro Calderón de la Barca. Al segle XVIII la literatura passà a tenir finalitats ètiques i formatives. La raó i la norma inspiraren la creació del neo-classicisme. Sobresurten la *Poética* de Luzán, base teòrica del neoclassicisme castellà, i els *Orígenes de la lengua española* del valencià Gregori Maïans. La Il·lustra-ció produí un gran desenvolupament de la prosa no creativa: Feijoo, Cadalso, Jove-llanos, etc. La penetració del romanticis-me fou resultat del contacte amb la cultu-ra europea, però en la literatura castellana no sobrepassà la mediocritat. Amb tot, assolí un ampli ressò popular, amb obres com el *Don Juan Tenorio* (1844) de José Zorrilla. Quant a la poesia, Espronceda fou el poeta de més qualitat. La prosa de creació anà unida al desenvolupament del periodisme (Mariano José de Larra) i a l’augment del públic lector de novel·les. Encara a la segona part del segle hi hagué exponents de la supervivència del gust romàntic (Gustavo Adolfo Bécquer), i en teatre, el dramaturg José Echegaray, d’un romanticisme exagerat. Benito Pérez Gal-dós fou el creador i la figura màxima de la novel·la realista castellana, a més de Leo-poldo Alas, Emilia Pardo Bazán i Arman-do Palacio Valdés. Cap al final del s XIX, es produí un procés d’intel·lectualització i de reivindicació dels aspectes formals. L’anomenada *generació del 98* (Antonio Machado, Jacinto Benavente, *Azorín*, Ramiro de Maeztu i d’altres) i el movi-ment modernista representaren aquesta renovació, mentre Vicent Blasco i Ibàñez i altres prolongaven el realisme vuitcen-tista. La nova literatura correspon a una actitud crítica enfront de la societat espanyola i a un afany de crear un estil literari de tipus personal: a cavall dels dos segles, Àngel Ganivet, Miguel de Unamu-no i Ramón M.del Valle-Inclán alternaren diversos gèneres, i Pío Baroja es limità a la novel·la. León Felipe i José Moreno Villa fan de pont entre aquells autors i l’ano-menada *generació del 27* o *de la Dictadura* (Pedro Salinas, Jorge Guillén, Juan Larrea, Gerardo Diego, Federico García Lorca, Vicente Aleixandre, Dámaso Alonso, Rafael Alberti i Manuel de Altolaguirre). Una altra gran figura és Miguel Hernán-

dez. L'assaig visqué uns moments brillants gràcies a l'obra de Manuel Azaña, del català Eugeni d'Ors, de José Ortega y Gasset, d'Américo Castro, de Gregorio Marañón i de Ramón Menéndez Pidal. El teatre es desenvolupà segons dues línies diferents: una de renovadora, de teatre minoritari (Valle-Inclán i García Lorca), i una altra al servei del gust del públic burgès (Benavente). En acabar la guerra civil, l'exili trencà la continuïtat. La novel·la es realitzà amb exiliats com R J.Sender. La poesia és el gènere que, en la postguerra, ofereix més varietat. En la dècada dels anys cinquanta destaquen Gabriel Celaya, Vicente Gaos, José Hierro, Blas de Otero, José María Valverde, entre altres i, als anys seixanta, Carlos Barral, Jaime Gil de Biedma, José Agustín Goytisolo, etc. Posteriorment, es desenvolupa el moviment dels *novísimos*. La novel·la reaparegué amb *La familia de Pascual Duarte* (1942) de Camilo José Cela i *Nada* (1944) de Carmen Laforet. S'hi afegiren Miguel Delibes, Gonzalo Torrente Ballester, Carmen Martín Gaité, Juan Marsé, Ana María Matute, Josep M.Gironella, Ignacio Aldecoa, Rafael Sánchez Ferlosio, Juan Goytisolo, etc. Però és *Tiempo de silencio* (1962), de Luis Martín Santos, la novel·la que marcà una superació del realisme documental.

Mapa físic de Castella i Lleó

Castella i Lleó El palau episcopal d'Astorga, obra d'Antoni Gaudí

En el teatre, al corrent realista dels anys seixanta (Antonio Buero Vallejo, Alfonso Sastre, i altres) s'oposà un nou teatre més imaginari (Francisco Nieva, etc). A banda, cal destacar l'obra de Fernando Arrabal, Max Aub i Antonio Gala. La novel·la dels anys vuitanta ofereix una rica diversitat, representada en noms com Jesús Fernández Santos, Gonzalo Suárez, Vázquez Montalbán o Antonio Muñoz Molina. Al seu costat, coexisteixen els més clàssics, d'acord amb les grans línies contemporànies. En poesia, Gil de Biedma i Claudio Rodríguez són presents en els ideals poètics dels autors més joves.
5 música castellana
MÚS
Art musical de l'àrea cultural castellana de la Península Ibèrica. El ritu visigòtic es mantingué a Castella fins a mitjan s XI. Les formes tropades, les seqüències i els drames litúrgics foren conreats des dels primers temps, com ho demostren els còdexs de Silos (s XI). Des del s X es difongué el cant de la Sibil·la. Castella transmeté la civilització musical de l'islam a Europa. Des del s XI els joglars actuaren a la cort de Castella. Al s XIII Alfons X féu el recull de *Cantigas de Santa María*, obra d'una importància extraordinària en el camp de la música monòdica. En la polifonia hispànica medieval destaca un còdex del monestir femení cistercenc de Las Huelgas, fundat el 1180. La cort d'Isabel I fou una de les més importants d'Europa des del punt de vista musical. A la segona part del s XV i a la primera meitat del XVI es formà un repertori profà (*villancicos*, *romances* i *estrambotes*) conservat en diferents cançoners. L'escola polifònica castellana del s XVI arribà a un gran punt de perfecció, el màxim exponent del qual és Tomás Luis de Victoria, un dels músics més eminents del renaixement musical europeu. Paral·lelament, la música instrumental té un període brillant en la música organística, especialment amb Antonio de Cabezón. La música tingué un paper important en el teatre del Segle d'Or. Al s XVII tots els corrents musicals continuaren, sense tenir, però, la qualitat ni la coherència dels segles precedents. La música profana (*tonos humanos*, *villancicos*, *madrigales*, etc) és conservada en cançoners. *Celos aun del aire matan* (1660), de Calderón amb música de Juan Hidalgo, és el primer fragment d'òpera conservada. El creador de la sarsuela fou Calderón amb *El Jardín de Falerina*. El s XVIII és un llarg període de transició. A Madrid destacaren les tres grans capelles musicals: la de la Encarnación, la de les Descalzas Reales i la de la Capilla Real. A partir del 1703 es presentà a Madrid la primera companyia italiana d'òpera. Altres gèneres teatrals conreats anteriorment a

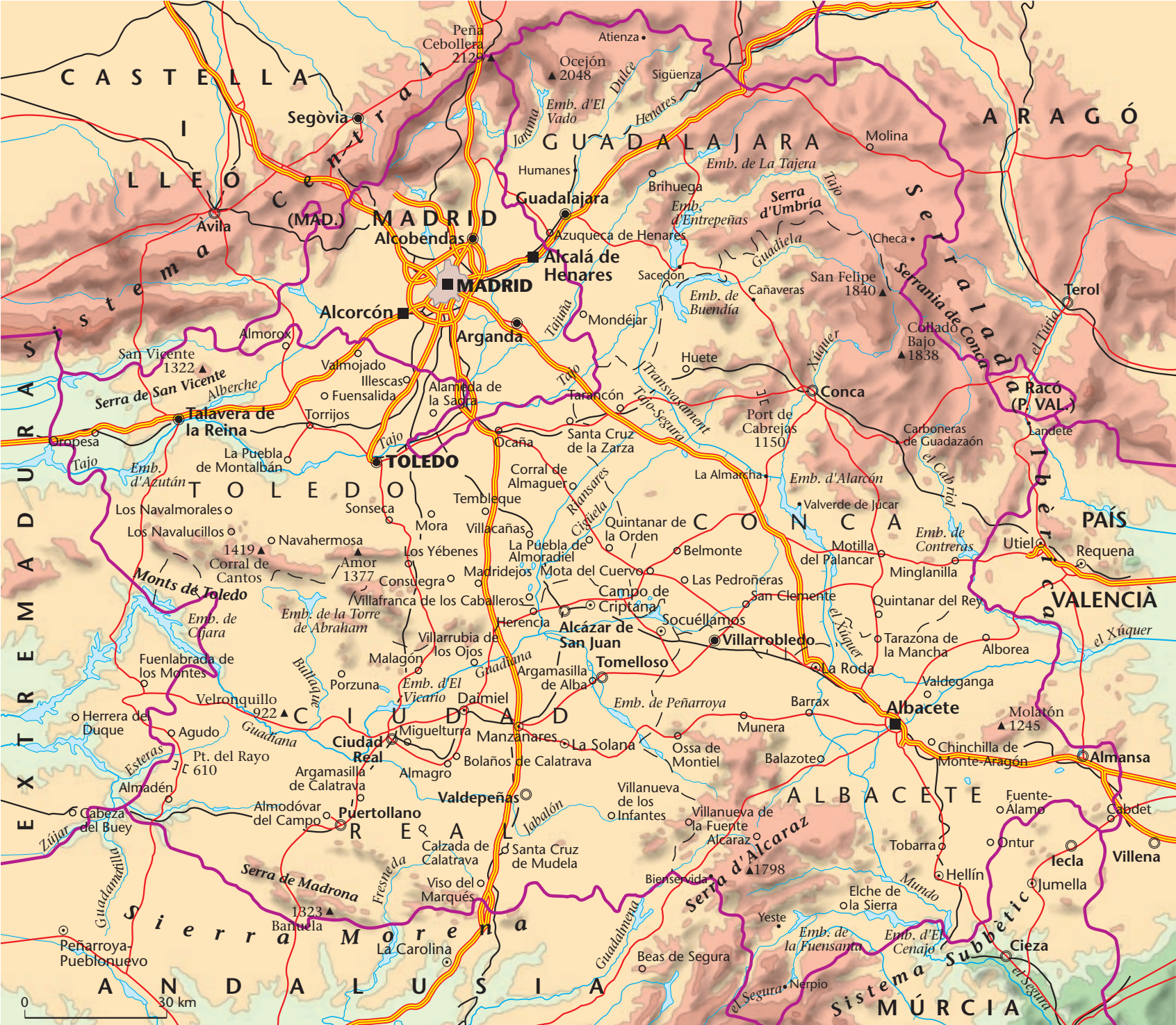
Castella es fusionaren en l'anomenada tonadilla escènica. Al s XIX hom assistí a una decadència musical. Cap a mitjan segle renasqué la música autòctona amb les sarsueles de F.A.Barbieri i d'E.Arrieta. El 1850 fou inaugurat, a Madrid, el Teatro Real i, el 1856, el Teatro de la Zarzuela. Tomás Bretón inicià el camí per aconseguir una òpera pròpia. Als darrers anys del s XIX nasqué el *género chico* amb Federico Chueca. El renaixement musical autòcton tingué en Conrado del Campo, no sols un compositor, sinó el mestre de tota una generació. Cap al 1930 es formà a Madrid el Grupo de los Ocho, anomenat també *generació de la República*; Rodolfo i Ernesto Halffter en foren els membres més destacats. Entre els compositors de les darreres generacions sobresurten Cristóbal Halffter, Tomás Marco i Ramón Barce. Les agrupacions simfòniques més importants són l'Orquesta Sinfónica de Madrid, l'Orquesta Nacional i l'Orquesta de la Radio y Televisión. La música tradicional castellana de caire popular conté molts estils, que revelen la diversitat de fonts i d'influències que al llarg del temps l'han anada elaborant. Les seves modalitats melòdiques són en bona part emparentades amb les dels cants gregorià i trobadoresc i amb un cert cromatisme oriental. Els instruments més popularitzats són els de la família de la guitarra i de la bandúrria, la caramella, el flabiol, el rabec el sac de gemecs, les castanyoles, el pandero i el tamborí. Les danses tradicionals presenten formes diverses, de ball rodó, de ball de parelles, de ball de bastons, etc, i ritmes molt variats.

Castella Regió històrica de l'Europa mediterrània, al centre de la Península Ibèrica. El primer nucli territorial amb característiques diferencials (llengua, condicionaments polítics) que ja els àrabs anomenaren Castella es reduïa a la Vardúlia o capçalera de l'Ebre. Posteriorment el concepte començà a desplaçar-se vers el SW, sobretot a partir del s XIII, quan Lleó i Castella s'uniren definitivament. L'extensió del regne castellano-lleonès a Múrcia i Andalusia implicà que Castella, com a entitat política, s'estengués per tot el centre peninsular, de Cantàbria a Gibraltar. Tanmateix, diverses zones mantingueren fortes diferenciacions (Galícia, el País Basc occidental, Astúries, Andalusia, etc) i els sentiments regionalistes perifèrics provocaren una creixent reticència a deixar-se anomenar castellans. La història política, jurídica, etnogràfica i lingüística ha anat, doncs, configurant un concepte de Castella representat avui geogràficament per les actuals comunitats autònomes de Castella i Lleó i Castella-la Manxa.

Castella i Lleó [cast: *Castilla y León*] Comunitat autònoma de l'estat espanyol que comprèn el territori septentrional de la Meseta i de la regió històrica de **Castella** (94 147 km²; 2 545 926 h [1991]). Comprèn les províncies d'Àvila, Burgos, Lleó, Palència, Salamanca, Segòvia, Sòria, Valladolid i Zamora. La capital és Valladolid. *Geogràficament*, la forma dominant del relleu la constitueixen planes molt extenses i elevades, sense gairebé accidents topogràfics i en els vorells de les quals apareixen sistemes orogràfics de desigual importància. En efecte, la Meseta septentrional és constituïda pel primitiu sòcol paleozoic, molt erosionat ja a l'inici del Secundari i que es trencà en diversos punts durant les pressions del moviment alpí (donant origen al Sistema Central, a la Cordillera Cantàbrica i als munts de Lleó, entre altres). Les províncies castellanes són domini de sediments miocènics, mentre que les lleoneses, a l'W, es caracteritzen per afloraments de pissarres, quarçites i granit. Al N de Lleó destaca el vessant meridional de la serralada Cantàbrica, amb altures que superen els 2 000 m (Peña Ubiña, Peña Vieja, Peña Prieta), mentre que al NW s'estenen els munts de Lleó, part integrant del massís Galaic. El límit oriental de Castella i Lleó és format per la Serralada Ibèrica. Hom pot parlar d'un clima mediterrani amb fort component de continentalitat. Els estius són càlids però no rigorosos i la pluviositat escassa, tret de zones concretes (monts de Lleó). L'agricultura continua essent un pilar fonamental de l'economia castellano-lleonesa, encara que el nombre d'ocupats hagi baixat des d'un 32,8% el 1981 a un 17,5% el 1991. Contràriament al que succeeix a les zones perifèriques i muntanyenques, a les planes centrals el desenvolupament del regadiu i l'agricultura

intensiva dels darrers anys han aconseguit mantenir un cert optimisme. Es constata un fort predomini del secà (91%) sobre el regadiu (9%). Els cereals (especialment el blat, que ha desplaçat l'ordi), els farratges (sobretot l'alfals) i els conreus industrials (girasol, bleda-rave sucrera) són actualment els principals conreus i han desplaçat l'olivera i la vinya. La ramaderia ha anat assolint una importància primordial a les províncies meridionals, on representa més del 60% de la riquesa agrària (ovina al sector occidental i bovina a Salamanca i Lleó). El porcí és especialment important a Salamanca i l'avi-ram a Valladolid i Burgos. Pel que fa a la mineria, es concentra principalment a Lleó, on destaquen jaciments de carbó i ferro. Les activitats industrials (19,7% dels ocupats) se centren específicament en tres sectors (energètic, alimentari i de maquinària i materials de transport). Destaca també la producció hidroelèctrica de la conca del Duero. La construcció ocupa el 10,2% dels actius, i els serveis el 52,6%.
Castella i Lleó és una regió poc poblada, amb una densitat demogràfica de 27 h/km², molt inferior a la mitjana estatal. La disminució de la població és un procés que, iniciat al s XX, s'accentuà durant els anys cinquanta i seixanta a causa de l'èxode rural. La ciutat més dinàmica i de més pes demogràfic és Valladolid, seguida de Salamanca, Burgos i Lleó. Aquestes quatre ciutats són les úniques que supe-ren els 100 000 h. *Històricament*, Castella i Lleó s'ha creat per fusió de les antigues regions de Castella la Vella i de Lleó, però amb l'exclusió de Santander i de Lo-gronyo. L'estatut d'autonomia fou apro-vat pel Congrés dels Diputats pel gener del 1983, any en què es realitzaren les pri-meres eleccions autonòmiques.

Castella-la Manxa [cast: *Castilla-La Mancha*] Comunitat autònoma de l'estat espanyol que s'estén pel territori meridional de la Meseta central i de la regió històrica de **Castella** (79 226 km²; 1 658 446 h [1991]). Comprèn les províncies d'Albacete, Ciudad Real, Conca, Guadalajara i Toledo. La capital és Toledo. *Geogràfica-ment*, Castella-la Manxa comprèn dues grans regions morfològiques: la plana de la Meseta, que els monts de Toledo divideixen en dues (al N la conca del Tajo i La Alcarria, i al S la conca del Guadiana), i l'orla muntanyenca que voreja les planúries esmentades. A l'E, S i W els límits físics de la Manxa coincideixen amb l'orla de terrenys paleozoics i mesozoics. Al N, a La Alcarria, els terrenys miocènics apareixen trencats per les valls. La Manxa és una plana o plataforma estructural, d'alti-tud mitjana entre 600 i 700 m, formada per sediments miocènics, principalment calcaris, que recobreixen un sòcol paleozoic. El clima és de tipus mediterrani con-tinental, amb grans contrasts tèrmics entre un estiu sufocant i un hivern rigo-rós; les precipitacions són escasses i ir-regulars. La vegetació dominant a les de-pressions i *páramos* és l'estepa i el matoll. A la Serralada Ibèrica (Conca) dominen els pins, mentre que a Toledo existeixen importants sectors d'alzinars. Castella-la Manxa és una regió tradicionalment agrí-cola, bé que la població ocupada en el sec-tor ha anat davallant progressivament. De la superfície total de la regió, el 53,6% és dedicat a conreus, amb un gran predomi-ni del secà (92%) i un feble regadiu (8%). El latifundisme hi és ben present, sobretot al S del Tajo. Els conreus tradicionals de secà són els cereals, majoritaris, la vinya i l'olivera. El regadiu es concentra a les vegues del Tajo i del Guadiana i a Albace-te, on s'aprofiten les aigües del transvasa-ment Tajo-Segura. La ramaderia té actual-ment un valor inferior a l'agricultura: des-taca en primer lloc el bestiar oví, seguit del boví, concentrat principalment a Toledo. Pel que fa a la mineria, sobresur-ten les mines d'hulla de Puertollano i els importants jaciments de mercuri d'Alma-dén. La principal indústria (22% dels ocu-pats) és la derivada de l'elaboració dels productes del camp: vins, farines, xarcute-ria, formatges, etc. Dins el sector químic destaca Puertollano (lubricants, parafines, dissolvents), que també té, com Almadén, una activitat industrial associada a la pro-ducció minera. Els darrers anys Toledo s'ha convertit en una zona de desconges-tió industrial de Madrid. Per sectors d'activitat, l'agricultura ocupa el 16% de la població activa, la indústria i la cons-trucció el 37% i els serveis el 47%. La den-sitat demogràfica de Castella-la Manxa és

de 20,9 h/km², molt inferior a la mitjana de l'estat espanyol. Els forts moviments migratoris cap a altres àrees industrials afectaren fortament la regió. Des dels setanta hom tendeix a un estancament. Només Toledo, la ciutat més dinàmica, manté una tendència real al creixement, però Albacete (l'única que supera els 100 000 h) és la més poblada. *Històricament*, amb anterioritat a la Constitució del 1978, l'actual territori de Castella-la Manxa corresponia, aproximadament, a la regió de Castella la Nova; tanmateix hom n'exclougué Madrid i hi incorporà Albacete. El 1982 esdevingué comunitat autònoma i s'hi celebraren les primeres eleccions autonòmiques.

Castelldefels Municipi del Baix Llobregat, a la costa, al límit amb Garraf (12 km²; 33 017 h [1991]). És accidentat a l'W pels primers contraforts del massís de Garraf. La principal activitat del municipi és el comerç, altament vinculat al turisme, l'afluència del qual s'ha vist afavorit per l'**autovia de Castelldefels** i les estacions del ferrocarril; la llarga **platja de Castelldefels** és una de les més concorregudes per la població barcelonina. El *poble* (27 932 h [1986]; 3 m alt) és al centre del municipi, a 1,5 km de la costa. Sorgí al peu del **castell de Castelldefels**; esmentat ja el 967, era prop de l'antic monestir. L'església de Santa Maria, dins el recinte del castell, esmentada el 1011, fou la parroquial. Al s XVI hi foren construïdes torres de defensa contra els pirates, algunes de les quals es conserven.

casteller *FOLK* Cadascun dels homes i els nois que fan els castells. S'agrupen generalment en colles manades per un *cap de colla*, casteller d'experiència que dirigeix el bastiment del castell. Vesteixen pantalons ajustats blancs, faixa, camisa folgada del color distintiu de la colla i mocador vermell lligat al cap. La ciutat de Valls és considerada el bressol casteller per antonomàsia, malgrat que hom ha suggerit que l'origen dels castells es troba a la veïna vila d'Alcover, on hom té constància d'un casteller anomenat Cargol el 1789. Tanmateix, el 1805 ja hi havia a Valls dues colles, la dels *pagesos* i la dels *menestrals*, amb gran rivalitat i que arribaren a dividir la població en dos bàndols; foren el gèrmen de les actuals Colla Vella i Colla Nova. A Tarragona també es reflectí aquesta dualitat en les colles dels *pescat*

dors i dels *pagesos*, probablement actives en els anys 1840-60. En el període conegut com *Època d'Or* (1876-89), els xiquets assoliren els moments més pletòrics. L'increment de l'afecció pels castells al llarg del s XIX conduí a la formació de colles en altres indrets. El darrer decenni del s XIX es produí una davallada considerable en l'activitat castellera, però vers el 1930 l'activitat es reprengué amb força (*Època d'Argent*). La qualitat i la intensitat de l'activitat castellera permeteren la qualificació d'aquests anys com a *Segona Època d'Or*. D'ençà del concurs de Tarragona del 1970 s'ha produït una gran florida de colles. Durant els anys vuitanta i noranta cal destacar la millora tècnica general que ha comportat una major racionalitat en la preparació i execució dels castells. Això s'ha traduït en el progressiu assoliment de castells cada vegada més difícils per part d'un major nombre de colles. Hom s'ha centrat actual-

Mapa físic de **Castella-la Manxa**

Castella-la Manxa Vista parcial de la ciutat de Conca

ment en l'execució dels castells de nou amb folre.

Castellet i Díaz de Cossío, Josep Maria (Barcelona 1926) Crític literari i assagista. Col·laborà en diverses publicacions com “Serra d’Or”. Els seus primers llibres són: *Notas sobre literatura contemporánea* (1955), *La hora del lector* (1957), *La evolución espiritual de Ernest Hemingway* (1958) i l'antologia *Veinte años de poesía española* (1960), ampliada el 1965. El seu primer treball important en català fou l'antologia *Poesia catalana del segle XX* (1963), feta en col·laboració amb Joaquim Molas, i tot seguit *Poesia, realisme, història* (1965). Seguiren: la *Introducció* a les *Obres Completes. Poesia* (1968) de Salvador Espriu, *Lectura de Marcuse* (1969) i *Introducció a la lectura de Salvador Espriu* (1971). Ha publicat *Ocho siglos de poesía catalana* (1969), també en col·laboració amb Molas, i una antologia de poetes joves castellans: *Nueve novísimos poetas españoles* (1970), *Qüestions de literatura, política i societat* (1975), *Josep Pla o la raó narrativa* (1978), premi Josep Pla, *Antologia general de la poesia catalana* (1979), en col·laboració amb J.Molas, *Pla, un esbós biogràfic* (1981), *Per un debat sobre la cultura a Catalunya* (1983), *La cultura i les cultures* (1985) i *Els escenaris de la memòria* (1988). Director literari d'Edicions 62 des del 1964, fou el primer president de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana (1978-83). L'any 1983 li fou atorgada la Creu de Sant Jordi.

Castelló de la Plana Municipi de la **Plana Alta**, estès entre la mar i els últims contraforts del Sistema Ibèric (109 km²; 134 213 h [1991]). A la part interior del terme es troben les muntanyes del desert de les Palmes, que s'estenen en direcció NE-SW (roca Blanca, 628 m) i més al sud el Collet i les serretes de la Magdalena. Cap a la costa, el glacis del piemont davalla suaument. Aquesta part de la plana és limitada, al S, pel breu delta del Millars i, al N, per l'arribada de la serra d'Orpesa a la mar. A la costa, predomina una zona d'aiguamolls actualment sot-mès a un procés de drenatge artificial a favor de l'horta. Els únics rius són el riu Sec de Borriol que no arriba a la mar, i la rambla de la Viuda. El paisatge agrícola (77% de la superfície municipal) té tres sectors ben definits: el secà (conreu tradicional fins al s XIX), l'horta i les marjals, des de la muntanya fins a la mar. El segon sector (92% de la superfície conreada) ha crescut constantment a costa dels altres, amb productes hortícoles (com patates i carxofes) i fruiters, amb la primacia dels cítrics. El port de Castelló és el capdavanter dels ports pescadors dels Països Catalans. Hi ha indústria conservera. La indústria castellonenca, quasi tota d'origen recent, és en ràpid expandiment: les indústries tradicionals de la comarca (ceràmica i tèxtil) han estat modernitzades. La construcció mecànica i la indústria química són sectors de desenvolupament recent. El turisme s'hi ha desenvolupat gràcies a la transformació de la façana costanera entre el Grau de Castelló i les Vil·les de Benicàssim (Costa dels Tarongers o de la Tarongina). La població era reduïda fins al final del s XVIII a causa de la insalubritat dels aiguamolls. S'incrementà al s XIX amb l'expandiment dels regadius i sobretot de la taronja. Al s XX, l'augment demogràfic fou molt més intens amb l'arribada d'immigrants fins a convertir-se en la quarta ciutat del País Valencià, gràcies al desenvolupament industrial i del sector serveis. L'expansió de la ciutat s'ha localitzat de forma especial al NE (Rafalafena) i al Grau, al voltant de la zona industrial i portuària. La *ciutat* (121 789 diss [1991], *castellonencs* o *castelloners*; 30 m alt), vila fins el 1873, capital de la Plana Alta i de la província del seu mateix nom i, des del 1960, coseu del bisbat Sogorb-Castelló de la Plana, és al centre de la plana regada, a 5 km de la mar; comprèn un nucli originari, rectangular, traçat de nou al s XIII. Destaquen l'església major de Santa Maria (l'actual catedral) i la casa de la ciutat (obra de 1689-1716). Les muralles foren enderrocades al s XVIII i aixecades de nou, al final del s XIX. A la fi del s XVIII fou construït el palau del Bisbe, com a residència temporal dels bisbes de Tortosa. Altres edificis religiosos són: el de Sant Agustí (1393), refet al s XVIII i caserna des del 1835; el de les Caputxines (1693), on són conservats deu quadres de Zurbarán; el de Santa Clara (1540), el de Sant Vicent, dels domi-

nicans (1579), esdevingut Casa de Beneficència el 1822; i el de Sant Francesc (1431), caserna després del 1835. Ja en època islàmica hi havia un castell i un petit nucli de població al collet de la Magdalena, al límit septentrional de la plana, on, d'altra banda, han estat trobats vestigis ibèrics. Aquesta població (anomenada posteriorment *Castelló Vell*) fou conquerida per Jaume I el 1233; el 1251 el mateix rei n'autoritza el trasllat al pla, a l'antic palmerar de Borriana (per això fou anomenada aleshores *Castelló de Borriana*), fet commemorat anualment en les festes de la Magdalena, les principals de la ciutat. El 1244 Castelló havia estat donada al monestir de Sant Vicent de la Roqueta i el 1287 passà al monestir de Poblet. El 1335 esdevingué seu de la governació dellà Uixó (governació de Castelló de la Plana). Durant les guerres de la Unió, Castelló s'alçà (1348) contra Pere III davant els seus intents d'alineació de la vila al poder castellà. Al moment del compromís de Casp, Castelló prengué partit pel comte d'Urgell. Durant la guerra de les Germanies estigué en mans dels agermanats fins el 1521. Les tropes franceses ocuparen la ciutat el 21 de setembre de 1811. El 1823 fou atacada pels reialistes i assetjada el 1837 i el 1874 pels carlins. El 1873, durant la revolució federalista, fou proclamat el *cantó de Castelló*. Ha estat un dels nuclis més actius del nacionalisme al País Valencià.

castor [*Castor sp*, família dels castòrids] zool Gènere de rosegadors de grans dimensions (més d'un metre de llargada), amb el cap i el tronc massissos, recoberts per un pelatge dens i suau, de tons castanys. Tenen les potes curtes; els dits dels peus són units per una membrana, que els facilita la natació. La cua, grossa i potent, és ampla i aplanada, recoberta de pèl a la base i de petites escames a la resta, i els serveix de timó quan neden. Viuen en societats familiars, prop de l'aigua (rierols i llacunes), en indrets on abunden els arbres. Llur pell, anomenada també *castor*, és molt apreciada en pelleteria. N'hi ha dues espècies. El **castor europeu** (*C.fiber*), de distribució eurasiàtica, és el rosegador més gros d'Europa i Àsia; molt estès antigament, hom només en troba avui en algunes comarques nòrdiques d'Escandinàvia, Polònia i Rússia. El **castor americà** (*C.canadensis*) és propi d'Amèrica del Nord, des de Labrador, Alaska i Canadà fins a Mèxic.

Castro, Rosalía de (Santiago de Compostel·la 1837 — Padrón 1885) Escriptora en llengua gallega i castellana. El 1857 publicà el seu primer llibre, *La flor*, influïda per Espronceda. Les novel·les *La hija del mar* (1859) i *Flavio* (1861) són, encara, obres de joventut i, fins al recull de poemes *A mi madre* (1863), no començà la seva obra important i personal. La seva primera composició en gallec, *Adiós rios, adiós fontes*, aparegué el 1858. El 1863 publicà *Cantares gallegos*, visió de la Galícia rural. La seva millor novel·la en castellà és *El caballero de las botas azules* (1867). El segon llibre de poemes en gallec, *Follas Novas* (1880), és una angoixosa meditació sobre la mort i la solitud radical de l'home, la *saudade*. En prosa gallega escriví *Conto galego*, de publicació pòstuma.

Castro Ruz, Fidel (Mayarí 1926) Polític cubà. Fill d'un emigrat gallec benestant, intentà (1953), sense èxit, l'enderrocament de la dictadura de Batista. Condemnat a mort, fou amnistiati el 1955. S'exilià a Mèxic, on fundà el moviment *26 de julio*. El 1956 desembarcà a Cuba i inicià la lluita de guerrilles contra Batista, el qual, el 1959, fugí del país. Aquest mateix any, Castro esdevingué cap de govern i instaurà un règim revolucionari. L'expropiació, sense indemnització, de nombroses propietats nord-americanes marcà l'inici de l'afrontament amb els EUA, agreujat el 1961 arran dels fets de badia de Cochinos. En la *Primera Declaración* de l'Havana (1960) i especialment en la *Segunda Declaración* (1962), Castro exposà les directrius de la revolució socialista a Cuba i de la lluita d'alliberament nacional antiimperialista a l'Amèrica Llatina. El 1965 esdevingué president del nou *Partido Comunista Cubano*. Com a màxim líder cubà, havent d'afrontar nombroses dificultats econòmiques derivades del bloqueig econòmic pels EUA, Castro reforçà els lligams econòmics i polítics amb l'URSS, i donà suport als moviments guerrillers llatinoamericans i trameté assessors

Josep Maria Castellet

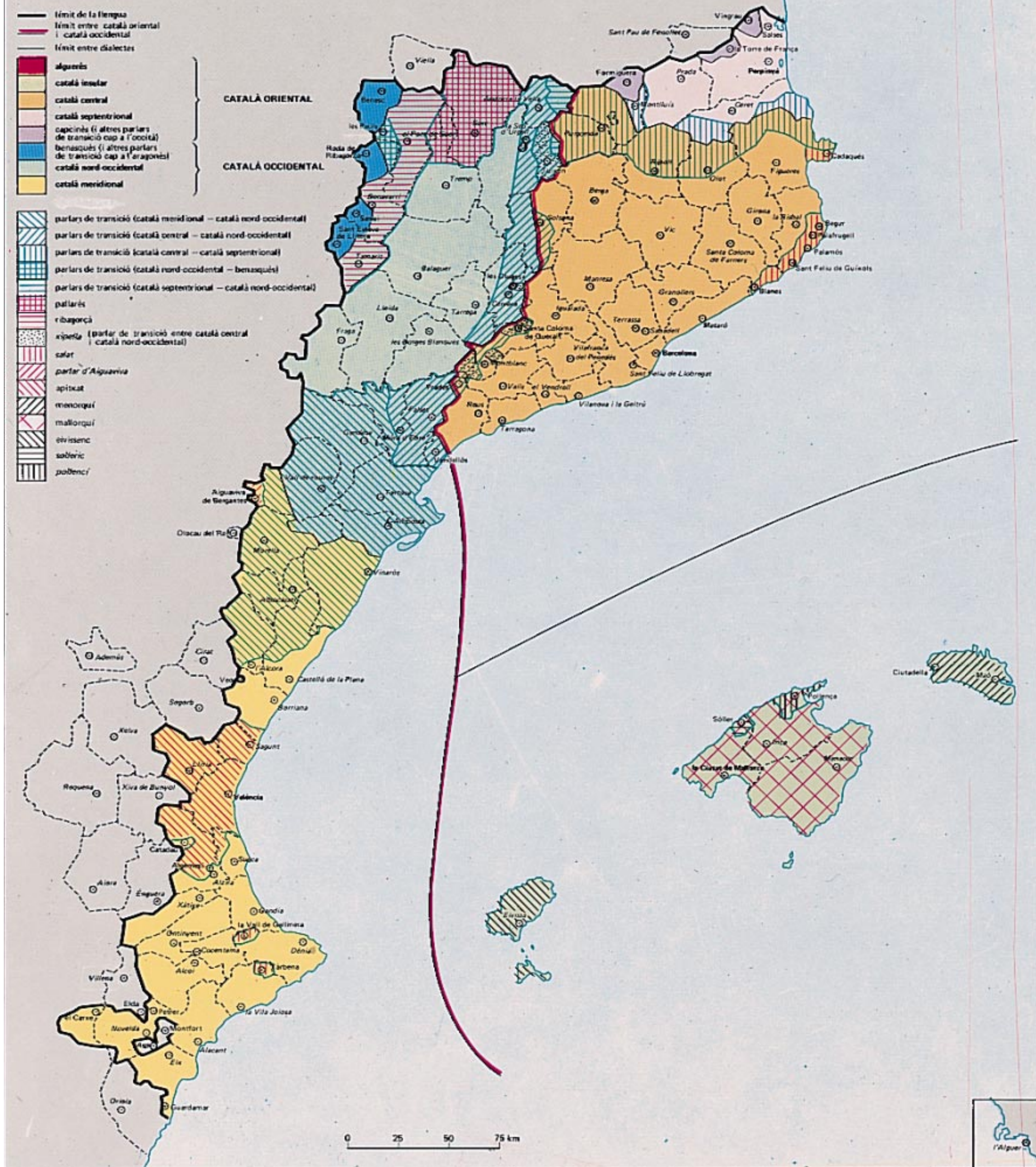

català Retrat de Pompeu Fabra per Ramon Casas

i tropes a països com Angola, Etiòpia, Grenada i Nicaragua a partir del 1976. Contrari al reformisme soviètic de M.Gorbačov, vers la dècada dels noranta hagué d'afrontar a l'interior dificultats econòmiques i moviments d'oposició i un nou aïllament internacional. Ha publicat *La historia me absolverá* (1953) i *Obra revolucionaria*.

catacumba [usat generalment en *p*l*HIST/RELIG* Cementiri subterrani d'inhumació compost de galeries i cambres. Seguint la llei romana que prohibia els enterraments a l'interior de les ciutats, els primers cristians construïren, amb tota llibertat, diversos cementiris subterranis, que només foren utilitzats com a lloc de culte durant les persecucions. Arribaren a tenir bastants quilòmetres de longitud i diversos pisos superposats. Els difunts eren dipositats en nínxols (*loculi*) cavats a les parets, molts dels quals decorats amb pintures. La majoria de catacumbes pertanyen al s III dC i al principi del s IV. Les més conegudes i importants són les de Domitil·la, les de Sant Calixt, les de Santa Priscil·la i les de Sant Sebastià “*ad catacumbas*”, que donà nom, per extensió, a la resta d'aquests cementiris.

català 1 *HIST* Individu d'un poble, de llengua catalana, desenvolupat als Països Catalans. Fins al s XIII l'extensió d'aquest gentilici tingué una evolució paral·lela a la del corònim Catalunya. Amb la constitució dels regnes de Mallorca i de València, hom perdé més fàcilment la noció que aquests eren parts constitutives de Catalunya que no pas la noció que llurs habitants, tot i la diversa ciutadania, eren catalans. Al s XVIII, després de la Nova Planta, hom anà perdent la consciència de col·lectivitat —la unitat del gentilici ja s'havia perdut—. Des del començament del s XX el moviment catalanista propugnà la generalització de *català* com a gentilici comú, malgrat l'arrelament de la seva regionalització i de les reticències sorgides en amplis sectors de les Illes i del País Valencià. Superada, en general, la polèmica sobre el nom de la llengua i de la literatura comunes, el restabliment del gentilici ha anat lligat una altra vegada al del corònim Catalunya. **2** En oposició a valencià, mallorquí, menorquí, eivissenc i alguerès, relatiu o pertanyent al Principat de Catalunya. **3** *LING* Llengua romànica del grup de la Romània occidental, amb trets comuns a les llengües iberoromàniques, com la morfologia (especialment les flexions nominal i verbal), i a les llengües gal·loromàniques (el fonetisme i, en part, el lèxic); molt afí a l'occità. Parlada actualment als Països Catalans, inclosa la ciutat de l'Alguer, a Sardenya, i la regió del Carxe, dins la província de Múrcia. La població dels territoris de llengua catalana depassava els 11 100 000 h el 1991. *L'estructura fonètica* del català és diferent segons els dialectes. Són trets vocàlics generals: el marcat contrast entre *e* i *o* obertes enfront de les tancades corresponents; la manca de vocals nasalitzades, i la de diftongs procedents de les vocals llatines *e* i *o* (breus). Són trets consonàntics generals: les parelles dels sons denti-alveolars [s] i [z], [ʃ] i [ʒ], i les dels palatals [ʃ] i [ʒ], [ʃ̺]i [ʒ̺]. Quant a l*estructura fonològica*, el català té set fonemes vocàlics: /a/, /e/, /e̞/, /i/, /i̞/, /o/, /o̞/, i /u/ (e̞/ i /o̞/ són fonemes oberts enfront dels corresponents tancats). En les consonants hom distingeix les parelles /b/ i /p/, /d/ i /t/, /g/ i /k/, en les quals el primer fonema té una variant oclusiva i una altra de fricativa; les parelles de fonemes fricatius /s/ i /z/, /ʃ/ i /ʒ/; /f/, sense el fonema sonor corresponent /v/, en bona part del domini, en contrast amb altres llengües romàniques; els nasals /m/, /n/, i /ɲ/, els laterals /l/ i /l̥/ i els anomenats vibrants /r/ i /r/. En general, la *morfologia* és l'aspecte on el català és més afí a les llengües romàniques que l'envolten geogràficament. En la flexió nominal, el tret més notable és la desaparició, en la majoria dels casos, del sufix *-o* característic del masculí. Quant a la flexió de nombre, l'expressió bàsica del plural és el sufix *-s*. El català és original en la morfologia del pronom personal, sobretot en les formes àtones, que són nombroses (tretze formes distintes), que introdueixen el gènere neutre (*ho*). En la flexió nominal, la sufixació ho domina tot; en el verb, són actives les alternances vocàliques, juntament amb la infixació, la supleció, etc. Quant a l*estructura sintàctica*, una frase catalana típica consisteix en una constel·lació de grups nominals cen-

trats per un verb finit. Els trets més característics de la frase catalana són els que deriven del sistema dels pronoms personals àtons, que fan possible d'“extraposar” gairebé tot terme nominal i de representar-lo per un pronom contigu al verb. La regla d'ordre a les combinacions de dos pronoms àtons és bàsicament idèntica a la del castellà: el reflexiu *es* precedeix tot altre pronom, tot pronom de segona persona precedeix qualsevol de primera, i qualsevol de primera qualsevol de tercera, i *en* només pot precedir *hi* i *ho*, que no poden precedir cap altre pronom. De la mateixa manera que al s II hom troba trets fonètics que allunyen el català del castellà, també la separació del *lèxic* (per exemple *parlar-hablar*, *menjar-comer*, *bell-hermoso*) s'ha de remuntar a l'època llatina. El fet que el lèxic llatí de la Tarraconense fos diferent del de la resta de la Hispània condicionà que el superstrat germànic i àrab hi tingués un diferent arrelament. D'altra banda, el lèxic català s'acosta, més que no pas al del castellà, al de les llengües de les Gàl·lies, sobretot al dels parlars occitans. Dins la relativa unitat lexical del domini català, cal assenyalar dos grans conjunts, els quals coincideixen aproximadament amb la divisió dialectal basada en un criteri fonètic: el lèxic del català occidental (la Catalunya Nova i el País Valencià) i el del català oriental (resta del Principat amb les Illes i l'Alguer). Heus ací unes parelles representatives: *boç-*

morrió, *espill-mirall*, *rent-llevat*. Sovint s'esdevé que les divergències lexicals són originades pel català central, que actua com a element innovador. El català posseeix un fons lexical culte d'origen grecollatí, que començà molt aviat amb l'obra filosòfica en romanç de Ramon Llull. En la llengua literària catalana moderna té cabuda el lèxic de totes les contrades de l'idioma, sempre que no es tracti de lexemes d'extensió dialectal molt reduïda. Pel que fa als *dialectes*, el marc de la unitat evident del domini lingüístic català, palesa a tots els nivells de la llengua, la notable cohesió lexical, semàntica, fonètica, morfològica i, sobretot, sintàctica del català ha fet que a l'hora d'establir els factors principals de diferenciació dialectal hom hagi hagut de recórrer al diferent tractament d'un fenomen comú a tot el domini: el relaxament del vocalisme àton. Hom pot, doncs, distingir dos grans grups de dialectes: el **català oriental** i el **català occidental**. Mentre que els *dialectes orientals* neutralitzen, en posició àtona, les vocals *a*, *e* tancada i *e* oberta en *e* neutra (amb l'excepció, però, de l'alguerès, que ho fa en *a*), i *o* tancada i *o* oberta en *u* (amb l'excepció del mallorquí, que ho fa en *o* tancada), els *dialectes occidentals* només neutralitzen en la mateixa circumstància les vocals *e* tancada i *e* oberta en *e* tancada (i *a* i *e* àtones en *a*, en posició inicial de mot), i *o* tancada i *o* oberta en *o* tancada (amb algunes excepcions

que els aproximen als fets orientals). Són *dialectes orientals* el català central, el català insular, el català septentrional i el català alguerès; són *dialectes occidentals* el català nord-occidental i el català meridional. El català central s'estén per les conques dels rius Fluvià, Ter, Tordera, Besòs, Llobregat, Foix, Gaià i Francolí i llurs afluents. La frontera amb el català nord-occidental coincideix amb la de la divisió entre dialectes orientals i occidentals, i la frontera amb el català septentrional varia segons els criteris aplicats. El vocalisme àton es caracteritza pel tancament en *u* de la *o* (*posar* [puzá]) i la confusió en [e:] de *a* i *e*, trets comuns a tot el català oriental (llevat del mallorquí pel que fa al tancament de la *o* en *u*). En el vocalisme tònic destaca l'obertura en [eɔ:] de la *e* tancada llatino-vulgar (*cippu* > 'cep' [sɛp]). Hom hi distingeix alguns trets locals característics, com el parlar salat, d'algunes localitats de la costa, i el parlar xipellà, al límit amb el nord-occidental. La morfologia i el lèxic particulars del català central han esdevingut, en una gran mesura, els propis de la llengua literària moderna. El català insular o *balear* és parlat a les illes Balears. Té el mateix origen que el català central, cosa que n'explica l'afinitat. Comprèn els subdialectes mallorquí, menorquí i eivissenc. La principal característica fonètica del català insular és la conservació de la *e* neutra tònica (*pera* [pére], *veure* [véure]), que, d'altra banda, s'ha convertit en *e*

oberta a certes localitats de les tres illes. En l'aspecte morfològic la característica més perceptible és la conservació de l'artícle procedent d'*ipse* (amb l'excepció de Pollença) i l'antiga reducció de la persona 1 del mateix present al radical, en els verbs: *jo cant, jo dorm*. El català septentrional o rossellonès s'estén per les comarques catalanes de l'altre costat dels Pirineus, és a dir, el Rosselló, el Vallespir, el Conflent, el Capcir i part de la Cerdanya, i el català alguerès és parlat a l'Alguer, Sardenya. El català nord-occidental, també dit *occidental*, en sentit estricte comprèn les conques del Segre (des del límit entre la Cerdanya i l'Urgellet) i de l'Ebre, amb llurs afluents. Al sud, la isoglossa de l'imperfet de subjuntiu en *-ara, -era, -ira* (*jo cantara*, etc) marca un límit entre Vil·lores i Alcalà de Xivert; per altres trets, com la desinència *-o* de la primera persona del present d'indicatiu, aquest límit davalla fins a la línia de l'Alcora a Cabanes de l'Arc. El català nord-occidental posseeix, com el valencià, un vocalisme àton d'articulació més tensa i de timbre més clar que l'oriental, amb distinció de *a* i *e* (*passar* [pasá], *besar* [bezá], tret del cas de *a* i *e* inicials de mot, que es neutralitzen en *a*, i la distinció de *o* i *u* (*posar* [pozá], *curar* [kurá]); la *-a* final pot passar a *e* oberta o tancada i, més rarament, a *o*. Són fenòmens força estesos la terminació *-es* dels plurals, la desinència *-o* de la primera persona de l'indicatiu (*jo canto*), les variants *lo, los* de l'article i les desinències del present del subjuntiu *-os, -o, -on* (*que tu cantos, que ell canto*, etc). S'hi destaquen els parlars pallarès i ribagorçà, al límit occidental, i el xipella, al límit amb el català central. El català meridional, anomenat habitualment valencià, s'estén per la major part de l'antic regne de València. El català meridional es caracteritza per la no obertura regular de la *e* resultant de *e* llarga llatina, la distinció de les àtones *a* i *e* i el manteniment de la *o* àtona sense identificar-la amb *u*. Pel que fa al consonantisme són trets característics, entre d'altres, la conservació de la *-r* final etimològica; l'articulació labiodental de la *v*, a la Plana i a tota la meitat meridional del País Valencià, distinta de la *b*, bilabial, que sol ésser sempre oclusiva; i també la manca de iodització (*palla* [páia]). És també general, llevat a la zona septentrional de transició, la desinència en *-e* de la primera persona del present d'indicatiu (*jo cante*). Una característica del lèxic valencià és la superior quantitat d'arabismes. S'hi destaca el subdialecte apitxat i els parlars de Tàrbena i la Vall de Gallinera (salat). L'expansió geogràfica del català fora del Principat anà lligada a la política de conquesta dels reis de Catalunya-Aragó a partir de Jaume I. A partir del s XIII els colons catalans repoblaren les Balears, les comarques valencianes del litoral i algunes de l'interior, i el Regne de Múrcia. En canvi, els colons aragonesos portaren el castellano-aragonès a les zones del País Valencià més pròximes a la frontera d'Aragó o de Castella. Pel que fa a la projecció catalana per la Mediterrània, només a les ciutats sardes de Càller (1326) i de l'Alguer (1372) hi hagué una autèntica repoblació amb catalans, cosa que facilità l'adopció del català per les classes urbanes de tota l'illa, de manera gairebé exclusiva fins ben entrat el s XVII.

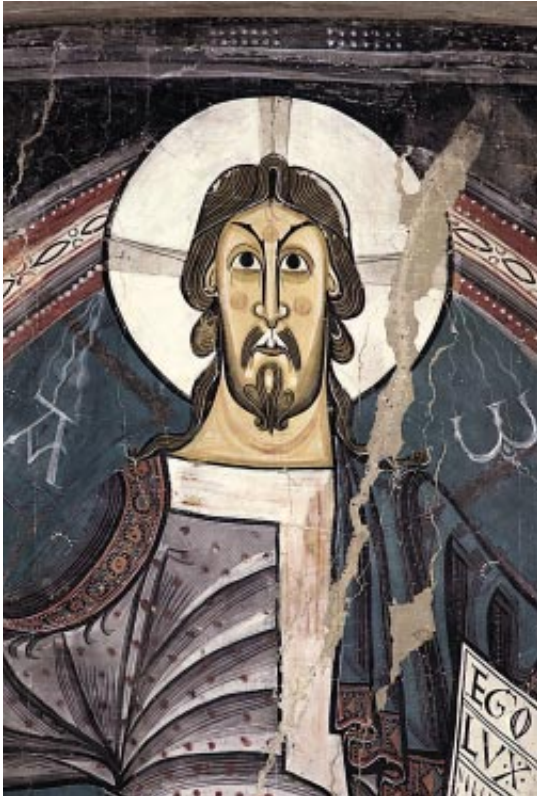
La història

Des del s XIII, el català començà a desplaçar el llatí en els tràmits jurídics o de comunicació administrativa. Els primers manuscrits en llengua catalana fins ara coneguts (fragments d'una traducció del *Forum iudicum*, les *Homilies d'Organyà*) daten, a tot estirar, de la darrerria del s XII. És ja al s XIII que el català s'obre camí en l'escriptura. Hom suposa que, des de molt abans, hi hagué una literatura en llengua vulgar, però no tingué vehiculació escrita. Tant la predicació com l'activitat dels joglars, es desplegaven en català. La prosa hi aportà una consolidació irreversible, amb la *Crònica* (1244-74) de Jaume I i les obres filosòfico-missionals de Ramon Llull (~1232 — d 1315 ?). Però amb l'entronització dels Trastàmara (1414), dinastia castellana, el castellà inicià el seu predomini en l'administració, accentuat amb l'adveniment dels Àustries (1516) i la progressiva institucionalització unitària de la monarquia hispànica. La impremta, que s'estrenà en català (*Trobes en llaors de la Verge Maria*, València 1474), s'abocà a la manufactura de llibres en castellà. El català no deixà de tenir escriptors, però ben

sovint s'hagueren de resignar a la difusió manuscrita. El Rosselló, absorbit per França amb el tractat dels Pirineus (1659), restà sotmès a la penetració sistemàtica del francès. Després de la guerra de Successió, el català fou suplantat pel castellà a les institucions privatives del Principat i dels regnes de Mallorca i de València. Menorca conservà el català sota les jurisdiccions anglesa i francesa, que duraren fins al s XIX (1802). Només Andorra mantingué l'oficialitat del català. Les disposicions reials que imposaren l'ús del castellà, ja enèrgiques al s XVIII, eliminaren el català de l'administració pública, de l'ensenyament i àdhuc d'algunes funcions eclesiàstiques. La pressió augmentà al s XIX. No obstant això, sorgí un moviment reivindicatiu plasmat en la Renaixença. Amb la Mancomunitat (1913) primer, i amb la Generalitat (1931) després, al Principat, s'aconseguí un principi de normalitat, que fou revocat amb l'abrogació de l'Estatut de Catalunya (1938-39). A través de l'Institut d'Estudis Catalans (1907), unes normes ortogràfiques (1913) foren promulgades; un *Diccionari ortogràfic* (1917) i el *Diccionari General* (1932) completaren l'estratègia unificadora de **Pompeu Fabra** (1868-1948): la unitat de la llengua literària havia estat restablerta. Les restriccions a l'ús regular de la llengua catalana, que tingueren una fase molt estricta en els anys immediats a la guerra civil de 1936-39, i que afectaven l'activitat fins i tot privada, experimentaren a partir dels anys seixanta una relativa distensió. Després del franquisme, amb el restabliment de la democràcia i la instauració de les comunitats autònomes a l'estat espanyol, el català ha passat a ésser llengua cooficial a les de Catalunya, del País Valencià i de les illes Balears.
4 art català
ART Art desenvolupat als Països Catalans. Els precedents més antics conservats són les pedres decorades del període solutrià o les del magdalenianà i especialment les pintures rupestres del País Valencià (Bicorb, barranc de la Valltorta, etc) i del Principat (el Cogul). Cal citar posteriorment la cultura dels talaiots a les Balears (braus de Costitx), les colonitzacions fenícies i púniques (necròpolis d'Eivissa) i la colonització grega (Empúries i Roses). De l'època ibèrica hi ha bons exemplars de ceràmica decorada i escultura.

L'art romà

De la civilització romana hi ha importants restes a Tarragona, a Barcelona, a Sagunt, a Girona i sobretot a Empúries. En l'arquitectura cal destacar l'anomenat *Palau d'August*, de Tarragona, vestigis de circs a Tarragona i a Sagunt, de teatres als mateixos llocs i a Alcúdia de Mallorca, i d'amfiteatres a Tarragona i Empúries, com també els arcs de triomf de Berà, de Cabanes i de Martorell, la torre funerària dita *dels Escipions* (prop de Tarragona), el temple-sepulcre de Favara de Matarranya, les restes dels grans temples de Tarragona i Barcelona, etc. L'obra d'enginyeria més important és l'aqüeducte de Tarragona. En l'escultura, són remarcables el *Bacus* praxitelià i la *Pomona* de Tarragona, i les *Venus* de Badalona i de Barcelona. També hi ha restes abundants pel que fa al mosaic i a la ceràmica.

art català Detall del pantocràtor romànic de Sant Climent de Taüll (MNAC)

art català Relleu de la portada romànica del monestir de Sant Pere de Rodes

art català Vista aèria del monestir de Poblet (ss XII-XIII)

L'art paleocristià

Quan Roma deixà de produir aparegueren tallers locals, un dels més importants dels quals es desenvolupà a Tarragona durant el s V (frontal de les Orants, etc). Les primeres mostres d'arquitectures són sepulcral*s* i vinculades al cicle dels grans latifundistes del Baix Imperi. Destaca el mausoleu de Centcelles, a Constantí (Tarragonès), datat del s IV. L'arquitectura basilical és pobra: hom ha excavat la basilica de Barcelona, de tres naus, potser del s VI. Els temples de les Balears són molt personals i hi resten mosaics vinculats a les escoles cristianes de Tunis i Líbia, datats de la segona meitat del s VI.

L'art visigòtic

A l'època visigòtica pertany el temple amb absis d'arc de ferradura de l'amfiteatre de Tarragona. L'escultura ornamental visigòtica és escassa a Catalunya. N'hi ha exemples a la basilica de Tarragona, a la de Barcelona, a Sant Domènec de Girona i a la Garriga.

L'art musulmà

L'escassetat de vestigis de l'at islàmic als Països Catalans contrasta amb la relativa profusió dels de l'època romana. De l'època califal destaca l'anomenada "finestra mora" de la catedral de Tarragona i el plafó trobat a Dènia, ambdós de marbre blanc i datables del s X. Les excavacions a l'antic palau de Balaguer han donat a conèixer esplèndides restes arquitectòniques del segle XI. La profusió decorativa es fa palesa en les guixeries de la finestra de Cortes de Pallars i del plafó d'Onda. Les restes de les sudes de Lleida i de Tortosa són, al seu torn, bones mostres d'arquitectura militar. Els àrabs, que havien continuat l'afecció dels romans a les termes, construïren arreu cases de banys. Als ss XIV i XV els musulmans valencians, autòctons o establerts, aconseguiren de crear un dels centres més importants de ceràmica de tradició islàmica d'Occident.

L'art pre-romànic

En època pre-romànica (ss IX-X) hom inicià l'assaig de la coberta de volta en els santuaris i més tard en la nau de les esglésies petites. Les estructures es feren més sòlides i presenten sovint l'aparell de pedres en espina de peix, tant en esglésies com en castells. El s X és el de més empena constructiva en les esglésies dels monestirs i dels territoris menys afectats per les incursions musulmanes (inici de les obres de Cuixà, de Ripoll, de Sant Pere de Rodes, amb àmplies construccions basilicals cobertes amb encavallades de fusta i finestres d'una sola esqueixada). Sobre-surten també l'església de Santa Maria a la Tossa de Montbui, bona part del conjunt de les esglésies de Terrassa, Sant Quirze de Pedret, etc.

L'art romànic

Al principi del segon mil·lenni aparegueren dues tendències, que sovint trencaren amb les tradicions locals anteriors. Una és l'arquitectura de filiació llombarda, que es caracteritza per l'ús general d'un aparell de pedres allargades, que devia anar recobert per un arrebossat, i una decoració exterior de *lesenes* (pilars de secció rectangular) i *arcuacions llombardes*. Aquest estil abunda a banda i banda dels Pirineus i, pel S, arriba al Penedès. Els monuments més importants es divideixen en tres grans grups: *oriental* (Girona, Vic, Cuixà, Ripoll); *central* (Cardona i Sant Serni de Tavèrnoles); i *occidental* (Andorra, Alt Urgell, Pallars i Vall d'Aran). El castell més important d'aquest moment és el de Llordà, i també pertany al mateix estil el cos principal del palau dels comtes de Barcelona. L'altra tendència és la que es dona al Rosselló i a l'Empordà en alguns edificis d'aparell de pedra ben tallada amb columnes i grans capitells (Sant Pere de Rodes, en la segona etapa de construcció, acabada vers el 1022; Sant Andreu de Sureda, Sant Genís de Fontanes, la catedral d'Elna, Sant Miquel de Fluvià). La plenitud del romànic amb aparell de grossos carreus i decoració escultòrica té a les comarques occidentals un monument principal del s XII, la catedral d'Urgell. El romànic tardà, entorn del 1200, semblava haver tingut el centre principal a Girona (claustre de la catedral) des d'on passà a Barcelona (claustre de Sant Cugat del Vallès), amb una altra derivació a Santa Maria de l'Estany (capitells de la vida de Jesús). Al s XIII destaca l'esplèndida esco-

la escultòrica centrada en la catedral de Lleida. Paral·lelament tingué molta importància l'escultura en fusta (marede-déus sedents, Crists en creu, davallaments), els millors exemplars de la qual semblen pertànyer a la primera meitat del s XII. La pintura mural, actualment sovint conservada en museus, és excepcional. A la darrerria del s XI sobresurt l'activitat del Mestre de Pedret, en contacte amb l'art italià bizantinitzant, i l'absis de Sant Climent de Taüll. En ple s XII abunden els frontals, baldaquins i altres elements de decoració d'altar. Dins les arts decoratives sobresurten algunes peces tan importants com el brocat dit *tapís de la Creació* (Museu de la Catedral de Girona) del s XI o XII.

Transició de l'art romànic a l'art gòtic Trobem exemples de transició de l'art romànic al gòtic en les formes arquitectòniques de les catedrals de Lleida, de València i de Tarragona, i també en un altre corrent paral·lel, l'art cistercenc, caracteritzat per les proporcions esveltes, l'absència de decoració escultòrica i l'ús de formes que fan pensar en un gòtic molt primitiu (Poblet, Santes Creus).

L'art gòtic En l'arquitectura religiosa gòtica trobem l'art dels ordes religiosos introduïts al s XIII: augustinians, mercedaris, carmelitans i, sobretot, franciscans, amb convents i esglésies d'absis cobert amb volta nervada i, sovint, amb cobertes de fusta entre arcs diafragmes de pedra. Un exemple, on l'església és coberta amb voltes de creueria de pedra, el constitueix el convent franciscà de Pedralbes. La sèrie de les catedrals no es pot deslligar de la d'aquests edificis. Dins un concepte general semblant, amb interior més aviat fosc i capelles perifèriques entre els contraforts, cada edifici té unes característiques diferenciades. Cal remarcar les tribunes altes de Barcelona, la gran nau única de Girona i l'esvelt grup d'edificis de tres naus: Santa Maria del Mar, a Barcelona, la catedral de Manresa i la seu de Mallorca. En arquitectura civil, les llotges i els castells o palaus reials (a Mallorca, a València, a Perpinyà, a Barcelona, a Nàpols) presenten una gran varietat. Cal recordar també els palaus municipals o de la Generalitat (Barcelona, València). L'escultura mantingué corrents populars als quals se superposà l'art dels mestres importants, catalans o forasters (mestre Bartomeu de Girona, Jaume Cascalls, Jordi de Déu, Pere Joan). Cal remarcar, especialment, els grans retaules de pedra, policromats, i les figures tombals. A la segona meitat del s XV l'escultura en pedra, alabastre i fusta tingué unes darreres mostres originals a Lleida, València i Barcelona. En general, cal remarcar el predomini de la pintura damunt taula (retaules) sobre la pintura mural. Hom pot dividir la pintura gòtica catalana, en la seva plenitud, en tres grups o estils: al s XIV el *gòtic lineal* o *francogòtic* anà deixant pas a l'estil anomenat *italogòtic* (Ferrer Bassa, Arnau Bassa, Ramon Des torrents, etc), el qual, a les darreries de segle fou desplaçat per l'anomenat *estil internacional* (Lluís Borrassà, Bernat Martorell, mestres de Banyoles i d'Empúries, mestre del Rosselló). L'expansió de la pintura catalana del s XV arribà a Sardenya i fins i tot a Malta. La gran figura de la segona meitat del s XV és la de Jaume Huguet, que formà escola (Pere Garcia de Benavarri, els Vergós, etc). Hi ha mostres molt importants de la miniatura, com el missal de Santa Eulàlia, de la seu barcelonina.

L'art renaixentista Mentre que al País Valencià l'art continuava mantenint un nivell alt de qualitat, vers el darrer terç del s XV, l'activitat artística del Principat descendí notablement. A l'inici del s XVI els nous corrents renaixentistes s'imposaren sobre els arcaïsmes gòtics gràcies a les aportacions d'artistes forans. A mitjan segle s'introduí el rafaelisme, representat al Principat per Pere Nunyes o Pere Serafi i, al País Valencià, per Vicent Joan Macip i el seu fill Joan de Joanes. El solsonès Francesc Ribalta preparà a València el canvi d'orientació envers el realisme i els problemes de la llum, característics del s XVII europeu. En el camp de l'arquitectura persisteixen les estructures del gòtic i només són renaixentistes alguns elements i detalls ornamentals (torre de la Generalitat de València, la Casa de l'Ardiaca). Cal arribar a la darrerria del segle per a trobar el purisme

art català Vista de la cascada del parc de la Ciutadella de Barcelona, projectada per J. Fontserè el 1872

de Guillem del Rei, a València, i de Jaume Amigó i Pere Blai, a Tarragona i Barcelona (façana i cos annex de la Generalitat). Un bon artista valencià, Damià Forment, relitzà el 1527 el retaule major de Poblet.

L'art barrocc Al s XVII, l'arquitectura anà perdent el respecte pels ordres clàssics i s'endinsà gradualment en els terrenys de fantasia i llibertat de creació del barroc contrareformista (reforma de la catedral de València, façana de la catedral de Tortosa, l'escala del palau Dalmases, a Barcelona, etc). L'escultura, amb riquíssims retaules, continuà amb les estructures medievals gremials. Pel que fa a la pintura, fou el País Valencià el més destacat, amb Josep Ribera, que fou un dels màxims representants internacionals del *tenebrisme*.

L'academicisme i el neoclassicisme El s XVIII presenta al Principat un panorama més positiu que l'anterior, malgrat els efectes de la guerra de Successió. Els enginyers militars castellans assenyalaren el principi d'una renovació en les estructures arquitectòniques (ciutadella de Barcelona, Universitat de Cervera). Aquest canvi coexistí amb monuments derivats o propers al rococó, com el palau de la Virreina de Barcelona. Els problemes urbanístics prengueren un protagonisme manifest en la urbanització de Georgetown (es Castell), a Menorca, i en el plantejament del barri de la Barceloneta aixecat a Barcelona. En el darrer quart del segle, Barcelona s'enriquí amb nombrosos edificis com la Llotja o la Casa Moja, a més d'algunes esglésies, com la Mercè. L'escultura i la pintura seguiren una evolució similar i s'orientaren cap a l'academicisme classicista dominant el darrer terç del segle. Antoni Solà i, molt especialment, Damià Campeny, situaren l'art català en llocs d'avantguarda respecte a Europa.

El romanticisme i el realisme La guerra del Francès assenyalà el començament d'un altre període: el s XIX, caracteritzat per un constant eclecticisme. La versió arquitectònica romàntica donarà vida al neoromànic Elies Rogent o al neogòtic Joan Martorell. L'urbanisme és ben representat pel pla d'eixample de Barcelona de l'enginyer Ildefons Cerdà (1858). Marià Benlliure o Miquel Blay palesen el sòlid nivell de l'escultura. Més ric és encara el panorama pictòric, en què són ben representades les tendències del segle a Europa, com el realisme de Martí i Alsina, mentre Marià Fortuny es convertia a Roma en capdavanter d'una tendència que prefigurava ja l'impressionisme. Més tard, el paisatgisme reeixí amb Modest Urgell i amb l'Escola d'Olot (Joaquim Vayreda). Al País Valencià sobresortí, per la interpretació dels problemes de la llum, Joaquim Sorolla, artista d'una enorme influència.

El modernisme El modernisme es desenvolupà als Països Catalans aproximadament entre el 1888 i el 1911, i intentà de sintetitzar la tradició neomedievalista de la Renaixença, el progressisme tecnològic i el realisme tràgic de la literatura. El creador més original fou, sens dubte, Gaudí, amb una obra que incorpora estructures orgàniques i formes manllevades a la naturalesa. Al seu costat, Domènech i Montaner, Gallissà, Puig i

Cadafalch afavoriren la vinculació amb els bells oficis retrobats i portaren l'arquitectura catalana a un llenguatge de síntesi de gran qualitat. En el disseny d'interiors, de mobiliari i d'objectes, el modernisme tingué una gran esplendor. En escultura, l'obra figurativa té la gran personalitat de Josep Llimona, seguidor de Rodin. La pintura fou promoguda principalment per l'estada a París de Rusiñol i de Casas. Cal esmentar també l'expressionisme d'Isidre Nonell i el paisatgisme de Mir, proper a l'abstracció.

El noucentisme El noucentisme fou el corrent dominant a l'art català del 1911 al 1931. Correspon a la institucionalització de la cultura catalana al voltant de la Mancomunitat i significa una reacció al modernisme a través del culte a la norma, la mesura, el llenguatge comú i la racionalitat. Una de les seves manifestacions arquitectòniques foren els grups escolars de Barcelona, la majoria dels quals obra de Josep Goday. Els deixebles del normatiu Francesc Galí es dirigiren a la recerca de models florentins. L'escultura noucentista significà l'adopció del volum, de la massa i del perfil exacte. El seu gran creador fou Aristides Maillol i destacaren Clarà, Monegal, Manolo Hugué, entre d'altres. La pintura noucentista s'implantà a partir del retorn de Sunyer el 1911, l'obra del qual entroncava amb Cézanne. Sota la influència de l'estil *Arts Deco* (1925), hi hagué una important producció dels oficis.

L'avantguardisme Malgrat algunes manifestacions isolades, l'avantguarda s'introdueix a Catalunya en l'època de l'Estatut. En arquitectura, el grup encapçalat per J.L.Sert, Yllescas i Torres i Clavé provocà un purisme racionalista, proper de Le Corbusier, i es constituí en el GATCPAC. En escultura, la primera avantguarda fou representada per Gargallo i Juli González, entre d'altres. L'avantguarda pictòrica començà amb la influència exterior. Picasso, format a Barcelona, era el protagonista del cubisme des del 1907, i prop d'ell treballaren Manolo i Sunyer. El marxant Dalmau fou el promotor de la difusió de l'avantguardisme. Miró, el 1924, fou el creador de la pintura superrealista diagramàtica. Dalí, el 1928, inicià el superrealisme oníric. Durant la guerra civil Torres i Clavé planificava l'Escola d'Arquitectura dintre la línia del Bauhaus, enfront l'academicisme oficialista. En pintura i grafisme foren importants el muralisme d'Obiols, el cartellisme del valencià Josep Renau i les caricatures de Bas, Calders, Shum, Bartolí, Guasp i Tísner.

La segona avantguarda Hom anomena segona avantguarda els corrents renovadors desenvolupats a partir dels volts del 1950. La renovació arquitectònica, teoritzada a Catalunya per J.M.Sostres, cristal·litzà en la formació del grup R, on destacaren Oriol Bohigas i Coderch. Un cert retorn del racionalisme a la fi dels anys cinquanta deixà pas, als anys seixanta, a la polèmica que es plantejà entre el grup *realista* encapçalat per Correa i Bohigas, i el grup amb voluntat de normalització i industrialització, encapçalat per Tous i per Josep Maria Fargas. Des del 1965 cal esmentar les aportacions expressionistes de Ricard Bofill, i les de disseny acurat de l'equip PER. En escul-

art català Edifici de la Fundació Joan Miró de Barcelona, dissenyat per Josep Lluís Sert (1976)

tura, la segona avantguarda arrencà amb Eudald Serra, Subirachs, Villèlia, Corberó, Aulèstia, el valencià Andreu Alfaro, etc. La pintura de la segona avantguarda no prengué cos fins que, el 1948, aparegué la revista “Dau al Set”, amb els pintors Ponç, Tàpies, Cuixart i Tharrats, i fou fundat el Saló d’Octubre. A València era Manuel Gil el qui trencava el glaç acadèmic. Els anys seixanta dominà la doble influència del nou realisme i de l’art de la Gestalt o cinètic (Guinovart , Ràfols Casamada, Sempe-re). En disseny cal esmentar la fundació de la primera escola al FAD, el 1960.

Els darrers anys

Els darrers anys s’ha produït un auge de les tendències desmaterialitzadores, seguit per una sèrie de moviments centrats en l’ús del llenguatge estrictament pictòric. F.Amat i R.Llimós acusen la seva experiència americana. Més lligats als moviments europeus, es troben M.Barceló i la generació més jove. La pintura realista és representada per M.Gudiol, J.Alumà, etc. L’art català dels noranta arriba a una flexibilitat del diàleg artístic entre el creador i els mitjans a utilitzar que porta al conreu de diverses disciplines alhora: volum escultòric, pintura, fotografia, vídeo, etc. Amb tot, romanen llen-guatges pictòrics o escultòrics que mantenen una continuïtat amb les avantguardes (surrealisme, informalisme, conceptualisme). Entre els artistes que s’adscriuen als tres punts bàsics, cal esmentar: A.Tàpies, A.Llena, C.Pazos, A.Ràfols Casamada, J.Hernández, Pijoan, J.P.Viladecans, F.Amat, X.Grau, A.Genovart, F.G.Sevilla, M.Barceló, etc. Pel que fa a l’arquitectura, ha tingut un paper primordial el fort augment de la iniciativa pública. Entre els arquitectes de les darreres generacions es troben A.Bosch, Ll.Cuspinera, F.Vilaplana, S.Calatrava, E.Bonell, E.Torres, D.Freixes, etc. **5 dret català** *DR* Ordenament jurídic que estigué plenament en vigor als Països Catalans fins als decrets de Nova Planta (1707-16). L’abast d’aquest sistema jurídic comprenia els següents ordenaments jurídics: el dret general, comarcal i local del Principat de Catalunya, el dret del País Valencià, tant general com particular, el dret de les illes Balears (dret mallorquí, menorquí i eivissenc) i el dret d’Andorra. Dins el *dret públic*, el sol fet de pertànyer tots els Països Catalans a la sobirania política de la corona catalano-aragonesa dona un extens camp a l’analogia en el dret públic de tots ells. El poder reial funcionava igual a Catalunya que a València o Mallorca. En l’esfera de cadascun dels estats, en canvi, l’analogia ja no era tan gran. La més patent és potser la de les corts generals, que funcionaven igual a Catalunya que a València. Tot i això, el regne de Mallorca i els comtats de Roselló i Cerdanya no tingueren corts pròpies dins la corona catalano-aragonesa, i llurs representacions concorrien a les corts generals del Principat de Catalunya, del qual formava part també Andorra. El particularisme de les ciutats, sobretot les grans, féu que l’organització tingués un règim diferent en una i altra. Potser, dins del conjunt del dret públic, la part que tingué una base jurídica escrita més uniforme fou el dret feudal, en el qual els *Usatges* constituïren una legislació d’aplicació comuna, a excepció de València. Quant al *dret privat*, la reglamentació general dels drets reials, inclòs el domini, és substancialment la mateixa en tot el dret català. Les singularitats més remarcables són les del dret valencià referents a les servituds, les quals prescriuen als deu anys. El dret econòmic matrimonial és del tot semblant al Principat i al País Valencià, amb separació de béns, dot, esкреix, tenuta i any de plor, mentre que a les Balears és també de separació de béns, però amb plena administració de béns propis per part de cada consort. Al Principat destaca la institució catalana de l’hereu (*heretament*), mentre que al dret valencià prevalia la institució d’hereu testamentària. En el sistema legitimari hi ha una gran diversitat, deguda a les diferents influències que han actuat sobre cada ordenament jurídic. Formen part del *dret especial* les *Costumes de mar*, més tard re-foses dins la col·lecció anomenada *Llibre del consolat de mar*, que assolí acceptació internacional, i el dret de les minories ètnico-religioses (jueus i sarraïns), que es mantingué mentre aquestes restaren als territoris de la corona. **6 DR** CAT Ordenament jurídic del Principat de Catalunya.

En l’etapa definitiva de formació, la seva base essencial era el dret romà justinianeu, moderat pel dret canònic i el pòsitedels usos feudals de tota l’Europa occidental —aquestes tres, fonts integrants de l’anomenat *dret comú*—, juntament amb normes peculiars, com usatges, constitucions, i d’altres normes jurídiques. Aquest dret civil es mantingué en vigor, malgrat l’anihilament dels organismes creadors pel decret de Nova Planta (1716), les normes uniformadores de l’estat modern espanyol, la jurisprudència del tribunal suprem i la dispersió dels texts jurídics en diverses col·leccions legals. Després de la promulgació de la *Compilació del dret civil especial de Catalunya*, el dret civil català romangué relegat a la categoria de “dret foral”. Aprovada la Constitució del 1978 i l’Estatut del 1979, hom reconegué a Catalunya competència exclusiva en la conservació, la modificació i el desenvolupament del dret civil català, a la vegada que es recobrava el dret públic propi amb la restauració de les institucions pròpies de Catalunya. Per la llei de 20 de març de 1984 la Compilació deixà el qualificatiu d’especial que tenia i passà a ésser *Compilació del dret civil de Catalunya*. Per altra part, en dotar-se el Parlament de Catalunya de potestat legislativa en aquelles matèries que s’especifiquen a la Constitució i a l’Estatut, el dret català s’enriqueix amb les noves lleis dictades pel Parlament i altres institucions amb potestat de fer-ho. En són exemple l’aprovació el 1991 d’un nou codi que regula les tres formes successòries (contractual o heretaments, testamentària i intestada), les modificacions en matèria de venda a carta de gràcia, sobre garanties possessòries respecte a cosa moble, etc. **7 filosofia catalana** *FILOS* Línia de pensament desenvolupada pels filòsofs dels Països Catalans. La filosofia catalana mostrà, des dels seus primers passos, una clara vocació europea, que l’ha duta a experimentar una gran sensibilitat pels corrents ideològics universals, i, d’altra banda, a projectar-hi el fruit de la seva labor creadora. Ja des de la fi del s X, als comtats catalans fou iniciada la tasca d’intercomunicació de les tres cultures coexistents a la Península Ibèrica: l’aràbiga, la judaica i la cristiana. A l’edat mitjana destaca per sobre de tots el pensament de Ramon Llull, que té com a intuïció central la possibilitat de provar per la raó totes les veritats de la fe, unida al desig d’aproximar la filosofia i la teologia al poble per tal de fer-lo accedir al goig de la contemplació. Llull inspirà un corrent intel·lectual que ha arribat a influir pensadors estrangers, com Nicolau de Cusa, Bruno, Leibniz i àdhuc, en certa mesura, els lògics moderns. Contemporani de Llull fou el polifacètic Arnau de Vilanova, que esbossà una curiosa concepció de la natura, meitat racionalista, meitat animista i astrològica. Representants de les tendències escolàstiques estrangeres del moment foren el dominicà tomista Vicent Ferrer o el franciscà escotista Francesc Eiximenis. Entorn el 1400 Bernat Metge (*Lo somni*) apareix com una de les individualitats sensibles al nou esperit humanista i renaixentista. La *Disputa de l’ase* del franciscà Anselm Turmeda és un clar exponent de la profunda crisi espiritual de l’època. Al Principat tingué lloc, durant la primera meitat del s XVI, un notable decaïment del pensament filosòfic. En canvi, el País Valencià s’incorporà plenament al moviment humanístic (Joan Lluís Vives, L.Vives, P.J.Oliver, J.M.Població o J.Gelida, P.J.Nunyes). Mentrestant, el lul·lisme continuava tenint una notable difusió. Des de la segona meitat del s XVI, a causa de la Contrareforma i de la política d’aïllament intel·lectual de la monarquia hispànica, s’anaven inhibint les iniciatives culturals. A la fi del s XVII es manifestà un canvi amb el desig, altra volta centrat a València, d’una àmplia renovació científico-filosòfica (concepcions cartesianes i gassendistes). Al Principat, els nous corrents foren acol·lits, discretament però, a la Universitat de Cervera i hom hi elaborà un eclecticisme peripatètic empeltat de matemàtica i de física modernes. A través d’alguns jesuïtes exiliats i del jurista Josep Maimó i Ribes penetrà la nova influència estrangera —l’empirisme de Locke i Condillac—, que originà un sensualisme obertament antiaristotèlic. La renovació de la filosofia tomista fou promoguda a partir de mitjan s XVIII, sobretot per Fèlix Amat. Tot i l’estancament provocat per la guerra del Francès i la repressió absolutista, fou crea-

da la Societat Filosòfica que funcionà a Barcelona del 1815 al 1821, on destacaren figures com la de Bonaventura Carles Aribau. Al llarg del s XIX hom pot distingir l’aparició de quatre corrents principals: la filosofia del sentit comú (R.M.d’Eixalà, Llorens i Barba, Pere Codina i Vilà, *Escola Filosòfica Catalana*); el neotomisme de Jaume Balmes, que volia modernitzar-se sense perdre l’empara del pensament tradicional; la filosofia anarquista de la segona meitat del segle (Pi i Margall, Joan Montseny); i una línia positivista amb Marià Cubí, Pere Mata i Josep Miquel Guàrdia. Josep Torras i Bages, amb *La tradició catalana*, contribuí a consolidar la doctrina del nacionalisme. Cap al 1910 apareix Eugeni d’Ors amb el noucentisme, defensor de la primacia de la intel·ligència i contraposat al postromanticisme de la Renaixença. Jaume Serra i Hünter, Tomàs Carreras i Artau, i Ramon Turró fundaren el 1923 la Societat Catalana de Filosofia. A la universitat barcelonina aparegué l’anomenada *Escola de Barcelona*. Xirau i Roura i Parella introduïren les modernes filosofies (fenomenologia, teoria dels valors, historicisme, existencialisme). Entre les últimes promocions universitàries anteriors a la guerra civil, destaquen Josep Calsamiglia, Eduard Nicol i Josep Ferrater i Móra, autor d’un monumental *Diccionario de filosofía*. En una primera etapa de la postguerra rebrotà el neotomisme a la universitat, i en una segona etapa, l’estudi sistemàtic de Hegel i del materialisme dialèctic, de la lògica moderna i d’algunes filosofies del passat, caracteritzà els primers inconformistes dels anys seixanta. Des dels anys setanta la filosofia catalana començà a registrar la crisi dominant al pensament europeu (pèrdua de vigència de l’existencialisme, l’estructuralisme, el marxisme i el rebrot nietzscheà del decenni anterior), crisi que ha facilitat l’eclecticisme i el plegament al món acadèmic (J.M.Valverde, J.Mosterín, J.Sales, P.Lluís i Font, J.Calsamiglia, etc). Quant a la creació filosòfica en particular, cal referir l’activitat del Col·legi de Filosofia, que s’ha preocupat per la temàtica del subjecte contemporani, l’anomenat criticisme moral (S.Pàniker, E.Subirats, N.Bilbeny i V.Camps), i la racionalitat postmoderna (X.Rubert de Ventós, J.Sarret, M.Porta, J.Subirós, G.Vilar o J.Maria Colomer). **8 literatura catalana** *LIT* Literatura en llengua catalana.

L’edat mitjana

Si hom exceptua paraules i frases soltes en documents redactats en llatí, no hi ha cap mostra de català escrit en la primera meitat del s XII. Això, però, no significa pas que a Catalunya no hi hagués aleshores una gran difusió joglaresca, com prova l’*Ensenhamen*, que, abans del 1160, escriví en vers provençal Guerau de Cabrera. Mentrestant, el poble devia mostrar preferència per llargues narracions en vers sobre fets històrics i per breus cançons populars de tipus amorós o religiós. A partir del 1166, quan Alfons I heretà Provença, foren abundosos els homes nascuts a Catalunya que versificaren en llengua provençal (*Las rasós de trobar*, de Ramon Vidal de Besalú, Cerverí de Girona). L’empremta de la lírica provençal caracteritzarà la catalana fins ja ben entrat el s XV. Des de la segona meitat del s XII apareixen mostres de prosa catalana (fragment del *Forum iudicum*, les *Homilies d’Organyà*). Ja al s XIII destaca el cas sorprenent i únic de Ramon Llull (1233-1316), l’autèntic creador de la prosa catalana culta. En la prosa historiogràfica destaquen els dos reis Jaume el Conqueridor i Pere el Cerimoniós, i també Bernat Desclot i Ramon Muntaner, autors de quatre cròniques redactades entre la darrerria del s XIII i el 1386. Així mateix, cal destacar Arnau de Vilanova i l’obra religiosa i moral de Francesc Eiximenis i Vicent Ferrer. En l’àmbit del consistori de la Gaia Ciència de Barcelona, fundat el 1323, aparegueren dues importants obres didàctiques de poesia, el *Llibre de concordances*, de Jaume Marc, i el *Torsimany*, de Lluís d’Averçó (tots dos redactats a la darrerria del s XIV). De caire italianitzant és la poesia d’Andreu Febrer. En l’obra de Jordi de Sant Jordi (mort jove el 1424), hom ja pot parlar de català amb solucions provençals i d’una certa renovació. L’obra d’Ausàs Marc, escrita ja a partir del 1425, representa una autèntica superació en la lírica catalana: ultrapassa l’estilnovisme i petrarquisme i, bé que sempre amb premisses escolàstiques, exposa els proble-

mes morals d’una manera humana i crua, sense fer concessions a la retòrica. Ausàs Marc no tingué successors de la seva categoria entre els nombrosos poetes del s XV. La influència del Renaixement italià arribà molt més d’hora a la prosa. Entre els secretaris i escrivans de la cancelleria es formà Bernat Metge, el qual, amb *Lo somni* (1399), introduí definitivament l’estil nou de la prosa en la literatura catalana, la primera entre les romàniques a produir un diàleg de tipus platònic o ciceronià. La mentalitat renaixentista, molt avançada, de Bernat Metge no prosperà. J.Rois de Corella fixà la seva intenció en el filigranament estilístic. A part l’humanisme, hi ha la singular figura d’Anselm Turmeda (*Disputa de l’ase*, 1417), que mostrà una actitud anticristiana a la *Tuhfà*, escrita en àrab. Al s XV, aparegué l’anònim *Curial e Güelfa*, i el cavaller valencià Joanot Martorell emprengué la llarga redacció de *Tirant lo Blanc*, dues novel·les cavalleresques que es caracteritzen per llur fidelitat a la realitat ambiental. Simultàniament, a València, el metge Jaume Roig escriví en vers narratiu l’*Espill*, prototipus de novel·la burgesa, d’accent misogin.

Del Renaixement al romanticisme

Els esdeveniments a nivell econòmic, polític i social que se succeïren des dels primers decennis del s XVI fins als primers del XIX portaren a una crisi que paralitzà el desenvolupament normal de molts sectors de les lletres catalanes. Als Països Catalans, el centre de les noves inquietuts de l’Europa cinccentista (*devotio moderna*, erasmisme, luteranisme, etc) fou València. Allà funcionava un teatre d’intenció realista i satírica, com *La vesita*, de Joan Ferrandis d’Herèdia, però la Contrareforma destruí aquest esperit de crítica i de recerca. Els poemes de Joan Pujol (segona meitat del s XVI) i els actes sacramentals de Joan Timoneda ja reflecteixen el canvi, que havia de culminar amb el Barroc. D’aquest període, que s’estén des del tombant dels ss XVI-XVII fins a mitjan XVIII, Francesc Vicenç Garcia fou l’únic que aconseguí de formar escola. Al s XVIII la filosofia crítica i l’erudició lingüística i històrica de la Il·lustració renovaren tota la concepció de la cultura i, ja a mitjan segle, un grup format per diversos traductors i alguns escriptors (Joan Ramis, Antoni Febrer i Cardona, etc) desencadenà un moviment neoclàssic que, ja al principi del s XIX incorporà alguns elements romàntics. Antoni Puigblanc tanca el període anomenat tradicionalment *Decadència* i obre la Renaixença burgesa i romàntica. Des del s XVI fins al XIX, a més, hi hagué un augment de la narrativa i la poesia populars (l’anònima *cançó del Comte Arnau*, la narració, també anònima, del *Viatge a l’Infern d’en Pere Porter*, etc), sovint conservades en cançoners musicals o de poesia popular del s XVI. També en l’àmbit popular aparegué el teatre religiós (dances de la mort, peces relatives als cicles de Nadal i de la Passió, *Misteri d’Elx*, vides de sants, etc), mentre es consolidà en el profà el sainet de costums.

El segle XIX

El fenomen que caracteritza d’una manera més decisiva el s XIX és l’adveniment de l’anomenada Renaixença, el gran moviment restaurador de la llengua, de la literatura i de la cultura que coincidí, més o menys, amb l’esclat del romanticisme i que hom sol situar dins el període comprès entre l’aparició, l’any 1833, de *La Pàtria* de Bonaventura Carles Aribau i la presentació als jocs florals del 1877 de *L’Atlàntida* de Jacint Verdaguer. Destaca el paper que tingué, en el procés de cohesió col·lectiva de la Renaixença, Rubió i Ors (*Lo Gaiter de Llobregat*), que començà a publicar (1839-40) composicions en català al “Diario de Barcelona”. També fou cabdal la inauguració dels jocs florals el 1859, sota la presidència de Milà i Fontanals, i el sorgiment, arreu dels Països Catalans, d’un gran estol de poetes que constitueix l’anomenada *Escola dels Jocs Florals*, que degenerarà després en el *paral·lisme*. Tallada aquesta tradició, continuà, en canvi, el costum de representar peces de contingut religiós popular i el sainet (Frederic Soler *Pitarra*). Però és Àngel Guimerà qui dona al teatre català una dignitat i una categoria universals. La prosa de creació s’inaugurà amb la novel·la històrica *L’orfeneta de Menargues o Catalunya agonitzant* (1862) d’Antoni de Bofarull. La narració rural fou conreada per Carles

Bosch de la Trinxeria i Marià Vayreda, i la costumista, per Emili Vilanova. L’obra *La papallona* (1882), de Narcís Oller, significà l’assimilació del naturalisme. L’aparició, l’any 1881, del grup i la revista “L’Avenç” assenyala la transició del naturalisme cap al modernisme. Joan Maragall és qui clou i supera el modernisme. Cal esmentar l’Escola Mallorquina, amb Miquel Costa i Llobera i Joan Alcover.

El segle XX

Al segle XX apareix un nou moviment, el *noucentisme* (“mediterranisme”, classicisme, “arbitrarisme”, “civilitat” enfront de la natura), definidor del qual fou Eugeni d’Ors, autor del *Glosari*. L’acció del noucentisme contribuí a relacionar la política del moment amb les necessitats culturals, i en aquest sentit fou positiva; en literatura fou sobretot poètic i crític (Josep Carner, i *Guerau de Liost*). Al mateix temps es manifestaren les tendències avantguardistes, amb el poeta Joan Salvat-Papasseit. Més lents en llurs processos, el teatre i la narrativa tendiren a confirmar els valors establerts, naturalistes i modernistes (Josep Pous i Pagès, Víctor Català [Caterina Albert], Joan Puig i Ferrterer, Adrià Gual, Prudenci Bertrana). Joaquim Ruyra i Josep Carner foren decisius en l’assoliment del conte i les proses literàries. En poesia predominà el postsimbolisme. Carles Riba s’afegí als poetes anteriors i aviat els succeí. J.V.Foix, avantguardista i clàssic, creà una obra paradoxal i independent. És el moment també del triomf popular, en la lírica i en el teatre en vers, del fecund Josep Maria de Sagarra. Cal citar també d’altres poetes com Marià Manent, Clementina Arderiu, *Pere Quart* o el mallorquí Bartomeu Rosselló-Pòrcel. Fins aleshores el predomini de la poesia fou absolut, i la posició crítica que l’acompanyà afavorí la creació de cultura, amb l’esforç editorial, les revistes i la premsa en general: “La Publicitat” (1922), “Revista de Catalunya” (1924), “D’Ací i d’Allà” (1924, segona etapa), “Mirador” (1929), “La Nova Revista” (1927), “Quaderns de Poesia” (1935), etc. Època institucional i reflexiva, produí també cròniques (Josep Pla, Puig i Ferrterer, Joan Santamaria i Plàcid Vidal). El conte mantingué la regularitat i la qualitat (Miquel Llor i Salvador Espriu). Josep Maria Folch i Torres, l’escriptor més popular del seu temps, lliurava periòdicament *Pàgines viscudes*. En canvi, la novel·la no assolí de renovar-se sinó en obres aïllades, de pas cap a la novel·la psicològica (Carles Soldevila, Miquel Llor, Francesc Trabal i Mercè Rodoreda). Hi hagué novel·les semblants a cròniques: *Vida privada* (1933) de J.M.de Sagarra, *Quan mataven pels carrers* (1930) de Joan Oller i Rabassa i la satírica *Mort de dama* (1931) de Llorenç Villalonga. Salvador Espriu constituí una revelació amb *Laia* (1932). Durant la guerra, alguns autors aportaren un afany renovador (Joan Oliver en teatre, C.A.Jordana en narracions, Pere Calders, Xavier Benguerel i Josep Sol). És culminant en aquest temps l’abundor i la qualitat de traduccions. Ja en la postguerra, durant un parell de dècades les restriccions afavoriren el predomini marcat de la poesia (Carles Riba, J.V.Foix, Pere Quart, Salvador Espriu, Gabriel Ferrater). L’alçament de certes traves —sobretot cap al 1963— potencia d’altres gèneres, com la novel·la, l’assaig i les traduccions. Es consagraren tres narradors d’èpoques anteriors a la guerra: Mercè Rodoreda, Llorenç Villalonga i Joan Puig i Ferrterer. Sobresurten els contes de Pere Calders i la novel·lística de Joan Sales, Xavier Benguerel, etc. Dels novel·listes sorgits a la postguerra pren relleu l’obra de Manuel de Pedrolo, al costat de Maria Aurèlia Capmany, Josep M.Espinàs, Baltasar Porcel, etc. Tant en la poesia com en la narrativa aparegueren variades formes d’avantguarda (Josep Palau i Fabre, Joan Brossa, Jordi Sarsanedas, Joan Perucho). El teatre, reprès cap al 1946, no assolí de superar la crisi i anà de fórmules tradicionals (Sagarra, autors populars) a assaigs excepcionals, com *Primera història d’Esther* (1948), de Salvador Espriu. Quant a les publicacions, la tribuna de més durada i de més pes fou “Serra d’Or” (des del 1959), i l’esforç editorial més important fou la creació d’Edicions 62. En mitjans diversos hi ha una creixent profusió de crítica literària i d’estudis sobre autors o gèneres concrets (Marià Manent, Joan Fuster, Josep Faulí, Josep M.Castellet, Pere Gimferrer,Albert Manent, Joan Triadú, etc). Ha crescut el lli-

bre literari destinat a infants i adolescents (Josep Vallverdú, Josep Albanell, Joaquin Carbó, Emili Teixidor, Oriol Vergés i d’altres). La creació literària i la producció editorial s’ha vist estimulada per la celebració de diversos premis literaris com el Premi d’Honor de les Lletres Catalanes. Pere Gimferrer destaca com el millor poeta, després de la mort de Gabriel Ferrater (1972). També prenen la plena dimensió en aquest període els poetes Joan Vinyoli i Miquel Martí i Pol. La mateixa actitud de base avantguardista i de transgressió de formes que al capdavall porta novament al predomini de la poesia, actua damunt la novel·la, des del mateix Pedrolo fins a Baltasar Porcel i de Terenci Moix a Miquel Àngel Riera. Ja en la narrativa de la dècada dels 70 es poden destacar, entre d’altres: Josep Albanell, Montserrat Roig, Víctor Mora o Teresa Pàmies. La prosa narrativa pren el relleu just en l’obra de Pere Calders, mentre Mercè Rodoreda fa una altra aportació fonamental a la contística. En l’assaig literari breu i d’actualitat destaquen Joan Fuster, M. Aurèlia Capmany i Josep M.Espinàs. En teatre, a part Oliver, Espriu, Calders i Brosa, Josep M.Benet i Jornet és l’autor més representatiu, amb Rodolf Sirera. Durant aquests anys foren constituïdes una *Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* i una *Associació d’Escriptors en Llengua Catalana*. Fou característic de la dècada dels anys vuitanta el gran creixement del sector editorial en català. Entre els molts autors de les noves editorials es troben Jaume Fuster, M.Antònia Oliver, Ferran Torrent, Isabel-Clara Simó, etc. A l’inici dels vuitanta la literatura catalana conegué algunes incursions en la novel·la històrica (Josep Lozano, Lluís Racionero, Maria Mercè Roca, i altres). La poesia dels anys setanta ha consolidat diversos noms com Feliu Formosa, Joan Margarit, Narcís Comadira, Francesc Parcerisas i Pere Gimferrer. En la narrativa dels vuitanta, darre-re els consolidats Joan Perucho, Pere Calders o M.Aurèlia Capmany, Miquel Àngel Riera s’ha revelat com un dels novel·listes actuals més sòlids. També cal referir-se a la consolidació de Baltasar Porcel, Robert Saladrigas, Ferran Torrent, Jaume Cabré, Quim Monzó, Jesús Moncada, Miquel de Palol, J.F.Mira i Carme Riera, com també al retorn de Terenci Moix a la literatura catalana (*El sexe dels àngels*, 1992). I cal destacar l’obra narrativa de Pere Gimferrer, Olga Xirinacs, Maria Àngels Anglada i Emili Teixidor. Entre els narradors que han començat a publicar als vuitanta, s’ha de parlar, sobretot, de Vicenç Villatoro, M.Mercè Roca, Sergi Pàmies, Màrius Serra, Ramon Solsona, J.M.Fonalleras i Maria Barbal. El 1987, cinquanta anys després de la seva primera i efímera existència, la Institució de les Lletres Catalanes engegà novament les seves activitats.
9 moneda catalana
NUMIS Moneda pròpia dels Països Catalans i d'aquelles terres sobre les quals els catalans exerciren llur domini. El sistema monetari català fou inicialment monometàl·lic (diners d'argent, després diners d'argent lligat amb coure) i més endavant bimetàl·lic (*croat* d'argent, *florí* d'or). La comptabilitat es féu sempre en diners i llurs múltiples, el *sou* (dotze diners) i la *lliura* (240 diners o 20 sous). Els valors sou i lliura rarament coincidiren amb una moneda real i efectiva. Les primeres monedes encunyades en terra catalana foren les dracmes d'argent i els seus divisors (Empúries i Rodes, ss IV-III aC). El *florí d'or* (s XIV) constituí la primera moneda d'estampa uniforme i de curs general a la corona catalano-aragonesa. Pel decret de Nova Planta la moneda privativa catalana fou abolida, tot i algunes emissions esporàdiques posteriors adaptades al sistema metrològic castellà. Com unitat de compte, però, el sistema català persistí fins ben entrat el s XIX.
10 música catalana
MÚS Música creada als Països Catalans. El testimoni més antic d'activitat musical conservat és una dansa fàl·lica, a la cova del Cogul (Garrigues). Hom troba representacions de temes musicals en obres d'art ibèric. La civilització musical grega fou activa, com ho mostren els vasos de Sant Martí d'Empúries: danses de sàtirs, Apol·lo tocant la lira, etc. L'art musical romà es degué desenvolupar molt especialment a Tàrraco en les representacions escèniques, en els cants en honor dels déus, en les libacions i en d'altres cerimònies civils. No hi ha dades sobre la primitiva música cristiana catalana fins al s VI; sembla,

però, que les esglésies i els monestirs de la Tarraconense, a partir del segle IV, tingueren fins al s VII un ritu —litúrgia i música— complet. La base de la litúrgia visigòtica era un fons romà primitiu al qual fou afegit, durant els ss VI i VII, un nou repertori d'himnes, misses i oracions. Les conseqüències de la invasió sarraïna en el camp litúrgic i musical foren la destrucció dels còdexs litúrgics musicals i l'empobriment del culte. La incorporació de la Catalunya Vella al món carolingi tingué com a conseqüència la penetració del cant romà en la modalitat anomenada *gregoriana*. Catalunya posseeix un centenar de còdexs musicals gregorians del final del s IX al XIII. La pràctica instrumental data del s IX. L'ús de l'orgue fou introduït a la fi del s X i a partir dels ss XII i XIII era ja general. Al s X aparegueren les formes postgregorians: els diferents trops, proses, oficis rítmics, verbetes, *conductus* i drames litúrgics. A partir del s X, des de Ripoll, el centre musical més important, es difongué el cant de la *Sibilla*. Ja al s XIII fou practicada al País Valencià i al Principat l'*epístola farcida*, modalitat de trops. Un altre monestir important fou Sant Cugat del Vallès, cèlebre pels seus còdexs. Al principi del s XI apareix la polifonia a terres catalanes. Al segle XIII, els *organa*, els *conductus* i els motets procedents de Ripoll, de Tortosa i del monestir d'Escaladei, són de tècnica derivada de la música a veus francesa. Els reis de Catalunya-Aragó mostren molt interès per la música, destacant la capella reial barcelonina, filial de la capella pontifícia d'Avinyó i que acollí molts músics estrangers. Poblet i Santes Creus seguien les mateixes directrius. El repertori litúrgic d'aquesta època (*missa de Barcelona*) es conserva en part en diferents còdexs de la segona meitat de segle. L'*ars nova*, religiosa i profana, tingué molta importància a Catalunya. L'activitat musical polifònica o *cant d'orgue* es desenvolupà a les catedrals de Tarragona, València, Barcelona i als monestirs de Poblet, Santes Creus i Montserrat. El *Llibre Vermell de Montserrat*, del final del s XIV, marca el pas de *l'ars antiqua* a l'*ars nova*. Al s XIV s'estengueren, especialment al País Valencià, unes representacions amb text català (Festa d'Elx). A Nàpols es conreà la polifonia religiosa d'influència franco-flamenca i la cançó amorosa d'estil cada cop més allunyat de la borgonyona. Ja al s XVI, la música profana no trobà cap mena de facilitat per al seu desenvolupament; amb la mort de Ferran el Catòlic (1516), es dissolgué la capella reial. Al País Valencià la situació fou més favorable. Vinculat a la cort renaixentista dels Calàbria, Lluís Milà fou l'autor de la primera col·lecció impresa a la Península Ibèrica amb la música per a viola de mà (*vihuela*) i per a cant i viola de mà. El primer mètode de *guitarra espanyola* fou publicat el 1586 i fou obra de Joan Carles Amat. L'escola catalana conreà el madrigal i l'ensalada, obres a veus de caràcter popular (Mateu Fletxa el Vell, el seu nebot Mateu Fletxa el Jove, Pere A. Vila, Càrceres i Chacón). Vila, autor de madrigals religiosos i profans, és el mestre de l'escola barcelonina: Lluís Ferran Vila, J.Àngel Tàpies i Pere Cubells. Al començament del s XVII sobresurt la figura de Joan Pau Pujol. En aquest segle la música té, als Països Catalans, un aspecte quasi exclusivament religiós, a causa de l'absència de cort i de cases de la noblesa. Durant la primera meitat del s XVII la música fou seguidora de l'escola romana, en especial de la de Palestrina, i de l'escola castellana, en un estil més senzill. Al País Valencià hi ha dos centres musicals molt actius: la seu i el Col·legi del Corpus Christi. Lentament s'introduí el nou estil provinent d'Itàlia en el doble vessant de la policoralitat i de l'estil representatiu. A València destacà Joan Baptista Comes i a Montserrat, centre obert als corrents francesos i italians, Joan Cererols, autor de misses i *villancicos*. L'únic instrument que tingué repertori fou l'orgue. Al darrer terç del segle, la figura més destacada és la de Joan Baptista Cabanilles, creador d'una producció per a orgue i vocal de gran vàlua. Durant tot el s XVIII la música dels Països Catalans presentà una tensió entre els músics que volien renovar llur art i els que es volien mantenir al marge dels corrents europeus. La influència italiana es féu sentir al començament del s XVIII en la música religiosa, i especialment en l'oratori. La música religiosa fou conreada per Josep Gas, Valls, Caselles, Espona, Josep Duran, Francesc Queralt, Carles

moneda catalana Ral d'argent, de Jaume II de Mallorca (1300)

moneda catalana Ardit, moneda barcelonesa de billó, de Felip III (1614)

moneda catalana Peceta, moneda d'argent del Principat, a nom d'Isabel II (1837)

Baguer i Jaume Balius; els principals gèneres foren misses, motets, goigs, salms, *tonos*, *villancicos*, la majoria amb acompanyament instrumental i amb diferents cors. L'òpera italiana fou introduïda (1708) pel rei-arxiduc Carles, que establí la seva cort a Barcelona; a partir de mitjan segle foren estrenades òperes d'autors no tan sols italians, sinó també autòctons (Josep Duran, Terradelles, Sors, Carles Baguer, Martín i Soler, etc). Antoni Lliteres, d'origen mallorquí, i el barceloní Pau Esteve treballaren a Madrid en el desenvolupament de la sarsuela. La música catalana instrumental es presentà al marge dels corrents europeus amb l'excepció d'Antoni Soler. Montserrat continuà essent un centre de formació musical d'excel·lional importància (Anselm Viola, Narcís Casanoves i Josep Vinyals). Els primers anys del s XIX ofereixen un panorama musicalment molt pobre. La sarsuela d'aquest període trobà un públic addicte. Pep Ventura reestructurà la sardana. Ferran Sors i Francesc Tàrrega, amb les seves composicions per a guitarra, formen part de la primera etapa del romanticisme musical a Catalunya. Els autors més importants foren Antoni Nicolau, Enric Morera, Joan Lamote de Grignon i Joan Llongueres. Des del segon terç del s XIX hom fundà orquestres i societats corals a les principals poblacions catalanes (Anselm Clavé), fou estructurat l'ensenyament musical i nasqueren els principals teatres d'òpera. Lluís Millet, juntament amb Amadeu Vives, fundà l'Orfeó Català (1891). Un representant tardà del romanticisme musical fou Francesc Alió, creador de *lieder* de caràcter català. El promotor més important del darrer terç del s XIX fou Felip Pedrell, iniciador de la musicologia. Els dos compositors més importants del canvi de segle foren Isaac Albéniz i Enric Granados. Ja plenament al s XX pertany la generació formada per Frederic Mompou, Manuel Blancafort, Eduard Toldrà i Robert Gerhard. A la generació de la guerra civil pertanyen Joaquim Rodrigo, Joaquim Nin, Xavier Montsalvatge i Carles Suriñach. Amb un propòsit de renovació, hom creà a Barcelona, els anys crítics de la postguerra, el Cercle Manuel de Falla. En la música religiosa es destaquen els noms d'Àngel Rodamilans, Anselm Ferrer, Ireneu Segarra i Gregori Estrada. Els compositors més actius d'aquestes últimes dècades són Joaquim Homs, Xavier Benguerel, Joan Guinjoan, Enric Raxach, Narcís Bonet, Lleonard Balada, Salvador Pueyo, Josep Soler, Salvador Brotons, Benet Casablanças, Carles Guinovart, J.Rodríguez-Picó, Miquel Roger, Albert Sardà, F.Taverna-Bech, F.Fleta Polo, Carles Santos, Agustí Charles, Albert Llanas, Ramon Porter, etc. Els Països Catalans han donat figures importants a la interpretació musical, exemples de la qual són el director d'orquestra Ros Marbà, el violoncel·lista Pau Casals, el violinista Eduard Toldrà, l'organista Montserrat Torrent, els pianistes Isaac Albéniz, Enric Granados i Alícia de Larrocha, i els cantants Francesc Viñas, Victòria dels Àngels, Montserrat Caballé, Jaume Aragall, Josep Carreras i Joan Pons.

Català i Roca, Francesc (Valls 1922) Fotògraf. Treballà per a diverses revistes i publicacions. Ha il·lustrat un nombre considerable de llibres: *Les cases pairals catalanes* (1966), *Els monestirs catalans* (1968), *Cerámica popular española* (1973),

música catalana L'Orfeó Català, en un mosaic de la façana del Palau de la Música Catalana, de Barcelona

música catalana E. Granados donant una lliçó (IMHB)

Los espacios de Chillida (1974), *Arquitectura de Sert* (1977), *Veure Barcelona* (1984), entre molts d'altres. Ha rebut, entre altres premis, el Nacional de Artes Plásticas (1983) i el Premi Nacional d'Arts plàstiques de la Generalitat (1991). Creu de Sant Jordi 1992.

catalano-aragonesa, **corona** [o *de Catalunya-Aragó*] *HIST* Estat, anomenat també modernament *unió* o *confederació catalano-aragonesa*, marc institucional dins el qual s'han desenvolupat històricament els Països Catalans i Aragó entre els ss XII i XVIII. Fou originada per la unió dinàstica de Catalunya i d'Aragó duta a terme el 1137 amb la donació, per part de Ramir II d'Aragó, del regne d'Aragó, del comtat de Ribagorça i del regne de Saragossa al comte Ramon Berenguer IV de Barcelona, comte d'Osona, Girona, Cerdanya i Besalú, mitjançant el compromís de matrimoni del comte amb la seva filla i hereva Peronella (acomplert el 1150). A partir d'Alfons I de Catalunya-Aragó els sobirans de la nova monarquia esdevingueren reis tant per als aragonesos com per als catalans, tot i ésser llur títol històric com a sobirans de Catalunya el de *comtes de Barcelona*. El títol de *comte-rei* ha estat donat per la historiografia moderna; en l'època, els sobirans rebien, com a simplificació, el títol de *rei d'Aragó*. Les incorporacions dels territoris reconquerits (Tortosa 1148; Lleida, 1149) i de diversos comtats al de Barcelona (Rosselló, 1172; Pallars, 1192), anaren configurant les dues grans unitats d'Aragó i Catalunya. Ja des del s XII l'antiga cúria comtal es diversificà en una cúria reial aragonesa i una cúria reial catalana, origen de les futures corts. Les possessions de la corona foren ampliades per l'expansió vers Occitània (Ramon Berenguer IV, Alfons I, Pere I) i les conquestes de Terol i d'Albarrasí (1170), de Mallorca (1228-32) i d'Eivissa (1235), submissió de Menorca (1232), conquesta del Regne de València (1232-45), a costa dels països islàmics. Els regnes de Mallorca (1230) i de València (1240) foren organitzats ja des de la mateixa conquesta com a entitats polítiques autònomes, especialment el de València, que tenia corts pròpies. L'expansió mediterrània seguí amb la incorporació del regne de Sicília (1282) per part de Pere II. El 1289 se celebraren a Montsó les primeres corts generals dels regnes. Entrat el s XIV, els regnes que constituïen la corona catalano-aragonesa pròpiament dita aconseguiren una constitució jurídica estable, amb organitzacions peculiars a cada un d'ells (encara que paral·leles), amb corts, lleis, monedes i funcionaris separats, units només per la persona del monarca, ajudat per un consell reial, un procurador general (després dit *governador general*) i, en cas d'absència, per un lloctinent general. La creació, el 1346, del florí d'or, primer signe monetari comú a tota la corona catalano-aragonesa, i la reorganització de l'administració reial (cancelleria, audiència) durant el regnat de Pere III, assenyalen el moment de màxima cohesió dels territoris de la corona que foren anomenats *regnes deçà mar*. L'ocupació de Còrsega i de Sardenya, ajornada des del començament del s XIV, fou empresa el 1323 pel primogènit Alfons. La sobirania dels ducats d'Atenes i de Neopàtria havia estat assumida per Pere III de Catalunya-Aragó el 1380; ben aviat, però (Atenes el 1388 i Neopàtria el 1390), foren preses pels venecians. Després del compromís de **Casp** i la instauració de la dinastia dels Trastàmara, Alfons IV intentà per les armes (1420), infructuosament, de fer efectiu el títol de rei de Còrsega. El 1421 inicià la lluita pel domini de Nàpols, que no aconseguí totalment fins el 1442. Ferran (rei de Sicília ja des del 1473 i de Catalunya-Aragó des del 1479) s'associà al govern de Castella durant el regnat de la seva muller Isabel de Castella. El 1505 la totalitat del regne de Nàpols fou ocupada per les forces de Ferran II. Ferran el Catòlic reformà l'administració central de la corona transformant el consell reial, la cancelleria i l'audiència en un nou consell reial (1494), que amb el temps s'anomenà Consell d'Aragó, i uns altres consells reials i també cancelleries i audiències per a cada un dels regnes. Amb el regnat de Carles I (1519) s'inicià la unió de les corones castellana i catalano-aragonesa en un sol monarca (1519), sense modificar gairebé gens les formes de govern de cada un dels estats. Els estats d'Itàlia (però no Sardenya) foren separats de fet de la corona catalano-aragonesa amb la implantació

(1554) del Consell d'Itàlia. L'aparició d'una dinastia exclusivament hispànica dels Habsburg no comportà, tanmateix, la formació d'un estat espanyol. Els naturals de les dues corones es consideraren sempre mútuament estrangers, especialment per a l'exercici de càrrecs públics i per al comerç. Les accions anticonstitucionals, però, foren freqüents ja a partir del viratge polític de Felip II (1568) i especialment a partir del regnat de Felip IV (1621), en gran part responsables dels moviments contra la monarquia a Aragó (1591), a Catalunya (guerra dels Segadors el 1640) i també a Nàpols (revolta de Masaniello el 1647). Pel tractat dels Pirineus (1659), quedà annexat a França el comtat de Rosselló i la meitat del de Cerdanya. Felip V practicà una política d'assimilació a Castella dels regnes que formaven part d'aquella corona, cosa que féu el 1707 per al regne de València i per al d'Aragó, el 1715 per al regne de Mallorca i el 1716 per al Principat de Catalunya. Amb els decrets de **Nova Planta**, finalitzà com a organització estatal la corona catalano-aragonesa. L'administració de la corona catalano-aragonesa restà vigent encara a Sardenya fins el 1720 i als regnes de Nàpols i de Sicília fins el 1725. Menorca, d'altra banda, unida el 1713 a la corona britànica, conservà el propi règim constitucional fins el 1798.

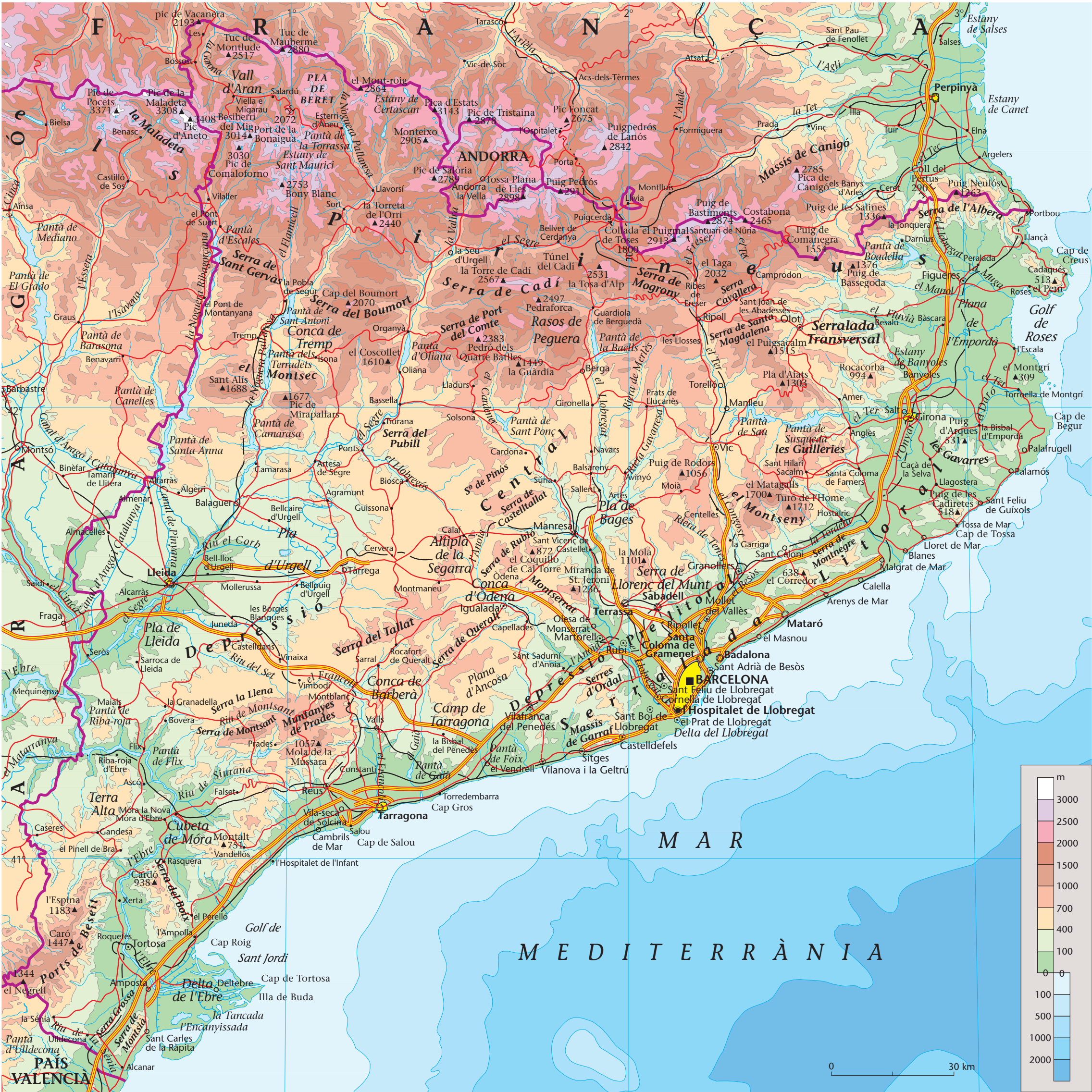
catalèpsia *PSIQ* Trastorn psicomotor que afecta el to muscular i la iniciativa motora. Consisteix en hipertonia rígida amb incapacitat de moviments espontanis i amb manteniment de les positures imposades.

Catalunya País de l'Europa mediterrània, a la costa oriental de la Península Ibèrica, que constitueix el nucli originari i la part territorialment més important i extensa de l'anomenat Principat de Catalunya i de tot el conjunt de terres de parla i cultura catalanes (Països Catalans) i que actualment es troba enclavat dins de l'estat espanyol, del qual constitueix una comunitat autònoma (31 895 km²; 6 059 494 h [1991]). El primer nucli territorial al qual hom aplicà, després, el nom de Catalunya es constituí a la fi del s X com a conjunt de comtats de la marca meridional de l'imperi franc (Marca Hispànica) al voltant del de Barcelona, el comte del qual mantenia la preeminència. A mitjan s XI, el nucli format pels territoris dels comtes d'Urgell, Besalú, Cerdanya i Barcelona fou anomenat pels països cristians veïns *regne de Barcelona*. Posteriorment es conegué amb el nom de Catalunya Vella. Al s XIII el nom de *Catalunya* ja fou emprat per a designar la totalitat del territori comprès entre el Cinca, la marca de Tortosa i l'estany de Salses, enfront del *regne d'Aragó* (corona catalano-aragonesa). Durant la reconquesta hom estengué sovint el nom de *Catalunya* al nou territori del *Regne de València*. La denominació així entesa persistí fins ben entrat el s XVI, on aparegué la denominació *Principat de Catalunya*, aplicada als comtats centrats en el de Barcelona, i que es mantingué plenament fins al s XIX; el moviment catalanista, però, utilitzà preferentment el nom de *Catalunya*, que ha restat fixat dins els límits de l'actual comunitat autònoma. Hom ha designat sovint Catalunya francesa els territoris que formaren la província francesa del Rosselló. De manera similar, les comarques catalanes administrativament aragoneses han rebut també el nom de **Catalunya aragonesa**, i les Balears, el de **Catalunya insular**. Els problemes d'ambigüitat i de susceptibilitat que comporta l'ús del topònim *Catalunya* d'una forma tan àmplia, han fet que a partir de la dècada de 1960-70 es generalitzés la denominació de Països Catalans per a parlar del conjunt de terres de parla catalana. Quant a l'origen del nom, ha donat lloc a diverses hipòtesis a partir de la baixa edat mitjana, i no hi ha, en absolut, unanimitat al respecte.

LA GEOGRAFIA

Morfologia

A Catalunya hom distingeix principalment dues etapes geològiques. El cicle hercinià es desenvolupà al llarg de l'era primària, constituint unes àrees submergides (fossa pirinenca i fossa mediterrània) on, durant l'era secundària i l'inici de la terciària, s'anaren acumulant materials sedimentaris. La segona gran etapa orogènica, el plegament alpi, afectà aquests sediments aixecant-los i donant origen als Pirineus i al Sistema Mediterrani, mentre

es desenvolupava un procés d'enfonsament del massís de l'Ebre. Les fases de descompressió subsegüents al plegament determinaren l'enfonsament del massís catalano-balear. Hom pot distingir tres grans unitats morfoestructurals a Catalunya: dues àrees muntanyoses —els Pirineus i el Sistema Mediterrani Català— que emmarquen una àrea interior més plana, la Depressió Central Catalana. Els Pirineus, al N, són una serralada alpina, orientada d'W a E, on predominen materials primaris i amb un conjunt de serres subsidiàries adossades paral·lelament, els Pre-pirineus, formats per materials secundaris i terciaris. El Sistema Mediterrani, conegut també amb el nom de Serralades Costaneres, és constituït per dues alineacions muntanyoses paral·leles —la Serralada Pre-litoral i la Serralada Litoral— separades per una llenca deprimida, la Depressió Pre-litoral. Aquest conjunt es disposa paral·lelament a la costa, amb una orientació general NE-SW, de forma que, vers el NE, convergeix amb els darrers contraforts pirinencs (Serralada Transversal). Enmig de les dues àrees muntanyoses es troba la Depressió Central Catalana, constituïda per un conjunt bastant complex de conques d'erosió, planes i altiplans. Catalunya disposa de 699,3 km de costa, gene-

ralment molt poc articulada (a excepció del cap de Creus). En línies generals, els terrenys primaris són constituïts per materials granítics i esquistosos; els terrenys secundaris són predominantment calcaris; i els terrenys terciaris i quaternaris són formats per margues, argiles, gresos i conglomerats. La tendència zonal dels sòls catalans mena vers dues grans associacions: la dels sòls *bruns forestals*, juntament amb els sòls *podzòlics de muntanya*, als Pirineus i a les serres altes i mitjanes del país, i la desòls *bruns i roïgs* (també dits *mediterranis*), a les terres més baixes.

El clima i la hidrografia
Hom distingeix tres grans dominis climàtics a Catalunya: un de *clima alpí i subalpí*, a l'alt Pirineu (amb temperatures baixes, innivació i pluviositat altes), un *clima atlàntic*, reduït a la conca de la Garona (plujós, fresc, humit) i un de *clima mediterrani*, que ocupa la resta del territori, i que hom pot subdividir en una àrea de *muntanya alta* (Pre-pirineus, Serralada Transversal, Montseny), que marca la transició del clima subalpí al mediterrani, amb un curt període sec, temperatures més suaus i pluviositat i innivació menors, una àrea de *muntanya mitjana i baixa*, a la Serralada Pre-litoral, amb pluviositat ja molt infe-

Mapa físic de Catalunya

rior, neu escassa i mitjana tèrmica més elevada, una àrea de *litoral* (Depressió Pre-litoral, Serralada Litoral, planes costaneres), amb precipitacions encara més baixes, estius secs i tardor plujosa, i una àrea de *continental* (Depressió Central), amb 5-7 mesos de secada i elevada oscil·lació tèrmica anual. Amb relació a la pluviositat, de tendència equinoccial, hom anomena *Catalunya humida* les zones dels Pirineus, Pre-pirineus, Subpirineu i alguns illots muntanyosos de la Serralada Pre-litoral, i *Catalunya seca* la resta del territori, amb precipitacions menors als 700 mm de pluja anuals. La xarxa hidrogràfica es divideix en tres grans sectors: un vessant occidental, o de l'Ebre (amb el Segre i els seus tributaris); un vessant oriental, format pels rius menors que van desembocant a la Mediterrània al llarg del litoral català (Llobregat, Ter); i un vessant septentrional, format pels rius que, des dels Pirineus, davallen vers França (Garona). Gràcies a la importància de l'Ebre (aportació mitjana de 14 827 hm³/any), els canals de regadiu han pogut adquirir una importància més gran en el seu vessant. En moltes comarques pren una importància creixent l'aprofitament de les reserves subterrànies d'aigua.

La flora i la fauna

Dins el regne fitogeogràfic holàrtic, les tres regions biogeogràfiques de Catalunya són: la boreo-alpina, l'eurosiberiana i la mediterrània, que es corresponen aproximadament i respectivament amb l'alta muntanya, amb la muntanya mitjana i amb la terra baixa. La *vegetació boreo-alpina* (als Pirineus) comprèn els estatges nival, alpí i subalpí. Sota l'estatge nival, entre 2 300 i 3 000 m, hi ha l'estatge alpí, on predominen els prats naturals. L'estatge subalpí, dels boscs boreals de coníferes, comprèn els dominis del bosc de pi negre (entre 1 600 m i 2 300 m) i d'avetosa (entre 1 200 i 1 600 m). La vegetació subalpina irradia vers al S als cims del Montseny. La *vegetació eurosiberiana*, nemoral, s'estén per la muntanya mitjana fins als ports de Beseit. Dues províncies eurosiberianes inclouen territori català: l'atlàntica dels boscs humits i de les landes acidòfiles (fageda, des dels Pirineus fins al Montseny, i bosc de roure pèñol), i la submediterrània de les rouredes seques (vessant S dels Pirineus i també a les muntanyes més meridionals). A Catalunya hom hi ha distingit cinc dominis climàcics que, en ordre de meridionalitat creixent, són: el domini del bosc de pi roig català; el domini del bosc de roure de fulla gran amb blada; el domini del bosc de roure martinenc amb boix; el domini del roure reboll; i el domini del bosc de roure valencià, el més sec de tots. La *vegetació mediterrània* ocupa la major part del territori català; hi predominen els arbres i arbusts sempre verds. La província boreo-mediterrània dels alzinars és la més extensa a Catalunya (alzinar muntanyenc, amb marfull, o amb carrascar, o amb suredes als sòls silícis). La província austromediterrània de les màquies (de llentiscle i margalló al litoral, de garric i arçot a les planes del Segre) penetra poc dins Catalunya. La fauna terrestre de Catalunya correspon bàsicament a l'element medioeuropeu, amb importants contribucions de l'element mediterrani. Els Pirineus constitueixen l'àrea més típicament medioeuropea (isard, llúdria, gat salvatge, gall salvatge, almesquera, àguila daurada, trençalòs, pigot negre, perdiu blanca, perdiu xerra, voltor, etc). Entre els animals de procedència ibèrica hom pot remarcar la llebre en la seva variant petita, i la perdiu roja. A les regions muntanyoses és encara corrent el senglar i relativament abundants el conill i la guineu. En zones boscades hom troba l'esquirol, el mart, i ja entre els ocells, el duc. És corrent, en zones no conreades, la geneta. Pel que fa a les àrees litorals, el delta de l'Ebre i algunes poques altres zones humides serveixen de lloc de pas i de nidificació per a espècies d'aus migratòries.

Els recursos econòmics i l'economia

L'explotació forestal no ha estat mai gaire important a Catalunya, i, si bé hom pot

Catalunya L'estany de Banyoles

Catalunya		
COMARQUES	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alt Camp, l'	545	34 016
Alt Empordà, l'	1 342	90 755
Alt Penedès, l'	592	69 863
Alt Urgell, l'	1 447	19 010
Alta Ribagorça, l'	27	3 514
Anoia, l'	867	82 450
Bages, el	1 295	152 177
Baixa Cerdanya, la	546	12 396
Baix Camp, el	695	131 599
Baix Ebre, el	988	64 645
Baix Empordà, el	701	89 930
Baix Llobregat, el	486	610 192
Baix Penedès, el	296	38 080
Barcelonès, el	143	2 302 137
Berguedà, el	1 183	38 965
Conca de Barberà, la	649	18 001
Garraf, el	184	76 915
Garrigues, les	800	19 429
Garrotxa, la	734	46 060
Gironès, el	575	125 875
Maresme, el	397	293 103
Montsià, el	709	54 307
Noguera, la	1 733	34 782
Osona	1 264	117 442
Pallars Jussà, el	1 290	12 860
Pallars Sobirà, el	1 355	5 418
Pla d'Urgell, el	304	28 802
Pla de l'Estany, el	263	21 072
Priorat, el	496	9 475
Ribera d'Ebre, la	825	23 055
Ripollès, el	959	27 167
Segarra, la	721	17 040
Segrià, el	1 394	162 904
Selva, la	995	98 255
Solsonès, el	999	10 792
Tarragonès, el	317	155 891
Terra Alta, la	740	12 945
Urgell, l'	586	29 789
Vall d'Aran, la	620	6 184
Vallès Occidental, el	581	649 699
Vallès Oriental, el	852	262 513
Catalunya	31 895	6 059 494

parlar d'una explotació tradicional dels productes del bosc (carboneig, recol·lecció d'herbes medicinals, pinyes, bolets i tòfones, caça, etc), l'explotació racional de la fusta apareix en època moderna (uns 450 000 m³ anuals). La fusta més apreciada és la dels pins (Solsonès, els dos Pallars), però la producció de fusta de castanyer (Guilleries), faig (Garrotxa) i, sobretot, de pollancre (Selva, Gironès, Empordà) també és força destacada. És especialment important l'alzina surera, que s'estén a les Gavarres i a l'Alt Empordà, on ha creat una indústria del suro localitzada a les poblacions de Sant Feliu de Guíxols, Palafrugell i Palamós. El sector primari ocupa 82 959 persones, que representa el 3,6% del total (1991). La superfície conreada (837 000 ha el 1989, el 26% del territori català), que s'ha reduït dràsticament des del final del s XIX, es concentra sobretot a les comarques de la Depressió Central Catalana (el Segrià, l'Urgell, la Segarra i les Garrigues). Hi ha un predomini dels conreus de secà (75% de les terres de conreu), però cal assenyalar l'increment progressiu del reg gràcies a les importants obres modernes de canalització i embassament. Els conreus tradicionals del camp català han estat els cereals (361 019 ha el 1989), d'entre els conreus herbacis, i la vinya i l'olivera d'entre els llenyosos. Entre els cereals (Depressió Central Catalana) destaca el blat, que sovint tendeix a ésser substituït per l'ordi, que ha esdevingut la base de la indústria del pinso i la ramaderia. Cal destacar també l'arròs al delta de l'Ebre, el farratge (101 408 ha), molt puixant al NW de Catalunya, i les hortalisses (Maresme, Baix Llobregat, Lleida i delta de l'Ebre). Pel que fa als conreus llenyosos, la vinya (60 277 ha el 1989) es localitza en una franja quasi contínua des de l'Alt Penedès fins a la Terra Alta i es destina majoritàriament a l'elaboració de vi. L'olivera (88 022 ha) es concentra a les Garrigues (oliva arbequina), al Baix Ebre i al Montsià. Gairebé tota la producció té com a objectiu l'elaboració d'oli. L'ametller (74 472 ha) es pot trobar arreu de Catalunya, i l'avel·laner (30 595 ha) es localitza al Camp de Tarragona entorn a Reus, que és el primer centre elaborador i exportador de l'estat. D'entre els fruiters destaquen les produccions de pomes, prèsecs i peres (amb unes 15 000 ha llaurades cadascun) al regadiu lleidetà, les cireres (Baix Llobregat) o els cítrics (Montsià). Actualment, dins la major part de comarques agràries, la ramaderia és una font econòmica bàsica dins el sector primari i en proporciona sovint la major part dels ingressos. L'oví, antigament majoritari, ha sofert una davallada creixent del nombre de caps (1 222 538 caps d'oví i 72 384 caps de cabrú, el 1991). Són encara importants a les comarques pirinenques i a l'Empordà. La producció dels bovins (559 032 caps) s'ha orientat cap a l'engreix intensiu de vedells (60% de la cabanya). Predominen als Pirineus (on encara són molt importants les vaques de llet), a les comarques del NE i a la Depressió Central de Catalunya. On l'evolució ramadera ha estat més representativa ha estat en l'explotació de la ramaderia porcina (4 643 458 caps), completament a les àrees de conreu cerealícola, i de l'aviram (37 043 milers de caps), localitzades bàsicament a la Catalunya meridional. La pesca, globalment amb poca importància, se centra als ports del Port de la Selva, Roses, l'Escala, Llançà, Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Blanes, Arenys de Mar, Barcelona, Vilanova, Tarragona, Cambrils, l'Ametlla de Mar i Sant Carles de la Ràpita, dedicada sobretot a la sardina, el seitó, la gamba, la galeota i el lluç. L'aprofitament hidroelèctric es localitza essencialment en tres rius: la Noguera Pallaresa, la Noguera Ribagorçana i l'Ebre, mentre que en la producció d'energia termoelèctrica destaquen les centrals de Cers i Cubelles. Les centrals nuclears són instal·lades a la vall de l'Ebre (Ascó i Vandellòs). Quant a la mineria, destaca l'explotació de les sals potàssiques a Cardona, Súria, Balsareny i Sallent, avui en franca decadència, tal com succeeix a les conques lignítíferes (alt Llobregat, baix Segre, Calaf). Més importants són les salines marítimes dels Alfacs, a Sant Carles de la Ràpita. Quant als materials de construcció, les roques més importants són les calcàries de diferents orígens, que hom transforma en ciment artificial (Garraf i Collserola al litoral), en ciment natural (Baix Ebre, Baix Llobregat, Gironès, Anoia, Segarra, Pallars, Alt Urgell i Ripol-

lès) o en calç hidràulica. La indústria a Catalunya ocupa un total de 816 147 persones (36,2% de la població total ocupada el 1991), principalment localitzades al voltant de Barcelona, l'Anoia i el Vallès Oriental. Amb tot, l'obertura de noves vies de comunicació i la millora de les ja existents, com també les noves tecnologies, aplicades han facilitat la localització d'indústries arreu. La indústria metal·lúrgica (amb uns 200 000 ocupats) actualment és la que té un major pes específic a Catalunya i es concentra en bona part a Barcelona i a les comarques del Baix Llobregat i el Vallès Occidental. Aquesta indústria ja des dels anys posteriors a la crisi econòmica del 1973, desplaça del primer lloc en importància al tèxtil, del qual sorgí com a subsidiari. Malgrat tot, el segon sector industrial en importància és encara el del tèxtil, de la confecció i de la pell (uns 150 000 ocupats), instal·lat principalment a les comarques barcelonines. Els centres llaners són Terrassa i Sabadell, els gèneres de punt es localitzen a Mataró i Igualada i la pell es concentra a Igualada, Mollet del Vallès i Vic. El subsector de la fusta i del paper (unes 90 000 t), bé que en davallada, ha estat força tradicional en l'economia catalana. Els darrers anys, també han pres importància les fàbriques de cartó. Cal citar també la indústria tapera i la producció de mobles, localitzada a la Garriga, Cervera, la Senia, Reus, Vic i Torelló. Una altra de les activitats més difoses és l'alimentària (unes 65 000 t), la més lligada al consum. Hi destaca la producció de vi, que es localitza a les àrees amb vinya (especialment en aquelles zones amb denominació d'origen com el Penedès, la Terra Alta o el Priorat, entre d'altres), i la implantació d'empreses de tipus multinacional en el sector de farines i pastes. Al subsector lleter destaquen la Granja Castelló a Mollerussa i la Cooperativa del Cadí a la Seu d'Urgell, i el subsector d'embotits és localitzat a la Plana de Vic. La indústria química (uns 60 000 ocupats) es desenvolupà també a redós de les necessitats de l'agricultura i la indústria tèxtil. El nucli barceloní fou durant molts anys el gran centre químic de Catalunya. Actualment, el major complex és el de Tarragona. La resta de sectors industrials ocupa uns 170 000 treballadors, i hi sobresurten les empreses de materials de construcció. Finalment cal fer un esment del sector de la construcció, situat majoritàriament a les grans àrees urbanes i a les zones d'estiuieg. El 1991 ocupava 185 681 treballadors (8,2% del total). El sector terciari o de serveis dóna feina al 52% de la població activa. Cal distingir-hi dos grans grups: els serveis destinats al turisme i els serveis destinats a la resta del mercat. Aquest segon és centrat especialment a la ciutat de Barcelona, que s'ha convertit en un centre de serveis per a tot Catalunya. Les capitals comarcals solen constituir també centres de serveis de la seva àrea d'influència (molt menor a Gandesa, per exemple, que a Tarragona). L'estiuieg i el turisme han incidit àmpliament en l'economia catalana; el turisme, sobretot, s'ha localitzat en punts determinats de l'interior (estacions d'esquí, zones d'esports de muntanya, principalment als Pirineus) i en una franja gairebé contínua ran de mar (platges), destacant Barcelona com a pol turístic important. Actualment a Catalunya hi ha un total de 3 227 establiments hotelers que ofereixen 221 832 places i 312 càmings amb 99 344 unitats d'acampada. El nombre mitjà anual de visitants a Catalunya supera els 5 000 000 de persones, les quals provenen majoritàriament de l'estat espanyol (vers el 50%), d'Alemanya, de França i d'Itàlia. Tant la xarxa ferroviària com viària de Catalunya és centralitzada al voltant de Barcelona. La xarxa interurbana d'autobusos ajuda a suportar les deficiències de la xarxa ferroviària. Malgrat les importants millores esdevingudes els darrers anys (eix de l'Ebre, de Tortosa a Lleida o eix del Llobregat, de Barcelona a la Cerdanya pel túnel del Cadí), la xarxa viària esdevé encara insuficient, sobretot al voltant de Barcelona. Quant als ports de Catalunya, l'únic port important de passatgers és el de Barcelona, mentre que, pel que fa a les mercaderies, destaca també el de Tarragona. Quant als aeroports, el del Prat de Llobregat concentra el 99% del tràfic mercant i el 96% del de viatgers. Els aeroports de Girona-Costa Brava, Reus o Sabadell tenen un tràfic molt reduït.

La població

Quant a la localització territorial, es destaca la concentració de poblament a Barcelona, que ha estès la seva àrea en diverses comarques veïnes, i que ha exercit un paper de centralitat econòmica, administrativa i de serveis que ha anat afermant-se al llarg del temps i que és la base de tota una xarxa de dependències urbanes. Així, sense perdre de vista el pes específic de Barcelona, hom pot distingir unes grans àrees supracamarcls, centrades en les ciutats de Barcelona, Tarragona, Reus, Tortosa, Lleida, la Seu d'Urgell, Girona, Vic i Manresa, per sota de les quals apareixen una colla de centres comarcals (per exemple, Olot i Figueres com a centres comarcals dependents del centre supracomarcàl de Girona). L'any 1857 es féu el primer cens modern de la població de Catalunya, que donà com a resultat 1 613 694 h. A la segona meitat del s XIX Catalunya adquirí els trets demogràfics propis de les modernes societats industrials: minva de la fecunditat i, per tant, de la natalitat, reducció de la mortalitat, sobretot la infantil, i envelliment consegüent de la població, trets als quals cal afegir la immigració en massa que, procedent d'altres indrets de l'estat, s'inicià en el darrer quart del s XIX i experimentà una acceleració espectacular durant els anys cinquanta i seixanta del s XX. El 1900 Catalunya tenia 1 966 428 h. El moviment natural —diferència entre naixements i defuncions— fou, feble i tot, positiu, fins els anys quaranta. A partir dels anys cinquanta (3 240 352 h. el 1950), l'augment vegetatiu de la població s'incrementà a causa del descens progressiu de la mortalitat i d'un cert redreçament natalista que arribà fins a la segona meitat dels anys seixanta (3 888 485 h el 1960). La immigració formà la base de l'increment del nombre d'habitants de Catalunya, sobretot dels municipis de Barcelona i la seva rodalia. El fet migratori és un dels que apareix en relació de causalitat amb el desenvolupament econòmic català. Aquest procés s'estroncà amb la crisi econòmica del 1973 i al llarg dels anys vuitanta tingué un signe negatiu a molts municipis industrials. Hom pot observar la persistència secular de la distribució de la població a Catalunya: més densitat humana del litoral respecte a l'interior i escassa població de les comarques pirinenques i prepirinenques. Actualment la densitat de població a Catalunya és de 190 h/km² amb una població total de 6 059 494 h l'any 1991 (5 660 362 h el 1975 i 5 956 414 h el 1981). Les comarques amb una major densitat de població, fora del Barcelonès (16 088 h/km²), són el Baix Llobregat (1 254 h/km²) i el Vallès Occidental (1 119 h/km²) en contraposició a la densitat del Pallars Sobirà (4 h/km²) o l'Alta Ribagorça (8 h/km²). Barcelona (1 643 542 h) ha estat sempre el nucli de major concentració de població; actualment hi viu el 27% dels habitants de Catalunya. La segueixen l'Hospitalet de Llobregat (273 284 h i el 4,5%), Badalona (218 171 h i el 3,6%), Sabadell (189 184 h i el 3,1%), Terrassa (157 596 h i el 2,6%), Santa Coloma de Gramenet (129 722 i el 2,1%), Lleida (119 380 h i el 1,9%), Tarragona (112 801 h i el 1,8%), Mataró (101 479 h i 1,6%) i Reus (88 595 h i 1,4%). Pel que fa a l'estructura d'edats de Catalunya, el 17,7% de la població total tenen menys de 15 anys, el 24,2% entre 15 i 29 anys, el 21% entre 30 i 44 anys, el 22,8% entre 45 i 64 anys i el 14,3% tenen 65 o més anys. Actualment la taxa de natalitat a Catalunya és del 9,6 per mil i la de mortalitat del 8,1 per mil. La població activa a Catalunya era el 1991 de 2 628 387 persones, de les quals 372 957 estaven desocupades i 2 255 430 ocupades (3,6% sector primari, 36,2 indústria, 8,2% construcció i 52% serveis). La taxa d'atur a Catalunya l'any 1991 era del 14,2%.

LA HISTÒRIA

La prehistòria

Hom no coneix pràcticament res del poblament del paleolític inferior. Del paleolític mitjà hi ha la troballa antropològica de l'home de Neandertal, la mandíbula de Banyoles, i diverses coves amb jaciment mosterià: a Capellades, a Moia, a Reus. El paleolític superior és representat per indústries molt semblants a les de les terres de la banda septentrional dels Pirineus: aurinyacià, solutrià i magdalenià (coves de Serinyà, del Cau i de Sant Julià

de Ramis). Com arreu, el neolític, amb l'entrada en l'economia agrícola i pastoral, representà una transformació impor­tant. La manifestació més antiga és la de la ceràmica impresa, amb la variant dita *cardial*. La colonització agrícola de les planes i les terres baixes començà amb el segon neolític, identificat a través dels sepulcres de fossa. Poc abans del 2000 aC Catalunya entrà en la cultura megalítica (sobretot a la meitat septentrional), lliga­da al començament de l'ús del metall (coure). Un dels elements d'aquest conjunt de megàlits i coves sepulcrls és el vas campaniforme. Poc després de l'any 1000 aC trobem una gran transformació cultural a tot Catalunya amb un nou ritu funerari d'incineració (camps d'urnes), intensificació dels conreus i la ramaderia, i inici de la utilització del ferro.

La colonització grega i la civilització

Vers el 500 aC els grecs fundaren *Empo­rion* (Empúries) i *Rhode* (Roses). La influència dels grecs fou molt forta i va provocar, junt amb l'impacte del comerç dels fenicis al sud de la Península Ibèrica, la majoria de les novetats que defineixen la cultura ibèrica, documentada a Cata­lunya almenys des del s V aC. Durant la segona guerra Púnica Anníbal travessà Catalunya per dirigir-se a Roma. La contraofensiva romana prengué Empúries com a base de desembarcament d'un cos expedicionari (218 aC) que aconseguí d'expulsar els cartaginesos de la Penín­su­la Ibèrica.

La romanització

La romanització de Catalunya no arribà veritablement fins cap a la fi del s I aC, quan s'anà imposant la manera de viure a l'estil romà: penetració del llatí, sistemes legislatius, moneda unificada encunyada a Roma, economia basada en el sistema de la vil·la rústica, establiment de ciutats de nova fundació o transformació de les anti­gues, xarxa de vies de comunicació, etc. Administrativament l'actual territori de Catalunya constituí el convent jurídic tarraconense, dins la província dita prime­rament *Citerior*, i després *Tarraconense*. Tàrraco (actual Tarragona) era alhora capi­tal de la província i del convent. A partir del s III la crisi del món romà fou, a Cata­lunya, particularment aguda a causa de les invasions dels francs i els alamans, que provocaren la destrucció de la majoria de ciutats i vil·les.

La dominació visigòtica

Després de la curta estada dels visigots d'Ataülf a Barcelona (415) i de diverses incursions d'aquest poble a la península, el 476 la Tarraconense restà sota el govern d'Euric, rei visigot de Tolosa; en el seu temps es romanitzaren probablement la Cerdanya i part del Conflent. Fou succeït per Alaric II, contra el qual es revoltà la Tarraconense (496). En l'anomenat *inter­medi ostrogot* (531-567), Teodoric, rei ostrogot d'Itàlia, aconseguí de restablir la prefectura de les Gàl·lies i Arle i les províncies hispàniques foren posades sota la seva administració, convertint-se en regent de la monarquia visigoda; paral·lelament el bisbe Cesari d'Arle impulsà la reunió de concilis a la Tarraconense. Teu­dis, d'origen ostrogot i antic general de Teodoric, proclamat aleshores rei a Barce­lona, mantingué aquí la capital, i tendí, sembla, a unificar socialment i política­ment gots i romans. Mort Teudis (548), el seu successor traslladà la cort a Sevilla, que fou traslladada poc després, el 554, a Toledo. En la divisió de la Hispània visigòtica establerta pel nou rei Lluva, la Tarraconense restà sota el poder del primer fins a la seva mort (573). Després de l'intent d'unificació religiosa sota el signe de l'arianisme, el 589 Recared es convertí al catolicisme, seguit per la gran majoria dels visigots, i al concili IV de Toledo (633) es manifestaren tendències unifor­mistes, que en el camp de la litúrgia pren­gueren com a base la litúrgia tarraconen­se. Poc temps després de l'elecció de Vamba com a rei, el seu general Pau s'apo­derà de Narbona, on fou elegit “rei suprem de l'Orient”; fou reconegut pel Narbonès i la Tarraconense fins a l'Ebre, com a reacció contra l'uniformisme de Recesvint. Vamba, però, ocupà Girona i Barcelona i reduí Pau (673) a Nimes. Els bisbes de la Tarraconense i del Narbonès no assistiren als concilis XI (675) i XII (681) de Toledo, al primer dels quals es palesà el fracàs de la unificació litúrgica i el retorn a la varietat, dins la qual les dues

províncies esmentades mantingueren una forta personalitat diferenciada, amb una notable unitat interior.

La dominació islàmica i la conquesta carolíngia de la Catalunya Vella

El 711 els sarraïns derrotaren Roderic i ocuparen els territoris que aquest domi­nava. Ardó, nomenat rei de la Hispània Oriental el 713, encara es mantingué uns quants anys a la Tarraconense oriental i a Septimània. Tanmateix, el 725 ‘Anbasa completà l'ocupació àrab de Septimània, fet que posà fi al regne visigòtic, tot i que durant un quant temps, sota el domini islàmic, es mantingué la població cristia­na amb els seus comtes, jutges i bisbes. Es produí, així mateix, una certa migració interior, amb una tendència a la ruralitza­ció i al desplaçament vers les comarques muntanyenques. Iniciada ja l'acció recon­queridora de la dinastia carolíngia que ocupà la Septimània, i amb ella el Rosse­lló (759), el governador de Barcelona i Girona Ibn al-‘Arabī es presentà davant Carlemany (777) per tal de demanar ajut, en canvi d'una certa submissió, per cons­tituir-se independent alhora de Còrdova i de Bagdad. Interessat, Carlemany penetrà a la Península Ibèrica amb dos exèrcits. Malgrat la derrota de Roncesvalls, l'avanç franc continuà i hom creu que el 782 ja havia pres l'Alt Empordà. El 785 els homes de Girona lliuraren la ciutat a Lluís el Piadós, des del 781 rei d'Aquitània. Poc abans del 789 l'Urgellet havia passat al domini franc i, juntament amb la Cer­danya i el Conflent, era sota la jurisdicció d'un comte Borrell, segurament hispano-visigot. La contínua penetració franca era, a més, afavorida per les dissensions entre les autoritats musulmanes de l'antiga Tarraconense. Així, Lluís el Piadós pren­gué Barcelona el 801. La frontera degué restar fixada vers el riu Gaià. El 810 Carle­many signà un acord de pau proposat per al-Ḥakam i la frontera restà estabilitzada. Circumstàncies posteriors no permeteren grans canvis durant tres segles, fet que determinà la diferenciació entre la Cata­lunya Vella, reconquerida a la fi del s VIII i començament del IX, i la Catalunya Nova, que ho seria principalment des de la fi del s XI fins a mitjan s XII.

Catalunya Dolmen de la Pedra Gentil, a Vallgorguina

Catalunya Guifre I de Barcelona en una miniatura de la Genealogia dels reis d'Aragó (s XV) (Monestir de Poblet)

Catalunya Vista de Tortosa amb la fortalesa musulmana de la Suda al fons

Els inicis de la Catalunya comtal

El territori català fou estructurat en comtats, que responien sovint a divisions administratives visigòtiques del baix imperi, els quals eren regits per *comtes* amb funcions militars, polítiques i judicials. Per sota d'aquests hi havia els *ves-comtes*, i en un nivell inferior, els *vicaris* o *veguers*, amb circumscripcions més reduïdes, i els *jutges*, especialitzats en l'administració de la justícia. Al costat del comte, el *bisbe*, ultra la funció eclesiàstica, exercia el control dels funcionaris civils i assumia la protecció d'humils i desvalguts. En aquest temps a la Catalunya sota domini franc hi havia els bisbats de Barcelona, de Girona, d'Elna, d'Urgell i d'Osona. Paral·lelament hi hagué un important moviment monàstic, amb noves fundacions que tingueren una important funció en la repoblació i la colonització agrícola. El 817 els comtats catalans foren separats en dos grups diferents: Urgell-Cerdanya i Pallars-Ribagorça foren integrats amb Carcassona a la marca de Tolosa, i tots els altres, amb Narbona, a la marca de Septimània. Després de ser desterrat Berà de Barcelona per defensar el manteniment de la pau amb els musulmans, els comtats de Barcelona-Girona foren confiats al franc Rampó i a la seva mort (826) fou nomenat Bernat (anomenat després *de Septimània*), que obtingué la investidura de diversos comtats de Septimània, de la qual fou anomenat “duc” o “president de la Marca Hispànica”. Tanmateix, la seva aliança amb Pipí i Lluís el Germànic en una fracassada sedició d'aquests contra Lluís (831), féu que tant ell com Gaucelm, comte de Rosselló, fossin desposseïts dels seus comtats. El 835 Bernat de Septimània havia recuperat la investidura dels comtats de Tolosa, Narbona, Girona i Barcelona. Tanmateix, el 844, després d'oposar-se a Carles el Calb, fou assetjat i pres per aquest a Tolosa, i fou executat. Bernat de Gòtia, el darrer franc que governà els comtats catalans, nomenat el 865, descurà l'administració i hom cometé abusos que donaren lloc a l'exposició de greuges que el bisbe de Barcelona Frodoí féu al rei Carles el 874.

Origen i consolidació de les dinasties comtals catalanes

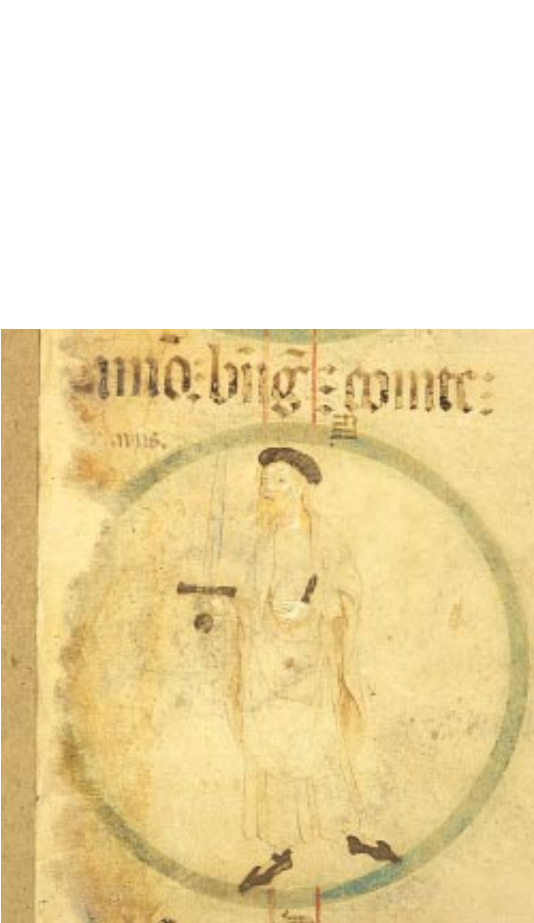
A la mort de Salomó (870) foren nomenats Guifre i Miró; aquest nomenament responia a la nova política de Carles i de Lluís el Tartamut de confiar els comtats catalans a indígenes legitimistes de lleialtat provada; alhora s'anava reforçant la tendència hereditària dels beneficis. Així s'establiren definitivament als comtats catalans centrorientals els fundadors de les primeres dinasties comtals catalanes, algunes de les quals subsistiren prop de sis segles. A l'elecció d'Odó, estrany al llinatge carolingi, com a rei dels francs (888), els comtes catalans, habitualment legitimistes, dubtaren a reconèixer-lo, i quan, anys després, Carles el Simple, de la dinastia carolíngia, fou empresonat, els comtes catalans ja no volgueren reconèixer Robert, germà d'Odó, ni Radulf de Borgonya, tot i els seus llargs anys de regnat. Aquesta situació avesà sens dubte el país a la independència de fet, tot i reconèixer el nou rei carolingi Lluís d'Ultramar (936). Vers el 880 Guifre governava ja el comtat d'Urgell-Cerdanya, amb el Berguedà i la Vall de Ribes, i Girona-Besalú-Barcelona; Miró, sota una certa dependència de Guifre, el Conflent-Rosselló-Vallespir; i els germans Sunyer i Dela, Empúries-Peralada; Guifre convertí uns comtats desarticulats en un país vertebrat i coherent. Es repoblaren i reorganitzaren les zones semidesertes del Solsonès, el Berguedà, Osona, el Bages i el Ripollès. Vers el 880 es fundà Ripoll i posteriorment altres monestirs com Sant Joan de les Abadeses. El bisbat de Vic fou restaurat el 887. La pau amb els musulmans, que durava des del 856, fou interrompuda en 883-884, i posteriorment el 897, quan Llop ibn Muhammad de Lleida atacà el castell d'Aura, Guifre fou ferit de mort. A la mort de Guifre I els seus comtats foren distribuïts entre els seus fills Guifre (Barcelona-Girona-Osona), Miró (Cerdanya i els annexos de Berguedà i Conflent), **Sunifred** (Urgell, inclosa Andorra) i Sunyer (Besalú sota la tutela de Guifre II).

La persistència de la pressió musulmana

Malgrat la seva actitud filocarolíngia, reconeixent la sobirania de Carles el Simple, Guifre II tingué una personalitat destacada amb relació al sobirà i als comtes veïns. A la seva mort (911) la frontera amb els musulmans seguia des del massís

Catalunya El monestir de Ripoll, fundat per Guifre el Pelós vers el 879

Catalunya Ramon Berenguer I de Barcelona en una miniatura de la Genealogia dels reis d'Aragó (s XV) (Monestir de Poblet)

de Garraf per la divisòria de les conques de l'Anoia i del Cardener, d'una banda, i del Gaià i del Segre de l'altra, travessava aquest per la Clua i seguia l'alineació muntanyosa des del Boumort a les serres d'Arbe i de Guara. El succeí el seu germà petit Sunyer. En temps de Sunyer, i posteriors, hi hagué molt sovint la coincidència de la dignitat episcopal i l'abacial en una mateixa persona (l'exemple més destacat és el d'Oliba, bisbe de Vic i abat de Ripoll i Cuixà). A partir del 950, ja en el regnat de Borrell (947-992), hi hagué una virada important en la política exterior dels comtats catalans, d'acostament a Roma i a Còrdova, per tal de neutralitzar i equilibrar la influència franca. Els anys d'estabilitat permeteren d'avançar extraordinàriament la repoblació. Fou també una època de considerable brillantor cultural. Tanmateix, Almansor —sabedor que Borrell no depenia dels francs— decidí d'actuar contra ell: el 985 el derrotà i el 6 de juliol assaltà la ciutat de Barcelona, que fou saquejada i incendiada, i els seus habitants foren morts o fets captius. Tot i l'impacte de les destruccions, l'obra reconstructora s'inicià tot seguit. De moment, hom semblà reaccionar a favor d'una represa de la submissió als reis francs, però el canvi de dinastia afavorí l'oblit definitiu de la sobirania franca per part dels comtes catalans. En dos anys (990-992) moriren els tres grans i vells comtes que havien governat tan llargament la Catalunya oriental en un prolongat temps de pau i prosperitat.

El *predomini del comtat barceloní*
Ramon Borrell, que heretà Barcelona-Girona-Besalú del seu pare Borell, actuà amb funcions sobiranes i encunyà monea amb el seu nom. Després de diverses incursions dels musulmans, els comtes Ramon Borrell i Ermengol d'Urgell pactaren la pau amb Còrdova, tot i que posteriorment (1010) organitzaren una important expedició a Còrdova amb nou mil homes. La gran quantitat de riqueses obtinguda (aviat seguida pel pagament regular de tributs musulmans) permeté definitivament l'establiment d'una economia de base monetària. Amb el regnat de Berenguer Ramon I (1023) la repoblació i la reconquesta progressaren per la Segarra, l'alt Gaià i la Conca de Barberà. El comte dugué a terme una política de concòrdia entre els diversos comtats. L'obra de Berenguer Ramon tingué el suport de la del gran abat-bisbe Oliba. Els darrers anys de la vida de l'abat Oliba foren consagrats els nous edificis de Ripoll (1032), de Vic (1035) i de Cuixà (1038); sota la seva direcció Ripoll inicià el seu ascens cultural. Ramon Berenguer I consolidà la conquesta de la Baixa Ribagorça. Paral·lelament, l'estructura feudal s'anà travant més sòlidament, de tal manera que la preeminència del comtat de Barcelona sobre els altres comtats catalans s'accentuà. La promulgació dels *Usatges* ha estat datada tradicionalment del 1068. Poc temps abans de la seva mort (1076), Ramon Berenguer I s'interessà per la colonització de la Conca de Barberà, l'Alt Camp i l'alt Gaià. Deixà els estats en indivís als seus fills Ramon Berenguer i Berenguer Ramon. El seu co-govern estigué marcat per les discòrdies entre ambdós germans. A través del matrimoni de Ramon Berenguer II amb Mafalda, filla de Robert Guiscard, el casal de Barcelona s'enllaçava amb les cases normandes de Sicília i Calàbria, novament amb la de

Tolosa, i amb la d'Anglaterra, i d'aquesta manera entrava plenament en el joc de la política internacional. D'altra banda, l'experiència marinera dels normands contribuí a l'ensinistrament de les naus barcelonines, com més anava més nombroses. Berenguer Ramon II fou acusat de la mort del seu germà. La seva autoritat no fou acceptada als comtats de Carcassona i Rasès i aixecà una forta animadversió cap a la seva persona. Sotmès a un combat judicial (1097), pujà al tron el seu nebot Ramon Berenguer III. El 1091 Urbà II lliurà la butlla de restabliment de la seu metropolitana tarragonina, a la qual foren assignades totes les diòcesis catalanes. Amb l'ocupació dels dominis del Cid (1102) pels almoràvits calgué abandonar tot intent d'expansió vers el sud i fou represa l'acció vers Lleida i vers Ribagorça. El 1111 el comtat de Besalú, amb el Vallespir, el Ripollès, la Fenolleda i el Perapertusès, passà per extinció de la dinastia pròpia a Ramon Berenguer III de Barcelona. Aquest, casat en terceres núpcies amb Dolça, rebé (1112) el títol de comte de Provença. El 1113 prengué la direcció de l'empresa contra les Balears organitzada pels pisans i augmentà notablement els seus territoris amb la incorporació (1117) del comtat de Cerdanya, amb el Berguedà, el Conflent, el Capcir i el Donasà, per extinció de la dinastia cerdana.

La conquesta de Tortosa i Lleida

Paral·lelament a les tensions entre Ramon Berenguer III i Alfons el Bataller, que havia pres Saragossa el 1118, el comte, a partir del 1119, havia apressat la repoblació de les Garrigues i del baix Segrià. Facilità també la introducció dels ordes militars, creats de poc a Catalunya, els hospitalers i els templers, i establí un sistema d'imposts interiors. Ramon Berenguer III morí el 1131 i deixà els seus estats peninsulars i els drets a Carcassona i Rasès al seu fill gran, Ramon Berenguer, i tot el de Provença, Rodés, Gavallda i Carladès al fill segon, Berenguer Ramon. Mort el rei aragonès Alfons el Bataller (1134), el casament de Ramon Berenguer IV amb Peronella d'Aragó, filla de Ramir II el Monjo, significà la unió dinàstica del comtat de Barcelona amb el regne d'Aragó. El 1148 es realitzà la reconquesta de Tortosa, convinguda amb els genovesos. Bona part de la població musulmana restà al país dedicada a l'agricultura i al treball menestral formant comunitats amb dirigents propis. El 1149 foren ocupades, el mateix dia, Lleida i Fraga, i poc temps després, Mequinsena. El 1153 fou conquerida Siurana i la resta de les muntanyes de Prades, darrer refugi dels sarraïns a Catalunya. El 1151 Ramon Berenguer IV aconseguí de Castella, mitjançant el tractat de Tudellén, el reconeixement del dret de conquesta sobre València i Múrcia. El comte morí l'estiu del 1162 i fou succeït pel seu fill Alfons (I de Catalunya i II d'Aragó) en tots els seus estats a vuit anys i mig d'edat.

Catalunya, centre d'una gran monarquia

Alfons I emprengué la conquesta de les conques del Guadalop, el Matarranya i l'Algars. Pel tractat de Cazola (1179), renuncià a favor de Castella els drets a la conquesta de Múrcia en canvi de la plena sobirania sobre el Regne de València. Alfons fou succeït (1196) a Catalunya-Aragó per Pere I el Catòlic, mentre Provença, Millau, Gavallda i Rodés i els drets sobre Montpeller passaven a Alfons. El regnat de Pere estigué marcat des del principi per l'heretgia càtara, estesa ja al nord de Catalunya en el regnat precedent. Obligat per Roma, el rei ordenà (1198) la persecució dels heretges mentre afavoria alhora llurs caps. La situació econòmica de la corona empitjorà i Pere hagué de crear un nou impost, el monedatge. El 1209 la comtessa vídua d'Urgell cedí vitalíciament el comtat al rei Pere. Després de prestar suport a Alfons VIII de Castella davant la pressió almohade, l'empitjorament del conflicte occità i el fracàs reiterat de Pere en intentar una solució pacífica conduïren al desastre de Muret (1213), on el rei trobà la mort. Restava com a hereu el seu fill Jaume, infant de 5 anys. Sota Jaume I, el 1219 es repregué la guerra d'Urgell amb Guerau de Cabrera, i s'inicià una nova pugna feudal entre Guillem de Montcada i el comte Nunó. Acabada victoriosament la campanya de Jaume I a l'Urgell, on obtingué els seus drets sobre Lleida, el 1229 s'inicià l'expedició de conquesta de Mallorca, aviat completada amb les d'Eivissa i Formentera (1235).

Jaume I decidí aleshores iniciar la campanya que conduí a la conquesta de la ciutat de València el 1238. El 1241, a la mort sense successió de Nunó, els comtats de Rosselló i de Cerdanya foren incorporats novament a la corona. Els *Usatges* esdevingueren (1251) l'únic text de dret català. El 1258 el rei posà en circulació la moneda de tern, que inaugurà un llarg període d'estabilitat monetària. El 1274 s'esdevingueren els fets de la revolta dels nobles, encapçalats per Ramon Folc V de Cardona. A la mort del rei (1276), el seu fill Pere II heretava Catalunya i els regnes d'Aragó i València, mentre Jaume rebia les Balears, els comtats de Rosselló i de Cerdanya i Montpeller, tot i que no era reconegut pel seu germà Pere. La imposició de l'impost del bovatge i la disputa per l'herència del comtat d'Urgell foren la causa d'un nou conflicte entre el rei Pere II de Catalunya-Aragó i la noblesa catalana que esclatà els anys 1277-78 i 1280. La superació d'aquest estat de subversió permeté la preparació d'empreses exteriors: expedicions al nord d'Àfrica, a Sicília (***Ves-pres Sicilianes***) i a Calàbria, que enfrontaren el rei català amb Carles d'Anjou i el papat. Carles de Valois, fill segon del rei de França, fou investit dels regnes de Pere el Gran per un legat papal. El mateix rei de França Felip I'Ardit dirigí el nombrós exèrcit que el 1285 entrà a l'Empordà i assetjà Girona. La greu derrota infligida per Roger de Lloria a l'esquadra francesa davant Roses i la greu malaltia del rei Felip provocaren la retirada francesa; els croats foren desfets prop del coll de Panisars pels catalans. El rei Pere organitzà, per tal de castigar la infidelitat del seu germà Jaume, una expedició per apoderar-se de Mallorca, que dirigí l'infant Alfons, i que conquerí la ciutat vuit dies després de la mort del rei (1285). Menorca fou conquerida el 1287 i repoblada principalment per catalans. A la cort de Montsó del 1289 hom acordà que les lleis catalanes eren superiors a la voluntat reial, i hom creà un organisme delegat de les corts per recaptar el donatiu votat al rei, que constituí l'embrió de la futura generalitat. A mitjan 1291 el rei morí a Barcelona, i la corona catalano-aragonesa passà al seu germà Jaume, rei de Sicília. Jaume II clogué la llarga època de lluita amb els angevins amb la pau d'Anagni (1295) i la de Caltabellotta (1302); Jaume renuncià alhora a Sicília i a les Balears, les quals retornaren a Jaume II de Mallorca, i el 1297 Bonifaci VIII investia Jaume II del regne de Còrsega i Sardenya. El 1311 s'establiren els ducats catalans d'Atenes i Neopàtria. Del 1296 al 1304 fou represa la lluita amb Castella, que finalitzà amb l'annexió al Regne de València d'una part del de Múrcia. Urgell (1314) i Empúries (1322) foren vinculats a la casa reial i el rei creà (1324) el nou comtat de Prades per al menor dels seus fills. La conquesta de Sardenya, amb participació catalana preponderant, dirigida per l'infant Alfons, tingué lloc en 1323-24. El 1327 morí a Barcelona Jaume II, que fou succeït pel seu fill Alfons III, dit *el Benigne*. La protecció d'Elionor de Castella, segona muller del rei (1329), als seus fills, especialment la concessió d'extensos feus a l'infant Ferran, l'enfrontà amb el primogènit Pere. Els darrers anys del regnat d'Alfons aparegueren les primeres manifestacions de les greus crisis cícliques de subsistències, seguides d'epidèmies, que havien d'assolar el país a la fi de l'edat mitjana. El 1336 Pere III substituí el difunt rei Alfons. Annexà definitivament les Balears (1343) i aconseguí de Jaume el Rosselló i la Cerdanya (1343), que foren units a la corona catalano-aragonesa. El 1347 fou “l'any de la gran fam”, que precedí la pesta negra (maig i juny del 1348). El mateix Pere hagué d'acudir a Sardenya a sufocar la revolta de l'illa atiada pels genovesos; ocupada la vila de l'Alguer després d'un llarg setge (1354), fou repoblada totalment de catalans. Al nou esforç que representà per al país la guerra dels Dos Peres amb Castella, s'afegiren noves fams i epidèmies, i un terrible flagell de llagostes assolà Catalunya el 1358. El des poblament, que s'accentuà en les generacions següents, és la base de la decadència catalana i donà lloc a importants canvis socials, econòmics i humans: la muntanya i el sector meridional perderen una gran part de la població i tornaren al bosc i a l'erm. El 1374 l'infant Jaume de Mallorca entrà a Catalunya, en un intent de recuperar els estats del seu pare, i arribà fins a Barcelona. El cens del 1378 donà un resultat de 78 114 focs (uns 350 000

habitants), un 25% menys que el del 1365. El 1385, amb l'ocupació de Castelló d'Empúries, s'incorporà el comtat a la corona. Mort el rei a Barcelona (1387), el nou rei Joan reuní a Barcelona una assemblea de teòlegs que dictaminà a favor de Climent VII en la greu qüestió del Cisma d'Occident. El 1389 fou aturada la invasió al nord de Catalunya del comte d'Armanyol. Per l'agost del 1391 i sota la influència dels assalts de les jueries andaluses i de València, es produí també a Barcelona l'avalot del *call*, que derivà en una revolta de caire social. Mort Joan I (1396), el nou rei Martí I l'Humà intentà de sanear el patrimoni reial amb la concessió als municipis d'una part de la seva jurisdicció en canvi d'importants sumes; el 1401 fou fundada la taula de canvi de Barcelona per tal de fer cara a la crisi financera. Durant el govern del rei Martí començà a aguditzar-se el problema dels pagesos de remença, i això motivà una proposta reial que anticipava la solució del 1486. En la fase final del Cisma d'Occident es traslladà a Catalunya la cort papal d'Avinyó. El 1410 moria el rei sense descendència masculina legítima.

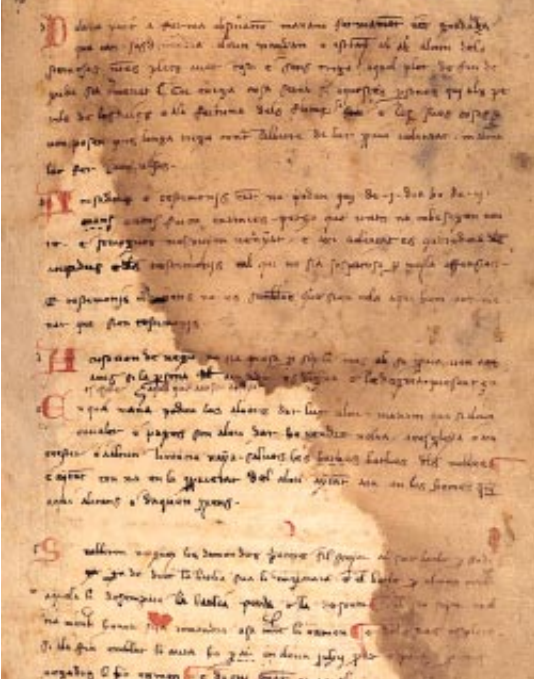
El compromís de Casp i la nova dinastia dels Trastàmara

El compromís de **Casp** resolgué la qüestió successòria a favor de Ferran d'Antequera, el qual hagué de fer front a un conflicte armat provocat per l'aspirant a la corona, Jaume d'Urgell. Instal·lada la nova dinastia dels Trastàmara, les corts obtingueren importants concessions: la nul·litat de les disposicions reials contràries als usos o actes de cort, la conversió de la generalitat d'organisme financer en institució cabdal de Catalunya, l'anul·lació dels intents d'endegament del problema dels remences; hi fou acordat també de fer una compilació i versió catalana dels *Usatges i Constitucions de Catalunya*, l'ús de la llengua catalana en els plets, etc. Mort Ferran (1415), pujà al tron Alfons IV. Aguditzada la crisi de l'economia catalana iniciada el 1420, la cort de Barcelona del 1431 no pogué resoldre els greus problemes (administració de la justícia, dificultats econòmiques, problema remença). A partir del 1433 i, sobretot, del 1438 es produïren greus incidents a Barcelona, on ja des d'aleshores es formà el partit reivindicatiu anomenat, des de vers el 1450, de *la Busca*, en oposició al de la classe dominant, anomenat *la Biga*. La política reial, favorable inicialment als nobles davant els remences i a la Biga davant la Busca, a partir del 1445 evolucionà vers una actitud oposada. El 1458 pujà al poder Joan II, germà d'Alfons IV, rei de Navarra i lloctinent de Catalunya.

La guerra contra Joan II

L'oposició a Joan II es concretà al voltant de la figura de Carles de Viana, fill del primer matrimoni del rei amb Blanca de Navarra, que desembarcà a Barcelona el 1460 i fou rebut entusiàsticament per buscaires i bigaires. Empresonat per Joan II a Lleida, el Consell del Principat organitzà un exèrcit que s'apoderà de Fraga i obligà a capitular el rei, fet que constituí un triomf de la visió constitucionalista i pactista dels catalans. La mort de Carles a Barcelona pel setembre del mateix 1461 comprometé la concòrdia, malgrat que aquesta preveia el seu germanastre Ferran com a successor. El 1462 s'inicià la revolta dels remences, que inicià una guerra civil entre tropes de Joan II, Pere de Portugal (mort el 1466), Renat d'Anjou, nét de Joan I escollit rei, i de l'infant Ferran. La retirada de les tropes franceses (1471) inclinà la balança a favor de Joan II. El 16 d'octubre de 1472 foren acordades a Pedralbes les condicions de capitulació en què el rei tornava a jurar les constitucions de Catalunya.

La difícil recuperació després de la guerra civil Els comtats de Rosselló i Cerdanya es mantindrien encara annexats a França des d'aleshores i fins el tractat de Barcelona del 1493. Mentrestant, el període de les torbacions havia deixat greus problemes socials, econòmics i jurídics. Per això, a la mort de Joan II (1479), el nou rei Ferran II (que des del 1474 era rei de Castella pel seu matrimoni amb Isabel, unint així les dues corones hispàniques) fou rebut per les corporacions i els estaments catalans com un messies que havia de resoldre totes les qüestions pendants. Entre d'altres mesures, els reis confirmaren els privilegis de Catalunya (*constitució de l'Observança*), i restauraren

Catalunya Pàgina dels Usatges de Barcelona en un manuscrit de l'Arxiu Capítular de Vic

Catalunya Sector de muralles medievals de Barcelona

fortes mesures proteccionistes, la percepció de drets senyorials als qui en tenien abans del 1455. Aquestes mesures desencadenaren la segona guerra dels *remences*, que no finalitzà sinó amb la sentència de Guadalupe, que comportava la desaparició definitiva de l'adscripció forçada a la terra i la desaparició dels mals usos. Tanmateix, la crisi econòmica persistia: el camp havia estat devastat, el tràfic comercial era escàs i forta la penúria monetària. Més tard (1492), l'expulsió dels jueus originà una important sagnia econòmica. Vers el 1492, l'economia catalana prengué un caire de redreçament: recuperació del comerç marítim mediterrani; estabilització dels preus gràcies a la reforma monetària del 1493 (creació del principat); arrencada de l'activitat industrial (sobretot drapera); lleu augment demogràfic. També Barcelona havia perdut la seva capitalitat política: el nou consell reial, dit després Consell d'Aragó, esdevenia l'òrgan judicial i polític de tota la corona catalano-aragonesa.

Catalunya dins l'Imperi

A la mort de Ferran II (1516), el govern efectiu de la corona catalano-aragonesa passà al seu nét Carles I. Diversos aixecaments urbans locals contra abusos senyorials (Cambrils) i municipals se succeïren a Barcelona, Lleida i Girona. L'activitat de les drassanes persistí, intermitentment, segons les necessitats militars de la política imperial. Catalunya tendí a replegar-se, i l'estancament polític general es veié reforçat per les mesures contra-reformistes. Però, tot i la pèrdua de la força política, el territori català experimentà econòmicament un procés d'estabilització, si no un lleuger progrés. Això explica l'evident increment gremial amb el consegüent augment de producció, sobretot tèxtil. A partir dels anys 1530 molts menestrals pobres cercaren una sortida en el bandolerisme.

El redreçament econòmic del darrer terç del s XVI

El darrer terç del s XVI, un nou tràfic féu possible la represa d'una part de l'antiga activitat comercial catalana, acompanyada d'un evident redreçament cultural. Vers el 1592 ja havia cristal·litzat la divisió de Catalunya en els dos grans bàndols de nyerros i cadells. Políticament, es refermà la resistència a les ingerències del poder central i a la pressió fiscal, i s'aguditzaren els conflictes de competència entre autoritats reials i catalanes. En definitiva, però, bé que el poder polític s'encarnava cada vegada més a Castella, el retraïment de Catalunya de tota política econòmica i militar imperial la salvà de la gradual decadència econòmica castellana.

La crisi de les relacions entre Catalunya i la cort

En el curs del regnat de Felip III, fet rei el 1599, no es deixaren d'accentuar les tensions entre els catalans i la cort. En dos punts concrets (imposts i bandolerisme) les friccions es posaren en evidència. En general, els greuges que rebien les autoritats catalanes eren constants. Les relacions polítiques entre la generalitat i el Consell de Cent de Barcelona, d'una banda, i la monarquia, de l'altra, s'enduriren durant el regnat de Felip IV (1621-65). La política imperial que la monarquia mantenia a Europa imposava enormes despeses, però Castella es trobava exhausta. La proposta reial de participació catalana en les guerres exteriors hispàniques fou rebutjada amb arguments constitucionals, i els catalans es negaren a concedir el quint, la unió d'armes (participació catalana en la formació d'un exèrcit reial únic i permanent) i el dret fiscal anomenat excusat. El rei, contrariat, abandonà Barcelona. El 1635, França declarà la guerra a Felip IV i un exèrcit reial fou enviat a la frontera franco-catalana; el seu manteniment econòmic, d'allotjament i els reclutaments crearen un fort malestar en la població catalana, sobretot entre els camperols.

La guerra dels Segadors

La permanència de l'exèrcit al país provcà, el 1640, greus incidents i un motí camperol (el →***Corpus de Sang***) a Barcelona. El motí fou seguit d'una autèntica revolta social dirigida contra el règim senyorial català. Paral·lelament, la Generalitat i la burgesia urbana pactaren una aliança político-militar amb França. La repressió castellana fou molt dura.

L'exèrcit de Felip IV dominà Tortosa, Tarragona i Lleida mentre França s'assegurava el Rosselló. El 1652 Barcelona queia en mans de l'exèrcit castellà, posant fi a la guerra dels Segadors. Catalunya acabava la guerra conservant les seves institucions i les seves constitucions, però el conflicte entre França i Felip IV es resolí amb l'annexió del Rosselló, el Conflent i part de la Cerdanya a França (tractat dels Pirineus).

Catalunya després de la pau dels Pirineus

El govern de Carles II de Castella i de Catalunya-Aragó assenyalà el moment més baix de la política castellana, coincidint amb una profunda depressió econòmica, mentre que a la perifèria peninsular s'inicià una lenta recuperació. La recuperació catalana es manifestà en l'ajut prestat a Joan Josep d'Àustria (1668-69), fill natural de Felip IV, en el seu primer intent d'aconseguir el poder.

La recuperació de la fi del segle XVII

El redreçament econòmic causat per l'autonomia monetària de Catalunya i l'estabilització s'inicià durant el regnat de Carles II i assolí una certa consistència vers el 1680. Aquesta recuperació econòmica es féu sentir tant en el terreny industrial com en el comercial i l'agrícola. Aquests darrers anys, precisament, Catalunya se sentí força vinculada a la dinastia austriaca, especialment davant el problema successori que plantejà la mort de Carles II (1700), puix que la continuïtat de la monarquia plural dels Habsburg tenia com a alternativa la dinastia borbònica, de tradició absolutista i vinculada a França, totalment perjudicial, per tant, en principi, als interessos polítics i comercials de Catalunya.

El canvi de dinastia i la guerra de Successió

L'arxiduc Carles d'Àustria fou proclamat a Viena (1703) hereu legítim de Carles II. Catalunya s'adherí a la seva causa i poc temps després Carles desembarcà a Barcelona i hi fou proclamat rei amb el nom de Carles III (1705). Catalunya el secundà a la guerra de →*Successió*. La proclamació de Carles com a emperador, en morir el seu germà Josep I (1711), refredà l'interès de la Gran Aliança en la seva victòria; el rei, per tal de coronar-se emperador, abandonà Catalunya; dos anys més tard, aquesta fou lliurada a l'ocupació per l'exèrcit de Felip V. Aquest, després de vèncer l'obstinada resistència catalana, especialment a Barcelona (setge de 1713-14) i a Cardona, abolí les constitucions de Catalunya.

La instauració del règim borbònic

El 1714 hi hagué una mutació de gairebé totes les institucions: el Consell de Cent fou extingit i la generalitat dissolta. El país fou desarmat, i els castells enderrocats, i hom inicià la repressió, que fou particularment dura amb els eclesiàstics. Les universitats foren suprimides i substituïdes per la de Cervera. El decret de *Nova Planta* (16 de gener de 1716) imposà al país un nou conjunt institucional (amb un capità general com a autoritat suprema, assistit per l'audiència reial) i disposà de les rendes de la generalitat i de la nova contribució anomenada *cadastre*. El dret civil fou mantingut, però cap òrgan no fou previst per a la seva evolució.

Les transformacions econòmiques i socials del segle XVIII

La política **proteccionista**, iniciada en 1717-18, i la política monetària adoptada des del 1726 contribuïren a millorar la desastrosa situació econòmica. El tradicional mercat mediterrani fou substituït gradualment pel peninsular, amb aspiracions vers el colonial; la indústria de la llana fou substituïda per la del cotó, la qualitat, per la quantitat. El 1760 els diputats de Barcelona a les corts reunides per Carles III reclamaren les “llibertats” perdudes el 1714; sis anys després, coincidint amb el motí de Squillace, aparegueren pasquins subversius a Barcelona. La implantació de les quintes el 1773 provocà avalots a Barcelona. L'autorització de comerciar directament amb Amèrica concedida el 1778 als ports de Barcelona i dels Alfacs afavorí una més ràpida acumulació de capitals i l'increment d'indústries, especialment tèxtils. L'exportació beneficià també la indústria del cuir en general, la del vidre i la fabricació d'aiguardents i d'armes, vestuari i

guarniments per a l'exèrcit. La població fou avaluada, el 1787, en 814 412 habitants, més del doble que en 1717-18. Les males collites, però, foren foren causa dels *Rebomboris del Pa* (1789), per part del subproletariat barceloní, fortament reprimits per les autoritats. En l'àmbit rural, el 1793 tingueren lloc actuacions col·lectives dels rabassaires enfront dels propietaris.

De la guerra Gran a la guerra del Francès

La guerra declarada entre la Convenció francesa i la monarquia borbònica d'Espanya tingué aviat com a escenari les terres catalanes frontereres entre ambdós estats. La *guerra Gran* fou objecte d'una profusa literatura patriòtica en català, en la qual apareix sovint el clar disegni d'obtenir la recuperació del Rosselló i de la Cerdanya. Els francesos planejaren de convertir Catalunya en república o simplement annexar-la. La contraofensiva dels miquelets derrotà els francesos a Pontós, al Fluvià i a Puigcerdà. La pau fou signada a Basilea (juliol del 1795) i els francesos es retiraren al nord de l'Albera. La guerra Gran, però, havia fet que Catalunya s'hagués hagut de valer per ella mateixa i hagués hagut de tornar a fer ús de les armes. La nova aliança amb la França del Directori i la guerra amb Anglaterra donaren lloc, però, a una forta depressió econòmica. Però amb la pau del 1802 repregué el desenvolupament de la indústria, mentre noves càtedres (química, botànica, agricultura i mecànica) eren creades per la Junta de Comerç. La política imperial de Napoleó motivà una nova entrada d'un exèrcit francès a Catalunya el 1808 que arribà a Barcelona, ocupà per sorpresa la Ciutadella i després Montjuïc. El castell de Figueres fou ocupat poques setmanes després. Proclamat Josep Bonaparte rei d'Espanya a Madrid, per Catalunya s'estengué la insurrecció. El general Augereau fou nomenat per Napoleó governador general de Catalunya. Aviat fou substituït per Mathieu, que donà un gir marcadament centralista a la seva política. A les corts convocades per la Junta Suprema de Cadis (setembre del 1810) assistiren 19 diputats catalans. Mentrestant, Napoleó annexà, de fet, Catalunya a França (gener del 1812), però el 1814 retornà la corona espanyola a Ferran VII i els francesos abandonaren el país.

La fi de l'antic règim

Ferran VII instaurà de nou l'absolutisme de l'antic règim (1814-20). Aleshores, el liberalisme avançà per la via clandestina, en especial entre la burgesia, fabril i comercial, i entre els grups militars. El pronunciament de Riego inicià el Trienni Liberal (1820-23), però les potències de la Santa Aliança restabliren Ferran VII com a monarca absolut. Barcelona fou l'última plaça a caure en mans dels francesos (novembre del 1823). Restablert per segona vegada l'absolutisme, el rei perseguí els liberals, al mateix temps que feia front als realistes descontents (els *malcontents*). A la fi del seu regnat el govern evolucionà cap a formes moderades de liberalisme. Mort Ferran VII, els voluntaris realistes promogueren un nou aixecament, ara en nom del pretendent Carles. Els carlistes constituïren la Junta Governadora del Principat, mentre, a les ciutats, burgesia, menestralia i proletariat es decantaven cap al liberalisme.

La revolució burgesa

El descontentament per l'Estatut Reial del 1834 i el creixement de la insurrecció carlina llançà el proletariat urbà i la milícia nacional cap a una línia més radical (revolució de juliol del 1835). Es constituí la Junta Auxiliar Consultiva (10 d'agost de 1835) i la posterior Junta Provisional Superior Governativa del Principat de Catalunya (9 de setembre de 1835), que actuà decisivament contra els carlins. El capità general Ramon de Meer declarà l'estat de setge a Catalunya, ocupà militarment Barcelona i desarmà la milícia, de predomini progressista. A la fi del 1839, els carlins havien deixat d'ésser un perill greu a Catalunya. Pronunciats els progressistes, i arribat el seu cap, Espartero, al poder, amb càrrec de regent, Catalunya visqué una etapa d'aldarulls políticso-socials: l'època de les “bullangues”. La classe obrera iniciava, aleshores, la seva etapa associacionista. A Catalunya la revolució industrial s'havia iniciat als volts del 1832 (indústria cotonera),

Catalunya El monument al Timbaler del Bruc, obra de Frederic Marès (1952), commemora la victòria dels sometents catalans sobre les forces franceses (6 de juny de 1808)

Catalunya Presidents de les quatre diputacions que aprovaren (9 de gener de 1914) l'estatut de la Mancomunitat de Catalunya. A dalt, E. Prat de la Riba; a baix, A. Estivill; a l'esquerra, A. Riera; i a la dreta, J. Gil

donant a Catalunya una estructura social ben diferent de l'agrària que predominava a la resta d'Espanya. La burgesia industrial es convertí en classe dominant i hagué de fer cara a les reivindicacions d'una classe obrera naixent que, per altra banda, només pogué actuar a la llum pública en les etapes de predomini del partit progressista (1840-43 i 1854-56). Per l'aixecament contra Espartero del 1842, Barcelona fou durament bombardejada des de Montjuïc (3 de desembre) i ocupada per l'exèrcit. L'any següent, però, la revolta contra Espartero repregué amb força i es barrejà amb l'aixecament Centralista, que s'esdevingué a Catalunya de forma simultània a altres punts de l'estat espanyol. El nou govern madrileny dissolgué les juntes revolucionàries i desarmà els milicians: a Barcelona, aquests lluitaren contra els militars (setembre del 1843), en l'aixecament dit de la Jamància.

De la reacció moderada a la República

Des del 1843 fins a la Revolució del 1868, exceptuant el període 1854-56 (el Bienni Progressista), els moderats dominaren la política espanyola. El govern assajà de provincianitzar Catalunya, desenvolupant la xarxa administrativa centralista i arraconant el català. Aquesta política centralitzadora provocà (1846-48) la guerra dels Matiners. Hi hagué catalans que s'integraren a la política madrilenya o optaren per la via del “*pronunciamiento*”, com Pi i Margall, Figuerola, Prim. Els intents per destronar la reina Isabel II donaren llur fruit al setembre del 1868. Es formaren a tot Catalunya juntes revolucionàries, moltes de les quals de predomini republicà. Amb les llibertats democràtiques garantides per la constitució del 1869 (la primera amb sufragi universal), començà a difondre's entre l'obrerisme el pensament anarcosindicalista. El federalisme es convertí en el corrent ideològic dominant a Catalunya: propugnava la desaparició de l'estat centralista i la creació d'una sèrie de regions federals que coincidien amb les antigues regions històriques de la Península Ibèrica. Federals i obreristes refusaren la monarquia d'Amadeu I (1870-73), i una volta proclamada la Primera República (febrer del 1873) hom sol·licità en diverses ocasions la proclamació de l'estat federal, l'Estat Català.

La Restauració

La Restauració (1874-1923) afavorí l'aparició de grups específicament catalanistes. Les reivindicacions bàsiques de l'obrerisme (la jornada de 8 hores) no s'aconseguien, i el 1893 començà una dura etapa de terrorisme (bombes del Liceu, etc). Una nova entitat, la Unió Catalanista, celebrà a Manresa el seu primer congrés, on hom aprovà unes bases, projecte de constitució per a Catalunya (1892). Una bona part de la clerecia, abandonant el carlisme, s'integrava en el nou corrent. El 1901 es constituí la Lliga Regionalista i el 1905 es creà Solidaritat Catalana (àmplia coalició on figuraren tots els partits de Catalunya —excepte el lerrouxista—), que fou dirigida per la Lliga.

La Mancomunitat

L'oposició a la guerra del Marroc donà lloc a la →*Setmana Tràgica* (1909), que provocà una virada de la Lliga cap a posicions més conservadores. L'estancament de la vida política catalana fou superat per l'actuació d'Enric Prat de la Riba, creador i president de la →*Mancomunitat de Catalunya* el 1914, que uní totes quatre diputacions provincials. Durant els anys 1914-17 la tasca de la Mancomunitat fou ingent: ensenyament, carreteres, xarxa telefònica, acció agrària i ramadera, adopció de les *Normes ortogràfiques* de l'Institut d'Estudis Catalans als escrits oficials, etc. Durant aquests anys la Lliga Regionalista dominà el terreny polític, especialment a partir del triomf electoral del 1914.

De la crisi social a la crisi constitucional

Catalunya fou el nucli de la segona gran crisi de la monarquia constitucional (juny del 1917). Pel juliol l'Assemblea de Parlamentaris reunida a Barcelona propugnà una reforma constitucional democràtica i una solució autonomista al problema català. La UGT i la CNT secundaren aquest moviment amb una vaga general revolucionària que fou reprimida

per l'exèrcit. Després de la participació de la Lliga, amb Cambó, en un govern (1918) de coalició monàrquica, presidit per Antoni Maura, el mateix partit presentà a les corts un projecte d'estatut d'autonomia que fou rebutjat. A partir del febrer del 1919 començà un període de vagues i atemptats sindicalistes, que provocà un moviment contraterrorista dels patrons, i s'arribà a l'etapa més sagnant de les lluites socials a Barcelona. A l'acabament del 1920, la fallida del Banc de Barcelona consumà la reculada de la banca catalana davant la forana. La Mancomunitat de Catalunya no aconseguí del govern central un augment dels seus migrats recursos, fet que no impedí el desenvolupament d'una important tasca educativa i cultural. L'any 1922 fou fundada Acció Catalana i el grup ultranacionalista d'Estat Català, de Francesc Macià.

La Dictadura

La Dictadura de Primo de Rivera (1923-30), en la qual la burgesia catalana posà les seves esperances, restablí inicialment l'alterat ordre públic i dissolgué la CNT. Les vagues promeses d'autonomia política foren oblidades i la Mancomunitat fou suprimida (1925). L'oposició catalanista passà als grups nacionalistes i republicans, disposats a dialogar i a negociar amb els anarcosindicalistes. Paral·lelament a la tercera intervenció de la Lliga en un govern de coalició monàrquica, s'organitzava l'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), dirigida per Francesc Macià i Lluís Companys.

La Generalitat

Invocant el compromís contret per republicans i socialistes amb els catalanistes en el pacte de Sant Sebastià (1930), el govern de Madrid convencé Macià que reduís la República Catalana, proclamada dies abans, a Generalitat. El 1932 fou aprovat un estatut d'autonomia, però el pressupost del nou govern autònom no permetia una política eficaç de reactivació i transformació econòmica, bé que possibilitava una reconstrucció eficient dels serveis públics i la vida cultural. La República tingué la dissort d'ésser instaurada al mateix temps de la gran depressió econòmica mundial del 1929. Al novembre del 1933 la dreta assolí a Espanya un triomf electoral i les relacions entre el govern de la Generalitat i el de la República es deterioraren progressivament en continuar governant a Catalunya el centre-esquerra. Els pressuposts jurídics en què recolzava minimitzaven l'autonomia de Catalunya i reduïen el text de l'Estatut a paper mullat. Davant l'amenaça de l'arribada al poder de la CEDA, el moviment obrer, a la vegada que pressionava damunt l'Esquerra que governava a la Generalitat, li prestava el seu suport enfront de la dreta espanyola. L'entrada de tres ministres de la CEDA en un govern presidit pel radical Lerroux (1934) provocà una vaga general i Companys, president de la Generalitat, i el seu govern improvisaren, amb mitjans insuficients i insegurs, un alçament, tot proclamant una república federal. La revolta fou fàcilment reprimida pel general Batet, que empresonà el govern de la Generalitat; l'estatut fou suspès. En comparació amb l'onada de terrorisme de dreta i d'esquerra que hom patia a Madrid i a altres llocs de l'estat, el clima social i polític català era relativament tranquil. La depressió econòmica, però, s'agreujava. Des del 1934 afectà no sols ja la construcció i la metal·lúrgia catalanes, sinó també el sector tèxtil, especialment el ram cotoner.

La guerra civil de 1936-39

El 17 de juliol de 1936 s'alçà l'exèrcit del Marroc, i el 18 ho feren també moltes altres guarnicions de l'estat espanyol, iniciant-se així la guerra civil. El 19 es lluità a Barcelona i les forces obreres vengeren, amb l'ajut de la policia, les tropes aixecades. Les organitzacions obreres pujaren per primer cop al poder (amb predomini de la CNT i la FAI). A la darrerria del setembre del 1936 s'inicià el restabliment de l'estructura estatal republicana, en acceptar els anarquistes de formar part del govern de la Generalitat per tal d'institucionalitzar les conquestes proletàries (col·lectivitzacions, especialment). Hom intentà d'organitzar, per primera vegada al món, un sistema socialista descentralitzat. El 1937 les tensions polítiques

foren més profundes a Catalunya, culminant amb l'enfrontament sagnant del maig del 1937, a Barcelona, entre les masses de la CNT, de la FAI i del POUM, d'un costat, i les forces de la policia estatal, el PSUC i l'ERC, de l'altra. Dimitit Largo Caballero, el nou govern Negrín obrí una etapa de predomini del PC a València i del PSUC a Barcelona. El POUM fou liquidat, i el seu líder, Andreu Nin, assassinat. El cost de la vida es quadruplicà entre el 1936 i el 1938, mentre els salaris només augmentaven dues vegades, com a terme mitjà. Des de l'octubre del 1937 el govern Negrín s'havia establert a Barcelona. Després de la batalla de l'Ebre, on restà desfet un gran contingent de l'exèrcit republicà, un ràpida ofensiva de les tropes del general Franco li permeté ocupar tot Catalunya (febrer del 1939). Un decret del 1938 havia abolit l'Estatut d'Autonomia de Catalunya.

La vida política sota el franquisme

Els primers moments del franquisme portaren una duríssima repressió en tots els sentits que comportà milers d'execucions sumàries, empresonaments de republicans i nacionalistes, i milers d'exiliats (→*franquisme*). L'afusellament del president Lluís Companys (1940) fou sens dubte el cas més notable d'aquesta repressió. Suprimides, amb la col·laboració d'un sector de la burgesia catalana, totes les institucions polítiques i culturals catalanes tant públiques com privades, l'ús de la llengua catalana fou estrictament prohibit. Ràpidament s'organitzaren nuclis de resistència des de l'exterior (Consell Nacional de Catalunya, 1939) o des de l'interior (maquis). Tanmateix, la tibant situació sòcio-econòmica interior permeté èxits com la vaga dels tramvies del 1951. Tot i l'esforç d'empresaris vinculats a l'antiga Lliga Catalana, l'economia catalana es convertí ràpidament en subsidiària de l'espanyola. Una altra vegada la recuperació de Catalunya anà lligada fonamentalment a la cultura i a la llengua. Tot i la repressió i la nombrosa immigració castellanoparlant, solament els nuclis col·laboracionistes es castellanitzaren voluntàriament. A partir dels anys cinquanta i especialment dels seixanta nasqueren o reaparegueren diverses institucions culturals, com Òmnium Cultural (1961), sovint a l'empara d'entitats catòliques. El fenomen de la Nova Cançó es convertí en una de les vies reivindicatives populars. Els fets del Palau (1960) i l'afer Galinsoga (1959) palesaren el grau de la resistència nacionalista i la brutalitat repressiva de les autoritats. La depressió econòmica dels anys quaranta i cinquanta donà pas a una expansió entre el 1960 i el 1973 a remolc de la prosperitat europea. El creixement anàrquic de l'economia es reflectí en l'estructura social (arribada de centenars de milers d'immigrants) i urbana de determinats sectors de Catalunya. Entre el 1962 i el 1964 hi hagué una revifalla dels sindicats clandestins. A poc a poc s'organitzaren els diversos moviments democràtics: s'esdevingueren els fets de la Caputxinada, nasqué la Taula Rodona, fou creada la Comissió Coordinadora de les Forces Polítiques de Catalunya i el 1970 sorgí l'Assemblea Permanent d'Intel·lectuals, Professionals i Artistes de Catalunya. El 1971 nombrosos partits polítics i forces socials i sindicals fundaren l'→*Assemblea de Catalunya*, que el 1973 absorbí la Taula Rodona.

De la transició a l'actualitat

La mort del general Franco (novembre del 1975) permeté un tomb en el panorama polític català. Al desembre del 1975 onze partits catalans formaren el Consell de Forces Polítiques de Catalunya. El fracàs de les negociacions amb el govern espanyol de Suárez donà pas al president Josep Tarradellas per a crear al febrer del 1977 un òrgan consultiu i assolir el protagonisme de les negociacions amb Madrid, malgrat les reserves d'alguns partits nacionalistes. Tot plegat permeté la reconquesta de noves parcel·les culturals i polítiques, que sovint encara es confonien. L'aparició el 1976 del primer diari en català de la postguerra ("Avui") assenyalà un dels moments àlgids d'aquest moviment cultural. Al llarg dels anys 1976-77 fou celebrat amb gran èxit el Congrés de Cultura Catalana que absorbí l'Assemblea d'Intel·lectuals. D'altra banda, pel juny del 1977 foren

Catalunya Membres del govern de la República Espanyola i de la generalitat de Catalunya en l'acte de signatura de la llei de l'Estatut de Catalunya, a Sant Sebastià (15 de setembre de 1932)

Catalunya Jordi Pujol succeeix Josep Tarradellas com a president de la Generalitat de Catalunya (24 d'abril de 1980)

celebrades les primeres eleccions generals on participaren els partits polítics recentment legalitzats (alguns, com ERC, no foren legalitzats fins més tard). A Catalunya obtingueren majoria els partits d'esquerra i els nacionalistes. Tots ells eren autonomistes, bé que en grau i estratègia diferents. Una gegantina manifestació a Barcelona, l'11 de setembre de 1977, subratllà el suport popular a l'Assemblea de Catalunya. Diputats i senadors es constituïren en Assemblea de Parlamentaris que a través d'una comissió permanent engegà les negociacions amb el govern central. El mateix any el govern decretà el restabliment de la →*Generalitat de Catalunya* amb caràcter provisional fins a l'aprovació d'un nou Estatut i sota la presidència de Josep Tarradellas. Redactat a Sau el 1978, aprovat per l'Assemblea de Parlamentaris, per les Corts Generals i pel poble català en referèndum a l'octubre del 1979, l'Estatut resultant, sensiblement retallat en comparació al projecte de Sau, entrà en vigor al desembre del mateix any. Al març del 1980 foren celebrades les primeres eleccions autonòmiques de la postguerra. Els **nacionalistes** de la coalició Convergència i Unió (CiU) assoliren la majoria relativa, i el seu líder Jordi Pujol fou escollit president de la Generalitat, càrrec que ha renovat gràcies als posteriors comicis dels anys 1984, 1988, 1992 i 1995.

Catalunya, Principat de [o *Catalunya*] Nom donat des del s XIV al conjunt dels comtats catalans, llevat dels comtats de Rosselló i Cerdanya, que tot i ésser considerats com a part del Principat, reben el nom de *Comtats*. Modernament, hi ha tendència a incloure dins aquesta denominació el conjunt de comarques de parla catalana sota administració francesa (→*Catalunya del Nord*), les incloses sota l'administració aragonesa (→*Franja de Ponent*), →*Andorra* i les comarques de →*Catalunya*. Sovint, però, també és utilitzat com a sinònim de Catalunya.

Catalunya del Nord Nom que modernament designa la part del Principat de Catalunya administrada per l'estat francès en virtut del tractat dels Pirineus (1659). El nom fou utilitzat per primera vegada per la revista nord-catalana *Nostra Terra* (1937). Ha estat denominada també: els Pirineus Catalans, el País Català de França, la Catalunya Francesa, els Comtats i Rosselló. Comprèn les comarques del →*Rosselló*, el →*Capcir*, l'→*Alta Cerdanya*, el →*Conflent*, el →*Vallespir* i la →*Fenolleda*. Catalunya del Nord ha estat sotmesa a un fort procés de francesització des del regnat de Lluís XIV i hom ha anat creant unes divisions administratives i un apàell institucional que sovint ha passat per alt la realitat nord-catalana. La llengua i la cultura franceses s'anaen imposant lentament en un procés que s'accelerà sobretot al principi del s XX. Així, el francès era encara una llengua mal coneguda i emprada principalment en les relacions amb l'administració; actualment és parlada per la totalitat de la població nord-catalana i ha arraconat força el català. La presa de consciència de la població sobre aquest problema és, però, molt recent. De fet, fins a la dècada dels quaranta no hi hagué cap moviment cultural veritable per a la recuperació de la catalanitat. És a partir de la dècada dels seixanta que apareixen les primeres iniciatives importants i sorgeixen diversos grups i institucions: creació del Grup Rossellonès d'Estudis Catalans (1960) o de la Universitat Catalana d'Estiu (1969). Durant els anys setan-

ta, a l'acció continuada per part de les institucions catalanes s'afegeixen altres factors importants, com el ressorgiment de l'autonomia catalana al sud dels Pirineus, o l'aparició del català en els espectacles (Nova Cançó, teatre) i en l'escola. Així, el 1975 hom començà a aplicar la llei Deixonne (ja aprovada el 1951) a algunes classes d'ensenyament primari i un any més tard aparegueren les Bressoles, escoles maternals en català. L'ensenyament primari en català arribà a ser seguit durant els vuitanta per uns 10 000 alumnes. El 1981 es creà l'escola Arrels, la primera que impartia l'ensenyament íntegrament en català, i el 1982, la Universitat de Perpinyà creà un Diploma d'Estudis Universitaris Generals de català. Cal destacar també la creació a Perpinyà, el 1978, del Centre de Documentació i d'Animació de Cultura Catalana, i de la Federació per a la defensa de la llengua i la cultura catalanes (1980), nascuda amb la finalitat de recercar el redreçament lingüístic i cultural del país. Tanmateix, des del final dels vuitanta hi ha hagut una aturada en el progressiu ascens de l'ensenyament en català dins de Catalunya del Nord, a causa principalment dels continus topalls amb l'administració central i de la manca de finançament. Quant als mitjans de comunicació, cal destacar la creació el 1981 de la ràdio Arrels i la preocupació nord-catalana per possibilitar la visió de TV3 i del Canal 33 a totes les comarques (possible des del 1992). Pel que fa a les publicacions periòdiques, cal assenyalar el paper d'algunes revistes com *Sant Joan i Barres* o l'edició nord-catalana d'“El Punt”, que apareixia setmanalment i que va deixar de publicar-se el 1994. Quant a la vida política, els primers partits catalanistes foren creats el 1972, però els resultats que obtenen en les diverses eleccions són discrets. El grau d'autonomia de Catalunya del Nord és escàs. El 1981 la creació de la regió del Llenguadoc-Rosselló provocà la protesta de les entitats nacionalistes nord-catalanes a causa de la seva gran artificialitat.

catamarà *MAR* Rai originari de l'oceà Índic, de tres cossos, construït normalment amb tres troncs, usat per a la pesca i per a navegar en zona de rompents. La seva eslora és d'uns vuit metres i és propulsada per mitjà de rem*s* i, eventualment, per una petita vela.

catarisme *RELIG/HIST* Conjunt de doctrines i moviment religiós dels càtars. Té el seu origen en el *bogomilisme* de Bulgària, i s'escampà per la Llombardia, Occitània (d'on passà als Països Catalans), França, Flandes i la regió del Rin. Per la importància que tingué a Occitània, els seus adeptes són coneguts també amb el nom d'*albigesos*. El nom de *càtars* (del grec *καθαρός*, ‘pur’) els fou donat pels catòlics. El catarisme professava un dualisme procedent del maniqueisme i del gnosticisme a través del bogomilisme. Segons el *Liber de duobus principiis* hi ha dos principis irreductibles, el bé i el mal, Déu i el dimoni, aquest darrer creador de la matèria; Crist, àngel enviat per Déu, ensenya als homes el camí del cel, però la seva passió no ha tingut eficàcia salvadora i hom obté la redempció amb la pròpia ascesi. El catarisme predicava el menyspreu del cos, refusava el matrimoni i tota relació sexual i el consum d'alguns aliments. Els càtars es dividien en *perfectes* i *creients*; els principis estrictes valien sobretot per als primers. Practicaven una “fracció del pa” i una litúrgia de pregària i predicació. La jerarquia era composta per bisbes, ancians (preveres) i diaques. N'hi hagué sis bisbats a Llombardia i quatre a Occitània. El moviment fou combatut per Innocenci III i els seus successors amb la predicació de cistercencs i dominicans, amb el Concili IV del Laterà, amb la croada →***albigesa*** i amb la inquisició.

catarsi *FILOS* Purificació de les emocions de l'espectador produïda per l'obra d'art. Per als pitagòrics era un efecte de l'harmonia, sobretot musical. Aristòtil (*Poètica, Política*), el relaciona a la tragèdia. En relació amb l'art ha estat assenyalat per Lessing, Schiller, Schopenhauer i Bergson. Brecht l'enfrontà al concepte de *reconeixement*, assimilant-lo a una *identificació* sentimental o moral. Segons Breuer i Freud, és l'element curatiu o pal·liatiu que hom espera d'obtenir amb l'alliberament o la descàrrega dels continguts reprimits mentals mitjançant llur exteriorització o expressió verbal.

catamarà

catxalot

catedral *RELIG/ARQUIT* Església principal o mare d'una diòcesi, on radiquen la seu del bisbe i el capítol canonical. La denominació es generalitzà, juntament amb l'anàloga de *seu*, a partir de l'època carolíngia. En sentit ampli, comprèn també el conjunt d'edificis entorn de la basílica; el baptisteri i, generalment, residències actuals o antigues del bisbe, dels clergues o dels canonges, sovint centrats per un claustre. Les primeres catedrals cristianes segueixen la forma de les basíliques romanes. A partir del final de l'alta edat mitjana, predominà inicialment el romànic: Saint-Martin de Tours, Sant Tròfim d'Arle, Autun, Pisa, Salamanca, Santiago de Compostel·la, etc. El s XII assenyalà el pas cap al gòtic; dins aquest estil foren bastits (ss XII-XIV) els edificis més característics: París, Chartres, Reims, Amiens, Beauvais, Estrasburg, Colònia, Canterbury, Siena, Milà, Toledo, Burgos, Lleó, etc. Els segles posteriors donaren encara alguns exemples sobresortints, tant en el Renaixement (Sant Pere de Roma) com en el Barroc (Cadis). Als Països Catalans, algunes col·legiates esdevingueren catedrals arran de la creació de diòcesis noves, com la de Solsona (1595), la d'Eivissa (1782) i la de Menorca (1798), per trasllat de la seu episcopal, com el cas de Perpinyà (1601), o per creació d'una catedral, com la d'Alacant (1556) i la de Castelló de la Plana (1956). Segons l'època de la reconstrucció, les catedrals conservades presenten diversos estils, des del romànic més pur de les de Roda d'Isàvena, la Seu d'Urgell i Elna, continuant per les de transició de Lleida i de Tarragona, les gòtiques de Barcelona, Girona, València, Palma de Mallorca, Tortosa i l'Alguer, fins al barroc i neoclàssic de les noves seus de Lleida i de Vic.

Caterina de Siena *santa* (Siena 1347 — Roma 1380) Nom amb què és coneguda la religiosa italiana Caterina Benincasa. Terciària dominicana des dels 16 anys, el 1376 anà a Avinyó amb el seu confessor i biògraf Ramon de Càpua per convèncer Gregori XI de tornar a Roma. A la mort d'aquest (1378) afavorí activament la causa d'Urbà VI. Escriví el tractat místic conegut per *Dialogo (Il libro della divina doctrina)*, on exposa les seves experiències; són notables les seves 380 lletres, que reflecteixen la seva activitat político-religiosa. Fou canonitzada per l'Església Catòlica el 1461. És venerada des del 1939 com a patrona d'Itàlia i el 1970 fou declarada doctora de l'Església. Festa: 30 d'abril.

catifa *TÈXT* Teixit gruixut de superfície generalment vellutada, amb diversitat de dibuixos i colors, fet amb fils de llana o amb mescla d'aquesta i de fibres sintètiq­ues, que té per base un teixit fort de canem, jute, cotó, etc. Són emprades, recobrint el soler d'habitacions, de graonades, etc, per a resguardar del fred i com a ornamentació. L'art de fabricar catifes prové de l'Orient, on és conegut des de la més remota antiguitat.

Cató, Marc Porci [llat: *Marcus Portius Cato*] (Tusculum 234 aC — 149 aC) Polític, escriptor i orador romà, dit *el Vell* o *el Censor*. Després d'intervenir en la segona guerra Púnica (217 aC), fou qüestor, edil, pretor a Sardenya i cònsol el 195 aC. Es traslladà a Hispània per tal de sufocar la revolta general indígena. Elegit censor el 184 aC, s'oposà a la política liberal i filohel·lènica dels Escipió. Escriví, en un estil simple i elegant, una història de Roma (*Origines*), el tractat *De agricultura*, *Carmen de moribus* (obra en vers, perduda), i els anomenats *Dístics de Cató*. La seva personalitat ha estat considerada com un exemple de les virtuts romanes.

catòlic 1 *CRIST* Dit de l'antiga església cristiana i, actualment, de l'Església que reconeix com a cap visible el papa. L'adjectiu *catòlic* apareix al s III com a característic de la gran Església, que és per damunt de les esglésies locals. Des del temps de la Il·lustració ha estat generalitzat a l'Europa occidental l'ús del mot *catòlic* com a exclusiu de l'Església Romana. Amb el moviment ecumènic ha nascut la tendència a qualificar de *catòliques* aquelles confessions cristianes on són considerats de dret diví una sèrie d'elements institucionals (la jerarquia, els set sagraments, la tradició apostòlica de tota l'església). El mot *catòlic* fa també referència a l'aspecte “universal” de l'Església en l'espai i en el temps.
2 epístoles (o **lle-tres**) **catòliques** *BIBL* Les cartes d'Apòstols

que, contingudes en el cànon bíblic, són diferents de les de Pau, és a dir, la de Jaume, la primera i la segona de Pere, la primera, la segona i la tercera de Joan i la de Judes. Hom les anomena *catòliques* perquè no van dirigides a una persona o a una comunitat determinades.

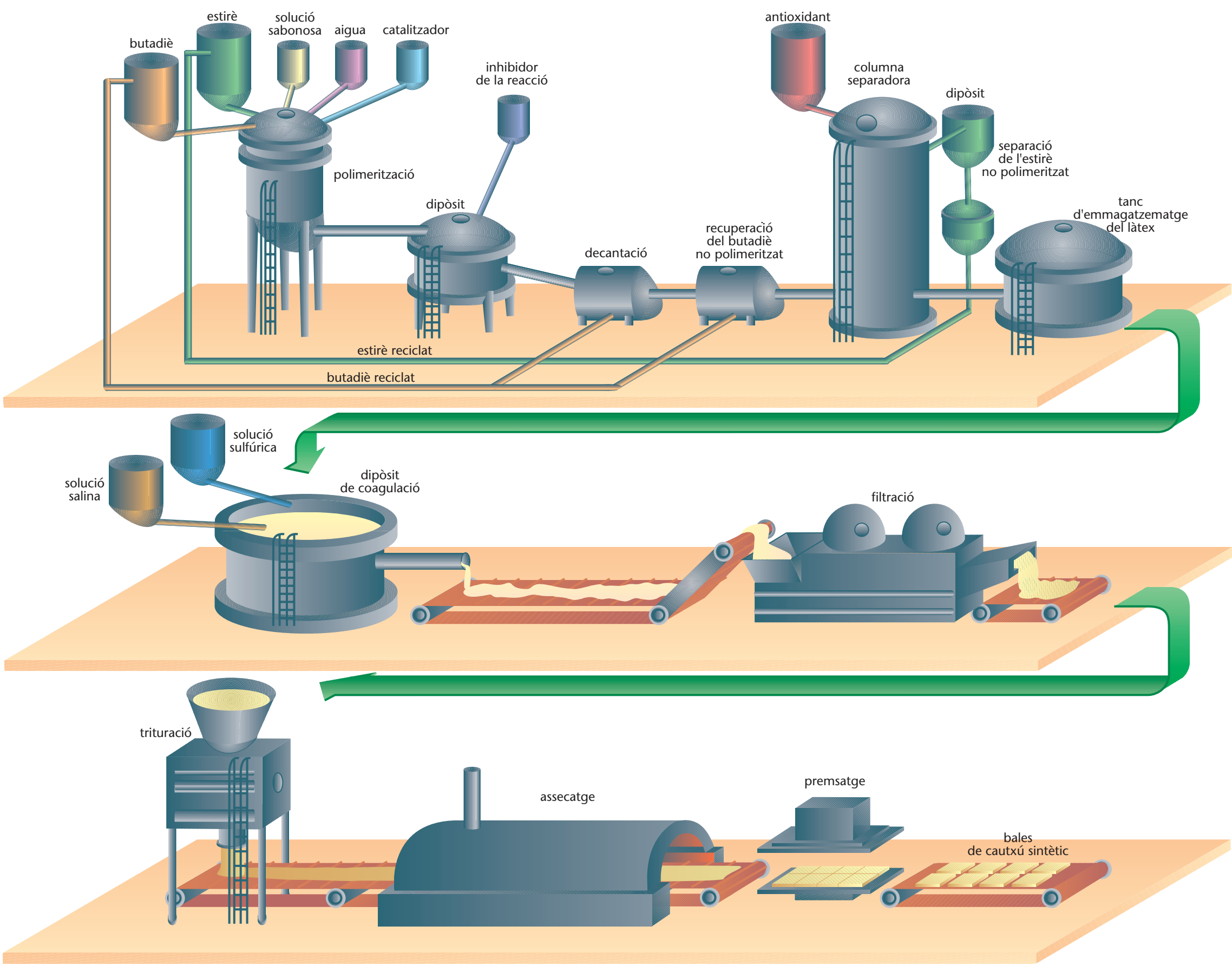
Catul, Gai Valeri [llat: *Gaius Valerius Catu-llus*] (Verona ~84 aC — ~54 aC) Poeta llatí. És el més important dels *poetae novi* o *neo-terici*, que intentaven d'assimilar al llatí la poesia dels alexadrins. N'han estat conservats 116 poemes. El seu infortunat amor amb Lèsbia ha fet de Catul un dels més grans poetes eròtics de la literatura mundial. Sobre el text d'un recull dels seus poemes amorosos, el compositor alemany Carl Orff compongué la cantata *Catulli carmina* (1943).

catxalot [*Physeter macrocephalus*, família dels fisetèrids] *ZOOI* Cetaci odontocet, el més gros del grup (de 15 a 20 m els mascles, i de 10 a 13 m les femelles); el dors és de color gris fosc, i els costats i el ventre són més clars. El cap, enorme i de forma quadrangular, ocupa una tercera part de la longitud total del cos. El musell sobrepassa considerablement la mandíbula inferior. Els catxalots manquen d'aleta dorsal, però tenen una filera de geps de magnitud decreixent en el darrer terç del dors. S'alimenten sobretot de cefalòpodes. Viuen principalment a les mars tropicals i subtropicals.

Caucas Serralada de plegament terciari que forma part del sistema alpí indoeuropeu i que s'estén des de la mar Negra i la mar d'Azov fins a la mar Càspia seguint una direcció general EW. Ocupa uns 450 000 km² de la part sud-oriental de la Rússia europea, Geòrgia i l'Azerbaidjan. La cadena principal comença a la península de Crimea amb una llargada de més de 1 500 km, i torna a aparèixer a l'altre costat de la mar Càspia amb el nom de *serralada de Koppeh* al nord de l'Iran. Constitueix l'eix central de la Caucàsia, i comprèn essencialment dues alineacions principals: el Gran i el Petit Caucas. El Gran Caucas, la cadena pròpiament dita, s'alça a més de 4 000 m (culmina a 5 642 m a l'Elbrus). Les fonts termals, els freqüents terratrèmols i l'abundància de laves testimonien l'activitat intensa dels volcans en el passat. Les roques intrusives tenen mineralitzacions d'on hom extreu or, argent, zinc, coure i tungstè. Però la principal riquesa mineral de la regió és el petroli, amb els jaciments de Majkop i Groznyj i el de Bakú. Quant al clima, segons l'elevació i el relleu, presenta deserts, àrees subtropicals, i neus perpètues i geleres. La fauna és molt rica. El nom Caucas designa també la regió de Caucàsia.

causa *FILOS* Tot allò que explica d'alguna manera l'existència o el canvi d'una cosa. El terme és correlatiu d'efecte. L'influx de la causa en l'efecte s'anomena causalitat. Hom distingeix habitualment entre la *causa* (que produeix l'efecte) i l'*ocasió* o la *condició* (que faciliten o provoquen la producció de l'efecte per la causa). Aristòtil i els escolàstics distingien quatre causes, dues d'intrinseques, *formal* i *material*, i dues d'extrínseques, *eficient* i *final*. A aquestes quatre s'afegí la causa *exemplar*. Els medievals distingiren també entre la *causa primera* (Déu) i les *causes segones* (criatures), entre causes *principals* i *instrumentals*, i entre causes *pròximes* i *remotes*. Amb el Renaixement, arribà la crítica de la causa *final* com a principi d'explicació científica. Així, per als moderns, la causa pròpiament dita és la causa eficient, i la *causalitat* es contraposa a la *finalitat*. Els cartesians feren de la causa un principi ontològic i lògic alhora (*causa sive ratio*, ‘causa = raó’), designant Déu com a *causa sui* ('causa de si mateix'). Tota concepció moderna de la causalitat oscil·la entre dos extrems, que subratllen, respectivament, l'alteritat o la identitat en la relació de causa a efecte: la definició psicològica *per imputació* i la definició lògica *per identitat*. Els científics tendeixen a abandonar la noció de *causa* com a nexa ontològic i a substituir-la per la de *lleï* o la de *funció*. Tanmateix, la crítica filosòfica empirista (Hume) i la positivista (Comte, Stuart Mill) han estat exercides en aquesta direcció.

cautxú *QUÍM* Elastòmer extret del làtex de diverses plantes (arbres, lianes o herbes) generalment pròpies de la zona intertropical, de les quals l'única que té importància industrial és l'hevea (*Hevea*

brasiliensis). El làtex és constituït per una suspensió col·loïdal de cautxú en medi aquós, que coagula en medi àcid. El cautxú és un polímer de l'isoprè o 2-metilbutadiè, amb llargues molècules filiformes, que presenta les reaccions d'addició pròpies dels dobles enllaços. La reacció més important és la de vulcanització, que confereix al cautxú la insolubilitat en dissolvents orgànics, una gran resistència a la tracció i a l'abració i la conservació de la seva elasticitat àdhuc en calent. Les aplicacions del **cautxú vulcanitzat** són, entre d'altres, la fabricació de pneumàtics i altres peces d'automòbil, de cuir artificial, de mànegues, de bandes transportadores, d'amortidors de vibracions i d'aïllants elèctrics. El **cautxú sintètic** pròpiament dit és el *cis*-1,4-poliisoprè i no fou produït industrialment fins els anys seixanta. Amb anterioritat, però, hom assolí l'obtenció de materials similars al cautxú, que donaren lloc a diferents polímers vulcanitzables, coneguts amb el nom genèric de **cautxú sintètic**: són el *polibutadiè*, el *copolímer del butadiè i l'estirè*, el *cautxú butil*, el *neoprè* i el *copolímer del butadiè i l'acrilonitril*. El procés de fabricació de peces de cautxú consta, en general, de les següents operacions: malaxació i mescla, pre-elaboració (que consisteix a donar al material una forma prèvia aproximada mitjançant laminatge, extrusió, etc), confecció o construcció i vulcanització. El làtex, natural o sintètic, a més de servir per a la immersió de teixits, és emprat per a obtenir objectes vulcanitzats exempts de tèxtils, com espuma de cautxú, guants, etc.

cavall 1 [*Equus caballus*, família dels èquids] **ZOOl** Mamífer de l'ordre dels perissodàctils, de dimensions mitjanes o grans i de constitució forta i àgil alhora. Les femelles reben el nom d'*egua* o *euga*, i els petits i joves són els *pollins* i els *poltres*. Les extremitats són llargues, aptes per a córrer, i els peus prenen contacte amb el sòl només amb un dit (el tercer), la darre-

Procediment d'obtenció industrial del **cautxú** sintètic

cautxú Recollida de làtex per sagnia de l'hevea

ra falange del qual és recoberta per una peül·la o casc. En els cavalls salvatges la crinera manca o és constituïda per crins curtes i sempre dretes; en els cavalls domèstics, en general, és llarga i quasi sempre caiguda. La cua, més o menys crinuda, sol ésser llarga. Els cavalls salvatges són animals herbívors i viuen en ramats d'estructura poc coneguda. El cavall actual del gènere *Equus* és fruit d'una llarga evolució que començà a l'Eocè, al Terciari. Actualment hi ha un sol cavall salvatge, el cavall de Prževal'skij, *E.c.przewalskii*, descobert el 1879, que habita les planes de l'Àsia central. El cavall ja vivia en estat domèstic dos mil anys aC, i és estès per tot el món, adaptat a tota mena de terrenys i de climes, la qual cosa explica la gran varietat de races existents. Ha estat i és utilitzat per l'home de maneres molt diverses: com a animal de tir (lleuger i pesant), com a animal de sella (equitació, caça, curses, concursos hípics, polo, etc). També és aprofitat per la carn, i les eugues, per la llet. Els cavalls nans, que reben el nom de *poni*, són revinguts i petits, però molt resistents i soferts. **2 Jocs** Cadascuna de les quatre peces del joc d'escacs, dues de blanques i dues de negres, que tenen la figura d'un cap de cavall, les quals poden anar de la casa on són a una de les cases de color diferent separades d'aquella per una casa. **3 Jocs** En el joc de cartes, la carta de cada coll on hi ha pintat un home a cavall i que va marcada amb el nombre 11, la qual sol valer més que la sota i menys que el rei. **4 cavall fort** **Jocs** Joc popular infantil, d'agilitat i resistència, jugat entre dos bàndols, generalment de tres a sis components. Els jugadors que paren (*cavall fort*) han d'ajupir-se un darrere l'altre bo i afermant les cames, aguantant-se mútuament pel cos i amagant el cap sota el ventre del de davant. El bàndol contrari conserva el dret a saltar damunt els qui fan de cavall fort mentre la totalitat dels seus jugadors pugui saltar i conservar l'equilibri.

5 cavall marí [*Hippocampus sp*, família dels singnàtids] **ZOOl** Gènere de peixos marins de l'ordre dels gasterosteiformes, molt modificats, que tenen el cos protegit per una cuirassa dèrmica rígida, i el cap que recorda el d'un cavall (d'ací prové llur nom) a causa de l'allargament del rostre suctor. Són de dimensions mitjanes (15 a 20 cm), de color marró variable; l'aleta caudal és substituïda per una mena de cua prènsil. A la Mediterrània són comunes dues espècies: *H.hippocampus* i *H.ramulosus*, aquesta darrera també anomenada *cavallet de mar*, amb diferents subspècies.

cavaller **HIST 1** A la societat romana antiga, individu pertanyent a la classe social de més categoria després de la senatorial. Els cavallers (*equites*) pertanyien a l'orde eqüestre, per fer part del qual calia posseir un mínim de 400 000 sesterkis. L'orde eqüestre tingué un paper molt important i serví perquè poguessin accedir a les classes dirigents gent d'origen humil o indígenes romanitzats de les províncies. **2** Posseïdor d'un cavall i armes; era obligat a servir el seu senyor per raó del feu o cavalleria que aquest li havia donat amb la condició de no exercir cap ofici mecànic. A l'època medieval s'imposà, en un procés ja clos al s VIII, la preponderància del combatent a cavall. El genet, però, necessitava una prolongada preparació per a adquirir el domini en el maneig del cavall i de les armes i aviat es palesà la conveniència de disposar de combatents professionals, units alhora per un contracte de fidelitat. Sota l'imperi Carolingi començaren a ésser establerts en béns territorials concedits pel príncep o subinfeudats per senyors, amb l'obligació primordial de servir per les armes el senyor. L'accés a la categoria de cavaller se circumscriu als ben situats econòmicament, vassalls o senyors alodials, i als qui feien de l'exercici de les armes llur professió de vida. A Catalunya, a l'alta edat mitjana, era una dignitat de la jerarquia nobiliària inferior als graus de vescomte, comdor i

varvassor. **3** A partir del s XIII, membre de l'estament militar, anomenat sovint simplement militar; a partir del s XV rebé també el nom de *gentilhome*. Calia que fos *armat cavaller*, és a dir, que esdevingués **cavaller fet**. No fou mai una casta tançada i es nodrí constantment de ciutadans i homes lliures fets cavallers per gràcia reial com a premi a serveis fets a la guerra o a l'administració o per haver deixat diners al rei. Els cavallers constituïen, amb els nobles pròpiament dits, el *braç militar* de les corts del Principat de Catalunya i del Regne de València. A la corona catalano-aragonesa rebien el tractament de *magnífic mossèn* (o, simplement, *mossèn*): eren exempts de diversos impostos, en particular dels municipals. La dignitat i les prerrogatives eren hereditàries. La major part dels cavallers vivien en llurs possessions. Aviat constituïren, per lligams de sang i d'interessos, una sola classe amb els ciutadans honrats. Acabades les possibilitats que els oferien en les campanyes de la monarquia contra els països islàmics o als països mediterranis, molts cavallers dirigiren llur activitat bèl·lica vers les guerres privades, i alguns es convertiren en corsaris. Els decrets de Nova Planta respectaren, bàsicament, llurs privilegis i llur condició; des de mitjan s XVIII la burgesia assimilà molts dels antics cavallers, mentre altres s'assimilaren a la nova classe de grans propietaris rurals. Els cavallers deixaren d'existir amb la constitució del 1837. Tanmateix, el títol ha persistit, amb caràcter honorífic.

cavalleria **1** *HIST/LIT* Institució medieval que constituïa una de les divisions, un orde (*ordo militiae*), de la societat feudal europea; era una organització paramilitar i independent que comprenia el conjunt de cavallers que hi havien ingressat mitjançant una cerimònia, la d'armar cavaller. A l'inici (s XI) era oberta a tot home lliure, mentre fos cristià. Solament era requerit de posseir els recursos econòmics suficients per a mantenir l'armament i el cavall. Cap a mitjan s XII començaren les disposicions que exigien ascendència cavalleresca, les quals, vers la meitat del s XIII, ja s'havien imposat, i impedièn l'ingrés dins l'orde principalment al poderós i ric patriciat urbà. No existia un codi escrit, sinó un conjunt de regles i deures als quals s'adheria per jurament. L'ideal cavalleresc ha estat exposat en obres d'ensenyament, com el *Llibre de l'orde de cavalleria*, de Ramon Llull (entorn del 1275), o el *Tractat de cavalleria*, de Pere el Cerimoniós (traducció de la *Segunda Partida* d'Alfons X de Castella). L'ideal cavalleresc comprenia la defensa del senyor, de la religió i dels febles. L'església convertí l'acte d'armar cavaller en un ritu religiós, cosa que motivà que hom atribuís un sentit simbòlic a les armes, un dels llocs comuns dels poemes i dels tractats que s'ocupen de cavalleria. Una de les missions del cavaller era també d'encarregar-se de la defensa d'una de les parts en la batalla o duel judicial amb el qual hom podia dirimir ofenses i litigis civils. D'altra banda, les novel·les del cicle artúric, i altres que les imitaren i que encara eren molt llegides als ss XIV i XV, difongueren fabuloses aventures de *cavallers errants*. La literatura catalana posseeix les dues obres més importants d'aquest gènere: *Curial e Güelfa*, obra anònima (entre el 1432 i el 1465), i ***Tirant lo Blanc***, de Joanot Martorell (1470). **2** *HIST* Als Països Catalans, patrimoni de casa i terres concedit a un cavaller, suficient per al seu manteniment i amb l'obligació de tenir sempre disposats un cavall i armes per al servei del seu senyor. Hom estimava el seu rendiment en deu sesters de blat (80 quarteres) anuals. Al Principat de Catalunya, la cavalleria, o *feu de cavalleria*, és esmentada ja als Usatges i als Costums de Tortosa. Constituïa el patrimoni concedit al grau més inferior de la jerarquia feudal, els sots-castlans, però sovint era concedida directament pel rei per tal com el fet de posseir una cavalleria obligava el seu propietari a prendre part en les hosts reials. **3** *ORG MIL* Arma o part de l'exèrcit integrada per soldats de cavall. Les propietats característiques d'aquesta arma han estat la mobilitat i la violència del seu xoc, degudes a la força i velocitat del cavall. L'armament principal fou la llança i el sabre, i posteriorment les armes de foc. Tàcticament, actuava independentment o cooperant amb altres armes. Antigament hom la classificava en pesant (cuirassers, carrabiners), lleugera (hússars, cosacs, caçadors) i de línia (llancers, dragons,

ulans). La utilització de la cavalleria com a arma fou establerta a Europa segons el model asiàtic i oriental per Filip de Macedònia. Els romans usaren aquesta arma a partir d'Escipió l'Africà, però fou a partir de les invasions bàrbares que n'esdevingué l'arma principal, paper que continuà mantenint durant l'edat mitjana. A l'Europa occidental la importància de la cavalleria fou estretament condicionada pel sistema feudal. Tanmateix, el constant increment i la millora de les armes defensives ocasionà que, malgrat dotar-les d'armes de foc, passessin a ésser una força auxiliar dins dels exèrcits de l'època moderna. Això provocà la desaparició de la cavalleria pesant. L'augment de la potència en les armes de foc féu decaure progressivament l'ús del cavall que, després de la Primera Guerra Mundial, decaigué totalment i fou substituït per vehicles motoritzats i blindats; tanmateix, han estat conservats el nom i les funcions d'aquesta arma en la majoria dels exèrcits. En molts països, la cavalleria forma regiments cuirassats de reconeixement.

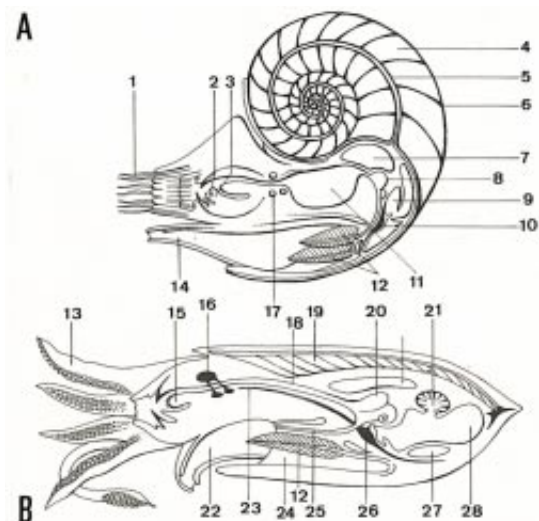
Cavour, Camillo Benso di (Torí 1810 — 1861) Polític italià, comte de Cavour. Seguí la carrera militar. Desterrat a la Vall d'Aosta per la seva adhesió a la Revolució del 1830, abandonà l'exèrcit (1831). Després de l'establiment de la llibertat de premsa (1847) fundà “Il Risorgimento”, des d'on preconitzà la unitat italiana i l'adopció de reformes dins un liberalisme conservador (sufragi censatari). Entre el 1848 i el 1850 fou diputat i defensà a la cambra l'abolició dels privilegis eclesiàstics; posteriorment formà part del gabinet moderat d'Azeglio com a ministre d'agricultura i de comerç (1850-51) i després de finances (1851), i impulsà una política lliurecanvista envers Europa. Cavour fou elegit president del consell de ministres, i des del seu nou càrrec organitzà l'estat del Piemont segons els principis del liberalisme burgès. El fracàs del tractat de Plombières l'obligà a dimitir temporalment (1859-60). Les insurreccions de Parma, Mòdena i Toscana, però, contribuïren a la incorporació d'aquestes regions al Piemont per plebiscit (1860), mentre Niça i Savoia passaven a França. Assegurada la unitat del nord, les victòries de Garibaldi al sud facilitaren la incorporació al nou estat, també per plebiscit, del regne de Nàpols, de les Marques i d'Úmbria. Cavour, aleshores, transformà jurídicament el regne de Sardenya (Sardenya i Piemont) en regne d'Itàlia i féu proclamar rei Víctor Manuel II de Savoia (1861).

Ceaușescu, Nicolaie (Scornicești 1918 — Bucarest 1989) Polític romanès. Durant la Segona Guerra Mundial emigrà a l'URSS. Diputat a Romania partir del 1946, dos anys després accedí al comitè central del partit, el 1955 al politburó, el 1965 reemplaçà Gheorghiu-Dej com a primer secretari del PC romanès i el 1967 esdevingué president del consell d'estat. Des del govern, propugnà una via romanesa cap al socialisme. Proclamat president de la República (1974), consolidà un règim personalista i familiar basat en la justificació de l'escassetat material i el control policíac dels ciutadans. Fou executat sumàriament arran de la revolució del 1989.

ceba *BOT* **1** [*Allium cepa*, família de les liliàcies] Planta herbàcia bulbosa, potencialment biennal, amb un únic bulb gran, de forma ovoide, rodona o deprimida segons les varietats; amb fulles cilíndriques fistuloses i tija florífera de 60 a 120 cm d'alçària, dreta, fistulosa, fusiforme, que duu a l'àpex una umbel·la globulosa de flors blanques llargament pedicellades. En ésser tallat, el bulb desprèn un oli volàtil sulfurat que produeix llagrimaig per irritació de la conjuntiva. La ceba és una de les plantes més conegudes i apreciades als països mediterranis, on el bulb entra en la composició de la majoria dels menjars. També té fama com a planta medicinal, i ha estat usada en el tractament de l'asma, l'ascites, la diabetis, la hidropesia, la hipertensió, etc. Les varietats conreades més importants són la *ceba de gra*, la *llíria* i la *bavosa*. **2** ***ceba marina*** (o **porrera**) [*Urginea maritima*, família de les liliàcies] Planta herbàcia, de bulb ovoide molt gros amb túniques vermelloses, fulles oblongues, fins a 80 cm de llargària, basals, i flors blanques o una mica rosades agrupades en un llarg raïm que pot atènyer 100 cm d'alçària. Viu en erms i brolles de les comarques litorals, des del Baix Ebre fins al migjorn valencià, i és particularment

Nicolaie Ceaușescu

cefalòpodes Talls sagitals de nautilus (A) i sípia (B). 1, cirrus tentaculars; 2 mandíbules; 3 i 15, ràdula; 4 i 19, conquilla; 5, sífó; 6, septes de la conquilla; 7, celoma; 8 i 20, estómac; 9 i 21, ovari; 10 i 26 ventricle cardíac; 11, pap; 12, brànquies; 13, tentacles peribucals; 14 i 22, embut; 16 i 17, ganglis nerviosos; 18, esòfag; 23, aorta; 24, cavitat pal·lial; 25, intestí; 27, bossa de la tinta; 28, sac urinari

abundosa a les Illes. Té propietats cardiotòniques de tipus digitàlic.

Cebrià *sant dit Tasci* (Cartago ~205 — 258) Bisbe de Cartago (249-258). El nom sencer és Cecili Cebrià. Com a escriptor llatí se’n conserven 13 tractats i 65 epístoles. Bon teòleg, dotat alhora d’esperit pastoral i de caràcter afable, resolgué diverses qüestions plantejades per la validitat del baptisme administrat pels cismàtics i per la polèmica amb els novacians. S’enfrontà amb el bisbe de Roma Esteve i propugnà una doctrina sobre el poder del papa, al qual només reconeixia una primacia d’honor. Exiliat primerament de Cartago i amagat després per tal de defugir la policia imperial, morí màrtir el 14 de setembre. S’ha conservat una vida de Cebrià escrita pel seu diaca Ponç.

cec **1** *MED* Privat del sentit de la vista; orb. A l’antiguitat la vida dels cecs fou sotmesa a condicions d’extrema opressió. A partir del s IV dC, i durant tota l’edat mitjana, aparegueren algunes institucions aïllades d’ajut als cecs, basades en un esperit caritatiu i de beneficència. La majoria dels cecs es dedicaven a captar, a la música o a recitar oracions; a uns altres els eren permesos alguns oficis: cistellers, venedors de romanços, etc. Pere III de Catalunya-Aragó autoritzà els cecs de Barcelona a organitzar-se en confraria (1338), la qual s’uní, l’any 1483, amb la del Sant Esperit, juntament amb els coixos i els contrets. Fou al s XVIII quan començaren a produir-se els primers moviments encaminats a la readaptació dels cecs. Foren perfeccionats els sistemes d’escriptura per a cecs gràcies als treballs dels anglesos Gall (1827) i Moon (1833) i, sobretot, del francès Louis Braille (1829 i 1837), el mètode del qual és el que ha assolit una difusió més gran. L’any 1938, per un decret expedit a Burgos, fou creada l’Organización Nacional de Ciegos de Espanya. **2** Dit d’un conducte, forat, etc, obstruït o sense sortida. **3** Dit d’una obertura (porta, finestra, arc, etc) que ha estat aparedada. **4** Diverticle en forma de sac tancat per un extrem, que presenten molts òrgans de diversos animals.

Cecília *santa* (s III) Màrtir cristiana, d'autenticitat discutida, venerada a Roma des de la fi del s V. Segons la llegenda, vers el 232 fou esposada amb el patrici Valerià, el qual es convertí i respectà la seva virginitat; moriren tots dos màrtirs. Ja des de la fi de l'edat mitjana fou considerada patrona dels músics i, en especial, de la música religiosa. Sota la seva advocació foren fundades congregacions, confraries professionals de músics (la de Barcelona, el 1599) i associacions de concerts. Festa: 22 de novembre.

cedre [*Cedrus sp*, família de les pinàcies] *BOT* Gènere d'arbres sempre verds, de fulles aciculars agrupades en fascicles i pinyes ovoides i dretes, amb esquames densament imbricades que cauen a la maturitat. El **cedre de l'Himàlaia** (*C.deodara*) pot atènyer més de 50 metres. El **cedre de l'Atles** (*C.atlantica*), espontani a les muntanyes del nord d'Àfrica entre els 1 200 i 2 000 m d'altitud, és conreat en països meridionals europeus en règim forestal o jardiner. El **cedre del Líban** (*C.libani*), propi de les muntanyes del Líban i d'Anatòlia, fa una alçada de 25 a 40 m i a vegades és plantat com a ornamental.

CEE Sigla de la Comunitat Econòmica Europea (→***Comunitats Europees***).

cefalòpodes *ZOOI* Classe de mol·luscs marins, els més especialitzats i evolucionats de l'embranchament, que tenen el cos simètric bilateralment, el cap ben diferenciat i el peu transformat en braços o tentacles peribucals i en l’embut. Els tentacles són nombrosos i retràctils en els tetrabranquis, i en els dibranquis són quatre parells (en els octòpodes o octobraquis), no retràctils i totalment o parcialment coberts de ventoses internes i, sovint, d'ungles còrnies; la conquilla dels tetrabranquis és externa; té forma d’espiral i és dividida en septes, el darrer i més gran dels quals és ocupat per l’animal, i els altres són plens d'aire. La conquilla dels dibranquis és interna (a excepció de la de les espirules, que és semblant a la dels tetrabranquis), i ha sofert una reducció progressiva (completa als octòpodes). Al final de l’intestí tenen la bossa de la tinta, que segrega una substància utilitzada en la defensa i l’amagament. Presenten

abundants cromatòfors dèrmics que permeten canvis de coloració ràpids i altament críptics. Alguns gèneres abissals tenen també òrgans lluminosos. Els cefalòpodes són exclusivament marins i este-nohalins, pelàgics o bentònics, molts d'ells abissals, alguns, cosmopolites. Gairebé tots són carnívors i depredadors i s'alimenten principalment de crustacis, i són depredats en especial per cetacis i pin-nípides; alguns atenyen dimensions excepcionals, i gairebé tots formen part important de l'economia pesquera.

CEI Sigla de →***Confederació d'Estats Independents***.

Čekhov, Anton Pavlovič [Anton Pàvlo-vitx Txèkhov] (Taganrog 1860 — Baden-weiller, Alemanya 1904) Narrador i dramaturg rus. El 1879 es traslladà a Moscou per ingressar a la facultat de medicina. Dos anys després començà a publicar els seus contes als periòdics de Peterburg. El volum *P’ostrye Rasskazy* ('Contes de tots colors', 1886) el féu famós a Moscou. Temptat pel teatre, escenificà contes propis, i, després d'un primer intent ja ambi-ció*s*, *Platonov* (1880-81), escriví el drama *Ivanov* (1887), que fou estrenat amb gran èxit. Amb les seves obres cabdals, *Čajka* ('La gavina', 1896), *D'ad'a Van'a* ('L'oncle Vània', 1897), *Try s’ostry* ('Les tres germa-nes', 1901), *Višn’ovyj sad* ('L'hort dels cire-rers', 1903), així com amb peces breus com *Medved'* ('L'ós', 1888), *Predloženje* ('El prometatge', 1889), etc, donà un tomb decisiu al teatre europeu. Čekhov creà un teatre “d'estats d'ànim”, renuncià a l'acció dramàtica pròpiament dita i es detingué en la pintura d'atmosferes. Els personatges viuen, passivament o amb angoixa i insatisfacció sordes, la decadèn-cia de la societat de la Rússia tsarista. Publicà un nou volum de contes, *V sumer-kakh* (“En el capvespre”, 1887), que li féu guanyar el premi Puškin de l’Acadèmia de Ciències i, encara, *Nevimnye reči* ('Discur-sos innocents', 1887) i *Rasskazy* ('Contes', 1889). Minada la salut per la tuberculosi, viatjà per l'estranger, es dedicà filantròpicament a la medicina, i creà escoles per a infants camperols. Durant aquests anys escriví alguns dels seus millors contes. El 1901 es casà amb l'actriu Olga L.Knipper.

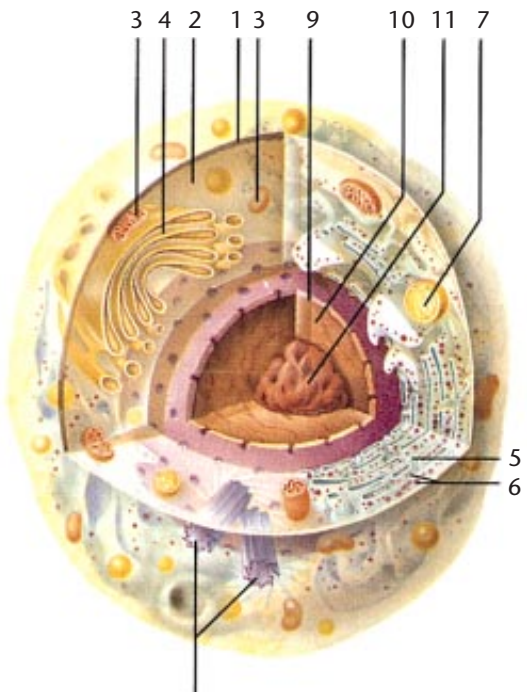
Cela Trulock, Camilo José (Iria Flavia, Padrón 1916) Escriptor gallec en llengua castellana. Es donà a conèixer amb la novel·la rural tremendista *La familia de Pascual Duarte* (1942). Conreà la novel·la d'atmosfera (*Pabellón de reposo*, 1944), imità els clàssics (*Nuevas andanzas y des-venturas de Lazarillo de Tormes*, 1947) i compongué un gran mosaic de vides tristes i frustrades del Madrid del 1942 (*La colmena* 1951). Escriví també *Mrs. Cald-well habla con su hijo* (1953), *La Catira* (1955) i *San Camilo* 1936 (1960), a més de contes i esbossos costumistes, ferotges caricatures de l'Espanya negra, i llibres de viatges per la Península Ibèrica. Altres novel·les són: *Oficio de tinieblas* 5 (1974), *Mazurca para dos muertos* (1983), *Cristo versus Arizona* (1988) i *El asesinato del per-dedor* (1994). Completen la seva produc-ció els poemes surrealistes de *Pisando la dudosa luz del día* (1945), el primer volum de memòries (*La cucaña*, 1959) i el *Diccio-nario secreto*. El 1956 fundà, a Palma de Mallorca, la revista literària “Papeles de Son Armadans”, i el 1957 ingressà a l'Aca-demia Española. Entre altres, ha rebut el premi Nobel de literatura (1989), el Nacional de Literatura (1984) i el Cervan-tes (1995).

Čel’abinsk Capital de l'*oblast'* homò-nima, Rússia (1 148 300 h [est 1991]). Situada als contraforts orientals dels Urals, en contacte amb la plana de Sibèria occidental, vora el riu Miass. Important nucli industrial que es beneficia de la pro-ximitat de jaciments miners (conca hulle-ra de Čel’abinsk).

Celaya, Gabriel (Hernani 1911 — Madrid 1991) Pseudònim del poeta basc en llengua castellana Rafael Múgica. Començà a publicar abans de la guerra civil. Després d'un llarg parèntesi escriví una obra abundosa, primer realista, i des-prés experimental. Més tard, se serví de la poesia com a mitjà per a una presa de consciència col·lectiva encaminada a una transformació de la societat: *La voz de los niños* (1972), *Buenos días, buenas noches* (1976), *Parte de guerra* (1977), etc. També és autor d'assaigs, d'una novel·la (*Lo uno y lo otro*, 1962) i de la prosa lírica *Memorias inmemoriales* (1980). Tot i ésser considerat un dels màxims exponents de la poesia

Anton Pavlovič Čekhov

Esquema tridimensional de l'estructura microscòpica d'una **cèl·lula** eucariota:
1, membrana cel·lular;
2, citoplasma,
3, mitocondris;
4, aparell de Golgi;
5, reticle endoplasmàtic;
6, ribosomes;
7, lisosomes;
8, centriols;
9, membrana nuclear;
10, nucli;
11, nuclèol

social espanyola, havia iniciat, els darrers anys, un procés d'experimentació en el llenguatge poètic: *Penúltimos poemas* (1982). El 1986 fou guardonat amb el Premio Nacional de las Letras Españolas.

Cèlebes, **illes** Arxipèlag d'Indonèsia, que s'estén entre l'estret de Macassar a l'W, la mar de les Cèlebes al N, la mar de les Moluques i la mar de Banda a l'E, i la mar de Flores al S. **Cèlebes** (Sulawesi) n'és l'illa més gran. El clima és equatorial, i en constitueix la vegetació el bosc tropical. La població és formada per diversos pobles i tribus. La majoria dels nadius són agricultors. El principal port i centre comercial de l'illa és Ujung Pandang (l'antiga *Macassar*). Al s XIV s'hi establi-ren, al sector meridional, soldats musul-mans, seguits per portuguesos i, ja al s XVII, per neerlandesos. El 1667, pel trac-tat de Banggai, el soldà de Macassar acceptà el protectorat neerlandès en una part de l'arxipèlag. El 1949 passà a formar part de la República Indonèsia.

Celestina, **La** Nom amb què és conegu-da l'obra castellana *Tragicomedia de Calis-to y Melibea*. Una versió en 16 actes, titu-lada *Comedia*, s'ha conservat en una edi-ció que hom suposa feta a Burgos el 1499, i en dues més (Toledo, 1500, i Sevilla, 1501), en les quals una carta inicial indi-ca que l'autor trobà fet el primer acte, i un acróstic final diu que l'obra fou acabada per Fernando de Rojas. Les edicions pos-teriors afegeixen que el primer autor fou Juan de Mena o Rodrigo de Cota, duen un pròleg plagiat de *De remediis utriusque for-tunae* de Petrarca, introdueixen el mot *Tragicomedia* i amplien el final fins a un total de 21 actes. És basa en el vell tema dels amors irregulars facilitats per una al-cavota. La crítica moderna tendeix a creure que Rojas no escriví, efectivament, l'acte I.

Cellini, Benvenuto (Florència 1500 — 1571) Escultor, orfebre i escriptor italià. Aprenent d'argenter a Florència, s'establí a Roma (1523-40) i treballà per al papa Climent VII Mèdici. A París (1540) treba-llà per a Francesc I. De retorn a Florència (1545) fou protegit per Cosme I Mèdici. Autor de moltes peces d'orfebreria, només li és atribuït amb certesa el *Saler de Fran-cesc I* (1540-43, Kunsthistorisches Museum, Viena). En aquest camp la seva obra mestra és el *Perseu* de bronze (1545-54, Loggia dei Lanzi, Florència). També sobresurten els busts de *Cosme I* (1548, Bargello) i de *Bindo Altoviti* (~1550, Gard-ner Museum, Boston). Malgrat que es declarà sempre deixeble fidelíssim de Miquel Àngel, assolí personalitat pròpia, plenament integrada en el manierisme. Escriví dos tractats i dictà la seva exube-rant i novel·lesca *Vita* (des del 1558; publicada a Nàpols el 1728).

cèl·lula **1** *BIO*L Unitat fonamental de la matèria vivent. És unitat alhora anatòmi-ca i fisiològica, tant per als organismes unicel·lulars com per als pluricel·lulars. Per tant, és el sistema organitzat més sim-ple portador de les funcions vitals. Morfo-lògicament, les cèl·lules dels organismes eucariòtics es divideixen en tres regions principals: membrana citoplasmàtica, citoplasma i nucli. A més, el citoplasma se subdivideix, mitjançant membranes, en un conjunt de cavitats intercomunicades que formen el reticle endoplasmàtic, el complex de Golgi i una sèrie de compart-iments separats, com ara els mitocon-dris, lisosomes i cloroplasts. Totes aques-tes estructures, juntament amb les estruc-tures nuclears (cromosomes i nuclèol) i el centre cel·lular, són els orgànuls més importants de la cèl·lula i constitueixen el protoplasma. El paraplasma és la part inerta de la cèl·lula: inclou el vacuoma (conjunt de vacúols) i les diferents inclu-sions citoplasmàtiques de reserva. L'al·lo-plasma comprèn les membranes esquelè-tiques, les formacions cuticulars i les intercel·lulars. Els cilis i els flagels (cinèti-des) formen el metaplasma. La mida de les cèl·lules és molt diversa: des de menys de 0,0001 mm de diàmetre (en alguns bacteris), fins a alguns metres de longitud que tenen els tubs laticífers de certes eufòrbies. La forma de les cèl·lules és també molt variada i sol ésser relacionada amb la seva funció. Tot i la gran diversitat de forma i mida de les cèl·lules, als nivells d'organització subcel·lular i molecular totes tenen una estructura i una funció semblants, i en totes es produeixen els mateixos processos metabòlics bàsics (res-piració, síntesi de proteïnes, formació

d'ATP). Amb l'ajut del microscopi electrò-nic i d'estudis bioquímics han estat desco-berts molts nivells d'organització molecu-lar dins les cèl·lules: molècules lliures, agrupacions de molècules, agregats de macromolècules i associacions d'agregats macromoleculars anomenats *orgànuls*. Aquests són especialitzats en l'exercici de determinades funcions específiques. Així, els cromosomes serveixen per a la conser-vació i la transmissió de la informació genètica; els mitocondris, per a la síntesi de l'ATP i per a la degradació i la síntesi de nodriments orgànics; els cloroplasts, per a la transformació de l'energia lluminosa en energia química; l'ergastoplasma, per a sintetitzar proteïnes; els lisosomes, per a la digestió intracel·lular i com a centre dels fenòmens d'autòlisi i autofàgia; el centre cel·lular, per a la cinètica de la mitosi i per a la formació de cinètides pel moviment de cilis i flagels; i els dictiosò-mes del complex de Golgi, per a acumu-lar, condensar, transformar o sintetitzar substàncies que hi han arribat des del reti-cle. La direcció de les activitats bioquími-ques de totes les funcions tròfiques esmentades és feta pels factors hereditaris o gens, que formen part de l'estructura dels cromosomes. La cèl·lula dirigeix i coordina totes les seves activitats, i con-serva, així, la seva condició d'unitat vivent. Hom distingeix dos tipus de cèl·lules: la *protocariòtica*, unitat d'estructura de bacteris i algues cianofícies, i l'*eucariò-tica*, unitat estructural de vegetals i d'ani-mals superiors. La cèl·lula protocariòtica manca de membrana nuclear que separi el citoplasma del material genètic i no té orgànuls diferenciats com l'eucariòtica, tot i que s'hi han observat estructures membranoses citoplasmàtiques, anome-nades *mesosomes*. Les cèl·lules eucariòti-ques, per contra, inclouen molts orgànuls i porten el material genètic dins els cro-mosomes. La comparació entre la cèl·lula vegetal i l'animal demostra, contrària-ment al que hom ha pensat durant molt de temps, que la primera és més comple-xa i completa que la segona.
2 cèl·lula solar *ELECT* Cèl·lula fotovoltaica destinada a produir energia elèctrica a partir de la radiació solar. En un primer moment eren de seleni, però actualment són constituï-des per una junció p-n, inicialment de silici, i més tard d'arseniür de gal·li o sul-fur de cadmi. Són emprades en satèl·lits i vehicles espacials.
3 POLÍT Element de base de certes organitzacions polítiques, en particular dels partits comunistes, amb un nombre restringit de membres que trebal-len en una mateixa empresa, viuen en un mateix barri, etc.

cel·lulosa *QUÍM* Polisacàrid macromole-cular, de fórmula H (C₆H₁₀O₅)_n. És el prin-cipal constituent de les parets cel·lulars dels vegetals superiors i el compost orgà-nic natural més abundant. Fou identifica-da vers el 1837 pel francès A.Payen. Tèc-nicament, hom anomena cel·luloses les fibres completament blanques obtingu-des en sotmetre les matèries vegetals a determinats tractaments controlats de purificació. La “cel·lulosa normal pura”, model de referència dissenyat artificial-ment per al reconeixement de les propie-tats tècniques de les cel·luloses, és inerta, resistent a la hidròlisi i a l'oxidació i absorbent de la humitat atmosfèrica. L'estructura molecular de la cel·lulosa correspon a la d'un alt polímer de con-densació del monòmer *cel·lobiosa*, de lon-gitud variable. En general, es considera que les fibres cel·lulòsiques naturals i arti-ficials presenten zones cristal·lines (grups moleculars, les cel·les dels quals són pris-mes monocínics) i regions amorfes (cade-nes parcialment ordenades, o bé cabdella-des de forma aleatòria), de propietats i reactivitat força diferents. Les unitats bio-lògiques de la cel·lulosa natural són les microfibril·les elementals, entre les quals hi ha espais buits, on tenen lloc els fenò-mens vitals de creixement i la iniciació de les reaccions químiques. S'accepta també l'existència d'una entitat superior, la fibril·la (constituïda per feixos d'unes 500 microfibril·les), que determina la *fibril·la-ció*, bàsica en la refinació de les pastes per a la fabricació de paper. Hom distingeix en la cel·lulosa, segons el tractament que l'ha originada, les fraccions: *α-cel·lulosa*, de gran puresa, que és la fracció insoluble que resulta del tractament de la primera matèria amb solució d'hidròxid de sodi; *β-cel·lulosa*, rica en hemicel·lulosa, que procedeix de la fracció recuperada preci-pitant amb àcid els líquids filtrats de la preparació de les *α-cel·luloses*; *γ-cel·lulosa*,

El cens, oli d'Isidoro Marín (s XIX) (Ajuntament de Granada)

fracció no recuperable per la precipitació àcida anterior, formada principalment per oligosacàrids; i la denominada *holocel·lulosa*, producte resultant del tractament de la primera matèria amb diòxid de clor, constituïda per mescles de cel·lulosa i hemicel·luloses. El grau d'encolatge, la resistència de la textura, la transparència i moltes altres propietats del paper són molt influïdes pel percentatge total d'hemicel·luloses.

celta *HIST* Individu d'un grup de pobles originaris del centre d'Europa, amb trets culturals i lingüístics comuns, que s'estengueren de l'Atlàntic a l'Àsia Menor. El nucli originari dels celtes sembla que fou el sector meridional d'Alemanya. Començaren a expandir-se durant el període de Hallstatt (1000-500 aC). Vers l'any 500 aC, els celtes, que parlaven una llengua indoeuropea, s'havien estès per una bona part d'Europa. Durant la fase de La Tène (que succeí Hallstatt i abasta del 500 aC a l'era cristiana) i sobretot durant els ss IV i III aC, grups cèltics tingueren una gran mobilitat: posaren en perill l'expansió romana i arribaren a dominar el territori que els romans batejaren amb el nom de Gàl·lia Cisalpina. Durant els ss II i I aC, l'expansió romana ocupà gairebé tot el territori cèltic, llevat d'Escòcia i d'Irlanda i unes altres petites zones. D'altra banda, els grups germànics, que durant les fases avançades de La Tène adquiriren una gran vitalitat, els hostilitzaven des del nord. A la fi del món romà, la llengua i les tradicions celtes només es conservaven en aquelles zones menys romanitzades (País de Gal·les, Escòcia, Irlanda, etc). Els celtes, malgrat la seva gran dispersió geogràfica, mai no tingueren unitat política. La base de la societat era tribal i l'economia agropecuària, bé que l'ús i el comerç del ferro foren importants. Entre els elements religiosos destacà l'existència de sacerdots, els druides de les Gàl·lies. La gran extensió dels celtes, les migracions i llur fragmentació, féu que rebessin influències culturals molt diverses. Així, els gals meridionals foren influïts pel comerç grec de *Massàlia* (Marsella); els celtibers eren celtes que havien adquirit elements de la cultura ibèrica veïna; els celtes del nord dels Alps foren influïts pels etruscs, i els del baix Danubi, pels escites.

celtiber *HIST* Individu d'un grup de pobles pre-romans establerts a la Celtibèria, antiga regió de la conca central de l'Ebre i del Duero, format per pelèndons, arèvacs, bel·les, tites, lusons i celtibers estrictes. Llur cultura, de bell antuvi cèltica (hallstàttica), es desenvolupà durant la segona edat del ferro sense noves aportacions europees i es creà una personalitat que per contacte amb la cultura dels pobles ibèrics donà lloc al món celtibèric, plenament format al s III aC. La seva economia era bàsicament ramadera. La població s'agrupava al voltant de les places fortes, i l'organització social era patriarcal i hereditària, amb una mena de senat, que derivà cap a la creació de petits estats o confederacions de ciutats. La pobresa dels territoris celtibèrics els forçà a enrolar-se com a mercenaris d'altres pobles més rics. La Celtibèria fou envaïda per primera vegada per Cató (195-194 aC), i des d'aleshores foren freqüents les lluites entre celtibers i romans. L'any 181 aC tingué lloc la primera guerra celtibèrica i començà la conquesta sistemàtica de

l'altiplà septentrional pels romans, conquesta que conclogué el 154 aC, amb la guerra numantina (154-133 aC), al final de la qual restaren sotmesos a Roma tots els pobles celtibèrics. Durant les guerres civils lluitaren al costat de Sertori (77 aC), i Pompeu hagué de prendre les ciutats celtibèriques d'una en una.

cens **1** Llista oficial de la població, que constitueix una de les fonts essencials per al coneixement d'un país i és una de les claus de les investigacions demogràfiques, econòmiques i socials que s'hi refereixen. En els censos generals hom fa figurar diverses dades que il·lustren sobre l'edat, el sexe, l'estat civil, la instrucció i la professió dels individus, com també d'altres de referides a la constitució de les famílies, circumstàncies dels habitatges que ocupen, i d'altres particularitats complementàries. Hi ha censos parcials com el de la riquesa (*cadastre*), el de les persones d'edat escolar (**cens escolar**, el de les que tenen dret a votar (**cens electoral**), el d'oficis (**cens laboral**) o professions (**cens professional**), el de classificacions per procedència o lloc de naixença (**cens d'immigrats**, **d'estrangers**, etc). Hi ha també censos parcials referits a determinades fonts econòmiques, com el cens industrial, l'agrícola (cadastre), el ramader, l'avícola, el d'habitatges, etc. De la corona catalano-aragonesa han pervingut els anomenats *fogatges* o *morabatins*, estadístiques de caps de família afectats per determinats repartiments o tributs, a partir del s XIV. Per al conjunt de la monarquia hispànica de Felip de Borbó, el primer cens fou confeccionat l'any 1717, per ordre del marquès de Campoflorido; fou intitulat *Vecindario general de España* i distribueix els veïns en *homes*, *cavallers* i *nobles*. En 1718-19 fou confegit un nou padró estadístic de cases i, per primera vegada, d'habitants, distribuït per corregiments. En el cens del 1787, fet fer pel comte de Floridablanca, per primera vegada els habitants de cada localitat són classificats per edat, sexe i estat civil. El 1794 Antoni Josep Cabanilles confeccionà un cens del Regne de València per veïns. La Catalunya sota administració francesa fou inclosa al primer cens modern, fet fer per Napoleó l'any 1801. El primer cens general espanyol amb normes modernes data del 1857. És molt notable el cens del 1860 pels detalls que dóna dels nuclis de població i dels habitants. Creat l'Institut Geogràfic i Estadístic, foren confeccionats el cens del 1877, el del 1887 i el del 1897. Des del 1900 hom disposà la confecció d'un cens en cadascun dels anys la darre-ra xifra dels quals acabava en zero. La Generalitat de Catalunya n'establí un per al territori de la seva jurisdicció l'any 1936. El primer cens oficial d'Andorra és del 1944. **2** *DR* Prestació periòdica dinerària anual de caràcter perpetu o temporal que es vincula a la propietat d'una finca, la qual respon directament i immediatament del seu pagament. La llei del 1990 regula dues classes de censos: una de perpètua, però redimible a voluntat del censatari, anomenada cens emfitèutic, i una de temporal però irredimible anomenada cens vitalici. **3** **cens electoral** *POLÍT* Taxa d'imposició necessària per a ésser elector o elegible, o per a exercir determinats drets polítics.

centaure *MIT* Cadascun dels éssers mítics, fills d'Ixió i de Nèfele, que tenien bust i cap d'home i tors de cavall. L'episodi més sobresortint de la seva llegenda és el combat amb els làpites.

centcames [*Lithobius* *sp*, classe dels quilòpodes] *ZOOL* Miriàpode opisthogoneat (amb l'orifici genital al penúltim segment) que té el cos aplanat i les potes relativament curtes, com també les antenes. Són lucífugs, i viuen sota les pedres, la fullaraca o en coves.

Centrafricana, República [*nom oficial en francès: République Centrafricaine*] Estat de l'Àfrica central, limitat a l'W pel Camerun, al N pel Txad, a l'E pel Sudan i al S pel Zaire i el Congo (622 436 km²; 3 069 000 h [1994]). La capital és Bangui. *Geogràficament*, el país és format per un gran altiplà de materials paleozoics, que constitueix un interfluvi entre les conques del Congo i del Txad. Al NE s'aixequen els massissos dels Bongos i de Tondou; al NW es troben els monts Karé, on es dreça el cim més elevat del país, el mont Gaou (1 420 m). El clima és subequatorial a la part meridional del país. La pluviositat és alta, i també la humitat relativa; al N el clima

és tropical. Hidrogràficament, el país és dividit en dues conques: al N, la del riu Chari, i al S, la de l'Ubangui. La vegetació és de bosc tropical al S, i de sabana al N. Els principals conreus són mandioca i altres tubercles per al consum local; per a exportar, cacauets, bananes, cotó, palmeres d'oli i cafè. La superfície forestal ocupa el 63,7% de la superfície del país, i la seva explotació ocupa un lloc important dins l'economia nacional. La ramaderia de bovins i cavalls és notable a les sabanes del vessant del llac Txad. En la mineria, destaquen els diamants, sobretot els de joieria. El país és poc industrialitzat: indústries d'elaboració de productes agropecuaris, algunes indústries tèxtils, de la fusta, del calçat, mecàniques i químiques. La balança comercial és lleugerament deficitària. Les comunicacions terrestres són encara molt poc desenvolupades. El transport fluvial és d'una importància capital per a les relacions amb l'exterior (a través dels rius Ubangui i Sangha, que desemboquen al riu Congo). Els recursos naturals són suficients per a la seva escassa població, però mal administrats. La societat és predominantment rural (81,5%). L'única ciutat important és Bangui, la capital. Els grups ètnics principals són els bandes (34,2%) i els baies (26,7%). La llengua oficial és el francès, però són molt estesos el banda i el baia. En religió, el 44% de la població és musulmana, el 33% cristiana i el 23% animista; no hi ha religió oficial. La situació cultural és marcada per un gran analfabetisme (el 61,5% de la població). La República Centrafricana és un estat independent des del 1966. *Històricament*, la República Centrafricana és una entitat política sorgida de la convivència de diversos grups ètnics: els baies, els mandges, els sares, els mbums, els zandes, etc. La constitució d'alguna d'aquestes tribus en estats s'esdevingué per l'activitat comuna de tràfic d'esclaus que desenvoluparen com a intermediaris dels països àrabs. L'explotació europea d'aquests territoris començà posteriorment (al final del s XIX). Arran dels acords de la conferència de Berlín (1884-85), la regió fou reconeguda com a possessió francesa (1888 i 1894). Posteriorment (1905), aquest territori, amb el nom d'Ubangui-Chari, esdevingué colònia, i el 1910 s'integrà a l'Àfrica Equatorial Francesa. Els excessos dels colonitzadors provocaren nombroses i freqüents revoltes. El 1952 començaren els moviments independentistes i a les eleccions del 1957 fou votada l'autodeterminació d'Ubangui-Chari, i al desembre del 1958 hom proclamà la creació de la República Centrafricana, bé que el país restà vinculat a la comunitat francesa. El 1960 fou proclamada la sobirania total del país i el 1966 es produí el cop d'estat militar de J.B.Bokassa, el qual instaurà un règim que es destacà per la seva repressió. El 1976 una nova Constitució convertí la República en Imperi Centrafricà, sota l'emperador Bokassa I (coronat el 1977). El 1979 David Dacko proclamà la República, amb l'ajut militar de França, i es legalitzaren alguns partits polítics. Però un cop d'estat militar comandat pel general André Kolingba al setembre del 1981 el deposà. A.Kolingba esdevingué cap d'estat, cap de govern, i suspengué la Constitució i els partits polítics. Des del 1993 deté la presidència del país Ange-Félix Patassé.

centre **1** Part d'una cosa més allunyada de la seva perifèria. **2** *INST CULT/HIST* Nom donat a algunes societats que tenen una finalitat cultural, el foment d'un cert ordre d'activitats (sovint recreatives) o la difusió d'un ideal social, polític o religiós. **3** *ANAT ANIM/FISIOL ANIM* Estructura anatòmica que dirigeix o coordina determinades funcions, especialment nervioses. Els centres nerviosos, situats a la substància grisa, són formats pels cossos cel·lulars de les neurones; es troben a l'encèfal, a la medul·la espinal i als ganglis simpàtics. Hi ha centres nerviosos sensititus, als quals arriben els estímuls sensitius perifèrics; centres motors, que emeten impulsos que arribaran a tot el sistema muscular; i centres simpàtics, en els ganglis simpàtics i agrupats generalment en plexes. En el còrtex cerebral hi ha els centres destinats a funcions específiques de sensibilitat, de moviment, de coordinació, etc; al bulb hi ha importants centres reguladors de les funcions vitals; i a la medul·la hi ha centres dels quals depenen moviments de músculs determinats. **4** **centre de gravetat** *FÍS* Punt d'un cos on hom pot considerar concentrat el pes d'aquest. En un

camp gravitatori uniforme coincideix amb el centre de massa. **5** ***URBAN*** Nucli de la població en el qual convergeixen les principals activitats econòmiques o administratives d’una comarca o regió. **6** ***centre comercial*** *[angl: shopping center]* ***URBAN*** Sector comercial, planificat i edificat de soca-rel, on a l’entorn de galeries comercials, hom disposa un cert nombre de locals de serveis (bars, restaurants, sucursals bancàries) i algunes sales d’espectacles. **7** ***centre històric*** *ARQUIT/ART/URBAN* Part d’una ciutat que constitueix el nucli urbà anterior a les expansions urbanes iniciades a la segona meitat del s XIX. Des de les primeres teoritzacions de Quatremère de Quincy, Viollet-le Duc o Ruskin fins a la Carta d’Amsterdam del 1975, les Recomanacions del Consell d’Europa, o el Conveni de Granada dels ministres de Cultura europeus del 1985, hom potencia la conservació integral dels centres històrics.

Centre Regió administrativa de França, que comprèn els departaments de Cher, Eure i Loir, Indre, Indre i Loira, Loiret, i Loir i Cher (39 151 km²; 2 371 036 h [1990]). La capital és Orleans.

Cerdà i Sunyer, Ildefons (el Cerdà de la Garga, Centelles 1815 — Caldas de Besaya, Cantàbria 1876) Enginyer, urbanista i polític. Cursà els primers estudis al seminari de Vic, amplià estudis de matemàtiques i d’arquitectura a Barcelona, i el 1835 es traslladà a Madrid, on obtingué el títol d’enginyer de camins (1841). Interessat en l’estudi de l’urbanisme, es relacionà amb els medis progressistes i revolucionaris de Barcelona; fou amic de Narcís Monturiol i de Ramon Martí i Alsina. Centrà els seus estudis sobre els problemes de reforma i eixample de la ciutat de Barcelona. Fou diputat a corts el 1850 i síndic de Barcelona (1854). El seu projecte de reforma de Barcelona (1859) motivà aspres polèmiques ciutadanes (pla Cerdà). És autor d’un estudi fonamental, la *Teoría general de la urbanización*(1867). La Revolució del 1868 el portà novament a la vida pública. Intervingué en les discussions per a la proclamació de la República (1873) i en les de la proclamació de l’Estat Català. En 1873-74 fou president de la diputació de Barcelona.

Cerdanya, la Regió natural i històrica del Principat de Catalunya, constituïda per una plana (uns 20 km de llargada i uns 5 km d’amplada), a més de 1 000 m d’altitud, esfondrada per falles, en plena zona axial pirinenca, que forma la capçalera del Segre. Els massissos granítics que la tanquen al nord —el roc de la Calm (2 215 m), el Carlit (2 921 m) i el Puigpedrós (2 842 m)— l’aïllen de les valls de l’Arieja (País de Foix) i de l’Aude (Capcir), mentre que al sud el Puigmal (2 909 m), la Tosa d’Alp (2 536 m) i la serra de Cadí (2 648 m) fan de partió d’aigües amb les valls del Llobregat (Berguedà) i del Ter (Ripollès). La **plana de Cerdanya** o **Gran Cerdanya**, centrada per la vila de Puigcerdà, s’amplia amb les valls glacials de Querol, Angostrina, Alp i Ocejá. Per l’est s’allarga dins l’altiplà de la Perxa (capçalera de l’Aude i camí vers el Capcir i el Conflent), mentre cap a l'oest el dur treball del Segre, que travessa l'estret d'Isòvol vers l'Alt Urgell i les planes lleidatanes, integra a la comarca la petita conca de la Batllia o **Petita Cerdanya**, centrada per la vila de Bellver, i la seva sortida occidental, el congost del Baridà. El clima és continental, molt sec i amb un alt grau d’insolació. La vegetació, de caràcter alpi continental amb lleugeres influències mediterrànies, es caracteritza per estatges ben marcats, fins als 1 200 m, de pastures seques, boixedes i residus de rouredes, i des de l’esmentada altitud fins als 1 500 o 1 700 m per pi roig, seguit pel pi negre, que abasta els 2 400 m, dominat pels prats alpins. La regió és dividida en les comarques de l’ Alta Cerdanya i de la Baixa Cerdanya. Els primers indicis coneguts de poblament de la Cerdanya corresponen a l'època eneolítica i a l'edat del bronze, a través de monuments megalítics (Pruïllans, Talltendre) i d'alguna cova, com la de la fou de Bor, que continuà habitada durant la primera edat del ferro. A l'època de la dominació romana sembla que aquesta zona era poblada pels ceretans. L'ocupació musulmana fou curta, bé que posteriorment patí algunes devastadores ràtzies com la d´Abd al-Malik el 793. El territori apareix organitzat en comtat des de la fi del s VIII. La màxima expansió política, cultural i demogràfica tingué lloc entre la fi del s X i mitjan s XIII. Durant el

s XIII foren fundats, a més, els dos centres administratius i econòmics de Puigcerdà i de Bellver. Al s XV patí la inestabilitat derivada de la guerra contra Joan II i de l'ocupació francesa (1462-93). En el tractat de la pau dels Pirineus (1659-60) entre les monarquies espanyola i francesa fou acordada, de manera extremament equívoca, la divisió de la Cerdanya —i també del Conflent— segons que les poblacions estiguessin situades al nord o al sud dels Pirineus. La vall de Querol (en conjunt 33 pobles) passà a sobirania francesa. Finalment, Llívia fou exclosa de la part annexada a França. Aquesta part, l’Alta Cerdanya, constituí una vegueria de la província del Rosselló, amb capital a Sallago-sa. La resta de la Cerdanya —la Baixa Cerdanya— continuà formant part de la vegueria de Puigcerdà (corregiment de Puigcerdà, des del 1716). Durant la guerra Gran, la Cerdanya esdevingué un dels principals centres de les operacions militars. L’Alta Cerdanya havia estat compresa, ja des de la Revolució, dins el departament dels Pirineus Orientals (1790) i el districte de Prada. Amb la divisió provincial d'Espanya del 1833, la Baixa Cerdanya fou dividida entre les províncies de Lleida i de Girona. Des de la fi de l’edat mitjana sofrí un important procés migratori, però la construcció de carreteres des de mitjan s XIX i de ferrocarrils des del començament del s XX ha fet possible el desenvolupament econòmic de la Cerdanya, especialment gràcies al turisme i als esports d’hivern.

Cerdanyola del Vallès Municipi del Vallès Occidental, estès des dels vessants septentrionals de la serra de Collserola, al sud, fins a la depressió del Vallès, que forma el sector més pla del terme, al nord (31 km²; 47 986 h [1991]). És en l’actualitat un municipi eminentment industrial, que és inclòs dins l’àrea d’influència directa de la ciutat de Barcelona. La indústria s’ha anat desenvolupant des dels seixanta i ha arraconat l’agricultura. Tanmateix, malgrat el predomini del sector secundari, Cerdanyola manté encara la funció d’estiueig iniciada al principi del s XX. Aparegueren aleshores urbanitzacions com Bellaterra (on actualment hi ha la Universitat Autònoma de Barcelona). La població s’ha anat incrementant espectacularment des dels anys seixanta. Això provocà la construcció de nous barris, formats per grans blocs d’habitatges (les Fontetes, Canaletes o Serraperrera en serien exemples). El *poble* (47 615 h [1991]; 82 m alt) és al peu dels contraforts de Collserola, al llarg de la carretera a Sant Cugat. Es formà a la fi del s XVIII al voltant de l’església parroquial de Sant Martí. Actualment, gairebé forma un continu urbà amb el poble veí de Ripollet. La primitiva parròquia rural de Cerdanyola (Sant Martí), esmentada ja al s XI, era prop de l’indret on fou bastit (s XII) el monestir, més tard palau, de Valldaura de Collserola; un nou edifici fou consagrat el 1144, del qual depenia l’església de Sant Marçal, que donà nom al castell de Sant Marçal, al sector més pla del terme. Posteriorment, Cerdanyola pertangué al terme d’aquest castell. Fins el 1994 hi pertangué l’actual municipi de Badia.

Cererols i Fornells, Joan (Martorell 1618 — Montserrat 1680) Compositor. El 1636 entrà com a monjo al monestir de Montserrat, on fou mestre de música de l’escolania i mestre de capella durant més de 30 anys. Compongué moltes obres vocals a un i a més cors. La seva música, d’una gran categoria, té afinitats amb els grans compositors polifònics castellans (Victoria) i italians (escola romana). És el compositor més apreciat i més conegut de l’escola de Montserrat.

Ceret [fr: *Céret*] Municipi del **Vallespir**, a la vall mitjana del Tec, estès vers el S fins a la serralada que separa el Vallespir de l’Alt Empordà, entre el roc de Frausa (1 450 m) i el pic de les Salines (1 333 m) (38 km²; 7 289 h [1990]). L’agricultura és dedicada principalment a la vinya i als arbres fruiters. La indústria tradicional (suro, fabricació de botes, fabricació de sandàlies) ha decaigut. En canvi, s’hi ha desenvolupat l’estiueig i el turisme. La *vila* (170 m alt), centre del Vallespir i cap de districte, és a la dreta del Tec, al vessant septentrional del turó de Bolaric. Fou fundada al primer terç del s IX per aprisiards hispans. Hi ha restes de les muralles (ss XII-XIII) i cal remarcar també el pont del Diable o **pont de Ceret**, sobre el Tec, obra del 1340. El 1660 hi tingué lloc la reunió

Vista aèria de Cerdanyola del Vallès

dels comissaris encarregats d’establir la frontera franco-espanyola després del tractat dels Pirineus (**conferència de Ceret**). L’església parroquial de Sant Pere és obra del s XVIII (conserva la portada del 1398 i el campanar del s XI). El pas per la vila de molts artistes com Manolo Hugué (1909-1928), Picasso, Braque, Juan Gris, Max Jacob, Pierre Brune, Soutine, Masson, Lotreuil i d’altres, féu sorgir la denominació d'**escola de Ceret**. El 1950 Pierre Brune hi fundà el Museu d’Art Modern, amb obres de nombrosos artistes contemporanis.

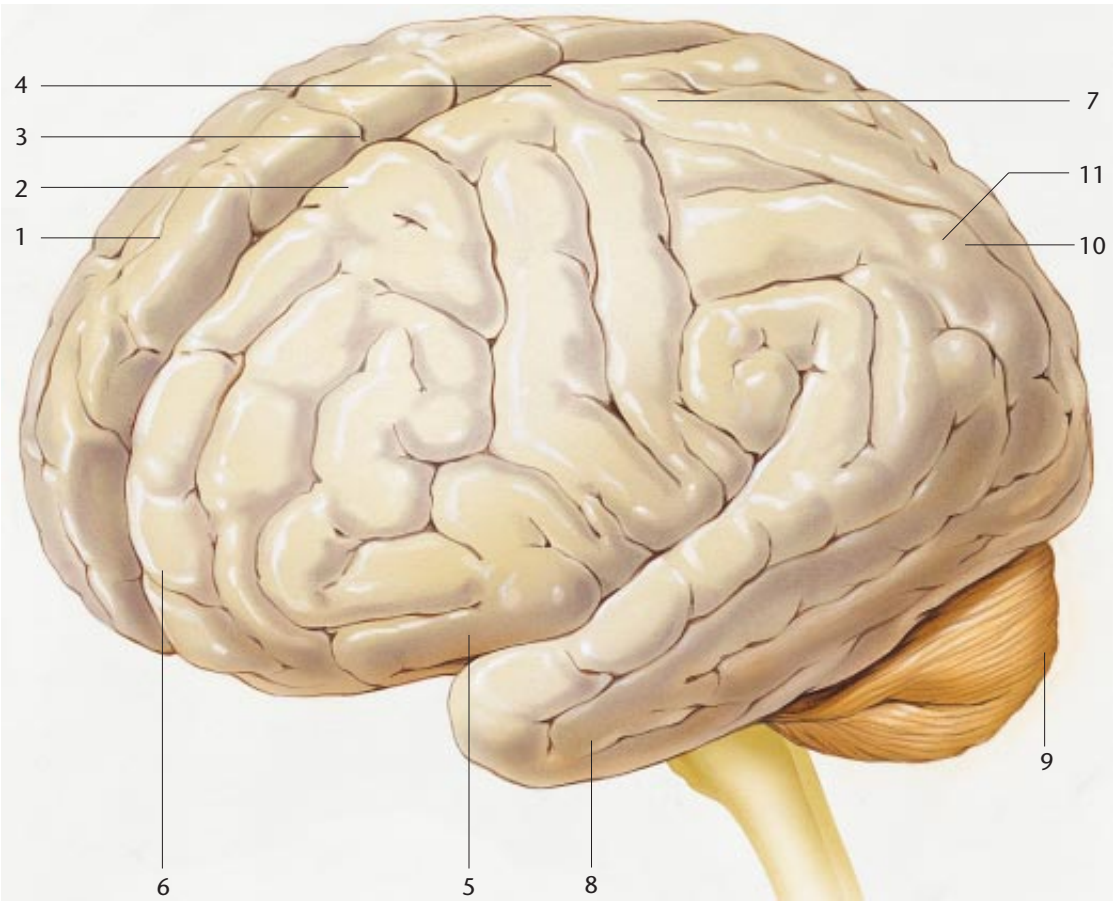
cerfull [*Anthriscus cerefolium*, família de les umbel·líferes] *BOT* Planta herbàcia anual, amb la tija dreta, que fa de 30 a 80 cm, de fulles compostes glabrescents, flors blanques, petites, agrupades en umbel·les compostes, i fruits negres, llents, linears. Originari del Caucas, es dona subspontani, i a vegades és conreat a Europa per les seves fulles aromàtiques, usades com a condiment.

Cernenko, Konstantin Ustinovič (Bol’šaja Tes, Krasnojarsk 1911 — Moscou 1985) Polític soviètic. D’origen camperol, s’incorporà al PCUS cap al 1931 i esdevingué funcionari del partit; del 1948 al 1956 fou cap de propaganda a la República de Moldàvia i el 1971 entrà al comitè central. Esdevingut, el 1982, secretari d’aquest comitè i delfí de Brežnev, al febrer del 1984 fou nomenat secretari general del PCUS, president del soviet suprem i màxim mandatari de l’URSS. Els seus tretze mesos de gestió representaren la paralització de la línia reformista encetada pel seu antecessor i continuada, des del març del 1985, per Gorbačov.

Cervantes Saavedra, Miguel de (Alcalá de Henares 1547 — Madrid 1616) Escriptor castellà. Fou ferit en la batalla de Lepant, i la mà esquerra li restà anquilosada. No obstant això, prengué part en diverses accions mediterrànies i fou fet captiu pels turcs i portat a Alger (1575). Fou rescatat cinc anys després. Mancat de recursos i havent de pagar els deutes contrets per la família, al maig del 1581 Cervantes anà a Portugal, on era Felip II, i aconseguí una gestió a Orà. Al febrer del 1582 li fou negat un ofici a Amèrica. En aquesta data ja escrivia la novel·la *Galatea* (1585), que ell qualificà d’"égloga", una novel·la pastoral amb nombroses poesies intercalades. Segurament en aquesta època escriví també obres teatrals. El 1605 publicà la primera part d’*El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha* (1605), llibre que li atorgà un prestigi literari extraordinari. Arran de l’èxit del *Quixot*, publicà obres escrites anys abans que no havien trobat impressor, i en redactà de noves: *Novelas ejemplares* (1613), *Viaje al Parnaso* (1614), la segona part del *Quixot* (1615), etc. La seva vida explica l’amargor de certes pàgines, expressada a vegades humorísticament. Cervantes adquirí la dimensió de figura literària ja en edat madura, quan a cinquanta-vuit anys aparegué la primera part del *Quixot*. En teatre (*Ocho comedias y ocho entremeses nuevos, nunca representados*, *Numancia*) es mostrà més reeixit en les peces curtes o entremesos, on, seguint i perfeccionant l’estil de Lope de Rueda, donà una visió humorística, realista i acolorida de la vida quotidiana castellana. La darrera gran obra de Cervantes fou *Los trabajos de Persiles y Sigismunda* (1617), novel·la *bizantina*, gènere de moda al s XVI. El seu tramat complicat i inversemblant, tan oposat al del *Quixot*, està al servei d’una clara ideologia contra reformista. L’alt mèrit de Cervantes està, però, en algunes de les seves*Novelas ejemplares*, i, sobretot, en la seva obra màxima, *El Quixot*.

cervell *ANAT/MED* Part de l'**encèfal** que ateny la màxima complexitat i el màxim volum en els mamífers, i el volum màxim relatiu en els primats, molt especialment en l'home. Ocupa gairebé tota la caixa craniana. Té una forma ovoide i és partit en dues meitats simètriques, els hemisferis. La superfície externa de cada un d'ells és dividida per una sèrie de cissures interlobars en quatre lòbuls (frontal, parietal, temporal i occipital), que a llur torn són dividits per cissures secundàries en una sèrie de circumvolucions. Aquesta superfície tan accidentada permet d'augmentar extraordinàriament l'àrea externa del cervell i, per tant, les seves possibilitats funcionals. En una secció del cervell, hom veu, de fora a dintre, la substància grisa (escorça o còrtex) i la substància blanca (constituïda pels axons de les cèl·lules corticals i sensitives). Conté a l'interior unes formacions grises (els nuclis basals: tàlem, nucli lenticular i caudal). A l'interior dels hemisferis hi ha unes cavitats que comuniquen entre elles i constitueixen els ventricles. El cervell és l'òrgan més elevat on és elaborada la vida de relació (motilitat i sensibilitat) i regula la vida vegetativa, alhora que constitueix el punt d'inserció somàtica de la vida psíquica. El còrtex rep una sèrie d'informacions perifèriques (sensitives i sensorials) i dóna lloc a impulsos que actuaran a nivell de les unitats motores medul·lars; també hi tenen lloc una sèrie de processos integratius (formació de la imatge corporal, ús predominant d'un costat del cos, realització d'un moviment de forma adequada a la seva finalitat i formació del llenguatge i de la memòria). A partir del *sistema límbic*, el cervell intervé també activament en la vida instintiva i afectiva.

Cervera [o *Cervera de Segarra*] Municipi i cap de comarca de la **Segarra**, al centre de la **ribera de Cervera**, estès a banda i banda del **riu de Cervera** o riu d'Ondara, damunt les plataformes estructurals de la Segarra (55 km²; 6 951 h [1991]). Hom hi conrea principalment cereals i arbres fruiters de secà. La petita **horta de Cervera** aprofita l'aigua del riu d'Ondara. Desapareguda la indústria menestral, les activitats secundàries es limitaren durant molt de temps a la transformació de productes agraris. Actualment hom destaca l'escorxador de l'Agudana, algunes empreses de mobles metàl·lics, indústries tèxtils (Benetton) i metal·lúrgiques. La *ciutat* (6 748 h [1991], *cerverins*; 548 m alt), centre comarcal de la Segarra, és sobre la carena d'un tossal que s'alça a la dreta del riu

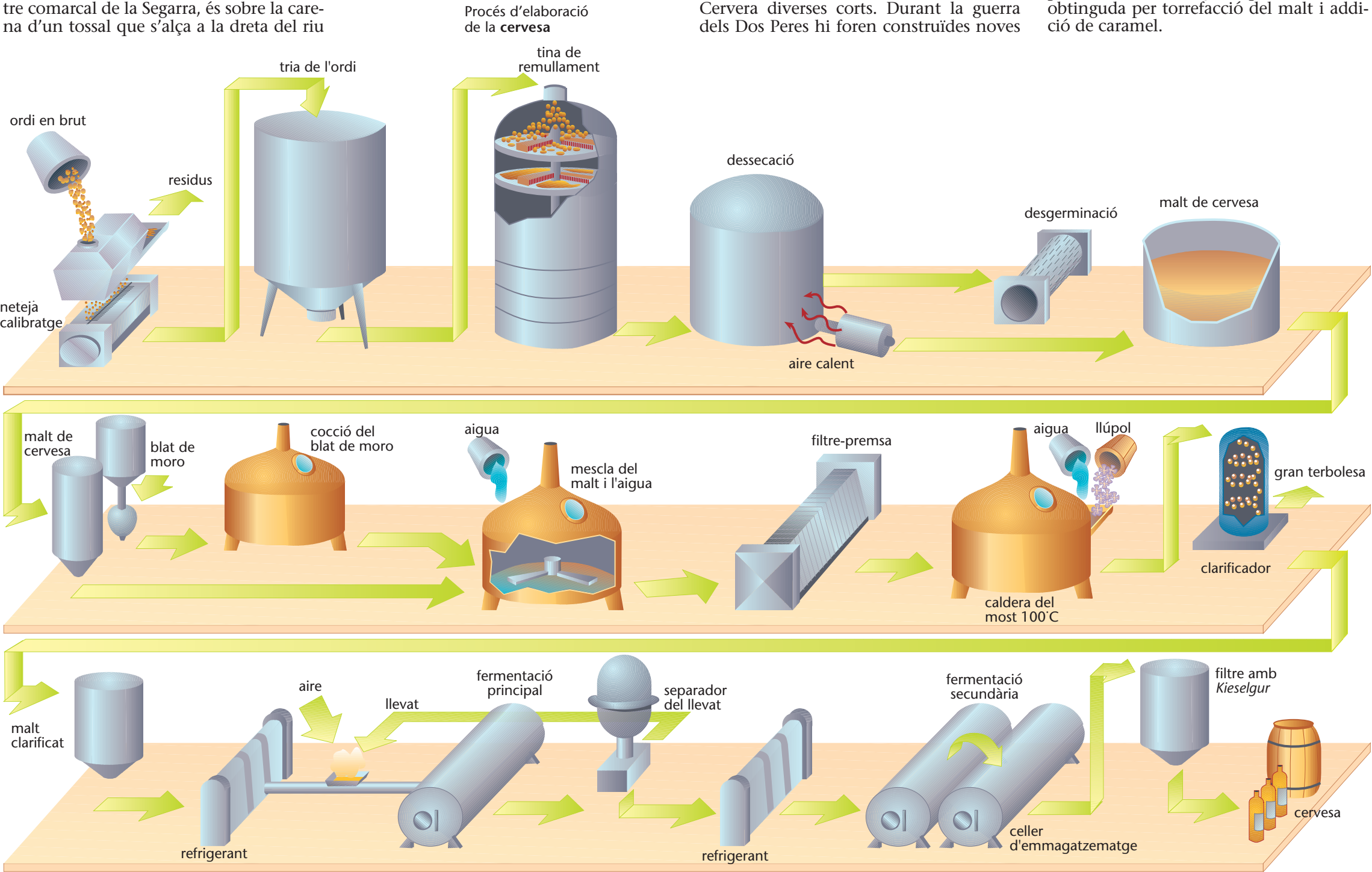
Visió externa del **cervell**:
1, hemisferi cerebral dret;
2, hemisferi cerebral esquerre;
3, cissura interhemisfèrica;
4, cissura de Rolando; 5, cissura de Silvio; 6, lòbul frontal;
7, lòbul parietal; 8, lòbul temporal; 9, lòbul occipital;
10, solc; 11, circumvolució

d'Ondara, dominant tota la ribera de Cervera. Té origen en una fortificació, probablement islàmica, reconquerida als musulmans pel comte Ramon Berenguer I. Des d'aleshores Cervera restà sempre unida a la corona, que en confià la castlania a la família anomenada, per això, Cervera. Vers el s XIII ja s'havia consolidat la vila, al voltant del nou **castell de Cervera**. Esdevingué, a més, centre de l'extensa vegueria de Cervera i tingué vot a corts. El 1245 hi fou fundat, extramurs, el convent franciscà de Santa Maria de Jesús. Al començament del s XIV, al S de la vila, fou fundat el convent dominicà de Sant Pere Màrtir (popularment, *Sant Domènec*), del qual resta la primitiva església gòtica. El 1362 fou fundat, al carrer Major, un convent d'agustins, l'església del qual fou refeita el 1888. Contemporània del desplegament urbà del s XIV fou la construcció, prop de la plaça Major (porxada), de la nova església parroquial de Santa Maria, gòtica, per a la qual fou aprofitat el portal romànic de l'antiga església de Sant Martí. El call jueu es desenvolupà al s XIV i subsistí fins al decret d'expulsió del 1492. Durant els ss XIV i XV foren celebrades a Cervera diverses corts. Durant la guerra dels Dos Peres hi foren construïdes noves

muralles, amb torres prismàtiques. Durant la guerra contra Joan II la vila seguí la generalitat, fins a la capitulació del 1470. La fidelitat de la població (feta ciutat des del 1702) a Felip V, li valgué d'ésser cap del corregiment de Cervera (1716) i seu de la universitat que substituï totes les altres del Principat i que, mantinguda fins el 1842, canvià profundament la vida de la població. La ciutat s'alçà durant la guerra dels Malcontents (1827), a favor dels apostòlics. Hi ha tres museus: Museu Duran i Sanpere (1959); Museu del Blat i la Pagesia (1976); i Casa-Museu Duran i Sanpere (1991). Amb la industrialització recent s'han format nous barris al N de la ciutat, més enllà de l'estació del ferrocarril de Barcelona a Lleida.

Cerverí de Girona (? a 1259 — d 1285) Trobador, anomenat realment Guillem de Cervera, adscrit a les corts del vescomte Ramon Folc de Cardona i dels reis Jaume I i Pere II, on percebia salari com a joglar; es mantingué, tanmateix, amb una independència moral rara en un poeta àulic. D'ell es conserva la producció més extensa de tota la literatura trobadoresca. En la seva poesia troben ampli ressò fets històrics. El seu estil s'acomoda tant als recursos de la poesia popular com a cançons de forma complicada i de contingut artificios i intel·lectualitzat. En to greu moralitza i ataca els rics i poderosos. La seva poesia amorosa (dedicada a *sobre pretz*) segueix les normes tradicionals de l'amor cortesà, però també és característica la seva misogínia. N'és remarcable la poesia religiosa. Fou molt imitat per poetes catalans posteriors.

cervesa Beguda alcohòlica simple (3 a 5% d'alcohol), obtinguda per fermentació d'una infusió de malt, blat de moro i altres cereals, amb addició de llúpul. Coneguda ja a Egipte fa 6 000 anys, d'allà s'estengué a Europa a través de Grècia. A l'edat mitjana la producció se centralitzà als monestirs, però, en anar-ne augmentant el consum durant els ss XVII i XVIII, hom començà a construir cerveseries. L'obtenció de cervesa comprèn les següents etapes: preparació del malt (ordi germinat), maceració, cocció del most i fermentació. L'addició del llúpul, que inicialment era motivada per la seva acció antibacteriana, es continua fent per mantenir el gust amarg que dóna a la cervesa. Finalment, hom la filtra i carbonata a pressió mitjançant gas carbònic recollit prèviament de la fermentació. La cervesa pot ésser *blanca* o *negra*; aquesta última és obtinguda per torrefacció del malt i addició de caramel.

Cervin, Mont [*it: Cervino; al: Matterhorn*] Pic dels **Alps Penins**, al límit entre el Piemont (Itàlia) i el cantó de Valais (Suïssa) (4 482 m). És constituït per gneis i té una forma piramidal aguda característica que en fa difícil l'escalada. La primera ascensió fou aconseguida per un grup de sis alpinistes comandats per Edward Whymper (14 de juliol de 1865). La paret nord, una de les més difícils dels Alps, fou vençuda per Toni i Franz Schmid (1 d'agost de 1931).

cérvol [*Cervus elaphus*, família dels cèrvids] *zool* Mamífer remugant de dimensions mitjanes (165 a 250 cm de llargada i 105 a 150 cm d'alçada a la creu) i d'aspecte àgil i robust. Els mascles (plenicornis) són proveïts de banyes, grosses i ramificades, que muden anualment. El pelatge, curt i aspre, varia segons l'estació de l'any i l'edat; a l'estiu és de color rogenc fosc, i a l'hivern, gris fosc; en els individus joves o cervatells és rogenc amb clapes blanques, que desapareixen en l'adult. Són de costums nocturns. Viuen en zones forestals muntanyoses, però s'adapten bé a les planes frondoses amb torrenteres. Els mascles vells viuen aïllats a les parts altes de les muntanyes. Els altres viuen en ramats, la composició dels quals varia amb les fases del cicle sexual; durant l'època de zel són formats per un mascle i diverses femelles (cérvoles) i constitueixen harems. Durant la resta de l'any són formats per les cérvoles i els cervatells; els mascles viuen independentment. La distribució geogràfica del cérvol és molt àmplia (sud, centre i nord d'Europa, de l'Àsia Menor i nord de Pèrsia).

Cèsar, Gai Juli [*llat: Gaius Iulius Caesar*] (Roma 100 aC — 44 aC) Polític, escriptor i militar romà, fill de Gai Cèsar i d'Aurèlia Cotta, de la família noble Júlia. La seva carrera política es produí en plena crisi de la república i es destacà per la seva habilitat en moure's cap al poder. Féu les primeres armes a l'Àsia (81), on marxà per fugir de Sul·la, a qui havia desobeït, i estudià a Rodes (77-75). En tornar a Roma, aconseguí el càrrec de pontífex (73), i començà a guanyar anomenada lluitant al costat de Pompeu a favor dels drets dels tribuns del poble (71). Fou nomenat qüestor (70), i començà les seves maniobres de tempteig de poder alternant els contactes amb nobles i populars. A la mort de la seva primera esposa Cornèlia (68), tornà a casar-se, amb Pompeia, néta de Sul·la, que posteriorment repudià. Fou nomenat edil (65), elegit pontífex màxim (63) i nomenat pretor (62) de la Hispània Ulterior. Després de diverses campanyes a Hispània pactà amb Pompeu i Cras (Primer Triumvirat) i aconseguí d'ésser cònsol (59). Posteriorment li fou assignat el govern de la Il·líria i les dues Gàl·lies per cinc anys. El 58 inicià la guerra de les Gàl·lies, que històrià (*De Bello Gallico*) fent d'ell mateix quasi un salvador de Roma; protegit des de Roma per Pompeu i Cras (cònsols el 55), li renovaren el mandat per cinc anys més. Però, després de la mort de la filla de Cèsar (54), casada amb Pompeu, i de la mort de Cras (53), l'ambient polític de Roma s'enrará; Pompeu fou nomenat dictador i, juntament amb el senat (51), ordenà a Cèsar que tornés a Roma, abans d'acabar el seu mandat. En negar-s'hi, Cèsar fou destituït i retornà a Itàlia; així s'inicià la Guerra Civil narrada per Cèsar amb pretensions d'imparcialitat (*De Bello Civili*). Pompeu fugí i Cèsar entrà a Roma, on assegurà el seu poder. Perseguí els pompeians a Hispània i els vencé a Ilerda. Fou nomenat dictador (50) i elegit cònsol; perseguí Pompeu cap a Orient i l'assetjà a la cort de Cleopatra; mentrestant, Pompeu fou assassinat. De retorn a Roma, trobà que havia estat nomenat dictador (49-48), i cònsol per cinc anys (47). Hagué de sufocar rebel·lions dels partidaris de Pompeu a Hispània, els quals vencé a Munda (45). Al principi del 44 aC fou nomenat dictador a perpetuïtat, pel senat. Per tal de disminuir el poder de l'oligarquia, publicà les actes del Senat, que eixamplà fins a 900 membres, incorporant-hi representants dels nous provincians de l'Imperi, a qui atorgà la ciutadania romana. Les seves mesures de govern (fiscalitzció de la gestió dels governadors, lleis agràries, fundació de colònies, etc), li valgueren una estima creixent i el suport popular. Sanejà les finances i el procés electoral de les magistratures; reformà el sistema monetari i el calendari; creà colònies ben situades comercialment, biblioteques, etc. Però quan intentava de fer-se

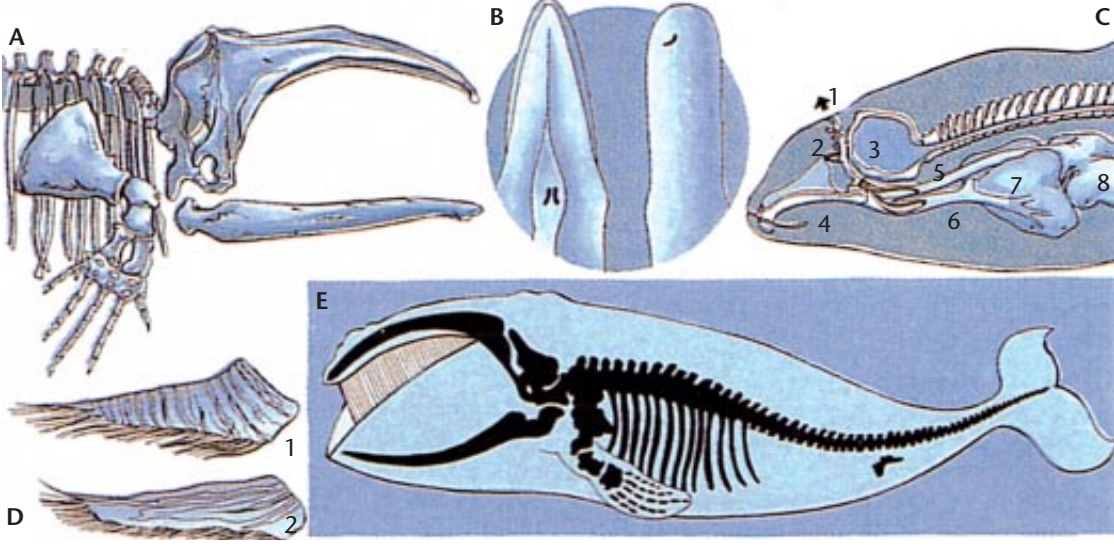
cenyir la corona de *rex* per segona vegada, el 15 de març del 44 aC, fou assassinat pels republicans (dirigits per Cassi i Brut).

cetacis *zool* Ordre de mamífers, els més profundament modificats a causa de llur adaptació a la vida aquàtica, gairebé sempre pelàgica. Tenen el cos afusat, amb les extremitats anteriors transformades en aletes, les posteriors, absents o vestigials, i la cua, transformada en una aleta caudal, ampla, desproveïda d'esquelet i situada en un pla horitzontal; té una funció propulsora. Alguns tenen una aleta dorsal. La pell, sota la qual hi ha un espès estrat adipós amb funció d'aïllant tèrmic, és llisa i molt rarament presenta pilositat. La massa facial és enorme, i els narius, en nombre d'un o dos, s'obren al cim del cap; reben el nom d'*espiracle*. Tots els cetacis neden a força velocitat i es poden submergir i mantenir llargament sota l'aigua sense renovar l'aire dels pulmons. En general, habiten les mars fredes i temperades i s'alimenten abundantment; són carnívors. Efectuen migracions estacionals relacionades amb la reproducció.

Ceuta [*àr: Sabta*] Municipi del nord d'Àfrica, vora l'estret de Gibraltar, pertanyent a l'estat espanyol (67 615 h [1991]). Disposa d'un estatut especial, sense estar adscrit a cap província ni comunitat autònoma. La ciutat antiga és situada al centre de l'istme que uneix la península del Monte Hacho i el continent i s'ha estès al voltant d'una àmplia badia. El port és de tràfic intens i, juntament amb l'activitat pesquera, representa la base econòmica de la població. Té indústria derivada d'aquesta darrera activitat (conserves de peix), a més de l'artesana tradicional (cuir, tapissos). Probablement fundada pels cartaginesos, formà part de la Mauritània Tingitana en temps dels romans. Ocupada posteriorment per bizantins, visigots i àrabs, fou definitivament reconquerida pels portuguesos i annexada per Felip II (1580) a la corona castellana, la qual la conservà malgrat la independència de Portugal (1668) i el llarg setge (1694-1720) del soldà Muley Ismail.

Cézanne, Paul (Ais de Provença 1839 — 1906) Pintor provençal. Gran amic d'Émile Zola, el 1861 aconseguí d'anar a estudiar pintura a París, a l'Académie Suisse, on conegué Pissarro i el grup dels futurs impressionistes. Tornà a Provença el 1878. El 1888 passà un any fructífer a París, on féu coneixença amb Van Gogh i Gauguin. Més tard conegué Clemenceau i Rodin. En aquest període obtingué la seva màxima maduresa: *Les Joueurs de cartes* (1885-90, Louvre), *La Montagne Sainte-Victoire* (1887, Courtauld Institute, Londres). Dins la seva concepció de “solidificar l'impressionisme” pictòric s'imposà com a ideal trobar l'equilibri indispensable entre la sensació i l'ordre constructiu. Pintà un gran nombre de natures mortes, i també retrats: *Madame Cézanne*. El 1904 accedí a exposar al Saló de Tardor. Morí víctima d'un llamp quan estava pintant a ple aire. En Cézanne culmina la problemàtica creadora de tot el final del s XIX: la superació de la relació existent entre la realitat exterior i l'obra d'art. Trencà el culte de l'anècdota i aportà a la pintura una dignitat i un valor absoluts, fruits d'una construcció autònoma de l'artista en la seva “operació mental”.

Chagall, Marc (Vitebsk, Bielorússia 1887 — Sant Pau de Vença, Provença 1985) Pintor francès de nissaga jueva i origen bielorús. Es formà a Vitebsk, a l'Escola Imperial de Peterburg (1907). Pensionat a París (1910), conegué Apollinaire, Max Jacob, Léger, Modigliani, etc. Amb la revolució esdevingué comissari de Belles Arts a Vitebsk (1918) i fundà una escola d'art. Conreà l'escenografia, però aviat hagué d'anar a Berlín (1922) i a París (1923), on s'establí. El 1926 exposà per primera vegada a Nova York. En esclatar la Segona Guerra Mundial fugí als EUA (1941-46). Assajà més tard la ceràmica, l'escultura, el vitrall. El 1966 acabà el “Missatge bíblic”, sèrie de disset pintures que foren la base del “Musée National Message biblique Marc Chagall”, inaugurat a Niça el 1973. Rebé el primer premi de gravat de la Biennal de Venècia (1948) i el premi Erasme (1960). Després d'una certa influència de Gauguin, el seu estil evolucionà poc, llevat de la dècada 1910-20, en què fou força influït pel cubisme i pel constructivisme. El seu món pictòric, vagament emparentat amb el surrealisme,

es mou entre flors, figures sovint irreal, símbols i personatges jueus o russos. Tracta els temes amb poesia, colorit variadíssim i savi infantilisme.

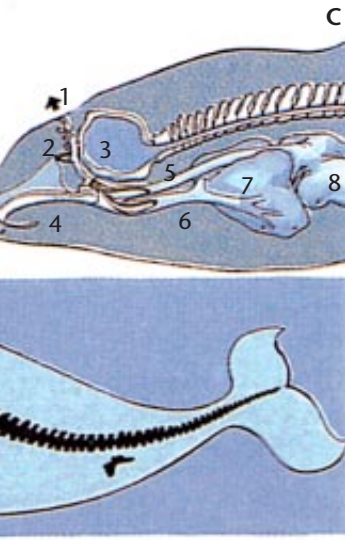
Champollion, Jean-François (Fijac, Carcí 1790 — París 1832) Egiptòleg francès, fundador de l'egiptologia científica. L'any 1824, publicà el *Précis du système hiéroglyphique des anciens égyptiens, figuratif, idéographique et alphabétique*, clau del desxiframent de l'escriptura egípcia antiga (aconseguit, sobretot, gràcies a la famosa pedra de Rosetta), i fou nomenat director del museu egipci del Louvre. La seva gramàtica i el diccionari egípcis foren publicats pòstumament pel seu germà **Jacques Champollion** (1778 — 1867) el 1836 i el 1841.

Changchun Capital del *sheng* de Jilin, a la regió del Nord-est, Xina (1 679 270 h [1990]). Centre comercial d'una rica regió agrícola, i nucli industrial.

Changsha [o *Tch'ang-cha*] Capital del *sheng* de Hunan, a la regió del Centre-sud, Xina, situada a la vora del riu Xiang (1 113 212 h [1990]). Centre comercial d'una regió agrícola i minera. Té port fluvial.

Chaplin, Charles Spencer (Londres 1889 — Consier-Sur-Vevey, Suïssa 1977) Realitzador i actor cinematogràfic anglès. El 1913 debutà als EUA a la productora Keystone de Mack Sennett. Desenvolupà la seva poètica de vagabund romàntic, marginat de la societat —que es popularitzà amb el nom de *Charlot*—, en els films: *The Immigrant* (1917), *A Dog's Life* (1918), *Shoulder Arms* (1918), i *The Kid* (1921), el seu primer llargmetratge. Associat amb D.W. Griffith, Douglas Fairbanks i Mary Pickford, fundà la United Artists (1919), productora dels seus films posteriors: *A Woman of Paris* (1923), *The Gold Rush* (1925), obra mestra sobre la “febre de l'or”, i *The Circus* (1928). Abordà el cinema sonor amb *City Lights* (1931), la sàtira sobre la societat industrial amb *Modern Times* (1936), i *The Great Dictator* (1940), contra Hitler i Mussolini. Evocà els seus anys de *music-hall* a Londres a *Limelight* (1952). Abandonà els EUA per raons polítiques i s'instal·là a Suïssa (1953). El 1966 realitzà *A countess from Hong Kong*. Figura capital i universal del cinema, la seva obra és una síntesi madura del melodrama romàntic i de la sàtira social més punyent, no mancada d'una trista amargor.

Chateaubriand, François René de (Saint-Malo, Bretanya 1768 — París 1848) Escriptor francès, vescomte de Chateaubriand. Militar, viatger, ambaixador i ministre, fou el creador de l'escola romàntica francesa i exemple del “mal del segle”. Publicà un *Essai sur les Révolutions* (1797). La mort de la seva mare (1798) provocà en ell un retorn a la fe catòlica, i

cetacis A, esquelet del crani i tòrax de la balena. B, cap de la balena i del catxalot, vistos per sobre. C, secció longitudinal de la meitat anterior del marsuí que mostra l'aparell digestiu i respiratori: 1, orifici respiratori; 2, vàlvula; 3, cervell; 4, llengua; 5, esòfag; 6, laringe; 7, pulmons; 8, estómac. D, barbes: 1, de *Balaenoptera*; 2, de *Megaptera*. E, esquelet de la balena

Charles Spencer Chaplin en el personatge de Charlot

Fantasia, aquarel·la de Marc Chagall (Museu Municipal de Tossa)

escriví *Des beautés poétiques et morales de la religion chrétienne*, primer esbós del *Génie du christianisme* (1802), que acabà després de l'èxit d'*Atala* (1801). Viatjà per Grècia, Palestina, Egipte, Espanya (*Itinéraire de Paris à Jérusalem*, 1811; *Les aventures du dernier abécérage*, 1826), i publicà *Les martyrs* (1809) i *Mémoires d'outre-tombe* (1848-50). *Les Natchez* (1821) amplia la temàtica del *Génie*. A la literatura catalana, la seva obra gaudí d'un gran prestigi entre els escriptors romàntics.

Chaucer, Geoffrey (Londres ~1340 — 1400) Poeta anglès. Nascut en una família de vinaters lligats amb la cort, Chaucer rebé una formació de caire aristocràtic. Escriví uns vint poemes curts d'influència francesa, la traducció fragmentària del *Roman de la Rose*, els poemes llargs *The Book of the Duchess* (1369) i *The House of Game* (1379) (aquest ja d'influència italiana), la sàtira de l'amor cortesà *The Parliament of Fowls* (1382), *Troylus and Cryseide* (1384) i *The Legend of Good Women*, incompleta, que preludia la seva obra mestra, els *Canterbury Tales*. Del 1399, perduda la seva posició a la cort, és la seva *Complaint of Chaucer to his empty purse*, adreçada al rei Enric IV. La prosa de Chaucer comprèn el *Boece* (1380) i dos tractats didàctics d'astronomia. Contribuí a fixar la llengua i la gramàtica angleses.

Chengdu [*Wade: Ch'eng-tu*] Capital del *sheng* de Sichuan, a la regió del Sud-oest, Xina, situada al peu del Tibet oriental, a la vora del riu Min (246 799 h [1990]). És un centre comercial i té indústria alimentària, mecànica, tèxtil, d'artesanía del jade, bambú i fusta.

Chesterton, Gilbert Keith (Londres 1874 — Beaconsfield, Buckingham 1936) Escriptor anglès. Polemista agut, amb una sòlida base filosòfica, fou crític literari, i amb *Heretics* (1905) inicià les obres de pensament, de tendència catòlica. Escriví obres històriques i sociològiques de sentit democrata i anticapitalista. Fou també un poeta important, i novel·lista, amb *The Man who was Thursday* (1908), entre altres, i les narracions policiaques del Pare Brown publicades els anys 1911-35.

Chiang Kai-shek (Fenghua, Zhejiang 1887 — T'aipei 1975) Militar i polític xinès. S'uní a la lluita revolucionària de Sun Yat-sen, i a la seva mort, el 1925, fou nomenat comandant en cap de l'exèrcit. El 1927, ocupà Nanjing i hi establí la capital del Guomindang. El mateix any trencà amb els comunistes, i ordenà les matances de Canton i Xangai. El 1928 ocupà Pequín. El 1934 organitzà una ofensiva contra els comunistes, els quals iniciaren la Llarga Marxa cap a Yan'an. El 1937-38, davant la ocupació japonesa de la costa xinesa, Chiang Kai-shek acceptà el front unit amb els comunistes, i l'ajuda militar nord-americana. El 1944 es produí la ruptura amb Mao Zedong, i el 1947 esclatà la guerra civil entre nacionalistes i comunistes. El 1949 Chiang Kai-shek es refugià, sota protecció nord-americana, a l'illa de Taiwan, on establí un govern nacionalista, reconegut per l'ONU fins el 1971.

Chicago Ciutat de l'estat d'Illinois, als EUA, situada a l'extrem meridional del llac Michigan, vora la desembocadura dels rius Chicago i Calumet (2 768 483 h [1994]). L'aglomeració s'estén paral·lela a la costa del llac, formant un arc de 45 km des d'Evanston fins a l'estat d'Indiana. A part del creixement concèntric, les àrees industrials s'allarguen seguint les vies de comunicació i les vores del llac. És el segon focus industrial dels EUA, com també un gran mercat de cereals i de productes ramaders. Hi ha l'estació ferroviària de classificació i distribució de mercaderies més important dels EUA. És també un centre cultural i científic (universitats i museus). Té un gran aeroport internacional i és un important port. En el lloc de la ciutat actual existí un poblat indígena. El 1830 hi fou fundada pròpiament la població de Chicago, que rebé el títol de ciutat el 1837. L'arribada del ferrocarril a mitjan s XIX n'accelerà el desenvolupament. A la fi del s XIX i al començament del XX el desenvolupament de les indústries metal·lúrgica i mecànica féu de Chicago la segona ciutat dels EUA, i alhora fou l'origen d'un llarg període de commocions socials i obreres. Les manifestacions del maig del 1886, en què hi hagué treballadors i policies morts, originaren la festa del treball de l'1 de maig. El fenomen del gangsterisme dels anys vint fou, inicial-

ment, la resposta dels patrons de Chicago contra llurs treballadors. La Segona Guerra Mundial facilità el redreçament econòmic. Des del 1960 Chicago ha estat escenari de violents aldarulls i de nombroses accions a favor dels drets civils. En el camp artístic es destaca l'Art Institute of Chicago. En 1919-30 Chicago fou el centre més important de *jazz* després de Nova Orleans.

Chillida, Eduardo (Sant Sebastià 1924) Escultor basc. Seguidor de l'estètica escultòrica iniciada per Gargallo, utilitza, dins un estil auster, elements de fusta i, sobretot, de ferro. Els títols de les seves obres són prou expressius: *Enclusa de somnis*, *Modulació de l'espai*, etc. Guanyador de premis internacionals d'escultura (Trienal de Milà, 1954; Biennal de Venècia, 1958; Carnegie, 1964; Gran Premi de les Arts i les Lletres de França, 1984; Premi Wolf, 1985). Darrerament ha treballat sovint amb pedres de granit provinents de l'Índia. Cal considerar els seus dibuixos i *collages* com a part essencial de l'obra. Fou guardonat amb el premi Príncepe de Asturies de les Arts (1987) i és membre honorari de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando.

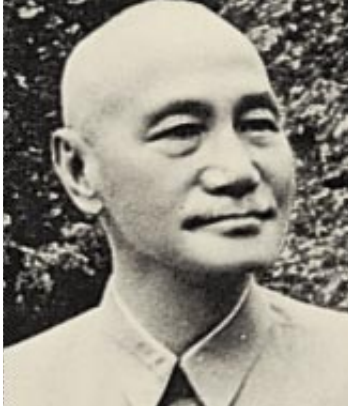
Chirac, Jacques (París 1932) Polític francès. Fou secretari d'estat per a l'economia i les finances (1968-71), ministre encarregat de les relacions amb el parlament (1971), ministre d'agricultura (1972), ministre de l'interior (1974) i secretari general d'Union des Démocrates pour la République (1974-75). El 1974 esdevingué primer ministre, però dimití el 1976. Líder del Rassemblement pour la République des del 1976, fou elegit alcalde de París el 1977 i reelegit el 1983 i el 1989. En 1986-88 ocupà, una altra vegada, el càrrec de primer minstre. El 1995 fou escollit president de la República.

Chişinău [*rus: Kişin'ov*] Capital de la República de Moldàvia (676 700 h [1991]). Situada a les vores del riu Byk, afluent per la dreta del Dnièster. Important nucli industrial, especialment del metall.

Chittagong Capital de la divisió homònima, Bangla Desh, prop de la desembocadura del riu Karnaphuli (1 363 998 h [1991]). El seu port, el més important del país, exporta jute i te i importa blat, metalls i maquinària. Segon centre industrial del país, amb indústria molt diversificada. Descoberta pels portuguesos al s XVI, fou anomenada Porto Grande.

Chongqing Ciutat del *sheng* de Sichuan, a la regió del Sud-oest, Xina, situada a la vora del riu lang-Tsé, a la confluència amb el riu Jialing (2 266 772 h [1990]). La ciutat és un centre comercial, industrial i port fluvial de primera categoria, principal punt d'exportació dels productes de la província. Coneguda ja al s IV aC, quan era la capital del regne de Pah. Fou capital de la Xina del 1938 al 1945.

Chopin, Fryderyk Franciszek (Żelazowa-Wola, Varsòvia 1810 — París 1849) Compositor i pianista polonès. S'instal·là a París (1830), on desenrotllà una intensa activitat com a compositor i concertista i on es relacionà amb Liszt, Berlioz, Bellini i Rossini, entre altres. Chopin innovà la tècnica del seu instrument, enriquí la digitació i modificà l'ús del pedal. Amb excepció d'algunes obres de música de cambra, d'unes variacions i de dos concerts, tot per a piano i orquestra, tota la producció de Chopin fou escrita per al piano. Les seves obres pianístiques formen diferents grups: dinou poloneses (1817-41), diversos quaderns de masurques (1825-55), quatre variacions, cinc rondós, vint nocturns (1833- 46), tres sonates, tres quaderns d'estudis —dotze estudis *opus* 10 (1829-32), dotze estudis *opus* 25 (1834-36) i tres estudis escrits el 1839—, catorze valsos (1829-43), quatre balades (1836-43), quatre *scherzi* (1835-43), quatre impromptus (1838-43), vint-i-sis preludis (1839-41), *Bolero* (1834), *Fantasia en fa menor* (1842), *Berceuse* (1845) i la *Barcarola* (1846). La simplicitat i la puresa de la melodia de Chopin defuig tot excés retòric. Les estilitzacions de la música popular tenen una significació no solament estètica, sinó que assoleixen una transcendència social com a cant patriòtic. La influència del *bel canto*, en especial de Bellini, sobre la cantilena instrumental de Chopin és essencial. Per les seves innovacions en els camps harmònic, rítmic i

Chiang Kai-shek

Agatha Christie

agògic, Chopin té un lloc d'excepció en l'evolució del llenguatge musical europeu.

Chrétien de Troyes (? ~1135 — Troyes ~1183) Escriptor francès. És considerat un dels *trouvères* més antics i un dels més notables novel·listes medievals, amb una forta formació clàssica i retòrica. El cos important d'obra és constituït per cinc novel·les en octosíl·labs aparejats que narren aventures de temps del rei Artús, mostres de la matèria de Bretanya en francès: *Erec et Enide*, *Cligès*, *Le chevalier à la charette*, *Le chevalier au lion* i *Le conte du Graal*. Chrétien de Troyes escrivia sempre amb una intenció moral o social, bo i exposant el *sens* (tesi) per damunt del que ell anomenava *matière* (argument).

Christie, Agatha (Torquay 1891 — Wallingford 1976) Nom amb què és coneguda l'escriptora anglesa Mary Clarissa Miller pel nom del seu primer marit, del qual es divorcià el 1928. Especialitzada en novel·les de misteri, assolí difusió arreu del món. Creà la figura del detectiu amateur belga Hèrcules Poirot ja des de la seva primera obra (*The Mysterious Affair at Styles*, 1920) i la de la investigadora privada Miss Marple (*Murder at the Vicarage*, 1930). Entre les seves obres cal esmentar *The Murder of Roger Ackroyd* (1962), *Ten Little Niggers* (1939) i *Curtain* (1975). Fou també autora d'obres de teatre: *The Mousetrap* (1952).

Churchill, Winston Leonard Spencer (Blenheim Palace, Oxford 1874 — Londres 1965) Polític i escriptor anglès. Ingressà a l'exèrcit (1895), i fou corresponsal de guerra a Cuba i a l'Àfrica del Sud. Diputat conservador (1900), abandonà el partit per unir-se als liberals. Com a sots-secretari d'estat de colònies (1906) defensà la Home Rule irlandesa i la concessió de l'autonomia als bòers. Fou ministre de comerç (1908-10) i de l'interior (1910-11). Passà a l'almirallat (1911) i fou posteriorment ministre de municions (1917) i de la guerra (1919-22). El 1924, enemic de la revolució russa, tornà al partit conservador. Els anys trenta, demanà amb insistència una política d'oposició a l'expansionisme hitlerià. En esclatar la Segona Guerra Mundial (setembre del 1939) fou nomenat primer lord de l'almirallat i primer ministre (1940). A l'exterior, malgrat les seves relacions difícils amb Stalin, cooperà amb l'URSS quan fou atacada per Hitler i s'apressà a establir la Gran Aliança amb els EUA (1941). Fou un dels promotors del desembarcament de Normandia (6 de juny de 1944). A la conferència de Jalta (febrer del 1945) maldà debades per impedir que l'Europa oriental restés sota control rus. Vençut en les eleccions del 1945 tornà al poder del 1951 al 1955. Entre els seus llibres, que li valgueren el premi Nobel de literatura el 1953, destaquen la biografia del seu pare *Lord Randolph Churchill* (1906), *The World Crisis* (1923-31), i *The Second World War* (1948-54).

cianur *QUÍM* Cadascuna de les sals de l'àcid cianhídric; n'hi ha de quatre tipus estructurals: iònics, covalents, complexos amb grups discrets i derivats metàl·lics d'aquests darrers, també anomenats supercomplexos. Formen cianurs iònics els metalls alcalins i alguns alcalinoterris; els metalls nobles formen cianurs covalents. Molts metalls de transició formen cianurs complexos de la forma [M[×](CN)_n]^{×-n}. Els cianurs alcalins són molt verinosos.

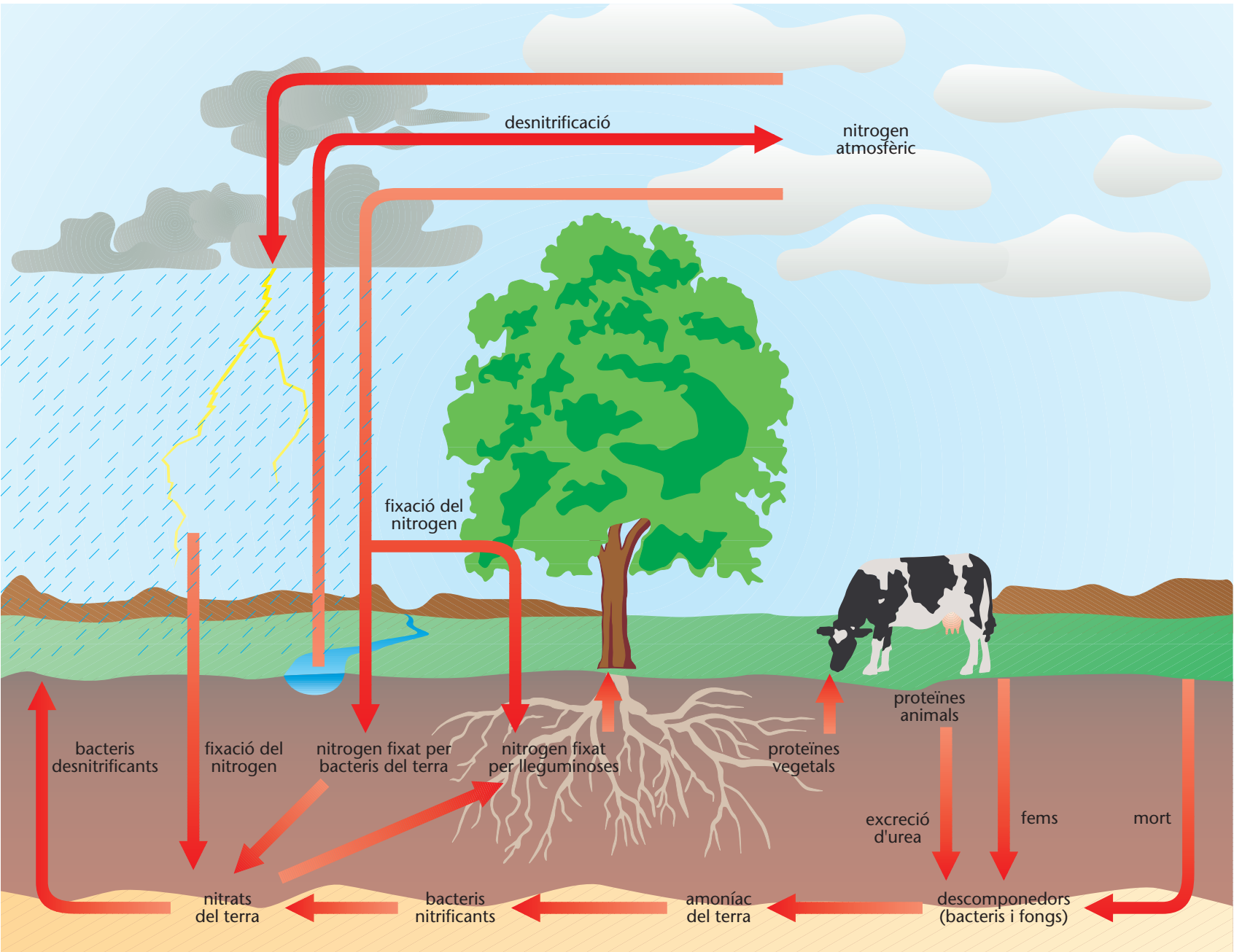
cibernètica *INFORM* Activitat científica que, segons Norbert Wiener, estudia la comunicació i el control en els animals i en les màquines. Té un caràcter interdisciplinari. Primàriament, la cibernetica és la ciència de construir, manipular i aplicar models cibernetics, els quals representen *entitats físiques* (com animals, cervells, societats, plantes industrials i màquines) o *entitats simbòliques* (com sistemes d'informació, llenguatge o processos cognoscitius). Cal aïllar l'entitat a estudiar (anomenada *sistema de control*, *sistema cibernetic* o simplement *sistema*) del món exterior, que hom anomena *entorn*; després cal determinar l'evolució del sistema enfront de les variacions de les propietats de l'entorn. En un sistema hi ha quatre parts fonamentals: el *sensor* o procés d'abstracció mitjançant el qual l'estat immediat de l'entorn és descrit en funció de les seves propietats o els seus atributs més remarcables, que hom anomena *variables d'entrada* o simplement *entrada*

(*input*); el fi o especificació de l'estat del sistema, anomenat *d'equilibri*; la detecció de l'error, que és el mètode per a determinar la desviació (anomenada *error*) entre l'estat d'equilibri i l'estat actual del sistema; i l'operador o conjunt d'operacions per mitjà de les quals el sistema pot actuar sobre l'entorn i modificar-ne determinades propietats, que hom anomena *sortida* (*output*). Un concepte fonamental de la cibernètica és el de *retroacció* (*feed-back*), mètode pel qual la informació referent als resultats de la pròpia acció del sistema li és proporcionada com una part de la informació segons la qual ha d'actuar. Hom pot trobar el precedent de la cibernètica en Plató; el 1841 Ampère ja emprà el mot *cybernétique*. La retroacció es troba ja en sistemes de control a Grècia, els aparells de control automàtics dels molins de vent i el *regulador de boles* de James Watt (1781). Wiener publicà el 1948 *Cybernetics*, obra que analitzava els problemes referents a la comunicació i el control en els éssers vius i en les màquines. La cibernètica relliga la teoria dels jocs, la de la comunicació i la de la informació.

Ciceró, Marc Tul·li [llat. *Marcus Tullius Cicero*] (Arpino 106 aC — Formia 43 aC) Orador, escriptor, polític i filòsof llatí, nascut en una contrada volsca, de família plebea. A Roma adquirí una sòlida cultura literària, científica, filosòfica i jurídica. S'inclinà per l'exercici de l'advocacia, de l'anomenat *cursus honorum*. El 79 aC atacà un favorit de Sul·la en la causa *Pro Sexto Roscio Amerino* i fou comptat entre els primers advocats de Roma. Nomenat qüestor per *Lilibèon* (Sicília) (76-75 aC), donà suport a la causa dels sicilians contra Verres, antic pretor concussionari de l'illa. Elegit edil el 69 aC, pretor urbà el 66 aC i cònsol el 63 aC, pledejà en causes civils i polítiques. A fi d'assegurar l'ordre dins l'estat, tendí a unir cavallers i senadors (*concordia ordinum*) i féu avortar la conspiració de Catilina amb uns discursos abrاندats (*Catilinàries*). Ciceró, però, veié trencada la seva carrera política pels seus adversaris, els quals es recolzaren en el primer triumvirat (Cèsar, Pompeu i Cras). L'any 58 s'exilià, però tornà a Roma un any i mig després. Regraccià el senat i el poble amb *Post reditum, De domo sua, De haruspicum responsis*, i actuà en diversos processos (*Pro Milone*, 52 aC); però, anorreat políticament pels triumvirs, es consagrà sobretot a la redacció dels seus tractats retòrics (*De oratore*, 55 aC) o filosòfics i polítics (*De legibus*, 52 aC; *De republica*, 54-51 aC). Amb tot, acceptà de Pompeu el proconsolat de Cilícia (51-50 aC). En esclatar la guerra entre Cèsar i Pompeu, seguí aquest darrer (49 aC); però, després de la batalla de Farsàlia, sol·licità el perdó de Cèsar (*Pro M. Marcello* i *Pro Q. Ligario*, 46 aC). Retirat de la política, es lliurà a una tasca oratòria o filosòfica destinada a tota la humanitat (*Academica, De finibus bonorum et malorum, Tusculanae disputationes i De natura deorum*, 45 aC; *De officiis*, 44 aC). En ésser assassinat Cèsar el 44 aC, Ciceró tornà a la política. Donà suport a Octavi en el seu enfrontament amb Marc Antoni, pronunciant les catorze *Filípiques* (*In M. Antonium orationes Philippicae*). Després de la batalla de Mòdena (43 aC) es produí el segon triumvirat (Octavi, Marc Antoni i Lèpid). Ciceró, proscrit, fou assassinat pels algtzirs d'Antoni a Formia.

ciclamen [Cyclamen sp, família de les primulàcies] *βοτ* Gènere de plantes perennes, amb tubercles arrodonits i més o menys deprimits, fulles cordades o reniformes, llargament peciolades, enteres o sinuato-dentades, flors pentàmeres amb pètals reflexos i fruits capsulars dehiscents per cinc valves. Comprèn unes 20 espècies pròpies de la regió mediterrània, de l'Europa central i d'Àsia Menor. Són molt apreciades en jardineria, sobretot el **ciclamen de Pèrsia** (*C.persicum*), de fulles marbrades i flors grosses, amb una àmplia gamma de colors.

cicle 1 Període de temps en què s'acompleixen una sèrie d'esdeveniments o fenòmens fins a arribar a un des del qual tornen a produir-se en el mateix ordre. *El cicle de les hores.*
2 cicle lunar *CRON* Període de temps, transcorregut el qual es tornen a trobar el Sol i la Lluna en les mateixes posicions relatives i, en conseqüència, es repeteixen les fases de la Lluna en les mateixes dates. El cicle lunar té una durada de 235 llunacions, equivalents a 19 anys tròpics o 6 939,60 dies. Fou calculat per primera vegada per l'astrònom grec Metó (*cicle de Metó* o *cicle metònic*) junta-

ment amb Euctemó.
3 cicle solar *CRON* Període de temps després del qual els dies de la setmana es repetiran en les mateixes dates de l'any. En el calendari julià és de vint-i-vuit anys, mentre que en el gregorià és de quatre-cents.
4 cicle econòmic *ECON* Canvi poc o molt regular del nivell de l'activitat econòmica que, d'una manera persistent, ha anat alterant la marxa general de l'economia en els països capitalistes desenvolupats des de la darrerria del s XVIII. El cicle comprèn normalment quatre etapes: l'*expansió* (o prosperitat), la *crisi* (o recessió), la *contracció* i la *recuperació*. Hom ha establert l'existència de tres classes de cicles: un cicle *curt*, o de *Kitchin*, d'uns 40 mesos; un cicle *mitjà*, o de *Jutglar* (més conegut com a *cicle econòmic*), d'uns 8 a 10 anys; i un cicle *llarg*, o de *Kondratieff*, d'uns 50 anys. El primer descobriment ha estat de fer veure fins a quin punt, en la fase de prosperitat, es produeixen moltes de les malformacions que donaran lloc a la crisi o depressió. Per als economistes marxistes, els cicles són el reflex de lleis del procés de reproducció capitalista i, per tant, són inevitables. L'impacte de la gran depressió dels anys trenta i, darrere d'ella, l'aparició, l'any 1936, de l'obra de J.M. Keynes *The General Theory of Employment, Interest and Money* marquen un canvi d'orientació definitiva en el món capitalista. Després de la Segona Guerra Mundial els països capitalistes desenvolupats s'han anat decidint pel manteniment de programes poc o molt *dirigistes*. Hom ha adoptat diferents polítiques *anticícliques*, malgrat les quals no s'ha eliminat el problema del cicle econòmic. La depressió cíclica i la desocupació, com també la inflació de preus, continuen essent, actualment, qüestions plenament vigents.
5 cicle litúrgic Període de l'any litúrgic dedicat a celebrar un dels misteris principals del Crist. Durant segles la litúrgia romana ha tingut dos grans cicles: el de Nadal (amb l'Advent i el temps de després de l'Epifania) i el de Pasqua (amb la Quaresma i el temps de després de Pentecosta).

ciclisme *ESPORT* Utilització esportiva de la bicicleta. La història del ciclisme s'inicià amb el velocípede. La primera competició tingué lloc a Saint-Cloud el 1868. Des del 1881 l'activitat ciclista a França fou coordinada per la Union Vélocipédique Française, primera institució reglamentadora del ciclisme. A la darrerria del s XIX i al començament del XX els velòdroms proliferaren abundantament a les principals capitals europees i als EUA. Actualment la pràctica del ciclisme distingeix dues variants essencials: el ciclisme per carretera i el ciclisme en pista. La primera com-

Esquema del cicle biosfèric del nitrogen

prèn quatre especialitats bàsiques: *la cursa amb sortida en línia*, prova d'un sol dia en la qual els concursants poden competir a títol individual (independents) o per equips; es tracta d'una de les proves denominades *clàssiques* (Fletxa Valona, 1936; Milà-San Remo, 1907; etc). Les *curses contra rellotge*, en les quals els participants prenen la sortida individualment amb una intermitència prèviament determinada. Les *curses per etapes*, que en la varietat més popular es disputen a través d'un país o d'una regió, que cobreixen amb un nombre determinat d'etapes, generalment una cada dia, d'una distància no superior als 300 km. Destaquen les voltes ciclistes a França (dita *Tour*, 1903), Itàlia (*Giro*, 1909), Catalunya (*Volta*, 1911), Bèlgica, Luxemburg i Espanya (*Vuelta*, 1935). Les *proves de muntanya* o *premis de la muntanya* constitueixen proves específiques que hom disputa damunt un itinerari que inclou una sèrie de colls, i solen formar part d'algunes etapes en les grans competicions. Les especialitats més sobresortints del ciclisme en pista comprenen les proves de velocitat, de persecució i el mig fons darrere moto, per als professionals. L'especialitat de *velocitat* es disputa per mitjà de dues sèries que enfronten grups de dos o tres concursants pel procediment d'eliminatòries. La prova més important és el *rècord de l'hora*. La *persecució* enfronta dos ciclistes que parteixen de punts oposats de la pista amb l'objectiu d'encaïçar el contrari i superar-lo. Varietats especials del ciclisme són, entre altres de menys importants, el ciclocròs i el ciclobaló. El ciclisme d'elit té la seva principal expressió en la gran prova francesa per etapes, el *Tour* de França, seguida del *Giro* d'Itàlia i la *Vuelta* a Espanya.

cicló *METEOR* Àrea de baixa pressió, normalment (juntament amb la circulació de l'aire que té associada) d'unes 50 a 1 000 milles de diàmetre. En el llenguatge meteorològic comú és conegut també com a *baixa*. Els ciclons poden ésser definits com uns vents evolutius que neixen, creixen i moren, seguint un cicle de vida. Neixen en ona, com a conseqüència del sistema d'ones que s'originen i es propaguen al llarg d'una superfície de discontinuïtat d'un front principal preexistent, generalment el front polar. Un cicló és format, inicialment, d'una massa d'aire càlida i d'una massa d'aire freda, separades per un front calent i per un front fred que es reuneixen al cim de l'ondulació (centre del cicló). Alhora que es comença a propagar l'ondulació, apareix un mínim de pressió al cim del sector càlid, al qual correspon un moviment ciclònic dels

vents. El sector càlid, a poc a poc, s’estranguia, i el front fred posterior acaba atrapant-lo, i així es produeix l’oclusió. Sovint el front clos de la pertorbació s’enrotlla en espiral al voltant de l’eix del remolí ciclònic, tot formant una línia anomenada *retrògada*. Els ciclons poden ésser tropicals i extratropicals. El centre de formació dels *ciclons tropicals* és la regió de les calmes equatorials; són poc freqüents però molt violents i d'efectes catastròfics. Els *ciclons extratropicals* (*depressions*) es mouen generalment de l'oest cap a l'est i produeixen grans àrees de precipitació i vents forts. Les àrees de baixa pressió o ciclòniques apareixen en les cartes del temps com a sistemes d'isòbares que contrasten amb les àrees d'alta pressió (*anticicló*). Hom troba centres ciclònics permanents a l'Atlàntic Nord i a l'oceà Pacífic.

ciclop *MIT* En la mitologia grega, gegant que tenia un sol ull al mig del front. Segons Hesíode eren tres: Brontes, Estèrope i Arges, fills d'Urà i de Gea, els quals forjaren el llamp amb què Zeus derrotà Cronos.

ciclopi *ARQUEOL* Dit dels murs construïts amb blocs de pedra (generalment calcària) de mida molt gran, no tallats i sense cap material que els uneixi, sovint amb alguna pedra petita per a faltar-los i reduir els espais entre els blocs. El nom, derivat dels ciclops, gegants de la mitologia grega, fou aplicat primerament a l'arquitectura micènica.

ciclostil Multicopista que treballa per serigrafia. La tinta grassa d'impremta travessa un clixé format per un paper ceba o teixit fibrós en el qual ha estat perforat el text o dibuix en la cara no permeable. La reproducció és efectuada en passar el paper entre el cilindre tintador, portador del clixé (mogut a mà o per motor elèctric), i un corró de goma que el prem.

ciclotró *fís* Accelerador de partícules circular que comunica energia cinètica a partícules nuclears sense usar voltatges excessius. Fou ideat per E.O.Lawrence i M.S.Livingston el 1932. Consisteix en dos elèctrodes buits, de forma semicilíndrica (anomenats *des*), que creen un camp elèctric E d'alta freqüència entre ells, tot el conjunt essent travessat perpendicularment per un camp magnètic constant. Al centre del cilindre que formen els dos elèctrodes *des*, hi ha una font de partícules o ions que són accelerats linealment i descriuen una trajectòria espiral. La freqüència de rotació de les partícules és anomenada *freqüència de ciclotró* de la partícula. El ciclotró és emprat per a accelerar partícules pesants, per a les quals no s'assoleixen valors relativistes; en cas contrari hom empra el sincrociclotró.

cicuta [*Conium maculatum*, família de les umbel·líferes] *BOT* Planta herbàcia biennal, de 50 a 200 cm d'alçària, quasi glabra, que desprèn una olor desagradable en macarla. Creix en herbassars nitròfils humits de gairebé tot Europa. És la planta metzinosa més coneguda com a tal. En l'antiguitat clàssica era utilitzada en les execucions de ciutadans importants. La gran toxicitat d'aquesta planta és causada pels alcaloides de la cicuta. La medicina homeopàtica l'ha usada com a antineuràlgic i antispasmòdic.

Cid, Cançó del [*Cantar de Mio Cid*] Poema èpic castellà. Consta de 3 730 versos distribuïts en sèries monorimes assonants, de mida variable i dividits en dos hemistiquis ben marcats. Narra en tres parts el darrer període de la vida de Rodrigo Díaz de Vivar, el *Cid* (1043-99). A part de les cròniques, aquests fets ja havien estat tractats abans per historiadors àrabs i també en dues obres llatines (*Carmen Campidoctoris* i *Historia Roderici*, 1103-09). La còpia conservada del poema és datada del 1307 i signada per Per Abat. Ramón Menéndez Pidal establí la data de redacció vers el 1140 i deduí l'existència de dos joglars. Malgrat alguns calcs de l'èpica francesa, el poema presenta una evident originalitat en la forma —per la versificació irregular—, una fidelitat històrica insòlita en el gènere i, sobretot, defineix un concepte d'heroisme que converteix el Cid en arquetipus de l'esperit castellà. L'obra ha estat objecte de nombrosos estudis i investigacions, entre els quals destaca la valuosa aportació de Ramón Menéndez Pidal.

Cid, el (Vivar, Castella ~1043 — València 1099) Sobrenom d'origen àrab amb el qual és conegut el guerrer Rodrigo Díaz de

Vivar. Orfe de jove, fou criat a la casa de l'infant Sanç, fill de Ferran I de Lleó i Castella. Esdevingut Sanç rei de Castella (1065), el féu alferes reial. La seva victòria en el combat amb el navarrès Eiximèn Garcés (vers el 1066) li valgué el sobrenom de *Campeador*, mentre que la seva afortunada gestió en el setge de Saragossa (1067) li valgué, sembla, el títol de *Cid*. Participà en les lluites de Sanç II contra el seu germà Alfons de Lleó, que finalitzaren amb la mort de Sanç durant l'atac de Zamora. Esdevingut rei, Alfons donà al Cid per muller la seva neboda Ximena Díaz. Les relacions entre el rei i el Cid, però, aviat s'estroncaren. El 1081 Alfons VI l'expulsà de Castella. El Cid oferí aleshores els seus serveis als comtes de Barcelona, que el rebutjaren. Passà aleshores a servir Yūsuf al-Mu'tamin, rei de Saragossa, en la lluita contra el seu germà al-Mundīr, rei de Lleida, Tortosa i Dènia, i continuà servint al seu fill Ahmad ibn Yūsuf al-Musta'īn. El 1086, davant el perill almoràvit, el Cid i Alfons VI es reconciliaren. Probablement amb el seu suport i al costat d'al-Musta'īn marxà a defensar València, assetjada pel valí de Lleida i els catalans. Dues vegades (1088 i 1089) aconseguí de fer aixecar el setge. Posteriorment renasqué l'enemistat amb Alfons VI, qui, a causa d'un malentès l'acusà de traïció, li prengué els seus béns i empresonà la seva dona i els seus fills. En aquest període, prengué el castell de Polop i derrotà i empresonà a Tébar Ramon Berenguer II, el qual deixà anar per un fort rescat. A partir del 1091 es dedicà a cercar una entesa entre tots els sobirans del llevant peninsular per tal d'enfrontar el perill almoràvit. El 1093 inicià el setge a València i aconseguí de prendre-la el 1094. Organitzà llavors el règim de la ciutat, que governà fins a la seva mort, i féu venir de Castella la seva muller i els seus fills.

ciència Conjunt de coneixements i l'activitat destinada a assolir-los, que es caracteritzen, formalment, per la *intersubjectivitat*, i, pràcticament, per la capacitat de fer previsions exactes sobre una part de la realitat. La ciència, com tota activitat humana, és una resposta de l'home als problemes que la natura li planteja a l'hora de satisfer les seves necessitats. La finalitat de la ciència és pràctica, i la distinció entre ciències pures i ciències aplicades no és fruit de l'activitat científica pròpiament dita, sinó de les condicions històrico-socials en les quals la ciència és feta. A l'antiga Grècia, d'on arrenca bona part de la tradició científica occidental, el caràcter racionalista i realista del pensament plantejà les grans qüestions que la ciència pretén de resoldre: natura dels espais celests, natura del cos humà, funcionament de l'Univers. Els grecs donaren respostes a totes aquestes qüestions, però, en mancar el control de l'experiència, es perderen en abstraccions i especulacions gratuïtes. El principal criteri de validesa de la ciència, d'acord amb l'afirmació anterior, és l'adequació de les prediccions fetes per mitjà d'ella amb el comportament de la realitat. La veracitat del saber científic és sotmesa, en general, a dos tipus de normes: unes, intrínseques, són de tipus lògic o formal; les altres, extrínseques, són determinades per l'activitat científica com a activitat social. Les normes formals són imposades pel fet que la veritat no és pas una propietat absoluta del coneixement, ans únicament es dona en relació amb els objectes que només poden ésser coneguts a partir del mateix coneixement. Aquesta situació planteja com a camí indirecte de verificació la no-contradicció entre el nou resultat amb els establerts anteriorment. Com ha establert Gödel, en el coneixement científic lògica-ment estructurat hi ha un cert nombre de proposicions que no poden ésser verificades, i, per tant, és obligada la rectificació contínua de les hipòtesis admeses a partir de la contrastació empírica de les establertes anteriorment. El procés de rectificació és determinat pels criteris de veracitat, entre els quals cal esmentar: el *criteri de coherència* (que com a mètode científic correlatiu té la *demostració*), el *criteri del model* i el *criteri de sentit*. La ciència, tanmateix, essent una activitat humana i, per tant, social, necessita la comunicació, la lliure discussió i la revisió de coneixements. L'epistemologia ha mostrat que el científic no és conscient de la totalitat de factors (socials, polítics, culturals i ideològics) implicats en la seva activitat. En l'activitat científica hom ha de formular

afirmacions que el coneixement científic no pot resoldre. Una determinada concepció del món permet o estimula recerques a les quals unes altres cultures proporcionen un quadre molt menys favorable.

cigala ***1*** *ZOOL* Nom donat a diversos insectes de la família dels cicàdids. A la base de l'abdomen, els mascles tenen unes membranes apergaminades esteses en un marc quitinós, a manera de timbal. Les contraccions ràpides d'un petit múscul provoquen unes vibracions en aquestes membranes i fan un so estrident característic. Les cigales són esteses per gairebé totes les regions temperades i tropicals. Els principals gèneres són *Cicada* i *Tibicina*. ***2*** [*Nephrops norvegicus*, ordre dels decàpodes] *ZOOL* Crustaci malacostraci d'uns 30 cm de llargada, de closca rugosa plena de petits tubercles i de color marró. La seva carn és comestible. Es troba en tota la conca mediterrània occidental, a l'Adriàtica, i a l'Atlàntic des de Portugal a les Açores i al Cap Verd.

cigne *ZOOL* ***1*** [*Cygnus sp*, família dels anàtids] Gènere d'ocells palmípedes de l'ordre dels anseriformes, de dimensions mitjanes, variables segons les espècies. Tots són aquàtics, excel·lents nedadors i voladors. Els cignes són generalment animals típics dels climes freds i temperats. A l'estiu es troben al nord de la regió eurasiàtica, i a l'hivern emigren cap al sud fins a les costes mediterrànies. Són gregaris i diürns, i s'alimenten de fulles i brots de determinades plantes de ribera, d'insectes, de larves, de crustacis, de mol·luscs i de petits peixos. S'adapten fàcilment a viure en captivitat. ***2*** **cigne mut** [*Cygnus olor*] Cigne d'uns 150 cm de llargada, amb el bec de color de taronja i amb una excrescència negra en forma de tubercle. ***3*** **cigne negre** [*Cygnus atratus*] Cigne de dimensions petites, de coll llarg i de cap petit. El plomatge és tot de color negre. La punta del bec és blanca, i la resta, de color vermell. És difós per Austràlia i Tasmània, on viu en petits grups i és protegit per evitar-ne l'extinció.

cigonya [*Ciconia sp*, família dels cicònids] *ZOOL* Gènere d'ocells de l'ordre dels ciconiformes, de dimensions grans, amb el bec, el coll i les potes llargs. Tenen un vol lent i pausat; els sexes són semblants, i nien en arbres i teulades. La **cigonya blanca** (*C.ciconia*) té el plomatge de color blanc amb les rêmiges negres, i les potes i el bec, vermells. Nia al centre i l'est d'Europa i a la Península Ibèrica. La **cigonya negra** (*C.nigra*) té el plomatge de color negre, llevat de l'abdomen, que és blanc. Nia als arbres i boscs despoblats. Viu al centre i l'est d'Europa i en alguna zona d'Extremadura.

cigronera [*Cicer arietinum*, família de les papilionàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual, pubescent, erecta, de 20 a 50 cm d'alçària, de fulles estipulades, imparipinades, amb els folíols ovats i fortament serrats. Les flors són blavoses, purpúries o blanques. Els fruits són llegums inflats que contenen una o dues llavors globuloses, els *cigrons*. Poc exigent en aigua, el seu conreu és apropiat en terrenys àrids, especialment en els poc compactes. La cigronera és originària de l'Índia i de les costes de la Mediterrània.

Cilícia Regió d'Anatòlia, a la costa sud, entre la serralada del Taure i la mar. És una plana fèrtil i clau del pas de l'altiplà d'Anatòlia a les grans valls mesopotàmiques i del Llevant pel port del centre del Taure, dit **portes de Cilícia** o porta de Ferro. L'obertura vers Síria i Mesopotàmia li donà ràpidament les novetats econòmiques neolítiques. Els contactes occidentals de Cilícia, especialment amb el món micènic, restaren esborrats amb la dominació assíria, però ja en època arcaica grega es restablí la relació. Cir el Gran la incorporà al seu imperi, i restà sota el domini persa fins a la conquesta d'Alexandre el Gran. Cilícia formà part de l'imperi selèucida, i no fou sotmesa als romans fins a les campanyes de Pompeu. Formà part de l'imperi de Bizanci fins que fou conquerida pels àrabs (641-647). Durant el s XI s'hi inicià la formació del regne d'Armènia.

cilindre ***1*** Cos sòlid de secció circular, que fa el mateix gruix en tota la seva llargada. ***2*** Peça metàl·lica amb un buit constructiu cilíndric dins el qual es mou un pistó (d'un motor, d'una màquina de vapor, etc). En els motors són general-

ment de fosa, i, en el cas dels motors polil·cilíndrics refredats per aigua, són agrupats en una sola peça, el bloc motor, a l'interior del qual hi ha els canals per on circula l'aigua. En els motors refredats per aire, cada cilindre és independent i porta al seu voltant aletes, entre les quals circula l'aire de refredament. ***3*** **cilindre segell** *HIST* Petit cilindre de pedra, amb una perforació longitudinal i amb la superfície gravada —en negatiu—, que s'imprimia fent-lo rodar per la superfície de les tauletes d'argila encara tova. Apareix a principi del III mil·leni aC, en el país de Sumer, i era usat per a firmar objectes o documents. Tenia d'1 a 6 cm de llargària.

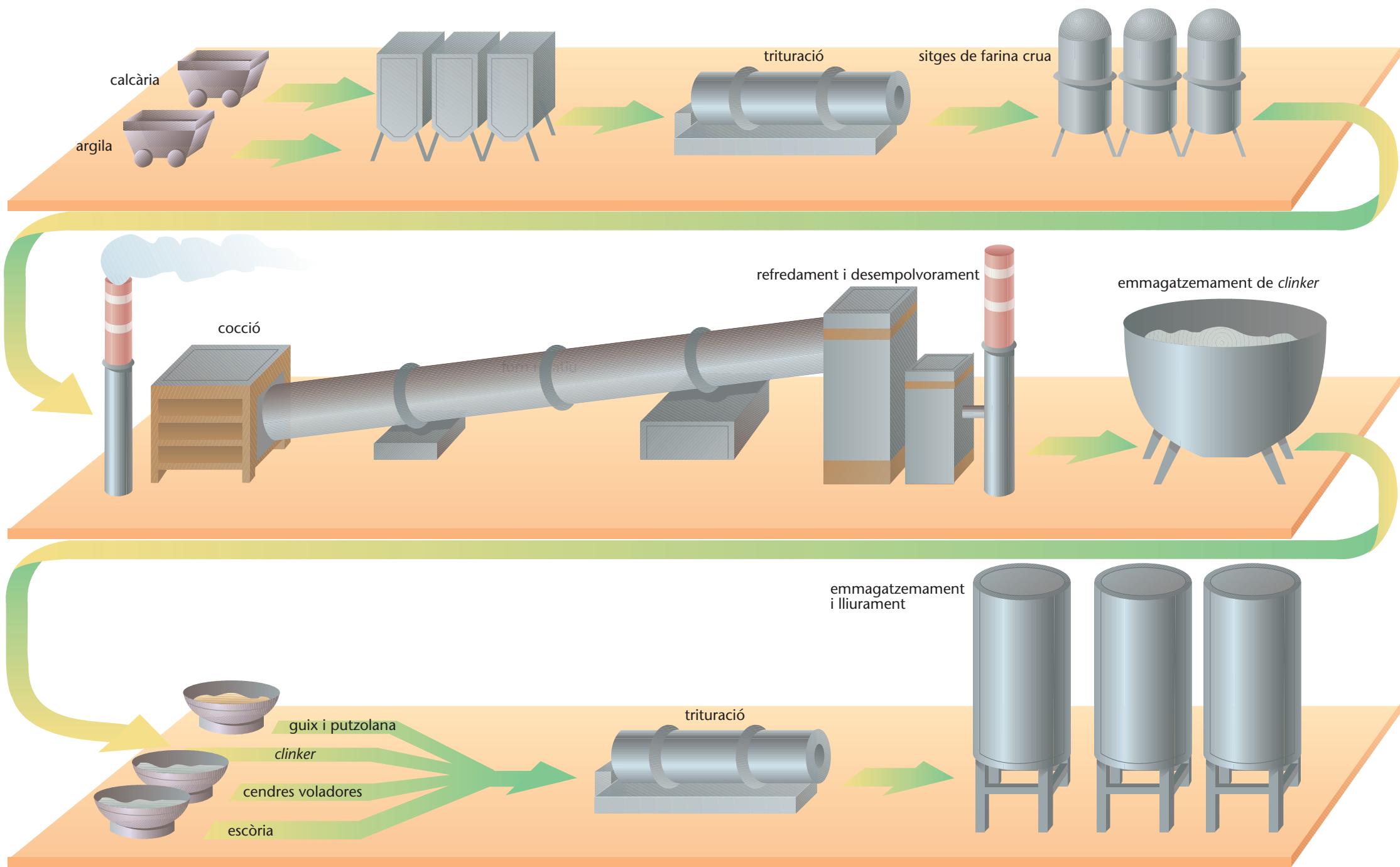
Cimabue (Florència ~1240 — Pisa ~1302) Nom amb el qual és conegut Cenni di Pepo, un dels pintors més notables de l'escola florentina del final del s XIII. La seva formació tingué lloc a Florència. D'aquesta primera etapa seva és la creu pintada de l'església de San Domenico a Arezzo. L'obra que enllaça amb el seu període de maduresa és la *Maestà*, pintada per a l'església florentina de Santa Trinità (~1285, Úffizi). A la seva activitat a Assís pertanyen els frescs de la basílica superior (destaca la *Crucifixió*, ~1283) i de la inferior (~1280) de Sant Francesc. Del seu últim període són el *Crucifix* de l'església de Santa Croce a Florència i, a Pisa (1301-02), la participació en el mosaic absidal de la catedral. El seu art és situat en una època de transició, que separa el camí que seguirà, poc després, Giotto.

címbal *MÚS* Instrument idiòfon de percussió consistent en dues plaquetes circulars bombades de metall que hom bat l'una contra l'altra. Instrument originari de l'Àsia Menor i difós entre els grecs i a l'edat mitjana.

cimbori *ARQUIT* Construcció de forma poligonal vuitavada o cilíndrica que serveix de base a una cúpula i descansa damunt els arcs construïts en la intersecció de dues naus (arcs torals). Permet d'il·luminar l'interior de l'edifici a través de les obertures fetes en el seu perímetre.

ciment *QUÍM* Material pulverulent que, mesclat amb un líquid, esdevé adhesiu i capaç d'unir fragments o masses sòlides. De manera més restringida, hom aplica aquesta denominació als ciments emprats en construcció, o ciments calcaris. Aquests són materials en pols, constituïts fonamentalment per composts de calci, els quals, amassats amb aigua, donen pastes plàstiques (*pasta de ciment*) que permeten l'adheriment adequat de pedres, rajoles, etc. Les transformacions químiques entre els components del ciment i l'aigua de pastament són produïdes durant la presa del ciment (pèrdua de la plasticitat de la massa i augment de la seva rigidesa) i l'enduriment posterior. Amb els ciments hom fabrica morter (amb sorra i pasta de ciment) i formigó (amb sorra, pasta de ciment, grava menuda, grava i fins i tot pedres). El ciment més important és el **ciment pòrtland**, resultat de la molta conjunta del *clinker* de pòrtland i d'una quantitat de sulfat de calci, el qual regula la presa. El procés de *clinkerització* és produït en forns, escalfant fins a fusió parcial una mescla de materials argilosos i calcaris de gran finor. El *clinker* de pòrtland és fet bàsicament de silicat dicàlcic i silicat tricàlcic i, en menor proporció, d'aluminat tricàlcic i ferrit aluminat tetracàlcic; a més, pot haver-hi una certa proporció de fase vítria. El control de les proporcions d'aquests components produeix diverses classes de ciment pòrtland amb propietats especials, com ara baixa calor d'hidratació, enduriment ràpid, etc. Altres tipus de ciments hidràulics, obtinguts molent conjuntament el *clinker* de pòrtland i un altre producte, són el **ciment siderúrgic** i el **ciment putzolànic**, en els quals intervenen, respectivament, l'escòria granulada d'alt forn en estat vitri i la putzolana. El **ciment aluminós**, obtingut a partir de mescles d'un material calcari i bauxita, és format fonamentalment per aluminats. Els **ciments naturals**, de resistències mecàniques inferiors als anteriors, resulten de la cocció de mescles naturals de matèries calcàries i argiloses, a una temperatura inferior a la requerida per a la *clinkerització*. En relació amb el temps de presa hom divideix aquests ciments en **ciments lents** i **ciments ràpids**.

cinabri *MINERAL* Sulfur de mercuri, HgS. Mineral que cristal·litza en el sistema romboèdric, en cristalls molt petits, de color vermellós. Té duresa 2-2,5 i pes

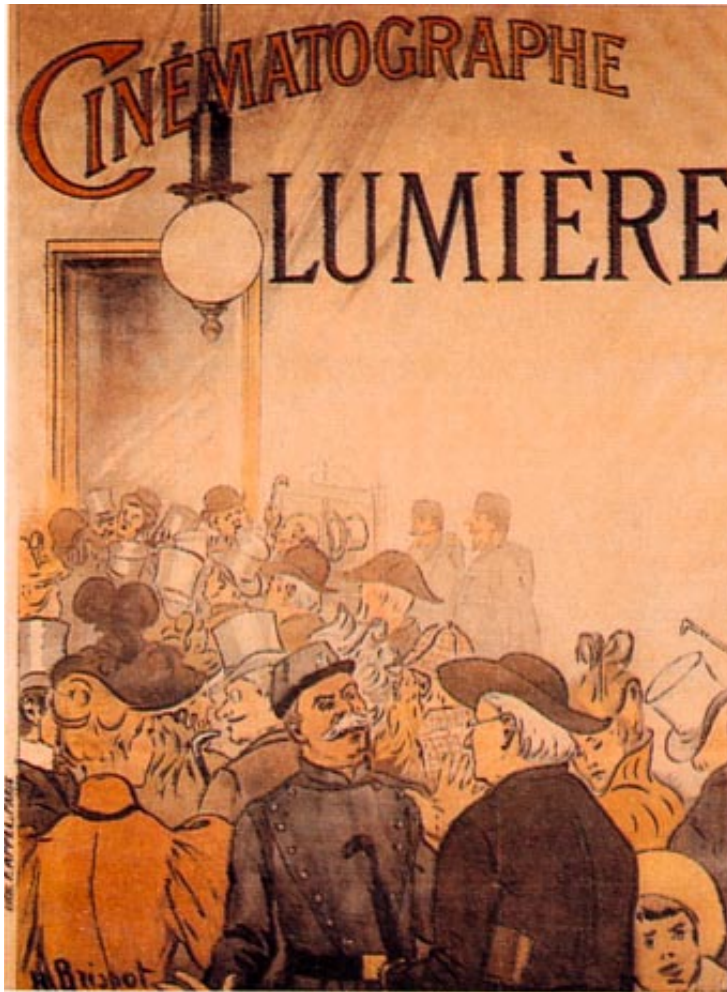
específic 8,09. Es troba en filons, disseminat o en masses irregulars. Hom l'explota, com a mena de mercuri, en els gresos d'Almadén (Ciudad Real), als EUA, als Urals, etc.

Cinca, el Riu (171 km) de la conca de l'Ebre, affluent, per la dreta, del **Segre**. El seu règim és nival al curs alt i nivopluvial a la plana. Neix al Mont Perdut, davalla per les valls de Pineta i de Bielsa, on rep el Barrosa; després continua en direcció meridiana i rep el Cinqueta per l'esquerra i l'Ara per la dreta. Aigua avall d'Aínsa, els pantans de Mediano i El Grado regulen el riu abans de rebre l'Éssera per l'esquerra. Quan deixa l'àrea muntanyosa i s'endinsa en el Somontano, la vall del riu s'eixampla, rep l'Alcanadre per la dreta, passa per Fraga i desguassa al Segre a la Granja d'Escarp. El Cinca consta ja el 839 com a límit occidental del bisbat d'Urgell. Cent anys més tard, tanmateix, establerta de manera definitiva la nova diòcesi de Ribagorça (de Pallars i Ribagorça fins a mitjan s X), aquest límit es veié depassat en estendre's la jurisdicció dels bisbes ribagorçans a Sobrarb, de manera paral·lela al domini que hi adquiriren els comtes de Ribagorça. Els conflictes a l'hora de determinar els límits entre Aragó i Ribagorça (s XI), es reproduïren en intentar definir les respectives jurisdiccions episcopals (les del bisbat de Roda —després Lleida— i les del bisbat de Barbastre). El Cinca esdevingué límit eclesiàstic, entre el Mont Perdut i Montsó, fins a la creació del bisbat de Barbastre el 1571. Bé que inicialment Jaume I establí el límit entre Aragó i els dominis del comtat de Barcelona al Segre, finalment, en el seu tercer testament, definí Catalunya com a compresa 'de Sal·ses al Cinca', no sense l'oposició dels aragonesos i dels mateixos lleidatans. Les reclamacions dels aragonesos, ajudats pels ribagorçans, féu que Jaume II de Catalunya-Aragó declarés a les corts de Saragossa del 1300 que Ribagorça, Sobrarb i la Llitera eren d'Aragó. El comtat de Ribagorça fou exclòs, aleshores, de Catalunya, i la Llitera fou partida a la clamor d'Almacelles, fins a la seva confluència amb el Cinca, riu que continuà com a límit només en el seu curs més baix. Tanmateix, el 1322 Jaume II modificà la decisió sobre Ribagorça en donar el comtat en feu honorat al seu fill, l'infant Pere. La inclusió de Fraga a Aragó tingué lloc probablement durant el regnat de Ferran II de Catalunya-Aragó. El 1642, finalment, durant la guerra dels Segadors, el comtat de Ribagorça fou de nou annexat, tempo-

ralment, a Catalunya. Les conseqüències d'aquella guerra a la Llitera feren, a més, modificar sensiblement el mapa lingüístic a causa de les destruccions de poblacions (com Binèfar) i els repoblaments posteriors amb gent de la dreta del Cinca; així, es creà una frontera lingüística que partia la Llitera i la Ribagorça, frontera que s'amplià als segles posteriors.

cinema *CIN* 1 Forma abreujada dels mots *cinematògraf* i *cinematografia*. 2 **cinema d'art i d'assaig** Denominació de certes sales especialitzades en l'exhibició de films en versió original i íntegre d'obres de qualitat, de repertori clàssic, d'experimentació i d'avantguarda. S'han estès arreu del món des de la fundació, a París, el 1926, del Studio des Ursulines, per Armand Tallier. Als Països Catalans la modalitat no fou introduïda fins el 1967, i el primer local a adoptar-la fou el Publi Cinema de Barcelona.

cinemascope *CIN* Sistema de rodatge i projecció cinematogràfica panoràmica, basat en l'objectiu anamòrfic Hypergonar

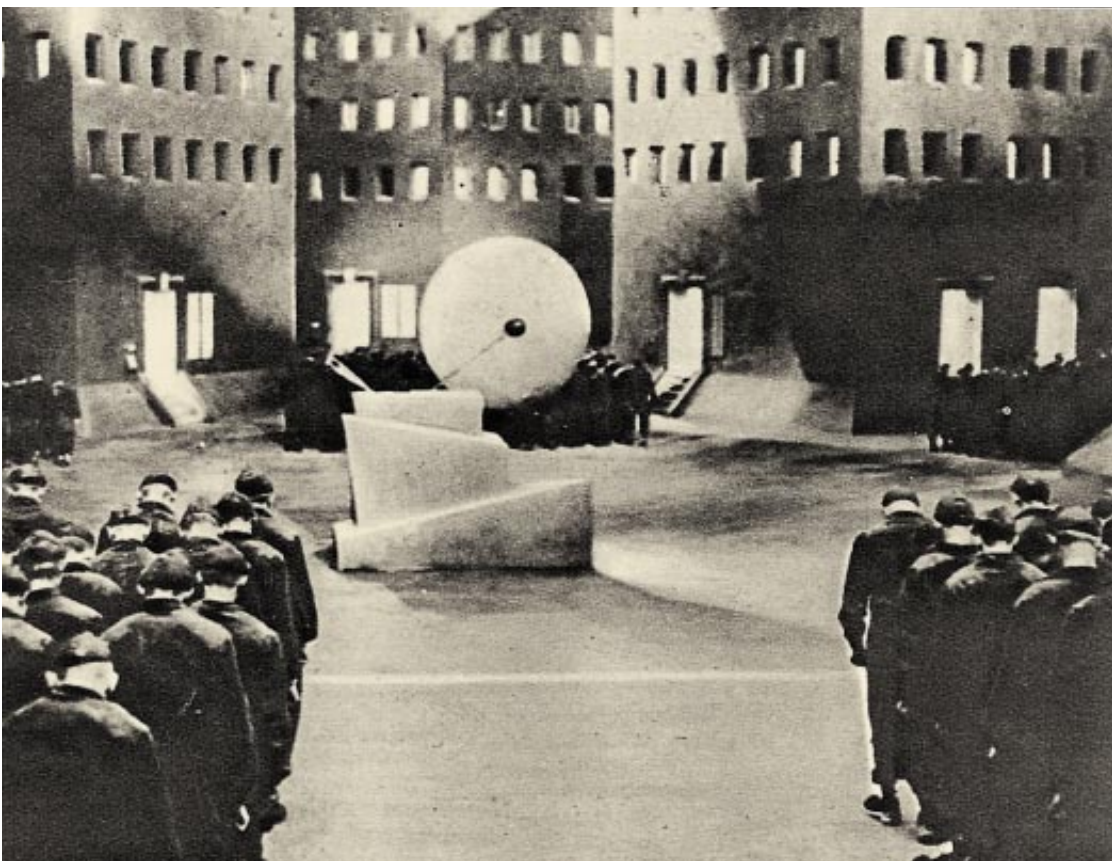
Procés de fabricació del ciment

cinematografia Cartell del cinematògraf Lumière

del professor francès Henry Chrétien, inventat el 1925. Deforma les imatges lateralment, comprimint-les en el rodatge i eixamplant-les en la projecció. Fou comercialitzat el 1952 per la 20th Century Fox.

cinematografia *CIN* Art de representar, sobre una pantalla, i mitjançant la fotografia, imatges en moviment. La primera realització cinematogràfica presentada al públic fou *Arrivée du train à La Ciotat* de Louis Lumière (París, 28 de desembre de 1895). El primer a veure les possibilitats de transformar la cinematografia en un espectacle popular fou Georges Méliès, director d'un teatre parisenc, el qual produí, dirigí, interpretà i filmà una llarga sèrie de films. No trigaren a aparèixer diverses societats de producció cinematogràfica, organitzades com a societats industrials (Pathé, Gaumont, Vitagraph, etc). Als EUA el nou art es desenvolupà a partir de l'impuls donat per Edison, que, el 1896, substituï el cinetoscopi pels aparells de projecció. El 1908, en constituir-se la Motion Picture Patent Company, trust controlat per Edison, aquest esdevingué l'amo veritable del cinema nord-americà. El cinema europeu en aquests inicis era massa condicionat per l'herència teatral. Hom creà, a França, la productora Film d'Art, que contractà primeríssimes figures del teatre i així introduí al cinema el concepte d'estrella. El cinema d'inspiració realista s'inicià als EUA amb la creació, per Vitagraph, d'una sèrie de pel·lícules que tenien com a títol genèric el de *Scenes of True Life*. A França, Louis Feuillade, de Gaumont, n'inicià una sèrie amb propòsits similars (*La vie telle qu'elle est*). Cap a l'any 1910 s'inicià el desenvolupament del cinema nord-europeu: a Suècia, Karl Magnusen creà Svenska, productora que aglutinà els millors realitzadors del país; el cinema danès aportà els primers elements d'erotisme; a Itàlia, dins un cinema amb una gran proliferació de dives, alternaven les pel·lícules de tema històric amb el cinema naturalista, precursor del realisme rus. Durant els anys de la Primera Guerra Mundial, els EUA dominaren els mercats internacionals. Alguns realitzadors que s'autodenominaren *independents* s'enfrontaren al trust Edison i s'instal·laren a Califòrnia, preferentment en una localitat dels afores de Los Angeles anomenada Hollywood, on crearen noves companyies: Warner Bros, Paramount, Fox, Goldwyn, Universal, etc. Aquest nou cinema nord-americà tingué una ràpida expansió i popularitat, fonamentades en

dues bases ben sòlides: el *western*, que incorporava al cinema una nova èpica, i el *star system*, que posava de moda arquetipus ètics i estètics: l'heroi, el dolent, la ingènua, la *vamp*, el *latin lover*. Durant aquests anys la cinematografia americana fou enriquida per les aportacions de David Ward Griffith, creador d'un llenguatge innovador. L'altra gran aportació del cinema nord-americà fou el cinema còmic. Iniciat a França, el cinema còmic tingué un gran desenvolupament als EUA gràcies al gran descobridor d'actors que fou Mack Sennet: ell impulsà Fatty (Roscoe Arbuckle), Buster Keaton, Ben Turpin, Gloria Swanson, Harold Lloyd, Wallace Beery i, sobretot, Charles Chaplin. La indústria cinematogràfica europea, paralitzada durant la guerra, començà a recuperar-se en acabar les hostilitats. Els tres moviments fonamentals del cinema europeu de postguerra foren l'expressionisme alemany, el realisme soviètic i l'avantguardisme francès. A Alemanya, on el 1917 fou creada la Universum Film Aktiengesellschaft (UFA), el cinema es mogué dins un llenguatge expressionista, la màxima realització del qual fou *Das Kabinett des Doktor Caligari* (1919) de Robert Wiene. En aquesta línia subjectivista, creadora d'atmosferes inquietants, cal situar Paul Wegener, Fritz Lang, F.W.Murnau, etc. El cinema soviètic irrompé amb gran força en el panorama europeu de començament dels anys vint. El 1919 fou nacionalitzada la indústria cinematogràfica russa. La Revolució estimulà el desenvolupament del cinema, car era considerat un poderós art de masses. En el terreny del documental i el reportatge aparegueren les teories innovadores de Dziga-Vertov, pare del *cinema ull*. Les concepcions avantguardistes influïren L.V.Kulešov, que formà una gran escola en què destacaren S.M.Eisenstein i V.I.Pudovkin. A França, entre el 1925 i el 1930, els cineastes foren influïts pel surrealisme, moviment en què l'aragonès Luis Buñuel fou el màxim exponent cinematogràfic mundial. Entre els francesos destacaren les obres de Jean Renoir, Marcel Carné, René Clair, Jean Cocteau, etc. El cinema nord-americà, basant-se en la popularitat de les seves estrelles, continuà detenint la supremacia comercial. Foren els anys de les primeres cròniques de la vida quotidiana i de la història nord-americana, de les importants aportacions dels directors europeus immigrants —Lubitsch, von Sternberg, Murnau i, sobretot, Erich von Stroheim, autor d'una sèrie d'obres mestres en què denunciava els defectes de l'*american way of life*—, de la màxima plenitud del cinema còmic i de l'aparició de grans mestres dels dibuixos animats. El cinema sonor no tingué una transcendència comercial fins a la utilització per la Warner Bros del sistema *Vitaphone*. Les primeres pel·lícules sonores tingueren un gran èxit, sobretot les musicals, com *The Jazz Singer* (1927) d'Alan Crossland. Als EUA aparegueren dos gèneres nous, el cinema negre i la comèdia, que guanyaren immediatament el favor del públic. Un altre gènere impulsat per la sonorització fou el de denúncia social, en el qual destacaren King Vidor, Chaplin, Fritz Lang, William Wyler i John Ford. L'aparició del so ocasionà una veritable commoció en l'ambient del cinema còmic: Buster Keaton i d'altres còmics no aconseguiren d'adaptar-s'hi. Aparegueren algunes figures noves del gènere: els germans Marx, Stan Laurel i Oliver Hardy, etc. A Alemanya, en aquesta primera etapa excel·lí la producció de Fritz Lang amb dues obres d'intenció político-social: *M — eine Stadt sucht einen Mörder* (1931) i *Das Testament des Doktor Mabuse* (1932). L'ascens al poder del règim nazi originà un exili en massa de realitzadors de primer ordre: Max Ophüls, Fritz Lang, Robert Wiene, Paul Czinner, etc. A França, a més d'algunes produccions dels avantguardistes, cal consignar sobretot l'aparició d'un nou moviment: el naturalisme pràctic, que narrà la tràgica existència als suburbis en films plens de lirisme. D'aquest grup els principals animadors foren Jacques Feyder, Julien Duvivier, Marcel Carné i Jean Renoir. Per entrar en contacte amb la nova tècnica, els grans mestres soviètics feren estades a diferents països europeus i als EUA, però durant aquests anys el cinema soviètic s'introduí totalment en les directrius del *realisme socialista*. La indústria cinematogràfica britànica restà en estat molt precari arran de la Primera Guerra Mundial i no reeixí de recuperar-

cinematografia Fotografia de *Metropolis* (1926) de Fritz Lang

cinematografia Fotografia de *Ladri di biciclette* (1948) de Vittorio De Sica

cinematografia Fotografia de *Citizen Kane* (1941) d'Orson Welles

se fins el 1927 amb la promulgació de la *Cinematographic Film Act*. Un autor, Alfred Hitchcock, inicià una brillant carrera en el gènere policíac. Entre els autors britànics més sobresortints cal esmentar Carol Reed, Thorald Dickinson i Anthony Asquith i Leslie Howard. L'esclat de les hostilitats significà un fre a l'expansió de la indústria cinematogràfica. Les produccions dels anys de guerra poden ésser dividides en dos tipus bàsics: pel·lícules que anunciaven l'esperança en la victòria final, i pel·lícules d'evasió. Als EUA es produí una revelació veritablement excepcional en el pla artístic: l'aparició de l'actor i realitzador Orson Welles, el qual introduí nombroses novetats tècniques. A l'URSS, després de la victòria de Stalingrad, l'activitat cinematogràfica començà a normalitzar-se i el nivell tècnic i artístic de les pel·lícules augmentà. A França, cal esmentar les aportacions de dos nous realitzadors, Henri-Georges Clouzot i Jacques Becker. Finida la guerra, la indústria cinematogràfica mundial no trigà a assolir i àdhuc a depassar l'activitat de pre-guerra. Sens dubte, l'esdeveniment de més significació de la postguerra fou l'aparició del neorealisme italià, hereu de les experiències del cinema soviètic i del documentarisme britànic. Les figures capdavanteres d'aquest moviment foren Roberto Rossellini, Vittorio De Sica i Luchino Visconti. Tres fets marcaren les activitats cinematogràfiques de després de la guerra als EUA: l'acció antimonopolística del departament de justícia contra les productores de Hollywood; la campanya de persecució d'intel·lectuals organitzada pel maccartisme; i la competència d'un nou mitjà d'informació: la televisió. Per tal d'equilibrar la competència d'aquesta, a partir del 1952 la indústria cinematogràfica llançà noves tècniques. John Huston, Elia Kazan, George Stevens, Fred Zinnemann, entre d'altres realitzadors, juntament amb la popularitat d'algunes estrelles (Marlon Brando, James Dean, Marilyn Monroe) contribuïren que el cinema nord-americà continués gaudint de la màxima difusió mundial. El cinema francès de postguerra

es caracteritzà per una gran diversificació temàtica i un nivell mitjà de qualitat bastant elevat, malgrat que no aparegués cap nova figura. Destacaren les obres de René Clair, Jean Cocteau, René Clément, Jean Renoir i, sobretot, Henri-Georges Clouzot. En el cinema britànic cal consignar l'obra de Carol Reed, Charles Crichton, Alexander Mackendrick i dels joves realitzadors agrupats en el moviment *free cinema*. A la resta d'Europa es desenvoluparen una sèrie de cinematografies nacionals que aportaren nous valors de considerable entitat. Aquest desenvolupament fou afavorit, en gran part, per la creació de festivals internacionals (Canes, Venècia, Berlín, Sant Sebastià). Dos estats asiàtics prengueren la davantera mundial en el nombre de pel·lícules produïdes: el Japó i l'Índia. El cinema japonès atragué l'admiració mundial per la qualitat dramàtica i tècnica de realitzadors com Akira Kurosawa, Kenji Mizoguchi, etc. A l'Índia destacaren el neorealisme de Bimal Roy i el naturalisme poètic de Stayajit Ray. A l'Amèrica Llatina destacaren les cinematografies de l'Argentina, el Brasil i Mèxic. A partir de la segona meitat del decenni dels anys cinquanta el cinema, per tal de poder fer front a la competència de la televisió, augmentà la seva espectacularitat mitjançant les superproduccions en color i la utilització de grans formats. Paral·lelament es desenvolupà un *cinema d'autor*, caracteritzat per la seva independència creadora. Aquest darrer tipus de cinema aportà noves riqueses temàtiques i de llenguatge: la problemàtica filosòfica i teològica (Ingmar Bergman), l'aparició a França del corrent del *cinema veritat*, el naixement del cinema d'enquesta político-social, la consolidació del gènere de la ciència-ficció, etc. L'aparició, cap al 1959, de l'anomenada *nouvelle vague* francesa aportà més llibertat formal i inicià un procés de renovació del llenguatge cinematogràfic. Als EUA l'escola de Nova York llançà una nova fornada de directors, entre els quals John Cassavettes, Shirley Clarke, Lionel Rogosin, etc. El cinema italià heretà la preocupació per la temàtica social del neorealisme i l'expressà amb fórmules molt evolucionades. En aquest sentit cal considerar la tasca de realitzadors com Antonioni, Visconti, Fellini, Pasolini, Rosi, Olmi, etc. El cinema britànic incorporà els nous valors del *free cinema* (Ken Russell, Richard Lester, etc). Als països socialistes, un cop superades les dificultats de l'època stalinista, la cinematografia experimentà una major diversificació temàtica i formal. D'ençà del 1970 el cinema nord-americà ha ressorgit guiat per una nova generació de realitzadors. D'una banda destaquen els que duen a terme una obra marcada per l'espectacularitat i les grans inversions, com F.F.Coppola, S.Spielberg i G.Lucas. De l'altra trobem obres personalíssimes com les de W.Allen, i creadors originals com J.Cassavettes, A.Penn, B.De Palma i M.Scorsese. A Europa cal constatar el renaixement del cinema alemany, amb noms com W.Herzog, R.W.Fassbinder, V.Schlöndorff, i W.Wenders. Altres notables directors de l'Europa Occidental són els italians germans Taviani i Ermanno Olmi, el suís Alain Tanner, els britànics Lindsay Anderson i Ken Loach i els francesos Bertrand Tavernier i M. Pialat. Pel que fa a l'Europa Oriental, destaquen el polonès K.Zanussi, els hongaresos J.Kádár i I.Szabó, els iugoslaus E.Kusturica i D.Makavejev, i el soviètic M.Konçalovskij. Cal destacar també l'aparició d'un nou cinema australià, amb directors com P.Weir i G.Miller. Des del punt de vista temàtic han pres un gran impuls en el cinema nord-americà el gènere d'aventures, i les produccions basades en escenaris i personatges llegendaris o fantàstics, o en la ciència-ficció. Hom pot constatar també una major llibertat en el tractament del tema sexual.

cinerària [*Senecio cineraria*, família de les compostes] *BOT* Planta herbàcia perenne, molt tomentosa, de tiges erectes, subllenyeses a la base, que fan de 30 a 60 cm d'alçària, fulles pinnatipartides de segments obtusos i lobulats, i capitols grocs agrupats en corimbes composts. Es fa en arenys i rocalls del litoral. És molt conreada en jardineria.

cínica, escola *FILOS* Escola filosòfica grega iniciada per Antístenes a la fi del s V aC, que durà fins al s VI. El nom de *cínics* pot provenir del gimnasi de Cynosargos (Atenes), o bé de la manca de pudor i de con-

vencions que, semblantment als gossos (en grec *Kynos*), els caracteritzava. Aspiraven a l'autosuficiència moral de l'individu. El membre més destacat d'aquesta escola fou Antístenes d'Atenes, i el més famós el seu deixeble Diògenes de Sinope.

cinomorf *ZOO*l Grup de primats que comprèn simis catarrins, de dimensions grans i constitució robusta. Es caracteritzen per tenir el musell allargat (que recorda el d'un gos), els ullals molt grossos, la cua de dimensions variables, i callositats isquiàtiques de colors vius. Les extremitats són fortes i adaptades a la marxa. Són terrestres i viuen, en general, en zones obertes. El grup comprèn la família dels cercopitècids.

cinta magnètica *ELECT* Cinta emprada en els sistemes d'enregistrament magnètic d'informació (so, imatge, o qualsevol tipus d'informació codificada), que constitueix el suport on és fixada aquesta informació. És composta d'una base de sustentació, o cos, i d'una emulsió magnètica on és fet pròpiament l'enregistrament. La base pot ésser d'acetat de cel·lulosa o bé de poliester, policlorur de vinil, *Mylar*, etc. L'emulsió magnètica, inicialment d'òxid de ferro gamma vermell (Fe₂O₃), ha passat a ésser d'altres substàncies. Les amplitudes de les cintes varien des de 3,81 mm per a les de casset fins a 50,8 mm, utilitzades en magnetòfons professionals. Les emprades en els magnetoscopis tenen una amplada de 12,7 mm; n'hi ha també de 8 mm. Les cintes magnètiques emprades en les cassets han estat normalitzades i designades com a tipus I, II, III i IV. Les del tipus I són les més antigues i de menys qualitat, però són les més universals i acceptades en tots els aparells. Les del tipus II, de diòxid de crom, permeten una qualitat excel·lent, però no funcionen correctament en tots els aparells. Les cintes del tipus III, d'alta qualitat i de grans prestacions, resulten cares i hom ha deixat de fabricar-les. Les del tipus IV són les de metall, d'unes característiques superiors a les anteriors; són les de millor qualitat i per tant les més aconsellables en Hi-Fi. Per a les cintes de video hom utilitza només cintes de qualitat superior.

cipripedi [Cypripedium calceolus, família de les orquidàcies] *BOT* Planta herbàcia perenne, de 25 a 50 cm d'alçada, pubescent, amb quatre o cinc fulles ovatolanceolades, amplexicaules, i una flor gran, molt ornamental, de periant en gran part purpuri i label en forma d'esclop, groguenc, estriat de púrpura. Viu a l'Europa central.

Cir II de Pèrsia [o *Ciros*] *dit el Gran* (? — 529 aC) Rei de Pèrsia (559-529 aC). Fill de Cambises I, fou l'iniciador de l'imperi aquemènida. Governador d'Ansham, Cir s'uní als súbdits del seu avi, que s'havien revoltat, i entrà victoriós (554) a Ecbàtana, capital de Mèdia. Sotmesa aquesta, emprengué des de Pasargada, la seva capital, una sèrie de campanyes victorioses: incorporà Lícia i les colònies gregues de la Jònia als seus dominis, i conquerí Babilònia (539), en derrotar Nabonid. Es destaca per la seva saviesa política, tolerància i magnanimitat.

Cirat Municipi i cap de la comarca de l'**Alt Millars**, a la zona de llengua castellana del País Valencià (41 km²; 316 h [1991]). El riu Millars travessa el terme d'E a W. Hi ha boscs (pins i alzines) i pasturatges, aprofitats pel bestiar de llana. L'agricultura de secà és destinada a l'olivera, el garrofer i la vinya. El regadiu es dona a la vora del Millars, al voltant de la vila. Aigua avall d'aquesta hi ha la central elèctrica d'El Collado Blanco. La *vila* (201 h [1991]; 399 m alt) és a la dreta del Millars, sota les ruïnes de l'antic **castell de Cirat**, centre de la baronia i després comtat de Cirat.

circ *1 HIST/ART* Edifici de l'antiga Roma dedicat a l'espectacle de curses de carros lleugers. Era format per un rectangle allargassat (*arena*) dividit, en sentit longitudinal, per un mur baix (*spina*) decorat amb obeliscs, estàtues, etc, i tres senyals cònics (*meta*) que marcaven la fi de la cursa. Dels costats menors, l'un tenia forma semicircular, i l'altre, lleugerament cintrada. Al voltant hi havia les graderies; a un cap, el lloc per als carros i cavalls (*carceres*), i a l'altre, la porta principal (*porta triumphalis*) amb la tribuna presidencial. L'espectacle consistia en curses de carros lleugers tirats per quatre cavalls (*quadriga*). Com

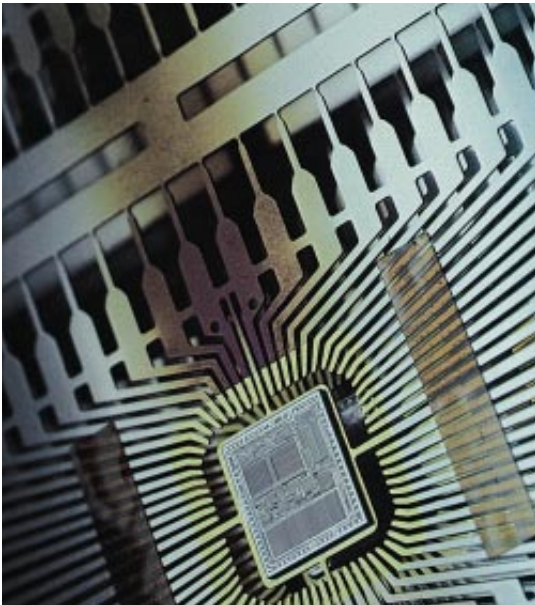
tots els jocs públics antics, els del circ tingueren origen religiós. D'ençà el s III dC, però, s'accentuà el caràcter de “partit polític” dels equips. A Catalunya només es coneixen el circ de Tarragona i les restes del d'Empúries. **2 ESPECT** Local fix o ambulant, amb grades circulars per als espectadors, amb un espai circular al mig o més d'un, on hom executa exercicis equestres, exercicis d'audàcia, pantomimes, manifestacions de *music-hall*, màgia, exhibicions de feres ensinistrades i actuacions de pallassos. El circ modern aparegué a Anglaterra (1768) amb les primeres exhibicions del genet Philip Astley. La primera meitat del s XIX es caracteritzà pel predomini del *circ estable*. El circ nòmada nasqué als EUA, on aparegueren els grans *circs ambulants* cap al 1876. Phineas Taylor Barnum donà un impuls gegantí al circ nord-americà. També a Europa el predomini del circ estable fou desplaçat en benefici dels grans circs mòbils, sobretot a partir de mitjan s XIX. A Alemanya el nom d'Ernst Renz, fundador del Circ Equestre (1843), dominà tota la història del circ. Actualment subsisteixen al continent alguns dels grans circs estables, com el Circus Hiver de París i el Cirque Medrano; a Rússia, n'hi ha més de cinquanta. El primer circ modern estable de Barcelona fou el Price i el Circ Alegria, inaugurat el 1879; enderrocats, però, el 1895, Barcelona romangué sense local apte fins a la transformació del teatre Tívoli en circ (1897-1919). Al 1924 s'obria a Barcelona l'Olimpia, en el qual actuaren fins el 1946 les atraccions de circ de més fama internacional. D'aleshores ençà Barcelona rep només la visita de circs ambulants. **3 GEO-MORF** Forma de relleu glacial, constituïda per una depressió semicircular dominada per parets abruptes. El seu origen ha estat molt discutit. Per als antiglacialistes, són l'adaptació, pel glaç, de conques de recepció torrencials.

circuit *1 ESPORT* Trajecte, generalment tancat i sovint construït expressament, dins els límits del qual hom disputa una cursa esportiva (d'automobilisme, d'atletisme, de ciclisme, d'equitació, etc). **2 ELECT** Conjunt d'elements, conductors, generadors, etc, a través dels quals pot circular un corrent elèctric. Hom parla de *circuit obert* o *tancat* segons que el circuit presenti o no una interrupció al pas del corrent. Els circuits elèctrics reben diversos noms segons llur configuració (circuits en T, en Π, en Δ, en λ, en ziga-zaga, etc), segons el tipus de corrent (altern, continu), segons la forma d'acoblament entre dos o més circuits (en sèrie, en paral·lel, etc). **3 circuit imprès** *ELECT* Placa aïllant que serveix de suport als components electrònics, i en la qual hi ha dipositada una capa fina de material conductor de manera que efectua les interconnexions necessàries entre els components, i, així, substitueix el cablatge convencional. En els circuits senzills, els únics emprats inicialment, hom parteix d'una placa aïllant sobre la qual hi ha les pistes conductores. La placa té uns forats per a la inserció dels components, els quals són fixats per soldadura. El dibuix de les pistes conductores sol ésser fet per procediments serigràfics o fotogràfics, que admeten una gran automatització. Per conveni internacional, tots els forats d'un circuit imprès han de correspondre a vèrtexs d'una quadrícula amb un pas o separació de 2,54 mm. En els circuits impresos multicapa hi ha diverses capes conductores, separades per capes de dielèctric. La tecnologia de muntatge superficial (SMT) consisteix a suprimir els forats i soldar els components directament a la superfície de la placa. **4 circuit integrat** *ELECT* Dispositiu electrònic consistent en un conjunt d'elements connectats permanentment formant un determinat circuit miniaturitzat, capaç de desenvolupar les mateixes funcions que en un circuit electrònic convencional. En un circuit integrat, els components actius (transistors, etc) i els passius (resistències, condensadors, etc) són integrats dins un mateix element o suport, anomenat *substrat*, comunament de silici. Els composts dels grups III-V (l'arseniür de gal·li, fosfur de gal·li, etc), són emprats en circuits d'alta velocitat (GHz) i optoelectrònica. Segons el procés de fabricació, hi ha diferents tipus de circuits integrats. Els *circuits monolítics* són fabricats de manera que tots els elements es formin sobre un substrat. Els *circuits integrats híbrids* són fabricats unint diversos com-

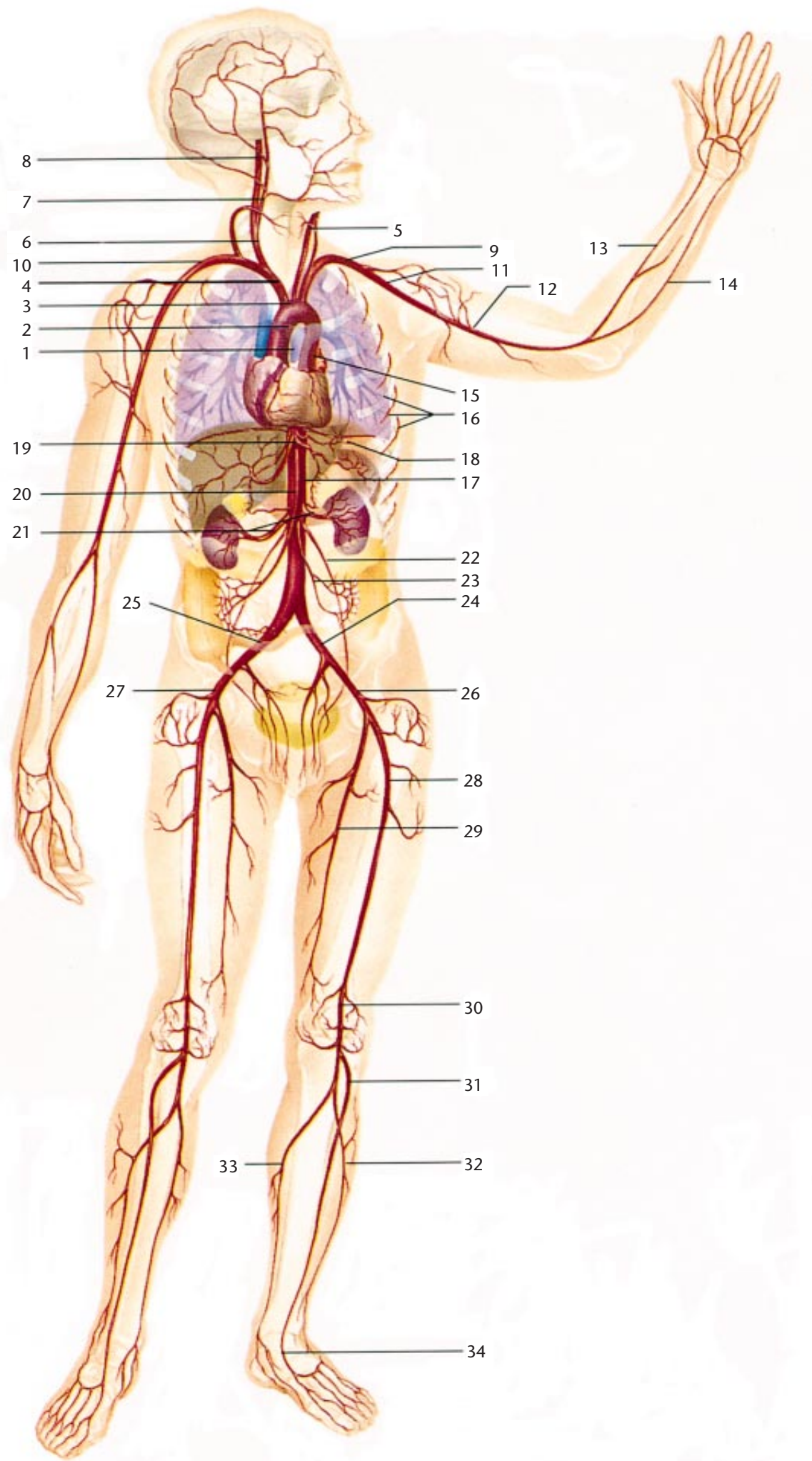

Cursa de quadrigues en un circ, amb la spina a la seva part superior, segons un mosaic romà trobat a Barcelona

ponents, fabricats separatament, sobre un substrat passiu, generalment de material ceràmic. Els circuits integrats han donat lloc a la *microelectrònica*. Les diferents *escales d'integració* han anat augmentant des de la petita (SSI), mitjana (MSI), gran (LSI), fins a arribar a la VLSI. Els circuits integrats poden ésser *analògics* o lineals, o bé *digitals*. Entre els analògics hi ha una gran varietat d'amplificadors operacionals, generadors de funcions i, dins els circuits de gran consum, diversos components per a àudio, ràdio, televisió, etc. Entre els circuits digitals cal esmentar els microprocessadors, els circuits lògics, els comptadors, les bàscules, els registres (de desplaçament, FIFO, LIFO, etc) i les memòries (RAM, ROM, EPROM, EEPROM, REPROM, etc). **5 circuit lògic** *ELECT* Dispositiu electrònic que efectua una determinada operació lògica. Pot ésser un circuit electrònic discret, però actualment són integrats. Els circuits lògics són els elements bàsics dels sistemes automàtics de commutació, combinatoris o bé seqüencials. Un circuit lògic posseeix diverses entrades i una sortida que dona el resultat de l'operació efectuada amb els senyals aplicats a les entrades. Els senyals, codificats de forma binària (amb valors 0, 1) són atribuïts convencionalment a dos nivells de tensió. Les funcions lògiques bàsiques són: NO corresponent a negació, O corresponent a reunió, I corresponent a intersecció, i les funcions complementàries NO-O (o NOR) i NO-I (o NAND). Un circuit que realitza una d'aquestes funcions és anomenat porta lògica. Amb la combinació de portes lògiques hom obté els *circuits combinatoris*, en els quals el senyal de sortida només depèn del valor de les entrades. En els *circuits seqüencials*, la sortida depèn, a més, del valor que tenia en un instant anterior. Les famílies lògiques unipolars han acabat desplaçant les bipolars, en especial la MOS, gràcies al baixíssim consum de potència. Les famílies lògiques que utilitzen dispositius *MESFET* són adequades per a aplicacions de molt alta freqüència (>10 GHz). **6 curt circuit** *ELECT* Fenomen provocat per la connexió voluntària o accidental de dos punts d'un circuit, entre els quals hi ha una diferència de potencial, mitjançant un conductor d'impedància molt petita. Es caracteritza, doncs, pel pas d'un corrent d'intensitat molt elevada (a través del conductor), que produeix una gran quantitat de calor. Per a la protecció contra els curts circuits hom empra diversos dispositius, com fusibles, disjuntors, relès tèrmics, etc. **7 circuit hidràulic** *FÍS* Sistema de conductes i accessoris destinats a conduir l'energia per mitjà d'un líquid. Amb un sistema hidràulic hom aconsegueix una major agilitat en la transmissió del moviment i menys pèrdues per fregament que en un sistema mecànic equivalent. **8 circuit magnètic** *FÍS* Conjunt de medis que formen un circuit tancat i a l'interior dels quals pot existir un flux magnètic. Una part important d'un circuit magnètic sol ésser constituïda per una substància ferromagnètica, i en molts casos hom hi disposa *entreferros*. El comportament d'un circuit magnètic és donat per la llei de Hopkinson. **9 circuit tancat** *ELECT* Sistema de transmissió d'imatges de televisió en el qual la cambra de presa de vistes és connectada al receptor mitjançant un cable coaxial. S'apliquen en la vigilància de trens, circulació en carreteres i autopistes, aeroports, processos de fabricació, etc.

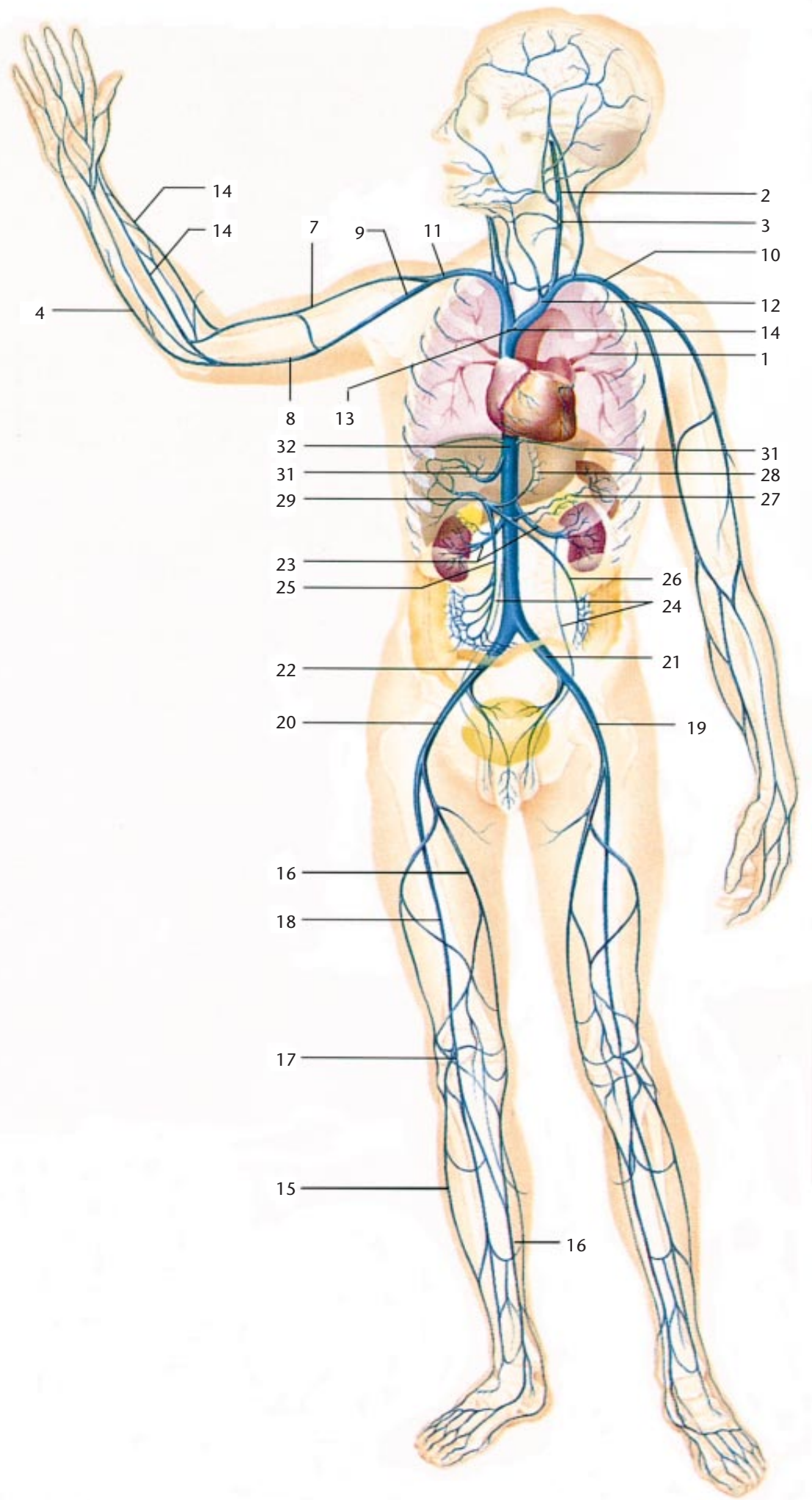

circuit integrat Microprocessador amb més de tres mil circuits i les seves connexions exteriors

Principals artèries de l'**aparell circulatori** humà: 1 artèria pulmonar; 2 aorta ascendent; 3 crossa aòrtica; 4 tronc braquicefàlic; 5 caròtide primitiva esquerra; 6 caròtide primitiva dreta; 7 caròtide externa; 8 caròtide interna; 9 subclàvia esquerra; 10 subclàvia dreta; 11 axil·lar; 12 humeral; 13 radial; 14 cubital; 15 aorta descendent; 16 intercostals aòrtiques;

17 aorta abdominal; 18 diafragmàtiques inferiors; 19 tronc celíac; 20 mesentèrica superior; 21 renals; 22 genitals; 23 mesentèrica inferior; 24 ilíaca primitiva esquerra; 25 ilíaca primitiva dreta; 26 ilíaca externa esquerra; 27 ilíaca externa dreta; 28 femoral; 29 femoral profunda; 30 poplità; 31 tibial anterior; 32 peroneal; 33 tibial posterior; 34 pèdia

Principals venes de l'**aparell circulatori** humà: 1 venes pulmonars; 2 jugular interna; 3 jugular externa; 4 cubital; 5 radial; 6 mitjana; 7 cefàlica; 8 basilica; 9 axil·lar; 10 subclàvia esquerra; 11 subclàvia dreta; 12 tronc venós braquicefàlic esquerre; 13 tronc venós braquicefàlic dret; 14 cava superior; 15 safena externa; 16 safena interna; 17 poplità; 18 femoral;

19 ilíaca externa esquerra; 20 ilíaca externa dreta; 21 ilíaca primitiva esquerra; 22 ilíaca primitiva dreta; 23 renals; 24 genitals; 25 mesentèrica superior; 26 mesentèrica inferior; 27 esplènica; 28 coronària de l'estómac; 29 porta; 30 suprahepàtiques; 31 diafragmàtiques inferiors; 32 cava inferior

circulatori, aparell Conjunt de conductes o vasos, òrgans impel·lents, etc, pels quals circula la sang. En la majoria d'*invertebrats* consta d'una sèrie de vasos contràctils, un dels quals, dorsal, actua com a òrgan impel·lent de la sang; el conjunt no forma un sistema tancat, sinó que els vasos van a parar a llacunes, en les quals banyen els òrgans. En els *vertebrats*, hom anomena *cor* l'òrgan impel·lent, *venes* i *venúles* els conductes o vasos que hi convergeixen, *artèries* i *arterioles* els que se n'allunyen, i *capil·lars* els de secció petitíssima en què es resolen tots plegats al nivell dels teixits; tot el conjunt forma un sistema perfectament tancat. Hom

parla de *sang venosa* en referir-se a la que s'encamina als òrgans d'intercanvi gasós (brànquies, pulmons), i de *sang arterial* en referir-se a la que en procedeix. En els vertebrats aquàtics amb respiració branquial (peixos, larves d'amfibis), el cor, ventral, consta de dues cavitats, una aurícula i un ventricle. En els amfibis adults i en els rèptils, amb respiració pulmonar, el cor consta de dues aurícules i d'un ventricle. Hi ha dos circuits, un que comunica el cor amb els òrgans, i un altre que comunica el cor amb els pulmons; els dos tipus de sang es barregen, doncs, parcialment en el ventricle. En els ocells i en els mamífers el cor té dues aurícules i dos ventricles;

l'aurícula i el ventricle de cada costat (dret i esquerre) estan en comunicació; es dona també un doble circuit circulatori, però en aquest cas la sang arterial i la venosa no es barregen mai. En l'home, com en els mamífers en general, del ventricle esquerre del cor surt l'artèria aorta, que es bifurca amb altres artèries i porta la sang oxigenada a la resta dels òrgans. A l'aurícula dreta arriben la vena cava superior i la vena cava inferior, que recullen la sang venosa. De l'aurícula dreta la sang venosa passa al ventricle dret i a l'artèria pulmonar, per distribuir-se pels pulmons. A l'aurícula esquerra arriba la sang arterial, que, procedent dels pulmons, es dirigeix

al ventricle esquerre i així comença de nou el circuit. En el fetus, l'òrgan oxigenador de la sang no són els pulmons, sinó la placenta.

circumcisió *MED/HIST* Excisió total (si és parcial hom l'anomena *incisió*) del prepuci. Ultra com a terapèutica contra la fimosi, ha estat practicada gairebé universalment (excepció feta dels pobles indoeuropeus, mongòlics i pocs altres) en un sentit sòcio-ritual. Ha revestit una importància especial com a manifestació religiosa entre els jueus i els musulmans. L'origen d'aquesta pràctica és desconegut, però cal pensar que es remunta a èpoques molt remotes. Entre els jueus, probablement fou per causa de l'influx dels egipcis. De seguida fou interpretada com a senyal d'aliança i com a distintiu envers altres pobles, especialment els filisteus. Es tracta, en general, d'un ritu d'iniciació a través del qual hom accedeix a la categoria d'adult o s'integra a un determinat grup social o religiós. El terme *circumcisió* és emprat també per a designar la clitoridectomia.

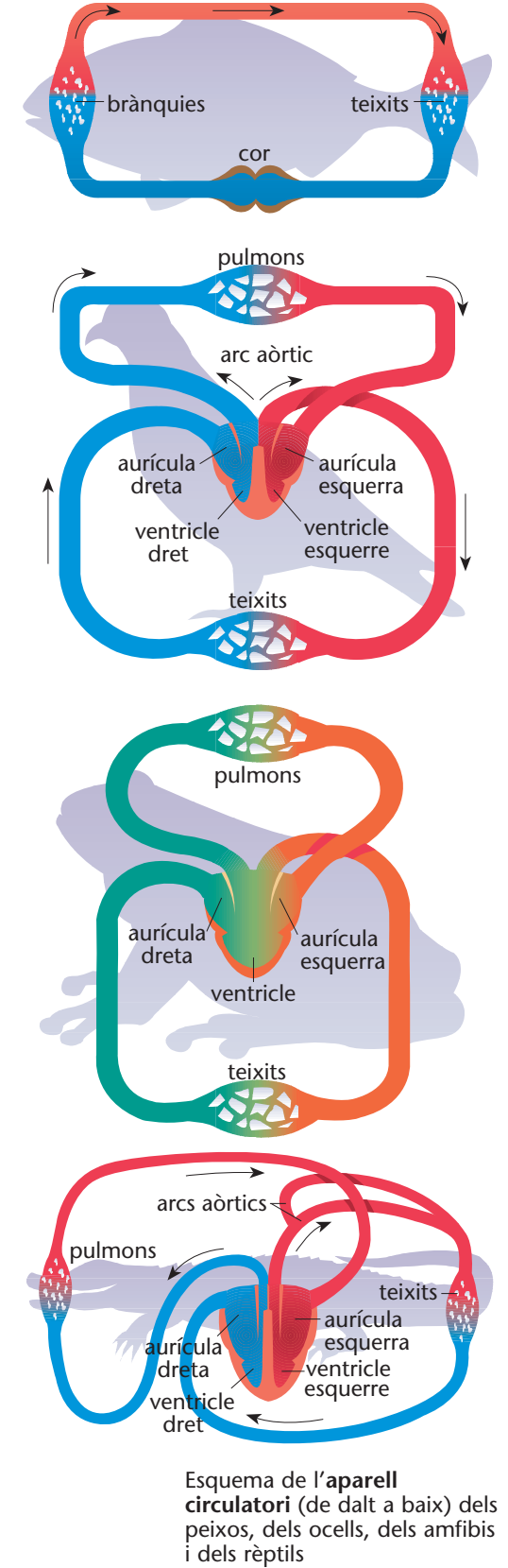
circumferència *MAT* Conjunt de tots els punts d'un pla la distància dels quals a un punt donat del pla (*centre*) és constant i anomenada *radi*. La seva longitud val *2πr*.

Cir de Pèrsia *dit el Jove* (? 424 — 401 aC) Fill de Darius II. La seva mare li donà la satrapia de Lídia, la Gran Frígia i Capadòcia. Amb un exèrcit de grecs mercenaris —els Deu Mil— féu la guerra al seu germà Artaxerxes II. Fou vençut i mort a la batalla de Cunaxa, fets narrats a l'*Anàbasi*.

cirerer *[Prunus avium*, família de les rosàcies] *BOT* Arbre caducifoli, normalment poc alt, que pot atènyer, però, fins a 15 m d'alçària, de tronc ben definit, amb escorça d'un gris rogenc lluent que es desprèn en bandes primes transversals. Les fulles són ovatooblongues, amb una o dues glàndules vermelles al capdamunt del peciol. Les flors són blanques, i els fruits, drupacis, les *círes*. La forma espontània, o *cirerer bord*, viu a la major part d'Europa, però és rar a la regió mediterrània. Abunda a Europa com a arbre conreat, i sovint viu naturalitzat. La fusta, de color clar, semidura i compacta, pot ésser tenyida fàcilment i és emprada, tenyida o no, en la fabricació de mobles. És un arbre resistent, que pot ésser conreat des del nivell del mar fins a 1 000 m d'altitud; s'adapta bé a tot tipus de sòl, llevat dels calcaris, i prefereix els permeables, frescs i profunds. Es multiplica per llavor, estaca i empelt. Floreix d'abril a maig. La maduració del fruit i, per tant, la collita, són escalonades.

Cirici i Pellicer, Alexandre (Barcelona 1914 — 1983) Tractadista i crític d'art. Inicià estudis d'arquitectura a la Universitat Autònoma de Barcelona (1935). S'exilià el 1939 i estudià història de l'art a Montpeller i a París. Tornà a Barcelona (1941) i es doctorà (1971) en història i assolí la càtedra d'història general de l'art a la Universitat de Barcelona (1981). Fou crític d'art de la revista “Serra d'Or”. Fou membre fundador de Miramar, del Club 49, d'“Ariel” i de l'Esbart Verdager. Presidí l'Associació d'Artistes Actuals (1953), l'Associació Internacional de Crítics d'Art i organitzà el Museu d'Art Contemporani de Barcelona (1960). Fou elegit senador per Barcelona en 1977, 1979 i 1982, pel Partit dels Socialistes de Catalunya, i diputat al Parlament Europeu. S'interessà per l'anàlisi estructural de l'art. Publicà entre altres obres: *Picasso antes de Picasso* (1946), *Miró y la imaginación* (1946), *Tàpies, testimoni del silenci* (1970), *El arte modernista catalán* (1951), *L'arquitectura catalana* (1955), *L'escultura catalana* (1957), *La pintura catalana* (1959), *Ceràmica catalana* (1977), *L'art gòtic català, segles XIII-XIV* (1979), *L'art gòtic català, segles XV-XVI* (1979), *El surrealismo* (1949), *Art i Societat* (1964), *L'art català contemporani* (1970), *Museus d'art catalans* (1982), i *Miró llegit* (1971). Publicà també la guia *Barcelona, pam a pam* (1971) i dos llibres de visions barcelonines amb il·lustracions d'Aurora Altisent. Col·laborà en *L'art català* (1957) i en *Un segle de vida catalana* (1960).

Ciril d'Alexandria *sant* (Alexandria 380 — 444) Patriarca d'Alexandria i teòleg. Presidí el concili d'Efes (431), en el qual aconseguí que Nestori fos condemnat i exiliat. El concili aprovà la doctrina ciril·liana sobre la unitat de la persona de

Esquema de l'aparell circulatori (de dalt a baix) dels peixos, dels ocells, dels amfibis i dels rèptils

Cisma d'Occident Retrat presumible de Benet XIII, amb els atributs de Sant Pere (MAC)

Crist. Se'n conserven 29 homilies pasquals i unes 80 cartes. Festa: 27 de juny.

Ciril de Tessalònica *sant* (Tessalònica 826 — Roma 869) Monjo. El seu nom propi era Constantí. És anomenat apòstol dels eslaus, juntament amb el seu germà *Metodi*. Evangelitzà els khàzars (860) i, juntament amb el seu germà, Bohèmia i Moràvia. Traduí a l'eslavònic els texts bíblics i litúrgics (de ritu romà). Per a això creà un alfabet, conegut amb el nom de *glagolític*, tot i que és el *ciril·lic* el que porta el seu nom. El 1985 Joan Pau II proclamà ambdós germans patrons d'Europa. Festa: 14 de febrer.

ciril·lic Dit de l'alfabet i de l'escriptura dels pobles eslaus de tradició bizantina. L'alfabet ciril·lic, atribuït erròniament a sant Ciril de Tessalònica, fou creat als ss IX-X sobre la base de l'escriptura majúscula grega. Els sons estranys al grec foren presos d'altres llocs no ben determinables. Esdevingué l'alfabet civil rus, el qual, sota Pere el Gran (1708), fou dotat de caràcters ‘profans’ (*graždanskij šrift*), mentre els antics caràcters restaven com a propis de l'ús eclesiàstic. L'alfabet ciril·lic profà, amb poques variants, és usat també per les llengües ucraïnesa, sèrbia i búlgara. Fou novament revisat el 1918 i hom en suprimí alguns signes.

cirrosi *MED* Malaltia degenerativa, progressiva i difusa d'un òrgan, especialment del **fetge**, que tendeix a la pèrdua de la seva funció. Les causes de la *cirrosi hepàtica* són múltiples: l'abús d'alcohol, l'hepatitis vírica no curada, sobretot la del tipus B, l'obstrucció de les vies biliars, el dipòsit excessiu de ferro (hemocromatosi) o coure (degeneració hepatolenticular) i també algunes substàncies químiques; finalment hi ha un grup de cirrosis hepàtiques de causa desconeguda. La pèrdua de teixit hepàtic normal condueix a una insuficiència hepàtica progressiva amb icterícia i tendència al coma hepàtic. Les alteracions del fetge comporten hipoalbuminèmia, intoxicació de l'organisme, aparició de trastorns psíquics (encefalopatia hepàtica) i tròfics, etc. La compressió dels petits vasos sanguinis intrahepàtics és causa de l'aparició d'una hipertensió en el sistema de la vena porta, que origina la circulació venosa col·lateral, la qual cosa comporta l'aparició de varices, particularment esofàgiques. La hipertensió de les venes del sistema de la vena porta, la manca d'albúmina i els trastorns del caràcter funcional del ronyó, que comporta la cirrosi hepàtica, són la causa de la formació d'ascites. La presència d'icterícia, ascites o encefalopatia en el curs d'una cirrosi hepàtica li confereix un estat anomenat de *descompensació*, que empobreix el pronòstic de la malaltia.

cirurgia *MED/HIST* Part de la medicina que té per objecte tractar les malalties, les deformitats, els traumatismes, etc, per mitjà d'operacions fetes amb la mà o amb instruments. La cirurgia és tan antiga com la humanitat; en cranis neolítics hom ha trobat senyals de trepanacions cranials. Els egipcis ja practicaven la circumcisió, i en papirs dels ss XVI i XV aC hi ha descrits temes i casos quirúrgics. El codi d'Hammurabi regulà els honoraris dels cirurgians sumeris. Els cirurgians hindús primitius practicaven la rinoplàstia, l'extracció de càlculs vesicals i les laparotomies. Hipòcrates tractà també els temes quirúrgics, i la influència dels seus ensenyaments perdurà en la cirurgia greco-llatina. Galè, malgrat seguir la doctrina hipocràtica, la desvirtuà amb nombrosos errors, però la seva autoritat dominà en la cirurgia medieval i, en certs aspectes, fins al s XIX. A l'edat mitjana la cirurgia era exercida per barbers, sagnadors, arrencaqueixals, bruixots, i falsejada sovint per les supersticions. Amb l'escola de Salern començà una certa dignificació de la cirurgia, i el seu estudi s'estengué a les universitats de l'època, entre elles l'Estudi General de Lleida. Guiu de Chauhac (s XIV) ensenyà cirurgia a París, i la seva influència es mantingué per més de dos segles. Al s XV hom atorgava ja títols de cirurgia. Amb el Renaixement la cirurgia entrà en una nova fase, gràcies sobretot a Andreas Vesalius (1514-64); la seva obra *De humani corporis fabrica* superà els errors anatòmics dels clàssics. Al s XVIII, Pere Virgili fundà el Col·legi de Cirurgia de Barcelona per tal de formar cirurgians amb base científica. Amb fonament anatòmic i amb els coneixements de fisiologia que a poc a poc hom adquirí, la cirur-

gia del s XIX pogué esdevenir més científica. D'altra banda s'enderrocaren els dos obstacles que impedièn el progrés de les tècniques quirúrgiques: el dolor, vençut per l'anestèsia (Morton, 1846), i la infecció operatòria, vençuda per l'antisèpsia (Lister, 1876) i per l'asèpsia (Neuber, 1885), les quals formen, amb l'hemostàsia, el suport bàsic de la tècnica quirúrgica moderna. Després de la Segona Guerra Mundial dos descobriments transcendents han fet avançar la cirurgia d'una manera gairebé insospitada: d'una banda, l'antibioteràpia, que ha vençut la infecció, i, d'altra banda, els curaritzants o relaxants, que han modificat essencialment l'anestèsia. Als Països Catalans, coexistiren dos tipus d'ensenyament de la cirurgia, el corporatiu i l'universitari, en general d'escassa rigor científica. Però el desenvolupament científic de la cirurgia no s'inicià realment fins a la creació del *Col·legi de Cirurgia de Barcelona* (1760). La renaixença quirúrgica a Barcelona s'inicià amb el s XX amb la tasca de l'Hospital del Sagrat Cor i amb la inauguració de la nova facultat (1906).

Cisma d'Occident Escissió entre els cristians d'Occident provocada per l'existència, durant 39 anys (1378-1417), de dos o tres papes simultanis, residents a Roma i Avinyó (i Pisa), que comportà la divisió per raons d'obediència religiosa, entre nacions, ordes religiosos i simples fidels. El conclave immediat a la mort de Gregori XI elegí l'arquebisbe de Bari, el qual prengué el nom d'Urbà VI (8 d'abril de 1378). Aviat un grup de cardenals que, reunits a Anagni, declararen haver votat Urbà VI coaccionats, poc temps després elegiren, a Fondi, el cardenal francès Robert de Ginebra (20 de setembre de 1378), que, amb el nom de Climent VII, s'instal·là a Avinyó. La Itàlia septentrional i central, l'imperi alemany, l'Europa central i nòrdica, Anglaterra, Irlanda, Flandes i Portugal obeïren el papa de Roma. Savoia, Escòcia, França i Nàpols (al principi), s'adheriren al d'Avinyó, el qual fou ulteriorment reconegut per Castella, Navarra i la corona catalano-aragonesa. Urbà VI fou succeït, a Roma, per Bonifaci IX (1389-1404), Innocenci VII (1404-06) i Gregori XII (1406-15). Climent VII, a Avinyó, només fou seguit pel papa Luna, Benet XIII (1394-1422), i per Climent VIII (antipapa), quan ja tota la cristiandat havia reconegut Martí V (1417-31), creat pel concili de Constança. Durant els intents de solució, el concili de Pisa (1409) elegí un altre papa, Alexandre V (1409-10), succeït per Joan XXIII (1410-14), amb els quals el cisma bicèfal esdevingué tricèfal. Fracassada la *via cessionis* per tal d'aconseguir l'extirpació del cisma, en el concili gal·licà del 1395, un nou concili (1398) decidí la sostracció de l'obediència i Benet XIII restà assetjat en el seu palau d'Avinyó durant uns quants anys. Fracassat aquest camí, els cardenals romans i els avinyonesos convocaren el concili de Pisa (1409), deposaren ambdós papes i elegiren Alexandre V, el qual anà a Roma, mentre el papa Luna es refugiava en territori català. Joan XXIII, successor del papa pisà, fou acollit per l'emperador Segimon, veritable artífex de la unitat, i convocà el concili de Constança (1414-18). El cisma es clogué amb la deposició de Joan XXIII i de Benet XIII i amb l'abdicació de Gregori XII. El 1417 un conclave de 22 cardenals i 30 prelats elegí Martí V.

Cisma d'Orient Ruptura entre el **cristianisme** llatí i el cristianisme bizantí al s XI. El terme, en pura crítica històrica, és inadequat, i hom el manté per rutina. En efecte, la separació de l'Orient i l'Occident cristians fou un procés lent, complicat i continu que abastà des del s IV fins al XV. Les divergències entre els mons eclesiàstics llatí i grec, patents ja al s III, s'aguditzaren a partir de la controvèrsia ariana. Mentre a l'Orient s'enfortia el sistema d'Esglésies autònomes entorn de les figures cabdals dels patriarques (Antioquia, Alexandria i Constantinoble, i després Jerusalem) i dels metropolites, a l'Occident arrelava la idea del primat del bisbe de Roma. Ja des del s V Roma s'oposà a les pretensions hegemòniques del patriarca de Constantinoble sobre l'Orient (refús del papa Lleó I del cànon 28 del concili de Calcedònia). En endavant, la polèmica fou contínua i passà per moments crítics. El primer es produí el 484, amb motiu de l'acceptació per l'Orient d'una fórmula dogmàtica de conciliació amb els monofisites, que el papa no acceptà. El cisma

durà fins el 518. Fins al s XI la posició bizantina no fou de refús absolut de la primacia romana, puix que professaven la teoria dels “cinc patriarcats” (Roma, Constantinoble, Antioquia, Alexandria i Jerusalem) i reconeixien al papa un cert dret d’arbitratge. Lleó IX aprofità les dificultats dels bizantins a Itàlia per a llatinitzar la litúrgia a les contrades del sud. La contraofensiva no es féu esperar: el patriarca de Constantinoble, Miquel Cerulari, ordenà el tancament de les esglésies llatines de la seva seu i inspirà el bisbe búlgar Lleó d’Okhrid una dura diatriba antillatina (1053). El cardenal Humbert de Silva Candida, tramès a Bizanci per negociar una aliança contra els normands, aprofità l’avinentesa per a polemitzar contra el patriarca i els grecs en general. La intemperància dels dos antagonistes portà a la ruptura (1054), i els legats papals excomunicaren el patriarca Miquel. Tot i el simulacre de reconciliació del concili II de Lió (1274) o el concili unionista de Ferrara (1438), que obrí el camí d’una aliança bèl·lica contra els turcs, el clergat i el poble de les esglésies d’Orient no volgueren saber res, i el 1443 la “reconciliació” es podia donar per liquidada. Un acte molt important pel seu significat fou l’aixecament mutu de les excomunions, fet, el 1965, pel cap de l’Església Catòlica, Pau VI, i el cap de l’Església Ortodoxa, Atenàgores I.

Cisneros, Francisco Jiménez de (Torrelaguna 1436 — Roa 1517) Eclesiàstic i polític castellà. L’any 1484 ingressà al convent de franciscans de Toledo, on romangué vuit anys. Confessor d’Isabel, provincial dels franciscans i arquebisbe de Toledo a partir del 1495, impulsà la tasca reformista per restablir la puresa de l’orde de Sant Francesc i per frenar les immunitats i els privilegis del clergat secular. L’any 1499 es traslladà a Granada, on emprengué una política de conversió ràpida dels mudèjars que contribuí a desencadenar una guerra de guerrilles a Las Alpujarras. Conseller íntim de la reina Isabel, en morir aquesta (1504) es convertí en la personalitat clau, moderadora, en les desavinences entre el Rei Catòlic i Felip el Bell. En morir Felip prematurament (1506), Cisneros apressà el retorn d’Itàlia del rei Ferran, que li portà el capel de cardenal, atorgat pel papa. Durant la regència castellana del rei Ferran, Cisneros impulsà una vigorosa política de conquestes al nord d’Àfrica —Mazalquivir i Orà (1507-09)—. D’altra banda acomplí una gran activitat cultural, amb la fundació de la universitat d’Alcalá i la preparació de la famosa Políglota Complutense. Atret pel lul·lisme, transformà decisivament l’ensenyament lul·lià a la Península Ibèrica (que assolí categoria universitària). Sempre fidel a la causa del Rei Catòlic, Cisneros es féu càrrec de la regència dels regnes de Castella des de la mort de Ferran (23 de gener de 1516) fins a la seva pròpia (8 de novembre de 1517). Mentre s’anaven forjant els orígens de la immediata crisi castellana de les Comunidades, Cisneros creà una milícia urbana —“Gente de la Ordenanza”—, desféu a Navarra un intent del rei destronat, Joan d’Albret, i es veié obligat a enviar forces a la Mediterrània contra el corsari Barbarossa.

cistercenc 1 *CRIST* Monjo de l’orde del Cister. Els cistercencs, dits *monjos blancs* a diferència dels *negres* o ***benedictins***, tenen origen i es constituïren com a orde a partir de Cister. Els tres primers abats foren Robert (1098-99), Alberic (1099-1109) i Esteve Harding (1109-33). Aquest darrer obtingué de Pasqual II el *Privilegium Romanum*, que permetia al monestir de desenvolupar-se sense témer cap intervenció senyorial o episcopal. La *Carta de caritat*, obra d’Esteve, és la llei fonamental del Cister (amb la Regla i els Usos) i consagrà l’autonomia de cadascun dels monestirs. A mitjan s XII, les fundacions i afiliacions passaven ja de 350. Del s XV daten les diverses congregacions, entre les quals són destacables, a la Península Ibèrica, Castella (1425), Alcobaça o Portugal (1567) i la de la corona d’Aragó i Navarra (1616), amb Poblet i Santes Creus. De l’orde procedeixen també, per mitjà de Tart, el primer monestir femení cistercenc (1120-25), Lume Dieu, Tulebras, els monestirs de Las Huelgas de Burgos i Vallbona de les Monges. La discussió sobre l’abstinència de carn provocà el naixement de l’*estRICTa observança* al primer quart del s XVII, i, el 1667, s’escindí de

Templet cistercenc del clautre major del monestir de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

Detall de la fontana del claustre de Poblet

pinçat i percutit) i de tecla, en les quals l’executant produeix el so indirectament tot accionant un mecanisme que fa vibrar la corda pinçant-la (clavecí, espineta) o bé percutint-la (piano, clavicordi).

citologia *BIOI* Branca de la biologia que estudia l’estructura i la funció de la **cèl·lula**. El desenvolupament de la citologia ha estat íntimament lligat al procés de la teoria cel·lular i als avenços tècnics dels mitjans d’observació. L’any 1625, F.Cesi i F.Stelluti publicaren *Apiarium*, primera obra coneguda d’objectes examinats al microscopi. Més tard, el 1665, R.Hooke edità la seva *Micrographia*, on féu la primera descripció de les cèl·lules vegetals, que anomenà *cel·les*. La cèl·lula rebé noms diversos, fins que, des del començament del s XIX, fou popularitzat el nom actual. A.von Haller descriví (1757) per primera vegada la *fibra*, i d’aquesta idea nasqué la de *teixits* que Bichat estudià magistralment. Moldenhawer, macerant òrgans vegetals, aïllà (1812) les cèl·lules i demostrà que cadascuna té paret pròpia. Amb el descobriment del *nucli* (1831) per R.Brown i el del *nuclèol* (1836) per G.G.Valentin, s’inicià l’estudi del contingut cel·lular. Wolff proposà (1774) una teoria vesicular dels òrgans vegetals i animals i foren les idees de Turpin, en el sentit que la cèl·lula és l’element fonamental de tots els éssers vius, i amb autonomia pròpia (1826), les que serviren de base als alemanys Schleiden (1838) i Schuwann (1839) per a elaborar la *teoria cel·lular*, segons la qual, la cèl·lula havia d’ésser considerada com la unitat fonamental de la matèria vivent. A partir de Remak (1852) i de R.Virchow (1855), restà palesa la importància del nucli en la divisió cel·lular (E.Strasburger, 1879). Durant la segona meitat del s XIX els descobriments a l’interior del nucli se succeïen. W.Flemming confirmà (1876-80) el descobriment del *reticle nuclear*, efectuat l’any 1865 per C.Fromman. El mateix Flemming descriví (1880) la mitosi. Waldeyer-Hartz donà nom als *cromosomes* (1888), i Wilson anomenà *cromòmers* (1896) els granets de cromatina dels cromosomes. Flemming i Guignard verificaren (1883) el desdoblament dels cromosomes durant la mitosi i, a partir d’això, E.van Beneden en demostrà (1889) la migració polar. Aquesta segona part del s XIX és caracteritzada també per l’increment donat a l’estudi dels òrgànuls citoplasmàtics. Així, hom descriu el *centre cel·lular*, els *mitocondris*, els *plasts*, els *vacúols*, etc. Golgi descobrí (1885) el complex que porta el seu nom. Al tombant del segle, Ramón y Cajal donà a conèixer la *textura* del sistema nerviós. El s XX comporta el desenvolupament de noves tècniques citològiques i de nous mitjans d’observació i recerca (microscòpia electrònica, ultracentrifugació, autoradiografia, etc) que ajuden a completar l’estudi morfològic i a iniciar-ne el fisiològic. Els avenços efectuats els darrers anys en la ultraestructura de la cèl·lula són aclaparadors. Així, cal recordar els estudis (1945) sobre l’ergastoplasma (anomenat *reticle endoplasmàtic*, per K.Roberts Porter, A.Claude i Fullam); els descobriments sobre la ultraestructura de les membranes cel·lulars; les investigacions sobre el complex de Golgi; la troballa de dictiosomes en cèl·lules vegetals; les recerques sobre la ultraestructura del centre cel·lular; les investigacions sobre l’estructura dels mitocondris; el descobriment i l’estudi dels *lisosomes*; les investigacions que confirmen l’estructura en grana dels cloroplasts; els treballs sobre els poliribosomes i llur funció en la proteosíntesi; l’estudi dels mecanismes de la mitosi (1960-61); la determinació de l’estructura del DNA cromosòmic; i la síntesi de RNA efectuada (1955) per Marianne Grumberg-Manago i Severo Ochoa. Els darrers anys, el perfeccionament de determinades tècniques d’observació microscòpica, la descoberta de nous fluorocroms i el seu lligam amb anticossos obtinguts a partir de processos immunològics provocats, ha permès de visualitzar els antígens de membrana, amb la qual cosa s’ha pogut conèixer més profundament la morfologia cel·lular i a la vegada la seva funció. Els anticossos del tipus antitubulines han fet possible l’observació per microscòpia de fluorescència (immunofluorescència) de la complexa xarxa de microtúbuls i microfilaments, que constitueixen el citosquelet. La microscòpia electrònica d’acceleració molt alta (3 000 kV) permet de visualitzar talls més gruixuts i fa patent la xarxa microtrabecular i microfibril·lar. Arran del

cítara

Detall de la cítara

Detall de la cítara

Detall de la cítara

Detall de la cítara

Detall de la cítara

Detall de la cítara

Detall de la cítara

Detall de la cítara

Detall de la cítara

disseny farmacològic de composts lisoso-màtrops hom ha emprès molts treballs citoquímics sobre els lisosomes que han permès la descripció de moltes malalties tesaurismòtiques, degudes a la manca d'algun enzim. Cal esmentar també els treballs sobre els peroxisomes i sobre la seva relació amb els nivells de colesterol. La tècnica de la criofractura ha permès de comprovar i descriure nous components del plasmalemma. Els contactes cel·lulars, els porus de l'embolcall nuclear i els de les làmines anellades han estat estudiats en diversos models cel·lulars de múltiples espècies. Hom pot acoblar al microscopi electrònic de transmissió, i també al microscopi electrònic d'escombratge, un sistema de tipus *EDAX* (anàlisi per a l'emissió de raigs X difractats) que permet l'estudi qualitatiu i quantitatiu del contingut inorgànic de les estructures cel·lulars.

citoplasma *Biol* Constituent fonamental de la **cèl·lula**, delimitat per la membrana plasmàtica i la membrana nuclear, on van inclosos tots els restants elements cel·lulars. La seva composició química canvia molt d'una cèl·lula a una altra i també segons les funcions cel·lulars. L'aigua és vital per al citoplasma, i la seva proporció varia molt entre les diferents cèl·lules i segons llur estat fisiològic. Pot donar-s'hi en tres formes: *aigua lligada*, que forma part d'un determinat nombre de molècules, *aigua lliure*, que circula pels teixits i omple els vacúols, i *aigua d'imbibició* (la forma més corrent), que entra en la composició dels col·loides protoplasmàtics. A les dues últimes hi ha, en estat dissolt, composts minerals, productes orgànics i un cert nombre de gasos (oxigen i carbònic). El citoplasma té una sèrie de propietats físico-químiques (rigidesa, elasticitat, pH, pressió osmòtica, etc) que, conjuntament, possibiliten els mecanismes vitals. Bé que la concentració de molts composts químics de la cèl·lula no és constant, per a cada tipus de cèl·lula, uns quants constituents del citoplasma s'hi donen en proporcions fixes, anomenades *constants cel·lulars* i que hom representa en forma de coeficient (p ex, coeficient lipocític, relació entre el colesterol i els àcids grassos). Entre el conjunt de canalons anastomitzats del reticle endoplasmàtic hom descriu, comunament, una massa més homogènia de citoplasma, anomenada *hialoplasma*.

cítric *BOT/AGR/ECON* Nom donat a cadascun dels petits arbres i arbusts de la família de les rutàcies, i més concretament del gènere *Citrus*. També inclou algun altre gènere molt afí, de fruit en hesperidi, gros i comestible, de polpa (compartimentada en grills) molt sucosa, àcida i rica en vitamina C, i de pela rugosa, corretjosa i gruixuda proveïda de nombroses glàndules oleíferes. Els cítrics més importants són els tarongers, els mandariners i els llimoners, i també els bergamoters, els aran­gers, els poncemers i els narongers, de tots els quals són conegudes nombroses varietats i híbrids. Actualment són objecte d'un intens conreu en molts països subtropicals, a les zones properes al mar o de terra baixa, sobre sòls ben drenats. Els cítrics no es començaren a estendre com a conreu comercial fins a la fi del s XVIII per algunes regions d'Europa, especialment al País Valencià, i fins al final del s XIX per Amèrica del Nord. Les plantacions d'Àsia, on s'originà el conreu, han restat en llur forma tradicional i no tenen gaire importància comercial. Als Països Catalans són coneguts d'antic, i encara sobreviuen en algunes comarques com a element decoratiu o en petites explotacions. Però fou al País Valencià on adquiriren una extensió i especialització de les més destacades del món. Cap als anys seixanta, començà la producció a gran escala de les plantacions de Sud-àfrica i Israel. Actualment hi ha tres grans regions productores: Amèrica del Nord (especialment als estats de Califòrnia i Florida), la conca de la Mediterrània, on es destaquen Itàlia (llimones i taronges), Israel (taronges i poncems), Egipte (taronges), Turquia (mandarines i llimones), Marroc (taronges i mandarines), Espanya: Múrcia (llimones), i sobretot, el País Valencià (taronges, mandarines i llimones), i finalment, a l'Amèrica Llatina: Argentina, Brasil i Mèxic. Una altra regió productora, però amb producció destinada a l'autoconsum, és l'Àsia monsonica (Japó, Índia i Xina, principalment).

Ciudad Real Ciutat i capital de la província homònima, a la comunitat de Castella-la Manxa, a l'extrem sud-occidental de la Manxa (57 030 h [1991]). La ciutat, de forma circular, presenta una estructura radial, de superfície molt extensa, amb carrers rectilinis i edificis baixos. És el mercat del Campo de Calatrava i el centre comercial de la producció agrària de la Manxa (cereals, vinya, olivera). La indústria deriva de l'agricultura. El 1995 el Congrés dels Diputats declarà Parc Nacional el paratge de Cabañeros (35 000 ha). Hi destaca la catedral (ss XV-XVI) i les esglésies de Santiago (s XV) i de San Pedro (s XIV). Fou fundada el 1255 per Alfons X de Castella, amb el nom de Villa Real. La seva situació al bell mig de la senyoria de l'orde de Calatrava fou motiu d'una lluita permanent amb aquest orde (fins i tot la ciutat fou destruïda el 1477). Dels ss XVI al XVII la indústria llanera li donà un breu període d'apogeu. Des del s XVII l'economia de latifundi de la zona en determinà la decadència, accelerada per l'expulsió dels moriscs.

ciudadà *HIST* **1** A Atenes i Roma, membre de la comunitat política constituïda per la ciutat (*pólis*, *civitas*). Amb participació efectiva en l'administració pública, el ciutadà s'oposava als altres habitants (esclaus, metecs, *hospites*), que, no gaudien de drets polítics. Amb la concessió del dret de ciutadania a tots els habitants de l'imperi romà (s III), el mot ciutadà anà canviant de sentit. **2** Del s X al XIII, habitant laic dins el clos emmurallat de les ciutats, enfront dels burgesos, habitants d'un burg o suburbi. **3** A partir del s XIII, a les ciutats dels Països Catalans (i a la major part de l'Europa occidental), membre del patriciat urbà que, a l'igual del burgès de les viles, es distingia dels altres estaments no privilegiats pel fet de no exercir cap ofici mecànic. Foren anomenats també *prohoms*. La denominació de **ciutadà honrat** es generalitzà a partir del s XIV com a específica de l'estament ciutadà, paral·lelament a la de burgès honrat, i integrava el braç reial. Els ciutadans honrats posseïen generalment propietats rústiques, que explotaven amb fins crematístics, i fortuna monetària que invertien en negocis mercantils en relació amb el tràfic marítim. Des del s XIII monopolitzaren el govern municipal, fins que, ja al s XV, l'hagueren de compartir amb els mercaders, els artistes i els menestrals. Des de la fi del s XV tendiren a tancar-se com a classe, fet que culminà amb la constitució de la matrícula de ciutadans i mercaders (1510), la qual els equiparava als cavallers en tots llurs privilegis, fora el de pertànyer al braç militar. Posteriorment llur evolució seguí la dels cavallers i en general la de la noblesa fins al s XIX. **4** Durant l'edat moderna, súbdit de l'estat. En difondre's en aquesta època la idea de l'estat com una ciutat més gran, el mot *ciutadà* adquirí la significació de membre actiu de la societat.

Ciudadella Municipi de Menorca (186 km²; 20 874 h [1991]). Estès de la costa de tramuntana a la de migjorn; és una taula calcària miocènica sovint tallada per barrancs profunds. Les costes són altes i rectilínies, accidentades per cales formades en la desembocadura. És abundant la morfologia càrstica: al sud-est hi ha les coves de *Parelleta*. La vegetació, típicament mediterrània, és formada per bosc de pi blanc, ullastrs i per matollars, i al sector nord-est del terme destaca la presència del margalló. Les terres de conreu es dediquen fonamentalment als cultius herbacis, orientats cap a la producció de farratge (clover) per al bestiar boví, destinat a la producció de llet i formatges. La indústria ha esdevingut una activitat econòmica bàsica, especialment la fabricació de sabates i la bijuteria. El turisme ha experimentat un important desenvolupament. Al llarg del s XX la població del municipi ha tingut un augment del 104%, el més elevat de l'illa. La *ciutat* (17 642 h [1991]; *ciudadellencs*; 20 m alt), seu del bisbat de *Menorca*, és sobre els penya-segats de la riba esquerra d'un petit port natural. Al municipi es troben restes talaiòtiques, com la naveta dels Tudons. A més de la catedral, hi ha l'església parroquial de Sant Francesc, antic convent franciscà, el Secors, antic convent dels agustins, l'església xorigueresca del Roser i l'antic convent de Santa Clara (1287, refet després del 1939).

ciutat **1** *URBAN* Lloc d'assentament humà i de construcció estable, les dimensions del qual són en funció de nombroses con-

Vista aèria de Ciutadella

sideracions. Per damunt dels criteris administratius, la ciutat és definida pel conjunt d'una sèrie de factors, com el nombre d'habitants, els condicionaments històrics, la seva morfologia i el tipus de vida dels seus habitants. Són, però, fonamentals una certa aglomeració de població i unes funcions no agrícoles d'aquesta població. Hom considera l'inici de la ciutat a l'anomenada *Revolució agrària* del quart mil·lenni aC, quan els excedents agrícoles a les terres regades de l'Indus o de Mesopotàmia trencaren el sistema tancat de l'autoconsum preexistent. Però fou als grans imperis del Creixent Fèrtil i de la vall del Nil on s'afegí a aquestes aglomeracions una nova component que esdevindria decisiva: la instal·lació d'un estat i de tot el seu aparell. Els grecs feren dues aportacions fonamentals al fenomen urbà: la integració de la ciutat a la seva regió i l'aplicació d'un cert racionalisme en el traçat. En aquest sentit fou molt important l'aparició de l'espai públic, l'*àgora*. Roma no aportà gran cosa a la ciutat (*urbs*), si no és la continuació i expansió del comerç a la Mediterrània, comerç creador d'emporis urbans. Durant el període de les invasions germàniques i la crisi de l'Imperi, l'Orient imposà una altra vegada els seus models de ciutats closes i prohibides, amb un pla totalment irregular. El clima d'inseguretat tan general creà un fet comú a totes les ciutats de les diferents cultures del vell món: l'encerclament i la protecció de les edificacions mitjançant grosses muralles. A partir dels ss XII i XIII, amb el redreç de l'artesia i del comerç, les ciutats occidentals experimentaren llur definitiva empenta. La ciutat medieval conserva generalment un pla molt irregular, però en certa manera ordenat; centrada a la catedral i al castell. Sobre trets fonamentals ja fixats, l'activitat urbanística del Renaixement es reduí en realitat a les reformes interiors d'algunes ciutats, on s'introduí com a element principal el predomini de la perspectiva. La **Revolució Industrial** comportà la concentració a les ciutats de les fàbriques, les grans infraestructures i els suburbis, residència aviat degradada de la nova classe urbana, el *proletariat*. D'aleshores ençà, economistes, sociòlegs, geògrafs, arquitectes i polítics consideren la qüestió urbana un problema com més va més important; aparegué, en definitiva, l'*urbanisme* com a aplicació a la ciutat de les tècniques de planificació; s'iniciarà, així, la ciutat moderna. El s XIX fou l'època dels eixamples i de les ciutats “noves” (ciutat jardí, ciutat lineal, etc). Aquesta problemàtica serà debatuda fins als primers decennis del s XX. Des dels anys trenta, però, s'obrí una nova perspectiva amb la ciutat postindustrial, on el sector secundari deixa d'ésser primordial i és substituït pel sector de serveis, que s'instal·la en el centre de les ciutats i estén les xarxes per àmbits cada cop més grans. **2 ciutat dormitori** *URBAN* Ciutat en la qual predomina la funció residencial, mancada de llocs de treball i en què la població es desplaça a una altra ciutat per treballar. **3 ciutat industrial** *URBAN* Ciutat originada per la indústria, que hi és la funció predominant. Entre els factors determinants d'aquest tipus de ciutat hi ha la proximitat de les primeres matèries i la facilitat de reclutar mà d'obra barata. **4 ciutat jardí** Teixit urbà de cases unifamiliars aïllades, envoltades de jardí dins la pròpia parcel·la. El terme estricte, però, es refereix a la concepció de Sir Ebenezer Howard (1850-1928) expressada en *Tomorrow, a Peaceful*

Path to Real Reform (1898) i realitzada en part a Letchworth Garden City (1904, per B.Parker i R.Unwin) i a Welwyn Garden City (1920, per L. de Soissons). La ciutat jardí es caracteritza per l'ús de l'habitatge unifamiliar aïllat o en renglera, amb jardins al voltant, estructurat en forma de raïms de cases i amb un centre comercial. Pretenia d'anar contra l'especulació del sòl i assolir l'harmonia entre la ciutat i el camp. La seva importància ha estat gran a Anglaterra. El 1902, Güell i Gaudí, al Parc Güell de Barcelona, importaren la idea i la realitzaren en part. **5 ciutat residencial** Ciutat en la qual predomina la funció residencial en detriment de la industrial.

6 HIST/DR Títol que, en alguns països, hom atorga a certes poblacions. Des de la fi del s V, el terme *ciutat* (*civitas*) fou aplicat a les poblacions emmurallades importants des de l'època romana, en les quals s'instal·là una seu episcopal. A partir de la dominació visigòtica els factors determinants per a tenir consideració de ciutat foren la presència del bisbe i, probablement, també la del comte, com a capital del *pagus* corresponent. A Catalunya eren ciutats Tarragona, Barcelona, Girona, Empúries, València, Elx, Tortosa, Elna, Dènia, Xàtiva i, probablement, Ciutadella, Palma i Eivissa. La dominació musulmana modificà el nombre i la distribució de les ciutats i algunes de les anteriors ja no recuperaren mai aquesta condició. En l'aspecte urbanístic, les ciutats començaren a variar la seva estructura romano-visigòtica vers l'any 1000. Començaren a sorgir al seu voltant els *burgs* o *vilanoves*. Amb la conquesta als musulmans s'adaptaren alguns barris o ravals destinats a rebre la població vençuda (*moreries*), anàlogament als *calls* o *jueries*, i se substituï la respectiva mesquita per la nova seu, i la suda musulmana pel nou palau reial. A partir del 1492, s'atorgà el títol de ciutat a algunes poblacions com a recompensa de la seva participació en fets bèl·lics, o per favors fets al rei. Al s XVIII, algunes poblacions reberen la categoria de ciutats arran de l'erecció de llurs seus episcopals. Al s XIX, foren causa de l'atorgament del títol de ciutat les gestes militars de la primera guerra Carlina, la relació amb alguns esdeveniments polítics, i el simple favor reial. Durant la Restauració fou concedit el títol de ciutat a una cinquantena de poblacions, moltes més de les que hi havia fins aleshores, a causa del seu creixement demogràfic o econòmic. Aquestes motivacions persistiren en les concessions posteriors al 1939.

7 ciutat oberta *DR* Qualificació donada en temps de guerra a aquelles ciutats que no constitueixen objectius militars o es troben sense defenses especials. També reben aquesta denominació les ciutats molt poblades i les d'importància industrial o valor artístic que, per tal d'evitar-ne la destrucció, són lliurades sense lluita a l'enemic.

civada [*Avena sativa*, família de les gramínies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual, de 60 a 150 cm d'alçada, segons la raça, amb fulles nombroses de color verd blavós i flors i fruits units en panícula estesa o bé unilateral, amb les espiguetes erectes o pèndules, segons les races, i en nombre sovint superior a setanta. Hom no l'ha trobada en estat silvestre. Considerada inicialment com a mala herba dels camps de blat, degué començar a ésser conreada fa uns 2000 anys. El gra de civada conté més lípids que els altres cereals i una quantitat de proteïnes i de vitamines semblant a la del gra de blat; es diferencia, però, d'aquest cereal en la proporció dels diversos aminoàcids. Una gran part de la producció és destinada a l'alimentació animal. Per a l'alimentació humana cal esmentar els flocs, la sèmola per a preparar farinetes i les farines per a infants. Les pellofes de la civada tenen usos industrials: són utilitzades per a l'obtenció del furfural, com a producte auxiliar en la fabricació de cervesa, com a abrasiu—projectat mitjançant aire a pressió— per a eliminar olis i productes de corrosió de les peces metàl·liques de les màquines, etc.

Civera i Martínez, Marí (València 1900 — Mèxic 1975) Sindicalista i escriptor. Fou un dels fundadors del Partit Sindicalista d'Àngel Pestaña. Dirigí els diaris “El Pueblo” i “Mañana” de Barcelona. Exiliat el 1939, residí a Mèxic.

civilització *ANTROP* Avenç de la humanitat en l'ordre intel·lectual, social, moral, etc. La civilització és la cultura que ha assolit un grau considerable de complexi-

tat. Per a avaluar el grau de civilització d'una societat són emprats, com a criteris, l'eficiència interna, l'avenç tècnic i el científic i el desenvolupament de l'escriptura, com també la institucionalització de l'ordre moral, l'heterogeneïtat orgànica (és a dir, la diferenciació funcional de subcultures: l'alta i la baixa, la urbana i la rural, etc), la complexa divisió del treball i la concentració dels poders polític i econòmic. Dins una visió més culturalista i espiritual hom parla també de civilització (xinesa, egípcia, grecollatina, etc) quan aquesta encarna, a més, un cert humanisme. Sovint hom ha contraposat civilització i cultura, en valorar més l'aspecte moral i espiritual d'una societat (és a dir, les expressions artístiques, literàries i religioses: “cultura”) que l'aspecte tècnic i científic (“civilització”). Aquesta contraposició, però, iniciada per Jean-Jacques Rousseau tendeix a desaparèixer, i el nom de cultura s'imposa al genèric de civilització.

Clair, René (París 1898 — Neuilly-sur-Seine, Illa de França 1981) Nom amb què és conegut el cineasta, crític i escriptor francès René Lucien Chomette. El 1923, amb *Paris qui dort*, esdevingué un dels més importants cineastes francesos. El seu primer període, lligat a l'avantguardisme, fou seguit per una tendència al retrat *boulevardier*, però refinat —*Un chapeau de paille d'Italie* (1927)—. Introduí després una subtil ironia social —*Le million*; *A nous la liberté* (1931)—. El 1935 emigrà a Gran Bretanya, on assolí una poesia del fantàstic amb *The ghost goes West* i *Break the News* (1938), que prosseguí als EUA amb *I married a Witch* (1942) i *It happened tomorrow* (1944).

clan *ANTROP/SOCIOL* Grup de parentiu, superior a la família que forma l'estructura bàsica de la major part de les societats no organitzades en estats. En un sentit ampli, el clan és definit actualment com a grup de parentiu unilineal amb l'existència d'unes relacions de consanguinitat basades en la creença en un antecessor comú, sovint mític. L'exogàmia, el totemisme o la localització, tot i ésser usuals en molts de casos no són trets essencials del clan. El comportament social dels membres del clan és semblant a l'existent entre veritables consanguinis: hi ha una fraternitat i una igualtat absolutes, si més no entre els membres d'una mateixa generació, el clan (que normalment posseeix un nom genèric aplicat a tots els membres) regula la propietat col·lectiva i els conflictes entre els seus membres. Pot ésser local o agrupar individus dispersos; sempre hi ha, però, un únic lloc de culte. L'agrupació de clans pot donar lloc a *fratries*, que comprenen diversos clans que hom suposa amb un origen comú. L'existència de clans pressuposa un grau de contactes entre individus més ampli que la família nuclear i els llinatges i és per això que es donen preferentment en societats d'un cert nivell tecnològic i una certa complexitat social i política.

Clarà i Ayats, Josep (Olot 1878 — Barcelona 1958) Escultor. Estudià dibuix amb Josep Berga i Boix i escultura a l'Escola de Belles Arts de Tolosa de Llenguadoc (1897). El 1900 es traslladà a París. Presentà obres al Salon des Artistes Français del 1907 (*Turment*) i de la Societé Nationale del 1908 (*Crepuscle*). L'amistat amb la ballarina Isadora Duncan li permeté de realitzar els seus dibuixos més espontanis al voltant de la dansa. Fou nomenat membre de l'Academia de San Fernando de Madrid (1925). Realitzà també caps i retrats, com ara: *Voluntat* (1911), *Clara Stuart Merrill* (1926), etc. Les seves obres anaren simplificant-se i s'alliberaren de tot sentiment. Guanyà l'única medalla d'honor de l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929 amb *Repòs*. El 1930 anà a Grècia i més tard abandonà París i es traslladà definitivament a Barcelona. El 1934 obtingué el premi Damià Campeny amb *Nu de noia*. Amb el nu *Pomona* obtingué el gran premi de la Biennal Hispanoamericana del 1954. Com Maillol, Clarà representa la reacció classicista d'arrel mediterrània davant el modernisme d'arrel germànica i l'impressionisme rodinià.

Claret i Clarà, Antoni Maria *sant* (Sallent 1807 — Fontfreda, Llenguadoc 1870) Eclesiàstic. Fill de teixidors, inicià (1829) la carrera sacerdotal al seminari de Vic. A Roma ingressà a la Companyia de Jesús (1839), de la qual sortí abans de pro-

civada

Retrat de Pau Claris, gravat que il·lustra l'opuscle Lágrimas catalanas (1641)

fessar. Recorregué, com a missioner i predicador, les comarques catalanes, gairebé sempre a peu, i col·laborant amb el clericat i les religioses (1843-46). Hom li ha atribuït l'afirmació, referint-se als predicadors en llengua castellana: “Vosaltres prediqueu en castellà, però el nostre poble es condemna en català”. Fundà l'editorial Llibreria Religiosa (1848), on publicà molts dels seus escrits. Sobresurten per llur difusió (amb nombroses traduccions) els diversos *Avisos*, el *Catecisme de la doctrina cristiana* (1847) i el devocionari *Camí dret i segur per arribar al Cel* (1843) —185 edicions amb un total de més de 100 000 exemplars—. Acusat de col·laborar amb els carlins, marxà a Canàries, on dugué una tasca intensa com a missioner (1848). El 1849 fundà a Vic la Congregació de Missioners Fills de l'Immaculat Cor de Maria, anomenats popularment *claretians*. Arquebisbe de Santiago de Cuba, hi fundà les religioses de Maria Immaculada. Cridat a Madrid per la reina Isabel II per tal de fer-lo el seu confessor, fou nomenat arquebisbe titular de Trajanòpolis. Abandonà la cort quan Isabel II reconegué el regne d'Itàlia, però hi tornà per indicació de Pius IX, i acompanyà la reina a l'exili (1868). Morí a l'exili, acollit al monestir cistercenc de Fontfreda. Canonitzat el 1950, hom en celebra la festa el 24 d'octubre.

clarí *MÚS* **1** **Instrument** aeròfon de metall, de perforació cònica, sense forats ni pistons, precursor de l'actual trompeta. Pel seu timbre clar i brillant fou utilitzat per a executar les parts agudes de les composicions de l'època del barroc. **2** Trompeta medieval de fusta, aguda, recta o lleugerament corbada, amb set forats.

clarinet *MÚS* **Instrument** aeròfon, de llengüeta simple, perforació cilíndrica i pavelló en forma de campana, construït generalment de fusta. Abasta més de quatre octaves d'extensió gràcies als seus tres registres: el greu o *chalmureau*, el mitjà, dit clarí, i el registre agut. Han estat construïts una gran varietat de models. Entre els petits, el més freqüent és el *requint*. Entre els ordinaris, s'imposa l'afinat en si bemoll o en la. Els contralts són afinats en fa, com el *corno di bassetto*, i en mi bemoll. El baix és en si bemoll i menys freqüentment, en la. La invenció, a la fi del s XVII, del clarinet pròpiament dit, amb la possibilitat de més d'un registre, és deguda a J. C. Denner. En el transcurs dels ss XVIII i XIX, el clarinet fou objecte de perfeccionaments, consistents especialment en l'augment de les claus. El clarinet fou introduït a l'orquestra a mitjan s XVIII per Rameau, i adoptat per la cèlebre escola de Mannheim.

Clarís i Casademunt, Pau (Barcelona 1586 — 1641) Polític i eclesiàstic. Nomenat canonge de la seu d'Urgell (1612), inicià la seva vida pública com a defensor dels privilegis eclesiàstics. Prengué part, com a síndic del capítol, a les corts de Barcelona del 1626 —fou un dels constitucioners— i s'oposà a la demanda reial de 16 000 homes per a la guerra. El 1627 —fixada ja la seva residència a Barcelona— fou nomenat visitador de la generalitat. Al juliol del 1638, fou elegit president de la generalitat per al trienni 1638-41; s'enfrontà aviat, però, amb les autoritats reials a conseqüència del saqueig de Palafrugell (juliol del 1638) pels terços del rei. La crisi s'intensificà, a la primavera del 1639, amb la invasió francesa del Rosselló i la consegüent rendició de Salses, i culminà amb l'empresonament del diputat militar Francesc de Tamarit. La gravetat dels incidents posteriors —mort de l'algutzir Joan Miquel Mont-rodon a Santa Coloma de Farners, incendi de l'església de Riudarenes i entrada a Barcelona de cinc-cents pagesos (22 de maig de 1640) amb l'intent d'alliberar Francesc de Tamarit, que culminà amb el Corpus de Sang (7 de juny de 1640)— desencadenaren la ruptura definitiva entre la generalitat i el govern del comte-duc d'Olivares. La imminent invasió castellana obligà Pau Claris a signar un pacte amb França i a proclamar la República Catalana sota la protecció de França (16 de gener de 1641). Però, davant l'imminent perill de setge de Barcelona per l'exèrcit del marquès de Los Vélez, Pau Claris, en nom del Principat, hagué de reconèixer Lluís XIII de França com a comte de Barcelona. L'exèrcit franco-català derrotà totalment les tropes castellanes a Montjuïc (26 de gener de 1641). Pau Claris morí sobtadament un mes després de la victòria.

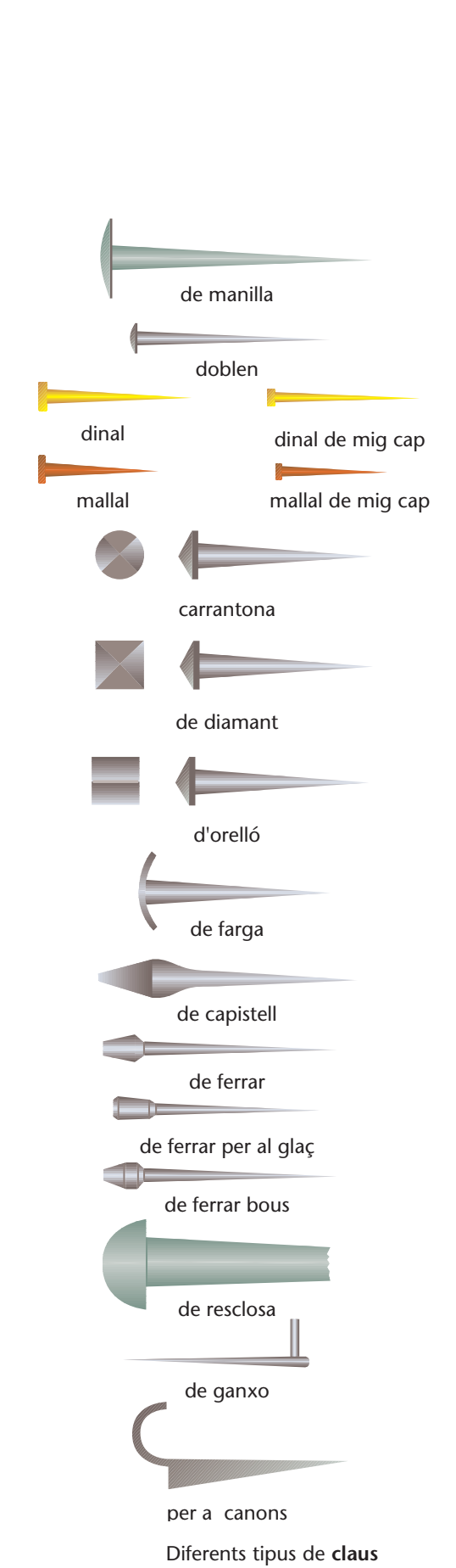
clarissa *CATOL* Membre del segon orde franciscà femení fundat per santa Clara d'Assís (1212). Com a regles ha tingut la donada per sant Francesc d'Assís al convent de Sant Damià, única norma entre el 1212 i el 1219, la posada sota protecció de la benedictina (1219), la d'Innocenci IV (1247), la dictada personalment per Clara (1253) i la d'Urbà IV (1264). El primer monestir català fou el de Sant Antoni de Pàdua, a Barcelona, que posteriorment rebé els noms de Sant Daniel i de Santa Clara, del qual sortiren les fundadores de Pedralbes. Els monestirs depenien del provincial dels franciscans d'Aragó, i eren repartits en custòdies. A la de València pertanyien el de Xàtiva i el de València. Els de Perpinyà i de Puigcerdà pertanyien a la província de Provença i a la custòdia de Narbona. Els altres pertanyien a les custòdies de Barcelona i Lleida. A causa de la relaxació general dels monestirs tingueren lloc, des de la segona meitat del s XIV, diversos intents de redreçament, el més seriós dels quals fou el disposat per Ferran II de Catalunya-Aragó (1493-95). Als segles moderns han sorgit alguns monestirs nous i han estat introduïdes unes altres modalitats de clarisses, com la caputxina, la concepcionista i la clarissa de la Divina Providència.

classe **1** Conjunt de persones que, dins un grup social, tenen en comú una funció, un tipus de vida, una ideologia, una professió, etc. **2** **classe passiva** *DR* Conjunt de persones que cobren de l'estat, del municipi, etc, per raó dels serveis prestats anteriorment per ells mateixos o per algun familiar, i en proporció al sou rebut durant el servei actiu i als anys de permanència. **3** **classe social** *SOCIOL* Grup social que es distingeix dels altres per la seva relació de propietat respecte als mitjans de producció i de distribució. Segons l'anàlisi marxista, les forces i relacions de producció constitueixen la base que determina l'estructura de la societat, corresponentment dividida en classes, i la consciència i la ideologia d'aquestes; per contra, els sociòlegs anglosaxons tendeixen a diluir les classes socials sota el concepte genèric d'estratificació social. Les classes socials apareixen amb la propietat privada dels mitjans de producció i amb l'existència d'un estat que sigui instrument de dominació d'una classe sobre les altres. Com a grups característics de les societats industrials les classes socials s'han anat desenvolupant a partir del s XVII. Amb la **Revolució Industrial** aparegué una burgesia de nous capitalistes que sorgien de l'artesanat o havien estat anteriorment comerciants modests, i a mesura que la burgesia creixia sorgí en el seu si un nou *proletariat*, compost majoritàriament per emigrants del camp, que conformà la *classe obrera*. Bé que, inicialment, només palesa en conflictes parcials i momentanis, i en fets subversius, sorgí també aleshores la *lluita de classes*. D'altra banda, la concentració de la *classe capitalista* no solament modifica la relació entre capitalisme i proletariat, sinó que crea entre ells l'anomenada *classe mitjana*, constituïda per treballadors no productius (és a dir, que no produeixen plus-vàlua), però que rendeixen serveis estructurals. Des d'una perspectiva marxista, l'aparició d'aquesta classe fa d'amortidor contra les formes més agudes del conflicte de classes; el pensament sociològic anglosaxó, en canvi, veu la classe mitjana com una possibilitat de depassament de les classes i del conflicte existent entre elles (*consciència de classe*). **4** *ENSENY* Conjunt d'alumnes o estudiants d'una escola, col·legi, etc, que segueixen un mateix grau o curs d'estudi o una mateixa assignatura i assisteixen a les lliçons i activitats corresponents. **5** Cadascun dels grups de persones, animals o coses que resulten d'una distribució feta atenent les analogies i diferències que presenten entre elles.

clàssic **1** *ART/LIT/MÚS* Dit de l'obra que hom té com a model digne d'imitació en una literatura, en un art. El terme sorgí de la concepció perfeccionista de l'obra d'art, en tant que aquesta s'ajustava a una estructura modelica, expressada principalment per l'art grecollatí i per les successives valoracions posteriors d'aquest. **2** **escola clàssica** *ECON* Grup d'autors que formen l'eix del pensament clàssic en economia, des de la publicació, el 1776, de l'obra d'Adam Smith *La riquesa de les nacions*. Amb Adam Smith són autors principals d'aquesta escola Thomas Robert Malthus i David Ricardo. També

classicisme Meditació (1929) de Josep Clarà

Diferents tipus de claus

cal considerar clàssic Karl Marx, car ell mateix s’anomenava ricardià. Llur sociologia es basava en l'utilitarisme: creien que els individus, moguts per instints egoistes, reeixirien en l’obtenció d’allò que constitueix l’interès de la comunitat. Smith universalitzà la idea del *laissez faire* dels fisiòcrates, i a la pràctica això es tradueix en una lluita contra les reglamentacions mercantilistes que ofegaven el capitalisme industrial naixent. L’aportació més important dels clàssics fou l’elaboració d’una teoria del *valor-treball*, la qual, iniciada com a intent d’explicació de la formació dels *valors de canvi* dels béns, els portà a una comprensió global del sistema, que es veurà culminada en Karl Marx. Cal fer també esment de la *teoria de la població* de Thomas Robert Malthus, segons la qual, atès que la producció d’aliments augmenta en progressió aritmètica mentre que la població creix en progressió geomètrica, és recomanable de frenar l’augment de població. Pel que fa al *benefici*, per als clàssics constitueix la retribució del capital i l’estímul per a la seva acumulació, que és font del progrés econòmic. En les *relacions de l'economia amb l'exterior* els clàssics foren partidaris del comerç lliure, opinant que el comerç entre dues nacions seria beneficiós per a ambdues parts.

classicisme *ART* Corrent estètic que identifica la bellesa artística amb l’observança de certes lleis considerades inviolables. Aquest corrent, unit a les tendències filosòfiques moralistes, ha existit en totes les èpoques, si bé el terme clàssic pren carta de naturalesa a la Grècia dels ss VI i V aC. La doctrina oposada és el barroquisme, que posa en dubte la validesa de les lleis estrictes i cerca formes noves tot generant un art més dinàmic, contraposat a l’harmonia i serenitat del classicisme. D’una manera més específica, hom coneix amb el nom de classicisme la teoria estètica que neix al voltant del món humanista del s XV, creix amb el Renaixement, assoleix la màxima importància a la segona meitat del s XVIII i perviu tot el s XIX com a contraposició al romanticisme. Es fonamenta en la imitació dels models grecs i romans i la reglamentació de l’art mitjançant les lleis de l’harmonia i la proporció. El classicisme és, doncs, inseparable d’unes regles fixes i determinades, les quals informen ja des del s XVII les Acadèmies i provenen de les teories platòniques i aristotèliques, revitalitzades per Marsilio Ficino en època renaixentista.

1**clau** Tija metàl·lica punxeguda per un extrem i amb cabota a l’altre, que en limita la penetració, i que, feta entrar a cops, serveix per a unir dues peces, per a penjar alguna cosa o també com a ornamentació. Actua per fricció de la seva superfície amb les parets de l’orifici. Utilitzats des d’antic, al s XIX es passà a fabricar-los en fred (a partir de barres, planxes o filferro). Entre els tipus més emprats hi ha: el *clau de ferrar*, fet amb acer molt mal·leable, el *clau de ganxo*, doblegat en angle recte, que serveix per a penjar objectes o el *clau de rosca* o (*cargol*).

2**clau 1** Peça de metall que, introduïda al forat del pany, és emprada per a obrir o tancar una porta, un armari, una caixa, etc. **2** *MÚS* Signe escrit al començament, i a voltes entremig, de les línies horitzontals que serveixen de guia en la notació musical, el qual determina el nom i l’altura corresponents a les notes que hi són col·locades. Actualment hom utilitza sobretot les claus de sol en segona línia, de do en tercera i en quarta, i de fa en quarta, que indiquen on són situats el sol 3, el do 3 i el fa 2. Per tal d’evitar les línies addicionals, foren utilitzades, als ss XVI i XVII, moltes posicions de les claus en les diverses línies del pentagrama. Quan és utilitzada una clau corresponent a una extensió força superior o inferior a la real, hom afegeix un 8 sota o damunt aquesta clau per a indicar que les notes han d’ésser executades una octava més greu o més aguda, respectivament, de com són escrites. **3** *TECNOL* Eina de muntatge construïda amb acers estampats de gran duresa, tenacitat i resistència a la torsió que consisteix en un mànec rígid de forma variable, acabat per un extrem o per tots dos en una forma que s’ajusta a la cabota dels cargols o a les femelles i és adequada per a poder-los collar o aflluitar. Les claus poden ésser fixes o ajustables, com ara les *claus angleses*. Hom prefereix les primeres perquè no desgasten tant les

arestes dels cargols, i la relació entre la longitud del mànec i l’amplada del cargol és l’apropiada perquè l’esforç de collada (parell) sigui el convenient. D’entre aquestes, els tipus més emprats són: les *claus fixes de boca*, formades per un mànec pla i de poc gruix, acabat en dos eixamplaments circulars amb una mòssa, i les *claus d'estrella* amb un anell amb estries interiors. D’entre les ajustables, a part la *clau anglesa*, són també molt usuals: les *claus de cadena* utilitzades per a collar maneguets i tubs; les *claus de got*, que consisteixen en un joc de cilindres curts (*gots*) que es poden emmanegar amb estris de molt diversa forma; les *claus de tub*, formades per una peça buida de secció generalment hexagonal, recta, colzada (*pipa*), articulada o en T; les *claus de ganxo*; les *claus de mamellots*, utilitzades per a collar alguns tipus de femelles; i les *claus Allen*, especials per a collar cargols amb cabota de buidat sisavat. Les *claus mixtes* són les formades per la combinació d’un extrem de clau de boca i l’altre d’estrella. Les claus són numerades segons sigui la mida en mil·límetres de l’entrecares del cargol o la femella per als quals han estat previstes. **4** *MIL* Peça o conjunt de peces que servia per a disparar les armes de foc antigues, equivalent al mecanisme disparador de les armes modernes, anomenat, generalment, *pany*. Segons llur evolució tècnica i històrica, hi ha diverses menes de claus. Així doncs, hom pot esmentar la *clau de serpenti*, mecanisme amb què es perfeccionaren els arcabussos i mosquets, a partir del 1523, i que permetia d’atansar la metxa, amb precisió i rapidesa, a la cassoleta encebada de pólvora. Vers el 1517 Kiefus, un rellotger de Nuremberg, inventà la *clau de roda*, que substituïeix la metxa per una pedra foguera. Més tard aparegué la *clau de fumereta*, pròpia de les armes de pistó, que hom començà de fabricar a la fi del s XVIII. També es poden esmentar la *clau d'agulla*, pròpia de les armes que són carregades per la recambra, o la *clau moixa*, de les escopetes de caça modernes.

Claudel, Paul (Villeneuve-sur-Fère, Aisne 1868 — París 1955) Poeta i dramaturg francès. Perduda la fe cristiana, la recobrà el Nadal del 1886 tot escoltant el cant del magnificat a Notre-Dame de París, fet que havia de condicionar la seva obra literària. Iniciat literàriament dins el cercle de Mallarmé, començà d'escriure drames com *Tête d'or* (1889), *La ville* (1890), etc, però a partir del 1895 deixà de publicar per espai de deu anys. Tornà al teatre amb una trilogia històrica —*L'Otage* (1909); *Le pain dur* (1914); *Le père humilié* (1916)— i amb els drames *L'annonce faite à Marie* (1912) i *Le soulier de satin* (1929), la seva obra més cèlebre. Té una considerable producció lírica —*Grandes odes* (1900-08), *Feuilles de saints* (1925), etc.

Claudi I [*llat: Tiberius Claudius Nero Germanicus*] (Lió 10 aC — Roma 54 dC) Emperador romà (41-54 dC). Membre de la família Clàudia, fou escollit pels pretorians successor de **Calígula**. Molt capacitat per al govern, intentà tornar al programa d'August fugint de la monarquia absoluta i assegurant-se la confiança del senat i de l'exèrcit; restaurà la censura i cercà d'igualar les condicions de les províncies amb les d'Itàlia. En l'aspecte militar aconseguí la conquesta d'una bona part de la Britània i l'ocupació de la Mauritània. Sembla que morí enverinat per la seva segona muller, Agripina, que devia aconseguir, així, que **Neró** el succeís, en perjudici de Britànic, fill del primer matrimoni de Claudi amb Messalina.

claustre [*llat: claustrum*, ‘clos’] **1** *ARQUIT* Recinte, normalment quadrat, voltat de murs amb galeries cobertes i obertes vers el pati, que serveix de centre i comunicació a les principals dependències de l’edifici on es troba. Solen ésser als monestirs, catedrals, universitats i similars. Els grans monestirs de l’edat mitjana tenien un claustre prop de l’entrada occidental del temple, amb comunicació amb aquest, i un altre a llevant, més petit i retirat darre-re l’absis. Als monestirs i a les catedrals les columnes arrencaven d’un basament comú o pedrís, que podia servir de seient. A les universitats i els edificis civils arrencaven directament de terra. Entre els claustres romànics més notables destaquen San Juan de la Peña i Santo Domingo de Silos, a Espanya; Sant Tròfim d'Arles i l'abadia de Moissac, a França; Sant Pau Extramurs, a Roma, etc. Pel que fa als gòtics cal citar els de les catedrals de Burgos, Lleó i Toledo, a Espanya; els del

Mont-Saint-Michel i la catedral de Rouen, a França; els de la catedral de Gloucester i l'abadia de Westminster a Anglaterra, etc. Als Països Catalans sobresurten, entre d'altres, els de la catedral de Girona i el de Sant Miquel de Cuixà, del s XII; el de Sant Cugat del Vallès, de gran riquesa escultòrica en els capitells; el de Sant Pau del Camp, a Barcelona; el de Poblet, que reflecteix les normes del Cister; el de Santes Creus, d'estil gòtic flamíger; el de Pedralbes, el del Col·legi del Corpus Christi de València, d'estil renaixentista, etc. Del s XVII destaca a Barcelona el de l'antiga Casa de Convalescència. Del s XVIII hi ha el de la Universitat de Cervera i el de l'antiga Duana de Barcelona. Del s XIX cal esmentar el neoromànic de la Universitat de Barcelona, obra d'Elies Rogent. **2** *ENSENY* Òrgan suprem corporatiu de la universitat, format pel rector, els vice-rectors, els degans, els cate-dràtics numeraris, els professors, els repre-sentants de l'estament discent i del per-sonal no docent, i regit per uns estatuts que n'estableixen la composició, l'orga-nització i les normes de funcionament.

Clavé i Camps, Josep Anselm (Barce-lona 1824 — 1874) Músic, poeta i polí-tic. Projectà de sostreure els obrers de l'ambient miserable de les tavernes on se solien reunir i d'unir-los en societats corals. L'èxit l'encoratjà a organitzar, el 1845, una agrupació coral, l'Aurora, que transformà en La Fraternitat, societat d'auxilis mutus i primera coral peninsu-lar (1850). El 1857, Clavé li canvià el nom pel menys compromès d'Euterpe, i aviat s'estengueren pel Principat i pel País Valencià (València, Vinaròs) nombroses “societats euterpenses”, origen dels *Cors de Clavé*. Clavé componia la lletra i la música de les seves cançons. L'impuls de la Renaixença el dugué a escriure les pri-meres composicions en català: *La font del roure* i *Les nines del Ter* (1854); *Les flors de maig* (1859). Fèu patent la seva vocació política en *La Revolución* (1868) i *La Mar-sellesa* (1871), arranjament en versió cata-lana de l'himne francès. La seva millor obra és, potser, la serenata *Goigs i planys* (1873). Fundà i dirigí la revista musical “El Eco de Euterpe” (1859) i “El Metróno-mo” (1863). Durant el Bienni Progressis-ta (1854-56) intervingué en política, però la repressió del 1856 li costà el confina-ment a les Balears. Retornà clandestina-ment a Barcelona. El 1867 fou empreso-nat a Madrid, i, en triomfar la Revolució de Setembre (1868), la política absorbí gairebé totes les seves activitats. Fou elegit president de la diputació provincial de Barcelona durant el regnat d'Amadeu I (1873) i, el mateix any, diputat a les corts constituents, governador civil de Castelló de la Plana i de Tarragona (1873-74). Es retirà de la vida pública després del cop d'estat del general Pavía.

Clavé i Sanmartí, Antoni (Barcelona 1913) Pintor, gravador i escultor. S'inicià com a pintor de parets i cartellista i du-rant alguns anys es dedicà a la il·lustra-ció. El 1939 s'exilià a França, on des del 1965 ha establert el seu taller a Saint-Pier-re, Provença. Ha assimilat diverses in-fluències, de Vuillard, Bonnard i Picas-so, al servei d'una plasticitat molt perso-nal. Pel que fa a la seva obra litogràfica, cal assenyalar les seves il·lustracions per a *Lettres d'Espagne* de Merimée. També cal destacar les seves obres escenogràfiques, en gran part donades a l'Institut del Tea-tre de Barcelona. Cap al 1950 apareixen en la seva pintura figures que recorden nines, personatges del món del joc, etc i, posteriorment, assumí l'informalisme i emprà abundantment el *collage*. El més característic de la seva producció des del 1975 són els fons que simulen papers ple-gats. Ha practicat també l'escultura i el tapís. És un dels artistes catalans contem-poranis amb una presència internacional més constant i també amb més encàrrecs i reconeixements oficials (medalla d'or de la Generalitat, 1984). Part de la seva pro-ducció gràfica, unes 150 obres, fou lliura-da l'any 1987 per l'artista al fons d'art de la Generalitat de Catalunya.

clavecí *MÚS* Instrument cordòfon de la gran família de les **cítars** de post; és de teclat i cordes pinçades i pertany al mateix grup que l'espineta i el virginal. En la seva forma definitiva posseeix dos teclats i nombrosos registres amb la fun-ció de combinar els diversos jocs de cor-des (4, 8 i 16 peus) i les sonoritats espe-cials. Del s XVI al XVIII fou l'instrument més important. L'invent del piano, a mit-

Perspectiva del cimbori i del claustre del monestir de Poblet (s XII)

Personnage (1985), d'Antoni Clavé i Sanmartí

jan s XVIII, n'ocasionà la desaparició gradual, bé que al s XX se n'ha produït una renaixença tant en la interpreta-ció d'obres antigues com de nova creació (Falla, Frank Martin, Martinů, Poulenc, etc).

claveguera *CONSTR* Conducte subterrani per a recollir les aigües pluvials o fecals dels carrers i dels edificis d'una població i conduir-les a la xarxa general de saneja-ment o, en els llocs sense urbanitzar, a una fossa sèptica. La claveguera, element importantíssim dins la infraestructura d'una població, fou emprada per primera vegada a la Roma dels Tarquí. Després d'un llarg període, tornaren a aparèixer, en molt petita escala, al s XII, i fou ja al XVIII que hom començà a generalitzar aquest sistema de sanejament a les ciutats.

clavell *BOT* **1** Flor de la clavellina. **2** **clavell de moro** [*Tagetes patula*, família de les compostes] Planta herbàcia anual, originària de Mèxic, de fulles pinnatisec-tes amb els folíols lanceolats i serrats i de capítols florals solitaris i terminals grocs o de color de taronja. Apreciada en jardine-ria. **3** **clavell de pom** [*Dianthus barbatus*, família de les cariofil·làcies] Planta herbà-cia perenne, de 30 a 60 cm d'alçària, de fu-lles lanceolades i breument peciolades i de flors vermelles o porprades, amb cinc pètals lleugerament dentats i un calicle d'esquames ovades i arestades. Creix en prats i boscs dels Pirineus. També és plan-ta de jardí.

clavellina *BOT* **1** [*Dianthus caryophyllus*, família de les cariofil·làcies] Planta herbà-cia perenne de tiges sufruticoses, esvel-tes, que fan fins a 80 cm d'alçària, fulles oposades, angostes, glabres, glauques i flors grans amb el calze tubulós, que acaba en cinc dents i porta a la base qua-tre esquames caliculars. La forma silves-tre creix espontània en alguns rocalls molt agrests del sud de les penínsules Ibèrica i Itàlica i de Sardenya i Sicília. Gaudeix d'una gran estima com a planta ornamental i hom la conrea extensa-ment per la flor, el *clavell*. Les culti-vars emprades en floricultura són de floració contínua durant l'hivern. Són classifica-des en dos grans grups: les *americanes*, estèticament ben dotades, que han estat obtingudes en hivernacle i que hi són conreades, principalment als països euro-peus no mediterranis i als EUA, i les *medi-terrànies*, molt més rústiques, puix que han estat obtingudes a l'aire lliure, i així són també conreades generalment. Els productors més importants són França, Itàlia i Holanda. **2** [*Dianthus fimbriatus*, família de les cariofil·làcies] Planta sub-llenyosa, molt ramosa, de fulles linears i flors solitàries o en grups de dues o tres, situades a l'extrem de tiges llargues i esveltes. És originària d'Europa i hom la conrea com a planta ornamental.

Claver i Sobocano, Pere (Verdú 1580 — Cartagena, Nova Granada 1654) Mis-sioner jesuïta. El 1602 ingressà a la Com-panyia de Jesús; estudià a Girona i a la ciutat de Mallorca (1604-08), on tingué per mestre Alonso Rodríguez. Acabà la seva formació a Bogotà i s'instal·là a Car-tagena d'Índies (1615), que fou des d'ales-hores el seu camp de treball. S'ocupà es-pecialment dels esclaus negres procedents d'Àfrica. Fou proclamat apòstol de les Índies Occidentals pel concili tarragoní del 1727, i fou canonitzat pel papa Lleó XIII (1888); hom en celebra la festa el 9 de setembre. La seva casa natal, a Verdú, ha estat convertida en museu.

clavicordi *MÚS* Instrument cordòfon de la gran família de les **cítars** de post, en el qual el so és produït per la percussió d'unes plaquetes metàl·liques, dites *tan-gents*, sobre les cordes encabides a l'inte-rior d'una caixa rectangular i disposades perpendicularment al teclat que acciona les tangents. A causa de la seva sonoritat, molt suau i velada, el clavicordi fou desti-nat exclusivament a l'estudi i a les audi-cions íntimes, però fou apreciat per les seves possibilitats expressives, superiors a les del clavecí i a les de l'orgue. Derivat del monocord, fou creat vers el s XIV. El nom-bre de tecles augmentà, posteriorment, fins a quaranta-cinc (s XVII).

Clemenceau, Georges (Mouilleron-en-Pareds, Vendée 1841 — París 1929) Polític francès. Diputat per París (1876-93), i orador incisiu, féu perdre la majoria al govern Ferrey (1885) en denunciar-ne la política colonial. El cas Dreyfus li féu guanyar popularitat, en publicar al diari

“L'Aurore”, que ell dirigia, l'article de Zola *J'accuse*. Fou ministre de l'interior (1906) i president del consell (1906-09). Durant aquest període continuà la política de separació de l'Església i l'estat; també reprimí amb energia diverses vagues, la qual cosa l'enemistà amb els socialistes. El 1910 se separà del partit radical. Pel novembre del 1917 fou designat cap de govern; restablí la disciplina a l'exèrcit i la moral de victòria. En el tractat de Ver-salles (1919) féu incloure les clàusules d'ocupació del Rin i d'indemnitzacions de guerra i es negà a prendre en consideració cap reivindicació catalana.

Cleòpatra [o *Cleopatra*] (? 69 — 30 aC) Darrera reina d'Egipte. Filla de Ptolemeu XII Auletes, començà regnant ensems amb el seu germà Ptolemeu XIII, però amb l'ajuda de Cèsar, destruí el seu germà i els seus enemics durant la guerra alexan-drina (48-47 aC). Amistançada amb Cèsar, anà a Roma. Després de la mort d'aquest tornà a Egipte, on s'alià i s'amistançà amb Marc Antoni. L'any 40 aC Marc Antoni tornà a Roma i esposà Octàvia, germana d'Octavi, però, en tornar a Egipte, reem-prengué la seva aliança amb Cleòpatra. En repudiar (32 aC) Octàvia, s'aguditzà la separació entre Marc Antoni i Octavi, la qual cosa desembocà en una declaració de guerra. A la batalla d'Àccium, Marc Anto-ni i Cleòpatra foren totalment derrotats (31) i se suicidaren.

clepsidra *TECNOL* Instrument per a mesu-rar el temps basat en els diferents nivells assolits per l'aigua continguda en un reci-pient en passar a un altre a través d'un petit orifici; hom fa la lectura de l'hora en una escala horària uniforme fixada al reci-pient receptor. Aquest instrument fou usat a partir del 1400 aC pels egipcis, pels babilonis i pels xinesos. Després passà a Grècia, a l'imperi Romà i a tot l'Occident, on fou usat amb algunes modificacions fins al s XIII.

clericat *CRIST* Estament eclesiàstic dels clergues. Inicialment fou el grup de servi-dors de la comunitat cristiana, format entorn del bisbe i del presbiteri; amb el temps tingué influència oficial sobre tota la vida civil i constituí un dels tres esta-ments que formaren l'estructura de l'estat durant l'antic règim. El concepte de cleri-cat és, doncs, el d'un grup, i després el d'una classe social, que no es pot fon-dre amb la funció sacerdotal existent en totes les religions. Com a grup funcional a l'interior de l'Església, es formà durant els tres primers segles. A partir de Con-stantí, els criteris de pertinença al clericat es precisen i esdevenen en part econò-mics: els clergues són adscrits a una esglé-sia i són mantinguts per aquesta. Al s IX, a gairebé tot Europa els funcionaris públics eren clergues. Els clergues, que ordinàriament fins al s XI eren casats, arribaren a establir uns certs drets dinàs-tics, i fins i tot als ss X i XI hi hagué intents d'establir dinasties episcopals. La irrupció dels monjos en la vida religiosa del poble introduí una nova font de divi-sions entre el clericat secular i el regular. En l'aspecte polític, el clericat era present corporativament a les altes assemblees dels regnes, corts o parlaments, consti-tuint-ne el braç eclesiàstic. El s XVI apor-tà dues novetats en el desenvolupament del clericat: la fundació de nombrosos ordes de clergues regulars i la institució dels seminaris. D'ençà del concili II del Vaticà, la crisi de reclutament de voca-cions i el replantejament del celibat han posat l'alternativa de la liquidació del cle-ricat com a base social diferenciada.

clima *CLIMAT* Conjunt de condicions nor-mals que caracteritzen l'atmosfera d'un lloc determinat i que són definides pels valors mitjans dels diferents elements climàtics, llurs valors extrems i la freqüèn-cia o durada dels fenòmens atmosfèrics durant un període de temps molt llarg. Cal no confondre'l mai amb el temps atmosfèric. Hom l'empra alhora com a sinònim de zona climàtica i de règim climàtic, en parlar de clima fred o de clima tropical. Tots aquells fenòmens que es produeixen a la superfície de la Terra i que sense ésser pròpiament climà-tics repercuteixen directament sobre el clima, com la latitud, la continentalitat i l'altitud i altres com el tipus de sòl, la vegetació o el factor humà, constituei-xen els *factors climàtics*. La influència de la latitud sobre el clima és deguda al desigual escalfament de les zones de la terra en rebre els raigs del Sol amb una

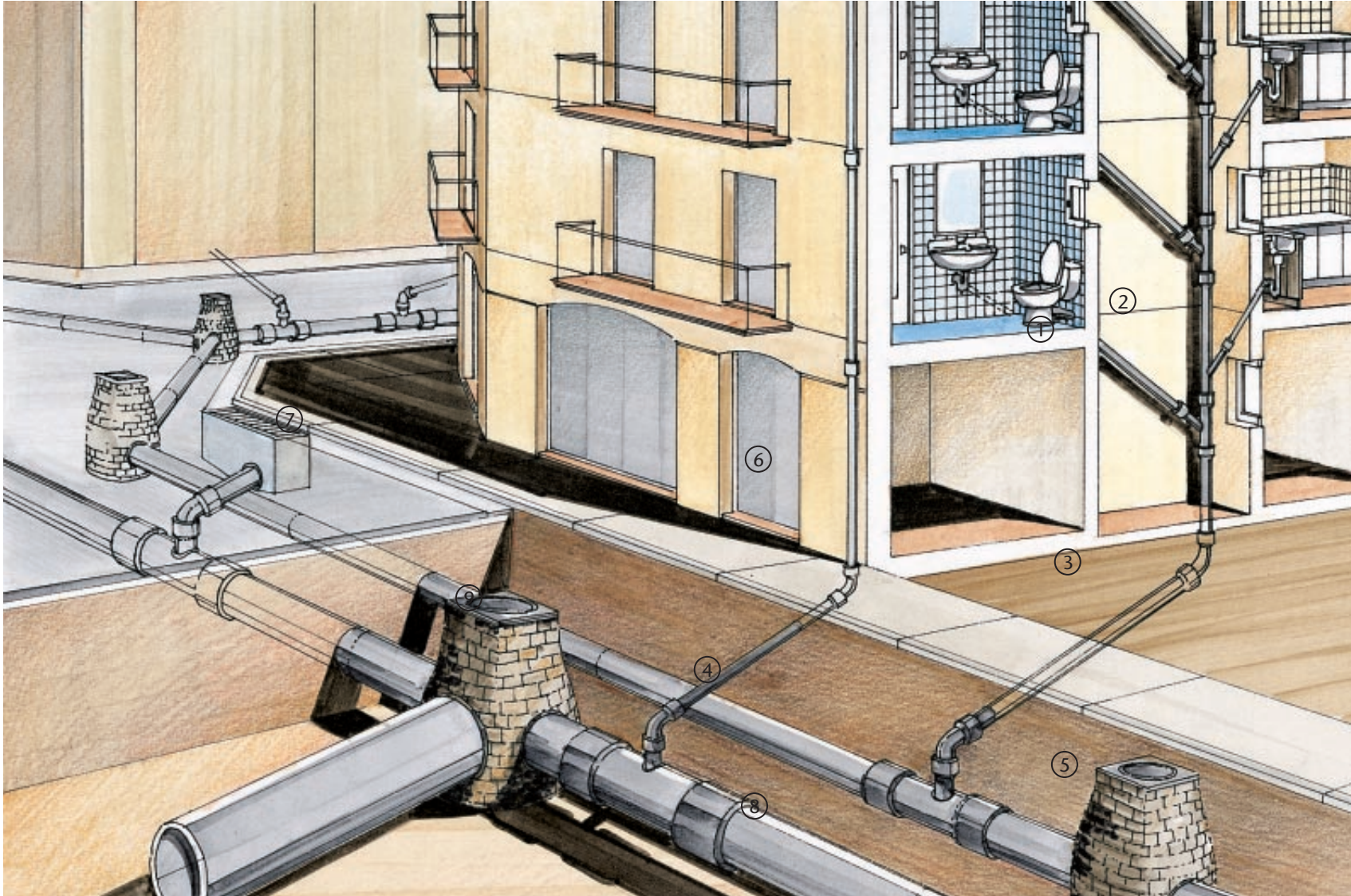
inclinació diferent, la qual cosa varia, doncs, la intensitat i la durada de la insolació. Les regions allunyades de la mar (continentalitat) tenen unes oscil·lacions tèrmiques molt importants a causa de l'escalfament i el refredament ràpid de les masses sòlides en relació amb les masses líquides, on aquests processos són més lents; la mar actua, doncs, com un suavitzador i moderador de les temperatures. Per altra part, la humitat és molt elevada vora la costa i disminueix progressivament a mesura que la continentalitat augmenta. L'altitud repercuteix en el clima a causa de la disminució de la pressió atmosfèrica, de la temperatura i de l'augment de les precipitacions. El color del sòl pot influir en la quantitat de calor que és capaç d'absorbir, i la seva composició, en la humitat que reté; la vegetació contribueix a modificar les temperatures i, sobretot, la humitat dins un sector més o menys important (microclima). L'home és també un important factor del clima; encara no coneix ben bé fins on pot arribar a modificar-lo. Sens dubte els climes de la Terra sempre han canviat, però el ritme actual és molt més ràpid que el que es produïa abans de la industrialització. Els efectes de l'acció antròpica són la deposició àcida, la corrosió de materials, la boira urbana, la boira fotoquímica, la reducció en la capacitat d'autoneteja de l'atmosfera, la destrucció de l'ozó atmosfèric i, probablement, l'augment de la temperatura global del planeta. El *règim climàtic* és constituït pel conjunt de condicions atmosfèriques característiques d'un sector determinat, degudes al predomini d'un factor sobre els altres. Hom pot establir, en general, els següents règims climàtics: marítim, continental, desèrtic i de muntanya. Alguns autors parlen també d'un règim monsònic. Els geògrafs i els climatòlegs han intentat d'establir unes divisions de la Terra que corresponguessin a la diversitat climàtica existent introduint el concepte de *zona climàtica*. Les zones climàtiques són cinc grans bandes paral·leles a l'Equador, que es diferencien entre si per llur temperatura: una de tòrrida, dues de temperades i dues de fredes o glacials. Cal fer notar, tanmateix, que aquestes zones són divisions de caire teòric que es basen en la hipòtesi de la homogeneïtat de la superfície de la Terra i en l'absència de relleu. En realitat, aquest esquema ideal és modificat per l'existència dels factors climàtics, principalment l'altitud i la continentalitat.

climatologia Ciència del **clima**, que estudia els factors que el produeixen, els seus elements, la seva distribució sobre la superfície de la Terra i la influència sobre els éssers vius. La climatologia opera amb dades procedents de les observacions meteorològiques durant llargs períodes de temps (30-35 anys), de les quals extreu els valors mitjans i els valors extrems dels diferents elements, les oscil·lacions periòdiques i la freqüència dels fenòmens atmosfèrics; amb aquestes dades elabora mapes, gràfiques i diagrames que reflecteixin les condicions climàtiques d'un lloc determinat. Després dels descobriments de les masses d'aire, dels fronts i del corrent de raig, que són fonamentals per a desenvolupar un esquema més complet de la circulació general atmosfèrica, s'ha passat a aplicar models d'ordinador per a predir el temps a curt i a llarg termini. El 1959 es creà l'Organització Meteorològica Mundial (OMM) i un any després es llançà el primer satèl·lit artificial meteorològic.

Clinton, Bill (Hope, Arkansas 1946) Polític nord-americà. Hom l'elegí fiscal general d'Arkansas el 1977 i fou governador general d'aquest estat durant els anys 1979-81, càrrec que tornà a ocupar des del 1983. Adscrit a l'ala més liberal del partit demòcrata, l'any 1992 accedí a la presidència dels Estats Units d'Amèrica succeint George Bush.

clívia [*Clivia* *sp*, família de les amaril·lidàcies] *BOT* Gènere de plantes herbàcies de fulles cintiformes, que neixen de la base, i inflorescències de flors generalment de color taronja. Tenen gran interès en jardineria.

Clodoveu I (? 466 — París 511) Primer rei de tots els **francs** (~509-511). Succeí el seu pare Khilderic I. Vencé Siagri, darrer representant de l'imperi Romà a la Gàl·lia (486) i s'imposà com a rei únic dels francs salis. Després d'auxiliar els francs ripuaris, atacats pels alamans (496), aquests també

claveguera Elements de la xarxa de sanejament: 1 desguàs banys; 2 desguàs cuines; 3 baixant general d'aigües de clavegueres; 4 clavegueres; 5 col·lector de clavegueres, conducció a plantes depuradores; 6 desguàs pluvial; 7 desguàs pluvial via pública; 8 desguàs pluvial; col·lector pluvial, conducció al mar o rius

l'elegiren rei (509). Es convertí al cristianisme i obtingué la influent adhesió de l'episcopat, que significà la submissió dels gal·loromans i li facilità la lluita contra l'estat visigòtic, que derrotà a Vouillé (507). A Tours (508) rebé d'Anastasi I el títol honorífic de cònsol. Reuní un concili a Orleans (511) i manà de codificar la llei consuetudinària dels francs salis (*lex salica*). Féu de París el centre del seu regne, que comprenia gairebé tota la Gàl·lia, excepte Borgonya, Provença i Septimània.

cloïssa [*Tapes decussatus*, subclasse dels lamel·libranquis] *ZOOL* Mol·lusc bivalve marí, d'uns 5 cm d'amplada i 8 cm de llargada, amb les valves ovals i recorregudes per unes fines estries radials que es creuen amb unes altres de concèntriques. Tenen una coloració variable (groguenca, verdosa o grisosa). La seva carn és molt apreciada, crua o en conserva. Viuen enfonsades en el fang o en llocs de sorra fina i d'aigües tranquil·les.

clor [Cl] *QUÍM* Element pertanyent al grup VII de la taula periòdica (grup dels halògens), de valències 1, 3, 4, 5 i 7. És un gas diatòmic tòxic de color verd, d'on li ve el nom (del grec *χλωρός*, 'groc verdós'). J.R.Glauber (1646) en descriví la preparació, i J.Priestley (1772) fou el primer a obtenir-ne d'anhidre. L'escorça terrestre en conté un 0,2%, i l'aigua de les mars i dels oceans, una proporció del 2,5% com a clorur de sodi. Existeix en estat natural en forma de clorurs cristal·litzats, dels quals els més coneguts són: clorur de sodi o sal gemma, silvina, silvinita i carnal·lita, tots activament explotats. El clor dona dos tipus d'enllaç: l'enllaç covalent simple, amb ell mateix, compartint un parell d'electrons, i l'enllaç iònic, quan es combina amb un àtom feblement electronegatiu. És un oxidant fort i un element molt electronegatiu. El seu grau d'oxidació normal és -1 (ió Cl⁻), però pot presentar els graus +1, +3, +4, +5, i +7. El clor és un cos molt actiu, que es combina directament amb tots els elements, llevat dels gasos nobles, de l'oxigen, del nitrogen i del carboni. Ataca tots els metalls, sovint amb incandescència, i la presència de vapor d'aigua intensifica considerablement la reacció. Reacciona amb els elements metàl·lics i no metàl·lics per a donar clorurs. Destrueix també tots els composts hidrogenats i metàl·lics no oxigenats, excepte el fluorur d'hidrogen (H₂F₂). Els hidrocarburs s'inflamen, sovint espontàniament, dins una atmosfera de clor. El clor gasós es combina amb el vapor d'aigua, resultant l'aigua de clor. En presència d'hidròxid de sodi (sosa càustica) la reacció és total: Cl₂+2(Na⁺HO⁻) → Na⁺Cl+Na⁺ClO+H₂O, i hom n'obté el *lleixiu*, utilitzat com a descolorant i bactericida: Na⁺ClO⁻ → Na⁺Cl+1/2 O₂. El clor s'usa com a descolorant, com a bactericida, en

el blanqueig de matèries vegetals i per a la fabricació de clorurs descolorants. La indústria química en consumeix una proporció molt important per a l'obtenció de productes acabats, o d'intermediaris, indispensables per a fer la síntesi de productes de gran consum: tetraclorur de carboni, solvent líquid d'extintors; clorur de sofre, usat en la vulcanització del cautxú; cloroform, solvent; clorur de metà, refrigerant, anestèsic local; diclorodifluorometà, líquid refrigerant; DDT o diclorodifeniltricloroetà, insecticida, etc.

clorofil·la *BIOL* Pigment verd que presenten les plantes i els protocarionts fotosintetitzadors, d'estructura porfirínica amb un àtom de magnesi central. Les principals clorofil·les són les *a* i *b*, que es troben en les plantes superiors i en les algues verdes. Per a la clorofil·la *a*, R=CH₃; per a la *b*, R=CHO. La *clorofil·la c* es troba en diatomees, dinoflagel·lats i feòfits fonamentalment, la *clorofil·la d*, en els rodòfits, i la *bacterioclorofil·la*, en els bacteris.

cloroform [triclorometà, CHCl₃] *QUÍM* Líquid volàtil d'olor etèria, el més important dels tres haloforms; reuneix, juntament amb l'alt poder de dissolució que caracteritza els solvents lipòfils, una particular capacitat de dissolució per a nombrosos composts polars, la qual cosa fa que sigui molt emprat com a solvent i agent d'extracció. S'empra en refrigerants, propulsants, plàstics de fluorocarboni i colorants. El seu ús com a anestèsic general s'evita, pel seu perill de toxicitat.

cloroplast *BIOL* Orgànul propi de la cèl·lula vegetal on té lloc la **fotosíntesi**. Ordinàriament és de color verd, per la clorofil·la que conté, bé que pot ésser emmascarat per uns altres pigments (carotens, ficobilines). Té formes variables en les algues, però en els briòfits i en les plantes superiors és biconvex.

clorur *QUÍM* Combinació del clor amb un cos compost o simple altre que l'oxigen i l'hidrogen. Els clorurs s'obtenen per acció del clor o de l'àcid clorhídric sobre el metall o el seu òxid. El clorur de sodi és usat en l'alimentació, i el de potassi és emprat com a adob. El clorur de zinc és un desinfectant, el mercuriós, un purgatiu, i el mercuríc, un antisèptic. Els clorurs dels metalls preciosos són utilitzats en fotografia.

cluniacenc *RELIG* Monjo de l'abadia de Cluny, iniciadora de la gran reforma monàstica que porta el seu nom, o dels monestirs de la congregació cluniacenca, avui desapareguda. Els cluniacencs han estat coneguts amb el nom de *monjos negres*. La reforma cluniacenca presentava els ideals de llibertat i centralització. A la fi del s X hi havia 37 monestirs agregats a la *congregació de Cluny*, i a començament del s XII hom en donava la xifra de dos

mil. A partir del 1156 la congregació entrà en un període de crisi, fins que es disgregà del tot. Les constitucions cluniacenes s'inspiraven en *Benet d'Aniana* i reposaven, per paradoxa, sobre el principi feudal de la *traditio*, base de llur centralització. Quatre papes reformadors sortiren del monestir central: Gregori VII, Urbà II, Pasqual II i Calixt II. L'acció social i econòmica de Cluny fou beneficiosa: promogué la rompuda de nous terrenys i la reconstrucció de les vies de comunicació.

cnidaris *ZOO*l Embrancament d'animals metazous diploblàstics i de simetria radial, agrupats antigament amb els ctenòfors dins l'embrancament dels celenterrats. Hi ha dos tipus fonamentals d'organització: el *pòlip* que és fix, i la *medusa*, o forma lliure. Els pòlips són sèssils, de forma cilíndrica o sacciforme i boca oral tentaculada; les meduses són vàgils, acampanades i de boca aboral; hom pot considerar-les pòlips invertits. Molts cnidaris posseeixen esquelets cornis o calcaris externs, d'una gran importància en la formació dels esculls coral·lins. Gairebé tots els cnidaris són marins, i també, llevat d'algunes excepcions, són carnívors i depredadors. Llur distribució arriba a totes les mars i en una gran part de les aigües continentals.

Cnossos Antiga ciutat de Creta, prop de l'actual Càndia (o Hērákleion). Habitada des de l'època neolítica (VI-V mil·lennis aC), la fama li ve sobretot dels seus palaus d'època minoica. Les despulles del primer palau, bastit cap al 2000 aC, mostren influències d'Egipte i Llevant. Cap al 1700 aC sembla que un terratrèmol arruïnà el palau. Amb la seva reconstrucció, hom pot dir que s'inicia l'època d'or de la cultura minoica. Aquest palau, a l'igual que bona part de l'illa, fou de nou destruït vers el 1450 aC, sembla que a causa de les conseqüències que tingué la gran explosió del volcà de la veïna illa de Santorí. Aleshores una dinastia micènica instal·lada a Cnossos ocupà el palau, que fou definitivament destruït per un incendi el 1380 aC.

coagulació *1 QUÍM* Procés pel qual és alterada la fase dispersa d'un sistema col·loïdal o el sòlid dissolt d'un sistema líquid, tot ocasionant la separació del sistema en una fase líquida i una massa insoluble gelatinosa. És pot aconseguir per escalfament, per addició de compostos químics, per addició d'enzims, etc. **2 coagulació de la sang** *BIOL* Procés de formació d'un coàgul sanguini. Cal distingir-hi dues fases. En la primera, la protrombina es converteix en trombina i en la segona la trombina actua sobre el fibrinogen i el converteix en fibrina.

coala [*Phascolarctos cinereus*, família dels fascolàrctids] *ZOO*l Mamífer **marsupial**, d'uns 60 cm de llargada, amb el tronc curt i robust i el cap gros, presentant un musell reduït i unes orelles molt grans i peludes. El pelatge és dens i espès, de color cendra. No tenen cua. Són de costums arborícoles i viuen sobre els eucaliptus, de les fulles dels quals s'alimenten, i només beuen quan estan malalts. Antigament eren molt nombrosos, però avui són protegits per tal d'evitar-ne l'extinció.

cob [*Kobus kob*, família dels bòvids] *ZOO*l Antílop de gran talla amb el pelatge curt i d'un gris marró. Els mascles presenten un banyam en forma de lira. Habita a les zones de boscs centrafricanes, prop de l'aigua o en zones palustres.

cobalt [Co] *QUÍM* Element de transició del bloc *d*, situat entre els elements del bloc *s* i els del bloc *p* de la taula periòdica; el nom li ve de l'alemany *kobold*, que significa ‘fetiller’. Té un sol isòtop natural: el núclid 59, i 10 núclids artificials: 54, 55, 56, 57, 58 i 58 m, 60 i 60 m, 61 i 62. Metall blanc, dúctil i mal·leable, descobert per Georg Brandt (1735). Graus d'oxidació: el +3, el +2, que és l'únic estable per a les sals simples en solució, el +1 i el +4, que es dona segurament en l'òxid CoO₂ i en alguns complexos. N'hi ha dues varietats al·lotròpiques: la varietat α, que cristal·litza en el sistema hexagonal compacte, i la β, de tipus cúbic de cares centrades. El cobalt és ferromagnètic: punt de Curie cap a 1 150°C. Inalterable en una atmosfera d'aire sec o humit a les temperatures ordinàries, s'oxida lentament quan és roent i es recobreix aleshores probablement d'una capa d'òxid salí Co₃O₄. Els halògens l'ataquen en calent; és fàcilment atacat pels àcids diluïts. Els minerals

Vista aèria de Cocentaina

cobla, oli de Xavier Nogués (MAMB)

més importants del cobalt són l'*esmaltina* i la *cobaltina*, que es donen gairebé sempre barrejades amb níquel, la *linneïta*, Co₃S₄, i la *carrol·lita*, CuCo₂S₄. La metal·lúrgia del cobalt és llarga, complexa i cara. Un mètode de purificació permet, per electròlisi del clorur de cobalt, l'obtenció del metall en un alt grau de puresa (contingut de Ni < 0,05 ppm i de Fe < 30 ppm). Industrialment, l'òxid comercial gairebé sempre és reduït per carboni, hidrogen, monòxid de carboni o alumini. Hom també utilitza sovint l'electròlisi d'una solució de sulfat de cobalt amoniacal. El cobalt és emprat per a obtenir alguns aliatges especials: el *ferro-cobalt*, amb el 34% de cobalt i d'interessants propietats magnètiques, el *Stellite* (55% Co, 25% W, 15% Cr, 5% Mo), aliatge duríssim amb el qual hom fabrica eines de tall, el *kanthal*, aliatge de crom, ferro, alumini i cobalt, per a la fabricació de resistències elèctriques. El cobalt serveix també per a la preparació de pintures i esmalts. En la producció mundial de cobalt destaca el Zaire, i també el Canadà, els EUA, Finlàndia, el Marroc i Zàmbia. El cobalt és un oligoelement necessari per a l'hematopoesi i entra en la composició de la vitamina B₁₂.

cobla *1 LIT* Agrupament de versos travats pel sentit o, més generalment, per la rima o les rimes. En la lírica medieval és sinònim d'estrofa. Les cobles *estrampes* eren formades per un nombre determinat de versos (generalment de vuit), blancs o solts, i en la lírica catalana medieval n'hi ha exemples com el *Cant espiritual* d'Ausiàs Marc. Els versos aparejats poden arribar a constituir cobles de quatre, sis o vuit versos; però no és adient de parlar de cobles quan els aparejats són elements constitutius de tirallongues narratives (*noves rimades* i *codolades*), o quan tenen una certa autonomia de sentit (proverbis i auques clàssiques). Les combinacions de quatre versos de dues rimes ja són pròpiament cobles i serveixen de base a unes altres formes de cobles variades: *encadena-*

da (a b a b), *creuada* (a b b a), també combinables (*cadeno-encadenades*, *cadeno-creuades*, *creu-encadenades*, *creu-creuades*). Les cobles de vuit versos poden ésser de dues, de tres o de quatre rimes. A l'edat mijana, les *Leys d'amors* arriben a catalogar més d'una setantena de cobles diverses. Les cobles són conegudes en totes les literatures hispàniques. L'obra principal de Juan de Mena, *Laberinto de Fortuna*, té també per títol *Las trescientas* [coplas]. Jorge Manrique escriví les *Coplas a la muerte de su padre*. A mitjan s XV el nom de *cobles* designà gairebé més un gènere literari que no pas els elements constitutius d'una obra. Avui el mot *cobla* és usat sobretot per a designar composicions poètiques breus, emprades comunament com a lletra d'una cançó o una dansa populars. En la poesia culta hom prefereix d'emprar el mot *estrofa*. **2 MÚS** Conjunt instrumental popular català, en el qual predominen els instruments de vent, que executen la música de diferents danses populars, en especial de la sardana. És formada per onze músics que toquen els instruments següents: el *flabiol* i el *tamborí*, dos *tibles*, dues *tenores*, dos *cornetins* o *trompetes*, dos *fiscorns*, un *trombó* i un *contrabaix*. La cobla catalana, a semblança del conjunt instrumental de vent que acompanyava la dansa alta europea del s XV, té un instrument del registre tenor que ocupa la part central. **Pep Ventura** (1818-75) transformà i estabilitzà la cobla en les seves característiques essencials, incorporà el contrabaix i donà a la tenora el seu paper predominant. Escriviren composicions per a cobla Ventura, Morera, Garreta, Toldrà, etc. Les cobles més conegudes són la Principal de la Bisbal (1888), la Principal de Peralada (1892) i la Cobla Barcelona (1922).

cobra *ZOO*l Nom que hom dona a diversos ofidis pertanyents al gènere *Naja*, bé que hi ha uns altres gèneres que reben també aquesta denominació vulgar, entre els quals el més conegut és *Ophiophagus* amb l'espècie *O.hannah*, que és el rèptil verinós més gros que existeix.

coca [*Erythroxylon coca*, família de les eritroxilàcies] *BOT* Arbust d'1 a 3 m d'alçada, d'escorça blanquinosa, fulles el·líptiques semblants a les del taronger, flors groguenques i fruits drupacis. Propi dels Andes bolivians i peruans, és conreat també per les fulles, que són estimulants i narcòtiques per la cocaïna que contenen. Els indis andins masteguen les fulles arrebossades de cendra o de calç quan han de fer esforços físics extraordinaris. Junta­ment amb nous de cola és la base d'algunes begudes carbòniques refrescants.

cocaïna Alcaloide principal de les fulles de coca, que en contenen d'un 0,5 a un 1,5%. De les sals utilitzades, la més emprada és el clorhidrat. Té dues accions distintes: una, sobre el sistema nerviós central, de tipus tòxic, i l'altra, sobre el perifèric, predominantment anestèsica. Molt usada en medicina i cirurgia per a produir anestèsia local a les mucoses. El seu consum crea dependència (cocaïno­mania).

Cocentaina Municipi i cap de la comarca del **Comtat**, en una de les valls longitudinals interposades a les serres pre-bètiques valencianes (53 km²; 10 550 h [1991]). El terme recolza, a l'oest, al vessant oriental de la serra de Mariola (el Montcabrer, 1 390 m alt). La resta del municipi és la prolongació de la ramificada canal d'Alcoi, per on corre el riu d'Alcoi en direcció S-N, que rep dins el terme diversos barrancs. L'extrem meridional del terme és format pels Duvots, amb el cim de l'Ull del Moro (1 050 m). La superfície forestal és important i hom n'explota una bona part per a obtenir fusta. Els conreus ocupen la meitat del terme i són majoritàriament de secà, amb predomini dels cereals, les oliveres destinades a oli, els ametllers i els fruiters de secà. Al regadiu es troben productes hortícoles. Quant a la ramaderia, destaca l'avicultura. L'activitat industrial és vinculada a Alcoi. Actualment la indústria que subsisteix és la tèxtil (filats i cortinatges), i també les de bots, paper i cartó. La població ha anat augmentant regularment des del segle XVIII. La *vila* (9 649 h [1991], *cocentainers*; 434 m alt), és sobre un aspre vessant del tossal de Sant Cristòfol (757 m), contrafort de la serra de Mariola, el qual és coronat per les restes del castell medieval de Sant Cristòfol. Conserva, a l'oest, una part del clos i les ruïnes d'una

torre gòtica. Al nucli antic persisteixen nombroses cases mudèjars. També destaca el palau comtal, obra del s XV, que alberga actualment l'ajuntament, vora el qual hi ha l'església renaixentista de la Mare de Déu del Miracle. Per Sant Hipòlit (13 d'agost) hom celebra les festes de moros i cristians. La vila ha estat relacionada amb la *Contestània* romana; en temps islàmics fou una important plaça forta que resistí l'empenta cristiana fins el 1248. El 1291 fou infeudada a Roger de Lloria. El 1448 aquesta baronia esdevingué comtat de Cocentina. Partidària de la Unió, fou sotmesa per les tropes reials el 1348.

cocodril ***ZOO*** **1** Nom donat a un grup de rèptils de l'ordre dels crocodilians que es caracteritzen per tenir el musell relativament ample i rugós i la quarta dent de la mandíbula inferior visible quan la boca és tancada. Hom l'inclou dins el gèneres *Crocodylus*, *Osteolaemus* i *Tomistoma*. Són gregaris, i els mascles tenen comportament territorial a l'època del zel. S'alimenten de preses, d'acord amb llur mida: les cries mengen insectes, granotes, larves, etc; els joves, sobretot peixos; i els adults, peixos, ocells aquàtics i mamífers; rarament ataquen l'home.
2 **cocodril americà** (o **nassut**) [*Crocodylus acutus*, família dels crocodílids] Cocodril d'uns 3,5 m de llargada que es caracteritza per tenir el musell molt allargat. El seu hàbitat s'estén des de l'Equador fins a Florida. A Cuba n'hi ha una espècie de dimensions més petites (*Crocodylus rhombifer*), que és anomenat localment *caimán*.
3 **cocodril africà** (o **del Nil**) [*Crocodylus niloticus*, família dels crocodílids] Cocodril que ateny de 4 a 5 m de llargada. Viu en rius de la zona tropical i subtropical d'Àfrica.

cocoter [*Cocos nucifera*, família de les palmes] *BOT*/*AGR* Palmera monoica amb un estípit de 20 a 25 m d'alçària, grisenc i gairebé llis, terminat en un plomall d'una trentena de fulles o palmes pinnatipartides de 5 o 6 m de longitud. Les flors masculines i les femenines són situades en una mateixa inflorescència. Els fruits, els *cocos*, són reunits en règims. És una planta d'origen probablement sud-asiàtic, i el seu conreu es fa en zones de clima càlid i humit, no gaire allunyades de la mar. El cocoter és probablement l'arbre més conreat del món. Els productes que se n'obtenen són nombrosíssims. L'embolcall de la nou de coco forneix una fibra tèxtil, el coco, de primera importància. Les closques dels cocos donen un carbó i uns altres productes d'aplicació industrial. De la saba de les inflorescències hom obté un xarop, un sucre, una beguda alcohòlica i un vinagre.

Cocteau, Jean (Maisons-Laffitte, Seine-et-Oise 1889 — Milly-la-Forêt, Seine-et-Oise 1963) Escriptor, dibuixant i director cinematogràfic francès. La seva obra, tota la qual ell considerava com a emanació de la poesia, començà sofrint l'impuls del futurisme i del cubisme, i oferí, més endavant, una barreja d'avantguardisme i d'academicisme. Escriptor nat, atenyé els gèneres més diversos: *Plain-Chant* (poemes, 1922), *Le secret professionnel* (crítica, 1922), *Les enfants terribles* (novel·la, 1929), *La voix humaine* (teatre, 1930), *Les parents terribles* (teatre, 1938). Escriví l'argument del ballet *Parade*, que fou estrenat a París el 1917 i que fou considerat com una renovació en el ballet modern. Hàbil i brillant dibuixant, havia estat un defensor decidit de l'avantguarda artística de Picasso a partir del 1917, i de De Chirico, Miró i Dalí a partir del 1932. Com a cineasta passà de l'avantguarda — *Le sang d'un poète* (1931)— a un cinema més convencional i comercial, no mancat de poesia: *L'éternel retour* (1943), *La Belle et la Bête* (1946), *Orphée* (1950), *Le testament d'Orphée* (1960).

còdex Nom del llibre antic i medieval (en llatí, *caudex*), diferent del *rotulus*, rotlle de papir o de pergamí. Els més antics (s II-I aC) foren fets en pergamí o papir. Es caracteritzaven per estar composts per quaderns (un quadern és la reunió de 4 fulls grans plegats que, doblegats, fan 8 folis), per la diversitat en els sistemes d'ordenació dels quaderns (la paginació numèrica apareix a partir del s XII), per la divisió de la pàgina (fins i tot en diverses columnes) i per la seva forma quadrada o rectangular. Els relligaments eren anàlegs als actuals, bastos i forts. Les cobertes eren en general de fustes fines recobertes de cuir, amb cantells metàl·lics o sense, i tanques de simple pergamí,

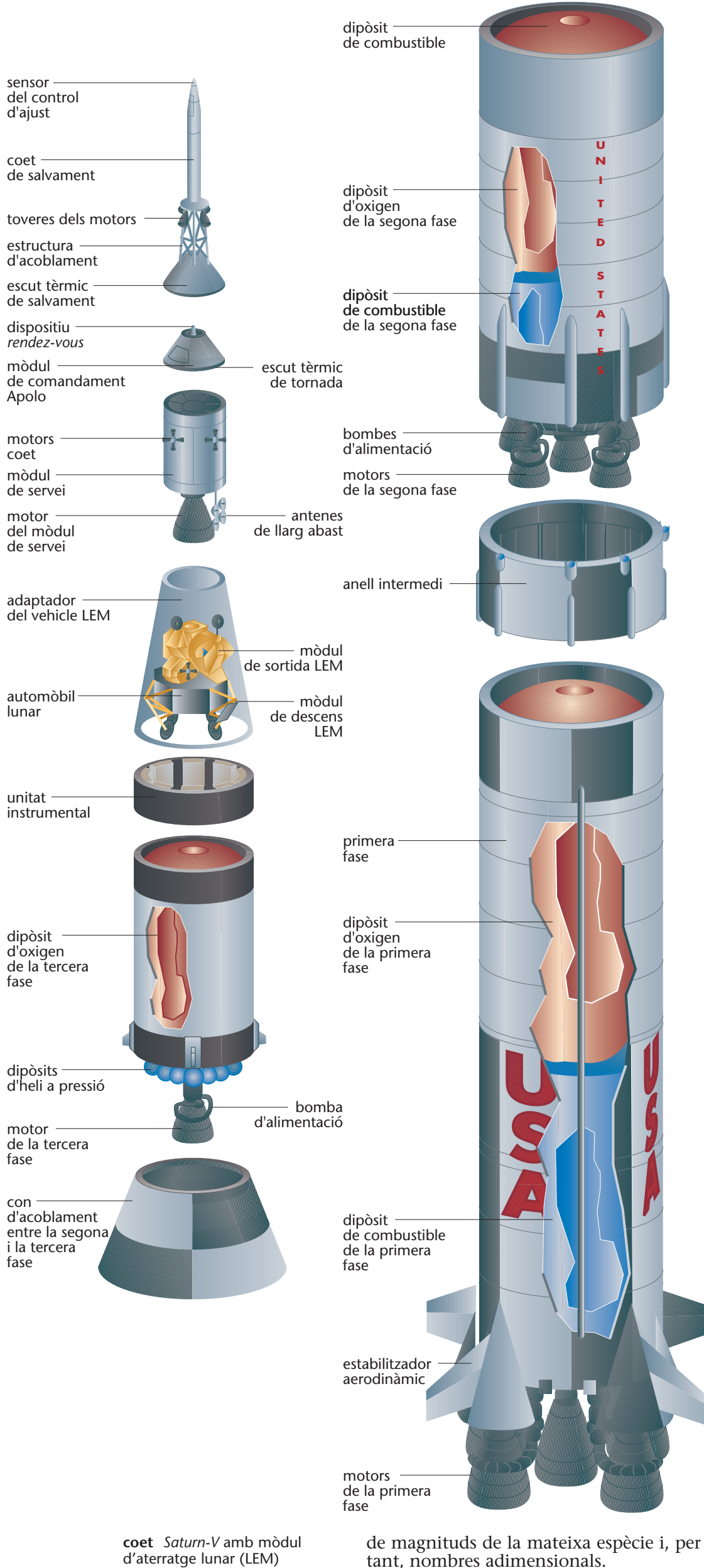
excepte en les luxoses enquadernacions litúrgiques.

¹**codi** **1** *DR* Text de dret positiu concebut amb un criteri unitari i sistemàtic que regula una determinada branca del dret. El codi és expressió del procés de codificació que s'inicià al s XIX; els precedents legislatius que adoptaren aquest nom, dels quals el més conegut és el Codi de **Justinia**, no foren més que compilacions o simples recopilacions. Cal diferenciar-lo de la compilació o de la recopilació de lleis, puix que, mentre que aquestes són una agrupació de lleis ja existents feta en forma sistemàtica o cronològica, el codi constitueix una llei nova amb un contingut nou, encara que es fonamenti en lleis i costums existents.
2 **codi civil** *DR* Ordenament jurídic positiu que regula les relacions entre particulars. El primer codi civil és el *Codi de Napoleó* (1804), que tingué una àmplia repercussió a Europa i Amèrica a partir de la segona meitat del s XIX. A Alemanya fou promulgat el 1900; a Itàlia el 1856; a l'URSS fou establert el 1922 i ha tingut una àmplia influència en la major part de les democràcies populars. El codi civil espanyol, precedit d'un projecte (1851) i d'una llei de bases (1888), data del 1889. Agrupa, de manera articulada, un títol preliminar i quatre llibres. Les matèries que formen el seu contingut bàsic són la persona individual, la seva condició i el seu estat, la persona jurídica, la família en els seus aspectes patrimonial i personal, i l'atribució i el tràfic de béns. Fou mal rebut allà on hi havia dret propi, i, de fet, no ha aconseguit d'imposar-se com a font única sinó a Castella i a d'altres regions de dret comú. Han estat respectats els drets propis de Catalunya, Aragó, Balears, Navarra i el País Basc, on, llevat d'alguns aspectes concrets, el codi civil actua com a font supletòria.
3 **codi de comerç** *DR* Ordenament positiu que regula les relacions jurídiques de caràcter mercantil. El codi de comerç francès (1807) fou el primer i l'inspirador de la majoria dels existents. El codi de comerç espanyol segueix el model francès i recull el tradicional dret marítim mediterrani. El primer codi de comerç fou promulgat per decret reial el 1829 i passà a constituir la legislació mercantil única d'Espanya, alhora que desplaçava les *Ordenanzas de los Consulados* de Castella, el *Llibre del Consolat de Mar* barceloní i la resta de normes mercantils. El 1885, se'n creà un de nou, avui encara vigent. Consta de 4 llibres: dels comerciants i del comerç en general, dels contractes especials de comerç, del comerç marítim, i de la suspensió de pagaments i de la fallida.
4 **codi penal** *DR* Text de dret positiu que estableix els delictes i les penes. La majoria d'estats disposen de codi penal; el més antic és el francès (1810). A l'estat espanyol, el primer codi penal, publicat el 1822, gaudí d'una acceptació general i introduí les idees enciclopedistes i les doctrines de Beccaria. L'actual codi penal data del 1995.
5 **codi genètic** *BIOL* Informació genètica continguda en la seqüència de bases de la cadena de l'àcid nucleic. Cada tres bases consecutives (codó o triplet) codifica un aminoàcid i s'estableix una correspondència entre la seqüència de bases del DNA o del RNA missatger i la proteïna. Hi ha diferents codons que donen lloc a un mateix aminoàcid (codi degenerat), i d'altres indiquen l'inici o final de missatge.

²**codi** [*Codium sp*, ordre de les caulerpals] *BOT* Gènere d'algues verdes marines, abundants a les costes catalanes, de tal·lus sifonat que forma cordons ramificats dicotòmicament (*C.dichotonomum*) o bé pilotes buides (*C.bursa*).

codonyer [*Cydonia oblonga*, família de les rosàcies] *BOT* Arbre o arbust d'1,5 a 6 m d'alçària, de fulles caduques, ovades, enteres, tomentoses al revers, de flors de color de rosa clar, amb el peduncle gairebé nul, i de fruits en pom, els *codonys*, globosos o piriformes, fragants, de pela groga i tomentosa. Originari de l'Iran i del Turquestan, és conreat en una gran part d'Europa.

coeficient *fís* Magnitud que caracteritza una determinada propietat d'un sistema. Generalment, és expressada per un quocient o un producte de magnituds de diferents espècies, de manera que el seu valor numèric té dimensions i ha d'expressar-se en termes d'una unitat de mesura. Sovint hom ha confós els *coeficients* amb els *factors*, els quals són normalment quocients

coet Saturn-V amb mòdul d'aterratge lunar (LEM)

de magnituds de la mateixa espècie i, per tant, nombres adimensionals.

Coello, Claudio (Madrid 1642 — 1693) Pintor castellà. El 1686 fou nomenat pintor de cambra del rei. Conreà la pintura religiosa i el retrat. Dominà la tècnica del fresc. La seva obra màxima és *La Sagrada Forma* (1685), de la sagristia d'El Escorial.

coet **1** Artifici de pólvora que, en ésser encès, llança un doll de partícules en ignició que, generalment, al final detonen. Variant convenientment la càrrega hom obté diversos efectes lluminosos i sonors.
2 Vehicle espacial propulsat per l'ejecció de massa en una direcció determinada. L'origen del coet és probablement oriental; la primera notícia que hom té del seu ús és de la Xina l'any 1232. Fou introduït a Europa pels àrabs i, d'aleshores ençà, ha trobat diferents aplicacions militars. Durant els ss XV i XVI fou emprat com a arma incendiària. Posteriorment, el coet bèl·lic desaparegué fins al s XIX, que fou emprat de nou durant les guerres napoleòniques. A la fi del s XIX i comença-

ment del s XX, els científics veieren el coet com a sistema per a propulsar vehicles espacials, entre els quals cal destacar K.Ciolkovskij, H.J.Oberth i R.H.Goddard, i, més tard, S.Korolev, V.Gruško i W.von Braun. Aquest darrer desenvolupà durant la Segona Guerra Mundial els coets V-1 i V-2, que constituïren el nucli de les investigacions nord-americanes i soviètiques de la postguerra. Entre els programes espacials cal destacar, per part nord-americana, l'Atlas, l'Agena, el Thor l'Atlas-Centaur, la sèrie Delta, els Titan i Saturn (entre els quals el Saturn-V, que féu possible el programa Apollo), i, per part soviètica, els coets disgnats per les lletres *A*, *B*, *C*, *D* i *G*. D'altres països que han construït coets són França, la Gran Bretanya (que l'abandonà), el Japó, la Xina, i l'Índia, com també el consorci europeu que constituí l'Agència Espacial Europea (ESA), que ha bastit i explotat el coet-llançador Ariane. Hi ha els *coets-llançadors*, que satel·litzen enginys o propulsen missions tripulades (→***astronàutica***), els *coets-sonda*, destinats a estudiar regions de l'alta atmosfera, i els *míssils* d'aplicacions militars. La majoria de coets fan ús de l'energia alliberada en les reaccions de combustió o de descomposició del propulsant; els productes que en resulten són la matèria ejectable. A més dels *coets químics*, hom ha estudiat els *coets nuclears* i els *coets de plasma*. En un coet químic la font d'energia i la matèria ejectable formen una unitat anomenada propergol.

cognom *DR/HIST* Nom de família. El seu precedent és el *cognomen*, tercer element del nom oficial d'un ciutadà romà. Hom en situa l'origen com a element per a distingir uns individus d'uns altres a l'edat mitjana. Avui constitueix un dret de la personalitat, inalienable i intransmissible, però també un deure, ja que l'ús d'un cognom fals significa delicte. El codi civil espanyol assenyala que els fills matrimonials han de dur primer el cognom del pare i després el de la mare, mentre que els fills extramatrimonials han de dur els cognoms d'aquells que els reconguin. També preveu la possibilitat de canviar el cognom. El nom múltiple d'origen romà desaparegué gairebé totalment al s VII i, fins als ss X-XI, les persones eren designades normalment per un nom únic. Tanmateix, la necessitat de distingir les moltes persones de nom igual provocà la recerca de sistemes idonis per a no confondre-les. L'ús jurídic havia imposat la identificació de la persona per la filiació materna, però l'ús comú preferí unes altres pràctiques. El sistema més corrent fou el de cognomenar-se amb el nom del pare en genitiu. Aquest sistema fou seguit per la majoria de persones i a partir dels ss XII i XIII es féu nominatiu. Tanmateix, hi hagué sistemes alternatius, com els eclesiàstics, que acostumaven a usar llurs càrrecs, mentre que l'alta noblesa i la baixa tendiren a prendre ben aviat (s XI) com a distintiu el nom de llur feu territorial. A partir del s XIV el cognom esdevingué pràcticament fixat en una família, i la generalització dels llibres de baptisme a partir del s XVI contribuí a fixar-ne les formes gràfiques. La regla successòria del cognom no fou pas observada rígida­ment. Sovint el canvi de cognom era imposat com a condició per a heretar. D'altra banda, la noblesa acostumà a emprar com a cognom el llinatge d'ambdós progenitors. Fins al s XII la dona no tenia cognom, únicament emprava en els documents el seu nom personal seguit, de la paraula llatina *femina*, d'un sobrenom, d'un títol o càrrec, etc. Des del s XII les dames nobles apareixen amb el cognom de llurs marits. Al s XVI, i fins al XVIII, la dona casada usà el cognom del marit amb desinen­cia femenina, i fins a mitjan s XIX, portà el cognom propi precedit del del marit i separat per la copulativa *i*. Fins fa poc era usual que la dona casada portés el seu cognom (o cognoms), seguit sovint del del marit precedit per la preposició *de*.

cogombre [*Cucumis sativus*, família de les cucurbitàcies] *AGR/BOT* Planta herbàcia ajaguda, proveïda de circells, hirsuta, de tiges anguloses, fulles orbiculars, ovals o reniformes, flors grogues axil·lars i fruits en pepònide. Oriünd del sud de l'Índia, ha estat conreat de molt antic.

coiot [*Canis latrans*, família dels cànids] *ZOOL* Mamífer carnívor, semblant al llop però més petit. Té el pelatge abundant i espès, de color gris a l'hivern i més clar a l'estiu. És nocturn i habita exclusivament les praderies de la zona meridional de l'Amèrica del Nord.

col [*Brassica oleracea*, família de les crucíferes] *BOT/AGR* Planta herbàcia d'una alçària de 0,50 a 1 m, de tija (el *caluix* o *tronxo*) gruixuda, no ramificada, amb fulles grans i amples, carneses, glabres, glauques i pruïnoses. Aquestes, generalment s'api­nyen i s'imbriquen formant un *cabdell* o *capça*, en el centre del qual resten la gemma terminal i les fulles més joves. Té les flors grogues o, més rarament, blanques, disposades en raïms molt llargs, i els fruits en síliqua. És una planta rústica i sofer­ta, bé que prefereix els climes suaus i humits de les zones marítimes. Resisteix les gelades i tem l'eixut. Es reprodueix per llavor. N'hi ha nombroses varietats i culti­vars: la **col arrissada** o **de Milà** (var *bullata*, subvar *sabauda*), la **col borratgenca** (var *bullata*), la **col de Brussel·les** o **de brot** (var *gemmífera*), de tija dreta, amb molts brots axil·lars, que en són les parts aprofitades, la **col caputxina** (var *conica*), la **col verda** (var *acephala*), de caluix llarg i fulles soltes, i la **col de cabdell** (var *capitata*), de caluix curt i capça molt densa, que comprèn, com a tipus diferenciats, la **col geganta**, la **col llombarda** o **verme­lla**, de color morat, i la **col valenciana**, de tija gruixuda i fulles de color verd clar i de nervadura pronunciada.

Colbert, Jean-Baptiste (Reims 1619 — París 1683) Estadista francès, ministre de Lluís XIV. Degué la seva ràpida carrera a Mazzarino, el qual el recomanà a Lluís XIV. En vuit anys (1661-69) acumulà a les seves mans l'administració central de França: fou nomenat intendent d'hisenda, controlador general, secretari d'estat de la casa del rei i de la marina, i l'organit­zà en un sentit unitari. Fou l'iniciador d'una veritable política econòmica a França. Afavorí el naixement i desenvolupa­ment de la indústria, amb un sistema proteccionista (colbertisme) que tingué àmplies i beneficioses repercussions. Política­ment, seguí també un criteri centralit­zador: substituí els antics governadors provincials per funcionaris addictes; el parlament fou sistemàticament reduït, i la capital, defensada per la policia. La seva severitat l'enemistà amb el rei i amb el poble, que arribà a aixecar-se en contra d'ell.

coleòpters *ZOOL* Ordre d'insectes pte­rigots, el més nombrós de la classe, inte­grat per individus de dimensions molt variables, amb aparell bucal mastegador, antenes de forma i estructura diverses, ales anteriors transformades en èlitres i ales posteriors membranoses i replegades sota els èlitres. Actualment, hom coneix més de 300 000 espècies de coleòpters, algunes de les quals tenen una coloració molt vistosa; la majoria són terrestres, però també n'hi ha d'aquàtiques. Han conquerit gairebé tots els hàbitats i es crien en els ambients més diversos (zones desèrtiques, prats, boscs, cavernes, etc).

còlera *MED* Malaltia infecciosa aguda causada pel *Vibrio cholerae*. Al s XIX i a començament del XX s'estengué del seu país d'origen, el delta del Ganges, a tot el món. Actualment n'hi ha focus endèmics a l'Índia, el Pakistan i Birmània. El *Vibrio cholerae* o *Vibrio comma* fou aïllat per Robert Kock el 1883. La varietat *Vibrio El Tor* ha produït, els darrers anys, nombroses disseminacions epidèmiques, especial­ment en extenses zones d'Àsia i Europa. L'home és l'única font de contagi. El temps d'incubació del còlera és d'unes quantes hores a 3 dies, i la malaltia comença amb una diarrea que aviat és acompanyada de vòmits violents. Les deposicions deixen d'ésser fecaloides i esdevenen aquoses. Progressivament s'instaura un quadre clínic greu a conse­qüència de la deshidratació, de l'acció de la toxina del còlera i de l'activació d'altres bacteris intestinals. Els malalts, o els sos­pitosos d'ésser-ho, s'han de sotmetre a un aïllament rigorós; cal que hom prengui les mesures higièniques necessàries i que siguin vacunats els sectors de població amenaçats. El tractament bàsic consisteix en la restauració de l'equilibri hidroelec­trolític i en l'administració d'antibiòtics.

Coleridge, Samuel Taylor (Ottery Saint Mary, comtat de Devon 1772 — Londres 1834) Poeta, crític i assagista anglès. Col·laborà amb William Wordsworth a *Lyrical Ballads* (1798), el llibre fonamental del romanticisme anglès, amb una de les seves obres mestres: *The Ancient Mariner*. Aquest poema, junt amb *Kubla Khan* i la primera part de *Christabel*,

del mateix període, representa el punt més alt del seu talent poètic, amb una complexitat simbòlica i una voluntat de lliurar-se a l'inconscient que semblen anticipar les descobertes del simbolisme i del surrealisme. La filosofia idealista de Kant i Schelling influí sobre el sector més intel·lectual de la seva obra. Destaca també la seva *Biographia literaria* (1817), autobiografia espiritual. Inicià la tècnica d'interpretació psicològica dels personat­ges, que determinà una gran part de la crí­tica moderna.

colesterol *BIOL* Principal esterol dels ani­mals superiors. Es troba principalment en el teixit nerviós. És important la funció del colesterol com a element estructural de les cèl·lules. El metabolisme del coles­terol és exogen (procedeix dels aliments) i endogen (és sintetitzat en el fetge i en altres teixits). Hi ha una relació inversa entre la síntesi i la ingestió dietètica del colesterol. El colesterol és el precursor de les hormones esteroides i dels àcids biliars. N'hi ha de dues formes, el coleste­rol lliure i l'esterificat, i és d'interès la seva determinació i relació, sobretot per al coneixement del funcionalisme hepàtic. El colesterol revela alteracions molt diver­ses, sobretot malalties de tipus endocrí, renals i de fetge. Recentment hom ha desenvolupat la fabricació de menjar que conté menys colesterol.

colibrí *ZOOL* Nom donat a diversos gèn­eres d'ocells pertanyents a la família dels troquilids i que són representats per uns 123 gèneres i unes 320 espècies. Les seves dimensions varien des de les d'un borinot (6 cm) a les d'una oreneta (22 cm). El plo­matge és format per plomes petites, sem­blants a escates iridescents que reflectei­xen la llum i mostren tota una gamma de colors metàl·lics. El seu vol, de tipus vibra­tori, és molt característic: les ales es mouen a una velocitat de 75 batements per segon, la qual cosa els permet de romandre immòbils en l'aire (especial­ment quan mengen) i de volar cap enrere quan els cal. S'alimenten del nèctar que xuclen de l'interior de les flors amb el bec i es mengen també els insectes que hi ha atrapats dins les secrecions florals. Habi­ten exclusivament al continent americà, des del Canadà fins al sud de l'Argentina, bé que és a les zones tropicals on hi ha la majoria d'espècies. Són abundants als llocs de moltes flors.

col-i-flor [*Brassica oleracea* var *botrytis* subvar *cauliflora*, família de les crucíferes] *BOT/AGR* Varietat de conreu de la *col*, molt semblant al bròquil. La part comestible és la inflorescència, que s'engruixeix i forma una massa compacta, tendra i carnos.

coll Part, generalment estreta, del cos de molts animals, que uneix el cap amb el tronc. L'esquelet ossi del coll és constituït per les vèrtebres cervicals i l'hioide. El coll presenta nombrosos músculs, que fan moure el cap, la columna cervical i l'hioi­de. El coll conté la laringe, la glàndula tiroide, el tim en el nen, i la part superior de la tràquea i l'esòfag, i és travessat per les artèries caròtides primitives, que es divideixen en caròtida externa i interna, per les venes jugulars, pels nervis pneu­mo-gàstrics, espinal i hipoglòs, i pel plexe simpàtic cervical.

Coll i Alentorn, Miquel (Barcelona 1904 — 1990) Historiador i polític. Dirigent de la joventut d'Acció Catalana Republi­cana (1931-32), el 1932 ingressà a la **Unió Democràtica de Catalunya**, de la qual fou president. Enginyer industrial de profes­sió, aviat inicià la seva activitat d'historia­dor i de professor. Publicà molts estudis sobre el període medieval, *Historiografia de Catalunya en el període primitiu* (1951-52), l'edició crítica de la *Crònica* de Desclot (1949-51) i les d'altres crònicons catalans i féu estudis sobre èpica i cançons de gesta catalanes i franceses. Membre de moltes institucions, acadèmies i societats, fou membre fundador de la Societat Catalana d'Estudis Històrics (1946), president de la secció històrico-arqueològica de l'IEC, i president del Consell Federal Espanyol del Moviment Europeu. Fou diputat al Parlament de Catalunya per la coalició Convergència i Unió el 1980, conseller adjunt a la presidència de la Generalitat (1980-84) i, del 1984 al 1988, president de la cambra autonòmica catalana. El 1988, any en què també deixà la presidència d'Unió Democràtica de Catalunya, rebé la medalla d'Or de la Generalitat de Cata­lunya. Pòstumament han aparegut les

obres *Guifré el Pelós en la historiografia i en la llegenda* (1990) i el recull de treballs *His­toriografia* (1991).

col·lació **1** *DR* Acte jurídic pel qual l'autoritat eclesiàstica confia un ofici o atorga un benifet a la persona que n'és capaç. **2** *CRIST* En els antics monestirs, con­versa o conferència sobre coses espirituals que tenia lloc als vespres, generalment després d'un àpat lleuger. Aquestes con­verses o conferències eren recopilades en llibres. Són famoses les *Collationes* de Joan Cassià.

col·lagen *BIOL* Escleroproteïna animal que és el principal component del teixit conjuntiu, on forma un conjunt d'estruc­tures (fibres col·làgenes) i substància amorfa (substància col·làgena). També és a la part orgànica del teixit ossi i a la pell. Les fibres col·làgenes integren la massa principal de les substàncies intercel·lulars localitzades als teixits resistents a la pres­sió, a la tracció o al fregament i són cons­tituïdes per feixos de fibres col·làgenes. La substància col·làgena representa un dipòsit d'aminoàcids important, i per la seva consistència i constitució especial actua com a barrera per a les invasions microbianes a nivell de l'interstici cel·lu­lar. És un constituent bàsic dels teixits que es nodreixen sense vasos, com la còrnia i el cartílag articular.

col·leccionisme *HIST* Fet de col·leccio­nar sistemàticament objectes d'un interès històric o artístic especial, o simplement rars. En el *col·leccionisme d'art*, fins a l'època de la Il·lustració les col·leccions importants solien ésser d'origen reial, aris­toocràtic o eclesiàstic, i generalment han estat integrades als museus. El col·leccio­nisme particular, consolidat al s XIX, fou originat per un desig de la burgesia d'asso­llir un prestigi social imitant els gusts de l'aristocràcia, i pel fet de poder disposar d'una nova font d'especulació. D'altra banda, a partir de l'accentuació de la divergència entre l'art oficial i el renova­dor, aleshores menyspreat, al s XIX es for­maren grans col·leccions d'obres contem­porànies. Són també molt importants les col·leccions de marxants. Als Països Cata­lans el col·leccionisme es generalitzà al s XIX; hom ha assenyalat a Catalunya tres àmplies generacions de col·leccionistes: la primera coincidí amb la renaixença de l'art català a mitjan s XIX, i és representa­da per les col·leccions de Víctor Balaguer —museu a Vilanova i la Geltrú—, de Fran­cesc Miquel i Badia —integrada en la d'Emili Cabot— de Joan Cortada, de Manuel Girona, l'Estruch, la Santacana, a Martorell, etc. La segona generació, que es donà a tombant de segle, fou l'origen de força col·leccions, d'entre les que desta­quen les de Lluís Plandiura, San­tiago Espona, la Muntades, la de Miquel Mateu a Peralada, i la de Francesc Cambó i Batlle; i les col·leccions especialitzades d'escultura i altres objectes de Frederic Marès, la de talles del comte de Güell, l'Erausquin d'escultura, l'Amatller-Prats de vidre, la de Manuel Rocamora —també museu barceloní—, d'indumentària, les tèxtils de Biosca i Viñas (Museu Tèxtil de Terrassa), la de ferros antics, de Santiago Rusiñol (El Cau Ferrat), la de Vicenç Ros —museu a Martorell—, etc. La tercera gene­ració coincideix amb l'avantguardisme, i sobresurten les col·leccions de Joan Prats, Samaranch, Víctor Umbert, com també les de Junyer-Vidal, Juli Muñoz o Josep Gudiol, amb peces també d'altres èpoques.

col·lectivització *ECON/HIST/POLÍT* Acte pel qual la propietat dels béns de produc­ció (terres, indústries, mines, etc) és trans­ferida a la col·lectivitat. És el mètode propu­gnat pel →***socialisme*** per tal d'eliminar les diferències entre les classes socials; la propietat col·lectiva suprimeix la compe­tència i permet d'orientar la producció cap a les autèntiques necessitats col·lecti­ves. Els objectes produïts no són sotmesos a la llei de l'oferta i la demanda. Això ha comportat, però, la intervenció de l'estat socialista com a organisme planificador de la producció, i que, de fet, el terme *col·lectivització* hagi estat impròpiament uti­litzat. La primera col·lectivització a gran escala fou la practicada per la revolució bolxevic (1917) de Rússia, que nacionalit­zà totes les terres i indústries, i acabà integrant la població agrícola en granges col·lectives (kolkhoz).

col·legi **1** Entitat o persona moral, que és creada generalment per motius profes­sionals o d'estudi, constituïda per un cos

de persones amb característiques i interessos comuns i sotmeses a un mateix reglament. **2** *DR* ADM Corporació de dret públic integrada per persones pertanyents a una mateixa professió liberal. A l'estat espanyol, els col·legis són integrats per titulars universitaris (advocats, metges, farmacèutics, arquitectes, enginyers, etc), alguns amb precedents medievals, però regulats al s XIX; n'hi ha també d'altres de simplement professionals (agents de duanes, de canvi i borsa, etc). La inscripció al col·legi és obligatòria per a l'exercici de la professió.

col·legiata *CRIST* Església no episcopal que té capítol de canonges i en què se celebren els oficis com a les catedrals. El superior del capítol és anomenat *prior*, *degà* o *abat*. Des del s XVII van en decadència, i només en resta la institució generalment en esglésies que havien estat catedrals (com Roda de Ribagorça i Eivissa). El concordat del 1851 limità les col·legiates reconegudes, que prengueren el nom de *parròquies majors*. Als Països Catalans les col·legiates deriven de les antigues canòniques regulars, secularitzades pel papa Climent VIII l'any 1592. Les col·legiates canòniques exemptes de jurisdicció episcopal més famoses de Catalunya foren les d'Àger i de Mur. La de Manresa i la de Sant Feliu de Girona revestien caràcter de catedral, a l'igual de la de Roda d'Isàvena i la de Sant Nicolau d'Alacant. Les col·legiates creades després del 1592 conservaren els privilegis antics i foren governades per abats (anomenades també *abadies* per aquest motiu), pabordes o priors, als quals s'afegí el títol d'*arxipreste*.

Collsacabra Altiplà del NE d'Osona, conegut també sovint amb el nom de Cabrerès (tot i que, històricament, només el sector occidental de l'altiplà pertanyia al terme de Cabrera), que constitueix una unitat morfològica ben delimitada, a la zona de contacte entre les serralades Prelitoral i Transversal catalanes.

Collserola, **serra de** Massís de la serralada de Marina, limitat pel Besòs, a llevant, i la riera de Rubí i el Llobregat, a ponent, que separa el Vallès Oriental del pla de Barcelona. La carena comença, a l'W, amb el turó de Sant Pere Màrtir (399 m), separat, vers l'E, pel coll del Portell, del puig Aguilar (382 m); segueix el **Tibi-dabo** (512 m), on culmina el muntanyam, entre el coll de Vallvidrera, a l'W, i el coll Serola, a l'E, el qual l'enllaça amb el turó de Valldaura (422 m); la cresta davalla pel coll de la Ventosa fins al turó de Roquetes (305 m), damunt el Besòs. Pel N limita amb la depressió del Vallès, mentre que al S es prolonga amb una successió de turons baixos (Monterols, el Puget, de can Muntaner, d'en Falcó, del Carmel, de la Rovira i de la Peira), els quals separen el pla barceloní del corredor Horta-Sarrià. El rocam és compost per un complex granític-esquistós amb algunes llenques calcàries, isolades entre els plecs, i una faixa metamòrfica on apareixen diverses mineralitzacions. El clima, lleugerament més fred i humit que a la ciutat, sobretot al vessant septentrional, presenta una vegetació de pasturatges sabanoides d'albellatge i llistó a la solana, substituïda vers els cims per màquies, garrigues i brolles; a l'obaga domina l'alzinar degradat i envaït per pi blanc alternat amb roures i diverses espècies centreuropees, que tenen ací llur límit meridional. Fou habitada almenys des del neolític. Després del període romà, que hom pot qualificar com de despoblament, començaren a aparèixer petits assentaments, entre els quals només destacà Vallvidrera. A l'edat mitjana hi foren construïts els palaus reials de Bellesguard, al vessant de marina, i de Valldaura, al del Vallès, que caracteritzen un tipus de colonització, sempre continuada amb edificis residencials, hotels i centres d'esbargiment, edificis sanitaris i assistencials, centres religiosos i educatius. D'altra banda han estat aprofitades les aigües per a nodrir les fonts de Barcelona des del s XIV, i també el desnivell per tal d'instal·lar dipòsits a Sant Pere Màrtir. L'establiment modern de població començà pels turons meridionals (Horta i Sant Gervasi). Des del final de la guerra civil (1939) es generalitzà l'establiment de les classes populars: barraquisme (actualment desaparegut), barris obrers mancats de planificació (la Miranda, Roquetes, etc) al costat d'altres promoguts per empreses urbanitzadores (Montbau, la Ciutat Meridiana), i urbanitzacions pirates als anys seixanta.

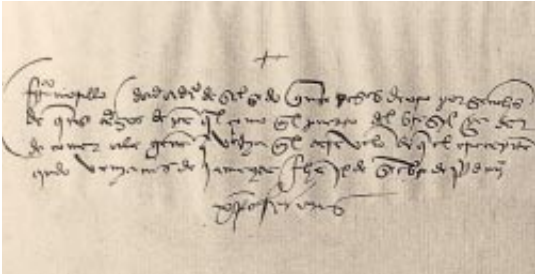
Hom detecta des dels anys setanta una més decidida voluntat política d'impedir les irregularitats urbanístiques.

colob [*Colobus* *sp*, família dels cercopitècids] *200L* Gènere de primats catarrins cinomorfs, de formes esveltes i cua molt llarga. Les extremitats anteriors i posteriors són més o menys de la mateixa llargada i presenten callositats isquiàtiques. El pelatge, de colors variables, és molt elegant, i per això hom n'utilitza la pell per a fins decoratius. Són de costums arborícoles, i s'alimenten de fulles i tiges tendres. Són propis de les selves de l'Àfrica tropical i equatorial.

colobra *200L* Nom que hom dóna a diversos rèptils ofidis, especialment als de la família dels colúbrids. Les colobres tenen costums molt diversos i s'alimenten en general de mamífers petits, ocells, amfibis i rèptils. Una gran majoria són tropicals, però en la fauna de la Península Ibèrica són representades per unes 10 espècies, que viuen generalment en els llocs àrids.

colom 1 *200L* Ocell de la família dels colúmbids, de mida mitjana, cap petit, cos arrodonit i cua ampla, quadrada o rodona, que pertany a diverses espècies del gènere *Columba*.
2 colom roquer [*Columba livia*, família dels colúmbids] *200L* Colom d'uns 33 cm de llargada i plomatge gris-blau, amb la gola, el bescoll i el pit de color cendrós amb reflexos metàl·lics, verds i violats, i les ales travessades per dues franges negres. Habita els indrets rocallosos o els penya-segats del litoral i nia als forats de les roques. Són animals gregaris i sedentaris i llur alimentació és sobretot granívora. A partir de la raça salvatge d'aquest colom s'han originat diverses races semidomèstiques, que viuen en llibertat a les ciutats, i domèstiques. Entre aquestes darreres es destaquen el *colom missatger*, notable pel poderós instint d'orientació que, després d'un quant temps d'aprenentatge, li permet de tornar al colomar recurrent grans distàncies, i que hom aprofita amb fins bèl·lics o simplement recreatius (l'ensinistrament dels coloms constitueix la base de la columbòfilia). El colom ha estat pres tradicionalment com a símbol de la pau.

Colom, Cristòfor (? vers 1436 — Valladolid 1506) Navegant. De molt jove, navegà, com a pilot, per la Mediterrània i l'Atlàntic. Arribat, naufrag, a les costes de Portugal, s'hi establí, es casà, i navegà cap al nord fins a Islàndia, i cap al sud, amb els portuguesos, fins a Guinea i a la Gomera. En aquest ambient Colom formà les seves idees cosmogràfiques i el pla de descobriment. Aquest pla no convencé Joan II de Portugal (vers el 1484) ni els reis d'Anglaterra i de França, als quals fou ofert pel seu germà Bartomeu. A la cort castellana, les negociacions foren tenses ateses les pretensions de Colom com a cap de l'empresa: a part les econòmiques —una desena part de les mercaderies obtingudes—, exigí l'almirallat i el virregnat vitalicis i hereditaris de les terres explorades (capitulacions de Santa Fe, 17 d'abril de 1492). Finalment, tres vaixells i una tripulació d'uns 100 homes es feren a la mar el 3 d'agost de 1492. Després d'una escala a les Canàries, marxaren a ponent. Els vents el dugueren a les illes Lucayas (Bahames) —Huanahaní (San Salvador o *Watling*)—, on arribà el 12 d'octubre. Tocà a Cuba (Juana), i Haití (Hispaniola), on creà una fortalesa i deixà 39 homes. Retornà amb dues caravel·les, “La Pinta” i “La Niña”, puix que la nau major, la “Santa Maria”, embarrancà a la costa d'Haití. Arribà amb “La Niña” a Lisboa el 4 de març de 1493, desembarcà a Palos el 15 del mateix mes, i anà a Barcelona. Tot seguit fou preparat el segon viatge (setembre del 1493), amb 17 vaixells i 1 300 persones. El 3 de novembre arribà a La Deseada, descobrí Puerto Rico, i a Haití trobà exterminat pels indis el primer grup colonitzador. Fundà La Isabela i prosseguí les exploracions per les Antilles (Jamaica, litoral cubà, etc). Mentrestant hi hagué diverses insubordinacions que obligaren Colom a retornar a la Península per defensar-se (1496), havent deixat el govern al seu germà. En el tercer viatge, descobrí la Terra Ferma americana al golf de Pària i les boques de l'Orinoco. A Santo Domingo, hi trobà la població dividida, Miquel Ballester, alcaid de la fortalesa Concepció, féu costat a l'almirall, però aquest fou substituït i empresonat, amb els seus germans, per Bobadilla, el nou

Autògraf de Cristòfor Colom datat a Santo Domingo (1504)

comissari amb funcions d'inspecció (agost del 1500); tornat una altra vegada a la Península Ibèrica, ja no recuperà més els seus poders. Això no obstant, hom li permeté un darrer viatge (11 de maig de 1502), d'exploració. Tornà definitivament a la Península Ibèrica el 7 de novembre del mateix any. Morí reivindicant les prerrogatives perdudes d'almirall i virrei. La tesi sobre la catalanitat de Colom es remunta al s XVIII: Pere Serra i Postius afirmà que tal cognom era català. Carreras i Candi l'identificà amb un corsari Colom esmentat en un avís als còsols de mar dels ports catalans del 1473, tesi difosa pel peruà Luis Ulloa, el qual, el 1927, bastí amb altres fonts documentals un Joan Baptista Colom i Mont-ros (o Torroja), català del Principat, que lluità contra Joan II i es canvià el nom per Cristòfor. Més tard, estudiosos com Ricard Carreras, Josep Maria Millàs i Vallicrosa, Josep Porter i Salvador de Madariaga, van tornar a reivindicar l'origen català de Colom. Darrerament, Josep M.Castellnou, Caius Parellada, Francesc Albardané, Teresa Bagué i Jordi Bilbeny, han aportat dades sobre la llengua del descobridor, la família barcelonina dels Colom, i el paper de la censura en la tergiversació dels seus orígens. Altres autors situen aquests orígens en llocs molt diversos, preferentment en terres italianes.

Colòmbia [*nom oficial en castellà: República de Colombia*] Estat del NO de l'Amèrica del Sud, entre l'oceà Pacífic i la mar de les Antilles (1 141 748 km²; 34 520 000 h [1994]). En són països fronterers: a l'W, Panamà, a l'E, Veneçuela i el Brasil, i al S, el Perú i l'Equador: el territori insular és format per les illes de San Andrés i Providencia a la mar de les Antilles, i Malpelo i moltes altres enfront de la costa de l'oceà Pacífic. La capital és Bogotá.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

El relleu i la geologia

Els materials que hom troba en el relleu colombià són molt variats; es destaquen, però, els de l'era primària. Configuren el relleu de Colòmbia dues grans unitats: la serralada dels Andes i Los Llanos. Els primers, a l'oest, travessen el país de sud a nord i, a partir del Nudo de Pasto es divideixen en dues cadenes paral·leles ano-

menades Cordillera Occidental i Cordillera Central. Un altre nus orogràfic, el massís colombià, entre Almaguer i Popayán, dona origen a la tercera cadena andina, l'Oriental. Les serralades extraandines són principalment les de Baudó, al nord-oest del país, que va del cap Corrientes fins a la frontera amb Panamà; però la més important, al nord, amb l'elevació més pronunciada del país, és el Nevado de Santa Marta, que culmina amb el cim Cristóbal Colón, de 5 780 m. Cal assenyalar també les planes; al nord hi ha la plana al·luvial del Carib, on convergeixen els rius Magdalena, Cauca i San Jorge, i a l'oest, la plana del Pacífic. Al vessant oriental dels Andes s'estén la gran plana colombiana; la pluviositat permet de distingir dues regions ben diferents dins aquesta plana: Los Llanos al nord i l'Amazònia a la part meridional.

El clima, la hidrografia i la vegetació
El clima és tropical humit. S'hi distingeixen una sèrie d'estatges climàtics: la "*tierra caliente*" (0-1 000 m), de clima equatorial; la "*tierra templada*" (1 000-2 000 m), pròpiament tropical; la "*tierra fría*" (2 000-3 000 m), amb temperatures mitjanes inferiors a 12°C. Els rius es reparteixen en quatre vessants: el del Pacífic, amb rius curts; el de la mar de les Antilles, amb rius llargs i cabalosos; finalment, els de l'Orinoco i l'Amazònia. La vegetació és molt diversa: a cada zona correspon un tipus determinat d'associacions vegetals. El bosc i la selva tropical ocupen, dins el conjunt, extensions més grans; la vegetació arbòria és molt frondosa i, en aquest aspecte, s'hi distingeixen vuit grans àrees: l'Amazònia, la depressió de Maracaibo, Sierra Nevada, la vall mitjana del Magdalena, la vall baixa del Cauca, les valls de San Jorge i el Sinú, la plana del Pacífic i els vessants del Páramo de las Papas.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

L'agricoltura

L'economia colombiana és basada principalment en l'agricultura, bé que la mineria i la creixent indústria tendeixen a donar una situació més equilibrada al país. El conreu més important és el cafè, del qual Colòmbia és el segon productor mundial. Les diferències climàtiques, però, fan que hi hagi una gran diversitat de conreus, i, així, el territori pot ésser dividit en quatre grans àrees agrícoles: la regió litoral del Carib i el Pacífic i la vall del Magdalena, on es concentra la producció de bananes, el cotó, la canya de sucre, el blat de moro, l'arròs, el cacau i les hortalisses; la regió de les valls del Cauca i el Tolima, que es dediquen a la producció de cotó, canya de sucre, cacau, tabac, arròs i cafè; la regió temperada, on es produeix el cafè; i la regió freda, on el conreu principal és el dels cereals. Un 45% llarg del territori és cobert de boscs, que són una gran font de riquesa per llur varietat de fustes.

La mineria

El subsòl és molt ric en minerals, que són encara poc explotats. És un important productor de gas natural i de petroli; la producció augmenta constantment als camps de l'Orient colombià. Té la riquesa més gran de carbó de l'Amèrica Llatina, però l'explotació és encara limitada. Hom troba or a Antioquia i als al·luvions d'alguns rius. És el segon productor de platí, i el més important de maragdes.

La indústria

La indústria, que ha experimentat un ràpid desenvolupament, és concentrada sobretot al districte especial de Bogotá i als departaments de Cundinamarca, Antioquia, Valle del Cauca i Atlántico. Les més importants són l'alimentària i la tèxtil; unes altres indústries són les del ciment, del paper, de la fusta i d'electricitat.

Els transports i les comunicacions

Un dels principals problemes del comerç interior és la manca de bones comunicacions terrestres, dificultades per la complicada configuració fisiogràfica del territori, i que s'intenten suplir amb vols regulars entre els aeroports nacionals. El transport fluvial és molt important, sobretot pel riu Magdalena, amb el seu afluent Cauca. La xarxa navegable més llarga és la de l'Amazones. El transport de passatgers és realitzat en autocar, avió i ferrocarril, per ordre d'importància.

El comerç exterior

Entre les exportacions destaquen les del cafè i, a més, les de petroli refinat, de bananes, de cotó i de sucre. Atès el crònic desequilibri de la balança comercial, la disminució dels ingressos procedents del cafè ha obligat a l'endeutament exterior. Tanmateix, hom s'explica el fet que Colòmbia sigui el país llatinoamericà menys endeutat per l'exportació clandes-tina de marihuana i cocaïna.

L'economia

Malgrat el procés d'industrialització començat els anys trenta, l'economia colombiana és basada en una bona part en el sector primari. El país presenta les característiques bàsiques del subdesenvolupament: una renda per habitant molt baixa, una distribució molt desigual, un quart de la població activa ocupada en el sector primari, un alt percentatge d'atur forçós, una dependència molt important del mercat d'un sol país (EUA) i l'exportació de les riqueses naturals (especialment del petroli i el gas natural) per companyies estrangeres. Les oscil·lacions en els preus internacionals del cafè i del petroli, sobretot arran de la crisi dels anys setanta, induïren el govern a diversificar el sector exterior, afavorint les exportacions de bananes, sucre i petroli refinat i, especialment, de cara al futur, carbó.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

El poblament i la població

Des del final del s XIX, Colòmbia ha experimentat un augment demogràfic d'una gran importància: dels 4 507 000 h de l'any 1912 passà als 11 548 172 h del 1951; i el 1979 passà dels 26 milions d'habitants; aquest increment és degut als elevats índexs de creixement natural. La mortalitat infantil disminuï molt ràpidament; per això la població té un percentatge elevadíssim de joves. La densitat no és gaire elevada pel fet de l'existència de moltes regions pràcticament despoblades, puix que la distribució és molt desigual, concentrada a les muntanyes i al litoral. La major concentració es troba al districte especial de Bogotá i al voltant de les àrees urbanes de Barranquilla, Medellín, Cartagena, Cali, Manizales, Santa Marta, Bucaramanga, Ibagué, Valledupar, Cúcuta i Pereira.

Les ètnies, les llengües i les religions

El 47,8% de la població colombiana és mestissa; el 24%, mulata; el 20%, blanca; i el 2,2% ameríndia. L'idioma oficial és el castellà; hi ha, però, una gran varietat de llengües indígenes, les més importants de les quals són el txiibtxa, l'arauac, el quít-xua i el carib. Gairebé tota la població és cristiana, i aproximadament el 95% és catòlica.

El govern i l'administració

Colòmbia és una república unitària de tipus presidencial. El poder legislatiu recau en el congrés nacional, bicameral; el senat i la cambra de representants, ambdues elegides per sufragi universal directe per a un període de quatre anys.

LA HISTÒRIA

Període pre-colombi

Gràcies a les aportacions ètniques provinents del Pacífic occidental, el neolític colombià experimentà una forta expansió demogràfica i un alt nivell tècnic i cultural. Sobre aquestes bases evolucionaren les poblacions pre-colombines, que es dividiren en quatre grans grups: les tribus costaneres del Pacífic i de l'Atlàntic, ano-

Colòmbia	
	
	
govern:	república
superfície:	1 141 748 km ²
població:	34 520 000 h (1994)
capital:	Bogotà
idioma of.:	castellà
moneda:	peso

menades *caribs*, les tribus quítxues, entre les quals sobresortien els *quimbayas*, situades a la vall de l'Alt Cauca i a la Cordillera Central, les tribus de les planes orientals, i les tribus de cultura txibtxa (una tercera part de la població), situades a l'altiplà. En general es caracteritzaven per una agricultura intensiva, demografia molt densa i agrupada en pobles, religió estructurada, divisions de classes i herència materna dels càrrecs polítics i religiosos.

Època colonial

Alonso de Ojeda (1499) i Rodrigo de Bastidas (1500-01) foren els primers europeus que recorregueren les costes atlàntiques de Colòmbia. Pizarro (1525) ho féu per les del Pacífic. La fundació de Santa Marta per Bastidas, el 1525, proporcionà una base de penetració a l'interior, territori que explotà Gonzalo Jiménez de Quesada. El territori rebé el nom de Nuevo Reino de Granada i el 1550 esdevingué una audiència dependent del virrei del Perú. Durant els ss XVI i XVII es produí a Nova Granada una forta fragmentació, motivada per la decreixença demogràfica i la destrucció dels sistemes comercials indígenes. La creació d'un virregnat el 1717 i les reformes administratives borbòniques revifaren Nova Granada, que tingué un període molt pròsper. L'agricultura i la ramaderia a l'altiplà, la mineria a l'Alt Cauca i a l'Atrato, la indústria tèxtil i el comerç a la costa, foren les bases econòmiques del virregnat. Diversos virreis el·lustrats crearen un fort moviment cultural.

*La lluita per la independència i la República
de la Gran Colòmbia*

Això no obstant, ja des del 1780 es notaren símptomes de rebel·lió d'esperit independentista. Les dificultats amb la metròpoli menaren els riolls a exigir un *cabildo* obert el 20 de juliol de 1810 (data oficial de la independència colombiana), que substituï l'audiència i es constituï en junta. Ben aviat esclatà la lluita entre reialistes i independentistes i entre centralistes i federalistes, que portà, el 16 de juliol de 1813, a la proclamació de la independència total de les Províncies Unides a Nova Granada. La lluita continuà després de la repressió espanyola (1815-16). El veneçolà **Simón Bolívar**, president provisional des del 1819, derrotà les forces del virrei a Boyacá (agost del 1819) i entrà a la capital. El congrés d'Angostura (desembre del 1819) proclamà la República de la Gran Colòmbia amb jurisdicció sobre Nova Granada, Veneçuela, l'Equador i Panamà. Bolívar en fou elegit president, però els seus intents autoritaris i panamericans toparen amb les tendències federalistes, o àdhuc separatistes, de diverses regions. El 1830 es produí la secessió de Veneçuela i de l'Equador (1830).

*De la República de Nova Granada (1831)
a les guerres civils (1894-1903)*

La convenció del 1830 atorgà una nova constitució (1831) solament per a la República de Nova Granada. Però les províncies del sud es revoltaren i esclatà la guerra civil. El 1832 triomfaren els legitimistes. Santander fou elegit president: el país es dividí aleshores entre liberals, que controlaren la zona costanera, l'altiplà i la capital, i conservadors, que ocuparen la vall del Cauca i Antioquia, Santa Marta i la zona muntanyosa del sud. La guerra civil de 1839-42 donà el poder als conservadors. Els liberals aconseguiren el 1849 l'elecció del president López, i el 1853, la del general Obando. Fou adoptada una constitució federalista, laica, democràtica i liberal (1853). Una coalició conservadora i liberal de comerciants tornà el poder als conservadors el 1854. La constitució de Rionegro (1863) creà els Estats Units de Colòmbia amb un govern liberal-radical. La crisi econòmica motivà la caiguda del règim radical: el 1886 un conservador, Rafael Núñez, promulgà una nova constitució inspirada en la Restauració espanyola, de caire unionista, presidencialista, clerical i moderat, que provocà tres guerres civils (1894-1903); la tercera, la guerra dels Mil Dies, produí la ruïna de Colòmbia.

El segle XX

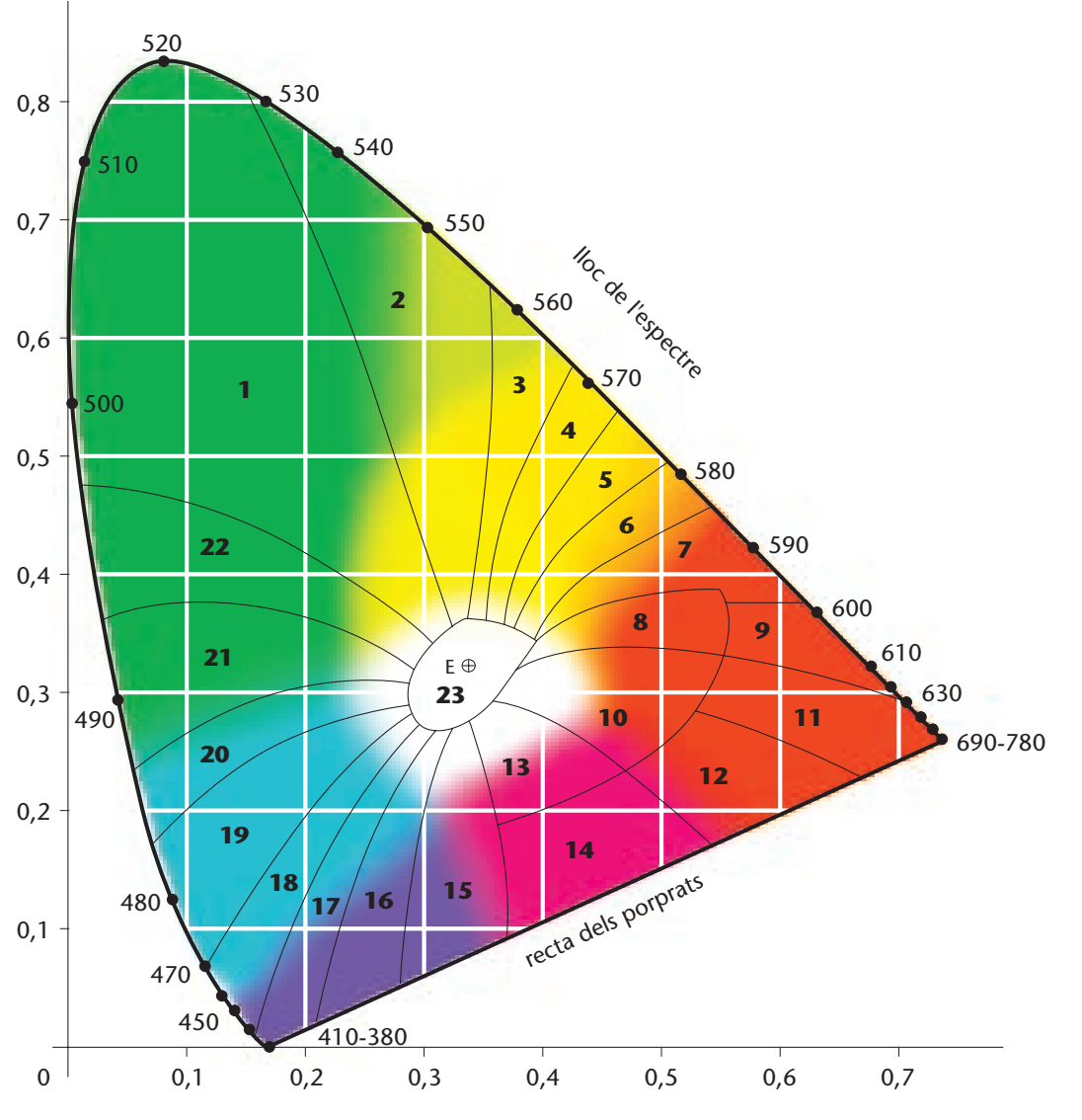
El 3 de novembre de 1903 **Panamà** s'independitzava de Colòmbia. Fou aquest el moment culminant de la triple problemàtica colombiana: les relacions entre l'administració central i la local, les relacions Església-estat, i la rivalitat entre conservadors i liberals. Seguí un període

conservadors i liberals. Seguí un període de calma, que inicià una etapa de recuperació. Colòmbia es beneficià de l'apropament als EUA i dels efectes de la Primera Guerra Mundial. El cafè es convertí en l'exportació bàsica. La crisi del 1929 desuní els conservadors: els liberals guanyaren les eleccions del 1930 i governaren fins el 1946. En aquests anys l'estat se separà de l'Església i es formaren sindicats de treballadors. Després dels governs dictatorials del president Laureano Gómez (1950-53), que desencadenà la guerra civil, i del general Rojas Pinilla, hom proposà una nova via: el Pacto de Sitges o Pacto Nacional (1957), en vigència fins el 1974, establí un sistema alternatiu en les eleccions presidencials i modificà la constitució. Però el pacte no resolgué la vida política: el malestar social, l'aparició de forts partits d'oposició i, sobretot, la presència d'importants forces guerrilleres denunciaven el fracàs de la reforma agrària i la crisi financera. Durant el mandat del liberal Turbay Ayala l'activitat guerrillera s'incrementà, especialment la portada a terme pel grup M-19 (Movimiento 19 de abril), organització fundada el 1970. Les eleccions del 1982 donaren la victòria al Partido Conservador, i Belisario Betancur esdevingué nou president. El 1986 fou seguit del liberal Virgilio Barco (1986). Aquest encetà una política de pacificació envers les guerrilles, però aviat hagué d'enfrontar-se al narcotràfic, que, des del 1989, revelà l'enorme abast polític, econòmic i social que tenia. La guerra contra els càrtels de la droga fou continuada per César Gaviria, nou president de la república des del 1990. La seva nova política d'extradició decidí la rendició dels germans Ochoa i de Pablo Escobar, dirigent del càrtel de Medellín. Paral·lelament, el govern ha continuat les converses amb la guerrilla. En les eleccions d'octubre del 1991, el partit liberal obtingué la majoria absoluta. El 1994 Ernesto Samper guanyà les eleccions presidencials, però més tard ha estat acusat de finançar la campanya amb diners del narcotràfic, cosa que ha sumit el país en una greu crisi política.

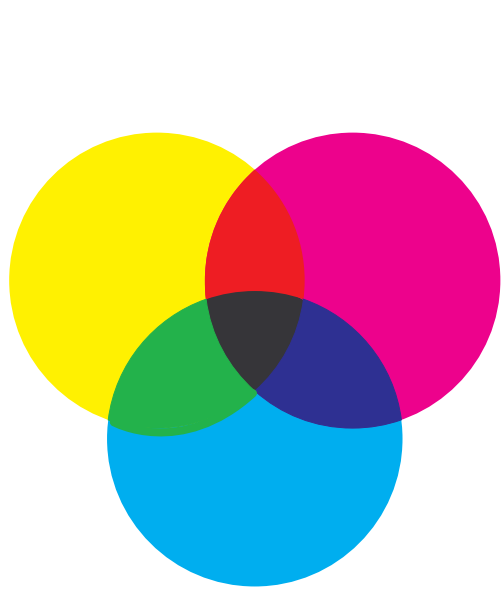
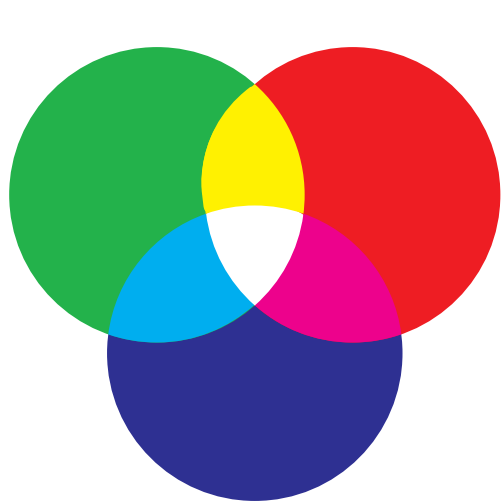
Colombo [*singalès: *Kolamba**] Capital de **Sri Lanka** i del districte homònim (615 000 h [1990]). Situada a la costa occidental de l'illa, a l'oceà Índic, i al sud del riu Kelani. És el principal port de l'illa, exportador de te, copra, cautxú, coco, grafit, cacaui i pedres precioses, i importador d'arròs, sucre i productes lactis. La indústria no hi és gaire avançada. Fou colonitzada pels portuguesos al s XVI i convertida en actiu centre comercial. Ocupada el 1656 pels holandesos, restà en llur poder fins a la conquesta britànica (1796). El 1948 esdevingué capital de Sri Lanka.

Colombo, Pla Pla de desenvolupament econòmic regional del Commonwealth nascut el 1950. Els membres es divideixen entre els qui es comprometien a proporcionar ajut econòmic i assistència tècnica i els beneficiaris de l'ajuda.

colònia *HIST* **1** A l'antiguitat fenícia i grega, establiment humà fundat amb caràcter permanent, sovint per donar sortida als excedents de població de la ciutat fundadora. La fundació d'un establiment per motius comercials donava lloc a la factoria. Les *colònies* es diferenciaven de les factories per la finalitat (no tenien un caire exclusivament comercial), per la quantitat de població establerta, per l'aprofitament integral dels recursos del seu territori, i pel fet que solien reproduir les estructures de govern de la ciutat fundadora. Tanmateix, algunes factories esdevingueren amb el temps colònies. **2** A Roma, grup de ciutadans o aliats que, sota l'autoritat del senat i, després, de l'emperador, creaven una ciutat en territori conquerit. Durant la República, les colònies foren de diverses classes: de ciutadans romans, establerts en algun lloc d'Itàlia; llatines, d'origen o bé de gent amb dret llatí; agràries; i militars. A vegades, però, els emperadors donaren el dret de colònia a ciutats d'origen indígena, i així eren incorporades a l'organització romana. Als Països Catalans les primeres colònies foren *Valentia* (València) i Empòrion (Empúries). Daten del temps de l'emperador August, Bàrcino (Barcelona: *Colonia Iulia Augusta Paterna Faventia Barcino*) i Elx, que prengué el nom de *Colonia Iulia Ilici Augusta*, Tortosa (*Colonia Iulia Ilerca-vonia Dertosa*) i *Pollentia* (Alcúdia) i *Palma* o *Palmaria*, a Mallorca. **3** A les èpoques moderna i contemporània, territori dels països descoberts, sotmesos a un domini

color Diafragma de cromacitat; 1 verd; 2 verd groguenc; 3 groc verd; 4 groc verdosenc; 5 groc; 6 groc taronja; 7 taronja; 8 rosa taronja; 9 taronja vermell; 10 rosa; 11 vermell; 12 vermell porpra; 13 rosa porpra; 14 porpra vermell; 15 porpra vermellós; 16 porpra; 17 porpra blavós; 18 blau porpra; 19 blau; 20 blau verdosenc; 21 verd blau; 22 verd blavós; 23 blanc; E punt acromàtic

color Mescla additiva de colors (a dalt) i mescla subtractiva de colors (a baix)

polític i administratiu i a una explotació econòmica per part d'una potència. Les primeres colònies d'aquest període foren les dels castellans i portuguesos a Amèrica, però ben aviat altres potències europees en expansió crearen llurs propis imperis colonials. La segona meitat del s XX, ha deixat pas al colonialisme dels capitals, exclusivament econòmic però igualment eficaç per als interessos de la metròpoli.

Colònia [*al: Köln*] Ciutat del *land* del Rin del Nord-Westfàlia, Alemanya, situada a la vora esquerra del Rin (960 631 h [1994]). El creixement urbà s'ha fet per l'agregació dels municipis veïns a dreta i esquerra del Rin. Gran nucli industrial i centre comercial, afavorit per la importància del seu port fluvial i la confluència de ferrocarrils transeuropeus, carreteres i autopistes, i també per la proximitat dels carbons del Ruhr i dels lignits de la conca de Colònia. Centre d'ensenyament superior: Universität zu Köln (1388). La ciutat fou fundada per Claudi l'any 50 dC, sobre un poblat ubi, amb el nom de *Colonia Claudia Ara Agrippinense*. La seu episcopal, creada al s IV, fou elevada a arquebisbat per Carlemany (785). El 1297 la seva burgesia s'apoderà del govern municipal. Membre de la Hansa, durant la baixa edat mitjana fou un centre mercantil de primera magnitud, però el desplaçament cap a l'Occident de l'eix econòmic europeu provocà la seva davallada. La Reforma luterana no reeixí a introduir-se a la ciutat, la qual, durant la guerra dels Trenta Anys, milità al bàndol imperial. Del 1794 al 1814 restà en poder de França i, el 1815, el congrés de Viena l'atribuí a Prússia. De l'antiga ciutat romana resta encara una part de les muralles i les construccions sota la catedral gòtica. En el camp de l'arquitectura es destaquen nombrosos exemples, tots restaurats després dels bombardeigs de la Segona Guerra Mundial: la catedral, d'estil gòtic, amb cinc naus, té vitralls dels ss XIII i XIV, i el *Dombild*, de Stephan Lochner; les esglésies de Santa Maria al Capitoli (1065) o la dels Sants Apòstols (ss XI-XIII). Hi ha també tres museus de gran valor: el museu Wallraf-Richartz, el museu Diocesà i el museu romano-germànic.

colonització *HIST* Acció de colonitzar. Durant la prehistòria i l'edat antiga, el moviment colonitzador estigué lligat a les migracions de pobles a la recerca de terres millors, a l'establiment de colònies o factories o a la creació de poblacions d'interès estratègic. L'edat mitjana fou poc propícia a cap mena de colonització. Les invasions germàniques de l'alta edat mitjana no poden ésser considerades com a veritables moviments colonitzadors, perquè en general respectaren l'organització del país ocupat. El mot *colonització* a l'època moderna significa la imposició de la civilització europea: llengua, els cos-

tums, les tècniques de producció i les creences religioses, a països socialment i econòmicament endarrerits i l'explotació comercial, en règim de monopoli, dels seus recursos naturals. La colonització moderna neix de l'interès per trobar una ruta marítima d'accés a les mars de l'Índia per tal de satisfer la demanda d'espècies i de metalls preciosos de l'Europa occidental. Els capdavanters d'aquest moviment foren els portuguesos, que tenien una forta tradició marinera però que es limitaren a únicament a establir factories comercials costaneres a Àsia i Àfrica. Anglesos, francesos i holandesos els feren la competència en aquest sector. La colonització del Brasil, que correspongué a Portugal pel tractat de Tordesillas (1494), fou diferent, a causa de l'or i l'explotació de la canya de sucre. Gairebé simultàniament als portuguesos i amb finalitats similars, la corona Castellano-Catalana-Aragonesa inicià les seves empreses marineres, però la circumstància del descobriment d'Amèrica (1492) féu que aquesta colonització adquirís un caràcter diferent. En pocs anys es dominaren unes extensions territorials amplíssimes, cosa que feia impossible un domini efectiu. Les condicions d'ocupació i explotació del territori es regiren pel dret medieval de conquesta, i en l'ocupació de la terra hom emprà les tècniques de l'aprisió. Més tard, amb l'anul·lació del monopoli atorgat inicialment al descobridor, l'explotació del territori esdevingué sistemàtica i controlada per l'estat. Els altres colonialismes importants de l'antic règim foren l'holandès, el britànic i el francès. Els holandesos dominaren ben aviat Insulíndia, controlant el comerç de les espècies, i intentaren d'establir bases comercials al Brasil i a l'Amèrica del Nord (Nova Holanda). L'expansió comercial francesa fou iniciada amb les dues companyies de comerç patrocinades per Colbert i amb la penetració al Canadà i la fundació de Quebec (1608). Anglaterra inicià la creació del seu predomini comercial als ss XVI i XVII i competí amb els holandesos en el domini de l'Extrem Orient. La seva penetració a Amèrica començà pels territoris del Nord, Virgínia (1584), Filadèlfia (1683), Nova York (1664), Terranova i Nova Escòcia (1713), colònies que s'independitzaren el 1776. La nova onada colonitzadora anglesa tingué lloc al s XIX (Singapur, Austràlia, Nova Zelanda, Xipre, Rhodèsia, Kenya, Uganda, conversió del Canadà i l'Índia, etc). A partir del 1880, quan les altres grans potències europees assoliren un grau important de desenvolupament econòmic, fou iniciat un nou moviment colonitzador, que acabà amb el repartiment d'Àfrica. La intenció era la mateixa, aconseguir matèries primeres i nous mercats on col·locar els excedents, i hi participaren Bèlgica, Alemanya, Itàlia i França, que al mateix temps s'establí a l'Indoxina. Aquest nou ordre colonial s'ensorrà definitivament després de la Segona Guerra Mundial, quan Europa perdé el seu lloc capdavanter en el control dels afers mundials. D'un altre caire són les colonitzacions de tipus econòmic i militar que els EUA van imposar, després de la segona guerra mundial arreu del món, per crear un front anticomunista, i per “recolonitzar” amb jueus les terres de Palestina, i el domini de l'URSS sobre moltes nacionalitats asiàtiques i europees. Dels anys cinquanta als setanta s'esdevingué una descolonització, i avui només conserven la condició de colònies alguns petits territoris amb un valor essencialment estratègic.

color *FÍS/PSIC/ART* Qualitat de la sensació produïda en un observador per l'efecte distint que provoquen en la retina les llums de diferents longituds d'ona compreses entre uns 380 i uns 760 nm. El color resulta de la interacció de la llum amb la retina, i un component físic, que depèn de determinades característiques de la llum. Aquestes són el to, la saturació o puresa i la lluminositat o brillantor. El *to* es refereix a aquella característica que permet de classificar un color com a vermell, blau, verd, etc; la *saturació* descriu el grau en què un color se separa del gris neutre i s'acosta a un color pur de l'espectre. Hom defineix la *lluminositat* com la característica d'una sensació de color que la fa equivalent a la produïda per algun element de l'escala de grisos que va des del blanc (de màxima lluminositat) fins al negre (de mínima). El mesurament objectiu dels colors és l'objecte de la *colorimetria*. La Commission Internationale de l'Éclairage

(CIE) establí les corbes espectrals de sensibilitat de l'ull “normal” a tres estímuls lluminosos convencionals (segons les idees de Young i Helmholtz). Inicialment la CIE elegí el vermell, el verd i el blau, però hom adoptà després tres colors de base hipotètics o virtuals: X (vermell virtual), Y (verd virtual) i Z (blau virtual). Per a definir un color hom empra les *coordenades de cromaticitat* definides per les raons

x
=
X

/

(
X
+
Y
+
Z
)
,
y
=
Y

/

(
X
+
Y
+
Z
)
,
z
=
Z

/

(
X
+
Y
+
Z
)
.

 En el *diagrama de cromaticitat* bidimensional hom pren els valors de y com a ordenades i els de x com a abscisses. Cada color és representat per un punt del diagrama; els colors espectrals purs cauen sobre una corba contínua anomenada *lloc de l'espectre*, els dos extrems de la qual són units per l'anomenada *recta dels porprats* (colors no espectrals). Aquestes línies tanquen una zona vagament triangular dins la qual cauen tots els punts representatius de colors realment existents. Al punt on les coordenades de cromaticitat són totes iguals (x = y = 1/3) se situa el *punt acromàtic*, on es troben el blanc, totes les gradacions de gris i el negre. A més del diagrama de cromaticitat, és útil la *notació de Munsell*, adoptada col·lateralment per la CIE. Hom classifica els colors en dos grans grups: *acromàtics* (blanc, negre, gris) i *cromàtics* (en els quals hom en distingeix quatre de fonamentals: blau, vermell, groc i verd). Els colors de l'espectre solar són set: vermell, taronja, groc, verd, blau, indi i violat. Són agrupats en tres de primaris o principals (també anomenats *additius-llum*, puix que sumant-los hom n'obté el blanc) i els secundaris, formats per la mescla o suma de les longituds d'ona de dos colors primaris. La mescla oposada a l'additiva és la subtracció, amb colors materials o pigmentaris. La mescla de dos colors *subtractius* produeix el negre. Qualsevol color, en ésser mesclat amb el seu oposat directe en el cercle cromàtic (*complementari*), perd intensitat. Cal destacar dels colors llur impressió subjectiva de temperatura: els colors que van del groc al vermell, passant pel taronja, són colors *càlids*; els que van des del verd, passant pels blaus, fins al violat, són *freds*. El verd i el violat són colors de transició, constituïts per un color càlid i un altre de fred. És especialment important el paper del color en el camp de la pintura, on ha estat un dels dos elements de l'antinòmia dibuix (o forma)-color, que n'ha presidit l'enfocament tècnic en el decurs de la història de l'art.

Colorado Estat de l'oest dels EUA (269 595 km²; 3 631 000 h [1994]). La capital és Denver. L'estat té tres regions ben diferenciades: a l'est, els piemonts de les Rocalloses, plana al·luvial inclinada cap a l'est i molt erosionada; les Rocalloses, que el travessen de nord a sud, comprenen les serralades de Front i Sawatch; l'oest és ocupat per l'altiplà de Colorado. El clima presenta unes grans diferències regionals. A les muntanyes neixen el South Platte, l'Arkansas i el Río Bravo del Norte, al vessant atlàntic, i el Colorado amb els seus afluents al vessant del Pacífic. La vegetació és de prat estacional al piemont, de boscs a les muntanyes i desèrtica o subdesèrtica a l'altiplà de Colorado. Més de la meitat del territori és dedicada a conreus i pastures, però la ramaderia n'és el recurs principal. Les reserves minerals són molt importants; la indústria té refineries de petroli i grans centres metal·lúrgics. El sector terciari també s'ha desenvolupat molt i el Canyon del Colorado atreu molts de turistes. Fou explorat pels colonitzadors de Nou Mèxic durant tot el s XVII i annexat a la corona de Castella per Juan de Uribarri. La regió al nord del riu Arkansas fou adquirida (1803) pels EUA, els quals, pel tractat de Guadalupe-Hidalgo (1848), s'incorporaren també la part sud i oest. El 1876 esdevingué un estat de la Unió.

colorant *QUÍM* Substància acolorida que, en ésser absorbida per altres materials en què es dispersa o en reaccionar-hi, els proporciona un grau determinat de coloració. La majoria dels colorants moderns són productes orgànics de síntesi acolorits molt intensament, capaços de donar una coloració permanent i sòlida a un suport. L'aplicació primordial dels colorants rau en la tintura dels tèxtils; també són emprats en l'acoloriment del paper, del cuir, dels plàstics, dels productes del

columnes de la Casa de Pilatos de Sevilla (s XV)

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

Columnes de la casa de Pilatos, a Sevilla

petroli o dels aliments.

colúbrids *ZOO*L Família d'ofidis, la més nombrosa del subordre, que té 100 gèneres i més de 1 000 espècies, pròpies dels països temperats i càlids, i que té les seves principals característiques diferencials en l'esquelet, en el qual manca totalment la cintura pelviana i els ossos de la cara són movibles. Tenen dents al paladar, però no són acanalades i, mal que tinguin verí, no disposen dels mitjans per a inocular-lo. Són de forma i coloració molt variables. Les dimensions dels colúbrids varien entre 3 m i 30 cm. Llurs costums són molt diferents, car tant són diürns com nocturns, arborícoles com aquàtics o terrestres, i viuen tant a les selves com a les estepes. Capturen tota mena de preses de grandària mitjana i petita i, en especial, animals rosegadors. Els representants d'aquesta família reben usualment el nom de colobres.

Colúmbia Districte federal dels EUA, entre els estats de Maryland i Virgínia, a la vora esquerra del riu Potomac (178 km²; 585 221 h [1992]). Tot el territori és ocupat per *Washington*, la capital federal. És administrat directament pel Congrés des del 1878.

Columbus Capital de l'estat d' Ohio, als EUA, situada a la confluència dels rius Scioto i Olentangy (642 987 h [1992]). Segona ciutat de l'estat en nombre d'habitants, després de Cleveland. Des del començament del s XX l'augment demogràfic ha estat molt important. La proximitat de la conca minera apalatxiana n'afavorí la industrialització. La ciutat fou fundada per Lucas Sullivant (1797), i és capital d'Ohio des del 1824. El seu desenvolupament fou conseqüència de la construcció del canal de l'Ohio i l'Eire (1830) i de l'expansió del ferrocarril a mitjan s XIX.

columna *1* *ARQUIT* Element arquitectònic de suport, caracteritzat pel fet d'ésser de secció circular i d'acomplir la funció de suportar les pressions verticals i obliqües de l'arquitrau i l'arc. També ha estat utilitzada en sentit ornamental i commemoratiu. Les parts que la componen, *base fust* i *capitell*, són la traducció en pedra de l'estructura de l'arbre. A Mesopotàmia fou utilitzada esporàdicament. A Egipte assolí una utilització constant i una gran variació: columna palmiforme, lotiforme, papiriforme, hathòrica, protodòrica i campaniforme. El món egeu originà solucions pròpies, de les quals és expressió la columna cretenca, de fust més ample al cim que a la base. Al primer mil·lenni aC Grècia creà els tres estils: jònic, dòric i corinti, sobre els quals es fonamentaren després els estils de l'art occidental. Al seu torn, la columna fou valorada per la Pèrsia aquemènida, sobretot a les apadanes. Del món persa, i a través de les conquestes d'Alexandre, passà a l'Índia (columnes d'Aśoka, del s III aC). L'Amèrica pre-colombina també la utilitzà. N'hi ha exemples maies i mixteques. Roma adoptà i enriquí els ordres grecs i, a través seu, passaren al món medieval. L'existència d'uns models comuns antics expliquen les connexions formals existents entre solucions com les dels arts paleocristià, visigòtic, merovingi, carolingi, bizantí, islàmic, asturià, mossàrab i romànic. El gòtic emprà molt menys la columna aïllada. El Renaixement ressuscità els ordres clàssics amb una especial preferència pel corinti i el compost, els quals tingueren una prolongada vigència fins al neoclassicisme, que preferí el dòric i el jònic. Entre les columnes commemoratives cal destacar la **Columna Trajana** i la **Columna Aureliana**, ambdues a Roma. **2** Conjunt de tropes format en poc front i molt de fons. **3** **cinquena** (o **quinta**) **columna** Grup d'individus encarregat d'acomplir un treball polític i militar que s'efectua en el mateix territori de l'adversari. A Espanya, en la primera fase de la guerra civil (1936) hom donà el nom de cinquena columna als partidaris del govern de Burgos que actuaven en el camp republicà.

colza [*Brassica napus ssp oleifera*, família de les crucíferes] *BOT/AGR* Varietat de *nap*, de les llavors de la qual hom extreu l'*oli de colza*, utilitzat com a condiment en l'Europa meridional. L'oli de colza té també diferents usos industrials, per la qual cosa hom el sotmet a un procés de desnaturalització amb determinants productes químics que el converteixen en un

producte molt tòxic.

coma [*cast: coma; angl: coma*] *MED* Quadre clínic caracteritzat per una pèrdua de consciència profunda, amb impossibilitat de despertar el pacient malgrat que hom l'estimuli. El coma s'esdevé quan és alterada la interacció normal entre els hemisferis cerebrals i el sistema reticular activador del tronc cerebral. Les seves causes poden agrupar-se en: *lesions de l'encèfal, lesions del tronc cerebral, lesions cerebrals difuses i metabòliques* i *trastorns psiquiàtrics*.

comandant **1** Pilot responsable d'una aeronau. **2** Grau militar de l'exèrcit espanyol superior al de capità i inferior al de tinent coronel, equivalent en quasi tots els exèrcits al grau de major. La seva divisa és una estrella de vuit puntes.

comanxe *ANTROP* Individu d'una tribu d' indis d'Amèrica del Nord. Als ss XVII-XVIII els comanxes foren empesos vers el sud per les migracions. Lluitaren contra la colonització de Texas. L'any 1867 foren confinats, juntament amb els kiowes i els kiowa-apatxes, en una reserva de l'actual estat d'Oklahoma.

comarca **1** *GEOG* Extensió de territori més reduïda que una regió a la qual donen una certa unitat, entre altres factors, les relacions de veïnatge entre els llocs que la formen, unes certes condicions naturals i la persistència de demarcacions històriques. La delimitació comarcal pot ésser establerta tenint en compte bé les característiques fisiogràfiques, bé les demarcacions tradicionals, històriques i jurisdiccionals (**comarca natural**) o bé la major afinitat en les activitats socials i econòmiques d'unes poblacions, agrupades en una o en diverses rodalies, i que depenen d'un centre comarcal amb capacitat de serveis; en aquest cas la característica essencial és la seva aptitud funcional. A les terres muntanyoses —i, no cal dir-ho, als territoris separats per mar— és on persisteix més la identitat entre la comarca natural i la demarcació funcional, perquè els límits físics condicionen més la unitat de les relacions humanes; a la terra baixa, per contrast, les motivacions estructurals i econòmiques superen sovint els límits d'una geografia menys remarcada. Sobre el marc físic de la comarca natural s'han anat sobreposant les demarcacions jurisdiccionals, sovint supeditades a l'atzar de les modificacions de domini (com les transferències de jurisdicció per raó d'herència, de matrimoni o de venda) o a reorganitzacions administratives. **2** *DR ADM* A Catalunya, entitat local de caràcter territorial formada per una agrupació de municipis. El govern i l'administració de la comarca corresponen al consell comarcal, i la seu del consell és al municipi que té la capitalitat de la comarca. El territori de Catalunya fou dividit, l'any 1936, en 38 comarques i 9 regions (que agrupaven les diverses comarques) per un decret del govern de la Generalitat de Catalunya, seguint el projecte presentat per la ponència per a l'estudi de la *Divisió Territorial de Catalunya*, creada el 1931. Aquesta demarcació administrativa tingué vigència fins el 1939, que fou suprimida pel franquisme. Restablerta la Generalitat de Catalunya (1977), es féu palés el desig de reprendre una divisió del territori en comarques. El 1979, s'aprovà l'Estatut de Catalunya i ja s'hi recollia (article 5è) la voluntat de dividir el territori en comarques, d'acord amb la Constitució, la qual concedeix a les comunitats autònomes plenes competències per a establir la seva organització territorial. Començà aleshores un període d'estudis que culminà en la llei de juny del 1987, sobre l'organització de la divisió comarcal de Catalunya. Segons aquesta llei, es reprenien les 38 comarques que ja havien estat establertes per la Generalitat republicana. Tanmateix hi havia diferències essencials entre ambdues divisions, com la supressió de les regions o vegueries i la configuració de la comarca com un ens local amb un major dinamisme que la comarca republicana. La divisió comarcal que deixà establerta la llei de 1987 generà disconformitats per part de diversos llocs de Catalunya. Posteriorment, d'acord amb les al·legacions presentades pels diversos municipis, el mapa comarcal es modificà de nou. Així, per llei de maig de 1988, es crearen les noves comarques del Pla de l'Estany, del

d'adscripció comarcal 19 municipis i modificà els límits de 22 comarques, a més d'establir la capitalitat del Vallès Occidental a Terrassa i Sabadell de forma conjunta.

Comas i Camps, Margarida (Alaior 1897 — Exeter, Anglaterra 1972) Biòloga i pedagoga. Estudià a Palma de Mallorca, a Brussel·les i a Madrid, on es doctorà en biologia. Fou professora de la Universitat Autònoma de Barcelona fins el 1936; el 1937 ensenyà biologia a la Gran Bretanya. Publicà *El método MacKinder* (1930), *La coeducación de los sexos* (1931) i *El método de proyectos en las escuelas urbanas* (1931), entre altres obres.

Comas i Solà, Josep (Barcelona 1868 — 1937) Astrònom. De vocació precoç, a quinze anys ja li fou publicat un treball a la revista francesa “L’Astronomie”. Es llicencià en ciències físico-matemàtiques a Barcelona (1889); fou astrònom de l’observatori de R.Patxot (des del 1896), i el 1901 ingressà a l’Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, la qual li encarregà que dirigís la instal·lació de l’*Observatori Fabra*, la Secció Astronòmica del qual dirigió del 1904 al 1937. Ací i en el seu observatori privat, situat a la *Vil·la Urània* de la Via Augusta de Barcelona, dugué a terme importants treballs; descobrí dos cometes (un dels quals duu el seu nom), un estel variable i onze petits planetes o asteroides, un dels quals (1921), anomenat Barcelona, és excepcional per la gran inclinació de la seva òrbita. Féu remarcables estudis sobre Mart, Júpiter, Saturn i els estels dobles. Féu també estudis de geofísica (sismologia) i de física teòrica: el 1915 donà a conèixer una teoria original de la radiació electromagnètica (*teoria emissivo-ondulatòria*). Paral·lelament a la seva activitat d’investigador, desenvolupà una intensa tasca divulgadora. El 1910 col·laborà amb Canudas en els primers assaigs de vol d’un aeroplà a Barcelona i el 1924 participà en les primeres experiències radiofòniques. El 1911 fundà la Societat Astronòmica d’Espanya i Amèrica, de la qual fou sempre president. Fou director del Servei d’Astronomia de la Generalitat i fou premiat per l’Astronomical Society of the Pacific i per la Société Astronomique de France.

combinació *MAT* Configuració on hom només té en compte la distinció entre els elements agrupats i no l'ordre en què són presos. El nombre de combinacions d'ordre *n*, formades a partir d'un conjunt amb *m* elements, és donat per l'expressió *C*_{*m*}^{*n*} = *V*_{*m*}^{*n*}/*P*_{*n*} on *V*^{*n*}_{*m*} indica el nombre de variacions, i *P*_{*n*} el de permutacions. Hom representa sovint *C*_{*m*}^{*n*} per (^{*n*}_{*m*}), parlant, en aquest, cas, de nombres combinatoris.

combustible *TECNOL/QUÍM* Substància que a una temperatura determinada reacciona amb l'**oxigen** produint energia calorífica o lluminosa, que pot ésser transformada després en qualsevol altra forma d'energia que sigui útil a l'home. Els combustibles són, en general, composts de carboni, i poden ésser d'origen natural o sintètic. Els més abundants són els de tipus fòssil, com ara el carbó i el petroli. Poden ésser classificats en sòlids, líquids i gasosos. Dels combustibles sòlids el més utilitzat és el carbó, en les seves diverses formes (hulla, antracita, lignit, etc); uns altres combustibles de menor importància són la fusta i la torba. La majoria dels combustibles líquids provenen de la destil·lació o transformació del petroli i corresponen a fraccions lleugeres (gasolina, querosè, gasoli) o pesants (fuel). Els combustibles gasosos (gas natural i gas ciutat) són mescles, en proporcions variables, de metà, età, etilè, hidrogen, monòxid de carboni i altres gasos inerts (nitrogen, etc). El contingut energètic d'un combustible és definit pel seu poder calorífic i es relaciona amb el contingut de carboni, augmentant, en general, dels sòlids als gasosos. Fins al s XIX la fusta i els residus vegetals o animals foren els combustibles corrents. Però la Revolució Industrial del s XVIII provocà, amb el descobriment de la màquina de vapor i la mecanització del treball manual, un augment notable de la demanda d'energia, que fou absorbit principalment pel carbó. Els nous descobriments tècnics (principalment el motor de combustió interna) i llur utilització en massa crearen la necessitat de nous combustibles. Per això es produí la progressiva substitució dels combustibles sòlids (carbó)pels líquids

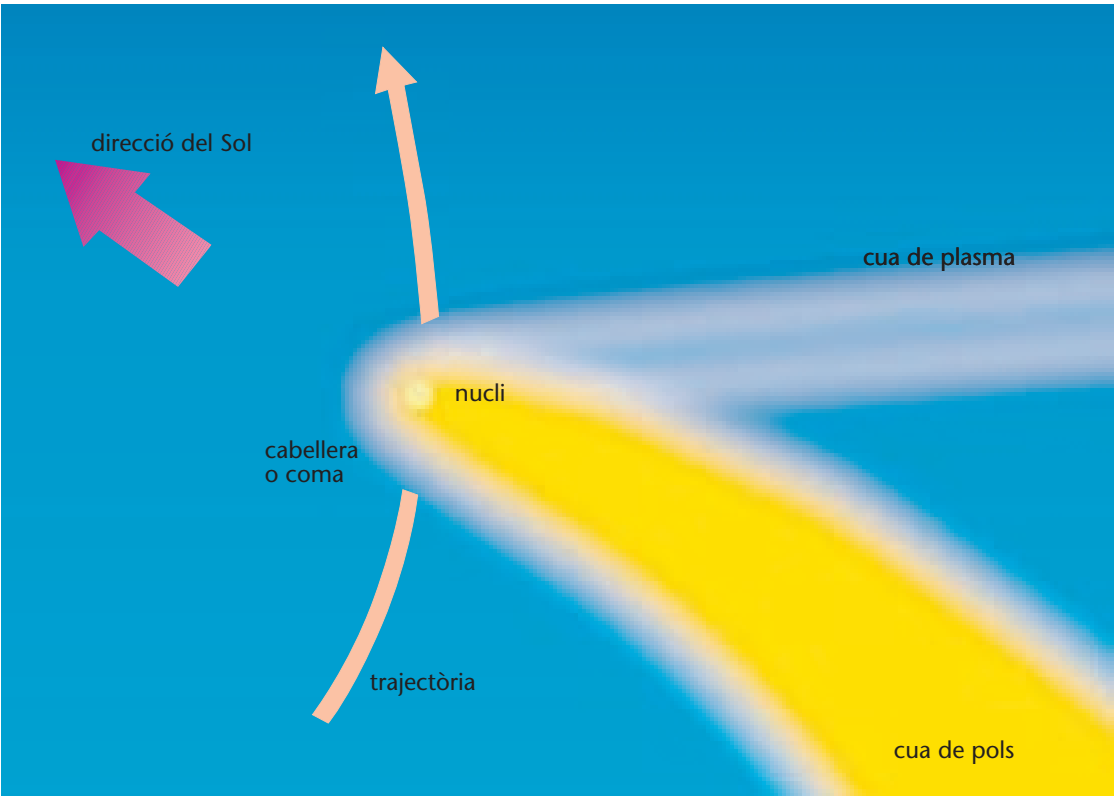
Mapa de les comarques dels Països Catalans

(petroli), i, dins aquests, dels pesants pels lleugers.

combustió [*cast: combustión; angl: combustion*] *QUÍM* Reacció d'oxidació que és acompanyada de despreniment de llum i calor, amb flama (combustió viva) o sense (combustió lenta). La combustió només comença quan el **combustible** sòlid o líquid s'ha vaporitzat o descompost per la calor i dóna gasos, que són la flama visible; en el cas dels combustibles sòlids, la combustió pot esdevenir-se per combinació directa del combustible amb l'oxigen. Gairebé tots els combustibles són constituïts en llur major part per carboni i hidrogen, i quan aquestes substàncies són cremades a l'aire es produeix diòxid de carboni i aigua. Si hom restringeix l'aportació d'aire, es forma monòxid de carboni. Aquest és el cas de la *combustió incompleta*; l'altre és el cas de la *combustió neutra*. Industrialment cal augmentar la velocitat de les combustions mitjançant un excés d'aire.

comèdia *TEAT* **1** Gènere dramàtic fonamental de la preceptiva clàssica, caracteritzat pel desenllaç feliç i per la seva intenció, generalment crítica, moralitzadora o satírica. La comèdia àtica, iniciada vers el 470 aC, té una primera fase, la *comèdia antiga*, dominada per la figura d'Aristòfanes, el qual oscil·la entre la sàtira personalitzada i l'al·legoria, amb danses i cors. La *comèdia nova* esdevingué més realista i renuncià al cor i a la personalització de la sàtira. L'evolució de la comèdia àtica acabà vers el 250 aC. A Roma, Livi Andrònic importà la comèdia grega (*fabula palliata*). A l'edat mitjana desaparegué la forma clàssica (en 5 actes) i romangué la tradició del teatre popular amb elements còmics. Existeix l'anomenada *comèdia elegíaca*, en llatí (darrerria del s XII), on són mesclats el diàleg i els fragments narratius. La comèdia basada en els models clàssics tingué una època d'esplendor durant el Renaixement. Fins a la fi del s XVI, destacaren Pietro Aretino i Niccolò Machiavelli. D'altra banda, Andrea Calmo i, sobretot, Angelo Beolco tendiren al llenguatge popular i a unes situacions

que originaren la *Commedia dell'Arte*. A la Península Ibèrica, a l'edat mitjana perdurà en les *Églogas* de Juan del Encina i Lucas Fernández. La comèdia plautiana mantingué encara formes medievalitzants en Gil Vicente. La comèdia renaixentista francesa s'inicià amb l'*Eugène* (1533) d'Étienne Jodelle, i fou continuada per Jean-Antoine de Baïf, Pierre de Larivey, etc. A Alemanya, la temàtica clàssica fou recollida per Hans Sachs. A Anglaterra, la personalitat de William Shakespeare representà la síntesi d'elements novel·lescs i dramàtics anteriors, imbuïts pel geni teatral i lingüístic de l'autor. El teatre castellà fou presidit en aquesta època per les figures de Lope de Vega, Juan Ruiz de Alarcón, Tirso de Molina, Pedro Calderón de la Barca, Francisco de Rojas Zorrilla, Agustín Moreto, etc. Molière conreà la comèdia de caràcters i d'intriga, la comèdia-ballet i la farsa. Al s XVIII, Itàlia repregué la comèdia escrita amb Carlo Goldoni i Carlo Gozzi. La Il·lustració té la figura de Gotthold Ephraim Lessing, creador de la comèdia nacional alemanya. El teatre castellà rebé la influència del neoclassicisme francès: comèdies de Leandro Fernández de Moratín. Durant els ss XIX i XX prosseguí la diversificació i la subsegüent dissolució de l'esquema clàssic. La comèdia alemanya s'enriquí amb Heinrich von Kleist o Georg Büchner, als quals seguiren Bertolt Brecht, Peter Hacks, etc. A França, Alfred de Musset creà un tipus de comèdia romàntica. Entre els comedïografs francesos del XX destaca Jules Romains, Jean Giraudoux i Eugène Ionesco. A Anglaterra, Oscar Wilde i George Bernard Shaw. La comèdia castellana del s XIX té tres autors importants: Ventura de la Vega, Adelardo López de Ayala i Manuel Tamayo i Baus, que conrearen l'*alta comèdia* moralitzadora. Jacinto Benavente significà la decadència del naturalisme. Carlos Arniches se situà dins un corrent popular. Enrique Jardiel Poncela assajà un humor verbal amb situacions grotesques. Alejandro Casona conreà la comèdia sentimental i d'evasió, i Alfonso Paso va aprofitar aquestes deriva-

Estructura d'un cometa

cions tardanes de la *pièce bien faite*. A Itàlia, cal esmentar la renovació de Luigi Pirandello. A Rússia, des de la fi del s XVII, s'imposà la comèdia satírica, iniciada amb Àleksandr Gribojedov i que culminà amb Nikolaj Gogol (*Revizor*, 1836). A València, a la fi del s XVI es desenvolupà la comèdia en llengua castellana, gènere en el qual es destacaren Guillem de Castro, Francesc Tàrrega, Gaspar Aguilar i també Ricard de Túria i Carles Boil. Al Principat de Catalunya, una de les poques peces a la qual hom aplicà el nom de comèdia fou la *Comèdia famosa de la gloriosa verge i màrtir Santa Bàrbara* (1617), de Vicenç Garcia. *Lo desengany* i la tragicomèdia *Amor, Firmesa i Porfia*, de Francesc Fontanella, del principi del s XVIII, es podrien definir com a comèdies pastorals. La comèdia de costums tingué el seu millor moment al començament del s XX amb algunes de les obres de Santiago Rusiñol i Avel·lí Artís. Una nova generació d'autors (Josep Pous i Pagès, Joan Puig i Ferrter, Carles Soldevila i Josep M.de Sagarra) intentà d'introduir la comèdia burgesa psicològica de gust francès. La guerra civil, en tot cas, truncà el procés. A partir del 1970, la comèdia ha assolit èxits, com en el cas d'*El Retaule del Flautista*, de Jordi Teixidor.
2 comèdia musical [o simplement *musical*] *MÚS/CIN* Obra teatral amb música —generalment cançons intercalades en el text, amb obertura o sense, amb alguns números de ball, i escrites per a orquestra lleugera— típica dels EUA i d'Anglaterra des de mitjan s XIX. Com a gènere cinematogràfic que combina acció, música i coreografia dins una unitat temàtica, aparegué cap als anys 1927-28. Aquest gènere ha tingut moments d'una gran brillantor, centrats principalment dins el decenni dels cinquanta: *On the Town* (1949) i *Singing in the Rain* (1952), de Stanley Donen i Gene Kelly, *An American in Paris* (Oscar del 1951). Després, el gènere entrà en una profunda crisi, superada únicament per èxits aïllats, com *West Side Story*, de Jerome Robbins (Oscar del 1961) o *My Fair Lady* (Oscar del 1964), de George Cukor.

comerç *ECON* Conjunt d'activitats de compra i venda, i de bescanvi de productes naturals o industrials amb l'objectiu de connectar la producció amb el consum o la inversió. A la Mediterrània, tingué una gran expansió amb els fenicis, els grecs i els romans. A partir del s XI, és remarcable l'activitat dels mercaders italians i catalans. Amb la descoberta d'Amèrica les vies de comunicació s'ampliaren vers l'Atlàntic. Posteriorment, els capdavanters del comerç colonial modificaren, en la línia del **lliure canvi** i després de la revolució industrial, llurs sistemes de relació mercantil en establir indústries en els països colonitzats. D'entre els diversos tipus de comerç cal assenyalar el **comerç al detall**, relatiu a volums petits de productes d'ús immediat, i el **comerç a l'en-gròs**, que consisteix en l'intercanvi de productes en quantitats molt grosses. Més important és la distinció entre **comerç d'importació**, que es refereix a la compra de productes estrangers per part d'un estat, i **comerç d'exportació**, relatiu a la venda de productes nacionals a l'estranger. Els mercantilistes veieren en el comerç exterior la font de tota riquesa i, en el comerç interior, un canvi en la

riquesa relativa dels individus. Marx definí el comerç com una activitat no productiva i, per tant, el treball incorporat era treball improductiu. Amb el capitalisme monopolista, el comerciant independent tendeix a desaparèixer a causa de la concentració vertical, del fet que les grans empreses compren i venen per llur compte i de la necessitat actual de tècniques de venda. Als Països Catalans el gran comerç medieval fou marítim. Inicialment d'àmbit mediterrani, s'expandí més tard per la banda de l'Atlàntic. Ràpidament foren adoptats els progressos tècnics, jurídics i econòmics, com la ***lletra de canvi***. Per al *canvi marítim* hom establí diverses ordinaions a Barcelona, al llarg del s XV. L'esplendor de les llotges reflecteix la vitalitat de l'activitat comercial. Després aparegué, per a connectar compradors i venedors, el *corredor d'orella*. El cònsol se situà permanentment als ports estrangers com a autoritat delegada, mentre que el *conso-lat de mar* esdevenia alhora corporació professional de la gent de mar i tribunal especial del comerç marítim. Les espècies arribades d'Orient eren redistribuïdes per tot Europa des dels Països Catalans, fins al declivi causat per la competència francesa, vers el 1430. A partir de la fi del s XV el comerç català decaigué, a causa dels conflictes interns i de la pèrdua de l'orientació política pròpia, i es reduí a l'àmbit mediterrani. S'intensificà la participació catalana als mercats de Castella, proveïdors d'Amèrica. Al s XVII, el comerç marítim barceloní fou dominat en bona part per francesos i genovesos, i al XVIII, el règim borbònic modificà l'estructura comercial als Països Catalans: a Barcelona el decret de Nova Planta respectà nominalment el consolat de mar, però en confiscà les rendes fins el 1728 i l'edifici de la Llotja, i suprimí el cos de mercaders matriculats i el Consell de Vint. També suprimí parcialment les duanes interiors de la península, tot estimulant el comerç català envers l'explotació del mercat de Castella i poder assegurar-se'n l'exclusivitat mitjançant la protecció aranzelària (proteccionisme). Finalment, el 1755 fou permesa la creació de la Companyia de Comerç de Barcelona. Les gestions per a restablir el ple funcionament dels organismes comercials catalans assoliren (1758) la reconstitució del cos de comerciants matriculats, o cos de comerç, la reorganització del Consolat de Mar de Barcelona i la creació de la Junta de Comerç de Barcelona. El 1778 fou establert el lliure comerç amb Amèrica. La guerra del Francès interrompé en bona part l'activitat comercial als Països Catalans; la Junta de Comerç, en sortí afeblida, i davant l'unitarisme creixent de l'estat espanyol anà perdent atribucions fins a la promulgació (1829) del codi de comerç espanyol, que abolí els consolats de mar i unificà els organismes comercials, assimilant-los als de Castella.

cometa *ASTR* Cos celest del sistema solar, de petites dimensions i forma irregular, que, generalment, descriu una òrbita d'una gran excentricitat, per la qual cosa només és visible des de la Terra durant la petita part de la seva òrbita en què s'apro-pa al Sol (periheli) tot desenvolupant la cua lluminosa que els caracteritza. La imaginació popular considerà que les aparicions dels cometes eren signes enviats pels déus per anunciar catàstrofes futures. Els grecs intentaren de donar una explicació racional del fenomen; Aristòtil suposà que els cometes eren simples meteors atmosfèrics i no admeté que fossin astres anàlegs als planetes. El 1538 hom descobrí que la cua d'un cometa indica sempre la direcció oposada al Sol; la primera determinació correcta de la distància a un cometa fou realitzada per Tycho Brahe el 1577; finalment, l'aplicació de la mecànica de Newton portà a E.Halley a afirmar el 1705 que els cometes observats el 1531, el 1607 i el 1682 eren aparicions correlatives d'un mateix objecte celest, amb la qual cosa introduí la idea de la periodicitat dels cometes. La sonda automàtica *ICE* (1985) i les cinc sondes enviades a estudiar de prop el cometa Halley el 1986, permeteren de fonamentar el model correntment acceptat sobre la natura dels cometes. En aquest model, anomenat de la *bola de neu bruta*, proposat per Fred Whipple l'any 1953, el cometa consisteix bàsicament en un *nucli sòlid* de petites dimensions i constituït per un amàs de glaços, de gasos i de pols meteorítica. En apropar-se al Sol, la calor d'aquest evapora els glaços i allibera els gasos i la pols del nucli, a conse-

qüència de la qual cosa es formen la cabellera (o coma) i les cues. L'element més característic d'un cometa és la cua, que és constituïda per dos elements: la *cua de pols*, que mostra una curvatura cap a la part ja recorreguda de la trajectòria; i la *cua de plasma*, originada per l'acció del vent solar, que presenta una forma rectilínia. A part d'una *cua anòmla*, dirigida cap al Sol, completen els elements visibles d'un cometa l'*halo d'hidrogen*, descobert el 1970. L'òrbita dels cometes és una cònica. Els *cometes periòdics* segueixen òrbites el·líptiques i reapareixen periòdicament, mentre que els *cometes esporàdics* tenen òrbites parabòliques o hiperbòliques i només apareixen una vegada. Els cometes es formaren al mateix temps que els planetes i són, de manera similar als asteroi-des, restes de la formació del sistema solar.

comí [*Cuminum cyminum*, família de les umbel·líferes] *BOT* Planta herbàcia anual, de 10 a 50 cm d'alçària, de fulles lacinia-des i de flors blanques o rosades agrupades en umbel·les de pocs radis. Oriünda de la regió mediterrània, on és conreada pels fruits des de molt antic.

comiat *DR* Forma d'extinció de la relació laboral per la voluntat unilateral de l'empresari, hi hagi o no causa justificada. L'ordenament jurídic enpanyol vigent exigeix el requisit formal de la comunicació per escrit o la instrucció d'expedient; si es tracta d'un acomiadament col·lectiu per causa de crisi, cal primer la corresponent autorització. En els casos de incompliment per l'empresari d'aquests requisits, el comiat és nul i produeix l'obligació de readmetre la persona acomiadada i abonar-li el sou que ha deixat de percebre; quan el comiat no té causa justificada, té la consideració d'improcedent i obliga a indemnitzar-la. Quan és produït per causa justificada (manca de puntualitat, indisciplina), no dóna dret a cap indemnització.

Comiols, **serra de Serra** pre-pirinenca (1 356 m), que forma part del límit entre la conca de Tremp (Pallars Jussà) i la vall del Segre (Noguera). És composta per una massa de conglomerats postorogènics estesos damunt els contraforts orientals del Montsec de Rúbies, a l'W, i del rocam margós de la clotada de Tremp, al NW, on encapçala la vall del riu de Conques.

comissari 1 *DR* Funcionari de policia que té cura del compliment de les lleis i ordres establertes per l'autoritat referents a l'ordre públic.
2 comissari de la inquisició *HIST* Representant local dels diversos tribunals de la **inquisició**. El primer esment del càrrec sorgeix el 1537, a València, quan, a causa de l'extensió d'aquell districte inquisitorial, es proposà el nomenament de comissaris a les ciutats amb seu episcopal. Els comissaris tendiren, en el decurs del s XVI, a convertir-se en petits inquisidors independents; designaren notaris, algtzirs i d'altres oficials, i fins i tot d'altres comissaris. Les concòrdies del 1568 intentaren de limitar-ne l'existència i el poder. Fou un càrrec molt cobdiciat per la seva importància, per les immunitats que atorgava i pels ingressos que generava. A partir del s XVIII, el nombre de comissaris començà a disminuir; el càrrec subsistí fins a l'extinció del tribunal, al principi del s XIX.
3 comissari polític *HIST* Individu encarregat pel poder civil o per un partit revolucionari de l'organització, del manteniment de la fidelitat als principis ideològics i del control global dins les forces armades, durant les èpoques revolucionàries. Els comissaris polítics prengueren veritable importància a la Unió Soviètica com a delegats del partit comunista durant la Revolució. Hom els troba també en l'exèrcit rus a la Segona Guerra Mundial i en la majoria de moviments armats revolucionaris d'inspiració marxista-leninista. Durant la guerra civil espanyola de 1936-39, als Països Catalans, com a tot el territori republicà, aquesta figura política formà part de les unitats militars dels partits socialistes i comunistes.

Comissió del Sud del Pacífic Organisme internacional fundat a Canberra el 1947 per Austràlia, els Països Baixos, Nova Zelanda, França, la Gran Bretanya i els EUA amb la finalitat de coordinar l'assistència econòmica entre els estats que posseeixen territoris al sud del Pacífic. Des de la seva creació han entrat a formar-ne part els nous estats independents del sud del Pacífic.

Generalitat i president provisional (gener del 1932). En juny-novembre del 1933 fou ministre de marina. A les eleccions legislatives del novembre del 1933 fou elegit diputat per la ciutat de Barcelona. Mort Francesc Macià, el parlament de Catalunya elegí Companys president de la Generalitat l'1 de gener de 1934, i el seu govern donà pas a corrents polítics com Estat Català, Acció Catalana Republicana, el grup de “L’Opinió”, etc, que Macià no havia acceptat, juntament amb la Unió Socialista de Catalunya i l’Esquerra Republicana. Al juny de 1934 presentà la llei de Contractes de Conreu. Cada vegada més es refermà en el seu nacionalisme, que el portà, el 6 d’octubre del 1934, a proclamar l’Estat Català dins la República Federal Espanyola i a viure directament els fets del *Sis d’Octubre*. Condemnat a 30 anys de reclusió major pel govern radical-cedista de la República Espanyola, fou alliberat per la victòria del Front Popular, elegit diputat pel Front d’Esquerres de Catalunya i ocupà de nou la presidència de la Generalitat. Al juliol del 1936 treballà activament en la resistència de Barcelona. S’esforçà a mantenir l’equilibri de les forces polítiques catalanes durant tota la guerra civil, fins a arribar a obtenir un govern d’unitat popular, presidit per Josep Tarradellas (setembre del 1936). A l’entrada de les tropes franquistes a Barcelona, s’exilià a França (gener del 1939). Detingut per les forces del govern alemany, li fou aplicada l’extradició i el dugueren a Espanya. Després d’un consell de guerra sumaríssim, fou afusellat, el 15 d’octubre de 1940, al castell de Montjuïc (fossats de Santa Eulàlia). Les seves despulles reposen (des del 1985) en un mausoleu, al Fossar de la Pedrera.

comparatiu *GRAM* Dit d’un dels graus de l’adjectiu, que hom usa quan la qualitat que significa és motiu de comparació entre dos o més elements d’una frase (*‘La teva germana’ és ‘més gran que la meva’*). Alhora, inclou una gradació, quant a la qualitat referida, segons que un o uns quants dels elements comparats sigui superior, inferior o igual a l’altre o als altres. Així, hom parla de *comparatiu de superioritat* (*Ell és ‘més sincer’ que tu*), de *comparatiu d’inferioritat* (*Ell és ‘menys sincer’ que tu*) i de *comparatiu d’igualtat* (*Ell és ‘tan sincer’ com tu*). Ultra aquests usos, hi ha també uns adjectius, anomenats *comparatius orgànics*, que, tots sols, ja indiquen el grau de comparació (*En Pere és ‘millor’ que l’Antoni*).

compàs 1 *MEC* Instrument per a traçar arcs de circumferència i també per a prendre distàncies, que consisteix essencialment en dues branques o cames unides per una de llurs extremitats generalment mitjançant un piu. El compàs de dibuix té una cama acabada en una punta que permet de fixar-la; l’altra cama és proveïda d’una peça per a traçar línies amb llapis o amb tinta. **2** *MED* Instrument de mesura utilitzat en diverses exploracions mèdiques, especialment en els diàmetres pelvians i cranials. El **compàs d’Ossiander** amida diàmetres pelvians. El **compàs de Weber** o *estesiòmetre* es fa servir per a explorar la sensibilitat tàtil d’una regió de la pell. **3** *MÚS* Gran unitat de mesura del temps musical en funció de la disposició dels accents i el conjunt de valors mètrics que hi són compresos, gràficament representats, des del s XVI, entre dues ratlles verticals sobre tot el pentagrama, dites precisament barres de compàs. Són considerats *simples* els compassos en què cada temps pot ésser representat per una figura de nota simple (negra, blanca, etc). Són considerats *composts* aquells compassos cada temps dels quals valgui una nota (o un silenci) amb puntet. A l’inici de l’obra i cada vegada que convé un canvi de mesura del temps, un trencat o un altre signe al seu lloc, com el d’una C, indiquen les fraccions del valor de rodona que entren en cada compàs. Hom anomena *marcar* (o *portar*) el compàs l’acció de fer amb el braç uns moviments corresponents als temps (o als grups de temps o bé a les divisions de temps) d’un compàs.

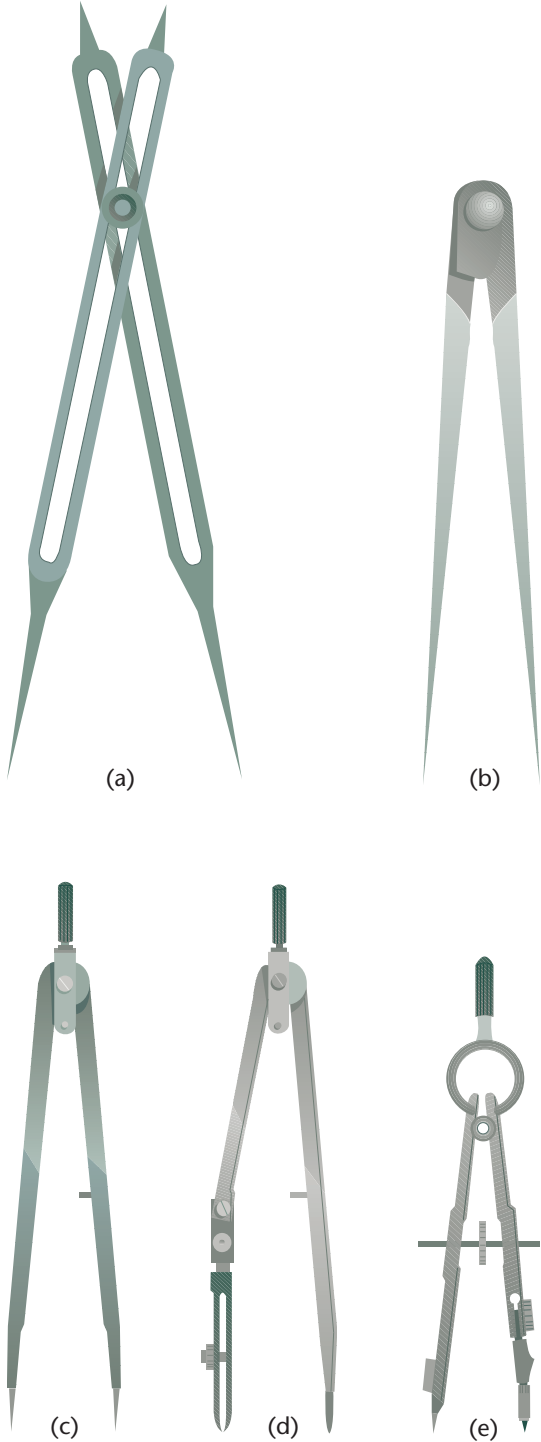
competència 1 Dret de decidir, sia en virtut d’una autoritat legal, sia en virtut d’un reconegut coneixement de la matèria. **2** *ECON* Rivalitat entre dos o més productors o comerciants, amb vista a controlar el mercat més ampli possible. La competència organitza i regula sistemàticament la participació dels subjectes de la vida econòmica en l’obtenció de productes adequats a les exigències del mercat.

Bé que el concepte era ja utilitzat amb anterioritat als economistes clàssics, fou aquesta escola (escola clàssica) la primera a formular una teoria completa sobre la formació dels preus basada en el model de **competència perfecta** o **lliure compe-tència**. Aquest model es basa en una sèrie de premisses, que hom creia definidores de la forma normal de mercat: el mercat és talment constituït, que cap empresa no té prou influència per a actuar independentment sobre la producció ni sobre els preus; els productes són oferts d’una manera homogènia, a fi que els consumidors no puguin tenir preferències; no hi ha cap obstacle per a l’entrada de noves empreses competidores; compradors i venedors coneixen perfectament tot el que es produeix i es consumeix; hi ha, a més, una perfecta mobilitat dels recursos productius. Però l’observació dels fets econòmics posà en qüestió aquesta teoria clàssica i l’orientà cap a un plantejament de situacions intermèdies de mercat. El canvi radical en l’anàlisi dels mercats i de la formació dels preus es produeix amb Edward H.Chamberlin i J.Robinson. El primer estableix el concepte de **competència monopolística**, que es basa en la diferenciació intencionada del producte i en la localització geogràfica dels oferents. El segon estableix el concepte de **competència imperfecta**, com aquella situació normal en què les condicions de la competència perfecta no es compleixen a causa de tres obstacles: despeses del transport, informació insuficient dels consumidors i qualitat diferent dels productes. **3** *DR* Deure i dret atorgats per la llei a un òrgan jurisdiccional, amb exclusió de qualsevol altre, d’administrar justícia en un cas concret. La competència és *objectiva* quan fa referència a jutjats o tribunals de diferent grau; és *territorial* quan s’estableix entre òrgans jurisdiccionals del mateix grau; i és *funcional* quan es refereix a la distribució de les diferents instàncies d’un mateix assumpte. En el procediment civil la competència objectiva és determinada principalment per la quantia; i quan manca l’acord són aplicats els denominats *furs de competència* sempre que aquesta no sigui improrrogable. En el procés penal la competència és improrrogable.

compilació *DR* Col·lecció de lleis, altres disposicions legals i, de vegades, també costums, catalogats cronològicament o per matèries, que esdevé un ordenament jurídic amb força d’obligar en el moment que és promulgada oficialment per l’autoritat legislativa. En cas contrari, constitueix una simple col·lecció privada en què les disposicions contingudes tenen força d’obligar per elles mateixes segons llur rang jurídic i àmbit d’aplicació. La tradició de les compilacions jurídiques és antiquíssima. La tècnica compiladora es desenvolupà extraordinàriament en el món romà, especialment amb Justinià. Actualment aquesta tècnica legislativa ha estat adoptada en l’ordenament jurídic espanyol per a recollir i sistematitzar les normes de dret pròpies d’aquelles comunitats en les quals el codi civil constitueix una font supletòria. La primera compilació dels texts legals del Principat de Catalunya fou prescrita per Ferran I, seguint la sistemàtica del Codi de Justinià. Les compilacions acordades per les corts del 1585 i del 1702 foren publicades amb el títol de Constitucions i altres drets de Catalunya. La primera compilació dels furs del Regne de València, *Furs de València*, en català, fou editada a València el 1482. A Mallorca, la primera recopilació de les franqueses i dret municipal de Mallorca fou iniciada el 1602 i fou acabada el 1622.

complement *GRAM* Element que té com a funció completar-ne un altre, del qual depèn (*Vine ‘a casa’, Estimo ‘un home’*) La manera d’expressar aquesta relació *principal/complement* és donada per l’estructura o sistema de cada llengua. Els complements més importants són els del verb, als quals cal afegir els del substantiu, els de l’adjectiu i els de l’adverbi. Hom classifica els primers en *directe*, *indirecte* i *circumstancial*; a aquests cal afegir el *predicatiu* i l’*agent*, que, en una proposició passiva, indica el subjecte de la proposició activa corresponent.

complex 1 Conjunt de coses o de parts relacionades entre elles, de manera que compleixen o satisfan una mateixa condició. **2** *PSIC* Conjunt de tendències inconscients que determinen les activitats i el comportament de l’individu. Adoptat pels psicoanalistes, el terme expressa un

Diversos tipus de **compàs**: a) de reducció; b) transportador; c) de puntes fixes; d) de dibuix; e) bigotera

conjunt d’imatges amb una especial càrrega afectiva, el qual, en ésser reprimit, adquireix una dinàmica subconscient que es manifesta simbòlicament (Freud), o en certes forces morals de l’inconscient (Jung) (complex de *castració*, complex d’*Èdip*, complex d’*Electra*, complex d’*inferioritat*). **3** *QUÍM* Compost químic que conté un àtom o un ió central, generalment d’un metall de transició, acceptador d’electrons, voltat d’un grup d’ions o de molècules (anomenats genèricament *l·ligands*), donadors d’electrons. Aquest grup tendeix a conservar la seva identitat fins i tot en solució, bé que és susceptible de dissociació parcial. La càrrega elèctrica del complex és la suma algebàrica de les càrregues de l’ió central i dels l·ligands, i hi ha complexos neutres, catiònics o aniònics. La teoria de la coordinació de Werner (1893) postulà per als elements metàl·lics una valència primària (‘estat d’oxidació’) i unes valències secundàries (‘índex de coordinació’), dirigides cap a posicions definides en l’espai, capaces de compartir parelles d’electrons aportats pels l·ligands i formar, amb aquests, enllaços covalents datius o coordinats. La teoria dels enllaços de valència de Pauling (1940), les del camp cristal·lí i del *camp dels l·ligands* (1951) explicaren la natura d’aquestes valències secundàries en funció dels orbitals buits disponibles de l’ió metàl·lic central, i també les propietats estereoquímiques, magnètiques i òptiques dels complexos. Segons que el l·ligand s’uneixi a l’ió central per un sol dels seus àtoms o per uns quants, és qualificat de *monodentat*, *bidentat*, etc, i, en general, de *polidentat*. Segons el nombre d’ions centrals presents, el complex és *mononuclear*, *dinuclear*, etc, o *polinuclear*. El major o menor desplaçament de l’equilibri en una reacció de formació de complexos fa que un complex sigui més o menys *estable*; en canvi, la major o menor velocitat en les reaccions de substitució dels l·ligands divideix els complexos en *làbils* i *inerts*. Les geometries dels complexos més corrents són la quadrada (hibridació *dsp²*) i la tetraèdrica (hibridació *sp³*), per als metalls d’índex de coordinació 4, i l’octaèdrica (hibridació *d²sp³*) per als d’índex 6. La formació de complexos modifica les propietats de llurs constituents originals, en general exaltant la força àcida dels l·ligands i estabilitzant alguns estats d’oxidació anormals dels metalls. L’interès bioquímic dels complexos és molt gran, car molts enzims són actius només en presència de traces d’ions metàl·lics, i una posició de coordinació al metall és el centre actiu d’aquells. Els reactius orgànics més importants de la química analítica són l·ligands formadors de complexos, caracteritzats per llur selectivitat o especificitat i llur sensibilitat, llur solubilitat en solvents orgànics, o llur coloració intensa que permet la determinació absorciomètrica de molts metalls.

composició 1 Caràcter d’una assembla, una junta, un parlament, etc, en funció dels membres de què es compon. **2** Conjunt d’operacions necessàries per a dur a terme la reproducció d’un text sobre un suport (forma d’impressió) apte per a imprimir-lo. L’elaboració de línies ajustades, dels espais entre línia i línia i la disposició del text sobre la plana constitueixen la composició pròpiament dita, que hom pot dur a terme per diferents mitjans. Al final del s XIX la composició manual fou substituïda per la **composició mecànica**, que comprèn dos procediments: la composició mecànica en línies-blocs o *linotípia* i la composició mecànica en caràcters mòbils o *monotípia*. En la **composició automàtica** o **programada** l’operador enregistra el text sobre una cinta de paper codificat amb perforacions. Un cop enregistrat, el text és processat per ordinador. En aquests darrers anys, tots aquests procediments han estat bandejats pel de la *fotocomposició*.

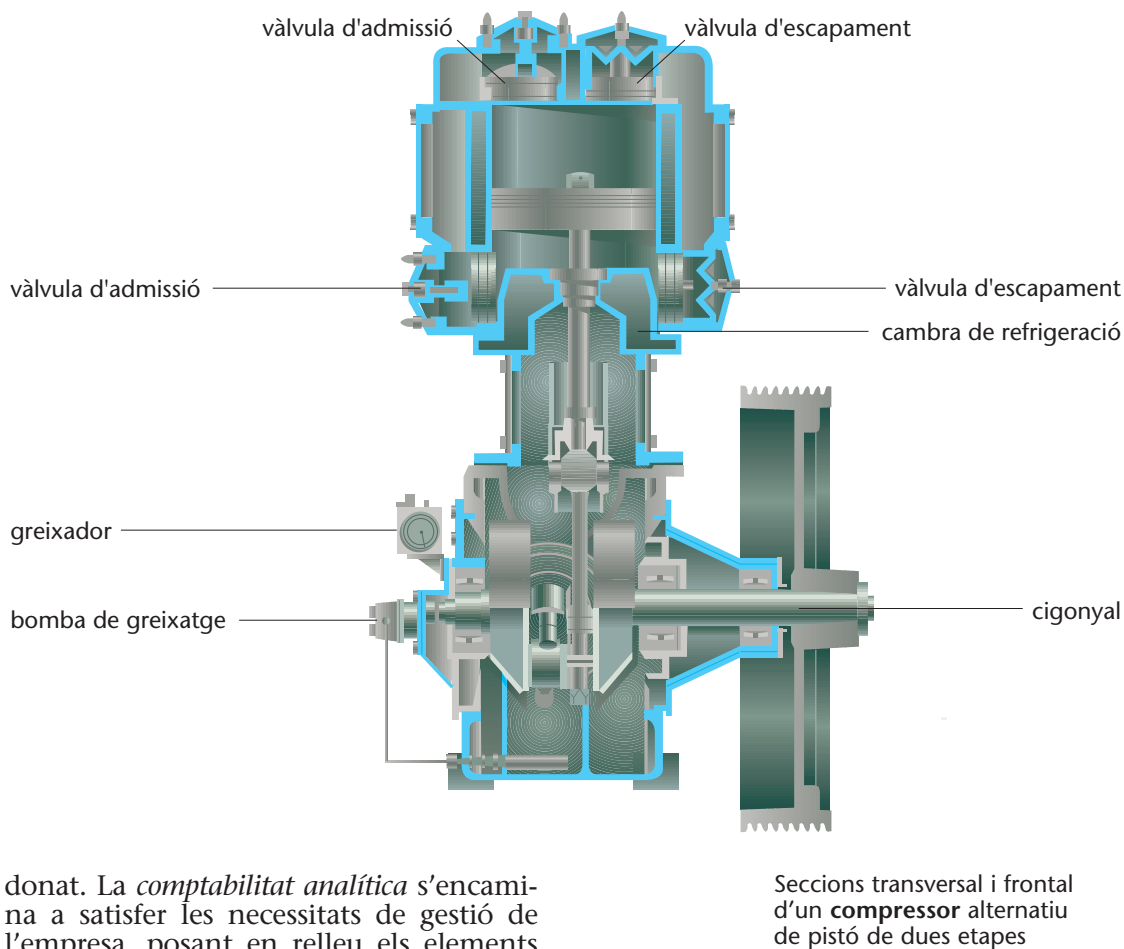
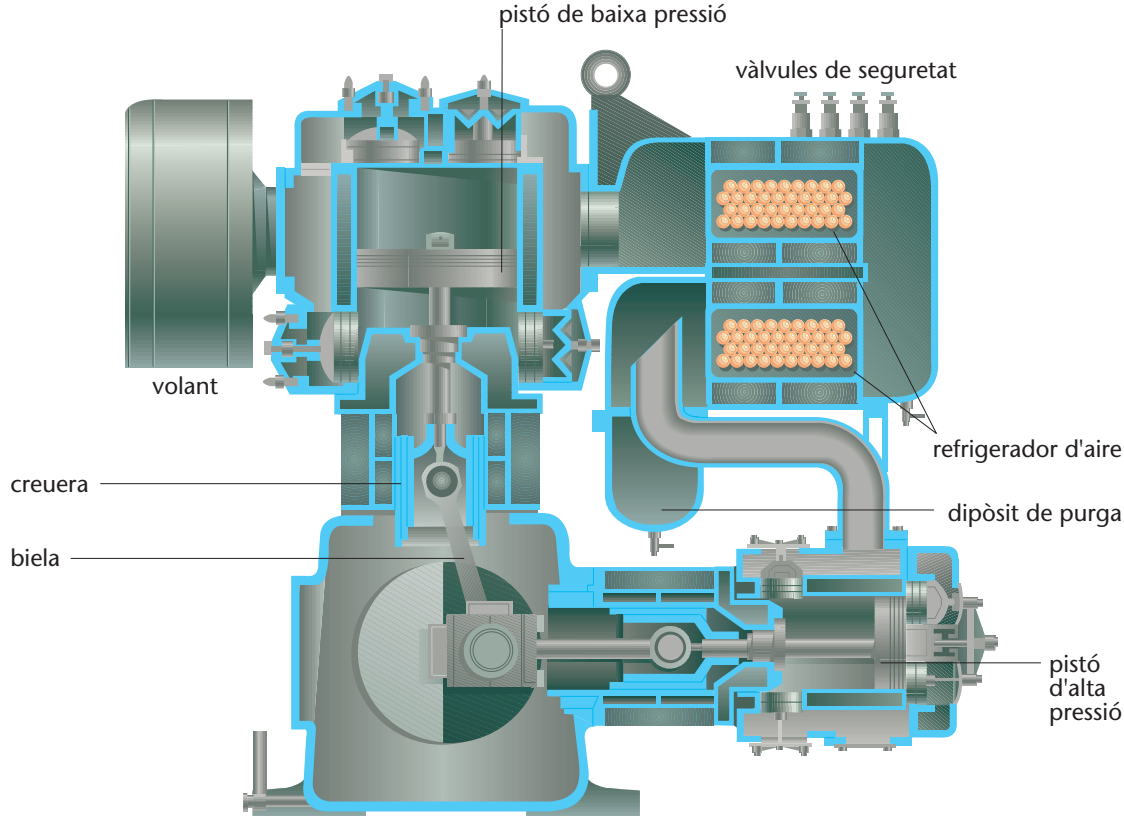
compra-venda *DR* Canvi d’una cosa per diners. Segons el codi civil espanyol vigent el **contracte de compra-venda** obliga un dels contractants (venedor) a lliurar una cosa determinada, i l’altre (comprador) a pagar per aquella un cert preu en diners o amb un signe que els representi. En aquesta definició hi ha els elements que la doctrina atribueix a la compra-venda: consentiment, cosa i preu. Els subjectes d’aquest contracte han de tenir capacitat legal per a obligar-se. El codi espanyol exigeix que la cosa objecte del contracte tingui existència determinada i que el comerç sigui lícit. El preu ha

d'ésser veritable, determinat i pagat en diners. El venedor està obligat a la conservació i al lliurament de la cosa, com també dels títols de propietat corresponents, a garantir la possessió pacífica i útil i a pagar les despeses de l'atorgament. El comprador, d'altra banda, ha de pagar el preu assenyalat, acollir la cosa venuda i satisfer les despeses necessàries i útils. Hi ha diverses classes de compra-venda: *civil*, la més corrent; *mercantil*, quan es tracta de coses mobles per revendre, amb ànim de lucre; *voluntària*, si espontàniament la vol el venedor, o *necessària*, si és imposada; *pública* o *privada*; *ordinària*, si l'objecte es dona una sola vegada, o *de subministrament*, quan l'objecte ha d'ésser lliurat successivament i periòdica; i *al comptat* o *a terminis*, segons que el pagament sigui efectuat de cop o en lliuraments successius.

compressor 1 *MED* Instrument de cirurgia que serveix per a comprimir una artèria o un altre òrgan. **2** *ELECT* Circuit electrònic que redueix la dinàmica d'un senyal a fi de poder-lo transmetre o enregistrar en un medi que té una dinàmica inferior, limitada per un nivell màxim i per un nivell de soroll de fons. **3** *TECNO* Màquina destinada a transportar un gas o un vapor des d'un punt, a baixa pressió, a un altre on la pressió és més elevada; també màquina per a elevar la pressió d'un gas o vapor. Els compressors són classificats en *volumètrics*, en els quals l'augment de pressió és aconseguit a base de tancar en un espai limitat successius volums del fluid, i *dinàmics*, en els quals és comunicada energia cinètica al fluid i transformada en energia de pressió en el mateix compressor mitjançant dispositius adequats. Els compressors volumètrics són molt apropiats per a aconseguir elevades relacions de compressió amb petits cabals. Els compressors dinàmics convenen per a grans cabals amb petites elevacions de pressió. Els compressors volumètrics es classifiquen en *alternatius* i *rotatius*. Aquests darrers poden ésser d'engranatges, de paletes, de lòbuls, d'anell líquid, de cargol, etc. Els compressors *alternatius* són constituïts per un pistó o per més d'un que es mouen alternativament al llarg de cilindres tancats per un extrem i proveïts de vàlvules d'admissió i de descàrrega. La vàlvula d'admissió comunica amb la part de baixa pressió, mentre que la de descàrrega ho fa amb la d'alta pressió. Per dissipar la calor produïda, els cilindres són refredats per aire o per aigua. Hom aconsegueix el moviment alternatiu mitjançant un sistema de biellamanovella. Els compressors alternatius són els més estesos, tant per a la compressió de l'aire com per a la de fluids per aplicacions frigorífiques o químiques.

compromissari **1** *DR/POLÍT* **1** Àrbitre nomenat per a decidir una qüestió litigiosa. Pot ésser de *dret* o *d'equitat*: en el primer cas, ha d'ésser lletrat i ha de jutjar conforme al dret; en el segon, no cal que sigui lletrat i la decisió és en funció del seu lleial criteri. **2** En certes eleccions, elector a qui els altres han conferit poders per a elegir. *Cada secció elegeix dos compromissaris per a l'elecció del president.* **3** En certs sistemes electorals, representant designat en les eleccions primàries perquè voti en les secundàries o en les de grau ulterior.

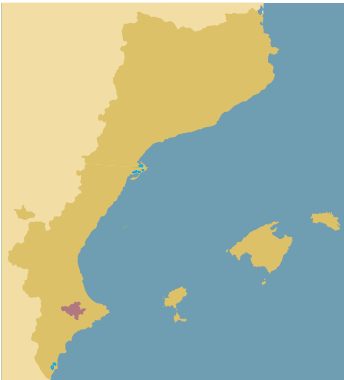
comptabilitat ECON Branca particular de l'**economia** formada per un conjunt de postulats, proposicions i lleis que tenen per objecte la captació, la representació i la mesura del patrimoni. El concepte de patrimoni fou reelaborat en sentit comptable per Giuseppe Cerboni, que establí les responsabilitats jurídiques de l'administració d'un patrimoni. Els béns més els drets constitueixen l'*actiu* patrimonial; el *passiu* patrimonial és constituït per les obligacions. La diferència entre ells és el *net* patrimonial. Tot fet comptable implica una doble anotació, de manera que la suma de quantitats deutors sigui igual a la de creditors. Podem distingir diferents tipus de comptabilitats: la *comptabilitat general* és la que enregistra els moviments de valors de l'activitat de l'empresa i contribueix a determinar el *balanç* i el compte de resultats; el primer pas obligat és d'establir la identitat entre el total de béns disponibles per l'empresa i la suma de les seves obligacions envers propietaris i tercers ($\text{actiu} - \text{passiu} = \text{capital}$); finalment hom fa un nou balanç general, traslladant les pèrdues i els guanys dels altres comptes al compte de resultats, i és el *balanç general classificat* el que indica la veritable situació econòmica de l'empresa en un moment

donat. La *comptabilitat analítica* s'encamina a satisfer les necessitats de gestió de l'empresa, posant en relleu els elements constitutius dels costos i dels resultats, i oferint possibilitats de control i previsió. La *comptabilitat nacional* és una branca especialitzada que mesura l'activitat econòmica de la nació; registra els fluxos de béns més importants, la procedència i el repartiment de les rendes i la seva redistribució. També es dirigeix a establir els comptes de patrimoni i, sobretot, a mesurar l'evolució del capital fix productiu i a estimar el patrimoni de les famílies.

comptador 1 Aparell per a mesurar la quantitat d'un flux o d'una energia que s'escola per un indret determinat, o també per a registrar el nombre d'esdeveniments repetitius; aquest registre pot ésser fet de manera electrònica (utilitzant circuits lògics), electromecànica o mecànica. **2 comptador d'aigua** *TECNOL* Aparell per a mesurar la quantitat d'aigua que s'escola per un conducte. És molt emprat en els habitatges per a determinar el consum d'aigua dels estadants. El corrent d'aigua que va per la canonada fa girar una roda de paletes; les voltes d'aquesta roda, que són proporcionals a la quantitat d'aigua que la travessa, són trameses a un mecanisme comptador, que dóna la indicació en m³. **3 comptador de gas** *TECNOL* Aparell per a mesurar el volum d'un gas que passa per un conducte. Actua comptant el nombre de vegades que s'omple i es buida una cambra de volum conegut. Hom usa dos sistemes diferents; el comptador amb líquid i el de membranes. Aquest darrer és el més emprat en els habitatges, bé que no és de tanta precisió com el de líquid. **4 comptador elèctric** *ELECT* Aparell per a mesurar l'energia elèctrica transmesa per un circuit o línia elèctrica. Té un element mòbil (un disc fixat a un eix) que gira a una velocitat proporcional a la potència que en aquell moment passa per la línia on és connectat; l'element que gira té acoblat un *comptavoltes* anomenat *inte-*

Comtat

superfície:	376 km ²
població:	25 364 h (1991)
capital:	Cocentaina

grador. L'energia (produïda, transmesa o consumida) en un cert espai de temps T és el producte de la potència (suposada constant) per aquest temps T , o sigui: $A = P \cdot T$ (A essent l'energia, P , la potència, i T , el temps); en general, l'energia serà la integral de la potència en aquest temps. Com que la velocitat és proporcional a la potència, el nombre de voltes girades en un cert temps T serà proporcional a l'energia en aquest temps T . Comptant, doncs, les voltes, hom sabrà l'energia. El tipus de comptador més utilitzat en corrent altern és el *d'inducció*, que consisteix en un electroimant connectat a la tensió de la línia i un altre electroimant recorregut pel corrent de la línia, els quals creen uns camps magnètics variables que fan girar el disc. Un imant permanent, anomenat *imant de fre*, estabilitza la velocitat a un valor uniforme per a cada potència. L'*integrador*, graduat directament en kWh, compta les voltes donades.

compte 1 *ECON* Registre regular de transaccions pecuniàries, de deutes i crèdits o d'altres coses subjectes a càlcul. **2 compte corrent** *DR* Contracte pel qual dues persones que es troben en una relació permanent i continuada de negocis pacten entre elles la inexigibilitat aïllada dels crèdits respectius. Suposa una concessió recíproca de crèdit, bo i esperant la fixació definitiva del saldo i ajornant-ne la liquidació al moment del tancament del compte. **3 compte enrere** Enumeració del temps que resta per a començar una cosa programada comptant a l'inrevés fins a arribar a zero.

comtat *HIST* Circumscripció territorial sota la jurisdicció d'un *comte*. El comtat carolingi era la principal unitat administrativa de l'Imperi; sovint apareix amb el nom de *pagus*. Amb el feudalisme, el mot significa un feu o una terra senyorial dependent d'un comte i lligat al seu títol. Alguns grans feus, com Flandes i Tolosa, esdevingueren *comtat-paria*. Els territoris catalans que apareixen amb el títol de comtat són Barcelona, Osona, Manresa (sense comte); Girona, Empúries, Perallada (sense comte); Rosselló, Conflent, Urgell; Pallars (dividit després en Jussà i Sobirà), Ribagorça; Cerdanya, Besalú, Berga. Al s. XVI sorgiren nous comtats confiats a persones de la família reial.

Comtat, el Comarca del País Valencià, a la regió de Xàtiva (376 km²; 25 364 h [1991]). Cap de comarca, Cocentaina. La comarca, integrada per vint-i-quatre municipis, és situada al ple de les serralades bètiques valencianes i constitueix una contrada molt irregular. Al centre, la depressió de la foia de Cocentaina es perllonga vers llevant per la vall de Perputxent, que és seguida pel riu d'Alcoi, que travessa després l'estret de l'Orxa per entrar a la Safor. Fora d'aquesta ampla depressió les valls són petites i tancades entre muntanyes. Gairebé tots els plecs són de materials cretacs o miocènics. Al nord-oest, la valleta d'Agres resta encaixada entre les serres d'Agullent i de Mariola, que a llevant es perllonguen per la serra de Benicadell (1 104 m) sobre Beniarrés, separada de la Safor pel riu d'Alcoi. Vers llevant i vers el sud, tot tancant les diferents valls, apareixen les serres de l'Albureca, de la Foradada, d'Almudaina (1 008 m), d'Alfaro, i la Serrella (1 379 m). Les serres de Penàguila i de Mariola, a ponent de la comarca, tanquen el circuit. L'eix unificador de les valls i artèria col·lectora és el riu d'Alcoi. El clima és relativament plujós, amb més de 500 mm de mitjana anual; hi sovintegen les glaçades. La temperatura mitjana anual és de prop de 15°C, amb un marge de 16°C d'amplitud. La posició de la comarca, voltada de muntanyes per totes bandes, n'explica el caràcter relativament continental. La vegetació clímax hi és, en general, el carrascar, substituït actualment per brolles de bruc d'hivern i romaní en grans extensions. El 1900 la població era de 25 445 h. A partir del 1970 la comarca presentà dos quinquennis ben diferenciats. Fins el 1975 mantingué la seva població, però a partir d'aquest any s'inicià una lleugera minva demogràfica. Aquesta situació fou originada per la crisi de la indústria comarcal, que afectà fonamentalment els sectors tèxtil i paperer. Només Muro, gràcies a la major modernitat de la seva indústria, pogué mantenir el creixement. El caràcter fortament accidentat del territori en determina, tanmateix, la baixa proporció de les terres conreades (8 869 ha de regadiu, 15 490 ha de secà). Els termes més aprofitats són els de Beni-

lloba i l'Alqueria d'Asnar. El secà es reparteix entre la cerealicultura tradicional (612 ha) i les oliveres (7 916 ha), el conreu de les quals té el seu origen en les grans plantacions que es feren a les solanes de les muntanyes durant els ss XVIII i XIX. L'ametller abunda al sector oriental (Quatretondeta, Billeneta, Balones i Gorga). El regadiu aprofita derivacions dels rius d'Alcoi, d'Agres i de Penàguila i l'aigua de les nombroses fonts. Els arbres fruiters (cirerers, 800 ha, i altres) i les hortalisses ocupen les àrees regades. L'activitat industrial hi té també arrels històriques: les papereres (en gran part filials de les alcoianes) són a Cocentaina, Muro, l'Alqueria d'Asnar, l'Orxa i Beniarrés. Hi ha, a més, indústria del calçat, basada en una activa adoberia a Cocentaina, i indústria torronera, lligada, com l'oliera, a l'agricultura local (ametllers i oliveres). La població activa del sector secundari (40,6% el 1991) supera àmpliament l'agrària (10,5%). La principal via de comunicació és la carretera general de València a Alacant, que enllaça Muro, Cocentaina i Alcoi. Cocentaina exerceix una certa atracció comercial sobre els municipis del Comtat, però superditada a l'àrea comercial d'Alcoi. El 37,4% de la població activa treballa al sector terciari, mentre que un 11,5% treballa a la construcció. El neolític és ben representat a la comarca per la cova de l'Or, de Beniarrés, amb un excepcional jaciment de la cultura de les ceràmiques impreses o cardials (4 000 aC). La cultura del bronze valencià es manifesta per diversos poblats de muntanya (a la mola del Frare d'Agres, al Cercat de Gaianes). Hom coneix poblats ibèrics, entre d'altres el de l'Alberri, a Cocentaina, i el de Pitxocol, a Balones (torros de Balones). Durant la invasió musulmana Cocentaina adquirí una gran importància; el seu castell, gairebé inexpugnable, dominava la comarca juntament amb el de Benicadell. La conquesta catalana sembla que s'havia imposat el 1244. La baronia de Cocentaina (que el 1448 esdevingué comtat, títol del qual deriva el nom de la comarca) pertangué als Lloria i als Roís de Corella durant el s XVI la fillola de Cocentaina, que comprenia la comarca —llevat la baronia de Planes— i la vall de Sella, a la Marina Baixa, era una de les més poblades del País Valencià. Expulsats els moriscs el 1609, no tots els llogarets aconseguiren de recuperar-se amb els nous repobladors cristians. Suprimides el 1707 les governacions d'origen medieval, el Comtat fou incorporat per l'administració borbònica al corregiment o governació d'Alcoi. En la divisió provincial del 1833 restà dins la província d'Alacant, i en la judicial del 1834 Cocentaina esdevingué cap d'un partit judicial que comprenia gran part de l'actual Comtat.

comte *HIST 1* Dignitari o funcionari al servei d'un monarca. En el Baix Imperi els *comes* era un acompanyant de l'emperador i sovint tenia càrrecs administratius o militars. Els pobles germànics assimilaren el *comes* romà a llurs institucions i li atribuïren funcions militars i civils, fins aleshores ben diferenciades. A l'alta edat mit-

Ja hi havia dues categories de comte: el **comte palatí**, que residia a la cort i ocupava càrrecs administratius del palau i del regne, i el *comes rei militaris* o *comes civitatis*, que era enviat a governar les províncies, les ciutats o les tropes frontereres. Al territori català l'organització comtal del període romà continuà amb els visigots. Consta l'existència d'un comte Veila, probablement de Barcelona, on morí assassinat el 511. **2** Persona que té al seu càrrec el govern d'un **comtat**. A l'imperi Carolíngi el comte fou el principal funcionari del rei, les seves funcions eren administratives, civils, judicials i militars: reunia les tropes del comtat, administrava justícia, recaptava els impostos, regia la política i l'economia del comtat, i en els comtats hispànics sovint era l'encarregat de la repoblació. En els comtats fronterers o *marques* solia tenir poders especials i era anomenat *marquès*. En alguns comtats importants la successió hereditària conduïa a la independència. Al Sacre Imperi Romano-germànic, el comte passà de funcionarienyal a vassall, esdevenint exclusivament senyor feudal feudalisme. El règim feudal comportà un canvi del títol de la persona a la terra i, per tant, era comte el qui tenia un comtat. Al territori català, en el període carolíngi, fou represa l'organització comtal romanovisigòtica, conservada sota la dominació sarraïna. En ésser conquerida Barcelona (801), hi fou instaurat com a comte Berà. Aquests comtes continuaren ésser nomenats pel sobirà franc, i eren elegits gairebé sempre entre els membres d'un nombre molt reduït de famílies, amb un criteri en certa manera hereditari. La independència dels comtats catalans es produí a la fi del s IX en els occidentals, i un segle més tard en els centrals i orientals. Un cop independents, els comtes tendiren a agrupar-se entorn del comtat de Barcelona; el sobirà català començà a la fi del s XII a concedir en feu honorat a membres de la seva família o a grans magnats títols de comte. **3** Títol nobiliari que en l'escala jeràrquica és per damunt del de vescomte i per sota del de marquès.

Comtat		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km ²)	POBLACIÓ (1991)
Agres	25,8	676
Alcoleja	14,6	297
Alcosser	4,7	123
Alfafara	19,8	399
Almudalna	8,8	133
Alqueria d'Asnar, l'	0,7	408
Balones	11,2	152
Benasau	9,0	221
Beniarrés	20,2	1 503
Benilloba	9,5	959
Benillup	3,4	76
Benimarfuli	5,6	416
Benimassot	9,5	118
Billeneta	9,8	135
Cocentaina	52,7	10 550
Fageca	10,2	137
Hamorca	9,7	70
Galanes	9,6	331
Gorga	9,1	291
Muro del Comtat	30,5	6 548
Orxa, l'	31,8	810
Planes de la Baronia	38,9	769
Quatretondeta	16,7	200
Tollos	14,6	42
Comtat, el	376,4	25 364

Comte, Auguste (Montpeller 1798 — París 1857) Filòsof i sociòleg francès, fundador del *positivisme*. Influït per Saint-Simon, la seva obra magna és *Cours de philosophie positive* (sis volums, 1830-42), resumida en el *Discours sur l'esprit positif* (1844). La mort de Clotilde de Vaux li inspirà la “religió de la humanitat”. D'aquest període són el *Système de politique positive* ou *Traité de sociologie instituant la Religion de l'Humanité* (quatre volums, 1851-54), el *Catéchisme positiviste* (1852) i la *Synthèse subjective* (1856). La seva teoria fonamental és l'anomenada *llei dels tres estats* pels quals ha passat la humanitat: teològic (o fictici), metafísic (o abstracte) i científic (o positiu). En el camp de la *sociologia*, Comte és un dels capdavanters i l'inventor del nom. La darrera evolució del pensament comtià conduí a l'establiment d'una distinció entre “positivisme” i “comtisme”.

Comuna de París Administració revolucionària de París (1789-95). A partir del 14 de juliol de 1789 substituï el cos municipal i fou presidida per Bailly. La *Comuna insurreccional* (9 d'agost de 1792) esdevingué el veritable motor de la revolució, però acceptà d'ésser progressivament suplantada (~setembre de 1793) pel Comitè de Salvació Pública, en virtut del prestigi de **Robespierre**. Amb la seva caiguda desaparegué com a força política, bé que continuà funcionant fins a la dissolució de la Convenció.

Comuna de París Insurrecció revolucionària haguda a París del 18 de març al 28 de maig de 1871. S'inicià quan Thiers, nomenat cap del poder executiu per l'assemblea nacional de Bordeus, intentà de desarmar la guàrdia nacional de París assetjada per l'exèrcit prussià de Bismarck, intent en què no reeixí, i hagué de fugir a Versalles deixant la ciutat a les mans d'aquella milícia popular. Ultra el comitè central de la guàrdia nacional, els grups revolucionaris de París eren fonamentalment els jacobins, els blanquistes i els obrers internacionalistes. El 26 de març el comitè central de la guàrdia nacional organitzà, mitjançant el sufragi universal, l'elecció d'una "comuna", composta sobretot per jacobins i blanquistes. La comuna es constituí des d'un principi com a òrgan alhora executiu i legislatiu. Substituï l'exèrcit permanent per la guàrdia nacional, posà la policia i tota l'administració sota la seva autoritat directa i dictà la separació de l'església i l'estat, l'ensenyament gratuït i l'elegibilitat dels òrgans de justícia. Malgrat tot, la Comuna no tingué un programa revolucionari definit: la Banque de France, que no fou confiscada, finançà secretament Thiers, que pogué aïllar París i, amb l'ajut de Bismarck, reorganitzar l'exèrcit. El 21 de maig les tropes de Mac-Mahon penetraren a París; Thiers inaugurà aleshores un període de forta repressió, amb nombroses execucions i deportacions.

comunicació *SOCIOL/FILOS* **1** Acció i procés de transmetre un missatge, establint una relació i una interacció socials. La font, o punt d'origen, pot ésser de natura individual o col·lectiva. La comunicació es materialitza en el missatge, compost de signes o símbols, servint-se de mitjans de comunicació auditius, visuals o tàctils i, en general, per qualsevol forma, senyal o mitjà susceptible d'ésser interpretat. La manera com el missatge és concebut, exterioritzat, transmès, rebut i interpretat en determina l'efectivitat i la consecució dels fins que hom cerca. **2 comunicació de massa** Transmissió de significats culturals, dirigida a un gran públic. És feta a través dels anomenats *mitjans de comunicació de massa* o *mitjans d'informació*, (premsa, ràdio, televisió, cinematografia, etc.). En funció de la finalitat i del contingut de la comunicació de massa, pot ésser considerada com a informació, propaganda, publicitat o relacions públiques.

comunió CRIST 1 Comunitat que tendeix a la màxima participació d'aquells que en són membres. El sentit originari, més que participació en el sagrament de l'eucaristia, indica el conjunt de formes de participació en les realitats pròpies de la comunitat cristiana, o *comunió eclesial*, la qual, però, té en aquella el seu signe més evident. L'Església cristiana es definí aviat com a comunió dels sants, tot subratllant que, en virtut de la participació en la vida de Déu, el conjunt de les persones que es vinculen a l'Església surten, tant en el temps com en l'espai, de llurs termenal

visibles i societaris, car d’alguna manera en són també membres els qui cercaven Déu abans de Crist, els adeptes a les religions no cristianes i àdhuc els ateus de bona fe. Ara bé, la manifestació de la comunitat eclesial actual ha estat des de sempre la comunitat que celebra l’eucaristia. Per això, només el qui és membre visible de l’Església té dret estricte a participar-ne: l'***excomunió*** comporta la privació d’accés a la comunió eucarística com a signe de manca de comunió amb Déu per mitjà de l’Església. **2** Recepció del sagrament de l’eucaristia. Té sentit ple dins la missa. La comunió fora d’ella fou reservada de primer als malalts (testimoni de Justí, s II) i als presos (segons les actes dels màrtirs des del s III). Antigament els fidels participaven de l’eucaristia amb el pa i amb el vi consagrats: és la pràctica vigent encara a les esglésies orientals i ho fou també a Occident fins al s XII. El concili de Constança (1415) prohibí als laics de combregar amb les dues espècies. La Reforma protestant (luterans i calvinistes) en restablí l’ús, cosa que provocà una rígida reacció del concili de Trento. El costum primitiu ha estat restablert per als catòlics pel concili II del Vaticà.

comunisme *POLÍT* Organització social en què els béns són tinguts en comú. Com a teoria social, en general, ha estat la base ideològica de corrents filosòfics idealistes que proclamen la igualtat absoluta de tots els homes. En sentit estricte, però, el comunisme, com a sistema social i com a pràctica política i social, va lligat als corrents del socialisme de tipus marxista (comunisme pròpiament dit) i de l'anarquisme (comunisme llibertari), a la creació de la Primera Internacional (1864) i a l'experiència de la *Comuna de París* (1871). La teoria i la pràctica teòrica del comunisme van unides a la història del moviment obrer, mitjançant el ***socialisme***, l'***anarquisme***, el ***marxisme*** i les internacionals obreres. La pràctica política, però, es desenvolupà sobretot a partir de la crisi de la socialdemocràcia durant la Primera Guerra Mundial i el sorgiment del corrent revolucionari format pels bolxevics (*bolxevisme*) i el grup *Spartakus* (*espartaquisme*). La Revolució Russa, la creació del Partit Comunista Rus (bolxevic) i la fundació de la Tercera Internacional o Komintern (1919) estengueren el marxisme-leninisme a les diferents organitzacions obreres i començaren, així, un període d'ofensiva que es clogué amb la desfeta de la revolució alemanya (1923) i amb el creixement del feixisme. Ja des de l'any 1918 començaren a sorgir els primers partits comunistes (Àustria, Polònia, Alemanya, Hongria, etc), la majoria sorgits d'escissions dels partits socialistes. Un període revolucionari començà amb la proclamació de la república soviètica d'Hongria, les vagues generals a Berlín i al Ruhr, la república soviètica de Baviera, les vagues generals a França (1919) i Alemanya (1920) i l'ocupació de fàbriques al nord d'Itàlia (1920). La majoria d'aquestes accions no reeixiren, i el comitè executiu de la Internacional formulà les tesis sobre el Front únic (1921), a partir de la desfeta de la revolució alemanya del març de 1921. Unes altres temptatives revolucionàries tingueren lloc a Bulgària i a Alemanya (1923), però fracassaren. A partir d'aquesta derrota, el moviment entrà en un període de confusió i la tàctica del comunisme es decantà cap a l'esquerra i formà pinya entorn de la puresa de la teoria i de l'aparell del partit. El mot d'ordre del cinquè congrés fou el de la bolxevització i la depuració dels partits comunistes, coincidint amb la polèmica entaulada a la mort de Lenin. Mentre durà aquesta depuració, el feixisme avançà i les contrarietats del comunisme augmentaren, sobretot a la Xina, on Mao Zedong i Zhu Te aconseguiren organitzar les restes de les forces comunistes el 1928. La desfeta de la revolució a la Xina provocà una gran controversia al si del Komintern, origen de la ruptura total del trotskisme amb Stalin. A partir del sisè congrés del Komintern (1928), es produí un tomb ultraesquerrà, completat amb l'expulsió de Bukharin de la secretaria del Komintern (1929). El congrés, preveient la crisi econòmica del 1929, la interpretà com a catastròfica i final per al capitalisme i adoptà la tàctica del “tercer període”, de “classe contra classe” i d'atac a la socialdemocràcia titllant-la de socialfeixista. Paral·lelament, les fraccions trotskistes convocaren la Primera Conferència Internacional dels bolxevics-leninistes (1930) i iniciaren un

comunisme Coberta del primer número de la revista “Internacional Comunista”

comunisme Fotolitografia editada pel PSUC sobre un original de Josep Renau

procés de reagrupament que conduiria a la formació de la Quarta *Internacional* el 1938. L'avenç del feixisme i del nazisme i el vaivé de la política del Komintern provocaren l'obertura d'un període defensiu del comunisme. En aquest sentit es plantejà la tàctica del Front Popular contra el feixisme, inaugurada pels comunistes francesos i consagrada pel setè congrés del Komintern (1935). El Front Popular no sols tingué la seva expressió a França i a Espanya, sinó també a la Xina (1937-45), i a Indo-xina (1936-39), on el moviment comunista cresqué. Tot això s'esdevenia mentre a la mateixa Unió Soviètica creixien les tensions amb els processos de 1936-38. La Segona Guerra Mundial afavorí l'extensió del Front Popular, sobretot als països ocupats pel feixisme. La formació d'aquests fronts, l'avançada de l'Exèrcit Roig soviètic sobre Alemanya a partir del 1944 i la participació comunista en els moviments de resistència originaren la força que el comunisme tingué a Europa en acabar la guerra, bé que l'aliança de l'URSS amb els aliats obligà a la dissolució del Komintern (1943). A la majoria d'estats de l'Est on aquest front fou defensat per l'exèrcit soviètic es crearen les democràcies populars mitjançant l'absorció dels partits socialistes pels partits comunistes (Alemanya i Romania, 1946; Polònia, 1947; Txecoslovàquia, 1948) i l'eliminació dels partits camperols (Polònia i Hongria, 1947). En uns altres estats, com França i Itàlia, la participació dels comunistes en el moviment de resistència creà uns forts partits comunistes. A Àsia, el desenvolupament del Front Comú Antijaponès a la Xina, Indo-xina i Corea portà a la proclamació de la República Democràtica del Vietnam (1945), de la República Popular de Corea (1948) i, després d'una nova guerra civil, de la República Popular de la Xina (1949). Alhora hom creà un nou organisme de coordinació internacional, el Kominform (1947). Aquesta ofensiva comunista mundial i l'intent dels EUA i els altres estats capitalistes de controlar econòmicament l'est d'Àsia i d'oferir una barrera política i armada a l'avançada del comunisme provocaren un període de forta tensió entre ambdós blocs, conegut pel nom de *guerra freda*, que durà fins a la mort de Stalin, la caiguda de Truman, la fi de la guerra de Corea (1953) i de la d'Indo-xina (1954). A partir d'aleshores es produí un millorament de relacions entre els estats comunistes i els capitalistes, alhora que canviaven les relacions econòmiques entre l'URSS i les democràcies populars (vintè congrés del PCUS, 1956). El Kominform fou dissolt (1956). Des del 1953 (insurrecció de Berlín) s'obrí una nova etapa de revoltes obreres als països de l'Est, reprimides de forma sagnant (Hongria, 1956; Polònia, 1956, 1970 i 1980; Txecoslovàquia, 1968). Durant aquests anys el comunisme s'estengué per Àsia a l'ombra de la guerra del Vietnam, de la propaganda xinesa i de la participació del partit comunista de l'Índia al govern de l'estat de Kerala (1958-59 i 1967), per l'Amèrica Llatina arran de la Revolució Cubana (des de 1959) i del fet de declarar-se Cuba socialista (1961), i per Àfrica entorn dels moviments d'emancipació nacional. El tret més destacat en l'evolució del comunisme internacional des del 1970 fou la fragmentació del monolitisme regit per Moscou característic d'etapes anteriors. Al món occidental, la crisi desencadenada per la invasió de Txecoslovàquia (1968) portà a un reforçament d'altres corrents comunistes (guevarisme, maoisme, trotskisme), i en el comunisme oficial es concretà, poc després, en l'aparició de l'*eurocomunisme* com a opció política diferenciada i autònoma. Els avenços assolits pel comunisme a nivell mundial —a Àfrica (Etiòpia, Angola, Moçambic, Benín) i a l'Amèrica Central— ho foren en forma de revolucions nacionalistes i populars força allunyades del model soviètic. A partir del 1985, el procés de reforma interna de l'URSS sobre la base de la *perestrojka* i la *glasnost* i el canvi d'actitud envers els processos interns de la resta dels països de l'Est d'Europa fou rebut per aquests com la fi d'una amenaça militar. Aquest fet, juntament amb la crisi interior dels estats de l'Est, n'afavorí l'enfonsament en cadena. El procés d'atomització del bloc comunista s'havia obert, inicialment, a Polònia (on s'arrossegava des del 1980) i a Hongria (1985) i es desencadenà a la resta de països entre el 1989 i el 1991 (Txecoslovàquia, Alemanya, Romania, Iugoslà-

via, Bulgària, Albània, Unió Soviètica). Els punts comuns en l'ensulsiada dels estats d'orientació comunista ortodoxa foren, d'una banda, el rebuig del totalitarisme, que havia encobert la corrupció, el fracàs de l'economia planificada, i també la incapacitat per a resoldre els problemes nacionals i religiosos. Les repercussions d'aquest procés obriren una gran crisi teòrica en el camp comunista i, en general, de l'esquerra, sobretot a Europa. El comunisme sorgí als Països Catalans arran de la Revolució Russa, en crear-se'n nuclis de simpatitzants dins el partit socialista i la CNT. Alguns delegats catalans de la CNT influïren positivament en l'adhesió d'aquesta confederació a la Internacional Comunista. La majoria dels delegats de la CNT al Primer Congrés de la Internacional Sindical Roja (Moscou, el 1921) foren també catalans. En tornar una part de la delegació, hom creà els comitès sindicalistes revolucionaris, a imatge dels que funcionaven a França. El 1923 aquest nucli entrà en relació amb el Partido Comunista de España i amb la Internacional Comunista, i a la tardor del 1924 s'integrà en el PCE formant la Federació Comunista Catalano-Balear (FCCB). Aquests anys, a partir de l'Agrupació Comunista de València es formà la Federació Regional Llevantina (FRL), que més tard es dividí en federacions provincials. La integració de la FCCB no fou completa en cap moment, i des de la fi del mateix any sorgiren divergències fonamentals entre ella i el PCE que portaren a la ruptura definitiva (1930). Mentrestant, a Palma de Mallorca la primera agrupació comunista (1921-23) publicà “El Comunista Balear”, i l'any 1931 hom creà l'Agrupació Comunista Palmesana (més tard, Comitè Provincial de Balears), adherida al PCE. En 1928-29 s'havia format un grup nou, amb trets nacionalistes importants i no ali-neats amb la Internacional Comunista, el qual constituí el Partit Comunista Català. Aquest i la FCCB es fusionaren a la fi del 1930 i crearen el Bloc Obrer i Camperol (BOC). A la proclamació de la Segona República es formà al Principat un grup nou adherit a l'Oposición Comunista Española (més tard, Izquierda Comunista). El mateix 1931 sorgí Estat Català, escissió del qual fou el Partit Proletari. El 1932, un petit nucli afiliat al PCE i alguns militants separats de la FCCB fundaren el Partit Comunista de Catalunya, adherit al PCE i a la Internacional Comunista. La nova situació política de la fi del 1933 i del 1934 motivà la política d'unificació de les forces obreres (al marge de la qual restà la CNT-FAI) a través de la plataforma de l'Aliança Obrera; en fou el resultat el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), i, més tard, el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC). Durant la guerra civil ambdues organitzacions es disputaren la representació del comunisme i intervingueren en el govern de la Generalitat, bé que el PSUC amb més freqüència. L'enfrontament polític dels dos partits augmentà sobretot des de la sortida del POUM del govern (desembre de 1936) fins a arribar al xoc armat durant els Fets de Maig (1937), a partir dels quals el POUM fou dissolt. Des d'aleshores el PSUC i el PCE foren les úniques organitzacions comunistes legalitzades als Països Catalans. Des del 1939, la història del comunisme català oficial fou la del Partit Socialista Unificat de Catalunya i la de les federacions balear i valenciana del Partido Comunista de España. La gradual diversificació organitzativa del moviment comunista sorgí de les crisis internes d'ambdós partits que donaren lloc, a partir del 1964, a un seguit d'escissions, tant per la dreta com per l'esquerra, i a una proliferació de grups comunistes: Lliga Comunista Revolucionària, PCE (marxista-leninista), PCE (reconstituido), etc. D'altra banda, alguns grups nacionalistes radicals (PSAN, MUM, IPC) s'aproparen també, amb més o menys decisió, al cos doctrinal del comunisme.

Comunitats Europees Denominació amb què hom indica un conjunt d'organitzacions creades entre els països d'Europa per a assolir la integració progressiva de les seves economies. Especialment, hom parla de Comunitats Europees a partir de l'any 1965 (amb efectivitat des del 1967) quan es crearen unes institucions comunes entre la Comunitat Econòmica Europea, la Comunitat Europea del Carbó i de l'Àcer i la Comunitat Europea d'Energia Atòmica. Els estats membres inicials foren Bèlgica, França, Itàlia, Luxemburg, Repú-

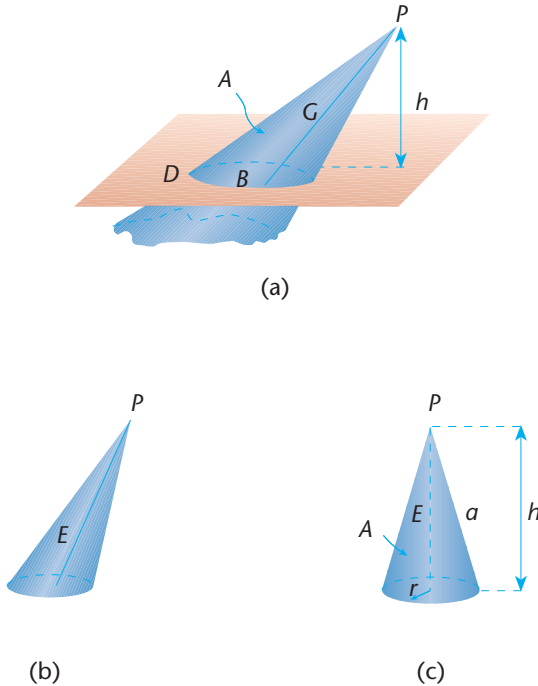
blica Federal d'Alemanya i els Països Baixos; posteriorment s'hi integraren d'altres estats europeus. D'ençà de l'entrada en vigor de la Unió Europea (1993), les Comunitats Europees constitueixen un dels seus pilars.

con *MAT* Cos limitat per una superfície cònica tancada (superfície lateral del con) i un pla (*base* del con), el qual talla la superfície cònica segons una corba tancada (*directriu* del con). Les rectes que, passant pel vèrtex, recolzen sobre la directriu són les *generatrius* del con; l'*alçada* del con és la distància perpendicular des del vèrtex al pla de la base. El volum d'un con qualsevol d'alçada h i de base d'àrea B és $V=Bh/3$. Hom parla de *con de revolució* si la superfície cònica lateral és engendrada per una recta que passa pel vèrtex i gira al voltant d'una altra recta que també hi passa, la qual és anomenada *eix* del con. Les corbes obtingudes en tallar un con de revolució amb un pla que no passa pel vèrtex reben el nom de *seccions còniques* o, simplement, *còniques*. Si el pla secant és paral·lel a una generatriu del con, la cònica rep el nom de *paràbola*; en la resta de casos, la secant determina una *el·lipse* o una *hipèrbola*, segons si el pla talla un con d'una fulla o de dues (cas de cons units pel vèrtex).

Conakry Capital de la República de Guinea i de la regió homònima, a l'illa de Tumbo (1 127 000 h [1994]). L'augment de població ha estat molt important per raó de la capitalitat i del protagonisme de la ciutat com a centre comercial i industrial, afavorida pel seu port natural. La indústria és en ple desenvolupament, especialment la derivada de la fusta.

Conca [cast: *Cuenca*] Ciutat i capital de la província homònima, a la comunitat de Castella-la Manxa, situada a la confluència del Xúquer amb el Huécar, als contraforts de la serralada Ibèrica (42 817 h [1991]). La ciutat, en un turó a la riba esquerrada del Xúquer, des del s XIX s'ha estès vers la plana; conserva el nucli antic constituït per un carrer, paral·lel als rius, amb cases penjades sobre l'espadat calcari, les quals s'han convertit en un símbol per a la ciutat. L'activitat industrial és escassa i el turisme és d'introducció recent. És per aquesta raó que la ciutat és sobretot un centre d'activitats terciàries (funcions administratives, comerç). El monument més important és la seva catedral, gòtica (acabada probablement el 1257). Hi ha el Museo Arqueológico Provincial (1962) i, sobretot, el Museo de Arte Abstracto Español, a les cases penjades, fundat el 1966 pels pintors F.Zóbel i G.Torner. El 1177 fou reconquerida als àrabs per Alfons VIII, amb l'ajuda d'Alfons I el Cast de Catalunya i d'altres forces cristianes. El 1189 Conca esdevingué seu episcopal. Durant el s XVI la ciutat fou cap d'un dels districtes ramaders de la Mesta, la decadència de la qual, doncs, l'afectà considerablement. Saquejada pels francesos el 1808, fou reconquerida poc temps després per les forces d'El Empecinado. Durant la guerra civil de 1936-39 restà a les mans dels republicans fins als darrers moments. La ciutat conserva restes del castell i de les muralles medievals.

Conca de Barberà, la Comarca de Catalunya situada entre la Serralada Prelitoral i els altiplans segarrencs (649 km²; 18 001 h [1991]). El cap de comarca és Montblanc. És una gran fossa excavada pel Francolí i pel riu d'Anguera al marge meridional de la Depressió Central, separada del Camp de Tarragona per la Serralada Prelitoral. La Conca de Barberà estricta és constituïda exclusivament pels termes situats a la conca d'aquests dos rius. A ponent i a migdia, la fossa té caràcter tectònic a causa de la falla que contorneja el Triàsic i els esquistos paleozoics de les muntanyes de Prades (1 201 m) i de la serra de Miramar (895 m). A llevant, hi ha les ereccions de pudingues que constitueixen la serra del Cogulló (895 m) i les muntanyes de Sant Miquel de Montclar (946 m), les quals la separen de l'alt Gaià; a l'altra banda de l'excavació feta pel Gaià es reprenen els alts del castell de Queralt i de Brufaganya (851 m), límit amb Anoia. Al NW hi ha la graderia erosionada per l'acció regressiva del Francolí i del riu d'Anguera, amb esquenalls entre els 700 i 900 m, límit amb la Segarra, l'Urgell i les Garrigues. El clima és de transició entre el mediterrani marítim i el de la regió continental. La pluviositat anual és d'uns 550

con a) Elements d'un con: P , vèrtex; D , directriu; B , base; A , superfície lateral; h , alçada.
b) Elements d'un con de revolució oblic: P , vèrtex; E , eix. c) Elements d'un con recte: P , vèrtex; r , radi de la base; a , apotema; h , alçada; E , eix; A , superfície lateral

Conca de Barberà

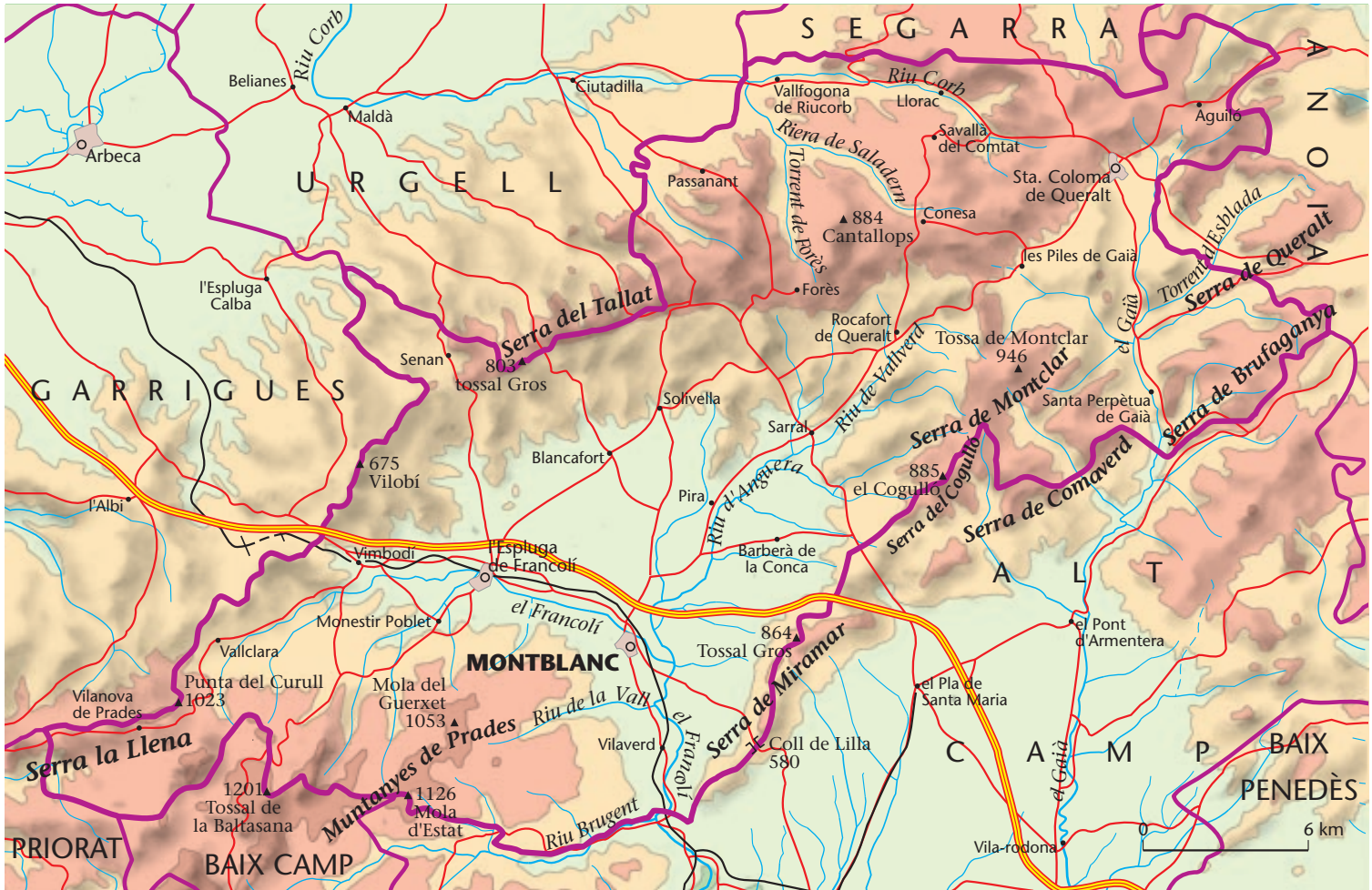
superfície: 649 km²
població: 18 001 h (1991)
capital: Montblanc

Mapa físic de la Conca de Barberà

mm. La temperatura mitjana al fons de la Conca és de 13,3°C (5,4°C al l'hivern i 21,5° a l'estiu). La plana de Montblanc i de l'Espluga de Francolí pertany encara al domini de l'alzinar amb marfull. Les terres altes septentrionals, de clima més continental, porten vegetació de l'estatge del carrascar, i als indrets més frescals, hi apareix el roure valencià. Les muntanyes de Prades mostren una zonació d'estatges altitudinals que comprèn l'estatge basal de l'alzinar amb marfull, l'estatge de l'alzinar muntanyenc, i vegetació submediterrània als altiplans i cims superiors (en terreny silici, bosc de roure reboll, l'únic d'aquesta espècie al Principat, i bosc de pi roig; en terreny calcari). Les carenes exposades al vent duen una vegetació de coixins espinosos força desenvolupada. L'agricultura ocupa el 43% del territori. Hi predominen els conreus de secà: cereals (blat i ordi), vinya, ametllers i avellaners. Hi ha pres increment la cria de porcs i, sobretot, l'avicultura. També s'ha incrementat considerablement la importància i diversificació de la indústria; sobresurten les branques de l'alimentació, construcció, paper, tèxtil, metall i cuir. La indústria es concentra en els termes de Montblanc, l'Espluga de Francolí i Santa Coloma de Queralt. El màxim de població fou assolit el 1887, coincidint amb la plenitud del conreu de la vinya, amb 30 592 h. D'aleshores ençà s'inicià un descens demogràfic (27 987 h el 1900), que s'accentuà a partir dels seixanta, amb una forta emigració que afectà la major part de les poblacions (20 391 h el 1960). Una certa recuperació a Montblanc i l'Espluga de Francolí, per raó de la industrialització, a partir dels anys setanta, fa que la pèrdua demogràfica, bé que constant, no sigui en el conjunt comarcal tan forta (18 001 h el 1991). El 32% de la població viu a Montblanc, el 20% a l'Espluga de Francolí i el 14% a Santa Coloma de Queralt. La densitat de població és de 27,7 h/km². El 1991 el 17,2% treballaven en el sector primari, el 37,1% en la indústria, el 9,5% en la construcció i el 36,2% en els serveis. La vall del Francolí serveix de pas a l'autopista de l'Ebre, que entra pel coll de Cabra; i és el pas del ferrocarril de Reus a Picamoixons i a Lleida, que entra pel congost de la Riba. El mercat essencial de la comarca és Montblanc. Altres indrets d'atracció comercial són Santa Coloma de Queralt, l'Espluga de Francolí i Sarral. Les restes més antigues de la presència humana a la comarca semblen remuntar-se al mesolític (balma de la Vall, Montblanc). Més ben documentat és el neolític, especialment la cultura dels sepulcres de fossa (jaciments de Conesa i de Santa Coloma de Queralt). A la comarca també és representat el megalitisme; hom pot esmentar el sepulcre megalític del pla del Bosc de la Sala (prop de Passanant). A la serra de Prades s'han trobat també mostres diverses de la pintura rupestre. Al límit de la comarca, entre Vilaverd i la Riba, la cova de Cartanyà ha donat mostres del neolític i del bronze. Destacats objectes de l'edat del bronze han estat descoberts també a l'Espluga de Francolí. Hi ha vestigis de

poblament de les èpoques ibèrica i romana. A part els topònims, no hi ha restes de la colonització islàmica. La conquesta cristiana s'inicià a l'alt Gaià al començament del s XI, i hom disposà guàrdies i castells estratègicament. S'hi establiren les cases de Queralt i de Cervera i l'orde dels templers, els quals centraren llur acció colonitzadora a Barberà. Els monestirs de Poblet i Santes Creus i diverses senyories particulars contribuïren també a l'acció colonitzadora. El sector de les muntanyes de Prades formà part del comtat de Prades. Montblanc, Cabra i Sarral foren de pertinença reial. Els templers (i els hospitalers com a llurs successors) estengueren llurs dominis per l'Espuga, Pira, Barberà, Vallverd i Biure. Poblet ho féu damunt Vallclara, Vimbodí, Prenafeta i l'Espuga, i Santes Creus, damunt la Guàrdia dels Prats i algunes localitats, especialment a l'alt Gaià. La resta del territori fou de jurisdicció baronial. Vilaverd era senyoria de l'arquebisbe de Tarragona. El territori de la Conca formà part de la vegueria de Montblanc; tanmateix, Santa Coloma de Queralt i la seva rodalia formaven part de la de Cervera; i Vallclara, Vimbodí i Senan, de la de Lleida. Amb el decret de Nova Planta la vegueria de Montblanc esdevingué una alcaldia major del corregiment de Tarragona. Montblanc esdevingué cap d'un partit judicial dins la província de Tarragona el 1835, que serví de base a la comarca establerta el 1936. El 1987 la comarca restà formada per 21 municipis. Una llei del 1990 de modificació dels límits comarcals incorporà Vallfogona de Riucorb a la Conca de Barberà.

Concepció, Immaculada Doctrina segons la qual Maria, en virtut de la gràcia preventiva de Crist, fou preservada del pecat original des de l'instant que fou concebuda. Aquesta creença, sense fonament explícit en la Bíblia, fou definida com a dogma de fe per Pius IX el 1854, amb la butlla *Ineffabilis Deus*. Hom arribà a aquesta definició després de molts segles de discussions teològiques i amb una tradició de pietat popular. Grans teòlegs, com sant Bernat de Claravall, sant Albert Magne, sant Bonaventura, el mateix sant Tomàs d'Aquino (i, posteriorment, l'escola dominicana), d'acord amb el principi de la universalitat del pecat original, s'oposaren a aquesta doctrina. En foren defensors, entre d'altres, Ramon Llull, Duns Escot i, posteriorment, l'orde franciscà. La festa (8 de desembre) que commemora aquesta creença és coneguda popularment amb el nom de *Puríssima*, terme més usat també en la iconografia. A la corona catalano-aragonesa, aquesta creença fou defensada sempre oficialment pels reis: el 1333 Alfons II fundà una confraria sota l'advocació d'aquest misteri. Les vives disputes teològiques entre lul·listes —els més ardents defensors del misteri— i dominicans, entre els quals es destacà Nicolau Eimeric, arribaren a llur major cruesa a la fi del s XIV i donaren lloc al decret reial del 1394 que establí la celebració solemne de la festa en tota la corona i que prohibia la predicació contra el misteri. La Universitat de València,

el 1530, a imitació d'altres universitats europees, féu jurament de defensar perpètuament el misteri. El 1618 la Universitat de Barcelona acordà de proclamar-se'n defensora.

concepte *FILOS* En la lògica clàssica, representació abstracta i general d'un objecte. Els conceptes són l'element últim sobre el qual es construeix l'edifici del coneixement, funcionant com a subjecte i predicat en el judici. Llurs propietats són la comprensió i l'extensió. Hom pot fer distinció entre conceptes d'individu, d'espècie i de gènere, entre conceptes *a priori* i *a posteriori*, o bé entre conceptes singulars i universals. El problema de llur origen i natura enfronta les doctrines del *realisme*, *conceptualisme* i *nominalisme*. Hegel s'oposa a la noció clàssica de concepte afirmant que és el procés dialèctic per mitjà del qual es realitza l'autodeterminació de la idea en la superació de les contradiccions.

conceptisme *LIT* Nom donat al corrent estètic de la literatura **barroca** castellana que tendia a l'ús constant de l'enginy i al joc d'idees, amb la intenció d'impressionar. Fins al s XX fou concebut com una tendència estètica que opera sobre el fons i cerca la concisió de la forma, oposada al culteranisme. Els seus representants són Francisco de Quevedo i Baltasar Gracián. A partir dels estudis de Dámaso Alonso, hom l'entén com una tendència general de l'estètica barroca, de la qual el *culteranisme* i el *gongorisme* són unes formes concretes.

conceptual, art *ART* Avantguarda d'art que es caracteritza per la renúncia a l'obra d'art com a objecte (quadre, escultura, poema) o com a resultat. Per al moviment conceptual l'art rau en la idea, en la informació, en el pensament pur o en la intenció de l'artista i proposa una reflexió que exigeix una reconstrucció mental per part de l'observador. Amb un fort contingut antisocial, el conceptualisme intenta modificar la relació artista-públic i reivindica sovint actituds efímeres, tot privant de singularitat l'obra d'art per tal d'impeidir-ne la conversió en objecte de consum. L'art conceptual sorgí a Europa i a Nova York durant els anys 60 i els mitjans expressius que emprà més freqüentment foren de caràcter experimental o alternatiu com els *happenings* i *environments* dels concerts *fluxus* —de caire participatiu—, el vídeo, la fotografia, el cinema, les accions, les cintes magnetofòniques, les instal·lacions, les intervencions en el paisatge, etc. Amb importants punts de contacte amb l'anomenat *arte povera*, gaudí d'una gran multidisciplinarietat i donà lloc a propostes com les del *land art*, el *body art*, l'*art language*, etc. Les tendències conceptuals perderen actualitat a l'inici dels anys vuitanta amb l'esclat dels moviments de represa de la pintura. Hom recuperà, però, el seu discurs a mesura que avançava la dècada.

concert *MÚS* Audició pública o privada d'obres musicals. Els primers concerts, precursors dels concerts actuals, es donen en les acadèmies italianes, en l'activitat dels *Collegia musica* i de les capelles de música. A Anglaterra les cases senyoriales obriren llurs salons al públic en els anomenats *consorts*. El concert tingué una vida regular a partir del s XVIII a nombrosos països occidentals i experimentà un gran desenvolupament a l'època industrial. El concert públic modern s'inicià a Barcelona a la darreria del s XVIII. Les principals associacions que celebraren concerts foren la Societat Filharmònica (1844-57), la Societat de Concerts Clàssics (1866), la Societat Barcelonina de Quartets (1872) i la Societat de Concerts (1880).

concili *CRIST* Reunió legítima de pastors de l'Església per a legislar o decidir sobre problemes eclesiàstics generals. Els concilis, segons llur àmbit i importància, poden ésser *universals* (o *ecumènics*) i *particulars*, els quals se subdivideixen en *plenaris* i *provincials*. Durant la segona meitat del s II l'Església anà resolent qüestions debatudes, com la unificació de la data de la Pasqua o la determinació d'una regla elemental de la fe, dels llibres del cànon bíblic i del caràcter de successors dels apòstols propi dels bisbes, i anà prenent consciència de la necessitat de reunir totes les esglésies per a resoldre problemes comuns. Durant el s III i el començament del IV, el concili s'anà convertint en un fet normal per a la vida de l'Església, sobretot en moments de crisi, i problemes com el

Vista aèria de la Conca de Barberà, amb el poble de Sarral al fons

de la validesa del baptisme administrat pels heretges o el de la penitència dels *lapsi* i d'altres foren discutits en concilis (Àfrica i Àsia Menor, vers el 220; Cartago, al maig del 251, seguit d'un de Roma; Antioquia, el 252). Per això, amb l'edicte de Constantí l'única cosa que canvià fou la possibilitat de donar al concili una amplitud fins aleshores desconeguda (la de tota l'οικουμένη) i força de llei imperial a les seves decisions. Sota aquesta orientació, Constantí convocà, presidí i promulgà el concili de Nicea (325), considerat el primer dels ecumènics. Els seus successors feren semblantment amb els altres grans concilis d'Orient, als quals demanaren d'establir la formulació de l'ortodòxia en les controvèrsies trinitàries i cristològiques i per als quals cercaren sempre el consentiment o l'aprovació del bisbe de Roma. Els vuit primers concilis celebrats en aquelles condicions s'han considerat privilegiats quant a llur universalitat, fins al punt que les Esglésies ortodoxes no n'accepten d'altres. L'Església occidental seguí la seva tradició amb una sèrie de concilis que legislaven tant sobre problemes de fe com sobre altres problemes eclesiàstico-civils; el fet, però, que fossin reunits i aprovats pel papa féu que amb el temps els teòlegs catòlics els consideressin ecumènics. Després del concili de Trento, però, el progressiu encongiment de l'autoritat de l'Església sobre els camps profans de la vida portà a un tipus de concili més semblant als primitius, i, així, el concili I del Vaticà i, sobretot, el concili II del Vaticà han estat sínodes totalment intraeclesials. La teologia dels concilis és la mateixa que la de l'episcopat; per això hom els reconeix autoritat per al territori que els bisbes reunits legítimament representen; hom reconeix al concili ecumènic una autoritat suprema sobre tota l'Església i, amb les condicions requerides, el carisma de la infal·libilitat. El dret canònic condiciona l'existència actual d'un concili ecumènic a la convocació, la confirmació i la promulgació de part del papa. En són membres tots els qui ho són del col·legi episcopal i aquelles altres persones explícitament convocades. Hom considera que hi ha hagut vint-i-un concilis ecumènics. Hom convocà per a l'any 1995 un concili provincial català amb la participació dels arquebisbats de Tarragona i de Barcelona i dels bisbats de Girona, Lleida, Solsona, Tortosa, Urgell i Vic.

conclave [o *conclau*] *CATOL* Assemblea dels cardenals reunits per elegir papa. El conclave fou instituït per Gregori X (constitució *Ubi periculum*, 1274), per tal d'evitar l'excessiva duració de les eleccions. El darrer reglament fou promulgat per Joan Pau II el 1996.

concordança *GRAM* Fenomen pel qual dos o més elements d'una llengua presenten algunes característiques gramaticals comunes. Aquestes característiques comunes poden referir-se, segons quins siguin els elements en relació, al gènere, al nombre o a la persona, i són anomenades *accidents gramaticals*. La concordança es manifesta a través dels morfemes: l'adjectiu, per exemple, ha de presentar els morfemes que facin al·lusió al mateix gènere i al mateix nombre del substantiu que completi (*homes temorosos*). El verb ha de portar els morfemes de nombre i de persona que exigeixi el nom que li faci de subjecte (*tots estudiaven*). Així doncs, la concordança implica una interregència entre distints mots.

Conca de Barberà		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Barberà de la Conca	26,4	424
Blancafort	14,6	398
Conesa	28,9	121
Espluga de Francolí, l'	57,2	3 605
Forès	16,5	60
Lloraç	22,9	104
Montblanc	90,3	5 750
Passanant	27,5	194
Piles de Gaià, les	22,6	134
Pira	8,2	312
Rocafort de Queralt	8,6	264
Santa Coloma de Queralt	34,0	2 542
Pontils	67,7	110
Sarral	52,4	1 361
Savallà del Comtat	14,6	56
Senan	11,9	27
Solivella	21,0	714
Vallclara	13,4	100
Vallfogona de Riucorb	11,0	102
Vilanova de Prades	21,2	162
Vilaverd	12,8	366
Vimbodí	65,5	1 095
Conca de Barberà, la	649,2	18 001

concordat *CATOL* A partir del s XV, tractat entre el papa i un sobirà o un govern per a regular els afers eclesiàstics que interessen totes dues parts. A l'edat mitjana rebien el nom de *concordat* tota mena de convencions entre els bisbes i els poders laics o els monestirs. La liquidació del Cisma d'Occident i la volada del conciliarisme donaren lloc als múltiples concordats de Constança (1418). Conseqüència també del conciliarisme de Basilea (1447) fou el Concordat dels Prínceps i el seu complement, el Concordat de Viena. A França, les llibertats obtingudes pel clergat amb la pragmàtica de Bourges (1438) foren abolides per l'atac conjunt de Lleó X i Francesc I, pel concordat del 1516, que retirava el dret d'elecció episcopal al clergat local i el traspassava al rei. Els reis d'Espanya signaren amb la Santa Seu, des del s XVI al XIX, ben bé vuit acords. En són els principals la concòrdia de Fachenetti (1640) entre Felip IV i Urbà VIII, el concordat del 1737 entre Felip V i Climent XII, el del 1753 entre Ferran VI i Benet XIV, el del 1851 entre Isabel II i Pius IX. Després de la Primera Guerra Mundial, la Santa Seu conclogué un bon nombre de concordats (amb Letònia, Baviera, Txecoslovàquia, Portugal, etc). D'una gran importància foren els pactes del Laterà, que hom coneix també amb el nom de *conciliació*, conclosos entre Pius XI i Mussolini (1929). El mateix papa signà un concordat amb Hitler (1933). Un acord del 1941 entre Pius XII i el general Franco es convertí en el concordat espanyol del 1953, abolit el 1979 i substituït per uns acords en matèries concretes.

concret 1 art concret *ART* Denominació donada a l'art ***abstracte*** per Theo van Doesburg, contrari a aquest nom, tot i pertànyer al corrent artístic que designa. El 1930 començà a París el moviment i la formació del grup artístic de l'art concret, els principis del qual foren exposats a la revista del mateix nom. A la mort de van Doesburg (1931) es dissolgué el grup, però manifestacions com les de *Cercle et Carré* (1930), *Abstraction-création* (1931) i, sobretot l'obra (1936) de Max Bill, ampliaren aquest moviment.
2 música concreta *MÚS* Denominació d'un conjunt de recerques musicals iniciades sota la direcció de Pierre Schaeffer, a l'estudi de la ràdio francesa l'any 1948. El nom fa referència a l'origen concret dels sons utilitzats en una composició: elements preexistents, sons musicals i sorolls (motors, aigua que cau, perforadores, etc). A partir dels anys setanta, el concepte de música concreta ha anat quedant subsumit dins el més general de música electrònica. Les primeres composicions importants foren obra de Schaeffer i de P.Henry. Han estat en contacte amb la música concreta, entre altres, Boulez, Xenakis, Stockhausen, Berio i Maderna.
3 poesia concreta *POÈTICA* Poesia que renuncia a la sintaxi usual i iguala els valors semàntic i gràfic de la imatge (tipogràfica o fotogràfica). Hom hi inclou una varietat d'experiments poètics, de tipus visual, fonètic i cinètic. El nom de *poesia concreta* aparegué l'any 1955 en una antologia feta pel grup Noigandres i E.Gomringer. És anomenada també *poesia experimental*, *visual* o *fonètica*. Com a antecedents cal citar els *calligrammes* d'Apollinaire. Als Països Catalans, destaquen J.Brossa i G.Viladot.

concubinat *DR* Cohabitació d'home i dona no legalment units en matrimoni. Històricament el concubinat ha estat una constant en les diverses societats, bé que habitualment els drets de les concubines no han estat mai equiparables als de les veritables mullers. Amb el temps, la tolerància envers el concubinat anà minvant i els emperadors cristians l'aboliren definitivament al s IX. Actualment, el dret canònic inclou també dintre del concubinat el matrimoni civil que no pot ésser reconegut com a vàlid i castiga els concubins amb la privació del dret a posar actes legítims eclesiàstics. Malgrat el dret canònic, però, el dret civil de l'estat espanyol tendeix a reconèixer cada vegada més el concubinat i a regular-lo legalment.

concurs 1 concurs oposició *DR* Concurs que combina l'avaluació de mèrits i les proves de capacitat.
2 concurs de creditors *DR* Procediment especial per a la realització col·lectiva dels crèdits, quan el deutor no pot complir les seves obligacions corrents. La declaració del concurs correspon al jutge de primera instància que actua a petició del deutor o dels creditors. Són condicions del concurs la plu-

ralitat de creditors, l'estat d'insolvència del deutor, i la qualitat de no comerciant del deutor.

condensador *ELECT* Dispositiu format per dos conductors o armadures separats per un dielèctric, caracteritzat per posseir una capacitat determinada que depèn de la superfície de les armadures, de llur separació i del tipus de dielèctric. El primer tipus de condensador ideat fou l'*ampolla de Leiden*, posteriorment perfeccionat; els condensadors emprats actualment són de tipus molt diversos: segons llur dielèctric hi ha condensadors d'aire, de paper, de tàntal, de mica, ceràmics, electrolítics, etc; segons llur forma o disposició poden ésser plans, cilíndrics, de disc, etc; i quant al valor de llur capacitat poden ésser fixos, variables o ajustables. En els circuits els condensadors compleixen diverses missions; així, n'hi ha de filtració, de pas, de sintonia, d'acoblament, de blocatge, etc.

condició *1 DR* Determinació que hom inclou en un negoci jurídic, mitjançant la qual fa dependre d'un fet futur i incert o passat que les parts ignoren la producció o l'extinció dels seus efectes. El codi civil espanyol vigent no accepta que es condicioni a un determinat fet l'acceptació i la repudiació de l'herència i la disposició de la llegítima. La condició pot ésser, segons els seus efectes, *suspensiva* o *resolutòria*. **2 bateig sota condició** *DR* Bateig administrat quan hom desconeix si el subjecte ha estat anteriorment batejat.

condicional *GRAM 1* Que expressa o implica una condició o suposició. **2** Temps verbal que expressa la possibilitat d'un fet o d'una acció que depen explícitament o implícitament d'una altra circumstància o acció prèvia o passada. No pot considerar-se com un mode especial, sinó com un temps de l'indicatiu. És un futur del passat, un temps d'aspecte imperfecte que deixa indeterminat el terme de l'acció, la qual, mesurada des del moment en què parlem, pot ésser passada, present o futura: *Em va assegurar que ho faria* (i ho va fer, ho fa o bé ho farà). En construcció independent, expressa la probabilitat: *M'agradaria molt d'anar-hi*. L'ús de l'anomenat condicional de cotesia (*Voldria demanar-li un favor*) revela el caràcter hipotètic d'aquest temps. En oracions compostes condicionals o concessives, apareix en l'oració principal o *apòdosi*, corresponent a la subordinada o *pròtasi*, que enclou la condició en subjuntiu (o indicatiu): *Si t'afanyessis* (o *si t'afanyaves*), *encara hi arribaries a temps*. *Ni que m'ho demanés de genolls, no li ho donaria*.

condiment *ALIM* Substància que hom afegeix als aliments per reforçar-ne o millorar-ne el sabor. Poden ésser substàncies simples o composicions culinàries, com les *salses* i els *sofregits*. Segons llur sabor, els condiments simples poden ésser classificats en salats (*sal*), àcids (*vinagre, suc de llimona, tàperes*), aromàtics (*espècies, herbes*), acres (*mostassa, all*). Alguns aliments pròpiament dits (sucre, oli, mantega, formatge, fruita seca) a vegades tenen ús com a condiments.

còndor [*Vultur gryphus*, família dels cicònids] *ZOOL* Ocell de l'ordre dels ciconiformes que ateny uns tres metres d'envergadura i té el cap i el coll despulats i rugosos. La base del coll és voltada d'un collar de plomes que, amb les de les ales, són les úniques blanques, car la resta del plomatge és negra. Habita als Andes, fins als 7 000 metres. Fa els nius sobre les roques i es nodreix de carronya, principalment. Si hom el captiva de jove, és domesticable.

condrita *ASTR/MINERAL* Aeròlit que conté uns agregats esferoïdals, generalment d'un mil·límetre de diàmetre, anomenats *còndrules*. Les condrites es componen majoritàriament d'olivina i piroxens (ensatita, bronzita, hiperstena) i en menor proporció contenen plagiòclasis, troilita i un aliatge de ferro i níquel. Constitueixen el grup més nombrós d'aeròlits i la seva estructura en còndrules no es troba en roques terrestres.

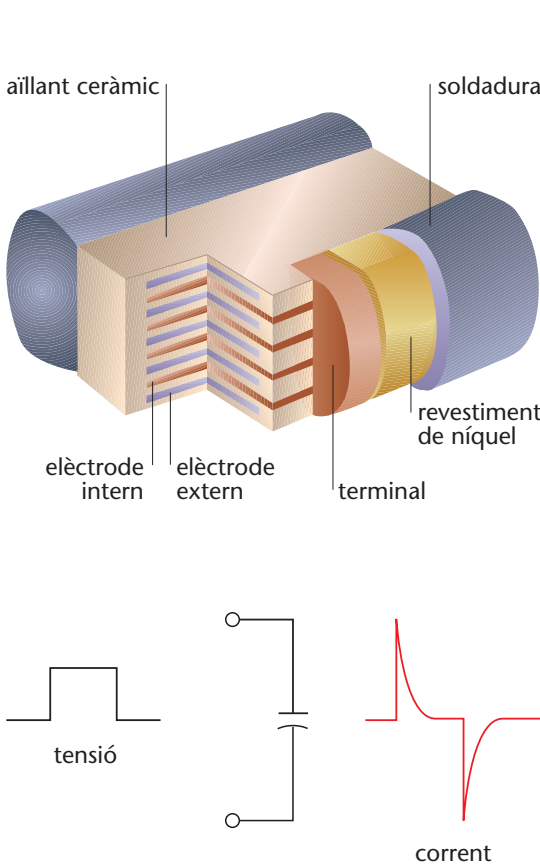
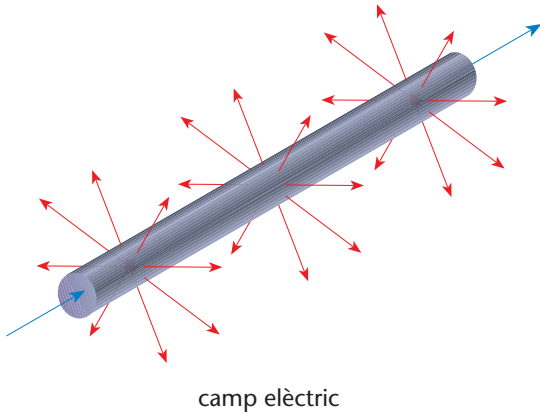
conductisme *PSIC* Doctrina psicològica segons la qual l'estudi de la conducta ha de circumscriure's a l'estudi de les dades objectivament observables i mesurables del comportament, excloent-ne la descripció del contingut de la consciència i prescindint de la introspecció. John Broadus Watson, el seu creador, entenia la conducta com un conjunt de respostes originades per estímuls procedents del

medi ambient, que expressen la capacitat dels éssers vius d'adaptar-s'hi. El conductisme (*behaviorisme*) sorgí al començament del s XX com a reacció extrema enfront de l'especulació i de l'introspeccionisme. Té com a fonts el funcionalisme, la psicologia animal, la reflexologia russa i el connexionisme de Thorndike. El conductisme de Watson, radical, fou superat anys després, quan sorgí el neconductisme, format, entre d'altres, per Guthrie, Hull, Skinner i Tolman. Tots ells, però, conserven les teories bàsiques de Watson: objectivitat, ambientalisme, aprenentatge i visió mecanicista de la conducta.

coneixement *FILOS 1* Funció i acte de la vida psíquica, la característica dels quals és llur caràcter representatiu i, en el cas del coneixement humà, objectiu. Hom pot parlar de coneixement *sensitiu* o *sensible* i de coneixement *intel·lectiu* o *intel·lectual*, pròpiament humà. **2** Funció i acte intel·lectuals, mitjançant els quals el subjecte aprehèn l'objecte o l'estableix com a tal en reconèixer-lo com a realitat en si. Tradicionalment el fet cognoscitiu ha estat definit com la unió intencional d'objecte i subjecte, interpretats com a dimensions diferents del real; la filosofia actual, per contra, veu el coneixement com a actuació de la capacitat que el subjecte té d'establir dins la dimensió del real una diferència i una contraposició entre ell mateix i qualsevol altra realitat, i alhora establint-la com a realitat en si i objectiva. Tot sistema o concepció filosòfics depenen de la teoria del coneixement que hi hagi implícita. Com a actituds filosòfiques d'importància davant el problema cognoscitiu, hom pot distingir el *realisme*, l'*escepticisme* i l'*agnosticisme*, el *criticisme* i, sobretot actualment, el *positivisme*, condicionades pel *criteri de veritat* que hom estableix i el grau de *certesa* del coneixement.

conestable *HIST 1* Dignitat palatina i, més tard, militar, derivada del *comes stabuli* o cap de les cavallerisses dels emperadors romans del Baix Imperi. Adoptada pels reis merovingis i després pels carolingis i capetians, Enric I li donà, vers el 1050, un caire militar. Finalment, el 1191, Felip August convertí el conestable en el cap suprem de la host reial. Així es mantingué fins que fou suprimida, el 1627, pel cardenal Richelieu. El 1804 Napoleó restablí el càrrec, però la dignitat desaparegué definitivament amb la restauració dels Borbó. A la baixa edat mitjana els reis hispànics establiren aquesta dignitat imitant els sobirans de França. A la segona meitat del s XV, la dignitat, gairebé purament honorífica, acabà vinculant-se als comtes d'Haro. Aquest segle, també els reis de Navarra i Portugal crearen aquesta dignitat. **2** A la corona catalano-aragonesa, cap suprem de l'exèrcit reial amb les mateixes atribucions militars que el senescal (extingit el 1358). El títol de conestable fou creat per Pere III de Catalunya-Aragó el 1369, a favor del seu fill Martí.

Confederació d'Estats Independents [CEI] Nom de l'organisme de cooperació voluntària establert al desembre del 1991 per la majoria de les repúbliques que constituïen la denominada Unió Soviètica. L'acta fundacional de la CEI fou signada al començament de desembre pels presidents de la Federació Russa i de les repúbliques d'Ucraïna i Bielorrússia. A la Confederació s'afegiren, el 24 de de-

condensador A dalt, camp elèctric emmagatzemat per un condensador; al centre, condensador ceràmic amb capes alternades de conductors separades per un aïllant ceràmic; a baix, símbol del condensador amb el senyal d'entrada i la resposta de sortida

Miting de la **Confederació Nacional del Treball** a l'Olympia de Barcelona (21-7-1937); d'esquerra a dreta, Esclas, F.Montseny i Cortés (IMHB)

sembre, les repúbliques d'Armènia, Azerbaidjan, Kazakhstan, Kirguizistan, Moldàvia, Tadjikistan, Turkmenistan i Uzbekistan. Geòrgia s'hi afegí al desembre del 1993. La Confederació d'Estats Independents és el resultat del procés de democratització i liquidació de les velles estructures comunistes promogut amb la *Perestrojka* de Gorbačov (→*comunisme*).

Confederació Nacional del Treball [CNT] Central sindical d'àmbit espanyol, que celebrà el seu primer congrés, constitutiu, del 8 al 10 de setembre de 1911 al Saló de Belles Arts de Barcelona. En l'assemblea constitutiva del 1911 foren representats 140 sindicats i 26 571 afiliats (78 i 11 883 dels quals corresponien a Catalunya); el més important fou la decisió d'anar a la vaga general, que desencadenà una àmplia repressió. La CNT, aleshores, fou declarada il·legal. Posteriorment, les accions terroristes en demoraren la tornada a la legalitat (juliol del 1914). En 1914-18 es produí la veritable organització espanyola de la CNT i es celebrà una “conferència nacional” a València. La reorganització de la CNT fou especialment impulsada pel congrés de *Sants*, de la regional catalana (1918). El segon congrés de la CNT, conegut per *Congrés de La Comedia* (1919), donà a la UGT un termini de tres mesos perquè ingressés dins la CNT i decidí l'adhesió provisional a la Tercera Internacional. Després del congrés, la CNT fou gairebé totalment absorbida per la situació repressiva creada a Catalunya. La conferència nacional de Saragossa (juny del 1922) retirà l'adhesió a la Tercera Internacional i decidí d'unir-se a l'AIT. Davant el cop d'estat de Primo de Rivera, la CNT intentà la vaga general —que no fou secundada per la UGT i fracassà—, i fou declarada il·legal. Proclamada la Segona República, aconseguí uns 800 000 afiliats, conservant el tradicional domini sindical als Països Catalans, a l'Andalusia oriental i a Aragó. D'altra banda, començà obertament una lluita de tendències que afrontà “sindicalistes”, partidaris d'aprofitar el règim per a desenvolupar organitzativament la CNT, i la FAI i els grups d'acció (grups de defensa confederal). Durant el ple del març del 1933 a Barcelona es sancionà l'escissió dels anomenats *sindicats d'oposició*. Els esdeveniments del 1933 (el moviment revolucionari del gener i la intensa campanya abstencionista del novembre, que facilità el triomf de les dretes), palesaren el fracàs de les tàctiques insurreccionals, i afavoriren el 1934, tot i l'oposició dels faistes catalans, la proposta d'unió amb la UGT dins l'*Aliança Obrera*. En el moviment d'octubre del 1934, la CNT només hi participà clarament a Astúries. Prengué una part molt activa en la lluita contra l'aixecament militar del 19 de juliol de 1936. La intervenció en la majoria dels organismes revolucionaris sorgits aleshores dugué els dirigents cenatistes i faistes a acceptar la col·laboració política. A Catalunya, després d'imposar el Comitè de Milícies Antifeixistes de Catalunya, entraren en el consell de la Generalitat (setembre del 1936), i el novembre del 1936 ho feien al govern de Largo Caballero. Durant els fets de *Maig* del 1937, la CNT es negà a defensar el govern Negrín i féu costat a Largo Caballero; poc temps després, pel juny, fou bandejada del consell de la Generalitat a Catalunya. Pel març del 1938, establí amb la UGT un comitè d'enllaç i ingressà en el comitè del Front Popular; al mes següent tornà a entrar al govern i s'uní així al programa de Negrín. En l'exili, l'octubre del 1945 va tenir lloc una escissió entre una CNT “apolítica” i una altra de “política”. A l'interior, malgrat la repressió de què fou objecte a partir del 1939, mantingué una notable presència clandestina, tant en la lluita sindical (60 000 militants a Catalunya el 1951) com en l'acció armada antifranquista. Mentre a l'exili se succeïen les discòrdies i els intents de reunificació (1961, congrés de Llemotges), l'afeblida CNT de l'interior establia pactes amb altres grups (1962, Alianza Sindical Obrera amb UGT i SOC) i alguns dels seus elements temptejaven l'entesa amb la CNS verticalista (1965). A partir del 1970 sorgiren nuclis llibertaris joves i autònoms que, juntament amb els cenatistes “històrics”, feren possible, des del 1975, la reconstrucció orgànica de la CNT (Assemblea Confederal de Catalunya, febrer del 1976). En el V Congrés (desembre del 1979) s'imposà el sector intransigent, vinculat a l'exili de Tolosa i a les posicions

històriques de la FAI, mentre que el sector renovador impugnà el Congrés i, sense renunciar a les sigles CNT, establí la seva pròpia estructura orgànica.

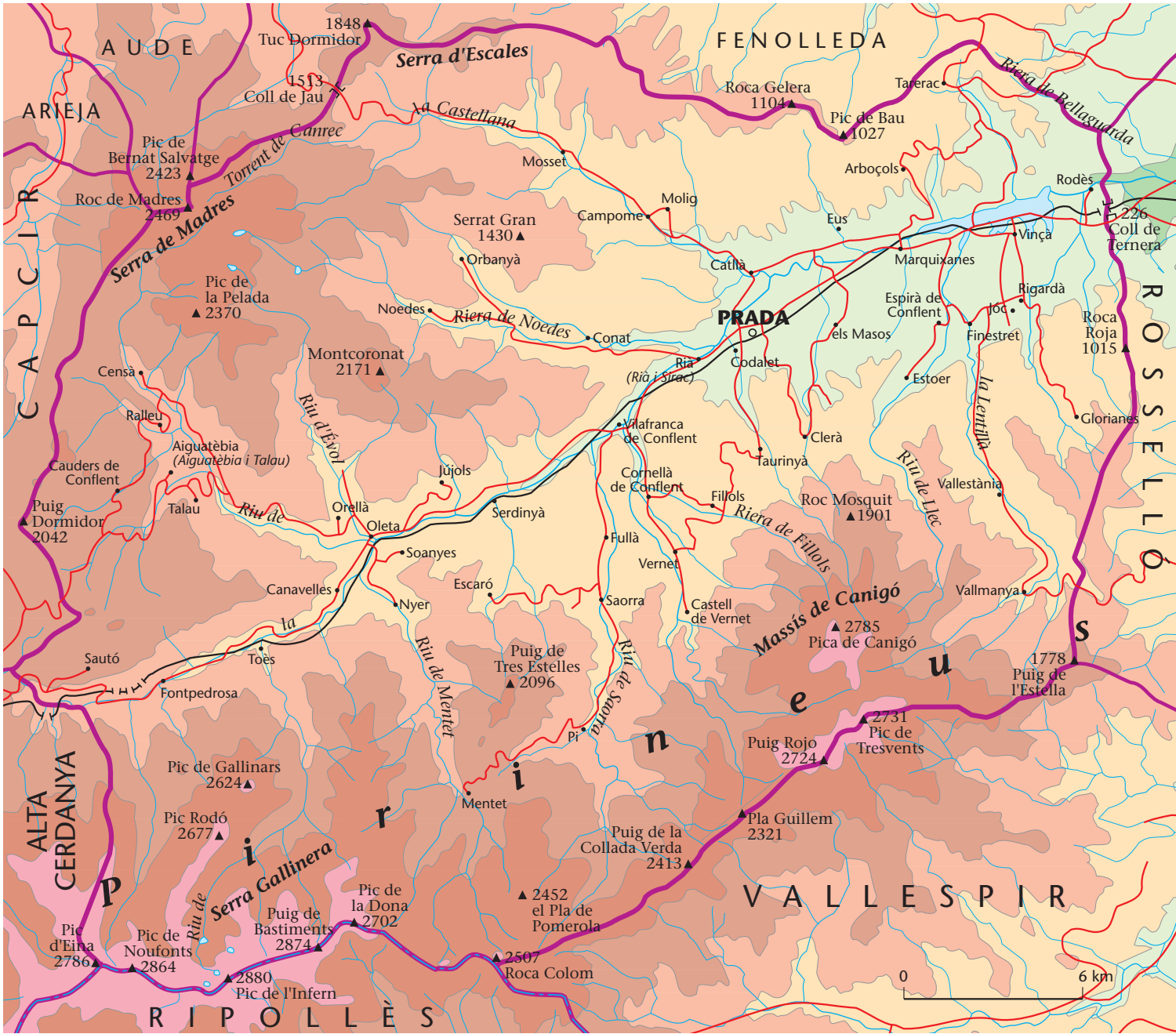
conferència *DR* **1** Reunió diplomàtica convocada per un estat o per una organització internacional per a tractar temes d'interès comú o negociar la conclusió d'un tractat. *La conferència de Ginebra*. *Conferència al més alt nivell*. **2 conferència episcopal** Reunió de l'episcopat d'un estat o d'una regió eclesiàstica i del corresponent organisme de coordinació. El concili II del Vaticà ha donat consistència i impuls a les conferències nacionals i el Codi de Dret Canònic del 1983 n'ha reglamentat el funcionament (cànons 447-459).

Conferència sobre la Seguretat i la Cooperació a Europa [CSCE] Organització regional creada amb l'objectiu de defensar la seguretat a Europa i de fomentar la cooperació econòmica, científica, tecnològica, cultural i del medi ambient entre els països europeus. La CSCE s'establí el 1972 com una sèrie de conferències que donaren com a resultat l'Acta Final d'Hèlsinki sobre les relacions Est-Oest (1975). Posteriorment hom celebrà les conferències de Belgrad (1977-78), de Madrid (1980-83) i de Viena (1986-89). Les àrees de competència de la CSCE s'incrementaren amb la Carta de París per a una Nova Europa (1990), la qual transformà la CSCE en una organització amb institucions permanents, que restà consolidada amb el Document d'Hèlsinki (1992). La Conferència comprèn tots els estats reconeguts d'Europa, Canadà i els EUA, a més de les repúbliques de la CEI.

confessió *1* *DR* En dret processal canònic, afirmació escrita o oral sobre algun fet davant el jutge competent manifestada per alguna de les parts sobre la matèria del judici i contra si mateixa, tant espontàniament com pel fet que el jutge la interrogui. ***2** CRIST* Part del sagrament de la penitència consistent en la declaració dels propis pecats al sacerdot. ***3 confessió de fe** CRIST* Síntesi escrita de la fe d'una església, especialment protestant. Hom anomena *simbol* les confessions de fe de l'Església primitiva, *professió de fe*, les catòliques d'època moderna, i *confessió de fe*, les de la Reforma, nascudes de la necessitat de definir-se els diversos grups davant l'Església de Roma i entre ells. L'ocasió fou la dieta d'*Augsburg*, d'on sorgiren la confessió d'*Augsburg* i la Tetrapolitana.

confirmació *1* *RELIG* Sagrament que completa l'acció del **baptisme**, amb el qual, i amb la comunió eucarística, forma la iniciació cristiana. La seva significació i eficàcia se centra en el do de l'Esperit Sant per confirmar el creient en la fe del baptisme i amb vista a la missió que, com a membre de l'Església, té en el món. N'és ministre ordinari el bisbe. A l'Església llatina, el ritu consisteix en la imposició de les mans i en la unció amb la *crisma*. Des del 1971 la unció és acompanyada de les paraules: “N., rep el signe del do de l'Esperit Sant”. ***2*** Document que renova el contingut jurídic d'un acte anterior, per tal de fer-lo vigent. Pot adoptar tres modalitats diverses: subscripció confirmativa, per la qual el nou sobirà signava un privilegi anterior, per manifestar la pròrroga dels drets concedits; renovació legal d'uns drets adquirits, sense esmentar cap document previ; i confirmació diplomàtica d'un document anterior, que el notari tenia davant d'ell i que era citat totalment o en part. A la cancelleria catalano-aragonesa hom solia fer confirmacions tan sols de privilegis solemnes o de convenis i acords entre sobirans.

Conflent, **el** Comarca del Principat de Catalunya, a la Catalunya del Nord, a l'entorn de Prada (882 km²; 17 886 h [1990]). Cap de comarca, Prada. És constituïda per l'alta i mitjana vall de la Tet, la qual resta tancada, al S, pel massís que s'estén des del pic d'Eina (2 786 m) fins a roca Colom (2 464 m), partió amb la vall del Ter (Ripollès), que s'enlaira després vers el NE fins al puig dels Tresvents (2 763 m) i la pica del Canigó (2 785 m), massís que parteix aigües amb la vall del Tec (Vallespir). Al N, les serralades no depassen els 2 500 m: al massís de Madres (roc de Madres, 2 471 m; pic de Bernat-Salvatge, 2 427 m), que la separa de la vall de l'Aude (Capcir), i forma la frontera amb Occitània continuant pel pic de la Gleva (2 024 m), pel coll de Jau (1 513 m),

Mapa físic del Conflent

el Tuc Dormidor (1 845 m) i la serra d'Escales (1 702 m). Des d'aquesta serra, el límit septentrional continua vers el roc del Rosselló (1 314 m) i el roc Geler (1 104 m), al límit amb la Fenolleda. L'eix de la comarca és la vall de la Tet, riu que, tot prenent la direcció SW-NE, s'encaixa profundament a les llicorelles del congost dels graus de Canavelles originant una conca epigènica molt engorjada fins a Vilafranca de Conflent, fendint un llindar muntanyós interior a la cubeta que separa dues conques reblertes per materials pliocènics, més tous: la de Vernet, al S, enlairada entre 600 i 900 m sobre la vall de la Tet, i la de Prada, al N, per la qual s'endinsa la Tet fins al coll de Ternerera (200 m), obert damunt el Riberal (Rosselló). Prada té set mesos de temperatura mitjana superior a 10°C (20,6° al juliol i 4,4° al gener). La major pluviositat correspon al massís de Canigó (Cortalets, 1 446,3 mm de mitjana anual), mentre que la vall de la Tet és molt més seca (Vilafranca, 567,3 mm; Prada 533 mm). Dins la comarca apareix, completa, la zonació altitudinal pròpia dels Pirineus, des de l'estatge inferior, de l'alzinar amb marfull, fins a la vegetació alpina. Les fagedes, però, hi tenen una extensió limitada, mentre que les espècies mediterrànies continentals hi són notables. Els conreus són al fons de les valls. Els arbres fruiters, l'horta i la vinya són conreats especialment al baix Conflent; cap a l'W, els cereals, les patates i els prats esdevenen els conreus predominants. Té importància la ramaderia bovina i l'explotació forestal als vessants del massís de Canigó, a l'alt Conflent i a les bagues de les valls de Noedes i de la Cas-

tellana; llur explotació és centralitzada a les serradores d'Oleta, Rià, Prada i Vinçà. La indústria més important ha estat tradicionalment la metal·lúrgica, que aprofita els jaciments de mineral de ferro del Canigó. A Prada són també importants les indústries derivades de la fusta i del tèxtil. La mineria ha tingut a la comarca una tradicional importància (ferro, fluor, talc, marbre). Els congosts de la Tet són aprofitats per a la producció d'energia elèctrica a través de petites centrals. En els darrers anys, però, ha estat el turisme el que ha tingut un creixement més important (termalisme, activitats culturals de Prada, etc). La població, que es mantingué pràcticament constant entre el 1836 (27 217 h) i el 1856 (27 024 h), inicià aleshores una davallada que, bé que alentida a partir del 1924 (19 979 h), no s'havia aturat encara el 1990 (17 880 h); amb tot, la pèrdua de població ha d'ésser atribuïda als municipis de l'alt Conflent, amb alguns termes pràcticament despoblats. La relativa estabilitat de la població del baix Conflent ha estat possible gràcies al creixement de Prada. La vall de la Tet ha estat sempre una important via de comunicació entre la plana rossellonesa i la Cerdanya i el Capcir. Hi ha restes del magdalenianà a les coves de Fullà. El neolític i l'edat del bronze són ben representats, sobretot a l'àrea de Vilafranca, i la cultura megalítica pirinenca ha deixat un bon nombre de dòlmens; el ferro del Canigó sembla haver estat explotat des de l'edat del ferro, i, amb tota seguretat, a l'època romana. El Conflent formà un *pagus* dependent de la Ruscino llatina; passà a formar part fins a la primera meitat del

Conflent

<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
superfície:	882 km²
població:	17 886 h (1991)
capital:	Prada

s IX de la diòcesi d'Elna com a ardiaconat. Vers el s IX sembla que depengué dels comtes de Rasès, bé que sovint és esmentat, encara al s X, com a formant part del comtat del Rosselló. En 860-870 estigué sota el comte Salomó de Cerdanya i Urgell. En 868-870 Miró I el Vell el succeí exclusivament al Conflent (i probablement també al Capcir i a la Fenolleda), que governà d'una manera autònoma, mentre que Cerdanya i Urgell foren governats per Guifre I el Pelós, després comte de Barcelona. Miró el Vell fou el fundador (878) del monestir de Cuixà. A la mort de Miró I (895) el Conflent passà al seu germà Guifre I el Pelós. Amb Miró II el Jove, el Conflent restà incorporat al comtat de Cerdanya fins a l'extinció de la dinastia (1117), l'herència de la qual passà al comtat de Barcelona. El 1007 Guifre II de Cerdanya fundà el monestir de Canigó i establí la capital a Cornellà de Conflent. En 1088-90, però, Guillem Ramon de Cerdanya traslladà la capital comtal a Vilafranca de Conflent. Aquesta vila fou capital de la vegueria de Conflent, esmentada ja el 1126 (que comprenia el Capcir). L'annexió del Rosselló al comtat de Barcelona (1117) i la concessió a Sanç dels comtats de Rosselló i de Cerdanya en feu per part de Pere I originà novament la dependència del Conflent al Rosselló, mantinguda després, dins el regne de Mallorca, i perpetuada encara després de l'annexió d'aquest regne per Pere III de Catalunya-Aragó, amb la governació dels comtats de Rosselló i de Cerdanya amb capital a Perpinyà. Annexat a França el 1659, passà a formar part de la província del Rosselló. Amb la Revolució Francesa, formà, dins el departament dels Pirineus Orientals, el districte de Prada juntament amb el Capcir i l'Alta Cerdanya i unes zones veïnes de la Fenolleda i del Rosselló, cosa que confirmà oficialment el canvi de capitalitat des de Vilafranca a Prada.

confraria **1** *CATOL* Associació de fidels constituïda per a l'exercici d'obres de pietat i de caritat i per a incrementar el culte públic del propi patró. Els seus membres no pronuncien vots ni viuen en comunitat, però tenen uns estatuts, un títol i una forma particular d'hàbit o distintiu. Són documentades a França ja al s VIII, i als Països Catalans des del s XIII, com la Confraria de la Mare de Déu de Montserrat. A partir del s XV prengueren un increment extraordinari les confraries del Roser i del Santíssim Sagrament o de la Minerva, i, des del s XVII, la de la Mare de Déu del Carme, de la Bona Mort i de la Sang. **2** *HIST* Nom donat, als Països Catalans, del s XII al s XVIII, a les associacions professionals de menestrals *gremis* i a d'altres professions, sota una advocació religiosa. Al començament de la baixa edat mitjana les confraries religioses es desenvoluparen notablement, sobretot amb finalitat benèfica i entre els membres d'un mateix ofici. Amb el desenvolupament de la indústria menestral, aquestes confraries prengueren cada vegada més funcions de corporació professional, sense perdre, però, llur finalitat original. Als ss XVII i XVIII hom introduí alguna vegada el nom d'*art*, d'origen italià, i especialment el mot *gremi*, generalitzat per la burocràcia borbònica, fins que la paraula *confraria* deixà d'ésser aplicada, al s XVIII, a les corporacions professionals i fou reservada aleshores a les organitzacions exclusivament religioses.

Confuci (? ~551 — 479 aC) Nom llatinitzat de Kong Fuzi ('mestre Kong'), filòsof i reformador de costums xinès, considerat el fundador del **confucianisme**. Per motius desconeguts hagué de sortir de la seva terra al principi del s V aC i visqué errant tretze anys. Finalment obtingué autorització per a romandre al seu país: obrí una escola i treballà en la recomposició d'antics escrits que permeten de conèixer actualment costums i tradicions de la Xina. Els *Annals de primavera i tardor* són la font biogràfica més antiga, el material de la qual fou ordenat cronològicament en les *Analectes*; ambdues obres formen part del cànnon confucià. El pensament de Confuci respon a una voluntat d'establir unes noves pautes de conducta social.

confucianisme *FILOS/RELIG* Doctrina filosòfica i moral basada en els ensenyaments de **Confuci**, establerta com a religió imperial al s II aC, estructurada posteriorment com a religió oficial a la Xina i reelaborada metafísicament al s XI dC com

Conflent		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Aiguatèbia i Talau	29,7	45
Arboçols	14,1	79
Campome	5,3	121
Canavelles	11,0	73
Castell de Vernet	29,8	102
Catllà	8,0	692
Cauders de Conflent	6,5	2
Censà	22,3	7
Clerà	8,7	153
Codalet	2,8	329
Conat	19,1	40
Cornellà de Conflent	11,0	417
Escaró	15,2	102
Espirà de Conflent	6,0	132
Estoer	26,1	124
Eus	20,1	361
Fillols	8,4	141
Finestret	8,4	124
Fontpedrosa	64,4	138
Fullà	9,7	297
Glorianes	18,7	20
Jóc	3,4	135
Jújols	10,1	37
Marquixanes	4,8	299
els Masos	5,7	515
Mentet	32,2	26
Molig	13,0	185
Mosset	71,9	266
Noedes	30,9	55
Nyer	37,0	132
Oleta	29,0	447
Orbanyà	14,4	33
Orellà	16,0	27
Pi	50,9	97
Prada	10,9	6 009
Ralleu	10,0	11
Rià i Sirac	12,8	1 017
Rigardà	3,6	164
Rodes	18,1	407
Saorra	14,9	333
Sautó	8,4	102
Serdinyà	16,9	213
Soanyes	4,8	45
Tarerac	8,2	48
Taurinyà	14,5	248
Toès	20,4	48
Vallestàvia	17,9	53
Valimanya	27,6	30
Vernet	16,8	1 489
Vilafranca de Conflent	4,5	261
Vinçà	7,7	1 655
Conflent	882,6	17 886

Vista del riu Congo

a neoconfucianisme. El confucianisme té el seu propi corpus literari, també anomenat *cànon confucià*, tot i que mai no ha gaudit, de fet, del caràcter canònic d'escriptures revelades. Aquest corpus és format, en primer terme, pels "Cinc clàssics": *Clàssic de la història* (s X aC), *Clàssic de les odes* (s IX aC), *Memòries sobre els ritus* (amb aportacions posteriors a Confuci), *Clàssic dels canvis* (ss VIII-VII aC) i *Annals de primavera i tardor* (atribuïts al mateix Confuci). Completen el nucli del corpus confucià els anomenats "Quatre Llibres", publicats definitivament al s XII dC per Chu Xi: les *Analectes* o *Converses de Confuci*, el *Gran Ensenyament* (sobre qüestions socials i polítiques), *El mig invariable* (interpretació metafísica del pensament de Confuci, feta probablement pel seu nét Zi Si) i dos capítols filosòfics trets del *Llibre de Menci*, de l'important filòsof homònim. Hi ha també una sèrie de "Tretze clàssics" que inclou, a més dels cinc ja esmentats, dues obres sobre els ritus (*Llibre del ritual* i *Ritus de Chu*), el *Clàssic de la Pietat filial*, el diccionari *Expositor literari* i un grup de *Comentaris als Annals de primavera i tardor*. Confuci, tot i que era mono-teïsta (reconeixent *Shangdi* com a Gran Senyor o Déu del cel), no es referí gaire a una dimensió transcendent com a tal. L'escola confuciana s'encarregà de mantenir viu, durant els ss V-III aC, el pensament del mestre i té en *Menci* el representant més notable. Al segle II aC el confucianisme esdevingué ideologia oficial de l'estat. Cal destacar-hi l'aportació de Dong Zhongshu, que juntà a la doctrina antiga la filosofia del *yin-yang*, i exaltà la figura de l'emperador. El confucianisme fou establert, així, com a religió imperial. La decadència en què caigué posteriorment coincideix amb la força creixent que assolí el taoisme i amb la introducció successiva del budisme a la Xina (s III aC — s VIII dC). El *neoconfucianisme*, conegut a la Xina com a *escola de Li*, té en Han Yu (768-824) un precursor destacat; però en fou el fundador Zhou Dunyi. Enfront del racionalisme del neoconfucionista Chu Xi cal destacar la tendència idealista de pensadors com Lu Jiuyuan, i, tres segles més tard, Wang Shouren. El s XVIII és presidit per la figura de Dai Zhen, de l'escola científica Hanxue. A la darreria del segle següent destaca Kang Youwei, que exaltà Confuci com a reformador. Al s XX, l'influx d'Occident tornà a renovar el confucianisme, tot coincidint amb la seva abolició com a culte oficial. En aquest punt, i com a caracterització del que ha estat el confucianisme com a religió, hom el pot definir com a animisme universalista, politeïsta i venerador dels morts i dels dimonis (forces del mal, dracs i espectres).

congelació Procés de conservació d'aliments, amb el qual hom aconsegueix la inhibició del desenvolupament microbià i de les reaccions enzimàtiques i químiques, amb temperatures de -18°C o inferiors. La velocitat del procés ha de ser molt ràpida per a evitar la formació de cristalls grossos i la desnaturalització de les proteïnes. La congelació per aire refredat és el mètode més antic. Una millora important fou la congelació per aire en moviment. Posteriorment, hom utilitzà la congelació per contacte indirecte amb un fluid refrigerant. El més modern avenc en congelació és la immersió directa del producte, envasat o no, en el líquid refrigerant. Hom pot distingir entre immersió en líquids com salmorra, solucions de sucre (al 62%) i barreges de glicerina-

aigua i propilèneglicol-aigua, utilitzats generalment per al producte ja envasat, i immersió (o polvorització) en líquids criogènics (nitrogen líquid, -190°C ; anhídric carbònic líquid, -71°C), amb l'avançatge que el producte no envasat pot ésser submergit sense cap problema de contaminació de productes tòxics o de gust diferent.

conglomerat **Roca** sedimentària detrítica constituïda per fragments que tenen llur origen en d'altres roques preexistents, que han estat arrencades per l'acció dels elements erosius i que posteriorment s'han sedimentat. En els conglomerats hom distingeix els elements, fragments de roca que tenen un diàmetre superior a 2 mm, els quals poden ésser arrodonits (còdols o palets de riera), i en aquest cas els conglomerats són anomenats *pudingues*, o poden ésser angulosos, i aleshores reben el nom de *brexes*. Aquells fragments que tenen un diàmetre inferior a 2 mm constitueixen la matriu que emplena els buits entre els diferents elements de roca. Finalment, hi ha el *ciment*, que aglutina tant els elements com la matriu, i pot ésser calcari o silici. Al Principat hi ha exemples molt notables de massissos de conglomerats, com és ara el Montsant, Sant Llorenç del Munt i Montserrat.

Congo [congolès: Zaire] Riu de l'Àfrica equatorial que desguassa a l'Atlàntic (4 371 km de longitud). Situat a la zona intertropical, drena la cubeta a què dona nom. Té molta regularitat i un gran cabal, a causa de l'elevada pluviositat i de la diferent alimentació dels seus afluents. És el segon riu més cabalós del món, després de l'Amazones. Neix als contraforts de Kundelungu, al sud de Shaba, i segueix la direcció sud-nord fins a arribar aproximadament a l'equador, on rep el nom de Lualaba fins a les cascades de Tshungu. A l'equador el riu canvia de direcció cap a l'oest; finalment desguassa a l'estuari de Boma. Diogo Cão fou el primer que descobrí (1482-84) l'estuari del Congo. El 1870 Livingstone explorà les fonts del Congo, i del 1874 al 1877 Stanley navegà Congo avall fins a la desembocadura.

Congo [nom oficial francès: *République du Congo*] Estat de l'Àfrica equatorial que limita al nord amb el Camerun i la República Centrafricana, a l'est i al sud amb el Zaire i Cabinda (Angola), i a l'oest amb el Gabon i l'oceà Atlàntic (342 000 km²; 2 692 000 h [1992]). La capital és *Brazzaville*. *Geogràficament*, l'estreta façana atlàntica del Congo comprèn una plana litoral de materials al·luvials d'un centenar de quilòmetres d'amplada, que s'eleva lentament cap als massissos pre-cambrians de Chaillou i Mayombe. Aquest sector de plegament es transforma en un conjunt d'altiplans esglaonats, que separen les conques del Congo i de l'Ogooué. La resta de territori són les terres baixes de la cubeta del Congo. El clima és equatorial. Els rius són molt cabalosos, especialment el Congo i els seus afluents. La major part de la població activa que no s'ocupa en els serveis es dedica a l'agricultura d'autoconsum de tipus primitiu, amb conreus de blat de moro, arròs, mandioca, moniatos, mill i bananes. L'agricultura de plantació hi fou desenvolupada pels francesos a partir de la Segona Guerra Mundial. La font de riquesa més important mentre hom no explotà el petroli era l'explotació forestal. La mineria tradicional és variada però de jaciments poc importants: hom exporta plom i zinc de la conca del Niari i diamants en brut; hi ha també sals potàssiques, coure, or, urani, zinc i fosfats. Hom ha descobert gas natural i petroli a Pointe-Indienne. Les reserves petroleres són importants, però la viscositat del petroli n'encareix l'extracció. El desenvolupament industrial és frenat per la manca d'energia, bé que el potencial hidroelèctric és gran. La indústria es basa en la transformació dels productes agrícoles i de la fusta. Les comunicacions, poc esteses, es limiten a la línia fèrria Congo-Océan, que uneix Pointe-Noire (oceà Atlàntic) amb Brazzaville (riu Congo), i la de Pointe-Noire a Mbinda. Té una certa importància internacional la xarxa fluvial del Congo i el seu afluent Ubangui. Pointe-Noire és el principal port. La població és irregularment distribuïda, i es concentra al litoral i a les vores del Congo. Hi ha cinc principals grups ètnics: els kongos (52,3%), els tekes (24%), els bubanguis (5,2%), els kotes (4,5%) i el mbochis (3,4%). El francès és la llengua oficial, però hi són parlades moltes llengües de

les tribus locals. No hi ha cap religió oficial. Més del 50% de la població segueixen ritus animistes i aproximadament el 40% són catòlics. *Històricament*, al s X grups bantus i nilòtids s'infiltraren en la regió del Congo i crearen petites unitats polítiques. Cap a la darrerria del s XIV nuclis de metal·lúrgics lubes imposaren l'hegemonia del rei Kongo del Mbanza-congo. Les expedicions del portuguès Diogo Cão (1482 i 1485) trobaren, doncs, a l'estuari del Congo un extens regne, pacífic, ben organitzat i evolutiu. A partir del 1490 hi arribaren artesans i missioners portuguesos. La població es cristianitzà i col·laborà amb ells, però en augmentar les exigències portugueses d'esclaus esclatà el conflicte (1663, atac dels kongos a les factories europees). El territori fou aleshores saquejat durant dos segles pels traficants d'esclaus. El 1880 Pierre Paul Savorgnan de Brazza, per compte del govern francès, arribà fins al Congo, pactà amb els reietons locals i explorà tot el territori. El Congo fou un dels quatre territoris integrants de l'Àfrica Equatorial Francesa. El 15 d'agost de 1960 fou proclamada la independència de la nova República del Congo, presidida per A.F. Youlou. Després de la seva dimissió (1963), un altre kongo, Alphonse Massemba-Débat, el substituí. Redreçà l'economia del país i fundà el Mouvement National de la Révolution (MNR), partit únic (des del 1965) inspirat en el partit comunista soviètic. El 1968 diversos cops d'estat i contracops entre Massemba i un oficial mbochi, Marien Ngouabi, acabaren amb el triomf d'aquest, que dissolgué el MNR, fundà, com a únic partit legal, el Parti Congolais du Travail (PCT), d'ideologia marxista-leninista, i l'1 de gener de 1970 proclamà la República Popular del Congo. El nou règim adoptà una constitució revolucionària el 1973 i intensificà la seva orientació socialista. Al març del 1977 Ngouabi fou assassinat i l'ex-president Massemba-Débat fou executat; el general Joachim Yhombi-Opango fou nomenat cap de l'estat. Aquest fou succeït el 1978 pel coronel Denis Sassou-Nguesso, confirmat en el càrrec el 1984 i el 1989. En política exterior, el govern s'anava distanciant de l'òrbita soviètica i afermava els lligams amb França, els EUA i la Xina Popular. L'èxit d'una vaga general a mitjan setembre del 1990 féu que el partit únic renunciés al seu paper de dirigent del país i al marxisme-leninisme. Al març del 1992 s'aprovà per referèndum una nova constitució amb un sistema multipartidista; a l'agost del mateix any, Pascal Lissouba fou escollit nou president del govern.

congre [*Conger conger*, ordre dels anguil·liformes] *ZOOL* Peix teleosti, semblant a l'anguila però amb l'aleta dorsal més avançada, la mandíbula superior prominent i la pell sense escates. El color del dors és gris bru, blavós o negre, i el del ventre, blanquinós. Ateny normalment un metre (els mascles) i d'1,5 a 2 m (les femelles). Habita en els fons rocallosos d'1 a 100 m de profunditat, on és pescat amb art de ròssec. És carnívor i predador voraç. El congre viu a l'Atlàntic, a l'Índic, al Pacífic i a la Mediterrània, i és pescat per la seva saborosa carn. Uns altres gèneres, espècies de l'ordre dels anguil·liformes, són comuns a la Mediterrània.

congregació 1 *CRIST* Associació de fidels, amb vots o sense, que es reuneixen, sota una advocació religiosa, per a exercicis de pietat i amb finalitats apostòliques. **2 congregació mariana** *CATOL* Associació de clergues i laics que té per finalitat de promoure la fe cristiana mitjançant l'espiritualitat litúrgica, la pietat de mariana, el sentit d'Església, els exercicis de sant Ignasi i les activitats apostòliques. Les congregacions marianes sorgiren el 1560, al Col·legi Romà dels jesuïtes, i foren erigides canònicament el 1584 per Gregori XIII. Als Països Catalans, la primera congregació fou fundada per Bernat Crespi, vers l'any 1571, a Palma de Mallorca, i seguí la de l'església de Betlem de Barcelona (1590) i la de Gandia (1599). S'inicià la branca femenina anomenada també de les *filles de Maria*, nom que corresponia al masculí *lluïsos*, per l'especial devoció a sant Lluís Gonçaga. La creació de la branca de *casats* (1904) n'augmentà el nombre i la influència. A València rebé un gran impuls sota la direcció de Josep Conejos. Una nova etapa fou iniciada amb l'aprovació dels estatuts nous (1968), inspirats en el concili II del Vaticà, els quals perme-

ten de canviar el nom tradicional pel de *comunitats de vida cristiana*. **3 CRIST** En les Esglésies de la Reforma, comunitat reunida per al culte. **4 congregació monàstica** *CATOL* Unió de diversos monestirs sota un únic superior, tot conservant llur independència. **5 congregació religiosa** *CATOL* Companyia de religiosos o religioses que només fan vots simples, els quals poden ésser perpetus o temporals *orde*. **6 congregació romana** *CATOL* Cadascuna de les comissions ordinàries, integrades en la *cúria romana*, que assisteixen el papa en el govern de l'Església, amb potestat administrativa en la seva competència. Sixt V (1588) fou el primer a estructurar el cos de les congregacions. Des del 1988 hi ha nou congregacions: per a la doctrina de la fe, per a les Esglésies orientals, per al culte diví i per a la disciplina dels sagraments, per a les causes dels sants, per als bisbes, per a l'evangelització dels pobles, per al clergat, per a les institucions de vida consagrada i les societats de vida apostòlica, i per els seminaris i els instituts d'estudis. Així mateix, hom establí dotze consells pontificis (per als laics, per a la unitat dels cristians, etc), tres tribunals (penitenciaria apostòlica, signatura apostòlica i rota romana) i tres oficines (cambra apostòlica, administració del patrimoni de la seu apostòlica i prefectura dels afers econòmics de la Santa Seu).

congrés 1 Reunió o assemblea de persones cridades a deliberar sobre algun afer. **2** Reunió d'estudiosos polítics, tècnics, professionals, etc, per a la discussió, el confrontament o la simple exposició de diversos temes i diverses qüestions de llur especialitat. **3 congrés eucarístic** *[pl: -essos]* *CATOL* Celebració multitudinària del catolicisme destinada a promoure la devoció eucarística. Pot ésser local, nacional o internacional. El primer congrés eucarístic internacional se celebrà a Lilla (1881), i fins el 1938 hom en celebrà 34. El següent tingué lloc a Barcelona el 1952.

Congrés de Cultura Catalana Conjunt de seccions, treballs i actes culturals diversos en defensa i per a la promoció de la cultura catalana. Nasqué d'una iniciativa aprovada, pel gener del 1975, per la junta de govern del Col·legi d'Advocats de Barcelona. La convocatòria rebé immediatament l'adhesió de diverses entitats i personalitats, creant-se una comissió permanent integrada per un total de vuitanta-cinc entitats de tots els Països Catalans. Jordi Rubió i Balaguer fou nomenat president d'honor del Congrés. Foren organitzades cinc campanyes de mobilització popular a l'entorn de la defensa del patrimoni natural, la identificació del territori, de l'ús oficial del català, de la revitalització dels valors populars i del folklore i de les institucions. El 8 de desembre de 1977 tingué lloc al Palau de Congressos de Barcelona l'acte solemne de la clausura.

Congrés dels Diputats Cos legislatiu de la monarquia espanyola, des del 1837 fins al 1923 i des del 1976, el qual, amb el senat forma les Corts Generals. La constitució del 1837 fou la primera que utilitzà aquest nom per a designar la cambra de diputats. Després de l'etapa franquista fou restablert per la llei de Reforma Política; la Constitució del 1978 consagrà definitivament la seva reinstauració. És format per 350 diputats elegits per sufragi universal cada quatre anys.

Congrés Internacional de la Llengua Catalana, Primer Congrés lingüístic celebrat a Barcelona el 1906 per iniciativa i sota la presidència d'Antoni Maria Alcover, el qual formava part de la comissió tècnica amb Antoni Rubió i Lluch, Jaume Massó i Torrents, Josep Pijoan i Joaquim Casas i Carbó. L'any 1986 se celebrà un segon congrés sota la presidència d'Antoni Badia i Margarit.

cònic *MAT* Corba de segon grau en un pla. El primer estudi conegut sobre còniques és el tractat d'Apol·loni de Perge, que les definia com a possibles seccions d'un con. L'estudi afí de les còniques destaca els següents elements: *centre*, *diàmetre*, *asímtotes* i *focus*. En l'estudi euclidià hom distingeix, a més, els eixos principals. La intersecció d'una cònica amb un eix és anomenada *vèrtex*. La cl·sificació projectiva de les còniques només distingeix entre pròpies o degenerades i reals o imaginàries. La intersecció de les còniques reals no degenerades amb la recta de l'infinit fa la *distinció afí*: dos punts d'intersecció, hipèrbola; un punt,

paràbola; i si no hi ha intersecció, el·lipse. En sistemes de referència centrals, les equacions reduïdes serien: el·lipse (*x*²/*a*²) + (*y*²/*b*²) = 1 (si *a* = b, circumferència), hipèrbola (*x*²/*a*²) — (*y*²/*b*²) = 1, i paràbola *y*² = 2*px* (en el cas de la paràbola, el sistema de referència que dóna aquesta equació reduïda té centre en un vèrtex).

coníferes *BOT* Classe de gimnospermes. Està constituïda per plantes llenyoses de tronc ramificat sense tràquees en el xilema secundari, amb fulles petites, sovint articulars, però de vegades també esquamiformes o lanceolades, i amb flors masculines d'estams esquamiformes o peltats, en els grans de pol·len dels quals mai no s'originen espermatozoides. Comprèn dos ordres, el de les pinals i el de les taxals.

conill *ZOOL 1* [*Oryctolagus cuniculus*, família dels lepòrids] Mamífer lagomorf, més petit que la llebre i amb les orelles i les potes més curtes. El pelatge és de color gris, més clar al dessota. És un animal molt prolífic (pareix de 4 a 8 cops l'any, amb una mitjana de 6 cries per ventrada). Els petits són anomenats *llorigons*, *catxaps* o *conillets*. S'alimenta de gairebé tota mena de plantes herbàcies o conreades. En estat silvestre és anomenat **conill de bosc**, **boscà**, **fer** o **de camp**, i habita en llocs més aviat secs i en terrenys poc accidentats. Són gregaris i de moviments molt ràpids. Viuen en caus o llorigueres que excaven sota terra. La seva àrea de distribució s'estén pel nord d'Àfrica i l'Europa meridional i central. Del conill hom aprofita la carn, molt apreciada, i la pell. **2 conill porquí** (o **d'Índies**, o **de rata**) [*Cavia sp*, família dels càvids] Gènere de mamífers rosegadors de talla mitjana (de 22 a 30 cm), amb les potes i orelles curtes i mancats de cua. Tenen quatre dits a les extremitats anteriors i tres a les posteriors, tots ells proveïts d'ungles. El pelatge és de coloració variable, llarg i aspre. Són de costums gregaris, i viuen en caus i en ambients diversos. El gènere comprèn 7 espècies, pròpies de l'Amèrica del Sud, algunes de les quals han estat domesticades des de l'antigor pels indígenes per aprofitar-ne la carn.

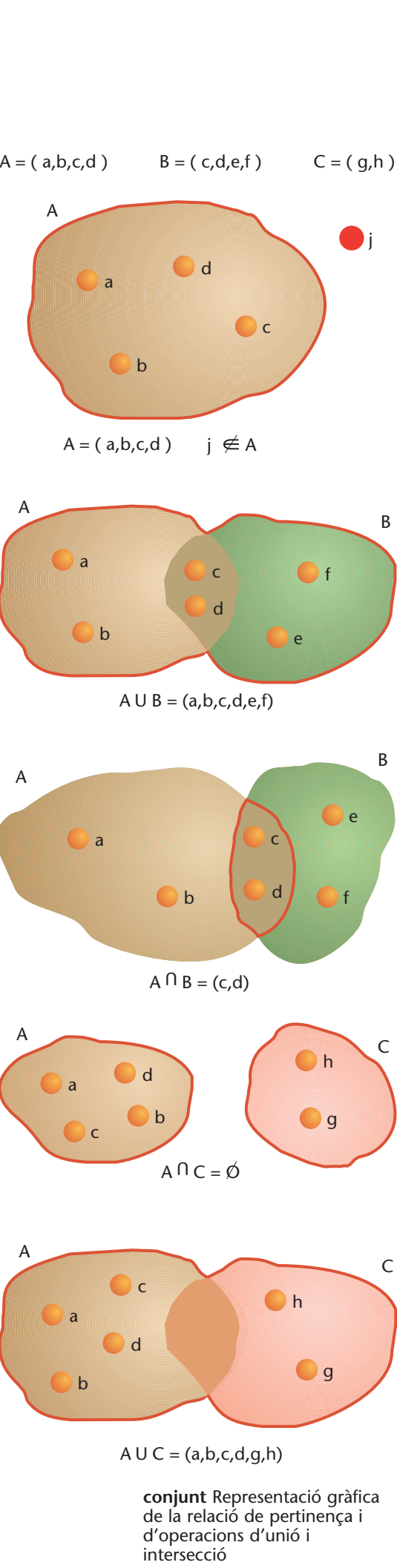
Conillera, sa Illa que pertany al municipi de Sant Josep de sa Talaia (illa d'Eivissa). L'illa té 68 m d'altitud màxima i una amplària de 2 125 m, entre el cap Blanc i es Cavall. És davant la badia de Portmany.

Conills, illa des [o *illa Conillera*] Illa de l'arxipèlag de Cabrera (112 m alt; 1,5 km²). Hi ha assentements talaiòtics. A causa d'una falsa lectura d'un text de Plini hom cregué que Anníbal hi havia nascut.

conjugació 1 *GRAM* Ordenació d'un sistema de paradigmes, resultat de fer funcionar tots els morfemes gramaticals del **verb**: la veu, el temps, l'aspecte, el mode, el nombre i la persona. Cada verb, en ésser flexionat, s'ordena en un paradigma determinat, el qual es correspon sovint amb el d'altres verbs que presenten una coincidència en llur flexió; d'ací neix un criteri que diferencia distintes conjugacions. En la gramàtica transformacional, la idea bàsica de la conjugació és la de separar el radical d'un verb normal (simbolitzat V), o una abstracció de tots els radicals quan es tracta d'un verb supletiu. **2 BIOL** Unió dels gàmetes, especialment en la isogàmia.

conjunt *MAT* Reunió d'objectes ben definits en la intuïció o en el pensament, considerada com una totalitat (Cantor). La noció de conjunt no queda matemàticament definida, atès el seu caràcter intuïtiu. Aquesta circumstància féu desenvolupar una teoria axiomàtica que intentà evitar les paradoxes i contradiccions com les que al principi del s XX posaren en qüestió no solament la teoria de conjunts, sinó bona part de la matemàtica. Hom no defineix, doncs, ni conjunt, ni element, ni la relació de pertinença, i es conforma amb la idea intuïtiva del que signifiquen frases com: *l'element 4 pertany al conjunt dels nombres naturals*. La relació *pertànyer* s'escriu ∈; *a* ∈ *A* es llegeix *l'element a pertany al conjunt A*. Hom diu que *B* és un *subconjunt* de *A*, escrit *B* ⊂ *A*, si qualsevol element de *B* ho és també de *A*. *Unió* de dos conjunts *A* i *B*, és el conjunt *A* ∪ *B*, format pels elements que són o de *A* o de *B*. *Intersecció* de *A* i *B*, *A* ∩ *B*, és el conjunt format pels elements que són alhora de *A* i de *B*. Hi ha un conjunt que no té cap element, el *conjunt buit*, escrit ∅, el qual és subconjunt de qualsevol altre. Dos con-

 Congo	
 	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div><div><div></div></div></div>	
 	
govern:	república
superfície:	342 000 km²
població:	2 856 000 h (1994)
capital:	Brazzaville
idioma of.:	francès
moneda:	franc CFA

junts, *A* i *B*, d'intersecció buida, són *dis-junts*. El conjunt de les parts d'un conjunt *A*, **P*(A)* és el conjunt els elements del qual són els subconjunts de *A*. En el conjunt **P*(A)* hom pot considerar les operacions ∪ i ∩ amb les quals **P*(A)* té una estructura d'*àlgebra de Boole*. Hom defineix també en el conjunt dels elements que són o de *A* o de *B*, però no d'ambdós conjunts alhora; és a dir, *A* Δ *B* = *A* ∪ *B* - *A* ∩ *B*. *El conjunt *P*(A)* amb les operacions Δ i ∩ és un *anell* (on el conjunt buit fa de ∅, i *A* és la unitat). Partició d'un conjunt és una col·lecció de subconjunts tal, que la unió de tots és el conjunt, i la intersecció de dos subconjunts qualsevol és buida. *Recobrimnt* d'un conjunt és una col·lecció de subconjunts tal, que la unió de tots conté el conjunt donat (hom empra col·lecció com a sinònim de conjunt). *Producte cartesità* de dos conjunts *A* i *B*, escrit *A*×*B*, és el conjunt format per les parelles ordenades (*a*,*b*), on el primer element, *a*, pertany a *A*, i el segon, *b*, pertany a *B*. Cantor, en estudiar les bijeccions entre conjunts, inicià la teoria de cardinals, que s'ocupa de comptar el nombre d'elements que té un conjunt. Aquest compte, trivial per als conjunts finits, no té sentit per als infinits, i per això hom introdueix la noció de *cardinal*. Dedekind donà la definició de *conjunt infinit* i Cantor inicià la teoria d'*ordinals*. Les nombroses paradoxes que aparegueren, obtingueren diverses respostes: Russell i Whitehead construïren la teoria dels tipus en la gran obra *Principia Mathematica* que, tot i el seu valor històric, els matemàtics deixen de banda. Per salvar les paradoxes, Zermelo proposà diversos axiomes, recollits i ampliats per Fraenkel, el qual completà la primera axiomatització que hom féu de la teoria. Posteriorment, Von Neumann construí una altra axiomatització tornant a la idea de Cantor i distingint entre *classe* i *conjunt*. El primer axioma, el d'*extensió*, diu que una classe és determinada pels seus elements, és a dir, que dues classes amb els mateixos elements coincideixen. El segon, proposat per Zermelo, afirma que, donada una propietat, hi ha la classe dels conjunts amb aquella propietat. Així es redueix la idea clàssica que acceptava aquest enunciat, amb la substitució de *classe* per *conjunt*, que originava la paradoxa de Russell. El tercer és l'*axioma de les parts*, i estableix que, donat un conjunt *A*, hi ha la classe dels subconjunts de *A*, i aquesta classe és un conjunt, **P*(A)*. Partint d'aquest axioma, hom demostra l'existència del conjunt producte cartesità de dos conjunts. El quart és el de la *formació de parelles*. Assegura que, donats dos conjunts, hi ha un conjunt els elements del qual són ambdós conjunts donats. El cinquè és el de la *unió* i diu que, donada una col·lecció de conjunts, hi ha la unió dels conjunts, i és un conjunt. El sisè estableix l'existència del conjunt dels nombres naturals, és a dir, que la classe dels nombres naturals és un conjunt; hom l'anomena d'*infinitud*, perquè assegura l'existència d'un conjunt infinit. El setè és el de *fundació*, introduït per Von Neumann, un dels més estranys a la intuïció, el qual afirma que qualsevol classe no buida conté un element que li és disjunt. El vuitè s'ha d'entendre a partir de la definició de funció com a subclasse del producte cartesità de dues classes, amb la condició ja donada. Afirma que, donada una funció, si el domini és un conjunt, la imatge també és un conjunt. I el novè, que ha estat el més debatut, és el de l'*elecció*, formulat per Zermelo. Donada una col·lecció de conjunts, hi ha una llei que tria un element de cada conjunt, o, més pròpiament dit, hi ha una funció (dita d'*elecció*), el domini de la qual és la col·lecció donada, i que assigna a cada conjunt de la col·lecció un element del conjunt. Quan Zermelo l'explicà el 1904, ja havia estat utilitzada implícitament en moltes demostracions de l'anàlisi, i hom posà en qüestió la validesa d'aquestes demostracions. Molts es resistiren a acceptar la possibilitat d'una infinitat numerable o no numerable d'eleccions, que hom no pot imaginar realitzades actualment. Finalment, Gödel demostrà la independència d'aquest axioma respecte als altres.

conjuntiu teixit conjuntiu *HISTOL* Teixit de sosteniment amorf i no afaïçonat que ocupa els intersticis situats entre la pell i la musculatura, entre els fascicles musculars, entre la capa mucosa i la capa muscular dels òrgans buits, etc. Fa funcions

mecàniques i metabòliques. És constituït per elements cel·lulars (fibròcits, histiòcits, limfòcits i monòcits, cèl·lules plas-màtiques, etc) i substància intercel·lular que es pot classificar en afaïçonada (fibres col·làgenes, elàstiques i de reticulina) i no afaïçonada (substància fonamental amorfa). Les varietats de teixit conjuntiu lax i dens estan en relació amb la proporció que hi ha entre la substància fonamental i les fibres afaïçonades. Hom anomena també conjuntius els següents teixits: **tei-xit conjuntiu embrionari**, **mucós**, **reticular**, teixit *adipós*, etc.

Connecticut Estat de l'est dels EUA, al territori de Nova Anglaterra (12 997 km²; 3 276 000 h [1994]). La capital és *Hartford*. S'estén des del peu de la muntanya dels Apalatxes fins a la plana costanera. El clima és temperat fred. La major part del territori és coberta de conreus i pastures. La xarxa fluvial és formada per eixos longitudinals de direcció nord-sud; el riu principal és el Connecticut. És un estat amb una densitat de població superior a la mitjana dels EUA i una forta emigració. Les principals ciutats són Hartford, Bridgeport i New Haven. L'agricultura hi és important; la ramaderia i la cria d'aviram hi són també molt esteses. La indústria, però, és el sector més desenvolupat. La regió fou explorada per l'holandès Adriaen Block (1614), i la colonització començà el 1633 en ésser fundada Windsor per uns anglesos provinents de Massachusetts. El 1639 adoptà la primera constitució escrita de les 13 colònies. Es declarà independent el 1776.

Connery, Sean (Edimburg 1930) Actor teatral i cinematogràfic escocès. Esdevingué famós gràcies a la singular creació de l'agent secret *James Bond*. Consolidat com un gran actor de caràcter, actuà a *The Wind and the Lion* (1975), *Robin and Marian* (1976), *The Name of the Rose* (1986), *The Untouchables* (1987) —Oscar al millor actor secundari— *Indiana Jones and the Last Crusade* (1989), *The Russia House* (1990), etc.

Conrad, Joseph (Berdičev, Ucraïna 1857 — Bishopsburne, Kent 1924) Pseudònim de l'escriptor en llengua anglesa, d'origen polonès, Józef Teodor Konrad Nalecz Korzeniowski. Mariner, el 1886 adquirí la nacionalitat anglesa i començà els seus treballs literaris. La primera novel·la, *Almayer's Folly*, és del 1895. Un cop el dominà, el seu anglès fou culte i elaborat. La seva visió de l'home és prope-rra a Dostojevskij, nihilista en la concepció amoral de la vida. De la seva extensa obra novel·lística i narrativa cal destacar *An Outcast of the Islands* (1896), *The Nigger of the Narcissus* (1898), *Lord Jim* (1900), *Heart of Darkness* (1902: una de les obres més conegudes, s'hi basà Francis Ford Coppola per a la seva pel·lícula *Apocalypse Now*), *Typhoon* (1903), *Nostromo* (1904), *The Secret Agent* (1906), etc. Escriví també memòries, comentaris crítics i assagístics, records, etc.

conreu *AGR* Conjunt de treballs destinats a prendre cura de la terra i de les plantes per tal de fer-les fèrtils i obtenir-ne un profit més gran que en el desenvolupament espontani de la natura. Aquests treballs són estructurats en els *sistemes de conreu*. Els agrupaments humans en regions on predomina el bosc equatorial empraren un **conreu itinerant**, consistent en l'aprofitament de clarianes, adobades mitjançant la crema del bosc baix o de llenya, que eren abandonades per estèrils després d'algunes collites; els *fang* del bosc congolès i certs pobles d'Insulíndia (sistema del *ladang*) continuen practicant aquestes tècniques. Els habitants de les muntanyes de l'Indo-xina o els indis brasilers tenen sistemes agrícoles similars. D'altra banda, certs sistemes de conreu en terres de latituds mitjanes (els Balcans, els Pre-pirineus, les Ardenes) s'han basat en l'ús de l'eixarmada. La formació de societats sedentàries fou en part condicionat per la consecució d'una notable millora en les tècniques agrícoles. Les més importants d'entre aquestes tècniques en terres de clima sec són el *guaret* i la rotació de conreus. Els sistemes de conreu més evolucionats tendeixen a imposar els conreus intensius, basats en la regeneració del sòl mitjançant adobs. Molts sistemes de conreu són basats en una producció molt variada, successora en certa manera de l'antiga *policultura* destinada a l'alimentació de l'agrupament humà local. Per contra, unes altres regions destinen a la

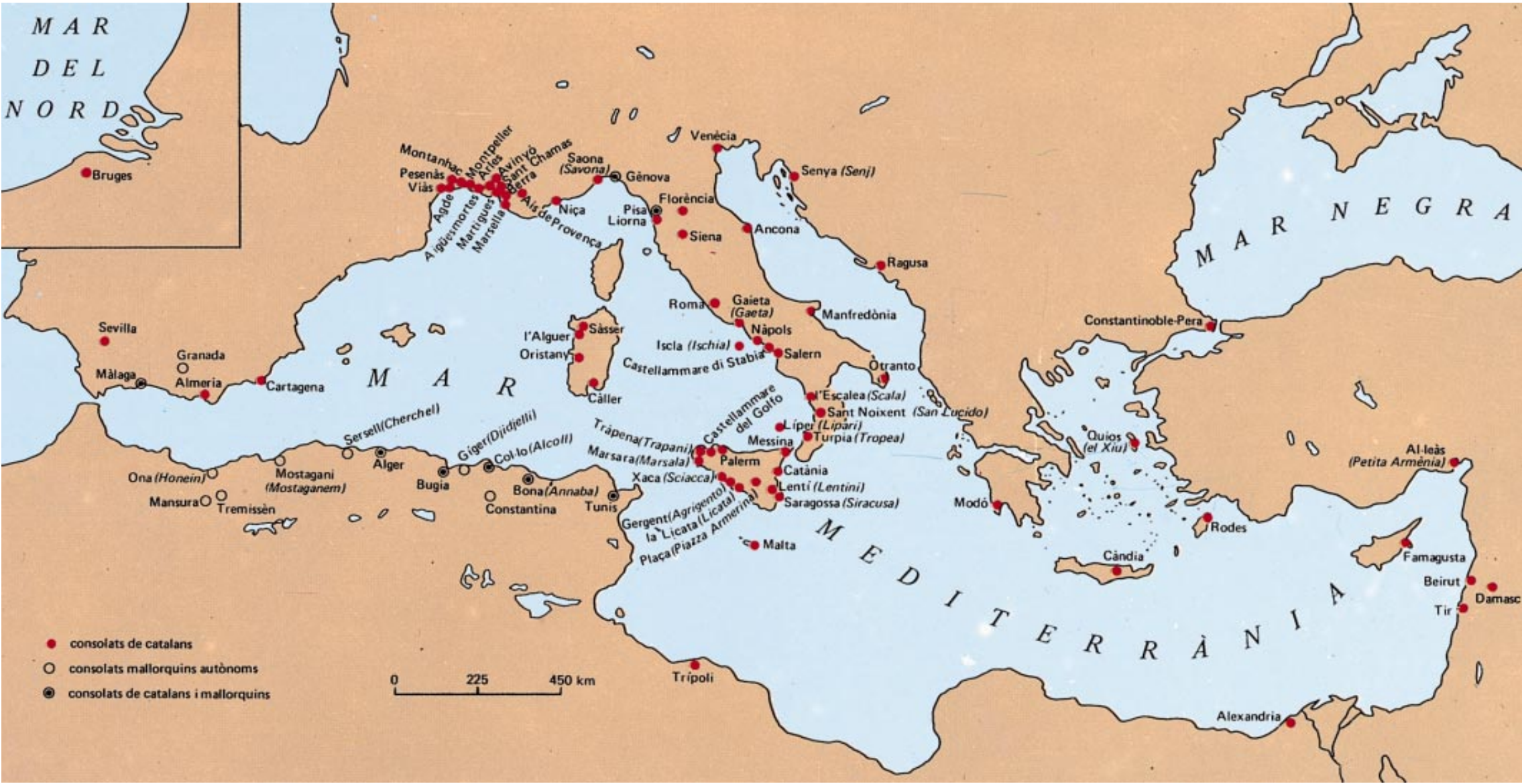
venda gairebé tota la producció agrícola, i hom hi acostuma a seguir un sistema d'un sol conreu, la *monocultura* (sucre a Cuba, cafè al Brasil, vinya i olivera a Andalusia). Segons la natura de les plantes conreades els conreus són *arboris* i *herbàcis*. Els primers tenen un cicle d'alguns anys, amb un període de creixement, durant el qual la planta no produeix, un període de producció i un període de decadència. Les espècies arbòries poden ésser alhora subdividides (forestals, fruiteres i ornamentals). Els conreus herbàcis són generalment anuals. Hom els classifica, segons els diferents tipus de planta, en *cereals*, *plantes farratgeres*, *plantes industrials*, *plantes hortícoles* i *flors*. Els conreus són classificats també en *intensius* i *extensius* segons el sistema d'explotació emprat. Generalment, els conreus hortícoles (horta de València, delta del Llobregat), els de flors (clavells al Maresme) i els de fruiters per a consum directe (pla de Lleida) són intensius. Els *conreus forçats* són conreus intensius que tenen lloc fora de temps i necessiten atencions especials per a protegir-los de les inclemències atmosfèriques, alhora que hom tracta de reproduir per mitjans artificials les condicions idònies (*hivernacles*). Són també formes intensives els *conreus secundaris*, que són els que hom posa entre dos conreus principals perquè la terra no romangui improductiva; els *conreus hidropònics*, o sense sòl, que són aquells en què la terra és substituïda per un medi inert i estèril, normalment líquid, que actua com a simple sosteniment, convenientment preparat amb elements nutritius; i els *conreus de cobertura*, que consisteixen en la sembra de plantes herbàcies en conreus de caràcter permanent per tal d'evitar l'erosió del sòl. Els conreus extensius són aquells en què la unitat d'explotació dona poc rendiment i requereix grans extensions de terreny; hom no els adoba ni els rega, i són exposats a una gran dependència de les condicions naturals. Els conreus tradicionals han estat sempre extensius, especialment els cereals, i hom encara els practica a molts indrets. El *conreu energètic* és aquell destinat específicament a la producció d'energia. Hom investiga en conreus tradicionals que tenen un gran rendiment energètic com la canya de sucre i la blada-rave, arbres adaptats a diferents climes i hàbitats (eucaliptus, salzes, etc), vegetals aquàtics feòfits com *Macrocystis*, *Nerocystis* i *Alaria* i plantes espontànies com les del gènere *Euphorbia lathyris* i *E. tiracalli*.

consciència *PSIC/FILOS* En general, facultat i acte específics de la vida psíquica. Hom pot caracteritzar-los diversament: com el fet d'adonar-se d'alguna cosa, com a efecte concomitant de la funció nerviosa, com a moment subjectiu de l'activitat cerebral, o com a relació del jo amb el medi ambient. Sovint el terme *consciència* és emprat en el sentit de *consciència moral*, i també com a sinònim d'experiència. En el terreny *neuropsicològic* aquest mot abasta quatre tipus de funcions. El primer és el de la *consciència del món*, o *vigilància*, que comprèn les reactivitats i les perceptivitats. Les primeres són innates i s'integren per sota de l'escorça cerebral (reactivitat inespecífica, reactivitat motriu al dolor, reactivitat vegetativa al dolor). Les perceptivitats són activitats en les quals participa l'escorça cerebral i que pressuposen un aprenentatge (des del reflex condicionat fins a d'altres més elaborades). El segon tipus de funció és el de la *consciència del propi cos*. El tercer, és el de la *consciència de les falles de funcions cerebrals concretes*. Per últim, la *consciència reflexa*, privativa de l'home. Cal remarcar finalment que l'escorça cerebral integra els fenòmens de consciència més elaborats, però no pot pas fer-ho si no es sotmesa a les influències vigilantígenes ascendents derivades de la formació reticulada del mesencèfal. En sentit estrictament *filosòfic*, hom parla de *consciència* referint-se, tot seguint l'etimologia del terme (*cum-scientia*), al coneixement que hom té del propi coneixement o al fet que hom sap que sap. En aquesta línia, la metafísica tradicional ha interpretat la consciència com la capacitat de l'esperit de tornar sobre ell mateix, postulant el caràcter d'immaterialitat de l'ànima. El materialisme, per contra, interpreta la consciència com a superestructura, que és determinada per la matèria i que se'n deriva, i afirma el caràcter dialèctic de la relació entre realitat no hominitzada i dimensió humana de la

consciència. La filosofia contemporània, sobretot l'existencialista, ha insistit en el caràcter pre-reflexiu de la consciència. La filosofia analítica considera la consciència molt en funció de la percepció. Així, alguns filòsofs neopositivistes s'han referit a la consciència com a conjunt de percepcions.

consell 1 consells evangèlics *CATOL* Màximes evangèliques (la pobresa, la castedat i l'obediència considerades com a ideals de vida cristiana) que l'Església Catòlica no considera categòriques com els preceptes i els manaments.
2 DR ADM/HIST Òrgan administratiu col·legial. Amb funcions consultives i també jurisdiccionals (com el *consell de guerra*) o deliberatives i executives (*consell de ministres*). Hom designa sovint amb el nom de *consell general*, *consell suprem* els consells que tenen un àmbit territorial més ampli o un rang superior.
3 consell d'administració DR MERC/DR ADM Òrgan permanent i col·legiat de les societats anònimes —i, paral·lelament, també de moltes entitats de dret públic— el qual té per funció llur gestió i representació.
4 consell de ministres POLÍT Òrgan directiu de les Comunitats Europees que coordina la política econòmica dels estats membres i pren les decisions necessàries per a acomplir-ne els tractats.
5 consell escolar ENSENY Òrgan col·legiat a través del qual la comunitat escolar participa en la gestió del centre escolar. És compost pel director i per representants de la titularitat del centre, dels professors, dels pares d'alumnes i del personal d'administració i de serveis. Foren instaurats a partir de la promulgació de la Llei Orgànica del Dret a L'Educació, l'any 1985.
6 consell insular DR ADM Entitat local de les illes Balears, amb funcions idèntiques a les de les diputacions i amb competències que li són pròpies i les que li atribueix l'Estatut d'Autonomia. En són tres: el de Mallorca, el de Menorca, i el d'Eivissa i Formentera.
7 consell municipal HIST Òrgan deliberatiu i de govern d'un municipi. Des de l'alta edat mitjana les comunitats locals s'administraren a través dels *consells* o assemblees de veïns. Originàriament era integrat per tots els veïns (*consell obert*). Sovint, però, es reunia un *consell restringit*, que substituï el general a partir de la baixa edat mitjana, donant lloc a l'estructura del municipi modern.
8 consell pastoral CATOL Organisme diocesà consultiu, format per clergues, religiosos i seglars, escollits pel bisbe.
9 consell reial HIST Des de la baixa edat mitjana, organisme consultiu d'un sobirà. A la corona catalano-aragonesa derivà de la cúria règia o cort, de la qual s'independitzà a la fi del s XIII. Per les ordinations de Pere III, del 1344, fou constituït com a cos consultiu permanent format per diversos dignataris i oficials de la cort reial sota la presidència del canceller. Entenia en qüestions militars, de govern i d'administració. Preparava les cartes polítiques i els manaments reials que eren redactats i expedits per la cancelleria. Quan el rei sortia dels regnes patrimonials s'ocupava dels afers més urgents. Reformat per Ferran el Catòlic el 1493, prengué més endavant el nom de Consell d'Aragó.

Consell de Cent Assemblea consultiva del govern municipal de Barcelona. Aconsellava els consellers i els oficials reials en casos referents a la utilitat i la defensa de la ciutat, el seu territori i, més tard, també les seves possessions. Derivava de la reunió general de veïns o consell ple, convocat pel veguer sense limitació de nombre. El 1258 Jaume I el limità a dos-cents prohoms i el 1265, a cent persones, forma que donà nom a la institució. El 1455 el consell restà fixat en cent vint-i-vuit jurats i constituït equitativament per 32 persones de cada estament. Era convocat pels veguers per ordre dels consellers, quan aquests ho creien necessari i en unes altres dates fixes. Les dificultats de reunió feren necessària aviat la creació d'un consell ordinari més restringit que prengué el nom de Trentenari. El Consell de Cent decidia en els afers municipals, elegia els consellers i altres càrrecs municipals i decidia quan un jurat havia de canviar d'estament o quan havia d'ésser expulsat. Malgrat les lluites per a democratitzar el govern municipal, el Consell de Cent evolucionà en un sentit aristocràtic. Organisme realment rector de la ciutat, pot ésser considerat com la forma més representativa del govern municipal barceloní. Fou abolit el 1714 pel decret de **Nova Planta**.

Consell de Cooperació dels Estats Àrabs del Golf Organització, coneguda més generalment amb el nom de Consell de Cooperació del Golf, que fou creada a Abū Żaby el 1981 amb la finalitat de promoure la coordinació econòmica, política, cultural, militar i social dels estats del golf Pèrsic. És constituïda per l'Aràbia Saudita, Bahrain, Kuwait, Oman, Qatar i la Unió dels Emirats Àrabs. La seu és a Al-Riyād.

Consell d'Europa Organisme internacional creat el 1949, amb seu a Estrasburg, per aconseguir a Europa una més gran unitat, la realització dels ideals comuns i el progrés social i econòmic i també per a la defensa i el desenvolupament dels drets de l'home i de les llibertats fonamentals. En són membres 32 estats: Alemanya, Àustria, Bèlgica, Dinamarca, Espanya, França, la Gran Bretanya, Grècia, Irlanda, Islàndia, Itàlia, Liechtenstein, Luxemburg, Malta, Noruega, els Països Baixos, Portugal, Suècia, Suïssa, Turquia, Xipre, Bulgària, República Txeca, Estònia, Finlàndia, Hongria, Lituània, Polònia, Romania, San Marino, Eslovàquia i Eslovènia.

conselleria 1 *HIST* Del s XIII al XVIII, òrgan executiu d'aquells municipis catalans, els caps de l'administració dels quals eren anomenats consellers, com a Barcelona. **2** *DR* Cadascun dels departaments del govern autonòmic sota la direcció d'un conseller.

Consell Nòrdic Organisme consultiu interparlamentari instituït el 1952 a Copenhaguen amb la finalitat d'afavorir la cooperació econòmica i social entre Dinamarca, Islàndia, Noruega, Suècia i Finlàndia (que s'hi adherí el 1955). Comprèn 87 membres elegits anualment pels parlaments dels estats respectius. Les illes Fèroe (des del 1970) i Grenlàndia (des del 1984), i les illes Àland (des del 1970), tenen representació pròpia dins les delegacions de Dinamarca i de Finlàndia, respectivament.

conservació Tècnica de preparar els aliments per tal d'evitar-ne el procés de descomposició i de mantenir-ne el poder nutritiu. La majoria de tècniques de conservació, sobretot en productes vegetals, inclouen un blanqueig per aconseguir la destrucció d'enzims. L'eliminació de l'aigua és obtinguda pels processos de *deshidratació* d'aliments. El tractament tèrmic destrueix els enzims i esterilitza els aliments o en disminueix suficientment la flora microbiana (esterilització; pasteurització). El manteniment del producte a temperatures baixes provoca una inhibició del creixement microbià i de les reaccions enzimàtiques (refrigeració, congelació). La provocació de fermentacions dirigides porta el producte a unes condicions que el mantenen estable (escabetx,

Ciutats seu de cònsols de catalans

Terres de conreu del Prat de Llobregat

confitar en vinagre, col fermentada, embotit). Un cas particular de fermentació selectiva és l'*assaonament*, que consisteix a provocar el desenvolupament d'una flora selectiva (generalment lactobacils) que impedeix l'alteració microbiana del producte. L'establiment d'una pressió osmòtica elevada amb sucre o sal impedeix també qualsevol creixement microbià (confitat, salaó). Certs additius impedeixen també l'alteració microbiològica.

conservadorisme *POLÍT* Ideologia i actitud que defensa les institucions vigents, en oposició a la idea de canvi social. Postula que l'estabilitat dels sistemes és la base d'una conducta ètica i d'una llibertat responsable, canonitza la propietat privada, estableix la religió i el sentiment nacional com a elements d'unitat social i refusa la pretensió d'una societat igualitària.

consistori 1 *CATOL* Consell solemne de cardenals i altres dignitaris pontificis presidits pel papa. A mesura que les congregacions de cardenals s'anaren transformant en les actuals congregacions de la cúria, el consistori es convertí en cerimònia formulària, en la qual hom proclama el nomenament de bisbes, arquebisbes i cardenals i decideix oficialment les canonitzacions. **2** *LIT* Agrupament de set membres o mantenidors, encarregat d'examinar les composicions concursants als *jocs florals* i d'emetre'n un veredicte. El **Consistori dels Jocs Florals de Barcelona** fou considerat en el seu inici (1859) una restauració del **Consistori de la Gaia Ciència**, fundat l'any 1393, imitant la *Sobregaya Companhia dels Set Trobadors de Tolosa*. Als restaurats Jocs Florals de Barcelona, el mantenidor president tenia al seu càrrec el discurs acadèmic i, quan s'esqueia, el mantenidor forà o invitat feia el discurs de gràcies.

cònsol 1 *HIST* A França, cadascun dels tres caps del poder executiu segons la constitució de l'any VIII (9 de novembre de 1799); el càrrec perdurà fins a la proclamació de l'Imperi (18 de maig de 1804). **2** *HIST* A l'edat mitjana, magistrat municipal que exercia, compartint-lo amb els altres membres del col·legi consular, el poder executiu, polític i judicial, financer i militar. El nombre de cònsols era variable: de dos a vint-i-quatre. Eren assistits pel consell consular, el qual oscil·lava de dotze a més de cent membres, i pel consell general dels habitants lliures de la població. Generalment eren elegits per un any, mitjançant sistemes diferents, usualment per un cos electoral restringit, i prevalia la cooptació. Càrrec d'origen aristocràtic, aparegut al s XI a Itàlia, s'obrí a l'estament mercantil el s XIII, i en aquesta centúria o en la següent, al popular. Dugueren aquest nom a diferents poblacions del Principat de Catalunya, com Perpinyà o Tarragona, les autoritats que detenien les facultats

rectores i executives dels respectius municipis. Les primeres poblacions catalanes que disposaren d'una forma orgànica de règim municipal ja a la fi del s XII tenien al davant quatre o cinc cònsols assistits per prohoms o consellers designats anualment pel rei. Amb la reorganització dels règims municipals duta a terme per Jaume I de Catalunya-Aragó al s XIII, es mantingué aquesta denominació només en la zona pròxima a Occitània. Aquesta magistratura durà fins al decret de Nova Planta (1716), als territoris de la monarquia hispànica, i fins a la Revolució Francesa (1789), als territoris annexats a França. **3** *DR* Agent oficial que un estat estableix en un altre d'estranger, amb funcions molt variades: administratives, notariales, de col·laboració amb els tribunals i d'altres relacionades amb l'estat civil de les persones, les successions, etc, d'acord amb el conveni internacional de relacions consulars. L'origen del cònsol prové de l'organització corporativa existent a l'edat mitjana, i n'és exemple el *cònsol de catalans*. Actualment hi ha dues classes de cònsols, els de carerra o *missi* i els honoraris o *electi*. Bé que actuen juntament amb els agents diplomàtics, els cònsols tenen la missió d'ésser agents administratius i comercials de l'estat. Les normes per al nomenament de cònsols són assumpte administratiu intern de l'estat corresponent.

consolat de mar *HIST* Jurisdicció especial que entenia en matèria mercantil i en afers marítims. L'aparició d'aquest tipus d'institució (dita també *cúria de mar*) es generalitzà a la Mediterrània a partir del s XI, inicialment a les costes italianes. Els primers consolats de mar coneguts als Països Catalans són els de Barcelona, esmentats ja el 1282. Posteriorment foren fundats els de València (1283) i els de Mallorca (1326), els quals es regiren pels costums marítims de Barcelona, primer nucli del futur *Llibre del consolat de mar*, format a mitjan s XIV, la vigència del qual s'estengué per tots els consolats mediterranis. Exercien la jurisdicció en primera instància dos cònsols de mar; en apel·lació, actuava un jutge d'apel·lacions. Als consolats es vincularen les corporacions de mercaders, organitzades als ss XIV i XV, els consells de les quals eren presidits pels cònsols. La institució inicià la seva expansió ja a la segona meitat del s XIV, de primer dins la corona catalano-aragonesa; el 1363 fou concedit a Tortosa sota la forma dels de Mallorca; el 1385, el de Girona; el 1388, el de Perpinyà; el 1343, encara, el consolat de Sant Feliu de Guíxols. Al s XV l'expansió de la institució transcendí les fronteres polítiques catalanes: el 1463 fou concedit el de Montpeller, i el 1474, el de Marsella. El 1494 arribà a Burgos, el 1511 a Bilbao, el 1543 a Sevilla, a Madrid el 1632, i a Sant Sebastià

el 1682. Els consolats d'Alacant, Mallorca i Tarragona tingueren també funcions governatives, que a València i a Barcelona exercien les juntes de comerç (estímul del comerç i de la navegació, creació d'escoles d'agricultura, comerç, nàutica, dibuix, etc). Amb els decrets de Nova Planta (1707-16), foren suprimits tots els consolats de mar dels Països Catalans, excepte els de Mallorca i Barcelona. Tanmateix, a la resta d'Espanya s'estengué, també al s XVIII, la jurisdicció consular i a més es crearen els consolats de Filipines i Buenos Aires. El 1829 els consolats foren extingits amb la promulgació del codi de comerç espanyol.

consolda [*Symphytum sp.*, família de les boraginàcies] *BOT* Gènere de plantes herbàcies perennes, híspides, de fulles oposades ovades o lanceolades i flors de corol·la tubulosa disposades en cimes. Es distribueixen per tot Europa fins al Caucas i l'Iran.

consolva [*Sempervivum tectorum*, família de les crassulàcies] *BOT* Planta herbàcia, suculenta, que fa nombrosos rebrots basals semblants a petites carxofes, tiges floríferes erectes, de 15 a 60 cm d'alçària, fulles obovals o oblongues, sovint vermelloses, flors rosades o vermelles, en inflorescència terminal, i fruits en fol·licle. Viu a gran part d'Europa, a la regió caucàsica i a Pèrsia. Hom en planta sovint en tests com a ornamental.

consonant Fonema oposat a vocal pel comportament combinatori, per la realització i per les característiques acústiques. La fonètica articulatòria ha establert que la consonant consisteix en un moviment de tancament seguit d'un altre d'obertura amb un mínim articuladori entre tots dos. Acústicament, la consonant es defineix per l'absència o per la inestabilitat freqüencial dels seus formants en oposició als formants sempre presents i estables de les vocals. Cadascun d'aquests criteris forneix una classificació que, a la pràctica, sol coincidir amb la dels altres. La primera divisió, a partir del tret de la sonoritat o vibració de les cordes vocals, separa les consonants *sonores* o *fluïxes* (*b*, *d*, *g*, *m*, *l*, etc), amb vibracions, de les *sordes* o *tenses* (*p*, *t*, *k*, *f*, *s*, etc), sense vibracions. Segons la manera d'articulació es classifiquen en *oclusives* o *interruptes*, amb tancament, pels òrgans supraglòtics, del corrent d'aire procedent dels pulmons (a aquest grup pertanyen també els *clics* i les consonants *efectives*, pròpies de llengües caucàsiques, africanes i ameríndies), *fricatives* o *continues*, en les quals els òrgans s'acosten sense consumir el contacte, *africades*, amb successió d'un moment oclusiu i un altre de fricatiu, *líquides* o *sonants*, en general sonores, subdividides en *laterals* perquè permeten la sortida de l'aire per un costat, a vegades per dos, de les cavitats bucals, *vibrants*, caracteritzades per un o més contactes molt breus entre una part de la llengua i una zona palatal, i *nasals*, on intervenen ressonàncies nasals en obrir-se el canal rinofaringi. Pel lloc o la zona d'articulació, les consonants es classifiquen d'acord amb els òrgans actius i passius que en formen la realització. En general, aquesta divisió es remet a les necessitats descriptives de cada llengua. Així, de davant a darrere, cal reconèixer els següents grups: *bilabials*, *làbio-dentals*, *dentals*, *linguo-inter-dentals*, *linguo-dentals*, *linguo-alveolars*, *retroflexes*, *linguo-pre-palatals*, *linguo-palatals*, *linguo-postpalatals*, *linguo-velars*, *farín-gies* i *laringies*.

Constantí I [llat: *Caius Flavius Valerius Aurelius Constantinus*] *dit el Gran* (Naïssus, actual Niš ~280 — Nicomèdia 337) Emperador romà (312-337). Fill de Constanci I Clor i d'Helena. A la mort del seu pare (306), fou proclamat august, bé que només Galerí el reconegué com a cèsar. Després de diverses campanyes a les Gàl·lies i Hispània, anà a Itàlia, aliat amb Lici·ni, contra l'emperador Maxenci, el qual fou vençut a les portes de Roma (312). El 313 Constantí i Licini proclamaren l'edicte de Milà i un any més tard, Licini fou condemnat a mort i ell restà amo absolut de l'Imperi. Del 324 al 330 es dedicà a edificar la seva capital damunt l'antiga Bizanci. Nomenà la ciutat Constantinoble i el 330 hi establí la capital de l'Imperi. Constantí seguí la política de Dioclecià de consolidar l'organització imperial i adaptar-la a les exigències de l'absolutisme, creant nous càrrecs de tipus palatí i debilitant les autoritats provincials. La figura

Pintura de Constantinoble

de Constantí pren un relleu tot particular en el camp religiós. Acceptà el cristianisme, tot i que conservà sempre el títol pagà de *pontifex maximus* i no fou batejat fins el final de la seva vida. De l'activitat cristiana de Constantí cal destacar la convoca­ció del concili I de Nicea (325), contra l'arianisme, però posteriorment s'inclinà per aquesta tendència i fou batejat, morent, pel bisbe arià de Nicomèdia.

Constantinoble Capital de l'imperi **Bizantí** i, posteriorment, de l'imperi **Otomà**. Fou feta construir de nova planta per Constantí I damunt l'antiga *Bizanci*, i fou consagrada l'11 de maig de l'any 330. La nova urbs fou organitzada segons l'administració i les lleis de l'antiga Roma. Aviat esdevingué la capital política de l'imperi d'Orient i el centre religiós i intel·lectual del món romà oriental. La divisió de l'imperi Romà (395) la convertí en capital de la part oriental. El moment de màxima esplendor de la ciutat fou assolit sota Justinià (527-565), el qual féu de la ciutat el centre del tràfic entre Euro­pa i Àsia i l'embellí amb grans monu­ments. El palau imperial, l'hipòdrom, el senat, l'església patriarcal de Santa Sofia i el fòrum de Constantí constituïen el centre de la vida urbana. El poble s'agrupava en quatre faccions: els blaus, els blancs, els verds i els vermells. Aquestes faccions, reunides de dues en dues, representaven grups socials diferents: els blaus, l'aristo­cràcia, i els verds, els barris més pobres. Els emperadors anaven a favor, alternati­vament, segons llurs interessos, dels uns o dels altres. A causa de la seva situació estratègica i de la seva importància política i religiosa, Constantinoble sofrí nom­brsos atacs, que foren successivament rebutjats: els huns kutugurs (558), els àvars, aliats dels perses (626), els àrabs (673-677 i 717-718), els búlgars (813 i 913) i els russos (860, 941 i 1043). En pujar al poder la dinastia Comnè (1081), els privilegis atorgats als venecians moti­varen que el comerç marítim passés a mans occidentals, fet que provocà moltes tensions entre els nadius i els estrangers, les quals culminaren en la terrible desfeta d'aquests darrers el 1182. La conquesta de la ciutat i la fundació de l'imperi llatí de Constantinoble (1204) n'afavorí la deca­dència. El 1261 fou reconquerida pels bizantins sota Miquel VIII Paleòleg, fet que comportà un predomini dels comer­ciants provençals, florentins, catalans i, sobretot, genovesos. No obstant això, Constantinoble no recuperà mai més la seva esplendor, atacada per epidèmies i assetjada pels soldans turcs, fins que, el 29 de maig de 1453, el soldà Mehmet II s'apoderà de la ciutat, un cop hagué vençut l'última resistència dels bizantins i de llur emperador, Constantí XI Paleòleg. Fou iniciada una progressiva islamització de les esglésies i de la societat. El 1457 hi fou transferida la capitalitat de l'imperi Otomà i, a partir d'aleshores, experimen­tà un llarg període de pau, que assolí el seu moment culminant en temps de Soli­mà el Magnífic (1520-66). A la primeria del s XIX, sota el govern de Mahmut II (1808-39), fou iniciada l'occidentalització de la ciutat, accentuada amb l'aquartera­ment de tropes britàniques i franceses amb motiu de la guerra de Crimea (1853-56). Fou ocupada pels búlgars durant les guerres balcàniques (1912-13), i pels bri­tànics, els francesos i els italians en aca­bar-se la Primera Guerra Mundial (1918-

contemplació Sant Francesc d'Assís rep els estigmes, de Giotto di Bondone (1276-1337) (Musée du Louvre, París)

23). Mustafà Kemal transferí la capitalitat de la República de Turquia a Ankara (1923). El 1930 el nom de la ciutat esde­vingué oficialment *Istanbul*.

Constantinoble, **imperi llatí de Imperi** (1204-1261) fundat després de la presa de Constantinoble per les forces de la quarta croada. En fou proclamat empe­rador Balduí I, comte de Flandes i d'Hai­naut. Fou organitzat segons el sistema feudal i dins d'ell quedaren inclosos el regne de Tessalònica o la república de Venècia, que restà en posició dominant i prengué el control de la vida econòmica. Enfront de l'imperi llatí s'alçaren tres potències que aspiraven a subjugar-lo: els imperis de Nicea i Tessalònica, continua­dors del bizantí, i el regne de Bulgària. Balduí I fou succeït per Enric I, Robert I i Pierre de Courtenag. Miquel VIII Paleòleg s'apoderà de Constantinoble el 25 de juliol de 1261, on fou de nou coronat emperador. Constantinoble esdevingué un altre cop la capital de l'imperi Bizantí.

constel·lació *ASTR* Cadascuna de les 88 zones en què hom divideix l'esfera celest. La zonificació acceptada internacional­ment és un conveni. Les constel·lacions foren imaginades en l'antiguitat per tal d'aconseguir una orientació dins els nom­brsos conjunts d'estels en el firmament. Cadascuna d'aquestes agrupacions fou batejada amb un nom, i foren composts dibuïxos amb els noms dels principals estels de cada constel·lació. La primera divisió del cel visible en constel·lacions, feta per Hiparc (~120 aC), fou completada per Ptolemeu en el seu *Almagest*. Però la divisió completa fou feta molt després per Johann Bayer (1572-1625), Johannes Hevelius (1611-87) i Nicolas L.de Lacaille (1713-62). A mesura que hom descobria més estels, constatava que les figures pri­mitivament associades a les constel·la­cions tenien poc interès pràctic. La Unió Astronòmica Internacional fixà, en el seu primer congrés a Roma (1922), les constel·lacions que calia conservar, amb llur nom llatí i llur abreviatura. Els estels més importants d'una constel·lació són ano­menats mitjançant una lletra grega o un nombre que acompanya el genitiu del nom llatí de la constel·lació. Centrades per les dotze constel·lacions del zodíac, hom anomena **constel·lacions boreals** les 29 al nord, i **constel·lacions australs** les 47 al sud.

constitució *DR/HIST* Llei fonamental d'un estat que estableix i garanteix els drets i els deures dels ciutadans i regula el sistema de poder, definint els òrgans i llurs formes i funcions, com també el conjunt de relacions entre ells. Té el caràcter de norma programàtica i correspon a les dis­posicions de rang inferior de fer-la opera­tiva i aplicable. Pot ésser escrita —cosa general en la majoria d'estats—, o bé con­suetudinària —és el cas d'Anglaterra—. Qualsevol norma legal emanada del poder de l'estat ha d'ajustar-se als principis con­tinguts en la constitució o no entrar-hi en contradicció. Des de la promulgació de les primeres constitucions modernes, a la darrera del s XVIII, fins al moment actual, els texts constitucionals han tingut una evolució ben significativa. La constitució federal nord-americana, promulgada el 1787 i la constitució revolucionària fran­cesa del 1791 assenyalaren l'inici del període constitucional “clàssic”, que es prolongà fins el 1848; en aquests texts constitucionals es reflexava la divisió de poders i es garantien els drets individuals, responent a la definició continguda a l'article 16 de la Declaració dels Drets de l'Home i del Ciutadà. A partir del 1848 s'inicià una lenta democratització dels texts constitucionals: el sufragi censatari fou substituït pel sufragi universal (França, 1848), en els sistemes bicamerals les atri­bucions de la cambra alta es reduïren en favor de la cambra baixa. Ací, destaca la constitució espanyola del 1869. Alguns texts constitucionals europeus del període d'entreguerres eixamplaven la base electo­ral (concessió del vot a la dona, etc), trac­taven de donar estabilitat als governs, explicitaven i garantien els drets socials del ciutadà i atorgaven a l'estat el paper de rector de l'economia. Després de la Segona Guerra Mundial es refermaren els princi­pis democràtics, la qual cosa comportà la revisió de les lleis fonamentals de molts estats de règim parlamentari i l'adopció de constitucions per aquells altres que fins aleshores havien estat regits per auto­cràcies. Als estats occidentals, els sindicats

i els partits, són integrats en el joc polític; són importants la constitució de la república italiana (1947), la constitució de la Quarta República francesa (1946), la llei fonamental de Bonn (1949) i la constitució espanyola del 1978.

construcció *CONSTR/ECON* Art o tècnica de construir. Com a part de l’arquitectura, la construcció tracta de la realització de les obres tenint en compte les propietats dels materials emprats, les condicions del terreny, les possibles accions exteriors sobre l’obra, etc.

constructivisme *ART* Moviment plàstic internacional dins l’art abstracte, contemporani del suprematisme de Malevič i del no-objectivisme de Rodčenko. Iniciat (1914) per Vladimir Tatlin, formulat pels germans Naum Gabo i Anton Pevsner en el *Manifest realista* (1920) a Moscou, constitueix una recerca dels plens i dels buits per mitjà de línies i de plans travats dins l’espai. En el camp de l’arquitectura sobresurten els projectes d’El Lisickij i de Marcel Breuer.

contagi *1 MED* Transmissió d’una malaltia infecciosa d’un individu malalt a un altre individu sa. El contagi pot ésser directe, quan es dona per contacte entre l’individu infectat i l’individu receptor, o indirecte, si s’efectua a través d’un medi, d’un objecte, etc, que han estat en contac-te amb un individu infectat. ***2 LING*** Fenomen pel qual una unitat lingüística de qualsevol nivell pren una característica que no li és pròpia a causa d’una analogia amb una altra unitat. En el pla fonètic en resulta generalment una assimilació: quan es nasalitza, per exemple, una vocal en contacte amb dues consonants nasals veïnes (*nen, mans*). En el pla morfosintàtic i semàntic hi ha contagi en una construcció com ara *La gent deien que sí*, en comp-tes de *La gent deia que sí*, a causa del sentit col·lectiu del subjecte de l’oració, que modifica les relacions sintàctiques del verb.

contaminació 1 Alteració de les propietats d’un medi per incorporació, generalment deguda a l’acció directa o indirec-ta de l’home, de pertorbacions, materials o radiacions que introdueixen modifica-cions de l’estructura i la funció dels eco-sistemes afectats. La contaminació aug-menta el flux energètic, per tant, la pro-ductivitat i disminueix la diversitat. Els diferents agents contaminants (deixalles i partícules industrials i mineres, gasos, residus sòlids urbans, restes orgàniques, aigües residuals, pesticides, materials radioactius i els sorolls que es generen a les grans zones urbanes) determinen els diferents tipus de contaminació: contami-nació atmosfèrica, contaminació de les aigües, radioactiva, èrmica, química, acús-tica, etc. El fort impacte de l’home sobre la natura és causat per l’augment exage-rat del consum d’energia per individu. ***2 contaminació atmosfèrica*** Contami-nació de l’aire. Hom pot distingir la *conta-minació antròpica*, causada per l’acció hu-mana, de la contaminació per causes natu-rals (erupcions volcàniques, pol·len i microorganismes al·lèrgènics, elements radioactius naturals, etc). Els principals contaminants atmosfèrics abocats per l’activitat industrial són: els *òxids de sofre*, SO₂ i SO₃, procedents de la combustió de carbons i petrolis que originen aerosols d’àcid sulfúric, H₂SO₄ (pluja àcida); el *monòxid de carboni*, CO, originat en la combustió incompleta de petrolis, car-bons, etc; el *diòxid de carboni*, CO₂, pro-duït en les combustions orgàniques, l’augment del qual pot conduir al canvi climàtic del planeta (efecte Callendar, efecte hivernacle); els *hidrocarburs*, eme-sos pels motors de combustió; els *òxids de nitrogen*, NO i NO₂, originats en les com-bustions a altes temperatures i que col·la-boren a l’aparició del *smog*; el *mercuri*, els *fluorurs*, la *pols*, la *silíce*, l*’amiant*, les *cen-dres* i els *fums* en general. Tots ells amb efectes negatius sobre la salut humana, i la vida en general.

conte *LIT* Narració, generalment breu, d’un fet o d’una sèrie de fets reals, llegendaris o ficticis, amb la intenció d’entre-tenir, divertir, moralitzar, etc. Originària-ment és una antiquíssima forma de litera-tura popular de transmissió oral. Reelabo-rat per autors com Perrault, els germans Grimm i Andersen, el conte folklòric, des-tinat avui sobretot a un públic infan-til (*rondalla*), és el rerefons mil·lenari del conte modern, que n’ha heretat una vaga consideració de relat fantàstic emparentat

constel·lacions			
NOM	NOM LLATÍ	GENITIU	ABREVIATURA
australs			
Altar	Ara	Arae	Ara
Balena	Cetus	Ceti	Cet
Brúixola	Pyxis	Pyxidis	Pys
Burí	Cacium	Caeli	Cae
Ca Major	Canis Major	Canis Majoris	CM
Camalcó	Chamaeleon	Chamaeleontis	Cha
Ca Menor	Canis Minor	Canis Minoris	CMi
Cavallet de Pintor	Pictor	Pictoris	Pic
Centaure	Centaurus	Centauri	Cen
Coloma	Columba	Columbae	Col
Compàs	Circinus	Circini	Cir
Copa	Crater	Crateris	Crt
Corb	Corvus	Corvi	Crv
Corona Austral	Corona Australias	Coronae Australis	CrA
Creu del Sud	CruX	Crucis	Cru
Eridà	Eridanus	Eridani	Eri
Escaire	Norma	Normae	Nor
Escultor	Sculptor	Sculptoris	Sel
Fènix	Phoenix	Phoenicis	Phe
Forn	Fornax	Fornacis	For
Gall dindi	Pavo	Pavonis	Pav
Grua	Girus	Gruis	Gru
Hidra femella	Hydra	Hydrae	Hya
Hidra mascle	Hydrus	Hydri	Hyl
Indi	Indus	Indi	Ind
Llebre	Lepus	Leporis	Lep
Llop	Lupus	Lupi	Lup
Màquina pneumàtica	Antlia	Anliae	Ant
Microscopi	Microscopium	Microscopii	Mic
Mosca	Musca	Muscae	Mus
Ocell del Paradís	Apus	Apodis	Aps
Octant	Octanus	Octantis	Oct
Orada	Dorado	Doradus	Dor
Orió	Orion	Orionis	Ori
Peix Austral	Piscis Austrinus	Piscis Austrini	PsA
Peix Volador	Volans	Volantis	Vol
Popa	Puppis	Puppis	Pup
Quilla	Carina	Carinae	Car
Rellotge	Horologium	Horologii	Hor
Reticle	Reticulum	Reticuli	Ret
Sextant	Sextans	Sextantis	Sex
Taula	Mensa	Mensae	Men
Telescopi	Telescopium	Telescopii	Tel
Triangle Austral	Triangulum Australe	Trianguli Australis	TrA
Tucan	Tucana	Tucanae	Tuc
Unicorn	Monoceros	Monocerotis	Mon
Vela	Vela	Velorum	Vel
boreals			
Àguila	Aquila	Aquiliae	Aq
Andròmeda	Andromeda	Andromedae	And
Bover	Bootes	Bootis	Boo
Cabellera de Berenice	Coma Berenices	Comae Berenices	Com
Cassiopea	Cassiopeia	Cassiopeiae	Cas
Cavallet	Equuleus	Equulei	Equ
Cefeu	Cepheus	Cephei	Cep
Cigne	Cygnus	Cygni	Cyg
Corona Boreal	Corona Borealis	Coronae Borealis	CrB
Cotxer	Auriga	Aurigae	Aur
Dofí	Delphinus	Delphini	Del
Dragó	Draco	Draconis	Dra
Escut	Scutum	Scuti	Sct
Girafa	Camelopardalis	Camelopardalis	Cam
Guineueta	Vulpecula	Vulpeculae	Vul
Hèrcules	Hercules	Herculis	Her
Linx	Lynx	Lyncis	Lyn
Lira	Lyra	Lyrae	Lyr
Llangardaix	Lacerta	Lacertae	Lac
Llebrers	Canes Venatici	Canum Venaticorum	CVn
Lleó Menor	Leo Minor	Leonis Minoris	LMi
Óssa Major	Ursa Major	Ursae Majoris	UMa
Óssa Menor	Ursa Minor	Ursae Minoris	UMi
Pegàs	Pegasus	Pegasi	Peg
Perseu	Perseus	Persei	Per
Sageta	Sagitta	Sagittae	Sge
Serpent	Serpens	Serpentis	Ser
Serpentari	Ophiuchus	Ophiuchi	Oph
Triangle	Triangulum	Trianguli	Tri
zodiacals			
Aries	Aries	Arietis	Ari
Taure	Taurus	Tauri	Tau
Bessons	Gemini	Geminorum	Gem
Cranc	Cancer	Cancri	Cnc
Lleó	Leo	Leonis	Leo
Verge	Virgo	Virginis	Vir
Balança	Libra	Librae	Lib
Escorpió	Scorpius	Scorpii	Sco
Sagitari	Sagittarius	Sagittarii	Sgr
Capricorn	Capricornus	Capricorni	Cap
Aquari	Aquarius	Aquarii	Aqr
Peixos	Pisces	Piscium	Psc

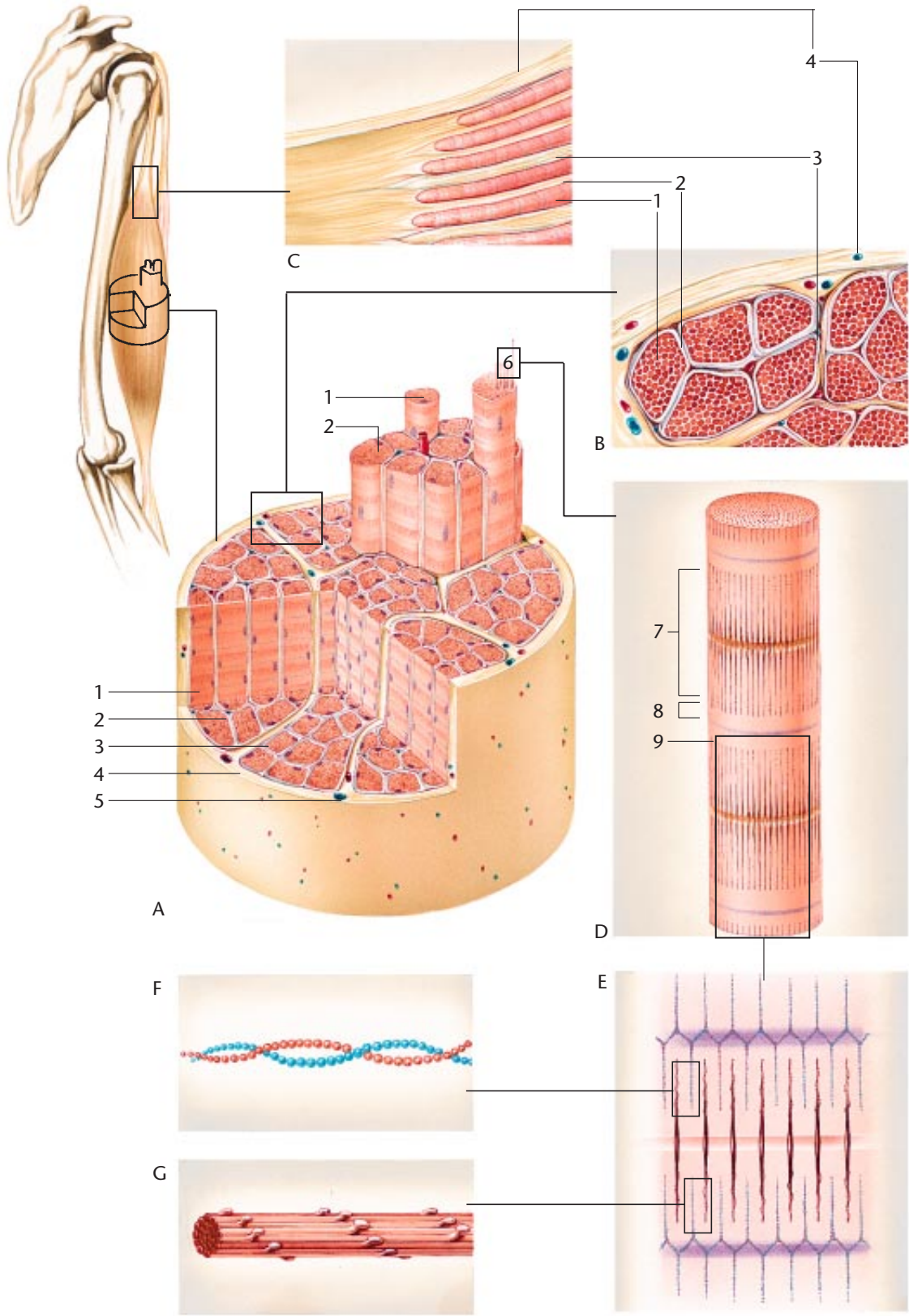
amb la falla. A la Itàlia del s XIV, amb el *Decamerone* de Boccaccio, sorgí la *novel·la*, narració de caràcter realista que resumia en una anècdota curta una història diver-tida amb moral. El món de la meravella tornà a ésser un ingredient fonamental del conte en el romanticisme (Hoffmann, Poe, etc), i l’apogeu del periodisme fou determinant en l’extensió del conreu del

gènere. Al s XX, cal citar com a fenomen peculiar i molt influent l’aparició als EUA d’una modalitat de *short story* força concí-sa, que il·lustren, entre d’altres, Heming-way i Scott Fitzgerald. Una característica de la narrativa catalana moderna és la importància que hi té el gènere que com-prèn el conte i la novel·la breu, en el qual han participat autors tan distints com Oller, Víctor Català, Casellas, Ruyra, Llor, Rodoreda, Espriu, Sarsanedas, Bertrana, Pla, Calders, Monzó o Moncada, entre d’altres. Hi ha precedents il·lustres de les formes de la narrativa breu en la literatu-ra catalana medieval. Modernament, dos factors foren favorables a la dedicació al conte: a l’inici (s XIX), la popularitat de la rondallística; i, al postnoucentisme (Car-ner, Riba, Soldevila), la consideració del prestigi del gènere en les literatures estrangeres.

contemplació *RELIG* Estat espiritual que comporta una experiència peculiar de realitats que ordinàriament resten fora de l’abast de la consciència i una unió immediata amb elles que fa que siguin viscudes com a eminentment reals. La reflexió, la meditació i un cert esforç ascètic han estat generalment considerats com a condicions que possibiliten la con-templació. Aquesta, ha estat practicada des d’antic en totes les grans religions, com l’hinduisme, el budisme Zen, o el taoisme, prenent en cada una d’elles, forma, caràcter i objecte propis. A la Bíblia, la contemplació “cara a cara” de Déu és l’anhel més radical del creient, que no pot acomplir-se sense que hom mori. L’apropament de l’home a Déu s’esdevé, doncs, en virtut de la iniciativa divina, mitjançant teofanies i altres signes de la glòria de Déu. En el món grec, per con-tra, la contemplació —contraposada a l’acció— pressuposava, sobretot en Plató, la intuïció intel·lectual. A partir de Plo-tí, però, assoleix el caràcter d’èxtasi místic que farà seu la tradició contemplativa cristiana. Aquesta comportava originària-ment la fi de tota dualitat entre acció i contemplació, i proclamava el caràcter sapiencial de la contemplació, en oposi-ció a la gnosi intel·lectual. El moviment eremític introduí l’element de “fugida del món” com a concomitant de la contem-plació. L’ascesi benedictina remarcà el caràcter místic i de repòs interior. Bernat de Claravall i Francesc d’Assís, com també la doctrina carmelitana, centraren la con-templació en els misteris de la vida i la passió del Crist. L’escola dominicana, per contra, subratlla l’aspecte intel·lectual del fet contemplatiu. Així doncs, la impor-tància que la contemplació té dins el cris-tianisme és molt notable, i resta unida al corrent místic que omple la seva història. En contraposició, l’islam manté notables reserves respecte a la contemplació. Tant la religiositat com el pensament moderns insisteixen a relativitzar la separació entre acció i contemplació.

contenciós *DR 1* Dit de l’assumpte sotmès a la decisió dels tribunals en for-ma de litigi, en contraposició als actes governatius i als de jurisdicció voluntària. ***2 contenciós administratiu*** *DR* Procés, també anomenat *recurs*, seguit contra els actes i les resolucions definitives de l’ad-ministració pública que violen l’ordena-ment jurídic, desconeixen un dret par-ticular o lesionen un interès jurídicament protegit.

contestà *HIST* Individu d’un poble ibèric que a l’època pre-romana ocupava la part meridional del País Valencià. Limitaven al nord amb el Xúquer i al sud amb el riu Segura. A l'oest, sembla que s’estenien fins a les serres que tanquen els altiplans de l’actual Castella. A l’època ibèrica les ciutats contestanes més importants foren *Saitabi* a la part nord i *Ilici* (Elx) a la banda sud. El caràcter de gran centre econòmic de *Saitabi* es manifesta pel fet que fou l’únic nucli contestà que encunyà mone-da ibèrica. Centres contestans, en part excavats, de la primera fase ibèrica són els poblats de la Bastida de les Alcusses de Moixent (Costera), del Puig d’Alcoi, i de la Covalta (Vall d’Albaida), tots desapare-guts al s IV aC. Uns altres perduraren fins a l’inici de la romanització, com el poblat ibèric de la Serreta d’Alcoi, que tingué al costat el santuari del tossal de la Cala de Benidorm. Els contestans constituïen un dels grans centres de l’escultura ibèrica en pedra, com la famosa Dama d’Elx i altres estàtues de la mateixa ciutat, les figures de bèsties mitològiques o naturalistes, com les esfinxs d’Agost. Els contestans s’incor-

poraren relativament aviat a la civilització romana.

contrabaix *MÚS* Instrument cordòfon compost del grup dels llaüts amb cordal, i de la família dels violins. És el de dimensions més grans i de registre més greu. Té una forma semblant a la de les antigues violes. El nombre de cordes ha oscil·lat de tres a sis, però s'ha estabilitzat en quatre, afinades del greu a l'agut: mi, la, re, sol. Hom el troba ja a la segona meitat del s XVII. Sovint el seu paper es limitava a doblar els violoncel·ls. En la música lleugera i, especialment, en el *jazz*, hom utilitza la tècnica del *pizzicato*.

contracció **1** *MEC* Disminució de les dimensions transversals d'un cos sotmès a un esforç de deformació per tracció. **2 contracció muscular** *BIOL* Propietat de les fibres musculars de disminuir de longitud en una de les seves dimensions i augmentar-la en les altres. En condicions fisiològiques normals el múscul és excitat per l'impuls nerviós. Hi ha una contracció *isomètrica*, quan el múscul ha de vèncer una resistència tan gran que no li permet d'escurçar-se, i una contracció *isotònica*, quan el múscul pot escurçar-se i produir un treball. **3** *GRAM* Procés provocat per l'encontre de dues formes, de les quals una acaba en vocal i l'altra comença també en vocal o en hac, que consisteix a simplificar en una de sola aquestes dues vocals. En català els exemples més abundosos de contracció els presenten l'article en singular, masculí o femení, amb el substantiu que acompanyi. Del fenomen de la contracció ha nascut l'anomenat precisament article *contracte*.

contracepció *MED* Acció d'evitar la fecundació i, doncs, l'embaràs. Entre els mitjans utilitzats hi ha els mètodes de barrera (preservatius, diafragmes i taps vaginals), els espermicides químics vaginals, el dispositiu intrauterí, els fàrmacs anovulatoris o els que interfereixen a l'espermatoquèsi. Uns altres mètodes contraceptius d'escassa eficàcia són el coit interromput i el mètode d'Ogino-Knaus. Un altre mètode possible és l'esterilització

temporal o definitiva de l'home o de la dona.

contracte *DR* **1** Negoci jurídic bilateral de natura patrimonial. Els seus elements essencials són el consentiment, l'objecte i la causa i, en determinats casos, la capacitat i la forma; en són elements accidentals la condició, el termini i el mode. El contracte obliga a allò que les parts contractants han assenyalat, bé que actualment la intervenció de l'estat ha limitat l'autonomia de la voluntat establint determinades figures jurídiques, com el **contracte d'adhesió**, el **contracte normat** i el *pacte normatiu*. El contracte és nul quan té algun defecte que li impedeix de produir els seus efectes, i és anul·lable quan té un vici que dóna lloc a una acció de nul·litat de la part perjudicada. El contracte pot classificar-se de diferents formes: *onerós*, *gratuït*, *consensual*, *real*, *solemne*, *commutatiu* i *aleatori*. **2 contracte estimatori** Contracte de distribució, pel qual el comerciant rep del distribuïdor una o més coses obligant-se alternativament a pagar-ne el preu o restituir la cosa en el termini estipulat.

contradició, principi de *FILOS* Principi de la lògica aristotèlica que hom hauria d'anomenar pròpiament *principi de no-contradició*. En la tradició escolàstica constituï el primer principi ontològic: és impossible que una cosa sigui i no sigui al mateix temps i sota el mateix aspecte. En la lògica moderna hom l'entén com el teorema del càlcul proposicional: no pot ésser cert alhora A i no A [~(A~A)]. La tradició del principi lògic i metafísic, que parteix de la filosofia de la immutabilitat de l'ésser de Parmènides, ha estat constant al llarg de la història. Modernament, tant Hegel (en sentit idealista) com Feuerbach i Marx (en sentit materialista) en constitueixen l'antítesi, punt de partida de diversos corrents de pensament actuals.

contrafur *HIST* Infracció d'un fur o privilegi per part del poder públic. El *justícia major d'Aragó*, que des de mitjan s XIV tenia atribucions per a interpretar els furs, els usos i els privilegis del regne, es convertí en un jutge de contrafur i tenia el poder d'inhibir les actuacions de les diverses autoritats judicials seguint un procediment anomenat **per via de contrafur**. Al Regne de València fou instituïda una **junta de contrafurs** que no vacil·lava a denunciar als lloctinents llurs mateixes infraccions. Al Principat de Catalunya, Felip V de Castella concedí a les corts de Barcelona de 1701-02 l'establiment d'un **tribunal de contrafurs**, però aquestes institucions foren abolides pels decrets de Nova Planta (1707-16).

contrapunt *MÚS* **1** Tècnica de composició musical que consisteix en la superposició i oposició de línies melòdiques. El mot *contrapunctus* vol dir 'punt contra punt', o sia, nota contra nota i, per extensió, melodia contra melodia. L'escriptura contrapuntística es desenvolupa ensems amb la polifonia a partir del s IX. A la fi del s XII i durant el s XIII hom inventà i perfeccionà la imitació o cànon i el motet, en el qual el baix era format per cant pla en notes llargues i veus superiors que es movien amb una gran llibertat. Fou l'època de l'escola de Notre-Dame de París, representada per Leoninus i Perotinus. Al s XV tingué origen l'escola franco-neerlandesa els principals compositors de la qual foren Dunstable, Binchois i Dufay. L'escola flamenca de contrapunt tingué una gran esplendor en les figures d'Ockeghem, d'Obrecht i de Josquin des Prés. El contrapunt continuà el seu predomini en les composicions polifòniques fins al s XVI, i ha perdurat fins avui com un element fonamental del llenguatge musical. **2** Breu preludi de flabiol que sona abans de cadascuna de les sèries de punts llargs de la sardana.

Contrareforma Moviment reformador catòlic del s XVI enfront de la Reforma protestant. L'Església Catòlica hi dedicà tots els mitjans polítics, teològics, espirituals i pràctics que tenia a l'abast, sense excloure la coerció, caracteritzada per la institució de la inquisició romana (1542). L'aplicació dels decrets del concili de Trento (1545-63), aprovats per Pius IV amb la butlla *Benedictus Deus* (28 de gener de 1564), significà l'inici d'una represa; seguí el nomenament d'una comissió de cardenals per interpretar el concili i la publicació del *Cathecismus Romanus* de Pius V (1567) i dels llibres litúrgics refor-

mats: *Breviarium* (1568) i *Missale* (1570). Les forces operatives de la Contrareforma foren principalment el reforçament de l'autoritat central de l'Església representada per l'organització de les nunciatures permanents i l'estructuració de la cúria romana, i els ordes religiosos, principalment les noves congregacions de clergues regulars amb objectius ja especialitzats: entre aquests cal destacar els jesuïtes i els caputxins. L'aspecte més controvertit de la Contrareforma fou l'aplicació del principi sancionat a la pau d'Augsborg (1555) de la confessionalitat de l'estat segons la religió del príncep, primera etapa de l'Església d'estat, que comportà la repressió de les minories religioses contràries a la religió establerta. Els decrets tridentins foren promulgats als Països Catalans pels concilis provincials de Tarragona (1564-66) i de València (1565-66), el primer que celebrava aquesta metròpoli amb les seves sufragànies de Mallorca i Sogorb. Llur aplicació fou duta a terme principalment per la figura del bisbe, enfortida arran de la celebració del concili de Trento. Hom intentà de crear les noves diòcesis d'Eivissa (1567) i Menorca (1570), però l'única que reeixí fou la de Solsona (1593). La reforma de la clerecia es concretà en l'erecció dels primers seminaris (a Tarragona el 1572, a Urgell el 1592, a Barcelona el 1593, a Girona el 1598) o col·legis, com el del Corpus Christi, a València (1592), i en la provisió de parròquies establertes previ examen. Respecte als fidels hom fomentà la freqüentació de l'eucaristia, l'augment de confraries religioses (de la Minerva, del Roser, del Nom de Jesús), les manifestacions solemnes del culte eucarístic i, sobretot, l'ensenyament del catecisme. Un element característic fou l'expansió dels ordes religiosos, en especial dels jesuïtes, que foren promotors de la reforma catòlica. Als Països Catalans, la jurisdicció inquisitorial fou ampliada per evitar la propagació de les idees protestants tant a través dels immigrants com per mitjà del contraban de llibres, cosa que provocà l'establiment de la censura al Principat (1573); els dissidents religiosos autòctons es veieren forçats a l'exili, com fou el cas de l'humanista Pere Galès. Al País Valencià, la inquisició atallà els brots més seriosos de calvinistes o luterans sorgits dels cercles reduïts d'erasmians i humanistes; entre els condemnats, figuren valencians com Gaspar de Centelles o Jeroni Conques.

contribució *DR/HIST* **1** Impost que recau sobre els rendiments dels béns, particularment dels béns immobles. *Contribució rústica, contribució urbana*. **2 contribució de 'cientos'** Impost indirecte castellà nascut a les corts del 1626 per les necessitats financeres de la monarquia dels Àustria. Consistí, al principi, en un recàrrec de l'1% sobre l'alcabala, però arribà a un recàrrec del 4%. Formà part del conjunt d'ingressos que servien per a pagar el servei de *millones* al rei. Els *cientos* es mantingueren, amb daltabaixos, fins el 1845. **3 contribució especial** Tribut que grava l'obtenció d'un benefici per al contribuent o l'augment de valor d'un bé com a conseqüència de l'actuació d'una administració pública.

control **1** Conjunt d'operacions orientades a supervisar l'estat d'un sistema (vehicle, màquina, procés industrial, etc) per tal de generar-hi, en funció de les desviacions del seu comportament respecte al desitjat, les accions de *comandament* necessàries per a reduir-ne o anul·lar-ne la desviació. Quan la captació de la informació de l'estat del sistema, l'anàlisi i la comparació respecte al comportament desitjat, les accions de comandament, etc, són realitzades d'una manera automàtica hom parla de *sistema automàtic*, de *sistema amb control automàtic* o, simplement, de *control automàtic*. Aquest s'acompleix en dues configuracions bàsiques: en *bucle obert* i *bucle tancat* (amb *feedback* o *retroacció*). L'aplicació de l'ordinador ha donat impuls al desenvolupament del *control digital*. Els sistemes de control poden ésser classificats de diverses maneres: segons els mètodes d'anàlisi, en lineals o no lineals, invariants i variants; segons la mena de *senyal*, en continus i discrets; segons el tipus de components, en electromecànics, hidràulics, pneumàtics i biològics; segons llur funció principal, en posicionadors, termòstats, reguladors de velocitat, etc. L'objectiu de la *regulació automàtica* és mantenir constant una determinada magnitud malgrat les pertorbacions a què

pugui veure's sotmesa. La *compensació dinàmica* dinàmica té com a objectiu la millora del funcionament dinàmic de certs components o sistemes, mitjançant l'aplicació d'un control retroactiu. La segona configuració és la del *control en bucle tancat* (amb retroacció o *feedback*): la variable controlada és retornada i comparada amb la de control, i llur diferència, prèviament elaborada pel regulador, determina l'evolució de l'òrgan motor a fi de reduir la desviació observada. El *control òptim* intenta d'aconseguir que el sistema de control operi de manera que s'optimi un determinat criteri de la qualitat del funcionament.
2 control digital Control en temps real de sistemes dinàmics en el qual el controlador o corrector és instrumentat per mitjà d'un ordinador. El seu ús és més estès en servomecanismes, pilots automàtics, refineries i sistemes de transport públic. L'adveniment dels microprocessadors ha donat una empenta definitiva a l'ús del control digital que hom pot trobar avui en els automòbils, els aparells electrodomèstics i els jocs electrònics. L'ordinador és connectat a sensors i actuadors (generalment *analògics*) a través d'interfícies capaces de convertir la informació analògica en digital (*convertidor A/D*) o viceversa (*convertidor D/A*). A diferència dels controladors analògics, els *controladors digitals* són dispositius electrònics que poden controlar diversos bucles mitjançant les seqüències de sortida generades per algorismes de càlcul numèric molt diversos.

convecció *f*ís Transport de matèria que s'esdevé en un fluid pel moviment del conjunt de les seves molècules. Hom aplica aquesta denominació, especialment, a la *convecció de la calor*, que és el transport de calor d'uns punts a uns altres d'un fluid. Bàsicament, hom distingeix dos tipus de convecció: la *convecció natural* o *lliure*, en què el moviment del fluid és causat només per l'acció de la gravetat sobre els gradients de densitat originats pels gradients de temperatura existents, que trenquen l'equilibri hidrostàtic, i la *convecció forçada*, en què el moviment del fluid és mantingut per accions externes (ventilador, bombament, agitació, etc).

convenció *DR* Nom genèric amb què són comunament coneguts els actes jurídics internacionals, entre dos o més estats, que estableixen acords sobre normes jurídiques o que regulen importants interessos col·lectius. N'és un exemple la convenció de Ginebra del 1863 per la qual fou creada la Creu Roja, entre d'altres.

Convergència Democràtica de Catalunya [CDC] Organització política. Sorgí al Principat (novembre del 1974) com una federació d'Unió Democràtica de Catalunya —que se'n desvinculà pel febrer del 1976—, els seguidors de Jordi Pujol (Grup d'Acció al Servei de Catalunya), el Grup d'Independents de Miquel Roca, i el grup cristià Acció Obrera, els quals es fusionaren pel març del 1976, convertint CDC en un partit unificat del qual **J.Pujol** fou secretari general. Nacionalista, partidari d'un sistema federal a l'estat espanyol i a Europa, fou membre de l'Assemblea de Catalunya i impulsor del Consell de Forces Polítiques; adoptà inicialment un programa de centre-esquerra d'inspiració socialdemòcrata, i formà part del Pacte Democràtic per Catalunya. Després, però, d'absorbir l'Esquerra Democràtica de Catalunya de Ramon Trias i d'estreñyer els llaços amb UDC —establiment de la coalició *Convergència i Unió* al final del 1978— esdevingué l'opció de centre reformista, catalanista i populista. Aquesta representativitat li fou atorgada, sobretot, amb la victòria en les eleccions al Parlament de Catalunya (1980, 1984, 1988, 1992 i 1995), que donaren la presidència de la Generalitat a Jordi Pujol. D'ençà del 1989 J.Pujol és president del partit i M.Roca i Junyent en fou secretari general fins el 1995, any en què fou ser substituït per Pere Esteve.

convers *RELIG* Dit del convertit d'una religió a una altra, especialment dels musulmans i, sobretot, dels jueus convertits al cristianisme. Fins a la fi del s XIV hi ha casos freqüents de conversions de jueus aïllades. La majoria d'aquests conversos es distingiren en el zel per la nova religió. L'any 1391 esclatà a tota la Península Ibèrica, a partir d'Andalusia, la intolerància creixent de la societat cristiana envers els jueus; gairebé tots els calls dels

Països Catalans foren assaltats i els jueus foren posats davant el dilema del baptisme o la mort. Hom estima el nombre de conversos forçats en uns dotze mil. Una petita part pogué emigrar al nord d'Àfrica. Els altres s'agruparen en confraries, practicaren majoritàriament l'endogàmia i formaren una veritable classe social o casta discriminada dins les ciutats: hom els prohibí d'exercir el notariat a Barcelona (des del 1436), la corredoria a Lleida (1437) i a Barcelona (del 1461 al 1474), etc. La nova inquisició implantada per Ferran II els perseguí implacablement, com a heretges, a partir del 1484 i, en pocs anys, els eliminà com a grup social compacte i actiu.

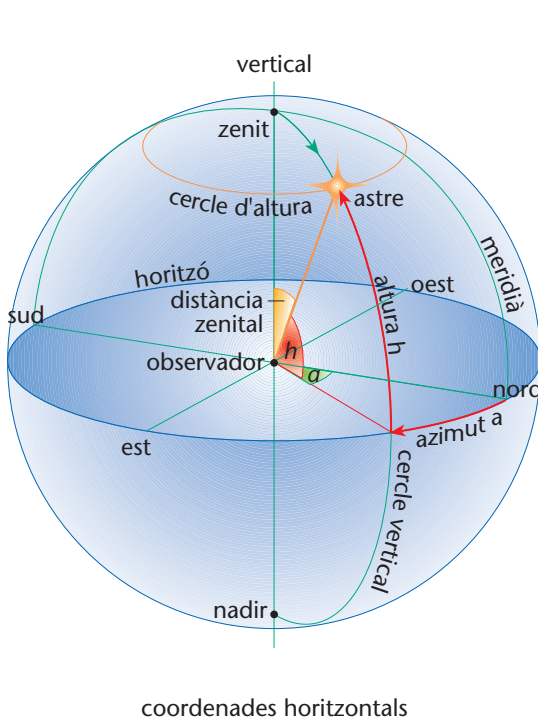
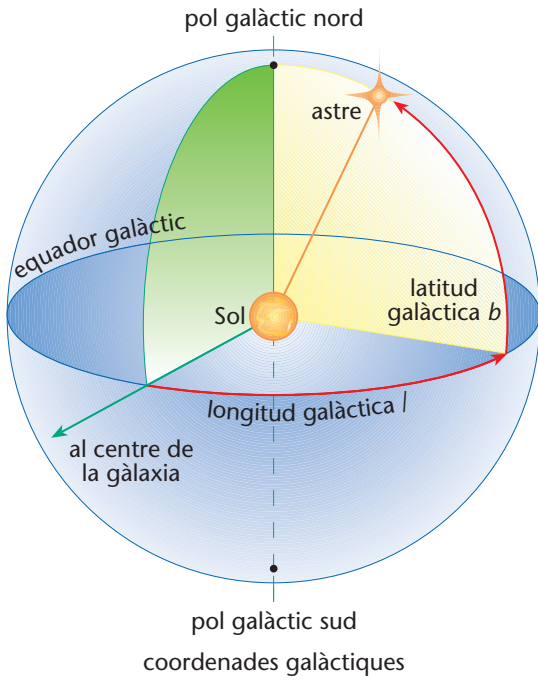
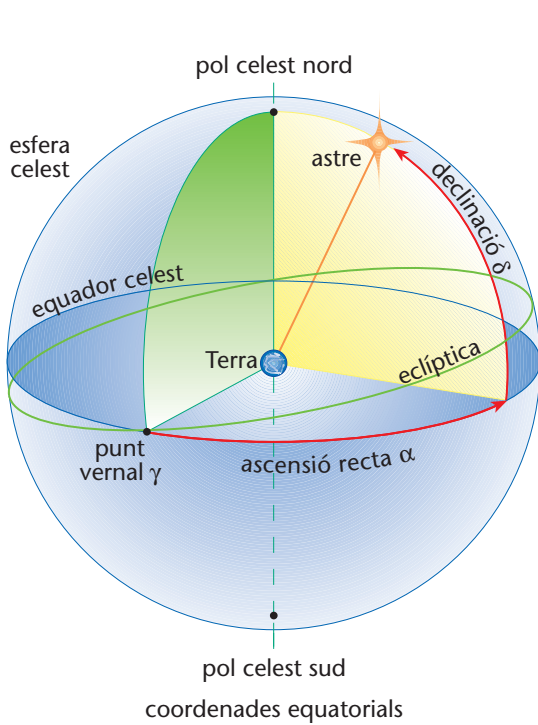
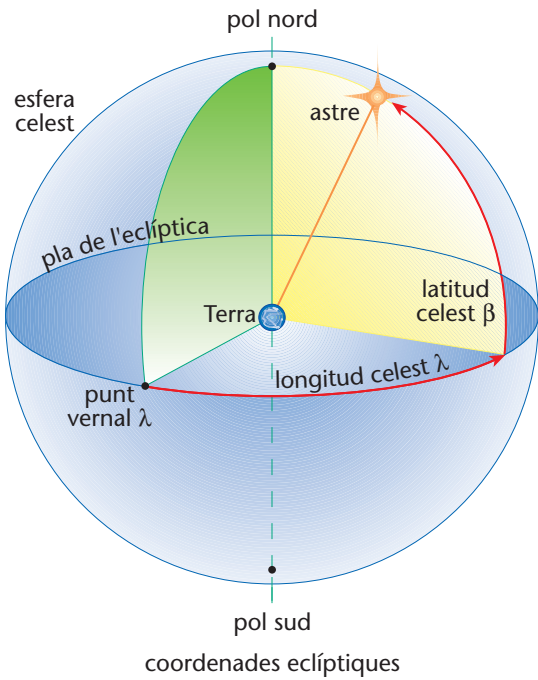
convertidor *ELECT* Aparell, màquina o dispositiu elèctric, destinat a transformar un corrent elèctric d'unes característiques determinades en un altre de característiques diferents. Poden ésser *rotatius* o *estàtics*. Sovint els convertidors són emprats per a convertir el corrent altern en continu, o al revés, el continu en altern. Els primers són anomenats *rectificadors*, i els segons, *onduladors*. En el corrent altern, els convertidors poden ésser per a corrent monofàsic, trifàsic o polifàsic en general (p ex, hexafàsic). Els *convertidors de freqüència* són els que transformen corrent altern d'una certa freqüència en corrent altern d'una altra freqüència, i els *convertidors de fase* són els destinats a transformar un sistema de corrents alterns polifàsic en un altre de la mateixa freqüència però de diferent nombre de fases.

Cook, James (Marton-in-Cleveland York 1728 — Kealakekua, Hawaii 1779) Navegant anglès. Incorporat a la marina reial (1755), comandà tres expedicions que el consagraren com el capdavanter de les modernes exploracions científiques. Durant la primera (1768-71), observà des de Tahití la conjunció de Venus i el Sol i reconegué una extensa àrea del Pacífic meridional, fet que li permeté de negar l'existència d'una *Terra Australis*. El caràcter oceànic de l'hemisferi sud fou confirmat pel segon viatge (1772-75), durant el qual, arribà als 71° de latitud Sud. En el darrer viatge (1776), previst per a trobar un pas entre l'Atlàntic i el Pacífic per l'extrem septentrional d'Amèrica, creuà l'estret de Bering i penetrà a l'oceà Àrtic; quan era als 70° 44' de latitud Nord el glaç li impedí d'avançar i es dirigí vers les illes Sandwich (Hawaii), on fou mort pels indígenes.

Cooper, Gary (Helena, Montana 1901 — Hollywood 1961) Nom amb què és conegut l'actor cinematogràfic Frank J.Cooper. Personificà i mitificà “el bon americà” al cinema dels EUA, especialment en la figura del *cowboy* adust, tímid i simpàtic (*The Man from Wyoming*, 1930; *The Plainsman*, 1936; *The Westerner*, 1940; *High Noon*, 1952). Intervingué també en films humorístics de Lubitsch i de Capra, i també en nombroses cintes d'aventures, com *Lives of a Bengal Lancer* (1935), *Beau Geste* (1939), etc.

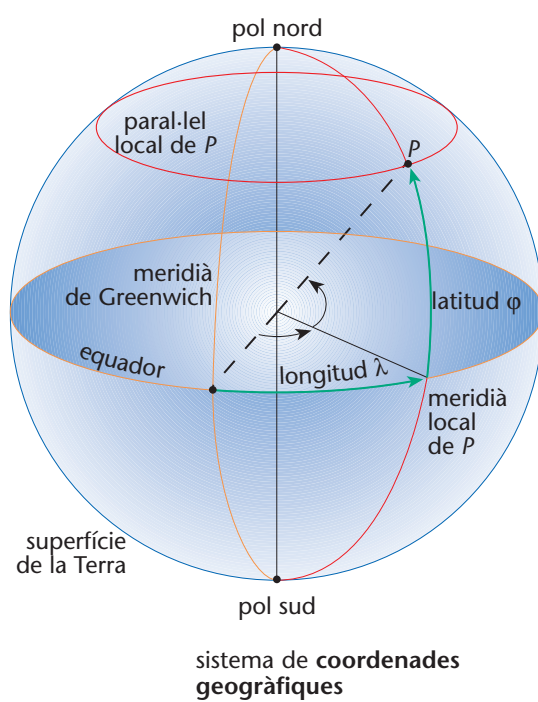
cooperativa *ECON* Unitat econòmica de producció, comercialització o consum que pertany als mateixos usuaris dels seus serveis. El sorgiment històric i el desenvolupament de cooperatives han donat lloc a tot un moviment social. Hom pot considerar els agricultors primitius, els gremis medievals europeus, les comunitats agràries asiàtiques i determinats moviments de migració com a moments d'un procés cooperativista que assolí trets formals i ideològics a la darreria del s XVIII. Des d'aleshores cal diferenciar el cooperativisme com a modalitat d'associació econòmica enfront del moviment social reformador o revolucionari, tal com el formularen els socialistes utòpics del s XIX.

coordenada 1 sistema de coordenades *MAT* En un cert domini *X*, conjunt de funcions tal, que els valors en un punt el determinen, de manera que mitjançant un sistema de coordenades cada punt és definit per un conjunt de nombres, que són les *coordenades* del punt. En el pla, un sistema de coordenades *lineal* consta de dos eixos i un punt, anomenat *origen de coordenades*, situat en la seva intersecció. Si els eixos són perpendiculars, les coordenades són *rectangulars* o *cartesianes*. Si els eixos són oblics, les coordenades són *obliqües*. També es defineix en el pla el sistema de coordenades *polars*, donat per les funcions *r* (*radi vector*) i *θ* (*argument*). Un sistema similar és el de coordenades *bipolars*. Anàlogament hom consideraria, en

sistemes de **coordenades astronòmiques**

l'espai de tres dimensions, sistemes lineals (*coordenades cartesianes*) o sistemes no lineals, com el de coordenades *cilíndriques* i el d'*esfèriques*. En un espai vectorial la noció de sistema de coordenades és equivalent a la de *base dual*. Els *canvis de coordenades* es realitzen mitjançant les matrius de canvi de base. Sobre superfícies en l'espai hom pot posicionar punts mitjançant les coordenades *curvilínies*. Històricament, l'origen dels sistemes de coordenades es remunta a mitjan s XVI, amb R.Bombelli. Descartes introduí les coordenades en el pla i establí una correspondència bijectiva entre els punts del pla i les paral·leles de nombres reals (coordenades *cartesianes*).
2 coordenades astronòmiques *ASTR* Paràmetres que determinen la posició d'un astre a l'esfera celest. Calen dos paràmetres angulars per a situar sobre aquesta esfera qualsevol astre; cada sistema de coordenades és determinat per un *eix fonamental* i per un cercle màxim, dit *cercle fonamental*, que és donat per la intersecció de l'esfera celest amb un pla perpendicular a l'eix fonamental. Una de les coordenades és mesurada sobre el cercle fonamental, i l'altra ho és sobre el cercle màxim que passa per l'astre i per les interseccions de l'esfera celest amb l'eix (*pols*), cercle anomenat *auxiliar*. Quan els arcs de cercle són mesurats en el sentit contrari al de les busques d'un rellotge, el sentit de mesura és anomenat *directe*, i *retrògrad* en el cas contrari. Els sistemes de coordenades celests poden ésser classificats en dos grups. En el primer, una de les coordenades o totes dues, són referides a direccions o plans que depenen del lloc d'observació (*sistemes locals*). A l'altre grup pertanyen els sistemes de coordenades que no tenen cap element local, sinó que tots llurs elements són referits únicament a l'esfera celest. Al primer grup pertanyen els sistemes de *coordenades horitzontals* i de *coordenades horàries*. En el primer sistema el cercle fonamental és la intersecció de l'esfera celest amb el pla horitzontal del lloc, és a dir, l'*horitzó*, mentre que l'eix fonamental és la vertical del lloc d'observació (línia que segueix la direcció de la plomada); el cercle auxiliar és anomenat *cercle vertical*, i els cercles menors paral·lels a l'horitzó reben el nom de *cercles horitzontals* o *almucantarats*. Les coordenades de l'astre són l'*altura h*, i l'*azimut a*. La distància angular entre el zenit i un astre rep el nom de *distància zenital z* o *coaltitud*. En el sistema de *coordenades horàries* el cercle

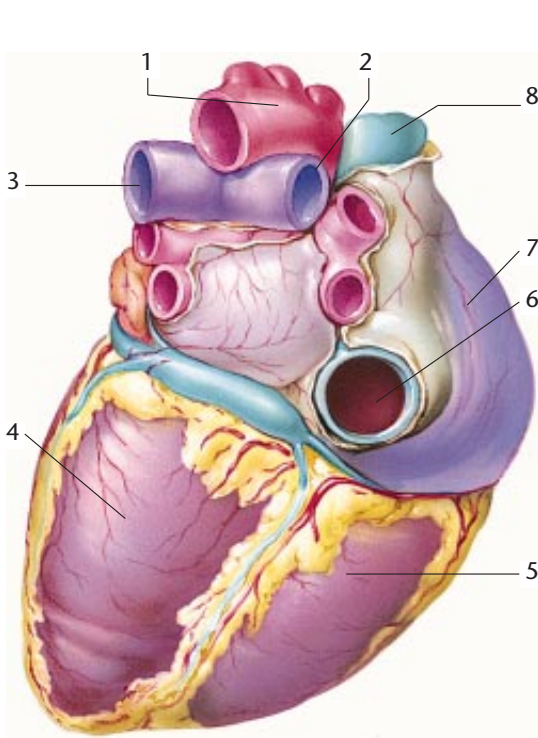
fonamental és l'*Equador celest*, i l'eix fona­mental és l'*eix del món*. Hom anomena *pol boreal* i *pol austral* els punts d'intersecció d'aquesta esfera amb l'eix. El cercle que passa per un astre i pels pols és el *cercle horari* de l'astre; el cercle que passa per un astre i és paral·lel a l'equador celest és el *cercle paral·lel* de l'astre. Al segon grup per­tenyen els sistemes de coordenades *equa­torials*, *eclíptiques* i *galàctiques*.

Copenhaguen [[]*danès: København*[]] Capital de l'estat de **Dinamarca**, vora l'Øresund i estesa entre les illes Sjælland i Amager (88 km²; 466 129 h [1994]). Copenhaguen té el *status* d'*amt* indepen­dent i fa les funcions de capital de l'*amt* de Copenhaguen. El nucli antic és al vol­tant del castell construït pel bisbe Absalon a l'illa de Slotsholm, on hi ha el palau de Christiansborg, la Borsa (edifici barroc de 1620-40) i la Biblioteca Nacional. Altres edificis importants són l'església del Sant Esperit (s XIV), el palau de Rosenborg i l'església de la Trinitat (s XVII). Port del comerç danès, és el pont entre l'Europa central i Escandinàvia. Nucli industrial, hi destaca, però, l'activitat terciària i el turis­me. Originàriament petit nucli de pesca­dors, Copenhaguen deu la seva existència al bisbe de Roskilde, Absalon, el qual la fortificà l'any 1167. Per la seva situació a l'entrada de la Bàltica, tingué un impor­tant paper com a centre comercial. Esde­vingué (1443) residència de la cort i capi­tal de Dinamarca. Durant els ss XIII-XVI hagué de fer cara a diversos atacs de la lliga hanseàtica. Fou assetjada pels suecs en el transcurs de les dues guerres del nord (1658-1659 i 1700). A mitjan s XIX esdevingué un important nucli industrial de manufactures. Durant la Segona Guer­ra Mundial hagué de suportar l'ocupació nazi del 1940 al 1945.

Copèrnic, Nicolau (Toruń 1473 — Frauenburg 1543) Astrònom polonès (*Mikołaj Kopernik*). Estudià a la universitat de Cracòvia (1491-94). Viatjà per Itàlia i s'inscriví a la universitat de Bolonya (1496-99), on estudià dret, medicina, grec i filosofia, i treballà com a assistent de l'astrònom Domenico da Novara. El 1500 anà a Roma, on explicà un curs de mate­màtiques i astronomia, i el 1501 tornà a la seva pàtria i prengué possessió d'una canongia de la catedral de Frauenburg. Malgrat el seu càrrec, retornà a Itàlia, aquest cop a Pàdua (1501-06), per estu­diar dret i medicina; féu, però, una breu estada a Ferrara (1503), on obtingué el grau de doctor en dret canònic. Reinstal­lat definitivament al seu país (1512), atengué l'administració de la diòcesi d'Ermland, exercí la medicina, ocupà certs càrrecs administratius i dugué a terme el seu immens i cabdal treball en el camp de l'astronomia. Copèrnic és consi­derat el fundador de l'astronomia moder­na, per tal com donà les bases que perme­teren a Newton de culminar la revolució astronòmica i de capgirar irreversible­ment la visió del cosmos (sistema coper­nicà). La seva obra mestra, *De Revolutioni­bus Orbium Coelestium*, fou escrita al llarg d'uns vint-i-cinc anys de treball (1507-32). Cal centrar el valor real de la seva obra en el fet de reimposar teories ja re­butjades pel “sentit comú” i de donar­los una estructuració coherent i científica. La ruptura bàsica que representava per a

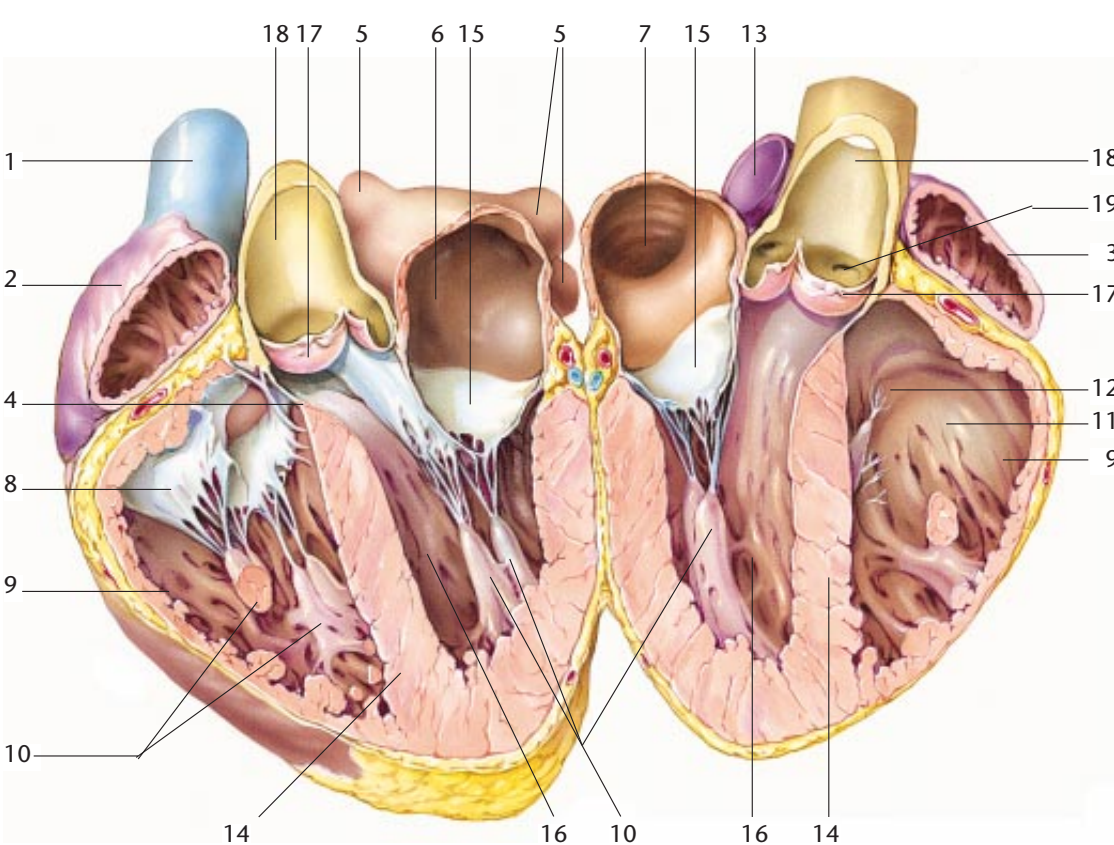
Nicolau Copèrnic (Bibliothèque Nationale, París)

Cara diafragmàtica del **cor**: 1, aorta; 2, artèria pulmonar dreta; 3, artèria pulmonar esquerra; 4, ventricle esquerre; 5, ventricle dret; 6, vena cava inferior; 7, aurícula dreta; 8, vena cava superior

Secció sagital del **cor**: 1, vena cava superior; 2, aurícula dreta; 3, orella dreta; 4, septe o envà interauricular; 5, venes pulmonars; 6, aurícula esquerra; 7, orella esquerra; 8, vàlvula tricúspide; 9, ventricle dret; 10, músculs papil·lars; 11, infundíbul; 12, sortida al tronc arterial pulmonar; 13, tronc arterial pulmonar; 14, septe o envà interventricular; 15, vàlvula mitral; 16, ventricle esquerre; 17, vàlvula aòrtica; 18, aorta; 19, orificis de les artèries coronàries

la ideologia religiosa medieval féu dubtar Copèrnic de publicar la seva obra per tal d'evitar problemes amb l'Església, i no fou fins el 1543 que aparegué la primera edi­ció del *De Revolutionibus*.

Coppola, Francis Ford (Detroit, Michi­gan 1939) Realitzador, productor i guio­nista cinematogràfic nord-americà. L'èxit aconseguit amb *The Godfather* —en les dues parts, corresponents al 1971 i al 1975— li permeté de realitzar *The Con­versation* (1973), film premiat a Canes. Es convertí aviat en un dels principals direc­tors del nou cinema nord-americà amb films com *Apocalypse Now* (1979), *The Outsiders* (1983), *The Cotton Club* (1984), *Tucker* (1988), *The Godfather III* (1990) i *Dracula* (1992).

copte ^{**1**} *ANTROP* Nom donat a l'alta edat mitjana a la població d'Egipte i que és aplicat actualment als cristians egipcis. Derivat de l'àrab *qubt* (corrupció del mot grec αἰγύπτιος), el terme fou aplicat pels conqueridors musulmans del s VII a la població egípcia, que majoritàriament practicava el cristianisme monofisita. Amb la progressiva introducció de l'islam, el terme serví per a denominar el petit grup que restà fidel al cristianisme (Esgl­ésia Copta). ^{**2**} *LING* Llengua camítica deriva­da de l'antic egipci. Posseeix un alfabet propi (alfabet copte). Segons els docu­ments escrits coneguts, el copte es divi­deix en diversos dialectes, corresponents a les diferents regions d'Egipte: sahídic (Al-Sa'id), akhmímic (Akhmīm), subakh­mímic (Asyūt), faiyúmic (el Faium), tots ells de l'Alt Egipte, bohàric (Al-Buḥayra), al nord-est del delta del Nil i a les regions occidentals del Baix Egipte. Sembla que el copte es mantingué com a llengua viva a l'Alt Egipte fins al s XVI, però desaparegué finalment sota la influència de l'àrab. Actualment, la comunitat cristiana copta parla àrab, i l'ús de la llengua copta és únicament ritual. ^{**3**} *literatura copta* *LIT* Literatura escrita en llengua copta. Els documents coptes més antics que hom coneix són del s II aC: grafit d'un títol reial a Abidos, inscripció damunt una pedra d'Akhmmein, fragment d'un glos­sari bilingüe. A part aquesta expressió popular, el copte desenvolupà una litera­tura pròpia amb l'expansió del cristianis­me, però passant pel seu estadi gnòstic i maniqueu. Els primers escrits pròpiament cristians originals coptes que hom coneix són escrits monàstics. El més gran escrip­tor copte de l'època és l'abat Sennuti (~348-457), del qual es conserven regles, homilies i lletres. En conjunt, la produc­ció copta original és pobra. Molt més importants són les traduccions, principal­ment de la Bíblia, dels apòcrifs i dels Pares de l'Església. ^{**4**} *ritu copte* *RELIG* Forma de la celebració cultual pròpia de l'Església Copta. Amb el ritu etiòpic, constitueix la família litúrgica alexandrina, enfront de l'antioquena. Es desenvolupà d'una manera autòctona a l'Egipte, en grec a Alexandria i en copte terra endins. Des­prés de l'escissió entre ortodoxos i mono­fisites, arran del concili de Calcedònia (451), restà com a propi de l'Església Cop­ta i en la llengua autòctona, mentre que la fracció que romangué fidel a Constan­tinoble, o *melquita*, adoptà progressiva­ment el ritu bizantí, en grec.

copulatiu *GRAM* ^{**1**} **conjunció copulati­va** Conjunció que indica el mer enllaç de *coordinació* entre dos o més termes. En català són *i* i *ni* les copulatives bàsiques, però la llengua parlada n'afegeix d'altres, i no és rar de sentir *han vingut en Pau amb la seva dona*. ^{**2**} **proposició copulativa** Proposició que introdueix un atribut del subjecte mitjançant el verb copulatiu *ésser*. Per extensió, hom també aplica el terme a frases amb d'altres verbs de sentit similar, com *semblar*, i fins i tot a frases que introdueixen un atribut de l'objecte directe (*aquest llibre, l'he trobat avorrit*). ^{**3**} **verb copulatiu** El verb *ésser*, destinat essencialment a introduir l'atribut del subjecte d'una frase. En el camp de la lin­güística general, llevat de l'indoeuropeu, la noció de verb copulatiu té segurament una aplicació molt limitada.

^{**1**} **cor** *ANAT* Òrgan central i motor de l'**apa­rell circulatori**. En l'home, és una víscera buida que fa les funcions d'una bomba aspirant i impel·lent, que atreu la sang que circula per les venes i la impulsa, mit­jançant les artèries, a tota la xarxa capil­lar. És constituït per una massa contràtil o miocardi, coberta interiorment per l'endocardi i envoltada exteriorment pel

pericardi. Té forma de con aixafat la base del qual és superior i a la punta es dirigeix cap avall, endavant i a l'esquerra. Interio­rment hom hi distingeix dues aurícules (dreta i esquerra), i dos ventricles (dret i esquerre). Les dues aurícules i els dos ven­tricles són separats entre ells pels envans interauricular i interventricular, respecti­vament. Els ventricles es comuniquen amb les aurícules pels orificis aurículo-ventriculars, i amb les artèries aorta i pul­monar, pels orificis arterials. En aquests orificis hi ha unes vàlvules que s'obren per deixar passar la sang i es tanquen per impedir que retrocedeixi. L'esquelet del cor és constituït per unes formacions fibroses disposades en forma d'anell en les quals s'insereixen les fibres musculars del miocardi. El cor és irrigat per les artèries coronàries esquerra i dreta, que neixen a l'aorta. Les venes del cor són la vena coro­nària major i les venes accessòries que desemboquen a l'aurícula dreta. El cor té unes propietats fonamentals, que són la *producció* rítmica i automàtica del seu propi estímul, la *transmissió* d'aquests estímuls, l'*excitabilitat* o propietat de res­pondre als estímuls, la *contractilitat*, que origina l'expulsió de la sang, i la *refracta­rietat*, per la qual el múscul cardíac no res­pon als estímuls durant la contracció. El cor experimenta, successivament, una fase de contracció o sistole, en la qual la sang és impulsada a les artèries, i una fase de dilatació o diàstole. La freqüència de les contraccions cardíaqes és variable: el nadó té 115-120 contraccions per minut, i l'adult, entre 70-80. L'activitat cardíaca produeix manifestacions sonores que esdevenen paleses mitjançant l'auscultació o la *fonocardiografia*, acompanyada de fenòmens elèctrics que són enregistrats per l'*electrocardiografia*.

^{**2**} **cor** ^{**1**} *TEAT* En el **teatre grec** antic, inter­venció de grups de persones amb una fun­ció lírica o narrativa. Sovint recorrien al cant i a la dansa. Tingué com a origen els himnes i els cants religiosos de la Grècia primitiva i assolí importància en el diti­rambe. Les intervencions del cor rebien els noms d'*estrofa*, *antístrofa*, *melodrama* i *epode*. El cor còmic exposava les idees de l'autor (*paràbasi*). Durant l'edat mitja­na, el teatre litúrgic tingué cors, com tam­bé les *moralitats*, més tardanes. El teatre renaixentista se serví del model grec. El teatre contemporani dóna un relleu nou al cor: expressionisme (Hasenclever, Toller, O'Neill), teatre èpic (Brecht), tea­tre poètic (Eliot), teatre de la crueltat i al­tres formes d'experimentació amb grups d'actors, com les del *Living Theatre*. ^{**2**} *MÚS* Conjunt de músics que canten simultà­niament. ^{**3**} *ARQUIT* Lloc de l'església desti­nat als cantors, on hom resa i canta l'ofici diví. Sovint és separat de la nau per un cancell. Es diferencia del presbiteri perquè aquest és el lloc propi dels ministres de la missa i de l'altar, mentre que el cor és per als cantors, canonges o monjos i és al davant o al darrere d'aquell. Des de l'època barroca la tribuna de l'òrgue, situada en un pis sobre la porta d'entrada, serví també per als cantors (*cor superior*).

coral *MÚS* Composició musical, especial­ment religiosa, destinada a ésser cantada en cor. Fou usat sobretot per les esglésies reformades alemanyes en llurs oficis litúr­gics, i per això és conegut també amb el nom de **coral luterà**. Molts compositors alemanys, en especial J.S.Bach, introduï­ren corals en obres seves de majors di­mensions.

coralet [*Berberis vulgaris*, família de les berberidàcies] *BOT* Arbust espinós d'1 a 3 m d'alçària. A Catalunya, creix en terrenys calcaris de la muntanya mitjana.

corall *ZOOI* Nom donat a qualsevol cni­dari marí proveït d'un esquelet calcari, que pot viure isolat o formar una colònia. Hom l'aplica més específicament a aque­lles espècies de cnidaris (antozous) que posseeixen un esquelet calcari arbores­cent, per contraposició a les madrepores o coralls que tenen esquelet massís. Són més abundants i diversos a les mars càli­des, on formen generalment esculls. La majoria es caracteritzen per la presència d'algues unicel·lulars simbiòtiques en els seus teixits. La pesca i el comerç del corall tingueren una especial importància en l'economia catalana medieval pel fet que les principals zones productores per­tenyien a la corona catalano-aragonesa. Hom pescava el corall, des de llaguts, per mitjà de la corallera o de cabussadors a pulmó lliure. El corall més apreciat era el

de color de sang o el rosat; el blanc tenia molta menys acceptació. Ben polit, era l'element essencial de la joieria catalana. La mercaderia era venuda fora dels Països Catalans. Durant els ss XVII i XVIII hom continuà la pesca del corall tradicional, però la pirateria la dificultà. A la fi del s XVIII, la demanda per a la joieria n'intensificà la pesca i el comerç. Vers el 1880 el corall de qualitat s'arribà a pagar al mateix preu de l'or. Vers el 1954, la utilització d'escafandres autònoms augmentà el rendiment de les immersions.

Corall, mar del Mar del sud-oest de l'oceà Pacífic, entre Austràlia, Papua Nova Guinea, les illes Salomó, les Noves Hèbrides i Nova Caledònia; rep el nom dels nombrosos esculls coral·lins que voregen les costes de les terres que l'envolten.

corb *ZOO* **1** [*Corvus corax*, família dels còrvids] Ocell de l'ordre dels passeriformes, el més gros de tots, que ateny uns 60 cm. Té el plomatge de color negre, lluent; el bec és molt gruixut, i les potes, amb ungles molt fortes. S'alimenta de tota mena de petits animals, que caça amb el seu potent bec, i de carronya. Viu en llocs accidentats, bé que freqüenta també les planes, sobretot a l'hivern. Nia als forats de les penyes, rarament en els arbres. És sedentari a quasi tot Europa; és comú al Principat i a les Balears. És una au molt intel·ligent i fàcilment domesticable. **2 corb de mar** (o **corb marí gros**) [*Phalacrocorax carbo*, família dels falacrocoràcids] Ocell de l'ordre dels ciconiformes, d'uns 90 cm, de plomatge negre i de galtes blanques que hi contrasten. És marí i cabussador. Nia als penya-segats costaners de quasi totes les costes atlàntiques d'Europa i al litoral meridional d'Itàlia, Sicília i Sardenya. A Catalunya hiverna, i hom el troba correntment a l'illa de Buda.

corba *MAT* Conjunt de punts les coordenades dels quals, respecte a un sistema de referència donat, poden ésser expresades com a funcions contínues d'un sol paràmetre. La representació cartesiana d'una funció definida *f* en un subconjunt del conjunt dels nombres reals serà donada pels punts (*x*,*y*) tals, que *y* = *f*(*x*) (forma explícita) o bé en forma implícita per *F*(*x*,*y*) = 0. Segons la natura de la seva equació donada en coordenades cartesianes, una corba rep el nom d'*algèbrica* o *transcendent*. Per a corbes planes es defineixen els conceptes de recta *normal* i *radi de curvatura*. El *grau* d'una corba algèbrica plana és el de la seva equació. La *classe* de la corba és el nombre de tangents que té en un punt genèric. Una corba *guerxada* és aquella que no és situada damunt un pla. Per a corbes en l'espai hom defineix un *pla osculador*, i les línies *normal* i *binormal*. El *grau* d'una corba algèbrica guerxada és el nombre de punts que té situats damunt un pla genèric, i la seva *classe* és el nombre de plans osculadors que té en un punt genèric.

corball [*Umbrina cirrosa*, família dels esciènids] *ZOO* Peix perciforme, bentònic, propi dels fons de sorra i fang, que ateny els 70 cm de llargada i presenta dues dorsals, la primera, curta, i la segona, llarga, i una barba gruixuda i curta com una berruga. La coloració del cos presenta unes conspicues bandes laterals, obliqües i ondades, de color daurat sobre fons blau. Viu a la Mediterrània, a la mar Negra, a l'Atlàntic oriental i a la mar Roja, sovint en els deltes dels rius. A les costes catalanes sol ésser pescat al tremall, i la seva carn és molt estimada; un nom alternatiu és el de corball de sorra, que el distingeix de dues altres espècies de la mateixa família: el **corball de fang** (*Umbrina ronchus* [*Sciaena ronchus*]), de distribució més atlàntica i d'aigües profundes, i el **corball de roca** (*Corvina nigra* [*Sciaena umbral*]), comú a la Mediterrània, a la mar Negra i a les costes atlàntiques orientals.

corc **1** *ZOO* Nom donat als adults i a les larves de diversos coleòpters que viuen a la fusta, al gra o en d'altres productes vegetals, dels quals s'alimenten. **2** *ZOO* Nom genèric aplicat a les erugues de diversos lepidòpters, com ara el *Cossus cossus* o **corc dels troncs**, i els tortríctids *Cydia pomonella* o **corc de les pomes** i les **peres** i *Lobesia botrana* o **corc del raïm**.

corda **1** *TÈXT* Feix de fils, gruixut i flexible, format per un conjunt retort de dos o més cordons cadascun dels quals és compost de tres o més fils, també retorts. Cada cordó per separat, o bé la seva reunió, pot tenir ànima. Les matèries tèxtils emprades

Còrdova Vista parcial dels jardins de l'Alcàsser

són el cànem, abacà, pita, jute, espart, cotó, fibra de cotó, niló, perló, draló i altres fibres sintètiques. Les cordes usades a bord dels vaixells són anomenades *caps*. **2 corda vocal** *ANAT* Cadascun dels quatre replegaments, dos a cada banda, de la mucosa de la laringe, els quals, disposats en sentit àntero-posterior, tenen, com a inserció anterior, el cartílag tiroide i, posteriorment, el cartílag aritenoide. Les *cordes vocals superiors* tenen esquelet membranós. Les *cordes vocals inferiors* contenen un fascicle voluminós del múscul tiroaritenoidal i són part essencial de la glotis com a òrgan de fonació. **3 MÚS** Cadascuna de les quatre veus o registres fonamentals; soprano, contralt, tenor i baix. **4** La part propulsora del mecanisme d'un rellotge, constituïda per una tira d'acer enrotllada en el tambor (molla real); en produir-se'n la distensió, provoca el moviment del rellotge.

Córdoba Capital de la província homònima, a l'Argentina, situada vora el riu Primero (1 179 069 h [1991]). Segon nucli industrial de l'Argentina i mercat d'una extensa àrea agrícola i pecuària, ha tingut un ràpid creixement demogràfic. Important centre cultural i d'ensenyament superior: Universidad Nacional de Córdoba (1613). Fundada el 1573, el 1782 esdevingué capital de la Intendencia de Tucumán i, posteriorment, de la província del seu nom. La ciutat tradicionalment ha estat lligada al peronisme; pel juny del 1969 hi tingué lloc el *cordobazo*, o presa de la ciutat pels obrers.

Còrdova [cast: *Córdoba*] Ciutat i capital de la província homònima, a la comunitat d'Andalusia, situada vora el Guadalquivir, a l'àrea de contacte de la serralada de Còrdova amb la Campiña (302 154 h [1991]). La ciutat, situada primitivament en una cruïlla de camins, sobre la Via Augusta, en conserva encara el nucli central amb les característiques urbanes de

l'època musulmana. És situada en el centre d'una rica comarca agrícola. Hi tenen importància les activitats derivades del sector terciari (comerç, administració), industrials (indústries alimentària, metal·lúrgica, de la fusta) i el turisme. És seu episcopal, disposa d'universitat (1972) i és un important nus de comunicacions. Hom creu que fou fundada pels cartaginesos sobre un nucli ibèric. El 169 aC Claudi Marcel hi establí una colònia romana, anomenada *Corduba*, que fou capital de la Bètica. A la darrerria del s VI se la disputaren visigots i bizantins. Ocupada pels àrabs el 711, esdevingué capital d'Al-Andalus el 716, de l'emirat independent el 756 i del califat el 929. Conquerida el 1236 per Ferran III de Castella, serví de bastió contra els sarraïns de Granada. El comerç de la llana fou força actiu a la ciutat durant el s XV. Les fams del s XVII l'afectaren profundament i l'arruïnaren. Durant el s XVIII hi hagué una notable revifalla, però fou saquejada pels francesos el 1808 i ocupada des del 1810 fins al 1812. Durant el ss XIX i XX hi hagué un gran desenvolupament demogràfic. Hi ha restes ibèriques i romanes, però la importància artística li ve del domini musulmà i es manifesta sobretot en la **mesquita de Còrdova**, fundada per ‘Abd al-Raḥmān I vers el 784, que aprofità la major part dels materials visigòtics de l'església de San Vicente. Fins al s X patí diverses ampliacions fins a conformar un rectangle de 180 per 130 m, amb dinou naus, separades per un conjunt de columnes i pilastres que formen arqueries. Cal destacar el *mih-rāb* que vers el 961 féu construir al-Ḥakam II. Ja en poder dels cristians, hom li afegí noves construccions i, finalment, la catedral (s XVI) pràcticament al bell mig. La ciutat té més construccions mudèjars (banys i diversos minarets), una sinagoga (s XIV), un alcàsser (1328) i nombroses esglésies: San Nicolás de la Villa (dels ss XV-XVI), San Lorenzo (s XIII) i San Agustín (ss XIV-XVI). En arquitectura civil, les cases dels Ceas (s XV) i dels Villalones (1560). Són també de gran bellesa els patis cordovesos, presents sobretot a la ciutat antiga. A uns 6 km de la ciutat hi ha la ciutat de Madīnāt al-Zahrā.

Còrdova, califat de Període en què Al-Andalus deixà de dependre políticament i religiosament del califat oriental (756-929 i 929-1031). La proclamació del califat fou precedida d'un període (756-929) d'independència política, però no religiosa, anomenat **emirat de Còrdova**. Quan la dinastia omeia de Damasc fou exterminada (750) pels nous califes abbàsides, el príncep ‘Abd al-Raḥmān aconseguí d'alliberar-se de la matança i es proclamà sobirà de tot Al-Andalus, adoptant a la mesquita de Còrdova (773) el títol d'emir. No gosà atribuir-se el títol califal i reconegué encara la dependència religiosa amb l'únic califa de l'islam. De fet, però, la situació política no canvià gaire: els governadors provincials ja eren gairebé independents; la novetat d’‘Abd al-Raḥmān I consistí a instituir, per primera vegada, una entitat política que s'organitzava independentment de la resta del món islàmic. L'exèrcit format per esclaus i soldats mercenaris permetia que el poder de l'emir fos independent dels seus súbdits, conjunt heterogeni de races i tendències (Al→*Andalus*) sovint en lluita entre elles o contra l'autoritat de l'emir. Bé que hi continuaren les revoltes interiors, l'emirat cordovès semblava ja sòlidament establert en temps d’‘Abd al Raḥmān II i el país gaudia d'una gran prosperitat: la cort, emmirallant-se en el model de Bagdad, assolí una gran esplendor cultural i artística. Però l'estructura política de l'emirat encara era feble i inestable. Al nord, una família d'origen visigot s'enfrontà a l'emir i constituí un regne propi. Semblantment s'esdevenia a la Marca Inferior on es produí la rebel·lió d'Umar ibn Ḥaḟṣūn, que es féu fort a Bobastro (880). Quan ‘Abd al-Raḥmān III pujà al poder (912) els desordres interns s'agreujaren, però pogué derrotar els cristians i sotmetre els rebels de l'interior. Contra els intents expansionistes fatimites reivindicà els seus drets com a descendent dels califes omeies i s'anomenà (929) *amir al-mu'mīnīn*, instituint, així, el *califat de Còrdova* (929-1031). Si durant el regnat d’‘Abd al-Raḥmān III Al-Andalus assolí la major prosperitat econòmica de la història musulmana peninsular, en temps del seu fill i successor, al-Ḥakam II, s'hi desenvoluparen, a més, les activitats intel·lectuals i artístiques, i Còrdova esdevingué el

art coreà Observatori astronòmic de Ch'omsongdae a Kyôngju

centre cultural més important de tot l'Occident. A la seva mort (976) era difícil d'imaginar la ràpida decadència en què caigué el califat al començament del segle següent. Hišām II heretà el poder quan era encara un infant, i el govern passà a les mans de la família amirita, gràcies a les intrigues d'ibn Abī ‘Amir (→***Almansor***). Aquest gran polític i estrateg reinstaurà les fructuoses *aceifas* a terres cristianes (saqueig de Barcelona el 985, etc) i estengué la seva sobirania als berbers del Magrib. Després de la mort d'Hišām II sis omeies ocuparen en poc temps el califat, i també tres membres de la família berber hammudita. De fet, les ciutats més importants d'Al-Andalus ja tenien un govern més o menys independent. I així, un consell de notables reunit a Còrdova decretà (1031) l'abolició del califat. La unitat fou trencada del tot i s'inicià el període anomenat *dels regnes de taifes*.

coreà **1** *ANTROP* Individu d'un poble que habita principalment la península de Corea i l'illa de Cheju i que s'estengué, durant l'ocupació japonesa (1910-45), a la Xina, al Japó i a la Sibèria. Originaris de migracions tungús (del tercer mil·lenni aC al s V dC), sotmeses a influències xineses del s II aC ençà, els coreans són de raça sínida amb influències tungús. És caracteritzen pels pòmuls elevats, la mandíbula inferior més avançada i el cabell especialment fosc i estirat.
2 *LING* Llengua parlada a la península de Corea i a l'illa de Cheju, a la Xina (1 milió) i al Japó (663 000). Consta de set vocals fonamentals i de vint-i-cinc consonants. Té numeració decimal i fa un gran ús de sufixos que serveixen per a formar mots nominals, a partir principalment de radicals variables. El verb és impersonal i no té noció del nombre. La classificació no ha estat fixada encara, bé que hom la relaciona amb les llengües altaiques.
3 **art coreà** *ART* Art desenvolupat pel poble coreà, amb una intensa influència xinesa, que, interpretada amb veritable personalitat, Corea transmeté al Japó. Els períodes que cronològicament structuren la història de l'art coreà són els de Lolang (s I aC — s IV dC), els Tres Regnes (s I aC — s VII dC), Silla (ss VII-IX), Koryo (ss X-XIV) i Chosŭn (s XIV — any 1900). Amb un passat prehistòric on sobresurten la sèrie de peces de bronze i els diversos dòlmens, Corea inicià la seva producció artística d'influència xinesa amb el període dels Tres Regnes: al nord, en el de Koguryo, al sud-oest en el regne de Paekche —es destaquen les pagodes en pedra de Chongnimca i de Miroksa—; al sud-est, en el regne de Silla, s'han conservat nombrosos túmuls funeraris amb tresors riquíssims, la pagoda de Punhwangsa i l'observatori astronòmic de Ch'omsongdae. En el període del Gran Regne de Silla floriren extraordinàriament les arts (temple budista de Pulguksa i santuari rupestre de Saykkulam, ambdós prop de Kyôngju). Del període de Koryo mereix d'ésser esmentada la pagoda del monestir de Pusok-sa, i les seves ceràmiques i porcellanes. En el darrer període, hom construí enormes palaus a Seül, com els de Kyonbok, Dulsoo i Changdok, però l'aspecte més important és el de la producció pictòrica, de temàtica diversa i forta personalitat.

 República de Corea	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div><div><div></div></div></div>	
<div><div></div></div>	
	
	
govern:	república
superfície:	99 263 km²
població:	44 436 000 h (1994)
capital:	Seül
idioma of.:	coreà
moneda:	won

Mapa físic de la República de Corea

This physical map of the Republic of Korea displays its geographical features and major urban centers. The map is oriented with North at the top. Key elements include:

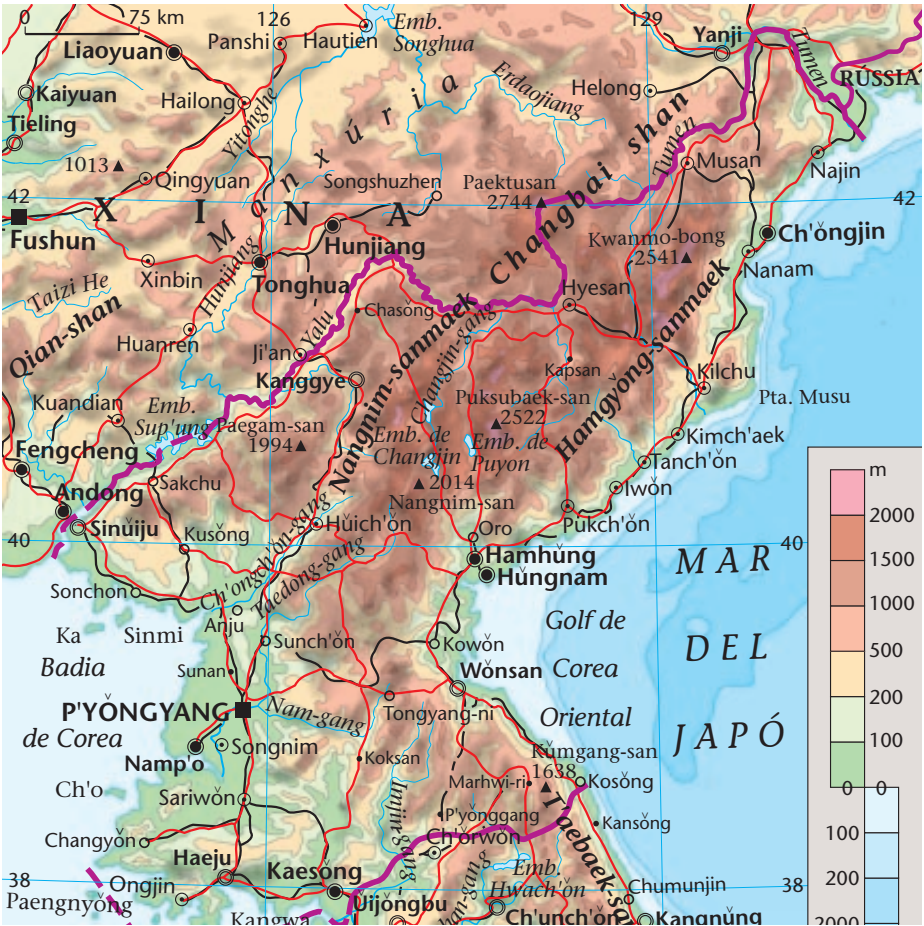
- Geographical Features:** The map shows the Korean Peninsula with the Yellow Sea (MAR) to the west and the East Sea (GROGA) to the east. The Korean Demilitarized Zone (DMZ) is indicated by a dashed line near 38°N. The Korean Strait (Kanghwa) is shown between the peninsula and the Japanese archipelago.
- Major Cities and Towns:** Labeled locations include Ch'o, Sariwŏn, Changyŏn, Haeju, Oŋjŏn, Kŏnghwa, Uijŏngbu, Ch'ŏn, Kŏsŏng, Ch'ŏn, Ch'

divisió (1945) de la península coreana a la línia del paral·lel 38°. Començà tenint un govern militar nomenat pels EUA, que ignoraren un Comitè per a la Reconstrucció de la Nació ja organitzat. Fracassada la conferència de Seül entre els EUA i l'URSS (1946), l'ONU decidí d'organitzar unes eleccions a tot Corea, però les eleccions només foren efectuades al sud, on donaren el poder al partit liberal dirigit per Syngman Rhee (1948). La Corea del Sud esdevingué la independent República de Corea per l'agost del 1948, amb Syngman Rhee com a primer president de l'estat. El 1950 esclatà la guerra entre ambdues Corees (guerra de Corea). Després de l'armistici de P'anmunjim (1953), fou signat un altre pacte de defensa entre sud-coreans i nord-americans. Rhee fou reelegit el 1956 i el 1960, però la protesta popular fou tan forta que hagué de dimitir (1960). Unes noves eleccions donaren el poder al partit democràtic; s'inicià aleshores un període de major llibertat, però un cop d'estat militar (1961) dirigit per Park Chung-hee ocupà el poder. Seguí una política de patrioterisme i autarquia econòmica, inicià (1972) contactes amb la Corea del Nord amb vistes a una futura reunificació i féu aprovar una Constitució (1972) que ampliava els poders presidencials. El 1979 Park Chung-hee fou assassinat pel director de la CIA sud-coreana i succeït per Choi Kyu-hah, el qual endurí el règim. La presidència passà al general Chun Doo-hwan l'any 1980, que depurà els medis polítics, la premsa i l'administració. El 1981, decretada una amnistia i legalitzats els partits polítics, foren convocades eleccions, en què Chun Doo-hwan resultà reelegit president. Pel gener del 1985 es formà el Nou Partit Democràtic de Corea que aglutinà les principals forces de l'oposició. Al 1987, la forta repressió policial féu dimitir Chun Doo-hwan, que fou substituït en el càrrec per Roh Tae-Woo, el qual guanyà tot seguit les eleccions. En les eleccions presidencials del 1992 fou escollit nou president de la república Kim Young-Sam, el qual aconseguí formar un govern mixt i depurà el govern i l'exèrcit dels elements totalitaris de règims anteriors.

Corea, República Democràtica Popular de [o *Corea del Nord*] [coreà: *Chosŏn Minjuŭi In'min Konghwaguk*] Estat de l'Àsia oriental, que ocupa la part septentrional de la península de Corea i un sector continental, limitat al nord, pels rius Yalu i Tumen, que la separen de la Xina i de Rússia, i, al sud, per la República de Corea (120 538 km²; 23 067 000 h [1994]). La capital és P'yŏngyang.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA La situació del territori permet només el conreu d'un 20% de la terra. La reforma agrària col·lectivitzà el sòl l'any 1954 i formà 13 309 cooperatives. El 1970 el 90% de la terra era conreat per les cooperatives. L'arròs és el producte agrícola més important, seguit pel blat de moro, les patates, les pomes i el blat. La ramaderia de porcins és la més important, seguida de la de bovins i l'aviram. Namp'o, Cho'ŏngjin i Wŏnsan es destaquen com a ports pesquers. La mineria és la font econòmica més important, juntament amb la indústria. Hom hi explota, sobretot, el carbó, el ferro, el coure i el grafit. Les indústries més desenvolupades són la tèxtil, la siderúrgica, la metal·lúrgica, la química, les del ciment, i la metal·lúrgia de transformació. Ha pres embranzida la indústria d'armaments. La navegació fluvial és important, especialment al riu Yalu. El port principal és Namp'o, a la mar Groga. La recuperació de les pèrdues causades per la guerra de 1950-53 durà fins el 1970. El primer pla sexennal (1971-76) reprengué el desenvolupament econòmic. El sector industrial assolí els objectius més d'un any abans d'acabar. En el pla septennal 1978-84 hom posà l'accent en l'increment del comerç exterior —dirigit tradicionalment a l'URSS i a d'altres estats socialistes, però també al Japó—, seriosament compromès pel deute. La important disminució de l'índex de creixement econòmic el 1990 fou el resultat de la caiguda del comerç amb el bloc soviètic. A la dècada dels noranta s'implantaren reformes econòmiques encaminades al desenvolupament de l'agricultura i de la indústria lleugera, en vista de l'espectacular caiguda de la indústria pesant.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT La població és elevada i concentrada a les

Mapa físic de la República Democràtica Popular de Corea

valls. El creixement natural és molt més elevat que el de la Corea del Sud. Ètnica­ment, el 99,3% són coreans; la resta són mongols, xinesos i russos. No hi ha cap religió oficial. República Democràtica Popular proclamada el 8 de setembre de 1948, d'acord amb la constitució del 1972, el màxim òrgan de l'estat és l'as­semblea suprema del poble. L'assemblea elegeix del seu si un *praesidium*, el president del qual fa les funcions de cap de l'estat. El poder polític és a les mans del Partit dels Treballadors Coreans, organit­zació fundada el 1946 per Kim Il-sung. La Corea del Nord és membre de l'ONU.

LA HISTÒRIA

La República Democràtica Popular de Corea nasqué amb la divisió (1945) de la península coreana a la línia del paral·lel 38°. El govern fou lliurat pels japonesos al nacionalista Cho Nansik, que pel desem­bre emigrà al Sud. Mentrestant, es formà el comitè organitzador del futur partit comunista, on figuraven les tendències pro-soviètiques del secretari general Kim Il-sung, les pro-xineses de Kim Tu-bong i les nacionalistes de Pak Hon-yong. El 1946 fou fundat un comitè provisional del poble nord-coreà, dirigit pels dos Kim; aquests dos mateixos dirigents formaren també el Partit dels Treballadors. Kim Il-sung fou elegit primer ministre (1947). El 1948 fou proclamada la constitució de la República Democràtica Popular de Corea, amb Kim Il-sung com a president. El 1949 es fusionaren els grups comunistes nord-coreans i sud-coreans en el Nou Partit dels Treballadors Coreans, presidit per Kim Il-sung, el qual proposà eleccions generals a tot el territori, sense la supervisió de l'ONU, cosa que fou rebutjada per la Co­rea del Sud. Acabada la guerra de Corea (1953) s'iniciaren una sèrie de plans eco­nòmico-socials que convertiren la Corea del Nord en un país d'organització socia­lista molt desenvolupat. La Corea del Nord ha pretès de situar-se en una posició independent i alhora de bona amistat amb la Xina i l'URSS. El 1972 hom adop­tà una nova constitució i l'assemblea le­gislativa nomenà president Kim Il-sung (reelegit el 1978, el 1982, el 1986, el 1990 i el 1993). Al juliol del 1994, després de la mort de l'històric Kim Il-sung, fou escollit nou president el seu fill Kim Jong-Il. Les relacions amb la Corea del Sud han estat sempre de fricció constant, tot i que des de l'any 1972 hom manté contactes amb la Corea del Sud amb vista a una futura reunificació.

coreografia *DANSA* Art de compondre ballets o danses anotant les figures i els passos dels solistes i dels grups, harmonit­zats amb la música i altres elements de l'espectacle. La primera notació coreogrà­fica —molt rudimentària— de què hom té notícia és continguda en el *Llibre Vermell de Montserrat*. La primera escola sorgí a Milà, formada per mestres de dansa pro­fessionals els quals irradiaren a tot Europa els principis de la dansa italiana. El primer que inventà un sistema de notació coreo­gràfic fou Jehan Tabourot. Al s XVII hi hagué coreògrafs notables (Balbi, Bocan,

etc). Els dos primers decennis del s XVIII significaren el predomini del ballet amb una coreografia de tipus col·lectiu molt notable. El ballarí Noverre desenvolupà aquesta tendència. Ja avançat el s XIX, Saint-Léon escriví *Sténochoréographie ou Art d'écrire promptement la danse* (1852). Simultàniament, a Rússia, Petipa establia tres coreografies modèliques per als ba­llets de Čajkovskij. Dues ballarines del s XX, Loïe Fuller i Isadora Duncan, renova­ren el concepte de dansa escènica. A par­tir dels Ballets Russos la coreografia fou més i més complexa. Fokin, Balanchine i altres deixebles de Diaghilev represen­tare­n la transició entre la coreografia romàn­tica i la moderna. Al marge de Diaghilev aparegueren les nord-america­nes Martha Graham i Agnes de Mille, l'anglès Anthony Tudor etc. Després de la Segona Guerra Mundial aparegueren dos innovadors de la coreografia: el nord-america­ Jerome Robbins i el francès Mau­rice Béjart. A partir dels anys seixanta s'han destacat l'anglès John Cranko, el francès Roland Petit, el nord-americà Merce Cunningham i l'alemanya Pina Bausch. Als Països Catalans, el coreògraf més destacat d'aquests darrers anys ha estat Joan Magriñà.

Corfú [*ant: Corcira*] Illa de la mar Jònica, que constitueix un *nomós* de les Illes Jòni­ques, Grècia (641 km²; 105 043 h [1991]). La capital és Corfú. Els recursos econò­mics són l'agricultura i també la fabrica­ció de paper i sabó i l'artesania tèxtil. És un centre d'atracció turística. L'antiga Corcira fou colònia de Corint (733 aC). L'ajuda d'Atenes a Corcira contra Corint fou una de les causes de la guerra del Pe­loponès. Pertangué a l'imperi Bizantí fins el 1084, que fou conquerida pels normands. Expulsats aquests pels venecians, retornà a Bizanci, però novament fou ocupada pels normands (1147-48). Posteriorment, passà a Venècia (1206), al despotat d'Epir (1214) i a Manfred de Sicília (1259); la seva mort a les mans de Carles I d'Anjou comportà la incorporació de l'illa als dominis angevins (1266). Després estigué sota el poder venecià (1386-1797), passà a la República Francesa (1797), fou ocupada poc temps després per un exèrcit russo-turc, i retornà a França el 1807. Des del 1809 fins al 1864, que fou cedida a Grè­cia, romangué en poder de la Gran Bre­tanya, la qual li atorgà una certa autono­mia. A la Segona Guerra Mundial fou ocu­pada per tropes italianes durant el període 1941-44.

coriandre [*Coriandrum sativum*, família de les umbel·líferes] *BOT* Planta herbàcia anual, glabra, de 15 a 50 cm d'alçada, amb fulles compostes, les superiors amb els folíols linears, i flors blanques disposa­des en umbel·les. Hom n'empra els fruits secs com a condiment i en la fabricació d'alguns licors.

corindó *MINERAL* Òxid d'alumini, Al₂O₃. Mineral que cristal·litza en el sistema romboèdric, en cristalls d'hàbit prismàtic, algunes vegades de dimensions considera­bles. Té una duresa de 9 i una densitat de 4-4,1. Pur és incolor, però sovint presenta uns altres colors, deguts a impureses. Les varietats més conegudes són les de color blau fosc, anomenades *safir*, i les de color vermell, anomenades *robí*: ambdues són pedres precioses molt emprades en joie­ria. El cristall impur, triturat i barrejat amb altres minerals, és anomenat *esmeril*, i hom l'utilitza com a abrasiu.

Corint Capital del *nomós* de Coríntia, al Peloponès, Grècia, situada a l'extrem oc­cidental del canal del seu nom (22 658 h [1981]). L'actual ciutat sorgí a poca dis­tància de l'antiga ciutat de la Grècia anti­ga. Hi destaquen el temple d'Apol·lo, algunes instal·lacions portuàries i certes basíliques paleocristianes. Estigué sotme­sa a Argos durant els primers segles des­prés de les invasions dòriques, fins al s VIII aC. Aleshores esdevingué indepen­dent i destacà com a conseqüència de la seva situació geogràfica. Fundà les colò­nies de Corcira (→*Corfú*) i Siracusa, i també les de l'Epir i d'Acarnània, a la Cal­cídica. Afeblida per les guerres de Corcira (434 aC), del Peloponès (431-404 aC) i de Corint (434 aC), restà neutral durant les guerres de Filip de Macedònia. Durant el s II aC esdevingué un centre de resistència a la penetració romana, causa del saqueig i de la destrucció de la ciutat per part dels romans el 146 aC. Refeta per Juli Cèsar (44 aC), mantingué durant tota l'època

romana el valor de gran centre econòmic i fou capital de la província romana d’Acaia. Sant Pau hi fundà una comunitat cristiana l’any 50, amb la qual sostingué una viva correspondència (*epístola*). L’acròpoli (*Acrocorint*) fou arrassada per les construccions medievals. Corint suportà al llarg de l’edat mitjana una sèrie d’invasions que contribuïren a provocar-ne la decadència. El 1715 caigué sota domini turc per darrera vegada, fins que fou alliberada pels grecs el 1821.

corn *MÚS* Nom genèric amb el qual hom designa qualsevol dels instruments aeròfons més arcaics. La forma més típica consisteix en una banya d’animal, tot i que ha sofert diverses modificacions de material i de forma. La seva utilització principal estigué reduïda a l’emissió de senyals acústics perceptibles a gran distància. Quan hom començà a introduir-los en àmbits específicament musicals, s’intentaren augmentar les seves possibilitats practicant-hi orificis que permetien una major varietat de sons. A partir d’aquestes transformacions s’originaren la major part de les famílies d’instruments aeròfons actuals.

Corneille, Pierre (Roan 1606 — París 1684) Escriptor francès. Llicenciat en dret (1624), exercí durant vint-i-dos anys el càrrec d’"advocat del Rei". Després de l’èxit de la primera comèdia, *Mélite* (1929), estrenà diverses obres a París i obtingué una pensió de Richelieu. La tragèdia *Le Cid* (1636) el situà com a primer dramaturg del seu temps, però suscità una llarga polèmica per no observar les “unitats acadèmiques” i se l’acusà d’immoral. Repregué la seva producció amb tres de les seves millors tragèdies: *Horace* (1640), *Cinna* (1640) i *Polyeucte* (1642). El seu prestigi es consolidà amb *Pompée* (1643), *Le menteur* (1644) i *Rodogune* (1644). Fou elegit membre de l’Académie el 1647. El 1651, s’allunyà uns quants anys de l’escena, dedicat a la traducció en vers de la *Imitació de Crist* (1656). El 1663 es féu una edició monumental del seu teatre, en dos volums, i Lluís XIV li atorgà una pensió. Els primers èxits del jove Racine amenaçaren la seva hegemonia, i ja el 1670, *Tite et Bérénice* no pogué resistir la comparació amb la *Bérénice* raciniana. El 1672 trobà dificultats per a estrenar *Pulchérie*, i el fracàs de *Suréna* el 1674 el mogué a renunciar a escriure. Corneille representà molt bé l’inici del classicisme teatral francès i els ideals de la generació de Lluís XIII.

Cornellà de Llobregat Municipi del Baix Llobregat, a l'esquerra del Llobregat (7 km²; 84 927 h [1991]). És situat en part a la zona al·luvial deltaica del Llobregat, riu que en forma el límit S i W, i en part sobre el pla inclinat que constitueix el piemont del massís hercinià de Collserola; aquests dos sectors, anomenats popularment **Cornellà de Baix** i **Cornellà de Dalt**, són separats per un rost. L'agricultura (hortalisses i fruiters) i la ramaderia són en regressió. La indústria ha experimentat un gran desenvolupament, sobretot a partir del 1960; predomina la petita i mitjana empresa, encara que hi radiquen grans fàbriques (Siemens, Pirelli, Montesa, Honda, etc). A causa de la immigració, la població es multiplicà per vuit entre el 1950 (11 473 h) i el 1975 (91 739 h), data a partir de la qual experimentà una minva demogràfica. Compta amb autobusos, ferrocarrils i una línia de metro que comuniquen amb Barcelona. La *ciutat* (79 705 h [1991], *cornellanencs*; 27 m alt), que rebé aquest títol el 1968, té el seu nucli primitiu (anomenat *el Centre*) al peu del rost que separa els dos sectors del municipi. Al sector de Cornellà de Baix hi ha, a més, els barris de Millars, la Riera, Almeda, Mercader (amb l'antiga torre Mercader, dels comtes de Bell-lloc), Femades, Solanes, la Remunta (al límit amb l'Hospitalet de Llobregat), Ribera (vora el riu), la Font-santa, Can Fatjó i Campreciós (al límit amb Sant Joan Despí); al de Cornellà de Dalt hi ha els barris del Pedró, la Gavarra, Sant Ildefons i les Arenes. El poble sorgí al voltant de l'església parroquial de Santa Maria, destruïda el 1936 i refeta posteriorment; prop seu s'alça el **castell de Cornellà** (dit també *castell Nou* o *del Borní*). Dins el terme s'han trobat algunes restes romanes. El lloc no és esmentat, però, fins el 986; al s XIII el seu terme fou incorporat al territori de Barcelona fins que en fou separat amb el decret de Nova Planta (1716). Fins al començament del s XX, quan s'hi establiren les primeres indústries i els primers nuclis d'estiueig, la se-

va economia fou bàsicament agrícola. En aquesta època hi hagué un important nucli lerrouxista, i després ha estat un dels focus de l'obrerisme de l'àrea barcelonina.

Cornet i Palau, Gaietà (Barcelona 1878 — 1945) Dibuixant caricaturista i enginyer, fill de Gaietà Cornet i Mas. Format artísticament a l'Acadèmia Borrell, seguí, també, la carrera d'enginyer industrial. Pertangué al grup pre-noucentista El Rovell de l'Ou. Publicà els seus primers dibuixos a “L'Esquella de la Torratxa” (1898) i col·laborà a “La Veu de Catalunya”. Fou cofundador i director artístic del “Cu-Cut!” (1902-12), per al qual creà el famós ninot amb barretina. El 1904 entrà a col·laborar al “Patufet” (1904-38) i el 1913 acceptà la direcció artística d’"El Correo Catalán". Malgrat que mai no deixà l'activitat d'enginyer —fou catedràtic (1909) i director delegat de l'Escola d'Enginyers (1929) i també president de l'Associació d'Enginyers Industrials (1930)—, col·laborà a nombroses publicacions. Fou un dels dibuixants per a infants més apreciat.

Cornualla [còrnic: *Kernow*] [*angl*: *Cornwall*] Península al sud-oest d'Anglaterra, habitada per una comunitat nacional diferenciada. Constituïda per petits turons i costes retallades, la península s'en-dinsa a l'oceà fins a formar l'arxipèlag de Scilly. Hi predomina l'agricultura, la ramaderia, la mineria i, en regressió, la pesca; darrerament ha pres importància el turisme. Badmin i Truro comparteixen la capitalitat. La història de Cornualla fou la mateixa que la de Gal·les fins al s VI, que s'iniciaren les invasions anglosaxones. Fou l'últim reducte dels celtes al sud de l'illa, puix que els anglosaxons no la dominaren fins al 825, any de la derrota del darrer príncep còrnic, Hywel. La llengua còrnica fou parlada habitualment, tot i la progressiva invasió de l'anglès, fins al s XIX. El ducat de Cornualla va aparellat al successor de la corona britànica. A principi del s XX s'inicià un ressorgiment cultural que a partir dels anys cinquanta prengué caràcter polític. Cornualla forma,

Corint

Cornellà de Llobregat Plaça de Catalunya

amb les illes Scilly, el comtat de Cornualla i illes Scilly.

corol·la *BOT* Verticil intern del periant de les flors heteroclamídies, constituït per pètals que són antofil·les i envoltat externament pel calze. La corol·la es presenta especialment desenvolupada en les flors zoògames, en les quals serveix per a atreure els animals pol·linitzadors. Molt sovint té colors vius (blanc, groc, vermell, blau, però rarament verd). De vegades presenta combinacions de colors, o bé taques, estries, etc, i en certs casos el color varia durant l’antesi. No és rar tampoc que exhali flaires especials. Algunes corol·les tenen formacions particulars, com és ara fossetes, bosses o esperons nectarífers.

Coromines i Montanya, Pere (Barcelona 1870 — Buenos Aires 1939) Escriptor, polític i economista. Llicenciat en dret a Barcelona (1894). Cofundador del grup cultural Foc Nou. Condemnat a vuit anys de presidi, el 1897 l'exiliaren a França. Amnistiàt per Sagasta, anà a Madrid, on es doctorà en dret (1900), col·laborà a “España Nueva” i estudià economia. El 1903 fou cridat per Ildefons Sunyol a l’ajuntament de Barcelona com a director del negociat d’ingressos i despeses i, després, de la secció de finances. Professor de l’Escola d’Alts Estudis Comercials i membre fundador de l’Institut d’Estudis Catalans (1907). El 1909 fou cridat a la presidència de la Unió Federal Nacionalista Republicana, que li donà la direcció d’“El Poble Català”. Fou regidor a l’ajuntament de Barcelona (1909) i diputat a corts (1910 i 1914). Prengué part activa en la campanya per l'autonomia de Catalunya (1918). Publicà *Les gràcies de l'Empordà* (1919) i *Elogi de la civilització catalana* (1921), que denoten una momentània influència del noucentisme. Fou president de l'Ateneu Barcelonès (1928-30). El 1931 tornà a la política i fou membre de la comissió redactora de l'Estatut d'Autonomia, de la Comissió de Traspàs de Serveis, diputat a corts per Lleida i conseller de justícia i dret (1933). Diputat a corts per Esquerra Republicana (1936), fou comissari general dels museus de Catalunya, càrrec des del qual procurà d'evitar la destrucció del patrimoni artístic català (1936-38). El 1939 anà, ja malalt, a Buenos Aires, on fou publicat pòstumament un dels seus millors reculls de narracions i records: *El perfecte dandi i altres contes* (1940).

Coromines i Vigneaux, Joan (Barcelona 1905) Lingüista. Fou professor de filologia romànica a la Universitat de Barcelona fins el 1939, que s'exilià. S'establí de primer a París, aviat a l'Argentina, on fou professor a la universitat de Cuyo, a Mendoza, fins el 1948, data del seu nomenament a la universitat de Chicago. Membre de l'Institut d'Estudis Catalans des del 1950. Dues constants bàsiques en la seva extensa producció són, d'una banda, la lexicografia i l'etimologia i, de l'altra, l'onomàstica (toponímia i antroponímia). En la primera cal destacar el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (1980-1991), obra de caràcter històric, crític, comparatiu, i, sobretot, etimològic; el *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* (1954-57), precursor de l'anterior i que conté informacions fonamentals sobre el català, del qual té en curs de publicació una segona edició ampliada (*Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*), en col·laboració amb José A.Pascual; en aquest camp ha publicat també *Algunes lleis fonètiques catalanes no observades fins ara* (1954), i té en preparació un *Tractat de gramàtica històrica catalana*. Quant a l'onomàstica, té una sèrie important de treballs recollits dins els *Estudis de toponímia catalana* (1965-70), en els quals són remarcables les seves contribucions sobre toponímia pre-romana, sobretot pirinenca; col·laborà des del 1933 al nomenclàtor de municipis catalans adoptat per la Generalitat de Catalunya, i el 1931 inicià una altra gran empresa científica, l'*Onomasticon Catalaniae*, que deixà enllestida el 1994. Entre els treballs de primera època cal destacar, a més del vocabulari aranès, l'estudi sobre el pallarès de Cardós i Vallferrera (1936) en el camp de la dialectologia; les aportacions als mots catalans d'origen àrabí (1937), als topònims catalans d'origen germànic (1944), i l'estudi i edició (fragmentària) del manuscrit 44 de la Bibliothèque Nationale de París: *Les vides de sants rosselloneses* (la primera edició, en castellà, el 1945), important per a la gra-

màtica històrica catalana. Intervingué en la publicació del “Butlletí de Dialectologia Catalana” del 1931 al 1936, i preparà la Miscel·lània Fabra, publicada a Buenos Aires el 1943. S’ha dedicat també a la divulgació de temes de llengua (*El que s’ha de saber de la llengua catalana*, 1954) i ha preparat les edicions de les versions de Terenci i de la *Vikramorvaṣī* de Kālidāsa al català, partint de traduccions iniciades pel seu pare, i l’edició crítica de l’obra de *Cerverí de Girona* (volum I, 1986). Cal destacar, també, *El parlar de la Vall d’Aran* (1990). El 1980 rebé la Medalla d’Or de la Generalitat, el 1981 el Premi d’Honor Jaume I i el 1984 el Premi d’Honor de les Lletres Catalanes.

corona 1 *HIST/ART* Cèrcol de metall adornat de florons, pedres precioses, etc, que se ceneix al cap com a símbol de dignitat sobirana o nobiliària. La corona fou utilitzada des de temps molt antics pels personatges destacats. Al Pròxim Orient, l’empraren els reis i els sacerdots. A Egipte són remarcables, entre d’altres, la **corona blanca** o de l’Alt Egipte, la **corona roja**, del Baix Egipte, el *pŕen* o **doble corona**, i el *khepreŕ* o **corona blava**. Els grecs i els romans utilitzaren corones de fulles i de metall. A Roma hom emprà també la **corona mural**, la **corona val·lària**, la **corona naval**, la **corona cívica** i la **corona triomfal**. Els cristians veieren en la corona un símbol de martiri. Els visigots foren experts en l’art de fer corones, com ho proven les corones votives del tresor de Guarrazar, del s VII. Al s XV s’estengué l’ús de la **corona oberta**, ornada amb pedreria, i a partir del s XVI, exclusivament per als reis i emperadors, la **corona tancada**, que s’ha perpetuat fins avui. Des del punt de vista artístic i històric cal destacar la **corona de ferro** (catedral de Monza) dels emperadors que es coronaven com a reis dels longobards o d’Itàlia i serví per a la coronació dels reis des d’Otó I (951) fins a Carles V (1530), i per Napoleó I (1805). La **corona del Sacre Imperi** (Kunsthistorisches Museum, Viena), dita també **corona imperial** i, impròpiament, **corona de Carlemany**, fou feta al s X per a Otó I el Gran. La **corona dels Habsburg** (Kunsthistorisches Museum, Viena), fou feta per l'emperador Rodolf II (1602). La **corona de Sant Eduard** (Torre de Londres), emprada per a la coronació dels reis, fou feta per a Carles II. El tresor de la seu de Barcelona en conserva dues, segurament del s XV, una de les quals és coneguda tradicionalment com a *corona o garlanda comtal* i és considerada ofrena del rei Martí I de Catalunya-Aragó. El costum de representar les imatges escultòriques de Crist o de la Mare de Déu amb corona reial és testimoniat ja en època romànica. No fou, però, fins a l’època gòtica que hom fabricà corones d’orfebreria per a sobreposar a les imatges, algunes de tan riques com les de la Mare de Déu de Montserrat, del s XVII. **2** *ECON* Nom de les unitats monetàries de Dinamarca, Islàndia, Noruega, Suècia, República Txeca, Eslovàquia i Estònia. **3** *NUMIS* Nom donat a diverses monedes que porten una corona com a tipus representant a l’anvers o al revers de la peça.

Corot, Jean-Baptiste Camille (París 1796 — 1875) Pintor francès. Rebé lliçons d’Etna Michallon, que l’introduí en un naturalisme ingenu i, en morir aquest, ingressà al taller de Victor Bertin, que l’instruí dins la doctrina pictòrica del paisatge històric. Rebé un corrent de llibertat amb els assaigs a l’aire lliure, corrent que féu de la seva pintura, especialment dels seus paisatges, un pre-impressionisme. En el seu primer viatge a Itàlia (1825-28), penetrà dins el paisatge realista (*Pont de Narni*, Ottawa). En els seus dos viatges següents (1834 i 1843) estudià els paisatges de la Toscana, de Venècia i de la regió dels llacs. Dins una línia realista, cal situar-ne els retrats. La consagració com a pintor li arribà a l’exposició universal de París, l’any 1855. Pocs mesos abans de la seva mort (1874) féu l’estudi de la catedral de Sens (Musée du Louvre).

Corpus [o *el Corpus*] Festivitat que se celebra el dijous o el diumenge següent al diumenge de la Santíssima Trinitat per commemorar amb solemnitat especial l’eucaristia. Fruit de la pietat popular i impulsada sobretot per santa Juliana de Lieja (1193-1255), la celebració fou establerta per Urbà IV el 1264 i universalitzada per Joan XXII el 1316. Als Països Catalans la festa arrelà a partir del 1316. A Vic hom la celebrà ja el 1318; el 1320, el consell municipal de Barcelona ordenà que ho fos amb tancament

d’obradors, botigues i mercats; a Girona consta des del 1320; poc temps després seguiren Lleida, Tortosa, València i Perpinyà; vers el 1370 ja era general a totes les parròquies. La festa popular es concretava en una processó precedida d’una part profana en la qual destacaven els *entremesos*, representacions de tema bíblic, a peu o damunt roques, castells o cadafals transportables (al País Valencià les representacions eren sovint parlades). Prohibits els entremesos, en subsistiren alguns elements dispersos: àguila, gegants, mulassa, drac, víbria, cavalls cotoners, ball de bastons, etc. Berga conserva encara l’espectacle de la *Patum*, i Pollença, la dansa de les Àguiles i de Sant Joan Pelós. Des de mitjan s XV la festa era anunciada, a la vigília, amb la cavalcada de la *Degolla*, presidida per l’anomenat *capellà de les roques*. Des del 1417 iniciaven la processó les roques, damunt les quals hom representava misteris; seguien comparses de gegants (ja el 1589) i nans i, a Morella, a Alcoi i a Alacant, la *Cuca Fera*, els gremis amb llurs danses, entre les quals la *moma*, i, davant la custòdia, els vint-i-quatre (després vint-i-sis) *Cirialots*. A les Balears la processó del Corpus conservà fins ben endins el s XX el cerimonial medieval. El costum de tirar paperets i serpentines no fou introduït fins al darrer terç del s XIX. Actualment, en traslladar-se la celebració litúrgica al diumenge, han desaparegut moltes d’aquestes manifestacions populars.

Corpus de Sang, el Nom amb què és conegut l’avalot de segadors del 7 de juny de 1640, episodi important en el desencadenament de fets que desembocaren en la guerra dels →*Segadors*. La permanència sobre el país i l’allotjament de tropes reials (entrades a Catalunya a causa de la guerra amb França el 1635), després de la recuperació de Salses (1640), provocaren l’alçament de la població rural contra els terços. El 22 de maig grups de revoltats entraren a Barcelona i amenaçaren el lloctinent. El 7 de juny, dia de Corpus, els segadors, en nombre d’uns cinc-cents (amb rebels mesclats entre ells), entraren a la ciutat com cada any per llogar-se en les feines de sega del pla de Barcelona. Un incident fortuït provocà l’avalot, i malgrat els esforços dels consellers i els diputats, de diferents bisbes, els avalotats cremaren i saquejaren les cases de funcionaris reials i assassinaren el doctor Gabriel Berard i Gassol, membre de l’Audiència, i el lloctinent. Els segadors dominaren la ciutat fins el dia 11. Durant l’avalot els habitants de la ciutat, activament o passivament, se solidaritzaren amb els rebels. L’alçament, estès per tot el Principat, es dirigí també contra la propietat senyorial. La diada del Corpus de Sang ha esdevingut llegendària a través del roman­cer coetani (*Cançó dels Segadors*).

correcamins [*Geococcyx californianus*, família dels neomòrfids] *zool* Ocell de l’ordre dels cuculiformes, d’uns 60 cm, potes molt llargues (d’uns 50 cm o més) amb quatre dits, plomatge gris esquitxat de blanc, bec recte i prim, ales curtes i cua llarga. S’alimenta bàsicament de rèptils. Vola amb dificultat, però és un excel·lent corredor (ateny els 35 km/h). Habita en els deserts del sud-oest dels EUA i de Mèxic.

Gaietà Cornet i Palau Diumenge de Rams polític, caricatura al “Cu-cut!” (20-3-1902) (BC)

corrector 1 *ELECT* Circuit destinat a modificar la corba de resposta d’un aparell o dispositiu en funció de la freqüència. D’aquesta manera hom pot compensar certs efectes perjudicials i millorar-ne la resposta en un ample marge de funcionament. **2** *TECNOL* Dispositiu que hom introdueix en un *sistema de control* retroactiu per tal de compensar-ne la inestabilitat o millorar-ne el transitori. Actua mitjançant la modificació de la resposta freqüencial del sistema en bucle obert o a través de la reforma del lloc geomètric de les arrels. En general és instrumentat per mitjà de *filtres elèctrics* (control analògic) o amb ordinadors (control digital). Segons la situació en el bucle rep el nom de corrector en *sèrie* (o en cascada) o corrector en *paral·lel* (o tacomètric). També és anomenat *regulador*, *controlador* o *equalitzador*.

corredor 1 [*Cursorius cursor*, família dels glareòlids] *zool* Ocell de l’ordre dels ciconiformes, d’uns 23 cm, de forma fina, amb el cos de color groc clar pàl·lid, cames llargues de color crema, i amb una línia ocular blanca i negra des de l’ull fins al clatell. La seva manera de córrer és ràpida però poc freqüent. Vola veloçment mostrant les ales, negres. Habita al desert i també a la majoria dels països europeus, fins i tot a Finlàndia i Escandinàvia. **2** *ECON/HIST* Persona que per professió fa d’intermediària en operacions mercantils, subhastes, pignoracions, etc, tot percebent una comissió o corretatge. Al s XIV hom distingí diverses classes segons les mercaderies i segons les formes de venda, classes que poden ésser agrupades en la de *corredor de coll* i en la de *corredor d’orella*. **3** En un edifici, una nau, etc, peça de pas, llarga i estreta. **4** *AERON* Aparell per a mesurar la velocitat aparent d’un vaixell. La **corredora de barqueta** consisteix en una peça de fusta en forma de sector circular que, deixada anar a l’aigua, resta surant al punt on ha caigut mentre hom li va amollant corda des de l’embarcació en marxa, la qual cosa permet de conèixer la distància recorreguda per l’embarcació en un temps donat i, doncs, la velocitat. Actualment hom empra la **corredora mecànica** així com la **corredora pneumàtica**.

Correggio, II (Correggio, Emília ~1489 — 1534) Nom amb el qual fou conegut el pintor italià Antonio Allegri. Format a Màntua, rebé la influència de l’obra tardana de Mantegna. La seva obra s’enriquí també amb el *sfumato* de Leonardo da Vinci i amb el colorisme venecià. Anà segurament a Roma (1518?), on estudià l’obra de Rafael i de Miquel Àngel. Realitzà les pintures murals de l’església de San Giovanni Evangelista (1520-23) de Parma; la cúpula, que representa la visió de sant Joan a Patmos, constituí un precedent de les cúpules barroques. Són dignes d’esmentar la *Mare de Déu de Sant Jeroni*, anomenada *El Dia* (~1527-28, Galleria Nazionale, Parma), l’*Adoració dels pastors*, anomenada *La Nit* (~1530, Dresden). Els darrers anys de la seva vida, Correggio féu una sèrie de pintures sobre els amors de Júpiter. La seva obra anuncia el manierisme i constituí un important precedent del barroco.

corregidor *HIST* Agent polític de la monarquia castellana. Són esmentats per primera vegada el 1348. Apareixen com a resultat de la política reial de tendència absolutista d’Alfons X i es consolidaren durant la baixa edat mitjana. Els Reis Catòlics generalitzaren aquesta institució vers el 1480 i la regularen extensament en una pragmàtica del 1500. El corregidor era un oficial reial, designat per la monarquia, temporal, amovible, independent dels estaments, obedient a les instruccions del rei i sotmès a responsabilitats pels actes efectuats en el decurs del seu comandament. Jutjava, controlava i dirigia l’ajuntament de regidors, vetllava per l’ordre públic, traslladava a la pràctica les consignes rebudes, i intervenia de forma creixent en qüestions fiscals. Durant el s XVIII canvià la natura del corregidor: una important disposició del 1783 el convertí en funcionari en el sentit actual. Desapareguts durant la guerra contra Napoleó, ressorgiren (1814) fins a la instauració de la nova administració espanyola després del 1833.

correu *HIST* **1** Persona que té per ofici de portar avisos, cartes, etc, d’un lloc a un altre. A l’edat mitjana hi havia el **correu de peu**, el **correu de cavall** i el **correu de mar**. Els correus podien ésser al servei d’un mercader o d’altra persona principal, del rei (*correu reial*), d’un municipi (*correu de ciutat*), etc, o al servei del públic, formant part d’una organització de correus; en aquest cas, a cada població principal hi havia un *hoste de correus* (dit, també, **mestre de correus**), que centralitzava l’expedició de les cartes, i, al capdavant de l’organització d’un regne o territori, un **correu major** o **mestre major de correus**. Si bé eren ja considerats funcionaris públics, des del s XIV, aquest servei no fou estatal fins el 1716, amb l’aparició dels carters, encara que no arribà a tots els municipis fins a mitjan s XIX. **2** [usat sobretot en plural] Servei públic, anomenat també **servei de correus**, que té per objecte el transport i el repartiment de la correspondència oficial i privada. Un servei de correus exclusivament reial ja existia als imperis assiri i persa el primer mil·lenni aC. Prengué un gran increment a l’imperi Romà, tot i que a l’edat mitjana experimentà una certa regressió. No fou fins al s XIV que es creà un correu de mercants amb l’inici d’una mena de servei públic. Tanmateix, una organització pròpiament dita, amb estacions per al canvi de cavalls (*posta*) i amb serveis internacionals, no fou creada fins al s XV per la família Tasso, o dels Tassis, d’origen bergamasc. Actius primerament a Venècia, foren cridats per Maximilià I a organitzar serveis similars a tots els dominis imperials. El resultat fou la creació d’un monopoli de correus que s’estengué progressivament als diversos estats i que normalment perdurà fins al s XIX. A la Península Ibèrica els Tassis exerciren aquest monopoli des del 1518, llevat de la corona catalano-aragonesa, que pogué mantenir-se’n independent durant llargs períodes. Les primeres tarifes postals aparegueren al final del s XVI, però no fou fins al s XIX que l’anglès Rowland Hill inventà el *segell*, l’ús del qual fou adoptat per l’administració de correus espanyola el 1850. Als Països Catalans, a més dels correus reials, municipals o privats, hi hagué correus al servei del públic, que tenien com a centre determinats hostals, l’hostaler dels quals, anomenat *hoste de correus*, recollia les cartes, les distribuïa als troters o correus i repartia les rebudes. Inicialment els correus anaven a peu, però a partir de mitjan s XIV s’anà generalitzant l’ús de cavalls. Des d’aquest segle foren considerats funcionaris públics de nomenament reial o municipal. Al Principat, els Tassis no pogueren, davant l’oposició de la confraria i del Consell de Cent, controlar totalment el servei fins el 1662. A València, el càrrec de mestre de correus estigué dins la família Alvarado i el 1577 s’instaurà la dinastia dels *Valda*, que ja eren sota el control dels Tassis. Tanmateix, el 1706 Felip V suprimí el monopoli dels Tassis, i el 1716 incorporà definitivament a la corona els serveis de correus, que reglamentà el 1720. El servei del correu té diverses modalitats: **correu aeri**, si és transportat en avió i **correu de superfície**, si és transportat en vaixell, ferrocarril o camions. El **correu urgent**, amb una tarifa especial, és aquell que és consignat al destinatari immediatament després de la seva arribada per un servei especial. El correu pot ésser, encara, *certificat*. La distribució a domicili és feta pels carters, però hi ha també més sistemes, com l'*apartat de correus* i la *llista de*

Represerntació de Cortellini de la guerra en cors entre el “Glorioso” del marquès de la Vega de Arnijo i l’anglès Dalmunk (Museo Naval, Madrid)

correus. A l’estat espanyol el servei de correus constitueix un organisme autònom, que és regit des de la Direcció General de Correos y Telégrafos, que depèn del ministeri d’Obres Públiques, Transports i Medi Ambient. Les normes internacionals de correu són fixades per la Unió Postal Universal.

corrupció **1** *DR* Delicte consistent en la subornació de funcionaris. Pot revestir dues formes: *activa*, comès per la persona que indueix un funcionari públic, amb regals o promeses, al compliment o a l’omissió d’un acte relacionat amb l’exercici de les seves funcions; *passiva* o *conculsió*, comès pel funcionari que demana o rep presents o regals, o n’accepta la promesa, per executar un acte relatiu a l’exercici del seu càrrec i que, o bé constitueix delicte, o bé és un fet injust no delictuós. **2** **corrupció de menors** *DR* Delicte contra l’honestat, consistent a promoure, afavorir o facilitar la prostitució o la corrupció d’un menor. **3** **corrupció lingüística** *LING* Deterioració que una llengua pot sofrir, quan no és usada per a totes les necessitats comunicatives dels individus que la parlen i, doncs, és incapaç de satisfer algunes d’aquestes necessitats. El fet només es pot produir quan dues o més llengües han entrat en contacte dins una mateixa societat, i els individus plurilinguals fan un ús limitat d’una o de totes les llengües que parlen, compartimentant-ne la capacitat.

cors *HIST* Campanya naval empresa per particulars, proveïts d’una patent o autorització de llur govern, contra les naus enemigues, en cas d’estat de guerra, o contra naus amigues, en cas d’execució d’una represàlia. Des de l’edat mitjana el cors fou àmpliament utilitzat en les guerres entre els estats marítims. Els grans estols estatals es reunien amb molta dificultat i eren molt costosos; s’encarregaven de les grans operacions contra els estols o les costes enemigues; per contra, la persecució de la marina mercant enemiga, l’hostilització de les costes, etc, eren a càrrec de vaixells armats en cors, que s’esforçaven en llur tasca pel botí que obtenien i no pesaven sobre les finances estatals. Per evitar els abusos i la desviació cap a la pirateria, hom reglamentà l’armament de vaixells en cors des dels ss XIII i XIV. Acabada la campanya, podien vendre a l’encant el botí aconseguit, amb autorització prèvia, i havien de lliurar-ne una part al rei. La guerra en cors fou gairebé constant entre musulmans i cristians durant segles. Al s XVI, edat d’or dels corsaris barbarescs, Barba-rossa i Dragut en foren els més temuts. A l’Atlàntic esdevingueren famosos els corsaris anglesos, que atacaven els vaixells castellans de la ruta de les Índies, com Harry Pay (ss XIV-XV) i Drake (s XVI). La major part dels estats acceptaren l’abolició del cors al congrés de París del 1856 (a l’estat espanyol no fou suprimit legalment fins el 1908), però reaparegué durant les dues guerres mundials.

Còrsega [*it: Corsica*] [*fr: Corse*] Illa de la mar Mediterrània que constitueix una regió administrativa de França (8 680 km²; 249 737 h [1990]). La capital és Ajaccio.

La **GEOGRAFIA** Situada a la mar Lígur, entre la Rivera italiana i l’illa de Sardenya, de la qual la separa l’estret de Bonifacio, és la més muntanyosa de les illes mediterrànies. El relleu pot ésser dividit en dues parts: una al sud-oest i a l’oest, que culmina al Cinto, Rotondo i Incudine. L’altra, la part oriental, és formada pels esquists de la serra Castagnicia. El clima de les terres baixes és típicament mediterrani, mentre que a la muntanya canvia segons l’altitud i l’exposició.

La xarxa hidrogràfica és de règim mediterrani. La vegetació s’adapta a la varietat climàtica. Al litoral hi ha màquia austromediterrània. La major part de la terra baixa correspon al domini dels alzinars. A muntanya hi ha boscs de fullatge caduc; més amunt de 2 000 m hi ha vegetació d’afinitat alpina. La població es veié afectada al principi del s XX per l’emigració cap a França, que fins i tot arribà a superar el creixement vegetatiu; només abans de la Segona Guerra Mundial el procés es capgirà. Els nuclis principals són els ports de Bastia i Ajaccio. La llengua oficial és el francès, però la població parla el cors. El sòl, fèrtil, suporta una agricultura tradicional. La ramaderia és encara una activitat important. La indústria hi és poc desenvolupada, basada en la transformació dels productes agrícoles i del bosc. El turisme francès hi té una gran importància.

La **HISTÒRIA** La primera fase de poblament important correspon a la cultura megalítica, de la fi del tercer mil·lenni i del segon. L’element més característic d’aquesta cultura són les esteles, ja en forma de menhir corrent, ja posades en rengles, o més encara les esteles antropomorfes. Una nova fase començà vers la meitat del segon mil·lenni amb una civilització caracteritzada per construccions monumentals, i que presenta certes vinculacions amb la civilització nuràgica de Sardenya i amb la *talaiòtica* de Mallorca i Menorca. Des del s VI aC entrà a l’esfera de les colonitzacions grega i fenicio-cartaginesa, i fou un punt de rivalitat entre ambdues. Els grecs fundaren al nord-est de l’illa la factoria d’Alalia, davant la qual tingué lloc la batalla naval d’ *Alalia*. Caigué sota l’hegemonia cartaginesa vers els ss IV-III aC, fins que els romans l’ocuparen el 237 aC. La romanització no hi fou profunda. Els llatins la conegueren amb el nom de *Corsica*. Fou conquerida pels vàndals el 456 i l’ocupació es mantingué fins que l’any 526 els bizantins la reconqueriren. El 725 fou annexada al regne llombard d’Itàlia, però uns cinquanta anys més tard, per donació dels reis francs, el papat esdevingué titular del govern de Còrsega. Des de la primeria del s VIII, i durant tres-cents anys, l’illa fou objecte de continuats atacs sarraïns. La reconquesta fou aconplerta durant la primera meitat del s XI. El 1078 el papa en confià l’administració al bisbe de Pisa, però la desfeta pisana a Meloria (1284) donà Còrsega als genovesos. El 1297 l’illa entrà en el camp de la política catalano-aragonesa en ésser concedida en feu, pel papa Bonifaci VIII, amb l’illa de Sardenya, a Jaume II de Catalunya-Aragó. Jaume II tractà de suplantar, sense gaire èxit, els genovesos i els pisans que dominaven l’illa i hi formà un grup filocatalà que col·laborà també a la conquesta de Sardenya. Les dificultats d’aquesta conquesta impediren l’acció a Còrsega. Pere III de Catalunya-Aragó provà d’obtenir Bonifacio i altres punts de Còrsega per via diplomàtica, sense èxit. Els conflictes de Sardenya, fomentats per Gènova, impediren una acció definitiva. Alfons IV dirigí una expedició que prengué Calvi, però fracassà en el setge de Bonifacio (1420), fet que afleblí el partit filocatalà. El 1435, en caure presoner el mateix Alfons IV a Ponça, hagué de renunciar als seus drets damunt Còrsega. Gènova tornà aleshores a dominar en exclusiva el govern de Còrsega, bé que el 1553 Sampiero Corso aconseguí que Enric II de França ocupés l’illa, fins que la pau de Cateau-Cambrésis (1559) la retornà a Gènova. El 1729 els corsos s’aixecaren contra Gènova, que demanà ajut a Àustria (1731) i a França (1737), la qual s’annexà l’illa el 1768. Pasquale Paoli, organitzador de la Còrsega independent, fou finalment vençut per Napoleó I (1793-95). La Còrsega francesa tingué des d’aleshores, i fins al començament del s XX, una forta depressió econòmica. Durant la Segona Guerra Mundial fou ocupada pels italians i pels alemanys (1942-43). Al llarg dels anys seixanta i setanta s’anaren incrementant les accions reivindicatives d’una autonomia envers l’estat francès. Les organitzacions més radicals (el Front Nacional per a l’Alliberament de Còrsega —FNAC— i la Unione di U Populi Corsu —UPC— principalment) optaren per dur a terme actes de violència. La força del moviment independentista cors menà el govern a concedir una certa autonomia a l’illa l’any 1982, a través d’una assemblea regional. A partir del 1989 es reprengueren les accions armades del FNAC. Les eleccions a l’Assemblea

Corsa del 1992 donaren un 25% dels vots als nacionalistes corsos.

cort **1** Conjunt format pel sobirà i els personatges que l’envolten i que constitueixen, habitualment o accidentalment, la seva família, el seu servei i la seva comitiva o acompanyament. **2** Lloc o població on resideix, habitualment o accidentalment, el sobirà i on radiquen els organismes centralitzats del govern d’una monarquia. *Viure a la cort. Anar a la cort.* **3 cort d’apel·lació** *DR/HIST* En alguns estats europeus és la jurisdicció encarregada de jutjar en apel·lació els afers sentenciats a primera instància per un tribunal de rang inferior. Les corts d’apel·lació són instituïdes als caps dels diferents districtes o regions judicials. Una cort d’apel·lació fou instaurada al Principat de Catalunya del 1810 al 1814, a fi de supervisar les decisions dels altres tribunals. **4 cort reial** *HIST* A la corona catalano-aragonesa, organisme administratiu i consultiu del rei, derivat de l’antiga *cúria règia* franca i de la *cúria* o *cort comtal* catalana. No era permanent i era presidida pel mateix sobirà. Al s XIII passà d’òrgan consultiu a legislatiu (*cort general*), mentre que les funcions consultives i, en part, executives continuaren a càrrec del consell reial, de caràcter permanent. **5** *HIST* Assemblea política dels regnes ibèrics, des de la baixa edat mitjana, convocada i presidida pel rei (o pel seu lloctinent) i de la qual formaven part membres dels tres estaments socials: noblesa, clericat i burgesia. Aquesta institució es donà en tots els estats de l’Europa occidental, bé que rebé noms diferents (→*parlament*). L’opinió més generalitzada en situa l’origen en la *cúria règia* plena o extraordinària de l’alta edat mitjana, en la qual participaven els alts dignitaris i magnats del clericat i de la noblesa, assessorant el monarca. L’accés de l’estament popular la transformà i la convertí en corts. De fet, però, no fou fins al s XIII que es configurà com a institució i adquirí el nom de *corts* (forma romànica del mot *cúria*). La presència dels ciutadans es produí per iniciativa del rei i a causa de la importància que preniien les ciutats. Així, el monarca pretenia de frenar el poder de la noblesa i obtenir finançament; d’altra banda, les ciutats intentaven de disminuir l’arbitrarietat en la imposició de subsidis i impostos. Cada estat de la Reconquesta convocava les seves corts; no obstant això, ja a partir del s XIII i, definitivament, al s XIV, les corts lleoneses i castellanes foren fusionades en una de sola. Hom pot establir dues grans categories de corts, que comprenen les de Lleó i Castella, d’una banda, i les dels regnes de la corona catalano-aragonesa i de Navarra, de l’altra. A Castella i Lleó les corts no tingueren mai una estructura per braços o estaments clarament definida; solament els representants de les viles, anomenats *procuradors*, eren els més ben determinats. Llur funció era reduïda a l’assessorament i participació en assumptes polítics transcendents i, sobretot, a la votació de subsidis i impostos extraordinaris i a fiscalitzar-ne les despeses. A les corts es votaven les propostes del rei i es presentaven les peticions que adreçaven al rei; en cas de ser acceptades eren consignades en els *quaderns de corts* i adquirien força de llei. Els ss XIII i XIV foren els de major activitat de les corts. Tanmateix, la manca d’una estructura definida i la incapacitat de les ciutats d’imposar-se a la noblesa, juntament amb la posterior aparició de la monarquia autoritària, reduïren llur paper al de simple instrument reial. Des del 1538 llurs funcions foren reduïdes a l’aprovació de les subvencions demanades per la corona. A partir de la segona meitat del s XVII plegaren de reunir-se. A Navarra, les corts es constituïren més tard que a la resta dels regnes ibèrics. Des del 1319, el rei convocà amb una certa freqüència assemblees anomenades *corts generals*, integrades pels tres estaments del país: el clericat, la noblesa i el popular, integrat pels representants dels municipis. El rei no podia modificar els furs del regne sense el consentiment de tots tres estats. La funció de les corts fou legislativa i econòmica. Malgrat la política uniformista borbònica, continuaren reunint-se fins al començament del s XIX. En el període borbònic, llurs funcions foren ja pràcticament nul·les; havien perdut les atribucions econòmiques, atorgades a la *diputació del regne*. Foren definitivament suprimides per la Constitució del 1837. **6 cort general (o corts)** *HIST* A la corona catalano-aragonesa, assemblea

Còrsega

extraordinària convocada pel rei amb participació dels diferents braços o estaments de la població de cada estat per prendre acords i legislar. Tingué el seu origen a Catalunya en la *cort comtal* o *curia principis*, la qual, d'ençà del regnat de Jaume I, començà a celebrar sessions extraordinàries amb el nom de *cort general* o *cort solemne*, amb assistència de major nombre de personalitats, sobretot de nobles i barons. Tenia un caire judicial fins que, poc a poc, hi anà preponderant l'activitat legislativa. Hom desconeix les normes orgàniques sobre aquestes primeres corts generals. La veritable transformació de la cort general s'operà al regnat de Pere II. Hom hi fixà la periodicitat (anual, primer i trianual, després), la ubicació (Catalunya), l'assistència (obligatòria per als prelats, religiosos, barons, cavallers, ciutadans i homes de les viles reials) i es confirmà el seu aspecte legislatiu: les constitucions serien acordades en les corts, i com a *acte de cort* esdevenien dret paccionat i inviolable, i només podien ésser derogades o reformades per constitucions i actes de cort posteriors. Al regnat de Pere el Cerimoniós la institució rebé l'estructuració essencial: la convocatció l'havia de fer el rei (en casos excepcionals per la reina o l'infant primogènit) i per escrit. La cort s'havia de celebrar en un lloc del Principat de Catalunya i a ella havien d'acudir els convocats obligatòriament i personalment. Només en casos molt justificats podien delegar en un procurador o síndic. La cort començava amb la *proposició* o discurs de la corona, que feia el rei del soli estant. Els membres del braços seien en els bancs agrupats per estaments. Cada braç actuava separatament. Per arribar a un acord entre el rei i els braços, hom nomenava dos *tractadors* per cada estament i uns altres dos pel rei; si hom arribava a un acord comú, la resolució era llegida i aprovada en la sessió plenària; si el rei hi discordava, replicava en una nota llegida pel protonotari, després de la qual les qüestions eren debatudes i passaven de nou als tractadors. També eren presents a les corts els *capítols de greuges* o reclamacions contra infraccions de lleis i altres abusos comesos pels oficials reials o altres. Resoltes totes les qüestions, era fixat el *donatiu*. Les reunions acabaven en una sessió solemne, on el monarca aprovava públicament el quadern dels actes d'aquella cort. En anys successius hi hagueren modificacions com la pèrdua de la periodicitat o l'aparició dels *jutges de greuges* per a la ressolució dels capítols de greuges. Les illes Balears mai no tingueren corts pròpies. Els reis de Mallorca, com a feudataris, eren obligats a concórrer a les corts generals de Catalunya. A partir del s XIV, tanmateix, els mallorquins deixaren de concórrer a les corts de Catalunya i resolgueren llurs problemes per mitjà d'ambaixades directes al rei. Al regne d'Aragó, el privilegi general del 1283 havia manat la celebració anual de la cort a Saragossa, però sota Jaume II el termini fou ampliat a tres anys. L'organització i la manera de procedir fou molt semblant a la de les corts del Principat de Catalunya. Tanmateix, els membres de l'alta clerecia i de la noblesa o rics-homes podien concórrer a la cort per procurador. Els acords

Hernán Cortés

havien d'ésser presos per unanimitat absoluta (fins el 1592), tret de molt escasses vegades (nomenament de tractadors, resolució de greuges). Com al Principat, les corts del regne d'Aragó eren legislatives, resolien també en matèria administrativa i econòmica i atorgaven imposicions extraordinàries i ajudes militars; en l'aspecte judiciali es limitaven a resoldre greuges i contrafurs. Al Regne de València, com a territori de conquesta, el poder legislatiu residia fonamentalment en el rei, però aquest no podia derogar, sense el consentiment de la cort, els furs atorgats en aquestes, perquè tenien la categoria de dret paccionat. L'organització i el funcionament de les corts valencianes eren molt semblants al que succeïa al Principat i Aragó. La competència d'aquestes corts era molt semblant a la dels altres dos estats de la corona catalano-aragonesa. En la sessió del soli, darrera de les de la cort, hom resolia sobre el donatiu o servei extraordinari, i el rei i els braços juraven els furs o lleis noves. L'òrgan permanent de les corts dels estats de la corona catalano-aragonesa fou la diputació, diputació del general, o ***generalitat***. Quan les corts eren celebrades simultàniament i conjuntament per tots o per dos dels estats de la corona catalano-aragonesa rebien el nom de **corts generals de la corona d'Aragó**. Aleshores solien celebrar-se en zones frontereres (com Montsó o Fraga) que tant els catalans com els aragonesos consideraven seves. Les corts foren esteses, seguint la pràctica del principat, a Sardenya (1327), on aviat foren conegudes amb el nom de *parlament*.

Cortada i Sala, Joan (Barcelona 1805 — Sant Gervasi de Cassoles, Barcelona 1868) Escriptor. Fou professor universitari, membre de l'Acadèmia de Bones Lletres (1835), bibliotecari i primer conservador del museu, membre de l'Academia de la Historia, de Madrid, i president de la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País (1839). Escriví sis novel·les romàntiques, en castellà, sovint sobre temes catalans. Col·laborà a la premsa, i la seva obra més interessant és *Cataluña y los catalanes* (1860), conjunt d'articles publicats a “El Telégrafo” el 1859, on el regionalisme és presentat, per primera vegada, com un valor polític. És autor d'obres de temes molt diversos, i com a divulgador de temes històrics apropà el mite romàntic a la realitat. Defensà sempre la llengua catalana, bé que la seva obra en català es limità a la traducció el 1834 de *La fuggitiva*, de Tommaso Grossi, i al discurs presidencial dels jocs florals de Barcelona, el 1864. Participà de manera indirecta però activa en el moviment cultural català del seu temps.

Cortázar, Julio (Brussel·les 1914 — París 1984) Escriptor argentí. Professor de literatura a l'Argentina, el 1951 es traslladà a París, i el 1981 obtingué la nacionalitat francesa. L'influiren J.L.Borges, H.Quiroga, J.Cocteau i A.Jarry, entre d'altres autors de la literatura fantàstica, amb els quals comparteix l'ús de l'humor com a eina d'investigació. Escriví poesia, però destacà com a autor de novel·les (*Los premios*, 1960; *Rayuela*, 1963; *El libro de Manuel*, 1973) i de narrativa curta: *Bestiario* (1951), *Final del juego* (1956 i 1962), *Las armas secretas* (1959) —un conte d'aquest recull serví de base a M.Antonioni per al seu film *Blow-Up*—, *Historias de cronopios y de famas* (1962), *La vuelta al día en ochenta mundos* (1967), o *Deshoras* (1983), entre els darrers. *Los autonautas de la cosmopista* és del 1983, en col·laboració amb la seva esposa Carol Dunlop, i el 1984 fou publicada, pòstumament, *Nicaragua tan violentamente dulce*.

Cortés, Hernán (Medellín, Extremadura 1485 — Castilleja de la Cuesta, Sevilla 1547) Conqueridor castellà. Després d'estudiar lleis dos anys a Salamanca, el 1504 es traslladà a les Índies. El 1518 el capità general Diego Velázquez li encarregà una expedició al continent (Yucatán i Mèxic). Sortí de Cuba el 1519, ja enemistat amb Velázquez. Desembarcat a la zona maia (Tabasco), fundà Veracruz, fet que representà el total trencament amb el capità general, i s'endinsà pel continent, després d'haver fet enfonsar els vaixells per evitar desercions. El 30 d'octubre de 1519 entrà pacíficament a Tenochtitlán (Mèxic), capital de l'imperi asteca. Moctezuma II acceptà aparentment l'autoritat de Carles V, però es negà a canviar de religió. Aviat arribà la notícia del desembarcament a la costa d'una expedició envia-

da per Velázquez, que pretenia de destituir Cortés. Aquest s’hi dirigí ràpidament, els derrotà (maig del 1520) i se n’incorporà l’exèrcit. Mentrestant, però, els asteques s’havien revoltat a Tenochtitlán i els castellans hagueren d’abandonar la fortalesa després d’un greu combat (*la Noche Triste* del 30 de juny). Després d’haver assolit la victòria d’Otumba (juliol), que li permeté d’organitzar la reconquesta del territori, assetjà la capital (1521), que fou pràcticament destruïda. Pugué després sotmetre fàcilment més territoris: Michoacán, Oaxaca, Pánuco. Reconstruí Mèxic i aconseguí d’ésser nomenat per Carles V governador i capità general de Nova Espanya (1522) o Mèxic. El 1528, acusat pels seus rivals al govern mexicà anà a Espanya per defensar-se. Bé que perdé la governació de Nova Espanya, mantingué la capitania general, i rebé els càrrecs d'*adelantado* de la Mar del Sur i de marquès del Valle de Oaxaca. De 1530-1540 visqué a Cuernavaca. Tornà a la Península Ibèrica el 1540.

Corunya, la [*gallec: A Coruña*] Ciutat i capital de la província homònima, a la comunitat autònoma de Galícia, situada vora de la **ria de la Corunya** (246 953 h [1991]). El nucli primitiu se situà a la península de la Torre de Hércules. Des de mitjan s XIX, però, la ciutat s’eixamplà per l’istme d’Orzán entorn de la platja de Riazor i de la costa de la badia on hi ha el port. La competència d’uns altres nuclis industrials, com Ferrol o Santiago, no ha permès la creació d’una gran indústria; les factories més importants són les alimentàries, especialment de conserves de peix; hi ha indústria química, metal·lúrgica i una refineria de petroli a Bens. El seu port és entre els primers d’Espanya, tant en l’àmbit pesquer, com en el comercial i de passatgers. Entre els edificis de la ciutat es destaquen les esglésies de Santa Maria do Campo (ss XII-XIV), de Santiago (s XII), de San Jorge (obra d’Andrade, del 1693) i de les caputxines (1715). La regió fou habitada des de temps antics (*castro* d’Elviña, proper a la ciutat), i es convertí en un dels punts clau del comerç de l’estany. Durant la dominació romana hom construí una torre anomenada *Farum Brigantium* —l’actual Torre de Hércules, reconstruïda el 1791—, al costat de la qual cresqué la ciutat. Alfons IX li atorgà una carta de població (1208). Joan II (1406-54) li concedí el títol de ciutat. El 1529 el port fou obert al comerç americà, però la implantació del monopoli del comerç americà a Sevilla (1573) en provocà la decadència. Gràcies a les reformes de Carles III i sobretot a la fi del monopoli sevillà, es convertí en un actiu centre mercantil. Al llarg del s XIX la Corunya fou un centre del liberalisme: el 1823 la ciutat resistí ferotgement a les tropes de la Santa Aliança. A la segona meitat del s XIX s’inicià la industrialització de la ciutat; amb l’expansió demogràfica subsegüent aparegué un nucli proletari i semiproletari, en el qual es difongueren els ideals anarquistes.

còrvids *ZOO*l Família d’ocells de l’ordre dels passeriformes, que es caracteritzen per llur bec robust i recte amb la punta lleugerament corbada i per llurs orificis nasals entapissats per llargues cerres. Els còrvids són ocells bastant grossos que s’alimenten d’animals vius o de carn morta. En són representants típics els corbs, les gralles, les garses, els gaigs, les cornelles, etc.

cos **1** *ANAT* Agregat de totes les parts materials que constitueixen l’organisme d’un home o de l’animal. En l’home, és compost del cap, del tronc i de les extremitats. **2** *FILOS/RELIG* Substància material que juntament amb l’→*ànima* o l’esperit integra el compost humà. La qüestió de la relació ànima-cos ha estat diversament explicada: les doctrines monistes identifiquen l’una amb l’altre, sia explicant el cos com una aparença de l’esperit (espiritualisme), sia reduint tot el que és anímic a funcions corporals (materialisme); els sistemes dualistes distingeixen ambdues substàncies i en defineixen la unió de forma accidental (platonisme) i substancial (hilemorfisme). La noció de cos és desconeguda pel pensament bíblic primigeni. Sant Pau el distingeix de la σάρξ ('carn', com a constitució pecadora de l’home). **3** *HIST* Tot col·lectiu, conjunt de persones que formen com un organisme, que exerceixen una mateixa funció, etc. El nom de *cos* fou donat a diverses corpo-

la Corunya Façana de l'Ajuntament a la plaça Maria Pita

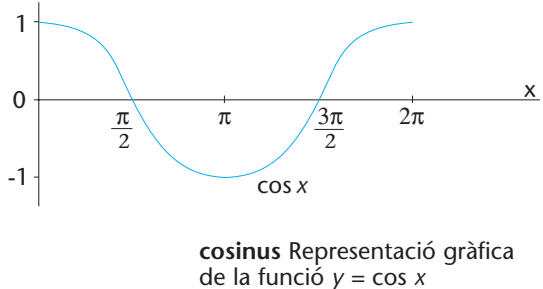
racions catalanes sorgides al s XVIII, successores de les que desaparegueren amb els decrets de Nova Planta (1707-16), com el Cos de Comerciants de Barcelona, el Cos de Comerç de València o el Cos de la Noblesa de Catalunya, o bé creades d’acord amb les noves necessitats, com el Cos de Fàbriques de Teixits i Filats de Cotó. Han rebut modernament també el nom de *cos* les organitzacions armades especials catalanes que han subsistit després dels decrets de Nova Planta, com el Cos de Mossos d’Esquadra. **4 cos general de l’armada** *MIL* Organ de la marina de guerra destinat a acomplir les missions no encomanades als cossos específics de l’armada. S’ocupa del comandament general, de les destinacions dels estats majors, de la direcció de les unitats de guerra, etc.

cosac *HIST* Individu nòmada d’un poble que habita algunes regions d’Ucraïna, Rússia i Polònia. D’origen tàtar, els cosacs aparegueren als territoris eslaus vers el s XV. Eren grups formats per desertors fugitius, serfs i descontents amb el govern del país. Organitzats en tropes de cavallers, guiats per *atamans*, vivien de la caça, l’agricultura, la pesca o el saqueig. Els més importants foren els del Don i els del Dnièper, que gaudiren d’una total independència. Pere el Gran fou el primer sobirà que aconseguí d’imposar la seva sobirania damunt els cosacs. El govern rus els utilitzà per a defensar les seves fronteres de tal manera que es convertiren en una part privilegiada de l’exèrcit rus, amb el qual intervingueren en els esdeveniments dels ss XIX i XX. Llur folklore s’ha fet famós arreu del món.

cosinus d’un angle *MAT* Donats dos eixos perpendiculars *x* i *y*, i un segment de longitud unitat *OP* que forma un angle α amb l’eix d’abscisses *x*, valor de la projecció de *OP* sobre l’eix *x*. Aquesta projecció és el cosinus de l’angle α i és denotada per cos α. El cosinus de l’angle α determinat entre dos segments qualssevol és el cosinus de l’angle que, dibuixat sobre aquest cercle goniomètric, té la mateixa obertura que α. Entre el cosinus i el sinus d’un angle hi ha la relació fonamental cos²α + sin²α = 1.

còsmics, raigs *FÍS/ASTR* Conjunt de partícules de gran energia que incideixen en la Terra procedents de l’exterior. Els raigs còsmics *primaris* xoquen amb les partícules existents a les altes regions atmosfèriques i produeixen els raigs còsmics *secundaris*. Hom els detecta mitjançant detectors com les cambres de boira, les cambres d’ionització, els comptadors de Geiger-Müller, les emulsions fotogràfiques, etc. En gran part són composts de protons, un 10% de nuclis d’heli, i un 1% de nuclis més pesants, i la densitat és de 10⁻³³ g/cm³. Hom pot considerar-los d’origen galàctic, i possiblement emesos per les noves i les supernoves, els estels gegants roigs i, potser, també pels estels magnètics de Babcock. Al començament del s XX hom constatà la producció de 10 ions/cm³. Gockel, el 1910, provà que la taxa de producció d’ions augmentava amb l’altura. Posteriorment, Millikan comprovà llur gran poder de penetració.

cosmologia *ASTR* **1** Doctrina sobre la constitució actual i la natura de l’Univers pres com un tot. A l’Occident la cosmologia és reduïda actualment a una branca de l’astronomia. Aristòtil es desféu de la tradició i es limità al camp estricte de la cosmologia. El model cosmològic grec assolí l’expressió més completa amb Ptolemeu. Al s XVI Copèrnic inicià la seva gran revolució en desplaçar la Terra de la posició del centre de l’Univers. Posteriorment, G.Bruno, J.Kepler, G.Galileu i I.Newton no feren sinó donar estatut universal i científic a la revolució copernicana. Problemes com els de l’espai i del temps, del moviment i del canvi substancial, del *continuum* o de l’*actio in distans* seran llocs comuns d’una escolàstica que estructura la seva cosmologia a partir del pensament hel·lènic. I Descartes mateix n’és deutor en distingir, en el món, la *res extensa* (coses) i la *res cogitans* (l’home). Kant és el primer a qüestionar radicalment el sentit de tota aquesta aproximació especulativa respecte a la natura. Fins al s XX, però, no ha estat possible de plantejar rigorosament el problema cosmològic. **2** Branca de l’astronomia que té per objecte l’estudi de l’origen, l’evolució i l’estructura, a gran escala, de l’Univers. L’objecte de la cosmologia és l’elaboració de *models cosmològics*, que són models físico-matemàtics que permeten de reproduir en termes simples l’evolució de l’Univers. Molts dels models cosmològics deriven del desenvolupament de la *relativitat general* d’Einstein. Hom pot destacar-ne el fet que implica un canvi en la forma de concebre l’*espai-temps*: la presència de massa en una regió de l’espai-temps fa que aquest es corbi, de manera que una altra massa que recorri aquesta regió experimenta la *curvatura de l’espai-temps*. Les *equacions de camp d’Einstein* adoptaren una forma molt simple quan, el 1935, Robertson i Walker derivaren, tot partint únicament del *principi cosmològic* (l’Univers és homogeni i isòtrop), una *mètrica* de l’espai-temps. El 1917 Einstein mateix proposà un model d’Univers estàtic i d’edat infinita. W.de Sitter estudià un model d’Univers en què la densitat i la pressió tendien cap a zero (Univers buit). El 1922, A.Friedmann estudià el cas d’un Univers homogeni i isòtrop en expansió o contracció. El 1927, G.Lemaître estudià novament un model amb constant cosmològica no nul·la, derivant-ne també l’expansió de l’Univers. L’*expansió de l’Univers*, resultat comú d’aquests primers models, és, ara com ara, un fet observacional; la *recessió de les galàxies* llunyanes, interpretada a la llum de la *lleï de Hubble*, sembla confirmar que tal expansió és real. Els models cosmològics més acceptats deriven del model de Friedmann. Des que aparegueren les primeres evidències de l’expansió de l’Univers, hom s’ha qüestionat quina en podria haver estat la causa. El 1931, G.Lemaître ideà la hipòtesi de l’*àtom primitiu* que per *explosió* desencadenà l’expansió posterior. El 1932, Einstein i de Sitter desenvoluparen també un model basat en una explosió inicial. El 1940, G.Gamow reintroduí de nou aquesta idea. La hipòtesi conforma el nucli del model anomenat del *Hot Big Bang* (o del Gran Bum Calent), que és anomenat *model cosmològic estàndard*. Les principals fases de l’evolució de l’Univers són quatre; l’*era hadrònica*, que comprèn una *fase inflacionària*, en què l’Univers cresqué exponencialment, les diferents fases en què se separaren les interaccions fonamentals a partir de la primitiva interacció unificada, i les fases en què es formaren els quarks i els leptons; l’*era leptònica*, en què els electrons i els positrons determinaren l’equilibri entre protons i neutrons; l’*era radiativa*, en l’inici de la qual s’esdevingué la *nucleosíntesi primordial* (és a dir, la formació, a partir dels neutrons i protons, dels nuclis de l’hidrogen i de l’heli), i en el final de la qual es formaren els àtoms d’hidrogen i d’heli; i, finalment, l’*era estel·lar*, en què començà a produir-se la jerarquització de la matèria de l’Univers avui observada. El 1948, H.Bondi, T.Gold i F.Hoyle proposaren la *teoria de l’estat estacionari*, en què acceptaren que l’Univers presenta sempre i arreu el mateix aspecte (*principi cosmològic perfecte*), és a dir, que l’Univers és eternament igual i que no ha tingut origen. Neumann i von Seeliger (1896) proposaren de modificar la força d’atracció gravitacional de Newton, tot considerant-la d’abast finit. Charlier (1909) i, posteriorment, de Vaucouleurs (1970), consideraren que la

matèria s'estructura jeràrquicament. El 1932, E.A.Milne proposà la seva *relativitat cinemàtica*, basada en un espai euclidià i en la relativitat especial d'Einstein. El 1934, juntament amb W.H.McCrea, desenvolupà una cosmologia de base newtoniana. Segons la teoria de la *gravetat variable* proposada per Dirac, Eddington i Jordan, el valor de la constant de gravitació ha disminuït al llarg de l'evolució de l'Univers. Hi ha també les teories d'unificació de les interaccions fonamentals. Les *teories de gran unificació* (*GUT*), de *supergravetat* i de *supercordes* permeten d'esbrinar com fou l'origen de l'Univers.

cosmopolitisme *SOCIOL* Teoria que considera l'home com a ciutadà del món, sense distinció de races ni de nacionalitats. Aquest pensament, present ja en el món grec (estoics i cínics), fou recollit per l'il·luminisme, el qual predicà la instauració d'un ordre universal capaç de garantir la llibertat i el progrés.

¹**costa** *GEOG* Tros de terra que és en contacte amb la mar. Segons l'estat d'erosió causat per la mar i l'acumulació de sediments, les costes poden ésser agrupades en rocalloses i d'acumulació. A les **costes rocalloses** predomina l'erosió; els penya-segats són costes rocalloses que presenten un relleu escarpat, tenen un gran pendent i solen ésser precedits per una plataforma rocallosa de superfície regular, que sobresurt a la baixamar. L'acció mecànica de les ones i dels còdols i la sorra que baten la costa soscaven la base del penya-segat; i amb el temps arriben a desplomar-se grans blocs de roca, que fan retrocedir la costa. L'erosió depèn també del tipus de roca: les costes de roques calcàries són escarpades i verticals, sotmeses a l'acció mecànica i també a una acció química de dissolució. En són exemples, als Països Catalans, la Costa Brava, les costes de Garraf o la costa nord-oest de Mallorca. El clima influeix també en l'erosió de les costes: on la mar és glaçada una gran part de l'any, l'erosió és minsa; en llocs càlids i humits la superfície subaèria de la roca només proporciona a la mar fang i argila, que no són gaire potents en batre la base dels penya-segats; l'erosió màxima es dona en climes temperats, que proporcionen a la mar fragments de mida mitjana, els més efectius per a bombardejar la base dels penya-segats. Les **costes d'acumulació** evolucionen més ràpidament. Els pendents són suaus (només de 3° a 4°) i les acumulacions descansen sobre una base rocallosa *in situ*. Són formades per blocs, còdols, sorra i elements més fins. La línia de costa té formes còncaves, al contrari de les costes rocalloses. Pertanyen a aquest tipus les costes de Tarragona i Castelló de la Plana o les del golf de Roses. És freqüent a les platges la formació d'accidents, com els cordons litorals, les fletxes i els *tomboli*. A les mars càlides són freqüents les formacions coral·lines vorejant les costes.

²**costa** *pl DR* Conjunt de despeses que origina un procés i que han de pagar les parts litigants. En el procediment penal, les costes són imposades al responsable del delicte; en el civil, com a norma general, les costes són imposades a la part les pretensions de la qual han estat totalment refusades.

Costa i Llobera, Miquel (Pollença 1854 — Palma de Mallorca 1922) Escriptor i eclesiàstic. De família benestant, fou alumne de Josep Lluís Pons i Gallarza. Començà la carrera de dret a Barcelona (1872-75), on conegué Ramon Picó i Campamar, Jacint Verdaguer, Jaume Collell i, especialment, Marià Aguiló i Antoni Rubió i Lluch. Publicà la primera poesia, *La vall* (1873), a la “Revista Balear”, i ja el 1875, escriví *El pi de Formentor*. Anà a Madrid (1875-77) per acabar els estudis de dret, i els corrents racionalistes esmussaren la seva fe, com deixà reflectit a *Defalliment*. Provà d'establir-se a Mallorca, i després d'algun viatge curt, i de llegir els clàssics antics i moderns, escriví l'oda *A Horaci*, que iniciava una nova orientació. El 1885 aparegué a Palma de Mallorca el seu primer recull, *Poesies*. S'ordena sacerdot el 1888. El record d'Itàlia romangué present, sobretot en les seves *Líricas* (1899) castellanés, i sofrí vacil·lacions lingüístiques, com fa patent aquest darrer recull. El 1897 publicà el seu segon llibre, *De l'agre de la terra*. Participà en els jocs florals de Barcelona (1900 i 1902) i fou proclamat mestre en gai saber el 1902 pel poema*La deixa del*

geni grec, el qual fou convertit en òpera per Antoni Massana (*Nuredduna*, 1947). El 1903 fou nomenat membre corresponent de la Real Academia Española. El 1903 publicà *Tradicions i fantasies*. Presidí els jocs florals dels anys 1904, 1906 i 1908. La seva conferència a l'Ateneu Barcelonès sobre *La forma poètica* (1904) assolí un gran èxit. El 1906 participà en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana i publicà *Horacianes*. El 1907 donà una segona edició de *Poesies*, molt ampliada, i féu el viatge del qual sorgiren les vint-i-sis estampes poemàtiques de *Visions de Palestina* (1908). Fou membre corresponent de l'IEC (1918). Miquel Costa representa, amb Joan Alcover, l'esperit d'aquella modalitat poètica que la crítica designà amb l'apel·latiu d'*Escola Mallorquina*.

Costa Brava, la Nom aplicat al sector costaner de les comarques gironines. Sembla que el nom fou encunyat per Ferran Agulló (1905) i publicat pel mateix autor a “La Veu de Catalunya” (1908) en un sentit restringit, i que Lluís Duran i Ventosa l'estengué des de Blanes a Begur i després a la frontera estatal franco-espanyola. Adoptat pel turisme internacional, el 1965 prengué el caràcter de denominació oficial amb aquesta extensió. El canvi de nom aplicat a les marines de la Selva i de l'Empordà arrelà malgrat la complexitat de formes *braves* (l'Albera, serra de Rodes, el Montgrí, massís de Begur, muntanyes de la Selva) i *baixes* —sorrals, aiguamolls— que comprèn (golf de Roses, platja de Pals, corredor de Palafrugell—vall d'Aro, delta de la Tordera). El sector empordanès corresponent a l'Albera, d'estructura litològica similar a la de la Costa Vermella de la Marenda (granits i esquistos metamòrfics), té com a principals entrants la badia de Portbou, les cales Rovellada, de Garbet i de Grifeu, amb el Port de Llançà, oberts al NE, orientació perillosa, però no tant com la NW de la badia del Port de la Selva, el Golfet i els altres entrants del N de la península del cap de Creus. Passat el parèntesi d'aquesta península tan retallada, la corba suau del golf de Roses aboca a una mar de profunditat escassa, la plana de l'Alt Empordà, que reprèn al S l'orientació NE. Els aiguamolls comencen a ponent de Roses; seguint la platja hi ha el riu de les Salines, la Muga, una albufera perpendicular al litoral, una sèrie d'albuferes paral·leles (la Rogera, la Riera, la Fonda, la Llarga), drenades per recs que s'allargassen fins a la gola del Fluvià, molt al N del riu Vell. L'anomenat Ter Vell, aprofitat pel rec del Molí, desguassa al N de l'Escala. La costa corresponent al massís de Montgrí té un índex alt d'articulació, malgrat el caràcter calcari, i és deserta i feréstega, amb espadats subverticals d'un centenar de metres (Miladones, punta del Castell, el Catifoll); les coves, les foradades i les altres illes —les més meridionals i grans són les Medes, davant la punta Guixera, riques en corall— constitueixen un paradigma del relleu càrstic, submergit en part. A l'Estartit comença la llarga platja de Pals (10,8 km), sorrenca, interrompuda per la gola del Ter i la del Daró. La Serralada Litoral origina la considerada Costa Brava estricta, que comença al sector corresponent al massís de Begur, a la qual els materials paleozoics i els granits donen una gran articulació i on els caps (sa Sal, Begur, Sant Sebastià, Roig) protegeixen cales i platges amagades (sa Tuna, Aiguablava, Tamariu, Llafranc, el Golfet, la Fosca). El corredor de Palafrugell separa de les Gavarres aquest massís litoral: l'àmplia platja de Palamós és continuada per la platja d'Aro, més coberta, front marítim de la vall d'Aro, i per les de Sant Pol i de Sant Feliu, enllà d'un seguit de cales. El conjunt forma una costa amable, poc articulada, de 13,5 km. El sector de Sant Feliu a Blanes és el més llarg de la Costa Brava; a part aquestes dues ciutats, i les viles de Tossa i de Lloret, és totalment incomunicat amb l'interior a causa del muntanyam granític de la Selva; els penya-segats poden sobrepassar els 100 m. El clima es compon d'elements que l'individualitzen dins la tònica mediterrània de les costes catalanes. Les temperatures mitjanes de gener oscil·len entre uns 7°C a Portbou i 11° al massís de Begur (entre les més altes dels Països Catalans); les d'agost, entre uns 22° a Portbou i 24° llargs de Cadaqués cap al S; l'amplitud tèrmica anual és moderada. La pluviositat no és tampoc excessiva; l'estació més plujosa és la tardor, mentre que l'estiu és sec.

Sant Feliu de Guíxols, a la Costa Brava

Miquel Costa i Llobera (IMHB)

A més de la tramuntana, uns altres vents que bufen són el garbí i el llevant. Fins el 1914 hi hagué solament petits nuclis d'estiueig autòcton. El 1926 els pintors de l'escola de París ja havien “descobert” Tossa, havia augmentat l'estiueig barceloní, havien aparegut els primers hotels a Tossa i a Lloret, i Josep Ensesa havia projectat, amb l'arquitecte Rafael Masó, el conjunt residencial de s'Agaró. El 1936 hi havia urbanitzacions a Sant Feliu, Lloret, Blanes i Begur, i s'Agaró i Tossa eren visitades regularment per una clientela britànica i alemanya, respectivament. A la postguerra espanyola hi hagué una lenta represa de l'estiueig, però fins a la postguerra mundial i gràcies al progrés del turisme social no prengué embranzida el turisme internacional, que precedí l'equipament i fins les agències turístiques. Actualment l'equipament hoteler és particularment important a la Selva i també al Baix Empordà.

Costa Daurada, la Nom aplicat, dins la terminologia turística, inicialment a la Costa de Ponent barcelonina, inclòs el litoral tarragoní, estès després de 1965 a la costa catalana corresponent a les regions de Barcelona, Tarragona i Tortosa, com a “denominació geoturística” oficial. Morfològicament cal diferenciar-ne tres sectors, corresponents als tres elements bàsics del Sistema Mediterrani: Serralada de Marina, Depressió Pre-litoral i Serralada Pre-litoral, amb una longitud total d'uns 330 km. La Serralada de Marina comprèn, la baixa plataforma del Maresme entre els deltes de la Tordera i el Besòs, el delta del Llobregat i les costes calcàries de Garraf i Cunit, que tanquen la platja de Vilanova. La Depressió Pre-litoral s'obre a mar pel Baix Penedès i el Tarragonès fins al promontori calcari del cap de Salou, colgat per les dunes, on s'inicia el golf de Sant Jordi. La Serralada Pre-litoral s'atansa al golf a l'Hospitalet de l'Infant,

Costa d'Ivori	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
 <div></div>	
	
govern:	república
superfície:	320 763 km²
població:	13 895 000 h (1994)
capital:	Yamoussoukro
idioma of.:	francès
moneda:	franc CFA

on comença la costa que centra el delta de l'Ebre, situada entre els ports del Fangar i dels Alfacs, passat el qual el litoral sorrenc continua fins a la Costa dels Tarongers per la marina de Montsià, anomenada Costa del Llagostí. L'equipament turístic, iniciat precoçment en alguns punts propers a Barcelona (Sitges), no es generalitzà fins els anys setanta, un cop havien aparegut a la Costa Brava símptomes de saturació.

Costa d'Ivori *[nom oficial en francès: République de Côte d'Ivoire]* Estat de l'Àfrica central, a la part occidental del golf de Guinea, limitat al nord per Burkina Faso i Mali, a l'est per Ghana, i a l'oest per Guinea i Libèria (320 763 km²; 13 895 000 h [1994]). La capital és →*Yamoussoukro*.

LA GEOGRAFIA
Geològicament la Costa d'Ivori és formada per un sòcol cristal·lí i metamòrfic cobert de materials argilosos que es donen al litoral. Hom hi distingeix dues grans unitats de relleu: els altiplans, a la part septentrional i central, i les planes, a la zona meridional del territori. Hi ha un sector occidental, molt muntanyós, amb altituds superiors als 1 000 m. El clima és de transició equatorial i tropical, i divideix el territori en dues grans regions climàtiques (meridional i septentrional) a partir del paral·lel 8. Els rius més importants són els que travessen la regió de nord a sud (Sassandra, Bandama i Comoé). La vegetació és principalment de selva plujosa. Els recursos principals són el cacau (primer productor mundial), el cafè, els cacauets, les nous de palma, els cocos i el sèsam, plantes industrials com el cotó i el tabac, o fruita com les bananes i els ananàs, tot en plantacions d'exportació. Per al consum intern hom produeix cereals, com arròs, blat de moro i mill, mandioca, moniatos, soia, canya de sucre i taronges. Augmenta la producció de llenya però la de fusta industrial minva. L'altre recurs forestal important, el cautxú, per culpa de la secada periòdica del Sahel no ha assolit el nivell esperat. El subsòl és pobre, i només produïa manganès i diamants com a productes importants per a la comercialització, fins que el 1977 començà l'extracció de petroli. A la plataforma continental, d'on procedeix el petroli, hi ha importants reserves de gas natural encara no explotades. A partir del 1990 assolí un considerable èxit l'explo-tació de les reserves d'or. La baixa producció d'energia es basa en el petroli i en la hidroelectricitat. La industrialització, encara incipient, es concentra a les àrees urbanes; la indústria alimentària és la més important. Van assolint importància la indústria química (derivats del petroli, derivats del cacau, fibres sintètiques, adobs, etc),la de la fusta, tèxtils i la metal·lúrgica.

Mapa físic de Costa d'Ivori

Quan el 1960 accedí a la independència, la Costa d'Ivori era un país d'economia eminentment agrària: el 44% del PIB procedia del sector primari. El primer decenni, fins el 1970, fou d'una expansió sostinguda. Al segon decenni, fins el 1978, el creixement fou de base exclusivament agro-forestal, l'anomenat “miracle ivo-rià”. Però el 1978 i els anys successius caigueren els preus de la fusta, el cacau i el cafè i el creixement global es reduí. Hom engegà un pla quinquennal “econòmic, social i cultural” en 1981-85, orientat a l'agricultura i l'artesania. La secada del Sahel afectà greument les produccions agràries i la hidroelèctrica. La desastrosa política econòmica d'embargament del cacau al final dels anys vuitanta represen-tà un greu perjudici econòmic per al país, tant, que el president anuncià de cop i volta, al febrer del 1990, uns retalls del 10 al 40% dels preus dels salaris.

LA GEOGRAFIA

La taxa de creixement de la població és una de les més elevades del continent africà, a causa de la immigració procedent de Burkina Faso, de Ghana i de Mali, i de l'alt índex de natalitat. La població urba-na es concentra a Abidjan i a d'altres ciu-tats més petites, com Bouaké i Daloa. Més de 80 grups ètnics constitueixen la pobla-ció indígena; en són els principals grups els baules (20%), els krus (17%), els man-des (14%) i els senufos (12%). Un 17% de la població, però, és d'origen estranger. Aquesta diversitat dóna un gran nombre de llengües, amb el francès com a llengua oficial. No hi ha cap religió oficial. La Costa d'Ivori és una república indepen-dent des del 7 d'agost de 1960. La consti-tució, promulgada per l'octubre del 1960, estableix que el poder executiu resideix en el president de l'estat. El poder legisla-tiu recau en l'Assemblea Nacional. El Parti Démocratique de la Côte d'Ivoire, fundat el 1946, era l'únic partit polític legal fins al maig del 1990, en què hom legalitzà el Front Populaire Ivoirien i el Parti Ivoirien des Travailleurs. A mitjan 1993 esdevin-gueren legals prop de 40 organitzacions polítiques. La Costa d'Ivori és membre de l'ONU, de l'OUA, del Conseil de l'Entente i és associat a la CEE.

LA HISTÒRIA

La història anterior a l'establiment dels europeus és poc coneguda. Des del s XIII arribà a aquestes contrades la influència dels estats de l'anomenada *civilització sudanesa*. Així, el nord-oest de la Costa d'Ivori formà part de l'imperi de Mali (ss XIII-XVI) i en rebé la influència islàmica. La regió de l'est, en connexió amb l'actual Ghana, fou ocupada per pobles del grup àkan, amb una estructura familiar matrili-neal. Al centre, els pobles senufos experi-mentaren la influència comercial que uní una bona part de l'Àfrica Occidental al Sàhara. Finalment, al sud, la població, poc

densa, vivia en una organització patriar-cal. A causa de les condicions geogràfi-ques adverses d'aquest territori, no fou fins al començament del s XVIII que els francesos s'establiren a Assinie. Al s XIX, l'interès del govern francès a restablir a l'Àfrica Occidental un imperi perdut a les guerres napoleòniques va fer que en fos reconeguda oficialment la possessió el 1842; després de la guerra franco-prussia-na (1871) les tropes hi deixaren només els mercaders, els quals aturaren la penetra-ció anglesa i comunicaren el territori amb Senegal i Níger. El 1893 es convertí en colònia autònoma, i el 1895 s'integrà dins el govern general de l'Àfrica Occidental Francesa. Els últims anys del s XIX i pri-mers del XX s'hi consolidà el control francès a l'interior, a través de la política repressiva que el governador Gabriel Angoulvant seguí entre el 1908 i el 1918. Al mateix temps l'administració colonial començà lentament a bastir una xarxa de comunicacions que possibilità el poste-rior desenvolupament econòmic. A partir del 1930 experimentaren un gran impuls els conreus introduïts de cafè, cacau i bananes. El pas de l'Àfrica Occidental Francesa del control de Vichy al de la França lliure (1943) donà la possibilitat als plantadors indígenes d'assolir una certa influència política respecte a la metròpoli un cop acabada la guerra. El Parti Démocratique de la Côte d'Ivoire (PDCI), creat per Félix Houphouët-Boigny, aglutinà la burgesia indígena. La Costa d'Ivori assolí la independència el 7 d'agost de 1960, amb Houphouët-Boigny com a president. Reelegit president en cada plebiscit, Houphouët-Boigny s'enca-rà amb l'oposició d'algunes minories ètni-ques, amb enfrontaments entre ivorians i immigrants, amb intents militars de for-a-gitar-lo del poder (especialment el 1963), a un atemptat (1980), amb una sèrie de manifestacions i vagues dutes a terme per estudiants i joves treballadors (al llarg dels anys vuitanta). Moderat des del 1971, Houphouët-Boigny propugnà un diàleg amb la República de Sud-àfrica, motiu pel qual fou durament criticat, i orientà la seva política vers la col·laboració amb França. Al maig del 1990, el president es veié obligat a legalitzar els partits de l'oposició. Per l'octubre del mateix any, Houphouët-Boigny fou reelegit president de la República, càrrec que ocupà fins a la seva mort (7 de desembre de 1993). Fou succeït per Henri Konan Bédié.

Costa Rica *[nom oficial en castellà: Repú-blica de Costa Rica]* República de l'Amèrica Central, que s'estén entre l'oceà Pacífic, a l'oest, i l'Atlàntic, a l'est, i entre Nicara-gua, al nord, i Panamà, al sud (51 100 km²; 3 308 000 h [1994]). La capital és →*San José*.

LA GEOGRAFIA

L'estat és travessat de NW a SE per les serralades de Guanacaste i Central, ano-menades també Cordilleras Volcánicas, i la de Talamanca. El cim més alt és el Chir-ripó (3 820 m), a la Cordillera de Tala-manca. Les costes de la mar Carib són bai-xes i s'estenen entre dues penínsules: Nicoya i Osa. Les costes del Pacífic tenen considerables entrants i diversos caps. El clima i la vegetació són de tipus equato-rial. Els rius, curts i de poc cabal, es repar-teixen en tres vessants: el del llac Nicara-gua, el de l'Atlàntic i el del Pacífic, i els més importants són el Sapoa, Sarapiquí i San Juan.

L'activitat agrària és la principal font de riquesa: el cafè, la canya de sucre, el cacau, el tabac, el cotó i les bananes. La United Fruit Company i la Standard Fruit Company exporten el 80% de la produc-ció de bananes. Entre la ramaderia, el bes-tiar boví és el més important, seguit del porcí i de l'equí. La pesca hi té poca importància fora de l'oceà Pacífic. Els principals productes del subsòl són l'or i la bauxita, seguits del sofre, el plom, el manganès i el petroli, tot i que llur explo-tació industrial encara és recent. La indús-tria és en ple desenvolupament des del 1960: hi predominen les petites empreses, i les principals indústries són l'alimentà-ria, la química, la del paper i de transfor-mació de la fusta i del tabac. Els ports principals són els de Limón i Puntarenas. Els EUA i Alemanya són els principals estats que tenen intercanvis comercials amb Costa Rica.

EL creixement demogràfic és força important. La població es concentra principalment a l'altiplà, on hi ha la més gran aglomeració del país: San José. La major part de la població és criolla (86,8%), bé que hi ha també amerindis, mestissos, negres i mulatos; els negres es distribueixen per les províncies de Puntarenas i Limón, província, aquesta darrera, on constitueixen el 33,2% de la població. La llengua oficial és la castellana. El catolicisme, religió oficial de l'estat, és practicat pel 96,8% de la població. Costa Rica és una república unitària de tipus presidencial, independent des del 1821. Segons la constitució del 1949, el poder executiu és exercit pel president i el gabinet de ministres que el president nomena. Els principals partits polítics són el socialdemòcrata Partido de Liberación Nacional (PLN), fundat el 1948, i el democratacristià Partido Unidad Social Cristiana (PUSC), fundat el 1984. Costa Rica és membre de l'ONU, de l'OEA, de l'Aliança per al Progrés i de l'ODECA.

LA HISTÒRIA

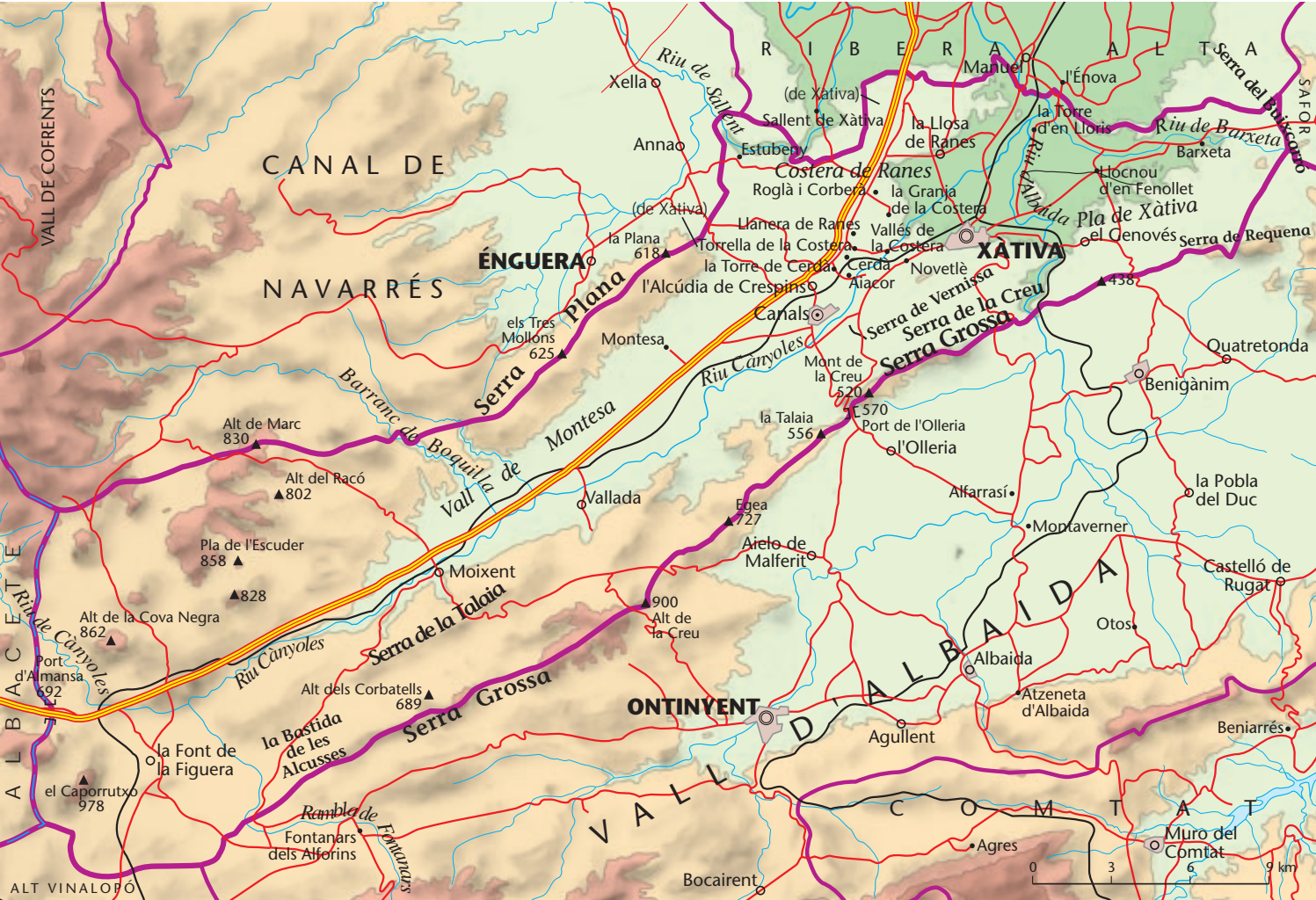
L'època pre-hispànica el territori era gairebé despoblat amb només algunes tribus aïllades de pobles agrícoles. Colom resseguí les costes atlàntiques de Costa Rica durant el quart viatge. Posteriorment, Juan Vázquez Coronado n'inicià la colonització definitiva amb la creació de la ciutat de Cartago el 1563. Dependent de la capitania general de Guatemala, la petita colònia castellana inicià el conreu del cacau a la costa atlàntica. Adquirí un fort impuls al s XVIII, quan l'eix econòmic de l'estat passà de la costa atlàntica a la costa del Pacífic, a causa de la ruïna del cacau provocada pels atacs dels pirates i dels indis mosquitos. El 1717 fou fundada Heredia, el 1737, Boca del Monte (més tard San José), i Alajuela el 1761. Costa Rica no passà per les lluites d'independència: el 25 d'octubre de 1821 el governador Juan M. Cañas formà una junta provisional, però el 1822 Cartago es declarà partidària de la incorporació a l'imperi mexicà, mentre que San José proclamava la república i l'annexió a Colòmbia. La victòria dels republicans menà la capital a San José i la inclusió de Costa Rica dins les Províncies Unides de l'Amèrica Central (1825). El 14 de novembre de 1838 el president Carrillo declarà la plena sobirania de Costa Rica i promulgà una primera constitució. Però fou sota el president José M. Castro quan, el 31 d'agost de 1848, en fou proclamada la independència absoluta. El conreu del cafè, introduït vers el 1808, des del 1835 prengué un impuls enorme gràcies al mercat anglès i a les prudents mesures dels governs successius. El 1878 el president Tomás Guardia cedí a la United Fruit Company (UFC) l'exploració d'unes quantes plantacions de bananes a la costa atlàntica; més tard, tota la zona occidental fou dedicada al conreu de bananes. Això comportà la penetració nord-americana. El 1948 hi esclatà una guerra civil i Costa Rica fou envaïda des de Nicaragua. José Figueres, líder del revolucionari Partido de Liberación Nacional (PLN), acabà la guerra i hom dissolgué l'exèrcit (1948). José Figueres, president els anys 1953-58, formulà un programa socialdemòcrata, i féu que Costa Rica esdevingués un dels països més democràtics de l'Amèrica Llatina. El succeïren a la presidència de la república el conservador Mario Echandi Jiménez (1958), Francisco Orlich Bolmarich (PLN, 1962), José Joaquín Trejos Fernández (conservador, 1966), José Figueres (PLN, 1970), Daniel Oduber Quirós (PLN, 1974), Rodrigo Carazo Odio (conservador, 1978), Luis Alberto Monge Álvarez (PLN, 1982), Óscar Arias Sánchez (PLN, 1986). Les relacions amb Nicaragua durant els anys vuitanta fluctuaren d'acord amb les incursions sandinistes en territori costarriqueny i amb l'actuació variable de Costa Rica, pressionada pels EUA, respecte a les bases de la "contra". Arias aconseguí, per l'octubre del 1989, de reunir una cimera de setze caps d'estat per celebrar el centenari de la democràcia en el país. Les eleccions del febrer del 1990 foren favorables a Rafael Angel Calderón (PUSC), succeït al febrer del 1994 per José María Figueres (PLN).

Costera, la Comarca del País Valencià, a la regió de Xàtiva (528 km²; 63 087 h [1991]). Cap de comarca, Xàtiva. Formada per 19 municipis, és constituïda fonamentalment per la vall del riu Cànyoles i

Mapa físic de Costa Rica

per la vall del riu de Barxeta. Hom hi distingeix tres zones: la vall de Montesa (alta vall del riu Cànyles des de la Font de la Figuera fins a Montesa), la Costera de Ranes (vall mitjana del riu Cànyles, des de Canals a la Llosa de Ranes, inclòs Estubeny, a la vall del riu de Sallent) i el pla o horta de Xàtiva. Limita al sud amb la Vall d'Albaida, per l'extensa serra Grossa, que segueix abruptament la vall del riu Cànyles, al llarg de tot el seu recorregut fins el riu d'Albaida, el qual talla la serra per l'estret de les Aigües de Bellús. Paral·lela a la serra Grossa i emmarcant el riu Cànyles pel nord s'aixeca una altra alineació també abrupta que rep el nom de serra Plana o serra de Montesa. Aquesta alineació assenyalava el límit comarcal, a la vegada també lingüístic, amb la Canal de Navarrès. Al SW s'aixequen les muntanyes del port d'Almansa. Al NE la divisió amb la Ribera Alta la constitueixen les muntanyes del poble de Càrcer i les muntanyes del Toro. La comarca està oberta als vents marítims, que a l'hivern hi aporten pluja. Les precipitacions són de 450-600 mm de mitjana anual. La temperatura mitjana anual és de 17°C (9°C al gener i 25°C a l'agost). La part baixa, fins a prop de Moixent, correspon al domini de la màquia de llentiscle i margalló. Més amunt, fins a la Font de la Figuera i al port d'Almansa, la clímax és el carrascar. Actualment les brolles de bruc d'hivern amb pebrella, sovint cobertes d'un estrat clar i pi blanc, hi ocupen molta extensió.

Mapa físic de la Costera

Costa Rica

govern:	república
superfície:	51 100 km ²
població:	3 308 000 h (1994)
capital:	San José
idioma of.:	castellà
moneda:	colón

Els boscs (especialment pinedes), a la serra Grossa i a la serra Plana, són intensament explotats. L'àrea conreada no arriba a ocupar la meitat de la superfície municipal en cap dels termes de la Vall de Montesa, mentre que sí ocupa gran part dels municipis de la Costera de Ranes i de la part occidental del pla de Xàtiva. El regadiu, que utilitza l'aigua de tres rius (Cànyoles, l'Albaida i Barxeta), té com a conreu principal el taronger i les hortalisses. El secà, que ocupa grans extensions a la vall de Montesa i a les zones marginals de la resta de la comarca, es dedica sobretot a oliveres, vinya i cereals. La indústria (37% de la població activa), diversificada i amb una certa dispersió, té com a nuclis principals Xàtiva i Canals – l'Alcúdia de Crespins. Destaquen a Xàtiva, a més de les tradicionals indústries tèxtil i paperera (els àrabs introduïren la fabricació del paper a Xàtiva vers el 1150 per primera vegada a Europa), la fabricació d'aiguardent i licor, embalatges de cartó i de fusta, mobles i conserves. El nucli de l'Alcúdia de Crespins – Canals, més dinàmic actualment que l'anterior, té una important indústria tèxtil, indústries de la construcció de gran tradició (rajoles i maons), embalatges de fusta, farines i adoberia. La població de la comarca era de 63 087 h el 1991, amb una densitat de 119,5 h/km², molt desigualment repartida: mínima a la vall de Montesa (28 h/km² a Moixent) i als municipis marginals d'Estubeny (22) i Barxeta (56), i màxima a l'Alcúdia de Crespins (787),

Canals (564) i Xàtiva (319). El nucli principal és Xàtiva (24 461 h el 1991), seguit de Canals (12 308); els nuclis més petits formen a la Costera de Ranes un seguit de pobles molt pròxims entre ells, que responen a la forma de repartiment de les nombroses alqueries islàmiques després de la conquesta catalana (les demarcacions municipals, a més, es compliquen extraordinàriament amb una xarxa de petits enclavaments pertanyents a tots els termes de la Costera i a Xàtiva, particularment nombrosos a les zones de la Plana, la Vila, Saurina, la Ferreria i sobretot a la Foia de Cerdà. L'hàbitat és generalment concentrat, llevat d'algunes zones muntanyoses. El gran augment de població del s XVIII continuà durant la primera meitat del XIX, però es deturà a partir d'aleshores (de 15 745 h el 1857 a 12 600 el 1900). Al s XX la població s'ha incrementat amb ritme desigual i evolució diferent: la vall de Montesa ha perdut població, mentre que el sector de Canals - l'Alcúdia de Crespins i Xàtiva l'han augmentada. La Costera ha constituït tradicionalment una via de comunicació natural entre la meitat meridional de la Meseta i Andalusia i els Països Catalans. Actualment segueixen encara la vall del riu Cànvoles el ferrocarril i la carretera de València a Madrid per Almansa. Són importants també les carreteres de Xàtiva a Gandia pel port de Benigànim, i la de l'Alcúdia de Crespins a Ontinyent, abans pel port de l'Olleria. La importància del jaciment paleolític mitjà de la cova Negra de Bellús (Vall d'Albaida) permet de suposar un poblament paleolític a la comarca. Hi ha indicis d'estacions eneolítiques i de l'edat del bronze pertanyents a la cultura del bronze valencià. D'època ibèrica és l'important poblat de la Bastida de les Alcusses, a Moixent, del s IV aC, i el que fou el gran centre ibèric de la regió, Xàtiva, coneguda amb els noms de *Saiti* i de *Saitabi*, que pertanyia al grup dels contestans i que esdevingué la *Saetabis Augusta* dels romans. La important via romana que seguia el litoral dels Països Catalans de València cap al sud es desviava de la mar i passava prop de Saetabis per anar a cercar el port d'Almansa i penetrar als altiplans de la Manxa vers Andalusia. Durant la invasió musulmana, la Costera, que pertangué inicialment a la cora de València, gràcies al desenvolupament de Xàtiva (que ja havia estat seu episcopal en època visigòtica) esdevingué, sembla, el nucli central d'una nova cora, la de Xàtiva; al s XI pertangué a la taifa de València. Durant aquesta època, al llarg de l'antiga via romana, foren bastits els castells de Xàtiva, Montesa, Vallada i Garamoixent. Les condicions de la conquesta cristiana del 1244 comportaren el repartiment de la població cristiana (la vall de Montesa i els nuclis urbans de Canals i de Xàtiva, aquest darrer, però, amb moreria, que fou centre de fillola) i musulmana (la resta de les terres baixes, a més de Barxeta i Estubeny). La vila de Xàtiva, després ciutat, fou sempre reial i cap d'una de les governacions del Regne de València; dins el seu terme, tanmateix, hi havia nombroses alqueries poblades de moriscs. Suprimides el 1707 les antigues governacions, el territori entre el riu d'Alcoi i el Xúquer fou repartit entre les noves governacions o corregiments de Cofrents, de Montesa (que incloïa la vall de Montesa) i de Xàtiva o *de San Felipe* (que incloïa la resta de la comarca), les quals passaren a integrar, juntament amb la zona de Gandia i Dénia, l'efímera província de Xàtiva del 1822. En la divisió provincial del 1833 la Costera restà dins la província de València, i en la judicial del 1834 la vall de Montesa i Estubeny foren atribuïts al partit d'Enguera, i la resta, al de Xàtiva, que inclou també un petit sector de la Ribera Alta. La reforma judicial del 1965 incorporà tota la comarca al partit de Xàtiva, menys la Font de la Figuera, que continua al d'Ontinyent.

costumisme *LIT/ART* Descripció literària o plàstica d'ambients i personatges, de forma tipificada. L'inici del costumisme literari coincidí amb l'expansió industrial, davant la qual adoptà una actitud més o menys satírica o crítica. Els *quadres de costums* aparegueren sobretot en diaris i revistes. La publicació més representativa del costumisme castellà fou *Cartas españolas* (1831), on col·laboraren Larra, Mesonero Romanos i Estébanez Calderón; a França es destacà Victor Joseph Etienne Jouy. Una derivació de la literatura de costums fou la creació del tipus: *Heads of the*

People or Portraits of the English (1838), *Les français peints par eux-mêmes* (1839) i *Los españoles pintados por sí mismos* (1843). Profitós quant a l'ús literari de la llengua popular tot retratant la realitat quotidiana, el gènere seguí als Països Catalans un corrent autoctòton iniciat al s XVIII amb el *Calaix de sastre* (1769-1816) de Rafael d'Amat, la *Rondalla de rondalles* atribuïda a Lluís Galiana i precedent de la *Rondaia de rondaies* (1815) de Tomàs Aguiló i l'obra de Carles Ros. El teatre de Robreño i de Renart i Arús satiritzà les formes de vida de la primera meitat del s XIX. Al Principat, el teatre de costums fou molt fecund: a la segona meitat del s XIX el poble consumí obres de F.de S.Vidal, A.Llanas, E.Vidal i Valenciano, F.Soler i J.Feliu i Codina, també novel·lista. Fins a la Restauració, predominà el costumisme rural de Gaietà Vidal i Valenciano, tot i que la figura fou Robert Robert amb els articles a "Tros de paper", periòdic que, amb "Lo Gai Saber" i "La Campana de Gràcia", marcà una etapa. El ruralisme, però, s'incorporà al naturalisme: Bosch de la Trinxeria intetà ja la novel·la. I fou el costumisme urbà el que excel·lí a la Restauració, amb E.Vilanova i J.Pons i Massaveu, ultra Careta i Vidal, Ramon i Vidales, Genís i Aguilar, Lluís B.Nadal, D.Monserdà, etc. L'epígon del gènere fou Rusiñol. La seva temàtica i el seu tractament (sobretot la llengua), però, han influït diversos autors moderns com Carner, Sagarra i, sobretot, Pla. La superació del costumisme s'esdevingué amb Narcís Oller.

cotó *TÈX* **I** Fibra tèxtil natural procedent de les llavors del cotoner. N'hi ha diverses varietats, segons les espècies de cotoner d'on procedeixen. Són anomenades **cotó egipci** (de fibra llarga), **cotó americà** (de fibra mitjana) i **cotó indi** (de fibra curta). Hi ha, però, a més, una complexa classificació basada en l'aspecte, la regularitat, la netedat, el color, etc. La fibra envoltat la llavor del cotoner. Hom en fa la collita, a mà o a màquina, quan ja ha caigut la flor i ha madurat la càpsula, que s'obre espontàniament, dins la qual hi ha les llavors. La fibra de cotó té la forma d'un tub aplanat, amb les vores un pèl més gruixudes. Presenta una lleugera torsió natural, el sentit de la qual va alternant. Interiorment té un canal de dimensió variable, segons la procedència i la maduresa. Hom anomena **cotó mort** el que no ha arribat a madurar i és completament aplanat com una cinta. El color varia entre el blanc pur i el blanc groguenc i uns tonalitats força brutes i àdhuc rogenques. La composició química mitjana és del 94% de cel·lulosa, de l'1,23% de proteïnes, de l'1,2% de substàncies pèctiques, de l'1,2% de matèries minerals (cendra), del 0,6% de cera, del 0,3% de sucre, i la resta, d'altres elements. El cotó aguant a bé temperatures fins a 125°C. A l'edat mitjana, la producció de teixits de cotó era feta d'una manera dispersa i artesana, i es destacaven només Itàlia i els Països Baixos. Fou a mitjan s XVIII que es produïren els mil·loraments tècnics que en permetieren la industrialització. La Gran Bretanya importava el cotó de Malta i d'Espanya, però amb l'entrada del cotó americà, el Lancashire es convertí en la primera regió industrial del món. El predomini britànic arribà fins al començ del s XX, que la competència dels EUA, primerament, i, més tard, dels estats en camí de desenvolupament, com l'Índia, Egipte, el Pakistan, la Xina i Corea del Sud capgiraren del tot el mercat del cotó. A Catalunya el cotó fou treballat almenys des del s XIII. La fibra era importada de la Mediterrània oriental, primerament, i, des de mitjan s XIV, de Sicília i de Malta. Els oficis dels treballadors de cotó foren reglamentats a

la Costera Castell de Xàtiva

Costera

A map of Costa Rica with the coastal region highlighted in a darker shade of green, indicating the 'Costera' region. The rest of the country is a lighter green, and the surrounding ocean is blue.

superfície:	528 km ²
població:	63 087 h (1991)
capital:	Xàtiva

Costera		
MUNICIPI	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alcúdia de Crespins, l'	5,2	4 091
Barxeta	28,5	1 599
Canals	21,8	12 308
Cerdà	1,5	258
Estubeny	6,4	138
Font de la Figuera, la	84,3	2 221
Genovés, el	15,2	2 189
Granja de la Costera, la	0,8	371
Llanera de Ranes	9,3	966
Llocnou d'en Fenollet	1,5	667
Llosa de Ranes, la	7,1	3 582
Moixent	150,2	4 165
Montesa	48,1	1 269
Novetlè	1,5	566
Roglà i Corberà	6,3	1 011
Torrella de la Costera	1,1	175
Vallada	61,5	2 951
Vallès de la Costera	1,2	99
Xàtiva	76,6	24 461
Costera, la	528,1	63 087

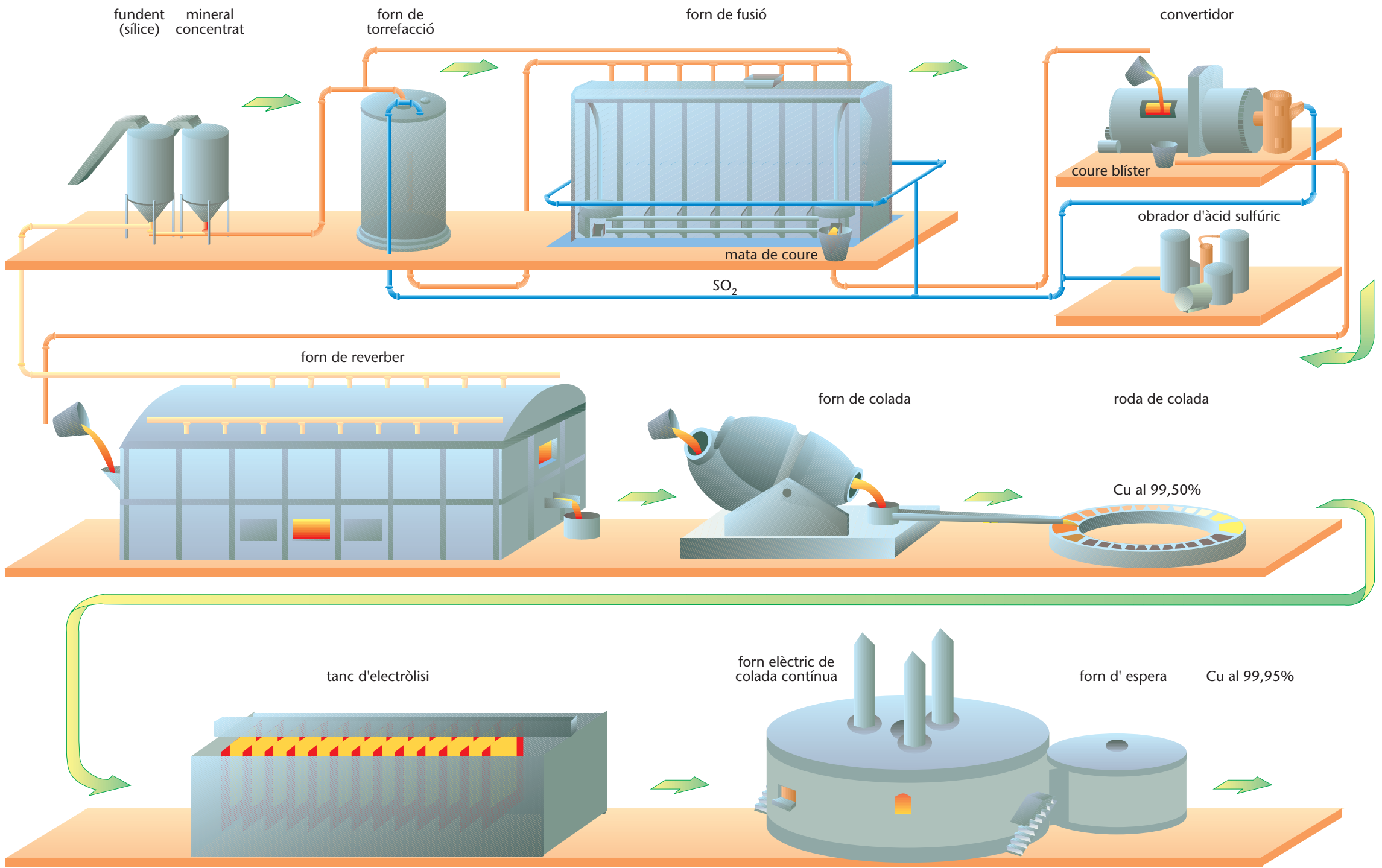
Barcelona les del s XIII. El 1738 Esteve Canals i Bonaventura Canet establiren a Barcelona la primera fàbrica d'indianes a la Península Ibèrica; el 1760 ja funcionaven telers cotoners, i la primitiva filatura menestral s'inicià el 1765. Les fonts d'abastament de la floca eren el Llevant mediterrani, Malta i la zona de Motril; hom importava també filats, en quantitats àdhuc superiors a la floca. El 1772 els manufacturadors crearen la Companyia de Filats de Cotó per a la defensa de llurs interessos. La indústria cotonera moderna, però, no s'inicià al Principat fins a l'introducció de les primitives màquines de filar inventades a Anglaterra. L'ús de l'energia hidràulica féu que s'establís la filatura al llarg dels rius, sobretot del Llobregat i del Cardener. La guerra del Francès pertorbà profundament la indústria catalana, que no es redreçà fins pels voltants del 1830; entre el 1835 i el 1861 hi hagué una màxima expansió de la indústria cotonera al Principat. S'estengué la utilització del vapor, iniciada (1832) per la fàbrica barcelonina de Bonaplata, Rull, Vilaregut i Companyia, destruïda en els avalots del 1835. L'emplaçament de les fàbriques canvià i adoptà la forma actual: les mogudes per vapor s'instal·laren al litoral. La descoberta de la desgranadora mecànica (1794), als EUA, els donà el domini del mercat europeu vers el 1850, però la guerra de Secessió (1861-65) provocà una aguda penúria de cotó, que a Catalunya produí una greu crisi industrial amb alternatives de prosperitat i de depressió. Des del 1868 la lluita entre partidaris del proteccionisme i del lliure canvi esdevingué aferrissada. Els interessos catalans foren defensats pel Foment del Treball Nacional. El 1854 es produí el conflicte de les màquines selfactines, i el 1855, la primera vaga general. Però fou al darrer terç del s XIX quan la lluita social s'endurí: les societats obreres, com Les Tres Classes de Vapor, prengueren volada i es definiren les ideologies reivindicatives. La crisi produïda per la pèrdua dels mercats colonials coincidí amb l'inici del s XX. Amb la Primera Guerra Mundial començà l'electrificació, que alliberà les fàbriques de la dependència dels corrents d'aigua i del carbó. Les demandes dels estats bel·ligerants produïren una eufòria i l'agudització de les tensions socials. La producció de fibres artificials, iniciada a Barcelona el 1906, competí amb el cotó en el decenni 1921-30. La producció cotonera fou desorganitzada per la guerra civil i per la Segona Guerra Mundial, per la dificultat d'obtenir primeres matèries i de modernitzar l'utillatge; la situació millorà després del 1950. Després de la guerra civil fou creat l'Instituto de Fomento de las Plantas Textiles per tal d'estendre'n el conreu. La indústria cotonera ja no exerceix el predomini decisiu en l'economia catalana, però manté un lloc important entre els sectors manufacturadors del Principat. **2 cotó hidròfil** Cotó desgreixat, blanquejat i cardat de manera que els filaments restin més o menys ordenats i disposats en capes homogènies. Té una certa resistència a la tracció. En comprimir-lo amb la mà no ha de cruixir, i ha d'absorbir l'aigua d'una manera uniforme i instantània. És emprat per a l'aplicació de medicaments i per a la confecció de gasa.

Cotonou Capital de la província de l'Atlantique, situada vora la badia de Benín, al golf de Guinea (533 212 h [1992]). És l'aglomeració més important de l'estat i el centre econòmic, amb indústria tèxtil, química i alimentària. N'és l'únic port.

cotorra 200L Nom comú de diferents ocells grimpadors de l'ordre dels psitaciformes, especialment dels que pertanyen al gènere *Amazona*. Són ocells de gàbia i molt garruladors. Hom en coneix una cinquantena d'espècies, repartides entre l'Amèrica Central, l'Amazònia i les illes del Carib.

Cottolengo, Giuseppe Benedetto *sant* (Bra, Piemont 1786 — Chieri, Piemont 1842) Sacerdot i filantrop. Fundà a Torí la Piccola Casa della Divina Provvidenza (1832), destinada a escola per a sords-muts, orfenat, hospici de cecs, epilèptics, etc. Per a l'assistència dels acollits, Cottolengo instituï les comunitats de filles de Sant Vicenç, dels germans de Sant Vicenç i dels preveres de la Santíssima Trinitat. Canonitzat el 1934. Festa: 29 d'abril.

Coubertin, Pierre de (París 1863 —

procés de fabricació del coure

Ginebra 1937) Pedagóg francès. Introduí l'educació física a les escoles com a mètode per a la formació integral de l'individu. Fou l'impulsor (1894) del moviment olímpic modern. Fou president del Comitè Olímpic Internacional (1896-1925).

Coulomb, Charles Augustin de (Angulema 1735 — París 1806) Físic francès. Enginyer militar, dirigí els treballs de fortificació a la Martinica, Rochefort i Cherbourg. Fou membre de l'Académie des Sciences (1784). En esclatar la Revolució (1789), abandonà els càrrecs públics i militars. La seva obra conté els fonaments de la teoria electrostàtica i del magnetisme. Estudià la polarització i la noció de moment magnètic i formulà la llei de l'electrostàtica.

Courbet, Gustave (Ornans, Doubs 1819 — La Tour de Peilz, Vaud 1877) Pintor francès. Instal·lat a París (1839), es formà al Louvre en la còpia dels venecians del s XVI, de Velázquez i de Rembrandt. Marcat pel romanticisme, pintà *Els amants feliços* (1844) i *L'home de la pipa* (1846). Fou admès al Salon el 1844 pel seu *Autoretrat amb un gos negre*. El canvi de mentalitat del positivisme el portà a pintar el 1849 *Els picapedrers* (destruït) i *L'Enterrament a Ornans* (Louvre). Quan el 1855 el Salon li refusà *El taller del pintor* (Louvre), publicà el seu manifest del realisme. Interpretà amb gran llibertat temàtiques sexuals. Des del 1864 conreà l'escultura. El 1870 refusà la Legió d'Honor, i a causa de l'enderrocament de la columna napoleònica de la plaça Vendôme, fou empresonat en caure la Comuna. Refusat al Salon del 1872, es retirà a Suïssa i es dedicà a la producció en sèrie, ajudat pel seu deixeble Chembino Pata.

coure [Cu] *QUÍM* Element de transició, situat entre els blocs *s* i *p* de la taula periòdica i pertanyent al grup dels metalls nobles. La proporció de coure a l'escorça terrestre és del 0,01%, aproximadament. De color de rosa clar, en oxidar-se agafa un color marró i sovint es presenta en formes arborescents o masses filiformes. Els minerals de coure es divideixen en dos grups: els sulfurats (sulfurs simples, com la calcosina i la covel·lina) i els metamòrfics (el coure natiu, els òxids com la cuprita i la tenorita, i les sals insolubles com la malaquita). La metal·lúrgia del coure comprèn un procediment en sec, aplicat

als minerals rics, i un tractament humit, per als minerals pobres. Sempre ha d'ésser sotmès a un afinament per via seca (s'aconsegueix una puresa del 99%) o, més corrent, mitjançant l'ús de procediments electrolítics (s'obté amb un grau de puresa elevat, del 99,9% al 99,98%, però conté gasos, i per això ha d'ésser refós). El coure és un element d'activitat química mitjana: es combina amb tots els elements no metàl·lics, llevat de l'hidrogen, el bor, el carboni i el nitrogen. Amb l'oxigen dona l'òxid Cu₂O. Per l'acció dels agents atmosfèrics es recobreix d'una capa protectora, el *verdets*, barreja de carbonat i sulfat de coure, majoritàriament.

Cousteau, Jacques-Yves (Saint-André-de-Cubzac, Gironda 1910) Oceanògraf i naturalista francès. Fou oficial de la marina. Fundà el Groupe d'Études et de Recherches Sous-marines (Toló, 1946) i l'Office Française de Recherches Sous-marines (Marsella, 1952). A bord del vaixell *Calypso* ha explorat els oceans i ha dirigit nombroses campanyes científiques, tecnològiques i cinematogràfiques. Ha inventat l'escafandre autònom. Gran divulgador del món submarí.

cova 1 *GEOL* Cavitat natural on predomina la component horitzontal. La majoria es formen a conseqüència de la dissolució de les roques per l'aigua, majoritàriament calcàries. També es poden desenvolupar als conglomerats de ciment calcari, als guixos, les sals i els gresos. La majoria de coves actuals són restes de zones inundades antigues en què el nivell freàtic ha baixat i ara són seques, bé que també se'n poden formar actualment. A les parets poden abundar concrecions produïdes pel degoteig de l'aigua del sostre, carregada de carbonat càlcic, la qual cosa hi origina les *estalactites* i les *estalagmites*. La ciència-esport que estudia les coves és l'espeleologia.

2 *PREHIST* Cavitat natural aprofitada com a lloc d'habitatge per moltes civilitzacions primitives i per l'home prehistòric, especialment durant el paleolític mitjà i superior.

Covadonga Santuari del municipi de Cangas de Onís, Astúries, en una vall de la serra de Covadonga. És situat en una cova on, segons la tradició, tingué lloc la cèlebre **batalla de Covadonga**, considerada el punt inicial de la *reconquesta* de la

Península Ibèrica. La victòria fou obtinguda per Pelagi, el 722, contra un destacament sarraí a les ordres d'Alqama. La importància de la batalla ha estat exagerada per les cròniques cristianes. Posteriorment, hom li ha concedit un valor relatiu, resultat d'un xoc entre dos grups poc nombrosos, el qual, però, pogué constituir ben bé un estímul per a la continuació de la reconquesta.

Cracòvia [*polonès: Kraków*] Capital del voivodat homònim, Polònia, a la vora del Vístula (751 300 h [est 1992]). Situada en una cruïlla geogràfica, propera al districte industrial de l'Alta Silèsia. La gran indústria pesant ha estat instal·lada a la ciutat satèl·lit de Nowa Huta. Principal focus cultural i científic del país, darrere de Varsòvia. Centre d'ensenyament superior: Uniwersytet Jagiellonski, fundada el 1364 per Casimir el Gran. Com a centre del catolicisme polonès, Cracòvia té una gran quantitat d'edificis religiosos: la catedral (s XI), que fou destruïda per un incendi i reedificada durant la segona meitat del s XIV, i més de 75 esglésies, entre les quals destaca la de Sant Pere i Sant Pau (ss XVI-XVII). Entre els edificis civils destaquen el castell reial (Wawel), construït al s XIV, i la torre del s XVI anomenada *casa consistorial*. Fundada probablement abans del s IX, esdevingué seu d'un bisbat al s XI i sofri diverses ràtzies dels mogols al llarg del s XIII. El 1257 rebé l'estatut de ciutat. Al s XIV esdevingué la capital de Polònia i entrà en una època d'expansió i prosperitat. La pèrdua de la capitalitat (1609) en reduí la importància política. El 1795 Cracòvia passà a Àustria, fins el 1809, que Napoleó la incorporà al ducat de Varsòvia. Pel congrés de Viena (1815), esdevingué una república independent sota la protecció de Rússia, Prússia i Àustria. Acabada la Primera Guerra Mundial, retornà a Polònia.

Cranach, Lucas dit el Vell (Kronach, Francònia 1472 — Weimar 1553) Pintor i gravador alemany. Aprengué amb el seu pare, també pintor i gravador, Hans Cranach. Al començament del s XVI s'establí a Viena, on treballà en dues versions de la *Crucifixió*. A la fi del 1504 es traslladà a Wittemberg, on entrà al servei de Frederic de Saxònia. En conèixer la pintura holandesa contemporània (1508-09) la seva obra féu un canvi transcendental. Amic

de Luter i de Melanchton, fou l'intèrpret i el divulgador de la nova iconografia protestant. La seva obra constitueix una crònica de la vida cortesana de Wittemberg. El seu fill **Lucas**, dit *el Jove* (1510-1537), continuà, amb el seu germà **Hans** (1515-1586), autor de pintures mitològiques conservades a la galeria d'Aschaffenburg, el taller del seu pare.

cranc 1 *ZOO* *L* Nom comú dels crustacis decàpodes.
2 [*Clathrus ruber*, ordre de les fal·lals] *BOT* Bolet que inicialment té l'aspecte d'un ou blanc, de 5 a 6 cm de diàmetre, irregular i de contingut gelatinós. Després s'esberla i el contingut s'estén formant una reixa globulosa, vermella, revestida interiorment per un suc verdós, que conté les espores. És una espècie pròpia de l'Europa meridional. Viu a la terra, sobretot prop d'arrels en putrefacció.

crani *ANAT* Cavitat òssia del cap dels vertebrats que conté l'encèfal. Hom pot distingir-hi dues parts ben diferenciades: el neurocrani, que recobreix l'encèfal, i l'esplancnocrani o esquelet visceral, d'origen cartilaginós, que en els peixos té com a missió principal servir de suport a les brànquies i, filogenèticament, origina les mandíbules. En l'home, el crani és format per vuit ossos: el frontal, els dos parietals, els dos temporals, l'occipital, l'esfenoide i l'etmoide.

Craxi, Bettino (Milà 1934) Polític italià. Diputat pel Partit Socialista des del 1968. Entre el 1983 i el 1987 fou president del govern. Secretari general del partit d'ençà del 1976, el 1993 deixà el càrrec per la seva implicació en actes de corrupció financera. L'any 1994 trencà amb el PSI per crear la Federació Socialista, de vocació centrista.

creació *RELIG/FILOS* Acció transcendental i esdeveniment primigeni que són identificats amb el començament de l'existència del món, com a principi real del temps i de la història. La idea d'una veritable creació no aconseguí de trobar forma, a l'Orient Mitjà i a l'Occident, fins a l'aparició de la fe israelítica, expressant-la a través de mites que dedueixen la gènesi del món del menor nombre possible d'elements, ja siguin materials (aigua, foc, terra o aire), ja siguin espirituals abstractes (caos, nit, temps, déu antropomòrfic o dualitat de principis cosmogònics). El pensament bíblic afirma que la totalitat dels éssers tenen origen en una acció transcendent i personal de Déu. La doctrina de la creació seguí dos corrents, el pensament històrico-salvífic i l'ontològicoracional. Ambdós corrents es retrobarien en la primera escolàstica, tornant a una línia decididament metafísica i dialèctica. El racionalisme, empirisme i idealisme moderns comportaren l'eliminació de la metafísica escolàstica de la creació, i l'eufòria humanista dissocià progressivament l'acció creadora de Déu i els nexes causals de la natura. Actualment la teologia ha redescobert la perspectiva històrico-salvífica de la creació, des de la qual hom pot garantir la no-incompatibilitat entre les dades bíbliques i els descobriments científics i afrontar un diàleg entre la fe i els nous corrents filosòfics.

crèdit *ECON* Intercanvi no simultani entre la prestació i contraprestació de béns, diners o serveis. La principal funció del crèdit és de finançament de la producció abans de la demanda. El crèdit pot ésser *públic* o *privat*, segons que siguin objecte de la confiança el govern o particulars. Hom distingeix entre *crèdit a curt*, *a mitjà* i *a llarg termini*, amb una amortització que en el primer cas arriba fins a divuit mesos i en el segon cas fins al voltant de cinc anys; a partir d'aquí hom acostuma a parlar de llarg termini. Una altra distinció, és l'existent entre *crèdits a tipus d'interès fix* i *a tipus d'interès variable*, segons que el cost del crèdit sigui el mateix al llarg de la vida d'aquest o que variï en relació amb un tipus d'interès escollit. També el crèdit pot ésser emprat per a afavorir al deutor, mitjançant el **crèdit bonificat**, que és ofert a una taxa d'interès inferior al del mercat. En els **crèdits de signatura** les entitats bancàries responen per un client, si a aquest li és exigida una quantitat en complir-se uns requisits. En canvi, en el **crèdit documentari**, l'entitat creditora es compromet, a l'ordre de l'importador d'una mercaderia, a pagar una quantitat a l'exportador, contra la recepció de documents pro-

El cremallera de Núria

vatoris de la seva expedició. Darrerament han sorgit el **crèdit multidivisa**, denominat en una o diverses divises a triar per l'acreditat al llarg de la seva vigència en dates prefixades, i el **crèdit renovable**, que una vegada reemborsat pot ésser reutilitzat automàticament durant un cert període.

creença *FILOS* Actitud mental d'acceptació d'una proposició com a vertadera. Molt sovint hom contraposa la creença a la certesa, en el sentit de simple opinió no verificada o no verificable. En contexts religiosos i teològics, els termes →*fe* i creença són utilitzats de forma equivalent. No és fins a l'època moderna que hom comença a utilitzar aquest terme en contexts exclusivament filosòfics. Així, per als racionalistes la creença constituïa una resultant de l'evidència dels principis innats, mentre que per als empiristes feia referència a l'aquiescència per part del subjecte cognoscent a les dades fornides pels sentits. En Hume, aquest concepte és clau en l'elaboració de la seva noció de causalitat. Kant veié en la creença la condició prèvia per a acceptar la noció de llibertat i fonamentar les conductes i judicis morals. Els pragmatistes consideraren les diverses modalitats d'acció o conducta com a reflex de la diversitat de creences. Per a Nietzsche, la creença és un acte d'afirmació previ a qualsevol altra activitat. Els existencialistes, en conjunt, han posat de relleu l'aspecte de la creença com a convenciment i el compromís que comporta per a qui l'accepta com a tal.

cremallera *TECNOL* Ferrocarril que utilitza un tercer carril dentat on engranen les corresponents rodes dentades de la locomotora per tal d'obtenir esforços de tracció superiors als que li permetrien els dos carrils de simple adherència. Aquest sistema és adequat per a ferrocarrils de muntanya amb pendants del 15%, i fins i tot més del 40%.

crepè 1 Cabells o pèls estretament trenats que serveixen, destrenant-los, per a fer barbes postisses, per a augmentar aparentment la cabellera, etc.
2 *TÈX*T Teixit de cotó, lli, etc, de lligament molt irregular, que forma una ondulació en la seva superfície, produïda per la superposició de bastes. La principal aplicació és la confecció de tovalloles.

Cresques Abraham (Palma de Mallorca ? — 1381) Cartògraf jueu. Era d'ofici bruixoler, rellotger i constructor d'instruments nàutics. Protegit pels reis Pere III, Joan I i Martí I, deixà una nodrida documentació sobre cartes nàutiques fetes per ell, avui perdudes, bé que li'n són atribuïdes d'anònimes, en especial el notable *Atles català* del 1375, en la confecció del qual fou ajudat pel seu fill iJafudà Cresques.

Creta [*cat ant: Cret*] Illa de Grècia, entre la mar de Creta, al nord, i la mar Mediterrània, al sud (8 336 km²; 536 980 h [1991]). Constitueix una regió administrativa de Grècia, dividida en quatre *nomoi*: Càndia, Canea, Lasíthjon i Réthymnon. La capital és Càndia. És de forma allargada d'oest a est. El relleu és muntanyós, format per tres massissos calcaris separats per depressions, paral·lels a la costa meridional. La costa meridional és abrupta i espadada, i la septentrional és retallada per profundes badies. El clima és mediterrani, molt sec. La hidrografia és

molt pobra; cal destacar-ne solament el riu Gero. La garriga és el principal tipus de vegetació. La regió central i la septentrional són les més poblades. Les activitats econòmiques principals són la ramaderia i l'agricultura. Els jaciments de ferro, zinc, plom, manganès, lignit i coure, malgrat llur riquesa, hi són poc explotats. El turisme ha crescut durant els darrers anys i constitueix una nova font de recursos. El primer poblament conegut és de l'època neolítica, datat a Cnossos dels mil·lennis VI i V aC. Després hi hagué una civilització autòctona, coneguda actualment amb el nom de *minoica*. Hom la coneix sobretot a través de les troballes fetes als palaus de Cnossos, Faistos, Hagia Triada, etc. Les influències micèniques procedents del continent grec es manifesten a partir del 1400 aC, quan hom adoptà el sistema d'escriptura anomenat *lineal B* i la llengua grega. Caigué sota el domini dels doris (1100-1000 aC) i dels romans (69 al 67 aC) i fou convertida en província romana, sovint unida a la Cirenaica. El 823 l'illa fou conquerida per musulmans andalusins, els quals hi establiren una república islàmica que s'acabà amb la reconquesta de Creta pels bizantins (961). El 1204 esdevingué possessió de Venècia. L'opressió veneciana provocà revoltes constants i àdhuc que els cretencs fessin costat a la invasió otomana (1644). La capital, Càndia, caigué en poder dels turcs (1669). Al s XIX el sentiment patriòtic ressorgí sota la forma de la unió a Grècia; després de la insurrecció del 1897, la intervenció de les grans potències hi imposà un règim autònom, però un cop d'estat dels partidaris de l'*enosi* (1908) declarà la unió a Grècia, acomplerta definitivament després de la guerra greco-turca de 1912-13. Els alemanys l'ocuparen del 1941 al 1944. Des del s XIII hi ha constància documental del comerç català amb l'illa, centrat en la ciutat de Càndia.

Cretaci Darrer període i sistema de l'era Secundària situat per sobre del Juràssic i per sota del Paleocè (Terciari). S'inicià fa uns 140 milions d'anys i en durà uns 79 milions. Fou una època d'una gran intensitat orogènica, en especial al continent americà (s'aixecaren els Andes i les Muntanyes Rocalloses), i l'activitat magmàtica fou molt extensa. S'elevaren els Alps de sota de la mar de Tetis i, vers l'est, els Carpats i les serralades de l'Himàlaia. El clima no presentava grans diferències amb el del Juràssic. La flora fou abundant, amb un gran desenvolupament de les angiospermes, i hi aparegueren les dicotiledònies. Eren abundants els foraminífers, principalment les orbitolines. Hi hagué molts equinoderms i, sobretot, lamel·libranquis, en especial rudistes; els cefalòpodes presentaren una evolució regressiva i els ammonits arribaren a desaparèixer. Els peixos eren representats pels elasmobranquis i els teleostis. Entre els rèptils aparegueren noves formes (quelonis i mososaures), continuà el desenvolupament dels dinosaures i desaparegueren els pterosaures o grans rèptils voladors. Les aus continuaren evolucionant, i entre els mamífers aparegueren els primers placentaris.

creu 1 *HIST* Instrument de suplici format per un pal vertical (l'estípit) i un travesser horitzontal (el patíbul), que en constitueix els braços, on hom feia morir els criminals lligats o clavats per les extremitats. El seu ús provenia de l'Orient, i els romans l'adoptaren. La *creu llatina* tenia l'estípit més llarg que el patíbul, la *creu grega* tenia els dos pals de la mateixa longitud. N'hi havia també en forma d'aspa (X) (creu de Sant Andreu).
2 *HERÀLD* Peça fonamental que resulta de la unió del pal i la faixa. Per distingir-la de les altres formes de creu hom l'anomena *creu plena* quan els seus quatre extrems toquen les vores de l'escut, i *creu abscissa* si no les toquen.

Creu de Sant Jordi Condecoració atorgada per la Generalitat de Catalunya, d'ençà del 1982, a personalitats que s'han distingit en el seu camp d'actuació cultural, científica, empresarial o professional.

creuer *MAR* Tipus de vaixell de guerra, d'un tonatge intermedi entre el del cuirassat i el del destructor, en el qual la velocitat i l'autonomia predominen sobre l'armament i la protecció. Hom l'utilitzà per primera vegada durant la guerra de Secessió nord-americana. Mancat inicialment de protecció, més tard fou construït

crani d'home de la raça mediterrànida

amb cuirassa lleugera, doble fons cel·lular, *cofferdams*, etc. Això no obstant, la veritable orientació en la seva construcció no s’esdevingué fins acabada la guerra Russo-japonesa. Després de la Primera Guerra Mundial hom establí la distinció entre creuers lleugers i creuers pesants, segons el calibre de llur artilleria, i també hi foren introduïdes algunes millores com la propulsió nuclear (1964). Actualment, els creuers tenen com a missió la protecció antisubmarina i antiaèria dels grups de combat naval, especialment com a escorta de portaavions i helicòpters.

Creu Roja Internacional Organització internacional de tipus humanitari fundada el 1863 per auxiliar els militars ferits en acte de guerra. Fou creada per iniciativa del suís J.H.Dunant. Els principis bàsics foren formulats en una convenció a Ginebra (1863). Posteriorment han estat ampliat en el sentit de responsabilitzar la Creu Roja de la protecció de les víctimes de guerra i dels nàufrags (1907), dels presoners de guerra (1929) i dels civils en temps de guerra (1949), i també de la condemna de crims, tortures, deportacions, etc. La Creu Roja és estructurada en dos cossos que treballen en l'àmbit internacional: el *Comitè Internacional de la Creu Roja*, successor directe de l'organització fundada el 1863, i la *Lliga de les Societats de la Creu Roja i de la Mitja Lluna Roja*, fundada el 1919, que és integrada per 155 societats estatals que treballen en temps de pau en tasques humanitàries. Hom ha concedit el premi Nobel de la pau al Comitè Internacional de la Creu Roja en tres ocasions (1917, 1944 i 1963). La Creu Roja fou introduïda als Països Catalans el 1872.

Creus, cap de Cap de la costa empordanesa, situat a l'extrem de l'anomenada **península del cap de Creus**, la qual s'endinsa uns 10 km en la mar i ocupa entre 80 i 90 km². Aquesta península és constituïda per un sòcol paleozoic d'esquists metamòrfics orientat en direcció WNW-ESE, flanquejat a ponent de granits, que cauen a plom damunt la plana de l'Alt Empordà, i que són guiats en llur alineació per la gran falla de Roses a Vilajuïga. La serra de Rodes es dreça a 670 m a l'istme comprès entre les badies de Roses i del Port de la Selva. El litoral és extremament articulat. El sector N, de la punta de s'Arenella a la del cap de Creus, constitueix una costa salvatge, batuda per les tramuntanes del golf del Lleó, amb escassos recers (el Port de la Selva). El sector llevantí, fins al cap de Norfeu, dibuixa cales que són veritables ries (la de Cadaqués, cala Jóncols). La costa de migjorn, entre el cap de Norfeu i el magnífic golf de Roses, fa una altra entrada profunda a la cala Montjoi. La força de l'erosió, sota un clima més aviat sec i molt ventós, ha eliminat gairebé del tot les arbredes. Ha estat declarat zona natural protegida.

Crexells i Vallhonrat, Joan (Barcelona 1896 — 1926) Humanista i escriptor. Deixeble d'Eugeni d'Ors i de Rudolf Stamm­ler, incorporà nous corrents europeus a la cultura catalana, i col·laborà a diverses revistes. Traduí tres volums dels *Diàlegs* de Plató (1924-28). De publicació pòstuma són: *Primers assaigs* (1933) i *La història a l'inrevés* (1968).

crim *DR* Infracció punible de caràcter greu. A l'actual ordenament penal espanyol només hi ha delictes i faltes, i el crim no s'inclou com una categoria jurídica. En el llenguatge popular s'utilitza per a qualificar els delictes de sang i violents.

Crimea [*ucr: Krym*] Península de l'Europa sud-oriental que constitueix una *òblast* d'Ucraïna, a la qual és unida per l'istme de Perekop (27 000 km²; 2 596 000 h [est 1991]). La capital és Symferopil'. Vorejada per la mar Negra i la d'Asov, hom hi distingeix tres regions: al nord i al centre, una plana oberta per l'estepa àrida; al sud, i seguint la línia de la costa, una serralada de plegament alpí, les muntanyes de Crimea; i, finalment, una faixa costanera estreta, arrecerada dels vents freds del nord. D'economia essencialment agrícola, un dels recursos econòmics més importants és el turisme. Les estacions turístiques de la costa meridional (Jalta, Sebastòpol, Teodosija), juntament amb Jevpatorija, Kerč' i Symferopil', en són els principals nuclis de població. Habitada pels címeris, al s VIII aC hi arribaren els escites. Els grecs hi establiren factories comercials (ss VII-VI aC) i al s V aC hi

constituïren el regne del Bòsfor. Caiguda sota el control dels escites, a la mort de Mitridates del Pont esdevingué un protectorat de Roma. Al s II dC, Crimea fou envaïda pels gots, i posteriorment pels huns i els khàzars. Restà dividida en dues regions: el nord, sotmès a les incursions dels russos, i el sud, on els bizantins començaren d'establir-se al s VI. Al s XI fou vinculada a l'imperi Bizantí. Vers el 1223 els mongols la sotmeteren. El 1267 els genovesos hi establiren factories comercials, la més important de les quals fou Kaffa. A la segona meitat del s XV es constituí el khanat de Crimea, aliat primerament al gran duc de Moscou, Ivan III. Però el khanat de Crimea, tributari dels otomans des del 1478, es convertí en l'enemic dels russos. Caterina II obligà els otomans, per la pau de Küçük Kaynarca (1774), a declarar la independència de Crimea, que esdevingué un protectorat de Rússia, fins que aquesta se l'annexà (1783). La russificació provocà una forta oposició dels habitants de l'antic khanat, que conservaren llurs tradicions islàmiques. Sebastòpol esdevingué una important base naval, i fou presa durant la guerra de Crimea. El 1922 fou constituïda la República Autònoma de Crimea dins l'URSS. Ocupada pels alemanys (octubre 1941–maig 1944), el 1954 fou integrada dins la república d'Ucraïna. Amb el desmembrament de la Unió Soviètica, Crimea continuà dins d'Ucraïna; les eleccions del 1994, però, foren guanyades pel pro-rus Yurij Meshkov i hom aprovà una constitució que obre la possibilitat d'una secessió total.

crioll **1** *HIST* A l'Amèrica colonial hispana, fill de peninsulars nascut a Amèrica. Durant els ss XVI i XVII els criolls participaren en la vida colonial en les mateixes condicions que els peninsulars, però a principi del s XIX començaren a considerar-se una classe diferenciada i s'anaren deslligant de la metròpoli. La difícil situació d'Espanya, pràcticament incomunicada amb Amèrica, deixà les colònies a llurs mans, i el triomf final dels moviments independentistes consagrà el seu poder.
2 llengua criolla *LING* Cadascuna de les parles originades arran d'un contacte de llengües i que és pròpia d'una comunitat. Les llengües criolles tenen el seu origen en els *pidgin*. Quan una d'aquestes varietats lingüístiques passa a ser la llengua materna d'algu i, per tant, amplia els seus àmbits d'ús, es produeix un fenomen de criollització en el qual s'expandeixen les estructures lingüístiques i augmenten les possibilitats estilístiques.

cripta *ARQUIT* Construcció arquitectònica subterrània, generalment sota el presbiteri de les esglésies, a fi d'acollir-hi la tomba o les relíquies d'un sant; també pot tenir una finalitat simplement estructural. Aparegué per primera vegada en algunes basíliques paleocristianes, i assolí el màxim desenvolupament en l'art pre-romànic, el romànic i el gòtic. Als Països Catalans n'hi ha precedents, com la paleocristiana dita *cripta dels Arcosolis* de la necròpoli de Tarragona, i són remarcables les pre-romàniques de Sant Miquel de Terrassa i de Sant Pere de Rodes; les romàniques, de la seu de Vic (1038) i de Sant Vicenç de Cardona (1020-40); i les gòtiques de Santa Eulàlia, de la catedral (1339) i del Pi, ambdues a Barcelona, i de Sant Llorenç, a l'església de Santa Creu de Palma de Mallorca. Modernament cal destacar la de la Sagrada Família, de Barcelona.

criptó [Kr] *QUÍM* Element gasós inodor, incolor i monoatòmic, que pertany al grup dels gasos nobles (o rars) de la taula periòdica. És dona a l'atmosfera en una proporció molt baixa (1 cm³/m³). Fou descobert per W.Ramsay i M.W.Travers el 1898. Hom l'obté per destil·lació fracci­onada dels residus d'evaporació de l'aire líquid. És molt poc reactiu a causa dels vuit electrons que posseeix en el darrer nivell. Poc conductor de la calor, el criptó és utilitzat, barrejat amb el xenó, per a constituir l'atmosfera inerta de les bombetes.

criquet [*angl: cricket*] *ESPORT* Joc d'habilitat practicat amb pal (bat) i pilota en un camp d'herba entre dos equips d'onze jugadors cadascun. En el terreny de joc hom planta dos *wickets* formats per tres estakes sobre les quals posa uns travesers (*bails*). El joc consisteix a fer caure, llançant-hi la pilota amb la mà, el *wicket* contrari, defensat per un jugador de l'altre equip, el qual, si aconseguex d'intercep-

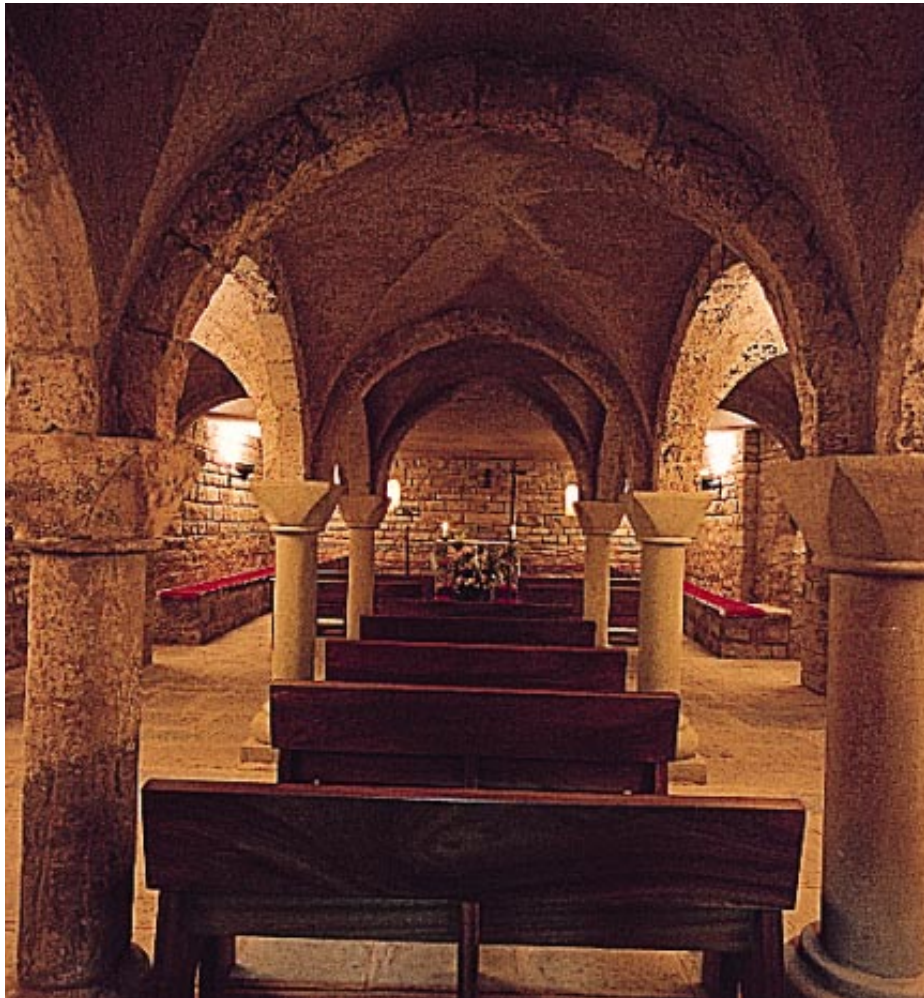
El cap de Creus

tar la pilota, tornant-la de volea amb un cop de bat, l'envia com més lluny millor i, mentre la pilota corre, fa tantes curses com pot. Només té importància a la Gran Bretanya i als països de tradició anglosaxona.

crisi *ECON* Pertorbació de l'activitat econòmica per raons inherents al seu funcionament. La situació de crisi prové generalment d'una insuficiència de demanda per a absorbir tota la producció, la qual cosa sempre negà l'escola clàssica. Marx entengué el diner com una forma de valor. L'interès a tresorejar aquest diner portaria, segons Marx, a crisis del sistema capitalista. L'anomenada **crisi econòmica del 1929** esclatà enmig d'una gran eufòria quan un crac sacsejà la borsa de Nova York. En foren manifestacions comunes la baixa dels preus, l'ensorrament dels valors, la reducció de la producció industrial, la multiplicació dels desocupats, etc. La magnitud de la crisi motivà el pas a una economia capitalista dirigida. Les fortes puges dels preus del petroli dels anys 1973 i 1979-80 originaren noves crisis que obligaren els països industrialitzats a prendre mesures enèrgiques. Vers la fi dels vuitanta tornà a generar-se un altre període de crisi que es començà a remuntar el 1994.

Crist, Sant [o *Crist*] Representació de Jesucrist clavat en creu. Constitueix la figura central del tema iconogràfic de la crucifixió. A partir del s V algunes creus comencen a incorporar la figura triomfal de Crist (el tipus *majestat* existent als Països Catalans). A partir dels ss XI i XII la figura del crucificat prengué un caràcter

cripta romànica de la parròquia de Sant Andreu d'Oristà

més humanitzat, i l'aspecte sofrent pre-valgué, a partir del s XIII. Entre les representacions medievals del Sant Crist, cal remarcar els exemples dels italians del s XIII pintats sobre taula en forma de creu (Cimabue); les escultures del pre-renaixement i del Renaixement (Brunelleschi, Miquel Àngel), i l'exemplar pictòric de Diego Velázquez; imaginaires castellans i andalusos dels ss XVII i XVIII feren notables exemples contrareformistes. Als Països Catalans el tipus *majestat* fou succeït (s XIII) pel tipus abatut i realista (el de la Portella —destruït el 1936— i el de Manresa) i el model gòtic accentuà el realisme (com els d'Igualada, Cervera, Balaguer, Sort, etc). Un exemple obrat vers el s XIII és el Crist del Salvador de València, del s XIV, del XV és el *Devot Crist* de Sant Joan de Perpinyà obrat a Alemanya, i del s XVI el *Crist de Lepant*, de la seu de Barcelona. Modernament, només el *Crist de Portlligat* de Salvador Dalí (Glasgow) ha tingut una transcendència àmplia.

cristall 1 *fís* Cos format per solidificació, amb els àtoms disposats segons un model repetit periòdicament en les tres dimensions de l'espai. No hi ha cap cristall que segueixi aquest model ideal, bé que, per simplificació, hom admet la hipòtesi d'uniformitat total; les imperfeccions reals són considerades pertorbacions de la situació ideal homogènia. Matemàtica-ment, per a cada cristall hi ha una terna de vectors **a**, **b** i **c** tal, que el cristall resta invariable si li és aplicada una translació de vector: **T** = *n*₁**a** + *n*₂**b** + *n*₃**c**, essent *n*₁, *n*₂ i *n*₃ nombres enters. El conjunt de punts matemàtics obtinguts per aplicació de totes les translacions possibles del tipus **T**, és una *xarxa cristal·lina*. Per a designar els plans del cristall o direccions cristal·logràfiques hom fa servir els *índexs de Miller*.
2 *quí*m Vidre pesant i molt brillant compost principalment de sílice, òxid de plom i òxid de potassi, emprat en la fabricació d'objectes d'ús i de decoració.

cristal·lí, sistema *fís* Cadascun dels conjunts en què hom classifica les 32 classes cristal·lines, de manera que en cadascun d'ells hi hagi les que tenen eixos de simetria del mateix ordre. La característica simètrica del sistema cristal·lí té relació amb l'operació de simetria. Aquestes operacions són: rotacions respecte a un eix, reflexions respecte a un pla, inversions respecte a un punt i operacions compostes d'una translació i una rotació o una reflexió. Les tres primeres, anomenades *puntuals*, poden ésser reunides en diversos grups d'operacions (*grups puntuals*). En total n'hi ha 32, que reben el nom de classes cristal·lines i són compatibles únicament amb 14 xarxes cristal·lines, dites *xarxes de Bravais*, les quals es poden agrupar en 6 sistemes cristal·lins, d'acord amb les simetries de cada xarxa. El sistema cristal·lí amb més poques operacions de simetria, el sistema triclínic, té com a característica simètrica un eix monari (eix d'ordre 1). El sistema digonal té un eix binari, el sistema romboèdric o trigonal, un eix ternari, el sistema hexagonal, un eix senari, el sistema tetragonal, un eix quaternari, i el sistema cúbic o regular, tres eixos binaris i quatre de ternaris.

cristal·lització *quí*m Canvi d'estat d'una substància dissolta, fosa o en estat gasós, a estat sòlid cristal·lí. La formació de cristalls a partir d'una solució s'obté per evaporació del solvent, sense atènyer el punt de saturació, i deixant-lo refredar tot seguit. Un refredament lent de la solució saturada dona cristalls grossos i ben formats, però impurs. Amb refredament brusc, els cristalls són més purs i petits. Tots els composts cristal·lins poden purificar-se per *recristal·lització* de llur solució en un solvent apropiat. A partir d'una substància en estat gasós, la formació de cristalls és aconseguida per *sublimació*. La cristal·lització és un mètode molt emprat industrialment per a obtenir substàncies amb un grau de puresa elevat.

cristià *RELIG* Persona que professa la religió de Crist. El llibre dels *Actes dels Apòstols* fa el mot originari d'Antioquia, fora de Palestina. Només a la fi del s II començà d'ésser acceptat pels interessats i s'universalitzà. Ha esdevingut, així, el comú denominador de totes les confessions cristianes.

cristiandat *HIST* Nom amb què és conegut l'ordre político-social medieval, caracteritzat per la coincidència del poder civil (Imperi) amb l'autoritat eclesiàstica

Mapa físic de Croàcia

 Croàcia
<div> <div> <div></div> <div>Bandera</div> </div> <div> <div></div> <div>Escut</div> </div> </div>
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>
<div><div></div></div>
<div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div>
<div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div>
govern : república
superfície : 56 538 km²
població : 4 788 000 h (1994)
capital : Zagreb
idioma of. : croat
moneda : dinar croat

(Església). La coincidència d'Església i regne fa que la cristiandat englobi tot el poble: la persona individual esdevé membre de l'Església per ésser membre d'una comunitat que es professa i es vol cristiana. Amb això la fe personal deixa d'ésser l'element important per a l'agregació a l'Església. Per la seva banda, l'ordre profà necessita la coronació transcendent que dona la religió; d'ací ve la justificació de les guerres de religió i de les croades i la imposició de les formes de vida cristiana com les úniques oficialment reconegudes en el regne d'aquest món. El tipus oriental de criiandat representà des de Constantí un *cesaropapisme* que veié en l'emperador l'autoritat jeràrquica suprema, mentre que el tipus occidental, sobretot a partir de Gregori VII, maldà per erigir el papa en font de tot poder i basà la seva sobirania sobre l'autoritat civil en la sobirania de l'esperit damunt la matèria, com feia Bonifaci VIII en la butlla *Unam Sanctam* (1302). La cultura medieval fou íntegrament producte de l'esperit de cristiandat. El concili II del Vaticà, proclamant l'autonomia de les realitats del món i la llibertat religiosa, assentà unes bases doctrinals molt diverses de les que sostenien la cristiandat.

cristianisme *RELIG* Conjunt d'Esglésies que es consideren a si mateixes com a seguidores de Jesús de Natzaret, el qual

invoquen com a fonament de llur confessió de fe. El cristianisme és englobat dins el conjunt de religions monoteïstes i comparteix amb el judaisme, amb l'islam i amb el zoroastrisme, la pretensió de posseir una revelació històrica. Com a fe, el cristianisme no es basa en especulacions filosòfico-religioses, sinó en fets històrics de valor transcendent amb vista a la salvació de tots els homes. Per raó de la seva pròpia essència, el cristianisme té una missió i un caràcter universals, la qual cosa ha impulsat l'activitat missionera. En la seva ràpida i àmplia difusió influí el fet que el cristianisme esdevingués amb Constantí, el 313, religió oficial de l'imperi Romà, com també, segles més tard, el caràcter oficialment cristià de l'Occident determinaria la propagació del cristianisme per Amèrica, part d'Àsia i entre els pobles africans. El cristianisme no ha pogut conservar íntegra la unitat: des d'un principi havien sorgit i se succeïren diferents heretgies (→*heretgia*); es gestaren, així mateix, discrepàncies que, des del s IV fins al s XI —i sempre en nom de la fe—, portarien al →*Cisma d'Orient*; i sorgiren, també en nom de l'evangeli, actituds renovadores radicals que tingueren expressió, al s XVI, en la →*Reforma*. Exemple típic de la reacció que qualsevol afrontament comporta és la →*Contrareforma*, que, durant segles, invocà el concili de →*Trento* com a fonament. Diferències d'ordre dogmàtic i de disciplina pràctica separen encara les tres grans famílies cristianes —la catòlica, l'ortodoxa i la protestant (aquesta, amb diverses denominacions i diferenciacions eclesials)—, que, tanmateix, professen una mateixa fe, continguda en el *símbol dels apòstols*. Actualment, el corrent ecumènic va guanyant terreny entre els cristians. Sociològicament, juntament amb el budisme i l'islamisme, el cristianisme constitueix, des de fa segles, una de les tres religions majoritàries.

crítica *FILOS* Disciplina que té per objecte discernir la natura, les condicions de possibilitat, els límits i els pressupòsits del coneixement humà. Juntament amb aquesta denominació, hom utilitza també els termes de gnoseologia, epistemologia, teoria del coneixement i, àdhuc, criteriologia. La consideració del coneixement com a problema filosòfic central és relativament recent (Locke, Leibniz, Berkeley, Hume, etc). Kant n'assentà els pressupòsits com a disciplina autònoma.

Croàcia [*croat: Hrvatska*] Estat de l'Europa sud-oriental, a la península Balcànica, que limita al nord amb Eslovènia i Hongria, a l'est amb Sèrbia i Montenegro, al sud amb Bòsnia i Hercegovina, i a l'oest amb la mar Adriàtica (56 538 km²; 4 788 000 h [1994]). La capital és →*Zagreb*.

LA GEOGRAFIA El sector septentrional de Croàcia comprèn les amples valls del Sava, que travessa la regió de nord-oest a est, i del Drava, que fa de frontera amb Hongria. El sud és muntanyós i trencat, amb una morfologia càrstica. El clima és continental al nord i temperat a les conques del sud. Al litoral, que pertany a la regió de Dalmàcia, el clima és mediterrani. Els rius principals són el Drava, el Sava i llurs afluents. La vegetació hi és diferenciada: bosc a la part septentrional i al nord de la Dalmàcia, i la típicament mediterrània a la Dalmàcia costanera i a les illes. La població de Croàcia ha tingut un creixement molt lent des de principi del s XX, i només s'ha duplicat. Un 78% (1991) de la població és croata, i la resta és formada per serbis, eslovens, hongaresos i italians. La llengua oficial de Croàcia és el croat, variant del serbo-croat escrita en alfabet llatí. No hi ha cap religió oficial, tot i que el 76% de la població és catòlica. Les activitats agrícoles són predominants —un 26% del terreny del país era cultivat el 1991—: hi és important el conreu de cereals, de la vinya i del tabac, i la ramaderia. El país és ric en recursos minerals (carbó, lignit, bauxita, ferro, petroli i gas natural) i té amb una indústria incipient (metal·lúrgica, química, manufacturera, del ciment, tèxtil i alimentària). Al litoral el creixement econòmic és molt ràpid, a causa de l'activitat portuària, la indústria i el turisme. Croàcia és una república multipartidista, amb una assemblea nacional de 365 membres dividida en tres cambres. El president gaudeix d'amplis poders i pot dissoldre l'assemblea. Croàcia és membre de l'ONU.

LA HISTÒRIA

Inclosa dins la província romana de Pan-nònia, al s VII s’hi instal·laren els croats, que procedien de la vall baixa del Danubi, i adoptaren la religió catòlica; l’any 879, el papa Joan VIII reconegué la sobirania croata; Tomislar (903-928) els unificà entre el riu Drava i la mar Adriàtica; con-clogué una aliança amb els bizantins, i el 925 es proclamà rei. Zvonimir fou coro-nat per un legat pontifici (1076); a la seva mort (1091), però, el país fou ocupat pel rei d’Hongria Ladislau I. Koloman, rei d’Hongria, esdevingué rei legítim de Croàcia en virtut dels Pacta Conventa (1102), pels quals els croats s’uniren als hongaresos durant vuit segles. El rei d’Hongria, esdevingué rei legítim de Croàcia en virtut dels Pacta Conventa (1102), pels quals els croats s’uniren als hongaresos durant vuit segles. El rei d’Hongria es féu representar per un gover-nador, anomenat *ban*. A l’inici del s XVI, per defensar-se dels turcs, Croàcia s’uní a Eslavònia i fou sotmesa a una germanitza-ció sistemàtica. El 1671 es produí un aixe-cament de la noblesa hongaresa i croata contra els Habsburg, però fracassà. A la fi del s XVII, Àustria recuperà, pel tractat de Karlowitz (Karlovci) (1699), la part de Croàcia i Eslavònia que era a les mans dels turcs. La creació de les Províncies Il·líri-ques per Napoleó (1809) estimulà el nacionalisme croat, que fou novament ofegat en ésser reinstaurats els Habsburg (1815). En produir-se la revolta hongaresa de 1848-49, els croats es posaren al costat dels Habsburg amb l’esperança d’obtenir l’autonomia per part de Viena. Després de l’establiment del règim dualista Àustria-Hongria (1866) els croats rebieren un esta-tut especial d’autonomia. El 1904 Stjepan Radić fundà el partit camperol croat, l’objectiu del qual fou de formar un estat independent. A la fi de la Primera Guerra Mundial la dieta croata proclamà la inde-pendència del país i la seva unió amb els serbis i eslovens, i, així, es formà el regne de Iugoslàvia. L’assassinat del rei Alexan-dre de Iugoslàvia (1934) en mans d’inde-pendentistes croats provocà dissensions; Croàcia, que havia estat declarada nomi-nalment independent (1939), caigué sota protecció italiana i alemanya fins a la fi de la guerra. Des del 1945 formà una repúbli-ca socialista dins la República Popular Federativa de Iugoslàvia. Els grups nacio-nalistes no cessaren, però, de manifestar força sovint llur desacord amb la política federal del govern. Aquesta tensió esclatà pel novembre del 1971, quan els estu-diants de la universitat de Zagreb inicia-ren una vaga de protesta contra el tracte de desfavor econòmic que rebia la repú-blica de Croàcia. Després de l’esclat nacio-nalista del 1971, el patriotisme croat no conegué cap més revifalla fins a la dècada dels noranta, en el marc del ressorgiment del sentiment nacional dels països de l’Est d’Europa. Amb la victòria de la Unió De-mocràtica Croata (abril-maig del 1990), Croàcia s’uní a la causa d’Eslovènia. Mentrestant, però, augmentaven les ten-sions entre serbis i croats a Eslavònia, Krajna i Banja, a causa de les minories sèr-bies que hi vivien. El 19 de maig del 1991 els croats votaren per la sobirania i inde-pendència del país, i el 25 de juny Eslovè-nia i Croàcia es proclamaren indepen-dents. Franjo Tudjman fou escollit presi-dent de Croàcia el 30 de maig de 1990 (i reelegit el 2 d’agost de 1992). L’exèrcit federal —majoritàriament serbi— pren-gué els passos fronterers, i posteriorment, prengué la iniciativa per compte propi: havia anat avançant en territori croat i, per l’agost del 1991, ja n’ocupava la mei-tat. La independència d’Eslovènia i de Croàcia fou reconeguda oficialment per Alemanya el 19 de desembre de 1991. La seva independència era reconeguda, final-ment, per l’ONU el 22 de maig de 1992.

croada *HIST* Expedició de cristians con-tra els musulmans per reconquerir Terra Santa. El fenomen de les croades ha d’ésser relacionat amb l’augment demo-gràfic de l’Occident europeu a partir del s XI i amb la renovació espiritual que s’esdevingué a partir d’aquella mateixa centúria. L’augment dels pelegrinatges a Terra Santa féu sentir la necessitat d’alli-berar el Sepulcre de Crist. L’esperit de Cluny infongué a Urbà II la idea de croa-da, i les predicacions populars, com les de Pere l’Ermità, anaren creant un ambient favorable. També les assemblees de pau i treva canalitzaren vers la croada l’esperit bel·licós de la petita noblesa de l’Occi-dent. Ultra aquests factors, cal tenir pre-sent el paper acomplert pels emperadors bizantins, els quals, en una primera etapa,

Les primeres **croades**

croat d'argent de Pere II de Catalunya-Aragó

consideraven els croats com una força contra el perill turc, però més tard es mos-traren recelosos davant els intents de reduir Bizanci a l’obediència romana i les velles intencions de domini dels nor-mands de Sicília sobre l’Orient grec. D’altra banda, el món musulmà, dividit a la darrerria del s XI, facilità la penetració llatina. Les ciutats mediterrànies d’Itàlia (sobretot Gènova i Venècia) volien elimi-nar l’intermediari bizantí en el comerç amb l’Orient, i per això no dubtaren a col·laborar activament en les croades. La *primera croada*, l’única que, segons el parer de molts historiadors, mereix aquest nom, perquè comportà una autèntica i espontània mobilització de la cristiandat, fou predicada per Urbà II en el concili de Clarmont (1095). Pere l’Ermità aconseguí d’aplegar molts camperols d’Orleans, la Xampanya i Lorena, els quals, a la prima-vera del 1096, iniciaren la marxa cap a Constantinoble. Després de devastar les regions del Danubi, arribaren a Anatòlia, on foren anihilats pels turcs a Civitot; d’aquesta manera acabà l’anomenada *croada popular*. A l’oficial, hi prengueren part, entre d’altres, el comte Hug de Ver-mandois, Ramon de Tolosa, Jofre de Bouil-lon i Bohemond de Tàrent, tots els quals es reuniren a Constantinoble (1906). Superades les diferències entre llatins i grecs, els croats travessaren el Bòsfor, prengueren Nicea i derrotaren els turcs a Dorilea. Mentre Balduí, germà de Jofre de Bouillon, establia el comtat d’Edessa, la resta de l’exèrcit assetjava Antioquia, que es reté al juny del 1098. Finalment, el 15 de juliol de 1099, Jerusalem fou ocupada pels llatins. Jofre de Bouillon fou nome-nat Defensor del Sant Sepulcre, i el terri-tori ocupat fou organitzat com un regne. Aquest estat restà definitivament configu-rat amb l’ocupació de la franja costanera i la constitució del comtat de Trípoli. El 1144 l’*atabeg* de Mossul, Zengī, reconque-rí Edessa i, en època de Nūr al-Dīn, tot el comtat passà una altra vegada a les mans dels musulmans. Aquesta notícia provocà la *segona croada*, predicada per Bernat de Claravall (Vézélay, 1146) i organitzada per l’emperador Conrad III i pel rei de França Lluís VII. El primer fou vençut a Dorilea, i, bé que ambdós assetjaren Damasc, la croada fracassà a causa de les dissensions internes. La feblesa de la colonització lla-tina al regne de Jerusalem i l’enfortiment dels musulmans en temps de Saladí pro-voçà la desfeta de Hittin (juliol del 1187) i la caiguda de Jerusalem tres mesos més tard. La resposta de l’Occident fou la *terce-ra croada*, predicada per Gregori VIII (octubre del 1187) i dirigida per Frederic Barba-roja, Felip August de França i Ricard Cor de Lleó d’Anglaterra. El primer morí poc temps després de la victòria d’Ico-nium. Els reis d’Anglaterra i de França ocuparen Sant Joan d’Acre, però Ricard Cor de Lleó pactà amb Saladí una treva de tres anys que confirmava el domini musulmà sobre Jerusalem i hi permetia

l’accés de pelegrins cristians. La discutida *quarta croada* fou predicada per Inno-cenci III i organitzada el 1201. Aviat, però, les exigències comercials de Venècia desvia-ren l’expedició cap a Constantinoble, que fou ocupada; hom convertí l’Orient i la Grècia bizantina en un seguit de princi-pats feudals. Honori III predicà una nova croada, la *cinquena*, que fou dirigida per Joan de Brienne, Andreu d’Hongria i Leo-pold VI d’Àustria; només aconseguí un domini efímer sobre Damiata. La *sisena croada*, dirigida per Frederic II, aleshores excomunicat, ocupà Jerusalem gràcies a l’aliança amb Malīk al-Kāmil (1229), però aquesta ciutat fou recuperada una altra vegada pels turcs de Coràsmia (1244). El motor de les dues darreres croades fou Lluís IX de França, que fou empresonat (1250) després d’haver assolit l’ocupació de Damiata, i que morí en el setge de Tunis (1270). La pugna entre Gènova i Venècia, entre els templers i els hospita-lers i entre els diferents senyors feudals arruïnà les darreres possessions de l’Orient llatí. L’ocupació de Sant Joan d’Acre, Tir i Beirut per part de Qalāwūn (1291) segellà el fracàs de les croades. La idea pervisqué, però, durant molts anys, bé que la crisi econòmica dels ss XIV i XV no pogué materialitzar de forma concreta cap nova expedició a Terra Santa. Els Paï-sos Catalans no participaren, de fet, en les croades, bé que en cal considerar com un precedent la presa de Barbastre (1064). Dues iniciatives no arribaren a cristal·lit-zar: la de Jaume I el 1269 i la d’Alfons IV de Catalunya-Aragó del 1455.

croat Moneda catalana d’argent creada el 1285 per Pere II de Catalunya-Aragó. A l’edat moderna rebé també el nom de ral o ral català.

crom [Cr] *QUÍM* Element de transició metàl·lic situat entre els elements dels blocs *s* i *p* de la taula periòdica. Normal-ment actua amb les valències +3 i +6, tot i que presenta un nombre considerable de graus d’oxidació. En l’escorça terrestre n’hi ha un 0,02%. Fou descobert per N.L.Vauquelin (1797); aïllat pur per R.W.Bun-sen (1854) i obtingut a l’estat pur per V.M.Goldschmidt (1900). És un metall molt dur, de color blanc blavós, que resis-teix bé la calor i una gran part dels agents químics. Els seus minerals principals son la cromita (FeO·Cr₂O₃ o FeCr₂O₄) i la cro-coïta (PbCrO₄), menys abundant. La cro-mita és sovint reduïda directament pel carboni en el forn elèctric i hom n’obté ferros colats (ferro-croms), molt rics en crom (fins a un 70%), destinats a la fabri-cació d’acers especials. Els principals acers amb crom o amb níquel-crom són emprats per llur resistència a la corrosió (acer inoxidable) i a causa de llur gran duresa (acer per a vàlvules, coixinets, etc). Els aliatges níquel-crom (nicroms) s’usen en les resistències elèctriques per a medis corrosius. La major part del mineral és

utilitzada en la indústria química per a recobrir l'interior de certs forns metàl·lics. Les sals solubles de crom són altament tòxiques.

Cromanyó, home de Raça humana fòssil (*Homo sapiens sapiens*) del paleolític superior, descoberta l'any 1868 en ésser trobats cinc esquelets dins una sepultura aurinyaciana a la cova de Cròs Manhon, pròxima a Las Eisiás de Taiac (Salardès, Guiena). Les seves característiques somàtiques són: crani dolicocèfal i pentagonal amb un volum cerebral lleugerament superior al de l'home actual, cara ampla i curta, front recte, arcs supercilars reduïts, absència de tor supraorbital, òrbites separades i baixes, nas estret i prominent, prognatisme subnasal, boca fina i barra pronunciada. Era d'estatura elevada, amb fortes insercions musculars als ossos. L'home de Cromanyó, devers la meitat de la glaciació würmiana, s'estengué per una gran part d'Europa. Fou el creador d'una indústria lítica i òssia i de nombroses mostres d'art, tant pel que fa a l'escultura (estatuetes de vori i pedra, relleus, gravats), com a la pintura, que ha quedat representada en nombroses coves.

cromlec [gaèlic: *cromlech*, ‘cercle de pedres’] *PREHIST* Cercle de monòlits construït a l'època prehistòrica. Es destaca el de Stonehenge, a Anglaterra, de pedres altes. En els dels Països Catalans les pedres són sense treballar, no gaire grosses, i sovint encerclen dòlmens i tombes megalítiques.

cromosoma *BIOL* Cadascun dels orgànuls cel·lulars que contenen els materials portadors de l'herència biològica. En sentit estricte hom només utilitza aquest nom en el cas dels organismes superiors que tenen nucli diferenciat. En els bacteris, el material hereditari és constituït per un filament tancat, circular, de **DNA**. Aquest filament (*genòfor*), a l'igual que el filament de DNA o **RNA** que constitueix el material genètic dels virus, molt sovint és designat amb el nom de cromosoma. Els cromosomes en els organismes superiors són visibles durant els processos de divisió cel·lular (*mitosi* i *meiosi*). Per la seva facilitat de tenyir-se, la substància que forma els cromosomes rep el nom de *cromatina*. L'estructura dels cromosomes varia en funció de les fases del cicle cel·lular. Abans de la divisió de la cèl.lula es presenten en forma de llargs filaments invisibles al microscopi òptic. Iniciada la divisió es fan visibles i reben el nom de *cromòmers*. Després se separen en dues parts, les *cromàtides*, les quals formaran els dos cromosomes fills independents. En parlar de cromosomes, sense cap altra especificació, hom es refereix als que apareixen en aquestes fases, i especialment als de la metafase de la mitosi; aleshores són corpuscles cilíndrics amb un estrenyiment (centròmer) que els divideix en dos braços. Els bacteris solen tenir un sol cromosoma, però en els organismes superiors la quantitat de material genètic és molt gran i el DNA es reparteix entre diversos cromosomes. Tret dels casos en què hi ha anomalies, el nombre de cromosomes és el mateix en tots els individus d'una espècie. A les cèl·lules diploides els dos cromosomes idèntics reben el nom d'*homòlegs*. Molts organismes superiors presenten heterocromosomes o cromosomes sexuals, que es diferencien dels altres en el fet que en un dels sexes els dos components no són idèntics. La seva combinació determina el sexe dels individus. És anomenat *homogamètic* el sexe amb tots dos heterocromosomes idèntics i *heterogamètic*, el que els té diferents.

Cromwell, Oliver (Huntingdon, Suffolk 1599 — Londres 1658) Polític anglès. El 1628 fou elegit membre del parlament, que fou dissolt l'any següent. En ésser reinstaurat (1640), hi figurà com a membre de l'oposició a la monarquia absoluta i a l'Església episcopal. Durant la guerra civil formà un exèrcit revolucionari, el New Model Army. Cromwell s'oposà al decret de dissolució de l'exèrcit aprovat pel parlament i, després de l'intent de fugida del monarca (1647), depurà el parlament (1648) i aconseguí de la resta de parlamentaris la condemna a mort de Carles I (1649) i la proclamació de la República (Commonwealth). Promogué la incorporació d'Irlanda (1649-50) i d'Escòcia (1650-51), dissolgué el parlament (1653) i establí el protectorat (1653;

ell mateix prengué el títol de *lord protector*).

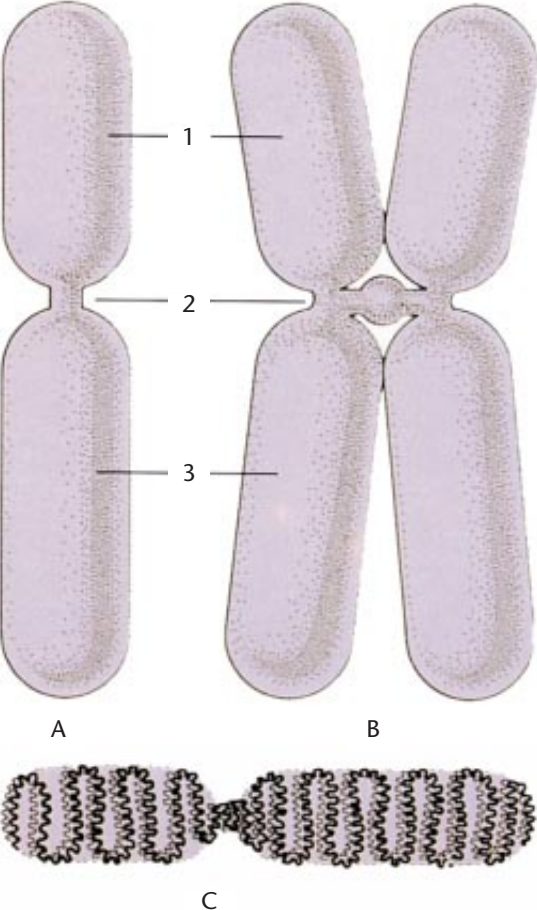
cronologia *HIST* Ciència que té per objecte d'establir les dates dels esdeveniments històrics. Hom ha seguit diversos sistemes de calcular els anys. Els còmputs més utilitzats en història a diverses èpoques són les *eres*, els *cicles recurrents*, com les olimpíades, o els *astronòmics* i els *anys de govern*: de cònsols romans, de papes i de sobirans. Al territori que després esdevingué català fou usat fins pels volts del 500 dC el còmput consular; als ss VI-VIII hom utilitzà el còmput dels reis visigots. A partir de la conquesta franca (s VIII) i fins al s XII, hom computà pels anys dels reis francs. L'*era hispànica* i la *indicció* s'usen rarament. Des del 1180 l'*era cristiana* esdevingué l'únic còmput oficial. Des del s XVI el canvi d'any fou fet el primer de gener.

cronometratge Fase d'un estudi de temps consistent a mesurar i enregistrar el temps invertit en una operació, element d'operació o inactivitat. El cronometrador observa un o més operaris o una o més màquines que fabriquen uns elements, per tal de determinar-ne el temps d'execució normal.

crucifixió 1 Acció i efecte de crucificar. **2** *ARQUEOL/ART* Figuració artística de la crucifixió de Crist (o, també, d'algun sant). S'anomena *crucifixió* o *calvari* quan hi apareixen Crist clavat en creu i uns altres personatges (els dos lladres, la Mare de Déu i l'apòstol Joan, etc). Les primeres representacions conegudes a Orient són del s VI, però la primera forma occidental és del VIII. Són remarcables les representacions renaixentistes de Rafael, Il Tintoretto i Rembrandt; les barroques de Rubens i de l'escola espanyola; les de Gauguin, Rouault, Chagall, G.Richier, l'abstracta de Manessier i la surrealista de Dalí. Als Països Catalans es destaca la coberta del Missal de Sant Ruf, a la seu de Tortosa, del s XII; i d'època gòtica les crucifixions als retaules de la Santa Creu, de Miquel Alcanyís, a València; de la Mare de Déu i de Tots Sants, dels germans Serra, al monestir de Sant Cugat; i de Sant Abdó i Sant Senén, de Jaume Huguet, a Santa Maria de Terrassa.

crustaci *ZOOI* Subfílum d'artròpodes mandibulats, amb representants aquàtics, d'aigua dolça o salada, i terrestres. Generalment el cos és format per dues regions: el cefalotòrax i l'abdomen; el nombre de segments que les integren és molt variat. Tant el tòrax com l'abdomen són dotats d'apèndixs, però, així com els toràcics són típicament locomotors, els abdominals poden acomplir diverses funcions. L'epiteli ectodèrmic dels crustacis segrega una cutícula quitinosa que sovint s'impregna de sals càlciques; quan s'esdevé això, la carcassa no és única, sinó que es divideix segons les diferents parts del cos i les divisions s'articulen entre elles.

Cruyff, Johan Endrik (Amsterdam 1947) Futbolista holandès. Considerat com un dels millors jugadors de la història del futbol, es formà a l'Ajax d'Amsterdam. Amb l'Ajax guanyà la Copa d'Europa de clubs campions de lliga el 1971, el 1972 i el 1973. El mateix any fitxà pel Futbol Club Barcelona, on guanyà el campionat de lliga el 1974. Després d'una estada als EUA (Los Angeles Aztecs, Washington Diplomats) i al Llevant, tornà a l'Ajax (1982-83); posteriorment passà al Feyenoord de Rotterdam, amb el qual conquerí la copa i la lliga dels Països Baixos (1984). Del 1985 al 1988 tornà, ara com a entrenador, a l'Ajax. Des del 1988 és

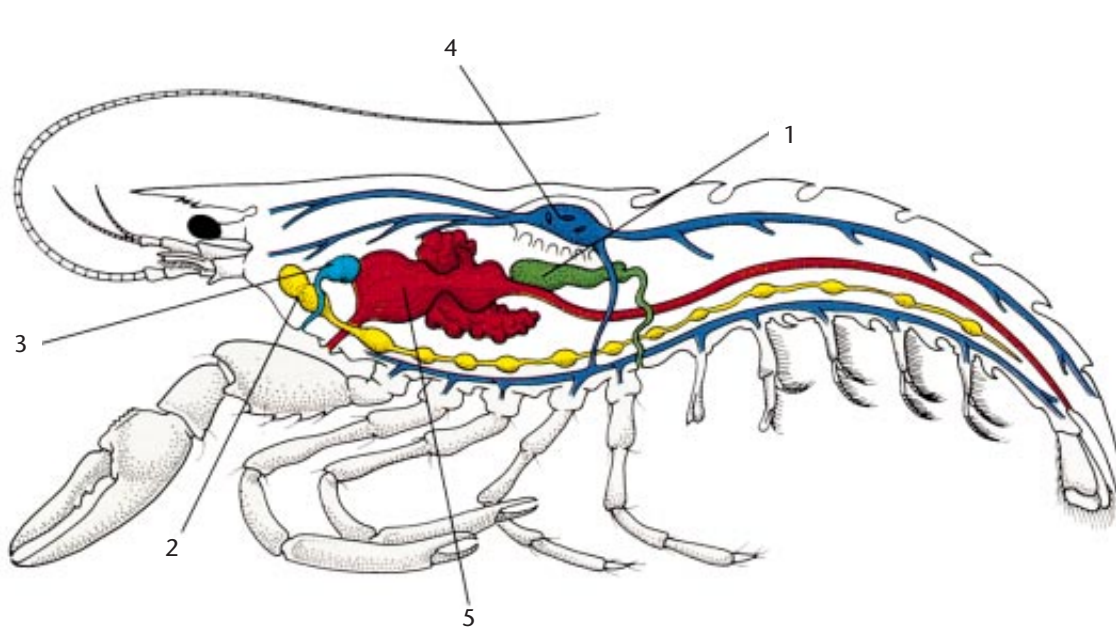

Esquema de l'estructura dels **cromosomes**. A, cromosoma abans de la replicació; B, cromosoma després de la replicació, format per dues cromàtides; C, disposició de la doble cadena en un cromosoma: 1, centròmer; 2, braç curt o 'p'; 3, braç llarg o 'q'

La **crucifixió** en la tapa d'un evangeliari

Anatomia d'un **crustaci** decàpode. Hom hi distingeix: 1 testicle, 2 cervell, 3 glàndula maxil·lar, 4 cor, 5 estómac

entrenador del Futbol Club Barcelona, amb el qual ha aconseguit, entre d'altres títols, una Copa d'Europa (1992), quatre campionats de lliga (1991, 1992, 1993 i 1994), una Recopa d'Europa (1989) i una Supercopa d'Europa (1993). Fou proclamat el millor jugador europeu el 1971, el 1973 i el 1974.

cua 1 *BIOL* Part posterior del cos dels vertebrats que forma un apèndix més o menys llarg i que conté les vèrtebres caudals. **2** **cua de ca** [*Lagurus ovatus*, família de les gramínies] *BOT* Planta herbàcia de 10 a 40 cm, amb fulles lanceolades, curtes, pubescents, i inflorescències ovoides amb llargs pèls sedosos. Viu en terrenys arenosos vora de la costa. **3** **cua de cavall** [*Amanita rubescens*, família de les amanitàcies] *BOT* Bolet de capell grisós o brunenc, amb petites esquames grises, llargament convex, de 6 a 15 cm de diàmetre, cama napiforme, gruixuda, amb un ample anell pendent i volva poc visible. Viu en boscs humits de pins, avets i roures.

cubà 1 art cubà *ART* Art desenvolupat pel poble cubà. La pintura cubana s'inicià al s XIX, amb l'obra de Nicolás de la Escalera, Escobar, Landaluze, i els paisatgistes Chartrand, Peoli i Collazo. El pas de l'etapa colonial a la republicana és representat per José Joaquín Tejada i Leopoldo Romañach, de romanticisme tardà. Al s XX, Amelia Peláez, Marcelo Pogolotti, Aristides Fernández i Víctor Manuel han intentat un art autòcton, al qual s'acosten Eduardo Abela, Antonio Gottorno i Carlos Enríquez. Els principals pintors, ja madurs en el moment de la revolució castrista, són René Portocarrero, Cundo Bermúdez i Wifredo Lam. A partir del 1959 hom inicià nous intents, com la producció abstracta de Daríe, Luis Martínez Pedro i Hugo Consuegra, la figurativa de Servando Cabrera, i una nova generació representada per Raúl Millán, Servando Cabrera Moreno, Rafael Blanco i Eduardo Abela. Sobresurten els escultors: Cárdenas, Lozano, Rodríguez, Oliva, Gelaberte, Longa, Sicre, Díaz i Gay, i els gravadors: Carmelo González, César Mazolo, Armando Posse, Umberto Peña, José Rosabal i Antonia Eiriz. L'arquitectura cubana post-revolucionària està molt ben representada en el treball presentat per l'École de Arquitectura a l'"Encuentro de Estudiantes", en la ponència de Cuba per al VII congrés de la UIA (1963) i en l'informe de l'arquitecte F.Salinas. **2** **literatura cubana** *LIT* Literatura llatinoamericana escrita en castellà pels cubans o per integrats a la societat cubana. Amb el primer diari imprès ("El Papel Periódico", 1790), aparegué a l'illa un moviment literari marcat per la vinculació a la terra i un cert independentisme. El 1834 fou constituïda l'Academia Cubana de Literatura. Un interès especial té la novel·la antisclavista, on destacaren Anselmo Suárez Romero, el fulletonista Cirilo Villaverde i la poetessa Gertrudis Gómez de Avellaneda. El gran mestre de la consciència cubana fou José Martí, poeta, assagista, orador polític i capdavanter del moviment separatista. Vers el 1870 començà el conreu de la investigació i de la literatura erudita. El modernisme triomfà amb Julián del Casal i continuà amb Aniceto Valdivia (*conde Kostia*), Emilio Bobadilla i Francisco J.Pichardo. La narrativa realista produí obres estimables amb Jesús Castellanos, Miguel del Carrión i Carlos Loveira. Sota la influència de Valéry, l'avantguardisme s'inicià amb Mariano Brull, i la revista "Avance" (1927) aclimatà a Cuba la nova poesia. Fruit característic de l'avantguardisme cubà fou la poesia de ritme negre, preocupada per la ressonància verbal (Ramón Guirao, Nicolás Guillén i Emiliano Ballagas). En la narrativa, aquesta tendència és representada per la novel·la *Ecué-Yamba-O*, d'Alejo Carpentier, i les contribucions del contista Lino Novás Calvo i la folklorista Lydia Cabrera. Del 1944 al 1956 aparegué la revista "Orígenes", on José Lezama Lima, que n'era director, publicà els primers capítols de la novel·la *Paradiso* (1966). Amb la revolució (1959) i al voltant de la revista *Casa de las Américas* sorgiren Guillermo Cabrera Infante, Lisandro Otero, Severo Sarduy, Roberto Fernández Retamar, César López i Heberto Padilla. Posteriorment, en la narrativa cal assenyalar la continuïtat de l'obra d'Alejo Carpentier, Guillermo Cabrera Infante, Severo Sarduy, Onelio

Jorge Cardoso, José Lezama Lima, Juan Arcocha, Oscar Gómez-Vidal, César Leante, Heberto Padilla i Hilda Perera. En poesia, destaca la continuïtat de la labor de Nicolás Guillén i del també novel·lista Severo Sarduy, i l'obra de D. M. Loynaz.

Cuba *[nom oficial en castellà: República de Cuba]* Estat de l'Amèrica Central, a les Antilles, format per les illes de Cuba (la major de les Antilles), de la Juventud i més de 1 600 *cayos* i petites illes (110 922 km²; 10 994 000 h [1994]). La capital és l'→*Havana*.

LA GEOGRAFIA
L'illa de Cuba, la superfície de la qual representa el 95% de la de l'estat, és constituïda per un sòcol antic de roques eruptives i metamòrfiques, recobert de materials sedimentaris del Secundari i Terciari, juntament amb margues i material volcànic. Els moviments orogènics al llarg del Secundari i Terciari donaren lloc als tres eixos muntanyosos de l'illa, separats per extenses planes calcàries que ocupen la major part del territori: el massís d'Àlturas de las Villas; la Sierra de Guaniguanico i, al centre del país, la Sierra del Escambray; a Sierra Maestra hi ha el cim més alt de l'illa, Turquino (2 005 m). Els *cayos*, o petites illés d'origen coral·lí, formen els arxipèlags de Los Canarreos i Jardines de la Reina, al sud, i els de Camagüey i Los Colorados, al nord. El clima és tropical a la regió occidental, però la influència dels vents freds del nord produeix una oscil·lació tèrmica anual més acusada que la de la regió oriental, on predomina la influència dels alisis. La xarxa hidrogràfica és molt complexa, formada per petits rius, entre els quals només es destaca el Cauto i el Toa. La vegetació clímax només es conserva a les muntanyes, amb predomini de bosc humit. A les planes, on alternaren el bosc humit i la sabana, actualment predominen les plantacions de canya de sucre; als sectors no conreats hi ha gramenets. La base econòmica de Cuba és l'agricultura, la qual experimentà una gran transformació arran de la reforma agrària: la primera llei (1959) disposà l'expropiació dels latifundis i l'eliminació dels arrendaments; la segona llei (1963) creà les empreses agrícoles estatals i les associacions de petits camperols. Els principals productes agrícoles són la canya de sucre i el tabac. Uns altres productes, eventualment exportables, són el cafè, les fruites tropicals i les fibres tèxtils com cotó, *henequén*, *kenaf*, etc. L'explotació forestal hi és important. Hom n'extreu goma, resina, olis, fibres, escorces tintòries, llenya i fusta de pins, caoba, cedre i *majagua*. Ramaderia equina i ovina, d'origen castellà, i bovina i porcina, d'origen nord-americà.

Cuba és un país més variat que ric en recursos miners. Hi ha importants jaciments de níquel, cobalt, crom, baritina i ferro. Com a minerals no metàl·lics hi ha sal marina, pirites de ferro, sílex i, d'un quant temps ençà, gas natural. La indústria és principalment la derivada dels productes agrícoles; s'hi destaquen les refineries de sucre i les manufactures del tabac. També hi ha indústria tèxtil, del calçat, alimentària, de begudes alcohòliques (rom, cervesa), i refineries de petroli. Cuba importa el carbó i gairebé tot el petroli consumit.

El comerç amb l'estranger és basat en l'exportació dels dos primers productes agrícoles (sucre i tabac), de minerals (níquel bàsicament) i de peix. En canvi, importa maquinària i material de transport, petroli i derivats, aliments i productes químics. Cuba mantenia un gran volum de relacions comercials amb els estats socialistes, fins a la desmembració de la Unió Soviètica.

El 1959 la Revolució trencà els lligams econòmics de Cuba amb els Estats Units d'Amèrica i emprengué una política de diversificació de conreus i d'industrialització. S'acostà de manera progressiva a l'òrbita econòmica soviètica i ingressà, el 1972, en el COMECON. Es decidí impulsar les cooperatives i descentralitzar l'economia. Les dificultats procediren de tres factors: les adversitats meteorològiques, la deterioració dels preus en el mercat internacional i la ineficàcia del rigorós sistema de l'est europeu aplicat en altres latituds. El primer pla de desenvolupament, 1981-85, restablí la prioritat pre-revolucionària

Mapa físic de Cuba

 Cuba	
<div> <div></div> </div> <div></div>	
<div> <div></div> </div> <div></div>	
<div>govern:</div>	república socialista
<div>superfície:</div>	110 922 km²
<div>població:</div>	10 994 000 h (1994)
<div>capital:</div>	l'Havana
<div>idioma of.:</div>	castellà
<div>moneda:</div>	peso

Cuba Vista de la catedral de l'Havana, edifici construït al segle XVIII	
--	-----------------------------

per al sucre. El 1980 hom havia establert un mercat interior lliure a fi de combatre el mercat negre provocat pel racionament i l'escassetat d'articles indispensables. El pla de desenvolupament demostrà ja el primer any que era massa ambiciós i fou canviat amb realisme. Hom invità les empreses capitalistes estrangeres a invertir i els turistes a visitar Cuba. La situació econòmica i els canvis experimentats a l'Europa de l'Est posaren el règim de Castro en una situació crítica, ja que el 70% del comerç de l'illa s'efectuava a compte de l'URSS, que li comprava sucre per damunt dels preus de la cotització mundial i li venia petroli a uns preus inferiors. En el IV Congrés del partit Comunista (octubre del 1991) s'acordà, tanmateix, el rebuig a la privatització i a l'economia del mercat. La població és formada per blancs (72%), negres (12%) i mulats (15%). Els negres són descendents dels esclaus que, des d'Àfrica, foren portats a Cuba al s XVI. El repartiment de la població és irregular: l'àrea metropolitana de l'Havana i la província de Santiago de Cuba són les més poblades. La població urbana es concentra, en la seva major part, a l'Havana. La llengua oficial és el castellà. No hi ha cap religió oficial i totes les religions hi són permeses.

Cuba és una república socialista que té com a llei fonamental de l'estat la constitució del 1976, la primera aprovada després de la Revolució del 1959. L'òrgan suprem de l'estat és l'Assemblea Nacional del Poder Popular. L'únic partit polític autoritzat és el Partido Comunista de Cuba. Cuba és membre de l'ONU i del SELA.

LA HISTÒRIA

En el període pre-colombí, Cuba fou habitada per indis del tronc *arauac*. Els més antics i primitius eren els *siboneys*, foragitats pels *taïnos*. Els *caribs*, antropòfags establerts a les Petites Antilles, també d'origen sud-americà, hostilitzaven els

taïnos de Puerto Rico i Haití i els de Cuba. Cristòfor Colom descobrí les costes cubanes el 27 d'octubre de 1492. Diego Velázquez de Cuéllar en dirigí la conquesta (1511) i hi fundà Baracoa, Bayamo, Santiago, Puerto Príncipe, Sancti Spiritus, Trinidad i l'Havana (1512-15). El treball forçós en els *placers*, els mals tractes i les epidèmies exterminaren gairebé els indis. Des del 1513 foren introduïts a Cuba esclaus negres per substituir els indis, però els conqueridors, empobrits per la manca d'or i de la mà d'obra, no podien comprar-ne gaires, i anaren abandonant l'illa per participar en la conquesta de Mèxic (1519-21), Perú (1532-34) i Florida (1539); aleshores es produïren revoltes d'indis i incursions de corsaris francesos, que atacaren l'Havana (1555). Tanmateix, hom escollí aquest port com a punt de reunió obligat dels vaixells de la flota que duien a Sevilla els tresors del Perú, Nova Granada, Mèxic i les Filipines. L'arribada periòdica de la flota fou una font de riquesa per a hisendats i veïns de la ciutat. Fins al s XVIII predominaren a Cuba els *hatos*, immenses heretats ramaderes. El tabac era conreat per petits propietaris, parcers o precaristes a qui els hisendats ramaders cedien un tros. La Real Factoria de Tabacos monopolitzà el comerç del tabac des del 1717, i obligava els *vegueros* a cremar els excedents de collita que la factoria no comprava, la qual cosa donà lloc a les revoltes dels anys 1717, 1720, 1723 i 1792.

La Cuba de la gran expansió sucrera (1762-1834).

Les guerres anglo-espanyoles del s XVIII enriqueiren el capital cubà. Aquests capitals acumulats, les reformes administratives i fiscals del regnat de Carles III, la llibertat de comerç sovint concedida o tolerada amb els EUA, i l'esperit d'innovació i d'empresa del patriciat cubà permeteren que al darrer terç del s XVIII l'economia cubana fes una gran passa endavant amb l'expansió de la canya de sucre. L'illa tenia ja aleshores un miler d'ingenis de vapor. El tràfic marítim s'havia triplicat del 1761 al 1791. La població es triplicà del 1790 al 1830. A causa de l'expansió sucrera hom importà més esclaus en vint anys que no durant els dos segles anteriors. Tot al llarg del s XIX foren més freqüents les gestions d'una part del patriciat cubà perquè Cuba fos annexada pels EUA com un estat més, sudista i esclavista, sobretot en èpoques de temor que la metròpoli imposés l'abolició de l'esclavitud o bé traves efectives al tràfic africà.

La Cuba de la guerra de la independència. Abolida l'esclavitud als EUA després de la guerra de Secessió (1862-65), minvà l'entusiasme annexionista d'una part del patriciat cubà, però s'aguditzà la rivalitat tradicional entre la propietat de la terra, que solia ésser cubana, i el comerç de l'Havana, gairebé única font de crèdit per als terratinents, i que solia ésser peninsular. Entre els cubans, n'hi havia d'annexionistes, d'independentistes i de reformistes partidaris de continuar depenent d'Espanya, bé que com una veritable província més i no pas com a colònia. Fallits els moviments reformistes (1865-67), esclatà el “Grito de Yara” (1868). Carlos Manuel de Céspedes (1819-74) proclamà la república, donà la llibertat als esclaus i els declarà soldats de la nova república. L'abolició de l'esclavitud fou inscrita a la constitució cubana (1869). Seguí una guerra de deu anys, amb una mortaldat

terrible. Vencedores les tropes del general espanyol Martínez de Campos, i després del tractat de pau de Zanjón (1878), que garantia la llibertat concedida per la república cubana als antics combatents negres de l'exèrcit vençut, la metròpoli finalment abolí l'esclavitud (1880). La guerra de 1868-78 havia arruïnat molts terratinents cubans, els béns dels quals havien estat embargats o destruïts. Una part de les hisendes en subhasta pública foren comprades per nord-americans, que, vers l'any 1890, arribaren a posseir una desena part de les terres cubanes conreades. Després de modestes projectes reformistes d'Antonio Maura, els quals fracassaren, la guerra fou represa l'any 1895 a instigació del Partido Revolucionario Cubano de José Martí (1853-95). La mortaldat a l'exèrcit espanyol fou immensa; el general espanyol Weyler, al seu torn, ordenà la concentració de la població rural cubana, tinguda globalment per sospitosa, i més de dos-cents mil civils moriren de fam i de malalties. El general Blanco substituí Weyler a la fi del 1897, i l'any següent concedí l'autonomia: seguiren motins integristes i l'explosió del cuirassat nord-americà “Maine” a la badia de l'Havana. Els EUA, que havien fet pressió debades al llarg de la guerra perquè Cuba els fos venuda, entraren en combat i destruïren l'esquadra espanyola davant Santiago. El tractat de París (1898) consagrava la pèrdua de Cuba, Puerto Rico i les Filipines. L'illa fou governada i ocupada militarment per nord-americans durant tres anys. La República Cubana no fou proclamada (1902) sinó després que Washington imposés la Platt Amendment (1901, abolida el 1934), per la qual els EUA es reservaven el dret d'intervenir militarment a Cuba sempre que ho creguessin convenient; Cuba era, de fet, protectorat nord-americà amb avantatges en matèria d'exportació de sucre als EUA. La població de Cuba augmentà (es quadruplicà del 1900 al 1960), i de centre d'immigrants, esdevingué lloc d'emigrants, sobretot vers els EUA.

Els catalans a Cuba.

Després de la independència de les colònies continentals d'Amèrica foren molts els catalans que s'establiren a Cuba. Intervingueren en la indústria del sucre, del tabac, del rom i de la blanqueria i especialment en el petit comerç al detall. Intervingueren també en el comerç del tassall (*tasajo*) i en el d'esclaus; les seves fortunes ajudaren a la capitalització de la indústria catalana de la segona meitat del

Cuba Fidel Castro amb combatents d'Escambray (1961)

s XIX. En la cultura cubana influïren catalans com Marià Cubí, Francesc Camprodon, el jesuïta Benet Vinyes, Claudi Minó, catedràtic de la universitat de l'Havana, Antoni Maria Claret, arquebisbe de Santiago de Cuba del 1849 al 1857, que denuncià els mals tractes que sofriren els esclaus negres, i Frederic Capdevila, defensor dels estudiants cubans afusellats el 1871. Alguns dels dirigents independentistes eren catalans o d'ascendència catalana. També han estat molt nombroses les associacions catalanes a Cuba.

De la revolució castrista ençà.

Malgrat tenir una renda per càpita de les més altes del món, Cuba tenia la quarta part de la població masculina vàlida en atur forçós tot l'any, excepte a l'època de la *zafra*. Políticament, alternaren a l'Havana governs civils corromputs, com el de Ramón Grau San Martín (1944-48) o el de Carlos Prío Socarrás (1948-52), amb dictadures militars policiaques també venals, com la del general Machado (1924-33) i la del general Fulgencio Batista (1939-43, 1952-59), a la qual **Fidel Castro** i els seus companys del Movimiento 26 de Julio posaren fi (1959) després de tres anys de guerrilla a Sierra Maestra. Fidel Castro duia un programa reformista, però el total refús de Washington a admetre'l radicalitzà la política castrista. Els EUA hi trencaren les relacions diplomàtiques (1961) i la CIA i el Pentàgon fomentaren una invasió d'emigrats cubans (badia de Los Cochinos), que fracassà; aquell mateix any Fidel Castro declarà Cuba primera república socialista d'Amèrica. Tots els partits pro-governamentals formaren, el 1965, el Partido Comunista de Cuba. Els EUA instituïren aleshores el bloqueig econòmic i polític a Cuba. Paral·lelament, el règim cubà intensificà les seves relacions amb l'URSS. Castro permeté la instal·lació de bases de coets soviètics a l'illa, fet que provocà una crisi internacional (1962-63) que s'acabà amb la retirada dels coets després de negociacions entre Washington i Moscou. Les relacions amb alguns dels països americans empitjoraren arran de la intervenció militar cubana a Angola (1976) i Etiòpia (1977) i pel suport a les guerrilles comunistes de Nicaragua i El Salvador. Altrament, amb l'aprovació dels països llatinoamericans, entrà com a membre del Consell de Seguretat de l'ONU (1991). En el pla intern, el règim de Fidel Castro adoptà un caire rígid i intransigent davant les discrepàncies. Tot i que el 1986 tingué lloc un remodelatge considerable del comitè central i l'elecció d'un nou consell d'estat, Castro no semblà en cap moment inclinat a promoure les mesures liberalitzadores impulsades per Gorbàčov a l'URSS. Per calmar les crítiques populars i internacionals, Castro convocà les primeres eleccions cubanes (febrer del 1993), en què un 88% dels cubans li donà suport. A partir del 1991, però, l'evolució dels països de l'Est havia produït un fort aïllament de Cuba, que es preparà per a una etapa d'autarquia i resistència, caracteritzada per la radicalització del bloqueig econòmic dels EUA, que aguditzà les precàries condicions de vida i motivà un fort augment del nombre de cubans que fugien cap a les costes de Miami per mar, els anomenats *balseros*, sobretot a partir de l'estiu del 1994.

cubisme *ART* Moviment artístic desenvolupat principalment entre el 1907 i el 1914, les principals aportacions del qual consistiren en una nova interpretació de l'espai, en la renovació de les tècniques i en l'ús d'un llenguatge formal geometritzant. Els orígens poden ésser situats en la influència de Cézanne i en l'aprofitament de certes solucions procedents d'arts primitius. Malgrat que la denominació l'originaren els comentaris que feren, el 1908, Matisse i el crític Louise Vauxcelles de l'obra de Braque, sembla que les bases del moviment residiren en l'evolució de Picasso, de *Les senyoretes del carrer d'Avinyó* (1907) als paisatges d'Horta de Sant Joan (1909) i de Cadaqués (1910). El cubisme nasqué com a moviment el 1908, en ésser constituït a Montmartre el grup del Bateau-Lavoir, format per Picasso, M.Jacob, J.Gris, Apollinaire, Salmon, Reynal, Gertrude i L.Stein, etc. Hom divideix el cubisme en tres períodes: el cezannià (1907-09), l'analític (1910-12) i el sintètic (1913-14), als quals s'afegeix una derivació barroquejant, l'obra de Léger, la d'André Lhote, la de Roger de la Fresnaye i alguns moviments com l'orfisme, el simultanisme i el purisme. El període ano-

menat *cezannià* és caracteritzat per la tendència a la construcció simplificada i geometritzada. El període analític sotmetia els objectes a un procés de descomposició, on el motiu havia d'ésser reconstruït mentalment per l'espectador. El període *sintètic* valorà fonamentalment l'ordenació intel·lectual de les obres, de manera que hi predominessin els equilibris compositius i l'estructuració formal. Aquestes nocions foren definides per Apollinaire, el 1913, en afirmar que la pintura no ha d'ésser un art imitatiu, sinó un art conceptual. Des del punt de vista tècnic, és fonamental l'aplicació, des del 1912, dels *collages*. En el pla teòric, les obres essencials foren degudes a Gleizes i Metzinger (*Du cubisme*, 1912) i a Apollinaire (*Les peintres cubistes*, 1913). El cubisme és un fenomen de cultura amb àmplies repercussions, en la literatura, en la música, en l'escenografia, les arts decoratives i en l'arquitectura, sobretot a través de Le Corbusier.

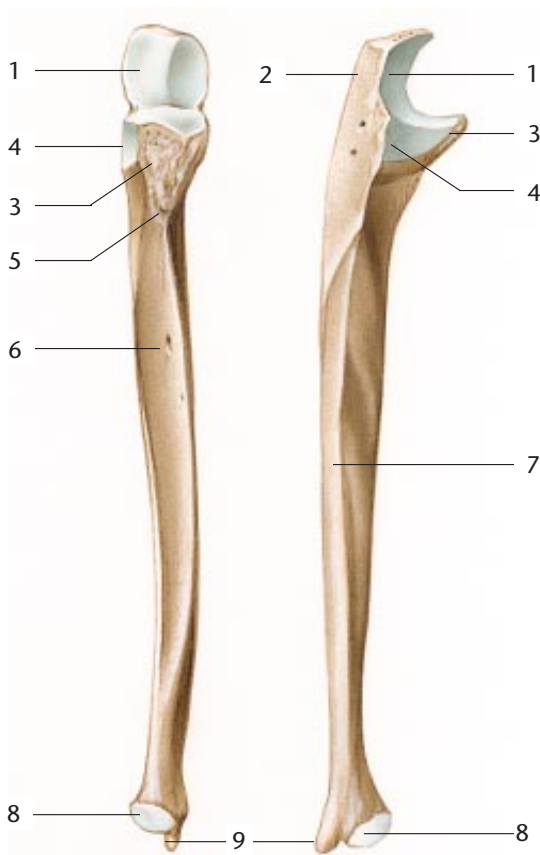
cúbit *BIOI* L'os més llarg i intern de l'avantbraç, articulat amb l'húmer per dalt, amb el radi per fora i amb el cartílag articular per baix.

cuc *ZOOL* **1** Nom aplicat a un gran nombre d'animals invertebrats amb el cos tou, cilíndric, llarg i prim, generalment contràtil i sovint segmentat. **2** Nom amb què hom designa un gran nombre d'animals invertebrats, celomats no artròpodes. **3** **cuc de terra** Qualsevol anèl·lid oligoquet, en especial els que pertanyen als gèneres *Allolobophora*, *Lumbricus*, *Megascolides* i *Pheretima*. Tenen el cos allargat, cilíndric, que s'adapta molt bé a llur vida subterrània. Fan galeries i s'alimenten de les partícules orgàniques de la terra que ingereixen en gran quantitat, de tal manera que porten a terme una doble missió en benefici del condicionament del sòl: l'esponjament mecànic (fa el sòl més permeable als gasos) i l'enriquiment químic (incorporen nitrogen a la terra). El **cuc de terra vermell** o **cuc vermell** (*Lumbricus rubellus*) és una espècie californiana criada, com a font de proteïnes per a l'alimentació animal, a partir de matèria orgànica residual (escombraries, femtes, etc), l'eliminació de la qual, altrament, li és encomanada com a mineralitzador vivent. **4** Nom que hom dóna a un gran nombre d'insectes en la fase larval. Hom l'aplica també a alguns insectes que en estat adult conserven l'aspecte de la larva. **5** **cuc de seda** (o **de les moreres**) Eruga del lepidòpter *Bombyx mori* (*papallona de la seda*), que en molts llocs del llevant de la Península Ibèrica ha estat objecte de cria per tal de beneficiar la seda amb què fabriquen els capolls on es reclouen durant l'estat de crisàlide. Els cucs de seda es nodreixen sobretot de fulles de morera.

cuca *ZOOL* **1** Nom que hom dóna a un gran nombre d'espècies pertanyents principalment al grup dels artròpodes. **2** **cuca de llum** [*Lampyris nocticula*, família dels lampírids] Insecte coleòpter de formes allargades i teguments a l'extrem de l'abdomen. La femella emet una fosforescència de to verd brillant molt més intensa que la dels mascles i les larves.

cucurbitàcies *BOT* Família de violals integrada per uns 90 gèneres que apleguen unes 700 espècies de plantes herbàcies anuals, volubles, amb cirrells d'origen caular i pèls hirsuts, pròpies de països càlids i temperats amb algunes espècies en zones semidesèrtiques. Força cucurbitàcies tenen gran importància en agricultura, sobretot les dels gèneres *Cucumis* i *Cucurbita*.

Cucurull i Tey, Fèlix (Arenys de Mar 1919 — 1996) Escriptor i historiador. Fou professor en diversos centres i coordinador de la secció d'història de la Universitat Catalana d'Estiu (1977-1987). Presidí l'Institut de Projectió Exterior de la Cultura Catalana (1978-1981) i la fundació Roca i Farreras. La seva obra escrita és força fecunda. S'ha dedicat a la poesia de to simbolista: *Els altres mons* (1952) i *El temps que se'ns escapa* (1959), entre d'altres; a la narrativa: *L'últim combat* (1954), *El silenci i la por* (1962); a l'assaig: *Catalunya i Portugal* (1967, premi J.Yxart 1966); i a l'estudi de la història política catalana: *Panoràmica del nacionalisme català*, en sis volums (1975), *El fet nacional català a través de la història* (1980), *Llibertat per la democràcia* (1986) i *L'autodeterminació de Catalunya* (1991). Políticament, fou membre fundador de l'Assemblea de Catalunya, membre de l'executiva del

cúbit 1, cavitat sigmoide major a la zona d'articulació amb l'húmer; 2, olècran per a la inserció del múscul tríceps; 3, apòfisi coracoide; 4, cavitat sigmoide menor, per a articular-se amb el radi; 5, superfície d'inserció del múscul braquial anterior; 6, forat nutritió, o orifici d'entrada de l'artèria nutrícia; 7, cresta longitudinal externa; 8, cap del cúbit; 9, apòfisi estiloide, que serveix per a la inserció del lligament intern del canell

cubisme *Paisatge d'Horta de Sant Joan* (1909), de Pablo Picasso (col·l. particular, Nova York)

Consell Nacional Català (1977-81) i candidat a les Corts per la coalició electoral BEAN (1979). El 1985 rebé la Creu de Sant Jordi.

cucut [*Cuculus canorus*, família dels cucúlids] *zool.* Ocell de l'ordre dels cuculiformes caracteritzat per tenir les plomes de la gorja i les de les parts superiors d'un color gris blau, les inferiors, blanquinoses amb ones de color gris fosc, i la cua, llarga, arrodonida, grisenca, tacada de blanc; la longitud total és d'uns 35 cm. És estès per tot Europa i s'alimenta d'erugues, insectes i petits vertebrats. És característic d'aquesta espècie el parasitisme a què la femella sotmet els nius d'altres espècies d'ocells, substituint els ous que hi ha als nius pels ous propis.

cuereta [*Motacilla sp.*, família dels passèrids] *zool.* Ocell de l'ordre dels passeriformes, de 16 a 18 cm de longitud total, amb la cua i les potes llargues, que habita prop de l'aigua. Hi ha tres espècies de cueretes, que s'estenen per tota la Península Ibèrica: la **cuereta groga** (*M.flava*), la **cuereta torrentera** (*M.cinerea*) i la **cuereta blanca** (*M.alba*).

cuina *ARQUIT* **1** Estança de la casa on hom prepara i cou el menjar. La disposició tradicional a la casa rural constava de llar de foc a terra, voltada de bancs o amb banc escon, sovint de respatller alt i movable, que servia de taula. A la vora del foc hi havia el bugader i el forn del pa. L'aigüera amb pica de pedra, l'escudeller i el cantirer moblaven la cuina. L'aparició dels fogons elevats comportà la protecció i la decoració de la paret amb rajoles. Sovint figuraven a la cuina la pastera i l'armari caixabanc del pa. La moderna progressió dels atuells electrodomèstics han desfigurat totalment l'antiga cuina. **2 cuina econòmica** Cuina de ferro per aprofitar més bé la calor; sol tenir forn, dipòsit d'aigua i dos o més fogons.

cuir Pell adobada, caracteritzada pel seu gruix o la seva duresa, o bé pell en brut sense adobar, de bestiar gros. Són cuirs les pells de bou, de vaca, de cavall, d'elefant, etc, un cop escorxat l'animal. També seran cuirs després de l'adob les pells destinades a usos industrials com estopades i corretges, o bé les destinades a sola.

cuirassa *ARM* Element de l'arnès que protegia el cos. Als ss XIII i XIV designava les defenses del cos, amb mànigues i gorgera compostes d'una coberta superior de cuir (d'on prové el nom de *cuirasses*), damunt de tres teles de roba de cànem, a l'interior de les quals anaven imbricades llaunes de ferro; el conjunt anava folrat de seda o samit. A partir del s XV hom continuà donant el nom de cuirasses a les plates, defenses del pit i de l'esquena, de ferro o d'acer.

cuirassat *MAR* Tipus de vaixell de guerra de gran tonatge en el qual l'armament i la protecció preponderen sobre la velocitat i l'autonomia. Des de l'inici de la navegació mecànica ha estat el més gros, el més pesant, el més armat i el més defensat de tots, i ha substituït el navili d'antany en la funció de vaixell de línia. L'ús de l'hèlix permeté d'instal·lar les màquines i calderes per sota de la línia de flotació, on la protecció era completa, però la posterior invenció de projectils explosius féu vulnerable la part submergible de les naus i calgué revestir-les d'una *cuirassa*. Durant la Segona Guerra Mundial, en què foren enfonsats nombrosos cuirassats, en disminuí el paper com a eix de les flotes de batalla i fou substituït pel portaavions. Actualment van equipats amb una artilleria potent, míssils i canons automàtics.

Cuixà, monestir de Monestir benedictí (*Sant Miquel de Cuixà*) del Conflent, a la vall del riu de Llitera o ribera de Taurinyà, al peu del Canigó, dins el terme de Codalet i a 2 km de Prada. Fou fundat l'any 879 per l'arxipreste Protasi i els monjos supervivents del cenobi de Sant Andreu d'Eixalada, a l'alt Conflent. Sota el patronatge de la família comtal de Cerdanya-Conflent, la nova fundació, nascuda entorn d'una església preexistent dedicada a Sant Germà d'Auxerre (Sant Germà de Cuixà) —refeta i consagrada de nou el 953—, cresqué i es desenvolupà ràpidament. A mitjan s X posseïa ja un extens patrimoni alodial, que comprenia una vintena d'esglésies parroquials, des del comtat de Tolosa fins al d'Osona. Els abadiats de Garí (965-998) i d'Oliba (1008-46) n'assenyalen el punt culminant d'irradiació religiosa,

cuina típica valenciana

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

La cuina de la casa de la família de la reina Isabel II, a Madrid

cultural i artística. El primer introduí a Cuixà l'observança de Cluny, i acabà i consagrà, el 974, la nova església de Sant Miquel, començada per l'abat Ponç (956). Oliba, per la seva part, afegí a la façana posterior del temple de Garí dos corredors i tres absidioles, de manera que formessin una mena de deambulatori entorn del presbiteri, i aixecà damunt l'altar major un cimbori. Edificà, a més, la cripta circular dita *de la Nativitat* o *del Pessebre*, amb un pilar central molt gros, i també la capella sobreposada de la Trinitat i els dos campanars llombards, a l'extrem dels braços del creuer de la basílica, de quaranta metres d'alçada, dels quals solament es conserva el del costat sud. Aquest conjunt arquitectònic, un dels més remarcables del romànic català, enllaça dos corrents: el període inicial romànic, d'influència mossaràbiga, del qual és l'exemple més monumental, i el romànic llombard. Al s XII, hom construí el claustre, de marbre rosat, amb capitells esculturats, una part del qual, adquirida per l'escultor nord-americà Georges Grey Barnard, es conserva avui al museu The Cloisters de Nova York, i a Toledo, Ohio. L'existència d'un escriptori, bressol de la historiografia catalana, dóna, d'altra banda, testimoni de l'alt nivell cultural assolit pel monestir d'aquella època. Unit pel comte Guillem de Cerdanya a Sant Víctor de Marsella (1091), Cuixà recobrà la independència a la segona meitat del s XII i es convertí en un monestir de tipus feudal, amb extensos dominis senyorials i àmplies atribucions civils i eclesiàstiques, atorgades als seus abats, esdevinguts comendataris des del 1473. Després d'haver format part de la província benedictina de Narbona (des del 1336), Climent VIII l'agregà a la Congregació Claustral Tarraconense (1592), a la qual pertangué fins a la seva extinció l'any 1793. Romangué abandonat més d'un segle, i, quan un grup de monjos cistercencs, provinents de Fontfreda, s'hi instal·laren (1919), el seu estat era ruïnós. El 1965 foren substituïts, per una reduïda comunitat benedictina procedent de

El monestir de Cuixà

Montserrat. La restauració material de l'església i del claustre, iniciada per Josep Puig i Cadafalch el 1938, prosseguida el 1952, continuà sota la direcció del ministeri d'afers culturals francès. El conjunt actual és format per l'església i un dels dos campanars, la meitat del claustre, uns fonaments davant l'església, resta de la capella de la Trinitat, i la cripta subterrània del Pessebre.

Cuixart i Tàpies, Modest (Barcelona 1925) Pintor. Fou un dels fundadors de Dau al Set. La seva obra té un fort parentiu amb el surrealisme (*Maascro*, el 1949) i explota la força expressiva del color. Vers el 1955 practicà l'informalisme, emprant gruixos de matèria, que el portà a servir-se del *grattage*. El 1962 introduí el *collage* d'objectes transformats per l'artista, fins a esdevenir *pop-art* el 1963 (*Nines oblidades*). Retornà a la pintura plana, d'un realisme crític (*Venus Kebrada*, el 1965), acusador de la societat (*Ella se'n va plena de flors mentals*, el 1971). Vers els anys vuitanta es despregué dels aspectes agressius i donà un to més líric a la seva pintura, amb un predomini de la figura femenina com a subjecte temàtic. Darrerament, però, ha tornat a incorporar monstres i figures més matèriques. Ha realitzat muntatges i decorats per a obres de Brecht i d'Arrabal (1965), i el vestuari d'alguns ballets. Ha treballat a París i a Lió, i la seva obra ha estat exposada repetidament a Europa, a Amèrica i al Japó.

Cukor, George (Nova York 1899 — Los Angeles 1983) Director cinematogràfic nord-americà. Excel·lent director d'actors, obtingué el 1964, per *My Fair Lady*, l'Oscar al millor realitzador i al millor film de l'any. Obres seves són també, entre d'altres, *Philadelphia Story* (1940), *Gaslight* (1944), *A Star is Born* (1954) i *Rich and Famous* (1981).

culte *RELIG* Acte pel qual hom se subjecta a Déu en senyal de reconeixement de la seva excel·lència i superioritat. El culte ha revestit sovint la forma de **culte sacrificial**, propi de les manifestacions inferiors de religió, que ha arribat, en algunes cultures, al sacrifici humà. Una presa de consciència progressiva, ensem, de la transcendència de Déu i de la dignitat de l'home, determinà la substitució dels sacrificis cruents pels incruents. La teologia catòlica distingeix el culte *absolut*, referit a persones, del culte*relatiu*, referit a objectes que reben una especial veneració justificada per llur relació amb Déu (reliquies, imatges, llocs). El culte pròpiament adorant, el **culte de latria**, només pot ésser dirigit a Déu (Trinitat i persones); el **culte de dulia** (o veneració) és donat als àngels, als homes vius o morts i, d'una manera especial, a la Mare de Déu (anomenat, en aquest cas, **culte d'hiperdulia**). L'Església tributa a Déu un culte *oficial*, també anomenat *litúrgic* o *públic*, en contraposició al culte*privat*.

cultura *ANTROP* Conjunt de tradicions (literàries, històrico-socials, científiques) i de formes de vida (materials i espirituals) d'un poble, d'una societat o de tota la humanitat. Sovint, hom ha entès 'cultura' i *civilització* com a sinònims, bé que el primer d'aquests termes és molt més ampli. Hom ha dit que la possessió de cultura és el tret diferenciador de l'espècie humana respecte a la resta d'animals, per tal com inclou un conjunt de comportaments apresos mitjançant un sistema de símbols (el llenguatge) per oposició a la conducta instintiva transmesa genèticament. No hi ha, però, entre els antropòlegs, una definició unitària de cultura. És així que E.B.Tylor la concebé com un tot complex (art, moral, idees, etc.) adquirit per l'home com a membre d'una societat. Altres autors, com ara F.Boas, assenyalaren la relativitat d'aquest concepte en funció de les variacions en el temps, l'espai o el context social, i accentuaren la irreductibilitat de les cultures concretes a models generals. A.Kroeber la va considerar com un 'model' mental col·lectiu que determina la conducta dels individus. B.K.Malinowski concebia la cultura com un tot orgànic, compost d'objectes (eines i béns de consum), com també de normes, creences o idees, destinat a la satisfacció d'una sèrie de necessitats bàsiques per a la preservació de l'individu i de la societat. Semblantment, el funcionalista Radcliffe-Brown també emfasitzava la interdependència entre les diverses parts, bé que subordinava la cultura a la cohesió de l'estructura social. L'estructuralista

C.Lévi-Strauss ha desenvolupat el concepte de model, en els límits del qual té lloc la conducta dels individus d’una determinada societat. Més recentment, el corrent anomenat ‘materialisme cultural’ encapçalat per M.Harris, concepla cultura com a resultat de la interacció entre uns requisits per a la supervivència dels individus i de les societats, per una banda, i els condicionants tecnolòics i ecològics d’aquestes societats, per l’altra. El fenomen cultural ha esdevingut més complex a mesura que augmenta la globalització del món contemporani. Cada cop és més difícil separar les diverses cultures, les fronteres d’unes amb altres esdevenen sovint borroses i, en tot cas, cal distingir-hi tipus diferenciats en funció de diversos criteris (classe social, ètnia o nacionalitat, edat, etc).

cúmul *METEOR* Núvol blanc d’origen convectoriu produït per l’ascendència de masses d’aire a causa de l’escalfament de la superfície terrestre per la radiació solar. Té formes arrodonides amb moltes protuberàncies a la part superior, i és pla a la inferior.

cuneïforme, escriptura *LIT* Antiga escriptura emprada, primer, a Mesopotàmia com a vehicle del sumeri i de l’accadi i, després, a altres països de l’Orient Pròxim i Mitjà antics. El terme deriva de la veu llatina *cuneus* (‘tascó’), a causa de la forma de tascó dels seus signes, gravats generalment amb un càlam sobre tauletes d’argila cuites al foc (també s’usà la pedra i el metall). Els claus o tascons poden tenir diverses mides i posicions, i la direcció de llur punta indica com han d’ésser llegits els signes. L’escriptura cuneïforme no és sinó una esquematització del sistema gràfic dels sumeris. L’única diferència està en el fet que, mentre que aquesta era bàsicament ideogràfica, els canvis que hi introduïren els accadis, assiris i babilònics n’accentuaren la tendència cap al fonetisme, o sil·labisme, bé que continuà emprant un gran nombre d’ideogrames. Aquests canvis originaren una sèrie de sil·labaris (conjunts d’alguns centenars de signes): sil·labari accadi antic (2371-2113 aC), assiri antic (~1850-1750 aC), babilònic antic (1984-1595 aC), etc. Fou adoptada per la majoria de pobles de l’Orient Pròxim i Mitjà antics, que utilitzaven l’accadi com a llengua internacional i de cultura. Aparegueren, aleshores, una sèrie de sil·labaris plens de particularismes (elamita, hitita, hurrita, ugarític, persa aque-mènida, etc). El desxiframent de l’escriptura cuneïforme es deu als treballs fets al s XIX per G.F.Grotefend, H.Rawlinson, I.Löwenstern, E.Hincks, J.Oppert, F.Talbot, J.Menant, E.Schrader i F.Delitzsch.

Cunqueiro Mora, Álvaro (Mondoñedo 1911 — Vigo 1981) Escriptor gallec. El seu llibre *Poemas de si e non* (1933) és una obra fonamental dels moviments gallecs d’avantguarda. Amb *Cantiga nova que se chama Riveira* s’incorporà al *neotrovadorismo* (1933). Després de la guerra féu periodisme en castellà i escriví els primers llibres de prosa. Cunqueiro col·laborà de manera decisiva en la restauració cultural gallega després de la guerra civil. El seu primer llibre en prosa gallega és *Merlin e família* (1955), seguit d'*As crónicas do sochantre* (1956), *Escola de manciñeiros* (1960) o *Si o vello Simbad volvese ás illas* (1961), *El año del cometa* (1974), etc. També escriví teatre (*A noite vai como un río*, 1965) i assaigs gastronòmics (*La cocina cristiana de Occidente*, 1970; *A cocina galega*, 1973). A la novel·lística castellana hi aportà el lliure desplegament de la fantasia, la preocupació estilística i un llenguatge refinat, on tenien un paper fonamental els arcaismes i galleguismes. Li fou concedit el premi Nadal 1968 per *Un hombre que se parecía a Orestes*.

cúpula de la catedral de Florència

Marie Curie

cúpula *ARQUIT/ART* Tipus de coberta que, amb una superfície semisfèrica engendra-da per la rotació d’un eix central, cobreix una planta constituïda per un cilindre o un polígon de molts costats. A Roma començà la utilització sistemàtica de la cúpula a l’època republicana (mausoleu de Cecília Metel·la), i durant l’Imperi es feren obres de gran magnitud com la cúpula del Panteó de Roma (s II) i del tem-ple dit *de Minerva Mèdica* (s III). L’arquitec-tura ravennesa (San Vitale, s VI) assimilà l’experiència romana i la bizantina la desenvolupà (església de Sant Sergi i Sant Bacus, Constantinoble, del s VI), i la transmeté durant l’edat mitjana a Venècia (Sant Marc, s XI), al romànic europeu (Sant Front de Perigús i les catedrals de Zamora i Salamanca, s XII) i al món islàm-ic oriental (Tāj Mahal, s XVII). El Renai-xement en revitalitzà l’ús, impregnada de simbolismes còsmico-teològics: Brunelles-chi (catedral de Florència), Alberti (Sant Andreu de Màntua) i Miquel Àngel (Sant Pere del Vaticà). El Barroc en creà nous tipus: l’el·líptica de Borromini a San Carlo alle Quattro Fontane, de Roma (s XVII). Actualment el ferro i el ciment armat donen la possibilitat d’una utilització i d’uns tipus revolucionaris de cúpules.

Curie, Marie (Varsòvia 1867 — Sancelle-moz, prop de Sallanches, Alta Savoia 1934) Nom amb què és coneguda Maria Skłodowska (coneguda familiarment per *Manya*) pel nom del seu marit P.Curie. Física francesa d’origen polonès. El 1891 es traslladà a París, on seguí estudis de fí-sica i matemàtiques. El 1895 contragué matrimoni amb Pierre Curie, amb qui compartí les investigacions. Basant-se en el treballs de Becquerel sobre l’emissió de radiacions de l’urani, descobrí la radioac-tivitat del tori (1897), gairebé al mateix temps que G.C.Schmidt. Poc temps més tard, els Curie, amb la col·laboració d’André Debierne, aconseguiren d’aïllar el *radi* pur en estat metàl·lic i el *poloni*. El 1903 compartí el premi Nobel de física amb P.Curie i H.Becquerel pel descobri-ment de la radioactivitat, i el 1911 obtin-gué el premi Nobel de química per l’aïlla-ment del radi pur. El 1914 fundà l’Institut du Radium de París, centre que dirigí fins a la seva mort.

currículum Conjunt de les dades relati-ves a l’estat civil, els títols acadèmics, l’experiència professional, etc, d’un can-didat a un lloc de treball, a un concurs, etc, anomenat també *currículum vitae*.

curso **1** *ESPORT* Acció de córrer en compe-tició. Hom pot trobar les més diverses variants de curses: d’*atletisme*, d’*automobi-lisme*, de cavalls (*hipisme*), de *ciclisme*, sobre

glaç (*patinatge*) i d’*esquí*. Com a tipus fona-mentals i clarament diferenciats, cal dis-tingir les **curses de velocitat pura**, i dins d’aquesta modalitat hom pot incloure les **curses contra rellotge**, i les **curses de velocitat i de resistència i regularitat**, anomenades també, en alguns esports, **curses de fons**. Segons el marc on tenen lloc, hom parla de **curses en circuit tan-cat** (o **curses en estadi**), **curses en pista** i **curses en camp obert**. Quan la distància a córrer és dividida en parts, hom parla de **curso per etapes**. Hom parla, finalment, de **curses d’obstacles**, quan els corredors han de superar diverses dificultats (tan-ques, desnivells de terreny, etc), i de **cur-ses per equips**, si el guanyador no és un de sol, sinó un conjunt de participants. **2** *MOT* Distància màxima que pot recórrer el pistó dins el cilindre. L’inici de la cursa és anomenat *punt mort inferior* (PMI), i el final és el *punt mort superior* (PMS). La cursa i el diàmetre del cilindre determi-nen la cilindrada.

cursor *INFORM* Marca mòbil visible sobre la pantalla d’un ordinador. En un text indica la posició d’un caràcter. També ser-veix per a assenyalar un punt qualsevol d’un gràfic o dibuix, un menú de progra-ma, etc.

custòdia *ART* Peça d’orfebreria on és exposat el Santíssim Sagrament a la ve-neració pública. Aparegué al s XIV amb les processons del Corpus Christi, per tal de poder presentar al poble de mane-ra ostensible la Sagrada Forma (*ostenso-ri*). N’hi ha de diversos tipus: la *turirfor-me*, la *reliquiari*, la *d’imatge*, la *de copó*, i la *de calze*. Als Països Catalans, entre les custòdies gòtiques sobresurten la de Bar-celona, de la fi del s XIV; la de Girona (1430-38) de Francesc Artal; la de Xàtiva, s XV; la de la seu de València, del s XV (fosa a Mallorca durant la guerra del Fran-cès). A l’etapa renaixentista, la de Cotal-ba, d’Antonino Sánchez de Banavente, 1541-48 (destruïda el 1936), i propera al Barroc és la de la catedral de Tortosa (1626-38), d’E. Camanyes i A.Roda. Ple-nament barroques són la de la capella dels Dolors de Mataró i la de l’església de la Pietat de Vic (1760) de M.Pradesaba i F.Vendetti. Al s XIX i dins l’eclecticisme historicista, cal esmentar la de F.Carre-ras (1867) per a la seu de Lleida, i la de Montserrat, de J.Cabot. Exponents del nou concepte de simplicitat en la litúrgia són les obres de R.Sunyer, A.Serrahima, o la custòdia de Terrassa, d’E.Blanxart i M.Capdevila.

Cuvier, Georges Léopold Chrétien Frédéric Dagobert (Montbéliard 1769 — París 1832) Naturalista francès, baró de Cuvier. Estudià teologia a Stuttgart. És considerat el pare de l’anatomia compara-da i de la paleontologia. La seva teoria principal és la llei de la correlació dels òrgans, basant-se en la qual pogué recons-truir espècies desconegudes només amb alguns fragments ossis. Desenvolupà la teoria de les catàstrofes per explicar l’exterminació dels animals. Les seves obres més importants són *Leçons d’anato-mie comparée* (1800-05), *Recherches sur les ossements fossiles* (1821-24) i *Le Règne ani-mal distribué d’après son organisation* (1816-29).

Cyrano de Bergerac, Savinien (París 1619 — 1655) Escriptor francès. Publicà la comèdia *Le pédant joué* (1654), imitada per Molière, i la tragèdia *La mort d’Agrippi-ne* (1654). Pòstumament, foren publicats dos fragments de *L’autre monde* (*Voyage dans la Lune*, 1657; i *Histoire comique des états et empires du Soleil*, 1662). La seva lle-genda donà lloc a la tragicomèdia d’Ed-mond Rostand (1897).

D

Capital quadrada romana

Ɔ

Uncial

ḁ

Minúscula carolina

Ḃ Ḅ

Gòtica textura

D d

Romana antiga humanística

D d

Cursiva humanística

D d

Romana transicional del barroc

D d

Romana moderna neoclàssica

D d

Egípcia

D d

Pal sec

Dd

Dacca [*bengalí*: *Dàkhà*] Capital de **Bangla Desh** i de la divisió administrativa homònima, a la vora esquerra d'un afluent del riu Dhaleswari (3' 637 892 h [1994]). Al s XVII esdevingué un gran centre artesanal, i al s XVIII assolí la màxima esplendor en fer-se famosa pels brodats en or i per les sedes i mussolines. Al s XIX, però, la fabricació d'aquests productes no pogué competir amb la creixent producció industrial. Actualment hom hi ha establert indústria tèxtil a gran escala, i també indústria química i alimentària. És el centre comercial més important de l'interior, sobretot pel jute. Fou capital de la Bengala Oriental (1610-1704), i, a partir del 1947, capital del Pakistan Oriental.

dadaisme *ART/LIT* Moviment artístic i literari del segon i del tercer decennis del s XX, també anomenat *dada*, caracteritzat per la revolta contra les concepcions generals de la cultura i contra la situació social coetànies. Influïren als dadaistes: Apollinaire, Kandinskij, Marinetti i els *ready-mades* de M.Duchamp (París, 1913), que marcaren l'inici del “protodadaisme”. Les manifestacions més importants tingueren lloc a Nova York (1915-23) amb Man Ray, M.de Zayas, A.Cravan i Francis Picabia; a Zuric (1915-19), al voltant del Cabaret Voltaire, amb Hugo Ball, Tristan Tzara, Francis Picabia (des del 1918), Richard Huelsenbeck, Marcel Janco, Hans Arp, Sophie Täuber, Hans Richter i C.Schad; a Colònia amb Arp, Max Ernst i J.Baargeld; a Berlín (1917-20), amb Huelsenbeck, Haussmann, els germans Herzfeld, Grosz, Franz Jung i J.Baader; a Hannover, amb K.Schwitters, que el 1919 començà a construir “*Merz*”; i a París, on el 1919, Tzara s’afegí a Picabia, Breton, Aragon i Soupault. Les desavinences començaren a sorgir el 1923 amb les crítiques de Picabia, qui amb el film *Entr’acte* el 1924, marcà la fi del dadaisme. El moviment influí sobre el surrealisme i l'ultraisme. El 1955 sorgí un *neodadaisme* que ha tingut repercussió sobre l'actual avantguarda. El dadaisme a Catalunya fou promogut per Josep Dalmau i el grup d'artistes d'avantguarda que residia a Barcelona, fugitius de la Primera Guerra Mundial, entre els quals cal destacar el nom de Francis Picabia.

Dafne Nom grec d’una ciutat de l’antic Egipte (avui Tell el-Defenneh), a l’est del delta, prop de la moderna població d’Al-Qanṭarah. Durant el regnat de Psammètic I

(664-610 aC) s’hi establí una colònia de mercenaris grecs.

Daguerre, Louis-Jacques Mandé (Cormeillesen-Parisis, Illa de França 1789 — Bry-sur-Marne, Illa de França 1851) Inventor i pintor francès. Féu de decorador en muntatges d’òperes. El 1822, juntament amb Bouton, inaugurà a París el *diorama*. Amb Niepce treballà en el perfeccionament del procés heliogràfic per a fixar les imatges (1829-33) i després de la mort d’aquest descobrí la *daguerreotípia* (1839).

daiak *ANTROP* Individu pertanyent a alguna de les ètnies protomalaies de raça indonèsica localitzades a l'illa de Borneo, de la qual constitueixen la població indígena, i que parlen llengües del grup indonèsic. Els daiaks (vers 1 250 000 individus) inclouen poblacions diverses —els grups kayan i kenyah, les tribus ngaju i els iban, entre les més importants— sense cap sentiment comú d’identitat, malgrat llurs semblances culturals. En general, basen la seva subsistència en el conreu itinerant de l’arròs, amb la cacera i la pesca com a activitats complementàries. i viuen usualment en cases comunals. Són politeistes.

daina [*Dama dama*, família dels cèrvids] *ZOOI* Mamífer de l’ordre dels artiodàctils més petit que el cérvol, puix que a penes arriba al metre d’alçada i als 85 kg de pes, i del qual també es distingeix per les banyes, que són cilíndriques a la base i en forma de pala a l’extremitat. Primitivament, es distribuïa per les zones desèrtiques de la regió mediterrània i l’Anatòlia, però després s’ha estès per unes altres regions europees. És un animal típic dels boscs, tant de caducifolis com de perennifolis, i és de fàcil domesticació.

Dakar Capital del **Senegal** i de la regió del Cap Verd (1' 729 823 h [est 1992]). És en una vasta rada a l’extrem sud de la península basàltica del Cap Verd. A les funcions administrativa i política s’afegeix la comercial, puix que és l’enllaç amb les rutes entre Europa i Àfrica i entre Europa i l’Amèrica del Sud. Té un port molt actiu i s’hi destaca també la pesca, sobretot la de la tonyina, de la qual és la principal base africana. L’origen de la ciutat fou una fortalesa francesa bastida pel general Faiderbe l’any 1857. El 1895 fou convertida en residència del govern general de l’Àfrica Occidental Francesa (AOF). Fou la capital de la Federació Malí (1959-60) fins que es dissolgué.

Dakota del Nord Estat dels EUA, al nord-oest de la regió central (183 119 km²; 637 000 h [1994]). La capital és Bismarck. És al nord de les Grans Planes i s'estén d'oest a est per l'altiplà del Missouri i la Drift Prairie. La xarxa fluvial és formada pel Missouri —amb els seus afluents: el Little Missouri i el James— i el Red. Només la meitat de la població és urbana, i el 90% és de raça blanca. Estat eminentment agro-pecuari, és un dels grans productors de blat d'hivern dels EUA. La indústria es redueix a la fabricació de derivats del sector primari i al refinatge del petroli.

Dakota del Sud Estat dels EUA, al nord-oest de la regió central (199 730 km²; 727 000 h [1994]). La capital és Pierre (12 906 h [1990]). És al nord de les Grans Planes i s'estén per l'altiplà del Missouri entre les Black Hills i el riu. El sector oriental és ocupat per la fèrtil vall del James, a l'oest del Coteau des Prairies. La xarxa hidrogràfica és formada pel Missouri i els seus afluents. Només la meitat de la població és urbana, i el 90% és de raça blanca. L'economia és basada en conreus de cereals i de farratge. L'activitat minera es basa en l'or: produeix el 40% del total dels EUA.

dalai-lama *RELIG* Títol del cap espiritual i polític del **Tibet**, el qual és tingut com una reencarnació del *bodhisattva* Avalokiteśvara. Aquest càrrec correspon al superior de la secta dels *Dge-lugs-pa* o casquets grocs. El tercer dalai-lama (s XVI) rebé aquest nom (*dalai*, ‘oceà [de ciència]’ i *lama*, ‘mestre’, ‘monjo’, ‘honorable’) del príncep mongol Altan Khan. El cinquè dalai-lama (s XVII) rebé el poder temporal de Gušri Khan i edificà el palau de Potala, a Lhasa, que esdevingué la seu dels dalai-lames. L'autoritat espiritual era compartida amb el *panchen-lama* (abreujament de *paṇḍita chen-po bla-ma*, ‘gran savi’), superior de Tashilhunpo, amb el qual sorgiren sovint rivalitats de caire polític. El catorzè dalai-lama, exiliat a l'Índia des del 1959, rebé el premi Nobel de la pau el 1989.

Dalí i Domènech, Salvador (Figueres 1904 — 1989) Pintor, decorador i escriptor. S'integrà en el grup de poetes i artistes conegut després per *Generació del 27*. La pintura dels seus primers anys, el *Manifest Groc* (1928), els seus articles i les seves conferències (1930) provocaren reaccions violentes. Instal·lat a París des de la darreria dels anys vint, esdevingué la figura més brillant del surrealisme pictòric; allà conegué la muller de Paul Eluard, Gala Helena D.Diakonova, que esdevingué la seva dona. El 1939 es traslladà als EUA, tot alternant-hi les estades a Portlligat, paisatge que esdevingué *leitmotif* en la seva obra. Fou expulsat del surrealisme, acusat de feixista, per André Breton. En tornar a Espanya el 1948, seguí, segons ell, la tradició espiritual de Zurbaran, Murillo, Valdés Leal i els grans místics de la literatura castellana. La seva pintura, que partí del noucentisme i passà per una etapa cubistitzant, respon al que ell anomenà *activitat paranoico-crítica* i es caracteritza per la representació, influïda per la pintura metafísica, d'escenes oníriques realitzades amb una extraordinària minuciositat tècnica: *Persistència de la memòria*. *Rel·lotges tous* (1931), *Presagi de la Guerra Civil* (1936), diverses variacions sobre *L'àngelus* de Millet, etc. Després d'una estada a Itàlia, durant la guerra civil de 1936-39, conreà els temes religiosos, històrics i al·legòrics: *Temptació de sant Antoni* (1947), *La Mare de Déu de Portlligat* (1950), *Descobriment d'Amèrica per Cristòfor Colom* (1959), *Batalla de Tetuan* (1962), etc. L'interès pels efectes visuals el portà a l'ús de l'holografia i a la realització de pintures estereoscòpiques com *La cadira* (1975). Col·laborà en alguns films: *Un chien andalou* (1929) i *L'âge d'or* (1931) de Luis Buñuel, *Spellbound* (1945) d'Alfred Hitchcock. Fèu l'escenografia i els figurins de molts ballets, i en teatre col·laborà amb Visconti i amb Luis Escobar. Il·lustrà llibres i dissenyà joies, escultures i objectes diversos. Entre els seus llibres sobresurten *The Secret Life of Salvador Dalí* (1942), *Fifty Secrets of Magic Craftsmanship* (1948), *Journal d'un génie* (1954), *Le mythe tragique de l'Angelus de Millet* (1963). El 1974 s'inaugurà a Figueres el seu museu monogràfic *Teatre Museu Dalí*. L'any 1984 es constituí la Fundació Gala-Salvador Dalí que té cura del seu llegat.

El Crist de Sant Joan de la Creu, de Salvador Dalí (1950) (Glasgow Art Galleries and Museum)

Diagrames de John Dalton i models atòmics

dàlia [*Dahlia sp.*, família de les compostes] *BOT* Gènere de plantes herbàcies perennes amb fulles oposades dividides en cinc o set folíols ovalats, de marge dentat o lleugerament serrat. És d'origen mexicà, i el conreu ha estat introduït en jardineria.

Dalian Ciutat del *sheng* de Liaoning, a Manxúria, Xina, que juntament amb Lüshun forma l'aglomeració de Lüda (1 723 302 h [est 1990]).

Dallas Ciutat de l'estat de Texas, als EUA (1 022 497 h [1992]). És vora el riu Trinity i ocupa el centre de la més important àrea productora de blat d'hivern, cotó, petroli i gas natural de la part central del sud dels EUA. La meitat de la població activa treballa al sector terciari. Hi ha indústria cotonera, aeronàutica i petroleoquímica. Fou fundada el 1841 per John N.Bryan i poblada el 1856 per uns emigrants francesos del falansteri fourierista veí La Réunion. Adoptà el 1846 el nom del vice-president G.Dallas.

Dalmau i Olivé, Josep (Sant Llorenç Savall 1926) Sacerdot i escriptor. Llicenciat en teologia, els seus llibres representen una defensa pastoral de la llibertat i del diàleg a l'Església i a la societat: *Distensions cristianomarxistes* (1967), *La fe a debat* (1972), etc. Durant el franquisme fou processat diverses vegades i condemnat per problemes cívico-pastorals. En aquests darrers anys ha publicat, entre d'altres: *Condemnats a creure* (1977), *Crònica d'un combat obrer* (1978) i *El Rosselló és Catalunya* (1989).

Dalton, John (Eaglesfield 1766 — Manchester 1844) Químic i físic anglès. Auto-didacte, exercí com a mestre en diverses escoles. El 1822 fou elegit membre dela Royal Society i, el 1830, membre de l'Académie des Sciences de París. Es dedicà a la meteorologia: el 1793 publicà les *Meteorological Observations and Essays*. El 1794 donà a conèixer per primera vegada el *daltonisme*, que consisteix en la falta de percepció d'un o dos colors, generalment el vermell i el verd (és més freqüent en l'home que en la dona). El 1803 publicà la llei sobre les pressions parcials i poc temps després descobrí, independentment de Gay-Lussac, que tots els gasos posseeixen el mateix coeficient de dilatació. La teoria atòmica de Dalton, exposada el 1808 en l'obra *New System of Chemical Philosophy* (3 volums, 1808-27), donà una base científica i experimental a les especulacions dels atomistes grecs.

dama *JOCs* **1** Figura de la baralla francesa de valor intermedi entre la sota i el rei. **2** **joc de dames** (o simplement **dames**) Joc d'habilitat practicat entre dues persones. El joc és practicat sobre un escaquer de 64 caselles i 24 peces si és a la espanyola, i en un de 100 caselles i 40 peces si és a la polonesa. Les peces, unes blanques i unes altres negres, són situades en les caselles negres. Els jugadors mouen alternativament les peces en diagonal de casella en casella, sense poder retrocedir. El joc consisteix a “menjar-se” —matar— les peces del contrari, cosa possible quan hom té una peça davant una de contrària amb una casella buida al darrere seu. Si una peça aconsegueix d'arribar a una casella de la darrera línia horitzontal, es transforma en dama, la qual pot retrocedir i moure's en diagonal saltant diverses caselles i matant totes les peces que troba en les seves diagonals.

damà *ZOOl* **1** Mamífer de la família dels procàvids. Pertanyen als gèneres *Procavia*, *Heterohyrax* i *Dendrohyrax*; són de talla petita i aspecte semblant al cobai. **2** **damà roquer** [*Procavia sp.*, família dels procàvids] Damà que habita a les regions d'estepa i desert del Sàhara meridional, Àfrica del sud i Àsia Menor.

Damasc [ant: *Domàs*] [àr: *Dimašq*] Capital de **Síria**, que constitueix un *muḥāfaẓa* independent i a la vegada fa les funcions de capital del *muḥāfaẓa* homònim (573 km²; 1 497 000 h [est 1993]). És a l'extrem occidental del desert de Síria, al peu del mont Qāsyūm, prop de les falles orientals de l'Antilíban. La ciutat és una important cruïlla de camins que la convertí en un florent centre comercial entre Orient i Occident. Ha crescut molt ràpidament d'ençà de la independència. Té famoses indústries artesanes, però també s'hi han establert indústries modernes. Nombroses obres arquitectòniques n'eviquen les principals èpoques de la història: una instal·lació urbana del IV mil·lenni; de la dominació grega resten l'àgora i un

pòrtic, i de la romana, l'aqüeducte i tres arcs de triomf. La gran mesquita omeia feta construir pel califa al-Walid I (706-715) és, per la seva estructura i decoració, un dels monuments més interessants de l'art islàmic. Els mamelucs alçaren el famós palau Qašr al-Ablaq. Del 1555 data la mesquita turca de Sulaymaān Kanūni. Habitada ja a la prehistòria, Damasc estigué integrada a Israel fins a l'establiment d'una dinastia autònoma, derrocada per Assíria (733 aC). Després fou successivament conquerida pels perses, Alexandre (332 aC), l'imperi Selèucida, Pompeu (64 aC) i els àrabs (635), que la transformaren en capital del califat omeia (661). Sofrí l'ocupació dels mongols (1401), dels mamelucs d'Egipte i dels turcs otomans (1516-1918). El 30 de setembre de 1918 el general Allenby la conquerí per als aliats, i el 8 de març de 1920 l'emir Faysal s'hi proclamà rei de Síria, però fou novament ocupada pels francesos fins a l'abril del 1946. El 1961 esdevingué capital de la República Àràbiga Síria. Centre d'una comunitat jueva, Damasc va lligada amb la conversió de l'apòstol Pau, que hi fou batejat per Ananies. És residència del patriarca siríac jacobita i del grec ortodox, ambdós titulars d'Antioquia.

Dàmocles (s IV aC) Magnat siracusà. Dionís el Vell li cedí el lloc de tirà, que Dàmocles envejava, per un dia, però suspengué damunt el seu cap una pesant espasa sostinguda amb un pèl de cavall. L'**espasa de Dàmocles** simbolitza el perill constant.

danès 1 *LING* Llengua germànica del subgrup septentrional, parlada a Dinamarca i a les províncies sueques de Skane, Halland i Blekinge. Els principals trets que la caracteritzen són la simplificació dels antics diftongs, com en els mots *sten* ('pedra'), *øje* ('ull'); la sonorització de les oclusives sordes intervocàliques, com *gabe* ('badallar'), *aede* ('menjar'), *kage* ('galeta'); l'afebliment o caiguda de les vocals àtones, com en *borger* ('burgès'), *skomager* ('sabater'), enfront del suec *borgare*, *skomakare*; i el *stød*, o cop de glotis. El danès es mantingué com a llengua poc conreada, sense ortografia fixada, fins a la primera meitat del s XVIII, que Ludvig Holberg (1684-1754) assentà les bases per a una regularització i codificació del danès modern. Durant el s XIX, es desenvolupà una llengua estàndard que assolí una estabilitat considerable. **2** **art danès** *ART* Art desenvolupat a Dinamarca. Les primeres mostres són de l'edat del bronze (el carro de Trundholm), i del s II aC (calder de Gundestrup), però la definició de la seva personalitat li vingué dels vikings (pedra esculpida de Jelling, s X). L'art medieval predominantment religiós, es caracteritzà per un arcaisme d'arrel bizantina: altars amb relleus d'or (Lisbjerg, ~1150); un romànic tendent al gòtic lineal és l'estil dels abundants frescs d'esglésies (Maalov, ~1200; Ørselv, ~1350; etc). L'arquitectura romànica hi té bons exemples: la catedral de Ribe i la de Roskilde (s XII); i en estil gòtic sobresurt l'església de Sankt Knud d'Odense (ss XIII-XIV). Del s XV al XVII hi treballaren nombrosos artistes estrangers. Melchior Lorck fou el primer dibuixant i gravador important. La Reforma, des del 1536, marcà la fi del predomini de l'art religiós. La influència holandesa queda palesa en l'arquitectura; el castell de Kronborg, el castell de Frederiksborg, 1624; edifici de la borsa de Copenhaguen, 1619-25. El barroc italo-flamenc, donà pas al rococó de l'afrancesat Niels Eigtved, del pintor Carl Gustav Pilo, o de la manufactura de porcellana de Copenhaguen (establerta el 1772). L'arquitecte francès N.H.Jardin, introduí el neoclàssic, que C.F.Hansen imposà oficialment. La fundació de la Kunstakademiet (1754) impulsà l'aparició de valors autòctons com el davidià C.W.Eckersberg i l'escultor Bertel Thorvaldsen. El romanticisme pictòric està representat per Christen Købke, Vilhelm Bendz, Christian A.Jensen, Carl Constantin Hansen, Peter Christian Skovgaard i Thomas Lundbye. L'arquitectura, per Theophilus Hansen, G.Bindesbøll i J.D.Herholdt. El nacionalisme artístic impulsat per l'historiador de l'art N.L.Høyen (1798-1870) marcà l'arquitecte Martin Nyrop, i els pintors Christen Dalsgaard, Johan Julius Exner i Frederik Vermehren. A París, Theodor Philipsen s'acostà a l'impressionisme que adoptà l'escola de Skagen. J.F.Willumsen i Vilhelm Hammershøi foren els millors sim-

bolistes. Sobresurten també Joakim Skovgaard, Niels Larsen Stevns, el grup Fyntoerne de Fiònia: Peter Hansen i Fritz Syberg, i el ceramista Thorvald Bindsbøll. Ja al s XX es destaquen l'arquitecte Peter V.Jensen Klint, l'escultor Gerhard Henning i l'orfebre Georg Jensen. I dins les noves tendències del s XX, el grup Grønningen, amb Harald Giersing, els pintors Richard Mortensen i Asger Jorn, l'escultor Robert Jacobsen, i els arquitectes Jørn Utzon, Johan Richter i A.Jacobsen.

Daniel Personatge bíblic, heroi del llibre que porta el mateix nom, segons el qual procedia d'una noble família de Judà, d'on fou bandejat molt jove, en produir-se la invasió de Nabucodonosor el 605 aC. Romangué definitivament durant quatre regnats a la cort babilònica i persa, on per dues vegades sortí il·lès d'un fossat ple de lleons. El **llibre de Daniel** és obra d'un autor desconegut, el qual treballà amb materials existents (potser del s III aC) i havia redactat el conjunt vers 170-160 aC. Conté una part narrativa i una altra de visions, amb profecies (entre les quals la de les ‘setanta setmanes’), que pertanyen al gènere profètic i apocalíptic. Una part del capítol 3 i els capítols 13 i 14, conservats en grec, són deuterocanònics.

D’Annunzio, Gabriele (Pescara 1863 — Gardone Riviera, Llombardia 1938) Escriptor italià. Fou diputat (1897), participà en la Primera Guerra Mundial, i col·laborà després en la política feixista. Representant del decadentisme, conreà la poesia, el teatre i la novel·la. En la seva obra, hom assenyala tres períodes. Al primer (1882-93) pertanyen *Canto novo* (1882), *Intermezzo di rime* (1884), *Elegie romane* (1893) i *Poema paradisiaco* (1893), etc, a més de contes i novel·les (*Il piacere*, 1889, etc). En el segon període (1894-1910), influït per Nietzsche, escriví novel·les (*Il trionfo della morte*, 1894); *Il fuoco*, 1900, etc), a més de tragèdies i drames (en vers, *Francesca da Rimini*, 1901, i *La figlia di Jorio*, 1904, potser la seva obra més representativa) i la col·lecció de poesies *Laudi del cielo, del mare, della terra e degli eroi*. Al tercer període (1921-35), anomenat *nocturn*, la seva producció (dues obres en prosa) adquirí tons més íntims i humans: *Notturmo* (1921) i el conegut com a *Libro segreto* (1935).

dansa *MÚS* **1** Composició musical destinada a ésser ballada. A Grècia i a Roma les danses formaven part de les representacions dramàtiques. Els únics exemples musicals de danses eclesiàstiques són al *Llibre Vermell de Montserrat*. La música de dansa amb notació data del s XIV. Al llarg del s XV els cronistes esmenten les danses de parella (1433), les caroles, la gallarda, la corrandà, la volta, la pavana i la moresca. A la cort i en ambients senyorials, eren practicades la *dansa alta*, la *dansa baixa* i la dansa de l’atxa o del candeler, entre altres. Als Països Catalans hom no troba referències detallades sobre la dansa fins al s XIV. N’hi ha que han decaïgut, com el *contrapàs* i el *ball pla*; la →*sardana*, en canvi, esmentada ja al s XVI, esdevingué popularíssima a partir del 1850 i s’estengué per tot el Principat i el Rosselló. L’aparició d’esbarts dansaires, al s XX, ha afavorit la conservació de moltes danses que d’una altra manera s’haurien perdut.
2 dansa de la mort *ART/LIT* Dansa, o la seva representació, en què intervé la figura de la mort, com a al·legoria del seu poder igualador. En les seves representacions —plàstiques, musicals i literàries— apareixen membres de les jerarquies de la societat medieval. La dansa de la mort era una combinació de creences i llegendes populars, conseqüència, possiblement, de les plagues mortíferes de l'època. Musicalment, el tema era representat coreogràficament sobre el text gregorià del *Dies irae*. Hom el troba ja en miniatures, pintures i escultures dels ss XIV i XV; el personatge principal solia ésser un esquelet que duia un instrument musical. Diversos compositors (Berlioz, Liszt, Saint-Saëns, Honegger, etc) han introduït aquest motiu en llurs obres. Als Països Catalans, des del punt de vista literari, hi ha només un parell de peces sobre la dansa de la mort. Hi ha una anònima *Representació de la mort*, escrita molt probablement a Mallorca durant la primera meitat del s XVI. L'autor s'inspirà bastant en fonts anteriors, sobretot en la *Dansa de la mort* copiada per Carbonell, les *Cobles de la mort* que acompanyen el popular *Llibre del romiatge del venturós pelegrí* i la cançó

La mort i la donzella. D'altra banda, la processó del dijous sant de Verges ha conservat una dansa en què intervé la mort.

Dant [o *el Dant*] (Florència 1265 — Ravenna 1321) Nom amb què és conegut el poeta italià Dante Alighieri (la forma *Dante* és un diminutiu del nom *Durante*). Fill de família güelfa de noblesa menor, s'adherí a l'escola poètica del *dolce stil novo*. Estudià teologia i filosofia. Arran de la seva participació en la vida política, el 1302 fou condemnat a exili, la qual cosa el separà dels problemes locals florentins i li obrí nous horitzons. En aquesta època escriví *Convivio* i *De vulgari eloquentia* i començà la *Divina Commedia*. Cal distingir tres tipus d'obres en la producció de Dant: les poètiques, les doctrinals i la *Divina Comèdia*. Les *obres poètiques*, en italià, pertanyen al corrent stilnovista i són representades per la *Vita Nova* —que ha estat definida com la història ideal de l'amor de Dant per Beatriu— i poesies soltes, reunides posteriorment a *Rime*. Quant a les *obres doctrinals*, destaquen: *Convivio*, *De vulgari eloquentia* i *De monarchia*, la primera escrita en italià, i les altres dues, en llatí. En el *Convivio* (1304-07), obra incompleta, tracta temes molt diversos. Les idees no són originals, sinó que procedeixen d'Aristòtil i dels seus comentaristes. *De vulgari eloquentia* (1304-07), també incomplet, és una defensa en llatí de les llengües vulgars. I *De monarchia*, la millor de les obres doctrinals de Dant, proclama la independència de l'Imperi i de l'Església. Altres obres de Dant en llatí són *Quaestio de aqua et terra* (1320), dues *Eglogae* bucòliques (1320-21) i les *Epistolae*.

Danton, Georges Jacques (Arcis-sur-Aube, Xampanya 1759 — París 1794) Polític francès. Procurador del consell del rei del 1785 al 1791; des del 1789 s'arreglerà entre els revolucionaris: membre de la guàrdia nacional, president del districte dels Cordeliers, membre del departament i de la comuna de París (1791). Després del 10 d'agost del 1792, fou nomenat ministre de justícia i, de fet, governà França. Fou elegit membre de la Convenció (setembre) i, després de dimitir (octubre), es convertí en un dels triumvirs de la Muntanya. En ésser format el Comitè de Salvació Pública (abril del 1793), el dirigí. El juliol fou destituït. Adoptà, aleshores, una actitud antiterrorista, encapçalant el grup dels “indulgents”, i insistí en una pau negociada, quan el govern era compromès en una guerra revolucionària. Això, i el fet que els seus amics fossin barrejats en l'anomenada “conspiració de l'estranger”, provocà la seva detenció i mort.

Danubi [*al: Donau; eslovac i ucraïnès: Dunaj; hong: Duna; eslovè i búlgar: Dunav; rom: Dunqrea*] Riu de l'Europa central que neix a la Selva Negra, a 1 078 m d'altura, prop de Donaueschingen i a menys de cent metres de la partió d'aigües amb el Rin (2 860 km de longitud). Al començament s'encaixa en la plataforma calcària de Suàbia; més endavant penetra en el massís cristal·lí de Bohèmia. El Danubi esdevé riu de plana un cop entrat a Hongria, prop de Budapest. Travessa la conca de Panònia i hi rep les aigües del seu gran afluent, el Tisza, quan reprèn la seva direcció normal oest-est. Una mica des-

La dansa de la mort a la processó de Verges

prés travessa l'extremitat meridional dels Carpats per les gorges de les Portes de Ferro, on serveix de frontera entre Romania i Iugoslàvia. Finalment, un cop a la conca de Valàquia, servint de frontera entre Romania i Bulgària, es dirigeix a la mar Negra, on desguassa. El seu cabal d'aigua és regularment abundós la qual cosa ha assegurat una navegació important. Hom creà una complicada organització internacional per assegurar-ne la navegació (Comissió del Danubi). És important la resclosa de Jochenstein, la d'Ybbs-Persenbeug, la de Dunaújváros, a Hongria, etc. El Danubi ha tingut un paper estratègic important: fou un obstacle per a l'expansió romana i al mateix temps evità, durant uns quants segles, la penetració dels pobles germànics. És el lloc de pas que han seguit totes les invasions: Àtila, els turcs, en llurs invasions del 1529 i del 1863, Napoleó, etc. Avui és una via comercial important, i només són obstacles de tipus polític els que impedeixen que la navegació hi assoleixi més importància. El canal Rin-Main-Danubi (1992) converteix el Danubi en un important eix de comunicacions. Des del paleolític el Danubi ha estat una importantíssima via de comunicació a Europa, com ho prova la civilització danubiana (4000-3500 aC).

Danvila i Villarrasa, Bernat Joaquim (València ? — Madrid 1782) Jurisconsult i economista. Publicà les *Lecciones de economía civil o del comercio* (1779), on donà a conèixer les doctrines econòmiques de Condillac, dels fisiòcrates, de Hume i de Cantillon.

Dardanels [*ant: Hel·lespont*] [*turc: Canak-kale Boğazi*] Estret entre Europa i Àsia que uneix la mar Egea amb la de Màrmara. S'estén de SW a NE al llarg de 60 km. Juntament amb la mar de Màrmara i l'estret del Bòsfor, facilita la comunicació entre la Mediterrània i la mar Negra; el conjunt rep el nom d'*Els Estrets*.

Dar es Salaam Capital de la regió de Dar es Salaam i de **Tanzània**, a l'entrada sud del canal de Zanzíbar (1 360 850 h [1988]). És un important port comercial i industrial que efectua més de la meitat de les exportacions de l'estat. La població ha tingut un gran creixement (l'any 1948 tenia 69 227 h). La ciutat fou fundada al s XVII pel rei Wabarawa amb el nom de Mzizima. El 1862, Saʿīd ibn Sulṭān, soldà de Zanzíbar, hi construí un gran palau, que atragué molta població. La Deutsche Ostafrikanische Gesellschaft administrà la ciutat entre el 1885 i el 1916, que fou ocupada per la Gran Bretanya. Capital del territori, quan aquest es declarà independent (1861), esdevingué capital de Tanganyika, i de Tanzània després.

Darío, Rubén (Metapa, avui Ciudad Darío, Matalgapa 1867 — León, Nicaragua 1916) Pseudònim del poeta nicaragüenc Félix Rubén García Sarmiento. Periodista i diplomàtic, viatjà per Amèrica i Europa. A París estigué en contacte amb parnassians i simbolistes, i a Barcelona es relacionà amb Rubió i Lluch, Santiago Rusiñol i Eugeni d'Ors. A Mallorca, escriví l'obra en prosa *La isla de Oro* i poemes, inclosos en *Canto Errante* (1907) i *Poema del Otoño, y otros poemas* (1910). Per a alguns, és el poeta més important del s XX en llengua castellana, per la riquesa verbal, la musicalitat i la qualitat i la quantitat de les seves invencions formals. Durant vint anys, fou inspirador i pontífex de la revolució modernista. Cal destacar: *Azul* (1888), *Cantos de vida y esperanza* (1905) i *Canto a la Argentina* (1914); i, en prosa, *Prosas profanas*, *Los raros* (1896), *Peregrinaciones* (1901) i *Tierras solares* (1904). Durant els últims anys, la seva poesia atenyé una major qualitat humana. El 1913, malalt a la cartoixa de Valldemossa, escriví *Mallorca de Oro* i els poemes *La Cartuja*, *Valldemosa* i *Danzas gimnesias*.

Darling Riu del SE d'Austràlia (2 450 km). Neix al vessant de les muntanyes de Nova Anglaterra, drena l'estat de Queensland i el de Nova Gal·les del Sud, i desguassa al riu Murray.

Darwin, Charles Robert (Shrewsbury 1809 — Downe, Kent 1882) Naturalista anglès. Inicià estudis de medicina i de teologia. Fou membre del cercle d'afeccionats a les ciències naturals de Cambridge i es relacionà amb científics importants. El 1831 fou recomanat per Henslow per a ocupar la plaça de naturalista al viatge cartogràfic que el vaixell “H.M.S.Beagle”

havia de fer a l'Amèrica del Sud i a les Índies Orientals. La volta al món del “Beagle” durà cinc anys i canvià profundament el pensament de Darwin, que tornà a Anglaterra decidit a dedicar la seva vida a la ciència. L'any 1839 publicà *Journal of Researches during H.M.S.Beagle's Voyage round the World*. Els primers resultats de les seves observacions foren geològics, però la gran aportació fou en el camp de la biologia. Les observacions sobre la distribució geogràfica dels fòssils de l'est de l'Amèrica del Sud i la fauna de les illes Galápagos, el convenceren que els éssers de la natura no podien ésser explicats per creació separada, sinó que llur origen demanava una teoria **evolucionista**. El 1837 inicià el primer llibre de notes sobre l'origen de les espècies. El 1842 redactà un breu resum de la seva teoria que no s'atrevia a publicar perquè estava convençut que li mancava preparació. Feia més de vint anys que treballava en el projecte de l'origen de les espècies quan, el 1858, Wallace li envià el seu assaig *On the Tendency of Varieties to Depart Indefinitely from the Original Tipe*, que contenia les mateixes conclusions que la seva teoria. Decidiren de fer una presentació conjunta, que tingué lloc a la Linnean Society l'1 de juliol de 1858. Darwin començà immediatament a preparar un resum de les seves teories, *On the Origin of Species by Means of Natural Selection or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*, un dels llibres de més gran repercussió que hom ha escrit. L'any 1868, Darwin continuà la seva tasca investigadora i publicà *The Variation of Animals and Plants under Domestication* (1868), *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* (1871), *The Effect of Cross Fertilization in the Vegetable Kingdom* (1876), *The Different Forms of Flowers and Plants of the Same Species* (1877), entre d'altres. *Live and Letters*, publicat pel seu fill sir Francis l'any 1887, conté una versió reduïda de l'autobiografia escrita per Darwin per als seus fills.

dàtil *BOT* Fruit en baia de la palmera datilera (*Phoenix dactylifera*), de forma el·lipsoïdal prolongada, d'uns quatre centímetres de llargària per dos d'amplada. Comestible, tant fresc com confitat, és ric en sucre, fibra, calci i fòsfor. N'hi ha nombroses varietats, agrupades en dos tipus bàsics: els dàtils grossos, blancs i sucrosos, i els petits, secs i amb poc sucre. Per dessecació i molta hom n'obté farina. Són la base de l'alimentació en els estats productors, com l'Aràbia Saudita, Egipte, Líbia, l'Iran i l'Iraq.

Dato Iradier, Eduardo (la Corunya 1856 — Madrid 1921) Polític gallec. Diputat conservador, el 1889 ocupà el ministeri de governació. L'any 1902 fou ministre de gràcia i justícia. Ocupà la presidència del congrés durant l'època de la Solidaritat Catalana (1907-09). Després de la Setmana Tràgica, en el si del partit conservador encapçalà la fracció dels “*idóneos*”. Amb el sosteniment del monarca, formà govern l'any 1913, i així dividí el patit conservador. Tornà a ésser cap del govem l'any 1917 i el 1918 fou ministè d'estat al govern nacional de Maura. l'any 1920 fou nomenat cap del govem. Morí víctima d'un atemptat de sindicalistes catalans.

dau Peça cúbica d'os, vori o fusta que porta marcat en cada cara, mitjançant punts, un nombre diferent, des de l'1 fins al 6, i serveix per a diferents jocs d'atzar.

Daumier, Honoré-Victorin (Marsella 1808 — Valmondois 1879) Pintor, dibuixant, gravador i escultor francès. Les seves sàtires contra el rei Lluís Felip el portaren a la presó. El 1848, fou presentat amb *La République*. Es destaquen les seves obres de temàtica social (*Vagó de tercera*, Nova York). La seva pinzellada llarga i esbossada, i una acusada distorsió de les formes, el fan un precursor de l'expressionisme. Féu també escultura.

daurada [*Pluvialis sp*, família dels caràdrids] *ZOOL* Gènere d'ocells de l'ordre dels ciconiformes representats per dues espècies. La **daurada grossa** (*P.apricaria*) habita llocs humits i s'alimenta, principalment de nit, a base de cucs, insectes i altres petits invertebrats. És un ocell de cacera. Durant el bon temps viuen al nord d'Europa i d'Àsia, però en arribar l'estiu emigren cap al sud d'aquests continents i també cap a l'Àfrica. La **daurada petita** (*P.dominica*) és un dels ocells migratoris que recorre distàncies més llargues, car va

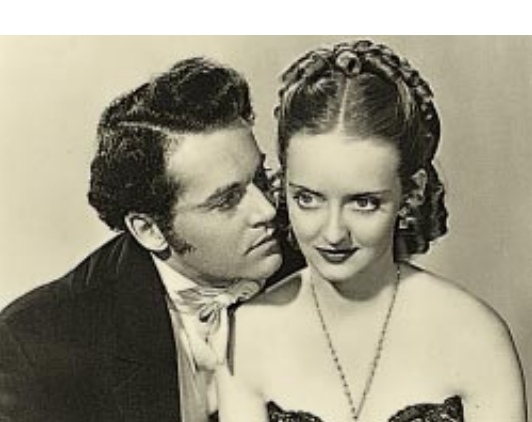
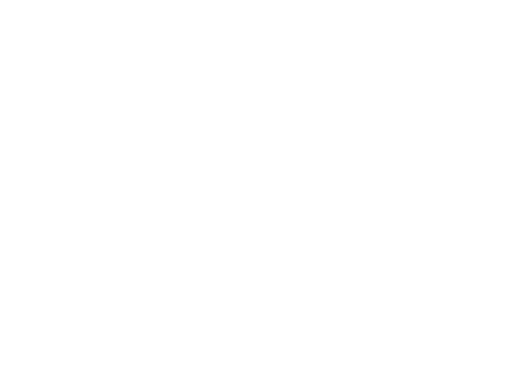
Còpia florentina del David de Miquel Àngel

James Dean amb Nathalie Wood en una escena del film Rebel Without a Cause (1955)

James Dean amb Nathalie Wood en una escena del film Rebel Without a Cause (1955)

Bette Davis amb Henry Fonda en el film Jezebel (1938)

des del nord d'Àsia i d'Amèrica fins al sud d'aquests continents i l'est d'Àfrica.

dauradella [*Ceterach officinarum*, família de les aspleníacies] *BOT* Falguera de fulles pinnatilobades, amb els lòbuls alterns i arrodonits, la cara superior de les quals és glabra i de color verd mat, i la inferior és recoberta per innombrables esquames rosses, entre les quals hi ha els esporangis. Viu en roques i parets. Planta medicinal, ha estat molt emprada com a diürètica i anticatarral.

David (Betlem ~1040 aC — Jerusalem ~970 aC) Rei de Judà i d'Israel i figura central de la tradició veterotestamentària. Entrà a la cort del rei Saül per la seva habilitat musical i per haver vençut Goliat; però, tot i haver-se casat amb Milkà, filla del rei, hagué de fugir per la gelosia d'aquest. A la mort de Saül, les tribus del sud el proclamaren rei de Judà a Hebron (~1010 aC), i més tard fou reconegut per les tribus del nord com a rei d'Israel (~1002 aC). Conquerí la fortalesa de Sió, a Jerusalem, i hi establí la seva residència. Desplegà una política exterior expansionista, i a l'interior s'imposà una tasca unificadora i centralitzadora: establí la capital a Jerusalem i construí un santuari central. La brillantor exterior del regnat de David restà entelada per la permanent tensió entre tribus i per diversos fets familiars: el comportament de David amb Uries, per tal d'aconseguir la seva dona Betsabé, de la qual nasqué Salomó, la violació de Tamar, filla de David i Maakà, pel seu germanastre Ammon, i la venjança d'Absalom, la rebel·lió d'aquest contra el seu pare David i les intrigues successòries del mateix Salomó contra Adonies. La posteritat s'encarregà d'idealitzar l'època i la figura de David com a prototip messiànic. D'altra banda, la construcció del temple de Jerusalem i la seva creació poètico-religiosa són importants aportacions de David a la fe veterotestamentària. Ha estat representat en l'art cristià com a rei, com a músic i com el pastor adolescent vencedor de Goliat.

David, Jacques-Louis (París 1748 — Brussel·les 1825) Pintor francès. El 1784, fou elegit acadèmic i pintà el *Jurament dels Horàcs*, que assolí un gran èxit. *La mort de Sòcrates* (1787, Nova York) i, especialment, *Brut i els seus fills* (1789, Louvre) el consolidaren com artista neoclàssic compromès amb la revolució. Esdevingué membre de la Convenció i inspector general de belles arts. El 1793 pintà la mort del seu amic Marat (Brussel·les), la seva obra mestra. Empresonat el 1794 com a addicte a Robespierre, fou alliberat pel Directori l'any següent. Esdevingué l'artista oficial de Napoleó, i pintà la *Coronació de l'emperador* (1805-07, Louvre). Caigut Bonaparte, el 1815 s'exilià a Brussel·les. Cal fer esment dels seus retrats (*Mme Sériziat*, 1795, Louvre; *Mme Récamier*, 1800, Louvre, etc), i remarcar que David fou qui realment imposà el *neoclassicisme* plàstic. Deixebles seus foren Gros, Gérard, Girodet i Ingres.

Davis, Bette (Lowell, Massachusetts 1908 — París 1989) Actriu cinematogràfica nord-americana. De gran temperament dramàtic, obtingué l'Oscar el 1935 per *Dangerous*, i el 1938 per *Jezebel*. Altres films en què ha intervingut són *All About Eve* (1950), *What Happened to Baby Jane?* (1962), *The Anniversary* (1968), *The Whales of August* (1987) i *Wicked Stepmother* (1989).

Dawha, Al- [o *Doha*] Capital de l'estat de Qatar, a la costa del golf Pèrsic, a l'est de la península de Qatar (217 294 h [1986]). Hi ha importants jaciments de petroli i de gas.

Dean, James (Fairmont, Indiana 1931 — Paso Robles, Califòrnia 1955) Actor cinematogràfic nord-americà. Inquiet i rebel, la creació que féu de Cal Trask a *East of Eden* (1955) el convertí en l'ídol d'una joventut desorientada i inconformista. També protagonitzà *Rebel Without a Cause* (1955) i *Giant* (1956).

Debussy, Claude-Achille (Saint-Germain-en-Laye 1862 — París 1918) Compositor francès. Estudià a París amb César Franck i amb Massenet. El 1884 guanyà el premi de Roma. La seva harmonia ha estat anomenada “impressionista”. Per a l'escena escriví l'òpera *Pelléas et Mélisande* (1892-1902), el “misteri” *Le martyre de Saint-Sébastien* (1911) i els ballets *Khamma* (1912) i *Jeux* (1913). Per a orquestra, es destaquen *Prélude à l'après-midi d'un faune*

(1892-94), *La mer* (1905), *Images* (1906-09), etc. La seva obra de cambra és important: un quartet de corda (1893) i tres sonates per a diferents instruments. Per al piano escriví la *Suite Bergamasque* (1890-1905), diverses sèries d'*Images*, preludis i estudis, i les *Estantpes* (1903), i també *lieder* d'una gran bellesa. Publicà un gran nombre d'articles de crítica i d'estètica musical. El 1921 en fou publicada una selecció amb el títol *Monsieur Croche antidilettante*.

decadentisme *LIT/ART* Tendència sorgida a França en 1880-90 que es manifestà en la literatura, l'estètica i la moral. Partia de la consciència d'ésser a la fi d'una civilització i a l'inici d'un període decadent. Es basaven en les teories de Giambattista Vico, Rousseau i l'estudi de Montesquieu sobre la decadència dels imperis. Baudelaire, Rimbaud i Gauthier en foren els precursors, i Verlaine en fou el portaveu. L'obra més representativa fou la novel·la *À rebours* de Joris-Karl Huysmans. L'escola influí en Oscar Wilde, D'Annunzio, Valle-Inclán, etc, i dins les arts plàstiques, en els simbolistes i molt especialment en Aubrey Beardsley.

decatló *ESPORT* Prova combinada d'atletisme que comprèn deu disciplines. Es fa en dues jornades consecutives en l'ordre següent: en la primera, 100 metres llisos, salt de llargada, llançament del pes, salt d'alçada i 400 metres llisos; en la segona, 110 metres tanques, llançament del disc, salt amb perxa, llançament de la javelina i 1 500 metres llisos. Forma part dels Jocs Olímpics des del 1912.

De Chirico, Giorgio (Bolos, Grècia 1888 — Roma 1978) Pintor italià. La seva obra, fins el 1919, era dins la línia de la “pintura metafísica”. La seva sèrie de *Places d'Itàlia*, reflecteix una profunda solitud i una visió angoixada del món. Inicià el surrealisme pròpiament dit. Féu *Intèriors metafísics*. Posteriorment derivà vers l'academicisme. És també autor d'assaigs sobre diversos artistes.

decibel [dB] Unitat per a mesurar relacions de potències igual a la desena part del bel. És emprat també per a expressar relacions de tensions i corrents. Per a potències, el nombre de dB és 10×log (*P*₂/*P*₁); per a tensions és 20×log (*V*₂/*V*₁); i per a corrents és 20×log (*I*₂/*I*₁). Sovint hom pren un valor arbitrari de referència al qual fa correspondre el valor 0 dB. En acústica la intensitat sonora de referència és *I*₀=10⁻¹⁶ W/cm², corresponent a una pressió acústica de *p*₀=2×10⁻⁵ N/m². En electrònica, i especialment en telecomunicacions, és corrent de prendre com a referència la potència d'1 mW sobre una resistència de 600 Ω.

declinació *GRAM* Flexió nominal d'una llengua. La *declinació flexiva* presenta les diverses possibilitats de flexió d'un article, substantiu, adjectiu o pronom mitjançant les desinències corresponents. En les llengües aglutinants la declinació dels mots es fa mitjançant els afixos, que tenen la mateixa funció que les desinències de les llengües flexionals. En la major part de les llengües indoeuropees modernes —entre les quals el català— és més usada la *declinació preposicional*, que és aquella que indica les funcions sintàctiques mitjançant l'addició de preposicions als mots. En algunes llengües és usada la *declinació sintàctica*, que indica les funcions sintàctiques mitjançant l'ordre dels mots dins la frase.

decret *DR* **1** Disposició general o resolució dels òrgans col·legiats de l'estat o de les comunitats autònomes. **2 decret llei** Norma amb rang de llei dictada amb caràcter provisional pel govern en casos d'extraordinària i urgent necessitat i que en el termini màxim de trenta dies ha d'ésser convalidada o refusada pel Congrés dels Diputats. La constitució prohibeix d'utilitzar-la per a regular matèries determinades. Els governs de les comunitats autònomes estan mancats de la facultat de dictar decrets llei. **3** Forma particular que assumeixen les ordres escrites emanades de la competent autoritat eclesiàstica.

deducció **1** *FILOL* Raonament mitjançant el qual hom conclou rigorosament d'una o més proposicions (*premisses*) una altra que n'és la conseqüència (*conclusió*), en virtut d'unes regles lògiques. Identificada sovint amb el sil·logisme, n'és la forma més usual. Com a mètode cognoscitiu, sol ésser contraposada a la *inducció*. Hom dis-

tingeix la **deducció constructiva** o *demostració* de la simple **deducció formal**, en què la conclusió no afegeix res de nou. **2 deducció fiscal** *ECON* Reducció, sobre la base imposable, de la renda subjecta a imposició fiscal. El seu objecte principal és d'obtenir una millor redistribució de la renda. Els factors que l'afavoreixen són les despeses d'explotació, les personals i les càrreges familiars del contribuent.

defecte 1 *DR* Omissió d'algun requisit que la llei exigeix als actes jurídics i que, si és essencial, produeix la nul·litat de l'acte. **2** *GEOL* Interrupció de la regularitat de la xarxa cristal·lina d'un sòlid. Dins tots els sòlids hi ha defectes, i llur presència determina les seves propietats. Entre els **defectes puntuals** hi ha els dels llocs *vacants*, que són els buits que apareixen com a efecte del trasllat d'un àtom des de la seva posició normal dins la xarxa cristal·lina fins a la superfície del cristall. En alguns casos passa al contrari, un àtom de la superfície es col·loca als intersticis de la xarxa cristal·lina (*defecte intersticial*), o bé l'àtom que hi intervé no és cap dels elements dels quals és compost el sòlid (*impuresa intersticial*). En altres casos un àtom pot no arribar a la superfície, perquè roman en els intersticis de la xarxa i crea, per tant, un defecte intersticial i, alhora, un lloc vacant (*defecte Frenkel*). Una altra irregularitat és la substitució d'un àtom en un punt de la xarxa per un altre àtom, que pot ésser de la mateixa base del cristall, o bé un àtom estrany (*defecte substitucional* o *impuresa substitucional* respectivament). Finalment, en els cristalls iònics es produeixen vacants dobles consistents en la falta d'un ió de cada classe, els quals no són als llocs respectius dins la xarxa regular del cristall (*defecte Schottky*). Algunes vegades hi ha grups de vacants associades, que donen lloc a defectes més complexos. Els **defectes lineals** són les *dislocacions*. Entre els **defectes superficials** hi ha els *límits de gra*, que són les interfícies que separen regions del cristall de diferent orientació que han crescut separatament, i les *imperfeccions apilades*, que provenen de l'omissió d'un pla sencer del cristall durant el creixement. Finalment, els **defectes volúmics** consisteixen en l'acumulació d'impureses o de defectes puntuals, o bé en una estructura desordenada.

definició 1 *FOTOG* Propietat d'un objectiu de reproduir fidelment els petits detalls d'una imatge. Hom mesura el grau de definició pel nombre de ratlles per mil·límetre que l'objectiu és capaç de reproduir. **2** *LÒG* Proposició que té per objecte explicar les notes que té un concepte, segons el seu significat (*definició formal*) o segons el seu contingut (*definició real*).

Defoe, Daniel (Londres 1660 — 1731) Escriptor anglès. Comerciant, participà en política i, durant el regnat de Jordi I, fou el periodista polític més important de l'època, de signe liberal. Publicà *The Life and Strange Adventures of Robinson Crusoe* (1719), que tingué dues continuacions (1719 i 1720), encetant una carrera literària que el féu sense proposar-s'ho el pare de la novel·la moderna. Penetrant, concís i expressiu, publicà *The Life of Captain Singleton* (1720), *The Fortunes and Misfortunes of the Famous Moll Flanders* (1722), *Roxana* (1724), etc. Abandonà el gènere, però fins a la seva mort continuà publicant obres diverses, fins a un total de 500 títols.

degà 1 El membre més antic d'un cos per ordre de recepció. **2** *CATOL* Prevere que tenia cura d'una circumscripció diocesana equivalent a l'actual arxiprestat, per delegació del bisbe. Anomenat també *vicari forà* o *rurla*, fou sinònim d'arxipreste. A partir del concordat amb Espanya del 1851, pel qual foren creats nous arxiprestats, el nom de degà fou reservat per a les antigues circumscripcions diocesanes, com és el cas del bisbat de Barcelona, que manté degans a Granollers, Vilafranca i Piera.

Degas, Edgar (París 1834 — 1917) Nom amb què signà el pintor i escultor francès Edgar-Hilaire-Germain De Gas. Formà part del grup del Café Guerbois (1866). Fou un dels organitzadors de la primera exposició dels impressionistes (1874), i en féu una d'individual el 1893. Se centrà en el retrat (*La família Beelli*, 1860-62), les curses de cavalls (*Joqueis davant les tribunes*, 1869-72) i temes de ballet (*Orquestra de l'Òpera*, 1868-69; *Assaig de ballet a l'escenari*, 1873-74, Nova York). Pintà esce-

nes de gènere (*Oficina de cotons a Nova Orleans*, 1872) i temes sòrdids en interiors (*L'absenta*, 1876). A partir del 1876, emprà el pastel en representacions de nus femeníns intimistes. Fou un colorista extraordinari, que a la vegada donà preponderància a la línia i a la composició. Aportà un nou enfocament que tenyeix les obres d'instantaneïtat: *Place de la Concorde* (1875, Berlín), *Miss Lala al circ “Fernando”* (1879, Londres), etc.

degeneració *BIOL* Estat patològic de la substància viva (òrgan, teixit o cèl·lula) manifestat per modificacions de l'estructura morfològica, física o química. La degeneració pot afectar les cèl·lules i/o la substància intercel·lular. Les causes principals de degeneració són la hipòxia, els agents tòxico-infecciosos, els trastorns metabòlics i enzimàtics, els dèficits nutritius i la fecundació entre individus amb un grau elevat de consanguinitat. Les lesions predominantment cel·lulars són els trastorns del *metabolisme hidromineral*, del *metabolisme dels lípids*, del *metabolisme dels glícids* i els trastorns *per acumulació de pigments*. Les lesions que afecten la substància intercel·lular produeixen l'aparició de moc i greix i el dipòsit de substàncies estranyes. Segons aquestes substàncies, hom distingeix la *degeneració hialina*, la *degeneració amiloide* i la *degeneració mucoide*.

De Havilland, Olivia (Tòquio 1916) Actriu cinematogràfica nord-americana. Aconseguí la popularitat en formar parella amb Errol Flynn en una desena de films d'aventures. Guanyà en dues ocasions l'Oscar d'interpretació: el 1946 per *To Each His Own* de M.Leisen i tres anys després per *The Heiress* de W.Wyler. Participà en *Gone with the Wind* (1939) de V.Fleming.

dejuni *RELIG* Privació voluntària d'aliment per motius ascètics o religiosos. Practicat per nombrosos pobles de l'antiguitat i per pobles primitius, el dejuni apareix sovint lligat als ritus d'iniciació. Entre els jueus, cristians i musulmans (*ramadà*), té un sentit penitencial.

De Klerk, Frederik Willem (Johannesburg 1936) Polític sud-africà. Membre del “Nationalpartei”, entrà en el Parlament el 1972 i regentà diversos ministeris des del 1978. Pel febrer del 1989 fou elegit president del partit i per l'agost accedí a la presidència de l'estat. Alliberà els presos polítics, dictà un seguit de lleis conduents a la liquidació de l'*apartheid* i mantingué freqüents contactes amb l'ANC. El 1993 li fou concedit el premi Nobel de la pau juntament amb Nelson Mandela. Després de les eleccions d'abril del 1994 i la victòria de l'ANC, es convertí en vice-president segon del govern.

Delacroix, Ferdinand-Victor-Eugène (Charenton, París 1789 — París 1863) Pintor francès. Alumne de Pierre Guérin a l'École des Beaux-Arts, fou company de Géricault, que l'influí (*Barca de Dant*, Louvre, 1922). S'expressà amb un estil nou, a la vegada que transmetia missatges denúncia a la *Matança de Quios* (1824, Louvre) i a *Execució de Marino Faliero* (1826, Wallace Collection de Londres). Al Salon del 1828, la seva *Mort de Sardanàpal* (Louvre) fou molt discutida. El 1830 s'adherí als qui destronaren Carles X i pintà la *Llibertat guiant el poble* (Louvre). Difongué la temàtica mora en l'art europeu (*Dones d'Alger*, 1834, Louvre). Fou el capdavanter del Romanticisme pictòric francès i un fervent defensor de la llibertat de l'artista. Estudià Il Veronese i cercà un equilibri cromàtic basat en la complementaritat dels colors, obrint el camí a les posteriors experiències impressionistes i divisionistes.

Delaunay, Robert (París 1885 — Montpeller 1941) Pintor francès. Fou influït per Cézanne i, més tard, passà per una etapa cubista: *Saint-Séverin* (1909), i les tres versions de la torre Eiffel. La seva pintura, que experimentà amb la llum i el moviment del color pur, fou la primera manifestació de pintura abstracta a França: *Finestres* (1912), *Homenatge a Louis Blériot* (1914, Grenoble), i Apollinaire la considerà el símbol de l'orfisme. Després d'un període figuratiu (1915-30) *Corredors* (1924-26), tornà als ritmes abstractes i executà decoracions com les de l'Exposició Internacional de París (1937), en col·laboració amb la seva muller, Sonia Terk, pintora i dissenyadora.

Delaware Estat dels EUA (5 295 km²; 709 000 h [1994]). La capital és Dover

La Gran Mesquita de Delhi

Autoretrat de Ferdinand-Victor-Eugène Delacroix (1839) (Musée du Louvre, París)

(27 630 h [1990]). S'estén pel sector nord-est de la península i badia de Delaware. La xarxa hidrogràfica és formada per l'estuari navegable del Delaware. És conreat un 60% del territori, on predominen els cereals i els productes d'horta. La indústria química tradicional es diversificà enormement després de la Segona Guerra Mundial, i ha esdevingut l'estat de renda per càpita més alta dels EUA. Visitat per Hudson (1609), fou colonitzat per holandesos (1631) i per suecs (1638). El 1665 Delaware passà a Anglaterra. El 1776 la colònia es declarà independent i signà la primera nova constitució (1787).

Delfos Antiga ciutat de Grècia, a la Fòcida, al vessant meridional del mont Par-nàs. Famosa pel santuari d'**Apol·lo**, era centre d'una important amfictionia i seu de l'oracle capital del món grec, que funcionà des del s VII aC fins al s IV dC. A partir del 582 aC cada quatre anys s'hi celebraven els jocs pitis. Delfos fou saquejada pels foceus (355 aC) i posteriorment per Sul·la, Neró i els emperadors cristians.

Delhi Ciutat de l'**Índia**, capital del territori homònim (7 174 755 h [1991]). L'aglomeració comprèn la capital de l'estat, Nova Delhi, seu del govern, l'administració i les ambaixades, a la riba dreta del riu Yamunā, afluent del Ganges. Conserva les tradicions artesanals (el treball de l'or, el vori, l'argent i els brodats) i s'hi han afegit les noves indústries (manufactures de cotó, ceràmica, vidre, productes químics, farina i materials de construcció). Fou fundada al s I. Els musulmans l'ocuparen el 1193 i es convertí en la capital d'un extens soldanat. Destruïda per Tamerlà (1398), esdevingué el centre de l'imperi mogol de l'Índia. Els anglesos l'ocuparen el 1761 i el 1803, però el 1857 els sipais revoltats la convertiren temporalment en llur capital. Capital de l'Índia britànica (1912-31) fins que l'administració fou traslladada a la part nova, o Nova Delhi. Entre els monuments musulmans sobresurt el Quṭb Minār (1226), de 72 metres d'alçada. L'època mogol presenta un gran interès: fort Roig (1639-47), Gran Mesquita (1644-58), tomba d'Humūm (1654) i mesquita de la Perla (1660).

Delibes, Miguel (Valladolid 1920) Novel·lista castellà. La seva obra gira entorn de dues tesis: l'autenticitat de la vida rural davant la civilització urbana i la mort com a pedra de toc del sentit últim de la vida. L'estil dels primers anys vacil·la entre la novel·la de tesi, densa i lenta (*La sombra del ciprés es alargada*, premi Nadal, 1948) i l'obra de ritme més àgil (*El camino*, 1950; *Diario de un cazador*, 1955, etc). *Las ratas* (1962) és la síntesi de totes dues vies. Altres obres són *La hoja roja* (1959), *Cinco horas con Mario* (1967), *Parábola de naufrago* (1969), *Las guerras de nuestros antepasados* (1975), *El disputado voto del señor Cayo* (1978), *Los santos inocentes* (portada al cinema per Mario Camus, el 1983), *La señora de rojo sobre fondo gris* (1991), etc. També ha conreat el periodisme i el reportatge, i és autor d'estudis sobre literatura. És membre de l'Academia Española des del 1973. El 1991 li fou donat el Premio Nacional de las Letras Españolas i el 1994 el Miguel de Cervantes, edició del 1993.

delicte 1 *DR* Acció o omissió dolosa o culposa prohibida per la llei, segons l'ordenament jurídic de cada estat, sota l'amenaça d'una pena greu. Les figures delictuoses són distintes segons els estats, i canvien amb el temps. D'altra banda, determinades conductes antisocials, no essent considerades per la llei i d'acord amb el principi *nullum crimen nulla pena sine lege*, no tenen la condició de delicte. El concepte de delicte inclou tres ele-

ments: *tipificació*, *antijuridicitat* i *punibilitat*. Des del punt de vista del grau d'execució, el delicte pot ésser *consumat* o *frustrat*; se'n diu *temptativa* quan el culpable inicia l'execució del delicte, però no aconpleix tots els actes. Segons les possibilitats de persecució el delicte pot ser un *delicte perseguible a instància de part* o bé un *delicte perseguible d'ofici*. Segons el resultat obtingut, el delicte pot ésser també dividit en tres categories: *delicte formal*, *delicte material* o *delicte preterintencional*
2 cos del delicte *DR PEN* Objecte material amb el qual o sobre el qual ha estat comès un delicte.
3 delicte fiscal *DR PEN* Acció de defraudar a la hisenda, eludint el pagament de tributs o gaudint indegudament de beneficis fiscals.
4 delicte formal *DR PEN* Delicte que es consuma per la sola acció o omissió del culpable sense que calgui que es produeixi un resultat exterior a ell mateix.

Della Robbia Família d'escultors i ceramistes florentins dels ss XV i XVI. El més destacat fou **Luca Della Robbia** (~1400—1482), potser deixeble de Ghiberti. La seva principal aportació foren els relleus de tema religiós (*Madonna delle rose* i *Madonna della mela*, Florència; *Madonna Frescobaldi*, Berlín, i la *Madonna* de l'hospital dels Innocents, Florència). **Andrea Della Robbia** (1435—1528), nebot i deixeble de l'anterior, divulgà les ceràmiques vitrificades. Féu els medallons amb *putti* de la façana de l'hospital dels Innocents (1463) i *La Mare de Déu i els sants* (1505) de la portalada de la seu de Pistoia. El seu fill **Giovanni Della Robbia** (1469—1529), especialitzat en motius ornamentals, és el possible autor d'obres menors atribuïdes al seu pare.
Girolamo Della Robbia (~1488—1566), també fill d'Andrea, treballà a França al servei de Francesc I i decorà el castell de Madrid, al Bois de Boulogne, i el de Fontainebleau.

Delors, Jacques Lucien Jean (París 1925) Polític i economista francès. Desenvolupà càrrecs de responsabilitat en la banca francesa. L'any 1979 fou nomenat president de la Comissió d'Economia i Política Monetària de les Comunitats Europees. Des del 1984 fins al gener de 1995 ocupà la presidència de la Comissió de les Comunitats Europees.

delta *GEOG* Espai de terra, de vegades de forma triangular, que els al·luvions d'un riu formen a la seva desembocadura. La forma és determinada per una sèrie de factors, com el pendent del fons marí, la configuració costanera, la direcció i la velocitat dels corrents marins i la velocitat, el cabal, la càrrega, i l'orientació del curs del riu. Si hi predomina l'acció fluvial, els deltes són *lobulats*, com els del Roine i de l'Ebre, o *digitats*, com el del Mississipí; si hi predomina, per contra, l'erosió marina, adquireixen formes arrodonides, com el del Llobregat. Vora les capes frontals hi ha les capes de fons formades pels materials fins procedents de la floculació.

Delta de l'Ebre, parc natural del Zona del Delta de l'→***Ebre***, considerada com a espai protegit des del 1983, decret que fou ampliat el 1986. El parc té una superfície total de 7 736 ha, i és dividit entre la comarca del Montsià (5 316 ha) i la del Baix Ebre (2 420 ha). Comprèn els estanys de les Olles, del Canal Vell, el Garxal, de l'Alfacada, la Tancada, l'Encanyissada i de la Platjola, la península de la Punta de la Banya i el port del Fangar, els ullals de Baltasar, els erms de Casablanca i les illes de Sant Antoni, Sapinya i de Buda. És la zona humida més important dels Països Catalans. El poblament vegetal s'agrupa en diferents comunitats: les del salobrar, les dels sorrals, les dels estacadors, les de les riberes i les de les basses i les conduccions d'aigua. Hi destaquen algunes alberedes i salzerars, sovintejades per verns, freixes, oms i vimeteres. La vegetació és també molt característica als arrossars, amb espècies notables com l'herba presseguera, l'alfàbrega, l'alfabregueta. Pel que fa a la fauna, hi destaca la riquesa ornitològica (unes 260 espècies diferents, un 60% del total d'espècies europees). El parc disposa de diversos serveis: el Centre de Recepció i Documentació del parc natural del Delta de l'Ebre (a Deltebre), l'Ecomuseu del Delta de l'Ebre o l'estació biològica ubicada a la bassa del canal Vell, entre d'altres.

demagogia *POLÍT* Política basada en l'ús de mètodes emotius i irracionals per a estimular els sentiments dels governats

parc natural del Delta de l'Ebre Vista de la Cava, poble del municipi del Deltebre

Luca Della Robbia Nois cantant, relleu de la cantoria de Florència (Museo dell'Opera del Duomo, Florència)

cap a l'acceptació de programes d'acció impracticables que miren només de mantenir situacions de privilegi. Aquesta política va molt lligada als sistemes de govern dictatorials o de liderat.

demanda *ECON* Quantitat de productes o de serveis que un comprador està disposat a adquirir. Hom anomena **demanda efectiva** la quantitat de productes que correspon al poder de compra dels demandants, i **demanda potencial** la corresponent al desig però no al poder, o a l'inrevés. Hom parla de tres tipus: la **demanda composta**, quantitat demanada d'un producte per a la seva utilització en diferents funcions, la **demanda conjunta** o **complementària**, quantitat demanada d'un producte juntament amb quantitats d'altres productes, i la **demanda derivada**, quantitat demanada dels factors de producció condicionada a la demanda del producte final. La **corba de demanda** relaciona els preus d'una unitat de producte amb les quantitats que el consumidor desitja comprar.

demència *PSIC/PAT*
1 Pertorbació total o parcial de les facultats mentals provocada per lesions cerebrals, especialment a l'encèfal i les seves cobertures. La demència sempre pressuposa la pèrdua d'unes facultats abans existents i desenvolupades.
2 demència precoç Esquizofrènia.
3 demència senil Demència provocada principalment per trastorns circulatoris del cervell en l'edat avançada.

Demèter Divinitat major grega, filla de Cronos i de Rea, pertanyent a la generació dels déus olímpics. Hom la identificà, segons l'etimologia dòrica del seu nom (Terra-Mare), amb Gea i Rea-Cíbele. Fou la deessa del blat i dels cereals. En les llegendes i els cultes és estretament vinculada a la seva filla Persèfone, fruit de la seva unió amb Zeus.

De Mille, Cecil Blount (Ashfield, Massachusetts 1881 — Hollywood 1959) Director cinematogràfic nord-americà. Fundador, amb Jesse L.Lasky i Samuel Goldwyn, del que més tard esdevindria la Meca del cinema: Hollywood. Especialitzat en temes bíblics, fou el creador de grans produccions, com *King of Kings* (1926), *Cleopatra* (1934), *The Ten Commandments* (1956). El seu film *The Greatest Show on Earth* (1952) obtingué l'Oscar a la millor pel·lícula.

democràcia *POLÍT*
1 Doctrina política que defensa la intervenció del poble en el govern i en l'elecció dels governants. El terme *democràcia* (δημοκρατία) aparegué a la Grècia antiga, i designava una concepció política defensada per un partit, més que no pas un tipus determinat d'organització de l'estat. Aquest sistema no féu fortuna a Roma com a forma de govern. Les bases de la democràcia moderna es congriaren a Anglaterra al s XVII. La promulgació del Bill of Rights (1689) i les formulacions teòriques de Locke dibuixaren un estat derivat d'una convenció entre els homes lliures. Montesquieu i Rousseau i altres pensadors feren noves aportacions teòriques amb la definició de la separació de poders. Una

concreció d'aquesta nova idea de la teoria política fou la promulgació de la constitució francesa del 1791 amb la declaració dels Drets de l'Home i del Ciutadà. Durant els ss XIX i XX la idea de democràcia ha estat associada al constitucionalisme liberal i al parlamentarisme, definint-se per la igualtat dels ciutadans davant la llei, la responsabilitat del govern respecte a l'electorat, el sufragi universal, les eleccions periòdiques, el sistema de partits polítics i el reconeixement d'una sèrie de llibertats civils.
2 democràcia cristiana Conjunt de moviments, partits polítics i sindicats que volen posar al servei de la democràcia la doctrina de l'evangeli. Històricament aparegué com l'intent de reconciliar el cristianisme amb el món nou sorgit de la Revolució Francesa i alliberar l'Església del seu compromís amb l'antic règim. Les arrels es troben en dos moviments de mitjan s XIX: *catolicisme liberal* i catolicisme social (moviment *social catòlic*). Després de l'oposició de diversos pontífexs a la creació d'un partit democratacristià (Pius IX, Lleó XIII, Pius X), amb Benet XV arribà un clima més favorable: Luigi Sturzo fundà (1918) el Partito Popolare Italiano, antecessor de la democràcia cristiana actual. Més tard aparegueren el Parti Démocrate Populaire (1924) Mouvement Républicain Populaire, la Unió Democràtica de Catalunya (1931) i la Falange Nacional xilena (1938; des del 1957 Partido Demócrata Cristiano). Tots aquests partits i també el Zentrum alemany foren esbandits pels règims totalitaris que dominaren Europa fins el 1945. Durant els anys cinquanta, els partits democratacristians assoliren majories a diversos països d'Europa. Durant els anys seixanta, la democràcia cristiana tingué una gran difusió a l'Amèrica Llatina, la qual s'afeblí durant les dècades dels setanta i els vuitanta gràcies a les dictadures militars i a la crisi econòmica. A Europa, les formacions polítiques d'aquesta filiació mantingueren una presència notable en molts estats (República Federal d'Alemanya, Bèlgica, Itàlia, Luxemburg, els Països Baixos, Suïssa, Noruega). A l'estat espanyol, durant el franquisme, es desenvoluparen grups clandestins d'orientació democratacristiana (Izquierda Demócrata Cristiana, Democracia Social Cristiana, que el 1975 es convertí en Federació Popular Democràtica), que practicaren una oposició moderada i, al final dels anys seixanta, integraren, amb el Partit Nacionalista Basc i la Unió Democràtica de Catalunya, l'Equip Demòcrata Cristià de l'estat espanyol. Amb vista a les eleccions del 1977, el sector més progressista del moviment s'uní a la Federació de la Democracia Cristiana, mentre l'ala més dretana s'integrava dins la nova Unió de Centro Democrático. Amb la crisi d'aquesta, els democratacristians que n'havien format part formaren el Partido Demócrata Popular (1982).

demografia *GEOG* Ciència que té com a objecte l'estudi de la població. La demografia com a ciència és recent, però l'interès pels fets de població és antic: els censos militars i fiscals d'Egipte o de Roma, les utopies polítiques dels filòsofs grecs, etc. A mesura que l'estadística anà facilitant una més gran acumulació de dades, la demografia perfeccionà els seus mètodes. D'altra banda, una nova ciència, l'*ecologia humana*, considera la població una de les variables fonamentals de l'ecosistema mundial. La metodologia o anàlisi demogràfica s'articula entorn de dos grans apartats: l'*anàlisi quantitativa* i l'*anàlisi qualitativa*. La primera s'interessa exclusivament pels fets quantificables. L'anàlisi qualitativa s'interessa per l'herència, la genètica i la transmissió dels caràcters somàtics i psíquics. Els censos són la base de l'estadística que permeten l'estudi dels diferents fenòmens demogràfics.

Demòstenes (Atenes 384 aC — Calau­rea 322 aC) Polític i orador, del *démos* de Peània. Ha estat considerat el millor orador d'Atenes i model universal d'oratòria. Passà dels discursos privats, als polítics, i a l'acció oratòria personal, inspirant-se en un sentiment ardorós i profund de la grandesa d'Atenes. Els seus discursos utilitzen un vocabulari planer, ple de metàfores i períodes variats. La lluita per Amfípolis originà el primer discurs de la sèrie que li donà nom: les *Filípiques* (351 aC). El seguien les tres *Olintíques* (349-348 aC), *De la pau* (345 aC), la segona *Filípica*

(344-343 aC), *Sobre el Quersonès* (342 aC); i novament dues *Filípiques* (341-340 aC). En un procés contra ell escriví *De la corona* (337-330 aC). S'exilià a l'illa de Calau-rea, on se suïcidà.

demostració *MAT* Derivació d'un enun- ciat, mitjançant l'aplicació d'unes deter- minades regles lògiques, a partir d'uns altres enunciats, dits *premisses* de la de- mostració. Qualsevol cadena de demos- tracions ha d'arrencar d'un conjunt finit de premisses no demostrables (*axiomes*). Aquest conjunt és anomenat *el sistema dels axiomes* de la teoria deductiva, i els enunciats que són demostrats a partir dels axiomes s'anomenen *teoremes*. La teoria platònica l'identificà amb la definició. L'escolàstica s'adherí a l'esquema aristotè- lic, que considerava la demostració un procés superior i n'elaborà una classifica- ció (*propter quid, ad intellectum, ad sensum, a priori, a posteriori*). A l'època moderna hom distingeix dos tipus de demostració: l'empirista i el racionalista. Actualment, les anàlisis de la demostració depenen, en general, de dos factors: el primer és la importància del paper del subjecte i l'acceptació d'una proposició com a demostrada o no demostrada; el segon factor és la valoració de l'empíric o el for- mal (analitzant el procés de la *prova*). Ramon Llull defineix la demostració com a *certificació de veritat*. La lògica lul·liana té tres classes principals de demostració: la primera prova, la causa per l'efecte; la segona prova, l'efecte per la causa (aques- tes dues formes coincideixen amb les clàssiques demostracions *a posteriori* i *a priori*); la tercera classe de demostració, original de Llull, és la dita d'*equiparància*, només vàlida en l'àmbit teològic.

demostratiu *GRAM* Dit de les formes pronominals, substantives, adjectives o adverbials que designen una situació en l'espai o el temps. Hom diferencia diver- ses possibilitats demostratives: la de referir-se directament a un substantiu, o fun- ció dística (*aquesta taula*), la d'anticipar alguna cosa que seguirà dins un context (anomenada *catàfora*) (*Aquesta és la nostra desgràcia: que mai no ens vol escoltar*), i, en sentit contrari, la d'incloure una significa- ció ja esmentada en el context (anomena- da *anàfora*) (*Els homes i les dones anaren per camins diferents; aquestes últimes pel camí ample*).

Dénia Municipi i cap de comarca de la **Marina Alta**, als contraforts més orientals de les serralades pre-bètiques, oberts a la mar (66 km²; 24 764 h [1991]). El relleu, d'estil juràssic, és format per plegaments amples interferits per alineacions SW-NE i W-E. El sinclinal del Montgó (753 m alt) s'alça aïllat sobre una plana al·luvial i es prolonga per una plataforma càrstica de 200 m alt (planes de Xàbia) vers el cap de Sant Antoni. A més del riu Girona, hi ha barrancs, com el de l'Alberca i el de l'Altet. El litoral és de transició entre la costa baixa i sorrenca del golf de València, amb dunes i marjals (l'Estanyol, les Basse-tes), i l'espadat alt i mitjà de la torre del Jarro fins al cap de Sant Antoni. L'agricul- tura aprofita 3 536 ha, amb 1 862 ha de regadiu (cítrics i, en menor mesura, horta- lisses). Al secà hi ha, sobretot, ametllers, però també garrofers, vinya i oliveres. Tot el s XIX i el primer terç del XX fou molt important l'activitat pansera a base de raïm moscatell. Hi ha indústria de jogui- nes de plàstic i metall, que es completa amb els subsectors de productes metàl·lics i de fusta i mobles. El turisme és una acti- vitat econòmica bàsica. El sector de ser- veis aglutina la major part de la població activa amb el 64%. La població, després d'un creixement regular durant el s XIX, i d'un considerable estancament fins el 1960, ha crescut força les darreres dèca- des. La *ciutat* (18 841 h [1991], *deniers*; 10 m alt), centre de la Marina Alta, és enfront del port, clau de la seva localitza- ció. El **castell de Dénia** s'alça a 72 m, pro- tegint la població. El raval es consolidà a poc a poc a l'oest i al sud-oest del pujol, en un replanell una mica més elevat que la vila. Sobre les primitives botigues i magatzems de la mar es desenvolupà el segon raval. Arrasada la vila alta durant la guerra de Successió, en romanen dos con- junts: la ciutat murada (*Dalt Dénia*) i el barri marítim o *Baix la Mar*, que tingué un efimer municipi (1836-39) anomenat *Poble Nou de Diana*. L'eixample del s XIX fongué ambdós nuclis. El castell és l'edifi- ci principal, amb elements de totes les

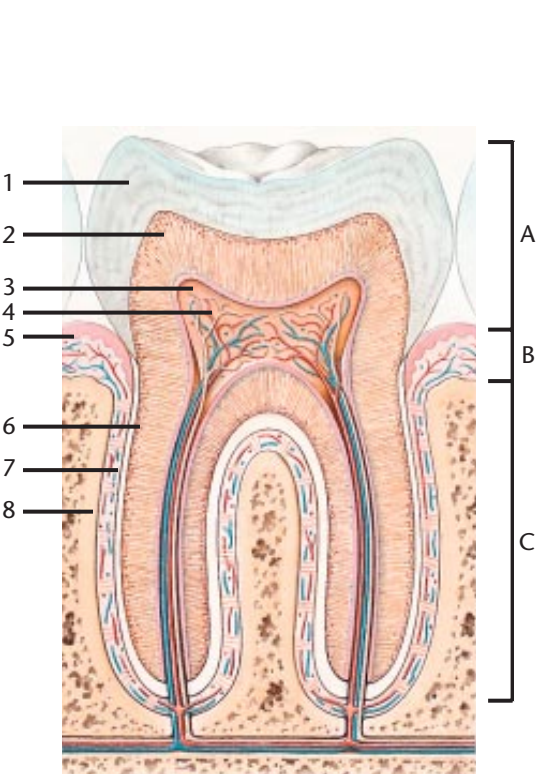
èpoques de la història deniera; en una de les seves instal·lacions coneguda com el Palau del Governador hi ha instal·lat el Museu Arqueològic Municipal. A la fun- ció portuària s'afegeix la comercial. El ferrocarril de la Marina enllaça amb Ala- cant des del 1914. El port ha estat un dels pocs refugis del desabrigat golf de Valèn- cia durant molts segles, i malgrat unes condicions mediocres ha pesat prou en la història comercial i política del país. L'inici del port actual és del 1892, i no fou acabat fins el 1955. El moviment ha min- vat molt i es concentra en la pesca, de forta tradició. El terme comprèn gran quantitat d'urbanitzacions. El primer nucli urbà ben documentat correspon a l'època romana, que fou establerta una ciutat, *Dianium*, amb categoria jurídica de municipi; es mantingué després de l'enfonsada de l'Imperi. Fou seu d'una diòcesi dependent de la província ecle- siàstica Cartaginense (bisbat de Dénia i, després de la conquesta musulmana, a la caiguda del califat, formà la taifa o regne de Dénia (1010); fou tributària del Cid (~1090-92) fins que se n'empararen els almoràvits que la incorporaren a la Xar- quia. Conquerida València per Jaume I (1238), el rei almohade Zayyān s'instal·là a Dénia; la població es rendí, sembla, a mitjan 1244. El 1298 Jaume II en donà la senyoria al comte Ponç IV d'Empúries, però el 1300 la cedí a la seva muller Blan- ca de Nàpols, a la mort de la qual tornà a la corona, fins que el 1323 fou atorgada a l'infant Pere, comte de Ribagorça, el fill del qual fou el primer comte de Dénia. El 1609 fou port principal per on foren expulsats els moriscs del País Valencià. El 1612 recuperà el títol de ciutat. Partidària de l'arxiduc Carles durant la guerra de Successió, les forces austriacistes coman- dades per Joan B. Basset hi desembarcaren el 17 d'agost de 1705, i a Dénia fou pro- clamat rei, però pel novembre del 1708 s'hagué de rendir a les tropes del general D'Asfeld; la ciutat fou arrasada, i els seus habitants passaren a les Balears (hi ro- mangueren només 144 veïns). Durant la guerra del Francès romangué sota control napoleònic fins el 1813. Dins el terme hi ha, a més, l'antic castell d'Orimblai, els llogarets de la Xara i de Jesús Pobre, les caseries de la Pedrera, les Marines, Real, Torrecorrals, el Tossalet, els Palmars, Madrigueres, els Francs, les Bovetes, l'Alqueria de Serra, Santa Llúcia i Santa Paula, i el balneari del Molinell.

De Niro, Robert (Nova York 1943) Actor cinematogràfic nord-americà. Per la seva interpretació en el film *The Godfat- her, Part II* (1974) de F.F.Coppola, guanyà l'Oscar d'interpretació. També ha prota- gonitzat, entre d'altres, *Taxi Driver* (1976), *New York, New York* (1977), *The Raging Bull* (1980) i *Cape Fear* (1991), totes de M.Scor- sese; *Novecento* (1975) de B.Bertolucci; *The Deer Hunter* (1978) de M.Cimino; *The Mis- sion* (1986) de R.Joffé; *Awakenings* (1990) de Penny Marshall, *Casino* (1995) i *Bronx Tale* (1995), que també dirigí.

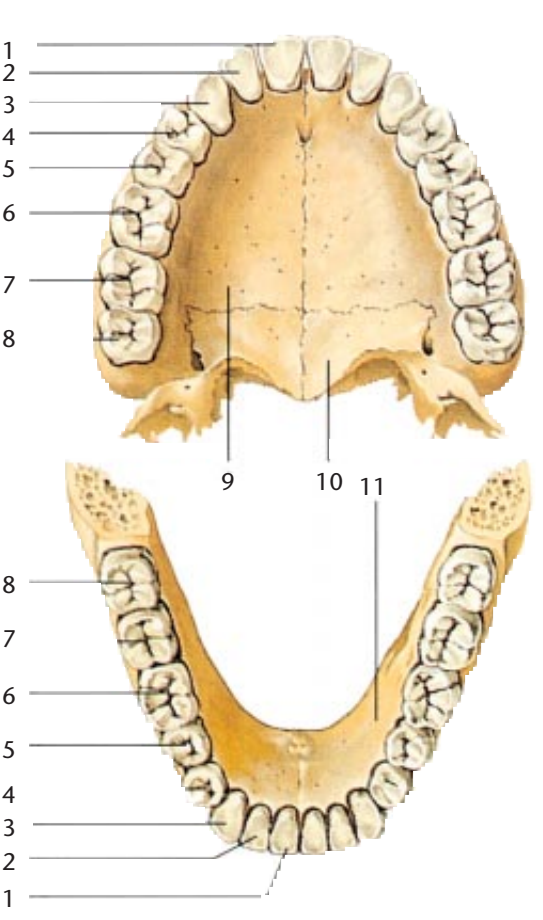
densitat 1 densitat de població *GEOG* Concepte i indicador de la geografia de la població que constitueix la més ele- mental de les correlacions entre la pobla- ció i l'espai. S'estableix normalment en habitants per quilòmetre quadrat, mal- grat que té un significat molt imprecís. Per afinar aquesta significació, sovint hom la calcula en funció de les hectàrees de terra conreada o bé —fora ja del sentit espacial— en relació amb el producte nacional brut de l'àrea estudiada; amb això hom té un nou indicador: la renda per càpita o, més exactament, el producte brut per càpita. **2 densitat de càrrega elèctrica** *ELECT* En un punt de l'espai en què hi ha una distribució de càrregues elèctriques, càrrega per unitat de superfi- cie o volum. En el primer cas, hom parla de *densitat superficial de càrrega*, σ=dQ/dS, i, en el segon, de*densitat volumica de càrre- ga*, ρ=dQ/dV. **3** [p] *fís* Quantitat de massa per unitat de volum; és anomenada també *densitat de massa*. Té la mateixa relació respecte al *pes específic* que la massa respecte al pes: el pes específic és el pes per unitat de volum d'una substància, *p*=ρ*g*, on *g* és l'acceleració de la gravetat. La unitat SI és el kg/m³, però hom acostu- ma d'emprar el g/cm³. Hom defineix també la *densitat relativa*. **4 densitat d'enregistrament** *INFORM* Nombre relatiu d'unitats d'informació (bits) contingudes en una certa dimensió (lineal o superfi-

Vista aèria de Dénia

Secció longitudinal d'una **dent** molar amb l'estructura que li correspon: A, corona; B, coll, i C, arrel. 1, esmalt dentari; 2, dentina; 3, polpa dentària; 4, vasos i nervis de la polpa dentària; 5, geniva; 6, cement dentari; 7, teixit periodòntic, i 8, teixit ossi perialveolar

dent Les 32 peces de l'adult: 1, incisives centrals; 2, incisives laterals; 3, canines; 4, primeres pre-molars; 5, segones pre-molars; 6, primeres molars; 7, segones molars; 8, tercers molars; 9, os maxil·lar superior; 10, os palatí, i 11, os maxil·lar inferior

cial) d'un mitjà d'emmagatzematge o memòria.

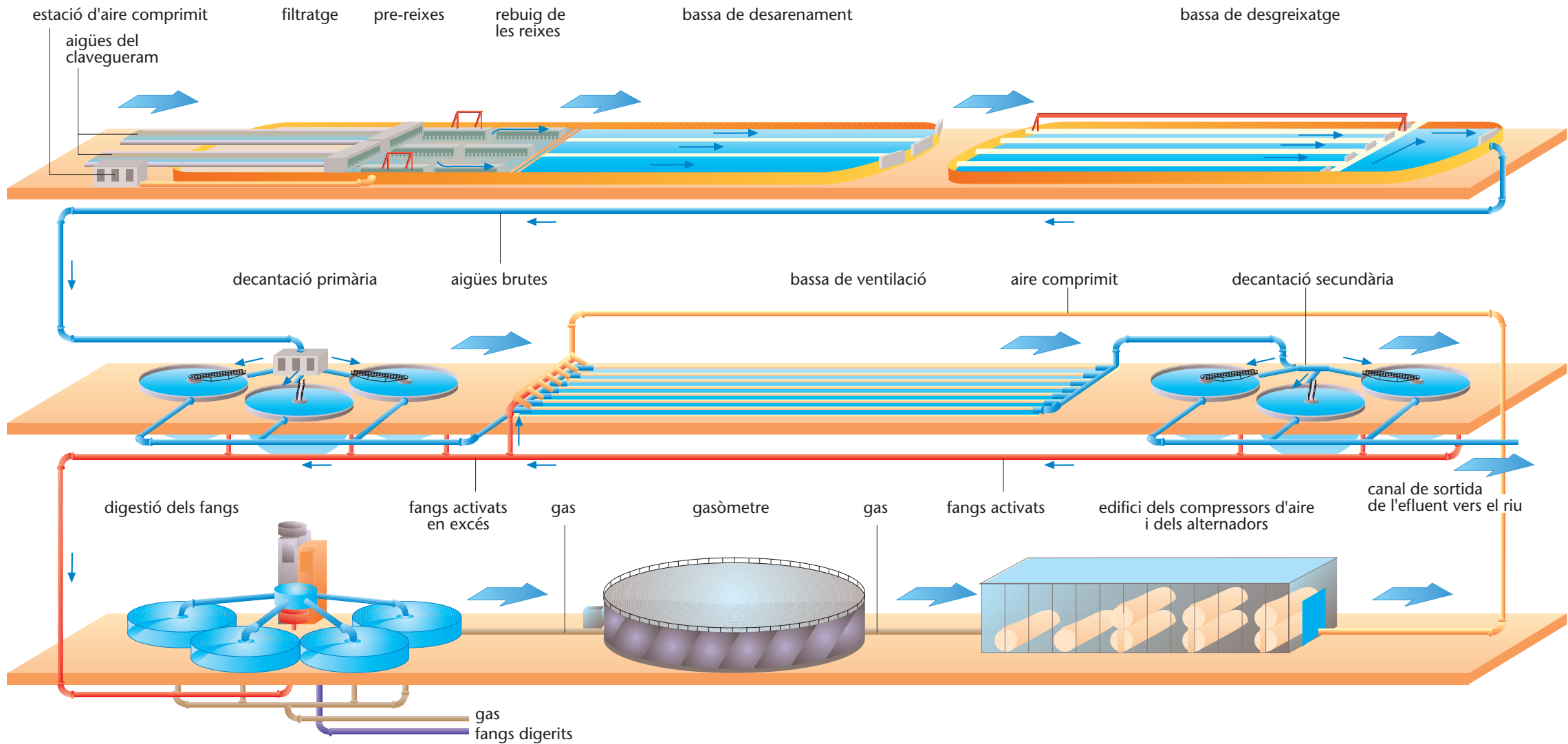
dent *ANAT* Formació sòlida que empren els animals per a mastegar o prémer l'aliment i per a defensar-se. El nom de dent sola- ment pot ésser utilitzat amb tota propie- tat en parlar dels vertebrats. L'estructura d'una dent comprèn una part exterior o *esmalt dentari*, una de més interna, dita *dentina*, i que forma la part principal de la dent, i, a l'interior de tot, la *polpa*, on hi ha els vasos sanguinis i les fibres nervioses que són la part viva de la dent. Quan es dona una arrel mitjançant la qual la dent s'implanta dins la geniva, aquesta part és recoberta per una altra substància, ano- menada *cement dentari*. Els mamífers pre- senten les dents solament als ossos maxil·lars, pre-maxil·lars i dentaris, però en els vertebrats inferiors poden tenir emplaçament palatí o branquial i tot, com és el cas de molts peixos. Bé que a molts grups hi ha dents de diferents for- mes, només dels mamífers hom pot parlar d'una veritable heterodòntia, és a dir, de l'aparició de diferents menes de dents a causa d'una especialització funcional: *incisives*, *canines*, *pre-molars* i *molars*. Funcionalment, la dentadura dels mamífers és del tot diferent de la dels altres verte- brats. Hi ha alguns grups de mamífers que no tenen dents o bé tenen la dentadura reduïda o simplificada. La dentició varia segons el règim alimentari de l'animal: els no carnívors han perdut completament les canines i els carnívors tenen les molars i les pre-molars transformades perquè puguin triturar la carn. Solament els ani- mals d'alimentació omnívora conserven la dentició completa.

denúncia *DR* Acte mitjançant el qual aquell que ha presenciat la perpetració d'un delict e o en té coneixement ho noti- fica a l'autoritat judicial. Pot ésser feta de paraula o per escrit. Constitueix un deure l'incompliment del qual és sancionable.

Denver Capital de l'estat de **Colorado**, EUA (483 852 h [1992]). Fundada el 1858, esdevingué capital el 1867. És el centre més important de les Grans Planes, a la confluència del South Platte i el Cherry Creek. Des dels anys quaranta ini- cià la industrialització. Hi ha un impor- tant museu d'art.

De Palma, Brian (Newark, Nova Jersey 1940) Realitzador cinematogràfic nord-americà. S'integrà a la indústria del cine- ma amb films fantàstics —*Carrie* (1976) i *The Fury* (1978)—, amb films inspirats en l'obra de Hitchcock —*Dressed to Kill*, (1980) i *Body Double* (1984)— i amb films de caràcter cinèfil: *Home Movies* (1979) i *Blow Out* (1981). També ha dirigit *The Untouchables* (1987) i l'adaptació de la novel·la de Tom Wolfe *The Bonfire of Vani- ties* (1990).

Depardieu, Gérard (Châteauroux, Cen- tre 1948) Actor cinematogràfic francès. Triomfà com a protagonista de *Les valseu- ses* (1973) de B.Blier. Ha interpretat diver- sos films rellevants com *Novecento* (1975) de B.Bertolucci; *Ciao maschio* (1978) de M.Ferreri; *Mon oncle d'Amérique* (1980) d'A.Resnais; *Le dernier métro* (1980) i *La*

Procés de depuració d'aigües residuals

femme d'à côté (1981) de F.Truffaut; *Danton* (1983) d'A.Wajda, *Camille Claudel* (1988) de B.Nuytten, *Cyrano de Bergerac* (1990) de J.-P.Rappeneau —premi d'interpretació a Canes—, *Tous les matins du monde* (1991) d'Alain Resnais, etc.

dependència *GEOG* Territori que depèn de l'administració d'un estat o d'una altra divisió administrativa. Són el vestigi de l'època colonial, que tingué la seva màxima expansió durant la segona meitat del s XIX. Estats com la Gran Bretanya, França, els Països Baixos, Portugal i Espanya, entre altres, tenen encara certes dependències sota llur administració.

deposició *HIST* Privació d'una dignitat o càrrec. Fou utilitzada a l'edat mitjana per la noblesa com a arma de pressió sobre els sobirans. S'esdevingué amb Alfons X de Castella (1282), Enric IV (1645) de Castella i amb Joan II de Catalunya-Aragó (1462).

depredador *ZOOL* Animal que captura uns altres animals per nodrir-se. Hom pot considerar la relació depredador/presa com un sistema de dues poblacions entre les quals s'estableix una dependència recíproca.

depressió 1 *GEOG* Sector de la superfície de la terra que és enfonsat respecte al nivell de les regions circumdants, situat generalment a l'interior dels continents. Les depressions són limitades per falles o per inflexions estructurals. **2** *PSIQ/PSIC* Estat emocional caracteritzat per un afebliment o disminució de les forces anímiques, intel·lectuals i àdhuc físiques de la persona; l'ansietat (*depressió ansiosa*), el cansament i el desànim o un cert sentit d'impotència, inferioritat i dependència, en són també trets característics. Com a estat concret i esporàdic, i ocasionat per situacions difícils o esdeveniments de fort impacte emocional (*depressió reactiva*) o per canvis psicosomàtics de la persona (*depressió menopàusica* o *climàtica*), la depressió no suposa res de patològic. En aquest sentit cal distingir-la de la depressió com a estat malaltís, de caràcter psicòtic (*psicosi*), que pot revestir formes neuròtiques (*neurosi*). **3** **depressió atmosfèrica** *METEOR* Nucli de baixes pressions amb un diàmetre entre 500 km i 2 000 km. Poden ésser d'origen tèrmic o dinàmic. Una *depressió tèrmica* és provocada pel sobreescalfament de la massa d'aire i el seu consegüent descens de pressió (depressions típiques de l'estiu als continents). Una *depressió dinàmica* és originada per un mecanisme d'ascensió provocat per una ondulació del corrent en *jet* i arriba a tenir molta més potència vertical que les que tenen origen tèrmic. N'hi ha també que tenen un origen mixt, com és el cas de la depressió d'*Islàndia*. Les depressions atmosfèriques de la zona intertropical presenten característiques molt contrastades; es manifesten especialment sobre el golf de Bengala, sobre la mar Aràbiga,

descàrrega disruptiva produïda en una línia d'alta tensió

sobre les Filipines i sobre les Antilles. Són normalment conegudes com a *ciclons tropicals*, mentre que les de la zona temperada són denominades *pertorbacions noruegues*, que han estat estudiades especialment per V.Bjerknes.

depuració 1 Operació industrial consistent a eliminar el contingut dels microorganismes (que, de vegades, poden ésser patògens) que acumulen els mol·luscs criats en aigües marines contaminades. **2** **depuració d'aigües residuals** *ENG/QUÍM* Tractament a què hom sotmet les aigües residuals de les poblacions o de les indústries a fi de separar-ne els elements perjudicials o transformar-los de manera que restin inofensius. La depuració pot ésser completa i seguida d'una etapa de potabilització, si l'aigua depurada ha d'ésser emprada novament en les poblacions, o bé pot reduir-se a una fase d'eliminació dels elements contaminants, si hom ha de retornar l'aigua al riu o a la mar. Aquesta fase consisteix en una separació amb l'ajut de coagulants i una filtració. Per facilitar la sedimentació hom pot sotmetre la matèria orgànica a un procés d'oxidació bacteriana (anomenat *digestió*). Per tal de conèixer la quantitat de matèria orgànica dissolta per unitat de volum, hom determina la *demanda biològica d'oxigen* (DBO). Cal efectuar, també, la determinació de metalls pesants, fenols, detergents, composts nitrogenats, etc.

deriva 1 Desviació respecte al curs o al comportament normal d'un fenomen, un procés o un instrument. **2** Desviació angular de la trajectòria real d'un projectil respecte al pla de tir. És ocasionada per l'efecte de la resistència de l'aire sobre el moviment de rotació del projectil, causat pel ratllat de l'ànima de l'arma. **3** **deriva dels continents** *GEOL* Teoria basada en la idea que les masses continentals suren en un substrat plàstic i experimenten un moviment de translació, degut al mateix moviment de rotació de la Terra. Formulada el 1912 per Alfred Wegener per explicar els moviments orogènics, es basa en l'observació d'una certa coincidència en la línia de costes d'Àfrica i d'Amèrica. Teoria confirmada entre el 1960 i el 1970, hom l'accepta, amb algunes modificacions, com a base de la *tectònica de plaques*.

dermatologia *MED* Part de la medicina que tracta de les malalties de la pell i dels seus annexos (pèl, ungles, glàndules sebàcies). El primer text dedicat a l'estudi de les malalties cutànies és *De morbis cutaneis* (1572), de Girolamo Mercuriali, bé que la constitució dels estudis dermatològics com a especialitat pròpiament dita no tingué lloc fins al s XVIII. François Rayer, al *Traité théorique et pratique des maladies de la peau* (1826), introduí el criteri anatomopatològic per enfocar la classificació de les afeccions cutànies. La interpretació fisiopatològica i constitucional de la der-

matologia fou iniciada durant els primers anys del s XX amb l'obra de Josef Jadasohn i Bruno Bloch.

desamortització *DR/HIST* Acte jurídic pel qual els béns de *mà morta* tornen a la condició de lliures. Té per finalitat limitar les possibilitats d'adquisició i de retenció de béns immobles a les persones jurídiques, en benefici de les particulars o físiques. Es diferencia de la *desvinculació* en el fet que aquesta es limita a canviar la natura dels béns fent-los lliures, tot mantenint i respectant llur titularitat. A la Península Ibèrica, no fou fins al reformisme borbònic que hom inicià realment el procés, en obtenir Felip V, pel concordat del 1737, que els eclesiàstics tributessin per qualsevol propietat que adquirissin d'aleshores endavant. L'esperit il·lustrat d'acadèmies i societats econòmiques reforçà l'opinió que calia tornar al creure les terres amortitzades; en fou la primera aplicació pràctica l'expulsió de la Companyia de Jesús (1767) i la venda de la meitat dels seus béns, mentre la corona i les universitats administraven l'altra meitat. Poc temps després, Godoy i Miquel Gaietà Soler dugueren a terme la primera desamortització eclesiàstica general (1798-1807). El trienni liberal (1820-23) fou el pròleg de les grans desamortitzacions: fou novament suprimida la vinculació, el delme reduït a la meitat, i hom posà en venda els béns del clericat, col·legis, ordes militars, inquisició —definitivament abolida— i predis del Banc de Sant Carles. El 1823, la intervenció de la Santa Aliança féu possible el retorn a l'antic règim (1823-33) i la reversió a l'Església de les propietats desamortitzades. Amb el regnat d'Isabel II s'esdevingué la desamortització de Mendizábal (1836-51), per la qual es posaren en venda els ben d'ordes regulars i se suprimiren vinculacions i delmes (1836), es retornaren a llurs propietaris els béns adquirits durant el Trienni Constitucional (1835) i es posaren en venda els béns del clericat secular (1841). Tanmateix, el concordat del 1851 amb el papa Pius IX manà el retorn de béns no venuts a l'Església, la qual n'invertiria l'import en valors de l'estat, pacte que tingué poca eficàcia. Amb el Bienni Progressista (1854-56), Pascual Madoz elaborà una llei (1855) que fou derogada en caure els progressistes (1856), de nou reimplantada el 1859 i aprovada pel papa Pius IX (1860). El 1865 es posaren en venda els predis del patrimoni reial i la reina mingué el 25% dels guanys. La legislació Madoz fou mantinguda fins el 1876, però les compres i vendes de predis continuaren fins al començament del s XX. La desamortització adquirí, al s XIX, el caràcter de consolidació del poder econòmic de la burgesia. D'altra banda, la desamortització civil representà la pèrdua dels béns comunals dels pobles, que passaren també a les classes més riques. Fou, per tant, una de les transformacions més importants de la

propietat agrícola a tota la Península. En altres estats europeus se seguiren processos desamortitzadors (Portugal, França).

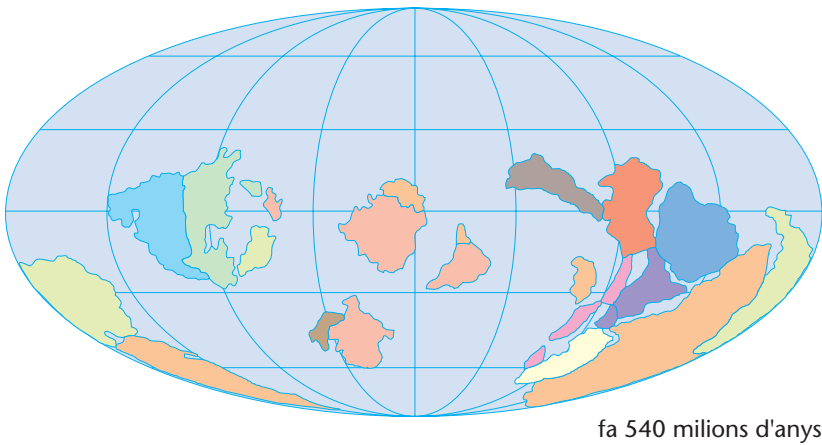
desarmament *MIL/POLÍT* Limitació o supressió de l’armament bèl·lic susceptible d’ésser utilitzat en un conflicte internacional. Si bé fou preconitzat per primera vegada a la conferència de l’Haia el 1899, fins a la fi de la Primera Guerra Mundial no fou autènticament objecte de negociacions internacionals. Els principals acords de control d’armaments conclosos després de la Segona Guerra Mundial han estat: un tractat signat entre els EUA i l’URSS (1963) de prohibició de proves nuclears a l’atmosfera; el tractat sobre la no militarització de l’espai (1967); el tractat de no proliferació nuclear (1970); la Convenció sobre Armes Biològiques (1972); el tractat SALT I (1972); el Tractat sobre Explosions Nuclears Pacífiques (1976); la Convenció sobre Modificació del Medi (1977); el tractat SALT II (1979) i la Convenció sobre Prohibicions i Restriccions en l’Ús de Certes Armes Convencionals (1981). L’arribada de M.Gorbàçov al poder de la Unió Soviètica (1985) produí una reactivació de les negociacions. Així, l’any 1990 hom signà l’acord CFE per a la reducció d’armes convencionals a Europa i el 1991 el START I, pel qual els EUA i l’URSS acordaven reduir en un 30% del l’arsenal atòmic en ambdós països. La Unió Soviètica es comprometé a reconvertir a la producció civil un bon nombre d’indústries militars, mentre que el pacte de Varsòvia es dissolia (1991). Pel gener del 1993 Rússia i els EUA signaren el START II, que implica el desmantellament de dues tercers parts de l’arsenal nuclear. El mateix any es ratificà el Tractat de No Proliferació, que designava Rússia única potència nuclear de la CEI.

descalcificació *GEOL* Forma d’erosió que consisteix en la desaparició del carbonat càlcic de les roques calcàries. És el procés fonamental de la formació del relleu càrstic.

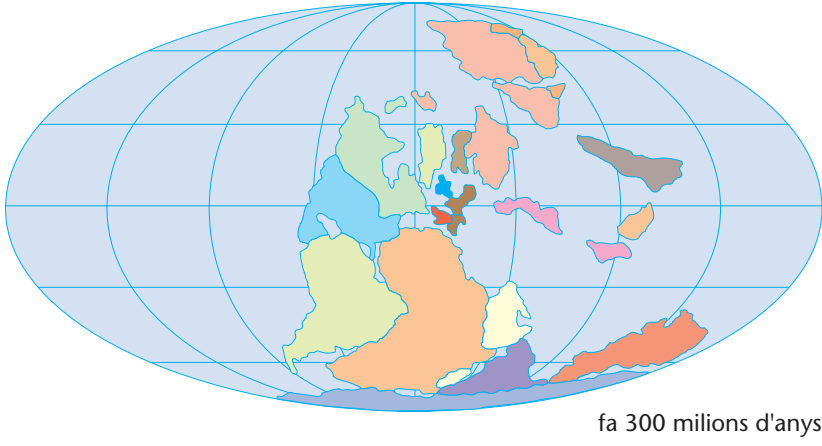
descàrrega *ELECT* En un condensador, neutralització de les càrregues de les armadures i igualació, per tant, dels potencials d’aquestes.

descarregador de sobretensió *ELECT* Aparell que desvia cap a terra les sobretensions que apareixen en les línies i les instal·lacions elèctriques a fi que no produeixin avaries en les màquines i els aparells elèctrics de la instal·lació. El tipus més emprat és el *de resistència variable*. Consta de dos elèctrodes separats per uns discs amb una resistència elèctrica que minva en augmentar la tensió. Quan apareix una sobretensió, salta l’arc entre els elèctrodes i s’estableix un pas de corrent cap a terra. Per a un valor de tensió pròxim al normal, aquest corrent s’interromp.

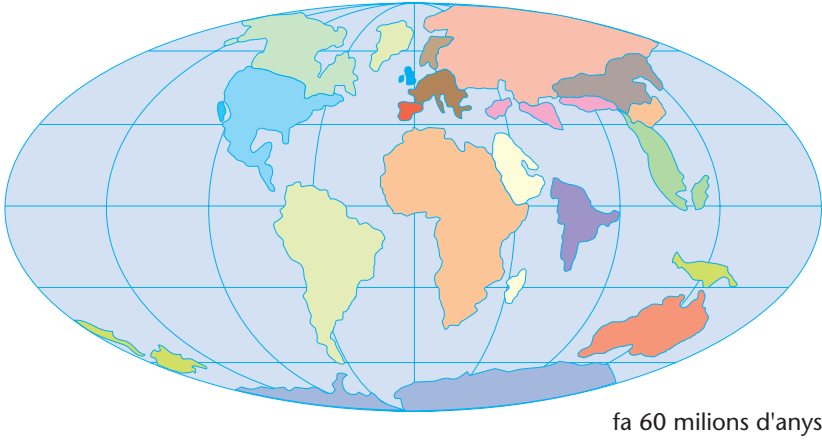
Descartes, René du Perron (La Haye [La Haye-Descartes, des del 1802], Turena 1596 — Estocolm 1650) Filòsof i científic francès. Conegut també amb el nom llatinitzat de *Cartesius*, és considerat el pare de la filosofia moderna. Després d’un llarg període de viatges, romangué més de vint anys a Holanda, dedicat a la meditació i l’estudi, fins que es traslladà a Estocolm, on morí l’any següent. L’obra de Descartes té un començament radical amb el *dubte metòdic*, dubte que s’atura en la certesa del propi pensament, a partir de la qual passa a l’afirmació de la pròpia existència (*cogito, ergo sum*), de l’existència de Déu i de l’existència del “món exterior”. D’altres doctrines filosòfiques característiques són l’*innatisme*, la creació de les “veritats eternes” i la reducció de la matèria a l’extensió (fonament del *mecanicisme* i del *dualisme* antropològic). Descartes influí en el desenvolupament del *racionalisme* clàssic i, en general, el descobriment cartesà de la subjectivitat és a l’origen de tota la metafísica moderna. La moral de Descartes pren la forma d’una certa saviesa, de tendència estoica. Com a científic universal, aportà a la matemàtica la creació de la geometria analítica, construí la primera teoria mecànica general de l’Univers, formulà amb netedat el principi d’inèrcia i descobrí la llei de la refracció de la llum. Estengué també el mecanicisme al camp de la biologia i de la fisiologia humana, privant així l’ànima de qualsevol funció vital. La seva física és una “física metafísica”, que minimitza el paper de l’experiència. Les obres principals de Descartes són: el *Discours de la méthode* (1637), prefaci de *La dioptrique*, *Les météoro-*

fa 540 milions d'anys

fa 300 milions d'anys

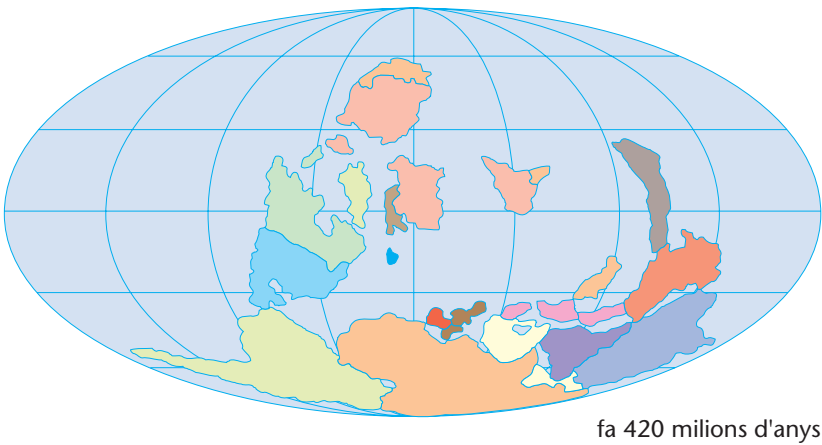
fa 60 milions d'anys

res i *La géométrie*; les *Meditationes de prima philosophia* (1641), obra filosòfica cabdal; els *Principia philosophiae* (1644); i *Les passions de l'âme* (1649). Són de publicació pòstuma: les *Regulae ad directionem ingenii*, probablement del 1628, *Le monde ou Traité de la lumière* (1633), *L'homme* i *La recherche de la vérité par la lumière naturelle* (1701).

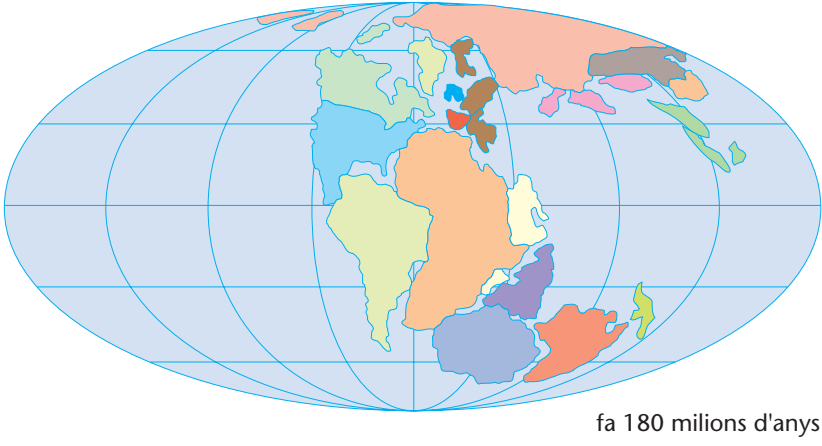
Desclot, Bernat (? s XIII) Cronista. Autor de la crònica del seu nom, coneguda també a través d'un manuscrit amb el títol de *Llibre del rei En Pere d'Aragó e dels seus antecessors passats*. Ha estat identificat amb Bernat Escrivà.

descobriment *GEOG/HIST* Descoberta d'un territori no conegut, generalment com a resultat d'una expedició de recerca. En aquest sentit la conquesta progressiva de l'espai pot ésser considerada com la continuació de l'esforç descobridor i viatger. A l'àrea cultural d'Occident hom entén per descobriments geogràfics els que han fet els pobles occidentals al llarg de llur història. A l'edat antiga el món conegut es reduïa a les valls dels grans rius del Creixent Fèrtil i Egipte. L'atracció del comerç mogué la navegació i impulsà les guerres de conquesta. Gràcies a les rutes de l'ambre o de l'estany, o a campanyes com les de Cir o d'Alexandre, hom arribà, en temps d'Estrabó (s I aC i s I dC), a un excel·lent coneixement de l'Antic Continent, en una llarga franja estesa entre l'Índic i la mar Bàltica. Amb Roma les relacions Orient-Occident, tot i que perduraren d'una manera esporàdica i local, es trencaren en bona part; així, els asiàtics s'orientalitzaren, mentre que els europeus es veieren restringits a l'àrea occidental i centrats a la Mediterrània. A l'edat mitjana els àrabs foren una mena de pont entre aquelles dues cultures per al comerç de productes de luxe (espècies, seda, or i pedres precioses) i per a la transmissió de notícies. Aquesta fou l'època dels viatgers solitaris, entre els quals excel·leixen Marco Polo (s XIII) i ibn Battūta (s XIV). Fou l'època, també, de la incursió dels normands a l'àrea occidental i de llur expansió nord-atlàntica. Ultra el comerç, un altre impuls als viatges fou donat per l'esperit d'evangelització. Amb el Renaixement, quan Europa necessitava més el comerç amb l'Orient, els camins tradicionals de les caravanes restaren tallats per l'expansió dels turcs. Aquest fet impulsà

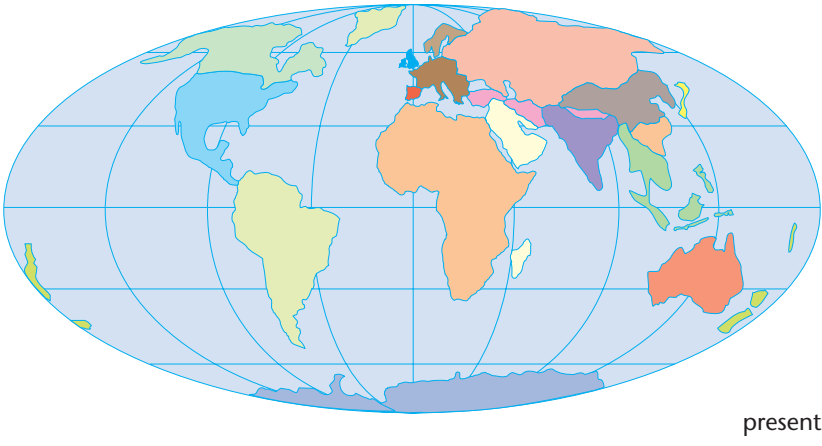
Representació esquemàtica de la formació dels continents segons la teoria de la **deriva dels continents**

fa 420 milions d'anys

fa 180 milions d'anys

present

granment la navegació, que assolí moltes millores tècniques. El naixement de l'estat modern donà als descobriments una perspectiva; l'afany de conquesta engendrà el colonialisme, que perdurà fins ben entrat el s XX. La pacient realització del periple d'Àfrica per part dels portuguesos i la trobada del continent americà per la corona de Castella capgiraren les bases socials i polítiques de l'Occident. Es desencadenà, així, una gran competència internacional amb una febre de viatges i conquestes tot al llarg dels ss XVI i XVII. A la primeria del s XVIII, la recerca de la Terra Australis i dels passos del Nord foren els únics objectius per a atreure marins i aventurers, alhora que els russos iniciaren la sistemàtica colonització de les terres de Sibèria. Vers la fi del s XVIII aparegué la tendència a l'exploració científica, amb viatges com els de Cook o de Humboldt. Restaven per conèixer encara grans extensions interiors de continents (Àsia, Àfrica, Austràlia) i les regions polars; en aquell moment es produí també la colonització del Far West nord-americà. La recerca de noves mines de metalls preciosos i la necessitat d'ampliació de les influències polítiques esdevingueren el motor de l'última etapa dels descobriments.

descolonització *HIST/POLÍT* Procés que tendeix a la independència o a l'autodeterminació política dels països colonitzats. El corrent descolonitzador adquirí una gran força d'ençà de la Segona Guerra Mundial, amb la creació de l'ONU i l'extensió dels moviments d'alliberament nacional. L'impuls donat per la Carta de San Francisco (1945) a favor de l'autodeterminació i l'interès de les metròpolis a mantenir llur dominació econòmica a les colònies originà la creació d'entitats suprastatals com el Commonwealth i la Union Française, alhora que es desenvolupava el *panafricanisme* i el *panarabisme*. La constitució de la República Popular de la Xina, la política intervencionista dels EUA i les guerres de Corea i d'Indo-xina impel·liren que el processos descolonitzadors fossin precedits o seguits de guerres colonials (les Índies holandeses, Algèria, la Indo-xina, etc). La conferència de Bandung (1955) confirmà la irreversibilitat del procés que, després de la guerra d'Algèria (1954-62), comportà la independència política de la quasi-totalitat dels pobles colonials d'Àfrica, Àsia i l'Amèrica Cen-

tral, completada en les dècades de 1970 i 1980 amb l'emancipació de la major part dels territoris del Pacífic.

descompressor *TECNOL* Petita vàlvula que pot comunicar la cambra de combustió amb l'atmosfera i que hom acciona manualment amb independència de la vàlvula d'admissió i de la d'escapament. Serveix per a engegar o deturar els motors, o regular-ne la potència.

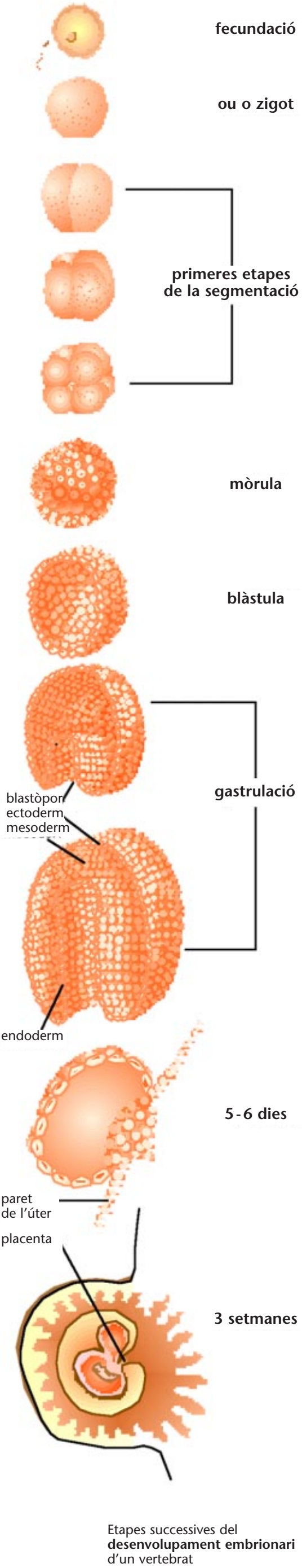
desconnectador 1 *ELECT* Aparell que serveix per a desconnectar una part d'una línia o d'una instal·lació elèctrica, separant-la o seccionant-la de la resta. Per això hom l'anomena també *seccionador* o *separador*. És format per un o dos braços conductors que fan contacte entre ells o en uns contactes fixos. El corrent elèctric passa pels braços conductors giratoris, que en moure's deixen de fer contacte. Els desconnectadors poden ésser unipolars (un joc braç-contacte) o multipolars, generalment tripolars (3 jocs) per a corrent trifàsic. **2 desconnectador de bateria** *AUT* Interruptor de què són dotats alguns automòbils mitjançant el qual hom pot desconnectar a voluntat un dels pols de la bateria de la resta del circuit elèctric. D'aquesta manera resulta impossible d'engegar el vehicle. Té una funció antirobatori i evita la descàrrega accidental de la bateria.

desembocadura 1 Lloc on un riu desemboca a la mar o un altre riu, un carrer en una plaça, etc, embocadura. **2** Lloc on es barregen dues masses d'aigua. S'hi originen fenòmens geològics molt variats, com ara deltes, discs detrítics, estuaris, ries o cordons litorals.

desenrotllament 1 *ESPORT* Espai que recorre una bicicleta en línia recta amb una volta completa dels pedals. Varia segons la *multiplicació* i la mida de la roda de darrere. El ciclista, mitjançant el canvi de marxes, varia el desenrotllament segons el relleu del terreny. **2** *LING* Procés pel qual una característica articulatòria d'un fonema determina, en accentuar-se, un nou fonema, generalment protètic, no justificat per l'evolució etimològica. En català hi ha els casos d'*octo* > uït > vuit, *ora* > ora > vora, pel fet d'haver estat exagerat el caràcter labial de *u*, *o*.

desenvolupament 1 *ECON* Procés mitjançant el qual hom varia les condicions naturals del creixement econòmic d'una àrea determinada i provoca un augment considerable de la renda total i una millor distribució d'aquesta renda. Es caracteritza pel manteniment d'un ingrés per habitant amb un creixement autosostingut permanent al llarg del temps, i pressuposa unes condicions prèvies per a la seva aparició: nivells d'estabilitat en els processos econòmics bàsics, una certa instrumentació de la política econòmica, i una xarxa estatal per a resoldre les necessitats socials més urgents: ensenyament, sanitat, etc. La base fonamental del desenvolupament és la innovació tecnològica creixent i continuada. Hom el mesura mitjançant el producte nacional per habitant. **2** *BIOL* Conjunt de processos que condueixen a la formació d'un individu complet a partir de l'ou fecundat. Aquest fenomen comença amb el desenvolupament embrionari, just després de la fecundació, amb la primera mitosi del zigot. El final és en el moment que l'ésser surt de l'ou o del cos de la mare, bé que en moltes espècies es prolongui encara durant un temps, fins que arriba a l'estat adult o de maduresa sexual. El desenvolupament és controlat pel *genotip* que rep cada individu dels seus progenitors i per factors ambientals.

desert *GEOG* Regió generalment deshabitada a causa de les dificultats del medi. Les principals característiques són la migradesa de les precipitacions i una absència gairebé total de fauna i de flora. El terme engloba *deserts freds*, com ara el centroriental d'Islàndia, *deserts temperats*, com els de la mar d'Aral, i *deserts càlids*, com és ara el del Sàhara. Els*deserts càlids i temperats* (situats entre els 20° i els 40° de latitud nord i sud) es caracteritzen per temperatures extremes, amb una gran oscil·lació diària i anual, un total de precipitacions anuals baix (inferior a 200 mm), un règim de circulació hidrogràfica esporàdic, una vegetació pobra i, moltes vegades, una absència de sòl. Ocupen prop d'un terç de la superfície total de les terres emergides. Els més importants de l'hemisferi nord són el del Sàhara, el d'Aràbia, el

del Turquestan i el del sud-oest dels EUA i del nord de Mèxic. A l'hemisferi sud es destaquen el d'Austràlia i el de la Patagònia. Morfològicament, els deserts presenten els monts-illa i les dunes. L'acció de l'home (superpoblació, explotació abusiva dels recursos, guerres, etc), juntament amb les causes naturals, especialment la sequera, provoquen que la superfície mundial desertitzada s'incrementi any rere any. La vegetació del desert es redueix a les espècies que, gràcies a unes adaptacions especials, han pres formes amb capacitat de viure en aquestes condicions adverses. Els *ombròfits* duen una vida latent gràcies a la resistència de les llavors, la qual cosa els permet de reviure, de florir i de fructificar aprofitant la més minsa pluja. Els *xeròfits* hi poden viure aprofitant petites quantitats d'aigua. Els principals exemples de vegetals xerofítics són les plantes suculentess, les mates espinoses i les gramínies, amb un sistema d'arrels molt desenvolupat. Quan les plantes poden atènyer les aigües subterrànies, hi ha clapes de vegetació *oasi*. La fauna del desert no és gaire abundant en espècies, però és molt característica. Dels animals més corrents cal citar, entre els cordats, molts sauris i ofidis, diversos antílops, alguns carnívors, com el fennec, la hiena i els jerbus o rates saltadores del desert i el camell i alguns ocells. Hi ha alguns peixos endèmics en els tolls i en les torrenteres gairebé seques. Entre els invertebrats cal citar uns determinats coleòpters, alguns ortòpters, com la llagosta africana, i nombrosos aràcnids. En tots l'excreció d'aigua és mínima; ingereixen l'aigua continguda en els aliments, o bé la de la rosada. Gairebé tots són nocturns. Com que l'aliment hi és escàs, llur metabolisme és baix, o bé, com s'esdevé amb els ocells i els antílops, els cal efectuar grans migracions en cerca de substàncies nutritives.

desertització *GEOL* Procés de transformació d'una regió semiàrida o humida en àrida. Es pot produir per una evolució natural deguda a canvis climàtics o per la destrucció de la vegetació per l'home.

desfasament *ELECT/FÍS* Diferència entre les fases instantànies de dues magnituds periòdiques de la mateixa freqüència. En corrent altern hom parla generalment del desfasament entre la tensió i el corrent. Sovint el desfasament és expressat per l'*angle de desfasament*, o bé per un temps o una fracció de període. Segons el signe, hom parla d'*avanç de fase* o de *retard de fase*.

desglaç 1 Fosa de la neu, del glaç, quan s'eleva la temperatura per damunt del punt de congelació. El desglaç estacional origina l'augment del cabal dels torrents i rius d'alta muntanya i explica que durant l'estiu els grans aparells fluvials puguin mantenir una mitjana d'aigües elevada. El desglaç del mar i dels rius permet la represa de les comunicacions. **2** *POLÍT* Represa de les relacions després d'un període de tensió en què aquestes havien restat congelades.

desgreixatge *TECNOL* Operació que consisteix a netejar les peces metàl·liques de la substància grassa que les recobreix, per tal de sotmetre-les a ulteriors manipulacions. Per a dissoldre el greix mineral hom utilitza principalment dissolvents orgànics (gasolina, benzè) o dissolvents clorats. Amb el *desgreixatge en calent* s'empra una vaporització i emulsió amb lleixius alcalins. Quan les superfícies metàl·liques han de rebre un recobriment electrolític hom empra el *desgreixatge electrolític*.

desguàs *CONSTR* Lloc per on s'escola l'aigua bruta o de pluja. Són fets, habitualment, amb tubs de PVC, connectats a cada aparell per mitjà d'un sífo. Van acoblats al baixant, el qual, a la part baixa de l'edifici, empalma amb el clavegueró, que desemboca a la claveguera o a la fossa sèptica.

desheretament *DR* Facultat del testador d'excloure de l'herència algun hereu forçós. És una institució que priva el legítimari del seu dret a la llegítima. El codi civil espanyol estableix que ha d'ésser expressat en el testament i fonamentat en algunes de les causes legalment establertes. En l'actual dret civil català les causes de desheretament són les que assenyala el codi civil espanyol; si el desheretament ha estat injust, el legítimari pot exigir allò que per llegítima li correspongui.

deshidratació *PAT* Disminució de la quantitat d'aigua de l'organisme com a resultat d'un desequilibri entre l'aportació i les pèrdues d'aigua o d'aigua i de sals conjuntament. La *deshidratació extracel·lular* pot ésser produïda per la pèrdua d'aigua sense depleció de sals (deshidratació hipertònica) o per la pèrdua de sals i aigua (deshidratació isotònica). La *deshidratació intracel·lular* és deguda a l'augment de l'osmolaritat del plasma amb pas d'aigua de l'espai intracel·lular a l'espai extracel·lular.

De Sica, Vittorio (Sora, Laci 1901 — París 1974) Actor i director cinematogràfic italià. Fou un dels representants més importants del neorealisme entre el 1949 i el 1952. El seu nom signà títols tals com *Ladri di biciclette* (1948), *Miracolo a Milano* (premi del festival de Canes del 1951), *Umberto D* (1952), *La ciociara* (1960), *I Girasoli* (1969). Com a actor deixà exquisides creacions a *Madame de...* (1953), *L'oro di Napoli* (1954) i *Il generale Della Rovere* (1959).

desinència *GRAM* Unitat gramatical que hom col·loca al final dels temes en la declinació i en la conjugació. Les variacions que implica l'ús de les desinències són motivades per la necessitat d'assenyalar el gènere, el nombre i el cas (*desinència casual*) en els noms, i totes les possibles categories gramaticals pròpies del verb: persona, nombre, temps, mode, veu i aspecte (*desinència verbal*).

desinfecció *FARM* Conjunt d'accions dirigides a eliminar els gèrmens nocius o microorganismes patògens que un objecte o un ésser viu pot contenir o que el poden acompanyar. Els procediments habituals són el rentatge amb una dissolució aquosa del desinfectant, la polvorització o impregnació de les superfícies a tractar i la fumigació amb gasos en locals tancats. La desinfecció d'objectes inanimats és un problema diferent de la desinfecció de teixits vius. En el primer cas, cal destruir *tots* els gèrmens (*esterilització*), perquè, si resten vius alguns bacteris, es reproduïxen ràpidament. En el segon cas, els teixits vius disposen de mitjans de defensa contra la invasió bacteriana, i la finalitat dels desinfectants usats (antisèptic) és d'ajudar a l'esmentada defensa, moltes vegades essent suficient la inhibició del creixement dels gèrmens (bacteriostàtic).

desintegració *FÍS* Canvi espontani en l'estructura interna de certs nuclis. Si aquesta transformació és provocada mitjançant la interacció amb alguna altra mena de partícules o nuclis, rep el nom de *reacció nuclear*. Hom en distingeix dues grans classes: la α (partícula alfa) i la β (partícula beta), la diferència essencial de les quals està en el fet que la primera desintegració té un espectre discret d'energia, mentre que la segona el té continu. Semblantment a la desintegració β, es dona la captura electrònica dels tipus K, L, M, etc. Acompanyant algun d'aquests fenòmens hi ha, sovint, una radiació electromagnètica (γ). Hom troba, en la natura, tota una sèrie de nuclis radioactius els quals provenen de les desintegracions de l'urani 238, del tori 232, de l'urani 235, i finalment els que es formen espontàniament a causa de reaccions nuclears, com el triti i el carboni 14. Hi ha també radio-nuclis artificials, com ara el cobalt 60, etc. El nombre de desintegracions per unitat de temps, anomenat *activitat nuclear*, és proporcional al nombre de nuclis presents; la unitat és el *curie*.

desistiment *DR 1* Renúncia a la continuació de l'acció delictiva. Quan és voluntària eximeix de responsabilitat criminal, bé que aquesta responsabilitat subsisteix respecte als fets punibles acomplerts abans del desistiment del delicte. **2** Acte mitjançant el qual hom abandona una acció legal ja iniciada o retira una demanda interposada anteriorment. El desistiment produeix l'extinció de les actuacions processals, però no pas del dret reclamat.

desmai 1 *PAT* Defalliment físic amb pèrdua temporal dels sentits. **2** [*Salix babylonica*, família de les salicàcies] *BOT* Arbre de 10 a 15 m d'alçada, d'escorça clivellada, branques penjants i fulles estretament lanceolades de color verd pàl·lid. És profusament plantat en jardins i passeigs.

desmineralització 1 *QUÍM* Operació per la qual hom obté, a partir d'aigua crua

i mitjançant resines de bescanvi iònic o electrodiàlisi, una aigua lliure de sals. Una cadena completa de desmineralització per bescanvi consta d'un bescanviador catiònic, d'un d'aniónic feble, d'un desgasador i d'un bescanviador aniónic fort. **2 MED** Eliminació per l'orina o la femta de quantitats excessives de substàncies minerals (fosfats, sals de calci, de potassi, de sodi) que hom observa en determinades malalties cròniques o per l'ús prolongat de certs fàrmacs.

desnaturalització *ALIM* Operació consistent a addicionar a un producte alible un segon producte, en petita quantitat, que el faci inalible per a l'home.

desnonament 1 Significació feta per un amo a un llogater que, a l'expiració d'un termini fixat, ha de deixar la casa, l'habitatció, etc, que li tenia llogada.

2 desnonament administratiu *DR* Potestat de l'administració de recuperar directament la possessió dels seus béns de domini públic quan s'han extingit els drets constituïts a favor d'un tercer. La incoació del procediment impedeix la intervenció d'altres organismes.

desodorant *QUÍM* Dit de la substància emprada per a contrarestar la pudor del cos humà produïda per la descomposició bacteriana de la matèria orgànica continguda en la suor.

desoxidant *QUÍM* Producte emprat per a efectuar una desoxidació. Per a l'acer fos hom empra l'alumini, el manganès i el silici, i per als altres metalls, el carboni, el magnesi, el calci i el fòsfor.

desoxiribonucleic, àcid [DNA] *QUÍM*
Molècula portadora de la informació genètica en els éssers vius. La molècula de DNA és formada per dues llargues cadenes no ramificades de nucleòtids units covalentment per ponts 3',5'-fosfodiester. L'esquelet d'aquestes cadenes consisteix en grups alternats de desoxiribosa i d'àcid fosfòric units covalentment; a cada unitat de desoxiribosa va unida una base nitrogenada, que pot ésser adenina, timina, citosina o guanina. El DNA fou aïllat i estudiat per primera vegada per F.Miescher (1869), però la seva estructura no fou esclarida fins pels voltants del 1950 amb els estudis fets per Wilkins, que permeteren de proposar a Watson i Crick, el 1953, un model tridimensional per a l'estructura del DNA. Segons aquest model, les dues cadenes del DNA van enrotllades l'una al voltant de l'altra formant una doble hèlix no uniforme, a l'interior de la qual es disposen les bases aparellades mitjançant ponts d'hidrogen: l'adenina amb la timina, i la citosina amb la guanina. Així, l'ordre de bases d'una cadena imposa el de l'altra cadena complementària. El diàmetre de la doble hèlix és de 20 Å. El DNA es dona en totes les cèl·lules dels éssers vius, tret d'alguns virus, i constitueix el polímer natural més gran dels coneguts fins ara. En els organismes superiors va repartit en els cromosomes del nucli cel·lular, associat amb proteïnes bàsiques, anomenades *histones* i *protamines*. El nombre de parelles de bases nitrogenades és constant per a cada espècie. La informació genètica que porta el DNA és codificada (*codi genètic*) per l'ordre exacte de les bases al llarg d'una cadena i és transmesa a través de dues vies: la *duplicació*, que serveix de connexió entre la generació paterna a la filial (*gen*) i la transcripció a l'àcid *ribonucleic* (RNA), que dirigeix la síntesi de proteïnes.

Despeñaperros Port natural de Sierra Morena, l'únic que comunica la Meseta amb la depressió del Guadalquivir, a la ratlla entre Castella-la Manxa i Andalusia. És un coll estret format per l'erosió regressiva del riu Despeñaperros, que captura les aigües del sector sud de la Manxa; constitueix també un límit biogeogràfic: és l'inici de la vegetació bètica. La seva important funció per a les comunicacions s'accelerà amb la colonització de Sierra Morena al s XVIII, que fou construïda la carretera, i amb l'arribada del ferrocarril, l'any 1866.

despesa *ECON* Utilització i valor dels béns o serveis necessaris per a dur a terme una activitat econòmica de producció, consum o acumulació. Les despeses poden comportar la transformació, la destrucció o simplement l'ús d'aquests béns i serveis.

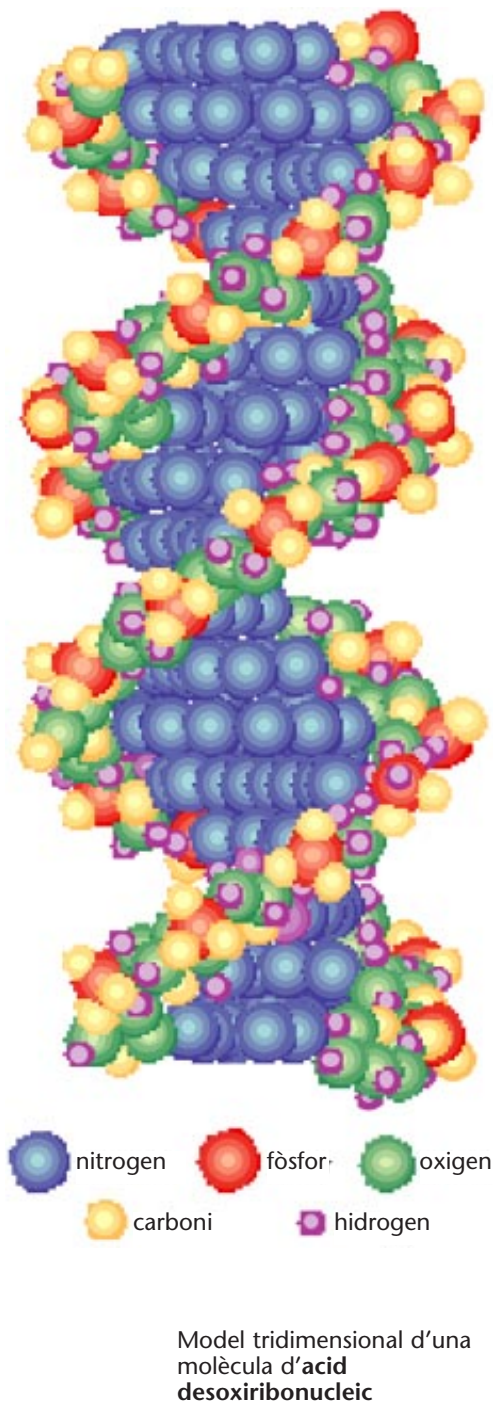
desplaçament 1 MAR Volum de l'aigua desplaçada per un vaixell. Pel principi

d'Arquimedes el seu pes equival al pes de la nau, i hom el mesura sempre en tones mètriques. Als vaixells de guerra, amb un pes gairebé constant, el desplaçament és la característica principal, mentre que en la marina mercant és més important l'*arqueig*. **2 desplaçament cap al vermell** *ASTR* Desplaçament cap a longituds d'ona més grans que experimenten les ratlles de l'espectre d'un objecte estel·lar.

dèspota *HIST* Sobirà amb poders absoluts. El nom era aplicat pels grecs a tots els sobirans orientals, després passà als emperadors romans (s III) i, més tard, als bizantins. Als ss XI i XII fou aplicat als fills, germans i gendres de l'emperador amb dret de successió, i des del s XIII designà els prínceps que governaven províncies semiindependents.

despotisme il·lustrat *HIST* Configuració del poder estatal, variant de l'absolutisme monàrquic, que es donà a la segona meitat del s XVIII en molts estats europeus. Hom plasmà en una estructura política global, autoritària i unipersonal, una ideologia dimanant de la Il·lustració. Hom l'anomena també *despotisme ministerial*, quan el poder és exercit pel primer ministre, o *despotisme legal*, per contraposar-lo a un absolutisme arbitrari. El despotisme il·lustrat no es donà en els estats on el capitalisme i un cert parlamentarisme ja s'havien anat imposant (Bran Bretanya, les Províncies Unides), ni tampoc en aquells on el feudalisme era molt arrelat (França), ni en aquells on l'estructura econòmica, bàsicament agrària, no ho permetia (Polònia). La nova forma d'estat s'implantà a l'imperi dels tsars (amb Caterina II), la monarquia hispànica (amb Carles III i Pombal), l'imperi dels Habsburg (amb Josep II sobretot), el mosaic prussià (amb Frederic II), i una gran part de la península italiana (Tanuncci a Nàpols, Leopold I a Toscana, Du Tillot a Parma, Carles Manuel III als estats sards). Hom en pot assenyalar tres fases: ascendent (1748-63), de plenitud (1763-83) i descendent (1783-89). Els trets essencials són: hom admet l'existència d'un "contracte social" que legitima l'autoritat unipersonal del sobirà, autoritat que pot "consultar" una "corporació suprema". Per tal que l'autoritat sigui eficaç, hom organitza una xarxa burocràtica que alhora serveixi a la finalitat de centralització. La fita bàsica de l'estat és la de preservar la tranquil·litat i la seguretat ("estat benefactor") i alhora d'expandir-se ("estat militarista"); per això cal primordialment apaivagar els conflictes econòmics, i, a més, aconseguir un presupost estatal elevat, un exercit fort, amb tendència a la professionalització, una policia segura, lleis i jurisprudència estables i racionalitzades i supressió, a l'interior, de poders estranys a l'estat mateix (lluïta contra el poder eclesiàstic); també cal fomentar una certa llibertat de pensament, de premsa, de cultes, etc, i l'interès per l'ensenyament. La Revolució Francesa del 1789 significà una aturada generalitzada del despotisme legal.

dessalatge *TECNOL* Procés d'obtenció d'aigua potable a partir d'aigua que, per la concentració de sals, no és apta per a usos industrials o domèstics. El dessalatge és necessari quan l'extracció intensiva d'aigua en les zones properes a la mar provoca el descens del nivell freàtic. També

Model tridimensional d'una molècula d'acid desoxiribonucleic

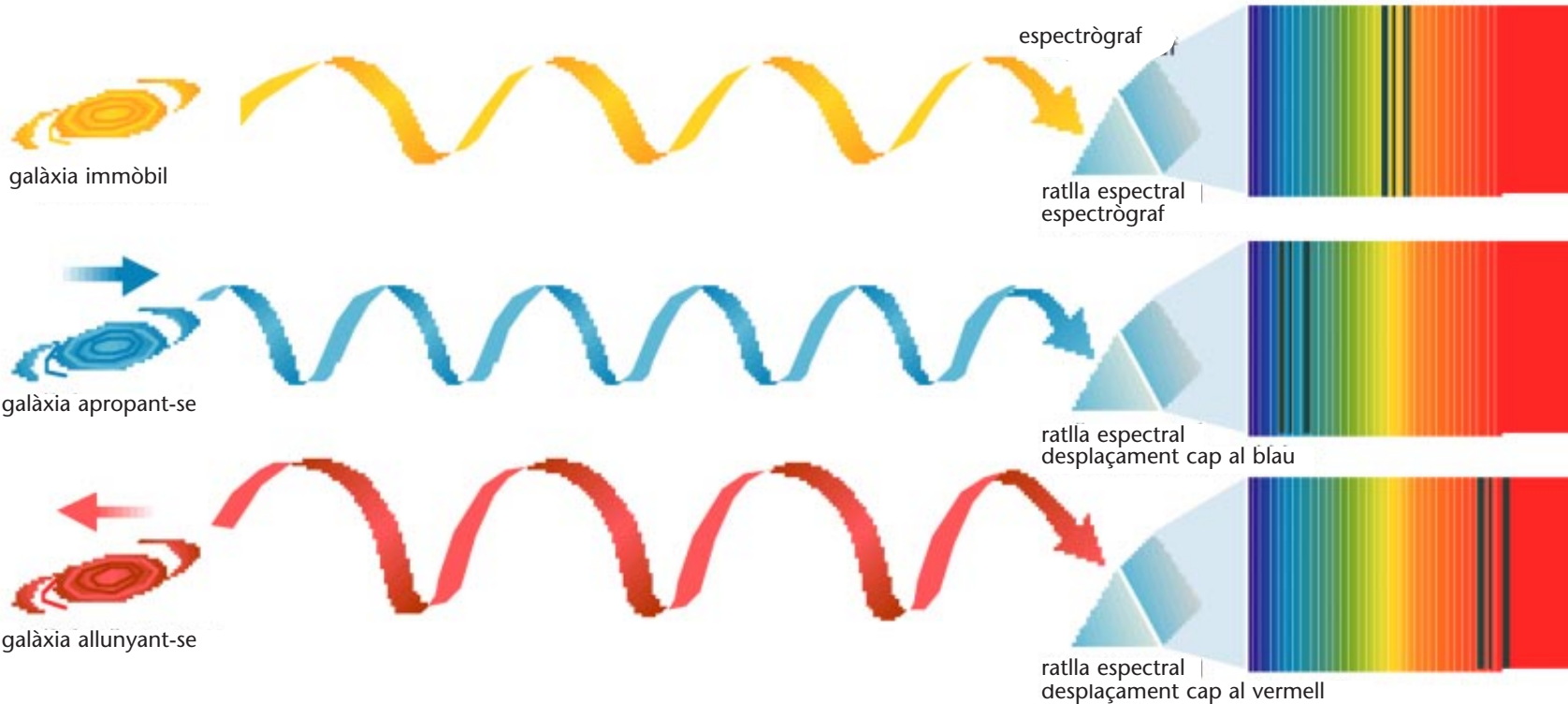
desplaçament cap al vermell
d'una galàxia; la radiació emesa per la galàxia és rebuda per l'observador amb una freqüència igual, més gran o més petita segons si la galàxia resta immòbil o en moviment, apropant-se o allunyant-se de l'observador, fet que es tradueix en un desplaçament de la ratlla espectral tal com mostra el dibuix

cal fer-lo quan manca totalment l'aigua potable, sobretot arran de mar. Hi ha dues classes de mètodes de dessalatge; la primera classe inclou els que separen el dissolvent de l'aigua salada: destil·lació amb múltiple efecte (el més emprat), compressió de vapor i congelació amb refrigerant immiscible; els mètodes inclosos en la segona classe separen la sal de la dissolució i són els basats en l'*electrodialisi*, el *bes-canvi iònic* i l'*osmosi*. Les primeres unitats de dessalatge d'aigua per destil·lació simple foren instal·lades als vaixells. La primera planta instal·lada a terra fou construïda a Egipte (1912).

dessecació *QUÍM* Acció d'eliminar l'aigua d'una substància. S'efectua per evaporació o per fixació de l'aigua sobre dessecants. Si es tracta de gasos, també se'ls pot refredar fortament i ocasionar la precipitació de l'aigua, en forma líquida.

destí *HISI/FILOS* Potència sobrehumana que, segons les religions antigues, fixa per endavant el curs dels esdeveniments i la sort reservada a cadascú i, en conseqüència, és la causa ordenadora del món i de la història. La submissió de la realitat al destí és l'essència mateixa del pensament grec i de la cultura clàssica, que, tot i la radical oposició al missatge cristià, passà fortament a l'occident europeu: la concepció de la providència, i la discussió sobre la *predeterminació* i la *predestinació*, en són un exemple. El destí és considerat com a força cega i no admet cap intent d'ésser comprès per l'home ni llibertat que pretengui de defugir-lo. La tragèdia grega és l'exponent literari i humà més reeixit d'aquesta concepció.

destil·lació *QUÍM* Operació de separació, total o parcial, dels constituents d'una mescla líquida segons llur diferent pressió de vapor. Hom basa la destil·lació en el fet que el vapor en equilibri amb el líquid és, en general, més ric en el constituent més volàtil. És una operació que consisteix a vaporitzar parcialment la mescla i condensar els vapors, recollint el condensat separatament del residu. Hom pot fer la condensació directament (*destil·lació simple*), o bé després d'haver obtingut per condensació parcial dels vapors llur progressiu enriquiment en el constituent més volàtil (*destil·lació fraccionada*). Les *destil·lacions simples* són fetes en un alambí. Són emprades solament quan interessa una separació parcial de la mescla, o bé quan la diferència de volatilitat entre els constituents és molt gran. Hom efectua la *destil·lació fraccionada* interposant, entre el calderí i el condensador d'un alambí, una columna (dita de *fraccionament* o de *rectificació*) i, al damunt, un deflegmador que condensa una part dels vapors i retorna el líquid a la columna. Aquest líquid reflueix al calderí i durant el descens per la columna va enriquint-se en els components menys volàtils, i va cedint al vapor que puja els components més volàtils. Quan s'ha establert un equilibri, la composició dels vapors que van al condensador és la que hom hauria obtingut amb un gran nombre de destil·lacions simples successives. La destil·lació fraccionada és efectuada industrialment en continu. A partir d'una mescla binària, en el cas més simple, hom recull, purs, a baix de la columna el constituent menys volàtil, i a dalt de tot, el més volàtil. La mescla a destil·lar, prèviament escalfada, s'introdueix al nivell on la seva composició és la mateixa que la que hi té el líquid. Hom

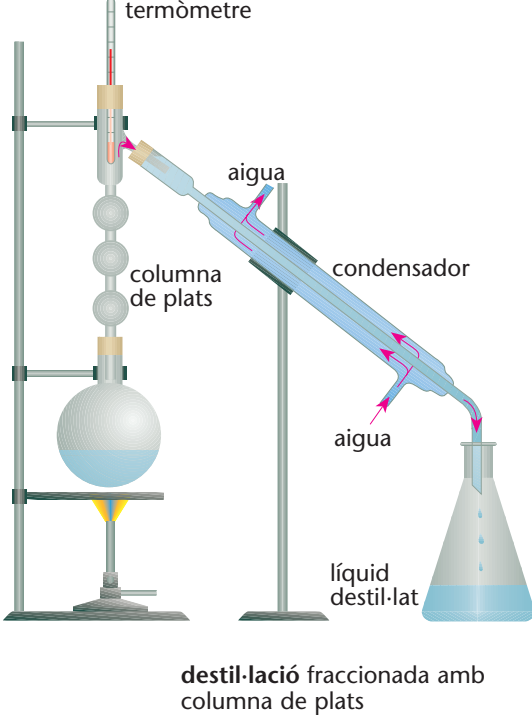

anomena de vegades *columna de destil·lació* o *d'esgotament* la porció per sota del nivell d'introducció del líquid, i *columna de rectificació* la porció per damunt d'aquest nivell. La *teoria de la destil·lació fraccionada* fou establerta per Sorel el 1893. Prenent com a model les columnes de plats, hom es basa en la consideració del plat teòric, del qual surten vapor i líquid que són en equilibri. Coneixent aleshores el *diagrama d'equilibri* de la mescla a destil·lar i les característiques de la columna de treball, es pot calcular el nombre de plats teòrics necessaris per a efectuar la separació dels constituents en l'extensió desitjada. Les destil·lacions són fetes a pressió atmosfèrica, sempre que és possible, o a pressió reduïda; aleshores s'associa a una instal·lació de buit (*destil·lació en el buit*). Quan la substància a destil·lar és insoluble en aigua, poc volàtil, i interessa d'evitar una temperatura elevada, es pot emprar la *destil·lació per arrossegament amb vapor*. Hom fonamenta aquest procediment en el fet que la pressió de vapor d'una mescla de dos líquids mútuament insolubles és igual a la suma de les pressions de vapor dels constituents. Si la substància té pressió de vapor apreciable vers 100°C en presència d'aigua, l'ebullició es produirà una mica per sota de 100°C, i la substància destil·larà al mateix temps que l'aigua. Aquest procediment és molt emprat en l'extracció d'olis essencials. En el cas de les *mescles azeotròpiques* homogènies cal la presència d'una tercera substància, anomenada *agent separador*. Segons el mecanisme d'acció d'aquesta substància la destil·lació és anomenada *azeotròpica*, quan l'agent separador forma azeòtrops de punt d'ebullició mínim amb els components de la mescla, o *extractiva*, quan l'agent separador és poc volàtil i actua modificant la volatilitat d'un dels constituents de la mescla.

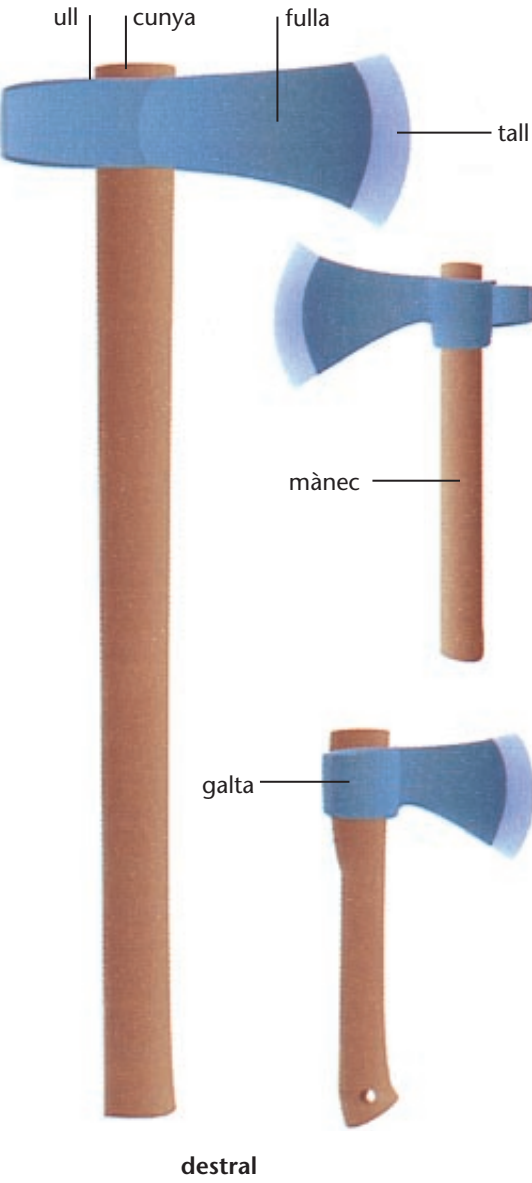
destral *OFIC* Eina de tall formada per una fulla plana de ferro proveïda de tall en un extrem i que en l'altre té un ull on encaixa un mànec que segueix el mateix pla de la fulla. Fou emprada des del paleolític, però no fou fins el neolític que aparegué per primera vegada un sistema clar d'emmanegament. Posteriorment hom pot contemplar tota una evolució tipològica (amb tipus específics com les anomenades *destrals de combat* de l'edat del bronze del centre-nord d'Europa). Els grecs foren els que introduïren les destrals de ferro de tipus pla que tipològicament perduren fins avui. Les invasions germàniques aportaren uns nous models, més apropiats com a arma que com a utillatge. Tanmateix, l'ús de la destral de ferro com a arma no es generalitzà fins a l'edat mitjana, i decaigué al s XV.

destructor *MAR* Classe de vaixell de guerra, el de menor tonatge dels que componen les esquadres, en el qual la velocitat i l'armament preponderen sobre la protecció i l'autonomia. Originàriament hom l'anomenà *destructor de torpediners*, perquè era destinat a combatre aquesta classe d'embarcacions. El destructor aviat reemplaçà el torpediner. A causa de la seva velocitat, maniobrabilitat, potència d'artilleria i capacitat per a transportar un gran nombre de càrregues de profunditat, el destructor fou el millor vaixell antisubmarí de la Primera Guerra Mundial. La Segona Guerra Mundial oferí l'apogeu del destructor. Actualment, el destructor comparteix amb la fragata i la corbeta les funcions antisubmarines i antiaèries, per bé que amb major potència i tonatge (unes 8 000 t).

desviació 1 *TECNOL* Canvi de via, disposició dels carrils en una bifurcació que fa possible el pas del tren en condicions de seguretat per la via directa o per la via desviada, segons que convingui. El pas per l'una o per l'altra via és determinat per la posició de les agulles o porcions de carrils afuats que hom pot desplaçar lateralment per unir-los al carril exterior (contraagulla) o per separar-los-en.
2 *TECNOL* En modulació de freqüència, increment màxim, positiu o negatiu, de la freqüència a partir del valor central de la freqüència portadora sense modular. El valor de la desviació en els sistemes de FM adoptats a Europa i a Amèrica és de ±75 kHz. La relació entre la desviació i la freqüència moduladora és anomenada *índex de desviació* (o *de modulació*).
3 **desviació sexual** Expressió de caràcter sòcio-moral emprada per a designar qualsevol pràctica

destil·lació fraccionada amb columna de plats

destral

sexual que no correspongui a allò que hom considera moralment correcte.

detector 1 Qualsevol aparell o dispositiu utilitzat per a detectar la presència d'una propietat o fenomen físic, com ara una radiació.
2 *RADIOTÈC* Dispositiu sensible als corrents elèctrics d'alta freqüència que permet de revelar la presència d'ones o d'oscil·lacions radioelèctriques i, eventualment, separar el senyal original que les modula per tal d'obtenir-ne les informacions útils. Quan proporciona una component contínua proporcional a l'amplitud de l'oscil·lació sinusoidal que li és aplicada és un **detector lineal**; quan aquesta component ho és al quadrat d'aquesta amplitud, **detector quadràtic**; quan és destinat a separar l'oscil·lació portadora i el senyal modulant, *desmodulador*. Un tipus especial de detector és el *detector de relació*, emprat en FM (ràdio i TV), que converteix les variacions de freqüència en variacions d'amplitud.
3 **detector de mentides** *PENOL* Instrument utilitzat especialment per la policia que registra la pressió arterial, el ritme del pols i de la respiració d'un individu mentre hom li formula preguntes. Utilitzat des de l'any 1924, ha rebut nombroses crítiques des del punt vista legal.

detenció *DR* Acció mitjançant la qual la policia, en exercici de les seves atribucions, limita la llibertat d'una persona, retenint-la per tal com hom la suposa relacionada amb un fet delictuós, o en virtut d'un manament de l'autoritat judicial. Pot ésser judicial o governativa. Hom parla de *detenció il·legal* quan és feta sense cap causa legal o sense manament judicial. La majoria d'estats tenen establert un terme de temps de detenció (*detenció preventiva*), passat el qual el detingut ha d'ésser posat en llibertat o lliurat a l'autoritat judicial (72 hores a l'estat espanyol). En tot supòsit de detenció considerat il·legal, hom pot utilitzar el procediment d'*habeas corpus*.

determinatiu *GRAM* Dit de l'adjectiu que completa el substantiu limitant-ne l'extensió i concretant-lo, tot afegint-hi alguna circumstància determinada. En contraposició, doncs, als qualificatius, els adjectius determinatius poden representar funcions dictiques, anafòriques o bé catafòriques. Els determinatius inclouen diverses menes d'adjectius: *demonstratiu*, *indefinit*, *interrogatiu*, *numeral* i *possessiu*.

determinisme *FILOS* Doctrina i sistema filosòfics segons els quals qualsevol fet fenomènic és resultat necessari d'un conjunt de determinacions que poden ésser expressades i sintetitzades en una sèrie de lleis universals. El determinisme pot ésser establert en relació amb l'ordre de la natura o de la conducta humana, sempre lligat al concepte de necessitat, i en contraposició al de llibertat. La negació de la llibertat que comporta tot determinisme pot ésser absoluta o bé atenuada (probabilisme). El determinisme pot ésser aplicat als més diversos camps de la ciència. En el camp filosòfic, el determinisme era present en la majoria dels pensadors grecs de l'antiguitat, i destacava el *determinisme físic* de Demòcrit. Hi ha un *determinisme metafísic* atribuïble en alguns aspectes a diferents filòsofs de la modernitat com Leibniz, Hume, Kant, etc. Tot i que la problemàtica del determinisme va estretament relacionada amb el *mecanicisme*, l'*atomisme* i el *fatalisme*, els termes mantenen llur pròpia especificitat. En aquest sentit hom només pot parlar impròpiament de determinisme en teologia: en referir-se a la *predeterminació* i a la ***predestinació***, i en al·ludir a qualsevol doctrina que negui el lliure albir.

Detroit Ciutat de l'estat de Michigan, EUA, vora el riu Detroit, que comunica els llacs Erie i Saint Clair (1 012 110 h [1992]). Fundada l'any 1701 pel francès Antoine de la Mothe Cadillac amb el nom de Fort Pontchartrain du Detroit, fou conquerida pels anglesos el 1760 i incorporada als EUA l'any 1796. Cresqué com un centre comercial afavorit per l'obertura dels canals Erie i Sant Llorenç. És un nucli industrial especialitzat en la producció automobilística (fàctories de la Ford, General Motors i Chrysler).

déu [referit a l'*ésser suprem* és escrit en majúscula] *HIST/FILOS* Nom genèric amb què hom designa l'anomenat *ésser suprem*, o bé, simplement, cadascun dels éssers sobrehumans que dominen un àmbit determinat de l'àmbit real. Objectes sem-

pre de culte, tots són expressió del misteri de l'existència viscut per l'home o d'allò que per a l'home, al llarg del temps, resta inexplicable des d'una perspectiva immediata: forces de la natura i de la vida, origen i fi del món i de l'home, etc. Per la seva impossibilitat de definir l'essència del que hom anomena *Déu* segons un únic concepte clar i determinat, en parlar-ne, cal fer referència a una religió concreta, a una concepció filosòfica, a tal o tal comprensió global de l'Univers, etc. Tots els pobles s'han referit a Déu, als déus o al diví, amb indicació de transcendència, com allò que supera els individus i llur col·lectivitat. La creença en déu ha revestit, al llarg del temps, les formes més diverses, responent en gran part a circumstàncies històrico-culturals. El *mono-teisme* (propi de diferents religions primitives i, prototípicament, de la fe judeocristiana i musulmana), afirma la unitat de déu. Per contra, el *dualisme* ontològic (professat pel zoroastrisme persa i, derivadament, per maniqueus i gnòstics) estableix dos principis originaris, oposats i irreductibles entre ells. El *politeisme* reconeix diversos déus, i sovint, la seva jerarquització i una tendència a llur unificació (com en l'*henoteisme*, o en les religions politeistes antigues). Una clara individualització, una marcada personalitat i una més gran força són, potser, els trets que determinen el caràcter propi dels déus, els quals poden ésser, bons o dolents, susceptibles de domini i manipulació per part de l'home mitjançant els sacrificis i la màgia, i aliens a qualsevol preocupació o ideal morals. La interpretació d'aquesta relació entre el diví i el real històrico-natural, contraposa el *teisme* a qualsevol forma de *panteisme* o de *monisme* absolut, els quals suposen l'àmbit del diví com a únic real i veritablement existent. La dialèctica entre aquestes dues dimensions pot ésser oblidada, d'altra banda, tant per part del *deïsme* (el déu del qual roman llunyà i desentès del món), com per part del providencialisme, de caire pre-determinista (*destí*). Dins el mateix problema de la relació entre el diví i el real intrahumà té un paper important l'element del *sagrat* o del *sacre*, forma de representació i de presència de l'imperceptible i del transcendent. Sovint és difícil de decidir si hom dóna culte a allò que el símbol representa o si es dirigeix a l'esperit que hi habita o al signe sacral mateix. Hom parla d'*idolatria* com a confusió entre el significat i el contingut mateix. Hom troba tipificada la dialèctica immanència-transcendència en el Déu bíblic. La manifestació del “Senyor”, d'una banda, i la conscienciació de la fe en ell, de l'altra, parteixen sempre d'uns esdeveniments històrics, vistos com a element de manifestació i signe d'actuació històrica del Senyor, el qual, tanmateix, resta sempre lliure i transcendent en relació amb l'home i el món. En el Nou Testament, el Déu cristià resta sempre, com a **Déu Pare**, en el misteri, àdhuc més enllà del que és la seva més pròpia i definitiva manifestació i presència en el món: el Crist. El Déu cristià (i ací està la radical novetat del Nou Testament respecte a l'Antic), ha volgut també restar, sempre i definitivament, com a **Déu Fill**, amb els homes i perdut entre ells. La impossibilitat dels homes d'adreçar-se a Déu sense haver estat cridats i sense ésser moguts per Ell mateix, és un punt que diferencia radicalment la fe judeocristiana de les altres religions. La doble perspectiva d'un *Déu per a nosaltres* que, alhora, resta —com a *Déu en Ell mateix*— misteri transcendent i innominable, és el que la conceptualització trinitària vol expressar en afirmar la necessitat d'anomenar Déu tres vegades Déu, car l'home no pot reduir-lo a cap nom ni a cap idea clara i distinta. Alhora, aquesta doble perspectiva dóna a l'home l'autèntica llibertat d'una opció creient o atea (***ateisme***). Esdevé difícil, al llarg de la història, de decidir allò que —en relació amb la idea de déu i del diví— correspon a creença religiosa i allò que pertoca a un plantejament pròpiament filosòfic. Aquesta dificultat de discerniment es fa patent en tota la teologia dels autors bíblics. La tendència del politeisme a una successiva unificació i tota l'aportació de la filosofia grega al problema de déu, suposen una reflexió racional, un esforç de comprensió del món i de coherència i progressiva purificació dels enunciats sobre déu o els déus. D'altra banda, tant l'Antic Testament com el Nou suposen tot un procés de comprensió més acurada i raonable de la fe inicial. Així, si par-

ra més si hom ho fa en relació amb la tradició filosòfica occidental, tan plena de pressupòsits cristians, que sovint cal parlar de teologia més que no pas, pròpiament, de filosofia. El problema de les anomenades *proves de l'existència de Déu* i de llur validesa objectiva i universal està precisament en l'oblit, d'una banda, que la majoria dels autors escolàstics que el tractaren eren primàriament teòlegs i no filòsofs, i, de l'altra, que el contingut de fe que hom converteix en objecte de prova racional i absoluta deixa d'ésser, per definició, objecte de fe. Ofereix també un exemple típic d'aquest doble oblit la història del conegut argument *ontològic*. En general, hom pot dir que la tasca més pròpiament filosòfica a dur a terme entorn del problema de Déu abasta dos camps primordials: el de la filosofia de la religió i el de la dialèctica entre fe i ateisme.

deute *DR* Deure jurídic de contingut patrimonial pel qual un subjecte (deutor) ha d'observar respecte d'un altre (creditor) un determinat comportament (prestació) consistent a donar, fer o no fer. **2** *ECON* Quantitat que una persona o un organisme deu a una altra persona o organisme, tant si es tracta de diners com de béns o de serveis. **3** **deute públic** *ECON* Endeutament de l'estat per la venda, al mercat, de títols representatius d'aquest deute. A l'estat espanyol, aquest mecanisme començà a l'època de Carles III, i serví per a finançar les despeses provocades per les guerres. A partir del 1925 les emissions de deute serviren fonamentalment per a finançar la política d'obres públiques. Fou àmpliament utilitzat per a finançar la guerra civil de 1936-39. Després del 1940, aquest mecanisme fou utilitzat habitualment, i contribuí decisivament al procés inflacionista, en ésser emès, fins els anys seixanta, deute públic pignorable en el Banco de España.

De Valera, Eamon (Nova York 1882 — Dublín 1975) Polític irlandès d'ascendència espanyola. Fou president del Sinn Fein (1917-26) i de la clandestina Irish Republic. Participà en la revolta del 1916 i fou condemnat a mort, pena que li fou comutada. Rebutjà l'acord que creava l'Estat Lliure d'Irlanda (1921), exigí la total independència per a tota l'illa i boicotejà el parlament irlandès. El 1926 organitzà un nou partit, el Fianna Fáil, del qual fou president (1926-59). Fou primer ministre (1932-48, 1951-54 i 1957-59) i president de la República d'Irlanda (1959-73).

devaluació *ECON* Reducció, per part del govern, del valor d'una unitat monetària respecte a les dels altres estats. Té per finalitat d'afavorir les exportacions abaratint el valor de les mercaderies nacionals a l'exterior i alhora de disminuir les importacions per l'encariment relatiu de les mercaderies estrangeres. Amb la posada en marxa del sistema de canvis fixos establert el 1944 a Bretton Woods, la devaluació fou considerada una mesura excepcional. En el sistema de canvis lliures les devaluacions formals han deixat de tenir significat per a molts països.

devocionari *RELIG* Llibre que conté les oracions amb què els fidels exerciten llur devoció. Des del s XIII, hom emprà el llibre d'hores, que contenia fonamentalment els oficis de la Mare de Déu i de difunts i unes altres oracions especials. Al s XVII abunden les obres devotes de caràcter popular (novenes, rellotges de la Passió, via crucis, oracions als sants i a la Mare de Déu, rosari, etc). En llengua catalana sobresortiren el *Foment de pietat i devoció cristiana* (1693) de Josep Llord, *l'Exercici cristià* (sd) de Josep Ullastre i el *Camí dret* (1843) d'Antoni Maria Claret. Més recentment es difongueren, entre d'altres, *Lo català devot* (1900) de Tomàs d'A.Rigualt, *Mon tresor* (1902) de Gabriel Palau, la *Guia del cristià* (1923) i altres devocionaris d'Eudald Serra i Buixó. A València no fou fins el 1951 que aparegué un *Eucologi* en català, de Vicent Sorribes i Gramatge.

Devonià Quart període i sistema de l'era primària situat per sobre del Silurià i per sota del Carbonífer i datat d'entre els 408 i els 360 milions d'anys. El nom prové del comtat anglès de Devon, on fou molt estudiat. Els sediments són constituïts per conglomerats, gresos, esquistes i calcàries; a les fàcies marines abunden les restes d'organismes. Les divisions no són d'igual durada; les establertes a Europa es basen

en les característiques litològiques i en els canvis faunístics, especialment dels goniatits. Hom hi ha trobat esculls coral·lins ben desenvolupats. La fauna de vertebrats s'enriquí amb peixos cuirassats i batracis, i la flora, amb les psilofitals. El clima sec explicaria, possiblement, el gran gruix de sals dipositades en unes determinades conques. Al final del període es produí la fase orogènica bretona.

Dexeus i Font, Santiago (Barcelona 1897 — Sils 1973) Toco-ginecòleg. S'especialitzà al costat de Roig i Raventós i aviat imprimí a l'especialitat una orientació quirúrgica; depurà la tècnica del fórceps baix i millorà la de la versió. Lluità contra l'assistència domiciliària del part i féu una tasca eficaç de divulgació (*Nocions de maternologia*, 1928). El 1949 esdevingué director de la Maternitat. Publicà nombrosos treballs, entre els quals cal destacar un tractat d'obstetrícia (1949) i un de ginecologia (1970).

dia *ASTR* Interval de temps que triga la Terra a donar una volta sobre ella mateixa. Des de l'antigor, ha estat emprat el dia com a unitat bàsica de temps. Els romans el dividiren en dotze hores iguals, repartides en cicles de tres hores: *prima*, *tèrcia*, *sexta* i *nona*. Entre els jueus, el dia començava al capvespre, segons les normes bíbliques. Amb l'establiment de la teoria heliocèntrica de Copèrnic, el dia fou íntimament relacionat amb la rotació de la Terra. Per a determinar l'interval de temps que la Terra necessita per a fer una revolució completa, hom emprà com a referència el pas del Sol, el resultat és el **dia solar veritable**. Aquest temps, però, no coincideix exactament amb el de la rotació de la Terra; a més, la durada del dia solar veritable no és la mateixa sempre. Per tal de resoldre aquest inconvenient, hom defineix un astre fictici, el *Sol mitjà*, el qual es mou amb velocitat uniforme, i coincideix una vegada l'any i en una determinada posició amb el Sol veritable. Hom defineix el **dia solar mitjà** com l'interval de temps que transcorre entre dues passades consecutives d'aquest astre pel meridià d'un lloc, i el **dia sideral** com l'interval de temps que transcorre entre dues passades consecutives d'un estel llunyà pel meridià d'un lloc. Cadascun dels dies esmentats és dividit en 24 hores, cada hora en 60 minuts i cada minut en 60 segons. El dia i les altres subunitats que hom emprà en la vida ordinària, o sia l'anomenat *temps civil*, correspon al *dia solar mitjà*. Els astrònoms convingueren que el dia comença a partir de la culminació superior de la referència considerada, o sia el Sol o el punt vernal. Per a usos civils, hom considera que el dia comença en arribar l'astre a la seva culminació inferior, és a dir, en el cas del Sol, a mitjanit.

diabetis *PAT* **1** Nom genèric per a designar un grup de malalties caracteritzades per un excés de diüresi, encara que, habitualment, p ext, el terme es refereix a la diabetis *mellitus*. Actualment hom admet la diagnosi de diabetis quan la glucèmia en dejú és igual o superior a 140 mg/dl, almenys en dues determinacions, o bé quan la corba de glucèmia dona valors iguals o superiors a 200 mg/dl al cap de dues hores i en qualsevol altre punt. Els símptomes generals de la diabetis solen ésser la secreció excessiva d'orina (poliúria), la set (polidípsia), l'amagriment i un excés de gana (polifàgia). En el decurs de la diabetis poden aparèixer complicacions diverses: la microangiopatia, que es manifesta sobretot a la retina (retinopatia diabètica), als ronyons (nefropatia diabètica) i als nervis (neuropatia diabètica); la macroangiopatia, que comporta una acceleració de l'arteriosclerosi i de les seves complicacions; i altres possibles trastorns. El tractament de la diabetis es basa en el seguiment d'una dieta adequada, en la pràctica d'exercici físic i en l'administració, quan calgui, d'insulina o d'hipoglucemiants orals. Els avenços actuals en el tractament de la diabetis permeten de disposar, en alguns casos, de *pàncrees artificials*, uns petits aparells que el malalt duu implantats i que vessen a la sang a cada moment la quantitat d'insulina necessària; hom va introduint també el trasplantament de pàncrees o de cèl·lules β, com també els tractaments amb immunosupressors, en certs casos de diabetis d'origen autoimmune. **2** **diabetis ‘mellitus’** (o **sacarina**) Síndrome caracteritzada per un trastorn del metabolisme

Aplicació de l'arteriografia per obtenir una diagnosi de l'embòlia

dels hidrats de carboni, amb augment de la glucosa a la sang (hiperglucèmia) i aparició de glucosa a l'orina (glucosúria), com a resultat d'una producció inadequada o d'una mala utilització de la insulina. N'hi ha de diversos tipus: *diabetis tipus I* (o *juvenil*, o *insulinodependent*), en què hi ha una destrucció de les cèl·lules β del **pàncrees** que comporta una manca total de l'hormona. De causa desconeguda, sol començar abans dels 25 anys. En la *diabetis del tipus II* (o *de l'adult*, o *no-insulinodependent*), bé que hi ha secreció d'insulina per part del pàncrees, tanmateix resulta insuficient; comença a l'edat adulta i sol anar associada a l'obesitat.

diable *BÍBL/CRIST* Personificació de l'esperit del mal. A l'Antic Testament rep el nom de *Satanàs*, que la versió dels Setanta tradueix per διαβολος ('calumniador'). Originàriament, el diable és vist com un àngel caigut per un pecat que hom interpreta de rebel·lia. En el judaisme ulterior dirigeix l'exèrcit dels dimonis, intenta de desacreditar els homes piadosos i àdhuc de temptar els àngels a la rebel·lió. L'origen d'aquesta figura fou l'intent de l'autor bíblic per refusar les concepcions dualistes de les religions circumdants. La teologia contemporània tendeix a interpretar-ne la figura en el sentit que les forces del mal són reals i tenen domini sobre la llibertat i bona intenció dels homes. En les belles arts hom ha representat el diable molt diversament: la forma més corrent és la de rèptil o bé d'híbrid d'animal i persona, sovint alat i amb banyes. El tema, que proliferà als ss XV i XVI en artistes encara no influïts pel Renaixement (Schongauer, Bosch, Grünewald), fou reprès més tard amb força pel romanticisme, sovint per il·lustrar obres literàries.

diaca *CRIST* Cristià ordenat que té la missió d'ajudar el bisbe i el prevere en les funcions litúrgiques, magisterials i benèfiques.

diacrític Senyal convencional que hom afegeix a un signe gràfic per indicar-hi alguna mena de modificació fonètica. En l'ortografia usual són emprats diacrítics com l'accent o la dièresi. En transcripció fonètica hom els empra per a indicar nasalització [ã], obertura [ä], tancament [ə], dentalització [ɲ], velarització [ʎ], etc.

diadema *HIST* Faixa o cinta ornada amb brodats, pedres precioses, etc, amb què els sobirans se ceneyeixen el cap. En l'antiguitat fou usada pels sumeris, pels egipcis i particularment pels perses. Alexandre el Gran adoptà el sentit de sobirania de les diademes perses i el transmeté a Roma. Substituïda a l'edat mitjana per la corona, restà reduïda a un objecte d'ornamentació per a les dames de la reialesa i la noblesa. El neoclassicisme napoleònic en ressuscità l'ús.

diagnosi **1** *BIOL* Descripció concisa dels caràcters distintius d'un organisme o d'un grup taxonòmic. **2** *MED* Coneixença de l'estat psicofísic de l'organisme que hom adquireix a través de l'observació de molts diversos signes diagnòstics. Aquesta coneixença es fa a través de l'interrogatori del malalt, anomenat també *història clínica*, de l'observació clínica (ocular, per palpació, per percussió i per auscultació) i dels estudis analítics (biològics, anatòmico-patològics, radiològics, isotòpics, etc). Amb les dades aconseguides és possible de determinar la mena de malaltia i de definir-ne l'estat evolutiu. Hom pot disposar actualment de l'ús dels aparells electrònics que han estat, equivocadament, anomenats *computadores diagnòstiques*. **3** **diagnosi del temps** *METEOR* Estudi de l'estat del temps mitjançant les relacions existents entre tots els elements que el determinen; els observatoris meteorològics en fan diàriament expressió gràfica a través dels mapes sinòptics.

diagonal *MAT* Segment d'una recta que uneix dos vèrtexs no consecutius d'un polígon.

dialèctica *FILOS* Procés mental de comprensió del real mitjançant la contraposició i la síntesi dels contraris, d'acord amb la mateixa condició de la realitat, sempre complexa i constituïda per elements anti-tètics. La dialèctica abasta tant el mode discursiu (*dialèctica del pensament*) de comprendre la realitat com aquesta mateixa realitat (*dialèctica de les coses*), aspectes, ambdós, objecte de la investigació filosòfica. Com a procés mental, la dialèctica opera per divisions, contraposi-

cions i síntesis parcials, però alhora intueix la totalitat que hom suposa constitutiva del real. En la filosofia occidental sembla que Heràclit fou el primer a entreveure la dialèctica de les coses. Configura-da com a mode de pensament i art de la discussió per Zenó i els sofistes, Sòcrates en féu mètode de clarificació en les idees mitjançant el diàleg. Plató adoptà aquesta tècnica i concebé la dialèctica com a cièn-cia que, tot partint del sensible i de les veritats parcials de les diverses ciències, assoleix les idees generals i el fonament del saber (*dialèctica ascendent*), i, alhora, baixa des d'aquests nivells superiors fins a les realitzacions concretes (*dialèctica des-cendent*). En canvi, Aristòtil considerà la dialèctica com a mètode per a obtenir conclusions només probables, i l'edat mitjana la reduí a una manera correcta de pensar. Segles més tard, el criticisme kan-tià establí la *dialèctica transcendental* com a mètode per a desvirtuar l'elaboració racio-nal d'idees metafísiques. Superant Kant, Hegel establí i desenvolupà, harmònica-ment i unitàriament, la dialèctica del pen-sament i la de l'ésser, a la qual s'oposà la dialèctica teològica de Kierkegaard, que accentuà la contraposició de l'home i Déu, i el materialisme dialèctic de Marx-Engels, que donà prioritat a la dialèctica de les coses sobre la del pensament, que s'hi ha de fonamentar.

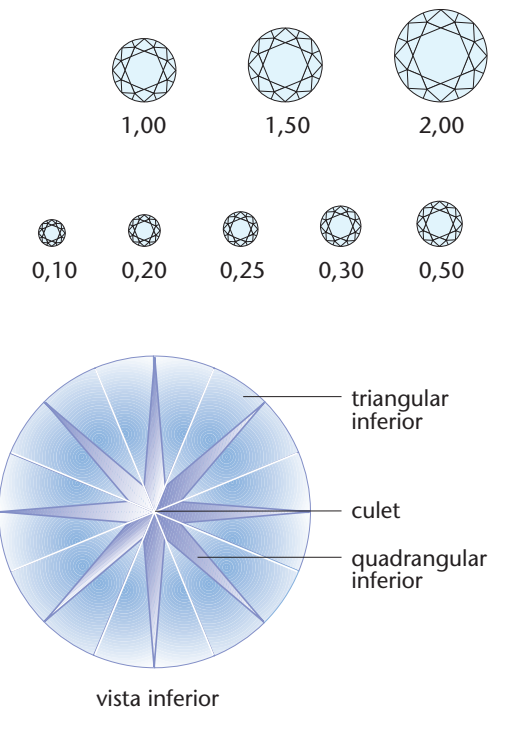
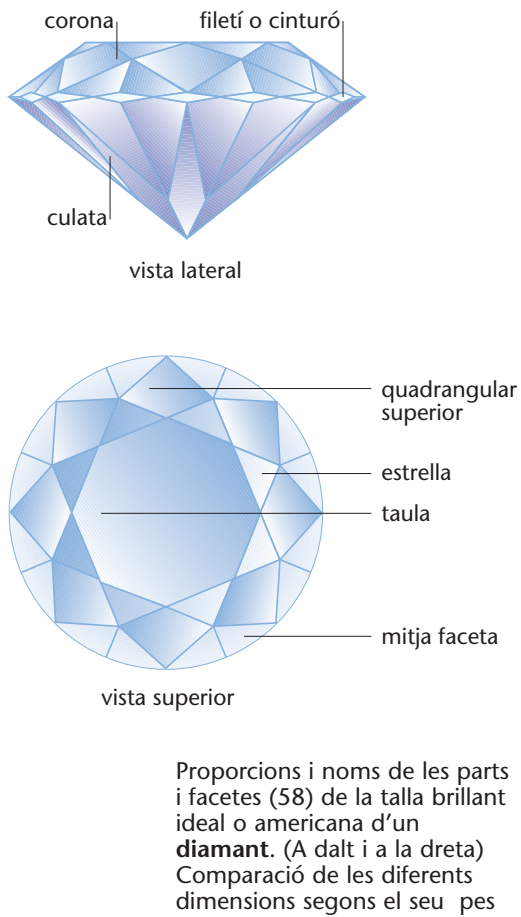
diàlisi *QUÍM/FÍS* En una solució, procés de separació dels soluts segons llur velocitat de difusió a través d'una membrana semi-permeable adequada. S'aplica a la purifi-cació de solucions de proteïnes i biopo-límers i és el procés en què hom basa l'hemodiàlisi.

diamant 1 *MINERAL* Varietat de **carboni** pur que cristal·litza en el sistema cúbic. Té la duresa màxima, 10, en l'escala de Mohs, i un pes específic de 3,51. Les for-mes més corrents dels cristalls són l'octàe-dre, el dodecàedre i el cub; sovint es pre-senta maclat. El jaciment primari del dia-mant és una profunda bretxa en forma de pipa (*pipe*) reblerta d'una roca anomenada *kimberlita*. N'hi ha tres varietats: la gemma, que és la més perfecta i pura; el diamant *boart*, emprat com a abrasiu industrial i en la talla i el poliment de les gemmes; i el *carbonado*, que és emprat en broques i trepants. La talla converteix la varietat gemma en la pedra preciosa per excel·lència. Els estils de talla més corrents són la talla *brillant*, la *maragda*, la *marquise* (o *marquesa*), la *navette* (o *nave-ta*), la *llàgrima* o *pera*, la *baguet* i la *quadra-da*. El valor d'un diamant depèn de les següents característiques: el *pes*, que és expressat en quirats (0,200 grams) i grans (1/4 de quirat); la *forma* i l'*estil de talla*; el *color*; i la *perfecció* o *puresa*, que depèn de les inclusions que conté com a impureses. **2** *ZOOL* Nom de diferents ocells de la sub-família dels estrildins (família dels passè-rids), de l'ordre dels passeriformes, de mida petita (10-15 cm) i colors molt vius, i poc cantaires. Habiten a Austràlia i són essencialment granívors. Els més cone-guts són el **diamant de Bičnov** (*Taeniopy-gia bichenovii*), de dibuix bellíssim, el **dia-mant clapat** (*Taeniopygia guttata*), el **dia-mant de Gould** (*Chloebia gouldinae*) i el **diamant modest** (*Neochmia modesta*).

diàmetre *MAT* Corda que passa pel cen-tre d'una figura (un cercle, una secció cònica, una esfera).

diapasó *MÚS 1* Terme de la teoria musi-cal grega, medieval i renaixentista que designava tant l'interval d'octava com la gamma de sons compresos en l'àmbit d'una octava. **2** So de referència conven-cional que condiciona l'afinació dels sons restants del sistema musical. La freqüèn-cia-tipus ha oscil·lat segons les èpoques i els països fins que la Conferència Interna-cional de Londres (1939) fixà el diapasó a 440 períodes per segon. **3** Petit instru-ment metàl·lic en forma de força que, en vibrar, produeix un so musical d'una altu-ra determinada, habitualment el la₃. Inventat per John Shore (1711), serveix per a afinar instruments, donar el to als executants i efectuar experiències acústi-ques.

diarrea *PAT/VETER* Evacuació repetida en un mateix dia de femta de consistència fluida, sovint líquida. La diarrea no és una malaltia, sinó un símptoma que tradueix l'acceleració del trànsit del contingut intestinal al llarg del budell prim i del budell gros o solament d'aquest darrer. La diarrea pot ésser aguda o crònica. Hom

pot fer una classificació de les causes de diarrea en *exògenes* (transgressions ali-mentàries, intoxicacions, algunes infec-cions intestinals i la ingestió de determi-nats cossos químics i d'antibiòtics); *orgà-niques*, aquelles en les quals la lesió radica a la mateixa paret del budell; i *endògenes*, si el fet determinant prové de malalties o de trastorns d'altres òrgans del cos humà.

diatònic *MÚS 1* Dit d'un interval o d'una escala formats segons els principis del dia-tonisme en oposició als del cromatisme. **2** Dit d'un gènere de la música grega, opo-sat al *cromàtic* i a l'*enharmonic*, en el qual l'escala era dividida en cinc tons i dos semitons.

Díaz-Plaja i Contestí, Guillem (Manre-sa 1909 — Barcelona 1984) Escriptor. Membre de l'Academia Española i direc-tor de l'Institut del Teatre. Integrat en el moviment avantguardista català, col·la-borà en el primer —i únic— “Full Groc” (1929). La seva bibliografia sobrepassa el centenar de títols (assaig, història literà-ria, biografia, viatges, poesia, llibres de text, etc), i de la seva vintena de llibres en català sobresurten *L'avantguardisme a Catalunya* (1930), *De literatura catalana* (1956) i *La defenestració de Xènius* (1967).

dic *ENG* Mur que hom construeix en el mar per a contenir les onades i abrigar un port. El dic ha d'oferir, alhora, un fàcil accés dels vaixells al port. Hom determina la disposició i la forma del dic després d'estudiar les cartes d'oneig de la zona, les menes de vaixells més característics del port i les rutes d'arribada i sortida. En alguns casos hom efectua també l'estudi de models a escala reduïda. Hom empra dues menes de dic. El *dic d'escullera* és constituït per un nucli de base molt ampla que s'estreny progressivament; aquest nucli va reforçat per uns blocs de pedra o de formigó. En el *dic vertical* l'obra provoca la reflexió de l'onada; és format per blocs molt grossos de formigó armat. Hi ha també el *dic submergit*, emprat per a amortir l'oneig i millorar les condicions de navegació en les zones d'entrada dels ports.

diccionari *FILOL* Recopilació, general-ment alfabètica, dels mots d'una llengua (o dels termes d'una ciència o art), amb llurs definicions corresponents. Entre les diverses menes de diccionaris especialit-zats figuren el **diccionari bilingüe**, orde-nació alfabètica dels mots d'una llengua amb llurs equivalents d'una altra o altres llengües; el **diccionari etimològic**, que explica l'origen dels mots i generalment aplega en grups els que procedeixen d'un mateix ètim; el **diccionari ideològic**, que ordena per grups els mots relacionats entre ells per una idea determinada; el **diccionari biogràfic**, que aplega, alfabèti-cament, biografies; el **diccionari enciclo-pèdic**, enciclopèdia que inclou també el lèxic d'una llengua, el **diccionari histò-ric**, que indica l'evolució del significat i de l'ús dels mots; el **diccionari científic** o **tècnic**, dit també **de tecnicismes**, que recull els mots usats en una ciència o art determinats; el **diccionari de la rima**, que recull els mots ordenats alfabètica-ment a partir de llurs teminacions, el **diccionari de sinònims**, i d'altres.

Dickens, Charles (Landsport, Hampshi-re 1812 — Gadshill, Kent 1870) Novel·lis-ta anglès. Fill d'un funcionari, la seva infantesa fou trista a causa dels problemes econòmics i afectius, fonts de la seva futu-

ra obra narrativa. Fou corresponsal del “Morning Herald” (1831) al Parlament. El 1833 publicà una narració costumista al “Monthly Magazine” i, més tard, unes altres al “Morning Chronicle”, reunides després en dos volums (*Sketches by Boz*, 1836). Entre 1836 i 1837 publicà en fullets *The Posthumous Papers of the Pick-wick Club* i, simultàniament, i també en fullets, publicà *The Adventures of Oliver Twist*, 1837 i següents), on ja és percepti-ble un canvi de to narratiu. Més tard escri-ví *The Life and Adventures of Martin Chuzz-lewit* (1843) i el cicle de Nadal que comen-çà amb *Christmas Carol* (1843) i continuà amb *The Chimes* (1845) i *The Cricket of the Hearth* (1846). Escriví també les novel·les *Dombey and Son* (1848), *David Copperfield* (1849), *A Tale of Two Cities* (1859), *Hard Times* (1854) i *The Great Expectations* (1861), possiblement la seva obra més madura. Deixà inacabat *The Mistery of Edwin Drood*. Tot i un cert desendreça-ment en la composició de la seva narrati-va, Dickens és una de les màximes figures de la novel·la burgesa.

dictadura *HIST/POLÍT 1* Forma política de què es revesteix l'estat com a instrument de poder posat en mans de la classe domi-nant per esclafar la resistència dels seus enemics. Es caracteritza per la concentra-ció legal o il·legal de tots els poders polí-tics i llur exercici sobirà i absolut sota la forma d'un govern personal o col·legiat. Tot i que ja trobem règims dictatorials a Grècia (*tirania*), és a Roma on sorgí el terme dictadura. El concepte modern de dicta-dura és utilitzat sobretot per a designar els règims autoritaris sorgits després de la Pri-mera Guerra Mundial, quan la dictadura es generalitzà per tot Europa i també per l'Amèrica Central i del Sud. Aquests règims totalitaris (***feixisme***, ***nacionalsocia-lisme***) prengueren la iniciativa política fins a la Segona Guerra Mundial, que sig-nificà llur gairebé total desfeta. A les darreres dècades, les dictadures són als estats del Tercer Món, desapareguts a Europa el règim salazarista portuguès (1974) i el (→ ***franquisme***) (1975-77). **2** **dictadura del proletariat** Règim polític propi de la transició de la societat capita-lista a la societat comunista. Es caracterit-za pel fet d'ésser l'instrument de la revolució proletària i de la dominació del pro-letariat sobre la burgesia. El proletariat s'erigeix en la classe dominant i controla el poder polític i tots els mitjans de pro-ducció. Fou teoritzada i extensament defi-nida per Lenin, sobretot en *L'estat i la revolució* (1917). N'hi ha diverses modali-tats (dictadura democràtico-popular, de-mocràcia popular).

Diderot, Denis (Langres, Haute-Marne 1713 — París 1784) Filòsof i polígraf fran-cès. Figura privilegiada de la Il·lustració francesa, resumí l'evolució del seu pensa-ment (del deisme a l'escepticisme i al materialisme ateu) a *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient* (1749), obra a causa de la qual fou empresonat. Poste-riorment dirigí l'*Enciclopèdia*, apareguda entre el 1750 i el 1772. Participà també de la novel·la filosòfica (*La religieuse*, 1760; *Le neuveu de Rameau*, 1762; *Jacques le fata-liste*, 1773), i fou precursor de la crítica d'art, com també del drama burgès del s XIX. La natura de l'home, la seva condi-ció, els problemes de moral, el sentit del destí, el preocuparen constantment (*Le rêve de d'Alembert*, 1769; *Le Suplément au Voyage de Bougainville*, 1772; *La réfutation d'un ouvrage d'Helvétius intitulé l'Homme*, 1773). Tractà de fonamentar una moral individual que conciliés alhora la llibertat individual i les exigències socials.

Diego y Cendoya, Gerardo (Santander 1896 — Madrid 1987) Poeta i crític caste-llà. El seu primer llibre, *Romancero de la novia* (1920), acusà influències de Juan Ramón Jiménez i d'Enrique Menéndez Pelayo. S'incorporà al moviment ultraista i escriví a les revistes “Grecia” i “Ultra”. Més tard s'adherí al creacionisme. Fruit d'aquesta etapa són, entre d'altres, *Imagen* (1922), *Manual de Espumas* (1924), *Fábula de Equis y Zeda* (1927) i *Poemas adrede* (1932), a més de versos neopopularistes a la manera d'Alberti i García Lorca, i les primeres obres de retorn al realisme: *Alon-dra de verdad* (1941). Escriví també poesia tradicional i de circumstàncies, i poesia amorosa i religiosa. Són també seus els reculls *Biografía incompleta* (1925-52) i *Cementerio civil* (1972). Com a estudiós de la literatura, hom li deu l'*Antología poética en honor de Góngora* (1927) i *Poesía españo-la (Contemporáneos)* (1932, 1934). Fou

diapasó

Guillem Díaz-Plaja i Contestí

premi nacional de literatura (1925), membre de la Real Academia Española (1947) i premi Cervantes (1981).

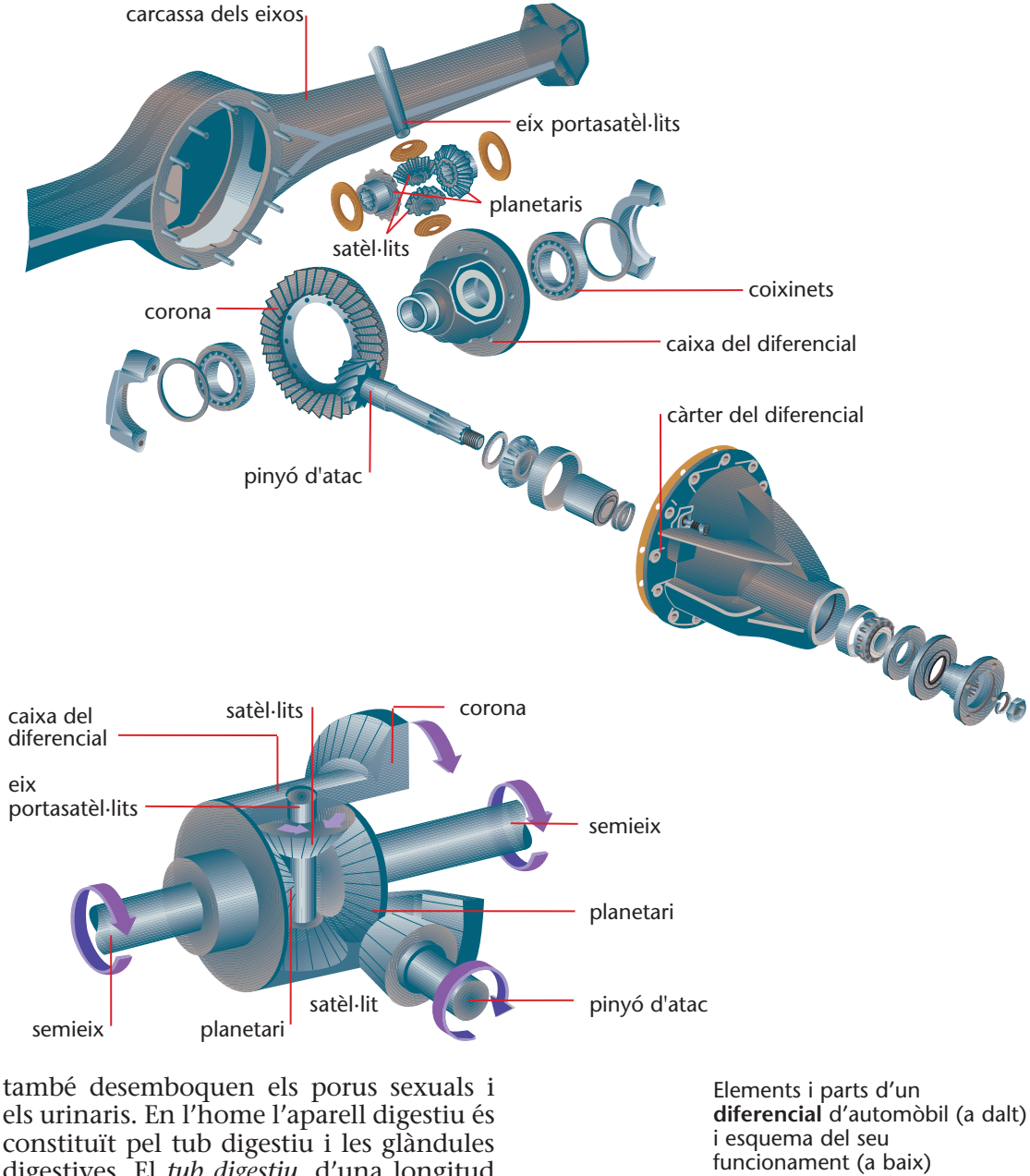
Dietrich, Marlene (Berlín 1902 — París 1992) Nom amb què és coneguda Maria Magdalena von Losch, actriu cinematogràfica alemanya. El 1930, després de l'èxit de *Der blaue Engel*, anà a Hollywood, on Joseph von Sternberg la convertí en un dels grans mites eròtics del *star-system*; plegats intervingueren en *Morocco* (1930), *Shanghai Express* (1932), *The Devil is a Woman* (1925) i altres films. També intervingué en *Angel* (1937) i *Touch of Evil* (1958), entre altres. Fou també cantant de *music-hall*.

diferencial **1** *AUT/TECNOL* Mecanisme que hom munta als automòbils per transmetre el moviment a les rodes motrius i permetre que, als revolts, girin a la velocitat adequada, és a dir, que la roda exterior giri més de pressa que la roda interior. Un diferencial consta d'una roda amb dentat cònic anomenada *corona*, en la qual engrana el pinyó d'atac de l'eix motor. Dins la caixa del diferencial hi ha muntats quatre pinyons (*satèl·lits*) que poden girar lliurement. Sobre aquests pinyons, i en punts diametralment oposats, dues corones fixes (*planetaris*) engranen amb cadascun dels semieixos als quals hom subjecta les rodes. Quan aquestes giren a velocitats iguals, el conjunt es mou solidàriament, però si una de les rodes s'alenteix, els pinyons comencen a girar i la corona unida a l'altra roda gira més de pressa. **2 càlcul diferencial** *MAT* Part de l'anàlisi matemàtica, i, més concretament, de l'anàlisi infinitesimal, que tracta de totes les qüestions relacionades amb els conceptes fonamentals de derivada (ordinària o parcial) i de diferencial d'una funció. Hom el considera com una teoria conceptual que permet de traduir les propietats geomètriques i físiques de l'espai en forma analítica.

difracció *fís* Fenomen d'interferència múltiple produït pel caràcter ondulatori de la llum. Descobert per Grimaldi (1665), era ja conegut de Newton i Huygens, els quals no li saberen donar la interpretació correcta. Consisteix, essencialment, en petites desviacions de la propagació rectilínia de la llum en incidir amb obstacles i orificis, fet que produeix alternativament una sèrie d'ombres i de zones de llum, les quals depenen de les característiques geomètriques de l'orifici o obstacle i de la longitud d'ona de la llum. L'explicació d'aquest fenomen es basa en el principi d'Huygens-Fresnel.

diftèria *PAT* Malaltia infectivo-contagiosa aguda, epidèmica, produïda pel *Corynebacterium diphtheriae* o bacil de Klebs-Löffler. Afecta sobretot els nens d'un a cinc anys, i és de predomini hivernal. És característica la formació de pseudo-membranes fibrinoses, que si es localitzen a la laringe poden ésser causa de mort per asfíxia. Les alteracions generals (febre, astènia, anèmia i paràlisi) són produïdes per l'alliberament de les toxines bacil·lars. El tractament és fet amb sèrum antidiftèric (perfeccionat pel biòleg Gaston Léon Ramon) i antibiòtics. Avui en dia és pràcticament eradicada gràcies a la vacunació (obligatòria des del 1943).

digestiu, aparell *BIOL* Conjunt d'òrgans que intervenen en la digestió. En els invertebrats superiors i en els vertebrats l'aparell digestiu és un tub amb dues obertures (boca, per a l'entrada dels aliments, i anus, per a la sortida dels residus no digerits) i diferenciat en regions, mentre que en la majoria d'invertebrats inferiors podem parlar solament d'una cavitat gas-trular amb un forat únic, on té lloc una digestió extracel·lular. L'estructura de l'aparell digestiu dels vertebrats presenta les següents regions: boca, faringe, esòfag, estómac, intestí prim i intestí gros (acabat en l'anus). En els ocells, l'estómac està dividit en proventricle i pedrer, mentre que en els remugants en rumen, reticle o bonet, llibret i quall. L'intestí prim varia de llargada segons la mena de nutrició (és més llarg en els herbívors); a més, presenta diverses formacions que augmenten la superfície d'absorció. L'aparell digestiu acaba a l'anus, que pot ésser directament en contacte amb l'exterior (mamífers placentats) o bé comunicar amb la *cloaca*, on

també desemboquen els porus sexuals i els urinaris. En l'home l'aparell digestiu és constituït pel tub digestiu i les glàndules digestives. El *tub digestiu*, d'una longitud d'11 metres, comença a la boca, on els aliments són triturats per les dents, són barrejats amb la saliva i després passen a la faringe; continua amb l'esòfag, que travessa el diafragma i arriba a l'estómac, el qual secreta el suc gàstric, ric en àcid clorhídric i ferments, com és ara la pepsina, i, a través del pílor, es comunica amb l'intestí prim, dividit en tres porcions: duodè, jejú i ili; les dues últimes parts mesuren uns 8 m de llargada i es troben replegades formant les anomenades *nanses intestinals*. L'intestí gros es divideix en el cec, el còlon (ascendent, transvers i descendent), la sigma ilíaca o nansa sigmoide i el recte, que acaba en l'orifici anal. Les *glàndules digestives* annexes al tub digestiu són les glàndules salivals (paròtides, submaxil·lars i sublinguals, que secreten la saliva), el pàncrees (que aboca el suc pancreàtic a nivell del duodè) i el fetge (que secreta la bilis).

dígit *MAT* Cadascun dels signes o símbols que hom empra en un sistema determinat de numeració per tal de formar els diferents nombres. Donada una base de numeració, el nombre de dígit emprats per a expressar qualsevol quantitat és igual a l'indicat per la base: en el sistema decimal, els dígit son deu (0 a 9), en el sistema binari, els dígit són dos (0 i 1), etc.

diglòssia *SOCIOL/LING* Terme aplicat per caracteritzar una situació sociolingüística en què un idioma o parlar *alt* (A) és usat per a funcions formals (educació, literatura, religió, etc) i predominantment en l'ús escrit, enfront d'un idioma o parlar *baix* (B), utilitzat per a funcions informals (temes familiars, comunicació íntima o espontània, etc), generalment orals.

dilatació *fís* Augment del volum i les dimensions d'un cos per l'efecte de la calor, sense modificació de la seva natura ni del seu estat. La dilatació que experimenta un cos és determinada pel *coeficient de dilatació*, del qual hom distingeix tres tipus: el *lineal* (considerant una sola dimensió del cos), el *superficial* (considerant-ne dues) i el *cúbic* (considerant-ne totes tres dimensions). En el cas dels líquids hom distingeix entre la dilatació *aparent* (l'observada) i l'*absoluta* (la real del líquid), pel fet que també es dilata el recipient.

diluvi *RELIG/BÍBL* Cataclisme consistent en una gran ploguda i inundació universals que, segons les tradicions religioses més antigues de diversos pobles, assolà la terra com a càstig diví. Tant la versió babilòni-

ca de l'epopeia de Gilgameš com la narració bíblica del *Gènesi* parlen d'un anunci previ del diluvi i de l'ordre de construir una nau de salvació (*arca de Noè*).

dimoni *RELIG* Personificació indeterminada de forces de la natura o de l'ànima humana. Hom els diferencià en *dimonis bons*, o àngels de la guarda, i en *esperits dolents*, o agents del mal, i, per influència de la mitologia zoroàstrica i del judaisme tardà, cristal·litzaren d'una manera definitiva en el cristianisme.

dimorfisme *BIOL* Tipus de polimorfisme en què es donen dues formes distintes per llur morfologia externa dins una determinada espècie vegetal o animal. Hom parla de **dimorfisme sexual** (formes distintes segons els sexes) i de **dimorfisme estacional** (produïda per variacions de temperatura al llarg de l'any).

Dinamarca Estat de l'Europa septentrional que separa la mar del Nord de la mar Bàltica i és alhora el pont que uneix el continent europeu i la península escandinava (43 080 km²; 5 205 000 h [1994]). La capital és Copenhaguen.

LA GEOGRAFIA Dinamarca és formada per dues parts: la península de Jutlàndia, que forma part del continent, i l'arxipèlag, les illes més importants del qual són la de Fiònia, la de Sjaelland i la de Bornholm. De relleu pla, hi abunden els llacs, els estanys i les torberes. A la meitat occidental de Jutlàndia el sòl és constituït per sorra i còdols, i és una regió poc fèrtil. En aquesta regió, la costa és baixa i rectilínia. Per contra, a la meitat oriental de Jutlàndia i a l'arxipèlag, el sòl és recobert d'una argila molt fèrtil. La costa és baixa, tallada, i amb golfs estrets i segurs.

El clima de Dinamarca és humit, marítim i dolç; l'estiu hi és molt curt, i l'hivern és variable. Els rius, curts en llur majoria, desguassen a la mar del Nord, llevat del Gudena, principal riu danès, que ho fa a l'estret de Kattegat. La vegetació natural és el bosc de fullatge caduc.

L'agricultura és d'un gran rendiment gràcies a la tècnica i l'organització (cooperatives): ordi, blat, sègol, civada, patates, blada-raves i hortalisses. És important la ramaderia i la pesca (mar del Nord, Àrtic i mars properes). Dinamarca no posseeix riqueses mineres a la terra ferma, però sí petroli i gas a la mar del Nord. Les branques fabrils més destacades són les de siderúrgia, alimentació, construcció naval, de maquinària i assistència tècnica, del ciment i la construcció.

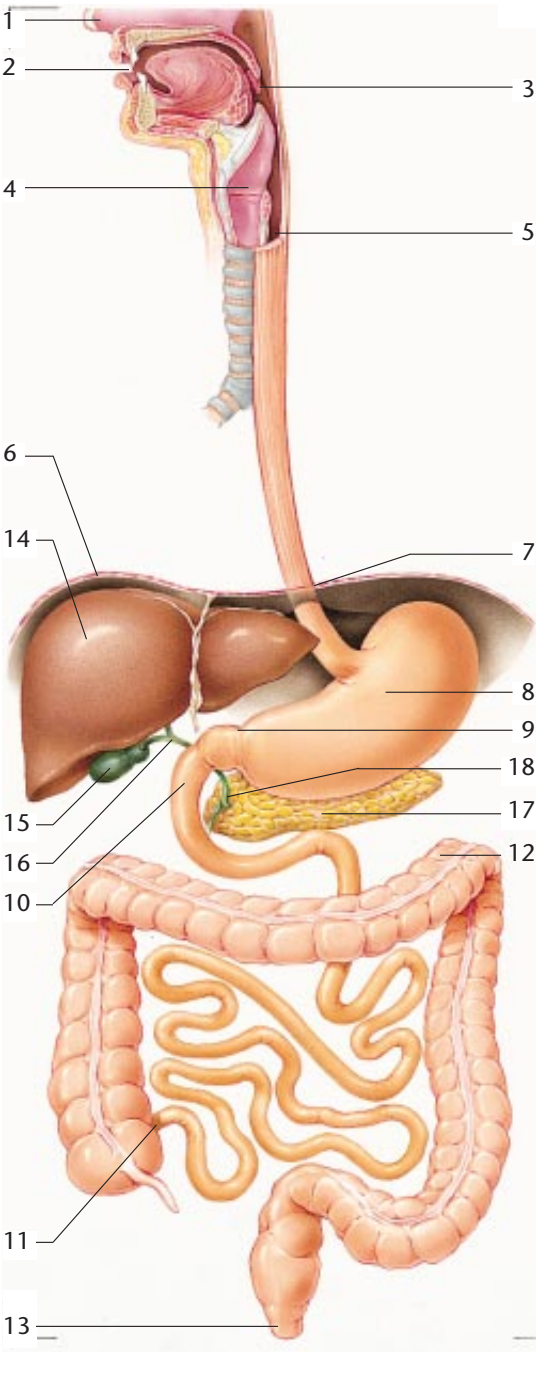
La xarxa de transports és eficient. Un sistema de *ferry-boat* enllaça les illes daneses i Jutlàndia entre elles i amb Suècia, Alemanya i Noruega.

Una quarta part de les exportacions daneses són productes agrícoles i ramaders. Els principals clients i proveïdors són Alemanya, la Gran Bretanya, Suècia, Noruega i els EUA. L'economia danesa es caracteritza pel predomini de la petita empresa, tant en l'agricultura com en la indústria, i l'associació en cooperatives i amb empreses transnacionals.

Dinamarca presenta una taxa de creixement natural feble. Té, però, la densitat de població més elevada dels països escandinaus, i un dels índexs més alts de població urbana del món (84%). Les principals ciutats són ports marítims: Copenhaguen, Århus, Odense i Ålborg. Ètnicament, la població és molt homogènia, ja que el 98% del total és danesa. L'idioma oficial és el danès. El protestantisme és la religió oficial de l'estat.

Administrativament, és dividida en 16 comtats, a més de les illes Fèroe i Grenlàndia. Dinamarca és un reialme constitucional (constitució promulgada el 1953). El poder legislatiu correspon conjuntament al rei i al Folketing (parlament). El poder executiu correspon al rei i als seus ministres. Dinamarca és membre de l'ONU, de l'OCDE, del Consell d'Europa, del Consell Nòrdic i de la Unió Europea.

LA HISTÒRIA Les cultures prehistòriques més importants foren les de Lingby i Maglemose, mesolítiques, i la de Kjökkenmöding, neolítica. Al s VI els vikings escandinaus expulsaren angles i juts de Jutlàndia i s'hi establiren. Els vikings convertiren Dina-

Representació esquemàtica de l'aparell digestiu: 1, fosses nasals; 2, cavitat bucal; 3, faringe; 4, laringe; 5, esòfag; 6, diafragma; 7, hiata esofàgic del diafragma; 8, estómac; 9, esfínter pilòric; 10, intestí prim; 11, vàlvula íleo-cecal; 12, intestí gros; 13, esfínter anal; 14, fetge; 15, vesícula biliar; 16, colèdoc; 17, pàncrees, i 18, conducte de Wirsung

marca en una potència nord-europea. Canut II el Gran (1018-35) reuní Dinamarca, Anglaterra i Noruega (1030). A la seva mort (1035) es desféu l'imperi danès, i les lluites internes s'estengueren fins al regnat de Valdemar I el Gran (1157-82), que reunificà el regne i l'estengué per la Bàltica. El fracàs de l'expansió bàltica a partir del 1227 (batalla de Bornhöved) i la constant oposició de la Hansa obligaren el rei danès a concedir una carta de privilegis (1282) a la noblesa i a l'Església, expressada principalment en un poderós consell del regne. Margarida, vídua de Haakon VI de Noruega, fou proclamada reina de Dinamarca i de Noruega (1387) i s'apoderà de la corona sueca (1389). La dieta de Kalmar (1397) reconegué la unificació de tots tres regnes escandinaus en la persona d'Eric de Pomerània. Suècia, el 1523, aconseguí la independència; al mateix temps, la Reforma penetrà a Dinamarca i fou acceptada per la dieta del 1536. La creixent competència de Suècia decidí Cristià IV a intervenir en la guerra dels Trenta Anys, però les paus de Lübeck (1629), Bromsebrö (1645), Roskilde (1658) i Copenhaguen (1660) l'eliminaren com a potència bàltica, a favor de Suècia. La guerra arruinà a la noblesa, i la burgesia i el clericat aprofitaren l'ocasió per proclamar la monarquia absoluta i hereditària (1661). Al s XVIII, la crisi econòmica motivà una sèrie de reformes socials i econòmiques, destinades a millorar la condició dels agricultors, que foren emancipats, i a revisar les càrregues militars i fiscals i els sistemes de propietat agrària. Des del 1721 Grenlàndia fou recolonitzada. A partir del 1751 Dinamarca es decantà definitivament cap a una política exterior de neutralitat, però els bombardeigs navals de Copenhaguen (el 1801 i el 1807) per la flota anglesa decidiren Dinamarca a aliar-se amb Napoleó I. Per la pau de Kiel (1814) perdé Noruega i Helgoland, però rebé el ducat de Lauenburg i conservà Grenlàndia i Islàndia. L'onada revolucionària europea del 1848 i la recuperació econòmica repercutiren profundament a Dinamarca: el 1849 Frederic VII adoptà una constitució liberal basada en dues cambres, el *folketing* i el *landsting*. L'aplicació de la constitució al Holstein i al Schleswig provocà la revolta d'ambdós ducats i la intervenció prussiana i austríaca (el 1850 i el 1854) contra Dinamarca, que hagué d'abandonar tots dos ducats. Durant la Primera Guerra Mundial, Dinamarca es mantingué neutral (1914-18), i el 1920 un plebiscit li féu recuperar el Schleswig septentrional; dos anys abans

havia concedit l'autonomia a Islàndia. Malgrat declarar-se neutral en esclatar la Segona Guerra Mundial (1939), fou ocupada per les forces alemanyes (1940). El 1973 s'incorporà al Mercat Comú. El 1979 hom concedí un estatut d'autonomia a Grenlàndia. En el referèndum de juny del 1992, el 50,7% dels votants refusaren el tractat de Maastricht.

dinàmica *FÍS* Branca de la mecànica que estudia els moviments dels cossos en tant que són produïts per l'aplicació de les forces. Malgrat que sovint hom diferenciï entre dinàmica i estàtica, la separació entre aquestes dues branques de la mecànica no és estricta. Les formulacions de la dinàmica són degudes a Galileu, Huygens i Newton. Les tres lleis de Newton que serveixen de base a la dinàmica clàssica són la llei de la inèrcia, la llei fonamental del moviment i la llei de l'acció i la reacció. El 1743 D'Alembert enuncia per primera vegada el principi dels treballs virtuals, base damunt la qual hom intentà d'unificar l'estàtica i la dinàmica. Lagrange elaborà unes equacions generals del moviment. Hamilton féu l'estudi general dels sistemes dinàmics, mitjançant les *equacions canòniques* o *de Hamilton*. Un altre punt de partida en la formulació clàssica de la dinàmica és el *principi de la mínima acció*. A la fi del s XIX les idees clàssiques entraren en crisi i aparegueren les teories de la *relativitat* i de la *mecànica quàntica*.

dinamita *QUÍM* Denominació genèrica dels explosius a base de nitroglicerina, d'un gran poder trencador, obtinguts per absorció d'aquesta en substàncies capaces de retenir-la, en estat de divisió, o de formar-hi una massa gelatinosa. La dinamita fou ideada per Alfred Nobel el 1866. Hom classifica les diverses classes de dinamita en tres grups, segons la base: *dinamites de base inerta* (l'absorbent no intervé en la reacció explosiva), *dinamites de base activa* (l'absorbent és una substància reductora equilibrada amb l'addició d'un oxidant) i les *dinamites de base explosiva*, conegudes també per *gelatines* (només són d'aplicació militar). Actualment, quasi totes les dinamites que es fabriquen contenen una part de nitroglicol barrejat amb nitroglicerina.

dinamo *ELECT* Màquina elèctrica rotativa que genera corrent continu. Consta d'una carcassa cilíndrica de fosa, de ferro o d'acer, que té fixats a l'interior uns electroimants anomenats *pols*, cadascun amb la seva bobina alimentada amb corrent

Mapa físic de **Dinamarca**

continu, els quals creen uns camps magnètics d'excitació. Aquest conjunt de pols magnètics és anomenat *inductor*. A l'interior de la carcassa hi ha l'*induït*. Els extrems de les bobines de l'induït connecten amb unes pastilles de coure (*delgues*), que formen una corona anomenada *collector*, on unes *escobretes* de carbó fan contacte per fregadís. Per a l'excitació de l'inductor poden ésser emprades l'*excitació independent* o bé l'*autoexcitació*. Segons la forma de connexió de l'inductor, hom parla de *dinamo sèrie*, *dinamo paral·lel* o *dinamo 'compound'*.

dinar **1** *NUMIS* Moneda musulmana d'or, que començà d'ésser encunyada al final del s VII. En un primer moment imità els esquemes tipològics i metrològics bizantins, però a partir de la reforma monetària del califa ‘Abd al-Malik ibn MarwBan (685-705), la seva tipologia esdevingué totalment epigràfica en àrab i el seu pes fou fixat a 4,25 g. Suspeses les emissions àuries del 745 al 936 a Al-Andalus, foren represes per ‘Abd al-Rahmān III l'any 936, amb un pes de 3,85 g. A Catalunya foren imitats al s XI (mançús). **2** *ECON* Unitat monetària principal de diversos països, com ara Algèria, Bahrain, Bòsnia i Herzegovina, Iemen, Iraq, Iugoslàvia, Jordània, Kuwait, Líbia, Sudan i Tunísia.

diner *NUMIS* Unitat monetària inferior del sistema carolingi, utilitzada arreu d'Europa durant l'edat mitjana i un període de l'edat moderna, que prengué el nom del denari romà. A Catalunya encunyaren argent Carlemany i Lluís el Piadós. Amb l'allunyament del poder carolingi s'inicià pròpiament la moneda catalana, amb emissions simultànies de diners a la major part dels petits comtats catalans sobirans. L'evolució dels diners comtals catalans no fou igual, però en tots hi hagué la tendència vers la pèrdua de valor intrínsec. A partir del 1612 fou generalitzada l'encunyació de múltiples de diner, particularment l'ardit, que esdevingué majoritari en el circulant a partir d'aquest moment. Els ardots es mantingueren en circulació a Catalunya fins molt després del 1714, data en què havia estat abolida la moneda catalana.

dingo [*Canis dingo*, família dels cànids] *ZOOI* Mamífer de l'ordre dels carnívors d'aspecte intermedi entre el gos i el llop. És un animal que viu en grups de pocs individus i que ataca els cangurs i els ramats d'ovelles, per la qual causa ha estat molt perseguit. Habita a Austràlia, sembla que introduït per homes procedents d'Àsia possiblement durant el Plistocè.

dinosaures *PALEONT* Nom genèric, sense valor sistemàtic, donat als rèptils de l'era secundària que provenen dels arcosaures i que són continguts en dos ordres: *saurisquis* i *ornitisquis*. Tenen característiques comunes, com ara petita capacitat craniana, columna vertebral sòlida i lleugera i membres posteriors més desenvolupats que els anteriors. Aparegueren durant el Triàsic i assoliren la màxima importància durant el Juràssic. Llur extinció, a la fi del Cretaci, es creu que fou deguda al vení cap a un clima més fred i sec, a la competència amb els mamífers i a grans canvis geològics. Llur àrea de distribució cobria tots els continents.

diòcesi *CRIST* Demarcació territorial sota la jurisdicció eclesiàstica d'un bisbe. En l'Església d'Occident, fins al s XII hom anomenava aquesta demarcació *parochia* o *paroeceia*. La denominació de la diòcesi depèn normalment de la ciutat on radica la seu episcopal.

Dioclecià, Gai Aureli Valeri [*llat: Gaius Aurelius Valerius Diocletianus*] (Salona, prop de l'actual Split ~245 — ~313) Emperador romà. A la mort de Numerià fou elegit emperador per un tribunal de generals (284). Associà Maximià al govern com a coemperador i li confià la part occidental de l'imperi, mentre que ell es reservava l'oriental. El 293 els emperadors nomenaren dos nous col·laboradors de jerarquia inferior, els *cèsars*, corresponent Galeri a Dioclecià i Constanci a Maximià. Aquesta tetrarquia posà fi a la usurpació de Caransi (296), recobrà Britània (297) i pacificà les revoltes socials d'Egipte (297). Dioclecià contribuí a posar en marxa una reforma administrativa, militar i econòmica de l'imperi. El 303 decretà la persecució dels cristians. Abdicà a favor de Galeri (305) i es retirà a Salona.

díode *ELECT* Dispositiu electrònic proveït de dos elèctrodes, ànode i càtode, que té la propietat d'ésser conductor en el sentit càtode-ànode, però no al revés. Les propietats rectificadores del díode foren observades per F.Braun el 1876 en col·locar una punta metàl·lica sobre sulfur de plom. Els primers díodes, basats en tubs de buit o de gas (Fleming i de Forest, 1909), posseeixen un càtode calent escalfat mitjançant un filament incandescent que emet electrons per emissió termoelectrònica i que són recollits per l'ànode (dit també *placa*) quan és positiu. El díode condueix només en un sentit i fa de *vàlvula electrònica*. Els díodes de gas contenen un gas ionitzable a l'interior; la ionització per xoc augmenta la conducció del díode. El 1943 hom obtingué el primer díode de junció *pn*, sobre un cristall de germani. El contacte d'un semiconductor de tipus *n* amb un altre de tipus *p* crea una barrera de potencial, deguda al camp elèctric intern. Quan hom polaritza externament la junció *pn*, el potencial de la zona de contacte en resulta modificat i, segons que el camp elèctric creat se sumi o es resti al camp elèctric intern, hom parla de polarització inversa o directa, respectivament. La utilització de les modernes tècniques de creixement d'un cristall, com ara les epitaxis, ha permès de desenvolupar nous tipus de díodes d'estat sòlid.

Dionís [*gr*: Διόνυσος] Divinitat grega d'origen frígi o traci. El seu culte fou propagat (ss IX-VIII aC) a partir de la Jònia i s'establí principalment a Beòcia. Més tard, fou identificat amb unes altres divinitats, com Bacus a Roma, Osiris a Egipte i Sama a l'Índia. Els seus ritus religiosos deriven principalment de l'orgia i l'embriaguesa, i les seves festes, les Dionísies, tingueren una gran importància en l'origen del teatre. La iconografia de l'època arcaica el representa coronat de pàmpols, amb un cràter de vi a la mà i voltat de sàtirs, silens o ménades.

diòptria [δ] *f*ís Unitat de potència (convergència) d'una lent, equivalent en el SI a l'invers d'un metre: 1 δ = 1 m⁻¹. Atès que la potència d'una lent de focal *f* és φ=1/*f*, si la focal s'expressa en metres, la potència ho serà en diòptries. Hom mesura l'ametropia (miopia o hipermetropia) d'un ull mitjançant l'especificació de les diòptries de la lent capaç de corregir el defecte.

diorama *ESPECT* Pintura feta damunt una superfície transparent, generalment de seda, en la qual, per combinació entre pintura opaca i pintura transparent, hom produeix efectes òptics mitjançant combinacions de llums. En fou l'inventor el francès Daguerre.

diplomàcia *HIST* Organització o procediment per a establir i mantenir relacions internacionals, mitjançant tractes i negociacions, i per a representar-hi un estat. Existeix des de l'aparició dels primers sobirans, però no adquirí un caràcter d'organització fixa, amb ambaixadors permanents, fins a la fi de l'edat mitjana. La diplomàcia determinà la creació d'organismes i de normes, sobre la base de les quals s'ha format en bona part el dret internacional. Tanmateix, després de les dues guerres mundials hom tendeix a les organitzacions suprastatals per tal de reduir les tensions diplomàtiques. Als Països Catalans, des de l'edat mitjana, foren enviats ambaixadors o procuradors a les corts veïnes amb caràcter ocasional. D'altra banda, els cònsols catalans en ports estrangers tenien subsidiàriament el caràcter d'enviats, i en cas de necessitat actuaven com a tals. Amb la centralització administrativa dels Habsburg hispànics i, més tard, pel decret de Nova Planta (1716) es llevà als Països Catalans la facultat de relacionar-se diplomàticament.

dípter **1** *ARQUIT* En l'arquitectura clàssica, temple voltat de dos rengles de columnes. **2** *ZOOL* Ordre d'insectes caracteritzat perquè tenen només un parell d'ales funcionals, que correspon a les de davant, mentre que les de darrere són representades solament pels balancins. Amb més de 60 000 espècies, n'hi ha moltes que es nodreixen de nèctar, no són rares les hematòfagues i d'altres són hostes intermediaris d'organismes patògens (malària, malaltia de la son o febre groga).

díptic *ART/HIST* Tauleta doble unida per frontisses i plegable. Es coneixen díptics del Baix Imperi romà, d'ivori decorats

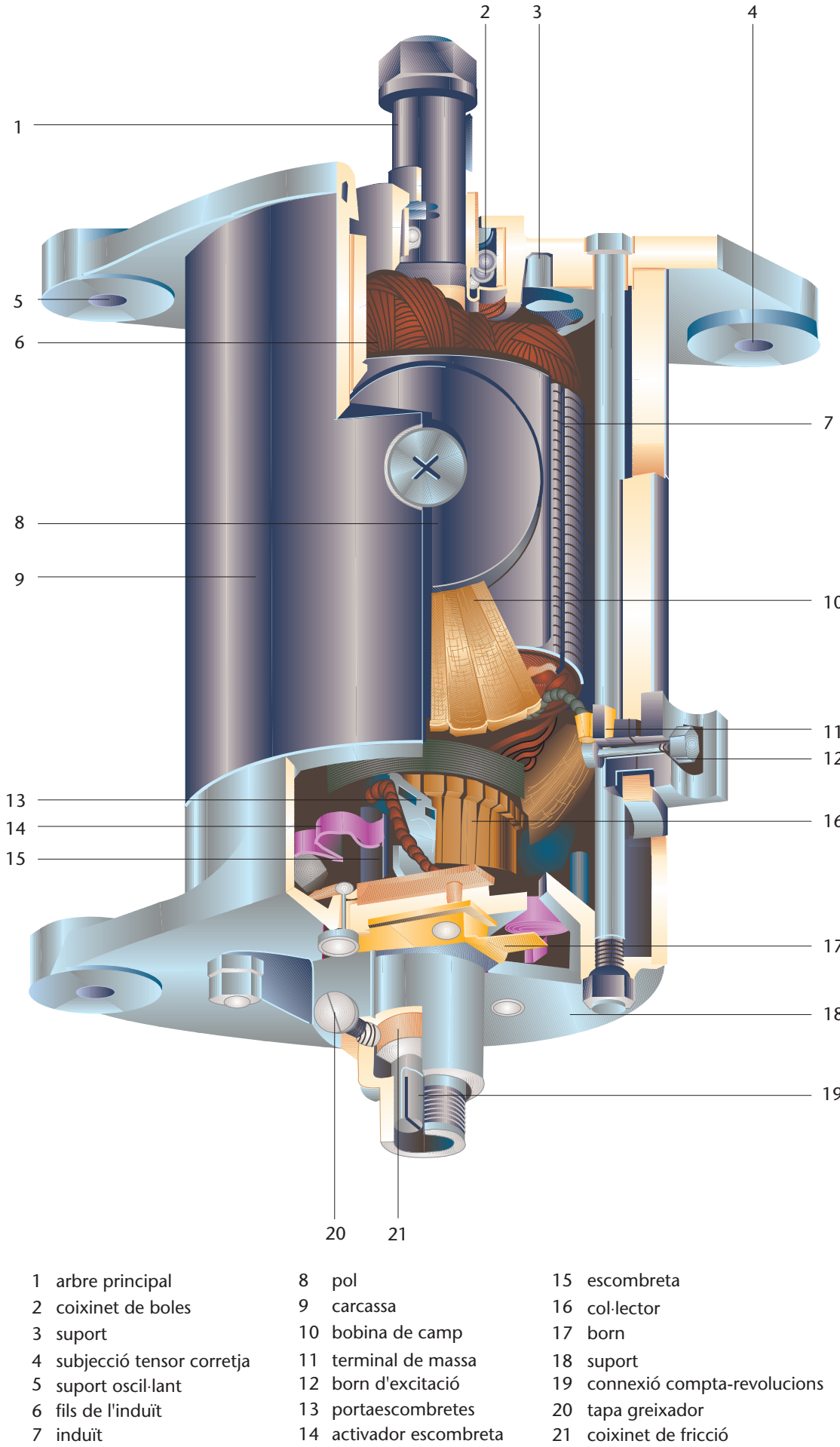
amb figures o escenes a l'exterior, i els anomenats *consulars* (ss IV-VI), que a l'interior tenien cera per a escriure. A l'època gòtica i al Renaixement eren pintats o tallats a la part interior, i reproduïen escenes religioses o bé retrats.

diputació *HIST* **1 diputació del general** Institució del Principat de Catalunya i dels regnes de València i d'Aragó coneguda també amb el nom de generalitat. **2 diputació provincial** *DR* Organisme que forma part de l'administració local, dotat de certes competències administratives per al govern i l'administració d'una província. Fou creat (1812) per la constitució de Cadis a cada província de la monarquia espanyola. Havia d'administrar-ne el territori, i era sotmesa a l'autoritat del govern central. Als Països Catalans la creació de les diputacions provincials representà una certa autonomia administrativa després d'un segle de centralització a ultrança. El 1913 el govern central autoritzà la unió de les diputacions provincials que s'hi avinguessin (1913). Al Principat es creà la →*Mancomunitat de Catalunya* (1914), suprimida, però, el 1925 per Primo de Rivera. El 1931 la →*Generalitat de Catalunya* substituí les quatre diputacions provincials, les quals, tanmateix, foren restablertes acabada la guerra civil. A partir de la restauració democràtica (1975-77), que comportà l'estat autonòmic, les diputacions anaren perdent força, en contraposició a les excessives competències que la llei de 1823 els atribuïa, sobretot en matèria contenciosa administrativa. Actualment, les funcions de la diputació són, entre altres, la coordinació dels serveis municipals per la garantia de la prestació o el foment i l'administració dels interessos de la província. Catalunya i el País Valencià encara tenen les seves diputacions provincials, mentre que a les Illes Balears, les diputacios no existeixen i les seves competències són assumides pels consells insulars.

diputat **1** *DR/HIST* Persona que esdevé, per elecció, membre d'una cambra o parlament. A partir de la constitució de Cadis (1812) i fins el 1939, i de nou a partir del 1977, són **diputats** els membres designats directament pels electors per a formar part de les corts. Al Parlament de Catalunya són escollits, segons l'Estatut del 1979, per un període de 4 anys. Els diputats són inviolables pels vots i opinions que emeten en l'exercici de llur càrrec. **2 diputat del general** [o *de la generalitat*] *HIST* A la corona catalano-aragonesa, cadascun dels membres dirigents d'una diputació del general o *generalitat* als quals era delegat el poder de recollir els donatius o impostos acordats per les corts. Eren elegits per les corts, com a representants dels diversos braços. La cort de Lleida del 1375 fixà el seu nombre en 3 i des del 1413 llur mandat fou limitat a tres anys i amb facultat d'elegir-ne tres de nous. Aquest sistema d'elecció perdurà fins el 1493, que fou introduït el sistema d'insaculació. Els diputats, al principi simples administradors, amb el temps ampliaren llurs funcions: vetllar pel compliment de les constitucions o furs, interpretar els decrets de les corts, fomentar el comerç, mantenir la pau i la seguretat pública i, ja des del 1413, imposar drets propis. El càrrec desaparegué amb els decrets de Nova Planta (1707-16). **3 diputat provincial** *DR ADM* Persona que, tenint la condició prèvia de regidor, és designada en representació dels grups polítics per a formar part de la diputació provincial.

direcció **1** *CIN* Art i tècnica de guiar la realització de totes les etapes d'un film. La direcció cinematogràfica es divideix en *direcció de producció*, que té cura de tots els aspectes financers i econòmics del film i *direcció artística*, que s'encarrega de l'adaptació del guió, la fotografia, la direcció d'actors, la mescla i el muntatge del film. **2 direcció general** *DR* Organisme de l'administració central que té cura de cadascun dels sectors en què divideix un ministeri la seva competència.

Directori Consell executiu de l'estat francès establert segons la constitució de l'any III (setembre del 1795). Aquesta constitució, que donà nom al període de la història de França comprès entre el 26 d'octubre de 1795 i el 9 de novembre de 1799, creà una república regida per la burgesia de negocis. Instituí dos consells legislatius, els Cinc-cents i els Ancians (250 membres), que tenien, respectiva-

ment, la iniciativa de les lleis i les votaven; el Directori, format per cinc membres, era elegit pels Ancians entre una llista de cinquanta membres proposada pels Cinc-cents. El Directori finí amb el cop d'estat de Napoleó Bonaparte i fou substituït pel Consolat.

dirigible *AERON* Aeronau autopropulsada i dirigida, sustentada principalment per un gas més lleuger que l'aire, com és ara l'hidrogen o l'heli. Un dirigible consta d'un buc aerodinàmic a l'interior del qual hi ha uns quants compartiments plens del gas de sustentació. A popa del buc hi ha els empenatges i els governalls de direcció i estabilitat, i a la part baixa, el sistema propulsor i la cabina per a la tripulació i els passatgers o la càrrega. Són de dues menes: rígids i flexibles. En els *rígids* el buc té una forma aerodinàmica i van recoberts d'un teixit impermeable al gas. Els *dirigibles flexibles* mantenen la forma del buc per efecte de la pressió interior del gas contingut en un recinte format per unes quantes capes del teixit impermeable. Abans del 1940 la majoria eren rígids, amb hidrogen, dedicats al transport de passatgers. Durant la Segona Guerra Mundial foren utilitzats els flexibles, amb heli.

disc **1** *ESPORT* En l'atletisme, instrument de forma lenticular compost d'un cos de fusta al centre del qual hi ha dues plaques metàl·liques unides solidàriament amb un dispositiu per a regular el pes, voltat totalment d'un cercle de metall. El **llançament del disc** té lloc des d'un cercle de ciment de 2,5 m de diàmetre; l'atleta l'inicia d'esquena a l'indret on ha de dirigir-lo i avança tot girant sobre ell mateix per tal de poder imprimir la màxima força centrífuga al disc al moment de llançar-lo.

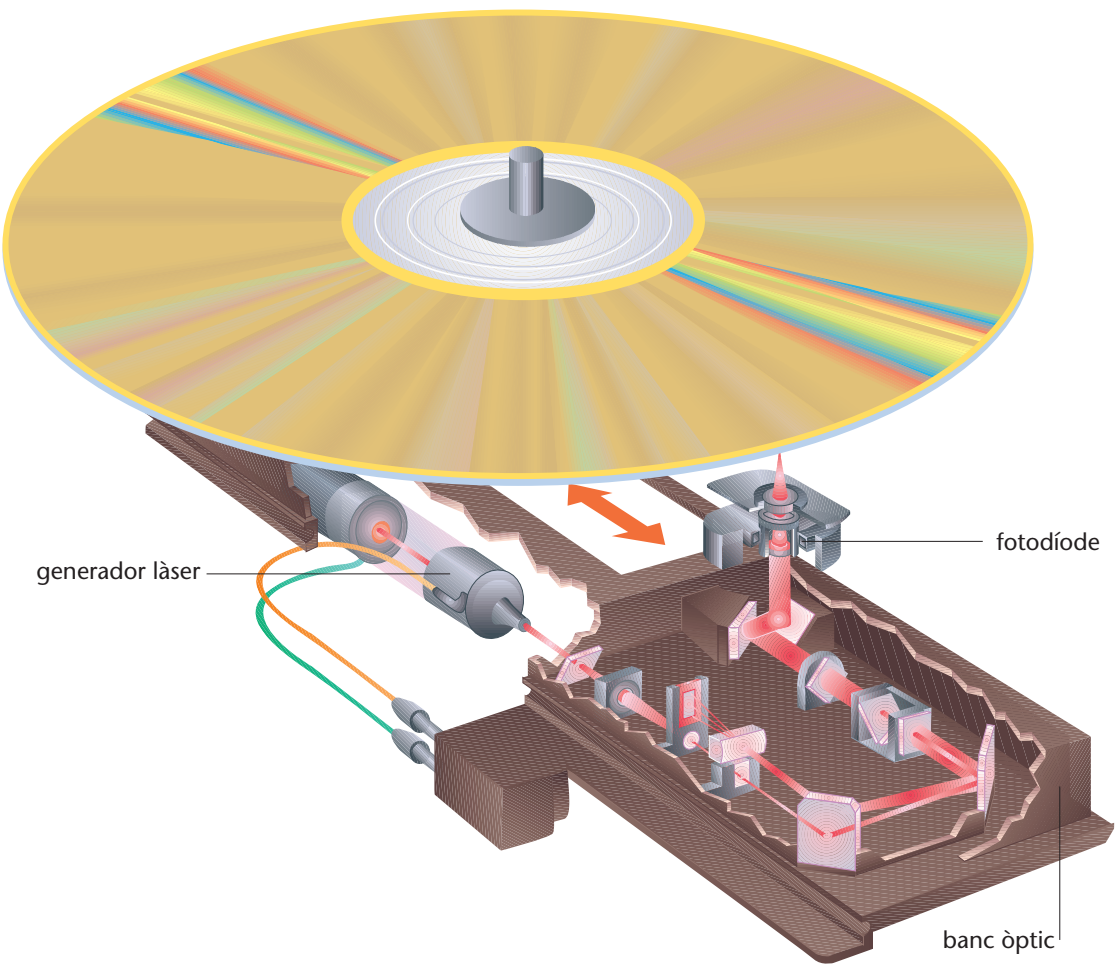

La Rambla de Santa Mònica, diorama atribuït a Onofre Alsamora

2 INFORM Dispositiu on hom pot enregistrar i, ulteriorment, llegir informació donada en forma binària. Segons que la lectura empri tècniques magnètiques o òptiques hom parla, respectivament, de *discs magnètics* o de *discs òptics*. Els **discs magnètics** poden ésser *fixos* o *flexibles*. El **disc fix**, dit també *disc rígid* o *dur*, té les cares recobertes d'un material magnetitzable en les quals hi ha un nombre de pistes concèntriques i dividides en sectors on les dades són enregistrades i llegides. El **disc flexible**, dit també *disc tou*, *floppy disk* o *disquet*, és un disc magnètic de feble capacitat d'enregistrament, que va tancat en una funda quadrada de paper, cartolina o plàstic; és utilitzat en els microordinadors i els ordinadors personals. És de dimensions més reduïdes que el disc fix i gira a unes 360 o 300 voltes per minut. N'hi ha de 5,25 polzades i, el més emprat, de 3,5 polzades. El **disc òptic** es basa en l'enregistrament digital i en el procediment de lectura òptica per làser introduït pels laboratoris Philips l'any 1980. Es basa en una tècnica numèrica d'enregistrament i un sistema de lectura i descodificació dels senyals numèrics; el senyal és descompost en mostres que són traduïdes a un nombre binari i codificades. Aquesta informació és enregistrada en una sola cara del disc, en forma d'osques microscòpiques anomenades *pits*, disposades seqüencialment en una espiral. El disc és llegit òpticament mitjançant un raig làser, sense que hi hagi contacte entre el disc i el cap de lectura. Són utilitzats per a l'enregistrament de música i com a suport de bases de dades autònomes (enciclopèdies, diccionaris, etc) per a ésser utilitzats en microordinadors, etc. El CD-ROM (*Compact Disc-Read Only Memory*), utilitzat per a enregistrar-hi text codificat en forma digital, té una gran capacitat d'emmagatzematge. Una variant és el CD-ROM XA (*Extended Architecture*), que permet de comprimir selectivament la codificació del senyal d'àudio i també de codificar text, gràfics i imatges de vídeo. Una altra aplicació és el CD-I (*Compact Disc-Interactive*), que permet les combinacions de l'anterior i alhora un accés interactiu des del microordinador. El DV-I (*Digital Video-Interactive*), gràcies a un algorisme de compressió i descompressió, permet una àmplia capacitat. El *Disc Òptic Numèric* (DON) és un tipus de memòria òptica que és enregistrable una o dues vegades per part de l'usuari. El conegut com a WORM (*Write Once Read Many*) permet un enregistrament únic i múltiples lectures. El WMRA (*Write Many Read Always*) permet tantes escriptures i lectures com hom desitgi. **3 ANAT** Òrgan o estructura anatòmica de forma rodona i aplatada. **4 disc compacte MÚS** Nom comercial d'un disc òptic, utilitzat per a l'enregistrament de música, que en permet la reproducció en sistemes d'alta fidelitat. La densitat d'informació és de l'ordre de 50 a 100 vegades superior a la d'un disc de 33 rpm convencional. Els avantatges d'aquest sistema de disc són: reproducció sonora de qualitat superior, durada indefinida, compatibilitat amb els sistemes d'alta fidelitat convencionals, discs de mides reduïdes insensibles a ratllades i a la pols, cerca programada de les pistes, etc.

disenteria *PAT* Quadre anatòmico-clínic que reflecteix inflamacions importants del còlon ocasionades per agents diversos, entre els quals es destaquen els bacils i les amebes. La **disenteria bacil·lar** és gairebé exclusiva de terres càlides i sovint es presenta en forma d'epidèmies. El contagi té lloc per contacte directe amb femta contaminada, per la ingestió d'aliments crus contaminats i per les mosques. El quadre clínic comença bruscament: febre alta, dolors còlics, diarrea, malestar general i deshidratació. La **disenteria amèbica** és una malaltia tropical produïda per *Entamoeba histolytica*, i, a diferència de la bacil·lar, és fonamentalment crònica, amb recaigudes repetides, poc o molt intenses.

disfressa *FOLK* Conjunt de mitjans materials que hom empra per a modificar exteriorment la seva personalitat. Inicialment, i des de molt antic, anà lligada a cerimònies pròpies de ritus religiosos, pràctica encara usual entre les tribus africanes i d'Oceania. Posteriorment s'estengué el costum d'emprar la disfressa com a diversió (en especial al carnaval), malgrat l'oposició que hi féu l'Església. Alguns

Lector d'un disc òptic d'enregistrament digital, llegit per reflexió mitjançant una font de llum làser

dofí mular

cops hom empra la disfressa amb finalitats delictuoses o polítiques (com el Ku Klux Klan o altres societats secretes).

Disney, Walt (Chicago 1901 — Hollywood 1966) Productor i director cinematogràfic nord-americà, especialitzat en dibuixos animats. Després del seu primer èxit amb el personatge del ratolí Mickey (1928), realitzà el primer llarg metratge, *Snow White and the Seven Dwarfs* (1938), que fou seguit per *Pinocchio* (1940), *Fantasia* (1940), *Dumbo* (1941), *Bambi* (1942) i *The 101 Dalmatians* (1961). Muntà i dirigí els parcs d'atraccions Disneyland i Disneyworld.

dispèpsia *PAT* Digestió alterada o aviciada. No expressa una malaltia, sinó la percepció, a la meitat del ventre, de trastorns relacionats amb la digestió. Les dispèpsies són *primitives* (trastorns digestius alts de causa imprecisa) i *secundàries* (trastorns a causa de la patologia d'un òrgan digestiu o d'alteracions no digestives). Segons el temps que triga a aparèixer el malestar, hom parla de les dispèpsies *hiperstèniques* (unes quantes hores des de la ingestió d'aliments) i les *hipostèniques* (poc després de menjar o quan encara es menja).

Disraeli, Benjamin (Londres 1804 — 1881) Polític anglès. Descendent d'una família de jueus, fou elegit membre del parlament anglès el 1837. Políticament es decantà cap a l'ala radical del Tory Party, i el 1842 féu costat al moviment de la Young England. Fou *chancellor of the exchequer* (ministre de finances) en tres ocasions (1852, 1858-59 i 1866-67). De febrer a desembre del 1868 fou primer ministre. El 1872 establí les bases de The Conservative and Unionist Party. Esdevingué un altre cop primer ministre (febrer del 1874, abril del 1880) i fou líder del partit fins a la seva mort.

disseny *DISS* Activitat encaminada a aconseguir la producció en sèrie d'objectes útils i bells. Amb la revolució industrial, els nous productes intentaren dissimular llur origen mecànic amb un ornament desmesurat. El moviment anglès Arts and Crafts i el seu líder William Morris foren els pioners en l'esforç de cercar un llenguatge formal adequat als nous processos de fabricació. Aquesta inquietud s'estengué arreu i començà a donar fruits (Michel Thonet). Després del modernisme, les afirmacions de Louis H.Sullivan sobre la subordinació de la forma a la funció obriren un camí nou en el procés creador del producte industrial. A Europa, Hendrik van de Velde, Peter Behrens, Adolf Loos i altres, afavoriren el naixement de l'*industrial design*. Van de Velde fundà a Brussel·les els Ateliers d'Art Industriel, i creà i dirigí a Weimar una escola capdavantera en la formació del disseny industrial, Die Kunstgewerbeschule. El succeí l'arquitecte Walter Gropius, el qual la uní a l'Acadèmia d'Art i fundà el →*Bauhaus*; en resultà la col·laboració permanent entre l'art i la indústria i la formació de veritables professionals en el disseny industrial. Des de la fi del decenni 1950-60 el disseny es desenvolu-

pà amb empenta a Catalunya, especialment el disseny industrial amb la fundació a Barcelona d'*ADI-FAD* (1961) i d'escoles i seccions especialitzades: Elisava, Eina i Massana. Des d'aleshores, s'estengué la pràctica del disseny com a professió i es difongué el disseny català universalment, tant l'industrial com el grafisme. Cal destacar com a capdavanters A.de Moragas, A.Ricard, M.Milà, J.A.Blanc, J.A.Coderch, O.Bohigas, E.Tous, L.Milà, A.Ràfols i Casamada, S.Pey, J.Pericot, X.Rubert, A.Cirici, D.Giralt-Miracle, G.Bernal, R.Isern, E.Agulló, R.Benedito, O.Tusquets, J.Llusà, J.Pensi, A.Lièvore i X.Mariscal.

dissolució *QUÍM* Procés pel qual una substància (el *solut*) es dispersa en una altra substància (el *dissolvent*) i dóna un sistema homogeni anomenat *solució*. Té lloc per reacció química amb el dissolvent, formant una nova substància (com en la dissolució dels metalls en àcids, formant sals); per reacció química (*solvatació*, o en solucions aquoses *hidratació*) amb el dissolvent, formant *unsolvat*; i per dispersió simple.

distinció *FILOS* Diferència entre dos o més éssers, realitats o dimensions del real en virtut de la qual una cosa no és l'altra o bé hom no considera que ho sigui. Molt relacionat amb el problema de la divisió, ocupà l'interès del pensament grec i de l'escolàstica. Hom parla de **distinció real** (*física* o *metafísica*) entre coses realment distintes, o de simple **distinció de raó**, purament mental. Hom també distingeix entre **distinció absoluta** (quan les realitats no són ni modes l'una de l'altra) i **distinció modal** (entre una cosa i el seu mode.

distorsió *FÍS/TECNOL* Deformació d'una imatge (per imperfeccions del sistema òptic utilitzat), del so, d'una vibració, d'un senyal elèctric, etc, a causa de les imperfeccions de l'aparell reproductor o amplificador, o bé en una transmissió. Segons els efectes produïts hom parla de: *distorsió d'amplitud* (els components de freqüència del senyal són amplificats o atenuats de forma desigual); *distorsió harmònica* (en amplificar un senyal s'hi afegeixen harmònics d'ordre superior); i *distorsió de cruïlla* (en els amplificadors d'àudio on cada semicicle del senyal és tractat per separat en l'etapa de sortida).

diurètic *FARM* Dit de la substància que afavoreix l'eliminació d'orina, generalment augmentant l'eliminació de sodi, que va seguida de la d'aigua. Hom distingeix diverses classes de diurètics: els *diurètics osmòtics*, com el manitol; els *derivats de la purina* (teofil·lina, teobromina i cafeïna); els *diurètics mercurials*; els *inhibidors de l'anhidrasa carbònica* (acetazolamida); els *derivats de la benzotiadiazina* (hidroclorotiazida) i anàlegs (clortalidona, fursemida); els *antagonistes de l'aldosterona* (espirolactona); i, finalment, el triamterene i l'àcid etacrínic.

dividend 1 *MAT* Nombre o quantitat que hom ha de dividir per un altre. **2** *ECON* Part dels beneficis que una societat distribueix periòdicament entre els seus accionistes. L'import corresponent a cada accionista és determinat per la classe i el nombre d'accions posseïdes. Generalment són pagats segons els beneficis nets, però és freqüent que les societats en declarin amb càrrec a reserves.

divisa 1 *HERÀLD* Figura emblemàtica amb una sentència o lema concís que l'explica, usada especialment per a expressar el disegni de la persona que l'adopta o un concepte determinat. És col·locada en la bordura, al cap o a la punta de l'escut. Hom parla de *divisa perfecta* si és composta de *cos* (figura emblemàtica) i *ànima* (llegenda). **2** *ECON* Moneda estrangera en mans dels particulars o de l'estat, i també cadascun dels títols de crèdit a curt terme (xecs, lletres, etc) liquidables en moneda d'un altre estat. Les reserves de divises són constituïdes preferentment per divises convertibles en el mercat internacional, car les no convertibles només són d'acceptació obligada per als estats que les emeten.

divisió *MAT* Operació aritmètica, inversa de la multiplicació, que consisteix, donats dos nombres *a* (el dividend) i *b* (el divisor), a trobar un nombre *c* (el quocient) tal que el producte *b* × *c* sigui igual a *a*.

divisor 1 *MAT* Nombre o polinomi que en divideix un altre. **2** **màxim comú**

d

ment conservador, però, se n'anà distançant i es dedicà a la investigació arqueològica i a la història. Publicà obres històriques (*Història i arquitectura del monestir de Poblet*, 1925; *La iniquitat de Casp i la fi del Comtat d'Urgell*, 1930) i tècniques (*Historia general del arte: arquitectura*, 1886; *Iluminación solar de los edificios*, 1877).

Domicià, Tit Flavi [*llat: Titus Flavius Domitianus*] (Roma 51 — 96) Emperador romà (81-96). Fill de Vespasià i germà de Tit, a qui succeí. Defensà el *limes* contra els pobles bàrbars, es desplaçà ell mateix al Danubi i al Rin i creà els Camps Decumans (83). L'any 85 es nomenà censor perpetu, inicià una política interior d'afrontament amb el senat i reorganitzà l'administració; tot això assenyalà el canvi cap a un règim autoritari (*dominatio*). La seva política de confiscacions, de menyspreu de les classes nobles, i els impostos que obligà a pagar a les religions 'atees' i als filòsofs provocaren l'aixecament de les legions de Germània, sostingudes pel senat (89). Sufocada la revolta creà un règim de terror, fins que fou assassinat per una conjuració de la seva muller i el senat.

domicili *DR* Lloc de residència habitual, al qual la llei dóna la característica d'ésser l'emplaçament de referència d'una persona física o jurídica, per al compliment de les seves obligacions i l'exercici dels seus drets. El domicili és generalment voluntari, i és legal quan és determinat per la llei. La inviolabilitat del domicili constitueix un dret i una garantia de la persona.

dominant 1 *BIOL* Dit de l'al·lel o de la sèrie d'al·lels que presenta el fenotip molt més semblant al d'un dels progenitors que al de l'altre.
2 *BOT* Dit de les espècies que tenen la biomassa més gran dintre la comunitat vegetal i que modifiquen les condicions ambientals de tal manera, que les restants espècies resten supeditades a elles.
3 **nota dominant** (o simplement **dominant f**) *MÚS* Cinquè grau de l'escala diatònica, a la distància d'una quinta justa de la tònica.

Domingo, Plácido (Madrid 1941) Tenor i director d'orquestra castellà. Estudià a Mèxic. Conreà un repertori amplísim. Ha enregistrat moltes òperes completes i també cançons lleugeres. Darrerament ha consolidat la seva popularitat i s'ha anat introduint en alguns papers wagnerians.

Domingo i Sanjuán, Marcel·lí (Tarragona 1884 — Tolosa, Llenguadoc 1939) Polític i escriptor. Periodista polític en defensa del republicanisme federal, formà part dels directoris de diversos partits. Dirigí el diari del Bloc “La Lucha” (1916-19) i presidí el Partit Republicà Català (1917). Durant la Dictadura participà en diversos intents d'enderrocar el règim i proclamar la República; fou detingut i processat el 1930. S'exilià a Portugal i a França. Participà en la conferència fundacional de l'Esquerra Republicana de Catalunya (març del 1931) i en el seu directori, però s'inclinà pel Partido Radical Socialista Español, des d'on continuà defensant l'òptica federal. En la República Espanyola fou ministre d'instrucció pública del govern provisional i més endavant d'agricultura, indústria i comerç. El 1933

fou un dels fundadors del partit Izquierda Republicana (a Catalunya, Partit Català d'Esquerra), que més endavant presidí. Al febrer del 1936, en guanyar les eleccions el Front Popular, es féu càrrec del ministeri d'instrucció pública. A l'acabament de la guerra s'exilià. Marcel·lí Domingo tingué una ploma àgil i incisiva com a periodista: entre moltes altres publicacions, col·laborà a “La Publicidad”, que dirigí un cert temps. Dels seus llibres polítics destaquen *Temas, El burgo podrido* (1924), *En esta hora única, Viajando por América, La isla encadenada* (1923), *En la calle y en la cárcel* (1921), *On va Catalunya?* (1927), *Libertad y autoridad* (1928), *¿Qué es España?*, *La política, Una dictadura en la Europa del siglo XX* (1929), *¿A dónde va España?* (1930), *¿Qué espera el rey?* (1930), *La escuela en la República* (1932), *La experiencia del poder* (1934), *La Revolución de Octubre* (1935).

domini 1 *DR* Plenitud de facultats legalment reconegudes sobre una cosa material. Permet de gaudir i disposar sense més limitacions que les establertes en les lleis.
2 **domini directe** *DR CIV* Domini que es reserva qui ha cedit un immoble a cens perpetu o emfiteusi o altre títol semblant, de manera que la propietat no pot ésser venuda sense el seu permís.

dominicà *CATOL* Membre d'un dels ordes religiosos mendicants fundat per sant Domènec a Tolosa (Llenguadoc). L'orde sorgí com a rèplica catòlica al predomini del catarisme albigès, però amb una finalitat clara de predicació universal. Fou aprovada per Folquet, bisbe de Tolosa, el 1215 i confirmada el 1216 per Honorí III. Les *Constitutiones* atenyeren la redacció definitiva el 1241, gràcies al mestre Ramon de Penyafort. L'orde fou introduït a Catalunya per Miquel de Fabra (1221), que fundà el convent de Barcelona, seguit pels de Mallorca (1229) i València (1239). Molts dels seus membres exerciren funcions judicials en el tribunal de la inquisició; Ramon de Penyafort, Nicolau Eimeric i l'occità Bernat Gui l'organitzaren jurídicament. En el camp de la teologia exerciren una tasca important de divulgació a partir de les grans figures d'Albert Magne i de Tomàs d'Aquino (*tomisme*). Tingueren una importància especial els estudis generals de l'orde a París, Oxford, Colònia, Bolonya i Montpeller. Els convents dels Països Catalans restaren incorporats a la província dominicana d'Aragó des de la seva constitució, el 1301; s'hi destacaren Vicent Ferrer, Antoni Canals i Pere Martines. L'orde reflectí, tanmateix, ja des del s XIV, la crisi de l'Església i hi hagué una forta flexió en l'observança regular que provocà una reacció minoritària animada per Caterina de Siena i dirigida per Ramon de Càpua, mestre general de l'orde des del 1380. El s XVI fou un període de plenitud dominicana: en l'empresa evangelitzadora d'Amèrica sobresurt la forta personalitat de Bartolomé de Las Casas; en el camp de la teologia, destaquen figures com la de Tommaso De Vio, cardenal Gaetano i les de l'escola salmantina (Francisco de Vitoria, Melchor Cano). Ja al s XVII, tingué lloc l'expandiment missioner a l'Extrem Orient, on diversos dominicans dels Països Catalans sofriren martiri. Figures en uns altres camps són les dels filòsofs Dídac Mas (1608) i Marc Serra (1645), la del teòleg Tomàs de Vallgornera (1675), la dels predicadors Antoni Vicenç Domènec (1607), Pere Joan Guasc (1613), Gabriel Ferrandis (1782) i els mestres generals de l'orde Joan Tomàs de Rocabertí (1670-77), Tomàs Ripoll (1725-47) i Joan Tomàs de Boixadors (1756-77). Les convulsions polítiques d'Europa i d'Amèrica des de la fi del s XVIII i la primera meitat del XIX arruïnaren la vida dominicana. Els dominicans catalans conservaren l'esperit i la finalitat de l'orde a través de les missions d'Extrem Orient i d'Amèrica; entre els qui restaren a Catalunya o hi retornaren després d'uns anys de permanència a Itàlia es destacaren Francesc Coll, fundador de les dominicanes de l'Anunciata. Al s XIX hi hagué una nova florida de la vida dominicana a França, a partir del predicador Henri Lacordaire i del biblista Marie-Joseph Lagrange. Els dominicans retornaren a Barcelona el 1889, a València el 1891, i a Mallorca el 1908. Fins avui, els dominicans francesos han continuat essent l'avantguarda intel·lectual de l'orde. Els dominicans són coneguts també com a frares predicadors (*Ordo Fratrum Praedicatorum*, OP); vesteixen tradicionalment

fou un dels fundadors del partit Izquierda Republicana (a Catalunya, Partit Català d'Esquerra), que més endavant presidí. Al febrer del 1936, en guanyar les eleccions el Front Popular, es féu càrrec del ministeri d'instrucció pública. A l'acabament de la guerra s'exilià. Marcel·lí Domingo tingué una ploma àgil i incisiva com a periodista: entre moltes altres publicacions, col·laborà a “La Publicidad”, que dirigí un cert temps. Dels seus llibres polítics destaquen *Temas, El burgo podrido* (1924), *En esta hora única, Viajando por América, La isla encadenada* (1923), *En la calle y en la cárcel* (1921), *On va Catalunya?* (1927), *Libertad y autoridad* (1928), *¿Qué es España?*, *La política, Una dictadura en la Europa del siglo XX* (1929), *¿A dónde va España?* (1930), *¿Qué espera el rey?* (1930), *La escuela en la República* (1932), *La experiencia del poder* (1934), *La Revolución de Octubre* (1935).

domini 1 *DR* Plenitud de facultats legalment reconegudes sobre una cosa material. Permet de gaudir i disposar sense més limitacions que les establertes en les lleis.
2 **domini directe** *DR CIV* Domini que es reserva qui ha cedit un immoble a cens perpetu o emfiteusi o altre títol semblant, de manera que la propietat no pot ésser venuda sense el seu permís.

dominicà *CATOL* Membre d'un dels ordes religiosos mendicants fundat per sant Domènec a Tolosa (Llenguadoc). L'orde sorgí com a rèplica catòlica al predomini del catarisme albigès, però amb una finalitat clara de predicació universal. Fou aprovada per Folquet, bisbe de Tolosa, el 1215 i confirmada el 1216 per Honorí III. Les *Constitutiones* atenyeren la redacció definitiva el 1241, gràcies al mestre Ramon de Penyafort. L'orde fou introduït a Catalunya per Miquel de Fabra (1221), que fundà el convent de Barcelona, seguit pels de Mallorca (1229) i València (1239). Molts dels seus membres exerciren funcions judicials en el tribunal de la inquisició; Ramon de Penyafort, Nicolau Eimeric i l'occità Bernat Gui l'organitzaren jurídicament. En el camp de la teologia exerciren una tasca important de divulgació a partir de les grans figures d'Albert Magne i de Tomàs d'Aquino (*tomisme*). Tingueren una importància especial els estudis generals de l'orde a París, Oxford, Colònia, Bolonya i Montpeller. Els convents dels Països Catalans restaren incorporats a la província dominicana d'Aragó des de la seva constitució, el 1301; s'hi destacaren Vicent Ferrer, Antoni Canals i Pere Martines. L'orde reflectí, tanmateix, ja des del s XIV, la crisi de l'Església i hi hagué una forta flexió en l'observança regular que provocà una reacció minoritària animada per Caterina de Siena i dirigida per Ramon de Càpua, mestre general de l'orde des del 1380. El s XVI fou un període de plenitud dominicana: en l'empresa evangelitzadora d'Amèrica sobresurt la forta personalitat de Bartolomé de Las Casas; en el camp de la teologia, destaquen figures com la de Tommaso De Vio, cardenal Gaetano i les de l'escola salmantina (Francisco de Vitoria, Melchor Cano). Ja al s XVII, tingué lloc l'expandiment missioner a l'Extrem Orient, on diversos dominicans dels Països Catalans sofriren martiri. Figures en uns altres camps són les dels filòsofs Dídac Mas (1608) i Marc Serra (1645), la del teòleg Tomàs de Vallgornera (1675), la dels predicadors Antoni Vicenç Domènec (1607), Pere Joan Guasc (1613), Gabriel Ferrandis (1782) i els mestres generals de l'orde Joan Tomàs de Rocabertí (1670-77), Tomàs Ripoll (1725-47) i Joan Tomàs de Boixadors (1756-77). Les convulsions polítiques d'Europa i d'Amèrica des de la fi del s XVIII i la primera meitat del XIX arruïnaren la vida dominicana. Els dominicans catalans conservaren l'esperit i la finalitat de l'orde a través de les missions d'Extrem Orient i d'Amèrica; entre els qui restaren a Catalunya o hi retornaren després d'uns anys de permanència a Itàlia es destacaren Francesc Coll, fundador de les dominicanes de l'Anunciata. Al s XIX hi hagué una nova florida de la vida dominicana a França, a partir del predicador Henri Lacordaire i del biblista Marie-Joseph Lagrange. Els dominicans retornaren a Barcelona el 1889, a València el 1891, i a Mallorca el 1908. Fins avui, els dominicans francesos han continuat essent l'avantguarda intel·lectual de l'orde. Els dominicans són coneguts també com a frares predicadors (*Ordo Fratrum Praedicatorum*, OP); vesteixen tradicionalment

hàbit i escapulari blancs i capa negra, amb un cinyell d'on penja el rosari. La branca femenina (monges dominicanes) fou fundada el 1207 pel mateix sant Domènec a Santa Maria de Prolha (Llenguadoc); el 1219 fou fundat un altre monestir a Madrid, i el 1221, a Roma (San Sisto). A mitjan s XIII fou fundat el monestir de Santa Magdalena de València, i el 1351 el de Santa Maria de Mont-sió de Barcelona. Entre les congregacions femenines cal destacar les dominicanes de la Immaculada Concepció, de l'Anunciata i de la Presentació.

Dominica *[nom oficial en anglès: Commonwealth of Dominica]* Estat insular de les Antilles que s'estén entre Guadeloupe al N i Martinica al S (751 km²; 72 000 h [1994]). La capital és Roseau (15 853 h [1991]).

LA GEOGRAFIA

De natura volcànica, presenta un relleu de turons arrodonits que culminen al mont Morne Diablotin (1 447 m). El clima hi és tropical humit. L'agricultura centra l'activitat econòmica de Dominica. S'hi destaca el conreu de fruites (banana, cítrics), la vainilla i els cocoters. Les principals indústries són la d'olis de copra i d'essències, emprats sovint com a primera matèria del sabó. Hom també elabora suc's de fruites i de canya, d'on procedeix, a més del sucre, la producció del rom. Els recursos naturals se centren, a més de la fusta, en les roques, volcàniques, i en primer lloc de la pedra toska. L'economia de l'illa tendiria a l'autosuficiència si no fos per la pèrdua freqüent, deguda als huracans, de les collites d'exportació. La majoria de la població (89%) és d'origen africà i la resta és formada per mulats. Hi predomina la població rural. L'idioma oficial és l'anglès. La majoria de la població practica el catolicisme (91,8%), tot i que no hi ha cap religió oficial. Dominica és una república independent en l'àmbit del Commonwealth des del novembre de l'any 1978. És membre de l'ONU, del Commonwealth, de l'OEA i del CARICOM.

LA HISTÒRIA

Descoberta el 1493 per Cristòfor Colom, fou escassament colonitzada pels castellans. Ocupada pels anglesos (1627), fou repetidament disputada i ocupada pels francesos (1632, 1778-83, 1808-14). L'any 1967 fou declarada estat lliure associat a la Gran Bretanya. Pel novembre del 1978 assolí la independència com a república dins del Commonwealth. El 1979 el primer ministre, Patrick R. John, líder del Dominica Labour Party (DLP), dimití per una greu crisi política. El 1980 el Dominica Freedom Party (DFP) guanyà les eleccions i la seva líder, Mary Eugenia Charles, primera ministra (reelegida el 1985 i el 1990), hagué d'afrontar diversos intents de cop d'estat. Hom acordà substituir Charles per Brian Alleyne abans de les eleccions del 1995.

Dominicana, República *[nom oficial en castellà: República Dominicana]* Estat d'Amèrica Central, a les Antilles, al sector oriental de la Hispaniola, de la qual ocupa 3/4 parts de la superfície total (48 443 km²; 7 803 000 h [1994]). La capital és Santo Domingo de Guzmán.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

La Cordillera Central (pic Duarte, 3 175 m), de NW a SE, i les serralades de Montecristi (pic Diego de Ocampo, 1 249 m) al N, i de Bahoruco, al S, caracteritzen l'estructura física del territori, juntament amb la plana costanera meridional. Finalment, una ampla plana, densament poblada gràcies a les excel·lents condicions climàtiques i edàfiques, s'estén entre la Cordillera Central i el litoral meridional. El clima hi és tropical amb predomini d'estació seca. La xarxa hidrogràfica és formada per la conca de la vall d'El Cibao, drenada pel riu Yaque del Norte, i per la del Yuna, que desguassa a la badia de Samaná. De vegetació tropical, el bosc ocupa el 46% del territori, i la sabana la resta.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

L'agricultura constitueix la principal activitat econòmica. Hom conrea canya de sucre, cacau, cafè i tabac per a l'exportació, i mandioca, batates, patates, tomàquets, cítrics, bananes, cacauets, blat de moro i arròs per al consum interior. Hi ha també ramaderia de bestiar boví, exportació forestal i minera (bauxita) i un jaci-

drac 1 MIT Prototip del monstre marí primordial. El drac és considerat com a ene-

mic dels déus i dels homes, i contra ell lluiten els herois (Hèrcules o sant Jordi). A la Bíblia rep els noms de Leviatan i Rahab. **2** *HERÀLD* Animal fabulós representat de perfil amb cap de serpent, cos de cocodril, potes d'àguila o de rèptil, ales de rata-pinyada, llengua acabada en punta de dard i cua girada en volutes i amb la punta alçada.

Drac, coves del Grup de coves de llevant de Mallorca, 1 km al sud de Portocristo. Excavades en les molasses blanques que constitueixen una plataforma tabular uns 30 m damunt el nivell del mar, s’hi destaca l’abundor i la proximitat de fines estalactites, que contrasten amb l’amplitud, l'alçada i la irregularitat de les estalagmites, les grans dimensions del conjunt.

dracma *NUMIS* **1** Moneda d’argent, unitat monetària de l’antiga Grècia. El seu pes teòric, segons els sistemes ponderals, oscil·lava entre 3 i 4,5 g segons ciutats. La colonització grega n’estengué l’ús per tot l’Occident, i fou encunyada a moltes colònies (com Roses i Empúries), i per moltes tribus indígenes. **2** Des del 1833, unitat monetària de la Grècia moderna. El 1992, 181,4 dracmes equivalien a un dòlar nord-americà. Una dracma es divideix en 100 *leptà*.

drago *BOT* Nom genèric de diferents espècies del gènere dracena. Dels dragos és extreta la sang de drago, resina utilitzada en l’elaboració de vernissos i pintures.

dragó **1** *ZOOL* Nom que comunament reben diferents rèptils sauris lacertiformes que pertanyen a la família dels *gecònids*, dels *agàmids* i dels *varànids*. **2** **dragó comú** [*Tarentola mauritanica*, família dels gecònids] Dragó de cos escamós, de color gris amb taques fosques i d’uns 14 cm de llargària total. A la part inferior dels dits té una membrana adhesiva. **3** *MIL* Soldat de cavalleria que portava sabre i carrabina i feia el servei igualment a peu i a cavall. El cos de dragons fou creat a França pel mariscal Cossé-Brissac (1554), i s’introduí als exèrcits hispànics el 1634. Perduraren fins al principi del s XIX.

Dragonera, sa Illa de la costa sud-occidental de Mallorca, a ponent d’Andratx. Orientada de NE (cap de Tramuntana) a SW (cap de Llebeig), fa 4 km de llargada per 1 km d’amplada màxima. El relleu és accidentat a la cara orientada al continent, on arriba a una caiguda a plom de 311 m al cingle de na Pòpia. La cara que mira a Mallorca conté alguns replans argilosos conreables i unes quantes cales (la Lledó serveix de port). Fou adquirida el 1988 pel Consell Insular de Mallorca i es projecta convertir-la en un parc natural.

Drake, Francis (Crowndale 1543 — Portobello 1596) Mariner anglès. Dedicà la seva vida a intentar de trencar el monopoli territorial i comercial que Castella mantenia a les Índies Occidentals. La primera expedició al Carib fou una operació de venda d’esclaus i de reconeixement (1570-71), i atacà Nombre de Dios el 1572. Dugué a terme una circumnavegació (1577-80), després de la qual Isabel I el féu noble. Tornà al Carib (1585) quan ja hi havia guerra oberta entre Anglaterra i Espanya i atacà Santo Domingo i Cartagena. Del 1587 al 1589 actuà a les costes atlàntiques d’Europa. Amb el títol de vicealmirall comandà una divisió de la flota anglesa que lluità contra l’Armada Invencible (1588).

drama *TEAT* Composició teatral en prosa o en vers considerada com un gènere mixt entre la **tragèdia** i la **comèdia** i on l’acció s’imposa a la narració. Probablement cal atribuir la seva denominació al *drama satíric*, peça menor que a la Grècia antiga calia presentar a concurs juntament amb la trilogia tràgica. A l’Occident el drama començà a agafar importància a l’edat mitjana, impulsat per l’Església. Els drames sacres, bucòlics i de costums de la baixa edat mitjana preludien les grans obres dramàtiques del Renaixement. El teatre elisabetià aportà la figura de Shakespeare. Al drama castellà del Segle d’Or, foren Calderón de la Barca i Lope de Vega els autors més reputats. Anys després, a Alemanya, l’aparició del *Faust* de Goethe i *Die Räuber* (‘Els bandolers’) de Schiller prenunciava una nova era dramàtica, nascuda a l’ombra dels principis de la Revolució Francesa. Al s XIX, amb el nou corrent romàntic, el drama s’humanitzà i usà la prosa. Aquest procés culminà amb l’aparició d’un drama burgès abocat a

sa Dragonera

l’híbrida comèdia dramàtica, al melodrama i al vodevil. Posteriorment, autors com Pirandello, Brecht, Beckett, Sartre, O’Neill, Ionesco, Grotowsky, Weiss, Brooks i d’altres han tractat de rehabilitar el gènere i l’han situat en una dimensió que va més enllà del que fins ara ha estat considerat com a drama.

drap *TÈXT* **1** Teixit de llana, fil, seda o cotó; quan la paraula era emprada sense al·ludir a la matèria, designava generalment el teixit de llana. Des del s XII hi ha constància de la fabricació de **draps de llana** a diversos llocs de Catalunya, però fins a mitjan s XIII fou una indústria menestral modesta, destinada a cobrir les necessitats locals, mentre que els draps fins eren importats de França. Des dels ss XIII i XIV la fabricació de draps de llana s’estengué a gairebé tot el Principat de Catalunya i també a Mallorca i a València, i esdevingué una activitat econòmica bàsica que malgrat tot no féu desaparèixer la importació de draps de gran qualitat. El **drap de seda** a les terres catalanes i fins a mitjan s XV fou produït gairebé exclusivament a València i a Xàtiva, on hi havia una indústria sedera important, segurament de tradició musulmana. A mitjan s XV les autoritats barcelonines fomentaren l’establiment de menestrals valencians i italians, i hom hi fabricà setins, domassos, etc. Els **draps de lli** foren manufacturats una mica per totes les terres catalanes, mentre que la fabricació dels **draps de cotó** se centrà més a Barcelona i a València. **2** Teixit de llana amb lligat de plana, perxat i tondosat fins al punt de no veure’s l’encreuament dels fils, car té l’aspecte del feltre, però més suau.

Drava Riu d’Europa Central (720 km) afluent, per la dreta, del Danubi. Neix prop de Dobbiaco (Itàlia), i drena el Tirol, el nord d’Eslovènia i el sud d’Hongria.

dràvida *ANTROP* Individu d’un poble que pertany al tronc mediterrani caracteritzat per un color de pell molt fosc. A l’antigor s’estenien per tota l’Índia i actualment ocupen els estats de Tamil Nadu, Kerala, Karnataka i Andhra Pradesh. Foren pobles agricultors i sedentaris afrontats culturalment amb el nomadisme essencial dels invasors aris.

drenatge **1** *OBR PÚBL* Operació de llevar d’un terreny humit l’excés d’aigua fent que s’escorri per canals, canonades, etc, per tal que no s’hi formin bassals ni s’hi produeixin disgregacions o diferències de resistència per acció dels corrents d’aigua subterranis. Una classe especial de drenatge és el *drenatge vertical*, emprat per a accelerar el procés de consolidació d’un terreny. **2** *MED* Mitjà pel qual resta assegurada la sortida de líquids, sèptics o asèptics, d’una ferida o cavitat.

Dresden Capital del *land* de Saxònia, Alemanya, situada a la vora del riu Elba (490 571 h [1991]). Durant la Segona Guerra Mundial la població disminuí una tercera part. Important nucli industrial amb port fluvial. El seu nucli fonamental fou creat pel marcgravi Dietrich de Meissen (1195-1221), i fou germanitzat posteriorment. Fou seu dels electors de Saxònia. Incorporada, la segona meitat del s XIX, al desenvolupament industrial germànic, fou centre d’una gran revolta republicana (1849). Centre important de l’art barroc del s XVIII, gairebé tots els monuments notables (el palau reial, el teatre de l’òpera, el museu Johanneum i la Frauenkirche) foren destruïts el 1945.

dret *DR* **1** Sistema de normes que fixen i tutelen una determinada organització de les relacions socials i que tendeixen a evitar-ne la violació. La paraula *dret* és emprada en dos sentits diferents: el *dret subjectiu* és el que pertany a una persona, tant si és individu com col·lectivitat, el qual existeix quan algú pot actuar en defensa dels seus interessos i en conformitat amb la norma general; el *dret objectiu* és el conjunt de normes que projecten llur voluntat ordenadora i configuradora de la vida social. Les branques principals del dret són el dret civil, el dret penal i el dret processal.

Origen i evolució

El dret sorgeix ja en les societats prehistòriques en forma de regles de comportament, presentades com a tabús o rituals religiosos. Els primers sistemes jurídics, partiren d’aquest fet, del qual s’allunyaren posteriorment, per a crear finalment lleis o normes jurídiques. El dret romà n’és un bon exemple. Primer els conflictes eren resolts pel ‘pontífex’, que es basava en un dret diví, després per magistrats judicials (especialment els *pretors*). Més tard, aparegué el *praetor peregrinus* o jutge per als estrangers, encarregat de defensar els interessos dels que vivien a Roma; fou l’origen del *ius gentium* o *dret de gents*, que s’oposava al *ius civilis*, que afectava els ciutadans romans. Posteriorment, quan les qüestions jurídiques començaven a tenir més importància, aparegueren els ‘iuris consulti’ (jurisconsults), professionals lliures que aconsellaven els jutges. El dret romà culmina amb Dioclecià i amb la compilació de Justinià (*Corpus Iuris Civilis*), la qual exercí una gran influència dins el dret de l’Europa occidental. Disgregat l’imperi Romà, el dret romà, fou substituït per drets germànics, o simplificat i vulgaritzat. Així, el dret medieval apareix com un mosaic de sistemes jurídics de diferent origen (romà, canònic, etc). La Reforma protestant trencà la unitat de criteris en matèria jurídica o moral, i no servien les lleis de Déu. Molts juristes van agafar-se a un concepte ja present en la filosofia aristotèlica i estoica: el dret natural. Els juristes francesos, en la Revolució Francesa, pensaven que només era dret el dret natural. D’aquest ‘iusnaturalisme’ extrem es va passar a un ‘positivisme’ igualment extrem, anomenat ‘positivisme jurídic’, segons el qual només és dret allò que dicta el legislador. Al s XIX, a l’estat espanyol, el dret sofrí una profunda renovació; el nou dret es caracteritzà per inspirar-se en el liberalisme imperant, notoriament individualista: l’individu esdevé l’objecte central del dret. D’un sistema basat en recopilacions i textos dispersos es va passar a un nou sistema on l’ordenament jurídic es basa en la codificació.

Fonts

Les fonts de l’ordenament jurídic de l’estat espanyol són la llei (emana del poder legislatiu o parlament), el costum (norma establerta per la societat mitjançant l’ús) i els principis generals del dret, encara que també s’hi inclou la jurisprudència (conjunt de criteris establerts pel Tribunal Suprem). Amb l’admissió d’Espanya com a membre de la Unió Europea, l’ordenament jurídic espanyol incorpora com a font del dret els tractats internacionals, el costum, els principis generals del dret i la jurisprudència internacional.

La funció social del dret

L’ordre jurídic té funcions d’organització, de dominació i d’autoritat política, defensant la unitat de la formació social. La ideologia jurídica té principalment finalitats d’integració social, de recobriment de les contradiccions i de restabliment del consentiment general. Els fins del dret solen ésser els següents: la justícia, el bé comú, l’interès general, la voluntat popular i els drets humans, entre d’altres. **2 dret canònic** Conjunt de normes jurídiques dictades per l’autoritat eclesiàstica amb potestat legislativa. El seu desenvolupament es produí a partir del s XIII, fonamentant-se en el dret romà, i culminà en el Codi de dret canònic. El codi vigent actualment fou elaborat per una comissió nomenada per Joan XXIII el 1963, i aprovat el 1983. En el dret català tingué un paper important el dret canònic, ja que esdevingué font supletòria del dret català fins a la publicació de la *Compilació*

(1960), en què perdé la vigència. **3 dret civil** Sistema de normes que regula les relacions jurídiques dels particulars entre ells, protegint la persona i els seus interessos d'ordre moral i patrimonial. Dret d'una gran importància en l'època romana, a l'edat mitjana és identificat amb el dret romà, i té una importància que compartí amb el dret canònic i els drets particulars o locals. Actualment és considerat com un dret privat que defensa uns interessos de marcat caràcter individual i patrimonial. Entre els principis més assenyalats d'aquest dret hi ha el de l'autonomia de la voluntat. És constituït pel dret de les persones, de la família, de les coses, de successions, de les obligacions i dels contractes. **4 dret comú** Conjunt de normes legals que constitueixen la base dels drets especials. Fou aplicat a l'Europa cristiana i romanitzada. Tingué per base el dret romà justinianeu, moderat pel dret canònic i amb sediments de dret feudal. Ajudà al seu arrelament el dret canònic, que hom considerava font de dret preferentment i obligatòria. Tot i unes primitives reaccions contra l'aplicació d'aquest dret (Jaume I s'hi havia oposat), el 1409, el dret comú era esmentat com una de les fonts de dret aplicables a Catalunya i, de fet, l'obra legislativa de les corts catalanes partia de la base de la vigència del dret comú. **5 dret internacional** Conjunt de regles jurídiques que consideren les relacions internacionals, els vincles entre els súbdits de diferents estats o la situació jurídica dels estrangers respecte al territori on es troben. Hi ha diverses classes de dret internacional: el *públic*, o conjunt de normes que constitueixen l'ordenament jurídic de la comunitat internacional, i el *privat*, o conjunt de normes jurídiques que regulen situacions o relacions amb elements personals, reals o formals vinculats a diferents ordnaments jurídics. Les fonts més importants d'aquest dret són els tractats internacionals, el costum internacional, els principis generals i la doctrina internacional. **6 dret laboral** (o **del treball**) Conjunt de normes jurídiques que regulen el treball com a fet social. Les fonts del dret del treball tenen un caràcter fonamentalment estatal, amb l'excepció de les fonts d'origen professional, (convenis col·lectius i reglaments de règim interior de les empreses). Hom acostuma a vincular-lo al dret públic. L'objecte regulat per aquest dret és el treball assalariat. Els principis d'interpretació, tals com els de la norma més favorable, *pro operario*, etc, tendeixen a afavorir tècnicament el treballador. **7 dret mercantil** Conjunt de normes destinades a regular l'organització i l'activitat professional dels empresaris en el mercat. El dret civil li ha servit de fonament principal i, a mesura que l'estructura socioeconòmica capitalista s'anà imposant, adquirí una independència i un contingut jurídic propis. A la baixa edat mitjana, fou un dret vinculat a la classe comerciant, mentre que, a partir de la Revolució Francesa, hom tendí a construir-lo sobre l'acte de comerç. Ha absorbit una part del dret civil i regula els actes que integren l'activitat professional de l'empresari, el tràfic organitzat en empresa. En el dret català, apareix ja en els *Usatges* la preocupació pel comerç i la seguretat dels transports mercantils, que es va repetint en diverses constitucions i pragmàtiques des de Pere II fins a Felip V, que a les corts de Barcelona del 1702 regulà les companyies nàutiques i mercantils. La normació jurídica més notable és, però, el *Llibre del consolat de mar*. El dret mercantil català pervisqué fins el 1828, any en què es promulgà el primer codi de comerç espanyol. **8 dret penal** Conjunt de normes que fixa les accions i omissions considerades nocives a l'ordre establert, determinades, reprimides i castigades en exercici de la potestat que l'estat s'atribueix en nom de la societat. En sentit subjectiu, és el dret de l'estat a definir els delictes i a imposar i executar les penes. L'estat és l'únic definidor del dret penal, però el seu poder ha d'ésser matisat pels drets inherents a la persona humana, que li són superiors. La sistematització ha estat feta modernament a través de codis, bé que han aparegut jurisdiccions i lleis especials. Dins d'aquest dret s'inclou el dret penitenciari (regula l'execució de les penes). Al Principat, l'activitat legislativa de les corts catalanes (ss XIII-XVIII) i la normativa dels comtes-reis fou molt intensa en aquesta branca del dret. Dins les jurisdiccions

baronials també s'esdevingueren normes de dret penal, bé que aquestes no es podien oposar al dret comú i a les constitucions generals de Catalunya. El 1813, amb l'abolició del règim baronial, acabà el dret penal propi dels territoris senyoriais i el 1822 fou unificat el dret penal a l'estat espanyol. **9 dret romà** Conjunt de regles que presidiren les relacions jurídiques del poble romà en les diferents èpoques de la seva història. Primerament hi hagué la fase del *ius civilis*, amb un caràcter rígid i consuetudinari. Posteriorment sorgí el *ius gentium* (s III aC); és un dret regulador del comerç dels romans, on la llei té un paper secundari. Finalment aparegué el *ius* hel·lenico-romà o bizantí, l'any 235, que es mantingué fins a Justinià, al s VI, amb el qual el dret romà arribà a la seva màxima elaboració i estructuració, que culmina en el *Corpus Iuris Civilis*. El dret català es fonamentà en aquesta fase del dret romà i l'incorporà com a dret supletori fins a la promulgació de la compilació.

Dreyfus, afer Afer iniciat a la tardor del 1894 quan l'estat major francès descobrí una carta anònima que prometia el traspàs d'informació militar secreta als alemanys. Fou acusat i condemnat el capità d'ascendència jueva Alfred Dreyfus (1894), fet que provocà un fort moviment antisemita. Es descobrí una nova carta amb la mateixa cal·ligrafia que la primera, escrita per Esterházy (1896), un oficial d'origen hongarès, el qual fou jutjat i absolt (1898). Zola publicà a “L'Aurore” una carta oberta al president de la república (*J'accuse*), que donà un ampli ressò a la idea de la revisió del procés Dreyfus. Es produí l'afrontament entre dretes i esquerres i la dimissió del govern. La rehabilitació total de Dreyfus i la condemna d'Esterházy es produí el 1906.

droga *MED/PSIC* Cadascuna de les substàncies que alteren l'estat d'ànim, la percepció i el coneixement i que sovint produeixen dependència. Hom distingeix popularment entre *drogues dures*, que creen dependència física i psíquica, i *drogues toves*, que no comporten dependència física, bé que aquesta distinció és difícil d'establir. Les drogues més emprades pels drogoaddictes poden ésser classificades, segons els seus efectes, de la manera següent: *substàncies volàtils*, com ara l'èter, el tricloroetilè, les coles, els dissolvents, etc, que produeixen en qui les aspira un estat d'embriaguesa; *substàncies estimulants del sistema nerviós*, com ara les amfetamines o la cocaïna, que produeixen eufòria i un augment del rendiment i de la capacitat d'acció; *substàncies depressores del sistema nerviós*, és a dir, opiacis i opioïdes, barbitúrics i d'altres tranquil·litzants; i, finalment *substàncies psíquedel·liques o al·lucinògenes*. Les substàncies psíquedel·liques o al·lucinògenes més importants són l'*LSD-25*, la mescalina, la psilobicina, etc. Causen pseudoal·lucinacions, és a dir, produeixen distorsió perceptiva i una gran productivitat imaginativa. Els derivats del cànem indi, com la marihuana i l'haixix, acostumen de produir una certa eufòria, seguida de relaxament, mentre s'altera la percepció del temps i de l'espai, i la coordinació dels moviments. Finalment hom considera també com a drogues, per la dependència psíquica que produeixen, el tabac i l'alcohol.

drogoaddicció *PSIC/SOCIOI* Addicció a alguna **droga**. Aquesta relació s'estableix per l'ús repetit que el subjecte fa de la droga. Es pot donar tant amb substàncies que gaudeixen de mercat legal com no. La drogoaddicció, referida sobretot a drogues il·legals d'administració endovenosa, com l'heroïna, començà d'ésser un seriós problema al món occidental a la fi dels anys cinquanta, principalment als EUA. Als Països Catalans aquesta habitud no es manifestà amb una incidència clara fins els anys 1977 i 1978. És un problema social i mèdic greu a causa de l'alt índex de delinqüència entre els drogoaddictes per tal de poder-se sufragar el cost de la droga i, també, per la incidència de determinades malalties entre els addictes (hepatitis, endocarditis i la sida). El drogoaddicte no és capaç de viure sense la droga; aquesta *drogodependència* pot ésser psíquica (el subjecte se sent psicològicament reclamat per la droga) i física (l'organisme necessita el producte per al seu funcionament normal). La manca d'administració de la droga produeix la síndrome d'abstinència.

dromedari *ZOOL* Camell comú.

druida *RELIG* Entre els antics celtes de la Gàl·lia, sacerdot amb la missió de conservar i transmetre les tradicions religioses i administrar la justícia. Prohibits pels romans, es replegaren a Irlanda, on subsistiren fins al s IV quan foren desplaçats pel cristianisme.

dualisme *RELIG* Concepció religiosa i filosòfico-cosmològica segons la qual l'Univers és sota el domini de dos principis originaris, antagònics i irreductibles entre ells. En són exemples el zoroastrisme persa i el →*catarisme* cristià.

Duarte, Eva (Junín, Buenos Aires 1919 — Buenos Aires 1952) Dirigent política argentina. Fou actriu i locutora de ràdio. El 1945 es casà amb Juan Domingo Perón i, quan aquest fou elegit president de l'Argentina (1946), col·laborà amb el nou govern. Molt popular, el 1951 fou proposada a la vice-presidència de la república, però l'exèrcit s'hi oposà.

Dublín [*irlandès: Baile Átha Cliath*] Capital de l'estat d'**Irlanda** i del comtat homònim, al Leinster (477 675 h [1991]). És situada en una ampla badia sobre la mar d'Irlanda, a la desembocadura del riu An Life. Experimentà un gran creixement als ss XVIII i XIX. Centre de comunicacions de l'estat, n'és el primer port de comerç i de pesca. D'origen celta, fou ocupada pels noruecs el 841. En 1170-72 fou conquerida pels anglonormands d'Enric II d'Anglaterra, el qual la convertí en colònia de Bristol. Ricard II fundà el marquesat de Dublín. Dublín, mig irlandesa mig anglesa, no prosperà fins al s XVIII, aprofitant l'expansió britànica. Les successives revoltes antiangleses (1509, 1534, 1689, 1798) esdevingueren cròniques al s XIX, que Dublín protagonitzà la lluita nacionalista irlandesa (→*Irlanda*). El 1921 esdevingué la capital de la nova República d'Irlanda.

dubte *FILOS* Incertesa entre el sí i el no o respecte a l'adopció d'una entre dues o més proposicions, que porta a la suspensió del judici. Hom l'anomena *natural* quan és espontani i ametòdic, i *filosòfic* quan és deliberat i metòdic. Aquest darrer pot ésser *escèptic* i *metòdic* (exercit com a mitjà per a descobrir la veritat).

¹duc *HIST 1* Dignatari o funcionari militar o polític. A Roma el *dux* fou de primer (s IV) un general destinat a les províncies limítrofes; més tard fou també un funcionari polític. Dioclecià i Constantí I separaren el comandament militar de les províncies de l'administració civil, i el duc n'esdevingué només cap militar. Això continuà al Baix Imperi i a l'imperi Bizantí, i també als regnes dels ostrogots i merovingis. Entre els visigots, el duc comandà l'exèrcit d'un ducat per delegació directa del rei, i exercia també els poders judicial, polític, administratiu i financer. Als Països Catalans, aquest títol apareix esporàdicament, a l'alta edat mitjana, com a denominació estrictament personal i honorífica. **2** Persona que té al seu càrrec el govern d'un ducat. A l'edat mitjana el títol de duc comportà l'exercici del poder polític autònom poc o molt subordinat a un sobirà. A França, des del final dels merovingis, els ducs constituïren els personatges més elevats de la jerarquia després del rei. Els carolingis de França i d'Alemanya nomenaren ducs amovibles, que anaren prenent més llibertat i autonomia i s'anaren fent hereditaris, la qual cosa constituí el ferment dels ducats nacionals alemanys. El poder dels ducs derivà cap a simples títols honorífics. **3** Títol nobiliari que en l'escala jeràrquica és normalment per damunt del de marques i per sota del de príncep (excepte a Itàlia i a Alemanya, on generalment és més un duc que un príncep). Els primers títols ducals daten dels segles XIV (Anglaterra, Castella). Als Països Catalans fou concedit molt escassament, i també a partir del s XIV, a membres de la família reial i a grans magnats (duc de Cardona el 1491).

²duc *ZOOL 1* [*Bubo bubo*, família dels estrígids] Ocell de l'ordre dels estrigiformes, de grans dimensions (de 66 a 71 cm de llargada), amb els plomalls de les orelles llargs i vistosos, els ulls grossos i d'un groc daurat, i el plomatge d'un lleonat rogenc, clapejat de burell fosc. Habita sedentàriament a gran part d'Euràsia i al nord d'Àfrica. Hom l'anomena també *gran duc*. **2 duc blanc** [*Nyctea scandiaca*, família dels estrígids] Ocell de l'ordre dels estrigifor-

mes, d'uns 60 cm, de color blanc pur en el mascle i finament ratllat de fosc en la femella; té el cap molt arrodonit i sense orelles. És un ocell principalment diürn que habita a les tundres àrtiques de l'hemisferi boreal, on caça preses molt grosses, com ara els èiders i les llebres nivals.

ducat *HIST* Circumscripció territorial sota la jurisdicció d'un duc. El terme *ducatus* apareix en aquest sentit a començament del s VII. Al regne visigòtic, el ducat coincidia generalment amb l'antiga província romana del Baix Imperi, i havia d'estar sota la jurisdicció militar d'un *dux*. Els primers reis carolingis s'esforçaren a fer-los desaparèixer, però reaparegueren i assoliren un caràcter de territoris quasi sobirans, especialment a Alemanya i Itàlia.

Duchamp, Marcel (Blainville, Calvados 1887 — Neuilly-sur-Seine 1968) Pintor francès. Influit per l'impressionisme, creà a Nova York (1914) els *ready-made*, participà a les manifestacions dadaïstes i féu una pintura que era síntesi de cubisme, futurisme i surrealisme: *Casada despullada pels seus celibataris* (1915-23, Filadèlfia). Tornà a França i s'afilià al surrealisme, fins el 1938, que s'establí a Nova York.

Duero [*port: Douro*] Riu de la Península Ibèrica, col·lector de les aigües de la Meseta nord (913 km de longitud i 98 200 km² de conca). Neix a les muntanyes d'Urbión, recorre la Meseta d'est a oest i desguassa a l'Atlàntic per Porto. El seu aiguavés és limitat per les muntanyes de la serralada Cantàbrica, al nord, i les del Sistema Central, a migdia. El seu cabal és d'uns 630 m³/s a la desembocadura. Els afluents principals són, a la riba dreta, el Pisuerga, l'Esla i, a Portugal, Sabór, Túa i Tàmega, i, a la riba esquerra, Riaza, Duratón, Cega, Eresma Adaja, Zapardiel, Tormes (el més cabalós d'aquest vessant), Yeltes i Agueda, a Espanya, i el Cóa i el Pai-va a Portugal. Les aigües del Duero són pluvials matisades de fosa nival. La seva importància econòmica ha estat cabdal pel que fa al regatge i la navegació, i pels embassaments productors d'energia elèctrica. Els embassaments més grans són el d'Almendra (sobre l'Esla) i el de Ricobayo (sobre l'Esla). La potència hidroelèctrica era el 1986 de 2 968 936 kW i destacaven la central de Aldeadávila i la de Villarino (embassament de l'Almendra). A Portugal són importants els embassaments de Miranda i Picoste.

Du Guesclin, Bertrand (La Motte-Broons, Bretanya ~1320 — Chastelnou de Randon, Gavalda 1380) Conestable de França. Participà en la guerra dels Cent Anys des del 1350 al servei de Joan II de França. Capità de les *Companyies Blanques*, intervingué decisivament en la guerra dels Dos Peres a favor de Pere el Cerimoniós de Catalunya-Aragó i d'Enric de Trastàmara. El 1370 fou nomenat conestable de França.

Duisburg Ciutat del *land* Rin del Nord-Westfàlia, Alemanya, a la confluència del Rin amb el Ruhr (539 094 h [1993]). És un dels centres més importants de l'aglomeració del Ruhr. La ciutat fou destruïda durant la Segona Guerra Mundial en un 75%. Al Rin hi ha un dels ports fluvials més importants del món. Destacat centre miner (carbó) i nucli industrial.

Dumas, Alexandre Davy de la Pailleterie (Villers-Cotterets, Aisne 1803 — Puys, Illa de França 1870) Novel·lista i autor dramàtic francès. Es distingí de primer pels seus drames romàntics, com *La Tour de Nesle* (1832). Va escriure cèlebres novel·les històriques: *Les Trois Mousquetaires* (1844), *Vingt ans après* (1845) i *Le Vicomte de Bragelonne* (1848), a més de *Le Comte de Monte-Cristo* (1844), *La Reine Margot* (1845), *Le Chevalier de Maison rouge* i *La Dame de Motsoreau* (1846).

dumping* *ECON* Venda de productes a un preu més elevat a l'interior del país productor que no en els mercats estrangers. La pràctica del *dumping* pot ésser *esporàdica*, per a la col·locar un excedent de producció, *depredatòria*, per a introduir-se en un mercat o eliminar la competència, i *persistent*, en forma continuada per a obtenir beneficis complementaris en els mercats estrangers.

Duns Escot, Joan (Duns, Berwick ~1266 — Colònia 1308) Teòleg i filòsof escocès, conegut també per *Duns Scotus* i anomenat *Doctor Subtilis*. Franciscà, hereu d'Agustí, Anselm i Avicenna, i en contrast

formal amb Tomàs d'Aquino, intentà delimitar la part del coneixement que correspon a la ciència i el que cal deixar a l'assentiment de la fe. Tot el que no és demostrable rigorosament pertany al domini de la voluntat, sia humana o divina. La teologia, en tant que basada en la fe, no ha d'ésser anomenada *ciència*. Les seves obres principals són: *Quaestiones in quattuor libros Sententiarum* (*Opus oxoniense*), *Reportata parisiensia* (*Opus parisiense*), *Quaestiones quodlibetales* i les *Quaestiones in Metaphysicam subtilissimae*.

dúplex 1 *ARQUIT* Solució d'habitatge a dos nivells —un per a la zona de dia (menjador, cuina, vestíbul) i l'altre per a dormitoris— integrada amb altres unitats similars en un bloc o edifici. Fou una troballa dels racionalistes (Le Corbusier, J.L.Sert). **2** *TELECOM* Sistema de comunicació consistent en la transmissió i la recepció d'informació simultàniament a través d'un sol canal.

Duran i Bas, Manuel (Barcelona 1823 — 1907) Jurisconsult i polític, fill de Ramon Duran i Obiols. Doctor en dret (1852), catedràtic de dret romà i de dret mercantil a la universitat de Barcelona, de la qual fou rector. Fou degà del Col·legi d'Advocats (1885-91) i presidí l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Barcelona i l'Acadèmia de Bones Lletres. Com a vocal de la Comissió General de Codificació redactà la famosa *Memoria acerca de las instituciones del derecho civil de Cataluña* (1883). Fou diputat provincial (1858-62), diputat a corts i senador. El 1899 regentà amb les corts la cartera de gràcia i justícia. La seva bibliografia és vastíssima, especialment en temes jurídics i socials: *Consideraciones sobre la historia de la ciencia del derecho* (1863) i *La escuela jurídica catalana* (1891), entre d'altres.

Duran i Reynals, Francesc (Barcelona 1899 — New Haven, EUA 1958) Metge i investigador. Fou un dels primers que es dedicà professionalment a la investigació mèdica a Catalunya. Treballà (1925) a l'Institut Pasteur de París, publicà els estudis fets amb Wollman, Lapin i Besredka i descriví la hialuronidasa, factor de difusió infecciosa anomenat *factor Duran i Reynals*. El 1928 continuà les descobertes a l'Institut Rockefeller de Nova York, i després a New Haven i a la universitat de Yale. Els seus treballs sobre la relació entre virus i càncer li donaren fama universal.

Duran i Sanpere, Agustí (Cervera 1887 — Barcelona 1975) Historiador, arxiver i arqueòleg. Es llicencià en lletres a Barcelona i es doctorà en dret a Madrid. Organitzà l'oficina d'investigacions i publicacions de Barcelona i l'Arxiu Històric de la Ciutat. Durant la guerra civil, al capdavant del Servei de Protecció dels Arxius, actuà decisivament per al salvament dels arxius catalans. El 1943 reorganitzà aquelles institucions amb el nom d'Institut d'Història de Barcelona, que dirigí fins el 1957. Fou el primer director del Centre d'Estudis d'Etnografia Peninsular. A Cervera, fou l'iniciador del museu comarcal (1914), i el 1964 impulsà la creació del Museu del Blat i de la Pagesia. Presidí l'Acadèmia de Bones Lletres (1924). Publicà nombroses monografies. Al *Llibre de Cervera* (1972) reuní els seus estudis sobre la seva ciutat natal, i a *Barcelona i la seva història* (tres volums, 1972-75) recopilà els treballs sobre la capital. En el camp artístic, sistematitzà especialment l'escultura gòtica (*Els retaules de pedra*, de la sèrie “Monumenta Cataloniae”, 1934; *Escultura gòtica*, de la sèrie “Ars Hispaniae“, 1956) i la pintura del s XV.

Duran i Ventosa, Lluís (Barcelona 1870 — 1954) Polític, advocat i periodista, fill de **Manuel Duran i Bas**. Fou el primer secretari de la Lliga Regionalista (1901) i regidor de l'ajuntament de Barcelona (1906-10, 1916-20, 1933). Diputat provincial per Barcelona (1910), promogué la creació de la →***Mancomunitat de Catalunya***, de la qual fou vice-president (1914). Senador el 1919 i el 1923, es retirà de la política durant la dictadura de Primo de Rivera. Més tard fou diputat al Parlament de Catalunya (1932) i conseller de cultura de la Generalitat (1935). Els seus escrits més interessants són de tema polític: *Regionalisme i federalisme* (1905), *Els polítics* (1927), *Les essències del catalanisme i l'acció de govern* (1936), *La esencia de los nacionalismos* (1939) i *Unitat d'Europa, unitat del món* (1953), entre d'altres.

Agustí Duran i Sanpere

La Sagrada Família (1511), xilografia d'Albrecht Dürer

Duras, Marguerite (Gia Dinh, Indoxina 1914 — París 1996) Novel·lista francesa. Les seves novel·les *La vie tranquille* (1944), *Un barrage contre le Pacifique* (1950), *Le marin de Gibraltar* (1952) i sobretot *Moderato Cantabile* (1958), tracten de copsar, de manera aparentment informal, però amb un rigor clàssic, l'excepcionalitat d'un moment. Amb *Hiroshima mon amour* (1960) inicià una sèrie d'obres on barreja les tècniques del teatre, de la pantalla i de la novel·la, entre les quals figura *L'amant* (1984), premi Goncourt, fruit d'una segona versió posterior (1992). Ha publicat el recull d'articles *Outside* (1984) i nombroses obres de teatre. Algunes de les seves obres han estat portades al cinema.

Dürer, Albrecht (Nuremberg 1471 — 1528) Pintor, dibuixant, gravador i tractadista alemany. Esdevingué un dels pintors protegits de Frederic el Savi, l'elector de Saxònia, i el 1512 realitzà, per a Maximilià I, la xilografia de l'*Arc de Triomf de Maximilià*. La seva obra parteix de la tradició artesana medieval del gòtic tardà alemany. Escrigué obres teòriques: *Underweysung der messung mit dem Zirckel und richtschevt in Linien Ebnen und gantzen Corporen* ('Instrucció de la mesura amb el compàs i l'escaire en línies, plans i cossos sòlids', 1525) i *De simmetria partium in rectis formis humanorum corporum libri* ('Llibres sobre la simetria de les parts en formes rectes dels cossos humans', 1528). A les seves composicions renaixentistes, els acompanyà sempre un detallisme goticitzant en l'acabat. Dels seus gravats es destaquen, en fusta, l'*Apocalipsi* (1898), i en coure, la *Gran Passió* (1498-1511), la *Petita Passió* (1509-11), *El cavaller* (1513) i *La malenconia* (1514). Els seus autoretrats (1498 i 1500), els seus retrats *Retrat de jove* (1500, Munic), *Retrat de dona* (1506-07, Berlín), *Retrat de gentilhome* (1524, Madrid), i les seves grans composicions, *L'adoració dels mags* (1504, Florència), *Adoració de la Santíssima Trinitat* (1511, Viena), *Adam i Eva* (1507, Madrid) i els *Quatre Apòstols* (1526?, Munic), volen copsar la psicologia del personatge en una concepció del volum i del modelatge italianitzants.

duresa 1 *MINERAL* Resistència d'una substància a ésser ratllada. Hom ha fet servir aquesta propietat com a caràcter taxonòmic des de l'inici de la mineralogia sistemàtica. Mohs, el 1822, li conferí una certa precisió qualitativa en proposar la seva escala de duresa relativa, coneguda com a *escala de Mohs* i acceptada universalment: 1 talc, 2 guix, 3 calcita, 4 fluorita, 5 apatita, 6 ortosa, 7 quars, 8 topazi, 9 corindó, 10 diamant. **2** ***duresa de l'aigua*** *QUÍM* Qualitat de l'*aigua dura* deguda al contingut d'ions de metalls pesants, principalment d'ions calci i magnesi. La *duresa temporal*, deguda als bicarbonats, s'elimina per ebullició, mentre que la *duresa permanent*, produïda per sulfats, clorurs i silicats, sobretot, no ho pot ésser. La *duresa total* és la suma de la duresa temporal i de la duresa permanent.

Durrell, Gerald (Jamshedpur, Índia 1925 — Jersey, Canal de la Mànega 1995) Naturalista i escriptor anglès. Organitzà importants expedicions científiques per a la captura i la preservació d'espècies animals. Fundà i dirigí el zoo de Jersey (1958) i el Jersey Wildlife Preservation Trust (1969), per a la protecció d'espècies en extinció. Les seves obres versen quasi sempre sobre diferents aventures relacionades amb la seva passió pels animals. Cal destacar la trilogia formada per *My Family and other Animals* (1956), *Birds, Beasts and Relatives* (1969) i *The Garden of the Gods* (1978); *Fillets of plaice* (1971), *The Stationary Ark* (1976), *Amateur Naturalist* (1982), i les seves grans sèries televisives sobre la història natural, la vida i l'etologia animals.

Durrell, Lawrence (Darjeeling, Bengala Occidental 1912 — Sommières, Occitània 1990) Escriptor anglès. És autor de sis llibres de poemes i de novel·les d'un barroquisme exaltat. Destaquen *The Black Book* (1938), *Cefalú* (1947), les quatre novel·les d'*Alexandria Quartet* (1957-1960) i les cinc del seu projecte narratiu més ambiciós, *Avignon Quintet* (1974-1985).

Dürrenmatt, Friedrich (Konolfingen, Berna 1921 — Neuchâtel 1990) Escriptor

suís de llengua alemanya. És un dels autors teatrals més originals de la postguerra. A més de teatre, ha escrit guions per a la ràdio, la televisió i el cinema, novel·les policiaques i assaigs sobre literatura i teatre. Entre la seva extensa producció, destaquen *Frank V. Oper einer Privatbank* ('Frank V. Història d'una banca privada', 1960), *Grieche sucht Griechen* ('Grec busca grega', 1955), *Der Richter und sein Henker* (1950) i *Das Versprechen* ('La promesa', 1958).

Durruti Dumange, Buenaventura (Lleó 1896 — Madrid 1936) Dirigent anarquista. Arran de la vaga del 1917 s'exilià a França. De tornada, s'adherí a la CNT i participà en la creació dels grups anarquistes “Los justicieros” i “Crisol” (1922), que es convertí després en “Los solidarios”. Participà en el complot de Vera de Bidasoa (1924). Per la seva participació en la insurrecció de l'alt Llobregat (1932) fou deportat a Puerto Cabras (Fuerteventura). Formà part dels comitès de les fracassades insurreccions del 1933. El 17 de juliol de 1936 organitzà la defensa confederal de diverses zones de Barcelona. El Comitè Central de Milícies Antifeixistes el féu responsable d'una columna per marxar sobre Saragossa. Instal·lat a Bujaraloz, impulsà la col·lectivització de les terres i la creació del Consell de Defensa d'Aragó. Es mostrà contrari a l'organització militar clàssica i a la participació de la CNT-FAI en el govern republicà. Marxà amb la seva columna cap a Madrid, on morí.

Dušanbe Capital del **Tadjikistan** (582 400 h [1991]). Nucli industrial (indústria mecànica i tèxtil).

Düsseldorf Capital del *land* del Rin del Nord-Westfàlia, Alemanya, a la vora del Rin (575 794 h [1991]). Port fluvial, la indústria hi és una de les activitats més importants. Mencionada ja al s XI, la seva carta municipal data del 1288. Fou la capital del ducat de Berg del 1511 al 1609, any que passà als palatins de Neuburg. El 1814 s'incorporà a Prússia. El 1819 hom hi creà una acadèmia d'art, entorn de l'escola de pintors de Düsseldorf. Els bombardeigs aliats de la Segona Guerra Mundial la destruïren en unes tres quartes parts.

Dvina Occidental [*rus: Zapadnaja Dvina; letó: Daugava*] Riu del NW de la plana de Rússia (1 020 km de longitud). Neix al planell de Valdaj, passa per Vitebsk, Polock, Daugavpils i Riga, i desemboca a la mar Bàltica, al golf de Riga.

Dvina Septentrional [*rus: Severnaja Dvina*] Riu del nord de Rússia (750 km de longitud). Format per la confluència del Sukhona i el Jug, desguassa a la mar Blanca en un estuari profund. A la riba dreta de l'embocadura hi ha el gran port d'Arkhangel'sk.

Dvořák, Antonín (Nelahozeves, Bohèmia 1841 — Praga 1904) Compositor bohemí. Dirigí (1892-95) el conservatori de Nova York. Escriví nou simfonies, concerts per a piano (1875), violí (1879) i violoncel (1895), poemes simfònics, òperes (*Rusalka*, 1901, i *Armida*, 1904) i música de cambra (tercets, quartets i quintets, alguns amb piano). Fidel als corrents musicals nacionalistes, s'inspirà sovint en el folklore bohemí, eslovac, moravi i nord-americà.

Dyck, Anton van (Anvers 1599 — Londres 1641) Pintor flamenc, deixeble de Van Galen. Aprenqué amb Rubens, que l'influí (*El preniment*), contraposant, però, un canón més estilitzat, una major serenor i una gamma cromàtica menys violenta. Anà a Itàlia (1621-27), on, influït per l'escola veneciana i bolonyesa, es dedicà al retrat de mig cos. A Anvers (1627-32) també conreà la pintura religiosa (*El Crist mort*) i el retrat. Cridat a Anglaterra (1632) per Carles I, remarcà en els seus retrats (Carles I, 1635; lord John i lord Bernard Stuart) la condició social del retratat.

Dylan, Bob (Duluth, Minnesota 1941) Nom amb el qual és conegut el cantant i autor nord-americà Robert Zimmerman. La seva producció ha estat l'origen de la *pop-music*. Més tard s'ha inclinat pel *rock-folk*. Compongué i interpretà la banda sonora del film *Pat Garrett and Billy the Kid* (1973). Des del 1983 ha editat vuit discs.

E

Capital quadrada romana

Ʒ

Uncial

e

Minúscula carolina

ꝺ Ꝼ

Gòtica textura

E e

Romana antiga humanística

ℰ ℰ

Cursiva humanística

E e

Romana transicional del barroc

E e

Romana moderna neoclàssica

ⱪ Ⱬ

Egípcia

E e

Pal sec

E

Ebre, batalla de l' Acció militar, una de les més importants de la **guerra civil espanyola** de 1936-39, la més sagnant i pugnaç i també la principal de les lliurades per les forces de Catalunya. Volgué ser una maniobra destinada a interrompre l'ofensiva de les forces del govern de Burgos al País Valencià. Cuidadosament planejada per les tropes republicanes s'inicià el 25 de juliol de 1938 travessant l'Ebre per 12 punts diferents. Franco suspengué les operaciones contra València, i concentrà les seves forces al front nou. Les forces republicanes cediren terreny lentament, en un seguit de combats frontals acarnissats, i finalment evacuaren la vora dreta del riu, però tan delmades i crebantades, que la defensa ulterior de Catalunya en restà definitivament compromesa. La batalla, amb escasses interrupcions, durà 116 dies.

Ebre, delta de l' *[pop: ribera de Baix]* Entrant de la costa Mediterrània, a les comarques del Baix Ebre i el Montsià. Fou originat pel riu Ebre amb les seves aportacions al·luvials en temps històrics, damunt una plataforma submarina prou extensa, que evidencia una submersió quaternària. La superfície conreable és d'uns 245 km², la major part dels quals ha estat destinada a l'arròs. El 1983 la Generalitat de Catalunya decretà la creació del parc natural del Delta de l'Ebre.

Ebre, depressió de l' Gran depressió que s'estén al nord-est de la Península Ibèrica, de forma lleugerament triangular, limitada pels Pirineus, per la serralada Ibèrica i pel Sistema Mediterrani Català. Comprèn una bona part d'Aragó, del País Basc, de Catalunya i les terres castellaness de la Rioja. Es diferencia de la conca de l'Ebre per excloure les capçaleres muntanyenques. Té en general poca altitud sobre el nivell de la mar. Saragossa, al centre, i bastant lluny de la costa, només és a 200 m d'altitud. Ara bé, certs relleus de la depressió s'enlairen fins als 600 m i més (serra d'Alcubierre) o superen els 1 000 m a les zones perifèriques. No hi ha, doncs, una unitat de formes. Dins el territori català la depressió és anomenada *Depressió Central Catalana* pels geògrafs, malgrat la seva diversitat estructural. Els relleus perifèrics que limiten la depressió de l'Ebre pertot arreu l'aïllen de les influències exteriors i en particular de les marines. Es tracta, per tant, d'una regió molt àrida, amb clima continental, de temperatures molt elevades a l'estiu i hiverns molt

freds. La pluviositat és molt baixa i disminueix gradualment de les vores cap al centre (als Monegres és només de 300 mm anuals).

Ebre, l' Riu del NE de la Península Ibèrica, el més cabalós de la seva xarxa fluvial (908 km de llargada i 83 093 km² de conca). Format a Fontibre, prop de Reinosa, recull l'aigua de l'aiguavés de migjorn de la serralada Cantàbrica, de la major part dels Pirineus i de la graonada ibèrica fins al confí de Castella i del Maestrat. Són, però, els relleus septentrionals els que donen a l'Ebre la major part del seu cabal. Fineix a la Mediterrània, i a Xerta comença a construir un espaiós delta. L'Ebre a Reinosa té un cabal d'uns 11 m³/s que a Tortosa és de més de 600 m³/s. Entre els seus afluents destaquen, per l'esquerra, l'Híjar, el Nela, el Losa (a la capçalera), l'Ega i l'Arga (rius cantàbrics) i el Gállego i el complex Segre-Cinca (rius pirinencs); per la dreta rep el Rudrón i l'Oca (a la capçalera), Tirón-Oja, Najerilla, Iregua, Leza, Cidacos, Alhama i Queiles; després, el llarg Jalón, i finalment, rep els rius que tenen la capçalera apuntada a la vora del Maestrat —Huerva, Aguas Vivas, Martín Guadalop i Matarranya—, molt pobres d'aigua. A la capçalera l'Ebre té un màxim mensual de cabal pel març, i el mínim pel setembre; a Tortosa, s'hi afegeix un altre màxim de maig, que acusa el cabal del Segre-Cinca, provinent d'aigües de fusió tardana i de pluges pirinenques primaverals. Les aigües varien força d'un any a un altre, amb revingudes serioses al curs inferior i eixuts notables. La necessitat del regatge hi ha impulsat la construcció de canals i embassaments. Des del 1986 hi ha construïts 140 pantans amb una capacitat total de 6 842 hm³. Llevat dels de Mequinensa (1 566 hm³), Mediano, El Grado i Canelles, la majoria són d'escassa capacitat. L'Ebre entra als Països Catalans per Mequinensa. Fins a Ascó s'escola mandrosament amb amplis meandres i tot seguit s'encara a una barreira calcària de quatre quilòmetres de gruix, que travessa en un estret congost (el pas de l'Ase). Darrere aquesta muralla, el riu s'eixampla per a encaixar-se de nou davant Miravet (congost, dit *de Benifallet* o *pas de Barrufemes*). Després l'Ebre s'eixampla fins a Xerta, des d'on, ja en zona planera, es dirigeix cap a mar. L'Ebre ha tingut una importància econòmica considerable per a les comarques de Catalunya i de la Franja de Ponent que traves-

sa, sobretot pel que fa a la millora de les condicions agrícoles; ha permès l'ampliació constant del regatge amb obres hidràuliques tan importants com el canal d'Aragó i Catalunya, el canal d'Urgell o els dos canals de l'Ebre. Quant a la producció d'energia elèctrica, aquesta és especialment important a Mequinensa, a Ribarroja i a la conca del Segre. L'Ebre, per la seva amplada i pels seus llargs congosts, ha estat barrera a l'expansió militar; ja el 226 aC fou assenyalat, per mutu acord, límit de l'expansió de Roma i de Cartago a la Península Ibèrica. També durant la guerra guerra civil de 1936-39 fou l'Ebre una important línia de resistència de les forces republicanes (batalla de l'Ebre). Malgrat aquest paper d'obstacle natural a les comunicacions, la ciutat de Tortosa ha constituït un nucli aglutinador de les terres al nord i al sud del riu. D'altra banda, l'Ebre ha estat una via de comunicació entre la Mediterrània i l'interior peninsular. La navegabilitat del riu i la canalització de les seves aigües per a l'ampliació dels regadius ha estat una constant en la història del riu. Pel que fa a les canalitzacions i assuts per al regadiu, hom té notícies d'obres diverses ja al s XII. L'assut de Xerta, base del regadiu de l'horta de Tortosa, fou acabat el 1441, mentre que altres obres importants foren la construcció de la sèquia de Gallur (base del canal Imperial d'Aragó) i l'extens projecte de regadiu per al Baix Ebre, auspicat per Carles V i realitzat, com l'anterior, al s XVI. Projectes següents anaren complementant la xarxa (el canal de Catalunya i Aragó o el canal d'Urgell), i encara avui diversos projectes miren d'estendre els regadius a punts cada vegada més allunyats. Pel que fa a la navegabilitat del riu, ja Plini, en temps dels romans, digué que era possible arribar fins a Logronyo. Des del s XVIII fins a ben entrat el s XX hi ha hagut barques que han remuntat el riu mitjançant la sirga i els rais per al transport de mercaderies i de tropes. Al costat d'aquest ús real, hi hagué també grans projectes de canalització per a ampliar la navegabilitat del riu, que els segles anaren reduint fins a només al tram inferior: projecte de les corts aragoneses mitjançant una sèrie de rescloses (1677); Lanas i Rodolfi (1738) estudiaren la possibilitat d'aprofitar el canal Imperial, idea que s'abandonà al s XIX; construcció del canal de navegació d'Amposta a la Ràpita (1780), abandonat aviat puix s'anà omplint de sorra; el 1844 Isidore Pourcet obtingué la concessió de navegació entre Saragossa i la mar, canalitzà l'Ebre fins a Amposta, construí un canal nou, d'Amposta a Sant Carles de la Ràpita i creà la Real Compañía de Canalización del Ebro (1852); navegació de vapor entre Escatrón i la mar (1858), limitat el 1859 de Tortosa a Barcelona (perdurà fins el 1868); entre el 1919 i el 1930 hi hagué encara un tràfic local entre Tortosa i Amposta. El darrer dels projectes fou engegat per la Generalitat el 1992, un projecte que preveu la navegabilitat del riu fins a la Ribera d'Ebre. El 1994 fou inaugurada la primera fase d'aquest projecte, que permetia la navegació fins a Tortosa.

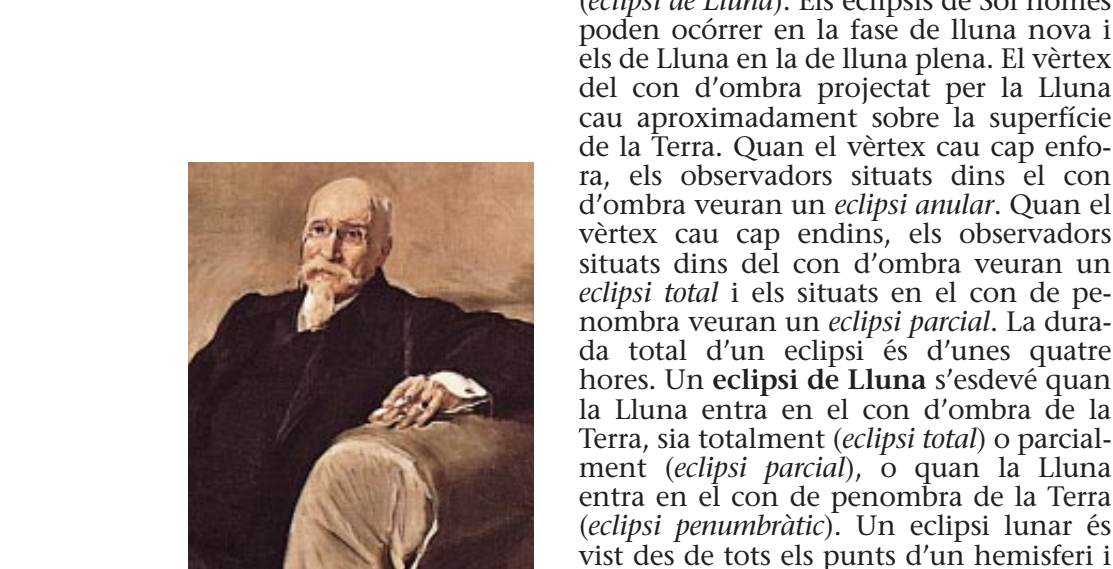
Echegaray, José (Madrid 1832 — 1916) Dramaturg castellà. Fou ministre de foment del govern revolucionari del 1868 i, més tard, ministre d'hisenda (1874). Entre els seus nombrosos drames destaquen: *O locura o santidad* (1877), *El gran galeoto* (1881), *En el seno de la muerte* (1879), *Lo sublime en lo vulgar* (1890), *La duda* (1898) i *A fuerza de arrastrarse* (1905). El 1894 ingressà a l'Academia Española, i el 1904 li fou atorgat el premi Nobel de literatura, compartit amb Frederic Mistral.

eclecticisme *FILOS* Mètode filosòfic que consisteix a escollir, de diferents doctrines, les idees més acceptables amb vista a formar un cos doctrinal. Oposat al dogmatisme i al radicalisme, es diferencia del sincretisme.

eclipsi *ASTR* Obscuriment total o parcial de la llum que un observador rep d'un astre, que s'esdevé quan un segon astre s'interposa entre l'astre en qüestió i l'observador o quan l'astre entra dins l'ombra o la penombra d'un altre. Els eclipsis més coneguts popularment són els de Sol i els de Lluna. La possibilitat dels eclipsis solars i lunars prové de dues raons: els diàmetres aparents del Sol i de la Lluna són comparables i quan s'esdevé que la Lluna és a prop d'un dels dos nodes (punts en què la Lluna creua el pla de l'eclíptica) i el Sol és en *conjunció* amb ella (*eclipsi de Sol*) o bé quan la Lluna és a prop

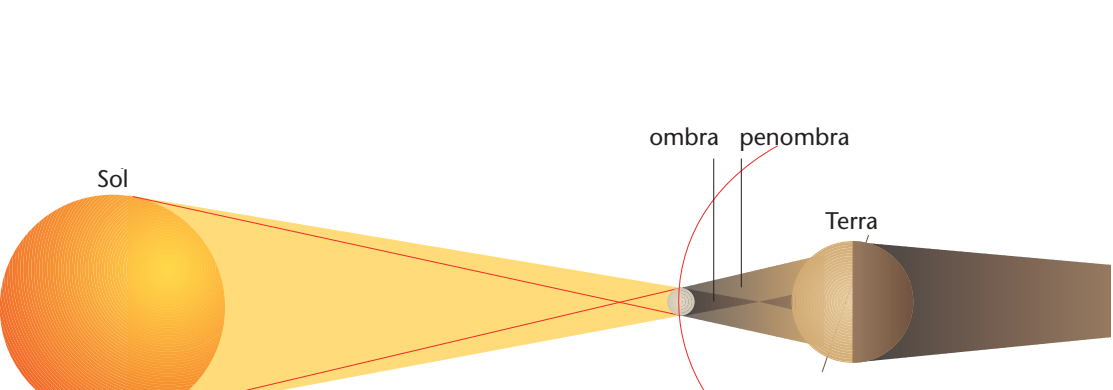
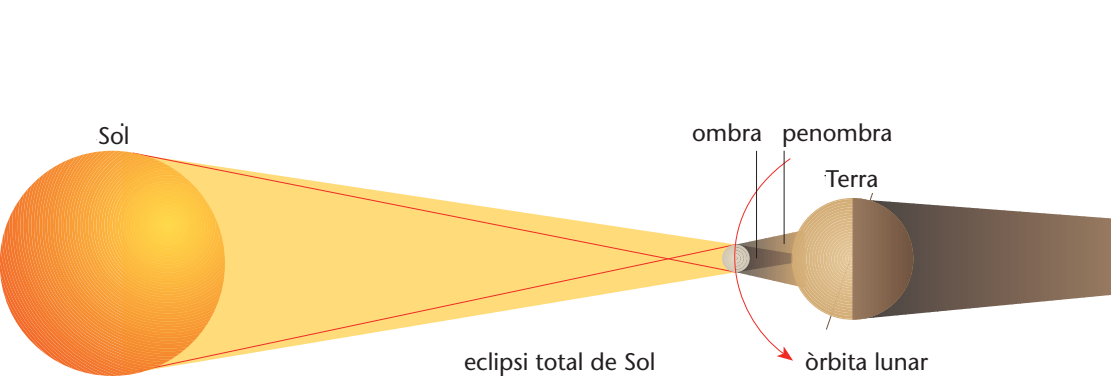
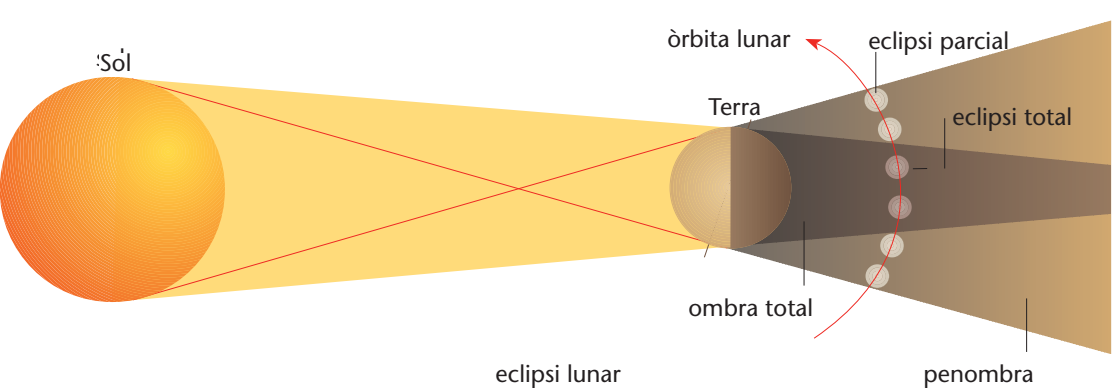
l'Ebre al seu pas per Tortosa

José Echegaray en una pintura de Sorolla (Blanco de España, Madrid)

Els diferents tipus d'eclipsi solar i lunar

d'un node i el Sol és en oposició amb ella (*eclipsi de Lluna*). Els eclipsis de Sol només poden ocórrer en la fase de lluna nova i els de Lluna en la de lluna plena. El vèrtex del con d'ombra projectat per la Lluna cau aproximadament sobre la superfície de la Terra. Quan el vèrtex cau cap enfora, els observadors situats dins el con d'ombra veuran un *eclipsi anular*. Quan el vèrtex cau cap endins, els observadors situats dins del con d'ombra veuran un *eclipsi total* i els situats en el con de penombra veuran un *eclipsi parcial*. La durada total d'un eclipsi és d'unes quatre hores. Un **eclipsi de Lluna** s'esdevé quan la Lluna entra en el con d'ombra de la Terra, sia totalment (*eclipsi total*) o parcialment (*eclipsi parcial*), o quan la Lluna entra en el con de penombra de la Terra (*eclipsi penumbràtic*). Un eclipsi lunar és vist des de tots els punts d'un hemisferi i la durada és, com a màxim, d'una hora i 42 minuts. Els eclipsis solars i lunars es reproduïxen periòdicament. El període, anomenat *Saros*, és de 18 anys, 11 dies i 8 hores, o sia 223 revolucions sinòdiques de la Lluna, i s'hi produeixen uns 70 eclipsis, 29 dels quals de Lluna i 41 de Sol.

eclíptica *ASTR* Trajectòria aparent que descriu el Sol al llarg d'un any en el firmament dels estels fixos. El nom prové del fet que els eclipsis s'esdevenen sobre aquesta línia. L'eclíptica és un cercle màxim de l'esfera celest, i correspon a la intersecció d'aquesta amb el pla de l'òrbi-

ta terrestre, el qual és també anomenat *eclíptica* o *pla de l'eclíptica*. La inclinació de l'eix de la Terra respecte al pla de la seva òrbita fa que el pla de l'eclíptica determini un angle de 23°27′ respecte al de l'equador celest, angle que és anomenat *obliqüitat de l'eclíptica*. Aquest darrer cercle talla l'eclíptica en dos punts equinoccials, als quals el Sol arriba el 21 de març i el 22 de setembre de cada any.

Eco, Umberto (Alessandria 1932) Semiòleg, crític literari i novel·lista italià. Professor de semiologia a la universitat de Bolonya des del 1971. Ha dut a terme una gran obra de divulgació, i ha estès el camp d'investigació tradicional de l'estètica als mitjans de comunicació, amb un rigorós mètode científic i una gran sensibilitat social i política. Ha escrit, entre altres obres, *Opera aperta* (1962), *Diario minimo* (1963), *Apocalittici e Integrati* (1964), *La definizione dell'arte* (1968), *I limiti dell'interpretazione* (1990), i les novel·les *Il nome della rosa* (1980), *Il pèndolo de Foucault* (1989) i *L'isola del giorno prima* (1995).

ecografia *MED* Tècnica de localització d'objectes basada en l'emissió d'ones ultrasòniques a través de la pell cap a l'òrgan a estudiar, i la seva recepció una vegada han estat reflectides per ell. En el 98% dels casos hom pot diferenciar el component líquid, sòlid o mixt d'una massa i d'aquesta manera hom pot distingir les variacions patològiques i obtenir, d'una banda, informació anatòmica de les estructures que l'envolten i, de l'altra, un registre gràfic.

ecologia *BIOL* Part de la biologia que estudia les interrelacions dels éssers vius entre ells i amb llur medi. Segons Ernst Haeckel —el creador del terme ecologia (1866)—, l'ecologia fa referència a les relacions totals de l'animal amb el seu ambient, tant orgànic com inorgànic. L'estudi de les relacions dels organismes amb els factors abiòtics de llur medi ha estat anomenat *autoecologia*, en tant que el de comunitats d'organismes ha rebut el nom de *sinecologia*. La unitat bàsica de l'estudi de l'ecologia és l'→*ecosistema*. Els conjunts d'organismes són ben diferents dels conjunts de cèl·lules que constitueixen un organisme individual i, en conseqüència, es plantegen problemes quantitatius que són específics de l'ecologia, sia al nivell de les poblacions unispecífiques o al de les relacions entre algunes poblacions o conjunts complexos de moltes poblacions i factors abiòtics. De vegades ha semblat convenient de cercar models en ciències aparentment força allunyades, però que coincideixen amb l'ecologia perquè es proposen l'estudi de sistemes formats per elements d'interacció entre ells o amb un medi més o menys organitzat. Així, en la línia de Lotka, s'han anat definint una sèrie de paràmetres que permeten adoptar una visió “macroscòpica” de l'ecosistema. Són conceptes com els de biomassa, producció, productivitat o diversitat. En aquesta tasca d'elaboració teòrica, una de les figures capdavanteres és Ramon Margalef i López, que ha donat un gran impuls a les idees sobre organització dels ecosistemes. L'ecologia s'interessa també per la història dels ecosistemes, llur formació, les modificacions que s'hi produeixen, l'efecte que les catàstrofes naturals i l'acció explotadora de l'home tenen sobre ells i, en general, tots aquells fenòmens que constitueixen la dinàmica dels ecosistemes. La influència creixent de l'home en els sistemes naturals que el volten i dels quals forma part porta a una simplificació creixent d'aquests sistemes, i en algun cas, a degradacions irreversibles. L'ecologia teòrica, per la seva banda, es troba amb la dificultat de lligar les propietats microscòpiques dels elements interactuants amb les de tot el conjunt. Aquesta dificultat és similar a la de la física que estudia sistemes complexos. En aquest sentit, totes les ciències que tracten de sistemes complexos poden treure un bon profit del camí iniciat per Ilya Prigogine, en el camp de la teoria dels processos irreversibles lluny de l'equilibri, que aplicada a l'ecologia fonamenta els conceptes d'organització, estructuració i successió en l'ecosistema. Una altra dificultat amb què topa l'ecologia teòrica és la unificació en una sola formalització de conceptes que són comuns a diverses ciències, i que conflueixen en l'ecologia.

economia *ECON* Ciència que té per objecte l'anàlisi de la realitat econòmica,

és a dir, dels mecanismes segons els quals hom assigna els recursos, determina els preus, reparteix la renda i té lloc el creixement econòmic. La delimitació d'allò que cal entendre com a realitat econòmica s'ha basat en dues concepcions alternatives. Una és formulada a partir de la consideració dels recursos escassos destinats a satisfer necessitats humanes il·limitades, i deriva de les premisses següents: atomisme metodològic, formalisme, racionalitat abstracta i normativitat implícita. Una segona posició considera com a objecte de l'economia els processos de producció i de distribució de la renda. L'anàlisi econòmica esdevé aleshores la ciència de la determinació i el condicionament de les conductes dins unes estructures definides per les forces productives i les relacions de producció que assegurin la reproducció del sistema.

ecosistema *ECOL* Unitat funcional constituïda per un biòtop i els organismes que hi habiten. La ciència que estudia l'estructura, el funcionament i l'evolució dels ecosistemes és l'→*ecologia*. Al 1935, Tansley introduí el terme *ecosistema* per a designar les unitats naturals bàsiques de la biosfera. Els nexes que uneixen els diferents components, biòtics i abiòtics, de l'ecosistema són essencialment les relacions d'intercanvi material i energètic que es produeixen entre ells. En un ecosistema hi ha sempre una sèrie de nivells d'alimentació (nivells tròfics): uns productors primaris o autòtrofs (plantes verdes), uns consumidors primaris (herbívors), uns consumidors secundaris (carnívors de primer, segon i, de vegades, tercer ordre), i uns descomponedors o degradadors (bacteris o fongs del sòl). Els productors primaris, gràcies a l'energia solar i a les sals minerals del sòl, produeixen la seva pròpia matèria orgànica, que anirà passant al llarg de la xarxa tròfica; així, cada nivell és un pas en l'ús de l'energia inicial. En cada transferència hi ha una dissipació d'energia. Els descomponedors tenen un paper essencial en aquesta circulació, car s'encarreguen de tancar el cicle de la matèria, tornant al medi els elements que les plantes n'havien extret al començament del procés. Cada ecosistema no és aïllat dels veïns, de tal manera que tota la biosfera podria ésser considerada com un gran ecosistema únic, en el qual solament l'home és integrat.

ecumenisme *CRIST* Acció desplegada als diversos nivells per gairebé totes les denominacions cristianes amb el desig de restablir la unitat, fins i tot visible, que Crist volia per a la seva Església. Les converses de Malines entre els catòlics i els anglicans (1921-25) foren el primer intent seriós, però fallit, de diàleg. Els moviments de renovació bíblica, litúrgica, teològica i pastoral portaren a un canvi d'actitud de l'Església Catòlica envers l'ecumenisme en el concili II del Vaticà, excloent la teoria del retorn defensada fins aleshores. El 1960 fou creat a Roma el Secretariat per a la Unitat dels Cristians. Als anys vuitanta el moviment ecumènic entrà en una fase d'un cert estancament. Pel que fa a l'Església Catòlica, que no forma part del Consell Ecumènic de les Esglésies però que hi col·labora, un fet important ha estat la conversió el 1988 del Secretariat per a la Unitat dels Cristians en Consell Pontifici. L'ortodòxia ha refredat el seu entusiasme ecumènic arran dels canvis socials i polítics ocorreguts a l'est d'Europa. Per part dels luterans, el 1984 una comissió luterano-catòlica acabà un document important sobre la unitat. Quant als anglicans, sovintegen els contactes amb els catòlics, especialment a través de la Segona Comissió Internacional Anglicano-Catòlica (ARCIC II). Les diferències més grans amb els catòlics i amb els ortodoxos provenen de l'acceptació del sacerdoci femení. Als Països Catalans, les relacions ecumèniques foren iniciades a Barcelona per laics catòlics i laics i pastors protestants, i es formà un grup ecumènic. El 1964 el grup es convertí en Centre Ecumènic de Barcelona, que el 1984 esdevingué →*Centre Ecumènic de Catalunya*. Hi ha també un centre ecumènic a València i en tots els bisbats hi ha una comissió catòlica d'ecumenisme.

èczema *PAT* Malaltia de la pell produïda per diverses causes, tant d'origen extern com intern. És caracteritzada per la formació d'una vesícula primordial que normalment degenera cap a una acantosi i una paraceratosi i arriba a un estadi final denominat *liquenització*, que comprèn l'en-

ecologia Cadena de predació que il·lustra la lluita per la vida

gruiximent de totes les capes de l'epidermis. Entre les formes més importants hom distingeix, en el tipus endogen, l'**èczema atòpic** o constitucional, l'**èczema seborreic** i les pitiriasis. Dins el tipus exogen hi ha l'**èczema de contacte**, que és produït per al·lèrgens.

edema *PAT* Acumulació excessiva de líquid serós, provinent de la sang, en l'espai intersticial. Es produeix sempre que es trenca l'equilibri entre la pressió oncòtica del plasma i la pressió hidrostàtica intravascular, o quan la permeabilitat capil·lar augmenta excessivament. La insuficiència cardíaca dreta pot produir **edema generalitzat**, per un augment de la pressió venosa de retorn; quan falla el ventricle esquerre es produeix l'**edema agut de pulmó**. Els **edemes de causa hepàtica** són conseqüència d'una disminució d'albúmina en el plasma. L'**edema renal** es desencadena en augmentar la retenció de sal i aigua i per pèrdua de proteïnes per l'orina. Els estats de desnutrició severa també donen grans edemes, produïts per l'augment de la permeabilitat capil·lar i per la disminució de les proteïnes.

edició 1 Conjunt d'exemplars d'un escrit, especialment de llibres, impresos en un mateix tiratge. Per tal de dur a terme una nova edició cal efectuar canvis en el contingut o en el disseny de l'obra. Altrament, es tracta d'una reimpressió.
2 edició de texts *LIT* Publicació de texts literaris, jurídics, científics, documentals, etc, generalment antics, feta amb una intenció de divulgació o bé erudita. Als Països Catalans no és fins al s XIX que els estudiosos es preocupen de difondre els vells texts autòctons i emprenen diverses col·leccions. Així, el 1840, Josep M. de Grau i Joaquim Rubió i Ors iniciaren una “Col·lecció d'Antigues Obres Catalanes”. D'aquest període són també les edicions d'antics documents literaris per Pròsper de Bofarull, de les cròniques per Antoni de Bofarull i Josep Coroleu o de poesia medieval per Milà i Fontanals, entre altres. Un primer assaig de publicació d'obres antigues fou la “Biblioteca Catalana” de Marià Aguiló (12 volums, 1878-1905), d'un gran prestigi, utilitzable encara avui. Ja al s XX, Antoni Bulbena i Tusell, Jaume Barrera i d'altres col·laboraren en una “Biblioteca Clàssica Catalana”, i Mateu Obrador inicià l'edició de les “Obres Originals de Ramon Llull”, prosseguides per Salvador Galmés (20 volums, 1906-38). Ignasi de Janer, Ernest Moliné i Brasés i Lluís Faraudo de Saint-Germain editaren, entre el 1906 i el 1917, el “Recull de Textes Catalans Antichs”. Es destaquen per la rigor i la fidelitat en la transcripció les obres publicades per Ramon Miquel i Planas en la nova “Biblioteca Catalana” (19 volums, 1908-50) i en les “Històries d'Altres Temps” (10 volums, 1910-17), com també els diversos texts publicats per l'Institut d'Estudis Catalans. El 1924 Josep M. Casacuberta inicià la col·lecció “Els Nostres Clàssics”. Pere Bohigas dirigí la “Biblioteca Catalana d'Obres Antigues”. Entre algunes sèries editades amb la finalitat de divulgar els escriptors medievals, hom pot esmentar les “Crestomaties Barcino” o “Els Clàssics Catalans Modernitzats”, on els texts eren passats totalment a la llengua moderna.

edicte *DR* Font important dels *ius honorarium* consistent en les comunicacions que publicaven els magistrats romans en començar a exercir llurs càrrecs per tal de donar a conèixer les directrius que seguirien en l'administració de justícia i en el govern. Aquesta facultat legislativa obeïa l'exercici de l'*imperium* i el dret dels ciutadans romans de conèixer les normes que els serien aplicades. Aquesta forma legislativa evolucionà en el marc de les constitucions imperials. A la Catalunya medieval les ordinacions dels organismes de l'administració reial i també les dels barons responien al mateix sistema edictal romà, i d'altres drets i normes.

Èdip Heroi grec, fill de Lai i Jocasta, reis de Tebes. A la *Illiada* (XXIII) i sobretot a l'*Odissea* (XI) hi ha el nucli del mite i la tragèdia d'Èdip. L'oracle d'Apol·lo profetitzà a Lai que un fill l'assassinaria i es casaria amb Jocasta. Lai abandonà el nadó, Edip, que fou recollit per uns pastors i afillat per Pòlib, rei de Corint. Al cap d'uns anys, l'oracle d'Apol·lo li predigué el parricidi i l'incest. No tornà més a Corint i fugí a Tebes. Pel camí topà Lai i la seva comitiva; una discussió amb el cot-

xer provocà una disputa, i Èdip matà els viatgers. A Tebes, resolgué els enigmes de l'Esfinx i alliberà la ciutat. Rebé el tron i es casà amb la reina, amb la qual cosa l'oracle s'acomplí totalment. Tingué dos fills, Etèocles i Polinices, i dues filles, Antígona i Ismene.

Edison, Thomas Alva (Milan, Ohio 1847 — Orange, Nova Jersey 1931) Inventor nord-americà. Autodidacte, el 1868 enregistrà la seva primera patent, un aparell enregistrator per a les votacions. Després dissenyà un telètip i perfeccionà el sistema del telègraf automàtic. Col·laborà amb Ch.L.Sholes en la construcció de la primera màquina d'escriure, i aconseguí que el telèfon de Bell adquirís una aplicació pràctica generalitzada en incorporar-hi el micròfon de carbó (1877-78). El 1876 instal·là a Menlo Park (Nova Jersey) els laboratoris d'investigació d'on sortiren la major part dels seus nombrosos invents (enregistrà més de 1 000 patents al llarg de la seva vida), entre els quals cal remarcar el fonògraf (1877), la làmpada d'incandescència (1879), el telègraf d'inducció (1885), el cinetoscopi (1891), diversos tipus de dinamos i de motors i un tipus d'acumulador alcalí molt emprat actualment (1900-10). El 1875 descriví una “força etèria” desconeguda i el 1883 patentà la vàlvula termoiónica, que es fonamenta en l'emissió d'electrons produïda pels metalls incandescents, fenomen anomenat efecte Edison. El 1927 fou nomenat membre de l'acadèmia nacional de ciències nord-americana.

editorial *GRÀF* Empresa que té com a finalitat la selecció, reproducció i venda de texts generalment a través de la impremta. Ja a la Grècia i a la Roma clàssiques i a l'Egipte dels Ptolemeus hi hagué una activitat editorial important. Però a partir del Baix Imperi i sobretot de l'alta edat mitjana, els copistes estigueren al servei de monestirs, magnats o sobirans, que n'eren els únics beneficiaris. La difusió de la impremta (s XV) significà una veritable revolució, i el llibre adquirí novament interès comercial. La veritable funció editorial no sorgí, però, fins al s XVIII, amb la nova legislació sobre els drets d'autor, sorgida a Anglaterra el 1709, que acabava amb l'antic monopoli dels impressors. Al s XIX, el romanticisme i l'aparició de la novel·la popular afavoriren l'origen de moltes de les grans empreses editorials modernes. Als Països Catalans l'empresa editorial començà a desenvolupar-se ben entrat el s XIX. Barcelona esdevingué el centre editorial en llengua castellana més important d'Espanya amb la creació de les primeres empreses modernes, com les de Lluís Tasso (1847), Espasa (1860), Narcís Ramírez i Companyia (1862), Montaner i Simón (1868), Manuel Maucci (1892), Sopena (1896), Salvat (1897) i després Gustau Gili (1902), Bruguera (1910), Seix i Barral (1911) i Labor (1915), que, juntament amb altres, el 1917 promogueren la creació de la primera Cambra Oficial del Llibre (1918). Posteriorment, editorials noves com Juventud (1923), Gallach (1924), Herder (1925), Ediciones GP (1931), de Germán Plaza, augmentaren encara més la producció del llibre castellà a Barcelona. Paral·lelament, la publicació en català es limità, durant tot el s XIX, a obres d'erudició (“Biblioteca Catalana” de Marià Aguiló, 1872-1905). L'èxit popular d'autors com Verdaguer i Guimerà contribuí a la creació de diverses col·leccions recolzades en les revistes de l'època. Així, “Il·lustració Catalana” publicà “Lectura Popular” (1913-20) i les obres completes de Verdaguer (1913), i “L'Avenç”, la “Biblioteca Popular” (1903-16). També l'Editorial Millà ha publicat, des del 1901 fins avui, un miler de llibres populars. Més abast i regularitat representaren la Societat Catalana d'Edicions (1910), l'Editorial Catalana (1917), la Llibreria Catalònia (1924) i l'Editorial Barcino (1924). Fins el 1930 foren nombroses les editorials que responien a un grup literari (La Revista, 1915, o La Mirada, 1924, de Sabadell), a una intenció política (Minerva, 1917-23, les Edicions de l'Arc de Berà, de Valls, L'Estel, de València, 1929), a un mecenatge (Alpha, 1926, de Francesc Cambó, amb la col·lecció “Bernat Metge” de clàssics grecs i llatins), o anaven lligades a la popularitat d'un autor, com l'Editorial Bagañà amb la col·lecció “Biblioteca Gentil” (1924-28), de Josep Maria Folch i Torres. Les Edicions Proa (1928) de novel·la i els “Quaderns Literaris” dirigits

per Josep Janés (1934) aconseguiren una àmplia audiència. El 1944 l’Editorial Selecta, continuació de la Llibreria Catalònia, inicià a Barcelona la represa de l’edició en català. Vers l’any 1960, coincidint amb un cert canvi dels condicionaments polítics, sorgiren editorials noves dedica­des sobretot a la traducció de literatura estrangera: Estela (1958), Nova Terra (1959), Fontanella (1962), Edició de Mate­rials (1965), la nova etapa d’Aymà amb la incorporació de les Edicions Proa, etc. Però fou sobretot Edicions 62 (1961) la que es destacà pel ritme i per l’amplitud de temes en aquests anys de creixement. Aquest període seguí una davallada, cap al 1969, com a conseqüència, en part, d’una profunda crisi de la indústria edito­rial en general, que s’anà recuperant, però, gràcies a l’ampliació del mercat: Curial, la Magrana, Altafulla, etc, a Barce­lona, i Tres i Quatre a València, etc, són algunes de les aparegudes després de la crisi. Des del 1979 els editors predomi­nantment en llengua catalana s’agrupen en l’Associació d’Editors en Llengua Cata­lana.

educació *ENSENY* Acció i efecte d’educar. L’educació és el mitjà pel qual la comuni­tat transmet a les noves generacions uns coneixements determinats, tot preparant­les per a rebre i assimilar altres coneixe­ments. Medis i mitjans educadors són la família, les institucions recreatives, els *mass media* i, sobretot, l’aparell escolar. Cal que els educadors tinguin coneixe­ments aprofundits sobre què és l’infant i com pot ésser instruït i educat (pedago­gia). Els estats tendeixen a fomentar la investigació educativa i creen els anome­nats *instituts de ciències de l’educació*, com també centres pilot. La validesa dels mit­jans educatius i la natura i legitimitat dels fins de l’educació pertoca a la filosofia de l’educació. La unitat entre educació i ensenyament escolar ha perviscut durant segles a Occident. La relativa despreocu­pació dels pares per l’educació de llurs fills que això implicava ha estat modernament qüestionada, i hom insisteix actual­ment en la necessitat de col·laboració entre la família i l’escola amb vista a una autèntica formació.

èfedra [*Ephedra* *sp*, família de les efedrà­cies] *BOT* Gènere de plantes arbustives dioi­ques amb fulles curtes i verticil·lades, generalment reduïdes a esquames, més o menys concrecents, amb inflorescències axil·lars i amb fruits sincàrpics globosos, embolcats per dos parells de bràctees car­noses vermelles o grogues.

efervescent *QUÍM* Dit de la beguda que conté anhidrid carbònic en la seva massa. Aquest anhidrid carbònic pot ésser d’ori­gen natural (aigües minerals), procedent d’una fermentació alcohòlica (sidra, etc) o produït per reacció *in situ*, en aigua pota­ble, d’una barreja d’un àcid orgànic (tartà­ric, cítric, etc) i una sal carbònica (bicar­bonat sòdic i de liti o carbonat de magne­si, generalment).

Efes, concili d’ Tercer concili ecumènic, celebrat a Efes l’any 431. Convocat per Teodosi II i presidit per Ciril d’Alexandria, condemnà i deposà Nestori, definí que en Crist hi ha una sola persona i dues natu­res i que Maria és veritable mare de Déu.

EFTA [Sigla d’*European Free Trade Associa­tion*] Associació europea de lliure comerç creada a Estocolm pel novembre del 1959 i que entrà en vigor el 1960. El seu objec­tiu era establir una zona industrial de lliu­re comerç a través d’una reducció gradual dels aranzels. Els membres actuals de l’EFTA són: Finlàndia, Islàndia, Liechten­stein (des del maig del 1991), Noruega, Àustria, Suècia i Suïssa. L’any 1992 acordà amb la CEE la creació de la Zona Econò­mica Europea.

egea, civilització *PREHIST* Conjunt de cul­tures corresponent a l’edat del bronze que es desenvolupà a les costes i a les illes de la mar Egea (2700-1100 aC) i que precedí la civilització grega. Comprèn diverses cultures: a Creta donà lloc a la cultura →*minoica*, al Peloponès i a la Grècia con­tinental correspon a la cultura hel·làdico­micènica (cultura hel·làdica, art micènic), i a les illes, a la cultura ciclàdica.

Egea, mar Mar de la Mediterrània orien­tal, entre les costes de Grècia i de Turquia, limitada al sud per l’illa de Creta. Els ports més importants són el Pireu, Tessalònica, Bólos, Mitilene, Càndia i Esmirna. Hi és important la pesca d’esponges.

èfedra (Ephedra distachya)

art egipci Les piràmides de Kheops, Kefren i Micerí, a Gizeh

egipci 1 *LING* Llengua parlada a l'Egipte antic. Pertany a la família afro-asiàtica. És documentada del 3100 aC al 473 dC, i continuà essent parlada en forma de copte fins al s XVI. En el decurs de la seva llarga història, experimentà una sèrie de canvis, classificats en fases. La primera fase és l'*egipci antic* (~3100~2160 aC). Apareix documentada en les llegendes que acompanyen les escenes de la vida quotidiana que decoren les tombes i en una sèria d'inscripcions funeràries, màgi-co-religioses (*Texts de les Piràmides*), auto­biogràfiques i reials (molt escasses). La fase següent, l'*egipci mitjà* (~2160-1379 aC), és el període clàssic de la llengua. A més de les inscripcions reials, autobiogrà­fiques, literatura funerària (*Texts dels Taiüts, Llibre dels Morts*), hom disposa de texts científics i d'obres purament literà­ries (*Conte de Sinuhé, Màximes* de Ptahhotep). El *neogipci* (1379-715 aC) correspon a la tercera fase. Apareix documentat en nombrosos texts, de caire literari (*Himne a Aton, Instrucció d'Amenemope*), judicial, social (*Papir de la Vaga*), epistologràfic, miscel·lànic, científic, etc. N'és una pro­longació el *demòtic* (715 aC-473 dC), emprat únicament en els documents pri­vats, mentre que els texts monumentals d'aquesta època solen copiar l'egipci antic i mitjà. El →*copte*, propi dels cristians d'Egipte, constitueix la cinquena i darrera fase de la llengua egípcia.
2 art egipci *ART* Art desenvolupat a Egipte. S'ha conservat fonamentalment l'art religiós i el funera­ri. L'*arquitectura funerària* es presenta en forma de tombes i temples, construïts amb materials resistent. La sepultura reial per excel·lència, a partir de les dinas­ties I i II, fou la *mastaba* (Sakkara i Abi­dos). La *piràmide*, pròpia de les dinasties IV-VI ("edat de les Piràmides"), fou tam­bé utilitzada durant la XII (Lišt, Dahšūr, Hawāra i Ilahun), XIII i XVII. Al final de la dinastia IV, la noblesa provincial deixà d'ésser enterrada en mastabes al costat de la piràmide reial i ho féu, a la capital del seu *nomós*, en hipogeus, que esdevin­gueren el tipus usual de tomba, a partir del Regne Nou (els de la Vall dels Reis, de les Reines o dels Nobles a Tebes). Dels *tem­ples funeraris*, consagrats al culte funerari dels faraons, en resten bons exemples de les dinasties III i IV (la Piràmide Esglaona­da de Sakkara i les tres piràmides de Gizeh); de la dinastia XI (Mentuhotep II a Dayr al-Baḥri), i del Regne Nou (Hatšep­sut, a Dayr al-Baḥrī, Ramesseum i Madī­nat Habu, de Ramsès III). Una variant són els *temples commemoratius*, destinats a per­petuar el culte d'un faraó a Abidos. De l'*arquitectura religiosa*, es destaquen els temples del Regne Nou (Karnak, Luxor, d'Aton a Al-Amārna i Speos Artemidos, de Hatšepsut). L'*arquitectura civil* és molt mal representada, car la majoria de les cases, de tova i aixecades a la vall del Nil, han desaparegut. Es coneixen per les ano­menades "cases d'ànimes" (dinasties VI-XII) les restes arqueològiques d'alguns palaus reials (el de Ramsès III a Tebes), i per les tres poblacions que es conserven: Ilahum, poblat del regnat de Sesostri II, Al-Amārna i Dayr al-Madīna, aquests dos últims del Regne Nou. L'*arquitectura mili­tar*, d'altra banda, és documentada per les fortaleses de la dinastia XII a Núbia (Buhen, Mirgissa, etc), arruïnades durant el Segon Període Intermedi, i reconstruï­des i ampliades per la dinastia XVIII. Les fortaleses en sòl egipci només són conegudes per les fonts (Les Muralles del Prín­cep). L'*escultura* faraònica presenta dues tendències: la idealització dels personat­ges (Regne Antic, Regne Nou) i el realisme (dinasties XI i XII, època d'Al-Amārna i dinastia XXVI). Els materials emprats eren la fusta, el metall i, sobretot, la pedra. En el Regne Antic hi ha documen­tats tres tipus d'escultures: individual (l'*Escriba Assegut*), grups familiars (Raho­tep i Nofret) i pseudo-grups, amb diverses fases de la vida d'un personatge. En la dinastia XII, l'estatuària reial també reflecteix les dues tendències esmentades: la idealització (escola de Memfis: estàtues de Sesostri I trobades a Lišt) i el realisme (escola de Tebes: escultures d'Ammene­mes III). La dinastia XVIII produí un art altament desenvolupat, que conegué dues fases: des d'Amosis a Tuthmosis IV predo­minà l'estilització i, a partir d'Ameno­fis III, que esdevingué més espiritual i, ensems, realista, característiques que triomfaren a l'època d'Al-Amārna (cap de Nefertiti, a Berlín). Durant el període ramessida (dinasties XIX-XX), hom pre­ferí el colossalisme a l'expressivitat. La

dinastia XXV s'inspirà en les tradicions de la XII i del regnat d'Amenofis III (cap Colossal de Taharqa), i la XXVI afavorí l'arcaisme, tenyit d'un fort realisme. Els escultors egipcis foren uns mestres del *relleu*, el qual era policromat, com l'escul­tura. Durant les dinasties I i II fou emprat a les esteles (el rei Serp) i a les paletes, i a partir del Regne Antic entrà a les mastabes. Durant la dinastia V s'amplià el nom­bre d'escenes de la vida quotidiana i el relleu adquirí gran finura. Sobresurt la dinastia XII i la XVIII durant el regnat d'Amenofis III (temple de Luxor, tombes de Ramose i Kheruef, etc), i l'època d'Al-Amārna. Els egipcis també practicaren sis­temàticament la *pintura*, que fou bàsica­ment funerària. Entre les convencions de la pintura destaquen la *representació de perfil*, la *manca de perspectiva* i les *diferèn­cies de grandària* entre els individus i els objectes. De la dinastia IV és l'obra mestra les *Oques de Meidum*. A partir de la dinas­tia VI, els hipogeus començaren a ésser decorats amb pintures sobre estuc. A par­tir del Regne Nou, el relleu fou emprat quasi exclusivament als temples i la pin­tura, a les tombes (Menna, Nakht, Huy, de la dinastia XVIII). En el període d'Al-Amārna es desenvolupà l'element profà i el gust per la natura. Són també intere­ssants els dibuixos i pintures que decoren el *Llibre dels Morts* i una sèrie d'*óstraka*. Els egipcis demostraren també el seu geni artístic en el camp de les anomenades *arts menors*. L'art egipci posterior a la conques­ta d'Alexandre fou un híbrid de les formes tradicionals egípcies i de les hel·lenísti­ques, i després de la conquesta romana foren adoptades les formes de l'art romà. Fruit d'aquestes adaptacions fou l'aparició de l'art →*copte*. La invasió musulmana aportà noves coordenades artístiques (ss IX i XII: mesquita d'ibn Ṭūlūn, tombes reials dels mamelucs, mesquites-tomba). Les arts decoratives continuaren les tradi­cions islàmiques importades. Modernament, la gran figura del desvetllament artístic del s XX és l'escultor Muḥtar. Entre els pintors, a part Georges Sabbag, sobresurten Muḥammad Naḡi i Mahmud Sa'īd. Es destaca també el ceramista Ḥas­san Ḥašmat.
3 escriptura egípcia Sistema gràfic emprat a l'Egipte antic, documentat del 3100 aC (paleta de Nar­mer o Menes) al 473 dC (darrer text demòtic). D'influència probablement sumero-accàdia, és una escriptura pictò­rica, en la qual paraula i imatge estan estre­tament relacionades. D'ací la importàn­cia dels *ideogrames*, o signes mot, que reprodueixen fidelment allò que hom vol designar. Altres elements són els *fonogra­mes*, que poden ésser triliterals (tres con­sonants), biliterals i uniliterals, o signes alfabètics (24 en total, representant no­més les vocals); els *determinants d'idea*, que van sempre darrere de la paraula que determinen, i els *determinants fonètics*, que precisen el so d'un o més signes. Un mot egipci pot ésser escrit utilitzant un o més d'aquests components, per bé que hi ha paraules escrites només de forma ideogrà­fica o alfabètica. Aquest sistema gràfic adoptà tres formes principals d'escriptura: la *jeroglífica* (~3100 aC – 394 dC), empra­da bàsicament als monuments; la *hieràti­ca* (c 2686 aC – 394 dC), cursiva de l'an­terior, documentada sobretot en els papirs i els *óstraka*, i la *demòtica* (716 aC – 473 dC), utilitzada des de la dinastia XXV en els documents administratius i privats. Pel que fa a llur orientació, la jeroglífica, sol anar de dreta a esquerra o en sentit contrari, mentre que en la hieràtica i la demòtica van sempre de dreta a esquerra. D'altra banda, la distribució del text en el suport (pedra, ceràmica, papir, fusta) pot ésser en columnes i en línies. L'egipci influí damunt un nombre molt limitat d'escriptures antigues: la copta, la meroí­tica, l'anomenada protosinaítica i, potser, la jeroglífica hitita.
4 literatura egípcia *LIT* Literatura de l'Egipte faraònic i del període grecoromà conservada en escrip­tura jeroglífica, hieràtica i demòtica. Els seus límits cronològics van del tercer mil­lenni aC al s IV dC. Els problemes més complexos que planteja són l'escassetat dels materials, la mala conservació, la transmissió defectuosa i la dificultat extrema d'alguns dels escrits. Hi represen­ten un gran paper la religió i la monar­quia, i són característiques seves la frag­mentació del material, el vessant històric d'algunes de les peces i el lligam existent entre literatura i art. Les etapes de la lite­ratura egípcia coincideixen amb les histò­riques. El Regne Antic ha lliurat alguns

texts en el camp de les autobiografies i de les Màximes o Instruccions. La situació millora a partir del Primer Període Intermedi, del qual data la literatura pessimista i, sembla, la rondallística. El Regne Mitjà, a més de conrear els gèneres anteriors, n’incorpora de nous, com la literatura lleialista. En el cas del Regne Nou, cal establir una diferenciació entre la dinastia XVIII, força improductiva, i el període ramèssida (dinasties XIX-XX), el més ric de la història faraònica des del punt de vista literari. L’aportació, en canvi, de la Baixa Època i del període grecoromà és minsa. D’entre els *gèneres* conreats, un dels més preats fou la *literatura sapiencial* o didàctica, tan en voga també a l’Orient antic: a Egipte, rebien el nom de *sboyet*. La *rondallística* gaudí d’una gran acceptació a Egipte, amb exemples de contes i rondalles a tots els períodes, alguns de gran qualitat, com el *Conte de Simuhé*, de la dinastia XII, una obra mestra. El *gènere històric* apareix representat en el doble vessant de texts reials (*Estela de Semna* de Sesostris III, la *Batalla de Kadeš* de Ramsès II, etc) i privats, entre els quals cal distingir els autobiogràfics i els que narren algun esdeveniment concret, inscrits majorment en les pedreres i mines. La poesia egípcia, que empra el quiasme, la paronomàsia, l’al·literació i la tornada, té en la *literatura laudatòria* una de les seves màximes expressions. Les dures condicions polítiques i econòmiques regnants en el país durant el Primer Període Intermedi donaren lloc a l’anomenada *literatura pessimista*. Foren també les condicions polítiques del país que determinaren l’aparició de la *literatura lleialista*, de fidelitat a la institució monàrquica. En la *literatura satírica* cal destacar: la *Sàtira dels Oficis* o *Instrucció de Dua-Khety*, del Regne Mitjà, i la *Carta satírica*, del període ramèssida. A diferència dels grecs i dels mesopotàmics, els egipcis no semblen haver-se sentit atrets per les *faules*. D’època faraònica només se’n conserva una: la *Disputa entre l’estómac i el cap*. Del període grecoromà, en canvi, n’hi ha una sèrie en el conte mitològic *El mite de l’ull del sol*. La *literatura eròtica* està més ben representada (*Cants d’amor*). El *teatre* egipci era fonamentalment religiós. Hom li suposa una gran antiguitat (Regne Antic). A partir del s II aC i durant l’alta edat mitjana es desenvolupà la literatura en llengua copta (literatura copta). Posteriorment, la literatura egípcia es desenvolupà en l’àmbit de la cultura aràbiga (literatura àrab).
5 religió egípcia
HIST
Religió pròpia de l'Egipte faraònic. Pròpiament no hi hagué mai una sola religió, sinó un conjunt de teologies: l'*heliopolitana*, a Heliòpolis, entorn de Ra i del culte solar, l'*hermopolitana*, pròpia d'Hermòpolis i amb Thot com a divinitat principal, la *memfita*, originària de Memfis i preponderant durant una gran part del Regne Antic (Ptah n'era el déu principal), i la *tebana*, radicada a Tebes, la qual sustentava la primacia d'Amon. Durant el regnat d'Akhenaton, sorgí la d'Al-Amàrna o *atoniana*, puix que Aton n'era l'única divinitat. Enfront d'aquesta diversitat teològica, el culte, presidit pel faraó, conferia a totes la unitat necessària. La majoria de la població adorava múltiples déus, com Hathor, deessa de la música, Min, Montu, déu de la guerra, Thot, déu de l'escriptura, etc. Ensems, a partir del Regne Nou, determinats déus estrangers ingressaren al panteó egipci (Baal, Astarté, Anat, etc), mentre que el culte als animals, tan preponderant a la Baixa Època, data de temps molt antics (com el d'Apis). Però la divinitat més adorada al llarg de tota la història egípcia fou, sens dubte, Osiris, que presidia el destí i el judici dels humans a l'altra vida. Aquesta existència en el més enllà constituí sempre una obsessió per als egipcis, segons els quals l'home es componia de cos i ànima (*ba*), ultra d'un “doble” (*ka*).

Egipte ^[*nom oficial: República Àrab d'Egipte; àrab: Ġumhūriya Miṣr al-ʿArabīya*] Estat de l'Àfrica septentrional, al NE del continent africà i comprenent també la península asiàtica del Sinaí, limitat al N per la mar Mediterrània, al NE per Israel, a l'E per la mar Roja, al S pel Sudan i a l'W per Líbia; la capital és el →*Caire* (995 793 km²; 58 466 000 h [1994]).

LA GEOGRAFIA FÍSICA

El relleu

Hom hi distingeix quatre regions fisiogràfiques: la vall del Nil, el desert de Líbia, el desert Àrabic i la península del Sinaí. La

Mapa físic d'Egipte

vall del Nil, que de sud a nord travessa tot el territori i el delta, és formada pels al·luvions transportats pel riu. El desert de Líbia, a l'oest del Nil, constitueix un altiplà i el desert Àrabic s'estén entre la vall del Nil i la mar Roja; és constituït per una serralada costanera de materials cristal·lins i metamòrfics, que culmina al Gabal Šā'ib al-Banāt (2 187 m alt). La península del Sinaí és un *horst* de forma triangular, on es destaca el pic de Katrīna (2 637 m).

El clima

La situació d'Egipte a la zona desèrtica dóna un clima àrid, llevat de la costa nord, on és temperat de tipus mediterrani sec. El Nil és l'únic riu que drena la regió: la seva vall constitueix l'única àrea de conreu, a més de la part septentrional; les crescudes comencen el mes de juny amb les pluges equatorials. L'aridesa del clima limita en gran manera l'existència de vegetació, de caràcter desèrtic, amb l'excepció de la vall del Nil, la costa i els oasis.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

L'agricultura

Malgrat que ocupen una extensió de terreny molt reduïda, les activitats agrícoles són les predominants després dels serveis. Hi ha dues menes de regatge: per inundació total de les terres, practicada a l'Alt Egipte quan el Nil ateny el cabal màxim, i per canalització, practicada al delta del Nil per mitjà d'una xarxa de canals. Com que aquests regatges solen permetre dues i tres collites anyals, la superfície conreada al cap de l'any duplica l'àrea de regadiu. Els principals productes conreats són el cotó i el lli. És el primer productor d'Àfrica pels cereals, els productes d'horta i verger i els cítrics. A més, els regatges egipcis forneixen plantes sucreres i oleaginoses, mentre que als oasis es fan les palmeres de dàtils. La ramaderia es dedica sobretot als bòvids.

La mineria i la indústria

Els principals recursos minerals són els jaciments petrolífers, de gas natural, fosfats, manganès, sal, ferro i amiant. Els més importants són els hidrocarburs, d'ençà de les descobertes del 1948 i les del Sinaí del 1966. La indústria canvià l'estructura econòmica egípcia: abans del 1952 era basada en la transformació dels productes agrícoles; d'aleshores ençà, han estat construïdes més d'un miler d'empreses de diversa mena. A partir del 1974 es deixà la porta oberta a les inversions estrangeres. La indústria tèxtil hi és molt important: cotó, seda (Damiata i el Caire), llana, jute i raíó. Entre les alimentàries, cal esmentar les de farina, sucre, cervesa, carn, arròs elaborat, olis i margarina. La petroleoquímica té refineries potents. S'han desenvolupat les indústries químiques, com també la del ciment i, a una altra escala, la del paper i les arts gràfiques.

Els transports i les comunicacions. El comerç exterior

La xarxa ferroviària i la de carreteres topen amb la competència de les vies navegables, constituïdes pel riu Nil, molt útil aigües amunt del Caire, però amb poca aigua al delta, i per una xarxa de canals. El port més notable és a Alexandria. El canal de Suez és una via important i els drets per transitar-hi constitueixen la segona “exportació” egípcia. L'engegada actual de l'economia egípcia s'inicià el 1975, amb la reobertura del canal, després de vuit anys de tancament. El comerç exterior és considerablement deficitari. Els productes exportats són, a més del petroli i derivats i del cotó, arròs, patates, sucre i fruita. El turisme es veu afectat per la situació inestable de l'Orient Mitjà i pels atemptats dels islamistes. Importa més de la meitat dels aliments.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

El poblament i la població

La població egípcia, predominantment camperola, és formada per beduïns o nòmades, per àrabs i turcs. Les àrees habitades són molt petites, amb una forta densitat a la vall i al delta del Nil. La població ha anat en augment gràcies a l'elevada taxa de natalitat. La població urbana no arriba a la meitat de la total. La llengua oficial és l'àrab. El 93% de la població és musulmana; l'islam és la religió oficial. L'ensenyament, dividit en primari i secundari i tècnic, és obligatori de sis a dotze anys.

El govern i l'administració

República de tipus presidencial, d'acord amb la constitució del 1971, el president, nomenat per a un període de sis anys, té el poder executiu. El poder legislatiu pertany a l'assemblea popular, unicameral. Els principals partits polítics són el Partit Nacional Democràtic, fundat el 1978 per Anwar al-Sadat, de caràcter pro-governamental, i el Nou Wafd, fundat originàriament el 1919, de caràcter conservador. Egipte és membre de l'ONU, de l'OUA i de la Lliga Àrab.

LA HISTÒRIA

Com en el cas de Mesopotàmia i, en general, de l'Orient Antic, la historiografia de l'Egipte faraònic ha d'afrontar la manca de documents adients. Les fonts principals són els extractes de l'obra de Manetho, sacerdot d'època ptolemaica, la *Pedra de Palerm*, de la dinastia V, la llista reial de Karnak, de la XVIII, les d'Abidos i Sakkarà, de la XIX, i, sobretot, el *Cànon dels Reis* de Torí, del regnat de Ramsès II. El paleolític (fins el 8000 aC) presenta un desenvolupament semblant al de l'Europa occidental. Durant el neolític cuprolític (4500-3500 aC), Egipte fou poblat definitivament i s'hi inicià el sedentarisme. En el decurs del *període pre-dinàstic* (3500-3100 aC), es desenvolupà el treball del coure i el de la fusta. A la fi del període apareixen ja documentats dos regnes: el del Baix Egipte, amb seu a Pe(Buto), sota la protecció de la deessa serp Edjo, i el de l'Alt Egipte, amb la capital a Nekhen, que tenia per patrona la deessa voltor Nekhebet. A partir de la unificació del país, s'unificaren també tots dos títols (*nesut-biti*: “Rei de l'Alt i el Baix Egipte”) i totes dues corones en l'anomenada *pšent*. Amb la unió del país s'inicia la història egípcia. El seu autor fou Menes, fundador de l'*Època Arcaica* (3100-2686 aC), que comprèn les dinasties I i II, amb seu a Menfis. Sobirans importants de la dinastia I (3100-2890 aC) foren també Aha, Djer i Den. De la dinastia II (~2890-2686 aC) destaquen faraons importants, com ara Peribsen i Khasekhem. Si l'Època Arcaica fou una fase d'iniciació, el *Regne Antic* (~2686-2181 aC), que comprèn les dinasties III-VI, constitueix el període de formació per excel·lència tant pel que fa a l'escriptura (la hieràtica apareix ara per primer cop) com pel que fa a l'art (naixement de la piràmide i de l'hipogeu), a la religió (el panteó es troba totalment format a la fi del període), a l'administració i als usos funeraris (*Texts de les Piràmides*, momificació). La dinastia III (2686-2613 aC) té com a faraó més destacat Djoser I. La dinastia IV (~2613-2498 aC) és distingí amb quatre sobirans importants: Snefrú, que alçà, sembla, tres piràmides, i Kheops, Kefren i Micerí, autors de les de Gizeh. La dinastia V (~2494-2345 aC) presenta, en el pla arquitectònic, una sèrie d'impressionants temples solars, a causa

del predomini del culte solar d’Heliòpolis. Destaquen entre els seus sobirans, Sahure, Neferirkara-Kakai, Niuserre (temple solar d’Abū Ġirāb), Djedkara Isesi i Unas (aparició dels famosos *Texts de les Piràmides*). A partir de la dinastia VI (~2345-2181 aC), el Regne Antic entrà en decadència política i econòmica. És, en canvi, la dinastia més ben documentada del període. Sobirans importants foren Pepi I, Merenre Antiemsaf I i Pepi II. El Regne Antic donà pas al *Primer Període Intermedi* (2181-2040 aC). Integrat per les dinasties VII-X i part de l’XI, és conegut com l’època feudal a causa de la degradació de la institució reial i del gran poder dels nomarques. Tanmateix, féu una sèrie d’aportacions en el terreny literari, lingüístic (formació de l’egipci mitjà) i religiós (democratització dels usos funeraris). El governador del *nomós* XX de l’Alt Egipte, Khety I, s’aprofità d’una suposada revolta popular, es proclamà rei a Heracleòpolis i fundà la dinastia IX (2160-2130 aC). La rebel·lió, però, de Mentuhotep I, governador de Tebes, posà fi a la casa regnant. Es formaren, aleshores, dues dinasties contemporànies en part: la X (2130-2040 aC), heracleopolitana, i l’XI (2133-1991 aC), tebana. Amb la derrota de Merikare d’Heracleòpolis a mans de Mentuhotep II i la reunificació d’Egipte, començà el *Regne Mitjà* (2040-1786 aC), integrat per part de la dinastia XI i la XII, que constitueix un dels períodes més brillants de l’Egipte antic. En el pla polític, bé que subsistiren els nomarques, s’imposà de nou la monarquia. Paral·lelament, hom reorganitzà l’administració i millorà l’economia, com mostra clarament l’art del període, un dels millors de l’Egipte faraònic. De la dinastia XI, destaca Mentuhotep II. Els seus successors foren Mentuhotep III i Mentuhotep IV; aquest darrer fou destronat, sembla, pel seu visir Ammenemes I. Capdavanter de la dinastia XII, associà al tron el seu primogènit, Sesostris I, amb la qual cosa instituí una pràctica política anomenada *coregència*. Ni el regnat d’Ammenemes II ni el de Sesostris II no foren rellevants. Amb Sesostris III, en canvi, la projecció exterior de la dinastia arribà al seu cim. El regnat del seu successor, Ammenemes III, marca, per contra, l’apogeu econòmic de la casa regnant. El dinamisme de la dinastia XII, una de les millors de l’Egipte faraònic, contrasta fortament amb l’extrema pobresa del *Segon Període Intermedi* (1786-1567 aC), que comprèn les dinasties XIII (1786-1633 aC) i XIV (1786-1603 aC), coetànies i autòctones, la XV (1674-1567 aC) i la XVI (1684-1567 aC), hikses ambdues i contemporànies de la XVII (1650-1567 aC), nacional. Fou una època de clara regressió en tots els terrenys: la fragmentació territorial en fou la regla (el país estigué dividit entre hikses i egipcis). Paral·lelament a la dinastia XIII, que entrà en una ràpida decadència, hi hagué la XIV, amb seu a Xoïs. La fi d’ambdues fou obra dels hikses. La dinastia XV tingué un nomarca important, Apopis I, respectat fins i tot a Tebes. El darrer rei de la dinastia XVI i dels hikses, Apopis III, fou derrotat de forma definitiva per Amosis. Amb aquest sobirà s’inicià el *Regne Nou* (1567-1080 aC), que comprèn les dinasties XVIII (1567-1320 aC), XIX (1320-1200 aC) i XX (1200-1085 aC). Mentre la XVIII creà el domini egipci a Síria i Palestina i l’estengué a Núbia, durant la XIX i XX es produí un clar retrocés en política exterior, tret dels regnats de Sethi I, Ramsès II i Merenptah i Ramsès III. En el pla interior, la dinastia XVIII assolí el sostre econòmic del Regne Nou i el cim artístic de la història faraònica; el període ramèssida es caracteritza, en canvi, per la migradesa de mitjans. Durant la dinastia XVIII, a l’últim, Tebes esdevingué la capital d’Egipte, condició que conservà en la XIX i XX. De la dinastia XVIII es destaquen alguns sobirans importants, com Tuthmosis I, Hatšepsut i Tuthmosis III. Important fou també Amefnofis III, el regnat del qual marca el cim de la dinastia en el terreny econòmic i artístic i els inicis també de la seva decadència en el pla exterior, que s’accentuà a partir de l’època d’Akhenaton. Una decadència frenada, en part, per Sethi I; menys èxit tingué Ramsès II, que després de la seva semiderrota a Kadeš (1300 aC), signà un tractat amb el sobirà hitita Hattušiliš III. El seu fill Merenptah atacà Palestina i repel·lí l’atac dels libis i de cinc pobles de la mar. Ramsès III fou el sobirà més rellevant de la dinastia XX. A la seva mort, Egipte inicià una davallada definitiva: el

Egipte Columna ptolemaica d’Horus

Egipte El temple d’Amon, a Luxor

clericat d’Amon s’imposà al faraó i es perderen les darreres possessions asiàtiques i les núbies. La situació empitjorà encara més durant el *Tercer Període Intermedi* (1085-656 aC), que comprèn les dinasties XXI-XXV. Com els dos anteriors, fou una època de pobresa econòmica i artística, d’una política exterior quasi inexistent i de fragmentació territorial. Al començament de la XXI (1085-945 aC), Egipte s’escindí de nou: al nord, Smendes inicià la línia del reis legítims, amb seu a Tanis, mentre que al sud governà Herihor, capdavanter de l’anomenada dinastia dels summes sacerdots d’Amon, a Tebes. Al terme de la casa regnant, els libis prengueren el poder. Es formà, aleshores, la dinastia XXII (945-730 aC), el sobirà més important de la qual fou Šesong I. Les dinasties XXII i XXIII desaparegueren arran de l’expedició de Py o Piankhy, sobirà de Kuš, el qual, després de conquerir Egipte (730 aC), es retirà al seu país. Això permeté a Tefnakht, que juntament amb Bocchoris forma la dinastia XXIV (720-715 aC), d’imposar la seva autoritat en el Delta. Els cuixites, amb Šabako, sotmeteren de nou Egipte i hi establiren la dinastia XXV (716-656 aC). En el seu decurs, els assiris envaiaren el país: en època de Taharka ocuparen Memfis (671 i 666), en la de Tanwetamani, Assurbanipal saquejà Tebes. Psammètic inicia la dinastia XXVI (664-525 aC), amb seu a Sais. La situació econòmica millorà, si s’ha de jutjar per la reactivació de la política exterior. La casa regnant arribà a la seva fi en època de Psammètic III, derrotat a Pelusium pels perses. Amb la *Baixa Època* (525-332 aC) s’escola la darrera etapa de l’Egipte faraònic. Comprèn les dinasties XXVII, persa, XXVIII, XXIX i XXX, autòctones, i XXXI, novament persa. La conquesta d’Egipte per Cambises significà l’inici de la “primera dominació persa” o dinastia XXVII (525-404 aC), que es caracteritzà per la realització d’importants obres públiques i per una sèrie de revoltes de caire nacionalista, en l’última de les quals (del 410 al 404) els egipcis expulsaren els perses. L’autor d’aquesta victòria, Amirteo, és l’únic sobirà de la dinastia XXVIII (404-399 aC). Les dues següents, la XXIX (399-380 aC) i la XXX (380-343 aC), adoptaren una política antipersa i pro-grega. Però el seu darrer faraó, Nectanebo II, hagué de cedir el Delta a Artaxerxes III. S’inicià aleshores la “segona dominació persa” o dinastia XXXI (343-332 aC), la qual arribà al seu terme amb l’entrada d’Alexandre el Gran a Egipte (332 aC) i la fundació d’Alexandria. Els grecs, doncs, esdevingueren preponderants. El fundador de la casa regnant fou Ptolemeu I, al qual tocà Egipte en el repartiment que seguí la mort d’Alexandre (323 aC). Després d’ell, se succeïren quinze reis dits tots ells Ptolemeu. A partir de la derrota d’Àccium, Egipte esdevingué una província romana. Els costums i les idees eren típicament faraònics, però la seva cultura i administració estigueren en mans dels grecs.

L’Egipte romà i bizantí
Incorporat a l’imperi Romà per Octavi August (30 aC), Egipte fou convertit en el graner de l’Imperi. Els romans introduïren pocs canvis en l’administració. L’antisemitisme, del qual ja hi havia hagut brots en el regnat de Ptolemeu XI, provocà les revoltes jueves dels anys 66 dC i 117 dC. Al s III es produeix la difusió del cristianisme a Egipte. A partir de la divisió de l’imperi Romà (395 dC), Egipte formà part de l’imperi d’Orient. És el període que florí la literatura i l’art copte com a reacció contra la civilització grega. Arran del concili de Calcedònia, els sobirans bizantins intentaren d’aplicar llurs disposicions (edictes d’Heracli sobre el monotelisme), i s’iniciaren una sèrie de persecucions i revoltes que crearen una atmosfera antibizantina i facilitaren la conquesta àrab. A partir del s IV, Egipte es convertí en el bressol del monaquisme cristià. Entre les figures monàstiques més importants sobresurten Antoni, sant Pacomi, sant Macari i Evagri Pòntic.

DES DE L’OCUPACIÓ MUSULMANA FINS AVUI

Egipte passà a formar part de l’incipient imperi islàmic amb l’expedició que hi féu ‘Amr ibn al-‘Aš en temps del califa Omar. ‘Amr ocupà Alexandria (642) i fundà la fortalesa d’Al-Fusṭāṭ, al costat de la qual s’alçà en l’època fatimita la ciutat del Caire. L’àrab, com a llengua oficial, no fou imposat fins l’any 705. Cent anys més

tard hom pot dir que la islamització ja era un fet. El governador Aḥmad ibn Ṭūlūn assolí la independència (868) i inicià una època de gran prosperitat, regida pels tulúnides. El governador Muḥammad es féu nomenar *ḫiṣd* (935) i fundà la dinastia dels ikhxidites, que es mantingué en el poder fins el 969. Mentrestant, la propaganda xiïta havia aconseguit d’estendre’s al Magrib, des d’on al-Gawhar, general del califa fatimita al-Mu’izz, entrava a Al-Fusṭāṭ (969). Al-Mu’izz traslladà (973) la capital de l’imperi fatimita a la nova al-Qāhira al-Mu’izziyya (el Caire), convertida des d’aleshores en el centre cultural més important de l’islam. El vast imperi fatimita no pogué mantenir-se: el Magrib s’independitzà el 1045 i Síria caigué en les mans dels seljúcides (1075), alhora que els croats atacaren repetidament Palestina (pèrdua de Jerusalem, 1099). El turc Saladī, enviat per Nūr al-Dīn a Egipte per contrarestar les perilloses intervencions dels croats, es féu nomenar visir de l’últim califa fatimita (1169) al-Ādid, a la mort del qual (1171) féu pronunciar la *ḥufba* en nom del califa abbàssida, mesura que significà l’abolició del xiisme com a religió oficial a Egipte. A la mort de Nūr al-Dīn (1174), Saladī, després d’annexar-se Síria i el Iemen, instituí la dinastia aiúbida. En aquesta època ja hi havia relacions comercials de catalans amb Egipte: a Alexandria hi hagué cònsol de catalans des del 1264. La dinastia aiúbida hagué de nodrir el seu exèrcit amb un gran contingent d’esclaus (*ār: mamlūk*), que donaren origen (1250) a una sèrie de dinasties mameluques que detingueren el poder fins que el soldà turc Selim I entrà al Caire i es féu proclamar califa (1517). El govern d’Egipte fou confiat a un paixà; però Europa cobejà Egipte per raons d’estratègia comercial: Rússia instigà ‘Alī Bey a la revolta (independència del 1757 al 1773); la Gran Bretanya, amb l’obertura de la mar Roja, obtingué la concessió de fer escala en territori egipci, i Napoleó convencé el Directori per a intervenir-hi, per tal de tallar la ruta a l’Índia dels britànics i desmembrar l’imperi otomà. Derrotats els mamelucs, Napoleó entrà al Caire però l’armada de Nelson vencé la francesa a Abū Qīr. Malgrat que Turquia havia obtingut pel tractat d’Amiens (1802) la restitució d’Egipte, Muḥammad ‘Alī (1805-48), després de diversos èxits militars, aconseguí una independència de fet, alhora que inicià la formació de l’Egipte modern. Amb l’ajut britànic obtingué l’heretat del títol de paixà; però els britànics trobaren prou pretextes econòmico-estratègics per a no abandonar Egipte (condomini franco-britànic, 1878). Mentrestant, sorgiren els primers brots nacionalistes, que propugnaren la unificació dels pobles islàmics enfront de qualsevol dominació estrangera. S’inicià, així, una època de desordres, que culminà amb la revolta militar nacionalista d’Arabī Paixà (1881), sufocada per l’exèrcit britànic, i Egipte esdevingué colònia britànica (1882). Durant la Primera Guerra Mundial, la Porta declarà la guerra santa a la Gran Bretanya. En acabar la guerra el mariscal Allenby (1922) hagué d’atorgar una declaració d’independència. El kediv esdevingué rei (Fu’ad I), i Zaglul, cap del govern. Fu’ad exercí un govern dictatorial on proliferaven els desordres antibritànics, fins que el 1936 fou signat el tractat anglo-egipci segons el qual les tropes britàniques abandonaren Egipte. Farūq, fill i successor de Fu’ad (1936-1952), continuà la mateixa línia de govern. El 8 d’octubre de 1951 el parlament abolí el tractat britànic del 1936 i nomenà Farūq rei d’Egipte i del Sudan. El 1952 una junta militar forçà l’abdicació del rei a favor del seu fill, i s’establí un consell de regència, presidit pel general Naguib (Muḥammad Naġīb). Tot seguit foren prohibits els partits polítics i hom proclamà la república (1953). El 1954 el consell de la revolució eliminà Naguib, i pujà al poder el coronel Nasser (Gamāl ‘Abd al-Nāsir). El 1956 Nasser presentà la constitució i donà un gran impuls a la reforma agrària. Quant a política exterior, nacionalitzà la companyia del canal, on mantingué la llibertat de navegació, excepte per a Israel. Nasser cercà l’acostament a l’URSS, gràcies al qual n’obtingué un ajut considerable. A instàncies dels sirians, Egipte es fusionà amb Síria formant la República Àrab Unida (RAU) (1958-63), que Nasser presidí. La RAU es constituí capdavantera del panarabisme, alhora que assolí un important paper internacional. La proclamació de la repú-

blica (1962) fou un triomf per a Nasser. Hom creà, també, un partit únic, la Unió Socialista Àrab. Després de la guerra dels Sis Dies, amb l'esfondrament de l'exèrcit àrab, Nasser presentà la dimissió (1967), que l'assemblea nacional l'obligà a retirar. La seva mort inesperada (1970) representà un cop molt fort per a l'arabisme. Fou proposat per unanimitat (7 d'octubre) Anwar al-Sadat com a successor. El 6 d'octubre de 1973 l'exèrcit egipci passà a la banda oriental del canal de Suez, ocupada pels israelians, alhora que Síria atacà al Golan, igualment ocupat. Després de la guerra àrabo-israeliana del 1973, el règim d'Anwar al-Sadat s'apartà de la influència soviètica i s'acostà als EUA. La mediació d'aquests féu que Egipte i Israel signessin els acords dits de Camp David (1978) i un tractat de pau (1979). L'entesa egípcia amb Israel féu que els estats àrabs més radicals (Síria, Algèria, Líbia, el Iemen del Sud) i l'OAP adoptessin diverses represàlies econòmiques i polítiques contra el país. El 1975 hom obrí novament el canal de Suez; això, la pau amb Israel i l'ajut econòmic exterior permeté al país d'impulsar la seva economia. El 1981 Sadat fou mort per un grup de militars i membres del moviment islàmic fonamentalista. Fou succeït per M. Hosni Mubarak, que continuà exercint un fort control sobre l'oposició. Mubarak dugué a terme una forta repressió de l'integritisme islàmic. En el conflicte israelià, Egipte manifestà el seu suport a la línia de Y. Arafat dins l'OAP fins a l'estiu del 1990 —l'any 1989 li fou retornat per Israel l'enclavament de Taba, al Sinai—. En desencadenar-se el conflicte que desembocà en la guerra del →*Golf Pèrsic*, Mubarak, després de pressionar per buscar una solució negociada pels estats àrabs, prengué partit pel bloc occidental i, malgrat la forta oposició popular, participà militarment en la contesa contra Iraq. Si bé aquesta actitud li valgué la condonació de la major part del deute exterior egipci, el fet de participar-hi el privà del seu paper d'àrbitre dins el món àrab i accentuà la crisi interna. El país afronta una creixent inestabilitat política i social causada per la corrupció del govern i, sobretot, per les accions de fonamentalistes islàmics, entre les quals destaquen un intent de cop d'estat (març del 1992) i les matances de coptes (maig del 1992) i de l'escriptor Farag Fudah (juny del 1992), com també les matances de turistes (a partir de l'estiu del 1993).

èider [*Somateria sp.*, família dels anàtids]
ZOOl. Gènere d'ocells de l'ordre dels anseriformes, de dimensions mitjanes i plomatge hidròfug. Habiten a l'Europa septentrional, i a la tardor emigren cap al sud; són accidentals als Països Catalans.

Eiffel, Alexandre-Gustave (Dijon 1832 — París 1923) Enginyer francès. El 1855 es graduà a l'escola d'arts i oficis de París. Es dedicà a la construcció de ponts metàl·lics, com els de la Garona (1858) i el Douro (1876) a Bordeus i Porto, respectivament. Dirigí les obres de construcció de viaductes a Tardes, Cubzac i Garabit; de l'estació ferroviària del Staatsbahn (Budapest); dels pavellons de les exposicions del 1867 i 1878 a París; de l'estructura interna de l'estàtua de la llibertat a Nova York. La torre que duu el seu nom, construïda a París amb motiu de l'exposició universal del 1889, constituí el monument més representatiu de l'enginyeria civil dins el s. XIX. Prengué part en els treballs de construcció del canal de Panamà. Fundà el laboratori aerodinàmic d'Auteuil (1912).

Eimeric, Nicolau (Girona 1320 — 1399) Escripturista, biògraf i canonista. Teòleg de l'ordre dominicà. Inquisidor general de la corona catalano-aragonesa (1366), fou deposat el 1360 per la seva implicació en el procés contra el beguí Nicolau de Calàbria. De nou inquisidor general (1366), afrontà obertament els lul·listes, actitud que li valgué l'exili per part de Pere III de Catalunya-Aragó; es retirà a Avinyó al servei dels papes Climent VII i Benet XIII i esdevingué el teòleg oficial de la cúria. De retorn a Catalunya, féu cara de nou als lul·listes, sobretot arran del seu famós tractat *Directorium inquisitorum* (1376), exposició estructurada de la doctrina i del procediment de l'ofici inquisitorial, al qual inclogué un índex de vint obres de Ramon Llull.

Einstein, Albert (Ulm 1879 — Princeton, Nova Jersey 1955) Físic alemany. Es naturalitzà suís (1900) i, posteriorment, nord-americà (1940). Educat a Munic i a

Mapa físic d'Eivissa i Formentera

Suïssa, es doctorà el 1905 a Zúric. No trobà lloc en l'ensenyament fins el 1909 a la universitat de Zúric; el 1911 passà a la de Praga, el 1912 a l'escola politècnica de Zúric, i el 1913 a la universitat de Berlín; dirigí l'institut de física Kaiser Wilhelm i fou membre de l'acadèmia prussiana de ciències. Els primers treballs publicats per Einstein daten del 1905 (com *Zur Elektrodynamik bewegter Körper*); s'ocupen en especial dels temes que havien d'impulsar l'espectacular i revolucionari tomb que ha fet passar d'una concepció newtoniana del món físic a la fornida per la geometrització espàcio-temporal de la física moderna. En el decurs del decenni 1910-20 treballà per generalitzar la seva teoria relativista inicial; el 1916 publicà la famosa teoria de la relativitat. El 1921 li fou atorgat el premi Nobel de física pel seu treball sobre l'efecte fotoelèctric. Viatjà pels EUA (on el 1921 féu una campanya pro-sionista), per Europa i per Àsia. El 1923 anà a Barcelona; dictà un curs sobre la seva teoria de la relativitat, a l'Institut d'Estudis Catalans i a l'Acadèmia de Ciències. El 1933 s'hagué d'exiliar d'Alemanya, i s'instal·là a Princeton, on fou membre de l'Institute for Advanced Study. El 1939 advertí el president Roosevelt del perill que Alemanya s'anticipés als EUA sobre la investigació atòmica, cosa que originà la creació del projecte Manhattan. La personalitat d'Einstein ha ultrapassat l'àmbit merament científic per a esdevenir un símbol.

Eisenhower, Dwight David (Denison, Texas 1890 — Washington 1969) General i estadista nord-americà. Durant la Segona Guerra Mundial dirigí el desembarcament aliat al nord d'Àfrica (1942), a Sicília i Itàlia (1943), i a Normandia (1944), com també les operacions que portaren a la fi de la guerra. Fou cap d'estat major de l'exèrcit (1945) i comandant suprem de les forces de l'OTAN (1950-52). Candidat pel partit republicà, el 1952 assolí la presidència dels EUA, i fou reelegit el 1956. Encarregà la seva política exterior a John Foster Dulles, la qual estigué marcada per un fort anticomunisme i per la intervenció en els afers de l'Orient Mitjà. Publicà les seves memòries de la guerra a *Crusade in Europe* (1948).

Eisenstein, Sergej Mikhajlovitx [o *Ejzenšejn*] (Riga 1898 — Moscou 1948)
Director cinematogràfic soviètic. El 1924 realitzà el seu primer film, *Stàčka* ('La vaga'), on s'insinuen les directrius bàsiques de la seva obra, les quals desenvolupà d'una manera magistral sobretot a *Bronenosec Pot'omkin* ('El cuirassat Potemkin', 1925) i a *Oktjabr* ('Octubre', 1927). Féu un viatge per Europa, i anà a Hollywood i a Mèxic, on realitzà *¡Que viva México!* (1931). A l'URSS continuà la seva tasca de teòric i realitzà *Aleksandr Nevskij* (1938) i *Ivan Groznij*. Per la concepció del muntatge i de la composició escènica és un dels definidors d'un veritable llenguatge cinematogràfic.

Eivissa Illa de l'arxipèlag de les Balears, en posició meridional i occidental en relació al conjunt de les illes (72 309 h [1991]). Té una extensió de 567,51 km² (11,3% de la total de l'arxipèlag), 170 km de costa i unes distàncies màximes de 41 km (de N a S) i de 15 km (d'E a W).

LA MORFOLOGIA

El relleu es caracteritza per l'agilitat i la moderació de les formes, que donen una gran uniformitat al paisatge. La màxima altura és sa Talaiassa (475 m). Tres unitats tectòniques, les d'Eivissa, Llentrisca-Rei i d'Aubarca, es disposen alineades de SW a NE. Lluur origen està en l'orogènia alpina que durant el Miocè mitjà i superior actuà sobre els sediments calcaris, margosos i argilosos dipositats en el geosinclinal bètic-balear des del *Muschelkalk* fins al Miocè mitjà i que conformaren les serres bètiques i les Balears. Discordants amb aquestes sèries plegades i omplint les valls es dipositaren posteriorment materials calcaris del Miocè superior i al·luvions quaternaris. Els afloraments de roques calcàries han estat sotmesos a la dissolució càrstica que és l'origen dels *polja* de Santa Agnès de Corona i de Sant Mateu d'Aubarca, que formen un dels trets característics del paisatge d'*els Amunts*, al nord-oest de l'illa. A la costa predominen els espadats, però són també freqüents les platges d'arena. Al sud-est la costa és baixa i arenosa (platja d'en Bossa). Els dos accidents més importants són la badia de Sant Antoni de Portmany, a l'oest, i la més resguardada d'Eivissa, a l'est, on hi ha el port més important de l'illa i la capital insular.

EL CLIMA I LA HIDROGRAFIA

El clima és mediterrani pur influït per la proximitat de la massa d'aire continental del Sàhara. La temperatura mitjana anual és de 17,3°C. La pluviositat és solament de 345,4 mm de mitjana anual. Els vents més freqüents són la tramuntana i el xaloc (SE), que fa arribar l'aire calent i sec del desert. La xarxa hidrogràfica és formada per torrents que solament porten aigua en ocasió de pluges importants. L'anomenat *riu* de Santa Eulària manté, però, tot l'any un corrent d'aigua amb el qual hom rega l'horta del pla de Santa Eulària.

LA VEGETACIÓ

La vegetació climàtica és una màquia de garric i margalló. Al paisatge actual, però, predominen extenses brolles de bruc d'hivern i romaní, sovint cobertes per un estrat poc dens i pi blanc i de savina.

LES ACTIVITATS ECONÒMIQUES

Les *activitats agràries* han estat fins fa poc temps la base de l'economia eivissenca. L'estructura agrària es caracteritza per la fragmentació de les explotacions i llur utilització en règim de propietat i autarquia de les produccions. Hi predominen els conreus de secà (cereals, farratges, ametllers). El regadiu sols es dona entorn del pla de Santa Eulària i el pla de Sant Antoni. A les àrees no conreades destaca el bosc de pins i savines i la garriga. Entre les *activitats extractives* cal destacar l'explotació de les salines, des de l'ocupació púnica, que ha constituït, en el decurs de la història, l'única producció exportable. El *turisme* és el sector que ha donat, des del 1960, una nova orientació a l'economia i a la societat eivissenques transformant l'estructura agrària en estructura de serveis. El nombre de places hoteleres era de 50 395 el 1990, a les quals cal afegir-ne 25 212 en apartaments legalitzats. Important tràfic de passatgers (el tràfic aeri a l'any 1992 fou de 2 553 632). La construcció s'ha desenvolupat extraordinàriament gràcies als nous hotels, als apartaments, a les urbanitzacions i a les obres públiques; la demanda de llocs de treball que ha comportat explica la immigració peninsular. Quant als ports, a part el de Portmany, a la costa occidental, de caire esportiu, i el carregador de sa Canal, vora ses Salines, l'únic port important és el de la ciutat d'Eivissa, que aprofita un recés natural.

L'ESPAI EIVISSENC

Atesa la dispersió tradicional de la població, la unitat vàlida era, i és encara avui, la *parròquia* i la seva subdivisió en *véndes*, veritable aglutinant dels grups socials tant per motius religiosos com per factors econòmics. Aquest fet responia a la disposició de les valls on hi ha les terres conreades i els habitatges rurals, que a la vegada

marcaren l'orientació de la xarxa viària radial amb centre a la capital i el seu port. El turisme ha modificat substancialment aquest model.

LA POBLACIÓ

El 1991 la població **d'Eivissa** era de 76 642 h, 72 231 dels quals corresponien a Eivissa. El municipi de la capital insular, amb 29 935 h, representa el 41,4% de la població eivissenca. L'evolució de la població d'Eivissa i Formentera es caracteritza des del 1960 per la ruptura d'un procés demogràfic en què l'emigració havia estat una constant històrica. A partir del turisme, les illes s'han convertit en centre d'immigració. Entre el 1900 i el 1960 l'increment fou del 44%, i en 1960-81, del 195,2%.

LA HISTÒRIA

Sembla que l'illa fou ocupada per fenicis o cartaginesos vers el s VII aC, bé que les troballes són molt escasses fins al s V aC. A partir dels ss V i IV aC, la ciutat agafà un aire veritablement urbà, com ho demostra la gran quantitat de tombes de la necròpoli del puig des Molins, i es produí la colonització intensa del camp, de caràcter netament cartaginès, com indiquen les petites necròpolis escampades per tota l'illa: cala d'Hort, coll de cala d'Hort, cala Tarida, cala Vedella, sa Barda, ca na Jondala, etc. Han estat identificats també llocs de culte, com els dipòsits votius de figures de l'illa Plana i el santuari de la cova des Cuieram. El nom cartaginès d'Eivissa fou *Ibusim*, llatinitzat pels romans en *Ebusus*. A part el valor de l'illa com a punt d'escala de les navegacions púniques, Eivissa fou un centre econòmic destacat de productes agrícoles (oli, entre altres) i sal. La vitalitat de l'Eivissa púnica es mostra, entre altres aspectes, per les encunyacions monetàries i per la importància de l'art (fou un dels grans centres de producció de *terracotte* cartagineses). La ciutat fou *federada*, fins que al s I dC esdevingué municipi romà amb el nom de *Municipium Flavium Ebusus*. A la fi de l'imperi Romà fou ocupada pels vàndals, des de l'Àfrica del Nord, (425 i 455) fins a la fi del regne vàndal (533), que passà a les mans dels bizantins. A mitjan s IX fou conquerida per l'emir cordovès, essent l'annexió oficial el 902 i el 903. En desaparèixer el califat de Còrdova, Eivissa, amb la resta de les Balears, formà part de la taifa de Dénia. El 1114 els pisans i el comte de Barcelona Ramon Berenguer III destruïren la ciutat d'Eivissa, però tot seguit els almoràvits iniciaren llur domini, començant una llarga tradició de pirateria. Jaume I, ja rei de Mallorca, el 1234 concedí l'empresa de la conquesta d'Eivissa a Guillem de Montgrí, el qual pactà amb el comte de Rosselló i l'infant de Portugal. Conqueriren la vila (8 d'agost de 1235) i l'illa. Al s XIV hom començà a construir l'església parroquial de Santa Maria i les capelles rurals dels quartons (Sant Antoni, Santa Eulària, potser Sant Jordi i Sant Miquel), que eren ensembles forteses. Unit el regne de Mallorca als dominis de Pere III el Cerimoniós, començaren uns temps difícils, en què destacaren els impactes de la Pesta Negra del 1348 i la guerra dels Dos Peres. A les esglésies dels quartons cal agregar, a la segona meitat del s XV, la de Nostra Dona de Jesús al quartó que es digué del Pla de Vila. Durant el s XV, la inseguretat provocada per la pirateria impedí el seu desenvolupament. El 1554 el príncep Felip ordenà la construcció d'unes noves murades que foren projectades per Giambattista Calvi. Fratin amplià el projecte el 1578. Hom començà alhora la construcció de torres costaneres i reedificà a guisa de fortalesa l'església de Santa Eulària. Al s XVII, malgrat que els atacs anaren cedint, l'illa no donà senyals de recuperació. Després de la pesta del 1652, la població del camp augmentà. Amb el decret de Nova Planta (1715), la Universitat esdevingué ajuntament segons el model castellà i l'illa perdé les tradicionals estructura i independència. Eivissa, que havia estat austriacista, jurà fidelitat a Felip V el 5 de juliol de 1715. Les salines, per dret de conquesta, restaren de propietat reial. El malestar fou gran i fins hi hagué conspiracions antiborbòniques i pro-angleses. Després, amb una situació mediterrània més favorable, s'esdevingué un cert ressorgiment, tant al camp com en la construcció naval, en l'activitat marinera i en el cors. A la primera meitat del s XVIII foren construïdes dues noves esglésies als quartons de Portmany (Sant

Josep) i del Rei (Sant Joan). La població, que era d'11 500 h el 1746, augmentà des d'aleshores més ràpidament. El 1782 fou creat el bisbat d'Eivissa, i l'església de Santa Maria esdevingué catedral. Dividida aquesta en parròquies, hom començà a edificar noves esglésies rurals. El 1799 la província d'Eivissa, que comprenia també Formentera, tenia 15 290 h. Però la situació empitjorà. El poderós cors eivissenc hagué de lluitar contra els anglesos i després contra els francesos. El 1806 hi hagué un alçament armat de pagesos que es repetí el 1810. A través de les vicissituds polítiques del s XIX Eivissa continuà augmentant la població i conquerint terra per a l'agricultura. Des del 1833 formà part de la província de les Balears, i fou dividida en cinc municipis. El 1842 tenia 19 075 h, i el 1877, 22 620. A part les activitats agrícoles, la indústria salinera ocupava en època d'extracció un bon nombre de treballadors. Les salines foren venudes per l'estat (1871), i passaren a mans forasteres. Vers el 1870 hom inicià la construcció de carreteres, la primera de les quals de la ciutat a Sant Antoni. El 1882 fou aprovat un projecte de port modern i hom inicià la construcció de dics i molls al port d'Eivissa. El 1928 fou creat l'institut d'ensenyament mitjà, complet a partir del 1934, any de l'escola d'arts i oficis. Els anys anteriors a la guerra civil foren els de l'inici del turisme, i aparegueren els primers hotels a la ciutat i a les viles de Sant Antoni i Santa Eulària. Al començament de la guerra, l'illa restà en poder de l'alçament militar fins al 9 d'agost de 1936, que les forces de Bayo entraren a la ciutat i al castell. La ciutat fou bombardejada per avions procedents de Mallorca el 13 de setembre, i l'illa fou abandonada aquella nit pels republicans. Forces mallorquines, que no foren obstaculitzades, ocuparen Eivissa el dia 20. L'illa d'Eivissa juntament amb la de Formentera forma un partit judicial amb cap a la vila d'Eivissa. Aquestes dues illes formen una unitat política dins l'estructura autonòmica de les Balears, al cap de la qual hi ha un Consell Insular.

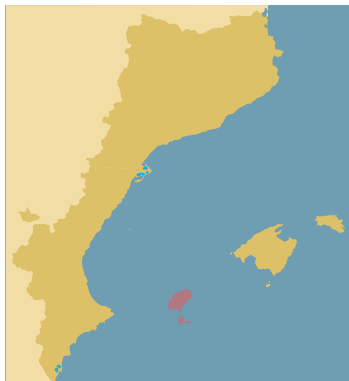
Eivissa [*pop: Vila*] Municipi d'**Eivissa** (11 km²; 29 935 h [1991]). És el més petit dels cinc en què és dividida l'illa. Situat al sud-est de l'illa. Davant de la seva costa hi ha els illots dits es Daus, es Malvins, illa Negra i illa de ses Rates. El terme forma una franja litoral d'una plana perifèrica; només penetra un xic cap a l'interior pel nord-oest, zona muntanyosa on hi ha el puig Palau (260 m alt) i que arriba als 296 m alt al límit amb el municipi de Sant Antoni de Portmany. Geològicament constituïda per calcàries i en part per dolomies (període juràssic). La plana és constituïda per llims amb petits còdols angulosos (era quaternària). Foren característiques les anomenades *feixes*, molt antigues, hortets immediats al port, avui desapareguts. La ciutat és el centre d'una àrea comercial que comprèn Eivissa i Formentera. El municipi és una de les zones més importants del turisme de l'illa. Les principals urbanitzacions turístiques són a Talamanca, a l'illa Plana, al puig des Molins, a la llenca costanera que va de ses Figueretes a la platja d'en Bossa i, vers l'interior, el barri de Ca n'Escandell. Aquest i d'altres barris són ensembles residencials. La població ha registrat un con-

Eivissa Paisatge de l'interior de l'illa

<div><div></div><div></div></div>
<div> <div></div></div>

Eivissa i Formentera

A map of Spain and the Balearic Islands. The landmasses are colored in a light tan or yellowish-brown, while the surrounding water is a solid blue. The Balearic Islands are located in the southeastern part of the Iberian Peninsula. Within this archipelago, the islands of Eivissa (Ibiza) and Formentera are specifically highlighted in a darker red color, distinguishing them from the other islands.

superfície:	654 km ²
població:	76 642 h (1991)
capital:	Eivissa

<div><div></div><div></div></div>
<div> <div></div></div>

MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Formentera	83,2	4 333
Eivissa	11,1	29 935
Sant Antoni de Portmany	126,8	13 558
Sant Josep de sa Talaia	159,4	9 704
Sant Joan de Labritja	119,7	3 555
Sant Eulària des Riu	153,6	15 557
Eivissa i Formentera	653,8	76 642

siderable augment, ja que, el 1991, assolí 29 916 h. La densitat és de 2 535 h/km², la més elevada de les Balears, a causa de la reduïda extensió del municipi. La *ciutat* (26 913 h [1991]; *eivissencs* o *vilencs*; 81 m alt), vila fins el 1782, any de l'erecció del bisbat d'Eivissa (encara se sol anomenar *Vila* dins l'àmbit illenc), s'estén avui per quasi tota la costa i bona part de l'interior del terme. Nascuda amb la colonització fenicio-púnica de l'illa, fou des de la implantació dels cartaginesos fins al s V aC un centre dens i actiu. Fins fa poc fou l'únic nucli considerable de població de l'illa, i sempre n'ha estat la capital; actualment és cap del partit judicial i del consell insular d'Eivissa i Formentera. També és la seu del bisbat. Al començament del s XX la ciutat s'expandí entorn del passeig de Vara de Rey. Dalt Vila, voltada per la monumental murada renaixentista, forma una caseria que puja cap a la plaça de la Catedral. Aquesta, amb parts gòtiques (s XIV) i la resta barroca, fou acabada el 1728. Al seu costat hi ha el castell, amb parts medievals i afegits posteriors. A la plaça de la Catedral, que té el Mirador sobre la ciutat i el port, hi ha la Cúria, amb una porta gòtica, i el Museu Arqueològic, important per les restes púniques. Entre les antigues cases senyorials hi ha la dels Laudes, gòtica, i la que pertany avui als Riquer, del s XVII. Dalt Vila, de caràcter ben definit, té tres portals d'accés, dels quals es destaquen el Principal i el portal Nou. També és molt característic el barri mariner de Sa Penya. La Marina, amb el mercat i l'església parroquial del Salvador, abans Sant Elm, era fa poc el centre comercial, avui compartit amb s'Eixample. Destaca el Museu Arqueològic des Puig des Molins, que guarda els objectes trobats a la necròpoli pròxima. La ciutat té, a més, el Museu de la Catedral (custòdia gòtica, taules dels ss XIV a XVI, etc) i el Museu d'Art Contemporani. De l'Eivissa cartaginesa, enterrada sota l'actual, resta la necròpoli de puig des Molins. Fou ciutat confederada amb Roma. Després dels anys obscurs dels bizantins i del comerç de l'ocupació musulmana, apareix una Eivissa més precisa i en certa manera pròspera, amb l'alcàsser al cim, amb fossats i una triple murada. Aquesta fortificació típicament àrab fou conquerida i demolida per pisans i catalans el 1114. La vila i el castell foren conquerits el 8 d'agost de 1235 pels catalans, que en feren el centre de llur política de repoblament i assimilació. L'any 1359 la vila d'Eivissa, sota el mandat de Pere el Cerimoniós, sofrí el setge i els durs atacs de Pere I de Castella, als quals continuà una època difícil per a la pobra i reduïda població, amb els atacs dels barbarescs. Una murada moderna, començada el 1554, substituí la malparada fortificació medieval, amplià el recinte i donà a la vila vella la fesonomia actual. El darrer quart del s XVII, amb el ressorgiment de la navegació i l'activitat corsària, i sobretot al s XVIII, es desenvolupà el raval de la Marina, entre la murada i el port. El 1746 tenia 1 700 h, davant els 900 de la vila murada. Amb la creació del bisbat, segregat de Tarragona, l'església de Santa Maria esdevingué catedral. Dividida l'illa en municipis, el d'Eivissa romangué reduït gairebé a la ciutat (1833). En la segona meitat del s XIX es féu més densa la població de la Marina i nasqué, a ponent d'un mur que fou derruït, el Poble Nou. El port d'Eivissa és el segon de les Balears pel volum del seu tràfic.

Eivissa i Formentera Unitat administrativa de les Balears que comprèn les illes d'**Eivissa**, **Formentera** i tota una sèrie d'illes i illots circumdants: s'Espalmador, es Vedrà, Tagomago, sa Conillera, etc (654 km²; 76 642 h [1991]). Històricament, i des del món grecoromà, hom ha donat a aquestes illes el nom de Pitiüses. Des del 1983, amb l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears, gaudeixen d'una organització administrativa pròpia representada pel Consell Insular d'Eivissa i Formentera, que és integrat per 13 diputats (12 elegits per Eivissa i 1 per Formentera) que alhora formen part del parlament autonòmic. Les illes d'Eivissa i Formentera s'articulen administrativament en 6 municipis dels quals 5 (Eivissa, Sant Antoni de Portmany, Sant Joan de Labritja, Sant Josep de sa Talaia i Santa Eulària des Riu) corresponen a Eivissa i 1 a Formentera, que forma un municipi únic. La seva economia és basada fonamentalment en el turisme i en les activitats que se'n deriven.

Eiximenis, Francesc (Girona 1327? — Perpinyà 1409) Escriptor. Franciscà menor, viatjà per Europa. Intervingué activament en les lluites socials del 1391 i actuà com a conseller dels jurats. Junta­ment amb Antoni Canals formà part d'una junta de set teòlegs convocada per mirar de posar fi al Cisma d'Occident. Cri­dat el 1408 per Benet XIII per participar en el concili de Perpinyà, pel novembre del mateix any fou nomenat patriarca de Jerusalem, i pel desembre, consagrat bisbe d'Elna. Després de *Lo Crestià*, la seva obra màxima, que inclou en el llibre dotzè el tractat *Regiment de la cosa pública*, treballà en el *Llibre dels àngels* (1392), que tingué un gran èxit. Al *Llibre de les dones* donà una visió de la vida femenina del s XIV. La darrera gran obra d'Eiximenis en català és la *Vida de Jesucrist* (1397-98). Escriví també el *Cercapou*, el tractat vocacional *Scala Dei*, la *Doctrina Compendiosa*, d'atribució molt discutible, l'*Ars praedicandi populo* i el *Pastorale*. En general, la importància principal de l'obra d'Eiximenis consisteix en el reflex que fa de la socie­tat contemporània i en el comentari sobre els costums del s XIV.

Ekaterinburg Capital de l'*oblast*’ homònima, Rússia, situada al vessant oriental dels Urals centrals, vora el riu Iset’ (1 371 000 h [1992]). Important nucli industrial: maquinària pesant i siderúr­gia. Fou l’escenari de l’execució del darrer tsar i de la seva família (1918). Del 1924 al 1991 rebé el nom de Sverdlovsk.

Elam Antiga regió del SW d'Àsia, a l'E del Tigris. La història d'Elam es caracteritza per la lluita constant que mantingué amb Mesopotàmia (Sumer, Babilònia i Assíria). Cal distingir-hi sis períodes o fases. Del 2400 al 1850 aC hi ha documentada, en primer lloc, la dinastia d'Awan (c 2400-2230 aC), la qual restà sotmesa a Accad a partir del regnat de Sargon. Posteriorment Elam apareix com a regne independent amb la dinastia de Simaški (c 2230-1850 aC). La fase següent (1850-1550 aC) correspon a l'època dels Grans Regents. La dinastia estigué supeditada gairebé sempre a la dinastia I de Babilònia. El període comprès entre el 1550 i el 1300 aC coincideix en part amb la Babilònia cassita i és un dels més foscs de la història elamita, tot al contrari del que succeeix amb el següent (1300-1150 aC), anomenat *període clàssic*. El sobirans s'autoanomenaven reis d'Ansan i de Susa: Šutruk-Nahhunte envaí 700 ciutats de Mesopotàmia, mentre que els seus fills conqueriren Babilònia i amples zones al NO, fins que l'exèrcit babiloni derrotà l'elamita. Del 1150 al 821 aC, hom entrà en una nova fase poc documentada de la història d'Elam. L'últim període (742-638 aC), o *regne neoelamita*, es caracteritzà per la política probabilònica i antiassíria dels seus sobirans. Elam passà a formar part de l'imperi assiri, posteriorment del persa i finalment, del selèucida (a partir del 312 aC).

elasticitat, teoria de l' *Fís* Branca de la física que estudia la mecànica dels cossos sòlids considerats com a medis continus, és a dir, que estudia la relació entre les forces que actuen sobre un cos i la deformació que li produeixen. És una teoria microscòpica, puix que s'interessa només pel comportament del conjunt de les molècules que formen un cos o una part del cos. Hom ha de considerar que les forces (*tensions internes*) exercides sobre una part del cos per les parts veïnes actuen solament en la superfície d'aquella part. L'anàlisi vectorial demostra que això és possible si la força resultant pot ésser considerada com la divergència d'un tensor de segon ordre, el qual rep el nom de *tensor de tensions*. Sota l'acció de les forces exteriors els sòlids es deformen, és a dir, canvien de forma i de volum. Hom pot trobar la distància entre dos punts després de la deformació en funció de la distància original i d'un tensor de segon ordre, que hom anomena *tensor de deformació*. Entre el tensor de deformació i el tensor de tensions hi ha una relació, que és l'expressió, teòricament acurada, de la llei de Hooke, la qual estableix la proporcionalitat entre els esforços i les deformacions. Aquesta llei, establerta el 1660, fou expressada més tard per T.Young en la seva forma moderna. El mateix any 1660 Boyle escriví que l'aire té “poder elàstic”. En el camp de les bigues, Mariotte establí que una fracció de les fibres d'una biga és comprimida, mentre que la resta de les fibres s'allarguen. Basant-se en les conclusions de J.Bernouii-

lli i Euler, Cauchy i Poisson establiren pels volts del 1820 les equacions fonamentals de la teoria de l'elasticitat, la qual ha contribuït al desenvolupament modern de l'enginyeria i l'arquitectura.

Elba [*al: Elbe; txec: Labe*] Riu de l'Europa central, el més important d'aquesta regió; neix als monts Krknöse (a la Bohèmia Oriental), al vessant sud dels Sudets (1 165 km de longitud). El seu règim és nivo-pluvial, i el cabal, molt regular. Des del seu aiguaneix es dirigeix cap al sud, a la Bohèmia Central, a la Bohèmia Septentrional, i entra a Alemanya per Dresden. Rep el Havel, passa per Wittenberge, esdevé frontera entre Schwerin i Saxònia, i arriba a Hamburg, des d'on desguassa a la mar del Nord per la badia de Helgoländer. Connecta amb una gran xarxa de canals, els més importants dels quals són l'Elba-Havel, l'Elba-Lübeck i el Nord-Sud.

El'brus Volcà apagat de la serralada lateral del Gran Caucas, Rússia (5 642 m). És el pic més alt d'Europa.

Elburz Massís muntanyós del nord de l'Iran que separa la plana central de l'Iran de la mar Càspia. Culmina al Damāvand (5 670 m).

Elcano, Juan Sebastián (Getaria 1486 — oceà Pacífic 1526) Navegant basc. Lluità a Algèria (1509) i a Itàlia. A Sevilla s'allistà, el 1518, a l'expedició de Magalhães com a *maestre* de la nau “Concepció”. Passà a la nau “Victoria”, de la qual, després de la mort de *Magalhães*, fou nomenat capità (1521). La flota arribà a les Moluques, i va fer la primera volta al món (1522). Carles V premià Elcano amb diners i honors i li donà un globus terrqüi amb la llegenda “*Primus circumdedisti me*”. Elcano participà en les discussions de Badajoz amb els portuguesos, sobre les Moluques, sense resultats pràctics. L'interès que suscità l'èxit del viatge motivà una segona expedició a aquestes illes (1525), dirigida per García Jofre de Loaisa, de la qual Elcano era pilot major i capità. La flota topà amb grans dificultats climàti­ques a l'estret de Magallanes; Loaisa morí pel juliol següent, i Elcano, el 4 d'agost.

Elda Municipi del *Vinalopó Mitjà*, a la zona de llengua castellana del País Valencià (46 km²; 54 350 h [1991]). Situat a l'eixamplament transversal de les alineacions pre-bètiques que fa transició cap als altiplans de la Manxa i que recorre el Vinalopó. Únicament el 35% de la superfície del sòl és aprofitada per a terres de conreu: 937 ha al secà (ametllers i vinyes) i 629 ha al regadiu (oliveres, ametllers i hortalisses). Hi ha ramaderia de boví, cabrum, oví i aviram. La població, que als ss XVI i XVII no ultrapassà gairebé el miler d'habitants, es duplicà entre el 1900 i el 1930 (de 6 131 h a 13 445) i s'ha quadruplicat els darrers 60 anys. El 48% de la població activa correspon al sector secundari. La indústria sabatera, que arrenca de l'antiga fabricació d'espardenyes, és la principal font econòmica. La situació, al corredor del Vinalopó, i l'esperit d'iniciativa han donat a Elda la centralitat de tot aquest sector industrial al sud del País Valencià, Almansa inclosa. La resta de les indústries tenen poc abast (fusta, moble i cautxú). Tanmateix, el desenvolupament industrial, que provocà un creixement demogràfic important, es troba avui en plena crisi, i hom ha iniciat el desenvolupament dels serveis (46%). Les activitats submergides han crescut com a resposta a aquesta crisi, sobretot en el ram de la sabateria. La *ciutat* (52 507 h [1991], 395 m alt) respon a un emplaçament defensiu en un colze del Vinalopó, al camí d'accés a la Meseta des del litoral meridional valencià. El nucli medieval se centrà en un turó de 420 m, amb l'antic castell, que esdevingué palau dels comtes. Als vessants est i sud hi ha situat el nucli antic. Els barris quadriculats del NE es formaren des de la fi del XIX, fomentats per coope­ratives obreres. Altres barris són l'eixam­ple del camí de Monòver, el de l'Estació i el de la FICIA. L'església parroquial (Santa Anna), construïda entre el 1528 i la fi del s XVIII, fou totalment destruïda el 1936 i reconstruïda a la postguerra al mateix indret. Hom troba els precedents més remots de població al poblat neolític de Bolón i a un altre d'ibèric: El Monastil. No és descartada la possible arrel romana del nucli actual, que en època musulma­na formà part de la cora de Tudmir. Conquerida per Ferran III de Castella a mitjan

Eivissa Dalt Vila

Vista aèria de la ciutat d'Elda en direcció llevant

s XIII, Jaume I de Catalunya-Aragó la recuperà (1264) després d'una rebel·lió àrab i la tornà a Alfons X. El 1305 passà a la corona catalano-aragonesa. Fou centre de la fillola de la vall d'Elda. Felip II de Castella creà el comtat d'Elda. La repoblació després de l'expulsió dels moriscs (1609) fou molt lenta. El 1904 rebé el títol de ciutat. Dins el terme hi ha les caseries de La Sirmat, l' Estació de Monòver i part d' Almafrà.

Elea, escola d' Escola filosòfica presocràtica fundada a Elea, antiga ciutat de Lucània, a l'actual regió de Basilicata, per Xenòfanes de Colofó. Representada per Parmènides, Zenó d'Elea i Melissos de Samos, propugnà la unitat de tot el que existeix, en oposició a la teoria d'Heràclit. Hom considera els eleàtics els primers a plantejar els temes de la metafísica.

Electra Filla d'Agamèmnon i Clitemnestra. Maltractada per Egist, amant de la mare i assassí d'Agamèmnon, preparà amb Orestes, el seu germà, salvat de la mort gràcies a ella quan era un infant, la mort de la parella adúltera. Consumada la venjança, Electra continuà al costat del germà, perseguit per les fúries. El mite apareix fixat a les tragèdies *Les Coèfores* d'Èsquil i a l'*Electra* de Sòfocles.

electricitat *ELECT* Part de la física que tracta dels fenòmens elèctrics. Hom considera que els fenòmens elèctrics són deguts a l'existència de les *càrregues elèctriques*. L'explicació dels fenòmens elèctrics d'un cos radica en l'estat dels seus àtoms. Un àtom és en estat neutre, és a dir, no presenta activitat elèctrica, quan el nombre d'electrons (càrrega negativa) coincideix amb el nombre de protons (càrrega positiva). Hi ha dos tipus d'estat elèctric: l'estat positiu, degut a un defecte d'electrons en els àtoms constitutius del cos, i l'estat negatiu, degut a un excés d'electrons. En correspondència amb això les forces elèctriques poden ésser d'atracció i de repulsió; són forces que actuen a distància i que depenen inversament del quadrat de la distància (*lleï de Coulomb*). L'espai que envolta una càrrega elèctrica constitueix un *camp elèctric*. Els electrons es poden desplaçar lliurement a través d'un cos conductor i constitueixen un *corrent elèctric*. Aquest dóna lloc a una sèrie d'efectes de gran aplicació tècnica: calorífics (*efecte Joule*), químics (*electròlisi*) i magnètics (*inducció electromagnètica*). El corrent elèctric pot ésser continu i altern. La conductibilitat elèctrica també és possible en els líquids i en els gasos. L'electricitat pot ésser produïda de molt diverses formes: per fricció entre certs cossos, per compressió de cristalls, generalment de quars (*piezoelectricitat*, per contacte entre metalls, amb soldadures a distinta temperatura (*efecte termoeleèctric*), per mitjà de certes reaccions químiques (*pila*) i per inducció electromagnètica (*dinamo, alternador*), que és el mitjà emprat normalment en la producció industrial. L'electricitat es divideix en diverses parts: l'electrostàtica, que estudia el comportament de les càrregues elèctriques en repòs, l'electrocinètica, que estudia el corrent elèctric, l'electrodinàmica, que estudia les accions dinàmiques entre els corrents elèctrics, i l'electromagnetisme, que tracta

de les relacions mútues de l'electricitat i el magnetisme i en general del camp electromagnètic.

electró *QUÍM* Partícula elemental estable, pertanyent al grup dels leptons, carregada negativament, que constitueix un dels components fonamentals de l'àtom. Fou la primera partícula elemental descoberta. Cap a la darreraia del s XIX hom dedicà un esforç considerable a investigar les descàrregues elèctriques en els gasos enrarits. El 1895 Jean Perrin, analitzant la càrrega elèctrica dels raigs catòdics, demostrà que transportaven càrrega negativa. J.J.Thomson aconseguí de determinar la càrrega específica de les partícules que constituïen els raigs catòdics i que anomenà *electrons*. A partir de la relació càrrega/massa (*e/m*) obtinguda per Thomson, Millikan pogué mesurar l'any 1909 la càrrega de l'electró *e* i la massa *m*. El descobriment de l'electró inicià una nova etapa de la física. Hom ha pogut comprovar que la massa de l'electró augmenta amb la velocitat i la natura ondulatòria de l'electró. La producció d'electrons lliures i llur comportament en medis diversos han donat lloc a l'electrònica. Els valors admesos de la càrrega elèctrica i de la massa de l'electró són *e* = −1,602 189 2(46)×10^{−19} C, i *m*_e = 9,109 354(47)×10^{−31} kg.

electrocardiograma *[cast: electrocardiograma; angl: electrocardiogram]* [ECG] *ELECT* Registre gràfic dels potencials elèctrics associats a l'activitat del cor. S'obté mitjançant electrodes situats sobre determinades zones de la superfície corporal. Consta d'una sèrie d'ones, designades de manera successiva amb les lletres *P*, *Q*, *R*, *S*, *T* i *U*, que representen canvis de polaritat de les cèl·lules de les cavitats del cor (aurícules i ventricles).

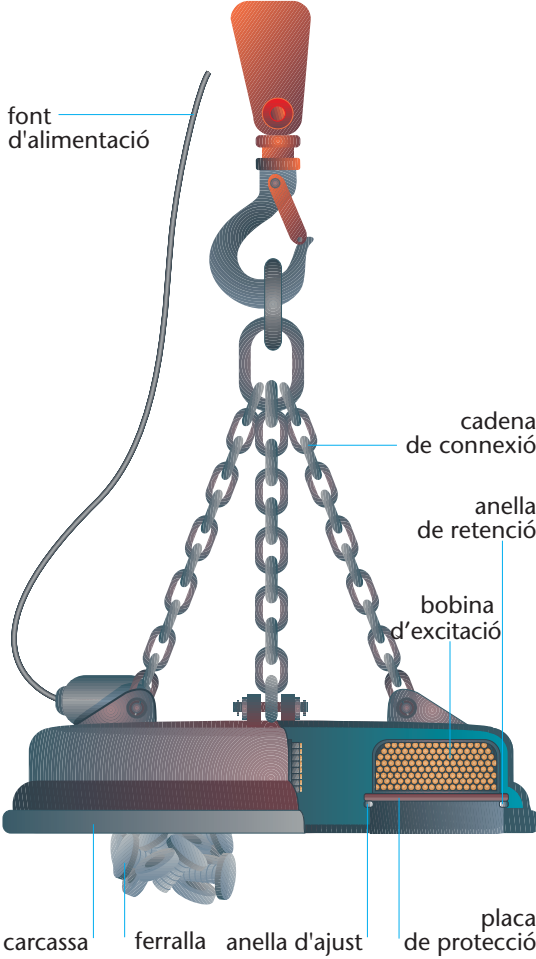
elèctrode *ELECT* Conductor elèctric a través del qual pot entrar un corrent elèctric en un medi o sortir-ne. Aquest medi pot ésser sòlid, una dissolució electrolítica, una substància fosa, un gas, o el buit. Hom empra elèctrodes en diferents aparells, en els quals reben noms específics: en els generadors químics i acumuladors elèctrics (*ànode* i *càtode*), en l'electròlisi (*ànode* i *càtode*), en els tubs electrònics (*càtode*, *ànode* o *placa* i *reixa*) i en els transistors (*emissor*, *base* i *col·lector*). En certs casos, com en l'electròlisi o en els tubs de gas, es produeix en la superfície dels elèctrodes un canvi de conducció elèctrica amb producció o desaparició d'ions.

electroencefalograma *[cast: electroencefalograma; angl: electroencephalogram]* [EEG] *ELECT* Enregistrament de l'activitat elèctrica cerebral, constituïda per oscil·lacions complexes i irregulars que són el resultat de la suma integrada de les variacions elèctriques de les neurones i, especialment, de les oscil·lacions del potencial de repòs de la seva membrana i dels potencials d'acció.

electroforesi *QUÍM/BÍOL* Mètode de separació d'una mescla de partícules amb càrrega elèctrica en solució basat en llurs diferents velocitats de migració en ésser sotmesa la solució a l'acció d'un camp elèctric. La velocitat de migració d'una partícula depèn de la seva dimensió i de la seva càrrega. L'electroforesi esdevingué un mètode analític després de la tesi doctoral d'A.Tiselius (1930), per la qual li fou atorgat el premi Nobel el 1948. Hom classifica les tècniques electroforètiques en dos grans grups: l'*electroforesi en fase lliure* o *de gradient mòbil*, en la qual la migració de les partícules es produeix en el si d'un líquid donat, i l'*electroforesi de zona*, en la qual la migració de les partícules s'efectua en un líquid mantingut sobre un suport adient (acetat de cel·lulosa, gel d'agar-agar, gel de midó, acrilamida o paper) damunt el qual és aplicada la mostra. És emprada en l'anàlisi qualitativa i quantitativa de proteïnes, àcids nucleics, polisacàrids, enzims i d'altres. Ultra l'*electrofocalització*, hom n'ha desenvolupat altres sistemes, com l'anomenada *electroforesi en gel* amb dodecilsulfat sòdic (*SDS*), sistema d'una gran resolució.

electroimant *ELECT* Dispositiu que produeix una força d'atracció mitjançant un camp magnètic creat per un corrent elèctric. Consisteix essencialment en una armadura o nucli de ferro o d'acer envoltada per una bobina o més. Quan hom fa passar un corrent elèctric per la bobina es crea un camp magnètic en l'armadura.

electrònica *ELECT* Part de la física que estudia els fenòmens i els dispositius

Estructura d'un electroimant elevador

element natiu d'or

basats en el moviment i el control del trànsit de partícules carregades en un gas, en el buit o en materials sòlids, com són els semiconductors i aïllants, sota la influència de forces elèctriques i magnètiques. Els principis fonamentals d'electrònica són l'emissió termoiónica, l'efecte fotoelèctric i les propietats dels semiconductors i dels cristalls. Crookes obtingué els primers electrons lliures amb el seu tub, i l'any 1886, Hertz descobrí la manera de produir ones electromagnètiques. El primer a aconseguir la transmissió d'ones a gran distància fou Marconi. Això oferí la possibilitat de desenvolupar els mitjans de comunicació sense fils. Però l'impuls definitiu a l'electrònica fou el descobriment de la vàlvula electrònica o ***díode***. El 1904, Fleming, basat en els estudis d'Edison, inventà el díode, que constitueix l'origen de tots els tubs ideats posteriorment. Lee de Forest modificà el díode afegint-li un tercer elèctrode (el *tríode*) que permeté l'amplificació i la generació d'ones electromagnètiques i féu possible la radiotelegrafia i la radiodifusió. El tríode fou successivament modificat i mil·lorat, i així foren obtinguts els tubs multielectròdics. Més tard foren elaborats els tubs de gas (*tiratró*, *ignitró*, *excitró*, etc). Les ones curtes i ultracurtes poden ésser orientades cap a direccions ben definides; això conduí a la invenció del radar i del magnetró. El *tub de raigs catòdics* permet d'aconseguir una representació visual d'una tensió elèctrica i és la base de la televisió i de l'oscil·loscopi. El tub de Coolidge fa possible la generació de raigs X. L'*efecte fotoelèctric*, interpretat per Einstein l'any 1905 en termes de mecànica quàntica, constitueix el fonament de les cèl·lules fotoelèctriques. La utilització de camps magnètics i elèctrics per a concentrar els electrons donà lloc a l'òptica electrònica i a la construcció, el 1937, del primer microscopi electrònic. Paral·lelament, es desenvolupà una altra part de la física, la física de l'estat sòlid. La teoria de les bandes d'energia en els sòlids permeté d'explicar les característiques i propietats dels materials semiconductors i aïllants. El 1947, els físics Brattain i Bardeen dels laboratoris Bell obtingueren el primer *transistor de contacte*. Aquest era molt deficient i Shockley proposà el *transistor de junció*. Obtingut per Shockley i Sparks el 1951, no fou fins el 1954 que als laboratoris de la Texas Instruments s'aconseguí el primer transistor de silici. El 1960 s'establiren les bases per a la integració de diferents components en una mateixa plaqueta de semiconductor. Anaren apareixent altres dispositius semiconductors, com el tiristor (1956), el díode túnel (I.Esaki, 1958) o els LED, díodes electroluminescents (Allen i Gibbon, 1959). Pel que fa als dispositius semiconductors amb aplicacions en el camp de les microones, J.B.Gunn n'ideà un que duu el seu nom (1963) com també Loach i Johnson (IMPATT, 1964), Prager (TRAPAT, 1967) i Wright (BARRIT, 1968). Kilby (1958) construí el primer circuit integrat (un oscil·lador) en els laboratoris de la Texas Instruments. El 1962 aparegué el transistor IGFET, o transistor MOS, que inicià el desenvolupament de la ***microelectrònica***. Després aparegueren la tècnica NMOS i les memòries EPROM i també foren desenvolupades noves tecnologies. La introducció de la tècnica d'implantació iònica el 1970, el desenvolupament de la litografia per projecció òptica (1973) o per projecció d'ions (1974), permeté de reduir les dimensions de resolució del procés d'integració. El procés LOCMOS desenvolupat per Philips el 1975 féu que l'electrònica pogués orientar-se cada cop més vers la miniaturització. La litografia per raigs X, posada a punt el 1978 al Japó, ha obert el camí cap a la VLSI (Very Large Scale Integration). L'optoelectrònica ha vist l'aparició de diferents tipus de fotoacobladors i de cèl·lules fotovoltaiques; cal esmentar també les fibres òptiques i els cristalls líquids (LCD), i amb especial èmfasi el microprocessador, que ha marcat una altra etapa de la microelectrònica i de la microinformàtica.

elefant *ZOOl* Mamífer proboscidi de la família dels elefàntids, al qual pertanyen els gèneres *Loxodonta* i *Elephas*, cadascun amb una sola espècie. La seva característica més divulgada és la possessió d'una trompa com a prolongació de l'apèndix bucal, que, a més de complir les funcions respiratòries normals, serveix com a instrument d'absorció i de prensió. Unes altres característiques són el gruix de la

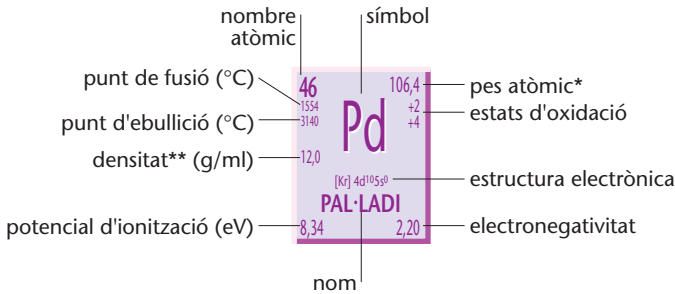
pell i el gran desenvolupament que assoleixen les dues úniques incisives, les quals constitueixen llurs defenses. La pell és pràcticament desproveïda de pilositat en les formes actuals, bé que en altres èpoques geològiques hi havia formes recobertes d'una espessa tofa de pèl (mamut). L'**elefant africà** (*Loxodonta africana*) és el més gros de tots, i fa fins a 3,5 m d'alçada a la creu. Viu en extenses àrees orientals, centrals i meridionals d'Àfrica. L'**elefant asiàtic** (*Elephas maximus*) fa una alçada màxima de 3 m, i ha estat molt domesticat, per la qual cosa la varietat domèstica és més nombrosa que la salvatge. En estat natural, l'elefant viu en ramats. La seva caça és reglamentada. També viu i es reprodueix en captivitat.

elegia *LIT/MÚS* Composició poètica de tema trist i planyívol, basada originàriament en el metre del dístic elegíac. Sorgida a la Jònia asiàtica, tenia temàtica i característiques diverses (guerrera, amorosa o fúnebre). En els poetes romans prevalgué el to fúnebre i el nostàlgic. En època medieval aquestes característiques temàtiques es mantingueren, però hom prescindí de la uniformitat mètrica, que fou recuperada, tanmateix, durant el Renaixement. Als ss XVI i XVII el metre es diversificà novament, i al s XVIII hom adaptà la mètrica clàssica a les diverses llengües modernes en què fou conreat el gènere. Al s XX ha estat conreada l'elegia amorosa i l'elegia fúnebre. Sobre el text d'una elegia alguns compositors (Händel, Purcell, etc) escriviren música, i hom ha designat llurs composicions amb el nom d'*elegia*, el qual ha estat posteriorment aplicat a composicions musicals (Faure, Elgar).

element *QUÍM* Substància que no pot ésser descomposta en unes altres de més senzilles per mètodes químics. Totes les altres substàncies són formades per proporcions definides dels elements existents. La definició científica d'element fou donada al s XVIII per A.L.Lavoisier; en el seu *Traité élémentaire de chimie* (1789) figuren trenta elements, entre els quals la llum i la calor, eliminades per J.J.Berzelius en el seu *Lehrbuch der Chemie* (1818), on consten cinquanta elements. El concepte d'element químic es lliga al d'espècie atòmica (→***àtom***) caracteritzada per una massa atòmica determinada. Al s XIX s'aconsegueix la determinació de la característica més important d'un element químic, que és la càrrega del nucli dels àtoms que el componen, la qual càrrega determina el nombre atòmic i fixa el lloc de l'element en la taula periòdica i l'estructura electrònica dels àtoms, de la qual depenen les propietats dels elements. Actualment hom defineix els elements químics com a constituïts per àtoms amb el mateix nombre de protons, situats al nucli, i d'electrons, repartits en els orbitals atòmics extranuclears. La suma de protons i neutrons dóna el pes atòmic. Un mateix element es pot presentar en forma de diversos isòtops, amb un pes atòmic diferent. A més dels elements estables, presents en la natura, n'hi ha d'altres que es desintegren al llarg del temps, però que es poden obtenir de forma sintètica, com ara el tecneci, de nombre atòmic 43. En la taula periòdica, les files són anomenades *períodes*, mentre que les columnes reben el nom de *grups*. Els àtoms dels elements d'un mateix grup presenten una *configuració electrònica* similar, la qual cosa es reflecteix en una semblança de propietats físiques i químiques. A banda dels *gasos nobles*, elements que presenten propietats ben diferenciades, hom pot classificar la resta d'elements en *metalls* o *elements metàl·lics* i *no-metalls* o *elements no metàl·lics*, el caràcter metàl·lic localitzat en la regió inferior esquerra de la taula i el no metàl·lic a la superior dreta. Els elements que no pertanyen clarament a cap d'aquests dos grups s'anomenen *metal·loïdes*. Dins el grup dels metalls, es poden diferenciar els metalls dels grups principals, metalls de transició i metalls de transició interna (actínid, lantànid). Hom designa els elements per llur símbol. Els mètodes que han conduït al descobriment i, després, a l'isolament dels nous elements químics han evolucionat profundament; als mètodes tradicionals de caire químic-analític s'ajuntava després del 1859, gràcies a G.Kirchhoff i R.Bunsen, l'anàlisi espectral. Després, l'anàlisi dels espectres dels raigs X, juntament amb la llei de Moseley, féu possible la determinació del nombre atòmic dels ele-

TAULA PERIÒDICA DELS ELEMENTS

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1 1,0079 -239,14 -252,87 0,071 1s ¹ HIDROGEN 13,60 2,20																	2 4,0026 -272,2 -268,93 0,126 1s ² He HELI 24,59
3 6,941 180,54 1342 0,53 [He] 2s ¹ Li LITI 5,39 0,98	4 9,0122 1278 2970 1,85 [He] 2s ² Be BERIL·LI 9,32 1,57																
11 22,990 97,81 882,9 0,97 [Ne] 3s ¹ Na SODI 5,14 0,93	12 24,305 648,8 1090 1,74 [Ne] 3s ² Mg MAGNESI 7,65 1,31																
19 39,098 63,25 759,9 0,86 [Ar] 4s ¹ K POTASSI 4,34 0,82	20 40,80 839 1484 1,55 [Ar] 4s ² Ca CALCI 6,11 1,00	21 44,956 1539 2832 3,0 [Ar] 3d ¹ 4s ² Sc ESCANDI 6,54 1,36	22 47,90 1660 3287 4,51 [Ar] 3d ⁴ 4s ² Ti TITANI 6,82 1,50	23 50,942 1660 3380 6,1 [Ar] 3d ³ 4s ² V VANADI 6,74 1,60	24 51,996 1857 3602 7,19 [Ar] 3d ⁴ 4s ¹ Cr CROM 6,77 1,60	25 54,938 1244 1962 7,43 [Ar] 3d ⁵ 4s ¹ Mn MANGANÈS 7,44 1,50	26 55,847 1535 2750 7,86 [Ar] 3d ⁶ 4s ² Fe FERRO 7,87 1,80	27 58,933 1453 2870 8,9 [Ar] 3d ⁷ 4s ² Co COBALT 7,86 1,80	28 58,71 1453 2932 8,9 [Ar] 3d ⁸ 4s ² Ni NÍQUEL 7,64 1,90	29 63,546 1083,4 2567 8,96 [Ar] 3d ¹⁰ 4s ¹ Cu COURE 7,73 1,90	30 65,38 419,58 907 7,14 [Ar] 3d ¹⁰ 4s ² Zn ZINC 9,39 1,60	31 69,723 2978 2493 5,91 [Ar] 3d ¹⁰ 4s ² 4p ¹ Ga GAL·LI 6,00 1,80	32 72,59 937,4 2830 5,32 [Ar] 3d ¹⁰ 4s ² 4p ² Ge GERMANI 7,90 2,00	33 74,922 817 — 5,72 [Ar] 3d ¹⁰ 4s ² 4p ³ As ARSÈNIC 9,81 2,18	34 78,96 217 684,9 4,79 [Ar] 3d ¹⁰ 4s ² 4p ⁴ Se SELENI 9,75 2,55	35 79,904 — 38,78 3,12 [Ar] 3d ¹⁰ 4s ² 4p ⁵ Br BROM 11,81 2,96	36 83,80 — — 2,6 [Ar] 3d ¹⁰ 4s ² 4p ⁶ Kr CRIPTÓ 14,00 2,90
37 85,468 38,89 686 1,53 [Kr] 5s ¹ Rb RUBIDI 4,18 0,82	38 87,62 769 1384 2,6 [Kr] 5s ² Sr ESTRONCI 5,70 0,95	39 88,906 1523 3337 4,47 [Kr] 4d ¹ 5s ² Y ITRI 6,38 1,22	40 91,22 1832 4377 6,49 [Kr] 4d ⁵ 5s ² Zr ZIRCONI 6,84 1,33	41 92,906 2468 4742 8,4 [Kr] 4d ⁴ 5s ¹ Nb NIOBI 6,88 1,60	42 95,94 2617 4612 10,2 [Kr] 4d ⁵ 5s ¹ Mo MOLIBDÈ 7,10 2,30	43 98,906 2172 4877 11,5 [Kr] 4d ⁶ 5s ¹ Tc TECNICI 7,28 1,90	44 101,07 2310 3900 12,2 [Kr] 4d ⁷ 5s ¹ Ru RUTENI 7,37 2,20	45 102,91 1966 3727 12,4 [Kr] 4d ⁸ 5s ¹ Rh RODI 7,46 2,20	46 106,4 1554 3140 12,0 [Kr] 4d ¹⁰ 5s ⁰ Pd PAL·LADI 8,34 2,20	47 107,87 961,93 2212 10,5 [Kr] 4d ¹⁰ 5s ¹ Ag PLATA 7,58 1,90	48 112,41 320,9 765 8,65 [Kr] 4d ¹⁰ 5s ² Cd CADMI 8,99 1,70	49 114,82 156,61 2080 7,31 [Kr] 4d ¹⁰ 5s ² 5p ¹ In INDI 5,79 1,70	50 118,69 231,97 2270 7,30 [Kr] 4d ¹⁰ 5s ² 5p ² Sn ESTANY 7,34 1,80	51 121,75 630,7 1750 6,62 [Kr] 4d ¹⁰ 5s ² 5p ³ Sb ANTIMONI 8,64 2,05	52 127,60 449,5 989,8 6,24 [Kr] 4d ¹⁰ 5s ² 5p ⁴ Te TEL·LURI 9,01 2,10	53 126,90 113,5 184,35 4,93 [Kr] 4d ¹⁰ 5s ² 5p ⁵ I IODE 10,45 2,66	54 131,30 — — 3,06 [Kr] 4d ¹⁰ 5s ² 5p ⁶ Xe XENO 12,13 2,60
55 132,90 28,40 678,4 1,90 [Xe] 6s ¹ Cs CESI 3,89 0,79	56 137,34 725 1640 3,5 [Xe] 6s ² Ba BARI 5,21 0,89	57 138,90 920 3454 6,17 [Xe] 5d ¹ 6s ² La* LANTANI 5,61 1,10	72 178,49 2227 4602 13,1 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ² 6s ² Hf HAFNI 7,00 1,30	73 180,95 2996 5425 16,6 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ⁴ 6s ² Ta TANTAL 7,88 1,50	74 183,85 3410 5660 19,3 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ⁴ 6s ² W TUNGSTÈ 7,98 2,36	75 186,2 3045 5027 21,0 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ⁵ 6s ² Re RENI 7,87 1,90	76 190,2 3180 5927 22,6 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ⁶ 6s ² Os OSMI 8,50 2,20	77 192,22 2410 4130 22,5 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ⁶ 6s ² Ir IRIDI 9,00 2,20	78 195,09 1772 3827 21,4 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ⁷ 6s ¹ Pt PLATI 9,00 2,28	79 196,97 1064 3080 19,3 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ¹⁰ 6s ¹ Au OR 9,22 2,54	80 200,59 — — 13,6 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ¹⁰ 6s ² Hg MERCURI 10,43 2,00	81 204,37 303,5 1457 11,85 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ¹⁰ 6s ² 6p ¹ Tl TAL·LI 6,11 2,04	82 207,2 327,5 1740 11,4 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ¹⁰ 6s ² 6p ² Pb PLOM 7,42 2,33	83 208,98 449,5 962 9,8 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ¹⁰ 6s ² 6p ³ Bi BISMUT 7,29 2,02	84 209 271 1560 9,2 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ¹⁰ 6s ² 6p ⁴ Po POLONI 8,43 2,00	85 210 302 337 9,50 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ¹⁰ 6s ² 6p ⁵ At ASTAT 9,50 2,20	86 210 — — 10,75 [Xe] 4f ¹⁴ 5d ¹⁰ 6s ² 6p ⁶ Rn RADO 10,75
87 223 27 677 11,7 [Rn] 7s ¹ Fr FRANCI 4,00	88 226,02 0700 1140 5,0 [Rn] 7s ² Ra RADI 5,28 0,90	89 227 1050 3200 6,90 [Rn] 6d ¹ 7s ² Ac** ACTINI 6,90 1,10	104 Unq [Rn] 5f ¹⁴ 6d ² 7s ² UNNLIQUADI	105 Unp [Rn] 5f ¹⁴ 6d ³ 7s ² UNNILPENTI	106 Unh [Rn] 5f ¹⁴ 6d ⁴ 7s ² UNNILHEXI	107 Uns [Rn] 5f ¹⁴ 6d ⁵ 7s ² UNNILSEPTI	108 Uno [Rn] 5f ¹⁴ 6d ⁶ 7s ² UNNILOCTI	109 Une [Rn] 5f ¹⁴ 6d ⁷ 7s ² UNNILENNI									

1
2
3
4
5
6
7

1
2
3
4
5
6

Sòlids	Líquids (30°C)
Gasos	Sintètics

* Valors entre parèntesis referits a l'isòtop més estable.
** Els valors dels elements gasosos corresponen al líquid a la temperatura d'ebullició.

58 140,12 798 3257 6,67 [Xe]4f ⁷ 5d ¹ 6s ² Ce CERI 5,60 1,12	59 140,91 931 3212 6,77 [Xe]4f ³ 5d ¹ 6s ² Pr PRASEODIMI 5,46 1,13	60 144,24 1010 3127 7,00 [Xe]4f ⁵ 5d ¹ 6s ² Nd NEODIMI 5,51 1,14	61 145 1080 2480 5,5 [Xe]4f ⁴ 5d ¹ 6s ² Pm PROMETI 5,5 1,17	62 150,4 1072 1778 5,26 [Xe]4f ⁶ 5d ¹ 6s ² Sm SAMARI 5,60 1,17	63 151,96 822 1597 5,26 [Xe]4f ⁷ 5d ¹ 6s ² Eu EUROPI 5,67 1,20	64 157,25 1311 3233 7,89 [Xe]4f ⁷ 5d ¹ 6s ² Gd GADOLINI 6,16 1,20	65 158,92 1360 3041 8,27 [Xe]4f ⁷ 5d ¹ 6s ² Tb TERBI 5,98 1,30	66 162,50 1409 2335 8,54 [Xe]4f ⁹ 5d ¹ 6s ² Dy DISPROSI 6,80 1,22	67 164,93 1470 2720 8,80 [Xe]4f ¹¹ 5d ¹ 6s ² Ho HOLMI 6,02 1,23	68 167,26 1522 2510 9,05 [Xe]4f ¹² 5d ¹ 6s ² Er ERBI 6,08 1,24	69 168,93 1545 1727 9,33 [Xe]4f ¹³ 5d ¹ 6s ² Tm TULI 5,81 1,25	70 173,04 824 1193 6,98 [Xe]4f ¹⁴ 5d ¹ 6s ² Yb ITERBI 6,20 1,30	71 174,97 1656 3315 9,84 [Xe]4f ¹⁴ 5d ¹ 6s ² Lu LUTECI 5,43 1,27
90 232,04 1750 4790 11,7 [Rn]5f ¹⁴ 6d ¹ 7s ² Th TORI 6,95 1,30	91 231,04 — — 15,4 [Rn]5f ¹⁵ 6d ¹ 7s ² Pa PROTOACTINI 1,50	92 238,03 1132 3818 19,07 [Rn]5f ¹⁴ 6d ¹ 7s ² U URANI 6,08 1,70	93 237,05 640 3902 19,5 [Rn]5f ¹⁴ 6d ¹ 7s ² Np NEPTUNI 1,30	94 244 641 3232 5,8 [Rn]5f ¹⁴ 6d ² 7s ² Pu PLUTONI 1,30	95 243 994 2607 1,30 [Rn]5f ¹⁴ 6d ² 7s ² Am AMERICI 1,30	96 247 1340 — 1,30 [Rn]5f ¹⁴ 6d ² 7s ² Cm CURI 1,30	97 247 — — 1,30 [Rn]5f ¹⁴ 6d ² 7s ² Bk BERKELI 1,30	98 251 — — 1,30 [Rn]5f ¹⁴ 6d ² 7s ² Cf CALIFORNI 1,30	99 254 — — 1,30 [Rn]5f ¹⁴ 6d ² 7s ² Es EINSTENI 1,30	100 257 — — 1,30 [Rn]5f ¹⁴ 6d ² 7s ² Fm FERMI 1,30	101 256 — — 1,30 [Rn]5f ¹⁴ 6d ² 7s ² Md MENDELEVI 1,30	102 254 — — 1,30 [Rn]5f ¹⁴ 6d ² 7s ² No NOBELI 1,30	103 257 — — 1,30 [Rn]5f ¹⁴ 6d ² 7s ² Lr LAURENCI 1,30

ments. L'obtenció de nous elements és complexa, perquè la vida mitjana disminueix amb el nombre atòmic. Fins l'element 101, la detecció es podia fer preparant sals del nou element i separant els ions amb resines de bescanvi iònic. Amb els darrers s'ha hagut de fer estudiant-ne les traces de la desintegració radioactiva. Fins a l'actualitat han estat descoberts 109 elements químics. Tot i les dificultats de síntesi i de detecció dels nous elements, no es rebutja la possibilitat que en els propers anys la taula periòdica s'ampliï.

Eleusis, misteris d' Celebracions rituals gregues en honor de **Demèter** consagra-des al record del mite del rapte de la seva filla Persèfone per Hades i de l'ensenyament que la deessa donà, a Eleusis, a Trip-tòlem. Hom les celebrava a la tardor (*grans eleusínies*), però n'hi havia una pre-paració a la primavera (*petites eleusínies*). Processons, banys sacres i dejunis prece-dien les representacions sagrades del mite.

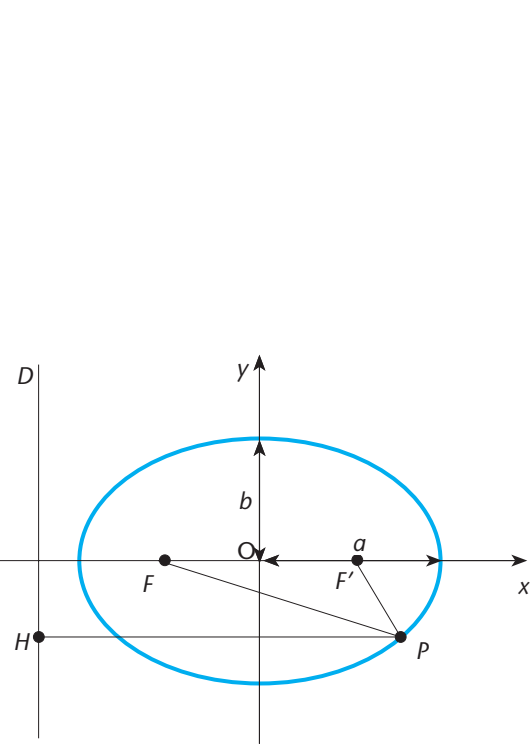
Elias i Bracons, Feliu [o *Elies*] (Barcelona 1878 — 1948) Crític i historiador de l'art, pintor, caricaturista i escriptor. Signà amb el seu nom els seus texts erudits i els olis, però signà *Apa* les caricatures i *Joan Sacs* els texts de creació i les crítiques periòdi-ques. Dins el camp de l'humor gràfic, fou el fundador de “Papitu” (1908), que dirigí fins el 1911, perduració d'un esperit rea-lista, càustic i anticonservador i platafor-ma de llançament d'artistes importants. Centrà la seva activitat en publicacions catalanes (“Cu-cut!”, “En Patufet”, “La Mainada”, “Cuca Fera”, entre d'altres), en les quals es consagrà com el principal cari-caturista polític del país. Representà una posició de centre-esquerra feroçment con-trària tant a la Lliga com a l'anarquisme. Estilísticament es caracteritza per un traç sintetista, dur i cantellut i una composició complexa i estructurada, sovint amb un gust pel grotesc. Com a pintor fou mem-bre del grup Les Arts i els Artistes. Després d'una primera etapa en què emprà una pinzellada curta i metòdicament disposa-da, evolucionà cap a un encara major rea-lisme, minucios i clar. El seu art s'inscriu de ple en la línia neobjectivista. Com a creador literari hom l'ha qualificat de pirandellia: el seu recull *Vida i mort dels barcelonins* (Sabadell, 1929) és mostra d'un humorisme intel·lectualitzat que sovint voreja l'absurd. Publicà llibres d'història de l'art, alguns dels quals han romàs com a clàssics (*L'escultura catalana moderna*, 1926-28), i diverses biografies. Fundà l'entitat Amics de l'Art Vell i impulsà la restauració de Poblet (1928). Representà l'aglutinador de tota una ten-dència noucentista basada en el realisme. S'oposà a l'avantguardisme experimental, a l'art compromès i a l'idealisme.

Eliot, George (Chilvers Cotan, War-wickshire 1819 — Londres 1880) Nom amb el qual és coneguda l'escriptora anglesa Mary Ann Evans. De sòlida for-mació cultural, fou influïda en les seves idees filosòfiques i religioses pels intel·lec-tuals racionalistes. A Londres publicà assaigs sobre literatura i filosofia francesa i alemanya a la “Westminster Review”. El 1858 publicà *Scenes of Clerical Life*. És coneguda, sobretot, per *Silas Marner* (1861). La seva darrera obra, *Impressions of Theofrastus Such* (1878), és un volum d'assaigs.

Elisabet I d'Anglaterra (Greenwich 1533 — Richmond 1603) Reina d'Angla-terra i d'Irlanda (1558-1603), filla d'Enric VIII i d'Anna Bolena. Fou declarada filla il·legítima, però el parlament (1544) la restaurà en els seus drets, i accedí a la corona després de la mort (1558) de la seva germana consanguínia Maria I. Governà com un monarca absolut i s'envoltà d'intel·ligents col·laboradors, com William Cecil i Francis Walsingham. Tendí a afavorir l'Església Anglicana, con-trarestant la reacció catòlica del regnat anterior. En seguir la Reforma, Elisabet optava també pel món del comerç, la bur-gesia i l'aristocràcia que s'havia beneficiat de les vendes dels béns de l'Església. Res-tava, però, per resoldre la qüestió d'Escò-cia i de la reina Maria (Maria I d'Escòcia), amb drets sobre el tron anglès, la qual aglutinà l'oposició catòlica contra Elisa-bet, fins que aquesta finalment decidí de fer-la executar (1587). Això, juntament amb els atacs de la marina britànica a les possessions espanyoles i l'ajuda sistemàti-ca als rebels holandesos, l'afrontà amb Felip II de Castella i originà l'episodi de

Vista aèria d'Elx en direcció migjorn; a primer terme i a l'esquerra, l'església de Santa Maria

el·lipse de semieixos a i b, D és la directriu associada al focus F

ratriu ni a l'eix d'aquella; és doncs, una cònica. La seva equació en coordenades cartesianes referides als seus dos eixos perpendiculars de simetria és (x²/a²)+(y²/b²)=1, essent *a* el *semieix major* i *b* el *semieix menor*. L'el·lipse verifica que la suma de les distàncies d'un punt qualsevol de la corba a dos punts fixos anomenats *focus* és una quantitat constant. La quantitat *e* =√1-(b²/a²), és l'*excentricitat* de l'el·lipse, la qual és sempre menor que 1. Quan *e* = 0 l'el·lipse esdevé una circumferència. L'àrea d'una el·lipse de semieixos *a* i *b* és *S* = *πab*.

el·lipsi *LING* Fenomen que consisteix a no explicitar en la parla uns elements determinats, posat cas que en resulti clara la interpretació. A *Tinc dos germans: l'un estudia i l'altre treballa*, hi ha el·lipsi de la forma *germà* després de *l'un* i de *l'altre*.

Elm [o *Telm*] *sant* Nom amb què és vene-rat als Països Catalans el bisbe de Síria Erasme (s VI), que esdevingué patró dels mariners i navegants arreu d'Europa. Als Països Catalans, sant Elm o Erasme fou el titular de diverses confraries de mariners i navegants; hom el representava en hàbit pontifical i entre naus, o nau en mà, i tin-gué capelles a Barcelona, a Arenys de Mar, a Calella, etc. Festa: 2 de juny.

Eluard, Paul (Saint-Denis, Sena 1895 — Charenton 1952) Nom amb què és conegut el poeta francès Eugène Grindel. Formà part dels ambients avantguardistes del dadaisme, i posteriorment contribuí a la fundació del surrealisme (*Capitale de la Douleur*, 1926). El 1930 canvià cap a un plantejament de caràcter marxista, i du-rant l'ocupació alemanya la seva poesia es posà al servei de la resistència (*Poésie et vérité*, 1942). Després de la guerra, ja expressà més lliurement els seus temes predilectes, l'amor i la fraternitat huma-na (*Poésie ininterrompue*, 1946). Pòstuma-ment, hom publicà els seus *Derniers poè-mes d'amour* (1963) i *Le poète et son ombre* (1964), entre d'altres.

Elx [*ant: Elig*] Municipi i cap de la comar-ca del **Baix Vinalopó**, al raiguer o piemont de les serres subbètiques i la coalescència deltaica del Vinalopó i el Segura (326 km²; 188 062 h [1991]). Hi ha un contrast geo-mòrfic entre la faixa septentrional del terme, molt accidentada, i, a l'altre costat de la isohipsa de 100 m, plataformes, bas-sals o *fondets* i plans. Al sector accidentat destaquen la serra Negra (303 m) i l'alt del Muró (341 m), que formen el límit sep-tentrional del terme. Al sector planer, cal destacar el **saladar d'Elx**, l'albufera del Fondo i l'**albufera d'Elx**, que cobreixen prop de 12 km². El Vinalopó és el princi-pal curs d'aigua del terme i mor a la sorti-da del gran delta interior. En aquest sector del curs hi ha el **pantà d'Elx** o del Caste-llar, bastit el 1632 i reedificat el 1842. Quant a l'aprofitament del sòl, les terres de conreu representen 20 173 ha, de les quals el secà (ametllers) representa només el 2,5% del total. Els conreus de regadiu cobreixen el 97,5% de les terres cultiva-bles. Hi destaca encara l'ametller, els ce-reals, les lleguminoses, les hortalisses i els cítrics. Els fruiters ocupen al voltant les 2 000 ha, essent el palmerar de dàtils el conreu típic, associat amb magraners o limitant horts sembrats de faves o horta-lisses; llur àmbit gairebé no ha canviat de fesomia des de l'inici del s XX, amb 80 000 peus al N, S i E de la ciutat. El regadiu del terme ho és amb una intensitat rela-tiva (la majoria de les terres gaudeixen sola-ment de dos o tres regs l'any). *L'aigua vella* procedeix del pantà a través de les sèquies Major i de Marxena. Els propietaris de l'aigua en subhasten els cabals diàriament en competència amb les aportacions dels recs de Nous Regs El Progreso i Riegos de Levante. Treballen a l'agricultura 2 421 efectius (al voltant del 4% del total de la població activa). La ramaderia no té gaire tradició: hi ha quelcom de boví, oví i cabré i en els darrers anys s'han desen-volupat el porcí i el bestiar menut. Dels 22 945 actius del sector secundari, entorn a la meitat treballen en la manufactura de la pell i la sabateria. Aquesta activitat arrenca almenys de la fi del s XVIII i té el seu origen en la tradicional activitat saba-tera i espardenyera que donà lloc a tota una indústria derivada (indústries del cànem, de l'espert i, posteriorment, de la pell). La progressiva mecanització de la sabateria i d'aquestes indústries derivades ha estat el motor de la indústria moderna. Actualment, però, l'espardenyeria ha estat substituïda pel calçat de cautxú, mentre

el·lèbor [*Helleborus* *sp*, família de les ranunculàcies] *BOT* Gènere de plantes her-bàcies perennes de fulles palmaticompos-tes, de flors actinomorfes de periant verd, disposades en cima, i de fruits en pluri-fol·licle. Les principals espècies del gènere són els marxívols (*H.foetidus*), l'**el·lèbor verd** (*H.viridis*), que es fa a terra alta, i l'**el·lèbor negre** (*H.niger*), propi dels Alps i conreat en jardineria, que floreix pel desembre, les flors del qual són conegu-des com a *roses de Nadal*.

Ellington, Duke (Washington 1899 — Nova York 1974) Nom amb què és conegut el director d'orquestra, compositor, arranjador i pianista de *jazz* nord-americà Edward Kennedy Ellington. Entre el 1927 i el 1932 començà a adquirir renom amb les seves interpretacions en un estil (*jungle style*) caracteritzat per determinats efectes sonors obtinguts amb les trompetes i els trombons. La seva orquestra fou una de les més notables de la història del *jazz*. Compongué música de pel·lícules i en-registrà nombrosos discs. És autor, així ma-teix, de bon nombre de cançons i altres obres de més envergadura com *Black and Tan Fantasy* (1927) i *Black, Brown and Beige Suite* (1943).

Elliott, John Huxtable sir (Reading, Berkshire 1930) Historiador anglès. És especialista en història moderna europea, *Old World and the New, 1492-1650* (1970), i especialment en la dels regnes hispànics: *Imperial Spain, 1462-1716* (1963), *The his-panic world* (1991). Assolí molt de renom la seva obra *The Revolt of the Catalans. A Study in the Decline of Spain, 1598-1640* (1963). Ha publicat també disversos estu-dis sobre el comte-duc d'Olivares, *The Count-Duke of Olivares*, 1986.

el·lipse *MAT* Corba tancada que resulta de la intersecció d'una superfície cònica amb un pla que no és paral·lel a cap gene-

ratriu ni a l'eix d'aquella; és doncs, una cònica. La seva equació en coordenades cartesianes referides als seus dos eixos perpendiculars de simetria és (x²/a²)+(y²/b²)=1, essent *a* el *semieix major* i *b* el *semieix menor*. L'el·lipse verifica que la suma de les distàncies d'un punt qualsevol de la corba a dos punts fixos anomenats *focus* és una quantitat constant. La quantitat *e* =√1-(b²/a²), és l'*excentricitat* de l'el·lipse, la qual és sempre menor que 1. Quan *e* = 0 l'el·lipse esdevé una circumferència. L'àrea d'una el·lipse de semieixos *a* i *b* és *S* = *πab*.

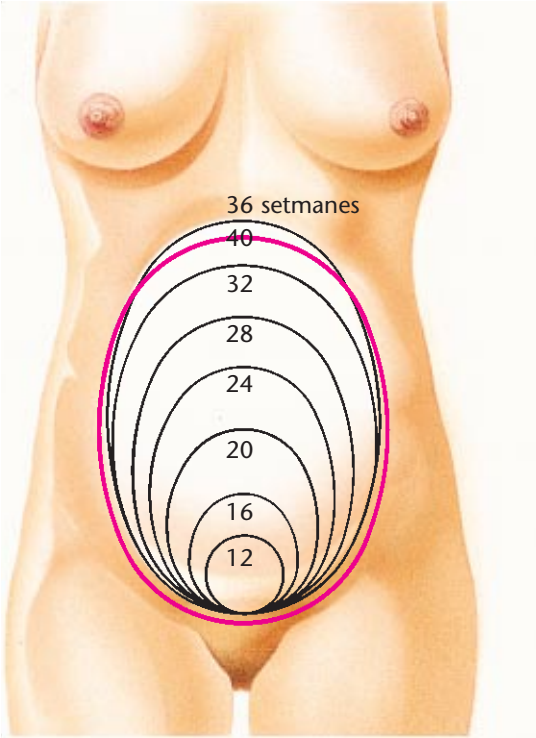
el·lipsi *LING* Fenomen que consisteix a no explicitar en la parla uns elements determinats, posat cas que en resulti clara la interpretació. A *Tinc dos germans: l'un estudia i l'altre treballa*, hi ha el·lipsi de la forma *germà* després de *l'un* i de *l'altre*.

Elm [o *Telm*] *sant* Nom amb què és vene-rat als Països Catalans el bisbe de Síria Erasme (s VI), que esdevingué patró dels mariners i navegants arreu d'Europa. Als Països Catalans, sant Elm o Erasme fou el titular de diverses confraries de mariners i navegants; hom el representava en hàbit pontifical i entre naus, o nau en mà, i tin-gué capelles a Barcelona, a Arenys de Mar, a Calella, etc. Festa: 2 de juny.

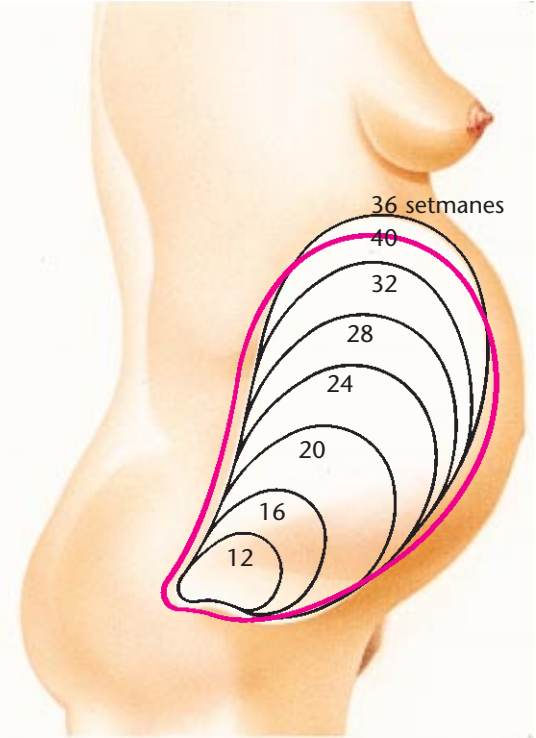
Eluard, Paul (Saint-Denis, Sena 1895 — Charenton 1952) Nom amb què és conegut el poeta francès Eugène Grindel. Formà part dels ambients avantguardistes del dadaisme, i posteriorment contribuí a la fundació del surrealisme (*Capitale de la Douleur*, 1926). El 1930 canvià cap a un plantejament de caràcter marxista, i du-rant l'ocupació alemanya la seva poesia es posà al servei de la resistència (*Poésie et vérité*, 1942). Després de la guerra, ja expressà més lliurement els seus temes predilectes, l'amor i la fraternitat huma-na (*Poésie ininterrompue*, 1946). Pòstuma-ment, hom publicà els seus *Derniers poè-mes d'amour* (1963) i *Le poète et son ombre* (1964), entre d'altres.

Elx [*ant: Elig*] Municipi i cap de la comar-ca del **Baix Vinalopó**, al raiguer o piemont de les serres subbètiques i la coalescència deltaica del Vinalopó i el Segura (326 km²; 188 062 h [1991]). Hi ha un contrast geo-mòrfic entre la faixa septentrional del terme, molt accidentada, i, a l'altre costat de la isohipsa de 100 m, plataformes, bas-sals o *fondets* i plans. Al sector accidentat destaquen la serra Negra (303 m) i l'alt del Muró (341 m), que formen el límit sep-tentrional del terme. Al sector planer, cal destacar el **saladar d'Elx**, l'albufera del Fondo i l'**albufera d'Elx**, que cobreixen prop de 12 km². El Vinalopó és el princi-pal curs d'aigua del terme i mor a la sorti-da del gran delta interior. En aquest sector del curs hi ha el **pantà d'Elx** o del Caste-llar, bastit el 1632 i reedificat el 1842. Quant a l'aprofitament del sòl, les terres de conreu representen 20 173 ha, de les quals el secà (ametllers) representa només el 2,5% del total. Els conreus de regadiu cobreixen el 97,5% de les terres cultiva-bles. Hi destaca encara l'ametller, els ce-reals, les lleguminoses, les hortalisses i els cítrics. Els fruiters ocupen al voltant les 2 000 ha, essent el palmerar de dàtils el conreu típic, associat amb magraners o limitant horts sembrats de faves o horta-lisses; llur àmbit gairebé no ha canviat de fesomia des de l'inici del s XX, amb 80 000 peus al N, S i E de la ciutat. El regadiu del terme ho és amb una intensitat rela-tiva (la majoria de les terres gaudeixen sola-ment de dos o tres regs l'any). *L'aigua vella* procedeix del pantà a través de les sèquies Major i de Marxena. Els propietaris de l'aigua en subhasten els cabals diàriament en competència amb les aportacions dels recs de Nous Regs El Progreso i Riegos de Levante. Treballen a l'agricultura 2 421 efectius (al voltant del 4% del total de la població activa). La ramaderia no té gaire tradició: hi ha quelcom de boví, oví i cabré i en els darrers anys s'han desen-volupat el porcí i el bestiar menut. Dels 22 945 actius del sector secundari, entorn a la meitat treballen en la manufactura de la pell i la sabateria. Aquesta activitat arrenca almenys de la fi del s XVIII i té el seu origen en la tradicional activitat saba-tera i espardenyera que donà lloc a tota una indústria derivada (indústries del cànem, de l'espert i, posteriorment, de la pell). La progressiva mecanització de la sabateria i d'aquestes indústries derivades ha estat el motor de la indústria moderna. Actualment, però, l'espardenyeria ha estat substituïda pel calçat de cautxú, mentre

que a les empreses dedicades a la sabata de cuir hi ha hagut una forta penetració de capital nord-americà. Elx disposa, a més, d'indústries tèxtils, químiques i alimentàries o de la construcció, entre d'altres. S'han desenvolupat també les zones industrials; hom pot citar el polígon industrial d'Altabix. Per la seva activitat industrial, Elx és un important mercat de redistribució de productes, però cal assenyalar que la proximitat d'Alacant resta importància a la seva centralitat econòmica i financera. El turisme no passa d'ésser-hi una activitat incipient. El 1572 Elx comptava 700 focs cristians i 274 de moriscs. El 1735 hi havia 1871 veïns —uns 8 500 h—, que havien pujat a 17 403 h el 1787, sempre amb Santa Pola inclosa. El 1802 hom aconseguí els 20 354 h, que la Febre Gropa del 1811 rebaixà força (14 955 h el 1822). El període 1857-1991 (de 19 533 h a 188 062) mostra un índex de creixement molt important, malgrat els lapses de forta emigració a l'Àfrica del nord al s XIX i primer quart del s XX. La densitat, malgrat la gran extensió del terme, és de 575 h/km² (1991). La població activa (36,3% de la total) es distribueix en un 4,5% del sector primari (25% el 1960), 42,5% del secundari (57% el 1960) i 53% del terciari (18% el 1960). La *ciutat* (166 321 h [1991], *elxans*; 86 m alt), a l'àpex del delta interior del Vinalopó, ocupa un emplaçament que correspon al trasllat de l'Elx ibèrica i romana des del tossal de l'Alcúdia vers la segona meitat del s VIII pels musulmans. Aquesta nova Elx, a l'esquerra del Vinalopó, coincideix amb la Vila Murada, quadrat de 5 ha i escaig els anglesers septentrionals del qual serien l'alcàsser de la Senyoria i la Calaforra, i el límit meridional la Corredora. Amb la conquesta cristiana els musulmans foren relegats al S del nucli antic al raval de Sant Joan, entorn de l'església que aleshores era mesquita. L'augment demogràfic del s XVI motivà la creixença entre la moreria i l'actual carrer del Filet de Fora, l'ocupació del call pels moriscs i l'edificació entre el Salvador i la Vila Murada. L'expulsió dels moriscs provocà un estancament urbà. El 1740 hom travessà el Vinalopó per organitzar i ordenar el raval de Santa Teresa. Cap al 1770 hom parcel·là els horts de palmeres de Saravia i Conrado. Al s XIX, el ritme de creixement demogràfic fou més intens al camp que no pas a la ciutat. Els eixamples perifèrics (del Carme o del Teatre, de Sant Miquel) són de la fi del s XIX. L'augment del primer terç del s XX motivà els nous barris de Pataes (1900), Xinxilla (1902), Barrera (1923), tots a l'est, sobre els palmerars, i el de Tripa (1922), al sud del raval. A ponent foren bastides les barriades del Quarter (1909), l'Asil (1916), el Pont Nou i la Torre (1918). Els eixamples serveixen un cert equilibri i segueixen radialment els camins. Els palmerars foren protegits per decrets el 1933 i el 1943. El creixement immigratori, sobretot des del 1950, féu sorgir els barris d'habitatges econòmics de la Sagrada Família al Carrús i diverses illes al nord de la via fèrria. Vers l'est, el gran cinyell de palmerars obligà a desdoblar l'àrea urbana amb els barris de la Llonja i Sant Antoni, entre els quals i la carretera d'Alacant s'inicia una zona residencial amb jardins. Quant als aspectes monumentals, la Vila Murada fou declarada conjunt històrico-artístic el 1968. Els edificis més importants són: l'església de l'Assumpció de Santa Maria, barroca, capacitada per a la representació paral·túrgica del *Misteri* o Festa d'Elx; l'alcàsser de la Senyoria, d'arrels islàmiques, on hom incorporà el palau dels marquesos d'Elx (després, d'Altamira), al costat de la rambla, sobre els horts de palmeres i la Calaforra, que defensava part de la muralla. L'edifici de la casa de la ciutat engloba una de les portes de la muralla (1444), i la torre té un popular rellotge de figures: la Calendura i la Calendureta. La meitat de llevant del nucli urbà és envoltada d'horts de palmeres, com l'hort del Cura, el del Gat i el del Xocolater. El municipi disposa de diversos museus, entre els quals el Museu Arqueològic Municipal, al palau d'Altamira, el Museu d'Art Contempoani, a l'antic ajuntament del raval de Sant Joan, i el Museu Monogràfic de l'Alcúdia, situat als terrenys del jaciment arqueològic de l'Alcúdia. Elx tingué un passat urbà important. La primera ciutat, establerta a l'Alcúdia d'Elx, 3 km al S-SE de l'actual, fou una de les ciutats ibèriques més importants del País Valencià, documentada des dels ss VI-V aC i coneguda per

Alçària del fons uterí en les diverses fases de l'embaràs

nombroses troballes arqueològiques, entre les quals la més famosa és la Dama d'Elx. En temps de l'emperador August, la ciutat, que ja havia començat el procés de romanització, fou convertida en colònia amb el nom de *Colonia Iulia Ilici Augusta*. Els primers temps de colònia, encunyà moneda. L'arqueologia demostra que durant l'Alt Imperi fou una ciutat florent, d'unes 10 ha, voltada de vil·les riques. Sofrí molt durament la crisi del s III dC, fou destruïda i ja no tornà a refer-se del tot, bé que continuà habitada fins a l'època de la invasió àrab. En aquesta etapa romanovisigòtica esdevingué ciutat episcopal. A la primera època de la dominació musulmana Elx pertangué a la cora de Tudmir. A finals de la dominació musulmana, quan ja era una de les poblacions emmurallades més importants de la zona, s'incorporà al regne de Múrcia. El 1241 passà al vassallatge de Castella i Alfons X el Savi la donà al seu germà Manuel. Una revolta musulmana indígena obligà Jaume I de Catalunya-Aragó a intervenir-hi, el qual prengué la vila el mateix 1261 i la tornà a Castella, d'acord amb el tractat d'Almirra (1244); i durant les guerres civils castellanes del regnat de Sanç IV, passà a la corona catalana amb el regne de Múrcia per donació d'Alfons de la Cerda (1289). En les treves signades el 1296 entre Jaume II de Catalunya-Aragó i els representants de Joan, nét d'Alfons X, Elx restà integrada al regne de València i el 1366 s'inclogué a la governació d'Oriola. Elx fou senyoria de Ramon Berenguer, fill de Jaume II (1324-50), de Pere III (1340 i 58), del seu germà Joan i del futur rei Martí I. El 1391 esdevingué baronia de Barcelona en ésser comprada per aquesta ciutat. Confiscats els béns de Barcelona durant la guerra contra Joan II, aquest regalà Elx a Isabel de Castella, promesa del futur Ferran II, la qual en féu donació al castellà Gutierre de Cárdenas (1481). El 1520 Carles I instituí el marquesat d'Elx (1520) a favor de Bernardino de Cárdenas. Austriacista durant la guerra de Successió, fou assetjada i presa pels borbònics (1706), que la saquejaren. El 1727 hom féu l'atermenament de la vila amb les Pies Fundacions, a imitació de les quals el marquès d'Elx féu aterrar carritxars i fundà el poble del Molar o de Sant Francesc d'Assís, que no prosperà. Elx participà activament en l'agitació liberal espanyola del s XIX: organitzà milícies constitucionalistes contra l'expedició dels Cent Mil Fills de Sant Lluís (1823), i isabelines i alfonsines contra els carlins; s'adherí a l'aixecament d'O'Donnell (1854), etc. El 1860 hom hi introduí les primeres màquines de trenament de jute per a espardenyes, embrió de la moderna indústria valenciana del calçat. Amadeu I li concedí el títol de ciutat (1871). Dins el terme hi ha els rodals de l'Algoda, Algorós, Altabix, l'Altet, Arenales del Sol, les Atzavares, Asprella, les Baies, Carrús (o la Torre de Carrús), Daimés, el Derramador, la Foia, Jubalcoi, Maitino, Matola, la Marina de Pinet, Puçol, les Salades, Torrellano, Valverde, les Vall-llongues, la Perleta, les partides o rodals de les Penyes de l'Àguila i el pla de Sant Josep.

embaràs 1 *BIOL* Període comprès des de la fecundació de l'òvul fins al part. La duració mitjana és de 40 setmanes, amb una doble desviació típica de ± 2 setmanes, comptades a partir del primer dia de la darrera menstruació. L'embaràs pro-

dueix un aplec de modificacions anatòmiques i funcionals, les quals afecten tot l'organisme matern i representen la resposta fisiològica a les exigències hemodinàmiques, endocrines i metabòliques del fetus. Durant la primera meitat de l'embaràs la diagnosi clínica és fonamentada en un conjunt de símptomes materns, els quals són de dos tipus: els *signes de presumpció* o generals (mareigs, nàusees, vòmits, intolerància a certs tipus d'aliments, canvi del caràcter, etc) i els *signes genitals* de probabilitat (amenorrea, augment de volum, canvi de forma i reblaniment de l'úter). En el transcurs de la segona meitat apareixen els *signes fetals*, dits també *de certa*sa (moviments del fetus, auscultació dels batecs cardíacs fetals i radiografia fetal). Per a la diagnosi precoç hom empra actualment mètodes de laboratori molt més específics, entre els quals cal assenyalar el de Galli-Mainini i els immunològics (prova de l'embaràs).
2 prova de l'embaràs *MED* Prova immunològica per a detectar la presència de l'hormona gonadotropina coriònica (HGC) en l'orina de la dona embarassada.

embargament *DR* Ocupació i retenció de béns ordenada per l'autoritat judicial, a conseqüència d'un deute o d'un delictе, per tal d'assegurar el pagament del deute o la responsabilitat pecuniària, derivada del delictе, que priva el deutor o el responsable de la facultat de disposar dels béns. En general són embargables tots el béns, mobles i immobles, amb l'excepció del llit del deutor, el del seu cònjuge i el dels seus fills, la roba més indispensable, les eines de treball i una part del sou que permeti de fer cara a les mínimes necessitats de supervivència. L'embargament pot ésser preventiu, o executiu.

emblema 1 Objecte visible consagrat per l'ús per a representar una idea, una cosa abstracta, etc. *L'emblema de la justícia és una balança. Els emblemes de la reialesa.*
2 *LIT* Varietat de l'al·legoria caracteritzada per l'ús de trets susceptibles d'ésser representats gràficament. Nascut durant el Renaixament, el gènere es consolidà al s XVI i es mantingué fins al s XIX.

èmbol *TECNOL* Òrgan de certes màquines, de forma cilíndrica, que es pot moure amb moviment alternatiu a l'interior d'un cilindre. L'èmbol va unit a una tija o a un mecanisme biela-manovella (biela) que es mou solidàriament amb aquell i que serveix per a transmetre el moviment. En les màquines motrius (motor de combustió interna, màquina de vapor, etc) la força que comunica el moviment a l'èmbol és deguda a la pressió d'un fluid. En les màquines d'impulsió (bomba hidràulica) l'èmbol serveix per a transmetre a un fluid l'energia produïda per una màquina motriu. Hom empra també els èmbols en els dispositius que transformen en una força mecànica la pressió existent en un circuit pneumàtic o hidràulic. L'èmbol pot ésser *d'efecte simple*, quan el treball és fet en una sola cara, o *d'efecte doble*, quan és fet sobre totes dues.

embòlia *PAT* Obstrucció d'un vas sanguini arterial, venós o capil·lar per un èmbol circulant pel corrent sanguini. Quan l'èmbol s'atura en una arteriola, sovint la circulació col·lateral restableix el flux sanguini; si l'artèria obstruïda és d'un calibre important o la regió irrigada efectua funcions essencials, els trastorns poden ésser mortals: l'embòlia d'una artèria cerebral (*embòlia cerebral*) produeix la pèrdua de les funcions nervioses centrals d'aquella zona, l'embòlia de l'arteria pulmonar (*embòlia pulmonar*) produeix l'infart pulmonar, etc.

embragatge *TECNOL/AUT* Mena d'acoblament temporal que permet d'assegurar l'enllaç —o la separació— de dos arbres o dos òrgans giratoris coaxials per tal d'efectuar —o d'interrompre— la transmissió del moviment i del parell de forces de l'un a l'altre. Les finalitats de l'embragatge són de facilitar la conducció de l'òrgan conduït i el funcionament del dispositiu motor, principalment assegurant una arrencada progressiva, de canviar el sentit de rotació i la velocitat de l'òrgan conduït sense alterar els del motor, d'aturar-lo sense necessitat d'aturar el motor, d'estalviar potència en els períodes que no actua i de desconectar-lo quan les condicions de funcionament no són adequades. En els automòbils, aquest mecanisme serveix per a fer que el cigonyal del motor es desacobli de l'arbre primari del canvi de marxes (*desembragatge*) i per a acoblar pro-

gressivament aquests dos arbres (*embra­gatge*) cada cop que hom canvia la marxa. Hom distingeix tres menes d'embragat­ges: l'*embra­gatge de dents* o *magrana*, l'*embra­gatge de fricció* i els *embra­gatges especials*, com els centrífugs, els hidràui­clics, etc.

embrió *BIO*L Organisme vivent des de l'estat d'òvul fecundat, o bé activat, fins que el nou ésser és capaç de portar una vida independent, sia manifestant la seva estructura adulta o sota l'aspecte de larva. Totes les transformacions que tenen lloc durant aquest període s'esdevenen sota cobertes protectores (animals ovípars) o bé a l'interior de l'aparell reproductor fe­mení (animals vivípars), i poden ésser agrupades en cinc fases: *gametogènesi*, *fe­cundació*, *segmentació*, *gastrulació* i *organo­gènesi*. En l'home, l'embrió comprèn des de l'estat de l'òvul fecundat fins a la fi del tercer mes, a partir del qual és anomenat *fetus*.

embriologia *BIO*L Branca de la biologia que estudia els embrions en tots els aspec­tes. Segons el mètode que segueix en el seu desenvolupament, és *descriptiva* si estudia morfològicament les distintes fases del desenvolupament, *comparada* si estudia l'embrió establint les similituds entre els diversos grups taxonòmics, i *fisiològica* si té per objecte l'estudi funci­onal dels processos morfogenètics, essent-ne aleshores l'*experimental* la base empírica.

Emerson, Ralph Waldo (Boston 1803 — Concord, Massachusetts 1882) Filòsof i poeta nord-americà. Llicenciat en teolo­gia, es féu capdavanter de l'idealisme transcenden­tal nord-americà. N'és ex­pressió la seva obra *Nature* (1836), on pro­clama la necessitat de viure segons l'esperit i en relació mística amb l'ànima del món. Col·laborà en la revista “The Dial” (1840-1844) i publicà diversos assaigs: *Essays* (1841 i 1844). El seu tarannà poètic es manifesta en els reculls lírics *Poems* (1847) i *May-Day and Other Pieces* (1867). També és autor de *Representative Men* (1850), *English Traits* (1856) i *The Conduct of Life* (1875).

emfisema *PAT* **1** Presència anormal d'aire o de gas en els teixits orgànics. **2 emfi­sema pulmonar** Malaltia del pulmó caracteritzada per la destrucció dels al­vèols pulmonars. Aquesta lesió comporta un increment de l'espai aeri del pulmó però alhora disminueix la superfície total del contacte de l'aire amb la sang i, per tant, dificulta l'intercanvi de gasos. La simptomatologia clínica sovint s'acom­panya de bronquitis crònica tot originant l'anomenada *malaltia pulmonar obstructi­va crònica*.

emfiteusi *DR* Contracte pel qual un senyor cedeix a una altra persona (*emfi­teuta*) el domini útil d'una cosa immoble, perpetualment o a llarg termini, per tal que sigui millorada, tot retenint-ne el do­mini directe. A canvi de rebre un cànon, pensió o cens o altres prestacions del senyor útil, l'emfiteuta paga una quanti­tat d'entrada.

emigració *SOCIOL* Moviment migratori des del punt de vista de la procedència o partença dels migrants. És, doncs, l'aban­dó, per part d'un contingent relativament nombrós d'individus, de llur lloc normal de residència, de forma que llur partença té conseqüències importants i una certa durada. Gairebé sempre obeeix raons de caire sòcio-econòmic. Hi ha més causes d'emigració, com és ara les emigracions forçades de caire polític, religiós o ètnic. Bé que els mòbils d'emigració són, potser, l'aspecte més important, tradicionalment els geògrafs han optat per una classifica­ció de les emigracions en funció de la dis­tància i més concretament en funció dels marcs político-administratius, servitud gairebé ineludible a les migrades i im­precises fonts estadístiques disponibles. Així, hom parla d'emigració internacional, intranacional, intraregional, i d'oscil·la­cions o turbulències. L'*emigració interna­cional* té lloc entre diferents estats. Cal dis­tingir entre emigracions definitives i emi­gracions temporals. Dins aquesta última emigració cal destacar la purament esta­cional o “de recol·lecció”, que és la prac­ticada pels treballadors que només emi­gren unes quantes setmanes atrets pels alts jornals oferts en el moment de certes collites importants. L'*emigració intranacio­nal* s'hi assembla molt, però en aquest cas el marc polític és uniforme, bé que no el

Emília-Romanya Vista del castell de Torrechiara, a Parma

cultural. També en aquest cas cal distingir entre emigració definitiva, multianual i de temporada (collites, forta demanda esta­cional de treballadors en el sector turístic, etc). L'*emigració intraregional* és general­ment del caire camp-ciutat, que als països industrialitzats començà com a emigració d'excedents i acabà en típic èxode rural i la seva contrapartida de la concentració urbana, sovint amb macrocefàlia. Final­ment, les *oscil·lacions* o *turbulències* són aquells moviments de població que no obliguen els afectats a abandonar el lloc de residència, car la proximitat del centre d'atracció fa que el problema sigui resolt amb desplaçaments de doble sentit diaris.

Emília-Romanya Regió de la Itàlia sep­tentrional que comprèn les províncies de Bolonya, Ferrara, Forlì, Mòdena, Parma, Piacenza, Ravenna i Reggio de l'Emília i és la fusió de les antigues regions de l'Emília i la Romanya (22 123 km²; 3 909 512 h [1991]). La capital és Bolonya. És situada al S del Po, limitada per la Llombardia i el Vèneto al N, pel Piemont a l'W, per la Tos­cana i les Marques al S i per la mar Adrià­tica a l'E. Morfològicament el territori és constituït pel vessant oriental dels Ape­nins toscans, al peu dels quals s'estén la plana al·luvial del Po. El poblament és dis­pers, i s'acumula al llarg de l'antiga Via Emília, la qual constitueix també l'eix de l'economia de la regió. Més de la meitat de la població es dedica a l'agricultura, el seu fonament econòmic. La ramaderia també hi experimenta un increment constant. Els recursos minerals es basen en el petroli, el metà, el sofre, la torba i el ciment. Han agafat impuls les indústries hidroelèctrica, tèrmica, mecànica de pre­cisió, de motocicletes i conservera. El tu­risme i la pesca constitueixen també fonts econòmiques importants.

emissora *TELECOM* Centre que reuneix les instal·lacions i els aparells necessaris per a la producció i la transmissió, mitjançant una antena, de programes de ràdio i tele­visió. Aquests poden ésser originats a la mateixa emissora o estació (butlletins de notícies, cròniques, reportatges i inter­vius, projecció de films, actuació d'artistes i de conferenciants als estudis de la pròpia emissora) o bé a fora, per equips mòbils enllaçats amb l'emissora. La potència de sortida, o sia l'energia radiada per l'ante­na, determina l'abast de l'emissora.

empara, recurs d' *DR* Recurs que s'inter­posa davant el Tribunal Constitucional contra actes definitius de l'administració o sentències de tribunals fermes i que hom estima que violen els drets fonamen­tais i llibertats públiques, reconeguts en la constitució o en el bloc de la constitu­cionalitat.

Empecinado, el (Castrillo de Duero, Castella 1775 — Roa, Castella 1825) Nom pel qual fou conegut el guerriller castellà Juan Martín Díaz. El 1808 aixecà una guerrilla contra els francesos que esdevin­gué un veritable exèrcit semiregular. Fou molt temut entre els francesos, i hom en féu un ídol popular arreu de la Península. Actuà principalment per terres de Conca i Guadalajara. Nomenat mariscal de camp pel Consell de Regència, el 1814 exigí de Ferran VII el restabliment de la Constitu­ció de Cadis, per la qual raó fou desterrat. Secundà l'aixecament de Riego (1820) i combaté els Cent Mil Fills de Sant Lluís (1823). Fet presoner, fou executat.

empelt *AGR* Acció d'ajuntar dues o més parts (tija, tronc, branca, etc) de plantes diferents de manera que el conjunt es comporti com una sola planta. El cas més freqüent és la unió de dos trossos de plan­tes, anomenada *pua*, *agulla* o també *em­pelt* la part superior, i *patró*, *portaempelt* o *peu* la inferior. Aquest procediment és molt emprat per a aconseguir el desenvo­lupament ràpid i vigorós de plantes de reproducció per llavor lenta i poc segura, o per manca d'adaptació a les condicions del sòl (textura, estructura, pH, etc). L'empelt reix sempre que les plantes empeltades siguin varietats diferents d'una mateixa espècie o, si més no, espè­cies diferents d'un mateix gènere. L'època ideal per a empeltar és quan les gemmes d'ambdues plantes són en repòs. És fona­mental que el canviament de la pua resti en contacte íntim amb el del patró, per a la qual cosa cal que totes dues parts es man­tinguin ben unides (lligant-les, clavant­les, etc). Després hom recobreix la super­fície de l'empelt amb una cera especial, que impedeix que s'assequi. Hom distin­geix els empelts de pua, de gemma i de contacte. L'**empelt de pua** o **d'agulla** es fa amb una pua de 4 a 9 cm de llarg pro­veïda d'una o més gemmes. N'hi ha de diverses menes, segons la forma d'inserció de la pua: l'*empelt anglès* o *de llengüeta*, l'*empelt de costat*, l'*empelt de fenedura*, l'*empelt de corona* o *d'escorça*, l'*empelt de tascó*. L'**empelt de gemma** o **de borro** consisteix en la inserció sobre el patró d'una gemma vegetativa amb una petita part d'escorça. Les formes més corrents d'emprar-lo són l'*empelt en T* o *d'escut*, el *de xapa*, el *de fleca*, el *de canó* o *canonet* i el *d'ull*. L'**empelt de contacte** consisteix a treure alguns centímetres d'escorça (fins al canviament) de l'empelt i del patró o a fer-hi coincidir íntimament ambdues parts i lligar-les.

emperador *HIST* Sobirà d'un imperi. A la Roma republicana el títol d'*imperator* fou donat pels soldats o pel senat als caps militars supremes. Posteriorment fou ator­gat pel senat i, a partir del s II dC, el títol corresponia a una monarquia absoluta. El 395, amb la divisió de l'imperi Romà, el títol es duplicà. A l'imperi d'Orient per­durà fins a la presa de Constantinoble, el 1453, però al d'Occident s'extingí el 476. Ressorgí el 800 amb Carlemany, però el títol imperial fou rebutjat per la branca francesa dels carolingis i s'extingí tempo­ralment amb Berenguer I (924). Otó I el reprengué el 962, tot establint el Sacre Imperi Romano-Germànic, i fou mantin­gut durant l'imperi d'Àustria i dins la mateixa Àustria-Hongria. Alguns sobirans búlgars (ss IX-X i XII-XIII) s'erigiren també en emperadors, i així ho feren els sobirans de Rússia, des d'Ivan IV (1545) amb el nom de *tsar*, i des de Pere I (1721) amb denominació explícitament impe­rial. Aquesta denominació ha estat prete­sa per diversos monarques que s'anome­naren ells mateixos emperadors: Alfons VI i Alfons VII de Castella, Sanç el Major de Navarra, Alfons I d'Aragó, Napoleó I i Napoleó III, a França, Pere I i Pere II, al Brasil, i Maximilià, a Mèxic.

empirisme *FILOS* Conjunt de doctrines filosòfiques que neguen la possibilitat de qualsevol mena de coneixement que no provingui de l'experiència, consistent en les dades de la percepció sensorial. Les idees i conceptes de la ment deriven, en últim terme, de l'experiència i, en aquest sentit, l'empirisme s'oposa, des d'un punt de vista gnoseològic i epistemològic, al racionalisme, que pretén donar a l'esperit lleis i conceptes propis, sia innats o *a prio­ri*, i a l'idealisme, que postula una realitat fora de l'abast de la percepció sensorial. No obstant això, moltes filosofies de caire empirista adopten en alguns punts expli­cacions innatistes i racionalistes. Lligat a l'*escepticisme*, el *sensualisme*, el *positivisme*, el *nominalisme*, etc, que tendeixen a for­mar un conjunt coherent, l'empirisme forma part de sistemes filosòfics molt diversos. Els primers a adoptar posicions netament empíriques foren Sext Empíric i les escoles estoica i epicúria. Aristòtil pre­sentà també alguns trets marcadament empírics. En la filosofia moderna, Francis Bacon formulà els principis d'un mètode basat exclusivament en l'experiència. A J.Locke es deu el fet que encara avui hom restringeixi l'ús del terme a l'empirisme anglès, que té com a exponent més desta­cat D.Hume. A la resta d'Europa la Il·lus­tració introduí l'empirisme britànic, i

Kant intentà una síntesi entre aquest i el racionalisme. Al s XIX l'utilitarisme de J.S.Mill representà una posició extrema dins l'empirisme, com també W.James, amb la seva doctrina de **l'empirisme radical**. Al s XX els avenços científics han contribuït a consolidar l'empirisme filosòfic, que s'ha centrat en l'anàlisi lingüística, que ha donat lloc al corrent anomenat **empirisme lògic** o *neopositivisme*.

Empordà, l' Regió natural i històrica del NE de Catalunya a la façana marítima. Consta essencialment d'una plana d'enfonsament d'època neogènica i quaternària, que enllaça les ribes al·luvials de la Muga, el Fluvià i el Ter, delimitada a l'W per la Garrotxa i el Pla de l'Estany amb la falla de l'estany de Banyoles i iniciadora de la Serralada Transversal. Dos massissos paleozoics tanquen la plana: al N, el pirinenc de l'Albera, i al SW, el de les Gavarres i prolongat, al S, pel també mediterrani de la Selva. El comtat d'Empúries, el més autònom dels llevantins respecte a Barcelona, es dividí en les comarques de l'→***Alt Empordà*** i el →***Baix Empordà***.

empresa *ECON* Unitat econòmico-jurídica que duu a terme la síntesi dels elements de la producció, per a l'obtenció de béns o de serveis destinats al canvi. La combinació dels factors de la producció és, ahora, tècnica, en el sentit de reunir els elements necessaris (capitals, mà d'obra, emplaçament, patents, etc), i comercial, en el sentit de tenir en compte els preus dels elements utilitzats i les diverses magnituds de l'entorn econòmic. Aquesta combinació constitueix una entitat, dotada d'una existència jurídica, com en el cas d'una societat, o bé com un agrupament de persones sense vincle d'associació entre elles. L'activitat de l'empresa, destinada a la producció de béns o a la prestació de serveis, implica un risc, i a aquest risc són exposats els resultats de l'empresa, els seus membres o àdhuc la seva pròpia existència. L'entitat econòmica que respon més clarament a les característiques esmentades és l'anomenada **empresa privada**, estretament lligada al sistema d'economia capitalista i caracteritzada per la llibertat d'acció de l'empresari en l'elecció dels mètodes de producció, però sotmesa a les limitacions derivades de la competència i de les condicions conjunturals i estructurals de l'àmbit en què actua. L'objectiu principal de l'empresa capitalista és la maximització del benefici. La moderna gran empresa neix i es configura a través de la concentració de diverses societats, l'absorció d'unes per unes altres i la diversificació de la producció. Els poders públics tendeixen a restringir a favor propi el domini de les empreses privades creant enfront d'aquestes un sector públic o semipúblic en el qual l'estat actua en graus diferents com a empresari.

Empúries Antiga ciutat a la costa del golf de Roses, al terme actual de l'Escala (Alt Empordà). Comprèn tres unitats diferents: una factoria grega (*Paleàpolis*) establerta a l'antic illot on avui hi ha el poble de Sant Martí d'Empúries, una ciutat grega al costat de la platja, que ha estat anomenada modernament *Neàpolis* ('ciutat nova'), i una ciutat romana que sorgí després de l'ocupació romana, durant els ss II i I aC, al costat de la Neàpolis grega. L'establiment de la platja (Neàpolis) ja existia abans del 550 aC, i anà prenent el caràcter d'una petita ciutat, defensada de manera natural pel curs del Fluvià, que desemboca al nord, i del Ter, que en aquella època desembocava al sud. Les excavacions començaren el 1907 sota la direcció de Josep Puig i Cadafalch i han estat continuades de forma sistemàtica fins a l'actualitat (des del 1940 depenen del Museu Arqueològic de Barcelona). La ciutat grega, segons les restes posades al descobert, fou emmurallada pels tres cantons de terra i tenia una única porta d'entrada. Al centre hi havia una petita plaça, l'àgora, i un dels barris extrems era la zona dels temples, on fou trobada l'estàtua d'Asclepi o Esculapi. El període romà, comportà, durant la primera meitat del s II aC, d'un *praesidium* romà al costat de la ciutat grega que, a la fi del segle s'havia convertit en una ciutat d'unes 20 ha, de planta regular, emmurallada i amb un gran fòrum central. Durant un temps romangueren les dues ciutats separades físicament. Les reformes de Cèsar i August feren la unificació jurídica, bé que durant l'època romana fou conegut com a *Empo-*

riae, en plural, i tingué categoria de municipi. Fou seu episcopal a l'època visigòtica i posteriorment es despoblà gairebé en la seva totalitat. Només romangué ocupada la Paleàpolis (actual Sant Martí d'Empúries).

Encantats, els Serra dels Pirineus axials, de direcció NE-SW, divisòria entre les conques de la Noguera Pallaresa i la Noguera Ribagorçana. És inclosa dins el parc nacional d'Aigüestortes i de Sant Maurici. És el resultat d'una intrusió granítica potent incrustada en el Paleozoic, en contacte amb el qual originà una aurèola metamòrfica. Donen nom a la serra els dos “germans” Encantats, situats a l'angle NE: el **Gran Encantat**, de 2 747 m, al S, i el **Petit Encantat**, de 2 738 m, al N, separats per una enforcadura.

Encarnació, l' Dogma segons el qual en Crist, criatura humana, es manifesta personalment, per la unió hipostàtica, el Verb de Déu. La idea més genèrica d'un ésser diví que entra en la carn (en un cos humà) pertany al patrimoni religiós comú en l'àmbit complex de les manifestacions de la divinitat. En la formació del concepte cristià d'encarnació, foren decisius, d'una banda, el llenguatge bíblic, que sovint anomena “carn” la realitat humana total (cos i esperit) i, de l'altra, les expressions de l'evangelista Joan, com “el Verb es féu carn”. Ireneu de Lió encunyà l'expressió “encarnació del Verb de Déu”, que s'afermà progressivament. L'aparició de l'arianisme i de l'apol·linarisme, que coincidien, en matèria cristològica, a defensar la substitució de l'ànima humana de Crist pel Verb de Déu, féu perillós l'ús de la noció d'encarnació: el Verb s'hauria encarnat en un cos i no en un home (sense ànima no hi ha home veritable). Malgrat tot, la noció d'encarnació es mantingué com a element bàsic de la cristologia, acompanyada, ja des del concili de Nicea (325), de la remarca que “encarnació” equival a “humanització”.

encàustic *ART* Tècnica pictòrica consistent a treballar els colors amb cera blanca com a vehicle, en fred o escalfant-la. Una gran part de la pintura clàssica grega fou feta amb aquesta tècnica, i també els retrats funeraris de les mòmies d'època romana del Faium.

encèfal *BIOL* Part del sistema nerviós central continguda en el crani i que comprèn el cervell, el cerebel i el bulb raquidí. En tots els vertebrats presenta un mateix pla estructural general, però amb variacions pròpies de cada grup. Durant el desenvolupament embrionari, l'encèfal apareix com un petit engruiximent a l'extrem del tub neural que posteriorment es divideix en tres parts, l'anterior o *prosencefal*, la mitjana o *mesencefal* i la posterior o *romboencefal*. Al prosencefal es diferencien el lòbuls olfactoris, el cervell i la regió talàmica, amb l'hipotàlem, que regula el metabolisme i la major part de les accions involuntàries. Al mesencefal es diferencien els lòbuls òptics, que regulen l'activitat dels ulls. Al romboencèfal es distingeix el cerebel, que coordina els moviments musculars i l'equilibri, i el bulb raquidi, que s'encarrega de regular les activitats vitals (moviments respiratoris i cardíacs, deglució, etc).

encefalitis *PAT* Malaltia inflamatòria del cervell causada per virus o per una reacció

d'hipersensibilitat. Quan, a més a més, és afectada la medul·la espinal, hom l'anomena *encefalomielitis*. El nombre d'agents causants vírics és força alt, però es destaquen els del grup dels herpes.

encens *FARM/RELIG* Goma resina extreta de distintes espècies d'arbres del gènere boswèl·lia mitjançant incisions fetes al tronc. Es presenta en forma de llàgrimes de color groc o vermellós i produeix una olor aromàtica en cremar. És emprat per a fixar perfums i com a fumigatori. El costum, practicat en moltes religions, de cremar encens i altres substàncies aromàtiques fou introduït en les cerimònies funeràries per contrarestar, sembla, les pudors. En el judaisme i en el cristianisme siríac tenia un sentit sacrificial i purificador.

enciam [*Lactuca sativa*, família de les compostes] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual amb fulles basals grosses, de 10 a 25 cm de llarg, blanques, oblongues o ovals, i enteres o dentades. Fa tiges floríferes de 50 a 100 cm d'alçària, amb capítols grocs. N'hi ha moltes varietats, entre les quals es destaquen l'enciem escaroler o enciam francès (varietat *capitata*) o l'enciam amarg (varietat *romana*).

encíclica *CATOL* Document oficial del papa mitjançant el qual exerceix el seu magisteri ordinari. El terme, que significa ‘circular’ i que apareix ja al s VII, restà fixat en aquest sentit al s XVIII. Hom sol conèixer i citar les encícliques indicant-ne les paraules inicials.

enciclopèdia *LIT* Obra en què és exposat el conjunt de les coneixences humanes o de les referents a una ciència, en articles separats, generalment disposats per ordre alfabètic. Es diferencia del *diccionari* en el fet que presenta, ultra la definició, una informació, tan completa com és possible, dels mots enregistrats. Tot i que les enciclopèdies no aparegueren fins al s XVIII, hi ha obres anteriors que, per llur enfocament, poden ésser considerades com a tals. A partir del s XVII hom ja troba reculls extensos que en reben el nom. I al s XVIII hom començà de publicar obres extenses on la informació enciclopèdica completava les definicions dels mots, ordenats alfabèticament, com la *Cyclopaedia* de Chambers (1728), model de l'*Encyclopédie* de Diderot i D'Alembert. La tradició enciclopèdica del s XVIII continuà al s XIX amb trets similars. Però al s XX hom tendeix a la publicació d'enciclopèdies especialitzades en diverses matèries, i les enciclopèdies generals solen ser diccionaris enciclopèdics, com la *Gran Enciclopèdia Catalana* (1969-80; 1986-89).

enciclopedisme *FILOS* Visió de la natura i de la societat, variant radical de la ***il·lustració***, pròpia dels creadors de l'Enciclopèdia. El pensament enciclopedista pot ésser identificat amb el dels anomenats “filòsofs” francesos de la segona meitat del s XVIII. Fora de França, influí especialment a Suïssa, a Polònia i a les penínsules ibèrica i italiana. En rebutjar el dogmatisme i la tradició establerta, basant-se visiblement en el racionalisme i l'empirisme, els enciclopedistes pretenen d'assolir l'objectivitat crítica mitjançant la unió entre ciència i tècnica, entre raó i praxis social. Les realitats són contemplades amb un esperit historicista i omnicomprensiu: són ordenades de manera interrelativa, de forma que constitueixin una totalitat coherent i comprensible. Llur

posició humanista i antiteològica condueix els més conseqüents d’entre ells a un materialisme antimetafísic en les “ciències naturals” i en la teoria del coneixement (sensisme). En el terreny socioeconòmic, acullen certes doctrines i directrius fisiocràtiques i els postulats de llibertat de producció i de comerç. Política­ment, basen llurs teoritzacions en la sobirania nacional, la llibertat individual del ciutadà i la igualtat jurídica. Llur acció ajudà a fer veure a la burgesia, d’on provenien llurs addictes, la necessitat de la presa del poder polític. De llurs rengles sorgiren els *idéologues*, que tingueren força pes durant el període directorial i napoleònic. L’interès a trobar la raó de les coses donà origen a la conformació d’una crítica estable, un dels capdavanters de la qual fou precisament Diderot, que esdevingué un defensor del paper dels sentiments —de les “passions”— i de la natura com a font d’inspiració. La burgesia culta, sustentadora de les idees enciclopedistes, refusava, d’altra banda, la retòrica barroca, desproveïda ja d’efectivitat social.

Encina, Juan del (Salamanca 1468 — Lleó 1529) Poeta, músic i dramaturg castellà. Estudià a Salamanca i estigué al servei del duc d’Alba. A Roma fou cantor dels papes Alexandre VI, Juli II i Lleó X, i el 1519 fou ordenat sacerdot i peregrinà a Jerusalem. La seva obra poètica (*Cancionero*, 1496) aplega composicions de joventut, de to popular. Les encapçala un *Arte de la poesía castellana*, que conté alguns indicis de la preceptiva renaixentista. Més important és la seva obra dramàtica, on es palesen els vessants medieval i renaixentista de l’autor. Al primer pertanyen peces de caràcter religiós (tres *Églogas* nadalenques, dues *Representaciones o Autos* de la Passió) i profà (*Égloga de Carnaval o de Antruejo*, *Auto del Repelón*, *Égloga de Mingo, Gil y Pascuala* i *Triunfo del amor*), i al segon, de l’època romana, l’*Égloga de Fileno, Zambardo y Cardonio*, la de *Plácida y Victoriano* i la de *Cristino y Febea*.

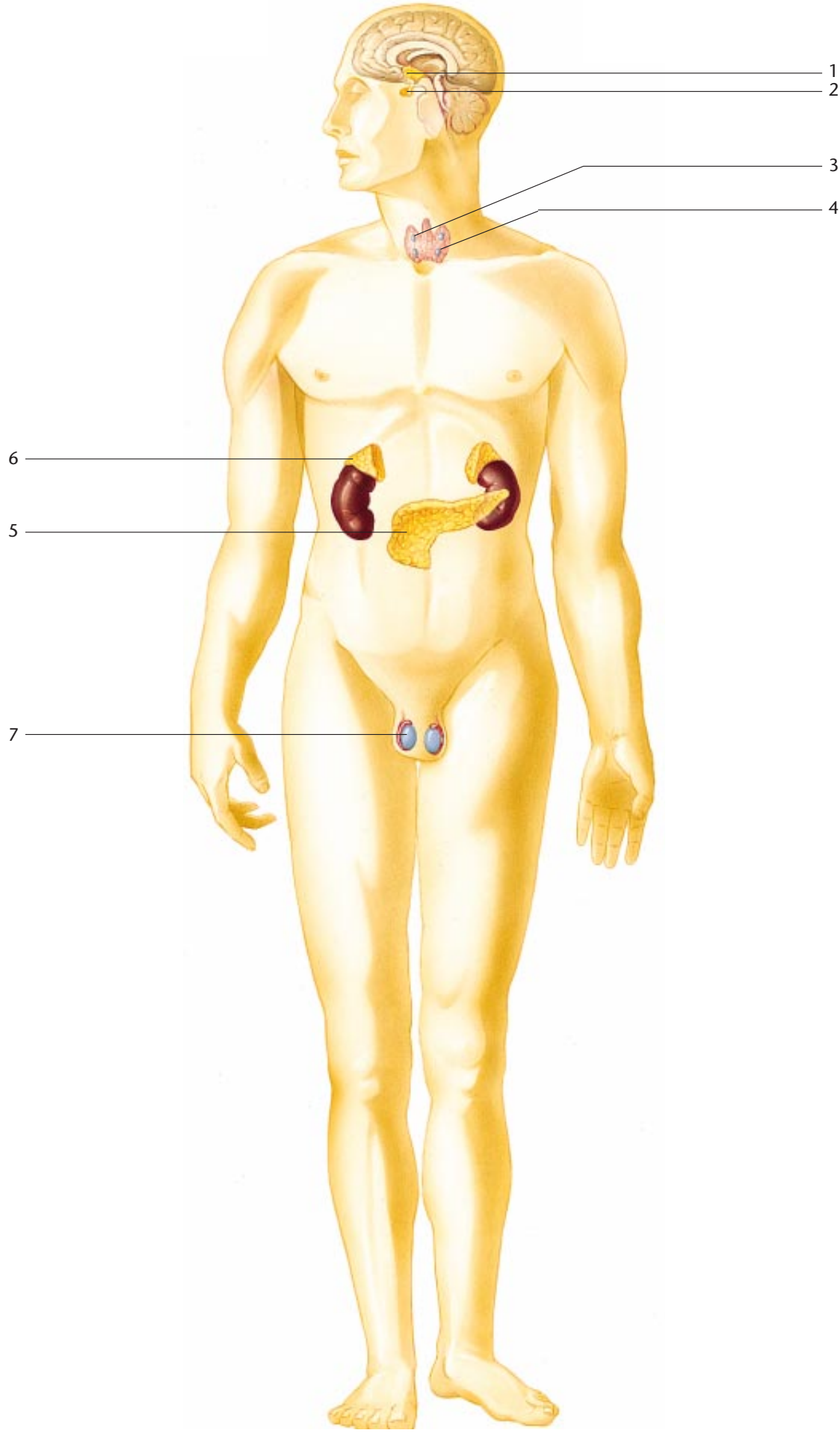
endèmia *MED* Malaltia que regna habitualment en una determinada regió. Les endèmies infeccioses tenen per focus unes condicions ambientals que alhora n’afavoreixen la conservació, com és ara la malària en les regions pantanoses. En determinades condicions les endèmies infeccioses esdevenen epidèmies.

endívia [*Cichorium intybus*, família de les compostes] *BOT/AGR* Varietat de xicoira caracteritzada per les fulles imbricades i apinyades i amb el nervi central molt desenvolupat i carnós. El conreu és fet dins de caves sobre fems o terra femada, i per això les fulles agafen un color blanquinós o groguenc característic. El principal productor és Bèlgica.

endocrí *BIOL* **1 glàndula endocrina** Glàndula que no té conducte excretor i vessa a la sang la seva secreció. **2 sistema endocrí** Conjunt d’òrgans especialitzats que sintetitzen i secreten a la sang les hormones. Els òrgans principals de què es compon són l’hipotàlem, la hipòfisi, la tiroide, les paratiroides, el pàncrees, les glàndules suprarenals, les gònades i l’epí­fisi. Cadascun d’aquests òrgans elabora unes hormones determinades, amb accions específiques sobre un teixit o un altre. La regulació d’aques sistema és exercida, fonamentalment, per l’hipotàlem i la hipòfisi. Entre d’altres funcions que desenvolupa el sistema, cal destacar el creixement corporal, l’activitat metabòlica cel·lular, l’aprofitament de les substàncies nutritives, el desenvolupament de les característiques sexuals, etc.

endogàmia *ANTROP* Regla que estableix l’obligació de contreure matrimoni amb persones del propi grup, clan, etc. Oposada a l’exogàmia, per regla general l’endogàmia és característica de societats que presenten una estratificació social accentuada i, dins d’aquestes, és practicada sobretot per les aristocràcies i pels grups dominants per tal de mantenir llurs privilegis.

endorreisme *HIDROL* Fenomen pel qual la xarxa hidrogràfica d’una regió no desemboca al nivell de base general oceànic. Les aigües superficials desguassen als sectors més depressits i hi constitueixen llacs i aiguamolls d’extensió variant. L’endorreisme s’explica fonamentalment per l’aridesa climàtica (manca de precipitacions i forta evaporació), però es pot haver format també pel relleu (cubeta tancada) i per la natura del terreny (infil-

Localització dels diversos òrgans que formen el **sistema endocrí**: 1, hipotàlem; 2, hipòfisi; 3, tiroide; 4, paratiroides; 5, pàncrees; 6, glàndules suprarenals, i 7, gònades (testicles en l'home i ovaris en la dona)

endoscòpia dels bronquis (broncoscòpia)

l'habitatge en coves, avencs o estructures a l'aire lliure, mentre que, pel que fa als rituals funeraris, és el període del megalitisme, de les coves sepulcral*s* i dels enteraments col·lectius. Grups ceràmics característics són el veracià, o el campaniforme. Jaciments propis d'aquest període són el del Coll (Llinars del Vallès) o La Ereta del Pedregal (Navarrès). A les Balears, l'eneolític és molt ben representat pel poblat de la cultura campaniforme de Son Ferrandell (Valldemossa).

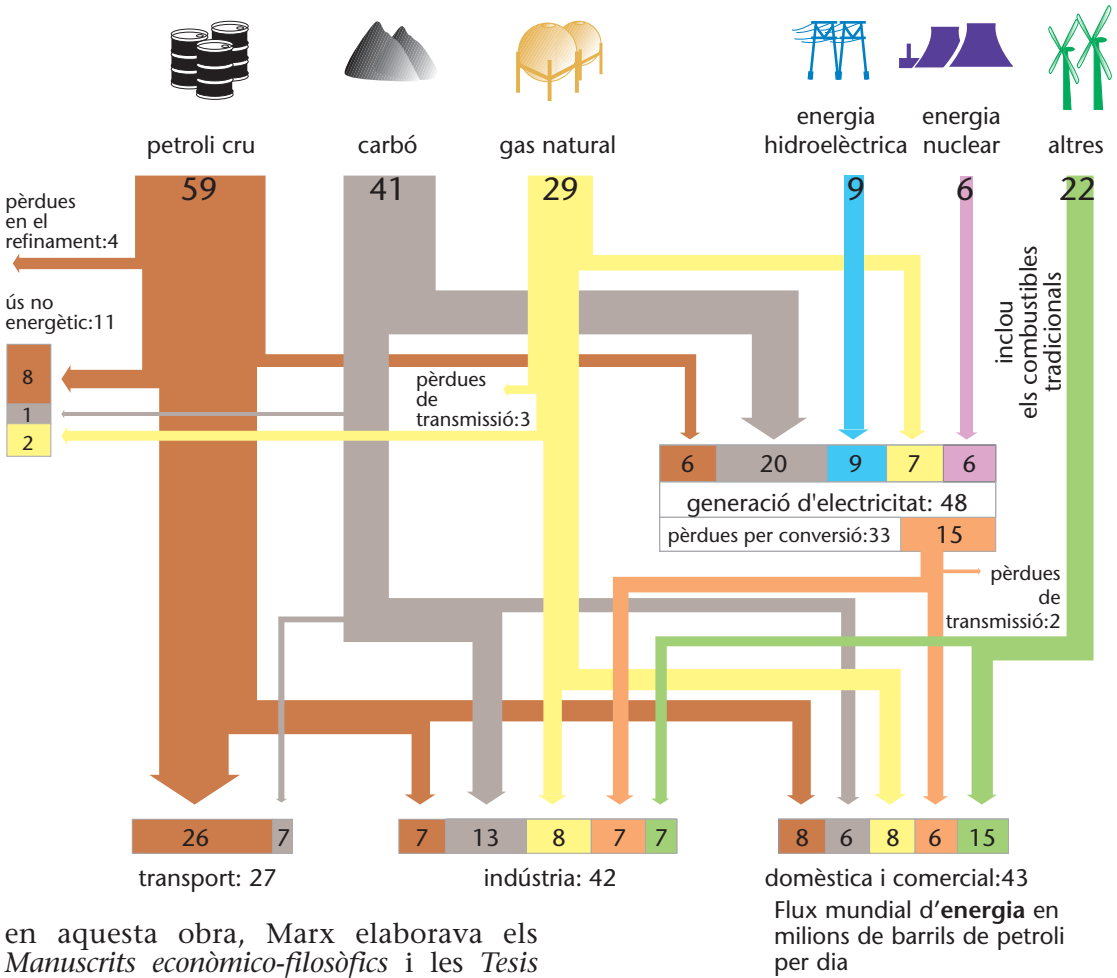
energia *FÍS/QUÍM/TECNOL* Capacitat d'un sistema físic per a produir un treball. Aquesta definició és la més estesa, però és millor de definir-la com allò que, en produir-se un treball, disminueix en una quantitat igual al treball produït. L'energia, doncs, és mesurada en les mateixes unitats que el treball. La noció d'energia, latent ja en la mecànica clàssica, apareix definida com a conseqüència de les investigacions de J.P.Joule i N.L.S.Carnot sobre la interconversió calor-treball mecànic i gràcies a la teoria de H.L.F.Helmholtz que relaciona el treball fet per un sistema isotèrmic amb l'energia interna i l'entropia d'aquest sistema. L'energia no va lligada solament a la idea de treball mecànic, sinó també al treball elèctric, químic o calorífic, i hom pot parlar, doncs, d'energia elèctrica, química i calorífica. Si en un sistema físic aïllat desapareix una certa quantitat de treball, o un equivalent d'aquest treball, pertanyent a diverses formes de l'energia, la mateixa quantitat de treball ha d'aparèixer sota unes altres formes (lleï de conservació de l'energia). Els treballs de W.Thomson i de R.J.E.Clausius fets a mitjan s XIX posaren en evidència el procés de degradació de l'energia, de manera que hom pot enunciar que l'energia es conserva, però també es degrada (entropia, segon principi de la termodinàmica). Posteriorment, i arran de la teoria d'A.Einstein sobre l'equivalència entre massa i energia (1905), hom amplià el principi de conservació, i actualment no hi ha distinció entre la conservació de la massa i la conservació de l'energia (teoria de la relativitat, llei de conservació). El 1900, Max Planck havia formulat la *teoria dels quanta* d'energia (mecànica quàntica), que aportava un concepte fonamental per al coneixement de l'energia —la seva natura discontinua— i feia possible la interpretació de molts fenòmens fins aleshores inexplicats. La manifestació de l'energia es pot presentar sota diverses formes, que, pel principi de conservació de l'energia, es poden transformar les unes en les altres. L'energia pot ésser classificada en mecànica, termodinàmica, electromagnètica i nuclear. *L'energia mecànica* és la deguda a les variables geomètriques i dinàmiques del sistema, des d'un punt de vista macroscòpic, i és la que respon a l'esquema matemàtic més senzill. Si hom considera un punt material de massa constant (*m*) sotmès a un camp de forces F(x) produït per un potencial *V*(x), x=x(*t*) essent el vector de moviment del punt, hom defineix l'energia mecànica del sistema amb l'expressió *E* = 1/2*m(dx/dt)*² + *V*(x). El primer sumand és funció única­ment de la velocitat v=*dx/dt*, i hom l'anomena *energia cinètica*. La funció *V*(x) és anomenada *energia potencial*, i depèn només de la posició del sistema en el camp de forces. En el cas de caiguda lliure, *V*(x) = *mgh*, *h* essent l'altura del sistema respecte al nivell de referència, i *g*, l'acceleració de la gravetat. Si el moviment és de rotació, l'energia cinètica és*T* = 1/2*Iω*², *I* essent el moment d'inèrcia, i ω, la velocitat angular. *L'energia potencial de deformació* és deguda a les propietats elàstiques d'un cos deformat. Des d'un punt de vista molecular i tenint en compte les variables termodinàmiques, hom pot definir l'*energia interna* *U* d'un sistema com la suma de les energies cinètiques de les molècules i l'energia potencial de les forces intermoleculars. Cadascun dels àtoms o molècules d'un cos o d'una substància presenta uns moviments de rotació, translació i vibració, respecte a la posició d'equilibri, més o menys intensos segons la temperatura. Des d'aquest punt de vista hom pot assimilar l'*energia tèrmica* a l'energia cinètica de les molècules, tal com ho formulà L.Boltzmann en la seva teoria cinètica dels gasos. L'energia interna no és una magnitud mesurable d'una forma absoluta, sinó que hom mesura solament les variacions d'energia entre dos estats del sistema (primer principi de la termodinàmica). De la manifestació d'aquesta energia o de la natura del feno-

men, hom pot parlar d'energia cinètica, d'energia potencial, d'energia tèrmica, etc. La noció d'energia té un caràcter més general que el de treball, ja que aquest darrer és una forma d'energia. La noció d'energia és més general que la de treball, ja que aquest darrer és una forma d'energia. La noció d'energia és més general que la de treball, ja que aquest darrer és una forma d'energia.

men, hom pot parlar d'energia cinètica, d'energia potencial, d'energia tèrmica, etc. La noció d'energia té un caràcter més general que el de treball, ja que aquest darrer és una forma d'energia. La noció d'energia és més general que la de treball, ja que aquest darrer és una forma d'energia.

men que la produeix depèn el nom que hom li dóna. Hom anomena *energia d'enllaç* o *energia de formació* la diferència entre l'energia d'una molècula i la dels àtoms que la formen, *energia de dissociació* l'energia alliberada en la dissociació d'un compost, *energia d'activació* l'augment d'energia necessari perquè es produeixi una reacció química (energia d'activació) i *energia de ressonància* la diferència entre l'energia de formació teòrica i l'energia de formació real d'un compost ressonant (*ressonància*). L'*energia lliure* relaciona la variació d'energia interna (*U*) o d'entalpia (*H*) amb la variació de l'entropia (*S*) d'un sistema i serveix per a indicar en quina direcció evolucionarà espontàniament el sistema (afinitat). En els processos a pressió constant hom emprà l'*energia lliure de Gibbs* (*G*), definida per la relació *G* = *H* - *TS*, *T* essent la temperatura del sistema, mentre que hom emprà l'*energia lliure de Helmholtz* (*A* = *E-TS*) per als processos a volum constant. A les energies mecànica i termodinàmica hom ha d'afegir l'energia derivada de la natura electromagnètica de la matèria (*energia electromagnètica*). Aquesta es manifesta bàsicament de dues maneres: transformant-se en energia cinètica de les càrregues elèctriques que són a la seva zona d'influència —que pot esdevenir calor (efecte *Joule*) o energia mecànica (motors elèctrics)— o propagant-se com a *energia radiant* fora del medi on ha estat produïda en forma d'ones electromagnètiques —que poden esdevenir després energia lluminosa, etc— o també, a escala atòmica, emetent partícules portadores d'una certa quantitat d'energia determinada per la llei de *Planck* (efecte fotoelèctric). El darrer tipus d'energia és l'*energia nuclear*, que manté els components del nucli atòmic reunits en un espai molt reduït. La massa d'un nucli atòmic és inferior a la suma de les masses de les partícules elementals que el formen (*defecte de massa*). Aquest defecte de massa correspon a l'aparició d'una energia de cohesió absorbida per l'estructura nuclear. Aquesta energia pot ésser alliberada en forma d'energia radiant i d'energia cinètica de les partícules que són expulsades del nucli. La utilització de l'energia com a font de treball ha estat sempre una necessitat essencial per a l'home i un dels factors fonamentals del desenvolupament econòmic i del progrés tècnic moderns. Fins a l'inici de la revolució industrial hom emprava, com a fonts d'energia, la força muscular de l'home i dels animals, l'energia hidràulica i l'energia eòlica per a la producció de treball mecànic, i combustibles vegetals per a l'obtenció de calor. L'aparició de la màquina de vapor, ideada per D.Papin el 1690 i perfeccionada per J.Watt el 1785, i la transformació de la roda hidràulica en turbina (1827) marcaren el principi del desenvolupament de les tècniques d'explotació de l'energia. A l'inici del s XX, la construcció dels primers motors de combustió donà l'impuls definitiu en l'obtenció d'energia mecànica a partir de la calor. La invenció del generador de corrent altern permeté un considerable augment de les potències obtenides. Avui, les fonts d'energia més emprades són els salts d'aigua, els combustibles i la fissió nuclear, i, amb més poca importància, l'energia solar, l'eòlica, la geotèrmica i la de les mareas. La font més important d'energia és constituïda pels combustibles, la utilització dels quals ha sofert una gran expansió els darrers vuitanta anys. El tercer tipus d'energia més emprada és l'*energia nuclear*, obtinguda generalment per la fissió dels nuclis de substàncies com l'urani, el plutoni, el tori, etc; la tecnologia de les reaccions de fusió nuclear no és encara prou desenvolupada per a permetre llur explotació industrial i és emprada únicament experimentalment. L'energia nuclear té aplicació bàsicament en la producció d'energia elèctrica i en la propulsió de vaixells.

Engels, Friedrich (Wuppertal-Barmen, Wuppertal 1820 — Londres 1895) Filòsof alemany. Fill d'una família pertanyent a la burgesia industrial renana, conegué aviat les penoses condicions dels treballadors, tant a Alemanya com a Anglaterra, i arribà a posicions teòriques i polítiques revolucionàries. Afiliat al moviment Junges Deutschland i a l'esquerra hegeliana, el seu llibre *Die Lage der arbeitenden Klassen in England* ('La situació de la classe obrera a Anglaterra', 1845) postula la necessitat d'una transformació radical de caire comunista. Mentre Engels treballava

en aquesta obra, Marx elaborava els *Manuscripts econòmico-filosòfics* i les *Tesis sobre Feuerbach*, arribant a similars conclusions teòriques i polítiques, per bé que en Engels predominava un caràcter concret i en Marx es donava un alt nivell d'abstracció, fet que facilità llur col·laboració. D'aquesta col·laboració sortiren el *Manifest der Kommunistischen Partei* ('Manifest del partit comunista', 1848) i la constitució, el 1864, de l'Associació Internacional de Treballadors. Instal·lat a Manchester des del 1848, any que prengué part en la temptativa revolucionària del poble alemany, seguí deprop els estudis d'economia en què Marx s'havia concentrat, com també els grans progressos que es produïren en gairebé tots els camps del saber. Això li permeté, després, d'acomplir dues tasques fonamentals per al desenvolupament del materialisme històric i dialèctic: la primera, de completar i preparar l'edició de bona part (volums II, 1885, i III, 1894) d'*El capital*, obra que Marx havia deixat inacabada; i la segona, d'elaborar els treballs *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* ('La revolució de la ciència del senyor Eugen Dühring', obra coneguda com l'*Anti-Dühring*), *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates* ('L'origen de la família, de la propietat privada i de l'estat', 1884) i *Dialektik der Natur* ('Dialèctica de la natura', escrita entre el 1873 i el 1883 i publicada pòstumament, el 1925). Aquestes últimes obres han servit, a la llarga, per a caracteritzar Engels com un pensador de segona fila, en qui hom situa l'origen dels corrents hegelians o positivistes d'alguns sectors del **marxisme**.

enginyeria *ENG* Art d'aplicar els coneixements científics a la invenció, al perfeccionament o a la utilització de les tècniques en totes llurs determinacions dins el camp industrial. S'ocupa també de l'aspecte tècnic de la fabricació de mercaderies o del proveïment de serveis a la col·lectivitat; el factor econòmic, però, hi és fortament condicionant i, típicament, les seves realitzacions són un compromís funció-preu. Les motivacions més immediates de l'enginyeria són de caire econòmic: produir a preu més baix, fer obres que afavoreixin el progrés econòmic, etc. Les línies concretes d'actuació són funció de factors circumstancials que evolucionen de manera imprevisible, com ara descobertes científiques, situacions sociopolítiques, etc, i a cada estat són fortament influïdes pels dirigents. La defensa nacional fa desitjable de promoure les indústries bèl·lica, pesant i aeronàutica. L'enginyeria s'ha desenvolupat entorn de problemes industrials existents. D'origen pragmàtic, l'enginyeria participa de les ciències d'una manera típicament interdisciplinària. Per raons històriques, hom pot agrupar les diferents especialitats en les quatre grans branques ja esmentades (civil, mecànica, elèctrica i química). L'**enginyeria civil** tracta del projecte i l'execució d'obres públiques i d'altres obres d'enginyeria característicament estàtiques, com per exemple ponts, carreteres, autopistes, túnels, ports, preses, canals, plantes industrials, etc. La tasca principal de l'enginyer civil és el disseny

endívia (Cichorium intybus)

físic de les estructures. Per a una estructura donada cal fer una estimació de les forces que hi actuen. Aquestes forces són les anomenades *càrregues* o *sol·licitacions* que hi poden actuar durant la seva vida útil, i poden consistir en el pes de les parts de la mateixa estructura, en càrregues útils d'objectes o forces a suportar, càrregues mòbils, força del vent o de la neu, etc. Un cop estimades les forces, cal projectar un sistema d'elements estructurals —bigues, jàsseres, tirants, pòrtics, columnes, etc— que les resisteixin. La unió de l'estructura amb el sòl és objecte de la disciplina anomenada *fonamentacions*. L'**enginyeria mecànica** és l'aplicació dels principis de l'enginyeria per mitjans mecànics. L'enginyer mecànic té per professió de projectar, executar i conservar maquinària industrial i d'establir i dirigir indústries mecàniques. El marc de treball de l'enginyer mecànic inclou l'aprofitament de l'energia mecànica d'origen tèrmic o hidràulic, la producció de maquinària, com ara màquines-eines, maquinària bàsica per a l'explotació dels recursos naturals, màquines i elements mecànics emprats en diverses activitats, etc. Pertany també a l'enginyeria mecànica allò que es refereix a elements per al transport de persones i mercaderies. L'interès per la indústria aeronàutica, originat a la Primera Guerra Mundial, féu que el projecte, la construcció i l'operació d'avions passessin a constituir una branca independent anomenada **enginyeria aeronàutica**. Més recentment, en la producció d'energia d'origen tèrmic, l'aprofitament de l'energia nuclear en centrals generadores d'energia elèctrica ha fet desenvolupar l'*enginyeria nuclear*. L'**enginyeria elèctrica** (i **electrònica**) és la ciència i l'art del desenvolupament i aplicació de l'energia elèctrica en benefici de l'home. L'objectiu de l'enginyer elèctric és, en termes generals, l'adaptació de l'energia elèctrica a l'extensa gamma d'aplicacions industrials. Iniciada aquesta especialitat a la darrerria del s XIX, l'esforç dels enginyers elèctrics se centrà en el projecte de màquines elèctriques i en la transformació i distribució de l'energia elèctrica. La telefonia, la telegrafia, la il·luminació i la construcció d'acumuladors foren unes altres línies de desenvolupament. En la producció d'energia, la demanda ha obligat a construir grans unitats productores i de transformació. És de notar el progrés experimentat per l'electrònica. La introducció dels components semiconductors i dels circuits integrats —en la progressiva tendència vers la microelectrònica— ha incidit fortament en les aplicacions de l'electricitat, i d'una manera especial en les de transmissió i tractament d'informació. L'**enginyeria química** és l'enginyeria del canvi químic. Tracta del projecte, execució i operació de les instal·lacions per a fabricar els productes de les indústries químiques i de l'establiment i direcció d'aquestes indústries. El primer gran avenç en l'estudi de l'enginyeria química sorgí amb la introducció del concepte de les *operacions unitàries*. Consisteix a reconèixer que qualsevol procés químic de fabricació es pot descompondre en una sèrie d'operacions elementals realitzables en elements individualitzats d'un equip —columnes de destil·lació, filtres, premsa, molins de martells, etc— i que el nombre de modalitats d'operació és molt reduït. Algunes de les operacions unitàries més importants són transferència de calor, flux de fluids, transvasament de materials sòlids, filtració, destil·lació, extracció, barreja i fluidificació. En fer atenció a la reacció química que es produeix, s'estableixen els anomenats *processos unitaris*, com la nitració, l'esterificació, la hidrogenació, la sulfonació, la fermentació i la polimerització. La química dels derivats del petroli (*petroleoquímica*) i l'obtenció de polímers (els anomenats *plàstics*) constitueixen branques destacades en el progrés recent de l'enginyeria química. Hi ha, a més, algunes branques de l'enginyeria de caràcter interdisciplinari com, per exemple, la **bioenginyeria**, amb les seves subbranques *d'enginyeria bioquímica* i *d'enginyeria biomèdica*, que considera el cos humà com una planta de procés bioquímic i estudia la substitució d'òrgans defectuosos per aparells artificials. L'**enginyeria agronòmica** és l'enginyeria que aplica els conceptes generals al desenvolupament de l'agronomia. Una de les seves actuacions més importants és la mecanització agrícola, en tots els seus àmbits i adaptada al producte i al tipus de

terrenys, que consta de diferents processos com són la preparació de conreus, l'aplicació dels adobs, la sembra, l'aplicació d'insecticides, la collita, el processament, l'emmagatzematge i la cria del bestiar. La mecanització de l'agricultura no solament augmenta la productivitat directa sinó que, a més, allibera una gran quantitat de superfície agrícola que hom pot dedicar a nous conreus. L'**enginyeria alimentària** és l'enginyeria que aplica els conceptes generals a la realització industrial de la ciència (bromatologia) i la tecnologia dels aliments; les finalitats bàsiques no són gaire diferents de les de l'enginyeria química, si bé té com a disciplines pròpies alguns processos específics com ara l'aromatització, o la fregida o la torrada.

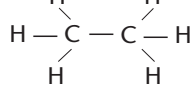
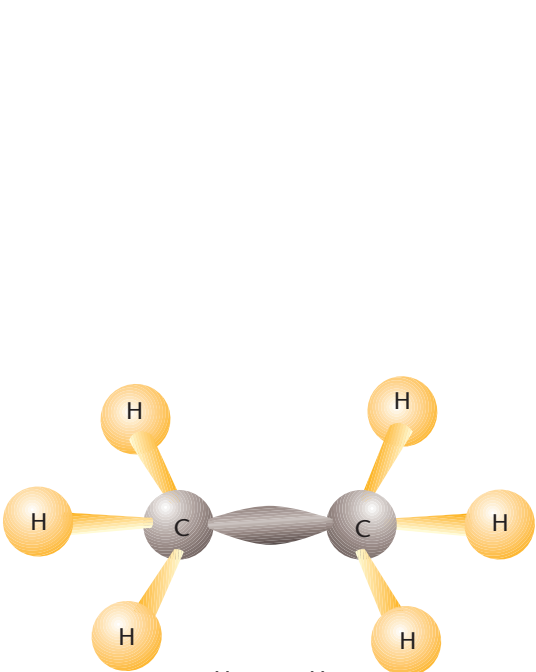
engranatge *TECNOL* Sistema de rodes dentades que engranen les unes amb les altres de manera que el moviment de l'una es transmet a l'altra. Els engranatges permeten de resoldre el problema de la transmissió d'energia d'un eix a un altre, mantenint una relació definida entre llurs velocitats de rotació. Els cossos bàsics sobre els quals són entallades les dents de l'engranatge són de revolució. Els engranatges solen ésser fabricats amb acer, niló, baquelita o bé fibres comprimides. Per a entallar les dents hom empra fresadores especials, que ho fan automàticament. Hi ha diverses classes d'engranatges: els engranatges cilíndrics, els engranatges cònics, l'engranatge hiperboloide i els engranatges planetaris.

Énguera Municipi i cap de la comarca de la **Canal de Navarrés**, a la zona de llengua castellana del País Valencià (242 km²; 5 042 h [1991]). El seu extens terme ocupa tot el sector meridional de la comarca, a l'àrea sud i est del Caroig. La major part del territori és molt trencat, amb un relleu complicat format per moles, planells i serres tallats per nombrosos barrancs que han format unes grans gorges al terreny calcari; el riu d'Escalona travessa el terme en direcció SW-NE, vers el Xúquer. Al nord-est, el relleu forma la **plana** o **vall d'Énguera**, de 200-300 m alt, que s'obre perpendicularment a la canal de Navarrés estricta, entre la **serra d'Énguera**, darrer contrafort del Caroig, a l'oest, i la serra Plana, que la separa de la vall del riu Cànyoles, a la Costera, a l'est. La zona conreada se centra a la vall d'Énguera i, en menor proporció, al sud-oest (caseries de Navaló i Santig). Hi predomina l'agricultura de secà (23 568 ha), dedicada sobretot a l'olivera i als garrofers (150 ha). El regadiu ocupa 457 ha (arbres fruiters i hortalisses). Hi ha bestiar de llana, que aprofita les extenses pastures, i apicultura. Durant el s XVIII i la primera meitat del XIX, Énguera fou un dels centres tradicionals de la indústria tèxtil valenciana, però a partir d'aleshores decaigué en no aconseguir d'ultrapassar el mode de producció menestral. Actualment és encara, tanmateix, una activitat important. La *vila* (4 670 h [1991]; 256 m alt) és a la vall del seu nom, al peu de la serra Plana. És la capital de la Canal de Navarrés, i fou cap del partit judicial des del 1835 fins a època recent, que ha estat incorporat a Xàtiva. L'església parroquial (Sant Miquel), edificada al s XVI, fou reconstruïda després del terratrèmol del 1748. Énguera fou repoblada per castellans després de la conquesta cristiana. El terme comprèn, a més, les caseries de Navaló, Benalí, Requena, El Puntal i Hoya Redonda, en bona part despoblades.

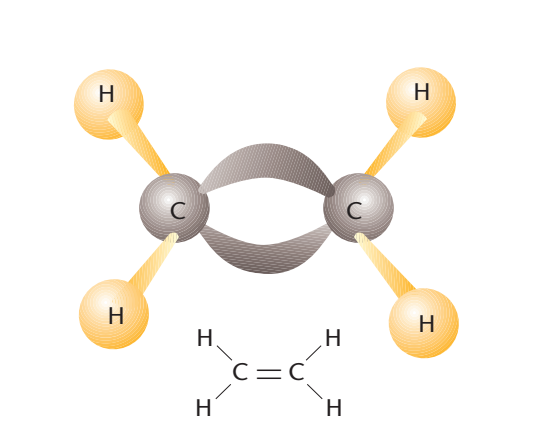
enllaç 1 *INFORM* Mitjà per a connectar els elements d'una estructura de dades o fitxers, o instruccions o programes. Sovint consisteix en una adreça i s'anomena *punter*. Un enllaç que connecta fitxers també s'anomena encadenament.
2 *QUÍM* Interacció entre dos o més **àtoms** el resultat de la qual és la formació d'un compost, és a dir, d'un agregat que és estable dins un cert interval de temperatures i pressions. L'enllaç resulta de les forces de Coulomb entre les càrregues elèctriques positives i negatives del nucli i els electrons. La creació d'un enllaç entre dos àtoms o més va acompanyada, obligatòriament, d'alliberament d'energia i implica llur acostament fins a una certa distància d'equilibri, anomenada *distància d'enllaç*. Un enllaç és més fort i allibera més energia com més petita és aquesta distància. Resulta còmode de considerar separatament tres enllaços diferents, l'*iónic*, el *covalent* i el *metàl·lic*, cadascun dels quals representa un cas límit, tots els casos intermedis essent també possibles. En tots

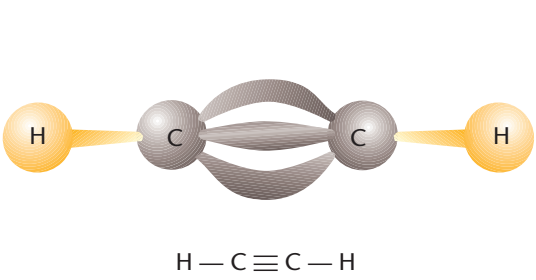
Vista general d'Énguera

enllaç simple d'età

enllaç doble d'etilè

enllaç triple d'acetilè

Ordres d'enllaç

casos, cada nucli conserva prop seu els electrons de la capa de valència. Altra­ment, els electrons de valència són localitzats d'una manera diversa. En l'**enllaç iònic** els electrons de valència es redistribueixen fins a obtenir, per a cada àtom, una configuració electrònica de gas noble o de pseudo-gas noble; això dóna lloc a la formació d'ions de signe contrari. La densitat electrònica passa per un mínim en l'espai entre ambdós ions, i les forces d'enllaç són poc direccionals. La formació conjunta dels ions absorbeix sempre energia, i l'energia alliberada en formar-se l'enllaç prové de llur acostament. Hom anomena *energia reticular* la que resulta de la formació d'un reticle cristal·lí iònic a partir dels ions lliures en estat gasós. En l'**enllaç covalent**, dos àtoms (*enllaç dicèntric*) o diversos àtoms (*enllaç policèntric*) comparteixen tots o alguns de llurs electrons de valència. Els electrons en comú, situats en un nivell d'energia més baix que en els àtoms primitius, són localitzats sobretot en certes regions de l'espai. En general, la densitat electrònica presenta valors màxims en la regió intermèdia entre els àtoms enllaçats, i les forces d'enllaç són molt direccionals. L'energia alliberada en formar-se l'enllaç és en relació directa amb la superposició dels orbitals atòmics. En l'**enllaç metàl·lic** o **enllaç de bandes** els electrons resten totalment deslocalitzats, és a dir, no hi ha cap regió de l'espai privilegiada, i l'enllaç és totalment no direccional. D'aquests tres enllaços, el més important, des del punt de vista químic, és l'enllaç covalent, que és l'únic que permet l'existència de sòlids moleculars, és a dir, de sòlids formats per l'agregació de molècules discretes, unides entre elles mitjançant forces de Van der Waals. En el cas de l'enllaç iònic o del metàl·lic, és el cristall en el seu conjunt el qual ha d'ésser considerat com una sola molècula, car els enllaços s'hi estenen indefinidament en totes tres direccions de l'espai. Les propietats mecàniques i altres propietats físiques de les substàncies depenen en gran part del tipus d'enllaç. Els sòlids metàl·lics són bons conductors de la calor i de l'electricitat, a diferència dels sòlids covalents, propietats que s'expliquen per la presència dels electrons lliures. La teoria de l'enllaç covalent utilitza obligatòriament mètodes d'aproximació i empra com a punt de partida dos models distints, el de l'*enllaç de valència* i el dels *orbitals moleculars*. Malgrat llurs diferències, ambdós menen a resultats convergents. En la teoria de l'enllaç de valència, hom suposa que els orbitals atòmics conserven llur individualitat i que tot passa com si hi hagués entre ells un bescanvi d'electrons segons el concepte de mesomeria. Els orbitals atòmics que participen en l'enllaç poden ésser els normals o bé orbitals híbrids hibridació, que permeten d'assolir valors màxims del recobriment. En la teoria dels orbitals moleculars, hom substitueix els orbitals atòmics monocèntrics per un nombre igual d'orbitals policèntrics que s'estenen al conjunt de la molècula i que hom obté, generalment, combinant linealment orbitals atòmics de valència d'energies similars. Segons que llur ocupació, per un parell d'electrons, condueixi a forces atractives, repulsives o a una resultant nul·la, els orbitals moleculars són anomenats, respectivament, *enllaçants*, *antienllaçants* o *no enllaçants*. Hom anomena *ordre d'enllaç* el nombre de parells d'electrons en orbitals enllaçants, excepte el de parells en orbitals no enllaçants. Els ordres d'enllaç 1, 2 i 3 correspo-

nen a l'*enllaç simple*, al *doble* i al *triple* de la teoria de l'enllaç de valència (compartició d'un, dos o tres parells d'electrons). Com més elevat és l'ordre, més fort és l'enllaç, hi ha més energia alliberada i la distància és menor. Els orbitals moleculars i els enllaços que resulten de llur ocupació es classifiquen segons llur simetria relativament a l'eix d'enllaç. Els més corrents són els que tenen simetria cilíndrica al voltant d'aquest eix (*enllaços σ*) i els que tenen un pla nodal (de densitat electrònica nul·la) que passa per aquest eix (*enllaços π*). Un enllaç simple correspon, en general, a un enllaç σ, un de doble correspon a la superposició d'un enllaç σ i d'un π, i un de triple, a la superposició d'un enllaç σ i de dos enllaços π amb plans nodals perpendiculars. Malgrat que en l'enllaç covalent els electrons que hi participen siguin compartits entre els àtoms enllaçats, quan l'enllaç és heteronuclear, és a dir, quan té lloc entre àtoms diferents, la distribució de les càrregues elèctriques no és simètrica i l'enllaç té una certa *polaritat*. Quan, en un enllaç covalent entre dos àtoms, els electrons del parell que forma l'enllaç no provenen un de cada àtom sinó ambdós del mateix, l'enllaç és anomenat *covalent dative*, *semipolar* o *de coordinació*. L'enllaç de coordinació és un enllaç covalent ordinari però amb polaritat, en general, elevada. Un altre cas particular important en el qual la contribució electrostàtica és especialment alta és el de l'enllaç dèbil anomenat *enllaç hidrogen*.

enllumenat 1 *ELECT* Conjunt de llums que enllumenen un indret qualsevol, especialment els carrers d'un població, una carretera, etc (*enllumenat públic*). Establert d'acord amb certes normes a fi d'aconseguir les característiques tècniques desitjades.
2 *AUT* Conjunt de llums que duu un vehicle a fi d'il·luminar el seu camí (*fars*), indicar la seva posició (*llums de posició*), advertir d'alguna maniobra que hom vol efectuar (*llums intermitents, de marxa enrere*, etc), il·luminar una part del vehicle (*llum de matrícula*), etc.

enquadrernació *GRÀF* Conjunt d'operacions necessàries per a unir les pàgines d'un llibre i protegir-les amb l'aplicació d'unes tapes. Actualment, tots els processos que integren l'enquadrernació estan mecanitzats (**enquadrernació mecànica**) i, en molts casos, gairebé totalment automatitzats. La primera de les operacions que hom duu a terme amb els fulls ja impresos consisteix a plegar-los a la mida desitjada en quaderns de 4, 6, 8, 12, 16 o 32 pàgines. En l'*alçada*, hom procedeix a agrupar per ordre els diferents quaderns que formen un volum per mitjà de les *signatures*. Posteriorment, els fulls es cusen i hom fixa les *guardes* a les pàgines primera i darrera. El bloc així obtingut es talla pels tres costats lliures. Seguidament, hom li aplica les tapes tot fixant dues de les quatre guardes a llur cara interna. Un cop acabat, el llibre és premat per tal d'eliminar bosses d'aire i donar-li consistència. En l'**enquadrernació manual**, cadascun dels plecs de paper és cosit amb una o dues bastes de fil de cànem, les quals hom relliga juntament amb les dels altres plecs successivament sobreposats amb d'altres fils col·locats perpendicularment, quan hom vol formar un llom llis. És bàsic en l'ofici l'aplicació dels fulls anterior i posterior de guarda, la col·locació de la capçada a cada extrem del llom i, finalment, l'encolada de les cobertes.

enquesta *SOCIOL* Conjunt d'operacions encaminades a recollir informació sobre un fenomen o un aspecte social determinats. Constitueix un mètode d'investigació, que hom efectua a través de diferents instruments, el més comú dels quals és l'interrogatori de l'univers o d'una mostra estadísticament representativa que interessa d'investigar mitjançant un qüestionari.

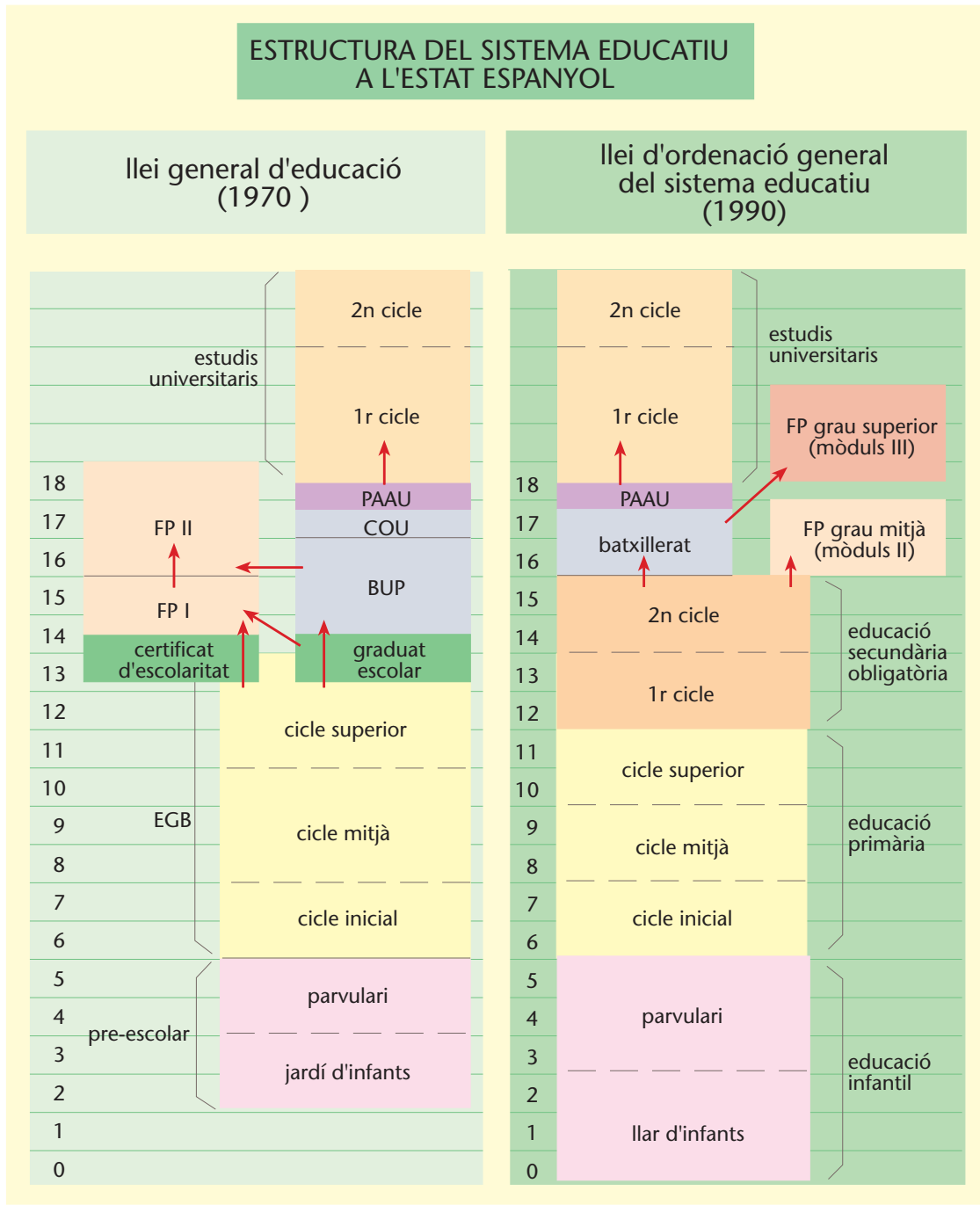
enregistrament 1 *ELECT/INFORM* Procediment que permet la fixació i l'emmagatzematge d'una informació qualsevol en un suport material adequat, per a la seva conservació indefinida i la seva reproducció en el moment escaient. Hi ha diversos tipus d'enregistrament, segons la informació a enregistrar, el suport emprat i l'aparell reproductor. Quan la informació a enregistrar és el so, hom empra el disc fonogràfic, el disc compacte, el fil magnètic (ja en desús) i la cinta magnètica. Per a la imatge hom utilitza fonamentalment la cinta cinematogràfica en cinematografia i

fotografia, i la cinta magnètica en televi-sió. En informàtica, l'enregistrament de dades i senyals és fet mitjançant targetes i cintes perforades, cintes i discs magnètics, i discs òptics. Segons el procediment emprat, l'enregistrament pot ésser mecànic, a base d'un solc espiral o per perforacions fetes seguint un cert codi, magnètic (magnetòfon, videògraf) i òptic. Segons les possibilitats d'accés a la informació enregistrada, hom el classifica en enregistrament d'accés manual o bé automàtic, i aquest darrer, en directe o seqüencial. **2 MÚs** Fixació de peces o fragments musicals damunt una superfície, amb possibilitat de reproduir-los a voluntat. Els primers enregistraments es basaren en procediments mecànics: perforació (rotlles de pianola, discs de cartó), o, a la fi del s XIX, gravació de solcs en cilindre i en disc. Amb l'enregistrament elèctric (1925) la qualitat de presa i reproducció millorà notablement; tot seguit hom desenvolupà els procediments òptics (banda sonora de les pel·lícules) i la cinta magnètica. Actualment, els sistemes d'enregistrament analògic tradicionals tendeixen a ésser substituïts pel sistema d'enregistrament digital i pel disc compacte.

Enric VIII d'Anglaterra (Greenwich 1491 — Westminster 1547) Rei d'Anglaterra (1509-47), senyor i, després, rei d'Irlanda (1541). Fill d'Enric VII, aquest concertà (1503) el seu matrimoni amb Caterina d'Aragó, filla dels Reis Catòlics i vídua del seu germà, Artur. En accedir al poder (1509), el qual exercí amb l'ajut del cardenal Thomas Wolsey, afavorí inicialment la política de l'emperador Carles V contra França; però després de la batalla de Pavia (1525) s'alià amb Francesc I de França. El 1527, el papa Climent VII, pressionat per l'emperador Carles V, es negà a concedir-li el divorci de Caterina, i Enric es plantejà de trencar amb l'Església Catòlica. Això provocà la caiguda de Wolsey, i un nou conseller, Thomas Cromwell, li suggerí la possibilitat de convertir-se en cap de l'Església d'Anglaterra. L'arquebisbe de Canterbury, Thomas Cranmer, el 1533 acceptà el divorci del rei, el qual s'havia casat el 1531 amb Anna Bolena. El 1535 el parlament votà la Llei de Supremacia, que el confirmava com a cap de la nova Església, independent de Roma, però que, de fet, conservava totes les característiques del catolicisme. El 1536 Enric VIII annexà el País de Gal·les, i els representants gal·lesos foren admesos al parlament; el 1543 derrotà Jaume V d'Escòcia. Príncep típic del Renaixement, culte i humanista, estigué a punt de consolidar plenament el poder de la monarquia, però la seva vida privada enterbolí la seva actuació com a home d'estat. Després dels seus dos primers matrimonis, dels quals nasqueren les futures reïnes Maria I i Elisabet I, respectivament, es casà quatre vegades més: amb Joana Seymour, la qual li donà, abans de morir, el futur Eduard VI, Anna de Clèves, Caterina Howard i Caterina Parr.

Enrique i Tarancón, Vicent (Borriana 1907 — València 1994) Cardenal (1969). Sacerdot (1929), fou arxipreste de Vinaròs (1938), bisbe de Solsona (1945-64), d'Oviedo (1964-69), arquebisbe de Toledo (1969-71) i de Madrid (1971-82). Fou president de la Conferència Episcopal Espanyola fins el 1981, i el 1982 presentà, per raons d'edat, la renúncia a l'arquebisbat de Madrid. Fou membre de l'Academia Española (1970).

enrotllament *ELECT* Conjunt de conductors aïllats, enrotllats al voltant d'un nucli magnètic o disposats en ranures, que constitueix el circuit elèctric de certs aparells, i especialment de les màquines elèctriques. Solen ésser subdividits en bobines connectades convenientment. Els conductors són correntment de coure electrolític o bé d'alumini, en forma cilíndrica o de barres trefilades. L'aïllament pot ésser de diverses menes (cotó, seda, mica, esmalt, etc). Els enrotllaments reben diferents noms. Segons que rebí o forneixi corrent, hom parla d'enrotllament *inductor* o *induït*, respectivament. Segons llur distribució espacial, hi ha enrotllaments *concentrats* i *distribuïts*. A les màquines de corrent continu és emprat actualment l'enrotllament *de tambor* (que pot ésser *ondulat* o *imbricat*); l'enrotllament *d'anell*, ideat per Pacinotti el 1861, fou abandonat fa temps. Algunes màquines disposen, a més, d'enrotllaments *de commutació* i *de compensació*. A les màquines de corrent altern els enrotllaments solen ésser *trifàsics* o bé *monofàsics*, generalment distri-

buïts a les màquines asíncrones i a l'esta-tor de les síncrones i concentrats al rotor d'aquestes. Als motors d'inducció és corrent, al rotor, l'enrotllament *en gàbia d'esquirol*. Els transformadors tenen dos (o tres) enrotllaments, anomenats *primari* i *secundari* (i *terciari*), que són respectiva-ment l'inductor i l'induït.

ens *FILOS* **1** El que és, ésser concret. **2 ana-logia de l'ens** Doctrina **escolàstica**. Estableix l'analogia com a condició de possi-bilitat per a determinar, racionalment, la relació entre Déu i les creatures, en el sen-tit que, en aplicar a un i a les altres el con-cepte d'ésser, hom afirma una certa sem-blança entre ells (per tal d'evitar l'equivoci-tat) i, alhora, una radical diferència en la manera de realitzar-se aquest concepte en el diví i en el creat (per tal d'evitar la uni-vocitat). Segons les escoles, hom distingeix entre l'*analogia d'atribució*, la qual inclou una dependència entre el *primum analogatum* (Déu com a ésser *en si* i *per si*) i els altres éssers (que ho són per l'acció de Déu), i l'*analogia de proporcionalitat*, segons la qual la relació entre els termes anàlegs és alho-ra de coincidència i de no-coincidència. L'escotisme només accepta la primera ana-logia, mentre que el tomisme les afirma simultàniament totes dues. **3 ens de raó** [*llat: ens rationis*] Concepte el contingut del qual només té entitat mental, és a dir, que no existeix en la realitat (*a parte rei*).

ensenyament *ENSENY* Sistema i mètode d'educar i instruir. Com a tal, l'ensenyament és sinònim d'educació i d'instrucció. L'activitat d'ensenyar, que té en la pedagogia l'expressió més acurada i metòdica, es desenvolupa àmpliament i metòdicament a les institucions escolars. Les diverses eta-pes de formació intel·lectual de l'indiví-du han cristal·litzat al s XX en tres graus d'ensenyament, estratificació que, d'altra banda, ja es donava en èpoques anteriors. L'etapa coneguda avui com a **ensenyament primari** comprèn la lectura, l'escrip-tura i les regles fonamentals de càlcul. A partir de la fi del s XIX, els estats han promulgat legislacions a favor de la seva obli-gatorietat. La durada d'aquest període d'ensenyament oscil·la segons els estats: normalment comença a 6 anys i dura de 4 a 8 anys. Als Països Catalans, les primeres escoles de gramàtica no privades foren creades a partir del s XII, arran de les dis-posicions dels concilis del Laterà del 1179 i el 1215 i de l'assemblea provincial de pre-lats tarragonins del 1219, a les catedrals i a les esglésies importants. Al començament del s XIX, més de la meitat de la població

escolar assistia assistia a escoles particulars (a les anomenades *escoles de pis* a les ciu-tats o a les rurals al camp). Tanmateix, les institucions privades no podien suplir la manca de centres oficials (que per la llei Moyano de 1857 havien d'ésser sostinguts pels municipis). Al començament del s XX, es començaren a manifestar, sobretot al Principat, les influències dels nous cor-rents pedagògics; l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana (1899-1939) promogué l'ensenyament en català i l'edi-ció de texts escolars, alhora que hom crea-va diverses escoles experimentals: Col·legi Sant Jordi (1898) i Col·legi Mont d'Or (1908), continuat pel Nou Col·legi Mont d'Or (1913), a Barcelona, l'Escola Vallpa-radís (1911) a Terrassa, l'Escola Horaciana (1905), l'Escola de la Sagrada Família (1910) i l'escola Blanquerna (1924), també a Barcelona. Lligades als centres obrers aparegueren, ja a la fi del s XIX, algunes escoles racionalistes de caràcter laic; seguint el model de l'Escola Moderna (1901) foren creades, al Principat i al País Valencià, diverses escoles amb un progra-ma pedagògic molt avanç. L'ajuntament de Barcelona dugué a terme, a través de la Comissió de Cultura (1916), un vast pla de creació de nous centres, entre els quals l'Escola del Bosc (1914), primera escola a l'aire lliure, i l'Escola del Mar (1921), i la construcció d'onze grups escolars (amb capacitat per a gairebé 10 000 infants), que no foren inaugurats, però, fins el 1931. A Palma de Mallorca, la iniciativa municipal es concretà en la creació, el 1902, de l'Escola Model o Graduada. Paral·lelament, la diputació de Barcelona i després la Mancomunitat de Catalunya fomentaren, amb l'organització de con-gressos, la introducció del moviment de l'**escola nova** i l'aplicació del mètode Mon-tessori, alhora que, per iniciativa de Prat de la Riba, hom creà quatre escoles model a la Masó (Alt Camp, Garrigues, Vallès Occidental i Alt Empordà). A partir del 1931, la Generalitat dedicà el seu esforç a la creació dels instituts-escoles i a impulsar el Consell Regional de Primer Ensenya-ment, i, des del 1936, amb la supressió total dels ordes religiosos i en fer-se càrrec globalment de l'ensenyament, posà en funcionament, amb ajuda econòmica de l'ajuntament de Barcelona, el pla del Con-sell de l'Escola Nova Unificada, que afecta-va sobretot l'ensenyament primari: esta-bliment dels principis de la coeducació, ús de la llengua materna, laïcitat i gratuïtat a les 120 escoles creades a Barcelona i a la majoria de les poblacions del Principat. El 1951 hom posà en pràctica a Mallorca el Projecte General de Construccions Esco-lars. Al País Valencià, el 1934 hom creà l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana per a promoure l'ensenyament en català. Al Rosselló, les lleis Jules Ferry de 1881 i 1882, que establiren l'escola pri-mària gratuïta, neutra i obligatòria, provo-caren una francesització a gran escala de la població. Actualment resta encara un petit nombre d'escoles primàries religioses, controlades en part per l'estat. Després del 1939 una gran part de l'ensenyament pri-mari passà a les mans de col·legis religio-sos i privats. El franquisme imposà una escola autoritària que potenciava l'unita-risme polític, religiós, moral i lingüístic; a més, a conseqüència de la política oficial de subsidiarietat de l'estat en matèria d'educació, les escoles privades s'expandi-ren notablement. Altrament, a partir dels anys 1960 s'expandí per tot Catalunya un moviment de renovació pedagògica que s'havia iniciat alguns anys abans a Barce-lona. Aquest moviment era la suma de la tradició escolar catalana que mai no s'havia perdut, el moviment catòlic català i liberal i, fins i tot, el desenvolupament dels partits de l'oposició al règim. En fou el principal aglutinador l'Escola de Mes-tres Rosa Sensat (1965). L'**ensenyament secundari** o **mitjà** ha incrementat el nom-bre de persones que el segueixen, l'obliga-torietat del qual ha estat decretada a la majoria dels estats. Tot i que pròpiament són començats a l'acabament de l'escola primària, en molts estats ambdós graus d'ensenyament formen un conjunt d'es-tudis bàsics, de manera que sovint l'en-senyament és obligatori fins a 16 o 18 anys; en uns altres llocs ho és fins a 14. Als Països Catalans, durant l'edat mitjana i fins a la fi de l'antic règim, consistia en l'ensenyament de la gramàtica (l·latina) i de les arts liberals, després del qual hom obtenia el títol de *batxiller en arts*, que pos-sibilitava l'entrada en una facultat univer-sitària. Arran de la desaparició de les esco-

les conventuals el 1835, hom creà als Països Catalans, encara per iniciativa municipal o privada, nous centres d'ensenyament mitjà seglar amb el nom d'institut, nom que a partir del 1845 i sobretot del 1857 (lleï Moyano) fou reservat als centres estatals d'ensenyament secundari, alhora que aquest romanía definitiva­ment desglossat de l'ensenyament superior. No fou fins a l'època de la Generalitat (1931-39) que hom intentà que l'ensenyament mitjà fos una continuació coherent del primari. Paral·lelament, fins el 1936 continuaren funcionant arreu algunes escoles privades de caràcter laic i col·legis religiosos. Durant el període de 1936-39, els centres d'ensenyament mitjà de la jurisdicció de la Generalitat de Catalunya adoptaren el nou pla general d'ensenyament (1936), elaborat pel Consell de l'Escola Nova Unificada. Des del 1939, l'ensenyament mitjà als instituts i als col·legis privats laics o religiosos d'arreu dels Països Catalans ha estat integrat de nou dins els plans generals de l'estat espanyol. Com a tot França, al Rosselló l'ensenyament mitjà és donat als col·legis d'ensenyament general (CEG), creats el 1959, als col·legis d'ensenyament secundari (CES) (1963), oficials o religiosos, i, per a l'obtenció del títol de batxiller, als liceus, que al Rosselló no foren creats fins al començament del s XX. El darrer grau d'ensenyament és l'**ensenyament superior**, impartit a les universitats. Fins ben entrat el s XVIII era donat d'una manera oficial als estudis generals, de creació reial o papal. El primer estudi general dels Països Catalans fou el de Lleida (Estudi General de Lleida), creat el 1300 per Jaume II. Martí I aconseguí la creació de l'Estudi General i Medicina, de Barcelona (1400), amb els mateixos privilegis que el de Montpeller, i al qual hom afegí una facultat d'arts el 1402. A partir del darrer terç del s XV, els organismes municipals aconseguiren una major intervenció (que compartiren normalment amb l'Església local) en el govern dels nous estudis generals o universitats creats a Mallorca (1483) (Estudi General Lul·lià), València (1500) (Universitat de València) i Barcelona (1536) (Universitat de Barcelona), i, en el decurs dels ss XVI i XVII, a Gandia (1546), Oriola (1552), Girona (1561), Tarragona (1572), Vic (1599), Solsona (1620) i Tortosa (1645). Per raons polítiques derivades de la guerra de Successió, el 1717 Felip V abolí tots els estudis generals existents al Principat i creà amb caràcter exclusiu la Universitat de Cervera, exclusivitat que reforçà amb la prohibició d'anar a les universitats estrangeres o a la de Gandia (1722). Tanmateix, d'una manera extraoficial, l'ensenyament superior perdurà en els col·legis d'ordes religiosos (dominicans i jesuïtes) i en els seminaris episcopals, mentre que la Junta de Comerç de Barcelona i les societats econòmiques d'amics del país de València i de Mallorca fomentaren paral·lelament nous estudis tècnics; el 1760 hom creava el Col·legi de Cirurgia de Barcelona, que atorgà títols de cirurgia equivalents als universitaris i que, units des del 1827 els seus estudis als de medicina, desembocà, amb el definitiu trasllat de la Universitat de Cervera a Barcelona, en la creació de la facultat de Ciències Mèdiques (1843). Posteriorment, també restaren incloses dins l'ensenyament universitari l'Escola d'Enginyers (1873) i l'Escola d'Arquitectura (1875). A partir del 1968 foren creades noves universitats a València, Barcelona, Palma de Mallorca, i seccions i facultats a Girona, Tarragona, Lleida, Sabadell, Terrassa, Manresa, Igualada, etc. Amb la Llei de Reforma Universitària (LRU) del 1983, el model universitari espanyol experimentà certs canvis, el més important dels quals fou la introducció del principi d'autonomia universitària. D'altra banda, pel febrer del 1985 les universitats del Principat foren traspassades a la Generalitat de Catalunya. Fruit d'aquesta política ha estat la creació de quatre noves universitats públiques (Universitat Pompeu Fabra, Universitat de Girona, Universitat de Lleida, Universitat Rovira i Virgili) i el reconeixement d'una de privada (Universitat Ramon Llull). Durant aquest període també s'han creat estudis universitaris a altres ciutats catalanes: Santa Coloma de Gramenet, Vic, Sabadell, Vilanova i la Geltrú, Mataró, Manresa i Sant Just Desvern.

enteritis *PAT* Procés inflamatori de l'intestí, especialment de l'intestí prim, que es pot produir per causes diverses:

L'«enterrament de Crist», de Lluís Borrassà (Seu de Manresa)

tòxiques, infeccioses, parasitàries, etc, que habitualment s'acompanya d'una afectació de l'estómac, i constitueix aleshores la *gastroenteritis*.

enterrament *ANTROP/RELIG* Cerimònia de sepultura d'un mort. El diferent tractament que cada poble ha donat als morts va íntimament lligat a les seves concepcions religioses. El fet que, a l'antiguitat, les tombes fossin plenes d'exponents humans, socials, de classe, etc, que hom hi dipositava en enterrar-hi els morts ha permès a historiadors, arqueòlegs i sociòlegs de recollir importants dades de civilitzacions ja desaparegudes. Per motius fàcils de comprendre, la prohibició d'enterrar els morts dins les ciutats data ja de legislacions antigues, com la romana. La consegüent concentració de tombes en un lloc determinat originà el *cementiri* i la *necròpoli*, i el creixement desorbitat que hom en coneix actualment fa com més va més recomanables tant la *incineració* prèvia a l'enterrament com la municipalització o estatització de les tombes i els nínxols. Als Països Catalans, l'enterrament, subjectat a les normes eclesiàstiques, fou fet, fins al s XIX, a l'interior de les esglésies o en llurs terres adjacents. Els enterraments podien ésser *canonicals*, per a sacerdots i religiosos, *de la Mare de Déu*, per a fadrines, *d'àngels* o *d'albats*, per a infants, *per amor de Déu*, per a pobres, i l'anomenada *processó dels sentenciats*, per als ajusticiats. Els enterraments de luxe eren assistits per un nombre major de sacerdots que no pas els senzills. Després dels funerals hom solia celebrar el banquet d'exèquies. Actualment, les distincions de classe han desaparegut, pràcticament, de les cerimònies eclesiàstiques.

entomologia *ZOOL* Branca de la zoologia que estudia els insectes. Actualment ha adquirit un gran desenvolupament l'*entomologia aplicada*, que estudia els efectes nocius dels insectes sobre la salut de l'home i dels animals, l'acció perjudicial de les plagues d'insectes sobre les plantes conreades i els mitjans biològics o extrabiològics per a combatre'ls. Així, fou en el camp de l'entomologia aplicada on hom inicià les primeres experiències en la lluita biològica, d'una gran utilitat en la lluita antiplagues, atès l'elevat índex de contaminació que han assolit determinades zones agrícoles a causa de l'ús abusiu d'insecticides químics. L'estudi de la morfologia i la biologia de determinats insectes ha fet que alguns hagin estat emprats constantment com a animals d'experimentació en genètica, com és ara la mosca drosòfila en fisiologia o àdhuc en sociologia, en intentar d'aplicar el coneixement de les bases que regeixen el comportament dels insectes socials a l'estudi de les societats humanes. Hom pot considerar que l'entomologia nasqué amb Aristòtil, que fou el primer a individualitzar els insectes com a grup zoològic definit i els designà com a ἐντομα, d'on deriva el nom de la ciència que els estudia. Després d'Aristòtil, la ciència entomològica restà gairebé immòbil. Arran del descobriment d'Amèrica, i com a conseqüència de l'interès despertat per la coneixença d'insectes nous i rars, renasqué una altra vegada l'afecció entomològica. A mitjan s XVII, l'entomologia començà a adquirir un caire veritablement científic. L'holandès Goedart (1620-68) publicà, a l'últim terç de segle, una obra cabdal, *Metamorphosis et historia naturalis* (1662-67), en la qual estudia el desenvolupament dels insectes. L'italià Malpighi (1628-94) i l'holandès Swammerdam (1637-80) estudiaren, respectivament, l'anatomia interna dels insectes i llur sistemàtica. Durant el s XVIII i al començament del XIX, l'entomologia s'orientà gairebé exclusiva-

ment a l'anatomia i a la sistemàtica. Al s XVIII, Linné (1707-78), en el seu fonamental llibre *Systema naturae* (1774), concebia ja els insectes com una classe integrada per set ordres, bé que continuà incloent dins un d'aquests els miriàpodes, els crustacis i els aràcnids. El veritable fundador de l'entomologia moderna fou Latreille (1762-1883), que, en el seu llibre *Genera crustaceorum et insectorum* (1806), establí les bases de la moderna sistemàtica dels insectes. És de destacar la gran influència que tingueren, en el decurs de tot aquell segle, els estudis de les lleis de l'evolució, la qual cosa contribuí a establir la filogènia dels insectes com a grup i la de cadascun dels seus ordres.

entrellaçament *TELECOM* Mètode d'exploració, emprat en televisió, consistent en la descomposició d'una imatge completa en dues trames amb llurs línies entrellaçades. A la primera trama són explorades les línies imparelles (1, 3, 5, 7, etc), i a la segona, les parelles (2, 4, 6, etc). D'aquesta manera l'efecte de parpelleig és reduït notablement.

entremès 1 *ALIM* Plat amb viandes lleugeres (anxoves, olives, llonganissa, etc) que hom serveix ordinàriament abans de la sopa o del primer plat dels que constitueixen un àpat. **2** *FOLK* Figura o grup de figures animades o inanimades que hom exhibia o feia dansar amb motiu d'una festa cortesana. Als Països Catalans, hom troba aquest terme documentat per primera vegada en la festa de coronació de la reina Sibil·la (1381), muller de Pere III, en la qual fou presentat un entremès consistent en un gall dindi amb la cua desplegada que duia una composició poètica al pit. Pel fet que més endavant l'entremès volgué representar un tema concret (un passatge bíblic, un esdeveniment històric, etc), s'hi anaren incorporant més elements: decoració, música, acció dramàtica i, a vegades, text, i hom entengué per entremès el conjunt de tots aquests elements. Des de la fi del s XIV es féu habitual la seva utilització en les corrues organitzades per a celebrar l'entrada d'un rei a la ciutat; eren construïts pels gremis i transportats sobre cadafals, generalment a pes de braços. Són remarcables els organitzats al portal de Sant Antoni de Barcelona per raó de l'entrada d'Isabel la Catòlica (1481), de Felip II (1568) i Felip III (1589) de Castella i els construïts a la ciutat de Mallorca en les festes de rebuda de Carles V (1541). Bé que cal situar al s XV el punt de màxima fastuositat d'aquestes festes, l'organització d'entremesos perdurà fins que una ordre reial del 1719 fixava el ritual a seguir en l'acollença d'un monarca i no els tenia en compte. En instituir-se la processó del Corpus, els entremesos hi foren incorporats a gairebé tots els indrets dels Països Catalans i arribaren a constituir un dels elements més importants de la processó. El terme *entremès* fou introduït a Castella al moment que una dinastia castellana passà a regir la corona catalano-aragonesa (1412) en la figura de Ferran d'Antequera. **3** *TEAT* Des de la fi del s XVI, peça teatral, de caràcter menor, escrita en llenguatge planer i sovint dialectal, que anava destinada a un públic pagès i menestral, poc exigent. Aquest terme fou usat per primera vegada a Castella per Joan Timoneda en *Entremés de un ciego, un mozo y un pobre* (1563), editat al recull *Turiana* (1575). L'entremès representa la part més reeixida de la producció teatral de Cervantes. Durant el Segle d'Or, fou conreat per gairebé tots els autors: Lope de Vega fins i tot en donà una definició a *El arte nuevo de hacer comedias*. Des del s XVIII, però, hom empra preferentment el terme *sainet* per a designar aquest gènere.

entrenar *ESPORT* Dirigir l’activitat de preparació dels esportistes per a la disputa d’una prova o d’una competició.

entrevista *PERIOD/SOCIOL* Interrogatori a què un periodista o enquestador sotmet una persona per tal de saber les seves opinions, idees, propòsits, etc, prendre’n nota i després publicar-los. És un mètode útil per a certs estudis sociològics. En l’àmbit del periodisme, és considerada un gènere: en el periodisme català hi han excel·lit Baltasar Porcel, Montserrat Roig, Josep M.Espinàs i Joaquim M.Puyal.

entropia **1** [S] *f*ís Magnitud termodinàmica, funció d’estat del sistema, introduïda per Clausius. Hom la defineix per *S₂-S₁= ∫₁²dQ/T*, *S₂-S₁* essent la variació d’entropia corresponent a dos estats d’equilibri del sistema, i *∫₁²dQ/T*, la suma de quocients de les quantitats de calor cedides al sistema i la temperatura absoluta en què es troba el sistema en tots els punts d’un procés reversible qualsevol que uneixi l’estat 1 amb el 2. En qualsevol procés d’un sistema aïllat l’entropia augmenta o roman constant (segon principi de la termodinàmica). En un procés reversible, l’entropia es manté constant. En un procés irreversible (cas real) hi ha sempre un augment d’entropia. **2** *CIBERN* Magnitud que mesura el grau d’informació no aprofitable que dona una font segons el seu nombre de respostes possibles. Donat un senyal en una informació a transmetre, hi ha per a cadascun dels llenguatges una probabilitat que aquest senyal sigui seguit per un altre de determinat.

enuresi *PAT* Emissió involuntària d’orina, generalment nocturna. És freqüent a la infància, però sol desaparèixer espontàniament; la seva persistència té relació amb alteracions de la personalitat o bé neurològiques.

envà **1** *CONSTR* Paret prima formada generalment per maons posats de cantell i que normalment no suporta cap pes. Els envans formen la distribució interior de l’espai d’una construcció. **2 envà del cor** *BIOL* Separació entre cadascuna de les dues aurícules i dels dos ventricles formada en la part superior per teixit membranós i en la inferior per teixit muscular, amb fibres pertanyents a ambdós ventricles.

envelliment **1** *BIOL* Procés d’esdevenir vell que comporta un conjunt de transformacions fisiològiques i anatòmiques. En l’home, l’envelliment és estudiat per la geriatria. **2** *GEOG* Augment del percentatge de vells (persones de més de 60 o 65 anys) en una població. La causa principal de l’envelliment és el descens de la fecunditat, en especial si va acompanyada d’un descens efectiu de la mortalitat entre adults i vells. També pot donar lloc a un fort envelliment l’emigració, quasi sempre constituïda per joves de sexe masculí, amb la qual cosa no tan sols augmenta la proporció de vells per manca de joves, sinó que el desequilibri entre sexes a l’edat matrimonial fa baixar la nupcialitat i, consegüentment, la natalitat i les perspectives de rejuveniment.

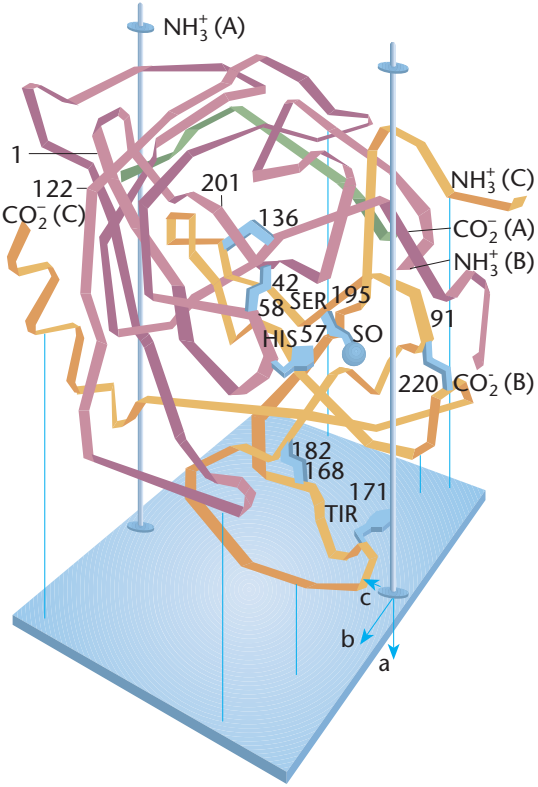
enzim *BIOL* Cadascun dels biocatalitzadors de natura proteica que intervenen en el metabolisme dels éssers vius modificant, i sovint accelerant, la velocitat de les reaccions químiques cel·lulars que a les condicions normals de pH i temperatura s’esdevindrien amb molta lentitud. Atesa la natura proteica dels enzims, llurs propietats són les de la proteïna; així, són sensibles a la calor, i en solució llur desnaturalització és ràpida per damunt dels 60°C. Una de les característiques més importants dels enzims és llur especificitat amb una substància o grup de substàncies. L’enzim presenta un nucli actiu responsable de la unió amb el substrat formant el complex *enzim-substrat*, de vida curta, que facilita la reacció, acabada la qual el complex es descompon regenerant l’enzim i alliberant els productes de la reacció. Aquesta acció és específica i, alhora, reversible. Segons llur localització hom diferencia els *exoenzims*, que es difonen en el medi a partir del cos cel·lular (proteasa, penicil·linaasa, levanosucrasa), dels *endoenzims*, que resten dins la cèl·lula en forma de grànuls visibles només al microscopi electrònic. Quan un cofactor orgànic, anomenat *coenzim*, s’uneix a la proteïna enzimàtica inactiva, o *apoenzim*, produeix un complex actiu o *holoenzim*. D’altres cofactors orgànics units a la proteïna enzimàtica són anomenats *grups prostètics*. La velocitat de les reaccions

enzimàtiques depèn de la concentració de l’enzim, de la del substrat, de la temperatura i del pH. Amb tot, però, hi ha activadors (diversos cations), i inhibidors (verins, cianurs, drogues bacteriostàtiques, o alguns antibiòtics) de l’activitat enzimàtica, que actuen disminuint o blocant reversiblement o irreversiblement aquesta activitat. L’estudi dels inhibidors dels enzims bacterians presenta un interès directe, per tal com ha permès una terapèutica moderna de les infeccions molt eficaç emprant inhibidors competitius. Els enzims són classificats en sis classes: òxido-reductases, transferases, hidrolases, liases, isomerases i ligases.

Eo Riu de Galícia, a la província de Lugo (96 km). De règim pluvial oceànic, neix a les muntanyes do Cádavo, d’on es dirigeix cap al nord fins a desguassar a la mar Cantàbrica, a l’est de Ribadeo.

Eocè Segona època del **Terciari** inferior, compresa entre el Paleocè i l’Oligocè. És situat entre 54,9 i 38 milions d’anys. L’**Eocè inferior** comprèn els estatges llerdià i Cuisià, l’**Eocè mitjà** el Lutecià i Bartonjà i l’**Eocè superior** correspon al Priabonià. El clima de l’Eocè fou càlid; la zona tropical s’estenia des de la conca de París fins a Àfrica del Sud i des del Japó fins a Nova Zelanda. A les mars càlides es desenvoluparen els foraminífers, en especial els miliòlids, alveolines, nummulits i orbitòlits, els quals arribaren a tenir unes dimensions gegantines i a formar enormes masses rocalloses. Entre els mol·luscs prosperaren els gèneres apareguts durant el Cretaci; durant l’Eocè ja existien la majoria dels gèneres actuals: desaparegueren els ammonits i aparegué per primera vegada el gènere sèpia, que arriba fins a l’actualitat. Les angiospermes conqueriren tots els àmbits de vida possibles i feren retrocedir les gimnospermes. La flora era tropical: a Europa florien les palmeres (*Saballites* i *Nipalites*), i a Grenlàndia i a Sibèria, una flora temperada: àlber, alzina, faig, om. A les mars eocèniques apareixen per primera vegada els mamífers aquàtics: sirènids i cetacis, però la gran esplendor dels mamífers és als continents, i l’Eocè és una època d’una gran prosperitat per a aquest grup, en el qual abundaven formes avui extingides, com els lofodonts, família que caracteritza el període i que està emparentada amb els tapirs. Les terres i les mars sofriren grans canvis. L’Amèrica del Sud se separà de l’Amèrica del Nord i en quasi tots els continents s’inicià l’orogènia alpina, per la qual cosa es reduïren les mars, especialment la mar de Tetis, de la qual sorgiren els Alps i els Pirineus. A Catalunya, són d’aquesta època les grans masses de conglomerats, dits montserratins, que voregen actualment la conca de l’Ebre i formen el Montsant, Montserrat, Sant Llorenç del Munt i el Boumort.

eòlic **1** *GEOL* Dit de l’acció erosiva del vent produïda per les partícules que aquest porta en suspensió. Hom anomena *deflació* el procés de transport de les partícules fines procedents de sòls, i *corrasió* l’acció produïda per aquestes partícules sobre les roques. En disminuir la velocitat del vent, les partícules formen uns determinats dipòsits, com és ara els camps de dunes, els *ergs* i l’acumulació de *loess*. **2 energia eòlica** *TECNOL* Energia del vent que pot ésser transformada en treball o electricitat mitjançant un aerogenerador. L’energia eòlica és una de les fonts d’energia més antigues explotades per l’home. Els perses, 200 anys aC, utilitzaven molins de vent d’eix vertical per a moure les moles de pedra de moldre el blat. Als Països Baixos, fins al principi del s XX, hom utilitzava molins de vent per al drenatge dels pòlders, i a Anglaterra, a partir del s XVI, hom els utilitzà per a moure màquines industrials fins a l’adveniment de la màquina de vapor. Els molins de vent han estat molt utilitzats en l’agricultura, per a bombar l’aigua dels pous, fins al desenvolupament de les xarxes elèctriques i els generadors Diesel. Les zones més favorables per a la instal·lació de molins són les regions costaneres i les grans planes on els vents bufen amb regularitat. Els grans aerogeneradors són encara en estat d’assaig i desenvolupament. Actualment només són explotats comercialment aerogeneradors amb potències inferiors als 100 kW. Hom assoleix potències eòliques importants mitjançant la connexió de petits aerogeneradors, agrupats en el que hom anomena “parcs eò-

Estructura tridimensional de l’enzim α-quimiotripsina, amb indicació d’alguns números d’ordre de la seqüència d’aminoàcids i alguns radicals constituents

Fragment de maxil·lar i mandíbula d’un cavall fòssil procedent de l’**Eocè superior**

lics”, cosa que permet la producció i la cessió a la xarxa elèctrica de grans quantitats d’energia amb aparells de petita potència. Pel que fa als Països Catalans, al principi del s XX hom havia deixat de moldre gra amb els molins de torre, i el vent començava a ésser utilitzat per a bombar aigua de reg i per a produir electricitat mitjançant els petits molins multi-pala. La introducció de les xarxes elèctriques, amb l’abaratament de l’energia convencional, féu desaparèixer la major part de fabricants de molins de vent. **3** *ARQUIT* Dit d’un tipus de capitell grec arcaic, d’origen oriental, compost per dues volutes simètriques, d’una gran amplitud, lligades per una palmeta eixamplada o un simple triangle. El capitell eòlic apareix a Xipre, Frígia i Paflagònia. En són els exemples més antics els de Larissa i Neàndria (570 aC).

Epaminondes (Tebes ~418 — Mantinea 362 aC) General i estadista tebà. Fou educat en l’escola pitagòrica. Aconseguí d’expulsar els espartans de Cadmea, ciutadella de Tebes (379) i, posteriorment, ja nomenat beotarca, consolidà l’hegemonia de Tebes a Beòcia i a tot Grècia, per damunt dels espartans. Derrotà Esparta a Leuctres (371), envai el Peloponès i alliberà Messènia, l’Arcàdia i Argos del seu domini. Després d’un període de retirada de les accions militars, a causa de les acusacions dels seus enemics, reprengué de nou el comandament de l’exèrcit per lluitar contra una coalició d’atenesos i espartans. Morí lluintant a Mantinea (362), on guanyaren els tebans.

èpica [o *poesia èpica*] *LIT* Gènere poètic que narra fets heroics; la seva realització es concentra en l’epopeia. Originàriament, el poema èpic reunia en una unitat estructurada una sèrie de narracions transmeses per via oral. Generalment era anònima, i en solia existir més d’una versió. Barreja elements reals amb altres de llegendaris i fantàstics. Tant a Egipte com a l’Índia, Síria, Palestina, i en la poesia mesopotàmica (~1500 aC), àrab i persa antigues, se n’han conservat exemples. La poesia èpica grega s’inicià amb les obres d’Homer, encara que la *Ilíada* i l’*Odissea* aporten dades que fan suposar una tradició èpica anterior. Altres autors grecs són Hesíode, Pisandre, Quèril de Samos, Antímac de Colofó, Callímac, Teòcrit i Apol·loni de Rodes. Els primers assaigs d’epopeia romana, després de la traducció de l’*Odissea* al llatí per Livi Andrònic, foren els de Nevi (s III aC) i Enni (s III-II aC). Amb Virgili es produí la cristal·lització de l’epopeia romana, de la qual l’*Eneida* és l’obra capdavantera. Altres autors romans són Lucà, Valeri Flac (inspirat en Apol·loni de Rodes), Estaci (influït pels grecs), Sili Itàlic i Claudià (ss IV-V). La tradició de l’epopeia romana es conservà en autors cristians, com Prudenci (ss IV-V), Sidoni Apol·linar (s V), Draconci (s V) i Avit (ss V-VI), i exercí la seva influència durant l’edat mitjana i el naixement de les epopeies nacionals. A l’edat mitjana foren escrits poemes èpics en llengües romàniques (*cançó de gesta*). En el món germànic, al s V ja n’hi havia mostres, de les quals han arribat notícies a través de la recopiació islandesa dels *Edda* i de les sagues escandinaves. El *Hildebrandslied* (‘Cant d’Hildebrand’, s VIII) és el primer testimoni escrit de l’epopeia germànica. A partir del s IX l’epopeia germànica incorporà temes cristians, històrics i d’altres d’inspirats en l’èpica francesa. La tradició germànica genuïna reapareix al *Nibelungenlied* (‘Cant dels Nibelungs’, 1200-05), anònim. Durant els ss XV, XVI i XVII fou conreat un altre tipus de poema èpic, derivat de l’epopeia tradicional, on la base és l’exaltació d’un país o d’un personatge real. Aquests poemes solen ésser transmesos per escrit, tenen una realització argumental fixada i són producte d’un autor determinat. Un precedent d’aquest tipus d’epopeia és l’*Eneida*, i obres de Ronsard, Camões, Ercilla, Tasso i Voltaire. El tema de Rotllan és adaptat per Boiardo i per Ariosto. Milton conreà l’èpica religiosa a *The Paradise Lost* (1667), i Klopstock a *Der Messias* (1748-81). Durant els ss XVI i XVII foren escrites epopeies burlesques (com la *La Gatomaquia*, 1634, de Lope de Vega). El gènere entrà en decadència al s XVIII, conegué una revitalització amb el romanticisme, torna a decaure després, i ara només n’hi ha mostres a les literatures escandinaves i en alguns elements de produccions literàries d’altres tipus.

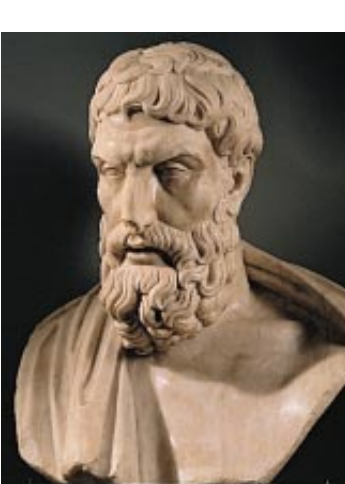
epicureisme *FILOS* Doctrina filosòfica d'Epicur de Samos i els seus deixebles. Centra el fi humà suprem en el plaer que hom pot aconseguir a través de l'*autarquia* i l'*ataràxia*. L'home savi ha de conrear tot allò que contribueix a augmentar la felicitat i suprimir tot el que s'hi oposa: essencialment, la por als déus i a la mort. L'epicureisme restà vigent fins al s IV i ressorgí al s XVII amb Gassendi i, posteriorment, amb el materialisme modern.

epidèmia *MED* Malaltia infecciosa, accidental i transitòria, que es difon a un gran nombre de persones d'un territori o regió determinats. La propagació pot ésser per contacte directe, a través del malalt, o per contacte indirecte, mitjançant objectes (aliments, insectes o aigua) contaminats. Les epidèmies delmaren sistemàticament la població mundial durant molts segles. La malaltia més freqüent i mortífera era la **pesta** bubònica. Hom en té notícia, a l'edat antiga, per la Bíblia i per les obres d'historiadors grecs i romans. A l'edat mitjana es destacaren la que afectà l'imperi de Justinià (541-543) i la terrible pesta de 1347-50, que delmà alhora Àsia i Europa. Al s XVI la presència europea a Amèrica provocà grans epidèmies entre la població indígena, no immunitzada davant les malalties europees. Desapareguda la pesta a Europa al s XVIII, les principals epidèmies foren de verola, de **febre groga** i de **còlera**, mentre a l'Àsia la pesta continuava devastant grans zones. La darrera epidèmia de pesta (1894-1912) arribà per l'Extrem Orient fins a Califòrnia i per Àfrica fins a Portugal (Porto, 1899). La situació geogràfica dels Països Catalans n'ha fet sovint el punt d'entrada d'epidèmies, que s'han estès després per la resta de la Península Ibèrica o pel Llenquadoc. La varietat epidèmica més freqüent i mortífera fou la pesta. Hom ja n'esmenta a l'època romana i a la visigòtica. En 1195-96 delmà Barcelona; la de Girona del 1285 fou cèlebre, car contribuí a foragitar la invasió francesa de Felip III l'Ardit. La més tràgica fou l'anomenada *Pesta Negra* de 1348-49, d'abast universal, que als Països Catalans provocà una terrible mortaldat. Al s XVI les epidèmies remeteren una mica, però la del Principat de Catalunya de 1589-90 n'anuncià el retorn, al s XVII, degut, en part, a les guerres i al deteriorament del clima mediterrani. Amb la guerra dels Segadors es produí la darrera gran pesta de la història: s'inicià pel País Valencià (1647-48), s'estengué cap al sud i cap al Principat (1649-53), les Balears (1652) i Sardenya (1656). N'hi hagué encara d'aïllades durant la resta del s XVII (a Tarragona el 1689), però amb l'entrada del s XVIII la pesta desaparegué i la verola esdevingué la malaltia més important, amb caràcter més aviat endèmic. Al s XIX aparegué la ***febre groga*** (a Alacant el 1804), procedent del tròpic americà; el 1821 aparegué a Barcelona, on provocà uns 18 000 morts, i el 1870 reaparegué a tot el litoral. Però la malaltia epidèmica dominant del s XIX fou el còlera: el 1834 produí almenys 4 000 morts a Barcelona; reaparegué el 1854, en 1859-60 (al País Valencià), el 1865 (Principat i Balears) i el 1885, la més greu: provocà més de 33 000 morts al País Valencià i uns 8 000 al Principat. Al s XX les més destacades han estat les de grip. A Barcelona ja n'hi havia hagudes el 1837 i, sobretot, el 1847; l'epidèmia del 1918 causà un nombre molt alt de víctimes.

Epifania, l' Solemnitat de l'any litúrgic que l'Església celebra el sis de gener. D'origen oriental, commemora la *manifestació* de la divinitat de Crist al moment del seu baptisme. Les interferències amb la festa de Nadal (d'origen occidental i del mateix s IV) donaren a l'Epifania un sentit diferent a l'Occident, on li fou aplicat el caràcter de manifestació de Crist als mags. Per l'Orient hom coneix exemples famosos del baptisme de Crist, sobretot en frescs i en icones. A l'Occident, l'adoració dels Reis Mags, objecte de l'Epifania, ha tingut una abundant representació. Als Països Catalans, la més antiga és un mosaic del mausoleu de Centcelles, la segueix un mural pre-romànic (s XI) de Casanoves (Rosselló), fins que esdevé un tema molt repetit al romànic (absis de Santa Maria de Taüll) i al gòtic (la de Ferrer Bassa, a Pedralbes, la taula central del retaule del Conestable, de Jaume Huguet, etc). En l'art renaixentista destaquen les interpretacions de Roderic d'Osona *el Jove* (National Gallery, de Londres) o de Vicent Macip (catedral de Sogorb).

Representació romànica de l'Epifania, pintura mural a l'absis de Santa Maria de Taüll (MNAC)

Epicur de Samos, creador de l'epicureisme (Musei Capitolini, Roma)

epígon *[gr: επίγονος]* **1** Persona que segueix les petjades d'un altre, especialment en matèria d'arts, filosofia o ciències. **2** *HIST* En la història mítica del món grec, cadascun dels fills dels set capitosts que assetjaren Tebes i que, com llurs pares, deu anys més tard tornaren a assetjar-la, l'ocuparen i hi entronitzaren Tersandre.

epigrafia *EPIG* Ciència auxiliar de la història que estudia les inscripcions gravades —rarament pintades— sobre pedra o altres suports perdurables (metalls, os, terra cuita, etc). Hom pot considerar que començà a mitjan s XVII, bé que les primeres compilacions epigràfiques no tingueren importància fins entrat el s XVIII. La recta lectura, transcripció i interpretació de les inscripcions suposa un ampli coneixement de les llengües antigues, del llenguatge epigràfic i de la paleografia, i una sòlida formació històrica. Entre els texts epigràfics més representatius cal citar el codi de Hammurabi, la pedra de Rossetta i el testament polític d'August (*Res gestae*). El material epigràfic és molt abundant, i hom intenta de reunir-lo en corpus o en altres obres, com el *Corpus Inscriptionum Graecarum* o el *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Als Països Catalans, els estudis d'epigrafia han seguit el ritme general. Començaren, exclusivament referits a les inscripcions llatines, durant el Renaixement, i es feren més sistemàtics durant el s XVIII. Josep Finestres publicà el primer gran recull, *Sylloge inscriptionum romanorum*, on reuní les del Principat (1752). Al País Valencià destacaren els treballs del comte de Lumiares. Durant la segona meitat del s XIX totes les inscripcions llatines foren incloses dins del volum segon (fet per Hübner) del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, obra internacional elaborada per la Deutsche Akademie der Wissenschaften de Berlín. Durant el s XIX començà l'interès per les inscripcions ibèriques; la majoria, però, han estat descobertes al s XX. D'inscripcions gregues només n'han estat trobades, per ara, en quantitat a Empúries. A Eivissa, són conegudes diverses inscripcions púniques.

epigrama *LIT* Composició poètica breu, de to satíric i contingut moral, social o polític. La seva forma habitual és el dístic, però pot adoptar altres metres. En la lírica grega, Cal·limac en fou el conreador més important i, entre els llatins, destaquen Varró i Marcial. Durant el Renaixement, aquest gènere fou molt apreciat, considerat l'antecedent de la sàtira conceptista barroca. Posteriorment, el conrearen Góngora, Quevedo, Voltaire, Goethe, Alfieri i Verlaine, entre altres. Als Països Catalans, fou utilitzat com a mitjà de propaganda política durant la guerra dels Segadors i la Guerra Gran. El conreà el Rector de Vallfogona. N'hi ha exemples a *Mil i un epigrames catalans* (1879), *Niu d'abelles* (1879) i *Allò, epigrames* (1881). Apel·les Mestres publicà *Epigrames* (1894) i López-Picó *Epigramata* (1915).

epilèpsia *PAT* Trastorn repetitiu i paroxismal de la funció cerebral caracteritzat per atacs o crisis, sobtats i breus, d'alteració de la consciència, de l'activitat motriu o de fenòmens sensitius anormals. La seva causa és desconeguda en un 75% dels casos (*epilèpsia idiopàtica*). L'epilèpsia es considera *generalitzada* quan afecta tot el cervell, i *localitzada* o *focal* quan només n'afecta una part. La diagnosi correcta d'epilèpsia es basa, a més dels símptomes, en exploracions de laboratori, especialment en l'electroencefalograma. El *gran mal*, la forma més coneguda del trastorn, és una epilèpsia generalitzada que, prèviament a la crisi, presenta molèsties a nivell de l'estómac (aura); els atacs comporten pèrdua de la consciència, caiguda a terra, convulsions tònico-clòniques dels músculs i, sovint, incontinència urinària i fecal; la crisi sol durar entre dos i cinc minuts. El *petit mal* o *absència* es manifesta amb crisis generalitzades, de 10 a 30 segons de durada, amb breu pèrdua de la consciència, amb moviments d'ulls i flaciditat muscular.

Episcopaliana, Església Organització eclesial dels EUA establerta amb la primera colònia anglesa de Jamestown (1607). Actualment forma part de la Comunió Anglicana i consta de més de 75 diòcesis. En la litúrgia oficial segueix el *Common Prayer Book*.

epístola **1** Lletra, carta. **2** *BÍBL* Cadascuna de les vint-i-una cartes atribuïdes a diversos apòstols i que formen part del Nou

Testament. Hom les classifica en dos grans grups: paulines i catòliques. Hom anomena *Epístoles paulines* les catorze epístoles del Nou Testament atribuïdes a Pau. Hom considera en nombre de vuit les epístoles atribuïbles personalment a Pau: *Primera Epístola als cristians de Tessalònica*, escrita a Corint (52-53), *Primera Epístola als cristians de Corint*, redactada a Efes (56), *Segona Epístola als cristians de Corint*, escrita a Filipos (57-58), *Epístola als cristians de Filipos*, escrita a Efes (56-57), *Epístola als cristians de Galàcia*, escrita a Filipos (57-58), *Epístola als cristians de Roma*, escrita des de Corint (57-58), *Epístola als cristians de Colosses*, escrita des de Roma (60-61), i l'*Epístola a Filemó* escrita també des de Roma (60-61). Les epístoles paulines que han d'ésser atribuïdes a la sola inspiració de l'apòstol són les sis restants: *Segona Epístola als cristians de Tessalònica*, *Epístola als cristians d'Efes*, escrita a Roma (60-62), les dues *Epístoles a Timoteu*, de datació difícil (~60-70), l'anomenada *Epístola als hebreus* (~80-90). Hom anomena convencionalment *Epístoles catòliques* les set epístoles restants del Nou Testament perquè hom les considerava adreçades a tots els creients: *Epístola de Jaume*, *Epístola de Judes* (~69 o darreraia del s I), *Primera Epístola de Pere* (abans de l'any 67), *Segona Epístola de Pere* i les tres *Epístoles de Joan*.

època **1** Espai de temps comprès entre dues dates memorables. *L'època medieval va de la destrucció de l'imperi Romà a la caiguda de Constantinoble*. **2** Qualsevol espai de temps amb relació a un esdeveniment, una feina important, la vida d'una persona, etc. *En l'època en què va néixer el meu primer fill*. *L'època de la meva vida*. **3** *ESTRATIG* Unitat geocronològica de rang superior a edat i inferior a període. Correspon a la unitat cronostatigràfica sèrie.

epopeia *LIT* Poema narratiu extens que desenvolupa accions heroiques, sovint legendàries (poesia èpica).

equació *MAT* Igualtat entre dues expressions matemàtiques que contenen alguna variable. Els valors que satisfan una equació són les seves *solucions* o *arrels*. La forma general de l'equació de grau *n* és *a*₀ + *a*₁*x* + *a*₂*x*² + ... + *a*_{*n*}*x*^{*n*} = 0. El grau del polinomi és el *grau* de l'equació, i *a*₀, *a*₁... *a*_{*n*} en són els *coeficients*. El *teorema fonamental de l'àlgebra* garanteix que donada una equació de qualsevol grau amb coeficients reals o complexos, s'acompleix que almenys una de les seves solucions és complexa, o en particular, real. Les equacions de grau 1, 2, 3 i 4 es resolen amb fórmules que donen les solucions en funció dels coeficients; per a les equacions de grau superior no hi ha cap fórmula que doni, per mitjà d'una expressió algebàrica dels coeficients, les solucions de l'equació. Una equació algebàrica *P*(*x*) = 0 de grau *n* té, com a màxim, *n* arrels reals. Si *x*, és una d'aquestes arrels, el polinomi *P*(*x*) pot ésser descompost en factors, un dels quals és *x*−*x*_{*i*}. Per a la *resolució* numèrica d'equacions són emprats sovint els mètodes: *regula falsi*, mètode de Newton, substitucions decimals, etc.

equador **1** *GEOG* Cercle que talla perpendicularment, per la meitat, els meridians d'una superfície de revolució, és a dir, que és el màxim dels seus paral·lels. **2** **equador celest** *ASTR* Cercle màxim de l'esfera celest determinat per la intersecció de l'esmentada esfera amb un pla perpendicular a l'eix del món. Aquest cercle, que divideix l'esfera celest en dues semisferes, anomedades *hemisferi austral* i *hemisferi boreal*, serveix de referència a certs sistemes de coordenades astronòmiques. Cal tenir en compte que l'eix del món presenta desplaçaments deguts als moviments de nutació i precessió, i que, per tant, l'equador celest no és un cercle fix, sinó que varia amb el temps.

Equador *[nom oficial en castellà: República del Ecuador]* Estat de l'Amèrica del Sud limitat al N i NE amb Colòmbia, al SE i S amb el Perú i a l'W amb l'oceà Pacífic; comprèn també l'arxipèlag de Galápagos o Colón, que forma una província (269 178 km²; 11 221 000 h [1994]). La capital és Quito.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

Els Andes ocupen el 30% del país i s'estenen al llarg de 400 km entre els nusos de Pasto i Loja; presenten una doble alineació (Cordillera Real i Cordillera Occidental). El seu tret distintiu és la presència d'activitat volcànica recent, els materials

LA GEOGRAFIA

Comprèn una estreta plana litoral i un altiplà central que supera en alguns indrets els 3 000 m d'altitud. L'altiplà és envoltat de planes més baixes a l'E i a l'W. Els dos rius més importants de l'altiplà d'Eritrea són el Mareb i el Garsha, les aigües dels quals es perden en els deserts circumdants a causa del règim irregular de les pluges. El desbocament i l'erosió provocada per les pluges torrencials i els vents de l'estació seca han empobrit el sòl, i la desertificació és important en alguns territoris del N. Els sòls més fèrtils són els d'origen al·luvial, a la plana de Danakil. El clima és àrid a la costa, amb vegetació xeròfila, i tropical a l'interior, amb sabana i extensions de bosc. A causa de l'escassetat d'aigua, Eritrea té una agricultura pobre. Els creusos no ocupen més del 5% de la superfície. La ramaderia és important. Hi ha or a la regió d'Asmara i salines a Mitsiwa i Aseb; a la costa és important l'extracció d'ostres perlíferes. Per manca de fonts d'energia hi ha poca indústria; a Aseb hi ha una refinaria de petroli. La pesca és un important recurs potencial. Té una bona infraestructura viària del temps de la dominació italiana. La distribució de la població varia amb l'altitud i el clima, i ha estat fortament afectat

escacs Joc de taula que disputen dos contrincants amb trenta-dues peces mobils o *escacs* sobre un escaquer. La meitat de les peces són de color blanc o bé clar, i hom les anomena *peces blanques*, i l'altra meitat de color negre o bé fosc i hom en diu *peces negres*. Cada jugador disposa, en iniciar la partida, de totes les peces d'un dels dos colors, que són un rei, una reina (o *dama*), dos alfils, dos cavalls, dues torres i vuit peons. La finalitat del joc és fer escac i mat al rei del contrari. Si no pot fer escac i mat cap dels jugadors, la partida acaba en taules. Entre els jocs similars basats en quadrícules que podien haver donat origen als escacs, el que hi està més directament relacionat és el xaturanga, que aparegué a l'Índia vers el 570 dC. Els àrabs són els autors dels primers tractats sobre el joc dels escacs. Pel fet que les partides eren jugades amb fortes apostes de diners, l'Església prohibí el joc, que fou anatematitzat pel concili de París del 1188. El 1574 Giovanni Leonardo da Cutri fou el guanyador del primer torneig d'escacs de la història, organitzat per Felip II a Madrid. Acabada la Segona Guerra Mundial, s'inicià una hegemonia soviètica en la possessió del títol mundial, la disputa del qual és reglamentada des d'ales-

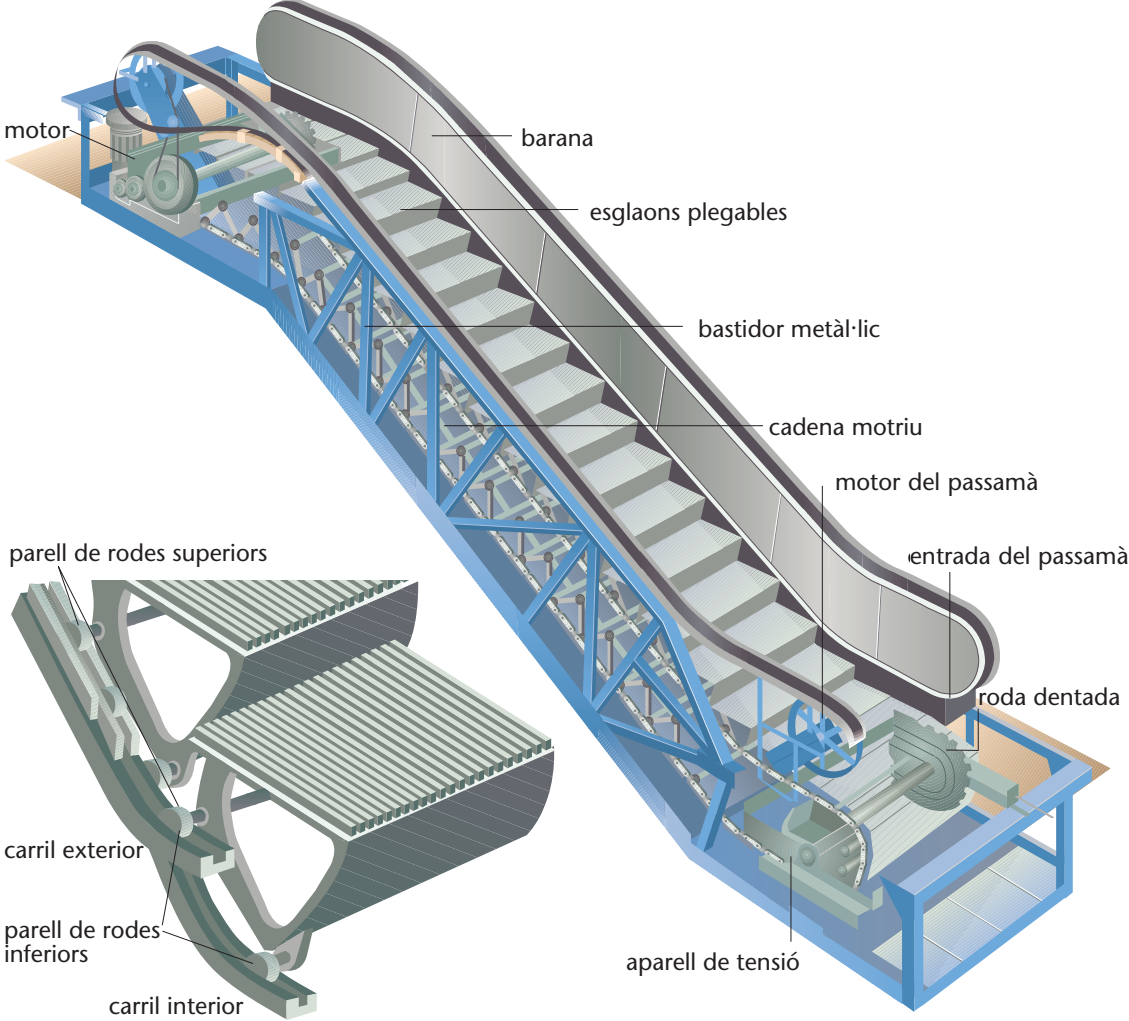
hores per la Federació Internacional d'Escacs (FIDE), creada a París el 1924. Mikhaïl M.Botvinnik, Vasiliĭ Smyslov, Mikhail Tal', Tigran V.Petrosian i Boris V.Spasskij ostentaren aquest títol. El 1972 el nord-americà Robert (Bobby) Fisher guanyà el títol mundial, però després del seu abandó el 1974, els soviètics recuperaren l'hegemonia gràcies a Anatolij Karpov. El 1985 l'azerbaidjanès Garry Kasparov vencé Karpov i es proclamà nou campió mundial. Guanyà encara quatre vegades més el rus i renovà el títol. El 1993, aquest títol patí una escissió: el campió del món de la FIDE (Federació Internacional d'Escacs) és Karpov, mentre que el de la PCA (Associació de Jugadors Professionals) fou Kasparov. A partir del 1994 la FIDE i la PCA acordaren celebrar un sol campionat mundial. Als Països Catalans, hi ha hagut jugadors destacats, com Artur Pomar i Miquel Illescas, entre d'altres.

escala **1** *CONSTR/ARQUIT* Pla inclinat que serveix per a passar d'un nivell a un altre mitjançant la descomposició de la distància vertical en esglaons adaptats a la mida d'una passa. Com que no és aconsellable que les escales tinguin més de 10 esglaons, si el desnivell que han de salvar és més gran hom les subdivideix en sèries d'esglaons seguits (anomenades *rams* o *trams*), entre les quals hi ha intercalat un *replà*. En l'escala mecànica, l'escala i la barana són en moviment continu gràcies a un motor elèctric que empeny una cadena on són muntats els esglaons. **2** *GEOG* Relació constant que hi ha entre una distància mesurada sobre un mapa o plànol i la distància corresponent mesurada sobre el terreny representat. L'elecció d'escala és feta en funció de la utilització del mapa. Com més gran sigui l'escala, és a dir, com més petit sigui el denominador, els elements representats tindran un detall més gran. **3** *MÚS* Successió de sons disposats segons un mode o sistema determinat. Les escales difereixen per la distribució de les distàncies entre les notes i per llur altura inicial. El sistema musical europeu aparegut a l'edat moderna es basa en dos tipus d'escala: la *diatònica* i la *cromàtica*. La primera, anomenada també *escala natural*, disposa les set notes (*do, re, mi, fa, sol, la, si*) en cinc tons i dos semitons d'intervals. Segons la distribució d'aquests entre les notes, l'escala serà de mode *major* o *menor*. L'*escala cromàtica* és dividida en dotze notes i formada per semitons. Hi ha altres tipus d'escala; la pentatònica (cinc sons en l'àmbit d'una octava), l'hexafònica, etc.

escalada *ESPORT* Acció d'ascendir per un indret difícil, de pregona verticalitat, utilitzant els quatre membres per a progressar. Hom pot diferenciar diversos tipus d'escalada: atenent el material en què hom escala hom distingeix entre l'*escalada en roca*, l'*escalada en glaç* i l'*escalada mixta* (combinació de les dues anteriors); segons la manera de progressar, hom distingeix entre l'*escalada lliure* (caracteritzada per l'ús exclusiu de mans i peus per a agafar-se a les preses), l'*escalada artificial* (en què el material col·locat facilita l'avançament en repenjar-hi el cos) i l'*escalada combinada* (que presenta alhora trams d'escalada artificial i trams d'escalada lliure); i, per últim, segons la finalitat perseguida, hom distingeix entre l'*escalada alpina* (l'objectiu de la qual és d'assolir un cim tot superant qualsevol dificultat que pugui presentar l'itinerari escollit) i l'*escalada esportiva* (en què l'interès principal és la dificultat per ella mateixa que un itinerari pugui presentar). L'escalada pot ésser feta per un sol escalador o per un grup de dues o tres persones, que formen una *cordada*.

escamarlà [*Nephrops norvegicus*, família dels nefròpids] *ZOOL* Crustaci de l'ordre dels decàpodes, de 12 a 20 cm de llargada, amb la closca espessa i carenada a les pinces i al cos per rengleres d'espines atapeïdes i agudes. Habita als fons fangosos, on s'alimenta de cucs i mol·luscs. És molt corrent a la Mediterrània. Als Països Catalans és objecte d'una intensa explotació pesquera.

escamot *HIST* Nom donat a cadascun dels grups d'elements d'acció d'**Estat Català**. Amb la implantació de la Dictadura (1923) i l'exili de Francesc Macià alguns militants se situaren al marge de l'organització i actuaren d'una manera independent. Els militants més representatius foren Jaume Compte, Marcel·lí Perelló, Jaume Julià i Miquel Badia. Durant la República (1931) s'anomenaren així ma-

teix *escamots* els grups de les Joventuts d'Esquerra Estat Català, que tenien com a caps Josep Dencàs i Miquel Badia, i que tingueren un paper destacat en els fets del Sis d'Octubre (1934).

Escandinàvia Península del nord d'Europa, entre l'Atlàntic i la Bàltica i que, en una llargada d'uns 1 800 km, s'estén des del cap Nord, a l'Àrtic, fins als estrets danesos. Ocupa una extensió d'uns 770 000 km², que comparteixen Noruega i Suècia.

escàner *TECNOL* Nom genèric atribuït a una sèrie d'aparells de naturalesa i aplicació molt diversa que tenen en comú, però, el fet d'aplicar una tècnica d'exploració sistemàtica basada en l'escombratge (en anglès: *scanning*) d'un determinat objecte. Pot ser realitzat amb un feix de llum (blanca o coherent), de raigs X, d'electrons, etc, el rebot del qual és captat per un detector, és transformat en senyal elèctric (digitalitzat) i, després d'ésser tractat per un ordinador, és convertit en una imatge transformada de l'objecte original.

escarabat *ZOOL* **1** Nom donat a qualsevol insecte de l'ordre dels coleòpters. **2** **escarabat banyut** [*Copris sp*, família dels escarabèids] Gènere d'escarabats de color negre i cos corpulent, en el mascle proveït d'una punxa corbada damunt la part superior del tòrax. Moltes espècies són comunes als Països Catalans. **3** **escarabat de la patata** (o **de les patateres**) [*Leptinotarsa decemlineata*, família dels crisomèlids] Escarabat d'uns 11-12 mm de llargària i de forma oval, de color groc, amb el dors de cada èlitre solcat per cinc bandes negres longitudinals. Hom l'anomena també *dorífora*. Procedent de l'Amèrica del Nord, a la fi del s XIX arribà a Europa amb un carregament de patates, i s'hi estengué ràpidament; des d'aleshores, ha esdevingut una plaga terrible per a les patateres i altres conreus. **4** **escarabat piloter** [*Scarabeus sacer*, família dels escarabèids] Èscarabat d'uns 3 cm de llargària, de cos aixafat i de color negre, amb el cap ample, arrodonit i voltat de sis dents. S'alimenta d'excrements bovins, replegant-los i fent-ne boles que empeny amb el cap i les potes anteriors fins als caus subterranis.

escarlatina *PAT* Malaltia infecciosa i molt contagiosa que predomina en nens de 5 a 10 anys, causada per l'estreptococ beta-hemolític i la seva toxina. S'incuba de 3 a 6 dies; després hi ha una amigdalitis greu amb cefalàlgia i febre, i de 12 a 48 hores després es manifesta una erupció típica a la pell. Al cap d'uns 3 o 4 dies, l'erupció s'atenua i millora l'estat general. Dues o tres setmanes després poden haver-hi complicacions greus: nefritis, infecció reumàtica, cardiopatia, hepatitis, etc.

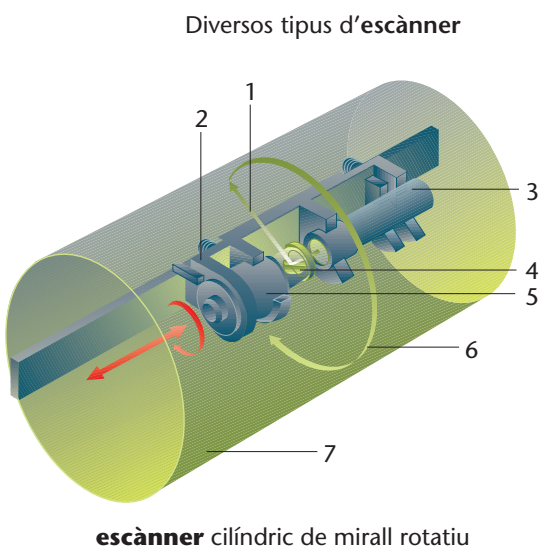
escarola [*Cichorium endivia*, família de les compostes] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual o biennal, de fulles basals, nombroses, arissades i retallades. Originària de l'Índia, ja era conreada pels egipcis i pels grecs.

Escarré i Jané, Aureli Maria (l'Arboç 1908 — Barcelona 1968) Abat. Francesc de nom de fonts, ingressà al monestir de Montserrat el 1923 i fou ordenat sacerdot el 1933. Després del 19 de juliol de 1936 pogué passar a Itàlia. El 1938 anà a Saragossa i, avançant-se alguns dies a les tropes del govern de Burgos, fou un dels primers que retornà al monestir de Montserrat i es donà ell mateix el títol de prior, la qual cosa evità la intervenció d'un, ja nomenat, comissari eclesiàstic procedent de Salamanca. Féu possible l'existència de “Germinabit”, de “Serra d'Or”, de “Qüestions de Vida Cristiana” i de “Studia Monastica”, i acollí tota mena d'iniciatives, sense discriminacions. El 1961 demanà un abat coadjutor i abandonà el govern del monestir. El 1965, per pressions polítiques del govern, es veié obligat a abandonar Catalunya i passà a residir al monestir de Viboldone, prop de Milà. El 1966 hagué de renunciar el títol d'abat de Montserrat.

escenografia *TEAT* Conjunt d'elements que s'afegeixen a un espai teatral per reproduir un ambient o crear un clima; inclou les decoracions, els figurins, l'atretzo, el mobiliari i la luminotècnia. Es pot fixar l'origen a Grècia (s V aC). Les decoracions gregues representaven palaus o temples, per a les tragèdies, i habitacions de dos pisos, per a les comèdies. Les decoracions romanes primitives eren de tres classes: tràgica, còmica i satírica, i hi figuraven temples, palaus, tombes, roques i altars. D'altra banda, els populars espectacles de mim tenien lloc damunt petits cadafals, amb una simple cortina de sarja com a fons. La utilització de carretes unides entre elles per petites plataformes complicà la decoració teatral, fins a arribar a l'extrem de les complexes “imaginacions” dels *autos* sacramentals del s XVII. Ja en ple Renaixement, Bramante inventà el teatre de perspectiva, i B.Peruzzi féu per primera vegada a Roma una decoració d'aquest estil. Vers el 1580, A.Palladio construí a Vicenza el cèlebre Teatre Olímpic, inspirat en els antics teatres romans. En els coralls, les obres eren representades amb gran simplicitat de recursos escènics. Per contra, en els teatres jardí o els teatres de cort dels ss XVII i XVIII, els ballets i les òperes desenvolupen una escenografia de tramoia complicada i artificiosa. Itàlia, on excel·liren Torelli, Andrea Pozzo i F.Bibiena, ha estat molts anys capdavantera, i una gran part de la terminologia escenogràfica és d'origen italià (*bambolina*, *rompiment*, *ferma*, etc). A França, Pierre-Luc-Charles Cicéri fou mestre de H.R.Philastre, E.A.Cambon, E.P.Séchan i A.A.Rubé, creadors de l'escola *verista*. Com a recció contra l'escenografia wagneriana, en extrem naturalista, apareix el *simbolisme* juntament amb la figura del director o *metteur-en-scène*. Ja en ple s XX, l'escenografia sofreix una ràpida evolució, provocada per directors com K.S.Stanislavskij o Meyerhold, S.Diaghilev i els seus Ballets Russos, Gordon Craig, Adolphe Appia, George Fuchs, Antoine i Max Reinhardt. El descobriment de l'electricitat i en general l'evolució tècnica motiven infinitat de projectes i realitzacions com la cúpula Fortuny, escenaris giratoris, d'ascensor, o el projecte de teatre de Walter Gropius i Erwin Piscator, així com els assaigs de teatre circular. L'escenografia catalana comença pròpiament amb Francesco Luchini, vingut d'Itàlia, i amb Fèlix Cagé, procedent de París. S'inicia amb els germans Tramulles i amb Sebastià i Marià Carreras. Segueix amb Bonaventura Pla-

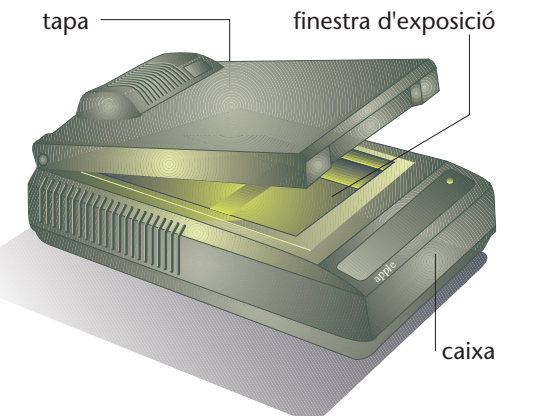

L'abat Aureli Maria Escarré i Jané

1 raig làser
2 guia per a transportar el mirall rotatori
3 làser

4 mirall rotatori
5 motor del mirall
6 raig làser reflectit
7 tambor d'exposició

escàner pla de sobretaula

nella, Joan Ballester, Pere Valls, Francesc Soler i Rovirosa, contemporani de Maurici Vilumara, Oleguer Junyent, Josep Castells, Brunet i Fita, Salvador Alarma, Joan Morales, Ramon Batlle Gordó, Emili Amigó i Josep Mestres Cabanes, actiu en el taller del Gran Teatre del Liceu.

escepticisme ***FILOS*** Doctrina filosòfica que considera la raó humana incapaç de conèixer la veritat. L'escepticisme sorgí davant la varietat i contrarietat d'opinions sobre els mateixos problemes i com a reacció enfront del dogmatisme. Com a doctrina, fou sistematitzat per primera vegada per Pirró d'Elis. Montaigne, al Renaixement, i més tard Hume i Kant, li donaren un nou impuls.

Escipió Africà, Publi Corneli [*llat: Publius Cornelius Scipio Africanus*] (? ~235 — 185 aC) Cap de l'exèrcit romà a Hispània, fill de Publi Corneli Escipió. Succeí el seu pare com a cap de l'exèrcit i prosseguí la lluita contra Anníbal. El 210 desembarcà a Tàrraco, que fou la seva base durant tota la guerra i dugué a terme una eficaç política d'atracció dels caps indígenes. Entre el 210 i el 206 aconseguí d'expulsar els cartaginesos de la Península Ibèrica. El 205, nomenat governador de Sicília, començà les operacions militars contra els cartaginesos a Àfrica, culminades amb la victòria de Zama o Naraggara (202), la qual assenyala la fi de la segona guerra púnica. El 201 li fou concedit el títol d'*Africanus*. Posteriorment lluità contra Antíoc III de Síria, amb qui concertà una pau que no plagué a Roma (190), i fou apartat de tot paper dirigent.

escita ***HIST*** Individu d'un antic poble nòmada de les estepes de l'Àsia central i del SE d'Europa durant el primer mil·lenni aC. Hom comença a tenir-ne documentació el 611, quan arribaren a Egipte i el faraó Psammètic I els hagué de pagar tribut per tal que es retiressin. Atacats pels medes, travessaren el Caucas i s'establiren al sud de Rússia i bona part entraren a la vida sedentària. Establiren relacions amb les colònies gregues del nord de la mar Negra, a través de les quals es desenvolupà un important comerç greco-escita. S'infiltraren cap als Balcans, i al s IV aC ocuparen part de l'actual Romania. Aquesta penetració fou deturada per Filip II de Macedònia.

Esclasans i Folch, Agustí (Barcelona 1895 — 1967) Escriptor. Influït per Eugeni d'Ors i J.M.López-Picó, col·laborà especialment a “La Revista”. Poeta prolix, s'integrà al corrent noucentista, però propugnà sobretot una poesia basada fonamentalment en el que anomenà “sistema de ritmologia”. Publicà un centenar d'obres, de les quals es destaca per la seva ambició *Poema de Catalunya* (1950-57; en quinze volums). Conreà profusament el periodisme i la crítica i també escriví novel·la, teatre, assaig i les seves memòries (1952 i 1957).

esclau ***HIST*** Persona sotmesa a la propietat absoluta d'altri, per si i pels seus descendents, i que podia ésser venuda i comprada individualment, cedida o arrendada a tercers. L'esclau podia ésser també retornat a la condició de lliure o llibert pel seu amo. Sembla que cal cercar el seu origen en les guerres: els presoners eren esclaus del soldat que els capturava; després d'una invasió, la població vençuda era asservida col·lectivament pel vencedor i desposseïda de les seves terres. A l'antiga Roma, les victòries en les guerres exteriors dugueren a la metròpoli i als *latifundia* romans una plètora d'esclaus. A l'edat mitjana els esclaus cediren el pas al serf, descendent, a vegades d'antics esclaus, per bé que l'esclau no arribà a desaparèixer. Les principals fonts d'esclaus foren les croades, la pirateria barbaresca o cristiana i, a la Península Ibèrica, la reconquesta. Sevilla i Venècia, Barcelona i Gènova foren grans mercats d'esclaus nord-africans, turcs, grecs i eslaus (nom d'on deriva el mot *esclau*). Els descobriments del s XV modificaren l'esclavitud, transportada a Amèrica; bé que a la del nord hi hagué, fins al s XVII, una mena d'esclaus blancs (com els *bondsmen* escocesos). A les colònies castellanes d'Amèrica, el tràfic d'esclaus es basà en llicències individuals concedides pels reis (1493-1595) i en *asientos* o monopolis concedits a companyies o països. Del 1500 al 1810 hom hi introduí legalment més d'un milió d'esclaus. El nucli esclavista més gran del món modern, però, fou el de les colònies angleses de l'Amèrica del

escultura Capitell romànic del claustre del monestir de Sant Cugat del Vallès, esculpit per Arnau Cadell

Nord. La prohibició del comerç d'africans entrà en vigor el 1808 però, tot i això, el nombre d'esclaus negres continuà augmentant i a la fi de la guerra de Secessió (1861-1865), foren afranquits un total de 3 953 760 esclaus. A les altres colònies britàniques la importació d'esclaus fou prohibida el 1807 i l'esclavitud hi fou abolida el 1833. Durant la segona meitat del s XIX seguiren l'exemple de la Gran Bretanya, França (a les Antilles el 1848 i a Madagascar el 1896); Holanda, el 1873, Dinamarca, el 1876. L'estat espanyol, després dels ignorats tractats anglo-espanyols (1814-17, 1835), que prohibien la importació d'esclaus, hom introduí lleis antisclavistes, que la Restauració (1876) respectà només en part. La Conferència de Berlín (1885), l'Acta de Brussel·les (1890) i les convencions de la Societat de Nacions (1926) i de les Nacions Unides (1956) han reafirmat la il·legalitat de l'esclavitud, que, tanmateix, de forma molt mitigada, persisteix.

escocès 1 ***LING*** Llengua cèltica insular del grup goidèlic. És una variant de l'irlandès o gaèlic que els irlandesos introduïren al s V a Escòcia i que s'estengué fins al Clyde al s XVI. Actualment en resten alguns nuclis de parlants als Highlands i a les Hèbrides.
2 ***TÈXT*** Dit del teixit de llana, seda, etc, el dibuix del qual forma grans quadres amb fils de colors llampants.
3 **art escocès** ***ART*** Art desenvolupat a Escòcia. Amb la introducció del cristianisme, s'imposà l'estil anomenat irlandès, que afegia, als motius celtes autòctons, els coptes arribats per via marítima (*la creu de Ruthwell*, s VII, i l'*evangelari de Lindisfarne*, 687-721, al British Museum de Londres). La brillantor i artificiositat decorativa de l'art cèltic serà una de les constants de l'art escocès, bé que a partir del s XVI pesarà l'austeritat imposada pel calvinisme. Al s XVIII, sobresurten Robert Adam en arquitectura (la Charlotte Square, 1791), Allan Ramsay, pintor de la cort de Jordi III, que s'anticipà al retrat italià posat de moda per Reynolds, i Sir Henry Raeburn, el qual impulsà la creació de la Royal Scottish Academy (1826). Al s XIX, després dels dos grans corrents historicistes, el goticista (George Gilbert Scott, Mackenzie, Kemp) i el classicista (Thomas Hamilton, W.Burns), culminà amb la creació de l'anomenada escola de Glasgow. Ch.R.Mackintosh, la seva personalitat més destacada, ofereix en la *Glasgow School of Art* les característiques més importants del grup, que faran que l'escola superi el modernisme i enllaci amb els moviments racionalistes.
4 **escola escocesa** ***FILOS*** Escola filosòfica fundada a Aberdeen al s XVIII. Reacció contra les conseqüències del sensisme de Locke, de la cosmologia de Berkeley i de l'escepticisme de Hume, té per norma suprema el *common sense* ('sentit comú'), centrant-se en temes de la gnoseologia i la moral. En són els representants més destacats Thomas Reid, James Beattie, Dugald Stewart i James Oswald.
5 **literatura escocesa** ***LIT*** Literatura desenvolupada a Escòcia. Escòcia tingué una literatura de temàtica comuna i de desenvolupament paral·lel al d'Irlanda des del s VI. Els poetes medievals escocesos són coneguts pel *Llibre del degà Lismore* (s XVI). Entre els bards escocesos es destaca Iain Lom (ss XVII-XVIII). El període d'or de la poesia escocesa fou al s XVIII (A.Mac Donald). El 1890 fou fundada l'An Comunn Gaidhealach ('La Societat Gaèlica'). Destaquen al s XX A.Robertson S.Macghilleathain i D.Caimbeul Hay.

Escòcia [*angl: Scotland*] País del Regne Unit que comprèn la part septentrional de l'illa de la Gran Bretanya i les illes Hèbrides, Òrcades i Shetland (78 773 km²; 4 957 500 h [1991]). El seu límit amb Anglaterra és constituït per una línia que va des del *firth* Solway, a l'oest, a la vall del Tweed, a l'est, per la carena de les Cheviot Hills. La capital és Edimburg.

LA GEOGRAFIA El país és format per una sèrie de blocs paral·lels allargats de SW a NE, i que de nord a sud són: els Highlands o altes terres del nord, el tall del Glen More, els Grampians (Ben Nevis, 1 343 m), l'ampla depressió dels Lowlands i els Uplands, al sud. Extern a aquests blocs es troba el que forma les illes Hèbrides. El clima, en general, és fred i, malgrat les influències oceàniques, l'abundància de terres altes fa que sigui molt rigorós, amb una forta diferència entre el vessant occidental i l'oriental. Escòcia és la regió menys poblada del

Regne Unit. Durant el s XX el seu creixement s'ha mantingut molt per sota del d'Anglaterra i del País de Gal·les. La causa principal de la despoblació és la forta emigració, provocada tant per l'atracció dels centres industrials anglesos com per les condicions naturals poc favorables, sobretot als Highlands. La població és molt desigualment repartida i les 4/5 parts es concentren a la regió dels Lowlands. La principal ciutat és Glasgow, capital econòmica, seguida d'Edimburg, cap administratiu i cultural. Les activitats econòmiques tradicionals són la ramaderia i la caça i una pobra agricultura, reduïda encara a les regions baixes i fèrtils. A partir del 1943 fou impulsat el desenvolupament regional, principalment a les terres del nord, amb construcció i explotació de centrals hidroelèctriques i creació d'indústries. La ramaderia i la pesca (areng, salmó i bacallà), principals activitats rurals, han sofert un notable retrocés a partir dels anys 80, amb l'emigració des dels Highlands. La costa oriental ha experimentat una notable revifalla des del 1975 mercès a la descoberta de petroli a la plataforma continental de la mar del Nord. La indústria té la base a les mines de carbó de l'Escòcia central. Cal destacar les indústries siderúrgiques, construccions navals, i, sobretot, les de destil·lació de whisky. Bé que Escòcia no gaudeix d'autonomia política i administrativa, té els seus organismes administratius particulars sota l'autoritat d'un secretari d'estat, així com un sistema escolar i jurídic particular.

LA HISTÒRIA Habitada des de temps prehistòrics, Escòcia fou el lloc on, cap al 500 aC, s'establiren tribus celtes (pictes). Al s I dC els romans intentaren inútilment d'ocupar el país i, el 120, hi construïren un mur de separació (el mur d'Adrià). Als ss V-VI els escots irlandesos ocuparen la part NW, mentre que els anglesos envaïren la part E i els bretons la SW. Sant Columbà assegurà la cristianització d'aquests pobles. Al s VIII començaren les invasions escandinaves, que colonitzaren la part N i NW d'Escòcia. La pressió que exerciren obligà pictes i escots a unir-se sota l'autoritat del rei escot Kenneth I MacAlpin (844), i el regne s'estengué cap al sud (s XI). El 1292, després d'una crisi successòria, Eduard I hi imposà com a rei vassall Joan I de Balliol, el qual es revoltà contra ell, envaí Escòcia (1296) i la incorporà a Anglaterra. El 1314 els nacionalistes escocesos, dirigits per Robert de Bruce, venceren Eduard II a Bannockburn, i pel tractat d'Edimburg-Northampton (1314) fou reconeguda la independència d'Escòcia. La monarquia Stuart s'alià amb França durant la guerra dels Cent Anys, però Jaume IV fou derrotat pels anglesos (Flodden, 1513). Maria Stuart tornà a França el 1561 i afrontà la revolta nobiliària i presbiteriana, però Elisabet I d'Anglaterra assolí el control d'Escòcia, consolidat amb l'execució de la reina Maria I (1587). Jaume VI d'Escòcia (I d'Anglaterra) heretà ambdues corones el 1603, però el govern dels dos regnes restà separat. Malgrat els recels permanents, Escòcia formà el *National Covenant* i féu costat als parlamentaris i puritans anglesos contra Carles I, i després s'oposà a l'autoritarisme d'Oliver Cromwell. El *Covenant* es resistí encara a Jaume VII (1685-88; Jaume II d'Anglaterra) i a Guillem d'Orange, però la unió ja era efectiva, malgrat alguns intents separatistes basats en una hipotètica restauració dels Stuart (1715 i 1745). Per l'*Act of Union* del 1707 el Parlament aprovà la integració amb Anglaterra. Escòcia, amb tot, continuà gaudint d'autonomia i ha mantingut viu l'esperit nacional.

Escofet i Alsina, Frederic (Barcelona 1898 — 1987) Militar. Sortí d'alferes de l'acadèmia de cavalleria de Valladolid. Lluità com a voluntari al Marroc i, més tard, ja com a capità fou destinat a Barcelona i a Vilafranca del Penedès. El 1930 ingressà al cos de mossos d'esquadra, que, amb l'adveniment de la República, comandà un temps. Posteriorment, romangué al cos com a capità-caporal i fou ajudant del president Macià. Durant els fets del **Sis d'Octubre** de 1934 fou fet comissari general d'ordre públic. Intentà la defensa del Palau de la Generalitat, però, fou fet presoner i condemnat a mort, pena que Alcalá Zamora li commutà per la de presó perpètua. Alliberat arran del triomf del Front Popular (febrer del 1936), tornà a assumir la comissaria general. La seva actuació fou decisiva per a

dominar l'alçament militar del 19 de juliol a Barcelona i a la resta de Catalunya. Després d'un any a l'estranger s'incorporà al front d'Aragó (1937) com a cap d'estat major de la brigada de cavalleria. Més tard comandà les Esquadres de Catalunya i fou ajudant del president Companys. Exiliat el 1939, s'establí a Brussel·les. Publicà *Al servei de Catalunya i de la República* (1973).

escola ^{*1* *ENSENY*} Institució col·lectiva, de caràcter públic o privat, on hom dóna instrucció. **2 escola graduada** *ENSENY* Escola on, a diferència de l'escola unitària, hom dóna l'ensenyament per graus, en aules diferents, cadascuna amb el professor corresponent. **3 escola nova** *ENSENY* Tipus d'escola derivat del moviment de renovació escolar i pedagògica que portà aquest mateix nom, iniciat al final del s XIX per A.Ferrière i desenvolupat al primer terç del s XX als països europeus de democràcia formal (França, Bèlgica, Itàlia, el Regne Unit i Suïssa) i àdhuc als EUA. Tingué com a organisme bàsic el Bureau International des Écoles Nouvelles. Constituï una superació de l'ensenyament autoritari tradicional. Foren experimentats diferents mètodes pedagògics (Montessori, Decroly, Freinet, Dewey, etc) sempre fonamentats en l'activitat de l'infant. El tipus d'escola que se'n derivà rebé el nom d'escola activa. Introduït als Països Catalans a partir del 1901, el moviment *escola nova* s'estengué ràpidament. El 1936 assolí caràcter oficial amb l'establiment del CENU. **4 escola unificada** *ENSENY* Tipus d'escola que segueix el principi fonamental del corrent pedagògic, iniciat a Alemanya a mitjan s XIX, que portava el mateix nom i definia l'ensenyament com una totalitat orgànica des de l'escola maternal fins a la universitat. **5 HIST** Conjunt de pensadors, escriptors, artistes, científics, etc, que segueixen unes mateixes directrius ideològiques, estilístiques, estètiques, metodològiques, etc, i que manifesten en llur activitat i producció uns trets comuns peculiars i distintius. Hom anomena les escoles per països concrets (escola italiana, flamenca, etc) o per ciutats (com l'escola florentina i les escoles de Cambridge o d'Alexandria), o també des d'un punt de vista cronològic (com l'escola anglesa del s XVIII i l'escola romàntica, en art) o amb un significat més ampli (com les escoles clàssica i neoclàssica, en economia), o àdhuc segons el contingut ideològic o artístic (escola cínica, escola surrealista, etc). Hi ha també escoles, formades per deixebles, imitadors i estudiosos d'una personalitat important.

Escolania de Montserrat Institució de nois (dels 10 als 14 anys d'edat) dedicats al cant del culte, a Montserrat. Resideixen al santuari, on cursen els estudis corresponents d'EPO i ESO i, en el Conservatori Elemental, reben l'educació musical. S'hi han format músics de vàlua, com Joan Cererols, Miquel López, Josep Antoni Martí, Antoni Soler, Anselm Viola, Narcís Casanoves i Ferran Sors. Hom en conserva composicions que suposen un domini tècnic de la polifonia del barroc i del *bel canto* del rococó. A més del servei musical del culte, ha donat concerts a molts indrets de Catalunya i del món.

escolapi *CATOL* Membre de l'Escola Pia, orde religiós dedicat a l'educació dels nois, fundat per Josep de **Calassanc**, a Roma, per continuar la seva obra d'escoles populars iniciada el 1600, després de tres anys de treball en una escola parroquial. Foren constituïts en congregació per Pau V el 1617 i en orde religiós per Gregori XV el 1621, que aprovà les constitucions el 1622 d'acord amb el règim propi dels clergues regulars. A la Península Ibèrica s'introduïren per Catalunya, encara en vida de Calassanç. Els col·legis s'establiren amb contracte amb els municipis, cosa que, juntament amb les donacions dels particulars, en feia possible la gratuïtat. La promulgació de plans d'estudis posà fi a llur autonomia pedagògica i el 1859 foren declarats establiments privats, tot perdent el seu caràcter tradicional d'escoles públiques.

escolàstica *CRIST/FILOS* Moviment filosòfico-teològic que predominà a Europa des de la fi del s VII fins al principi del s XVII. Com a sistema de pensament característic de la societat feudal consisteix bàsicament en una coordinació de la teologia i de la filosofia i en una recerca d'acord entre la revelació o la fe i la raó. Malgrat el seu caràcter unitari, l'escolàstica es divideix en corrents ben diversos, i àdhuc

contraposats, i en etapes ben diferenciabls. La societat feudal catalana contribuí a l'expansió de l'escolàstica, per la necessitat de convertir al cristianisme jueus i àrabs.

escoliosi *PAT* Desviació lateral del raquis, el qual adopta una forma sinuosa. L'escoliosi es produeix durant el període de creixement ossi, s'agreuja en la pubertat i després s'estabilitza. Un estadi avançat produeix greus deformitats toràciques amb importants alteracions cardíco-respiratòries. L'escoliosi secundària és motivada per malformacions, com ara vèrtebres cuneïformes, hemivèrtebres i asimetria de l'articulació lumbo-sacra, etc.

escoltisme *ENSENY* Moviment d'educació fundat per Robert Stephenson Smyth Baden-Powell que es proposa el desenvolupament de la personalitat dels infants, els adolescents i els joves a través de la vida de grup en els temps de lleure. El sentit de la responsabilitat, l'esperit de servei i el treball en equip en són els valors educatius més característics i hi té força importància la vida a l'aire lliure. El moviment, donat a conèixer des de l'any 1908, s'estengué ràpidament per Anglaterra (el 1910 ja tenia 109 000 membres). L'expansió internacional fou immediata. El moviment és, en principi, no confessional, bé que hi ha organismes, com la Conferència Internacional d'Escoltisme Catòlic (CISC), que coordinen un moviment escolta específicament religiós.

escopeta *MIL* Arma llarga de foc, portàtil, d'un o més canons, especialment usada per a caçar i concebuda per a tirar càrregues de perdigons.

escorpi *ZOOL* Ordre d'aràcnids amb el cos dividit en tres segments. El *prosoma* o *cèfalo-tòrax*, que és cobert per un únic escut dorsal, el *mesosoma* o pre-abdomen, que és ample i format per set segments, i el *metasoma* o postabdomen, que és molt més prim, llarg i mòbil, i per això rep vulgarment el nom de *cua*. En l'últim segment del metasoma hi ha una glàndula verinosa que comunica amb un inflament que acaba en un agulló. Els pedipalps són molt desenvolupats i acaben en una forta pinça, amb què agafen llurs preses i les immobilitzen amb l'agulló verinós del postabdomen, que poden doblegar sobre el cap. De dia resten sota les pedres i a la nit surten a caçar. El verí dels escorpins africans i sud-americans és molt perillós, àdhuc pot ésser mortal; el dels europeus és simplement molest. L'ordre comprèn unes 600 espècies, que viuen en els països càlids i temperats. Als Països Catalans són freqüents en llocs secs i càlids.

escriba *HIST* A l'Orient Pròxim i Mitjà antics, persona versada en l'escriptura del seu país. A Mesopotàmia gaudí d'un gran prestigi a causa, sobretot, de la complexitat de l'escriptura cuneïforme. A l'Egipte, l'escriba era el funcionari per excel·lència (qui dominava l'escriptura egípcia en controlava l'administració), indispensable per a tothom i per a tot. Hi havia moltes classes d'escriba (de l'exèrcit, dels temples, dels equips d'obrers, etc). Destaquen els de la Casa de Vida (una mena d'escriptori, en el sentit medieval del terme), als quals és deguda la còpia i la redacció dels tractats religiosos i màgics (com el *Llibre dels Morts*) dels mèdics (el paper Edwin Smith, per exemple) i de les inscripcions (com les esteles) i, així mateix, els del tresor reial.

escriptura **1** *LING* Manera d'escriure, quant als caràcters adoptats (ideogrames, fonemes, etc), quant a la forma (jeroglífica, cuneïforme, alfabètica, etc) o quant al traçat (cal·ligràfic, cursiu, escriptura clara, indexifrabl, etc). Hi ha tres grans sistemes d'escriptura. Les escriptures sintètiqes, que expressen idees o frases, són força inoperants, pel fet que poden generar un nombre il·limitat de signes i, en no reproduir el llenguatge articulat, presenten problemes de combinació. Hom ha denominat també aquestes escriptures *mitogràfiques* o *preescriptures*. Un pas endavant és el representat per les escriptures analítiques, també anomenades ideogràfiques, en què el signe representa un mot o un morfema i que ja admeten possibilitats de combinació d'acord amb els principis generals del llenguatge. En una tercera etapa hom troba les escriptures fonètiqes, que passen a representar sons d'un determinat mot. Això permet una reducció considerable de signes. **2** *DR* Document en el qual hom fa constar un acte o

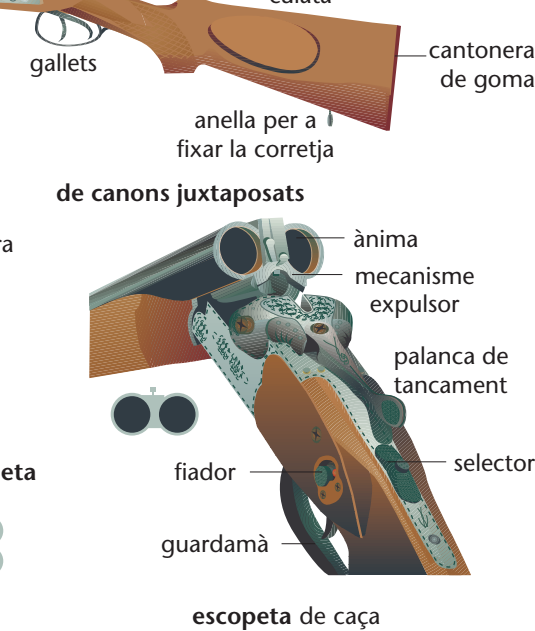

negoci jurídic. Se'n diu **escriptura pública** si és atorgada en presència de testimonis davant notari, el qual en dóna fe, i **escriptura privada** si és obra de particulars sense intervenció de cap funcionari.

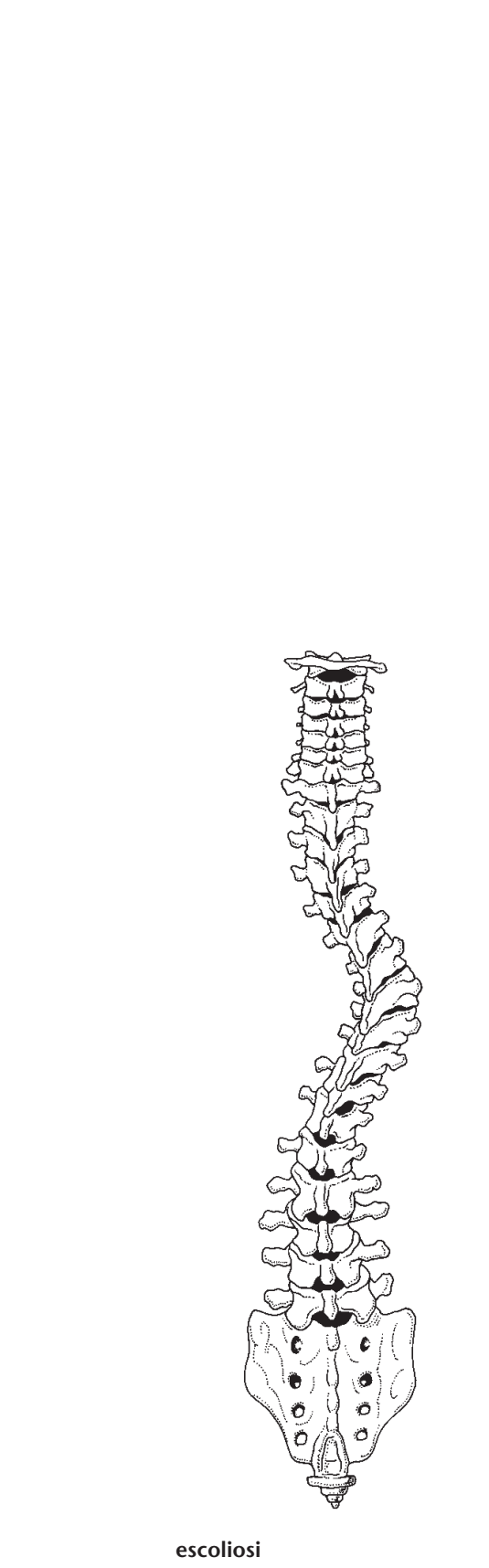
Escrivá de Balaguer y Albàs, José María (Barbastre 1902 — Roma 1975) Eclesiàstic aragonès. Ordenat sacerdot el 1925, exercí el ministeri pastoral en ambients rurals, obrers i universitaris. Fou professor de filosofia, ètica professional i dret romà a Saragossa i a Madrid. El 1928 fundà, a Madrid, l'**Opus Dei**, de la qual fou president general. Des del 1946 residí a Roma. Escriví obres d'espiritualitat, entre les quals es destaca *Camino* (1939). El 1992 fou beatificat per Joan Pau II.

escull *GEOG* Roca a flor d'aigua o a molt poca distància de la superfície de l'aigua. N'hi ha de diversos tipus: el format per les roques aïllades dels penya-segats a causa del retrocés d'aquests sota l'acció erosiva de les aigües, i els coral·lins, formats per l'acumulació de coralls, madrepores, algues coral·lines, etc.

escultura *ART* Obra esculpida. L'escultura obtinguda per eliminació és tradicionalment considerada una peça definitiva: és l'esculpida en pedra, la talla en fusta i la de metall cisellat. L'escultura d'addició, obtinguda mitjançant el modelatge d'una pasta amb un tipus d'eines de boix i les pròpies mans, ha servit generalment per a fer els esbossos o models sobre els quals hom treu la peça definitiva. Hom pot entreveure en la indústria lítica del paleolític l'origen de les primeres manifestacions escultòriques. El cos humà ha estat des de sempre el model predilecte i quasi exclusiu de l'escultura. La figura més freqüent era l'ídol femení, símbol de la fecunditat. En les civilitzacions mediterrànies, els palaus i els temples donaren pas a diferents formes escultòriques marcades per un denominador comú: el monumentalisme, que a Grècia defineix un estil. La gran innovació de la plàstica grega fou la creació de l'estàtua com a element autònom i l'adaptació d'aquesta al monument. A les formes i concepcions gregues l'art romà afegí la creació de l'il·lusionisme espacial i la invenció del realisme, expressada en el retrat, el relleu històric i la representació d'escenes de la vida quotidiana. A la desmembració de l'imperi Romà, la talla de pedra i marbre anà perdent la preponderància, alhora que el domini de la forma donava pas a la idea o al símbol. Al romànic, formes escultòriques de monstres i quimeres i la representació de les escenes del Nou i Antic Testament prenen un caire propagandístic i són alhora cohibidors de les ments medievals. Els programes escultòrics romànics esdevingueren més assequibles al món terrenal, i donaren lloc a l'estil que els renaixentistes denominaren gòtic. Per a l'artista gòtic, el problema principal ja no és l'objecte o el subjecte representat, sinó la manera de representar-lo. La recerca de la realitat, d'una manera principal la del cos humà, desembocà en el Renaixement en un estudi agut de la natura. Després de l'escepticisme de la Contrareforma, l'escultura de les formes obertes, dels sentiments mítics i heroics, recobrí l'interior i l'exterior dels temples i monuments. El s XIX gira la mirada a l'antiguitat clàssica. De la iconografia mitològica neoclàsica, hom passà, en el romanticisme, a l'exaltació nacionalista (Rude), a les representacions quotidianes i, més tard, a les preocupacions socials. El darrer quart de segle apunta l'inici de la destrucció de totes les convencions. Al s XX, hom forada les pedres i les poleix; hom talla, perfo-

escopeta de caça

escoliosi

ra i solda el ferro i empra el formigó armat; hom utilitza i acobla els objectes més heterogenis: mobles, pedres, teles, ferralles; els derivats del plàstic, les fibres de vidre, el filferro, fan possible tota mena de suggeriments i cabrioles.

escurçó *zool* Nom donat a qualsevol rèp·til ofidi de la família dels vipèrids, i en especial als dels gèneres *Bitis*, *Causus*, *Cerastes*, *Echis* i *Vipera*. El gènere *Bitis* inclou unes 12 espècies de tot Àfrica i Àràbia; tenen el cap molt ample, el musell obtús, els ulls petits amb pupil·la vertical, les dents verinoses molt grosses (fins a 5 cm) i el tronc rodó massís i ample. L'espècie més important és l'**escurçó del Gabon** (*B.gabonica*), que habita a les sabanes africanes, on és molt temut pel seu verí, capaç de matar un home en pocs minuts. El gènere *Causus* té quatre espècies africanes caracteritzades per llur cos cilíndric i recobert d'escames grosses, semblants a les dels colúbrids, i pel fet de tenir la pupil·la circular. L'espècie més coneguda és l'**escurçó nocturn verd** (*C.resimus*), que viu a les zones boscoses i humides de l'Àfrica occidental i és molt verinós. El gènere *Vipera* inclou unes 10 espècies caracteritzades pel fet de presentar el cap netament diferen­ciat del cos i cobert de plaquetes general­ment més petites que les de la resta del cos, que és curt i recobert de plaques. Entre les espècies de *Vipera*, n'hi ha dues (*V.aspis* i *V.latasti*) que habiten als Països Catalans.

escut **1** *HIST* Arma defensiva consistent en una làmina de metall, cuir o fusta, que hom portava al braç esquerre. **2** *ECON/NUMIS* Unitat monetària principal de Portugal. **3** *GEOL* Regió fisiogràfica constituïda per materials molt antics, principalment esquist i gneis que no han sofert cap plegament des d'una època molt remota, i que ha estat erosionada. **4** *HERÀLD* Representació simbòlica d'una persona, família o llinatge, d'una autoritat, de poblacions i països, i, per extensió, de corporacions, entitats, etc, formada per una superfície entre línies, dita *camper*, on hom representa els elements heràldics o càrregues. Té l'origen en les representa­cions que hom posava com a distintiu als escuts de guerra dels cavallers.

Eşfahān Capital de l'*ostān* homònim, Iran (986 753 h [1986]). Situada al centre del país, en una plana ben regada i fèrtil. D'origen antic, fou un dels majors centres culturals de l'Orient. Compta amb la primera siderúrgia del país, alimentada pel ferro de Bāfq i pel carbó de Tangal-Raiar.

esfera *GEOM* Superfície tots els punts de la qual equidisten d'un punt anomenat *centre*. L'equació de l'esfera amb el centre a l'origen és *x*² + *y*² + *z*² = *r*² (on *r* és el *radi* de l'esfera). L'àrea de la superfície de l'esfera és 4π*r*².

esfinx **1** *MIT/ARQUEOL* Figura fabulosa amb cap humà i bust de dona, urpes de lleó, ales d'àguila, cos de lleó o de gos i cua de lleó o de drac. Tant la idea de l'esfinx com la seva representació plàstica són produc­te de l'Egipte faraònic. L'exemple més antic és la Gran Esfinx de Gizeh, esculpi­da en època de Kefren. Bé que sense les seves proporcions gegantines, els exem­ples d'esfinxs abunden a Egipte (les avin­gudes d'esfinxs de Karnak) i hom n'ha trobades també a Núbia i a Síria. En època grecoromana apareix un tipus d'esfinx alada. **2** *ENTOM* Nom de diversos lepidòp­ters de la família dels esfíngids, de cos fusiforme i ales llargues i estretes. Són de vida crepuscular i llur vol és acompanyat d'un soroll sord degut al ràpid aleteig. Molts són perjudicials per als conreus pel fet que llurs larves són fitòfagues. Entre els més importants es destaquen l'**esfinx de les trumferes** o **de la calavera** (*Ache­rontia atropos*), l'**esfinx del pi** (*Hyloicus pinastri*), l'**esfinx del roure** (*Marumba quercus*), l'**esfinx del til·ler** (*Mimas tiliae*) i l'**esfinx dels pollancres** (*Laothoe populi*).

Església Comunitat dels seguidors de Crist. L'Església és essencialment una i indivisible. Però, pel fet d'ésser constituïda per homes pecadors, ha conegut la divisió. Això ha fet que l'Església hagi esdevingut “esglésies”, i que la mateixa multiplicitat hagi resultat un escàndol i una ferida a la unitat catòlica. Tots els atributs que hau­rien de coincidir en l'autèntica Església: *catòlica* (universal, per oposició a les sectes i dissidències), *ortodoxa* (professant la veri­table fe), *evangèlica* (en continuïtat amb l'Evangelí del qual ha sortit), etc, han quedat distribuïts, i han passat a designar algu­na església concreta i no l'Església única de

Diverses formes d'escuts

Crist. Així, hom acostuma a anomenar catòlica l'Església de Roma, ortodoxa l'Església dependent de Bizanci, evangèlica la sortida de la reforma luterana, etc. Això fa que, a l'Occident catòlic, fer la història de l'Església signifiqui fer la història de l'Església Catòlica, mentre que la història de les altres porcions de l'Església és tractada com a història d'Esglésies particulars, a les quals, però, cal referir-se, per tal de tenir una visió completa i total de l'Església de Jesucrist. L'Església, tot i que és misteri en la seva realitat profunda, és també una societat terrenal, i des d'aquest punt de vista és una institució humana —amb les corresponents febleses i vicissituds històriques—, fal·lible i sempre reformable.

Església Catòlica Església constituïda institucionalment entorn del papa i que proclama, enfront de la Reforma, d'haver mantingut la successió apostòlica i alhora, enfront de les Esglésies Orientals, la primacia i autoritat de la seu de Roma sobre totes les altres seus apostòliques. A partir dels distanciaments mutus la història de cadascuna es particularitza. Però cada Església pot escriure la seva història des dels orígens del cristianisme.

<div>LA HISTÒRIA</div>
<div><i>Els orígens</i></div> El primer camp d'expansió de l'Església fou la comunitat jueva i, a partir del 43, els gentils. La conversió de Pau, el 38, li donà un dels apòstols i militants més actius. El 43 era executat el primer apòstol, Jaume el Major, per ordre d'Herodes, i la comunitat dels dotze es dispersava de Jerusalem. Sembla que, entre el 50 i el 60, Pere es traslladà a Antioquia i d'allà a Roma, on havia arribat la predicació cristiana l'any 49. Aquí se centrà la direcció de la comunitat cristiana. La persecució oficial contra els cristians fou una constant d'aquests primers temps. El 313, amb l'edicte de Milà de Constantí i Licini, eren reconeguts oficialment l'existència i els drets del cristianisme i s'iniciava una etapa d'organització i desplegament extraordinari. El cristianisme esdevingué religió de l'estat el 380 i més radicalment el 392 amb el tancament dels temples pagans i la prohibició dels antics sacrificis.

L'Església dels primers concilis
Amb la llibertat religiosa arribà també l'època de la gran elaboració teològica, per obra sobretot d'Atanasi, Gregori Nazianzè i Gregori Nissè, Basili, Joan Cri-

sòstom, Jeroni, Ambròs, Agustí i molts altres escriptors i sants que constitueixen l'edat d'or de la patrologia. És també l'època dels concilis ecumènics, iniciats a Nicea el 325 i continuats amb força regularitat fins al concili de Constantinoble del 681, vuitè ecumènic. També co­neix aquest temps una extraordinària expansió del monaquisme. Mentre l'Occident es trobava en una etapa d'evangelització i captació de nous pobles, l'Orient vivia una època d'esplendor, amb l'emperador Justinià. Constantinoble fou el centre indiscutit de l'església oriental. El 863, amb Foci, es produí la primera ruptura amb Roma, que esdevingué definitiva el 1054 amb el patriarca Miquel Cerulari.

<div><i>L'Església medieval</i></div>
La coronació de Carlemany, el 800, uní els francs al papa i donà naixença al nou imperi Romà. Alhora, aquests fets provocaren que Roma es desinteressés gradualment de l'Orient cristià. La reforma es produí amb el moviment iniciat a Cluny el 910 i que guanyà tota l'Església amb Lleó IX, al s XI, i Nicolau II. Les idees cluniacenes de llibertat de l'Església i de reforma de costums triomfaren plenament a Roma amb Hildebrand, futur Gregori VII, que donà el nom al moviment de reforma. El monaquisme benedictí, que s'havia estès àmpliament per tot l'Occident cristià, fou d'un ajut extraordinari per al moviment reformador. Al costat dels benedictins sorgí el moviment cano­nical, que donà un primer impuls a la refoma del clergat. El problema de les relacions entre l'Església i l'estat serà el problema bàsic de tota la història de l'edat mitjana. Entre la fi del s XI i el començament del s XIII hi hagué un gran canvi en la vida de l'Església. Indicis d'eufòria de la cristiandat es manifestaren en les croades (1095-1274) contra els àrabs d'Espanya i per a reconquerir Terra Santa, i també els moviments populars dels càtars o albige­sos i dels valdesos, seguits d'altres moviments espiritualistes que l'Església no admeté. Fou el temps, també, d'inici i esplendor de la dialèctica i de l'especulació teològica, amb l'escolàstica, que tingué com a figures més destacades Anselm, Abelard, Pere Llombard, Albert Magne, Bonaven­tura i Tomàs d'Aquino. El darrer papa que mantingué els principis d'hegemonia papal fou Bonifaci VIII (1294-1303). L'entra­da dels papes a Avinyó, sota la protecció dels reis francesos (1303-78), i el clima que s'inicià el 1378 amb la doble elecció d'Ur­bà VI a Roma i de Climent VII a Avinyó, seran la causa del llarg → <i>Cisma d'Occident</i> .

<div><i>La fi de l'edat mitjana i la Contrareforma</i></div>
El Renaixement es féu sentir amb el seu peculiar estil de vida laicitzant, que copia­ren els papes des de Sixt IV (1474) fins a Lleó X (1521), que es convertiren en prín­ceps i crearen una situació de contrast entre la persona i la funció que tenien confiada. Una nova concepció reforma­dora sorgí d'un home dotat d'una forta personalitat humana i religiosa, Martí Luter. A partir d'ell, Joan Calví porta­rà encara més enllà les conseqüències d'aquesta nova concepció, i de les dues fonts agafarà els seus elements específics l'Església d'Anglaterra, quan a partir d'Enric VIII i sobretot d'Elisabet I anirà accentuant la seva separació de l'Església catòlico-romana. Fou convocat el concili de Trento (1545-63), que trobà en els papes successius, Pius V (1566-72), Grego­ri XIII (1572-85) i Sixt V (1585-90), els pro­motors i difusors de l'obra reformada i els estructuradors de l'organització eclesiàsti­ca; després d'ells aquest esforç cedí, i els papes, condicionats pel joc polític d'ésser caps d'un estat italià, no saberen mante­nir-se davant les exigències de primera hora de l'absolutisme, i reaparegueren a la cort pontifícia el nepotisme i el domini d'algunes famílies romanes. Les guerres de religió a França (1562-98) i després la dels Trenta Anys (1618-48), juntament amb la persecució de les minories religioses dissidents, són aspectes de la intolerància per motius religiosos en aquesta etapa de la Contrareforma i que en l'Església Catòlica fou confiada a la <i>inquisició</i> . Mentre el cris­tianisme europeu es dividia, noves pers­pectives s'obrien a la tasca missionera de l'Església amb el descobriment del conti­nent americà i els viatges a l'Orient llunyà. Les corones de Castella i de Portugal diri­gien aquesta obra, i s'hi associaren prin­cipalment els franciscans, augustinians, dominicans, jesuïtes i caputxins.

El segle XVII

L'enrobustiment de la idea d'estat, la temptació de circumscriure l'Església dins l'àmbit de l'estructura de l'estat, deslli-gant-la, en tant que possible, de tot vincle jurídic-disciplinari amb Roma, dins la comunió eclesial. Amb el creixement de l'anticlericalisme i del laïcisme, la sepa-ració de l'Església i l'estat es convertí mol-tes vegades en oberta persecució contra l'Església. Durant la primera meitat del s XIX i sobretot a partir de la guerra de Secessió, l'Església s'anà establint en terres del nord d'Amèrica, mentre que al sud la sèrie de moviments suscitats per un capi-tost portaria a un regalisme anticlerical.

L'Església Catòlica a partir del concili I del Vaticà

Durant el pontificat de Pius IX (1846-78) culminà el procés de la unificació italiana, que portà a la supressió dels Estats Pon-tificis amb l'ocupació de Roma (1870). Més tard, amb els Pactes del Laterà (1929), nasqué l'Estat del Vaticà. Doctrinalment, aquest pontificat tingué una actitud més aviat negativista, manifestada amb la publicació del *Syllabus* (1864). Això expli-ca el recel amb què fou rebuda en molts llocs la convocació del concili I del Vaticà (1869-70). Alguns teòlegs i fidels abando-naren l'Església Catòlica i donaren origen a la dels vells catòlics. La presa de Roma interrompé el concili, que ja no continuà més. Amb Pius XI (1922-39) la interven-ció dels laics al costat d'un clergat intel-lectualment ben format donà a l'Esglé-sia una nova vitalitat religiosa. L'Església conegué una nova obertura per mitjà d'un papa, Joan XXIII (1958-63), que con-vocà el concili II del Vaticà. La seva encí-clica més famosa, la *Pacem in terris*. El con-cili II del Vaticà, continuat i acabat sota Pau VI, ha marcat una etapa de la història de l'Església Catòlica, que pot ésser carac-teritzada com la d'una Església en diàleg.

Després del concili II del Vaticà

Pau VI intentà de dur endavant la línia d'obertura del concili. Després de la mort de Pau VI (6 d'agost de 1978) fou elegit papa el cardenal Albino Luciani, patriarca de Venècia, el qual adoptà el nom com-post de Joan Pau I, el curtíssim pontificat del qual (26 d'agost-29 de setembre de 1978) no permeté veure el rumb que hau-ria donat a l'Església. El 16 d'octubre de 1978 es produí, després de quatre segles, l'elecció d'un papa no italià en la persona del cardenal Karol Wojtyła, arquebisbe de Cracòvia (Polònia), el qual trià el nom de Joan Pau II, com a signe de continuïtat amb el sant pare anterior. Típic represen-tant del catolicisme polonès, ha mostrat una actitud oberta i progressiva en el camp social, però tancada i regressiva en els terrenys moral i doctrinal.

L'ESGLÉSIA CATÒLICA ALS PAÏSOS CATALANS

Els orígens

Cal arribar a mitjan s III per a trobar a Catalunya testimoniatges certs de l'arrela-ment de la nova fe. El cristianisme seguí les rutes de la romanització i s'establí a les ciutats i més lentament a la ruralia, on hom desconeixia el llatí i on persistiren els cultes i les tradicions paganes. Els pri-mers personatges d'un cert relleu que consten en aquest temps són el bisbe i escriptor Pacià de Barcelona, el seu fill Dextre, Sempromià, Luculenci, Vigilanci i el francès Paulí de Nola; és tradició que el papa Damas era català.

L'Església visigòtica

Als primers concilis a Tarragona (516) i Girona (517) apareix ja completa la geo-grafia de les diòcesis catalanes. L'arianis-me oficial visigòtic produí divisions, i així hi hagué a Barcelona, a Tarragona i a Va-lència duplicitat de bisbes. A partir del 589 els bisbes catalans assistiren als concilis de Toledo i començaren les intrusions dels metropolitans de Toledo, en el nome-nament del bisbe per a Barcelona. La invasió àrab anorreà l'organització de l'Església.

La submissió a Narbona sota els carolingis

Ja reorganitzats els comtats pirinencs i el de Barcelona (801), ressorgiren els bisbats de Barcelona (que absorbí el d'Ègara), el de Girona (que absorbí el d'Empúries), el d'Elna i el d'Urgell, que s'annexionà les terres de Ribagorça; Osona restà sense organització fins el 881. Paral·lelament hi hagué una sèrie de fundacions monàstiques: Santa Maria d'Arles, seguida per

Església Catòlica Representació idealitzada d'una església pre-romànica, segons una il·lustració del Beatus de Torí de la catedral de Girona

Església Catòlica Butlla papal en paper datada de l'any 892 i expedida per Formós (catedral de Girona)

Sant Andreu de Sureda i Sant Genís de Fontanes, al Vallespir; Banyoles, Amer, etc. Totes les diòcesis restaurades eren sota la dependència de la de Narbona. Noves parròquies, simultànies a l'obra de repoblació del comte Guifré, aparegueren al Ripollès, la plana de Vic, les Guilleries, el Lluçanès, el Bages, el Berguedà baix i mitjà, la vall de Lord, el Cardener i el Solsonès (898-910), i alhora adquiriren una gran importància els nous monestirs de Ripoll i de Sant Joan de les Abadesses. A partir del 885 hi hagué el primer intent d'independència, de les diòcesis catala-nes, de la jurisdicció de Narbona, dirigit pel clergeu cerdà Esclua, però no reeixí. Hom reestructurà el Penedès i les fronte-res del bisbat d'Osona, amb especial in-tervenció de Sant Cugat del Vallès, i hi hagué una florida de monestirs a la línia de la costa (Colera, Sant Pere de Rodes, Roses, Sant Feliu de Guíxols, Sant Pol de Mar, Sant Pere de les Puelles, Sant Pau del Camp) i a la línia del Llobregat (Sant Llo-renç prop Bagà, Serrateix, Santa Cecília de Montserrat i Sant Benet de Bages). Durant el pontificat d'Oliba, bisbe de Vic (1017-46), es fundà el monestir de Santa Maria de Montserrat i nous centres monàstics (Sant Miquel del Fai, Canigó, Casserres, la Portella, Breda, Gualter, Riudebitlles), s'enfortiren i crearen noves canòniques aquisgraneses (Solsona, Cardona, Sant Joan de les Abadesses, Àger) i s'activaren els *scriptoria* monàstics i catedralicis (Ripoll, Vic, Sant Cugat, Girona). Es des-tacà en aquest temps el bisbe de Vic Be-renguer Sunifred de Lluçà (1076-99), que reformà la clerecia de la seva diòcesi i a través del monestir de l'Estany introduí la reforma canonical augustiniana a Vic i a Barcelona, aconseguí de pacificar el país (1085) després de l'assassinat de Ramon Berenguer II i obtingué (1090) la dignitat arquebisbal de Tarragona amb la restaura-ció jurídica de la província eclesiàstica.

L'Església catalana independent:

restauració de Tarragona

La restauració de Toledo (1085-88) com-portà l'intent d'absorbir l'Església catala-na, però a causa de la resistència de la gent del país la qüestió es resolgué en una simple preeminència de l'arquebisbe Ber-nat de Toledo com a legat papal (1093). Amb motiu de la unió de Catalunya i Aragó Ramon Berenguer IV aconseguí el 1154 la unitat eclesiàstica dels seus domi-nis i de tota la vall de l'Ebre. A mitjan s XII s'introduí a Catalunya l'orde del Cister, amb Valldaura, antecessora de Santes Creus (1150), i Poblet (1151), que tingué una gran difusió i emprengué una notable acció colonitzadora a la Catalunya Nova. La repressió, iniciada el 1198, s'afermà al començament del s XIII, especialment amb l'establiment de la inquisició (1231).

L'Església a les Illes fins a la conquesta catalana

Els vàndals, en apoderar-se de les illes Balears (s V), hi deixaren subsistir l'orga-nització religiosa anterior, com ho palesa l'assistència dels bisbes de Mallorca, Menorca i Eivissa al concili de Cartago (484). El 898 Roma uní Mallorca i Menor-ca a la diòcesi de Girona. Després de la conquesta de Mallorca de Jaume I (1229), fou erigida (1238) la diòcesi de Mallorca, sotmesa directament a la Santa Seu fins a l'erecció de la província de València (1458), amb jurisdicció sobre Menorca. Eivissa (reconquerida el 1235) i Formen-tera depengueren de l'arquebisbat de Tar-ragona fins l'any 1782.

L'Església al País Valencià

Les diòcesis d'Elx, Dénia i Xàtiva havien depès de la província eclesiàstica Cartagi-nense, i la de València, que havia oscil·lat vers la Tarraconense, a l'últim depengué de Toledo. Sota els almoràvits, la comuni-tat mossàrab valenciana sofrí una gran dispersió, especialment després del fracas-sat intent de conquesta d'Alfons el Bataller (1125). En planejar Jaume I la conquesta definitiva de València a les corts de Mont-só del 1236, decretà que totes les esglésies restessin unides a Tarragona. El nord del Regne de València s'uní a la diòcesi de Tor-tosa (llevat de Sogorb, unit a Toledo) i la resta s'uní al bisbat de València. Alacant i el seu territori, conquerits el 1296 per Jaume II, foren units a la diòcesi de Car-tagena (restaurada el 1245 i posada sota l'autoritat de Toledo). La pertinença d'a-quests territoris a una diòcesi sotmesa al rei de Castella fou sempre conflictiva, i després d'uns intents de refer Xàtiva (1317 i 1442) per tal d'assignar-li aquesta part,

hom obtingué finalment, el 1564, la crea-ció de la diòcesi d'Oriola, que fou unida a la província de València (València havia estat erigida en arquebisbat el 1492).

Una època de plenitud: segles XIII i XIV

La vida religiosa rebé un nou impuls amb la introducció i la creació de nous ordes de redempció de captius, com els trinita-ris, i sobretot els mendicants: dominicans i franciscans. Els carmelitans s'introduï-ren per Perpinyà el 1265, i els agustins al principi del s XIV. Aquests ordes, a més de donar grans figures, com Ramon de Penyafort i Ramon Llull, tingueren un paper important en la formació de la pie-tat popular. La repressió de l'heretgia càta-ra fou encomanada a l'orde dominicà; l'any 1232 s'establí a Tarragona la *inquisi-ció*; ben aviat destacà la figura del gran inquisidor Pere de Cadireta (1257-79). L'excomunió i l'interdicte del rei per Roma no aconseguí de frenar la vitalitat religiosa del país. Dins la línia de l'inci-pient humanisme es destacà la figura d'Arnau de Vilanova (1240-1310) espiri-tualista i reformador. El 1319 es desmem-brà l'enorme arxidiòcesi tarraconense amb la creació de la nova seu metropoli-tana de Saragossa, instada pel papa Joan XXII. Els decrets conciliars i sinodals de la primera meitat del s XIV reflecteixen la preocupació per normalitzar la vida i la pràctica sacramental i, més tard, pels béns i els drets de l'Església, molt perjudicats per la gran davallada de la població con-següent a la Pesta Negra del 1348. A la fi del s XIII s'inicià la construcció de les grans esglésies gòtiques dels ordes mendi-cants, i foren continuades al llarg del XIV juntament amb la renovació i la nova construcció de catedrals: Barcelona, Giro-na, Mallorca, València, i de grans esglésies i col·legiates: el Pi, Santa Maria del Mar, Manresa, Castelló, etc. A la segona meitat del s XIV hi ha un tombant en l'espiritua-litat, els primers avalots i matances de jueus s'iniciaren en 1348-49 i el 1368 i culminaren en les matances famoses del 1391. Hi hagué, tanmateix, intents de conversió per mitjans pacífics, com la disputa de Tortosa (1413-14). Són ressò d'aquest món revoltat Francesc Eiximenis (1340-1409), Anselm Turmeda (1350-1430) i Vicent Ferrer (1350-1419). El Cisma d'Occident culminà aquest període d'inquietud i tensió.

La fi de l'edat mitjana i la Contrareforma

Amb l'erecció de l'arquebisbat de Valèn-cia (1492), les diòcesis del Principat. De València depengueren Mallorca i, més tard, la nova diòcesi d'Oriola (1564) i la de Sogorb (1577), separada d'Albarrasí. La política contra els moriscs i llur expulsió foren dutes a terme a València sota la ini-ciativa de Juan de Ribera. Fou important encara la creença en bruixes i altres supers-ticions, que influïren fins i tot les devo-cions populars. La penetració protestant afectà principalment els estaments clerical i mercader. L'eix religiós de la segona mei-tat del s XVI fou el concili de Tarragona-Barcelona (1564 i 1565-66), que decretà la igualtat de ritu per a tota la Tarraconense, i també del calendari litúrgic. L'empenta de la ***Contrareforma***, animada pels ordes religiosos nous, i la concentració dels petits monestirs benedictins, feta al co-mençament del s XVII, es veié alterada per l'inici de la guerra dels Segadors (1640), motivada pels atemptats i les vio-lacions a les lleis civils i canòniques a Catalunya. La fi de la guerra, el 1659, sig-nificà el retorn a la situació anterior.

El segle XVIII

La fi de la guerra de Successió portà a l'empresonament de prelats, l'exili dels bisbes i de gran nombre d'eclesiàstics. Amb la concentració de l'activitat univer-sitària del Principat a Cervera, restaren solament oberts els centres d'enseny-a ment eclesiàstics. La Il·lustració tingué figures eclesiàstiques de gran relleu, alguns influïts pel *jansenisme*. Tot i que l'Església catalana mai no havia estat rica, contribuí a la fundació de biblioteques públiques episcopals, a la realització d'obres públiques.

La crisi de la fi de l'antic règim

Durant la guerra del Francès i al territori controlat per les forces franceses, molt aviat començaren les represàlies contra els eclesiàstics. El retorn de l'absolutisme amb Ferran VII (1814) significà un retorn a la situació anterior, però sorgiren una sèrie de conflictes entre el clergat re-

Eslovènia [eslovè: *Slovenija*] Estat de l'Europa Central situat entre Àustria al N, Hongria a l'E, Croàcia a l'E i S, i Itàlia a l'W (20 251 km²; 2 100 000 h [1994]). La capital és Ljubljana.

LA GEOGRAFIA

Llevat de l'extrem NE, on s’inicien les planes danubianes, el territori és muntanyós. Al NW hi ha les crestes calcàries dels Karawanken, que continuen cap a l’est, pels Macelj, i voregen el massís cristal·lí de Pohorje. Els Alps Julis, separats per la vall alta del Sava, culminen al Triglav (2 863 m) i pel SE voregen la conca de Ljubljana. El clima és fred i humit, malgrat la seva proximitat a la Mediterrània, de la qual és separada per les muntanyes. Els boscs de coníferes i els prats naturals cobreixen bona part del territori. La major part del territori és drenada per la conca de l’alt Sava i constitueix l’eix vital de la regió. La població, que parla majoritàriament l'eslovè, habita concentrada en ciutats petites i ocupa principalment les terres planes del NE i la vall del Sava. Les dues úniques ciutats importants són Ljubljana i Maribor. En les millors terres agrícoles es donen bons conreus de cereals, fruiters i vinya. Els prats alimenten una destacada ramaderia bovina i ovina. L'explotació del bosc és un altre suport econòmic i ha donat lloc a una important indústria derivada. Hi ha jaciments de mercuri, zinc, lignit, plom, gas natural i petroli. Es destaca la indústria siderúrgica, metal·lúrgica, electrònica, tèxtil i química. Eslovènia és una república multipartidista. És membre de l'ONU i de l'OSCE.

LA HISTÒRIA

Antigament poblada per tribus celtes i il·líries, fou incorporada per Roma a les províncies de Pannònia i Nòricum (s I aC). Els eslovens s’hi instal·laren al s VI. Fou conquerida pels francs (788), i Carlemany n’inicià la cristianització. Al s X fou conquerida pels magiars. Des del 1335 formà part d’Àustria. Després de la guerra austro-prussiana del 1866, quedà dividida entre Itàlia i Hongria (1867). En acabar la Primera Guerra Mundial, els eslovens s’uniren al regne de Sèrbia i Montenegro (1918). Durant la Segona Guerra Mundial, el país fou repartit entre Alemanya, Itàlia i Hongria (1941), però més tard (1945-47) fou convertit en una república de Iugoslàvia. Per l’abril del 1990, les eleccions donaren la victòria a la coalició de sis partits de centre dreta, DEMOS, i Milan Kucan esdevingué president del país. Eslovènia es declarà per referèndum estat independent i sobirà. Pel febrer del 1991, davant l’ordre del govern federal de desarmament de la policia autònoma, l’Assemblea Eslovena decretà la disassociació de Iugoslàvia, cosa que comportà la remesa de tropes federals i l’inici dels enfrontaments. En estendre's el conflicte a Croàcia (agost del 1991), l'ONU intervingué per tal d’evitar que la guerra civil s’estengués a tot Iugoslàvia. El 26 de juny de 1991 Eslovènia i Croàcia es proclamaren separades de la federació iugoslava. L'exèrcit federal es retirà d'Eslovènia el 18 de juliol de 1991, tot i que la guerra entre serbis i croats continuava. La independència d'Eslovènia fou finalment reconeguda per l'ONU el 22 de maig de 1992.

esmalt *QUÍM/INDÚST* Vernís vitri aplicat per fusió a un metall, a la porcellana, pisa, etc. Els esmalts tenen una gran resistència als elements corrosius, i hom els empra en la protecció de metalls i amb finalitat decorativa.

esmeralda *ANTROP/ARQUEOL* Individu d'un poble **amerindi** de l'Equador, actualment desaparegut, que a l'època precolombina creà una interessant cultura. Els esmeraldes estaven establerts a la costa, entre el riu de llur nom i la badia de Manta. Les actuals investigacions arqueològiques descobreixen nombroses restes de temples (tubres artificials que devien tenir un temple de fusta al cim) i, especialment peces de ceràmica d'influència andina i mesoamericana. D'entre altres manifestacions sobresurt la metal·lúrgia, en la qual hom utilitzava l'or, el coure i un aliatge entre ambdós, conegut com a *tumbaga*.

Esmirna *[turc: Izmir]* Ciutat de Turquia, a la costa de la mar Egea, al golf d'Esmirna (1 757 414 h [1990]). Nucli industrial i comercial (teixits).

esòfag *BIOL* Conducte músculo-membranós que s'estén de la faringe a l'estómac. Comença al coll, recorre el tòrax, travessa el diafragma i entra a la cavitat abdominal. La seva funció és de transportar el material ingerit.

espai ***1** FILOS* Medi que hom es representa en principi com a il·limitat, continu i tridimensional i com a continent de tots els objectes sensibles, dins el qual aquests poden canviar de posició. Fonamentals per a la comprensió del concepte d'espai són les aportacions contemporànies de Hermann Minkowski (*espai de Minkowski*) i d'Albert Einstein i la seva teoria de la *relativitat*. ***2** ARQUIT* Extensió relativa a l'obra arquitectònica. El concepte d'espai apareix en l'arquitectura amb l'obra d'Alois Riegl *Die Spättrömische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich* ('La producció artística romana tardana segons les troballes a Àustria', 1901), en la qual feia una interpretació espacial de l'obra arquitectònica des dels egipcis fins a l'època paleocristiana. Posteriorment, en el llibre de Bruno Zevi *Saper vedere l'architettura* (1948) eren interpretats espacialment els diferents moments arquitectònics i s'insinuava la importància del context cultural de cada època. Posteriorment, G.C.Argan ha establert com a components del concepte d'espai la natura (món físic) i la història (fets esdevinguts); i segons com siguin interpretats aquests components l'estructura de l'obra a realitzar serà diferent. ***3** espai vectorial* *MAT* Grup abelià *E* en el qual hi ha definida una llei de composició externa amb elements d'un cos *K*, *K* x *E* → *E* tal, que al parell (*λ*,*e*) correspon l'element *λe*. I acomplint-se les propietats (*λ* + *μ*)*e* = *λe* + *μe*, *λ*(*e* + *f*) = *λe* + *λf*, *λ*(*μe*) = (*λμ*)*e* i 1*e* = *e*. Els elements de *E* són anomenats *vectors*, i els elements de *K*, *escalars*. Tot vector de *E* que hom pugui expressar en la forma *x* = *λ*₁ v₁ + *λ*₂v₂+ ... + *λ*_{*k*}v_{*k*} és anomenat *combinació lineal* dels vectors v₁, ..., v_{*k*} i forma un subspai vectorial de *E* anomenat *subspai generat* pels *generadors del subspai*. Un sistema de vectors {v_{*i*}}, *i* ∈ *I*, és anomenat *linealment independent* si no existeix cap combinació lineal no nul·la dels seus elements que sigui igual a zero. Un conjunt de generadors de l'espai *E* que siguin linealment independents rep el nom de *base*. Es demostra que tot espai vectorial admet una base i que totes les bases d'un espai vectorial tenen el mateix cardinal, i en particular, si són finites, totes tenen el mateix nombre d'elements. Aquest nombre és la *dimensió* de l'espai. Tot vector pot ésser expressat en funció de la base en forma de combinació lineal i l'expressió és única. Els coeficients que formen part de la combinació lineal són les *components* del vector en la base donada. Si *E* i *F* són dos espais vectorials, una aplicació *f*:*E* → *F* és anomenada *lineal* o *morfisme* si verifica *f*(*x* + *y*) = *f*(*x*) + *f*(*y*), *f*(*λx*) = *λf*(*x*) per a tot *x*,*y* de *E* i tot *λ* de *K*. El conjunt d'elements de *E* que tenen imatge nul·la en l'aplicació és anomenat nucli del morfisme *f* (Nuc *f*, o Ker *f*) i és un subspai de *E*; el conjunt d'elements de *F* que són imatge d'algun element de *E* és anomenat *imatge* de *f* (Im *f*) i és un subspai de *F*. En el cas que *E* i *F* siguin de dimensió finita, les imatges dels vectors d'una base *e*₁,...,*e*_{*n*} de *E* generen Im *f*, la dimensió de Im *f* que és el nombre de vectors *f*(*e*₁),...,*f*(*e*_{*n*}) linealment independents és anomenada *rang* de l'aplicació lineal. Els vectors *f*(*e*_{*i*}) poden ser escrits en forma de matriu. Per a trobar la imatge d'un vector en una aplicació lineal, hom pot multiplicar la matriu de l'aplicació per la matriu columna formada per les components del vector en la base corresponent. En intentar aplicar aquest mètode per a trobar l'antiimatge d'un vector, hom arriba a l'estudi dels *sistemes d'equacions* lineals. Les aplicacions lineals de l'espai vectorial *E* en el cos *K* són anomenades *formes lineals* i formen un espai vectorial anomenat *dual* de l'espai *E*. Si l'espai té dimensió finita, la dimensió de l'espai dual coincideix amb la de l'espai *E*. El dual de l'espai *E* es denota per *E'* o *E*^{*}. En el cas de dimensió finita, les formes lineals són representades per matrius d'una sola fila i *n* columnes. La part de l'àlgebra que estudia l'estructura d'espai vectorial és anomenada *àlgebra lineal*. El seu origen té lloc en la geometria analítica, començada a desenvolupar per Descartes, bé que insinuada per Fermat. No és, però, fins a Gauss que apareix la suma de vectors de l'espai euclidià correctament manejada, i fins a Grassmann, Möbius i Hamilton que s'estableix el concepte abstracte d'espai vectorial. Gauss estudià també espais vectorials de dimensió superior a tres, però no fou fins a Cayley i Grassman que aquest estudi es féu prescindint de qüestions d'interpretació.

Mapa físic d'Eslovènia

Espanya *[nom oficial en castellà: Reino de España]* Estat de la Península Ibèrica, a l'extrem SW del continent europeu, limitat al N per la mar Cantàbrica i els Pirineus, els quals fan frontera amb Andorra i França, a l'E per la mar Mediterrània, al S per la mar Mediterrània i l'oceà Atlàntic, i a l'W per Portugal i l'oceà Atlàntic (504 718 km²; 39 139 000 h [1994]). Comprèn els enclavaments africans de Ceuta i Melilla i els arxipèlags de les Balears a la mar Mediterrània i de les Canàries a l'oceà Atlàntic, davant de la costa marroquina. La capital és Madrid. El nom d'Espanya prové del llatí *Hispania*, d'origen probablement fenici i de contingut exclusivament geogràfic, la Península Ibèrica amb un parell d'annexos: les illes Balears i les costes, almenys, de la Mauritània Tingitana.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

El relleu i la geologia

El relleu s'articula al voltant d'una gran unitat central, la Meseta, d'elevada altitud mitjana (650 m) i que es troba quasi totalment envoltada de sistemes muntanyosos. Un altre sistema muntanyós, el Sistema Central, la divideix en dues meitats. El límit septentrional de la Meseta és constituït pel massís Galaic i per la serralada Cantàbrica (2 648 m als Picos de Europa). La serralada Ibèrica, que tanca la Meseta en direcció NW-SE separant-la de la depressió de l'Ebre, forma les serres de la Demanda, Cebollera i Picos de Urbión, per culminar al Moncayo (2 313 m). Al SE s'estén la depressió de Terol, que divideix la serralada en una cadena occidental (serra d'Albarrasí, muntanyes de Conca) i una oriental (Maestrat, 2 024 m). El sector meridional de la Meseta resta limitat per Sierra Morena, d'escassa altitud (serra de Madrona, 1 323 m) però de relleu abrupte, amb alguns passos importants, com el de Despeñaperros. La depressió de l'Ebre, que s'estén entre la serralada Ibèrica i els Pirineus, resta separada de la Mediterrània per les serralades litorals catalanes. Els Pirineus, en l'istme que uneix la Península Ibèrica amb el continent, presenten una zona axial amb els cims més destacats (Aneto, 3 404 m; Pocets, 3 375 m; pica d'Estats, 3 115 m) i una alineació meridional, o Pre-pirineus, formada per sediments calcaris (Cadí, 2 642 m). Al S, les alineacions bètiques es divideixen en dos grans conjunts: les serralades Penibètica i Subbètiques. Entre les dues se situa la depressió Penibètica, amb la vega de Granada i les foies de Guadix i Baza.

El clima

L'estat espanyol presenta un clima de tipus temperat càlid en general. La distribució del relleu, però, determina tres grans regions climàtiques: l'atlàntica, la mediterrània i la interior. La primera, que comprèn l'estreta façana de l'Atlàntic i de la Cantàbrica, rep els vents humits de l'Atlàntic, els quals generen gran pluviositat (gairebé sempre superiors als 1 000 mm anuals) i temperatures benignes (hiverns suaus i estius frescs). La mediterrània comprèn la façana mediterrània i les Balears i té hiverns suaus i estius calorosos; les precipitacions, escasses, es produeixen a la primavera i a la tardor, i disminueixen de N a S, tot originant regions subdesèrtiques al SE. L'Espanya interior presenta un clima continental, amb estius calorosos i hiverns freds; les precipitacions són irregulars i escasses. Les illes Canàries tenen un clima subtropical, amb temperatures suaus tot l'any i pluges escasses.

Mapa físic d'Espanya

La hidrografia

L'ordenació del relleu espanyol origina una gran desproporció entre l'extensió del vessant fluvial atlàntic (400 839 km²) i mediterrani (182 661 km²). L'Ebre (928 km), l'únic gran riu peninsular que aboca a la Mediterrània, recull les aigües dels rius pirinencs i del vessant NE de la serralada Ibèrica. Altres rius mediterranis són el Ter, el Llobregat, el Túrria, el Xúquer i el Segura. Els grans rius del vessant atlàntic són: Miño, Duero, amb la major conca fluvial de la Península; Tajo, el més llarg dels rius del territori; Guadiana, que forma frontera amb Portugal en el seu tram inferior, i Guadalquivir, navegable des de Sevilla fins a la mar. Els rius del vessant cantàbric són curts però de cabal abundant i regular. Els més importants són, d'oest a est, el Navia, el Narcea, el Nalón, el Sella, el Nerbion i el Bidasoa.

La vegetació i els sòls

La vegetació i els sòls presenten característiques molt contrastades. A l'Espanya humida septentrional, on dominen les roques silícies i la pluviositat és abundant, predominen els sòls de tipus terra bruna medioeuropea amb humus de tipus *mull*, els quals presenten tendència a acidificar-se; la vegetació més característica és el bosc caducifoli amb predomini dels roures i dels faigs. A l'Espanya seca, amb una acusada sequedat d'estiu i amb sòls poc evolucionats en general, són abundants els sòls roigs relictcs, i la *terra rossa* apareix en el fons de les dolines i els *polja*; la vegetació característica és el bosc de fulla persistent, amb predomini de l'alzina. A les contrades marítimes entre Barcelona i el golf de Cadis es desenvolupa una formació arbustiva, la màquia, en la qual predominen el garric, l'ullastre, el margalló i el llentiscle. Finalment, a l'Espanya subdesèrtica només hi ha sòls esquelètics o molt incipients de tipus xerorendzina o sieroziom, amb algunes taques de *terra rossa*; la vegetació és de formacions arbustives espinoses i estepes d'esparts i artemisa.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA

El tret característic de l'economia de l'estat espanyol és l'abundància de recursos naturals, d'una banda, i una extrema diversitat intraregional, de l'altra. Aquesta abundància de recursos naturals fa que, malgrat uns processos d'industrialització i terciarització relativament recents, encara siguin l'agricultura i la ramaderia els que donen a l'estat una gran part de la seva riquesa. El 35,9% de les terres (1991) són conreades, mentre que el 13,3% és ocupat pels prats i les pastures naturals, el 33,7% per terreny forestal, i la resta són zones

improductives. En total un 10% (1991) de la població activa es dedica a treballar en alguna de les activitats del sector primari. Pel que fa al bosc, cal dir que la seva explotació no representa una gran riquesa en conjunt, tot i que la seva importància s'incrementa al sector més septentrional de l'estat; Galícia i el País Basc subministren el 67% del total de la producció de fusta (1990). Les principals explotacions corresponen als pins (65% del total) i a l'eucaliptus (27% del total). Quant als conreus, cal dir que, en conjunt, les principals produccions són representades pels cereals, la vinya i l'olivera al secà i pels cítrics, les hortalisses (especialment patates i tomàquets), i els conreus industrials (sobretot la blada-rave sucrera) al regadiu. Pel que fa a la ramaderia, bé que la seva importància és discreta a escala mundial, a Europa esdevé com més va més important. Espanya és el segon productor d'oví, el tercer de porcí, el setè de boví i el vuitè d'aviram. Pel que fa a l'activitat pesquera, aquesta es concentra, principalment, a Galícia i Cantàbria, bé que també és important en determinats sectors de l'Andalusia atlàntica i a les Canàries. El musclo, el cranc, la sardina, la tonyina i el lluç són les espècies més capturades. Pel que fa a centres d'aqüicultura, l'any 1990 n'hi havia un total de 247 a l'estat espanyol, i les principals espècies criades eren la truita i el cranc. El sector secundari ocupa a Espanya, actualment, el 22,5% de la població activa, al qual cal afegir el 10,6% de persones que es dediquen a la construcció. Dins d'aquest sector s'inclouen les indústries relacionades amb l'energia, força importants. Espanya ha estat tradicionalment rica en productes miners, però llur llarga explotació ha esdevingut en molts casos de baixa rendibilitat i actualment tendeix a decaure en les àrees on no n'hi ha gaires o són de baixa qualitat. Les principals produccions corresponen al carbó (uns 36 milions de tones, el 1992). Hi ha també explotacions de minerals de ferro, de mercuri, del qual Espanya és un dels primers productors mundials, i d'estany, entre d'altres. També té importància l'extracció de guix i la sal. La xarxa industrial espanyola té unes característiques ben marcades. D'una banda, hi ha quatre pols industrials bàsics: Barcelona, Madrid, València i Bilbao. De l'altra, l'emplaçament d'aquests quatre pols dins l'estat defineix una marcada dualitat. Primer, la presència d'unes zones perifèriques, al N (Bilbao) i a llevant (Barcelona i València), caracteritzades per una gran aglomeració industrial que s'ha estès a poblacions i comunitats veïnes. D'una altra banda, una Espanya interior i

meridional on predomina el paisatge agrari i on l'única aglomeració destacable és la formada per Madrid. La indústria i la construcció aporten el 32% del producte interior brut (1992) de l'estat. L'entrada a la CEE (1986) i la competència d'altres països ha afectat profundament alguns sectors, com el siderúrgic, el tèxtil o determinats sectors de l'alimentari, mentre que d'altres sectors que han rebut capitals estrangers (és a dir l'electrònica, o la química, a més de determinats sectors de maquinària) presenten una evolució general molt més positiva. El turisme ha estat el sector més dinàmic, d'una gran importància estratègica per a l'economia de l'estat espanyol. Quant a les finances, cal assenyalar l'important paper de la banca en l'evolució de l'economia estatal, puix que controla, a través de les seves participacions en empreses industrials i de serveis, una gran part de l'activitat econòmica del país. El mercat de capitals disposa també de quatre borses (Madrid, 1831; Bilbao, 1890; Barcelona, 1915, i València, 1981). Cal considerar finalment la banca oficial, formada pel Banco de España i les entitats especialitzades. El comerç exterior de l'economia espanyola és determinat per un dèficit constant en la balança comercial. Aquest dèficit és parcialment compensat pels ingressos provinents del turisme, dels emigrants i de la inversió exterior. Espanya exporta (1992) fonamentalment materials de transport (26,8% de les exportacions) de diversa mena: vehicles, construccions navals, peces de recanvi, etc; li segueixen en importància diversos aparells mecànics i elèctrics (16,2%), metalls i manufactures del metall, especialment ferro i acer (8,7%), i els productes vegetals (8,2%), sobretot els cítrics. Les comunicacions per carretera són actualment el mitjà més emprat per desplaçar-se per l'estat. El ferrocarril, que havia tingut la primacia durant el s XIX i la primera meitat del s XX, s'ha vist desplaçat pel trànsit per carretera i fa anys que resta molt estancat en la construcció de noves vies. Es tendeix a millorar, però, la rapidesa i qualitat dels trens (com l'AVE de Madrid a Sevilla) i a tancar les línies deficitàries. Pel que fa als ports marítims, tenen un important paper en el tràfic comercial, ja que el gros dels transports internacionals passa per ells (el 81% el 1990). Ben al contrari, el transport de passatgers esdevé cada vegada menys important (el 3% del total). Al litoral mediterrani destaquen els ports de Barcelona, Tarragona, València, Cartagena i Algesires, a les Canàries els de Santa Cruz de Tenerife i Las Palmas, i a l'Atlàntic, Bilbao, Gijón i Huelva. Pel que fa als transports aeris, cal assenyalar que el seu paper principal és el transport de passatgers (32% del total), mentre que el transport de mercaderies ocupa un paper molt secundari (17% del total). Els aeroports principals (n'hi hi ha un total de 24 amb línies regulars) són els de Madrid, Barcelona, Palma de Mallorca, Las Palmas i Màlaga.

L'ECONOMIA

Pel seu desenvolupament econòmic, Espanya és considerada com un estat intermedi, amb una renda per càpita superior als 1,2 milions de pessetes (11 500 dòlars) el 1992. Cal remarcar, però, que des del punt de vista espacial hi ha notables diferències, car, mentre que a Catalunya i les Balears la renda per càpita supera els 1,4 milions, a Extremadura, Ceuta i Melilla i Andalusia no arriba al milió. L'evolució en la composició de la renda global de l'estat reflecteix les profundes transformacions que s'han produït en l'economia espanyola. El 1959, com a resultat dels greus problemes que patia l'economia espanyola, s'inicià un pla d'estabilització i de liberalització econòmica que representà el començament d'un nou sistema de política econòmica, basat en la gestió de les economies de mercat de caire neocapitalista i en una intensificació de les relacions econòmiques amb l'exterior. El desenvolupament industrial fou potenciat i el sistema financer en bona part modernitzat. La liberalització comercial avançà intensament (l'any 1962 començaren negociacions amb la Comunitat Econòmica Europea), i també la liberalització d'altres transaccions amb l'estranger —capital, turisme, serveis tècnics, etc—. A la segona meitat dels anys seixanta la política econòmica i l'economia espanyola entraren dins noves dificultats generades, principalment, per la reaparició de desequilibris

interns —inflació des del 1965— i externs. Fins al bienni 1972-73, l'economia espanyola, de fet, no estigué de nou en moviment. La crisi mundial del petroli (1973) arribà a Espanya en plena transició política, amb un lleuger retard sobre la resta d'Europa. El capital cessà d'invertir o temptà l'expatriació; la freqüència de les vagues ensorrà empreses conegudes, i l'atur, abans dissimulat, es desfermà. Ahora, molts emigrants tornaren o restaren en els països de destí en atur, amb la qual cosa es frenà l'entrada de divises per aquest concepte; el turisme decaigué i també ho feren les inversions i les comandes exteriors. La situació s'agreujà el 1979 amb la segona puja del petroli. Les mesures adients foren preses amb molt de retard. Al principi del 1982 s'inicià una tímida recuperació econòmica. El dèficit minvà, s'incrementaren les exportacions i importacions i es reduí la inflació. De fet, la recuperació neta de l'economia no s'inicià fins a l'entrada en la Comunitat Econòmica Europea. El 1989 fou decidida la incorporació al Sistema Monetari Europeu. Es produí una pèrdua de competitivitat de les empreses estatals, donada la liberalització seguida amb l'ingrés a la CEE i l'evolució del tipus de canvi, emprat com a instrument d'estabilitat i no com a suport a l'aparell productiu. El 1993 s'arribà a un creixement negatiu. La pesseta fou fortament devaluada i el govern espanyol hagué de canviar el seu pla de convergència econòmica amb Europa. Això comportà un retall dràstic dels pressupostos i una reducció dels subsidis i ajudes als treballadors i aturats. Per tal de pal·liar la greu situació es començà a aplicar pel febrer del 1993 un pla econòmic d'emergència, caracteritzat per tota una sèrie de mesures laborals i per ajudes a la petita i mitjana empresa, que començà a donar els seus fruits els anys 1994-95.

LA GEOGRAFIA HUMANA

Al començament del s XVIII la població dels dominis peninsulars de la monarquia hispànica era d'uns vuit milions d'habitants, però amb el redreç econòmic tingué lloc un creixement demogràfic ràpid i progressiu, ajudat per la desaparició de les epidèmies de pesta i que s'esdevingué fonamentalment a les zones perifèriques, especialment, a Galícia, al País Basc i als Països Catalans. Al s XIX la població continuà creixent, especialment entre el 1833 i el 1860. Només fou recessiva a principi de segle, durant la guerra del Francès, i al final, a causa de l'emigració transoceànica i de les darreres guerres colonials. Tanmateix, la represa fou ràpida i culminà entre l'any 1920 i l'any 1930. La guerra civil de 1936-39 no tingué gaire incidència sobre el creixement absolut. Més tard, i fins els noranta, la tendència ha estat al creixement amb un període important de creixement els anys seixanta.

L'estat de la població

Segons el cens del 1991, la població de l'estat espanyol és de 41 658 248 h. Andalusia (17,9%), Catalunya (15,6%) i Madrid (12,7%) són les comunitats més poblades, mentre que la Rioja és la que té menys població (0,7% del total estatal). Per províncies, però, les zones menys poblades són les de la Meseta (Àvila, Guadalajara, Sòria i Segòvia no arriben als 200 000 h), mentre que les més poblades són els grans centres industrials de Madrid i Barcelona. El creixement total ha estat del 112% des del 1900. La densitat de població és de 77 h/km², amb una forta concentració a les comunitats de Madrid (619 h/km²) i de Canàries (206 h/km²), mentre que Aragó i les dues Castelles són les menys poblades amb menys de 30 h/km². En general, la població es concentra a les àrees costaneres i es manté molt escassa a l'interior. Pel que fa al tipus de poblament, predomina el disseminat a les zones septentrionals, especialment a Galícia i al País Basc. Als altres indrets humits predomina el poblament concentrat en petits nuclis rurals, mentre que a l'Espanya seca dominen els grans nuclis rurals. Característiques específiques de la població en general són la tendència a l'envel·liment, a causa de la baixa natalitat, i, d'altra banda, en el terreny econòmic, la tendència a l'abandó del camp, a l'estancament de la indústria i a una creixent terciarització del país. La població activa és de 15 272 988 h (1991).

Els factors demogràfics

El creixement de la població és en funció del joc de la natalitat i la mortalitat (crei-

xement vegetatiu) i en funció de la relació emigració-immigració. Pel que fa als primers factors, cal dir que a Espanya s'ha anat formant al llarg del s XX una forta tendència a la baixa de la natalitat (era només del 9,9‰ el 1991) i a la baixada de la mortalitat (8,7‰). Com a conseqüència de la baixa d'aquests dos índexs, el creixement vegetatiu de la població ha anat minvant al llarg del s XX. Quant a les migracions, tenen també una gran importància en el moviment demogràfic. Les interiors foren iniciades al s XIX, però es generalitzaren, sobretot, després de la guerra civil de 1936-39 i, molt especialment durant els seixanta. Las destinacions preferents foren les àrees industrials dels Països Catalans, del País Basc i de Madrid. Pel que fa a les migracions exteriors, aquestes començaren a mitjan segle XIX, i es dirigiren preferentment cap a Amèrica, però també a Europa. Actualment, cap dels dos tipus d'emigració no pot considerar-se important. Pel que fa a la immigració, Espanya no ha atret mai gaire població estrangera.

LA SOCIETAT

Les llengües

A l'estat espanyol coexisteixen quatre llengües amb una tradició cultural ben determinada. El castellà és la llengua pròpia de la població de Castella, amb Lleó i Astúries (llevat d'un sector de llengua gallega), Extremadura (llevat de petits sectors de llengua portuguesa), Múrcia i Andalusia, de les illes Canàries, d'Aragó (llevat de la Franja de Ponent), d'alguns sectors del País Valencià, de la major part d'Àlaba, de la zona occidental de Biscaia i de la meitat meridional de Navarra. El català és parlat a Catalunya, a bona part del País Valencià, a les illes Balears, a la regió del Carxe (Múrcia) i a la Franja de Ponent (Aragó). El basc és parlat al centre i a l'est de Biscaia, a la zona nord d'Àlaba, a Guipúscoa i al nord de Navarra, mentre que el gallec és parlat a Galícia i en algunes zones de les províncies de Lleó i Zamora. Com a llengües minoritàries, hi ha el portuguès a Extremadura (comarques d'Olivença i d'Eljas) i la llengua occitana a Catalunya (la Vall d'Aran). A més, són conservades restes de l'antic aragonès, i a Astúries i a l'oest de Lleó i d'Extremadura és conservat l'ús del lleonès, sobretot al camp. La Constitució del 1978 reconegué el plurilingüisme i els estatuts d'autonomia proclamaren a partir del 1979 la cooficialitat de les diverses llengües no castellanes a les respectives comunitats autònomes.

El govern i l'administració

El sistema polític i àdhuc administratiu del franquisme fou definitivament modificat per la Constitució del 1978, que instituí una monarquia parlamentària bicameral, reconegué tots els drets i llibertats vigents a les democràcies occidentals i permeté la formació de comunitats autònomes. El rei és el cap de l'estat i el màxim representant d'aquest en les relacions internacionals. Els actes del rei són ratificats pel president i, en el seu cas, pels ministres competents. El govern, presidit pel primer ministre, dirigeix la política interior i l'exterior, l'administració civil i militar i la defensa de l'estat. També executa les lleis. El poder legislatiu recau en les Corts Generals, les quals són compostes pel Congrés dels Diputats (350 diputats) i el Senat (208 senadors). Els membres d'ambdues cambres són elegits per sufragi universal, lliure, igual, directe i secret. El Senat és la cambra de representació territorial. Ambdues cambres tenen funcions legislatives, aproven els pressuposts estatals i controlen l'acció del govern. Les principals formacions polítiques d'àmbit estatal són el Partido Socialista Obrero Español (creat l'any 1879), el Partido Popular (dreta) i Izquierda Unida (eurocomunista). Com a principals partits de les comunitats no castellanes es destaquen la coalició Convergència i Unió (1979, centre) i el Partit Nacionalista Basc (1895, centre). Espanya és membre de l'ONU, de l'OSCE, de la Unió Europea, del Consell d'Europa, de l'OTAN i de la UEO.

LA HISTÒRIA

La prehistòria

Les principals restes del paleolític inferior són les indústries lítiques, abundants a les terrasses d'alguns rius —Manzanares, Tajo, Guadalquivir— i a les marines de l'Atlàntic. El paleolític mitjà, amb les indústries mosterianes i restes de l'home

Espanya Vista parcial de Calella de Palafrugell

de Cromanyó, és millor documentat: als voltants de Madrid, a tota la franja cantàbrica, i a la mediterrània (Banyoles, Xàtiva, Granada, etc). El paleolític superior té dues zones importants: la cantàbrica i la mediterrània. A la primera hi ha les fases típiques de l'Europa occidental, Aurinyacià, Solutrià i Magdalenià, i es caracteritza per les pintures rupestres del tipus anomenat franco-cantàbric (coves d'Altamira, El Castillo, etc). La zona mediterrània se centra sobretot al País Valencià, on hi ha present el Solutrià, l'Aurinyacià i una escassa indústria magdaleniana. El mesolític és caracteritzat pels instruments de sílex de mida molt petita que continuen les tradicions anteriors. Probablement durant aquest període foren pintades les balmes, amb l'estil dit *llevantí*, situades a les zones de muntanya des de Catalunya fins a Múrcia. La transformació neolítica entrà vers el 5000 aC. En començar l'època del coneixement del metall (eneolític) hom troba per primera vegada una cultura que s'estén per una gran part del territori peninsular. Les manifestacions més fàcilment identificables són els sepulcres megalítics o en coves naturals i artificials. També té una extensa representació geogràfica el vas campaniforme. Les transformacions de l'edat del bronze són especialment visibles a la part sud de la Península. Dos grans elements de transformació es produïren durant la primera meitat del primer mil·lenni aC: les penetracions de grups d'indoeuropeus, arribats a través dels Pirineus, que afectaren gairebé tota la Península, i els contactes amb fenicis, grecs i cartaginesos, que afectaren sobretot el litoral mediterrani, i representaren el primer enllaç amb pobles de civilització desenvolupada. Els indoeuropeus feren importants aportacions culturals i lingüístiques, sobretot al centre i nord peninsular, mentre que els fenicis s'establiren al S d'Espanya i els cartaginesos, que heretaren a partir del s VI aC les factories fenícies, s'expandiren vers les Balears. Els grecs s'establiren a la costa de l'Empordà. Gairebé insignificant des del punt de vista demogràfic, aquesta aportació fou molt important culturalment i econòmicament. Es produí un procés d'aculturació entre els indígenes, que donà lloc al naixement de la civilització tartèssica a Andalusia (documentada als ss VIII-V aC). El mateix fenomen fou bàsic en la creació del món ibèric, als territoris litorals des d'Andalusia fins més enllà dels Pirineus, a partir del s VII. Els ibers tenien com a base la ciutat i el poblat, i estaven organitzats en pobles o tribus.

La Hispània romana

Desembarcats a Empúries (218 aC), els romans dominaren aviat el litoral mediterrani i una bona part de la vall de l'Ebre. Les seves conquestes es consolidaren al principi del segle II aC, malgrat algunes revoltes locals dels indígenes. Més tard, hom emprengué la conquesta dels territoris que encara no eren dominats, iniciant-se una nova etapa bèl·lica que culminà amb la conquesta de la Meseta i la caiguda de Numància (133 aC), el principal centre de resistència dels celtibers, i el litoral cantàbric. La romanització representà sobretot l'entrada a la plenitud de la vida urbana, un gran canvi en les estructures rurals, amb l'inici a gran escala de l'agricultura cerealista, i la construcció de vies de comunicació que constituïen la

 Espanya	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
	
govern:	monarquia constitucional
superfície:	504 718 km²
població:	39 193 000 h (1994)
capital:	Madrid
idioma of.:	castellà (a tot l'estat); català, basc i gallec (cooficial)
moneda:	pesseta

base d'una xarxa de camins que s'estenien per tot el territori i, en conseqüència, vinculaven el món rural a l'urbà. La crisi del s III dC comportà, a la Península, ultra els fenòmens generals de lluites per l'accés al tron dels emperadors, de crisi econòmica i inflació, les invasions dels pobles germànics, que provocaren enormes destruccions en ciutats i vil·les rurals, potser lligades a revoltes socials.

Els pobles germànics a Hispània i el regne visigòtic

El 408 els vàndals, els sueus i els alans travessaren els Pirineus, i poc després es produïren les primeres instal·lacions massives de visigots a la península. Amb l'extinció de l'imperi Romà d'Occident (476), el visigot Euric esdevingué rei de tot el territori que controlava a la Gàl·lia i a Hispània. Tanmateix, sota Alaric, el regne decaigué, continuament amenaçat per francs i burgundis i afectat de greus problemes interns, fins que, a la seva mort (507), fou destruït. Els visigots només en salvaren la Narbonesa gràcies a l'ajut militar dels ostrogots. Els fronts de lluita eren, al N, els francs, al NW el regne dels sueus i al S la Bètica, ocupada des del 551 pels bizantins. Leovigild convertí definitivament la monarquia visigòtica en un estat territorial, s'annexà el regne sueu i emprengué una sèrie d'accions encaminades a l'expulsió dels bizantins. El seu regne fou organitzat sota el model bizantí i es caracteritzà per les pertorbacions derivades de les pugnes religioses entre arians i catòlics. Les pugnes seguiren sota Recared, que es convertí al catolicisme. Malgrat algunes resistències, hom arribà a una unificació religiosa.

La dominació islàmica i l'inici de la Reconquesta

Ṭāriq ibn Ziyād, governador de Tànger, desembarcà a Gibraltar (711), avançà vers l'oest i ocupà Carteia i Algesires. Roderic, duc de Bètica, reuní un gran exèrcit per a enfrontar-lo, però fou derrotat i mort el mateix any. Ṭāriq continuà avançant i s'emparà de Toledo. El 712, se li uní Mūsà ibn Nušayr, que havia conquerit el SW de la península i ambdós exèrcits s'adreçaren a Saragossa (713). El 716 pràcticament havien conquerit tota la península i projectaven expandir-se al nord dels Pirineus. Només a Astúries i a Cantàbria, que restaven fora de les línies d'aquella expansió, es constituïren nuclis cristians independents.

Formació dels regnes hispànics
A Al-Andalus l'omeia ‘Abd al-Raḥmān I havia erigit el 756 l'emirat de Còrdova independent de Bagdad i a llevant de Lleó s'anava formant el futur territori de Castella, així anomenat des del 800. Més a l'est es formà el regne de Navarra al voltant de Pamplona. Entre el regne navarrès i els comtats catalans aparegué el comtat d'Aragó, que el 970 s'incorporà a Navarra. Tot i la lenta expansió dels estats cristians vers el sud, l'emirat de Còrdova, califat des del 929, fou fins al s XI el més poderós dels estats peninsulars. Mentrestant, el comte de Castella Ferran I González s'independitzà de Lleó (961), i els comtats catalans es deslliuraren de la sobirania franca (986). Poc després, el fraccionament del califat en els regnes de taifes (1031) trastornà totalment l'equilibri de poders i enfortí la posició dels estats cristians del nord. L'acció conjunta de catalans i aragonesos féu avançar la Reconquesta: Lleida, Fraga i Mequinensa caigueren el 1149. Amb els castellans, col·laboraren en la conquesta d'Almeria. Davant el perill almohade hom aconseguí la conciliació entre els prínceps cristians de la Península, llevat del rei de Lleó. Aquesta bona entesa persistí després de vèncer els almohades (batalla de Las Navas de Tolosa, 1212) durant tota la primera meitat del s XIII i això féu avançar la reconquesta: conquestes de Mallorca (1229), Eivissa (1235) i València (1232-45) per Catalunya-Aragó, les de Còrdova (1236), Jaén (1246) i Sevilla (1248) per Castella i la de l'Algarve (1249) per Portugal. La reunió definitiva de Lleó i Castella sota Ferran III el Sant i l'expansió per Andalusia, completada per Alfons X amb les conquestes de Niebla i Cadis (1262), convertiren el nou estat en una gran potència. Al final del s XIII s'inicià un període de conflictes entre les corones de Castella i Catalunya-Aragó que es prolongaren fins al final del segle següent i provocaren l'afebliment dels dos principals estats de la península. Els inicis del s XV foren marcats a la corona catalano-aragonesa pel conflicte suc-

cessori que donà el poder als Trastàmara (1412), dinastia amb la qual Catalunya mai no pogué identificar-se. A més, el regne restà extenuat en la lluita contra Joan II (1462-72) i en els moments decisius no pogué pesar en el conjunt hispànic. També Castella sofrí dues etapes de guerres civils: contra Alvar de Luna, privat de Joan II, i més tard, durant el regnat d'Enric IV. El matrimoni de Ferran II, rei de Catalunya-Aragó, i d'Isabel de Castella, el 1469, fou pactat en condicions de supe-ditació del primer, fet que afectà tot el territori. Així, les empreses comunes foren sempre a benefici de Castella: conquesta de Granada (1492), conquesta i colonització d'Amèrica (des del 1492) o annexió de Navarra (1512), incorporada a Castella el 1515. A la mort d'Isabel de Castella (1504), la unió es desféu temporalment i Ferran es retirà als seus estats patrimonials, mentre llur gendre, Felip I de Castella governava Castella. A la mort de Felip (1506), Ferran retornà a Castella, i governà de nou fins a la seva mort.

Vers la unitat dinàstica d'Espanya
Durant una bona part del s XVI els regnes peninsulars de la monarquia hispànica tingueren una etapa de progrés demogràfic i econòmic. L'ampliació de la demanda interior i del mercat americà afavoriren l'increment de rompudes agrícoles i una certa activitat, bé que molt minsa, de tipus industrial. Amb Carles I (1517-56) s'inicià l'etapa imperial. Del 1516 al 1517, els regnes foren governats per regents: el cardenal Cisneros, a Castella, i Alfons d'Aragó, arquebisbe de Saragossa, a la corona catalano-aragonesa. A la mort del seu avi, l'emperador Maximilià I (1519), els regnes hispànics, llevat de Portugal, s'incorporaren en règim d'unió personal a l'Imperi, que s'amplià amb la conquesta del continent americà. Consolidada la seva autoritat, l'emperador organitzà l'administració dels seus estats, tot respectant la peculiaritat de cada regne que tenia els seus organismes propis. Tanmateix Castella n'exercí un paper hegemònic. Carles abdicà (1555-56) i deixà els regnes hispànics i llurs possessions al seu fill Felip, mentre que el seu germà Ferran rebé el títol imperial i el patrimoni de la casa d'Habsburg, que ja es desvinculà de la monarquia hispànica. Felip II (1556-98) fou un monarca dedicat personalment a les tasques burocràtiques de govern, juntament amb els seus secretaris d'estat. Hom portà també a terme, afavorida per l'arribada dels metalls preciosos de les colònies, una política exterior intervencionista que, tanmateix, féu fallida a partir del 1588. El comerç amb Amèrica i amb Àsia, controlat pels ports de Lisboa, Cadis i Sevilla, transformà la Península en un dels centres de l'economia europea, bé que, a les acaballes del segle, la corona de Castella s'orientà vers una crisi agrícola i financera greu i la competència holandesesa creixent a l'Extrem Orient trencà el monopoli portuguès. Els països de la corona catalano-aragonesa, en canvi, mantingueren, fins el 1630, una activitat econòmica relativament notable.

La crisi del segle XVII
El s XVII fou una etapa de crisi econòmica i política que afectà tots els regnes hispànics. La disminució de la població —agreujada des del 1609 per l'expulsió dels moriscs—, la despoblació del camp, la caiguda del comerç d'Amèrica i d'Orient, la creixent intervenció dels estrangers en el camp econòmic i la inflació de la moneda de coure foren factors i aspectes complementaris d'una mateixa realitat. Mancava unitat estatal: els diversos regnes tenien un sol monarca, però continuaven amb autonomia econòmica, corts independents, resistència a intervenir en la política exterior no pròpia del regne, etc. La política era dominada per l'aristocràcia castellana a través del règim de privats i la monarquia s'anava castellanitzant davant els recels dels regnes no castellans. Per a Felip IV (1621-65) i per al seu privat, el comte-duc d'Olivares (1621-43), la reforma interior de Castella i la reestructuració de la monarquia vers un sentit de centralisme autoritari eren dos elements de servei d'una política exterior de prestigi que implicava la intervenció en la guerra dels Trenta Anys (1618-48), la renovació de la guerra contra Holanda (1621-48) i, a la llarga, la lluita contra França (guerra oberta del 1635 al 1659). L'evolució negativa de la guerra contra França i l'empitjorament de les relacions del govern amb Catalunya i Portugal culminaren en la crisi del 1640. Catalunya

es passà a la protecció francesa (1640-52) i Portugal s'independitzà. Hi hagué aldarulls en diversos regnes hispànics. Els tractats de Westfàlia (1648) i dels Pirineus (1659) segellaren la decadència internacional de la monarquia. A més, pel dels Pirineus, la Catalunya del Nord era annexada a França. Superada la crisi de mitjan segle, els regnes de Castella i de Catalunya-Aragó aconseguiren un cert respecte a l'autonomia (neoforalisme de Carles II, 1665-1700). Alhora, Catalunya aconseguia de sortir lentament de la crisi. Els temors d'un repartiment de l'imperi hispànic, a la mort de Carles II, entre França, Anglaterra i els Països Baixos portà alguns cortesans i el mateix rei a designar hereu el duc d'Anjou, nèt de Lluís XIV de França, contra les pretensions de l'arxiduc Carles d'Àustria.

La guerra de Successió
La successió borbònica a les corones de Castella i de Catalunya-Aragó produí una llarga guerra (1701-14). Com a conflicte internacional, s'oposaren les potències borbòniques —França, Espanya— a la Gran Aliança, que lluitava contra l'hegemonia francesa, per l'equilibri de poders i l'accés del comerç d'Amèrica. El conflicte esdevingué aviat una guerra civil. L'arxiduc Carles fou aliat de portuguesos i catalano-aragonesos. Les batalles d'Almansa (1707), que comportaren la pèrdua d'Aragó i València, i de Villaviciosa (1710), com també l'evolució política internacional a partir del 1711, provocaren la retirada de l'arxiduc i l'abandó dels seus partidaris peninsulars. Catalunya (1713-14) i Mallorca (1715) foren ocupades per les tropes borbòniques, i hi fou establert un règim centralista i autoritari semblant a l'imposat a València i a Aragó. A la fi de la guerra, Felip V governava a Europa un estat menys extens que el dels Àustria —reduït aproximadament als límits actuals— però molt més absolutista i centralitzat.

Formació de l'estat espanyol
La guerra de Successió al tron hispànic fou l'àmbit on aparegueren moltes institucions jurídicopolítiques noves i centralitzadores; això fa que, en aquest moment, hom pugui parlar ja d'un estat espanyol. Hi havia un concepte absolutista de l'estat; el sobirà era l'encarnació de l'estat, que era detingut com un patrimoni. El rei governava, a més, amb la protecció de la petita noblesa lletrada, la qual portà a terme una política reformista (durant la segona meitat del s XVIII), coneguda com a ***despotisme il·lustrat*** en el seu moment més efectiu del regnat de Carles III, centrada en la remoció dels impediments i la creació dels mitjans (agrícoles, financers, comercials, eclesiàstics, educatius, militars, culturals, etc) per tal d'aconseguir una major riquesa sempre deixant invariables les bases del règim senyorial. Això no obstant, un cúmul de raons feren inviable tal fórmula: l'immobilisme absolut de les classes privilegiades i els terratinents, la insuficiència de la política reformista per a satisfer les aspiracions dels sectors econòmics bàsics, la incapacitat estructural per a resoldre la problemàtica del poble menut ciutadà i camperol, etc. La inevitable crisi es produí durant el darrer decenni del s XVIII, amb la presència d'una França revolucionària, d'una Anglaterra capitalista industrialitzada i d'una situació bèl·lica endèmica. La situació desembocà en una sèrie de revoltes de palau (El Escorial, Aranjuez, Baiona), seguides de l'alçament popular i dels plantejaments liberals que caracteritzen la guerra contra Napoleó.

La guerra contra Napoleó. Crisi de l'antic règim. Liberalisme
El motí d'Aranjuez obrí un període crític. Carles IV fou enderrocats i Ferran VII fou nomenat rei (març del 1808). La família reial fou atreta a Baiona per parlamentar amb el govern francès, mentre les tropes franceses prenién posicions a la Península Ibèrica. El Dos de Maig del 1808 s'inicià l'aixecament contra els francesos, que proclamaren rei Josep Bonaparte, i començà la guerra contra Napoleó, marcada, entre d'altres, per un incipient federalisme. El tractat de Valençay (desembre del 1813) posà fi a la guerra; Ferran VII tornà a Espanya, restaurà l'absolutisme. Del 1814 al 1820 s'estroncaren les fonts d'ingressos extraordinaris (colònies americanes i fort deute públic), hom exercí una forta pressió tributària sobre el país, s'agreujà la crisi del comerç exterior i es col·lapsà la nai-

xent indústria i l'agricultura comercialitzada. La burgesia, en crisi per la pèrdua dels mercats colonials i sense possibilitat d'engrandir el mercat nacional, prengué consciència de la necessitat d'enfonsar l'antic règim i es convertí en la inspiradora dels moviments revolucionaris del període 1814-20.

La revolució burgesa. L'entesa del latifundisme i el capitalisme burgès
Del 1823 al 1833 Ferran VII reinstaurà l'absolutisme polític que donà lloc a la *Dècada Ominosa*, caracteritzada pel desenvolupament de la revolució burgesa a Espanya, que finí, de fet, cap a l'any 1837. Durant aquest període es perderen les colònies americanes, hi hagué gran pobresa i una forta actitud repressiva per part del govern. Mort Ferran VII (1833) i fins el 1840, la seva vídua Maria Cristina actuà de regent durant la primera guerra Carlina. El 1840 la regència passà al general Espartero, destacat en la guerra carlina, que s'havia pronunciat contra Maria Cristina. La regència, malgrat iniciar un parell de dècades de prosperitat econòmica, no aconseguí de contentar els liberals moderats ni els progressistes i restà marcada per la inestabilitat. El 1843 Espartero hagué de dimitir. El 1844 s'inicià el període de deu anys de predomini moderat, conegut per la *Dècada Moderada*. Isabel II fou proclamada major d'edat i els moderats, dirigits per Narváez, promulgaren la Constitució del 1845. Fou un període marcat per nombrosos escàndols financers i per la corrupció governativa, a més de per un marcat centralisme. L'oposició d'un sector dels moderats a Narváez, amb el suport dels progressistes, provocà la rebel·lió del general moderat O'Donnell a Vicálvaro (juliol del 1854), la reparació d'Espartero i el Bienni Progressista (1854-56), durant el qual es féu la desamortització de Pascual Madoz (1855). Tanmateix, l'agitació social fou constant i, finalment, la reina allunyà els progressistes del poder i obrí un període, que durà fins el 1868, en el qual alternaren en el poder els moderats de Narváez i els de la Unión Liberal d'O'Donnell. Els fets de política exterior (el Marroc, Mèxic, etc) feren sorgir generals nous, com Serrano i Prim, i també aparegueren nous partits republicans.

Irrupció de la petita burgesia, la menestralia i el moviment obrer
Narváez i O'Donnell moriren el 1868 i el règim d'Isabel II fou desprestigiat. La flota, amb l'almirall Topete al davant, sectors de l'exèrcit amb Serrano i Prim, i les juntes locals, organitzaren la Revolució de Setembre del 1868, que enderrocà la reina i obrí un període liberal fins a la Restauració (1874). Hom promulgà la Constitució del 1869, i el 1870 fou escollit Amadeu de Savoia com a rei. El creixement del republicanisme, el desenvolupament del moviment obrer i l'inici de la segona guerra Carlina, entre d'altres, portaren a la dimissió d'Amadeu I i a la proclamació de la Primera República Espanyola (febrer del 1873). Aquesta, que intentà de portar a la pràctica els principis democràtics i federalistes, es trobà, ultra amb l'oposició monàrquica, amb la guerra carlina i amb l'aixecament cantonal de València, Múrcia i Andalusia. Un cop d'estat del general Pavia (gener del 1874) finí l'experiència republicana. Foren dissoltes les corts, i Serrano es convertí en cap d'estat fins al *pronunciamiento* (desembre del 1874) del general Martínez de Campos, que inaugurà l'època de la Restauració.

La Restauració. El caciquisme. Socialisme i anarquisme. La crisi del règim monàrquic
La dinastia borbònica fou restaurada sota la direcció de Cánovas, cap del Partido Conservador, que obtingué la col·laboració del Partido Liberal, dirigit per Sagasta. L'eix fonamental del sistema polític fou la Constitució del 1876 i el ***caciquisme***. La corrupció s'estengué per tota l'administració, mentre hom oblidava l'equipament dels serveis públics (ensenyament, etc). L'exèrcit modernitzà els efectius i augmentà la seva formació tècnica i intel·lectual, mentre que l'Església Catòlica tingué tracte de favor. El moviment obrer organitzat experimentà la ruptura definitiva entre socialisme i anarquisme, amb la creació (1881) de la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola (de tendència anarquista) i, més tard (1888), la del Partido Socialista Obrero Español i la Unió General de Treballadors (de tendència socialista). Hi hagué un període de forta agitació que culminà en el terroris-

^[1] La revolució burgesa

^[2] La revolució burgesa

^[3] La revolució burgesa

^[4] La revolució burgesa

^[5] La revolució burgesa

^[6] La revolució burgesa

^[7] La revolució burgesa

^[8] La revolució burgesa

^[9] La revolució burgesa

^[10] La revolució burgesa

^[11] La revolució burgesa

^[12] La revolució burgesa

^[13] La revolució burgesa

^[14] La revolució burgesa

^[15] La revolució burgesa

^[16] La revolució burgesa

^[17] La revolució burgesa

^[18] La revolució burgesa

^[19] La revolució burgesa

^[20] La revolució burgesa

^[21] La revolució burgesa

^[22] La revolució burgesa

^[23] La revolució burgesa

^[24] La revolució burgesa

^[25] La revolució burgesa

^[26] La revolució burgesa

^[27] La revolució burgesa

^[28] La revolució burgesa

^[29] La revolució burgesa

^[30] La revolució burgesa

^[31] La revolució burgesa

^[32] La revolució burgesa

^[33] La revolució burgesa

^[34] La revolució burgesa

^[35] La revolució burgesa

^[36] La revolució burgesa

^[37] La revolució burgesa

^[38] La revolució burgesa

^[39] La revolució burgesa

^[40] La revolució burgesa

^[41] La revolució burgesa

^[42] La revolució burgesa

^[43] La revolució burgesa

^[44] La revolució burgesa

^[45] La revolució burgesa

^[46] La revolució burgesa

^[47] La revolució burgesa

^[48] La revolució burgesa

^[49] La revolució burgesa

^[50] La revolució burgesa

^[51] La revolució burgesa

^[52] La revolució burgesa

^[53] La revolució burgesa

^[54] La revolució burgesa

^[55] La revolució burgesa

^[56] La revolució burgesa

^[57] La revolució burgesa

^[58] La revolució burgesa

^[59] La revolució burgesa

^[60] La revolució burgesa

^[61] La revolució burgesa

^[62] La revolució burgesa

^[63] La revolució burgesa

^[64] La revolució burgesa

^[65] La revolució burgesa

^[66] La revolució burgesa

^[67] La revolució burgesa

^[68] La revolució burgesa

^[69] La revolució burgesa

^[70] La revolució burgesa

^[71] La revolució burgesa

^[72] La revolució burgesa

^[73] La revolució burgesa

^[74] La revolució burgesa

^[75] La revolució burgesa

^[76] La revolució burgesa

^[77] La revolució burgesa

^[78] La revolució burgesa

^[79] La revolució burgesa

^[80] La revolució burgesa

^[81] La revolució burgesa

^[82] La revolució burgesa

^[83] La revolució burgesa

^[84] La revolució burgesa

^[85] La revolució burgesa

^[86] La revolució burgesa

^[87] La revolució burgesa

^[88] La revolució burgesa

^[89] La revolució burgesa

^[90] La revolució burgesa

^[91] La revolució burgesa

^[92] La revolució burgesa

^[93] La revolució burgesa

^[94] La revolució burgesa

^[95] La revolució burgesa

^[96] La revolució burgesa

^[97] La revolució burgesa

^[98] La revolució burgesa

^[99] La revolució burgesa

^[100] La revolució burgesa

me dels anys 1893-97 (bombes del Liceu, de Canvis Nous, assassinat de Cánovas, etc) i els processos de Montjuïc (1894), a més de l'agitació camperola, a Andalusia sobretot. D'altra banda, la política colonial era confusa i acabà provocant la segona guerra d'independència cubana, que culminà en la secessió de Cuba i en la crisi colonial del 1898. Aquesta crisi provocà una certa consciència regeneracionista que influí en Maura i Canalejas i que fou representada per la política del govern de la unió conservadora (1899-1901), sostinguda pel partit conservador de Francisco Silvela (successor de Cánovas) i per les forces del general Polavieja. En abandonar Silvela (1903) la direcció del partit conservador l'ocupà Antoni Maura, que intentà una sèrie de reformes ja desfasades, com la llei sobre el sufragi (1907), la llei d'administració local, que no pogué absorbir les ànsies autonomistes de la Lliga Regionalista, i la repressiva llei de jurisdiccions (1906), contra la qual s'organitzà Solidaritat Catalana, que triomfà a les eleccions d'abril del 1907 i bandejà el caciquisme a Catalunya. Bé que Maura delimità la política colonial al Marroc i creà un nou corrent conservador (el maurisme), la seva inclinació cap a la dreta l'allunyà de republicans i liberals. Però foren els fets de juliol del 1909, la Setmana Tràgica, i les seves conseqüències, que feren caure Maura. Tornà al poder el partit liberal, aquesta vegada amb José Canalejas al davant, que menà una prudent política al Marroc, limità l'expansió dels ordes religiosos, concedí a Catalunya un principi d'autonomia amb la llei de la Mancomunitat i acceptà les reivindicacions obreres, bé que atacant la vaga com a arma política. El 1912 Canalejas fou assassinat i s'esdevingué una forta crisi de poder, tant pel que fa als partits polítics, molt dividits, com pel que fa a la institució monàrquica; mentrestant, l'exèrcit esdevenia cada vegada més conservador i el moviment obrer, dirigit per la UGT i per l'anarcosindicalisme (Solidaritat Obrera, després Confederació Nacional del Treball), iniciava la lluita sindical. Durant l'any 1917 s'aguditzaren les contradiccions. L'exèrcit començà a intervenir en la vida política, mentre que diversos moviments (regionalistes, reformistes, radicals, socialistes) reclamaven la convocatòria d'unes corts constituents. L'agitació obrera esdevingué constant. Fins el 1923 la crisi de poder fou continuada, fins i tot quan hom pogué formar un govern de coalició (1918) amb Maura, Romanones, Cambó, Dato, etc. El moviment obrer fou cada dia més fort i la CNT organitzà la vaga de La Canadenc, que forçà el govern Romanones a concedir la jornada de vuit hores. Sota la influència de la Revolució Russa es desenvolupà el Partido Comunista de España, mentre que la patronal creava els seus propis sindicats, iniciant-se una lluita terrorista amb la CNT. Tot això s'esdevingué mentre el problema marroquí s'aguditzava (desastre d'Annual, 1921) i els polítics reclamaven responsabilitats. El 1923 el general Primo de Rivera dissolgué el parlament i instaurà una dictadura, la Dictadura de Primo de Rivera, caracteritzada políticament per l'intent, no reeixit, d'imitar el feixisme italià coetani. Coincidí amb un període d'expansió econòmica, però la política d'intervencionisme duta a terme per l'estat, com també la seva política d'obres públiques destinades a prestigiar el règim, portaren al desequilibri del pressupost, fet que, juntament amb la caiguda de la pesseta i l'abandó de l'agricultura, perjudicà l'economia espanyola. La Dictadura resolgué el problema del Marroc, però la solució afavorí una autonomia de l'exèrcit africà (legió, regulars, etc) i, a més, hagué d'afrontar problemes dins l'exèrcit, que incidiren en la seva caiguda (gener del 1930) després de diversos intents d'enderrocament. La caiguda de Primo de Rivera comportà la caiguda de la monarquia aproximadament un any més tard (abril del 1931). El 12 de juliol de 1931 les eleccions municipals portaren la victòria a les forces republicanes, fet que afavorí la proclamació de la República dos dies després.

La Segona República

El primer període republicà fou dirigit per republicans moderats conversos de l'antic règim monàrquic (Alcalá Zamora, Maura), la vella generació republicana (Lerroux, Domingo), la nova generació republicana (Azaña, Alborno) i els socialistes (Largo

Caballero, Prieto). Les reformes foren importants pel que fa als drets dels treballadors, a la defensa del país i a les relacions entre l'Església i l'estat, que s'establiren sobre la separació de poders. La *Constitució del 1931* retirà a l'Església Catòlica els privilegis de què gaudia. A Catalunya, la República Catalana, proclamada el mateix 14 d'abril, fou reemplaçada pel compromís polític que significà la instauració de la Generalitat i l'Estatut d'Autonomia. Altres estatuts d'autonomia foren aprovats, posteriorment (País Basc, Galícia). Hom començà d'aplicar una tímida reforma agrària (promulgada pel setembre del 1932) i el PSOE-UGT i la CNT continuaren essent les forces obreres més importants. Moltes de les lleis foren suspeses o modificades. Això s'accentuà després dels fets d'octubre del 1934 (el ***Sis d'Octubre***), a Catalunya i a Astúries, donà origen al *Bienni Negre*. Durant l'any 1935 el clima de repressió féu que totes les forces republicanes d'esquerra i obreres s'anessin agrupant entorn de consignes com l'amnistia i la recuperació de les llibertats polítiques i les conquestes democràtiques perdudes. D'aquesta manera, es creà una coalició electoral formada pels partits republicans (Izquierda Republicana, Unión Republicana), el PSOE i els comunistes (PCE i POUM), sota el nom de Front Popular, que amb el suport tàcit dels anarquistes guanyà les eleccions del febrer del 1936. Fins al juliol d'aquell any el govern restaurà les llibertats polítiques i les conquestes democràtiques del primer període, i l'oposició de dreta es decantà fonamentalment cap a l'aixecament militar dut a terme pel juliol i que obrí el període de la guerra civil de 1936-39.

Els anys 1936-39

A la zona republicana, en un primer període, fou mantinguda la defensiva militar amb resultats desiguals, i l'ofensiva política de les forces obreres, que arribaren a apropiat-se, de fet, dels ressorts fonamentals de poder a diversos indrets de l'estat (Catalunya, Aragó). En un segon període, i després de la repercussió política dels fets de maig del 1937, els governs de Negrín centralitzaren tots els centres de poder polític i econòmic, i els comunistes adquiriren l'hegemonia dins les forces obreres. La zona dominada pel govern de Burgos es caracteritzà per l'hegemonia militar malgrat els enfrontaments amb Falange Española i la Comunió Tradicionalista. Per l'octubre del 1936 Franco fou designat, entre d'altres càrrecs, cap de govern de l'estat espanyol i de tots els exèrcits i cap de la Falange. La guerra civil arribà a terme amb el triomf de les tropes de Franco, amb l'enfonsament de Catalunya i la rendició de Madrid (abril del 1939).

La postguerra

La fi de la guerra civil comportà la consolidació de l'estructura política sobre el poder personal i obrí un període de centralització política, administrativa i cultural. En l'aspecte sòcio-econòmic, comportà la paralització de la reforma agrària i la devolució de les terres als antics propietaris, i la creació dels sindicats verticals (*Central Nacional Sindicalista*). Fins el 1945 la necessitat de reconstrucció econòmica i consolidació política restà emmarcada dins la conjuntura internacional de la Segona Guerra Mundial: situació d'estancament en la producció industrial i en la producció agrícola. Els guerrillers republicans (*maquis*) i la guerrilla interior intentaren fer trontollar les bases del sistema, però vers el 1950 aquest era plenament establert. Després de la victòria aliada del 1945, que comportà l'aïllament de l'estat espanyol, es produïren canvis dins el context institucional (*Fuero de los españoles*, juliol del 1945; *Ley de sucesión*, juliol del 1947), la consolidació d'un bloc polític, on l'Església Catòlica i l'exèrcit tenien un paper important, i una política d'autarquia econòmica. El camp patí una gran depressió, puix que el nou sistema afavorí els grans propietaris. Molts pagesos emigraren a la ciutat, on el sector industrial començà a acumular capital gràcies a l'abundant mà d'obra barata. El proteccionisme enfront de la inversió estrangera, i la preponderància dels bancs amb un reforç del capital financer, feren possible la primera concentració monopolitzadora a causa dels grans beneficis obtinguts i de les concessions estatals, però no hi hagué una eficaç reinversió de capitals que permetés de fer cara al col·lapse econòmic dels anys cinquanta.

Espanya Retrat de Felip IV de Castella (Kunsthistorisches Museum, Viena)

Espanya *La guerra con los mamelucos* (1814), gravat de la sèrie *Los desastres de la guerra* de Francisco Goya y Lucientes

Espanya Proclamació del general Franco com a cap de l'estat i generalíssim del exèrcit de terra, aire i mar (Burgos, primer d'octubre de 1936)

Obertura al món occidental

El canvi de la conjuntura internacional (guerra freda) permeté la integració de l'estat espanyol, amb l'ajut dels EUA, en el món occidental. El nivell de vida dels treballadors, però, era en progressiu deteriorament, fet que obrí un seguit d'accions reivindicatives (vaga al País Basc, 1947; vaga general a Barcelona, 1951). La difícil situació econòmica (dèficit de la balança de pagaments, 1955-57), les vagues d'abril del 1956, febrer del 1957 i del 1958 i els esdeveniments a les universitats de Madrid i Barcelona (1956-57) menaren a un enduriment del govern per a garantir l'ordre públic i a un enfortiment de la Falange. El nou equip ministerial del febrer del 1957 intentà reforçar l'ordre a l'interior i obrir-se econòmicament a l'exterior.

El decenni 1960-70

Del 1960 al 1970 es produí un desenvolupament econòmic caracteritzat per un ràpid creixement dels sectors de producció de béns de consum. L'emigració donà a les empreses espanyoles i estrangeres mà d'obra abundant i barata; l'acumulació d'obres a les grans ciutats (Madrid, Barcelona, Bilbao, Sevilla) accelerà el ritme d'urbanització i s'obtingueren importants ingressos del turisme. En aquest any també hi hagué un canvi de govern, després de les vagues de la primavera, que comportà un reforçament coercitiu i un intent d'obertura informativa (llei de premsa, 1966) i sindical. Però, el seu programa fou insuficient. En aquest sentit, l'agitació universitària i de l'ensenyament en general i les reivindicacions obreres s'uniren per forçar els límits d'aquesta política cap a un desenvolupament democràtic. Però, la recessió econòmica del 1967 i el creixement de l'activitat clandestina portaren a un retorn de la política coercitiva. També en aquest període es consolidaren aparells institucionals destinats a garantir la continuïtat del règim: el 1969 es preparà la successió a la *jefatura* de l'estat, tot designant el príncep Joan Carles de Borbó com a futur rei.

Darrera fase del franquisme

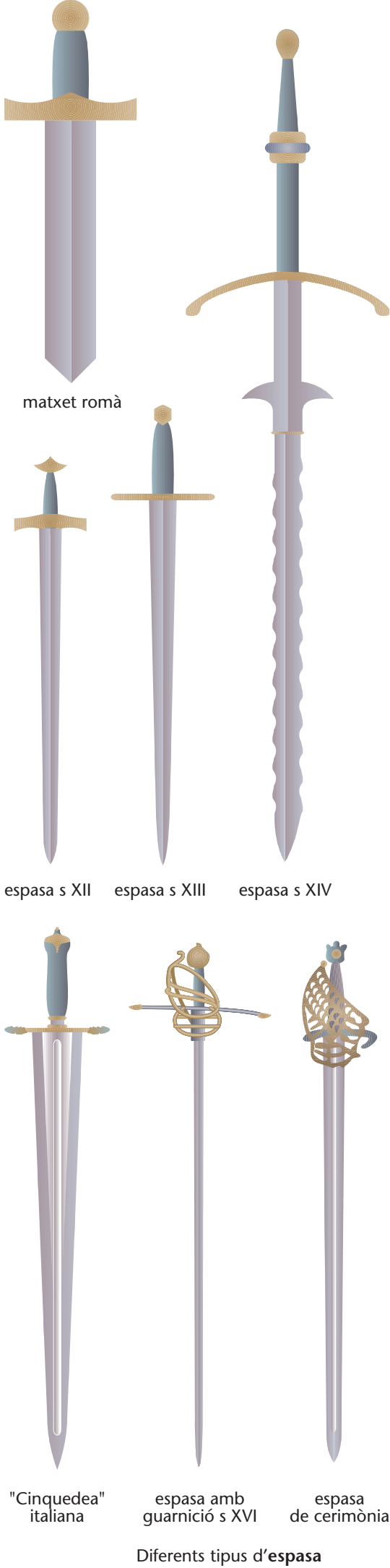
El 9 de juny de 1973, d'acord amb el que establia la Llei Orgànica de l'Estat, els càrrecs de cap de l'estat i el de president del govern foren separats i aquest darrer fou ocupat per L.Carrero Blanco. Tanmateix, el seu assassinat (1973), dut a terme per ETA, introduí una forta crisi i, amb el nou president, Carlos Arias Navarro, el canvi de ministres en demostrà la pregonesa. Franco morí el 20 de novembre de 1975 i dos dies més tard fou entronitzat Joan Carles I. El primer de desembre fou confirmat com a primer ministre C.Arias Navarro, davant les pressions del Movimiento, tot i que alguns reformistes (Fraga, Areilza) foren introduïts al govern. L'oposició democràtica passà de la clandestinitat a la il·legalitat, i s'oposà a les febles mesures liberalitzadores del nou govern demanant un trencament amb la dictadura. Simultàniament, durant el darrer trimestre del 1975, el Marroc intentà l'ocupació del Sàhara espanyol, que finí per la cessió del territori a una administració marroquina al N i a una de mauritana al S.

La reinstauració de la democràcia

La forta pressió democratitzadora i els greus conflictes laborals caracteritzaren l'hivern i la primavera del 1976, però el govern d'Arias Navarro fou incapaç de canalitzar les aspiracions del país. Finalment, el rei el destituí. Adolfo Suárez González assumí la presidència i encapçalà un govern a mig camí entre el franquisme i la democràcia. La vida política s'anà liberalitzant automàticament. El 1977 es legalitzaren els partits polítics i es convocaren eleccions generals. El partit de Suárez, Unión de Centro Democrático, n'obtingué la majoria, mentre que el Partido Socialista Obrero Español (PSOE) restà com a principal partit de l'oposició. A la tardor del 1977 tingueren lloc els anomenats Pactes de la Moncloa amb l'oposició, s'acordà una amnistia per als delictes polítics del franquisme, i es decidí que les Corts serien constituents, cosa que representava el gir definitiu cap a la democràcia i l'abandonament de la reforma interna del franquisme. La Constitució fou aprovada per les corts el 1978, ratificada al desembre per un referèndum i entrà en vigor tot seguit. Mentrestant, es duia a terme una lenta tasca de modernització i democratització de l'aparell estatal. El

1979 foren aprovats els estatuts d'autonomia del País Basc i de Catalunya. Tanmateix la forta crisi econòmica anava afeblint el govern i les tensions internes s'aguditzaren fins al punt que, aïllat, Adolfo Suárez acabà dimitint pel gener del 1981. Durant la investidura del seu successor Leopoldo Calvo Sotelo, també d'UCD, el congrés fou pres per un escamot de guàrdies civils que retingueren durant hores els diputats. L'operació era la punta de llança d'un intent de cop d'estat militar que fracassà. Les seves conseqüències foren un gir a la dreta i un reforçament del centralisme, ben expressat per la LOAPA (Ley Orgánica de Armonización del Proceso Autonómico), fortament contestada per nacionalistes i comunistes. Durant l'any 1982 Espanya ingressà a l'OTAN. Finalment, foren convocades eleccions generals anticipades (octubre del 1982). El PSOE obtingué la majoria absoluta a les dues cambres legislatives i Felipe González Márquez fou nomenat president del govern. Per tal de frenar la inflació, el govern posà en pràctica la contenció salarial, que contribuí decisivament a enfrontar-lo amb el moviment sindical. Des d'aquest any, la conflictivitat social es palesà en diverses mobilitzacions d'importància, que culminaren en la vaga general del desembre del 1988. En un altre pla, el govern hagué d'afrontar el sentiment colpista d'alguns sectors de les forces armades, mentre que el terrorisme d'ETA continuava sacsejant la vida social, malgrat la intensa actuació policial i la creixent col·laboració de França en la lluita antiterrorista. Paral·lelament a la continuació dels atemptats etarres, el 1983 aparegueren uns Grupos Antiterroristas de Liberación (GAL) que atemptaven mortalment contra refugiats bascs a l'estat francès o contra presumptes membres d'ETA. Posteriorment, el descobriment de connexions entre els GAL i determinats funcionaris de la policia espanyola provocà una sèrie d'investigacions i processos. Tot i aquests esdeveniments, el PSOE confirmà la seva consolidació en el poder al llarg dels anys vuitanta. El 1984 hom inicià la modernització de les forces armades i la reforma del poder judicial i aprovà la llei antiterrorista. L'estat espanyol signà el tractat d'adhesió a la Comunitat Econòmica Europea al juny del 1985 (en efectivitat des del gener del 1986). Al juny se celebraren eleccions generals anticipades, les quals confirmaren el PSOE en el poder, que obtingué la majoria absoluta. Les eleccions legislatives del 1988, anticipades també, tornaren a donar, bé que amb dificultats, la majoria absoluta al partit del govern. En el període 1986-87, Espanya i els EUA dugueren a terme negociacions bilaterals sobre defensa i el 1988 hom arriba a fixar els termes de la contribució espanyola a l'Aliança Atlàntica. El 1989 se celebraren les primeres eleccions al parlament Europeu, en les quals el PSOE obtingué el 40,2% dels vots. Al final del 1992 les Corts ratificaren el tractat de Maastricht per a l'ingrés a la Unió Europea i tingué com a necesssitat la primera reforma de la constitució des del 1978. La crisi econòmica perdurà encara el 1993, any en què esclataren els escàndols sobre el finançament il·legal del PSOE i en què aquest partit patí greus divisions internes. Finalment s'acabà per convocar eleccions generals anticipades (6 de juny de 1993). Els resultats confirmaren el PSOE en el govern, però perdè la majoria absoluta. Formà govern en solitari, bé que amb el suport parlamentari de CiU. Al final de l'any 1993 i principi del 1994, la persistència de la crisi econòmica, la impopular actuació del govern en matèria laboral i els diversos escàndols de corrupció que esclataren minaren encara més la imatge del partit en el govern. Convocades noves eleccions (1996), resultà guanyador el Partit Popular, liderat per José María Aznar.

espanyol, **cinema** *CIN* Cinema produït a l'estat espanyol. La primera projecció cinematogràfica pública tingué lloc en un local de la plaça de Catalunya de Barcelona el 5 de maig de 1895, amb el *Kinetoscope* d'Edison. Mesos més tard, Eduardo Jimeno impressionà la primera pel·lícula espanyola, *Salida de misa de doce del Pilar de Zaragoza*. A partir d'aquí l'interès pel cinema anà creixent fins a prendre cos real amb les figures de Fructuós Gelabert, capdavanter de la indústria cinematogràfica als Països Catalans i a tot l'estat espanyol, i de Segon de Chomon. La guerra civil col·lapsà pràcticament tota l'activitat cinematogràfica fins el 1939. L'obligatorietat del doblatge,

Diferents tipus d'espasa

decretada el 1941, a l'últim enfonsà la malaltissa indústria cinematogràfica, i cap de les mesures protectionistes adoptades per l'estat no aconseguí de treure-la del baix nivell de producció i qualitat en què es trobava. El 1951 dos alumnes de l'IICE (Instituto de Investigaciones y Experiencias Cinematográficas), Lluís G.Berlanga i Juan Antonio Bardem, escriviren i realitzaren conjuntament *Esa pareja feliz*: una nova generació feia pressió per obrir-se pas. A partir del 1962 semblà iniciar-se una certa obertura de la política ministerial, i una nova generació de realitzadors procedents de l'Escuela Oficial de Cinematografía es lliurava en massa a la difícil tasca de treure el cinema espanyol de l'atzucac en què s'havia trobat fins en aquell moment. Nasqué el nou cinema espanyol, els noms més representatius del qual són: Manuel Summers (*La niña de luto*, 1964), Carlos Saura (*La caza*, 1966), Miguel Picazo (*La tía Tula*, 1965), Mario Camus (*Young Sánchez*, 1964), Basilio M.Patino (*Nueve cartas a Berta*, 1966) i Angelino Fons (*La busca*, 1966). Paral·lelament, a Barcelona l'increment de l'activitat cinematogràfica dels primers anys seixanta cristal·litzà en l'Escola de Barcelona. Posteriorment, i per raó d'un canvi d'actitud administrativa, el nou cinema espanyol es dilueix pels camins comercials o publicitaris. Paral·lelament s'inicià la producció d'un cinema de qualitat i exportable: Víctor Erice (*El espíritu de la colmena*, 1973), Carlos Saura (*La prima Angélica*, 1973), etc. Amb la mort del general Franco començà la tímida eclosió industrial del cinema de les diverses nacionalitats, mentre del centre sorgí la tendència temàtica del reconeixement històric i polític de la nova situació de l'estat. Cap al 1979 s'establiren els primers acords de coproducció de la indústria cinematogràfica amb TVE, que es plasmaren, en la seva majoria, en l'adaptació d'obres literàries. La dècada dels vuitanta es caracteritzà, també, per l'abundosa producció de comèdies que, realitzades amb dignitat, proven d'interessar un públic més jove: Fernando Trueba i Pedro Almodóvar. La política de producció iniciada per Pilar Miró i prosseguida per Fernando Méndez Leite durant els vuitanta se centrà en la reducció de la quantitat en favor d'una major qualitat de les produccions, i també en l'establiment d'una quota mínima de projeccions de films espanyols a les sales. El resultat es reflectí en un descens de més del cinquanta per cent dels films produïts el 1982 respecte als del 1986. Inversament, fou a mitjan anys vuitanta que el cinema espanyol obtingué una major projecció internacional: Oscar al millor film estranger a *Volver a empezar*, de J.L.Garci, Os d'Or de Berlín a *La Colmena*, de M.Camus, premi d'interpretació de Canes a F.Rabal i a A.Landa per *Los Santos Inocentes*, entre d'altres. Pedro Almodóvar, amb títols com *¿Qué he hecho yo para merecer esto?*, *La ley del deseo* o *Mujeres al borde de un ataque de nervios*, ha seguit una trajectòria molt personal que l'ha situat com a cineasta espanyol més polèmic i amb més projecció internacional. Cal esmentar, també, l'Oscar al millor film estranger (1994) per a *Belle Époque*, de F.Trueba.

espardenya *FOLK* Calçat de sola de cànem trenat (o espart o jute), puntera i taló de roba gruixuda, empenya feta amb vetes (o també amb roba gruixuda) i generalment amb dues vetes que es lliguen al turmell. Ha estat el calçat tradicional de la gent de pagès, sobretot a les zones poc humides, i també de les classes populars urbanes.

esparreguera [*Asparagus officinalis*, família de les liliàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia de fins a 150 cm d'alt, de branques amb feixos de 3 a 6 cladodis filiformes, i de rizoma subterrani, del qual neixen turions engruixits comestibles, els *espàrrecs*. És d'origen asiàtic i ja era conreada pels egipcis.

espart [*Stipa tenacissima*, família de les gramínies] *BOT* Planta herbàcia perenne, cespitosa, rizomatosa, alta de 60 a 100 cm, amb fulles linears llargues, glabres, convolutes i molt tenaces. Fa una panícula dreta, laxa i groguenca. Es fa en terrenys esteparis secs. Amb l'espart hom fa cordes, cabassos, estores, espardenyes, etc, i també paper.

esparver *ZOO* **1** Nom donat a alguns ocells de presa de la família dels accipítrids que pertanyen als gèneres *Accipiter*, *Circus* i *Elanus*. **2 esparver vulgar** [*Accipi-*

ter nisus, família dels accipítrids] Ocell de l'ordre dels ciconiformes, de 27 a 38 cm de llargada, ales curtes i arrodonides, cua llarga, cap petit, bec curt, potes esveltes de color groc i urpes molt fortes. És molt voraç i caça tant al descobert com a l'aguait. Habita a gairebé tot Euràsia, és migrador parcial a l'hivern i arriba fins al sud del Sàhara.

espasa Arma ofensiva formada per una llarga fulla tallant i punxant, d'un o dos fils, recta o corbada, i una empunyadura, amb guardamà o sense, on s'engrapa la mà, o ambdues mans, per al seu maneig. Des d'èpoques remotes aquesta arma ha estat envoltada de simbolismes i de llegendes. Això ha fet que les espases més famoses en la història i la literatura fossin designades amb un nom propi, com l'*Excalibur* del rei Artús, o la *Tisó* de Jaume I, que hom creu ésser la mateixa que la *Tizona* del Cid, passada per matrimoni (de la filla del Cid, Maria, amb Ramon Berenguer III) al casal de Barcelona. L'espasa era un element essencial en la cerimònia de fer cavaller, i també en les coronacions solemnes dels reis.

espatlla *ANAT* Regió superior i lateral del cos, situada a cada costat del coll, i que inclou l'articulació escàpulo-humeral. És formada per tres ossos: l'extremitat externa de la clavícula, la part superointerna de l'omòplat i el cap de l'húmer, i pels músculs que els recobreixen.

espècie *BIO**L* Unitat taxonòmica (tàxon) fonamental en l'estudi de la diversitat dels éssers vius (sistemàtica) i base de llur classificació (**taxonomia**). El concepte d'espècie és difícil de delimitar teòricament. Cuvier la definí com el conjunt d'individus nascuts els uns dels altres o de pares comuns i que s'hi assemblen tant com entre ells mateixos; aquest concepte, i altres de semblants, bé que són útils, no acaben d'ésser satisfactoris, per tal com no concreten el grau de dissimilitud que hi ha d'haver entre una espècie i una altra. El primer grup de criteris que permet d'incloure una sèrie d'individus en una espècie és la semblança entre el conjunt de caràcters morfològics, fisiològics, químics, etc, que presenta cadascun d'ells. Depèn en part del criteri de l'autor, sempre dins uns límits relativament restringits. L'estudi genètic de la variabilitat i de la fertilitat en les poblacions ha introduït nous elements de judici. El criteri genètic per a distingir quan ja hi ha dues espècies diferents s'ha de basar en l'esterilitat entre elles o en la dels híbrids resultants de llur encreuament. Malgrat l'objectivitat més gran d'aquest criteri, a la pràctica és difícil d'aplicar-lo en molts casos (organismes sense reproducció sexual o difícils d'encreuar sota control). Per això, a la pràctica l'espècie continua essent gairebé sempre basada en la similitud morfològica. Un cop delimitada, hom concreta cada espècie amb la màxima precisió mitjançant una descripció que és publicada en una revista o en un llibre, i que correspon a un exemplar conservat que en constituirà el *tipus*. Se li dona un nom constituït per dues paraules llatines, d'acord amb la *nomenclatura binària* proposada per Linné i acceptada universalment.

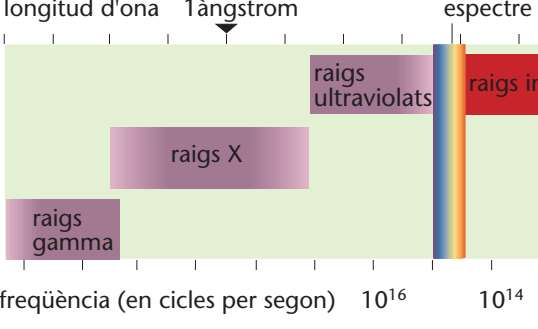
espectre 1 **espectre acústic** *ÍS* Conjunt de les ones sonores, de freqüències ben definides, que componen per superposició un so. Hom el representa, generalment, especificant les amplituds (i, a vegades, les fases) de les components del so en funció de la freqüència. Quan el so és produït per una sola font, el so és format per una superposició de sons, les freqüències dels quals són els *harmònics* (múltiples) d'una *freqüència fonamental*. El conjunt de totes les freqüències de l'espectre d'un so en determina el *timbre*, mentre que la freqüència fonamental en determina el *to*. Una barreja de sons de freqüències fonamentals arbitràries és anomenada *soroll*. Per a l'estudi d'un so qualsevol hom empra l'espectrògraf acústic i per a l'estudi del soroll produït en la parla hom empra el sonògraf. **2 espectre solar** *ASTR* Espectre de la radiació electromagnètica emesa pel Sol. S'estén des del domini dels raigs gamma al radioelèctric. En la part visible i infraroja de l'espectre, la corba d'intensitats en funció de la longitud d'ona és similar a la d'un cos negre a la temperatura de 6 000 K, amb un màxim d'intensitat a 500 nm; aquest espectre és degut a la fotosfera solar i presenta unes ratlles d'absorció, anomenades *ratlles de Fraunhofer*. En les zones extremes d'aquest espectre, la corba d'intensitats és

similar a la d'un cos negre a 10⁶ K; aquesta part de l'espectre és deguda a la *corona solar* i a les *fulguracions solars*. **3** *fís* Representació gràfica de les intensitats (amplitud, intensitat de radiació, nombre de partícules, etc) dels components elementals (ones monocromàtiques, partícules, etc) que formen una entitat complexa en funció d'una magnitud periòdica (freqüència, període, longitud d'ona, nombre d'ona, etc) o no periòdica (massa, velocitat, moment lineal, energia, etc).

espectròmetre *fís* **1** *ASTR/QUÍM* Nom genèric dels instruments que permeten de separar una radiació en les seves components monocromàtiques (atenent a la longitud d'ona o a la freqüència), o un feix de partícules en les partícules individuals (atenent a llur massa o energia). **2** *ASTR* Instrument que evidencia i permet d'analitzar l'*espectre* d'una radiació electromagnètica: separa les ones monocromàtiques que componen la radiació estudiada i forma una imatge de l'espectre així determinat. Els elements bàsics d'un espectròmetre són un *dispersor*, que descompon la radiació, i un *receptor*, sensible a la radiació dispersada. Hom pot distingir diferents tipus d'espectròmetre: en l'*espectròmetre d'esclatxa* el dispersor és un prisma o una xarxa de difracció, i en l'*espectròmetre interferencial* és un interferòmetre o una combinació d'interferòmetres i xarxes de difracció; si el receptor és un dispositiu que permet d'enregistrar l'espectre sobre un suport d'imatge, com una càmera fotogràfica, electronogràfica, CCD, o de televisió, el sistema és un *espectrògrafi*; si el receptor és ocular, és un *espectroscopi*; si l'instrument només forma la imatge d'una part de l'espectre de la radiació estudiada és un *monocromador*; finalment, si mesura la distribució espectral de l'energia de la radiació, és un *espectrofòtòmetre*. **3** **espectròmetre de massa** *QUÍM* Aparell destinat a separar els diferents isòtops d'un element. Es fonamenta en l'acció dels camps elèctric i magnètic sobre les partícules amb càrrega elèctrica. En tot espectròmetre hi ha dues parts: un selector de les velocitats de les partícules i el separador de les partícules de massa diferent. **4** **espectròmetre magnètic** Instrument que separa les partícules carregades elèctricament que componen un feix, gràcies a l'aplicació d'un camp magnètic que desvia llurs trajectòries proporcionalment a llur moment lineal; mesura (i prepara), per tant, feixos de partícules amb el mateix moment lineal (o energia cinètica).

espectrometria **1** *ASTR/fÍS/QUÍM* Estudi dels espectres mitjançant un espectròmetre. Segons com sigui produït l'espectre hom distingeix diferents tipus d'espectrometria: *espectrometria de massa*, *espectrometria infraroja*, *espectrometria visible*, *espectrometria ultraviolada*, *espectrometria Raman*, *espectrometria d'emissió atòmica*, *espectrometria d'absorció atòmica*, *ressonància magnètica nuclear*, *ressonància paramagnètica electrònica*, *espectrometria de raigs X*, *espectrometria de fluorescència X*. L'espectrometria tracta del mesurament de l'energia radiant emesa o absorbida per la matèria. Els espectres d'emissió s'originen quan un àtom excitat o una molècula excitada retornen a llur estat normal. Les molècules donen lloc a emissions de bandes difoses de longituds d'ona, i els espectres són designats com a *espectres de bandes*. Els àtoms donen emissions a longituds d'ona definides, i produeixen *espectres de ratlles*, característics de cada element químic. Si, després de l'excitació, l'espècie química cedeix l'excés d'energia emetent fotons de menor freqüència que els absorbits, hom diu que té lloc *fluorescència* o *fosforescència*, segons el temps de vida de l'estat excitat; en l'espectrofotofluorimetria és l'energia emesa la que és normalment estudiada. Si el focus d'energia radiant i l'espècie absorbent són en estats energètics idèntics, és a dir, en ressonància, l'excés d'energia és cedit freqüentment per l'emissió no direccional de fotons d'idèntica freqüència que els absorbits. **2** **espectrometria d'absorció atòmica** *QUÍM ANAL* Tècnica d'anàlisi química elemental quantitativa basada en la mesura de l'energia radiant absorbida per un element vaporitzat en una flama irradiada per llum estrictament monocromàtica de la longitud d'ona corresponent a la *radiació* de ressonància d'aquell element.

espeleologia *GEOL* Exploració, amb finalitats esportives, dels avencs i de les

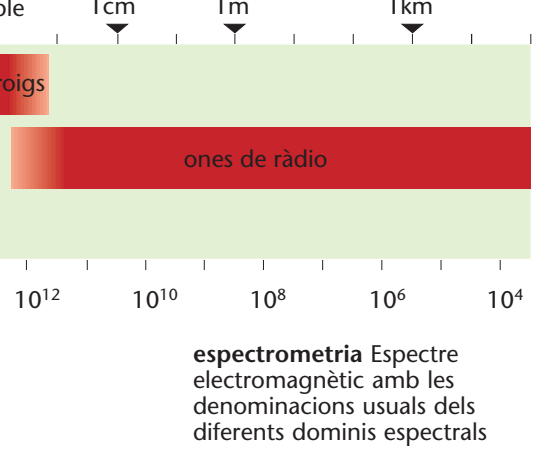
coves. El descens als pous dels avencs és realitzat mitjançant ancoratges artificials (*spits*) i amb la tècnica del descens a doble corda o ràpel, ajudat d'aparells adients (*dresler*, *famau*, etc). En l'ascensió hom utilitza autoblocadors (*jumars*) que permeten de pujar ràpidament. L'equip bàsic personal és una granota resistent i impermeable, roba interior de fibres especials, botes d'aigua, casc amb llum elèctric i de carbur, talabard per a penjar-se, mosquetons, etc. A les coves amb rius subterranis hom pot emprar bots pneumàtics. Quan la cavitat resta submergida totalment sota l'aigua s'anomena *sifó* i aleshores cal un equip especial d'immersió per a continuar l'exploració.

esperança **1** *CRIST* Virtut teologa mitjançant la qual el creient, tot reconeixent la gratuïtat de la salvació, en participa anticipadament i espera que li sigui atorgada com a plenitud escatològica. L'esperança cristiana es fonamenta en la resurrecció de Crist, signe de la transcendència de l'acció de Déu i, alhora, penyora de la seva realització per a l'home. La importància teològica de l'esperança ha estat subratllada contemporàniament a tots els nivells eclesials. **2** **esperança de vida** *DEMOG* Perspectiva mitjana de durada de la vida d'una persona. A nivell comparatiu, l'esperança de vida se sol utilitzar, en relació amb els nounats, com a índex socioeconòmic molt precís, puix que reflecteix el desenvolupament mèdico-sanitari d'una població.

esperanto *LING* Llengua artificial creada a Polònia (1887) per Ludwik Lejzer Zamenhof com a instrument neutral de comunicació. La gramàtica és d'una gran simplicitat i sense excepcions. Només hi ha un model de conjugació i tots els verbs són regulars. L'estructura morfològica és més aviat la d'una llengua aglutinant. La producció literària, traduïda i original, és força abundosa.

esperit **1** *FILOS/RELIG* Principi actiu que hom estableix com a intrínsecament, tot i que no sempre absolutament, independent en general de la matèria i àdhuc, sovint, com si s'hi contraposés. En les creences religioses de diversos pobles, el concepte d'esperit lliga amb el d'ànima, car ambdós són principis vivificadors. Hom ha projectat l'existència d'esperits en la natura, reflex de l'activitat física i psíquica de la persona. Per alguns, aquest *animisme* seria el primer estadi històric en la formació dels sistemes religiosos. Trets característics de l'esperit són la natura incorpòria o subtil, el caràcter de transcendència sobre la mort i la facultat de donar vida a un ésser i fer-ne un individu. En la tradició filosòfica occidental hom contraposa la idea d'esperit a la de natura, en el sentit que aquest és el principi ordenador i comprensible d'aquella. L'esperit és interpretat, d'altra banda, com a principi vital animador o com a pensament, raó i explicació. **2** *ESOT* En l'espiritisme, l'ànima d'un mort, que, alliberada del cos, resta unida amb el *perisperit*, element intermediari entre el món material i l'immaterial. Els esperits no tenen sexe i poden ésser classificats en imperfectes, bons i purs.

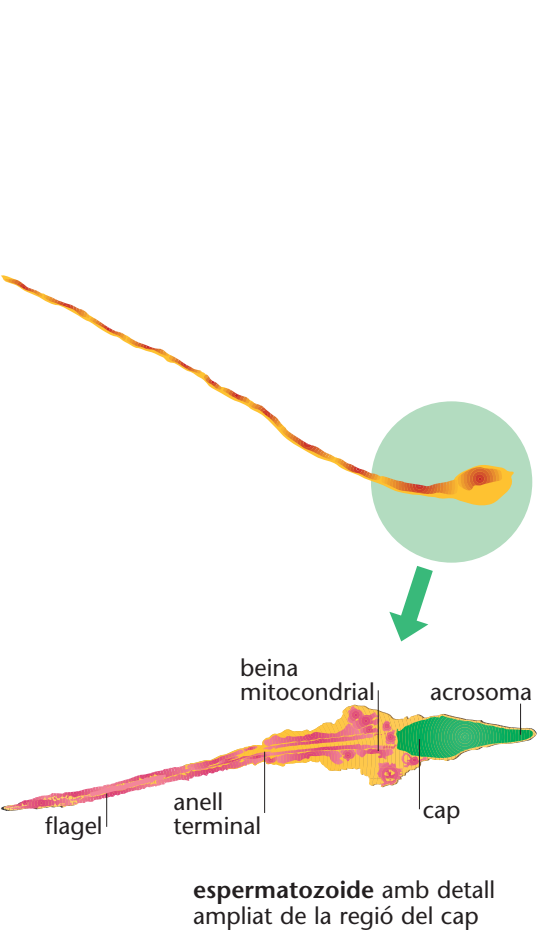
Esperit Sant Tercera persona de la ***Trinitat***. En els Evangelis l'Esperit es manifesta des del començ de la vida pública de Jesús (Marc), és present àdhuc en la seva concepció (Mateu i Lluc) i és presentat com a *Paràclit*, o protector, i com a segell de l'obra redemptora del Crist (Joan); la resta del Nou Testament incideix en la mateixa línia (Actes dels Apòstols, Pau, etc) i, a partir d'aquí, la primera dogmàtica cristiana desenvolupà ràpidament la plena comprensió de l'Esperit Sant com a hipòstasi divina. Ara bé, quant a la seva natura i a la seva relació amb el Pare i el Fill, la reflexió teològica en donà explicacions que produïren dissidències més o menys greus: mentre la fórmula clàssica oriental era que l'Esperit Sant procedeix del Pare pel Fill, l'Occident n'afirmava una procedència del Pare i del Fill, fórmu-

espectrometria Espectre electromagnètic amb les denominacions usuals dels diferents dominis espectrals

Coberta d'una traducció a l'esperanto de La mare, de Santiago Rusiñol, en una edició del 1908

la que donà origen a la qüestió del *filioque* afegit al Credo.

esperma *BIOL* Líquid blanquinós molt viscós emès en el moment de l'ejaculació, compost dels espermatozoides en suspensió en el líquid seminal, el qual és constituït per les secrecions de les distintes glàndules de les vies genitals i principalment per les de les vesícules seminals i la pròstata. En l'home l'examen de l'esperma té una gran importància per a mesurar la seva capacitat fecundant i les possibles causes d'esterilitat.

espermatozoide *BIOL* Cèl·lula sexual masculina. En les plantes, els espermatozoides solen ésser anomenats *anterozoides*. Un espermatozoide es compon d'un cap, en el qual hi ha el nucli, que conté el material cromosòmic hereditari, i d'un flagel o cua, que actua com a aparell propulsor. La meitat anterior del nucli és recoberta per una caputxa, *làcrosoma*.

Espert i Romero, Núria (l'Hospitalet de Llobregat 1935) Actriu. El 1947 ingressà en la companyia infantil del Teatre Romea de Barcelona, i el 1950 passà a l'adulta. El 1954 la seva *Medea*, d'Eurípides, fou l'inici d'una carrera brillant. Ha interpretat obres d'un gran nombre d'autors: *La bona persona de Sezuam*, de Brecht (1966), *La putain respectueuse*, de Sartre (1969), *Yerma* (1972), de García Lorca, *Divinas Palabras* (1976), de R.M. del Valle-Inclán, *Una altra Fedra, si us plau* (1978), que S.Espriu escriví a petició seva, *Doña Rosita o el lenguaje de las flores* (1981), de F.García Lorca, *La tempesta* (1982), de W.Shakespeare, *Salomé* (1984) d'O.Wilde, etc. Compartí, amb J.L.Gómez i R.Tamayo, la direcció del Centro Dramático Nacional, a Madrid (1979-81). Ha estat molt important la seva activitat en el camp de l'òpera, especialment a la Scottish Opera de Glasgow i al Covent Garden de Londres. També ha treballat al cinema i ha enregistrat alguns discs.

espiga *BOT* **1** Conjunt de grans disposats al llarg d'un eix comú que forma la part terminal de les tiges o cames de les plantes gramínies. **2** Inflorescència racemosa simple de flors sèssils.

espígol [*Lavandula angustifolia*, família de les labiades] *BOT* Planta herbàcia perenne, de fulles estretament lanceolades, ben verdes, i flors blaves agrupades a l'extrem d'una llarga tija florífera. Creix en llocs pedregosos. Els olis essencials de l'espígol serveixen per a fabricar l'aigua de lavanda.

espina **1** *BOT* Apèndix agut, dur i rígid que presenten algunes plantes; és lignificat i té teixit vascular. Les espines són freqüents a les plantes xeròfiles i representen una defensa contra els herbívors. **2** *BIOL* Apòfisi òssia llarga i prima. **3** *ICT* Os de peix, prim i punxegut, com els radis durs de les aletes o l'apòfisi de les vèrtebres.

Espinàs i Massip, Josep Maria (Barcelona 1927) Escriptor. Començà publicant novel·les (*Com ganivets o flames*, 1954; *Combat de nit*, 1959; o *L'últim replà*, 1962, premi Sant Jordi, entre d'altres) i narracions. Ha publicat també obres de viatges, de divulgació, teatre, la narració per a infants *Viatge a la Lluna*, biografia i cançons (fou un dels fundadors dels Setze Jutges, grup que inicià el moviment de la *Nova Cançó*). Ha col·laborat en publicacions diverses, i escriu en el diari “Avui”. També ha col·laborat a TV3 amb diversos programes. El 1985 fundà Edicions La Campana junt amb Isabel Martí, editorial on ha iniciat la publicació de les seves obres completes. L'any 1995 fou guardonat amb el premi nacional de cultura de la Generalitat.

espingarda *MIL* Arma de foc portàtil que substituï la colobrina de mà a mitjan s XV i que hom emprà fins a la darreria del s XVI. No introduïa cap novetat important en el mecanisme, però incorporava un encep de base plana, que permetia de recolzar l'espingarda a l'espatlla, en el moment de disparar, per tal d'aconseguir més bona punteria.

espiral *MAT* Corba plana descrita per un punt que gira al voltant d'un punt fix allunyant-se contínuament segons una llei determinada, característica per a cada tipus d'espiral. Analíticament són representades gairebé sempre en coordenades polars.

espiritisme *ESOT* Doctrina i moviment que es fonamenta en la creença en l'existència, la manifestació i l'ensenyament

dels esperits. Segons la doctrina espiritista, l'home és constituït per tres elements principals: l'ànima, immaterial i immortal, el cos físic, element material, i el perisperit, amb el qual s'uneix l'ànima després de la mort; i hom pot comunicar-se amb els esperits de la zona terrestre a través d'un *mèdium*. L'espiritisme representa una forma actualitzada de l'antiga pràctica de l'evocació dels morts. Com a moviment nasqué el 1848 a Hydesville (Nova York) i, afavorit per les cerimònies quàqueres, s'estengué pels EUA. L'any 1852 una misió de mèdiums recorregué Anglaterra, i suscità un gran interès; l'any següent arribà a Alemanya, i d'allí passà a França, on sorgiren figures tan importants com Allan Kardec i Léon Denis (1847-1927). L'espiritisme s'introduí als Països Catalans vers els temps de la Primera República.

Esplugues de Llobregat Municipi del Barcelonès, estès vers el pla de Llobregat, des dels contraforts que inicien a l'est la serra de Collserola (turó de Sant Pere Màrtir, 399 m alt) (5 km²; 48 310 h [1991]). Travessen el terme nombrosos torrents (d'Esplugues, de la Font santa, etc), en els quals sembla que hi hagué coves o esplugues. A partir dels anys cinquanta, la represa de l'activitat industrial i l'onada immigratòria feren d'Esplugues un dels municipis catalans amb més grau d'industrialització. Actualment treballen en aquest sector un 42% dels habitants del municipi. L'agricultura ja no té avui cap importància. El *poble* d'Esplugues de Llobregat (48 310 h [1991], *espluguins*; 110 m alt) forma actualment part del continu urbà barceloní. Al començament del s XX la població inicià un canvi per influència del creixement de Barcelona. S'hi instal·laren diverses empreses i anà prenent també importància com a centre residencial i d'estiueig burgès i menestral i també residencial obrer. Actualment, molts barris barregen indústria i habitatges i s'han convertit en barris dormitori de la població obrera.

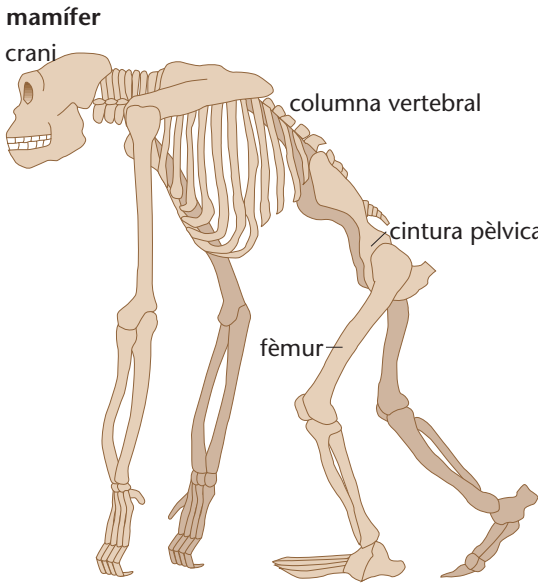
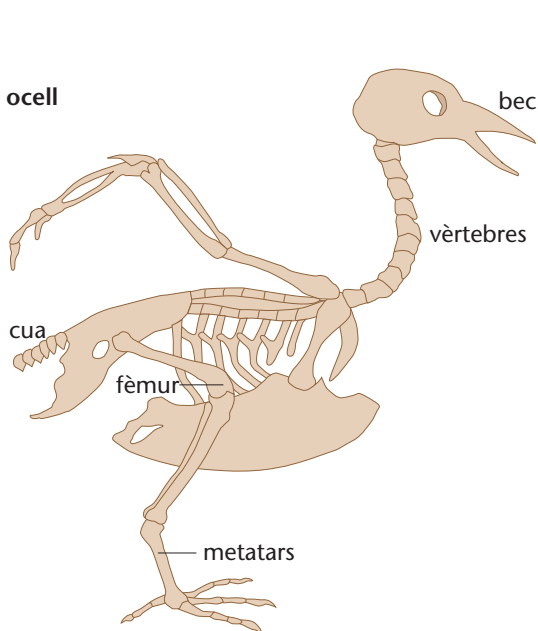
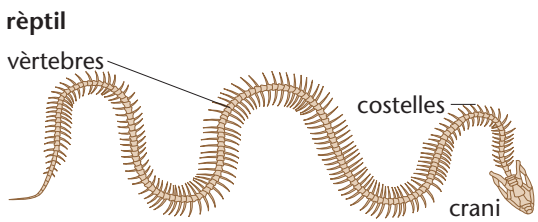
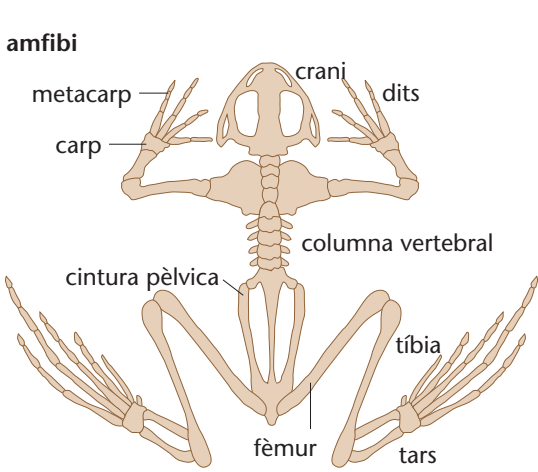
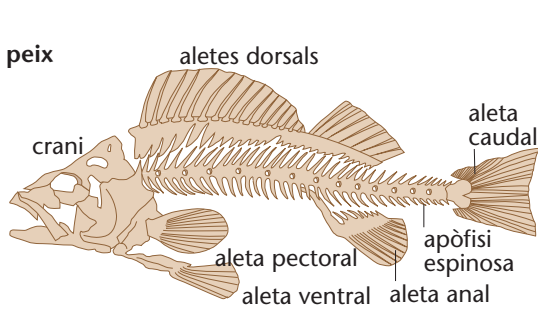
esponja *ZOO* **1** Massa porosa i elàstica de fibres còrnies entrelaçades que forma l'esquelet intern dels porífers. Té la propietat d'absorbir aigua i deixar-la anar fàcilment en fer-hi pressió. És emprada en la neteja domèstica. **2** Nom donat a qual-sevol animal pertanyent a l'embranchement dels porífers. **3** **esponja de bany** [*Spongia officinalis*, ordre de les dictioceràtides] Gènere de porífers molt semblant a l'esponja de cavall, de la qual es diferencia pel fet de presentar l'esquelet més tou. Habita a la Mediterrània i a la mar Roja, a poca profunditat i en bancs molt extensos. El seu esquelet d'espongina és utilitzat en la higiene humana.

espora *BOT* Element reproductor dels vegetals (principalment de les criptògames), en general unicel·lular (però pluricel·lular en alguns fongs), no implicat en la reproducció sexual. Hom distingeix *espores mòbils* (planòspores), flagel·lades i de membrana prima, les més primitives, pròpies d'algues i de fongs aquàtics, i *espores no flagel·lades* (aplanòspores), presents ja en organismes aquàtics, però que, protegides per membranes de secreció, resistent, i més o menys deshidratades, s'han convertit en un factor eficaç de disseminació en els fongs superiors, briòfits i pteridòfits.

esport *ESPORT* Sistema ordenat de pràctiques corporals fetes en competició, en exhibició o per afecció i fonamentades en el màxim rendiment no utilitari degudament mesurat, que té com a objectiu aconseguir la victòria, la millora física, el rècord o l'esbargiment. L'esport neix amb la societat industrial, precisament en el primer país que assoleix aquest estadi, la Gran Bretanya. Al s XVIII s'inicià la introducció del sentit competitiu en els jocs físics i nasqué un interès a reglamentar-los. La Gran Bretanya oferí al món la majoria dels esports que hom practica actualment: atletisme, cros, rugbi, futbol, hoquei, rem, boxa, tennis. Nous esports nasqueren en altres països, especialment als EUA: el beisbol (1858), el futbol americà (1875), el basquetbol (1892). Aconseguí la definitiva consolidació de l'esport com a fenomen social mundial el francès Pierre de Coubertin, en ésser aprovat a la Sorbona (París), el 1894, el seu projecte d'uns Jocs Olímpics inspirats en els de la Grècia clàssica, que foren realitat per primera vegada a Atenes (1896). La necessitat d'augmentar com més va més el rendiment de l'esportista i la cursa infinita cap

Panoràmica d'Esplugues de Llobregat

L'esquelet de diferents animals

a la conquesta d'un nou rècord explica que l'esport, fonamentat en l'amateurisme, hagi derivat ineluctablement cap al professionalisme. L'esport ha esdevingut també un element important de la indústria de l'espectacle: l'esport actual no s'explica sense l'espectador, sense graderies, sense els mitjans de comunicació de masses; això l'ha conduït a servir de vehicle de propaganda, tant política com comercial, i en impulsor d'un sector industrial propi. L'esport és organitzat a dos nivells, de forma jeràrquica i centralitzada: un, el dels **Jocs Olímpics**, amb un òrgan permanent, el Comitè Olímpic Internacional (COI), que té a càrrec seu el moviment olímpic i l'organització periòdica dels Jocs. L'altre nivell és format per les federacions internacionals, les quals codifiquen la disciplina esportiva que representen, organitzen competicions internacionals i estableixen les característiques dels rècords, llur control i homologació. Hi ha esports universals (futbol, atletisme) i uns altres esports practicats en determinats països (criquet, pilota basca, hoquei sobre glaç). Els esports de més avenir són els que figuren reconeguts com a formant part del programa olímpic (la majoria).

Espriu i Castelló, Salvador (Santa Coloma de Farners 1913 — Barcelona 1985) Escriptor. A setze anys, edità el seu primer llibre, *Israel*, escrit en castellà. L'any 1930 ingressà a la Universitat de Barcelona, on cursà estudis de dret i d'història antiga. El 1931 publicà *El doctor Rip*, i l'any següent, *Laia*, novel·les que s'apartaren de les formulacions teòriques, encara vigents, de l'estètica noucentista. Dedicat als seus estudis i a la literatura, publicà encara, abans d'esclatar la guerra civil, *Aspectes* (1934), *Ariadna al laberint grotesc* i *Miratge a Citera* (1935), obres que l'acreditaren com el narrador més original de la seva generació, influït inicialment pels modernistes de llengua castellana, però sota el mestratge lingüístic d'escriptors catalans com Víctor Català i Joaquim Ruyra. El 1937 publicà *Letizia i altres proses*, i l'any 1939 escriví l'obra de teatre *Antígona*, sobre el tema de la guerra fratricida. El 1946 publicà el seu primer volum de poemes, *Cementiri de Sinera*. Amb aquest llibre i amb l'obra teatral *Primera història d'Esther* començà la seva popularitat de la postguerra, als quals seguiren *Les cançons d'Ariadna* (1949), *Les hores*, *Mrs. Death* (1952), *El caminant i el mur* (1954) i *Final del laberint* (1955). *La pell de brau* (1960) significà la seva consagració popular, en assolir un gran èxit de públic pel seu planteig del drama històric de Sepharad (Espanya). A *Llibre de Sinera* (1963), un dels seus llibres més hermètics, Espriu tornà a circumscriure l'àmbit civil de la seva poesia a la “petita pàtria” mitificada en Sinera (Arenys, escrit al revés). En el primer volum de les seves *Obres completes* (1968) inclogué dos reculls més de poemes, i cal destacar també la selecció de treballs crítics *Evocació de Rosselló-Pòrcel i altres notes* (1957). Des del 1968, amb motiu de l'aparició d'*Obres Completes I. Poesia*, revisà tota la seva obra, gairebé reescrivint-ne alguna, sobretot de les narratives. Escriví, a més, la peça teatral *Una altra Fedra si us plau...* (1978), el volum de prosa *Les roques i el mar, el blau* (1981), el poema *D'una vella i encerclada terra* (1979) i el poemari *Per a la bona gent* (1984). D'entre els principals premis

obtinguts, destaquen el Montaigne (1971) i el premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1972). Fou investit doctor *honoris causa* per les Universitats de Tolosa i Barcelona.

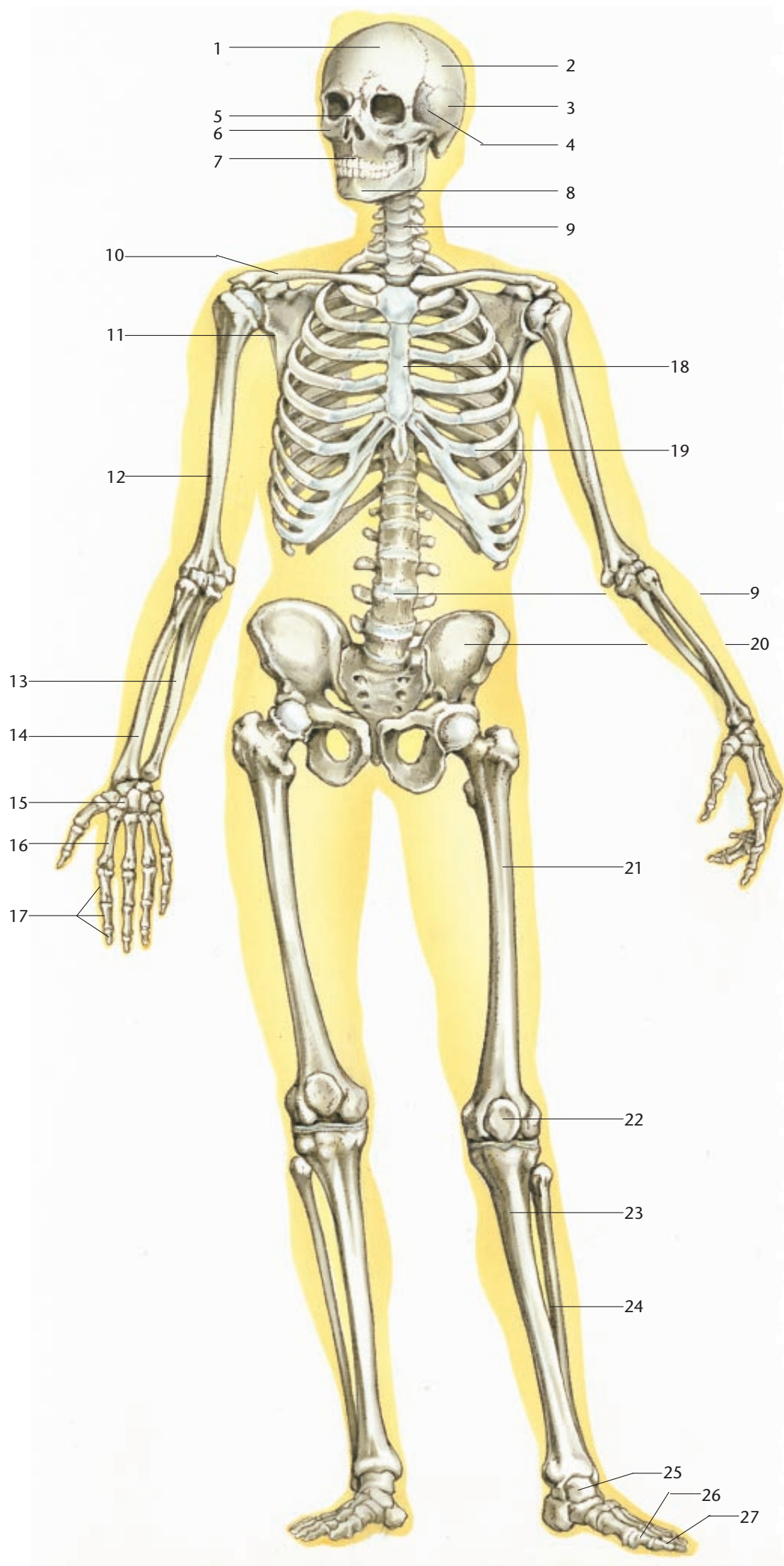
Espronceda y Delgado, José de (Almendralejo 1808 — Madrid 1842) Poeta en llengua castellana. Deixeble d'Alberto Lista, aviat mostrà afeccions literàries i inquietuds polítiques. Després de l'execució de Riego (1823), fundà, amb Patricio de la Escosura i altres, la societat secreta Los Numantinos, cosa que li valgué el confinament en un convent de Guadalajara (1825). Recobrada la llibertat, fugí a Lisboa i després a Londres, on participà en les activitats polítiques dels exiliats. La publicació de l'obra en vers *El estudiante de Salamanca* marca una de les fites del romanticisme peninsular. Les *Poesías* (1840) mostren l'evolució del poeta d'unes formes neoclàssiques a un romanticisme exaltat. Cofundador del periòdic “El Pensamiento” (1841), hi col·laborà assíduament. De base liberal, els seus escrits polítics incorporaren idees de Saint-Simon. Escriví també peces dramàtiques.

esquadró *MIL* **1** Conjunt de gent armada i ordenada en batalla. **2** A les forces aèries, unitat tàctica fonamental amb capacitat administrativa i operativa, dotada d'un nombre d'avions variable segons els països.

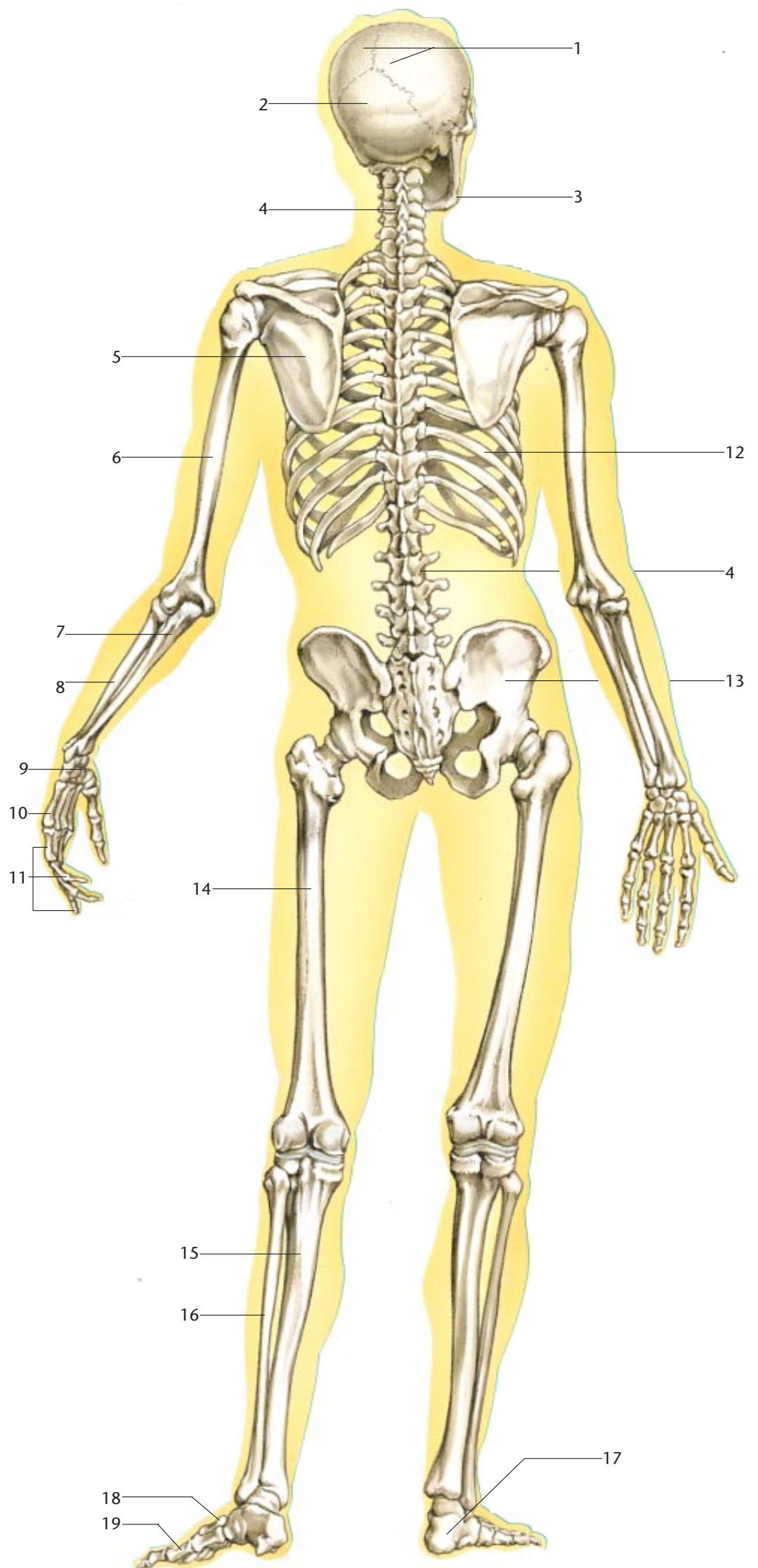
esquàlids *ICT* Família de peixos condric-tis de l'ordre dels esqualiformes caracteritzats pel fet de presentar totes dues ales dorsals precedides d'una espina poc o molt desenvolupada. De mida mitjana o relativament petita, habiten tant a les aigües litorals com a una gran profunditat, i en llur majoria són vivípars. Algunes espècies, com l'agullat i el porc marí, són comunes a les costes dels Països Catalans.

esquelet *BIOL* Conjunt de peces dures i resistent,es que protegeixen les parts toves del cos d'alguns animals i els serveixen de suport. N'hi ha dos tipus fonamentals: l'esquelet intern o *endosquelet* i l'extern o *exosquelet*. Entre els principals exosquelets es destaquen els d'alguns protozous, com els dels foraminífers, radiolaris i amèbids, amb closca, formats per carbonat de calci, sílice i diversos materials, respectivament; els dels coralls i altres cnidaris colonials, de suport i protecció, la closca dels mol·luscs, de carbonat de calci, que serveix gairebé exclusivament de protecció, i el dels artròpodes, compost d'una sèrie de plaques independents i articulades que cobreixen tot el cos i li confereixen una gran mobilitat. També es donen exosquelets en diversos peixos, com el cavallet de mar, l'agulla, etc, en els rèptils quelonis i cocodrils i en alguns mamífers, com l'*armadillo*, el pangolí, etc. L'endosquelet es dona ja en alguns protozous rizòpodes i forma el suport intern dels porífers o esponges, en els quals és format d'espícules calcàries o silícies o bé per espongina, i d'alguns cnidaris antozous. En els equinoderms, en els quals és recobert només d'una prima cutícula, l'endosquelet és format per un conjunt de plaques independents. En els cefalocordats l'esquelet és format pel *notocordi*, eix fibrós que s'estén al llarg de tot el cos, dorsalment respecte al tub digestiu i ventralment respecte al cordó nerviós. En els vertebrats l'esquelet intern ossi o cartilaginós és format per la columna vertebral, eix dorsal que ocupa el lloc del notocordi pel crani, caps cefàlica que envolta els centres encefàlics, per l'esquelet *dels membres*, que els aguanta, i per les cintures *pel·viana* i *pectoral*, que uneixen l'esquelet dels membres a la columna vertebral. A partir dels rèptils es presenta també una caixa toràcica, formada per les costelles i l'estern, que protegeix els pulmons i el cor.

Esquerra Republicana de Catalunya [ERC] Partit polític del Principat de Catalunya creat a la Conferència d'Esquerres celebrada els dies 17-19 de març de 1931 per la unió del Partit Republicà Català, el grup de L'Opinió i **Estat Català**. Inicialment el comitè executiu restà format per Francesc Macià i Jaume Aiguader (Estat Català), Joan Lluhí i Val·lescà (“L’Opinió”) i Lluís Companys i Marcel·lí Domingo (Partit Republicà Català), bé que aquest darrer no hi col·laborà i se separà del partit pel gener del 1932. “L’Opinió” n’esdevingué l’òrgan, i l’èxit electoral de l’abril del 1931 i la proclamació de la República li donaren l’hegemonia política a Catalunya. El partit disposà

Part davantera de l'esquelet humà: 1, frontal; 2, parietal; 3, temporal; 4, esfenoid; 5, os propi del nas; 6, malar; 7, maxil·lar superior; 8, maxil·lar inferior; 9, columna vertebral; 10, clavícula; 11, omòplat; 12, húmer; 13, cúbit; 14, radi; 15, ossos del carp; 16, metacarpians; 17, falanges de la mà; 18, estern; 19, costelles; 20, coxal; 21, fèmur; 22, ròtula; 23, tíbia; 24, peroné; 25, ossos del tars; 26, metatarsians; 27, falanges del peu

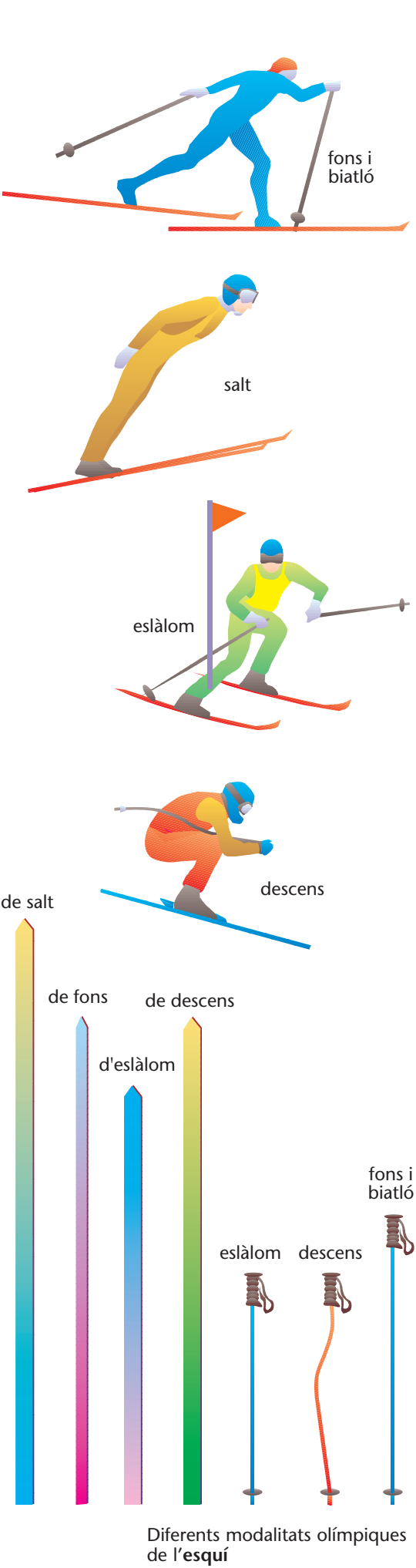
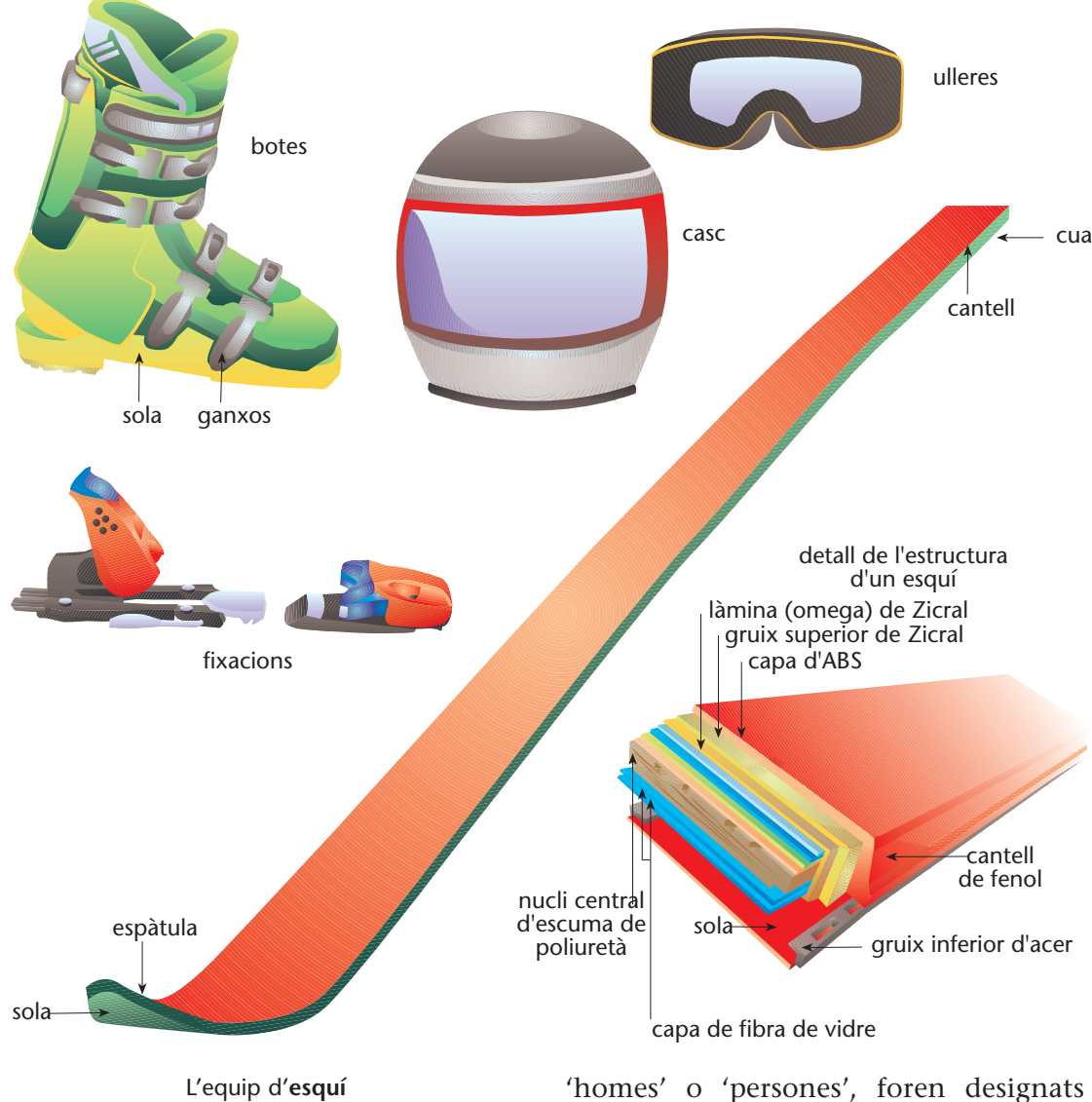
Part posterior de l'esquelet humà: 1, parietals; 2, occipital; 3, maxil·lar inferior; 4, columna vertebral; 5, omòplat; 6, húmer; 7, cúbit; 8, radi; 9, ossos del carp; 10, metacarpians; 11, falanges de la mà; 12, costelles; 13, coxal; 14, fèmur; 15, tíbia; 16, peroné; 17, ossos del tars; 18, metatarsians; 19, falanges del peu

aviat d’altres diaris (“La Humanitat”, a Barcelona; “La Jornada”, a Lleida; “L’Autonomista”, a Girona; “El Poble”, a Sabadell; “L’Acció”, a Terrassa; etc) i revistes (“Esquerra”, a Olot; “La Fornal”, al Vendrell; etc). Fins a la fi del 1933 fou secundat per la Unió de Rabassaires. En ésser nomenat Companys president de la Generalitat (gener del 1934), hom formà un consell de coalició i la tendència més ultranacionalista i autoritària (Ventura Gassol, Dencàs, Badia, Aiguader, etc) s’enfrontà amb la republicana, democràtica i catalanista (Companys, Carles Pi i Sunyer, Santaló, Aragay, etc), aliada amb els sectors obreristes (Martí Barrera). Iniciada la guerra civil, es reestructurà (novembre del 1936); durant tota la guerra el partit detingué la presidència de la Generalitat, les conselleries primera (Casanovas i Tarradellas), de governació i, des del setembre de 1936, la de finances (Tarradellas). A partir del 1939 funcionà a l’exili. ERC es configurà des del 1976, sota la direcció d’Heribert Barrera, com una alternativa de centre-esquerra i obtingué 2, 3 i 3 parlamentaris, respectivament, en les legislatives de 1977, 1979 i 1982. Vers el 1977 rebé incorporacions de signe liberal (J.M.Pi-Sunyer, J.Hortalà, Jaume Carner) i nacionalista. Un cert radicalisme nacional i una bona implantació a comarques li donaren 14 diputats al Parlament català (1980). Posteriorment, el seu electorat minvà, que L’accés de Joan Hortalà a la secretaria general (1987) no millorà. El 1989 Àngel Colom substituí Hortalà en el càrrec i inicià una línia més radical, amb la consecució de la independència com a eix vertebrador del programa del partit. En les eleccions autonòmiques de Catalunya del 1992, ERC es convertí en la tercera força parlamentària i en les del 1995 en la quarta.

esquí *ESPORT* **1** Cadascuna de les llenques de material dur (fusta, fibra sintètica, al·mini, acer, etc) terminades anteriorment en punta corbada que se subjecten a cada peu i que serveixen per a lliscar sobre una superfície coberta de neu. **2** Esport practicat sobre la neu mitjançant esquís i que consisteix en curses de diferents tipus i en salts. Els antecedents d’aquest esport van lligats al naixement i a l’evolució dels esquís com a mitjà de transport. És acceptada pràcticament per tothom llur procedència dels països nòrdics, i molt especialment de Lapònia. L’esquí com a mitjà de transport, fora de l’esport, ha perdurat a través del segle*s* i constitueix modernament una especialitat logística en alguns exèrcits. Com a especialitat esportiva aparegué al s XIX. El 1924 foren celebrats, a Chamonix, els primers Jocs Olímpics d’hivern, que s’han anat repetint després cada quatre anys. El mateix any fou instituïda la Federació Internacional d’Esquí, la qual, el 1930, a més de les especialitats nòrdiques (curses de fons i salts), ja admeses, reconegué també les alpines (curses de descens i habilitat). Les proves que componen actualment la pràctica oficial de l’esquí són: *disciplines nòrdiques*: fons (15, 30, 50 km i 4×10 km per a homes i 5, 10 i 20 km i relleus de 4×5 km per a dones), el salts (70 i 90 m), la combinada nòrdica (salt i cursa de fons) i el biatló (cursa de fons amb tir al blanc); *disciplines alpines*: el descens, l’eslàlom especial, l’eslàlom gegant, l’eslàlom super-gegant i la combinada alpina, que combina dues o tres de les proves precedents. **3** **esquí aquàtic** Esport consistent a esquiar sobre una superfície d’aigua. L’esquiador és arrossegat per una embarcació ràpida mitjançant una corda de tracció de 21,90 m i utilitza un esquí (monosquí) o dos, segons les competicions. Existeixen tres disciplines d’esquí aquàtic: eslàlom, salt i figures.

Èsquil (Eleusis 525 aC — Gela 456 aC) Autor dramàtic grec. Autor i actor, triomfà a Atenes amb *Els perses* (472 aC) i la trilogia tebana (467 aC) —de la qual resta *Els set contra Tebes*—, i a la cort de Hieró, a Sicília, amb *Les Ètnees* (470 aC). El 458 aC guanyà un concurs amb l’*Orestíada* (*Agamèmnon*, *Les coèfores* i *Les eumènides*), l’única trilogia completa que n’ha restat. És considerat el pare de la tragèdia per la majestat espiritual de què impregnà l’obra dramàtica. De les 90 obres que li són atribuïdes, només set formen el llegat esquil·lià.

esquimal [o *èsquim*] *ANTROP* Individu d’un poble de la raça esquímida que habita les regions àrtiques, dispers pels sectors més septentrionals de l’Amèrica del Nord i per l’oest de Grenlàndia. Anomenats ells mateixos *inuits*, que vol dir simplement

‘homes’ o ‘persones’, foren designats *esquimals* (‘menjadors de carn crua’) per les tribus índies veïnes. Els esquimals són excel·lents escultors i realitzen petites i boniques talles (*sinunguuak*), representant animals i homes, amb ossos de foca i amb vori (ullals de morsa); han estat força imitades per l’art contemporani.

¹esquirol [*Sciurus sp.*, família dels esciúrids] *ZOO*l Gènere de mamífers de l’ordre dels rosegadors, d’uns 38-45 cm de longitud, cap rodó, musell curt i proveït de llargues i abundants vibrisses, ulls grossos i vius, potes mitjanes amb els dits molt forts i amb ungles corbes i punxegudes que els faciliten d’enfilar-se pels arbres. Habita en els boscs ombrívols.

²esquirol *HIST* Obrer que, quan els seus companys es declaren en vaga, continua treballant o reemplaça un obrer en vaga. Sembla que el nom deriva dels teixidors de L’Esquirol que reemplaçaren, durant la vaga del 1855, els obrers de Manlleu.

esquizofrènia *PSIQ* **Psicosi** caracteritzada per la manca d’equilibri psicològic a causa d’un trastorn en el procés d’associació. Es tracta d’una dissociació específica de les funcions psíquiques, amb una progressiva destrucció dels records i alteracions en la relació entre intel·ligència i conducta, i és acompanyada sovint d’un tancament enfront del món exterior, manifestat com a indiferència i desinterès. L’esquizofrènia evoluciona a vegades d’una manera continuada i altres vegades amb brusques interrupcions. Sembla accessible a la psicoteràpia i pot ésser sotmesa a tractament farmacològic.

Essen Ciutat del *land* del Rin del Nord-Westfàlia, Alemanya (627 269 h [1993]). Situada al centre de la conca carbonífera del Ruhr, en els últims contraforts del massís esquistós Renà, entre els rius Ruhr al S i Emscher al N, amb port en el canal Rin-Herne. Les instal·lacions siderúrgiques ocupen l’oest de la ciutat, i els obrers s’allotgen en barris especials (Kronenberg, Altenhof). Essen té indústria pesant, mitjana i lleugera. Nucli terciari, és també un centre comercial que es beneficia d’una complexa xarxa de comunicacions.

essència **1** *FILOS* Allò per què una cosa és el que és. En contraposició a l’*existència*, l’essència ha estat interpretada per la tradició filosòfica occidental com a principi *metafísic* constitutiu del real, en el sentit que —a diferència de l’ésser diví— en l’ésser creat essència (*quidditas*) i existència (*esse*) es distingeixen, sia amb distinció real (Bonaventura, Albert Magne, Tomàs d’Aquino, Gaietà, Fonseca, els conimbricenses i els neotomistes), amb distinció formal (Duns Escot i escola escotista) o amb distinció de raó amb fonament real (Suárez i els seus seguidors); neguen tota distinció, o la redueixen a lògica purament, Averrois, Occam i els nominalistes. Tot i distingibles, essència i existència no són separables en l’ésser concret, en el qual l’essència és vista com a determina-

ció de l’existència, idea i concepte singular de l’ens. Locke i Mill tanmateix, consideren inútil i il·lusòria la investigació o discussió sobre l’essència de les coses. **2** *QUÍM* Cadascuna de les substàncies olíoses, lipòfiles, intensament oloroses, d’origen vegetal, destil·lables i generalment volàtils en corrent de vapor. Molt difoses en la natura, hom les troba en les fulles, les flors, els fruits i les llavors de diverses espècies vegetals.

Éssera, l’ Afluent, per l’esquerra, del Cinca, de 86 km. Té la capçalera al pic d’Aneto (3 403 m alt), i recull també les aigües del massís de Pocets (3 367 m). Té un sol gran afluent, l’Isàvena, que neix al puig de Gallinero i desguassa a Graus. L’Éssera desguassa al Cinca aigua avall d’El Grado. Forneix energia i regatge a Aragó i a Catalunya. Hi ha diverses centrals elèctriques a la seva capçalera i vers la desembocadura, aigua avall del pantà de Barasona (que regula el seu cabal), desvia les seves aigües cap al canal d’Aragó i Catalunya. La vall de l’Éssera forma el sector occidental de l’antic comtat de Ribagorça. Des del punt de vista lingüístic és una zona de transició entre els parlars catalans i els aragonesos: a la capçalera (vall de Benasc), el parlar ha mantingut una major part de trets catalans, igual com als sectors més orientals. A la resta de la vall, els parlars s’han castellanitzat ràpidament des del s XVI.

estabilitzador *ALIM* Additiu alimentari que manté la textura i l’aspecte del producte; pot tenir una acció espesseïdora, antienduridora, escumant, antiscumant, emulgent, humectant, etc. En un sentit més restringit, hom designa com a estabilitzador la substància capaç d’estabilitzar suspensions i emulsions.

estació **1** *TRANSP* Indret on es deturen habitualment els trens per admetre, deixar, transbordar o reexpedir passatgers i mercaderies, amb edificis annexos, on hi ha les oficines i altres dependències. **2** *CRON* Cadascuna de les quatre divisions de l’any compresa entre un equinocci i un solstici. Els canvis de les estacions, amb llurs característiques, incideixen molt en la vida religiosa de l’home primitiu. Cada estació era consagrada a una divinitat concreta i tenia les pròpies festes i celebracions culturals, especialment la primavera i l’estiu. Les estacions han estat també un motiu per a l’art, especialment per a la pintura (Bassano, Boticelli, Viladomat) o per a la música (Vivaldi, Haydn). **3** **estació espacial** *ASTRON* Giny espacial de concepció modular, situat en òrbita permanent, destinat a l’experimentació en condicions de baixa gravetat i durant períodes prolongats. Han estat desenvolupades a partir de l’experiència de les estacions orbitals *Sal’ut* i *Skylab* permanents i del laboratori *Spacelab*. **4** **estació meteorològica** *METEOR* Instal·lació dotada d’instruments destinats a l’obtenció de mesures quantitatives dels fenòmens meteorològics. **5** **estació orbital** *ASTRON* Giny espacial col·locat en òrbita per tal d’ésser utilitzat com a hàbitat de successives tripulacions espacials que hi arriben mitjançant naus de transport i que hi romanen durant un temps prolongat a fi de realitzar experimentacions en baixa gravetat.

estadi **1** *HIST* Mida de longitud grega equivalent a 200 m, aproximadament. **2** *HIST* A l’antiga Grècia, lloc públic de 125 passes geomètriques per a curses, jocs atlètics, etc. L’estadi era de forma rectangular, amb un extrem recte i l’altre en forma d’hemicicle on se situaven els jutges; als costats hi havia graderies per al públic. En la Roma antiga tingueren llur continuació: eren de forma monumental, dividits per la *spina* , i es coneixen amb el nom de circ. **3** *ESPORT* Instal·lació esportiva de grans dimensions a l’aire lliure apta per a la pràctica de diversos esports, envoltada d’àmplies graderies per als espectadors. L’estadi olímpic consta d’un terreny de joc envoltat d’una pista de 400 m de longitud. Els primers estadis foren creats a partir del restabliment dels Jocs Olímpics (Atenes, 1896), imitant, en part, els antics estadis grecs.

estadística *MAT* Ciència, mètode, tècniques, operació d’anàlisi matemàtica, que permeten d’estudiar numèricament amb el màxim de precisió els fenòmens col·lectius incompletament coneguts. Per a l’estudi d’un fenomen de tipus col·lectiu hom pot efectuar observacions, que podran incloure la totalitat de la *població* o limitar-se a una part dels *individus* que la formen, és a dir, a una *mostra*. Mitjançant

les tècniques que constitueixen l'estadística descriptiva, les dades que resulten de les observacions s'ordenaran, es triaran, s'agruparan en classes i se'n comptaran els nombres o *efectius* per tal d'expressar-los en *taules* estadístiques i representar-los en *gràfics*. També es fan mesures estadístiques de *tendència central*, de *dispersió* i de *relació*, que poden referir-se a la població o a la mostra; en aquest cas són anomenats *estadístics* i poden servir per a estimar els *paràmetres* corresponents de la població. El pas dels coneixements que donen les mostres vers el de la població constitueix la *inferència estadística*. Les aplicacions més importants de l'estadística són la realització de sondeigs en els estudis socio-econòmics, polítics, comercials, la previsió econòmica, la planificació de les experiències en la recerca científica, el control estadístic de la qualitat en el domini industrial, estudis complexos en psicologia i altres ciències humanes, la recerca operacional en l'ajuda per a la presa de decisions, etc.

estafilococ [*Staphylococcus sp*], família de les micrococcàcies] *BIOL* Gènere de cocs grampositius, immòbils i anaerobis facultatius. Els estafilococs fermenten sucres i produeixen àcid làctic com a producte majoritari. De vegades poden tenir pigments, com l'espècie *S.aureus*; aquesta produeix uma endotoxina (enterotoxina) responsable de moltes intoxicacions alimentàries. Els bacteris d'aquest gènere es troben damunt la pell i les mucoses, on poden causar infeccions (furúncols), i des d'on poden passar a la sang i produir una septicèmia.

estalactita *GEOL* Formació calcària de forma cilíndrica que penja de les fissures del sostre de les coves. S'origina quan l'aigua que porta dissolt diòxid de carboni s'evapora, a causa dels canvis de pressió i temperatura, i el bicarbonat es transforma en carbonat càlcic i precipita formant les concrecions.

estalagmita *GEOL* Concreció calcària formada al sòl de les coves per precipitació de l'aigua que cau de les estalactites. Unes i altres, tanmateix, acaben unint-se i formen pilars.

estam *BOT* Cadascun dels òrgans fèrtils de l'androceu dels espermatòfits. Típicament a les angiospermes és constituït per un *filament* que sosté l'antera, la qual conté quatre sacs pol·línics agrupats en dues teques unides per un connectiu. A les gimnospermes els estams solen tenir forma de fulleta o d'esquama i poden portar nombrosos sacs pol·línics a la superfície inferior.

estampació *TÈXT* Acció d'aplicar a un teixit blanc o teinyit llis unes pastes colorants, anomenades *colors*, formant un dibuix; seguidament cal assecar-les i fixar els colorants quasi sempre per vaporatge, i rentar el teixit per eliminar-ne l'espessiment i els subproductes.

¹**estany** *GEOG* Massa d'aigua d'extensió reduïda, acumulada en una depressió del terreny. Els estanys poden ésser naturals o artificials. Els artificials són emprats en certs països com a reserves locals de pesca.

²**estany** [Sn] *QUÍM* Element metàl·lic del grup IV A de la taula periòdica, molt dúctil i mal·leable, poc dur i poc resistent a la tracció, que presenta tres varietats al·lotròpiques enantiotròpiques. Normalment actua amb valència +2 i +4, malgrat que també es pot presentar amb -4. El metall ordinari o *estany blanc* (Sn β), mitjament dur però molt mal·leable, cristal·litza en el sistema tetragonal i hom l'obté per solidificació de l'estany fos. Es metaestable. La varietat β es transforma en estany α o *estany gris*, cúbic, molt menys dens, si hom el refreda enèrgicament. Escalfant l'estany β hom obté una altra varietat enantiotròpica, l*'estany fràgil* o estany γ, ortoròmbic, que hom pot polvoritzar fàcilment a martellades i que es fon a 232°C. L'estany resisteix perfectament l'acció de l'aire, sec o humit. Rar en estat natiu (Sibèria, Austràlia), l'estany es presenta, sobretot, en forma d'òxid; el seu mineral més important és la cassiterita (SnO₂). El valor i la raresa de l'estany fan de la seva recuperació una operació remuneradora. Ateses la seva inalterabilitat i la seva resistència a la corrosió, hom empra l'estany per a la protecció de certs metalls (Cu, Fe). En la indústria alimentària és emprat sota la forma de tubs o de làmines i també per a la fabricació de *llauna*, que absorbeix més de la meitat de la producció de l'estany.

Fabià Estapé i Rodríguez

En la indústria elèctrica hom l'empra per a estanyar fils conductors. Polvoritzat, en solució col·loidal i juntament o no amb el seu òxid, l'estany és emprat com a vermífug i per a combatre la furunculosi. L'estany serveix també per a fabricar nombrosos aliatges, sobretot *bronze* i *antifricció*. Aliat amb plom, permet d'obtenir diferents metalls per a soldadures.

Estapé i Rodríguez, Fabià (Portbou 1923) Economista polític. Llicenciat en dret a Barcelona (1946) i doctor per Madrid (1953). Catedràtic d'economia política (1956-60) i de política econòmica (des del 1960) a Saragossa, degà de la facultat d'econòmiques (1962-65), vice-rector (1969) i rector (1970 i 1974-76) de la Universitat de Barcelona. Comissari adjunt del pla de desenvolupament (gener-juny del 1972), ha estat difusor de l'escola històrica i institucionalista (Galbraith) i de J.A.Schumpeter. Els seus principals treballs han estat recollits a *Ensayos sobre historia del pensamiento económico* (1971) i a *Ensayos sobre economía española* (1972). El 1990 li fou concedida la creu de Sant Jordi. El 1995 rebé el premi Jaume I d'economia.

estàrter [*angl: starter*] *AUT* En els motors d'explosió, dispositiu auxiliar del carburador que forneix una mescla més rica que la normal de carburació i assegura així una engegada ràpida del motor en fred independentment de la temperatura ambient. Pot ésser d'accionament voluntari o automàtic.

Estasen i Cortada, Pere (Barcelona 1855 — 1913) Advocat, filòsof, economista i geògraf. Fou cofundador i secretari del Foment del Treball Nacional, del qual se separà per a formar el Foment de la Riquesa de Catalunya. Propagà el positivisme en *El positivismo o sistema de las ciencias experimentales* (1877). Fundà “El Eco de la Producción” (1880) i dirigí el “Diario de Comercio”. És autor de diverses obres jurídiques i sobre ciència política. Té un interès molt rellevant el seu voluminós i bàsic estudi *Cataluña. Estudio acerca de las condiciones de su engrandecimiento y riqueza* (1900).

estat *1* *fís* Manera d'ésser, existir o presentar-se un sistema material. L'estat d'un sistema es defineix per un nombre determinat de magnituds físiques expressables quantitativament, anomenades *variables o funcions d'estat* els valors de les quals en un instant *t* permeten de caracteritzar la dinàmica d'un sistema, i contenen prou informació sobre la seva història.**2** *POLÍT* Formació social històrica, organitzada com a unitat política amb característiques pròpies. L'estat, com a formació social, és una estructura d'elements que pertanyen a unitats polítiques anteriors a ell i d'elements de nova creació. A la fi del s XVIII i al començament del XIX es vinculà la població a la idea de nació com a símbol de la comunitat política de l'estat. Durant el s XIX i al començament del XX, es consolidà la identificació entre el principi estatal i el nacional.

Estat Català Moviment polític del Principat, de caràcter separatista, fundat per **Francesc Macià** el 18 de juliol de 1922 en un acte que tingué lloc al CADCI, amb la finalitat de proclamar la República Catalana. A l'adveniment de la Dictadura i en exiliar-se Macià, restà al Principat un directori clandestí, i el secretariat restà format a Perpinyà i després a París per Macià, Antoni Puch i Ernest Dalmau. Fracassat el front comú amb Acció Catalana, participà en el Comitè d'Acció de la Lliure Aliança (gener del 1925) i en el Comitè Revolucionari de París. Emeté l'Emprèstit Pau Claris, avalat per Macià, en nom del futur govern de Catalunya. El grup dissident La Bandera Negra organitzà l'atemptat contra Alfons XIII conegut per complot de Garraf. Macià i Josep Carner i Ribalta anaren a Moscou, però en no obtenir l'ajut del Komintern organitzaren la fracassada insurrecció de Prats de Molló amb les soles forces d'Estat Català (novembre del 1926). A la caiguda de la Dictadura pogueren retornar al Principat Macià, Gassol i altres dirigents, i els processos pel complot de Garraf foren indultats. Estat Català participà en el pacte de Sant Sebastià (agost del 1930) i fou un dels partits que passà a formar part de l'Esquerra Republicana de Catalunya, tot i que alguns elements (Jaume Compte) es negaren a seguir aquest partit i formaren Estat Català — Partit Proletari, i d'altres (Josep Casals), ja proclamada la República, constituïren el Partit Nacionalista

Català, (1932) i més tard una nova organització anomenada també Estat Català.

estatge *GEOG/BOT* Cadascun dels diversos tipus de vegetació i de paisatge que se superposen a una regió de muntanya a conseqüència dels canvis de clima que es produeixen amb l'altitud, especialment per la disminució de la temperatura.

Estats, pica d' Cim (3 143 m) del sector central dels Pirineus axials, un dels més alts dels Països Catalans (després dels de la Maladeta i de Pocets). És flanquejat per dues puntes confoses de vegades amb la principal: la del sud-est (3 115 m), i la del nord-oest (3 125 m), a ponent de la qual hi ha el pic de Sotllo (3 073 m, divisòria de les valls de Cardós, al NW, i Ferrera, al SE), separat pel **port d'Estats** o de Sotllo.

Estats Pontificis Conjunt de territoris d'Itàlia que formaren els dominis temporals dels papes de Roma. El 1929 es creà una sobirania temporal pontificia limitada al territori reduït de la Ciutat del Vaticà.

Estats Units d'Amèrica [*nom oficial en anglès: United States of America*] Estat de l'Amèrica del Nord, limitat a l'E amb l'Atlàntic, al S amb Mèxic, a l'W amb el Pacífic i al N amb el Canadà (9 529 063 km²; 260 967 000 h [est 1994]). També formen part dels EUA l'estat d'Alaska, al NW del continent, i les illes Hawaii. A més, es troben sota la seva administració l'estat lliure associat de Puerto Rico, el sector W de les illes Verges, Guam, Midway, part de Samoa, les Mariannes septentrionals i Belau. La capital és Washington.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

El relleu i la geologia

El relleu dels EUA es caracteritza per la immensitat de les unitats fisiogràfiques fonamentals i per llur simplicitat: a l'est, un antic massís peneplanat, els *Apalatxes*; a l'oest, la gran carena terciària de les muntanyes *Rocalloses*, i al centre, les *Grans Planes*. Els Apalatxes són un vell massís cristal·lí d'uns 2 600 km d'extensió, orientat de SW a NE. Les Grans Planes s'estenen dels Apalatxes a les muntanyes Rocalloses i dels Grans Llacs al golf de Mèxic. Al nord de les valls del Mississipí-Missouri-Ohio hi ha una regió que correspon als marges de l'escut canadec i és dominada per una línia de *cuestas* i morenes frontals, testimoni de l'acció glacial; la part més baixa d'aquesta regió és ocupada pels Grans Llacs, la via interior navegable més gran del món (156 615 km²). Al sud s'estén una plana de sediments terciaris que acaba en el golf de Mèxic, interrompuda per les planes al·luvials del Mississipí i els seus afluents. L'oest és la regió estructuralment més complicada del país; és formada per les muntanyes Rocalloses pròpiament dites, la regió d'altiplans i conques interiors i les carenes de la vora del Pacífic. Les muntanyes Rocalloses són de formació terciària i es caracteritzen per llur composició bàsicament sedimentària. Les conques de Wyoming i Yellowstone les divideixen en tres àrees, la més elevada de les quals és la central. Paral·leles a la costa del Pacífic, s'estenen la serralada de les Cascades i la Sierra Nevada (que culmina al mont Whitney, 4 418 m) i la serralada de la Costa, de 1 500-2 000 m d'altitud. L'estat d'Alaska, a l'extrem nord-occidental del continent nord-americà, de relleu muntanyós, és format per dues serralades, la de les muntanyes Brooks, al nord, i la de les muntanyes d'Alaska, al sud.

El clima, la vegetació i el sòl

Tres tipus climàtics dominen en el país: l'oceànic, limitat a una estreta franja d'uns 100 km de profunditat, a la costa del Pacífic, el continental, a les muntanyes Rocalloses i a les Planes centrals, i l'atlàntic, a la banda oriental. La zona del clima oceànic es caracteritza per la importància de les precipitacions: 2 500 mm a les serralades, 1 500-2 000 als nivells baixos intermedis. Els altiplans i les conques interiors es caracteritzen per l'extrema sequedat, car resten inaccessibles als vents humits. Les muntanyes Rocalloses tenen un clima típic d'alta muntanya. Les Grans Planes tenen un clima acusadament continental, de violents contrasts. La façana atlàntica té un clima humit, amb marcades variacions tèrmiques estacionals. Al nord del paral·lel 40° el clima és continental humit, amb més de 1 000 mm de pluja anuals. Les precipitacions són abundants i de caràcter tempestuós; la zona meridional és afectada per tifons i tornados al nord. La vegetació es disposa principalment en tres grans zones, esteses en la direcció dels meridians:

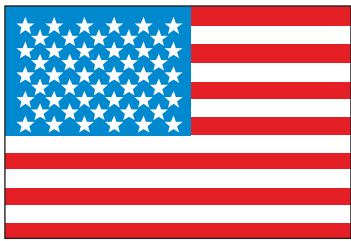
la zona del bosc caducifoli a la part oriental, propera a l'Atlàntic, la zona del bosc de coníferes als territoris propers al Pacífic, i, entremig, a les terres de clima continental, una extensa àrea de praderies. A la zona oriental, atlàntica, dels caducifolis, la vegetació hi és paral·lela, en molts aspectes, a la de l'Europa mitjana, però el bosc, per exemple, és molt més variat i ric en espècies. La praderia nord-americana és equivalent a l'estepa de l'Europa oriental. La zona muntanyosa propera al Pacífic presenta una vegetació molt variada, segons l'altitud i la situació de cada lloc, però, en general, hi predominen les coníferes: avets, pícees, pins, etc. A la Califòrnia del sud, sota un clima de caràcter mediterrani, en comptes de bosc de coníferes es fa una màquia que rep el nom de *chaparral*. En aquestes terres del SW les conques tanca-des entre muntanyes, com la Gran Conca, porten un matollar àrid d'artemísies (*sagebrush*), que, cap al sud, a Arizona i les terres veïnes, es transforma en un semidesert amb cactàcies.

La hidrografia
La xarxa hidrogràfica dels EUA és condicionada per la presència de les muntanyes Rocalloses, principal divisòria d'aigües continental entre dues conques: la del golf de Mèxic, formada per la xarxa del Mississipí-Missouri i el Rio Bravo, i la del Pacífic. El Mississipí-Missouri és el segon riu del món en longitud (6 400 km), i la seva conca cobreix la tercera part dels Estats Units; recull les aigües dels vessants interiors de les Rocalloses i dels Apalatxes. Al nord de la vall del Mississipí, els Grans Llacs formen una via interior navegable d'una gran importància. La conca del Pacífic és la segona en importància; és formada al nord pel Columbia i el seu affluent, el Snake. A Califòrnia hi ha el Sacramento i el San Joaquin, que han possibilitat la transformació de la vall de Califòrnia, abans desèrtica; i al sud, el Colorado, el riu més gran de les Rocalloses (2 800 km), que talla l'altiplà del seu nom i forma el Gran Canyó (300 km de longitud i 1 800 m de profunditat).

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA
L'agricultura
L'agricultura dels Estats Units es caracteritza fonamentalment per dos fenòmens: la

Mapa físic dels Estats Units d'Amèrica

Estats Units d'Amèrica

govern:	república federal
superfície:	9 529 063 km ²
població:	260 967 000 h (1994)
capital:	Washington, D. C.
idioma of.:	anglès
moneda:	dòlar

racionalitat de les explotacions i la mecanització i la tecnificació dels conreus. Les tres grans especialitats agrícoles dels Estats Units són els cereals, conreus industrials i conreus horto-fructícoles. Els Estats Units són el segon productor de cereals (1992). Entre aquests destaquen el blat de moro, el blat, la melca, l'ordi, l'arròs, la civada i el sègol. Entre els conreus no cerealístics es destaquen una planta tèxtil, el cotó, i productes per a la indústria alimentària, com la canya de sucre, la blada-rave sucrera, el tabac, el llúpol, i raïm. Més importància tenen les oleaginoses: cacauets i soia (primer productor mundial), llinosa. Entre les plantes no industrials, hi són importants les patates. Ocupa el quart lloc per la producció d'hortalisses i de fruita tendra. Aquesta producció és la font de primeres matèries d'una poderosa indústria conservera. La ramaderia és integrada amb l'agricultura i crea una part important del producte final agrari. La indústria làctia es troba molt racionalitzada (primer productor mundial de llet de vaca) i la ramaderia extensiva serveix de base a la producció de carn; és el primer productor de carn de bestiar (boví i porcí sobretot); l'avicultura, altament desenvolupada, és una de les activitats més importants del sector primari. Encara que la superfície forestal no es pugui comparar amb la d'altres països, els EUA és el que n'extreu més fusta. La pesca oscil·la entorn d'un volum anual de 4,1 milions de tones.

La mineria
Els EUA són un dels països més rics del món en recursos minerals. Malgrat ésser el segon productor de petroli del món, els EUA han d'importar un terç del que consumeixen, que representa el 20,4% de les importacions mundials (bé que també n'exporta). Els EUA també ocupen el segon lloc per l'extracció de gas natural, suficient per al consum interior. Pel que fa al carbó, és el primer productor d'hulla i el primer exportador, i el sisè productor de lignit. Les reserves i la producció de ferro són molt abundants, però la producció ha passat del primer lloc al cinquè. Els altres metalls no fèrrics importants són el plom, el zinc, l'or i l'argent; cal esmentar també la bauxita, el níquel i l'urani. També són importants els fosfats naturals.

La indústria
L'activitat industrial és la base principal del desenvolupament i la riquesa actual dels EUA. Hi ha tres grans regions industrials: la del NE, la més antiga del país i la més potent del món, entre l'Atlàntic Mitjà i els Grans Llacs, que també s'estén pel Canadà i que té per pols les aglomeracions de Nova York i Chicago; la regió del Golf (de Mèxic), centrada a Texas (Dallas, Houston), que s'estén també pel nord de Mèxic i és la més disseminada, i la de Califòrnia (Los Angeles, San Francisco), avui la més dinàmica. La indústria siderúrgica es localitza a la primera regió, especialment als ports dels Grans Llacs (Detroit, Toledo, Cleveland i Buffalo) i als Apalatxes (Pittsburgh). Les principals indústries de transformats metàl·lics es localitzen a Filadèlfia, Chicago i Saint Louis. L'enorme indústria de l'automòbil, altament monopolitzada —General Motors, Ford i Chrysler— (però que ha perdut el predomini mundial), es localitza sobretot a Detroit, Cleveland i Indianapolis. La indústria naval desenvolupa les seves principals activitats a Baltimore, Boston, Nova York, Nova Orleans, Los Angeles i San Francisco. La química està implantada al NE i al Golf, on aprofita el petroli com a matèria primera de la petroleoquímica. La indústria d'investigació aeronàutica i espacial, una de les més importants del món, té les seves principals seus a Houston, Pasadena, Cap Kennedy i Washington. La indústria tèxtil és més dispersa. Pel valor de la producció, els subsectors fabrils més destacats són els de maquinària (no elèctrica i elèctrica), material de transport, alimentari i químic. La investigació industrial ha estat bàsica per a mantenir l'hegemonia dels EUA en el món capitalista.

Les transports i les comunicacions
En el transport ferroviari és com més va més important la substitució del transport de viatgers pel tràfic de mercaderies. La navegació per rius i canals és comparable amb la marítima i amb el transport per ferrocarril. La preponderància del transport aeri només és real en el transport de viatgers. Els dos ports més actius, Nova Orleans i Nova York, no concentren tant el trànsit com els aeroports principals: Nova York (tres aeroports), Chicago,

Atlanta, Los Angeles, San Francisco i Dallas, que figuren entre els vuit primers del món pel passatge, i controlen la meitat o més del trànsit aeri nacional.

L'estructura econòmica
La junta de governadors de la reserva federal, el consell federal assessor, el comitè federal del mercat obert, els 12 bancs de la reserva federal i els bancs associats constitueixen l'estructura del sistema bancari nord-americà. Base del capitalisme financer, el sistema bancari dels EUA és el més important del món. Nova York és el principal centre bancari dels EUA i del món i la seva borsa de valors (Wall Street) també ho és. La moneda (el dòlar) esdevingué internacional pels acords de Bretton Woods (1944), en què se n'acordà la doble convertibilitat en or i en divises. I la seva hegemonia és acceptada oficialment dins l'*àrea del dòlar*, que comprèn, a més dels EUA i del Canadà, estats ístmics (el Salvador, Hondures, Nicaragua, Costa Rica i Panamà), antillans (Haití i la República Dominicana) i sud-americans (Colòmbia i l'Equador). La renda per càpita ha estat la més elevada del món com a mínim a partir dels anys 1920. La seva distribució, però, és molt desigual; segons diverses fonts hi ha als EUA prop de 7 milions de persones que no arriben a satisfer les necessitats mínimes. El sector privat és l'essencial de l'economia nord-americana. No obstant això, l'estat intervé com més va més profundament en l'economia del país. Les despeses del govern van principalment destinades a la defensa nacional.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT
El poblament i la població
La població dels EUA procedeix d'un flux immigratori irregular però sostingut, la major part procedent d'Europa i compost bàsicament de joves, des del s XVI fins avui. Des del s XVI, el component principal de la immigració foren els colons d'origen anglosaxó i protestant, fins que la gran fam d'Irlanda del 1840 atragué grans contingents d'irlandesos catòlics. Entre el 1860 i el 1880 hi entraren quatre milions d'immigrats, amb predomini dels escandinaus, els alemanys i els francesos, i els primers anys del s XX, dels eslaus i els mediterranis. La immigració interamericana ha tingut dos màxims exponents: els *chicanos*, mexicans que treballen la terra a Califòrnia i Nou Mèxic, i els porto-riquenys, habitants suburbans, concentrats en grans masses a Nova York. El creixement natural s'ha mantingut elevat a causa de la joventut dels immigrants. Es donen grans diferències regionals de densitat demogràfica: és molt més elevada als estats del NE (200-350 h/km²), a les àrees litorals de l'Atlàntic mitjà i als estats dels Grans Llacs (100 h/km²), que als del S (18-36 h/km²) i als estats rurals de l'W (3-11 h/km²). L'evolució de la població urbana dels EUA és una característica destacada de la vida nord-americana: ha passat des d'un estat d'equilibri entre poblacions rural i urbana el 1920 (51,2% de població urbana) a una situació de clar predomini urbà (73,7% de la població el 1980). Els blancs formen el 85% de la població (els hispànics representen el 6% del total); aproximadament un 12% és formada per negres, descendents d'esclaus africans importats per les necessitats de l'economia de plantacions establerta als estats del sud. Els indis, fons de població original quan arribaren els europeus, tot just són avui 1 300 000, reclusos en reserves. L'idioma oficial de l'estat és l'anglès. No hi ha cap religió oficial.

L'ensenyament
Als Estats Units no hi ha un sistema unitari d'ensenyament. La llibertat d'elecció vigent ha contribuït al desenvolupament de tipus molt diversos d'escola. Cada estat té les seves pròpies lleis en matèria d'ensenyament. En termes generals, hom pot distingir tres graus d'ensenyament: escola primària (*grammar school*), escola secundària (*high school*), ensenyament superior (*college i graduate school*). Les universitats més importants per l'antiguitat i el prestigi són les de Harvard, Yale, Princeton, Standford i Columbia; l'exemple més conegut de les anomenades universitats lliures és la de Berkeley.

Els mitjans d'informació
La llibertat de premsa és garantida per la constitució, i la fundació de diaris és considerada com la de qualsevol altre negoci.

Funcionen dues agències d'abast mundial, l'Associated Press (AP) i la United Press International (UPI). Els diaris de més tirada són “New York Daily News”, “Wall Street Journal”, “Los Angeles Times”, “New York Times”, “Chicago Tribune”, “Chicago Sun-Times”, “New York Post”, “Detroit News” i “Washington Post”. Entre les revistes mensuals es destaquen “Reader's Digest”, “National Geographic Magazine”, “Ladies' Home Journal” i “Play Boy”. La ràdio i la televisió són d'empresa privada i s'agrupen en associacions, la més important de les quals és la National Association of Broadcasters.

El govern i l'administració
Els EUA són un estat federal regit per una constitució (1787), la qual estableix un sistema de govern fonamentat en la divisió de poders. El govern federal té reservades les matèries d'imposts generals, encunyació de moneda, regulació del comerç entre els estats federats i amb l'estranger, servei postal, pesos i mesures, forces armades, tractats i convenis amb els països estrangers, etc; els poders no conferits específicament per la constitució al govern federal corresponen als estats membres. El poder legislatiu és exercit pel congrés, format per dues cambres: la cambra de representants i el senat. Detenen el poder executiu el president i el vice-president, bé que la funció principal d'aquest es limita a substituir el president.

Estats Units d'Amèrica <i>Divisió administrativa</i>					
ESTATS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (est. 1994)	DENSITAT (h/km²)	CAPITAL	POBLACIÓ (est. 1992)
Alabama	133 915	4 229 000	32	Montgomery	192 125
Alaska	1 530 700	619 000	0,4	Juneau	26 751¹
Arizona	295 259	3 994 000	14	Phoenix	1 012 230
Arkansas	137 754	2 445 000	18	Little Rock	176 870
Califòrnia	411 407	31 902 000	78	Sacramento	382 816¹
Carolina del Nord	136 412	7 049 000	52	Raleigh	220 524
Carolina del Sud	80 582	3 690 000	46	Colúmbia	98 832
Colorado	269 594	3 631 000	13	Denver	483 852¹
Colúmbia (districte fed.)	179	567 000	3 168	—	—
Connecticut	12 997	3 276 000	252	Hartford	131 995
Dakota del Nord	183 117	637 000	3	Bismarck	51 319
Dakota del Sud	199 730	727 000	4	Pierre	12 906¹
Delaware	5 294	709 000	134	Dover	27 630¹
Florida	151 939	13 973 000	92	Tallahassee	130 357
Geòrgia	152 576	6 987 000	46	Atlanta	394 848
Hawaii	16 760	1 200 000	72	Honolulu	371 320
Idaho	216 430	1 126 000	5	Boise	135 506
Illinois	149 885	11 782 000	79	Springfield	106 429
Indiana	94 309	5 769 000	61	Indianapolis	746 538
Iowa	145 752	2 845 000	20	Des Moines	194 540
Kansas	213 096	2 575 000	12	Topeka	120 257
Kentucky	104 659	3 820 000	36	Frankfort	25 698¹
Louisiana	123 677	4 336 000	35	Baton Rouge	224 704
Maine	86 156	1 236 000	14	Augusta	21 325¹
Maryland	27 091	5 023 000	185	Annapolis	33 187¹
Massachusetts	21 455	5 983 000	279	Boston	551 675
Michigan	251 493	9 531 000	38	Lansing	126 722
Minnesota	224 329	4 573 000	20	Saint Paul	268 266
Mississippí	123 514	2 649 000	21	Jackson	196 231
Missouri	180 514	5 255 000	29	Jefferson City	35 481¹
Montana	380 847	849 000	2	Helena	24 569¹
Nebraska	200 349	1 632 000	8	Lincoln	197 488
Nevada	286 352	1 429 000	5	Carson City	40 443¹
Nou Hampshire	24 032	1 125 000	47	Concord	112 688
Nou Mèxic	314 924	1 645 000	5	Santa Fe	59 004
Nova Jersey	20 168	7 885 000	391	Trenton	87 807
Nova York	136 583	18 159 000	133	Albany	99 708
Ohio	115 998	11 143 000	96	Columbus	642 987
Oklahoma	181 185	3 251 000	18	Oklahoma City	453 995
Oregon	251 418	3 086 000	12	Salem	112 050
Pennsilvània	119 251	12 093 000	101	Harrisburg	53 430
Rhode Island	3 139	1 002 000	319	Providence	155 418
Tennessee	109 152	5 161 000	47	Nashville	495 012
Texas	691 027	18 291 000	26	Austin	492 329
Utah	219 887	1 901 000	9	Salt Lake City	165 835
Vermont	24 900	576 000	23	Montpelier	8 247¹
Virgínia	105 586	6 558 000	62	Richmond	202 263
Virgínia de l'Oest	62 758	1 820 000	29	Charleston	57 083
Washington	176 479	5 376 000	30	Olympia	33 840¹
Wisconsin	171 496	5 109 000	30	Madison	195 161
Wyoming	253 324	480 000	2	Cheyenne	51 873
Estats Units d'Amèrica	9 529 063	260 709 000	27	Washington	606 900

¹ est. 1992.

Estats Units d'Amèrica Vista de conjunt de l'illa de Manhattan

únic en el moment dels nomenaments de candidats a la presidència i vice-presidència.

LA HISTÒRIA

Descobriment i primera colonització

En el territori dels actuals EUA, al s XVI hi habitaven tribus índies disperses. Els primers europeus que arribaren a terra americana foren escandinaus, que no deixaren fundacions estables. Al s XVI la corona anglesa féu valer, a favor dels seus drets sobre la costa atlàntica, el viatge d'un navegant al seu servei, Giovanni Caboto (1497-98). Tres foren les potències que principalment estenien llurs zones d'influència. De nord a sud, França des de Quebec (1603-04) al llarg del Mississipí i els seus afluents fins al golf de Mèxic (1682). De sud a nord, per terra, des del virregnat de Nova Espanya, expedicions com les d'Álvar Núñez Cabeza de Vaca (1528-32), Hernando de Soto (1538-41), Francisco Vázquez de Coronado (1540-44) i Juan Rodríguez Cabrillo (1542), pels futurs estats de Florida, Geòrgia, Carolina, Tennessee, Alabama, Texas, Mississipí, Arkansas, Oklahoma, Nou Mèxic, Arizona, Colorado, Kansas, Nevada i Califòrnia, conduïren a la creació d'un Reino y Provincias de Nuevo México (capital: Santa Fe, 1610). Més tardana, d'extensió insignificant comparada amb la francesa o l'espanyola, la implantació anglesa (primera fundació permanent, Jamestown, a Virgínia, el 1607) no sobrepassà, a mitjan s XVIII, una estreta llenca d'un centenar de quilòmetres de profunditat. De les colònies angleses, n'hi hagué de constituïdes com a infeudacions de la corona a *lord-propietors* residents a Anglaterra, de concedides a companyies comercials d'accionistes residents també a Anglaterra i de redimides pel nucli fundador de pobladors. La terra hi era cedida gratuïtament, en subinfeudació. La mà d'obra forçada o comprada (*indentured servants* o *christian servants* europeus, *negro servants* africans), molt minoritària al nord, predominà aviat al sud, amb la seva economia colonial de plantacions i monocultura. Afinitats religioses i, més endavant, manufactures i mineria, hi dugueren centenars de milers d'immigrats britànics i europeus del nord.

La independència

L'última guerra franco-índia (1754-60) conduí a l'exclusió de França de l'Amèrica del Nord: el Canadà, la regió dels Grans Llacs i les terres a l'est del Mississipí esdevingueren britàniques (tractat de París, 1763). Espanya, aliada de França, perdé la Florida (recuperada del 1783 al 1819). La metròpoli, que havia fomentat l'expansió cap a l'oest mentre subsistí la rivalitat francesa, ara la frenà bruscament, atribuï tot el territori del nord-oest al Canadà, prohibí tota nova cessió més enllà de les fonts dels rius atlàntics i exigí el respecte, per primera vegada, dels territoris indis, un fet que, més que els nous impostos decretats, conduí a la guerra (1775-81) sota el comandament del general **Washington** (futur primer president de la república). La lluita per la independència fou també revolució, tant pels principis proclamats a la Declaració d'Independència (4 de juliol de 1776), a les constitucions de cadascun dels tretze nous estats (1775-80) i a la constitució federal, actualment vigent (17 de setembre de 1787), com per les aplicacions pràctiques, d'abast discutit, de tals principis. L'abolició de l'esclavitud fou deixada a la discreció de cadascun dels estats federats, de manera que al nord l'esclavitud desaparegué entre el 1775 i el 1800 i al sud, aleshores minoritari tant per la població com pel nombre d'estats (Virgínia, Maryland, Delaware, les dues Carolines i Geòrgia), hi fou mantinguda.

La conquesta de l'oest i la guerra de Secessió

El tractat de París (3 de setembre de 1783) reconegué la nova república i, sobretot, la seva sobirania fins al Mississipí. Hom ha dit que la història dels Estats Units fins el 1898 és la de la seva expansió d'oceà a oceà, en onades de fronteres successives. La frontera agrícola (definida com a zona amb una densitat de població de 2 a 6 h/km²) s'aturà als Apalatxes al s XVIII, al Mississipí al principi del s XIX, al començament de la gran praderia a mitjan segle i a les muntanyes Rocalloses a les acaballes de la centúria. El desequilibri que es produí, a la primera meitat del s XIX, a favor dels estats esclavistes del sud, agreu-

Estats Units d'Amèrica George Washington, cap de l'exèrcit independentista (1775) en un gravat contemporani

jat per l'expansionisme militar d'aquests estats provocà, al nord una reacció antisclavista. L'elecció d'un antisclavista, per primera vegada, com a president (Abraham Lincoln) exacerbà les passions en un sud numèricament minoritari (uns sis milions de blancs enfront de dinou milions als estats del nord) i en estat d'inferioritat econòmica però confiat en la seva superioritat militar. Carolina del Sud es declarà independent (20 de desembre de 1860); Florida, Louisiana, Texas, Mississipí, Alabama i Geòrgia la imitaren dies després (el *deep south*) i es constituïren en república (els Confederate States of America), a la qual s'afegiren quatre mesos després, ja començada la guerra de Secessió (1861-65), Arkansas, Carolina del Nord, Virgínia i Tennessee, mentre els *border states* (Delaware, Maryland, Kentucky, Missouri i Virgínia occidental) es mantien fidels a la Unió, tot i ésser estats esclavistes. La victòria final a Appomatox (abril del 1865) dugué l'abolició de l'esclavitud a tot el territori nacional (18 de desembre de 1865).

L'última frontera

A l'últim terç del s XIX es produí una gran expansió industrial i ferroviària. Les companyies ferroviàries promogueren la caça dels ramats de bisons, que obstaculitzaven la construcció de vies i la lliure circulació, i s'accelerà així l'extinció dels indis. Els territoris indis, que des de la independència s'havien anat empetitint a cada nou tractat (1820, 1845, 1854) o desapareixent, s'empetitiren encara més a cada nou descobriment de jaciments, a la frontera minera de Colorado, Idaho, Montana, Wyoming i les dues Dakotes. L'últim territori indi desaparegué amb la creació de l'estat d'Oklahoma (1907). La població índia (milió, milió i mig abans dels primers establiments europeus) baixà a poc més de 200 000 (1900), dispersos en reserves, sobretot a Oklahoma, Arizona i Nou Mèxic. En el curs dels darrers cinquanta anys, la política indígena canvià; les reserves foren respectades quan hi fou descobert petroli i la nacionalitat nord-americana fou estesa (1924) a una població que, el 1973, s'havia triplicat respecte a la del 1900.

Cap a l'hegemonia mundial

Assolida l'última frontera, hi hagué l'expansió pel Carib i el Pacífic (Cuba, Puerto Rico, Filipines, Hawaii, entre el 1897 i el 1899; Panamà, 1903-09), un imperialisme *sui generis*, car la tradicional conquesta i annexió d'estats fou substituïda per la multiplicació de bases navals i per la inversió de capitals privats. La intervenció dels EUA en la **Primera Guerra Mundial** (a partir del novembre del 1917) i, més encara, els forniments i els crèdits facilitats als aliats des del 1913 els convertiren en màxima potència mundial. Hegemonia que, malgrat la gran crisi de 1929-39, es consolidà durant la **Segona Guerra Mundial** (en la qual participaren a partir del desembre del 1941). La rivalitat entre l'URSS i els EUA dugué, sota la presidència de H.Truman (1945-53), el pla Marshall, la **guerra freda**, la intervenció a Corea, la creació de l'OTAN, el maccarthisme i la cursa d'armaments nuclears. Sota la presidència d'Eisenhower (1953-61) fou creada la SEATO, hom intervingué a l'Orient Pròxim i a l'Orient Mitjà i a Guatemala (1954) i inicià la cursa espacial (primer satèl·lit nord-americà, 1958), continuada sota la presidència de J.F.Kennedy i la de L.B.Johnson (arribada del primer home a la lluna, 1969). El decenni del 1960 tingué lloc la intervenció directa i en massa al Vietnam, sobretot a partir del 1965, i la fallida invasió de Cuba (1961). Sota la presidència de Richard M.Nixon (1969), implicat en l'escàndol *Watergate* (1973-74), foren retirades les tropes nord-americanes del Vietnam (1973-74) i tingué lloc el bloqueig econòmic i el boicot polític del Xile socialitzant d'Allende. En política interior, fou frenada la tendència antisegregacionista que Truman, Kennedy i Johnson havien hereditat de F.D. Roosevelt. Dimitit el president R.M.Nixon (1974), fou succeït pel vice-president G.R.Ford, succeït després pel demòcrata James E.Carter (1976). Aquest moderà la cursa d'armaments amb l'URSS. En la qüestió de l'Orient Mitjà, Carter assolí una entesa entre l'Egipte i Israel (acords de Camp David, 1978). A més, l'administració demòcrata continuà l'acostament a la Xina emprès per R.M.Nixon. Les eleccions del 1980 portaren a la presidència el candidat republicà Ronald Reagan.

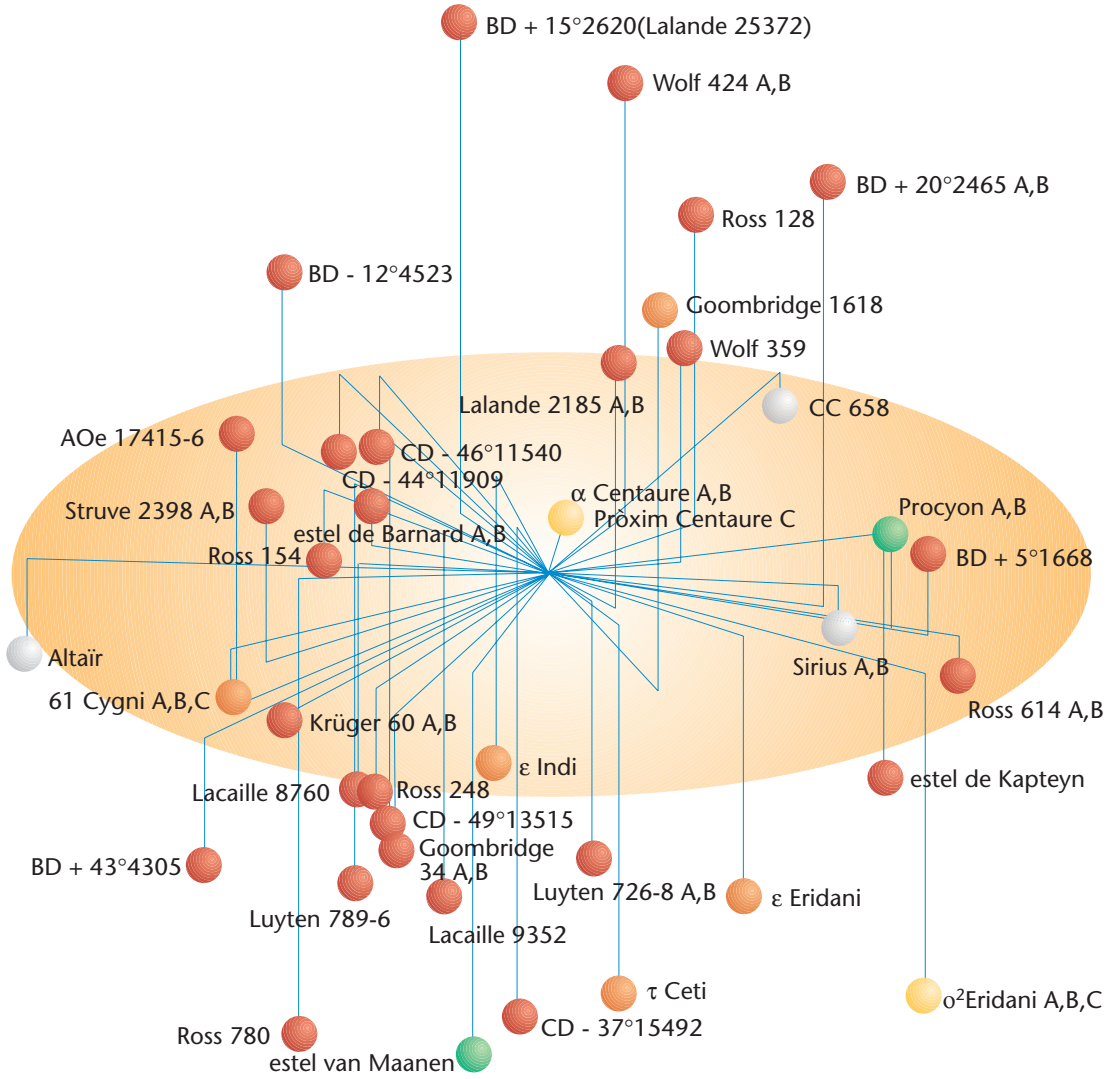
Aquest, reelegit l'any 1984, prengué una actitud intransigent davant el comunisme i donà suport als règims d'extrema dreta de l'Amèrica Llatina, Àfrica i l'Orient Mitjà, a la guerrilla antisandinista de Nicaragua i a la d'Angola, imposà sancions a l'URSS després de la crisi polonesa (1981-82) i engagà un vast programa de rearmament dels EUA, dels seus aliats a Europa i d'altres indrets del món. Alhora també incrementà les intervencions militars directes o indirectes. A mitjan 1986 es desencadenà l'afer conegut per *Irangate*, operació encoberta de venda il·legal d'armes al règim de Khomeyni per tal de finançar la contra nicaragüenca: l'afer perjudicà la credibilitat de Reagan. A partir de la cimera de Reykjavik (1986) s'inicià un procés de limitació d'arsenal nuclear, que es concretà en un acord de retirada dels míssils d'abast mitjà del territori europeu (1987). Entretant, l'elecció de George Bush (1989) obrí una nova etapa en la política d'intervencionisme. El 1989 els EUA intervingueren a Panamà per assegurar la continuïtat del control de l'estret. Un any més tard, arran de la intervenció iraquiana de Kuwait, Bush aconseguí de l'ONU una resolució que permetia declarar la guerra a l'Iraq (1991). Les eleccions del novembre del 1992 donaren la victòria a Bill Clinton, líder del partit demòcrata. Sota la presidència de Clinton es produí l'inici de l'acord de pau a l'Orient Mitjà, amb l'acord de Washington, el 13 de desembre de 1993, entre Israel i l'OAP, i amb la signatura de pau entre Israel i Jordània (octubre del 1994). El 1995 també presidí la signatura dels acords de Dayton relatius als territoris de l'antiga Iugoslàvia.

estatut d'autonomia *DR* Marc legal d'autogovern de les comunitats autònomes que formen part d'un estat. A l'estat espanyol, els primers estatuts aprovats foren els de Catalunya, el País Basc i Galícia durant la Segona República. Derogats per la dictadura franquista, la Constitució del 1978 tornà a reconèixer el dret a l'autonomia de les nacionalitats i regions i regulà els procediments per a aconseguir-la, establint les dues vies d'accés a aquesta: Catalunya, Galícia, el País Basc i Andalusia hi accediren per la via que obligava a sotmetre a referèndum el text estatutari; la resta de les comunitats autònomes obtingueren l'autonomia per la via que no obligava a sotmetre'l a referèndum. L'aprovació dels diferents estatuts es realitzà segons l'ordre següent: el País Basc i Catalunya l'any 1979, Galícia, Andalusia, Astúries i Cantàbria l'any 1981, la Rioja, el País Valencià, Múrcia, Aragó, Castella-la Manxa, Canàries i Navarra, que té un règim especial, l'any 1982, i les Balears, Extremadura, Madrid i Castella i Lleó l'any 1983.

Estatut d'Autonomia de Catalunya del 1979 Llei orgànica aprovada el 18 de desembre de 1979 que atorga a Catalunya un règim d'autonomia. Després de la fi del franquisme, l'aprovació de la Constitució del 1978 constituí el marc legal que féu possible l'aprovació d'un estatut d'autonomia en el qual se centaven les profundes aspiracions del poble català a l'autogovern. El 15 de juny de 1978 es reuní al Palau del Senat de Madrid una representació de les forces polítiques parlamentàries catalanes que decidí de redactar un projecte d'estatut d'autonomia i de convocar tots els diputats i senadors catalans en una reunió a Barcelona. El projecte d'estatut es presentà al Congrés dels Diputats de Madrid, però fins març del 1979 no fou examinat per la Comissió Constitucional. Després de llargues negociacions, es determinà, de comú acord, la seva formulació definitiva, la qual se sotmeté a referèndum a Catalunya el 25 d'octubre de 1979. L'Estatut, com a expressió de la identitat col·lectiva del poble català, defineix Catalunya com a nacionalitat que per tal d'accedir al seu autogovern es constitueix en comunitat autònoma, i configura la Generalitat com la institució en què s'organitza políticament l'autogovern. Tres són les institucions que integren la Generalitat: el Parlament, el president de la Generalitat i el Consell Executiu. La delimitació del poder real que l'Estatut d'Autonomia atribueix a la Generalitat consisteix a assenyalar diferents nivells i camps d'actuació. Així hom té competència exclusiva d'entre altres matèries, en cultura, turisme i urbanisme, en relació amb les quals la Generalitat ostenta la potestat legislativa, la potestat

reglamentària i la funció executiva, inclo-sa la inspecció. Hom també té competèn-cies compartides o concurrents. A més, l'Estatut atorga a la Generalitat la compe-tència plena en matèria d'ensenyament. També disposa la creació d'un organisme de caràcter consultiu que dictamini sobre l'adequació al mateix dels projectes i pro-posicions de llei sotmesos a debat i apro-vació del Parlament. Per altra part, l'Ésta-tut determina que el català és la llengua pròpia de Catalunya i, juntament amb el castellà, l'idioma oficial del Principat, i que correspon a la Generalitat garantir l'ús normal i oficial d'ambdós idiomes. Estableix que el dret català és aplicable en el territori de Catalunya amb preferència a qualsevol altre; que la Generalitat pot es-tablir convenis i acords de cooperació amb altres comunitats autònomes, i que l'òrgan jurisdiccional en què culmina l'organització judicial en l'àmbit territorial de Catalunya és el Tribunal Superior de Justícia de Catalunya.

estel *ASTR* **1** Qualsevol dels astres que brillen al firmament amb llum pròpia. Els estels no lluen tots amb la mateixa inten-sitat; numèricament hom diu que els estels més brillants tenen una *magnitud* aparent de +1, i els menys brillants obser-vables a ull nu, una de +6. Hom reserva la magnitud 0 per a uns pocs estels excep-cionalment brillants, i les magnituds negati-ves, per als planetes més pròxims a la **Terra**. L'energia rebuda d'un estel de pri-mera magnitud és 100 vegades més gran que la rebuda d'un estel de sisena magni-tud. A partir d'això hom defineix un esca-la de magnituds. L'objecte de més gran magnitud aparent és el **Sol**, que té una magnitud de -26,74, i els astres de magni-tud més petita que poden ésser vists amb els telescopis més potents disponibles actualment pertanyen a la magnitud 23. Tots aquests valors no indiquen la verita-ble brillantor dels estels; cal tenir en compte, a més, llur distància a la Terra. Hom pot definir la *magnitud absoluta* com la magnitud aparent que tindria si l'astre fos a una distància de 10 parsecs. El 1924 Eddington trobà la *relació massa-lluminosi-tat*, segons la qual la brillantor d'un estel augmenta regularment quan n'augmenta la massa. L'origen de l'energia estel·lar no fou conegut fins que hom descobrí les reaccions nuclears. Hom arribà a la con-clusió que, per a tots els estels situats a la *seqüència principal*, com el Sol i per a alguns altres, les reaccions nuclears pro-ductores d'energia consisteixen essencial-ment en la transformació de quatre nuclis d'hidrogen, és a dir, protons, en un nucli d'heli. Per als astres situats lluny de la seqüència principal, per exemple els *gegants* i els *supergegants*, la font d'energia més important són les reaccions que transformen l'heli en elements més pesants, principalment carboni. Si la massa total que intervé en la formació dels estels és gran, la turbulència fa que s'origi-ni un sistema múltiple o àdhuc un *cúmul d'estels*. La contracció fa que pugi la tem-peratura de cadascuna d'aquestes conden-sacions, les quals reben el nom de *protos-tels*. El protostel es va contraient cada vegada més i la temperatura va augmen-tant, fins que es comencen a produir a l'interior reaccions nuclears alliberadores d'energia. En aquest estadi es produeix una situació d'equilibri energètic; l'estel se situa —en el diagrama de Hertzsprung-Russell— en un punt de la seqüència prin-cipal. La situació d'equilibri acaba quan l'estel ha consumit el 10% del seu hidro-gen inicial i tot el seu nucli central s'ha transformat en heli. Les reaccions nuclears comencen a tenir lloc i l'estel es va despla-çant en el diagrama *H-R* des de la seqüèn-cia principal cap a les regions superiors de la part dreta del diagrama. Abans d'arribar-hi es produeix la transformació del gas del nucli en un *gas degenerat*. L'estat final al qual arriba un estel en acabar la seva vida depèn de la massa inicial de l'astre. Quan l'estel té una massa inferior a un valor que és aproximadament d'1,4 vegades la massa solar, arriba a convertir-se en un astre de dimensions reduïdes, però d'una elevadíssima densitat; un estel d'aquest tipus rep el nom de *nan blanc*. Al contrari, si la massa és superior al valor esmentat, l'astre passa per una situació d'inestabilitat explosiva (*supernova*), expulsa cap a l'espai la major part de la seva massa i irradia unes quantitats immenses d'energia.
2 estel fugaç Meteor igni que apareix com un estel, movent-se ràpidament, i s'apaga tot seguit.

Representació dels 40 **estels** més pròxims al Sol, amb la seva paral·laxi respectiva (els colors corresponen al tipus espectral)

estela *ARQUEOL* Monument monolític en forma de pilar o de làpida destinat generalment a ésser-hi feta una inscripció. D'un ús molt corrent a l'antiguitat, les esteles tenien principalment caràcter commemoratiu o funerari.

Estelrich i Artigues, Joan (Felanitx, Mallorca 1896 — París 1958) Escriptor i polític. Afiliat a les Joventuts de la Lliga, dirigí a Barcelona “Quaderns d’Estudis” (1918), la col·lecció “Minerva” i la Fundació Bernat Metge (1923-58). En els anys de la Dictadura s’encarregà de la campanya internacional de la Lliga per la difusió del problema català; fundà com a plataforma Expansió Catalana (1919) i actuà a Ginebra en els ambients de la Societat de Nacions; publicà *La qüestió de les minories nacionals* (1928) i *La question des minorités et la Catalogne* (1929). Col·laborador assidu i editorialista de “La Veu de Catalunya”, fou elegit diputat a corts per Girona (1931-36) i formà part del consell de govern de Lliga Catalana a partir del 1933. Durant la guerra civil dirigí a París “Occident”, revista de propaganda del govern de Burgos. Representà Espanya a la UNESCO (1952-58). Després de la guerra publicà diversos volums d’assaig en castellà i col·laborà a “Destino”.

1estepa [*Cistus sp.*, família de les cistàcies] *BOT* Gènere d’arbusts de fulles enteres i oposades, de flors grosses, amb 5 pètals lliures, hermafrodites i regulars, i de fruits en càpsula quinquelocular. En destaquen l’**estepa blanca** (*C.albidus*), l’**estepa borrera** (*C.salviifolius*) i l’**estepa negra** (*C.monspeliensis*).

2estepa *GEOG/BOT* Tipus de vegetació herbàcia o subarbustiva de caràcter xerofític i continental. L'estepa típica és la d'Ucraïna, formada per una praderia de gramínies xeròfiles, predominantment del gènere *Stipa*. Uns tipus d'estepa o de formacions vegetals afins són les praderies nord-americanes, les pampes argentines, l'estepa desèrtica, l'estepa fruticosa, l'estepa salina, els estepars, les timonedes, etc.

ester *QUÍM* Nom genèric de les substàncies orgàniques caracteritzades per la presència del grup funcional

−

C

≡

O

R

{\displaystyle -C\equiv O\!R}

 és a dir, per la unió del grup acil amb un grup alquil. Els esters de baix pes molecular són molt emprats com a solvents. Els esters d'àcids no saturats es polimeritzen amb facilitat i donen matèries plàstiques, d'un gran consum. Certs esters entren en la composició dels perfums sintètics, a causa de llur peculiar olor. Els esters fosfòrics i tiofosfòrics han adquirit importància com a insecticides i els nítrics tenen importància com a explosius.

Ester, llibre d' Llibre de l'Antic Testament, escrit probablement per un jueu persa vers el 150 aC. El fet que l'obra, en la Bíblia hebrea, formi part dels llibres sapiencials indica la finalitat didàctica de l'autor: il·lustrar els ensenyaments dels

savis d'Israel sobre la sort final del just oprimit i la de l'orgullós perseguidor.

estereofonia *ELECT* Tècnica de l'enregistrament i la reproducció acústics mitjançant dos canals independents de so, que intenta de produir en l'oient una sensació de realitat, comparable a l'obtinguda amb l'audició directa d'una orquestra. L'estereofonia es basa en la facultat del sistema auditiu humà de diferenciar l'origen dels sons, llur direcció de procedència i llur distància de producció, a causa de les diferències d'intensitat amb què arriben a les orelles i a les distintes llargades de camí que han de recórrer.

estereoscopi *FÍS* Instrument òptic que, per mitjà de dues imatges planes d'un mateix objecte preses des de punts de vista separats, produeix la sensació de relleu quan són mirades alhora cadascuna amb un ull.

esterilització *BIOl* **1** Intervenció que té per objecte d'anul·lar la facultat de reproducció (quirúrgicament, químicament o per irradiacions). En l'home sol realitzar-se amb la lligadura dels conductes deferents del testicle; en la dona es fa amb resecció de les trompes de Fal·lopi, extirpació dels ovaris o de l'úter, etc; en molts animals, per castració.
2 Tractament que consisteix a destruir la totalitat dels microorganismes (bacteris, fongs, virus) que hi ha en un medi determinat. L'esterilització pot tenir lloc amb procediments químics o físics, entre els quals es destaquen la filtració a través de membranes de porcellana; la calor; el flamejat; la calor seca a 160°C durant una hora, en estufes del tipus Pasteur o Poupinel, l'autoclau de Chamberland, amb temperatures de 120°C a 140°C, etc. En l'esterilització per radiacions hom empra els raigs ultraviolats, d'acció superficial, o els raigs X o γ, que actuen en profunditat. Són nombroses les substàncies químiques que poden ésser emprades per a la destrucció dels microorganismes, entre les quals hi ha l'ozó, l'aigua oxigenada i els derivats clorats, com els hipoclorits, i entre els orgànics hom empra l'òxid d'etilè, el formol i la β-propiolactona. En el cas dels productes alimentaris, hom obté una esterilitat, anomenada *comercial*, que comporta la destrucció total de gèrmens patògenics, com les salmonel·les, els clostridis i els estafilococs.

estètica *FILOS* Doctrina sobre la bellesa, l'art i, més en general, les sensacions. L'estètica discuteix la constitució peculiar dels objectes artístics i de totes les altres manifestacions de la sensibilitat i procura de bastir mètodes propis, sense recórrer a d'altres branques de la filosofia, l'objecte de les quals escapa als fenòmens on l'*esteticitat* és factor bàsic. Les primeres reflexions teòriques sobre el problema estètic les elaboraren els filòsofs grecs. Hegel, sintetitzant el pensament grec, fou el primer a explicar tota la història de l'art, la qual veia com a successió de diferents encarnacions o realitzacions de la *Idea*, la conjunció de la qual amb les seves expressions artístiques forma la bellesa. D'altra banda, l'articulació dialèctica que Hegel féu dels conceptes de *forma* i *contingut* ha servit de fonament de diferents corrents que dominen actualment en l'estètica. El primer corrent, de tradició marxista, preconitza la prioritat del contingut per damunt de la forma, i està marcat per una hipòstasi del *significat* (György Lukács, Lucien Goldmann, Galvano della Volpe). En canvi, per al corrent estructuralista, de tradició kantiana, tota estètica ha de començar per l'estudi de l'*esteticitat*; marcat, doncs, per una hipòstasi del *significant* (Roman Jakobson, l'*OPOIAZ* soviètica, Umberto Eco, Roland Barthes). Un tercer corrent, de caire sintetitzador (ben representat per J.Kristeva), vol superar els freqüents malentesos que es donen entre les dues orientacions anteriors tot aplicant la *semiologia* a l'art, delimitant els complexos factors que intervenen en la creació artística. El panorama actual de l'estètica, tanmateix, inclou dos altres factors. En primer lloc, l'art sembla descobrir, al s XX, el *codi* o sistema de referència que permetrà el naixement de múltiples tendències caracteritzades per la *consciència* del treball artístic. En segon lloc, moltes estètiques més recents preconitzen un alliberament sensual de la humanitat: així, autors com Herbert Marcuse posen al bell mig de les possibilitats d'un món millor una revolució estètica. En general hom pot dir que les estètiques actuals reprenen la tradicional tàctica individual

estela egípcia al·legòrica a Djehutihotpe, cap de Meshkebu, i la seva muller, procedent probablement de Memfis (dinastia XIX) (Ashmolean Museum, Oxford)

estratosfera *METEOR* Capa de l'atmosfera terrestre que s'estén entre els 12 i els 40 km d'altitud, en valors mitjans. S'hi distingeixen dues capes, una la mateixa estratosfera en el sentit inicial, i l'altra la mesosfera. Contrastant amb la troposfera, constitueix una capa clara i seca, sense pràcticament vapor d'aigua. La rarefacció de l'aire augmenta amb l'altitud, alhora que es concentra la més gran part de l'ozó atmosfèric, que, cap als 25 km, arriba a constituir una altra capa, l'*ozonosfera*. La temperatura deixa de disminuir i s'estabilitza fins als 30 km. Acaba en una franja de brusc augment de les temperatures, l'estratopausa.

estrella 1 *ASTROL* Planeta que hom supo-sava que exercia una influència en el destí d'una persona. *Néixer en mala estrella, en bona estrella.* **2** Nom de diferents objectes la forma dels quals és semblant a una estrella. **3** *MIL* Insignia de grau militar. La quantitat d'estrelles i de les puntes de cada estrella varia segons la graduació. **4 estrella de mar** *ZOOL* Nom donat a qualsevol equinoderm de la classe dels asteroïdeus i ofiuroïdeus. Les estrelles de mar són animals de simetria radial, amb el cos aplanat format per un disc pentagonal amb cinc braços o més. Són bentòniques i habiten els fons marins, de fang, de sorra, sobre les roques i enmig de les algues. Predadores i carnívores, s'alimenten de mol·luscs bivalves, crustacis, poliquets i altres equinoderms.

estreptococ [*Streptococcus sp*] *BIOL* Gènere de bacteris coccoides grampositius i immòbils que es presenten en cadenes o parelles de cèl·lules irregulars, ovalades o lanceolades. Hi ha espècies patògenes, com per exemple el *pneumococ*, agent de la pneumònia, i d'altres d'importàncai econòmica per a l'home, com els estreptococs de la llet, utilitzats en la fermentació natural de molts productes lactis (formatge, iogurt, etc).

estreptomicina *FARM* Antibiòtic extret del *Streptomyces griseus*, descobert per S.A.Waksman el 1944. Cal remarcar la seva potent acció tuberculostàtica, i per això és emprada en el tractament de la tuberculosi, associada a la isoniacida i a l'àcid *p*-aminosalícilic.

estret *GEOG* Pas de poca amplada situat entre dues terres i a través del qual es comunica una mar amb una altra o dues masses d'aigua. En dret internacional, l'estret que comunica dues mars lliures és també lliure. Els casos especials d'estrets que comuniquen una mar lliure amb una de tancada han estat resolt, principalment, a través del signament de convenis entre estats.

estrofa *LIT* Grup de versos que constitueix un període rítmic i que adopta denominacions diverses, segons el nombre de versos que la integren i la combinació de llurs rimes.

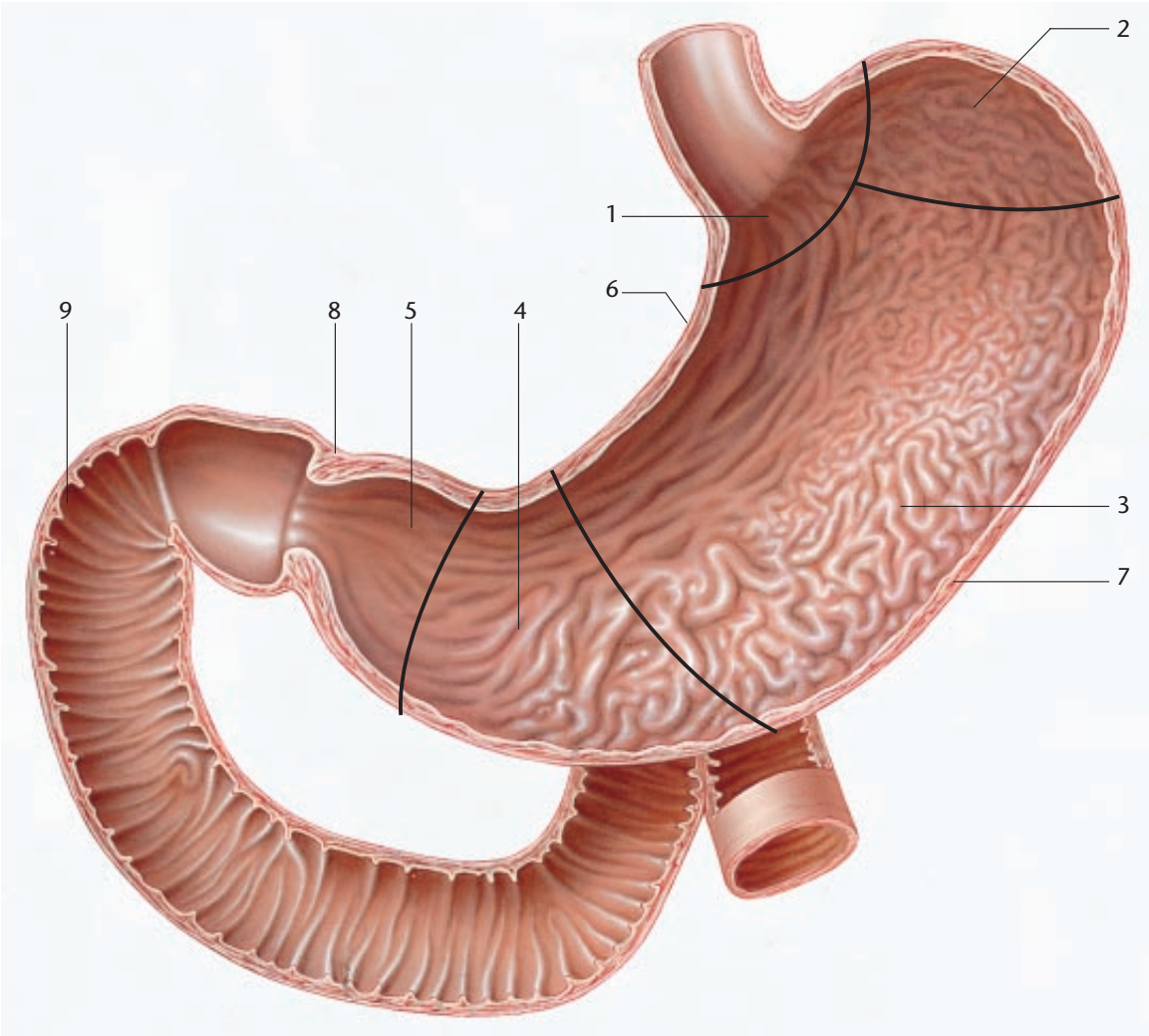
estrogen *BIOL/FARM* Cadascun dels components d'un dels quatre grups en què hom divideix les **hormones** esteroides. Els estrògens són responsables del desenvolupament dels caràcters sexuals secundaris de les femelles i dels canvis cíclics de l'epiteli de la vagina i de l'endoteli de la matriu. Hom administra els estrògens en els trastorns menopàusics, com a contraceptiu i en el guariment d'alguns carcinomes de mamella i de pròstata.

estruç [*Struthio camelus*, família dels estrucioníds] *ZOOL* Ocell de l'ordre dels estrucioniformes que ateny uns 2 m d'alçada i és considerat com l'ocell vivent més gros. El seu cap és pelat i petit, amb ulls grossos i un bec ample i aixafat de forma triangular. El tronc, que és molt voluminós, i les ales, de dimensions reduïdes, els serveixen per a aguantar l'equilibri quan corren. Tenen les potes molt llargues, acabades en dos dïts. Habiten a les sabanes i als deserts d'Àfrica i del sud-oest d'Àsia. Han estat objecte d'una caça abusiva a causa de les seves plomes, que són molt apreciades com a ornament.

estructura 1 *CONSTR* Conjunt dels elements resistents d'una edificació tenint en compte llur configuració i disposició, les quals són determinades per la manera de sostenir i construir la coberta i els sostres dels pisos que ha de tenir. Els entramats de pis han d'ésser plans i horitzontals, mentre que la coberta ha de fer pendent per tal que s'hi escorri l'aigua de la pluja. L'estructura d'obra (o de pedra), que ha estat l'habitual durant molts de segles, és formada per dues parets gruixudes, les *façanes*, normalment de 30 a 45 cm de gruix, reforçades perquè presenten abundància d'obertures, i unes *parets mitgeres* (contigües a les cases veïnes), generalment de 15 cm de gruix. En els solars d'un sol cos les bigues són col·locades paral·leles a la façana, de mitgera a mitgera i, puix que solen haver-hi cases baixes, no hi ha buc d'escala, sinó solament una volta d'escala que dóna accés al pis, disposada també paral·lelament a la façana i que s'obre pas entre les bigues. A les cases més amples, per contra, hi ha un buc d'escala que fa d'element de suport de bigues i caixes de celobert. La utilització del ferro i del formigó armat o de les seves

variants (formigó pretesat i posttesat) ha donat una llibertat molt gran al projectista, que pot oblidar les limitacions tècniques imposades per la fusta com a material per a bigues, fer tramades molt més llargues i reduir el nombre de pilars o de parets de càrrega. En ambdós casos l'estructura, de ferro o de formigó, forma una retícula i totes les parets (celoberts, caixes d'escala, façanes, etc) descansen sobre els sostres, construïts prèviament, i poden ésser substituïdes per elements lleugers (paraments de vidres, de plàstic, de planxa metàl·lica, etc). Finalment, els plàstics, flexibles i molt resistents a la intempèrie, han permès la construcció de grans cobertes, com les dels envelats, suspeses d'una estructura feta amb cables tesats, i també la construcció d'estructures anomenades *inflables*. **2 estructura cristal·lina** *GEOL* Distribució espacial dels elements que formen un cristall (àtoms o molècules) constituint en conjunt un edifici amb una energia lliure molt petita. Els àtoms tendeixen a formar una estructura que ompli de la millor manera possible l'espai i que sigui el més simètrica possible.

estructuralisme *FILOS 1* Mètode emprat modernament en les anomenades *ciències socials* i que respon a la teoria i convicció que les realitats estudiades formen un tot estructurat, a partir dels elements del qual hom pot conèixer llur natura i funcionament. Aplicat originàriament en la lingüística, l'estructuralisme passà després al camp, més general, de l'antropologia, la crítica literària, l'etnologia, la filosofia, la història, la psicologia, la sociologia, etc. Com a teoria lingüística, basada en la concepció de les llengües com a estructures i en l'estudi dels elements que les integren, l'estructuralisme es manifestà com a mètode ja madur a partir de les tesis presentades al Primer Congrés de Lingüistes de la Haia (1928) i al Primer Congrés de Filòlegs Eslaus de Praga (1929) pel grup de lingüistes que formaven part de l'anomenat Cercle Lingüístic de Praga. El moviment s'entén com a reacció enfront de les doctrines que dominaven la lingüística des de les acaballes del s XIX. Si per als neogramàtics la lingüística era història de la llengua, per als estructuralistes és sobretot la descripció d'una llengua ara i ací. L'interès dels lingüistes per la gramàtica comparada fou substituït per l'afany de descriure llengües mancades d'història (ameríndies, caucàsiques i siberianes). A l'atomisme dels neogramàtics l'estructuralisme oposa el relacionisme. Contra el substancialisme d'aquells oposa el funcionalisme: les unitats de la llengua no es defineixen per llur substància, sinó per llur funció en el cos de la llengua. La definició del fonema i el principi d'oposició seran bàsics per a l'estructuralisme, el qual donarà pas al transformacionalisme, que el continua, intentant superar les seves limitacions. L'aplicació de l'anàlisi estructural a les altres ciències socials es desenvolupà entre els anys 1945-65. Així, als EUA l'estructuralisme originà l'escola estructu-

Representació esquemàtica de la secció frontal de l'estómac amb les diverses porcions en què es divideix: 1, regió del càrdies; 2, fundus o fòrnix; 3, cos; 4, antre pilòric; 5, regió pilòrica; 6, curvatura menor; 7, curvatura major; 8, esfínter pilòric; 9, duodè

Membres d'ETA fent una conferència de premsa

ral funcionalista, amb Bronislaw K.Malinowski i Alfred R.Radcliffe-Brown. A França, l'antropòleg Claude Lévi-Strauss fou el primer d'aplicar el mètode lingüístic de Ferdinand de Saussure a l'estudi del sistema de parentiu; posteriorment, personatges com Roland Barthes, Michel Foucault, Jean Piaget, Jacques Lacan o Louis Althusser, l'aplicaren a altres camps del coneixement. **2** Moviment filosòfic poc definit del qual hom pot destacar com a trets més freqüents la importància de la noció de funció, la tendència a entendre la realitat des d'esquemes basats en relacions de significació i relacions sincròniques, i l'eliminació de l'home com a subjecte de la història. Oposat sovint a atomisme i a organicisme, alguns dels seus autors, com M.Foucault, en rebutgen la denominació. Sembla molt més adient pensar en l'estructuralisme com a metodologia que no pas com a metafísica.

estuc *CONSTR/ART* Pasta feta amb calç o guix i pols de marbre que hom aplica, a manera d'arrebossat, a les superfícies, tant interiors com exteriors (parets, columnes, etc), o utilitza en el motlluratge de decoracions arquitectòniques.

estupefaent *FARM/TOXICOL* Producte actiu que, a més del seu efecte terapèutic, té una acció secundària capaç de produir habituació en l'individu i d'alterar-ne profundament la personalitat, el comportament i àdhuc l'equilibri fisiològic.

esturió [*Acipenser sturio*, família dels acipensèrids] *ICT* Peix de l'ordre dels acipenseriformes d'uns 150 cm, amb el cos allargat, de secció pentagonal i cobert de cinc sèries longitudinals d'escuts, el musell amb quatre barbetes i la cua heterocerca. Habita a les costes de tot Europa i del Canadà. A l'estiu puja pels rius, on té una fresa de fins 2 milions d'ous, i torna a la mar. Dels seus ous hom treu el caviar.

ETA Sigla d'Euskadi ta Askatasuna ('País Basc i llibertat'), organització basca revolucionària clandestina. Creada el 1959, enfront del Partit Nacionalista Basc, acusat d'immobilisme, l'ETA es definia com a agrupació nacionalista, aconfessional i democràtica. ETA inicià el 1968 les accions armades d'envergadura que provocaren tres estats d'excepció (de l'agost del 1968 al març del 1969), un sorollós procés a Burgos, al desembre del 1970, contra setze dels seus militants i una repressió generalitzada. La mort d'un dels líders històrics, Eustakio Mendizabal (1973), accentuà la tensió entre els fronts obrer i militar, però no impedí l'espectacular i transcendental atemptat que costà la vida al president del govern espanyol, l'almirall L.Carrero Blanco, el 20 de desembre de 1973, a Madrid. L'organització s'escindí en dues branques independents i autònomes: militar (M), partidària de la lluita armada individual, i políticomilitar (PM), més d'acord a combinar operacions armades amb accions de masses. Amb la fi del franquisme, ETA-M prosseguí la seva línia d'activisme dur fins a la treva de desembre del 1976-maig del 1977 i retornà després a les armes; preconiitzà l'abstenció en les eleccions generals del 1977 i donà suport a les forces *abertzales* que constituïren posteriorment la coalició *Herri Batasuna*. Per la seva banda, a la VII assemblea d'ETA-PM (1976) hom posà les bases per a un partit marxista-leninista, que poc després esdevingué el nucli d'*Euskadiko Ezkerra*. Els primers mesos del 1982 negociacions promogudes per Euskadiko Ezkerra amb el govern espanyol, per a l'exculpació i regulació jurídica

Àtom d'èter (R-O-R')

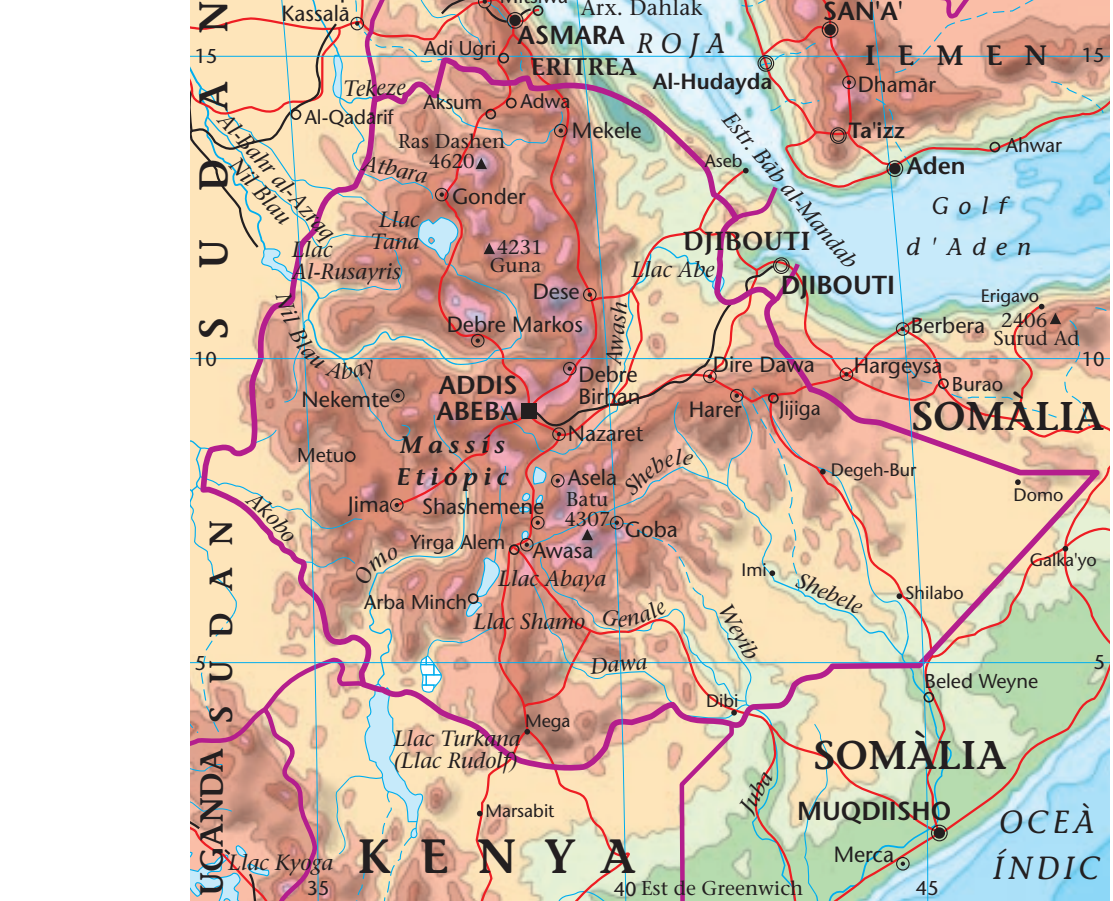
Àtom d'èter (R-O-R')

èter *QUÍM* Nom genèric de les substàncies orgàniques caracteritzades per la presèn­cia del grup funcional —O— unit a dos radicals hidrocarbonats (aromàtics o no), o bé, en els èters cíclics, formant part d’una cadena alifàtica tancada. Els èters (R—O—R’) resulten de la substitució dels dos hidrògens de l’aigua i són geomètrica­ment semblants a l’aigua i als alcohols. D’acord amb les normes de la IUPAC, els èters alifàtics són designats per mitjà del grup RO—, considerat com a substituent de la cadena més llarga, com ara *metoxie­tà*. Hom també els pot designar per mit­jà dels noms dels radicals que van units a l’àtom d’oxigen (en primer lloc, el de menor nombre d’àtoms de carboni), seguits de la paraula *èter*, com *metil etil èter*. Són bons dissolvents per a la majoria de les substàncies orgàniques, però dissol­len molt poc els composts inorgànics. Per això els èters són uns excel·lents dissol­vents d’ús comercial i de laboratori, en especial per als processos d’extracció.

ètica *FILOS* Ciència filosòfica que determi­na la rectitud i el sentit del comporta­ment humà, segons uns principis norma­tius dels quals es deriven uns deures i unes obligacions. És difícil d’establir la diferència existent entre ètica i moral; eti­mològicament signifiquen el mateix i sovint l’ús d’un terme o de l’altre és con­vencional. Com a ciència filosòfica, sem­bla que l’ètica sorgí a partir dels sofistes, Sòcrates i Plató, i que fou Aristòtil el pri­mer a fer-ne una sistematització. L’ètica grega formulà la pregunta sobre el bé en un ordre extramoral, com a pregunta so­bre allò que és el darrer fi de l’home. Els estoics aportaren el concepte del que és convenient o just i la idea d’una llei que brolla de la mateixa natura, d’acord amb la qual hom ha de viure. El fi suprem ha estat també altrament interpretat: per a l’*hedonisme*, és el plaer, mentre que per a l’*utilitarisme* és la utilitat. El cristianisme ajuntà la idea de la llei natural amb la de la llei de Déu revelada, i Tomàs d’Aquino estructurà una ètica que era, alhora, ètica de la felicitat, de la plenitud, del bé, del que és racional i de la llei divino-natural. La posterior tradició occidental no féu sinó desenvolupar aquesta síntesi com a determinació de continguts ètico-morals i com a casuística creixent. En contrapo­sicció a aquesta ètica de continguts (*ètica material*), brollen en l’època moderna dos corrents que han marcat decisivament el plantejament contemporani del proble­ma ètic. D’una banda, el kantisme donà un enfocament formalista i autonòmic de l’ètica, la qual canvià radicalment en negar que la felicitat, el bé o la utilitat poguessin ésser principis del comporta­ment ètic, i en afirmar que l’acte moral es fonamenta només en l’*imperatiu categòric* i la satisfacció del seu acompliment. En aquesta línia ha estat desenvolupada, al s XX, una ètica fenomenològica que hom pot caracteritzar, a partir de Max Scheller, com a *ètica material dels valors*. D'altra banda, l'existencialisme ha determinat una nova comprensió de l’ètica amb el seu tractament situacional de l’opció moral (*ètica de situació*). Recentment, cal esmentar la *metaètica*, de caire empíric i que empra l’anàlisi lingüística com a ins­trument per a la comprensió del sentit i l’abast de tota manifestació ètica.

etilè [CH₂=CH₂] *QUÍM* El més simple dels hidrocarburs de la sèrie olefinica. Constituïeix la base d’obtenció d’una gran varie­tat de productes intermediaris en la fabri­cació de fibres, plàstics, dissolvents, deter­gents, additius, etc. Industrialment hom l’obté per *cracking* del gas natural o de les fraccions de destil·lació lleugeres del petroli. La seva principal aplicació és la fabricació del polietilè.

etimologia *LING* Ciència que estudia l’origen dels mots, amb llur evolució fonètica, morfològica i semàntica. Els comparatistes (s XIX) foren els primers a formular el mètode científic de la recerca etimològica. En la seva primera etapa (*mètode fonohistòric*), els seus conreadors tingueren especial cura de les vicissituds fonètiques. Posteriorment, el *mètode lèxi­co-històric* tracta de reconstruir l’ètim i tra­çar la història del mot, tot reunint el màxim de dades fornides per la dialecto­logia, la geolingüística, la cultura material i la semàntica.

Etiòpia [nom oficial: *Etiòpia Socialista*; *amhàric*: *Hebretasebawit Etiyop'iyä*] Estat del NE d'Àfrica, entre Eritrea al N, Sudan a l'W, Kenya al S, Somàlia al SE i Djibouti a l'E (1 133 882 km²; 53 384 000 h [est 1994]). La capital és Addis Abeba.

	
Etiòpia	
	
	
	
	
	
	
govern:	república parlamentària
superfície:	1 133 882 km²
població:	53 384 000 h (1994)
capital:	Addis Abeba
idioma of.:	amhàric
moneda:	birr

El país es divideix en tres grans regions: al N el massís etiòpic, cims aplanats (Ras Dashen, 4 620 m); al SE, l'altiplà gal·la-somali; separa aquestes dues regions la fossa tectònica de l'Àfrica oriental, anomenada Fossa dels Gal·les, que inclou nombrosos llacs, la vall de l'Àwash i la depressió semidesèrtica de Denakil. Malgrat ésser a la zona equatorial, el clima és càlid temperat, influït per l'altitud. Al massís etiòpic neixen el Nil Blau, l'ʼAṭbara i l'Omo. L'agricultura i la ramaderia són la base econòmica del país. Des del punt de vista de la producció agrícola hom distingeix tres regions, diferenciades a partir de les variacions climàtiques segons l'altitud: la dels sectors més baixos, inferiors als 1 800-1 500 m, amb un clima càlid humit, que produeix mill, blat de moro, canya de sucre, cotó i tabac; l'estesa dels 1 500-1 800 als 2 400 m, que és la regió més poblada i salubre i la més conreada, i produeix melca, ordi, blat de moro, blat, llegums, productes d'horta, vinya, fruita i cafè; i la situada per damunt dels 2 400 m, que és dedicada principalment a les pastures. La ramaderia, bàsica per a l'economia etiòpica, que permet una important exportació de pells i cuirs, és de bovins, ovelles i cabres; són importants també els camells, cavalls, ases i muls. Els recursos miners són poc explotats: hom extreu platí, or, ferro, mica i coure. Però només la sal marina es compta per milers de tones. La indústria més tradicional és la tèxtil. L'economia, de tipus feudal fins el 1972, ha sofert grans trasbalsos. El 1974 començà la nacionalització de la terra, consumada l'any següent amb una reforma agrària radical. La població es compon de diversos grups ètnics: els amhares, que habiten al nord i al centre-oest, i que representen prop d'un terç de la població, els gal·les, establerts a les regions centro-meridionals i a Jima, els tigrinyes, al nord, els tigres a Mesewa, els somalis, al SE, i els dankalis, a la depressió d'aquest nom. Els dankalis i els somalis són pastors nòmades. La població urbana és només el 12,3% (1993). La llengua oficial és l'amhàric. Quant a la religió, la població es distribueix de la manera següent: cristians de tradició copta monofisita i catòlics (52%), musulmans (31%) i alguns grups jueus i d'altres de religió animista (11%). Etiòpia és una república des del març del 1975, i és membre de l'ONU i de l'OUA i associat a la Unió Europea.

LA HISTÒRIA
En el curs del primer mil·lenni aC grups semites procedents del sud d'Àràbia arribaren a les costes d'Eritrea, des d'on assoliren l'altiplà etiòpic; allà es barrejaren amb la població autòctona i construïren, probablement al s III aC, un estat amb capital a Axum. Fruit dels seus contactes

amb el món mediterrani fou la conversió al cristianisme a la primera meitat del s IV. Axum assolí la màxima expansió territorial al començament del s VI amb la conquesta del Iemen. Després d'un llarg període de decadència, al s XII s'inicià la recuperació del regne etiòpic, de la qual són testimoniatge els temples construïts pels monarques de la dinastia dels Zagüe a la seva capital, Roha, després, Lalibela. El 1270 la dinastia dels Zagüe fou desplaçada per la dinastia salomònica. Els negus salomònics per espai de més de dos-cents anys reeixiren a contenir les escomeses dels musulmans establerts al SE del país. Pel fet d'ésser país cristià, Etiòpia atragué l'atenció de l'Occident. Des del 1520 els atacs de l'islam s'intensificaren, talment, que posaren en perill l'existència de l'estat cristià etiòpic. Les lluites entre cristians i musulmans facilitaren la invasió dels gal·les, poble pagà de baix nivell cultural que, procedent de Somàlia i el nord de Kenya, emprengué l'ocupació dels altiplans etiòpics a la segona meitat del s XVI. Des de la darrerria del s XVII l'autoritat dels negus fou només nominal, mentre que el poder efectiu era detingut pels *ras* o governadors provincials, en lluita constant per l'hegemonia. El 1923 Etiòpia ingressà a la Societat de Nacions, i el 1931 es promulgà la primera constitució del país. Mussolini atacà i conquerí Etiòpia en una ràpida campanya (octubre del 1935 — maig del 1936). L'alliberament fou dut a terme per les tropes britàniques els primers mesos del 1941. A l'interior es produïren dues temptatives de cop d'estat (1960 i 1966), i pel febrer del 1974 s'inicià una crisi molt greu que provocà l'aixecament militar. Les forces armades prengueren el poder, expropiaren els béns a l'emperador i, finalment, el deposaren (setembre del 1974). Etiòpia es convertí oficialment en República Democràtica i Popular el 1987. En referèndum de l'abril del 1993 Eritrea votà la independència d'Etiòpia, i al maig següent fou proclamada la República d'Eritrea.

etiòpic 1 alfabet etiòpic Alfabet propi de les llengües etiòpiques. Creada per al gueez, aquesta escriptura fou adoptada després per l'amhàric. Pot ésser datada del s III ençà, i deriva de l'escriptura sabea (del sud d'Aràbia). És escrit d'esquerra a dreta, i consta de vint-i-sis consonants i de set sons vocàlics.
2 art etiòpic *ART* Art desenvolupat a Etiòpia. Les representacions rupestres de la zona d'Eritrea són les restes més antigues. Les invasions de pobles sud-aràbics quedaren reflectides en l'anomenat *període paleoetiòpic*. Les restes arquitectòniques (s V aC — ss VI-VII dC) mostren un tipus d'edifici alçat sobre un podi de grades, amb un mur perimetral i una escala d'accés. Del període medieval, específicament cristià, es destaquen les esglésies monolítiques excavades a la roca, de tipus hipogeu, nombroses a la regió de Lasta, amb murs recoberts de pintures, d'influència copta. Les incursions musulmanes (s XVI) destruïren una gran part d'aquestes construccions, i les posteriors s'aixecaren sota la influència europea, especialment portuguesa. Al s XX els artistes i els enginyers italians han donat el pla regulador d'Addis Abeba (1936), del qual cal assenyalar les esglésies de planta octagonal, fetes de pedra, fusta i ferro.
3 llengües etiòpiques *LING/LIT* Grup de llengües **semitiques** parlades en una part d'Etiòpia. De les llengües etiòpiques destaquen el *gueez*, actualment usat només com a llengua litúrgica, el *tigre*, el *tigrinyà*, l'*amhàric* i el *gurage*.

Etna Volcà actiu de l'est de Sicília, prop de la mar i al NW de Catània. És el més alt d'Europa, amb 3 263 m. L'activitat és gairebé constant; l'erupció del 1669, que destruí una bona part de Catània, ha estat la més catastròfica.

ètnia *ANTROP* Agrupació natural d'individus amb unes característiques pròpies. Entre els criteris que determinen una ètnia, hom pren sovint com a decisiu el de la llengua, bé que no sempre hi ha identitat de llengua i d'ètnia. També en són codeterminants elements com la consciència ètnica, les diferències religioses, culturals, polítiques i econòmico-socials i unes determinades contingències històriques.

etnologia *ANTROP* Ciència que estudia les ètnies, els pobles i llurs cultures. L'etnologia empra les dades que li forneix l'etnografia (bé que ambdós termes tendeixen sovint a confondre's) i intenta d'establir

les lleis que determinen la conducta, les realitzacions i l'evolució d'un grup humà o d'una àrea cultural. L'estudi d'un conjunt de grups o d'àrees culturals pot conduir a l'establiment de síntesis de més amplitud, les quals intenten d'explicar, dins una visió global, la diversitat de les cultures creades per l'home. La denominació *etnologia*, sorgida principalment en un àmbit europeu, tendeix a ésser substituïda per la denominació d'antropologia cultural (mot usat en l'àmbit anglosaxó), ja que ambdues es confonen.

etologia *BIO*L Branca de la biologia que estudia el comportament dels animals, sota les condicions de l'hàbitat natural, i els mecanismes que en determinen el comportament. L'etologia, desenvolupada sobretot al s XX, és fonamentada sobre unes altres branques de la biologia, com la bioquímica, la genètica, l'ecologia, la zoologia, etc. La modificació adaptativa de l'animal com un tot té lloc a través d'una pauta de conducta. En classificar el comportament dels animals hom estableix una primera divisió entre els animals que tenen un comportament estereotipat i els que tenen un comportament amb intervenció de l'aprenentatge individual. Aquest darrer comportament és molt més flexible i es caracteritza pel fet que les experiències passades deixen una empremta o memòria, que permet de modelar o de modificar les conductes futures. Ambdós tipus de comportament són adaptatius. Dins cadascun dels dos grans tipus de comportament hom pot establir subjerarquies o graduacions qualitatives de la capacitat de comportament. Així, en el comportament estereotipat hi ha, de menys a més, tropismes, taxis, reflexos simples i comportaments complexos instintius. L'aprenentatge pot tenir lloc, també de menys a més, per habituació, per imitació, per assaig-error, per conceptualització, per raonament complex amb simbolismes, etc.

etrusc *1 HIST* Individu d'un poble format i desenvolupat a la regió d'Etrúria entre els ss VIII i I aC. La riquesa minera de la zona d'Etrúria proporcionà als seus habitants un estimable nivell de vida, augmentat per llur extensió comercial per tota la Mediterrània occidental. Cartaginesos i etruscs s'uniren per tal d'oposar-se a l'expansió grega per la Mediterrània en la batalla d'Alalia (535 aC), que permeté al poble etrusc eixamplar les fronteres i les zones d'influència. Posteriorment les invasions cèltiques a la vall del Po i la pressió romana i llatina desferen el poder etrusc. La seva autonomia acabà definitivament després de la guerra dels Aliats al principi del s I aC.
2 art etrusc *ART* Art desenvolupat pel poble etrusc. Tingué el moment culminant en l'època de l'alt arcaisme (ss VII-VI aC), període influït per l'art oriental, que entrà en contacte amb l'art grec. A partir dels ss IV-II l'art etrusc s'anà hel·lenitzant. La gran escultura era de terra cuita o calcària local, i en bronze la de petites dimensions. La pintura, aplicada directament sobre els murs o sobre plaques de *terracotta*, era notable per la composició i el cromatisme. L'orfebreria era riquíssima i de formes orientalitzants. La ceràmica era llisa i negra, tipus *bucchero nero*, o d'imitació de la grega, de figures negres anomenades *hídries ceretanes*.

Eubea Illa de la mar Egea, Grècia, davant la costa oriental de la península Balcànica (3 654 km²) (4 167 km²; 209 132 h [1991]). Juntament amb l'illa de Skyros forma el *nomós* d'Eubea. La capital és Calcis. S'estén de forma allargada entre Tessàlia, al NW, de la qual és separada pel canal Oreōč, i les illes Cíclades, al SE, i és paral·lela a la costa d'Àtica i Beòcia. El relleu, amb abundància de formes càrstiques, s'alinea en direcció NW, torç cap a l'oest-est al sud i culmina al mont Dirfys, de 1 747 m, al centre de l'illa. La població, eminentment rural i concentrada a la costa, resta demogràficament estancada. A les planes hi ha conreus mediterranis i de tabac; hi predomina la ramaderia. Hi ha jaciments de lignit, bauxita i magnesita. La indústria es redueix a unes quantes fàbriques de ciment i paper, entorn de Calcis.

eucaliptus [*Eucalyptus sp*, família de les mirtàcies] *BOT/FARM* Gènere que comprèn unes 300 espècies d'arbres, generalment de gran alçària, oriunds d'Austràlia i de Malàisia i plantats en règim forestal en una gran part del món. Als Països Catalans, l'espècie més comuna, i a la qual és

aplicat el nom, és *E.globulus*. Les fulles i les flors són emprades en medicina casolana, en forma d'infusió i d'inhalacions, contra afeccions de les vies respiratòries. Són moltes les espècies d'eucaliptus que forneixen fusta, resina i altres productes, com és ara l'**eucaliptus carri** (*E.diversifolia*), que dóna la caoba vermella.

eucaristia *CRIST* Representació ritual del sopar de comiat que, segons el Nou Testament, Jesús celebrà amb els deixebles abans d'ésser lliurat a la mort. Hom troba l'origen de la celebració eucarística en un sopar ritual, celebrat per Jesús i els deixebles, semblant als que acostumaven a celebrar els diversos grups religiosos del judaisme. Totes les confessions cristianes admeten que la repetició ritual de la Santa Cena suscita una presència especial de Crist ressuscitat, el realisme de la qual és subratllat per catòlics i ortodoxos, mentre que les Esglésies sorgides de la Reforma la veuen més aviat sota una perspectiva simbòlica. La teologia catòlica explica aquesta presència amb el terme *transsubstanciació*. Les Esglésies catòlica i ortodoxa creuen també que la celebració eucarística és un veritable sacrifici, totalment relacionat amb el de Crist a la creu.

Euclides (? 300 aC) Matemàtic grec. Estudià probablement a Atenes i residí a Alexandria, on fundà una escola matemàtica. Desenvolupà les seves teories en els *Elements*, en 13 volums. Donà un tractament lògic a la geometria i la dotà d'un cos d'axiomes i de postulats que feren que fos considerada l'única geometria possible durant 19 segles. Escriví, també, sobre música, astronomia i geometria esfèrica, i desenvolupà els principis de l'òptica geomètrica.

Eufrates Riu del sud d'Àsia (2 760 km de llargada). Rega la part oriental de Turquia, Síria i l'Iraq. Neix a l'altiplà d'Armènia, format per la unió de dos rius: el Karasu (Eufrates Occidental), que neix prop d'Erzurum, i el Murai (Eufrates Oriental), que neix prop del llac de Van. Característiques del seu règim són les crescudes degudes a les pluges hivernals i al desglaç de les muntanyes d'Anatòlia els mesos d'abril i maig. Per controlar les crescudes i prolongar el període d'irrigació fou construïda el 1913 la presa d'Al-Hindiya i el 1956 la d'Al-Ramādī. A l'estiu, les vores del riu proveeixen els beduïns de pastures per als ramats. A partir del III mil·lenni aC foren fundades ciutats importants (Sumer, Ur, Babilònia i d'altres) al llarg de les riberes. Egipcis, hitites i assiris el travessaren sovint per anar a la baixa Mesopotàmia, on els darrers s'establiren (s IX aC). En època de Nabucodonosor (s VI aC) el baix Eufrates fou centre d'un imperi: fou la frontera entre el món de la civilització hel·lènica i els pobles que l'envoltaven, i posteriorment separà els imperis Romà i Bizantí dels perses.

eunuc *PAT* Home privat d'òrgans genitals externs per ablació quirúrgica, traumàtica, patològica o per automutilació. Si un home esdevé eunuc abans de la pubertat, es produeix un aturament en el desenvolupament genital i en el dels caràcters sexuals secundaris; aquest fet produeix un conjunt d'anomalies morfogenètiques (distribució femenina del pèl i el greix, veu de falset, creixement ossi), metabòliques i psicològiques. En el cas que l'ablació dels òrgans genitals s'esdevingui després de la pubertat, hi ha una regressió dels caràcters sexuals secundaris, un afebliment de l'activitat i de la força i una disminució de la conducta sexual activa. En alguns pobles de l'antiguitat existien eunucs dedicats al culte de divinitats, com *Cíbele*. A les corts orientals els eunucs eren encarregats de la guarda dels harems i de l'educació dels infants reials. Als ss XVII-XIX hom troba cantants castrats.

Eurípides Salamina ~480 aC — Pela 406 aC) Dramaturg grec. Escriví unes noranta obres, però només se'n conserven dinou entre les quals *Medea* (431 aC), *Les Suplicants* (424 aC?), *Les Troianes* (415 aC), *Electra* (412 aC). És el dramaturg de les passions, de l'amor i de la gelosia, concebuts com a forces irresistibles. En aquest sentit fou un profeta de la literatura hel·lenística i marcà un canvi de mentalitat a la seva època. Influí poderosament els dramaturgs llatins.

Europa Continent situat entre els 71° 08´ (al cap Nord) i els 36° de latitud nord (a la Punta Marroquí, al sud de la Península Ibèrica) i entre els 9° 31´ de longitud

art etrusc L'amfiteatre, excavat a la roca, de Sutri (s I aC)

oest (al cap Rock, a Irlanda) i els 67° 20´ de longitud est (al sector polar dels Urals); és l'extrem nord-occidental de l'antic continent (10 149 496 km²; 698 251 144 h [est 1993]). És separat de l'Àrtic per l'oceà Glacial Àrtic, d'Amèrica per l'oceà Atlàntic, d'Àfrica per l'estret de Gibraltar i per la mar Mediterrània, i és unit a Àsia sense transició; hom pren com a divisòria convencional els Urals, la mar Càspia, els rius Emba i Manyč (bé que de vegades hom l'ha feta passar per la serralada principal del Caucas), la mar Negra i els estrets del Bòsfor i dels Dardanels.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

El relleu i la geologia

Europa és el continent més baix, després d'Austràlia. Té una altitud mitjana aproximada de 300 m. Hi ha un marcat contrast en la composició de la superfície de l'Europa oriental i la de l'occidental, condicionat per llur diferent formació tectònica. La plana de l'Europa oriental és molt heterogènia; els *horsten* hi formen elevacions de 300-400 m (de la Rússia central, Valdain, del Volga, Urals septentrionals, Timan, etc); entre ells hi ha amples planes d'acumulació (Oka-Don, de la mar Negra, de la Càspia, dels Peçora, de l'Europa central). A la superfície resten els senyals de la darre-ra glaciació (de Valdain o Würm). El seu sector meridional que no fou cobert per les glaceres, té vastes planes divisòries d'aigües, desmembrades per grans valls fluvials asimètriques i per tota una xarxa de torrents; els vessants són coberts de *loess*. El sector central de l'Europa occidental presenta una alternança de serralades baixes i curtes i massissos hercinians (Massís Central francès, Massís Esquistós Renà, Vosges, Selva Negra, Bosc de Turíngia, Harz, serralada Cantàbrica, massís de Bohèmia, etc) i les fosses de les conques de París, de Londres, de Suàbia-Francònia i de Praga. El fraccionament tectònic s'hi acompanyà d'intensos fenòmens volcànics que rejoveniren el relleu: altiplans de laves, cons volcànics (Irlanda, Escòcia, Massís Central francès, Massís Esquistós Renà). En algunes regions es formaren profundes clotades que donaren planes acumulatives (les del Rin o del Roine). A l'extrem oriental d'Europa sorgiren també estructures de plegament hercinià, com els Urals i la Nova Zeml'a. A la resta d'Europa predominen les muntanyes del geo-sinclinal alpí: les serralades més altes d'Europa, entre les quals es destaquen els Alps, amb el cim dominant d'Europa, el Mont Blanc (4 810 m), els Pirineus, les serralades Bètiques i les de Crimea. Voregen els massissos muntanyencs de l'Europa meridional profundes clotades omplertes d'al·luvions quaternaris; s'hi formaren les planes acumulatives d'Andalusia, d'Aquitània, Veneciana-Paduada i del Danubi i la cobertora de la Meseta de totes dues Castelles, de Tràcia i de Portugal. El relleu d'Islàndia és molt peculiar; té una sèrie d'altiplans basàltics, aixecats a diferents altituds, coronats de cons volcànics, actius i apagats.

El clima

El clima d'Europa és determinat per la seva situació, essencialment en latituds mitjanes i subtropicals, pel corrent occidental de l'aire atlàntic i per l'orientació de les principals macroformes del relleu. Els processos climatològics a Europa són marcadament diferents segons les estacions. Les temperatures més elevades a l'hivern es registren a la costa mediterrània (de 10 a 12°C al sud de les penínsules

Ibèrica, Itàlica i Balcànica), i les més baixes, al nord de la plana russa (depressió del Peçora, -20°C) i a l'arxipèlag de Francisc Josep (-24°C). A l'Europa central l'hivern és suau, amb neu només a les muntanyes; a l'oriental, en canvi, és fred i llarg i la innivació hi dura uns quants mesos. La pluviositat disminueix de l'Atlàntic cap a l'interior, i només és més alta a la muntanya. A l'Europa central i meridional les precipitacions varien segons el relleu: els vessants encarats al vent sobrepassen els 1 500 i els 2 000 mm anuals, mentre que als vessants oposats i a les planes baixen als 300-400 mm. El ritme de les precipitacions del S d'Europa és molt variable; a la Mediterrània les pluges principals cauen a les estacions equinoccials; a l'occident de la zona temperada, les pluges són uniformement repartides al llarg de l'any; i a les planes de l'Europa oriental el màxim de precipitacions és a l'estiu.

La xarxa hidrogràfica
El riu més llarg d'Europa és el Volga, que desguassa a la mar Càspia; de 3 530 km de

Mapa físic d'Europa

longitud, té un cabal mitjà anual de 8 000 m³/s. A l'Europa oriental els rius s'alimenten del desglaç i de la pluja. El corrent és lent, i les valls són ben tallades. A l'hivern els rius es glacen d'un mes a tres mesos al sud i fins de cinc a set mesos al nord. A Finlàndia i a les planes de Suècia i Carèlia els rius corren sovint a través de llacs, que fan de reguladors del cabal. Als països atlàntics els rius tenen un gran cabal, molt estable, i no es glacen; són d'alimentació pluvial. A la plana polonesa, on la innivació és forta, l'alimentació dels rius és plúvio-nival, amb crescudes de primavera i estiatge estiuenc. A la muntanya mitjana de l'Europa central —Carpats, massís Txec i d'altres— les crescudes vernals van acompanyades d'inundacions. Molts dels grans rius de l'Europa occidental —el Rin, el Po, el Roine, l'Ebre, el Danubi i els seus afluents per la dreta, entre altres— neixen a les muntanyes alpines i s'alimenten del desglaç; les crescudes són a l'estiu i l'estiatge a l'hivern. Les oscil·lacions de nivell més grans es donen als rius mediterranis, que s'alimenten només de les pluges d'hivern; les cres-

cudes són fortes i de caràcter torrencial; a l'estiu els rius s'arriben a eixugar.

La vegetació i el sòl
A tot Europa predominen els organismes vegetals i animals, propis de les terres temperades o fredes de l'hemisferi boreal (espècies holàrtiques). Només existeix una minoria molt petita d'espècies tropicals a la regió mediterrània i a les illes de l'Atlàntic situades per sota la latitud de 40°, com les Açores, que, juntament amb les de Madeira i les Canàries, constitueixen la regió macaronèsica. La major part de les contrades litorals del migjorn d'Europa i una gran part de la Ibèria eixuta es caracteritzen per una flora molt particular i rica i pel predomini en el paisatge natural d'arbres i arbusts tot l'any verds, de fulla petita i coriàcia, com l'alzina, la surera, l'olivera, etc (vegetals esclerofil·les). A les terres mediterrànies meridionals, més càlides i, sobretot, més eixutes (província austromediterrània), la vegetació dominant seria, en estat natural, un bosc baix o bé una màquia d'ullastre, garric, llentiscle, margalló, etc. A les

planes internes de l'Ebre, de caràcter meridional continental, i al sector entre Múrcia i Almeria la pluviositat és tan feble, que el paisatge actual té gairebé l'aspecte d'un semidesert. Els sòls mediterranis són molt sovint rogencs, poc humífers i no gaire profunds. Damunt les roques calcàries compactes sovint es formen terres d'un roig viu (*terra rossa*), i sobre margues apareixen sòls argilosos groguencs (*terra fusca*); als indrets àrids, damunt substrat ric en carbonats, l'evolució del sòl és poc activa i es formen terres de color clara (*xerorendzines* o, àdhuc, en casos extrems, *sòls desèrtics*). Cap al nord, tan aviat com l'eixut estival deixa d'ésser sensible i el clima passa a tenir caràcter humit i temperat, la vegetació mediterrània cedeix el lloc a paisatges on dominen arbres que perden el fullatge en venir l'hivern. Aquests paisatges nemorals caracteritzen la gran regió medioeuropea (o eurosiberiana) que s'estén, força homogenia, des del nord de Portugal, de les terres cantàbriques, dels Pirineus, dels Apenins i de les muntanyes balcàniques

fins a l'Escandinàvia meridional. Com a transició entre l'Europa central i la regió mediterrània apareix, a la part meridional de la regió medioeuropea, entre els Piri-neus i la mar Negra, una banda de terres on el bosc natural predominant és la roureda seca. El sòl principal de les terres nemorals medioeuropees és la terra bruna, fèrtil i no gaire àcida; a les contrades atlàntiques el rentatge molt intens pot provocar la formació de *podzols*. Les contrades properes a la mar Càspia, als límits orientals d'Europa, són ja molt àrides i duen una vegetació relacionada amb la dels semideserts continentals de l'Àsia interior (regió irano-turàniana). La majestatat monòtona del bosc boreal de pícees, la *taigà*, marca el pas de la regió medioeuro-pea a la regió bòreo-alpina, més septentrional, tant a Escandinàvia com al nord de Rússia, pels volts dels 57-60° de latitud. Més enllà d'aquestes latituds la terra resta coberta de neu durant molts de mesos. A la província boreal, de la taigà, que comprèn la major part del territori d'Escandinàvia i de la Rússia septentrional, succeeix, cap al nord, la província àrtica, de la tundra, limitada, en territori europeu, a Islàndia, a Lapònia i a les terres que voregen la mar de Barentsz. La tundra és formada sobretot per molses i líquens.

La fauna

Des d'un punt de vista faunístic, Europa és inclosa a la regió paleàrtica, i comprèn les subregions mediterrània i eurasiàtica. A la subregió mediterrània, hi ha nombroses espècies etiòpiques, com la geneta, l'eriçó clar, el camaleó, el galàpet, diversos escorpins, nombrosos insectes, etc. Entre les espècies característiques d'aquesta subregió es destaquen la daina, la mostela, el dragó i diversos ocells. A la subregió eurasiàtica, de clima fred i humit, hi ha una gran riquesa d'ocells aquàtics i mamífers de pell fina, però hi escassegen els rèptils i els insectes. Com a espècies característiques cal esmentar-ne el ren, l'ant europeu, el bisó europeu, l'ermini, l'èider, la guineu polar, etc.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

Els recursos naturals i la geografia econòmica
Amb la coberta sedimentària de la plataforma de l'Europa oriental coincideixen jaciments de petroli i gas, i hom ha descobert també petroli i gas dins les estructures pre-muntanyenques i intramuntanyenques dels Alps o de serralades de plegament alpi. S'explota també carbó, mineral de ferro i metalls no fèrrics (coure, níquel cobalt, plom, zinc, argent, etc.). També hi ha jaciments de manganès, mercuri, potassa i sofre. Un altre recurs molt important és l'hídric. L'economia actual dels països europeus empra prop de 200 km³ anuals d'aigua, la majoria per a necessitats industrials (48%), per a l'agricultura (38%) i per al consum urbà (14%). En l'economia energètica, ocupen un lloc molt important els recursos hidràulics. Els rius europeus, prou cabalosos, regulars i poc temps o gens glaçats (exceptuant les zones més septentrionals de Rússia), són d'una gran importància per a les comunicacions. A més, hom ha construït una espessa xarxa de canals. El 32% de la superfície d'Europa és conreada, el 19% és ocupada per prats naturals i pastures, el 28% per boscs, el 5% pels edificis urbans, les indústries i les vies de comunicació, i el 16% per erms, terres improductives i aigües interiors. A la taigà es concentren els recursos forestals més importants d'Europa, extensivament utilitzats durant molts anys per al carboneig i la construcció naval; actualment proporcionen la matèria primera per a la fabricació de cel·lulosa i paper, de materials de construcció i mobles, entre altres productes. A molts indrets d'Europa la ramaderia de bovins és l'especialitat agrícola essencial i un dels factors més importants de la renda nacional (Dinamarca, Suïssa, Països Baixos). Els paisatges naturals hi han estat substituïts per camp, de regadiu o no, amb conreu intensiu de cereals (blat, blat de moro i arròs), de plantes industrials (bleda-rave sucrera, gira-sol i tabac) i d'hortalisses. A les penínsules meridionals es formen dues menes de paisatge: d'horta i de pastures i camps de secà. El primer es basa en la policultura; en parcel·les petites alternen cereals, hortalisses i llegums, plantes industrials i farratgeres, vinya i conreus arboris (especialment cítrics). Tals són les regions de la Toscana, Provença, el litoral català, valencià i andalús, la plana occidental de Portugal, l'Àtica i les planes del Peloponès. A les regions mediterrànies,

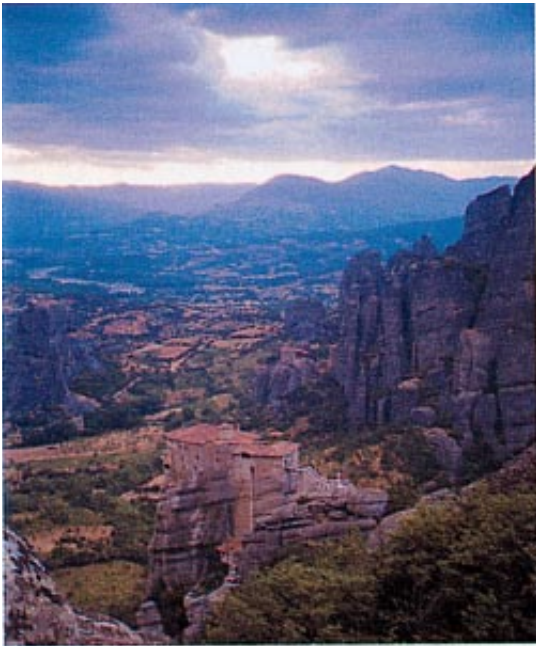

Vista del Gran Canal de Venècia, important ciutat turística i comercial d'Europa

econòmicament més pobres, també es troben els paisatges de camps de secà i de pastures (Sardenya, Sicília central, la Manxa). Els terrenys muntanyosos i els turons han estat aprofitats durant segles per al pasturatge. Els pasturatges de muntanyes subtropicals, pobres, d'herba dura i aspra, són poc productius, i la cria de bestiar és substituïda per la de bestiar oví. Europa és una de les regions industrials més importants del món. Incloent-hi la part europea de Rússia, Europa dona uns dos cinquens de la producció industrial mundial (l'Europa occidental sola, el 19%). A l'entorn de les àrees industrials tradicionals d'explotació sense pràcticament transformació han sorgit nuclis industrials de transformació. També a l'entorn dels grans ports es desenvoluparen fortes concentracions industrials per a la transformació de les matèries primeres importades i per a la producció de maquinària especialitzada. Els rius contribueixen també a fixar la població i les activitats industrials, per la xarxa de comunicacions i l'energia que comporten.

L'economia

Acabada ja la Segona Guerra Mundial, una vegada demostrades les conseqüències negatives del proteccionisme del període immediatament anterior i arran de les propostes d'ajut econòmic nord-americà divuit estats de l'Europa occidental constituïren l'Organització Europea de Cooperació Econòmica (OECE), amb la finalitat de coordinar la política de recuperació. Aconseguits els objectius inicials, l'OECE canvià de nom i de funció; la nova Organització de Cooperació i Desenvolupament Econòmic (OCDE), constituïda el 1961, es proposà d'estimular les relacions comercials entre els països més desenvolupats i coordinar una política d'integració progressiva dels estats més endarrerits. El 1957 foren signats els tractats de Roma, que reuniren sis estats en la Comunitat Econòmica Europea (CEE): l'Alemanya Federal, França, Itàlia, Bèlgica, Països Baixos i Luxemburg. Com a resposta, set membres més de l'OECE que mantenien una certa coherència comercial crearen el 1959 l'EFTA (*European Free Trade Association*): Àustria, Dinamarca, Noruega, Portugal, la Gran Bretanya, Suïssa i Suècia. Totes dues institucions seguien un procés paral·lel d'eliminació progressiva dels drets de duana, que esdevingué total l'any 1967. A partir de l'any 1961 uns quants països de l'EFTA començaren a manifestar llur interès per la CEE, especialment la Gran Bretanya i els estats nòrdics, mentre que d'altres membres de l'associació preferiren de mantenir i d'enfortir llurs relacions amb el bloc socialista. Malgrat les dificultats, hom arribà a la comunitat de nou estats membres amb la incorporació de Dinamarca, Irlanda i la Gran Bretanya (1973). Grècia s'hi adherí el 1981 i Espanya i Portugal el 1986. Amb els acords de Maastricht (1991) i, sobretot, amb la Unió Europea (1993), es consolidà la tendència a la integració política i econòmica. Acabada la II Guerra Mundial, la introducció del sistema de producció socialista transformà les normes de desenvolupament d'Albània, Bulgària, Hongria, Polònia, l'Alemanya Democràtica, Romania, Txecoslovàquia i

Europa Els Meteors, a Grècia

Iugoslàvia. La primera fase planificadora donà importància a la producció industrial pesant, orientada a assentar les bases industrials i d'infraestructura necessàries (especialment transport i energia). Una segona fase comença amb la revitalització del *Consell d'Assistència Econòmica Mútua* (COMECON), que, creat el 1949, no incidí efectivament en el conjunt de les economies socialistes fins el 1962, que foren formulats els principis de la divisió internacional del treball, amb la finalitat d'evitar el doblament inútil de processos productius i d'assignar a cada estat certes especialitzacions beneficioses per al conjunt del bloc. Quatre factors poden ésser citats com a fonamentals en el desenvolupament econòmic europeu a partir de l'any 1945; en primer lloc, la concentració de capitals; en segon terme, l'hegemonia nord-americana des de la fi de la Segona Guerra Mundial; en tercer lloc cal esmentar tots els mecanismes orientats a combatre la tendència decreixent de la taxa de guany; finalment, una quarta característica pròpia del desenvolupament econòmic dels països capitalistes avançats és la constància de la inflació, inclosos els períodes recessius. Durant els anys seixanta hom acordà d'establir a la CEE, amb una participació proporcional a la potència financera de cadascun dels estats membres, una mena d'eurodòlar estable, anomenat ECU (unitat europea de compte), per tal de valorar les transaccions comunitàries. A part les conseqüències monetàries de la inflació, aquesta dóna lloc a fortes mesures de control sobre les rendes personals dins cada estat, mesures que afecten les classes treballadores, especialment als països amb ritme de creixement inferior al mitjà.

Les comunicacions
Europa té un sistema de transports i de comunicacions altament desenvolupat, signe d'una societat industrial i comercial avançada. Els ferrocarrils enllacen els ports europeus amb el respectiu rerepaís i s'estenen des de les capitals i principals ciutats fins a les fronteres internacionals. Els ports marítims s'han modernitzat i ampliat per adaptar-se a la creixent grandària dels vaixells i al volum del comerç marítim. Els més actius d'Europa són els de Rotterdam, Londres i Anvers. En el transport aquàtic interior, les millors vies són el Rin aigües avall de Rheinfeld i el Danubi més avall de Belgrad. A Rússia el Volga és una valuosa via fluvial que enllaça Moscou amb els ports de la mar Càspia.

La GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

La població
Europa és el segon continent per població absoluta (698 milions d'habitants el 1993), després d'Àsia, i el primer per la seva densitat. El seu poblament és molt antic, testimoniati per nombroses fites prehistòriques, i amb constants aportacions asiàtiques, que es mantingueren fins a l'època moderna. Ben aviat es desenvoluparen en diversos indrets grans civilitzacions, però foren les guerres i les epidèmies les veritables protagonistes del moviment demogràfic europeu. Al s XVII, amb els descobriments, s'inicià una nova tendència demogràfica: l'europeïtzació del món, que arribà a assolir una importància decisiva. Al s XIX el manteniment d'unes taxes de natalitat elevades, juntament amb la baixa de la mortalitat, hi provocà uns excedents de població que mogueren una intensa emigració fora del continent. Hom calcula que del 1846 al 1930 emigraren més de 30 milions d'europeus, amb un ritme especialment intens entre el 1891 i el 1920. Aquesta emigració es dirigí sobretot als EUA, a l'Amèrica Llatina i a Austràlia, alhora que es produí un gran moviment dels russos cap a Sibèria, corrent que es prolongà durant molt de temps. El s XX es caracteritzà per grans migracions interiors i per enormes pèrdues demogràfiques, causades per les dues grans guerres, alhora que el model demogràfic modern s'estengué progressivament pels països del sud i de l'est d'Europa i s'iniciaren grans moviments de població interiors i d'immigració, ocasionats per les diferències de desenvolupament econòmic. El model demogràfic modern dóna una baixa mortalitat, però també una natalitat baixa. El repartiment de la població és molt irregular; les màximes densitats (de vegades amb prop de 1 000 h/km²) es troben en una llarga franja que travessa el continent de SE a NW, des d'Ucraïna fins a la Gran

Europa L'arc romà de Tit, a Roma

Bretanya, que inclou més d'un quart de la població total i constitueix l'eix de la vida econòmica del continent. Cap al nord la població minva gradualment, fins a assolir menys de 10 h/km² a les regions forestals boreals, mentre que cap al sud continua més elevada i dispersa, generalment rural, llevat de Catalunya i del Piemont.

Les races
Segons la classificació més generalment admesa les races d'Europa són cinc: nòrdida, baltooriental, àlpida, dinàrica i mediterrànida. Totes cinc pertanyen al grup de races leucodermes (o caucàsiques, segons la nomenclatura dels antropòlegs americans). La raça *nòrdida* es caracteritza per una pell de color blanc rosat, cabell ros o castany clar, llis o bé ondulat, i ulls blaus o grisos. Els nòrdids són molt alts, esvelts i de membres llargs i prims. Habiten principalment a Escandinàvia, Finlàndia, el litoral bàltic, Dinamarca, Països Baixos, el nord de Polònia, Alemanya, França i Bèlgica i a la major part de la Gran Bretanya. La raça *baltooriental* ofereix una pigmentació encara més clara que la nòrdida: pell pàl·lida, ulls blaus o grisos i cabells rossos o d'un ros cendrós. En canvi, l'estatura és menys alta, el cos més feixuc i els membres són més curts. Aquesta raça comprèn les poblacions de l'Europa de l'est, i a Finlàndia i als països bàltics es barreja amb els nòrdids. La raça *àlpida* presenta una pigmentació més fosca, els cabells són negres o castanys i els ulls foscs, de vegades d'un castany clar, però gairebé mai blaus. L'estatura és més aviat baixa i el cos és feixuc i ample, amb membres curts i gruixuts. Els àlpids s'estenen per l'Europa central: el centre de França, Suïssa, el nord d'Itàlia, el sud d'Alemanya, Hongria i el sud de Polònia. Són també de raça àlpida els lapons del nord d'Escandinàvia. La raça *dinàrica* s'assembla molt a l'àlpida. En efecte, els dinàrics són també de pigmentació fosca, però l'estatura és molt més elevada, i els ulls i els cabells són foscs. Els dinàrics s'estenen pels Balcans, el nord d'Itàlia, Hongria i Grècia, i n'hi ha també a Turquia i Armènia. La raça *mediterrànida* és la raça europea de més àmplia difusió, puix que s'estén també pel nord d'Àfrica. Per raó de l'amplitud del territori que cobreix, és també la raça que presenta més varietats, agrupades en dos tipus principals, l'*ibero-insular* i l'*atlantopirinenc*. El primer és representat per individus de pell bruna, estatura baixa i cos esvelt i prim, els ulls són grossos i foscs, i els cabells negres i sovint molt arrissats. Habita a la Península Ibèrica, Occitània, el sud d'Itàlia, les illes de la Mediterrània, sud-est dels Balcans, les regions meridionals de la Rússia europea i el nord d'Àfrica. La varietat atlanto-pirinenca té una alçada superior, cos més robust, i hi són freqüents els ulls blaus o verds i els cabells castanys. Habita als litorals dels estats espanyol, francès i italià, poc o molt barrejats amb els ibero-insulars.

Les ètnies i les llengües
La demarcació geogràfica de les ètnies europees no és sempre fàcil. A l'oest d'una línia Adriàtica-Bàltica solen ocupar espais geogràficament continus, sovint fraccionats per fronteres estatals arbitràries. A l'est, aquest mateix fenomen és agreujat per la presència, a l'interior d'unes ètnies determinades, de nuclis més o menys compactes d'altres ètnies. Agrupades per

famílies lingüístiques, les ètnies de parles indoeuropees constitueixen un total superior al 90%. Les famílies altaica i uràlica, amb el maltès (semítica) i el basc (sense filiació coneguda), componen la resta. Eslaus (el 34%), germànics (el 31%) i romànics o neollatins (el 27%) dominen en la família indoeuropea. La resta comprèn els grups bàltic i celta, les llengües albanesa i grega, d'agrupació distinta, i la parla dels gitanos. A part els *irlandesos* (sense l'Ulster), els celtas constitueixen minories culturalment ignorades: *bretons* (França) i *còrnics*, *manxos* i *escocesos* (Gran Bretanya). Llurs idiomes o han mort (còrnic, manx) o són moribunds (gaèlic, irlandès). Els eslaus ocupen l'est d'Europa. Amb llengua pròpia, hi ha *bielorussos*, *russos* i *ucraïnesos*. *Cosacs*, russoparlants, i *caixubis*, reconeguts, integren també la CEI. L'antiga federació iugoslava comprèn *bòsnio-hercegovins*, *croats*, *montenegrins*, *serbis*, de parla serbo-croata, *eslovens* i *macedonis*. També formaven federació *eslovacs* i *txecs*. Altres ètnies eslaves: els *búlgars*, els *polonesos*, els *mazovians*, els *sòrabs* (*vendes*) i els *pomaks*, búlgars de religió islàmica. Els germànics ocupen el centre, el nord i el nord-est d'Europa. Entre ells, els *anglesos* són l'ètnia que domina l'estat britànic. Les ètnies de parla *alemanya* ocupen, al sud de la línia Aquisgrà-Gruben, tota Alemanya, un sector de la República Txeca (*sudets*), Àustria amb tot el Tirol, Liechtenstein, els cantons suïssos de parla alemanya, Alsàcia i Lorena, Luxemburg (oficialment francoparlant) i les terres d'Eupen-Malmédy i de Waelkenraedt. Els *baix-alemanys* ocupen, al nord de la línia Aquisgrà-Gruben, tota Alemanya. *Islandesos*, *feroesos* (reconeguts per Dinamarca), *danesos*, *noruecs* i *suecs* integren els pobles escandinaus. *Holandesos* i *flamencs* són de parla neerlandesa. Els *frisons* són reconeguts al nord-oest dels Països Baixos. Són ètnies dominants d'un estat neollati *romanesos*, *italians*, *francesos*, *castellans* i *portuguesos*. Són minories *sicilians*, de parla italiana, *sards*, *corsos* (al nord parlen italià, sard al sud), *occitans*, *catalans* (dominants a Andorra i estesos pel sud-est de l'hexàgon i est i nord-est de la Península Ibèrica; n'hi ha un nucli a Sardenya) i *gal·lecs*, al nord-oest de la Península Ibèrica. Itàlia té també minories de parles retoromàniques: *früillesos* i *engadinesos* francoparlants a la Vall d'Aosta, Susa i Cluson. Són pobles d'etnicitat dubtosa *franco-provençals* i *savoians*, de sentiments francesos, i els pobles de l'ex-Gàl·lia Cisalpina, que no parlen dialectes pròpiament italians: *piemontesos*, *ligurs*, *emilians*, etc. Els pobles d'Europa que pertanyen a la família *altaica* són formats per les ètnies que constitueixen Turquia o que es troben disseminades per Rússia: *baixkirs*, *calmucs*, *tàtars* i *txuvaixos*. Els *turcs* dominen a Turquia. La família *uràlica* ocupa espais vastíssims, en general poc compactes, i és molt disseminada. La integren *finesos* i *hongaresos*. Els *lapons* poblen el cercle polar, al nord dels estats noruec, suec i finlandès, que els protegeixen. *Carelians* i *estonians* formen repúbliques, respectivament autònoma de Rússia i independent. A Rússia, també, hi ha els mordvins, al sud-est de Moscou, *txeremis*-*sos*, *votiacs* i *ziriens* (o *komis*) als Urals, més aviat cap al nord, i els *samoïedes* a la costa nord-est. Ètnia tan preciosa com ignorada és la dels *basc*s, sense filiació lingüística coneguda, adossats al golf de Biscaia i segmentats per la frontera franco-espanyola.

LA HISTÒRIA

Prehistòria
Al continent europeu hi han estat trobades restes de les indústries lítiques del paleolític inferior: Clactonià, Abbevil·lià, Acheulià. Per contra, les restes antropològiques anteriors a l'home de Neandertal són escasses: mandíbula de Mauer, corresponent a l'*Homo heidelberguensis*, i cranis de Steinheim, Swanscombe, Fontcheva-de i Saccopastore, l'Aragó i Atapuerca. El paleolític mitjà, d'abans de l'any ~100000 fins al 40000-30000, és més ben documentat. Correspon a les indústries líti-ques mosterianes i a l'home de la raça de Neandertal, del qual hi ha força vestigis fòssils, del centre d'Europa fins a Gibral·tar. Dels volts del 40000 o 30000 i fins cap al 10000 o 8000 hom troba les cultures del paleolític superior, esteses arreu, llevat de la part nord, ocupada pel glaç, amb el primer home clarament *sapiens*, l'home de Cromanyó. La base econòmica fou sempre la recol·lecció i la caça. Una característica especial del paleolític superior de

l'Occident europeu és la quantitat i l'extraordinària qualitat de l'art rupestre. El centre principal d'aquest art de les coves pintades se situa entre la Dordonya i els Pirineus i a la franja cantàbrica de la Península Ibèrica, i tingué el moment màxim durant el Magdalenià. També les manifestacions de l'art s'estenen a l'escultura, amb les figuretes femenines dites *Venus* i amb els gravats damunt plaquetes de pedra o instrument d'os. Els canvis climàtics transformaren les possibilitats de vida durant el període dit *epipaleolític* o *mesolític*. Els instruments de sílex es fan molt petits (microlitisme). El neolític arribà cap al 5000 i es caracteritza per la vida agrícola, els poblats, el descobriment de l'ús dels metalls (coure i bronze), que tingué lloc al Pròxim Orient, repercutí aviat a Europa. Així, durant l'eneolític, o edat del coure, i l'edat del bronze les societats europees del neolític es transformaren. El comerç del metall féu més intenses les relacions comercials a llarga distància. Apareixen els poblats més grans, i sovint fortificats, i es fa general el sistema d'enterrament col·lectiu en coves naturals o artificials, o en monuments megalítics, tombes monumentals.

La cultura grega

Mentrestant naixien a l'Orient mediterrani les primeres altes cultures d'Europa, relacionades amb les del Pròxim Orient, però amb clara personalitat pròpia. La primera és la minoica, de Creta. S'hi troben ciutats, palaus de reis amb caràcter sagrat, primeres manifestacions d'escriptura i art desenvolupat, entre el 2000 i el 1400 aC. La segona és a la Grècia continental, amb centre a l'Argòlida (Micenes). És la primera civilització europea de la qual ha arribat a les posteriors un reflex literari, bé que llunyà, a través dels poemes homèrics la *Illiada* i l'*Odissea*, i cal considerar-la com l'arrel del món grec clàssic. El poble grec des del s VII aC constituí la primera alta civilització desenvolupada que Europa ha produït. Les relacions comercials marítimes, amb establiment de ciutats i factories, portaren les novetats tècniques conegudes pels grecs a moltes zones costaneres de la Mediterrània, des del litoral de la mar Negra fins a la Península Ibèrica, i influïren sobre la creació de diverses cultures de base indígena, fet al qual també col·laborà l'acció —paral·lela— dels fenicis.

L'imperi Romà

Roma representà una nova etapa: després d'haver conquerit la península Itàlica, entre els ss V i II aC, i d'haver dominat la Mediterrània occidental contra Cartago (guerres púniques), l'extensió cap a l'Orient, amb la presa de Grècia i dels estats hel·lenístics, féu que la societat romana esdevingués hereva de la civilització urbana grega, que, transformada, estengué per Europa. Pels volts de l'inici de l'era cristiana el territori dominat pels romans assolí, entre l'Atlàntic i la mar Negra, la línia Rin-Danubi, aproximadament. Roma establí un tipus de vida unificat i trencà les estructures rurals que havien dominat a Europa. Cap a la meitat del s III dC es produí una gran crisi política, econòmica i social, i grups de pobles germànics —francs i alamans— assaltaren la frontera del Rin i aconseguiren de travessar la Gàl·lia i la Península Ibèrica i provocaren grans destruccions. Roma es reféu a la fi del segle, però l'onada expansiva s'acabà. Paral·lelament el cristianisme començà a estendre's entre grans masses de gent. Una segona crisi, a la primera del s V, amb l'entrada d'altres grups de pobles, principalment germànics (ostrogots, visigots, francs, etc), enfonsà l'Imperi, que només es mantingué a la part oriental, amb capital a Constantinoble (imperi Bizantí), mentre que a l'oest s'anaven consolidant nous estats monàrquics, regits per l'aristocràcia germànica.

De la fi de l'imperi Romà a l'imperi Carolingi
Després de la caiguda definitiva de Roma, els pobles bàrbars que senyorejaven l'Occident intentaren la formació d'estats propis. D'aquests estats, els que assoliren més importància foren l'ostrogot (490-540), centrat a Itàlia, el franc, entre el Loira i el Rin, que després ocupà la resta de la Gàl·lia, el burgundi, que dominà la conca del Roine, el visigot d'Hispània i la Gàl·lia del sud, el vàndal del nord d'Àfrica i els set regnes angles i saxons d'Anglaterra. Una nova potència sorgia a Occident: els merovingis. Primer poble bàrbar catò-

lic, inicià una ràpida expansió a costa del regne visigòtic i del burgundi, que desaparegué (534), i de l'ostrogot, que perdé Provença (536). Després d'una etapa de divisions internes, el poder franc renasqué amb els anomenats *majordoms de palau*, que obriren pas a la dinastia carolíngia.

Els dos imperis i les noves invasions

L'expansió franca anava acompanyada de l'extensió del cristianisme, i Carlemany apareixia com a nou defensor de la romanitat (enfront dels bàrbars) i de l'Església; la coronació imperial (Roma, Nadal del 800) ratificà aquesta imatge. L'imperi de Carlemany entrà en decadència a la seva mort. Les lluites successòries de Lluís el Piadós conduïren a la desaparició de l'Imperi i al sorgiment dels futurs estats de França i Alemanya; una altra conseqüència d'aquestes lluites fou el pas del poder de fet a les autoritats locals (comtes) i la impotència davant els atacs dels normands.

L'època feudal i l'expansió de la cristiandat occidental

El fraccionament de l'imperi Carolingi i les lluites entre els regnes resultants, com també les invasions normandes, permeteren als senyors locals d'incrementar llur poder damunt els camperols i de mantenir alhora com a hereditaris els càrrecs administratius; s'establí, així, damunt l'Europa occidental el sistema polític i econòmic feudal, basat en una xarxa de vassallatges, des del darrer cavaller al rei, deguts a la concessió de béns i drets territorials. Alhora, la corona esdevenia electiva entre els grans senyors, tant a França com a Alemanya. Els musulmans, incapços de noves conquestes territorials, duïen a terme una forta pirateria a la Mediterrània occidental. Aparegueren uns nous enemics asiàtics, els hongaresos, que del 889 al 955 organitzaren constants expedicions de saqueig contra Itàlia, França i Alemanya, i també sobre els Balcans, abans d'ésser derrotats el 955. Es crearen territoris defensius (marques) enfront dels eslaus i dels hongaresos. L'expansió cristiana s'aconseguí també enfront dels musulmans. L'èxit de la primera croada i el consegüent domini cristià de la façana oriental de la Mediterrània afavoriren el comerç occidental, sobretot el de les ciutats italianes. Paral·lelament a les primeres croades la reconquesta hispànica féu avanços notables amb la conquesta del regne de Toledo (1085) i de Saragossa (1118) i l'efímera primera conquesta de Mallorca.

La recuperació de les monarquies

L'esmicolament feudal topà amb la persistència de les idees unitàries, sobretot després del renaixement del dret romà i la seva adopció per les corts reials. L'ideal d'unitat mantingut primerament pel papat i l'imperi Germànic deixà pas, després de l'afrontament d'ambdues potències en la lluita de les investidures (1074-1122) i les disputes per al predomini de l'Imperi o el papat damunt l'altre, a la idea dels estats nacionals, amb monarquies fortes que tenen el suport de la burgesia. La primera d'aquestes monarquies nacionals fou la francesa. D'altres regnes potents sorgiren a Anglaterra i a la Península Ibèrica (Navarra, Castella-Lleó, Catalunya-Aragó, Portugal), davant el perill musulmà.

Renaixement, descobriments i predomini hispànic

La caiguda de Constantinoble portà a Itàlia un gran nombre d'intel·lectuals, que el 1453 acabaren d'informar el moviment de valoració i d'imitació del món clàssic grec i romà que hom anomena ***Renaixement***. Al mateix temps, els descobriments geogràfics incrementaven espectacularment el món conegut i la impremta facilitava en gran manera la comunicació de notícies. L'arribada de Colom a Amèrica (1492) i de Vasco da Gama a l'Índia (1497) i la primera volta al món per Elcano (1522) foren seguides de nombroses expedicions de conquesta i exploració a Amèrica, a Insulíndia i a Oceania, en les quals participaren també anglesos, francesos i holandesos. Amb el descobriment d'Amèrica i la reunió en Carles V de les quatre herències de l'Imperi, Borgonya-Flandes, Catalunya-Aragó i Castella, a les quals més tard s'ajuntaren Portugal i el seu imperi colonial, la casa d'Àustria es convertí en la potència hegemònica sobre Europa.

L'hegemonia francesa

L'esforç bèl·lic fet per la casa d'Àustria en defensa dels seus ideals arruinà l'economia hispànica i féu gastar a Europa els tresors obtinguts a les colònies. El predomini europeu passà a les mans de França, mentre Suècia esdevenia una gran potència a l'àrea bàltica, era reconeguda la independència de Suïssa i Holanda i Brandenburg-Prússia esdevenia capdavanter dels estats protestants alemanys. Les revoltes contra l'absolutisme hispànic corresponen a d'altres de semblants a Anglaterra i a Holanda i a la lluita interior de la *Fron-da* a França. Els motius de totes aquestes revoltes i llurs peticions eren molt semblants: queixes contra el pes fiscal, defensa dels drets individuals i participació en la legislació. Triomfants a Holanda i a Anglaterra, establiren la preeminència política de la burgesia.

Equilibri polític i despotisme il·lustrat

Tres grans potències, cadascuna amb alguns estats fidels, dominaven Europa: Anglaterra, amb Holanda i Portugal, França, amb Espanya i Turquia, i Àustria, amb els estats catòlics alemanys, i dues potències que adquiriren importància creixent al llarg del segle: Rússia, sovint aliada d'Àustria, i Prússia, ajudada pels estats protestants alemanys. Mentrestant, Anglaterra anà forjant el seu gran imperi colonial, alhora que explotava econòmicament l'Amèrica espanyola, principalment a través del contraban; d'aquesta forma l'acumulació de capitals i la llibertat política, intel·lectual i empresarial anglesa afavoriren el sorgiment de la **Revolució Industrial**.

La Revolució Francesa. Moviments nacionalistes i independentistes

El moviment determinant de la nova etapa històrica és sens dubte la **Revolució Francesa**, iniciada el 1789, que, a més de posar fi a l'antic règim, facilità i exportà les idees liberals per tot el continent. Totes les burgesies europees reivindicaren constitucions, i, aliades amb la classe obrera incipient, s'insurgiren el 1830 i el 1848. Al mateix temps, el romanticisme desvetllà les consciències, les llengües i les cultures nacionals oprimides. Després dels Estats Units d'Amèrica, les colònies americanes de Portugal i Espanya s'independitzaren durant el decenni del 1820; però poc després s'inicià un nou colonialisme a Àfrica i a Àsia per part de la Gran Bretanya, França, Alemanya, Bèlgica, Rússia i Espanya, colonialisme que era fomentat per la nova burgesia industrial. També el comerç experimentà una transformació radical amb els nous mètodes de transport, el ferrocarril en especial. I els vaixells de vapor transportaren la forçada emigració de prop de 60 milions de persones que durant el s XIX abandonaren Europa. Perquè l'augment demogràfic fou enorme, i la mecanització creixent no permetia de donar feina a la nova classe obrera, que era sotmesa a una cruel explotació i que aviat organitzà els propis moviments sindicals i polítics. Al mateix temps els moviments nacionalistes burxaven dins els estats multinacionals. Primerament foren moviments literaris o culturals, que més tard es transformaren en reivindicacions polítiques.

La Primera Guerra Mundial i la Revolució Russa

Els problemes nacionals en ebullició feren esclatar les guerres balcàniques el 1913, i

Europa Fragment d'un manuscrit francès del s XIV

Europa Marxa dels principals líders nazis a Munic presidida per Hitler (1933)

poc més tard la Primera Guerra Mundial, el 28 de juny de 1914. Els imperis centrals (Alemanya i Àustria) s'enfrontaren amb França, la Gran Bretanya i Rússia. En el front de l'est, la situació dels russos era la més compromesa, i l'oposició liberal i socialista se'n valgué per a enderrocar Nicolau II. El líder socialista Kerenskij assumí el poder durant sis mesos del 1917, però a la tardor d'aquell any els bolxevics, dirigits per Lenin i Trockij, feren la Revolució d'Octubre. Rússia, després d'això, signà la pau per separat reconeixent la independència de Lituània, Letònia, Estònia, Polònia i Finlàndia. Un cop signada la pau de Brest-Litovsk amb els russos, els alemanys concentraren llurs tropes a l'oest, però els EUA decantaren la balança a favor dels aliats occidentals. L'armistici fou signat l'11 de novembre de 1918.

Entre les dues guerres mundials. Règims dictatorials

La guerra havia deixat arruïnades no sols les economies dels vençuts, sinó també les dels guanyadors. La crisi econòmica i social afavorí la implantació de règims dictatorials en una sèrie d'estats europeus. Ho inicià Mussolini a Itàlia el 1922; seguien Primo de Rivera a Espanya el 1923, Alexandre I a Iugoslàvia el 1929, Salazar a Portugal, que assumí el poder el 1928 i l'any 1933 proclamà l'Estado Novo, Hitler a Alemanya el 1933 i Metaxas a Grècia el 1936.

La Segona Guerra Mundial
La fi d'una guerra quasi enllaça amb la nova conflagració mundial. Abans, però, hi hagué el signament de dos pactes fonamentals: l'anomenat *d'Acer* entre Hitler i Mussolini, el 22 de maig de 1939, i un altre de posterior entre l'URSS i Alemanya, de *no-agressió*. Aquest, a més, tenia una clàusula secreta per a repartir-se Polònia. El pacte fou signat el 22 d'agost de 1939, i el primer de setembre posterior Polònia era envaïda pels nazis i era dut a terme el que estava estipulat. La Gran Bretanya i França declararen la guerra a Hitler per defensar els polonesos, però les tropes d'aquest començaren a avançar victoriosament. Al cap de poc (1940) ocuparen Dinamarca, Noruega, Holanda, Bèlgica i França. Mentrestant, Itàlia ocupava part de Iugoslàvia i proclamava rei d'Albània el monarca italià. Poc després, l'any 1941, els alemanys envaïren l'URSS i n'ocupaven la zona europea. Però aquests foren els darrers èxits, perquè els EUA havien estat atacats pel Japó (desembre del 1941), col·laborador i membre del pacte d'Acer, amb la qual cosa l'enorme potencial nord-americà entrà en lluita. I es produí el desembarcament aliat a Sicília i la destitució de Mussolini (1943). Mentrestant, les forces russes guanyaren la batalla de Stalingrad, i més tard s'obrí un nou front després del desembarcament a Normandia. L'exèrcit hitlerià es rendí incondicionalment el 7 de maig de 1945 a Reims.

L'Europa dels blocs. Moviment europeu
Restà dividida tot Europa, puix que tant les tropes russes com les nord-americanes ja no abandonaren més els diferents estats europeus i, cosa més greu, no dubtaren ambdues a intervenir en llurs afers interns utilitzant fins i tot les armes per a mantenir el *statu quo*. El 1975 se signà a Hèlsinki el que pretenia ésser una carta magna de les relacions europees. Les acusacions de violació sistemàtica de l'acta d'Hèlsinki feren que la *Conferència sobre la Seguretat i la Cooperació a Europa*, reunida a Belgrad en 1977-78 i a Madrid en 1980-83, esdevingués una cambra de conflicte sistemàtic entre els blocs socialista i capitalista. L'URSS, a nivell intern, durant els anys setanta no conegué pas uns resultats econòmics gaire falaguers. Això donà lloc a un procés de reformes i a l'obertura dels seus mercats vers l'Occident. La implantació de la *perestrojka* a la Unió Soviètica (1985) afavorí aquest procés disgregador que a la fi portà, entre el 1989 i el 1991, a la desaparició del bloc de l'Est i dels mateixos règims comunistes. Les repúbliques de la Unió Soviètica decidiren de dissoldre l'estat per tal de formar (1992) una Comunitat d'Estats Independents. Altrament, la desfeta del règim comunista a la República Democràtica Alemanya possibilità la reunificació alemanya l'any 1990. La desaparició del pacte de Varsòvia (1991) representà la fi de la política militar defensiva basada en l'existència dels dos blocs. Com a conseqüència de la desaparició del bloc comunista, i després de la

Eva Detall de la decoració pictòrica de l'absis central de l'església de San Martí Sescorts, conservada al Museu Episcopal de Vic

Fragment d'un pergamí copte que reproduïx l'Evangeli segons Lluc

celebració de les primeres eleccions lliures, l'1 de gener de 1993 Txecoslovàquia se separà en dos estats independents: la República Txeca i Eslovàquia. D'altra banda, durant els anys vuitanta i noranta, les diverses repúbliques que integraven Iugoslàvia posaren en entredit la unitat de la federació vertebrada al voltant de Sèrbia. Les tensions desembocaren en enfrontaments armats i en la declaració d'independència d'Eslovènia, Croàcia, Bòsnia i Hercegovina i Macedònia.

Europa, Picos de Massís de la serralada Cantàbrica, el tercer de la Península Ibèrica per la seva altitud. Constitueix un gran bloc calcari, limitat per la vall del Sella a l'oest i del Deva a l'est, amb cims per sobre dels 2 500 m.

eutanàsia *MED/DR* Mort provocada, sense sofriments, amb mitjans adequats. La doctrina penal és dividida, quant a la seva licitud. En la majoria d'estats constitueix un delicte, però en alguns altres rep un tracte benèvol. A l'estat espanyol és compresa en la figura de l'homicidi consentit, i en pot ésser atenuada la responsabilitat quan és executada per motivacions de pietat o de compassió.

Eva Segons el *Gènesi*, la primera dona, creada per Déu a partir de la costella d'Adam, mare de Caïn, Abel i Set. El nom hebreu d'Eva (*Havva*), que significa ‘donadora de vida’, fa referència a la fecunditat. Eva ha estat l'única figura de nu femení individualitzada dins l'art cristià.

Evangeli *CRIST* Cadascun dels quatre primers llibres del Nou Testament on és contingut el missatge cristià. La proclamació evangèlica fou feta, al principi, de viva veu per mitjà de la catequesi. Aquesta primera predicació fou recollida aviat per escrit, i la llengua emprada era l'arameu. Posteriorment diverses tradicions i successius conjunts redaccionals anaren sorgint dins les distintes comunitats cristianes. Entre els diversos “evangelis” que aparegueren al s I n'hi hagué quatre que s'imposaren oficialment dins l'Església, la qual els reconegué com a canònics: l'Evangeli segons Marc, l'Evangeli segons Lluc, l'Evangeli segons Mateu i l'Evangeli segons Joan.

Evangèlica, Església Conjunt de les confessions cristianes eixides de la ***Reforma*** esdevinguda al s XVI, i que inclou les principals branques del protestantisme tradicional: luterans, calvinistes, presbiterians, metodistes, baptistes, germans i d'altres. Llur doctrina comuna s'identifica amb el moviment religiós més conegut amb el nom de *protestantisme*. La pràctica cultural evangèlica implica un retorn radical a la simplicitat litúrgica de l'Església primitiva i consisteix en la lectura pública de la Bíblia, l'homilia, la celebració de la Cena, la pregària i el cant comunitari.

Everest Muntanya de l'**Himàlaia**, la més alta del món, situada en una regió fronterera entre el Tibet i el Nepal. Hom li calcula una altitud de 8 848 m. Després de diversos intents, el cim fou finalment vençut per Edmund Hillary i el xerpa Tensing, com a membres d'una expedició britànica, el 29 de maig de 1953.

evolució *BIOL* Procés segons el qual els éssers vius s'han originat els uns dels altres per descendència i canvis. Conseqüència de l'evolució és la transformació de les espècies en el curs del temps. Actualment s'accepta que la vida mateixa s'ha originat per evolució. Hom troba concepcions evolutives ja en alguns filòsofs grecs, però fins al s XIX hom no arribà a una formulació científica del concepte d'evolució. Per llurs idees en aquest sentit es destacaren J.de Monet, cavaller de Lamarck (1744-1829), i Ch.Darwin (1809-1882), cadascun dels quals formulà una teoria general de l'evolució, basada en un mecanisme evolutiu diferent. L'estudi de l'evolució biològica té dos aspectes que es complementen: el procés evolutiu en si i el dels mecanismes i de les causes de l'evolució. L'estudi del procés evolutiu tracta de la gènesi dels organismes i llurs transformacions successives, i té com a base principal les dades que aporta la paleontologia. Els mecanismes i les causes de l'evolució són objecte d'una branca de la genètica, la genètica evolutiva, que té com a base principal la genètica de poblacions, puix que el procés de l'evolució té lloc al nivell de la població. Fins a la dècada dels seixanta hom admetia com a més escaient la teoria sintètica

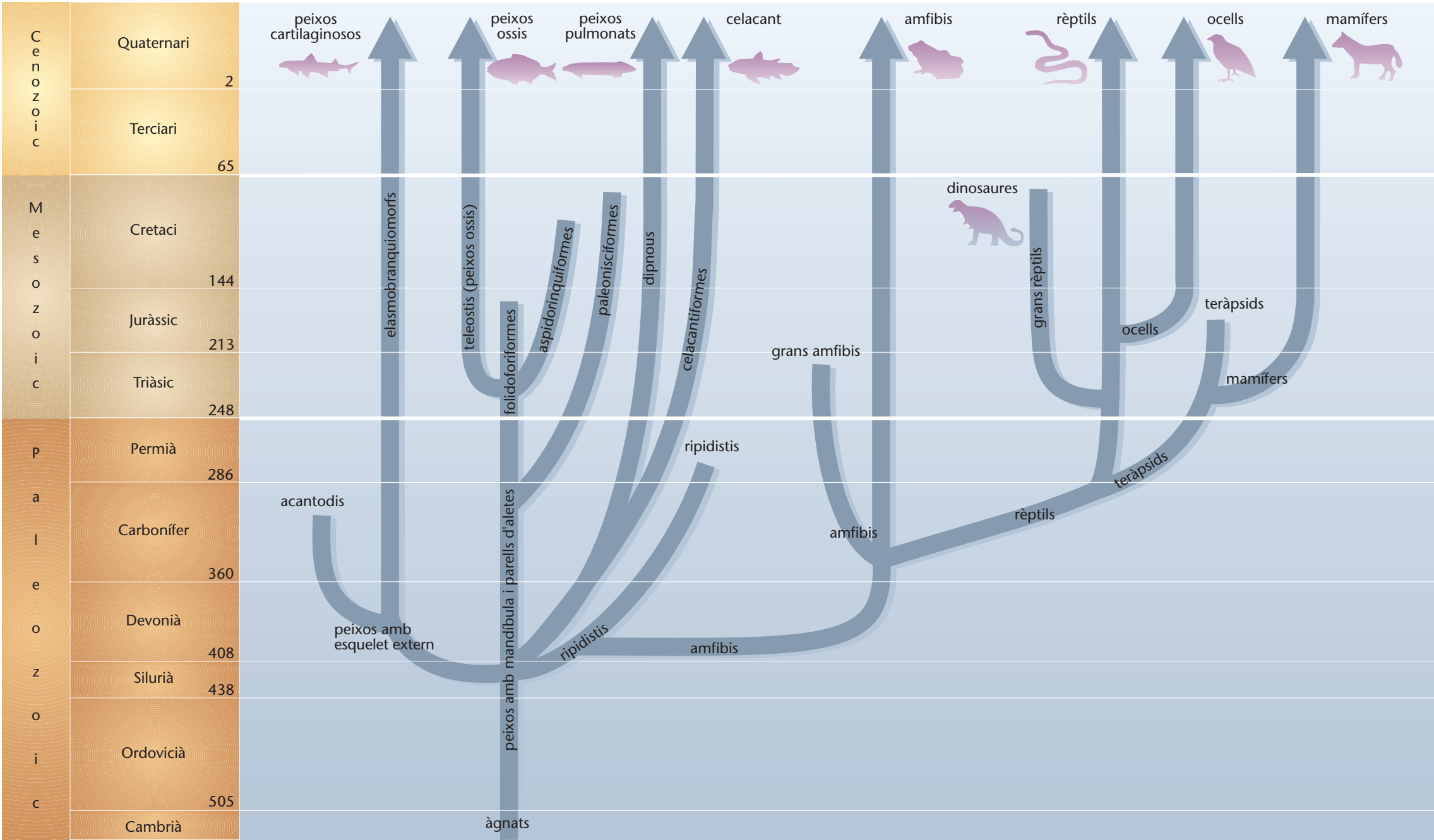
de l'evolució que recollia les dades que aportaven les diverses ciències biològiques i paleontològiques, segons les quals la *selecció natural* n'era el motor principal. Actualment, però, es discuteix si tota l'evolució respon als mecanismes proposats per la teoria sintètica, o bé cal considerar-ne també d'altres.

excavació *ARQUEOL* Tècnica d'exploració sistemàtica del subsòl per a l'obtenció de dades arqueològiques. Fins a les acaballes del s XIX, les excavacions arqueològiques responien solament a l'afany d'aconseguir peces per a nodrir les col·leccions d'art de la majoria dels museus. Actualment hom es preocupa més de la reconstrucció del passat històric; així, les excavacions modernes procuren un rigor en la determinació i l'estudi de les estratigrafies i de la dispersió dels materials.

excomunió *DR* Censura que exclou un fidel de la comunió eclesial i sacramental. El dret canònic distingeix l'excomunió *latae sententiae*, aplicada pel sol fet de cometre un mancament determinat, previst pels cànons, i l'excomunió *ferendae sententiae*, que requereix un judici previ. Actualment encara és usada per als protestants a les Esglésies reformades d'observança calvinista.

excretor, aparell *BIOL* Conjunt d'òrgans encarregats d'extreure del cos dels animals els productes finals del catabolisme cel·lular. En els organismes d'una sola cèl·lula, com els protozous, l'excreció és feta pels vacúols pulsatius i per difusió des de la superfície cel·lular. En els espongaris i celenteris els productes del catabolisme són llençats a l'exterior per cadascuna de les cèl·lules. En els altres grups els diferents tipus de **ronyons** deriven d'una estructura primitiva anomenada *arquinefre*, que consisteix en dos conductes que s'estenen al llarg del celoma. Aquests celomoductes reben un conjunt de *túbuls renals* o de Malpighi, *nefrons* o *nefridis*, col·locats metamèricament i encarregats de filtrar la sang i fabricar l'orina; aquest tipus d'aparell primitiu és present en els anèl·lids i els artròpodes. En els àgnats, els peixos i els amfibis adults, la part anterior i l'arquinefre desapareix i dóna lloc a un *ronyó* que és un *opistonefre* per concentració de diversos túbuls renals i deixa la part anterior dels conductes primitius a l'aparell reproductor, en els mascles. En els rèptils, ocells i mamífers, el ronyó dels adults és un *metanefre*, encara més posterior i amb molts nefridis concentrats. El primitiu conducte de l'arquinefre o conducte de Wolf hi és ja solament un conducte sexual, mentre que s'originen els nous conductes excretors, o *urèters*, que van a desembocar a la cloaca, excepte en els peixos teleostis, que van directament a l'exterior, i en els mamífers, que desembiquen a la *bufeta urinària* i, des d'aquesta, per la *uretra*, a l'exterior.

excursionisme *ESPORT* Exercici i pràctica de fer excursions. L'activitat excursionista nasqué al s XVIII com a manifestació de les idees filosòfiques, artístiques i científiques que preconitzaven el contacte amb la natura. Més tard, la pràctica excursionista es dividí en dues grans tendències: l'una, dedicada a les excursions de muntanya (*muntanyisme*), que donà lloc a la creació d'entitats i clubs excursionistes; l'altra, de tipus comercial i cada dia més estesa, consistent a participar en viatges organitzats i amb itineraris concrets. Als Països Catalans, i especialment al Principat, l'aparició de l'excursionisme és essencialment fruit de l'anhel de coneixença, d'estudi i d'estima de la pròpia terra que desvetllà la Renaixença. Aviat geòlegs, historiadors, filòlegs, geògrafs, botànics, folkloristes, etc, empengueren viatges i recerques sobre gran nombre d'aspectes del país. El procés culminà amb la creació de la primera entitat excursionista d'importància, a Barcelona: l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (1876). Discrepàncies de criteri originaren una nova societat: l'Associació d'Excursions Catalana (1878), però el 1890 hom les fusionà totes dues en una de sola: el Centre Excursionista de Catalunya. L'excursionisme influí directament sobre la producció literària catalana: el millor exemple d'aquesta influència és el *Canigó* de Jacint Verdaguer (1886). També contribuí al millorament de la cultura i de la llengua, la catalogació i la salvació de monuments històrics (restauració de Ripoll el 1886), la creació de biblioteques i museus, etc.

exegesi *BÍBL* Disciplina teològica que estudia científicament la **Bíblia**. L'exegesi se serveix de ciències auxiliars (filologia, crítica literària, crítica històrica, arqueologia, etc) i els seus principis són elaborats per l'hermenèutica.

exèrcit *MIL* **1** Conjunt de les forces armades d'un estat. Hom en pot enfocar la història des del punt de vista tècnic de l'armament, de l'art de la guerra, de les relacions entre organització militar i organització social, de la influència de l'exèrcit en l'estat. A certes èpoques que els exèrcits han estat pagats amb terres (feus) han succeït èpoques que han estat pagats amb diners (soldada) o no han estat pagats (el combatent es refeia del producte del botí). A certes èpoques les estructures de l'exèrcit s'identificaven plenament amb les de la societat, i en altres hi havia una profunda desharmonia entre les unes i les altres. Els estats han procurat de tenir, o bé un exèrcit com més de masses millor, en què el cost de mantenir tants soldats és parcialment compensat despenent el mínim en cadascun d'ells, o bé un exèrcit petit foguejat i especialitzat; les raons d'una preferència o una altra solen ésser de tipus demogràfic i econòmic. En tot estat han coexistit sempre dues menes d'exèrcit, com a institucions diferents o com a parts d'una mateixa institució: per a l'exèrcit de conquesta, de campanya llunyana, i també per a les missions de repressió interior, hom ha considerat òptims els soldats molt foguejats, professionals, si és possible vitalicis, millor voluntaris ben pagats, estrangers o nacionals desarrelats. D'altra banda, per l'exèrcit de defensa del propi territori, han estat considerats òptims els paisans militaritzats provisionalment pel servei obligatori, naturals de la terra per la qual lluiten. La introducció d'aquest servei obligatori topà sovint amb resistència. De fet, aquestes dues formes d'exèrcit han coexistit, bé que l'una o l'altra, per la seva més gran importància momentània, pot ésser l'única que es destaquï. **2** Cadascuna de les dues o tres organitzacions que componen les forces armades d'un estat. La divisió més usual és la que comprèn l'exèrcit de terra, l'exèrcit de l'aire i l'armada.

exfoliació **1** *GEOL* Capacitat o tendència que tenen les roques a trencar-se amb més facilitat al llarg d'uns plans paral·lels. L'exfoliació de les roques és afavorida per una disposició determinada de les partícules minerals, relacionada amb les superfícies paral·leles, formades mecànicament. Els minerals més típics són els de la família de les miques, amb una exfoliació

evolució dels vertebrats i la seva diversificació al llarg dels temps geològics mesurats en milions d'anys

explotació minera de Síria (Bages)

molt marcada, que facilita l'exfoliació de les roques que les contenen. **2** *METAL·L* Defecte que presenten certes peces metàl·liques laminades caracteritzat pel fet de desfer-se en làmines. És deguda a la presència d'arrugues superficials que no arriben a soldar-se.

existencialisme *FILOS* Moviment filosòfic que hom pot caracteritzar, més enllà de la diversitat de formes en què es manifesta, per l'afirmació que l'existència és prèvia, almenys ontològicament, a l'essència. Com a corrent filosòfic, l'existencialisme sorgí entre les dues guerres mundials, però es desenvolupà, sobretot, durant els anys quaranta i els anys cinquanta, i trobà en la literatura (J.P.Sartre, A.Camus) el mitjà d'una ràpida expansió que el féu aviat corrent dominant. Hom pot presentar dues aportacions fonamentals com a pròpies de l'existencialisme. D'una banda es destaca la decidida negativa a considerar l'home com a exemple o realització concreta d'una idea d'humanitat o d'una natura essencial (negació d'una essència fixa i immutable de l'home). D'altra banda, és important la nova comprensió que l'existencialisme donà al fet de l'existència, en contraposar aquesta àdhuc al mateix concepte d'ésser. L'existencialisme referma en principi la primacia de l'home en el cosmos, la seva llibertat davant l'ésser de la realitat donada, la seva responsabilitat i la seva darrera solitud. Més enllà de les seves formes extremes, l'existencialisme ha influït decisivament en tota la filosofia contemporània, com també en la mateixa teologia cristiana.

Èxode Nom del segon llibre del Pentateuc, on és narrada la sortida d'Israel d'Egipte. L'èxode del grup d'israelites és datable d'entre els ss XIV i XIII aC. L'obra gira entorn de dos fets: l'alliberament del poble de l'esclavitud egípcia sota el comandament de Moisès i l'aliança del Sinaí.

exorcisme *RELIG* Ritu o pregària per a conjurar els mals esperits i fer-los sortir d'aquell que n'està posseït. Antigament els exorcistes rebien, amb aquest fi, l'exorcistat, convertit més tard en simple grau per a arribar al presbiterat; en la legislació eclesiàstica vigent és prohibit de fer exorcismes sense una especial delegació del bisbe propi.

expansió **1** *FÍS* Augment de volum que experimenta un fluid en disminuir la pressió que suporta. L'expansió és *reversible* si es produeix mitjançant variacions infinitesimals de pressió. En cas contrari l'expansió és *irreversible*. **2** **expansió de l'Univers** *ASTR* Hipòtesi d'una expansió

evolutiva de l'Univers, que es deriva del model del Big Bang i que és sustentada per l'observació de la recessió de les galàxies. Fou descoberta per E.Hubble el 1929. La confirmació que l'Univers experimenta aquesta expansió depèn del mesurament de la densitat de matèria de l'Univers i de si aquest és obert o tancat. **3** **expansió dels fons oceànics** *GEOG* Augment de la superfície dels fons oceànics per aportació de materials magmàtics profunds a través de les dorsals oceàniques, els quals s'incorporen a l'escorça oceànica. L'aportació de nous materials allunya els més antics de la dorsal i a mesura que l'oceà s'eixampla els continents es desplacen. La formació d'escorça oceànica és compensada per una destrucció de litosfera a les zones de *subducció*.

explosiu *QUÍM* Substància o mescla de substàncies capaces de produir una *explosió* (reacció química fortament exotèrmica). La reacció explosiva pot ésser d'*oxidació-reducció* o bé produïda per un grup *explosòfor*. Els xinesos foren els primers a emprar un explosiu: la *pólvora negra*. Posteriorment foren utilitzats el *fulminat de mercuri*, la *nitrocel·lulosa*, la *nitroglicerina*, la *dinamita* i la *pólvora blanca*. A la Primera Guerra Mundial s'estengué l'ús del *trinitrotoluen* (TNT), descobert el 1902, molt usat també durant la Segona Guerra Mundial. Actualment, segons les característiques de l'explosió, hom classifica els explosius en *deflagradors* o *propulsors*, si l'explosió és una deflagració, o en *detonadors* o *trencadors*, si és una detonació.

explotació **1** *ECON* Conjunt d'instal·lacions i activitats aplicades al funcionament d'una empresa agrícola o, per extensió, industrial, al llarg de tot el procés de producció i comercialització. Segons la destinació dels productes obtinguts, les explotacions poden ésser *autàrquiques*, si produeixen exclusivament per permetre la vida dels propietaris i treballadors, o *comercials*, si són destinades al mercat i a l'obtenció de beneficis. Segons la vinculació dels treballadors a l'explotació i, concretament, a les terres, les explotacions poden ésser directes o indirectes. En les *directes* el treballador és també propietari de les terres i, per tant, de l'explotació. Quan la propietat i el treball d'una explotació recauen en persones diferents, s'anomenen *indirectes*. Les explotacions poden tenir caràcter col·lectiu, i llavors és freqüent que l'estat en sigui el propietari, o caràcter cooperatiu, com en el cas del kibbutz d'Israel. **2** **explotació minera** *MIN* Conjunt d'instal·lacions disposades a fi d'explotar un jaciment mineral. Entre els principals tipus d'explotació minera cal

destacar: *l'explotació subterrània*, que és l'emprada en les mines i, *l'explotació a cel obert*.

expressionisme *ART/LIT/CIN/MÚS* Moviment artístic-literari desenvolupat a Alemanya i en l'àmbit centreuropeu entre el 1905 i el 1933. Com a escola representa la consciència d'un estat col·lectiu d'inseguretat i temor produïts pels canvis i esdeveniments que s'anaven succeint en el país. Té lligams amb el barroc i el romanticisme alemanys, i ideològicament representa la voluntat de l'artista de dominar el món exterior, expressant-lo a través d'idees abstractes i prescindint de l'anàlisi dels fets reals. Manifesta una visió pessimista de la societat, alhora fa un elogi de la fol·lia, la mort i la desesperació. L'expressionisme literari té com a trets comuns la distorsió sintàctica, la deformació d'ambients i el recurs de l'expressió d'idees abstractes com a mitjà per a manifestar les tensions espirituals. En la poesia el tema és la solidaritat universal, l'odi a la guerra, el sentiment de la tragèdia i un pacifisme que es féu revolucionari. L'expressionisme plàstic fou influït pel literari i restà vinculat als corrents sintetistes i al *modern style*. El noruec Edvard **Munch**, amb la pintura *El crít*, és el màxim exponent d'aquesta tendència, plasmada en deformacions formals i en la dissolució dels colors. A França, l'expressionisme començà com una reacció a l'impressionisme i a l'obra de Cézanne o de Seurat, es concretà en l'obra de Georges Rouault, Suzanne Valadon, Maurice Utrillo, el Picasso jove i els *fauves*, i es nodrí amb l'obra dels emigrats jueus J.Pascin, M.Kisling, Ch.Soutine, M.Chagall i A.Modigliani i l'etapa 1934-38 de J.Miró. Però on l'expressionisme es desenvolupà com a fenomen col·lectiu. L'expressionisme s'expandí pels EUA (1908) gràcies a les exposicions de l'*Ash Can School* i a l'obra de Ben Shahn i Ivan Albright. A Mèxic (1921), quan hi tornaren D.Rivera i D.A.Siqueiros d'Europa i J.C.Orozco dels EUA, crearen l'escola muralista expressionista. Després de la Segona Guerra Mundial fou creat un nou expressionisme en l'obra d'E.J.Goerg i F.Gruber, en el corrent miserabilista de Bernard Buffet o en el surrealista de B.Balthus. En l'art català algun crític ha situat l'obra d'Isidre Nonell dins aquest moviment; d'altra banda, una bona part de l'obra de Xavier Nogués té un curiós paral·lelisme amb la de certs artistes de l'expressionisme alemany. En el cinema, l'expressionisme començà a manifestar-se amb *Das Kabinett des Doktor Caligari* ('El gabinet del doctor Caligari', 1920), de Robert Wiene, que donà origen a una escola cinematogràfica caracteritzada per la importància de les decoracions i de la il·luminació, per un estil interpretatiu estilitzat i per una temàtica constituïda per qüestions fantàstiques o terrorífiques. Els grans mestres de l'expressionisme alemany foren F.W.Murnau, Fritz, Robison i G.W.Pabst. En música, l'expressionisme es manifestà en l'obra d'Arnold Schönberg, d'Alban Berg i d'Anton Webern. Aquests s'interessaven més per l'expressió i pel gest que per l'aspecte formal del llenguatge. Prescindiren de la tonalitat com a principi constructiu i utilitzaven els instruments en funció del propi timbre.

extintor *TECNOL* Aparell que serveix per a apagar un començament d'incendi. Generalment és cilíndric, metàl·lic i de capacitat molt variable (des de menys d'un litre fins a alguns centenars de litres). Alguns extintors es posen en funcionament quan la temperatura sobrepassa un cert valor.

Extremadura Comunitat autònoma de l'estat espanyol situada a la meitat W de la Meseta septentrional (41 634 km²; 1 061 852 h [1991]). Administrativament comprèn les províncies de Càceres i Badajoz. La capital és Mèrida.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

El sector nord comprèn els vessants meridionals del Sistema Central, que la separa de Castella i Lleó. Al sud, els blocs de la Sierra Morena separen Extremadura de la depressió del Guadalquivir. El clima és continental, atenuat per la proximitat de l'oceà. La temperatura mitjana del gener és de 7-8°C, i la de juliol, de 25-28°C; les pluges oscil·len entre els 474 i 841 mm anuals. La vegetació és en gran part de tipus mediterrani, amb abundància d'alzines i sureres. A les muntanyes, de caràcter més o menys atlàntic, hi ha bosc caduci-

Mapa físic d'Extremadura

foli de roure reboll i plantacions de castanyers. El Tajo i el Guadiana en constitueixen els eixos fluvials principals.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA Extremadura és una regió eminentment agrícola, caracteritzada per la concentració de la propietat territorial en grans explotacions, sobretot al sector de Càceres i per l'abundància de l'agricultura extensiva poc mecanitzada. Hi ha també grans deveses emprades com a pastures i per l'explotació forestal. La major part dels conreus són de secà, ja que el regadiu ocupa només el 14% de les terres de conreu. Les pastures són molt importants (més del 50% de les terres aptes per al conreu) i són aprofitades per ramats d'oví i de boví. La mineria és escassa; hi ha alguns jaciments de plom, magnetita i estany. Tampoc no s'ha assolit un desenvolupament industrial considerable. El gruix de la indústria es concentra al sector alimentari (especialment en la transformació dels productes del camp) i en el tèxtil. Pel que fa a la distribució de la població per sectors, és encara molt important l'agricultura (21,1% el 1992), la indústria (9,6%) és molt feble, la construcció assoleix una certa importància (12,8%) i els serveis ocupen actualment la major part de la població (56,5%).

LA GEOGRAFIA HUMANA

Escassament poblada, Extremadura només assoleix els 16,5 h/km² (1991), densitat molt inferior a la mitjana estatal. A partir del 1950 la regió es despoblà, procés accelerat durant el 1960 i el 1970.

Durant els vuitanta i els noranta la tendència ha estat a la disminució de l'emigració, bé que hom no ha pogut deturar-ne veritablement la caiguda. Els emigrants es dirigeixen fonamentalment vers Madrid, Barcelona, el País Basc, França i Alemanya. Les diferències a nivell comarcal són prou importants, ja que les zones muntanyenques pateixen un seriós procés de despoblament, mentre que les zones de regadiu i els centres urbans tendeixen a tenir una població estable o fins i tot en augment.

LA HISTÒRIA

A l'època romana la regió formà part de la província de Lusitània. Al principi del s VIII caigué en part sota el domini sarraí. Després, Badajoz passà a poder dels àrabs, i el 1169 fou efimerament conquerida pel rei de Portugal. Alfons VIII de Castella conquerí Plasència (1198), i Alfons IX reconquerí una gran part del territori: Càceres, Mèrida, Badajoz i Montánchez (1227-30). El regne de Lleó repoblà la regió i atorgà grans extensions de terres als ordes militars, fet que provocà grans litigis amb les ciutats al s XIII. El 1297 hom fixà les fronteres amb Portugal, país que, tanmateix, féu nombrosos intents per conquerir el país al s XIV. A la segona meitat del s XVIII el problema agrari s'agreuà força, sobretot a causa de la Mesta, que hagué d'ésser doblegada per Carles III. En produir-se la guerra contra Napoleó, hom lluità principalment per la possessió de Badajoz que restà en poder francès del 1811 al 1812. El 1833 el territori restà dividit en les dues províncies actuals, corresponents a l'antiga divisió de Baixa i Alta Extremadura. Durant el s XIX l'emigració fou constant, a causa de la manca de terra i d'indústria, situació que s'ha mantingut fins al s XX. Durant la guerra civil de 1936-39, Extremadura restà gairebé des del principi en mans del govern de Burgos. El 1983 Extremadura obtingué l'estatut d'autonomia.

extremeny *LING* Subdialecte del *lleonès* parlat a Extremadura. Les seves característiques més generals són: elevació tonal i allargament de les síl·labes tòniques, aspiració de la *f-* (*jumo*, ‘fum’), illots esparsos de les sonores [z] i [ʒ] ([káza] ‘casa’, [bedíno] ‘vei’), ús de l'article davant el possessiu (*el tu padre*), incoatius en *z* (*creza*, ‘creixi’) i imperatius en *-ai* (*echai*, ‘tireu’), etc.

Extrem Orient Nom donat al conjunt de països situats a l'est del continent asiàtic, banyats per l'oceà Pacífic: extrem oriental de Sibèria, la Xina, Corea, la península de la Indo-xina, el Japó, Formosa i les Filipines.

extrusió *INDÚST* Procés de transformació d'un material suficientment plàstic que hom obliga a passar, sotmetent-lo a una certa pressió, per un o més broquets o file-res als quals hom dóna la forma desitjada. En el camp dels polímers hom l'aplica als materials termoplàstics, especialment als PVC, polietilè, poliestirè, polipropilè, poliamida i alguns derivats cel·lulòsics, i hom n'obté tubs, barres, films i perfils diversos. En metal·lúrgia hom l'aplica a l'alumini (i als seus aliatges), al llautó, al bronze i al cupro-alumini. Començà a aplicar-se àmpliament a la producció de diferents tipus d'aliments a partir dels anys setanta.

Eyck, Jan van (Maaseyck ~1390 — Bruges 1441) Pintor flamenc. La seva obra de transició representa la culminació de l'art de l'edat mitjana i l'inici de la pintura renaixentista. Visqué a l'Haia (1422-24), a la cort de Joan de Baviera, comte d'Holanda, i a Bruges (des de 1425), cridat per Felip III, duc de Borgonya, per a qui treballà com a pintor de cort. En aquesta primera època, realitzà miniatures i les dues taules de la *Crucifixió* i del *Judici Universal* (a Nova York). El 1433 acabà *L'home del turbant*, i el 1434 *El matrimoni Arnolfini* (ambdues a Londres). Les darreres obres de van Eyck ja són l'afirmació i la conquesta de valors ambientals, de la llum i de l'atmosfera. Les seves obres tingueren gran influència en la pintura del s XV i àdhuc del s XVI.

Eyre Llac salat d' Austràlia, a l'estat d' Austràlia Meridional (8 800 km²). És situat 12 m sota el nivell del mar, a la secció sud de la depressió central australiana. L'Eyre forma la conca endorreica més gran del país, de la qual formen part nombrosos rius; situat, però, a la regió australiana de més aridesa, els cursos d'aigua hi són intermitents i escassos.

F

Capital quadrada romana

F

Uncial

f

Minúscula carolina

Ff

Gòtica textura

Ff

Romana antiga humanística

Ff

Cursiva humanística

Ff

Romana transicional del barroc

Ff

Romana moderna neoclàssica

Ff

Egípcia

Ff

Pal sec

Ff

Fabra i Poch, Pompeu (Gràcia, Barcelona 1868 — Prada, Conflent 1948) Gramàtic i lexicògraf. Estudià la carrera d'enginyer industrial, i ocupà una càtedra de química a l'escola d'enginyers de Bilbao, on residí durant deu anys (1902-11). Amb tot, de molt jove, s'afermà en ell la decisió de dedicar-se a l'estudi del català i a la difusió de la correcció de la llengua. Formà part de L'Avenç i tingué una participació destacada en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906). La *Gramática de la lengua catalana* (1912) és la seva obra més sòlida des d'un punt de vista lingüístic. Cridat per Prat de la Riba, es traslladà a Barcelona, on fou nomenat professor a la càtedra de català i membre de la secció filològica (1911) de l'Institut d'Estudis Catalans, de la qual més tard fou president (com ho fou també de l'Institut); tingué a càrrec seu, encara, la direcció de les oficines lexicogràfiques del mateix Institut. En el *Diccionari general de la llengua catalana* (1932), concebut com el canemàs del futur diccionari de l'Institut, recollia el vocabulari indispensable. El 1939 s'exilià, i residí a París, Montpeller i Prada (Conflent).

Fabra i Ribas, Antoni (Reus 1879 — Cambrils de Mar 1958) Dirigent socialista. Estudià filosofia i lletres i dret a Barcelona. Aprofità el segon congrés de la Solidaritat Obrera (1908) per a reorganitzar la Federació Socialista Catalana i fer aparèixer el setmanari “La Internacional” (1908-09). Posteriorment residí a París i s'allunyà definitivament de les tasques organitzatives del PSOE. De nou a Espanya, fou funcionari de l'Institut de Reformes Socials (1920-23) i representant a Espanya de l'Organització Internacional del Treball. Durant la República, després d'ésser diputat a corts i director general del treball (1931-32), se n'anà a Ginebra per treballar en l'OIT i prop de la Societat de Nacions. Tornà a Espanya el 1950, i redactà unes valuoses memòries sobre la Setmana Tràgica.

fàbrica **1** *CONSTR* Conjunt de les parets d'un edifici. Aquest terme és emprat especialment per a indicar-ne la natura: *fàbrica de totxo massís*, *de maó vist*, *de totxana*, etc. **2** *INDÚST* Conjunt d'instal·lacions industrials (edificis, maquinària, etc) destinades a la transformació o conservació de primeres matèries o a la producció d'objectes a partir d'elements més simples.

fàcies **1** *GEOL* Conjunt de dipòsits contemporanis els caràcters litològics i faunístics dels quals permeten de deduir l'ambient en què es formaren. **2** **fàcies hipocràtica** *PAT* Cara profundament alterada, amb el nas afilat, els llavis prims i cianòtics i els pòmuls prominents, que indica la proximitat de la mort.

factor **1** *TRANSP* Persona que en les estacions té cura de la recepció, l'expedició i el lliurament d'equipatges, d'encàrrecs, de mercaderies, etc, que són transportats en els ferrocarrils. **2** *PSIC* Cadascuna de les

variables causals, de vegades no directament mesurables, que influeixen o poden influir sobre un resultat mesurable. Quan els factors són directament mesurables, hom en fa l'estudi mitjançant *plans d'experiències* factorials i l'anàlisi de la *variància*, quan no són directament mesurables, mitjançant l'*anàlisi factorial*. **3** *MAT* Nombre que expressa el quocient de dues magnituds de la mateixa espècie, per la qual cosa és adimensional. Aquesta definició estricta no ha estat sempre aplicada, i hom confon sovint els *factors* amb els *coeficients*. **4** *MAT* Cadascuna de les quantitats (o polinomis) que, multiplicades entre elles, formen un producte. Així, en general, si *a* i *b* són dos elements d'un anell (A, +, ×), *a* i *b* són anomenats factors del producte *a* × *b*. **5** **factor de producció** *ECON* Cadascun dels elements que, combinats en unes proporcions determinades, permeten la producció de béns i serveis i possibiliten la percepció d'uns ingressos. Tradicionalment les categories considerades com a factors han estat els recursos naturals, el treball i els béns de capital analitzats des d'una perspectiva tècnica i social, bé que modernament alguns autors neoclàssics hi afegeixen l'empresa o l'organització com a quart factor o *factor residual*. Segons les peculiaritats tècniques, els factors de producció poden ésser classificats en *específics* i *versàtils* (els quals plantegen el problema de llur assignació òptima), en *fixos* i *variables* (segons que el cost sigui proporcional al volum de producció o no ho sigui) i en *divisibles* i *indivisibles* (si poden ajustar-se exactament a les necessitats de les combinacions òptimes de factors o si han d'ésser emprats en unes quantitats determinades).

facultat **1** *FILOS* En la filosofia escolàstica, poder d'obrar (*habilitas ad agendum*); es contraposa a propietat (*habilitas ad patiendum*). **2** *ENSENY* Conjunt de departaments i de seccions que formen una unitat d'ensenyament superior, integrat amb altres dins una universitat o una escola superior. Cada facultat és dirigida per un *degà*, el qual és assistit pel corresponent *consell de facultat*.

fadrí Grau de l'organització gremial superior a l'aprenent i inferior al mestre. Se l'anomenava també *oficial*, *jove* o *companyó*. L'accés al fadrinatge podia fer-se un cop finit el període d'aprenent i, pagats els drets corresponents, inferiors als de mestre, s'inscrivien en el llibre de fadrins del gremi. Li era prohibit d'establir-se pel seu compte, bé que rebia un sou pel seu treball.

fagina [*Martes foina*, família dels mustèlids] *ZOOL* Mamífer de l'ordre dels carnívors d'uns 42-48 cm de longitud. Habita a les regions muntanyenques, vora els estatges humans, als límits del bosc. D'hàbits nocturns, caça conills, i causa estralls entre els animals de corral. Habita a tot el centre i el sud d'Europa.

fagot *MÚS* Instrument aeròfon de llengüe-

ta doble, de perforació lleugerament cònica, fet de fusta i format per la conjunció de dos tubs paral·lels. És el més greu dels instruments de fusta de l'orquestra.

faig [*Fagus sylvatica*, família de les fagàcies] *BOT* Arbre caducifoli de fins a 30 m d'alçària, d'escorça llisa i grisa, de fulles ovades o el·líptiques, lleugerament sinuades, agudes i ciliades, de flors masculines en inflorescències globuloses pèndules i de flors femenines a parells dins involucres pedunculats. Forma boscs densos (*fagedes*). La fusta és molt apreciada.

Fairbanks, Douglas (Denver 1883 — Santa Monica, Califòrnia 1939) Actor cinematogràfic nord-americà. Figura mítica del període mut, incorporà al cinema de l'època l'arquetipus d'aventurer optimista i simpàtic. El 1919 fundà, amb Mary Pickford i Charles Chaplin, la productora United Artists. A partir d'aquell moment encarnà els personatges que el feren famosos, a *The Mark of Zorro* (1920), *Robin Hood* (1922) i *The Black Pirate* (1926). El seu fill **Douglas Fairbanks, jr** (Nova York 1907), també actor, assolí una gran popularitat amb personatges similars als del seu pare (*The Prisoner of Zenda*, 1937).

faisà *ZOO*L Nom de diversos ocells de la família dels fasiànids, de l'ordre dels galliformes, de dimensions grans (60-200 cm), amb el cos esvelt i els costats del cap generalment desproveïts de plomes i amb la pell d'un color vermell viu. El **faisà vulgar** (*Phasianus colchicus*) és originari de l'Àsia meridional, i fou introduït des de temps antic a Europa i a l'Amèrica del Nord. Hom l'aprecia com a peça de caça. Hom el cria en domesticitat, especialment per la seva carn i també com a ocell d'ornament.

Faisalabad [*ant: Lyallpur*] Ciutat de la província de Panjab, Pakistan (1 104 209 h [1981]). És un centre comercial d'una regió agrícola, i té indústries alimentàries i tèxtils.

fajol [*Fagopyrum esculentum*, família de les poligonàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual de 30 a 80 cm d'alt, de fulles sagitades i de flors hermafrodites, pentàmeres, blanques o rosades, disposades en raïms curts corimbiformes. Els fruits són destinats a l'alimentació del bestiar i de l'aviram i a la fabricació de farina. Procedeix de la Manxúria, i és conreat principalment a la Garrotxa.

Falange Española Agrupació política fundada al Teatro de la Comedia de Madrid el 29 d'octubre de 1933. Fou fundada per José Antonio Primo de Rivera, fill del dictador. Es fusionà amb les *Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista* (JONS) pel febrer del 1934 (FE y de las JONS); adoptaren el jou i les fletxes dels Reis Catòlics com a emblema, a més de la bandera vermella i negra i la camisa blava. Propugnaven un estat totalitari, autoritari, no parlamentari, nacionalista, unitari i “imperialista”. Un cop començada la guerra civil i després de quasi un any d'enfrontaments amb altres grups, fou obligada a la fusió amb els tradicionalistes i passà a denominar-se Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET y de las JONS), pel decret d'unificació del 19 d'abril de 1937. Restà constituïda com a partit únic de l'estat i sotmesa al comandament nacional del general Franco. Durant la guerra complí funcions importants, que foren plenament efectives en la postguerra, fins que anà en decadència, cap a la meitat dels anys cinquanta. La mort de Franco representà l'extinció de la FET oficial.

falç *AGR* Eina que hom empra per a segar les messes o tallar l'herba i que consisteix en una fulla de ferro acerat, corba, tallant o dentada en la seva part còncava, amb un dels extrems acabat en punxa i l'altre amb una espiga que hom recobreix amb un mànec de fusta. Per tal com ha estat considerada l'arma que brandaven els segadors durant l'avalot de Corpus de Sang, ha esdevingut un símbol de reivindicació nacional catalana.

falcillot *ZOO*L **1** Nom donat a diversos ocells de la família dels apòdids que pertanyen principalment als gèneres *Apus* i *Chaetura*. Són insectívors, i cacen mentre volen, a velocitats que poden arribar als 200 km/h. **2 falcillot negre** (o simplement **falcillot**) [*Apus apus*, família dels apòdids] Falcillot de color negrenc, amb reflexos verdosos a l'esquena i amb gorja blanquinosa. És migrador i comú a tot Europa.

falcó *ZOO*L Nom de diversos ocells de la família dels falcònids de dimensions variables (de 30 a 60 cm), pertanyents al gènere *Falco*.

falguera *BOT* **1** Planta de la classe de les filicates. **2 falguera aquilina** [*Pteridium aquilinum*, família de les dennstaedtiàcies] Planta de rizoma llarg i serpentejant, de fulles de 30 a 180 cm, tres vegades pinnades, de contorn de forma de delta, amb els segments oblongs. És una espècie cosmopolita. **3 falguera femella** [*Athyrium filix-femina*, família de les dropteridàcies] Falguera de rizoma curt, de fulles bipinnaticompostes de 20 a 150 cm, amb sorus oblongs. Creix en llocs ombrats i humits dels Pirineus i d'altres muntanyes plujoses. **4 falguera mascle** [*Dryopteris filix-mas*, família de les dropteridàcies] Falguera de rizoma gruixut i erecte, de fulles molt dividides, de color verd fosc, de 30 a 130 cm, amb sorus arrodonits. Es fa en boscs humits i fondalades, als Pirineus i altres muntanyes plujoses. Té propietats vermífugues.

'falla *FOLK* Construcció de material combustible. És centrada bàsicament en figures corpòries de caràcter caricaturesc (*ninots*), que, juntament amb d'altres, hom instal·la (*planta*) a carrers de València i d'altres poblacions valencianes per la festa de Sant Josep (19 de març) i que hom crema la nit d'aquest dia. Tant els ninots com les escenes amb què s'articulen tenen gairebé sempre intenció satírica, de crítica de costums i, en alguns casos, política. Ha esdevingut una de les manifestacions folklòriques més grans de València.

²falla *GEOL* Discontinuïtat o fractura entre dos blocs de roca que s'han desplaçat l'un respecte a l'altre segons una direcció paral·lela a la discontinuïtat o fractura. Les grans falles de direcció lligades a les dorsals oceàniques són anomenades **falles de transformació** o **falles transformants**; són vores passives de placa i posen en relació dos segments de dorsal oceànica, dos segments de fossa oceànica o bé una fossa i una dorsal.

Falla Matheu, Manuel de (Cadis 1876 — Alta Gracia, Córdoba, Argentina 1946) Compositor andalús. Estudià amb la seva mare i amb Enric Broca. Més tard amplià els estudis de piano amb J.Tragó i els de composició amb Pedrell. Del 1907 al 1914 residí a París, on entrà en contacte amb Debussy, Albéniz, Ravel, Stravinskij i Diaghilev. De retorn, s'establí a Granada fins l'any 1939, que s'embarcà cap a l'Argentina. La seva producció pot dividir-se en dos períodes: en el primer s'adscriví al nacionalisme musical i s'aproximà a l'impressionisme francès en el camp harmònic i en la instrumentació. D'aquest període es destaquen l'òpera *La vida breve* (1913), el ballet *El amor brujo* (1916), *Noches en los jardínes de España* (1916) i el ballet *El sombrero de tres picos* (1921). El segon període és format per obres d'una gran concisió i simplicitat. Amb *El Retablo de Maese Pedro* (1922), pantomima per a un teatre de putxinel·lis, per a tres veus solistes i un conjunt instrumental insòlit, Falla s'incorporà a l'anomenat *moviment neoclàssic*. El moment culminant de la seva producció és el *Concierto para clavicémbalo y cinco instrumentos* (1926).

fals **1** Que no és ver, que per error o engany no correspon a la veritat. *Una idea falsa. Un jurament fals. Un testimoniatge fals.* **2 fals testimoni** *DR* Delicte consistent a violar el deure de veracitat que tenen l'obligació d'observar els testimonis i els perits en llurs declaracions davant els jutges o els tribunals. El fals testimoni en causa criminal és mereixedor d'una pena superior al que hom dóna en causa civil. **3 fals bordó** *MÚS* Procediment de cant polifònic emprat a partir del s XIV i que consisteix en una successió de terceres i de sextes emmarcades per acords d'octaves i de quintes.

Falset Municipi i cap de comarca del **Priorat** (32 km²; 2 592 h [1991]). És situat a la zona de contacte entre el Priorat històric i el baix Priorat, a la fossa secundària de Falset que forma la Serralada Pre-litoral, al centre de la conca del riu de Siurana (límit septentrional del terme), entre el Camp de Tarragona i el nus de l'Ebre. Les activitats agrícoles ocupen una part força important de la població. Les zones no conreades són ocupades per garriga i boscs de pi blanc. Els conreus són en la seva major part de secà; s'hi fan principalment avellaners i vinyes, però també ametllers i oliveres. La ramaderia és un bon complement per a l'agricultura; en destaquen el porcí i l'aviram. En la indústria, un sector feble, format per algunes empreses tèxtils, hi treballen sobretot

les dones. Al terme hi havia hagut fonamentalment mines de plom. Falset té també un paper de centre comercial a la comarca.

falzilla [*Adiantum capillus-veneris*, família de les pteridàcies] *BOT* Falguera de rizoma serpentejant i frondes de 10 a 40 cm, bipinnatisectes, amb els segments flabel·liformes o cuneiformes i amb els peciòls negres i lluent. Es fa en fontanelles, degotalls, parets humides i brocals de pou, especialment sobre calcària. Ha estat emprada com a pectoral i emmenagog.

fam **1** *BIOL* Desig molt intens de menjar, sovint lligat a una sensació de buit o de contracció a l'estómac. Si no se satisfà, produeix una sensació de feblesa, de defallença i de mal de cap. **2** *HIST/SOCIOL* Sofriment general produït per l'extrema escassetat d'aliments. La fam ha estat sovint conseqüència dels avatars històrics de les col·lectivitats humanes: guerres, pestes, invasions, etc, però uns altres cops ha estat originada per condicions climatològiques desfavorables o catàstrofes naturals. Les fams produïren sovint revoltes socials (com les revoltes dels *croquants*, al Llenguadoc, al primer terç del segle). Hom reconeix també un paper important a la fam de les classes populars en la gestació de la Revolució Francesa. Actualment és pràcticament inexistent als països desenvolupats d'Occident, però persisteix en gran mesura a l'Àsia i a l'Àfrica.

família *ANTROP* Unitat social formada per un grup d'individus lligats entre ells per relacions de matrimoni, parentiu o afinitat. La família biològica (pare, mare i fills de la parella) no sempre coincideix amb la família social, ni en les sociatats de més arrelada monogàmia. L'element que defineix i constitueix la família és el matrimoni o reconeixement social, que vincula la parella i la descendència dins el sistema social. El fet fonamental que aglutina la família és social, bé que basat en una necessitat biològica d'aparellament i continuïtat. La família es basa també en altres factors com l'ordenació de les relacions entre els sexes, la cohesió dels individus, l'organització de l'economia, la transmissió de les normes morals i de les creences, etc. Segons el mode d'unió hom pot distingir les famílies *monogàmiques*, unió d'un home i una dona, de les *poligàmiques*, dins les quals cal diferenciar les *poliàndriques*, unió d'una dona amb més d'un home, i les *poligíniques*, unió d'un home amb més d'una dona. Unes altres classificacions responen als modes de producció (sistema d'abastament i autònom, sistema nòmada, sistema sedentari i sistema postindustrial de l'automatització) o a les formes de parentiu. Hom distingeix també la família *nuclear* o conjugal (més pròpia d'Occident), formada exclusivament per l'home, la dona i llurs fills, i la família *extensa* (més pròpia d'Àfrica i d'Àsia), formada per diferents membres amb lligams de parentiu més o menys estrets (n'és un cas típic la tribu).

fang *ESCU*LT Mescla de llim, argila i aigua. Quan s'ha endurit, rep el nom de *fangolita*. Amb el fang hom fabrica peces de terrisseria, i és utilitzat en escultura per a modelar.

fantàstic *ART/LIT/CIN* Dit de l'art i dels gèneres literari o cinematogràfic caracteritzats per llur temàtica irreal, nascuda de la fantasia, per l'aparició d'elements i de personatges imaginaris i extranaturals o per la incorporació de tècniques que creen una atmosfera d'irrealitat. Llurs recursos són el desafiament de les lleis de la física, la desaparició de límits entre la vida animal i la humana i el tractament de temes com la mort, les metamorfosis, els mites, etc. *L'art* fantàstic s'ha manifestat en diverses èpoques: en les representacions del diable de l'edat mitjana, en la pintura alemanya i flamenca del Renaixement, en el manierisme, el barroc, el romanticisme, el simbolisme, el modernisme, l'expressionisme i el surrealisme. Hom troba elements fantàstics a les *literatures* de totes les èpoques, però el conreu de la literatura fantàstica pròpiament dita s'estengué a partir del romanticisme. Actualment predomina la producció de *ciència-ficció*. El *cinema*, des dels primers temps, ha usat diversos temes literaris i elements i personatges fantàstics.

Fantin-Latour, Henri-Théodore (Grenoble 1836 — Buré, Normandia 1904) Pintor francès. A París, fou deixeble del seu pare i de Courbet. Al seu taller es reuniren els futurs impressionistes, dels quals s'anà allunyant. Exposà al Salon des Refusés el

1868. Pintà amb tons foscs i pinzellada curta i minuciosa diversos retrats col·lectius: *Hommage à Delacroix* (1864), *Un atelier à Battignoles* (1870), ambdós al Musée d'Orsay, París.

Faraday, Michael (Newington Butts 1791 — Hampton Court 1867) Físic i químic anglès. Fill d'un ferrer, aprengué l'ofici d'enquadernador, alhora que es dedicava a lectures científiques i filosòfiques. Assistent a les conferències de Humphry Davy (1812), aquest el nomenà (1813) auxiliar seu en el Royal Institute, del qual arribà a ésser superintendent (1821) i director (1825). Fou membre de la Royal Society (1824) i de l'Académie Française des Sciences i professor de química (1833). El 1821 començà l'estudi de l'electricitat i del magnetisme; descobrí la producció d'una força electromotriu en un conductor sotmès a un camp magnètic (lleï de Faraday), introduí el concepte de línia de força, enuncià les lleis quantitatives de l'electròlisi (lleis de Faraday) i descobrí la rotació del pla de polarització de la llum mitjançant camps magnètics (1845). Lliquà diferents gasos i descobrí dos clorurs de carboni i el benzè. El 1903 hom creà en honor seu la Faraday Society.

farga *MINERAL* Establiment on, per reducció del mineral, es produïa el ferro pel procediment conegut arreu d'Europa com a *procediment català* o *de la farga catalana*. Als Països Catalans, al període centrat en la baixa edat mitjana (ss IX o X al XVI), hi havia fargues i ferreries a les comarques muntanyenques, des de la Vall d'Aran i la Fenolleda fins a l'Alcalatén i enllà. Els ss XVII i XVIII són els de plenitud. A la fi del s XVIII, però, l'augment de consum i el declivi en la producció obligà a importar el metall del País Basc i fins i tot de Suècia. Als ss XIX i XX, es produí la decadència de les fargues; al final del s XIX algunes foren dedicades al treball de l'aram (**farga d'aram**) amb desferres d'aquest metall; fabricaren gairebé exclusivament perols i peroles.

farigola [*Thymus vulgaris*, família de les labiades] *BOT/FARM* Mata de 10 a 30 cm d'alçària, molt aromàtica, de fulles linears petites i de flors de blanquinoses a purpúries, en inflorescències capituliformes. Creix en llocs àrids i pedregosos de la regió mediterrània occidental. És una planta remeiera per excel·lència, i forneix una essència rica en timol.

farina *AGR* **1** Pólvores obtingudes per la mòlta del gra dels cereals (especialment blat, i també ordi, sègol, etc). La *farina de blat* és emprada per a fabricar el pa. El midó i el gluten són els dos components principals de la farina. El gluten, que és la part insoluble en aigua, té consistència elàstica i és format per una barreja de proteïnes (gliadina i glutenina essencialment); és la substància que dóna a la pasta les seves propietats durant el procés de panificació. A la fi del s XIX es generalitzà la substitució dels molins fariners per farineres, que permeteren l'exportació de farina per mar a d'altres indrets de la Península Ibèrica i a Cuba, les Filipines i Puerto Rico. De totes les regions catalanes, només la de Lleida pot vendre regularment blat i farina; la de Girona s'autoabasta, especialment a l'hivern, i en són deficitàries totes les altres, especialment les de Perpinyà, Andorra, Barcelona, Manresa, València, Xàtiva, Alacant i Eivissa. Els centres productors principals es concentren al voltant dels ports marítims (Barcelona, Tarragona, Vilanova i la Geltrú, València, Alacant i Palma de Mallorca), al voltant dels mercats de producció bladera (Figueres, Banyoles, Girona, la Bisbal d'Empordà, Vic, Igualada, Calaf, Solsona, Cervera de Segarra, Guissona, Tàrraga, Bellpuig d'Urgell, Balaguer, Tremp, Lleida, el Pont de Montanyana, Montblanc, Santa Coloma de Queralt, Granollers, Vilafranca del Penedès, Reus, Sogorb) i de petits mercats de consum. En tota la regió de Perpinyà només hi ha dues farineres, amb una certa importància la de Centernac. **2 farina de peix** Nutrient constituït per les restes de peixos després d'haver-ne extret l'oli i d'haver-los sotmesos a la mòlta i a l'assecatge. És emprada com a aliment per al bestiar.

faringe *BIOL* Regió del tub digestiu dels cordats que comunica la boca amb l'esòfag.

farmàcia *FARM* Ciència i art de conèixer les substàncies amb acció medicamentosa i la manera de combinar-les per obtenir els medicaments. Originàriament la farmàcia no era una ciència independent, sinó que

formava part dels coneixements mèdics, car era el metge qui preparava els medicaments. Els descobriments en el camp de la química i de la botànica influïren en l'evolució de la farmàcia. Els primers texts que hom en coneix són els egipcis, que es limiten a donar la manera d'obtenir certs preparats amb poder de guarir; posteriorment foren els grecs els qui n'escriviren obres. A l'època medieval el món islàmic donà un nou impuls a la ciència farmacèutica, que s'anà separant gradualment del camp dels metges, i així sorgí la professió d'*apotecari*. Al s XVI aparegueren les primeres farmacopees, la necessitat de les quals anà augmentant des del moment que el metge deixà de preparar-se ell mateix els medicaments i ho encarregà a una altra persona, que amb el temps esdevingué el *farmacèutic*. Però hom no pot parlar pràcticament de ciència farmacèutica fins al s XVIII, i cal arribar al s XIX per a poder parlar-ne des del punt de vista científic. Al s XX la farmàcia ha experimentat un gran impuls que ha donat lloc a l'establiment d'una important indústria farmacèutica.

farmacopea *FARM* Codi de medicaments que cada estat declara oficial i obligatori i que recull les normes oficials de preparació de medicaments i, cada vegada més, els estàndards de qualitat, identitat i activitat de les substàncies medicamentoses d'un ús més comú. Els estats més avançats tenen farmacopea pròpia, que en alguns és publicada amb periodicitat i regularitat (a la Gran Bretanya la *British Pharmacopoeia*, i als EUA la USP, editades cada cinc anys) i en uns altres aperiòdicament. Hi ha hagut intents de crear farmacopees vàlides per a diversos estats. Aquest és el cas de Suècia, Noruega i Dinamarca, amb llur *Farmacopea Nòrdica*, de l'OMS, amb la *Farmacopea Internacional* —que, pel fet de no tenir caràcter obligatori, no és una veritable farmacopea—, i de la CEE, amb la *Farmacopea Europea*, de caràcter obligatori per als estats membres de la Unió Europea.

Farnese, Alexandre *dit el Gran Capità* (Roma 1545 — Arràs 1592) Duc de Parma i de Piacenza (*Alexandre I*) (1586-92). Militar al servei de la corona de Castella. Combaté a la batalla de Lepant (1571) a les ordres de Joan d'Àustria. Amb els terços d'Itàlia es traslladà als Països Baixos, on Joan d'Àustria era governador; durant una brillant campanya obtingué la victòria de Gembloux (1578) i recuperà les províncies catòliques del sud. Joan d'Àustria el nomenà general en cap de l'exèrcit i governador dels Països Baixos, càrrec que li confirmà el rei en morir aquell (1578). Amb la idea de reunir les províncies valones emprengué el setge de Maastricht (1579) i signà amb aquelles el tractat d'Arràs (1579), pel qual hom decidia la sortida de les tropes estrangeres d'aquells territoris i hi mantenia el culte catòlic. Assetjà Anvers, que capitulà (1585). Intervingué després a França (1590) per ajudar els catòlics de París, assetjats per Enric de Borbó, que fou derrotat a Ligny. En una segona expedició a França alliberà Rouen. Ferit al setge de Caudebec, aconseguí d'entrar novament a París i anà després a Arràs, on morí.

farratge *AGR* Verd destinat a l'alimentació del bestiar. Llevat del gra, qualsevol part de la planta pot ésser emprada com a farratge. Pot ésser consumit acabat de collir amb ensitjament previ. Les principals plantes farratgeres són lleguminoses (alfals, veça, trèvol, etc) i graminies (civada, blat de moro, festuca, etc).

farsa *LIT* Composició teatral breu, de contingut còmic i esquemàtic. Es desenvolupà com a gènere a partir de les actuacions dels joglars durant el s XIII, i es consolidà a França al s XV. Bandejada per la comèdia, la farsa sorgí a la darreria del s XVIII sota la denominació de *comèdia-proverbi* o de *comèdia-parada*. El gènere farsa ha estat revitalitzat al s XX, amb variants diverses (Crommelynck, Valle-Inclán, Ionesco).

fase **1** *ASTR* Cadascun dels aspectes sota els quals hom observa el disc brillant d'un cos celest, especialment de la Lluna i dels planetes. Quan un cos celest té la part no il·luminada dirigida cap a la Terra no és visible, i hom diu que és en la fase *nova*. Quan hom observa únicament una part del disc il·luminada i aquesta part va augmentant cada dia, diu que és en la fase *creixent*, i si, per contra, va disminuint, és anomenada *minvant*. Si el disc d'un cos celest és observat perfectament rodó des de la Terra, hom diu que l'astre és en la fase *plena*.
2 *FIS/QUÍM* Part d'un sistema, formada per un nombre qualsevol de components, homogènia i

amb uns límits ben determinats que la separen de les altres parts del sistema i de la resta de l'univers. La noció de fase generalitza la d'estat físic (sòlid, líquid, gasós) i permet distincions més subtils. Els *components* d'un sistema són les substàncies que l'integren, i els *constituents* són les diferents fases que el formen. Si només hi ha una fase, el sistema és *homogeni*, i si n'hi ha més, *heterogeni*. El pas de la fase sòlida a la líquida és anomenat *fusió*, el de la líquida a la gasosa, *vaporització*, i el de la sòlida a la gasosa, *sublimació*. Aquests *canvis de fase* són *progressius*, i els canvis en sentit contrari són anomenats *regressius* (*solidificació*, *liqüefacció* i *sublimació*).

Fassbinder, Rainer Werner (Bad Wöhrshofen, Baviera 1946 — Munic 1982) Realitzador, productor i guionista cinematogràfic i dramaturg alemany. A partir del 1969, amb *Liebe ist kalter als der Tod* ('L'amor és més fred que la mort'), es dedicà al cinema, camp on esdevingué un dels realitzadors més destacats i prolífics del “nou cinema” alemany. Admirador dels codis narratius nord-americans, fou reconegut internacionalment a partir del film *Händler der vier Jahreszeiten* ('El mercader de les quatre estacions', 1971) i *Die bitteren Tränen der Petra von Kant* ('Les llàgrimes amargues de Petra von Kant', 1972). La seva filmografia posterior abasta temes com el racisme —*Angst essen Seele auf* ('Tots ens diem Alí', 1974)—, l'homosexualitat —*Querelle* (1982), sobre una obra homònima de Jean Genêt—, i episodis de la història alemanya: *Die Ehe der Maria Braun* ('El matrimoni de Maria Braun', 1978) i *Die Sehnsucht der Veronika Voss* ('L'ansietat de Veronika Voss', 1981).

fat *HIST* Força impersonal, sovint divinitzada, que, a l'antiguitat, expressava la ineluctabilitat del futur, sia còsmic o, més sovint, històric o personal. En el món grec es destacaren ja des del començament les dues concepcions que aparegueren més tard a Roma: d'una banda, el fat com a *destí*, consistent en una força suprema irracional i, per tant, imprevisible i canviant, i de l'altra, com a llei impersonal superior als déus i als homes. El cristianisme refusà des del començament la doctrina del fat, en la mesura que volia defensar la llibertat de l'home com a poder real de decisió, fins i tot davant Déu.

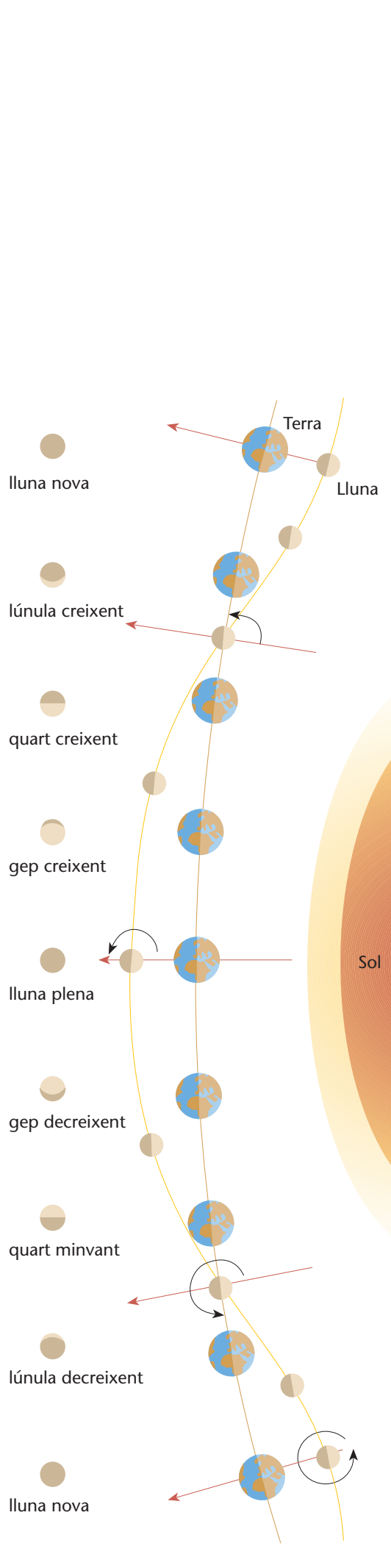
fatiga **1** *FISIOL* Estat de cansament general a conseqüència d'una activitat molt intensa o prolongada, sigui física o intel·lectual.
2 *TECNOL* Disminució de la resistència a la ruptura d'un material elàstic sotmès a tensions d'intensitat i de signe variables, el qual material pot arribar a trencar-se sense depassar el límit d'elasticitat, és a dir, sense deformar-se. Hom ha demostrat experimentalment que la fatiga depèn del tipus de la tensió aplicada, dels valors màxim i mínim d'aquesta i del nombre d'aplicacions, de la forma, les dimensions i l'estat superficial de la peça i de les propietats del material que la forma.

fatimita *HIST* Membre de la dinastia àrab de califes que governà a l'Àfrica del Nord (909-973) i a Egipte (973-1171). El seu origen es remunta a un moviment xiïta. Els califes fatimites es traslladaren a Egipte (973), conquerit, després de diversos intents, per Gawhar, general del califa al-Mu'izz. L'època fatimita fou, gràcies a l'estabilitat de l'aparell administratiu i financer, d'una gran prosperitat en l'agricultura, la indústria i el comerç. Amb el califa al-'Azmiz l'imperi assolí una gran esplendor cultural i la màxima expansió territorial (Sicília, Síria, Palestina, Mesopotàmia i Ḥaḍramawt). En temps d'al-Ḥākīm se n'inicià la decadència, que continuà després, fins que Saladí establí el règim aiúbida al Caire.

faula *LIT* Narració, en vers o en prosa, de fets meravellosos, on sol donar-se un ensenyament moral; generalment hi intervenen animals, i fins i tot elements inanimats que actuen com si fossin éssers racionals. És present en la tradició oral de diversos pobles i en les literatures escrites més antigues. Les faules d'Hesíode, d'Estesícor i sobretot d'**Isop**, foren molt difoses a l'edat mitjana. Entre els autors romans de faules el més important fou Fedre, seguidor d'Isop. A l'edat mitjana la faula atenyé una gran difusió: foren traduïdes i imitades (*Ysopets*), i n'escriviren de noves l'Arcipreste de Hita, Maria de França, Boner i altres. Continuà la seva difusió durant el Renaixement, i n'escriviren de noves Rabelais, Corrozet, Targa, etc. La gran figura del s XVII fou **La Fontaine**. També els autors del s XVIII (Iriarte, Roberti, Pignotti, Hou-

Vista aèria de Falset

Les diverses fases de la Lluna

dard de La Motte, Herder, Gleim, Lessing, Gay, Krylov) i del XIX (Samaniego, Ginguené, Henriot, Perego i Moore) continuaren conreant el gènere. Al s XX els recursos formals de la faula han estat emprats per Orwell, Franc-Nohain, etc. Als Països Catalans, com a la resta d'Europa, les faules d'Isop tingueren una gran popularitat durant l'edat mitjana, i especialment a partir del s XVII. Tanmateix, les faules originals catalanes no experimentaren una certa vitalitat fins als ss XVII i XVIII, amb Vicenç Garcia i Guillem Roca i Seguí, respectivament. Al s XIX, la faula es desenvolupà d'una manera especial al Rosselló: hom féu sobretot traduccions, adaptacions i interpretacions en vers de La Fontaine, Florian, Dorat, Isop, etc. Entre els fabulistes rossellonessos cal destacar Gabriel Boixeda, P. Courtois i E. Caseponce.

Faulkner, William (New Albany, Mississipi 1897 — Oxford, Mississipi 1962) Escriptor nord-americà. Es donà a conèixer amb la novel·la *Soldier's Pay* (1926). Fou famós a França, on li fou concedida la Legió d'Honor, abans que als EUA, on era considerat un cronista de la decadència, la perversió i la crueltat humanes, amb la contraposició tràgica i constant entre negres i blancs. Escriví les novel·les *Sartoris* (1929), *The Sound and the Fury* (1929), *As I Lay Dying* (1930), *Sanctuary* (1931), *Light in August* (1932), *Absalom, Absalom!* (1936), *The Unvanquished* (1938), *Intruders in the Dust* (1948), *Requiem for a Nun* (1950), *A Fable* (1955) i *The Reivers* (1962). Li fou concedit el premi Nobel de literatura el 1949 i el premi Pulitzer el 1955.

fauna *ZOOL* Conjunt d'espècies animals que habiten en un territori determinat, en estat salvatge i perfectament identificades amb el medi ambient que les envolta. No pertanyen a la fauna d'una regió els animals domèstics i aquells que hi han estat introduïts per l'home en èpoques més o menys llunyanes i que encara no han aconseguit d'integrar-se en els ecosistemes de la regió i en les cadenes alimentàries d'aquests ecosistemes o no han pogut reproduir-se en la regió. La fauna d'una regió depèn del clima, de la vegetació, del passat geològic i paleontològic, dels factors fisiogràfics (orogràfics, fluvials, etc) i dels factors biològics (competència, tolerància, poder adaptatiu, etc), a part l'acció determinant humana.

Faura i Sans, Marià (Barcelona 1883 — 1941) Paleontòleg i geòleg. Sacerdot (1908). Deixeble de Font i Sagué, els estudis del qual popularitzà i renovà, i també d'Almera i de Bofill i Poch. Estudià els crustacis, els graptòlits i els mol·luscs, especialment els paleozoics. Fou professor al Seminari Conciliar, a la Universitat i a l'Escola Superior d'Agricultura, de Barcelona. Fundà l'observatori meteorològic de Viella i publicà treballs sismològics. Dirigí el Servei del Mapa Geològic de Catalunya 1:100 000 publicat per la Mancomunitat des del 1917, i regí la secció de paleontologia del Museu de Ciències Naturals, de Barcelona (1919-22). Descobrí minerals desconeguts, una espècie d'*Elephas* (1922) i estàtòlits del Paleozoic.

fauvisme *ART* Moviment pictòric francès que durà del 1905 al 1908. El fauvisme es definí com a reacció a l'anàlisi impressionista del color i de la llum, bé que participava d'una mateixa sensibilitat pel paisatge, i com a continuació de les recerques de Van Gogh i Gauguin. Els pintors *fauves* construïren llur obra com un treball de síntesi, fruit d'una interpretació de llur treball individual i de llur món interior. No es caracteritzen per una doctrina pictòrica, sinó tan solament per un mode d'expressió que manifestaven en tota l'estructura del quadre i, segons les tècniques d'aplicació del color i de les tintes planes, mitjançant el traç del dibuix i els colors arbitraris a partir de la realitat. Els artistes pròpiament *fauves* procedien de tres grups: els deixebles del taller de Gustave Moreau (H.Matisse, A.Marquet, P.Laprade, Biette), el grup de Chatou (A.Derain, M.Vlaminck,) i el grup de l'Havre (R.Dufy, G.Braque, O.Friesz). Entre els pintors *fauves* que no formaven part del grup estrictament *fauve* hom troba K.van Dongen, G.Rouault, L.Valtat i E.Manguin. L'obra de tots aquests artistes evolucionà per diferents camins, però la de Dufy i, sobretot, la de Matisse foren les més fidels al fauvisme, el qual tingué un ressò internacional com a coronació d'un cert expressionisme. Als Països Catalans la seva influència es concreta especialment en la figura de Josep Mompou, relacionable amb Marquet.

favera [*Vicia faba*, família de les papilionàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual de 50 a 120 cm d'alçada, de tiges erectes, buides i poc ramificades, amb fulles alternes, compostes de dos a quatre parells de folíols ovats i enters. Fa fruits (anomenats *faves*) en llegum. Les llavors i els llegums són emprats en l'alimentació humana i del bestiar.

fe *HIST/FILOS* Adhesió personal a Déu, a una religió —als seus dogmes o les seves veritats fonamentals—, a una realitat o un ideal que hom pren com a sentit darrer de la pròpia existència, etc. Hom pot dir, en general, que la fe té una certa relació amb el que sol ésser anomenat Déu, i així la comprensió que hom tingui d'aquest condiciona el significat de l'acte de fe. Segons el cristianisme, la fe és una virtut teoloyal per la qual el creient, en adherir-se a la paraula de Déu i a la revelació de Crist, fa seu el que Déu ha manifestat sobre ell mateix i sobre la salvació promesa als homes. La relació entre fe i raó ha estat objecte tradicional de la reflexió filosòfica (*filosofia de fe*), i hom parla àdhuc d'una *fe filosòfica* —en contraposició a la *fe teològica*—, en el sentit d'un saber basat en l'acceptació d'una evidència exterior al subjecte i d'una adhesió voluntària a realitats transsubjectives. Davant la solució averroista d'una doble veritat (natural i revelada), Tomàs d'Aquino proposà la diversitat de mètodes (filosòfic i teològic), però amb subordinació de la raó a la fe. Kant fonamentà la separació entre fe (base de l'ordre moral) i raó (pròpia de la ciència), i Hegel, en intentar de superar l'escissió, no féu sinó invertir l'ordre tradicional de primacia de la fe sobre la raó. En general, les filosofies posteriors han assumit aquesta escissió. K.Jaspers, d'altra banda, ha intentat d'oferir nous camins en elaborar conceptes com el de *fe filosòfica* i el de *xifra*. Sartre, per contra, s'ha referit a la **mala fe** com a actitud existencial.

feble **1** **pronom feble** *GRAM* Pronom inacentuat que va immediatament al davant o al darrere del verb, en el cas dels pronoms personals, o que pot no anar-hi, en el cas del pronom relatiu.
2 **vocal feble** *FON* Dit de les semivocals (*i* i *u*), que, com a tals, mai no poden ésser unitats tòniques (caire, *faula*).

febre *PAT* **1** Elevació anormal de la temperatura del cos, a causa d'un trastorn de la seva regulació; hipertèrmia. La temperatura normal pot variar segons els individus entre els 35,8°C i els 37,2°C, mesurada a la boca amb un termòmetre clínic. La determinació a nivell rectal o en un ambient molt calorós o durant un exercici intens s'eleva normalment de 0,5°C a 1°C. La temperatura corporal assoleix, d'altra banda, el valor més elevat entre les 18 i les 20 hores del dia. La temperatura és un bon indicador de l'estat de l'organisme i, per això, té una importància clínica notable per tal d'avaluar la gravetat, el curs i la durada d'una malaltia, com també l'efecte del tractament. Temperatures superiors als 41°C poden produir convulsions, si supe­ren els 42°C poden determinar dany cerebral irreversible, i per damunt dels 44,5°C són mortals. La febre pot acompanyar-se de malestar general, mal de cap, fotofòbia, artràlgies, debilitat i dolors musculars, esgar­rífances, herpes labial, deliri i convul­sions; la febre determina també un aug­ment del metabolisme, aproximadament d'un 13% sobre el nivell basal per cada grau d'elevació de la temperatura. El tracta­ment de la febre és, habitualment, el de la malaltia causal; no­gensmenys, si la tempe­ratura és massa elevada pot abaixar-se amb mitjans físics (banys d'aigua, compreses d'alcohol, etc) o amb medicaments anomenats *antipirètics*.
2 febre del fenc Febre que afecta els malalts quan floreixen les plantes herbàcies. Produeix una intensa tumefacció de la mucosa nasal, amb secreció, conjuntament amb picor, esternuts, conjuntivitis amb fotofòbia i edema palpebral, etc. És produïda pel pol·len d'aquelles plantes en individus hipersensibilitzats.
3 febre de Malta Malaltia infecciosa, en­dèmica en tot el litoral mediterrani, que es transmet habitualment de les ovelles o les cabres a l'home per mitjà de la llet, del formatge, etc. És una *brucel·losi* causada per *Brucella melitensis*. Les característiques principals són febre de curs irregular i ondulant, constipació, suors profuses generalitzades i tumefacció de la melsa i el fetge.
4 febre groga Malaltia vírica aguda i febril, transmesa per la picada de mosquits de l'espècie *Aedes aegypti*. Originària de l'Àfrica Occidental, és estesa per l'Amèrica

La febre groga a Barcelona (1821), en un gravat francès del s XIX

Escultura en pedra de la Venus de Villendorf del paleolític superior, coneguda com a deessa de la fecunditat

Central i l'Amèrica del Sud.
5 febre puerperal Estat febril amb fenòmens generals més o menys greus que es pot presentar després d'un part o d'un avortament, com a conseqüència d'una infecció uterina.
6 febre quartana Febre palúdica produïda pel *Plasmodium malariae*, en la qual els accessos febrils sobrevenen el quart dia i són separats per dos dies d'apirèxia.
7 febre recurrent Malaltia infecciosa, epidèmica i contagiosa, produïda per espiroquetes del gènere *Borrelia* i transmesa per polls i xinxes. Produeix febre molt alta, que remet temporalment però que es torna a presentar un altre cop.
8 febre tifoide Malaltia infecciosa deguda al bacil d'Eberth, transmesa per l'aigua i els aliments i també per contagi directe. Clínicament, després d'un període d'incubació d'una setmana a tres setmanes, s'inicia amb cefalàlgia, astènia i hipertèrmia lleu, que va en augment. Hi ha una hepatosplenomegàlia i apareix a vegades la rosèola tífica.

fècula Midó que ocorre en forma de grànuls en les cèl·lules vegetals dels tubercles, els rizomes i d'altres arrels d'algunes plantes, com ara patates, mandioca, sagú, etc, de les quals hom l'extreu en forma de pólvores blanques insolubles en aigua freda. És emprada en la fabricació de productes alimentaris, de dextrina i de fècula soluble per a empeses, i en l'obtenció de glucosa i alcohol etílic.

fecundació *BIOL* Procés inherent a la reproducció sexual en el qual es produeix la unió de dues cèl·lules haploides o gàmetes a fi d'originar una cèl·lula diploide o zigot, d'on sorgirà un nou individu. Quant a la procedència dels gàmetes, ambdós poden provenir d'un mateix individu (*autogàmia*), o bé es poden originar en individus diferents, com en el cas de la *fecundació encreuada*. Els gàmetes que s'ajunten, bé que s'originin en individus diferents, poden ésser iguals morfològicament i fisiològicament, i en aquest cas hom parla d'*i-sogàmia* (protozous, sponges, etc), o bé diferents, i aleshores hom parla d'*heterogàmia*. La isogàmia suposa una absoluta identitat sexual entre tots els individus d'una determinada espècie; això comporta la no-existència del sexe. L'heterogàmia, per contra, suposa l'existència, en una mateixa espècie, de dos tipus d'aparells reproductors, l'aparell reproductor *masculí*, capaç de produir un tipus de gàmeta petit i mòbil, l'*espermatozoide*, i l'aparell reproductor *femení*, que produeix els gàmetes femenins, grossos i immòbils, els *òvuls*; això comporta l'existència del *sexe*. Quant al lloc on es produeix la unió dels gàmetes, pot ésser a fora del cos dels individus productors dels gàmetes (*fecundació externa*) o bé a l'interior de l'aparell reproductor d'un dels progenitors (*fecundació interna*).

fecunditat *BIOL* Capacitat de **fecundació**, que depèn de les característiques genèti­ques i del medi intern i extern. La fecun­ditat en un animal es caracteritza pel seu potencial reproductor, que en els animals vivípars correspon al nombre de fills per ventrada i en els ovípars al nombre d'ous per posta, com també al nombre de postes o de ventrades l'any.

federació **1** Agrupació de diverses entitats (culturals, sindicals, recreatives, etc), que tenen un fi comú, en una de superior que les representa i a la qual atorguen autoritat sobre elles.
2 *POLÍT* Forma d'agrupació estatal que es basa en la unió d'una sèrie d'estats sota una mateixa constitució política. Aquesta respecta llur autonomia en els afers interns i estableix un poder superior, l'estat federal, que estén la seva sobirania sobre tots ells i que té reservades totes aquelles matèries que afecten l'ordre general.

federalisme *HIST/POLÍT* Corrent del pensament polític que concep la construcció d'un ordre mundial mitjançant un sistema de pactes (*foedera*) entre els diferents pobles, les diferents nacions o els diferents estats. El procés federalitzador es mou en dues direccions contraposades però convergents: la centrípeta, o unificadora d'uni­tats polítiques preexistents, i la centrífuga o descentralitzadora d'una entitat política unitària. Si la primera direcció tendeix a crear a la llarga noves nacions o integra­cions culturals més grans i intenses, fins a arribar a l'ideal d'una federació universal basada en el lliure pacte d'homes i de pobles, la segona direcció pretén de restablir la personalitat de determinats grups humans, històricament alienada per uni­ficacions imposades de forma no gens democràtica. Al Principat de Catalunya el federalisme sorgí com a força política des-

prés de la Revolució de Setembre del 1868, amb la formació del *Partit Republicà Demo­cràtic Federal* i, a Barcelona, del *Club dels Federalistes*, amb el seu periòdic “El Federa­lista”. Arran de la Constitució del 1869, el federalisme català es dividí en dues ales, la moderada o dels *benèvols* (Club Republi­cà Democràtic Federal i el periòdic “La Razón”) i la radical o dels *intransigents* (Club dels Federalistes, “El Estado Cata­lán”). Aquests, que s'alçaren l'any 1869, exigien la independència a Catalunya com a acte previ per a concertar el pacte d'igualtat entre estats (Catalunya, Castella, etc). El federalisme fou, amb el cooperativisme, una base fonamental del moviment obrer els anys 1868-69, no influït pel bakuninis­me. Proclamada la República (1873), s'agu­ditzà l'oposició del Partit Federal, amb seu a Madrid, i dels *intransigents*, que procla­maren la república federal a Rubí i des dels ajuntaments de Gràcia, Olesa, Sant Pere de Riudebitlles, Sant Pol, Arenys de Munt, etc, i que pressionaren la diputació de Barcelo­na per a proclamar l'estat català. La Insur­recció *Cantonalista* no tingué ressò al Prin­cipat, però sí al País Valencià. Caiguda la República, alguns federals passaren al par­tit demòcrata de Castelar, però d'altres res­taren independents. Durant la reorganitza­ció republicana dels anys 1879-81, Figue­ras, que havia tornat de l'exili, formà el Partit Federal Orgànic, i Pi i Margall recons­tituí el partit Republicà Democràtic Fed­eral segons els conceptes de la seva darrera obra. Almirall, però, adscrit a solucions ca­litanes autònomes i que des del 1879 pu­blicà “El Diari Català”, se separà de Pi i Margall, i fou Vallès i Ribot qui reorganitzà el partit d'aquest al Principat. Mort Pi i Margall i substituït en la direcció del partit per Eduardo Benot, s'accentuà la divergèn­cia entre la direcció de Madrid i el federa­lisme català, que arribà a antagonisme el 1905, que el Consell de Catalunya actuà ja com a partit específicament català i col·la­borà i signà pactes electorals amb la Unió Republicana i en el si de la Fraternitat Republicana, fins que el 1909, en consoli­dar-se una esquerra catalana, Lluhí, aleshores president del Centre Nacionalista Repu­blicà (CNR), estimulà la unificació d'aquest amb la Unió Republicana i amb els fede­rals, que es materialitzà en les bases per a la constitució de la Unió Federal Nacionalista Republicana (abril del 1910). Amb la desa­parició d'aquesta Unió, les entitats federals subsistiren, però s'afebliren progressiva­ment. El 1931 la creació de l'Extrema Es­querra Federal dividí encara més el federa­lisme, i la seva reduïda força absorbida per l'Esquerra Republicana de Catalunya i pel partit radical, i, malgrat la reunificació en les eleccions al Parlament de Catalunya, es tornà a dividir el 1933.

Fedra Heroïna grega, filla de Minos i muller de Teseu. S'enamorà d'Hipòlit, el seu fillastre, que la rebutjà. Teseu conegué el conflicte i desitjà l'infortuni del seu fill, que morí, i Fedra se suïcidà. Aquest mite apareix en Sòfocles i, dues vegades, en Eurípides. Sèneca tractà aquest tema amb un realisme sense precedents i influïu sobre la *Phèdre* (1677) de Racine, sobre la *Phaedra* (1866) d'A.Charles Swinburne i sobre la *Fedra* (1909) de D'Annunzio, que hi exaltà tot un món voluptuós i nocturn. La *Fedra* d'Unamuno (1911) és inspirada en l'obra d'Eurípides. Hi ha diverses òperes sobre aquest tema, i també hi ha música d'es­cena.

Feijoo y Montenegro, Benito Jerónimo (Casdemiro, Galícia 1676 — Oviedo 1764) Escriptor i erudit gallec. Monjo del mones­tir de Samos, cursà estudis a Salamanca i fou professor de teologia al monestir de San Vicente (Monforte de Lemos) i a la universitat d'Oviedo. La seva obra—*Teatro crítico universal* (1726-39), *Cartas eruditas y curiosas* (1742-60)— forma una vasta enci­clopèdia sobre temes diversos. Escriví esti­mulat per l'esperit crític i reformador que l'anàlisi del nivell cultural del país i de les formes de vida li suscitava. La seva actitud, racionalista i empírica motivà moltes polè­miques.

feixisme *HIST/POLÍT* Sistema polític implan­tat a Itàlia poc després de la Primera Guer­ra Mundial. El 1918 **Benito Mussolini** creà els Fasci Italiani di Combattimento i obtin­gué el poder el 29 d'octubre de 1922, des­prés d'una marxa sobre Roma organitzada pels seus partidaris (camises negres) des de diverses ciutats italianes. El rei Víctor Manuel III, impressionat per la puixança del moviment, encarregà la formació de govern a Mussolini, que, després de crear un Gran Consiglio Fascista (1923) i de

liquidar l'oposició, acabà instaurant una autèntica dictadura amb partit únic. El nou règim es valgué d'un brillant aparell propa-gandístic i aconseguí d'imposar-se sobre diferents sectors de la societat italiana. Quant a política econòmica, el feixisme pretengué d'assolir una completa autar-quia, que alliberés Itàlia de qualsevol dependència exterior i li permetés de guanyar-se un cert prestigi. Així mateix, la política internacional de Mussolini estigué inspirada per un nacionalisme exacerbat i un afany d'aventures bèl·liques: conquesta d'Etiòpia (1935-36), intervenció en la guer-ra civil espanyola (1936-39) i conquesta d'Albània (1939). La participació de Mus-solini en la Segona Guerra Mundial (1940-43) al costat de Hitler féu augmentar la impopularitat del règim, i les derrotes el dugueren a l'esfondrament. Destituït i fet empresonar pel rei (juliol del 1943), pogué escapar-se, amb l'ajut nazi, i creà la Repú-blica Social Italiana, a Salò (13 de setembre de 1943), la qual caigué davant la victòria definitiva dels aliats, el 1945. Onze anys més tard que a Itàlia, un sistema semblant s'imposà a Alemanya per obra d'Adolf Hit-ler, el creador del III Reich. El partit únic fou conegut a Alemanya amb el nom de *nacionalsocialista*. La ideologia antimarxis-ta i antiliberal d'ambdós sistemes prengué sota el règim hitlerià unes característiques específiques: racisme i antisemitisme. Règims o moviments més o menys sem-blants havien arrelat en altres països euro-peus: Espanya (Falange Española), Portugal (directori militar i govern d'Oliveira Sala-zar), Polònia (dictadura de Pilsudski), Hon-gria (Gömbös, Imre dy), Grècia (Metaxàs), Letònia (Ulmanis), etc. Tots ells, llevat del falangisme i del salazarisme, desaparegue-ren després de la Segona Guerra Mundial. Als països de més pregona tradició demo-cràtica tampoc no faltaren grups pro-feixis-tes, com els camises negres de Mosley, a la Gran Bretanya, els francesos afiliats a la Croix de Feu, els membres de les Heim-wehren austríaques, els rexistes belgues, la NSB holandesa, etc. També al Japó entre el 1929 i el 1939, aconseguiren d'imposar-se les faccions polítiques més nacionalistes i antidemocràtiques. Després de la Segona Guerra Mundial, han sorgit noves tendèn-cies feixistes, que hom anomena *neofeixis-tes*. És el cas del Front Nacional francès, liderat per Jean Marie le Pen, el qual ha estabilitzat la seva quota electoral per da-munt del 10%. La ultradreta política i les bandes juvenils d'estètica militarista ('caps rapats') i neonazi convergeixen en el refús dels immigrants i han fet de la xenofòbia l'aspecte central de llur actuació. A més de França, la ultradreta és també present a Alemanya, Àustria i Flandes.

feldspat *MINERAL* Grup de minerals de fór-mula general XZ₂O₈ (X essent sodi, potassi, calci o bari, i Z, silici i alumini). Pertanyen al grup dels tectosilicats. Tots els minerals d'aquest grup s'assemblen molt per les propietats físiques, però, segons la cristal·litza-ció, formen dos subgrups: el del feldspat de potassi i bari, de simetria monoclínica, i el de sodi-calci (plagiòclasis), de simetria triclínica. La característica més important del feldspat són les macles polisintètiques. Tots aquests minerals són els components més abundants de les roques ígnies i meta-mòrfiques; s'utilitzen en la fabricació de la ceràmica i la porcellana.

felibritge *LIT* Associació d'escriptors pro-vençals, centrats a Avinyó. Se separaren del moviment popular dels *trobaires*, que con-sideraven caòtic. Creada el 1854, a la vora del Roine, la integraven Frederic Mistral, Josèp Romanilha i Teodòr Aubanèl. Els feli-bres eren burgesos, intel·lectuals i ruralis-tes, i els trobaires, obrers i urbans. Al Rosse-lló hi ha una mantinença catalana, de la qual han estat síndics Carles Grandó, Emili Foxonet, Joana Mauresó, Albert Leophon-te i Empar Nogué. L'any 1983 hom celebrà a Perpinyà una festa conjunta en què s'aplegaren les Copes Santes de Catalunya i Occitània. D'ençà del 1982, la mantinen-ça rossellonesa publica el butlletí trimestral en català “Tradició i cultura”.

felids *ZOOl* Família de mamífers carnívors de cap arrodonit, musell curt, extremi-tats anteriors amb cinc dits i posteriors amb quatre proveïts d'urpes retràctils, crani amb arcs zigomàtics enormes i dentadu-ra amb tres incisives, un ullal, dues pre-molars i una molar. D'hàbits generalment nocturns, tenen moviments àgils i cautelo-sos. S'enfilen als arbres amb facilitat i poden nedar bé. Són cosmopolites, excepte a la regió australiana; els més coneguts són el *gat domèstic*, el *lleó*, el *tigre* i el *lleopard*.

Felip II de Castella (Valladolid 1527 — El Escorial, Castella 1598) Rei de Castella (1556-98), de Catalunya-Aragó (*Felip I*) (1556-98) i de Portugal (*Felip I*) (1580-98). Era el primogènit de l'emperador Carles V i d'Isabel de Portugal. Després del seu pri-mer matrimoni (1543), amb Maria Manue-la de Portugal, de la qual restà vidu en néi-xer el seu fill Carles (1545), el seu pare el casà (1554) amb Maria I, reina d'Anglater-ra, que morí el 1558 sense haver-li donat descendència. Mentrestant, Carles V havia cedit a Felip tots els dominis, llevat de l'imperi. El 1555, a Brussel·les, Carles V li traspassà els Països Baixos, i el 1556, els regnes hispànics. Felip II s'afanyà a fer la guerra contra Enric II de França. Mort Enric II, intervingué en els afers de França, col·laborà amb la reina vídua, Caterina de Mèdici, contra el protestantisme, i es mullerà amb la seva filla Isabel de Valois. Durant el decenni de 1560-70, les guerres de religió a França repercutiren en la infil-tració d'hugonots; alhora es produí l'alça-ment dels moriscs de Las Alpujarras (1568-70), que reprimí Joan d'Àustria, germà natural del rei. Aquells mateixos anys, la intransigència del rei en la repressió del protestantisme provocà un alçament als Països Baixos (1556), que reprimí Fernan-do Álvarez de Toledo y Pimentel, duc d'Alba (1567-73), provocant la secessió de les Províncies del Nord (1581). El conflicte dels Països Baixos repercutí en la mateixa cort, on un partit encapçalat pel príncep d'Èboli i el mateix fill del rei, Carles d'Àustria, dissentien de la política del rei. Felip II féu empresonar el seu fill, que morí poc després. El conflicte amb el seu secre-tari Antonio Pérez, culpable de l'assassinat d'Escobedo, que, essent aragonès, es refu-già a Saragossa, determinà la irrupció de tropes castellaness, davant la negativa del justícia d'Aragó, Juan de Lanuza, a lliurar-lo. El conflicte s'afegia a les anomenades *alteracions d'Aragó*, i Felip II exercí una repressió severa i modificà les constitu-cions aragoneses. La seva actitud s'endurí i es tancà. Aliat amb els Estats Pontificis i amb Venècia (Lliga Santa), infligí una seriosa derrota als turcs a la batalla de Lepant (1571), bé que la victòria no fou aprofitada, i poc després (1574) la Goleta i Tunis queien en poder dels turcs. Castella, sotmesa a la contínua pressió fiscal que comportaven les lluites exteriors, continuà el procés d'empobriment i la monarquia hagué de declarar-se en fallida el 1575, malgrat els recursos que proporcionaven les colònies americanes, a les quals s'ha-vien afegit territoris d'Oceania (les Filipi-nes). El reconeixement de Felip II com a rei de Portugal (1580), en extingir-se la di-nastia d'Aviz amb el rei-cardenal Enric, li proporcionà nous recursos per a intentar la invasió d'Anglaterra, amb l'***Armada Inven-cible***, que fracassà (1588). Una nova situa-ció de crisi vingué provocada pel conflicte crònic dels Països Baixos i per la interven-ció en les guerres de religió de França; Felip II proposà la seva filla Isabel Clara Eugènia com a candidata al tron francès, però els estats generals francesos no l'acceptaren (1593) i reconegueren, en canvi, Enric III de Navarra (*Enric IV de França*). Felip II li declarà la guerra, però una nova fallida econòmica (1596) l'obligà a preferir la pau amb França (tractat de Vervins, 1598) i a intentar una solució als Països Baixos, que col·locà sota la sobirania d'Isabel Clara Eugènia, casada amb l'arxiduc Albert d'Àustria, solució que les Províncies del Nord es negaren a acceptar. En general Felip II mantingué una actitud respectuosa envers els Països Catalans, tot i que procu-rà col·locar funcionaris castellans en els llocs preeminents. Morí decebut per la incapacitat que demostrava el seu hereu, Felip III de Castella.

Felip III de Castella (Madrid 1578 — 1621) Rei (1598-1621) de Castella, de Catalunya-Aragó (*Felip II*) i de Portugal (*Felip III*). Fill de Felip II de Castella i d'Anna d'Àustria. En arribar al tron, confià immediatament els afers a un privat, Francisco Gómez de San-doval-Rojas y de Borja, futur duc de Ler-ma. A València, jurà els furs, i contragué ma-trimoni (abril del 1599) amb Margarida d'Àustria, filla d'un nebot de l'emperador Carles V. El duc de Lerma s'esforçà a liqui-dar el dèficit de la política imperialista de Felip II amb la conclusió de les paus pacta-des en el regnat anterior: ratificació (1601) de la pau de Vervins, amb la qual hom acordà el matrimoni del príncep Felip amb Isabel de França, pau amb Jaume I d'An-glaterra (1605) i una treva de dotze anys amb els independentistes holandesos (1609).

Al·legoria del triomf del federalisme (1873), a les pàgines de “La Campana de Gràcia”

Benito Jerónimo Feijoo y Montenegro, segons un gravat del s XIX

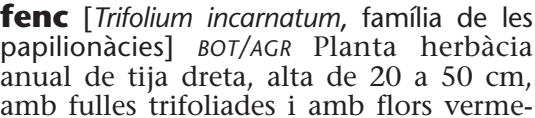
Hom procurà d’atenuar l’impacte psicològic d’aquesta treva, considerada per alguns com una humiliació, amb el decret de l’expulsió dels moriscs. Llevat, doncs, del conflicte que Carles Manuel I de Savoia desencadenà a Itàlia (1612-17), el govern de Felip III es caracteritzà per una actitud pacífica. Es malaguanyà però, l’oportunitat de sanear les finances, a causa de les crisis agrícoles, la irregularitat dels ingressos de les colònies americanes, l’alteració sistemàtica de la moneda castellana i les dilapidacions de la cort i l’administració. L’esclat de la guerra dels Trenta Anys (1618) i la intervenció castellana al costat d’Àustria suposaren un nou creixement de les despeses de la corona, i el rei es veié obligat a apartar el duc de Lerma de la cort, i en el seu lloc posà el duc d’Uceda, fill del privat destituït. El 1619, a Portugal, on anà a fer reconèixer el seu fill Felip com a hereu, el rei se sentí malalt. En morir, el 1621, deixà el tron al seu fill Felip (Felip IV de Castella).

Felip IV de Castella (Valladolid 1605 — Madrid 1665) Era fill de Felip III de Cas-tella i de Margarida d'Àustria. Rei de Caste-lla (1621-65), de Catalunya-Aragó (*Felip III*, 1621-65) i de Portugal (*Felip III*, 1621-40). De molt jove fou influït per Gaspar de Guzmán, comte-duc d'Olivares, que es convertí en el seu privat (1622). Aconsellat pel comte-duc, Felip IV intentà una refor-ma financera i tributària basada en idees de l'arbitrisme, que fracassà, i fou represa la guerra amb Holanda, acabada la treva de dotze anys amb Holanda (1621). El comte-duc projectà l'anomenada *Unión de Armas*, cooperació militar entre els altres regnes peninsulars i Castella, per tal que contri-buïssin a les campanyes militars castella-nes i com a primer pas cap a la submissió dels altres regnes a les lleis i usos de Cas-tella. De València i Aragó el rei hi obtingué subsidis en diner, però fou rebutjada qual-sevol cooperació militar, mentre que a Bar-celona no obtingué res. El fracàs del comte-duc a obtenir recursos col·locà Castella en una situació angoixosa. El 1628 esclatà a Itàlia una nova guerra per Màntua i Mont-ferrat, i la flota d'Índies fou capturada. La ruïna imminent forçà el rei a crear nous tri-buts, a retenir la meitat de la renda dels *juros* (des del 1635) i a confiscar l'argent de particulars que arribava a Sevilla. El rei reclamà els quintos, i la guerra amb França (1635) donà lloc a la introducció de tropes castellaness a Catalunya. Com que els cata-lans es negaven a lliurar homes per a llui-tar fora dels límits del Principat, el comte-duc d'Olivares inicià una ofensiva al Llen-guadoc (1637), de conseqüències catastrò-fiques, que obligà als catalans a lluitar per tal de recuperar Salses. La guerra amb Fran-ça, d'altra banda, perjudicava el comerç català i contribuï al profund discontenta-ment, que culminà (1640) amb l'esclat de la guerra dels Segadors, en el curs de la qual tingué lloc, l'aixecament i la definitiva separació de Portugal de Castella. Felip IV hagué de prescindir del comte-duc d'Oliva-res (1643), i confià el poder a Luis Menén-dez de Haro, nebot del comte-duc. Es va reconèixer la independència d'Holanda, a la pau de Westfàlia (1648) i les constitu-cions catalanes, després d'una llarga guerra (1652), i una nova derrota en la guerra contra França, suposà la signatura del trac-tat dels Pirineus (1659), amb la pèrdua del comtat de Rosselló i de la meitat del de Cerdanya. En morir, Felip IV deixava la corona a les mans de la seva segona muller, Marianna d'Àustria, com a regent de l'únic hereu que li restava, el malaltís i degenerat *Carles II de Castella*.

Felip III de França *dit l'Ardit* (Poissy, Illa de França 1245 — Perpinyà 1285) Rei de França (1270-85). Fill de Lluís IX, el sant, i de Margarida de Provença. Es casà el 1262 amb Elisabet d'Aragó, de qui restà vidu el 1271. Participà en la vuitena croada, adre-çada contra Tunis (1270). Felip entrà a París el 1271, i per mort sense descendèn-cia dels comtes de Tolosa, incorporà a la corona francesa el comtat de Tolosa. El 1272 combaté Roger Bernat III de Foix, que l'empresonà a Carcassona, un any i mig. Es casà amb Maria de Brabant (1274), i el 1275, pel tractat d'Orleans, prometé un dels seus fills amb Joana, hereva de Navar-ra i de la Xampanya, i es féu càrrec del govern d'aquest regne fins a la majoritat de la seva futura nora. El 1284, el matrimoni de Joana amb el seu fill, el futur Felip IV, portà a la unió personal d'ambdues coro-nes. El 1285 fou el cap de la croada contra Catalunya: amb un enorme exèrcit penetrà al Rosselló, travessà l'Albera, i s'establí al setge de Girona, on emmalaltí i hagué

Feliu sant (Cesarea de Mauritània ? — Girona ~303) Màrtir cristià de Girona de suposat origen africà. Prudenci el cantà vers el 400, el bisbe Rústic de Narbona li dedicà una basílica el 455 i altres notícies

femení, gènere GRAM Gènere gramatical que s'oposa al masculí en les llengües que tenen dos gèneres, i al masculí i al neutre en les llengües que en tenen tres. El feme-

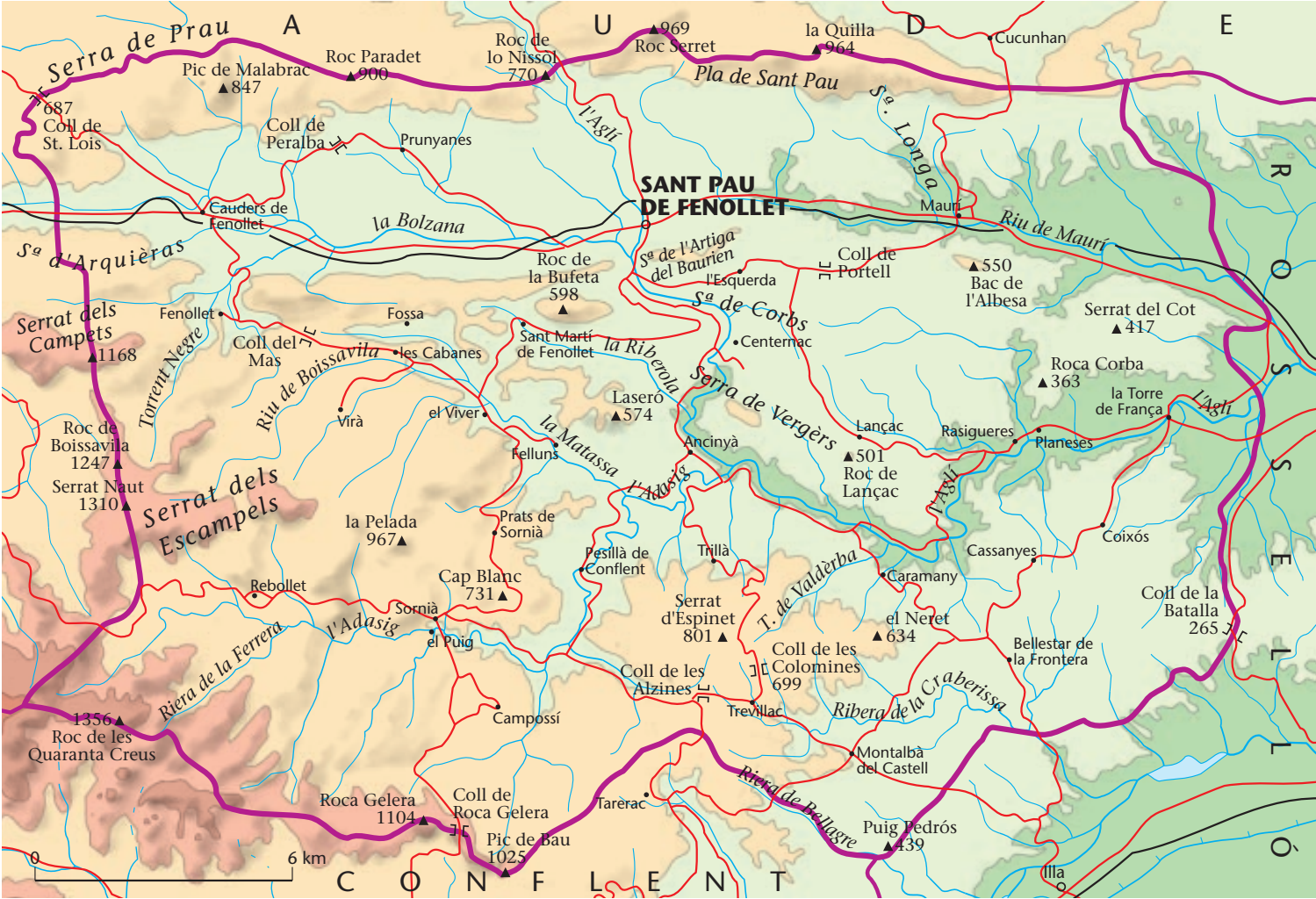
lles o de color granat, rarament blanquinoses, agrupades en glomèruls terminals solitaris i llargament pedunculats. És molt conreat per a l'obtenció de farratge.

Fénelon, François de Salignac de La Mothe (castell de Fénelon, Périgord 1651 — Cambrai 1715) Prelat, orador i escriptor eclesiàstic francès. Ordenat sacerdot vers el 1675, el 1678 fou nomenat superior de la institució educativa de les Nouvelles Catholiques. Esdevingut bisbe de Cambrai, la seva *Explication des maximes des saints sur la vie intérieure* (1696) és un exemple de l'orientació mística que prengué el seu pensament. Preceptor i educador del duc de Borgonya, Fénelon dedicà diverses obres al seu alumne (*Télémaque*, 1699).

fenici *HIST* Individu d'un poble d'origen semític establert en una estreta faixa costanera de la Síria central (des del mont Carmel fins al riu Eleuter) vers l'any 3000 aC. Els fenicis es dedicaren al comerç marítim i s'organitzaren en ciutats estat al voltant de ports resguardats (Tir, Sidó, Trípoli, Biblos, Beirut, etc). Al III mil·lenni aC comerciaren amb els egipcis, que els sotmeteren militarment (ss XV-XIV aC), fins que els alliberaren les invasions dels “pobles de la mar” (~1200 aC). Durant l'època de prosperitat establiren factories i colònies en tota la Mediterrània. El seu imperi comercial comprengué des de Damasc i Tàpsac fins a la Península Ibèrica, i hom creu que arribaren fins a l'oceà Índic, Galícia, Cornualla i les costes occidentals d'Àfrica. Al s IX aC foren dominats pels assiris, per Egipte (612-604 aC), Babilònia i Pèrsia (539 aC), per Alexandre el Gran, que els incorporà al seu imperi (333-332 aC), i, després d'un període d'anarquia, passaren a formar part de l'imperi Romà (província de Síria 64 aC). Els fenicis no constituïren mai cap estat unificat ni confederat. Habitaven en petits principats (ciutats estat), governats per reis o magistrats. Practicaven el bescanvi de productes agrícoles i manufactures industrials (vidre, articles metàl·lics, perfums, teles, cuirs, ceràmica i especialment llana tenyida amb porpra) per matèries de les quals eren deficitaris (vori, pedres precioses i metalls) i per esclaus. Llur religió era naturalista, i cada ciutat tenia els seus déus preferits, que eren venerats en temples i santuaris. L'art desenvolupat pel poble fenici fou producte d'influències diverses, mesopotàmiques, egípcies, hittites, egees, etc. Aparegué al III mil·lenni aC, i adquirí més importància al començament del II mil·lenni aC. Els Països Catalans tingueren una situació més aviat marginal davant l'expansió fenícia, que es dirigí sobretot a la banda sud de la Mediterrània occidental. D'altra banda, és difícil de separar les influències directament provinents dels fenicis de les que deriven dels cartaginesos.

fenix 1 *MIT* Ocell sagrat d'origen egipci, únic en la seva espècie, que els grecs i els romans consideraven imatge de la vida eterna. Després de mig mil·lenni de vida feia un niu d'herbes aromàtiques i hi calava foc. De la cendra naixia un nou fènix. **2** *HERALD* Figura imaginària representada per un ocell, sempre de cara, amb el cap de perfil, les ales aixecades i damunt un foc encès, anomenat *immortalitat*.

Fenolleda, la [*ant: el Fenollet; occ: la Fenolhedà; occ ant: Fenolhet*] Comarca de la Catalunya del Nord (436 km²; 7 133 h [1990]). Cap de comarca, Sant Pau de Fenollet. Morfològicament, cal diferenciar-hi els Aspres, les valls i les Corberes. A migdia, un muntanyam d'altitud mitjana (500-700 m) és una prolongació dels Aspres pròpiament dits. És travessat només per dos colls carreters: el de Jau, a ponent del tuc Dormidor, i el de les Colomines (699 m), via directa de Sant Pau de Fenollet a Prada. Les valls tendeixen a constituir una plana única d'erosió, en bona part coincidint amb la conca alta de l'Aglí, que s'encaixa, de Sant Pau de Fenollet a Planeses, per on entra a la plana rosellonesa. L'alimenten el riu de Maurí, per l'esquerra, i la Bolzana i l'Adasig, per la dreta. Les Corberes són, en aquest tram migjornenc, essencialment calcàries. És possible de distingir-hi quatre àrees de vegetació: la de l'alzinar mediterrani, avui desplaçat pel pi blanc, la de l'alzinar muntanyenc, la del pi roig, que alterna amb roure martinenc, i la del bedoll i altres caducifolis. Però la degradació ha estat considerable. L'explotació forestal hi és secundària. Hom conrea arbres fruiters,

Mapa físic de la Fenolleda

hortalisses i sobretot vinya. En la seva major part hi ha un vinyer que produeix un vi d'alta qualitat amb denominació d'origen controlada (vi de les Corberes). Quant a l'activitat industrial tradicional, hom ja no explota les mines de ferro a Rasigueres, ni el guix a l'Esquerda, però resten a la comarca algunes explotacions de feldespat, marbre i calcari. La principal activitat industrial es concentra a Sant Pau de Fenollet, amb petites empreses de calçat o de treball de la fusta. Els últims cent anys la població hi ha minvat, per emigració, d'un màxim de 13 424 h devers el 1881 fins a 10 383 h l'any 1931, 9 451 l'any 1962, 7 773 h el 1982 i 7133 h el 1990.

fenomenologia *FILOS* Ciència, descripció o mètode que tracta dels fenòmens com a continguts de consciència. Actualment hom anomena fenomenologia la doctrina d'**E.Husserl** i de l'escola *fenomenològica*. Segons Hegel, la fenomenologia és presentació del procés dialèctic de manifestació de la consciència fins a constituir-se com a saber absolut, en copsar l'esperit per si mateix. Husserl, en canvi, la defineix com a ‘disciplina merament descriptiva, que explora, per mitjà de la intuïció pura, el camp de la consciència transcendental pura’ i, per mitjà seu, intenta de fonamentar la ciència i la filosofia —com a ciència— tot alliberant-les de qualsevol pressupòsit. Com a ciència positiva, la fenomenologia s'ha de fonamentar en els fenòmens, però entenen-los com les coses en tant que conegudes pel subjecte, és a dir, com a desproveïts del llast de la transcendència. En aquest sentit, els fenòmens són aprehesos per la intuïció pura, és a dir, com a relació a un subjecte lògic, transcendental, relació que neix del fet que el fenomen té una essència, la qual, en ésser copsada intel·lectualment, apunta intencionalment cap a l'objecte. La determinació d'aquesta essència comporta l'anomenada *reducció fenomenològica*. Després de perdre el món per la reducció eidètica o fenomenològica, el darrer Husserl el torna a guanyar en les relacions que hi ha entre les essències i el jo. Com a mètode analític descriptiu, la fenomenologia ha estat acceptada per múltiples corrents filosòfics, més enllà de l'enfocament idealista husserlià, i és present en tota la filosofia actual.

Fenosa i Florensa, Apel·les (Barcelona 1899 — París 1988) Escultor. El 1925 exposà per primer cop a París, presentat per Max Jacob, i el 1930 a Barcelona. Aca­bada la guerra civil de 1936-39, s'integrà definitivament a la vida artística parisenc­a, bé que mantingué uns forts vincles amb Catalunya. El seu art descobreix un món vegetal, poblat de criatures femeni­nes flamejants, que conserven fresques les empremtes dels dits de l'artista. Hom li dedicà diverses exposicions antològiques: Madrid (1979), París (1980) i Barcelona (1983). Conreà el retrat (Théophile Briand, Cocteau, Paul Eluard, Colette, Ge­net, Tzara), i realitzà a França diversos

monuments (el d'Oradour-sur-Glane, 1945), o obres com l'esfinx, emblema del Conseil Constitutionnel, a París (1973). També és autor del monument a Pau Casals de Barcelona (1982).

Fermat, Pierre Simon de (Beaumont-de-Lomagne, Gascunya 1601 — Castres 1665) Advocat occità, sobresortí pels seus treballs matemàtics. Estudià a Tolosa. Introduí per primera vegada l'infinít en el càlcul, descobrí les propietats de diversos nombres i és considerat el creador de la moderna teoria dels nombres. Amb Des­cartes, aplicà l'àlgebra a la geometria, i, amb Pascal, fundà la teoria de les probabi­litats. Aplicà el concepte de les variables infinitesimals als problemes de quadra­tura, de càlcul de màxims i mínims i a la construcció de tangents.

fermentació *BIOL* Procés de transforma­ció d'un substrat orgànic produït pels enzims de llevats, bacteris o fongs i que s'esdevé amb despreniment de gasos o sense. Les fermentacions consisteixen en reaccions d'oxidació-reducció catalitzades pels enzims de molts microorganimes per tal d'obtenir energia. La característica principal d'aquestes vies metabòliques de degradació és que tant les substàncies oxidades com els mateixos oxidants són composts orgànics que s'originen durant el procés, a partir del substrat orgànic ini­cial. Així, doncs, en la fermentació no hi ha una oxidació neta, a diferència de la respiració, en la qual l'oxigen atmosfèric és l'oxidant o acceptor final d'electrons. Hom anomena les fermentacions pel nom del producte més abundantment format. Entre les fermentacions anaerò­bies més importants hi ha l'alcohòlica, la làctica, la propiònica i l'acetonabutanòli­ca, i entre les aeròbies, la fumàrica, la cítri­ca i l'acètica. La selecció del microorganis­me fermentador determina el rendiment de la fermentació i la puresa del produc­te obtingut. La **fermentació alcohòlica** s'esdevé per acció d'un cultiu de *Saccha­romyces cerevisiae* sobre una solució alco­holitzable de raïm, de blada-rave, de melasses o de diverses gramínies. En la **fermentació làctica** és obtingut l'àcid α-hidroxipropiònic (CH3CHOHCOOH) per acció de distints lactobacils sobre hidrats de carboni. La **fermentació acètica** és l'emprada per a l'obtenció de vinagre, a partir de substàncies sucroses, principal­ment. L'àcid cítric és obtingut a partir de la fermentació de glúcids per l'acció de fongs. Les fermentacions industrials abas­ten també l'obtenció de vitamines, ami­noàcids, antibiòtics i, fins i tot, la trans­formació d'esteroides.

Fermí sant (Pamplona ? — Amiens 303) Primer bisbe d'Amiens. Evangelitzà de primer la Tarraconense, i s'establí després a la Gàl·lia, on fou degollat. Pamplona el té com a patró i en celebra la festa el 7 de juliol. Festa: 25 de setembre.

Fermi, Enrico (Roma 1901 — Chicago 1954) Físic i matemàtic nord-americà d'origen italià. Professor de física a la

Camps i valls de vinya alternant amb algu clap de bosc, a la Fenolleda

Fenolleda		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1990)
Ancinyà	7,8	212
Bellestar de la Frontera	20,5	223
Camposí	17	40
Caramany	14	170
Cassanyes	15,1	179
Cauders de Fenollet	36,4	580
Centernac	6,6	65
Esquerda, l'	15,7	124
Felluns	6,6	48
Fenollet	18,8	76
Fossa	4,4	34
Lançac	5,2	79
Maurí	34,6	916
Montalbà del Castell	15,9	111
Pesillà de Conflent	6,8	52
Planeses	6,1	80
Prats de Sornià	8	58
Prunyanes	13,5	55
Rasigueres	13,7	165
Rebòllet	19,2	101
Sant Martí de Fenollet	10,7	52
Sant Pau de Fenollet	43,9	2 214
Sornià	30	376
Torre de França, la	13,9	833
Trevillac	17,2	92
Trillà	9	51
Virà	13	32
Viver, el	12,9	115
Fenolleda, la	436,5	7 133

Columbia University des del 1939, col·la·borà en els primers assaigs i investigacions de la bomba nuclear (projecte Manhattan). Creà el primer reactor nuclear i investigà la teoria dels espectres i la formació dels raigs còsmics. El 1938 li fou concedit el premi Nobel de física.

Fernández Álvarez Espartero, Joaquín (La Granátula, Castella la Nova 1793 — Logronyo 1879) Militar i polític castellà, més conegut amb el nom de *Baldomero Espartero*. Deixà el seminari d'Almagro, als quinze anys, per prendre les armes contra Napoleó. El 1815 passà a Amèrica, on lluità contra els independentistes del Perú. En morir Ferran VII, es posà al servei d'Isabel II per tal de combatre els carlins. Ascendit a general, assolí la victòria de Luchana (1836), i fou creat comte de Luchana i duc de la Victòria o de Morella. Assolí de captar-se l'ala més moderada de l'exèrcit carlí, i convencé el general Maroto a signar una pau (el conveni de Bergara), que respectava els furs del País Basc. Els carlins dels Països Catalans no reconegueren el conveni, i Espartero obligà Cabrera i els seus homes a passar al Principat i a l'exili (1840). L'èxit l'ensuperbí, i les seves desavinences amb la reina regent culminaren en la dimissió de Maria Cristina a València (octubre del 1840) i el nomenament d'Espartero com a regent. La victòria progressista no significà, però, cap èxit popular, i la política lliurecanvista d'Espartero acabà de provocar el descontentament pel tractat comercial que projectava amb Anglaterra i que amenaçava la indústria catalana naixent; a això s'afegí l'exigència de les quintes regulars per a reclutar soldats. La revolta esclatà a Barcelona (1842), i fou sufocada pel bombardeig, ordenat per Espartero, des de Montjuïc. La ciutat fou ocupada militarment i sotmesa a una multa crescuda, però el descontentament general a tot l'estat espanyol posà fi al govern d'Espartero, que hagué d'exiliar-se a Anglaterra. Havent tornat a Castella (1849), fou cridat al govern per Isabel II, davant la revolta progressista (1854); la seva gestió durant el Bienni Progressista (1854-56) fou ineficaç i permeté la gradual recuperació de les forces moderades. Es retirà en caure el seu govern (1856). Amadeu de Savoia li concedí (1872) el títol de príncep de Bergara.

Fernández de Córdoba y de Herre-ra, Gonzalo (Montilla, Andalusia 1453 — Granada 1515) Militar andalús. Lluità a favor d'Isabel la Catòlica contra Joana *la Beltraneja*. Participà a la guerra contra Granada, i el 1495, passà a Itàlia, on lluità a favor de Ferran II de Catalunya-Aragó contra els francesos, que havien envaït el regne de Nàpols. Hi introduí una nova concepció militar, basada en l'ús d'una infanteria mercenària nombrosa. Les victòries de Calàbria i Atella li valgueren el nom de *Gran Capità*. En la nova guerra d'Itàlia, desféu l'exèrcit francès en les batalles de Cerignola (1503) i de Garigliano. Fou nomenat virrei de Nàpols (1505-07).

Fernández de Heredia, Juan (Munébrega?, Aragó 1310/15? — Avinyó 1396) Gran mestre de Rodes; escriptor aragonès, un dels més importants entre els qui han escrit en llengua aragonesa. Pere el Cerimoniós el féu conseller seu el 1338. Pel setembre del 1377 fou fet gran mestre de Rodes. Influí notablement en la política de la cort pontifícia i en la del Cerimoniós. Compongué les compilacions *Grant crónica de Espanya* (1385-86). Intervingué en la traducció de diversos texts historio·gràfics a l'aragonès i, alguna vegada, al català.

Fèroe, illes [*feroès: Føroyar; dan: Faerøerne*] Arxipèlag danès de l'Atlàntic nord, uns 450 km al SE d'Islàndia (1 399 km²; 47 449 h [est 1990]). És format per 22 illes, de les quals 18 són habitades, d'origen volcànic i molt muntanyoses, recobertes de pastures i torberes. El 1948 els fou concedida l'autonomia, amb una assemblea legislativa, govern, bandera i unitat monetària (*krona*) pròpies.

Ferran I de Castella [o *Fernán González*] (? 905 — 970) Comte de Lara i de Castella (vers 932-970). Prengué part en la lluita contra Alfons IV de Lleó i a favor de Ramir II, i aquest el nomenà comte de Castella. Casà la seva filla Urraca amb Ordoni III de Lleó, el qual li concedí la titulació de *prínceps*. Ajudà Ordoni IV, revoltat contra Sanç I de Lleó, però el 960 fou fet presoner pel rei Garcia III de Navarra, i més tard fou alliberat. La seva personalitat ha nodrit el temari de l'èpica

Antoni Ferrando i Francés

ferro Ferramenta romànica del santuari de la Trinitat de Bellpuig (Rosselló)

i el llegendari castellà (poema de Fernán González).

Ferran III de Castella-Lleó *dit el Sant* (prop de Manzanal de Abajo, actualment Valparaíso, Lleó 1199 — Sevilla 1252) Rei de Castella (1217-52) i de Lleó (1230-52). Fill d'Alfons IX de Lleó i de la seva segona muller, Berenguera I de Castella. Aquesta succeí el seu germà Enric I de Castella, però cedí els seus drets a Ferran (1217). Ferran es casà amb Beatriu de Suàbia (1219). En morir Alfons IX, la reina Berenguera aconseguí el regne de Lleó per a Ferran, i aquest fou aclamat com a sobirà de tots dos regnes units (1230). Morta Beatriu, es casà amb la comtessa Joana de Ponthieu (1237). Féu una afortunada expedició a terres cordoveses (1240), i el rei musulmà de Múrcia, per tal de fugir del domini del de Granada, oferí el regne a Ferran, que pel tractat d'Almirra (1244) se'l dividí amb Jaume I de Catalunya-Aragó. Després Ferran assetjà Granada, però el rei granadí es féu vassall seu i ocupà Jaén (1246). Juntament amb el rei de Granada assetjaren Sevilla, que capitulà el 1248. Promogué la traducció del *Forum Iudicum* al castellà i el donà com a fur municipal a moltes ciutats. Fou cano·nitzat el 1671. Festa: 30 de maig.

Ferran I de Catalunya-Aragó *dit d'Antequera* (Medina del Campo, Castella 1380 — Igualada, Anoia 1416) Rei de Catalunya-Aragó (1412-16), el primer de la dinastia castellana dels Trastàmara. Fill segon de Joan I de Castella i d'Elionor d'Aragó i nét del rei Pere el Cerimoniós. Entre el seu heretatge d'infant i el patrimoni que li aportà la seva muller Elionor d'Alburquerque, amb qui es casà el 1395, reuní uns dominis extensíssims, en els quals es basà la seva força política i, després, la dels seu fills, els *infants d'Aragó*. En morir el seu germà, el rei Enric III de Castella, el 1406, assumí la regència del seu nebot Joan II, juntament amb la mare d'aquest, Caterina de Lancaster, i es reservà ell la governació de la meitat meridional de Castella. Reprengué la guerra contra el regne de Granada, i s'apoderà, el 1410, de la plaça forta d'Antequera. En morir el seu oncle Martí l'Humà, rei de Catalunya-Aragó, Ferran presentà la seva candidatura a la successió, per la qual s'hagué d'enfrontar a Jaume d'Urgell. La sentència del compromís de Casp el proclamà rei el 1412. Ferran hagué de cedir, però, a les corts de Barcelona de 1412-13, a la pressió dels estaments privilegiats i imposar el pactisme, doctrina que limitava l'autoritat reial a favor de les corts i de la generalitat. Pacificà Sardenya (1414), normalitzà la situació interna de Sicília, pactà una treva amb Gènova (1413), i signà tractats d'amistat amb el soldà d'Egipte i amb el rei de Fes (1414).

Ferran II de Catalunya-Aragó *dit el Catòlic* (Sos, Aragó 1452 — Madrigalejo, Castella 1516) Rei de Catalunya-Aragó (1479-1516), de Castella (*Ferran V*) (1474-1504), de Sicília (*Ferran II*) (1468-1516) i de Nàpols (*Ferran III*) (1504-16). En assolir la majoritat (octubre del 1466), prengué possessió del càrrec de governador general de Catalunya-Aragó, i el 1468, Joan II el nomenà rei i corregent de Sicília. En morir l'infant Alfons de Castella (juliol del 1468) i ésser reconeguda la infanta Isabel, germana d'Enric IV, hereva d'aquell regne, Joan II pactà el matrimoni de Ferran amb la princesa castellana, que se celebrà a Valladolid el 1469. En morir Enric IV de Castella (desembre del 1474), Isabel fou proclamada reina pels seus seguidors, i Ferran aconseguí (gener del 1475) ésser reconegut rei de Castella amb les mateixes atribucions que Isabel. Intervingué en la guerra civil castellana i contribuí a la victòria (1476) de Paleagonzalo (Toro). La mort de Joan II (gener del 1479) el convertí en rei de Catalunya-Aragó. El 1480, convocà la cort de catalans, on s'aprovà la *Constitució de l'Observança*, es decidí la restitució dels béns del monarca, i s'aprovaren mesures proteccionistes per al comerç i la indústria catalana. Malgrat aquestes reformes, els errors polítics de Ferran tornaren a enrarir l'ambient polític i social del Principat. La intervenció autoritària i antidemocràtica del rei en les reformes de la generalitat i del municipi barceloní i la introducció del règim d'insaculació, sembla que acabaren amb els abusos polítics dels estaments privilegiats en el govern d'ambdues institucions i que frenaren el creixent deute públic. A partir del 1492, coincidint amb un canvi de signe de la conjuntura europea, l'economia catalana, ajudada per algunes mesures reials, experimentà un

notable recobrament. En l'aspecte polític, aconseguí que Carles VIII de França li restituís el Rosselló i la Cerdanya (tractat de Barcelona del 1493), en canvi de no interferir als plans del sobirà francès sobre el regne de Nàpols. A Castella, en vida d'Isabel, tingué un paper primordial en la guerra de Granada, acabada amb èxit el 1492, i en l'organització de la conquesta de les illes Canàries (1484-96); però, contràriament, la iniciativa correspongué a Isabel en la introducció de la inquisició (1481) i en l'expulsió dels jueus (1492). Es fa difícil de destriar la intervenció de Ferran en l'empresa colombina, bé que fou molt activa. La mort d'Isabel I (novembre del 1504) significà la fi del regnat de Ferran a Castella, a causa de l'oposició d'importants sectors de la noblesa, que l'obligaren a deixar el seu càrrec de governador de Castella (1506) en profit del seu gendre Felip el Bell. En morir aquest, Ferran fou cridat novament a Castella (1507), on acomplí encara accions brillants, com la incorporació de Navarra, el 1515. El 1512 incorporà a Catalunya les possessions catalanes dels comtes de Foix (el 1505, s'havia casat en segones núpcies amb Germana de Foix). La política de Ferran II al Regne de València tingué un caràcter absolutista molt definit: control del municipi i de la generalitat, negativa a convocar-hi cort, i una política lliurecanvista gens beneficiosa per a la indústria i el comerç valencià. A Mallorca, el monarca no hi anà ni una sola vegada, fet que tingué també conseqüències negatives. En el seu testament, nomenà hereva de Catalunya-Aragó la seva filla Joana I, reina de Castella des de la mort d'Isabel I, i governador el seu nét Carles.

Ferran VI d'Espanya (Madrid 1713 — Villaviciosa de Odón, Castella 1759) Rei d'Espanya (1746-59). Tercer fill de Felip V i de la seva primera muller, Maria Lluïsa Gabriela de Savoia. El 1724 fou reconegut príncep d'Astúries, i el 1729, contragué matrimoni amb Bàrbara de Portugal. La política exterior del regnat, una vegada acabada la guerra de Successió d'Àustria (1748), es caracteritzà pel pacifisme, malgrat les tensions interiors en el ministeri, neutralitat que es mantingué durant la guerra dels Set Anys. A l'interior, sota la batuta d'Ensenada, intentà un equilibri financer basat sobretot en una centralització de les operacions, prou reeixida, i en una reforma del fisc, fracassada, alhora que un enfortiment de la infraestructura (marina, camins, canals) i la implantació teòrica i pràctica del regalisme. Fou autoritzada (1756) la Companyia de Comerç de Barcelona, que obrí el camí del comerç americà als catalans per primera vegada, i l'establiment (1758) de la Junta de Comerç de Barcelona. A Ferran VI el succeí el seu germanastre Carles III, per manca de descendència.

Ferran VII d'Espanya (El Escorial 1784 — Madrid 1833) Rei d'Espanya (1808 i 1814-33). Fill de Carles IV i de Maria Lluïsa de Parma. Durant la seva infància, assistí a l'ascensió del favorit Godoy, amb qui mai no simpatitzà. Convertit pels enemics d'aquell en un símbol d'alliberament, intervingué, ja més gran, en diverses conjures contra el poderós ministre; el motí d'Aranjuez (març del 1808) reeixí, i Carles IV hagué d'abdicar a favor de Ferran. Napoleó assumí l'arbitratge entre pare i fill, els convocà a Baiona, i aconseguí que Ferran tornés la corona a Carles IV i que aquest abdiqués en benefici de Josep Bonaparte. Ferran fou enviat a Valençay, des d'on seguí el desenvolupament de la guerra contra Napoleó. Acabada aquesta, Ferran VII tornà a Espanya (març del 1814), i poc temps després, a València, signà els decrets que invalidaren tota l'obra constitucional de les corts de Cadis. Això no obstant, els primers anys del seu regnat foren sacsejats per diverses revoltes, encaminades a ressuscitar la Constitució del 1812, i per insurreccions a les colònies americanes, que acabaren amb la pèrdua d'algunes d'aquelles possessions. Els intents liberals no reeixiren fins l'any 1820, en què el rei hagué d'acceptar la constitució de Cadis (març del 1820), que donava lloc a l'anomenat *Trienni Constitucional*. Aleshores Ferran VII, sostingut per la Santa Aliança i per les baionetes franceses, pogué començar una nova etapa absolutista, coneguda com la *Dècada Ominosa*. Els últims anys del regnat hi hagué diverses revoltes, avortades, de signes oposats i repressions molt dures (afusellament de Torrijos), però en cap lloc com a Catalunya hom no incorregué en les crueltats i atza-

gaiades que feren tristament famosos el comte d'Espanya. El 1830 havia promulgat la *Pragmàtica Sanció*, amb què restava derogada la llei sàlica, amb la qual cosa la seva filla Isabel, filla de Maria Cristina de Nàpols, era reconeguda com a hereva del tron. Això provocà un plet successori, a la mort de Ferran, entre els partidaris del seu germà, l'infant d'Espanya Carles Maria Isidre de Borbó, i els d'Isabel. S'originà, així, el moviment polític anomenat ***carlisme*** i la primera guerra Carlina.

Ferran i Clua, Jaume (Corbera de Terra Alta 1852 — Barcelona 1929) Metge i bacteriòleg. Estudià medicina a Barcelona, on es llicencià el 1873. Es dedicà també a la pintura, a Tortosa. Interessat per la bacteriologia, féu investigacions sobre les malalties epizootiques. El seu domini de la fotografia li permeté de fixar els resultats dels seus cultius bacterians. Prenent per base el descobriment del *Bacillus virgula* del còlera, fet per Koch el 1883, i els mètodes de vacunació de Pasteur, assolí, amb la col·laboració d'Innocent Paulí, una vacuna contra el còlera en un moment que se n'estenia la darrera gran epidèmia (1885). Per a aquest descobriment, l'Académie des Sciences de París li concedí el premi Bréant (1907). El 1886 fou nomenat director del Laboratori Microbiològic Municipal de Barcelona, on creà una vacuna antitífica (1887) i una altra d'antiràbica. El 1919 assolí la vacuna antialfa contra la tuberculosi. Deixà un gran nombre de publicacions científiques.

Ferrando i Francés, Antoni (Benicolet, Vall d'Albaida 1947) Filòleg. Llicenciat (1970) i doctor en filosofia i lletres (1976) per la Universitat de València. Ha estat catedràtic (1983) de filologia catalana de la Universitat de València. Hi ha dirigit el Departament de Filologia Catalana (1983-92) i l'Institut de Filologia Valenciana (1983-86), que tornà a dirigir el 1992. Des del 1983 és membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans i, des del 1985, membre de la Junta de Govern de l'AILCC. Dirigeix la col·lecció filològica “Biblioteca Sanchis Guarner” i la revista “Caplletra”. Dedicat bàsicament a la història de la llengua, història de la literatura i a l'edició de textos, pels llibres *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians* (1980) i *Els certàmens poètics valencians* (1983) rebé, respectivament, el Premi de la Crítica del País Valencià i el Premi Milà i Fontanals de l'IEC (1983).

Ferrater i Móra, Josep (Barcelona 1912 — 1991) Filòsof i assagista. Estudià filosofia a la Universitat de Barcelona. Exiliat el 1939, professà a Santiago de Xile (1941-46) i posteriorment a diverses universitats nord-americanes. Erudit de la història de la filosofia, hi ha dedicat, entre altres, *Cuatro visiones de la historia universal* (1945), *El hombre en la encrucijada* (1952) i *La filosofía en el món d'avui* (1965). És bàsic el seu monumental *Diccionario de filosofia* (1941), amb constants reedicions revisades i ampliades. S'ha decantat vers els temes existencials, la ironia i, sobretot, la mort. El contacte amb el món anglosaxó l'ha fet interessar per la lògica matemàtica i la filosofia del llenguatge. En constant evolució, tanmateix, l'actitud filosòfica que el defineix més bé és l'*integracionisme*. Assaja de resoldre la separació entre el pensament centrat en el subjecte o en l'objecte. Considera l'*ésser pur* i el *pur sentit* com a dues realitats límits, enmig de les quals es mou l'home. L'any 1985 obtingué el premi Príncep d'Astúries i el 1988 fou investit doctor *honoris causa* per la Universitat de Barcelona.

Ferrater i Soler, Gabriel (Reus 1922 — Sant Cugat del Vallès 1972) Escriptor i lingüista. L'obra poètica consta de tres llibres: *Da nuces pueris*(1960), *Menja't una cama* (1962) i *Teoria dels cossos* (1966), recollits, amb algunes supressions i poques addicions, en *Les dones i els dies* (1968). Bé que l'erotisme és una constant en la seva poesia, la preocupació per definir la pròpia actitud moral aconsegueix, en poemes com *In memoriam* i *Poema inacabat*, de donar un dels testimoniatges més valuosos de la guerra civil i de les seves conseqüències. Fou professor de lingüística i crítica literària a la Universitat Autònoma de Barcelona. Estudià els texts positivistes dels *jungrammatiker*, fins a arribar al transformacionalisme de Chomsky passant per l'estructuralisme de Meillet, Benveniste i Bloomfield, juntament amb Sapir, Bally i Kurylowicz. Traduí *Language*, de Bloomfield, i *Cartesian linguistics*, de Chomsky. En 1969-72 publicà una sèrie d'articles lingüístics a “Serra d'Or” sota el títol *De causis lin-*

guae, que tracten temes diversos; es destaquen l'esbós d'una teoria mètrica basada en el component fonològic de la gramàtica generativo-transformacional proposada per Chomsky i Halle i un estudi de les gramàtiques de Pompeu Fabra. Escriví articles de crítica i també traduí llibres. Pòstumament, el seu germà, Joan Ferrater, li ha publicat un voluminós conjunt de texts — molts d'ells inèdits— en els reculls *Sobre literatura* (1979), *La poesia de Carles Riba* (1979), *Sobre pintura* (1981), *Sobre el llenguatge* (1981) i *Papers, cartes, paraules* (1986).

Ferrer i Guàrdia, Francesc (Alella 1854 — Barcelona 1909) Pedagog i pensador. Republicà i afiliat a la francmaçoneria des del 1883, s'exilià a París el 1885; hi romangué fins el 1901, i establí contacte amb progressistes i amb la francmaçoneria francesa. De nou a Barcelona, el 1901 creà l'Escola Moderna i preconitzà un ensenyament laic i racionalista, especialment adreçat als obrers i independent de l'estat. Mantingué estrets contactes amb alguns nuclis anarquistes, subvencionà el periòdic “La Huelga General” (1901-03) i contribuí a difondre texts del sindicalisme revolucionari francès. A partir del 1907, residint a Brussel·les i a París, creà la revista “L'École Renovée” (1908-09) i organitzà la Lliga Internacional per a l'Educació Racionalista dels Infants. Així mateix subvencionà el Centre d'Estudis Socials de Barcelona, anarquista, i “Solidaridad Obrera”; pensava que calia la col·laboració dels obrers per a promoure una revolució política contra la monarquia. Posteriorment, de nou a Barcelona, durant els esdeveniments de la **Setmana Tràgica**, fou afusellat a Montjuïc el 13 d'octubre de 1909.

Ferrer de Blanes, Jaume (Vidreres 1445 — Blanes 1523) Cosmògraf, escriptor i mercader. El 1466 passà a la cort de Ferran I de Nàpols. Pels seus notables coneixements de cosmografia, el 1493 fou cridat a Barcelona pel cardenal Pedro de Mendoza. Informà sobre la línia *alexandrina* (1493) de demarcació de les zones d'influència dels descobriments de Castella i de Portugal i sobre el mètode d'aplicar les decisions de l'acord de Tordesillas (1495).

ferro 1 QUÍM/TECNOL [Fe] Element de transició del bloc *d*, situat entre els elements dels blocs *s* i *p* en la taula periòdica.

Varietats i minerals de ferro

El ferro és, després de l'alumini, el metall més abundant de la natura: constitueix el 5% de l'escorça terrestre. El ferro és un metall extremament dúctil, tenaç i mal·leable a la temperatura ordinària, però desproveït d'elasticitat. La càrrega de ruptura depèn molt del seu origen: varia entre 25 i 46 kg/mm² per al ferro normal del comerç i pot atènyer 143 kg/mm² per al ferro electrolític recuit. Hom el pot forjar fàcilment, i a 800°C l'estat de remolliment en què es troba permet de soldar-lo amb ell mateix. La forja i el laminatge transformen els cristalls que constitueixen el ferro fos en una estructura fibrosa que dona al ferro una gran tenacitat i un gran allargament a la ruptura (25%). Entre 800°C i 1 000°C el ferro és fràgil, però retroba la seva mal·leabilitat a una temperatura superior a 1 000°C, i per això els lingots de ferro són afaïçonats en calent (entre 1 000°C i 1 300°C). El ferro pur (ferro electrolític o ferro Armco) és un metall homogeni, força resistent a la corrosió, d'una gran conductibilitat, utilitzat en les indústries elèctrica i de la calefacció. El ferro és un metall ferro-magnètic, amb una permeabilitat magnètica molt elevada. N'hi ha en l'estat natiu en petites quantitats a Grenlàndia i en els meteorits, en els quals va sovint aliat amb el níquel i encara més sovint amb el cobalt. Els minerals de ferro exlotats són l'òxid salí (Fe₃O₄), o *magnetita*, l'òxid fèrric (Fe₂O₃), anomenat *oligist* quan cristal·litza en el sistema romboèdric, que ocorre sovint en forma de masses compactes, amorfes, les quals constitueixen aleshores l'*hematites* vermella o l'ocre vermell, segons el grau de puresa del mineral; l'òxid fèrric hidratat (Fe₂O₃· nH₂O), o *limonita*, el carbonat (FeCO₃), o *siderita* (antigament *siderosa*) i la *pirita* de ferro i la *marcassita*, de fórmula idèntica (FeS₂), però de sistemes cristal·lins diferents. El ferro ocorre en la natura combinat amb uns altres nombrosos elements (arsènic, antimoni, etc) en minerals que no són emprats per a obtenir-lo.

El ferro en els éssers vius

És present en tota la matèria vivent i és essencial per a mantenir la vida; els ani-

mals superiors i els vegetals en contenen uns 5 cg per kg de pes. L'organisme humà conté de 4 a 5 grams de ferro, i manifesta una gran tendència a conservar-lo davant qualsevol pèrdua ocasional. Del 60 al 70% d'aquest ferro es troba en l'hemoglobina i la mioglobina. La resta és emmagatzemada en el fetge en forma de ferritina i en altres teixits, com a hemosiderina. També forma part de la composició d'alguns sistemes enzimàtics. El contingut en ferro dels aliments és força variable i depèn molt dels factors ambientals. És necessari també per a la formació de la clorofil·la en les plantes.

Química

L'estructura electrònica del ferro li imposa el grau d'oxidació +2 (composts ferrosos); la tensió normal que correspon a l'equilibri Fe ⇌ Fe² + 2e (-0,44 V a pH = 0) mostra que es tracta d'un metall força electropositiu que desplaçarà, en particular, el coure de les seves sals; forma també derivats fèrrics (grau d'oxidació +3) i ferrats (+4 i +6). L'existència dels graus +1 i +5 és menys segura. El ferro es combina amb tots els elements no metàl·lics, però no pas amb l'hidrogen. El ferro roent descompon l'aigua, que desprèn hidrogen, i és atacat fàcilment pels àcids diluïts; l'aigua pura i l'aire sec no l'ataquen a la temperatura ordinària, però l'aire humit i l'aigua airejada el corroeixen ràpidament, amb formació de rovell.

Obtenció

El ferro és el metall més emprat; hom el pot obtenir amb facilitat i puresa comercial, té propietats físiques i mecàniques molt variades i pot formar aliatges de característiques molt útils. Per calcinació de la siderita i reducció dels òxids de carboni (CO) a l'alt forn és obtingut el lingot d'alt forn, que és un aliatge de ferro ric en carboni. Per descarburació és difícil d'obtenir ferro pur, sense carboni, però hi ha tècniques encaminades a obtenir esponja de ferro, com els procediments Wiberg, Höganäs i Renn-Krupp.

Aliatges i classificació

Els dos aliatges més importants de ferro són l'*acer* i la *fosa* o *ferro colat*. El *ferro industrial* pot ésser classificat, segons el mètode d'obtenció, en *ferro pudelat*, obtingut per oxidació del ferro colat líquid per mitjà d'una escòria ferruginosa, procediment abandonat fa uns quants anys; *ferro escolat*, que es confon amb l'acer extra dolç (menys del 0,05% de carboni) i és obtingut pels procediments clàssics de l'acer; *ferro Armco*, caracteritzat per una gran puresa, propietats magnètiques i resistència a la corrosió, obtingut en els forns Martin o elèctrics; *ferro electrolític*, obtingut per electròlisi del clorur ferrós, que és de ferro d'una gran puresa; *ferro aluminotèrmic*, produït en la reacció exotèrmica entre l'òxid de ferro i les pólvores d'alumini i que permet de soldar dues peces de ferro; *ferrocarbonil*, obtingut per descomposició del pentacarbonil de ferro [Fe(CO)₅], que és un ferro d'una gran puresa i és emprat per a obtenir peces d'un alt poder magnètic (ferro dolç especial); i *ferro reduït*, obtingut per reducció d'òxids o de minerals en medi gasós reductor (H₂, CO) i que té les mateixes utilitzacions que el ferrocarbonil. Un nou procediment, d'origen nord-americà (*iron process*), permet l'obtenció directa del ferro per reducció i polvorització del mineral fos en medi reductor.

Jaciments i explotació

Els jaciments de mineral de ferro són molt abundants, però a vegades l'explotació no rendeix prou. Pel contingut metàl·lic només són econòmicament explotables els minerals de llei superior al 40%. Actualment les explotacions més grans del món són totes a cel obert; als països europeus hom tracta una gran part del mineral de ferro vora la mina.

El ferro als Països Catalans

Les troballes més antigues de ferro als Països Catalans corresponen als poblats i les necròpolis hallstàttiques de les invasions indoeuropees. L'entrada forta de l'ús del ferro al món indígena fou resultat dels contactes amb els grecs i els fenício-cartaginesos establerts a les colònies de l'Empordà i a Eivissa (ss VII-VI aC). La primera civilització indígena que usà plenament el ferro fou la ibèrica a Catalunya i al País Valencià. Durant l'edat mitjana, hom extreia mine­ral de ferro arreu de la muntanya per al consum de la siderúrgia local, activa entre els ss XII i XVIII.

La utilització del ferro en la construcció

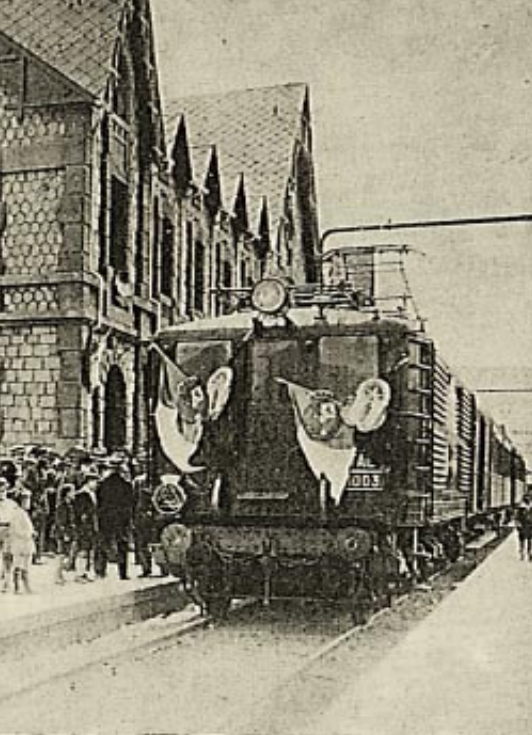
i les arts

La forja del ferro, descoberta pels hitites a mitjan segon mil·lenni aC, es propagà per tot Europa un mil·lenni més tard, a causa de l'influx de diversos pobles (fenicis, grecs, escites i cimmeris), i tingué un increment extraordinari en la cultura de La Tène, on foren elaborades amb ferro armes i tota mena d'utensilis per a l'agricultura i la decoració. També fou força abundosa en les civilitzacions etrusca i ibèrica. A l'edat mitjana, de bon principi el ferro fou utilit­zat com a element de protecció de les por­tes; després evolucionà cap a la constitució d'elements decoratius. Començà l'ús creixent de reixes, d'una gran importància en el gòtic i, molt més encara, en el Renaixement. El desenvolupament d'aquestes aplicacions del ferro forjat fou degut a la invenció del martell hidràulic i de les tèc­niques de l'estampació. En les arts decora­tives catalanes el ferro forjat tingué una gran importància gràcies a les manu­factu­res de les valls pirinenques: dins l'art romà­nic ja són nombrosos els reforços i els ornaments de portes, forrellats, reixes, com també brasers, potser posteriors. Més tard, la forja fou idònia per a fer les reixes tre­ballades i esveltes pròpies del gòtic florit o els preciosismes del Renaixement. Al s XVII apareixen els primers balcons. Les formes d'origen medieval perduraren en l'art popular i tota mena d'estris. Al s XIX el ferro esdevingué progressivament un ele­ment important, ja no solament decoratiu, sinó constructiu, en l'arquitectura.
2 edat del ferro *PREHIST* Segons la divisió tradicional de la prehistòria, la tercera, i la darrera, de les tres edats dels metalls, després de la del coure i de la del bronze. El concepte d'edat del ferro, bé que es manté, ha per­dut valor com a etapa històrica, puix que només és aplicable a Europa. L'ús del ferro com a metall d'utilització artesana fou un fet tardà, que sembla que començà a gene­ralitzar-se a partir de l'Àsia Menor, vers la fi de l'imperi hitita. L'expansió mediterrània del ferro fou resultat de les navegacions i les colonitzacions dels fenicis i dels grecs, durant els ss VIII-VI aC. A Europa, hom distingeix dos períodes: **Hallstatt** i **La Tène**. L'època de Hallstatt, que començà vers el s XII aC i tingué el moment màxim pels volts de l'any 1000 aC, representà la transi­ció de la metal·lúrgia del bronze cap a la del ferro a l'Europa central i centrocidental; el ferro era utilitzat, però la majoria de les peces metàl·liques eren encara de bronze. Un altre nucli important es creà al nord i al centre d'Itàlia (cultura de Villanova) del 1000 aC al 700 aC. L'època de La Tène, lli­gada originàriament als pobles gals del cen­tre i del nord de l'actual territori francès, representà la incorporació a la plenitud de l'ús del ferro (ss VI-II aC). Els pobles del cen­tre de la Península Ibèrica desenvoluparen també una important metal·lúrgia sense influències directes de La Tène, durant els ss V-II aC (cultures posthallstàttiques).

ferrocarril *TRANSP* Sistema de comunica­ció i transport en el qual els trens de pas­satgers i de mercaderies circulen per un, dos o més carrils o vies fèrries. En un sen­tit ampli, hom entén per ferrocarril el conjunt de les vies, amb els trens que hi circulen i les instal·lacions annexes. A fi d'evitar revolts de radi petit o pendants gaire pronunciats, normalment cal fer obres costoses, que constitueixen la infra­estructura ferroviària: túnels, trinxeres, terraplens, viaductes, etc. Sobre el terreny aplanat hom col·loca una capa de grava o balast per tal de distribuir les càrregues i permetre un perfecte anivella­ment de la via. La via pròpiament dita és formada pels carrils, barres d'acer lami­nat, normalment de 12 metres de llarga­da, que descansen sobre les felipes (traves­ses de fusta, acer o formigó) i hi van fixa­des. Hom efectua la unió entre carrils mit­jançant brides i cargols amb femelles, bé que actualment, per aconseguir més segu­retat i més suavitat de la marxa, hom els solda, de manera que formen trossos molt més llargs (fins a 1 500 m), i els uneix, aleshores, amb juntes de dilatació espe­cials. La distància entre les cares interiors dels carrils és l'ample de via. En les línies de més trànsit hom tendeix a emprar la tracció elèctrica, i utilitza, per a l'alimen­tació de les locomotores, un tercer carril, aïllat de terra, o bé una línia aèria de coure. Tots els elements esmentats, junta­ment amb les desviacions, els encreua­ments, els passos a nivell, la senyalització, etc, formen el *material fix* de les explota­cions ferroviàries. El *material mòbil* pot ésser classificat en dos grans grups: *mate-*

rial motor i *material remolcat*. Dins el material motor hom inclou tant els vehicles amb tracció pròpia —automotors elèctrics, automotors tèrmics (tracció diesel o amb turbina)— com les locomotores o tractors destinats a arrossegar vehicles sense motor. Dins el material remolcat hom inclou els vagons destinats al transport de passatgers i els de càrrega, amb totes llurs varietats. El primer sistema de tracció mecànica fou la màquina de vapor, que fou progressivament substituïda per locomotores diesel i elèctriques. Finalment, cal considerar tota una sèrie de vehicles, motors i remolcats, per al servei de la mateixa explotació ferroviària: torres per a la reparació de la línia aèria, draisines per a transport de personal i material a les obres de la via, màquines per a rentar i col·locar balast, per a canviar carrils o trossos sencers de via amb traveses ja muntades, etc. El ferrocarril nasqué en les explotacions mineres de la Gran Bretanya, on els carruatges de transport, tirats per animals, circulaven sobre carrils. La invenció de la màquina de vapor per J.Watt (1765) féu possible de substituir la tracció animal per la força del vapor. La primera locomotora de vapor, construïda per Richard Trevithick, efectua, el 1804, un recorregut de 15 km, entre Penydarren i Abercynon, a Gal·les. En la polèmica que suscità la qüestió de l'amplària de via, la major part dels ferrocarrils, tret de Rússia i d'Espanya, foren partidaris de mantenir l'amplària normal, amb la qual hom havia unificat la xarxa europea. A les grans ciutats hom establí ferrocarrils metropolitans de recorregut urbà, preferentment subterranis. El 28 d'octubre de 1848 fou inaugurat el primer ferrocarril de la Península Ibèrica, entre Barcelona i Mataró (30 km), per al qual havia calgut obrir el túnel de Montgat. El seguí, l'any 1853, el de Barcelona a Molins de Rei, primer tram de la línia de Tarragona per l'interior, que entrà totalment en servei el 1865. El ferrocarril, com a sistema de transport integrat que gaudeix del monopoli de la seva xarxa, controla plenament la pròpia gestió, però ha de finançar per ell mateix fortes inversions i, per tant, només és accessible a empreses d'una gran dimensió. Els esforços dels darrers anys s'han dirigit a construir trens automotors d'alta velocitat per al servei de passatgers interurbà. Cal destacar sobretot la NTL, *New Tokaido Line*, dels ferrocarrils japonesos, de 515 km, entre Tòquio i Osaka, l'HST, *High Speed Train*, del British Rail; el XPT, una versió australiana de l'HST, d'acer inoxidable; l'APT, *Advanced Passenger Train*, també del British Rail; el LRC, *Light Rapid Comfortable*, del Canadian Pacific Rail; l'IC, *Intercity*, de la Deutsche Bundesbahn, i sobretot el TGV, *Train à Grande Vitesse*, de la Société Nationale des Chemins de Fer Français.

fertilitat ^{**1**} *DEMOG* Possibilitat fisiològica de procrear de les dones. Són edats fèrtils les compreses generalment entre 15 i 49 anys. **2** **ritus de fertilitat** *HIST* Ritus i costums pels quals l'home, sobretot de les civilitzacions agràries, ha expressat el seu reconeixement del sagrat, que es manifesta en la collita i, en general, en la fecunditat de la terra. Molts d'aquests rituals han perdurat, amb noves interpretacions, quan la “religió de la terra” ha fet pas a religions universals, com el cristianisme, el budisme o l'islam. En el cicle cultural es destaquen la festa de la sembra, la de

ferrocarril Inauguració del tram Puigcerdà-la Tor de Querol, segons una fotografia de “Barcelona Atraction” (1929)

l'inici de la recol·lecció i, sobretot, la del final de la collita.

festa ^{**1**} *SOCIOL* Solemnitat amb què hom commemora un esdeveniment important del passat o subratlla la transcendència d'una escaiença actual. A part, generalment, el fet de no treballar, la festa comporta estructuralment tres elements: en primer lloc un esdeveniment —present o commemorat— d'ordre familiar, econòmic (festes agràries), religiós o polític; en segon lloc, una reunió expressament convocada, generalment celebrada a casa quan la festa és familiar, i en un espai públic quan aquesta és col·lectiva; i, en tercer lloc, unes accions típiques entre les quals hom troba el menjar i beure, la música, les danses, els jocs, les competicions i les representacions. La festa representa una alteració de les normes habituals, i la seva durada és variable (des d'un dia a una setmana o més). **2** **festa major** *FOLK* Conjunt de solemnitats amb què una població (o un barri) celebra la festa anual del seu patró (que no sempre és el titular de la parròquia) o, en algun cas, commemora un fet important de la seva història o tradició. Solen durar tres dies, el primer dels quals hom considera feriat. Hom celebra tot un seguit d'actes: entre els religiosos, les vespres o completes a la vigília, l'ofici solemne i la processó; entre els actes profans, cercaviles, balls a l'envelat o en un teatre, concerts i representacions teatrals o líriques, balls de sardanes o de danses tradicionals, còssos amb divertiments infantils, toros o corre-bous, competicions esportives, focs d'artifici, fires, etc. La corporació municipal presideix els actes més solemnes; hom adorna amb garlandes els carrers, i a la majoria de les cases es fa un gran àpat. **3** *RELIG* Dia de l'any que l'Església celebra un aspecte concret del misteri de Crist. La festa primordial és el diumenge, en commemoració de la resurrecció de Crist. Els misteris de Crist (encarnació, naixement, resurrecció, ascensió i missió de l'Esperit) són celebrats en el decurs de l'any en dies fixos (*festes fixes*) o movibles (*festes movibles*).

festival ^{**1**} Conjunt de festes, funcions, exhibicions, actuacions artístiques o esportives. *Festival de teatre*. *Festival de la cançó*. **2** **festival de cinema** *CIN* Manifestació cinematogràfica que presenta periòdicament una selecció de les considerades millors pel·lícules inèdites de diversos països a un públic especialitzat. Són festivals de primera categoria els de Venècia (fundat el 1932), Canes (fundat el 1946), Berlín (fundat el 1951) i Sant Sebastià (fundat el 1954). **3** **festival de música** *MÚS* Conjunt d'actes o espectacles musicals. El primer país a celebrar-ne fou Anglaterra: el Three Choirs Festival, fundat el 1715, ha perdurat fins avui. Els festivals Händel de Londres (1784-87 i 1791) foren els primers dedicats a un compositor. Al s XIX s'estengueren per Europa: el 1883 hom fundà els de Bayreuth, dedicats a Wagner. L'increment del turisme, sobretot des del 1945, ha fet que moltes ciutats n'organitzessin com a Munic, Salzburg, Florència, Ais de Provença (fundat el 1948), Edimburg, Glyndebourne, Granada, etc.

fetge *ANAT ANIM* Òrgan glandular complex, annex a l'intestí, amb múltiples funcions indispensables per a la vida de l'organisme. Tots els vertebrats posseeixen fetge, la forma i el pes del qual varien segons les espècies. En l'home adult pesa de 1 400 a 1 800 g. De consistència esponjosa i dura, la seva superfície és llisa i brillant, puix que és recoberta per una càpsula de teixit conjuntiu (*càpsula de Glisson*). Hom hi pot diferenciar dues cares, la diafragmàtica i la visceral, per la qual entren i surten tots els vasos, conductes i filets nerviosos. És irrigat per l'artèria hepàtica i la vena porta. Les principals funcions del fetge són la glandular i excretora, la de magatzem i de dipòsit, la metabòlica i l'antitòxica. En primer lloc, el fetge *secreta* la bilis, que és imprescindible per a l'absorció a l'intestí de greixos, vitamines liposolubles i calci. En segon lloc, el fetge pot *emmagatzemar* sang venosa, fins al 20% del total. Té, doncs, un paper important sobre el manteniment del volum circulant. És també un *dipòsit* de glucogen, de vitamines A, D i B₁₂, de proteïnes, de greix (en forma de fosfolípids), de ferro (en forma de ferritina), de ferments, etc. Pel que fa a la funció metabòlica, intervé en el metabolisme dels lípids, que transforma per tal que puguin servir com a material energètic al cos humà, de les proteïnes i dels hidrats de carboni. I sintetitza diversos factors de la

coagulació. La *funció antitòxica* té lloc mitjançant reaccions d'oxidació, metilació, acetilació, etc, transformant determinades substàncies tòxiques en atòxiques o en uns altres productes menys nocius. A causa d'aquesta gran varietat de funcions, les alteracions funcionals d'aquesta glàndula són molt variades (hepatitis, cirrosi, carcinoma, etc).

fetitxisme *RELIG* Culte dels fetitxes. Aquest terme, d'origen portuguès, fou aplicat a la religió dels pobles primitius. Actualment, aquest tipus de religió és inclòs dins el concepte d'*animisme*.

feudalisme *HIST* Sistema que configurà fonamentalment l'estructura jurídicopública i econòmico-social de la major part dels països de l'Occident europeu durant els segles medievals (alguns dels seus aspectes es prolongaren fins a la darrerria de l'edat moderna). Per a la justa comprensió del feudalisme i del seu procés de formació cal esguardar el panorama de l'evolució econòmico-social i política de tot l'Occident, que arrenca de les darres etapes del baix imperi Romà i que es caracteritza per una creixença quantitativa del règim de latifundis, fins a convertir-se en el sistema predominant de l'explotació agrària, per una multiplicació i generalització dels llaços de dependència personal o de “recomanació” entre els homes, i per l'atribució als grans propietaris territorials de poders que en l'ordre polític situaven sota llur directa autoritat els pobladors de llurs dominis. Aquests elements de la baixa romanitat es combinaren amb uns altres de procedents del món germànic, especialment l'estreta relació de fidelitat militar que unia el príncep amb els nobles i aquests entre ells; el clima d'inseguretat general de l'alta edat mitjana i la manca de protecció del poder públic completaren el procés d'afavoriment del nou sistema, que, travessant diverses fases, força semblants en els regnes germànics d'Occident, acabà cristal·litzant a França cap al s X. Com a institucions pre-feudals que s'articularen en el nou sistema, cal assenyalar el *vassallatge*, el *benefici* i la *immunitat*. El feu, mot que ha donat nom al sistema, ha estat considerat com el producte de la fusió del vassallatge amb el benefici, operada tardanament, cap al s X. El *vassallatge* comportava una relació de servei i amistat entre nobles, per la qual un d'ells (*vassall*) prometia a un altre (*senyor*) fidelitat i serveis en canvi d'una protecció i sosteniment del vassall per part del senyor. El *benefici* era la concessió de l'aprofitament d'una terra per retribuir els serveis del beneficiari, especialment de cavalleria, d'una manera temporal i revocable. Però la vinculació indissoluble d'ambdues relacions, i sobretot la seva conversió en hereditària, és el que segellà el nou pacte de *feu*, el qual es projectà també sobre d'altres esferes, com l'exercici o les funcions públiques, regalies o rendiments diversos, i pogué ésser objecte d'alienació, de subinfeudació a un tercer. D'altra banda, a través dels privilegis reials d'*immunitat*, una bona part dels grans dominis territorials amb llurs respectius residents restaren sostrets a la directa autoritat dels funcionaris de la circumscripció, amb la qual cosa s'obria el camí vers la senyoria jurisdiccional. L'esquema resultant de l'articulació d'aquests elements i llur creixent multiplicació configuraren les línies mestres del règim feudal, que assolí la plenitud entre els ss X i XIII en el regne franc. Pel que fa a la Península Ibèrica, ja en el regne visigòtic, hom detecta la presència d'aquells elements pre-feudals: fidelitat personal entre nobles (*fidels*, *gardings*), concessions beneficiàries per a retribuir serveis militars. Però les circumstàncies històriques posteriors (invasió musulmana, subsegüent reconquesta i repoblació de la Meseta, etc) estancaren aquell procés en els regnes centrals peninsulars. I quan, tardanament (ss XI-XII), noves influències europees empenyeren aquella evolució detinguda segles abans, ja el nou clima social i polític en féu avortar la fase conclusiva. Així, hom pot parlar d'un règim senyorial o dominical, però no pas d'una feudalitat pròpiament dita. A Catalunya, per contra, el règim feudal informà de bell antuvi la vertebració social i política del país, gràcies, de primer, a la integració dels territoris septentrionals del país en l'estructura política del regne carolingi, i, després, a les circumstàncies en què es desenvolupà la vida dels comtats catalans independents.

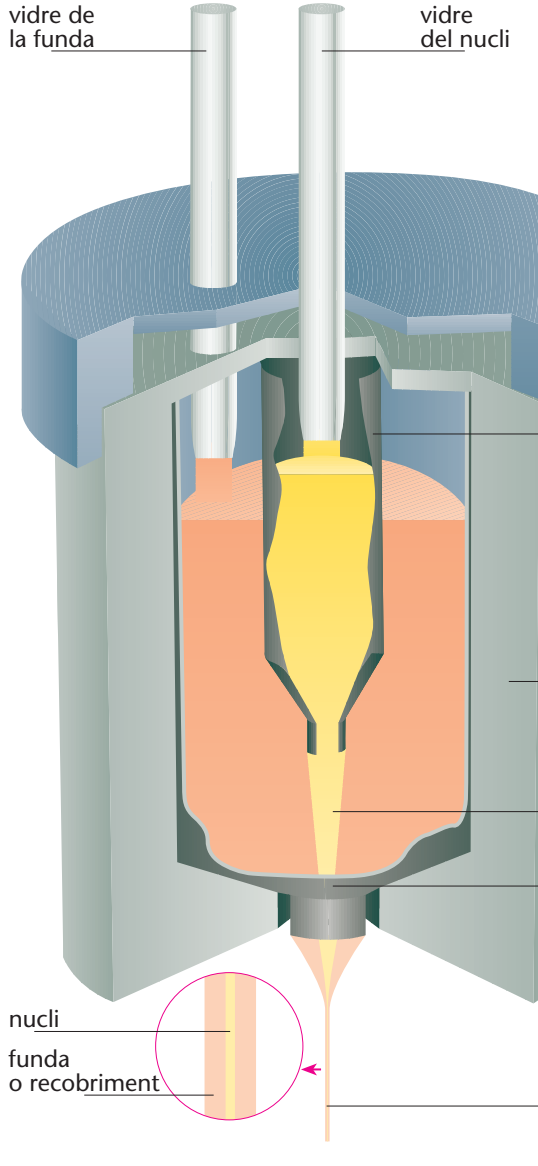
feudalisme La prestació d'homenatge de fidelitat pel vassall al senyor representada en una miniatura del Liber Feudorum Maior (s XIII) (ACA)

fibló *Biol* Òrgan retràctil situat a la part terminal de l'abdomen i que serveix com a arma ofensiva o defensiva en els escorpins i en alguns insectes, com els himenòpters. El fibló dels escorpins és corbat i dur, i comunica amb una glàndula verinosa. El fibló dels himenòpters aculeats és un ovíscapte modificat. Quan una abella fibla, el fibló generalment es desprèn, juntament amb el sac de verí i una part dels intestins, i això en provoca la mort.

fibra *1 BOT* Cèl·lula generalment morta, molt allargada, de parets gruixudes i sovint lignificades, que té una funció mecànica. *2 Biol* Cadascun dels elements en forma de fus o filament que ocorre en els teixits animals. Aquest element pot ésser una cèl·lula allargada, una substància fibrosa, un conjunt de cèl·lules en filera, etc. Entre els principals tipus de fibres hi ha la fibra *adrenèrgica*, la *col·làgena*, la *colinèrgica*, l'*elàstica*, la *muscular*, la *nerviosa*, la de *Purkinje* i la de *Sharpey*. *3 TÈXT* Cadascun dels elements sòlids, flexibles, filiformes, de llargada limitada (fins a un màxim de 2 500 mm) però molt superior al gruix (que varia entre 10 µm i 400 µm), que formen la floca. Les *fibres vegetals* són constituïdes principalment per cel·lulosa, en alguns casos gairebé pura (cotó), però sovint va acompanyada d'unes altres substàncies (hemicel·lulosa, lignina, etc). Hom les obté del fruit, de la llavor, del tronc o la tija o de les fulles de certes plantes. Les *fibres animals*, de base proteínica, provenen de la llana o del pèl que recobreixen el cos d'alguns animals o de filaments secretats per certs cucs, certes aranyes i certs mol·luscs. Per a alguns teixits especials hom empra les *fibres minerals*, com l'amiant o la fibra de vidre. Les *fibres artificials* i les *fibres sintètiques* són obtingudes per extrusió, en el procés de filatura, del polímer corresponent. Els darrers anys es va estenent el nom de *tèxtils químics* per a referir-se tant a les fibres artificials (fibres químiques obtingudes de polímers naturals) com a les sintètiques (fibres químiques obtingudes de polímers sintètics). Les característiques físiques més importants de les fibres són la llargada i el gruix, la resistència a la tracció, l'allargament en la ruptura, l'elasticitat, el color, la brillantor i la uniformitat. Entre les propietats químiques, les més importants són la higroscòpia, el poder aïllant de la calor i el comportament davant els agents químics.

fibula *ARQUEOL* Sivella o fermall a manera d'imperdible feta de bronze i ferro o metalls preciosos. Se n'estengué l'ús a partir del segon mil·lenni aC, a Escandinàvia. En època prehistòrica es destaquen les fíbules de la cultura de La Tène. Les invasions bàrbares difongueren per Europa el tipus nòrdic, que fou conservat fins al s XIV; a partir d'aleshores la fibula fou emprada només per a ornaments religiosos. Als Països Catalans hom començà a utilitzar les fíbules tot seguit de l'entrada dels pobles indoeuropeus de la primera edat del ferro (cultura hallstàtica), als primers segles del primer mil·lenni aC. Corresponen a tipus diversos: de doble ressort, de pivot, de colze, etc. Durant l'època ibèrica foren emprades fíbules del tipus de La Tène I i II, i es generalitzaren de forma circular o anular, dita sovint *his·pànica*. En el període romà les fíbules foren escasses, si bé a les acaballes se'n reprengué la moda. Les fíbules visigòtiques existeixen en territori dels Països Catalans, però són poc freqüents.

Fichte, Johann Gottlieb (Rammenau, Alta Saxònia 1762 — Berlín 1814) Filòsof alemany. Estudià teologia i es dedicà, en privat, a l'estudi de la filosofia, en especial el sistema de Kant. La seva primera obra, *Versuch einer Kritik aller Offenbarung* ('Assaig d'una crítica de qualsevol revelació', 1792), li donà un gran prestigi. El 1794 publicà la seva obra fonamental, *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre* ('Fonaments de tota la teoria de la ciència'), i fou nomenat professor de filosofia a Jena, d'on hagué de sortir en ésser acusat d'ateisme. Professor a diverses universitats alemanyes, freqüentà el cercle intel·lectual dels romàntics i prengué part activa en la resistència antinapoleònica. La seva filosofia és una reconstrucció de la ciència, en un intent d'harmonitzar les condicions del coneixement teòric amb l'activitat moral, social i religiosa. Per a Fichte hi ha només dues opcions filosòfiques possibles: el dogmatisme i l'idealisme. L'elecció ha d'ésser feta a favor de

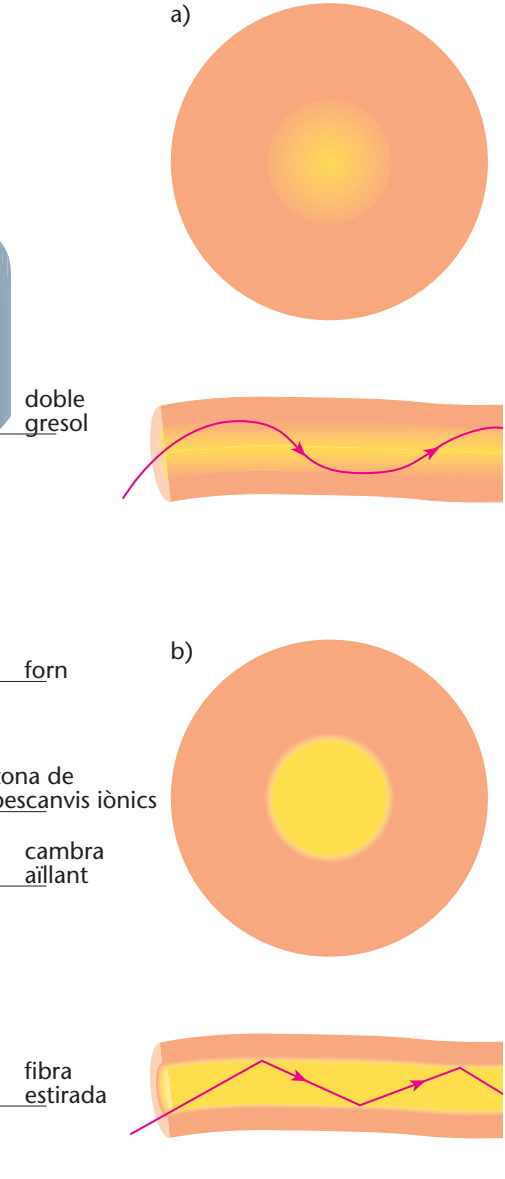
l'idealisme, la teoria resultant de la qual serà, alhora, realista pel fet que es basa en el mateix jo. Aquest, però, limitat pel no-jo, porta, mitjançant tot un procés dialèctic, a la subjectivitat d'un Jo absolut, fonament de la possibilitat de l'existència real. La natura, d'altra banda, és un camp de l'autorealització del jo, la qual cosa constitueix el principi de l'acció moral.

figus [*Ficus sp.*, família de les moràcies] *BOT* Gènere de plantes llenyoses de fulles simples i fruits en siconi que comprèn unes 2 000 espècies, pròpies de països tropicals i subtropicals. El més clar representant de la família a Europa és la figuera (*Ficus carica*) i el més conegut fins fa poc era el ficus del cautxú (*Ficus elastica*). Actualment un gran nombre d'espècies són conreades en jardineria com a plantes d'interior.

fideïcomís *DR* Disposició segons la qual una persona, en testament o en capítols matrimonials, deixa tots els béns o una part a una altra persona amb l'encàrrec que els conservi i els transmeti a un tercer, anomenat *fideïcomissari*. Del fideïcomís es deriva un tipus de *substitució*, la fideïcomissària, o **fideïcomís de substitució**. Aquest, d'extraordinària importància en el dret català, implica una crida successiva d'hereus o legataris, ja que el causant anomena un primer hereu o legatari —*fiduciari*—, el qual adquireix l'herència o el llegat amb el gravamen de transmetre'ls a un successiu hereu o legatari —*fideïcomissari*—. A Catalunya, el fideïcomís de substitució més freqüent és el *condicional*; actualment la *Compilació* del dret civil admet aquests fideïcomisos, només fins a la segona generació o la segona crida, segons que es tracti d'un fideïcomís familiar o no familiar. La reglamentació del fideïcomís que fa la *Compilació* balear vigent és bastant reduïda, en relació amb la compilació catalana. Però la reglamentació, en totes dues, és molt semblant, puix que té una base comuna romana.

Fídies (Atenes 490 aC — 431 aC) Escultor i pintor grec. Pèricles li encomanà la direcció de les obres del Partenó, del qual féu part de la decoració escultòrica el *fris de la Panatenees*, les figures dels frontons i l'*Atena Pàrtenos*. Acusat de furtar una part de l'or destinat a aquella estàtua, fou processat, i hagué d'abandonar la ciutat. Les fonts escrites li atribueixen, a més, les estàtues de l'*Atena Pròmakhos* (~460 aC), l'*Apol·lo Parnopi* i l'*Atena Lèmnia*, per a l'Acràpoli, i un *Zeus olímpic*. L'art de Fídies fou el punt culminant del classicisme grec i la representació més pura de les seves característiques: bellesa serena, eurítmia compositiva i majestat de l'expressió i del gest.

Fielding, Henry (Sharpham Park, Somerset 1707 — Lisboa 1754) Escriptor anglès. És autor de més de vint peces satíriques, entre les quals destaca *The Life and Death*

Fabricació pel procés d'extrusió i classes diferents de **fibra òptica**: a) l'índex de refracció del vidre en què és fabricada la fibra varia gradualment el nucli a la perifèria, i la llum es propaga com si fos una ona; b) l'índex de refracció del vidre, constant en el nucli, varia bruscament cap a la perifèria, i la llum es propaga en forma de ziga-zaga

Johann Gottlieb Fichte

Henry Fielding

of Tom Thumb the Great (1730), contra Robert Walpole, al qual parodia també a “The Champion” (1739-41). El 1741, la seva primera novel·la, *Shamela*, és una paròdia de *Pamela*, de Richardson, que criticà novament a *Joseph Andrews* (1742). La seva obra mestra és *Tom Jones* (1749). A més, publicà un volum miscel·lànic, amb poemes i assaigs, *Journey from This World to the Next* (1743), la sàtira *Jonathan Wild*, la novel·la *Amelia* (1752), i pòstumament, el *Journal of a Voyage to Lisbon* (1755). Fielding és el millor novel·lista anglès del s XVIII, el punt màxim d'equilibri i de maduresa entre la visió crítica de les coses, el fons moral i l'humor.

figuera *BOT* *1* [*Ficus carica*, família de les moràcies] *AGR* Arbre de fins a 5 m d'alt de capçada, amb làtex lletós, i de fulles caduques palmatilobulades, grosses, pubescents i aspres. És un arbre típicament mediterrani. Els fruits i el receptacle constitueixen un tipus particular d'infructescència anomenat *siconi*, que correspon a la figa. N'hi ha nombroses varietats: blanca, negral, verdal, rogica, de coll de dama, cucarella, sajola, etc. ***2** figuera de moro* (o ***de pala***) [*Opuntia ficus-barbarica*, família de les cactàcies] Arbust afil·le i punxós d'1 a 1,50 m d'alçada, de tiges fasciades, comprimides, més o menys planes, carneses i articulades. Fa fruits comestibles, anomenats *figues de moro*.

Figueras i de Moragas, Estanislau (Barcelona 1819 — Madrid 1882) Dirigent republicà. Adscrit al partit democràtic, fou elegit per primera vegada diputat el 1851. Després d'haver estat elegit de nou diputat el 1862 i el 1865, el 1867 fou desterrat a Navarra per la seva actitud hostil als moderats; de nou a Madrid, hi fundà el periòdic republicà federal “La Igualdad”. En les eleccions del 1869 fou elegit diputat per 4 districtes alhora (Barcelona, Vic, Tortosa i Madrid), i passà a encapçalar la minoria republicana a les corts. Reelegit el 1870, quan hom proclamà la Primera República fou designat cap del poder executiu (12 de febrer de 1873). El seu govern experimentà una primera crisi, provocada pels radicals, i poc després hagué de fer cara a la proclamació de l'estat català a Barcelona pels republicans federals. Amb més influència que Pi i Margall sobre el republicanisme català, anà a Barcelona i aconseguí d'aturar l'intent, després de prometre la dissolució de l'exèrcit espanyol a Catalunya (12-13 de març de 1873). No pogué resistir personalment la crisi política republicana els dies 8-10 de juny, i fugí secretament a França la nit del dia 10. Tornà del seu exili voluntari a mitjan setembre del 1873, i intentà d'unir-se amb Pi i amb Salmerón contra Castelar a la fi del desembre del 1873. Imposat el cop d'estat de Pavía, s'apartà de la política activa.

Figueres Municipi i cap de la comarca de l'**Alt Empordà**, a la plana empordanesa, a l'esquerra del riu Manol, al límit SE del terme (19 km²; 31 942 h [1991]). L'agricultura i la ramaderia són poc importants, tret d'alguns indrets del terme, com Vilatenim. Ocupen el 2% dels actius. Més important és l'activitat industrial (25%), que es desenvolupà impulsada pel turisme i la mecanització de l'agricultura; els sectors més importants són el metal·lúrgic (especialment el de maquinària), el de materials per a la construcció, el de la fusta, el de la pell i la confecció i el de la química i plàstics. L'activitat econòmica principal, però, són els serveis (62% dels actius) i especialment el comerç; la ciutat és el centre de mercat agrícola i de serveis i el centre de proveïment de l'Alt Empordà. El turisme hi ha esdevingut una altra important activitat econòmica. La *ciutat* (33 905 h [1991], *figuerencs*; 39 m alt), és al punt de convergència d'importants línies de comunicacions: ferrocarril de Barcelona a França, carretera i autopista de Barcelona a Perpinyà per la Jonquera, carreteres comarcals de la Bisbal a Portbou i d'Olot a Roses, i diverses carreteres locals, que han dirigit i concentrat l'expansió física del nucli urbà. Al nucli antic, aturonat en un petit puig, hi ha l'església parroquial de Sant Pere, amb la nau principal, gòtica fins al creuer, la casa de la ciutat, una torre de l'antiga muralla, el Teatre Principal (1826), reconstruït i convertit (1974) en Museu Dalí, i el Museu de l'Empordà (1947). L'eixample volta l'antic nucli emmurallat, i es desenvolupà a partir del s XVIII. El nucli urbà actual té l'origen en un veïnat medieval, possessió de Sant Pere de Rodes, esmentat ja al s X, que pertanyia al comtat

Filipinas. Producte típicament filipí és l’abacà o cànem de Manila. La producció oscil·la entre el 85% i el 90% de la mundial. La pesca hi és un altre recurs alimentari important. El bambú té utilitzacions molt diverses, i hom obté també cautxú i gutaperxa. Els recursos miners comprenen dipòsits d’or, argent, cobalt, cromita, manganès, coure, plom, zinc, molibdè, níquel i mercuri. Aquesta varietat de minerals metal·lífers és completada per jaciments de sal comuna, fòsfats i per fonts d’energia: carbó i petroli, descobert el 1978. La indústria transforma quasi exclusivament els productes locals: obtenció de sucre, tractament de l’arròs, manufactures de tabac, oli de coco, etc. Hom intentà un nou desenvolupament industrial, amb la instal·lació de refineries de petroli, indústria química, material elèctric, muntatge d’automòbils i indústria diversificada. Manila és el primer port d’entrada internacional del país i un dels primers de passatge de tot Àsia; uns altres ports són Cebu, Iloilo, Zamboanga, Davao i Batangas. En el comerç internacional, sempre deficitari, es destaquen les exportacions d’oli de coco, minerals metàl·lics, components electrònics i confecció tèxtil, en canvi de petroli i derivats, maquinària no elèctrica i elèctrica, i ferro i acer. La població de les Filipines es duplicà en 25 anys des dels anys seixanta. La densitat ofereix variacions molt fortes, amb les xifres més elevades a les planes litorals i a les terres baixes. El fons ètnic filipí és molt complex: negritos, vedes, papús i malais formen la trama d’un confús mestissatge. Les llengües oficials són el tagàlog, el més estès dels sis grups idiomàtics parlats pels indígenes, i l’anglès. No hi ha cap religió oficial. Les Filipines són una república independent des del 1946. És membre de l’ONU, de l’ASEAN i del Pla Colombo.

LA HISTÒRIA

Les troballes a la província de Rizal són testimoniatge d’una civilització filipina neolítica. Posteriorment, immigrants procedents de Malàisia o del golf de Tonquín hi introduïren el ferro. Més tard, les Filipines restaren sotmeses a la influència dels regnes de Srīvijaya, la Sumatra (ss V-XIII), i de Madjapahit, de Java (ss XIII-XV). Des del s XIII, les visites de navegants musulmans sovintejaren al sud de l’arxipèlag, mentre que el nord establia lligams amb la Xina i el Japó. Al començament del s XV, els musulmans s’establiren definitivament a Mindanao. El 1571, l’expedició de Martín de Goiti fou enviada per Miguel López de Legazpi, quan la ciutat de Manila era compartida per dos rajàs, Suleiman i Lakandola, i constituïa un dels primers centres comercials de l’Àsia sud-oriental. Legazpi sotmeté Manila i escometé la conquesta de Luzon: deixà als agustins l’administració de la capital i, posteriorment, de l’illa. S’hi establí, així, una dualitat de poder entre l’autoritat militar i política i l’autoritat eclesiàstica, característica de tota la història colonial de les Filipines. La corona de Castella hi aplicà el mateix sistema administratiu de les colònies d’Amèrica. La terra, propietat del rei, fou distribuïda parcialment entre els colons i l’Església, segons el model de les *encomiendas*. La regulació estricta del comerç hi afavorí la prepotència del latifundisme i entrebançà el desenvolupament de l’agricultura. Al s XVIII, el comerç amb Nova Espanya declinà, i hom posà en pràctica nous sistemes comercials. D’altra banda, el poble filipí no havia acceptat mai d’una manera definitiva la colonització, i s’aixecà diverses vegades contra les autoritats colonials; els darrers conflictes (1812, 1813, 1837 i 1847), posaren els fonaments del moviment nacionalista. Les reformes administratives que Moret intentà d’imposar a les Filipines foren boicotejades pels ordes religiosos. L’aixecament a la província de Cavite (1872) fou sufocat per la intervenció de les tropes. El 1888 José Rizal fundà la lliga filipina; però fou detingut el 1892 i executat el 1896. Un seguidor seu, Andrés Bonifacio, fundà el Katipunan (1892), que des del 1896, amb un dirigent més moderat, Aguinaldo, protagonitzà l’aixecament general contra els espanyols (1896-97). Els nord-americans, en ocupar, amb l’ajut dels filipins, l’arxipèlag (1898), prometeren a Aguinaldo la concessió de la independència. El 1899 el Katipunan es llançà de nou a la lluita, aquesta vegada contra els nord-americans; però el moviment fou sufocat progressivament (1901-03). El 1916 el president Wilson concedí l’autonomia a les Filipines, i el primer

nacionalista de Quezón es convertí en absolutament dominant després de l’establiment del Commonwealth of the Philippines, amb Quezón com a president (1935). La independència total filipina fou atorgada el 4 de juliol de 1946. La república de les Filipines, dominada econòmicament pels nord-americans, hagué d’enfrontar-se al moviment guerriller dels Huks, que fou derrotat militarment (1954). L’any 1966 resultà elegit president Ferdinand E. Marcos, que instaurà progressivament un règim dictatorial. Reelegit president (1969), el 1972 Marcos imposà la llei marcial com a resposta a l’acció de les guerrilles comunistes i les musulmanes. Hom prohibí els partits polítics i perseguí l’oposició al règim. El 1978 unes eleccions legislatives fraudulentes donaren la majoria absoluta a Marcos, que fou confirmat en el càrrec a les presidencials del 1981. Tanmateix, la degradació del règim arribà a extrems aclaparadors, com ara l’assassinat del líder de l’oposició, Benigno Aquino. Aquest fet, però, comportà la unió de l’oposició. L’any 1986, Marcos convocà eleccions presidencials anticipades. La representant de l’oposició, Corazón Aquino, aconseguí la victòria, però aquesta no fou reconeguda per Marcos i tots dos candidats s’auto-investiren com a president de l’estat. Les pressions conjuntes de l’oposició, de nombrosos sectors de l’exèrcit i dels Estats Units d’Amèrica, obligaren el dictador a fugir del país. El govern de Corazón Aquino prengué mesures tendents a la democratzació del país. L’any 1987 fou aprovada per referèndum una nova constitució de caràcter democràtic. La mort de Ferdinand Marcos (setembre del 1989) no fou obstacle perquè continués el procés judicial contra els seus hereus per tal de recuperar uns quants milers de milions de dòlars presumptament desviats dels fons públics per l’ex-dictador. Fidel Ramos, continuador de la línia política d’Aquino, resultà elegit president de Filipines al juny del 1992.

filisteu *HIST* Individu d'un dels cinc “pobles de la mar” que intentaren envair Egipte el 1175 aC. Derrotats per Ramsès III, els filisteus prengueren als **cananeus** la regió costanera de Palestina, entre el Carmel i Gaza, i l'organitzaren en una confederació de cinc ciutats estat (Gaza, Ascaló, Asdod, Gath i Accaró). Passaren per tres fases: una d'*expandiment* (s XI aC) cap a l'interior, en detriment dels israelites, una d'*apogeu* (darrerria del s XI aC), i finalment, una de *decadència*, iniciada en accedir al tron de Judà i d'Israel el rei David, fins aleshores vassall del *seran* de Gath. Batuts dues vegades a la plana de Refaïm, prop de Jerusalem, els filisteus perderen importància en els afers de Palestina, i a poc a poc es diluïren llurs característiques racials i culturals per raó de les incorporacions successives als imperis assiri, neobabilònic i persa. Resten mostres molt pobres de llur cultura (ceràmica anomenada *filistea* derivada de la micènica i sarcòfags antropoides d'argila, inspirats en els egipcis). La parla és totalment desconeguda i, de la religió, hom en coneix el nom de dues divinitats: Astarte i Dagó.

fil-loxera [*Viteus vitifolii*, família dels fil·loxèrids] *ZOOL/AGR* Insecte de l'ordre dels homòpters que parasita en massa els ceps, dels quals succiona la saba fins que en provoca la mort. Els efectes de la fil-loxera són diferents sobre els ceps americans i sobre els europeus. Els primers no en són gaire afectats, però en els segons els ous de l'hivern donen lloc a un pugó, que habita al damunt de les arrels petites, i el cep es debilita i a l'últim mor. L'atac de la fil-loxera es manifesta a rodals, que destaquen enmig del color verd de la vinya; la mort dels ceps comença pel centre del rodal. Per a lluitar contra la fil-loxera hom empra portaempelts americans, resistents a l'atac. Originària de l'Amèrica del Nord, la fil-loxera fou transportada a Europa, d'una manera accidental (el 1863 a Anglaterra i el 1865 al continent), i constituí una arrasadora plaga de les vinyes europees.

filologia *FILOL* Disciplina que estudia la llengua a través de l'anàlisi i la interpretació de texts. És una ciència històrica que estudia i interpreta els texts antics i llurs relacions amb les cultures que els han fet de marc. La filologia és auxiliar de la història, la qual ha de fonamentar la validesa dels documents amb què treballa i ha de verificar-ne l'autenticitat mitjançant la crítica interna i externa. La filologia efectua sobretot la *crítica textual* i la *crítica lite-*

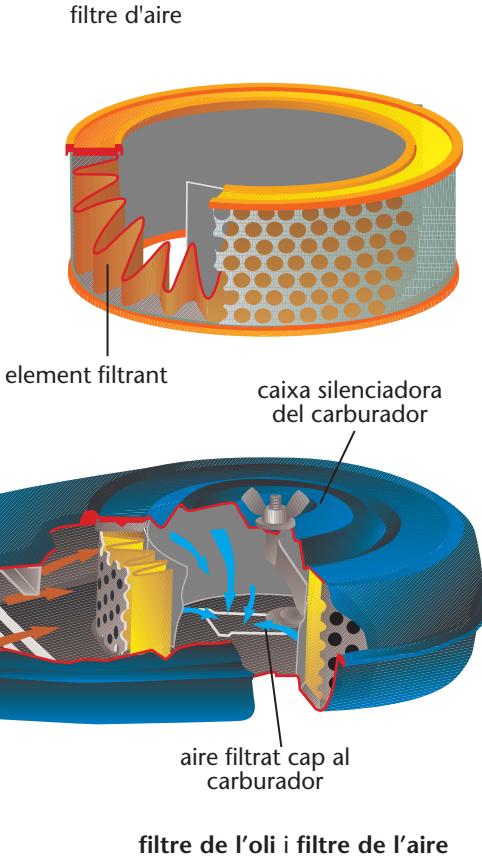
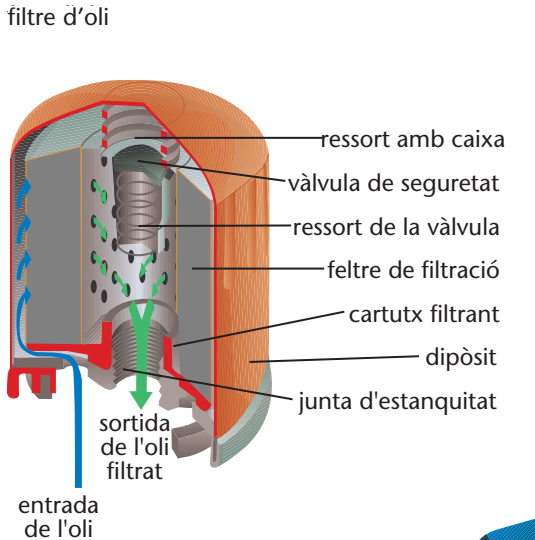

Mapa físic de Filipines

 Filipines	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
govern:	república
superfície:	300 000 km²
població:	68 278 000 h (1994)
capital:	Manila
idioma of.:	tagàlog, anglès
moneda:	pes filipí

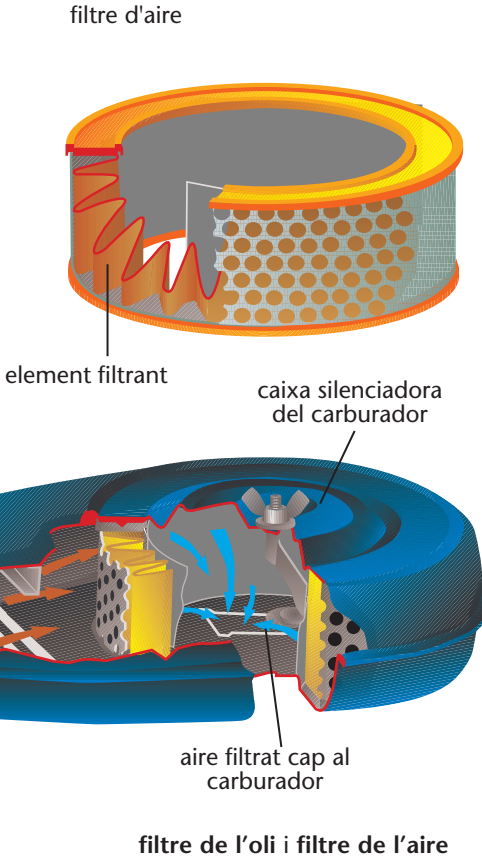
rària i duu a terme l'*edició de texts*. En l'antiguitat, sobresurt la tasca de l'*escola d'Alexandria* (s III aC), que féu la confrontació dels manuscrits dels autors més antics, sobretot els que contenien els poemes homèrics, intentà de restaurar-ne el text original i divulgà comentaris textuels i tractats gramaticals. A l'edat mitjana persistiren els corrents gramaticals here­tats dels grecs i dels romans. És remarcable la tasca compiladora dels monjos de Flavi Magne Aureli Cassiodor i, en el període del renaixement carolingi, la d'Alcuí i la còpia de manuscrits que facilità l'humanisme posterior. Els humanistes, des de Petrarca i Dant, mantingueren, a través de successives generacions d'erudits, d'erudits, el conreu de les llengües i les literatures clàssiques, com també de les vernacles. Als ss XVI-XVIII tingué lloc una florida d'erudició filològica. A mitjan s XVII, l'escola de Port Royal reivindicà la visió lògica davant els fets del llenguatge amb la *Grammaire générale et raisonnée* (1660), d'Arnauld i Lancelot. Als Països Catalans, alguns dels escriptors antics compongueren obres d'interès filològic, en general tractats de preceptiva literària, gramaticals o lexicogràfics. Al s XVIII i a la primeria del XIX es produí, a l'ombra de l'Acadèmia Desconfiada (1700) —convertida més tard en la Reial Acadèmia de Bones Lletres (1752)— i del monestir de Bellpuig de les Avellanes, un desvetlla­ment dels estudis filològics, centrats primordialment en tractats gramaticals, lexicogràfics i d'història de la literatura. Al s XIX, en plena Renaixen­ça, i ja al s XX, la filologia catalana s'ha anat centrant en l'edició de texts medievals i en la investigació de la història literària. Cal esmentar també el *Diccionari català-valencià-balear*, d'A.Alcover i F. de B.Moll, l'obra gramatical i lexicogràfica de Pompeu Fabra i el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, de Joan Coromines.

filosofia *FILOS* Ciència que cerca de donar una explicació radical i àdhuc última (segons els principis darrers) de la natura, de l'home i la seva actuació. Alhora, es presenta generalment com a sistema jerarquitzat de judicis de valor sobre l'existència i el real amb vista a orientar l'actuació personal i col·lectiva. La filosofia és sobretot un fet cultural, car reflec-

feix la conceptualització que de l'existència com un tot efectua una cultura o, més àmpliament, una civilització. En virtut de la seva pretensió d'erigir-se en filosofia única, cada filosofia particular ha tendit a extrapolar les seves conclusions, fent-ne universals antropològics i cosmològics. Cal distingir, almenys, dos grans àmbits filosòfics: l'occidental, arrelat en la filosofia grega, i l'oriental, concretable en dos focus originals: l'Índia i la Xina (*hinduisme*, *confucianisme*, *budisme*). En l'origen ambdós àmbits palesen una vinculació de l'actitud filosòfica amb posicions mítiques i religioses. La filosofia occidental, en desenvolupar el mètode racional analític, s'anà dissociant de la religió, establint com a únic motiu d'assentiment l'element racional o l'evidència de la realitat accessible. Tanmateix, hom no pot tampoc, en l'àmbit occidental, parlar d'una filosofia única i d'una idea universal de filosofia, car el significat d'aquesta ha anat evolucionant. D'altra banda, la filosofia ha insistit a afirmar-se com a dimensió aclaridora dels condicionaments i els pressupòsits de tota mena de coneixement i com a funció de vigilància respecte a les pretensions de la ciència i del saber en general. Actualment, la filosofia passa per una etapa dessacralitzadora de la seva tradicional pretensió d'ésser la darrera consciència crítica del saber. Hom sol distingir entre la filosofia com a *acte* i com a *actitud*; la primera comporta sempre una certa sistematització, a partir i enfront dels continguts d'altres filòsofs o d'altres sistemes; la segona, per contra, es manté com a actitud reflexiva i crítica davant la realitat concreta i els seus problemes. La insistència de segons quin corrent filosòfic en segons quin aspecte o segons quina perspectiva determina qualificacions com les de racionalisme, empirisme, hedonisme, etc, tendències que es van repetint, més o menys matisades, en el curs de la història de la filosofia. Actualment, la filosofia manté, com a tasques característiques, la investigació de les condicions del coneixement, d'estudi de les relacions profundes dels fonaments de la ciència, l'elaboració d'un cos reflexiu sobre els actes i les relacions humanes i la clarificació de les actituds metodològiques. Alhora, i com a dimensió radicalment crítica envers els perills de deshumanització (enfront de l'avanç tecnològic) i de despersonalització (enfront de l'estructuració social i política), la filosofia es perfila fonamentalment com a *antropologia filosòfica*.

filtre 1 *QUÍM* Cos porós emprat en la filtració a través del qual hom fa passar un fluid per tal que hi restin retingudes les partícules sòlides que aquest duu en suspensió. El filtre pot ésser una làmina porosa (paper, teixit, etc) o un suport (tela metàl·lica, teixit, etc). **2 filtre de l'aire** *MEC* Aparell emprat per a llevar les impureses contingudes en l'aire de combustió dels motors. L'element filtrant sol ésser un cartutx de paper o bé un bany d'oli que és travessat pel corrent d'aire. En motors que han de funcionar en ambients molt pulverulents hom munta filtres combinats, formats per un separador centrfug tipus *cicló* i un filtre de cartutx de paper. **3 filtre d'oli** *MEC* Aparell emprat per a filtrar i regenerar l'oli de lubricació dels motors de combustió. L'element filtrant és constituït generalment per una massa de fils

de cotó o un cartutx fet de discs de paper impregnats d'una substància que regula el grau d'acidesa del lubricant.

finès 1 *ANTROP* Individu pertanyent a qualsevol dels pobles que parlen llengües del grup *baltofinès* i que ocupen l'àrea corresponent a la costa bàltica oriental, Finlàndia i Carèlia. Entre aquests pobles hom inclou finlandesos, carelians, estonians, livonians, vepses i vots. Llur establiment en l'àrea que ocupen avui data aproximadament del 4000 aC, provinents dels territoris centrals de la antiga Rússia. Actualment, només els finlandesos i estonians disposen d'estat propi, la resta han estat progressivament russificats. **2 LING** Llengua del grup finès de la família *uralo-iukaghira*, anomenada *suomi* pels seus parlants. És parlada a Finlàndia i també a zones veïnes de Noruega, Suècia i Rússia. La fragmentació dialectal del finès és considerable.

Finestres i de Monsalvo, Josep (Barcelona 1688 — Cervera 1777) Jurista. Fou regent de la càtedra de dret civil (1715-18), professor extraordinari d'*Institucions* (1718-22), regent de la primera càtedra de dret (1722-30) i de la de vespres (1730-31). Començà anotant i editant texts jurídics fonamentals —les *Institutiones* de Justinià (1737), i la *Iurisprudentia vetus anteiustiniana* (1754). Publicà la *Sylloge inscriptionum romanarum* de Catalunya (1762), impugnada pel Ramon Llätzer de Dou i de Bassols.

Finisterre [*gallec: Fisterra*] Cap del NW de la Península Ibèrica, Galícia, a la província de la Corunya. Constitueix un penyal granític que tanca per l'W la ria de Corcubión.

finlandès 1 *LING* Finès de Finlàndia. **2 art finlandès** *ART* Art desenvolupat a Finlàndia. Els escultors, formats a París des del 1870, palesen la influència successiva de Rude, Carpeaux, Rodin i Bourdelle. En pintura, Estocolm, lloc de formació a la primera meitat del s XIX, fou substituït per Düsseldorf i, més endavant, per París. Akseli Gallen-Kallela fou l'iniciador de l'art modern a Finlàndia, i també l'encarnació en l'art d'un esperit romàntico-nacional (*estil Kalevala*). El simbolisme expressionista fou conreat per Hugo Simberg (1873-1917), i a l'exposició internacional de París del 1900. Helene Schjerfbeck (1862-1946) i Ellen Thesleff (1869-1954) practicaren el postimpressionisme, tombant cosmopolita, que cristallitzà el 1909 en la formació del Septem Group. La Finlàndia independent trobà en l'escultor Väinö Aaltonen un útil mitificador classicista, i en el November Group un *pendant* finlandès de l'esperit dels *fauves* i dels expressionistes. En arquitectura es destacaren el funcionalista Alvar Aalto i Eero Saarinen, i en el camp de l'escultura i el disseny, l'escultor Tapio Wirkkala (1915) i la societat Artek. **3 literatura finlandesa** *UT* Literatura produïda a Finlàndia. Els *Vells poemes del poble finlandès* i els *Contes i faules del poble finlandès*, de la tradició oral, foren editats als ss XIX i XX. Però ja a partir del s XV, havien estat impreses obres en llatí (*Missale Aboense*, 1488). Quan Finlàndia se separà de Suècia, la llengua de cultura era el suec. Tanmateix, als ss XVIII i XIX, alguns autors l'idioma matern dels quals era el suec escrivien en finès. Al s XIX, l'esclat nacionalista reivindicà la llengua autòctona. La lluita per la independència política i lingüística contra Rússia, dirigida pel filòsof hegel·ià i polític J.V.Snellman (1806-81), coincidí amb la democratització de l'ensenyament, i Finlàndia entrà amb personalitat cultural i política pròpies dins el s XX. A la segona meitat del s XIX, Kivi bastí els fonaments del teatre nacional amb *Lea* (1869). Però foren més populars autors com Erkko, Cajander i Jännes. Al principi del s XX, Kramsu i, sobretot, E.Leino donaren una forta empenta a la poesia, que, amb les obres de Koskenniemi, Manninen, Larin-Kyösti, Onerva, Kouta, Siljo, Jalkanen, Pohjanpää i Hellaakoski, formà un cos homogeni i considerable. Després del 1917, en què Finlàndia assolí la independència, els escriptors en suec conrearen una literatura amb predomini de la poesia d'avantguarda (E.Södergran, E.Diktonius, R.Enckell, G.Björling, H.Parland i H.Olsson). Entre els poetes finesos dels anys vint cal esmentar A.Hellaakoski, P.Mustapää (pseudònim de M.Haavio), K.Sarkia i U.Kailas, que el 1924 fundà el moviment expressionista. Hi ha dos vessants en la poesia finlandesa: el dels tradicionalistes i

el dels més joves, que han assimilat la influència d'Eliot i de Rilke, dels nous poetes americans i dels suecs dels anys quaranta. A mitjan s XX, la prosa finaesa assoleix un nivell de gran qualitat, palès en novel·les d'I.Kianto, J.Lehtonen, V.Kilpi i el mestre de la novel·la d'humor M.Lassila. Altres novel·listes destacats de la primera meitat del s XX són el premi Nobel de literatura del 1939, F.E.Sillanpää, A.Kallas i R.Schildt, d'expressió sueca. Als anys trenta i quaranta la prosa finaesa obtingué un reconeixement internacional a través de l'obra de P.Haanpää, T.Pekkanen i, sobretot, M.Waltari. L'objectivisme entrà a Finlàndia pels volts dels anys trenta (Pekkanen, Uurto i Hämäläinen). De la generació posterior a la Segona Guerra Mundial i a les dues russo-finlandeses cal destacar els poetes P.Haaviko i E.L.Manner, com també els novel·listes V.Linna, V.Meri i P.Rintala i, en llengua sueca, C.Kihlman i T.Jansson, conreadora de la literatura infantil. A partir dels anys seixanta, es donen tres corrents temàtics ben delimitats en la literatura finlandesa: l'èpica de la classe treballadora, la crisi de la classe mitjana i el renaixement de la novel·la rural. Als anys vuitanta, coincidint amb un alentiment de la transformació social i del retorn dels emigrats a Suècia, es produeix un desencís polític i social que sumeix molts escriptors en una actitud de desencantjament.

Finlàndia [*nom oficial: República de Finlàndia; finès: Suomen Tasavalta; suec: Republiken Finland*] Estat del N d'Europa, el més oriental dels estats escandinaus, situat entre Rússia, a l'E, amb la qual té més de 1 000 km de frontera, la mar Bàltica, al S i l'W, i Suècia i Noruega, al NW (338 145 km²; 5 083 000 h [est 1994]). La capital és Hèlsinki.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

El relleu i la geologia
Geològicament, Finlàndia forma part de l'Escut Bàltic. El país és constituït per un gran peneplà, format principalment per materials granítics i cobert d'un gran gruix de sediments flúvio-glacials, afectat només per la presència d'algunes fractures resultants de la tectònica terciària i per la gran massa de glaç del Quaternari. Tret del petit sector del NW, que s'endinsa entre Noruega i Suècia fins als relleus septentrionals de la península escandinava, Finlàndia és un país baix, pla i uniforme, principalment a la meitat S, on no supera els 200 m d'altitud. La gran massa de glaç del Quaternari hi ha deixat una forta empremta: nombrosos turons morènics i un gran esplet de llacs escampats arreu del país.

El clima i la hidrografia
Per la seva situació subàrtica i la manca d'influència oceànica, entre els paral·lels 60° i 70° de latitud N, Finlàndia té un clima molt fred. Els hiverns hi són molt llargs i rigorosos. L'estiu, curt i temperat, dóna pas a un cel menys ennuvolat. La xarxa fluvial és estretament enllaçada amb la lacustre. Els llacs, més de 60 000, cobreixen quasi un 10% de la superfície del territori; es concentren principalment a la meitat meridional. El bosc —pícea, pi roig i bedoll— cobreix les tres quartes parts del territori, excepte al N, on predomina la tundra.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

L'agricultura
Finlàndia només disposa de dos recursos naturals considerables: la fusta i els minerals metàl·lics, car el tercer recurs, l'aigua, només és aprofitable el mig any temperat. La meitat dels conreus són de cereals, però també són importants les patates i la blada-rave sucrera, que arriben més al nord, i la colza com a oleaginosa. La ramaderia manca de pasturatges fora de la tundra, que aprofiten els rens de Lapònia, mentre que bovins i porcins romanen estabulats. El bosc, en canvi, ocupa el 76% de les terres gairebé tot d'avets i pi negre. És un dels primers productors i exportadors mundials de fusta. La mar Bàltica, poc salada, és pobra en peix.

La mineria i la indústria
El subsòl finlandès disposa de dues menes de recursos. Les pirites de ferro i les de coure permeten l'extracció de sofre, boles de ferro i concentrats de coure. A més, hi ha una colla de minerals metàl·lics, en quantitats modestes, però importants per la seva escassetat: zinc, plom, níquel,

crom, cobalt, titani, or i argent. En canvi, cal importar tots els minerals energètics: petroli, carbó, gas, urani. La resta procedeix de la llenya i sobretot dels salts d'aigua. L'electrometal·lúrgia ha permès de desenvolupar indústries de base; en la metal·lúrgia de transformació es destaquen la construcció naval, productes d'acer i maquinària. La indústria química es basa, en part, en les refineries de petroli. Però les indústries típiques són les de la fusta: serradores, polpa de fusta, paper de diari, cel·lulosa, mobles, llumins, etc.

Els transports i les comunicacions

Pel que fa als transports, l'intercanvi de mercaderies amb l'estranger es fa per mar, especialment pel port de Skoldvik. El tràfic interior es realitza preferentment per ferrocarril, davant la navegació fluvial. Aquestes vies, com les marítimes, només funcionen mig any a ple rendiment. L'altre mig la circulació de mercaderies és limitada als passos que obren els trenca-glaços entre les superfícies glaçades.

El comerç exterior i l'economia
El comerç internacional es nodreix de l'exportació de paper, mitjans de transport, vaixells, fusta serrada i polpa de fusta, a canvi de maquinària i aparells, petroli i productes químics. El 1967 esclatà una crisi d'origen inflacionista. Minvà el pes de la fusta en l'economia i s'accelerà el procés industrialitzador, al qual hi contribuïren les crisis petrolieres del 1974 i el 1979. En els anys 1977-81 hom parlà de “miracle finlandès”, car, malgrat els preus del petroli el PIB s'incrementà un 4% anual. Al final dels anys vuitanta s'anà diversificant el comerç internacional, que el 1980 s'havia polaritzat cap a la CEE i l'EFTA. Finlàndia acusà la recessió, sobretot a partir del 1991, motivada per la reducció de la demanda d'exportació per part de l'ex-URSS, país amb el qual havia mantingut estrets lligams econòmics.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT
Finlàndia és un dels països d'Europa menys poblats. Hom calcula que a mitjan s XVIII no assolia el mig milió d'habitants. És al s XX quan la població ha experimentat un fort i ràpid creixement, a causa de l'elevat índex de natalitat. A partir dels anys setanta, però, ha baixat molt i ara es troba entre els més baixos d'Europa. La població es concentra principalment al sud. El finès, parlat pel 93,5% de la població, i el suec (6,2%) són les llengües oficials; el lapó és parlat per unes 5 000 persones vora la regió fronterera amb Suècia. No hi ha cap religió oficial: la majoria de la població és luterana (89,7%), mentre que l'església ortodoxa, a la qual pertany l'1,1% de la població, té el caràcter de segona església nacional. Segons la constitució del 17 de juliol de 1919, Finlàndia és una república parlamentària, on el poder legislatiu recau en el parlament (*Eduskunta*), i el poder executiu recau en el president. Finlàndia és membre de l'ONU, del Consell Nòrdic, de la Unió Europea (des del 1995) i de l'OCDE, i és associada a l'EFTA.

LA HISTÒRIA
Finlàndia fou habitada per caçadors i pescadors àrtics i, des del s I dC, per tribus fineses o suomis. Vers el s IX fou una escla important per al comerç que es desenvolupava a la Bàltica entre mercaders suecs, germànics i eslaus. Els primers missioners cristians entraren a Finlàndia cap al s IX. Aviat s'organitzaren a Suècia unes croades per assolir la cristianització i la submissió del territori abans que els rivals de Novgorod (cristians ortodoxos) se'ls avancessin. Eric IX de Suècia s'establí al golf de Bòtnia el 1150, inici de la dominació sueca, que durà fins al començament del s XIX. La rivalitat entre Suècia i Rússia per la possessió de Finlàndia desencadenà contínues guerres i molts tractats, que modificaren sovint les fronteres fineses entre aquelles dues potències. A la fi del s XVI, el sistema fiscal intentà d'augmentar el control de la producció, però la noblesa agrària continuava evadint-se de la tributació, fins que el 1695 tingué lloc una gran reducció de terres feudals. Les contínues guerres amb Rússia havien deixat el país despoblat i mancat de recursos i en situació de canvis polítics. La noblesa autòctona cercava suports per a deslligar-se de Suècia. Durant el s XVIII, el poder suec anava minvant, a benefici de Rússia, que s'annexava els territoris finesos. El tsar Alexandre I atacà Finlàndia el 1808, i

l'any següent Suècia reconegué la incorporació a Rússia del gran ducat, però gaudí d'una àmplia autonomia. Hi prosperaren la indústria tèxtil, l'explotació forestal i, sobretot, l'agricultura. En l'àmbit cultural es destacà el nou impuls de la llengua finesa, que havia perdut molta vitalitat durant el període suec. Dintre el pla de russificació, durant el regnat de Nicolau II, Finlàndia perdé totes les llibertats polítiques, fins que la revolució bolxevic donà a Finlàndia l'oportunitat d'obtenir la independència (1917). Tot seguit hi esclatà la guerra civil entre els exèrcits blanc i roig, formats, respectivament, per majoria burgesa i per elements populars i revolucionaris; els soviets reconegueren la nova república i li cediren el territori de Peçenga. Fins a l'acabament de la Segona Guerra Mundial, Finlàndia i Rússia es disputaren els territoris limítrofs. Hitler posà interessadament Finlàndia contra l'URSS. La victòria dels aliats obligà Finlàndia a indemnitzar fortament l'URSS i a cedir-li territoris fronterers; però, pel tractat de París (1947), Finlàndia, arruïnada per les guerres, recuperà la independència. La política exterior finlandesa posterior a la Segona Guerra Mundial estigué marcada, però, per l'anomenada finlandització, és a dir, per la neutralitat absoluta imposada i controlada per la Unió Soviètica. L'any 1992 hom imposà unes mesures econòmiques d'austeritat per tal de fer front a la caiguda del 6,2% del PIB (1991), la qual és conseqüència del col·lapse del tradicional mercat entre Finlàndia i la Unió Soviètica. El 6 de febrer de 1994 fou escollit nou president el socialdemòcrata Martti Ahtisaari.

Finsteraarhorn Pic culminant dels Alps Bernesos (4 274 m). És situat al cantó de Berna, prop de Valais, al sud central de Suïssa.

fiord [*noruec: fjord*] *GEOG* Antiga vall glacial envaïda per les aigües de la mar després de la fusió de les glaceres quaternàries. Normalment es presenta com un profund entrant de la costa, i és limitat sovint per vores molt escarpades. Llur origen és semblant al de les glaceres alpines; es tracta, en efecte, de grans valls fluvials ocupades posteriorment per una enorme massa de glaç. Són típics de les costes rocalloses de Noruega, però abunden també al llarg de les costes del Canadà, Grenlàndia, Islàndia, Nova Zelanda, Xile meridional i Escòcia. Els fiords ofereixen bones condicions per a la producció hidroelèctrica i per a la pesca.

fira *HIST* Reunió periòdica, generalment anual, de mercaders i negociants protegits pel poder públic per dur a terme llurs intercanvis. Es diferenciava del mercat perquè aquest tenia una celebració més assídua, generalment setmanal, i amb un àmbit d'influència reduït a una comarca. A l'antiga Grècia i a Roma, aquestes reunions coincidien normalment amb solemnitats religioses. Durant el baix imperi Romà, la contracció de l'activitat econòmica i la ruralització de la vida les feren desaparèixer, però a partir del s XI, amb la represa de l'activitat econòmica, tornaren a adquirir importància. Amb el progressiu desenvolupament del capitalisme comercial, les fires perderen la raó de llur existència (ss XVII i XVIII), però la industrialització dels ss XIX i XX originà les exposicions internacionals i les fires de mostres.

fisc *ECON/DR* Conjunt dels recursos de què disposa l'estat, provinents de la recaptació d'imposts; sovint hom considera que inclou també els ingressos no impositius, i llavors s'identifica amb el tresor públic. El fisc és el que correspon a l'estat; els impostos són a benefici d'aquest; té hipoteca legal sobre els qui contracten o administren els seus interessos per les responsabilitats a què puguin restar sotmesos; a manca de persones que puguin heretar en els intestats, els béns hereditaris corresponen al fisc; els béns dels particulars són afectats per les exaccions fiscals, com a crèdit preferent sobre qualsevol altre; l'estat té també el patrimoni propi; a benefici seu van les sancions pecuniàries; els béns que no tenen amo conegut passen a ésser patrimoni del fisc.

fiscal
1 sistema fiscal *ECON* Conjunt d'instruments establerts per l'administració per regular l'obtenció de recursos provinents, en especial, de la recaptació d'imposts. L'actual sistema fiscal de l'estat espanyol és el resultat de la llei de Reforma Tributària del 14 de novembre de

Mapa físic de Finlàndia

1977, que tingué com a eixos bàsics l'articulació de dos grans impostos, l'impost sobre la renda de les persones físiques, en la imposició directa, i l'impost sobre el valor afegit, en la indirecta. La resta d'imposts, que tenen un paper coadjuvant i, fins a un cert punt, secundari, són l'impost sobre societats, l'impost sobre el patrimoni i l'impost sobre successions i donacions entre els directes; i l'impost sobre transmissions i actes jurídics documentats, l'impost de duanes, els monopolis fiscals i els impostos especials, entre els indirectes.
2 DR Funcionari que representa i defensa judicialment els interessos de l'estat i de la cosa pública, intervé i protegeix els interessos dels absents, els menors i els incapacitats i promou la investigació i la comprovació dels fets delictius i la imposició de penalitats.

fiscorn *MÚS* Instrument aeròfon de metall, soprano de la família dels bugles o saxhorns, conegut als països germànics i anglosaxons com a *flügelhorn* o *althorn*. Té habitualment tres pistons i embocadura de forma semiesfèrica, com les trompes; acostuma a ésser afinat en si bemoll (*soprano*) o en do (*baríton*). És un instrument típicament de banda i és un dels emprats en la **cobla**.

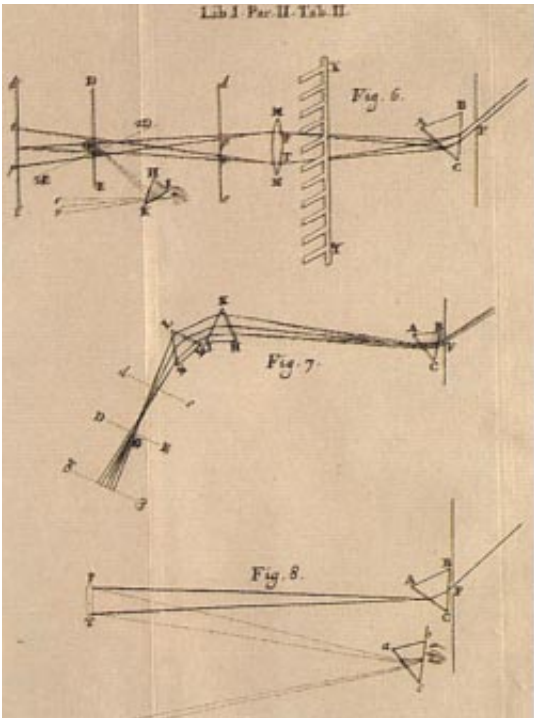
física *FÍS* Ciència que estudia els fenòmens de la natura, dels més elementals als més complicats. Tenint en compte aquesta definició, tan general, la física conté ciències tals com l'astronomia, la geologia, la química, etc, i per això hom la considera pràcticament en un sentit més restringit. Bé que les seves lleis regeixen tant en la matèria viva com en la inerta, l'estudi dels fenòmens de la vida és reservat a la biologia. Cal dir, per tant, que la física estudia bàsicament les lleis del món inorgànic. És tradicional la divisió de la física clàssica en cinc grans branques o parts convencionals, establertes amb una finalitat més aviat pedagògica. Aquestes branques fan referència a les propietats dels cossos, i són *l'acústica*, *l'electricitat* (o *electrologia*), la *mecànica*, *l'òptica* i la *termologia*, les quals estudien el so, l'electricitat, el moviment dels cossos, la llum i la calor, respectivament. Modernament han aparegut noves branques, com la **física atòmica**, la **física nuclear** i la **física quàntica**. El comportament de la matèria i la descoberta de les lleis físiques topen amb un problema: l'home ha muntat teories, durant molts de segles, entorn dels fenòmens que pot observar, però és clar que el seu camp d'observació és molt limitat i li és difícil de fer observacions en el camp

 Finlàndia	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
govern:	república
superfície:	338 145 km²
població:	5 083 000 h (1994)
capital:	Hèlsinki
idioma of.:	finès, suec
moneda:	marc finlandès

microscòpic i en el còsmic. És per això que, al s XX, el desenvolupament de la *física nuclear* i de l'*astrofísica* ha remogut les teories de timesteps (corpuscular, ondulatòria, univers continu-discontinu, probabilisme-determinisme). Els grecs foren els primers a estudiar la matèria d'una manera científica, en observar el lligam entre els fenòmens naturals, per tal de trobar les lleis físiques. El mètode dels primers filòsofs de la matèria consistia a trobar una explicació lògica a les lleis deduïdes de l'observació. Aristòtil construí una visió general de la natura que hom considerà inamovible durant tota l'edat mitjana. Arquimedes coneixia la llei de la palanca i la de la força ascensional (*empenyiment*) a què són sotmesos els cossos submergits en un fluid. Però la física dels grecs és plena d'errors; no eren capaços d'observar els fenòmens en cap experiència preconcebuda (*experiment*) per tal d'aïllar-ne els efectes paràsits. Les bases reals de la mecànica que hom encara utilitza actualment foren establertes per Galileu i d'altres pensadors dels ss XVI i XVII, entre els quals cal anomenar Newton; aquests es proposaren de trobar relacions matemàtiques que poguessin ésser aplicades a l'explicació dels fenòmens físics. Galileu arribà a deduir que, en la caiguda dels cossos, la velocitat adquirida a la fi de la trajectòria no depenia del pes, sinó únicament de l'alçada. Galileu també fou el primer a anunciar que per a conservar un moviment uniforme no cal cap força. Aquesta teoria, que rep el nom de *lleï de la inèrcia*, fou adoptada més tard per Newton com a hipòtesi fonamental (axioma) en la seva mecànica. A la fi del s XIX, no solament el mètode científic havia modificat profundament la visió de l'home en aquest camp, sinó que la ciència anava refent el món des de les arrels fins a la darrera branca. Cap al 1900, el concepte de natura establert per la primera revolució científica donà els seus darrers resultats i tingué els primers fracassos. Hom anava descobrint fenòmens nous i complicats que no aconseguia d'explicar amb el concepte imperant de natura que existia. Els homes de ciència començaren a imaginar una nova versió dels processos naturals. Fins el 1900 els coneixements del món físic i el pensament en totes les seves manifestacions es basaven en una colla de pressuposicions sòlidament arrelades. El pensament físic es fonamentava en quatre nocions bàsiques, és a dir, en quatre maneres irrevocables de contemplar la natura. En primer lloc, existia el principi segons el qual la natura es comporta d'acord amb una estricta cadena de fets que van de les causes als efectes, de manera que la característica de les causes en un moment determinat implica inevitablement els efectes corresponents, sense excepció possible. Aquest *principi de determinisme* de causa i efecte no permetia cap vacil·lació a la natura. Les indeterminacions aparents eren atribuïdes a la ignorància. Aquest principi permeté el descobriment de diversos elements químics que mancaven en la taula periòdica. Hi havia un segon principi que expressava l'esperit propi de la física: el *principi quantitatiu*. La física consisteix a mesurar les coses i a establir relacions precises entre les diferents mesures. El tercer principi bàsic, que es referia a les transicions naturals d'un estat a un altre, era el *principi de continuïtat*, que expressava la noció, profundament arrelada, segons la qual els moviments de la natura són graduals; alguns fenòmens poden fer la impressió de canvis sobtats, però el pensament físic de l'època considera que aquesta impressió només és aparent. A aquests tres principis sobre la natura i la física, al s XIX hom n'afegí un altre: el *principi de la impersonalitat*. El físic no es veia a ell mateix com una persona, sinó com un instrument imparcial sense prejudicis. El físic no inventava, sinó que veia; no feia servir la imaginació, sinó l'observació. Però al començament del s XX els descobriments científics obligaren els investigadors a renunciar a aquesta visió de la física i a la concepció de la natura en què es basava. Hom observà irregularitats que no coincidien ja amb els principis bàsics de les teories físiques vigents. Les hipòtesis bàsiques que fonamentaven les concepcions del s XIX restaren abandonades. En lloc del concepte de continuïtat, reconegué que l'estructura bàsica de les coses infinitament petites era discontinua. En lloc del principi determinista, o de causa i efecte, hagué d'admetre

fisiologia Portada de *De humani corporis fabrica* d'A. Vesalius (Bibliothèque Nationale, París)

física Pàgina del *Tractat d'òptica* d'I. Newton (BC)

que les unitats més petites de la matèria i de l'energia es regien per lleis que només podien ésser enteses com a probabilitats i que les prediccions presentaven, per tant, una zona d'incertesa. Aquesta nova visió ha desbancat la freda i mecànica imatge d'un home de ciència al servei d'una veritat allunyada del món diari. Els camps que han captat més l'atenció dels físics els darrers anys han estat la física d'altres energies, la física nuclear i la física de la matèria condensada (bàsicament, *superconductivitat* i nous materials). Pel que fa a la **física d'altres energies**, la necessitat d'atènyer nivells molt alts d'energia per tal d'estudiar l'estructura de la matèria ha portat al projecte i a la construcció de grans acceleradors de partícules. Quant a la **física nuclear**, els darrers anys s'han fet estudis a temperatures elevades. La **física de la matèria condensada** ha prestat una atenció especial a la superconductivitat. En el camp dels nous materials hom ha estudiat nous semiconductors. En **física general**, les noves determinacions de la gravetat terrestre han portat a proposar l'existència d'una cinquena força, repulsiva. També s'ha avançat en la producció d'antimatèria. L'ensenyament de la física trigà a introduir-se a les universitats dels Països Catalans. A Cervera, Mateu Aimeric i, especialment, el seu deixeble Tomàs Cerdà, tots dos jesuïtes, intentaren d'introduir alguns coneixements de física moderna, però de fet aquests coneixements s'introduïren a Barcelona per mitjà d'alguns deixebles de Cerdà, els quals el 1764 fundaren la *Conferència Físico-matemàtica Experimental* (que el 1892 esdevingué Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona). El 1814 la Junta de Comerç de Barcelona inaugurà una càtedra de física, encomanada a Pere Vieta i incorporada el 1822 a la Universitat de Barcelona.

fisiologia *BIOL* **1 fisiologia animal** Fisiologia aplicada als animals en general i, en particular, a l'home (*fisiologia humana*). Com a ciència, la fisiologia es desenvolupà a partir del s XVII, bé que ja hi ha descripcions del funcionament dels organismes en texts mèdics egipcis, babilònics, àrabs i assiris. Els estudis d'A.Vesalius assenyalaren el començament d'una anatomia moderna i contribuïren a afavorir les recerques fisiològiques. M.Servet descobrí la circulació menor de la sang, i G.Fallopio estudià el sistema nerviós i l'aparell reproductor. Al s XVII hi havia diferents tractats de fisiologia que explicaven els coneixements sobre la dinàmica dels músculs, el funcionament dels sentits i els processos digestius i respiratoris. W.Harvey interpretà la circulació de la sang i el paper del cor i dels moviments cardíacs i creà la fisiologia comparada. Al s XVIII hom féu grans progressos en les recerques fisiològiques amb l'ajut dels descobriments de la física i la química. A.von Haller bandejà les teories metafísiques en voga i establí una visió científica moderna dels processos fisiològics del teixit muscular i nerviós. J.Priestley descobrí que als pulmons tenia lloc un intercanvi gasós i A.L.Lavoisier determinà que la respiració era una combustió que engendrava la calor animal. L.Spallanzani i R.A.Ferchault de Réaumur estudiaren la fisiologia de la digestió com a procés químic produït per l'acció de ferments. Al s XIX el perfeccionament dels instruments físics de mesura, els progressos de la bioquímica i la pèrdua d'influència del *vitalisme*, entre altres esdeveniments, feren avançar la fisiologia. C.Bernard, veritable creador del mètode científic experimental en fisiologia, establí el concepte de *medi intern* i la necessitat, en tota mena d'organismes, de conservar-lo tan constant com sigui possible. Aquest concepte fou resumit més tard per W.B.Cannon amb la formulació de l'*homeòstasi*. Durant aquest segle destacaren també F.Magendie, Ch.Bell, Ch.E.Brown-Séquard, E.Du Bois Reymond, E.von Brücke, J.E.Purkinje i I.P.Pavlov. Al s XX la fisiologia, ajudada per les altres ciències biològiques (bioquímica, genètica, etc) i pels avenços dels mètodes i les tècniques de recerca (tècniques microscòpiques, radioactives, d'electroforesi, etc), ha experimentat un gran desenvolupament en els seus diversos camps. En l'actualitat, la fisiologia animal en sentit genèric ha desenvolupat els aspectes més relacionats amb el tractament de diverses malalties, coincidint en gran part en metodologia i objectius amb els de la fisiologia humana. Les línies principals de recerca en el moment actual de la fisiologia animal són fonamental-

ment la neurofisiologia i la psicofisiologia, la fisiologia comparada, la *fisiologia de la nutrició*, i l'estudi dels fenòmens vitals a nivells cada vegada més propers al nivell molecular, apropant-se així a la *bioquímica*. A aquestes grans línies de recerca cal afegir els punts de contacte amb la biofísica, com poden ésser els estudis dels mecanismes de transport a través de membranes. Les idees de Claude Bernard, que assenyalen l'inici de la fisiologia moderna, aviat foren adoptades a Catalunya; J.Pi i Sunyer —en el camp de la fisiopatologia— i Turró —en el de la bacteriologia— en foren els introductors. Amb A.Pi i Sunyer i la seva escola, la fisiologia arribà al punt més alt; inicià les tasques docents i de recerca al Laboratori Municipal de Barcelona. L'equip de Pi i Sunyer l'any 1920 fou elevat a la categoria d'Institut de Fisiologia per la Mancomunitat. L'any 1939 s'exiliaren la majoria dels seus membres, i en diferents llocs de treball i en diferents països efectuaren un reconegut treball de mèrit. És a Houston (Texas) que dos catalans de la generació següent han dut a terme una labor de transcendència: D.Cardús, professor de fisiologia i de rehabilitació al Baylor College, i J.Oró, bé que bioquímic, també ha estat professor a la Universitat Autònoma de Barcelona. **2 fisiologia vegetal** Fisiologia aplicada als vegetals. Estudia el funcionament de les plantes considerant principalment els fenòmens de creixement, el metabolisme i les interaccions amb el medi i els altres organismes: pot abraçar també aspectes especials, comparats o patològics. No té un límit establert amb la bioquímica i es relaciona íntimament amb les ciències morfològiques (anatomia, citologia) pels lligams existents entre forma i funció. La fisiologia vegetal constitueix la base de l'agricultura científica, i així, p ex, el coneixement de les relacions entre creixement i nutrició mineral és la base de l'ús dels adobs, i l'estudi de la funció de l'aigua a les plantes pot servir per a establir nous mètodes d'irrigació. La branca més jove de la fisiologia vegetal és l'ecofisiologia, fisiologia de la distribució de les plantes i de les comunitats vegetals, que estudia els efectes causats per la competència interspecífica, la sequera, les temperatures extremes, les gelades, les radiacions, els excessos o les deficiències nutritives, la pol·lució, etc. És una branca en plena expansió que s'espera que aporti coneixements que permetin millorar la productivitat, especialment, en àrees semidesèrtiques o marginals, actualment improductives.

fissió *FÍS* Reacció nuclear exoenergètica consistent en la partició d'un nucli atòmic en dos altres nuclis de masses comparables. Fou descoberta en bombardejar urani amb neutrons, amb la idea d'obtenir, artificialment, elements desconeguts que, en la taula periòdica, hom havia de situar més enllà de l'urani, darrer element natural conegut. Des del 1934 Fermi utilitzà els neutrons com a projectils de bombardeig contra nuclis, especialment d'urani, i arribà a identificar un isòtop de l'element 93 (neptuni). El 1939 Hahn i Strassmann, amb experiències semblants, identificaren un isòtop del bari (element 56) i el seu descendent radioactiu, el lantà (element 57), i per això hom els considera descobridors de la fissió. Les característiques essencials de la fissió són un gran alliberament d'energia (200 MeV/fissió), la formació de nuclis radioactius i l'emissió de neutrons. L'emissió de nous neutrons a cada fissió permet de provocar noves fissions i d'obtenir, així, una reacció de fissió en cadena, que pot ésser incontrolada (cas d'una bomba nuclear) o bé controlada (cas d'un reactor nuclear). D'una manera general, l'excitació necessària per a provocar la fissió d'un nucli correntment té lloc amb neutrons, però hom també ha arribat a produir-la mitjançant bombardeig amb partícules α, protons, deuterons i absorció de raigs γ. Els nuclis, fortament radioactius resultants són anomenats*productes de fissió*. El 1939 Bohr i Wheeler, en estudiar teòricament la fissió pel model de la gota líquida, descobriren la fissió espontània.

Fita i Colomer, Fidel (Arenys de Mar 1836 — Madrid 1917) Historiador i eclesiàstic. Ingressà el 1850 a la Companyia de Jesús i féu el noviciat a Nivelles (Bèlgica), d'on passà a Loiola, on cursà retòrica i filosofia i fou professor d'humanitats, gramàtica i idiomes. El 1865 ensenyà exegesi i l·len·gües orientals a Lleó. L'expulsió dels jesuï-

tes el portà a Vals-prèp-de-Lo-Puèi (Alvèrnia). Passà a residir a Madrid el 1876, on fou director (1911) de l'Acadèmia de la Historia, i membre de diverses acadèmies i instituts nacionals i internacionals. Publicà principalment sobre història eclesiàstica, epigrafia romana, hebrea i celtibèrica i col·leccions de documents.

fitopatologia Ciència que estudia les malalties de les **plantes**. Generalment la fitopatologia restringeix el seu camp a les malalties causades per virus, per paràsits vegetals (bacteris, fongs o plantes superiors), per nematodes i per factors ambientals, i deixa per a l'entomologia i la zoologia aplicades les malalties causades per artròpodes, per mol·luscs i per vertebrats. El naixement de la fitopatologia com a ciència no tingué lloc fins a la primera meitat del s XIX, gràcies al desenvolupament de la micologia i de l'entomologia i a les primeres proves de control químic.

fitxer 1 *BIBLIOT* Moble que consisteix en diverses files superposades de calaixos o de safates de mida normalitzada que contenen, ordenades alfabèticament o sistemàticament, les fitxes que formen el catàleg. **2** *INFORM* Bloc lògic d'informació designat per un nom i considerat com una unitat per l'usuari. Els fitxers poden estar dividits físicament en registres, blocs o altres unitats; i poden ésser de dades o bé executables.

Fitzgerald, Francis Scott (Saint Paul, Minnesota 1896 — Hollywood, Califòrnia 1940) Novel·lista nord-americà. Exponent de l'època del *jazz* i de la desil·lusió de la joventut després de la Primera Guerra Mundial. *This Side of Paradise* (1920), la seva primera novel·la, obtingué un gran èxit. A França, escriví *The Beautiful and the Damned* (1921), *Tales of the Jazz Age* (1922) i *The Vegetable* (1923). Amb *The Great Gatsby* (1925) arribà al punt més alt de la seva fama. Arran de problemes personals, però, decaigué progressivament. Com que *Tender is the Night* (1968) tingué poca acceptació, anà a escriure guions cinematogràfics a Hollywood, fins a la seva mort.

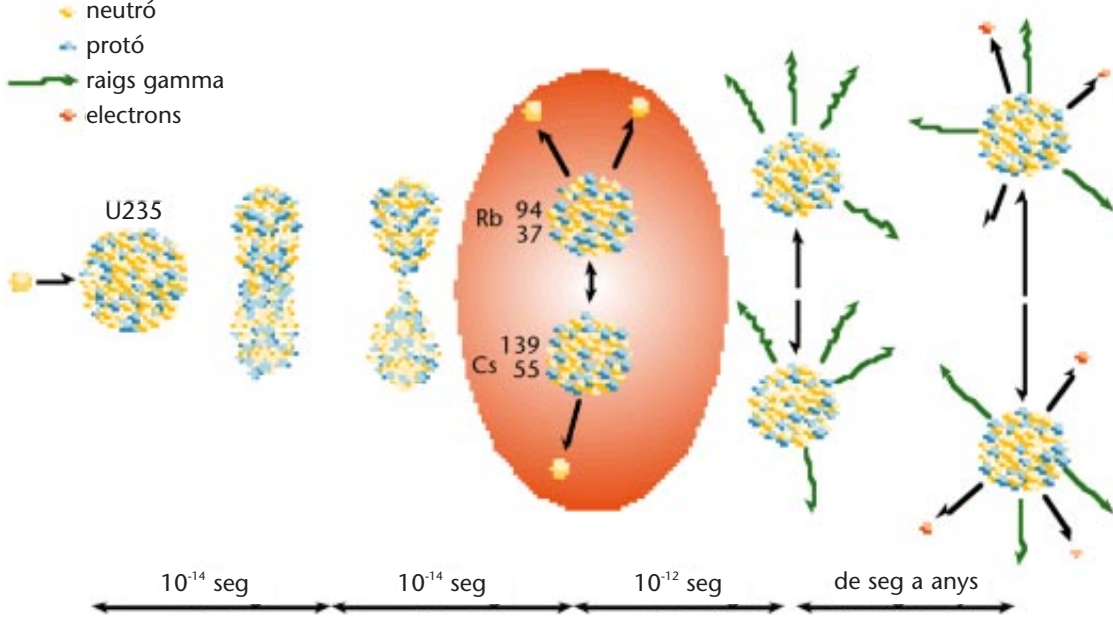
Fiveller, Joan (? s XIV — s XV) Ciutadà de Barcelona. Fou diverses vegades conseller de Barcelona. El 1413, fou requerit per Ferran d'Antequer a per a decidir la repressió per la força del comte Jaume d'Urgell. El 1416, com a conseller, reclamà al rei el pagament del dret del vectigal per la carn que comprava a Barcelona, i al cap de poc la mort del rei fou atribuïda al disgust que li ocasionà aquesta reclamació. Per aquest fet Fiveller esdevingué símbol de les llibertats municipals davant el poder reial: el 1844 hom col·locà la seva estàtua a la façana de la casa de la ciutat de Barcelona, i el 1881 el seu retrat a la galeria de catalans il·lustres. A l'època de la Renaixença fou exaltat com un dels herois del país. En temps del rei Alfons IV, i a la cort celebrada a Sant Cugat del Vallès (1419-20) es mostrà reticent davant les peticions de la corona, i el 1427, féu portar a Barcelona l'aigua de la font de Sant Just.

flabiol *MÚS* Instrument aeròfon, de fusta, que pertany a la família de les flautes, amb embocadura bisellada, tradicional a tot el Principat. És un instrument típic de la cobla, que hom toca amb una sola mà, l'esquerra, mentre amb la dreta l'executant percudeix el tamborí.

flagel·lació *HIST* Càstig consistent a donar un nombre determinat d'assots a un delinqüent real o presumpte. És una de les penes més antigues i generalitzades en tots els països. En les religions de misteris era un acte ritual, lligat sobretot als ritus de la iniciació. L'ascesi medieval cristiana convertí la flagel·lació feta a si mateix, amb les deixuplines, en un mitjà de mortificació i de penitència. Iconogràficament, la *flagel·lació de Crist* ha estat un tema conreat pels artistes.

flaix [*angl: flash*] *FOTOG* Aparell que produeix, durant un breu instant, la llum necessària per a poder impressionar una pel·lícula fotogràfica quan no hi ha prou claror natural. El *flaix electrònic*, que és el més emprat, consta essencialment d'un condensador d'una gran capacitat que emmagatzema energia elèctrica, obtenint·da d'una pila, d'una bateria o directament de la xarxa del corrent elèctric. L'accionament del flaix ha d'anar sincronitzat amb el de l'obturador de l'aparell fotogràfic.

flamenc 1 *HIST* Dit dels habitants de la part septentrional de Bèlgica, de parla neerlandesa. Aquesta denominació començà amb la lluita per la salvació de la cultura pròpia, després de la constitució de l'estat belga (1830). **2** *LING* Terme amb què hom designa la llengua neerlandesa parlada a la part septentrional de Bèlgica (províncies de Flandes Occidental, Flandes Oriental, Anvers, Limburg i la meitat de la província de Brabant). L'estat belga (independent el 1830) reconegué l'existència d'una llengua flamenca el 1873; amb les lleis lingüístiques (1932, 1963) i la reforma constitucional ha restat establerta l'autonomia cultural i lingüística d'ambdues parts del territori belga. El Consell Cultural de Flandes ha decretat l'ús únic del terme *neerlandès* per a les qüestions lingüístiques. **3 art flamenc** *ART* Art desenvolupat a Flandes. Les primeres formes originals de l'art en aquesta regió, que comprenia Bèlgica i Holanda, sorgiren de l'impuls de l'imperi Carolingi, del qual resten capelles de planta central, esglésies basilicals amb *westwerk*, i objectes de talla de vori. A l'època romànica es destaquen dos centres, Lieja, a la conca del Mosa, on apareixen santuaris, abadies i basíliques de cor rectangular i amb *westwerk*, de clara influència renana, i d'una gran sobrietat; i el focus de Doornik, a la conca de l'Escalda, on domina la influència franco-normanda, que ja acull algunes innovacions que preludien el gòtic francès. L'inici del s XIII enregistra la major influència francesa, amb els complexos monacals d'origen cistercenc, seguida per una solució intermèdia, amb un verticalisme moderat i estructures més simples respecte als models francesos. Aquesta fou l'orientació en el decurs del s XIII en el centre de Mosa. Contràriament, la influència normanda s'imposa entorn de la regió de l'Escalda, amb estructures característiques d'un gòtic avançat. El s XIV marca la separació de la influència francesa, amb un tipus d'arquitectura sòbria, però amb cura en els detalls decoratius. Aquesta línia porta, durant el s XV, al desenvolupament d'una arquitectura gòtico-flamígera mitjançant la introducció d'innovacions tècniques. L'arquitectura civil es destaca també, amb cases de timpà triangular i *beffroi* o torre comunal, i arriba a la culminació amb els palaus municipals de Brussel·les (1449-55). Ja dins el Renaixement, l'arquitectura seguí la tradició gòtica. L'escultura té les millors manifestacions durant l'època romànica en el focus de Lieja, amb el treball de metall. L'escultura del s XV, subsidiària de l'art francès, assoleix caràcter als cadirats i els retaules de les esglésies. Cornelis Floris és el principal escultor i el màxim difusor de l'escultura flamenca al s XVI. La pintura, a part algunes manifestacions d'època romànica, es desenvolupà des del 1300, amb treballs al fresc i en la miniatura, on vers el 1400 es pot parlar d'una escola franco-flamenca. Al s XV, la incorporació de la tècnica de l'oli donà un nou aire a les obres i anuncià el proper renaixement. Hom destaca, a la primera meitat del s XV, els germans Van Eyck i Petrus Christus, de l'escola de Bruges, i a Roger van der Weyden, de Brussel·les. A la segona meitat del s XV treballaren a Brussel·les Hans Memling i Gérard David, a Lovaina, Dirk Bouts, i a Gant, Hugo van der Goes i de Juste. El gènere més conreat fou el retrat. El *Cinquecento* italià, a través de Leonardo da Vinci, influí sobre les obres dels artistes flamencs de la primera meitat del s XVI: Quentin Metsys (~1466-1530) i Joachim Patinir (~1480-1520). La influència manierista es deixà sentir en artistes com Jan Gossaert i B.van Orley. Els últims artistes renaixentistes abandonaren la línia italiana i oferiren una visió més personal de l'art: Pieter Bruegel, el Vell (~1525-1569). La línia italiana, però, fou seguida per Frans Floris de Vriendt (1516-70) i Antonio Moro (~1512~~1576). Al s XVII, les premisses barroques foren assolides plenament pels artistes flamencs: Peter Paul Rubens (1577-1640), i els seus deixebles J.Jordaens (1593-1678) i A.van Dyck (1599-1641). El realisme de Caravaggio fou assolit per Abraham Janssens (1575-1652) i desvirtuat per David Teniers (1610-90), Adriaen Brouwer (1606-38) i els pintors de natures mortes F.Snyders (1579-1657), J.Fyt (1611-61) i M.Vos (1584-1651). **4 literatura flamenca** *LIT* Literatura escrita en llengua neerlandesa a la part septentrional de Bèlgica. De tradició oral molt antiga, té texts escrits abans del s XII. Durant quatre segles foren escrites

obres molt diverses: poesia cortesana, mística i popular, novel·les i obres didàctico-socials. La prosa mística culmina en l'obra de Joannes Ruusbroec (1293-1381). Als ss XIV i XV predominà el teatre. La guerra dels Vuitanta Anys, principalment la rendició d'Anvers (1585), posà fi a una gran part de la vida literària, i la decadència flamenca arribà fins al s XIX. Com a reacció contra el predomini francoparlant del nou estat belga, nasqué el moviment flamenc i una literatura amb característiques històrico-socials i romàntiques, com un reflex de la situació d'opressió socio-cultural i de tres segles d'abandó. Al començament del s XX sovintejaven els contactes amb els corrents europeus. Alhora, tenia lloc una aproximació creixent entre els moviments culturals de Flandes i d'Holanda. Entre ambdues guerres mundials es destaca el moviment expressionista en la poesia i el teatre. Després de les innovacions introduïdes per la poesia experimental, han provat de consolidar-se les tendències del neorealisme, el manierisme i el neoromanticisme. En el camp de la novel·la hi ha el realisme crític de J.Geeraerts o el realisme eròtic representat per H.Raes. La narrativa flamenca dels anys vuitanta és marcada, fonamentalment, per la novel·lista M.Van Paemel. A les darreres dècades, la literatura flamenca, com la neerlandesa germana, ha entrat en un període molt experimental i combatiu, i resulta difícil de trobar un autor que no recorri totes les formes i els gèneres literaris. Aquest és el cas del potser més gran autor de les lletres flamenques actuals, Hugo Claus, poeta i novel·lista. **5 cant flamenc** *MÚS* Art musical propi d'Andalusia. També rep el nom de *gitano*, *cañí* i *hondo* o *jondo*. El flamenc és, pròpiament, el cant dels gitanos andalusos; és un cant popular antic que no començà a difondre's fora d'Andalusia fins al s XVIII. Hom hi troba els elements musicals més importants del folklore andalús, en el seu triple aspecte oriental: hebreu, bizantí i àrab. Les formes són lliures, i les més genuïnes no tenen acompanyament instrumental. **6** [*Phoenicopteru*s *ruber*, família dels fenicotèrids] *ORNIT* Ocell de l'ordre dels ciconiformes de dimensions grans (de 130 a 190 cm), les potes i el coll molt llargs i el bec voluminós i corbat cap avall. El plomatge és blanc i rosat, amb la vora de les ales negra. Habita als llacs poc profunds, als aiguamolls i a les riberes marines. És comú a tota la Mediterrània.

Flandes [*neerl: Vlaanderen; fr: Flandre*] Regió d'Europa que comprèn les terres al llarg de l'extrem SW de la costa de la mar del Nord, des del pas de Calais fins a la vora dreta del delta de l'Escalda (Brabant i l'Hainaut) (8 500 km²).

LA GEOGRAFIA

Correspon a una tercera part del departament francès del Nord, a les dues províncies belgues de Flandes i al sector continental de la Zelanda neerlandesa. Hom distingeix la Flandes marítima o occidental i la Flandes interior o oriental. La primera és una plana molt baixa, formada per una capa d'argiles d'origen marítim, dessecada per canals i molt fèrtil; és la regió de polders. D'una gran horitzontalitat, hi abunden les petites explotacions i les granges. La costa és constituïda per un cordó de dunes cobertes de vegetació halòfila. La Flandes oriental o interior, formada per materials sorrencs que al S apareixen coberts per una capa de llim, no és tan baixa i manca de l'horitzontalitat de la Flandes marítima. Es va aixecant suaument cap a Brabant i l'Hainaut. Hi abunden els barrancs i els tossals. Els rius

flaix electrònic

flamencs són el Leie i l'Escalda, els quals, canalitzats, constitueixen una important via de navegació. El clima és oceànic, caracteritzat pel domini de vents forts i freqüents. És una regió urbanitzada, industrial i comercial, amb una població molt densa. L'agricultura intensiva, associada a la cria de bestiar, principalment boví, és una de les activitats principals. L'activitat industrial hi és representada per la indústria tèxtil, d'una gran tradició, i en destaca Eeklo com a centre principal. També hi ha indústria metal·lúrgica, de maquinària agrícola, química, paperera, de blanqueria, del calçat i alimentària. A la costa, els petits pobles de pescadors han estat substituïts per centres turístics. La capital històrica és Bruges, però la capitalitat passà després a Gant; el principal port és Dunkerque.

LA HISTÒRIA

Habitada per la tribu cèltica dels *menapis*, la regió flamenca estigué sota el domini de Roma des de vers l'any 51 aC fins al s V dC. Durant el govern dels merovingis (ss V-VII) el país fou cristianitzat i dividit en districtes administratius (comtats) i religiosos. En temps dels carolingis Flandes sobresortí en la indústria tèxtil (draps frisons) i l'activitat mercantil. L'economia del país era bàsicament agrícola i ramadera, però des dels ss XII i XIII als principals nuclis urbans (Bruges, Gant, Arràs, Douai, Ieper) progressà espectacularment la indústria tèxtil, abastada per la llana anglesa, i les ciutats de Bruges i Gant esdevingueren els principals emporis mercantils d'Europa. Nasqueren unes classes urbanes (patricis, mercaders, artesans), que sovint reivindicaren, amb èxit, la concessió de l'autonomia municipal. La doble dependència de Flandes, vinculada a França per llaços feudals i a Anglaterra per interessos econòmics, fou una de les causes de la guerra dels Cent Anys, en el curs de la qual la llana castellana desplaçà l'anglesa del territori flamenc. El país flamenc s'incorporà als estats de la casa ducal de Borgonya pel matrimoni del duc Felip II amb la comtessa Margarida III, i més tard als dels Àustria. Sota els ducs de Borgonya i els Habsburg entrà dins l'òrbita dels Àustria castellans. Durant els ss XVI i XVII fou una base militar utilitzada per la monarquia hispànica per a mantenir l'hegemonia a Europa i desenvolupar la seva política catòlica i antifrancesa. La noblesa de les províncies del nord, guanyada progressivament pel calvinisme, s'enfrontà als governadors enviats per la monarquia. El malestar causat per la política religiosa dels Àustria i pels excessos dels terços castellans culminà el 1576, quan, revoltades totes les províncies, a excepció de Luxemburg, exigiren al nou governador, Joan d'Àustria (1576-78), el compromís de retirar totes les tropes castellanes. Mort Joan d'Àustria (1578), el succeí el duc farnesià Alexandre I de Parma (1578-92), que se sabé atreure la noblesa del sud; mentrestant, les províncies protestants del nord, sota el comandament de Guillem d'Orange-Nassau signaren la unió d'Utrecht, base de la futura Holanda. D'aquesta manera, el dualisme existent als Països Baixos convertí la lluita per la independència en una guerra civil, en la qual els protestants reberen l'ajuda de francesos i anglesos, enemics de l'hegemonia espanyola. Felip II cedí la sobirania dels Països Baixos a la seva filla Isabel i al seu gendre, l'arxiduc Albert, amb la condició que aquelles terres tornessin a la corona castellana en el cas que els arxiducs morissin sense descendència, cosa que s'esdevingué el 1621. Mort l'arxiduc Albert (1621), la seva muller fou simplement governadora dels Països Baixos (1621-33), i en aquest càrrec la succeí el cardenal-infant Ferran (1634-41). En acabar la guerra de Successió d'Espanya, pels tractats d'Utrecht (1713) i Rastadt (1714) la resta de Flandes, juntament amb els Països Baixos sota domini castellà, passaren als Àustria alemanys. Posteriorment, Flandes fou annexat a França (1795-1814), i després, per decisió presa en el congrés de Viena, formà una província d'Holanda (1815-30). Des del 1830 és part integrant del regne de Bèlgica.

Flaubert, Gustave (Rouen 1821 — Croiset, Normandia 1880) Novel·lista francès. Després d'haver iniciat estudis de medicina, es dedicà de ple a la literatura. La publicació de *Madame Bovary* (1857) fou alhora un esdeveniment literari i un escàndol social, a causa de la amoralitat que hom veia en el comportament de la

protagonista. Són en la mateixa línia de crítica de la ideologia burgesa l'*Éducation sentimentale* (1870), que alguns crítics consideren la seva obra mestra, *Bouvard et Pécuchet* (1877) i el *Dictionnaire des idées reçues* (1911). El seu art era impersonal, gairebé clàssic, exclusivament basat en l'observació; acumulava molta documentació, i oferia unes descripcions molt exactes de caràcter realista, totalment desproveïdes d'emoció i de moralisme.

flauta *MÚS* Instrument aeròfon, amb embocadura de bisell, que té forma de tub cilíndric. Les modalitats occidentals més importants són la flauta dolça i la flauta travessera. La **flauta dolça**, anomenada també *flauta de bec* o *d'Anglaterra*, és un instrument de fusta, de perforació cònica, amb un orifici a la part posterior i vuit a la part del davant. Al s XV hom descriu tres membres de la família (*soprano*, *contralt* i *tenor*), més tard ampliat a cinc (*sopranino* i *baixa*). La flauta dolça fou substituïda per la travessera a la segona meitat del s XVIII, a causa de la seva feble sonoritat. La **flauta travessera** és un instrument de tub cilíndric, amb embocadura i setze orificis. Hom l'anomena així perquè l'instrumentista la sosté, de través, davant la boca. És documentada ja al s XVI, i rep també el nom de *flauta d'Alemanya*. Fou perfeccionada constantment gràcies a l'ús de claus, cossos de recanvi, modificacions dels orificis i de la perforació, etc. Els membres més importants de la família són la *flauta en re* o *de concert*, anomenada també *en do*, el *flautí* o *piccolo*, la *flauta baixa*, anomenada també *contralt*, i la *flauta d'amor*.

flebitis *PAT* Procés inflamatori en un segment del sistema venós. La inflamació de la paret venosa s'acompanya de la formació d'un trombe íntimament adherit. Es caracteritza per una hipersensibilitat del lloc afectat, sovint amb vermellor i edema. També pot produir febre i dolor.

Fleming, Alexander (Lochfield, Escòcia 1881 — Londres 1955) Bacteriòleg britànic. El 1945 rebé, amb E.B.Chain i H.W.Florey, el premi Nobel de medicina i fisiologia com a descobridor de les propietats bactericides del fong *Penicillium notatum* i per la sintetització de la *penicil·lina* (1921). Pot ésser considerat com el descobridor dels **antibiòtics** i l'iniciador de l'època d'aquests medicaments.

flexió 1 *FÍS/MEC* Acció a què és sotmès un cos elàstic (una barra, una biga, un eix, etc) que es flecteix per efecte del seu pes o de càrregues externes. **2** *UNG* A les llengües flexionals, cadascuna de les possibilitats paradigmàtiques que té una forma gramatical per a indicar les seves diverses funcions en els sintagmes i les relacions d'interdependència amb les altres formes. Generalment la flexió es manifesta mitjançant uns morfemes, indicadors de les diverses funcions, afegits a l'arrel del mot (*flexió radical*), al seu tema (*flexió temàtica*) o bé sense cap marca flexional determinada (*flexió zero*) o per mitjà de canvis en l'interior del mot (*flexió interna*). Hom sol anomenar *declinació* la flexió nominal i *conjugació*, la flexió verbal.

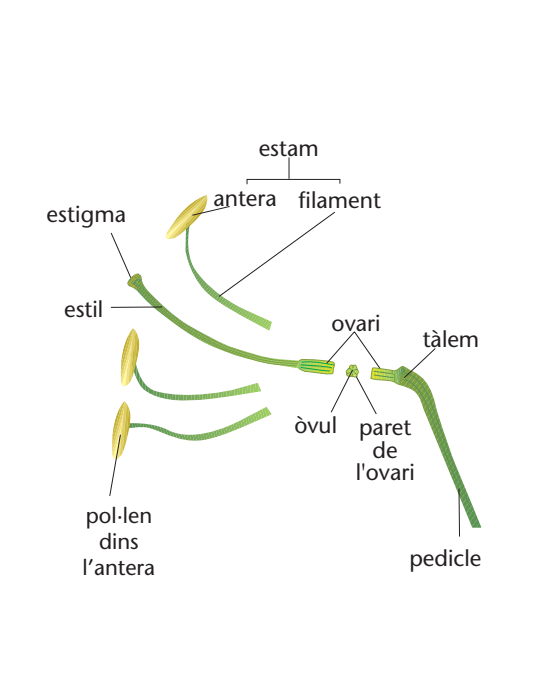
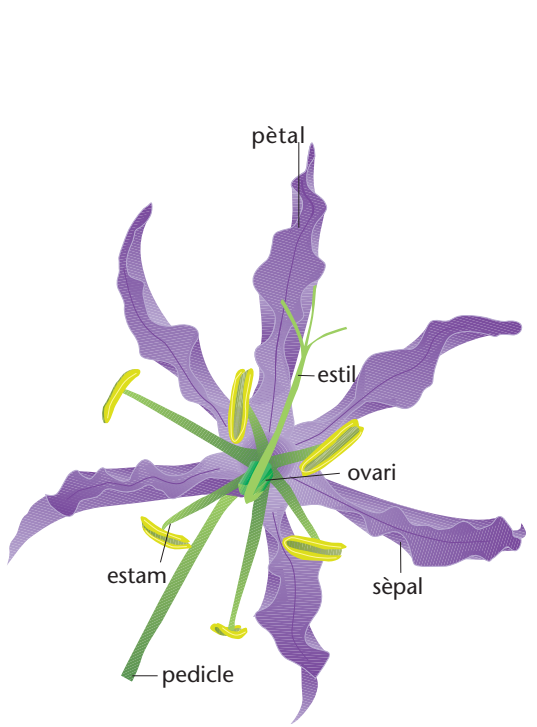
flor 1 *BOT* En les plantes superiors, conjunt dels diversos òrgans relacionats amb la producció de les llavors. Les flors són exclusives i característiques de les fanerògames. Des del punt de vista morfològic, la flor és considerada com un eix caulinar de creixement definit sobre el qual van inserits els òrgans de la reproducció (estams i carpels) i generalment òrgans accessoris (pètals i sèpals), de funció protectora o per a atreure pol·linitzadors. Les peces florals van sobre un eixamplament caulinar (*receptacle* o *tàlem*), disposades en verticils o cicles (flor cíclica) o en hèlix (flor acíclica). Normalment hi ha quatre verticils distints, que, de fora a dins, són el *calze*, format pels sèpals, d'aparença foliar, la *corol·la*, constituïda pels pètals, generalment de colors brillants, l'*androceu* format pels estams, productors del pol·len, i el *gineceu*, que consta dels pistils, originadors dels primordis seminals. El calze i la corol·la constitueixen, conjuntament, el *periant*. Quan la planta té flors unisexuals de tots dos sexes, és monoica, i si les flors de cada sexe hi són sobre plantes distintes, l'espècie és dioica. Si hi ha flors bisexuals, masculines i femenines, en un mateix individu, és una planta polígama. Sovint les flors són reunides en una *inflorescència*. **2 flor de neu** [*Leontopodium alpinum*, família de les compostes] *BOT* Planta herbàcia perenne de 5 a 20 cm d'alçària, més o menys llanosa i

flauta travessera

flauta dolça

Parts d'una flor

blanquinosa, de fulles alternes i estretament lanceolades, i que fa de 2 a 10 capítols envoltats de 5 a 9 fulles involucrals molt tomentoses, esteses en estel. Es fa en prats, pedregars i roquissars d'alta muntanya. Sovint és adoptat com a símbol del muntanyisme, de l'alpinisme i de la conservació de la natura. **3 flor de lis** *HERÀLD* Figura que representa la flor de lliri formada per un pètal central dreçat i dos de corbats cap enfora, el conjunt dels quals, anomenat *cap*, és generalment reunit per una mena d'anella que deixa veure la base o *peu* de la flor. La flor de lis fou l'emblema de la casa reial de França des del s XII.

Flor, Roger de (? ~1268 — Adrianòpolis, actual Edirne, Turquia Europea 1305) Cavaller i aventurer, fill d'un falconer alemany (anomenat *Blume*) de l'emperador Frederic II i d'una burgesa de Bríndisi. Fou frare templer, però denunciat al papa pel fet d'haver-se enriquit de manera il·lícita, abandonà l'orde, acabà dedicant-se a la pirateria i es posà al servei de Frederic II de Sicília. L'emperador de Constantinoble, Andrònic II, el contractà per tal d'allunyar de l'Imperi el perill turc. Amb l'ajuda del rei de Sicília preparà l'expedició, que sortí de Messina l'estiu del 1303, entre els quals hi havia el cronista Ramon Muntaner. La Companyia que menava Roger derrotà els turcs que amenaçaven Filadèlia, a Anatòlia, prengué algunes fortaleses i les ciutats de Nif, Nissa, Magnèsia, i Tira (Tire). Al peu del Taure tingueren un gran combat amb els turcs (15 d'agost de 1304), i assetjaren Magnèsia, on el governador bizanti s'havia apoderat del tresor de la Companyia. Mentre els sobirans de l'Occident projectaven de valer-se dels almogàvers per a llurs diversos interessos, els grecs, que sospitaven les intencions de Jaume II i del rei de Sicílica de conquerir l'Imperi, anaren mostrant més i més oposició als catalans. Berenguer d'Entença anà a Sicília amb reforços de gent i de galeres, i instruccions particulars de Jaume II. Roger s'allunyà de la cort i s'instal·là a Gal·lípoli. L'actitud menyspreadora d'Entença envers els bizantins ajudà a la creixent impopularitat dels catalans, i el 1305, a Adrianòpolis (Edirne), on Roger havia anat per prendre comiat del basileu Miquel, es presentaren els alans i assassinaren Roger i gairebé tots els qui l'acompanyaven i els catalans que romani­en a la ciutat. La reacció fou la devastació de Tràcia i Macedònia coneguda amb el nom de *Venjança Catalana*. Roger de Flor assolí ja una gran anomenada entre els seus coetanis, gràcies a la *Crònica* de Ramon Muntaner, i la seva figura, esdevinguda gairebé mítica, fou el principal model de *Tirant lo Blanc*, de Joanot Matorell; la Renaixença l'utilitzà reiteradament en obres de caire èpic i dramàtic, i les arts plàstiques el feren un tema freqüent, al s XIX.

Florència [*cat ant: Florença*] Capital de la Toscana i de la província de Florència, Itàlia, en una ampla plana al·luvial al peu dels darrers contraforts de la cadena subapenina, a la vora dreta de l'Arno (413 069 h [1991]). Important centre artístic, cultural i turístic, conserva en carrers i palaus un caràcter renaixentista sobre un fons medieval. El seu desenvolupament modern s'inicià durant l'època que ostentà la capitalitat del regne d'Itàlia (1865-70), però és del 1900 ençà que ha tingut un gran increment. Actualment és un destacat centre comercial i de serveis, on l'artesanía ocupa encara una posició important dins l'activitat econòmica, i un nucli industrial, gràcies a la instal·lació de nombroses indústries.

Flores, mar de Part de l'oceà Pacífic, entre les illes Cèlebes, al nord, i les de Sumbawa i de Flores, al sud, i entre la mar de Java, a l'oest, i la de Banda, a l'est.

Florida Estat dels EUA, entre l'Atlàntic, a l'est, el golf de Mèxic, a l'oest, i els estats de Geòrgia i Alabama, al nord (151 939 km²; 13 973 000 h [1994]). La capital és Tallahassee. Comprèn la totalitat de la península de la Florida, més un sector continental que forma part de la plana al·luvial del golf de Mèxic. El clima és semitropical, més suau al nord, i amb pluges d'estiu, acompanyades de tifons. La vegetació dominant és el bosc, de caducifolis al nord i d'espècies tropicals al sud. La població es concentra a les costes, especialment a l'oriental. Les principals aglomeracions són: Miami, Tampa, Saint Petersburg, Jacksonville i Port Lauderdale. L'economia té com a ingrés principal el turisme, especialment interior. La producció agrícola ocupa un lloc destacat en el

total dels EUA. A la indústria hi destaquen l'extracció de fosfats i les indústries alimentària, química, de la confecció i aerospacial (Cape Kennedy).

flota ***1*** *BOT* Grup dens de bolets normalment originats pel mateix miceli i que es fan a la soca dels arbres o sobre rabasses mortes. ***2*** *MAR* Reunió d'un cert nombre de vaixells mercants o de guerra destinats a navegar junts. ***3*** *MAR* Conjunt dels vaixells de guerra, els vaixells pesquers, els vaixells mercants, etc, d'un estat o d'un mateix armador. ***4*** *MAR* Unitat estratègica constituïda per la reunió de diferents esquadres concentrades per a dur a terme una missió principal. Una flota és integrada per la *força de combat*, formada per portaavions, cuirassats i creuers amb llurs destructors, la *força de seguretat i de vigilància*, formada per creuers lleugers, destructors, submarins, etc, i el *tren naval*, constituït pels vaixells de caràcter logístic, com petroliers, vaixells hospital, etc. Si cal fer operacions de desembarcament, s'hi afegeix la *força amfíbia*, composta de llanxes i de tot el material de les tropes que han de saltar a terra.

Flotats i Picas, Josep Maria (Barcelona 1939) Actor i director teatral. Inicià les seves activitats teatrals a l'ADB, i el 1959 passà a França, on es formà al Centre Dramàtic de l'Est d'Estrasburg. Ocupà el primer lloc al Théâtre de la Ville, a París. El 1980 s'integrà a la Comédie Française, on protagonitzà nombroses obres, entre les quals el *Don Juan* de Molière (1982). Retornat a Barcelona, el 1984 hi formà companyia pròpia, amb seu al Teatre Poliorama, on dirigei i, sovint, interpretà *Una jornada particular* d'Ettore Scola (1984), *Cyrano de Bergerac*, d'Edmon Rostand (1985, Premi Nacional d'Interpretació de la Generalitat de Catalunya i la Diputació de Barcelona), *El despertar de la primavera* de Frank Wedekind (1986), *Per un sí o per un no* de Nathalie Sarraute (1986), *El dret d'escollir*, de B.Clark (1987), *Ara que els ametllers ja estan batuts* (1990), monòleg basat en texts de Josep Pla, *Tot assajant dom Juan*(1993), de L.Jouvet i *Cal dir-ho?* (1994), d'E.Labiche, A.Duru i J-L.Cochet, entre d'altres. El 1992 protagonitzà *Don Quijote*, de M.Scaparro, primera interpretació en castellà. Ha actuat també al cinema. El 1989 li fou atorgat el Premio Nacional de Teatro. El 1994 deixà la direcció de la seva companyia i el 1995 assumí la direcció del Teatre Nacional de Catalunya.

fluid *f*ís Sistema material a l'interior del qual les molècules es mouen lliurement les unes respecte a les altres. Són fluids els **líquids** i els **gasos**, la diferència entre els quals està, des del punt de vista molecular, en la diferent concentració molecular, molt més gran en els líquids que en els gasos. Aquesta més alta concentració fa que en els líquids calgui matisar la noció de llibertat de moviment de les molècules (perquè no tenen obligació d'oscil·lar entorn d'unes posicions d'equilibri fixes, com passa en els sòlids) i, de passada, possibilita l'aparició d'una sèrie de fenòmens (tensió superficial, fenòmens de contacte i de capil·laritat) dels quals són responsables les forces intermoleculars residuals. A diferència dels sòlids, en què per aconseguir un canvi de forma cal exercir-hi esforços tangencials, els fluids són els sistemes materials en els quals no es produeixen esforços tangencials apreciables; si aquests esforços són notables, hom parla de *fluids viscosos*. Els fluids poden ésser *incompressibles* (densitat independent de la pressió) o *compressibles*; els gasos són de la segona classe, mentre que pràcticament tots els líquids són de la primera.

fluor [F] *QUÍM* Element pertanyent al grup VII de la taula periòdica (grup dels halògens), de valència -1; l'element natural és el núclid 19 (100%); hom en coneix quatre nùclids artificials: 17, 18, 20 i 21. És un gas tòxic i corrosiu, força estès a la natura, principalment en l'aigua de mar, a l'esmalt dental i en la criolita (Na₃AlF₆), tot i que el principal mineral d'on hom l'extreu és la fluorita (CaF₂), o spat fluor. Amb la mateixa estructura electrònica perifèrica que el clor, el fluor és monovalent i pot donar dos tipus d'enllaç covalent simple, amb ell mateix, posant en comú un parell d'electrons, i l'enllaç iònic, quan es combina amb un element feblement electronegatiu i dóna l'anió F⁻. El seu potencial d'oxidació (-2,87 eV) assenyalà la tendència relativa de la reacció d'elèctrode, alhora que explica que el

fluor sigui el més reactiu de tots els elements i més oxidant que el clor en fase aquosa. Es combina directament amb tots els elements, llevat de l'oxigen i el nitrogen; la reacció amb l'hidrogen és explosiva, i es produeix fins i tot a baixa temperatura, amb obtenció d'àcid fluorhídric (HF). Tots els metalls són atacats pel fluor, fins i tot l'or i el platí. Els composts més extraordinaris del fluor són els *fluorocarbur*s; el tetrafluorometà (CF₄) és un cos extremament inert, incombustible i inalterable a l'acció dels oxidants més potents; aquesta inactivitat fa que els fluorocarburs siguin emprats per a fins molt especials: el derivat C₁₂F₂₆, líquid, és utilitzat com a aïllador en els transformadors de gran cabal, i el tetrafluoretilè polimeritzat, més conegut amb el nom comercial de *tefló*, és una matèria plàstica força utilitzada; malgrat llur cost elevat, aquests productes són com més va més emprats per les indústries de matèries corrosives. El fluor és emprat en la profilaxi de la càries dental.

fluorescència *f*ís Emissió de radiació per part d'àtoms o de molècules que han estat excitats per absorció de fotons (usualment, de l'ultraviolat), originada per una transició entre dos estats electrònics d'igual *spin*. El temps transcorregut entre l'acte de l'excitació i el de l'emissió és de 10⁹ a 10⁶ segons (la qual cosa la distingeix de la *fosforescència*). La radiació fluorescent és sempre d'una longitud d'ona més gran que la radiació excitadora (lleí de Stokes). La fluorescència pot ésser induïda també per mecanismes com el de bombardeig amb electrons i amb raigs alfa, beta o gamma.

fluorita *MINERAL* Fluorur de calci, CaF₂. Mineral que cristal·litza en el sistema cúbic. Té una duresa de 4 i una densitat de 3,18. És incolora i transparent quan és pura, però pot variar extraordinàriament. És abundant a la natura, i és emprat sobretot com a fundent metal·lúrgic. Hom l'anomena també *espat fluor*.

Fluvià, el Riu del Pirineu oriental. Neix a la Garrotxa, al grau d'Olot, a 920 m, recorre la plana d'en Bas i passa per Olot; a Sant Joan les Fonts pren una orientació cap a llevant, i desemboca al golf de Roses, prop de Sant Pere Pescador, després d'haver passat per Castellfollit de la Roca, Besalú, Esponellà i Torroella de Fluvià. Té 97,2 km de llargària. Els afluents esquerres són els més importants (riera de Bianya, el Llierca i el Borró); l'únic afluent dret d'una certa importància és el Ser. El cabal és d'1,5 m³/s a Olot, 8 m³/s a Esponellà i uns 10 m³/s a la desembocadura. El règim és essencialment pluvial, amb una certa influència de la neu de capçalera. Presenta un eixut d'agost, un màxim principal de març. L'aigua del Fluvià és escassament aprofitada per al regatge, a causa, en bona part, d'una pluviometria i una evaporació favorables. Malgrat tot, hom ha construït el pantà d'Esponellà (68 hm³ de capacitat). Més aprofitat ha estat, altrament, per la indústria; diverses poblacions garrotxines n'utilitzen la força hidràulica per a les fàbriques tèxtils. El curs del riu constitueix una important via de penetració des de l'Empordà cap a Olot i cap a l'interior de la Catalunya Vella.

flux ***1*** *ECON* Corrent de recursos establert entre sectors, agents econòmics o àrees geogràfiques. Hom parla de fluxos *reals* quan són recursos físics (béns i serveis), i de fluxos *monetaris* si hom es refereix a actius líquids. Les *magnituds flux* representen un moviment més o menys regular de béns que engrosseixen un determinat fons o estoc. ***2 flux energètic*** (o ***radiant***) *f*ís Potència emesa, transportada o rebuda en forma de radiació. ***3 flux magnètic*** *ESOT* Agent hipotètic i invisible d'ordre físic o vital que constitueix l'essència dels fenòmens de tipus nerviós, vital o psíquic. Els ocultistes i els espiritistes introdueixen variants en el flux magnètic, com ara la del flux astral.

Fo, Dario (Sangiamao, Llombardia 1926) Actor i autor teatral italià. El 1968 formà el grup Nuova Scena amb espectacles encaminats a la revalorització de la cultura popular, com *Mistero buffo* (1969) i el 1970 creà el col·lectiu la Comuna. Ha escrit i portat a escena peces inspirades en temes de la contestació extraparlamentària: *Morte accidentale di un anarchico* (1970). Altres obres són: *Non si paga, non si paga* (1974), *Clacson, trombette e pernacchie* (1980), *L'Eroina-Grassa e Bello* (1991), etc.

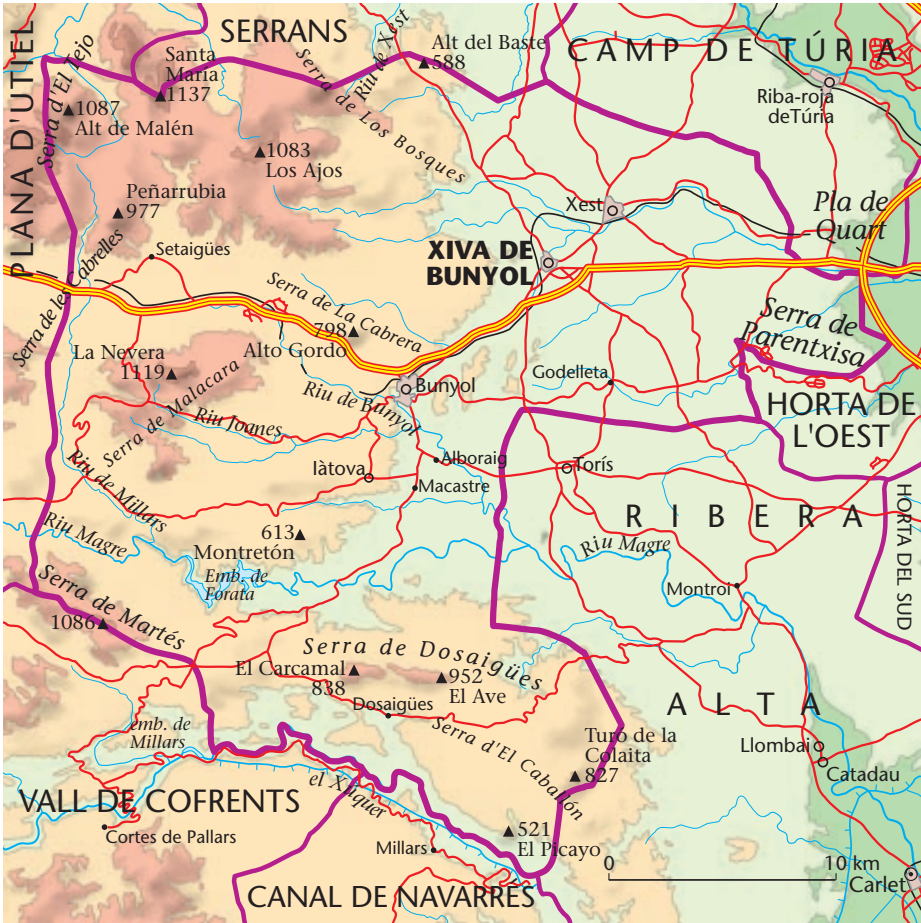
Vista panoràmica de Florència

Florència Vista exterior del Duomo

Mapa físic de la Foia de Bunyol

foca *ZOOl* Nom donat a diversos gèneres de mamífers de la família dels *fòcids*, de l'ordre dels *pinnípedes*, com *Phoca*, *Cystophora*, *Monachus*, etc. La **foca comuna** (*Phoca vitulina*) és un animal de cos rabassut, membres curts i cap força gros, amb el nas allargat. La pell és d'un color groguenc o grisenc, amb taques blanquinoses i grises al dors i clares al ventre. Habita en aigües poc pregones, prop de les costes arenoses i penetra de vegades en els rius. Habita a l'Atlàntic nord, fins a Portugal. Els esquimals n'aprofiten el greix i la pell, que és ben apreciada també en pelleteria. Espècies afins a la foca comuna són la **foca barbuda** (*Erignathus barbatus*), la **foca mediterrània** (*Monachus monachus*), la **foca de Grenlàndia** (*Phoca groenlandica*), etc.

fogatge *HIST* Dels ss XIV al XVII, imposició que les corts generals establien per convenença amb el rei dels estats de la corona catalano-aragonesa a raó d'una quantitat per *foc* o casa habitada, per tal de subvenir a necessitats de la corona o de la terra. Unes vegades es feia a tant per foc, i unes altres a base d'una quantitat fixada per endavant, que calia que fos repartida entre els focs i les localitats.

Foia de Bunyol, la *[cast: la Hoya de Buñol]* Comarca de la zona de parla castellana del País Valencià, a la regió de Requena (817 km²; 30 819 h [1991]). Cap de comarca, Xiva de Bunyol. Al nord una sèrie de turons la separen del Camp de Túria, i al NE és limitada per la serra de Los Bosques, divisòria amb els Serrans. La serra de les Cabrelles, a l'oest, és el límit històric amb Castella i límit actual amb la Plana d'Utiel, i el Xúquer la separa, al sud, de la Vall de Cofrents i de la Canal de Navarrès. A llevant, el límit comarcal i lingüístic amb l'Horta i la Ribera Alta són més imprecisos. El sistema hidrogràfic la divideix en dos conjunts autònoms: el del nord correspon a la conca del barranc de Xiva o de Torrent i que desemboca a l'Albufera; i el del sud correspon a la conca del riu Magre, profundament engorjat, afluent del Xúquer per l'esquerra. El clima és de transició entre la plana litoral i les muntanyes interiors: pluges

superiors a la costa (400-550 mm anuals) i temperatures inferiors (11-15 C de mitjana anual). Són freqüents les glaçades i les nevades a les muntanyes. El relleu fa que l'àrea conreada sigui relativament petita, sobretot al sector occidental. L'àrea forestal (pins, que formen espessos boscos) n'ocupa el 63%, mentre que el 31% és dedicat a aprofitaments agrícoles. La densitat demogràfica ha estat tradicionalment reduïda; l'any 1991 era de 37,7 h/km² amb fortes diferències, segons els municipis. Des del 1960 hi ha hagut un lleuger augment, gràcies a l'extensió de la industrialització. La població tendeix a concentrar-se en els municipis més grans (Bunyol, Xest i Xiva), a l'eix de comunicacions de la N-III València-Madrid, transformada en autovia. Ha estat una de les comarques més beneficiades pel gran creixement de l'Horta. Quant a l'agricultura (un terç del territori), molt desigualment repartida entre els municipis orientals i els muntanyosos, hi és predominant el secà (el 84% del territori conreat). El regadiu (4 190 ha) és molt dispers, excepte a Xiva, el sector oriental del qual, en contacte amb l'Horta, aprofita l'aigua de pous; els productes principals són els fruiters (14 500 ha), vinya (10 100 ha), garrofers (8 800 ha), ametllers (2 750 ha) i oliveres (2 550 ha). Hi ha ramaderia als municipis muntanyosos. Les activitats industrials hi tenen una certa tradició: paperera a Bunyol i a Alborai ja des del s XVII, i tèxtil a Bunyol. Al s XX ha destacat la indústria del ciment a Bunyol, i els darrers anys el desenvolupament industrial de València ha arribat a la comarca: a Xest, filats i confecció; a Xiva, plàstics, filats, conserves, xapes i taulers, porcellana sanitària i maquinària; i a Bunyol, petites fàbriques de paper, filats i maquinària. La Foia de Bunyol es configura com una zona d'expansió natural de la comarca de l'Horta, gràcies en bona mesura a les comunicacions que la travessen de camí a Madrid. Bunyol, Xest i, sobretot, Xiva disposen cadascun d'un polígon industrial. A la dècada dels anys vuitanta hi ha hagut un fort impuls de la modalitat de segona residència, gràcies a la proximitat a l'àrea metropolitana de València, la facilitat de comunicacions mitjançant l'autovia i la línia fèrria València-Madrid i la possibilitat d'adquirir sòl barat i abundós. Dins la comarca han estat trobades nombroses restes romanes que palesen la presència de poblament en aquell període. Gairebé tots els nuclis de població actuals existien ja en època musulmana.

Foix, riu de Riu que neix a la Serralada Pre-litoral Catalana, als relleus de la serra de la Llacuna. Travessa la depressió del Penedès i desemboca a la mar prop de Cubelles (Garraf), després d'haver-se obert pas a través del muntanyam calçari de la Serralada Litoral. Té 48,7 km de longitud. És de règim molt irregular, i sovint va eixut.

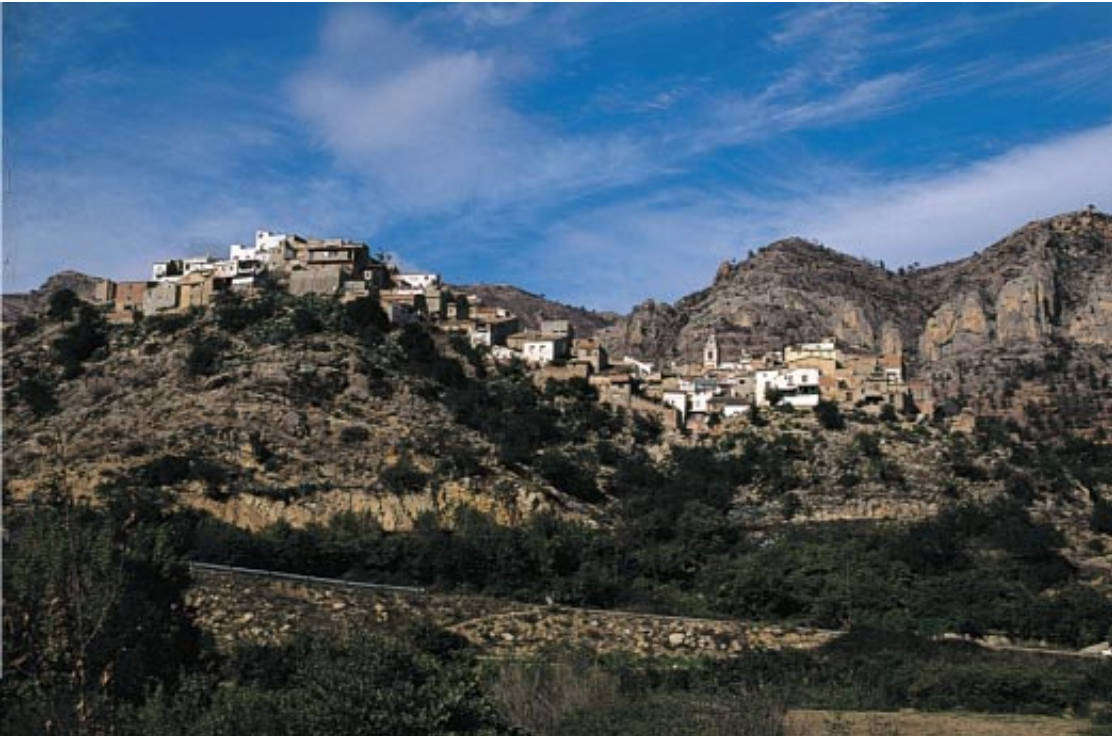
Foix i Mas, Josep Vicenç (Sarrià, Barcelona 1893 — Barcelona 1987) Poeta, periodista i assagista. Signava *J.V.Foix*. Per conciliar l'avantguardisme i el nacionalisme, edità "Monitor" (1921-23), i es convertí en un dels fundadors més actius d'Acció Catalana (1922). Dirigi la darrera etapa de la revista "Trossos", de J.M.Junoy, i fou redactor de "L'Amic de les Arts" (1926-28), de Sitges, i de "Quaderns de Poesia" (1935-36). Es proclamà *investigador en poesia*, i aconseguí una obra de síntesi entre el classicisme i un avantguardisme molt personal. El seu món té les arrels en els clàssics catalans, provençals i italians. Els seus primers llibres són en prosa poètica (*Gertrudis*, 1927; KRTU, 1932). Els sonets de *Sol i de dol* (1947) el consagren com un clàssic modern, i el vers *Si pogués acorciar raó i follia* resumeix el conflicte permanent del seu món interior. *Les irrealitats omegues* (1949) és una forma foixiana de *rombre clus*, gresol de vivències oníriques, de creació lingüística i de tècniques formals. Escriví també *On he deixat les claus?* (1953) i *Onze Nadals i un Cap d'Any* (1960), *Darrer comunicat* (1969), *Allò que no diu "La Vanguardia"* (1971), *Tocant a mà* (1972), el recull de retrats literaris *Catalans de 1918* (1965), etc. Foix dirigí la "Revista de Catalunya" (1934) i la plana literària de "La Publicitat", on signava sovint *Fòcuis*. Era membre de l'Institut d'Estudis Catalans (1961) i ha estat un dels mestres de la postguerra, que ha influït especialment sobre el grup Dau al Set. Li fou concedit el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1973), la Medalla

Foia de Bunyol

superfície: 817 km²
població: 30 819 h (1991)
capital: Xiva de Bunyol

Foia de Bunyol		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alboraig	27,3	882
Bunyol	112,4	9 096
Dosaigües	121,5	410
Godelleta	37,5	1 943
Iàtova	120,2	1 986
Macastre	37,7	868
Setaigües	110,6	1 076
Xest	71,4	6 717
Xiva de Bunyol	178,7	7 841
Foia de Bunyol, la	817,3	30 819

Paisatge de **la Foia de Bunyol**
amb Dosaigües, al fons

d'Or de la Ciutat de Barcelona (1980), la Medalla d'Or de la Generalitat (1981) i el Premio Nacional de las Letras Españolas (1984), entre d'altres guardons.

Folch i Torres, Josep Maria (Barcelona 1880 — 1950) Novel·lista, narrador i autor teatral. La seva extensíssima producció, dedicada sobretot a infants i a adolescents, obtingué una popularitat extraordinària. De formació autodidàctica, començà escrivint a “La Renaixença”, i després, entre d'altres, a “El Poble Català”, “Joventut” i “D'Ací i d'Allà”. Dirigí la revista “L'Atlàntida” i el setmanari “La Tralla”, des d'on llançà campanyes nacionalistes, que el forçaren a exiliar-se a França (1905-08). Publicà novel·les d'estil naturalista i de caire psicològic. Des del 1909 dirigí i informà el setmanari “En Patufet”, de molta repercussió, on publicà *Pàgines viscudes* fins el 1938. Des d'*Aventures extraordinàries d'en Massagran* (1910), escriví dues o tres novel·les anyals per a la “Biblioteca Patufet”, col·lecció d'aventures amb temes d'època, del país, exòtics, urbans o rurals. Creà la Biblioteca Gentil, de novel·la rosa. Destacà en el teatre infantil, lligat a l'element meravellós (*Els pastorets*, 1916; *La Ventafocs*, 1920, etc).

Folklore *FOLK* Estudi de les tradicions, els costums, les llegendes i les dites populars. Amb la floració del classicisme humanista començà a desvetllar-se l'interès per la vida quotidiana dels pobles. Fou el romanticisme, sobretot l'alemany, que donà l'impuls decisiu a l'estudi del folklore. Després de la fase romàntica, s'esdevingué un període més positivista i historicista. Amb el desenvolupament dels estudis etnològics, sobretot els de l'escola anglesa al final del s XIX —amb E.B.Tylor, A.Lang i J.Frazer—, el folklore rebé un impuls de signe naturalista. És molt important el *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* ('Diccionari manual de la superstició alemanya', 1928-40), editat en deu volums, obra d'E.Hoffmann-Kraye i H.Bächtold-Stäubli. Als Països Catalans l'interès per l'estudi de les tradicions i les arts populars com a tals no es desenvolupà fins a mitjan segle XIX, amb figures com Marià Aguiló i Fuster, Manuel Milà i Fontanals, F.P.Briz (cançons, rondalles i endevinalles) i Francesc Maspons i Labrós. D'altra banda, cal destacar també l'obra de l'arxiduc Lluís Salvador *Die Balearen in Wort und Bild geschildert* (Leipzig, 1869-91). Al darrer terç del s XIX, els estudis folklòrics reberen l'empenta de les associacions excursionistes novellament fundades. A la fi del s XIX i al començament del XX, les publicacions de caràcter folklòric es multiplicaren arreu de les terres catalanes: a Mallorca, cal destacar la labor d'Antoni M.Alcover (sobretot els 24 volums de les *Rondaies mallorquines*); al Principat, l'obra de R.Serra i Pagès, V.Serra i Boldú i Aureli Capmany (fundador de l'Esbart Català, el 1909); i al País Valencià, la labor de F.Barberà, F.Martínez i Martínez, F.Almarche i Vázquez, etc. La creació d'entitats com l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya (1915), l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnografia i Prehistòria (1922) i de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, afavoriren l'estudi seriós de la literatura oral i la seva unió amb els estudis etnogràfics. A partir dels anys trenta, i sobretot després de la guerra civil, els estudis folklòrics minvaren notablement. Tanmateix, cal destacar l'obra de Joan Amades, el més notable

divulgador del folklore català, la de Ramon Violant i Simorra, la de Josep Romeu i Figueras, i la de Xavier Fàbregas. A Mallorca, Andreu Ferrer i Ginard fundà la revista "Tresor dels Avis" (1922) i Rafael Ginard i Bauçà recollí un extensíssim material en el *Cançoner popular de Mallorca* (1966, 1967, 1970). Al País Valencià, M. Sanchis i Guarnier publicà diversos treballs, generalment de vulgarització.

fonament [generalment en *pl*] *CONSTR*
Basament de les parets i els pilars d'un edifici que resten sota terra i transmeten al terreny el pes de la construcció. Els fonaments poden ésser *continus*, si n'hi ha tot al llarg de les parets, o *discontinus*, en forma de *daus* o sobre *estakes*, si només n'hi ha al peu dels pilars o en els encreuaments de parets.

Fonamentalisme *RELIG* Nom amb el qual hom designa tots aquells moviments de tipus religiós o polític que impliquen l'acceptació d'un dogma únic i exclusiu i l'observació d'una moral estricta. Aquest nom s'aplica a actituds i moviments abans designats amb els termes d'integritisme, dogmatisme, essencialisme, fanatisme, etc. En el camp religiós, els diversos fonamentalismes actuals es caracteritzen per la consciència de minoria, la negació de la racionalitat moderna, la infal·libilitat del líder, la creació d'un enemic i l'afirmació masculista. Actualment, entre els **protestants** les tendències fonamentalistes més acusades es donen entre els sectors afins a Jerry Falwell, promotor de la 'Liberty Federation', i entre els membres de la dita 'Església Electrònica'. Entre els **catòlics**, el fonamentalisme més clar és l'iniciat per l'arquebisbe Marcel Lefèbvre (1905-91). El **judaisme** té igualment sectors fonamentalistes. Entre els musulmans, hom pot considerar com a precursors del fonamentalisme **islàmic** actual el wahhabisme, fundat a l'Àrabia el 1745 pel xeic Muhammad ibn 'Abd al-Wahhab, i el salafisme, que tingué entre els seus ideòlegs el persa Gamal al-Din-al-Afgani (1838-97) i l'egipci Muhammad 'Abduh (1849-1903). La branca sunnita del fonamentalisme islàmic té el seu màxim exponent en l'organització dels Germans Musulmans. Moviments fonamentalistes amb rerefons polític són els registrats actualment, entre d'altres països, a l'Àrabia, l'Algèria i el Marroc. Per la banda del xiisme, el fonamentalisme islàmic té també un altre focus en la revolució iraniana de l'ayatollah Khomeyni, que el 1978 aconseguí instaurar un règim basat en l'ortodòxia islàmica.

Fonda, Henry (Grand Island, Nebraska 1905 — Los Angeles, Califòrnia 1982). Actor cinematogràfic nord-americà. Es caracteritzà per una gran sobrietat interpretativa, plena, però, d'emotivitat. *On Golden Pond* (1981) li valgué l'Oscar a la millor interpretació masculina.

Fonda, Jane (Nova York 1937) Actriu cinematogràfica nord-americana, filla de Henry Fonda. Es féu popular per la seva participació, entre d'altres, en el film *Barbarella* (1968). El 1972 i el 1978 obtingué l'Oscar a la millor interpretació femenina per *Klute* i *Coming Home*, respectivament. Films seus són: *They Shoot Horses, Don't They?* (1969), *On Golden Pond* (1981), *Agnes of God* (1985), *Stanley & Iris* (1990), entre altres.

Foneria *TECNOL* Indústria o establiment on hom realitza la fosa de metalls i aliatges i en fa la colada dins de motlles de forma adequada. La foneria comporta una sèrie de seccions que realitzen les següents operacions: el *modelatge*, que consisteix a produir els models i l'utilatge necessari per a l'emmotllament; l'*emmotllament*, que consisteix a preparar els motlles per a la colada; la *fosa*, que permet de fer passar els metalls a l'estat líquid i realitzar aliatges amb les barreges necessàries; la *colada*, en la qual hom vessa el metall o l'aliatge líquids als motlles; el *desemmotllament*, en el qual hom obre els motlles per tal de fer-ne sortir les peces colades, i el *desbarbament*, que elimina les rebaves i asperitats diverses de la superfície de les peces. La foneria es pot classificar en *artística* i *mecànica*. La primera utilitza encara, en certs casos, els mètodes tradicionals, sobretot per a l'emmotllament de peces grosses. A la segona pertany l'elaboració de totes les peces destinades a la construcció dels motors, màquines-eines, automòbils i avions, i utilitza procediments de gran producció.

fongs *BOT*/*BIOL* Regne integrat per organismes eucariòtics pluricel·lulars heteròtrofs que s'alimenten per absorció (sapròfits o paràsits). Tradicionalment eren considerats plantes. Comprèn els bolets, les floridures, els líquens i altres organismes relacionats.

fonoll *[Foeniculum vulgare*, família de les umbel·líferes] *BOT* Planta herbàcia perenne de 50 a 200 cm d'alçària, amb fulles dividides en lacínies i amb flors asèpales de pètals grocs, reunides en umbel·les. Els fruits tenen propietats medicinals. Creix en erms, guarets, marges, etc, de la terra baixa.

fons *ECON* **1** Cabal de què pot disposar una persona física o jurídica. **2 fons de garantia de dipòsits** Entitat de dret públic amb personalitat jurídica pròpia, en el patrimoni de la qual contribueixen i participen el Banco de España i la banca privada, a fi de garantir als dipositaris i comptecorrentistes l’import fins a una determinada quantitat dels dipòsits constituïts en els establiments dels bancs adherits al sistema.

Fons Monetari Internacional [FMI] Organisme econòmic creat el 1944 pels acords de Bretton Woods, amb seu administrativa a Washington. És organitzat com a societat anònima en què cada estat membre té un dret de vot proporcional a la quota que hi aporta, fixada d’acord amb la seva importància econòmica. És l'àrbitre d'un codi de conducta financera internacional basat en el manteniment per a tots els estats d'un tipus de canvi estable i en la convertibilitat entre les diferents monedes. D'altra banda, ajuda els estats membres a fer cara a eventuals dificultats temporals de pagaments exteriors, amb préstecs en divises i amb assessorament tècnic.

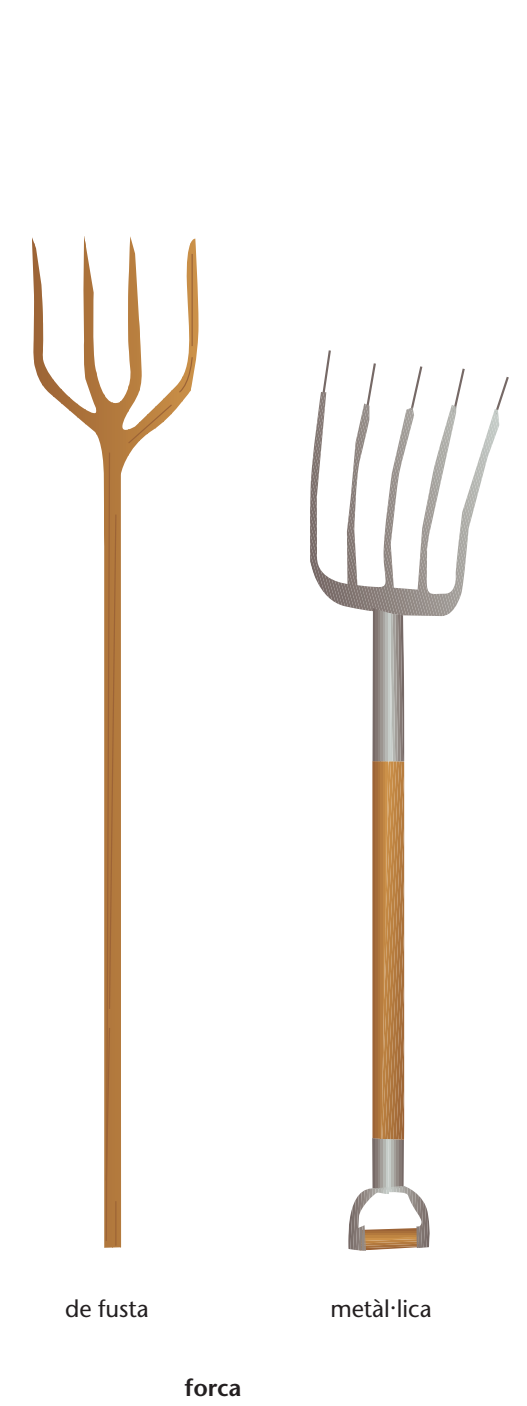
font **1** *GEOG* Indret on l'aigua subterrània brolla o surt a la superfície de la terra. Les fonts s’originen quan el mantell impermeable aflora i deixa pas a l'aigua del mantell freàtic sobreposat. Hi ha diferents menes de fonts: les *fonts termals* es caracteritzen per l’elevada temperatura de l’aigua; les *fonts minerals*, o medicinals, duen una aigua rica en substàncies minerals; hom parla de *fonts intermitents* si ragen en temps alterns, si tenen forma de sifó i si aquest és per damunt del nivell d’aigua freàtica; i, finalment, si l’aigua d’un torrent o un riu subterranis apareix a la superfície es tracta d’una font *vaucusiana*, cas característic del relleu càrstic. **2** *CONSTR/ART* Construcció de pedra, de rajola, de ferro, etc, proveïda d’una canal o una aixeta o d’unes quantes per on surt l’aigua. Dins l’art, la font ha tingut importància com a element urbanístic. A Grècia i a Roma, ja eren corrents les fonts monumentals. A l’edat mitjana les fonts públiques eren escasses i molt simples; algunes no eren més que una petita pila central que, mitjançant brocs, donava aigua a una gran tina. La font monumental barroca, amb les seves cascades i els seus efectismes, fou introduïda a la Península Ibèrica pels Borbó. Al s XIX, a més de les pervivències barroques, es popularitzaren les petites fonts de carrer o de plaça, sense gaires pretensions artístiques. Al s XX, la introducció de la fantasia de la llum i del joc canviant de l’aigua ha donat a la font el seu caire monumental. Als Països Catalans, fonts amb valor artístic foren d’antuvi algunes de gòtiques, absolutament utilitàries, com la de la plaça de Santa Maria del Mar, a Barcelona, la dels Nou Raigs o de la Sardana, a Ceret, o la de Xàtiva. Posteriorment, sobresurten les renaixentistes de Prades i de Sant Mateu del Maestrat, també utilitàries, i la neoclàssica del Lleó, a Caldes de Montbui o la de Lleida, d’estil Imperi. En aquest període, tanmateix, ja apareixen fonts purament decoratives o commemoratives, com la de Neptú, de Nicolau Travé i Antoni Solà, a la Llotja de Barcelona, els monuments barcelonins a Carles IV, atribuïts a Damià Campeny, i al Geni Català, de Faust Baratta (1856). En l’art més tardà del s XIX hi ha fonts que a la delicadesa sumen solucions insòlites, com la *Dama del paraigua*, al costat de grans aparats, com la cascada del parc de la Ciutadella, de Barcelona. Diverses fonts públiques de ferro colat de la fi del s XIX o avançat el XX conjuminen la utilitat amb un diseg de bellesa. Mentre el noucentisme tornava a les fonts populars amb rajola decorada, Carles Buïgas ideà un nou tipus de font-brollador on l’element artístic són les formes canviants de l’aigua (fonts de Montjuïc, a Barcelona).

Pius Font i Quer

Eduard Fontserè i Riba

forca

Font i Quer, Pius (Lleida 1888 — Barcelona 1964) Botànic. Doctor en farmàcia i llicenciat en ciències químiques. Fou professor de botànica a la Universitat de Barcelona (1917-1922), a l'Escola Superior d'Agricultura de Barcelona (1923-39) i a la Universitat Autònoma de Barcelona (a partir de 1933). El 1916 entrà com a naturalista agregat al Museu de Ciències Naturals de Barcelona, del qual més tard (1921) fou director. Organitzà l'Institut Botànic de Barcelona i en fou el primer director, i fundà el Jardí Botànic, annex a l'Institut. Fou membre de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (1922), de l'Institut d'Estudis Catalans (1942), del qual fou president de la secció de ciències (1958) i doctor *honoris causa* per la universitat de Montpeller (1959). Fou president de la Institució Catalana d'Història Natural (1931-34) i de la Societat Ibèrica de Ciencias Naturales, de Saragossa. Amb Carles Pau i Josep Cuatrecasas, fundà la revista *“Cavanillesia”*. La seva activitat com a botànic taxonomista i com a fitogeògraf es concreta en més de 220 publicacions. Les seves exploracions i les seves recerques contribuïren considerablement a augmentar el nivell de coneixements florístics sobre la totalitat de les terres catalanes. Manifestà també un interès constant en l'aspecte lingüístic de la botànica, la qual cosa el dugué a ocupar-se tant de la nomenclatura popular de les plantes i dels elements del paisatge vegetal com de la formació dels termes científics erudits. El seu *Diccionario de botánica* (1953) posa ordre a la terminologia botànica castellana. La terminologia catalana és codificada principalment a la seva *Iniciació a la botànica* (1938).

Font i Sagué, Norbert (Barcelona 1874 — 1910) Geòleg, espeleòleg i escriptor. Sacerdot (1900). Es dedicà intensament a l'espeleologia, ciència de la qual fou l'introductor a Catalunya. Amb el patronatge del Centre Excursionista de Catalunya establí un *Catàleg espeleològic de Catalunya*. El 1904 exercí la càtedra de geologia dels Estudis Universitaris Catalans i publicà un *Curs de geologia dinàmica i estratigràfica aplicat a Catalunya*. El 1906 anà a Conca, i hom li deu la popularització de la Ciudad Encantada. Entre les seves nombroses obres hom pot destacar una *Història de Catalunya* (1899), un *Breu compendi de la història de la literatura catalana* (1900), *Història de les ciències naturals a Catalunya del segle IX al XVIII* (1908), *El Diluvi bíblic segons la geologia* (1909) i *Notes científiques*.

Fontana, Lucio (Rosario, Argentina 1899 — Varese, Llombardia 1968) Pintor i escultor italià d'origen argentí. Es formà a Milà. A París (1934), participà a l'exposició Abstraction-Création, i a l'Argentina, on residí del 1939 al 1946, féu escultura figurativa i expressionista i presentà el *Manifiesto Blanco* (1946). Novament a Milà (1947), elaborà la doctrina de l'*espacialisme*, la qual consistia a introduir l'espai a la tela mitjançant petits relleus o els seus característics talls i perforacions.

Fontanella i Garraver, Francesc (Barcelona 1610/1620 — Perpinyà 1680/1685) Escriptor. Es doctorà en dret el 1641. El 1642 era superintendent d'artilleria. El 1657 ingressà a l'orde dominicà, el 1660 fou ordenat sacerdot, i el 1675 ja era prior del convent de Sant Domènec. Sembla segur que restà a Perpinyà fins a la mort. En la primera etapa de la seva obra literària —tota dins l'estètica barroca— es reflecteix l'optimisme del moment polític. Fontanella era el centre d'un cenacle literari, i amb els seus amics féu un intent d'incorporar els corrents literaris moderns a la literatura catalana. El 1641 publicà un *Panegíric* a la mort de Pau Claris, d'un barroquisme extremat. Resultat de l'evolució desfavorable de la guerra, la seva segona obra dramàtica, *Lo desengany* (1650), poema mitològic en vers, marca un tombant en la seva producció. Ja dominicà, féu poesia religiosa, on es peneideix del passat i desenvolupa el tema de la caducitat de la vida.

Fontserè i Riba, Eduard (Barcelona 1870 — 1970) Meteoròleg i sismòleg. Organitzà el Servei Horari que fixava l'hora oficial de la ciutat de Barcelona a partir del 1891 i en fou el cap durant seixanta-set anys. Publicà diversos treballs sobre astronomia al butlletí de la Société Astronomique de France i a les memòries de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona. El 1894 presentà un projecte d'observatori astronòmic

al cim del Tibidabo, que fou posat en pràctica el 1905 en ésser-hi construït l'Observatori Fabra. Guanyà la càtedra de geodèsia de la Universitat de Barcelona el 1899, però fou suprimida i li fou adjudicada la de mecànica racional, fins que, el 1932, hom li reconegué la de geodèsia i d'astronomia, que exercí fins a la jubilació. El 1896, assignat a la Granja Agrícola Experimental de la diputació de Barcelona, organitzà la Xarxa Pluviomètrica de Catalunya i Balears. Esdevingué president de la Societat Astronòmica de Barcelona. El 1909 esdevingué membre de l'Acadèmia de Ciències, i el 1912, director de la secció meteorològica i sísmica de l'Observatori Fabra. Amb l'ajuda de l'Institut d'Estudis Catalans, el 1913 creà l'Estació Aerològica de Barcelona, cèl·lula inicial del Servei Meteorològic de Catalunya. El 1929 establí, sota els auspicis de la diputació provincial de Barcelona, l'observatori meteorològic del turó de l'Home. Des del 1942 fou president de la Secció de Ciències de l'Institut d'Estudis Catalans, i des del 1958 hi restà com a president honorari. La universitat de Tolosa (Llenguadoc) el nomenà doctor *honoris causa*. La seva bibliografia es compon d'uns 180 títols, entre els quals hom pot destacar *Atlas elemental de núvols* (1925), *Assaig d'un vocabulari meteorològic català* (1948) i *Recopilació de dades sísmiques de les terres catalanes entre 1100 i 1906* (1970).

forca **1** *AGR* Pal amb dues o més puntes o branques en un cap que serveix per a regirar, apilotar, etc, palla, fems, etc, agafar garbes i carregar-les, etc. Als Països Catalans, hom especialitzà la fusta de lledoner en la confecció de forques i de forcats a tota la conca de l'Ebre. La producció de forques es concentrà al Rosselló i a la Noguera (Alentorn, únic nucli forcaire subsistent). **2** *DR* Pal acabat per un cap en dues puntes que els forners empren per a ficar la llenya dins el forn.

força **1** *DR* Una de les causes que vicien la vàlidesa dels actes. **2** *DR* Vigor natural de l'home emprat sobre les coses, l'ús del qual fa que es qualifiqui de robatori l'apoderament d'una cosa moble amb ànim de lucre. **3 força major** *DR* Esdeveniment extern a la relació jurídica, imprevisible o previst però inevitable, i que eximeix del compliment d'una obligació. **4** *Ffs* Causa capaç de modificar l'estat de repòs o de moviment d'un cos o de produir-li deformacions. Les forces entre cossos es poden exercir per contacte directe entre ells o bé per acció a distància. La relació entre les forces i els canvis en l'estat de repòs o de moviment dels cossos és donada per les dues primeres lleis de Newton, segons les quals la força F que actua sobre un punt material és directament proporcional a l'acceleració **a** que li produeix: **F=ma**. Segons la tercera llei de Newton, quan un cos *A* actua sobre un altre cos *B* amb una força F (dita *d'acció*), el cos *B* actua damunt del A amb una força igual i de sentit contrari (dita *de reacció*). Les forces són mesurades estàticament, per les deformacions que produeixen en molles (dinamòmetres), o dinàmicament, per les acceleracions que originen. La unitat de força en el SI és el *newton*, i en el CGS, la *dina*. **5 força centrífuga** *Ffs* Força d'inèrcia corresponent al moviment circular uniforme. **6 força centrípeta** *Ffs* Força que actua sobre un punt material quan aquest descriu un moviment circular uniforme. Per extensió, hom també anomena així la component de la força perpendicular a la trajectòria que descriu qualsevol punt material. **7 força de xoc** *MIL* Conjunt d'elements militars que poden entrar en acció en un moment determinat per atacar o per respondre a una agressió. **8 forces armades** *MIL* Conjunt dels exèrcits de terra, mar i aire d'un estat o d'una organització suprastatal.

forçat *HIST* *DR* Condemnat per sentència judicial a la pena de *galera*, això és, a remar en una galera sense sou. Els forçats constituïen un dels tres grups en què es dividien la xurma o gent de rem de les marines mediterrànies.

Ford, Glenn (Quebec 1916) Actor cinematogràfic nord-americà d'origen canadenc. Obtingué un gran èxit amb *Gilda* (1946) de Ch. Vidor. Al llarg de la seva àmplia carrera professional ha interpretat drames, comèdies, *westerns*: *Humane Desire* (1954) de F. Lang, *Cowboy* (1966) de D. Daves, *The Four Horsemen of the Apocalypse* (1961) i *The Courtship of Edie's Father* (1962), ambdós de V. Minnelli.

Ford, Henry (Greenfield, Michigan 1863 — Dearborn, Michigan 1947) Industrial nord-americà, capdavanter de la indústria automobilística. El 1899 participà com a soci minoritari a la Detroit Automobile Company i començà a investigar la possibilitat de construir un automòbil comercialitzable, per la qual cosa creà la societat d’investigació Henry Ford Company (1902) i la Ford Motor Company (1903), on inicià la fabricació de cotxes en sèrie. Introduí innovacions considerables, tant mecàniques com de gestió.

Ford, John (Cape Elizabeth, Maine 1895 — Hollywood 1973) Nom amb què és conegut Sean Aloysius O’Fearna, director cinematogràfic nord-americà. Fou el primer a aportar valors psicològics al gènere d’aventures, en particular al *western*: *Stagecoach* (1939). El seu llenguatge és simple i precís, i arrenca del paisatge i dels ambients del *far west* tota l'autenticitat poètica que inclouen. El 1935 obtingué l'Oscar al millor director per *The Informer*; li fou concedit novament el 1940, el 1941 i el 1952 per *The Grapes of Wrath*, *How Green was My Valley!* i *The Quiet Man*, respectivament.

forja *METAL·L* Procediment de conformació de metalls que consisteix a variar la forma d’una peça metàl·lica per compressió, en calent, entre dues superfícies dures, l’una fixa i l’altra mòbil. La forja modifica l'estructura del metall deformant-ne i fraccionant-ne els cristalls, i produeix, així, una millora en el conjunt de les seves característiques mecàniques, sobretot pel que fa a la resistència a la corrosió. La forja és el sistema més antic de conformació de metalls. En la farga catalana hom forjava el *masser* per tal de formar els lingots, per mitjà del *mall* i l'*enclusa*. El sistema de forja emprat en la farga catalana és l'anomenat *de matriu oberta* igualment com l'emprat pels ferrers. Per a peces grans hom empra el sistema *de martinet*, en el qual dues matrius, l’una en el martinet i l’altra a l'enclusa, donen la forma a la peça. La *forja amb premsa* es diferencia de l'anterior pel fet que la deformació és produïda per compressió lenta de l'escalaborn entre ambdues matrius en una premsa hidràulica.

Forlì Capital de la província homònima, a l'Emília-Romanya, Itàlia (109 080 h [1992]). És situada entre Monte Falterone i l'Adriàtica, en un emplaçament favorable al comerç. L'activitat econòmica deriva bàsicament de l'agricultura. Indústria tèxtil, química, sabates i mobles. Es destaca, entre els seus monuments, la basílica llombarda de San Mercurial, iniciada el 1176. La catedral, reconstruïda l'any 1841, conté l'obra principal de C.Cignani (1681-1706), l'*Assumpció*.

forma 1 *FILOS* Principi ordenador, constitutiu o determinat de la realitat, descobert per la ment. El concepte brollà com a mitjà de comprensió de l'ésser de les coses, de llur unitat i multiplicitat i de llur permanència i moviment. Per a Plató, la forma (*eïdos*), l'ésser constitutiu de les coses, resta fora d'elles, en el regne de les idees universals, i és percebuda per l'enteniment. Per Aristòtil, l'ésser sensible es compon, com a elements constitutius, de la *matèria*, o substrat, i la *forma* (*eïdos*, *morfè*), ambdós inseparables, però compresos com a distints per la raó. En l'escolàstica, la reflexió sobre el tema originà la doctrina de l'*hilemorfisme*. **2** *PSIC* Estructura, conjunt significatiu de les relacions entre els estímuls i les respostes. En introduir aquest concepte —traducció del terme alemany *Gestalt*— hom es proposà d'aprehendre els fenòmens psíquics en llur totalitat, sense dissociar els elements del conjunt en què s'integren, fora del qual aquests no tenen cap significat. Aplicada primerament a la percepció, la noció de forma s'estengué a tota la psicologia, on donà origen a l'escola de la **psicologia de la forma**, fundada el 1912 per M.Wertheimer. **3** **forma fonamental** *MINERAL* Forma cristal·lina de la qual deriven totes les formes simples possibles en un sistema. En el sistema cúbic, la forma fonamental és el cub; en el sistema hexagonal, un prisma recte de base hexagonal regular; en el tetragonal, un prisma recte de base quadrada, etc.

formació 1 *ENSENY* Educació, instrucció. **2** *GEOL* Conjunt d'estrats que formen una porció significativa en la successió estratigràfica d'una àrea determinada. Es caracteritza per una composició litològica defi-

nida i la possibilitat de poder correlacionar diferents successions estratigràfiques. Les formacions s’anomenen pels noms geogràfics de l'àrea on és típic el desenvolupament de la unitat. **3** *BOT/GEOG* Tipus de vegetació definit pel seu aspecte i no per la seva composició florística. Les formacions són caracteritzades per la forma biològica dominant, i corresponen, en general, a les unitats de vegetació distingides popularment (bosc, prat, garriga, brolla, etc).

formalisme 1 *FILOS* Doctrina o actitud filosòfica característica per la consideració principal, si no exclusiva, que hom dóna a les estructures generals d'un objecte, d'una ciència i d'una disciplina. Hom parla, en aquest sentit, del formalisme lògic (lògica formal), kantià (ètica formal kantiana), sociològic (sociologia formal de Simmel), etc. **2** *LIT* Tendència literària segons la qual el contingut i les imatges del text poètic són determinats per uns principis formals (sintàctics, morfològics, rítmics, mètrics) que configuren la totalitat del text. Fou propugnada i desenvolupada per l'escola dels formalistes russos.

Forman, Miloš (Časlav, Bohèmia 1932) Realitzador cinematogràfic txec. Amb un marcat realisme objectiu, entre la seva producció es destaquen els films: *Cerny Petr* ('Pere el Negre', 1963) i *Hori má panenko* ('Al foc, bombers', 1967). Posteriorment es traslladà als EUA i continuà la seva filmografia amb *Taking Off* (1971), *One flew Over the Cuckoo's Nest* (1975) —que rebé l'Oscar a la millor direcció—, *Ragtime* (1981), *Amadeus* (1984) i *Valmont* (1989).

formatge *ALIM* Producte elaborat a partir de la quallada de la llet pura o bé de la desnatada o de l'enriquida amb nata (greix de la llet). Les principals operacions en la fabricació del formatge són la caseïficació, el premsatge, el salament i la maduració. A la *caseïficació*, hom afegeix a la llet, escalfada entre 30° i 35°C, el quall líquid o en pols, que en coagula la caseïna i forma una massa gelatinosa que conté greixos, substàncies minerals, lactoses, etc. Hom esmicola aquesta massa per eliminar-ne el sèrum, i per als formatges de pasta dura continua la cocció lenta entre 40° i 50°C, amb agitació de la massa a fi d'aconseguir una eliminació del sèrum més total. Després, hom procedeix al *premsatge*. El *salament* dóna sabor al formatge, completa l'eliminació del sèrum i corregeix el curs de la maduració. Durant la *maduració*, que pot ésser natural o artificial, els agents fermentadors continguts en la pasta fresca produeixen les profundes modificacions de composició, consistència, color i sabor que caracteritzaran el producte definitiu. Segons el contingut en greix, hom classifica els formatges en *doble gras* (mínim 60% de greix), *extragràs* (mínim 45%), *gras* (mínim 40%), *semigràs* (mínim 25%) i *magre* (menys del 25%). El formatge pot ésser fet a base de llet de vaca, cabra, ovella, búfal, etc, o bé pot ésser mixt. Entre els formatges de *pasta tova sense madurar* hi ha els tendres de llet de cabra o d'ovella, el càceres, el mozzarella, etc; entre els de *pasta tova madurats* destaquen el tupí, el montsec, el collsacabra, els denominats globalment blaus (rocafort, gorgonzola, cabrales, blau danès, etc), el cebreros, el burgos, el maó, el brie, el camembert, etc; entre els de *pasta dura crus*, el manxego, l'edam, el gouda i el chester; i entre els de *pasta dura*

Formentera Espadats del promontori oriental de sa Mola

John Ford

cuits, el roncal, l'ídiazàbal, l'emmental, el gruyère, el parma, el cheddar, etc.

Forment, Damià (València? s XV — Santo Domingo de la Calzada 1540) Escultor. Fill i deixeble de Pau Forment. A València, féu, amb el seu germà, un retaule per a la confraria dels Argenters. A Saragossa, féu el banc del retaule de l'església del Pilar, d'imatgeria ja renaixentista, i diversos retaules, a l'església de San Pablo (1511), a l'església de Santa Engracia (1517), a San Miguel de los Navarros (1518), aquest darrer ja del tot renaixentista, etc. Treballà a diferents pobles de l'Aragó i a Catalunya. Morí mentre efectuava el retaule de la catedral de Santo Domingo de la Calzada (contractat el 1537).

Formentera Municipi de les Balears, format per les illes de Formentera, s'Espardell, s'Espalmador i altres illots més petits (83 km²; 4 333 h [1991]). Forma una unitat administrativa supràinsular amb els municipis de l'illa d'Eivissa. Entre les Balears, l'illa de Formentera ocupa la posició més meridional. Fins a l'aparició del turisme, les activitats agràries, l'explotació de les salines i la pesca foren els únics horitzons de treball de l'illa. A les poques terres conreades únicament destaquen els conreus cerealistes, les figueres, quelcom de vinya i d'ametllers. Les salines ocupen 25 ha. La recol·lecció de la sal, que abans ocupava unes 100 persones, avui és mecanitzada. Aquesta economia tradicional i estancada ha experimentat canvis importants a partir del 1959, a causa del turisme, que va prendre unes característiques especials pel predomini de sectors relacionats amb el moviment *hippy*. Per la descripció d'Estrabó sembla que Formentera fou habitada des de l'antiguitat. Hi habitaven sarraïns, segons el *Llibre dels feïts*, en temps de la conquesta catalana, duta a terme alhora que la d'Eivissa (1235). De llavors, com a mínim, és l'establiment d'agustins a sa Mola. Formentera, que formava part de la universitat d'Eivissa, romangué deshabitada durant tres segles, des de la fi del s XIV. Els eivissencs només hi enviaven alguns guaites i pastors, però l'illa, quan més pressionaren els turcs, fou “estació contínua dels algerins”. La major seguretat i l'augment demogràfic a Eivissa motivaren que Formentera es poblés de nou, amb eivissencs, des del 1697. Creat el municipi de Formentera, anà unit al de la capital d'Eivissa durant una part del s XIX. El municipi comprèn tres parròquies (Sant Francesc, sa Mola i Sant Ferran) i diversos llogarets i caseries, alguns dels quals de caire marcadament turístic.

formiga *ZOOL* Nom donat a qualsevol insecte de la superfamília dels formicoïdeus. De dimensions petites o mitjanes, habiten en societats integrades per dos tipus d'individus, uns d'estèrils (les *obres*) i uns altres de fèrtils (els *mascles* i les *femelles* o les *reïnes*). A vegades hi ha un altre tipus d'individus estèrils, els *soldats*. Els individus estèrils, sempre àpters, s'encarreguen de la construcció dels formiguers, de la cura de la reina i l'alimentació de les cries, de la recol·lecció de l'aliment i de la defensa de la colònia. Aquesta darrera funció és acomplerta pels *soldats*, quan n'hi ha. Els individus sexuats, que neixen al final de l'estiu, de bon principi són alats i la primavera següent abandonen el formiguer per emprendre l'anomenat *vol nupcial* acompanyat d'un cert nombre d'obreres. L'acoblament, que té lloc al sòl, és entre una femella i nombrosos mascles, i aquella guarda l'esperma en una bossa, per a tota la vida (10-15 anys). Acabat l'acoblament, els mascles moren, esgotats, i les femelles, o bé entren en un formiguer ja format, o bé funden una nova colònia i passen a ésser-ne les *reïnes* amb l'ajuda de les obreres. Els nius de les formigues són molt variats, segons les espècies, i poden radicar al sòl, als troncs, a les soques d'arbres o a les bigues; tanmateix, hi ha formigues nòmades, com és el cas de la *formiga legionària* o *marabunta* d'Amèrica del Sud (*Eciton* *sp*), que no està mai aturada i ho arrasa tot. Quant al règim alimentari, n'hi ha de carnívores i caçadores, n'hi ha que cultiven al formiguer fongs sobre fulles en descomposició i n'hi ha de granívores; també n'hi ha que es nodreixen de substàncies ensucrades que secreta de gota en gota el cor de certes classes de pugó; i n'hi ha, encara, que esclavitzten larves d'unes altres espècies per tal que, en esdevenir aquelles adultes, tinguin cura d'elles.

fotografia *FOTOG* Procediment que permet d'obtenir, per mitjà de la llum (o d'altres radiacions electromagnètiques) de substàncies químiques, imatges permanents d'un objecte, sobre superfícies convenientment preparades. Aquestes imatges permanents són anomenades, per extensió, *fotografies*. Els elements imprescindibles per a fer una fotografia són, essencialment, el *material sensible*, la *camera fotogràfica* i el *laboratori fotogràfic*, que presenten característiques força variables. Segons que el material sensible emprat permeti l'obtenció d'imatges en color o

Inversament, la navegació mercant, que té Marsella com a primer port, té un paper marginal en el transport de passatgers, però és el primer mitjà per al transport de mercaderies. La importància econòmica del *turisme* és considerable. El turisme enriqueix sobretot les franges costaneres, i després també la muntanya i les estacions termals. França és la tercera potència turística del món pel que fa als ingressos nets i la primera pel que fa al nombre d'allotjats. D'ençà que el 1968 hom suprimí les barres duaneres dins la CEE, el comerç exterior ha crescut fins a fer de França una de les potències comercials del món. La Unió Europea és el parçoner comercial principal de França. La moneda oficial és el franc.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

A la fi de la Segona Guerra Mundial, França ultrapassava lleugerament els 40 milions d'habitants. La progressió enregistrada des d'aleshores i fins els anys setanta no provenia solament del moviment natural, ans era, en una bona part, tributària de la immigració. Des del 1974, però, experimenta una desacceleració demogràfica, deguda a un saldo migratori negatiu i, sobretot, a una baixa de la natalitat. Els estats més representats són Algèria, Portugal, el Marroc i Espanya. El repartiment geogràfic de la població ha experimentat canvis profunds d'ençà de l'adveniment de la revolució econòmica del s XIX. El desplaçament del camp a la ciutat no ha parat d'aleshores ençà, excepte en circumstàncies excepcionals. França és un país urbanitzat d'antic, però el gran esplet de les ciutats data del s XX. Malgrat el creixement d'algunes aglomeracions, cap no ha pogut mai fer contrapès a París, la capital. França presenta una extraordinària varietat etnolingüística, aparentment fosa en una unitat monolítica. La llengua oficial és el francès, però hi ha minories lingüístiques bretones, corses, occitanes catalanes, basques, franco-provençals, alemanyes i flamenques. L'estat francès disposa d'una constitució, aprovada per un referèndum el 1958. La constitució defineix l'estat francès com una república indivisible, laica, democràtica i social. El poder governamental és confiat al president de la república i al primer ministre. El president de la república, elegit per set anys mitjançant el sufragi universal directe, és la clau de volta del règim. Els seus poders són molt amplis. Després de l'aprovació de la llei de descentralització administrativa de 1982, França és estructurada en comunes, en 96 departaments metropolitans i en 21 regions. Còrsega, que gaudeix d'un *status* especial de col·lectivitat territorial, té la seva pròpia assemblea legislativa. L'estat francès també té quatre departaments d'ultramar (Guaiana Francesa, Guadeloupe, Martinica i Reunió), dues col·lectivitats territorials d'ultramar (Mayotte i Saint Pierre i Miquelon) i quatre territoris d'ultramar (la Polinèsia Francesa, els territoris antàrtics, Nova Caledònia i Wallis i Futuna). Els partits polítics francesos més importants són el Rassemblement pour la République, la Union pour la Démocratie Française, el Partí Socialiste, i el Partí Communiste Français. França és membre de l'ONU, del Consell d'Europa, de la Comunitat Française, de la Unió Europea i de l'OTAN.

LA HISTÒRIA

La prehistòria i el començament de la Gàl·lia

Les indústries més primitives, comparables amb la *pebble culture* africana, són a la cova del Vallonnet i en una terrassa alta de la Garona. El paleolític inferior, compost per les indústries de bifacials, abbevil·liana i acheuliana, i les d'esquerdes, clactoniana i taiaciana (500000-90000), és representat principalment en les terrasses fluvials i en jaciments en coves (Lazaret, Las Combarèlas i la Cauna de l'Aragó). L'home de Neandertal introdueix el Mosterià o paleolític mitjà (90000-33000). La irrupció de l'*Homo sapiens fossilis* (races de Cromanyó, de Grimaldi i de Chancelada) comportà l'aparició del paleolític superior (33000-9000). Les quatre fases en què es divideix (Aurinyacià, Gravetià, Solutrià i Magdalenian) són representades a França per molts jaciments: L'Aujarià Nauta, Pataud, La Gravetee, Châtelperron, Arcy-sur-Cure, Solutré, La Magdalena. Durant aquest període l'home desplega una intensa activitat artística, pintant i gravant a l'interior de coves (Las Caus, La Font de Gaume, Trois-Frères) o produint obres d'art mobiliari (Venus de Lespugue, objectes d' Isturitz, Bruniquèl). Les indústries

Mapa físic de França

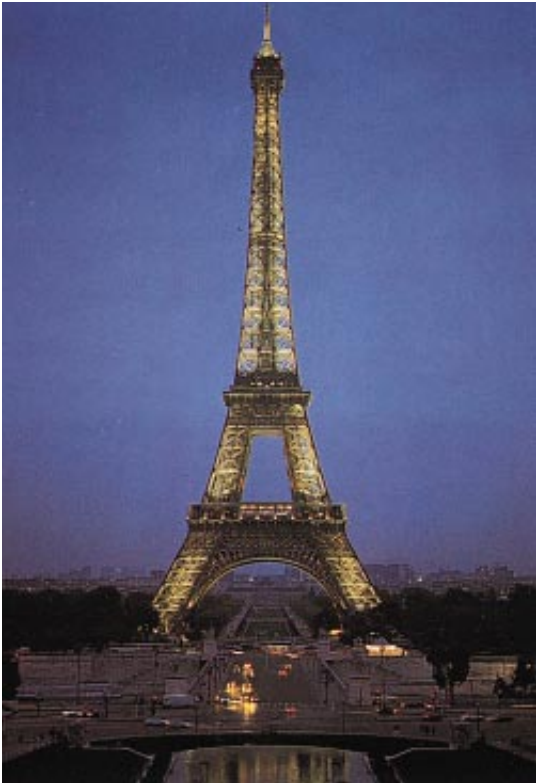
mesolítiques (Azilià, Sauveterrià, Tardenoisia, Montmorencià) (9000-5500 aC) establiren el pont per a l'aparició del neolític. A la fi d'aquest període (2500 aC), seguint les valls del Roine i de la Garona penetrà a França la civilització megalítica, i amb ella arribà la metal·lúrgia del coure (calcolític) i es produí una diversificació cultural molt acusada. Poc temps després (1500 aC) aparegué la metal·lúrgia del bronze. Vers l'any 1000 aC començà l'edat del ferro. Els celtes envairen el territori de la Gàl·lia i mesclant-se amb els pobladors anteriors formaren el poble gal. Al s VI aC els grecs fundaren diverses colònies al litoral mediterrani (Massàlia). L'any 125 aC els romans ocuparen la desembocadura del Roine i el Llenguadoc i iniciaren l'ocupació de la Gàl·lia. Cèsar conquerí definitivament el territori (58-51 aC). El procés de romanització fou intens i ràpid.

La Gàl·lia franca: els merovingis (481-751)

Aplec de diversos pobles germànics, els francs aparegueren, cap al 250, a la riba dreta del Rin. Aliats amb els romans, els francs combateren els altres pobles bàrbars. Els francs, però, foren incapaços de crear una monarquia estable i un reialme unit. La Gàl·lia passà, aleshores, per una regressió econòmica. Carles Martell posà fi a les incursions musulmanes (Poitiers, 732) i donà el nom a la dinastia carolíngia.

La Gàl·lia en l'imperi Carolingi (751-987)

Pipí el Breu fou el protector de l'Església, i per això el papa li permeté de prendre la corona al darrer merovingi. Pipí sotmeté Aquitània, reconquerí Narbona als sarraïns i posà fi a la independència dels reialmes visigòtics de la Septimània (759). Carles I o Carlemany (768-814) prosseguí l'expansió a la Germània, a Itàlia i a Catalunya (*Marca Hispànica*). Carlemany no comprengué que aquest estat era fràgil. Des del 806 el repartí entre els fills. Aquest regne resultà constructiu: hom organitzà un exèrcit permanent, inicià una organització administrativa nomenant comtes i inspectors de l'Imperi, restablí una moneda imperial, afavorí la represa del comerç,

França La torre Eiffel construïda amb motiu de l'Exposició Universal del 1889 al Camp de Mart, de París

i començà el renaixement carolingi, lligat al renovellament monàstic. Amb tot, Carlemany preparà la societat feudal: es desenvoluparen els lligams de dependència entre els homes i la força dels lligams personals. Els grans propietaris i els bisbes esdevingueren vassalls i s'obrí un abisme entre el món clerical i el poble. Finalment, Carlemany hagué de tenir en compte els problemes nacionals: des del 778, creà per al seu fill Lluís un reialme d'Aquitània. Quant a la part germanitzada de l'Imperi, aparegué com el país dels francs (França). S'insinuà, així, la dislocació de l'imperi. Lluís el Piadós intentà, sense èxit, de mantenir la unitat. En morir ell, els seus fills s'enfrontaren: Carles II el Calb i Lluís II el Germànic s'aliaren i vengueren Lotari, que acceptà la divisió que posà fi a la unitat de l'Imperi. Carles el Calb passà a ésser rei de la França occidental. Carles el Calb i Carles III el Gros intentaren per última vegada de refer la unitat. Després, els carolingis de la França occidental foren febles: els normands devastaren el país, Aquitània ja no obeí, Gascunya i Provença s'independitzaren i es formaren els grans principats al marge de l'autoritat reial (Normandia, Flandes, França). Autèntics detentors del poder, els robertins eliminaren la dinastia carolíngia (987).

Els inicis dels Capets (987-1180)

L'iniciador dels Capets, Hug Capet, i els seus successors immediats foren petits prínceps sense autoritat, possessors d'un domini exigü entorn de París: França. Els autèntics poders del *regnum francorum* foren els prínceps de Normandia, de Flandes, de Borgonya i, sobretot, els rics prínceps occitans (Aquitània, Tolosa) o catalans, que se separaren dels Capets. L'impuls demogràfic provocà un colla de sotragades socials que permeteren la concessió de cartes i de franquícies urbanes i rurals. L'economia tancada de l'època carolíngia deixà lloc a una economia monetària. Les ciutats renasqueren i obtingueren llibertats. La vida cultural s'obrí a les influències mediterrànies, sobretot occitanes. Hi hagué una recon-

versió de la política francesa: l'extensió es feia a càrrec dels rics estats occitans, més urbanitzats i més romanitzats. Lluís VI inaugurà aquest primer imperialisme francès casant el seu fill amb l'occitana Elionor, duquesa d'Aquitània. Però Lluís VII repudià Elionor.

L'imperialisme Capet (1180-1314)

En temps de Felip II August començà l'era de les conquestes. Felip II August desencadenà una sèrie de guerres contra Joan sense Terra i els seus aliats. El nord de l'imperi continental dels Plantagenet passà a França (Normandia, Maine, Anjou, Turena, Nord-Poitou). Alhora es descabdel·là, al sud, la guerra imperialista denominada *croada **albigesa***. En les riques possessions dels comtes de Tolosa el feudalisme fou menys fort que a França. La tolerància féu que, vers el 1200, el catarisme s'instal·lés còmodament en un país on l'anticlericalisme era tradicional. D'altra banda, les lluites entre els tres poders occitans dominants (Aquitània, Tolosa i Catalunya) s'apaivagaren, i el 1204, amb el tractat de Milhau, foren posades les bases d'un estat panocità que aplegava les terres de Ramon VI de Tolosa i de Pere I de Catalunya-Aragó. Aquests països perillaven d'ésser perduts per a la corona de França. Així es produí la coalició entre el papa i els barons francesos, de primer, i amb el rei de França més tard. La croada es desfermà sobre el Llenguadoc (1209). Els occitans s'uniren contra el perill, i es produí la desfeta de Muret (1213), on morí Pere I. Simó de Montfort, cap de la croada, s'emparà dels béns del comte de Tolosa. El somni de la federació dels estats occitans fou desfet, però un alçament nacional expulsà Montfort a Tolosa. En aquest moment intervingué Felip August, que hi envià el fill. La resistència occitana fluixejà, i el tractat de Meaux consagrà l'apoderament a llarg termini per part de França dels dominis de Ramon VII. Abans, Lluís IX havia continuat la conquesta d'Occitània casant el seu germà Carles d'Anjou amb l'hereva de Provença, separada de Catalunya el 1246. Encoratjat per aquest èxit, Felip III intentà d'emparar-se de Catalunya, però fracassà, i morí a Perpinyà (1285).

França en crisi (1314-1498)

La conjuntura econòmica canvià perillosament (descens demogràfic, regressió dels conreus). El temps dels aldarulls començà amb les revoltes dels nobles, seguides per les fams i pel desfermament de la Pesta Negra (1348). L'elecció de Felip VI (1328) desencadenà les llargues guerres entre els Capets i els Plantagenet (guerra dels Cent Anys) (1337-1453). Fou un període ombrívol per a França, ple de revoltes camperoles i urbanes. Enric VI esdevingué rei de França i d'Anglaterra el 1422. Les temptatives d'Étienne Marcel (1358) i de Caboche (1413) donaren testimoniança del malestar provocat per la incapacitat dels ministres de Carles V o dels armanyaguesos. Però França acabà redreçant-se, primerament quan Du Guesclin bandejà el Príncep Negre, i sobretot quan el sentiment nacional permeté a la monarquia de retrobar el seu prestigi (episodi de Joana d'Arc). L'estat es consolidà amb el suport de la burgesia. El reialme cresqué amb el Delfinat, Borgonya, Provença i sobretot l'Aquitània anglesa (1453). La represa demogràfica de la fi del s XV anà acompanyada d'un primer renaixement.

Cap a la monarquia absoluta (1498-1610)

Al començament del s XVI França conquerí Nàpols i el Milanesat. Una política estrangera costosa i el luxe d'una cort itinerant portaren el rei a reforçar l'absolutisme. L'edicte de Villers-Cotterêts (1539) imposà el francès com a llengua administrativa, fet que inaugurà la centralització cultural. L'alça dels preus afavorí banquers i marxants i es produí el naixement d'un capitalisme financer. Després d'un període de pau, França s'enfonsà en les guerres de religió (1562-98). Nascuda de l'humanisme cristià, la Reforma es desfermà per França. La repressió del calvinisme reprengué a instigació dels Guisa: la matança d'hugonots de Sant Bartomeu (1572) escindí el país en dos blocs. Unes províncies unides protestants s'erigiren a Occitània en un autèntic estat. Enric de Navarra, cap dels protestants, topà amb els extremistes catòlics organitzats en la Lliga. Enric III, amenaçat, en féu matar el cap, el duc de Guisa, però també ell acabà essent mort, i Enric III de Navarra esdevingué rei (Enric IV). Sostingut pels catòlics moderats

França Miniatura de Carles II *el Calb*, segons un facsimil de *Le Moyen Age* (1854)

i pels protestants, hagué de conquerir el tron contra la Lliga i la monarquia hispànica. Després de la pau, l'edicte de Nantes (1598) reconegué als protestants la llibertat de consciència i de culte. Enric hagué d'aixecar un país arruïnat.

L'apogeu de l'absolutisme (1610-1715)

El 1610 s'obrí mig segle ple d'aldarulls. La política pro-catòlica exasperà els protestants, que es revoltaren. Lluís XIII cridà al govern Richelieu, el qual intentà d'esclafar els protestants i els nobles i de reforçar el poder reial. Per consolidar la seva dictadura, Richelieu desenvolupà l'exèrcit i la marina, creà colònies, nomenà intendants i encarregà l'Académie de vigilar els intel·lectuals. Abocada a la guerra contra la monarquia hispànica (guerra dels **Trenta Anys**), la corona mirà d'utilitzar la revolta catalana (guerra dels Segadors). Mazarino continuà la política de Richelieu. Mazari­no restablí un poder fort, però França restà arruïnada per la guerra. La victòria permeté l'annexió d'Alsàcia, l'Artois i, al sud, les terres rosselloneses, el 1659, pel tractat dels Pirineus. En morir Mazarino (1661), començà el regnat personal de Lluís XIV, que significà el triomf de la monarquia absoluta. Aquest regnat fou sotraguejat per una sèrie de revoltes populars, ofegades cruentament. A partir del 1667 es produïren un seguit de guerres ruïnoses. Això permeté l'annexió del Franc Comtat i de Flandes, de completar la d'Alsàcia (1681) i l'ascensió d'un Borbó al tron d'Espanya. Però França restà aïllada, amb una situació econòmica desastrosa, agreujada per les revoltes.

La crisi de la monarquia (1715-1789)

El regnat de Lluís XV trobà una França en crisi. El 1740 i el 1756 França entrà en guerra, i el 1763 la pau consagrà la pèrdua de l'imperi colonial (l'Índia, Amèrica). La guerra agreujà la situació, i el descontentament cresqué. El rei, impopular, morí el 1774, i el seu successor, Lluís XVI, cridà de nou els parlaments exiliats. Turgot procurà de reformar el règim (lliure circulació dels grans, intent d'igualtat fiscal), però aquesta política liberal desplaqué als privilegiats. Els seus successors (Necker, Calonne) es mantingueren gràcies als emprèstits. El rei convocà els estats generals (1789). França esdevingué llavors un “agregat inconstituït de pobles desunits”. L'expansió econòmica fou frenada pels entrebancs del comerç i la feblesa del crèdit. Els filòsofs de la Il·lustració criticaren aquest règim, basat en la desigualtat.

La gran nació (1789-1815)

La reunió dels estats generals derivà cap a una onada revolucionària (Revolució Francesa) que posà fi a l'antic règim. El rei capitulà davant el tercer estat (assemblea nacional constituent) i la revolta del poble de París (14 de juliol de 1789). Els pagesos obtingueren la fi del règim feudal. La declaració dels drets donà la imatge d'una revolució pacífica, igualitària, universalista, que, sota una terminologia progressista, reprengué el centralisme monàrquic i amagà un nacionalisme delirant. L'esquerra girondina engegà contra Europa una croada imperialista. Les derrotes causaren la caiguda de la monarquia (1792) i l'execució de Lluís XVI. Els girondins, burgesos moderats, que toparen amb l'oposició dels *montagnards*, petits burgesos demòcrates (jacobins), aliats amb els *sansculottes*, foren derrotats. La Convenció Nacional, amb Robespierre, féu una política de salvació pública (el Terror), i Robespierre eliminà els seus adversaris. Privat de suport popular, fou liquidat pels moderats (1794), els quals reprengueren el poder. Amenaçat pels regalistes i pels jacobins, el Directori es mantingué mitjançant cops d'estat i inicià una política d'expansió que dreçà Europa contra França. Un dels generals vencedors, Bonaparte, assumí el poder (1799). Convertit en primer cònsol, transformà França en un estat modern centralitzat (codi civil), instal·là un imperi autoritari i començà de nou una política d'agressió bèl·lica. Els francesos lluitaren d'Espanya a Rússia, però els països aliats envairen França i Napoleó abdicà (1814), i fou restaurada la monarquia. Lluís XVIII establí un règim constitucional limitat.

Monarquia i República (1815-1870)

Després del Terror Blanc, manaven els moderats, i mort Lluís XVIII, els ultres que amenaçaven les llibertats. Carles X agreujà aquesta política a favor de l'aristocràcia, la qual cosa originà la Revolució del 1830.

Lluís Felip I es convertí en rei de la burgesia. Fou duta a terme la conquesta d'Algèria. Amb la crisi econòmica, es produí la Revolució del 1848 i la proclamació de la Segona República, que començà amb una fase democràtica. La burgesia, per por dels socialistes, esclafà els obrers parisencs, i el partit de l'ordre triomfà. Elegit president Lluís Napoleó Bonaparte, mitjançant un cop d'estat (1851), es proclamà emperador i basà el nou règim en l'exèrcit, l'Església i la burgesia. Després de ruïnoses guerres (Crimea, Mèxic), hom féu la guerra a Prússia: fou el desastre, la caiguda del règim (1870) i la proclamació de la Tercera República francesa.

De l'una república a l'altra

França capitulà davant la invasió prussiana i perdé Alsàcia i Lorena. Les eleccions del 1871 donaren la victòria als monàrquics. La decisió dels conservadors de l'Ordre Moral d'impedir una restauració féu que els republicans guanyessin (1879). França, que esdevingué un imperi colonial, topà amb l'imperialisme alemany, fet que a l'últim féu esclatar la Primera **Guer­ra Mundial** (1914-18). La dreta nacionalista governà fins que la crisi econòmica del 1929 revelà la realitat. Després de la temptativa del *putsch* feixista del 1934, l'esquerra formà un Front Popular i guanyà les eleccions (1936). Després d'haver tolerat les agressions de Hitler, França s'hi oposà, aliada amb la Gran Bretanya; es deixà sorprendre per la **guerra**, i capitulà (1940). El mariscal Pétain trabucà la República i establí, a la França no ocupada, un règim (govern de Vichy) que col·laborà amb els alemanys. El general De Gaulle creà, a Londres, un govern francès lliure. Així nasqué la resistència, que agrupà l'esquerra. Els *maquisards* i els anglo-nord-americans desembarcaren a França i l'alliberaren (1944). Restablertes les llibertats durant la Quarta República, De Gaulle dimití, en desacord amb l'esquerra, i el règim s'embolicà en guerres colonials (Indo-xina). La guerra d'Algèria, iniciada el 1954, comportà el retorn de De Gaulle al poder (1958). La Cinquena República confià tots els poders al president, el qual hagué de donar la independència a Algèria (1962). La crisi del 1968 féu dimitir De Gaulle (1969). Després de Pompidou, el 1974 fou escollit president el conservador V. Giscard d'Estaing, el qual féu una política reformista sovint oposada als criteris de la neogaullista Union des Démocrates pour la République (UDR). Els anys setanta les demandes d'autonomia de Còrsega, Bretanya i el País Basc s'intensificaren i a vegades es traduïren en actes de violència. Els problemes econòmics del país portaren al poder el líder del Parti Socialiste (PS), François Mitterrand, en les eleccions presidencials del 1981. Les eleccions legislatives anticipades donaren la majoria absoluta al PS. El nou primer ministre, Pierre Mauroy, socialista, introduí un programa de reformes: nacionalització de la banca, millora de les condicions de treball i dels subsidis socials, etc. Vers el 1983 es feren sentir els efectes de la crisi econòmica, que a la llarga provocà la dimissió de P.Mauroy (1984), i Laurent Fabius fou nomenat president del govern. L'any 1986 les forces de centre-dreta guanyaren les eleccions generals i J.Chirac, líder del Rassemblement pour la République (RPR), esdevingué primer ministre. El nou govern impulsà la liberalització de l'economia. Pel maig del 1988 tingueren lloc eleccions presidencials que confirmaren F.Mitterrand en el càrrec. Chirac dimití i al juny Mitterrand convocà eleccions legislatives, que guanyà el Parti Socialiste, amb Michel Rocard com a nou primer ministre. Mitterrand s'acomodà a la reunificació d'Alemanya accelerant la unió econòmica i monetària de la CEE. Quant a l'exterior, hom contemplà revoltes al departament d'Ultramar de l'illa de la Reunió (febrer del 1991) i els aldarulls, el 1992, dels *harkis* —natisus de les colònies i ex-combatents a la guerra d'Algèria— al sud del país, agreujats per la campanya terrorista del Front Islàmic de Salvació contra els interessos francesos a Algèria. La conflictivitat laboral i racista féu que Mitterrand fes dimitir Rocard perquè Édith Cresson ocupés el seu lloc (maig del 1991). El descens de l'opció socialista induí a rellevar Cresson pel nou primer ministre Pierre Bérégovoy (primavera del 1992), el qual se suïcidà pel maig del 1993 arran de la desfeta electoral socialista en les legislatives de març del mateix any i per les sospites de financiació irregular dels partits. Edouard Balladur, de la coali-

dels partits. Edouard Balladur, de la coalició centre-dreta RPR-UDF, guanyadora a les legislatives, fou nomenat nou primer ministre. A les eleccions presidencials del 1995 resultà guanyador el gaullista Jacques Chirac i Alain Juppé esdevingué nou primer ministre.

Franc Comtat [fr: *Franche Comté*] Regió de l'est de França, antigament província, dividida des del 1790 en els departaments d'Alt Saona, Doubs i Jura (16 202 km²; 1 103 900 h [est 1992]). Avui forma una circumscripció d'acció regional que enclou, a més dels departaments esmentats, el Territori de Belfort. La capital és Besançon. Comprèn la part central de la cadena muntanyosa del Jura. El Franc Comtat fou habitat a l'època gal·la pels sèquans. Integrat en el regne dels burgundis i, després, en el dels carolingis i en el de Borgonya, esdevingué feu de l'Imperi el 1034. Passà per herència a l'emperador Frederic I Barbaroja (1156), que el cedí al seu fill Otó I (1169), i després als comtes d'Andechs-Meran (1208) i de Chalon (1248). Reunit a la corona francesa per un enllaç matrimonial (1315), passà el 1322 als de Borgonya, i, bé que el 1361 fou llegat a Margarida III de Flandes, el casament d'aquesta amb el duc Felip II de Borgonya (1369) reconstituí la unitat entre Borgonya i el Franc Comtat. A la mort de Carles I el Temerari (1477), el comtat passà als Habsburg. El 1548, passà a formar part del patrimoni dels Àustria hispànics. El 1674 es produí la conquesta definitiva.

francès 1 *LING* Llengua romànica de la branca continental, la *llengua d'oïl* (en oposició a l'**occità**, *llengua d'oc*). Actualment el francès és, en graus diversos, la llengua d'uns 75 milions de francoparlants. És parlada a l'estat francès (on constitueix la llengua oficial), a Bèlgica (on és cooficial amb el flamenc), als cantons francoparlants de Suïssa (a la Confederació Helvètica és cooficial amb l'alemany, l'italià i el reto-romànic), al Canadà (cooficial amb l'anglès) i als territoris de les antigues colònies franceses. El vocabulari és format, en la seva major part, per paraules provinents del llatí, però també ha estat molt enriquit amb les aportacions d'altres llengües o de dialectes (picard, normand, provençal, àrab, italià, castellà, anglès i alemany).
2 art francès *ART* Art desenvolupat a França. Hom cataloga sota aquest denominador totes les produccions de les diverses regions avui junyides dins l'hexàgon francès. L'art gal·lic no es reduïa a França, sinó que disposava d'una àrea d'expansió molt més àmplia. L'art grec fou un art colonial, importat, igual que el romà, que deixà un gran nombre de monuments a les regions del sud. L'art del període carolingi, en canvi, afectà d'una manera privilegiada el nord del Loira. Amb la irrupció de l'art romànic, entre els ss XI i XIII, s'imposà una diversitat geogràfica. El pas a l'art gòtic és un fenomen del nord. L'art del Renaixement, a França, nasqué de l'encontre del poder reial i dels exemples italians. Les imitacions de la cartoixa de Pavia s'acoblaren a una supervivència de l'art gòtic a la vall del Loira. Tanmateix, a partir del 1580, els artistes francesos començaren a recórrer a l'antiguitat greco-llatina sense passar per Itàlia. I amb els arquitectes P.Lescot i Ph.Delorme, els escultors J.Goujon i P.Bontemps i el pintor F.Clouet, s'encetà un gran període francès, amb el Louvre dels Valois com a obra mestra, i el castell de Pau i el barroc meridional de Tolosa, fora del centre del poder. Els artistes més coneguts, però, foren enviats a l'Académie de France, a Roma. El *goût français* s'establí. F.Mansart domina tota aquella època, que és la dels pintors N.Poussin, Le Nain i G.de La Tour. Tots dissolten l'èmfasi de les formes i del color en benefici de la simplicitat i de la profunditat. Les grans obres del regnat de Lluís XIV foren a París (al Louvre, els Invalides, la plaça Vendôme, etc) i a Versalles (el palau, Marly, el Grand Trianon). Les ciutats reconstruïdes imiten els models versallesos i parisencs. Amb la mort de Lluís XIV la solemnitat regular fou substituïda per la fantasia de les línies corbes. El primer període del s XVIII fou dominat pel pintor J.A.Watteau, i la segona meitat representà una nova promoció europea del gust francès; es destacaren J.-F.Blondel, A.J.Gabriel, i J.G.Soufflot. En la pintura, el realisme s'imposà a l'academicisme, amb Quentin de la Tour i J.B.S.Chardin. Experimentaren una nova florida els gravats de C.N.Cochin i el mobiliari d'A.C.Boulle. Europa seguí l'escola versallesa i parisenca,

fins que amb el descobriment de Pompeia s'imposà el gust pel classicisme greco-llatí. L'Académie des Beaux-Arts, l'estat i les col·lectivitats defensaren els cànons de l'art clàssic encara durant el s XIX. El gust oficial fou acadèmic i burgès, abans d'esdevenir *pompier* en el Segon Imperi. El París del baró Haussmann (1853-70) fou construït al marge de la creació artística autèntica, però l'*art vivant*, que contradeïa l'oficial, féu de París un lloc excepcional. Contra l'escola de David i l'obra d'A.Ingres s'erigiren els pintors romàntics E.De-lacroix, els paisatgistes T.Rousseau i C.Corot, i G.Courbet s'atreví a pintar l'*Enterrament a Ornans* (1851). Quan el realisme cedí davant el naturalisme amb H.T.Fantin-Latour, i amb l'impressionisme, una sèrie de grans pintors (E.Manet, C.Monet, C.Pissarro, A.Renoir i A.Sisley) inventà un nou sensualisme, que dugué al divisionisme de P.Signac i al puntejat de G.Seurat. El rigor de les formes fou restablert per P.Cézanne, i la vida moderna inspirà È.Degas, H.Toulouse-Lautrec i els coloristes P.Bonnard i E.Vuillard. La mística, per contra, penetrà l'obra de P.Sérusier i d'O.Redon, i M.Denis aconseguí de renovar l'art catòlic. Els *fauves* H.Matisse, M.Vlaminck i A.Derain feren del color una mística. París deixà de ser el laboratori de la pintura moderna, els artistes marxaren a la Provença (Cézanne i V.van Gogh), a Tahití (Gaugin), etc. Al s XX, s'inauguraren nous moviments: els expressionistes (G.Rouault, M.Gromaire i E.Goerg); els *naïfs* (M.Utrillo, A.Bauchant i H.Rousseau); els cubistes (G.Braque, R.Delaunay i A.Gleizes), que afavoriren la constitució de l'*escola de París*, amb artistes com ara els russos C.Soutine i M.Chagall, l'italià A.Modigliani, i P.Picasso. El surrealisme fou encara un moviment centrat a París, però després de la Segona Guerra Mundial s'imposà l'escola d'Amèrica. Al marge de la pintura, l'art s'ha modificat profundament a França amb l'evolució de les tècniques: el ferro, a la torre Eiffel (1889), i el ciment armat, amb els germans Perret, a partir del 1900. L'arquitecte Le Corbusier inventà a París (ciutat universitària) i a Marsella uns models que es difongueren arreu del món. Vers el 1890, hom trencà els lligams amb la tradició artística oficial que tant havia pesat al s XIX. També l'estructura oficial és arrossegada pel moviment innovador. I l'academicisme dels escultors F.Rude i J.B.Carpeaux fou bandejat per A.Rodin, E.A.Bourdelle i A.Maillol. L'escultura contemporània té entre els seus representants Rivière, Adam, Volti, César i Arman.
3 cinema francès *CIN* Cinema desenvolupat a l'estat francès. Amb les primeres projeccions dels germans Lumière al Salon Indien del Grand Café (1895) nasqué el cinema a França; a la cambra documentalista dels Lumière i de llurs imitadors seguí la fantasia desbordant de Georges Méliès. Paral·lelament sorgí un cinema còmic francès, la màxima figura del qual fou Max Linder. Després de la Primera Guerra Mundial, l'intel·lectual Louis Delluc revalorà amb nous temes i en llenguatge renovador el cinema francès. Entorn seu es reuniren Marcel L'Herbier, Abel Gance, Jean Epstein i Ivan Masjoukine, grup anomenat *escola impressionista*. El brasiler Alberto Cavalcanti inaugurà a França la tendència documentalista; Jean Renoir, fill del pintor, fou captat pel nou art i realitzà *Tire au flanc* (1928), René Clair abandonà l'avantguardisme i realitzà *Un chapeau de paille d'Italie* (1927), etc. Sorgiren noms nous: Julien Duvivier, Marcel Carné, Marc Allégret, Marcel Pagnol i Jean Grémillon, que, juntament amb el ja veterà Renoir i el recuperat Feyder, configuren l'anomenat *naturalisme poètic francès* o *realisme negre francès*. Amb el triomf dels aliats a la Segona Guerra Mundial arribà a França una allau de pel·lícules nord-americanes que féu que el cinema francès es refugiés en una pretesa qualitat que, a la llarga, esdevingué academicisme. Foren els anys de *Jeux interdits* (1952), de René Clément, de *La carrosse d'or* (1952), de Renoir, de Jacques Becker, d'André Cayatte i del còmic Jacques Tati, i de la incorporació a la producció francesa de l'austriac Max Ophüls. Hom arribà a l'explosió revolucionària de la *nouvelle vague*, portada a la pràctica per Jean-Luc Godard, François Truffaut, Claude Chabrol, Marcel Camus i altres. Posteriorment destacaren Costa-Gavras, Jacques Deray, Robert Enrico, Claude Lelouch, Claude Sautet, André Techiné, Roger Vadim, René Allio, Jean-Louis Comolli, Maurice Pialat, Eric Rohmer, Louis Malle, Alain Resnais o Bertrand

art francès La rue Montorgueil. Fête du 30 juin 1878, pintura a l'oli de Claude Monet

art francès Una perspectiva del modern Centre National d'Art et de Culture Georges Pompidou (1977)

Tavernier. Cal esmentar la importància d'algunes realitzadores franceses que, encapçalades per l'escriptora Marguerite Duras, han sabut crear-se en aquests anys un nom cinematogràfic important, com ara Yanick Bellon, Arianne Mnouchkine, Coline Serrau i Agnès Varda. Una nova generació és la constituïda per Jacques Doillon, Bertrand Tavernier, Patrice Leconte, Alain Corneau, Maurice Pialat, Leos Carax o Luc Besson.
4 literatura francesa *LIT* Literatura en llengua francesa.

Dels orígens a la fi de la guerra dels Cent Anys Hom coneix la poesia èpica primitiva gràcies a la Cançó de Rotllan, a la Cançó de Guillem i a *Li coronementz Loois*. Durant el període clàssic de la literatura francesa medieval (1120-1270) es conservà l'epopeia, però a partir del 1165, aproximadament, perdé importància davant la literatura novel·lesca i de meravelles (la matèria de Bretanya, que té com a representant principal Chrétien de Troyes). A part d'aquesta literatura aristocràtica, cal assenyalar la vena satírica i popular dels *fabliaux* i, sobretot, les diferents branques del *Roman de Renart* (ss XII-XIV). La poesia lírica, molt abundant als ss XII i XIII, era autòctona i popular (*rondets*, *virelais*, *trouenges*, *chansons de malmariée*, etc) o aristocràtica, obra dels *trouvères* (Rutebeuf). De la literatura religiosa i didàctica, hom pot citar les traduccions de la Bíblia i dels Evangelis, les llegendes pietoses i els tractats ascètics. En la literatura historiogràfica, es destaquen les *Chroniques* de Villehardouin i de Robert de Clari. Hom arribà, al s XV, a una plena expansió teatral amb els “misteris”, drames sobre temes religiosos.

De la fi de la guerra dels Cent Anys a la mort d'Enric IV A la fi de la guerra dels Cent Anys, florí la novel·la curta, sovint imitació del *Decameró* (*Cent Nouvelles nouvelles*, d'Antoine de la Sale). Hi dominaren el poeta Villon, modern però de temàtica encara medieval, i el cronista Philippe de Commines. Al Renaixement destaquen el poeta Clément Marot, François Rabelais i Joan Calví, portaveu de les idees de la Reforma. El període 1550-1610 fou dominat essencialment per la *Pléiade*, amb una obra lingüística i poètica que féu època, com la dels poetes Joachim du Bellay i Ronsard, continuadors de l'escola lionesa italianitzant de Maurice Scève i de Louise Labbé. Són continuadors seus: Rémy Belleau, Jean-Antoine de Baïf, Jodelle, Pontus de Thyard, etc.

El segle XVII El s XVI es perllongà amb Montchrestien i d'Aubigné fins el 1630. Sorgí un corrent d'incredulitat filosòfica, i es desenvolupà un renaixement catòlic, amb els jansenistes de Port-Royal. En poesia, Malherbe féu autoritat, com n'havia feta en la llengua. L'originalitat aparegué en Saint-Amant (1594-1661) i en el burlesc *Virgile travesti*, de Scarron. La novel·la, més aviat pastoral, emprengué el camí de l'anàlisi psicològica (Honoré d'Urfé, Gomberville, La Calprenède i Mlle Scudéry). En contrapartida, hi havia la novel·la realista (Charles Sorel i Scarron). El teatre prengué volada cap al 1630 (Mairet, Rotrou, du Ryer, Scudéry, Tristan, i, sobretot, Corneille). Contribuïren a desenvolupar la prosa Guez de Balzac, Voiture, Descartes i Pascal. A partir del 1660, la inspiració cristiana s'imposà a la incredulitat, i l'art clàssic es basà en la raó, la veritat, la natura i l'antiguitat, codificats per Boileau a l'*Art poétique* (1674). Entorn seu s'aplegaren els més grans escriptors de l'època: Racine, la Fontaine, Molière i, en prosa, Bossuet, La Bruyère i Fénelon. El gènere més important d'aquell segle fou el teatre; de primer amb la comèdia costumista i de caràcters (Molière) i, més tard, amb la tragèdia (Racine). El representant principal de la prosa novel·lesca és Mme de La Fayette (*La Princesse de Clèves*, 1678). L'eloqüència religiosa arribà al punt màxim amb Bourdaloue, Fénelon i Bossuet. Cal també assenyalar les memòries de la Rochefoucauld, de Mlle Montpensier, de Mme de La Fayette i sobretot del cardenal de Retz. Hi hagué un gran desenvolupament epistolar (Mme de Sévigné). Tornà la incredulitat religiosa amb l'obra de Saint-Évremond (1610-1703), s'instal·là el dubte metòdic (*Dictionnaire historique et critique*, de Bayle, 1697) i, gràcies a Fontenelle, entrà la ciència dins la literatura.

El segle XVIII El s XVIII fou una època de transició, que

liquidava progressivament l'ideal clàssic del segle de Lluís XIV. L'obra que representa més bé el nou ideal és l'Enciclopèdia (1751-72). Tingueren una gran importància Montesquieu i Voltaire, potser l'autor més representatiu de l'esperit francès del s XVIII. Al costat de l'agitació filosòfica, s'anava desenvolupant un corrent que rehabilitava les passions i la sensibilitat: Vauvenargues i, sobretot, Diderot, el qual tenia en compte la dimensió humana i conciliava les exigències de l'esperit i del cos, que es negava a distingir. A partir de mitjan segle la sensibilitat triomfà cada vegada més: Rousseau n'és l'exponent més clar. Del teatre, cal mencionar Marivaux, creador de la comèdia psicològica, i Beaumarchais, de la comèdia social. Com l'obra d'aquest darrer, les *Liaisons dangereuses*, de Choderlos de Laclos, són un testimoni de la societat de la darreria del segle.

El segle XIX

Chateaubriand fou un precursor del romanticisme, juntament amb Mme de Staël. En teatre, al costat d'obres teòriques (Stendhal o Hugo), hom demanà l'abolició de les regles clàssiques de composició i de mètrica. En història, Michelet recollí els fruits de les idees voltairianes i del romanticisme, amb el naixement d'una filosofia de la història. A part del tema personal, els poetes romàntics (Vigny, Hugo, Musset, Nerval, etc) exposaren els problemes de la creació poètica i la condició del poeta. A mitjan s XIX el romanticisme entrà en decadència, i l'escola del Parnàs o de l'art per l'art cercà la perfecció tècnica sota la influència il·lustrada de Leconte de Lisle. Baudelaire (*Les flors del mal*) donà fi al romanticisme i preparà el simbolisme de Verlaine i la revolució poètica de Rimbaud. Mallarmé clogué el cicle romàntic i simbolista amb unes obres de lectura difícil, però la seva influència fou i ha estat notable. A les acaballes del segle, destacaren les poesies decadents de Jules Laforgue i els *Chants de Maldoror*, del comte de Lautréamont (Isidore Ducasse). Aquesta desesperació i rebel·lió donaren el to de la poesia del s XX i influïren sobre certs grups, com el dadà i els surrealistes. En la novel·la, la preocupació pel realisme i l'actualitat dels temes escollits (Mérimée, George Sand, Stendhal i, sobretot, Balzac) feren del gènere el representant per excel·lència de la societat burgesa del s XIX. L'obra de Balzac i de Stendhal dugué al perfeccionament del realisme, que triomfà en *Madame Bovary* (1856-57), de Flaubert. Més tard, l'escola naturalista (Zola), volgué portar-lo a un punt extrem, amb la pretensió d'introduir el mètode científic en el món de la creació novel·lesca.

El segle XX

Al començament del segle, tres noms dominaren la poesia: Charles Péguy, Paul Valéry i Paul Claudel. La renovació poètica fou obra d'Apollinaire, que usà una tècnica alliberada de formalismes estèrils. El moviment surrealista (André Breton), fill del dadà, es definí com una rebel·lió, liquidà els conformismes i les limitacions literàries del passat i féu possible la poesia humanista d'Éluard, Supervielle, Bousquet o Jouve. Els poetes contemporanis més destacats són: P.de La Tour du Pin, P.Emmanuel, J.-C.Renard, A.Frénaud, R.Guy Cadou, E.Guillevic, H.Michaux, F.Ponge, Y.Bonnefoy, A.du Bouchet, M.Deguy, H.Meschonnic, A.Bosquet, R.Sabatier, etc. En teatre, el canvi vingué de l'impuls surrealista, sobretot a partir de Giraudoux i Salacrou. La postguerra s'enriquí amb les obres de J.Anouilh i, sobretot, amb el teatre filosòfic de Sartre i de Camus. El vigor de la tècnica i el gust per l'absurd o per la disgregació de l'acció féu que el teatre francès —tret de noms consagrats com Beckett, Adamov, Ionesco i Genêt—, visqués un període d'adaptació (A.Gatti). Al llarg del s XX, la novel·la ha patit el mateix procés de disgregació interna. El primer a renovar el gènere fou Proust, que hi aportà la dimensió cronològica humana de la memòria. Mort ell, la novel·la es fraccionà en tendències diverses: la novel·la-riu de M.du Gard, de Duhamel i de J.Romains, les introspeccions psicològiques de Radiguet i de Giraudoux i l'angoixada expressió del malestar espiritual de Mauriac, Bernanos i Jouhandeau, etc. Altres autors són Montherlant, Malraux i Saint-Exupéry, Giono, Colette i Céline. Acabada la guerra mundial, Sartre i Camus trobaren eco entre una joventut que hi llegia l'absurd i el buit de llur pròpia vida. Aquesta inadequació entre la rea-

guerra del Francès El timbaler del Bruc, segons una pintura mural del mas de les Ferreres, a Rellinars

litat i l'individu és la gran descoberta moderna, reflectida en l'obra de R.Valland, S.de Beauvoir, J.Gracq, H.Bazin o M.Duras. A les acaballes del període 1950-60, sorgí el *nouveau roman*, que revolucionà el marc de la novel·la i, fins i tot, de la paraula com a mitjà de comunicació: A.Robbe-Grillet, C.Simon, N.Sarraute, M.Butor, etc. Paral·lelament transcorre l'obra de J.-M.Le Clézio, J.Ricardou, R.Pinget, M.Roche, G.Pérec, J.Cayrol o M.Yourcenar. Sorgí, també, una nova novel·la social amb H.Cixous, G.Serreau, L.Finas, M.Tournier, etc. La novel·la francesa dels darrers anys ha evolucionat des del “Nouveau Roman” fins a una nova estratègia de narrativa i de plaer per l'escriptura que ha permès de recuperar, entre altres, la figura de J.Gracq. De tota manera, el “Nouveau Roman” fou reconegut, per exemple, en el premi Nobel a Claude Simon, el 1985. Tres camins diferents en la novel·lística francesa actual són els de M.Tournier, P.Modiano i T.Ben Jelloun. En una línia similar cal considerar la narrativa de J.-P.Manchette, F.-O.Rousseau i T.Duvert. Quant a la poesia, cal assenyalar dos grans noms: F.Ponge i H.Michaux, i constatar la continuïtat de R.Sabatier, J.C.Renard i C.Vigée.

Literatura d'expressió francesa en altres països Hom pot agrupar la producció francoparlant fora de França en dos grups. El primer grup comprèn Bèlgica, Suïssa i el Quebec. A Bèlgica, destaquen A.van Hasselt i T.Wens-tenraad; l'obra més original és *La Légende d'Uylenspiegel*, de C.de Coster. La primera gran generació d'escriptors sorgí en el període 1875-80 (G.Rodenbach, E.Verhaeren i M.Maeterlinck). A Suïssa, la Reforma protestant fou el catalitzador que donà vida a una literatura en francès d'inspiració religiosa (P.Viret) i més tard humanista (F.Bonnivard). A partir del 1830, destaquen A.Vinet, R.Töpffer i J.Olivier. Verlaine influí discretament sobre L.Duchosal, i el progrés de la vida moderna es manifestà en B.Cendrars. En el període més recent, la literatura suïssa ha estat un capítol més de la literatura francesa: M.Raymond, A.Béguin, G.Borgeaud, M.Chappaz i J.Chessex. Els països del segon grup —en general antigues colònies—, a més del fenomen anterior, manifesten el tret aculturat d'una literatura de caràcter nacional escrita en llengua diferent de la nacional. Cal destacar el senegalès L.Sédar Senghor. Destaquen a Algèria M.Feraoun, M.Dib, M.Ouary, K.Yacine i R.Boudjedra (1941); al Marroc, D.Chraïbi, E.El Maleh (1917) i T.Ben Jelloun (1944); i a Tunísia, A.Memmi (1920) i N.Moati (1940).
5 música francesa
MÚS Música desenvolupada dins l'àmbit de la cultura francesa. L'origen medieval de la música, a França, va lligat a la cultura clerical i als gèneres musicals cantats, els quals serviren de base per a la cançó dels trobadors occitans, imitats a França en el decurs del s XII amb l'escola dels *trouvères*. Al s XIV, gràcies a Guillaume de Machault, la cançó profana francesa esdevingué polifònica, gènere que es desenvolupà al nord de França i a Flandes fins al s XVI. Simultàniament la Reforma i la Contrareforma influïren sobre els músics. La música instrumental es diversificà i tota la producció musical es concentrà entorn de l'autoritat reial. Així sorgí el classicisme musical francès, que amb Lluís XIV es convertia en un poderós centre d'atracció de compositors no francesos, entre els quals es destacà Giovanni Battista Lulli. La música religiosa s'enriquí amb l'obra de Marc-Antoine Charpentier i la d'orgue i de clavecí amb N.de Grigny i els Couperin. La rivalitat amb la música italiana reaparegué amb la cèlebre *Querelle des Bouffons*. Malgrat la cooperació de Gluck a la causa de l'òpera francesa, la influència italiana anà augmentant. Tot i la tenaç oposició de Berlioz, aquest predomini italià no fou trencat pel romanticisme musical francès. Vers la fi del segle, els estudis sobre folklore i la influència wagneriana provocaren l'adopció d'un accent personal en la producció de César Franck. Fauré i Dukas crearen l'impressionisme musical, i Debussy i Ravel crearen una música nova nodrida de modes exòtics i d'ardideses tonals. Després de la Primera Guerra Mundial, el Groupe des Six (Auric, Poulenc, Milhaud, Durey, Honegger i Tailleferre) i Erik Satie lluitaren per modernitzar la música francesa. Posteriorment, el moviment de renovació de la música francesa fou encapçalat per O. Messiaen, el continuador més destacat del qual fou P. Boulez. En l'àmbit de l'ensenyament, cal esmentar Nadia Boulanger.

Francès, guerra del Nom que hom dóna, als Països Catalans, a la guerra contra **Napoleó**, que tingué lloc del 1808 al 1814. Als Països Catalans, la trajectòria de la guerra fou marginal al Principat i al País Valencià, i encara més a les Balears, on, gràcies a l'ajut de la flota anglesa, no es produí la invasió napoleònica. A conseqüència del segon tractat de Fontainebleau (1807), els francesos envaïren la península amb la intenció d'anar a Portugal. El 10 de febrer de 1808 les tropes del general Duhesme entraren a Catalunya i el dia 13 ocuparen Barcelona. La reacció popular s'inicià al maig-juny (combats del Bruc) i el 18 de juny es formà a Lleida la Junta de Catalunya. Girona, defensada per M.Alvarez de Castro, caigué al desembre del 1809, Lleida el 10 d'abril de 1810 i Tarragona el 28 de juny de 1811. Pel decret del 26 de gener de 1812, Catalunya era incorporada a França i organitzada en departaments i, al mateix temps, les tropes del general Suchet ocupaven València, on es va refugiar el rei Josep I després de la derrota napoleònica a Arapiles (juliol del 1812). València fou evacuada al juny del 1813 i, en la retirada, els francesos resistiren successivament al Llobregat i al Fluvià. Finalment, hagueren d'abandonar el territori català a l'abril del 1814.

Francesc I de França (Cognac 1494 — Rambouillet 1547) Rei de França (1515-47), duc de Milà (*Francesc II*) (1515-21 i 1524-25) i comte d'Angulema (1496-1547). Fill del comte Carles d'Angulema i de Lluïsa de Savoia. Heretà la corona del seu cosí Lluís XII i es casà amb Clàudia, filla d'aquest i d'Anna de Bretanya; així restà unida definitivament la Bretanya a França. Inicià el regnat amb les guerres d'Itàlia i obtingué de Carles V el Milanesat. Durant tot el seu regnat fou rival d'aquest, disputant les possessions territorials dels Habsburg. Durant la primera guerra els francesos atacaren Flandes i Carles V ocupà Milà; Francesc fou fet presoner a Pavia (1525) i signà un tractat pel qual renunciava a Nàpols, Milà i Gènova i cedia la Borgonya. Posteriorment continuà la guerra, però pel tractat de Cambrai (1529) renuncià a les seves pretensions a Itàlia en canvi de la sobirania de la Borgonya. Les hostilitats foren repeses, fins que per la pau de Crépy (1544) el rei francès renuncià definitivament a Nàpols i Sicília i a la sobirania de Flandes i l'Artois.

Francesc d'Assís *sant* (Assís 1182 — 1226) Místic italià, fundador dels **franciscans**. Fill d'un ric marxant, Pietro Bernardone, i d'una dama provençal, Pica, es dedicà de jove a les armes. Presoner dels senyors de Perusa, caigué malalt després d'alliberat. Aquesta malaltia el canvià. Abandonà la casa paterna (1207) i es reclogué de nou, com a eremita, a Sant Damià. Iniciada la predicació, aplegà aviat un grup de seguidors, els quals reberen, el 1210, l'aprovació d'Innocenci III. Clara d'Assís també el seguí i fundà amb ell, el 1212, les clarisses. El 1219 s'uní a la croada d'Egipte i visità Palestina. De retorn a Itàlia repregué la predicació i la vida eremítica. La seva figura és peculiar: cantava a les places, predicava als ocells, apaivagava el llop de Gubbio. Francesc restà sempre diaca sense ésser ordenat sacerdot. El 1224, al mont Verna, fou marcat amb els estigmes de la passió de Crist. Tornà a Assís malalt i cec. Abans de morir compongué l'himne al germà sol i a la germana aigua. Centrà tota la doctrina evangèlica en la pobresa. Fou canonitzat el 1228 per Gregori IX. Festa: 4 d'octubre.

Francesc Josep I d'Àustria (Schönbrun, Viena 1830 — 1916) Emperador d'Àustria i rei d'Hongria i Bohèmia (1848-1916). Fill de l'arxiduc Francesc Carles i de Sofia de Baviera, succeí el seu oncle Ferran I. Aspirà a fondre en un gran estat multinacional tots els pobles de l'imperi i a governar en un règim autoritari, centralitzat a Viena. En la seva política exterior, els italians el derrotaren a Magenta i Solferino (1859), i posteriorment perdé la Llombardia i el Veneto. La qüestió dels ducats de Slesvig-Holstein i la disputa per l'hegemonia de la Confederació Germànica conduïren a la guerra austro-prussiana, en la qual Àustria fou derrotada a Sadova. Aquestes derrotes facilitaren els moviments nacionalistes hongaresos; des del 1867 Hongria es constituïa en estat autònom. El 1908 Francesc Josep s'annexà Bòsnia i Hercegovina, fet que provocà les tensions que menaren a l'assassinat (1914) del seu nebot i successor, l'arxiduc Francesc Ferran, a Sarajevo, i a l'inici de la Primera Guerra Mundial.

franciscà *CRIST* Membre de l'orde mendicant fundat per sant **Francesc d'Assís** el 1208. Del moviment religiós franciscà sorgiren tres ordes bàsics: l'*orde primer* o OFM (*ordo fratrum minorum*), seguit per tres grans famílies, els anomenats simplement *franciscans* (OFM), els *conventuals* (OFM Con) i els *caputxins* (OFM Cap); l'*orde segon*, seguit per diverses classes de religioses, especialment les clarisses i concepcionistes; i el *tercer orde*, seguit per seglars d'ambdós sexes, coneguts com a *terciaris franciscans*, i també per diversos religiosos i religioses terciaris de moltes congregacions. L'orde franciscà fou fundat per Francesc d'Assís a partir del 1209. Tanmateix, a la mort de Francesc, el 1226, s'iniciaren escissions dins l'orde per la manera d'entendre la pobresa. Amb el s XIV començà una certa decadència, seguida ben aviat d'una aparició de tendències diverses dins l'orde; la primera fou la dels observants regulars, apareguda a Itàlia el 1334 amb Giovanni della Valle i que es difongué a uns altres països; moviments semblants sorgiren a França, al convent de Mirabeau (1388-90), i a Castella, el 1392. Des del s XVI començà un segon període en la història dels franciscans. Els **frares menors** o **observants** continuaren vivint poc o molt independents, bé que sota el mateix general. Els descalços de la corona de Castella (1487) ressorgiren com a **pascualins** (de Joan Pascual) i com a **alcantarins** (de Pedro de Alcántara), sota els conventuals i després (1563) sota els observants. Els **recol·lectes**, sorgits el 1502 a la Península Ibèrica, fundaren províncies: a Portugal (1565), aviat units als descalços. Al costat d'aquests sorgiren els **franciscans reformats** per iniciativa d'Esteve Molina i amb l'ajut del general de l'orde (1529). Totes aquestes famílies sofriren les escomeses de la Revolució Francesa i de la crisi del s XIX, fins que Lleó XIII (1895) reuní observants, recol·lectes, descalços i alcantarins sota un sol general, un sol procurador, una sola llei i un sol hàbit amb el nom de **frares menors**. La segona gran branca franciscana separada dels observants el 1517 és la dels **franciscans conventuals**. Llur general és anomenat *ministre*. El concili tridentí (1563) els concedí de posseir en comú (privilegi tridentí), no en privat. A la corona hispànica, el 1567 els conventuals s'uniren forçadament als observants per ordre de Pius V. A França l'orde subsistí, i el 1771 s'uniren als conventuals diverses províncies dels observants.

Franck, César-Auguste (Lieja 1822 — París 1890) Compositor belga, naturalitzat francès (1873). Estudià als conservatoris de Lieja i de París, on el 1872 fou nomenat professor d'orgue. Les obres més significatives són les dels darrers anys: *Quintet* per a piano i corda en fa menor (1880), *Preludi, coral i fuga* (1884), *Preludi, ària i final* (1887), la *Simfonia* en re menor (1888) i la sonata per a piano i violí (1886). El seu desig d'unitat formal s'anà intensificant progressivament i es plasmà en el desenvolupament cíclic que fou continuat pel grup de compositors de l'escola franckista.

francmaçoneria *HIST/SOCIOL* Associació secreta internacional de persones que professen principis de fraternitat mútua i de racionalisme en política i religió i s'agrupen en entitats anomenades lògies. Organitzada a Anglaterra a la fi del s XVII, recollia, entre altres tradicions, la dels *freemasons* (“constructors”) medievals, que s'associaven al marge dels gremis locals per dur a terme on calgués la construcció de temples i altres edificis públics amb tècniques professionals que no revelaven als profans. La societat s'estengué ràpidament per tot Europa, després per Amèrica, fins a assolir ramificacions arreu del món. L'any 1717 començà a funcionar regularment la primera gran lògia de Londres. Els maçons que segueixen aquests ritus són dividits en 33 graus jeràrquics, pels quals va passant successivament l'afiliat digne de progressar dintre l'organització. Al començament del s XIX aparegué la branca anomenada *Florestera*: alguns maçons més inclinats a la lluita política constituïren aquesta nova organització, anomenada vulgarment *carbonarisme*. Tingueren molt de relleu en els afers polítics d'Itàlia. La francmaçoneria no assolí importància als Països Catalans fins al s XIX. Molts polítics de la Segona República —Azaña, Prieto, Martínez Barrio, Portela, Valladares— eren maçons declarats i afavoriren, com és natural, les lògies catalanes. A l'acabament de la guerra civil, la francmaçoneria fou prohibida a tot el territori de l'estat espanyol.

Franco Bahamonde, Francisco (Ferrol 1892 — Madrid 1975) Militar i estadista. Fill d'un funcionari naval; no havent pogut ingressar a l'escola naval, ho féu a l'acadèmia d'infanteria de Toledo (1907). Fou destinat a Oviedo (1917-20) i al Marroc, on assumí el comandament de la Legió Estrangera (1923). Dirigi l'acadèmia militar de Saragossa (1928-31), fins a l'adveniment de la República, que el relegà a missions secundàries. Després del triomf de les dretes (1933) fou nomenat cap de l'estat major central (1935). El govern del Front Popular el nomenà comandant militar de Canàries (1936), on participà en els preparatius de l'alçament militar. El 18 de juliol de 1936 es féu càrrec del comandament de les tropes marroquines, creuà l'estret de Gibraltar i organitzà l'avanç cap a Madrid. Ràpidament assolí la direcció de la guerra, i el 29 de setembre de 1936 fou nomenat generalíssim de totes les forces de terra, mar i aire i, el dia 30, cap del govern per la Junta de Defensa Nacional de Burgos. Per l'abril del 1937 adoptà el títol de *Caudillo*, com a cap del partit únic, FET y de las JONS, i esdevingué cap de l'estat i del govern alhora pel gener del 1938, tot conservant el comandament superior de l'exèrcit. Acabada la Guerra Civil Espanyola (primer d'abril de 1939), inicià la reconstrucció del país i creà alhora un estat catòlic, autoritari i corporatiu. L'acord amb els EUA i amb el Vaticà el 1953 significà la ruptura del bloquege diplomàtic i la consagració definitiva del general Franco com a cap únic, indiscutible i vitalici del règim. El 1966 atorgà una nova constitució (la llei orgànica de l'estat), i tres anys més tard presentà a les corts com a successor seu a títol de rei el príncep Joan Carles de Borbó.

Francolí, el Riu que neix a la font Major de l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà), a la confluència del riu de Milans amb el barranc del Tillar. Travessa la Serralada Pre-litoral per l'estret de la Riba i, després de passar pel Camp de Tarragona, desemboca a ponent del port tarragoní. Té 85 km de llargària. El Francolí té un cabal molt irregular, directament determinat per la pluviometria: pluges primaverals i tardorenques i eixut a l'estiu. Sovint ha tingut revingudes extraordinàries, com les del 1792, el 1843, el 1874 (aiguat de Santa Tecla), el 1930 i les del 1994.

Franja de Ponent Nom que modernament designa una llenca de territori català que des de la divisió administrativa provisional del 1822 —i a totes les posteriors— quedà inclosa en les províncies aragoneses d'Oscà, Saragossa i Terol. Aquesta franja és composta, de N a S, per les comarques de la Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya.

Frankfurt [o *Frankfurt del Main*] [*al: Frankfurt am Main*] Ciutat del *land* de Hessen, Alemanya (663 952 h [1993]). És situada a banda i banda del Main, al límit septentrional de l'alta plana renana. Gran centre comercial i nucli industrial, és també un centre financer i intel·lectual. És famosa la fira internacional del llibre, anual. Dins la indústria predomina la transformadora: química, tèxtil, de calçat, de maquinària per a la indústria tipogràfica, de plàstics, d'automòbils, del paper, construccions mecàniques, etc. Refineria de petroli. Entre els monuments de Frankfurt cal esmentar la catedral (s XIV) i el palau imperial del s XV, sobre les antigues construccions carolíngies.

Franklin, Benjamin (Boston 1706 — Filadèlfia 1790) Físic i polític nord-americà. L'any 1726 s'establí a Filadèlfia i fundà una impremta, un diari i el “Poor Richard’s Almanack” (1732-57). El 1736 fou elegit secretari de l'assemblea de Pennsilvània. Investigà els fenòmens elèctrics, descobrí el poder de les puntes metàl·liques, enuncia el principi de la conservació de l'electricitat i el 1752 inventà el para llamps. Investigà el corrent del Golf i inventà les ulleres bifocals. El 1776 redactà, amb Jefferson i John Adams, la declaració d'independència dels EUA.

franquisme *HIST/POLÍT* Règim polític dictatorial implantat a l'estat espanyol entre el 1939 i el 1975 com a resultat de la guerra civil de 1936-39 en el qual el general **Francisco Franco Bahamonde** detingué el poder hegemònic. Inicialment el franquisme fou un sistema de poder de l'oligarquia agrària, financera i industrial, emparentat amb el feixisme i amb arrels en el tradicionalisme catòlic i conservador. La vertebració jurídica d'aquesta etapa totalitària tin-

franciscà Sant Francesc i santa Clara amb altres religiosos (1724), pintura a l'oli d'Antoni Viladomat i Manald

gué com a fites fonamentals el nomenament de Franco com a cap del govern, de l'estat i de les forces armades (1936), la llei de premsa i el Fuero del trabajo (1938), la llei de responsabilitats polítiques (1939) i la d'unitat sindical (1941). Entre el 1942 i el 1947 el franquisme seguí un procés d'institucionalització legal. L'articulació legal d'aquest procés fou feta per les Corts Espanyoles que, creades el 1942 com a instrument de col·laboració legislativa, elaboraren el Fuero de los españoles (1945), la llei de referèndum (1945) i la de successió (1947), entre d'altres. Amb l'inici d'una etapa de creixement econòmic i l'existència de tensions laborals i universitàries, als anys cinquanta s'inicià una etapa d'adequació de l'aparell estatal per tal d'adaptar-se a les noves circumstàncies i preparar-se constitucionalment per al dia en què desaparegués el dictador. La Ley Orgánica del Estado (1967) fou la màxima expressió jurídica d'aquesta etapa. Amb aquesta llei es configuraren els aparells institucionals destinats a garantir la continuïtat del règim: Consell del Regne, presidència del govern, Consell de Regència, etc. Pel juliol del 1969, Joan Carles de Borbó fou designat successor com a futur rei i, pel juny del 1973, Luis Carrero Blanco fou nomenat president del govern, desvinculant els càrrecs de cap de l'estat i de govern. Amb la mort del dictador (novembre del 1975) desaparegué el franquisme a mesura que la nova monarquia s'anà dotant d'institucions democràtiques pròpies. Als Països Catalans complementà la supressió de les llibertats democràtiques amb la repressió de la cultura catalana.

frase *LING* Construcció sintàctica integrada per més d'una unitat gramatical. Una de les concepcions més acceptades de la frase és aquella que la considera com un conjunt d'elements que tenen un nucli central: el predicat. Segons el tipus de misatge que enclou, la frase pot ésser *enunciativa*, *afirmativa*, *negativa*, *interrogativa*, *dubiativa*, *imperativa*, *desiderativa*, etc. Segons la intensitat intencionada en l'articulació, la frase pot ésser o no *exclamativa*. Segons un criteri més estrictament gramatical, la frase pot ésser *transitiva*, *intransitiva*, *reflexiva* o *copulativa*, *activa* o *passiva*; la frase que no presenta cap forma verbal al nivell superficial rep el nom de *frase nominal*. Pot presentar una estructura de períodes simple o composta; aquesta darrera pot tenir la condició de *coordinada*, *subordinada* o *juxtaposada*.

fre *TECNOL* Dispositiu capaç d'absorbir l'energia cinètica d'un sistema mecànic en moviment per tal de produir una disminució de la velocitat, provocar l'aturada completa o impedir l'acceleració. Segons el principi de funcionament hi ha frens de tres classes: de fregament, de fluid i elèctrics.

Frederic I *dit Barba-roja* (Waiblingen ? ~1123 — Cilícia 1190) Emperador romano-germànic i rei d'Itàlia i d'Arle (1155-90), rei de Germània i de Romans (1152-55) i duc de Suàbia (*Frederic III*) (1147-52). Fill i successor del duc Frederic II de Suàbia i de Judit de Baviera. El 1147 anà a la segona croada amb el seu oncle, l'emperador Conrad III. Aquest el nomenà successor, i fou elegit per l'assemblea de prínceps a Frankfurt i consagrat i coronat a Aquisgrà (1152). Amb la idea de restaurar la grandesa de l'imperi Romà procurà l'amistat de tots els prínceps alemanys, que reconegueren la seva autoritat. Anà a Itàlia (1154), i

després de sotmetre les ciutats rebels que cercaven la independència fou coronat rei a Pavia (1155) i emperador a la basílica de Sant Pere pel papa Adrià IV. A Alemanya hagué de posar ordre, i estengué els seus dominis cap a Polònia i Escandinàvia. A la dieta de Besançon (1157) es produí la ruptura de Frederic amb el legat pontifici. Elegit papa Alexandre III (1159), els imperia-listes elegiren un antipapa, Víctor IV, que excomunicà Alexandre. Mort Víctor IV, intentà d'entronitzar Pasqual III, derrotant els romans a Tusculum; però una epi-dèmia féu que els imperials emprengues-sin la retirada, mentre que les ciutats ita-lianes formaren la Lliga Llombarda, amb un consell federal que es negà a reconèixer l'autoritat de l'emperador (1167). En un nou retorn a Itàlia, Frederic fou derrotat a Legnano (1176), i pel tractat de Venècia reconegué Alexandre III (1177). Final-ment, féu la pau amb les ciutats de la Lliga. El succeí el seu fill Enric IV.

Frederic II de Prússia *dit el Gran* (Berlín 1712 — Potsdam 1786) Rei a Prússia (1740-73) i de Prússia (1773-86). Fill de Frederic Guillem I i de Sofia Dorotea de Hannover. Per la seva voluntat, Prússia fou protagonista essencial de la guerra de Successió d'Àustria (1740-48) i de la guerra dels Set Anys (1756-63), les quals, bé que li atorgaren la possessió de Silèsia, estigueren a punt de dislocar el país i causaren centenars de milers de morts. El 1772, d'acord amb Caterina II de Rússia, organitzà la primera espoliació de Polònia —amb la qual cosa annexà la Prússia polonesa— i més tard s'enfrontà a Àustria durant la guerra de Successió de Baviera (1785). Hom ha dit de Frederic II que era el paradigma del dèspota il·lustrat.

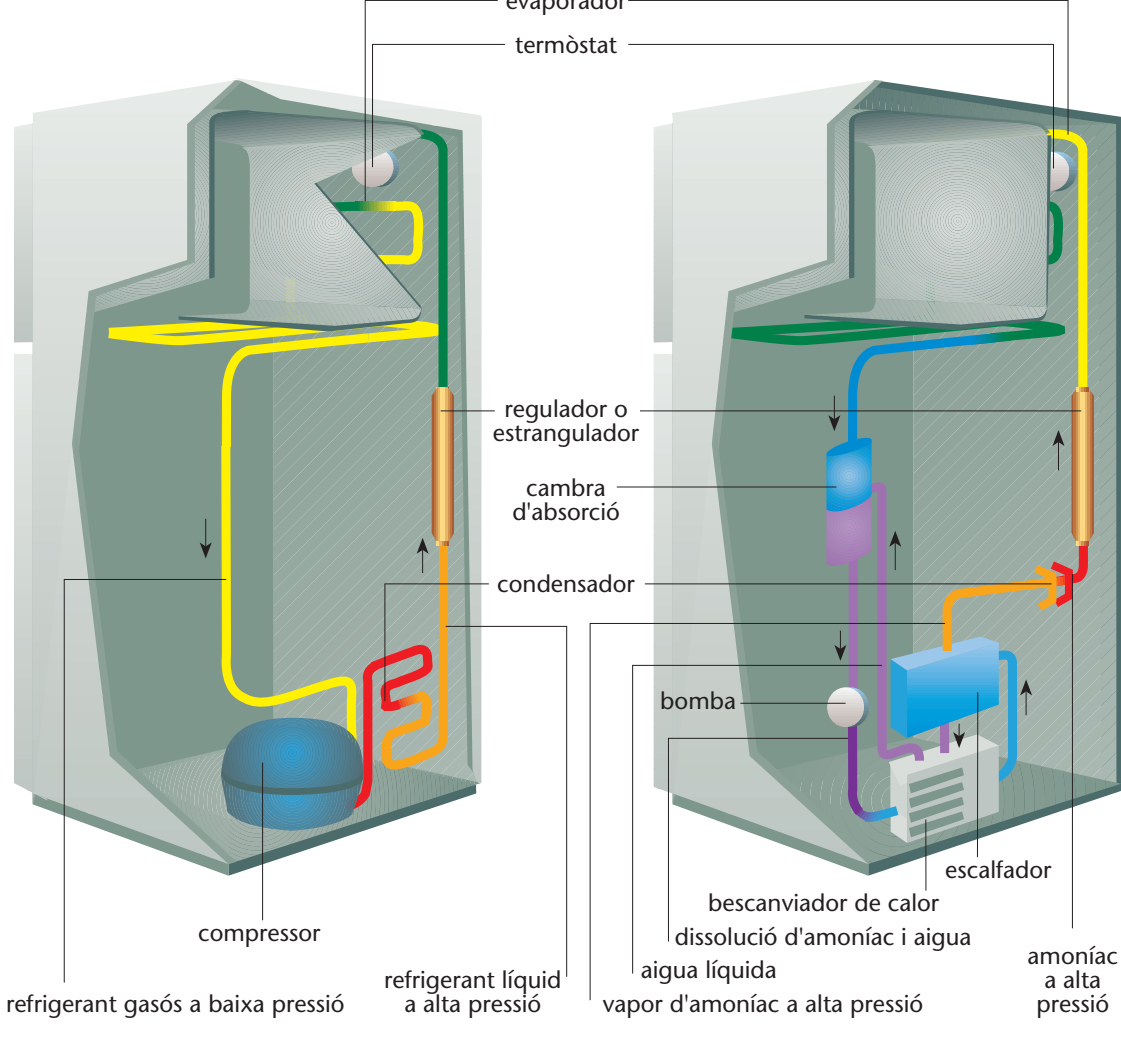
Freetown Capital de **Sierra Leone** (469 776 h [1985]). És situada a l'extrem d'una península que tanca pel sud l'estuari del riu Sierra Leone, el qual hi forma un port natural. Refineria de petroli.

freixe [*Fraxinus* *sp.*, família de les oleàcies] *BOT* Gènere d'arbres caducifolis que compren unes 65 espècies de les regions temperades de l'hemisferi nord. D'algunes espècies hom aprofita la fusta. Les espècies presents als Països Catalans són el **freixe de flor** (*Fornus*), el **freixe de fulla gran** (*F.exelsior*), i el **freixe de fulla petita** (*F.angustifolia*).

fresc *ART* Tècnica pictòrica mural consistent a pintar damunt una preparació composta d'un arrebossat de calç i sorra emprant colors trempats amb aigua sola que hom ha de fixar mentre aquesta es manté fresca. És la pintura mural per excel·lència a causa de les bones característiques d'estabilitat a la llum i perfecta adherència a la preparació. Sembla que aquesta tècnica es degué iniciar a Grècia i s'escampà a tots els països de la Mediterrània. Els testimoniatges escrits més antics són els esmentats per Vitrubi, Plini i Plutarc. En el Renaixement italià, la pintura al fresc tingué un gran ressorgiment i el procediment es difongué a les diferents corts d'Europa. Cap al s XVIII hom perdé l'interès pel fresc, i fins al s XX no es recuperà, bé que només en casos aïllats.

Freud, Sigmund (Freiberg, Moràvia 1856 — Londres 1939) Neuròleg i psiquiatre austríac, fundador de la **psicoanàlisi**. Es doctorà a Viena el 1881, investigà la fisiologia del sistema nerviós i descobrí els efectes anestèsics de la cocaïna. El 1885 estudià, a París, amb J.M.Charcot, l'aplicació de la hipnosi en el guariment de la histèria. El 1895 publicà, en col·laboració amb Josef Breuer, *Studien über Hysterie*, on són exposades llurs investigacions sobre el poder terapèutic de la catarsi; aquest descobriment fou el punt de partida de la psicoanàlisi, teoria que té la seva típica expressió en obres com *Die Traumdeutung* ('La interpretació dels somnis', 1900), *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* ('Tres assaigs sobre la teoria de la sexualitat', 1905), *Einführung in die Psychoanalyse* ('Introducció a la psicoanàlisi', 1916) i *Das Ich und das Es* ('El jo i l'allò', 1923). El 1908 fundà a Viena la societat psicoanalítica, on reuní els seus seguidors, alguns dels quals (A.Adler, C.G.Jung, O.Rank, etc) s'anaren separant d'ell per fundar les pròpies escoles. El 1930 li fou concedit el premi Goethe, i el 1938, en ésser ocupada Austria pels nazis, hagué de fugir, a causa del seu origen jueu, a Londres, on morí víctima d'una llarga afecció de càncer manifestada ja el 1923.

Friedman, Milton (Nova York 1912) Economista nord-americà. Monetarista

Esquema de funcionament d'una màquina frigorífica de compressió (esquerra) i d'una d'absorció (dreta)

quantitativista, recomana una gestió liberal de l'estat en l'economia, dins la tradició conservadora de l'escola de Chicago, en contraposició a la teoria keynesiana. Ha publicat *Essays in Positive Economics* (1953), *A Program for Monetary Stability* (1959), *Capitalism and Freedom* (1962), *Dollars and Deficits* (1968), *Money and Economic Development* (1973), *Price Theory* (1976), *Tax Limitation. Inflation and the Role of Government* (1978), *Free to Choose* (1980) i *Monetarist Economic* (1991). El 1976 li fou atorgat el premi Nobel d'economia.

Friedrich, Caspar David (Greifswald, Pomerània 1774 — Dresden 1840) Pintor alemany. El 1806 començà a pintar regularment a l'oli. Formà part del grup “Phöbus”. Eminentment paisatgista, en les seves visions, idealitzades i sempre inquietantment plàcides, sovint silenciosos personatges contemplen la immensitat dels horitzons. La seva tècnica, d'acord amb l'escola romàntica alemanya, és de pinzellada minuciosa i factura tradicional. De la seva obra es destaca: *Dolmen a la neu*, *La Creu a les muntanyes*, *Penya-segats de l'illa de Rügen*, *Dos homes contemplant la lluna*, *Sortida de la lluna sobre el mar*, etc.

frigi *HIST* Individu d'un poble de l'Àsia Menor que conformà el regne de Frígia després del col·lapse del món hitita (s XI aC). Foren el llaç d'unió entre la cultura oriental i els savis jonis, la qual unió donà peu als orígens de la ciència grega. La invasió dels cimmeris el 675 aC posà fi al regne de Frígia, que aviat restà dins l'imperi persa. L'hel·lenitzat món frigi reviscolà amb la conquesta d'Alexandre el Gran. Posteriorment el país restà englobat dins el regne de Pèrgam, que el 133 aC passà a les mans romanes.

frigorífic Màquina apta per a produir fred, generalment mitjançant l'evaporació d'un líquid. Les més usuals són les de *compressió* i les d'*absorció*.

Frisch, Max (Zuric 1911 — 1991) Novel·lista i dramaturg suís de llengua alemanya. Es donà a conèixer el 1934 amb els relats de *Jürg Reinhart*, i es féu famós amb *Tagebuch 1946-1949* ('Diari 1946-1949', 1950). És autor de *Die Schwierigen oder j'adore ce qui me brûle* ('Els difícils o j'adore ce qui me brûle', 1943), *Die chinesische Mauer* ('La muralla xinesa', 1946), *Don Juan oder die Liebe zur Geometrie* ('Don Joan o l'amor a la geometria', 1953), *Homo Faber* (1957), *Andorra* (1961), *Mein Name sei Gantenbein* ('El meu nom seria Gantenbein', 1964), *Tagebuch 1966-1971* (1972), *Montauk* (1975), els tres quadres escènics de *Triptychon* (1978) i *Blaubart* ('Barbablava', 1982), resum de la seva obra, de la qual hom féu l'edició completa el 1976. El 1989 publicà *Jonas und sein veteran*. El conjunt de la seva obra denuncia l'esclavitud de l'home en el món que ell mateix ha construït.

frisó *HIST* Individu d'un poble de raça germànica instal·lat des de temps prehistòrics a la costa de la mar del Nord, entre la boca del Rin i la península de Jutlàndia. Poc

fusionats amb els romans, foren influïts pels anglosaxons. Malgrat llur divisió entre Holanda, Alemanya i Dinamarca, conserven actualment consciència de llur unitat.

Friül-Venècia Júlia Regió del NE d'Itàlia, que comprèn les províncies de Gorízia, Pordenone, Trieste i Udine (7 847 km²; 1 216 398 h [1991]). La capital és Trieste. És limitada al N pels Alps Càrnics, al NE pels Alps Julis, a l'E per Eslovènia, al S per la mar Adriàtica i a l'W per la regió del Vèneto. La població és constituïda per italians i friülesos (reto-romans). Economia agrària i industrial.

Fröbel, Friedrich Wilhelm August (Oberweissbach, Turíngia 1782 — Marienthal, Brandenburg 1852) Pedagóg alemany. Influït per l'idealisme romàntic, exposà amb una visió original el seu pensament a *Die Menschenerziehung* ('L'educació de l'home', 1826). El 1837 fundà a Blankenburg (Turíngia) una escola de pàrvuls (*Kindergarten*) que esdevingué model profusament imitat en molts altres jardins d'infància. El seu sistema educatiu, que propugnava més llibertat per a l'infant, fou objecte de violentes acusacions.

Fromm, Erich (Frankfurt 1900 — Muralto, Ticino 1980) Psicoanalista nord-americà d'origen alemany. A partir dels anys trenta ensenyà a l'Institut de Psicoanàlisi de Frankfurt, on desenvolupà els elements d'una antropologia freudo-marxista i estudià els factors socio-econòmics en el desenvolupament de les neurosis. Emigrat el 1934 als EUA, s'hi naturalitzà. Entre les seves obres cal citar *Escape from Freedom* (1941), *The Art of Loving* (1956) i *The Revolution of Hope* (1968).

front 1 *METEOR* Superfície teòrica que separa dues masses d'aire de característiques diferents, especialment en llur temperatura i humitat. És una faixa de transició ràpida, d'uns 20 km d'amplada. Hom denomina *front càlid* la línia que separa la massa d'aire calent d'una altra de fred. Quan l'aire càlid ascendeix, es condensa i origina cirrus, altostrats i, finalment, nimbes que provoquen pluges fines i persistents; després del seu pas hi ha un augment de la temperatura. *Front fred* és el que separa de l'aire càlid anterior una massa d'aire fred que avança empenyent aquell i formant un cuny que el fa ascendir bruscament; forma grans cumulonimbes que originen ruixats violents; al seu pas s'esdevé un descens de les temperatures. Quan un front fred atrapa un front càlid s'origina una *front oclús*, i l'aire càlid és desplaçat cap amunt.

2 front popular *POLÍT* Front comú propugnat pels moviments socialista i comunista, de caràcter defensiu i que reuneix les organitzacions de la classe obrera, dels camperols i de la petita burgesia urbana i liberal a fi de frenar l'avanç del feixisme i del nacionalsocialisme. Es materialitzà per primera vegada a França pel juliol del 1934. Consgrat per la Internacional Comunista, el front popular prengué formes diverses, si bé a Europa es manifestà en forma de pactes electorals. A Espanya hom en troba els orígens en la resistència a la supremacia política dretana dels anys 1934-36. Aquesta es formalitzà en el *Manifest del Front Popular*, signat a Madrid (gener del 1936). Al Principat, el front popular adquirí una configuració diferent, denominada *Front d'Esqueres de Catalunya* i integrada per forces polítiques catalanes.

frontera *GEOG/HIST* Línia que separa dos territoris fronters. El terme fou aplicat primer al conjunt de fortificacions, campaments i instal·lacions de tota mena que havien de servir de base per a estendre el territori propi i de cobertura defensiva. Més tard fou aplicat a aquest territori més o menys elàstic, on les autoritats eren sovint militars. Finalment, assolida una tècnica cartogràfica i logística suficient, adquirí el sentit actual. Geogràficament, s'ha fet tradicional la distinció entre fronteres naturals i artificials. Hom ha volgut veure la frontera natural en rius, en muntanyes, grans pantans, boscs impenetrables i deserts. Històricament la frontera no apareix fins al neolític, quan l'home se sedentaritza, i encara en regions amb un mínim de densitat demogràfica. En una segona etapa apareixen la Gran Muralla de la Xina i el *limes* romà (s III aC al s III dC). Les fronteres anaren passant de bases ofensives a barreres defensives, com les marques carolíngies. No és fins a les guerres napoleòniques que les línies esdevenen contínues. Al s XIX apareixen els *boundary maker* britànics, especialistes a

trobar la frontera òptima entre dos estats. A partir de la Segona Guerra Mundial les fronteres rígides i lineals resten problemàtiques i en molts casos tenen tendència a suprimir-se.

fruit *BOT* Ovari desenvolupat que conté la llavor o les llavors formades. Les llavors estan envoltades per una coberta protectora anomenada *pericarp*. El pericarp es compon d'*epicarp* i d'*endocarp* i, en molts casos, d'una capa intermèdia, sovint carnosa, el *mesocarp*. Així, per exemple, en el préssec la pell correspon a l'epicarp, la carn al mesocarp i el pinyol a l'endocarp. Hi ha fruits *carnosos*, amb el pericarp gruixut, i fruits *secs*, amb el pericarp no carnós.

fruita *AGR* Fruits comestibles. Hom anomena **fruita fresca** o **tendra** la que es pot consumir, sobretot, de manera directa, sense preparació i, sovint, gairebé immediatament després de la collita; bàsicament es divideix en *cítrics*, *fruita de pinyol* (préssecs, prunes, etc), *fruita de grana* (pomes, peres, codonys, etc) i *fruita diversa* (plàtans, raïm, magranes, etc). Hom anomena **fruita seca** la que no cal consumir immediatament després de collida; tradicionalment hom hi considera les ametlles, les avellanes, les castanyes i les nous, i com a *fruita dessecada*, les figues seques, les panses i, encara, els cacauets i els dàtils. Els components principals de la *fruita fresca* són l'aigua i els hidrats de carboni. Són importants els àcids orgànics (cítric, màlic, tartàric i d'altres). En general, el valor energètic de la fruita fresca és baix (20-90 kcal/100 g); llur valor nutritiu depèn dels sucres, però sobretot de les vitamines i els elements minerals que conté. La *fruita seca* i *oleaginosa* acostuma a contenir poca aigua, però força lípids, midó i una quantitat remarcable de pròtids. Té un valor energètic alt (450-650 kcal/100 g), i és també interessant pel seu contingut en vitamines i en elements minerals.

fúcsia [*Fuchsia hybrida*, família de les onagràcies] *BOT* Planta subarbustiva de fulles ovals, de flors penjants, diversament acolorides, amb el calze cilíndric, tepaloide i amb quatre lòbuls, amb la corol·la quadri-pètal·a i amb vuit estams i un estil exserts, i de fruits en baia. És una planta de jardí molt apreciada per la vistositat de les flors.

Fuenlabrada Municipi de la comunitat autònoma de Madrid, situat al sud de la capital (144 723 h [1991]). És una ciutat dormitori i centre industrial.

Fuentes, Carlos (Mèxic 1928) Escriptor mexicà. Diplomàtic, redactor d’“El Espectador”, cofundador de la “Revista Mexicana de Literatura” (1955-58), professor de literatura i protagonista de moviments estètics i polítics, es preocupa per la qüestió de la identitat del seu país i la vida urbana contemporània. Ha publicat narracions, teatre, assaig i, sobretot, novel·les: *La región más transparente* (1958), *Aura* (1962), *Zona sagrada* (1967), *Cambio de piel* (1967), *Terra nostra* (1975), *Gringo Viejo* (1985), *Las dos orillas* (1992), etc. Ha rebut els premis Miguel de Cervantes (1987) i Príncep d’Astúries (1994) al conjunt de la seva obra.

Fuerteventura Illa de l'arxipèlag de les Canàries, al SW de Lanzarote, de la qual és separada per l'estret de La Bocayna (1 659 km²; 36 908 h [1991]). D'origen volcànic, ofereix un relleu muntanyós d'escassa altitud (Jandía, 802 m). Puerto del Rosario n'és el nucli més important. L'agricultura i el turisme en són les principals fonts de riquesa.

fuga *MÚS* Forma musical contrapuntística monotemàtica, de desenvolupament complex, basada en la imitació del tema. Els seus precedents formals són el *cànon*, la *caccia* i el *ricercare*. Entre les fugues més notables es destaquen les de J.S. Bach en les seves obres *El clavecí ben temperat* i *l'Art de la fuga*.

Fuji-San Volcà apagat de l'illa de Honshū, Japó, al *ken* de Shizuoka. Altitud màxima del Japó, a l'W de Yokohama (3 776 m).

Fukuoka Capital del *ken* homònim, a l'illa de Kyūshū, Japó, situada a la costa de la mar del Japó (1 237 107 h [1991]). Centre polític, econòmic, intel·lectual i de serveis de Kyūshū.

fulbe *ANTROP* Indivídu d'un poble islàmic africà dispers per l'Àfrica negra des del Sudan fins al Senegal. En nombre d'uns quatre milions, els fulbes parlen *ful*, llengua considerada del grup nígero-congolès. El més probable és que els fulbes (dolicocefals, platirrins, de pell rogenca i 1,75 m

d'estatura mitjana) provenguin dels camites etiòpics que degueren travessar l'actual desert durant el III mil·lenni aC.

fulla *BOT* Òrgan laminar de creixement limitat que apareix lateralment a la tija o a les branques. La fulla és un òrgan característic de l'esperòfit dels espermatòfits i dels pteridòfits. Una fulla típica consta de tres parts: el *limbe*, que és la part laminar de la fulla, el *pecíol*, que és el peduncle que sosté el limbe, i la *beïna*, que és la base eixamplada del pecíol. En alguns casos la fulla no té pecíol. A vegades la fulla presenta, a la base, *lígula* o *estípules*. La fulla té dues cares, una de superior o *anvers* i una d'inferior o *revers*. La mida i la forma de les fulles són molt variades. Segons la forma del limbe, la fulla pot ésser espatulada, linear, oval, runcinada, etc. Per la manera de terminar el limbe, hom qualifica la fulla d'acuminada, aguda, emarginada, mucronada, etc. Pel que fa a la vora del limbe, la fulla pot ésser dentada, fistonada, serrada, etc. La fulla és *simple* si el limbe comprèn una sola làmina, i composta si el limbe consta d'unes quantes làmines, anomenades *folíols*.

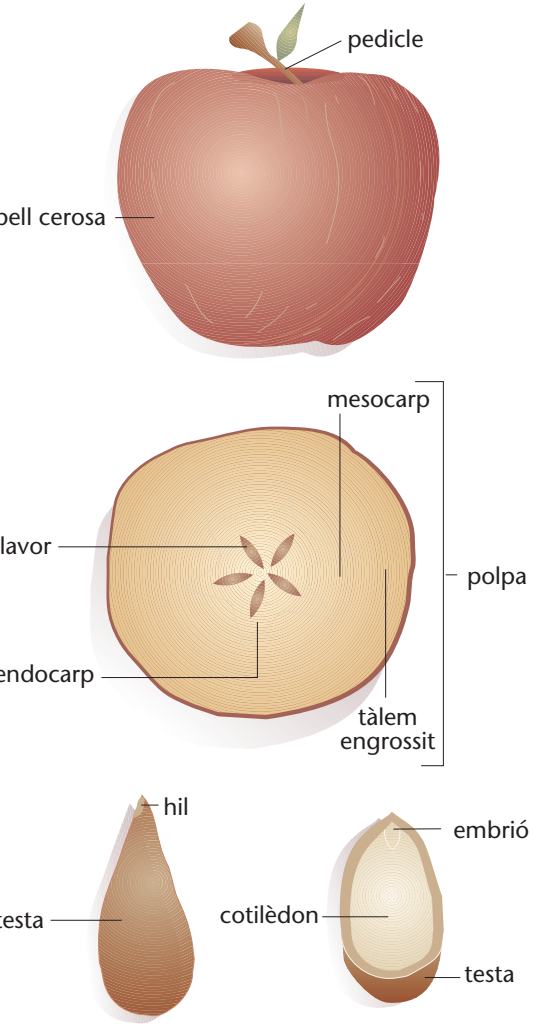
Fullat i Genís, Octavi (Alforja 1928) Sacerdot escolapi i escriptor. Es doctorà en filosofia a la Universitat de Barcelona (1961). Del 1961 al 1966 ensenyà a la Universitat de Barcelona, de la qual fou expulsat per motius polítics. Des del 1972 és professor a la Universitat Autònoma de Barcelona. Ha publicat més de quaranta llibres sobre educació, filosofia, teologia, sexologia, etc. Cal destacar-ne *L'home i Déu*(1961), *Educació i escola, dia rera dia* (1973), *Educación: desconcierto y esperanza* (1976), *La universidad a trossos* (1982), *Educació: violència i eròtica* (1986) i *Filosofía de la Educación: concepto y límites* (1988), a més de la direcció del *Diccionari filosòfic castellà-català / català-castellà* (1984). Creu de Sant Jordi (1994).

fumarell [*Chlidonias sp*, família dels làrids] *ZOOl* Nom de diversos ocells de l'ordre dels ciconiformes d'uns 25 cm de llarg, de tronc esvelt, ales llargues i estretes, bec llarg, prim i punxegut i potes curtes. Són gregaris i habiten a les aigües dolces d'estanys i aiguamolls.

fumarola *GEOL* Matèria volcànica en estat gasós expulsada de l'interior de la Terra per la força de la pressió magmàtica. Pot assolir temperatures entre els 50°C i els 600°C, aproximadament. Segons els casos, les fumaroles poden ésser clorurades, clorhídriques, amoniacals, sulfhídriques i carbòniques. Es donen normalment en regions volcàniques com seria la que hi ha prop del volcà Katmai (Alaska).

funció *MAT* Aplicació. El concepte de funció és un dels conceptes fonamentals de la matemàtica. Una funció entre dos conjunts *A* i *B* és representada per la notació *f*:*A*→*B*; *A* és el *domini de definició* o el *camp d'existència* de *f*, i el subconjunt de *B* format per les imatges dels elements de *A*, denotat per *f*(*A*), és la *imatge*, *abast*, *rang* o *recorregut* de *f*. Si *x* representa un element qualsevol de *A* i *y* representa un element qualsevol de *f*(*A*), hom diu que *x* és la *variable independent* i que *y* és la *variable dependent* de *f*, i representa la funció *f* mitjançant l'assignació *x*→*y*=*f*(*x*). Si *A* és, per exemple, el cos dels nombres reals, ℝ, *f* és una funció *de variable real*. Hom parla de funcions *d'una variable*, *f*(*x*), i de funcions *de diverses variables*, *f*(*x*₁,...*x*ₙ). En el cas d'una funció real de variable real, el conjunt de punts del pla (*x*, *f*(*x*)), obtinguts en variar *x* en el domini de definició de *f*, és la *gràfica* de la funció *f*. Les operacions entre funcions (suma, producte, composició, etc) atorguen estructura àlgebraica als conjunts de funcions; així, per exemple, el conjunt de funcions reals de variable real dotat de la suma i del producte de funcions és un anell abelià unitari; si és dotat de la suma i del producte per un nombre real, és un espai vectorial; i si ho és de la suma i el producte de funcions i del producte per un nombre real, és una àlgebra associativa unitària. La topologia dels conjunts funcionals és l'objecte de *l'anàlisi funcional*, mentre que les propietats analítiques són estudiades per l'*anàlisi matemàtica*.

funcionalisme *ART* Posició teòrica enfront de l'arquitectura, del moble i del disseny que fa de l'estricta adaptació de la forma a la finalitat de l'obra el principi d'actuació del dissenyador. Al s XIX, amb el renaixement del món goticista, hom implantà les teories funcionals, i hom pot considerar funcionalista en un primer grau Eugène Viollet-le-Duc, el qual propugnà l'estudi de l'arquitectura medieval a

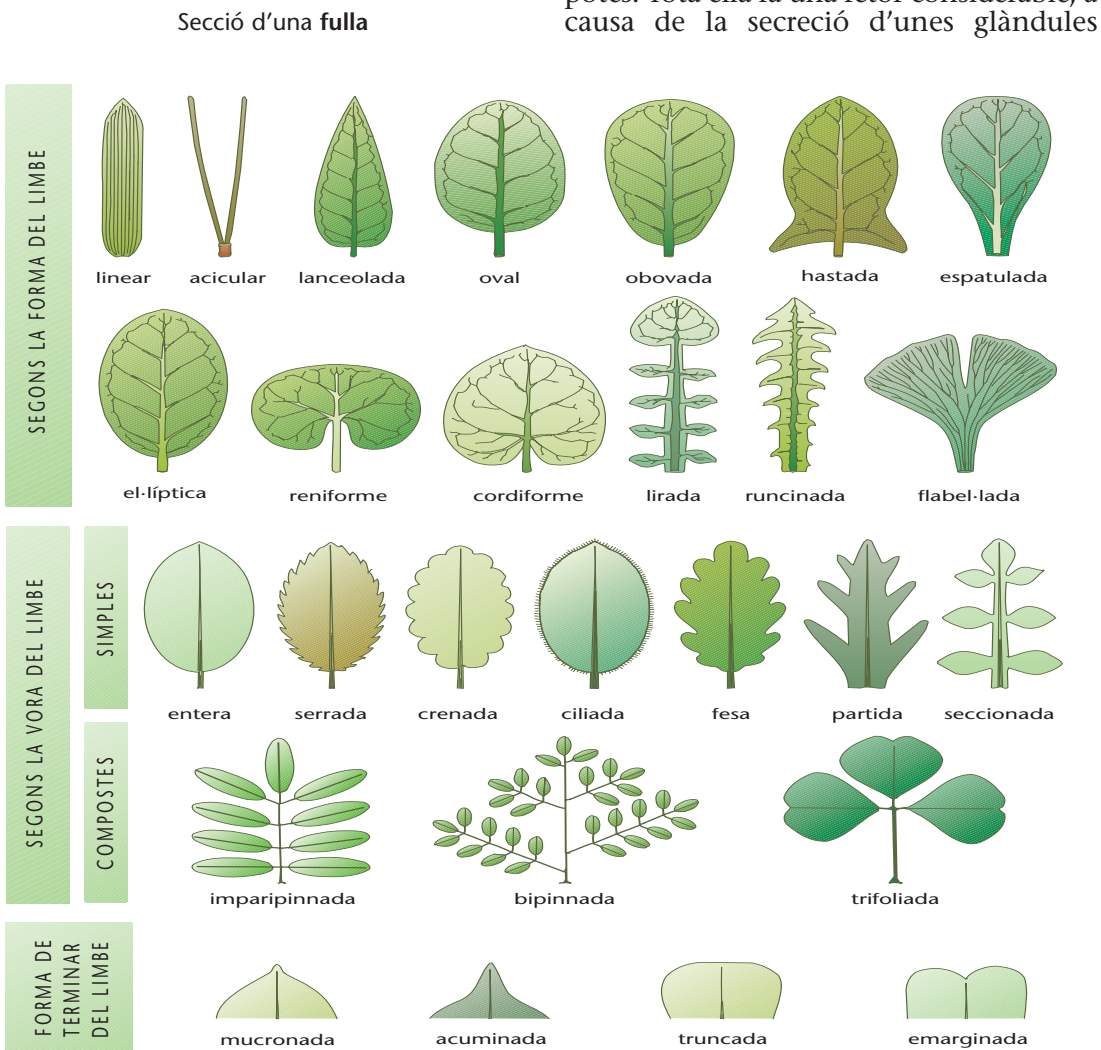
Parts d'un fruit

fi d'aplicar els principis que la regiren a les necessitats modernes. Jean-Nicolas-Louis Durand ja havia subratllat que la utilitat és el fi de l'arquitectura. Gottfried Semper establí que l'estructura depèn del material emprat, del mètode constructiu i de l'ús proposat. Qui assentà, tanmateix, amb més claredat les idees funcionalistes fou Louis Sullivan, a *Kindergarten Chats* (1901-02) i *The Autobiography of an Idea* (1922-23), on formulà el principi que “*form follows function*” ('la forma segueix la funció'). El terme orgànic i el racional s'han relacionat sovint amb el funcionalisme.

funicular *TRANSP* Dit del **ferrocarril** apte a remuntar forts pendents que rep la tracció mitjançant un cable accionat per una màquina fixa. L'any 1901 fou inaugurat el funicular del Tibidabo, a Barcelona —primer funicular de l'estat espanyol—, que uneix la terminal del tramvia del Tibidabo —*Tramvia Blau*— i el cim del Tibidabo. El 1910, hom féu construir el funicular de Vallvidrera, i el 1929, el de Montjuïc, que uneix el Paral·lel amb Montjuïc. El 1992 es posà en funcionament un nou funicular de Montjuïc. Durant el primer terç de segle hom també construí a Catalunya el funicular de Gelida (1924), que uneix l'estació de ferrocarril amb el poble, els de Montserrat: el de Sant Joan (1918) i el de la Santa Cova (1929) i el de Núria, que unia l'estació del cremallera amb l'antic hotel Puigmal (ara, un alberg de joventut) i ha estat substituït per una telecabina.

fur *HIST/DR* Norma jurídica d'origen consuetudinari o per concessió sobirana que recull el dret vigent en una localitat o territori. Els furs foren normalment escrits. Els més antics, de caràcter local, aparegueren al s X, com el de Castrojeriz (974). Aquests furs locals es desenvoluparen al s XI i adquiriren la plenitud al XII. Aviat formaren famílies d'abast geogràfic més o menys extens. Després dels furs locals, aparegueren els territorials, els més antics dels quals són probablement llegendaris. Al s XIII foren redactades les col·leccions bàsiques de furs territorials, com els furs de Castella, el fur de Navarra, els furs d'Aragó i els de València. Aquests furs territorials no assoliren la plenitud fins als ss XIV i XV, quan la legislació de corts i la redacció del dret consuetudinari fixaren definitivament el dret que contenien. A Aragó i a València els furs territorials posteriors a les compilacions promulgades per Jaume I (Aragó, 1247; València, 1261) foren ja íntegrament obra de les corts i promulgats per part dels sobirans. A partir del s XIII, aquella disposició consentida pels tres braços o estaments de les corts (eclesiàstic, militar i reial) i sancionada pel rei rebia també el nom de *constitució*, oposant-se a aquella altra disposició que només havia estat consentida per un braç o dos, la qual rebia el nom tècnic d'*acte de cort*.

fura [*Mustela putorius*, família dels mustèlids] *ZOOl* Mamífer de l'ordre dels carnívors que ateny uns 40-55 cm de llargada i té el cos molt llarg i estret, cobert d'un pelatge groguenc al dors i bru al ventre i a les potes. Tota ella fa una fetor considerable, a causa de la secreció d'unes glàndules

groguenc al dors i bru al ventre i a les potes. Tota ella fa una fetor considerable, a causa de la secreció d’unes glàndules anals. És emprada per a la caça de conills, modalitat que actualment és prohibida per la llei.

fus 1 *TÈXT* Barreta rodona de fusta que va aprimant-se des del mig cap als extrems, amb una rotlana a la part més gruixuda, i que serveix, en la filatura a mà, impulsada amb els dits, per a tòrcer el fil i enrotllar-lo a mesura que es forma. En les modernes màquines de filatura el fus té la mateixa finalitat, però és d’acer, va sostingut per coixinets o bolets o cilindres i el conjunt va muntat en sistemes amortidors de les vibracions i compensadors de desequilibris, a fi de permetre unes velocitats de rotació més grans.
2 fus horari Cadascun dels vint-i-quatre fusos convencionals en què ha estat dividida la Terra per a la unificació de l’hora internacional. Cada fus té 15° de longitud, bé que, a la pràctica, els fusos són de forma irregular per tal com respecten les grans divisions político-administratives. Tots els punts de la superfície terrestre compresos dins un fus es regeixen per la mateixa hora.

fusell *MIL* Arma llarga de foc, portàtil, característica dels soldats d’infanteria, però generalitzada a tots els altres cossos armats. És semblant a l’*escopeta*, però se’n diferencia perquè dispara una bala a cada tret en comptes d’un raig de perdigons. Sorgí cap a la fi del s XVI, en aparèixer la clau de pedra foguera o de miquelet. A partir de la Segona Guerra Mundial el fusell més estès per a la infanteria és el fusell automàtic o fusell metrallador.

Fushun Ciutat del *sheng* de Ciaoning, a la Regió del Nord-est de la Xina (1 202 388 h [1990]). Important nucli industrial, situat a la vora del riu Huan He, a l’est de Shenyang.

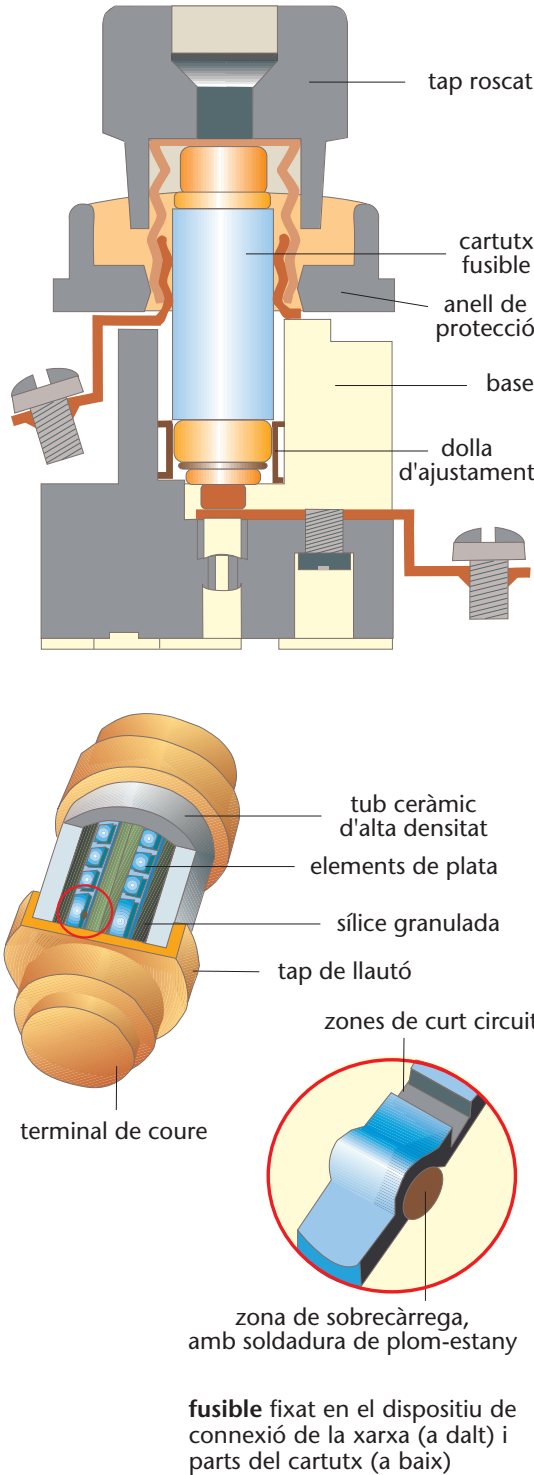
fusible *ELECT* Element o dispositiu de protecció del circuit o conjunt de circuits d’un aparell, d’una instal·lació, etc, contra les sobrecàrregues o els curts circuits accidentals. Conté un fil o element fusible metàl·lic que és recorregut pel corrent de l’aparell a protegir i que obre el circuit en fondre’s per un excés de corrent. Els tipus de fusibles més corrents són els de *rosca* i els de *cartutx*.

fusta Matèria llenyosa de l’arbre. La substància lígnia es caracteritza pels feixos de fibres separats entre ells per ramades medul·lars en sentit radial; aquestes, de vegades molt aparents, reben el nom de *malles* i formen teixits en capes successives de període anual. La part més ferma i compacta és la més propera al cor, i la més feble i blanquinosa és l’albeca, immediata a l’escorça. La matèria que el tronc aporta és apta per a la construcció de bastiments i de mobiliari.

Fuster i Bonnín, Joan (Palma de Mallorca 1870 — 1943) Pintor. Iniciat dins el realisme acadèmic de Ricard Anckermann, evolucionà cap al vessant burgès i intimista del modernisme. Fou professor de dibuix lineal a l’Escola d’Arts i Oficis de Palma de Mallorca.

Fuster i Guillemolé, Jaume (Barcelona 1945) Escriptor. Després de *Breu història del teatre català* (1967) i la novel·la *Abans del foc* (1971), inicià, amb *De mica en mica s’omple la pica* (1972), el camí de la narració políciaca que ha continuat en novel·les (*Tarda, sessió contínua*: 3,45, 1976, etc) i narracions (*Les claus de vidre*, 1984, etc). Ha escrit també novel·les d’aventures mítiques i fantàstiques (entre altres, *L’illa de les tres taronges*, 1983; i *El Jardí de les Palmeres*, 1993, premi Ramon Llull), contes (*La matèria dels somnis*, 1986), ficció política (*Per quan vingui un altre juny*, 1987) i narrativa juvenil (*Anna i el detectiu*, 1993). Fou delegat de l’àmbit de literatura en el Congrés de Cultura Catalana, promogué l’Associació d’Escriptors en Llengua Catalana i forma part del col·lectiu “*Ofèlia Dracs*”. Obtingué el Premi de la Crítica Serra d’Or de traducció per *Bella del Senyor*, d’A.Cohen (1989). És autor, també, d’un guió per a còmics de *Tirant lo Blanc* (1991) i ha col·laborat en l’elaboració de guions per a la televisió.

Fuster i Ortells, Joan (Sueca 1922 — 1992) Escriptor. Es llicencià en dret el 1947 i es doctorà en filologia catalana el 1985. El 1944 publicà el primer article en català —*Vint-i-cinc anys de poesia valenciana*—. Del 1946 al1956 codirigi la revista “Verbo”. Dels seus primers llibres, tots de

versos, destaca *Escrit per al silenci* (1954). El 1952 començà a “Levante”, de València, les seves col·laboracions a la premsa. Amb *El descrèdit de la realitat* (1955) inicià una brillant carrera assagística. Un altre aspecte de la seva obra fou el de l’erudició, la història i la crítica literàries, que alternà amb antologies. La seva dedicació als temes valencians culminà el 1962 amb la publicació de *Nosaltres els valencians, Qüestió de noms i El País Valenciàno*. Una part dels seus nombrosos estudis i articles erudits, històrics, biogràfics i de viatges, ha estat recollida en els volums I i III de les *Obres completes*, i el *Diari 1952-1960* n’ocupa el volum segon. Dins el camp de l’assaig, publicà *Figures de temps*, premi Yxart (1957), *Judicis finals* (1960), *Diccionari per a ociosos* (1964), *L’home, mesura de totes les coses* (1967), etc, sempre dins la tradició de l’humanisme clàssic, crític, escèptic i amb un humor corrosiu. Dins els treballs d’història, de crítica i de divulgació literària publicà *La poesia catalana* (1956), *Poetes, moriscos i cape llans* (1962), *Heretgies, revoltes i sermons* (1968) i *Literatura catalana contemporània* (1972), a més de tres extensos pròlegs a l’obra de J.Salvat-Papasseit (1962), S.Espriu (1963) i J.Pla (1966), aplegats a *Contra el noucentisme* (1978). Fuster és l’assagista català més considerable de les generacions sorgides després de la guerra civil i es projectà sobre la vida cultural i civil dels Països Catalans, la consciència unitària dels quals contribuï poderosament a crear. Fou Premi d’Honor de les Lletres Catalanes (1975) i rebé, l’any 1983, la Medalla d’Or de la Generalitat de Catalunya. El 1984 fou nomenat doctor *honoris causa* de la Universitat de Barcelona i, el 1986, catedràtic de literatura a la Universitat de València. El 1987 recollí la seva poesia (*Set llibres de versos*). Fruit del treball de recerca dels darrers anys són els estudis aplegats a *Llibres i problemes del Renaixement* (1989).

futbol [*angl: football*] *ESPORT* **1** Esport practicat a ple aire entre dos equips d’onze jugadors cadascun amb la finalitat d’introduir una pilota, impulsada amb els peus, a la porteria del contrari. Cada equip consta d’un porter i de deu jugadors de camp, que originàriament eren dos defenses, tres mitjos i cinc davanters. Amb les noves tàctiques, ara es fa servir, generalment, l’1-4-4-2. La pilota té un perímetre total de 68 a 71 cm i un pes que pot oscil·lar entre 396 i 453 g. El camp de joc, en general cobert de gespa, té una longitud de 90 a 120 m i una amplada de 45 a 90 m. El porter és l’únic que pot agafar la pilota amb les mans. Dirigeix el partit un àrbitre, auxiliat per dos liniers, un a cada banda. Els partits tenen una durada de 90 minuts, dividits en dues parts de 45 minuts cadascuna, amb un descans de 15 minuts; a la mitja part, els equips canvien de cantó. Començat el partit, cada equip ha de procurar d’enviar la pilota dins la porteria contrària i evitar que entri en la pròpia. Guanya el partit l’equip que aconsegueix més gols, i empaten si cap no n’aconsegueix cap o tots dos en fan el mateix nombre. Posat cas que sigui un partit en què calgui determinar forçosament un guanyador, hom pot jugar una pròrroga de dues parts de quinze minuts cadascuna o llançar penals. Les competicions de futbol poden ésser jugades per sistema de *lliga* o per sistema de *copa*. Hom ha establert competicions internacionals, com la copa d’Europa de campions de lliga o la copa de la Federació Europea de Futbol (UEFA). A Àfrica i Amèrica hom ha establert competicions similars. A nivell mundial hom juga la copa intercontinental, entre el campió d’Europa i el de l’Amèrica del Sud de campions de lliga. A nivell de seleccions de cada país, hom juga cada quatre anys la copa del món en un país determinat i la copa d’Europa de seleccions, també cada quatre anys. Als Jocs Olímpics hi ha també competició de futbol, reservada a aficionats. El 1866 fou celebrat a Battersea Park de Londres el primer partit de futbol. Pel maig del 1904 hom fundà la Federació Internacional de Futbol Associació (FIFA), integrada per França, Bèlgica, Suïssa, Holanda, Suècia i Espanya. A Espanya, el futbol arribà a través dels empleats i tècnics estrangers, la majoria dels quals eren anglesos. El 1878 hom fundà el Huelva Recreation Club, primer club espanyol de què hom té notícia. El futbol mundial dels darrers anys es caracteritza per una millora progressiva en el domini d’aquest esport per part de països en els quals no hi ha tradició futbolística. Als Països Catalans, el futbol fou introduït, vers el 1895,

per membres de colònies estrangeres, principalment anglesos, o per catalans que havien residit a l’estranger. Així, el 1898 fou fundat el primer club català, el Palamós Club de Futbol. El 1899 es fundà, a Barcelona, el Català Futbol Club; i al final del mateix any es constituïa el Futbol Club Barcelona. Pel gener del 1900 fou fundada, també a Barcelona, la Societat Espanyola de Futbol, convertida el 1903 en l’actual Club Esportiu Espanyol de Barcelona. El mateix 1900 fou fundada la Federació Catalana de Futbol Associació. El primer torneig, al Principat, fou la Copa Macaya (1901-03), guanyada per l’Espanyol; seguí el campionat de Catalunya, iniciat en 1901-02 i mantingut fins en 1939-40. Els anys immediats següents aparegueren el Centre d’Esports Sabadell FC (1901), el Club Esportiu Europa (1907), el Youngs-Club (1907), convertit més tard en el Terrassa FC, el Club de Futbol Junior (1917), el Club Gimnàstic de Tarragona (1923), la Unió Esportiva de Lleida (1923), el Girona CF (1930), etc. Al País Valencià, fou fundat un València Club de Futbol actiu des del 1904 fins el 1914. Fou reconstituït amb elements d’altres equips el 1919. Uns altres equips destacats del País Valencià són l’Hèrcules Club de Futbol, d’Alacant (1920), el Club de Futbol Elx (1923), la Unió Esportiva Llevant, de València, etc. A les Balears, pel març del 1916 fou creat l’anomenat Alfons XIII, convertit el 1931 en Club Esportiu Mallorca. El gran auge del futbol català es produí, però, amb la lliga espanyola de futbol, iniciada en 1928-29. Els anys noranta, el Barcelona obtingué quatre lligues seguides (del 1990 al 1994) i la seva primera copa d’Europa (1992).
2 futbol de sala (o **futbol sala**) Variant del futbol que hom juga en un camp més petit, sobre sòl dur, i amb menys jugadors que en l’altre. Cada equip és format per deu jugadors, dels quals només cinc poden jugar simultàniament. El terreny de joc ha de tenir unes dimensions de 38 a 42 m de llarg i de 18 a 22 m d’ample. La pilota ha de pesar entre 400 i 500 g i la seva circumferència ha d’amidar entre 50 i 55 cm.
3 futbol americà Esport molt popular als EUA, derivat del *rugbi*, regit amb un reglament propi, més espectacular. Cada equip té onze jugadors i el camp unes dimensions de 90 m de llargada per 52 m d’amplada, subdividit en zones de 4,5 m.

futur *GRAM* Temps verbal que expressa la idea d’una acció que es realitzarà. S’expressa, sobretot, mitjançant la conjugació: amb unes unitats morfemàtiques afegides a l’arrel del verb procedents del present d’indicatiu del verb *haver*, com en el futur imperfet (*cantar* + *he* → *cantaré*), o amb unes unitats auxiliars, com en el futur perfet (*hauré cantat*).

futurisme *ART/LIT/MÚS* Moviment artístic, literari i musical d’avantguarda. Fou donat a conèixer mitjançant el *Manifeste du futurisme*, publicat el 1909 i redactat pel poeta Filippo Tommaso Marinetti. Els postulats d’aquest moviment eren el rebuig de la tradició i una exaltació de les innovacions presents i futures. El programa es degradà progressivament i el 1920 es clogué el període de lluita i la publicació de les revistes portaveus d’aquest moviment. En art, el futurisme significà una reacció contra el simbolisme i contra l’Art Nouveau i una voluntat de violència, que foren ben acollides per U.Boccioni, G.Severini, G.Balla, C.Carrà i L.Russolo. Negaven l’academicisme, s’oposaven als crítics d’art i, sobretot, exaltaven l’originalitat i l’afirmació del dinamisme universal. Com a grup es manifestà en la Mostra d’Arte Libera, a Milà (1911), i a la Galerie Bernheim-Jeune de París (1912), on fou presentat per F.Féneon. Després de la Primera Guerra Mundial, el futurisme continuà a Itàlia, on G.Balla i alguns deixebles constituïren l’anomenat *segon futurisme*. En el camp literari, Marinetti proclamà el *Manifesto tecnico della letteratura italiana* (11 de maig de 1912), que propugnava la destrucció total de la sintaxi, acceptava l’infinitiu com a única forma verbal i introduïa una tipografia nova. També són remarcables escrits d’A.Palazzeschi, C.Govoni i A.Soffici. Als Països Catalans el *divertissement* futurista influí poc, però tingué adeptes com J.Folguera, S.Sánchez-Juan i J.Salvat-Papasseit. El futurisme musical aparegué el 1910. Incorporà el soroll al llenguatge sonor i difongué la convicció que la màquina havia de dominar la creació musical. F.Balilla Pratella creà les obres musicals *Immo alla vita* (1913) i *L’aviatore Dro* (1915). Luigi

G

Capital quadrada romana

C

Uncial

g

Minúscula carolina

Gg

Gòtica textura

Gg

Romana antiga humanística

Gg

Cursiva humanística

Gg

Romana transicional del barroc

Gg

Romana moderna neoclàssica

Gg

Egípcia

Gg

Pal sec

gG

Gable, Clark (Cadiz, Ohio 1901 — Hollywood 1960) Actor cinematogràfic i teatral nord-americà. Simbolitzà un dels mites eròtics cinematogràfics. El 1934 obtingué l'Oscar d'interpretació per *It Happened one Night*. Més films seus són *Susan Lenox, her Fall and Rise* (amb Greta Garbo) (1931), *Mutiny on the Bounty* (1935), *Gone with the Wind* (1939) i *The Misfits* (1960).

Gabo, Naum (Briansk 1890 — Middlebury, Connecticut 1977) Escultor rus, naturalitzat nord-americà (1952). El seu nom veritable és *Naum Pevsner*. Experimentà el cubisme, i el 1914, fou el promotor del *constructivisme*. A Moscou, freqüentà el cercle de Tatlin. S'establí a Berlín (1922) i residí a París (1932-36), a la Gran Bretanya i als EUA. Treballà el seu art, conseqüent amb els principis establerts en el seu *Manifest Realista* (1922), amb pulcritud i amb una renovació de materials constant.

Gabon [*nom oficial en francès: République Gabonaise*] Estat de l'Àfrica equatorial limitat a l'W per l'oceà Atlàntic, al N per la Guinea Equatorial i el Camerun i a l'E i el S pel Congo (267 667 km²; 1 300 000 h [est 1993]). La capital és Libreville.

LA GEOGRAFIA

L'altiplà central africà acaba al Gabon amb dues sèries d'altituds quasi paral·leles: els Monts de Cristal, d'uns 600 m d'altitud mitjana, i la cadena de Mayombe. A l'W d'aquests massissos, s'estén la plana litoral. El clima és equatorial, càlid i humit. Prop de les dues terceres parts del país corresponen a la conca del riu Ogooué; la resta correspon a conques de rius costaners. Les condicions climàtiques hi afavoreixen el desenvolupament de la selva equatorial, amb una gran riquesa d'espècies, algunes de les quals d'un valor comercial elevat, com la fusta anomenada *okoumé*. Arreu de la costa creixen els mangles, i les àrees lacustres són cobertes de papirs. Una gran part de la població es dedica a una agricultura de subsistència o bé a la pesca. La major part del país, però, és per explotar. Els conreus principals d'exportació són el cacau i les plantacions de palma oliera, en expansió. Però són molt més estesos els conreus de subsistència, encapçalats per les arrels i els tubercles (mandioca, moniatos). El bosc constituïa la primera riquesa del país fins al descobriment del petroli. Els recursos miners comprenen jaciments de petroli a Tsengué, Cap López, Batanga, Anguille i Gamba; els indicis d'exhauriment d'aquests pous en feren minvar l'extracció; noves descobertes submarines, però, han permès d'incrementar-la. Hi ha mineral de ferro a Mekambo i Txibanga, manganès a Moanda (tercer productor del món), gas natural, zinc, argent i or a Etéké, Lastourville i Ovala. També hi són explotats minerals d'urani, a Mounana. La indústria principal és la derivada de l'explotació forestal. A Cap López hom ha instal·lat una moderna refineria de petroli, que el 1984 es fusionà amb la de Port-Gen-

til. També compten les indústries alimentàries, a més de les del tabac i el ciment. A part Libreville, la capital, els nuclis principals de població són Port-Gentil, primer port i nucli industrial del país, N'Djolé i Lambaréné. País escassament poblat, la seva taxa de creixement demogràfic és baixa si hom la compara amb la taxa mundial. La població és principalment rural i només dues ciutats superen els 100 000 habitants: Libreville i Port-Gentil. Gairebé tota la població pertany a diferents tribus bantus. A l'interior de la selva habiten dispersos en petits grups uns pocs milers de pigmeus. A més, hi ha un 6% de francesos. L'idioma oficial és el francès. No hi ha cap religió oficial, tot i que el 96% dels gabonesos es declaren cristians. Gabon és una república independent des de l'agost del 1961 i la constitució del 1961 la defineix com a presidencial. La nova constitució del 14 de març de 1991 legalitzà els partits polítics i limità el mandat presidencial a cinc anys, renovable només una vegada. El poder executiu correspon al president de la república, elegit per sufragi universal. Gabon és membre de l'ONU, de l'OUA i de l'OPEP.

LA HISTÒRIA

Les costes del Gabon, des del seu descobriment pel portuguès Diogo Cão (1484) fins a la primera meitat del s XIX, foren visitades pels negrers anglesos, francesos, portuguesos i holandesos. El 1888 el territori

	
Gabon	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
	
govern:	república
superfície:	267 667 km²
població:	1 139 000 h (1994)
capital:	Libreville
idioma of.:	francès
moneda:	franc CFA

Centro Democrático (UCD). Com a conseqüència de les eleccions estatals del març del 1979 es renovà la Xunta, i Rosón fou substituït per José Quiroga, també d'UCD. Al desembre de l'any següent hom sotmeté a referèndum l'estatut d'autonomia, el qual fou aprovat, però amb una gran abstenció (72,7%). Al 1981 hi hagué les eleccions al parlament gallec, a conseqüència de les quals Xerardo Fernández Albor fou elegit president de la Xunta, reelegit el 1985. Un any després, un moció de censura socialista situà a la presidència a Fernando González Laxe del PSG-PSOE. Però a les eleccions autonòmiques del 1989, la Coalició Popular obtingué la majoria i el 1990 Manuel Fraga Iribarne es convertí en el nou president de la Xunta. Les eleccions al parlament gallec del 1993 revalidaren aquest resultat i M.Fraga es mantingué com a president.

Galileu (Pisa 1564 — Arcetri, Toscana 1642) Nom amb què és conegut als Països Catalans Galileo Galilei. Estudià medicina a Pisa, però el 1589 abandonà els estudis mèdics i acceptà una plaça de professor de matemàtiques a la mateixa universitat. Les seves idees, contràries a la física aristotèlica, i els seus experiments sobre mecànica li ocasionaren retrets dels seus compatriotes. Refugiat a Venècia, explicà matemàtiques a la universitat de Pàdua. Assabentat de l'invent de la ullera de llarga vista, ell mateix en construí una i començà l'observació de l'espai. Les seves descobertes foren exposades a *Sidereus Nuntius*, i en altres obres. La defensa del sistema heliocèntric, aleshores considerat herètic, li ocasionà conflictes amb la inquisició, i l'any 1616 hagué de prometre que abandonaria la tesi copernicana. En ésser elegit papa el seu amic Maffeo Barberini (Urbà VIII), publicà, amb permís de la censura, l'obra *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* (1632) per la qual fou acusat d'heretgia i jutjat pel Sant Ofici i hagué d'abjurar els seus “errors”. Confinat a Arcetri, escriví *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno a due nuove scienze* (1638), on, bandejant definitivament la física escolàstica, posà les bases d'una nova mecànica, que acabà d'estructurar Newton.

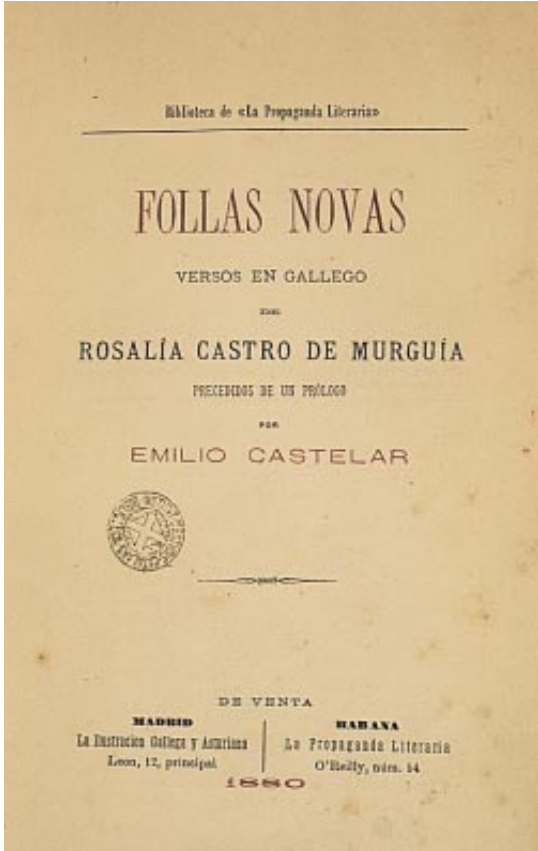
gall 1 *ZOOL* Nom comú del mascle de diverses espècies d'ocells de la família dels fasiànids.
2 gall dindi *[Meleagris gallopavo*, família dels numídids]*ORNIT* Ocell de l'ordre dels galliformes originari de Mèxic i del sud dels EUA que viu en estat domèstic a quasi tot el món. El mascle pot arribar a fer 150 cm d'envergadura, i té el cap i el coll nus, coberts de carúncules vermelles, i una excrescència erètil sobre el bec.
3 gall domèstic [o simplement *gall*] *[Gallus gallus*, família dels fasiànids] *ORNIT* Gall caracteritzat pel fet de presentar una cresta carnosa en tota la línia central de la part superior del cap i carúncules facials molt més desenvolupades que els faisans. És de cos gros, d'ales curtes i arrodonides gairebé inútils per al vol, de bec fort, de tarsos esperonats, de plomatge de coloració variable, segons les races, i de cua mitjanament llarga i arquejada cap enrere.

Gal·la Placídia (? s IV — Roma 450) Emperadriu romana, filla de Teodosi I. L'any 410, en caure Roma a les mans d'Alaric, Gal·la fou feta presonera. El 414 es casà amb el rei visigot Ataül·f —amb qui s'establí a Barcelona— i enviudà l'any següent. Fou també la muller del patrici Constanci, esdevingut emperador el 421. Regí l'imperi d'Occident durant la minoritat del seu fill Valentinià III.

gallec 1 *LING* Llengua romànica parlada a Galícia, a Astúries fins al Navia, a Lleó fins a Ponferrada i a Zamora fins a Padornelo, encara de parla gallega. La població de parla gallega és, deixant de banda la població emigrant, gairebé de més de tres milions. Els dialectes bàsics del gallec són l'occidental i l'oriental. L'occidental, estès per la costa atlàntica, és dividit en sud-occidental —parlat a les Ries Baixes— i nord-occidental —parlat a les Ries Altes i a la Meseta de Lugo—. El gallec oriental, propi del centre, de l'est i de les zones limítrofes de Galícia, manifesta uns altres trets distintius de l'occidental.
2 literatura gallega *LIT* Literatura desenvolupada en gallec. A partir del s XV, l'absentisme de la noblesa gallega, la castellanització de l'Església i l'adopció del castellà en els formularis dels escrivans relegaren el gallec a la condició de llengua rural, que no inicià la recuperació fins al s XVIII. Hom considera el poema *A alborada* (1828), de N.Pas­tor Díaz, l'obra inicial de *Rexurdimento*. El

Mapa físic de Galícia

literatura gallega Portada de Follas Novas, de Rosalía de Castro

1863 foren publicats els *Cantares gallegos* i el 1880 *Follas novas*, consolidació del moviment de recuperació literària, ambdues de Rosalía de Castro, que, juntament amb C.Enríquez i E.Pondal, formen el grup de poetes màxims del s XIX a Galícia. La prosa tingué pocs conreadors al s XIX. Una de les obres clau és el *Catecismo do labrego* (1889), de V.Lamas Carvajal. La primera novel·la en gallec fou *Maxina ou a filla espúrea* (1880), de M.Valladares. Però les novel·les històriques d'A.López Ferreiro són les fites novel·lístiques més destacades. En el camp editorial fou fonamental la Biblioteca Galega. El 1906 fou fundada l'Academia Galega. A.Noriega Varela i R.Cabanillas foren els poetes més destacats del moviment modernista. El 1917 foren creades a la Corunya les Irmandades da Fala, moviment cultural i polític, en relació al qual aparegué la revista “Nos”. L'Editorial Nos i el Seminário de Estudos Galegos facilitaren l'aparició del moviment d'avantguarda, en el qual destacà el narrador R.Dieste. La guerra civil interrompé la tasca literària en gallec, represa cap al 1946. Del 1939 al 1950 el centre editorial gallec fou Buenos Aires, on treballava un grup d'exiliats que conreaven la poesia política. La figura més notable de la poesia gallega de postguerra és L.Pimentel. La narrativa adquirí importància especial amb l'obra de Cunqueiro, Blanco Amor, S.Santiago, M.Ferrín, C.Casares, X.Torres i X.Neira Vilas. En la novel·la, destaquen X.Alcalá, X.Ignacio Taibo, A.A.Rey Ballesteros, V.Fernández Freixanes, C.Gonsar, M.Oca i U.Heinze. Pel que fa al teatre, la dècada dels setanta va marcar una fita excel·lent. Les obres s'emmarcaren en el terreny sòcio-polític. Es destaquen M.Lorenzo, Euloxio R.Ruibal, T.Barros, D.Cortezón, R.Vidal Bolao i C.Valdeorras. La nova poesia gallega és representada pels poetes que recollí M.V.Moreno Márques en la seva antologia *Os Novísimos da Poesía Galega* (1973). I també a la fi dels setanta aparegueren tres autors significatius: C.Rodríguez Fer, X.Seoane i Víctor Vaqueiro. Des del començament dels vuitanta, la prosa gallega ha viscut una època de notòria riquesa i diversitat: en narrativa destaquen S. del Toro i M. Rivas, mentre que en poesia es consoliden autors tals com M. Vilanova, X. Rodríguez Baixeras, L. González Tosar, entre d'altres.

Gállego Riu d'Aragó, afluent, per l'esquerra, de l'Ebre (215 km). Neix als Pirineus, prop de la frontera francesa, format per dos brancs, que s'uneixen a Sallent de Gállego. Flueix encaixat entre les serralades pirinenques fins als Mallos de Riglos, on penetra al Somontano, i prossegueix fins a desembocar a l'Ebre prop de Saragossa.

gal·lès 1 *LING* Llengua cèltica de la branca britònica. És parlada aproximadament per un milió de persones a **Gal·les**. Té tradició literària des del s VI; l'escola bàrdica, la codificació de les lleis en gal·lès (s X) i la traducció de la Bíblia (s XVI) fixaren i unificaren l'idioma. La característica més destacada del gal·lès modern és la mutació al començament de les paraules segons el seu significat en la frase.
2 literatura gal·lesa *LIT* Literatura en llengua gal·lesa, que va del s VI fins avui. Hom pot distingir-hi, en poesia, quatre períodes. El primer és el dels bards primitius o *Cynfeirdd*. Seguí el període dels poetes medievals o *Gogynfeirdd* (ss XI-XIV). El tercer període és el dels *Cywyddwyr* (ss XIV-XVI), amb Dafydd ap Gwilym, el geni poètic més important de la raça cèltica. Els poetes moderns —del s XVI fins avui— es ressenten de la pèrdua de la llibertat nacional. La prosa gal·lesa escrita oferí ja al s X les *Lleis del rei Hywel Dda*. Foren també importants els *Mabino-gi*, recull de mites antiquíssims, i d'històries referides a tradicions dels ss V i VI. Una altra gran fita de la prosa gal·lesa fou la traducció de la Bíblia, del bisbe William Morgan (1588). Al s XIX es produí la creació d'una tradició novel·lística i narrativa antecessora dels escriptors contemporanis.

Gal·les *[gal·lès: Cymru]* País de l'Europa occidental, situat en una península gairebé rectangular, a ponent de la més gran de les illes Britàniques (20 761 km²; 2 886 400 h [est 1991]). Políticament, forma part del Regne Unit de la Gran Bretanya i Irlanda del Nord. La capital és Cardiff (Caerdydd).

LA GEOGRAFIA País muntanyós, amb una zona costanera plana i de rica cultura. La formació geològica més antiga, pre-cambriana (o paleozoica), és a l'illa nòrdica de Môn (Anglesey). Al S d'Anglesey s'alcen els sistemes muntanyencs de Wyddfa, els Rhinogs i el

Cadair Idris, de formació molt barrejada. El Gal·les central es presenta amb els ermots de les muntanyes de Pumlumon, on neixen els grans rius del Gal·les central i meridional: Gwy, Hafren, Teifi i Tywi. La tercera gran formació geològica de Gal·les és la de l'anomenat vell marès roig i la pedra calcinal. Després d'aquest període carbonífer tingué lloc el segon moviment terrestre important, que afectà principalment el Gal·les meridional, en el plegament armoricà. Fins a l'apogeu del petroli, les principals indústries de Gal·les foren el carbó mineral i l'antracita, la producció dels quals es concentrava principalment al SE. El carbó mineral, al costat de la indústria del ferro laminat i el coure, revolucionaren l'economia d'un país que fins a la fi del s XVIII havia viscut de l'explotació ramadera i agrícola. Les riques aigües de les muntanyes, els rius i els llacs gal·lesos són una inestimable font de poder, tant d'energia hidroelèctrica com d'energia nuclear. La siderúrgia, que s'originà a l'interior del país, s'ha concentrat actualment a la costa, especialment als nuclis de Port Talbot i Casnewydd-ar-Wysg. La població de Galles presenta una marcada estabilitat, amb una taxa anual de creixement pràcticament nul·la. Gal·les tenia dos milions d'habitants el 1901 i, gràcies a una forta natalitat i a la immigració d'anglesos i irlandesos, la xifra ascendí a 2 660 000 el 1921. Però la crisi econòmica i l'atur ocasionaren la pèrdua de 400 000 emigrants entre les dues guerres mundials. Quant a l'àrea geogràfica de la llengua gal·lesa, avui dia gairebé només és parlada als confins W i N del país, a les regions més despoblades i més rurals.

LA HISTÒRIA

Gal·les correspon al territori ocupat pels descendents de la branca celta dels britònics o britànics. La figura històrica d'Artús tingué un paper decisiu en l'inici de la present nació gal·lesa. La victòria del capitost Artús, un celta romanitzat (516, a Badon) aturà, de moment, la pressió i l'arraconament del seu poble. Als ss VII i VIII els celtes resten encara més aïllats de llurs compatriotes del sud d'Escòcia; comencen a ésser anomenats gal·lesos i en les lluites frontereres obtenen un acord important que assenyala la *ratlla* separadora, el dic d'Offa —nom del rei que aconseguí la delimitació—. Després d'aquesta contenció, el rei Rhodri el Gran, que morí l'any 878, assolí de reunir políticament gairebé tots els territoris dels celtes britònics i el seu nét Hywel Dda (Hywel el Bo) unificà encara més el país a base de codificar la llei. Però després de la seva mort, el 950, el país es fragmentà en principats. La conquesta normanda de Gal·les (convencionalment situada l'any 1066) fou lenta i fragmentària a la costa i a les terres de la *ratlla* o dic d'Offa. L'interior del país oferí, en canvi, una resistència tenaç. Al s XII, mort Enric I d'Anglaterra, foren reconquerides moltes terres de l'antiga *ratlla* i al s XIII Llywelyn el Gran reeixí a aplegar gairebé tot Gal·les a la seva autoritat. A la fi del s XIV Owain Glyndwn es rebel·là contra els dominadors durant setze anys i féu néixer noves esperances d'independència total, però fou vençut per Enric V d'Anglaterra. L'aparent reconciliació entre Gal·les i Anglaterra durant el regnat d'Enric VII portà el país a la Llei o Acta d'Unió del 1536, que comportà el trasllat de la noblesa a Anglaterra i l'inici de l'atac ferotge a la llengua del país. A partir del s XVIII les mines de carbó i les indústries de ferro, acer, etc, revolucionaren l'organització social tradicional, amb una immigració anglesa proletària en massa. En política dominà de primer el partit liberal i, tot seguit, el partit laborista. La Llei d'Instrucció Pública del 1870 abocà el gal·lès a la desaparició, però en acabar el primer quart del s XX es produí un canvi. El 1922 fou fundat el partit nacionalista *Plaid Cymru*. Els anys 1940-70 són el període en el qual es funden més escoles bilingües primàries, instituts bilingües i la Societat de la Llengua (1962).

Gàl·lia [*llat: Gallia*] Nom donat a les contrades poblades per celtes que ocuparen des de la vall del Po fins a la Bèlgica actual. Hom distingia la Gàl·lia Cisalpina, entre els Alps i els Apenins, presa als etruscs pels gals i sotmesa al domini romà des del s III aC, de la Gàl·lia Transalpina, que ocupava el territori entre l'Atlàntic, el Rin, els Alps, la Mediterrània i els Pirineus.

gal·licanisme *RELIG* Doctrina sostinguda pel clericat francès tocant al poder eclesiàstic. En l'aspecte teològic limita la jurisdic-

 Gàmbia	
 	
 	
 	
 	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
govern:	república
superfície:	11 295 km²
població:	1 060 000 h (1994)
capital:	Banjul
idioma of.:	anglès
moneda:	dalasi

galzeran

ció papal i la sotmet al concili i als costums de les esglésies locals. En l'aspecte polític defensa la dependència de l'església local a l'autoritat civil, sobretot reial. La Pragmàtica de Bourges (1438), convertida en llei per Carles VII, formulà el principi que l'autoritat papal a França restava limitada per les tradicions de l'Església francesa. A cavall dels ss XVI i XVII foren Pierre Pithou i Edmund Richer els grans teòrics del gal·licanisme. La definició del primat en el concili I del Vaticà aturà aquest procés.

gallina *ZOO* **1** Nom comú de la femella de diverses espècies d'ocells de la família dels fasiànids. **2** **gallina de Guinea** [*Numida meleagris*, família dels numídids] Ocell de l'ordre dels galliformes d'uns 60 cm, amb el cap i el coll sense plomes, les ales curtes i el cos esvelt. El plomatge és d'un color negrenc densament esquitxat de petites taques blanques. És gregari i s'alimenta d'herbes, de llavors i d'insectes. Habita a Etiòpia, al Sudan, a Eritrea i al SE d'Aràbia. **3** **gallina domèstica** (o simplement **gallina**) Femella del gall, del qual es distingeix especialment per les dimensions, que són menors, per la cresta i la cua, més petites, i per la manca d'esperons.

galzeran [*Ruscus aculeatus*, família de les liliàcies] *BOT* Planta arbustiva de 30 a 80 cm d'alçària, amb fil·locladis ovals punxeguts, amb flors trimeres menudes i amb baies rodones i vermelles. Creix especialment en alzinars.

Gama, Vaço da (Sines, Alentejo ~1469 — Coxin, Índia 1524) Navegant portuguès. El 1487 fou nomenat cap de la flota de quatre vaixells que deu anys més tard partí cap a l'Índia vorejant l'Àfrica. Arribà a Sofala, a la costa oriental, i visità Moçambic, Kilwa, Mombasa i Malindi. Gràcies a la col·laboració d'un pilot indi cristianitzat, arribaren a la costa occidental índia. Vasco da Gama s'ocupà d'establir bases comercials i tractats amb els reietons locals i tornà a Lisboa, on rebé el títol d'almirall d'Índies. El rei Joan III el nomenà virrei d'Índies, però morí tres mesos després d'arribar-hi.

gamarús [*Strix aluco*, família dels estrígids] *ZOO* Ocell de l'ordre dels estrigiformes d'uns 40 cm, de discs facials complets, sense “orelles” i amb tarsos blancs tacats de bru, dits emplomallats a la base, bec d'un groc verdós i ulls negres. És sedentari a tot Europa, llevat de Còrsega, de Sardenya, de les illes Balears i de la meitat nord d'Escandinàvia.

gamba *ZOO* Nom donat a diversos crustacis de l'ordre dels decàpodes peneoideus. La carn és molt saborosa, i generalment tenen una gran importància econòmica i gastronòmica.

Gàmbia [*nom oficial en anglès: Republic of The Gambia*] Estat de l'Àfrica occidental que limita al N, E i S amb el Senegal i a l'W amb l'oceà Atlàntic (11 295 km²; 1 060 000 h [est 1994]). La capital és Banjul.

LA GEOGRAFIA

Gàmbia és format per una estreta franja de terra de 330 km de longitud i una amplada mitjana de 35 a 40 km que forma un enclavament dins el Senegal. Tot el país forma part de la conca inferior del riu Gambiè, que el recorre d'est a oest. El clima és càlid. La vegetació a la part occidental és de bosc dens i de manglar, i al centre i a la part oriental, menys humits, de bosc clar i de sabana. L'economia, força pobra, es basa en l'agricultura. Els conreus principals són el de cacauets, el del mill i el de l'arròs i la ramaderia predominant és la de boví, oví i cabrum. L'explotació forestal es basa en l'extracció de fusta de caoba, de bambú i de certes palmes. El sector secundari, poc desenvolupat, consisteix en algunes indústries de transformació. Les comunicacions, en general, són molt deficientes, tot i que el riu Gambiè és una de les millors vies navegables de l'Àfrica occidental. La població, essencialment rural, és formada per negres sudànids dels grups manding (50% del total), wòlof, serer i diola. La llengua oficial és l'anglès, però els dialectes locals són molt estesos, sobretot el manding i el wòlof. Cap religió no hi és declarada oficial. El 85% són musulmans, i la resta animistes, protestants i catòlics. Independent des del febrer del 1965 en el marc del Commonwealth, segons la constitució del 1970 Gàmbia és una república presidencialista. Gàmbia és membre de l'ONU, de l'OUA, del Commonwealth i de l'Organització per al Desenvolupament del Riu Gambiè.

LA HISTÒRIA

A l'estuari del Gambie, comerciants anglesos establiren una factoria (s XVII), que el 1807 passà a dependre de les autoritats britàniques de Sierra Leone. El 1843 el territori rebé l'estatut de colònia; el 1963 obtingué l'autonomia, i el 1965 esdevingué independent en el marc del Commonwealth. El 1970, després d'un referèndum, hi fou proclamada la república, de la qual Dawda K.Jawara ocupà la presidència. Pel juliol del 1981 el govern hagué de fer front a un cop d'estat esquerrà. Per tal de combatre'l, hom cercà l'ajut del Senegal i de la Gran Bretanya, que hi enviaren tropes. La col·laboració que fins aquell moment es mantenia entre Gàmbia i Senegal es concretà el 1982 amb la federació d'ambdós països, dissolta el 1989. La política de Gàmbia ha estat marcada per la preeminència del partit progovernamental People's Progressive Party i per la figura de D.K.Jawara, reelegit president en totes les convocatòries electorals (1972, 1977, 1982, 1987 i 1992). País islàmic, rep un ajut econòmic molt important dels estats àrabs.

gamma **1** Nom de la tercera lletra de l'alfabet grec [γ Γ]. Com a signe numèric equival a 3 (γ') o bé a 3000 (γ). **2** *MAT* Símbol emprat per a designar un angle. **3** *MÚS* Fragment de l'escala musical que s'estén de tònica a tònica. Sovint és emprat incorrectament com a sinònim d'escala. **4** **raig γ** *FÍS* Radiació electromagnètica emesa en la desexcitació de determinats nuclis radioactius. El fotons que la constitueixen són d'una freqüència superior a la dels raigs X i, per tant, tenen una probabilitat apreciable de travessar uns quants centímetres de plom. En incidir en la matèria, una partícula γ pot produir l'efecte *fotoelèctric*, el de *Compton* o la *producció de parelles*.

Gandesa Municipi i cap de la comarca de **Terra Alta** (71 km²; 2 651 h [1991]). Situat a la zona de contacte entre la plataforma estructural que constitueix el centre de la comarca i l'alineació que formen les serres de Pàndols (709 m) i de Cavalls (660 m), les quals accidenten el sector SE del terme, que limita al S el riu Canaleta. Agricultura (vinya) i ramaderia. Pel que fa a la indústria, destaquen les manufactures de paper i cartó i l'elaboració i posterior comercialització del vi amb denominació d'origen. Dins el terme hi ha el balneari i santuari de la Fontcalda. La *ciutat* (2 646 h [1991], *gandesans*; 380 m alt) és en un turó poc destacat a la plana, prop de la zona de contacte amb la serra de Pàndols. L'església arxiprestal de Santa Maria, de transició del romànic al gòtic, fou reformada al s XVII. La població fou el primer establiment que els templers feren dins el territori del castell de Miravet, a 4 km del nucli actual, al NE. Anà prenent importància i al s XIV fou emmurallada.

Gandhi, Mohandas Karamchand (Porbandar 1869 — Nova Delhi 1948) Polític i pensador indi, capdavanter del moviment a favor de la independència de l'Índia. És conegut amb el títol honorífic de *mahatma*. Estudià dret a Oxford (1888-91), exercí com a advocat a Bombai, i el 1893 partí a Sud-àfrica, on inicià un moviment no violent en defensa dels indis emigrats. Empresonat diverses vegades, tornà al seu país (1914), on propugnà l'enfrontament polític, amb campanyes de desobediència civil. De nou empresonat en diferents ocasions, passà a ocupar la presidència del Partit del Congrés (1924). Reclamà la independència de l'Índia en la conferència de la Taula Rodona (Londres, 1931), però fracassà. El 1947 fou signada l'acta d'independència, que incloïa la separació de l'Índia i el Pakistan, fet al qual ell era contrari. El 1948 fou assassinat per un extremista hindú.

Gandhi, Shrimati Indira (Allahabad 1917 — Nova Delhi 1984) Estadista índia. Consellera política del seu pare, el *pandit* Nehru, arribà a la presidència del Partit del Congrés (1959) i esdevingué cap de govern el 1966, posició que consolidà en les eleccions del 1967 i del 1971. A partir del 1975, declarada culpable de corrupció electoral, la seva popularitat decaigué ràpidament i en les eleccions del 1977, hagué de dimitir el govern. El 1978 encapçalà una fracció del Partit del Congrés que s'escindí, i dos anys després esdevingué primera ministra de l'Índia per quarta vegada. Fou presidenta del Moviment de Països No Alineats (1983); reprimí amb duresa les aspiracions autonomistes o independentistes de la comunitat *sikh* al Panjab i fou assassinada per membres *sikhs* de la seva escorta personal el 1984.

Gandia Municipi i cap de la comarca de la **Safor**, a la costa, a la plana al·luvial del riu d'Alcoi, que drena el terme, juntament amb el riu de Sant Nicolau (61 km²; 51 806 h [1991]). El sector nord-occidental és accidentat per l'alineació muntanyosa que continua la serra Grossa (el Mondúver, 840 m), amb terres calcàries i relleus càrstics, en gran part improductiu. El regadiu utilitza la sèquia reial d'Alcoi i l'aigua de més d'un centenar de pous. Més del 90% d'aquestes terres és dedicat als cítrics i la resta a les hortalisses. Les activitats industrials estan directament o indirectament relacionades amb l'agricultura. El subsector de la fusta i el moble és també important, com també el dels transformats metàl·lics. La construcció hi ha pres impuls amb el desenvolupament del turisme, localitzat a la façana marítima del municipi. La població s'ha quintuplicat des del principi de segle ençà. La *ciutat* (46 243 h [1991], *gandians*; 22 m alt) és a l'esquerra del riu d'Alcoi. El nucli primitiu, dit *la Vila*, fou emmurallat al començament del s XIV; dins seu hi ha l'església arxiprestal i antiga col·legiata de Santa Maria, el palau ducal, el convent de Santa Clara (1429) i la casa de la ciutat (1781); *la Vila Nova* correspon a un eixample del s XVI, amb un segment de muralla nova.

Ganges [*hindi: Gangā*] Riu de l'Índia (2 700 km de longitud). Neix al vessant sud de l'Himàlaia i desemboca al golf de Bengala. Durant el recorregut rep nombrosos afluents: el Ghāghra, el Gandak, el Kosi i el Jamuna per l'esquerra i el Son per la dreta. Aquests rius, alimentats per la fusió de la neu de l'Himàlaia, experimenten grans crescudes, la qual cosa fa que el cabal del Ganges sigui irregular i que provoqui inundacions catastròfiques. Al golf de Bengala es divideix en una colla de braços: el Padma, el principal, penetra a Bangla Desh, on s'uneix amb el Brahmaputra i forma el gran delta comú que constitueix la regió de Bengala. El conreu intensiu de l'arròs hi ha afavorit una gran concentració de població. El Ganges és el riu sagrat per excel·lència de tota l'Índia.

gangli *MED* Engruiximent de forma i de grandària variables situat en el trajecte d'un vas limfàtic o d'un nervi. Els *ganglis limfàtics* tenen una funció hematopoètica, fagocitària i hemolítica; poden tenir localitzacions superficials o profundes i, en l'home, n'hi ha en grans cúmuls al coll, a l'aixella, a l'engonal, al mediastí, a la pel·vis i a la paret intestinal. En els vertebrats, el gangli nerviós és qualsevol grup de cèl·lules nervioses situades fora del cervell o de la medul·la espinal.

gangrena *PAT* Necrosi d'una part d'un teixit o d'un òrgan. La **gangrena seca** o momificació es produeix quan els indrets afectats són superficials i es deshidraten ràpidament per evaporació. La **gangrena humida** té lloc quan no hi ha dessecació i es produeix infecció amb putrefacció bacteriana. La **gangrega gasosa** s'esdevé en les ferides amb grans destrosses, molt contuses, amb esclafaments oberts, etc, quan s'hi desenvolupen diversos bacteris anaerobis.

Garbo, Greta (Estocolm 1905 — Nova York 1990) Nom amb què és coneguda *Greta Loyisa Gustaffson*, actriu cinematogràfica sueca. Treballà a Suècia, a Alemanya i sobretot als EUA, a Hollywood. Actriu sensible, encarnà el tipus de “dona fatal” misteriosa i enigmàtica. La seva retirada en plena fama i la seva vida apartada en feren un mite. Participà en les pel·lícules *Mata-Hari* (1931), *Anna Karenina* (1935) i *Ninotchka* (1939), entre d'altres.

Garcés i Miravet, Tomàs (Barcelona 1901 — 1993) Escriptor i advocat. Es llicencià en dret i en lletres a Barcelona. Col·laborà a “La Publicitat” i fou un dels fundadors de “Quaderns de Poesia”. El seu primer llibre fou *Vint cançons* (1922). *L'ombra del lledoner* (1924), *El somni* (1927), *Paradís* (1931) i *El senyal* (1935) acaben de bastir tot un món, essencialment líric, intimista i acolorit. El 1936 se n'anà a França, i en tornar, repregué la seva obra, exclusivament en català. Publicà un dietari, *El temps que fugí* (1984), i un recull de poemes, *Escrit a terra* (1985), que el 1986 inclou, amb la resta de la seva poesia, a *Poesia completa*. El 1992 li fou atorgada la Medalla d'Or al Mèrit Artístic de la Ciutat de Barcelona, i el 1993 el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes.

Garcia i Torres, Francesc Vicent (Tortosa ~1582 — Vallfogona de Riucorb 1623)

Poeta. El 1605 fou ordenat sacerdot a Vic, i dos anys després guanyà per concurs la parròquia de Santa Maria de Vallfogona de Riucorb. Com a poeta conreà tant una poesia artificiosa i elegant com faules mitològiques de caràcter burlesc, sàtires violentes contra persones o modes literàries i composicions obscenes i grolleres. Tot i la gran popularitat que tingué la seva extensa obra poètica —sobretot la de caire humorístic i escatològic—, una part no fou publicada fins el 1703 per l'Acadèmia Desconfiada de Barcelona. N'hi va haver noves edicions el 1770 i deu durant el s XIX, moltes de les quals incompletes. Arran de la seva fama, Frederic Soler escriví l'obra teatral *Lo Rector de Vallfogona* (1871, 1874, 1908), i Feliu i Codina una novel·la amb el mateix títol (1876).

García Lorca, Federico (Fuente Vaqueros, Andalusia 1898 — Granada 1936) Poeta i dramaturg andalús. Cal adscriure la seva obra a la generació del 27. Conegué Catalunya a través de la seva amistat amb Dalí, a qui dedicà una oda (1926). Féu la seva primera exposició de dibuixos a les galeries Dalmau (1927), i es relacionà amb els grups de “L'Amic de les Arts”, “Mirador” i “Quaderns de Poesia”. A més de poesies i peces teatrals, també feia dibuixos i versions musicals de cançons populars. El 1931 fundà el grup de teatre universitari La Barraca. Fou afusellat per la guàrdia civil franquista el 19 d'agost de 1936. La seva obra poètica arribà a la plenitud amb *Canciones* (1927), *Romancero gitano* (1928), *Poema del cante jondo* (1931) i *Llanto por Ignacio Sánchez Mejías* (1936), on assimila formes i elements populars amb les adquisicions de l'avantguardisme i de la poesia culta de la seva generació. Són característiques del seu teatre el llenguatge ric, els romanços i les cançons que hi intercala i la concepció poemàtica de l'obra. Cal destacar-ne *La zapatera prodigiosa* (1930), *Bodas de sangre* (1933), *Yerma* (1937), *La casa de Bernarda Alba*, *El público* (1933) i *Doña Rosita la soltera o el lenguaje de las flores* (1935).

García Márquez, Gabriel (Aracataca, Magdalena 1928) Novel·lista colombià. Guionista cinematogràfic i corresponsal d’“El Espectador” de Bogotá a Europa, fou cofundador de l’agència cubana “Prensa Latina”. La seva primera novel·la, *La hojarasca* (1955), el presentà com el narrador més destacat de la seva generació, judici que confirmà la publicació d’*El coronel no tiene quien le escriba* (1961). *Cien años de soledad* (1967) és la seva obra més significativa. Seguiren, entre d’altres: *Relato de un naufragio* (1970), *El otoño del patriarca* (1975), *Crónica de una muerte anunciada* (1981), *El amor en tiempos del cólera* (1985) i *El general en su laberinto* (1989). Altres obres són: l’obra de teatre *Diatriba de amor contra un hombre sentado* (1987), el recull de narracions *Doce cuentos peregrinos* (1992) i el volum d’articles *Notas de prensa 1980-1984* (1991). El 1982 li fou concedit el premi Nobel de literatura.

Garda Llac subalpí, el més gran d'Itàlia (370 km²). Fa de límit entre les regions de la Llombardia i el Vèneto.

Gardel, Carlos (Tolosa, Llenguadoc 1887 — Medellín, Colòmbia 1935) Cantant argentí d'origen francès. El seu nom real era *Charles Gardès*. La seva interpretació de tangos el féu cèlebre. Enregistrà nombrosos discs i actuà en diversos films. Actuà a Europa —a Barcelona el 1925 i el 1928— i a Amèrica. Morí en un accident d'aviació.

gardènia [*Gardenia augusta*, família de les rubiàcies] *BOT* Arbust perennifoli de 30 a 60 cm d'alçada, de fulles oposades, lanceolades i lluents i de flors solitàries, blanques i molt oloroses. Procedeix de la Xina i és molt apreciat en jardineria i en floricultura.

Gardner, Ava (Smithfield, Carolina del Sud 1922 — Londres 1990) Actriu cinematogràfica nord-americana. Fou una de les *vamps* més populars del cinema de la postguerra. Participà en *The Killers* (1946), *The Snows of Kilimanjaro*, *The barefoot contessa* (1954), *55 Days at Peking* (1962), *Night of the Iguana* (1964; premi d'interpretació al festival de Sant Sebastià) i *The Cassandra Crossing* (1977).

Gargallo i Catalán, Pau (Maella 1881 — Reus 1934) Escultor. El 1888 es traslladà amb la seva família a Barcelona. Freqüentà el taller d'Eusebi Arnau, l'escola de Llotja i Els Quatre Gats. Anà a París, on s'interessà per l'escultura de Rodin. De

Mapa físic del Garraf

Garraf
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>
<div> <div></div></div>
superfície:
població:
capital:

 Garraf		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Canyelles	14,1	730
Cubelles	13,3	3 149
Olivella	38,8	401
Sant Pere de Ribes	40,7	13 662
Sitges	43,7	13 109
Vilanova i la Geltrú	33,5	45 864
Garraf, el	184,1	76 915

nou a Barcelona, exposà a can Parés (1904) i participà en l'associació noucentista de Les Arts i els Artistes (1910). La seva primera obra nasqué entre París i Barcelona: la *Diablessa blanca* (1910), que evolucionà fins a la *Noia de Casp* (1918), ja amb característiques pròpies. Amb obres tals com *Maternitat* (1922), *Autoretrat* (1927), *Marc Chagall* (1932-33) i *El profeta* (1933) intentà d'innovar una forma d'expressió emparentada amb les recerques cubistes i puristes.

Garibaldi, Giuseppe (Niça 1807 — Caprera, Sardenya 1882) Militar i polític italià. D'origen sard, serví a la marina de Sardenya i participà el 1834 en la fallida revolta d'aquesta. A conseqüència d'aquest fet i de la seva afiliació a la Giovine Itàlia, hagué de fugir al Brasil (1836) i a l'Uruguai (1842). Tornà a Itàlia (1848) on defensà la República contra les tropes franceses d'Oudinot (1849). Visqué de nou a l'exili (Nova York, Perú, Amèrica, Oceania, Xina) entre el 1850 i el 1854. Però al 1859, uns anys després del seu retorn, arribà a ser cap de les tropes de la lliga italiana. Tanmateix, s'oposà a la política de Víctor Manuel II i fou destituït. El 1860 prengué Sicília i Nàpols, però la qüestió romana (Garibaldi volia fer de Roma la capital d'Itàlia), l'enfrontà de nou amb el rei. Indultat, s'uní a Mazzini i presidí el Comitè Nacional Unitari Italià. Derrotà Àustria (1866) al Trentino, i lluità per França en la guerra franco-prussiana (1870-71). En els darrers dies de la seva vida s'adherí a la Internacional i fou elegit diputat del parlament italià (1875).

Garona, la [occ: *Garona*; fr: *Garonne*] Riu de Gascunya i de Guiena (Occitània), que neix a Catalunya i es forma per l'aiguabarreig de la Garona de Ruda i de la Garona del güell d'Eth Joèu, a la Vall d'Aran (525 km de longitud). Entra a Gascunya per Eth Pònt det Rei fins que arriba a Tolosa, passa per Agen i Bordeus i acaba a l'estuari de la Gironda, a l'Atlàntic.

garota *ZOO* Nom donat a diversos equinoderms de la classe dels equinoïdes dels gèneres *Arbacia*, *Centrostephanus*, *Echinus*, *Paracentrotus* i *Sphaerechinus*. Són de cos globós, sense braços i recobert de pues, amb un exosquelet calcari. S'alimenten principalment d'algues. Les més comunes als Països Catalans són la **garota de roca**, la **garota negra**, la **garota violeta** i la **garota de fons**.

Garraf, el Comarca de Catalunya, a la costa, una de les tres que constitueix el territori del *Penedès* (184 km²; 76 915 h [1991]). El cap de la comarca és Vilanova i la Geltrú. Limita al N amb l'Alt Penedès, a l'W amb el Baix Penedès, a l'E amb el Baix Llobregat i al S, amb la Mediterrània. És accidentat principalment pel massís de Garraf, massís calcari d'una altitud de 500 m, que constitueix el carst més important dels Països Catalans. La hidrografia resta reduïda a la riera de Canyelles i al riu de Foix. El clima és suau. Quant a vegetació el Garraf comprèn dues zones ben diferenciades. D'una banda, les costes i les planes del Garraf, dominades per la màquia de garric i margalló. Com a espècie singular cal destacar el carrítx. D'altra banda, a les parts altes del massís, per damunt dels 300 m, apareix el domini de l'alzinar amb marfull, substituït per bosc de pi blanc, per brolles de bruc d'hivern o per pastures seques. El conreu de la vinya és tradicional de la comarca, des de temps ben llunyans,

escenari el Camp de Tarragona o el Priorat. També publicà diverses narracions breus.

gastritis *PAT* Inflamació, aguda o crònica, de la mucosa gàstrica. La **gastritis aguda** pot ser asintomàtica o bé presentar anorèxia, nàusees, vòmits i dolor epigàstric. La **gastritis corrosiva** és originada per la deglució de substàncies altament irritants. La **gastritis crònica** pot ésser *superficial* o bé *profunda* (*gastritis crònica atrofica*); en aquest darrer cas pot determinar una manca de producció de HCl, anèmia perniciosa, i pot afavorir l'aparició de pòlips, úlceres i càncer.

gastròpodes *ZOO*L Classe de l'embranchament dels mol·luscs. Presenten el cos dividit en tres regions, el *cap*, la *massa visceral* i el *peu*. Al cap hi ha dos parells de tentacles, a l'extrem d'un dels quals parells hi ha generalment els ulls, i a l'extrem de l'altre parell, els sentits del tacte i de l'olfacte. La boca és apical, amb una llengua eriçada de pues anomenada *ràdula*. La massa visceral, enrotllada en una espiral helicoida, sol ésser recoberta d'una closca univalva. El peu segrega una mucositat que li proporciona adherència. La majoria són marins, bé que n'hi ha que habiten a terra i a l'aigua dolça.

gat *ZOO*L **1** Nom de diverses espècies de mamífers de la família dels fèlids, ordre dels carnívors, de cap arrodonit i ample, llengua aspra i pelatge suau. **2 gat domèstic** (o simplement **gat**) [*Felis catus*, família dels fèlids]Gat d'uns 70 cm, 20 dels quals corresponen a la cua. Té les orelles petites i punxegudes, la cua llarga, prima i acabada en punta, el pelatge de coloració diversa, segons les races, i ungles retràctils. Entre les races més apreciades hi ha el **gat d'angora**, el **gat persa** i el **gat siamès**. És d'hàbits nocturns i es nodreix de rates, ratolins, llet, peix i, ocasionalment, vegetals. No n'han estat trobades restes prehistòriques, però hom el suposa descendent del **gat africà**. **3 gat salvatge** [*Felis silvestris*, família dels fèlids] Gat d'uns 45-80 cm de longitud fins a la cua i uns 35-40 cm d'alçada a la creu. És d'aspecte semblant al gat domèstic, però més massís, amb la cua curta i d'extrem rom i amb el pelatge de color de crema amb bandes fosques transversals. És d'hàbits nocturns, corredor i saltador, i es nodreix d'ocells petits i mitjans i de mamífers diversos. Habita a l'Europa central, meridional i oriental.

Gata, **cap de** Cap d'Andalusia, a la província d'Almeria, que tanca per l'E el golf d'Almeria.

gatell [*Salix cinerea* ssp *oleifolia*, família de les salicàcies] *BOT* Petit arbre de 2 a 6 m d'alçada, de fulles oblongues, tomentoses al revers, i d'aments cilíndrics que apareixen abans que les fulles. És freqüent a les vores dels corrents d'aigua.

gatosa [*Ulex parviflorus*, família de les papilionàcies] *BOT* Petit arbust fortament espinós, intensament verd, de fulles escasses i molt petites i de flors grogues i abundants. Creix a les brolles de la terra baixa mediterrània.

Gaudí i Cornet, Antoni (Reus 1852 — Barcelona 1926) Arquitecte. Figura cabdal del ***modernisme***, estudià arquitectura a Barcelona. Des del 1878 fins al 1882 col·laborà amb Josep Fontserè al parc de la Ciutadella, construí la fàbrica i dos edificis d'habitatges de la cooperativa L'Obrera Mataronense, etc. Del 1883 i fins vers el 1900 són els anys d'intensa activitat: entrà a treballar al temple de la Sagrada Família, conegué Eusebi Güell i Bacigalupi, construí el Palau Güell, el palau episcopal d'Astorga, la Casa de los Botines a Lleó, can Calvet i Bellesguard. En aquesta etapa féu una utilització lliure i personal de l'art musulmà i dels estils gòtic o barroc. Del 1900 al 1917 desenvolupà el seu estil més propi: el parc Güell, la reforma de can Batlló, l'església de la colònia Güell, can Milà —la Pedrera— i les escoles de la Sagrada Família. Del 1918 fins a la seva mort accidental (atropellament per un tramvia), es tancà a la Sagrada Família a la recerca d'una síntesi figurativo-estructural.

Gauguin, Paul (París 1848 — Atuana, illes Marqueses 1903) Pintor francès. Dedicat a la borsa, anava a dibuixar a l'Acadèmia *Colarossi* i des del 1880, introduït per Pissarro, exposà amb els impressionistes. El 1883, la crisi borsària l'obligà a viure de l'art. Del 1891 al 1901 residí a Tahití, i el 1901 s'instal·là a les illes Marqueses. Partint de l'impressionisme, fou un dels pon-tífexs del sintetisme de l'escola de Pont-

Aven. S'abocà a un primitivisme (*Crist groc*, 1889), que mantingué fins al final en les seves obres de tema exòtic (*Nafea foa ipoipo*, 1892, *El cavall blanc*, 1898, *Pits amb flors roges*, etc). Superà l'impressionisme per l'acostament a l'art primitiu o popular i influí decisivament sobre l'art del s XX.

Gaulle, Charles De (Lilla 1890 — Colombey-les-deux-Églises, Xampanya 1970) Militar i estadista francès. Intervingué en la Primera Guerra Mundial, i posteriorment fou membre del consell superior de guerra del mariscal Pétain (1925). Durant la Segona Guerra Mundial, al juny del 1940, De Gaulle fugí a Londres, des d'on organitzà el moviment France Libre. Constituí (juny del 1944) el govern provisional de la República Francesa, i entrà, victoriós, a París el 25 d'agost de 1944. Acabada la guerra, esdevingué president del govern provisional, però dimití poc després. El 1958, en plena crisi de la IV República, De Gaulle fou cridat a presidir un nou govern i començà una política basada en la pacificació colonial, el desenvolupament econòmic i social, l'europeisme i la independència nacional francesa respecte als grans blocs. El seu prestigi anà decreixent fins que, amb motiu de la derrota política al referèndum sobre el regionalisme, dimití (1969).

Gauss, Carl Friedrich (Brunsvic 1777 — Göttingen 1855) Matemàtic alemany. De família humil, extraordinàriament dotat per a les matemàtiques, estudià a la universitat de Göttingen. Director de l'observatori i professor d'astronomia en aquella ciutat, hi residí fins a la mort, dedicat totalment a una fecunda tasca intel·lectual. Els matemàtics li deuen aportacions transcendents en la teoria dels nombres i en l'àlgebra: noció de *congruència*, sistematització de l'ús de i=√-1, demostració rigorosa del teorema fonamental de l'àlgebra, teoria de *determinants*, etc. Aportà novetats importantíssimes als camps de la geodèsia i de la cartografia i pot ésser considerat el creador de la *geometria intrínseca*. Exposà el mètode per a determinar òrbites planetàries partint de tres observacions de l'astre. Establí un sistema absolut d'unitats elèctriques, basat en el CGS.

Gavà Municipi costaner del Baix Llobregat, situat a la part W del delta del Llobregat (31 km²; 35 204 h [1991]). El sector NW del terme és accidentat pels darrers contraforts del massís de Garraf, mentre que al S hi ha la vall de Joan. El sector central és ocupat en bona part per conreus de regadiu, entre els quals hi destaquen els anomenats **espàrrecs de Gavà**. El sector de la costa és una important reserva ecològica. En l'economia del terme hi ha estat important el turisme i l'estiueig, que ha permès el desenvolupament del sector de la construcció. Pel que fa al sector secundari, hi predominen les indústries siderometal·lúrgiques, químiques i tèxtils. L'augment demogràfic fou especialment espectacular en els períodes 1920-30 i 1950-60, moment en què es doblà la població. El *poble* (33 718 h [1991]; 9 m alt) és al peu del sector muntanyós. L'eixample, format al s XX, s'estén cap al NE i actualment forma un continu urbà amb Viladecans. Hi ha urbanitzacions del tipus de ciutat jardí (Bruguers i Can Llong).

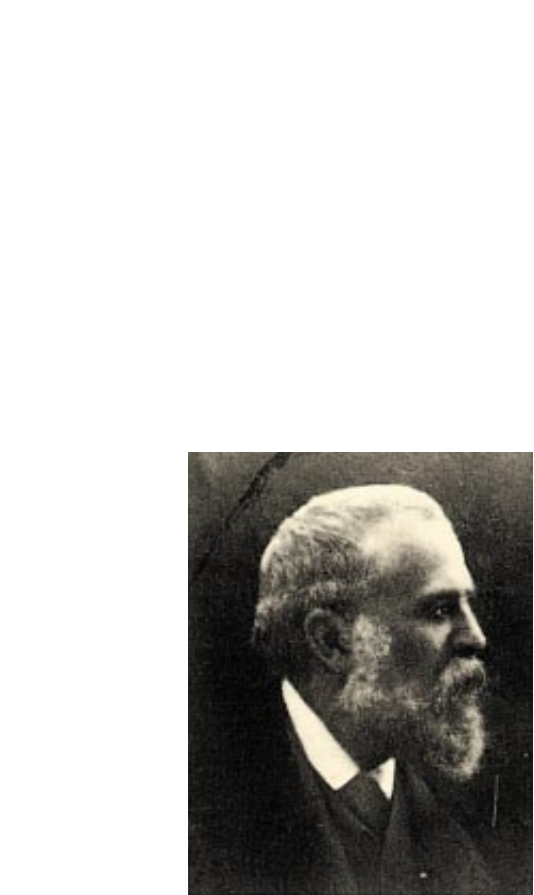
Gavarres, les Massís que constitueix l'extrem N de la Serralada Litoral Catalana. Cap al Baix Empordà forma un bloc aixecat limitat per una falla, com també per l'W, on es posa en contacte amb la Depressió Pre-litoral; cap al S entra en contacte amb la Serralada Litoral i cap a l'E arriba fins a la costa. Hi són freqüents les falles de direcció N-S i E-W. En conjunt el massís presenta una sèrie de nivells d'erosió i un nivell de crestes que es manté entre els 300 i els 500 metres. Els pics més alts són el puig d'Arques (531 m), el pic de la Mare de Déu dels Àngels (485 m), Santa Pellaia (353 m) i el Montnegre (285 m). El clima és típicament mediterrani, i la vegetació característica és l'alzinar.

gavià *ZOO*L **1** Nom de dues espècies d'ocells de la família dels làrids, ordre dels ciconiformes, de plomatge tot blanc, excepte al dors i a les ales. **2 gavià argentat** [*Larus argentatus*] Gavià d'uns 55 cm que té les potes rosades i el dors i les ales grisesncs. Habita a les costes i sovint a l'interior. És comú als Països Catalans.

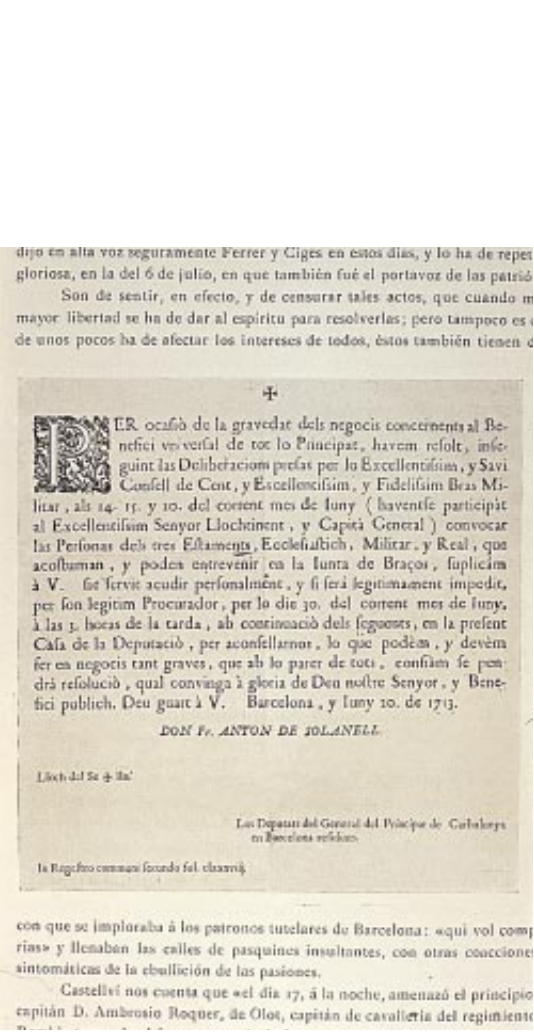
gavina *ZOO*L **1** Nom de diversos ocells de la família dels làrids, ordre dels ciconiformes, que difereixen entre ells per particularitats del plomatge, que és blanc, de les

gatosa

Antoni Gaudí i Cornet

Convocatòria als tres estaments de la **generalitat** de Catalunya (20-VI-1713)

potes i del bec. **2 gavina vulgar** [*Larus ridibundus*] Gavina d'uns 38 cm que té el dors i les ales d'un gris clar, el cap de color castany i el bec i les potes d'un roig carmí. Habita a les costes i terra endins del centre d'Europa, i a l'hivern és comuna als Països Catalans.

Gay-Lussac, Louis Joseph (Sent Leonard-de-Noblat, Llemosí 1778 — París 1850) Físic i químic llemosí. Ajudant de Berthollet, s'interessà de molt jove per l'estudi físic dels gasos (dilatació, relacions volumètriques en llurs combinacions, etc). Professor de química a la Sorbona i de física a l'escola politècnica, féu possible l'obtenció per electròlisi de les grans quantitats de sodi i potassi que necessitava la França militaritzada de Napoleó. Féu importants investigacions sobre el clor, el bor, el iode i el cianogen.

Gaza [o *franja de Gaza*] [àr: *Gazza*] Territori del SW de Palestina (378 km²; 676 100 h [est 1991]). La capital és Gaza (57 000 h [1988]). Situada en una petita franja plana a la litoral mediterrani, fou administrada per Egipte (1948-67) i posteriorment formà part dels territoris ocupats per Israel fins el 1994, que assolí l'autonomia com a territori palestí.

gelatina *QUÍM* Mescla de proteïnes d'alt pes molecular solubles en aigua. És un component important del col·lagen de la pell i dels ossos dels mamífers. És molt emprada en la indústria alimentària, en la indústria farmacèutica i en la preparació de pel·lícules fotogràfiques.

¹**gemma** *BOT* Òrgan que origina una tija, una branca o una flor i que sol ésser protegit per catafil·les.

²**gemma** *MINERAL* Mineral o substància orgànica que per la seva bellesa, durabilitat i raresa és molt estimat com a pedra preciosa i, un cop tallat i polit, és emprat en joieria.

gen *BIOL* Cadascuna de les unitats hereditàries elementals de funció fisiològica. En la genètica clàssica, el gen també era considerat com a unitat d'encreuament i de mutació, però posteriorment s'ha demostrat que la mínima part del material genètic que pot mutar i recombinar-se no és el gen, sinó un parell de nucleòtids del DNA. A partir del 1977, les tècniques de l'enginyeria genètica posaren de manifest que els gens dels organismes superiors presentaven diferències funcionals i d'expressió respecte als gens dels bacteris.

genciana [*Gentiana sp*, família de les gencianàcies] *BOT* Gènere de plantes herbàcies de fulles enteres i generalment ovals, de flors poc o molt campanulades i freqüentment blaves i de fruits capsulars.

genealogia *FILOS* Denominació aplicada a diferents mètodes de pensar que volen fonamentar-se en la recerca de les fonts originals. L'introductor fou Nietzsche, el qual en féu el seu mode de pensar característic.

generador *ELECT* Màquina, aparell o dispositiu que produeix energia elèctrica amb una tensió (o un corrent) d'unes característiques determinades. Els generadors més corrents són els *dinamoelèctrics*, màquines elèctriques que transformen l'energia mecànica en elèctrica; per a corrent altern és emprat l'*alternador*, i per a corrent continu, la *dinamo*. Els *generadors electroquímics* (piles i acumuladors) tenen un ús molt més restringit. Els *generadors electrostàtics* produeixen electricitat per inducció electrostàtica. En electrònica, els generadors són emprats per a produir senyals periòdics.

General Agreement on Tariffs and Trade [GATT] [‘Acord general sobre aranzels duaners i comerç’] Tractat multilateral de comerç signat el 1947 a Ginebra per vint-i-tres estats i vigent fins el 1994. El GATT es consolidà com un quasi-organisme econòmic internacional intergovernamental que tractava d'eliminar els proteccionismes duaners i la discriminació comercial entre els estats signataris. L'any 1995 fou substituït per l'Organització Mundial de Comerç.

generalitat *HIST* Delegació permanent de les corts al Principat de Catalunya i als regnes de València i d'Aragó des de la segona meitat del s XIV, coneguda també, a l'edat mitjana, per *diputació del general* o bé per *diputació del regne* a València i a Aragó. La *generalitat de Catalunya* tingué l'origen en les comissions que les corts nomenaren des de la cort del 1289 perquè,

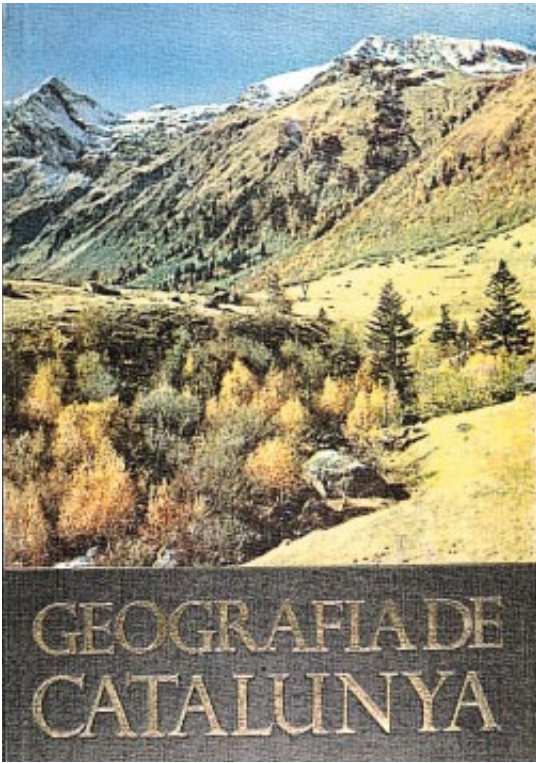
dissolta l'assemblea, reunissin el subsidi concedit al rei mitjançant personal i administració independent dels del fisc reial. Durant el regnat de Pere el Cerimoniós, les corts es reuniren amb tanta freqüència, que s'arribà a la creació d'una comissió permanent. La institució començà a perfilar-se en la cort de Montsó de 1362-63 i des de 1364-65 esdevingué ja organisme indispensable. Des del 1362, els diputats foren ja tres, un per braç, com havia de ser norma en el futur. A més dels diputats, que havien de residir a Barcelona, i del regent, que portava tota l'administració del general, les corts nomenaren també, des del 1359, uns oïdors de comptes per controlar l'administració dels diputats. Fins el 1413 els diputats tenien un mandat que durava fins a la convocatòria de la cort següent, però, des del 1413, les corts no intervingueren més en llur nomenament, que anà a càrrec dels mateixos diputats cessants. El 1455 hom adoptà un sistema mixt d'elecció-insaculació que consistia en la nominació pels diputats i pels oïdors cessants de sis candidats per a cada càrrec, entre els quals era escollida després, a la sort, la persona que ocuparia el càrrec, sistema que afavorí l'oligarquia dominant. Tanmateix, el 1493 Ferran el Catòlic modificà aquest procediment i implantà la insaculació sobre una matrícula extensa de candidats. Les atribucions de la generalitat s'estenien a tot el Principat, el qual representaven com a delegació de les corts. De bon principi eren només econòmiques; aviat, però, foren també polítiques: de primer s'ocupà dels afers de defensa del Principat i després, el 1410, amb la mort de Joan Martí l'Humà sense successió, acomplí missions polítiques més importants. Des del 1422, la generalitat tingué també la missió de vetllar pel respecte a les constitucions i les lleis de Catalunya i de publicar o interpretar els acords de corts. Les reformes introduïdes en la institució per Ferran el Catòlic s'encaminaren a privar-la de poder polític i a convertir-la en solament un organisme administratiu. Fou suprimida pel decret de Nova Planta de Felip V. La *generalitat de València* tingué un origen i un desenvolupament semblants als de la generalitat de Catalunya, nascuda de fet en temps de Pere el Cerimoniós. Les atribucions de la generalitat valenciana foren semblants a les de la catalana, hi hagué només la diferència que els diputats foren sis, dos per braç. La *generalitat d'Aragó*, d'origen, atribucions i recursos iguals que les precedents, rebé el seu estatut a la cort del 1412, la primera celebrada per Ferran I. Com la generalitat de València, tingué dos diputats per braç, vuit en total, en haver-hi quatre braços a les corts.

Generalitat de Catalunya Institució d'autogovern de Catalunya. Fou creada a l'abril del 1931, després de la proclamació de la República. L'any 1939 les institucions de la Generalitat passaren a l'exili, on el president Companys reorganitzà el consell (el govern de Burgos havia decretat la derogació de l'Estatut de Catalunya). Després de la mort de Companys (1940), ocupà interinament la presidència J.Irla. El 1945 fou constituït a París un govern de personalitats que durà fins el 1947. El 1954, a l'ambaixada de la República Espanyola a Mèxic, els diputats del Parlament Català elegiren president de la Generalitat Josep Tarradellas. A la mort de Franco (1975), els parlamentaris elegits en les eleccions del 1977 es constituïren en Assemblea de Parlamentaris i a l'octubre fou restablerta la Generalitat de Catalunya amb caràcter provisional. El mateix mes J.Tarradellas tornà a Barcelona com a president de la Generalitat. L'→***Estatut d'Autonomia de Catalunya*** estableix que la Generalitat és integrada pel Parlament de Catalunya, que és l'assemblea legislativa, el President i el Consell Executiu. El president, elegit pel Parlament i nomenat pel rei, presideix el Consell Executiu i és el més alt representant de la Generalitat i l'ordinari de l'estat a Catalunya. L'Estatut Interior de Catalunya, aprovat pel Parlament entre el 1982 i el 1984, desenvolupa i estructura les institucions fonamentals de l'autogovern. D'ençà de les eleccions del 1980 deté la presidència de la Generalitat Jordi Pujol, líder de la coalició Convergència i Unió.

gènere 1 *LING* Categoria gramatical d'una llengua que dóna lloc a la distribució dels substantius en classes nominals, en funció d'un cert nombre de propietats formals que es poden manifestar per la referència pronominal, per la concordança amb l'ad-

Terror (1978), de Joan Genovés

geografia Coberta d'un volum de la Geografia de Catalunya, sota la direcció de Lluís Solé i Sabarís

jectiu o per afixos nominals. El gènere marca els substantius com a masculins, femenins o neutres, o bé com a animats i inanimats. El gènere gramatical no sempre correspon al gènere natural, que es basa en la diferenciació sexual dels éssers animats o en l'oposició entre éssers animats i éssers inanimats. Alguns noms de cosa tenen accepcions distintes segons que siguin usats en gènere masculí o bé en gènere femení (*el llum/la llum, el son/la son, el fi/la fi, etc*).
2 gènere literari *LIT* Nom donat a cadascuna de les manifestacions formals de les obres literàries segons una classificació que té en compte l'estructura i el contingut. Des de Plató i Aristòtil fins gairebé al s XIX, foren establerts com a bàsics tres gèneres: *dramàtic* (tragèdia, drama, comèdia), *líric* (poesia) i de llur fusió l'*èpic*. Avui és admesa la divisió clàssica, però com a expressió de tres actituds fonamentals de l'home i com un ajut per a la classificació de les obres.
3 gènere musical *MÚS* Forma musical concreta: balada, cantata, concert, coral, *lied*, madrigal, melodia, missa, motet, oratori, rondó, simfonia, sonata, *suite*, etc.
4 gènere de punt *TÈXT* Teixit produït per l'enllaç d'un seguit de bagues o malles que es caracteritza per una gran elasticitat. Cal distingir-ne dos tipus fonamentals: *el gènere de punt de recollida* o *per trama*, en el qual un sol fil forma successivament les bagues de les rengleres transversals, i el *gènere de punt per ordit*, format per un gran nombre de fils longitudinals (l'ordit) que s'enllacen lateralment i simultàniament els uns amb els altres. El gènere de punt de recollida pot ésser teixit manualment, amb agulles de fer mitja, o bé en màquines de molts tipus diferents, l'òrgan essencial de les quals és constituït per les agulles.

Gènesi Primer llibre del Pentateuc i de tota la Bíblia. Els onze primers capítols situen els patriarques dins la història de la població humana des de la creació. La resta del llibre presenta Abraham, Isaac, Jacob i els seus dotze fills, que donen origen al poble d'Israel. El *Gènesi* fou compilat amb tot el *Pentateuc* a l'època persa (398 aC) com a llei ètnico-religiosa d'Israel.

Genet, Jean (París 1910 — 1986) Escriptor francès. Passà una part de la seva joventut en un reformatori —experiència reflectida en la novel·la *Miracle de la rose* (1945-46)— i practicà la prostitució homosexual i el lladronici. El *Journal du voleur* (1949) el revelà com un esteta i un capdavanter de l'absurd. Empresonat (1942), escriví una sèrie de poemes, on manifestà la seva obsessió per la mort i el sexe masculí, la novel·la *Notre-Dame des Fleurs* (1944) i *Querelle de Brest* (1944), portada al cinema per R.W.Fassbinder. Amb *Les bonnes* (1946) esdevingué un dels dramaturgs més importants del teatre d'avantguarda, i escriví també alguns guions cinematogràfics. L'any 1983 fou guardonat amb el Grand Prix des Lettres Françaises.

geneta [Genetta genetta, família dels vivèrids] *zool* Mamífer carnívor que ateny uns 50-60 cm. Fa una forta olor a mesc, per la qual cosa és anomenada també *gat mesquer*. Habita en terrenys pedregosos, de pla i de muntanya, i és de costums nocturns. És comuna als Països Catalans.

genètica *BIOL* Branca de la biologia que estudia els fenòmens de l'herència i de la variació. L'any 1866 J.G.Mendel enuncia les lleis fonamentals de l'herència biològica, les quals no foren valorades pels seus contemporanis. L'any 1900 tres biòlegs, H.M.de Vries a Holanda, C.E.Correns a Alemanya i E.von Tschermak a Àustria, obtingueren simultàniament resultats semblants als de →*Mendel* i s'adonaren de la importància dels treballs d'aquell. Mendel establí que l'herència biològica s'acompleix per la transmissió de factors (→*gen*) que mantenen llur individualitat de generació en generació. El mètode mendelià es basa en l'anàlisi de la transmissió de pares a fills de propietats que presentin variacions en diferents individus. En la història de la genètica ha tingut un paper molt important la mosca del vinagre (*drosòfila*); T.H.Morgan i la seva escola la utilitzaren per a establir la teoria cromosòmica de l'herència, on demostraren que els gens o factors mendelians es localitzen en els cromosomes i que d'això depenen llurs propietats de transmissió. Un avenç molt important en els coneixements genètics s'inicià l'any 1944 amb el descobriment d'O.T.Avery i els seus col·la-

boradors que l'àcid desoxiribonucleic (DNA) és el material genètic que serveix de vehicle de la transmissió hereditària. Amb aquest descobriment, l'estudi del DNA esdevingué un dels objectius més importants de la investigació biològica, i assolí el punt culminant l'any 1953 amb la descripció de l'estructura del DNA per J.D. Watson i F.H.C.Crick. El panorama actual de la genètica està dominat per l'enginyeria genètica, que és un conjunt de tècniques per mitjà de les quals hom modifica la dotació genètica d'un organisme, afegint-li un segment de DNA d'un altre organisme.

Genguis Khan [*mongol: Čingiz-Khan*] (Xita, Sibèria oriental 1167 — Gansu 1227) Títol, que significa ‘sobirà universal’, adoptat per Temüjin, fundador de l'imperi mongòlic. El 1206 fou elegit cap suprem de tota la Mongòlia i emprengué la conquesta de la Xina (presa de Pequín, 1215). A l'oest arrabassà Bukhara (1219) i Samarcanda (1220), mentre que les seves tropes arribaven a l'Azerbaidjan i a la Rússia meridional. L'èxit de Genguis Khan fou degut en bona part a la llei imperial mongòlica (*yasa*) donada al conglomerat de tribus que unificà. En morir, repartí el seu imperi entre els seus fills.

Genil Riu afluent, per l'esquerra, del Guadalquivir que s'origina a Sierra Nevada, a 3 481 m d'altitud (358 km de llargada i 8 786 km² de conca). Passa per Granada, Loja, Puente Genil i Écija i desemboca a Palma del Río. Té un cabal de 34 m³/s a Puente Genil, on té altes aigües de febrer-març i un estiatge considerable d'agost.

genoma *BIOL* Contingut total de DNA propi del conjunt dels cromosomes d'una espècie. En el cas de l'ésser humà comprèn vint-i-tres parells de cromosomes (vint-i-quatre cromosomes diferents).

Gènova Capital de la Ligúria i de la província homònima, Itàlia, entre els Apenins Lligurs i la mar Mediterrània (706 754 h [1991]). Gènova s'eleva sobre els pendents de l'amfiteatre muntanyós que envolta el golf del seu nom. La població s'ha incrementat, a causa de la forta immigració, i l'expansió urbana ha comportat l'annexió de nombrosos municipis veïns. La indústria es dedica principalment als sectors metal·lúrgic i mecànic. També hi ha refineries de petroli. De les esglésies de Gènova cal esmentar la catedral de San Lorenzo (ss XI-XVI), Santa Maria di Carignano (1552), i Sant'Ambrogio (1597). Antiga capital de la Ligúria, Gènova fou conquerida per Roma l'any 222 aC. Fou ja seu episcopal durant el Baix Imperi, i des del 774 passà a l'imperi Carolingi, i dissolt aquest, a la Marca Obertenga i a l'imperi Germànic. El 1056 el comú s'independitzà políticament dels marquesos i de l'imperi Germànic, que donà lloc a la república de *Gènova*. Més endavant, caigué sota la influència espanyola, tot i mantenir l'autonomia. Sotmesa a Bonaparte (1797), seguí la sort de l'Imperi. Restà sota el domini dels Savoia (1815) fins que fou inclosa en l'estat italià el 1861.

Genovés, Joan (València 1930) Pintor. Format a Sant Carles. Fou membre del Grup Parpalló (1956). Després d'una etapa informalista, abordà un neofigurativisme, on compaginava l'interès per la denúncia social amb un desig d'assolir una bellesa plàstica. La seva temàtica bàsica són les multituds humanes, enfrontades a una desconeguda força fatídica. Ha obtingut el Premio Nacional de Artes Plásticas. El 1992 l'Institut Valencià d'Art Modern li dedicà una exposició antològica.

geografia *GEOG* Ciència que mira d'analitzar i d'explicar la localització i la distribució en l'espai dels diferents elements de la superfície terrestre i de preveure l'acció que cal dur a terme. El seu objecte és l'anàlisi del resultat de les relacions entre dues estructures diverses: la física i la humana.

EVOLUCIÓ HISTÒRICA

Els primers temps

Caldeus, xinesos i asteques, entre altres pobles que assoliren una civilització remarcable, començaren els estudis sobre la forma de la Terra i la seva posició respecte als astres, coneixements que acabarien esdevenint una ciència autònoma, l'*astro-nomia*. Els grecs aplicaren un gran rigor en els estudis de tipus astronòmic, i sistematitzaren les observacions de navegants i viatgers. Aparegué, així, la *corografia*, promoguda directament per les organitzacions comercials o colonitzadores. Els co-

neixements regionals que en derivaren passaren a formar part de la tradició geogràfica científica, alhora que els trets generals foren comunicats al comú de la gent en la forma èpica o novel·lada de les descripcions. Paral·lelament a aquesta tendència, la *cartografia* començà el seu desenvolupament, en la qual es destacà l'escola d'Alexandria. Entre els romans, les expedicions militars i comercials seguiren les descripcions i els itineraris, però les grans aportacions en aquest camp pertanyien al pensament grec, amb Estrabó i amb Ptolemeu, la concepció del qual predominà a Europa fins al s XVI. L'aportació original dels romans a la ciència geogràfica estigué en l'organització i l'ocupació del territori que l'administració de llur imperi comportà. L'àmbit cultural musulmà s'apropià els coneixements de Grècia i desenvolupà els principals avenços científics pel que fa a la geografia matemàtica i a la corografia, mentre que en el món cultural occidental decaigueren els coneixements científics. Les organitzacions feudals iniciaren la confecció de censos i estadístiques, que forniren un material preciós per al coneixement de l'estructura social i econòmica de l'època. El Renaixement comportà uns grans canvis en el pensament geogràfic: d'una banda, a causa de l'antropocentrisme cultural, i de l'altra, per l'extraordinària expansió dels descobriments geogràfics a l'Àsia, Àfrica i Amèrica. Les ciències físiques i l'astronomia, en llur avenç, absorbiren definitivament el camp de la geografia matemàtica i desbancaren les concepcions teològiques de la Terra. La conciliació entre la teologia i la geografia fou feta al s XVII per Keckermann, i permeté l'inici de l'anomenada *geografia científica*. El principal exponent d'aquesta geografia fou Bernhard Varen (1621-50), el qual escriví la primera geografia general. Alexander von Humboldt (1769-1859), la principal aportació del qual a la geografia fou el treball de camp, fixà la temàtica de la geografia general, alhora que inicià els estudis regionals. Contemporani seu, Karl Ritter (1779-1859) introduí l'estudi de les relacions del medi físic amb l'home i la seva activitat. L'evolució de la geografia s'estancà fins al darrer quart del s XIX; només l'activitat d'Oscar Peschel (1826-75) mantingué la tradició que abocà a la formació de la primera escola geogràfica universitària: l'alemanya. En aquest lapse, es feren els mapes de la majoria d'estats europeus. Alhora, la consolidació de l'imperialisme europeu comportà la creació de les societats geogràfiques de París (1821), Berlín (1828), Londres (1830), Mèxic (1839), Moscou (1845) i Nova York (1852). A partir del 1879, la geografia científica afavorí l'aparició d'escoles. S'organitzaren congressos de geografia regularment fins que el 1923 fou creada la Unió Geogràfica Internacional.

Les escoles geogràfiques

Els antecedents de Humboldt i Ritter feren que l'*escola alemanya* es decantés sobretot cap a la geografia física. Les influències d'aquesta escola, iniciada per Richthofen (1833-1905) i Friedrich Ratzel (1844-1904), s'estengueren per tota l'Europa central i nòrdica, per Rússia, pels EUA i, amb menys intensitat, per Itàlia. Ratzel fou el creador de la geografia humana, on donà sempre, però, una tal prioritat al medi físic, que el dugué cap al *determinisme*. Cronològicament més tadana que l'alemanya, l'*escola francesa* assolí un gran desenvolupament a la fi del s XIX. Les seves aportacions se situaren bàsicament dins la geografia humana i anaren molt lligades a la història; el mètode fou la descripció, basada en una detallada observació, i l'explicació posterior. El creador d'aquesta escola fou Paul Vidal de la Blache (1845-1918), que definí el *possibilisme* tot polemitzant amb la geografia alemanya contemporània. El desenvolupament de l'*escola anglosaxona* fou una mica més tardà i notablement influït pels geògrafs alemanys. A la Gran Bretanya, sorgí un corrent socialista, utòpic (Ruskin i Morris) o científic (Engels), que introduí la preocupació per la recerca d'un nou equilibri del paisatge que la industrialització havia malmès. L'escocès Halford MacKinder, influït per les idees de Ratzel, efectuà estudis de geopolítica i és considerat com l'iniciador de la geografia britànica. Aquesta es caracteritzà per un enfocament eminentment pràctic, que motivà l'aparició de les tendències aplicades. Als EUA les influències alemanyes arribaren a través del suís Arnold Guyot. El creador de l'escola, però, fou el geomorfòleg William

Davis, la influència del qual portà el determinisme geogràfic als extrems maxims. Una tendència oposada representa Karl Sauer, introductor de l'interès per l'estudi de la influència de l'home sobre el medi, que inicià la geografia cultural. En una posició intermèdia, la influència de les ciències socials abocà a l'estudi de les relacions entre el medi i l'home i originà l'*ecologia humana*. L'*escola russa* té a l'inici molta relació amb l'alemanya. El primer exponent de la geografia russa és el de Mikhail Lomonosov (1711-65), que viatjà per Sibèria i l'oceà Àrtic per estudiar la mineralogia. La continuïtat d'expedicions, cada vegada amb un caire més acadèmic, donà una gran importància a la geografia física. El concepte complex de la geografia aparegué, tanmateix, amb Dmitri Anuçin (1843-1923), que, a més, féu de pont entre la tradició russa i la nova *escola soviètica* de la universitat de Moscou, apartada un quant temps dels corrents geogràfics internacionals. Les influències de l'economia es manifestaren en els treballs de regionalització de P'otr Sem'onov, alhora que les obres de Lenin obrien la tendència aplicada. El triomf de la revolució bolxevic impulsà, així mateix, la creació d'un gran nombre de noves facultats i acadèmies. Les *altres escoles* existents a la resta del món sorgiren en general per influència de les anteriorment esmentades, de les quals la francesa i l'alemanya han estat les que han assolit una difusió més gran.

Estat actual de la geografia

L'avenç extraordinari de les ciències que estudien tots els elements geogràfics, d'una banda, i la necessitat de superar els marcs estrets de la simple descripció, de l'altra, han abocat la geografia a una nova problemàtica: la multiplicitat de sabers geogràfics. La ciència de ‘síntesi’ ha estat desbordada per l'especialització i, sobretot, per la crisi del concepte de *regió*. Aquesta situació ha eforçat la multiplicació de diferents geografies: regional tradicional, cultural, aplicada, quantitativa o teorètica, de la percepció, radical i humanística. No són pas pocs els geògrafs que s'esforcen per renovar­lar els estudis de*geografia regional tradicional*. El problema de la divisió racional de l'espai ha desbordat, però, definitivament l'àmbit de la geografia, empès per economistes, sociòlegs i polítics. Per defugir aquest inconvenient, una bona part d'investigadors es decanten cap a la geografia general, física o humana, i fins i tot alguns geògrafs francesos han insistit en la impossibilitat de separar els fets físics dels humans. La *geografia cultural* és una tendència creada per l'escola alemanya, amb els estudis de Karl Sauer, el qual estudià el paisatge com a resultat de l'evolució històrica de les diferents societats i cultures. La *geografia aplicada* s'inicià a l'URSS i a la Gran Bretanya i es consolidà després de la Segona Guerra Mundial com a intent de resposta a la crisi de la geografia. L'anglès Dudley Stamp (1898-1966) és considerat el creador d'aquesta tendència a l'Europa occidental. El principi de la *geografia quantitativa* és el de considerar els fets geogràfics com a fets comuns, quantificables, amb la finalitat de cercar les lleis universals que en regeixen la distribució i les interrelacions. Usa bàsicament el llenguatge matemàtic. El seu iniciador és Walter Christaller, el qual elaborà la teoria dels llocs centrals. La *geografia de la percepció* comporta la incorporació a la investigació geogràfica dels avenços de la psicologia per tal d'estudiar la imatge que l'home es forma del medi. Fou iniciada cap al 1960 als EUA per David Lowenthal i per Kevin Lynch, que aplicà aquesta metodologia als estudis urbans. L'anomenada *geografia radical* s'ha format a partir del desenvolupament de la tradició marxista europea entorn d'Yves Lacoste a França o Massimo Quaini a Itàlia, i del naixement del radicalisme als EUA al final dels anys seixanta entorn de William Bunge o David Harvey. Finalment, la *geografia humanística* s'ha forjat a partir de la incorporació de plantejaments idealistes i existencialistes a la crítica de les posicions neopositivistes de la geografia quantitativa. Durant la dècada dels anys vuitanta s'ha aprofundit la dimensió d'utilitat social de la geografia.

Les branques de la geografia

Per la seva complexitat, la geografia se subdivideix en nombroses branques. Anterior a elles, tanmateix, és la divisió més fonamental de la geografia en **geografia general**, que estudia un element geo-

gràfic o un conjunt d'elements geogràfics en tota la superfície terrestre, i en **geografia regional**, que estudia tots els elements geogràfics que apareixen en un sector concret de la superfície terrestre o bé una part d'aquests elements. La geografia general es divideix en física, biològica i humana. La **geografia física** estudia tots els elements naturals inanimats que constitueixen la superfície terrestre. La diversitat d'aquests elements ha obligat alhora a subdividir la geografia física en diverses subbranques, com la climatologia i la geomorfologia. La **geografia biològica**, generalment anomenada biogeografia, estudia tots els elements naturals animats, l'home inclòs. La diversitat dels objectes estudiats per aquesta branca permet de distingir-ne tres subbranques: la *pedologia*, que estudia l'origen, les característiques, la distribució i la utilització dels sòls, la *fitogeografia*, que estudia la distribució i la combinació de les plantes, i la *zoogeografia*, que fa el mateix amb els animals. La **geografia humana** estudia allò que té relació amb l'home i les seves activitats. Pot ser dividida en geografia social, econòmica i dels establiments humans. La **geografia social** estudia l'home i els grups humans en ells mateixos. La **geografia econòmica** estudia l'home com a productor i els resultats de la seva activitat. Finalment, la **geografia dels establiments humans** estudia els resultats de l'existència i l'activitat humana sobre la superfície terrestre. Bàsicament el seu camp comprèn l'*organització de l'espai*, i, d'acord amb la contraposició camp-ciutat, pot subdividir-se en *geografia urbana* i *geografia rural*.

geologia *GEOL* Ciència que té per objecte l'estudi de la Terra (composició, estructura, història). En el sentit actual, el terme *geologia* aparegué el 1657, però no fou fins al s XIX que aquesta disciplina començà a ésser estructurada. Allò que primer preocupà els geòlegs foren els estudis de mineralogia i paleontologia. La mineralogia progressà al s XVII, amb els estudis de B.de Boodt, Niels Stensen, E.Bartholin i Huygens. Al s XVIII, Romé de l'Isle i René-Just Haüy fundaren la cristal·lografia moderna. A la mateixa època Buffon emprengué les seves investigacions de paleontologia. Packe (1743) i Guettard (1746) esbossaren els primers mapes. Com que els fets observats eren més i més nombrosos, hom elaborà les primeres teories. Werner considerà que totes les roques es formaren a la mar (*neptunisme*) i Hutton, el 1795, que observà que certes roques són d'origen intern, hi oposà el *plutonisme*. Al s XIX la geologia es consolidà. La cristal·lografia i la mineralogia es beneficiaren dels progressos de la física i de la química: el 1820 Mohs proposà una escala de duresa dels minerals, encara vigent; el microscopi de polarització fou enllestit el 1841; Berzelius classificà els minerals a la segona meitat del segle, i al començament del s XX fou precisada la classificació de les roques. Les altres branques de la geologia foren sotmeses a l'elaboració de teories (William Smith, Cuvier, D'Orbigny) fins que J.B.-Lamarck (1744-1829) i E.Geoffroy Saint-Hilaire admeteren que les espècies es mantenen en canvi perpetu i contraposaren el transformisme (o evolucionisme) al fixisme. Però calgué esperar Charles Darwin perquè aquesta teoria tingués l'adhesió de la majoria d'investigadors. Aquests descobriments, afegits als de l'estratigrafia, permeteren l'elaboració de les primeres escales cronològiques. Del 1883 al 1905 E.Suess escriví la primera gran síntesi geològica, *Das Antlitz der Erde* ('La cara de la Terra'), que parla de la seva estructura profunda. Wegener avançà la teoria de la deriva dels continents, que seria la base, a partir dels anys seixanta, de la *tectònica de plaques*. La geologia pot ser considerada com un conjunt de ciències geològiques. Per una banda, les que estudien la composició química de la Terra: la *geoquímica*, lligada a l'estudi sistemàtic de les roques (*petrologia*) i dels minerals (*mineralogia*). Una branca de la mineralogia, la *cristal·lografia*, s'ocupa de les propietats dels cristalls. La *petrologia* estudia les roques a escala macroscòpica (ull nu, lupa) i a escala microscòpica (microscopi de polarització). L'estudi de les estructures que es produeixen en les roques per deformació, com el clivatge, els plects i les falles, és objecte de la *geologia estructural*, i, a més gran escala (serralades, plaques litosfèriques), és objecte de la *geotectònica*. També s'ocupen de l'estructura de la Terra, la *vulcanologia* i la *sismologia*, ambdues fomant part de la *geodinàmica interna*. Tots aquests fenòmens han estat

unificats gràcies a la teoria de la *tectònica de plaques*. L'estudi dels factors d'erosió i els agents de transport (vent, aigua, glaç), que conformen el relleu, constitueix una altra branca de la geologia, la *geodinàmica externa*. La història geològica s'estudia des de diferents camps: l'*estratigrafia*, o estudi dels estrats i de les estructures sedimentàries, i la *paleontologia* o estudi dels fòssils. La *geologia econòmica* o *aplicada* s'ocupa de la localització, l'avaluació i l'explotació dels recursos naturals del sòl i del subsòl i també aplica els coneixements de la geologia en treballs d'enginyeria civil. Inclou la *hidrogeologia* i la *geologia del petroli*. Els primers treballs geològics moderns dels Països Catalans daten del s XVIII. Al darrer terç del segle XIX sorgí la primera escola geològica dels Països Catalans: la del seminari conciliar de Barcelona, sota el mes­tratge del canonge Almer, de la qual en sortiren els geòlegs Norbert Font i Sagué i Marià Faura i Sans. L'espeleologia tingué, gràcies a ells, una gran embranzida: promogueren institucions de tanta volada com el Museu de Ciències Naturals (1882), després Museu Martorell, de Barcelona. Una nova escola geològica es formà a la Universitat de Barcelona, a partir del 1910, amb motiu de la creació de la facultat de ciències. Vers els anys vint Bartomeu Darder i Pericàs iniciava la tercera escola geològica, la mallorquina, seguit posteriorment per Guillem Colom i Casanovas. Federico Botella i Joan Vilanova i Piera havien iniciat la geologia al País Valencià, que es revitalitzà amb la tramesa d'investigadors per part de l'escola de Göttingen a partir dels anys vint (R.Brinkmann, S.Gallwitz, C.Hahne i F.Lotze).

geomagnetisme *GEOL* Estudi dels fenòmens relatius a les propietats magnètiques de la Terra.

geometria *MAT* Part de la matemàtica basada en la intuïció d'espai. El nom prové de la seva primera aplicació: la mesura de la Terra. Els diversos apartats en què hom divideix la geometria fan referència a la natura dels objectes d'estudi i al mètode emprat. El primer estudi de la geometria fou de caràcter intuïtiu, i consistí en la compilació de fets relatius a mesures, sense cap procés deductiu. El primer a utilitzar demostracions en geometria fou Tales. Pitàgores aportà, entre molts d'altres, el teorema que duu el seu nom. Euclides d'Alexandria recollí la tradició grega en els seus *Elements*, que tracten no solament de geometria, sinó també d'aritmètica i d'àlgebra (geomètrica). A l'escola d'Alexandria pertanyen també Apol·loni, que té un tractat sobre seccions còniques, i Heró, que descobrí noves propietats del triangle. Cal esmentar també Arquímedes, que determinà centres de gravetat de moltes figures geomètriques i posà les bases del càlcul integral. Al s XVII, Descartes i Fermat idearen independentment la geometria analítica. A la darrerria del s XVIII nasqué la geometria descriptiva i al s XIX es descobreixen les geometries no euclidianes, es desenvolupa la geometria pura o sintètica i Gauss i Riemann duen a terme un treball en geometria diferencial. La **geometria algebàrica** clàssica s'ocupa principalment de l'estudi de les corbes i les superfícies. Com a creador de la geometria algebàrica cal esmentar Riemann. Finalment, cal citar A.Grothendieck com a exponent principal de la nova geometria algebàrica. La **geometria analítica** tracta de l'estudi de les figures definides per equacions en dues variables en identificar els punts del pla amb parelles de nombres (x,y). Les rectes corresponen a les equacions lineals en x, y, i equacions de grau superior donen diversos tipus de corbes. La **geometria descriptiva** tracta de la representació gràfica, en el pla, de figures de l'espai per tal de resoldre problemes amb l'ajut del dibuix. La **geometria diferencial** nasqué en aplicar els mètodes del càlcul infinitesimal a l'estudi de corbes i de superfícies, i al s XX adquirí una gran importància des que Ricci i Levi-Cività crearen el llenguatge tensorial. Un pas important en la història de la geometria fou l'establiment de les **geometries no euclidianes**, que prescindien del cinquè postulat de la geometria d'Euclides (per un punt exterior a una recta només passa una paral·lela), tal com feren, al s XIX, Bolyai i Lobačevskij. Hi ha dues aproximacions a la **geometria projectiva**. El punt de vista *analític* parteix de la definició d'espai projectiu associat a un espai vectorial, i hom considera com a transformacions projectives les induïdes per aplicacions lineals de

^[1] La geometria és una branca de la matemàtica

L'espai vectorial. El punt de vista *shintètic* procedeix axiomàticament, partint d'aquests tres axiomes: dos punts determinen una recta; dues rectes que recolzen sobre dues rectes que es tallen també es tallen; i en tota recta hi ha almenys tres punts. Un dels principis bàsics de la geometria projectiva és el principi de dualitat: és possible de demostrar que, donada una geometria que acompleixi els axiomes esmentats, existeix un espai vectorial que la indueix. Aquest teorema fonamental de la geometria projectiva demostra el lligam entre l'àlgebra lineal i la geometria.

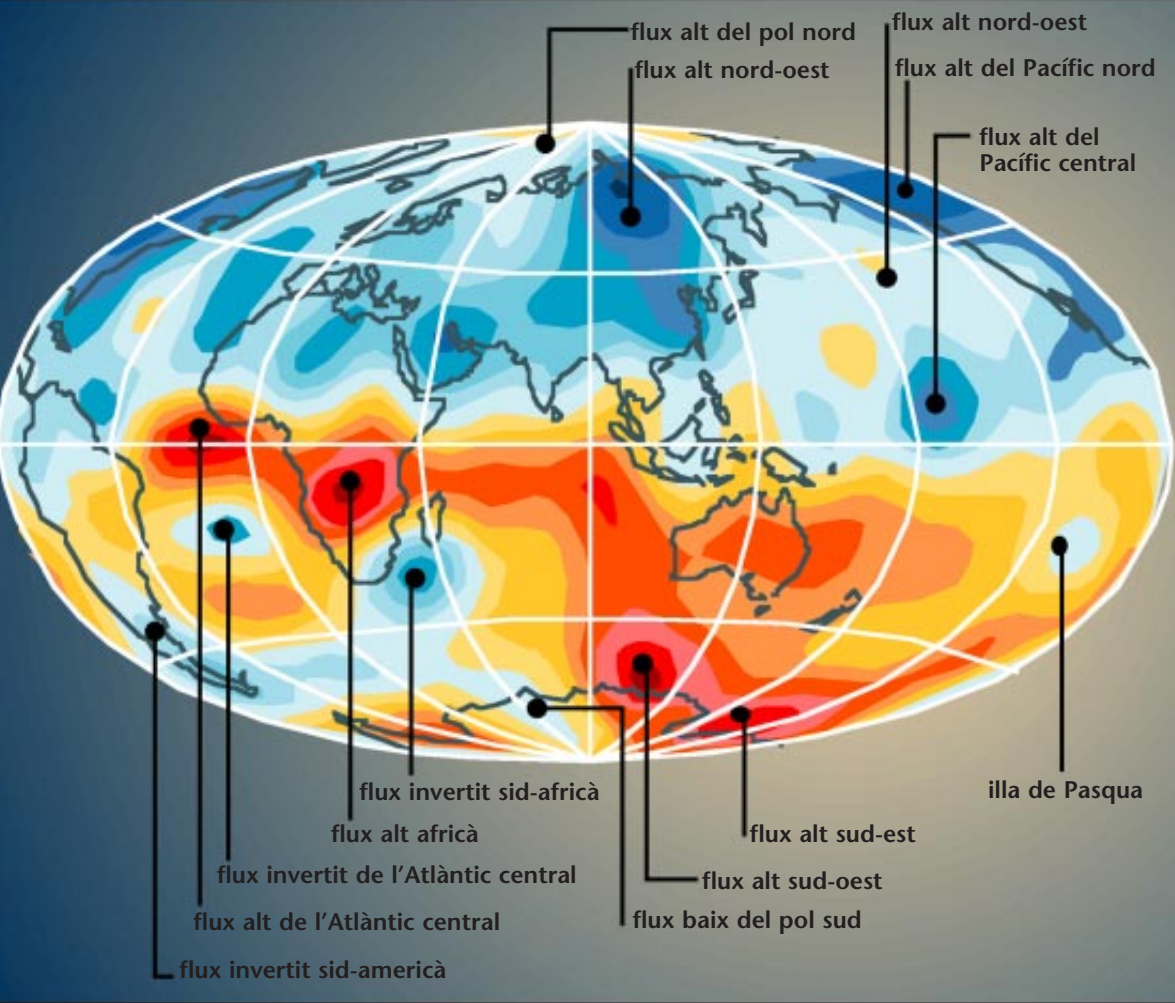
Georgetown Capital de la República de **Guyana**, al centre de la plana litoral atlàntica, sobre els aiguamolls de la desembocadura del riu Demerara (150 368 h [1986]). Fou el nucli més important de l'antiga colònia britànica, i en conserva els trets urbanístics.

Geòrgia Estat del SE dels EUA (152 576 km²; 6 917 000 h [est 1993]). La capital és *Atlanta*. El relleu presenta dos sectors ben diferenciats: el NW, muntanyós i la resta de l'estat, ocupat per la plana. De clima subtropical, el sistema fluvial és determinat per l'existència del Blue Ridge, al NW, que obre dos vessants, sobre l'Atlàntic i el golf de Mèxic, respectivament. Grans extensions forestals hi determinen l'existència de les indústries de paper de premsa. L'agricultura és dedicada al cotó i al tabac i la ramaderia predominant és de bestiar oví, boví i porcí.

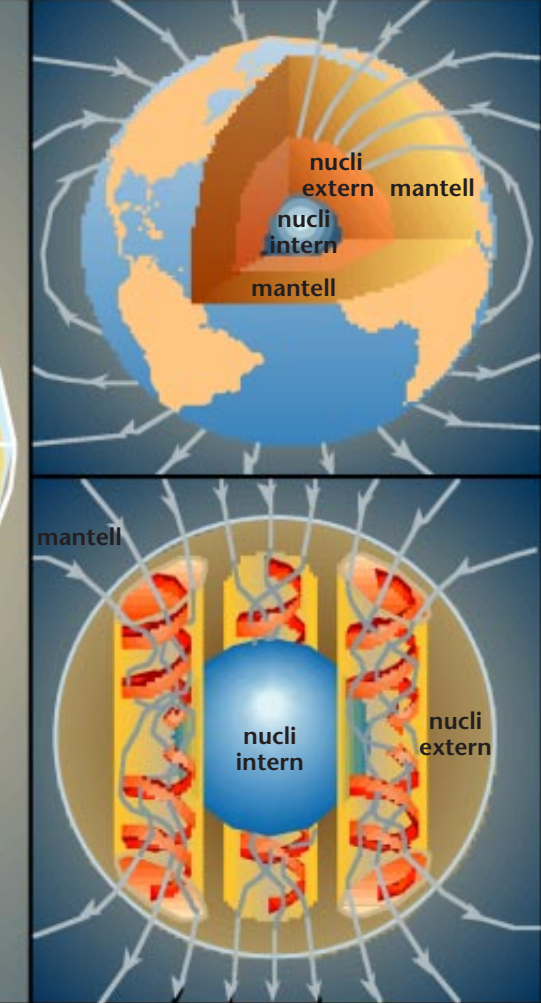
Geòrgia [georgià: *Sak'art'velo*; rus: *Gruzija*] Estat asiàtic, a la part occidental de la Transcaucàsia (69 700 km²; 5 503 000 h [est 1994]). Limita al N amb Rússia, a l'W amb la Mar Negra, al S amb Turquia i Armènia i a l'E amb l'Azerbaidjan. La capital és Tbilisi.

LA GEOGRAFIA La major part del territori de Geòrgia és muntanyós. Dins els seus límits entra quasi totalment el Gran Caucas, la part axial del qual és la Serralada Principal del Caucas. Als límits de Geòrgia hi ha els Alps d'Abkhàzia, amb formes de relleu alpí. El Caucas Central té altituds superiors als 5 000 m. Al S s'estén el sistema muntanyós del Petit Caucas. Entre el Gran Caucas, la serralada Surami i les muntanyes d'Adjària hi ha la plana de *Còlquida*, al curs inferior del riu Rioni. A la part muntanyosa, els hiverns són relativament temperats i els estius frescs. El litoral té clima temperat i humit. Els rius principals són el Rioni, l'Inguri, el Kodori i el Mtkvari (o Kura). La vegetació de la Còlquida és bàsicament un bosc de fullatge caduc. A muntanya, per damunt de 600 m, predominen rouredes, més amunt bosc de faig oriental; entre 1 500 i 2 100-2 300 m hi ha bosc de coníferes subalpines, per damunt dels quals s'estenen els prats alpins. Hi són molt desenvolupades l'agricultura i la indústria —especialment la de transformació— i hi té un paper destacable la ramaderia. El sector principal de conreus és a la Còlquida i a les valls de la Geòrgia oriental. En la mineria, hi té una importància mundial el manganès de Çiatura, a banda dels grans jaciments de carbó de Tkibuli i Tkvarçeli. El 1989 prop d'un 70% de la població era georgiana. La resta és composta per les minories armènia, russa i àzeri, entre d'altres. A més, formen part de l'estat georgià els territoris d'Abkhàzia, Adjària i l'Ossètia meridional, habitats per pobles no georgians. Els òrgans de govern són integrats per un consell d'estat, instituït al gener del 1992 per un consell militar.

LA HISTÒRIA Habitada des de l'època neolítica, Geòrgia fou formada per dos regnes: a la part occidental, el de la Còlquida (s VI aC), i, a la part oriental, el d'Ibèria (ss IV-III aC). El 66 aC, la Còlquida s'uní amb el regne veí de Lask i esdevingué vassall de Roma. El cristianisme penetrà a Geòrgia a partir del s IV i fou un element d'unificació ètnica. Dominada successivament, fins al s VII, per perses i bizantins, Geòrgia caigué en poder dels àrabs fins al s IX. La reconquesta fou iniciada per la dinastia bagràtida, i Bagrat III (975-1014) unificà el regne. Geòrgia assolí una època d'esplendor amb la reina Tamar (1184-1212), però el mateix s XIII fou destruïda pels mongols, i després (ss XVI-XVIII) fou envaïda alternativament per turcs i perses. Heracli II (1762-98) cercà la protecció de Caterina II de Rússia, cosa que el 1801 en facilità l'annexió. Sorgí un moviment de resistència nacional, i després de la revolució del

geomagnetisme Mapa del camp magnètic terrestre. La intensitat del color representa el flux del camp magnètic que entra (blau) a la superfície o en surt (vermell i groc). A l'esquerra, flux magnètic exterior i interior al nucli

Récamier (1802), *La comtessa Regnault* i *Mme Visconti* (1810). Conreà també la pintura d'història.

gerdera [*Rubus idaeus*, família de les rosàcies] *BOT* Planta llenyosa de tiges de 100 a 150 cm de llargària, proveïdes d'agullons fins, de fulles compostes de tres o cinc folíols, de flors blanques en ramells pauciflors i de fruits vermells, carnosos i de sabor agradable, emprats en la preparació de melmelada i de xarop.

Gerhard i Ottenwaelder, Robert (Valls 1895 — Cambridge 1970) Músic. Estudià amb E.Granados, Felip Pedrell i Schönberg. Fou el primer a introduir el mètode **dodecatònic** a l'estat espanyol. Publicà obres musicals catalanes del s XVIII. És autor de l'òpera *The Duenna* (*La dueña*), amb text de Sheridan (1949, estrenada el 1992 al Liceu), els ballets *Ariel* (1936), *Don Quijote* (1941), *Alegrías* (1943) i *Pandora* (1944), les obres simfòniques *Albada*, *Interludi i dansa* (1937), *Soirées de Barcelona* (1938), *Pedrelliana I i II* (1941), *Concert per a violí i orquestra* (1944), *Concert per a piano i orquestra de cordes* (1952), *Simfonia, per a gran orquestra* (1953), *Concert per a 8* (1962) i *Concert per a orquestra* (1964-65), d'obres vocals amb piano i amb orquestra i de força música de cambra.

germànic ***1*** *HIST* Individu d'uns pobles indoeuropeus que antigament habitaren la Germània. Sembla que hom pot identificar la primitiva cultura germànica amb una certa civilització del bronze final que, partint d'un nucli situat al sud d'Escandinàvia, ocupà la gran plana europea. En època d'August, el límit meridional de poblament germànic era constituït pel curs del Danubi fins a la conca pannònica. Fins a l'època de Marc Aureli el món germànic romangué en una relativa estabilitat, però al s III ja amenaçava les fronteres de l'imperi Romà fins a l'època de les grans invasions dels ss IV i V. Llur estructura social comprenia tres estaments: la noblesa, els homes lliures (guerrers) i els esclaus. Seminòmades, habitaven en poblats de cabanes aïllades i en campaments. Llur economia era rudimentària i diversa; es dedicaven a l'agricultura i a la ramaderia. Mediocres terrissaires, eren hàbils teixidors i excel·lents metal·lúrgics i orfèvres. No utilitzaren la moneda. Llurs monarques eren elegits, però el veritable poder corresponia a les assemblees locals d'homes lliures. Llur religió era animista i divinitzava les forces de la natura. ***2*** ***llengües germàniques*** *LING* Grup de llengües de la família **indoeuropea** originari d'un tronc comú no documentat i reconstruït per comparació: el *protogermànic*. Hom sol dividir aquest grup en tres subgrups: l'*oriental*, ja extingit; el *septentrional*, o escandinau, que comprèn, d'una banda, l'*islandès* i el *noruec*, i, de l'altra, el *danès* i el *suec*; l'*occidental*, que comprèn l'*anglès*, el *frisó*, el *neerlandès* (holandès, flamenc, afrikaans), el *baix-alemany* i l'*alt-alemany*, antic i modern. Quant *ajliddisch*, de base germànica, comporta molts elements hebreus i eslaus (rus i polonès). En el camp

1917, Geòrgia passà a formar part de la Transcaucàsia, amb Armènia i l'Azerbaidjan. El 1918, Geòrgia s'independitzà i dos anys més tard fou reconeguda com a república independent (1920). Ocupada l'any següent per les tropes soviètiques, fou incorporada a la República Soviètica de la Transcaucàsia, i convertida en una de les quinze repúbliques de l'URSS el 1936. La *perestrojka* permeté l'eclosió del nacionalisme georgià, però també féu aflorar els conflictes interètnics amb els abkhazos i els ossets. El Soviet Suprem de Geòrgia promulgà la independència de la república a l'abril del 1991. Al maig següent, Zviat Gamsakhúrdia fou elegit president, però fou deposat pel gener del 1992. Un consell militar implantà un consell d'estat presidit per l'ex-ministre d'afers estrangers soviètic Eduard Ševarnadze, confirmat en el càrrec en les següents eleccions (octubre del civil, en la qual l'oposició armada encapçalada per Gamsakhúrdia hostilitzava el règim militar.

gerani *BOT* ***1*** [*Geranium sp*, família de les geraniàcies] Gènere de plantes herbàcies de fulles i de contorn orbicular i més o menys lobulades i d'inflorescències cimoses de flors actinomorfes. ***2*** **gerani de jardí** (o simplement **gerani**) [*Pelargonium sp*, família de les geraniàcies] Gènere de plantes herbàcies de fulles peloses o glabrescents i de flors sovint zigomorfes. Són plantes molt conreades en jardins i tests per la bellesa del fullatge i de les flors i per llur rusticitat.

Gérard, François (Roma 1770 — París 1837) Pintor francès. Eclectic quant a la seva obra, tant neoclàssica (*L'Amor i Psi-que*, 1798, Louvre) com romàntica (*Corina al cap de Messina*), i quant a la seva clientela: treballà tant per a la Convenció (ajudant David) com per al consolat i l'Imperi (decoració de la Malmaison), i per a la Restauració (pintor de cambra de Lluís XVIII). Entre els seus retrats es destaquen *Mme*

fònètic, el grup germànic es caracteritza, dins la família indoeuropea, per una reestructuració vocàlica, conseqüència de modificacions de timbre, quantitat i configuració diftongal en el sistema originari, per una sèrie de mutacions consonàntiques, entre les quals la "llei de Grimm", per la "llei de Verner" (després de síl·laba tona les aspirades sordes se sonoritzen) i per la fixació de l'accent en la primera síl·laba radical.

Germanies, les Alçament que esclatà als regnes de la corona catalano-aragonesa entre els anys 1519 i 1523, amb un intent, fracassat, de la **burgesia** de prendre el poder. Inicialment de caràcter netament urbà i moderat, passà, però, tant al regne de València com al de Mallorca, cap a una etapa de radicalització en incorporar-s'hi també el camp. Als factors conjunturals generals (expansió del clima revolucionari; crisi d'autoritat; augment de la pressió fiscal de la corona; increment demogràfic de les grans ciutats; força expansiva dels gremis; augment sensible dels preus dels cereals) els revoltats —dits *agermanats*— respongueren amb un programa que tingué alguns aspectes comuns: major participació i control en el govern municipal; aixugament —quitament— del deute públic, que havia de permetre l'abolició dels impostos; control de les seguretats d'importació de blat —a València eren a les mans de poderosos mercaders italians— i reivindicacions específiques dels forans mallorquins sobre el sistema de repartiment contributiu. La revolta fou iniciada a València pel juliol del 1519 i obtingué la legalitat el 28 de desembre, amb el reconeixement reial de la Junta dels Tretze. Els principals executors foren el teixidor Joan Castellví, dit *Guillem Sorolla*, i el sucrer Joan Caro. El moviment s'estengué a les altres ciutats i viles reials del regne i es propagà, igualment, a Catalunya, on des de la primavera del 1520 proliferaren reivindicacions municipals. Al Regne de València, l'any 1521 fou el de la radicalització de la revolta: la figura representativa de la nova etapa fou Vicent Peris, que rebé la capitania militar després de la derrota de l'exèrcit agermanat de la ciutat d'Almenara. Conquerí el castell de Xàtiva i aconseguí la victòria de l'exèrcit agermanat a Gandia, però la marxa gloriosa cap a Oriola acabà amb una estrepitosa derrota (27 d'agost) i Peris retornà a València. Al 1522, resistiren encara Xàtiva i Alzira, escenari de la mítica figura de l'*Encobert* —el castellà Antonio Navarro—. Al regne de Mallorca, l'estat de revolta esclatà pel febrer del 1521 i comportà la constitució de la Tretzena a la ciutat i a les viles foranes, l'assalt al castell de Bellver (28 de juliol). S'inicià l'aplicació de la sentència arbitral del 1512 que havia de servir de base per a la reforma del sistema impositiu. Al final del 1521 començà un llarg setge a la vila d'Alcúdia, on s'havien refugiat les classes privilegiades que es negaven a acceptar les mesures revolucionàries. Pel juny del 1522 tingué lloc, paral·lelament, un intent fallit de recuperar per a la Germania l'illa d'Eivissa, que resistí el setge de l'exèrcit reial, malgrat la fam i la pesta i el clima de derrota, fins el 8 de març de 1523. Sociològicament, durant l'etapa moderada fou l'estament menestral pràcticament en bloc qui portà la direcció de la revolta. La petita noblesa —cavallers, ciutadans honrats, detentors dels llocs de govern, rendistes i terratinents, eren els enemics directes dels agermanats. La gran noblesa, a Catalunya, estimulà o canalitzà en profit propi les revoltes urbanes; al Regne de València actuà en bloc en el camp contrari i aportà homes, armes i préstecs, i a ella se sumà l'alta clerecia. Finalment, dos grups socials marginats, els mudèjars al Regne de València i els esclaus a Mallorca, tingueren una actuació ben contrària: els primers, fidels en bloc a llurs senyors, esdevingueren el principal blanc de les ireds dels llauradors valencians. A Mallorca, al contrari, la població esclava fou objecte d'una clara política d'atracció per part dels agermanats. La repressió duta a terme després del sufocament de la revolució s'inicià, dràsticament, amb execucions i confiscacions de béns dels principals capitosts; però l'home seguí una nova política, més profitosa, que fou la de les composicions globals per oficis i per poblacions. Si a això se suma l'elevat nombre de morts a conseqüència dels combats i de la pesta, hom comprendrà que la recuperació demogràfica i econòmica fou lenta i no es féu sensible fins a la segona meitat del segle. La

Retrat de Joanot Colom, per Josep Reinés (1841), un dels caps de **les Germanies** a Mallorca

Ghana

The infographic displays the national flag of Ghana, which consists of three horizontal stripes of red, yellow, and green, with a black star in the center of the yellow stripe. Below the flag is a map of Africa with Ghana highlighted in red. To the right of the map, a list of statistics is provided:

- govern:** república
- superfície:** 238 538 km²
- població:** 16 050 000 h (1994)
- capital:** Accra
- idioma of.:** anglès
- moneda:** cedi

liquidació de la revolució representà, en definitiva, als regnes de València i del Mallorca, el triomf de la noblesa i de l'alta burgesia mercantil italiana radicada a València, estretament controlada per la monarquia, que en sortí enfortida, i la fi de la força político-militar gremial, fins aleshores amb tendència ascendent.

Germans, Església dels [o *Germans de Plymouth*] Branca de l'Església Evangèlica nascuda a Plymouth el 1830 per tal d'aplegar membres de diverses confessions protestants. En foren capdavanters el pastor anglicà John N. Darby i el filantrop George Muller. Aviat es produïren les primeres divisions: Darby encapçalà els *exclusivistes* o *tancats*, sense cap relació amb les altres confessions evangèliques i amb la pràctica del baptisme dels infants, i els *oberts*, entre els quals figurà Muller. Poc abans del 1868, George Lawrence començà el seu apostolat a Catalunya.

Germans de les Escoles Cristianes

Congregació religiosa fundada a Reims (1682) per Jean-Baptiste de La Salle. Fou aprovada el 1725, suprimida el 1792 i restaurada definitivament el 1802. Dedicada sobretot a l'ensenyament primari, secundari, tècnic i professional, s'ha estès molt per Europa i Amèrica. Entraren a l'estat espanyol el 1878 i amb pocs mesos de diferència fundaren cases a Madrid i a Barcelona. Les fundacions es multiplicaren a partir del 1880. El 1893 entraren al País Valencià i el 1904, a les Balears.

Gershwin, George (Brooklyn, Nova York 1898 — Beverly Hills, Califòrnia 1937) Compositor nord-americà, fill de jueus russos. El 1919 la seva cançó *Swanee* el féu popular i estrenà revistes musicals a Broadway. És autor d'obres simfòniques com la *Rhapsody in blue* (1924), un concert per a piano i orquestra (1925) i el poema simfònic *An American in Paris* (1928). Féu també música per a pel·lícules i l'òpera *Porgy and Bess* (1935).

gerundi GRAM Mode verbal propi de les llengües antigues d'Itàlia, de les romàniques i de l'anglès. En català hi ha un gerundi simple (acabat en *-ant*, *-ent*, *-int*) i un de compost (gerundi simple d'*haver* + participi). El simple té valor imperfectiu i designa una acció secundària simultània a la principal (*sortia cantant*; *corrent va ensopegar*). El compost té valor perfectiu i designa una acció anterior (havent vingut *de tan lluny*, *l'hem d'atendre*). Té les funcions adverbial i predicativa. Forma també oracions subordinades, amb coincidència o no del seu subjecte amb el verb principal. Els pronoms febles hi van posposats, i, en general, també el subjecte. Forma perífrasis amb *estar* i *anar* i admet l'anteposició de *tot*.

gessamí BOT 1 [*Jasminum officinale*, família de les oleàcies] Planta arbustiva enfiladissa que ateny de 4 a 5 m, amb fulles oposades imparipinnades i amb flors blanques i oloresades. Prové de Pèrsia. **2 gessamí groc** [*Jasminum fruticans*, família de les oleàcies] Planta arbustiva enfiladissa de 0,5 a 2 m, de fulles alternes simples o trifoliolades i de flors grogues. **3 gessamí blau** [*Plumbago auriculata*, família de les plumbaginàcies] Planta enfiladissa de fulles simples, amb flors de color blau cel, conreada sovint als jardins mediterranis. Procedeix del sud d'Àfrica.

Getafe Municipi de la comunitat autònoma de Madrid, situat al sud de la capital (139 190 h [1991]). Forma part de la seva àrea metropolitana. Nucli industrial. Té una base militar aèria. A l'església de la Magdalena (s XVI) hi ha pintures d'Alonso Cano.

Ghana [nom oficial en anglès: *Republic of Ghana*] Estat de l'Àfrica occidental, entre la Costa d'Ivori a l'W, Burkina Faso al N i el NW, el Togo a l'E i el golf de Guinea al S (238 538 km²; 16 050 000 h [est 1994]). La capital és Accra.

LA GEOGRAFIA
El relleu de Ghana és poc acusat: al S s'estén una plana solcada per nombrosos rius, que s'eleva gradualment fins a l'altiplà central; n'ocupa el NE la vasta plana formada pel Volta i els seus afluents. El clima és tropical. Les pluges són abundants a la zona litoral, mentre que cap al N disminueixen per la influència del *harmattan*, vent sec i càlid del desert. El bosc tropical s'estén des de la costa fins a l'altiplà central; el N d'aquest i la part septentrional són coberts per bosc clar i sabana. L'agricultura ocupa més de la meitat de la

població activa i n'és especialment destacable la producció de cacau. Conrea altres productes: cafè, oli de palma, cocos, bananes, ananàs, cacauets, tabac, cotó i canya de sucre. És important l'explotació forestal (fusta —caoba i sapel·li— i cautxú) i la pesca fluvial i marítima. Ghana té grans recursos miners: or (n'és el primer productor de l'Àfrica occidental), manganès, diamants, bauxita i sal. Davant el litoral hom descobrí, a més, petroli el 1970 i gas natural el 1980. Hi ha indústria de l'alumini, acereries, una refinaria de petroli a Tema, indústria mecànica, alimentària, productes farmacèutics i tèxtils. Fora del cacau i de l'or, l'única exportació important és la de fusta. Importa principalment de la Gran Bretanya, Nigèria, els Estats Units d'Amèrica, el Japó i Itàlia. Els clients principals són els països de la CEI, els Països Baixos, la Gran Bretanya i Alemanya. Ghana, que havia estat un dels estats més rics d'Àfrica, ha anat perdent posicions per les malvestats naturals (secades, incendis) i les fluctuacions del preu del cacau, però sobretot per la mala política econòmica que volgué mantenir un tipus de canvi molt alt respecte al dòlar (1978-83), cosa que originà un mercat negre amb preus fins a vint vegades superiors. Amb un fort creixement demogràfic, la proporció de població urbana (31%) el converteix en un dels països més urbanitzats de l'Àfrica occidental. La població és formada per grups de negres sudanesos, entre els quals predominen els àkans (44%), els mole-dagbanis (17%) i els ewes (13%). Hi són parlats diversos dialectes sudanesos, però la llengua oficial és l'anglès. El 63% de la població és cristiana, de la qual el 28% és protestant; el 19% és musulmana i el 21% animista. Antiga colònia britànica amb el nom de Costa d'Or, és independent des del 1957, i des del 1960 és una república associada al Commonwealth. Després del cop d'estat del 1981 la constitució del 1970 fou suspesa; el 28 d'abril de 1992 s'aprovà una nova constitució que permetia els partits polítics. Ghana és membre de l'ONU, del Commonwealth, de l'OUA i de la CEDEAO.

LA HISTÒRIA

Des del seu descobriment (Álvaro de Esteves, 1471), el litoral de Ghana fou regularment visitat pels portuguesos, que l'anomenaren *Costa d'Or* i hi establiren factories. A la darreria del s XVI foren desplaçats pels anglesos i els holandesos, i al s XVII pels francesos, els danesos i els suecs. Les lluites entre ells acabaren amb el triomf britànic. Entre el 1874 i el 1901 la totalitat del país n'esdevingué colònia. La participació de la població autòctona en el govern del país s'incrementà després de la Segona Guerra Mundial i conduí gradualment a la independència en el marc del Commonwealth, el 1957. El 1960 Ghana esdevingué república, i Kwame Nkrumah, líder del partit de la Convenció del Poble, n'assumí la presidència. La crisi del cacau i les formes autoritàries de Nkrumah desencadenaren el cop d'estat militar que donà el poder al general Ankrah (febrer del 1966). El 1969 fou promulgada una nova constitució, i, després del triomf electoral del partit del Progrés, el doctor Busia formà govern. Pel gener del 1972 un altre cop d'estat militar donà el poder al Consell Nacional de Redempció, presidit pel coronel Acheampong —que imposà un règim dictatorial— i, a partir del 1978, pel general Akkufu. El 1979 un nou cop d'estat dirigit per un tinent d'aviació, Jerry Rawlings, permeté l'adopció d'una nova constitució i hom celebrà eleccions que donaren el poder al People's National Party (PNP), encapçalat per Hilla Limann, que esdevingué president del govern. Pel desembre del 1981 J. Rawlings tornà a prendre el poder mitjançant un cop d'estat i establí el Consell Provisional de Defensa Nacional, presidit per ell mateix, com a màxim òrgan de l'estat. La seva política provocà un descontentament progressiu de la població, i el 1983 tingueren lloc violentes manifestacions i se succeïren diversos intents de cop d'estat. El 1992 Rawlings anuncià una amnistia general i féu aprovar, mitjançant un referèndum, una nova constitució que permet els partits polítics.

Ghirlandaio, Domenico (Florència 1449 – 1494) Nom amb què és conegut el pintor italià Domenico Bigordi. Deixeble d'A. Baldovinetti, la seva primera producció rebé la influència d'Andrea del Castagno i de Domenico Veneziano (*Mare de Déu de la Misericòrdia* de l'església florentina

d'Ognissanti, 1472, i la capella de Santa Fina a la col·legiata de San Gimignano, 1475). En una segona etapa, es fa patent el contacte amb l'obra d'A.Verrochio, la influència de Leonardo da Vinci i el coneixement de la pintura flamenca de Van der Goes (el *Sant Sopar* del claustre de l'església d'Ognissanti, 1481).

Giambologna [o *Giovanni Bologna*] (Douai 1529 — Florència 1608) Escultor. El 1556 apareix a Florència sota el mecenatge de Bernardo Vecchietti. La seva obra, manierista, es caracteritza per una recerca del moviment mitjançant unes formes voluptuoses, un allargament del cànon i un detallisme d'orfebre. Conreà el tema mitològic (*Neptú* a Bolonya, 1563, *Mercuri*, 1580; *El rapte de les Sabin*es, 1579-83), el retrat (*CosmeI*, 1587-95; *Felip II*, començat el 1606) i el tema religiós (relleus a les capelles Grimaldi, 1579-85, i Salvati, 1579-89).

Gibraltar [*ant: Gibaltar*] Territori britànic a l'extrem sud de la Península Ibèrica, a l'estret del mateix nom (6 kní; 30 689 h [1990]). És constituït per un pomontori rocallós (425 m) unit a tera ferma per un istme fomat per una plana baixa i aèno-sa. La majoria de la població és de llengua castellana, però l'idioma oficial és l'anglès. El recurs econòmic principal pové del port, que és, a més d'una impotant base militar, una escala per al comerç i el pœveïment de carburant. Els musulmans conqueriren el penyal el 711, i els almohades el fortificaren (s XII). Fou ocupat pels castellans (1309), recuperat pels granadins (1333) i novament incorporat a Castella (1462). Durant la guerra de Successió, l'esquadra anglo-holandesa l'ocupà en nom de l'arxiduc Carles d'Àustria (1704) i en el tractat d'Utrecht (1713) es reconegué Gibraltar com a territori britànic. Felip V i Carles III feren diferents temptatives per tal de recuperar la plaça, sense èxit. El 1830 rebé l'estatut de colònia, i el 1909, les autoritats britàniques en fixaren els límits. El 1967 la Gran Bretanya celebrà un referèndum entre la població de Gibraltar, que es manifestà pel manteniment del *statu quo*. Del 1969, i fins al 1982, el govern espanyol tancà la frontera amb el territori i en retirà els treballadors espanyols. El 1973 Gibraltar ingressà a la CEE amb la Gran Bretanya.

Gibraltar, estret de Estret que separa la costa meridional de la Península Ibèrica i la costa septentrional africana. Té uns 14 km d'amplada mínima i posa en comunicació l'Atlàntic i la Mediterrània.

Gidda Ciutat de l'Aràbia Saudita (1 500 000 h [est 1983]). És situada a la vo-ra de la mar Roja, a l'W de la Meca. És el principal port del país i un dels principals centres industrials i comercials.

Gide, André (París 1869 — 1951) Escriptor francès. L'ambient religiós familiar i l'autoritarisme matern l'influïren. Debutà amb *Les cahiers d'André Walter* (1891), i amb altres obres que palesen unes subtils anàlisis psicològiques i reflexions sobre el desig i l'amor. El 1893 un viatge a l'Àfrica determinà un canvi profund en la seva obra i originà l'alliberament dels seus veritables sentiments homosexuals. *Les nourritures terrestres* (1897) és una protesta contra tota disciplina moral. A *Prométhée mal enchaîné* (1899) exposà una reflexió sobre la llibertat individual que prosseguí amb *Corydon* (1911) i *Les caves du Vatican* (1914). Les novel·les *Symphonie pastorale* (1919) i *les Faux-Monnayeurs* (1925) consagraren la vàlua literària de l'escriptor. També denuncià els excessos del colonialisme i criticà el conformisme. Altres obres foren El *Journal* (1949-1953) i *Thésée* (1942). Fou guardonat amb el premi Nobel de literatura el 1947.

Gijón Municipi de la comunitat autònoma d'Astúries, situat al NE d'Oviedo, al centre de l'ample badia del mateix nom (259 067 h [1991]). La ciutat de Gijón és un dels centres i dels ports més actius del litoral cantàbric. Ensenms amb l'activitat portuària s'han desenvolupat importants indústries, principalment del ram de la metal·lúrgia i la siderúrgia. N'és remarcable el conjunt històric-artístic del nucli antic de Cimadevilla.

Gil i Vernet, Salvador (Vandellòs 1893 — Barcelona 1987) Metge. Catedràtic d'anatomia a Salamanca (1926) i a Barcelona (1928) i d'urologia a la Universitat Autònoma de Barcelona (1933). Fou el primer director de l'Escola Professional d'Urologia (creada el 1954). El 1967 presi-

dí l'Associació Internacional d'Urologia. Publicà diversos treballs, entre els quals cal destacar un tractat de *Patologia urogenital* (1944-45).

Gil-Robles y Quiñones, José María (Salamanca 1898 — Madrid 1980) Advocat i polític castellà. Estudià dret a Salamanca, i el 1922 obtingué la càtedra de dret polític de la universitat de La Laguna. Presidí el comitè directiu del grup Acció Popular, que el 1933, juntament amb altres grups dretans, donà lloc a la fundació de la *Confederación Española de Derechas Autónomas* (CEDA). El 1935 formà part del govern com a ministre de la guerra i fou en les eleccions del 1936 quan es llançà a l'organització del Frente Nacional, però fou derrotat pel Front Popular. Es declarà monàrquic i formà part del consell privat del comte de Barcelona. L'any 1975 organitzà la Federación Popular Democrática, i participà sense èxit en les eleccions generals del 1977. Com a advocat intervingué en casos importants (Matesa, Reace).

Gimbernat i Arboç, Antoni de (Cambrils 1734 — Madrid 1816) Cirurgià. Fou catedràtic d'anatomia (1763) i director del Col·legi de Cirurgia de Barcelona. Fou director de l'Hospital de la Santa Creu. A Londres donà a conèixer la veritable estructura de l'arc crural i la manera correcta d'efectuar les operacions d'hèrnia crural. Hunter adoptà aquestes aportacions i anomenà l'operació **operació de Gimbernat**, i el plec fibrós del canal crural descobert per Gimbernat, **lligament de Gimbernat**. Juntament amb Marià Ribes organitzà el Colegio de Cirugía Médica de Madrid, que Gimbernat inaugurà (1787). Poc temps després publicà el seu *Nuevo método de operar en la hernia crural* (1793), traduït al francès, l'anglès i l'alemany. Perfeccionà un gran nombre d'instruments de cirurgia i en creà de nous, com l'anomenat *anell ocular*.

Gimferrer i Torrens, Pere (Barcelona 1945) Escriptor, traductor i crític literari. Es revelà com a poeta sota la influència d'Aleixandre i d'Octavio Paz: *Mensaje del tetrarca* (1963), *Arde el mar* (1966) i *La muerte en Beverly Hills* (1968). Amb *Els miralls* (1970), inicià la seva lírica en català, amb trets propis de la tradició medieval catalana —Ausiàs Marc—, del simbolisme i el postsimbolisme i de l'avantguarda (Pound): *Hora foscant* (1972), *Foc cec* (1973), *Aparicions* (1981) i *La llum* (1991). Ha destacat, també, com a prosista: *Dietari* (1979-1980) (1981), *Dietari* (1980-1982) (1982) i la novel·la *Fortuny* (1983). Com a crític en són remarcables, entre d'altres, *La poesia de J.V.Foix* (1974), *Lecturas de Octavio Paz* (1980) i *Los raros* (1985). L'any 1985 ingressà a la Real Academia Española. El 1988 li fou atorgada la Creu de Sant Jordi.

Ginebra [*fr: Genève*] Capital del cantó de Ginebra, Suïssa, a l'extrem SW del llac Léman (o de Ginebra) (169 503 h [est 1992]). El Roine surt pel sud del llac i divideix la ciutat en dues parts. A l'esquerra s'alça el turó on hi ha el nucli antic de la ciutat, amb la catedral al punt més alt. Ginebra ha conservat una funció administrativa de caràcter supranacional; és seu de diversos organismes internacionals com el GATT, l'EFTA, serveis europeus de l'ONU, etc. És també un nucli industrial i un centre financer. La indústria és diversificada: rellotges, joieria, instruments científics, maquinària elèctrica, turbines hidràuliques i indústria química, alimentària i de la confecció. Entre els monuments principals es destaquen les esglésies de Sant Pere —la catedral (s VI), reconstruïda als ss XII-XIII—, de Santa Maria Magdalena (ss XIV-XV) i de Sant Gervasi (s XV). En arquitectura civil cal destacar el palau Turretini (1620) i el de justícia (1707-12).

ginebre [*Juniperus communis*, subspècie *communis*, família de les cupressàcies] *BOT* Arbust o petit arbre dioic de fulles linears i punxants, tot l'any verdes, i amb una ratlla blanquinosa a la cara superior. Les llavors i la polpa que les envolta formen l'anomenat *ginebró*.

ginecologia *MED* Branca de la medicina que estudia l'aparell genital de la dona amb la fisiologia i la patologia que li són pròpies. Aquesta branca de la medicina, que inclou l'estudi de les glàndules mamàries, ha experimentat notables avenços els darrers anys, com l'aparició de l'*ecografia* i l'*amniocentesi*, per a la diagnosi de les malaties congènites del fetus, el desenvolupament dels mitjans contraceptius i el

perfeccionament de les tècniques quirúrgiques. Als Països Catalans, Vidal i Solares publicà el *Manual de ginecología operatoria* (1891); Cardenal practicà la ginecologia operatòria; Enric López i Sancho, catedràtic de ginecologia a València (1899), fou l'iniciador de la cirurgia abdominal; i el 1913 se celebrà el Congrés de Ginecologia i Pediatria de València. Sobresurten, en aquesta època, els professors valencians Manuel Candela i Miquel Martí. “La Ginecologia Catalana”, creada per Jaume Queraltó el 1898, fou la primera revista mèdica en català. L'iniciador a Barcelona de la ginecologia moderna fou Miquel A.Fargas que, amb Alvar Esquerdo, fundà el servei de ginecologia de l'Hospital de la Santa Creu. El 1928 fou fundada la Societat d'Obstetrícia i Ginecologia de Barcelona, que ha perviscut amb el nom d'Associació d'Obstetrícia i Ginecologia. Entre els mestres d'anomenada cal citar Víctor Conill i Serra, catedràtic a Barcelona, Joan Esteban, director del servei de l'Hospital de Sant Pau, i Santiago Dexeus.

ginesta [*Spartium junceum*, família de les papilionàcies] *BOT* Arbust quasi mancat de fulles, de branques verdes amb aspecte de jonc i flors grosses, grogues i oloroses. Creix als llocs assolellats de la terra baixa mediterrània.

ginestell [*Genista cinerea*, família de les papilionàcies] *BOT* Arbust baix, de color verd cendrós, amb branques primes i flexibles, amb fulles menudes i lanceolades i amb flors grogues. Creix en les brolles i els prats calcaris de la muntanya mitjana.

gingebre [*Zingiver officinale*, família de les zingiberàcies] *BOT* Planta herbàcia perenne de 60 a 100 cm d'alçada, de fulles compostes grosses i de flors groguenques vorejades de porpra, reunides en espiga. El seu rizoma, gros i aromàtic, és emprat com a condiment.

ginseng [*Panax ginseng*, família de les araliàcies] *BOT/FARM* Planta herbàcia perenne de fulles palmaticompostes i de flors pentàmeres verdoses reunides en umbel·les terminals. És natural de la Xina, Manxúria i Corea.

Giotto di Bondone (Colle di Vespignano, Florència 1267 — Florència 1337) Pintor florentí. Format amb Cimabue, dins l'estil bizantí imperant a Itàlia al s XIII, el seu art representà un trencament i l'apropament a la realitat, mitjançant la renovació dels conceptes de l'espai i de la figura. A Florència, pintà el Crist de l'església de Santa Maria Novella (1295-97); i a Roma, pintà *Bonifaci VIII proclamant el jubileu* (1300). També treballà a Pàdua (vers el 1304), on féu els frescs de la capella Dell'Arena, projectada per ell; a Roma i a Florència fou nomenat mestre major de les obres de la catedral (1334), i començà la construcció del *campanile*. A Nàpols (1329 i 1333) estigué al servei de Robert d'Anjou i a Milà (1335) del duc Azzone Visconti. La seva obra influí sobre la majoria de pintors florentins i senesos del s XIV. Als Països Catalans la seva influència es manifestà en l'obra de Ferrer Bassa i en la pintura catalana italogòtica.

girafa 1 [*Giraffa camelopardalis*, família dels giràfids] *ZOOI* Mamífer remugant de l'ordre dels artiodàctils de coll molt llarg i proveït d'una crinera. Habita, en ramats de 10 a 20 individus, a la sabana d'Àfrica. La seva alimentació és herbívora, especialment de fulles i brots d'acàcia.
2 *CIN/TELECOM* Suport metàl·lic en forma de braç

Vista parcial del port esportiu i de la ciutat de Ginebra

Aspecte d'unes branques de ginebre amb gàlbuls

llarg, muntat damunt una plataforma amb rodes, destinat a traslladar el micrò-fon segons les evolucions de l'actor.

gira-sol [*Helianthus annuus*, família de les compostes] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual d'1 a 3 m d'alt, d'arrel fibrosa, de fulles alternes, grosses, cordiformes i dentades i de capítols de fins a 40 cm de diàmetre, amb les lígules grogues. Procedeix de Mèxic. Les llavors forneixen un oli de cuina excel·lent i són comestibles.

gírgola *BOT* **1** [*Pleurotus sp*, família de les poliporàcies] Gènere de bolets lignícoles, robusts, carnosos i tenaços, comestibles en llur majoria, amb peu excèntric, espores blanques i barret en forma de ventall. **2 gírgola d'alber** Alzinoi. **3 gírgola de bruc** Moixernó d'estepa. **4 gírgola de castanyer** [*Grifola frondosa*, família de les poliporàcies] Bolet que consta de nombrosos barrets, els quals són espatulats o en forma de ventall, rugosos i d'un color gris brunenc. Les flors es fan en soques de roures i d'altres caducifolis.

Girona Municipi i cap de la comarca del **Gironès**, a la confluència de quatre rius (el Ter, l'Onyar, el Güell i el Galligants), encaixat entre les formacions muntanyoses de les Guilleries i les Gavarres (38 km²; 68 656 h [1991]).

LA GEOGRAFIA

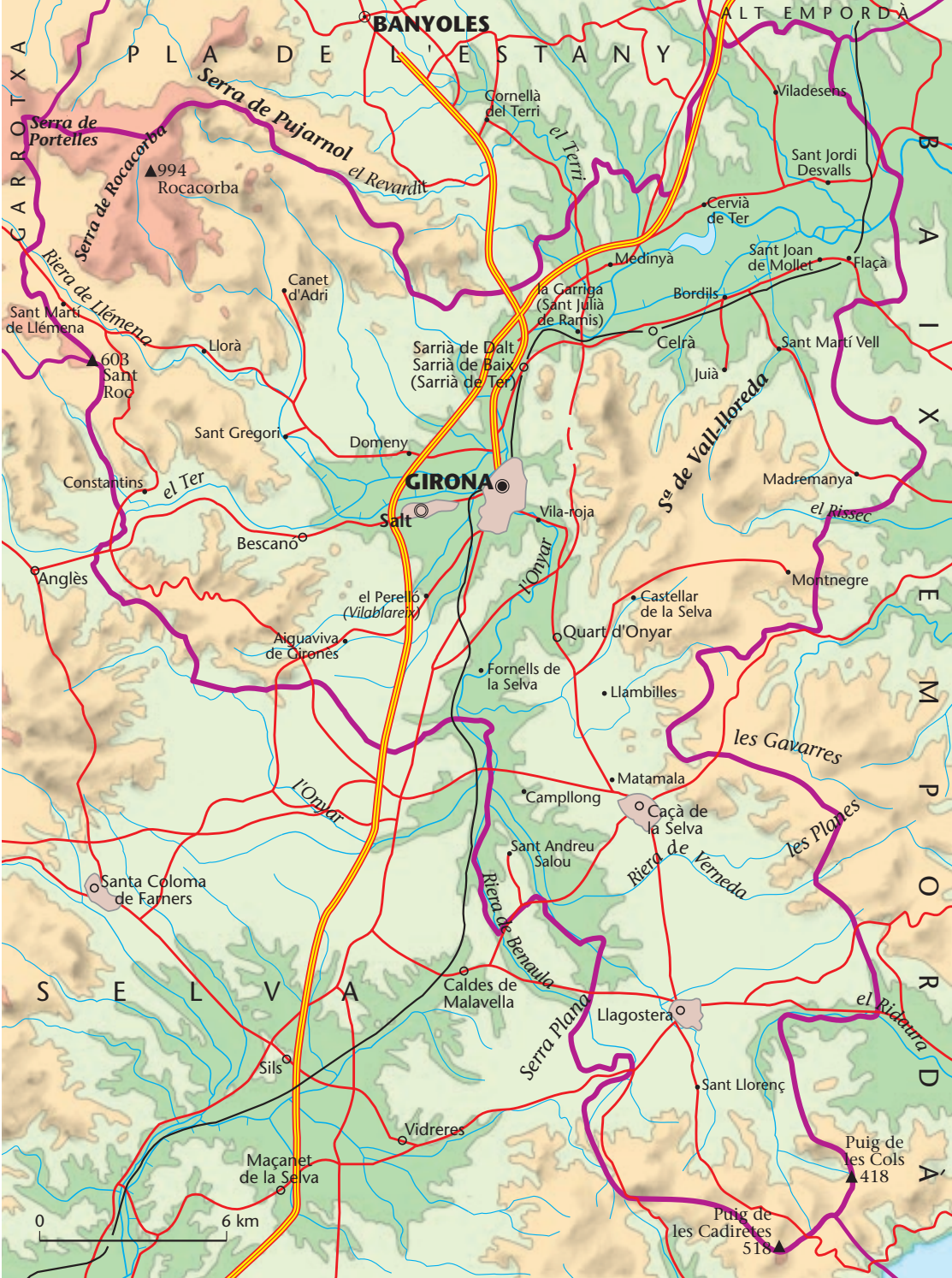
El territori, de relleu molt irregular, és format en una bona part per sediments marins del terciari o per sediments fluvials. El clima és clarament continental. Les precipitacions són d'uns 800 litres per m² anuals, i la mitjana d'humitat és superior al 65%.

Demografia i economia

El creixement de la població de Girona ha estat feble i desigual, fins en 1950-60, quan certa represa de l'activitat econòmica atragué masses considerables d'immigrants. El salt espectacular de la població gironina entre els censos del 1960 i el 1970 s'explica per les annexions de diversos pobles i municipis veïns. Tot i les limitacions de la industrialització del s XIX, no hi manquen les indústries qualitativament importants. Els sectors industrials de més tradició a la ciutat són el tèxtil i el ram alimentari, però a partir del decenni 1950-60 l'activitat industrial experimentà una àmplia diversificació (fàbriques d'embotits, carrossers, fabricants de mobles, de maquinària d'impressió). El 1991 hi havia 27 778 persones ocupades, de les quals l'1,1% ho estaven al sector primari, el 15,5% a la indústria, el 7,4% a la construcció i el 66% als serveis. En l'aspecte comercial, Girona ha conservat el seu paper de centre d'atracció comarcal a través de les fires i els mercats i estén avui, encara, la seva influència sobre una àrea molt important de les comarques de l'entorn, especialment arran del *boom* turístic de la Costa Brava. La *ciutat* (39 244 h [1991], *gironins*; 75 m alt), centre del Gironès, capital de la província i seu del bisbat del seu nom, és situada a la dreta del Ter, a tocar de la confluència d'aquest amb l'Onyar, que separa la ciutat antiga de la ciutat moderna i l'eixample.

La ciutat antiga

El nucli central de la Girona antiga és format pel recinte de la *Força Vella*, que en el traçat venia a coincidir amb els límits de la Girona romana. Resten encara mostres de les muralles d'aquestes èpoques a la plaça de la catedral i al pati de l'antiga universitat. En aquest clos, hi destaca l'antic monestir benedictí de *Sant Pere de Galligants*, convertit en seu del Museu d'Arqueologia, l'anomenat passeig de la muralla inaugurat el 1985, els Banys Àrabs (s XII), l'edifici de l'ex-col·legiata de Sant Feliu i un pany de l'antiga muralla de la Força. Al S de la plaça de la catedral es localitza la part burgesa i senyorial de la ciutat medieval, més enllà del carrer de la Força, antic call de la ciutat. Aquest antic barri jueu és actualment un important centre d'atracció de turisme. Al carrer de la Força hi ha l'antic convent de caputxins, ocupat des del 1981 pel Museu d'Història de la Ciutat i des del 1986 per l'Arxiu Històric de la Ciutat. La Rambla és avui el centre comercial de Girona i un lloc de passeig. El carrer de Ciutadans fou el centre de l'alta burgesia ciutadana, i hom hi troba residències senyoriales d'interès, com la Fontana d'Or, obra única del romànic civil. Entre el carrer de Ciutadans i la Rambla hi ha tot un seguit de carrers i carretons de marcat sabor gremial i la plaça

més petita de la ciutat: la plaça del Raïm. A l'altra banda del carrer de Ciutadans, entre el carrer i la muralla de les Pedreres, hi ha l'antic convent de carmelitans (s XVI), avui en part palau de la Diputació i en part església del Carme. Per la pujada de la catedral o les escales de la Pera, hom arriba a la plaça dels Apòstols, on hi ha el palau episcopal. Remodelat i dignificat, és ocupat pel Museu d'Art. Prop de les escales de Sant Domènec, hom troba l'edifici i església de Sant Martí Sacosta, actualment ocupat per la Secció de Lletres de l'Estudi General de Girona, i, més avall, el palau dels Agullanes (palau del Vescomtat), del s XVII.

La ciutat moderna

A la riba esquerra de l'Onyar hi ha la Girona moderna. Aquesta part romana encara dins el recinte emmurallat del s XVI, el traçat del qual segueix l'actual avinguda de Jaume I. Entre la Granvia i el riu hi ha dues places comunicades: la de l'Hospital i la de Pompeu Fabra. La primera té un magnífic conjunt monumental, format per l'Hospital de Santa Caterina, començat el 1666, i l'Hospici (s XVIII). Tota aquesta part comunica amb la Girona antiga per un seguit de ponts i per l'actual plaça de Catalunya o plataforma sobre l'Onyar.

LA HISTÒRIA

Per la seva posició, Girona esdevingué un establiment romà de la Via Augusta. Sofrí les envestides dels francs i els alamans dels temps de Gal·liè (segona meitat del s III) i reféu després les seves muralles. Palesen la relació de la comunitat cristiana amb Roma els sis sarcòfags protoconstantinians de l'església de Sant Feliu. La seca visigòtica encunyà moneda fins el 714, pels volts del qual any la ciutat fou sotmesa als àrabs. La dominació musulmana a Girona fou molt precària: el 785 fou alliberada per Carlemany, que nomenà una autoritat per al territori i creà el comtat de Girona com a fita per a la creació d'un estat defensiu o marca. Malgrat alguns intents musulmans, la ciutat passà a l'autoritat de Guifré I, el qual unificà els comtats de Barcelona i de Girona (878). L'any 908 se celebrà a Girona una assemblea eclesiàstica que nomenà Guiu com a bisbe de Girona. En aquesta època, l'església gironina exercí funcions públiques com el dret, atorgat al bisbe, d'encunyar moneda. Els jueus de la

Mapa físic del Gironès

 Gironès	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
	
superfície:	575 km²
població:	125 875 h (1991)
capital:	Girona

ciutat iniciaren l'activitat comercial i un tràfic que comunicava l'Andalusia musulmana amb el centre d'Europa. Durant els ss XI i XII el creixement de Girona fou ininterromput, i començaren a sorgir barris burgesos extramurs: Santa Maria, Sant Pere, Sant Feliu i el Mercadal. Al s XIII Girona tingué un paper de primer ordre en l'enfrontament de Pere II de Catalunya-Aragó amb el papa, la casa d'Anjou i el rei de França, que sotmeté la ciutat a un setge (1285) i l'ocupà durant un mes. Al s XIV Girona era la segona ciutat de Catalunya, però les adversitats del Mal Any Primer (1333), de la Pesta Negra (1348) i de l'assalt al call (1391) l'arruïnaren en bona part i en prepararen la davallada econòmica. Durant la guerra contra Joan II (1462-72) tingué un paper de primer ordre pel fet d'ésser situada en una zona de gran activitat bèl·lica, puix que era dominada pels remences. Acabada la guerra civil, Girona es recuperà parcialment de la davallada demogràfica i experimentà un notable creixement urbà. La prosperitat permeté de posar en funcionament la Taula de Canvi de Girona (1568), aprovada des del 1443, i l'Estudi General (aprovat ja l'any 1446). També foren acabades les obres de la muralla del Mercadal, iniciades el segle anterior. Ben altrament, el s XVII fou de profunda depressió, causada per la guerra dels Segadors (1640-52), per la pesta (1650) i per les inundacions. La guerra dels Segadors primerament i les contínues guerres amb França després feren de Girona, per la seva situació estratègica, l'objecte de nombrosos setges (1652, 1675, 1684 i 1694). Al s XVIII, en produir-se l'alçament en favor de l'arxiduc Carles d'Àustria (1705), Girona es pronuncià a favor seu i se li lliurà pacíficament (12 d'octubre). Però finalment vencé Felip V, es produí la reestructuració territorial i administrativa de la Nova Planta i Girona esdevingué capital de corregiment. A partir del 1789 Girona restà immersida, per la seva situació geogràfica, en les conteses que enfrontaren la monarquia hispànica amb la República Francesa. Des de l'esclat de la guerra Gran (1793), el territori gironí esdevingué camp de batalla, i la capital fou el centre d'organització de l'exèrcit de Catalunya. Tot el potencial demogràfic adquirit al s XVIII es perdé durant la guerra del Francès (setges de Girona, 1808-09). La demografia gironina se situava, així, en inferioritat evident a l'hora d'iniciar la industrialització del s XIX, i en esdevenir capital de la província del seu nom (1833), Girona afegí al seu ja tradicional caràcter levític el d'una ciutat administrativa. Dos factors importants permeteren a Girona d'incorporar-se a la revolució industrial iniciada en altres zones de Catalunya en el decenni 1830-40: la proximitat d'un curs fluvial, el Ter, i d'un canal de desviació del seu cabal, la sèquia Monar, i la desamortització. Precisament amb l'aigua de la sèquia Monar començà a funcionar a Girona (1842) la fàbrica La Gerundense, primera de Catalunya dedicada a la fabricació de paper continu. Més important fou encara la fàbrica de Planas, Junoy i Companyia, també al barri del Mercadal (1857), dedicada a la fabricació de turbines, de patent francesa, que alimentaren els orígens de la il·luminació elèctrica de moltes ciutats de l'estat espanyol i de la mateixa Girona com a primera, l'any 1885. Al s XX, els ressorts del poder polític local continuaren en mans de la burocràcia estatal o dels terratinents de la província residents a la ciutat, però la situació començà a trontollar: el catalanisme de la població gironina prengué una major volada, en direcció republicana, per una part, i en la de la Lliga Regionalista, per l'altra, que agrupà l'anomenada *gent d'ordre* . La Dictadura de Primo de Rivera (1923-30) prolongà uns quants anys la primacia de la Lliga. Però en les eleccions municipals de l'abril del 1931 i en les successives, fins el 1936, guanyaren sempre les diferents coalicions de partits d'esquerra que giraven entorn d'Esquerra Republicana de Catalunya. Finalment, pel febrer del 1936 les eleccions donaren la victòria al Front d'Esquerres contra el Front Català d'Ordre. Durant la guerra de 1936-39 la ciutat sofrí greus dificultats, que culminaren amb l'evacuació cap a França. El 4 de febrer de 1939 Girona queia en poder de les tropes de Franco. Una víctima destacada de la repressió fou l'escriptor i historiador Carles Rahola, que morí afusellat pel març del 1939. Vers els anys cinquanta s'inicià una lenta recuperació econòmica. El relleuament econòmic anà acompanyat

de l'arribada de nombrosos immigrants, ahora que hom inicià l'annexió de municipis veïns. Els moviments culturals, polítics i sindicals s'anaren estenent al mateix temps que el franquisme es desintegrava lentament. Les primeres eleccions municipals democràtiques després del franquisme donaren la victòria (1979) als partits d'esquerra i Joaquim Nadal, del Partit dels Socialistes de Catalunya, resultà elegit alcalde de la ciutat, càrrec per al qual fou reelegit el 1983, el 1987, el 1991 i el 1995.

Gironès, el Comarca de Catalunya, situada en una zona de transició, entre el mar i la muntanya (575 km²; 125 875 h [1991]). El cap de comarca és Girona. Limita al N amb el Pla de l'Estany i per un bocí amb l'Alt Empordà, a l'E i fins a migdia amb el Baix Empordà, a ponent amb la Selva i, en part, al NW, amb la Garrotxa. Comprèn una plana central, on és situada la capital, voltada al NW per la serra de Rocacorba, al SE per les Gavarres i la Serralada Litoral i al SW per les planes que s'estenen fins a les vores mateixes del Ter. A través de les falles, disposades en direcció NW-SE, afloren materials volcànics que formen part del grup d'Olot. Al S de la vall del Ter s'estén la prolongació de la plana del Baix Empordà, en contacte amb la qual hi ha el massís de les Gavarres, constituït per materials paleozoics. A l'W del massís, hi ha el pla de Girona, extrem N de la Depressió Pre-litoral, i l'extrem S de la comarca és accidentat pels contraforts de la Serralada Litoral, el cim més important de la qual és el puig de Cadiretes (519 m). Prop de la ciutat hi ha una penetració de materials eocènics que formen la muntanya de Montjuïc i que proporcionen la cèlebre pedra de Girona. Les característiques climàtiques de la comarca són típicament mediterrànies, però hi ha un contrast evident entre el sector N, obert a la mar, i el S, tancat per les Gavarres. Les màximes i les mínimes absolutes més acusades corresponen al S. La pluviositat és relativament abundant (806 mm anuals a Girona). Els vents dominants són de migjorn, temperats i humits; els freds i secs, de tramuntana, tenen importància especialment al N. La comarca del Gironès forma part de la conca del riu Ter i els seus afluents. Per la banda esquerra rep les aigües de Rocacorba i de gran part del Pla de l'Estany (el Terri) i per la banda dreta rep l'Onyar, el Güell i el Galligants. La vegetació, de tipus mediterrani humit, presenta una clara diferenciació en relació amb els materials calcaris i silícics. La pineda de pi blanc i l'alzinar amb marfull ocupen tot el sector N calcari i una bona part del SW. La sureda ocupa el massís de les Gavarres, silícic, i una part del pla de Llagostera, que presenta un sotabosc ric de plantes acidòfiles, com el bruc. Des de l'any 1975, el creixement demogràfic és pràcticament vegetatiu com a conseqüència de l'aturada de la immigració i de la baixa taxa de natalitat. Pel que fa a la població ocupada, el 1991 hom comptabilitzava 51 599 persones, de les quals 3,4% treballaven al sector primari, 31,3% a la indústria, 9,1% a la construcció i 56,2% als serveis. El tipus de poblament més corrent és el dispers al sector N, on el mas és característic. El Gironès ha estat tradicionalment agrícola, però aquest sector ha anat perdent importància d'ençà dels anys cinquanta. Actualment, bona part de les terres cultivades són ocupades pels conreus herbacis, principalment cereals i farratge. La ramaderia té un paper fonamental en l'economia pagesa de la comarca, sobretot les vaques per a la llet i l'engreix de porcs i de vedelles. El conjunt de la comarca és, en general, poc industrialitzat. En el moment present la ciutat de Girona és el primer centre industrial, en què destaquen els sectors de la construcció, del tèxtil, del paper, de la fusta, d'arts gràfiques i de la química. S'ha comprovat la presència humana al Gironès des de les èpoques més antigues del paleolític. A l'època ibèrica, la comarca corresponia al grup dels indigets. Gairebé tots els poblats foren abandonats durant el període de la romanització, però el de Girona es transformà en ciutat romana, amb el nom llatinitzat de *Gerunda*. Des de l'alta edat mitjana, el Gironès fou el nucli central del comtat (després vegueria i corregiment) i del bisbat de Girona. Dins les demarcacions històriques del bisbat de Girona, la part S del Gironès fou inclosa a la Selva, i el sector de Sant Jordi Desvalls, a l'Empordà; en canvi, la demarcació de Girona comprenia una part del Baix Empordà, els municipis de l'actual Pla de l'Estany i la vall d'Hostoles amb Amer i

Vista aèria de la vall de Llémena, al Gironès

 Gironès		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Aiguaviva de Gironès	13,9	354
Bescanó	36,7	2 833
Bordils	7,3	1 330
Caçà de la Selva	45	7 165
Campllong	8,6	262
Canet d'Adri	45,2	467
Celrà	20,1	2 358
Cervià de Ter	9,6	637
Flaçà	6,7	914
Fornells de la Selva	11,8	1 152
Girona	38,4	68 656
Juià	8,4	283
Llagostera	76,6	5 354
Llambilles	14,6	429
Madremanya	13,6	179
Quart d'Onyar	37,4	2 083
Salt	6,4	21 087
Sant Andreu Salou	6	137
Sant Gregori	49,2	1 867
Sant Joan de Mollet	3,3	312
Sant Jordi Desvalls	11,7	602
Sant Julià de Ramis	18,1	1 731
Sant Martí de Llémena	43,7	313
Sant Martí Vell	17,3	294
Sarrià de Ter	4,2	3 237
Vilablareix	6,1	1 020
Viladasens	15,6	189
Gironès, el	575,5	125 875

Anglès. Amb les divisions administratives del s XIX, el partit judicial de Girona (1835) prengué una configuració semblant al Gironès establert en la divisió comarcal del 1936. Amb motiu de la nova divisió territorial del 1988 la comarca del Gironès perdé onze municipis que constituïren la nova comarca del Pla de l'Estany.

giroscopi *MEC* Tipus de baldufa simètrica el centre de gravetat de la qual resta immòbil respecte a la rotació. El més conegut és el *giroscopi de Foucault*, que consta essencialment d'un disc muntat sobre un suport de manera que el disc pugui orientar-se lliurement. El giroscopi és emprat com a brúixola i és la base dels pilots automàtics d'avions, coets i embarcacions.

Gisbert i Pérez, Antoni (Alcoi 1834 — París 1901) Pintor. Es formà amb l'ex-franciscà Antoni González i Valor, a San Fernando de Madrid, i a Roma, on anà pensionat (1855). Pintà, *Felip II beneint el príncep Carles moribund* (1858), *Comuners al patíbul* (1860), *Desembarcament dels puritans a Nord-amèrica* (1864), i amb motiu de la caiguda d'Isabel II, dirigí el Museo Nacional del Prado i fou pintor de cambra d'Amadeu I. Autor de nombrosos retrats de personatges liberals, conreà també la pintura històrica i de gènere.

Giscard d'Estaing, Valéry (Coblença 1926) Polític francès. Diputat (1956) i ministre d'economia i finances (1962-66), portà a terme el pla d'estabilització. El 1966 fundà el partit dels republicans independents. Succeí G.Pompidou com a president de la República (1974). Des d'aquest càrrec topà amb la Union des Démocrates pour la République i creà la Union pour la Démocratie Française. Desprestigiat per alguns afers poc clars, el 1981 perdé les eleccions i fou succeït a la presidència per F.Mitterrand.

gitano *ANTROP* Individu d'una de les tribus del NW de l'Índia, amb una llengua pròpia, que vers l'any 900 dC iniciaren un èxode cap a Occident. Cap al principi del s XV, en una nova diàspora, molts s'encaminaren a l'Europa central i occidental, arribant a Castella i a Portugal vers el 1415. D'aleshores ençà han estat rebutjats. Des que el 1500 la dieta d'Augsburg en decretà l'expulsió de l'imperi germànic, pràcticament tots els països europeus dictaren disposicions semblants, fins que al s XVIII els corrents humanitaristes mitigaren aquestes mesures: a l'estat espanyol fou obra de Carles III (1783), amb una pragmàtica que en millorà la condició i tractà de rehabilitar-los. Llur presència fou tolerada, poc o molt (encara foren perseguits a l'Alemanya nazi, en 1933-45); no assolí, però, una integració, que esdevé impossible a causa de llur nomadisme i de llur forta tendència a l'endogàmia. Als Països Catalans, hom els troba ja l'any 1415, quan s'estengueren per tot el territori. És a partir del s XX, als anys setanta, quan aquest col·lectiu ha començat a organitzar-se internacionalment (creació de la Unió Internacional Romaní, reconeguda per l'ONU). Alguns de llurs membres s'han destacat en el món de l'espectacle.

Gizeh [àr: *al-Ġiza*] Ciutat del *muḥāfa-za* de Gizeh, Egipte (2 096 000 h [est 1991]). Situada a la vora esquerra del Nil, al SW del Caire, forma part de la seva àrea residencial suburbana. La ciutat, que ha donat nom a un dels cinc sectors de la necròpoli de Memfis, comprèn les tres grans piràmides: la de Kheops, o Gran

Piràmide, la de Kefren i la de Micerí; les petites piràmides de les reines; la Gran Esfinx i el seu temple; tres grans grups de mastabes; la tomba de Tephères I, mare de Kheops; hipogeus dels familiars de Kefren.

gla *BOT* Fruit sec, indehiscent i monoșperm proveït d'una cúpula a la base. És característic de moltes plantes de l'ordre de les fagals.

glacera *GEOG* Massa de glaç formada en una regió de neus perpètues i que es mou lentament rost avall. Hi ha diversos tipus de glaceres. *L'alpina* consta de dues parts: el *circ glacial* i la *llengua glacial*. En el circ glacial s'acumula la neu que, en virtut de la forta pressió i del constant regel a què resta sotmesa, es transforma en una massa granulosa, compacta i plena de bombolles d'aire denominada *neu congesta*. El circ glacial resta separat de les muntanyes que l'envolten per una gran esquerda, denominada *rimaia*. Comunica amb la vall glacial, per on es desplaça la llengua glacial, formada ja per glaç. La vall té una forma característica similar a una U. La llengua transporta pedres, sorra i fang, que formen la morena de fons, les morenes laterals, també una morena central o diverses, i a l'extrem de la llengua es forma una morena frontal. La glacera de tipus *pirinenc* és formada únicament per un circ glacial, mancat de llengua. Les glaceres d'*altiplà*, o *inlandsis*, són formades per un gran clap de neu congesta que recobreix un altiplà, del qual parteixen llengües glacials cap a diferents rumbs. La glacera de *piemont* és formada per la reunió de nombroses llengües glacials. La velocitat de totes les glaceres és molt lenta, però l'efecte erosiu és molt contundent.

glaciació *GEOL* Conjunt de fenòmens que s'han presentat, en diversos períodes geològics de la història de la Terra (glaciacions), durant els quals el glaç polar envaí periòdicament la superfície dels continents. Entre el 1821 i el 1835 Venetz i Charpentier provaren que trossos pertanyents a roques exclusives dels Alps Centrals es trobaven àmpliament disseminats per les planes suïsses, i en deduíren, correctament, que devien haver estat transportats per ampliacions anteriors de les actuals glaceres alpines. Posteriorment, J.L.R.Agassiz trobà fenòmens similars als de les planes suïsses a Escòcia, a Irlanda i a l'Amèrica del Nord, i demostrà que les glaciacions eren un fenomen generalitzat. El 1909 A.Penck i E.Brückner determinaren que a les regions alpines europees hi havia hagut quatre glaciacions durant el Quaternari. En diversos llocs del Canadà, de Noruega i de Suècia hom troba sediments glacials denominats *til-lites* intercalats entre roques pre-cambrianes (fa 2 000 Ma), la qual cosa és un testimoniatge indiscutible de l'existència de glaciacions. Al final del pre-cambrià, fa uns 600 Ma, hom registra la presència de til·lites a la Xina. En el Permià, existí la més gran època glacial fins ara coneguda. Durant aquesta època la major part de l'Àfrica meridional restà coberta de glaç. Hi ha dipòsits similars als africans al S i a l'W d' Austràlia i de Tasmània. Til·lites de la darreria del Carbonífer o del començament del Permià han estat trobades a l'Uruguai, el Brasil, l'Argentina i Bolívia. Durant la glaciació plisticènica, el glaç cobria, a Europa, la quasi totalitat d'Anglaterra i arribà al sud de Berlín, de Varsòvia i de Kíev. A la Península Ibèrica, hi havia grans glaceres als Pirineus, a la serralada Cantàbrica i al Sistema Central. A Amèrica, la glaciació plisticènica afectà la totalitat del Canadà i una bona part del NE dels EUA. Hom desconeix les causes que originen les glaciacions, i han estat emeses nombroses teories, agrupades en dues categories: teories geològiques i teories astronòmiques. Les primeres intenten d'explicar les glaciacions en funció dels canvis climàtics provocats per alteracions de les altituds continentals o per canvis haguts en la circulació oceànica i atmosfèrica. Les segones donen tres possibles explicacions: que el sistema solar es troba de tant en tant amb nívols de pols còsmica; que varia periòdicament la distància entre el Sol i la Terra i, per tant, la quantitat de calor que aquesta rep; i que fluctua la calor que el Sol irradia.

gladiol [*Gladiolus sp.*, família de les iridàcies] *BOT* Nom donat a les espècies de *coltell* conreades, entre les quals cal destacar *G.cardinalis*, *G.gandavensis*, *G.communis* i *G.dalenii*. Els gladiols tenen molta importància en floricultura i són plantats a l'aire lliure o en hivernacles, en sòls flonjos i ben drenats.

glàndula *BIOL* Cèl·lula o conjunt de cèl·lules aïllades o agrupades en un òrgan determinat, amb la propietat de produir un líquid o uns quants de tipus generalment hormonal o enzimàtic que actuen fora d'elles. Poden ser *endocrines* o *de secreció interna*, si produeixen secrecions que van a parar al sistema circulatori de l'animal, i *exocrines* o *de secreció externa*, si produeixen secrecions que s'aboquen a l'aparell digestiu o al gènito-urinari o bé a l'exterior del cos de l'animal.

Glasgow Capital de la regió de Strathclyde, Escòcia, al baix Clyde (684 300 h [est 1992]). És la veritable capital econòmica d'Escòcia, per la seva activitat comercial, financera i industrial. Situada al SW de la depressió dels Lowlands, s'estén entre els Highlands i els Uplands del S. L'expansió demogràfica de la ciutat s'inicià a la primeria del s XIX. Actualment, hom intenta d'estabilitzar la població ciutadana promovent trasllats a les *New Towns*. La nova localització industrial ha estat planificada amb la creació de cinc polígons que inclouen indústries molt diversificades. L'edifici antic més important és la catedral, gòtica, del s XIV.

Glinka, Mikhail Ivanovič (Novospasskoje, Smolensk 1804 — Berlín 1857) Compositor rus. És considerat el pare del nacionalisme rus musical. Estrenà a Peterburg les òperes *Una vida pel Tsar* (1836) i *Russlan i Ludmilla* (1842). Deixà peces per a orquestra, com una simfonia, l'obertura *Kamarsinskaja* (1848) i música de cambra, cançons per a veu i piano, les obertures *Jota aragonesa* i *Nits d'estiu a Madrid*, etc.

glosador Poeta popular de Mallorca i de Menorca. Els glosadors, homes o dones, en general analfabets i sense instrucció, componen gloses —corrandes— i glosats, algun cop impresos com a literatura de canya i cordill i amb una certa freqüència repetits pel poble, el qual els tradiciona litza o bé en recorda l'autor, no sempre autèntic. Són típics els combats de glosadors o glosades, on els glosadors improvisen cantant o recitant un després l'altre, desfent els arguments contraris i retornant-se mútuament les indirectes. Hi ha força glosadors mallorquins coneguts des del s XVIII, d'entre els quals els més populars cal citar Sebastià Gelabert —*en Tià de sa Real*—, Pau Noguera i Ripoll, Andreu Coll i Bernat, Sebastià M.Marquès i Ortegas, i Pere Antoni Jusama i Barceló.

glossa *DR* Comentari d'un text jurídic. Les glosses jurídiques apareixen als ss XII-XV, tant en texts romanistes com canònics. Tingueren el moment més esplendorós a l'Escola de Glossadors de Bolonya.

glucèmia *MED* Presència de **glucosa** en la sang. Normalment la sang en conté una xifra constant, que segons el mètode amb què és feta la determinació oscil·la entre 60 i 120 mg/100 ml de sang total. Per damunt d'aquesta xifra hom parla d'*hiperglucèmia*, i per sota, d'*hipoglucèmia*. La hiperglucèmia s'esdevé sobretot per manca d'insulina (*diabetis 'mellitus'*).

glúcid *BIOL* Nom genèric d'aquelles substàncies que són polihidroxialdehids o polihidroxicetones i també de llurs polímers i derivats. També anomenats *hidrats de carboni*. Llur fórmula empírica és (CH₂O)ₙ. Els més simples són els *sucres* o *monosacàrids*, que són cristal·lins, solubles en aigua i dolços; d'aquests cal destacar la *glucosa*. Els monosacàrids poden unir-se entre ells per l'enllaç *acetàlic* o *glucosídic* i formar dímers, trímers, tetràmers, etc, anomenats respectivament *disacàrids*, *trisacàrids*, *tetrasacàrids*, etc. Hom anomena *oligosacàrids* els de cadenes curtes (d'uns deu monosacàrids) i *polisacàrids* els de cadenes molt llargues, ramificades o no, formats per milers de monosacàrids repetits com p.ex. *cel·lulosa* i *midó*. Gairebé tots els glúcids són d'origen vegetal i són el principal component de l'alimentació de l'home i de molts animals.

Gluck, Christoph Willibald (Erasbach, Alt Palatinat 1714 — Viena 1787) Compositor alemany. Estudià amb Sammartini a Milà. El 1750 s'establí a Viena i fou *kapellmeister* del teatre imperial. Animat pel poeta i llibretista Raniero di Calzabigi a reformar l'òpera, evitant els excessos vocals que dificultaven la comprensió del text i adequant-la alhora a les teories del neoclassicisme incipient, el 1762 estrenà a Viena *Orfeo ed Euridice*, el 1767 *Alceste* —a París el 1774— i el 1770 *Paride ed Elena*.

Iphigénie en Aulide (1774) i *Iphigénie en Tauride* (1779) foren estrenades a París.

glucosa [C₆H₁₂O₆] *QUÍM* Aldohexosa pseudo-aldehídica que es troba a l'estat natural en forma de D-glucosa. La glucosa, anomenada també *dextrosa* o *sucre del raïm*, té un paper important en el metabolisme, com a font d'energia. En els organismes vegetals és combinada amb la D-fructosa, i hom considera que tots dos composts deriven de la sacarosa per hidròlisi d'aquest disacàrid; sovint també es troba combinada en forma d'un polisacàrid, com el midó, el glicogen i la cel·lulosa. Aquesta és constituïda per molècules de glucosa condensades, i la sacarosa és formada per D-glucosa i D-fructosa, en quantitats equivalents. La glucosa és un glúcid essencial en l'alimentació dels animals, és absorbida amb molta més facilitat que altres monosacàrids i satisfà un 50% de les necessitats energètiques de l'home i dels animals.

gluten *BIOL* Substància proteica del blat que es troba a l'endosperma dels grans de midó. És formada per dues proteïnes, la glutenina i la gliadina. El gluten, un cop separat de la farina, és utilitzat per a reforçar en proteïna d'altres farines o per aconseguir hidrolitzats de proteïna d'ús alimentari.

gneis *GEOL* Roca viada formada per metamorfisme regional. Segons el seu origen, pot ser: *paragneis*, que deriva de roques sedimentàries, i *ortogneis*, que deriva de roques magmàtiques. Les bandes fosques són compostes per miques i/o amfíbols i les bandes clares i granuloses són formades per quars i feldspats.

gnosticisme *CRIST* Conjunt de comunitats cristianes dels primers segles que professaven la salvació per la *gnosi*. Hom pot reduir el gnosticisme cristià a tres punts: el Déu suprem és transcendent, diferent del creador del món o demiürg; l'home espiritual (*pneumàtic*) és constituït per un element diví; i la salvació consisteix en el coneixement d'aquesta realitat divina interna. Les primeres formacions gnòstiques aparegueren en el si del judaisme hel·lenístic. El principal centre del gnosticisme cristià del s II fou Alexandria. L'actitud gnòstica perdurà en el mandeisme, el maniqueisme i el catarisme.

Gobi Vasta regió desèrtica de l'Àsia oriental, que s'estén pel S de Mongòlia i pel N de la Xina (1 036 000 km²). És un altiplà cobert per dunes i pedregams i limitat per muntanyes, amb una altitud de 800 a 1 000 m. Per la seva situació, és un desert fred i d'una gran aridesa, de clima continental rigorós.

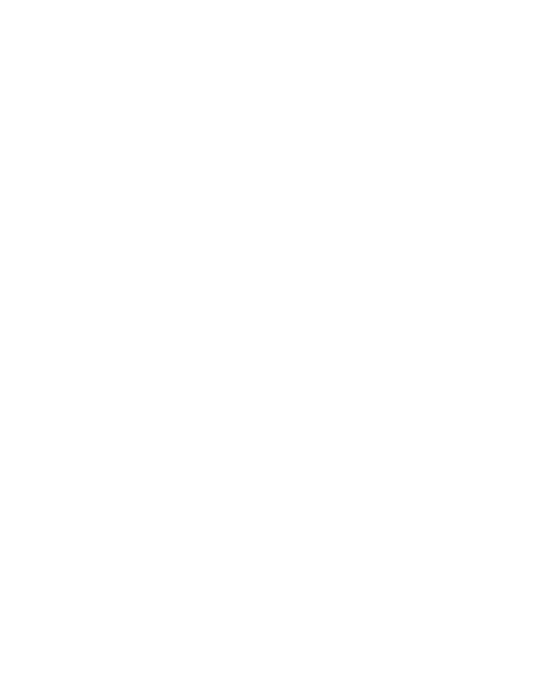
Godard, Jean-Luc (París 1930) Director cinematogràfic francès. Element destacat de la *nouvelle vague*, incisiu i ambigu, planteja les qüestions sobre la concepció de la vida amb un to pessimista i un tractament experimental i avantguardista. Ha dirigit, entre d'altres films, *À bout de souffle* (1959), *Une femme est une femme* (1961), *Vivre sa vie* (premiat a Venècia, 1962), *Alphaville* (premiat a Berlín, 1965), *Pierrot le fou* (1965), *Week-end* (1968), *Je vous salue Marie* (1984), *Détective* (1985) i *Allemagne neuf zéro* (1991).

Goded Llopis, Manuel (San Juan de Puerto Rico 1882 — Barcelona 1936) Militar. Ingressà a l'Academia de Infanteria el 1896, i el 1925 fou ascendit a general. El 1932 col·laborà en l'aixecament de Sanjurjo. Pel febrer del 1936 fou designat comandant militar de les Balears. Hi preparà l'aixecament, i li fou encarregat l'encapçalament del sollevament de Barcelona. El 19 de juliol proclamà l'estat de guerra a Mallorca i es traslladà a Barcelona on, des de capitania general intentà, sense èxit, d'obtenir la col·laboració de la guàrdia civil. Fou detingut al mateix edifici de capitania per les forces republicanes i populars. L'11 d'agost fou sotmès a un consell de guerra, i afusellat a Montjuïc l'endemà.

Godoy y Álvarez de Faria, Manuel de (Badajoz 1767 — París 1851) Estadista extremeny. Fou un *hidalgo* que féu amistat amb els prínceps d'Astúries i inicià una ràpida carrera, que el 1792 el portà a substituir Aranda com a primer ministre de Carles IV. Inicià la guerra contra la França revolucionària (1793-95), però posteriorment inicià aliances amb el govern revolucionari de París, fet que ocasionà dues guerres amb Anglaterra (1796-1802 i 1804-08) i una forta recessió econòmica.

gneis

L'èsglésia d'Auvers-sur-Oise (1890) per Vincent Willem van Gogh

Per pal·liar les necessitats de les finances públiques, portà a terme l'anomenada desamortització de Godoy. Es casà (1797) amb Maria Teresa de Borbó, cosina germana de Carles IV, de la qual es divorcià, i després (1829) amb la seva amant Josefa de Tudó i Català. Sever defensor dels pilars de l'antic règim, les pressions dels grups il·lustrats i l'animadversió dels membres del Directori francès provocaren la seva destitució el 1798, però al cap de dos anys recuperà el poder efectiu. Els fracassos de la segona guerra contra Anglaterra (sobretot la derrota de Trafalgar, 1805), el seu despotisme ministerial i la seva feblesa davant les pressions de Napoleó (demostrada en el tractat de Fontainebleau, 1807), li feren perdre prestigi. El motí d'Aranjuez (19 de març de 1808) obligà Carles IV a abdicar i aconseguí l'empresonament de Godoy. Napoleó el reclamà a Baiona, on actuà com un ninot en l'afer de les abdicacions. Isabel II el rehabilità el 1847.

Goebbels, Joseph Paul (Rheydt, Renània 1897 — Berlín 1945) Estadista alemany. Notable periodista, s'adherí al nacionalsocialisme (1922), esdevingué cap del partit a Berlín (1926), i fou elegit membre del Reichstag (1928). Responsable de l'aparell propagandístic nazi (1928) i ministre d'educació popular i propaganda (1933), fou clau en el suport popular del sistema. Juntament amb la seva família, s'emmetzinà l'endemà del suïcidi de Hitler, que l'havia designat successor.

Goethe, Johann Wolfgang (Frankfurt 1749 — Weimar 1832) Pensador i literat alemany. Estudià dret a Leipzig (1765-68) i a Estrasburg (1770-71), on es vinculà al *Sturm und Drang*. A instàncies del duc Carles August, s'instal·là a Weimar (1775), on formà cercle intel·lectual amb Herder, Wieland, Lenz i Schiller, entre d'altres. Nomenat conseller i després ministre, fracassà en la realització pràctica dels ideals humanistes i fugí a Itàlia (1786). La seva obra literària començà amb poemes i comèdies: *Die Mitschuldigen* ('Els còmplices', 1769). Trobà un nou esperit, introductor del romanticisme, a *Sessenheimer Lieder*, el drama revolucionari *Götz von Berlichingen* (1773) i la novel·la *Die Leiden des jungen Werthers* ('Els sofriments del jove Werther', 1774). En el mateix període escriví tres drames importants: *Clavigo* (1774), *Urfaust* (1774) i *Stella* (1775), farses, sàtires, comèdies musicals i poemes, i començà els grans drames que clogué en el període neoclàssic: *Iphigenie auf Tauris* (1787), *Egmont* (1788) i *Torquato Tasso* (1790). Exposà el seu ideari a les novel·les filosòfiques *Wilhelm Meisters Lehrjahre* ('Anys d'aprenentatge de Wilhelm Meister', 1795) i *Wilhelm Meisters Wanderjahre* ('Anys de viatge de Wilhelm Meister', 1821-29) i creà un model de novel·la psicològica amb *Die Wahlverwandschaften* ('Les afinitats electives', 1809). D'entre la poesia lírica sobresurten *Venezianische Epigramme* ('Epigrames venecians', 1796) i, en l'èpica, *Hermann und Dorothea* (1798). Escriví també assaigs importants —*Winckelmann und sein Jahrhundert* ('Winckelmann i el seu segle'), *Aus meinem Leben; Dichtung und Wahrheit* ('De la meva vida; poesia i veritat', 1811-31)—, i es conserva la correspondència amb Schiller (1794-1805). El seu llegat més important és la tragèdia en dues parts *Faust*, a la qual dedicà pràcticament tota la vida. Goethe, el clàssic alemany més important, és un valor universal: el seu pensament reflecteix la inquietud del seu temps davant la irrupció indefectible d'una nova època.

Gogh, Vincent Willem van (Groot Zundert, Brabant del Nord 1853 — Auvers-sur-Oise, Illa de França 1890) Pintor i dibuixant holandès. Residí a l'Haia, Londres, París, i a diverses ciutats holandeses i belgues. A Nuenen (1883-85) féu molts dibuixos i pintà quadres d'una evident preocupació social (*Els menjadors de patates*, 1885). A París (1886-88), on conegué P.Gauguin, E.Bernard, alguns impressionistes i l'obra dels gravadors japonesos, pintà retrats, natures mortes i vistes de la ciutat amb colors sovint arbitraris i aplicats amb breus pinzellades (*Autoretrat amb barret de feltre*, 1887). El 1888 anà a Arle, atret pel color i la llum del sud. Formes fugisseres i recorbades, aconseguides amb pinzellades de colors purs, caracteritzen els quadres dels dos darrers anys, quan els símptomes de la seva malaltia mental s'aguditzaren (*Interior de cafè, de nit*, 1888, i *Camp de blat*, 1890). Poc després d'arribar a Auvers-sur-Oise (1890) se suïcidà.

Gogol’, **Nikolaj Vasil’evič** (Soročinsk, Ucraïna 1809 — Moscou 1852) Escriptor ucraïnès en llengua russa. Inicià els seus assaigs literaris a l’escola mitjana, a Poltava, i a dinou anys es traslladà a Peterburg, on es féu amic de Puškin. Conquerí la fama amb nombrosos reculls de relats, i el 1835 abandonà la universitat per dedicar-se a la literatura. Publicà aleshores relats de les sèries *Mirgorod* (1835) i *Arabeski* (1842), que representen el pas al “realisme crític”, del qual és el creador al seu país. A Roma escriví una gran part de la seva principal obra: *Mértvye duši* (‘Ànimes mortes’, 1842), imatge sarcàstica de la Rússia feudal.

goig *LIT* Composició poètica cantada, generalment en llaor de la Mare de Déu o d’un sant. Almenys des del s XII la literatura llatina medieval ofereix peces en vers o en prosa que exalten els goigs de la Mare de Déu —bé de la seva vida terrenal o de la seva vida celestial—, on els tipus més usuals es fixaren en cinc, set i quinze. A Catalunya hi ha diverses mostres en vers des del s XIV dels goigs terrenals; la més famosa i una de les més antigues és la *Ballada dels goigs de nostra Dona en vulgar català a ball rodó*, conservada al *Llibre vermell de Montserrat*. Els goigs celestials, més tardans, deriven sobretot d’un himne llatí atribuït a Tomàs de Canterbury, del qual hi ha una traducció catalana molt literal al *Cançoner* de Joan Berenguer de Masdovelles i una altra de conservada en un manuscrit del començament del s XVI. Els *Goigs de la Verge Maria del Roser*, composts al s XV, adopten la forma de la dansa provençal, una mica ampliada en el nombre d’estrofes, típica de la majoria dels goigs següents, bé que no exclusiva. De la Mare de Déu, hom passà, ja al mateix s XV, a Jesucrist i als sants. El nom d’aquestes composicions, àdhuc les dedicades a la Mare de Déu, és molt variat: cobles, llaors, pregàries, clamors, súpliques, etc.

Goldoni, Carlo (Venècia 1707 — París 1793) Comediògraf italià. En les seves comèdies cercà un ideal de comicitat discreta que formés part de la vida de cada dia. Els seus personatges s’expressen amb un llenguatge viu i natural, sovint també en dialecte venecià. Imposà als actors la memorització del text a fi d’evitar la improvisació i, per tant, l’artifici i la vulgaritat. Cal esmentar *La vedova scaltra* (1748), *La buona moglie* (1749), *La bottega del caffè* (1750), *Il campiello* (1756), *Sior Todero brontolon* (1762). La seva concepció del teatre fou durament criticada per Carlo Gozzi, el qual pretenia de restaurar la *Commedia dell’Arte*, i pels membres de l’acadèmia Granelleschi, conservadors en literatura i política. A París escriví en francès *Mémoires* (1787) i diferents comèdies.

goleta *MAR* Vaixell de vela de dos o més pals ultra el bauprés. Tots els pals són de dues peces i aparellen, cadascun, una aurica i una escandalosa. Les goletes foren sempre de dos, tres o quatre pals, però des de la darrerria del s XIX fins després de la Primera Guerra Mundial hom construí força goletes de cinc, sis i àdhuc de set pals.

¹**golf** *GEOL* Porció de mar que s’intern a la terra. La seva formació és deguda, generalment, a la invasió per les aigües marines d’una depressió costanera o a una fractura de l’escorça terrestre.

²**golf** *ESPORT* Joc de pilota que té per finalitat d’introduir en una sèrie de forats, distribuïts sistemàticament tot al llarg d’un recorregut accidentat, una pilota de cautxú, de 4 cm de diàmetre i 46,92 g de pes, mitjançant una successió de cops donats amb uns bastons especials. El partit pot ésser disputat individualment o per parelles. El recorregut, en el qual hi ha col·locats una sèrie d’obstacles naturals o artificials (arbusts, rierol, zona sorrosa, etc), sol fer de 3 a 6 hm i en ell hi ha 18 forats, situats en el *green* (o més, o només nou) de 10,8 cm cadascun. Guanya la competició el jugador que aconsegueix de fer el recorregut amb menys cops o bé aquell que s’ha anotat més forats. El golf nasqué a Escòcia, durant el s XV, i es convertí en l’esport nacional.

Gomà i Tomàs, Isidre (la Riba 1869 — Toledo 1940) Eclesiàstic i escriptor. Fou canonge de Tarragona i bisbe de Tarassona (1927). El 1933 fou nomenat arquebisbe de Toledo i esdevingué cardenal el 1935. En esclatar la guerra civil fou un temps representant oficiós de la Santa Seu

góndola per un canal de Venècia

Mikhail Gorbačov

Hermann Wilhelm Göring

davant del govern de Salamanca. Amb la seva influència personal contribuí al reconeixement de la causa del Movimiento Nacional, legitimat per la *Carta colectiva del episcopado español* (1937), escrita per ell mateix. Apologeta activíssim, escriví més de tres-centes pastorals i setze llibres. Fou un gran propagandista de la “Hispanidad”.

Gomera Illa de la província de Santa Cruz de Tenerife, Canàries (354 km²; 15 963 h [1991]). D’origen volcànic, és formada per un altiplà, que assoleix la seva màxima altitud al centre de l’illa. La població es concentra a la costa, agrupada en petits nuclis. El recurs econòmic principal és l’agricultura (tomàquets i plàtans). San Sebastián de la Gomera és el nucli i el port més important.

Gómez de la Serna, Ramón (Madrid 1888 — Buenos Aires 1963) Escriptor castellà. Es donà a conèixer amb *Entrando en fuego; santas inquietudes de un colegial* (1904). El 1915 fundà la tertúlia del cafè Pombo, que motivà les cròniques de *Pombo* (1918) i *La sagrada cripta de Pombo* (1926). A *Ramonismo* (1927) definí l’estètica de la *greguería*, una imatge en prosa que epigramàticament presenta una visió *personal* i sorprenent de la realitat: *Greguerías* (1917), *Greguerías selectas* (1919) i *Novísimas greguerías* (1929). Escriví també llibres sobre Goya, Van Gogh, O.Wilde, Valle-Inclán i Azorín, i *Retratos contemporáneos* (1941), *Mi autobiografía* (1923) i *Automoribundia* (1948).

Gomulka, Wladyslaw (Krosno, Galítsia 1905 — Varsòvia 1982) Estadista polonès. Militant comunista des del 1926, contribuí a la formació d’un govern d’unió nacional (1945) i fou ministre de la zona recuperada (1945-49). Acusat de nacionalisme, fou destituït (1949) i arrestat (1951), però el 1956 fou rehabilitat, i fou secretari general del partit obrer unificat. Després de les vagues del 1970 cessà i fou expulsat del comitè central (1971).

góndola Embarcació menor, llarga i estreta, de fons pla, típica de Venècia, amb una proa i una popa que s’alcen d’una manera característica tot exhibint, la proa, un ornament dentat de ferro. El bastiment sol tenir, al mig, una cabina on s’asseuen els passatgers. El gondoler, dret a popa, voga amb un sol rem.

Góngora y Argote, Luis de (Còrdova 1561 — 1627) Poeta castellà. Clergue, a partir del 1603 residí a Valladolid, seu de la cort. Maldà per fer-se una situació econòmica sòlida, però no hi reeixí. La seva obra, ultra dues desafortunades peces de teatre, conté tant poesies breus de caràcter popular (*letrillas*, *romances* i sonets) com poemes artificiosos i cultistes, d’estil obscur (*Fábula de Polifemo y Galatea*, 1612; *Las soledades*, 1613; *Panegírico al duque de Lerma*, 1617). La seva poesia fou d’un lirisme estilitzat i de greu evocació, d’home-natge, de recreació històrica o mitològica, o bé de caràcter satíric, forçada per la sintaxi llatina i la hipèrbaton. Llevat de les 37 composicions incloses per Espinosa a *Flores de poetas ilustres* (1605) i d’alguna altra, els escrits de Góngora romangueren inèdits en vida de l’autor. La seva obra no fou presentada satisfactòriament fins el 1921. La reivindicà la *generación del 27*, arran del tercer centenari de la mort del poeta.

González Márquez, Felipe (Sevilla 1942) Polític. Afiliat al Partido Socialista Obrero Español en la clandestinitat, el 1970 passà a formar part de l’executiva del partit, del qual esdevingué primer secretari el 1974. Després de la mort de Franco, participà en la transició democràtica i convertí el PSOE en la segona força política estatal. Diputat al Congrés per Madrid des del 1977, després de la victòria electoral del PSOE el 1982, assumí la presidència del govern espanyol, la qual continuà ocupant arran de les victòries socialistes a les eleccions dels anys 1986, 1989 i 1993, però fou derrotat a les del 1996. Com a president del govern impulsà la incorporació a la Comunitat Econòmica Europea (1985) i el manteniment d’Espanya a l’OTAN (1986).

Gorbačov, Mikhail (Privolnoje, Rússia 1931) Polític rus. Militant comunista, accedí al comitè central del PCUS el 1971 i esdevingué, el 1980, membre del Politburó. A la mort de K.Cernenko fou nomenat secretari general del partit i primer mandatari de l’URSS (1985). L’any 1989 esdevingué president del presídium del

soviet suprem i el 1990 president de l’estat. Fou impulsor de les reformes polítiques i econòmiques que posaren fi al règim soviètic i obriren el bloc de l’Est a Occident (*perestrojka*). Aquesta política el menà a l’enfrontament amb els sectors més radicals de la Unió Soviètica. En política internacional signà diversos acords sobre desarmament amb els EUA i impulsà la fi del pacte de Varsòvia (1990). L’any 1990 rebé el premi Nobel de la pau. El 1991 dimití el càrrec de secretari general del PCUS i, amb la constitució de la CEL, presentà la dimissió.

Gordimer, Nadine (Springs, Transvaal 1923) Novel·lista i narradora sud-africana en llengua anglesa. En la seva obra ha expressat el conflicte de les relacions d’una colònia amb la metròpoli i la injustícia del règim sud-africà. Es donà a conèixer amb el recull de narracions *The Soft Voice of the Serpent* (1953) i les novel·les *The Lying Days* (1953), *Burger’s Daughter* (1981), que fou prohibida al seu país, *July’s People* (1981), *Something Out There* (1984), *My Son’s Story* (1990) i *Jump and Other Stories* (1991). També ha publicat assaigs, com *South African Writing Today* (1967). El 1991 li fou atorgat el premi Nobel de literatura.

Gorgona Cadascun dels tres monstres de la mitologia grega, filles de Phórcys i Kētō, representades en figura femenina amb serps al cap i amb ales. Hesíode dóna el nom de totes tres: Sthénos, Euryálm i Medusa. Aquesta darrera, la Gorgona pròpiament dita, era perillosa per la seva mirada, que deixava petrificat.

goril·la [*Gorilla gorilla*, família dels pòn-gids] 200L Mamífer de l’ordre dels primats, és el més gros de tots els simis. El mascle assoleix 2 m d'alçada i més de 250 kg de pes; la femella és notablement més petita. Hi ha dues subspècies de goril·la: el **goril·la de costa**, que habita a la conca del Congo, i el **goril·la de muntanya**, que presenta els membres més curts i habita al Gabon, el Camerun i l'oest del Congo.

Göring, Hermann Wilhelm (Rosenheim, Baviera 1893 — Nuremberg 1946) Militar i estadista alemany. Pilot distingit durant la Primera Guerra Mundial, el 1922 s’adherí al partit nazi, i el 1923, per la seva intervenció en el fracassat *putsch* de Munic, hagué de fugir d’Alemanya, fins el 1927. Membre (1928) i president (1932) del Reichstag, ministre sense cartera del Reich, cap del govern de Prússia i responsable de les forces aèries (1933), organitzà la Gestapo i la Luftwaffe. Del 1940 al 1945 fou el lloctinent del Führer. Fou condemnat a mort pel tribunal de Nuremberg, però se suïcidà la nit abans de l’execució.

Gor’kij, Maksim (Nižnij Novgorod 1868 — Moscou 1936) Nom amb què és conegut Aleksej Maksimovič Pešcov, escriptor rus. De formació autodidàctica, combinà el realisme rus amb el romanticisme revolucionari. Presentava la condició humana dels marginats, l’evolució de la burgesia i el naixement del proletariat. De tota la seva obra excel·leix *Mat’* (‘La mare’, 1902). Al començament del segle es relacionà amb els marxistes, participà en la revolució del 1905, s’adherí a la revolució d’octubre (1917) i col·laborà en l’organització de la vida cultural soviètica. Escriví també algunes obres autobiogràfiques (*Detstvo*, ‘La meva infantesa’, 1913), a més de contes, novel·les i diversos assaigs sobre política, dels quals destaca *Lenin* (1924). El 1934 presidí el Primer Congrés d’Escriptors Soviètics. A la fi del s XIX, assolí una gran popularitat a Barcelona, sobretot en medis obrers. El 1905 Rafael Moragas i Gonçal Jover traduïren *Els baixos fons* i *El pop de la platja*. La seva influència és notable en Salvat-Papasseit i J.Puig i Ferrater. El 1929, Ventura Gassol i J.Carner i Ribalta traduïren *Lenin* i *El pa-gès rus*.

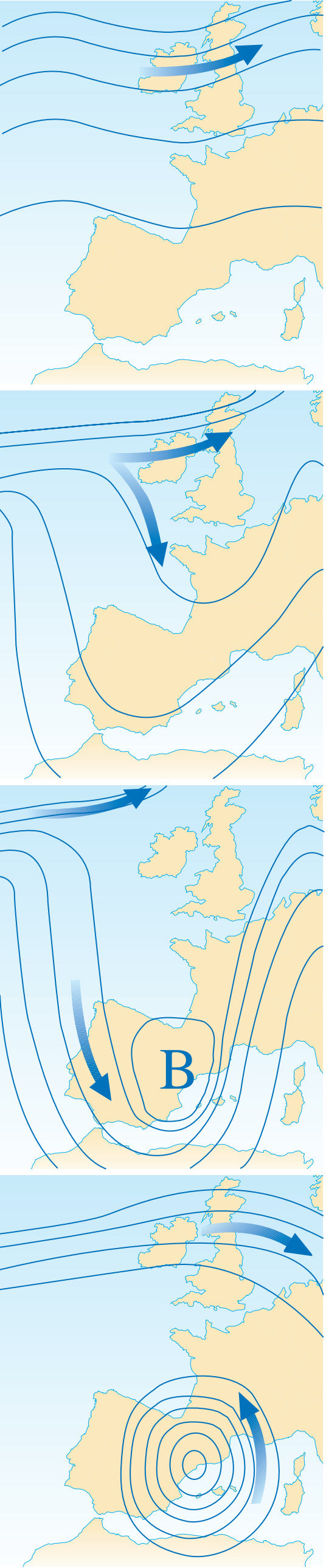
gos [*Canis familiaris*, família dels cànids] 200L Mamífer de l’ordre dels carnívors, d’aspecte, de forma i de pelatge molt diversos, segons les races. Els gossos actuals provenen d’espècies salvatges que foren domesticades a la prehistòria per l’home. En el gos actual persisteixen alguns costums primitius, bé que n’ha perduts la majoria; per exemple, continua d’una manera poc definida la fixació del territori amb l’orina, i el seu antic règim carnívor ha esdevingut omnívor. El gos és emprat per a aprofitar-ne els sentits, la força física, la rapidesa, la valentia i la

intel·ligència. Les diferents races de gos-sos s'agrupen, segons criteris d'utilitat, en gossos *d'atura*, *de guarda i defensa*, *de caça i de companyia*.

got *HIST* Individu d'un poble germànic oriental. Procedents probablement del sud de Suècia, s'establiren a la conca baixa del Vístula. Vers l'any 230, es dividiren a llevant del Dnièster (ostrogots), i a ponent del mateix riu (visigots). En contac-te amb l'Orient romà, es convertiren a l'arianisme (s IV). Empesos pels huns, els visigots travessaren la frontera romana del Danubi (376) i s'instal·laren a la Gàl·lia i a Hispània, i els ostrogots es trasllada-ren a Hongria i a Àustria (380) i s'establi-ren a Itàlia (s V).

gota **1** Petita quantitat d'un líquid que cau formant una massa esfèrica o esferoi·dal. *Gotes de pluja*. *Les gotes de suor li queïen cara avall*. *Una gota de sang*. **2** *FARM* Forma farmacèutica en què es presenten alguns medicaments líquids per tal de facilitar-ne la dosificació mitjançant el *comptagotes*. **3** *PAT* Malaltia caracteritzada pel dipòsit de cristalls d'urat monosòdic en les articula-cions, els tendons i el teixit intersticial del ronyó. El 95% dels pacients afectats són homes, la majoria dels quals presenten hiperuricèmia. Sense el tractament ade-quat es van afectant a poc a poc diverses articulacions, i s'originen artritis cròni-ques que deformen les articulacions i dipòsits d'urats (tofus) que malmeten altres estructures (tendons, orelles, vies urinàries, ronyons). **4** **gota freda** *METEOR* Depressió atmosfèrica freda les caracterís-tiques de la qual s'originen en la circula-ció de la troposfera mitjana. Les gotes fre-des es formen a partir l'aire fred que baixa ràpidament i produeix en superfície un remolí ciclònic, pel centre del qual ascen-deix l'aire càlid superficial.

gòtic **1** **art gòtic** (o simplement **gòtic**) *ART* Art desenvolupat entre el període ano-menat **romànic** i el **Renaixement** (ss XIII-XIV o XIII-XV, segons els països). Ocupà tota l'Europa del nord, la central i l'occi-dental, i arribà fins al Pròxim Orient i, molt més tard, fins a l'Amèrica hispana. La denominació de gòtic fou sinònim d'art barbaritzant i equivalent a un estil no subjecte a cànons. Fou revaloritzat pels moviments vuitcentistes pre-rafaelita i neogòtic. Des del final del s XII fins a començament del s XVI se succeeixen en l'arquitectura una sèrie de variants amb dues característiques comunes, l'arc i la volta d'ogiva, que comporten una visió etèria de l'espai. Pierre de Montereau i Jean des Champs, a França, el mestre Mateo, a Compostel·la, i Guillem Sagrera, als Països Catalans, són arquitectes clau d'aquest període. Pel que fa a les arts figu-ratives (pintura, escultura, orfebreria, etc), hom pot parlar d'un coneixement pro-gressiu de les lleis de la perspectiva i de l'anatomia, el qual arriba a un grau en què la figura humana, els objectes i les arquitectures passen d'ocupar plans juxtaposats a relacionar-se entre ells. Els perio-des italogòtic, internacional i flamenc, en què hom sol dividir el desenvolupament de les arts plàstiques d'aquesta època, indiquen, en el nom mateix, els centres des d'on s'estengué llur influència sobre la resta d'Europa: Itàlia, al segle XIII, amb pintors com ara Giotto, i escultors com Niccolò Pisano; França, on es constituei-xen, al voltant de les corts de París i de Borgonya, dues escoles que, per la quali-tat i el nombre d'obres, influeixen amb llurs models sobre les corts europees durant el darrer quart del s XIV i el primer del s XV; els Països Baixos, amb J.van Eyck, ja des dels primers anys del s XV, i més tard R.van der Weyden i H.Memling, que imposen en la pintura tot un canvi, tant pel que fa a la temàtica com pel que fa a la tècnica. Als Països Catalans hom troba representants de cadascun d'aquests tres moments pictòrics esmentats: Ferrer Bassa, a la primera meitat del s XIV, resta vinculat a les influències italianes; Bernat Martorell, a la primera meitat del s XV, rep la inspiració francesa, i Lluís Dalmau segueix les influències flamenques a par-tir del segon terç del mateix segle. **2** **art gòtic català** *ART* Nom que hom ha donat a l'estil gòtic propi dels Països Catalans, especialment en el camp de l'arquitectu-ra. Les manifestacions d'art gòtic als Paï-sos Catalans (ss XIII-XV), tot i anar lliga-des als diferents corrents de la resta d'Europa, assoliren una originalitat ben precisa. D'ençà de mitjan s XIV, les grans catedrals catalanes (Barcelona, Girona, Mallorca) fixen la fórmula original del

Fases de formació d'una gota freda associada a una bifurcació del corrent en jet

gòtic català sota la norma de la funciona-litat estructural i de la simplicitat decora-tiva. El camí de l'escultura cap a la pleni-tud començà entorn del 1350, després de desprendre's de la tradició romànica i de les influències de provenença italiana i francesa. El lligam amb l'arquitectura i el caràcter auster d'aquesta feren que l'escul-tura no cobris l'espai exterior dels tem-ples, ans obtingué el seu camp d'aplicació en obres funeràries, en retaules i en imat-ges. La pintura seguí molt de prop les ten-dències europees. **3** **escriptura gòtica** *PALEOG* Tipus d'escriptura llatina usat a Europa durant la baixa edat mitjana. El nom li fou donat pels humanistes amb la significació de bàrbara. Aquest nou tipus de lletra aparegué ja al s XII a França, i durà fins al s XVI; però el període típicam-ent gòtic va del s XIII al XV. Es distin-geixen dos gèneres d'escriptura gòtica: la librària, dreta i cal·ligràfica, i la documen-tal, generalment cursiva. Les característi-ques de l'**escriptura gòtica librària** són el trencat de les línies dretes i el traçat angu-lós i punxegut de les antigues corbes, amb tendència a una escriptura sovint alta, estreta i tancada, amb gruixos i prims molt marcats. L'**escriptura gòtica docu-mental**, o **cursiva**, és un gènere d'escrip-tura d'origen notarial italià dels ss XII-XIII, que es diversificà en difondre's per Europa. En són característiques principals el traçat espontani i ràpid i les lletres que es toquen les unes amb les altres i que ultrapassen la línia no solament per sobre i per sota, sinó que s'estenen sovint en traços superflus allargassats. Això i els múltiples signes d'abreviatura donen a la pàgina escrita un aspecte atapeït i una mica confús.

Gotland Illa i *län* de Suècia, situada a la mar Bàltica, a 90 km de la costa oriental sueca (3 140 km²; 57 578 h [est 1993]). La capital és Visby (21 000 h [est 1993]). És un altiplà de menys de 100 m d'alçada. La població, escassa, es dedica principal-ment a l'explotació forestal, la pesca i la ramaderia.

Gounod, Charles François (París 1818 — 1893) Compositor francès. Estudià amb Reicha, Halévy i Lesueur. Compon-gué òperes, com *Sapho* (1851), *Le médecin malgré lui* (1858), *Faust* (1859) i *Roméo et Juliette* (1867), música religiosa, com la cèlebre *Ave Maria* i la *Messe solennelle de Sainte-Cécile* (1855), i obres simfòniques.

govern *POLÍT* Forma política segons la qual un estat és governat. Els sistemes amb els quals es pot configurar un govern depenen de la combinació entre els òrgans directors de la política d'un estat. Ultra la gran diferenciació entre l'absolu-tisme i el constitucionalisme, es pot dis-tingir, dins el darrer, el tipus presiden-cialista, el parlamentari i el d'assemblea. En la forma presidencialista practicada als EUA, el cap de l'estat assumeix les fun-cions de cap del govern i dirigeix el poder executiu amb independència del parlament (congrés), que té per missió la tasca legislativa. En la forma parlamentària practicada a la Gran Bretanya, a Itàlia i a Espanya, el govern és un òrgan específic en el si del poder executiu i el cap de l'es-tat té el poder —purament formal— de nomenar els membres del govern; les cambres, a més de legislar, poden contro-lar i fer dimitir el govern, el qual té facul-tats per a dirigir el procés legislatiu i per dissoldre les cambres i convocar elec-cions. En la forma d'assemblea, l'executiu és un comitè més de la cambra sotmès a ella en la seva composició i la seva activi-tat; és pròpia de governs de tipus revolu-cionari.

governació *DR/HIST* Als Països Catalans, del s XIV al XVIII, territori sota la jurisdicció d'un governador. Al Principat i als Comtats, i al regne de Mallorca, no tingué el valor de demarcació que tingué al Regne de València, on les quatre governa-cions (dellà Uixó, València, dellà Xúquer i dellà Xixona) tingueren la funció de di-visió territorial bàsica.

governador **1** *DR/HIST* Funcionari reial delegat del governador general de la corona catalano-aragonesa en un territori determinat o governació. A partir de mit-jan s XIV aquest terme substituï el de pro-curador. A Aragó fou anomenat *regent l'o-fici de la general governació*, i al Principat, als regnes de València i de Mallorca i a Sardenya, *portantveus de general governa-dor, governador general* o simplement *gover-nador*. Aquest càrrec fou instituït a Sar-

denya el 1323 per l'infant Alfons. Amb el decret de Nova Planta i la supressió del càrrec de lloctinent, el governador esde-vingué el representant reial exclusiu; però, conjuntament amb l'*audiència* bor-bònica, el càrrec anà unit amb el de capi-tà general. **2** *HIST/POLÍT* Funcionari al cap-davant d'una província o d'una circums-cripció territorial anàloga. Els governa-dors esdevingueren necessaris des del moment que els imperis ampliaren les fronteres i calgué delegar l'autoritat del monarca en funcionaris. Hom troba governadors ja en el regnat d'Hammura-bi. A la Península Ibèrica tingueren fun-cions de governadors, en les circumscrip-cions territorials de Castella, els *corregidors* (ss XVI-XVIII) i els *intendents* (s XVIII). Amb l'expansió colonial els governadors assoliren molta importància: els de la corona castellana, a Amèrica, i els dels altres estats europeus en llurs colònies. Actualment cadascun dels estats dels EUA, el Brasil i Mèxic, són regits per governadors. **3** **governador civil** *DR* A l'estat espanyol, delegat general del govern en una província. Històricament sorgeix a partir del prefecte, creat per Josep I (1810), i és el 1834 quan rep el nom de governador civil. **4** **governador general** *HIST* Càrrec creat vers la meitat del s XIV com a substitució del de procu-rador general. Fou vinculat a l'hereu de la corona catalano-aragonesa, dotat de caràcter universal sobre tots els regnes de la corona i permanent, amb jurisdicció ordinària emanada de la llei. Desaparegué pràcticament a l'inici del s XVI amb la instauració dels lloctinents generals i les audiències. **5** **governador general** *HIST* Del s XVI al XVIII, en territoris de juris-dicció baronial d'una certa importància, formats per diverses baronies, viles o ter-mes de castells, funcionari designat pel baró amb jurisdicció sobre els batlles i assistit per una cort pròpia. Als Països Catalans substituï gradualment el nom medieval de procurador general. Persistí fins a l'extinció de les jurisdiccions baro-nials.

Goya y Lucientes, Francisco (Fuendetod-os, Aragó 1746 — Bordeus 1828) Pintor i gravador aragonès. Pintà al fresc el cor de la capella de la Mare de Déu, al Pilar (1772), i decorà la cartoixa d'Aula Dei. El 1774 fou cridat per A.R.Mengs a fer car-tons per a tapissos. Durant aquells anys, gravà diverses obres de Velázquez, i a Sara-gossa decorà al fresc una de les cúpules del Pilar. A Madrid pintà un altar de San Francisco el Grande, i retratà el comte de *Floridablanca* (1783), i la *Duquessa d'Osuna* (1785). El 1786 era ja pintor fix de Carles III. En pujar al poder Carles IV (1789), esdevingué pintor de cambra, i féu, entre altres obres, el cartó *El pelele* (1792) i els retrats *La família del duc d'Osuna* (1790) i *La Tirana* (1790-92). La convalsescència d'una greu malaltia (1793) li provocà una sordesa crònica. Retratà la duquessa d'Alba (1795), gravà els *Capritxos* (1797-99) i féu els frescs de l'ermita de San Antonio de la Florida (1798). Compongué l'extraordinari grup de *La família de Carles IV* (1800, Prado), on la caracterització psicològica arriba gairebé als límits de la sàtira, i treballà per a Godoy. A més d'alguns retrats de perso-natges, pintà *l'Enterrament de la sardina* i *La Inquisició* (1800). Durant l'ocupació francesa féu un retrat de Josep I, petits quadres inspirats en la guerra —*El gegant*— (~1810-12), i gravà *Els desastres de la guerra*. A la tornada de Ferran VII (1814) pintà: *El dos de maig*, *Els afusella-ments de la Moncloa* i *La junta de Filipines*. Féu molts altres retrats: el *Duc de San Car-los* (1815, Saragossa), i la tercera sèrie d'ai-guaforts: la *Tauromàquia*. Reprengué el tema religiós en l'*Última comunió de Sant Josep de Calassanç* (1819; Madrid, San Antón). Ocupà la convalsescència d'una nova malaltia gravant els *Disbarats* (1819) i pintant els murals de la sèrie de les pin-tures negres (1821-22) per a la seva propietat. El 1824, s'exilià a França i s'establí a Bordeus, on restà fins a la mort, mesos després de pintar *La lletera de Bordeus* (1827, Prado) i el retrat de *José Pío de Moli-na* (1827). La seva capacitat d'invenció de contingut i de renovació de recursos for-mals, i el seu perfecte domini del color el converteixen en precursor de les princi-pals tendències posteriors i el fan difícil-ment classificable.

Gracián, Baltasar (Belmonte, Aragó 1601 — Tarassona 1658) Escriptor arago-nès. Jesuïta des del 1619. L'esperit norma-

tiu de l'orde apareix a *El héroe* (1637); el seu complement és *El político* (1640). A *l'Agudeza o Arte de ingenio* (1642), veritable manifest del conceptisme barroc, formulà el seu ideari estètic, basat en el concepte i l'agudesa per a expressar-lo en un estil condensat. A *El discreto* (1646) fixà les qualitats per a triomfar en una societat distingida, completat amb les màximes d'*El oráculo manual y arte de prudencia*. *El Crítico*n, novel·la al·legòrico-costumista, és un compendi erudit de saviesa moral de fons desenganyat i escèptic, en un estil perfeccionista i concís, típic del conceptisme. Fou impresa sense el consentiment de l'orde i li creà problemes.

Gràcies, les Divinitats de la bellesa, filles de Zeus i d'Eurinome (o d'Hera), que a l'origen devien ser potències de la vegetació. Amb les Muses formaven part del seguici d'Apol·lo. Eren conegudes com a Eufrosine, Talia i Aglae, i hom les representava en forma de joves donzelles vestides, abraçant-se o donant-se les mans. Posteriorment es generalitzaren llurs figures nues, portant atributs musicals o florals. Entre llurs representacions cal esmentar les de S.Botticelli, Rafael, Tintoretto i P.P.Rubens.

Graell i Moles, Guillem (la Seu d'Urgell 1846 — Barcelona 1927) Economista. Fou secretari del Foment del Treball Nacional des de la seva fundació (1889) i un dels líders del proteccionisme català. D'actituds federalistes, evolucionà cap al regionalisme i finalment cap a un conservadorisme, partidari del centralisme espanyol. Publicà el 1902 *La cuestión catalana*, que incloïa una dura crítica a l'administració central i a la discriminació regional en el tractament tributari i en recursos dedicats a Catalunya. Preconitzà la urgència de modernitzar i de desenvolupar el sector bancari pròpiament català. A partir de l'impacte de la Primera Guerra Mundial, s'esforçà a donar cohesió a l'estat espanyol.

Graells i Agüera, Marià de la Pau (Barcelona 1809 — Madrid 1899) Metge i naturalista. Fou professor de zoologia del Museo Nacional de Ciencias Naturales (1837), catedràtic d'anatomia i fisiologia a la universitat de Madrid (1843) i un dels fundadors de la Société Entomologique de France. Introduí a Espanya la piscicultura i l'ostreïcultura, estudià la fil·loxera i tingué un destacat paper en la lluita contra aquest flagell.

grafisme *ART* Especialitat de les arts gràfiques en la qual hom atén d'una manera particular a les tècniques i a la composició d'elements gràfics que intervenen en la pàgina impresa i en tots els processos de reproducció i estampació que directament s'hi relacionen. Té l'origen en el dibuix litogràfic, el retoc i la il·lustració publicitària. Després del cubisme són el constructivisme rus, el dadaisme, el Stijl, el Bauhaus i l'escola de Basilea els moviments que, entre els anys 1920 i 1930, fan triomfar un nou grafisme.

grafologia *PSIC* Estudi del caràcter d'una persona a través de la seva escriptura. Es basa en el principi segons el qual certs moviments físics de l'home es relacionen amb les seves disposicions psíquiques. Tots els impulsos que procedeixen del cervell donen una resposta muscular que condiciona la mà a uns traços concrets. Hom considera creador de la grafologia el francès Jean-Hippolyte Michon (1806-81), però qui donà a la grafologia un impuls definitiu fou Jules Crépieux-Jamin (1859-1940).

gralla 1 [*Corvus monedula*, família dels còrvids] *ZOO*L Ocell de l'ordre dels passeriformes d'uns 33 cm, amb el clatell i la regió auricular d'un gris pissarrenc, les parts inferiors d'un gris negrenc i la resta del plomatge, les potes i el bec negres. **2 gralla de bec groc** [*Pyrrhocorax graculus*, família dels còrvids] *ZOO*L Ocell de l'ordre dels passeriformes de gairebé 40 cm, de plomatge negre, potes vermelles i bec groc. Habita als Pirineus, als Alps, als Apenins i a les muntanyes altes de Iugoslàvia i de Grècia. **3 gralla de bec vermell** [*Pyrrhocorax pyrrhocorax*, família dels còrvids] *ZOO*L Ocell de l'ordre dels passeriformes d'uns 40 cm, de plomatge negre, de bec vermell, llarg, fi i corbat cap avall i de potes vermelles. Habita a gairebé totes les muntanyes d'Euràsia. **4** *MÚS* Instrument aeròfon de llengüeta doble, de caràcter rústic, constituït per un tub de fusta d'uns 27 cm de longitud. La seva sonoritat és

estrident i poc clara. És utilitzada per a acompanyar la formació dels castells humans i en les formacions instrumentals pastorívoles de les comarques pre-pirinenques i pirinenques.

gramàtica *GRAM* Ciència del llenguatge o estudi del sistema d'una llengua determinada. El terme *gramàtica* ha estat usat tradicionalment en un sentit ampli que comprenia la *fonologia*, la *morfologia*, la *sintaxi* i la *lexicologia*. Més recentment, el terme *gramàtica* ha pres una interpretació més estricta, referit només a morfologia i sintaxi. Durant l'edat mitjana i gairebé fins al s XIX, la gramàtica es referia a l'ensenyament del llatí. Les primeres gramàtiques conegudes són les de Josep Ullastre, Joan Petit i Aguilàr i Josep Llop. Al començament del s XIX foren publicats els breus *Principis de la lectura menorquina* (1802), d'Antoni Febrer i Cardona, la famosa *Gramàtica i apologia de la llengua catalana* (1815), de Josep Pau Ballot, i la *Gramàtica de la lengua mallorquina* (1835), de Joan Josep Amengual. Més interessant que aquestes és la de Tomàs Forteza i Cortès, publicada el 1915. El s XX és marcat, tant des del punt de vista científic com des del punt de vista normatiu, per la gran obra de Pompeu Fabra. A partir del 1913 —data de l'aparició de les normes ortogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans— es multiplicaren els tractats de gramàtica normativa. Al costat d'aquestes han sorgit les gramàtiques històriques, basades en l'esforç de grans romanistes estrangers i catalans: la *Gramàtica històrica catalana* d'Antoni M.Badia i Margarit (1950) i la *Gramàtica històrica catalana* de Francesc de B.Moll. Posteriorment han estat introduïts els mètodes estructuralistes, d'acord amb els quals han estat redactades les gramàtiques normatives de Joaquim Rafel i Fontanals (1969) i Joan Martí i Castell (1970). El 1994 Antoni M.Badia i Margarit publicà, amb intenció globalitzadora, la *Gramàtica de la llengua catalana. Descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica*.

gramínies *BOT* Família de ciperals constituïda per plantes típicament herbàcies, anemòfiles, de tiges fistuloses, dites *canyes*. Les fulles consten de *limbe*, generalment llarg i estret, de *beina*, que envolta la tija, i de *lígula*, petita expansió laminar situada a la zona d'unió del limbe amb la beina. Les flors són quasi sempre hermafrodites, constituïdes normalment per tres estams, un ovari unilocular amb un sol primordi seminal, dos estils amb estigmes plomosos i dues esquames diminutes, anomenades *lodícules* o *glumèl·lules*. Les flors són protegides per dues bràctees, anomenades *glumel·les*. Una flor o unes quantes, amb les bràctees, formen una *espícula* o *espigueta*, la qual és protegida per dues bràctees anomenades *glumes*. El fruit és una cariopsi. És una família cosmopolita que té molta importància en la constitució dels prats, les sabanes i les estepes, i en agricultura, pels cereals.

Granada Municipi i cap de província de Granada, Andalusia, situat al peu de Sierra Nevada a la confluència del Darro i del Genil (255 212 h [1991]). Al començament del s XX la població experimentà un gran augment, gràcies a la introducció de la bleda-rave sucrera, que la convertí en un centre immigratori. Coincidint amb la reforma agrària, Granada adquirí l'actual estructura urbanística. Destaca sobretot com a nucli comercial, turístic i, en menor mesura, industrial. És seu d'arquebisbat. Nucli fundat poc abans de la restauració omeia prop de l'antiga Elvira, fou capital de la cora del mateix nom. Assolí importància després de la desmembració del califat, quan la dinastia zirida hi regí la **taifa de Granada**, que es caracteritzà per la presència de jueus en el govern. A l'administració almoràvit (1090-1156) succeí l'almojade, i després fou la capital del regne de Granada, el qual es mantingué independent dos segles i mig, època en què assolí un gran desenvolupament urbanístic, artístic i cultural. Hi destacà especialment la indústria de la seda, continuada després pels moriscs. A la caiguda del regne, la ciutat fou dividida (1498) en moreria i en zona cristiana, fet que provocà el descontentament dels moriscs i culminà en la revolta del 1568 i la consegüent decadència de la ciutat. Durant la guerra contra Napoleó fou ocupada pels francesos (1810-12). Nucli important del republicanisme, fou ocupada per les tropes de Franco poc després de l'aixecament del 18 de

juliol de 1936. Entre els monuments d'època romana conservats hom troba restes del fòrum i de la basílica. Entre les construccions àrabs anteriors a l'època nazarí hi ha les muralles de l'Alcazaba, l'antic bany àrab, anomenat el Bañuelo (s XI), i la Casa de los Girones (s XIII); d'època nazarí, són l'Alhambra i el Generalife. Adossada a la catedral, començada en estil gòtic per E.Egas (1523) i continuada per D.de Siloé (1528-63) i A. Cano, hi ha la Capella Reial, la tomba dels Reis Catòlics i la de Joana la Boja i de Felip el Bell. Entre els edificis civils es destaquen l'Hospital Real (1504), actual universitat, la cúria eclesiàstica, i el palau de Carles V a l'Alhambra.

Granados i Campiña, Enric (Lleida 1867 — en mar, prop de Dieppe 1916) Compositor i pianista. Estudià piano amb F.Jurnet i J.B.Pujol, i composició amb Felip Pedrell (1883) i Bériot a París (1887-89). El 1899 fundà la Societat de Concerts Clàssics, i el 1901 l'Acadèmia Granados. A partir del 1905 col·laborà, entre altres artistes, amb Casals, Thibaud, Malats i Saint-Saëns. El 1911 estrenà *Goyescas*, per a piano, a Barcelona, i el 1914 a la sala Pleyel de París. Morí tornant del seu viatge a Nova York, on se n'havia estrenat la versió escènica. Escriví per al teatre la sarsuela *Maria del Carmen* (1898), de Feliu i Codina, i diverses obres líriques amb text d'Apel·les Mestres. La seva producció simfònica comprèn *Tres danzas españolas* (1892), el poema *La Divina Comedia* (1908) i diferents *suïtes*, per a piano i orquestra (1912). Per a piano escriví, entre altres, *Doce danzas españolas*, *Siete Valses poéticos* i *Allegro de concierto*. També féu obres per a a cant i piano (*La maja dolorosa*) i és autor de música de cambra (*Quintet per a piano*, 1895).

Gran Bretanya [*nom oficial: Regne Unit de la Gran Bretanya i Irlanda del Nord*; *anglès: United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*] Estat insular del NW d'Europa, a l'oceà Atlàntic (244 110 km²; 58 422 000 h [est 1994]). Comprèn, a més de l'illa de la Gran Bretanya (formada pels tres països d'**Anglaterra**, **Escòcia** i **Gal·les**), **Irlanda del Nord** o Ulster i nombroses illes (Shetland, Hèbrides, Òrcades i illes del SW d'Escòcia); és banyada al N i al SW per l'oceà Atlàntic, a l'W per la mar d'Irlanda, al S per la Mànega i a l'E per la mar del Nord. La capital és Londres. L'illa de Man i les illes Anglonormandes no pertanyen pas al Regne Unit, però deuen vassallatge a la corona anglesa.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

Les illes Britàniques formen l'extrem occidental de l'ampla plataforma continental del NW d'Europa. Unides al continent fins a èpoques geològiques recents, són estructuralment una part d'Europa: en el transcurs de les diverses eres geològiques foren afectades pels mateixos plegaments del continent. Com a conseqüència del plegament alpi, es formà l'arxipèlag britànic, separat del continent només per la Mànega. La Gran Bretanya presenta una gran varietat de relleu, i hom la sol dividir en dues parts, separades per una línia que va des de la desembocadura de l'Exe, al SW, fins a la del Tyne, a l'E. El nord i l'oest d'aquesta línia són constituïts per massissos antics de roques dures separats per regions planes i hom hi distingeix els Highlands d'Escòcia, els Penins i les muntanyes de Gal·les i de Cornualla. El sud i l'est de la línia són formats per una ampla conca sedimentària de materials tous on els afloraments de materials durs han donat lloc a la formació d'un relleu de *cuestas*. Les costes són generalment baixes a l'E, amb planes al·luvials i aiguamolls; al SE són marcades per penya-segats de roques calcàries; a l'W són rocalloses i alternen amb badies arenoses; i a Escòcia són retallades per nombrosos i profunds entrants d'origen glacial, els *firths*. La posició insular i la influència dels vents oceànics del SW són els principals factors climàtics. Malgrat la latitud, la Gran Bretanya gaudeix d'un clima oceànic temperat per la influència del corrent càlid de l'Atlàntic nord. Les precipitacions són abundants i regulars. Les boires hi són freqüents i la insolació hi és escassa. Els rius, no gaire cabalosos, són de règim regular, amb crescudes moderades. A Irlanda del Nord la xarxa hidrogràfica es concentra al voltant de Lough Neagh. Els llacs, abundants a Escòcia i a Gal·les, són escassos a Anglaterra. La vegetació, eurosiberiana, té caràcter atlàntic a la major part del territori i a les terres del nord rep progressiva-

Interior de l'església de Santa Maria del Mar, a Barcelona, exemplar extraordinari de l'art gòtic català

g

Les dues grans torres emmerletades de la porta dels Serrans (1392-98), a València, típica mostra de l'art gòtic

	
<div> <div></div></div>	
Gran Bretanya	
<div> <div></div></div>	
<div> <div></div> </div> <div></div>	
<div> <div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
govern:	monarquia constitucional
superfície:	244 110 km²
població:	58 422 000 h (1994)
capital:	Londres
idioma of.:	anglès
moneda:	lliura esterlina

ment influències boreals. En estat natural gairebé tot el país seria cobert de bosc de fullatge caduc. Només a les muntanyes d'Escòcia predominaria el pi roig. Landes i torberes serien la vegetació principal de les parts superiors de les muntanyes més altes. La intensa desforestació que es produí als segles passats fa que al paisatge actual el bosc sigui poc abundant. Actualment grans extensions són ocupades per prats de pastura o de dall, o per landes i torberes.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA
L'agricultura té escassa importància dins l'economia britànica, però gràcies a la mecanització, a l'ús de fertilitzants químics i de tècniques modernes, la producció augmenta a un ritme de creixement superior al de molts altres països, bé que només cobreix la meitat de les necessitats. Destaquen el blat, l'ordi i la civada. Les pastures i els prats permanents ocupen gairebé la meitat de la superfície total i reuneixen excel·lents condicions per a la cria de bovins i ovins. La cria de cavalls ha disminuït, però manté el prestigi de qualitat. Els boscs, malgrat la intensa repoblació dels darrers anys, cobreixen només el 9% de la superfície total, i forneixen la indústria de la fusta serrada i, a Fort William (Escòcia), la de pasta de paper, mecànica i química. Les mars britàniques ofereixen òptimes possibilitats per a l'activitat pesquera. Hi destaca sobretot la pesca de l'areng a la mar del Nord, i és important també la del bacallà. El subsòl de la Gran Bretanya és molt ric en hulla, però n'hi ha una menor demanda; malgrat ser molt aprofitada per a l'energia tèrmica, la producció tendeix a disminuir. Les principals conques hulleres es troben al peu dels sectors muntanyosos: els antics comtats anglesos de York, Nottingham, Durham, Northumberland, Lancashire, Stafford i Warwick, al centre d'Escòcia i al SE de Gal·les. Una de les fonts d'explotació més importants a la primera meitat del s XIX fou el ferro, les reserves del qual, tanmateix, s'han anat exhaustint. Grans jaciments de petroli i gas natural foren descoberts el 1970 a la plataforma continental de la mar del Nord i en entrar en explotació canviaren radicalment el panorama energètic. El 1993 foren descobertes noves reserves de petroli a l'W de les Shetland. Tot i que les mines de plom, estany, tungstè, coure i argent són pràcticament exhaurides, la producció d'energia elèctrica és entre les més altes del món : en forneixen la major part les centrals tèrmiques, que utilitzen productes petrolers. Quant a l'energia nuclear, la Gran Bretanya, capdavantera en la utilització pacífica, ocupa el sisè lloc mundial. A partir de la Revolució Industrial foren creades àrees industrials prop dels jaciments hullers amb una marcada tendència a l'especialització. Amb l'aparició de l'electricitat a la fi del s XIX fou possible l'establiment d'un considerable nombre d'indústries lleugeres en àrees apartades dels jaciments carbonífers. Amb motiu i a partir de la Gran Depressió de 1929-30, aproximadament la meitat de les noves fàbriques s'establiren a l'àrea del Gran Londres i les àrees tradicionals esdevingueren àrees de depressió, mentre que el Gran Londres, Birmingham, Coventry, Oxford i altres àrees creixien a costa d'aquelles. Després de la Segona Guerra Mundial, les noves i velles indústries prosperaren amb una clara tendència a la diversificació. La indústria manufacturera és, després dels serveis, la font més considerable de renda nacional. Hi és també destacable la siderúrgia, que es concentra a Middlesbrough, al sud de Gal·les, Lincoln, Sheffield, Escòcia, Lancashire i Flint. En el camp metal·lúrgic té alumina, metal·lúrgia de l'alumini, estany, zinc, plom i coure. La Gran Bretanya és el novè productor mundial d'automòbils de turisme, i hi tenen prestigi els utilitaris. Té, com a sectors més desenvolupats, els de material ferroviari, maquinària diversa, agrícola i aeronàutica. La construcció naval es concentra a l'estuari del Clyde, a Escòcia. Tenen una gran expansió les indústries productores de béns de consum (electrodomèstics, ràdios, televisors i altres aparells de telecomunicació, components electrònics). La indústria tèxtil era fins a mitjan s XIX la principal font de riquesa; actualment la producció ha minvat a causa de la competència exterior. És, però, una part remarcable de l'economia, amb nuclis industrials especialitzats: Lancashire, a Anglaterra, i la vall del Clyde, a Escò-

Mapa físic de la **Gran Bretanya**

cia (cotó); Yorkshire-West Riding i Londres (llana); Irlanda del Nord (lli); Rosendale Valley, Leicester i Norwichdel (calçat); Dundee, a Escòcia (jute); Nottingham i Leicester (seda); els Midlands (tèxtils artificials i sintètics), i Londres, Leeds i Manchester (confecció). La indústria química ha experimentat una expansió accelerada amb la intervenció de les matèries plàstiques i les resines sintètiques; els centres principals són Glasgow, Newcastle, Birmingham i Aberdeen. Són importants la indústria del cautxú i el cautxú sintètic i la indústria atòmica, a Harwell, Amersham, Wantage, Culham i Aldermaston. El fort consum de productes alimentaris ha determinat la creació d'una indústria alimentària de transformació altament especialitzada. Molt desenvolupades són també les indústries del *whisky* i de la cervesa. La Gran Bretanya posseeix la xarxa ferroviària més antiga del món, i és una de les més denses i actives. Des del 1960 el transport per carretera abasta molts més passatgers i mercaderies que els altres tipus de transports plegats. La xarxa de rius i canals navegables és molt extensa, però és arcaica i en vies d'abandó parcial. La marina mercant ha anat davallant del primer lloc mundial al vuitè. Els grans

ports, després del de Londres, són l'estuari del Tees, Manchester, Southampton, Milford Haven, estuari del Forth i Grimsby-Immingham. Dover és un dels primers ports de passatge del món. Els principals aeroports són Londres, Manchester i Glasgow. Entre les importacions figuren, en primer lloc, la de manufacturats i, a continuació, les de primeres matèries (petroli, gas natural, minerals metàl·lics i fusta) i aliments (fruita, hortalisses, carn i preparats, te, cacau i cafè). Les exportacions abasten petroli i productes petrolífers, químics, tèxtils, maquinària, vehicles, instrumental científic i de precisió, etc. Gran Bretanya és un centre financer mundial d'importància cabdal. Londres és la seu de grans companyies asseguradores (Lloyd's) i d'una borsa que fixa els preus mundials de molts productes. La política econòmica del 1945 ençà se centra a aconseguir plena ocupació i una alta taxa de creixement de l'economia, amb estabilitat de preus i equilibri de la balança de pagaments, tot tenint en comte l'existència de fortes disparitats regionals (Irlanda del Nord, Gal·les, Escòcia i el nord d'Anglaterra han estat sempre per sobre la mitjana estatal). Els cicles típics de la Gran Bretanya han estat anomenats *stop*

and go (d'una durada mitjana de quatre anys), en els quals el *go* ha tingut lloc generalment en ser favorable la balança de pagaments, situació en què sol haver-hi un excés de capacitat i un alt nivell de desocupació, circumstàncies que estimulen l'economia fins que la situació esdevé contrària. No hi ha hagut un èxit clar en la consecució d'una alta taxa de creixement econòmic: de fet, ha estat el més baix entre els dels països industrialitzats. L'economia britànica depèn fortament del comerç exterior: la Gran Bretanya és la quarta potència exportadora després dels EUA, el Japó i Alemanya. La unitat monetària és la lliura esterlina (*pound*). La Gran Bretanya encapçala l'Àrea de l'Esterlina, constituïda actualment per nou membres del Commonwealth i altres d'aliens com Irlanda, Pakistan, Iraq, Jordània, Líbia i Sud-àfrica.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

El poblament i la població

La Gran Bretanya és un dels països més poblats d'Europa. Durant el s XIX, com a conseqüència de la Revolució Industrial, la població experimentà un fort creixement. Al s XX el creixement ha continuat, però molt més lent, a causa del descens del creixement vegetatiu i de l'emigració. Hi ha, però, notables diferències internes: la taxa de creixement anual és negativa a Escòcia i gairebé igual a zero a Anglaterra i Gal·les, mentre que a Irlanda del Nord és lleugerament positiva. A la Gran Bretanya l'emigració, afavorida pel govern a fi de poblar les colònies i descongestionar el país, ha estat més forta que la immigració; uns 17 milions de persones deixaren el país entre la segona meitat del s XVIII i el 1938. La Gran Bretanya, primer país a conèixer el fenomen de la urbanització com a resultat de la Revolució Industrial, s'ha convertit progressivament en un país urbà (més del 40% de la població britànica es concentra en les conurbacions de les vuit principals ciutats).

Els pobles i les llengües

Les ètnies que integren les diverses comunitats de la Gran Bretanya són els descendents dels diversos pobles que s'instal·laren a les illes Britàniques amb un pes històric i cultural divers en cadascun dels països que les componen. Les llengües parlades en aquestes comunitats nacionals són l'*anglès*, idioma oficial de l'estat; l'*escocès*, parlat per unes 80 000 persones dels Highlands i de les Hèbrides; l'*irlandès*, conegut per molt poca gent a Irlanda del Nord; el *gal·lès*, parlat per una tercera part del país (un milió d'habitants), amb una certa cooficialitat en alguns dominis administratius i en el de l'educació; i el *francès*, cooficial a les illes Anglonormandes. El *còmic* desaparegué cap al s XVIII i el *manx* s'extingí el 1974, amb la mort del darrer parlant.

El govern i l'administració

Administrativament, l'estat britànic és dividit en quatre països, sota la sobirania dels reis d'Anglaterra. Políticament, és una monarquia constitucional, però no disposa d'una constitució en sentit formal. Diversos texts i documents a partir de la Carta Magna del 1225, com l'Habeas Corpus Act (1679), la Declaració dels Drets (1689), les decisions dels tribunals, els comentaris de juristes, els usos i els costums, etc, han estat utilitzats com a referències constitucionals. El cos legal estableix quatre elements principals i ben diferenciats: el poder legislatiu, el poder executiu, el poder judicial i les esglésies d'Anglaterra i d'Escòcia. La monarquia és hereditària, i la successió és immediata, sense interregne. El rei és el cap de l'executiu, part integral del parlament, cap de l'exèrcit i cap de l'Església d'Anglaterra i no està sotmès ni als tribunals ni al parlament. El poder legislatiu britànic resideix en la Cambra dels Lords i la Cambra dels Comuns, bé que l'efectiu resideix només en la segona d'aquestes cambres. El poder executiu resideix en el govern. Els principals partits polítics britànics són el Conservative and Unionist Party i el Labour Party. Gran Bretanya és membre de l'ONU, de l'OSCE, de la Unió Europea, del Consell d'Europa, de l'OTAN i de l'OCDE.

LA HISTÒRIA

La integració d'Anglaterra, Gal·les, Escòcia i Irlanda, països diversos amb entitat pròpia, donà lloc al Regne Unit de la Gran Bretanya i d'Irlanda. La conquesta de Gal·les per Anglaterra, iniciada el 1282,

portà a la unió definitiva el 1301 amb la proclamació de l'hereu d'Eduard I d'Anglaterra com a príncep de Gal·les. El 1603 es produí la unió personal d'Anglaterra i Escòcia quan Jaume VI d'Escòcia accedí al tron anglès (Jaume I), però la integració definitiva es produí amb la unió d'ambdós parlaments, el 1707, que fou adoptat formalment el nom de Gran Bretanya. Per l'*Act of Union* del 1801, Irlanda fou unida a la Gran Bretanya, i el títol oficial esdevingué llavors Regne Unit de la Gran Bretanya i d'Irlanda. El 1922, però, vint-i-sis comtats irlandesos se separaren del Regne Unit com a estat lliure (*Irish Free State*), i des del 1949 constituïren la República d'Irlanda. Irlanda del Nord continuà unida a la Gran Bretanya i representada al seu parlament. Des del 1923 restà com a títol oficial el nom de Regne Unit de la Gran Bretanya i Irlanda del Nord.

La Gran Bretanya al segle XVIII

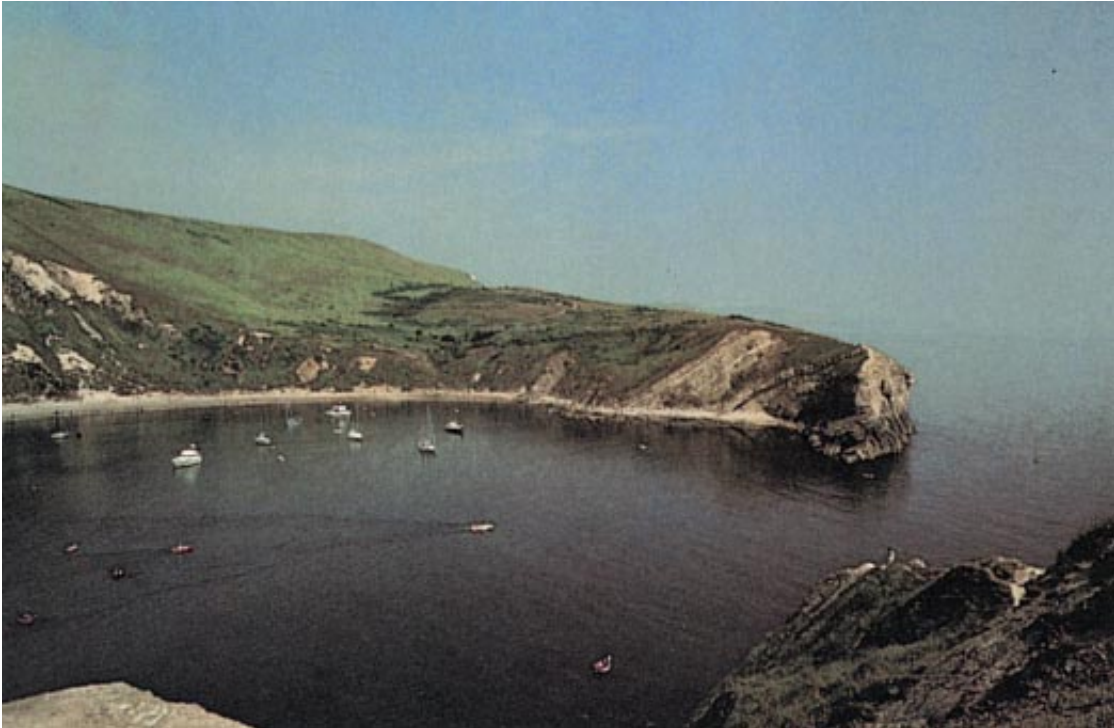
La producció manufacturera cresqué extraordinàriament al s XVIII, que es produí una gran acumulació de capital basada en l'exportació de manufactures i en l'explotació de les colònies. La Gran Bretanya fou el primer país que portà a terme la Revolució Industrial: vers el 1781 començà l'ascens en vertical de la producció de teixits de cotó i del tràfic comercial. A més, creà les bases de l'imperi colonial, i assegurà el seu predomini sobre França a través de la intervenció en la guerra de Successió d'Espanya (1701-14), en la guerra de Successió d'Àustria (1740-48) i en la guerra dels Set Anys (1756-63), per la qual aconseguí l'Índia, el Canadà i la Florida (tractat de París, 1763). La independència dels colons nord-americans (1783) fou la primera pèrdua important de l'imperi Britànic. Com a resultat de les transformacions socials i polítiques del segle anterior, la Gran Bretanya fou el primer país on arrelà el règim parlamentari.

El segle XIX

A la primera meitat del s XIX la Gran Bretanya entrà en la segona fase de la Revolució Industrial, que la convertí en la primera potència financera internacional. Es donà pas al lliure canvi, sacrificant els interessos agraris als de la indústria. La Revolució Industrial significà l'aparició del moviment obrer en lluita per la millora de les condicions de vida dels treballadors. A poc a poc foren conquerits el dret a formar associacions obreres (1825), la limitació del treball infantil a les fàbriques, l'extensió del sufragi universal, la legalització de les Trade Unions (1871) i el reconeixement del dret de vaga (1875). Després de la guerra contra la França revolucionària (1793-1802, 1803-15) la Gran Bretanya augmentà encara més el seu predomini internacional. Les institucions de l'antic règim foren progressivament eliminades per l'enfrontament de la burgesia ascendent amb l'antic ordre aristocràtic. L'oposició dels governs *tories* (conservadors) als intents de reforma legislativa i parlamentària obrí pas al govern dels *whigs* (liberals), els quals aprovaren el *Reform Bill* del 1832, que donava representació parlamentària a la burgesia.

El segle XX

El 1900 fou fundat el Labour Party, que recollia els corrents sindicalistes i socialistes ja desenvolupats en el moviment obrer. Sota aquesta pressió, els governs liberals portaren a terme una sèrie de reformes: augments salarials, limitació del poder de la Cambra dels Lords, el *Home Rule* per a Irlanda i el sufragi universal (1918). La competència colonial amb Alemanya provocà la Primera Guerra Mundial (1914-18), en la qual la Gran Bretanya intervingué, aliada amb França i amb Rússia. Després de la guerra, l'estat lliure d'Irlanda assolí la separació (1922). Des del primer govern laborista del 1923, aquest partit i el conservador passaren a dominar l'escena política britànica. El 1939 la Gran Bretanya entrà en la Segona Guerra Mundial, contra els països de l'Eix. Durant la guerra, Churchill presidí un govern format per conservadors, laboristes i liberals. En acabar la guerra (1945), els laboristes guanyaren les eleccions i Attlee fou primer ministre. La força política i econòmica de la Gran Bretanya en el camp internacional declinà notablement amb el nou paper predominant dels EUA i amb l'afebliment de l'imperi Britànic. Una gran part de les antigues colònies —que s'independitzaren entre el 1947 i el decenni dels seixanta— entraren a for-

Gran Bretanya Platja tancada a Lulworth Cove, a Anglaterra

Gran Bretanya Vista parcial de Durham, amb el castell de Guillem el Conqueridor, actualment universitat, en primer terme

mar part del ***Commonwealth of Nations***. El 1951 començà un nou període de governs conservadors amb la victòria electoral de Churchill. La Gran Bretanya s'arreglerà definitivament al costat dels EUA en el terreny internacional, fomentant la política de guerra freda i d'aliances militars anticomunistes (OTAN, SEATO). Amb McMillan, la Gran Bretanya esdevingué potència atòmica. La victòria laborista del 1964 féu de Harold Wilson el nou primer ministre; el nou govern hagué de fer cara a una greu crisi econòmica, les manifestacions més importants de la qual foren la pèrdua del paper internacional oficialment reconegut a la lliura esterlina, la major dependència econòmica dels EUA i la nova negativa a ser admesa a la CEE (1967). A més, la violenta explosió del problema irlandès i la intervenció militar britànica han contribuït des del 1969 a la inestabilitat general del país. Tots aquests fets expliquen en part la victòria dels conservadors el 1970 amb Edward Heath, any en què la Gran Bretanya entrà a la CEE. Després de les eleccions generals del 1974 el Labour Party formà un nou govern, encapçalat fins el 1976 per H.Wilson i, posteriorment, per James Callaghan. El 1975, el govern laborista convocà un referèndum relatiu a la continuïtat del país en la CEE, que donà un resultat afirmatiu. Durant el període 1975-78 el gabinet moderà les reivindicacions dels sindicats, però la radicalització d'aquests afectà la política econòmica del partit en el poder, que perdé les eleccions del 1979. El nou govern conservador, presidit per Margaret Thatcher, impulsà l'empresa privada, reduí les despeses públiques i el paper dels sindicats i s'arreglerà al costat dels EUA. Quant a la CEE, el gabinet conservador disminuí l'aportació britànica als fons comunitaris. El nacionalisme gal·lès i escocès resultà afeblit políticament pel fracàs dels referèndums autonòmics del 1979. Per l'abril del 1982 la dependència britànica de les Falkland (o Malvinas) fou envaïda per les tropes de l'Argentina, estat que reclama la sobirania de les illes des del 1833. La Gran Bretanya es féu novament amb el domini del territori pel juny del mateix any, victòria bèl·lica que consolidà la posició de M.Thatcher, que l'any 1983 (i el 1987) tornà a guanyar les eleccions generals. Pel novembre del 1985 hom signà un acord anglo-irlandès que donà a la República d'Irlanda un paper formal en els afers d'Irlanda del Nord. Durant el govern conservador, el país es veié afectat per un increment de l'atur, per seriosos disturbis urbans a Londres i Birmingham (1985) i per una forta vaga de minaires (1984-85), com a conseqüència de la política governamental de tancar mines de carbó. A partir del 1989, les resistències de la primera ministra a les reformes reduïren la popularitat dels conservadors. Aquest fet culminà el 1990 amb les protestes massives contra la *Poll-Tax* (impost individual fix) que obligaren Thatcher a dimitir el càrrec (1990). Fou succeïda per John Major, que hagué de moderar la política conservadora, bé que continuà en la mateixa línia política internacional de suport a les iniciatives dels EUA. A les eleccions generals del 1992, el partit conservador mantingué la majoria absoluta al parlament. A l'interior, el govern hagué d'afrontar noves vagues generalitzades dels minaires (1992). Quant a la Unió Europea, el parlament aprovà (1993), no sense dificultats, el tractat de Maastricht. Respecte a Irlan-

 Vista parcial de Las Palmas, a l'illa de **Gran Canària**

da del Nord, John Major i el primer ministre irlandès Albert Reynolds signaren, el 15 de desembre de 1993, la declaració de Downing Street, un acord per tal de negociar la pau a l'Ulster, el qual serví de base i d'estímul al posterior alto-el-foc de l'IRA (1 de setembre de 1994) i al reconeixement, per part de la Gran Bretanya i Irlanda, del dret d'autodeterminació d'Irlanda del Nord (1995).

Gran Canària Illa de les Canàries, situada entre la de Tenerife i la de Fuerteventura (1 532 km²; 630 937 h [1991]). La capital és Las Palmas. D'origen volcànic, presenta una forma quasi circular i és constituïda per un massís que assoleix la màxima altitud al Pozo de las Nieves (1 950 m), al centre de l'illa. La població es concentra al NE, que és la zona més rica en agricultura. La producció de plàtans i de tomàquets és la riquesa principal. A la zona NE i al Teide es concentra la indústria. Hi té una gran importància el turisme.

grandesa *HIST* Dignitat de gran d'Espanya. L'any 1520 Carles I de Catalunya-Aragó i de Castella donà existència legal a la grandesa, que esdevingué la continuadora de la *rica-hombría* medieval. Suprimida el 1873, fou restablerta el 1875, i, tornada a abolir el 1931, fou posada en vigor una altra vegada el 1948. Ferran VII creà la Diputació i Consell Permanent de la Grandesa d'Espanya, organisme oficial dins el ministeri d'estat fins el 1931, i assessor del de justícia, des del 1948.

granit *MINERAL* Roca plutònica cristal·lina amb textura equigranular; composta per quars, feldspat alcalí i en menor importància mica, plagiòclasi i hornblendà. El quars és de color gris i es presenta en grans irregulars, els feldspats alcalins posseeixen colors variables (blanc, rosa o vermellós), i els cristalls són més regulars. La biotita es presenta en làmines hexagonals, fàcilment exfoliables. Aflora com a masses intrusives amb diferents formes i mides. Universalment estès, és molt emprat en construcció, pavimentació i ornamentació.

Granollers [o *Granollers del Vallès*] Muni­cipi i cap de la comarca del **Vallès Oriental** (15 km²; 51 873 h [1991]). Estès a les dues terrasses quaternàries de la riera del Congost, les carenes assenyalen els límits del terme. L'erosió que rebleix la fossa tec­­tònica del Vallès ha aprofundit i eixam­plat la vall. La seva situació al fons de la Depressió Pre-litoral produeix un fenomen d'inversió de temperatures. El clima, relativament humit, i els sòls, fàcilment conreables, afavoreixen l'agricultura. Tot i que en l'actualitat Granollers és una ciutat predominantment industrial, encara hi destaca la producció de cereals, sobre­tot l'ordi. En la ramaderia, cal remarcar-hi l'augment del bestiar oví, tendència que s'observa a tota la comarca. El gran increment de la vila s'inicià a la segona meitat del s XIX, amb les comunicacions moder­nes (el 1854 hi arribà el ferrocarril), que per­meteren l'inici d'una indústria tèxtil amb força de vapor. Actualment, el sector metal·lúrgic és el més important; el segueixen els sectors químic, de l'alimen­­tació i el tèxtil. Amb tot, els serveis i el comerç tendeixen a incrementar-se, en detriment de les activitats industrials. La *ciutat* (51 873 h [1991], *granollerins*, o *granollessencs*; 146 m alt), centre del Vallès

Oriental, és a les vores de la riera del Congost. La fixació d'un nucli romà en aquest indret fou deguda a una cruïlla de camins: el de Bàrcino a Ausa, el de Tàrraco a Roma i el d'Iluro a Aquae Calidae. Anteriors a aquests, però, existí un nucli prehistòric de cabanes. La seva formació medieval es degué a la funció de mercat, testimoni­at ja el 1040 com a *Granularios Superiore*. Per­tan­gué a les Franqueses del Vallès i fou alienada després; a mitjan s XIII pertanyia als bisbes de Barcelona; a la fi del segle hi tenia drets el senyor de la Roca, fins que al començament del s XIV Jaume II n'adquirí la senyoria; fou alienada encara altres vegades per Pere III. El 1418, passà definitivament a la corona. Hom bastí les muralles en 1366-75, que foren enderro­cades en bona part a mitjan s XIX. De l'església parroquial de Sant Esteve, gòti­ca, en resta només el campanar. La nova església, iniciada el 1941, fou acabada el 1946. El retaule de Sant Esteve de Grano­llers, fet pels Vergós a la fi del s XV, es conserva al Museu d'Art de Catalunya. L'an­tiga plaça del Blat, on hi ha la casa de la ciutat, interessant edifici modernista, és presidida per la Porxada, un dels més no­tables edificis de Granollers, antiga llotja del gra bastida en 1586-87 per Bartomeu Brufalt. Actualment les vies de comunica­ció són nombroses: diverses carreteres i l'autopista de Barcelona a Girona. Grano­llers esdevingué ciutat el 1925.

granota *[Rana sp,* família dels raníds] *ZOOl* Amfibi de l'ordre dels anurs que ateny de 9 a 12 cm de llargada, amb el cap tan ample com llarg, els ulls que sobresur­ten molt, amb la pupil·la vertical, la llen­gua pro­tràctil i la mandíbula superior pro­veïda de dents. El tronc és oval, amb els membres anteriors curts i els posteriors llargs, amb els dits units per una membra­na. La pell és llisa i d'un color uniforme variable (verdosa, terrosa, negrenca, bruna) o bé amb taques. El mascle té dos sacs vocals que produeixen el rauc carac­terístic. Habita a les aigües quietes (es­tanys, basses, pous, etc), i també als tor­rents i rierols amb vegetació abundant. N'hi ha moltes espècies: la *granota verda* (*R.esculenta*), la *granota comuna* (*R.ridibun­da*), la *granota vermella* (*R.temporaria*), la *granota saltadora* (*R.dalmatina*), la *granota bramadora* (*R.catesbeiana*), la *granota ge­gant* (*R.goliath*), etc.

Grant, Cary (Bristol 1904 — Davenport, Iowa 1986) Nom artístic de l'actor cine­matogràfic anglès Archibald Alexander Leach. Fou el galant per antonomàsia de la comèdia nord-americana. Actuà a *I'm no Angel* (1933), *Arsenic and Old Lace* (1944), *Night and Day* (1946), *Indiscreet* (1958) i *Walk, don't Run* (1966). Fou un dels actors preferits d'Alfred Hitchcock: *North by Northwest* (1959), per exemple. El 1969 li fou concedit un Oscar honorífic.

Grass, Günter (Gdańsk 1927) Escriptor alemany. Estudià escultura i pintura a Düsseldorf. A París escriví poemes i obres de teatre, i es féu famós amb la novel·la *Die Blechtrommel* ('El tambor de llauna', 1959). A més d'altres novel·les, ha escrit també teatre: *Noch zehn Minuten bis Buffa­lo* ('Manquen deu minuts fins a Buffalo', 1958), *Die bösen Köche* ('Els mals cuiners', 1957) i *Die Plebejer proben den Aufstand* ('Els plebeus assagen la revolta', 1966); narrativa: *Ortlich betäubt* ('Anestèsia local', 1969), *Aus dem Tagebuch einer Schneke* ('Diari d'un cargol', 1975), etc; i assaig: *Aufsätze zur Literatur* ('Assaigs sobre la lite­ratura', 1980). El 1982 li fou concedit el premi Feltrinelli. Posteriorment, ha escrit *Die Rättin* ('La rata femella', 1986), *Zunge Zeigen* ('Ensenyar la llengua', 1988), *Totes Holz* ('Fusta morta', 1988) i *Vier Jahrzehnte* ('Quatre decennis', 1992).

gravat *ART* Imatge obtinguda per estam­pació de la planxa o matriu gravada amb aquest efecte. Pren també el nom de *prova* i d'*estampa*. Hom distingeix diversos tipus de gravats, segons els diferents tipus de planxa. Així, hom en diu **gravat en relleu** si el gravat de la planxa ha estat fet rebaixant la part corresponent als blancs de la imatge, i **gravat a la fusta**, o *xilografia*, si hom ha gravat sobre planxa de fusta i en relleu —pren el nom de **gravat de fil** (o **a fibra**) quan la planxa ha estat tallada segons la direcció de la fibra natural de la fusta, i el de **gravat a contra fibra** si ha estat tallada perpendicularment a les fibres—. A part el tipus de gravat que hom anomena *calcografia*, n'hi ha d'altres, que són anomenats segons el tipus de procés

o d'eines de què hom se serveix. Altres tipus destacables de gravat són l'*aiguada*, l'*aiguafort*, l'*aiguatinta*, el *linòleum* i el *punta seca*. Històricament, el gravat con­sis­ti a l'inici en teixits estampats, però, amb la descoberta del paper a la Xina, sorgí a l'Orient l'estampa. Al s XIV la manufactura del paper entrà a Europa, i sorgí a l'Occident el gravat en forma de tabularis, d'imatges religioses, de jocs de naips, etc. França, Flandes, Alemanya i Itàlia sobresortiren en la realització d'a­questa mena de gravats, i a partir del s XV hom troba a Europa nombrosos gravadors de prestigi. Als Països Catalans hom coneix l'existència d'alguns gravats datats a la primera meitat del s XV.

Graves, Robert Ranke (Londres 1895 — Deià 1985) Escriptor anglès. Escriptor molt prolífic, basà la seva narrativa en temes històrics, amb preferència per l'antiguitat clàssica: *I Claudius* i *Claudius the God*, *Count Belisarius* (1938), *The Golden Fleece*, *King Jesus* (1946) i *Homer's Daughter* (1955). Com a poeta escriví *Fai­ries and Fusiliers* (1917), antibel·licista, i més tard s'inspirà en un simbolisme con­nectat amb els romàntics i postromàntics. Crític polèmic, també conreà l'assaig: *The White Goddess* (1948), *The Greek Mythes* (1955), etc.

gravetat *fís* Força d'atracció que, a causa de la gravitació, és exercida per la Terra o per un astre qualsevol sobre els cossos materials i que els fa caure amb una acceleració, anomenada *acceleració de la gravetat* *g*, que és independent de llur massa. El valor de *g* varia amb la distància al centre de la Terra i, localment, també varia per la presència en el subsòl de materials de densitat apreciablement dife­rent a la mitjana. La composició de la gra­vetat amb les altres forces presents a l'en­­torn d'un astre en determina la *pesantor*. Les diferències entè els valors esperats i els observats de la gravetat a certs llocs han portat a proposar una cinquena força repulsiva (*antigravetat*) i una sisena força atractiva.

Great Dividing Range Serralada que voreja la costa oriental d'Austràlia, des de la península de Cape York, al NE del con­ti­nent, fins a l'estat de Victòria, al S.

grec 1 *HIST* Individu d'un poble indoeu­ro­peu que, procedent del N d'Europa, habità el SE del continent i els ribatges de la Mediterrània. Ja als inicis de llur histò­ria, el grecs es llançaren a la colonització, i fundaren ciutats i factories en zones cos­taneres d'un extrem a l'altre de la Medi­terrània, des de la meitat del s VIII aC fins al VI aC. La colonització de poblament es produí bàsicament a la Itàlia meridional (que prengué el nom de Magna Grècia) i a Sicília. A les altres zones la colonització fou més aviat comercial. La primera fase de les navegacions i del comerç grec amb el litoral dels Països Catalans és atribuïda als rodís, al s VII aC. Poc després del 600 aC, els testimonis arqueològics lliguen amb les notícies de la historiografia anti­ga, segons la qual els foceus foren els pri­mers que colonitzaren sistemàticament la part occidental. La costa de l'Empordà fou l'extrem ponentí dels establiments urbans grecs a l'W d'Itàlia, que tingueren com a ciutat principal Massàlia (Marsella). Poc després del 600 aC fou creada la factoria d'Empòrion (**Empúries**), de primer sobre un illot, a l'actual Sant Martí d'Empúries (la *Palaiapolis*), i tot seguit a terra ferma, ja en forma de ciutat. **2** *LING* Llengua indoeu­ro­pea parlada a l'Hèl·lade, a les costes i a les illes de la mar Egea i, antigament, en una extensió més vasta que l'actual, per l'expansió colonitzadora, tant a l'Orient com a l'Occident. Introduïda en el sòl grec per successives invasions, entre el ter­cer mil·lenni i el 1100 aC, el seu territori idiomàtic a l'època històrica constituí un ampli mosaic de dialectes testimoniats per les inscripcions locals, que assoliren categoria literària. Entre tots, el dialecte jònic gairebé esdevingué llengua comuna literària, però reculà al s V aC, en imposar-se l'àtic, a causa de la superioritat polí­tica, social i cultural d'Atenes. A l'època alexandrina, aparegué una llengua comu­na anomenada *koiné*. Amb tot, en acostar-se la llengua oral a la llengua escrita, es produí una reacció contra la llengua viva, l'aticisme, que fou la causa de la diglòssia posterior. Hom troba la primera manifes­ta­ció de la llengua grega en tauletes d'argila datades devers el període 1450-1150 aC, escrites en una escriptura sil·là­bica anomenada convencionalment *lineal*

arcaica. Els poetes parlaven constantment d'ells mateixos. Arquíloc, el fundador de la lírica arcaica, emprà l'*elegia* per a les seves reflexions. Altres poetes foren: Cal·lí, Tirteu (Esparta, s VII aC) i Alcman, també espartà, que escriví una poesia coral. Alceu (poesia política i cortesana) i Safo (poesia amorosa), representaren la lírica monòdica (una poesia que, acompanyada amb la lira o la citara, servia al poeta per a expressar tots els sentiments) i feren notables innovacions mètriques. Vers el 530 aC fou creada la prosa, i alhora es produí una crisi poètica. L'aparició de la prosa jònica, que culminà en Heròdot, obrí camins per a l'expressió de la filosofia (Tales, Anaximandre, etc), la medicina (Hipòcrates) i una primitiva etnologia (Hecateu). En el tercer període la poesia reprèn impuls amb un credo estètic molt diferent: Estesícor, un dels iniciadors, volgué carregar la lírica coral amb la temàtica èpica, i Íbic, un deixeble seu, anuncià la tècnica clàssica. Anacreont continuà la poesia d'Alceu i de Safo, mentre que Simònides obrí nous horitzons a la poesia arcaica, que amb Píndar assolí el moment culminant.

Època clàssica

L'època clàssica de la literatura grega comprèn el s V aC, dit de Pèricles, i quasi tot el IV aC, separada en dos períodes. En el primer hom pot constatar dos trets fonamentals que diferencien el s V aC dels anteriors: el centre és a Atenes, i aparegueren gèneres literaris nous (tragèdia, comèdia). A l'Atenes clàssica i democràtica, el millor (δύιστος) ja no ho fou per naixement, com en els poemes de Píndar, però el règim continuà necessitant i utilitzant una aristocràcia, a la qual s'accedia per educació, cosa que explica la proliferació dels sofistes, l'arma dels quals era la paraula. La tragèdia, vinculada a les festes d'un déu popular, Dionís, fou mitogràfica i acollí els déus i els mites olímpics, de signe més aristocràtic, en un intent de síntesi conciliadora, que sembla aconseguida en el teatre d'Èsquil, problemàtica en el de Sòfocles i decididament crítica en el d'Eurípides. També reflecteixen les tensions del moment la comèdia, polititzada, irònica, pacifista i evasiva d'Aristòfanes i la força de la reacció oligàrquica que causà la mort de Sòcrates. En el segon període, al s IV aC, la filosofia (Plató), l'oratória (Isòcrates) i la historiografia (Xenofont) desertaren els ideals polítics del s V, i cercaren fora d'Atenes ideals més autoritaris o utòpics. La comèdia s'apropà sense empenta a la vida diària. Els successors dels sofistes (Isòcrates, deixeble de Gòrgies) foren mestres de retòrica i a llur escola aprengueren els historiadors, que, com Teopomp i Èfor, es preocuparen menys de la interpretació dels fets que d'aprendre una manera efec-tista de contar-los. Fou el segle de la prosa, però maduraren alguns intents poètics (el d'Antímac) que tingueren futur a la poesia hel·lenística.

Època hel·lenística

L'època hel·lenística de la literatura grega antiga començà el 323 aC, any de la mort d'Alexandre. En aquest període, l'home de lletres fou reclamat com a professor o com a arxivador del passat, no pas com a escriptor d'imaginació o com a creador. La poesia es tancà en ella mateixa (Cal·límac) i evocà formes de vida més elementals (Crates, Teòcrit); sovint es féu pesada i enigmàtica (Licofró); s'aprimà, també, fins a l'epigrama, un gènere que hom conreà ininterromputament fins a la fi de l'hel·lenisme (Asclepiades, Meleagre, Pàl·lades, etc). Apol·loni de Rodes imità Homer en una epopeia novel·lesca i arqueològica que enaltia un heroi, Jàson, poc conegut. La historiografia cercà el patetisme, s'articulà entorn d'un personatge principal (Alexandre) o es convertí en una mena de geografia pintoresca. Són poques, però, les obres històriques que han pervingut d'abans de Polibi, un bon historiador, vinculat ja a Roma i a la història romana. La filosofia més representativa d'aquell moment, l'estoïcisme, presència l'èxode dels seus representants cap a Roma, on els homes de lletres, a partir del s II aC, hi anaven a cercar mecenes. Amb tot, Grècia mantingué una cultura singular, i encara fou capaç, des de mitjan s I, de crear la novel·la europea (Caritó, Aquil·les Taci, Heliodor, Longus, Filòstrat i Lluçià). El grec fou la llengua d'escriptor de Marc Aureli i també la de Julià, un altre emperador, que constituí un intent desesperat de restablir la religió, el pensament i la literatura, que ja eren *gregues* per oposició a la cultura

cristiana. Dins el període hel·lenístic, cal esmentar la versió grega dels texts bíblics, anomenada *dels Setanta* (ss III-II aC) i els texts del Nou Testament (s I dC). Paral·lelament, es desenvolupà una literatura que era reflex del pensament cristià, amb intenció didàctica i apologètica, que arribà a constituir un corpus literari propi, conegut com a literatura patrística.

Període medieval i modern

Els estudiosos actuals sostenen que la literatura grega s'inicià als ss X-XI, al marge de la literatura oficial bizantina, en una llengua popular, amb els anomenats *cants akritics* (*Digenís Akritis*). Al costat seu, florí una poesia més culta que abraçà temes novel·lescs i èpico-novel·lescs, costumistes i satírics, històrics o semihistòrics. A mitjan s XV, la poesia reflectí amb uns ὄρῳνοι ('planys') bellíssims el dolor per la caiguda de Constantinoble i altres ciutats en poder dels otomans. Durant els segles que seguiren, la cultura i la tradició es refugiaren a les illes. La poesia popular testimoniat els sentiments de resistència contra l'invasor, amb un cançoner molt divers i ric. Al començament del s XIX, prengué força el moviment d'alliberament del país, atiat pels nous aires de la Revolució Francesa i del romanticisme. A les illes jòniques, D.Solomós i A.Kalvos foren els cantors de la revolució del 1821 i els apòstols del renaixement literari. A Atenes, els fanariotes continuaren creant una poesia culta escrita en καθαρεύουσα, fins que K.Palamàs, el gran poeta, i I.Psikharis, prosista, fixaren definitivament la δημοτική com a llengua d'expressió literària. La nova escola d'Atenes prosseguí amb Palamàs com a capdavanter i I.Drosinis, I.Polemis, A.Eftaliotis, M.Malakassis, A.Provelènguios i altres. Com a figura aïllada sobresortí l'alexandrí K.Kavafis. I la generació anomenada *la dels anys trenta* reaccionà contra les formes tradicionals: I.Seferis, (premi Nobel el 1963), A.Embirikos, O.Elitis (premi Nobel el 1979), N.Engonópulos, N.Gatsos, I.Ritsos i N.Vrettakos. La prosa, de desenvolupament més lent, fou conreada en el període romàntic per K.Ramfos i M.Roidis, i posteriorment en fou representant màxim Nikos Kazantzakis. Després de la Segona Guerra Mundial, la literatura neogrega oferí un panorama brillant. Si la dècada dels anys setanta estigué presidida per l'ombra de Seferis, la caiguda de la dictadura (1974) i la concessió del premi Nobel de literatura a Elitis marquen, a partir del 1979, un canvi d'orientació política i estètica. Entre el 1971 i el 1980, al costat dels escriptors consagrats destacaren els que participaren en el volum-manifest *Divuit texts* (1971): T.Sinópulos, M.Anagnostakis, S.Tsirkas, R.Rufos, A.Kotziàs,

 Grècia	
<div> <div> <div></div> <div>Bandera</div> </div> <div> <div></div> <div>Escut</div> </div> </div>	
	
govern:	república
superfície:	131 957 km²
població:	10 365 000 h (1994)
capital:	Atenes
idioma of.:	grec
moneda:	dracma

N.Kàsdaglis, S.Plaskovitits, M.Kumandareas, T.Valtinó, D.M.Maronitis i A.Arguiríu. Al marge, cal esmentar poetes com N.Karuzos o T.Patrikios i els anomenats ‘poetes de Tessalònica’, que s'agruparen a l'entorn de la revista “Diagónios” (‘Diagonal’) dirigida per D.Khristianópulos. Són d'una generació més nova (la de la contestació o ‘dels 70’ I.Kondos, L.Púlios, V.Steriadis, K.Mavrudís, D.Kalokiris, A.Ziras, N.Vaienàs, A.Fostieris i T.Niarkhos. En la narrativa, cal esmentar nous autors com A.Franguiàs, M.Kumandareas, P.Kaliotsos, P.Ambàtzoglu, K.Mitropulu, I.Khimonàs, A.Alexandru, A.Nikolaïdis i d'altres. És molt destacable una forta i nombrosa presència femenina: G.Sarandi, M.Liberaki, T.Gritsi-Millieux, M.Kranaki i A.Zei. En el teatre, la presència de Kàrolos Kun fou decisiva per al llançament d'obres d'altres autors. En la història i la crítica literàries sobresurten I.P.Savvidis, M.Vitti, N.Anagnostaki, A.Arguiríu i el grup de la universitat de Tessalònica.
6 religió grega
RELIG Religió pròpia dels grecs antics. Cal cercar el primer estadi de la religió hel·lènica a Creta, en la civilització minoica que sucumbí amb l'entrada dels pobles indoeuropeus. Bé que poc coneguda, la religiositat micènica hagué de cedir davant una invasió de pobles doris, vers els ss IX-VIII aC. Hom pot trobar els trets específics d'aquesta etapa en les epopeies homèriques. Homer organitzà l'estat olímpic dels déus sota la sobirania de Zeus, una mena de senyor que regnà sobre vassalls més aviat rebels. La seva religió fou una religió purificada, aristocràtica, que s'oposà a la religió popular d'arrel agrícola. Fou, així mateix, la base del corrent *apol·lini* de la religió arcaica. La religió de *Dionís*, lliure i orgiàstica, fomentà, per contra, la unió mística entre l'home i déu. La religió grega aportà també la idea que el món no havia estat creat pels déus, sinó que aquests només havien intervingut en la seva transformació. Atès que a Grècia no existí cap classe sacerdotal ni tampoc cap cos dogmàtic de doctrina, els filòsofs i els poetes tingueren llibertat per a elaborar les creences pròpies, diferents a les de la religió de la ciutat. La religiositat grega tendí cap al monoteisme (com en els casos d'Èsquil, Píndar, Eurípides i Plató). Amb Alexandre es palesà una crisi religiosa que, o bé distancià el savi de les formes de culte tradicionals i introduí divinitats orientals, o bé desenvolupà les doctrines monoteistes d'ascendència platònica, que, elaborades per un filòsof tardà (Plotí), constituïren l'essència del món grec.

Grècia [*nom oficial: República Hel·lènica; grec: Ἑλληνικη; Δημοκρατία*] Estat de l'Europa mediterrània que forma part de la península Balcànica, de la qual comprèn el sector més meridional (131 957 km²; 10 365 000 h [est 1994]). Limita amb Albània pel NW, amb Macedònia i Bulgària pel N, amb la Turquia europea pel NE, amb la mar Egea per l'E, amb la mar Mediterrània pel S i amb la mar Jònica per l'W. A més del territori peninsular comprèn un gran nombre d'illes. La capital és Atenes.

LA GEOGRAFIA FÍSICA Grècia és un país muntanyós, on la complexitat de l'estructura geològica es tradueix en una gran fragmentació del relleu, que és format per massissos i sistemes muntanyosos que tanquen nombroses conques interiors. A Grècia hom pot distingir diverses regions: la septentrional, la central, la meridional i la insular. La *Grècia septentrional* és formada per Macedònia, Tràcia i l'Epir. Macedònia, continuació de la Macedònia independent, s'estén a l'W dels Nestos fins a les muntanyes del Pindos i constitueix una regió de relleu molt fragmentat. A l'E de Macedònia hi ha la Tràcia grega, que s'estén entre les valls del Nestos i de l'Hebros (Marica) i és formada per una plana litoral sobre la qual s'aixequen els contraforts meridionals del Ròdope. L'Epir, arran de la mar Jònica, és accidentat per les serralades dinàriques, que voregen aquesta mar en direcció NW-SE, de les quals destaca la del Pindos, la més important de Grècia. La *Grècia central*, formada per Tessàlia, Etòlia i Beòcia, és a continuació del mateix tipus de relleu que la resta del país (massissos, serralades, conques inferiors i petites planes). És en aquesta regió on hi ha la plana més gran de Grècia, la qual s'estén a l'E del Pindos fins a les serralades orientals. La península del

Peloponès forma la *Grècia meridional*, que, bé que separada pel golf de Corint, morfològicament i geològicament és una continuació dels relleus calcaris dinàrics. L'istme de Corint uneix el Peloponès a l'Àtica. La *Grècia insular* és formada per les illes jòniques (Corfú, Cefalònia, Zante i Lèucada) i les de la mar Egea (les Espòrades, Creta i les Cíclades), aquestes últimes resultat de l'enfonsament d'un antic massís, del qual són vestigi. El clima és mediterrani, bé que degradat per diverses influències, com ara el relleu, la latitud i la presència de la mar. Té un estiu molt sec i una curta estació plujosa a l'hivern. Les precipitacions són en general escasses. La xarxa hidrogràfica de Grècia és poc important, si hom n'exclou els rius que procedeixen de Macedònia i de Bulgària, que són l'Hebros (Marica), el Nestos, el Strymón (Struma) i l'Axiós (Vardar), els quals drenen el NE del país.

La vegetació

La vegetació només té caràcter autènticament mediterrani en una gran part del Peloponès i de les illes i en una estreta banda del litoral central i septentrional. A les terres meridionals, més calentes i seques, el clímax és una bosquina esclerofil·la (màquia de l'*Oleo-Ceratonion*); més cap al nord i cap a l'interior la substitueix el bosc d'alzina i de garric arborescent. La vegetació natural de les contrades interiors és un bosc submediterrani format principalment per arbres de fullatge caduc. Més amunt hi ha fagedes i avetoses i, finalment, pastures naturals. Una explotació mil·lenària ha provocat una gravíssima degradació de la vegetació i dels sòls.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

L'agricultura es caracteritza pel baix nivell de rendiment i producció típicament mediterrània, la pobresa dels sòls i la poca extensió de les terres conreades. La part més gran de conreus són els cereals: blat, ordi, blat de moro. També són importants els conreus de vinya, d'oliveres i de tabac. A part la producció de vi, és important la de raïm de taula, de panses (són famoses les de Corint) i de fruits secs. Quant a la producció d'oli d'oliva, Grècia ocupa el tercer lloc de la producció mundial. La cabanya ramadera és constituïda principalment per ovins i cabrall, i conserva el règim de transhumància. Malgrat la seva tradició marinera, la pesca hi té poca importància; només cal assenyalar la pesca d'esponges, principalment a les illes. La importància de la mineria és relativament petita. El 1991, la producció corresponia a l'1,4% de la renda nacional. Els principals minerals extrets del país són bauxita, ferro, crom, níquel, magnesa, zinc, plom i minerals no metàl·lics, com caolí, sal, i marbre. Grècia és pobre en fonts d'energia. Es destaquen els jaciments de lignit a Ptolemaïs, a la Macedònia Occidental, i a Kùmm, a l'Eubea, el petroli descobert el 1981 a l'illa tràcia de Tassos, el gas natural a l'oest del Peleponès i l'urani al nord del país. Les indústries més desenvolupades són les de construcció naval, refineries de petroli, químiques, del ciment, tèxtils, del calçat, de la fusta, del paper, metal·lúrgiques, de transformació metàl·lica, del tabac i alimentàries. La pèrdua de pes relatiu de les manufactures s'explica pel notable creixement dels serveis i per les dificultats d'expansió industrial: excentricitat respecte d'Europa, mercat nacional reduït, manca de fonts d'energia i manca de tradició industrial. El sector de serveis, que produeix més de la meitat del producte interior brut i ocupa més d'un terç de la població activa, és dominat pels subsectors de marina mercant i el turisme. Però es manté el dèficit comercial, i la balança corrent és negativa any rere any: s'ha incrementat el deute exterior fins a un nivell que fa de Grècia el quart deutor europeu. Les comunicacions a Grècia són força deficientes, llevat de les marítimes. La marina mercant és una de les més importants del món, però hi ha armadors que continuen abanderant vaixells sota pavellons estrangers. Els ports principals són el Pireu, port d'Atenes (cinquè port de passatge del món), Eleusis (primer port de càrrega), Càndia i Tessalònica. És important el canal de Corint, de 6 km de llarg, que comunica la mar Jònica amb l'Egea. Quant a comunicacions aèries, l'aeroport principal és el d'Hellmnikón, d'Atenes. El comerç importador es basa en el petroli en brut, vehicles terrestres, maquinària no elèctrica, vaixells i carn. Les exportacions, a més de confecció tèxtil, filats i tei-

Grècia El teatre de Dionís, a Atenes

xits, comprenen primeres matèries, productes petroliers, alimentaris (oli d'oliva) i fruita (sobretot fruits secs). Les importacions procedeixen (1992) en el 55% de la Unió Europea (Alemanya, Itàlia, França, Països Baixos) i a continuació del Japó. Els clients principals són la Unió Europea, Egipte i els EUA.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

La població grega té una densitat superior a la mitjana d'Europa. El creixement de la població a Grècia ha estat molt ràpid, i ha tingut lloc durant el s XX, car a l'inici només tenia uns 2,5 milions d'habitants. La causa més important d'increment fou l'elevat índex de natalitat, que compensà, a més, la forta emigració, de bon principi dirigida als EUA i, després, a Alemanya. La població és desigualment repartida. Les àrees més poblades són l'illa de Corfú i les ciutats d'Atenes i de Tessalònica, on les aglomeracions urbanes concentren el 40% de la població total del país. Grècia presenta una gran uniformitat ètnica, ja que una gran majoria de la població és grega. La llengua oficial és el grec. És un estat cristià, i l'Església Ortodoxa hi és oficial. Hi ha altres grups religiosos: catòlics, agrupats en quatre diòcesis, armenis, protestants, etc. L'ensenyament a Grècia, gratuït en tots els nivells i obligatori entre sis i quinze anys, és dividit en tres fases: ensenyament primari, de sis anys de durada, ensenyament secundari, dividit en dos períodes de tres anys, i ensenyament universitari. La constitució, en vigor des del 1975, defineix Grècia com una república unitària, representada per un president i governada per un primer ministre. El parlament és compost per 300 diputats que són elegits cada quatre anys. El president de la república, elegit cada cinc anys pel parlament, és, des de l'esmena constitucional del 1985, una figura purament cerimonial. La regió cenobítica de l'*Athos* disposa de govern propi. Els partits polítics més importants són el de la Nova Democràcia, fundat el 1974, i el Moviment Socialista Panhel·lènic (PASOK), fundat el 1974. Grècia és membre de l'ONU, de l'OTAN, de l'OCDE, de la Unió Europea i del Consell d'Europa.

LA HISTÒRIA

Els inicis

Els vestigis més antics trobats fins ara en territori grec pertanyen al paleolític mitjà. La plena neolitització correspon a les cultures de Sesklo (segona meitat del sisè mil·lenni) i de Dimini (dins el cinquè mil·lenni i entrant en el quart). Al costat d'aquestes civilitzacions agro-pecuàries de la zona continental, hom troba paral·lelament el neolític a Creta i en altres illes, on hi ha representades les primeres fases de la cultura de les Cíclades. Els prehistoriadors han organitzat una seqüència múltiple, que correspon al continent (hel·làdic), a Creta (minoic) i a les illes (cíclàdic), amb cronologies independents. Cadascuna d'aquestes tres sèries és dividida en tres períodes bàsics: antic, mitjà i recent. El procés essencial d'aquestes èpoques és marcat per l'entrada de l'ús dels metalls (coure i bronze), per les transformacions socials i, a Creta, per l'inici de la cultura urbana. L'origen dels micènics anà lligat a les invasions de grups indoeu-

ropeus durant els primers segles del segon mil·lenni aC. Donaren lloc als pobles que en la tradició clàssica foren anomenats *aqueus*. Els micènics o aqueus foren els protagonistes de l'expedició contra Troia (guerra de Troia).

L'època arcaica

La desintegració i la caiguda definitiva del poder micènic fou obra de gent provinent del NW de la península Balcànica, que entre el 1100 i el 800 aC provocà la partença cap al sud de les poblacions establertes al nord de Grècia (invasió tessàlica, beòcia i dòrica). La més important fou la dòrica. Per aquest motiu es produí un moviment colonitzador cap a Orient que determinà la formació de poblacions gregues a les illes de l'Egea i a la costa occidental de l'Àsia Menor. A partir de l'any 800 aC, es produí el naixement de la ciutat estat (πόλις). Els inicis daten dels últims temps de l'època micènica, moment en què foren experimentats també nous mètodes de govern. A Atenes es passà de la monarquia a l'oligarquia, i foren conferits plens poders a Soló per a introduir reformes socials de línies democràtiques (594 aC). L'any 507 aC les reformes de Clístenes introduïren una constitució democràtica on l'assemblea de ciutadans tenia el poder sobirà. Els altres estats arribaren també a formes democràtiques de govern, llevat d'Esparta. Les ciutats estat eren totes independents, però l'esclavitud fou una institució comuna a totes elles, malgrat llur caràcter democràtic. El gran moviment de colonització es produí entre el 770 i el 560 aC. Les colònies, bé que independents, restaren estretament lligades a la ciutat mare. Al final del s VI aC les ciutats gregues de l'Àsia Menor passaren a formar part de l'imperi turc. Els perses assaltaren Atenes i destruïren tots els edificis de l'Acròpoli. Durant aquest temps les ciutats gregues més importants (Atenes, Esparta, Tebes, Argos i Corint) adquiriren la personalitat que determinà l'estructura de Grècia als segles següents.

L'època clàssica

El prestigi adquirit per Atenes en la victòria sobre els perses féu possible que fundés una confederació marítima. L'enduriment progressiu de la política d'Atenes envers els aliats féu decantar cap al costat d'Esparta moltes ciutats. L'any 431 aC començà la guerra del Peloponès, en la qual intervingueren gairebé totes les ciutats gregues. Durant bastant de temps la pugna es mantingué indecisa. L'any 405 aC l'esquadra atenesa fou destruïda a Egospòtams i això significà la derrota del poder atenès. L'any següent Atenes fou assetjada i obligada a retre's per la fam. Malgrat el predomini que Esparta aconseguí amb aquesta acció, Atenes, anys més tard, recuperà una part del seu imperi, i el 371 aC ambdues ciutats es reconegueren mútuament un lloc de preeminència, Atenes en la mar i Esparta en terra.

L'època hel·lenística

Enmig de la confusió s'alçà ben aviat el poder de Macedònia. A mitjan s IV aC la Macedònia regida per Filip II gaudia de clars avantatges. El seu fill, **Alexandre**, portà a terme el projecte d'envair Pèrsia, però morí a Babilònia (323 aC). El gran imperi que havia creat s'esfondrà, però diversos estats nasqueren sobre les seves ruïnes. Els seus generals se'ls repartiren i hi fundaren dinasties. Els descendents de Ptolemeu governaren Egipte, els selèucides Síria, i uns altres estats més petits sorgiren de l'Àsia Menor. Macedònia continuà sent un regne poderós al nord de Grècia, però les ciutats gregues del sud (etòliques) aconseguiren d'independitzar-se i formar lligues amb l'objectiu d'oposar-se a Macedònia. Durant la segona guerra púnica, Filip V de Macedònia s'alià amb Anníbal (215 aC), i, per atacar-lo, els romans afavoriren l'aliança d'etolis i d'espartans. Amb la derrota de Perseu, fill de Filip, a la batalla de Pidna (168 aC), es dissolgué definitivament l'imperi macedoni, i l'any 148 aC els romans feren de Macedònia una província romana. Grècia fou afegida a l'imperi Romà com una dependència de Macedònia (146 aC). Atenes fou saquejada pel general romà Sul·la i foren destruïdes les muralles del Pireu. Més endavant, les guerres entre Pompeu i Cèsar i entre Octavi i Marc Antoni tingueren també per escenari el territori grec. August separà Grècia de Macedònia i la inclogué a la província d'Acaia.

Èpoques bizantina i medieval Grècia era sota el domini de l'imperi Romà quan l'emperador Constantí I fundà la ciutat de Constantinoble (330). Per la divisió de Teodosi (395), restà dins l'imperi d'Orient. Sofrí les invasions dels visigots d'Alaric (395-397). Caigut l'imperi d'Occident (476), el d'Orient fou dividit en dues prefectures: Grècia pertanyia a la d'Illyricum i estigué lligada a totes les vicissituds de Bizanci. En temps de Justinà I, els huns entraren a Grècia i arribaren fins a Corint (540), mentre que els eslaus amenaçaven també Tessalònica (552) abans d'ocupar les terres de l'interior; la població grega es concentrà a les ciutats i a la costa. Els àrabs atacaren Grècia per mar, fins que feren una pau (678); la península restà molt despoblada, bé que esdevingué hel·lenitzada per una revaloració dels antics costums i tradicions culturals. Creta fou presa pels àrabs (826). Els búlgars, veïns i enemics de Bizanci, també entraren a Grècia i la recorregueren fins al sud, des del 977. Després d'un període anàrquic (1057-81), arribaren a Grècia els normands. La flota de Roger II de Sicília saquejà l'Eubea i les ciutats de Tebes i de Corint (1146-47). Constituït l'imperi Llatí després de la presa de Constantinoble pels venecians (1204), el territori grec restà fraccionat en petits dominis: el regne de Tessalònica, al nord, el ducat d'Atenes, el principat d'Acaia o Morea, i Modó i Coró al Peloponès, Creta, Eubea i altres illes. Restaven dos nuclis grecs (l'un a Nicea i l'altre a l'Epir). Miquel VIII Paleòleg conquerí Constantinoble i restaurà l'imperi grec (1261), que dominà el despotat de l'Epir, Tessalònica i la Gran Valàquia (Tessàlia, Lòcida i Ftiotida). El perill turc impulsà l'emperador Andrònic II a contractar la Companyia Catalana dels almogàvers, els quals saquejaren Solona (Amfissa) i penetraren al nord del ducat d'Atenes. La batalla del Cefis (1311), amb la mort del duc i el triomf dels catalans, obrí a aquests les portes del ducat mateix: ocuparen Tebes, Atenes i Livàdia, i organitzaren a les ciutats els municipis tenint com a norma els Usatges de Barcelona. D'acord amb Frederic II de Sicília, el titular del ducat català restà vinculat a la família reial; foren successivament els seus dos fills qui governaren per mitjà de vicaris generals; el més famós entre aquests fou Alfons Frederic d'Aragó, que conquerí el sud de Tessàlia i creà el ducat català de **Neopàtria** (1319), unit al d'Atenes, dependent de Sicília i sota l'autoritat dels reis de Catalunya-Aragó. Roger de Lloria i els seus mataren el lloctinent Pere de Pau i s'apoderaren del govern (1362). En morir ell (1370), seguí un període insegur. El rei Pere III uní els ducats a la corona i confirmà el vicari Lluís Frederic d'Aragó, pels anomenats capítols d'Atenes (1380). Afavorí la colonització albanesa de l'Àtica i la Beòcia. El banquer florentí Nelio Acciaiuoli, que ja havia conquerit Mègara (1374), atacà novament, i després d'un setge de quinze mesos se li rendí Atenes amb l'Acròpoli (1388). El 1390 es reté el ducat de Neopàtria. Els reis conservaren només el títol ducal fins al s XVII. Els Acciaiuoli tingueren el domini en nom de Venècia. Els turcs, arribats a l'època de Baiazet I, completaren, amb la invasió de Morea, l'ocupació del país. Llur cursa triomfal fou interrompuda pels mongols a l'Àsia. Mahomet II ocupà la Grècia central i el ducat d'Atenes d'una manera definitiva (1456) i sotmeté el despotat de Mistràs, a Morea, últim reducte de la cultura i de les tradicions hel·lèniques (1459).

Grècia sota els turcs

Tot seguit els turcs expulsaren els venecians d'Eubea, de Lesbos i d'altres illes de l'Egea, i els deixaren reduïts a Creta. Després de la derrota turca a la batalla de Lepant (1571), i feta la pau, Venècia conservà encara Creta i les illes Jòniques (1573). Grècia, dividida en districtes militars sota el domini turc, visqué molts anys en situació passiva. Ibrahim I envaí Ceta (1645) i els venecians devastaren el Peloponès i les illes. Per la pau de Carlowitz (1699), els turcs hagueren de cedir a Venècia el Peloponès, que havien reconquerit, llevat de Corint; però Venècia el perdé novament per la pau de Passarowitz (1718). Al congrés de Viena fou creada la república de les illes Jòniques. Amb la invasió de Moldàvia per Alexandre Ipsilantis i l'alçament dels grecs del Peloponès (1821) començà la

guerra que havia de portar Grècia a la independència.

La independència i la Grècia moderna

El 1827, després de sis anys d'una lluita esgotadora contra els turcs, els governs de la Gran Bretanya, de França i de Rússia decidiren d'acudir en ajut dels grecs. La destrucció de l'esquadra turco-egípcia per l'aliada a Navarino forçà el soldà a reconèixer, de primer, l'autonomia de Grècia (tractat d'Adrianòpolis, 1829) i, després, la seva total independència (protocol de Londres, 1830). L'estat grec, regit per dinasties estrangeres i mediatitzat per la Gran Bretanya, arribà a la utopia de voler tornar a crear l'imperi Bizantí sota el poder dels grecs. Aquesta utopia, anomenada la *Gran Idea*, fou, durant tot el s XIX, el gran eslògan ideològic i polític. Amb tot, Grècia aconseguí d'incorporar-se alguns territoris: les illes Jòniques (1863), Tessàlia (1881) i, el 1913, victoriosa a les dues guerres balcàniques, doblà el seu territori amb l'ocupació de l'Epir, Macedònia —amb Salònica—, Creta, Samos, Quios, Lesbos i Lemnos. En esclatar la Primera Guerra Mundial, Grècia es proclamà neutral. No obstant això, la pressió de França i la Gran Bretanya i la possibilitat de nous guanys territorials a costa de Bulgària i de Turquia feren que Grècia declarés la guerra als imperis centrals. La inestabilitat política subsegüent al conflicte bèl·lic conduí a la proclamació de la república, mitjançant un plebiscit (1924), el fracàs de la qual permeté de restablir la monarquia (Jordi II, 1935). Poc després, amb el pretext d'evsair un cop d'estat comunista, el general Metaxàs establí una dictadura d'inspiració feixista ("la tercera civilització"). Aquesta afinitat no impedí ni la fallida invasió italiana (octubre del 1940) ni la triomfant invasió alemanya (abril del 1941). El rei Jordi II s'exilià i el 1944 es retiraren els alemanys. El 1952 Grècia s'adherí a l'OTAN. La revitalització dels partits de centre, dirigits per Papanдреu, i d'esquerra, majoritaris en el parlament des del 1964, desplaqué al rei Constantí II, i l'exèrcit, una part del qual amb l'ajut de la CIA, promogué un cop d'estat militar (21 d'abril de 1967). El règim de coronels afrontà amb èxit el contracop del monarca (desembre del 1967), que hagué d'exiliar-se a Roma i perdé, posteriorment, la corona del país en ser proclamada la república (juliol del 1973). Pel juliol del 1974, després d'una desafortunada intervenció a Xipre, els militars hagueren de cedir el poder a K.Karamanlís, amb l'encàrrec de preparar la tornada a la normalitat parlamentària. El 1975 hom adoptà una nova constitució i, dos anys més tard, celebrà eleccions que donaren novament el poder a la Nova Democràcia. K.Karamanlís fou elegit president de la república el 1980. Grècia esdevingué el desè estat membre de la CEE l'any 1981. En les eleccions generals del 1981 obtingué la majoria al parlament el Moviment Socialista Panhel·lènic (PASOK), i el seu líder, Andreas Papandreu, fou elegit primer ministre del primer govern socialista en la història de Grècia. L'any 1985 Christos Sartzetakis esdevingué nou president de l'estat i en les eleccions generals d'aquest mateix any el PASOK resultà guanyador i A.Papandreu tornà a ocupar el càrrec de primer ministre. En política exterior, les relacions amb Turquia continuaren tenses a causa del conflicte xipriota i la reclamació turca de la sobirania sobre algunes illes de l'Egea. La revelació d'un gran nombre d'escàndols protagonitzats pel PASOK afavorí la presa del poder pels liberals de la Nova Democràcia, després de tres eleccions celebrades del juny del 1989 a l'abril del 1990, quan esdevingué cap del govern Constantin Mitsotakis. Al maig següent era reelegit Karamanlis, de la dreta liberal, a la presidència de l'estat. El PASOK tornà a guanyar les eleccions generals del 1993, i Papandreu fou escollit primer ministre. Al març del 1995 el conservador Costis Stephanopoulos fou escollit nou president de l'estat. L'any 1996 Papandreu deixà el càrrec al renovador Costas Simitis.

Grego, **El** (Càndia, Creta 1541 — Toledo 1614) Nom amb què és conegut Domínikos Theotokópoulos, pintor castellà d'origen cretenc. Es formà en les fórmules rígides de l'art bizantí. A Venècia (1560), sembla que treballà al taller de Ticià i pogué conèixer la pintura de Tintoretto, Bassano i Schiavone. El 1570 anà a Roma, on assimilà de Miquel Àngel

la concepció grandiosa del cos humà i la tensió dramàtica: *Retrat de Giulio Clovio*, *Guariment del cec* i *Expulsió dels mercaders del temple*. En 1575-76 s'establí a Toledo, on pintà el retaule major de Santo Domingo el Antiguo (1577), i l'*Assumpció*, en la qual, amb la torsió dels cossos dels personatges, intenta expressar el seu espiritualisme. El concepte del món exaltat pel *pathos* religiós s'observa particularment en *L'espoliació*, per a la sagristia de la catedral de Toledo. De gust manierista són les diferents versions de *Sant Francesc d'Assís*, *La Magdalena* i *Sant Pere Penitent*. Entre el 1579 i el 1584 teballà per al rei a Madrid: *l'Adoració del nom de Jesús*, *el Somni de Felip II*, i el retrat *El cavaller de la mà al pit* (1578-80, Prado). A Toledo, pintà *l'Enterrament del senyor d'Orgaz* (1586-88). En el període de maduresa l'estil d'*El Greco* es transformà amb la tendència a un allargament de les figures, retorçades i desnaturalitzades; la llum li serveix per a exaltar el color i la pinzellada llarga és causa determinant de l'ambient dramàtic: pintures de l'església de l'Hospital de la Caritat (1603-05), *Vista de Toledo* (1603-07) i les sèries d'*Apòstols* de la catedral de Toledo i la casa d'*El Greco*, executades probablement amb l'ajut de col·laboradors. Els últims anys foren els més fecunds: *Cardenal Fernando Niño de Guevara* (1601), *Fray Hortensio Félix de Paravicino* (1609), etc. La seva obra, qualificada de manierista, transcendí la seva època.

Gredos Massís de la Península Ibèrica, el més important del Sistema Central, separat de la serra de Guadarrama per la Paramera de Àvila, el qual accidenta les províncies d'Àvila, de Toledo i de Càceres. La vall del Tiétar limita el vessant meridional, mentre que les valls del Tormes i de l'Alberche el limiten pel vessant septentrional. Presenta formes suaus on no l'ha afectat l'erosió, i la vegetació hi és escassa, a causa de la degradació que ha sofert; el pi i el roure són els arbres principals.

Greene, Graham (Berkhamstead, Hertford 1904 — Vevey, Suïssa 1991) Novel·lista i periodista anglès. Les primeres obres pertanyen a una narrativa mig psicològica mig d'aventures o bé revelen influència joyciana. Catòlic des del 1926, aquest fet condicionà tota l'obra posterior, amb personatges situats entre la vivència religiosa i la feblesa humana: *The Power and the Glory* (1940), *The Heart of the Matter* (1948), *The Third Man* (1950), *Our Man in Havana* (1958), *The Comedians* (1966) i *The Human Factor* (1978). Escriví també *Ways of Escape* (1981), autobiogràfica, la denúncia contra la màfia *J'accuse* (1982), *The Captain and his Enemy* (1988, la seva darrera novel·la), i una selecció de tretze contes titulada *The Last Words and other Stories* (1990).

Gregori VII *sant* (Soana, Toscana ~1020 — Salern 1085) Nom que adoptà Ildebrando di Soana en esdevenir papa (1073-80). Monjo a Cluny, fou capdavanter de la reforma de l'alliberament de l'Església de la subjecció al poder polític. Elegit papa per aclamació popular, l'emperador Enric IV inicià una oberta oposició, i féu depositar el papa a Worms (1076). Gregori respongué amb l'excomunió de l'emperador. La difícil situació política d'Enric IV el mogué a la humiliació de Canossa (1077) per alliberar-se de l'excomunió, però continuà la política antipapa, i Gregori VII el tornà a excomunicar (1080). Ocupada Roma per l'emperador, aquest nomenà l'antipapa Climent III. Gregori es refugià al castell Sant'Angelo; el 1084 fugí de Roma i es retirà a Salern. La idea gregoriana de la *libertas ecclesiae* triomfà en alguns països (Hongria, Polònia, Bohèmia, regne de Kiev), i inicià la lluita de les Investidures. Festa: 25 de maig.

gregorià 1 cant gregorià *Mús* Cant en llatí, a l'uníson, propi de la litúrgia de l'Església romana, afi al de la sinagoga (salmòdia), al de les antigues litúrgies cristianes occidentals i al del folklore grecoromà dels primers segles del cristianisme. Inicialment sembla que es transmeté oralment a través de les *Scholae* de lectors i de cantors i a través de les comunitats monàstiques o basilicals. La bona tradició manuscrita és dels ss IX-XII. Hom hi empra lletres, punts i, sobretot, signes ortogràfics com a neumes o signes del gest. Al s IX el *cantus ecclesiasticus* (gregorià) es deformà en *cantus planus* (rítmicament inexpressiu). La seva utilització

com a *cantus firmus*, l'acabà de deteriorar. L'obra *Propi del Temps* es convertí, juntament amb la de Zoilo (*Propi dels Sants*), en la mal reeixida edició Medicea (1614-15), feta oficial per Pau V (1622) i vigent fins al s XX. A la fi del s XIX, a França, els monjos de Solesmes, impulsats per l'abat P.Guéranger, empengueren una restauració més afortunada. El gregorià, unit al moviment litúrgic, s'escampà ràpidament: en molts països hom creà *Scholae cantorum* (als Països Catalans la primera fou la de Terrassa). L'ús de les llengües vernacles, arran del concili II del Vaticà, féu disminuir el gregorià. **2 reforma gregoriana** *CATOL* Moviment de reforma de l'Església Catòlica, als ss XI i XII, enfront de la decadència moral i institucional, originada al s X per la desaparició de l'ordre establert pels carolingis. La reforma fou iniciada pel papa Lleó IX (1048), continuada per Nicolau II, i coronada per Gregori VII. Els successors de Gregori VII (Urbà II, Pasqual II, Calixt II) continuaren, sovint amb més flexibilitat que aquest, la reforma, que originà un refluïment de la vida eclesiàstica.

Grenada *[nom oficial en anglès: State of Grenada]* Estat de l'Amèrica Central, a la mar de les Antilles, constituït per l'illa homònima i el grup meridional de l'arxipèlag de les Grenadines (344 km²; 91 800 h [est 1994]). La capital és Saint George's.

LA GEOGRAFIA

Gairebé tot el territori és dominat per l'illa de Grenada, de 311 km², mentre que la resta és composta per petites illes, de les quals només destaca Carriacou, d'uns 33 km². Situada al cinyell volcànic de les Petites Antilles, Grenada és accidentada per nombrosos pics volcànics. El clima és semitropical. L'illa té un gran nombre de petits corrents fluvials de disposició radial. Els conreus ocupen el 41% del territori. Els d'exportació, d'importància cabdal per al país, inclouen alguna fruita (banana), cacau i espècies (nou moscada, de la qual és extret el macis) i, secundàriament, cotó i cafè. Hom practica també la ramaderia i la pesca. La indústria es limita a l'obtenció de sucre i rom de canya, l'elaboració de les espècies i la fabricació de cervesa, cigarretes i vestits. El port principal és el de Saint George's. El comerç internacional és molt deficitari. El turisme, tot i ser un dels recursos més importants de l'estat, es redueix en bona part als creuers marítims. Mancat de recursos minerals, Grenada és un estat endarrerit entre els antillans. La unitat monetària és el dòlar del Carib Oriental. La població, de majoria negra (84%) o mulata (12%), presenta una elevada taxa anual de creixement natural (22,6%). L'anglès és la llengua oficial, si bé hom parla un crioll-anglès i també un crioll-francès. La principal religió és la catòlica. Independent des del 1974, Grenada té el *status* de domini britànic dins el Commonwealth. Grenada és membre també de l'ONU, l'OEA, el SELA i el CARICOM.

LA HISTÒRIA

Descoberta el 1498 per C.Colom, que l'anomenà Concepció, Grenada fou ocupada pels francesos el 1650 i per Anglaterra el 1762. Represa pels francesos el 1779, tornà a les mans angleses l'any 1783 en virtut del tractat de Versalles. Estat associat a la Gran Bretanya (1967), el 1974 esdevingué independent. El 1979 un cop d'estat féu caure el govern laborista d'Éric Gairy i donà el poder a Maurice Bishop, líder del New Jewel Movement —socialista— que imposà un govern revolucionari. Després del derrocament i posterior assassinat de M.Bishop durant un cop d'estat ultrasquerrà, tropes dels EUA i de membres de l'Organització d'Estats del Carib Oriental intervingueren militarment en el país (octubre del 1983). Es nomenà un governador general i s'instaurà un govern provisional fins a les eleccions generals del 1984, les quals donaren la victòria al New National Party (centrista). El 1989, i després de les eleccions del març del 1990, fou nomenat un nou primer ministre, que renuncià a la reelecció. El 1992 fou nomenat un nou governador general.

Grenlàndia [o *Groenlàndia*] Illa de la regió polar àrtica (2 175 600 km²; 55 385 h [est 1992]). La capital és Nuuk [*ant: Godthåb*] (12 751 h [1992]). Depèn administrativament de Dinamarca. A l'W és

separada dels territoris àrtics americans pels estrets de Davis i Baffin i limita a l'E i al N amb la mar de Grenlàndia i l'Atlàntic nord, respectivament. Una depressió tectònica divideix l'illa en dos altiplans principals, l'un al S i l'altre al N, coberts des del Quaternari per una massa de glaç, que s'estén aproximadament pel 85% del territori. Les zones costaneres, lliures de glaç, presenten fiords. La màxima altitud és el Gunnbjørn Fjeld (3 700 m). Una part de l'illa és al N del cercle polar àrtic i el clima hi és molt rigorós; la temperatura augmenta lleugerament cap al S i en certs sectors de la costa occidental, sota la influència d'un corrent marí càlid. Gairebé no hi ha vegetació; als llocs no recoberts pel glaç hom troba espècies característiques de la tundra. La població és sobretot d'origen esquimal. Les llengües oficials són el grenlàndic (o *èsquimo-aleuta*, parlat pel 85% de la població) i el danès. A més de la capital, altres poblacions són Holsteinsborg, Ilulissat i Sukkertoppen. La caça, la pesca i el bestiar oví i boví i el rens són la base de l'economia. Hi ha jaciments importants de criolita i hom hi ha trobat carbó, grafit, plom i zinc. Descoberta per Eric el Roig (892), el qual l'anomenà Terra Verda (Grønland), en fou colonitzada la part sud-oest i s'hi introduí el cristianisme al s XI. El 1261 la colònia reconegué l'autoritat del rei de Noruega. Pel tractat de Kiel del 1814, Dinamarca conservà definitivament Grenlàndia, que des del 1953 n'esdevingué un comtat. L'any 1972 votà contra l'entrada a la CEE, però, supeditat a Dinamarca, en passà a formar part. El 1978 hom creà un partit nacionalista i socialdemòcrata, el Siumut, que des del 1979 té majoria al parlament grenlandès. El 1982, a causa de problemes pesquers amb la CEE (actual Unió Europea), Grenlàndia decidí d'abandonar-la després d'un referèndum.

gres *ART/TECNOL* Tipus de ceràmica, dura, compacta i impermeable, obtingut per cocció fins a la vitrificació d'una pasta de composició variable segons el tipus de gres. El *gres ordinari*, constituït per argila plàstica refractària, ferro i, a vegades, per sílice i feldspat, hom l'empra en la indústria química per a la construcció de recipients i conduccions, en revestiments, etc. El *gres fi*, a base de caolí, quars, feldspat, etc, és emprat en la fabricació de material sanitari, en les indústries química i elèctrica i en la ceràmica artística. D'origen xinès, el gres ha esdevingut un tipus habitual a l'Occident des del s XV.

grèvol [*Ilex aquifolium*, família de les aquifoliàcies] *BOT* Arbust o petit arbre de 2 a 10 m d'alçària, perennifoli, dioic, amb fulles alternes, ovals, coriàcies, llustroses i generalment de marge ondulat i espinós, amb flors petites, blanquinoses, agrupades en fascicles oscil·lars, i amb fruits drupacis, rodons i vermells. Es fa preferentment en terrenys silicis de la muntanya mitjana.

Grieg, Edvard (Bergen 1843 — 1907) Compositor noruec. Estudià a Leipzig. Autor de música escènica per a diversos drames de Björnson, com *Sigurd Jorsalfar* (1872), i per al drama d'Ibsen *Peer Gynt* (1876). Escriví deu col·leccions de *Peces líriques* (1867-1901) i unes *Danses noruegues* (1881), per a piano, la *Holberg Suite* (1884), també per a piano, i un concert per a piano i orquestra (1888). També deixà *lieder* (1861-98) i música de cambra. El 1867 fundà a Cristiania l'acadèmia de música noruega.

grill *ZOOl* Nom donat a diverses espècies d'ortòpters de la família dels gríl·lids. Habiten en els boscs, prats i habitatges rurals. Produeixen un carrisqueig amb la fricció dels èlitres. El *grill camperol* o *de la P* presenta la venació elitral amb uns relleus imitant una P majúscula. El *grill domèstic* habita a tot Europa.

Grimm, Jacob (Hanau 1785 — Berlín 1863) Escriptor alemany. Professor amb el seu germà Wilhelm a la universitat de Göttingen, iniciaren la filologia moderna alemanya, i es dedicaren a l'estudi de les llegendes populars. Jacob és autor, entre d'altres, d'una *Deutsche Grammatik* ('Gramàtica alemanya', 1819-37) i de *Deutsche Mythologie* ('Mitologia alemanya', 1835). Junt amb el seu germà, escriviren els seus famosos contes (1812-14), traduïts per Carles Riba (1919-21), *Deutsche Sagen* ('Llegendes alemanyes').

grip *PAT* Malaltia infecciosa aguda i contagiosa, d'etiologia viral i començament sobtat, que causa febre, esgarrifança, mal

de cap, astènia, miàlgies i símptomes d'afecció a les vies respiratòries. Bé que en general té caràcter benigne, en els infants, o en els vells o en els debilitats per malalties cròniques hi ha el perill d'una complicació, sovint la pneumònia. L'agent de la malaltia és un mixovirus del qual hom coneix tres tipus antigènics, A, B i C. El tipus A causa epidèmies importants cada dos o tres anys a causa de la seva gran capacitat de mutació. Als Països Catalans les epidèmies de grip més remarcables foren les del 1837, el 1847 i, sobretot, la del 1918, que produí un gran nombre de víctimes.

gripau [*Bufo sp*, família dels bufònids] *ZOOl* Gènere d'amfibis anurs, de cos arrodonit i inflat, i pell amb berrugues. Habiten en llocs humits i sota les pedres. El **gripau comú** habita a tot Europa i a l'oest d'Àsia. Són semblants a ell el **gripau corredor**, el **gripau verd** i el **gripau gegant**.

Gris, Juan (Madrid 1886 — París 1927) Nom amb què és conegut José Victoriano González Pérez, pintor castellà. El 1906 es traslladà a París, on s'adscriví al **cubisme**. La seva obra assoleix, en una primera etapa, una gran austeritat cromàtica amb predomini del gris i, posteriorment, incorpora els colors purs (natures mortes, retrats d'estudi psicològic, paisatges mentalment transformats). És considerat el més pur dels cubistes.

Groga, mar [*xin: Huang Hai*] Mar costanera del Pacífic, a l'Àsia oriental, compresa entre la costa nord-oriental de la Xina i la península de Corea. D'escassa profunditat, deu el nom als abundants al·luvions de terres grogues o *loess* aportats pel riu Huang He.

Gropius, Walter Adolf Georg (Berlín 1883 — Cambridge, Massachusetts 1969) Arquitecte, pedagog i teòric de l'art alemany. Deixeble de P.Behrens, realitzà, amb Adolf Meyer, els tallers Fagus a Alfeld an der Leine (1911) i un pavelló industrial a l'exposició del Deutsches Werkbund de Colònia (1914) que ha estat considerat la darrera obra del període d'exploració de l'arquitectura moderna. Creà el *Bauhaus* de Weimar (1919) i el dirigí fins el 1928. Amb el lema “art i tècnica: una nova unitat” plantejà en termes moderns la pugna entre els avantatges qualitatius de l'artesania i els quantitatius de la indústria. Exercí de professor a la universitat de Harvard. L'any 1945 creà l'equip The Architects Collaborative, que actuà de model en els medis arquitectònics nord-americans.

grup 1 Conjunt de persones o coses formant com una unitat dins un conjunt més nombrós o complicat, pel fet d'estar més juntes, més íntimament unides, tenir certes semblances, una característica comuna.
2 *ELECT* Conjunt de dues màquines (generalment un motor i un generador), acoblades mecànicament. Pot ésser destinat a convertir el corrent elèctric (grup convertidor), però sovint el motor no és elèctric i el grup és emprat per a produir energia elèctrica a partir d'una altra forma d'energia; és el *grup generador* o *electrogen*, que pot ser un grup *tèrmic*, *hidràulic* o *turbogenerador*.
3 **grup parlamentari** *SOCIOL/POLÍT* Formació permanent que reuneix, en el si d'una assemblea política deliberant, els membres d'una mateixa tendència. Els grups parlamentaris intervenen en la convocatòria dels òrgans parlamentaris, participen en els debats i en la designació dels components dels òrgans del parlament i fan d'enllaç entre la cambra i els partits polítics.
4 **grups sanguinis** *FISIOL* Conjunt del sistema o de factors sanguinis, independents els uns dels altres. Basats en la presència o la no-presència als eritròcits i al sèrum humà de diferents característiques, personals i hereditàries, que, en conjunt, confereixen als individus una personalitat hematològica determinada. Hi ha diversos sistemes, com el sistema AB0 (AB zero), el sistema Rh i altres. L'estudi dels grups sanguinis permet múltiples aplicacions. Les unes fan referència a la *transfusió sanguínia* i als problemes immunitaris que se'n poden derivar, i als problemes també immunològics d'embaràs en el cas que els membres de la parella posseeixin grups incompatibles. Unes altres es refereixen a la diagnosi sobre la paternitat o la maternitat. També té interès l'estudi dels grups sanguinis per a la identificació personal, per als estudis etnològics, criminalístics, per a l'estudi dels bessons, etc.

guacamai *ZOOl* Nom donat a tots els ocells dels gèneres *Anodorhynchus* i *Ara*, de la família dels psitàcids. Presenten la cara totalment o parcialment desproveïda de plomes, la cua tan llarga com el cos, o més, i són de plomatge molt llampant. Habita al centre i al sud d'Amèrica.

Guadalajara Ciutat de Castella-la Manxa, capital de la província homònima (59 177 h [1991]). Situada en el pas natural que comunica la Meseta i la vall de l'Ebre, la proximitat a Madrid l'ha convertida en un satèl·lit industrial d'aquella ciutat. Bé que té mostres excel·lents d'arquitectura religiosa, les construccions civils són les més interessants: palau d'El Infantado i el palau dels Mendoza. El seu nom actual li fou donat pels àrabs.

Guadalajara Capital de l'estat de Jalisco, Mèxic (1 650 042 h [1990]). És situada al centre-oest del país, a la vall d'Atemajac, a una altitud de 1 589 m. Constitueix el nus comercial de les tres principals regions econòmiques del país: la depressió de Chapala; la Sierra Madre Occidental i la costa del Pacífic. Nascuda com un nucli colonial, constitueix el mercat principal de l'oest de la República. Té indústries tèxtils, d'alimentació, ceràmiques, de peces d'automòbils, etc. La catedral (1571-1618) denota influències herrerianes en la façana i gòtiques a l'interior. Del s XVII hi ha nombroses esglésies barroques. Fundada inicialment per Cristóbal de Oñate el 1529 amb el nom d'Espíritu Santo, fou traslladada al seu lloc actual el 1542.

Guadalquivir Riu d'Andalusia, col·lector de la gran vall que resta entre la vora de la Meseta sud, limitada per la gran falla del peu de Sierra Morena, i el muntanyam bètic (680 km de longitud i 57 120 km² de conca). S'inicia a la raconada que uneix la serra de Cazorla i la del Pozo, des d'on s'orienta cap al NE. Al congost del Tranco canvia d'orientació cap a ponent fins a Villa del Río; d'ací deriva cap a l'W-SW fins prop de Sevilla, i finalment desemboca per Sanlúcar de Barrameda a l'Atlàntic. El seu pendent és regular i dóna lloc a Las Marismas, on el riu es divideix en braços —*caños*—. Els afluents principals són: per la dreta, Guadalimar, Jándula, Yeguas, Guadalmellato, Guadiato, Bembézar, Viar, Ribera de Huelva i Guadimar; per l'esquerra, Gadiana Menor, Guadalbullón, Guadajoz, Genil, Corbones i Guadaira.

Guadarrama, serra de Massís muntanyós del Sistema Central, situat entre les serres de Gredos al SW i la de Somosierra al NE, que accidenta la comunitat autònoma de Madrid i la província de Segòvia. Culmina al pic de Peñalara a 2 469 m d'altitud. Hi neixen els rius Manzanares, Guadarrama i Eresma.

Guadiana Riu de la Península Ibèrica col·lector de les aigües de la Manxa i de tot el gran vessant limitat al N pels monts de Toledo i al S per Sierra Morena (744 km de longitud i 67 800 km² de conca). Neix a les llacunes de Ruidera i té la capçalera a l'altiplà de la Manxa. Des de Ciudad Real el fons del vessant s'accidenta fortament pels relleus de Sierra Morena, que s'orienten cap al NW. El riu s'encaixa des d'Alcolea de Calatrava fins al portell de Cíjara, i a Villanueva de la Serena entra a Las Vegas. S'encaixa de nou a la ratlla de Portugal i desemboca a l'Atlàntic davant Ayamonte. Els afluents principals són, a la riba dreta, Zàncara i Cigüela, Bullaque, Gévora i altres de menors; a la riba esquerra, Azuer i Jabalón, Zújar i Matachel, Ardila i Chanza.

Guaiana, la Regió del NE d'Amèrica del Sud que s'estén des del riu Orinoco fins a l'Atlàntic i que comprèn la Guaiana Francesa, Surinam, el sector sud-oriental de Veneçuela i una part del Brasil. És un antic massís cristal·lí peneplanitzat, compost per roques metamòrfiques del Precambrià i intrusions granítiques, que dóna lloc a un relleu tabular molt característic (*tepuyes*). La xarxa hidrogràfica és formada per l'Orinoco i els seus afluents per la dreta, i pel Branco de la conca de l'Amazones. El clima és equatorial amb estacions seca i plujosa. Habitada per tribus caribs, arawaks i tupís, les costes de la Guaiana foren descobertes per Vicente Yáñez Pinzón vers el 1500.

Gual i Queralt, Adrià (Barcelona 1872 — 1943) Autor dramàtic, director d'escena, pintor i pedagog. Estudià dibuix i pintura amb Pere Borrell. Com a plàstic, la influència del seu mestre l'abocà de pri-

 Grenada	
	
	
	
	
	
	
	
	
govern :	monarquia constitucional
superfície :	344 km²
població :	91 800 h (1994)
capital :	Saint George's
idioma of. :	anglès
moneda :	dòlar del carib oriental

mer a un realisme rigorós. Aviat se centrà en un modernisme típicament esteticista. Després de rebre una certa influència del noucentisme, retornà al realisme. Com a autor teatral la seva producció és plenament modernista, bé que oscil·la entre l'al·legoria —*Nocturn* (1896)— i el naturalisme més estricte: *Els pobres menestrals* (1908). En una tendència i en l'altra professà el postulat de l'art per l'art, que el dugué a actituds d'intransigència en els anys de maduresa. Assolí l'èxit amb *Misteri de dolor* (1904). D'entre la seva extensa producció cal citar, també, *La fi de Tomàs Reynalds* (1905), *Donzell qui cerca muller* (1910), *Les alegres comediantes* (1913) i *Foc de muntanya* (1934). Estudià direcció d'escena a París. A Barcelona, fundà el Teatre Íntim, des del qual combaté la rutina del teatre comercial. El 1913 fou director de l'Escola Catalana d'Art Dramàtic.

guaraní *ANTROP* Individu d'un poble amerindi de l'Amèrica meridional. Bé que els guaranis actuals viuen en grups aïllats al Paraguai i al Brasil, en el moment del descobriment d'Amèrica s'estenien per la costa atlàntica, i per l'interior arribaven fins als rius Paranà, Uruguai i Paraguai. Antigament foren caçadors i recol·lectors. Al s. XVI foren sotmesos per la monarquia hispànica al règim d'*encomienda*, o bé al règim de *reducciones* dels jesuïtes. Actualment els guaranis del Paraguai són el 65% de la població, i la llengua guaraní, juntament amb el castellà, és la llengua oficial del país.

guardia civil *MIL* Membre d'un cos de caràcter militar de l'estat espanyol creat per al manteniment de l'ordre públic, la protecció de les persones i propietats i l'execució de les lleis. Fou constituït el 1844 per decret del govern González Bravo, i en fou confiada l'organització a Francisco Javier Girón, duc d'Ahumada, el qual la comandà fins el 1854. Inicialment, complí els cometos de repressió del bandolerisme i manteniment de l'ordre públic, en especial contra els moviments revolucionaris. Té a càrrec la custòdia de les comunicacions terrestres, costes, fronteres i instal·lacions d'interès nacional, prevenció del contraban, vigilància del tràfic interurbà, control d'armes i explosius i compliment de les disposicions vigents sobre conservació de la naturalesa i medi ambient. A partir del 1991, entrà en funcionament el servei marítim de la guàrdia civil.

Guastavino i Moreno, Rafael (València 1842 — Asheville, Carolina del Nord 1908) Constructor de voltes de rajola prima d'estil català. Mestre d'obres no titulat, fou l'autor, a Catalunya, de molts edificis residencials, com la seva casa (cantonada Aragó-Llúria, 1866), la de l'actual botiga de Gales (1868) i nombrosos edificis industrials (Germans Batlló, nucli de la Universitat Industrial, 1868-69). Adquirí renom pels seus refinaments en la construcció de voltes de maó de pla, sovint d'una gran amplitud, assolida gràcies a les seves curoses proves en l'ús del ciment pòrtland de gran qualitat; l'any 1900 dissenyà per als Güell la fàbrica Asland de la Poble de Lillet, des dels EUA, on havia emigrat el 1881.

Guatemala [nom oficial en castellà: **República de Guatemala**] Estat de l'Amèrica Central, que limita a l'W i al N amb Mèxic, a l'E amb Belize, el golf d'Hondures, Honduras i El Salvador, i al S amb l'oceà Pacífic (108 889 km²; 10 322 000 h [1994]). La capital és Guatemala.

LA GEOGRAFIA

Hom pot distingir les següents unitats geomorfològiques: al nord, la gran plana del Petén, prolongació de la plataforma del Yucatán, que ocupa gairebé la meitat del país; més al sud, la regió muntanyosa, amb la depressió del riu Motagua, formada d'una banda pels Altos Cuchumatanes i de l'altra per la sèrie de volcans sorgits durant el Quaternari; finalment, la plana costanera que s'estén des del Pacífic fins a la serralada volcànica. El clima és tropical, bé que varia molt amb l'altitud. Hom pot distingir les *tierras calientes*, fins als 600 m, amb temperatures entre 23° i 26°C, les *tierras templadas*, entre 18° i 23°C, fins als 1 800 m, i més amunt les *tierras frías*, amb temperatures de 10°C a 17°C. Quant a la hidrografia, hom pot considerar tres vessants: el del golf de Mèxic amb el riu Usumacinta i el llac Petén; el de la mar de les Antilles amb els rius Motagua, Hondo i Belize; i el del Pacífic amb el Suchiate i el Naranjo. La vegetació és principalment

Guatemala Assecadors de
cafè, prop del llac Atitlán,
a San Lucas

de selva pluvial, però a la plana marítima meridional és freqüent la sabana. L'agricultura és la base de l'economia del país. Hi ha fonamentalment dos tipus de conreus: policultura (blat de moro, fesols, carbasses, arròs, blat, melca, faves, sèsam, tubercles, hortalisses, fruita i tabac), per a l'autoconsum, i conreus de plantació (café, bananes, canya de sucre, cacau, cotó per a fibra i per a grana, ananàs, llimones, cardamom i quina), parcialment absorbits per uns quants monopolis dels EUA. Les terres es reparteixen en règim latifundista. La ramaderia és important, sobretot la bovina, que permet d'exportar-ne carn, com també l'aviram, base de l'alimentació local. La mineria tradicional es basa en uns pocs metalls: zinc, plom, ferro, coure, tungstè, cadmi i argent. L'exploració del petroli i el gas natural, més moderna, és poc rendible. La indústria és la més important de l'Amèrica istmíca. Hi destaquen l'alimentària (sucre, carn), del tabac, tèxtils, del paper, farmacèutica, del ciment i la construcció i de la fusta. La balança comercial és lleugerament positiva. Exporta café, sucre, cotó, cardamom i bananes. Guatemala és el país de l'Amèrica Central amb la xifra de població absoluta més elevada. El 1984 havia sextuplicat la seva població respecte al 1900. La composició de la població conserva una marcada influència indígena amb més del 45% d'amerindis, el 45% de *ladinos*, el 5% de blancs, el 2% de negres i el 3% d'altres ètnies barrejades. El 66% de la població és rural. La ciutat més important és la capital, Guatemala. La llengua oficial és el castellà, però hi són parlades diverses llengües de la família maia quiché. No hi ha cap religió oficial. El 80% de la població és catòlica i el 20%, protestant. Guatemala és membre de l'ONU i de l'OEA.

LA HISTÒRIA

Guatemala fou una zona de contacte entre les cultures mesoamericanes agrícoles i les recol·lectores del sud fins a l'establiment de les cultures maies. El 1523 Hernán Cortés envià des de Mèxic una expedició que sotmeté el país; però la resistència índia a la penetració castellana continuà fins al s XVIII. El 1542 Carles V creà una audiència amb jurisdicció sobre Guatemala i Nicaragua; el 1568 Guatemala fou elevada a capitania general dependent del virregnat de Nova Espanya. Al s XVII el país s'empobrí a causa de l'absentisme dels *encomenderos*, del descens demogràfic i de l'esgotament de les mines, però al s XVIII experimentà una revifalla gràcies al conreu del cacau i de l'anyil. El període 1808-20 fou d'una gran agitació social que desembocà en l'acta d'independència (1821) i l'annexió a l'imperi mexicà. El 1823 foren proclamades les Províncies Unides de l'Amèrica Central amb capital federal a Guatemala. L'oposició constant dels conservadors de Guatemala motivà una guerra civil (1827-29). El 1838 els estats de la federació es declararen independents. S'estengué l'agitació popular, i Rafael Carrera dirigí una revolta índia i imposà una dictadura (1839-65) de caire conservador i aristocràtic. El liberal García Granados ocupà la capital i instaurà un règim representatiu i democràtic (1871). Justo Rufino Barrios, elegit president el 1873, publicà una constitució (1880) i féu una moderada reforma agrària, però sense tocar l'economia del cafè, que continuà l'expansió i li permeté el despotisme. El 1898 Manuel Estrada

Josep Gudiol i Ricart

Cabrera inicià una nova dictadura de 22 anys. Els trets tirànics del poder guatemalenc portaren a l'agitació popular i Juan José Arévalo, nomenat president, obrí una etapa progressista. L'inici de reforma del president Jacobo Arbenz fou frenat pel cop d'estat, amb suport dels EUA, de Castillo Armas. Les polítiques pro-americanes i conservadores dels anys següents provocaren l'aparició de grups guerrillers d'ideologia trotskista que significaren l'inici de la guerra civil. El 1970, el president Carlos Arana implantà l'estat de setge i intensificà la repressió. Fraudulentament, el govern proclamà el general Kjell Eugenio Laugerud (1973), el qual fou succeït (1978) pel general Fernando Romeo Lucas García. Durant ambdós mandats els drets humans foren constantment violats, la guerrilla intensificà les seves accions i Belize accedí a la independència —fet no reconegut per Guatemala—. El govern d'E. Ríos Montt, conseqüència d'un cop d'estat dretà (1982), practicà una política de "terra arrasada" per tal d'eliminar la guerrilla, i milers d'indis foren exterminats per l'exèrcit. A l'agost del 1983 Ríos Montt fou deposat per un cop d'estat militar encapçalat pel general Óscar Humberto Mejía Víctores, qui suprimí la censura i els tribunals secrets, oferí una amnistia —no acceptada per la guerrilla— i convocà (1984) eleccions generals, les quals foren guanyades per una coalició de dreta. Les eleccions presidencials (1985) donaren la victòria al secretari general del Partido Democracia Cristiana Guatemalteca, Mario Vinicio Cerezo, que instal·là un govern civil l'any 1986. A les eleccions presidencials del 1991 s'alçà fàcilment amb la victòria Jorge Serrano Elías, un pastor protestant. Aquest llançà un pla de pau "total", al qual respongué favorablement la guerrilla —des del 1982 unificada, principalment, en la Unidad Revolucionaria Nacional Guatemalteca (URNG)—. L'any 1993 el parlament escollí nou president Ramiro de León i el 1996 al conservador Álvaro Arzú guanyà les eleccions presidencials.

Guatemala Capital de la República de Guatemala i del departament homònim (1 150 452 h [est. 1993]). És la ciutat més gran de tot l'istme centramericà. És el principal centre agrícola i comercial del país. Fou fundada el 1776 per un decret de Carles III d'Espanya per a traslladar-hi la capitalitat després del terratrèmol que destruï l'Antigua Guatemala (1773).

guatlla [*Coturnix coturnix*, família dels fasiànids] zool. Ocell de l'ordre dels galliformes de 18 cm de llargada i formes arrodonides, de color terrós llistat d'ocre i de negre. Habita a tot Europa, excepte a la península Escandinava i Islàndia, a l'Àsia i a l'Àfrica, i hiverna a l'Àsia meridional i a l'Àfrica.

Guayaquil Capital de la província de Guayaz, a l'Equador (1 508 444 h [1990]). És situada a la confluència dels rius Daule i Babahoyo. És la ciutat més poblada de l'estat i el port principal. Hi ha indústries de refinatge de petroli, químiques, tèxtils, de fabricació de ciment, alimentàries i drassanes.

Gudiol i Corominas, Montserrat (Barcelona 1933) Pintora. Filla de Josep Gudiol i Ricart, la temàtica i l'atmosfera de les seves obres evidencien un gust per la fantasia, en què el color i les figures allargades es fonen en un món de misteri. Surrealista en els temes i picassiana en les solucions, la seva pintura és d'interioritat i tristesa, i el silenci hi és sempre palès. El 1980 realitzà un monumental *Sant Benet* per al monestir de Montserrat. Fou la primera dona que ingressà a la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (1981).

Gudiol i Cunill, Josep (Vic 1872 — 1931) Arqueòleg i historiador de l'art. Format al seminari vigatà, i ordenat sacerdot el 1896, estigué vinculat a la creació del Museu Episcopal, i fou nomenat conservador (1898). Escriví les *Memòries anuals* del museu. Autor de *Nocions d'arqueologia sagrada catalana* (1902), *Mestre Joan Gascó* (1907), *Els trescentistes* (1924), *El pintor Lluís Borrassà* (1925), *Els primitius* (1927) i *Catàleg dels manuscrits del Museu Episcopal de Vic* (1934), entre moltes altres monografies i articles. Malauradament restà inèdita i dispersa l'obra en tres volums sobre *L'arqueologia litúrgica de la província eclesiàstica tarraconense*, distingida amb el premi Martorell el 1917.

Gudiol i Ricart, Josep (Vic 1904 — Barcelona 1985) Historiador de l'art. Es formà amb el seu oncle, Josep Gudiol i Cunill, i com a arqueòleg amb Pere Bosch i Gimpera. Durant la guerra civil fou comissari de la Generalitat per al salvament del patrimoni artístic. Anà als EUA (1939), on fou professor universitari. Novament a Barcelona, fou nomenat director de *l'Institut Amatller d'Art Hispànic* i dirigí les Galeries Laietanes, des d'on contribuí a la renovació estètica posterior. Es consagrà a l'estudi de l'art romànic: *La pintura mural romànica a Catalunya*, amb Josep Pijoan, 1948, *Arquitectura y escultura románica* 1948, amb J.A.Gaya Nuño, i *Pintura románica* 1950 i 1980, amb W.W.S.Cook, i de la pintura gòtica hispànica: *Pintura gòtica*, 1955, *Huguet*, 1948, amb Ainaud, *Borrassà*, 1953; *B.Martorell*, 1959. Fou coautor del *Catálogo monumental de Barcelona* (1947) i del resum *Hispania* (1962), i més tard escriví *Goya* (1970), *El Greco* (1971), *Velázquez* (1973), *Zurbarán* (1976) i un nou *Goya* (Tòquio 1973), entre moltes altres obres.

Güell i Bacigalupi, Eusebi (Barcelona 1846 — 1918) Industrial i mecenes. Fill de Joan Güell i Ferrer. Estudià mecànica, economia política, dret i ciències aplicades. Associat amb Ferran Alsina, creà a Santa Coloma de Cervelló una fàbrica de panes, que esdevingué la colònia Güell (1891), i més tard fundà la Companyia General d'Asfalts i Pòrtland Asland (1901). Intervingué a les empreses de la família de la seva muller de les quals fou conseller: Banc Hispano-Colonial, Compañía Tabacos de Filipinas, Compañía de los Caminos de Hierro del Norte de España, etc. Desenvolupà una indústria vinícola a la seva propietat de Garraf i a les muntanyes de Prades. Elegit regidor de Barcelona (1875), diputat provincial (1878) i senador, fou també president del Centre Català. Propulsor de la cultura catalana, fou president i mantenidor del consistori dels jocs florals (1900), acadèmic a l'Acadèmia de Sant Jordi de Barcelona i mecenes de l'arquitecte Gaudí (que li construí el palau Güell i el parc Güell, *El Capricho* a Comilles, etc) i d'altres intel·lectuals i artistes. Fou autor d'un treball científic (*L'immunité par les leucomaïnes*, 1889), conreà l'aquarel·la, el dibuix i l'arquitectura. El 1918 li fou concedit el **comtat de Güell**.

Güell i Ferrer, Joan (Torredembarra 1800 — Barcelona 1872) Fabricant i economista, brillant polemista i figura central del proteccionisme. Es traslladà a Cuba el 1818, on el 1821 formà societat mercantil i s'enriquí. El 1836 tornà de nou a Barcelona. Fou el fundador de la fàbrica de filats El Vapor Vell de Sants, transformada el 1848 en Güell, Ramis i Companyia. El 1847 fou l'ànima de la Junta de Fàbriques; el 1848 figurà entre els fundadors de l'Institut Industrial de Catalunya i, el 1869, entre els del Foment de la Producció Nacional. Fou regidor de Barcelona i dues vegades diputat a les corts de Barcelona i senador (1862). Impulsà i protegí el procés d'industrialització, basant-se en les teories proteccionistes de Carey i List.

guerra 1 *HIST/MIL* Lluita armada entre dos o més pobles, entre els exèrcits de dos o més estats. Amb la participació d'exèrcits i amb objectius diferents del saqueig, la guerra començà en els primers imperis orientals (assiris i perses) basats en la superioritat que els donava llur poderosa cavalleria. Els grecs crearen una infanteria pesant i una formació —la falange— que els permeté de fer cara a la cavalleria asiàtica i que serví de model a la legió romana. En la societat feudal els únics elements militars permanents foren les mainades, compostes per cavallers que servien un senyor en virtut de llaços de vassallatge. A la baixa edat mitjana els monarques començaren a reclutar peonatge especialitzat, i la guerra començà a ésser regulada jurídicament amb el *Decret* de Gracià (s XII) i els concilis dels ss XI-XII. Les monarquies absolutes, sorgides a l'edat moderna, organitzaren grans exèrcits basats en la infanteria mercenària i l'artilleria. Al s XVIII els prussians introduïren l'ús de la cavalleria lleugera i els mercenaris foren substituïts per reclutes designats per sorteig. A partir del s XIX, amb l'augment de l'efecte mortífer de l'armament, es començaren a codificar uns principis internacionals per tal de regular la guerra (convencions de *Ginebra* i de

La Guerra Civil Espanyola

l'Haia). **2 guerra freda** *POLÍT* Expressió emprada per a caracteritzar la tensió que, a partir del 1947, oposà d'una banda els EUA i el bloc occidental i de l'altra l'URSS i el bloc comunista. Es caracteritzà per un creixent esforç d'armament (creació de l'OTAN i del pacte de Varsòvia) i per enfrontaments diplomàtics. Foren els seus principals episodis la divisió de Berlín (1948), la guerra de Corea (1950-53), l'erecció del Mur de Berlín (1961) i la crisi de Cuba (1962). Les diferències soviètico-xineses, les dificultats de l'URSS i els EUA amb els seus aliats europeus i el temor a una destrucció total com a conseqüència d'una guerra nuclear afavoriren, a l'inici dels seixanta, un canvi en les relacions entre les dues superpotències. **3 guerra santa** *HIST* Guerra que hom fa per motius religiosos. En són exemples el *ġihād* de l'Islam i les croades del cristianisme.

Guerra Civil Espanyola [o, més generalment *guerra civil de 1936-39*] Guerra civil iniciada el 18-19 de juliol de 1936 i acabada el primer d'abril del 1939. Fou provocada pel cop d'estat (planejat pel general Emilio Mola) dut a terme per una gran part de les forces armades que feien costat als partits de dreta (carlins, Renovación Española, els grups més dretants de la CEDA) i Falange Española y de las JONS, i que tenien les simpaties de bona part de l'alta clerecia. La insurrecció fou iniciada, amb èxit, per les guarnicions del protectorat marroquí el 17 de juliol de 1936; els dies 18 i 19 s'hi afegiren les guarnicions i bases metropolitanes, però ací l'èxit fou només parcial. L'aixecament fracassà a Barcelona, Menorca, Madrid, Bilbao, Sant Sebastià, Astúries (llevat d'Oviedo), Santander, Màlaga, Almeria i Cartagena. Però reeixí a Mallorca, Canàries, Saragossa, Pamplona, Vitòria, Burgos, Valladolid, Sevilla, Cadis, Còrdova i Granada. La situació a València no es precisà fins el 2 d'agost, bé que estava decidida amb el triomf governamental a Catalunya, Madrid i Cartagena. El 24 de juliol, Espanya restà dividida en dues zones antagòniques, amb límits encara fluids, sobretot a Andalusia i a Extremadura, i hom inicià la lluita a camp obert. A la zona dominada pels sollevats el poder fou assumit pels militars. A Burgos, una Junta de Defensa integrada per militars, constituïda el 23 de juliol de 1936, oferí el comandament suprem de les forces armades i el càrrec de cap del govern de l'estat al general **Francisco Franco**, el qual estructurà un estat autoritari políticament ins-

pirat en la ideologia de la Falange Española Tradicionalista y de las JONS, instaurada com a partit únic a l'abril del 1937. A la zona republicana, els partits polítics del Front Popular i els sindicats, armats, constituïren un poder paral·lel al poder estatal, que acomplí un seguit de reformes socials (col·lectivitzacions) que donen sentit a l'expressió “revolució espanyola”, particularment en els llocs on dominava la CNT (Catalunya i la zona oriental d'Aragó). El 7 de novembre de 1936, el govern de Largo Caballero, que havia incorporat quatre ministres de la CNT, deixà Madrid, amenaçat directament per les forces de Franco, i es traslladà a València. El pla dels militars sollevats comportava una operació convergent sobre Madrid. Les forces del Marroc, després de travessar l'estret (5 d'agost de 1936), avançaren cap al nord, i aconseguiren d'enllaçar Andalusia amb Castella i la resta de la zona nord no republicana. Tot seguit avançaren per la vall del Tajo cap a Madrid. Mentrestant, Mola havia pres Irun i Sant Sebastià. A la banda republicana, les columnes catalanes ocuparen la part oriental d'Aragó fins a les envistes d'Osca i les proximitats de Saragossa, i fracassà l'operació de Mallorca (4 de setembre). El 7 de novembre de 1936 començà l'atac directe de les tropes de Franco a Madrid, defensada per les primeres brigades mixtes, espanyoles i internacionals. A la fi del març del 1937, el comandament franquista inicià l'anomenada *campanya del Nord*, contra la zona republicana: el 19 de juny, Bilbao fou ocupada, el 26 d'agost, ho fou Santander, i el 21 de setembre, Gijón. El comandament republicà muntà dues ofensives per tal d'atreure forces del nord a nous camps de batalla: la primera donà lloc a la dura batalla de Brunete (5-25 de juliol de 1937), la segona fou l'ofensiva fracassada contra Saragossa, i la tercera recuperà Terol (7 de gener de 1938), perduda altra volta el 22 febrer). El 9 de març de 1938, les tropes del govern de Burgos iniciaren una gran ofensiva al front d'Aragó, operació que fou decisiva en la guerra. L'ofensiva d'Aragó finí el 19 d'abril, i el 23 començà la batalla de Llewant, determinada per la progressió de l'exèrcit de Franco en direcció a València. L'intent republicà de deturar aquesta ofensiva portà a la batalla dita de l'*Ebre*, que durà fins el 16 de novembre de 1938 i que fou la més sagnant de la guera. Aquesta permeté al govem de Burgos iniciar, el 23 de desembre, l'ofensiva general sobre Catalunya, que progressà fàcilment:

el 15 de gener de 1939 caigué Tarragona; el 19 finí la campanya. Mig milió de persones, entre civils i militars, passaren a territori francès. Negrín tornà a València, on, amb ajut dels comunistes preconitzà, una resistència a ultrança, i Azaña dimití la presidència de la República en territori francès (27 de febrer de 1939). Després de fracassar un intent de pau pactada a Madrid, el 26 de març de 1939 les tropes de Franco trencaren el front del centre gairebé sense oposició; el 28 entraren a Madrid i el 30 a València; l'1 d'abril de 1939 el general Franco donà el darrer i victoriós comunicat de guerra. Des del primer moment de la guerra les grans potències europees feren esforços que tendien a limitar el conflicte a un àmbit exclusivament espanyol i a evitar una guerra europea. De fet, però, Alemanya i Itàlia enviaren a la zona del govern de Burgos armament i forces militars (legió Còndor, Corpo di Truppe Voluntarie), i l'URSS, als republicans, armament i tècnics militars. A més, la República, ajudada pel Komintern, reclutà voluntaris antifeixistes estrangers, amb els quals organitzà, a Albacete, les **Brigades Internacionals**.

Guerra Mundial, Primera Conflicte armat a escala internacional que tingué lloc del 1914 al 1918. Del 1904 al 1914 es produïren un seguit de crisis; d'una banda la rivalitat franco-alemanya, manifesta en els conflictes del Marroc (1905-06 i 1911) i, de l'altra, la competència dels governs de Viena i de Moscou per l'hegemonia dels Balcans (conflictes de Bòsnia i Hercegovina, 1901-11; guerres balcàniques, 1912-13). La Gran Bretanya intervingué en aquestes rivalitats, interessada a conservar el seu predomini com a potència imperialista. Del 1904 al 1914 es feren dues coalicions, l'una formada per la Gran Bretanya, França i la Rússia tsarista, i l'altra per Alemanya (juntament amb Itàlia, que, a darrera hora, però, es passà al bàndol contrari) i per la monarquia austro-hongaresa. L'assassinat (28 de juny de 1914), a Sarajevo, de l'arxiduc Francesc Ferran, príncep hereu de la corona austríaca, féu que Viena, després de rebre l'ajut incondicional d'Alemanya, llancés un ultimàtum inacceptable a Sèrbia (23 de juliol). Rebutjat l'ultimàtum, en declarar Rússia el seu ajut als serbis (25 de juliol), la guerra es féu inevitable. Àustria-Hongria declarà la guerra a Sèrbia (28 de juliol), Alemanya declarà la guerra a Rússia (1 d'agost) i a França (3 d'agost), alhora que els seus exèrcits violaven el territori de Bèlgica, que s'havia declarat neutral, pretext que prengué la Gran Bretanya per a intervenir-hi (4 d'agost). Posteriorment s'afegiren als imperis centrals: Turquia (novembre del 1914) i Bulgària (octubre del 1915); a favor dels aliats: el Japó (agost del 1914), Itàlia (maig del 1915), Romania (agost del 1916), Portugal (març del 1916), els EUA (abril del 1917) i Grècia (juny del 1917). El fracàs absolut de l'emperador alemany Guillem II i la camarilla militar en l'intent diplomàtic desencadenà la revolució a Alemanya (novembre del 1918). El nou règim republicà acceptà les condicions aliades per a una pau de compromís, i l'11 de novembre de 1918 fou signat l'armistici amb la base dels catorze punts presentats per Wilson i de les exigències franceses de reparacions que el 28 de juny de 1929 donaren lloc al tractat de Versalles.

Guerra Mundial, Segona Conflicte armat a escala internacional que tingué lloc del 1939 al 1945. Cal situar-ne els precedents dins la política expansionista del nazisme, que cercava la implantació d'un nou ordre polític feixista a tot Europa. **Hitler** utilitzà hàbilment les deficiències del tractat de Versalles (1919-20) per a mobilitzar el poble alemany a favor seu i per a fomentar, un cop en el poder (1933), la inquietud política a tot el continent. Hitler, en una posició de força, ocupà Àustria (març del 1938) i els Sudets, que annexionà al Tercer Reich, amb l'acceptació dels governs francès i anglès (acord de Munic). Ocupà la resta de Txecoslovàquia i exigí de Polònia l'annexió de Danzig (març del 1939). L'ajut de les potències occidentals al govern de Varsòvia portà les tensions al grau més elevat. Hitler consolidà l'aliança amb Itàlia (maig del 1939) i neutralitzà l'URSS (pacte de no-agressió germano-soviètic, agost del 1939); el primer de setembre l'exèrcit alemany inicià la invasió de Polònia, i el 3 de setembre la Gran Bretanya i França li declararen la guerra.

Guifre I de Barcelona en una miniatura del pergamí de la Genealogia dels reis d'Aragó, d'inici del s XV (Monestir de Poblet)

El 15 de gener de 1939 caigué Tarragona; el 19 finí la campanya. Mig milió de persones, entre civils i militars, passaren a territori francès. Negrín tornà a València, on, amb ajut dels comunistes preconitzà, una resistència a ultrança, i Azaña dimití la presidència de la República en territori francès (27 de febrer de 1939). Després de fracassar un intent de pau pactada a Madrid, el 26 de març de 1939 les tropes de Franco trencaren el front del centre gairebé sense oposició; el 28 entraren a Madrid i el 30 a València; l'1 d'abril de 1939 el general Franco donà el darrer i victoriós comunicat de guerra. Des del primer moment de la guerra les grans potències europees feren esforços que tendien a limitar el conflicte a un àmbit exclusivament espanyol i a evitar una guerra europea. De fet, però, Alemanya i Itàlia enviaren a la zona del govern de Burgos armament i forces militars (legió Còndor, Corpo di Truppe Voluntarie), i l'URSS, als republicans, armament i tècnics militars. A més, la República, ajudada pel Komintern, reclutà voluntaris antifeixistes estrangers, amb els quals organitzà, a Albacete, les **Brigades Internacionals**.

Jorge Guillén

El 15 de gener de 1939 caigué Tarragona; el 19 finí la campanya. Mig milió de persones, entre civils i militars, passaren a territori francès. Negrín tornà a València, on, amb ajut dels comunistes preconitzà, una resistència a ultrança, i Azaña dimití la presidència de la República en territori francès (27 de febrer de 1939). Després de fracassar un intent de pau pactada a Madrid, el 26 de març de 1939 les tropes de Franco trencaren el front del centre gairebé sense oposició; el 28 entraren a Madrid i el 30 a València; l'1 d'abril de 1939 el general Franco donà el darrer i victoriós comunicat de guerra. Des del primer moment de la guerra les grans potències europees feren esforços que tendien a limitar el conflicte a un àmbit exclusivament espanyol i a evitar una guerra europea. De fet, però, Alemanya i Itàlia enviaren a la zona del govern de Burgos armament i forces militars (legió Còndor, Corpo di Truppe Voluntarie), i l'URSS, als republicans, armament i tècnics militars. A més, la República, ajudada pel Komintern, reclutà voluntaris antifeixistes estrangers, amb els quals organitzà, a Albacete, les **Brigades Internacionals**.

Guerra Mundial, Segona Conflicte armat a escala internacional que tingué lloc del 1939 al 1945. Cal situar-ne els precedents dins la política expansionista del nazisme, que cercava la implantació d'un nou ordre polític feixista a tot Europa. **Hitler** utilitzà hàbilment les deficiències del tractat de Versalles (1919-20) per a mobilitzar el poble alemany a favor seu i per a fomentar, un cop en el poder (1933), la inquietud política a tot el continent. Hitler, en una posició de força, ocupà Àustria (març del 1938) i els Sudets, que annexionà al Tercer Reich, amb l'acceptació dels governs francès i anglès (acord de Munic). Ocupà la resta de Txecoslovàquia i exigí de Polònia l'annexió de Danzig (març del 1939). L'ajut de les potències occidentals al govern de Varsòvia portà les tensions al grau més elevat. Hitler consolidà l'aliança amb Itàlia (maig del 1939) i neutralitzà l'URSS (pacte de no-agressió germano-soviètic, agost del 1939); el primer de setembre l'exèrcit alemany inicià la invasió de Polònia, i el 3 de setembre la Gran Bretanya i França li declararen la guerra.

les Guilleries El pantà de Susqueda, vist des del santuari de la Mare de Déu del Coll

L'exèrcit alemany mostrà la capacitat de la guerra llampec, ocupant Varsòvia (29 de setembre), mentre l'URSS ocupava la zona oriental de l'estat polonès i desenvolupava una guerra breu amb Finlàndia (novembre del 1939-març del 1940). L'exèrcit alemany envai Dinamarca (abril de 1940), Noruega, Holanda, Bèlgica i ocupà París (14 de juny); després dividí l'ofensiva, i arribà simultàniament a la frontera franco-suïssa (17 de juny) i a la costa franco-atlàntica (19 de juny); d'altra banda, el 10 de juny Itàlia havia entrat en guerra en ocupar la frontera sud-oriental de França, mentre la línia Maginot començava a caure (14 de juny). El 22 de juny el nou govern francès, encapçalat per Pétain, signà amb Alemanya un armistici que dividia França en una zona ocupada i una altra de lliure amb un govern establert a Vichy, dependent, però, del de Berlín. La Gran Bretanya fou sotmesa a bombardeigs de desgast. Pel setembre del 1940 l'exèrcit italià, establert a Líbia, envai Egipte. Pel març del 1941 s'inicià la nova ofensiva italo-alemanya, que es deturà davant El 'Alamein per manca de reforços (juny del 1942). Als Balcans Hitler aconseguí l'aliança d'Hongria (20 de novembre de 1940), de Romania (23 de novembre), d'Eslovàquia (24 de novembre) i de Bulgària (1 de març de 1941) i ocupà Iugoslàvia i Grècia (abril del 1941). Aleshores Hitler ordenà la invasió de l'URSS sense prèvia declaració de guerra (22 de juny de 1941), en la qual col·laboraren Romania, Itàlia, Eslovàquia i Hongria. L'aliat oriental dels nazis, el Japó, llançà (7 de desembre de 1941) un atac sorpresa contra la base nord-americana de Pearl-Harbour, alhora que començava la invasió del SE asiàtic, convertint el conflicte en una guerra mundial. Les tropes alemanyes caigueren en poder de l'exèrcit rus (gener del 1943), la contraofensiva del qual no es deturà fins al final de la guerra. Al Pacífic, la primera fase bèl·lica, favorable al Japó, culminà en la batalla de la mar del Corall (maig del 1942), que posà fi a l'expansió japonesa. Al nord d'Àfrica la contraofensiva aliada es produí a la Cirenaica (octubre del 1942) i culminà amb el desembarcament de tropes anglo-americanes al Marroc i a Algèria (7-8 de novembre). El 13 de maig de 1943, agafades entre dos focs, les tropes ítalo-alemanyes capitularen. Els aliats començaren llavors la invasió d'Itàlia a partir de Sicília (juliol del 1943), que provocà la caiguda del règim feixista de Mussolini. Després de la conquesta d'Itàlia, i alhora que es desenvolupava la contraofensiva soviètica, desembarcaren en les costes franceses de Normandia (6 de juny) i a la Costa Brava (15 d'agost). El 12 de gener de 1945 l'URSS començà la invasió de l'Alemanya oriental, a la primavera caigué el front occidental i al maig l'exèrcit alemany signà la capitulació. Al Pacífic, el 19 de febrer de 1945 es produí el primer desembarcament nord-americà en terres japoneses (Iwojima), però la guerra fou decidida pel bombardeig atòmic sobre Hiroshima (6 d'agost) i Nagasaki (9 d'agost). El 2 de setembre el govern japonès signava la capitulació davant els EUA.

Guevara de la Serna, Ernesto (Rosario, Argentina 1928 — Higueras, Bolívia 1967) Revolucionari sud-americà, més conegut com a *Che Guevara*. Procedent d'una família de l'alta burgesia, estudià medicina. A Guatemala, féu costat al president Jacobo Arbenz, però hagué d'exiliar-se a Mèxic, on conegué Fidel Castro i s'uní als revolucionaris cubans. Participà en l'operació “Granma” i se significà en la lluita guerrillera contra les forces de Batista.

Després del triomf de la revolució cubana (1959), fou ministre d'indústria (1961), des d'on marcà el posterior signe de tota l'economia del país. A Punta del Este (1961) i a Alger (1963) féu una crida a la solidaritat de tots els pobles del tercer món per a combatre les forces imperialistes. Incorporat a la guerrilla boliviana, fou capturat per forces especials i executat. Escriví una autobiografia (1967), on anteposa l'acció revolucionària a la formulació teòrica marxista, *Guerra de guerrillas* (1960) i *El socialismo y el hombre en Cuba* (1968).

Guifre I de Barcelona [o *Guifrê*] *dit el Pelós* (? ~840 — 897) Comte de Cerdanya i d'Urgell (870?-897) i de Barcelona, de Girona (*Guifre II*) i de Besalú (878-897); tingué també el títol de marquès. Fill de Sunifred I i d'Ermessenda. Repoblà la vall de Lord i el Ripollès, Osona i el Bages, i deixà establerta la frontera amb els sarraïns al llarg de la partició d'aigües entre la conca del Llobregat i la del Segre. Fundà el monestir de Ripoll (879) i el de Sant Joan de les Abadesses (consagrat el 887). Organitzà el comtat d'Osona, testimoniât el 885, i facilità la restauració del bisbat de Vic (886 o 887). En 885-890 afavorí la temptativa d'Esclua d'independitzar de Narbona els bisbats catalans. Atacà Ismāʿīl ibn Mūsà, que s'havia apoderat de Saragossa (871) i en 883-884 havia fortificat Lleida, però fou derrotat i sofrí fortes pèrdues (884). Sortí al pas (897) del governador de Lleida Llop ibn Muḥammad, que havia incendiat el castell d'Aura (potser prop de Caldes), però fou vençut i ferit o mort d'una llançada pel mateix Llop. Deixà al seu fill Guifre Barcelona-Girona-Osona, a Miró Cerdanya (amb Berguedà i Conflent), a Sunifred Urgell (amb Andorra) i a Sunyer Besalú, sota el tutelatge del germà gran Guifre. Una llegenda tardana atribueix a l'emperador Lluís el Piadós d'haver dibuixat sobre l'escut daurat del comte amb els dits tacats de la seva sang els pals vermells que havien de constituir l'escut català i la bandera catalana (→***barres catalanes***).

Guillem III d'Anglaterra (l'Haia 1650 — Kensington, Londres 1702) Rei d'Anglaterra, Escòcia (Guillem II) i Irlanda (Guillem I) (1689-1702), príncep d'Orange (1650-1702) i *stadhouder* de les Províncies Unides dels Països Baixos (*Guillem III*: 1672-1702). Fill pòstum de Guillem II de Nassau-Orange i de Maria, filla de Carles I d'Anglaterra, fou proclamat *stadhouder* pel partit orangista en ocasió de la revolta popular contra el líder republicà Jan de Witt. Aïllant-la diplomàticament (Gran Aliança de l'Haia, 1674), forçà França a oferir la pau en condicions favorables (Nimega, 1678). Casat amb Maria (després reina Maria II), primogènita del duc de York (després Jaume II d'Anglaterra), intervingué en els afers anglesos, i després de ratificar una declaració de drets ampliant els poders del parlament, ell i la seva muller reberen la corona anglesa. Campió del protestantisme i de l'equilibri europeu, revitalitzà la lliga d'Augsburg contra Lluís XIV; l'avanatjós tractat de Rijswijk (1697) fou sols una treva, car poc després, amb motiu de la successió a la corona hispànica, renovà l'enfrontament de les potències marítimes, dirigides per ell, i la França de Lluís XIV.

Guillem II de Prússia (Potsdam 1859 — Doorn, Països Baixos 1941) Emperador alemany i rei de Prússia (1888-1918), fill i successor de Frederic III. Féu dimitir Bismarck, especialment a causa de les desavinences respecte al tractament del moviment obrer (1890). Intentà distanciar el proletariat del partit socialista, amb una política paternalista. Menà una política expansionista i colonial basada en el desenvolupament econòmic i en la indústria bèl·lica, i dominà els territoris de Kian-Chow (1897), les illes Carolines i les Mariannes (1889), comprades a Espanya, la part occidental de Samoa (1889), i Togo i el Camerun, amb el reconeixement, per part de França i la Gran Bretanya. Proclamà la sobirania d'Alemanya sobre els territoris de l'Àfrica oriental (1891) i de l'Àfrica del SW (1892) i ordenà el desembarcament a Tànger (1905) per impedir la penetració francesa en aquell territori; la crisi internacional que comportà tal fet originà la conferència d'Algesires (1906). Aquestes crisis internacionals, juntament amb les guerres balcàniques, feren difícils les relacions entre la Triple Aliança (1882) i la Triple Entesa (1907). Després de la

crisi de Sarajevo (1914), Guillem II, segur de la superioritat alemanya, declarà la guerra a Rússia i a França. En acabar el conflicte bèl·lic (1918) fou obligat a abdicar i s'exilià a Holanda.

Guillem de Berguedà (Catalunya a 1138 — a 1196) Trobador, fill gran i hereu del vescomte de Berga Guillem. El 1176 assassinà el vescomte Ramon Folc (III) de Cardona i hagué de viure amagat, protegit pel vescomte Ramon II de Castellbò, i refugiat a Occitània, on es relacionà amb el trobador Bertran de Born i freqüentà la cort de Ricard Cor de Lleó, aleshores duc d'Aquitània. En tornar a Catalunya (1185), formà part del seguici d'Alfons I fins el 1190, any en què, desavingut amb el sobirà, cercà la protecció d'Alfons VIII. Sembla que morí assassinat per un peó o soldat de peu. Hom en conserva 31 poesies autèntiques d'estrofisme ric i original, escrites en un occità que sovint deixa entreveure solucions i formes catalanes. Bé que conreà la poesia amorosa dins els més estrictes cànons de l'amor feudal, la part de la seva obra més reeixida és la dedicada a atacar, bescantar i insultar enemics seus.

Guillem d'Occam (Occam, Surrey ~1290 — Munic 1349) Teòleg i filòsof anglès. Franciscà, ensenyà a Oxford. Denunciat davant Joan XXII pels comentaris als llibres de les *Sentències* de Pere Llombard, fou citat a Avinyó (1324). Refugiat a la cort de Lluís de Baviera, defensà la necessitat d'una pobresa evangèlica en l'Església i negà el poder temporal del papa. La seva teologia política marcà una ruptura definitiva amb la idea unitària de la cristiandat medieval. En teologia i en filosofia, per tal de salvar la transcendència del Déu cristià, s'oposà al racionalisme greco-àrab i defensà una comprensió nominalista dels universals. Es decantà cap a una separació radical entre les veritats de la raó i les de la fe. Dins la seva producció filosòfica es destaquen la *Summa totius logicae* (~1328), els *Quodlibeta septem* i diverses obres sobre llibres d'Aristòtil.

Guillén, Jorge (Valladolid 1893 — Màlaga 1984) Poeta. Adscrit a la Generació del 27, representà l'esforç més decidit per aconseguir una poesia pura, despullada, mitjançant l'elaboració intel·lectual, de tot vestigi anecdòtic i subjectiu. Sota aquests postulats nasqué *Cántico*, concebut com una vasta unitat de poemes breus, amb quatre edicions (1928, 1936, 1945 i 1950), la quarta de les quals assenyala la fi d'un dels cicles més ambiciosos i brillants de la poesia castellana contemporània. Les dues primeres parts de *Clamor-Tiempo de historia* (1957 i 1960) encetaren una nova etapa, que continuà a *A la altura de las circunstancias* (1962). Es destaquen també *Huerto de Melibea* (1954), *Historia natural* (1960), *Lenguaje y poesía* (1962), *Aire nuestro* (1968), *Hacia “Cántico”*. *Escritos de los años veinte* (1981), *Final* (1982), etc. El 1977 li fou concedit el premi Miguel de Cervantes de literatura.

Guilleries, les Massís muntanyós situat a l'extrem NE de la Serralada Pre-litoral Catalana, travessat pel Ter, repartit entre les comarques d'Osona i la Selva. De contextura granítica, és flanquejat al N i a l'W per materials eocènics, que formen cingles de retrocés en el contacte del Collsacabra i de la plana de Vic, molt coneguts i característics. L'altitud màxima és de 1 204 m, i les inferiors, a les valls, al voltant dels 300, però la majoria de les altures van de 800 a 1 000 m. És molt característic l'engorjat del Ter, que procedent de la plana de Vic penetra per ponent i s'excava en un desnivell de 500 m en alguns llocs. El clima és força plujós, pel contacte muntanyenc, amb 1 000 mm de precipitacions anuals. La vegetació climàx és l'alzinar i, en les parts altes i els obacs, la roureda i la fageda. També hi ha perxades de castanyers. El nom de les Guilleries (abans, la Guilleria) apareix avançat el s XVIII. Primitivament hom l'anomenava la *muntanya d'Osona* (*Monte Osonense*, l'any 929).

Guimerà i Jorge, Àngel (Santa Cruz de Tenerife 1845 — Barcelona 1924) Dramaturg i poeta. El 1853 es traslladà a Catalunya. El 1879 estrenà la seva primera tragèdia en vers, *Gal·la Plàcidia*, seguida de *Judith de Welp* (1883), obres que se situen dins la tradició del romanticisme històric. Després estrenà*El fill del rei* (1886) i *Mar i cel* (1888), que obtingué un

èxit sense precedents i que inicià la seva etapa de plenitud, que s'estengué fins el 1900, i en la qual estrenà les seves obres més representatives: *Maria Rosa* (1894), *Terra baixa* (1897) i *La filla del mar* (1900), on les tendències romàntiques s'hi mostren més matisades i hi ha constància de les seves inquietuds socials. El seu catalanisme restà explícit en dos monòlegs, *Mestre Oleguer* (1892) i *Mort d'en Jaume d'Urgell* (1896). A partir del 1900 intentà un drama realista i cosmopolita, d'escassa autenticitat, que assenyala una ràpida davallada en la seva producció: *La pecadora* (1902), *Aigua que corre* (1902), etc. Produí encara obres de valor, com *Sol, solet* (1905), retorn al drama realista de temàtica rural, i *L'aranya* (1906), d'arrel naturalista. Els gusts modernistes s'evidencien en *La santa espina* (1907), *Titaina* (1910) i *La reina jove* (1911). Després d'uns quants anys de silenci, reprengué la seva activitat amb *Jesús que torna* (1917), condemna de la guerra feta de forma incoherent, i *Indíbil i Mandoni* (1917), que vol retornar a la temàtica dels anys juvenils.

Guinea *[nom oficial en francès: République de Guinée]* Estat de l'Àfrica occidental, limitat per Guinea Bissau al NW, pel Senegal i Mali al N, per Costa d'Ivori a l'E, per Libèria i Sierra Leone al S i per l'oceà Atlàntic a l'W (245 857 km²; 6 501 000 h [est 1994]). La capital és Conakry.

LA GEOGRAFIA

La plana litoral és baixa i arenosa, amb les costes retallades pels estuaris dels rius que procedeixen del Fouta Djalon; el clima es caracteritza per l'existència d'una estació seca i una d'humida; les temperatures són elevades (26°C). La costa és coberta de manglars. Cap a l'interior s'eleven gradualment una sèrie de terrasses graonades que culminen en el Fouta Djalon; les temperatures són més baixes (22,5°C); la vegetació és de bosc dens sec i sabanes als vessants. Les regions de l'est formen un altiplà que constitueix la conca superior del Níger; les pluges són abundants i les temperatures de 26°C; és coberta de sabanes. Al SE el relleu s'eleva, i culmina en el massís de Nimba (1 760 m); plou de 10 a 11 mesos l'any i és cobert pel bosc equatorial. La principal activitat és l'agricultura (el 72,6% de la població activa s'hi dedicava, el 1992) destinada principalment al consum local (arròs, mandioca, batates, blat de moro, nyam, melca, pomes, hortalisses i llegums). Els cacauets, el cafè, les bananes, la nou de palma, els cítrics i l'ananàs alimenten una petita exportació. Els recursos miners son abundants, especialment la bauxita (segon productor mundial el 1992), el ferro i els diamants. Altres indústries són l'elaboració de te, tabac, cacauets, cotó, canya de sucre, nous de palma, quina, carn i fusta. Les comunicacions són poc desenvolupades. El comerç exterior presenta un gran superàvit. La costa és ocupada pels bagues, els nalús, els landumans, dedicats al conreu de l'arròs, i els susús. El Fouta Djalon és ocupat pels fulbes, pastors, que constitueixen el grup ètnic dominant (40% de la població). L'est, de població més dispersa, és ocupat pels kissis i els guerzés, dedicats al conreu d'arròs i cafè. La població és rural en el 78%. El francès és l'idioma oficial, tot i que el ful, el susu, el maninka i el yalunka, entre altres, són molt estesos. No hi ha cap religió oficial; la majoria és musulmana (69%) o animista (26%). La república de Guinea és membre de l'ONU i de l'OUA.

LA HISTÒRIA

Colònia francesa des del 1891, fou engrandida amb territoris de la vora dreta del Níger, de Libèria i de Sierra Leone. Les eleccions de 1945-46 foren guanyades pels francòfils, i poc temps després els habitants de la Guinea assoliren la ciutadania francesa dins la Unió Francesa i el dret de sufragi universal (1957). Sékou Touré, dirigent sindical, mobilitzà les masses camperoles i aconseguí un gran triomf a les eleccions de 1956-57. El 1958 la Guinea assolí la independència i cercà ajut en els països socialistes. Els principals grups de l'oposició s'uniren al Parti Démocratique de la Guinée, que restà com a partit únic des del 1958. Després de greus dificultats econòmiques i socials, el 1979 el govern de Sékou Touré permeté la creació d'empreses privades i abandonà en bona part la seva política revolucionària inicial. Un cop d'estat militar el 1984 convertí en cap d'estat el coronel Lansana

Conté, que suprimí la constitució, dissolgué l'assemblea nacional i el Parti Démocratique de la Guinée. Conté hagué de recórrer a l'ajut internacional, gràcies al qual el país experimentà un creixement econòmic. Els avalots promoguts per estudiants (abril del 1989) empenyeren el president a reduir la influència militar i a promulgar una constitució (1990). Legalitzats els partits polítics, les eleccions del 1993 confirmaren el president en el seu càrrec.

Guinea Bissau *[nom oficial en portuguès: República da Guiné-Bissau]* Estat de l'Àfrica occidental, limitat amb Senegal al N, amb Guinea a l'E i S i amb l'oceà Atlàntic a l'W (36 125 km²; 1 050 000 h [est 1994]). Formen també part de l'estat l'arxipèlag de les Bijagós i algunes altres illes. La capital és Bissau.

LA GEOGRAFIA

El relleu és poc acusat. Consta d'una ampla plana litoral retallada pels estuaris dels rius Geba i Corubal, i vorejada d'illes; d'un altiplà interior i de baixos altiplans a l'extrem SE. El clima és tropical, càlid i humit. La vegetació és principalment de sabana amb galeries de selva a la vora dels rius i amb manglar a la costa. L'agricultura és l'activitat dominant a tot el país (ocupava el 77,8% de la població activa el 1992); al litoral dominen els conreus d'arròs en planes inundables, les mongeteres, hortalisses, plataners, palmeres d'oli, cocoters i canya de sucre. Té ramaderia bovina, cabruna i porcina; a l'interior la ramaderia és més important que els conreus, que són de secà, de mill, cacauets, blat de moro, melca, mandioca i moniatos. L'explotació forestal és relativament important (fusta i cautxú) i la pesca és molt important pel que fa als crustacis. La indústria de transformació és representada per la producció d'oli de palma, sabons i oli de cacauet, l'elaboració de l'arròs i de copra, i el treball de la fusta. A part la navegació pels estuaris i el Geba, les comunicacions són escasses. Exporta fusta, cacauets, peix, marisc i cocos. La costa, fortament poblada, agrupa els 3/5 de la població i és ocupada per dioles, manjacos i pepels, dedicats al conreu de l'arròs. A la costa hi ha les principals ciutats: Bissau, la capital i principal port del país, i Bolama. La regió interior és el domini dels negres sudanesos (mandings i fulbes), musulmans. La llengua oficial és el portuguès, del qual es parla un crioll; les llengües nacionals, molt esteses, són el ful, el mandinka i el balanta, entre altres. No hi ha cap religió oficial; el 54% de la població és animista, el 38% musulmana i el 8% cristiana. Guinea Bissau és membre de l'ONU i de l'OUA.

LA HISTÒRIA

A mitjan s XV els portuguesos hi establiren factories comercials, i l'economia guineana fou revitalitzada amb el tràfic d'esclaus; això no obstant, els portuguesos no s'hi establiren d'una manera fixa fins al s XIX, imposant als indígenes el conreu obligatori d'alguns productes (cacauets). La lluita per la independència fou conduïda pel Partido Africano da Independência da Guiné e Cabo Verde (PAIGC), que el 1963 inicià la guerra de guerrilles. El 1973 fou proclamada la República de Guinea Bissau i Luis Cabral en fou elegit primer president; formà un govern d'inspiració marxista, però de política pragmàtica. El 1980 un cop d'estat dirigit pel primer ministre João Bernardo Vieira deposà el president Luis Cabral. El 1984 hom aprovà una nova constitució que atorgà grans poders a Vieira. Mentrestant, l'oposició prengué forma en l'exili. El 1991 s'esmenà la constitució i es legalitzaren els partits polítics. El 3 de juliol de 1994 se celebraren les primeres eleccions legislatives multipartites, que guanyà el PAIGC per majoria absoluta.

Guinea Equatorial *[nom oficial en castellà: República de Guinea Ecuatorial]* Estat de l'Àfrica occidental, que comprèn una part continental (Mbini), situada entre el Camerun al N i el Gabon a l'E i S, i diverses illes del golf de Guinea: Bioko, Pagalu, Corisco, Elobey Gran i Elobey Petit (28 051 km²; 386 000 h [est 1994]). La capital és Malabo.

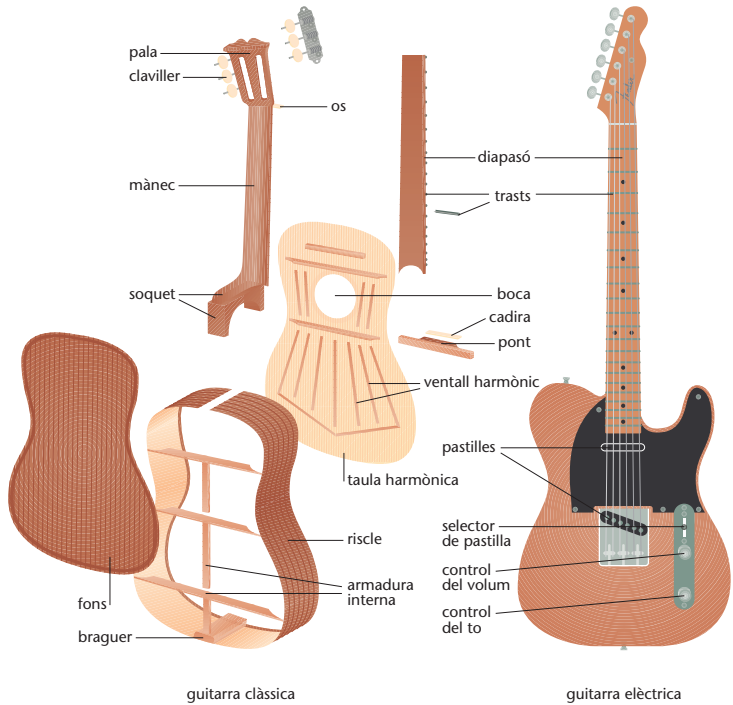
LA GEOGRAFIA

La part continental o Mbini és formada per una plana litoral de 15 a 25 km d'amplada, dominada a l'E pel sòcol antic, que s'eleva fins a 1 200 m al mont Mitra i que

Guinea	
	
 	
govern:	república
superfície:	245 857 km²
població:	6 501 000 h (1994)
capital:	Conakry
idioma of.:	francès
moneda:	franc de Guinea

Guinea Bissau	
	
govern:	república
superfície:	36 125 km²
població:	1 050 000 h (1994)
capital:	Bissau
idioma of.:	portuguès
moneda:	peso de Guinea

Guinea Equatorial	
	
govern:	república
superfície:	28 051 km²
població:	386 000 h (1994)
capital:	Malabo
idioma of.:	castellà
moneda:	franc CFA

els principals rius, com el Benito, travesen en ràpids. El clima és càlid i humit, amb pluges molt abundants; el bosc dens equatorial cobreix quasi tot el territori. La vegetació natural ha estat fortament destruïda per la desforestació. L'economia és basada en l'agricultura, que produeix cacau, cafè, bananes, oli de palma, cacauets i cocoters i, per al consum del país, mandioca i moniatos, sobretot. El bosc, que cobreix el 46% de la superfície total, constitueix la principal font de riquesa natural (ocumé, palissandre, banús). Exporta cacau, fusta, cafè, i els principals clients són el Camerun, Nigèria i Espanya. La balança de pagaments és negativa. La població és de raça bantu, fang a Mbini i bubi a Bioko. El 76% de la població habita a Mbini; el 60% de la població és rural. La llengua oficial és l'espanyol, tot i que majoritàriament es parla el fang. No hi ha cap religió oficial; el 99% de la població és catòlica. Guinea Equatorial és membre de l'ONU i de l'OUA.

LA HISTÒRIA

mitjan s XV els portuguesos exploraren les costes del golf de Guinea i foren ocupades les illes d'Annobón i de Fernando Poo. Els tractats de San Ildefonso (1777) i d'El Pardo (1778) atorgaren aquests territoris a Espanya, però la presència hispànica no fou estable fins el 1846, i el territori esdevingué colònia espanyola el 1859. Començà llavors l'exploració de les comarques interiors, i fou iniciada l'explotació comercial de la colònia. El 1956 els seus habitants assoliren la ciutadania espanyola. El 1963 obtingué l'autonomia i el 1968 la independència com a República de Guinea Equatorial sota la presidència de Francisco Macías, que el 1969 expulsà els residents peninsulars i establí un govern dictatorial. El règim engegà diverses accions de repressió i el 1978 prohibí el culte catòlic. L'any següent Macías fou enderrocant per un cop d'estat, jutjat i afusellat; el succeí el coronel Teodoro Obiang Nguema, nebot seu, com a president d'un govern militar que inicià una liberalització del règim. El 1983 el país modificà els seus vincles tradicionals amb Espanya i començà a ingressar en les associacions dels països francòfons veïns, cosa que li valgué una considerable ajuda financera de França. Al gener del 1992 Obiang Nguema nomenà un govern de transició com a preludi a la introducció del multipartidisme (considerat en la nova constitució, aprovada per referèndum el 1991). El partit del president guanyà per majoria absoluta les eleccions legislatives del 1993 i les del 1996.

guineu [*Vulpes sp.*, família dels cànids]
ZOOLOGIA Gènere de mamífers de l'ordre dels carnívors, d'orelles punxegudes i triangulars, amb el cap triangular, el cos esvelt i allargat i el pelatge suau. Inclou un gran nombre d'espècies esteses per Europa, Àsia, Àfrica i l'Amèrica del Nord, que són apreciades per la importància econòmica de llurs pells. La **guineu comuna** (*V.vulpes*) és molt corrent als Països Catalans. La **guineu roja** (*V.fulva*) habita al Canadà, i la **guineu àrtica** (*Alopex lagopus*) habita a Europa, Àsia i Amèrica, a les regions polars.

Guyana

govern:	república
superfície:	215 083 km²
població:	733 000 h (1994)
capital:	Georgetown
idioma of.:	anglès
moneda:	cdòlar de Guyana

Guinjoan i Gispert, Joan (Riudoms 1931) Compositor. Fundador, junt amb Juli Panyella, del grup instrumental Diabolus in Musica (1966-87), exercí la crítica musical al “Diario de Barcelona” (1968-75) i fou fundador i director del Centre de Documentació i Difusió de la Música Contemporània (1986-94). Ha obtingut diversos premis: el Ciutat de Barcelona en tres ocasions (1972, 1978 i 1983), el Premio de Composición Musical “Reina Sofia” 1983 (*Trama*) i el Premio Nacional de Música (1990). Entre les seves obres es destaquen *Punts cardinals* (1967), per a cor i orquestra de cambra, el ballet *Cinc continents* (1969), *Bitemàtic* (1973), *Ab Origine* (1974), *Digraf* (1976), *Jondo* (1979), *Foc d'auell* (1982), per a cor i conjunt instrumental, *Vectorial* (1985), per a metalls.

Guinovart i Bertran, Josep (Barcelona 1927) Pintor. En la seva etapa primerenca pintà amb una extraordinària qualitat de dibuix i un sentit sorprenent del color. Deixà després la representació a través de la valoració de la matèria. En etapes successives ha anat valorant més i més els materials extrapictòrics i ha recuperat el traç dibuixístic. La seva tasca és molt diversa, i inclou, a més de la pintura, la il·lustració, el cartellisme, l'escultura, i les realitzacions tridimensionals *Contorn-Entorn* (1978, Barcelona). Ha guanyat, entre altres, el premi Ciutat de Barcelona (1981), el Nacional de Artes Plásticas (1982) i el Nacional d'Arts Plàstiques de la Generalitat (1990).

Guipúscoa [basc: *Gipuzkoa*] Regió del País Basc que, administrativament, constitueix una província (1 997 km²; 676 488 h [1991]). La capital és Sant Sebastià. Limita al N amb el golf de Biscaia, a l'W amb Biscaia, al S amb Àlaba i a l'E amb Navarra i el País Basc de l'estat francès. A la regió litoral les muntanyes arriben fins a la mar. Les rieres són poc profundes, excepte la del Bidasoa, que fa de frontera amb l'estat francès. A la regió central hi ha una xarxa de rius a la vora dels quals se situen els principals centres industrials. La regió sud és la més muntanyosa i amb els cims més elevats (Aizgorri, 1 544 m). El clima és atlàntic amb poques oscil·lacions de temperatura i amb pluja abundant. L'agricultura és diversificada (cereals, lleguminoses, fruiters i blat de moro), tot i que consisteix sobretot en l'obtenció de farratge per a la ramaderia bovina. La pesca es manté com a activitat econòmica destacada. Les indústries predominants són la metal·lúrgica, la paperera, la química i l'agro-alimentària. El turisme es localitza sobretot a la regió litoral. Fins a la baixa edat mitjana es mantingué virtualment independent, per l'equilibri d'influències navarresa i castellana, bé que des del 1206 (regnant Alfons VIII) passà a formar part de la corona de Castella. Amb tot, protegí la seva autonomia i conservà la potestat de signar pactes (treva de Londres, 1351). En el curs del s XIX perdé quasi totalment els seus drets forals (règim duaner, el 1841; autonomia política, el 1876).

guitarra *MÚS* Instrument cordòfon de la família dels llaüts. La caixa de ressonància té forma de vuit i es prolonga amb un mànec damunt el qual hi ha una peça de fusta o diapasó, dividit en dinou compartiments o trasts. En el centre de la taula harmònica hi ha un orifici circular. En la seva forma actual més habitual disposa de sis cordes. L'afinació de la guitarra, del greu a l'agut, és mi, la, re, sol, si, mi. La procedència de la guitarra és incerta. Als ss XV i XVI la guitarra fou molt difosa als Països Catalans, bé que a la fi fou substituïda per la viola de mà i restà limitada al repertori popular. Ja ben entrat el s XVIII Ferran Sors i Dionisio Aguado la feren resorgir.

Guiyang [Wade: Kuei-yang] Capital del *sheng* de Guizhou, Xina, a la regió del Sud-oest (1 018 619 h [1990]). És situada a la vora del Nanming He, tributari del Iang-Tsé. Indústria química, tèxtil i del paper.

Gutenberg (Magúncia 1400? – 1468)
Nom amb què fou conegut Johann Gensfleisch, presumpte inventor de la **impremta** de tipus mòbils. A partir del 1437, sembla que es dedicà al desenvolupament del procediment d'impressió per mitjà de tipus mòbils. El 1450 s'associà

amb Johann Fust, que aportà 800 *gulden* per a “fer llibres”, fins que el 1455 aquest exigí la devolució del capital més els interessos. Com que Gutenberg no podia tornar els diners, passaren a les mans de Fust l’obrador, la maquinària i els materials, entre els quals és possible que ja hi hagués el primer llibre imprès amb tipus mòbils, la Bíblia llatina de 42 ratlles i a dues columnes editada per Fust el 1456.

Guyana [nom oficial en anglès: *Cooperative Republic of Guyana*] Estat del NE de l'Amèrica del Sud, que limita al N amb l'oceà Atlàntic, a l'E amb Surinam, al S i SW amb el Brasil i a l'W amb Veneçuela (215 083 km²; 733 000 h [est 1994]). La capital és Georgetown. *Geogràficament* situada sobre el massís de roques primàries de la Guaiana, ofereix un relleu que s'aixeca suaument cap als confins del Brasil de Veneçuela. Al S, un altre massís granític s'eleva a 1 500 m a la Sierra de Acari, frontera amb el Brasil. De clima equatorial, el territori que hom dedica als conreus és una mínima franja costanera. Produïx sobretot canya de sucre, i arròs en els polders. El bosc cobreix més de les tres quartes parts del territori, però només una quarta part és aprofitada com a recurs forestal. La pesca satisfà les necessitats, i fins permet l'exportació de gambes. El seu subsòl és particularment ric en bauxita, or i diamants. La indústria fabril és limitada: elaboració de minerals (hom n'obté alumina), tèxtil i, sobretot, alimentària (sucre, farina de blat, carn, cervesa) i del tabac. Les comunicacions són molt insuficients, però bones. El port principal és Georgetown. Si hom prescindeix de les reexportacions, el comerç exterior és deficitari. La població es concentra a la costa, mentre que l'interior és pràcticament deshabitat. Només destaca com a gran centre urbà la capital. País amb una gran varietat ètnica, hi conviuen (1992) grups d'indostànics (49%), negres (35%), mulats (7%), amerindis (7%) i blancs (2%). La llengua oficial és l'anglès, però també es parlen l'hindi, l'urdu i diverses llengües ameríndies. Les religions amb més adeptes són (1990) la hinduista (34%), la protestant (16%), la catòlica (18%), l'anglicana (17%) i la musulmana (9%). *Històricament* fou una antiga colònia britànica que des del 1831 disposà d'institucions de govern pròpies i el 1928 obtingué un govern representatiu. Des del 1947 alguns partits reclamaren l'autodeterminació. Obtingué la independència el 1966, i esdevingué membre de l'ONU i del Commonwealth of Nations. El 1970 fou proclamada república sota la presidència d'Arthur Chung.

Guzmán y de Fonseca, Gaspar de (Roma 1587 — Toro 1645) Polític castellà d'origen andalús, tercer comte d'Olivares i primer duc de Sanlúcar la Mayor, conegut com el *comte-duc d'Olivares*, fill i successor d'Enrique de Guzmán y Conchillos. Succeí el seu oncle Baltasar de Zúñiga com a primer ministre de Felip IV de Castella. Concebé un programa polític basat a mantenir l'hegemonia dels Habsburg hispànics a Europa, que comportà la subjecció dels regnes no castellans a una contribució financera i militar, l'alteració del sistema institucional d'aquests regnes i llur castellanització. Apressat per les despeses de la guerra dels Trenta Anys, els projectes del comte-duc toparen amb greus dificultats, especialment a Portugal i a Catalunya, on s'iniciaren amb el conflicte dels quints. No acceptant la seva proposta coneguda com *Unión de Armas*, aragonesos i valencians es limitaren a pagar una contribució extraordinària. No obstant això, a Barcelona, a les corts del 1626 no s'arribà a cap solució, i Felip IV i Olivares abandonaren la ciutat sense cloure-les. Unes noves corts a Barcelona (1632) tornaren a fracassar. La guerra amb França (1635) precipità Olivares a prendre mesures militars als Països Catalans —lleves, allotjament de tropes castellanes a Catalunya—, agreujades encara per la guerra al Rosselló (Salses, 1639-40), cosa que provocà la revolta catalana contra Felip IV (guerra dels →*Segadors*), mentre Portugal, per motius semblants, trencava els llaços amb la monarquia hispànica (desembre del 1640). Els fracassos militars d'Olivares decidiren finalment Felip IV, pressionat per certs sectors nobiliaris, a prescindir-ne, i fou exiliat a Toro (1643).

país a favor dels interessos estrangers. Això no obstant, la degradació econòmica a partir de 1945-46 motivà un cop d'estat militar, i Dumarsais Estimé esdevingué president. Després d'alguns intents de governs liberals, el 1957 François Duvalier assolí el poder i instaurà un govern dictatorial que prosseguí el seu fill Jean-Claude (1971). L'any 1986, diverses revoltes populars i la retirada definitiva del suport nord-americà al dictador, menaren Duvalier a fugir d'Haití i a refugiar-se a França. Una nova constitució fou aprova-da per referèndum majoritari el 1987. Leslie Manigat, guanyador a les primeres eleccions generals (1988), marcadés pel frau i la violència, fou derrocat pel general Henri Namphy, que al seu torn ho fou pel general Prosper Avril, el qual hagué de dimitir al març del 1990. Dins un clima molt enarrit, les noves eleccions (16 de desembre de 1990) donaren la victòria a Jean-Bertrand Aristide, representant del Front Nacional pel Canvi i la Democràcia. Un nou cop d'estat (setembre del 1991) situà Joseph Nerette a la presidència del país, i Aristide fugí a Veneçuela. Al maig del 1994 l'ONU decretà l'embargament total al règim colpista i, després de la intervenció de les tropes nord-americanes (setembre del 1994, substituïdes el 1995 per forces de l'ONU), el president Aristide tornà al país amb el suport dels EUA, que garantiren una retirada gradual dels mi-litars colpistes. L'any 1996 René Préval esdevingué nou president després de guanyar les eleccions del desembre del 1995.

haiximita [*àr: ḥāšimī*] *HIST* Membre de la dinastia quraixita descendent de Hāšim, antecessor de Mahoma. Els haiximites foren xèrifs de la Meca fins que Ḥusayn ibn ‘Alī fou proclamat rei d’Al-Ḥiġāz (1916). Bandejats d’Aràbia per Abd al-‘Aziz II, ocuparen el tron de Síria (Fayṣāl ibn Ḥusayn, 1919-20) i el de l’Iraq (Abdullah, 1919-21, Fayṣāl, etc). Abdullah, nomenat emir de la Transjordània pels britànics (1921), n’assolí la independèn-cia (1946) i hi instituí el regne haiximita (1947), actualment, des del 1953, sota el govern de Ḥusayn ibn Ṭalāl (Hussein I de Jordània).

Hallstatt, cultura de Primer període de l'edat del ferro centreuropea. Prengué el nom d’una important necròpoli de túmuls d’incineració i inhumació, desco-bertha el 1846 a la localitat de Hallstatt, a l’Alta Àustria, molt rica en materials metàl·lics. La metal·lúrgia del ferro arribà a terres austríaques des de Grècia i d’Itàlia, i s’estengué al S d’Alemanya, a Suïssa, a França i a Catalunya. Dividida en dues fases, la primera (700-600 aC) es caracte-ritza per un tipus d’espasa llarga de ferro, i la segona (600-500 aC) per un d’espasa curta del mateix metall (*punyal d’antenes*).

halogen *QUÍM* Qualsevol dels elements químics del grup VII A de la taula periòdi-ca: fluor (F), clor (Cl), brom (Br), iode (I) i àstat (At). Són representats genèricament per X. Hom pot observar una gradació de propietats del fluor al iode: enfosquiment del color, creixement de la densitat, de les temperatures de fusió i d’ebullició, de les calors de fusió i de vaporització, dels radis atòmics i iònics, i una disminució del potencial electroquímic i de l’escala d’e-lectronegativitats. Els àtoms dels halògens tenen una estructura electrònica externa del tipus *ns²np⁵*; atès que els manca un electró per a atènyer la configuració dels gasos nobles que els segueixen en la clas-sificació periòdica, presenten tots una forta tendència a adquirir aquest electró, sia per a la formació d’un ió X[−], sia per a la formació d’un enllaç covalent simple.

Hals, Frans (Malines? ~1580 — Haarlem 1666) Pintor retratista holandès. A Haarlem (1591), fou deixeble de C.van Mander. Hom el considera el creador dels *doelen* (retrats de grup per als gremis i les associacions). La seva evolució artística s’aprecia en comparar el *Banquet de la milícia de Sant Jordi* (1616), amb una pin-zellada de gruix, uns colors brillants i d’un fort vitalisme expressiu, i els *Regents de l’asil* (~1664), en els quals el traç, més insegur, és compensat per la utilització de tons blancs i negres. Hom destaca també la *Jove Gitana* (~1628).

halterofília *ESPORT* Esport consistent a alçar halters. Hom el practica sobre una tarima de 4 m², i els halters emprats són dels de discs. En els concursos d’halterofi-lia, els participants, dividits en categories segons llur pes, disposen de tres intents

per a cada moviment. Els moviments reconeguts oficialment són: arrencada i dos temps. Els primers campionats d’hal-terofília se celebraren a Londres el 1891. Fou inclòs en els Jocs Olímpics de 1896-1904, però després desaparegué fins el 1920. Comprèn les modalitats d’arrenca-da i de dos temps i total olímpic, en deu categories masculines.

Hamburg Ciutat i *land* d’Alemanya, a la capçalera de l’estuari de l’Elba (1 688 785 h [est 1993]). S’estén a la vora dreta del riu. És un centre comercial i administra-tiu. El port és un focus de comerç inter-continental i amb l’Europa occidental. Ha esdevingut el tercer nucli industrial de l’Alemanya occidental, amb indústria molt diversificada. Sorgida entorn d’una fortalesa carolíngia a l’Alster (808), fou devastada pels danesos i els eslaus (ss IX-XI) i dominada pels ducs de Holstein fins el 1189. Es convertí en un gran port d’ex-portació quan es consolidaren els fona-ments de la Hansa. El 1815 ingressà com a ciutat lliure a la Confederació Germà-nica, i fou incorporada després a l’impe-ri alemany (1871).

Hammurabi (Babilònia segon mil·len-ni aC) Sisè sobirà de la dinastia I de Babilònia (1792-50 aC), fill de Sin-muballit. La seva política exterior portà Babilònia, petit estat sotmès a la in-fluència d’Assíria, a sotmetre tot Me-sopotàmia, cap al 1755 aC. En política interior, centralitzà l’administració, intentà d’unir sumeris i semites, bastí molts edificis i es mostrà un bon legis-lador, com ho palesa el famós **Codi d’Hammurabi** (Louvre), que, basat en l’e-xistència de patricis, subordinats i esclaus, s’ocupa de tots els aspectes de la societat babilònica. Exercí una gran influència sobre la legislació de molts països.

hàminster *ZOOl* Grup de mamífers rose-gadors de la família dels cricètids d’uns 30 cm de longitud en les espècies més grosses amb el cos massís i arrodonit i les orelles, les potes i la cua curtes. Habiten en praderies i estepes en caus excavats a terra. Inclou unes 15 espècies, entre les quals es destaquen l’**hàminster comú** (*Cricetus cricetus*), de l’Europa central i el NW d’Àsia, i l’**hàminster daurat** (*Me-socricetus auratus*), de l’Àsia Menor, em-prat com a animal de laboratori i do-mèstic.

han *HIST* Membre de la dinastia xinesa que regnà del 202 aC al 220 dC, perío-de interromput per la usurpació de Wangmang (9 dC-22 dC); els hans an-teriors a la usurpació, o occidentals, establi-ren la capital a Chang’an; els hans pos-teriors al 22 dC, o orientals, l’establiren a Luoyan. Els hans enfortiren les insti-tucions xineses i feren conquestes a l’Àsia central.

handbol *ESPORT* Esport de conjunt prac-ticat bàsicament amb les mans entre dos equips, de set jugadors cadascun, que miren d’introduir una pilota dins la por-teria contrària. El terreny de joc té unes dimensions de 40 m de llarg i 20 m d’am-ple. Les portes, situades al centre de les dues bandes més curtes, tenen unes mides de 3 m d’ample i 2 m d’alçada. La pilota és esfèrica, amb una circumferència de 58 a 60 cm i de 425 a 475 g de pes. Hom pot tocar la pilota amb les mans, els braços, el tronc i el cap, però no pas amb els peus, llevat del porter quan la pilota va dirigida a la porta. No és permès de caminar o de córrer més de tres passes tenint la pilota agafada, ni tampoc de retenir-la més de tres segons sense passar-la a un altre juga-dor o sense fer-la botre. Només es pot tirar a gol des de fora de l’àrea de gol, on ningú, llevat del porter, no pot entrar ni per a atacar ni per a defensar. L’handbol fou ideat el 1914 per Karl Schelenz, pro-fessor de l’escola d’educació física i d’es-ports de Berlín. Fou inclòs en els Jocs Olímpics del 1936 però, després, desapa-regué fins el 1972, que s’hi incorporà novament (en categoria masculina i feme-nina).

Händel, Georg Friedrich (Halle 1685 — Londres 1759) Compositor alemany. El 1703 anà a Hamburg, on actuà com a violinista i clavecinista del teatre. Sobtadament es traslladà a Itàlia, on es relacionà amb Lotti, els Scarlatti, Corelli i Pasquini. Fou mestre de capella de la cort de Hannover. Durant una estada a Londres estrenà *Rinaldo* (1711), *Il Pastor Fido* (1712) i un *Tè Deum*. Quan l’elector de Hannover es convertí en Jordi I d’Anglaterra (1714), Händel continuà al

 Haití	
 	
 	
 	
<div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div><div><div></div></div></div><div><div><div></div><div></div></div></div></div></div>	
 	
<div> <div></div></div>	
govern:	república
superfície:	27 400 km²
població:	6 491 000 h (1994)
capital:	Port-au-Prince
idiomes of.:	francès i crioll
moneda:	gourde

<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>

<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>

Fíbula de la cultura de Hallstatt

servei seu. Posteriorment es dedicà a l'o-ratori: *Athalia* (1733), *Israel in Egypt* (1739) i *Saul* (1739); el 1742 estrenà a Dublín el més cèlebre de tots: *Messiah*. Seguiren *Samson* (1743), *Belshazzar* (1745), *Judas Maccabaeus* (1747), *Joshua* (1748), *Solomon* (1749) i *Jephtha* (1752). Els anys 1730-40 escriví els originals con-certos per a orgue i les dues sèries de *con-certi grossi*; el 1749 consolidà la seva vin-culació a Anglaterra amb la *Firework Music* per a commemorar la pau d'Aquisgrà, dins el mateix estil solemne que caracte-ritza la *Water Music* d'anys abans (1717).

Hannover Capital del *land* de la Baixa Saxònia, Alemanya (523 627 h [1993]). Situada a les vores del Leine, deu el des-envolupament demogràfic al fet d'ésser l'encreuament d'importants vies de comu-nicació i a la proximitat del Mittellandka-nal, que enllaça el Weser, l'Ems, el Rin i la mar del Nord. Hi predominen les funcions comercials i administratives. La indústria és molt diversificada: automòbils, produc-tes químics, maquinària per a la construc-ció, indústria tèxtil i productes alimen-taris. Entre els monuments cal esmentar l'església de Sant Marc (s XIV).

Hanoi Capital del **Vietnam**, al delta de Sông Nhi Ha (2 139 km²; 2 095 000 h [1992]). Port fluvial i cruïlla de ferrocarrils i carreteres, és un centre comercial molt actiu i un nucli industrial.

Hansa [o *Hansa Teutònica*, o *Lliga Hanseàtica*] Associació de mercaders ale-manys que durant l'edat mitjana mono-politzà el comerç exterior alemany. El 1241 Lübeck i Hamburg establiren un acord que féu transformar la primitiva associació de mercaders en una confede-ració de setanta-set ciutats dotades amb privilegis marítims i comercials. El centre de la Lliga, inicialment Visby (1161), s'es-tablí a Lübeck, on a partir del 1356 foren celebrades les assemblees per elaborar els reglaments generals de comerç i navega-ció i les normes de caràcter econòmic, i en foren factories Bruges, Novgorod, Ber-gen i Londres. La federació assegurà la su-premacia marítima, i establí un bloqueig econòmic contra els països reticents (Noruega, 1284; Flandes, 1307-09). Les relacions mercantils afavoriren la prospe-ritat econòmica d'aquelles ciutats, fins al s XV.

Harare *[fins el 1979: Salisbury]* Capital de **Zimbabwe** i de la província de Mashonaland Oriental (1 184 169 h [1991]). És situada a l'altiplà de Mas-honaland. Centre d'una fèrtil comarca agrícola. Manufactures de tabacs i de pro-ductes conservers, i indústria elèctrica. Fou fundada el 1890 amb el nom de Lord Salisbury.

Harbin Capital del *sheng* de Hei-longjiang, a la Manxúria, Xina (2 443 398 h [1990]). És un important nucli indus-trial (indústria alimentària, tèxtil, quí-mica, mecànica, elèctrica, del ciment), si-tuat a la vora del Sungari, on té un port fluvial.

harmonia *MÚS* Ciència que té per objec-te la formació i l'encadenament dels acords. L'estudi de l'harmonia pot ésser dividit en tres grans apartats: els acords i llurs característiques, la manera de realit-zar-los i l'estudi de les notes estranyes a l'acord. El primer tracta de la nomencla-tura dels acords i llur classificació. La rea-lització es refereix a la posició i a l'enca-denament dels acords, i comprèn els moviments melòdics, les cadències, la modulació, les marxes, etc. El tercer apar-tat estudia els acords alterats, els orna-ments melòdics, els retards, els pedals, etc.

Hassan II del Marroc (Rabat 1929) Rei del Marroc des del 1961. Desterrat junta-ment amb el seu pare Muḥammad V (1953), en independitzar-se el Marroc (1956) hi fou proclamat príncep hereu i cap de les forces armades (1957). Coronat rei a la mort del seu pare, l'any 1965 dis-solgué el parlament i assumí tots els poders. Autoritat político-religiosa, ha procurat silenciar l'oposició interna amb una política exterior d'expansió territorial (annexió del Sàhara Occidental a partir del 1976, intents de satel·litzar Maurità-nia, reivindicació de Ceuta i Melilla), ava-lada pels EUA. El 1989 signà el tractat de constitució de la Unió del Magreb Àrab, que agrupà Marroc, Algèria, Líbia, Mauritània i Tunísia. En política interior proposà una reforma de la constitució (1992), aprovada per referèndum.

haussa *LING* Llengua del grup txadià parlada a Nigèria i al Txad. Constitueix la llengua materna d'uns 15 milions d'individus i és emprada com a segona llengua per uns 25 milions més. Modernament és escrita en caràcters llatins (*boko*), bé que l'antiga escriptura àrab (*ajami*) és utilitzada encara en obres religioses, i en l'ús privat. Les primeres manifestacions literàries són del s XVIII.

Havana, l' Capital de **Cuba**, situada al NW de l'illa, a la costa de l'estret que uneix la badia de l'Havana a la mar (741 km²; 2 119 059 h [1990]). La forta evolució demogràfica començà al s XIX, amb els colons espanyols emigrats d'altres països llatinoamericans. És un nucli industrial important i les manufactures de tabac i les refineries de sucre constitueixen importants fonts d'ingressos. El port és el més important del país. Fundada el 1514 pel governador de Cuba Diego Velázquez, esdevingué la ciutat més important de Cuba. Hi resten construccions defensives de l'època colonial. Els edificis religiosos i els civils, del s XVIII, reflecteixen el barroc hispànic.

havanera *FOLK* Dansa i cançó d'aire crioll antillà, de ritme indolent i compàs de 6/8. És executada per diferents instruments de percussió. Sebastián Iradier n'escriví de molt populars, com *La Paloma* i *El arreglito*. Fou adaptada a la Península Ibèrica des de mitjan s XIX. Als Països Catalans ha estat cultivada en molts indrets costaners, on arribà a través dels navegants i dels *americanos*, en castellà i també en versions catalanes i bilingües. Era cantada habitualment a les tavernes.

Havel, Václav (Praga 1936) Dramaturg i polític txec. El tema central de la seva obra, la crisi d'identitat de l'home, es reflecteix en *Ztížená možnost soustrědní* ('La capacitat de concentració feta difícil', 1968) i *Spiklenci* ('Els conspiradors', 1971). És autor, a més, de *Žebrácka opera* ('L'òpera del mendicant', 1972), adaptació de l'obra de Gay, i *Vernisáz* ('La inauguració', 1975), que representen el teatre apel·latiu contemporani. Posteriorment, la seva obra estigué marcada pel compromís polític que adquirí. Sota aquest signe publicà, entre d'altres, les peces *Largo Desolato* (1985) i *Píkoušení* ('Temptació', 1989). També ha escrit *Redevelopment or Slum Clearance* (1990) i *Three vaněk plays* (1990). Fou nomenat president de Txecoslovàquia el 1989. L'any 1993, en fer-se efectiva la separació d'Eslovàquia de la República Txeca, V.Havel fou elegit president d'aquesta darrera.

Hawaii Arxipèlag d'Oceania, al mig del Pacífic i al S del tròpic de Càncer, que constitueix un estat dels EUA (16 759 km²; 1 172 000 h [est 1993]). La capital és Honolulu. Les illes més importants per llur extensió són: Hawaii, Kahoolawe, Kauai, Lanai, Maui, Molokai, Niihau i Oahu; són d'origen volcànic i molt muntanyoses. Les altituds màximes són assolides a l'illa de Hawaii als volcans Mauna Loa (4 170 m) i Mauna Kea (4 205 m). El clima és tropical amb pluges abundants, afectat per l'alisi del NE. L'illa d'Oahu, on hi ha la capital, acapara una mica més del 82% de la població. L'activitat econòmica principal és l'agricultura, molt mecanitzada. Els conreus principals són els de canya de sucre i ananàs, i, amb menys importància, els de cafè i bananes. En canvi, el turisme és una font d'ingressos molt destacada. Descobertes les illes per James Cook el 1778, la penetració europea començà a partir del 1820, però un tractat signat el 1872 en donà el control econòmic als EUA. El bombardeig japonès de Pearl Harbor (1941) portà a la guerra entre el Japó i els EUA. El 1959 les Hawaii foren admeses com a estat dels EUA.

Hawks, Howard (Goshen, Indiana 1896 — Palm Springs, Califòrnia 1977) Director cinematogràfic nord-americà. Realitzà films de tots els gèneres, sobretot d'aventures —*Only Angels have Wings* (1939), *Hatari* (1961)— i comèdies —*Gentlemen Prefer Blondes* (1953) i *Man's Favourite Sport* (1963)—. Ha dirigit, a més, *Scarface* (1932), *Sargeant York* (1941), *Río Bravo* (1958) i *Eldorado* (1966).

Haydn, Franz Joseph (Rohrau, Baixa Àustria 1732 — Viena 1809) Compositor austríac. Fou director de l'orquestra privada del comte Morzin (1759-61), per a la qual escriví les primeres simfonies. Miklós József Esterházy el nomenà *kapellmeister*

lletres					
escriptura quadrada	escriptura cursiva moderna	nom	transliteració		equivalència fonètica
א	ℳ	alef	-		
ב	ב	bet	b/v	b/v¹	
ג	ג	gimel	g	g¹ (<i>gorra, guerra</i>)	
ד	ד	dalet	d	d¹	
ה	ה	he	h	h (aspiració suau)	
ו	ו	waw	w	u/v	
ז	ז	zayin	z	z	
ח	ח	ḥet	ḥ	χ (<i>j</i> castellana)	
ט	ט	ṭet	ṭ	t (emfàtica)	
י	י	yod	y	i (consonant: iode)	
כ	כ ² ך	כ ך ²	kaf	k	k/χ¹
ל	ל	lamed	l	l	
מ ם ²	מ ם ²	mem	m	m	
נ ן ²	נ ן ²	nun	n	n	
ס	ס	samek	s	s (sorda; <i>sol, rossa</i>)	
ע	ע	´ayin	´	aspiració laríngia	
פ ף ²	פ ף ²	pe	p/f	p/f¹	
צ ץ ²	צ ץ ²	sade	š	ts	
ק	ק	qof	q	gutural oclusiva sorda	
ר	ר	reš	r	r (<i>rosa, cara</i>)	
שׁ	שׁ	śin	s	s (sorda; <i>sol, rossa</i>)	
שׂ	שׂ	šin	s	x (<i>xàfec, coix</i>)	
ת	ת	taw	t	t¹	

1 les lletres *bet*, *gimel*, *dalet*, *kaf*, *pe* i *taw* poden tenir un so oclusiu i un de fricatiu; aquest no sempre pot ésser distingit; **2** forma a final de mot

(1766) de la seva orquestra privada, una de les millors d'Europa. Això li permeté de compondre obres de dimensions poc usuals a l'època i, alhora, òperes per al teatre del castell d'Esterház. També compongué música eclesiàstica, com el *Stabat Mater* (1767) i la *Missa Sanctae Ceciliae* (1773). Especialment important és el gran nombre de simfonies d'aquest període, en les quals hom ha volgut veure la influència, o una anticipació, del moviment del *Sturm und Drang*. Amb ell, els quartets de corda assoliren un alt grau de perfecció (*opus* 20). Invitat per l'empresari J.P.Salomon, anà dos cops a Londres, on assolí una immensa popularitat amb les dotze “simfonies londinenques”. En tornar a Viena el 1792 passà per Bonn, on conegué el jove Beethoven i l'acceptà com a deixeble. Haydn reduí la seva activitat, centrada ara en una missa anual. Alhora assolí el cim de la seva producció vocal amb els oratoris *Die Schöpfung* (La Creació, 1798) i *Die Jahreszeiten* (Les Estacions, 1801). L'obra de Haydn inclou també concerts (gènere en el qual ha estat menys conegut), sonates per a piano, i altres formes de música de cambra, especialment els tercets amb piano.

Hayworth, Rita (Nova York 1918 — 1987) Actriu cinematogràfica nord-americana. El seu nom autèntic era Margarita Carmen Cansino. Adquirí popularitat amb la seva creació en *Gilda* (1946) i esdevingué el *sex-symbol* femení de postguerra. Amb *The Lady from Shangai* (1948), del seu segon marit, Orson Welles, s'inicià la seva decadència.

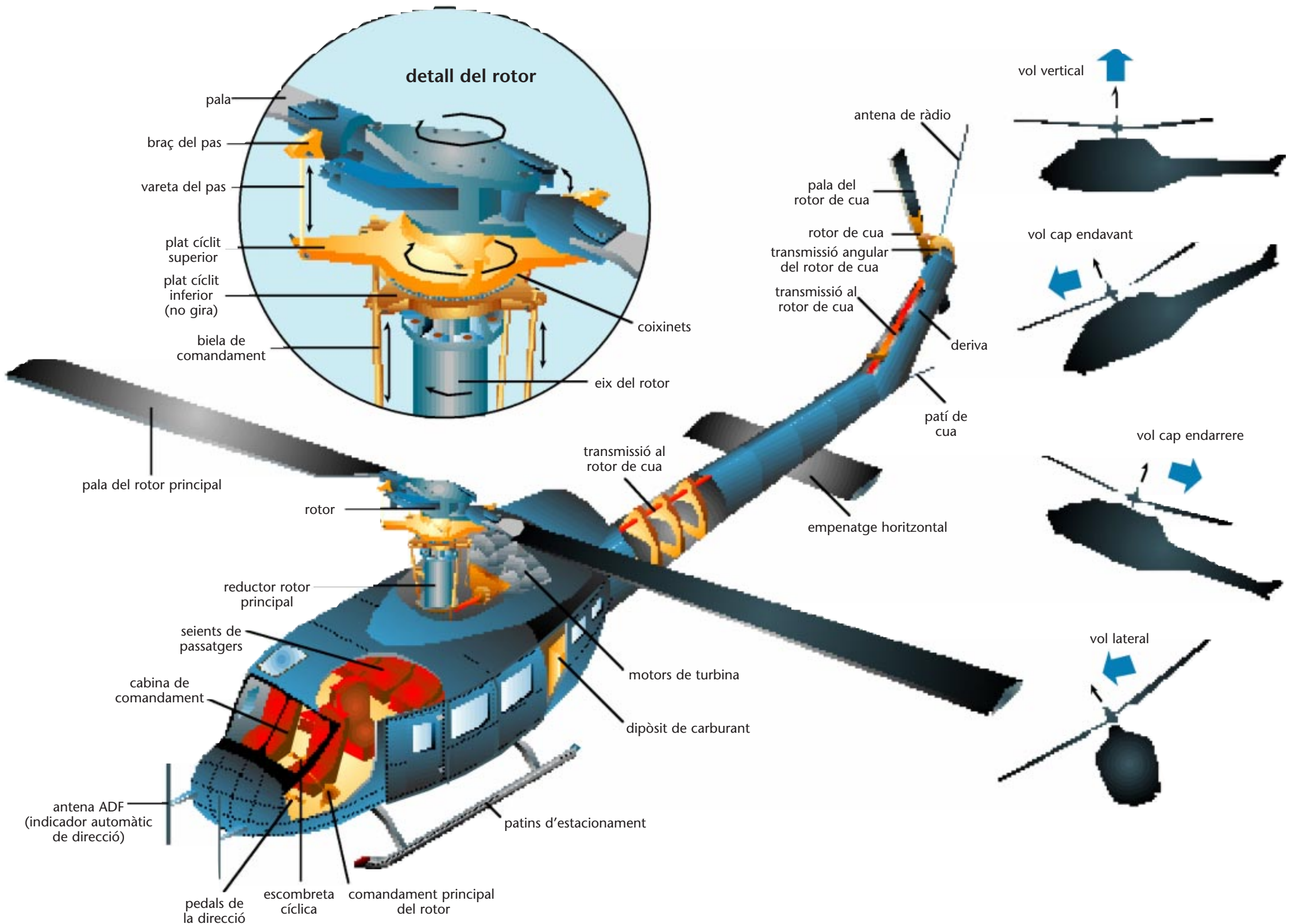
hebraic 1 Relatiu o pertanyent als hebreus o a l'hebreu.
2 alfabet hebraic Alfabet propi de la llengua hebraica. L'hebreu fou escrit en l'alfabet fenici de vint-i-dues consonants, algunes de les quals foren emprades de bon començament com a semivocals. Només entre els ss IV i II aC hom començà d'adoptar l'escriptura anomenada quadrada, d'origen arameu.
3 literatura hebraica *LIT* Literatura conreada en llengua hebraica, des de la Bíblia fins als autors actuals de l'estat d'Israel. Els llibres de la Bíblia constitueixen el llegat més preat de la literatura hebraica antiga (cànon jueu). Altres obres hebrees dels darrers segles anteriors a l'era cristiana són didàctico-poètiques (*Eclesiàstic*) i històriques (*Macabeus*), composicions místico-litúrgiques (himnes i salms de Qumran) i, particularment, les del gènere apocalíptic. Les descobertes de la mar Morta han fet conèixer també una gran quantitat d'obres hebrees de caràcter esotèric. A mitjan s II les opinions dels rabins més autoritzats començaren d'ésser registrades per escrit, dividides en *halakà* i *haggadà*, segons si eren de caràcter legal o de caire legendàrio-històric o ètico-religiós. Cap al 200 R.Yehudà ha-Nassí promulgà la gran codificació legal de la Mišnà, la qual completaren els seus deixebles a la Tosefta. El procés d'expansió continuà: els llargs comentaris de la Mišnà (*guemarà*) formen amb aquesta el Talmud, recollit en els comentaris rabínics de la Bíblia (*midraš*). L'hebreu tingué revifalles literàries als ss VII i VIII a Palestina, i més tard a Europa, sobretot amb els grans poetes hispans dels ss XI i XII. Vers la fi del s XVIII començà a Prússia la renaixença literària hebraica (M.Mendelssohn, Euchel, Lindau, Franco-Mendes, Wessely), que s'esforçà per sostreure's al jou de la tradició legal i religiosa. El portaveu d'aquest corrent (*Haskalà*: 'Il·lustració') fou sobretot la revista “Ha-Me’assef” (1785-97). Començà una reacció contra la iconoclàstia i l'esforç d'europèització de la *Haskalà*, amb el moviment anomenat *Hibat Tšion*, precursor del sionisme. S'adoptà un hebreu més desimbolt, i sorgiren les grans figures: Ahad ha-‘Am, M.Mokher Sefarim, D.Frischmann, I.L. Pèretz, M.J.Berdyezewski, H.N.Bialik i S.Tchernikowsky. La segona onada d'emigració a Palestina hi féu florir durant l'anomenat *període otomà* (1905-17) tot un nou estol d'autors (Ben Yehuda, Brenner, Schatz i Tsèmah). S.Y.Agnon (premi Nobel de literatura del 1966) arribà a Palestina el 1909, però les seves millors obres són posteriors a la Primera Guerra Mundial. El *període del mandat* (1917-48) marca el punt culminant de les lletres hebraiques modernes: Bialik, A.Schlonsky, N.Alterman i U.Z.Greenberg; les poetesses líriques Raquel (Bluvstein) i Lea Goldberg; i, en prosa, Agnon. Amb la instauració de l'estat d'Israel (1948) començà el *període israelià* de la literatura hebraica, que rebutjà la

idealització nacionalista anterior (M.Shamir, H.Bartov, A.Mègued, S.Yizhar, H.Gouri, A.Gilboa, A.Kovner, T.Carmi, Y.Amihai). D'ençà dels anys cinquanta la nova generació tendeix a substituir les ideologies nacionalistes pels problemes humans individuals, a la vegada que tracta d'enfortir els lligams amb els corrents europeus. És el cas dels poetes Amihai, N.Zach, T.Renvner, D.Pagis i, més recentment, M.Goldman, Y.Hurvitz i A.Sivan. Destaca també el prosista A.Oz, i li fa costat el dramaturg N.Aloni. Al marge dels corrents principals, cal fer esment del poeta líric David Rokeaḥ (1916), de la poetessa ortodoxa Zelda (1914), i de l'intel·lectual i medievalista Dan Pagis (1930). Entre els dramaturgs hi ha Ḥanokh Levin (1944), Yḥosu'a Sobol, ‘Amos Kenan, Yosef Bar-Yosef i Ya'aqov Šabētai. Una nova irrupció de la realitat s'ha donat amb ‘Amos ‘Oz, A.B.Yḥošu'a i B.Tammuz. Autors madurs (Y.Kaniuk, Y.Šabētai, Y.Orpaz, R.Almog, S.Har-Even, Y.Ben-Ner) trasllueixen una certa enyorança de la unitat d'aspiracions i lluites d'anys enrere, i els antics immigrants expressen llur sentiment d'alienació (S.Michael, A.Appelfeld, I.Ya'oz-Qeṣṭ).

hebreu *LING* Llengua semítica, considerada pels filòlegs com una divisió del grup nord-occidental. Amb el fenici, púnic i moabita, constitueix una branca de l'antic cananeu. Malgrat el predomini creixent de l'arameu d'ençà del període de l'exili (s VII aC), l'hebreu continuà servint de mitjà d'expressió, si més no escrit, en el període postbíbic. L'hebreu posseeix un alfabet i una escriptura propis. Actualment l'hebreu és correntment parlat i escrit per la gran majoria de la població jueva de l'estat d'Israel, on és la llengua oficial.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (Stuttgart 1770 — Berlín 1831) Filòsof alemany. Estudià filosofia i teologia al seminari de Tübingen (1788), on començà l'amistat amb Schelling i Hölderlin. A Berna i a Frankfurt, es dedicà a l'ensenyament privat del 1793 al 1800, època en què passà una forta crisi religiosa. D'aquesta època són els *Escrits de joventut*, descoberts al s XX. L'activitat docent a la universitat de Jena (1801) es conserva en les lliçons conegudes com a *Filosofia de Jena*. El mateix any 1801 publicà un article sobre la diferència entre els sistemes de Fichte i Schelling i escriví la tesi (*De orbitis planetarum*). El 1807 publicà la seva primera gran obra, en la qual se separava definitivament de Schelling: la *Phänomenologie des Geistes* ('Fenomenologia de l'esperit'). El 1812 començà la publicació de la *Wissenschaft der Logik* ('Ciència de la lògica') i, ja a Heidelberg (1817), publicà l'*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* ('Enciclopèdia de les ciències filosòfiques en compendi'), on resumia tot el seu sistema. A Berlín, ja al cim de la glòria filosòfica, aparegué la darrera publicació en vida: *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* ('Línies fonamentals de la filosofia del dret o esbós de dret natural i ciència política', 1821), coneguda com a *Filosofia del dret*. Quan morí, sobtadament, la seva filosofia era considerada perillosa per l'Església luterana, a la qual Hegel pertanyia. El seu epistolari fou editat el 1887 pel seu fill Karl. La tasca de la filosofia, segons Hegel, consisteix a comprendre el propi temps. Hegel s'oposà a una concepció transcendent de l'absolut: Déu és aquí i es manifesta progressivament en la història, en la mesura que l'home conquereix la llibertat. Així, el sistema hegel·ià reelabora tota la tradició metafísica i religiosa d'Occident per projectar-la sobre la història i la política.

Heidegger, Martin (Messkirch, Baden-Württemberg 1889 — 1976) Filòsof alemany. Deixeble i successor de Husserl, aplicà la fenomenologia del mestre a l'anàlisi de l'existència humana. *Sein und Zeit* ('L'ésser i el temps', 1927) situà molt aviat Heidegger en el primer pla de l'actualitat filosòfica. La seguiren *Kant und das Problem der Metaphysik* ('Kant i el problema de la metafísica', 1929) i *Vom Wesen des Grundes* ('Sobre l'essència del fonament', 1929). A partir d'una lliçó inaugural a Friburg, *Was ist Metaphysik?* ('Què és la metafísica?', 1929), els escrits de Heidegger prenen forma d'assaig o de comentari. En aquest sentit, cal citar *Vom Wesen der Wahrheit* ('Sobre l'essència de la veritat', 1943), *Brief über den Humanismus*

Esquema d'un helicòpter i moviments en vol segons la inclinació del pla del rotor

(‘Lletra sobre l’humanisme’, 1947), *Was heisst Denken?* (‘Què significa pensar?’, 1954) i els volums dedicats a *Hölderlin* (1944) i a *Nietzsche* (1961).

Heidelberg Ciutat del *land* de Baden-Württemberg, Alemanya, vora el Neckar (136 796 h [1991]). Antiga ciutat universitària i residencial, adquirí un caràcter més industrial després de la Segona Guerra Mundial. Un famós castell (s XIV), en un contrafort boscos del Königstuhl, centra la funció turística de la ciutat. Cal esmentar, així mateix, el palau d’Otto Heinrich (s XVI) i el Kurpfälzisches Museum.

Heine, Heinrich (Düsseldorf 1797 — París 1856) Poeta alemany. Atret pel romanticisme i influït per Hegel, dels primers anys són *Briefe aus Berlin* (‘Cartes des de Berlín’, 1821), *Lyrisches Intermezzo* (1823) i els *Reisebilder* (‘Retrats de viatges’, 1827-30), on criticava la societat, la política i la literatura del seu temps. El 1827 publicà *Das Buch der Lieder* (‘El llibre de les cançons’) i el 1831 s’establí a París, des d’on informava Alemanya dels assumptes francesos: *Französische Zustände* (‘La situació a França’) i articles de l’*“Augsburger Allgemeine Zeitung”* (‘Diari universal d’Augsburg’), i divulgava a França la filosofia alemanya a través de *Die romantische Schule* (‘L’escola romàntica’, 1833 en francès, 1836 en alemany) i de *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* (‘Sobre la història de la religió i la filosofia a Alemanya’, 1834, en francès). El 1835 esdevingué un autor prohibit al seu país, per liberal. El 1842 va publicar els poemes polítics i socials de *Neue Gedichte* (‘Nous poemes’), i dos viatges a Alemanya motivaren les sàtires polítiques *Atta Troll* (1843) i *Deutschland, ein Wintermärchen* (‘Alemanya, un conte d’hivern’, 1844). Malalt, el 1851 escriví els poemes de *Romanzero*, d’un gran lirisme.

Heisenberg, Werner (Würzburg 1901 — Munic 1976) Físic alemany. Considerat com un dels fundadors de la mecànica quàntica, ha tingut una gran incidència en el desenvolupament de la física atòmica i nuclear. El 1927 formulà l’anomenat

principi d’incertesa i el 1932 li fou concedit el premi Nobel de física. La seva obra bàsica sobre la teoria dels quanta ha estat ampliada en successives edicions.

heli [He] *QUÍM* Element gasós, incolor, inodor i inert, pertanyent al grup 0 (o VIIIA) de la taula periòdica. El nucli de l’heli (He⁺⁺), que conté dos protons i dos neutrons, constitueix la partícula α emesa pels cossos radioactius, la qual cosa explica la presència d’aquest element en l’atmosfera i en els minerals uranífers. La totalitat de l’heli emprat actualment prové dels gasos naturals, sobretot americans. Ininflamable, l’heli ha estat emprat sobretot per a inflar els dirigibles, balons sonda meteorològics, etc; la seva viscositat, gairebé nul·la, i la seva feble solubilitat dins l’aigua i els líquids aquosos (sang) fan que hom l’empri per a produir les atmosferes artificials de les campanes d’immersió destinades al treball de bussos i en la terapèutica de certes malalties pulmonars.

helicòpter *AERON* Giroavió en el qual la força de sustentació és deguda a un o més rotors, d’eixos gairebé verticals, que giren per l’acció de tota o gairebé tota la potència motriu instal·lada. Essencialment, l’helicòpter es caracteritza per la possibilitat d’efectuar l’envol i l’aterratge verticals i el vol estacionari. Fou Leonardo da Vinci qui dissenyà un vehicle amb hèlixs helicoides i proposà el nom d’helicòpter per a designar-lo. Els diversos dissenys, estudis i aportacions realitzades des d’aleshores (entre les quals es troba l’autogir de Juan de la Cierva) culminaren el 1935 quan s’enlairà el *giroplane-laboratoire* de Breguet i Borand, el primer prototip de l’helicòpter modern. El 1940 Igor I. Sikorski, amb el VS 300, donà la forma definitiva a l’helicòpter. Els helicòpters actuals consisteixen en un *buc* que porta muntats el grup propulsor i el tren d’aterratge. El *grup propulsor* és format per un o dos rotors, accionats cadascun per un o més motors. L’helicòpter pot efectuar tres tipus de vol: l’estacionari, el vertical i el de translació. Té aplicacions en el camp militar, en operacions de salvament, en serveis de vigilància, etc, però, a causa de la limita-

ció de la velocitat (350 km/h com a màxim), no ha trobat gaire aplicació en el transport de passatgers.

Helmholtz, Hermann von (Potsdam 1821 — Charlottenburg 1894) Fisiòleg i físic alemany. Estudià des d’angles inèdits aspectes importants de la fisiologia, com ara el mecanisme íntim dels sentits. La seva aportació a l’acústica moderna és fonamental. Féu també nombroses investigacions en el camp de l’electrodinàmica, analitzà l’activitat muscular i fou el primer a formular matemàticament el principi de conservació de l’energia (1847). Inventà l’oftalmoscopi (1851), perfeccionà la teoria dels colors de Young (1855) i descobrí les bases físiques de la teoria de la música (1862).

Hèlsinki [finès: *Helsinki*; suec: *Helsingfors*] Capital de **Finlàndia** i del *lääni* d’Uudenmaan (501 514 h [est 1992]). Situada en una península sobre el golf de Finlàndia, vorejada per nombrosos illots, l’envolta la mar per tres costats. A més de la funció administrativo-política, hi és desenvolupat el sector industrial. És el principal centre comercial i financer finlandès. Fundada per Gustau I de Suècia (1550), substituï Turku com a capital de Finlàndia (1817). Les construccions més interessants de la ciutat són del s XX. Els Jocs Olímpics del 1952 marcaren l’inici de la recent expansió.

Hemingway, Ernest (Oak Park, Illinois 1899 — Ketchum, Idaho 1961) Novel·lista nord-americà. Integrat en la *Generació perduda*, es basà en experiències personals i usà la guerra com a fons dramàtic de les seves obres, escrites en un estil de conversa amb frases curtes. Fruit de la Primera Guerra Mundial, escriví *A Farewell to Arms* (1929). Després fou corresponsal de guerra a la Guerra Civil Espanyola, d’on, ultra reportatges, sorgí la novel·la *For Whom the Bell Tolls* (1940). Altres novel·les seves són *Death in the Afternoon* (1932), *The Fifth Column* (1938), *Across the River and into the Trees* (1950) i la coneguda *The Old Man and the Sea* (1952), per la qual li fou concedit el premi Pulitzer. Rebé el premi Nobel de literatura el 1954.

hemofília *PAT* Malaltia hereditària lligada al sexe (és transmesa per les dones i gairebé sempre no afecta sinó els homes) i caracteritzada per una propensió a les hemorràgies abundants, internes o externes, difícils de contenir. És deguda al funcionament inadequat d'algun factor de la coagulació (en el 90% dels casos es tracta dels factors VIII o IX, que determinen les hemofílies A i B respectivament).

hemorràgia *PAT* Sortida més o menys copiosa de sang fora dels vasos que la contenen a conseqüència d'un traumatisme o de trastorns de la coagulació. Segons el tipus de vasos lesionats per traumatisme, l'hemorràgia és *arterial* (sang vermella), *venosa* (sang poc o molt fosca) i *capil·lar* (puntets vermells). L'hemorràgia és *externa* si es produeix a través d'una solució de continuïtat de la pell, i *interna* quan la sang es vessa a l'interior d'una cavitat. Per la seva presentació, l'hemorràgia pot ésser *aguda*, amb perill d'arribar a l'estat de xoc, o *crònica*, que pot donar lloc a l'aparició d'un estat d'anèmia.

hepatitis *PAT* Inflamació del **fetge**. El terme *hepatitis vírica* es refereix a la inflamació aguda del fetge, imputable, fins ara, a quatre tipus de virus: A (que es transmet per via fecal-oral o parenteral), B (de transmissió parenteral), no A-no B i D. Recentment hom ha pogut identificar el virus de l'hepatitis C (principal responsable de l'hepatitis no A-no B de transmissió parenteral i, en menor grau, de transmissió sexual) i el virus de l'hepatitis E (responsable de l'hepatitis no A-no B de transmissió digestiva). Un petit percentatge dels casos d'hepatitis (tret dels tipus A, que són els més benignes) pot evolucionar cap a la cronicitat. L'*hepatitis crònica* pot revestir una forma benigna, anomenada *persistent*, o una altra de més greu, anomenada *activa*, que sol evolucionar cap a la cirrosi.

Hepburn, Katharine (Hartford, Connecticut 1909) Actriu teatral i cinematogràfica nord-americana. Oscar d'interpretació (1933) per *Morning Glory*, el 1967, el 1968 i el 1981 rebé novament l'Oscar d'interpretació per *Guess who's Coming to Dinner*, *The Lion in Winter* i *On Golden Pond*, respectivament. Ha encarnat personatges dramàtics, còmics o tragicòmics. Ha actuat a *The Philadelphia Story* (1940), *The African Queen* (1952), *The Mad-Woman of Chaillot* (1968), *The Ultimate Solution of Grace Quigley* (1984), etc.

Hèracles Heroi nacional grec. Anomenat de primer Alcides, era fill d'Alcmena i de Zeus, que havia adoptat l'aparença d'Amfitrió. A divuit anys donà mort al ferotge lleó de Citera. Occí els fills propis, tinguts de Mègara, i, per expiar aquest crim, l'oracle de Delfos l'obligà a acomplir dotze treballs. A Roma era conegut amb el nom d'Hèrcules. Una antiga llegenda li atribueix la fundació de Barcelona.

Heràclit (? ~544 aC — ~483 aC) Filòsof grec. Segons ell, el món no fou fet per cap home ni per cap déu; és etern i té per principi el foc vivent, *lógos*, del qual procedeixen totes les coses. El *lógos* és contrarietat interna i secreta harmonia que engendra el moviment. Heràclit influí en l'estoïcisme i en Hegel, Schleiermacher, Lasalle i Nietzsche.

heràldica *HERÀLD* Ciència que té per objecte l'estudi dels escuts d'armes. Rep també els noms d'*art heràldica*, *blasó*, *ciència del blasó* i *armoria*. Tracta de l'origen dels escuts, de llur composició, de les lleis heràldiques i de la forma de blasonar. La composició interna de l'escut fa referència a la seva forma, als punts (o posicions), a les càrregues i a les divisions del camper, als esmalts i a les brisures; i l'externa a l'acompanyament, el timbre, els sostenidors i d'altres ornaments externs de l'escut. L'heràldica també és un sistema d'identificació d'individus o llinatges (**heràldica gentilícia**), de localitats (**heràldica cívica o municipal**), d'entitats, corporacions, gremis, confraries, etc (**heràldica corporativa**), d'estats i països (**heràldica estatal**), d'institucions de l'Església (**heràldica eclesiàstica**), de marques o patents de productes (**heràldica industrial**) i d'entitats esportives (**heràldica esportiva**). Els escuts d'armes, originats per la necessitat de distinció dels cavallers al camp de batalla, apareixen a l'Europa occidental al s XII. Els senyals es feren hereditaris i exclusius, i llur ús, gràcies als torneigs, es generalitzà i començà

a fixar-se; així aparegueren l'herald i el rei d'armes com a funcionaris especialitzats, els quals portaven els armorials. Per classificar els distints tipus d'escuts quant al sentit de llur composició interna, hom els ha donat diferents noms. L'ús de l'escut d'armes no és privatiu de la noblesa; fou emprat també per elements de la burgesia i la pagesia.

Hercinià Cicle orogènic iniciat, segons Stille, en el Devonian superior amb la fase bretònica i acabat al final del Permià superior amb la fase pfàlzica. Les serralades muntanyoses formades per aquesta orogènia presenten dues direccions predominants: l'*armoricana*, de NW a SE (a la Bretanya, el Massís Central i el Massís Galaic), i l'anomenada *varisca*, de NE a SW (als Vosges i la Selva Negra). La zona occidental de la Península Ibèrica és ocupada pel massís ibèric o hespèric, d'edat herciniana.

Herder, Johann Gottfried von (Mohrungen, Prússia Oriental 1744 — Weimar 1803) Filòsof, escriptor i pedagog alemany. Influí sobre tota la literatura i ideologia alemanyes, fou un precursor en el camp de la crítica literària i promogué el Sturm und Drang. És autor, entre d'altres obres, d'*Über die neuere deutsche Literatur* ('Sobre la nova literatura alemanya', 1767) i *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* ('Idees sobre la filosofia de la història de la humanitat', 1784-91).

herència *BIOL* Fenomen de transmissió d'un conjunt de caràcters congènits que té en potència o en realitat un individu d'una determinada espècie. Cada grup d'éssers vius presenta unes característiques molt estables, que són les definidores del grup i que transmet als seus descendents. Dins una espècie determinada hi ha una variabilitat en els caràcters no específics susceptible de perpetuar-se en els descendents a través d'uns mecanismes de transmissió anomenats gens.

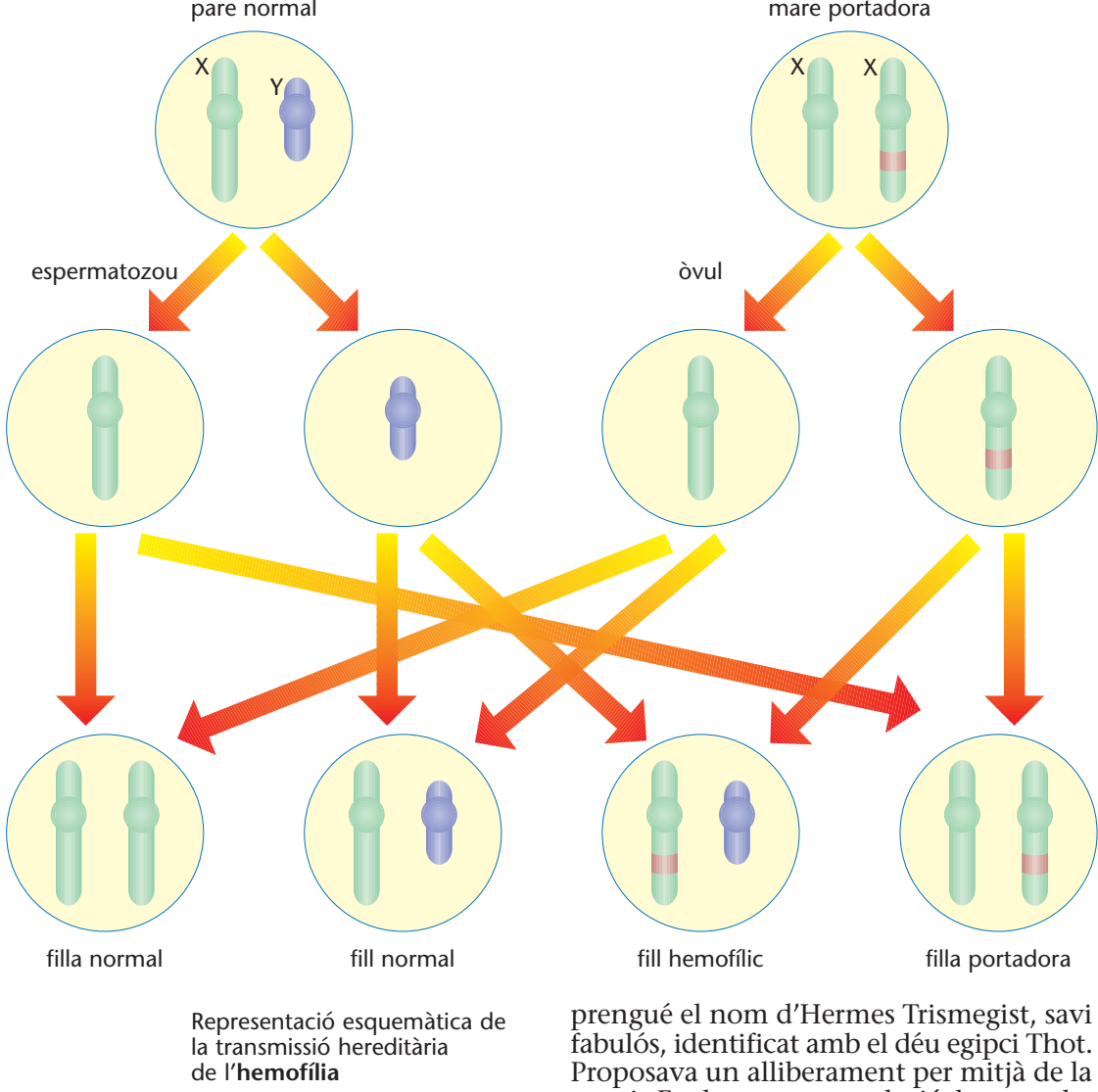
heretgia *RELIG* Doctrina o sistema teològic rebutjat com a fals per l'autoritat eclesiàstica. Entre les nombroses heretgies amb les quals hagué d'enfrontar-se el cristianisme durant els primers segles, cal fer esment del docetisme, marcionisme, montanisme, adopcionisme, sabel·lianisme, arianisme, apol·linarisme, nestorianisme, monofisisme, donatisme, pelagianisme i gnosticisme. Al s XII l'Església començà de servir-se de la inquisició per a combatre els heretges i, després de la Reforma, continuà denunciant les doctrines que considerava herètiques.

hereu *DR* Institució jurídica catalana, per la qual l'instituït (que quan és una dona s'anomena pubilla) rep els béns dels seus pares. L'hereu té una preeminència en el sistema successori romano-català que es caracteritza pel fet d'organitzar la successió per causa de mort col·locant l'hereu en el lloc del difunt, cosa que representa una idea de continuïtat de les relacions jurídiques que afectaven el causant, les quals continuen subsintint a favor i càrrec de l'hereu. Però, en el sistema successori català, l'hereu és el successor en totes les relacions jurídiques actives i passives del causant, i es contraposà al legitimari, que només té dret a percebre un valor patrimonial concretat a la quarta part del valor dels béns de l'herència, repartit entre tots els fills. El dret balear preveu la figura de l'hereu distribuïdor.

hermenèutica *FILOS* Teoria de la interpretació del discurs filosòfic. L'introductor fou G.F.Maier, però resultà més influent la tasca de Schleiermacher. La importància de l'hermenèutica al s XX és determinada pels treballs de Dilthey, Heidegger i Gadamer.

Hermes Divinitat grega, anomenada pels romans Mercuri, fill de Zeus i de Maia. Enginyós de mena, amb la closca d'una tortuga construí la primera lira i robà el ramat d'Apol·lo. Aquest n'exigí el retorn, però li cedí el bestiar en canvi de la lira. Així, Hermes esdevingué pastor: inventà la flauta i altres instruments, i rebé d'Apol·lo el caduceu i unes lliçons de l'art endevinatòria. Fou considerat el déu del comerç i el protector dels caminants. Invocat com a conductor de les ànimes dels morts a l'Hades, hom el representà calçat amb unes botes alades, amb un capell punxegut al cap i el caduceu a la mà.

hermetisme *FILOS* Corrent espiritual de la tardana època hel·lenística (s III) que

prengué el nom d'Hermes Trismegist, savi fabulós, identificat amb el déu egipci Thot. Proposava un alliberament per mitjà de la gnosi. En la seva especulació hom troba trets de l'astralisme caldeu, de la física d'Aristòtil, de la psicologia de Pitàgores i de Plató i de l'astrologia. Dividia el cosmos en tres zones: la superior —seu de la llum—, la inferior —habitada pels homes, seu de la matèria i de la corrupció— i la intermèdia —dels esperits i les ànimes.

Hernández Gilabert, Miguel (Oriola 1910 — Alacant 1942) Poeta. Autodidacte, després de dues estades a Madrid (1931 i 1934) es relacionà amb J.Guillén, P.Neruda i V.Aleixandre, que li facilitaren l'accés a “Cruz y Raya”, “Caballo Verde” i “Revista de Occidente”. En poesia escriví *Perito en lunas* (1933), *El rayo que no cesa* (1936), *Viento del pueblo* (1937), *El hombre acecha* (1939), *Cancionero y romancero de ausencias: 1938-1941* (1958); i en teatre, *Quién te ha visto y quién te ve* (1934), *Los hijos de la piedra* (1935), etc.

Hernández i Pijuan, Joan (Barcelona 1931) Pintor. Format a l'escola de Llotja de Barcelona, inicialment creà un expressionisme tràgic que evolucionà cap a una figuració geomètrica i calculada fins a arribar a la representació de paisatges per mitjà de gradacions de colors. Darrerament pinta amb traços més solts i lliures, prefereix les entonacions suaus i al·ludeix sovint a flors, plantes o arbres. Fou membre del Grup Sílex, i és catedràtic a la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona (1981).

Herodes [o *Herodes el Gran*] (Ascaló 73 aC — Jerusalem 4 aC) Rei de Judea (40-4 aC). Fill d'Antípatre, fou ministre d'Hircà II i governador de Galilea (47 aC); fugitiu d'Antígon, es refugià a Roma, on el senat el proclamà rei de Judea, del qual regne s'emparà amb l'ajut dels romans. L'evangeli de la infància el fa protagonista de la matança dels Innocents.

Heròdot (Halicarnàs 480 aC — Atenes 420 aC) Historiador grec. Es proposà de rectificar les obres dels logògrafs, sobretot les d'Hecateu, massa tolerants amb l'admissió d'elements fabulosos o novel·lescs. Visità tot el món conegut a la seva època i amb les experiències adquirides redactà les *Històries*, nou llibres on, a més de la geografia, la història i els costums dels diferents països, exposà el seu estudi de les guerres mèdiques. Primer cronista d'Occident, hom el considera el veritable pare de la història.

Herrera, Juan Bautista de (Morbellán 1530 — Madrid 1597) Arquitecte castellà. Al servei de Felip II, el 1563 fou nomenat ajudant de Juan Bautista de Toledo, el qual succeí (1567) en la direcció de les obres d'El Escorial. Continuà la construcció del palau d'Aranjuez (1564), féu el projecte de la façana sud de l'alcàsser de Toledo (1571-85), projectà la catedral de Valladolid (1580) i féu els plans de la llotja de Sevilla (1583-97). És el creador de l'estil herreria.

hertz [Hz] [del nom de Heinrich Hertz] *fís* Unitat SI (derivada) de freqüència. És la freqüència d'un fenomen periòdic d'1s, i, per tant, equival a 1 cicle per segon (c/s). Sovint són emprats els múltiples: kHz, MHz i GHz.

Hesíode (Beòcia s VIII aC?) Poeta al qual els antics grecs atribuien una sèrie d'obres “didàctiques”, algunes de les quals s’han conservat. A la *Teogonia* explica l’origen del món i dels déus. *Treballs i dies* es divideix en dues parts, la primera de les quals constitueix un dels poemes més interessants de l’antiguitat, tant per les imitacions posteriors (Arat, Virgili) com per la influència en la lírica arcaica, especialment a Soló, i en la tragèdia àtica.

Hess, Rudolf (Alexandria, Egipte 1894 — Spandau, Berlín 1987) Polític alemany. Secretari de Hitler (1925) i president del comitè central del partit nazi (1932), el 1941 volà a la Gran Bretanya, amb el propòsit d’obtenir un tractat de pau. Detingut pels britànics i jutjat a Nuremberg, fou condemnat a cadena perpètua i reclòs a la presó de Spandau.

Hesse, Hermann (Calw, Württemberg 1877 — Montagnola, Ticino 1962) Novel·lista alemany. De família pietista, es revoltà contra la rigidesa religiosa i fugí de casa. Es naturalitzà suís (1921) i viatjà a l’Índia (1911). Es destaquen les novel·les *Unterm Rad* (‘Sota la roda’, 1906), *Demian* (1919), *Siddharta* (1922) i *Der Steppenwolf* (‘El llop de les praderies’, 1927), etc. El 1946 obtingué el premi Nobel.

Hessen *Land* d'Alemanya, a la regió del Mittelgebirge, amb el massís esquistós Renà a l'W (21 114 km²; 5 922 600 h [est 1993]). La capital és Wiesbaden. Al peu dels massissos volcànics de Rhön (900 m) i Vogelsberg (712 m) s'estén una regió d'altiplans i turons fracturats. El territori és regat pel Rin i els seus tributaris. El Wetterau és la principal àrea agrícola, amb conreus de cereals i farratge, per a la ramaderia bovina. Bergstrasse i Rheingau són regions vitícoles. La regió del Main inferior, centrada a Frankfurt i Wiesbaden, és una de les grans regions industrials d'Alemanya.

heura [*Hedera helix*, família de les araliàcies] *BOT* Liana de llargària molt variable, de tiges amb arrels adventícies, de fulles de color verd fosc, lluent, glabres, endurides, les normals amb 3 o 5 lòbuls i les de les branques floríferes ovals acuminades, de flors d'un groc verdós, disposades en umbel·les globoses, i de fruits bacciformes. Es fa en boscs i llocs humits d'una gran part d'Europa.

hexàmetre *LIT* Vers de sis peus, tradicional de l'epopeia grega i romana, usat també en la poesia religiosa (oracles i himnes), en la didascàlica i en l'elegíaca. És constituït per una sèrie de sis peus o compassos de dos temps: un de fort seguit d'un de feble. Els dos temps són quantitativament iguals; però, així com el primer ha d'ésser una síl·laba llarga, el feble pot ésser format d'una de llarga (espondeu) o de dues de breus (dàctil). El cinquè peu és sempre format d'una de llarga i dues de breus, i el sisè o final és sempre de dues síl·labes. Són versos llargs, amb cesura o pausa. A Roma, l'introduí Enni, seguit per Lucili, Lucreci i Virgili. C.Riba (*Odissea*, 1918) fixà d'una manera gaiebé definitiva l'adaptació catalana de l'hexàmetre.

hibernació *ZOOL* Conjunt de fenòmens biològics provocats per l'hivern en la major part dels homoterms i en alguns poiquiloterms i que els serveixen per a resistir el medi desfavorable aïllant-los-en. El ritme vital minva, la temperatura corporal és un o dos graus centígrads més alta que l'ambiental, la freqüència cardíaca i la respiratòria són molt febles i l'animal no menja ni es mou i dorm.

híbrid *BIOL* Dit de l'ésser que prové de l'encreuament entre individus genèticament diferents. L'encreuament entre espècies pròximes pot donar lloc a híbrids que generalment són estèrils, com és el cas dels muls, producte de l'encreuament de l'ase i l'egua. En els vegetals l'encreuament interspecífic és més fàcil, pot ésser fèrtil i donar lloc a la formació de noves espècies.

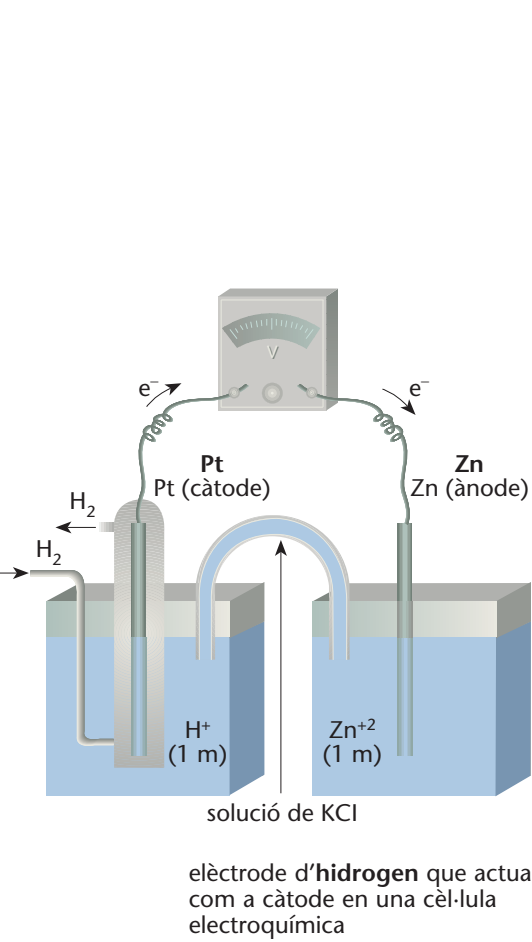
hibridació *QUÍM* Fenomen que s'esdevé quan dos o més orbitals de nivells energètics pròxims i que tenen els mateixos elements de simetria es combinen per donar el mateix nombre d'orbitals híbrids, equivalents i de nivells energètics més baixos. Els orbitals poden hibridar-se en diverses

Rudolf Hess

Laboratori d'hidràulica (Bundesanstalt für Wasserbau)

elèctrode d'hidrogen que actua com a càtode en una cèl·lula electroquímica

proporcions segons l'enllaç format, per a arribar a una configuració de menor energia, i la geometria d'una molècula és determinada per la hibridació dels enllaços que la formen.

hidràulica *fís/ENG* Branca de la física i de l'enginyeria que estudia l'equilibri i el moviment dels líquids, principalment en funció de llurs aplicacions tècniques, i els aparells, les instal·lacions i els sistemes destinats a llur manipulació mecànica. Els aspectes més teòrics de la hidràulica són englobats en la mecànica de fluids. Des del 4000 aC hom féu obres hidràuliques aplicades a l'agricultura (assuts, canals, pous), aparells per a elevar l'aigua (sínies) i aparells per a l'aprofitament energètic (roda hidràulica). Torricelli, Pascal i Newton formularen llurs teories, on apareixen els principals conceptes emprats modernament (pressió, viscositat, resistència al moviment, etc). Durant els ss XVIII i XIX es produí una escissió entre els estudis matemàtics (*hidrodinàmica teòrica*) i la recerca a partir de dades experimentals (*hidràulica pràctica*). Foren inventats nombrosos aparells i sistemes de mesura (tub de Pitot, molinets, models reduïts) i les màquines transformadores d'energia (turbines hidràuliques). Els camps d'estudi de la hidràulica són les qüestions generals, com la hidrostàtica (que estudia el comportament mecànic dels líquids) i la hidrodinàmica (que estudia el moviment dels líquids amb relació a les forces que el produeixen).

hidrocarbur *QUÍM/ECON* Compost orgànic format per carboni i hidrogen. Hom distingeix els hidrocarburs *acíclics*, de cadena oberta, dels *cíclics*, de cadena tancada. Els acíclics, anomenats també *alifàtics*, poden ésser saturats o insaturats. Els hidrocarburs cíclics formen dos grans grups: els *alícíclics*, anomenats també *naftenics*, i els *aromàtics*. Els hidrocarburs són obtinguts principalment del gas natural, del petroli i del quitrà de l'hulla i, en menys quantitat, de les ceres, resines i olis essencials d'origen vegetal. Els hidrocarburs són una de les principals fonts d'energia, utilitzades en múltiples processos industrials. Els hidrocarburs naturals es formen per maduració de la matèria orgànica disseminada en roques sedimentàries. Les expectatives d'un eventual esgotament de les reserves d'hidrocarburs naturals han potenciat l'interès del carbó com a possible substitut fonamental per a l'obtenció d'hidrocarburs. El gas natural manté uns preus relativament baixos, però les seves reserves tampoc no semblen suficients per al ritme actual de creixement del consum.

hidrogen [H] *QUÍM* El més simple i el primer dels elements de la taula periòdica, amb un sol protó al nucli i un electró al nivell d'energia 1s (que no pot contenir-ne més de dos). Això explica que els àtoms d'hidrogen pervinguin a un estat d'energia menys elevat i que s'aparellin per formar molècules d'hidrogen. L'element natural és una mescla de tres núclids: 1 o proti (99,98%), 2 o deuteri (0,02%) i 3 o triti (<10⁻⁷%). L'hidrogen sembla ésser l'element més abundant de l'Univers; gairebé inexistent en estat lliure o no combinat, és present a l'atmosfera en una proporció del 0,01%. Més difós en estat combinat, forma part de l'aigua i, unit a l'oxigen, el carboni, el nitrogen i el sofre, forma part de totes les plantes i els teixits animals. És el més lleuger de tots els gasos i és també el gas més bon conductor de la calor. Les molècules d'hidrogen són diatòmiques i molt estables fins a la temperatura de 1 200°C a 1 300°C. L'hidrogen molecular presenta el fenomen de l'al·lotropia dita *dinàmica*, és a dir, existeix sota dues formes de la mateixa densitat (ortohidrogen i parahidrogen), però que tenen propietats físiques distintes. Atesa la seva estructura electrònica, teòricament l'hidrogen pot ésser electropositiu (H⁺) o electronegatiu (H⁻), però de fet és gairebé sempre electropositiu. La seva elevada energia d'ionització explica que doni solament enllaços covalents. L'ió H⁺ o protó, anomenat *ió hidrogen*, és present a les solucions aquoses en forma hidratada H₃O⁺ i té un paper fonamental en el concepte d'àcid. L'hidrogen es combina amb un nombre considerable d'elements. Amb una gran afinitat pel clor i l'oxigen, l'hidrogen redueix molts de llurs composts; redueix els òxids de sofre, de nitrogen i d'arsènic, i també els òxids dels metalls preciosos, del plom i del coure.

L'hidrogen és actualment un gas industrial de primera importància, però a causa del seu caràcter inflamable es tendeix a substituir, sempre que hom pot, per un gas inert, com ara heli o nitrogen. Entre les aplicacions industrials més importants hi ha la síntesi de l'amoniac, la hidrogeneració dels olis de peixos i dels olis d'hulla i la fabricació del metanol i dels carburants sintètics. Hom pensa que en un futur l'hidrogen pot ésser un dels mitjans més fàcils de transport i emmagatzematge d'energia, obtenint-lo per electròlisi de l'aigua i emmagatzemant-lo en forma d'hidrurs. Com a combustible presenta avantatges respecte als combustibles tradicionals, tant pel seu rendiment com per l'absència de contaminació.

hiena *ZOOL* Nom donat a diversos mamífers de la família dels hiènids que pertanyen als gèneres *Crocuta*, *Hyaena* i *Proteles*. En general són de vida nocturna i s'alimenten de caronya, bé que també poden atacar animals vius. La **hiena tacada** (*Crocuta crocuta*) habita a l'Àfrica, des del Sudan i Somàlia fins al Senegal i el Congo. La **hiena ratllada** (*Hyaena hyaena*) habita a l'E d'Àfrica i a l'Àsia occidental.

Hierro Illa de les Canàries, la més occidental de l'arxipèlag (224 km²; 7 162 h [1991]). La capital és Valverde (3 550 h [1991]). D'origen volcànic i molt muntanyosa, la màxima altitud és el cim de Malpaso (1 501 m).

Highsmith, Patricia (Texas 1921 — Locarno, Suïssa 1995) Escriptora nord-americana. En les seves obres, de fort contingut psicològic, utilitzà tècniques de la novel·la negra i de la políciaca per a crear ambients opressius. Creà el personatge de Ripley, protagonista d'algunes d'elles com *The Talented Mr.Ripley* (1955), *Ripley Under Ground* (1971), *Ripley's Game* (1974). Altres obres seves són: *Strangers in a Train* (1951), *Edith's Diary* (1977), *Little Tales of Misogyny* (1977), *Pleople Who Knock on the Door* (1983), *Mermaids on the Golf Course and other Stories* (1985), etc.

higròmetre *fís/METEOR* Aparell per a mesurar la humitat atmosfèrica. L'*higròmetre de condensació* dedueix la humitat a partir del punt de rosada. L'*higròmetre d'absorció* es basa en la propietat de certs materials d'allargar-se o d'escurçar-se segons la humitat.

Himàlaia Gran sistema muntanyós de l'Àsia meridional. S'estén, en sentit longitudinal, de la vall de l'Indus, al NW, a la vall del Brahmaputra, al SE, i en sentit transversal, del Tibet, al N, a la plana indogangètica, al S. La seva longitud és d'uns 2 500 km, i l'amplària mitjana, de 200 a 300 km. Molts dels seus pics superen els 7 000 i els 8 000 m d'altitud. Separa la Xina i l'Índia, però comprèn, així mateix, territoris d'altres països: el Pakistan, el Nepal i Bhutan. Des del punt de vista estructural hom distingeix, de S a N, les muntanyes de Siwalik, el Petit Himàlaia o Himàlaia Menor i el Gran Himàlaia, de grans altituds. Ací hi ha el pic més elevat de la Terra, l'Everest (8 848 m), i pics com el Kanchenjunga (8 585 m), el Makālu (8 470 m) i el Cho Oyu (8 189 m). Dos rius importants, el Brahmaputra i l'Indus, constitueixen grans valls longitudinals durant una bona part del curs.

himenòpters *ZOOL* Ordre d'insectes pterigots, amb el primer segment abdominal soldat al metatòrax i separat del segon segment per una estrangulació molt accentuada. Tenen generalment dos parells d'ales membranoses, les posteriors més petites que les anteriors, a les quals són unides per mitjà de ganxos. Aquest ordre inclou al voltant d'un milió d'espècies, entre les quals hi ha les abelles, les vespes, les formigues, etc.

Himmler, Heinrich (Munic 1900 — Lüneburg 1945) Polític alemany. Cap suprem de les forces de policia del Tercer Reich (1936), comissari per al trasllat de poblacions (1939) i ministre de l'interior (1943), fou el responsable principal de l'extermini de milers de jueus i de militants de partits antinazis. Capturat pels britànics el 1945, se suïcidà abans d'ésser jutjat.

Hindenburg, Paul von (Poznań 1847 — Neudeck, Prússia 1934) Nom amb què és conegut Paul von Beneckendorff und von Hindenburg, mariscal i estadista alemany. Participà en la guerra contra Àustria (1866) i en la guerra franco-prussiana

(1870-71). Ascendit a general, durant la Primera Guerra Mundial (1914-18) assolí gran prestigi i el 1916 substituí el general V.Falkenhayn com a comandant en cap de les forces alemanyes. Es retirà a la vida privada (1919), però, en morir el president Ebert, fou elegit president de la República de Weimar (1925). Davant el progrés del **nacionalsocialisme** nomenà Hitler canceller (1933).

hindi *LING/LIT* Llengua indoària derivada del *sauraseni*, un dels pràcrits medievals. El hindi en escriptura devanagari és la llengua oficial de la Unió Índia. És parlat per uns 130 milions d'individus, i té dues variants principals (l'oriental i l'occidental), situades globalment a dins i al voltant d'Uttar Pradesh. El conreu literari del hindi començà vers el 900 amb la redacció de les cròniques anomenades *rāso*, sobre les gestes del poble*rajput*.

hinduisme *RELIG* Religió, amb el seu conjunt d'observances socials, majoritària de l'Índia. Hom ha dit que és impossible de definir l'hinduisme, mancat com està d'un credo comú i d'una uniformitat cul·tual. De tota manera, com altres religions l'hinduisme divideix el seu cos doctrinal en dues grans seccions: la revelació (*śruti*) i la tradició (*śmrti*). La revelació és integrada per Veda, Brāhmana, Aranyaka i Upanishād. La tradició és integrada per la literatura èpica, que inclou entre els seus fragments el famós *Bhagavad-Gītā*, els *Purāna* i els *Tantra*, compilats entre el 2000 i el 600 aC. La doctrina de l'*atmā brahma* és la doctrina central de l'hinduisme, diversament interpretada segons els sistemes. Els sitemes teològics són tres: no-dualisme, no-dualisme qualificat i dualisme. L'hinduisme divideix la societat en castes.

Hindu Kush Serralada de l'Afganistan, que el travessa d'E a W en una longitud de 600 km. Culmina al Tirich Mír (7 750 m).

hipèrbola *MAT* Corba oberta, intersecció d'un con de revolució amb un pla que forma amb l'eix d'aquell un angle més petit que amb la generatriu. Constitueix el lloc geomètric dels punts del pla tals que la diferència de llurs distàncies a dos punts fixos, anomenats *focus*, és una constant.

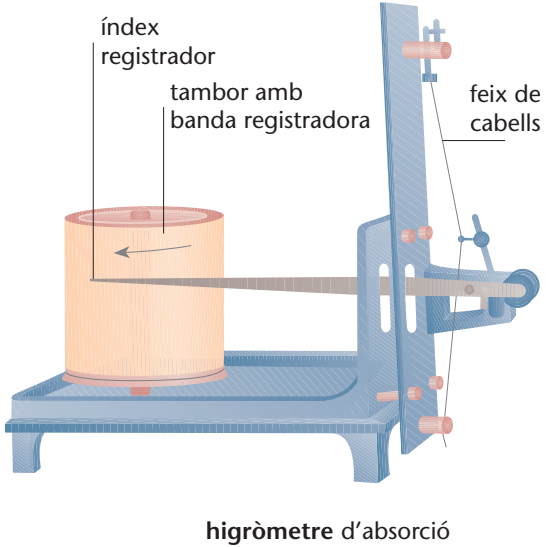
hipisme *ESPORT* Conjunt d'esports en els quals intervé el cavall com a protagonista principal. Entre els esports d'equip, el polo és el més difós. Cal destacar el concurs hípic (en el concurs complet cada participant efectua les proves d'ensinistrament o doma, de fons i salts d'obstacles, o *jumping*, en tres dies consecutius) i les curses de cavalls, practicades en hipòdroms.

Hipòcrates (Cos, Dodecanès 460 aC — Làrissa ?) Metge grec. Fou el primer que separà la ciència de la religió, però tingué uns notables precedents en l'escola atomista de Demòcrit i d'altres. Hom s'inclina a creure que les obres que li són atribuïdes, el *Corpus Hippocraticum* (440-350 aC?), conjunt de seixanta treballs escrits en prosa i en dialecte jònic, són probablement de deixebles seus. Hipòcrates fixà el caràcter natural de totes les malalties i la teoria dels quatre humors. La gran prevalença de l'ètica, en la seva doctrina, unida a una estricta deontologia és expressada en el famós *jurament hipocràtic*.

hipòdrom *ESPORT* Recinte on hom disputa curses de cavalls o exercicis eqüestres. Comprèn un circuit de terra o herba, generalment el·líptic i d'un perímere de 800 m a 3 000 m, grades, quadres i oficines d'apostes. Hi hagué hipòdroms a Olímpia, a Delfos, a Nemea, a Atenes, etc. Al món romà, foren substituïts pel circ o per l'estadi.

hipopòtam [*Hippopotamus amphibius*, família dels hipopotàmids] *ZOOL* Mamífer artiodàctil del subordre dels suïformes que pot atènyer 4,50 m de llargària, 1,65 d'alçària i 4,5 tones de pes, de pell gruixuda i nua, cap i boca enormes i potes curtes, amb les orelles, els ulls i els orificis nasals en posició periscòpica al pla superior del cap. Habita als llacs, rius i terrenys pantanosos d'Àfrica.

hippy* *SOCIOL* Dit del moviment juvenil que aparegué el 1965 als EUA amb una ideologia més intuïtiva i pràctica que no pas teòrica i lògica que postulava el rebuig de la societat de l'opulència. Els *hippies* es diferenciaven de llurs predecessors, els *beatniks*, per l'aspiració a la felicitat en aquest món: pràctica de l'amor i rebuig de

higròmetre d'absorció

Adolf Hitler

la violència. Vivien en grups (tribus) per tal d'evitar l'anonimat del món modern.

Hiro Hito I del Japó (Tòquio 1901 — 1989) Emperador del Japó des del 1926. Fill de l'emperador Yoshihito. Permeté la política agressiva del govern Tōjō, que menà el Japó a la Segona Guerra Mundial. El 1945 hagué d'acceptar l'establiment d'una monarquia constitucional, fet que li féu perdre el caràcter de divinitat que havia detingut fins aleshores. Fou succeït pel seu fill Aki Hito.

Hiroshima Capital del *ken* homònim, a l'illa de Honshū, Japó, situada a la costa del Seto-naikai, sobre el delta del riu Otac (1 071 898 h [est 1993]). És un actiu port de pesca (algues, ostres) i un important nucli industrial (siderúrgia, drassanes, indústries de fibres artificials i d'automòbils, etc). Destruïda per la primera bomba nuclear, llançada el 6 d'agost de 1945, ha estat reconstruïda.

Hispànica, Marca Denominació imprecisa aplicada per alguns cronistes francs entre el 821 i el 850 als territoris del N del país que després fou anomenat Catalunya. Aquesta denominació fou reintroduïda en la historiografia catalana vers el començament del s XVII, i es generalitzà al XVIII. Josep Calmette cregué plenament en la realitat administrativa i política d'una entitat designada amb aquest nom, però Ramon d'Abadal aclari definitivament la qüestió, demostrant que aquesta denominació només designava la frontera hispànica de l'imperi.

Hispano–nord-americana, guerra Conflicte bèl·lic entre Espanya i els EUA (abril-agost del 1898). Causat per la intervenció nord-americana en la insurrecció cubana, Espanya hagué de cedir Cuba, Puerto Rico, Filipines i Guam.

histologia *BIOL* Branca de la biologia que estudia la composició i l'estructura microscòpica dels teixits orgànics. La histologia humana estudia el creixement dels quatre teixits bàsics (epitelial, connectiu, muscular i nerviós) a partir de tres capes germinatives (ectoderma, mesoderma i endoderma) i l'adaptació entre ells durant el desenvolupament per a formar els òrgans.

història 1 *HIST* Narració ordenada i verídica sobre el conjunt dels fets memorables del passat humà, sobre una sèrie determinada d'aquests fets o sobre una persona o una cosa concreta.
2 *HIST* Ciència especialitzada a exposar cronològicament, i àdhuc críticament, cadascun dels diversos àmbits de la realitat i activitat humanes en llur desenvolupament al llarg del temps. La història pròpiament dita començà amb els grecs (Heròdot i Tucídides) i continuà amb els romans (Livi i Tàcit). La tradició cristiana (d'Agustí a Bossuet) barreja història i teologia. El Renaixement significà un intent de secularitzar la història i amb la Il·lustració nasqué la història científica, amada de racionalisme. El romanticisme, l'historicisme i el positivisme significaren una reacció contra la tendència il·lustrada, fins que el materialisme històric de Marx i Engels donà pas a una crisi de l'historicisme i a l'aparició de nous corrents idealistes. Modernament han nascut intents d'elaboració d'una història total o bé una història primordialment econòmica, i es comprova la dificultat de fer una història objectiva per culpa de les ideologies preconcebudes. Tradicionalment l'abast de l'aplicació històrica ha assolit una importància especial en alguns camps determinats. Així, hom pot reconèixer una especial consistència a la història de la filosofia, a la història del dret, a la història de les religions, etc, i, més recentment, a la història de la ciència. Hom en diu també *historiografia*, segons l'enfocament que prengui aquest estudi.
3 història natural *BIOL/GEOL* Nom donat tradicionalment a la descripció de la natura, classificada en els regnes mineral, vegetal i animal. Antigament aquest concepte abastava la majoria dels coneixements humans exceptuant les obres de l'home.

historieta il·lustrada *ART/LIT* Gènere artístic i literari contemporani que conjuga elements plàstics i literaris en una estructura formada per una successió de vinyetes que expliquen una història. Usa recursos filmics, teatrals i pictòrics en la part plàstica, i polítics, socials i psicològics en la literària. Adoptat molt per diaris, revistes i llibres, fou un mitjà de dis-tracció, crítica i propaganda, fins els anys

seixanta, que esdevingué també una arma contracultural i un producte ultrarealista, i començà a ser valorat artísticament. És denominat també còmic, per les estretes relacions que presenta amb la caricatura i l'humorisme gràfic. Les primeres historietes foren *The Yellow Kid*, de R.F.Outcault (1896), i *The Katzenjammer Kids*, de R.Dirks (1897), ambdues a “The American Humorist”, i *Happy Hooligan*, de F.B. Oppper (1899), al “New York American Journal”. Representen les diverses tendències de la historieta il·lustrada americana: Windsor Mac Cay (*Little Nemo*), Hal Foster i Burne Hogarth (*Tarzan*), Chester Gould (*Dick Tracy*), Alex Raymond (*Flash Gordon*), Quino (*Mafalda*), etc... A Europa es destaquen les escoles belga, francesa i italiana, amb noms com: Hergé (*Tintín*), René Goscinny i Albert Uderzo (*Àstèrix*), Peyo (*Els barrufets*), Hugo Pratt (*Corto Maltese*), etc. A Catalunya les primeres publicacions especialitzades foren: “Charlot” i “Dominguín” (Barcelona 1915), “Max Linder” i “TBO” (Barcelona 1917). També han estat molt populars: “Pulgarcito” (Barcelona 1921), “El guerrero del antifaz”, de M.Alonso, “El capitán Trueno”, de Víctor Mora, “Jaimito”, “Roberto Alcázar y Pedrín”, “Hazañas Bélicas” i “Mortadelo”, etc. Entre les catalanes cal destacar “Història i llegenda”, “Cavall Fort” (1962) i “L'Infantil” (1963; avui “Tretzevents”).

Hitchcock, Alfred (Londres 1899 — Los Angeles 1980) Director cinematogràfic anglès. Bon manipulador de la tècnica cinematogràfica, és conegut pels seus films d'intriga. El seu film *Rebecca* obtingué l'Oscar del 1940; el 1958 i el 1959 fou premiat al festival de Sant Sebastià per *Vértigo* i per *North by Northwest*. Altres films seus són *Lifeboat* (1943), *Rear Window* (1954), *The Man who Knew Too Much* (1956), *Psycho* (1960), *The birds* (1963), *Marnie* (1964), *Family Plot* (1976), etc.

hitita 1 *HIST* Individu d'un poble indo-europeu que, segons els texts de les colònies comercials assíries de Capadòcia, entrà a Anatòlia a l'inici del II mil·lenni aC i s'establí al sud del país dels hattis. En el decurs del temps, els hitites s'imposaren als hattis, amb els quals es fongueren. La història hitita no començà veritablement fins al s XVII aC. Al *Regne Antic* (~1680-1500 aC) s'establí la capital a Hattuša i s'inicià l'expansió a la zona de Síria. Telepinuš (~1525 o 1510 aC) revificà el *pankuš*, assemblea formada per l'aristocràcia guerrera que determinava l'elecció del sobirà i impartia justícia. Al *Regne Mitjà* (~1500-1380 aC) els hitites obtingueren grans victòries a l'est (derrota d'Alep i de Mitanni), al sud i al nord. Al *Regne Nou* o *Imperi* (1375-1190 aC) Süppiluliumaš I o Subiluliuma (1375-1335 aC), el més gran dels monarques hitites, sotmeté el regne de Mittani. L'expansió al Pròxim Orient provocà l'enfrontament amb Egipte, de resultat incert. L'atac dels *pobles de la mar* (1200 aC) donà pas a la decadència definitiva de l'imperi hitita.
2 art hitita *ART* Art desenvolupat pel poble hitita. A l'Àsia Menor i a la Síria septentrional (a Hattuša i a Karkamiš), hom n'ha trobat nombrosos testimonis: restes de ciutats emmurallades, aixecades sobre bases ciclòpies, santuaris i palaus (*bît-hilâni*), baixos relleus a les portes de les ciutats (Alaja Hüyük) i als santuaris (Malatya i Karkamiš, de Sam'al, Karatepe), peces monolítiques i estatuetes de metall.

Hitler, Adolf (Braunau am Inn, Baviera 1889 — Berlín 1945) Polític alemany. Fill d'un duaner austriac, residí, successivament, a Linz, a Viena i a Munic. El 1919 s'adherí al Partit Obrer Alemany, grup d'extrema dreta, i el 1921 assolí la direcció del partit, el qual prengué el nom de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP), vulgarment conegut com a partit nazi. La crisi econòmica del 1929 féu possible la vertiginosa ascensió del nacionalsocialisme; malgrat el simplisme de la seva doctrina i del seu programa (superioritat de la raça germànica, submissió incondicional de l'individu a la comunitat, antisemitisme, antimarxisme, rebuig del tractat de Versalles), aquest partit fou el que aconseguí un major nombre de diputats al Reichstag (1932) i Hitler obtingué la designació de canceller (gener del 1933). Es féu atorgar amplíssims poders i ràpidament procedí a desfer-se dels adversaris i dels col·laboradors de fidelitat dubtosa, organitzà la Gestapo (1934), dictà

lleis contra els jueus, creà camps de concentració i tribunals especials, etc. A la mort de Hindenburg (agost del 1934), Hitler assumí també la presidència del Reich, amb el títol de *Führer*. Després de tres anys d'intens rearmament començà a fer realitat els seus projectes expansionistes amb l'ocupació de Renània (1936) i les annexions d'Àustria (Anschluss, 1938), de la major part de Txecoslovàquia (1938-39) i del territori de Memel (1939). Posteriorment atacà Polònia (setembre del 1939), fet que provocà l'inici de la Segona Guerra Mundial. Després d'una primera fase de victòries alemanyes, el conflicte canvià de signe, fins que el 30 d'abril de 1945, assetjat Berlín per les tropes russes, Hitler se suïcidà.

hivernacle *AGR* Construcció amb coberta i parets on hom conrea plantes en les condicions més favorables perquè es facin. Al segle XVII aparegueren els primers hivernacles, els quals en un principi eren construïts de totxos i vidres. Cap a la meitat del segle XIX, els hivernacles passaren a ésser una estructura on hom controla l'ambient de manera molt eficaç.

Hobbes, Thomas (Wesport, avui Malmesbury, Wilt 1588 — Hardwick Hall, Derby 1679) Filòsof anglès. Format a Oxford, passà temporades a França, Alemanya i Itàlia. Admirador de Bacon, combinà el seu mètode inductiu amb el deductiu matemàtic dins una concepció general materialista: la matèria i el moviment són les úniques realitats constatables pels sentits. Reduí la filosofia a un estudi dels cossos en general (*De corpore*, 1655), del cos humà (*De homine*, 1657) i del cos polític (*De cive*, 1642; *Human nature*, 1650; *De corpore politico*, 1650; i *Leviathan*, 1651).

Ho Chi Minh ^[*fins el 1975: Saigon*] Ciutat del Vietnam, forma una província pròpia (2 029 km²; 4 075 700 h [est 1991]). Situada a la vora dreta del riu Saigon, en una fèrtil plana arrossera del delta del Mekong.

Ho Chi Minh (Kim Lien, Vietnam 1890 — Hanoi 1969) Nom que adoptà *Nguyen That Thanh*, revolucionari i polític vietnamita. Organitzà a la Xina la Lliga Vietnamita per a la Independència (Viêt-minh) i s'oposà a l'ocupació japonesa, però fou empresonat per les autoritats xineses (1942-43). Traslladat a Tonquín, organitzà la guerrilla i, després de rebre la rendició japonesa, ordenà la insurrecció general i a Hanoi proclamà la República Democràtica del Vietnam. Iniciades les negociacions (1945) amb França per al reconeixement del nou estat dins la Unió Francesa, aquestes fracassaren i començaren les hostilitats (desembre del 1946), que finiren el 1954 amb la partició del Vietnam. Fou elegit president de la República Democràtica del Vietnam.

Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus (Königsberg 1776 — Berlín 1822) Escriptor i compositor alemany. Com a compositor estrenà *singspiele*, com *Die Lustige Musikanten* (1805) i *Undine* (1816), una de les primeres òperes romàntiques. Com a escriptor cal destacar *Der goldene Topf* ('El pot d'or', 1812), *Nussknacker und Mäusekönig* ('Trencanous i el rei de les rates', 1816), etc.

Hogarth, William (Smithfield, Londres 1697 — Leicester Fields 1764) Pintor i gravador anglès. Començà pintant escenes d'interior i de teatre (*Beggar's Opera*, 1728) i, influït pel teatre i la literatura satírica i moralitzadora, realitzà (1732-55) les sèries “moderns temes morals” (*La carrera d'una cortesana*, *La carrera d'un llibertí*, *L'aprenent treballador i el mandrós*, etc). Fou un notable retratista (*Els nens Graham*, 1742; *Autoretrat*, 1745; *Els criats de Hogarth*, 1750; *La noia de les gambes*, 1750) i escriví un tractat d'estètica (*Analysis of Beauty*, 1753).

Holanda **Països Baixos**.

holandès 1 *LING* Neerlandès. **2 art holandès** *ART* Art desenvolupat dins l'actual territori dels **Països Baixos**. Els primers edificis d'interès són benedictins (abadia d'Egmont, 889). El romànic donà edificis com Sant Servasi i Santa Maria a Maastricht, i en pintura cal destacar l'*Evangelinari d'Egmont* (s IX). Després de l'etapa cistercenca (esglésies de Roermond i de Rolduc), fou introduït l'estil gòtic d'influència francesa, que donà lloc al tipus arquitectònic anomenat *Vermeulen*, amb esglésies de planta basilical amb deambulatori (Amsterdam, Delft, Deven-

El turó de l'Home vist des de coll Formic

ter, Dordrecht, Hulst, Nimega), i que al s XV fou sovint substituït pel tipus de temple *hallenkirche*. L'escultura fou renovada per Claus Sluter, i a Utrecht es desenvolupà una escola de miniaturistes i escultors en fusta (A.van Wessel). A Haarlem l'escola pictòrica holandesa (A.van Ouwater i G.tot Sint Jans) imposà el naturalisme de la pintura flamenca i l'a-fecció als efectes de la llum i l'ombra. En pintura, al s XVI, es destacà H.Bosch i es formaren escoles a Amsterdam, Haarlem i Leiden. Després de la pau de Westfàlia (1648), en assolir la independència política, el calvinisme motivà tot l'art. L'art pictòric intentà de fer l'inventari humà (retrats de grup i individuals de F.Hals i Rembrandt), geogràfic (els paisatges de J.van Goyen, M.Hobbema i J.van Ruysdael) i arquitectònic (G.Terborch, P.de Hooch, J.Vermeer i J.van der Heyden) del país. Al s XVIII, la pintura copià les temàtiques i maneres del XVII (C.Troost). Al final del XIX cal destacar l'obra del racionalista H.P.Berlage, perquè V.van Gogh i C.van Dongen s'inclouen dins la pintura francesa. El 1917 fou fundat De Stijl, des d'on s'expressaren les noves idees pictòriques de P.Mondrian i T.van Doesburg i les arquitectòniques de J.J.P.Oud i d'altres. L'arquitectura del s XX ha adoptat a gran escala les troballes urbanístiques de Le Corbusier i F.L.Wright. El “grup Cobra” representa la integració de la pintura holandesa a la segona avantguarda.

Holbein, Hans (Augsburg 1497 — Londres 1543) Pintor, gravador i dibuixant alemany, dit *el Jove*. A Basilea (1515) il·lustrà llibres i pintà els retrats del burgmestre Mayer i de la seva muller, de *B.Amerbach* (1519), el *Crist al sepulcre* (1521), el retrat d'*Erasme* (1523) i la *Mare de Déu de la família Meyer* (1526). El 1532 s'establí a Anglaterra, i esdevingué pintor d'Enric VIII: *Els Ambaixadors* (1533), *Joana Seymour*, *Enric VIII*, *El Duc de Norfolk* (1538), *Anna de Clèves*, *Caterina Howard*. Identificat amb l'esperit humanista, es relacionà amb el grup d'Erasme i de Thomas More i fou un retratista extraordinari. Entre les seves obres, influïdes ja pel Renaixement italià, es destaquen el retaule per a l'església dels dominics de Frankfurt (1500-01), alguns retrats i nombrosos dibuixos.

Hölderlin, Friedrich (Lauffen am Neckar, Württemberg 1770 — Tübingen 1843) Poeta alemany. A Tübingen féu amistat amb Hegel i Schelling i s'aproximà a l'idealisme. El 1793, a Jena, seguí les lliçons de Fichte i freqüentà Goethe, Herder i Wieland. El 1797 aparegué el primer volum del seu *Hyperion*, i tres anys més tard acabà les *Elegies* i les versions de Sòfocles, alhora que iniciava la composició dels *Himnes* i treballava les versions de Píndar. El 1802 començà a manifestar els primers símptomes de la malaltia mental que havia d'ofuscar-lo definitivament el 1805.

Hollywood Ciutat de l'estat de Califòrnia, EUA (228 500 h [1980]). A partir de l'any 1923 les productores cinematogràfiques més importants hi instal·laren llurs estudis, i fou coneguda com la “meca del cinema”.

holograma Negatiu fotogràfic (transparent) impressionat a conseqüència de la interferència de dos feixos de llum coherents i que, il·luminat i observat adientment, reprodueix una imatge en relleu de l'objecte fotografiat. El principi òptic de l'holograma fou descobert per D.Gabor el 1947, però no fou posat en pràctica fins el

desenvolupament d'una font eficient de llum coherent, el làser, que fou aplicat en aquest camp per E.N.Leith, J.Upatnieks i C.W.Stroke el 1963.

home ^[*Homo sp*, família dels homínids] *ANTROP* Gènere de primats antropoides que comprèn l'home actual (*Homo sapiens sapiens*) i els homes fòssils considerats com a formes ideals de transició en el procés d'hominització. Aquest gènere té unes característiques típiques, com la capacitat cranial (superior a 750 cm³), el desenvolupament del neopal·li, la dentició (reducció de l'aparell mastegador) i la postura bípeda en posició erecta. Són molts els problemes per a assenyalar uns criteris que marquin el límit inferior del gènere *Homo* en les formes fòssils, sobretot a causa de la varietat de les restes trobades i del caràcter fragmentari de les dades. Hom pot considerar actualment tres espècies: *Homo habilis*, *Homo erectus* (pitecantrop, atlantrop, home de Heidelberg) i *Homo sapiens* (home de Rhodesia, javantrop, home de Steinheim, home de Neandertal, home de Cromanyó).

Home, turó de l' Pic culminant del Montseny (1 712 m), al S del massís de les Agudes, dins el municipi de Fogars de Montclús (Vallès Oriental). Sorgí en el plegament hercinià, si bé no és tan abrupte com l'Aguda Gran (amb la qual forma pròpiament les Agudes), ni tan planer com el Matagalls. E.Fontserè hi instal·là l'Observatori del turó de l'Home.

homeopatia *MED* Sistema terapèutic, ideat per Samuel Hahnemann a la fi del s XVIII, basat en el principi hipocràtic de la similitud i en la potenciació o dinamització dels productes medicinals. L'homeopatia es basa en una concepció global, somàtica i psicològica de l'individu i les seves malalties. Els remeis homeopàtics són substàncies del regne animal, vegetal o mineral sotmeses a dilució.

Homer (Quios s VIII aC?) Escriptor grec, suposat autor de la *Iliada* i de l'*Odissea*. No és del tot impossible que hagués estat el cap d'una escola poètica. Els seus poemes, tal com ens han arribat, potser no reflecteixen la primera composició, que hom situa al s VIII aC. La *Iliada* és anterior a l'*Odissea*, que, potser, caldria situar al segle següent. El seu tema és la lluita dels grecs contra la ciutat de Troia partint de la figura de l'heroï Aquil·les. L'*Odissea* descriu el periple viscut per Ulisses, rei d'Ítaca, en el viatge de tornada de Troia. Amb el títol d'*Homer menor* solen ésser aplegades algunes obres atribuïdes en l'antiguitat a Homer: 33 *Himnes*, el *Margites* i *La batalla de les granotes amb les rates* (*Batracomiomàquia*), una remarcable paròdia homèrica, probablement d'època clàssica. A partir de l'època de la Renaixença hom pot parlar d'una florida de traduccions homèriques als Països Catalans. Entre els diversos traductors es troben Lluís Segalà, Carles Riba, Joan Maragall, Josep Maria Llovera i Manuel Balasch.

homínids *ANTROP/ZOOL* Família de primats del grup dels catarrins que actualment inclou un sol gènere vivent, *Homo*, amb una sola espècie, *H.sapiens*, i una sola subspècie, *H.sapiens sapiens*.

hominització *ANTROP/ZOOL* Procés evolutiu seguit per un conjunt de formes successives de primats que, partint d'un avantpassat comú de l'home encara no identificat i alguns pòngids, arriba fins a l'home actual. Tracta, per tant, d'una branca evolutiva actualment representada per una única espècie, *Homo sapiens*, però que en el decurs del temps s'ha diversificat, donant formes que s'extingiren i altres que anaren canviant pels mecanismes biològics de l'evolució.

homosexualitat *PSIC* Atracció sexual envers individus del mateix sexe. Si és entre dones també rep el nom de *lesbianisme* o *safisme*, i entre homes el de *sodomia*. Actualment, no hi ha cap motiu per a afirmar que l'homosexualitat confereixi *per se* cap tret de personalitat especial ni que sigui motivada per cap alteració hormonal o genètica.

Homs i Oller, Eladi (Valls 1886 — Rubí 1973) Pedagog. Estudià als EUA (1906) les darreres experiències pedagògiques. De nou a Barcelona, dirigí la “Revista de Educación” i la primera escola d'estiu i fou secretari del Consell d'Investigació Pedagògica; fou un actiu divulgador del mètode Montessori. Durant la República fou secretari del “Butlletí dels Mestres”.

Hondures *[nom oficial en castellà: República de Honduras]* Estat de l'Amèrica Central, limitat amb la mar de les Antilles al N i al NE, amb Nicaragua a l'E i el S, amb l'oceà Pacífic al S, amb el Salvador al SW i amb Guatemala a l'W (112 088 km²; 5 302 000 h [est 1994]). La capital és Tegucigalpa.

LA GEOGRAFIA El país, molt muntanyós, es divideix en tres sectors: una depressió central (travesa el país de N a S, del golf d'Hondures al de Fonseca) d'origen volcànic i base dels millors sòls de conreu, amb una zona muntanyosa a cadascun dels costats. El clima determina tres zones: *tierras calientes* (+ 27°C), *tierras templadas* (de 16 a 27°C) i *tierras frías*. Els rius més importants són l'Ulúa, el Patuca i el Coco. L'economia, eminentment agrícola, es basa en el monocultiu de la banana. Hom cultiva també palmeres, cotó i cafè, juntament amb altres conreus comercials (canya de sucre, tabac, cítrics, ananàs) i de subsistència (arròs, melca, mandioca, patates, hortalisses, mangos, blat de moro i mongetes); la ramaderia proporciona carn i llet, i la pesca crustacis. La indústria manufacturera pertany als sectors alimentari (sucre, farina, carn congelada, cervesa, rom, etc), del tabac, químic (petroli refinat i llumins), tèxtil, de la fusta i del ciment. La població (mestissos 90%, amerindis 7%, negres 2%, i blancs 1%) es concentra al SW. Tot i ésser un estat aconfessional, el 94% de la població és catòlica. Hondures té com a llengua oficial el castellà. És membre de l'ONU i de l'OEA.

LA HISTÒRIA Fou ocupada pels maies, fins al s X, i fou descoberta per Juan Díaz de Solís i Vicente Yáñez Pinzón (1497). Hernán Cortés hi envià expedicions; Pedro de Alvarado fundà San Pedro Sula (1536), i també foren fundades Comayagua (1537) i Tegucigalpa (1570). Al s XVIII els pirates devastaren les costes i ocuparen Mosquitia. El 1821 Hondures s'independitzà i passà a formar part de Mèxic (1822-23); el 5 de novembre de 1838 aconseguí la independència total. Els ss XIX i XX es caracteritzaren per les lluites entre l'oligarquia conservadora de Comayagua i la liberal de Tegucigalpa. Es desenvolupà la mineria, i l'agricultura incorporà el cafè i les bananes a les plantacions de tabac. A continuació vingué una temporada de successius cops d'estat i canvis de govern. Des dels anys vuitanta la situació es caracteritzà per les violacions dels drets humans perpetrades per l'exèrcit i per grups paramilitars i per la repressió contra la guerrilla, tot i que la presidència era ocupada per presidents civils liberals. Al seu torn, la guerrilla dugué a terme accions de represàlia. El 1989 tingueren lloc eleccions generals, que guanyà el Partido Liberal, tot i que la presidència fou ocupada per Leonardo Callejas, del PN. Les eleccions legislatives del 1993 foren guanyades pel partit liberal, i Carlos Roberto Reina Idiaquez fou escollit nou president (el 27 de gener de 1994).

hongarès **1** *LING* Llengua del grup fino-úgric de la família uralo-iukaghira. Hom l'anomena també **magiar**, conformement a la denominació que es donen els mateixos parlants (*magyar*). La parlen uns 16 milions de persones, de les quals 10 500 000 viuen a **Hongria**. Hi ha importants minories hongareses als estats veïns (Romania, Eslovàquia, Iugoslàvia i a la CEI). **2 literatura hongaresa** *LIT* Literatura escrita en hongarès. Els hongaresos, al s IX, ja posseïen una poesia de transmissió oral. El primer poema hongarès conservat és una COMPLANTA de la Verge, de cap al 1300, i el primer poeta hongarès amb nom conegut fou l'humanista J.Pannonius (s XV), que escriví en llatí. A partir del s XV es difongué la literatura en llengua vulgar, i B.Balassi (1554-94) inaugurà la tradició poètica que canta la lluita contra els turcs. Continuà M.Zrínyi (1779-1805), i al tombant dels s XVII i XVIII florí la poesia manuscrita dels *kuruc*. Com a personalitat aïllada destaca K.Mikes (1690-1761). A la fi del s XVIII i al començament del XIX els representants més destacats de la Il·lustració foren Gy.Bessenyei, J.Batsányi, F.Kazinczy, M.Csokonai Vitéz i D.Berzsenyi. J.Katona escriví el 1821 el drama històric *Bánk bán*. Els anys 1830-40 sorgí la poesia romàntica patriòtica (M.Vörösmarty). Al s XIX es destaquen S.Petőfi (1823-49) i el seu amic J.Arany (1817-82). El primer representant

Mapa físic d'Hondures

 Hondures	
<div> <div> <div></div> <div>Bandera</div> </div> <div> <div></div> <div>Escut</div> </div> </div>	
<div> <div></div> <div></div> </div>	
govern:	república
superfície:	112 088 km²
població:	5 302 000 h (1994)
capital:	Tegucigalpa
idioma of.:	castellà
moneda:	lempira

Mapa físic d'Hongria

Hong Kong Colònia britànica, situada al sud de la Xina, a la mar de la Xina Meridional, formada per l'illa de Hong Kong (cedida per la Xina el 1841), la península de Kowloon (cedida el 1868) i els Nous Territoris (1 075 km²; 5 979 000 h [est 1994]). El territori és accidentat i mancat de cursos d'aigua. El clima és fred i sec a l'hivern i calorós i humit a l'estiu. El 99% de la població és xinesa. La capital és Victoria, a l'illa de Hong Kong. L'economia es basa en el comerç i la indústria, que ocupa el 44% de la població activa; la més important és la tèxtil (cotó) i la de la confecció. El port franc de Hong Kong és un dels millors ports naturals del món. Antic recer de pirates, passà a ésser colònia britànica pel tractat de Nanquín (1842). L'any 1984 la Gran Bretanya i la Xina signaren un tractat mitjançant el qual aquesta recuperarà la sobirania de Hong Kong l'any 1997; la colònia, però, mantindrà el seu sistema capitalista i l'estatut de port franc durant cinquanta anys.

Hongria *[nom oficial: República d'Hongria; hongarès: Magyar Köz-társaság]* Estat de l'Europa central danubiana que limita amb Eslovàquia (N), Ucraïna (NE), Romania (E i SE), Iugoslàvia i Croàcia (S), Eslovènia (SW) i Àustria (W) (93 036 km²; 10 257 000 h [est 1994]). La capital és Budapest.

LA GEOGRAFIA Situada al centre de la plana del Danubi o Panònia, és travessada pel curs mitjà d'aquest riu, i es formà durant el Neogen; és un país pla. Hi ha quatre regions ben diferenciades: la *Gran Plana*, o *Alföld*, regió arborícola al·luvial molt rica, que ocupa la meitat del país; la *Petita Plana* o *Kisalföld*, entre els darrers cims dels Alps Orientals i Eslovàquia, que rep els cons de dejecció del Danubi; la *Regió Transdanubiana*, zona de turons alpins de transició entre Panònia i els Alps, bàsicament ramadera; i la *zona muntanyosa*, dorsal que corre, tallada pel Danubi, en direcció NE-SW, amb muntanyes d'escassa alçada i aplanades com el massís Bakony. El clima és continental de transició, amb temperatures més baixes i fortes nevades a les zones més altes. La xarxa hidrogràfica és formada pel Danubi, que travessa el país de N a S després de fer frontera amb Eslovàquia, juntament amb el seu afluent Tisza. La vegetació correspon al bosc caduc (roure sec i roure martinenc) en prop d'1/6 de la superfície total, bastant destruït per part de l'home, fet que ha originat una estepa secundària o *puszta*. Les terres de conreu, que a partir del 1990 sofriren un procés de reprivatització, produeixen cereals productes industrials (bleda-rave, tabac, girasol, colza, soia, lli, cànem i llúpol), hortalisses i vinya. La ramaderia (porcs i aviram) va en augment, tot i la davallada del boví, proporcionant els corresponents productes (cuir, llet i ous). Del llac Balaton i dels dos grans rius se n'extreu peix. La indústria és deficitària a causa d'una energia i unes matèries primeres insuficients; malgrat tot, s'ha d'esmentar l'hulla, el lignit, el petroli, el gas natural, el ferro, la bauxita, l'urani i el manganès. En la indústria

destaca la construcció de maquinària i eines, juntament amb una més tradicional (tèxtil, confecció, calçat i aliments), la química —que darrerament ha tingut un gran impuls—, la siderúrgica, metal·lúrgica, de construcció i, sobretot, l'electrònica. El seu nivell d'industrialització és en una situació intermèdia entre els països industrialitzats de l'Europa central i els no industrialitzats dels Balcanes. Hongria fou el primer país de l'Europa socialista que, al final dels vuitanta, adoptà la via reformadora a través de l'aplicació progressiva de l'economia de mercat, l'anomenat 'capitalisme social a la hongaresa'. És la primera potència turística (cal destacar-ne la zona del llac Balaton) de l'antic món comunista. La població ha tingut un creixement molt feble; només ha augmentat en un milió des del 1939. La població és molt uniforme; prop del 98% és d'origen magiar, i el 88%, de religió cristiana. La llengua oficial és l'hongarès. Hongria és membre de l'ONU, de l'OSCE i del Consell d'Europa.

LA HISTÒRIA

Després dels getes, l'actual Hongria fou envaïda pels celtes (s III aC), i posteriorment pels dacis (60 aC), sàrmates, roxolans, iazigues i romans; després d'uns 200 anys de dominació romana, el país fou invaït per llombards, vàndals, ostrogots, eslaus, hunns, gèpides, àvars (s VI dC), i finalment pels hongaresos, poble fino-úgric dividit en set tribus. Cap al segle X començaren a consolidar-se, i al s XI substituïren l'organització tribal pel model franc, i amb la incorporació de Croàcia i Dalmàcia posaren les bases per a la conversió d'Hongria en una gran potència. Seguí un llarg període de tensions i lluites: conflictes dinàstics al s XII; invasió mogol al s XIII; al s XIV Lluís I el Gran era monarca d'un extens territori que englobava Polònia, Hongria, Bòsnia, Ístria i Valàquia. El 1456 János Hunyadi frenà els turcs a Belgrad (1456), però la revolta camperola del 1516 deixà el país en mans dels turcs (1526). Després d'aquesta derrota i de les lluites entre Ferran I d'Àustria i Joan I Zápolya, Hongria desaparegué com a estat independent: la regió occidental fou incorporada a les possessions dels Habsburg, la plana central restà sotmesa als turcs i Transsilvània esdevingué un principat vassall d'Istanbul. L'emperador d'Àustria Leopold I conquereix Buda (1686) i uns anys més tard la plana hongaresa i Transsilvània; més tard (1718) hom incorporà el banat de Tamesvár. A partir de la dieta de Pozsony (1687), però, Hongria restà subordinada als interessos d'Àustria, que menà una política antimagiari i germanitzadora. Tanmateix, a la primera meitat del s XIX es desvetllà la consciència nacional. La victòria magiar sobre l'exèrcit austríac de Francesc I possibilità la proclamació d'independència (1849), però, per l'agost del mateix any els russos, aliats d'Àustria, els obligaren a capitular. La derrota de Sadova (1866) obligà Francesc Josep I a fer concessions; el 1867 Hongria es fusionà amb Àustria en la Monarquia Austro-hongaresa. A la fi de la Primera Guerra Mundial els aliats separaren Àustria i Hongria, la qual perdé prop del 70% amb la separació de Iugoslàvia i Txecoslovàquia i l'annexió de Transsilvània per part de Romania. Proclamada la república hongaresa (1918), el règim dictatorial de l'almirall Horthy (1920) recuperà, a partir del 1938, part d'aquests territoris. Després de la Segona Guerra Mundial, en la qual s'alineà amb l'Eix, retornà a les fronteres del 1937. El 1949 esdevingué república popular, i s'enfrontà a la creixent influència de l'antiga URSS en la insurrecció del 1956, sufocada per l'exèrcit soviètic. Des del 1960 tingué lloc una certa liberalització i una menor dependència de l'URSS, fins a arribar a una certa democratització coincidint amb les reformes de M.Gorbačov. El 1989 es revisà la constitució i el 1990 se celebraren les primeres eleccions lliures des del 1945, guanyades per la coalició liberal Fòrum Democràtic. A partir d'aquesta data s'inicià una lleugera introducció de l'economia de mercat. El 1990 Hongria ingressà al Consell d'Europa i començà la retirada de les tropes soviètiques del seu territori. D'ençà del 1990 és president de la república Árpád Göncz (reelegit l'any 1995).

Honolulu Capital de l'arxipèlag de les Hawaii, situada al SW de l'illa d'Oahu (365 272 h [1990]). Principal port de l'arxipèlag, el seu recurs econòmic fo-

<h1>Hongria</h1>	
	
	
govern:	república
superfície:	93 036 km ²
població:	10 257 000 h (1994)
capital:	Budapest
idioma of.:	hongarès
moneda:	forint

namental és el turisme. És important també la funció estratègica i militar (a l'oest de la ciutat hi ha la base de Pearl Harbor).

hoquei [angl: hockey] *ESPORT* Esport col·lectiu practicat entre dos equips i que té com a finalitat d'impulsar amb un estic una pilota cap a la porta contrària per tal d'introduir-la-hi. L'hoquei es divideix en tres modalitats: sobre herba, sobre patins i sobre gel. L'**hoquei sobre herba** és practicat entre dos equips d'onze jugadors. Per a poder fer un gol, la pilota ha d'ésser impulsada per un jugador dins el cercle que delimita l'àrea de porta. És esport olímpic des del 1908 per a homes i des del 1980 per a dones. A l'estat espanyol començà oficialment el 1922. Els equips principals són a Terrassa (Atlètic Terrassa, Egara). L'**hoquei sobre gel** és practicat per dos equips de sis jugadors. La pilota, anomenada *puck*, és un disc de cautxú recobert per una làmina d'acer. És olímpic des del 1924. Professionalment, el millor hoquei sobre gel és practicat al Canadà i als EUA. L'**hoquei sobre patins** deriva de l'hoquei sobre gel. Cada equip és format per cinc jugadors. Hom pot jugar per darrere de la porta. Practicat originàriament, al segle XIX, a Anglaterra, el 1915 arribà a l'estat espanyol i arrelà especialment a Catalunya (Espanyol, Barcelona, Voltregà, Reus Esportiu, Cerdanyola, Noia, Igualada, etc). Espanya i Portugal s'han imposat en les principals competicions. No és esport olímpic.

hora *ASTR/METROL* Unitat de temps que equival a 1/24 de la durada d'un dia. La divisió del dia en 24 hores és una pràctica molt antiga. Atès que hi ha diverses maneres de definir el dia, les hores corresponents tenen durades diverses. Així, es parla d'*hora solar*, *hora sidèria*, *hora solar mitjana*, etc.

Horaci [llat: Quintus Horatius Flaccus] (Venúsia, Apúlia 65 aC — Roma 8 aC)
Poeta llatí. Per mitjà del seu amic Virgili entrà al cercle artístic de Mecenes. Recomanat a l'emperador August, n'obtingué favors i l'amistat, però refusà d'ésser secretari seu, per la seva inclinació vers l'epicureisme, defugidor de càrrecs polítics. Mantingué sempre, però, la condició d'home prestigiós pel seu valor humà, intel·lectual i poètic. Escriví els *Epodes* (*Epodoi*, 40-31 aC), disset poemes de metre iàmbic, les *Sàtires* (*Saturae*, dites també *Sermones*, com les *Epistulae*, ~37

aC), divuit poemes en hexàmetres d'una perfecció i recursos estilístics notables; *Odes* (*Carmina*, 37-13 aC), on emprà per primera vegada temes polítics en poesia no èpica; l'himne coral *Carmen Saeculare*, destinat als *ludi saeculares*; l'*Art Poètica* (*Ad Pisones*, 17 aC); i vint-i-tres *Lletres* (*Epistulae*, 23-20 aC), totes en hexàmetres i d'intencions didàctiques.

Horkheimer, Max (Stuttgart 1895 — Frankfurt 1973) Filòsof i sociòleg alemany. Ha estat el principal promotor de l'escola de Frankfurt. La seva teoria crítica qüestiona l'instrumentalisme de la raó tècnico-positiva occidental, així com el marxisme ortodox i vulgar. Obres: *Studien über Autorität und Familie* ('Estudis sobre l'autoritat i la família', 1936), *Dialektik der Aufklärung* ('Dialèctica de la Il·lustració', 1947) i *Sociologica* (1962), ambdues amb Th.W.Adorno; *Kritische Theorie* ('Teoria crítica', 1968).

hormona *BIOL* Substància orgànica d'acció inhibidora o activadora, específica de la funció de determinats teixits. Les hormones actuen com a biocatalitzadors sobre òrgans o teixits efectors, sobre el metabolisme d'una substància o bé intervenen en el creixement o en la diferenciació. Constitueixen un sistema de regulació, la regulació humoral o hormonal, que, juntament amb la regulació nerviosa i en relació amb ella, manté el complex equilibri que representen les moltes relacions que existeixen dins un organisme format per moltes cèl·lules i òrgans. Segons la natura química de les hormones, hom les pot classificar en tres grups: les hormones esteroides, les derivades d'aminoàcids i les peptídiques.

Hornos, cap d' Cap de Xile, que constitueix l'extrem més meridional d'Amèrica, a l'arxipèlag de Wollaston.

Horta, l' Sector del País Valencià, situat a la costa, de N a S del golf de València (632 Km²; 1 321 197 h [1991]). Centrat per la ciutat de València, és compost per les comarques de l'Horta del Nord (144 Km²; 165 544 h), l'Horta de l'Oest (187 Km²; 267 993 h), l'Horta del Sud (166 Km²; 134 751 h) i València (135 Km² 752 909 h). En sentit estricte l'Horta correspon a la plana regada que va des de Puçol, al N, on acaba la sèquia de Montcada, fins a Catarroja, al S, al límit amb els regs del Xúquer; però els límits tradicionals inclouen, a l'W, amplis territoris de secà (pla de Quart), i també, al sector meridional, els

Mapa físic de de les comarques de l'Horta

hortènsia BOT 1 [*Hydrangea macrophylla*, família de les hidrangeàcies] Planta arbustiva de 80 a 150 cm d'alçària, de fulles oposades, ovals i serrades i de flors rosades o blavoses, en corimbe. Oriünda de l'Extrem Orient, és molt comuna en jar-

huasteca [o *huasteca*] *ANTROP* Individu d'un poble indígena de Mèxic, del grup *maia-quiché*, de la família lingüística *maia*, dividit actualment en dos grups, l'un dels quals habita a l'estat de San Luis de Potosí i l'altre al N de Veracruz. A l'època pre-colombina s'estengué per tota

Horta del Sud		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Albal	7,4	9 157
Alcàsser	8,5	7 225
Alfafar	10,1	20 151
Benetússer	0,8	14 004
Beniparrell	3,7	1 359
Catarroja	13	20 217
Llocnou de la Corona	0,01	121
Massanassa	5,6	7 666
Païporta	3,9	15 691
Picassent	85,9	14 553
Sedaví	1,8	8 120
Silla	25	16 487
Horta del Sud, l'	165,7	134 751

A photograph showing a flooded landscape. In the foreground, a white building with a tall, narrow chimney stands on a small patch of land. The building and chimney are reflected in the calm water. To the left, a tall metal structure, possibly a crane or part of a bridge, is visible. In the background, another building with a chimney is visible on a distant patch of land, also reflected in the water. The sky is clear and blue.

la costa del golf de Mèxic. Els huastèques desenvoluparen una interessant cultura, influïda per la dels olmeques, dels totonaques i dels maies.

Hudson, badia de Badia del N del Canadà, situada entre les terres del NW i la península del Labrador. Es comunica amb l'oceà Atlàntic per l'estret de Hudson. El port principal és Churchill.

Huelva Municipi de la província de Huelva, Andalusia, delimitat per les Marismes de l’Odiel a l’W, i per l’estuari del Tinto a l’E (142 547 h [1991]). L'explotació intensiva de les mines de coure i de pirita de Riotinto i Tharsis i altres centres miners n'ha originat el desenvolupament industrial. Les seves funcions van estretament unides a les funcions portuàries com a port comercial i port pesquer. La ciutat fou fundada probablement pels fenicis, amb el nom d’*Onuba*, per cercar els minerals de Sierra Morena.

Hugo, Victor (Besançon 1802 — París 1885) Poeta, novel·lista, dramaturg, assagista i pintor francès. És el més fecund dels autors francesos romàntics, amb una obra heterogènia que domina tot el s XIX. A *Odes et poésies diverses* (1822; edició definitiva el 1828: *Odes et ballades*) l'estil evolucionava des d'un classicisme força estricte a una llibertat ja molt romàntica. Amb *Les orientales* (1829), reivindicà i manifestà una actitud humanitària. Els reculls publicats entre el 1831 i el 1840 —*Les feuilles d'automne*, *Les chants du crépuscule*, *Les voix intérieures*, *Les rayons et les ombres*— palesen la projecció de la serenitat i l'intimisme en el tractament dels temes de la natura, l'amor i la pàtria. L'obra poètica d'Hugo sofrí una interrupció, deguda, en part, a la seva activitat política: participà en la revolució del 1848 i s'oposà a Napoleó III. S'exilià fins el 1870. Les obres poètiques compostes durant aquest temps d'exili compten entre les millors del poeta: *Les châtiments* (1853), on fustigà Napoleó III, *Les Contemplations* (1856) i *La légende des siècles* (1859). Després de l'exili publicà *L'art d'être grand-père* (1877) i alguns volums d'un voltairianisme evident: *Le pape* (1878), *Religion et religions* (1880), etc. El seu teatre contribuí al triomf del drama romàntic, definit al pròleg de *Cromwell* (1827) i representat també per *Hernani* (1830), *Le roi s'amuse* (1832), *Marie Tudor* (1833), *Angelo tyran de Padoue* (1835) i *Ruy Blas* (1838), barrejant l'element còmic amb el tràgic, realisme, combinació de gèneres, etc. La sèrie s'acaba amb un drama pre-wagnerià: *Les burgraves* (1843), que fou probablement l'únic fracàs de la carrera literària de l'autor. Hugo començà a escriure novel·les amb *Bug-Jargal* (1819), obra que pertany al gènere de novel·les “negres”, aleshores de moda. Amb *Le dernier jour d'un condamné* (1829) manifestà la seva oposició a la pena de mort, i a *Claude Gueux* (1834) aparegué el tema que desenvolupà més tard a *Les misérables*. A part *Han d'Islande* (1832), la novel·la més romàntica d'Hugo és *Notre-Dame de Paris* (1831). Durant la segona república (1848-52) emprengué una novel·la social, després abandonada (*Les misères*), font directa de *Les misérables* (1862), obra que redactà a l'exili i on pretén de presentar la teoria que el progrés de la humanitat depèn de l'educació i de la misericòrdia. La novel·la més acabada d'Hugo és potser *Les travailleurs de la mer* (1866). *L'homme qui rit* (1869) té una indubtable profunditat política, i *Quatre-vingt-treize* (1874), novel·la històrica molt reeixida, correspon al període triomfal de la tercera república (1874).

hugonot *PROTEST* Dit dels calvinistes francesos, i més especialment del moviment político-religiós francès, d'inspiració calvinista, configurat a partir del 1547. L'adhesió al **calvinisme** d'homes com Antoni de Borbó, rei de Navarra, el príncep de Condé i l'almirall de Coligny, entre altres, donà força política al calvinisme. La pugna amb els Guisa, capdavanters del grup catòlic (conjuració d'Amboise, 1560), provocà els primers fets de sang. La matança de Vassy pels homes de Guisa provocán l'inici de les guerres de religió a França (1562-98). La pau de Saint-Germain (1570) reconegué els hugonots com a potència autònoma i l'edicte de Nantes (1598) els concedí llibertat de culte —excepte a la capital—, ús de tots els drets civils i 200 places fortes com a penyora. Ja al regnat de Lluís XIII, les últimes guerres hugonotes acabaren amb la presa de la Rochelle i l'edicte de

Nimes (1628), que tornà totes les places al domini de la corona. La revocació de l'edicte de Nantes (1685) provocà una forta emigració. A Catalunya, alarmat Felip II de Castella per la penetració d'occitans i francesos, introduí la censura governativa en les publicacions i prohibí els intercanvis acadèmics amb França.

Huguet, Jaume (Valls ~1415 — Barcelona 1492) Pintor. A Aragó transcorregué l'etapa primerenca de la seva obra (1435-45); les obres que féu a la cort de l'arquebisbe de Mur denoten la influència de Bernat Martorell. En les obres que féu a Tarragona (1445-48) es denota la influència flamenca que Lluís Dalmau volgué introduir. Cap al 1448, a Barcelona, il·luminà els *Comentaris als Usatges*. El període de plenitud (1454-65) es caracteritzà pel gran domini del dibuix, sensibilitat i gust pel color, finor, encertat estudi dels personatges, gust per la naturalitat, predilecció pel retrat i constant recerca d'expressió. Molts dels seus valors artístics el portaren més a prop dels idearis estètics renaixentistes que no pas dels gòtics. A la primeria de la seva activitat pertany la taula de *Sant Jordi*, que formà part d'un tríptic que pertangué a la família Cabrera. De les obres de regust flamenc es destaca la Mare de Déu de Vallmoll. Les seves majors realitzacions s'inicien amb els retaules de sant Vicenç, sant Antoni i sant Miquel, en els quals augmentà la riquesa amb els fons d'or i els relleus d'estuc amb decoracions vegetals estilitzades. El retaule de *Sant Vicenç* (MNAC) li fou contractat per a l'església parroquial de Sarrià, i el de *Sant Antoni* (1455-58), pel gremi de traficants en animals, amb destinació a l'església del portal de sant Antoni (fou cremat el 1909). Els revenedors li encarregaren el retaule de *Sant Miquel* (1455-60, en part al MNAC). A aquesta mateixa època pertany un retaule que fou encarregat pel monestir de Ripoll (1455, dues taules al MNAC), i el frontal de la *Flagel·lació* (1450-56). Al període de plenitud corresponen el retaule de Terrassa de *Sant Abdó i sant Senén* (1459-60), i dels freners, dedicat a sant Esteve (1462-65), el de *Sant Bernadí* i el del Conestable. A l'etapa més industrialitzada del seu obrador, correspon l'obra dedicada a sant Agustí encarregada pel gremi dels blanquers (1465-80; MNAC).

humanisme *HIST/LIT* Mot que, en sentit propi, designa el fet històric del renovellament dels estudis clàssics que arrelà en la literatura italiana del s XIV i s'imposà per tot Europa els dos següents, contemporàniament a una nova valoració de l'home i del seu paper en el món: el Renaixement. Leonardo Bruni trobà el terme *humanitas* (en grec φιλανθρωπία, que significa ‘amor a la condició humana’) en Ciceró i el convertí en un ideal que encisà els homes del Renaixement bo i llegint-lo amb els ulls fixos en Atenes i no en Roma. *Umanista* era anomenat, en italià de l'època, el professor de literatura clàssica, grega i llatina, i els *studia humanitatis* constituïren aviat, arreu d'Europa, un ambiciós programa renovador, que pretengué de formar un home nou. Els estudis clàssics havien tingut una gran difusió a Itàlia des del segle anterior, per la presència d'exiliats o refugiats bizantins, que foren els primers mestres de grec dels humanistes, i pel comerç de manuscrits. Fou al s XVI que l'humanisme s'imposà arreu d'Europa, i no solament en literatura. Totes les arts resultaren influïdes pel nou esperit i també les ciències, des de Copèrnic a Vesalius. Amb l'interès per la història augmentà l'interès per la geografia, pels països llunyans i els costums més exòtics. El fantàstic i el real, el sentit al·legòric i el literal dels texts més diferents resultaven indeslligables, solidaris. La clau mestra de la simbiosi que representa el caràcter religiós de l'humanisme i el seu paral·lel retorn als clàssics pagans, fou el platonisme al·legoritzant i cristianitzant que practicaren des del començament els comentaristes italians de Plató i d'Apuleu. L'epicureisme cristià d'Erasme ja indicava un altre tipus d'estructura mental, i també, d'una altra manera, l'estoïcisme cristià de More. Als Països Catalans, l'humanisme es palesà ben aviat. Abans d'acabar el s XIV ja es promogué a Catalunya un moviment literari interessat en el coneixement de la llengua llatina i els autors clàssics. Des del regnat de Joan I una munió de funcionaris manifestaren una notable preocupació per l'estil en el carteiig retòric en llatí: Pere Guitard, Pere de Benviure, Lluís Carbonell i el seu deixeble Pere Despont, Guillem Ponç i, sobretot, Bernat Metge, el més

gran dels humanistes catalans, l'obra del qual culminà amb *Lo somni*. La influència fou més directa amb Alfons el Magnànim. L'evolució de la cultura literària a la darreria del s XIV donà els veritables creadors de la prosa culta, amb un gust refinat i sense afectació: Bernat Metge i Antoni Canals, el qual intentà de conciliar la teologia cristiana amb el pensament filosòfic clàssic pagà. Els escriptors de la darreria del s XV, especialment Francesc Alegre i Joan Roís de Corella, ompliren la prosa catalana d'artificiositat i de barroquisme, fruit de la imitació desbordada de l'idioma dels clàssics. Al País Valencià, al començament del s XVI sorgí un grup d'humanistes important. Els seus membres estigueren lligats al moviment erasmista: Pere Joan Oliver, Joan Gelida, Joan Martí Població i, especialment, Joan Lluís Vives, deixeble i confident d'Erasme, una de les grans figures de les lletres europees.

Humboldt, Alexander von (Berlín 1769 — 1859) Naturalista i geògraf alemany. Després de viatjar per diversos països d'Europa, realitzà una gran expedició científica pel continent americà que durà cinc anys, durant els quals explorà i estudià moltes regions de Veneçuela, Cuba, Colòmbia, l'Equador, el Perú i Mèxic. L'any 1829, acompanyat d'Ehremberg i G.Rose, començà una expedició al continent asiàtic —Urals, Sibèria, Altai, mar Càspia— subvencionada pel govern rus. Les seves encertades observacions i les seves aportacions científiques en fan un dels grans creadors de la geografia moderna, molt particularment en el camp de la geobotànica. La seva obra escrita és molt extensa, però cal destacar la seva obra fonamental: *Kosmos* (1845).

Hume, David (Edimburg 1711 — 1776) Filòsof i historiador escocès. Empirista, portà fins a llurs conclusions lògiques la filosofia de Locke i de Berkeley. Escriví *A Treatise of Human Nature* (1740), en tres llibres: sobre el coneixement, sobre les passions i sobre la moral. Publicà, a més, *Political Discourses* (1752), *History of England* (1759) i l'obra pòstuma *Dialogues concerning Natural Religion* (1779). Centrà la filosofia en l'home. El motor i la guia de la vida humana no són ni l'experiència ni la raó, sinó els costums, la imaginació, les passions.

humorisme *LIT/ART* Estil literari, gràfic o artístic en general, mitjançant el qual hom interpreta la realitat en els seus caïres còmics, absurds o incongruents. La seva manifestació plàstica és anomenada correntment *caricatura*. Totes les cultures s'han servit de l'humorisme. El món cultural britànic, França i Alemanya han donat diversos personatges: Pickwick, Tartuf, Falstaff, etc. Al Principat, Francesc Vicent Garcia representà tota una línia d'humorisme popular i sovint groller. La rondalla i la cançó popular poden ésser també tipificacions de l'humorisme. La literatura de canya i cordill influí al s XIX sobre autors de caient popular i sentimental (Emili Vilanova) o sovint xaró (Pitarra i la seva escola, amb *Les gatades*), d'on deriven bohemis com Pompeu Gener i Albert Llanes, famosos per anècdotes tan populars com divertides per llur caràcter atrabiliari, grotesc o còmic. Els sainets —i modernament el vodevil— i les falles valencianes entraren en el corrent d'humor al costat d'una abundant epigramàtica (Constantí Llombart i Josep Samartín). Al s XX Rusiñol combinà la facècia amb una intenció més moralitzadora, igual que Josep Carner, príncep de la ironia. Cal esmentar els matisos de Francesc Pujols i d'Àngel Ferran (aferrats a l'anècdota real o a la *boutade*), els contes de Ramon Raventós i de Joaquim Verdaguer i els versos de J.M.de Sagarra o de Pere Quart (*Bestiari*). Els conreadors de l'humorisme gràfic i de la caricatura —Tomàs Padró, Gaietà Cornet, Joan G.Junceda, Antoni Lara, Francesc Galvan, Pertegàs, Apa, Ricard Opiso, Xavier Nogués, Valentí Castanys, Picarol, etc— s'expressaren en revistes del gènere, com “Un Tros de Paper”, “La Campana de Gràcia”, “L'Esquella de la Torratxa”, “Cu-Cut!”, “Papitu”, “Xut!” i “El Be Negre”, al Principat. Foren també importants revistes humorístiques “El Sueco”, “El Mole”, “El Saltamartí”, “La Traca”, etc, al País Valencià, i “L'Ignorància” a Mallorca. Modernament es destaquen Cesc, Jaume Perich, Romeu, Fer, Ferreres, etc.

huns *HIST* Poble nòmada, probablement de raça mongòlica, estès en diverses tribus (*heftalites*, *kidarites*, etc), que envai el SE

d'Europa vers el 370. Després de derrotar els alans, els ostrogots i els visigots, els huns arribaren al Danubi, frontera de l'imperi Romà (376). Unificats els diferents grups per Ruas el 432, gaudiren del període de màxima expansió durant el regnat d'**Àtila** (434-453). En morir aquest, el regne fou dividit entre els seus fills, i minvà considerablement la seva força temible.

Huron Un dels cinc Grans Llacs situats entre els EUA i el Canadà (59 500 km²). Es comunica amb el llac Superior pel riu Saint Mary, amb el llac Michigan per l'estret de Mackinac i amb el llac Erie pel riu Saint Clair.

Hus, Jan (Husinecz, Bohèmia 1369 — Constança 1415) Teòleg i predicador txec. Rector de la universitat de Praga (1402-14), dotà la llengua txeca d'ortografia i en defensà l'ús en la predicació i en el cant religiós. El 1412 es pronuncià contra la indulgència de croada concedida pel papa contra Ladislau de Nàpols, i hagué d'exiliar-se. Durant l'exili redactà el tractat *De ecclesia* (1413), on presentà l'església com a comunió dels predestinats. Les seves doctrines, expressades al concili ecumènic de Constança (1414), foren refusades com a herètiques. Relaxat al braç secular, fou cremat.

Husayn, Saddam (Tikrīt 1937) Polític iraquia. Membre del partit Ba't, participà en diverses conspiracions fins a esdevenir una figura influent al seu país amb el cop d'estat del 1968, quan el Ba't assumí el control de l'Iraq. Arran de la dimissió del president Bakr ocupà (1979) els càrrecs de secretari general del partit, president del govern i cap d'estat. L'any 1980 inicià una guerra amb l'Iran (1980-88) per tal de recuperar la regió de Šatt al'Arab. L'any 1990 envai Kuwait i provocà que es desencadenés la guerra del Golf Pèrsic (1991), que finalitzà amb la derrota de les forces iraquianes.

Husserl, Edmund (Prossnitz, Moràvia 1859 — Friburg de Brisgòvia 1938) Filòsof moravià d'origen jueu. La seva primera obra, *Logische Untersuchungen* ('Investigacions lògiques', 1900-01), es caracteritza pel descobriment i la descripció del contingut ideal del coneixement: les “essències” de les coses. A *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologische Philosophie* ('Idees relatives a una fenomenologia pura i a una filosofia fenomenològica', 1913), *Formale und transzendente Logik* ('Lògica formal i transcendental', 1929) i *Méditations cartésiennes* (1931) introduí la problemàtica crítica de l'*epokhé* i transformà així el realisme aparent de la primera època en un idealisme transcendentat que cerca en la consciència el fonament absolut del món d'objectes que s'hi constitueix. Considerat com a fundador de la **fenomenologia**, Husserl no concep el fenomen sinó com la realitat mateixa, tal com és donada a l'home immediatament en el coneixement. Hom subratlla alhora la intencionalitat del coneixement. Resta només a determinar si la cosa és en ella mateixa o és per a la consciència. En decidir-se per la segona alternativa, Husserl transforma definitivament la primitiva fenomenologia de les essències en una fenomenologia transcendental, posant l'èmfasi en la reducció transcendental.

Huston, John (Nevada, Missouri 1906 — Newport, Rhode Island 1987) Director i actor cinematogràfic nord-americà. El 1948 obtingué l'Oscar a la millor direcció per *The Treasure of Sierra Madre* (1947), i el 1953 fou premiat a Canes per *Moulin Rouge*. Dirigi també *The Maltese Falcon* (1942), *The Asphalt Jungle* (1950), *The African Queen* (1952), *Moby Dick* (1954-56), *The Night of the Igwana* (1964), *Fat City* (1971), *The Man who Would Be a King* (1975), *Under the Volcano* (1983), *Prizzi's Honor* (1985) i *The Dead* (1987), entre d'altres.

Huxley, Aldous (Godalming, Surrey 1894 — Hollywood 1963) Escriptor anglès. Membre d'una família de tradició intel·lectual, conreà el periodisme i la poesia, i es féu famós amb novel·les satíriques, com *Crome Yellow* (1921) i *Those Barren Leaves* (1925). És autor també de *Point Counter Point* (1928), la coneguda visió futurista *Brave New World* (1932), *After Many a Summer* (1939), *A Perennial Philosophy* (1946), *Island* (1962) i *Two or Three Graces* (1966).

Hyderābād [o *Haidarābād*] Capital de l'estat federal d'Andhra Pradesh, Índia (2 991 884 h [1991]). Hi ha indústries metal·lúrgiques, tèxtils de cotó i seda, alimentàries i de transformació de suda.

I

Capital quadrada romana

J

Uncial

l

Minúscula carolina

ſ í

Gòtica textura

Ii

Romana antiga humanística

Ji

Cursiva humanística

Ii

Romana transicional del barroc

Ii

Romana moderna neoclàssica

Ii

Egípcia

li

Pal sec

I

i

Iang-Tsé Riu de la Xina, el més llarg del país i de l'Àsia i un dels més importants del món per la seva longitud (5 800 km), pel cabal mitjà (30 000 m³/s) i per la conca (1 726 000 km²). Neix al vessant septentrional de les muntanyes de Tan-glha, al Tibet, a uns 5 000 m d'altitud. Es dirigeix cap al SE, on rep el Yalong Jiang, fins a arribar a la Conca Roja, on canvia la direcció cap al NE, i rep els rius Min, Fou i Wu Jiang. Després de Fengjie i fins a Yichang travessa un sector muntanyós; finalment entra a la plana, seguint la direcció SE fins a prop de Yueyang, la NE fins a Wuhan, la NW-SE fins a Jiujiang i la SW-NE fins a la desembocadura, en delta, a la mar de la Xina Meridional. El curs inferior és navegable.

Ibadan Capital de l'estat d'Oyo, Nigèria (1 295 000 h [1992]). És un centre comercial i de transformació de productes agrícoles.

Ibáñez e Ibáñez de Ibero, Carlos (Barcelona 1825 — Niça 1891) Matemàtic i militar. Fou un dels fundadors de l'Associació Geodèsica Internacional i membre de la comissió internacional que establí el sistema mètric decimal. Dirigí l'Instituto Geográfico y Estadístico, de Madrid, on inicià la publicació del mapa topogràfic de l'estat espanyol i fou ascendit a general de divisió.

iber *HIST* Individu d'un poble pre-romà estès des del Llenguadoc meridional fins a Andalusia, en un sector que comprenia una ampla faixa litoral que encloïa tots els Països Catalans continentals i, a més, una bona part d'Aragó, Múrcia i extenses zones d'Andalusia. Quan a partir del s III aC els romans començaren a conèixer més bé el territori peninsular, que anomenaren *Hispània*, contraposaren els pobles ibèrics del territori assenyalat amb els ***cel-tes*** i ***celtibers*** de la resta de la península. Històricament el món ibèric es pot dividir en quatre etapes: període de formació (650 al 550 aC), ibèric antic (550-450 aC), ibèric ple (450-200 aC) i ibèric tardà (200 aC-canvi d'era). La cultura material, descoberta per l'arqueologia moderna, l'art i la llengua coneguda a través d'inscripcions i de topònims ajuden a definir el territori ibèric, que demostra una gran unitat. Els *sordons* ocupaven el Rosselló, els *indigets* l'Empordà, i els *ausetans* tenien com a nucli central la comarca d'Osona. Als Pirineus i Pre-pirineus catalans hom troba esmentats, d'est a oest, els *olossitans*, sembla que relacionables amb Olot, els *castellans*, de localització incerta, els *bergistans*, que, segons alguns autors, eren els mateixos que els *bargusis*, relacionables amb Berga, els *ceretans* de la Cerdanya, els *andosins*, els *airenosis*, noms que suggereixen els d'Andorra i la Vall d'Aran. Els *laietans* eren els del pla de Barcelona, el Maresme i el Vallès (tot o en part), els *ilergets* tenien el centre a les comarques que envolten la ciutat de Lleida. Entre els ilergets i els laietans hi hagué els *lacetans*. El

Camp de Tarragona fou el centre dels *cos-setans*, que tenien al sud, centrats a la zona del Baix Ebre, els *ilercavons*, que arribaven fins a la Plana. L'àrea central del País Valencià, amb València, Sagunt i Llíria, era dels *edetans*, els quals, probablement, el Xúquer separava dels *contestans*, que arribaven fins al Segura. El nucli bàsic eren els poblats, regits per consells aristocràtics i sovint situats al cim o als vessants alts de turons, fortificats amb muralles. Els santuaris, amb construccions petites o sense, eren en llocs alts (com el de la Serreta d'Alcoi o d'El Cigarralejo de Mula, a Múrcia) o en coves. L'art ibèric és molt notable, i les indústries representen un salt endavant molt destacat respecte als períodes anteriors. Per primera vegada utilitzaren normalment el ferro, amb molta varietat d'instrumental, agrícola, industrial i guerrer. Els ibers també es destaquen per les relacions comercials.

ibèric 1 art ibèric *ART* Art que es desenvolupà en el territori dels ibers durant la florida d'aquesta civilització, entre els ss V i I aC. Es destaca el seu caràcter essencialment meridional dins el conjunt ibèric (País Valencià, Múrcia i Andalusia). No són conegudes construccions arquitectòniques monumentals. Als poblats les obres més destacades són en funció de la defensa, les muralles (Puig d'Alcoi) i les cambres sepulcrls (Galera a Andalusia, Pozo Moro a Albacete i Moixent). L'escultura monumental, amb representacions humanes (Dama d'Elx i Dama de Baza) i animalística (Elx, Bocairent, Agost, Benidorm, etc), era de pedra, mentre que les figuretes donades com a ex-vots són de bronze (santuaris de Despeñaperros i de Castillar de Santisteban de Sierra Morena) o de terra cuita (santuari de la Serreta d'Alcoi). La pintura és coneguda mitjançant la ceràmica. L'estil d'origen més antic és el de decoració geomètrica, amb bandes horitzontals combinades amb cercles i, més endavant, amb elements decoratius vegetals. Els dos estils més característics, però, són el de sentit simbòlic, dit estil d'*Èlx-Archena* i l'estil de *Múrcia*, amb figures humanes i animals simbòlics, combinats amb elements vegetals i geomètrics. De la mateixa època és l'estil narratiu (***vas de la sardana*** de Sant Miquel de Llíria), conegut amb el nom d'estil d'*Oliva-Llíria*, característic de la zona central valenciana. Es coneixen peces notables d'orfebreria i joieria, com les pàteres amb relleus i incisions de Tivissa. En conjunt, l'art ibèric es manifesta com una recreació original, amb esperit molt indígena, d'influències de l'altra banda de la Mediterrània, arribades a través de les colonitzacions dels fenicis i dels grecs.
2 escriptura ibèrica *PALEONT* Escriptura pròpia dels pobles ibèrics, que la utilitzaren durant cinc segles (V-I aC). Té 28 signes i ofereix grans dificultats de desxiframent; no fou fins el 1925 que Manuel Gómez Moreno aconseguí de desxifrar el sistema gràfic ibèric, que és hemisil·làbic, és a dir,

Igualada Municipi i cap de la comarca de l'**Anoia**, estès a l'esquerra del riu Anoia, en el curs mitjà (9 km²; 31 855 h [1991]). La indústria és la base econòmica i ha estat la causa del creixement que ha experimentat la ciutat i les localitats veïnes. En la indústria, el sector tèxtil (gènere de punt, estampats, teixits) n'és un dels principals. Segueixen en importància la fabricació de productes metàl·lics i les arts gràfiques. La *ciutat* (31 855 h [1991], *igualadíns*), centre de la comarca de l'**Anoia**, mercat comarcal principal i centre de serveis, té l'origen en una capella dedicada a santa Maria. N'afavorí el creixement la seva situació a la cruïlla del camí ral de Barcelona a Lleida i del camí militar de Manresa a Odena, Montbui, Querol i Miralles. El 1627 fou consagrada la nova església parroquial de Santa Maria. El 1610 fou establert el convent de caputxins, i a la segona meitat del s. XVII fou bostida l'església de la Mare de Déu de la Soledat. Després de la desamortització del 1835, el convent dels agustins (construït el 1393) fou ocupat pels escolapis (instal·lats a Igualada el 1732). El sometent d'Igualada tingué un paper destacat en les batalles del Bruc. El 1834 hom planificà l'exemple de la població; al N es configurà el barri industrial tèxtil. Durant la segona meitat del s. XIX es produí l'estancament de l'activitat industrial. El 1879 li

fou concedit el títol de ciutat. El 1900 hi foren instal·lades les primeres fàbriques de gènere de punt. L'expansió urbana de la ciutat ha passat els límits municipals vers Santa Margarida de Montbui, Odena i Vilanova del Camí.

iguana *ZOOl.* Nom donat a diversos saures de la família dels iguànids que pertanyen als gèneres *Amblyrhynchus*, *Cyclura*, *Conolophus*, *Ctenosaura*, *Sauromalus*, etc, i, especialment, *Iguana*. D'una grandària considerable, tenen l'aspecte semblant al dels dragons, dels quals es diferencien per la llengua, gruixuda i immòbil, i pel fet de presentar els dits punxeguts, les parpelles mòbils, les dents inserides a la cara interna de les genives i la cua llarga i resistent. Habiten a tot Amèrica, sobretot a les regions temperades i càlides. Les més importants són la **iguana vulgar** (*Iguana iguana*), la **iguana cornuda** (*Cyclura cornuta*), la **iguana gegant** (*Conolophus subcristatus*) i la **iguana marina** (*Amblyrhynchus cristatus*), de les Galápagos, i la **iguana negra** (*Ctenosaura hemilopha*).

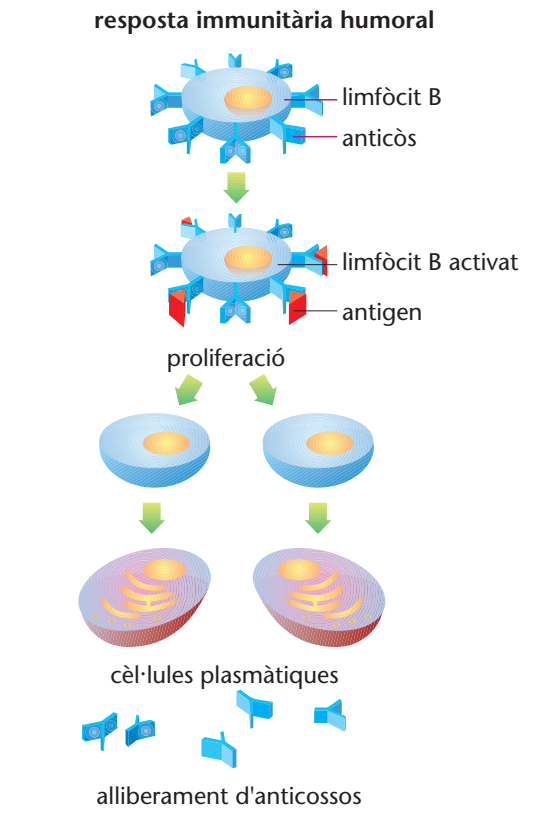
ilerget *HIST* Individu d'un poble pre-romà, del grup **ibèric**, un dels més importants, territorialment, de la vall central de l'Ebre. El nucli central corresponia a les comarques que volten la ciutat de Lleida, la més destacada dels ilergets, que a les monedes que encunyà donà el nom d'Ildirda o Iltirta, llatinitzat en Ilerda a l'època romana. Les fonts greco-llatines citen sobretot els ilergets en relació amb la segona guerra Púnica (218-205 a C). Entre els poblats ilergets destaquen el Molí d'Espígol (Tornabous), Els Vilars (Arbeca) i Vispesa (Tamarit de Llitera).

Illa de França Regió administrativa del nord-centre de França (12 012 km²; 10 836 000 h [est 1992]). La capital és París. És limitada al NW per Normandia, al NE per la Picardia, a l'E i el SE per la Xampanya, al SW per l'Orleanès i a l'W pel Maine. Fins a la guerra dels Cent Anys el seu territori fou identificat amb el regne de França, sota el domini reial dels Capet.

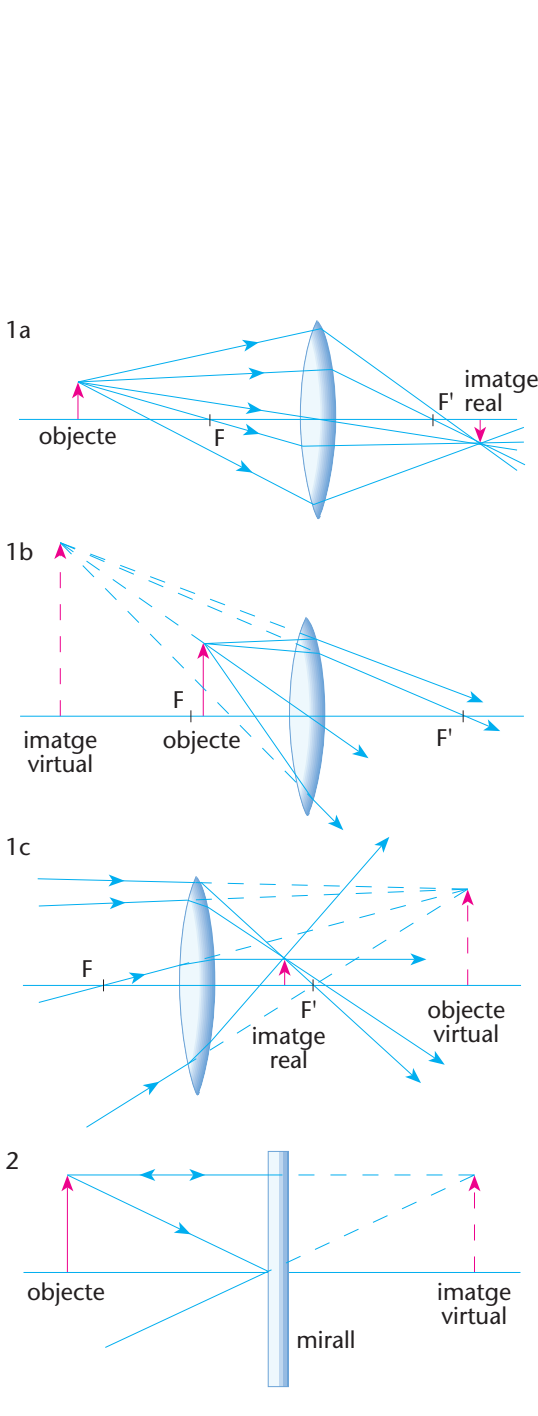
Illich, Iván (Viena 1926) Pedagog i assagista mexicà d'origen austríac. Realitzà estudis eclesiàstics de filosofia i teologia a Roma i es doctorà en història a la universitat de Salzburg. El 1951 anà als EUA i el 1969 se secularitzà. És autor d'una obra provocadora, que subverteix els valors de la modernitat humana. Algunes de les seves obres són: *Deschooling Society* (1971), *Tools for Conviviality* (1973), *Toward a History of Needs* (1979), *In the Mirror of the Past* (1991) i *In the Vineyard of the Text: A Commentary to Hugh's Didascalion* (1993).

Illinois Estat dels EUA (149 885 km²; 11 697 000 h [est 1993]). La capital és Springfield. És situat al nord de les Grans Planes, entre els Grans Llacs i el Mississipí, i presenta un relleu suau, només accidentat per formacions morèniques. És dividit en dues conques hidrogràfiques: la del Mississipí i la del Wabash-Ohio. El clima és continental. La població tendeix a agrupar-se als nuclis urbans, especialment a Chicago, centre comercial i de transports. L'agricultura es basa en el conreu de blat, blat de moro, civada i soia, i és dirigida a una ramaderia creixent (bestiar boví). Quant a la mineria, hom extreu carbó, petroli, fluorita i plom. La indústria és la seva principal activitat econòmica. Explorat pels francesos Marquette i Joliet el 1673, fou cedit a la Gran Bretanya pel tractat de París (1763); autònom el 1809, passà a ésser estat de la Unió el 1818.

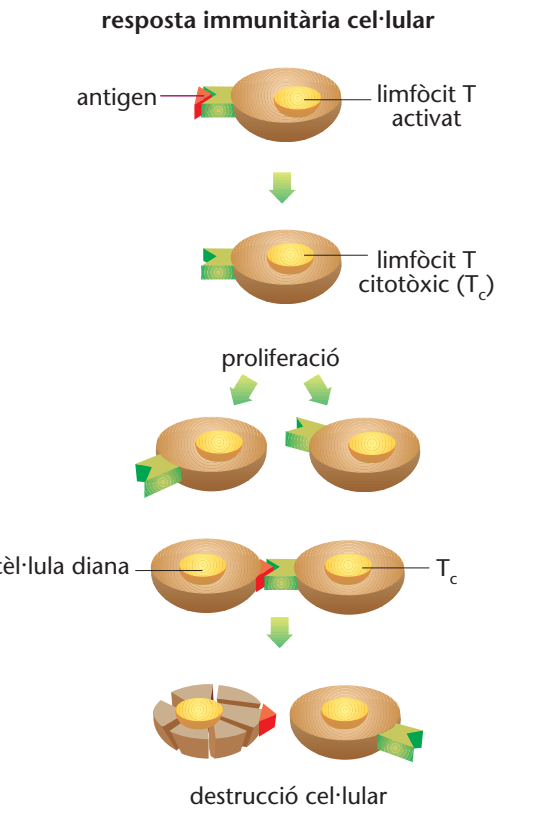
il·luminisme *CRIST* Doctrina i moviment, difosos sobretot a la Península Ibèrica, que col·loquen, en una línia de caire protestant, l'experiència mística religiosa per damunt de tot altre criteri de veritat. L'il·luminisme considerava la fe com a experiència mística, a la qual hom arriba per la contemplació o deixament (*dexamiento*). En l'edicte de la inquisició de Toledo del 1525 foren condemnats els seus principals dogmatitzadors (Pedro Ruiz de Alcaraz, Isabel de la Cruz i Gaspar de Bedoya) i compendiades les seves doctrines. L'il·luminisme perdurà fins el 1559, data de la *Censura* de Melchor Cano als *Comentarios* de l'arquebisbe Carranza, acusat també d'il·luminista. Els principals centres del moviment, que es difongué principalment entre conversos, foren Guadalajara, Toledo, Llerena i Sevilla, i, en un segon moment, Aragó i Nàpols.

resposta immunitària Els antígens activen els limfòcits B amb alliberament d'anticossos (humoral), o bé els limfòcits T amb destrucció per lisi de les cèl·lules infectades (cel·lular)

imatge 1, formació de la imatge en una lent biconvexa amb l'objecte situat davant el focus F (A), darrere el focus (B), i amb l'objecte virtual (C); 2, formació de la imatge en un mirall pla

Il·lustració, la Moviment intel·lectual europeu, centrat en el període comprès entre la segona revolució anglesa del 1688 i la revolució francesa del 1789. Es caracteritzà pel racionalisme utilitarista propi de la burgesia en la seva etapa ascendent de lluita per la consecució del poder polític, i de conformació de la seva ideologia com a dominant. Continuació crítica superadora del barroc, el moviment, originat a la Gran Bretanya, s'estengué bàsicament a França —on tenia arrels pròpies, i s'esbatanà en la seva forma més plena, l'enciclopedisme— i després a tot Europa, afavorit per la cada vegada major independència econòmica dels intel·lectuals i mitjançant societats científico-literàries, la premsa periòdica i la internacionalització de les edicions. Es proposava d'il·luminar la humanitat amb les llums de la raó, deixant de banda la superstició i les formes de religiositat tradicionals i basades en la revelació.

Illyés, Gyula (Rácegrespusztá, Tolna 1902 — Budapest 1983) Poeta, dramaturg, novel·lista, assagista i traductor hongarès. Els primers anys trenta fou un dels iniciadors del moviment dels escriptors populistes. S'inscriu en aquesta tendència la seva prosa sociogràfica *Puszták népe* ('La gent de les granges', 1936) i la seva poesia primerenca, centrada en la terra natal i la gent que hi viu. El 1936 publicà *Petőfi*, monografia, de bellesa lírica, sobre S.Petőfi. Les seves primeres novel·les es nodreixen dels records de la joventesa (*Koratavasz*, 'Inicis de primavera', 1941, i *Hunok Párizsban*, 'Huns a París', 1946). Escriví drames inspirats en els tombants decisius de la història nacional, dels quals cal esmentar *Fáklyaláng* ('Flama de torxa', 1953) i *Testvérek* ('Germans', 1972). Al drama *Tiszták* ('Purs', 1969) plantejà la problemàtica de la supervivència de les nacions petites. Després de la Segona Guerra Mundial conreà una poesia de compromís cívic i nacional. *Konok kikelet* ('Primavera porfídiosa', 1981) és una antologia de la seva obra anterior.

imant *MINERAL* Cos que té la propietat d'atreure el ferro. A la natura hi ha determinats minerals, com la magnetita, que presenten aquesta propietat (*imants naturals*). Altres, com el ferro, el níquel i el cobalt, són capaços d'imantar-se artificialment, pel frec amb imants naturals o per acció d'un corrent elèctric que travessa una bobina (*imants artificials*), com és el cas de l'electroimant. Els punts d'un imant en què l'atracció del ferro es manifesta d'una manera més intensa són anomenats *pols*. Cada imant té dos pols, les propietats dels quals són: els pols del mateix signe es repel·leixen i els de signe contrari s'atreuen. La Terra es comporta com un imant gegantí; en abandonar lliurement un imant, un extrem s'orienta cap al pol nord i l'altre cap al sud. Les lleis físiques sobre les propietats dels imants constitueixen el magnetisme.

imatge 1 *FILOS/PSIC* Representació interna (en l'àmbit del cognoscent) d'un objecte extern. Tradicionalment hom n'ha distingit dos tipus: la *imatge sensible (impresa)*, que respon a la representació que els sentits es fan de l'objecte singular, i la *imatge intel·ligible (expressa)*, que correspon a la comprensió intel·lectual d'aquest objecte. **2** *Fls* Figura formada pel

conjunt d'interseccions dels raigs lluminosos procedents de cadascun dels punts d'un objecte (*imatge real*), o bé formada pel conjunt d'interseccions de les prolongacions dels raigs lluminosos (*imatge virtual*), després d'ésser modificada llur trajectòria en incidir en un sistema òptic o en travessar-lo. Les imatges reals poden ésser recollides per una pantalla, mentre que les imatges virtuals han d'ésser observades directament, col·locant l'ull en la trajectòria dels raigs.

immigració *GEOG* Moviment migratori vist des de la perspectiva del lloc d'arribada dels migrants. Les migracions solen ésser motivades per la diferència existent en la relació població-recursos entre dos o més espais geogràfics comunicables. La *immigració urbana* —moviment migratori que s'origina quasi exclusivament en l'exode rural— és directament proporcional al creixement econòmic i demogràfic de la ciutat, sempre que no existeixi cap planificació socio-econòmica adient. En 1920-70 els Països Catalans reberen l'allau immigratòria més grossa de la seva existència, estimable en uns dos milions de persones. Després dels anys vuitanta s'ha produït una certa inflexió. Aquesta presència tan important dels immigrants ha desvetllat l'interès col·lectiu per aquest tema; les obres més representatives són les de J.M.Vandellòs (1935), de F.Candel (1964, 1973 i 1985) i de J.Pujol (1976).

immunitària, resposta Conjunt de reaccions posades en marxa quan una substància estranya a l'organisme i dotada de certes propietats (*antigen*) es posa en contacte amb els mecanismes receptors del sistema immunològic, situats en els òrgans limfoides perifèrics, com ara les estructures limfàtiques difuses (intestí, aparell respiratori, etc), els ganglis limfàtics o la melsa.

impala [*Aepyceros melampus*, família dels bòvids] *ZOOl* Mamífer artiodàctil de la subfamília dels antilopins que ateny prop d'1 m d'alçada a la creu, de cos esvelt i elegant i amb banyes persistents en forma de lira, presents només en els mascles i formades per anells sortints. Habita en grups nombrosos a les sabanes de l'Àfrica oriental i centromeridional.

impedància *ELECT* Quocient entre la tensió i el corrent en un circuit de corrent altern. Representa la *resistència aparent* del circuit. Hom la representa per *Z* i és un vector de components *R* (resistència) i *X* (reactància), o sigui **Z = R + X**. La unitat de mesura és l'ohm.

imperatiu *GRAM* Mode verbal, amb funció lingüística purament apel·lativa o actuativa, que expressa una ordre donada a un interlocutor o més, en les frases afirmatives, o bé una prohibició, en les frases negatives (si bé en algunes llengües, com el català, la prohibició s'expressa en subjuntiu). Atès que una ordre s'adreça directament a un interlocutor, l'imperatiu és únicament usat en la segona persona, singular o plural.

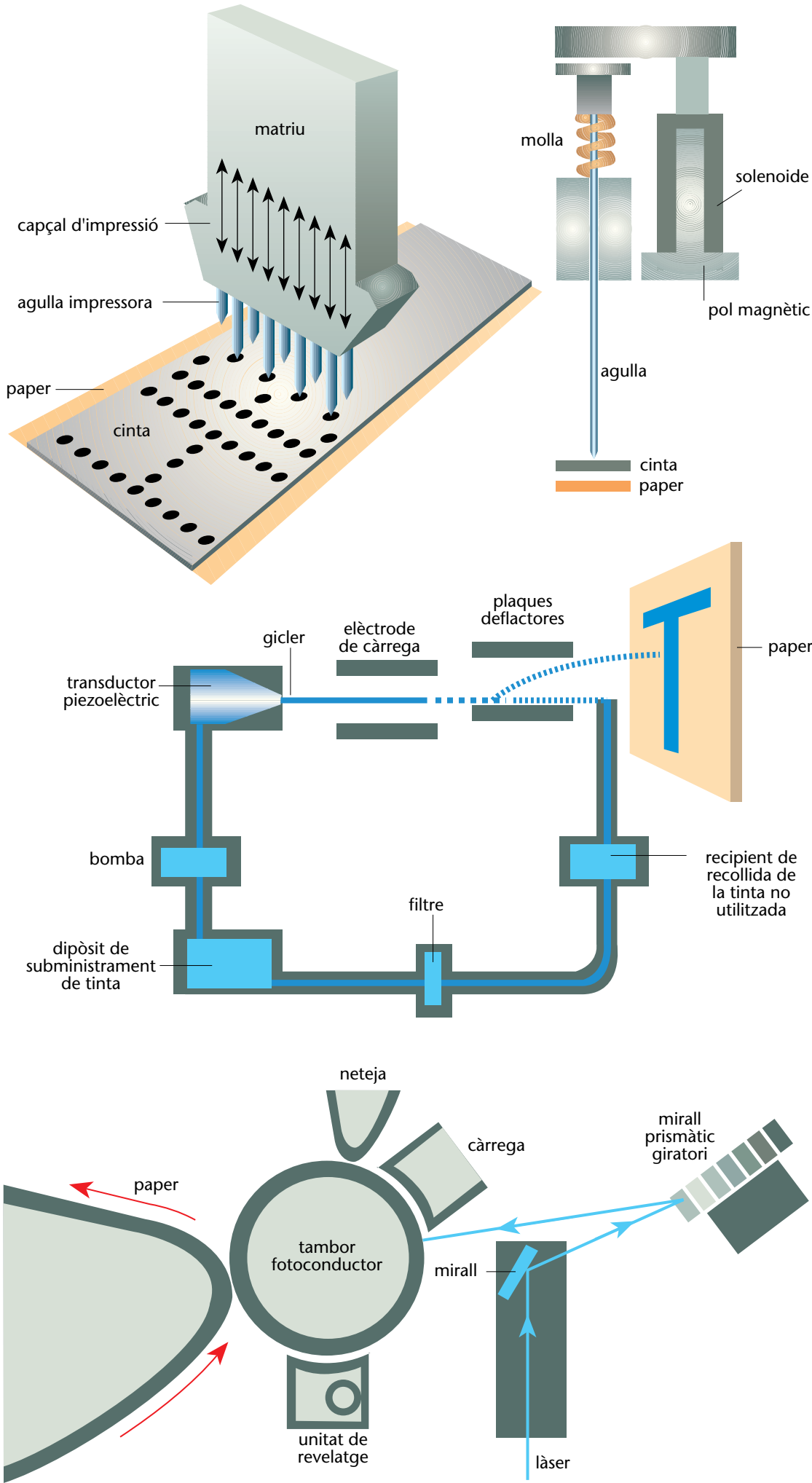
imperfet *GRAM* Determinació pròpia d'alguns temps verbals —en oposició a la de perfet—, relacionada amb la categoria verbal de l'aspecte. Dins la bàsica distinció temporal de l'acció verbal en pretèrit, present i futur, els temps imperfets o imperfectius indiquen la continuïtat del procés sense precisar-ne el terme, en oposició als perfets o perfectius, que l'expressen.

impost *DR* Tribut exigít, sense contraprestació específica, sobre negocis, actes o fets de naturalesa econòmica i jurídica que manifesten una capacitat econòmica del subjecte fiscal. Es basa en el deure de contribuir a les despeses públiques, tant a estatals, com de les comunitats autònomes i dels municipis, d'acord amb la capacitat econòmica. Hom distingeix entre els *imposts directes*, que graven la renda i el patrimoni, i els *imposts indirectes*, que graven la circulació, el tràfic o el consum de béns i serveis. L'**impost sobre la renda** grava les rendes obtingudes per individus o empreses en un període, i pot ésser de tipus general (impost general sobre la renda de les persones físiques o de les societats) o especial (impost sobre les rendes de treball, del capital o sobre els beneficis de les empreses). L'**impost sobre el capital** grava les plus-vàlues patrimonials (contribució rústica i urbana) i les transmissions patrimonials (successions). L'**impost sobre el valor afegit** (IVA) és pagat per les empreses i pels professionals

d'acord amb el valor que aquests confeïxen a cada estadi de la producció. **L'impost sobre activitats econòmiques** (IAE) és un tribut directe, vigent des de l'1 de gener de 1992, que les hisendes locals apliquen pel simple exercici d'una activitat econòmica dins d'un municipi.

impremta *LIT* Art de reproduir sobre paper, pergamí, etc, la marca en tinta d'un escrit, un dibuix, etc, gravat sobre una planxa metàl·lica o compost ajuntant peces de metall o fusta cadascuna de les quals té gravada una lletra, una figura, etc. Els testimonis més antics de reproduccions de l'escriptura són unes rajoles d'argila cuita trobades en unes excavacions prop de Nínive (s VIII). A la Xina, la xilografia ja era coneguda molts anys abans de Crist, i al s XI dC hom començà a substituir les planxes gravades per caràcters independents. El sistema xilogràfic fou emprat a Europa al s XIV pels fabricants de cartes de joc i, tot seguit, adoptat per a la realització d'estampes religioses i de llibres i tot. Hom atribueix a l'holandès Laurens Coster la invenció dels caràcters mòbils, i vers el 1440 Coster imprimí així l'*Horarium*. Gutenberg introduí el tipus metàl·lic (1450) i realitzà el conjunt del procediment d'impressió tipogràfica (confecció de matrius, fosa dels caràcters, composició de texts i impressió en premsa). L'invent s'estengué ràpidament per tot Europa, i el 1639 hom establí a Cambridge (Massachusetts) la primera impremta de l'Amèrica del Nord. Vers la meitat del s XIX aparegueren les primeres màquines de fosa mecànica, les primeres premses totalment metàl·liques, les premses amb cilindre de pressió i, immediatament, amb corró d'incrustació. Les tècniques d'impressió evolucionaren amb ra-pidesa: l'*aiguafort*, la *litografia*, el *fotogravat*, l'*offset* i el *rotogravat*. Les màquines d'imprimir efectuen les quatre operacions principals següents: tintatge de la matriu (forma) a cada impressió, compressió del full contra la matriu tintada, alimentació de paper i recollida dels fulls impresos. Actualment el sistema d'offset imprimeix sense necessitat d'establir contacte entre la matriu i el paper.

impressionisme *ART* Corrent estètic iniciat i desenvolupat sobretot a França al darrer quart del s XIX. Els impressionistes aguditzaren la recerca de la realitat i pintaren els mateixos temes quotidians del realisme, però *in situ*, i molt sovint en una sola i ràpida sessió. Aconseguiren visions fugaces, desfent la diferenciació convencional entre esbós i obra definitiva, revolucionaren els enquadraments i trencaren la simetria convencional. Inspirats en les teories científiques de Chevreuil, intentaven representar la llum actuant sobre els colors, amb pinzellades breus de colors purs, que deixaven barrejar a l'ull de l'espectador. L'inici oficial de l'impressionisme tingué lloc el 15 d'abril de 1874 amb la inauguració de la primera exposició de la Société Anonyme Coopérative des Artistes Peintres, Sculpteurs, Graveurs, etc, de la qual formaven part E.Degas, J.-B.-A.Guillaumin, C.Monet, B.Morisot, P.-A.Renoir, C.Pissarro i A.Sisley, entre altres; no en formava part, però, l'aleshores considerat capdavanter del grup, E.Manet, que preferí de no enemistar-se amb el Saló oficial. L'exposició fou un fracàs de públic i crítica, un membre de la qual, L.Leroy, anomenà els participants *impressionistes*, a causa del títol *Impression* donat per Monet a algunes de les seves teles. Hi hagué més exposicions (1876, 1877, 1879, 1880, 1882 i 1886), només les dues darreres de les quals tingueren èxit; en la del 1886 participaren també els neoimpressionistes, com G.Seurat i P.Signac, i els simbolistes, com P.Gauguin i O.Redon. El terme *impressionisme* fou aplicat més tard, per extensió, a l'escultura, la qual aconseguí, amb Rodin, formes dinàmiques; a certes composicions musicals del període ~1880~1920, de Debussy, Ravel, i fins a un cert punt, Puccini, Falla i F.Schmitt; i a una determinada escola del cinema francès que, aglutinada per Louis Delluc, agrupava noms com els d'A.Gance, Germaine Dulac i Marcel L'Herbier. L'adaptació de l'impressionisme pictòric a la literatura fou estudiada per Bally i conreada per Azorín i Verlaine, entre altres. Als Països Catalans la influència directa del moviment francès fou recollida conscientment al començament del decenni de 1890-1900 per artistes com Ramon Casas, Santiago Rusiñol i Ramon Riu. Als darrers anys del segle XIX Isidre Nonell i Ricard Canals s'integraren

de ple en la nova estètica. Marià Pidelaser-ra fou el primer a assajar un impressionisme ortodox. L'estil fou aviat eclipsat a Catalunya pel noucentisme.

impressora *INFORM* Màquina que imprimeix les dades elaborades per un sistema informàtic. El *teletip* fou el primer perifèric capaç d'escriure els resultats que donava un ordinador. Aviat aparegueren les impressores dissenyades per a operar a altes velocitats. El procediment més usual és la impressió per *impacte* o *percussió*, que consisteix en el colpeig directe amb un martell dels caràcters que són disposats damunt una cadena, barra, bola, roda (*margarida*), etc, o bé que són formats per mitjà de la selecció d'una sèrie d'agulles d'una matriu (*impressora matricial*). En el tipus d'impressora d'agulles o matricial, els caràcters són formats per una matriu de punts (per exemple 5x7 o 6x8) i una sèrie d'agulles que percudeixen sobre una cinta tintada darrere la qual hi ha el paper. Un altre sistema es basa en la impressió per procediments elèctrics damunt d'un paper que té una emulsió conductora. La descàrrega entre les agulles i el paper deixa una marca en el punt de contacte deguda a la calor produïda, raó per la qual hom les anomena **impressores tèrmiques**. Un tipus d'impressora sense percussió és la **impressora de raig de tinta** en la qual els caràcters són formats per mitjà de la projecció de petits raigs de tinta damunt el paper. Aquestes impressores treballen a gran velocitat i proporcionen una gran qualitat d'impressió. Un altre procediment sense impacte és el de la **impressora làser**. Consta d'un

làser d'estat sòlid que, després d'ésser modulats pel senyal digital procedent del sistema informàtic, incideix sobre un mirall prismàtic que gira a gran velocitat. El raig làser reflectit i desviat alhora per una de les cares del mirall és dirigit sobre la superfície fotoconductora d'un tambor que gira i sobre la qual hi enregistra una imatge latent.

Inari Llac de Lapònia, a Finlàndia (1 085 km²). És tributari de l'oceà Àrtic pel Pas-vikelv.

inca **1** L'arquitectura és essencialment utilitària i palesa una gran habilitat en el treball de la pedra, que permeté de dur a terme notables obres d'enginyeria: terrasses de conreu, canals d'irrigació, dipòsits d'aigua, fortaleses (Sacsahuaman, a Cuzco), muralles (Machu-Picchu), magatzems fortificats, camins enllosats i de 4 m d'amplada. A Cuzco, la capital, s'aixecaren temples (el Coricancha) i palaus (el Colcampata). Els cronistes castellans esmenten també joies d'or i argent, mosaics de plomes als mantells, etc. **2 HIST/ART** Individu d'un poble de parla quítxua originari de la zona propera al llac Titicaca. Els inques, que aparegueren al començament del s XIII, s'expandiren, segons la tradició, amb el primer rei mític Manco Capac, que s'establí a la ciutat de Cuzco. Amb la coronació de l'inca Paxacuti (1438) començà l'*imperi històric* i s'inicià l'expansió més enllà de les fronteres del Perú actual. L'imperi s'estengué fins al centre de Xile, l'altiplà bolivià i les selves amazòniques. A la mort del rei Huayna Capac (1525), aquest dividí el reialme entre els seus fills Atahualpa, fill d'una segona esposa, i Huáskar, l'hereu veritable, fill de la primera esposa (*coya*). Les desavinences entre els dos germans foren aprofitades per Pizarro, que culpà Atahualpa de la mort de Huáskar i el féu decapitar a la plaça major de Cuzco (1533). Amb aquest fet la història de l'imperi inca restà pràcticament tancada, si no hagués estat per l'episodi de la resistència del darrer descendent dels inques, Tupac Amaru, que morí també decapitat a Cuzco (1572). La cultura dels inques fou d'una originalitat extraordinària. La base de l'imperi fou la perfecta organització del treball de la terra, de la ramaderia i de les mines, destacant la prestació de treball personal dels camperols als sacerdots i a l'inca, juntament amb un extens sistema de carreteres que permetia controlar tot el territori. El cap de l'imperi era l'inca, personatge d'origen diví, descendent del Sol, i el seu poder no tenia límits.

incest *ANTROP/DR* Relació sexual entre germans o ascendents i descendents directes. L'incest, considerat delicte per la quasi totalitat de codis, assolí la màxima penalització en les disposicions del dret canònic, les consideracions morals derivades del qual han afavorit, entre altres, la creença que la unió incestuosa engendra descendents degenerats.

Inch'ön Capital de la província de Kyönggi, República de Corea, situada a l'oest de Seül (1 818 293 h [1990]). Port a la mar Grogua, el principal de Corea del Sud, és un nucli industrial (indústria metal·lúrgica i tèxtil).

inconscient *PSIC* Conjunt de processos que condicionen la conducta i que no afloren al llindar de la **consciència**. Fou S.Freud qui posà en relleu la seva importància en el comportament humà. Constituïdes per disegs i per processos psicològics dinàmics reprimits per la censura, les forces inconscients poden influir en la vida conscient de l'individu i són sublimades, de vegades, en certs valors superiors (artístics, religiosos, etc).

incubació *ZOOL* Acció de proporcionar calor als ous perquè, si han estat fecundats, puguin desenvolupar-se. És pròpia dels rèptils, els ocells i alguns mamífers, pot ésser feta mitjançant la calor transmesa directament pel cos (la majoria d'ocells, algunes serps, els monotremes) o per mitjans extracorporals, com colgant els ous a la sorra calenta (serps, saures, tortugues i alguns ocells) o sota matèries vegetals en descomposició (cocodrils).

incunable Imprès que data fins el 1500. Pot ésser *xilogràfic* (imprès amb planxes de fusta) o *tipogràfic* (amb tipus mòbils metàl·lics). Els llibres incunables es caracteritzen per la manca de portada i de foliació o signatures tipogràfiques, per l'espai en blanc per a les lletres capitals, i, sovint,

LA HISTÒRIA
L'aparició de les primeres comunitats agrícoles tingué lloc, probablement, al quart mil·lenni aC, a la vall de l'Indus, on al mil·lenni següent sorgí una civilització urbana molt evolucionada: cultura d'Hà-

rappā o de l'Indus, que assolí l'apogeu vers el període 2500-2000 aC. La seva fi violenta sembla connectar-se amb la invasió dels aris (indoeuropeus) vers els ss XVI-XV aC, portadors del cavall i de la metal·lúrgia del ferro i que ocuparen, successivament, la vall de l'Indus, la del Ganges i el nord del Dècan. A la darreria del s VI aC Cir el Gran i Darios incorporaren a l'imperi aquemènida el nord-oest del país (Gandhāra i Sind); al cap de dos segles Alexandre el Gran, després de sotmetre l'imperi persa, emprengué la conquesta de les terres a l'est de l'Indus. Chandragupta (321-297 aC), fundador de la dinastia *maurya* i del primer imperi indi, expulsà del tron de Magadha la dinastia *nanda* i sotmeté l'Índia septentrional. Els seus descendents incorporaren a l'imperi el nord del Dècan. La fragmentació de l'imperi (232 aC) facilità el retorn dels grecs a les regions occidentals de l'Índia i s'estimulà la fusió de les civilitzacions indostànica i hel·lenística. Vers el 320 Chandragupta I, senyor de Pātaliputra, posà els fonaments d'un nou imperi indi, l'imperi gupta, que arribà a englobar tota la conca del Ganges, Mālvā, Gujarāt, la major part del Panjāb i la península de Kāthiāwār. Suposà un període de brillantor cultural i artística. Les lluites contra els huns heftalites esgotaren l'imperi i en provocaren la decadència i la desmembració (inici del s VI). Mentrestant, l'Índia meridional s'havia vertebrat al voltant de dos eixos: el país maratha (regió de Bombai) i l'imperi dels *pallava* (ss VI-IX), al SE del Dècan, que aglutinà el poble tàmil. La conquesta de l'Índia pels musulmans, iniciada el 712 amb l'ocupació del Sind i de Multān, no fou prosseguida fins a la fi del s X, quan Subuktigin i el seu fill Maḥmūd, es llançaren sobre les valls de l'Indus i el Ganges i la península de Kāthiāwār i conqueriren una part del Panjāb. L'expansió dels mamelucs vers l'est portà a la creació del soldanat de Delhi, regit per les dinasties Mameluca (1206-90), Khalji (1290-1320), Tughluq (1320-1413), Sayvid (1414-51) i Lōdī (1451-1526). Però des del s XIV les tendències particularistes de les diferents regions i les ambicions personals dels governadors d'aquestes facilitaren l'aparició de regnes independents com Madurai, Bengala i el Dècan central; aquí, el regne de Vijayanagar (~1340-1565) esdevingué nucli de resistència hindú enfront de l'islamisme. En un panorama de confusió i anarquia, el turc Bāber conquerí el soldanat de Delhi (1526) i posà els fonaments de l'imperi dels grans mogols. Sota el regnat del seu nèt Akbar (1556-1605) s'assolí el màxim apogeu, incorporant als seus dominis Bengala, Gujarāt, Caixmir, Balutxistan, Qandahār i una part del Dècan; Les províncies s'independitzaren a l'inici del segle XVIII, i l'imperi restà reduït a les contrades d'Agra i Delhi; la fragmentació facilità els projectes expansius de les potències colonials europees, instal·lades a les regions litorals a partir de la darreria del s XV. Al començament del s XVII les Companyies de les Índies Orientals creades pels holandesos i anglesos posaren fi al monopoli que havia exercit Portugal sobre el comerç amb l'Índia, Sri Lanka i Insulíndia. Malgrat el desig de les companyies mercantils de mantenir-se al marge dels conflictes bèl·lics, durant el s XVIII l'Índia fou escenari de la rivalitat franco-britànica. Igualment Holanda hagué de replegar-se davant la puixança britànica (Bengala, costa oriental del Dècan). El 1849, la dominació anglesa abastava pràcticament la totalitat de l'Índia. La revolta de 1857-58, iniciada amb el motí dels sipais, palesà el profund descontentament popular. El Congrés Nacional Indi, assemblea d'intel·lectuals hindús i musulmans es convertí en el portaveu de la consciència nacional; a partir de 1906-07 exigí la concessió de l'autonomia interna o *svarāj*. La *Indian Councils act* (1909) féu algunes concessions al nacionalisme i, alhora, tractà d'afeblir-lo accentuant la divisió entre hindús i musulmans. El 1916, el Congrés exigí la independència total, i Gandhi, enemic de la violència, preconitzà la no-cooperació i la desobediència civil. El parlament anglès aprovà l'*Indian Independence act*, en virtut de la qual el 1947 el territori indi assolí la independència, dividit en dos estats: la Unió Índia i el Pakistan, tots dos dins el Commonwealth. La partició fou acompanyada de noves violències —més de 500 000 víctimes, entre elles Gandhi, assassinat per un fanàtic hindú (1948)— i de desplaçaments en massa de població.

Mapa físic de l'Índia

En virtut de la constitució (1950) l'Índia esdevingué una república federal: Jawa-harlal Nehru, primer ministre des del 1947, fou confirmat en el càrrec. Els conflictes fronterers amb la Xina i amb Pakistan i les insuficiències de l'economia obligaren Nehru i els seus successors Shastri i Indira Gandhi (primera ministra en 1966-77) a abandonar el neutralisme actiu i les pretensions de guiatge del Tercer Món. El 1977 el People's Party guanyà les eleccions i el seu líder, Morarji Desai, esdevingué primer ministre. Indira Gandhi es convertí (1978) en líder d'un nou partit polític, l'Indian National Congress (I), el qual s'imposà en les eleccions del 1980. Novament primera ministra, Indira Gandhi s'encarà amb greus dificultats econòmiques i socials i morí en un atemptat comès el 1984 per tres membres *sikhs* de la seva guàrdia personal. El seu fill Rajiv Gandhi la succeí en el càrrec, i fou ratificat a les urnes el mateix any. Les eleccions del novembre del 1989 donaren una discreta victòria a V.P.Singh, del Front Nacional. El nou president hagué de fer front a l'independentisme de Jammu i Caixmir i als seus promotors, els islàmics pakistanesos. La ruptura del partit governant afavorí el canvi de Singh per Chandra Shekhar (novembre del 1990), del partit Janata (nacionalista hinduista). El nou president s'esforçà a restablir el diàleg amb el primer ministre pakistanès, a menar una política de bona voluntat amb el veí Nepal i a controlar el govern de l'estat indi de Tamil Nadū. Al maig del 1991, la nova puja experimentada pel Partit del Congrés significà la seva tornada al govern, tot i que en minoria. P.V.Narasimha esdevenia el nou primer ministre. Pocs dies abans d'aquestes eleccions Rajiv Gandhi moria a mans dels terroristes tàmils de Sri Lanka. Al juliol del 1992 Shankar Dayal Sharma fou investit novè president de l'Índia. La violència dels enfrontaments religiosos entre hindús i musulmans provocà la inestabilitat

dels diferents governs i fins i tot la dimissió d'algun d'ells.

indiana Nom genèric dels teixits de cotó, o de cotó amb mescla d'altres fibres vegetals o artificials, estampats per una sola cara en un color o més. Inicialment procedien de l'Índia; el procés d'estampació era llarg i complicat, amb ploma i pinzell o bé per reserva, amb cera. Als Països Catalans la importació d'indianes fou aviat important. A Catalunya les fàbriques d'indianes, amb el temps, resultaren una forma òptima d'inversió del capital acumulat en el comerç colonial i contribuïren decisivament a l'arrencada de l'economia. Sembla que la primera fàbrica fou la de Jacint Esteve (1736), bé que la primera d'importància fou la d'Esteve Canals i Guerau i Bonaventura Canet (1738).

Indiana Estat dels EUA, situat entre el llac Michigan, al N, i el riu Ohio al S (94 309 km²; 5 769 000 h [est 1994]). La capital és Indianapolis. El relleu és format per una plana arenosa inclinada cap al SW, coberta de dipòsits glacials. Els rius més importants són el Wabash i el White, afluent de l'Ohio. El clima és continental humit. La població urbana és elevada (83%), i ha augmentat gràcies al desenvolupament industrial dels nuclis urbans dels Grans Llacs. Els principals conreus són els de cereals: blat de moro, civada, blat i ordi. Hi ha ramaderia (bestiar boví i porcí) i avicultura. La gran riquesa del subsòl (gas natural, carbó i petroli) ha afavorit el desenvolupament industrial de la siderúrgia. El francès Robert Cavallier de la Salle explorà Indiana en 1679-80, la qual, pel tractat de París (1763), passà a poder de la Gran Bretanya, que la cedí el 1783 als EUA. El 1816 fou declarada dinovè estat federal.

Indianapolis Capital de l'estat d'**Indiana**, EUA, situada a la confluència del riu Fall amb el White (746 538 h [est 1992]). Fundada el 1820, esdevingué capital de l'estat el 1821. És un important centre ter-

Mapa físic d'Indonèsia

ciari, un actiu mercat agro-pecuari i nuclis d'indústria diversificada: de conserves alimentàries, química, de maquinària, elèctrica, del paper i d'aparells de precisió.

Indic, oceà Oceà comprès entre Àsia, al N, Àfrica, a l'W, Indonèsia i Austràlia, a l'E, i l'oceà Antàrtic, al S; és el tercer en extensió, després del Pacífic i l'Atlàntic (compres les mars adjuntes: la mar Roja, el golf Pèrsic, la mar d'Aràbia, el golf de Bengala i la mar d'Andaman) (74 917 000 km²). Comprèn l'illa de Madagascar, la més gran, i els grups d'illes de Seychelles, Comores, Mascarenyes, Laquedives, Maldives, Chagos i Kerguelen.

indiget *HIST* Individu d'un poble pre-romà, ibèric, que habitava a l'Empordà. Alguns autors els atribueixen també el Gironès, que, segons Plini, era dels ausetans, i també la Selva, la qual tampoc no és segur que es pugui atribuir als ausetans. La frontera de ponent tampoc no és clara. Mantingueren relacions pacífiques amb els grecs d'Empúries i Rhode. El de Castell, a la Fosca (Palamós), és un dels poblats indigets més característics. El més important dels investigats és el d'Ullastret.

Indoeuropeu *LING* Nom emprat convencionalment per a designar la llengua parlada en una regió no ben determinada de la planura europea (costes de la mar Bàltica, vall del Danubi, Ucraïna) a la fi del neolític i al començament de l'edat del bronze (~3000-2000 aC). Gràcies a la lingüística comparada (Bopp) i als neogramàtics (Brugmann, Delbrück, Osthoff, Ascoli) hom n'ha pogut conèixer, en gran part, l'estructura fònica i gramatical, com també el vocabulari. Hom ha pogut demostrar que la majoria de les llengües conegudes d'Europa (llevat del basc, de l'hongarès i del finès), del SW de l'Àsia i de l'Índia són emparentades i deriven d'una llengua única. Resta establerta l'existència d'una família lingüística indoeuropea que comprèn diversos grups: *l'indoirànic*, *l'anatòlic* (amb l'hitita cuneïforme, el luvi, el palaic, l'hitita jeroglífic, el lici, el lidi, el frigi i l'armeni) del qual alguns autors afirmen que és en realitat una llengua germana de l'indoeuropeu, el *grec* (documentat ja a partir del 1400 aC en les tauletes micèniques), *l'albanès*, *l'itàlic*, el *baltoslaw*, el *germànic* i el *cèltic*. Suposa l'existència d'una unitat ètnica i cultural, bé que dotada d'una unitat lingüística no perfectament homogènia.

Indonèsia [*nom oficial en bahasa indonésia: Republik Indonesia*] Estat de l'Àsia sud-oriental (1 914 406 km²; 191 340 000 h [est 1994]). Situat entre l'oceà Índic, el Pacífic i la mar de la Xina meridional, és format per les grans illes de la Sonda (Sumatra, Java, Cèlebes i la part sud de Borneo), les petites de la Sonda (Bali, Lombok, Sumbawa, Sumba, Flores, Timor Occidental, etc), Irian Occidental, l'arxipèlag de les Moluques i un gran nombre d'illes i arxipèlags menors. La capital és Jakarta.

LA GEOGRAFIA
Indonèsia és una prolongació del continent asiàtic, al qual és unida per la plataforma de la Sonda, que arriba fins a Sumatra, Java i Borneo, i hi afloren nombroses illes a causa de l'activitat volcànica. Al S

de la plataforma, Indonèsia forma garlandes d'illes muntanyoses que s'estenen a 4 500 km. El clima hi és equatorial, càlid i humit. El factor climàtic més important són els vents alisis del Pacífic, que predominen de juny a setembre, i el monso de l'Índic, de novembre a maig. Els rius són curts, per la configuració de les illes, i cabalosos. La selva cobreix tota la terra no conreada. El manglar és freqüent al litoral. L'agricultura ocupa un 12% de la superfície total i més de la meitat de la població activa. El conreu principal és l'arròs (tercer productor mundial), fonamental per a l'alimentació, juntament amb el blat de moro, mandioca, batata, soia, cacauets, llegums, patates, fruita i hortalisses. Al costat dels conreus alimentaris hi ha una agricultura comercial, de la qual subsisteixen dos tipus: les grans plantacions estatals i les petites plantacions camperoles, amb conreus de canya de sucre, te (especialment a l'W de Java), cafè (tercer productor mundial), a l'E de Java, tabac, a Java i Sumatra, cotó, espècies, cacau, palmes de cocos i d'oli, cautxú, amb plantacions a l'W i el centre de Java i al N de Sumatra (segon lloc en la producció mundial). És el setè productor de fusta del món i el primer exportador de contraplacats. La ramaderia hi té una importància escassa. En canvi, la pesca, de febles beneficis, és molt important per a l'alimentació. El subsòl proporciona abundants recursos miners: estany (primer productor mundial de concentrat), petroli a Java i, sobretot, a Sumatra i a Borneo (desè productor mundial), amb refineries a Balikpapan (Borneo), Sungai-gerung, Palembang, Pangkalanberandan, Dumai (Sumatra) i Wonokromo (Java). També té importants jaciments de gas natural, bauxita, carbó, coure, ferro, manganès, níquel, fosfats, sal, diamants, or i argent. La indústria, és principalment petroleoquímica, metal·lúrgica, de transformació de productes agrícoles, tèxtil, de ciment, pneumàtics, productes químics i farmacèutics, vidre, adobs nitrogenats, de la fusta i el paper, llumins, construcció naval i muntatge d'automòbils i d'aparells de ràdio i televisió. Hom ha fet grans inversions per a millorar el sistema de transports marítims i aeris, amb ports importants com el de Dumai, a Sumatra, i el de Surabaya, a Java; l'aeroport principal és a Jakarta, però hi ha només vies fèrries a les illes de Java, Madura i Sumatra. La població és predominantment d'origen malai o indonesi, amb grups melanesis i papús a l'interior de quasi totes les illes. El fort creixement demogràfic del s XX s'ha vist frenat a partir del 1970 gràcies a la reducció de la natalitat. La distribució de la població és molt irregular. Indonèsia posseeix grans ciutats, sobretot a Java; a més de Jakarta, es destaquen Surabaya, Medan, Bandung i Semarang (més d'un milió d'habitants) i 25 ciutats de més de 100 000 h. El *bahasa indonesia* és l'idioma oficial, però també són parlats uns 25 idiomes locals (principalment el javanès) i més de 250 dialectes. El 87% de la població és musulmana, i el 9% catòlica. Indonèsia és membre de l'ONU i de l'ASEAN.

LA HISTÒRIA

Indonèsia presenta testimoniatges humans des de les èpoques més remotes: moltes restes de l'*Homo erectus* (*Pithecant-*

hropus erectus, l'home de Java) han estat descobertes en aquesta illa. Als primers segles de l'era cristiana, arribaren influències de l'Índia; durant aquest període anomenat indi aparegueren dos grans imperis indonesis: el Srivijaya, amb centre a Sumatra i amb el control de l'estret de Malacca (ss VIII-XII), i el Majapahit, estat javanès que, a partir del 1292, dominà un segle i mig la major part de l'arxipèlag. L'expansió cultural islàmica s'inicià al s XIII, partint dels primers reialmes islàmics creats a Malacca, a Atjeh i Demak; els estats musulmans hi assoliren llur moment culminant al s XVII, especialment el de Matarâm i el d'Atjeh. La caiguda de Malacca a mans dels portuguesos (1511) marca un tombant radical en la història d'Indonèsia. Els portuguesos s'esforçaren a obtenir el control del comerç amb les illes de les espècies (les Moluques), però toparen aviat amb els castellans, amb els holandesos i amb els anglesos. Els mercaders holandesos hi establiren el 1602 la Companyia Holandesa de les Índies Orientals, organització comercial armada, amb drets de sobirania, que a l'últim s'imposà als competidors. El 1798 el govern holandès s'apropià la Companyia i la substituï per l'organització estatal. Els anglesos s'establiren a Indonèsia (1811-16) aprofitant l'annexió d'Holanda per Napoleó. En tornar-hi els holandesos, ocuparen la totalitat de l'illa de Java i l'explotaren. Entre el 1870 i el 1910 la totalitat d'Indonèsia passà sota control efectiu del govern holandès. Un moviment nacionalista anà enfortint-se els primers decennis del s XX. El 1926 el partit comunista indonesi intentà un cop d'estat, el qual fou durament reprimat. Després de l'ocupació japonesa durant la Segona Guerra Mundial (1942-45), el 17 d'agost de 1945 Sukarno proclamà la independència. Aquesta no fou reconeguda per Holanda, que reprengué el control del país. Finalment, pressionat pels EUA, el govern holandès reconegué la sobirania de l'Estat Federal d'Indonèsia (27 de desembre de 1949). Entre el 1950 i el 1958 Indonèsia sofrí conflictes interns, com l'intent secessionista de les Moluques. El 1962 Holanda cedí a l'ONU la Nova Guinea Occidental, la qual fou incorporada a Indonèsia amb el nom d'Irian Occidental l'any següent. Després de nou anys d'inestabilitat en el govern, Sukarno alterà la constitució (1959) i assumí poders dictatorials, emprenent atacs de guerrilles contra Malàisia, i Indonèsia es retirà de les Nacions Unides. Quan el general Suharto prengué el poder (1966), bandejà el partit comunista d'Indonèsia, després d'un extermini en massa de militants i simpatitzants, i l'any 1968 fou fet president. El 1975 Indonèsia ocupà el Timor oriental i l'any següent se l'annexà. Els intents d'uniformització de les organitzacions polítiques, socials i religioses suscitaren una forta resistència per part de l'àmplia minoria musulmana. L'exèrcit indonesi ha continuat sufocant els moviments d'autodeterminació de Timor i Nova Guinea on, a més, Suharto ha dut a terme una política d'assimilació de la població autòctona melanèsia amb l'establiment massiu de colònies d'indonesis. Vers la fi dels anys vintanta Suharto inicià una tímida liberalització econòmi-

Indonèsia	
	
	
govern:	república
superfície:	1 914 406 km ²
població:	191 340 000 h (1994)
capital:	Jakarta
idioma of.:	bahasa indonesia
moneda:	rupia

ca i política. A Atjeh començà a actuar al començament del 1990 una guerrilla separatista d'inspiració musulmana, cosa que comportà una duríssima repressió de l'exèrcit. Al març del 1993 Suharto fou confirmat en el càrrec de president.

Indore Ciutat del NW de l'estat de Madhya Pradesh, Índia (1 086 673 h [1991]). És un centre comercial i un nucli industrial: indústria tèxtil (cotó) i metal·lúrgica.

Indo-xina, península d' Península d'Àsia, la més oriental de les tres penínsules meridionals del continent. Compresa la península de Malacca, envolten Indo-xina el golf de Bengala, a l'W, l'estret de Malacca i el golf de Tailàndia al S i al SE la mar de la Xina Meridional. L'extensió total és de 2 270 964 km², distribuïts entre Myanmar (678 033 km²), Tailàndia (513 115) i el territori de la Indo-xina oriental integrat per Laos (236 800), Cambodja (181 035), Vietnam (331 653) i, a la península de Malacca, Malàisia (329 747) i Singapur (581).

inducció ***1*** *DR* Delicte consistent a induir algú perquè cometi una acció delictiva o deixi d'acomplir-ne una altra l'omissió de la qual és també delictiva. Hom considera l'inductor com a autor formal del delicte i l'induït com a simple autor material. ***2*** *FILOS* Raonament mitjançant el qual hom remunta de la part al tot, del particular al general, de l'efecte a la causa, dels fets a la llei que suposen. Com a mètode cognoscitiu fou formulada per Aristòtil. Superada en la ciència antiga i medieval per la deducció, ressorgí al s XIII i triomfà en la ciència experimental a partir del Renaixement.

indulgència *CATOL* ***1*** Remissió atorgada per l'Església de les penes temporals degudes pels pecats. Hom en diu **indulgència plenària** si la remissió és total. La disciplina de les indulgències arrela en la pràctica penitencial més primitiva, que concedia l'absolució als pecadors després que aquestes haguessin fet un quant temps de penitència pública. El fet que l'absolució només fos atorgable una vegada a la vida induí el papa Gregori Magne a substituir aquesta penitència per obres piadoses. ***2*** **qüestió de les indulgències** *HIST* Controvèrsia motivada per les 95 tesis donades a conèixer per Martí Luter el 31 d'octubre de 1517. El document fou divulgat ràpidament i Luter completà el seu pensament amb el sermó *De indulgentia et gratia* (març del 1518), les *Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute* (maig del mateix any) i la resposta a l'obra de Johannes Eck *Annotationes*, que ell denominà *Obelisci*. El papa Lleó X encarregà al cardenal Gaietà la instrucció i el judici de tota la qüestió (setembre del 1518), a la qual s'havien sumat diversos teòlegs; les sessions tingueren lloc a Augsburg (del 12 al 14 d'octubre), i Luter es negà a retractar-se. En la disputa de Leipzig anaren emergint els temes de fons de la nova teologia luterana. Quaranta-una proporcions d'aquesta teologia foren condemnades pel papa l'any 1520 en la butlla *Exsurge Domine*.

Indus Riu de l'Àsia meridional (3 180 km de longitud). Nascut al S del Tibet (mont Kailāsh, 4 260 m), avança fins al Caixmir i allà gira cap a l'W. Després de rebre el Gilgit travessa l'Himàlaia i arriba a la plana d'Attock, on rep el Kābul; a partir d'ací discorre, formant nombrosos meandres, per la fèrtil plana del Panjab i rep el riu del mateix nom. Continua després pels marges del desert de Thar i desemboca a la mar d'Oman, on forma un gran delta d'uns 8 000 km². L'únic port important del delta és Karachi.

indústria Conjunt d'activitats dedicades a la transformació de les primeres matèries mitjançant maquinària, per tal d'obtenir béns manufacturats. El conjunt d'activitats productives es divideix en tres grans grups: agricultura, indústria i serveis. Hom mesura la importància de la indústria amb magnituds econòmiques que revelen la seva participació en el total de la producció del valor afegit o bé de la població activa ocupada. En els països on la indústria té una més gran preponderància hom observa un desplaçament cap al sector de serveis: és el fenomen de la terciarització de les economies.

industrialització Procés a través del qual es transforma l'estructura productiva tradicional d'una formació social cap a

Representació de l'infern en un fragment de la taula de Soriguerola (ss XIII-XIV)

l'enfortiment i modernització dels sectors industrial i de serveis. Segons Kuznetz, sis trets defineixen aquest procés: un creixement ràpid de la producció i de la població; un creixement ràpid de la productivitat, és a dir, un progressiu increment en la relació entre la producció total i els factors que hi intervenen; un canvi en les estructures productives, on bàsicament el pes de l'agricultura disminueix a favor de la indústria; unes transformacions socials, particularment urbanització i secularització de la societat; una revolució en les comunicacions i els transports afavorint l'intercanvi de les mercaderies, i informació a nivell mundial; i el creixement desequilibrat d'unes àrees respecte a unes altres, el qual produeix la divisió entre zones desenvolupades i altres en vies de creixement. Hom considera que el primer model que es donà històricament fou la industrialització anglesa, que s'inicià al s XVIII i és coneguda amb el nom de **Revolució Industrial**. Trets fonamentals de tota revolució industrial basada en el model històric anglès són: una preliminar i intensa transformació del sector agrari, l'existència prèvia d'una acumulació primitiva de capital provinent de l'agricultura i el comerç, una nova organització del treball basada en la seva divisió i especialització, la utilització de noves tècniques, continuació, introducció i millorament tecnològics i la introducció de noves fonts d'energia.

inèrcia *FÍS* ***1*** Resistència que presenten els cossos a modificar llur estat de repòs o de moviment. El concepte d'inèrcia fou introduït per Galileu en la seva *llei o principi d'inèrcia*, que més tard fou adoptada per Newton com a primera de les seves lleis dinàmiques. ***2*** **moment d'inèrcia** En la rotació d'un cos entorn d'un eix determinat, resistència del ços a modificar la seva velocitat de rotació. És el quocient entre el moment resultant de les forces i l'acceleració angular.

infal·libilitat *CATOL* Prerrogativa de l'Església en virtut de la qual aquesta és preservada d'error en les matèries de fe que el magisteri jeràrquic proposa com a dogma. La doctrina de la infal·libilitat fou sistematitzada després de l'època postapostòlica. L'anunci concret de l'evangeli a partir d'allò que és definitiu (la presència del Crist mort i ressuscitat) correspon a la mateixa Església com a totalitat, i és aquesta el subjecte de la infal·libilitat. El col·legi episcopal i el seu cap, el bisbe de Roma, són subjectes capaços de determinar proposicions infal·libles.

Infants de la Cerda, guerra dels Període de guerres civils entre Castella i Catalunya-Aragó (1289-1304) ocasionades per la successió al tron castellà d'Alfons X. Aquest monarca, havent fracassat les seves aspiracions al regne de Navarra, retirà l'ajut al seu fill Sanç. Aquest, ajudat per la noblesa i les ciutats, s'oposà als designis del seu pare i s'alià amb Pere II de Catalunya-Aragó. Mort Alfons, Sanç (Sanç IV de Castella), que no es volia enemistar amb Roma, contrària als disegs expansionistes de Pere II, deixà de complir el pacte d'aliança contret amb aquest monarca, arran de la invasió francesa de Catalunya (1285). Això provocà que, més tard, Alfons II, fill de Pere II, alliberés els infants i, a Jaca, proclamés rei de Castella el primogènit Alfons de la Cerda. Així s'inicià la guerra civil entre Castella i Catalunya-Aragó, que es prolongà fins el

Visió externa (a dalt) i secció transversal (a baix) d'un cor amb un infart de miocardi provocat per l'esquinçament de la paret del ventricle esquerre

1291. Alfons de la Cerda perdé els seus drets definitivament el 1304.

infart *PAT* Necrosi localitzada en una porció de parènquima, deguda generalment a una manca d'irrigació per embòlia o obliteració brusca de l'artèria o les artèries corresponents; més rarament és originat per l'oclusió de la vena que en drena la sang. L'**infart de miocardi** és generalment conseqüència d'una trombosi de la coronària esquerra, gairebé sempre a causa de l'existència prèvia d'una arteriosclerosi. L'**infart cerebral** és conseqüència d'una trombosi o embolització d'una artèria cerebral; les causes més importants són l'aterosclerosi i les malalties d'origen cardíac que produeixen èmbols. Cal mencionar també l'**infart intestinal** i l'**infart pulmonar**.

infecció *PAT* Introducció en l'organisme d'elements patògens capaços de desenvolupar-s'hi i de produir-hi substàncies tòxiques. Els gèrmens entren per les vies naturals o per una ferida. L'organisme reacciona amb una sèrie de fenòmens d'atac i de defensa, entre els quals es destaquen l'acció fagocitària i la producció d'anticossos. En una infecció cal distingir el període d'*incubació* o *latència* i el període d'*estat*. Ve després, en els casos favorables, un període de *convalescència*: els símptomes remeten ostensiblement i l'organisme restableix de mica en mica les funcions alterades.

infern *RELIG* Lloc del més-enllà, en contraposició amb el *cel*, destinat a les penes dels damnats. Totes les religions posseeixen una descripció pròpia de la geografia funerària. En algunes, la representació de l'infern va lligada a la creença en un judici final (parsisme, judaisme, cristianisme i islamisme). La noció cristiana de l'infern es diferencia de les concepcions arcaiques i orientals per la insistència en el destí únic de la persona, que viu una existència històrica, possibilitada, pel Crist, d'obrir-se a una nova vida en Déu.

inflació *ECON* Increment generalitzat i persistent dels preus de les mercaderies i els serveis, que implica, per tant, una reducció del poder adquisitiu del diner. L'existència de la inflació és mesurada mitjançant els índexs de preus i l'índex del cost de la vida. Hi ha tres explicacions, compatibles, de la inflació: la que la considera com a fruit d'un excés de la demanda sobre l'oferta (*inflació de demanda*), resultant d'un excés de diner (teoria quantitativa) o simplement d'un excés de les despeses planejades dels agents econòmics (teoria keynesiana); la que la veu com a conseqüència de l'augment dels costs i, sobretot, dels salaris en situacions properes a l'ocupació plena (*inflació de costs*) i la que l'explica a partir de les característiques estructurals de cada economia (*inflació estructural*).

inflamació *MED* Reacció inespecífica que té lloc al teixit conjuntiu i amb la qual l'organisme es defensa de l'acció d'un agent agressor. Els agents agressors poden ésser físics, químics o microorganismes. Hom distingeix dos tipus d'inflamació: l'aguda i la crònica.

inflorescència *BOT* Conjunt de flors agrupades. Les inflorescències són de dos tipus: *racemoses*, *botrítiques* o *indefinides*, si l'eix creix indefinidament, i *cimoses* o *definides*, si l'eix acaba en una flor i el creixement esdevé lateral. Una inflorescència és *simple* si les ramificacions de l'eix principal són uniflores, i *composta* si són multiflores.

informació *SOCIOL* Forma més característica de la comunicació de massa. El terme equival al d'**informació d'actualitat** o **periodística**, i significa la difusió pública d'un fet o d'unes idees que tenen caràcter d'actualitat, en forma de missatge prèviament elaborat per un periodista, a través d'un mitjà tecnològic de comunicació de massa, i que és rebuda per una audiència heterogènia de receptors. Cal distingir entre *informació* estricta i *opinió*.

informalisme *ART* Tendència artística, desenvolupada després de la Segona Guerra Mundial, que es basa en el valor expressiu de la matèria pictòrica. Agrupa corrents afins, com l'*art autre*, el *tachisme*, l'*action painting* i la *pintura de la matèria*. En són representants, J.Fautrier, J.Pollock, F.Kline, W.S.Wols, M.Tobey, J.P.Riopelle, G.Schneider, W.de Kooning, M.E.Vieira da Silva, P.Soulages, A.Burri, M.Millares i A.Tàpies.

informàtica *INFORM/TECNOL* Conjunt de ciències, tècniques o activitats relacionades amb el tractament automatitzat de dades. Aquests sistemes consten d'uns components físics, anomenats maquinari o *hardware*, i d'uns components lògics o formals, anomenats programari o *software*. Els components físics són constituïts per l'*ordinador*, element que efectua pròpiament el tractament de les dades (o sigui, les operacions aritmètiques i lògiques), i l'equip *perifèric*, conjunt de màquines que proporcionen a l'ordinador l'entrada, l'emmagatzematge i la sortida. La informàtica dissenya els elements constituents de l'estructura lògica o arquitectura de l'ordinador i de l'equip perifèric. Els components lògics d'un sistema de tractament de dades són els *programes*, que tradueixen un programa escrit en un *llenguatge de programació* (ALGOL, COBOL, FORTRAN, PL/I, etc) al codi o llenguatge intern de l'ordinador. El desenvolupament de la informàtica és pràcticament contemporani. L'ordinador, en la seva arquitectura actual, nasqué de la idea atribuïda a John von Neumann d'emmagatzemar el programa dins la memòria central; la primera d'aquestes màquines fou l'EDSAC (1949) de la universitat de Cambridge (EUA). Posteriorment foren creats els diversos llenguatges simbòlics, atesa la impossibilitat de programar en el codi intern de l'ordinador. La indústria informàtica enfila la darreria del segle amb la perspectiva de constituir-se, juntament amb l'electrònica, en la indústria base i dirigent de la nova societat: la societat de la tercera revolució industrial.

infraroigs, **raigs** *fís* Radiació electromagnètica pertanyent a l'espectre infra-roig, descoberta per W.Herschel el 1800. Els raigs infraroigs, caracteritzats com a portadors de calor radiant, són emesos per qualsevol objecte a temperatura superior al zero absolut. Els raigs infraroigs són emprats per llurs efectes calorífics, i també en fotografia i en sistemes de guia i detecció.

Ingres, **Jean-Auguste-Dominique** (Montalban, Guiena 1780 — París 1867) Pintor francès. Guanyà el Prix de Rome del 1801 amb la tela *Els ambaixadors d'Agamèmnon* i pintà els retrats de Napoleó Bonaparte com a primer cònsol (1804). A Roma (1806) admirà Rafael i pintà diverses obres que foren mal acollides pels acadèmics de París (*Banyista d'esquena*, 1808; *Júpiter i Tetis*, 1811). S'acostà a la sensibilitat romàntica, sense abandonar la minuciositat tècnica neoclàssica (*Somni d'Ossian*, 1813; *La Gran Odalisca*, 1814; *Roger deslliurant Angèlica*, 1819). El seu *Vot de Lluís XIII* (1824) i l'*Apoteosi d'Homer* (1827) al Salon, esdevingueren bandera davant les obres de Delacroix. Professor (1829) i vice-president (1832) de l'École des Beaux-Arts, dirigí la Vil·la Mèdici, a Roma (1834-41). En tornar a París, esdevingué (1850) president de l'École des Beaux-Arts, i senador, i encara pintà el retrat de *Mme Moitessier* (1856), el *Bany turc* (1862), etc.

Iniciativa per Catalunya [IC] Federació de partits fundada al febrer del 1987 pel **Partit Socialista Unificat de Catalunya**, l'Entesa dels Nacionalistes d'Esquerra i el Partit dels Comunistes de Catalunya que, el 1988, abandonà la formació.

injecció 1 *MED* Introducció a l'interior d'un organisme d'una solució o suspensió estèril per mitjà d'una xeringa o d'instruments adequats. La injecció pot ésser *intradèrmica* (dins el gruix de la pell), *subcutània* o *hipodèrmica* (sota la pell, dins el teixit subcutani), *intramuscular*, *intravenosa* o *endovenosa*, *intraarterial*, *intraraquídia* (a l'espai subaracnoide), *intraarticular*, *intracardiàca*, etc. **2** *MEC* Sistema d'alimentació dels motors alternatius de combustió interna que consisteix a injectar la quantitat adequada de combustible directament dins la cambra de combustió (*injecció directa*) o a l'entrada del cilindre, prop de la vàlvula d'admissió (*injecció indirecta*). La injecció directa és emprada als motors d'encesa per compressió; els motors d'encesa per guspira poden emprar tots dos sistemes, bé que és més corrent l'ús del carburador. Consta d'una *bomba d'injecció* que introdueix el combustible en el cilindre per mitjà de l'*injector*. Si la bomba és d'èmbol únic hom ha d'instal·lar, entre la bomba i els injectors, un *distribuïdor* de combustible. En alguns casos la bomba i l'injector són reunits en un sol dispositiu, l'*injector bomba*, alimen-

Apoteosi d'Homer (1827), de Jean-Auguste-Dominique Ingres

insecte Formiga lleó

insecte Papallona

tat per una bomba de baixa pressió. Hom regula la injecció per sistemes mecànics o pneumàtics, però també es pot fer la regulació electrònicament.

Innocenci III (Anagni 1160 — Perusa 1216) Nom que adoptà Lotario dei conti di Segni en esdevenir papa (1198-1216). La doctrina de la supremacia absoluta del papat damunt l'ordre polític i el religiós configurà la seva actuació. Intervingué en la formació del segon imperi búlgar i en coronà el tsar. A Anglaterra, obtingué el vassallatge de Joan sense Terra, després d'haver-lo excomunicat. Predicà la quarta croada, la qual, però, contra la seva voluntat, fou desviada pels venecians contra Constantinoble, que fou presa el 1204. Combaté el catarisme amb l'anomenada croada albigesa, bé que topà amb Pere I de Catalunya-Aragó, que intentava d'emparar els principals senyors occitans. Convocà el concili IV del Laterà (1215), que significà el triomf dels seus ideals i l'apogeu de la teocràcia papal.

input-output* *ECON* Instrument analític utilitzat per a descriure el funcionament de l'activitat econòmica. En una taula *input-output* les magnituds són expressades en termes monetaris i referides a un període de temps, normalment un any. La lectura horitzontal de la taula fa aparèixer la destinació de la producció (*output*) de cada sector. La lectura vertical de la taula informa de tots els elements (*inputs*) que cada sector rep dels altres (i d'ell mateix) per a fer cara a la producció del període.

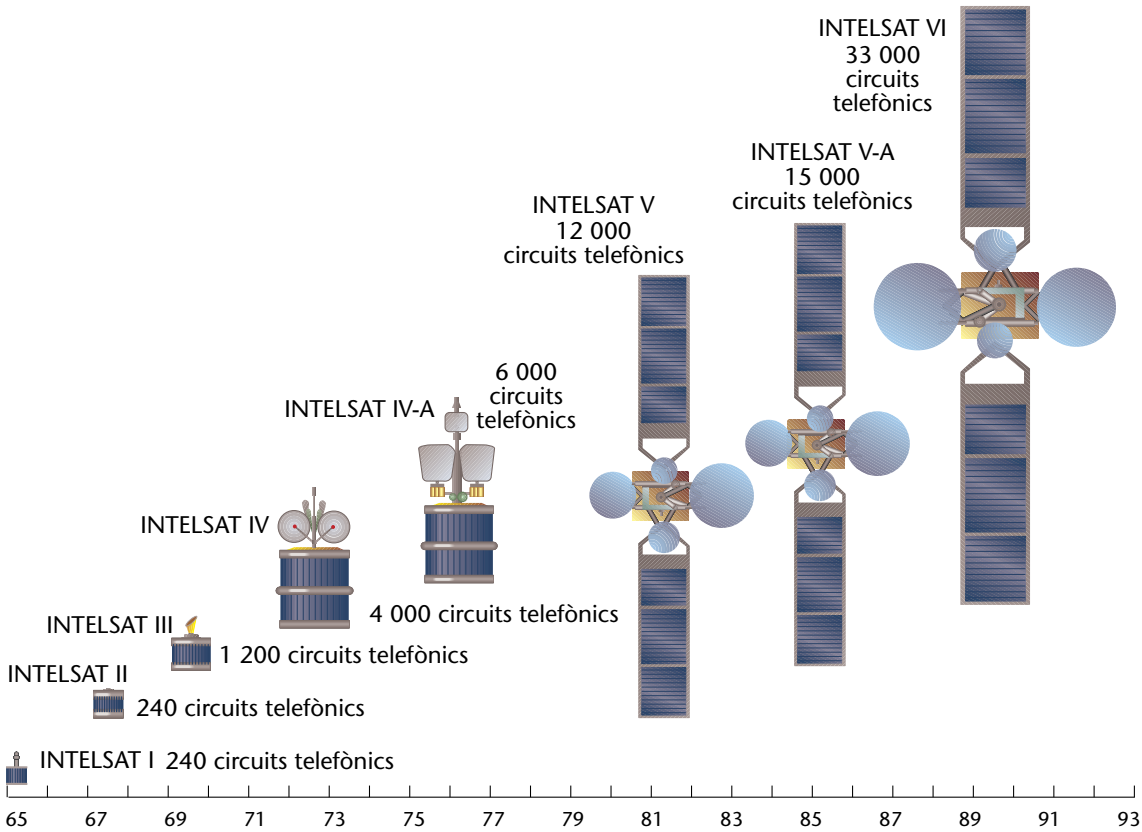
inquisició *RELIG* Organisme eclesiàstic que tenia com a finalitat de vetllar per la puresa de la fe, investigant els errors i castigant-los públicament. La decretal del papa Luci III (*Ab abolendam*, 1184) pot considerar-se el document fundacional de la inquisició medieval; establia l'obligació dels bisbes de visitar, almenys dues vegades l'any, la diòcesi pròpia per cercar-hi els heretges, absoldre'ls o castigar-los. Gregori IX (1231) instituí inquisidors permanents i amb territoris delimitats, que gradualment absorbiren les funcions inquisitorials dels bisbes i després els eliminaren; la institució empalma, al s XVI, amb la inquisició romana. Els manuals d'inquisidors —Nicolau Eimeric, Bernat Gui, Ramon de Penyafort— configuraren aquesta institució judicial: la *competència*, que inicialment era l'heretgia, s'estengué a d'altres camps, com ara la blasfèmia, la bruixeria, els pecats contra natura, l'adulteri, l'incest, etc. El *procediment* podia començar d'una manera diversa —denúncia, sospita, opinió pública, etc— i donava lloc a l'interrogatori de l'inculpat, en el curs del qual podia ésser sotmès a turment; la culpabilitat sortia o bé de l'autoreconeixement o bé del testimoni advers de dues persones, dignes de fe, el nom de les quals era secret; reconeguda la culpa, era convocat un jurat, escoltat el qual l'inquisidor dictava la sentència i, si era de pena capital, el reu era lliurat al braç secular per a la seva execució, generalment pel foc, del qual no escapaven els cadàvers dels condemnats ja difunts. Les *penes* a imposar anaven des de la presó *ad vitam* —que comportava la confiscació de

béns— fins a pelegrinatges; la més lleu era d'anar vestit d'una forma determinada, fet que comportava la infàmia de la gent. A la fi del s XV fou creat a Castella un tribunal mixt, eclesiàstico-civil, concedit pel papa Sixt IV als reis Isabel I de Castella i Ferran II de Catalunya-Aragó per a inquirir i castigar l'heretgia dels judaïtzants (1478), vigilància que gradualment s'anà estenent, al llarg de tres segles i mig, a funcionaris reials (1490), moriscs (1492), apocalíptics (1500), sodomia i altres pecats de tipus sexual (1504), independents navarresos (1516), il·luminats (1525), erasmistes (1539), luterans i protestants en general (des del 1559). A partir del s XVII, a causa de la seva vinculació amb l'estat, s'estengué a jansenistes, maçons, filòsofs i lliurepensadors i revolucionaris liberals. El tribunal mantingué una forta activitat als ss XVI-XVII. El 15 de juliol de 1834 la regent Maria Cristina abolí definitivament el tribunal de la inquisició, que ja havia estat suprimit en diverses ocasions anteriorment (amb Josep I Bonaparte, 1808; Corts de Cadis, 1813; Trienni Liberal, 1820). El primer acte documentat d'inquisició general a Catalunya potser és del 1194, quan Alfons I promulgà a Lleida un document contra els valdesos. Torquemada, confessor del rei i inquisidor de Castella, fou nomenat inquisidor general de Catalunya el 1483, i paral·lelament la inquisició castellana era implantada també a Saragossa i València (1484), a la ciutat de Mallorca (1488), a Sicília (1487) i a Sardenya (1492), però mai a Nàpols.

insaculació *HIST* Procediment d'elecció, anomenat també *de sac* o *de sac i sort*, implantat a les corporacions públiques —municipis, generalitats, gremis— de la corona catalano-aragonesa, al s XV, i que hi perdurà fins als decrets de Nova Planta, al s XVII. El rei aprovava una llista de totes les persones idònies per als càrrecs el nom de les quals era col·locat, en rodolins, en unes bosses corresponents als diversos càrrecs o oficis de la corporació. El dia de l'elecció un nen menor de deu anys extreia a sort els rodolins de les bosses i hom llegia públicament els noms. Aquest sistema fou establert per Alfons el Magnànim a imitació del que funcionava a les ciutats italianes, per tal de posar fi a les rivalitats dels clans familiars que detenien el poder.

insectes *ZOOL* Superclasse de l'embranchament dels **artròpodes** antenats, amb el cos dividit en 21 segments repartits en tres regions (cap, tòrax i abdomen), proveïts de tres parells de potes (hexàpodes), dos parells d'ales o un de sol (o bé cap) i amb metamorfosi durant el desenvolupament. El cap és format per sis segments soldats i coberts per la càpsula cefàlica; a més hi ha els ulls, dues antenes segmentades i un aparell bucal molt divers segons els ordres. El tòrax és subdividit en tres segments (protòrax, mesotòrax i metatòrax), a cadascun dels quals s'insereix un parell de potes; a més, als dos primers generalment s'insereix un parell d'ales. Alguns insectes han perdut les ales, bé que en alguns d'aquests hi ha temporalment individus alats. L'abdomen és llarg, flexible, mòbil i format per 12 segments; a la cara ventral s'obren els orificis respiratoris traqueals o *estigmes*. El grup dels insectes conté gairebé un milió d'espècies, la qual cosa representa les cinc sisenes parts de les espècies animals conegudes. Són cosmopolites, exceptuant les regions molt fredes. Tenen una gran importància biològica i econòmica, com a font de plagues agrícoles i forestals, com a productors de substàncies útils a l'home, com a vectors de malalties, com a principals consumidors de productes primaris, com a depredadors i com a biomassa. Aparegueren en el Devonià, fa tres-cents milions d'anys.

instint *BIOL* Tipus de conducta innata i estereotipada que respon a un patró genèticament establert en l'animal gràcies a l'experiència filogenètica de la seva espècie. La conducta instintiva, que té manifestacions molt diverses, assoleix el grau més alt en els insectes socials, i també en els peixos, els amfibis, els rèptils, els ocells i els mamífers inferiors. En els mamífers superiors, especialment en l'home, la conducta instintiva és molt poc important. Un exemple clar de conducta instintiva en els animals és la conducta sexual (estat de zel o desig sexual). Altres conductes instintives són les migracions, l'anada de les tortugues acabades de néi-

Família de satèl·lits INTELSAT amb el corresponent any de llançament i la seva capacitat en circuits telefònics

xer cap a la mar, l’instint social dels insectes, etc.

Institut d’Estudis Catalans [IEC] Corporació acadèmica fundada a Barcelona el 1907 per **Enric Prat de la Riba**, dedicada a la investigació científica superior, principalment de tots els elements de la cultura catalana. Integrat al principi per vuit estudiosos, especialistes en història, història literària, arqueologia, història de l’art i història jurídica, l’Institut fou ampliat el 1911 amb dos altres nuclis, consagrats a l’estudi i l’expansió de la llengua catalana i al conreu de les ciències naturals, exactes, físico-químiques, filosòfiques, morals i polítiques. Pocs mesos després de la seva creació, la Secció Filològica establia unes *Normes ortogràfiques* i començava l’arreplega de materials per a un diccionari general de la llengua catalana i per a una gramàtica normativa. El 1914 l’IEC es presentà per primera vegada al públic en una sessió solemne, i posà a disposició dels estudiosos, sota el nom de *Biblioteca de Catalunya*, el ric fons bibliogràfic i documental que havia pogut anar reunint a poc a poc. La tasca de l’IEC l’equiparaven a les més ben proveïdes acadèmies nacionals europees i li permetien de realitzar folgadoament la seva tasca: el Servei d’Excavacions de l’Institut d’Estudis Catalans, que havia de proporcionar els materials per al Museu Arqueològic de Catalunya, i el Servei de Conservació i de Catalogació de Monuments, dependents de la Secció Històrico-Arqueològica; les Oficines Lexicogràfiques, el Laboratori de Fonètica Experimental i l’Oficina de Toponímia i Onomàstica de la Secció Filològica; el Servei Geològic i Geogràfic, l’Institut de Fisiologia, l’Estació Aerològica de Catalunya (després *Servei Meteorològic de Catalunya*) i el Laboratori de Psicologia Experimental, de la Secció de Ciències. L’IEC experimenta un breu període advers en l’època de la Dictadura. Això no impedí, de cap manera, que prosseguís la seva tasca sota el patronatge econòmic de R.Patxot, F.Cambó i altres mecenes. El 1930, però, la diputació li reconeixia la plena autonomia d’actuació. El govern de la Generalitat, entre el 1931 i el 1939, mantingué i amplià generosament aquest suport econòmic a les seves activitats científiques. Com a corol·lari de la guerra civil, la diputació s’emparà de nou dels diversos serveis de l’IEC, fet que suposà l’inici d’una nova etapa en la vida d’aquesta institució. Però, bé que extraordinàriament reduïdes, des d’aquell moment, les seves possibilitats d’actuació, tots els membres que l’integraven prosseguiren els diversos treballs encarregats amb veritable vocació científica. Reconegut oficialment i aprovats els seus estatuts per reial decret el 1976, cap a mitjan 1977 recuperà els seus locals històrics de la Casa de Convalescència de l’antic Hospital de la Santa Creu de Barcelona. Des del 1980 l’IEC disposa novament d’un suport econòmic institucional.

instrument *MÚS* Objecte natural o elaborat expressament que hom empra per a produir sons musicals. N’hi ha dues grans classificacions. La classificació més tradicional, que es basa en criteris com la forma de produir el so, les característiques de certes parts de l’instrument i el tipus d’execució, inclou tres grups principals:

corda, vent i percussió. Dins cada grup hi ha subdivisions, les anomenades famílies. També poden diferenciar-se entre els d’afinació fixa (*temprament*) i els d’afinació variable. La moderna classificació organològica, deguda a C.Sachs i E.Hornbostel, proposa un criteri únic, basat en la manera en què l’instrument produeix les vibracions sonores. Així, en un instrument aeròfon el so és produït per la vibració d’una columna d’aire, en el cordòfon ho és per la vibració d’una o diverses cordes, mentre que en l’idiòfon és tot l’instrument que vibra en ésser percudit, i en el membranòfon ho fa mitjançant una membrana; finalment, l’electròfon genera el so amb dispositius elèctrics o electrònics.

integració *MAT* Càlcul d’una integral. Per a calcular integrals indefinides són útils el *mètode d’integració per substitució* i el *mètode d’integració per parts*. Segons el primer, hom fa *x* = *φ(t)*, i substitueix aquest valor a la integral. El mètode d’integració per parts es basa en la relació *∫ u dv* = *uv* - *∫ v du* i es redueix a resoldre aquesta integral. La *regla de Barrow* proporciona un mètode general per a calcular integrals definides a partir de les corresponents integrals indefinides. Segons aquesta regla, si *F(x)* és la integral indefinida de *f(x)*, aleshores *∫_a^b f(x) dx* = *F(b)* - *F(a)*. En el càlcul d’integrals múltiples hom utilitza l’anomenat *mètode d’integració reiterada*, que consisteix a integrar successivament la funció respecte a cadascuna de les variables, tot mantenint constants les altres. En el cas d’una funció contínua de variable complexa, hom empra el *mètode dels residus*. Entre els altres mètodes per a calcular integrals definides cal destacar els *mètodes numèrics*.

integral *MAT* En el sentit més general, forma lineal μ sobre certs espais vectorials de funcions, que assigna a cada funció *f* de l’espai un escalar μ(*f*) anomenat *integral de f*. Hom distingeix entre tres tipus fonamentals d’integral, la *integral de Riemann*, la *integral de Riemann-Stieltjes* i la *integral de Lebesgue*.

integrisme *CATOL* Corrent político-religiós, sorgit del camp catòlic a l’ensulsiada de l’antic règim, que identificava i propugnava una determinada comprensió del fet i la doctrina cristians amb una estructura social del règim de cristiandat. Aquest corrent doctrinal, que el 1888 cristallitzà a Espanya en un partit polític dit integrista, tingué molta virulència al Principat de Catalunya. Hi influí molt *El liberalismo es pecado* (1884), de Felix Sardà i Salvany. El partit, dirigit per Ramón Nocedal, el qual renuncià a l’ortodòxia carlina i es refermà en una pretesa ortodòxia religiosa, defensà a ultrança la integritat de la veritat catòlica, es posà al marge del plet dinàstic i s’acollí a la protecció del Sagrat Cor de Jesús.

intel·ligència *FILOS/PSIC* Facultat o capacitat de l’home per a comprendre el món i prendre’n consciència, per a resoldre situacions noves mitjançant unes respostes també noves o per a aprendre a fer-ho. Hom anomena intel·ligència la facultat del coneixement (sensació, memòria, raonament) en oposició a les facultats afectiva i motora; però en un sentit més estricte, es refereix al coneixement conceptual i racional, és a dir, a la capacitat d’adaptar reflexivament uns mitjans a uns fins.

INTELSAT [Sigla de l’*International Telecommunications Satellite Consortium*] Organització internacional de telecomunicacions per satèl·lit, fundada el 1964 amb una participació majoritària dels EUA, i constituïda actualment per més de cent estats membres. Té la seva seu a Washington. Disposa de més de 900 estacions terrestres en comunicació amb la seva xarxa de satèl·lits. Serveix les telecomunicacions intercontinentals i les emissions de televisió en directe.

intensitat *FÍS* **1** Magnitud d’una força, d’un fenomen, de l’energia (calorífica, acústica, lluminosa, electromagnètica, etc), sovint per unitat de superfície, de volum, de temps, etc. **2 intensitat de corrent elèctric** [I] (o simplement **intensitat**) *ELECT* Magnitud que expressa el valor d’un corrent elèctric. És la quantitat d’electricitat que travessa la secció d’un conductor en la unitat de temps. La unitat en el SI és l’ampere.

interès *ECON* **1** Guany que dóna a algú un capital que ha prestat o que hom li deu. L’interès és la part de l’excedent sus-

ceptible d’ésser apropiat a través de la circulació financera dels posseïdors de fons de capital monetari. **2 tipus d’interès** Percentatge que hom paga per l’ús del capital manllevat. El tipus d’interès relaciona els interessos totals a pagar amb el valor total dels fons de capital prestat i actua com a element que adapta els fons de capital disponible als usos més adients. Hom hi distingeix entre el **tipus d’interès simple** i el **tipus d’interès compost**.

interferència *1 ELECT* En un sistema de transmissió, recepció o enregistrament d’informació, qualsevol transferència d’energia provinent d’altres fonts que provoca una pertorbació en aquella informació. **2 FÍS** Fenomen que s’esdevé quan en una regió de l’espai se superposen moviments ondulatoris. Són importants les interferències entre ones acústiques i les interferències entre ones electromagnètiques. Cal que les ones incidents siguin coherents, de la mateixa freqüència, i que els vectors representants de llurs camps elèctrics siguin paral·lels.

interjecció *GRAM* Proposició implícita exclamativa. És constituïda per un mot o més que poden ésser meres exclamacions (*ah!*, *ai!*, *oh!*, *ep!*, *apa!*), onomatopeies (*pum!*, *paf!*, *xap!*), noms o sintagmes nominals (*compte!*, *noi!*, *Déu meu!*, *paraulla d’honor!*), verbs o sintagmes verbals (*visca!*, *vinga!*, *som-hi!*), adverbis (*bé!*, *amunt!*, *fora!*) i fins i tot frases (*com hi ha món!*, *lloat sia Déu!*), que, per pèrdua ocasional o definitiva de llur funció, han adquirit una nova gramaticalització.

internacional *1 HIST* Cadascuna de les organitzacions de treballadors de caràcter supranacional encaminades a aconseguir la revolució socialista o comunista. La **Primera Internacional** fou fundada a Londres el 1864; adoptà una gran part de les idees de Marx. Era organitzada en federacions locals i regionals i un consell general. El darrer congrés fou el 1877. La **Segona Internacional** fou fundada a París el 1869, agrupà els partits socialistes de diferents països i promogué la celebració del primer de maig i la jornada de vuit hores. Fou dissolta amb la Primera Guerra Mundial. La **tercera Internacional**, dita Komintern, fou fundada a Moscou (1919) per Lenin i Trotskij per aconseguir la revolució comunista mundial. La **Quarta Internacional** fou creada (1938) per Trotskij per combatre les tesis stalinistes. **2 estil internacional** *ART* Estil arquitectònic aparegut a Los Angeles vers 1920-25, resultat de la fusió de l’arquitectura nord-americana i els corrents europeus aportats per R.Schindler i R.Neutra. La denominació li fou donada per H.R.Hitchcock i P.Johnson en llur llibre *The International Style. Architecture since 1922*, on definiren les principals característiques d’aquest estil: la concepció de l’arquitectura com a volum, la idea que l’ordre és el mitjà per a donar claredat al projecte arquitectònic i el rebuig de la decoració immotivada. **3 gòtic internacional** *ART* Etapa de la pintura gòtica que seguí la de l’anomenat estil ítalo-gòtic i que comprèn la pintura europea de la fi del s XIV i del començament del s XV. Es caracteritza per un avanç en la concepció de la perspectiva, per una accentuació del moviment i per un perfeccionisme en el retrat. Representat a Alemanya per l’escola de Colònia, a França pels germans Limbourg i Melchior de Broederlam i a Itàlia per Pisanello i Masolino da Panicale, fou introduït a Catalunya per Lluís Borrassà, que encapçalà l’escola de Barcelona, juntament amb Joan Mates i Jaume Cabrera. Es destacaren també, Ramon de Mur, a Tarragona, i Jaume Ferrer I, a Lleida. En una segona etapa és representat sobretot per Bernat Martorell, Jaume Cirera i Jaume Ferrer II.

interpretació *1 ART* Art d’entendre o de declarar el contingut o el sentit d’un escrit, un discurs, una obra d’art, etc, que presenti un sentit obscur o que ofereixi dubtes, o d’explicar els caràcters profunds, els valors essencials, d’una obra, d’un escriptor o d’un artista. Hom denomina *hermenèutica* la interpretació de texts filosòfics i similars, i la interpretació bíblica. **2 TEAT/CIN** Art i tècnica de representar o encarnar un personatge d’una obra escènica, cinematogràfica, radiofònica o televisiva. Des del s XVII, existeixen treballs teòrics destinats a la formació de l’actor, entre els quals es destaca *Paradoxe sur le comédien* de Diderot. **3 MÚS** Execució d’una obra musical. Hom considera que aquesta ha d’ésser fidel al pensament de

l'autor de l'obra, però en la qual pot desenvolupar-se també la personalitat i la creativitat de l'interpret. **4 interpretació de les lleis** *DR* Acció d'interpretar el sentit de les normes jurídiques en llur aplicació a un cas concret. Hom en diu *autèntica* quan és feta pel mateix legislador, *doctrinal* quan es fonamenta en l'opinió dels juriconsults i *judicial* quan es basa en la jurisprudència dels tribunals. La interpretació *necessària* és aquella que va a càrrec dels jutges, i la *probable*, aquella que va a càrrec dels doctors en dret. Les constitucions han d'ésser interpretades pel *dret comú*, i rebre les ampliacions, limitacions i restriccions d'aquest.

interruptor *ELECT* Aparell per a interrompre un circuit elèctric. Essencialment consta de dos contactes o més que poden connectar-se i desconectar-se mitjançant un dispositiu mecànic adequat. Un interruptor ha d'ésser previst per a poder suportar amb seguretat i permanentment una *tensió*, i una *intensitat nominal* determinades, i, a més, és caracteritzat per una certa *capacitat de ruptura*. N'hi ha de diversos tipus. L'interruptor industrial clàssic ha estat el *de palanca* amb ganivets mòbils entre contactes premors fixos, a l'aire per a corrents petits i mitjans i en un bany d'oli per a corrents elevats. En les instal·lacions domèstiques de baixa tensió hom emprà interruptors *de paret*, d'accionament manual.

interval *MÚS* Distància que separa dos sons en l'escala musical. En la teoria tradicional hom anomena interval melòdic el que separa dues notes que sonen consecutivament, i harmònic el que hi ha entre dues notes que sonen alhora. Hom distingeix els intervals amb un numeral, que reflecteix la quantitat de graus de l'escala que abraça l'interval. Segons el nombre de semitons que separen els dos sons, els intervals són majors, menors, justs, augmentats o disminuïts.

intestí Conducte que forma part del tub digestiu i que va des de la regió gàstrica fins a l'anus. En alguns animals, com ara els insectes, l'intestí és format per tot el tub digestiu, i es divideix en anterior, mitjà i posterior. En els vertebrats es divideix en **intestí prim**, que té una funció secretora i d'absorció i al qual van a parar els sucus pancreàtic, biliar i del mateix intestí, i **intestí gros**, que té una funció defecadora i de reabsorció d'aigua.

intuïció *FILOS/PSIC* Coneixement directe i immediat obtingut sense discurs reflexiu. Plató féu de la intuïció una forma de coneixement superior i que tenia per objecte la visió de les idees. Per a Descartes es referia al coneixement de les evidències més simple, però fou Spinoza qui en sistematitzà l'aportació fent-ne un coneixement de tercer grau que aporta la pau a l'esperit amb el saber suprem que li proporciona. Kant només admeté una intuïció empírica i una intuïció pura *a priori*. La filosofia postkantiana instaurà la intuïció intel·lectual o facultat creadora de l'acte mental.

invalidesa *SOCIOL* Incapacitat total d'una persona per a desenvolupar el treball habitual o incapacitat absoluta per a tot treball. La llei general de la seguretat social classifica la invalidesa en provisional i permanent segons si les reduccions anatòmiques o funcionals que pateix el treballador són previsiblement temporals o definitives.

inversió *ECON* Despesa efectuada en béns de capital real durant un període de temps, també anomenada *formació de capital* pel fet que és afegida a l'estoc de capital existent. En la *inversió bruta* hom inclou el reemplaçament dels béns de capital desgastats i de les plantes i l'equipament obsolets, despeses que no són comptades en la *inversió neta*. El volum d'inversió depèn del volum d'excident i de la seva assignació entre els diferents agents econòmics; com més gran és la part de l'excident que hom inverteix, més grans seran els augments en la capacitat de producció. Entre els diferents tipus d'inversions hom distingeix les directes i les inversions en cartera.

Investidures, lluita de les Nom amb què hom designa la sèrie d'incidents esdevinguts entre els papes i alguns reis, i principalment l'emperador, des del 1073 (primera excomunió d'Enric IV pel fet que volgué mantenir el seu investit, Godofred, en contra d'Ató, elegit canònicament) fins al 1122 (concordat de

Worms). La lluita cristal·litzà entorn del principi de la llibertat de l'Església enfront de les investidures atorgades, en relació amb béns eclesiàstics, pels senyors feudals i, sobretot, per l'emperador. Gregori VII prohibí (1075) tota investidura de bisbats, abadies i parròquies; Enric IV apel·là al seu caràcter de *patricius romanorum* i intimà fins i tot la renúncia al papa; aquest replicà desposseint-lo de l'imperi, deslligant els seus súbdits del jurament de fidelitat i excomunicant-lo. Enric continuà tanmateix donant la investidura i féu elegir papa Guiberto de Ravenna (Clement III). D'altra banda, després de vèncer Rodolf, l'emperador anà cap a Itàlia, ocupà Roma i es féu coronar per Climent III. Els dos papes següents, Víctor III i Urbà II, continuaren la lluita. El successor d'aquest, Pasqual II, acabat el cisma amb la mort de l'antipapa Climent III i la poca importància dels seus continuadors, pogué ocupar-se exclusivament del problema de la investidura, que s'havia estès a França i Anglaterra. A Alemanya, foren necessàries unes llargues negociacions entre Calixt II i Enric V per a arribar al signament del concordat de Worms (23 de setembre de 1122): l'emperador renunciava a la investidura amb l'anell i el bàcul, però conservava, per a les regalies temporals, el dret d'investidura amb el ceptre.

ió *FÍS/QUÍM* Àtom o grup d'àtoms que tenen una càrrega elèctrica deguda a la pèrdua (ió positiu) o a la captura (ió negatiu) d'electrons. Atesa la càrrega elèctrica dels ions, quan són sotmesos a l'acció d'un camp elèctric es desplacen vers l'e-lèctrode de signe oposat, i hom anomena cations els de càrrega positiva i anions els de càrrega negativa. Els ions electrolítics foren estudiats per M.Faraday, S.Arrhenius i F.Kohlrausch. Hom representa un ió amb el símbol de l'element i un exponent (Na⁺, Fe³⁺, PO₄³⁻), que indica el signe de l'ió i el seu grau d'ionització. La funció dels ions és essencial en els sòlids. A l'estat fos els ions esdevenen portadors del corrent elèctric. També hi ha ions gasosos.

iode [I] *QUÍM/BIOL* Element no metàl·lic pertanyent a la família dels **halògens** i situat en el grup VII B de la taula periòdica. És un sòlid cristal·lí de color gris fosc, amb esclat metàl·lic, el vapor del qual és d'un color violaci. A la natura es troba molt difós en certes espècies d'algues i d'esponges i en el nitre, d'on hom l'extreu. En el cos humà el iode és absorbit pel tub digestiu i emmagatzemat a la tiroide, al si de la tiroglobulina, on efectua la iodació de la tiroxina a iodotiroxina. El iode té una acció irritant i vesicant sobre la pell i també una acció antisèptica. És emprat com a reactiu volumètric, com a desinfectant i germicida, en la producció de pluja artificial i en fotografia.

Ionesco, Eugène (Slatina, Romania 1912 — París 1994) Dramaturg francès d'origen romanès. Amb *La cantatrice chauve* (1950) inaugurà el que hom sol anomenar, d'aleshores ençà, teatre de l'absurd, precisat a *Les chaises* (1952), *Amédée ou comment s'en débarrasser* (1954) i *Le nouveau locataire* (1957). El poc èxit que obtingueren aquestes obres fou compensat pel que assoliren, posteriorment, *Rhinocéros* (1959), *Le roi se meurt* (1962) i *La soif et la faim* (1965). A les primeres, de joc poètic, gratuït, i que fomentaven l'element dramàtic sobre una manca d'associació d'idees i d'argument inidentificable per un públic desprevingut, en succeïren unes altres en què apareixen ja una ideologia, uns símbols, un gust per la moral i la meditació filosòfica, apreciables sobretot a *Jeux de massacre* (1970) i *Macbett* (1972).

ionosfera *METEOR* Capa superior de l'*atmosfera terrestre* que s'estén entre els 80 i els 300 km d'altitud, en valors mitjans. No té una estructura uniforme: una capa més baixa (capa D), que reflecteix les ones de ràdio de freqüència baixa, mentre absorbeix les de freqüències mitjana i alta, només existeix quan el Sol la il·lumina; la capa E, entre els 90 i els 130 km, és molt reflexiva; per damunt hom distingeix una sèrie de capes (E₁, E₂, F₁, F₂) fins als 300 km, les quals són importants per a les comunicacions a distàncies llargues.

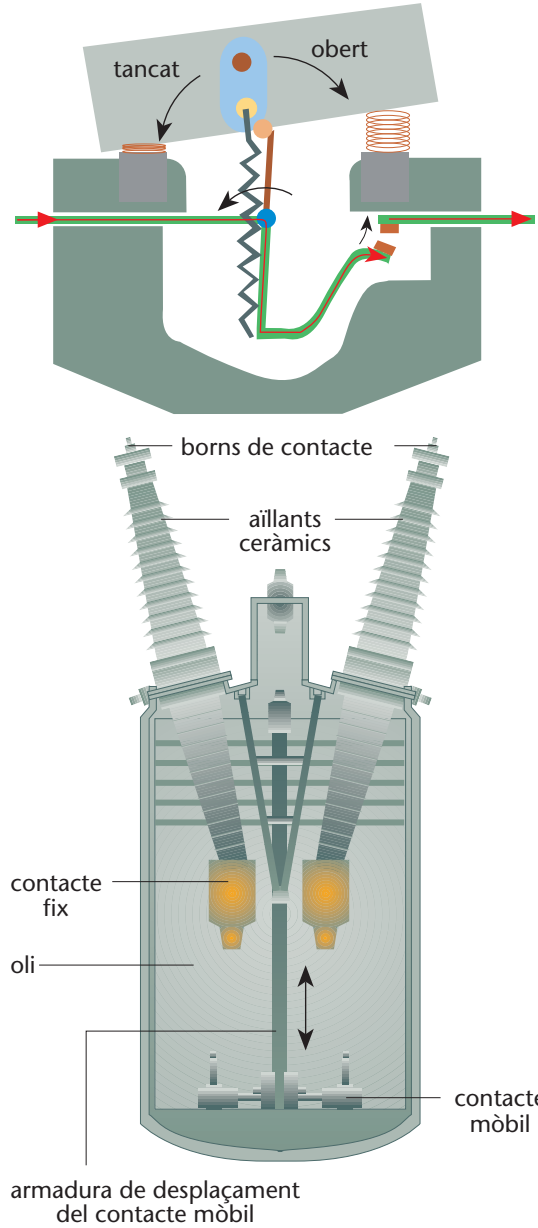
Iowa Estat dels EUA (145 753 km²; 2 814 000 h [est 1993]). La capital és Des Moines. És una plana lleugerament inclinada cap al NW, coberta per sediments glacials. La xarxa hidrogràfica és formada pels rius Turkey, Maquoketa, Wapsipini-

con, Cedar, Iowa i Des Moines, afluents del Mississipí, i pel Floyd, el Little Sioux, el Boyer i el Nishnabotna, afluents del Missouri. El clima és continental. Iowa és un dels estats agrícolament més rics de la Unió, gràcies a la fertilitat dels sòls. Els productes agrícoles principals són el blat, la civada i el blat de moro. La ramaderia hi és també molt important: el nombre total de caps representa el 25% del país. Descobert pels francesos (1673), Iowa fou comprat pels EUA el 1803. Estat des del 1846, del 1857 al 1890 hi tingueren lloc contínues lluites amb els *sioux*.

Iran [*nom oficial: República Islàmica d'Iran; persa: Jomhūriyeh Islāmīyeh Irān*] Estat de l'Àsia occidental, limitat per Armènia, l'Azerbaidjan, la mar Càspia i el Turkmenistan al N, Afganistan i el Pakistan a l'E, els golfs Pèrsic i d'Oman al S i l'Iraq i Turquia a l'W (1 638 196 km²; 59 614 000 h [est 1994]). La capital és Teheran.

LA GEOGRAFIA

Les serralades de l'Iran es divideixen, a partir del nucli muntanyós d'Armènia, en dos sistemes (de direcció NW-SE i amb unes altituds de més de 3 000 m): el que voreja la costa de la mar Càspia d'W a E, amb els Elburz (Demāvand, 5 670 m), que es prolonga cap a l'E per les muntanyes de Khorāsān, i el que parteix de l'E de la depressió del llac Urmia i forma una sèrie de serralades, els Zagros, que a través del Kurdistan es dirigeixen cap al S i voregen l'altiplà interior. L'altiplà central, d'uns 1 000 m d'altitud mitjana, és pràcticament desèrtic. Les úniques planes, d'origen al·luvial, són l'estreta però fèrtil franja costanera de la Càspia i la del golf d'Oman i el golf Pèrsic, que s'eixampla prop de l'Iraq. Privat, per les altes muntanyes, dels vents humits de la mar, les precipitacions hi són escasses; només la costa de la mar Càspia té humitat abundant. El clima és condicionat pels vents secs del N; els rius manquen, en general, de lliure accés a la mar i abunden les conques tancades; l'únic riu important és el Kārūn, tributari de Shatt al-'Arab. L'estepa, pràcticament subdesèrtica, cobreix la major part del país. El bosc es limita als vessants septentrionals dels Elburz i als occidentals dels Zagros. L'agricultura produeix bàsicament blat (Coràsmla i a la costa de la mar Càspia), arròs vora la mar Càspia, ordi, llegums, patates, oleaginoses (cotó, soia), hortalisses (síntries i melons), cotó, canya de sucre i tabac i a la costa de la mar Càspia, te, bleda-rave sucrera, vinya per a raïm de taula a l'Azerbaidjan i prop de Shirāz, dàtils, oliveres i gran varietat de fruita (pomes, albercocs, cítrics, ametlles). Quant a la ramaderia, sobresurt la dels ovins (vuitè del món), amb una notable producció de llana destinada a la producció de catifes. Hi ha també cabres, bovins, cavalls i aviram. Quant a la pesca, poc significativa, és important la de l'esturió, a la costa de la mar Càspia. El petroli és el recurs econò-

Dos tipus d'**interruptor**: basculant d'ús domèstic (a dalt), i d'alta tensió en bany d'oli (a baix)

Mapa físic d'Iran

mic més important del país; n'és el setè productor del món, el cinquè per les reserves, i el quart exportador (en competència amb Mèxic). Hi ha refineries a Teheran, Masjed Soleymān i Shīrāz. Hi ha també gas natural (segon productor mundial), carbó, ferro, plom, crom, zinc, coure, manganès, sal i magnesita. L'única gran indústria, que supera totes les altres juntes, és la petroleoquímica, única de base fins el 1973. En deriven les d'adobs nitrogenats, cautxú sintètic i plàstics. A més, ha finançat la instal·lació d'altres indústries, com les d'electrodomèstics i telecomunicacions. Les comunicacions són inadequades a l'extensió del país. Hi ha navegació fluvial al Kārūn, que té sortida a la mar, compartida amb l'Iraq, pel Shaṭṭ al-'Arab; i sense sortida a la mar, oberta pel llac Urmia i per la mar Càspia, gairebé totalment soviètica. La navegació oceànica se centra en la terminal de Khark per al petroli i en Bandar ‘Abbās com a port general. L'Iran té una balança comercial negativa. La població, que en unes dues tercers parts és iraniana (la resta són turcs, tàtars, àrabs, kurds, balutxis i armenis) té un alt coeficient de creixement anual. El 49% de la població és rural. El persa és la llengua majoritària i oficial. També són parlats l'àzeri, el kurd i el luri, entre d'altres. El 98% de la població professa la religió musulmana (90% xiïta i 8% sunnita). A la República Islàmica els principis morals de l'Alcorà són la base de les relacions polítiques, socials i econòmiques. Iran és membre de l'ONU.

LA HISTÒRIA

Antiga Pèrsia, l'estat de l'Iran començà al s XX sota una constant intervenció estrangera, estimulada pels descobriments de petroli a Masjed Sleymān (1908). La consegüent reacció nacionalista aconseguí del xa Muzzafar al-Din la promulgació de la constitució (1907), que fou abolida pel seu successor, Muḥammad 'Alī, que hagué de dimitir a favor del seu fill Aḥmad (1909), deposat pel cop d'estat (1921) de Savvid Zia i del general Riḍa Ėhān. Aquest darrer es proclamà xa (1925) (Reza I), creà el Banc Nacional (1927) i intentà de pal·liar la influència anglo-russa amb un acostament a Alemanya. Així, malgrat la declaració de neutralitat durant la Segona Guerra Mundial, fou obligat a abdicar, i el seu fill, Muḥammad Reza, lluità (1943) al costat dels aliats, els quals es comprometeren a garantir la integritat del territori, amenaçada per la revolta kurda (1946) i la forta influència comunista a l'Azerbaidjan. El partit del Front Nacional, encapçalat pel primer ministre Mosaddeq, intentà per primera vegada una política nacionalista del petroli. Després de la destitució de Mosaddeq (1953), un consorci internacional es féu càrrec de la producció, i l'estat restà propietari dels jaciments, amb el 50% dels beneficis. A partir dels anys seixanta, amb el suport dels EUA, el xa féu una política d'engrandiment i modernització de l'exèrcit i de reformes socials moderades amb l'intent de convertir l'Iran en una gran potència. El 1975 hom imposà un sistema polític de partit únic, el Ras-rakhiz, i donà fi a una antiga disputa fronterera amb l'Iraq. L'augment de la pressió, la inflació i la corrupció, a més de la modernització i l'occidentalització creixents del país, es traduïren en diversos avalots greus i en la unió de tota l'oposició al xa. Pel gener del 1979 el xa i la seva família abandonaren l'Iran i pel febrer hi arribà de l'exili l'*ayatollah* **Khomeyni**, que instituí la República Islàmica; pel juny, hom nacionalitzà la banca, les companyies d'assegurances i les principals empreses industrials del país. Pel desembre un referèndum aprovà la constitució del règim islàmic, la qual donà poders dictatorials a Khomeynî. La república féu una virulenta campanya antinord-americana que culminà amb l'ocupació de l'ambaixada dels EUA a Teheran. Les diverses minories nacionals de l'estat iranià aprofitaren la revolució per a reivindicar llurs drets, però foren durament reprimides (alçament kurd del 1979). El 1980 l'Iraq atacà el país per la qüestió fronterera pactada amb el xa el 1975 —però no reconeguda per Khomeynî—. Davant el desgast de la població, els governs iranià i iraquia acordaren (1988) l'alto-el-foc i emprengueren negociacions per tal de solucionar el conflicte territorial. Ali Khamenei (president des del 1981), arran de la mort de Khomeynî, esdevingué *ayatollah* l'any 1989, mentre que Ali Rafsanjani assumia el càrrec de cap d'estat (reelegit el 1993).

 	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div></div>	
 	
govern:	república islàmica
superfície:	1 638 057 km²
població:	59 614 000 h (1994)
capital:	Teheran
idioma of.:	persa
moneda:	rial

irànic *LING* Grup de llengües de la branca indoirània de la família indoeuropea. L'irànic es divideix en tres fases històriques: la de l'antic irànic, que comprèn l'antic persa (SW de l'Iran), l'avèstic, el mede i l'escític; la de l'irànic mitjà, que comprèn els grups occidental (part arsàcida del NW, pahlavi sassànida i maniqueu) i oriental (sogdià de l'Àsia central, corasmià i indo-escita); i la de l'irànic modern.

Iraq [*nom oficial: República de l'Iraq; àrab: al-Gumhūriya al-'Irāqīya*] Estat de l'Orient Mitjà, envoltat pel golf d'Aràbia al SE, Turquia al N, Síria al NW, Jordània a l'W, l'Iran a l'E i Kuwait i l'Aràbia Saudita al S (434 128 km²; 19 869 000 h [est 1994]). La capital és Bagdad.

LA GEOGRAFIA

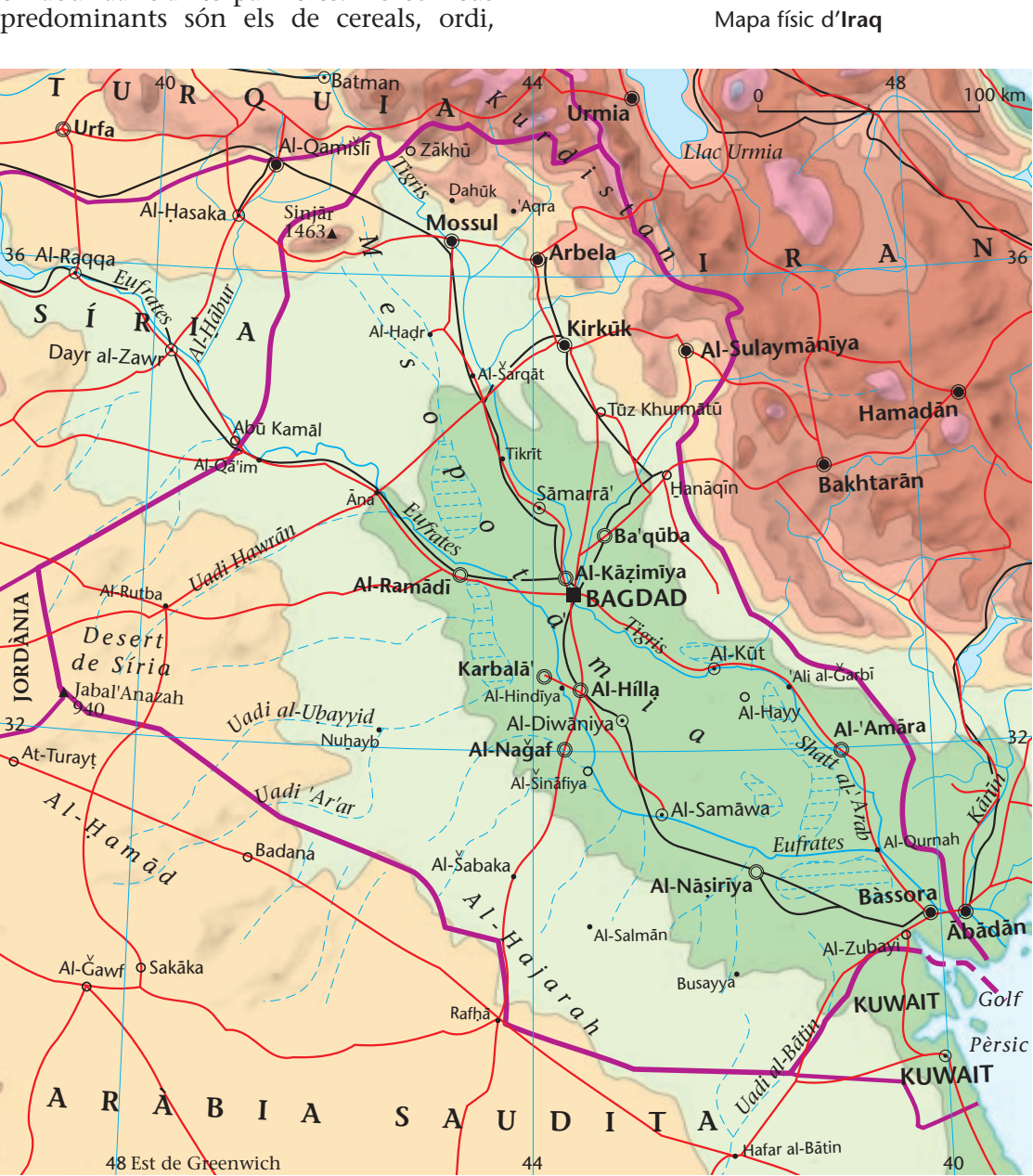
La major part del país és ocupada per una gran plana al·luvial regada pels rius Tigris i Eufrates, anomenada Mesopotàmia. El clima és continental, amb estius molt calorosos i hiverns relativament temperats. Les precipitacions, molt escasses, sovint són torrencials i produeixen inundacions. La vegetació és de tipus estèpic i desèrtic; només al llarg dels rius creixen en abundància les palmeres. Els conreus predominants són els de cereals, ordi,

 	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div></div>	
 	
govern:	república
superfície:	435 052 km²
població:	19 869 000 h (1994)
capital:	Bagdad
idioma of.:	àrab
moneda:	dinar

blat, arròs, blat de moro, llegums, patates, hortalisses i fruites (ràim de taula, pomes i cítrics en primer lloc), conreus de tabac, cotó (per a fibra i per a grana), altres oleaginoses (oliveres, sèsam, girasol) i canya de sucre. A la baixa Mesopotàmia és important la producció de dàtils. La ramaderia és, ultra els camèlids i els búfals, ovina, bovina, de cabrall i d'èquids. El peix és més de riu que de mar. El principal recurs econòmic és el petroli, del qual havia estat el quart productor del món (novè productor el 1991). Posteriorment a la guerra amb l'Iran (1980-88) hom ha emprès la construcció d'oleoductes més llargs, que arriben a la Mediterrània per Turquia i a la mar Roja per l'Aràbia Saudita. També és important l'extracció de gas natural, exportat, mentre que hom en consumeix el manufacturat. Hi ha indústria tèxtil de la llana i del cotó a Bagdad i a Mossul i fabricació de seda artificial a Al-Hindiya, superada per altres branques, com la química del petroli, d'adobs nitrogenats, olis vegetals i sabons, llumins, de la pell i el calçat, la siderúrgia (acer), la del ciment, les alimentàries (sucre, carn, lactinis, cervesa) i del tabac. Les comunicacions són deficientes, i se centren a les ribes dels dos grans rius mesopotàmics, dels quals el Tigris és navegable tot l'any. Amb una balança clarament desfavorable, l'Iraq es troba en una crisi econòmica agreujada per la passada guerra del Golf Pèrsic. D'ençà de la Segona Guerra Mundial l'Iraq experimenta un gran creixement demogràfic com a conseqüència de l'elevada natalitat. La població és urbana en el 70% (1993), però aquest percentatge és en ràpid creixement. Ètnicament (1983) dominen els àrabs (77%); la resta és integrada per kurds (19%), turcmans (1,4%), perses (0,8%) i assiris (0,8%), els quals, especialment els kurds, han protagonitzat sovint revoltes independentistes. La llengua oficial de l'estat és l'àrab i l'islam, la religió; el kurd és oficial a la regió autònoma kurda. Aproximadament el 96% de la població és musulmana, de la qual el 54% és xiïta i el 42%, sunnita; aquesta secta, però, tot i ésser minoria, domina dins el règim en el poder des del 1968. Iraq és membre de l'ONU i de la Lliga Àrab.

LA HISTÒRIA

La conquesta àrab donà lloc a una reestructuració de *Mesopotàmia*, la part baixa de la qual passà a anomenar-se 'Irāq al-'Arabī. La islamització de l'Iraq es produí durant el califat d'Abū Bakr (s VII). Fidel a la causa xiïta, protagonitzà una continuada insurrecció contra els omeies. Amb la caiguda del califat de Bagdad passà successivament a poder dels buwāyhides (932), els seljúcides (1055), els mongols (1258) i els safàvides (1509), després dels quals, excepte el període persa (1623-58), sota Šāh 'Abbās, formà part de l'imperi otomà, fins el 1918. Amb motiu de la derrota turca (1918), l'Iraq restà inclòs en l'administració britànica, que hi imposà la dinastia haiximita (1921). Després del pacte de Bagdad (1955), el cop d'estat dels militars encapçalats pel general Kassem (1958) enderrocà la monarquia i proclamà la república. El seu govern fou enderrocats per la facció baasista del coronel Aref (1963); a la seva mort (1966), un nou cop d'estat destituí (1968) el seu germà i donà el poder a Ahmad Hassan al-Bakr. El 1973 el partit Ba't en el poder féu un pacte amb el partit comunista i amb el partit demòcrata kurd que originà el Front Nacional Progressista (FNP). Però l'hegemonia del Ba't dins el Front i la intervenció soviètica a l'Afganistan causaren tensions amb els comunistes, que abandonaren el Front. El 1975 el país signà uns acords amb l'Iran que posaren fi a una antiga disputa territorial. El 1979 pujà al poder Saddam Hussein, que féu una purga dels membres del partit Ba't que conspiraven contra ell. La caiguda del xa i la proclamació de la república islàmica a l'Iran revifaren el nacionalisme kurd i la comunitat xiïta de l'Iraq, tots dos esperonats per l'*ayatollah* Khomeynî. Això i la negativa d'aquest a assumir els acords del 1975 entre els dos estats provocaren un atac militar iraquia a l'Iran que fou l'inici d'una llarga guerra (1980-88) que sumí el país en una greu crisi econòmica. Els intents de resoldre la crisi augmentant els preus del cru toparen amb l'oposició sistemàtica de la majoria dels països de l'OPEP i, particularment, de Kuwait. Això dugué Saddam Hussein a envair aquest estat i a intentar alinear la

LA HISTÒRIA

Des del 1870, es desenvolupà a Irlanda una ininterrompuda lluita del poble per aconseguir l'autonomia (*Home Rule*) i, després, la independència. Les temptatives d'arribar a un acord per part del primer ministre britànic, Gladstone, foren frenades pels sectors més conservadors, i aquest fracàs obrí pas a la constitució del Sinn Fein, que dirigí la lluita contra els britànics i contra la minoria pro-britànica agrupada al nord del país. Suspesa la concessió del *Home Rule* fixada per al 1914, el 1916 el Sinn Fein desencadenà al sud del país l'anomenada revolta de Pasqua, que fou reprimida per les forces britàniques, però que facilità la divisió de l'illa, les diferències entre les dues parts de la qual eren notables. Al sud hi havia una economia agrària, dominada pels terratinents anglesos i amb una escassa inversió de capital britànic, i la majoria de la població era camperola i de religió catòlica. Al nord, en canvi, s'havia desenvolupat més el capitalisme industrial, la burgesia estava més estretament lligada a la burgesia britànica, el proletariat era relativament nombrós i la religió majoritària era la protestant. Acabada la guerra, la corona britànica creà dos parlaments: un a Belfast i l'altre a Dublín. En les eleccions del 1918, el Sinn Fein guanyà al parlament de Dublín, fet que provocà l'inici de la guerra civil (1919-21) entre els nacionalistes i els britànics. Pel tractat de pau del 1921 el govern britànic reconeixia l'existència de l'estat lliure d'Irlanda (*Irish Free State*) —el qual continuava, però, sota el domini de sa majestat britànica—, mentre que Irlanda del Nord romaní dins el Regne Unit. Quant als nacionalistes republicans, una part de l'*Irish Republican Army* s'integrà dins l'exèrcit regular de l'estat lliure d'Irlanda, però una altra part continuà combatent. A les eleccions del 1933 guanyà el Fianna Fáil (partit successor del Sinn Fein) i el 1937 fou aprovada una nova constitució que confirmà la independència del país, amb el nom d'Éire; la contrapartida d'aquesta consolidació dels avenços independentistes fou la renúncia pràctica a la reunificació de l'illa i, així, el

1939 l'IRA fou declarat il·legal. Durant la Segona Guerra Mundial Irlanda romanqué neutral, fins al punt de provocar algunes tensions amb el govern de Londres. El 1948 es formà un govern de coalició presidit pel conservador John Costello, que proclamà formalment la República d'Irlanda (17 d'abril de 1949), no reconeixent ja la monarquia britànica. Durant els anys cinquanta, conservadors i republicans s'alternaren en el govern, i el 1959 el vell líder De Valera fou nomenat president de la República i Sean F.Lemass passà a cap del govern. L'any 1966 passà a ésser cap del govern Jack Lynch, i amb ell s'acceleraren tant la política d'apropament entre els governs de Dublín i Londres com les mesures repressives que hom prenia contra l'IRA, política que restà afavorida també amb l'entrada d'Irlanda a la Comunitat Econòmica Europea. El 1973 assolí el poder un govern de coalició del Labour Party i el Fine Gael, encapçalat per Liam Cosgrave. El Fianna Fáil guanyà les eleccions generals del 1977, i Jack Lynch esdevingué primer ministre una altra vegada, però, aquest, massa moderat per al sector més nacionalista del partit, dimití (1979) i fou succeït per Charles Haughey, que el 1982 tornà al càrrec gràcies a l'augment d'escons del Fianna Fáil, als quals se sumaren els del Sinn Fein (organització política de l'IRA), i els d'alguns independents. Al novembre del 1982 el govern perdé una moció de confiança, dimití i hom convocà eleccions generals, de resultes de les quals G.Fitzgerald (que ja havia estat primer ministre del 1981 al 1982) formà govern amb el concurs del Fine Gael i del Labour Party. Després de les eleccions legislatives del 1987, Charles Haughey, per tercera vegada, accedí al càrrec de primer ministre. L'any 1985 Irlanda i Gran Bretanya estats crearen una conferència intergovernamental anglo-irlandesa per tal de tractar sobre afers polítics, de seguretat, etc, a la Irlanda del Nord. Les eleccions legislatives del juny del 1989 significaren un descens del Fian-na Fáil, que, per continuar al capdavant del país, es veié forçat a aliar-se amb els demòcrates progressistes. El partit laborista presentà per a les presidencials del novembre del 1990 Mary Robinson, que s'havia destacat per les seves conviccions liberals sobre l'avortament, el divorci i l'ús dels anticonceptius. Charles Haughey dimití els càrrecs de primer ministre i de líder del Fianna Fáil pel febrer del 1992. Fou succeït en ambdós càrrecs per Albert Reynolds, que impulsà, pel juny d'aquest mateix any, la ratificació del tractat de Maastricht per a la Unió Europea. Junta-ment amb J.Major signà la declaració de Downing Street i promogué les negocia-cions de pau a Irlanda del Nord. Reynolds dimití pel novembre del 1994 a causa de la retirada del partit laborista de la coalició de govern. El mes següent fou nomenat nou primer ministre John Bruton, del *Fine Gael*, a resultes de l'entesa entre el seu partit, el Partit Laborista i l'Esquerra Democràtica.

Irlanda del Nord *[en angl: Northern Ire-land]* Territori del NE de l'illa d'Irlanda, que forma part del **Regne Unit de la Gran Bretanya i Irlanda del Nord** (14 120 km²; 1 594 400 h [est 1991]). La capital és Belfast. El 62% de la població és protestant i el 38% és catòlica (1991). Els protestants són majoritaris a Belfast i als districtes orientals del país, on es concentra la producció industrial, mentre que els catòlics habiten els comtats rurals de l'oest i certs barris de Belfast. L'agricultura, gairebé totalment en mans dels catòlics, produeix cereals, lli, patates, hortalisses i fruita. Més importància té la ramaderia, sobretot per a la producció de llet i els seus derivats. La industrialització del país és important. Les indústries més destacades, ultra les de fibres tèxtils, la construcció naval i l'alimentària, són la mecànica i, especialment, l'aeronàutica. L'atur, tot i haver experimentat un espectacular descens durant la segona meïtat dels anys vuitanta, afecta encara el 13% de la població activa (1993). El sector més destacat dins l'economia nord-irlandesa és el de serveis, que aplega el 69% de la població activa (1993).

LA HISTÒRIA

Formada pels sis antics comtats (Antrim, Armagh, Down, Fermanagh, Derry i Tyro-ne), corresponents a la província històrica de l'Ulster, la Irlanda del Nord restà unida a la Gran Bretanya quan fou proclamat l'Estat Lliure d'Irlanda (*Irish Free State*) el

1921. Després de la Segona Guerra Mun-dial, el país participà de l'expansió econò-mica de la postguerra a la Gran Bretanya. Tanmateix, la discriminació de què era objecte la minoria catòlica es plantejà obertament amb els conflictes socials que es desenvoluparen sobretot des del 1966, unint les reivindicacions de la classe obre-ra i de la petita burgesia a la discriminació religiosa i a la divisió nacional d'Irlanda. L'IRA reaparegué en els disturbis de l'estiu del 1969 (a Derry) que provocaren la intervenció de l'exèrcit britànic. Al març del 1973, mitjançant un plebiscit, hom aprovà la *Northern Ireland Constitution Act*, que confirmava la pertinença de la Irlan-da del Nord a la Gran Bretanya i que propugnava el nomenament d'un executiu amb poder compartit responsable davant d'una assemblea nord-irlandesa. Així, pel juny del mateix any hi hagué eleccions que donaren la majoria als partidaris de la unió amb la Gran Bretanya. El 1982 el parlament britànic aprovà la *Northern Ire-land Act*, la qual establí una assemblea de 78 membres, els quals, celebrades les elec-cions per l'octubre del 1982, foren en la seva majoria membres de partits unionis-tes. El boicot dels partits socialdemòcrata i del Sinn Fein a ocupar els seus escons a l'assemblea des de bon començament, i el posterior boicot d'alguns partits unionis-tes després de l'acord anglo-irlandès del 1985 (com a conferència intergovernamen-tal sobre Irlanda del Nord) menaren el govern britànic a dissoldre la cambra (1986), mentre continuaren les activitats terroristes de l'IRA i dels grups paramilitars unionistes. Al desembre del 1993 els primers ministres britànic i irlandès, J.Major i A.Reynolds, signaren la declara-ció de Downing Street, que establia els principis generals per a les negociacions de pau sobre Irlanda del Nord. L'1 de setembre de 1994 l'IRA anuncià un alto-el-foc indefinit, al qual s'afegiren per l'octubre del mateix any els grups paramilitars unionistes. Tot seguit començaren les negociacions per al desarmament dels diversos grups i per a la futura administra-ció del territori. Malgrat això, el 1996, l'IRA, reprengué les activitats terroristes.

irlandès *1* *LING* Llengua cèltica per-tanyent a la branca goidèlica del grup cèltic. Originada a Irlanda, al s XVI inicià un procés de recessió davant el progrés de l'anglès. **2 literatura irlandesa** *LIT* Litera-tura conreada a Irlanda en irlandès. A Irlanda es desenvoluparen tres cicles èpics pre-cristians: el mitològic, el dels fenians (del s XI al XVIII) i el dels ulats, herois semimítics del s I. Aviat aparegueren els *filid*, desplaçats al s XIII pels bards. Amb el cristianisme entrà a Irlanda la cultura clàs-sica, que mai no hi tingué cap paper deci-siu: tot i això, ambdues tendències es fusionaren en alguns gèneres. Al s XII començà la conquesta de l'illa pels angle-sos, i l'ús de l'irlandès fou prohibit; a partir del s XVII hom féu una literatura reivindicativa de la pròpia tradició. El renaixement literari del s XIX tingué lloc bàsicament en anglès; fou fundada una societat per a la defensa de la llengua irlandesa (1876), el periòdic “Irisleabhar na Gaedhilge” (‘El diari gaèlic’, 1882-1909) i la Connradh na Gaedhilge (‘Lliga gaèlica’, 1894). Al s XX es destaquen Pádraig Mac Piaráis, el narrador Pádraig Ó Conaire, el poeta Tadhg Ó Donnchadha i Piaras Béaslái; posteriorment sorgí Máir-tín Ó Cadhain, i els darrers anys els poe-tes recollits a l'antologia *Nuabhéarsaíocht* (‘Poesia nova’, 1950).

iroquès *ANTROP* Individu d'un poble indígena de l'Amèrica del Nord, de llen-gua independent, que a l'època dels seus primers contactes amb els colonitzadors europeus habitava a l'actual estat de Nova York, a la vall del riu Mohawk i a la regió dels Grans Llacs. Els iroquesos eren agri-cultors, i llur societat era de tipus matriar-cal. La unió de les cinc tribus iroqueses més importants, coneguda com a “Lliga de les Cinc Nacions”, els convertí en els enemics més perillosos amb qui lluitaren els blancs, primerament els francesos i més tard els anglesos i nord-americans. Avui dia habiten en reserves a l'estat d'Oklahoma.

Irun *[basc: Uranzu]* Municipi de la regió de Guipúscoa, País Basc, situat al Baix Bidasoa, prop de la frontera francesa (53 276 h [1991]). A causa de la seva situa-ció fronterera, és un actiu centre de com-erç internacional i ha exercit funcions duaneres. Hi ha indústria metal·lúrgica, química i alimentària.

Isabel I de Castella dita la Catòlica (Madrigal de las Altas Torres 1451 — Medina del Campo 1504) Reina de Caste-lla i Lleó (1474-1504) i de Catalunya-Aragó, filla de Joan II de Castella i d'Ísa-bel de Portugal. Bé que la successió no li corresponia (l'hereva era *Joana de Castella*, dita la *Beltraneja*, filla del seu germà *Enric IV de Castella*), fou utilitzada durant la guerra civil per un dels bàndols nobiliaris, el qual aconseguí que fos reconeguda hereva (concordia de *Guisando*) i procla-mada reina el 1474, en morir Enric IV. Amb el sosteniment del seu marit, Ferran II de Catalunya-Aragó, reduí amb duresa tots els sectors hostils de la noblesa cas-tellana, andalusa i gallega i pogué em-pènyer la conquesta del regne nazarí de Granada (1481-92), que posà fi a la Re-conquesta. Inicià també una política de prestigi de la monarquia —abolició dels privilegis lliurats per Enric IV a la noblesa (1480)— i acomplí una pregona reforma administrativa. En l'aspecte econòmic, reforçà les finances públiques, i els diver-sos sectors econòmics del país. Quant a la política religiosa, la creació de la nova *inquisició* (1478) i del *Consell de la Supre-ma i General Inquisició* (1483), com també l'expulsió dels jueus (1492) i dels mudè-jars (1502), palesaren un esperit intransi-gent, que tingué una influència negativa en la política i en l'economia castellanés.

Isabel II d'Espanya (Madrid 1830 — París 1904) Reina d'Espanya (1833-68), primer monarca espanyol que utilitzà aquest títol, filla de Ferran VII i de Maria Cristina de les Dues Sicílies. Proclamada reina a tres anys, fou declarada major d'edat a tretze. Durant la seva minoritat actuà de regent Maria Cristina, fins el 1840, i del 1840 al 1843 el general Espar-tero. Al començament del seu regnat es declarà la primera guerra Carlina, motiva-da precisament pel fet que l'oncle d'Ísa-bel, Carles Maria Isidre, pretenia el tron. En aquest període liberal se succeïren la *Dècada Moderada* (1844-54), representada per Narváez, i, després de la *Vicalvarada*, el *Bienni Progressista* (1854-56), la reacció moderada (1858-64) i una altra vegada Narváez i González Bravo. El govern autoritari d'aquest darrer precipità la revolució de setembre del 1868, que des-tronà Isabel, la qual s'exilià a París.

isard [*Rupicapra rupicapra*, família dels bòvids] *ZOOI* Mamífer remugant de la sub-família dels caprins que ateny uns 60-75 cm d'alçària a la creu i té banyes persis-tents primes i llises i amb la punta corba en forma de ganxo. Habita en petits grups a les grans altures rocalloses i poc accessi-bles (800-3 000 m) durant l'estiu i a les boscúries més baixes durant l'hivern. És herbívor i un excel·lent escalador. Habita als Pirineus, als Picos de Europa, als Alps, als Apenins, als Abruços, als Carpats, al Caucas i a l'Àsia Menor.

Isidor de Sevilla *sant* (Sevilla ~560 — 636) Doctor de l'Església i bisbe de Sevilla (600-636) hispano-romà. La seva obra més famosa són les *Etymologiae*, en vint llibres. Molt llegit durant l'edat mitjana, compilador hàbil i sistematitzador de la ciència antiga, és un dels principals mes-tres de l'Europa medieval llatina. Demos-trà el seu prestigi personal en els concilis que presidí a Sevilla i a Toledo.

islam *HIST* Conjunt de pobles, països i estats musulmans, tant des del punt de vista sòcio-cultural i polític com religiós. Els quatre primers califes successors de Mahoma representen la gran expansió de l'islam (Síria, Mesopotàmia, Egipte, Cire-naica, l'Àsia Menor i Armènia). Durant el califat omeia de Damasc l'imperi experi-mentà un nou impuls, que continuà en el califat abbàssida de Bagdad, després del qual s'inicià la seva desmembració políti-ca. Això no obstant, hom mantingué la unitat moral, institucional i econòmica. Abolida la institució califal (1924), els estats islàmics actuals segueixen fidels als principis fonamentals de l'islam que, ultra una religió, és considerat un sistema polític. Els 21 països que configuren la Lliga Àrab, amb excepció del Líban i de Síria, declaren constitucionalment que l'islam és la religió de l'estat i que l'Alco-rà, la xara i la sunna són la principal font del dret. La creixent influència, però, dels moviments fonamentalistes, que reivindi-quen el retorn estricte a les formes primi-gènies, presenta nombrosos problemes als règims més progressistes. Aquests, per la seva banda, procuren l'equilibri entre evolució i tradició. L'expansió actual de

l'islam es fa palesa tant en l'augment del nombre absolut de musulmans (que supe-ra els mil milions) com en la penetració constant dels seus adeptes en països no tradicionalment islàmics. La manifestació més esclatant de la unitat de l'islam és la que té lloc anualment el dia 10 del darrer mes de l'any islàmic a la Meca, on es reu-neixen més de dos milions de pelegrins.

Islāmābād Capital del Pakistan des del 1967, constitueix una província pròpia (906 km²; 359 000 h [est 1983]). Situada 15 km al N de Rāwalpindi, és el principal centre administratiu del país. Gasoducte.

islàmic, art *ART* Art desenvolupat al món islàmic. El factor bàsic que dóna coherèn-cia a aquest art és el religiós i, per exten-sió, el polític i l'intel·lectual. El mante-niment d'unes necessitats religioses fixes provocà la consegüent permanència d'uns esquemes artístics que, bé que poden canviar estilísticament, adopten unes solucions bàsiques que mai no són modificades substancialment. Així, en arquitectura, hom troba la mesquita, la madrassa, el palau (que, com a conse-qüència d'una conformació social jeràr-quica, és alhora castell fortificat i vil·la de luxe, on les diferents dependències són disposades al voltant de patis oberts) i els edificis públics, com banys o mercats; l'escultura restà subordinada a l'arquitec-tura i a les arts decoratives, i en pintura només la miniatura tingué una transcen-dència veritable; la ceràmica, els teixits, les catifes i els tapissos tingueren, per con-tra, un paper molt important. L'art islà-mic presenta una sèrie de períodes inde-pendents per raons polítiques, geogràfi-ques o artístiques, els més destacats dels quals són el dels omeies, o de formació, molt influït per l'art bizantí i reduït a la zona de Síria (mesquita de Damasc, cúpu-la de la Roca de Jerusalem), el dels abbàs-sides (750-1258), a la zona siro-mesopotà-mica (mesquita de Samarra), el de l'emirat i califat de Còrdova (756-1003) (mesquita de Còrdova i palau de Madinat al-Zahrā'), el dels idríssides i aglàbides del N d'Àfrica (789-909) (mesquita de Kairouan), el dels fatimites d'Egipte (969-1171) (mesquites d'al-Azhar i d'al-Hakim del Caire), el dels seljúcides de l'Iran i l'Iraq (mesquites d'Eş-fāhān i Qazvin), el dels il-khànides o mon-gols de l'Iran (1206-1353) (manuscrits miniat), el dels nassarites (1237-1492) (Alhambra de Granada), el dels osmànics o turcs otomans (1300-1424) (mesquites de Soliman i Ahmed a Istanbul), el dels timúrides de l'Iran (1370-1500) (edi-ficacions de Samarcanda i escola de mi-niaturistes de Shīrāz i Herāt), el dels safà-vides de l'Iran (1502-1736) (construc-cions d'Esfāhān) i el dels mogols de l'Ín-dia (1526-1707) (mausoleus del Tāj Mahāl a Ágra i Gol Gumbad a Bishapur).

islamisme *ISLAM* Conjunt de dogmes i preceptes que constitueixen la religió dels musulmans. Aquest sistema religiós, pre-dicat per **Mahoma** a Aràbia al s VII dC, es basa en les successives revelacions fetes a aquest profeta per l'Enviat de Déu, el con-junt de les quals constitueix el llibre sagrat anomenat Alcorà. La professió de fe islàmica consisteix no solament en el reconeixement de la submissió absoluta del creient a l'omnipotència divina, sinó, a més, en un testimoniatge definitiu que integra dins la comunitat musulmana el qui el pronuncia. La fórmula per a expres-sar-lo es redueix a l'afirmació que “no hi ha altre déu sinó Déu i Mahoma és el seu Profeta”. Un posterior desenvolupament de la revelació, sostinguda i complemen-tada per la sunna i els ḥadīt ha donat lloc a diverses doctrines, segons que acceptin o no uns dogmes determinats, el més dis-cutit dels quals és el de la predestinació, admesa només entre els ortodoxos sunni-tes. Més enllà, doncs, de les possibles divergències, l'islamisme inclou tots els moviments sectaris (xiïta, kharigita, etc). Els principals dogmes de l'islam són: Déu és etern, transcendent, omnipotent, om-nipresent, creador i únic. Altres dog-mes són la creença en els àngels (com a ministres de Déu), en els *gimm*, en la missió dels profetes, en la resurrecció i en la vida futura després del judici final. Amb la professió de la fe que ha de repe-tir-se en els principals moments de la vida del fidel, l'oració, l'almoïna, el dejuni del ramadà i el pelegrinatge constitueixen les cinc obligacions canòniques de l'islam, bé que determinades sectes (com la *kharigita*) hi afegeixen la guerra santa. L'islam, que no té litúrgia ni classe sacerdotal, és també la llei que regula la vida religiosa,

El territori d'Israel comprèn una plana litoral que s'estén a la vora de la mar Mediterrània, una gamma muntanyosa de relleus poc elevats a l'interior, la depressió que inclou la vall del Jordà i la mar Morta, a l'E, on s'assoleixen els 396 m sota el nivell de la mar i, al S, el Nègueb, regió desèrtica de forma triangular limitada a l'E amb Jordània i a l'W amb el Sinaí, que s'obre en el seu extrem

meridional a la costa septentrional d’Aqaba. El clima és continental i desèrtic al Nègueb i mediterrani a la resta del país. Els rius són de caràcter torrencial i amb poc cabal a l’estiu, llevat del Jordà, que, amb el llac Tiberíades, és la reserva més important d’aigua dolça del país. La vegetació és en gran part mediterrània, amb boscs i màquies esclerofil·les de caràcter força sec, actualment destruïts en gran part. Les terres meridionals pertanyen a la regió desèrtica sahariana. Els paisatges de les terres continentals de l’E s’enllacen amb les estepes i els semideserts asiàtics (regió irano-turaniana). La repoblació jueva de Palestina d’ençà del s XIX hi representà una revolució econòmica i tècnica: dessecament de llacs i aiguamolls, fertilització de terrenys, repoblació forestal, conducció d’aigües, reducció de deserts i obertura de vies de comunicació feren possible l’explotació agrícola del país pels mètodes més moderns i amb un rendiment que li permet de competir al mercat internacional. Es conreen cereals (blat, ordi, blat de moro i melca), patates, hortalisses (tomàquets i síndries), fruits secs (ametlles) i molta fruita tendra: cítrics (taronges, aranges, mandarines i llimones), pomes, raïm, bananes, alvocats, etc. Com a conreus industrials es destaquen les oleaginoses: cotó, gira-sol, cacauets, olives, bleda-rave sucrera i tabac. De poc pes, però de valor elevat, són les llavors i les flors. La ramaderia només té importància pel que fa al bestiar boví i a l’aviram; però és molt deficitària en carn. La pesca procedeix del llac de Tiberíades, el riu Jordà, l’Atlàntic i la Mediterrània. L’estat d’Israel és pobre en primeres matèries i en fonts d’energia. La producció de petroli i la de gas natural són a punt d’exhaurir-se. A més, cal importar el carbó. L’electricitat produïda és d’origen exclusivament tèrmic convencional, tot i que ja funciona un reactor nuclear. Per a l’electricitat de baixa tensió, hom recorre a l’energia solar. Hi ha dos minerals importants: els fosfats i les sals potàssiques juntament amb bromurs, iodurs, magnesi i sal comuna, gemma o marina. Les principals indústries són les de diamants polits, teixits i confecció, aliments, begudes, tabac, productes químics i refinatge de petroli, àcids sulfúric i nítric, sosa càustica, adobs nitrogenats, cautxú, plàstics, tèxtils sintètics, equpaments elèctrics i electrònics, instrumental de precisió i de fabricació d’avions i armament. Israel manté un comerç internacional facilitat per la pròpia marina mercant, i els quatre ports de Haifa, Ashdod, Elat i Ashqelon. Les comunicacions amb els països àrabs resten molt limitades, però han estat restaurades amb Egipte. El volum d’exportacions (maquinària, diamants tallats, productes químics i tèxtils i productes alimentaris) és inferior al d’importacions (diamants, combustibles i productes alimentaris). La supervivència estableix una dependència econòmica dels EUA, no desitjada. La composició ètnica actual manifesta un clar predomini **jueu** (82%), mentre que l’àrab representa només el 18%. La densitat de població és alta, però es distribueix irregularment pel territori; el grau d’urbanització és elevat (90%). L’hebreu i l’àrab són llengües oficials. El 82% de la població professa adhesió a la religió jueva (oficial), mentre que el 14% és musulmana (sunnita), i el 2% cristiana. Israel és una democràcia parlamentària on l’autoritat suprema és la Knesset (assemblea), parlament de cambra única. Pel fet de no tenir una constitució, la Knesset posseeix el poder legislatiu. Israel és membre de l’ONU.

LA HISTÒRIA

Com a conseqüència de la Declaració de Balfour (1917), internacionalment ben rebuda, el mandat britànic sobre Palestina (1922-48) havia previst la creació d’una llar nacional per al judaisme mundial. El 29 de novembre de 1947 l’ONU votà el pla de partició del país, i el 14 de maig de 1948 Israel es proclamà independent. Les tres guerres declarades (guerres àrabo-israelianes) i la “guerra del desgast” (1968-72) a la zona del canal de Suez foren seguides per la “guerra del Yom Kippur” (6 d’octubre de 1973). Per l’octubre del 1973 s’establitzà la cessació del foc, i els israelians es retiraren més enllà del canal. A causa de la guerra àrabo-israeliana del 1973, la primera ministra Golda Meir dimití (1974) i fou succeïda per Itzhak Rabin, també del partit laborista. La crisi d’aquest i la davallada econòmica

art italià Vista del conjunt arquitectònic de la Piazza del Duomo, a Pisa, amb la catedral (ss XI-XII), en primer terme, i la torre inclinada (ss XII-XIV), al fons

art italià Façana del Palazzo Ducale del dux de Venècia (ss XI-XII)

Istanbul Ciutat de Turquia (6 620 241 h [1990]). Istanbul és la ciutat més gran de l’estat, el seu centre cultural i comercial i el port més important. Correspon a l’antiga Constantinoble, capital de l’imperi Bizantí i de l’imperi Otomà, rang que perdé en ésser constituïda Ankara, el 1923, capital de la moderna Turquia. El Bòsfor, la mar de Màrmara i el Corn d’Or divideixen la ciutat en tres parts, dues a Europa i una a Àsia.

italià 1 *LING* Llengua romànica del grup continental. És el resultat del desenvolupament natural del llatí vulgar tal com era parlat a la regió de la Toscana (i, en particular, a Florència). El lèxic és fonamentalment d’origen llatí. Hi ha, però, aportacions d’elements àrabs, grecs i bizantins. Hi ha, a més, elements provençals, de la llengua d’oil i germànics. A partir del s XIII començaren a introduir-se en el toscà paraules dels altres dialectes peninsulars, sobretot del venecià i del napolità. Posteriorment (s XVI) foren introduïdes moltes paraules castellanenes. La llengua italiana és parlada a la Itàlia peninsular (inclosa la República de San Marino) i insular (Sicília i Sardenya; aquesta darrera, a més, amb entitat lingüística pròpia: el sard). També és parlada a França, incloent-hi l’illa de

Còrsega, i a Suïssa (al cantó de Ticino). Quant als diferents dialectes regionals, poden ésser classificats en quatre grups: el dels anomenats gal-lo-italians (piemontès, llombard, genovès, emilià i dialectes del sud de Suïssa), el dels dialectes del Vènet, el grup de la Itàlia central (toscà, cors, ombre, marquesà i romà) i el dels dialectes del S (abrucès, calabrès, napolità, pullès i sicilià).
2 art italià *ART* Art desenvolupat a Itàlia a partir de la caiguda de l’imperi Romà. Fou continuador de l’art paleocristià, i a l’època de Justinià s’identificà amb l’art bizantí. Des de la fi del s VIII sorgí el tipus d’arquitectura que donà lloc al *primer art romànic*. Al s XIII fou introduïda l’arquitectura gòtica borgonyona, amb predomini, però, de línies horitzontals romàniques. Les arts figuratives romàniques participaren de la base bizantina i de l’art otònida, però fou fora d’aquesta darrera influència que donaren les millors obres. En la pintura mural romànica, de tradició paleocristiana i bizantina, destacaren el centre de Roma i el monestir de Montecassino. La pintura sobre taula, centrada a la Toscana, apareix des de mitjan s XII com a derivació de la bizantina. Cimabue, Duccio, P.Cavallini són els precedents de Giotto (s XIII). Siena, amb Simone Martini i Ambrogio Lorenzetti, prolongà l’art trescentista, i liderà el gòtic internacional. En el mosaic d’inspiració bizantina, destaquen el nucli de Venècia i el de Sicília. La miniatura romànica participa de la influència otònida (nucli de la Llombardia) i de la bizantina (nucli de Montecassino). El Renaixement es divideix en dues etapes: el Quattrocento (s XV), que es correspon amb el poder de les senyories, amb Florència com a centre propulsor del nou art (escola florentina), i el Cinquecento (s XVI), que es correspon amb el gran moment del poder papal i té Roma com a centre propulsor (escola romana). Foren també importants les escoles sienesa, llombarda, d’Úmbria, de Ferrara i veneciana. Els continuadors de l’escola romana del Cinquecento foren els creadors del *manierisme*, del qual fou alhora reacció i continuació el barroc (s XVII). En aquest, l’arquitectura, que ordenà el canvi de valors estructurals i ornamentals de l’estil de Miquel Àngel, aglutinà totes les manifestacions. L’escultura italiana, representada per Bernini, es mogué dins una aplicació als espais creats per l’arquitectura. En la pintura del s XVII es donà un corrent naturalista (M.da Caravaggio, J.Ribera *lo Spagnoletto*), i un d’idealista (els Carracci, Il Domenichino, G.Reni, Il Guercino i M.Pretti). Al s XVIII, el barroc es portà a les darreres conseqüències, alhora que aparegué un desig de tornar a formes clàssiques. En pintura sobresortí l’escola veneciana. Al començament del s XIX dominà el neoclassicisme acadèmic, l’arquitecte G.Valadier, els escultors A.Canova i L.Bartoloni, i els pintors Andrea Appiani i F.Hayez. Paral·lelament, una reacció romàntica donà a Roma el *purisme*, encapçalat per T.Minardi, l’obra de Giovanni Carnovali, dit Il Piccio (1804-73), i potser originà l’escola napolitana de *Posillipo*. La gran aportació italiana al s XX fou el *futurisme*, amb G.Balla, C.Carrà, U.Boccioni, L.Russolo, G.Severini i A.Sant’Elia. Alguns futuristes s’integraren després a la pintura *metafísica*, representada per G.De Chirico. El figurativisme arcaïtzant d’A.Modigliani a París o de G.Morandi anunciava un desig de *retorn a l’ordre*, en el qual sobresurten l’escultor A.Martini o els pintors Mario Sironi, F.Casoratti, M.Campigli i F.De Pisis; la influent revista “Valori Plastici” (1918) lluità per un retorn a la tradició, que es concretà en el *Novecento*, relacionat amb el racionalisme arquitectònic (G.Terragni). Una derivació cap a actituds més expressionistes portà a un retorn a l’avantguardisme, que es concretà en el grup *Corrente* (1938-45). En les arts plàstiques hom troba derivacions del *pop-art* (Adami), les propostes de l’*arte povera* (Merz, Pistoletto), amb altres manifestacions d’art conceptual. Als anys vuitanta, tingué lloc l’anomenada *transavantguarda*, promoguda per Achile Bonito Oliva; al voltant del galerista Inga Pin sorgí el *nuovo futurismo*, una mena de *revival*, el barroquisme del qual contrasta amb una certa conceptualització del nucli d’artistes que treballa dins el postminimalisme. La transició als noranta s’ha basat en la diferència a l’hora de considerar el rescat de l’objecte i en les propostes expositives impulsades per crítics com Renato Barilli.
3 cinema italià *CIN* Cinema realitzat a

L'estat italià. L'any 1904 l'inventor Filoteo Alberini formà, juntament amb Santoni, la productora Manifattura Cinematografica Alberini e Santoni, realitzadora de *La presa di Roma* (1905), film que inaugurà la sèrie històrico-espectacular continuada per *Gli ultimi giorni di Pompei* (1908), d'Arturo Ambrosio, *Quo Vadis?* (1912), de Guazzoni, i sobretot *Cabiria* (1913), de Piero Fosco (Pastrone). El monumentalisme històric i el divisme femení dugueren el cinema italià a una mediocritat total, de la qual intentà de fer-lo sortir Benito Mussolini (creació del Centro Sperimentale di Cinematografia el 1935 i construcció dels estudis de Cinecittà el 1937). El descontentament amb el cinema oficial, feixista i grandiloqüent, per part dels joves alumnes del Centro Sperimentale (De Santis, Antonioni, Pietro Germi, Luigi Zampa) féu que sorgissin els primers brots neorealistes en plena dictadura (Luchino Visconti, Alessandro Blasetti), però no fou fins l'any 1945 que el *neorealisme*, amb Roberto Rossellini, féu irrupció. Aquest corrent, de ressò internacional, aglutinà les figures de Cesare Zavattini, Vittorio De Sica, Alberto Lattuada, Giuseppe De Santis, Pietro Germi, Luigi Zampa, Carlo Lizzani, etc. Els realitzadors neorealistes italians, a mesura que passaven els anys, concretaren i personificaren llurs camins: Visconti esdevingué molt més barroc i esteticista, com ja s'endevinava a *Senso* (1953), *Il gattopardo* (1963) i *Morte a Venezia* (1971); Rossellini es lliurà a un cinema històrico-didàctic (*L'età del ferro*, 1965); Fellini es mostrà desbordant i personal (*Otto e mezzo*, 1963; *Fellini-Satyricon*, 1969), i Pasolini, confús i erotitzat (*Teorema*, 1968; *Decamerone*, 1971). Posteriorment, nous directors com Bernardo Bertolucci, Marco Bellocchio, Carmelo Bene, Nelo Risi, Lina Wertmüller i Elio Petri, i veterans com Marco Ferreri, Francesco Rosi, Damiano Damiani i Dino Risi cercaren nous camins. Paral·lelament a aquest cinema-art existí i existeix un cinema comercial, consolidat des del 1950 amb la formació de la productora Ponti-De Laurentis, que llançà, dins de comèdies populars pseudo-realistes, noms com els de Silvana Mangano, Gina Lollobrigida, Sophia Loren, Vittorio de Sica i Alberto Sordi, avalats per realitzadors de la talla de Renato Castellani, Eduardo De Filippo, Luigi Comencini, Dino Risi i el mateix De Sica. A partir dels anys vuitanta han sorgit generacions de recanvi constituïdes per Gianni Amelio, Nanni Moretti, Michele Placido, Marco Risi, Gabriele Salvatore, Ricki Tognazzi o Giuseppe Tornatore. Cal afegir-hi els còmics Roberto Benigni, Massimo Troisi o Carlo Verdone. Són també els representants de la generació dels anys seixanta els que, amb llurs produccions, han omplert un buit que, fins al final dels anys vuitanta, començava a semblar preocupant. Cal destacar-ne M.Bellocchio, F.Rosi, M.Ferreri, S.Leone, els germans Taviani, E.Olmi i B.Bertolucci, amb la superproducció internacional *The Last Emperor* (1987), triomfadora a Hollywood.
4 literatura italiana *LIT* Literatura conreada en llengua italiana.

Els orígens i el “dolce stil novo” Els primers testimonis “en vulgar” es pahlen ja al principi del s XI. Però, a diferència d'altres llengües de la Romània, l'italià “vulgar” estigué situat en un segon terme, davant una tradició llatina fortament consolidada. Vers el 1230 un grup de poetes de la cort suàbia traslladaren els temes trobadorescs en vulgar sicilià; i quan el centre cultural de la península es traslladà a la Toscana, els temes cortesans es conrearen en toscà (Guittone d'Arezzo). Sorgiren alhora altres gèneres literaris en les diverses parles “vulgars” regionals: les laudes religioses a la Itàlia central (Francesc d'Assís, etc), la poesia burlesca a la Toscana, la poesia didàctica a la regió septentrional i la novel·lística en toscà. A la darrereria del s XIII, a Florència, el *dolce stil novo* renovà la temàtica cortesana i li empeltà una recerca de tipus metafísic, a través de la qual, per primera vegada, una varietat de l'italià vulgar conquerí uns àmbits culturals reservats tradicionalment al llatí: s'hi destaquen Guido Cavalcanti i **Dant**, el qual, en la *Divina comèdia*, intentà de sistematitzar tota la cultura medieval.

El Renaixement i l'humanisme El lent traspàs de les estructures municipals als organismes regionals, prefigurà la formació dels estats moderns i originà la crisi de la ideologia medieval, canvi que

trobà la seva expansió en l'univers líric turmentat de Petrarca (1304-74), amb el qual s'inicià pròpiament l'*humanisme*. En aquest es nodrí el realisme de les novel·les del *Decameró*, de Boccaccio (1313-75). El gènere novel·lístic s'afermà durant tot el s XIV, en el qual fou també important la renovació de la literatura religiosa. L'humanisme confirmà, com a llengua bàsica de la cultura, el llatí. A la primera meitat del s XVI, exhaurit el moviment humanístic, l'italià vulgar assumí definitivament el paper principal de cultura. L'esperit de la Contrareforma dominà la segona meitat del segle i inaugurà un període d'intolerància religiosa i intel·lectual. El gènere més divulgat fou el drama pastoral.

Els segles XVII i XVIII La literatura del s XVII fou presidida per la poètica anticlassicista i el tecnicisme formal de Marino (1569-1625), el qual influí també els seus oponents (Chiabrera, Tassoni i Salvator Rosa). Durant aquest segle adquirí un gran relleu i difusió la literatura dialectal (Basile). El 1690, a Roma, hom fundà una acadèmia, l'Arcàdia, que, oposant-se al marinisme, propugnava la restauració dels principis formals tradicionals. Aquest classicisme renovat orientà durant un segle i mig la literatura, i deixà inalterables els caràcters de la poesia italiana fins a la Il·lustració. A la segona meitat del s XVIII, es traçà un moviment d'àmplies proporcions, amb centres a Milà i a Nàpols, el qual tingué, a la Llombardia, un instrument poderós de divulgació en el diari “Il Caffè”. La discussió que, en l'àmbit de la nova cultura, es desenvolupà entorn de la funció de la poesia (Bettinelli, Baretti, Gozzi i Algarotti) determinà l'obertura de la poesia a la temàtica civil. En aquest clima cal situar les comèdies de Goldoni (1707-93), la poesia de Parini (1729-99) i les tragèdies d'Alfieri (1749-1803).

La unificació d'Itàlia Els darrers anys del s XVIII, neoclàssics i romàntics es plantejaren el problema de la utilització del patrimoni cultural en la lluita per la consecució de la unitat i de la independència nacionals. L'èxit més significatiu de l'ideal classicista fou la lírica de Leopardi. El màxim representant del romanticisme fou Manzoni (*Els promesos*). El gènere de la novel·la històrica fou àmpliament difós durant el s XIX, i tingué en Nievo l'escriptor més original. També influïren la literatura romàntica (Berchet, Mameli, Pellico i Settembrini) els escrits de Mazzini. Fou molt significativa la poesia dialectal (Porta, Belli). La crítica literària de De Sanctis influí profundament la cultura italiana del s XIX i de la primera meitat del XX.

El segle XX Aconseguida la unitat nacional, l'entusiasme cívic dels romàntics decresqué. Capuana i, sobretot, Verga convertiren la novel·la en un instrument de descripció fidel de l'ambient social. Amb la *scapigliatura*, la lírica s'afermà en l'anàlisi de les zones més obscures del sentiment. Carducci (1835-1907), la figura predominant d'aquest període, intentà de mantenir la inspiració cívica de la literatura del segle anterior, en una tempativa de restauració classicista. La lírica de D'Annunzio exercí una veritable dictadura cultural en el primer quart de segle. En la seva obra, esteticisme i nacionalisme convergiren en una síntesi que prefigurava la mitologia feixista. La reacció contra ella fou expressada per Lucini, i es manifestà després en el surrealisme de Govoni a Palazzeschi i en el crepuscularisme de Corazzini i Gozzano. El *futurisme* de Papini i Marinetti desembocà en l'exaltació dels mites bèl·lics i imperialistes, i fou més ambigu. Les experiències decisives del primer quart de segle foren, però, la narrativa d'Ì.Svevo, el teatre de L.Pirandello i la poesia de G.Ungaretti. La revista florentina “La Voce” (1908) fou el punt de referència de les inquietuds d'experimentació característiques dels principals moviments literaris europeus. El vintenni feixista (1922-43) pot ésser considerat com l'època de gestació de la literatura italiana contemporània, i l'oposició al règim marcà l'experiència de gairebé tota la vida literària italiana de la postguerra. El mateix simbolisme poètic era un intent de preservar una zona, si més no, de la literatura de l'intervencionisme cultural de l'estat. El desenvolupament successiu cap al realisme de l'obra de poetes “purs” com

Vista parcial de la catedral gòtica de Milà (ss XIV-XIX), obra excepcional de l'art italià

art italià La Pietat (1498-99) de Miquel Àngel (Sant Pere del Vaticà)

E.Montale i S.Quasimodo (1901-68) demostra l'eficàcia d'aquest intent. El neorealisme es desenvolupà paral·lelament a la literatura i al cinema tot coincidint amb el moviment antifeixista. En foren mestres E.Vittorini i C.Pavese. En l'àmbit literari, es caracteritzà per la conquesta d'una dimensió tràgica de la humanitat representada a través d'un estil programàticament antiretòric, que arribava a tendir cap al dialecte. La novel·la fou el gènere més conreat: des del neorealisme, I.Silone, C.Levi, C.Cassola, V.Pratolini i I.Calvino; i, en una altra línia, A.Moravia, D.Buzzati i T.di Lampedusa. Cap a la meitat dels anys cinquanta, el neorealisme entrà en crisi, i els seus epígons reivindicaren l'autonomia de la memòria i del sentiment davant la funció militant de la literatura. Cap a la fi de la dècada s'afermà, sobretot al nord, la literatura industrial (novel·les d'O.Ottieri, L.Mastronardi, P.Volponi). Bastant més radical i corrosiva resultà la neoavantguarda del Gruppo 63 (E.Sanguineti, U.Eco, A.Arbasino), que adoptà el principi de la lluita de classes, la subversió de l'ordre literari constituït i l'obra oberta. Després del 1968, hom abandonà els projectes literaris col·lectius, i en endavant ja no és possible parlar de moviments, sinó de tendències o preferències.
5 música italiana *MÚS* Art musical conreat a Itàlia. La primera música religiosa cristiana s'identifica amb l'anomenat cant gregorià. L'ars nova italiana fou conreada en forma de madrigals, *caccie* o balades. Al s XIV els cantors que portà el papa d'Avinyó introduïren a Itàlia la música franco-flamenca. La música vocal italiana culminà amb l'obra *a cappella* de G.Palestrina (1525-94), imitat per l'anomenada *escola romana*. L'altra escola de música religiosa fou la *veneciana*, impulsada pel flamenc A.Willaert (~1480-1562) i continuada per A. i G.Gabrieli. En música profana hi ha *canzoni* i madrigals polifònics conreats pels flamencs actuant a Itàlia i pels italians C.Merulo (1533-1604), L.Marenzio (1553-99), G.Gesualdo (1560-1613) i C.Monterverdi (1567-1643), que hi feren innovacions harmòniques i rítmiques. La música instrumental s'emancipà amb formes autònomes, com el *ricercare*, la fantasia, el capritx i la *canzone*. L'ideal renaixentista, tardanament aplicat a la música per la Camerata Fiorentina, donà lloc al naixement de l'òpera, amb autors com Peri i, sobretot, Monteverdi, gènere que transformà la música italiana. El triomf de l'òpera fou el de la monodia sobre la polifonia, que en la música religiosa donà l'aparició de l'oratori i la cantata (Carissimi i Stradella). Al costat d'aquestes formes escèniques i de la música per a teclat (Frescobaldì), floriren noves formes instrumentals: la sonata, el *concerto grosso* i el concert solista, desenvolupats per grans compositors, com A.Corelli, A.Vivaldi, T.Albinoni i G.Torelli. G. Sanmartini contribuí, a més, a la formació de la simfonia. L'aparició de Rossini dugué l'òpera italiana al capdamunt de la seva influència. Amb els seus continuadors (Donizetti, Bellini, Mercadante i Pacini), el bel canto italià ho envaí tot; el canvi d'estil operat per Verdi s'oposà amb èxit molts anys a la creixent influència alemanya. La desclosa de l'escola verista (Puccini, Giordano, Leoncavallo, Mascagni, Cilea) fou el darrer esclat de l'òpera italiana. Modernament aquest camp ha estat novament treballat per autors com O.Respighi i A.Casella. De les darreres gene-

racions de compositors cal destacar L. Dallapiccola, Luigi Nono i Luciano Berio.

Itàlia [nom oficial en italià: *Repubblica Italiana*] Estat de l'Europa mediterrània (301 277 km²; 57 313 000 h [est 1994]). És format per dues unitats naturals ben definides: el sector peninsular amb les illes de Sardenya i Sicília, i el sector continental limitat per la cadena dels Alps que li fan de frontera amb França, Suïssa, Àustria, Eslovènia i Croàcia; dins la península hi ha dos estats independents: San Marino i el Vaticà. La capital és Roma.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

La Itàlia continental és formada pels Alps i la plana del riu Po. Els Alps completen el sector continental d'Itàlia, són el pas d'unió d'Itàlia amb Europa i tenen un paper d'una gran importància en l'economia italiana. L'única vall important és la Vall d'Aosta. Als Alps centrals hi ha els cims més enlairats (Montblanc, Monte Rosa, Bernina, Gran Paradiso). Al peu dels Alps hi ha el sector dels grans llacs (Como, Iseo i Orta, Major i Garda). La península d'Itàlia és dominada per la serralada dels Apenins, de la qual és la dorsal; l'illa de Sicília n'és una prolongació. Els Apenins Lígurs formen el sector nord de la serralada, poc alts i separant la Itàlia continental de la costa de la mar Lígur. Els Apenins Centrals o Toscats són els més elevats i dominats pels Abruços. Els Apenins Meridionals són els més heterogenis, i la seva altitud no supera els 2 500 m. Les illes de Sardenya i de Sicília repeteixen, de fet, els trets de la península, i tant els massissos sicilians com els sards deixen poc lloc a les planes.

La plana del Po resta situada de fet fora del domini mediterrani, cosa que fa que la Itàlia septentrional climàticament formi part de l'Europa central. El rigor dels hiverns és degut a l'estancament de les masses d'aire fred provinents del NE. L'estiu és tan calorós com al S de la península, o més i tot. L'arc alpi té el clima propi d'alta muntanya, amb precipitacions fortes i en gran part en forma de neu. A la zona subalpina la presència dels llacs dóna lloc a un microclima suau i assolerrat, que permet els conreus de tipus mediterrani i que penetra fins a la zona axial alpina. A la península i a les illes el clima és mediterrani típic. Les pluges són poc abundants, i disminueixen cap al S; a les illes es registren els mínims.

La xarxa hidrogràfica italiana és pobra. L'únic riu important, tant per la llargària com pel cabal i la conca, és el Po, el qual rep per l'esquerra els afluents alpins, la crescuda màxima dels quals es registra a l'estiu, i per la dreta els afluents apenínic, amb crescudes a l'hivern i a la primavera. A la península els rius són d'una importància escassa, tret del Tíber i l'Arno. Al vessant adriàtic, els rius són més curts i paral·lels entre ells. Al S són molt irregulars (*fiumare*), de tipus torrencial. Els llacs són principalment a la zona pre-alpina; es destaquen el Garda, el Major i el Como. La major part d'Itàlia és terra de bosc caducifoli i de flora i fauna predominantment eurosiberianes. La plana del Po pertany a la zona de les rouredes humides centreuropees. Actualment en aquesta plana no hi ha gaire bosc; hi abunda la robinia i pollancre; en certs llocs hi ha prats dalladors molt productius. La fageda i l'avetosa s'estenen per les muntayes i arriben als Apenins meridionals i a Sicília. La resta del país correspon al domini de les rouredes seques submediterrànies. La vegetació autènticament mediterrània és limitada a una estreta banda que segueix la costa des de la Ligúria a les Marques. Es tracta principalment de vegetació boreo-mediterrània del domini dels alzinars. La vegetació austromediterrània apareix en els llocs més arrecerats del litoral lígur i a l'extrem meridional del país. Als Apenins, faig i avet solen formar el límit superior del bosc; més amunt hi ha prats alpins amb una forta influència mediterrània.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

La població dedicada a l'agricultura és només el 7,5% de la població activa. Els cereals ocupen el primer lloc; també es conrea blat, blat de moro, ordi, arròs, civada, vinya, vi, olivera, fruiters, especialment cítrics, pomes, préssecs, peres, patates, hortalisses, bleda-rave, tabac i gira-sol. La ramaderia bovina té una certa importància, juntament amb el bestiar de llana i el porcí. Hom obté de la ramaderia carn (de porcí, aviram i boví), llet, ous i

Mapa físic d'Itàlia

llana. El bosc s'estén principalment pels Apenins septentrionals i els Alps centrals. Hom n'obté sobretot fusta a les regions alpines, i llenya, suro, castanyes, bolets i tòfones a les apenines. Les planes agrícoles són discontinues, car l'espinaada dels Apenins les aïlla, de Gènova fins a Palerm; les explotacions són petites, i les parcel·les, excessives, fet que en dificulta la mecanització i la modernització en general. Itàlia és deficitària en productes agraris.

Itàlia és pobra en recursos miners i fonts d'energia, la qual cosa determina la necessitat d'importar carbó, ferro i petroli, entre altres productes. Hom ha començat una modesta extracció d'urani. La producció de ferro es limitava a l'illa d'Elba i a la Vall d'Aosta. Encara tenen importància els jaciments de sofre (Sicília), zinc, plom, manganès i coure, pirites, roca asfàltica, asbest, baritina, feldspat, fluorita, sals potàssiques i sal gemma, i materials de construcció, amb marbres prou coneguts. La producció energètica és insuficient, i Itàlia importa energia elèctrica de França, Suïssa o Àustria.

La indústria es caracteritza en la seva estructura per una forta concentració i pel control estatal en un ampli sector. La distribució geogràfica de la indústria italiana es caracteritza pel predomini del nord, on sobresurt l'anomenat triangle industrial, format per l'eix Milà-Torí-Gènova, connectat pels dos extrems amb el port de Gènova. La indústria metal·lúrgica és una de les més desenvolupades, i ha experimentat un increment notable; produeix ferro colat, plom, zinc, acer, coc metal·lúrgic i alumini. La indústria mecànica és molt diversificada: material ferroviari, màquines d'escriure, calculadores, màquines de cosir, electrodomèstics, vaixells i avions, maquinària agrícola, material

bèl·lic, tractors, motocicletes i bicicletes, televisors, automòbils, indústria tèxtil (filats de cotó, llana, jute, filats de seda). La indústria química ha tingut un ràpid creixement (metà, sofre, petroli i hulla importats, sal gemma i sals potàssiques, etc), i es destaca per la producció de fibres artificials. La química tradicional de base (àcids sulfúric i nítric, sosa càustica, etc) s'ha vist incrementada amb les refineries de petroli. També compten la destil·lació del gas natural i la de l'hulla (coc, gas ciutat). Com a químiques derivades destaquen l'obtenció d'olis industrials i essencials, la dels adobs nitrogenats, fosfatats i composts, la de colorants, la de plàstics i resines, fibres químiques, cautxú sintètic, pneumàtics, sabons i extractes tànnics i productes farmacèutics. La indústria alimentària ocupa un lloc capdavanter, i la més estesa és la d'elaboració de farina i de pasta. També són notables les de vi, oli d'oliva, sucre, carn i derivats, lacticinis, cervesa i margarina.

Itàlia disposa d'una xarxa ferroviària, més de la meitat de la qual és electrificada. El gran port marítim és Gènova, però el superen, com a exportador, el sard de Porto Foxi i, com a port de passatge, Nàpols. El primer aeroport és el de Roma (Fiumicino). En la balança comercial les importacions (maquinària i equipaments de transport, aparells de precisió, productes químics i alimentaris) superen el nivell de les exportacions (maquinària i equipaments de transport, maquinària elèctrica i de precisió). La regió més turística és el Vèneto, seguida del Trentino-Alto Adige, la Toscana i el Laci.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

El creixement de la població italiana ha estat molt ràpid, car s'ha duplicat àmpliament des de la unificació del país. El crei-

L'època de les senyories (ss XIVXV)
La crisi del sistema de govern comunal provocà, des del començament del s XIV un desplaçament del poder a favor de persones o de famílies destacades, que obtingueren el suport popular i el de la burgesia perquè asseguraren el desenvolupament normal de la vida ciutadana. Mentre que a la Itàlia comunal i senyorial les estructures feudals desapareixien al compàs de l'evolució política, aquestes romangueren al regne de Nàpols. Les diferències entre el nord i el centre i el sud eren, així, accentuades encara més. Malgrat les crisis en diversos sectors i les dificultats provocades per les guerres contínues, l'economia de les ciutats del nord i del centre d'Itàlia continuà el seu creixement; a més, hi flo-

riren les arts, les ciències i la literatura i s’hi desenvolupà l’humanisme. Milà i Venècia es convertiren en les dues potències hegemòniques del nord. A la Itàlia central, Florència continuà també la seva pròpia expansió i s’apoderà de Pisa (1406). Els Estats Pontificis travessaren una crisi profunda, agreujada per l’absència dels papes, instal·lats des del 1305 a Avinyó. Sardenya fou conquerida pels catalans i els aragonesos (1323-24), que hi dominaren fins al s XVIII. Sicília fou ocupada per l’infant Martí (1392) i restà unida directament a la corona catalano-aragonesa, també fins al s XVIII.

Itàlia del 1494 al 1789

L’època moderna significà per a Itàlia el domini estranger. Amb l’expedició de Carles VIII de França a Nàpols s’obrí el període de les guerres d’Itàlia, que hi asseguraren a la monarquia hispànica el domini de la major part fins al s XVIII. Aquesta exercí el poder directament al ducat de Milà, a l’estat dels presidis de Toscana i als regnes de Nàpols i Sicília i de Sardenya, mentre que el ducat de Savoia, les repúbliques de Venècia i de Gènova, el marquesat de Montferrat i el ducat de Màntua, els ducats de Parma i Piacenza, els ducats de Mòdena, Reggio i Ferrara, el gran ducat de Toscana, la república de Lucca i els estats de l’Església restaven independents. El domini hispànic coincí amb una època de decadència a Itàlia, el territori de la qual era amenaçat pels corsaris turcs i barbarescs. La decadència esdevingué més sensible al s XVII, especialment al regne de Nàpols i de Sicília, on el dèficit en la producció d’aliments originà algunes revoltes populars. Davant l’esplendor del Renaixement, durant el s XVI, en tots els aspectes de la cultura i de l’art, la lliure expressió dels pensadors havia estat afectada pel moviment de la Contrareforma. La decadència del domini hispànic a Itàlia començà amb la guerra de Successió (1701-14). Els tractats d’Utrecht-Rastadt (1713-14) donaren als ducs de Savoia, a títol de reis, Sicília i Montferrat; una part del Milanesat i els regnes de Nàpols i de Sardenya passaren a Àustria. La no-acceptació per part d’Espanya d’aquest repartiment i l’ocupació consegüent de Sardenya (1717) i Sicília (1718) determinaren un canvi: Sardenya passà als Savoia i Sicília a Àustria. En la guerra de Successió de Polònia (1733-35), Espanya aconseguí d’obtenir (1738) Nàpols i Sicília per a Carles mentre que Àustria obtingué el Milanesat i Parma; la Toscana fou cedida al duc de Lorena, i el rei de Sardenya obtingué algunes terres del Milanesat. De la seva participació en la guerra de Successió d’Àustria (1741-48) Espanya obtingué els ducats de Parma, Piacenza i Guastalla per a l’infant Felip, un altre fill d’Isabel de Parma. Itàlia, llevat de Venècia i de Gènova, es recuperà de la decadència del segle precedent; les estructures administratives foren renovades, l’economia es revitalitzà i la cultura experimentà una notable florida.

Del Risorgimento a la Itàlia feixista

Els conceptes sostinguts per la Revolució Francesa arrelaren aviat als estats italians. A més, les monarquies absolutes, reunides al congrés de Viena (1814-15), reestructuraren el mapa polític italià: al nord deixaren el principat del Piemont i el regne de Sardenya sota Víctor Manuel I, i passaren la Llombardia i Venècia a Àustria; al centre hom establí el gran ducat de Toscana, sota Ferran III, els ducats de Parma i Piacenza, atorgats a l’arxiduchessa Maria Lluïsa, el de Mòdena, sota Francesc IV, i els Estats Pontificis (Roma, Úmbria i les Marques); i al sud, el regne de Nàpols fou restituit a Ferran IV. Aquest retorn a l’antic règim i la influència austríaca a la península menaren a una intensificació del moviment carbonari, antiabsolutista i defensor dels conceptes revolucionaris. L’acció subversiva dels carbonaris, canalitzada en societats secretes, com la Jove Itàlia, inicià l’etapa històrica anomenada del *Risorgimento*. El triomf liberal a l’estat espanyol, el 1820, induí una part de l’exèrcit de Nàpols a alçar-se i a fer jurar al rei una constitució imitada de la hispànica. Les potències absolutistes autoritzaren a intervenir-hi Àustria, la qual esclafà els liberals napolitans. Com a reacció, a Sardenya els carbonaris i la Federació Italiana s’aliaren amb el príncep Carles Albert de Savoia, que esdevingué regent i promulgà una constitució idèntica a l’espanyola. Àustria hi intervingué de

Itàlia Vista parcial de Venècia

nou i restablí l’absolutisme. El 1848 la nova revolució burgesa a França incidí encara amb més força als estats italians. Daniele Manin restablí la república a Venècia i Giuseppe Mazzini ho féu a la Toscana; hom la proclamà també als Estats Pontificis l’any següent. La segona derrota de Carles Albert I davant els austríacs (Novara, 1849) obligà aquest a abdicar en el seu fill Víctor Manuel II i comportà una recessió política en tota la península. L’emperador Napoleó III de França s’alià (1858) amb el comte de Cavour contra els austríacs, els quals foren derrotats a Magenta i a Solferino (1859) i hagueren de cedir la Llombardia als piemontesos; Napoleó III s’annexà l’alta Savoia. El primer ministre del Piemont, Cavour, partidari de la unificació, afavorí revoltes als petits estats italians (Parma, Mòdena, etc), que s’anaren incorporant, així, al regne de Savoia-Piemont-Llombardia, i el 1859 aconseguí que el gran duc abandonés la Toscana, que fou governada per un comissari de Víctor Manuel II, fins que un plebiscit la hi lliurà (1860). Aliat amb **Giuseppe Garibaldi**, Cavour envaí Sicília i Nàpols, i el rei Francesc II hagué de refugiar-se als Estats Pontificis. El 1861 hom proclamà Víctor Manuel II com a rei d’Itàlia i obrí el primer parlament peninsular. El 1866 els austríacs derrotaren els italians a Custozza i a Lisa, però Garibaldi els vencé al Trentino; Itàlia obtingué el Vèneto de França. Però després d’un fracàs de Garibaldi (1867) i de la derrota de França a la guerra Franco-prussiana (1870-71), Roma fou ocupada pels nacionalistes (1870) i esdevingué la capital del regne italià. Víctor Manuel II fou succeït pel seu fill Humbert I (1878-1900), que consolidà les institucions, afavorí l’armament del país i l’acostament a Alemanya i a Àustria-Hongria (Triple Aliança, 1882) i féu costat a la política autoritària dels ministres Depretis i Crispi, i també a l’extensió per Etiòpia. Assassinat, fou succeït (1900) pel seu fill Víctor Manuel III; dugué a terme notables millores socials i instaurà el sufragi universal (1913). En esclatar la Primera Guerra Mundial (1914), Itàlia es mantingué neutral; però el tractat de Londres (1915), segons el qual li eren promeses el Trentino, l’Ístria i la Dalmàcia, la féu inclinar a declarar la guerra als imperis centrals. El 1916 deturà l’ofensiva austríaca al Trentino, i l’any següent contraatacà, però poc després fou rebutjada fins al Piave. Per l’octubre del 1918 els italians trencaren el front de Vittorio-Vèneto, i Àustria hagué de signar l’armistici a Pàdua el mes següent. La fi del conflicte deixà el país empobrit; la crisi econòmica de la postguerra menà a una inestabilitat social que es traduí en la creació del partit comunista (1921). Això inclinà la gran burgesia a sostenir el partit feixista de **Benito Mussolini**. Després de la marxa sobre Roma (1922), Mussolini instaurà progressivament una dictadura que suprimí els partits, dissolgué els sindicats i perseguí l’oposició. En esclatar la Segona Guerra Mundial (1939), el país romangué neutral; però davant les victòries fulminants d’Alemanya s’hi alià (juny del 1940) i signà, amb ella i el Japó, un pacte tripartit. La insuficiència militar i els fracassos bèl·lics consegüents aviat feren impopular el règim feixista i obligaren el rei a fer detenir Mussolini (1943). El mariscal Pietro Badoglio formà un nou govern i demanà l’armistici incondicional, però Mussolini fou alliberat pels alemanys i creà, amb llur ajut, una república al nord (república de Salò). Pel juny del 1944, en ésser alliberada Roma pels aliats, hom

Itàlia El mausoleu de Teodoric, de cúpula monolítica, a Ravenna (520)

formà un govern provisional. Expulsats del nord els alemanys, Mussolini fou executat pels partisans (abril del 1945).

De la fi de la Segona Guerra Mundial ençà
En finir la guerra (8 de maig de 1945) la preponderància democratacristiana a l’assemblea consultiva provisional donà el poder a Alcide De Gasperi, secretari del Partito Democrazia Cristiana (DC). El referèndum del 2 de juny de 1946 decidí la proclamació de la república, i el nou rei Humbert II hagué d’exiliar-se. El 1949 Itàlia s’adherí a l’OTAN. L’any 1956 la ruptura del Front Democràtic Popular provocà la desunió entre comunistes i socialistes i reforçà la posició dels democratacristians, que continuaren controlant el govern, bé que sovint en coalició amb altres partits. Amintore Fanfani promogué l’aliança amb els socialistes. Moltes de les reformes econòmiques, socials, regionals i religioses del govern de centre-esquerra restaren preterides, la qual cosa provocà un envergoriment dels partits proletaris i llur radicalització. El 1974, després d’una llarga crisi política, l’ala esquerra del partit formà un govern de coalició. La crisi econòmica de la primera meitat dels anys setanta accentuà la crisi política del país i el 1976 caigué el govern d’Aldo Moro i hom convocà eleccions que donaren un gran impuls al Partito Comunista Italiano (PCI). La DC formà sola un nou govern, encapçalat per Giulio Andreotti, amb el suport del PCI i d’altres partits des de l’oposició. Ultra els problemes econòmics i socials, Itàlia s’encarà amb un augment notable del terrorisme feixista i comunista. Des del final dels anys setanta se succeïren diversos governs que hagueren de dimitir abans de finalitzar el mandat. El 1979, mancat de suport parlamentari, el govern de G.Andreotti dimití i convocà eleccions, que guanyà de nou la DC. Formaren governs de curta durada Francesco Cossiga (1979-80) i Arnaldo Forlani (1980-81). El republicà Giovanni Spadolini formà dos governs de coalició (1981-82 i 1982), als quals succeí la del democratacristià Amintore Fanfani, però, arran de la retirada dels socialistes (1983), hom dissolgué el parlament i convocà eleccions. La DC no obtingué prou representació per a governar en solitari i formà, doncs, una nova coalició pentapartida encapçalada pel socialista Bettino Craxi (1985), el qual fins el 1987 alternà en el càrrec amb G.Andreotti. El 1985 S.Pertini fou succeït per F.Cossiga a la presidència. Les eleccions del 1987 donaren la victòria a la DC, mentre que per al PCI foren el punt culminant de la davallada iniciada el 1979 i que conduí a la refundació del partit, que el 1991 canvià el seu nom pel de Partito Democratico della Sinistra, alhora que el sector més ortodox fundava el Partito della Refundazione Comunista. Fou nomenat cap de la coalició de govern el democratacristià Giovanni Goria, que dimití l’any següent i fou succeït per una nova coalició encapçalada pel democratacristià Ciriaco De Mira. Posteriorment, alternaren també en el càrrec Francesco Cossiga i Giuliano Amato. A banda d’aquesta inestabilitat, al llarg dels anys vuitanta i al començament dels noranta, continuaren els escàndols en els quals eren implicats membres de la classe política, i hom anà descobrint connexions entre aquesta i la Màfia. El deteriorament polític cristal·litzà en el sorgiment de noves formacions crítiques amb el sistema polític tradicional, com ara el partit antimàfia La Rete o la regionalista Legha Nord. La substancial pèrdua de vots forçà la DC a una refundació del partit el 1992 amb el nom de Partito Popolare Italiano. La crisi institucional culminà en 1992-93 amb la dimissió per acusacions de corrupció de polítics destacats, entre els quals F.Cossiga, B.Craxi i G.Andreotti. Al gener del 1994 fou dissolt el Parlament i hom convocà eleccions generals, que donaren la majoria absoluta a la coalició de dreta Pol de la Llibertat, la qual, encapçalada pel magnat Silvio Berlusconi, agrupava el seu partit Forza Italia amb la Legha Nord i l’Alleanza Nazionale (neofeixista). La inclusió de ministres neofeixistes, la política relativa als mitjants de comunicació i el decret pel qual hom suprimia la presó preventiva per a determinats delictes provocaren constants discrepàncies en la coalició, que al desembre del 1994 fou abandonada pels membres de la Legha, fet que forçà la dimissió de Berlusconi. Fou substituït al gener del 1995 per Lamberto Dini.

Iturbi i Bàguena, Josep (Alboraia 1895 — Hollywood, Califòrnia 1980) Pianista i director d'orquestra. Estudià amb Malats a Barcelona i al conservatori de París. Fou professor del conservatori de Ginebra (1919-23) i dirigí l'orquestra de la Chaux-de-Fonds. Des del 1923 es dedicà a la seva carrera de concertista; el 1929 debutà als EUA, on assolí grans èxits: dirigí la Rochester Philharmonic Orchestra (1936-44). El 1956 fou nomenat director de l'Orquestra Municipal de València. Compongué algunes obres per a orquestra i per a piano i enregistrà nombrosos discs.

Iuca [*Yucca* sp, família de les agavàcies] BOT
 Genère de plantes perennes arborescents de fulles coriàcies i ensiformes aplegades en roseta a l'extrem de les tiges i de flors blanquinoses campanulades i penjants arranjades en raïms o en panícules terminals. Oriündes de l'Amèrica del Nord i de la Central, són plantades en parcs i jardins.

Iugoslàvia [*nom oficial: República Federal de Iugoslàvia; serbo-croat: Federativna Republika Jugoslavija*] Estat del S d'Europa que ocupa la part central i N dels Balcans (102 173 km²; 10 515 000 h [est 1994]). Limita amb Hongria al N, Romania al NE, Bulgària al SE, Macedònia i Albània al S, la mar Adriàtica al SW i Croàcia i Bòsnia i Hercegovina a l'W. La capital és Belgrad.

LA GEOGRAFIA

La pràctica totalitat de la zona corresponent a la República de Montenegro, al SW, és molt muntanyosa, amb serralades que assolixen les màximes altituds en el territori de l'estat (Durmito, 2 522 m), travessades per fèrtils valls fluvials, que es dirigeixen cap al S i a les terres baixes a l'entorn del llac Skadar. Vora el port de Kotor hi ha fèrtils planes costaneres, i també prop de la ciutat adriàtica de Bar. A Sèrbia el territori també és muntanyós, format per una plana inclinada cap al Danubi i descomposta per aquest riu, el Tisza, el Drava i el Sava, en terrasses de fèrtil *loess* que alternen amb dunes. El riu Morava també forma part de la xarxa hidrogràfica de la Sèrbia més septentrional i de la regió de la Vojvodina, al N. Tot i la relativa proximitat del mar, el clima és de tipus continental, amb estius càlids i hiverns freds. Només a la zona costanera de Montenegro hi ha influència de la Mediterrània. La vegetació és mediterrània en una estreta franja costanera. A l'interior predomina el bosc de fullatge caduc submediterrani i, més amunt, el de caràcter centroeuropeu. Les altes muntanyes presenten estatges subalpí i alpí ben constituïts.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA

El N de la República és una rica regió agrícola, amb importants produccions cerealícoles i ramadera. Més al S són abundants els recursos forestals i les pastures. A les valls hom conrea vinya. A Montenegro la ramaderia caprina, ovina i porcina és la font de riquesa tradicional. A la Sèrbia interior hi ha coure, crom, antimoni, carbó, plom i plata. Hom produeix també energia hidroelèctrica a Montenegro i hi ha algunes bosses de gas natural per explotar. En comerç exterior, Iugoslàvia importa maquinària i equipaments de transport, combustibles, productes químics i alimentaris, mentre que exporta productes manufacturats, ferro, acer, productes tèxtils, maquinària i equipaments de transport.

LA GEOGRAFIA HUMANA

La plana de la Sèrbia interior és la zona més poblada, mentre que les muntanyes són poc poblades. Iugoslàvia és un país ètnicament complex: hi ha una important minoria albanesa (més del 13%). Els montenegrins formen aproximadament el 6% de la població. Hi ha minories magiars, romaneses i eslaves de procedència diversa. La llengua oficial és el serbocroat. És també força estès l'albanès, i hom parla també l'hongarès. Les minories ètniques mantenen les seves llengües. La religió predominant és l'ortodoxa. També hi ha representació d'altres esglésies ortodoxes, catòlics i musulmans, sobretot entre els albanesos. L'estat és una federació de repúbliques (Sèrbia i Montenegro) amb dues províncies autònomes (Kosovo i Vojvodina). Iugoslàvia és membre de l'ONU.

LA HISTÒRIA

Amb l'esfondrament de la monarquia Austro-hongaresa a la fi de la Primera

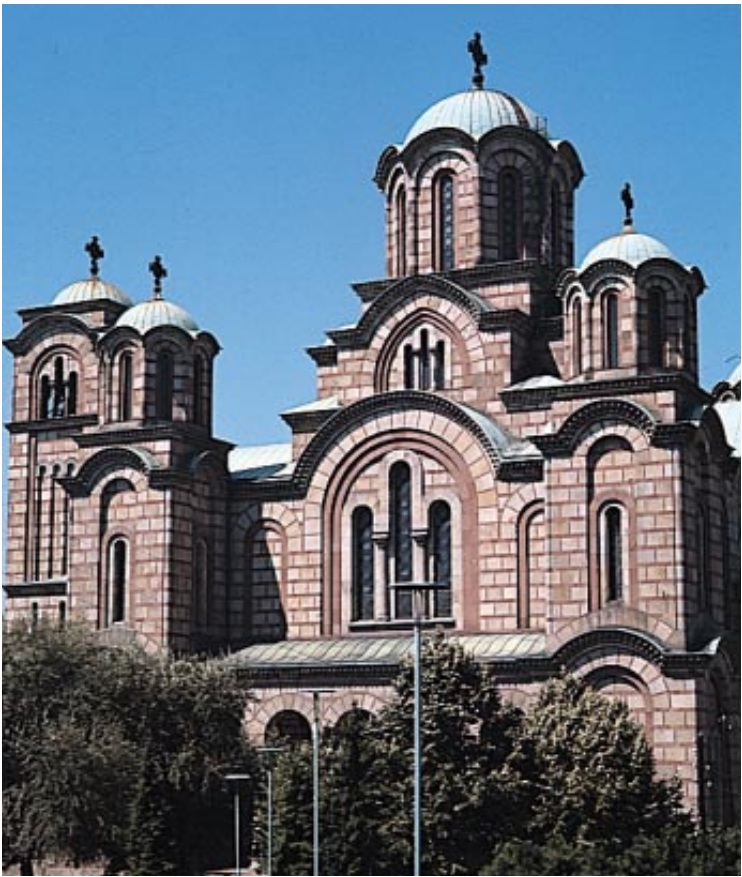
Mapa físic de Iugoslàvia

<div>Lugoslàvia</div>	
	
	
govern:	república
superfície:	102 173 km ²
població:	10 515 000 h (est 1994)
capital:	Belgrad
idioma of.:	serbo-croat
moneda:	nou dinar

Iugoslàvia Vista del llac
Skadarsko, a Montenegro

Guerra Mundial, s'esdevingué la unió dels eslaus del sud, dirigida per Sèrbia; el pacte de Corfú (juliol del 1917) declarava que serbis, croats i eslovens havien de constituir un únic estat. Com a resposta a la política centralitzadora i hegemònica sèrbia, es produí un moviment de resistència croata que decidí Alexandre I a establir, el 1929, un règim dictatorial que impulsà la fusió de diverses nacionalitats en un únic poble. El nacionalisme croat no pogué ésser desarmat, i el 1934 foren morts pels independentistes croats el rei Alexandre i el ministre Barthou; el ministre Stojadinović (1935-39) encetà una política més conciliadora amb els croats. Durant la Segona Guerra Mundial s'adherí a l'ordre nou de les dictadures i signà el pacte tripartit (25 de març de 1941), però dos dies després el govern fou pres per una conspiració d'oficials oposats a Alemanya. Davant això, Hitler féu envair el país (6 d'abril), i els croats aprofitaren per a proclamar l'estat independent de Croàcia. Ben aviat, però, s'organitzà la resistència al voltant del coronel Mikhajlorić i el cap comunista Josip Broz (Tito). L'entrada de les forces soviètiques a Iugoslàvia (octubre del 1944) allunyà definitivament del poder Pere II, exiliat a Londres. Les eleccions de l'11 de novembre marcaren el triomf del Front Nacional, i la nova assemblea proclamà la República (novembre del 1945). La constitució del 1946 féu de Iugoslàvia una federació de sis repúbliques, però sota la direcció d'un govern molt centralitzat. En la constitució del 1953 el país fou constituït República Popular Federativa de Iugoslàvia; el 1963 l'assemblea nacional federal votà per unanimitat la nova constitució de la República Socialista Federativa de Iugoslàvia, modificada en part el 1971, quan hom establí un sistema de direcció col·lectiva de l'estat i del partit. El 1974 hom proclamà encara una nova constitució. D'ençà de la mort de Tito (1980) el càrrec de president de la presidència col·lectiva és exercit, en rotació anual, per un representant d'una de les repúbliques o regions autònomes. Des dels primers anys vuitanta, a les diverses repúbliques s'iniciaren moviments que posaven en entredit la unitat de la federació sota l'eix vertebrador de Sèrbia. El 1990 fou convocat un referèndum a Sèrbia, arran del resultat del qual hom suprimia l'autonomia de la Vojvodina i Kosovo. Pel maig del 1989 fou elegit per a la presidència de Sèrbia el nacionalista Slobodan Milošević, decidit partidari de la centralització de l'estat. Aquest any, l'Assemblea d'Eslovènia modificà la constitució de la República per tal d'establir un règim democràtic i reclamà el reconeixement del dret a l'autodeterminació, reformes seguides poc després (1990) pels parlaments de Croàcia i Macedònia. Entre l'abril i el maig del 1990, Eslovènia i Croàcia celebraren eleccions, guanyades pels partits defensors de reformes radicals. L'exèrcit iugoslau intentà ocupar les repúbliques militarment i s'iniciaren enfrontaments armats. Entre novembre i desembre del 1990 les eleccions presidencials i legislatives a les Repúbliques de Bòsnia i Herce-

Iugoslàvia Vista de la catedral de Belgrad

govina, Macedònia, Montenegro i Sèrbia donaren el triomf als nacionalistes (llevat de Montenegro). Però a Sèrbia, aquest resultat comportà el reforçament dels partidaris de Milošević i un enduriment de les mesures centralitzadores. L'intent d'arribar a un acord que garantís la preservació de l'estat iugoslau (març del 1991) fracassà per la polarització entre Sèrbia-Montenegro i la resta de les repúbliques. Pel juny, [Eslovènia](#) i [Croàcia](#) es declararen independents, a l'octubre ho féu [Bòsnia](#) i [Hercegovina](#) i al novembre [Macedònia](#). El govern de Belgrad reaccionà davant els secessionismes amb una ofensiva armada contra les antigues repúbliques. La Unió Europea i l'ONU intervingueren com a mitjanceres en el conflicte, bé que Sèrbia i Montenegro foren considerats per aquests organismes com a responsables de les hostilitats. Reconeguda internacionalment la sobirania dels nous estats balcànics ja al principi del 1992, per l'abril d'aquest mateix any Sèrbia i Montenegro proclamaren la constitució de la República Federal de Iugoslàvia. Bé que en principi el nou estat renuncià a les pretensions sobre la resta del territori de l'antiga Iugoslàvia socialista, donà un actiu suport al bàndol serbi en la guerra que esclatà a

Bòsnia i Hercegovina, com també a l'intent de genocidi de la comunitat musulmana d'aquest estat. L'ONU decretà, en conseqüència, un embargament comercial so-bre Iugoslàvia que en deteriorà greument l'economia. Vers 1995-96 aquest embargament, però, començà a ésser refirat arran dels acords de pacificació de Bòsnia (1995).

Ivan IV de Rússia *dit el Terrible* (? 1530 — 1584) Gran príncep de Moscòvia (1533-47) i primer tsar i gran príncep de tot Rússia (1547-84). Fill i successor de Basili III, la seva política anà lligada a l'enfortiment de l'estat centralitzat de Rússia; transformà (1550) tota l'administració interna, l'exèrcit, les finances, l'administració de la terra i l'Església. La seva política exterior fou agressiva: la submissió de Kazan' (1552) i Astrakhan (1556) obrí el camí de la colonització de Sibèria, que fou annexada a Rússia. A l'interior portà a terme una cruenta lluita contra els boiars (aristocràcia feudal) i llurs privilegis i la submissió cada vegada més poderosa dels camperols a la servitud.

Izmit Capital de l'*il* de Kocaeli, Turquia (256 882 h [1990]). Port al golf d'Izmit, a la part oriental de la mar de Màrmara.

Ꝫ ꝫ

Gòtica textura

Jj

Romana antiga humanística

Ꝫꝫ

Cursiva humanística

Jj

Romana transicional del barroc

Jj

Romana moderna neoclàssica

Jj

Egípcia

Jz

Pal sec

Jj

jacint [*Hyacinthus orientalis*], família de les liliàcies] *βοτ* Planta herbàcia bulbosa de 20 a 50 cm d'alt, de fulles amples i de flors blanques o diversament acolorides, oloroses, aplegades en raïms densos. És planta jardinerà molt comuna i estimada.

Jacobins, club dels Agrupació política francesa. Creada el 1789 a Versalles, rebé aquest nom pel fet d’haver instal·lat la seva seu, a París, en un convent de dominics, coneguts popularment com a *jacobins*. Inicialment fou un club parlamentari moderat, però el 1792 el dominaren els republicans radicals, com Robespierre, Saint-Just, Pétion, etc, cosa que provocà la sortida del grup girondí, que des d’aleshores fou el seu enemic declarat; no obstant això, a la seva esquerra figurà encara el Club dels Cordeliers. La seva línia política preconitzava en teoria una França de petits propietaris i productors independents; però a la pràctica, després de maig-juny del 1793, en què s’emparà del poder, es convertí en una formació despòtica. Després del cop d’estat de termidor (juliol del 1794) fou posada fora de la llei, fins a la seva definitiva dissolució, per l’agost del 1799.

Jacquard, Joseph Marie (Lió 1752 — Oullins, Roine-Alps 1834) Inventor francès. Fill d’un teixidor de brocats, treballà amb els telers del seu pare. El 1801 inventà una màquina rudimentària (la màquina *jacquard*) que simplificava la reproducció dels dibuixos en els teixits, alhora que permetia l’obtenció de mostres més grans; el 1806 fou declarada d’utilitat pública.

Jaén Municipi de la província homòni-ma, Andalusia, drenat pel riu Guadalbu-llón (103 260 h [1991]). Principal centre oliverar de la Península Ibèrica. És centre d'àrea comercial i el mercat més impor-tant de l'alt Guadalquivir. Entre els monu-ments es destaquen els banys àrabs (s XI), el castell de Santa Catalina (ss XIII-XIV) i la catedral, del s XVI, amb ampliacions dels ss XVII i XVIII.

Jaipur Capital de l'estat de Rājasthān, Índia (1 454 678 h [1991]). Hi ha indús-tria mecànica, i hom hi practica treballs de joieria. Fou el principal centre de la civilització *rājput*. S'hi conserva una nom-brosa col·lecció de manuscrits amb minia-tures d'estil rajasthaní.

Jakarta Capital d’**Indonèsia**, forma un districte urbà propi (590 km²; 8 259 266 h [1990]). És situada a l’W de l’illa de Java, prop de l’embocadura del riu Tjiliwung. Fundada el 1619 pels holandesos. És el centre comercial de l’estat gràcies al mo-dern i actiu port de Tanjungpriok. Té in-dústria alimentària (oli, mantega), i un gran nombre d’indústries lleugeres.

Jalón Riu d’Aragó, afluent de l’Ebre per la dreta (235 km). Neix a la serra Minis-tra. Són afluents seus el Piedra i el Jiloca.

Jamaica [*nom oficial en anglès: Jamaica*] Estat insular de l’Amèrica Central, a les

Grans Antilles, situat al S de Cuba i a l’W de la Hispaniola (10 991 km²; 2 497 000 h [est 1994]). La capital és Kingston. L’illa té una longitud de 238 km i una amplada de 84 km. A l’E hi ha la serralada de les Blue Mountains, amb un punt culminant de 2 257 m; a l’W s’estén un planell cal·cari, que ocupa pràcticament tota l’illa. És molt afectada pels ciclons. L’economia és basada principalment en el sucre, la bau-xita i el turisme. Els conreus més destacats són la canya de sucre, les bananes, el cafè i el cacau. Jamaica és un dels primers pro-ductors mundials de bauxita i alumina. Hi ha també un important jaciment de guix. La indústria, en expansió, inclou una fàbrica de ciment, una refineria de petro-li, indústries tèxtils, de la confecció, del tabac, alimentàries i, d’una manera inci-pient, química. Jamaica és un important centre de conreu de marihuana i de tràfic d’aquesta droga il·legal. País densament poblat, durant els primers decennis del s XX experimentà un gran creixement demogràfic. Majoritàriament rural (48% el 1990), el 75% de la població és negra, el 13% mulata, el 3% blanca, i la resta per-tany a diverses ètnies. L’anglès és la llen-gua oficial. La majoria de la població és cristiana; el 55% és protestant, i el 5%, catòlica romana. És membre del Com-monwealth, de l’ONU i de l’OEA. Con-querida pels anglesos el 1655, aconseguí l’autonomia interna el 1959, i la indepen-dència, dins del Commonwealth, el 1962.

 Jamaica	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
	
govern:	monarquia constitucional
superfície:	10 991 km²
població:	2 497 000 h (est 1994)
capital:	Kingston
idioma of.:	anglès
moneda:	dòlar jamaicà

j

Mapa físic del Japó

el sector metal·lúrgic es destaca la construcció naval, avui superada per l'automobilística. La mecànica de precisió (òptica, rellotges, instruments geodèsics), les telecomunicacions i l'electrònica tenen un alt nivell tecnològic i ocupen una posició important en el mercat mundial. Dins les indústries tèxtils és molt important la de la seda, bé que és superada actualment per la de les fibres sintètiques i artificials. La química és molt desenvolupada, sobretot la de fertilitzants i de colorants, la química de base, plàstics i resines, cautxú sintètic, pneumàtics, cel·lulosa i productes farmacèutics. També són importants les indústries de la fusta, la polpa i el paper, del ciment i altres materials de construcció, del calçat, del tabac i les alimentàries (farines, alcohols, conserves de peix i la fruita, carn, lacticinis, cervesa, sucre), a més d'algunes de concretes com les motocicletes o els ordinadors. El Japó posseeix una de les flotes mercants més grans del món. Disposa d'una colla de grans ports: en destaquen el de Kobe, el de Chiba i el d'Osaka. Té una bona xarxa de vies fèrries, per on circulen els trens més ràpids del món malgrat que el relleu és molt accidentat, i més d'un milió de quilòmetres de carreteres. Cal destacar que l'illa de Honshū és unida amb les altres tres principals per túnels submarins. També és molt important l'aviació, que té el primer aeroport a Tòquio. El comerç exterior és d'una importància vital per a l'economia. La balança de mercaderies és molt favorable: les exportacions excedeixen en un quart les importacions. Compensa àmpliament les balan­ces de serveis i de transferències, però la sortida de capitals és tan considerable que sobrepassa els beneficis comercials. El mateix turisme, malgrat l'increment, també deixa un saldo negatiu. El nivell de vida s'apropa a l'uropeu occidental. El Japó té una alta densitat de població, però varia considerablement, segons les regions. La repartició entre població rural i urbana és diferent de la dels altres països asiàtics: aquella disminueix constantment. Des del punt de vista ètnic, la població és homogènia; les úniques minories són els ainus (15 000), que només ocupen Hokkaidō, i, sobretot, els coreans i els xinesos. La llengua oficial és el japonès, i la religió predominant, el budisme i el xintoisme, tot i que també hi ha minories de catòlics, protestants i ortodoxos. El Japó és una monarquia constitucional, sobre la base d'una constitució, del 1946. És membre de l'ONU, del Pla Colombo i de l'OCDE.

LA HISTÒRIA

El paleolític del Japó tingué dues cul­tures importants: la del Iomon (s II aC) i la de Iaioi (del s III aC al III dC). La intro­ducció del creure de l'arròs originà, al N de Kyūshū, un estat molt primitiu, anomenat estat de Iamato, que s'esmicolà al s VI, a causa de les noves relacions agràries. Aquest mateix fet permeté la creació a Nara d'un poder central a l'estil xinès cap al 660. Les religions confucianista i budista reforçaren la idea de lleialtat i els atributs de l'emperador. Els dos fets més importants d'aquesta etapa foren la creació de diverses capitals i la codificació de la vida social i política. Els clans Taira i Mi­namoto es disputaren el poder durant l'e­dat d'or de la cavalleria japonesa. Vencedors els Minamoto (1185), obriren un procés centralitzador, amb seu a Kamaku­ra. Per primera vegada fou instaurat un govern militar, presidit pel *shōgun* (gene­ralíssim) i basat en la lleialtat dels caps mi­litars locals. Entre els anys 1219 i 1333 el clan Hōjō, al poder, rebutjà dues inva­sions mongòliques (1274 i 1281). Aprofita­nt la crisi econòmica provocada per les despeses militars, l'emperador Go-Daigo, aliat amb el Minamoto Ashikaga Takauji, féu caure (1333) els Hōjō; però el 1336 Ta­kauji establí una cort imperial a Kyoto, enfront de la de Go-Daigo, a Ioshino, fins que aquest abdicà (1392). Sorgí una nova classe feudal militar, la dels *daimyōs*, que construí grans castells, disposava de sol­dats professionals i administrava directa­ment els feus. Això no obstant, fou una època d'expansió econòmica: la introduc­ció del budisme zen i el reforçament dels llaços comercials i culturals amb la Xina i les illes Riu Kiu anaren formant una bur­gesia urbana lliurada al comerç. La prospe­ritat i la mobilitat social contribuïren a la continuïtat imperial i a la unitat nacio­nal. Els portuguesos arribaren a Tanegas­hima el 1543, seguits dels castellans. Hi intro­duïren el cristianisme. El Japó expor­tava cotó, seda i monedes, i, gràcies als

James, Henry (Nova York 1843 — Lon­dres 1916) Novel·lista nord-americà natu­ralitzat anglès. Preocupat pel “punt de vista” narratiu i d'una gran penetració psicològica, és autor de *Roderick Hudson* (1876), *The American* (1877), *Daisy Miller* (1879), *Washington Square* (1881), *The Portrait of a Lady* (1881), *The Awkward Age* (1899), *The Ambassadors* (1903) i *The Golden Bowl* (1904).

jansenisme *RELIG* Moviment doctrinal i religiós, difós als ss XVII-XVIII pels Països Baixos, França, Alemanya i Itàlia, que marcà perceptiblement l'espiritualitat catòlica coetània i posterior. El nom deriva de Janseni, que en l'*Augustinus* exposà les idees que aquest moviment féu seves, dirigit primer per Abbé de Saint-Cyran, col·laborador de Janseni, i, en morir, per Antoine Arnauld. Sobre la base de la teologia augustiniana, entesa segons Janseni, propugnava un rigorisme moral radical, i combaté durament el molinisme (i els jesuïtes, en general). Perseguits a França, es refugiaren als Països Baixos, on es constituïren església cismàtica (1723).

Japó [*nom oficial en japonès: Nihon*] Estat insular de l'Àsia oriental, al N del Pacífic, estès en direcció NE-SW i que comprèn 3 400 illes, les més importants de les quals (Hokkaidō, Honshū, Shikoku i Kyūshū) ocupen el 97% del territori (377 835 km²; 124 960 000 h [est 1994]). La capital és Tòquio.

LA GEOGRAFIA

La morfologia de les illes és complexa, a causa dels successius plegaments i les dislocacions i de la intensa activitat volcànica. Profundes fosses marines les flanquegen (Tuscarora 10 374 m). Les muntanyes ocupen tres quartes parts de l'àrea. En formen el relleu una serralada que travessa les illes en sentit longitudinal i una altra que en direcció NE-SW s'estén pel Honshū central, ambdues tallades perpendicularment per la Fossa Magna. Les planes, poc extenses, són litorals. Els factors que influeixen sobre el clima són els monsons i els corrents càlids i freds de la mar. Les costes meridionals són més temperades, àdhuc a l'hivern, mentre que a

Hokkaidō i al N de Honshū les temperatu­res són baixes; a l'estiu, les diferències són menors. Els rius són curts i torrencials; el més important és el Biwa. La flora és rica. A la part meridional del país predomina el bosc laurifoli sempre verd. A les munta­nyes altes i a la part boreal de Hokkaidō la vegetació principal és un bosc de coníferes. Per damunt dels 2 400 m predominen els prats alpins. Els conreus són quasi exclusivament intensius: arròs, cereals (blat, ordi, civada i blat de moro), patates, bata­tes, soia, cacauets i llegums (fesols) i hortalisses (cols, cebes, tomàquets), te, tabac, llúpol, bleda-rave sucrera, canya de sucre, cànem, lli, cítrics, pomes, peres, prunes, préssecs, nespres del Japó, ananàs i castanyes. Els rendiments assolits són altís­sim, gràcies a la selecció de llavors i a l'ús generalitzat d'adobs i de tècniques moder­nes. El bosc ocupa més dels dos terços del territori. El Japó és el principal país consu­midor de pesca del món; per la quanti­tat pescada és el setè mundial. També cal esmentar la recol·lecció d'algues i altres plantes aquàtiques. A la costa de Shikoku i Kyūshū hi ha coralls i perles naturals i artificials. Els recursos miners són insufi­cients per al consum, a causa del gran creixement de la indústria. Els grans jaciments de carbó a Kyūshū i Hokkaidō són insuficients, i la indústria siderúrgica depèn àmpliament de les importacions. El Japó és el tercer país en capacitat de refi­natge, i treballa amb petroli en brut d'im­portació; les principals refineries són a la zona petroliera (Akita, Hirasawa Niigata, etc) i al llarg de la costa del Pacífic (Toku­yama, Yokohama, Shimizu, Ōita, Kameo­ka, etc). Però el Japó és el tercer consumi­dor de petroli i el primer importador. Hi ha gas natural a Matsuzaki. Hi ha minerals de coure, sofre, plom, zinc, or, argent, estany, crom, antimoni, amiant, arsènic, urani, manganès, molibdè, tungstè i sal. Produeix energia elèctrica abundant (ter­cer lloc del món) i nuclear. La indústria bàsica principal és la siderúrgica (segon lloc mundial en la producció d'acer i en la de ferro de foneria). Dins la metal·lúrgica és important la d'alumini, níquel, mercuri, coure, zinc, plom, estany i magnesi. En

Japó

	
	
	
	
	
	
	
	
	
	
govern:	monarquia constitucional
superfície:	377 835 km²
població:	124 960 000 h (est 1994)
capital:	Tòquio
idioma of.:	japonès
moneda:	ien

creixents intercanvis comercials amb Europa, la Xina i la Indo-xina, la burgesia comercial s'enfortí molt de pressa. Entre el 1565 i el 1600 es produí la reunificació japonesa, sota l'acció de tres nobles: Oda Nobunaga, Toiotomi Hideyoshi i Tokugawa Ieiasu. Tokugawa, *shōgun*, des del 1603, traslladà la cort a Edo (Tòquio), i instaurà un estat centralista. L'exèrcit fou professionalitzat i la ciència militar fou reformada. El comerç fou sotmès a un control sever i centralitzat en alguns ports. El cristianisme fou prohibit, perseguit i exterminat. Instaurada progressivament una radical política d'aïllament i de xenofòbia, només restà una base holandesa, a Nagasaki, des del 1640. La legislació fou reformada d'acord amb aquests principis. Això provocà el naixement d'una nova noblesa burocràtica procedent dels *daimyōs* rurals. Existia un sistema de garanties socials que asseguraven la pau i l'ordre. Aquestes mesures permeteren una forta expansió econòmica i demogràfica al s XVII, que beneficià especialment la burgesia urbana i la petita noblesa. Però al s XVIII hi hagué una sèrie de males col·lites, fam, una davallada demogràfica i l'èxode rural a les ciutats. Les classes guerres (*bushi*) s'arruïnaren i crearen un gran malestar social, que s'uní al que ja hi havia al camp. L'èxode i la pressió demogràfica traslladaren el malestar a les ciutats al començament del s XIX. Els senyors feudals, i els *bushi* desvagats proporcionaren una base militar als comerciants, queixosos de llur escàs poder polític però creditors de gairebé tota la noblesa. L'any 1853 la intervenció de l'almirall nord-americà Matthew C.Perry amenaçant amb el bombardeig d'Edo precipità la revolució: obertura dels ports als estrangers, recuperació del poder imperial sobre el shogunat, destrucció del poder dels prínceps i mobilitat social. El 1867 l'emperador, Mutsu-Hito, retrobà els seus poders, i el 1868 fou promulgada la carta dels cinc articles, que destruïa la classe militar dels *bushi* i consagrava el liberalisme social i econòmic. Foren suprimides les administracions locals autònomes i fou anul·lat l'hermetisme social. Iamagata Aritomo organitzà l'exèrcit a l'estil alemany, la marina fou creada a imitació de l'anglesa i les finances com als EUA, igualment com l'ensenyament. La mà d'obra barata i disciplinada fou la base d'una ràpida industrialització. Terratinents i industrials reclamaven l'establiment d'un sistema parlamentari, però fou una petita noblesa urbana i liberal la que posà fi al tradicionalisme. Ito Hirobuni copià un parlament d'Alemanya que permeté a l'oligarquia financera de conservar el poder. La democratització fracassà, però el redreçament econòmic fou espectacular. Es produí una concentració de riquesa en poques mans i aparegué una elit financera. Començà una etapa d'expansió exterior: ocupació de les Kurils (1875), derrota de la Xina i ocupació de Corea, Manxúria i Formosa (1849-95), intervenció a la Xina contra els bòxers (1900), derrota sobre Rússia (1904-05). La crisi del 1929 desembocà en un procés feixistitzant dut pels militars. El 1931 fou ocupada Manxúria; l'oposició democràtica fou eliminada. El 1937 esclatà la guerra contra la Xina i el 1941 contra els EUA (batalla de Pearl Harbor), en disputa de l'imperi colonial asiàtic. Perduda la guerra després dels bombardeigs atòmics d'Hiroshima i Nagasaki, els nord-americans ocuparen l'arxipèlag. El general Douglas MacArthur inicià la desmilitarització, la purga d'imperialistes i el càstig de criminals de guerra. La institució imperial adquirí un caràcter similar al de les monarquies constitucionals europees. Hom democratitzà les institucions i el Japó esdevingué el principal bastió nord-americà a l'Extrem Orient. La gran puixança econòmica del país anà acompanyada d'una gran estabilitat política, que protagonitzà el Partit Liberal, el qual, des del 1955 fins al 1993, es mantingué en el poder sense interrupció. Els liberals perderen la majoria en les eleccions de juliol del 1993 i assumí el govern una coalició dels partits de l'oposició. Al juny del 1994 el govern fou reemplaçat per una coalició entre el Partit Liberal, el Partit Social-demòcrata i el *Sakigake*; fou escollit nou primer ministre Tomiichi Murayama. En política exterior, el Japó s'ha mantingut com un ferm aliat del bloc occidental, bé que les relacions amb els EUA i els països de la Unió Europea s'han vist obstaculitzades pel fort proteccionisme japonès.

japonès **1**^{*LING*} Llengua de filiació desconeguda. És parlat al Japó, i per sectors de les illes Hawaii, de Califòrnia i del Brasil. Té una gran varietat dialectal, i el dialecte de Tòquio és considerat l'idioma oficial. **2 art japonès** **ART** Art desenvolupat al Japó. És de caràcter religiós i civil alhora, i concedeix molta importància al buit. L'arquitectura, en llinda, empra gairebé només la fusta. L'escultura, d'ornamentació continguda, empra fusta, metalls, vori i laca. La pintura utilitza les tècniques de l'aquarel·la i l'aiguada sobre suports de paper o seda, en forma de rotlles desplegables. L'art japonès es divideix en diversos períodes. El primer període (del s VI aC al 600 dC) té un primer moment neolític, amb figuretes esquematitzades de terra cuita; el metall fou introduït en el moment de la ceràmica Yayoi (aproximadament al s III aC). El període Nara (600-794) té influències de l'art xinès de la dinastia T'ang. El període de Heian (794-1184) representa l'assimilació de les influències budistes xineses. En pintura apareix l'escola *yamato-e*; en escultura apareix el *yosegui* o tècnica d'encadellat de diverses peces de fusta. El període Kamakura (1184-1392) accentuà el moviment i la complicació. Al període Muromachi (1392-1573) destaquen les idees zen i la pintura. El període Monoyama (1573-1615) representa una secularització de l'art, amb una importància progressiva dels habitatges particulars i de l'ús ornamental de la pintura. El període Edo (1615-1868) és d'occidentalització i es destaca l'escola de pintura *ukiyo-e*. L'època moderna representa una confrontació entre l'art tradicional i l'occidental. **3 escriptura japonesa** Escriptura pròpia de la llengua japonesa. El japonès primitiu se servia dels caràcters ideogràfics xinesos. Al s III començaren a introduir-se els caràcters xinesos *kanji* (signes ideogràfics que corresponen a idees o coses). Vers el s X s'introduïren els *kana*, signes fonètics que representen el so de les síl·labes i que constitueixen per ells mateixos un sil·labari que prescindeix dels ideogrames. Els *kana* es divideixen en dos tipus: l'*hiragana* i el *katakana*. L'*hiragana* és un sil·labari d'escriptura japonesa, basat en els ideogrames antics xinesos. I el *katakana* és de forma més simple i d'ús més limitat. El nom de *kana Majari* és donat al sistema d'escriptura que se serveix dels ideogrames xinesos amb petits caràcters *hiragana* al costat de cada ideograma. El japonès pot ésser també escrit amb l'alfabet llatí (*Roma-ji*), o *kunrei-siki*, sistema oficialment establert l'any 1937 pel govern japonès. **4 literatura japonesa** **LIT** Literatura desenvolupada en llengua japonesa. Després de cançons i poemes a la primera època arcaica de Yamoto (400-710), començà per a la literatura japonesa un període de creixença, bé que molt marcat per la influència xinesa (període Nara, 710-794). Les dues primeres obres escrites foren les cròniques històriques *Kojiki* ('Memòries dels esdeveniments de la humanitat', 712) i *Nihongi* ('Annals del Japó', 720), a més de poesies d'una gran perfecció. El període Heian (794-1185) és l'època clàssica japonesa. Per primera vegada hom escriví composicions en prosa en llengua japonesa (fins aleshores en xinès), com en *Taketori Monogatari* ('Història d'un llenyataire'), i vers l'any 1000 la prosa japonesa ja havia aconseguit una qualitat apreciable, amb la tendència a preferir la successió d'episodis. Després de l'edat d'or del període Heian, començà una època decadent, que durà quatre segles: són els períodes Kamakura (1186-1332), Nom-bokuchō (1332-92) i Muromachi (1392-1603). En aquest temps les meditacions budistes esdevingueren més populars, aparegueren un seguit de novel·les històrico-cavalleresques i, als ss XII-XIV, sorgí el teatre *Nō*, drames lírics provinents de la pantomima del ball *Kakura*, amb un fort influx del budisme. En el període Togukawa (1603-1868) foren creades noves formes literàries, amb una gran vitalitat. A partir de la segona meitat del s XIX sorgiren les tendències occidentalistes, a les quals s'oposaren les tradicionalistes: Futabtei Shīmei (realisme), Kōda Rohan (romanticisme), Shimazaki Tōson (naturalisme) i akutagawa Ryūnosuke (idealisme). Kawabata Yanusari fou premi Nobel (1889). Cap als anys vint, l'obra d'escriptors socialistes com Arishima Takeo i Mushakōji Saneatsu afavorí el desenvolupament d'una literatura d'influència marxista, que fou reprimida poc abans de la Segona Guerra Mundial i durant la guerra de

Japó Vista del llac Motosu, a Fuji (Honshū)

Jaume II de Catalunya-Aragó, el Just, en una miniatura del Llibre Verd (IMHB)

Corea. Es destaquen Dazai Osamu i Yukio Mishima, entre altres. Des del començament dels anys setanta, la literatura japonesa es debat entre la fidelitat a la tradició i la influència occidental. Es destaquen els narradors Kenzaburo Oe, premi Nobel (1994), Emiko Sakurai, etc; i els poetes Shuntaro Tanikawa, Satō Hiroaki, etc.

Jarama, el Riu de la Península Ibèrica, de règim pluvionival, afluent del Tajo per la dreta (190 km de longitud; 6 977 km² de conca). Neix al massís de Somosierra, a uns 2 000 m, i travessa la província de Guadalajara i la comunitat autònoma de Madrid. Els seus afluents principals són el Lozoya, el Tajuña, l’Henares i el Manzanares.

Jaroslavl’ Capital de l'*oblast’* homònima, Rússia, situada al NE de Moscou (637 000 h [est 1992]). Fundada al s XI pel príncep Iaroslav de Kíev, fou principat florent als s XIII-XV.

Jaspers, Karl (Oldenburg 1883 — Basilea 1969) Filòsof alemany, exponent de l'existencialisme. Concep la filosofia com una “dilucidació de l'existència”, és a dir, com una reflexió total de la condició humana concreta, no abstracta, la qual es revela en les “situacions límit” (sofrença, mort, etc.). El problema filosòfic consisteix a pensar tota la dimensió de l'existència sense caure en l'irracionalisme. El seu pensament és exposat, entre altres obres, a *Philosophie* (1939), *Von der Wahrheit* ('De la veritat', 1948), *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* ('Origen i fi de la història', 1949) i *Einführung in die Philosophie* ('Introducció a la filosofia', 1950).

Jaume I de Catalunya-Aragó *dit el Conqueridor* (Montpeller 1208 — València 1276) Comte de Barcelona i rei d'Aragó (1213-76), de València (1239-76) i de Mallorca (1229-76) i senyor de Montpeller, fill de Pere I *el Catòlic* i de Maria de Montpeller. Morts el pare i la mare, fou encomanada la regència al seu besoncle l'infant Sanç, comte regent de Provença. A tretze anys fou casat amb la infanta Elionor de Castella, de la qual tingué (1222-28) el primogènit, Alfons. A disset anys hagué de lluitar cos a cos amb Pero Ahonès, perquè no havia respectat una treva de deu anys amb els sarraïns. A la mort de Pero Ahonés esclatà una revolta, però Jaume aconseguí de sobreposar-s'hi. La pau d'Alcalà (1227) assenyala el triomf reial damunt la revolta aragonesa dels nobles i d'algunes viles i ciutats. Des d'aquella hora començà un nou període del seu regnat, el de les grans conquestes: Mallorca (1229), Menorca (1231), Eivissa (1235) i València (1238). La conquesta de les darreres places valencianes donà lloc a una seriosa topada amb Alfons el Savi, hereu de la corona castellana, que pretenia d'apoderar-se de Xàtiva. El conflicte se solucionà amb la signatura del tractat d'Almirra, que fixava els límits de les conquestes respectives (1244). Posteriorment conquerí Múrcia per tal d'ajudar el rei de Castella. A partir d'aquest moment, hom pot dir que s'inicia la decadència del Conqueridor: fracàs de la seva política occitana, fracàs de la seva temptativa de croada a Terra Santa (1269), fracàs en la seva política de repartiment dels seus estats entre els fills i fracàs d'una nova croada a Terra

Santa (1274). De tota manera, cal no oblidar la part positiva de l’obra del rei: les conquestes de Mallorca i de València, el matrimoni del seu fill Pere amb Constança de Sicília, origen de l’expansió mediterrània de Catalunya, l’impuls que donà al comerç i a la política africana, la redacció del *Llibre del consolat de mar*, primer codi de costums marítims, la seva protecció als jueus, les reformes monetàries, la seva intervenció en el moviment jurídic, l’estructuració o la cristal·lització d’institucions cabdals de caràcter polític o administratiu, com les corts catalanes, i institucions municipals, com el consell de la ciutat de Barcelona, i els progressos de la llengua i la literatura catalanes, amb l’aparició de figures com Ramon Llull, trobadors com Cerverí de Girona, i el mateix monarca, Jaume I, amb el *Llibre dels feits*, primera gran crònica catalana medieval, escrita o dictada pel rei, en estil autobiogràfic.

Jaume II de Catalunya-Aragó *dit el Just* (València 1267 — Barcelona 1327) Rei de Sicília (*Jaume I*: 1285-95), comte de Barcelona i rei d’Aragó i de València (1291-1327) i de Mallorca (1291-95), fill de Pere el Gran i de Constança de Sicília. Fou lloc·tinent de Sicília pel seu pare; s’hi traslladà el 1283, i defensà enèrgicament l’illa dels atacs angevins. En morir Pere II fou coronat rei de Sicília a Palerm (1286) i fou ex·comunicat pel papa Honori IV. La mort d’Alfons el Franc sense descendència legítima féu Jaume sobirà dels regnes deçà mar. Arribà a Barcelona per l’agost del 1291 i hi jurà els privilegis i les llibertats dels catalans; tot seguit acudí a coronar·se a Saragossa. El 1295 Bonifaci VIII proclamà, per fi, la pau d’Anagni: Jaume II cedia Sicília a l’Església i rebia del papa 12 000 lliures torneses i probablement la promesa d’infeudació de Còrsega i Sardenya. Abandonats per Jaume, els sicilians coronaren el seu germà Frederic (1296). En aquest moment començà la lluita amb Castella. Jaume ajudava les reivindicacions d’Alfons de la Cerda i aspirava a rectificar els errors d’Alfons I mitjançant la conquesta de Múrcia i la incorporació de Conca. El 1297 anà a Roma, on rebé la investidura de Còrsega i Sardenya. Tornà a Catalunya, i la pau de Caltabellotta (1302) deixà Frederic com a rei de Sicília (Trinàcria). Represes les hostilitats amb Castella, Jaume II ocupà Llorca (1300), fins que el 1304 signà la pau per la qual tornà la part meridional del regne de Múrcia, mentre que la septentrional, d’Alacant a Guardamar, era incorporada definitivament al Regne de València. Mentrestant, a l’orient mediterrani tenia lloc l’aventura de la Companyia Catalana (→*almogàver*), que sortí de Sicília el 1302 i s’instal·là a Atenes el 1311. Blanca, amb qui s’havia casat el 1295, havia mort el 1310, i el 1315 Jaume contragué un nou matrimoni, amb Maria, germana del rei de Xipre. El 1319 hagué d’acceptar la renúncia als drets successoris del seu primogènit, Jaume, i el fill segon, Alfons, fou declarat hereu. El 1322 morí Maria, i Jaume es tornà a casar, aquell mateix any, amb Elisenda de Montcada. Mentrestant, havia començat la preparació per a la campanya de Sardenya, que, dirigida per l’infant Alfons, acabà victoriosament el 1324. Fou enterrat a Santes Creus.

Jaume II de Mallorca (Montpeller 1243 — Mallorca 1311) Rei de Mallorca, comte de Rosselló i Cerdanya i senyor de Montpeller (1276-1311), fill segon de Jaume I de Catalunya-Aragó i de Violant d’Hon·gria. En morir el seu pare (1276) entrà en possessió de la seva herència i es coronà com a rei i confirmà els privilegis i les franqueses de Mallorca el 12 de setembre de 1276. El conflicte amb el seu germà Pere II de Catalunya-Aragó esclatà aviat. El 20 de gener de 1279 aquest arrencà de Jaume, a Perpinyà, una declaració de vassallatge per la qual els reis de Mallorca restaven obligats a retre homenatge al rei de Catalunya-Aragó. Signà un tractat secret amb Felip III i fortificà el Rosselló. L’any 1285 Pere entrà a Perpinyà, on sorprengué Jaume, que fugí i demanà auxili al rei de França, el qual envaí Catalunya; però hagué d’evacuar·la, i fou derrotat al coll de Panissars. Pere organitzà una expedició contra Mallorca, però, per malaltia, l’ha·gué d’encomanar al seu fill Alfons. Aquest, amb Roger de Lloria, posà setge a la ciutat de Mallorca, que es reté el 19 de novembre de 1285. Finalment, el tractat d’Anagni (1295) li restituí el regne de Mallorca, amb la condició de reconèixer el vassallatge de Catalunya-Aragó.

Jaume III de Mallorca (Catània, Sicília 1315 — Lluçmajor 1349) Rei de Mallorca (1315-49), fill únic de l’infant Ferran, príncep titular de Morea, i de la seva primera muller, Isabel de Sabran. Morta aquesta de sobrepart, restà sota la protecció del rei Sanç I de Mallorca, oncle seu. Mort aquest (1324), Jaume II de Catalunya-Aragó tractà d’impugnar el testament i d’apoderar·se del regne de Mallorca. Pere III el Cerimoniós, poc temps després d’heretar la corona catalano-aragonesa (1339), li exigí el degut vassallatge. Pel maig de 1343, Pere salpava per ocupar Mallorca, i el 25 des·embarcà a Santa Ponça, mentre Jaume III escapava al Rosselló. Menorca i Eivissa es reteren sense lluita. El 1344 Pere s’apoderà també del Rosselló. Davant el desastre, Jaume III tractà de fer les paus amb ell: acceptà una renda anual de deu mil lliures i els drets sobre Montpeller, l’Olmeladès i el Carladès, però no obtingué ni les Illes ni el Ros·selló. Vengué Montpeller al rei francès, i, amb el primer termini de cobrament, intentà de recuperar la corona de Mallorca. A la batalla de Lluçmajor, el 25 d’octubre de 1349, perdé definitivament la corona i la vida.

Jaume II d'Urgell *dit el Dissortat* (Balaguer? 1378/1380 — Xàtiva 1433) Comte d’Urgell i vescomte d’Ager (1408-14), fill del comte Pere II d’Urgell, el qual ell succeí el 1408, i de Margarida de Montferrat. Es casà el 1407 amb Isabel, filla de Pere III de Catalunya-Aragó. Martí I el nomenà lloc·tinent al regne d’Ara·gó, dividit aleshores per les bandositats dels Urrea i dels Luna. El seu nomenament fou contestat per molts representants aragonesos, i Martí acabà suspenent·lo pràcticament. La mort del rei obrí la qüestió successòria i posà en primer terme com a hereu amb millors drets Jaume II d’Urgell. Tanmateix, la sentència de Casp del 24 de juny de 1412 proclamà rei Ferran de Trastàmara. Ferran I féu ocupar castells i llocs de Jaume, que no s’havia presentat a la cort de Saragossa. Des de Balaguer Jaume emprengué accions victorioses. Ferran reclamà la vinguda de tropes castellanes, i les forces urgellistes fracassaren davant Lleida (25 de juny). El 31 d’octubre del 1414 el comte es lliurà a Ferran. Fou condemnat a presó perpètua i a confiscació de béns. Morí presoner al castell de Xà·tiva el primer de juny de 1433.

Java Illa de l’arxipèlag de la Sonda, pertanyent a la República d’Indonèsia (129 018 km²; 107 581 306 h [1990]). Situada entre Sumatra i les illes de la Sonda, té una forma allargassada en sentit paral·lel. El S és ocupat per un sistema muntanyós ple de cons volcànics, més de 120 a tota l’illa, 32 dels quals són actius (Semeru, 3 876 m). El N és constituït d’al·luvions moderns, terrasses antigues i baixos altiplans calcaris. El clima és equatorial; la vegetació és de bosc equatorial. Hi ha algunes grans ciutats, com Jakarta, la capital, Surabaya, Bandung, Semarang i Yogyakarta.

jazz* *MÚS* Varietat de música popular nord-americana. Aparegué, al principi del s XX, principalment a l’àrea de Nova Orleans, però es desenvolupà simultàniament en altres punts dels EUA. Els orígens són obscurs, i cal atribuir·los a la intervenció d’elements de folklore africà, música religiosa, música de ball de tavernes i bordells, música militar i elements clàssics europeus (sobretot pel que fa als instruments emprats) i, d’una manera directa, als seus antecedents, el *minstrel show*, el *ragtime* i, sobretot, el *blues*. Era interpretada principalment per negres. La instrumentació era variable, i la improvisació, molt freqüent. Cal situar l’etapa de formació i evolució instrumental entre el 1900 i el 1917, i té com a figures prominents Buddy Bolden (~ 1875-1931) i Scott Joplin (1868-1917). Hom no adquireix consciència del *jazz* com a entitat independent fins els anys 1912-14, i no se’n popularitzà el nom fins a l’aparició de l’Original Dixieland Jazz Band de Nick La Rocca. En aquesta època de transició es destacaren especialment Fletcher Henderson (1898-1952), Paul Whiteman (1890-1967) i l’anomenat Joe *King* Oliver (1885-1938). De Chicago sorgí, vers l’any 1925, principalment per influència de Louis Armstrong, l’anomenat *hot jazz*, de ritme més pronunciat i melodies menys cantables. A la darrerria del decenni dels anys vint Duke Ellington creà un nou estil, de ritme molt acurat. La multiplicitat d’intèrprets féu

que molts consideressin les noves formes gairebé com a espúries. Això no impedí l’èxit de *jazzmen*, com Count Basie, Bix Beiderbecke, Jimmy Dorsey, Tommy Dorsey, Lionel Hampton, Benny Goodman, Gene Krupa, Woody Herman, Glenn Miller, Ben Pollack, Chick Webb, Ben Nichols i molts altres. Una forma ballable, el *swing*, assolí un èxit fulminant. Al decenni dels quaranta hi hagué l’aparició de la tendència *bop* (en la qual es destacà Dizzy Gillespie, entre altres), les seves derivades *cool* (amb figures com Stan Getz, Charlie Parker i Miles Davis) i el *progressive jazz* (amb Thelonious Monk, Stan Kenton, Jerry Mulligan, Gil Evans i el cèlebre Modern Jazz Quartet). A l’inici del decenni dels seixanta es destacaren els intents reformistes d’Ornette Coleman (nat el 1930), i posteriorment l’aparició del *free jazz*. Des de mitjan dècada dels setanta hom assisteix a la coexistència d’aquests i altres nous corrents que s’influeixen entre ells. Cal esmentar un corrent especialment interessat en l’exploració de les arrels africanes del *jazz*, on destaquen E.Jones (bateria) i el pianista R.Weston. A la primeria dels setanta aparegué el *jazz-rock*, que, dins el gènere jazzístic, és la variant que ha assolit una major difusió comercial. Després d’una primera etapa caracteritzada per la gran influència de M.Davis, que en fou l’iniciador, els anys vuitanta han sorgit nous intèrprets, com J.B.Ulmer i R.S.Jackson, que palesen nous conceptes. D’entre els cantants són destacables S.Vaughan, M.Allison, R.Charles, Carmen McRae, Bobby McFerrin, J.Hendricks i K.Krog. La música de *jazz* ha influït notablement en la música occidental del s XX (Debussy, Milhaud, Křenek, Weill, Stravinskij). Des del final dels anys vuitanta s’han definit, a grans trets, dues tendències: la tendència a la dispersió, és a dir, a allunyar·se de les arrels negres americanes, per apropar·se a d’altres d’avantguarda (*fusion music*); i la tendència contrària, és a dir, la que pretén recuperar els estils troncats amb la tradició musical negra americana. La primera tendència ha tingut en Miles Davis (mort l’any 1991) un dels seus principals impulsors. En les diverses facetes que integren aquesta tendència cal fer esment, en la variant *jazz-rock*, de Chick Corea (teclats), Pat Metheny (guitarra), Grover Washington Jr (saxo), i els grups Spyro Gyra i Steps Ahead. Dintre de la segona tendència també hi ha diverses variants. A Nova Orleans han sorgit músics i orquestres que han recuperat l’estil original d’aquella ciutat, com la Dirty Dozen Brass Band, i els solistes Wendell Brunious (trompeta) i Michael White (clarinet). **Tete Montoliu** (piano) és l’únic *jazzman* català reconegut internacionalment.

Jefferson, Thomas (Shadiwell, Virgínia 1743 — Monticello, Virgínia 1826) Polític nord-americà, tercer president dels EUA. Redactà la Declaració d’Independència (4 de juliol de 1776) i aviat fou el cap indiscutible del partit republicà. Vice-president (1796), el 1801 succeí Adams com a president. Fundà la universitat de Virgínia i l’escola militar de West Point. Fou reelegit l’any 1805.

Jelcin, Boris Nikolajevič (Butka 1931) Polític rus. Estudià enginyeria de la construcció. En les eleccions lliures i directes de Rússia, celebrades al juny del 1991, fou elegit president de la República. Amb motiu del cop d’estat militar contra Gorbàçov del 19 d’agost, pogué aconseguir el control de la situació i actuar contra els rebels. El mes de desembre s’apoderà per decret del Kremlin i signà l’acta fundacional de la CEI. Posteriorment anuncià l’aprovació d’una nova constitució que li conferia amplis poders i que reduïa els del Congrés de Diputats del Poble, el qual desapro·và la maniobra del president i es féu fort dins l’edifici del parlament del 27 de setembre al 4 d’octubre de 1993. Jelcin ordenà el setge i l’assalt final de l’edifici per part de les tropes governamentals. En 1994-96 ordenà també la intervenció de l’exèrcit rus a Txetxènia per a reprimir la revolta independentista.

Jerez de la Frontera Municipi de la província de Cadis, Andalusia, situat a les planes dels rius Guadalquivir i Guadalete (183 316 h [1991]). La base econòmica és l’agricultura, molt especialment la vinya, que ha permès de desenvolupar una vinificació molt important. També té producció olivarera i ramaderia, sobretot bestiar equí. L’any 1986 hom hi inaugurà un circuit automobilístic de 4,2 km de longitud,

apte per a celebrar·hi curses de Fórmula 1. Conserva monuments artístics: restes de les muralles medievals i de l’alcàsser, diverses esglésies gòtiques, palaus civils i cases de la noblesa andalusa.

jeroglífic Dit d’un dels tres tipus d’escriptura emprats a l’Egipte antic. En sentit lat, hom l’aplica també a l’escriptura jeroglífica meroítica, a la jeroglífica hitita, a la pseudojeroglífica de Biblos i a la maia. Pel que fa a l’egípcia, estigué en ús des del ~3100 aC fins al 394 dC. Els seus signes constitueixen una fel·liç incorporació de la realitat circumdant al món de l’escriptura, car representen fidelment éssers humans, animals, vegetals, objectes, etc. Per bé que emprada en diferents suports (paper, *óstrakon*, fusta, argila), el camp natural de l’escriptura jeroglífica era la pedra. Contràriament al hieràtic, manca de signes de puntuació i és escrit indistintament de dreta a esquerra i viceversa, en ratlles o columnes. A l’igual, en canvi, del hieràtic, ha conservat texts molt importants per al coneixement de l’Egipte faraònic. Fou, d’altra banda, la font directa de l’escriptura jeroglífica meroítica i inspirà, pel que sembla, la forma externa de la jeroglífica hitita. Pel que fa a l’*escriptura jeroglífica maia* —una de les més antigues (el seu primer text és, sembla, la Placa de Leiden, del 320 dC)—, els principis que la regeixen són encara controvertits.

Jerusalem [*nom oficial en hebr: Yērušalayim; àr: Al-Quds*] Ciutat de Palestina, dividida, del 1948 al 1967, entre els estats d’Israel i de Jordània, i sota administració exclusiva israeliana des del 1967 (544 200 h [est 1992]). Capital del *maḥoz* homònim d’Israel, del *liwās* d’Al-Quds de Jordània, i capital de l’estat d’Israel, des del 1980 (l’ONU no en reconeix la capitalitat). La ciutat antiga, centre de pelegrinatge i turístic, és establerta sobre un altiplà calcari, encerclat a l’E per la vall del Cedró i al SW per la vall del Hinnon, que s’uneixen. Conquerida als jebuseus per David, fou convertida en capital del seu regne, i hi fou traslladada l’arca de l’aliança, cosa que la convertí en ciutat santa. Salomó hi bastí el temple, que havia d’ésser el centre de la vida religiosa del poble jueu. Passà a poder, successivament, d’Alexandre el Gran, dels ptolemeus i dels selèucides, el 63 aC Pompeu la conquerí per als romans, i el 40 aC Herodes el Gran n’esdevingué rei. Durant el govern del seu successor, Herodes Antipas, tingué lloc a Jerusalem la crucifixió de Jesús. Jerusalem adquirí un caràcter cristià esplendorós amb Constantí I. Devastada pels perses (614) i reconquerida per Heracli I (630), caigué sota el poder àrab el 638. Conquerida pels croats el 1099, esdevingué capital del regne llatí de Jerusalem. Saladí la guanyà novament per a l’islam (1187), i després d’un període de domini llatí (1129-44), dels tàtars i dels mamelucs, el 1516 passà a l’imperi Otomà, fins al protectorat britànic, que acabà amb la creació de l’estat d’Israel. Cadascuna de les tres confessions religioses té a Jerusalem els seus monuments i santuaris. Del judaisme cal esmentar sobretot el mur de l’antic temple, on els jueus van a plànyer la destrucció de l’any 70 i que és anomenat, per això, “mur de les lamentacions”. D’entre els monuments islàmics es destaquen la mesquita d’Umar o cúpula de la roca, i la mesquita d’Al-’Aqsa, del s XI. Dels nombrosos records i santuaris cristians cal esmentar sobretot les edificacions entorn del Calvari o Gòlgota i del Sant Sepulcre.

jesuïta *CRIST* Membre de la Companyia de Jesús, orde fundat per sant **Ignasi de Loiola** i aprovat com a tal per les butlles *Reginae Militantis Ecclesiae* de Pau III (1540) i *Exposcit debitum* de Juli III (1550). És un orde de clergues regulars amb un quart vot especial d’obediència al papa, sense hàbit ni cor, ni cap penitència imposada per regla. Té membres de diferents graus: professors, coadjutors espirituals i germans, dels quals només els professors de quart vot poden ésser provincials i generals. És governada per un general, elegit només pels professors. A la mort d’Ignasi hi havia només dues cases professes (Roma i Coïmbra) i 48 col·legis. El col·legi romà (1551) i el col·legi germànic (1552), tots dos a Roma, col·laboraren en la renovació teològica i científica de la Contrareforma. El s XVII fou el més esplendorós de l’orde. Portugal els expulsà (1759), França dissolgué l’orde, i Espanya, Nàpols i Parma (1767) els exiliaren. Aquestes corts, a més, obtingueren la dissolució de l’orde. Fou restaurat universalment per Pius VII. Evolucionà sobretot durant el pontificat de Lleó XIII.

Jesús (Betlem? 4 aC — afores de Jerusalem 29 dC) Personalitat central del **crístianisme**, de la qual derivà la fundació de l'**Església**, en considerar Jesús com a Messies. La tradició que Jesús nasqué a Betlem no és fàcil de valorar històricament, però sí que ho és que cresqué a Natzaret i que fou educat en la tradició religiosa del seu poble. Després de fer-se batejar al Jordà, vers l'any 27, per Joan Baptista, inicià la predicació ambulant. Exercí d'exorcista (expulsió de dimonis) i de guaridor de diverses malalties. Tenia un cercle de deixebles, entre els quals hi havia un grup més íntim —el dels dotze—, el cap del qual era Pere. L'activitat de Jesús es concentrà primordialment a Galilea, sobretot a Cafarnaüm, i, en un moment determinat, abandonà Galilea i es dirigí vers Jerusalem. Sotmès a un procés per les autoritats religioses jueves, acusat de blasfem, Jesús fou condemnat a mort per les autoritats romanes. L'execució, en creu, tingué lloc als afores de la ciutat de Jerusalem. Després, els deixebles manifestaren que l'havien vist viu, perquè Déu l'havia resuscitat d'entre els morts. És a partir d'aquí que prengué embranzida la fe cristiana. La reflexió teològica, iniciada ja als **Evangelis**, acomplerta posteriorment per l'Església i sistematitzada en la cristologia, féu de Jesús —reconegut com a Fill de Déu— fill carnal només de Maria i objecte d'una segona vinguda per jutjar el món a la darreria del temps.

Jilin [*Wade:Kirin*] Ciutat del *sheng* de Jilin, Xina, a la regió del Nord-est (1 036 858 h [1990]). Situada a la riba esquerra del Sungari, és una de les més antigues de la regió i fou la residència dels manxús. La guerra sino-japonesa (1937) marcà l'inici de l'expansió industrial de la ciutat. Té indústria petroleoquímica, química i alimentària.

Jiménez, Juan Ramón (Moguer, Huelva 1881 — Santurce, Puerto Rico 1958) Poeta líric andalús. Un dels màxims exponents del modernisme castellà, influí profundament les joves generacions de poetes. Amb *Diario de un poeta recién casado* (1917) inaugura un nou estil, a la recerca d'una bellesa absoluta. A més de *Platero y yo* (1953), cal citar *Arias tristes* (1903), *La estación total* (1946) i *Animal de fondo* (1949). Li fou concedit el premi Nobel el 1956.

Jinan [*Wade:Thi-nan*] Capital del *sheng* de Shandong, Xina, a la regió de l'Est, al peu del vessant septentrional de les muntanyes de Tai Shan (1 480 915 h [1990]). Enllaçada, a través del Gran Canal, amb la xarxa fluvial del sud de Hebei, és un important centre comercial i de transports per a la rica regió agrícola del nord de Shandong. A partir del 1949 esdevingué també ciutat industrial.

Joan [o *Joan Baptista*] *sant* Profeta, anomenat també *el Precursor*. Visqué austera­ment als deserts de Judea, on predicava al poble la conversió. Segons Lluc, Joan, nascut poc temps abans que Jesús, començà a predicar l'any 27 o 28 dC. El bany en l'aigua del Jordà, acompanyat d'una confessió dels pecats, era signe del perdó i compromís de vida nova. Jesús i alguns dels seus deixebles havien viscut en el cercle dels seguidors de Joan. Joan fou fet decapitar per Herodes Antipas, instigat per Herodíes, muller del seu germà, amb qui vivia il·legalment. En l'art occidental apareix sobretot assenyalant l'anyell de Déu, o bé en el tema de la seva degollació. Hom en celebra la festa del naixement el 24 de juny, i la del martiri el 29 d'agost.

Joan XXIII (Sotto il Monte, Bèrgam 1881 — Roma 1963) Nom que prengué Angelo Giuseppe Roncalli en ésser elegit papa (1958-63). Consagrat bisbe (1925), fou nomenat visitador apostòlic de Bulgària i, posteriorment, delegat apostòlic de Turquia i Grècia (1935). Pius XII l'envià de nunci a París (1944) i el nomenà cardenal patriarca de Venècia (1953). Tot just elevat al pontificat, convocà un sínode a Roma i el concili II del Vaticà, que obrí l'any 1962. Amplià el col·legi cardenalici i creà el Secretariat per a la Unió dels Cristians. Féu les encícliques *Mater et Magistra* (1961) i *Pacem in Terris* (1963).

Joan, Jordi (Messina s XIV — Tarragona? d 1406) Escultor grec actiu a Catalunya. Conegut com *Jordi de Déu*, era esclau de Jaume Cascalls en l'obra de les tombes reials de Poblet (1363). Treballà a Cervera (1377-78). De 1380 a 1402, féu els sepul-

Concert de jazz per l'orquestra de Duke Ellington a Nova York (1962)

Escena de la entrada de Jesús a Jerusalem, en un fragment del frontal d'Espinelves

Medalló de Joan II de Catalunya-Aragó

cres de Joan I, les seves mullers, diversos infants i Joana d'Empúries a Poblet, com­pongué els retaules de Vallfogona de Riucorb i Santa Coloma de Queralt, els cap­itells d'una ala del claustre de Ripoll, i les creus de Montblanc i Santa Coloma de Queralt. A Barcelona, decorà la façana gòtica de la Casa de la Ciutat i proba­ble­ment féu el mur de tancament del cor i l'Anunciació del púlpit, de la catedral.

Joan, Pere (Tarragona? 1394/1397 — ? d 1458) Escultor. Fill de Jordi Joan. A Barce­lona, decorà la façana gòtica del Palau de la Generalitat (1416-18), i féu la clau de volta de Déu Pare de la catedral. El 1426 es féu càrrec de l'altar major de la seu de Tarragona, on féu la predel·la amb relleus de la vida de santa Tecla. Treballà en la decoració del Castell Nou de Nàpols (1450-58). Hom li atribueix, entre altres obres, part de la decoració interior del Palau de la Generalitat de Barcelona, la creu de terme de Tàrrega, la Mare de Déu de la Misericòrdia de Vallbona de les Monges, etc. Amb expressivitat, imagina­ció i dinamisme, culminà la tradició escultòrica catalana medieval.

Joan I de Catalunya-Aragó *dit el Descu­rat*, *el Caçador* o *l'Àimador de la Gentilesa* (Perpinyà 1350 — Foixà 1396) Rei de Catalunya-Aragó (1387-96). Fill de Pere el Cerimoniós i d'Elionor de Sicília, fou jurat com a primogènit el 1352, i des del 1363 fou lloctinent general dels regnes. Es casà amb Mata, filla del comte d'Armanyac (que morí el 1378), i el 1380, amb Violant, filla del duc Robert I de Bar i neboda de Carles V de França. La seva francofília s'accentuà amb la presència de la no­va muller, com també el gust pels refina­ments cortesans. Però s'aprofundiren també les divergències entre l'infant i el seu pare. Per assenyalar la ruptura amb la política anglòfila del seu pare, pactà una aliança amb França (1387), seguida pocs anys després per una reconciliació amb els Anjou comtes de Provença, reis titulars de Nàpols. Pel que fa a la política penin­sular, s'apressà a pactar una aliança amb Joan I de Castella, el 1387. A l'interior, adoptà una política favorable, en general, a l'alta noblesa i a les oligarquies ciutada­nes. El 1388 tornà a convocar la cort de Montsó, començada pel seu pare el 1383, però no pogué arribar a terme perquè el 1389 es produí la invasió de les tropes del comte d'Armanyac, que al·legava drets sobre el regne de Mallorca cedits per la infanta Isabel de Mallorca. Tanmateix els invasors es retiraren, desgastats pel temps de lluita i la manca de provisions, perse­guits fins a les fronteres per l'exèrcit, acompanyat del mateix rei (1390). Man­tingué Sicília i Sardenya, però perdé els ducats catalans d'Atenes i de Neopàtria (1387-90). Joan I morí d'un mal sobtat que li sobrevingué mentre caçava.

Joan II de Catalunya-Aragó (Medina del Campo, Castella 1398 — Barcelona 1479) Rei de Catalunya-Aragó (1458-79) i de Navarra (1425-79), fill d'Elionor d'Albuquerque i de Ferran I de Catalu­nya-Aragó. Educat a Castella, no entrà a Catalunya fins a quinze anys. Amb el tí­tol de virrei de Sardenya i de Sicília passà en aquesta darrera illa (1415-16) per tal de fer cara als intents autonomistes d'alguns sectors del país. En morir el seu pare (1416), retornà a Castella, a fi d'ocupar-se dels interessos familiars. El matrimoni amb Blanca de Navarra, hereva del regne (1420), significà una nova fita en la seva ambiciosa política peninsular. Proclamat rei de Navarra, amb la seva muller, Blanca I (desembre del 1425), tornà a Castella i formà una poderosa lliga per tal d'oposar-

se a Álvaro de Luna, el qual aconseguí de desterrar (1427); així esdevingué, bé que poc temps, amo de Castella. L'any següent, però, a petició de Joan II de Cas­tellà, hagué de cedir el lloc a Álvaro de Luna, i fou bandejat del regne. Això sig­nificà la guerra amb Catalunya-Aragó (1429-30) i el moment de més feblesa dels infants d'Aragó a Castella. El 1436 assumí la lloctinença general d'Aragó i de Valèn­cia, des d'on intervingué novament en la política castellana. La pugna del predo­mini en el regne de Castella entre Álvaro de Luna i els infants d'Aragó s'intensificà des del 1439. Aconseguí d'eliminar els enemics i, sostenint-se en el seu gendre i en un sector de la noblesa, assolí, fins el 1445, el domini polític de Castella. El 1444 es casà amb Joana Enríquez. L'esclat de la guerra civil navarresa (1452) centrà l'atenció cap a aquest regne. Sostingué el bàndol dels agramontesos, oposat al dels beaumontesos, que feien costat a Carles d'Aragó, príncep de Viana. L'ajuda d'Enric de Castella als beaumontesos provocà la guerra d'aquest regne amb Navarra, que amb alts i baixos es prolongà fins el 1457. L'avinença, temporal i relativa, amb el seu fill Carles no es produí fins pel gener del 1460, quan Joan, lloctinent general de Catalunya-Aragó des del 1454, havia suc­ceït ja Alfons el Magnànim; però els beau­montesos continuaren la lluita. Uns quants mesos després (desembre del 1460) féu empresonar Carles d'Aragó, sota l'acusació de conspirar a favor de Castella. Durant la seva lloctinença cata­lana (1454-58) sostingué el partit de la Busca i configurà la seva política favorable als remences. La concòrdia de Vilafranca (juny del 1461), victòria del constitu­cionalisme català davant l'autoritarisme monàrquic, li prohibí d'entrar a Cata­lunya sense autorització i designà Carles d'Aragó lloctinent perpetu al Principat. La mort de Carles li permeté d'introduir en el govern català el príncep de Girona Ferran i la seva muller Joana Enríquez. L'enrairiment de la situació política que precedí l'inici de la guerra contra Joan II obligà el monarca a cercar el suport mili­tar a França. El 1472 prengué part acti­va en els darrers actes de la lluita, que el conduïren a la victòria. Des d'aleshores es dedicà al recobrament dels comtats de Rosselló i Cerdanya.

Joana I de Castella *dita la Boja* (Toledo 1479 — Tordesillas, Castella 1555) Reina de Castella i Lleó (1504-16; titular: 1516-55) i titular de Catalunya-Aragó (*Joana I*: 1516-55) i de Nàpols-Sicília (*Joana III*: 1516-55), duquessa de Brabant i comtessa de Flandes, filla dels Reis Catòlics. El 1495 fou concertat el seu matrimoni amb l'arxiduc Felip d'Àustria, hereu de l'empe­rador Maximilià I i de Maria de Borgonya, i el 1496 es casà a Valladolid, per poders, i a Lilla, en persona. En morir la seva mare (1504) fou aclamada per reina de Castella i fou jurada, amb el seu marit, a les corts de Toro, on el seu pare declarà la seva incapacitat per al govern. Per la concòrdia de Salamanca (1505) hom convingué que regnarien plegats Joana, Felip i Ferran, i per la concòrdia de Villafáfila (1506) fou declarada la incapacitat de Joana per a regnar, i romangué com a únic rei Felip (Felip I de Castella); Ferran, protestant­ho, es retirà als seus regnes. La mort del seu marit (1506) afectà granment el seu equilibri psíquic. Joana es retirà, el 1509, a Tordesillas, i ja no se'n mogué. Mort el seu pare (1516), heretà les corones de Castella-Lleó, Catalunya-Aragó i Nàpols-Sicília, el govern efectiu de les quals passà al seu fill Carles.

Joana d'Arc [o *Joana Darc*] *santa* (Dom­rémy, Xampanya 1412 — Rouen 1431) Heroïna francesa, anomenada *la Donzella d'Orleans*. Nascuda en una família campe­rola acomodada, hagué de veure, en la seva infància, el seu país envaït per tropes angleses i borgonyones. Quan aquestes assetjaren Orleans i el delfí Carles VII es refugià a Chinon, Joana, que de feia temps deia que sentia unes veus que la impulsaven a salvar França, es presentà als quarters generals de Chinon. Final­ment, el delfí li confià una força armada, amb la qual aconseguí de batre els angle­sos i d'aixecar el setge d'Orleans, pel maig del 1429. El 24 de maig de 1430 fou cap­turada pels borgonyons; venuda després als anglesos, fou sotmesa a un tribunal eclesiàstic, acusada de bruixeria. Declara­da culpable d'heretgia, fou condemnada a la foguera i cremada a la plaça de Rouen el 30 de maig de 1431. Joana fou rehabili-

tada solemnement, el 1456, i fou considerada com a màrtir i com a símbol de la unitat dels francesos. Fou canonitzada el 1920 i proclamada patrona de França.

Joan Carles I d'Espanya (Roma 1938) Rei d'Espanya. Fill de Joan de Borbó i de Battenberg i de Maria de la Mercè de les Dues Sicílies. El 1948 arribà a Espanya, on féu estudis humanístics i militars. El 1962 es casà amb la princesa Sofia de Grècia i el 1969 el general Franco li donà el títol de príncep d'Espanya i el designà successor seu en qualitat de rei. A la mort del dictador, fou proclamat rei el 22 de novembre de 1975. D'ençà del 1976 afavorí la democratzació del règim i millorà la imatge exterior de l'estat espanyol. El 1982 li fou atorgat el Premi de Carlemany per la seva contribució a la unió europea, el 1983 el Premi Bolívar, el 1986 fou doctor *honoris causa* per la Universitat d'Oxford i el 1991 rebé el Premi Humanitari a Elie Wiesel.

Joan Crisòstom *sant* (Antioquia ~344 — Comana, Pont 407) Bisbe, pare i doctor de l'Església. Batejat a 25 anys, menà una vida eremítica, prop d'Antioquia. Ordenat de diaca (381) i després de prevere (386) d'Antioquia, començà una activitat pastoral intensa, consagrada sobretot a la predicació. El 398 fou consagrat arquebisbe i patriarca de Constantinoble. Amb les seves predicacions es guanyà l'enemistat de l'emperadriu Eudòxia i d'alguns bisbes. Un sínode (403) el deposà, i fou deportat a Bitínia. Joan Crisòstom és un dels escriptors cristians més fecunds i una de les grans figures de la literatura cristiana. Les seves obres es divideixen en predicacions exegetiques, en sermons de circumstàncies, en homilies litúrgiques, en tractats, etc. Hom en celebra la festa el 13 de novembre a Orient i el 13 de setembre (abans 27 de gener) a Occident.

Joan d'Àvila *sant* (Almodóvar del Campo 1500 — Montilla 1569) Asceta, predicador i escriptor castellà. Jesuïta, fou mestre espiritual de sant Joan de Déu i de Luis de Granada, que escriví la seva biografia. Dels seus escrits ascètics, cal destacar: *Audi, filia*, *vide* (1560) i *Epistolario espiritual para todos los estados* (1578). Fou beatificat el 1894 i canonitzat el 1970. Festa: 10 de maig.

Joan de Borbó i de Battenberg (La Granja de San Ildefonso 1913 — Pamplona 1993) Infant d'Espanya (1913-33), príncep de Girona, Astúries i Viana (1933-41), comte de Barcelona i cap de la casa i família reial d'Espanya. Fill del rei Alfons XIII, en ésser proclamada la Segona República hagué d'exiliar-se. El 1933, per renúncia dels seus dos germans grans, es convertí en l'hereu de la corona. El 1940 el seu pare abdicà en ell la corona en un document que fou fet públic el 1941. El 1945, en l'anomenat *Manifest de Lausana*, denuncià el caràcter totalitari del règim franquista i s'oferí com a alternativa democràtica. El 1969, en produir-se la proclamació del seu hereu, el príncep Joan Carles, com a hereu de Franco a títol de rei, signà una declaració de protesta. Així i tot, un cop entronitzat Joan Carles (1975) influí en favor de la democratització de la nova monarquia i renuncià els seus drets dinàstics (1977), conservant, però, el títol de comte de Barcelona.

Joan de Déu *sant* (Montemor o Novo, Portugal 1495 — Granada 1520) Nom que prengué en religió Juan Ciudad. Havent fet vida de soldat, canvià sobtadament de conducta. Pel consell de sant Joan d'Àvila i protegit pel bisbe de Granada, es dedicà a la cura de malalts i necessitats. Els seus seguidors es constituïren com a congregació religiosa, un cop ell mort (hospitalaris de Sant Joan de Déu). Festa: 8 de març.

Joan de la Creu *sant* (Fontiveros, Àvila 1542 — Úbeda, Jaén 1591) Escriptor místic castellà i doctor de l'Església. El seu nom de família era Juan de Yepes y Álvarez. Tota la vida es lliurà al coneixement i aprofundiment de la filosofia, la Sagrada Escriptura i la patristica, i representa el cim de l'escola ascètico-mística castellana. És autor d'unes quantes poesies i d'uns tractats que són comentari a algunes poesies. Destaca *Cántico espiritual*, de quatre parts, que corresponen a la “via purgativa”, a la “via il·luminativa”, a la “via unitiva” i a l’“estat beatífic”. Per expressar la inexpressable experiència mística, se serveix, a més de fonts bíbliques, de procediments i formes de la poesia tradicional i renaixentista,que omple de contingut

religiós. Fou canonitzat el 1716. Festa: 14 de desembre (abans, 24 de novembre).

Joan de Ribera *sant* (Sevilla ~1532 — València 1611) Eclesiàstic i alt funcionari reial. Tonsurat el 1534, el 1544 passà a Salamanca, on cursà cànons, arts i teologia fins el 1561. Sots-diaa i probablement ja sacerdot el 1557. Elegit bisbe de Badajoz el 1562, propugnà el concili provincial de Compostel·la el 1565, la reforma personal dels bisbes i la vida pastoral. El 1568 el papa Pius V li atorgà el títol de patriarca d'Antioquia i l'ascendí a arquebisbe de València (1568), on entrà oficialment el 1569. Celebrà set sínodes i complí personalment la visita pastoral a la diòcesi (deixà 91 volums d'actes). Per a la formació de sacerdots fundà el Col·legi del Corpus Christi. Reformà la Universitat de València, de la qual fou canceller. Nomenat lloctinent general de València per Felip II el 1602, l'oposició de part de l'aristocràcia l'obligà a renunciar el 1604. Respecte al problema morisc dugué a terme durant trenta anys frustrats intents d'atracció i conversió, però des del 1602 es convertí en un dels més fermes advocats de llur expulsió. Beatificat el 1796, fou canonitzat el 1960. Festa: 6 de gener.

Joan Evangelista *sant* (? s I — s II) Apòstol. Fill de Zebedeu, seguí Jesús juntament amb Jaume, el seu germà. A Jerusalem era tingut, amb Pere i Jaume el Menor, el germà del Senyor, per una de les tres “columnes” de l'Església. Estigué, però, confinat un quant temps a Patmos, posat que fos ell el Joan autor de l'*Apocalipsi*. El seu sepulcre era venerat a Efes, on degué morir començat el s II. En la iconografia, és representat simbòlicament amb una àguila. Festa: 27 de desembre.

Joan Pau II (Wadowice, Cracòvia 1920) Nom que adoptà Karol Wojtyła en ésser elegit papa (1978). Estudiant a Cracòvia, treballà en la indústria química per evitar la deportació a Alemanya durant l'ocupació nazi. Entrà al seminari clandestí del cardenal Sapieha i rebé el presbiterat el 1946. Fou bisbe auxiliar de Cracòvia (1958), arquebisbe (1964) i cardenal (1967). La seva doctrina es caracteritza per un abrandat fervor marià, un respecte pels drets de l'home i una insistència en la moral sexual i la figura del sacerdot.

joglar *lit* Al món romànic medieval, transmissor oral de peces literàries, generalment en recitat cantat i sovint acompanyat d'instruments musicals. Gràcies als joglars les obres literàries, anònimes o d'autor conegut, arribaven al públic, que no hi hauria accedit arran de l'abundós analfabetisme i la raresa i el preu del llibre manuscrit. El **joglar de gestes**, a càrrec del qual anava la recitació d'obres extenses, havia de tenir bona memòria i enginy per a suplir-la amb la improvisació, i no calia que fos un músic expert. El **joglar de líri**

Joan Carles I d'Espanya

<div><div></div><div></div></div>
<div> <div></div></div>

Jordània

govern:	monarquia
superfície:	88 946 km ²
població:	4 230 000 h (est 1994)
capital:	ʿAmmān
idioma of.:	àrab
moneda:	dinar

ca, en canvi, a càrrec del qual anava la difusió de peces breus de trobadors o de poetes cultes, havia d'ésser rigorosament fidel a una lletra i a una tonada molt elaborades.

Johannesburg Ciutat de la província de Transvaal, Sud-àfrica (1 907 229 h [1991]). La població és formada per blancs (un 35%), negres i asiàtics. És la ciutat més gran del país, i el seu desenvolupament va lligat al descobriment (1886) i a l'explotació de jaciments d'or, de diamants i d'urani.

jonc [*Juncus sp*, família de les juncàcies] *BOT* Gènere de plantes herbàcies, perennes o rarament anuals, hidròfiles, sovint rizomatoses, de fulles amb bases embeïnadores i de limbe cilíndric, acanalat o aplanat, a vegades absents, d'inflorescències cimoses, glomerulars o paniculars, terminals o aparentment laterals, i de fruits capsulars polisperms. Cal destacar el **jonc marí** (*J.maritimus*), que habita terrenys humits prop de la mar, i el **jonc de galàpet** (*J.bufonius*), que creix en aiguamolls.

Jònica, mar Part de la Mediterrània compresa entre la Itàlia meridional, a l'W, i Grècia, a l'E. Comunica amb la mar Adriàtica pel canal d'Òtranto.

Jordà Riu de Palestina (350 km). Neix a l'Hermon, a la confluència de les fronteres d'Israel, el Líban i Síria, travessa el llac de Genesaret i desemboca a la mar Morta. En la Bíblia té un relleu considerable: marca l'accés a la Terra Promesa; segons els evangelis, Jesús hi fou batejat.

Jordana i Mayans, Cèsar August (Barcelona 1893 — Buenos Aires 1958) Escriptor. S'inicià com a novel·lista amb *Quatre venjances* (1923) i *L'anell del Nibelung* (1926). Escriví *El collar de la Núria* (1927), *La veritat sobre Sigfrid* (1927), *L'incest* (1928), *L'anell i la fàbrica* (1928), *Tot de contes* (1929) i *Una mena d'amor* (1931). A l'exili publicà els contes *Tres a la reraguarda* (1940) i la novel·la *El Rúsio i el Pelao* (1950); i, a Barcelona, el 1971, li fou publicat *El món de Joan Ferrer*, experiència en la línia de Joyce. Escriví nombrosos manuals, entre els quals: *El català i el castellà comparats* (1933), *Resum de literatura anglesa* (1934), *Els barbarismes*, etc. Fou un excel·lent traductor. Signà també *Candi Brossa* i *Arnau Belcaire*.

Jordània [*nom oficial: Regne Haiximita de Jordània*; *àrab: al-Mamlaka al-Urdunniya al-Hāšimīya*] Estat de l'Àsia occidental, limitat per Síria al N, l'Iraq a l'E, l'Aràbia Saudita al SE, el golf d'ʿAqaba al S i Israel a l'W (88 946 km²; 3 764 000 h [est 1993]). La capital és ʿAmmān.

LA GEOGRAFIA És un país de fronteres artificials, amb un port a la mar Roja. El relleu és generalment tabular sobre roques sedimentàries, materials volcànics i cristal·lins. L'accident més important és la fossa tectònica que va del llac de Tiberiades al golf d'ʿAqaba. L'únic riu important és el Jordà. El clima en general és molt àrid i la vegetació predominant és el matoll i l'estepa, molt degradada a l'E i al S. La superfície conreable és molt petita i la propietat és molt dividida. Als llocs més humits hom pot conrear hortalsisses (tomàquets, lligums i melons), plàtans i cítrics, i a la resta, oliveres, cereals (blat i ordi) i vinya. La ramaderia, estesa sobretot a la part oriental, és fonamentalment integrada per ovelles i cabres. País mancat de recursos miners i energètics, només hi destaquen els fosfats. La indústria, en creixement, és en gran manera relacionada amb l'extracció de fosfats: un complex per a la fabricació d'adobs a ʿAqaba i una fàbrica de potassa prop de la mar Morta. Altres indústries destacades són l'alimentària, la tabaquera, la del ciment i una refineria de petroli a Al-Zarqá'. El comerç exterior és molt deficitari, però Jordània gaudeix de l'ajut financer de països àrabs exportadors de petroli. El territori jordà és en la seva major part un desert. Aquest factor obliga que la població es concentri a les regions occidentals, vora el riu Jordà i la mar Morta. El creixement demogràfic és elevat. La població és urbana en un 60%, i ʿAmmān, la capital, concentra el 31% de la total. La llengua oficial és l'àrab. El 93% de la població és de religió islàmica de tradició sunnita; la resta es reparteix entre cristians ortodoxos i musulmans xiïtes. Segons la constitució del 1952 Jordània és una monarquia constitucional.

Jordània és membre de l'ONU i de la Lliga Arab.

LA HISTÒRIA

El territori de l'actual Jordània fou ocupat en l'antiguitat, en la part de la Transjordània, pels regnes d'Edom i de Moab. Conquerida pels seljúcides (~400 aC), formà part de l'imperi de Nabatea, amb capital a Petra. El 64 aC passà a formar part de l'imperi Romà. El 636 fou conquerida pels musulmans, i romangué sota el domini de diferents califes. Després de la presa de Jerusalem pels croats (1099), la part de Cisjordània fou annexada al regne llatí de Jerusalem. Els croats s'estengueren també a l'est del Jordà, on fundaren el Principat de Transjordània, conquerit per Saladí el 1187 i pels mamelucs d'Egipte i, al s XVI, pels otomans. Aquests hi restaren fins a les acaballes de la Primera Guerra Mundial. En 1917-18 la major part del territori fou ocupada pels britànics. El 1923 fou reconeguda la independència del territori sota el ceptre d'Abdullah I. L'oposició al nou estat expressada pels grups sionistes motivà que Anglaterra el fes protectorat, el 1928. El 1946 s'acabà l'administració britànica i Abdullah prengué el títol de rei de Transjordània. El 1949 prengué part en la guerra contra Israel i ocupà Jerusalem i la Cisjordània, on es refugiaren els àrabs que hagueren de fugir de la Palestina israeliana. El conjunt dels territoris rebé (1949) la denominació de regne Haiximita de Jordània. Assassinat Abdullah (1951), fou succeït pel seu fill Talāl (1951-52), i aquest pel seu fill Hussein (1952). El 1976 el rei Hussein I suprimí les eleccions i el partit únic, la Unió Nacional Àrab. La qüestió de Cisjordània i les relacions canviants del reu Hussein amb Yasser Arafat, líder de l'OAP, constituïren el punt central dels fets polítics més importants d'aquest país durant els anys vuitanta. El 1988 Jordània renuncià totalment a l'administració de Cisjordània i a qualsevol reclamació sobre aquest territori. L'any 1994 Jordània signà amb Israel un acord de pau, mentre que eren obertes parcialment les fronteres entre ambdós estats.

Jordi sant (? — Lydda?, Palestina s IV?) Màrtir cristià oriental, martiritzat probablement a Lydda (actualment Lod, Ísrael), l'antiga Diòspolis dels grecoromans. Venerat des del s IV, segons diverses passions, apòcrifes i llegendàries, Jordi fou martiritzat a Nicomèdia el 303. La llegenda segons la qual donà mort a un terrible drac per alliberar una donzella o princesa —reminiscència del llegendari clàssic— sembla establerta a la fi del primer mil·lenni. El sepulcre de Lydda fou molt visitat per pelegrins i croats de Terra Santa, fins que el soldà Saladí en féu arrasar l'església. El patronatge de sant Jordi s'estengué a molts indrets de la cristiandat occidental: Catalunya-Aragó, Gènova, Anglaterra, Grècia, Portugal i Lituània, com també a moltes contrades orientals, com la Geòrgia, que porta el seu nom. Hom en celebra la festa el 23 d'abril. Al Principat se celebrà la seva festa des del 1436, i el 1456 en fou confirmada la celebració a tot el Principat; el 1667 Climent IX aprovà que la diada de Sant Jordi fos festa a tot Catalunya, atès que era patró del Principat. Amb la Renaixença, la devoció al sant sorgí amb un nou caire romàntic; a Barcelona la diada prengué un aire popular amb la festa de les roses i amb la coincidència de la celebració el mateix dia de la Diada del Llibre (1923).

Josep sant Espòs de Maria i pare legal de Jesús. És commemorat el 19 de març, i com a patró dels obrers, l'1 de maig. És considerat patró de l'Església universal. El seu culte, antic a Orient, no es difongué a Occident fins a la baixa edat mitjana, i aconseguí posteriorment una gran devoció popular. Al Principat és costum de celebrar la festa de Sant Josep amb crema cremada; a bona part del País Valencià aquesta festa té un relleu especial amb la cremada de les falles i focs d'artifici.

Josep Bonaparte (Corte, Còrsega 1768 — Florència 1844) Rei intrús (Josep I) de Nàpols (1806-08) i d'Espanya (1808-13), germà de Napoleó, conegut popularment pel nom de *Pepe Botella*. Nomenat príncep imperial en constituir-se l'imperi napoleònic, Napoleó li oferí la corona de Nàpols. Més tard, li oferí la d'Espanya; tot seguit, però, n'hagué de fugir, l'endemà mateix de la batalla de Bailèn. Napoleó l'hi tornà a posar, bé que sota les seves ordres. Mancat d'acceptació popular, hagué de tornar-ne a fugir després de la

derrota de Vitòria (1813). L'endemà de Waterloo (1815) se n'anà als EUA, fins que, pocs anys abans de morir, tornà a Anglaterra, i després a Itàlia.

Josep Flavi [o *Flavi Josep*] (Jerusalem 38 — Roma 100) Historiador jueu, el nom autèntic del qual era Josep ben Maties. Descendent d'una família sacerdotal, esdevingué fariseu. Capturat en la guerra contra els romans, fou alliberat, i, havent seguit Tit a Roma, hi escriví Περὶ τοῦ ιουδαϊκοῦ πολέμου (‘Història de la guerra jueva’, 77-78) i Ιουδαϊκῇ ἀρχαιολογίᾱ (‘Les antiguitats judaïques’), on procura de presentar els jueus amb simpatia.

Josep Oriol sant (Barcelona 1650 — 1702) Eclesiàstic. El 1676 fou ordenat de sacerdot a Vic. Fou preceptor, en 1677-86, dels fills de la família Gasneri. Exercí de sacerdot a l'església de Sant Felip Neri. El 1686 anà en pelegrinatge a Roma fent de captaire i el papa Innocenci XI li donà el benefici de l'altar de sant Lleonard a l'església del Pi, on exercí el ministeri en tornar a Barcelona. Tingué en vida gran fama de sant, de miracler i d'auster; el poble li deia *doctor pa-i-aigua*. Fou cano-nitzat pel papa Pius X el 1909.

Jovellanos y Ramírez, Gaspar Melchor María de (Gijón 1744 — Vega 1811) Escriptor i polític asturià. *Alcalde del crimen* a Sevilla (1767) i oïdor de la seva audiència (1774), fou a Madrid *alcalde de casa y corte* (1778). Secretari de gràcia i justícia (1797), Godoy aconseguí la seva destitució. És distingí per les seves idees renovadores (humanització de la justícia, racionalització de l'ensenyament, liberalisme econòmic, etc). Exposà les seves idees político-econòmiques, especialment, a *Informe en el expediente de ley agraria* (1795). És també autor de poemes neo-clàssics i pre-romàntics. Confinat a Mallorca per l'abril del 1801, residí fins al maig del 1802 a la cartoixa de Valldemos-sa, on redactà una important *Memoria sobre educación pública...* Fou alliberat el 1808.

Joyce, James Augustine (Rathgar, Dublín 1882 — Zuric 1941) Escriptor irlandès en llengua anglesa. Artista rigorós, d'una gran exigència, és un dels innovadors, pel que fa a la creació lingüístico-estilística, més radicals i més sòlids de la literatura contemporània. S'inicià amb les novel·les *Dubliners* (1914) i *A Portrait of the Artist as a Young Man* (1916). En *Ulysses* (1922) l'autor descriu amb una gran riquesa de recursos tant la trajectòria psicològica dels personatges com el context exterior en què es mouen. En *Finnegans Wake* (1939) arribà a l'extrem de la seva exploració lingüística.

Juan i Arbó, Sebastià (Sant Carles de la Ràpita 1902 — Barcelona 1984) Novel·lista, biògraf i periodista. *L'inútil combat* (1931) fou un esdeveniment dins la literatura catalana i fins l'europea, car s'avançà al tipus de novel·la que rebé després la denominació de *novel·la existencialista*. L'any següent aparegué *Terres de l'Ebre*, que supera els límits del ruralisme del s XIX per l'acurada tècnica narrativa i la introducció temàtica d'una transcendència existencial. Després del llarg silenci de la guerra civil i els primers anys de post-guerra, publicà la seva obra més impor-tant, *Tino Costa* (1947). El 1948 guanyà el premi Nadal amb *Sobre las piedras grises*. De l'obra en castellà, en conjunt inferior a la catalana, es destaca *Martín de Caretas* (1959). També publicà teatre, i col·laborà assíduament a la premsa barcelonina.

judaisme *JUD* Religió dels **jueus**, fundada per Abraham i fonamentada en un pacte entre Jahvè i els patriarques i la seva posteritat. Enfront del naturalisme politeïsta dels pobles veïns, el poble d'Israel propo-sà un monoteisme estricte. El caràcter bilateral del pacte estipulat entre Jahvè i Israel comporta la protecció de Jahvè al seu aliat a canvi d'imposar-li un senyal (circumcisió) i de sotmetre'l a una llei. La llei és explicitada al Pentateuc i constitueix un codi que conté els principals texts del judaisme. A més de la llei escrita inclosa a la *Torà* i als altres llibres de l'Antic Testament acceptats pel judaisme, hi ha uns ensenyaments transmesos el conjunt dels quals fou recollit sota el nom de *Mišnà*. Aquesta i els comentaris rabínics posteriors formen el *Talmud*, redactat a Babilònia a la darreria del s V dC. Les festivitats jueves són els dissabtes (*sàbat*), la *Pesah* (pasqua), les *Sabu'ot* (Pentecosta) i les *Sukkō* (cabanyelles).

Entre les penitencials, el *Roš ha-šanà* inaugura deu dies de penitència, l'últim dels quals, el *Yom Kippur* o dia de l'Expiació (10 de *Tišrī*), és dedicat a la pregària i al dejuni. Són festes menors el dia de la *Simhat Torà*, els vuit dies de la *Ħanukà*, o festa de les Llums, el dia de les Sorts (*Purim*) i les del mes d'*ab*. Els oficis públics a la *sinagoga* inclouen oracions addicio-nals. Els principals moviments sectaris del judaisme han estat el *fariseu*, el *sa-duceu*, l'*essení*, el *zelota* i el *caraiïta*. Posteriorment han estat desenvolupats dins el judaisme d'altres corrents místics o reformistes, com la *càbala*, l'*hassidisme* i el *sionisme*.

Judes Iscariot Apòstol. Ocupa el darrer lloc en les llistes dels dotze apòstols. Traí Jesús revelant al sanedrí el lloc on passaria la nit. El record del seu suïcidi anava lligat al nom d'un camp de Jerusalem. Mateu i els *Actes dels Apòstols* el contenen diversament.

judici *1* *FILOS/PSIC* Acte o procés mental mitjançant el qual hom pensa una proposició o enunciat, atribueix un predicat a un subjecte, afirma o nega una relació entre dos termes o més. Hom distingeix diversos tipus de judici: de *qualitat*, de *quantitat*, de *relació* i de *modalitat*. Hom destria, en l'ordre de la relació predicat-subjecte, el judici *analític* del *sin-tètic*; i en el de la relació a l'experiència, el judici *a priori* del judici *a posteriori*. Hom parla també de judicis de valor, reals, ideals, universals, etc. **2** *DR* Coneixement d'una causa en la qual el jutge o tribunal ha de pronunciar la sentència. **3** **judici final** *RELIG/CRIST* Sanció definitiva de la història salvífica de Déu a través de Crist que tindrà lloc a la fi de la història humana. En tant que aquest judici té un caràcter global de consumació de la creació, és anomenat *judici universal*. El tema del judici final ha estat sovint conreat per l'art. Hom pot esmentar el cèlebre fresc de Miquel Àngel a la capella Sixtina del Vaticà.

judo *ESPORT* Esport-lluita de mans nues que té com a principi d'aprofitar la força del contrari per a desequilibrar-lo i vèncer-lo amb un esforç mínim. Les tècniques bàsiques són: projeccions dempeus, immobilitzacions a terra, estrangulacions, luxacions i claus de braç. És practicat en una sala (*dojo*) damunt d'un sòl més o menys tou (*tatami*); el lluitador vesteix un uniforme blanc (*quimono*), de pantalons i jaqueta, que en facilita els moviments. La jaqueta va lligada per un cinturó d'un color determinat, segons el grau de coneixements del judoka. El judo actual fou creat oficialment l'any 1882, per Jigoro Kano, amb la fundació del seu club, el Kodokan, a Tòquio. S'inspirà en una lluita de l'època feudal (el jujutsu), que podia fins i tot causar la mort; en el judo totes les claus perilloses han estat eliminades. El Japó organitzà els primers campionats mundials de judo a Tòquio, el 1956.

jueu *JUD* Individu d'una comunitat originària de Palestina i dispersa arreu del món. Malgrat que el poble d'Israel sofrí nombroses deportacions en el curs de la seva història, mantingué la unitat i la independència política fins a la conquesta romana de Palestina (63 aC). L'última revolta popular inicià l'època en la qual el judaisme, per tal de conservar el seu patrimoni espiritual, hagué de partir d'uns nous plantejaments: cada home era més valuós que el mateix temple (destruït l'any 70), i els sacrificis antics eren substituïts per l'oració a les sinagogues. El patriarca (*nassí*) i el *sanedrí* restaren com a autoritats espirituals de les minories jueves de Terra Santa i de les diverses comunitats de la diàspora. El *Talmud* afavorí la cohesió del món jueu, la difusió del qual es beneficià, des del s VII, de la constitució de l'imperi musulmà. Hom situa en aquesta època la diferenciació establerta entre els jueus sefardites i asquenasites, amb un predomini absolut dels primers. El cristianisme dictà nombroses mesures jurídiques, de caràcter restrictiu, relatives als jueus. Els decrets dictats pels Reis Catòlics a la Península Ibèrica (1492) i per Don Manuel a Portugal (1496-97) tingueren una gran repercussió en el judaisme. L'emigració dels jueus hispànics provocà un canvi en la direcció intel·lectual del judaisme, detinguda, des d'aleshores, per la branca asquenasita a l'Europa central. Malgrat que les condicions restrictives continuaren, s'inicià una època més tolerant, fins que assoliren els mateixos drets

Josep Bonaparte, obra de Josep Flaugier (MAMB)

Sebastià Juan i Arbó

El judici final representat en un fragment del retaule de sant Miquel (s XIII), atribuït al Mestre de Soriguerola

Imatge de **Júpiter** copsada pel *Voyager 1*

dels altres ciutadans. Aquestes victòries polítiques, però, afavoriren la transformació de l’antijudaisme religiós medieval en l’antisemitisme de tipus ètnic. Tanmateix, obtinguda l’emancipació, el renaixement jueu era un fet en tots els camps. A partir de la publicació (1895) de *L’estat jueu* de T.Herzl, el judaisme prengué una nova consciència política, que culminà en la creació per part de l’ONU de l’estat d’Israel (1948). Les primeres dades documentals dels jueus als Països Catalans són l’existència d’un Judà o Judacot (876-877) i les referències als jueus de Barcelona als *responsa* d’Amram (869-881). Des d’aleshores fins al moment de l’expulsió (1492), llur presència és documentada quasi en totes les localitats urbanes: habitaven als ***calls***, de localització sovint coneguda, i els nuclis més grans eren organitzats en *aljames*.

juliana [*Hesperis matronalis*, família de les crucíferes] *BOT* Planta herbàcia biennal o perenne de 40 a 80 cm d'alçària, de fulles lanceolades dentades, de flors purpúries o blanques, oloroses, en ramells racemosos, i de fruits en siliqua. És espontània als Pirineus i sovint conreada com a ornamental.

julivert [*Petroselinum crispum*, família de les umbel·líferes] *BOT/AGR* Planta herbàcia biennal de 40 a 80 cm d'alçada, de fulles tripinnades de contorn triangular, de flors d’un verd groguenc i de fruits en diaque·ni. Les fulles són molt emprades com a condiment.

Junceda, Joan (Barcelona 1881 — Blanes 1948) Nom usual del dibuixant Joan Garcia-Junceda i Supervia. Col·laborà en nombroses publicacions d’adults i d’infants i il·lustrà centenars de llibres. Amb un gran poder de síntesi, reflectí la societat catalana de principi del s XX. El 1902, al “Cu-cut!”, féu la cèlebre caricatura al·lusiva al Banquet de la Victòria, i col·laborà a diversos setmanaris nacionalistes. En el camp infantil, dibuixà a “En Patufet”, “Violet” i “Esquitx”. Il·lustrà obres de Josep M.Folch i Torres.

Jung, Carl-Gustav (Kesswil, Thurgau 1875 — Küsnacht, Zuric 1961) Psicòleg i psiquiatre suís. Col·laborà amb Freud, fins que, per divergències teòriques, se’n separà. Les seves aportacions principals en el camp de la psicologia profunda són la relació de la libido amb el conjunt de l’energia vital de la psique; la distinció entre l’inconscient individual i el col·lectiu i la distinció entre un tipus de conducta extravertit i un d’introvertit. Entre la seva producció escrita deixà *Wandlungen und Symbole der Libido* (‘Mutacions i símbols de la libido’, 1912), *Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten* (‘Relacions entre el jo i l’inconscient’, 1928), *Symbolik des Geistes* (‘Simbologia de

l’esperit’, 1948) i *Aion, Untersuchungen zur Symbolgeschichte* (‘Eó, recerques en la història dels símbols’, 1951).

Jünger, Ernst (Heidelberg 1895) Escriptor i assagista alemany. Destacat combatent durant la Primera Guerra Mundial, relatà les seves experiències i les seves idees sobre la guerra. Escriví *Auf den Marmorklippen* (‘Sobre els cingles de marbre’, 1939), *Gärten und Strassen* (‘Carrers i jardins’, 1942), *Der Friede* (‘La pau’, 1944), *Jahre der Okkupation* (‘Anys de l’ocupació’, 1958), *Die Zville* (‘La fona’, 1973) i *Eine gefährliche Begegnung* (‘Una trobada perillosa’, 1985).

Jungfrau Massís muntanyós dels Alps Bernesos (4 158 m). Hi puja el ferrocarril de cremallera.

junta universal *TECNOL* Tipus d’acoblament que permet la transmissió del moviment de rotació entre dos arbres d’eixos geomètrics coincidents però que formen entre si un cert angle (fix o variable).

Junyent i Subirà, Eduard (Vic 1901 — 1978) Arqueòleg i historiador. Ordenat de sacerdot el 1926. Fou nomenat conservador adjunt (efectiu des del 1931) del Museu Episcopal i arxiver municipal de la ciutat. El 1936 passà a Roma, on exercí (1937-41) la càtedra d’arquitectura cristiana a l’Istituto di Archeologia Cristiana. Novament a Vic (1941), adjuntà als seus càrrecs anteriors el de professor del seminari, i des del 1944, el de director dels arxius capitulars. El 1947 fou nomenat canonge arxiver de la catedral. Entre la seva vastíssima bibliografia sobresurt un primer grup de treballs referents als *Títols* de Roma i a la primitiva arqueologia cristiana, escrits en 1928-39, i *Los cementerios cristianos de Roma* (1954), a part d’un extens repertori de tema vigatà.

Júpiter Planeta, el més gros del sistema solar i el cinquè atenent la seva proximitat al Sol. La seva massa supera en més del doble la suma de les masses de tots els altres planetes, i el seu diàmetre és deu vegades superior al de la Terra. Vist pel telescopi, el disc de Júpiter presenta un seguit de franges alternativament clares i fosques i paral·leles a l’equador del planeta; el disc presenta, a més a més, una formació oval, de color vermell, anomenada *la gran taca vermella*. Per sota de l’embolcall nebulós hi ha un pas gradual del gas a una barreja líquida d’hidrogen i heli; més avall hi ha una transició sobtada de l’hidrogen líquid molecular a hidrogen líquid metàl·lic. En el centre hi podria haver un petit nucli de glaç i roca. El nombre total de satèl·lits coneguts a Júpiter és de 15 (entre els quals Ío, Europa, Ganimedes i Cal·listo).

Júpiter Déu màxim del panteó romà i cap de la triade del Capitoli (amb Juno i Minerva), fill de Saturn i de Cíbele (o Rea). Assimilat a Zeus, la seva importància en la religió romana anà creixent a mesura que es consolidava l’estructura política de Roma. Els emperadors es posaren sota la seva protecció i algun pretengué d’ésser-ne una encarnació.

Juràssic Segon sistema (i període) de l’era secundària o Mesozoic, situat damunt el Triàsic i sota el Cretaci. És situat entre -213 i -144 milions d’anys. Aquest període, eminentment transgressiu, en el qual la mar envai en tres ocasions els continents, es caracteritza per la calma tectònica. Durant el Juràssic l’Amèrica del Nord estigué unida a Euràsia, l’Amèrica del Sud completament aïllada, Austràlia restà unida a l’Antàrtida, i l’Àfrica i l’Índia també estigueren aïllades. L’oceà Atlàntic era en plena expansió i la mar de Tetis formava un enorme geosinclinal, el qual s’emplenava constantment de sediments que donaren lloc, en períodes posteriors, a importants cadenes muntanyoses. La fauna juràssica és una de les més riques i més ben conegudes del passat geològic. Hi predominen els cefalòpodes, els ammonítids i els belemnits, i, juntament amb ells, tenen importància els restants grups de mol·luscs, les sponges silícies, els coralls, els terosaures i els dinosaures. Els mamífers apareguts en el Triàsic ja

s’han diversificat en diversos grups. En el límit Juràssic-Cretaci apareixen els insectívors. Quant a la flora, les filicals i les gimnospermes són les representants més genuïnes.

jurat *DR* Institució per mitjà de la qual el poble participa en l’administració de justícia de la manera que la llei determina i amb relació a aquells procediments penals en què és previst. Els jurats intervenen en la determinació i la fixació del fet i el grau de culpabilitat, i és reservada als jutges l’aplicació del dret. A l’estat espanyol fou vigent fins a la Segona República i novament recollit en la Constitució del 1978. Actualment és regulat per la Llei Orgànica del Tribunal del Jurat de maig del 1995.

justícia 1 *RELIG* Virtut moral per la qual hom pensa i obra segons dret i veritat. Un dels temes centrals de la reflexió filosòfica des dels seus inicis, ja interessà els presocràtics, però és Plató qui el posà en primer terme. Per al catecisme catòlic és la segona de les virtuts cardinals. **2** *HIST* Oficial municipal de justícia a les ciutats, les viles i els llocs reials del Regne de València, instituït per Jaume I a València el 1238, amb el nom de cort, denominació que durà fins el 1266. Tenia jurisdicció (civil i criminal) limitada a la ciutat. **3** *HIST* Al regne d’Aragó, magistrat reial que tingué l’origen en el jutge o justícia de la cort reial, de la qual s’independitzà al s XIV. Tenia com a funció d’interpretar els furs, els usos i les llibertats d’Aragó i vetllar per llur compliment, amb jurisdicció per a impedir, per via processal, llur violació per part del rei o dels oficials reials o públics del regne. Era un càrrec vitalici, de designació reial, i havia de recaure en un cavaller aragonès.

Justinià I [*llat: Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus*] *dit el Gran* (Taurèsium, Mèsia 482 — Constantinoble 565) Emperador bizantí (527-565). D’una família d’origen il·líric, succeí *Justí I*. Tingué per muller, associada al tron i consellera principal, Teodora. Home d’una gran cultura i d’una activitat extraordinària, fou dominat per la idea de la reconstitució de l’imperi Romà i, a més, cristià. A l’Occident, conquerí la Numídia als vàndals (533-548), la regió del SE de la Península Ibèrica als visigots, amb les Balears (550), dominà tot Itàlia, amb les illes de Còrsega, Sardenya i Sicília, i prengué als ostrogots llur capital, Ravenna (535-554). Hagué de sostenir dures batalles contra els eslaus i els huns, i pogué estendre el regne, per tota la Tràcia i la Il·líria, fins al Danubi. Justinià tingué un relleu important per la seva obra jurídica: la compilació de totes les seves obres o reculls és coneguda amb el nom de *Corpus Iuris Civilis*. En el camp religiós, seguí una línia neocalcedoniana i en el camp de l’art cal destacar les construccions fetes a la capital bizantina, especialment *Santa Sofia*.

jutge *DR 1* Funcionari dependent del ministeri de justícia que, per les seves capacitats, té jurisdicció per a decidir els plets civils i criminals. **2 jutge de pau** Jutge que en els municipis on no hi ha jutge de primera instància i instrucció, i per elecció del ple de l’ajuntament, coneix d’actes de conciliació, de certes faltes i s’ocupa del registre civil. **3 jutge de primera instància i instrucció** Funcionari que, essent part integrant del poder judicial, administra justícia en un partit judicial amb atribucions per a conèixer dels afers civils no sotmesos per llei als jutges inferiors. En matèria penal, procedeix a instruir el sumari o diligències i dictar sentència en les causes per delictes menys greus.

Jutlàndia [*dan: Jylland*] Península de l’Europa septentrional, entre la mar del Nord, el Skagerrak, el Kattegat i la Bàltica. La part meridional integra el *land* alemany de Slesvig-Holstein, i la septentrional constitueix els 2/3 de la superfície danesa. La península forma una terra baixa i plana de sorra i morenes. La costa occidental és sorrenca, pobra i poc poblada. L’oriental, tallada i ben poblada, disposa d’una agricultura florent i hi ha cria de bovins. Té un clima oceànic humit.

K

Capital quadrada romana

K

Uncial

k

Minúscula carolina

𐌀𐌆𐌆

Gòtica textura

Kk

Romana antiga humanística

Kk

Cursiva humanística

Kk

Romana transicional del barroc

Kk

Romana moderna neoclàssica

Kk

Egípcia

Kk

Pal sec

Kk

K2 Pic, el més alt (8 611 m) del Karakoram i el segon del món. És situat al nord de Caixmir. La primera ascensió (1954) l'efectuaren els alpinistes italians A.Compagnoni i L.Lacedelli.

Kābul Capital de l' Afganistan i de la província homònima (1 424 400 h [1988]). És situada vora el riu Kābul, afluent de l'Indus, en una fèrtil vall sota els cims del Hindu Kush. Indústries artesanals, tèxtil, mecànica i alimentària. El 1774 fou convertida en capital de l'Afganistan, en lloc de Qandahār.

Kadare, Ismail (Gjirokastra, Albània 1936) Escriptor albanès. Ha esdevingut el novel·lista més important de la literatura albanesa. Conrea una narrativa de contorns metafòrics on són sempre presents la fantasia, la història i la crítica de l'ordre stalinista. Del conjunt de la seva obra novel·lística destaquen *El general de l'exèrcit mort* (1963), *Els tambors de la pluja* (1970), *El gran hivern* (1972) i *El novembre d'una capital* (1975).

Kafka, Franz (Praga 1883 — sanatori de Kierling, Viena 1924) Escriptor txec en llengua alemanya. En vida publicà la narració *Beschreibung eines Kampfes* ('Descripció d'una lluita', 1909), el recull de narracions i texts *Betrachtung* ('Contemplació', 1910), el primer capítol d'*Amerika*, les narracions *Das Urteil* ('La condemna', 1913), *Die Verwandlung* ('La transformació', 1915) i *In der Strafkolonie* ('A la colònia penal', 1919), el recull de narracions *Ein Landarzt* ('Un metge rural', 1919), etc. Max Brod, amic i biògraf seu, en publicà pòstumament el recull de contes *Ein Hungerkünstler* ('Un artista dejunador', 1924), les tres novel·les llargues *Der Prozess* ('El procés', 1925), *Das Schloss* ('El castell', 1926) i *Amerika* (1927), *Beim Bau der chinesischen Mauer* ('En la construcció de la muralla xinesa', 1931), etc. Kafka uneix la visió existencialista del món amb el substrat hebraic del seu entorn social.

Kampala Capital d'Uganda i de la regió Central (773 463 h [1991]). Situada a la costa NW del llac Victòria, a 1 190 m d'altitud, és el primer centre comercial, administratiu i agrícola del país.

Kandinskij, Vasilij (Moscou 1866 — Neully-sur-Seine, París 1944) Pintor rus. Influït per l'impressionisme, decidí de dedicar-se a la pintura (Munic, 1896). Fou un dels iniciadors de l'art abstracte (*Aquarel·la*, 1909) i l'animador de Der blaue Reiter (1911). La seva pintura evolucionà de l'impressionisme (fins el 1907) vers un fauvisme líric (*La muntanya blava*, 1909) i un expressionisme d'influència oriental (1910). Tot allunyant-se més i més de l'objecte, s'interessà per la forma (1920) i per les figures geomètriques (*El quadrat negre*, 1925). Reuní les seves teories estètiques a *Über das Geistige in der Kunst insbesondere in der Malerei* ('De l'espiritual en l'art i en la pintura en especial', 1912).

Kānpur [o *Cawnpore*] Ciutat de l'estat

d'Uttar Pradesh, al N de l'Índia, situada al SW de Lucknow, a la vora del Ganges (1 958 282 h [1991]). Important centre comercial i un nucli industrial.

Kansas Estat dels EUA (213 098 km²; 2 531 000 h [est 1993]). La capital és Topeka. Limita amb els estats de Nebraska al N, Oklahoma al S, Missouri a l'E i Colorado a l'W. És constituït per un altiplà rocallós i poc fèrtil. Els rius més importants són el Kansas, l'Arkansas i el Missouri. Les ciutats més importants són Wichita, Kansas City i Salina. És un estat essencialment agrícola (blat d'hivern) i ramader.

Kansas City Ciutat dels EUA, formada per dues poblacions pertanyents, respectivament, als estats de Kansas, la de l'W (149 770 h [1990]), i de Missouri, la de l'E (435 146 h [1990]), separades pel riu Missouri. És un mercat agrícola i un centre comercial i financer; és també port fluvial.

Kant, Immanuel (Königsberg, avui Kalinin 1724 — 1804) Filòsof alemany. Passà tota la vida a la seva ciutat natal. Sempre atret per la teologia, la matemàtica i la física de Newton, en la seva primera època es dedicà als problemes de les ciències, en relació amb els sistemes de Leibniz i Wolff, i elaborà una teoria sobre l'origen del sistema solar, *teoria de Kant-Laplace. De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis* (1770) inicià el seu període *crític*, en què anà elaborant el seu sistema (idealisme transcendent), que exposà en les seves obres principals: *Kritik der reinen Vernunft* ('Crítica de la raó pura', 1781 i 1787), *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik* ('Prolegòmens a qualsevol metafísica futura', 1783), *Kritik der praktischen Vernunft* ('Crítica de la raó pràctica', 1788), *Kritik der Urteilstkraft* ('Crítica del judici', 1790), *Die Religion innerhalb der blossen Vernunft* ('La religió en els límits de la simple raó', 1794), *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht abgefasst* ('Antropologia des del punt de vista pragmàtic', 1798) i *Opus postumum* (1796-1803). Màxim exponent de la **il·lustració**, Kant es preguntà per què la filosofia, entesa com a metafísica, no havia emprès el “camí segur d'una veritable ciència”. La resposta a aquesta qüestió constitueix el contingut de la *Crítica de la raó pura*. La metafísica és una il·lusió “natural i inevitable”, però impossible de satisfer. En fer en *Kritik der praktischen Vernunft* l'examen de les condicions *a priori* del *fet moral*, Kant, després de descobrir el caràcter categòrico-imperatiu, autònom i fomal de la llei moral, posa en evidència els “postulats” en què aquesta descansa: llibertat, immortalitat de l'ànima i existència d'un Déu. La tercera *Crítica*, la *Kritik der Urteilstkraft*, tracta d'harmonitzar els resultats de les anteriors, fent una reflexió sobre la finalitat en la natura i sobre el món estètic. Kant coronà aquesta concepció de l'home en la seva obra sobre la religió en els límits de la simple raó.

k

Karāchi Capital de la província del Sind, Pakistan, al NW del delta del riu Indus, en el litoral de la mar d'Oman (5 208 132 h [1981]). Capital del país fins el 1960, és el principal port i el principal nucli industrial i comercial pakistanès.

Karajan, Herbert von (Salzburg 1908 — Anif 1989) Director d'orquestra austriac. Dirigí la Staatsoper de Berlín (1939-44), l'orquestra simfònica de Viena, l'orquestra filharmònica de Berlín (1955-89) i la Staatsoper de Viena (1956-64). Des del 1965 dirigí el festival de Salzburg. Enregistrà molts discs, especialment de Beethoven i altres autors romàntics.

Karakoram Massís muntanyós del N de Caixmir, en gran part dins el Pakistan. És situat entre les muntanyes de Kunlun, al N, l'Himàlaia i el riu Indus, al S, la vall de Shyok, a l'E, i el Hindu Kush, a l'W. Comprèn quatre serralades: Gran Karakoram o Muztagh, Aghil Karakoram, Kailas Karakoram i serralada Ladàkh. L'altitud màxima és el K2 (8 611 m).

karate *ESPORT* Art d'atacar i de defensar-se a l'estil de l'*atemi*. La tècnica del karate consisteix a concentrar tota la força del cos en un punt determinat, gairebé sempre la mà, per copejar l'adversari en les parts vitals. La victòria és atorgada calculant els cops més ben dirigits però no consumats. El 1970 se celebraren els primers campionats del món a Tòquio.

Karloff, Boris (Camberwell, Londres 1887 — Midhurst, Sussex 1969) Nom amb què és conegut l'actor teatral i cinematogràfic anglès Charles Edward Pratt. La seva creació del personatge monstreu a *Frankenstein, the Man who made a Monster* (1931) el convertí en l'especialista més conegut en aquest tipus de papers. Actuà a *The Mummy* (1932), *The Bride of Frankenstein* (1935), *Frankenstein, 1970* (1958), etc.

Kàtmandu Capital del **Nepal**, al centre del país, situada prop de la confluència dels rius Bāghmati i Vishnumati (419 073 h [1991]). És el centre administratiu i comercial del país. La seva àrea concentra la major part de les modestes instal·lacions industrials nepaleses. Centre religiós budista, s'hi conserven nombrosos santuaris.

Kawasaki Ciutat del *ken* de Kanagawa, a l'illa de Honshū, Japó (1 187 034 h [1991]). Situada a la badia de Tòquio, entre aquesta ciutat i Yokohama, és un gran nucli industrial i un port actiu.

Kazakhstan *[nom oficial: República del Kazakhstan; kazakh: Qazaqstan Respublikasi]* Estat de l'Àsia Central, fronterer amb la Xina per l'E, amb les Repúbliques del Kirguizistan i l'Uzbekistan al S, la mar Càspia i una petita part del Turkmenistan a l'W i amb Rússia al N (2 717 300 km²; 16 954 000 h [est 1994]). La capital és Alma-Ata.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

La major part del territori és ocupada per planes: les de la Càspia i de Turan a l'W, el desert de Betpak-Dala al centre i la part meridional de la plana de la Sibèria occidental al N. A l'E i a l'W s'aixequen les muntanyes Altai i Tarbagatai, l'Alatau de Jungària i les cadenes muntanyoses septentrionals i occidentals de Tian Shan. Els rius de la plana del Turan han arrossegat enormes quantitats de sorra, i han format els deserts de Barsuki al N, el Kara-Kum a la regió central de la mar d'Aral i el desert sorrenc de Kizylcum al S. Al Kazakhstan hi ha més de 7 000 rambles i rius, la majoria dels quals pertanyen a les xarxes hidrogràfiques de les mars Càspia i Aral, i els llacs Baljash i Tengiz. Entre els rius principals hi ha l'Irtyš, l'Illi, l'Išim, el Syrdarja, l'Emba i l'Ural. Hi ha 48 000 petits llacs. L'explotació excessiva dels recursos hídrics per la indústria i l'agricultura ha provocat l'assecament de la mar d'Aral i la desertificació creixent a l'Àsia Central. El clima és continental, amb precipitacions molt escasses i vents secs i fre-qüents. Al N de la república els sòls són molt fèrtils. Més al S l'estepa ocupa el 26% del territori. La vegetació és estèpica i desèrtica.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA El nomadisme pastoral practicat antigament al Kazakhstan ha estat substituït per altres activitats. L'agricultura ocupa aproximadament la meitat de la població activa. La terra cultivable (més de 35 milions d'ha) és explotada sobretot a la zona N;

altres zones cultivades són les muntanyes del S i les terres guanyades al desert mitjançant el regadiu. La indústria extractiva és l'activitat econòmica més important (amb més de 90 minerals diferents). El Kazakhstan és ric en petroli i gas (conca de l'Emba i altiplà de Mangyshlac), carbó i tungstè (conques de Karaganda i Eki-bustuz), coure, plom i zinc, ferro, níquel, molibde, manganès, fosforita, sals, bauxita i metalls preciosos. La indústria és també un sector important, si bé s'hi dedica sobretot la població d'origen rus o, en general, no kazakh. La república és travessada per quatre importants vies ferroviàries, que principalment transporten mercaderies. Hi ha navegació a les mars Càspia i d'Aral, al llac Balkhaš i al riu Irtyš.

LA GEOGRAFIA HUMANA Ètnicament, la població és composta per kazakhs (39,7%), russos (37,8%), alemanys (5,8%), ucraïnesos (5,4%), uzbeks, tàtars i altres; la seva distribució és molt irregular. El 58% de la població és urbana. La religió majoritària és la musulmana sunnita, si bé hi ha grups d'ortodoxos russos i baptistes. La llengua oficial és el kazakh, però l'ús del rus és molt estès. Les ciutats més importants són Alma-Ata, Karaganda, Chimkent, Semipalatinsk i Pavlodar. El Kazakhstan es declarà república independent el 16 de maig de 1991. La forma de govern és la república multipartida amb un sol cos legislatiu (parlament), un president i un primer ministre.

LA HISTÒRIA

Habitat pels kazakhs, descendents de les tribuls mongols i turànides que s'assentaren a la zona cap al s I aC, el Kazakhstan veié com, al s XV, emergia un grup ètnic diferenciat conegut com a “horda kazakh”. Dissolta l'horda kazakh al segle XVII, els kazakhs es dividiren en nombrosos grups nòmades, que s'uniren en tres grans federacions o hordes. Les tres hordes cercaren la protecció del tsar rus a la primera meitat del s XVIII, arran de les invasions de mongols. Els russos, però, continuaren el domini sobre els kazakhs fins i tot després de la desaparició de l'amenaça mongol (1758), i deposaren els líders kazakhs. El 1925 fou incorporada a l'actual territori la zona dels kazakhs, pertanyent abans al Turkestan. El 1936 passà a ésser república federada de l'URSS. En la desmembració d'aquest estat (1990-91), fou una de les darreres repúbliques a declarar-se independents. Pel desembre del 1991 se celebraren eleccions, i el Partit Socialista (antic PC) obtingué el poder. Ultra la greu crisi econòmica, la important minoria russa del nou estat protagonitzà conflictes interètnics. El 1993 s'aprovà una nova Constitució i el 1995 hom confirmà en el poder Nursultan Nazàbajev.

Kazan’ Capital de la República dels Tàtars, Rússia (1 104 000 h [1992]). Situada a la vora esquerra del Volga, a la desembocadura del Kazanka, és un port fluvial important i té indústria de construcció de màquines i química.

Kazan, Elia (Istanbul 1909) Realitzador cinematogràfic nord-americà d'origen greco-armeni. Es revelà com un gran director d'actors i un excel·lent manipulador del llenguatge cinematogràfic. El 1947 fundà, amb Cheryl Crawford i Robert Lewis (substituït per Lee Strasberg), l'Actors’ Studio, escola d'interpretació fonamentada en el mètode Stanislavskij. El 1948 li foren concedits els Oscar a la millor pel·lícula i a la millor direcció per *Gentleman's Agreement*. Dirigí *Panic in the Streets* (premiat a Venècia, 1950), *On the Waterfront* (Oscar a la pel·lícula i a la direcció i premiat a Venècia, 1954), *East of Eden* (premiat a Canes, 1955), *Splendor in the Grass* (1961), *The Arrangement* (1971), etc.

Keaton, Buster (Pickway, Kansas 1896 — Hollywood 1966) Nom amb què és conegut l'actor i director cinematogràfic nord-americà Joseph Francis Keaton. Com a actor creà un personatge d'aparença impertorbable, entre la candidesa i el cinisme (*The Cameraman*, *Steamboat Bill jr*, 1928); com a director evidencià un admirable sentit del ritme i de la construcció dramàtica dels films: *Cops* (1922), *The Navigator* (1924), *The General* (1927), on també intervingué com a actor. L'aparició del cinema sonor inicià la seva decadència.

Keats, John (Londres 1795 — Roma

1821) Poeta anglès. S'inicià amb *Poems* (1817), i l'extens poema al·legòric *Endymion* (1818) significà l'aparició de la seva maduresa expressiva i el domini d'un vers d'una gran musicalitat. El 1819 plasmà el conflicte entre l'art i la vida en els seus admirables sonets i en les tres grans odes (a un rossinyol, a una urna grega i a la tardor) publicades al volum *Lamia and Other Poems* (1820). La seva poesia no fou valorada fins a mitjan s XIX, amb el pre-rafaelitisme, tot i que posteriorment ha estat considerat el líric modern més notable en llengua anglesa.

Kelly, Gene (Pittsburgh 1912 — Los Angeles 1996) Actor, coreògraf i director cinematogràfic nord-americà. La seva concepció de la dansa dins el cinema revolucionà el gènere del musical. Alguns dels seus films com a actor són *The Pirate* (1948), *The Three Musketeers* (1948) i *An American in Paris* (1951). Com a actor i director, cal destacar *On the Town* (1951), *Singing in the Rain* (1952) i *Invitation to the Dance* (1953), premi al festival de Berlín. Dirigí *Hello Dolly!* (1968).

Kelly, Grace (Filadèlfia 1928 — Montecarlo 1982) Actriu cinematogràfica nord-americana. Intervingué en films com *High Noon* (1952), *Mogambo* (1953), *Dial M. for Murder* (1954), etc. L'any 1955 obtingué l'Oscar d'interpretació per *The Country Girl*. Casada amb Ranier III de Mònaco el 1956, abandonà la carrera cinematogràfica.

Kemal, Mustafà dit Atatürk (Tessalònica 1881 — Istanbul 1938) Polític turc. Per les seves conviccions liberals fou enviat a Tessalònica (1907), on entrà en contacte amb els Joves Turcs. Després de les guerres balcàniques es distingí en la defensa dels Dardanels (1915) i, ja general, a Síria i a Aràbia (1917). Després de l'armistici de Múdros, combaté els aliats i derrotà els grecs. L'assemblea d'Ankara, convocada per ell el 1920, es negà a reconèixer el tractat de Sèvres, signat pel soldà, i nomenà un consell de ministres amb Kemal com a president. Cap del partit únic, el “partit del poble”, fundat per ell (1923), dugué a terme reformes modernitzadores, com la laïcització de l'estat, la supressió del califat i l'adopció del codi civil.

Kennedy, John Fitzgerald (Brooklyn 1917 — Dallas 1963) Polític demòcrata nord-americà. President dels EUA (1961-63). El 1946 fou elegit membre de la Cambra de Representants, i el 1952, senador per Massachusetts. A les eleccions presidencials del 1960 triomfà sobre el republicà Nixon. A l'interior, hagué d'afrontar la recessió econòmica i la lluita dels negres pels drets civils. A l'exterior, propugnà una política de coexistència pacífica amb l'URSS, combinada amb mesures imperialistes, com el desembarcament a Cuba i la tramesa dels primers “consellers” nord-americans al Vietnam. Morí en atemptat.

Kentucky Estat dels EUA (104 660 km²; 3 789 000 h [est 1993]). La capital és Frankfort. Situat entre els rius Ohio, al N, i Mississipí, a l'W, i els estats de Virgínia i Virgínia de l'Oest, a l'E, i de Tennessee, ocupa part de la conca del Mississipí i Ohio, a l'W, i s'estén, per l'E, vers els Apalatxes. El clima és continental al N i semitropical al S. La majoria de la població és urbana; les ciutats importants són, a part la capital, Lexington i Louisville (primer centre industrial). Estat agrícola i ramader, té una gran producció de tabac i blat de moro. Hi ha jaciments de carbó, petroli i gas natural.

Kenya *[nom oficial en anglès: Republic of Kenya; swahili: Jamhuri ya Kenya]* Estat de l'Àfrica oriental situat al NE dels Grans Llacs Africans, entre Etiòpia i el Sudan al N, Somàlia al NE, l'oceà Índic al SE, Tanzània al S i Uganda a l'W (582 646 km²; 27 450 000 h [est 1994]). La capital és Nairobi.

LA GEOGRAFIA FÍSICA El país comprèn diverses regions: una zona costanera baixa, relativament estreta; la regió del Rift Valley; un altiplà al nord-centre, en el qual hi ha el desert de Chalbi, i un altre altiplà a l'W. A banda i banda d'aquesta fossa tectònica, s'alcen els cims volcànics dels monts de Kenya (5 199 m) i d'Elgon (4 321 m). Les diferències climàtiques són considerables, a causa de les diferències de relleu; la major part de les regions situades al N de l'equador tenen clima càlid i sec; a la meitat sud es diferencien tres zones: la costanera, càlida i humida, la de les terres altes (que

concentren la major part de la població), de clima temperat, i la del llac Victòria, típicament tropical. El riu de major cabal és el Tana. La vegetació és tropical amb extenses sabanes i amb denses galeries de selva humida. A les regions del N la sabana es transforma progressivament en un espinar àrid. A les altes muntanyes hi ha selva densa, més amunt grans extensions de bosc de bruc boal i, després, una vegetació especial de *páramo*, amb predomini de plantes herbàcies.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I HUMANA L'agricultura, base econòmica del país (incloent-hi la silvicultura i la pesca) proporciona aproximadament un terç del producte nacional brut. Els principals conreus són cafè, te, blat de moro, blat, melca, mill, mandioca, patates, piretre, canya de sucre, cotó i tabac. La ramaderia, especialment la bovina, és en ràpida expansió. La pesca té un valor secundari per a l'economia del país, però constitueix una font important d'aliment per a la població. Entre els recursos minerals destaquen el carbonat sòdic, la sal, l'or, la fluorita i la pedra calcària, dels quals l'únic amb una certa importància és el primer. El petroli representa la meitat del total de les importacions. És notable la producció d'hidroelectricitat. Quant a la indústria, cal esmentar la metal·lúrgica, del ciment, del tabac, de la cervesa, la sucrera, la química (adobs), la paperera i la refineria de petroli. El turisme, gràcies a l'atractiu dels seus parcs nacionals, és una font important de recursos. La població es concentra sobretot al SE, i gairebé s'ha duplicat en vint-i-quatre anys. La població és rural en el 75%. A més de la capital, les ciutats més importants són Nakuru i Kisumu, al Rift Valley, i sobretot Mombasa, a la costa, principal port del país. La població de Kenya, africana en el 98,5%, pertany a tres grups lingüístics diferents: bantu, afro-asiàtic i nilòtico-saharià. El swahili i l'anglès són les llengües oficials. Les religions tradicionals animistes representen només el 19%, mentre que hi ha un 26% de catòlics, un 19% de protestants, un 27% d'altres cristians i un 6% de musulmans. Kenya és membre de l'ONU i de l'OUA, a més del Commonwealth.

LA HISTÒRIA

Habitat el país pels bantus, els nilòtics i els camites, les seves costes foren visitades per grecs, àrabs i perses, els quals hi establiren centres comercials (Lamu, Malindi, Mombasa). Els portuguesos hi arribaren a l'inici del s XVI, però en foren expulsats el 1698 pels àrabs d'Oman. Al s XIX, britànics i alemanys es repartiren el país, el qual fou colonitzat, a partir del 1918, pels anglesos. Assolí la independència el 1963.

Kepler, Johannes (Weil der Stadt, BadenWürttemberg 1571 — Ratisbona 1630) Astrònom alemany. El 1594 fou nomenat professor de matemàtiques de l'institut de Graz i el 1600 es traslladà a Praga, on treballà com a ajudant de Tycho Brahe. Fou nomenat, el 1601, astrònom imperial per l'emperador Rodolf II i el 1612 l'emperador Maties el nomenà professor de matemàtiques de la universitat de Linz. Kepler establí les lleis del moviment planetari i elaborà unes taules de les posicions dels planetes, conegudes amb el nom de *Taules rudolfines* (1627).

Keynes, John Maynard (Cambridge 1883 — Firle, Sussex 1946) Economista anglès. Professor a la universitat des del 1908, les seves primeres obres destacades defineixen la seva aportació a la teoria econòmica: *A Tract on Monetary Reform* (1923) és un atac al patró; *A Treatise on Money* (1930) constitueix una visió excel·lent de la teoria monetària vigent el 1930. L'obra fonamental de Keynes és *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936), en què és proposada una nova anàlisi dels mecanismes de determinació del nivell d'activitat econòmica, instituït en el paper motor de la demanda efectiva, i són subratllades les possibilitats antidepressives de la política de despeses públiques. Altres obres seves són *A Treatise on Probability* (1921), sobre matemàtiques, i nombroses col·leccions d'assaigs (*Essays in Biography* i *Essays in Persuasion*).

Khartum Capital del **Sudan** i de la regió homònima (476 218 h [1983]). Situada prop de la unió del Nil Blanc i el Nil Blau, forma, amb Khartum Nord i Umm Durman, un conjunt, anomenat sovint “Tres Ciutats”. Té jaciments de sal i indústries oleïcoles i farineres.

k

L

Capital quadrada romana

Ꝛ

Uncial

ℓ

Minúscula carolina

ℒl

Gòtica textura

ℒl

Romana antiga humanística

ℒl

Cursiva humanística

ℒl

Romana transicional del barroc

ℒl

Romana moderna neoclàssica

ℒl

Egípcia

ℒl

Pal sec

L

Capital quadrada romana

Ꝛ

Uncial

ℓ

Minúscula carolina

ℒl

Gòtica textura

ℒl

Romana antiga humanística

ℒl

Cursiva humanística

ℒl

Romana transicional del barroc

ℒl

Romana moderna neoclàssica

ℒl

Egípcia

ℒl

Pal sec

L

Capital quadrada romana

Ꝛ

Uncial

ℓ

Minúscula carolina

ℒl

Gòtica textura

ℒl

Romana antiga humanística

ℒl

Cursiva humanística

ℒl

Romana transicional del barroc

ℒl

Romana moderna neoclàssica

ℒl

Egípcia

ℒl

Pal sec

L

Capital quadrada romana

Ꝛ

Uncial

ℓ

Minúscula carolina

ℒl

Gòtica textura

ℒl

Romana antiga humanística

ℒl

Cursiva humanística

ℒl

Romana transicional del barroc

ℒl

Romana moderna neoclàssica

ℒl

Egípcia

ℒl

Pal sec

Laci [*it: Lazio*] Regió de la Itàlia central, entorn de Roma, que comprèn les províncies de Roma, Frosinone, Latina, Rieti i Viterbo (17 203 km²; 5 140 371 h [1991]). La capital és Roma. S'estén entre la Toscana i l'Úmbria al N i la Campània al S, l'Apení a l'E i la mar Tirrena a l'W. La part occidental és una plana costanera, centrada a la Campagna di Roma, mentre que la part oriental és muntanyosa, amb els monts Reatini (Terminillo, 2 213 m) i Simbruini, relleus calcaris travessats per la vall del Velino. L'agricultura es desenvolupa a les planes, amb conreus de blat, blat de moro, llegums, fruita i explotació ramadera a les terres baixes i oliveres i vinya als vessants. La indústria es concentra als voltants de Roma, centre terciari, administratiu i polític i la primera àrea turística d'Itàlia, completada per alguns nuclis del litoral (Ostia, Civitavecchia). A l'antiguitat el Laci comprenia el territori habitat pels llatins, i a l'època d'August formà, amb la Campània, la principal regió d'Itàlia. A partir del s VI l'Església començà a posseir-hi alguns patrimonis, però el poder efectiu fou exercit per Bizanci fins al s VIII. Als segles següents el papat lluità per la sobirania del territori, que no obtingué fins que, en temps de Pius II i de Pau II, foren sotmeses les famílies dels Savelli i dels Anguillara. Des d'aleshores la regió seguí les vicissituds de la història del papat i, a l'època moderna, de l'estat italià.

làctic, **àcid** [àcid α-hidroxipropiònic, CH₃CHOHCOOH] *QUÍM/BÍOL* Líquid incolor xaropós que es presenta en les formes isòmeres dextrogira i levogira. És el producte final de la glucòlisi. Apareix en les cèl·lules musculars dels animals superiors com a conseqüència de l'activitat muscular. Es produeix també en la fermentació làctica en què els sucres són transformats en àcid làctic per acció específica de certs lactobacils, els quals intervenen en la majoria dels processos espontanis d'acidificació i, per tant, en l'obtenció de llet fermentada (iogurts, quefir, etc), formatges, col àcida (xucrut), conserves vegetals àcides confitades, embotits, productes de salaó de carn i de peix i olives.

Làdoga Llac de Rússia, a l'*oblast'* de Leningrad. És el més gran d'Europa (18 135 km², 51 m de profunditat mitjana i 230 m de màxima). Hi ha unes 660 illes. Hi desemboquen els rius Volkhov, Svir' i Vuoksa i hi neix el riu Neva.

La Fontaine, Jean de (Château-Thierry, Xampanya 1621 — París 1695) Poeta i narrador francès. D'origen burgès. Del 1665 al 1674 publicà els seus *Contes*, inspirats en narradors italians i francesos, i els primers reculls de faules. Servint-se dels animals esbossà una moral, discretament epicureista. Les faules, en els darrers llibres, palesen un pensament més madur, una intransigència més forta davant els vicis dels homes, una elevada apreciació de l'amistat i també la curiositat pels temes filosòfico-científics, a conseqüència de les

seves relacions amb el cercle de la seva protectora Mme de La Sablière, a la qual dedicà el memorable *Discours à Mme de La Sablière*, llegit en la seva recepció a l'Acadèmia Francesa.

Lagos Ciutat de Nigèria (1 347 000 h [1992]). Situada a la badia de Benin (Costa dels Esclaus), en el golf de Guinea, té unes àrees ben determinades: les illes d'Illoyi i Victoria, sectors residencials, i Apapa, el seu port, sobre el continent. Principal port del golf de Guinea, antigament fou la capital del país.

Laguna, La Municipi de la província de Santa Cruz de Tenerife, Canàries, al N de l'illa de Tenerife, en una plana que ha estat drenada artificialment (110 895 h [1991]). Agricultura i turisme. Esdevingué centre universitari i episcopal de l'arxipèlag.

Lāhaur [o *Lahore*] Capital de la província del Panjab, al Pakistan (2 922 000 h [1981]). Situada a la vora esquerra del riu Rāvi, al NE del país. Seu de la universitat més important del país, fundada el 1882.

Laín y Entralgo, Pedro (Urrea de Gaén, Aragó 1908) Metge i escriptor aragonès. S'ha destacat com a assagista: *La generación del 98* (1945), *La medicina hipocràtica* (1970), les memòries *Descargo de conciencia (1930-1960)* (1976), *Santiago Ramón y Cajal* (1978), *Ciencia, técnica y medicina* (1986), *En este país* (1986), *El cuerpo humano. Teoría actual* (1989), etc. Dirigí una *Historia de la medicina moderna y contemporánea* (1970). Fou un dels fundadors de “Cuadernos Hispanoamericanos”. Del 1982 al 1987 fou president de la Real Academia Española. Ha estat guardonat amb el Premio Príncipe de Asturias de Comunicación y Humanidades 1989, i el premi Menéndez Pelayo 1991.

lamarckisme *BÍOL* Teoria de l'**evolució** exposada pel naturalista francès Lamarck (Bazentin 1744 — París 1829) en la seva obra *Philosophie zoologique* (1809). Segons Lamarck, la natura ha produït per generació espontània els éssers vius més simples (els infusoris), i tots els altres s'han format successivament a partir d'ells, fins arribar als d'organització més complexa (els mamífers). Tanmateix, la idea d'evolució de Lamarck no es fonamentava en l'acció que les circumstàncies canviants exercien sobre l'individu, sinó que els *fluids interns* de l'organisme eren capaços per ells mateixos de crear nous òrgans modificant l'estructura dels individus. El principal defecte de Lamarck fou que fonamentà la seva tesi en fets hipotètics, i molt poques vegades aportà demostracions pràctiques. Tots els experiments que hom ha fet posteriorment per comprovar l'herència dels caràcters adquirits han fracassat; els lamarckistes ho atribueixen a la durada massa curta dels experiments efectuats. Aquestes teories tenen encara actualment alguns adeptes (neolamarckisme). Tot i els seus errors, Lamarck fou el primer a afirmar la relació existent entre tots els éssers vius i llur comunitat

d'origen, enfront de les idees fixistes i creacionistes postulades pels seus predecessors i per molts dels seus contemporanis.

Lamartine, Alphonse de (Mâcon 1790 — París 1869) Poeta i novel·lista francès. Membre de la petita noblesa, tingué càrrecs diplomàtics a Itàlia (*Carnets du voyage en Italie*, 1908) i viatjà per l'Orient (*Voyage en Orient*, 1835, i *Gethsémani ou la mort de Julia*). Catòlic, vers el 1835 fou partidari d'un vague deisme humanitari. Partidari de la república autoritària, fundà “Le Bien Public” (1834) i redactà l'*Histoire des giron-dins*. Ministre d'afers estrangers (1848), escriví el *Manifeste aux puissances*. Posteriorment publicà *Les confidences* (1849), les novel·les *Raphaël* (1849) i *Graziella* (1852), les *Nouvelles confidences* (1851), *Cours familier de littérature* (1856-66), etc.

lamel·libranquis *ZOO*L Subclasse de l'embranchament dels mol·luscs bivalves, amb la closca constituïda per dues valves, sense cap, amb peu en forma de destral i brànquies d'aspecte laminar. El cos, de simetria bilateral i comprimit lateralment, és recobert pel mantell, que presenta dos lòbuls laterals, els quals, aplicats a la paret interna de les valves, delimiten la cavitat pal·lial. Aquests lòbuls, soldats per les vores, deixen tres forats: per un surt el peu, i pels altres dos entra l'aigua en la cavitat pal·lial i en surt; aquests dos últims forats es poden prolongar en dos tubs de longitud variable, els *sifons*. L'aigua, en entrar a la cavitat pal·lial, proveeix d'oxigen i d'aliments l'animal, i, en sortir-ne, expulsa el diòxid de carboni, els excrements i les partícules residuals respiratòries. La closca, de conquiolina i amb la cara interna de nacre, presenta dues valves, que s'articulen dorsalment mitjançant una *xarnera* i un *lligament* elàstic. Habiten a les aigües marines o dolces de pertot, colgats en els fons de sorra o fang, units a substrats diversos o incrustats en roques o fustes.

Lamote de Grignon i Bocquet, Joan (Barcelona 1872 — 1949) Músic. El 1911 fundà l'Orquestra Simfònica de Barcelona, de la qual fou també director. Dirigi la Fil·harmònica de Berlín. Fou el successor de Celestí Sadurní en la direcció de la Banda Municipal de Barcelona a partir del 1914. Tres anys més tard fou nomenat director del conservatori del Liceu. El 1943 fundà l'Orquestra Municipal de València, que dirigí fins el 1949. Escriví l’oratori *La nit de Nadal* (1906), el drama líric *Hespèria* (1907), una trilogia simfònica, la *Primera simfonia*, una *Missa eucarística*, per a dues veus i orgue, motets i cants espirituals, *El parc d'atraccions*, per a piano, i unes cent cinquanta cançons.

làmpada Element o dispositiu productor de llum. Les làmpades poden ésser de diversos tipus, segons llur forma de funcionament i d’obtenció de la llum. Abans de l’aplicació de l’electricitat, la llum artificial era produïda per combustió d’una substància líquida o sòlida (oli, cera, resines, etc), i encara avui són emprats a vegades aparells que produeixen llum per combustió: llums de petroli, de butà, d’acetilè i, especialment, de gas per a l’enllumenat públic (làmpades de bec Auer). Les làmpades elèctriques, actualment gairebé les úniques utilitzades, poden ésser classificades bàsicament en dos grans grups: làmpades d’incandescència (inventada per T.A.Edison el 1881) i làmpades de descàrrega gasosa. Hi ha també uns altres tipus de làmpades, com les *de xenó*, emprades en el *flaix* electrònic, i les *de neó*, emprades en sistemes de senyalització, publicitat, etc; cal esmentar també les *d’arc voltaic*.

Lancaster, Burt (Nova York 1913 — Los Angeles 1994) Actor cinematogràfic nord-americà. Fou premiat als festivals de Berlín i de Venècia (1956 i 1962) per *Trapeze* i per *Birdman of Alcatraz*. El 1960 obtingué l’Oscar al millor actor per *Elmer Gantry*.

Lang, Fritz (Viena 1890 — Los Angeles 1976) Director cinematogràfic austríac. Es revelà com un dels millors artífexs del cinema expressionista alemany, amb *Metropolis* (1924) i altres films. Dirigí *Scarlet Street* (1945) i *While the City Sleeps* (1955).

Lanzarote Illa de l’arxipèlag de les Canàries, a la província de Las Palmas (806 km²; 64 911 h [1991]). La capital és Arrecife. Separada de l’illa de Fuerteventura per l’estret de Bocayna, és la més septentrional i oriental de l’arxipèlag. D’origen volcànic, és formada de materials basàltics, laves i cendres i té una forma allargada. El clima és molt àrid, i l’agricultura és practicada amb

Mapa físic de Laos

la tècnica de l'*arenado*; produeix cebes, tomàquets, figues i vinya. El turisme hi té una importància creixent. Descoberta per Lancelotto Malocello, que li donà el nom.

Lanzhou Capital de la província de Gan-su, Xina, a la regió del Nord-est (1 194 640 h [1990]). És el primer centre comercial del NE de la Xina.

Laos [nom oficial: *República Democràtica Popular de Laos*; lao: *Sathalanalat Paxathipatai Paxaxôn Lao*] Estat del SE d'Àsia, situat entre la Xina al N, el Vietnam a l'E, Cambodja al S i Tailàndia i Myanmar a l'W (236 800 km²; 4 533 000 h [est 1993]). La capital és Vientiane.

LA GEOGRAFIA El centre i el nord del país són muntanyosos, amb relleus solcats per profundes valls per on corren els afluents del Mekong (Nam Tha, Nam Hou, etc); el sud és format per elevats altiplans que descendeixen suaument des del vessant occidental dels monts d'Annam fins a la vall del Mekong, que forma la frontera amb Myanmar i Tailàndia, el curs del qual és interromput a la part septentrional per ràpids d'una gran violència. El país és situat dins la zona intertropical del SE d'Àsia i és sotmès a les influències dels monsons, amb una relativa sequedat a l'hivern i forta pluviositat a l'estiu. Les temperatures són elevades i constants al llarg de tot l'any, bé que amb considerable oscil·lació tèrmica diürna a l'estació seca. El bosc dens tropical i el bosc monsonic de caducifolis cobreixen el 63,3% del territori. El nivell econòmic de Laos és dels més baixos del continent asiàtic. L'agricultura i els productes forestals constitueixen el principal recurs de la població. El conreu principal és el de l'arròs (vall del Mekong i, en terrasses, vessants muntanyosos), que ocupa un 70% de la superfície conreable, però no cobreix les necessitats; altres conreus són els de blat de moro, cacauets, mandioca i patates. Els únics productes comercialitzats són el cardamom, el benjuí i la laca, que recullen els muntanyesos, i l'opi, la teca, el palissandre indo-xinès, el tabac i el cafè. La ramaderia té una certa importància al nord. La pesca d'aigua dolça és important i, juntament amb l'arròs, és base de l'alimentació. L'estany és l'únic recurs miner important (Phontinou). Més d'un 90% de l'energia produïda és d'origen hidràulic. La indústria és quasi totalment artesanal (tèxtil, ceràmica, del metall). El comerç mostra un fort excés de les importacions sobre les exportacions. El principal mitjà de transport és el riu Mekong, però només en part i estacionalment. La unitat monetària és el kip. Els laosians formen els 2/3 de la població, i la resta és constituïda per diverses minories (annamites, xinesos i aborígens indo-xinesos). Té les concentracions més fortes de població a la vall del Mekong, on resideixen les tres quartes parts de la població. La població urbana constitueix el19% del

total. Les úniques ciutats importants són, al nord, Louangphrabang i Vientiane i, al sud, Pakxé i Savannakhét, a les vores del Mekong. La majoria de la població és budista, amb petites minories de cristians i animistes. El laosià és la llengua oficial. Laos, independent des del 1955, és una república des del 1975. El màxim òrgan legislatiu és el congrés del poble (de 45 membres) el president del qual és, també, el cap de l'estat. El poder polític el deté el Partit Popular Revolucionari (comunista), fundat el 1955. Laos és membre de l'ONU.

LA HISTÒRIA

Vers el s VII aC tribus laos poblaven ja l'alt Mekong, i hi formaren un regne molt primitiu; la gran invasió lao, però, tingué lloc al s XIII, a causa de la pressió mongòlica a la Xina. A mitjan s XIV el príncep Fa Ngum reunificà tots els principats laos, fins que, al s XVIII, arran d'una disputa dinàstica, el territori es dividí en tres grans principats, els quals englobà Siam el 1827. Entre el 1893 i el 1904 els francesos assoliren el control del país, que formà part de la Indoxina francesa. La retirada europea (1940) i l'ocupació japonesa (1941) potenciaren un moviment nacionalista, el Lao Issarak, que el 1945 proclamà la independència i formà un govern provisional; però mesos després el rei Sisavang Vong acceptà de nou l'administració colonial. El 1949 Laos entrà dins la Unió Francesa, i el dirigent nacionalista Suvana Fuma acceptà de dirigir un govern pro-occidental. Tanmateix, el germanastre d'aquest darrer, príncep Sufanuvong, es negà a seguir-lo, i organitzà (1950) al nord un partit nacionalista-comunista, el Pathet Lao, que inicià una campanya guerrillera i s'alià amb el Vietminh. Laos restà inclòs dins els acords de Ginebra del 1954, i el 1957 Suvanna Fuma aconseguí la formació d'un govern de coalició, a Vientiane, en què entrà el Pathet Lao, ara Neo Lao Haksat, el qual guanyà les eleccions del 1958, que foren anul·lades per un immediat cop d'estat de dretes, amb la qual cosa fou represa la guerra civil. El 1960 el capità Kong Le intentà de restablir una coalició neutralista a base d'una revolta militar, però fracassà, per l'ajut progressiu que els EUA i Tailàndia donaren al sector més conservador, radicat a Vientiane. Les pressions franco-britànica i sino-soviètica permeteren un segon govern de coalició tripartit el 1962, però la intervenció nord-americana i la intransigència de les dretes el feren fracassar novament (1963), i feren costat al general Fumi Nosavan, que assolí el poder. La guerra civil laosiana, íntimament lligada a la vietnamita, s'anà decantant a favor del Pathet Lao. El 1974 s'arribà a formar un tercer govern de coalició tripartit, que aturà la guerra civil. No obstant això, la derrota nord-americana a la Indo-xina (primavera del 1975) trencà l'aliança a favor del Pathet Lao, que prengué el control de tot el país. Pel desembre del 1975 fou proclamada una república popular democràtica, de signe comunista, presidida per Sufanuvong i governada pel Partit Popular Revolucionari de Laos (PPRL, Fak Pasason Pativat Lao). Per resoldre la greu crisi econòmica derivada dels anys de guerra se signaren amb l'URSS (1976) uns acords d'ajuda econòmica i s'establiren tractats fronterers i de cooperació amb Tailàndia i el Vietnam el 1977. L'actitud pro-soviètica del règim comunista laosià l'enemistà amb la Xina i féu que sostingués el Vietnam durant l'ocupació de Cambodja (1979) i al llarg de la guerra sino-vietnamita subsegüent. Kaysone Phomphivane fou nomenat secretari general del partit el 1986, i president del país i del partit el 1991, mentre la nova direcció del PPRL acordà la progressiva implantació dels principis de lliure mercat. Al novembre del 1992 morí K.Phomphivane i foren elegits K.Shipandone president del PPRL i N.Phouumsanhav cap de l'estat (reelegit el 1993); el mes següent foren convocades les primeres eleccions a l'Assemblea Nacional. L'obertura a l'exterior fou ratificada el 1994 amb l'autorització de les inversions de capital estranger.

Laplace, Pierre Simon (Beaumont-en-Auge, Normandia 1749 — París 1827) Astrònom, matemàtic i físic francès. En astronomia destaca per una teoria sobre l'origen del sistema solar, basada en la teoria de Kant. Desenvolupà el càlcul de probabilitats, una teoria general de la capil·laritat i formulà dues lleis de l'electromagnetisme.

Lapònia Regió del N d'Europa, dividida entre Noruega, Suècia, Finlàndia i Rússia, amb límits de difícil definició. L'hivern és llarg, i durant tres mesos el sol és per sota

de l'horitzó; l'estiu és curt. Les precipitacions són moderades, però la neu cobreix el sòl alguns mesos. El N és cobert de tundra, i el S, de bosc de coníferes. Només a les valls conreables (patates, farratge, ramats de bovins) hi ha establiments permanents, com també als centres miners i comercials. El principal recurs de la regió són els jaciments de ferro de les muntanyes de Kirunavaara i Luosaavaara, a Suècia; el port de Narvik (Noruega) n'és el centre d'exportació. També hi ha mines de níquel.

Laptev, mar de Mar de l'oceà Àrtic, la més extrema d'aquest, al litoral de Rússia, entre la península de Tajmyr i les illes Severnaja Zeml'a, a l'W, i les Novosibirsk, a l'E (70 000 km²).

Largo Caballero, Francisco (Madrid 1869 — París 1946) Polític i sindicalista castellà. Obrer estucador, ingressà a la UGT el 1890 i al PSOE el 1894, de les direccions dels quals formà part des del 1914 i 1915, respectivament. Membre del comitè de vaga del 1917, fou condemnat a trenta anys de presó; però, en ésser elegit diputat per Barcelona el 1918, fou amnistiati. Fou ministre de treball de la República (1931-33) i fou elegit president del PSOE (1932-35). Elegit diputat (febrer del 1936), al setembre següent, iniciada la guerra civil, fou cap d'un govern de Front Popular i es reservà el ministeri de la guerra. Després dels fets de Maig del 1937 a Barcelona, dimitií i, acabada la guerra, s'exilià a França.

Larra y Sánchez de Castro, Mariano José de (Madrid 1809 — 1837) Crític i escriptor castellà. Es dedicà a la literatura, la crítica i la política en el camp liberal. Escriví poesia i teatre, però destaca la seva activitat crítica, en les sèries de fullets (*El pobrecito hablador*, etc), amb els pseudònims d*El duende solitario* i *Juan Pérez de Murgía*. El corpus d'articles més important és el que publicà sota el pseudònim de *Figaro*, una visió amarga i lúcida de diversos aspectes de la vida (política, literatura, teatre, costums, etc) en un to d'un humorisme punyent.

Larrocha i de la Calle, Alicia de (Barcelona 1923) Pianista. Deixebla de Frank Marshall. A partir del 1940 inicià una brillant carrera de concertista internacional. El 1956 fundà un duo amb el violoncel·lista Gaspar Cassadó. Ha rebut nombroses distincions, entre les quals destaquen els Premis Nacionals de Música de la Generalitat (1985 i 1991), el premi Grammy per a l'enregistrament de *Los Cuadernos de Iberia* d'Albéniz (1989) i el Premio Príncipe de Asturias de las Bellas Artes (1994).

La Salle, Jean-Baptiste de sant (Reims 1651 — Rouen 1719) Pedagog francès. Fundà la congregació dels **Germans de les Escoles Cristianes**. El seu sistema pedagògic prescriví una pedagogia racional i l'adopció de la llengua materna en comptes del llatí. Fou canonitzat el 1900 i proclamat patró dels educadors (1951).

Las Casas, Bartolomé de (Sevilla 1474 — Madrid 1566) Eclesiàstic. Després d'haver residit a les illes de Santo Domingo i de Cuba, el 1514 abandonà l'usdefruit dels indis i se'n constituí defensor (1515). Dominicà (1522), promogué projectes de colonització pacífica (1535-40). Residí a la Península Ibèrica (1540-44), on impulsà les *Leyes Nuevas* del 1542, que intentaven suprimir l'*encomienda*. Fet bisbe de Chiapas, combaté l'incompliment de les *Leyes Nuevas*. Impulsà el respecte a les cultures autòctones i negà a l'emperador el dret de destruir-les. Escriví, entre altres obres, *Breveísima historia de la destrucción de las Indias*.

làser [forma catalanitzada de l'acrònim de *light amplification by stimulated emission of radiation*] *f*is Dispositiu que genera llum coherent, quasi monocromàtica i altament direccional, en el domini espectral que va de les ones submil·limètriques als raigs X. L'*efecte làser*, en què es fonamenta el funcionament d'aquests dispositius, consisteix essencialment en el fenomen anomenat *emissió estimulada*, base també del *màser*, que fou estudiada per Einstein el 1917. L'aplicació a l'amplificació d'ones ultracurtes (màser) fou establerta per C.H.Townes el 1951 i confirmada experimentalment el 1954; la possibilitat d'aplicar-la a ones lluminoses fou mostrada el 1958 pel mateix Townes i per A.L.Schawlow. El primer làser fou construït per T.H.Maiman el 1960 i fou anomenat originàriament *màser òptic*. L'*emissió estimulada* produeix un gran nombre de fotons, els quals s'acumulen tot formant una ona electromagnètica en fase amb l'ona estimuladora i donen lloc a un

feix de *llum coherent*. Les característiques del làser deriven de la *coherència* i *monocromaticitat* de la llum que el compon; això permet de concentrar energia en un feix molt estret. Hom n'ha desenvolupat un gran nombre.

latifundi *GEOG/AGR* Explotació agrària de grans dimensions. Tradicionalment hom considera latifundis, a la Península Ibèrica, les explotacions agràries de més de 250 ha, mentre que a la resta dels països de la Unió Europea ho són ja les de més de 100 ha. Els latifundis, importants, sobretot, des del punt de vista de l'estructura de la propietat, han estat revalorats pel desenvolupament tècnic modern, car permeten un conreu intensiu i racional, amb productivitat elevada. Els latifundis abunden en els països en vies de desenvolupament, on els propietaris rurals tenen encara un paper predominant dins les formacions socials.

latitud 1 *GEOG* Distància que hi ha des d'un punt qualsevol de l'esfera terrestre a l'equador. És mesurada en graus (de 0° a 90°) a partir de l'equador, ja sia cap al nord o cap al sud, seguint el meridià que passa pel lloc o punt de referència.
2 latitud celest *ASTR* Angle determinat pel pla de l'eclíptica i la direcció d'un astre (que és la recta que passa per l'astre i el centre de l'esfera celest).
3 latitud galàctica *ASTR* Angle determinat per l'equador (o pla) galàctic i la direcció d'un astre (que és la recta que passa per l'astre i el centre de l'esfera celest).

La Tour, Georges de (Vic-sur-Seille, Mosel·la 1593 — Lunéville 1652) Pintor francès. La seva obra, amb punts de contacte amb les escoles nòrdica i italiana, sembla derivar del corrent internacionalista caravaggesc. La seva producció és reduïda a temes religiosos (*L'adoració dels Pastors*, *La Magdalena*) i naturalistes profans. Acostuma a repetir temes amb petites variants.

Laval, Pierre (Châteldon, Lo Puèi de Doma 1883 — Fresnes 1945) Polític francès. Ocupà diverses carteres ministerials fins el 1931, que es féu càrrec del govern. Després de la capitulació de França (1940) davant les forces del III Reich, fou nomenat vice-primer ministre pel mariscal Pétain. Accentuà la seva política d'adhesió incondicional al règim nazi, gràcies a la qual fou president del govern (1942-44). Després de la victòria aliada, fou condemnat a mort i executat.

Lavoisier, Antoine Laurent (París 1743 — 1794) Químic francès. El seu *Traité élémentaire de chimie* (1789) desenvolupa la teoria correcta de la combustió i fa néixer la química moderna, sota el principi de la conservació de la matèria. Poc temps abans, perfeccionant experiments de Cavendish i de Priestley, havia obtingut l'"aire inflamable" i l'"aire vital" (que ell anomenà *hidrogen* i *oxigen*, respectivament) i havia assenyalat que són els dos components de l'aigua, que fou descomposta i després sintetitzada per ell mateix al laboratori. També demostrà que l'aire atmosfèric no és un cos simple, sinó una mescla d'oxigen i nitrogen. En l'obra col·lectiva *Méthode de nomenclature chimique* (1787), contribuí decididament a posar les bases de la nomenclatura química actual.

Layret i Foix, Francesc (Barcelona 1880 — 1920) Advocat i polític. Cursà dret i filosofia i lletres a Barcelona. Participà activament a la Solidaritat Catalana, i fou un dels promotors del Pressupost de Cultura (1908), que preveia uns centres escolars municipals on l'ensenyament hauria d'ésser donat en català, amb coeducació i llibertat religiosa. Com a advocat inicià la defensa de treballadors davant els tribunals, i la CNT li anà confiant la majoria de les causes contra els sindicalistes. Fou el principal dirigent del nou Partit Republicà Català (1917), i dos anys més tard fou elegit diputat per Sabadell. En els moments de repressió màxima sobre la CNT fou assassinat.

Le Brun, Charles (París 1619 — 1690) Pintor francès. Fundador de l'Académie Royale de Peinture et de Sculpture. Primer pintor de Lluís XIV (1664), fou el veritable dictador del classicisme francès. Autor de *La vinguda de l'Esperit Sant* (1657), la sèrie de les quatre *Batalles d'Alexandre*, *L'adoració dels pastors* (1689), etc.

Le Corbusier (La Chaux-de-Fonds, Neuchâtel 1887 — Roquebrune – Cap Martin, Alps Maritims 1965) Nom amb què és conegut Édouard Jeanneret, arquitecte i pintor suís. Alternà l'activitat arquitectò-

nica amb la pictòrica, i fundà (1919), amb el pintor Ozenfat, la revista “Esprit Nouveau”, òrgan del moviment purista. Amb la *ville Savoie* de Poissy (1928) i amb el pavelló suís de la ciutat universitària de París se situà entre els capdavanters del racionalisme. En 1932-33 col·laborà, a Barcelona, en el projecte del pla Macià. De les seves obres cal esmentar l'*Unité d'Habitation* de Marsella (1946), el projecte de Chandigarh, al Panjab, cristal·lització de tots els seus propòsits urbanístics anteriors (Alger, São Paulo, Buenos Aires, Barcelona, París), l'església de Ronchamp (1955), el museu de Tòquio i el projecte de l'Hospital de Venècia (1965).

Lefèvre d'Étaples, Jacques [*llat: Faber Stapulensis*] (Étaples, Picardia ~1450 — Nerac, Gascunya 1536) Humanista, personatge central del lul·lisme francès. Home de vida integèrrima, la seva afecció pels místics l'emmenà a editar les obres del pseudo-Dionís, de Nicolau de Cusa i de R.Llull. Més tard es consagrà als estudis bíblics i als tractats de crítica neotestamentària. Pertany al moviment reformista pre-tridentí dins l'Església Catòlica.

Leganés Municipi de la comunitat autònoma de Madrid, que forma part de l'àrea metropolitana de la capital (171 589 h [1991]). La proximitat amb la ciutat de Madrid l'ha convertit en un centre industrial.

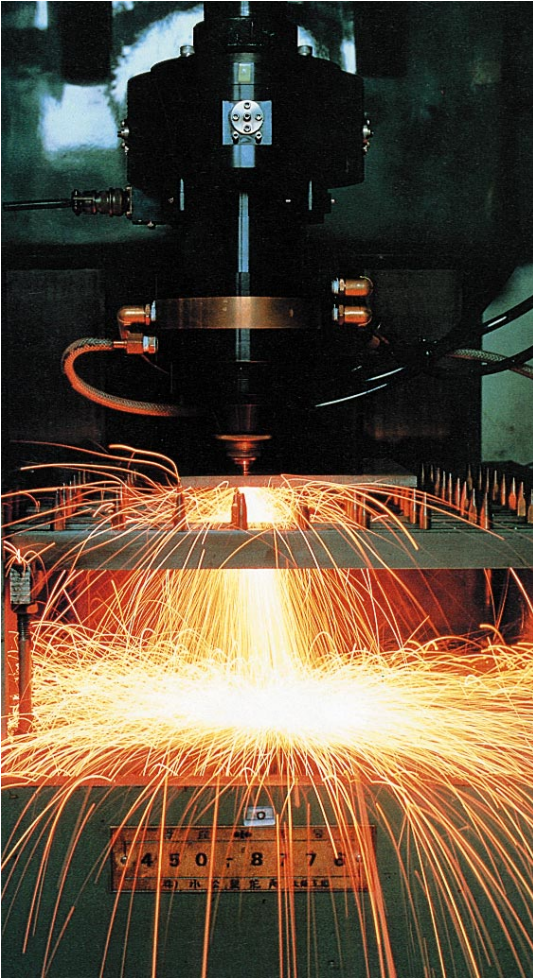
Lehár, Ferenc (Komárom 1870 — Bad Ischl, Àustria 1948) Compositor hongarès. Autor d'operetes de fama universal. Les seves obres més importants són *Vígözvegy* ('La vídua alegre', 1905) i *A mosoly országa* ('El país del somriure', 1929).

Leibniz, Gottfried Wilhelm (Leipzig 1646 — Hannover 1716) Filòsof alemany de cultura enciclopèdica, com ho testifiquen les seves aportacions en altres terrenys: matemàtica, física, història, dret i religió. Publicà una *Dissertatio de arte combinatoria*, inspirada en l'*Ars magna* de Llull. Entre les seves obres cal destacar *Discours de métaphysique* (1686), *Nouveaux essais sur l'entendement humain* (1705) i *Principia philosophiae more geometrico demonstrata* (*Monadologia*) (1714). Leibniz parteix del racionalisme de Descartes: n'admet l'inatisme de les idees, que contraposa als coneixements empírics, i l'argument *a priori* de l'existència de Déu, que retoca lleugerament; però se n'aparta quant a la concepció de la *res extensa*, en atacar-ne el materialisme mecanicista amb una anàlisi que el duu a la *mònada* com a element últim de les coses, indivisible i, per tant, inextens, immaterial. Tant les substàncies materials com les anímiques són, doncs, mònades, concebudes com a “forces de representació i d'apetició”, essencialment dinàmiques i teleològiques. El món és el conjunt jerarquitzat d'aquestes mònades, simples i independents, però creades per Déu amb una sincronització perfecta. Quant al saber humà, l'ideal leibnzià és de conèixer el *necessari* i de “reduir-hi” l'empíric, aparentment *contingent*. Leibniz contribuí al progrés de les matemàtiques pràctiques amb un descobriment —el del càlcul infinitesimal— decisiu, que ja havia fet poc abans Newton.

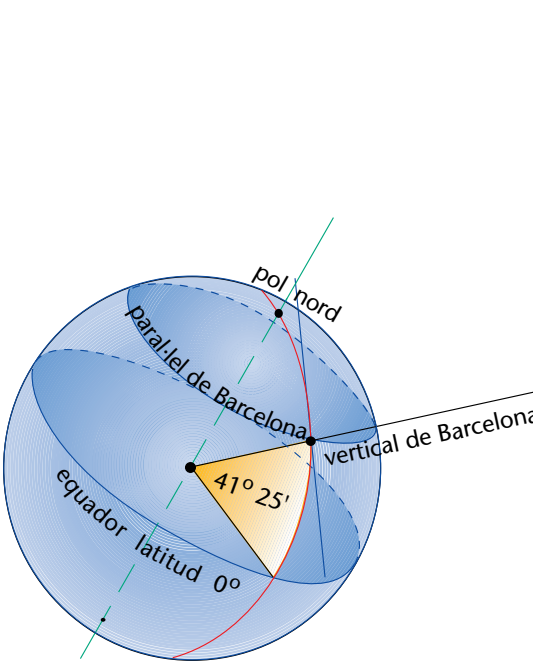
Leipzig Ciutat del *land* de Saxònia, Alemanya (511 079 h [1991]). Situada aigües amunt de l'aiguabarreig dels rius Pleisse, Parthe i Weisse, en una àrea de pròspera agricultura i on abunden els jaciments de lignit, Leipzig ha esdevingut un important centre industrial. Centre intel·lectual, amb universitat, fundada el 1409, i una gran tradició musical. Important nus de comunicacions ferroviàries. Duríssimament castigada durant la Segona Guerra Mundial, la ciutat fou àmpliament reconstruïda. Els monuments més destacats són l'ajuntament (reconstruït en estil renaixentista al s XVI i restaurat al s XX, devers els anys cinquanta), actual museu històric de la ciutat, les esglésies de Sant Nicolau (del s XII) i de Sant Tomàs i la casa de la borsa (s XVII).

Léman Llac situat a la frontera entre França i Suïssa, de 582 km², 70 km de longitud i 13,8 km d'amplada màxima. Dividit en el Gran Llac, a l'E, i el Petit Llac (anomenat també llac de Ginebra), a l'W. A les seves vores hi ha les ciutats de Ginebra, Lausana, Vevey, Montreux i Thonon-les-Bains.

Lemmon, Jack (Boston 1925) Actor cinematogràfic nord-americà. Les seves interpretacions van de la clara comicitat (*Bell, Book and Candle*, 1958; *Some Like it Hot*, 1959) al dramatisme més profund (*Fire Down Below*, 1957; *Days of Wine and Roses*,

Un làser de CO₂ emprat per a realitzar un tall continu de precisió en una planxa metàl·lica

Representació de la **latitud** geogràfica de Barcelona

La Magdalena del gresol, pintura realitzada per **Georges de La Tour** (Musée du Louvre, París)

república amb la qual tingué diverses tensions relatives a l'estat de Transkei, no reconegut per Lesotho. Posteriorment provà de dur a terme una major cooperació política i econòmica amb Sud-àfrica com a resposta a la creixent activitat guerrillera del Lesotho Liberation Army, d'esquerra, tot i l'ajut del govern de Lesotho als refugiats de l'African National Congress. El 1986 un cop d'estat protagonitzat pel cap de l'exèrcit, general Justin Lekhanya, derrocà el primer ministre Leabua Jonathan, instaurà un consell militar i transferí els poders executiu i legislatiu al rei Moshoeshoe II. El 1990 Lekhanya assumí el poder i nomenà rei Letsie III, fill de Moshoeshoe. El consell militar es dissolgué després d'aprovar una constitució i de convocar eleccions (març del 1993), en les quals el PNB, que tenia el suport des militars, fou derrotat pel CNB de Ntsu Mokhehle, nomenat nou primer ministre. Pel gener del 1995 Moshoeshoe II fou reinstaurat en el tron, després de l'abdicació del seu fill.

Lesseps, Ferdinand-Marie de (Versalles 1805 — castell de La Chênaie 1894) Diplomàtic i administrador francès. Cònsol al Caire, el 1833, la seva intervenció durant l'epidèmia de pesta a Alexandria (1834-35) li guanyà l'amistat de l'hereu del tron, Sa'ïd. Traslladat a Barcelona, com a cònsol (1842-48), intervingué a favor de la ciutat durant el bombardeig d'Espartero (1842). El 1854 obtingué de Sa'ïd la concessió de la companyia internacional que havia d'obrir el canal de Suez i explotar-lo. El 1876 fundà una companyia per a obrir el canal de Panamà i n'inicià els treballs, però l'empresa fracassà (1889).

Letamendi i de Manjarrés, Josep de (Barcelona 1828 — Madrid 1897) Metge, filòsof, músic, pintor i poeta. Estudià medicina a Barcelona, pintura amb Martí i Alsina, i rebé la influència del filòsof Llorens i Barba. Estigué vinculat a la Renaixença, presidí els jocs florals (1872) i escriví poemes en català. Capdavanter del vitalisme i del neohipocratismes. Escriví *Discurso sobre la naturaleza y origen del hombre* (1867), *El pro y el contra de la vida moderna desde el punto de vista médico-social*, (1874), *Curso de patología general* (1883-89), on desenvolupà la seva famosa *fórmula de la vida*: *V = f(I · C)*, segons la qual la vida és la resultant de la funció derivada de les relacions entre l'energia individual (*I*) i el cosmos (*C*), etc. Compongué algunes peces per a cant i una *Missa de requiem*, estrenada a El Escorial el 1888.

Letònia [letó: *Latvija*] Estat de l'Europa septentrional que limita al N amb Estònia, al S amb Lituània, a l'E amb Rússia i Bielorússia, i a l'W és banyada per la mar Bàltica (64 586 km²; 2 551 000 h [est 1994]). La capital és Riga. El territori de Letònia és format per una plana, amb turons a l'E i a l'W. El clima és entre marítim i continental. Els terrenys agrícoles són extremament humitejats. Els rius més importants són el Daugava, el Lielupe, el Venta i el Gauja. Hi ha 3 195 llacs. El bosc ocupa el 38% del territori, els prats, el 7,5%, i els pantans, el 4,8%. L'economia rural és especialitzada en la ramaderia bovina i porcina. L'agricultura, desplaçada en importància per la indústria, és altament mecanitzada i intensiva (patates, bleda-rave sucrera, lli, cereals). La indústria principal és la de maquinària. Les fonts d'energia locals són la torba i els recursos hidroenergètics. Els ports principals són Riga, Ventspils i Liepāja. El 53% de la població és letona, el 34% russa i la resta són bielorrussos, polonesos, ucraïnesos, lituans i hebreus. El 70% de la població és urbana. La llengua oficial és el letó, i el rus és àmpliament conegut. La religió dominant és la cristiana: la majoria dels letons són luterans o catòlics, mentre que els rusos residents a la república són majoritàriament de l'Església ortodoxa russa. Estat independent des del 1991, Letònia és una república parlamentària democràtica, segons la constitució aprovada el 1992, on el poder legislatiu és exercit pel parlament (Saeima), que consta de 100 membres escollits cada tres anys per sufragi universal, els quals trien, per a un període de tres anys (i amb dret a només una reelecció), el president de la República. Letònia és membre de l'ONU i del Consell d'Europa. Ocupada a l'època prehistòrica pels pobles fino-úgrics, l'arribada dels bàltics relegà els livonians cap a les costes del golf de Riga. Les tribus livonianes i bàltiques que habitaven l'actual Letònia foren sotmeses pels cavallers teutònics alemanys, els quals començaren a colonitzar Letònia (s XII) i dominaren

totalment el país. El procés de colonització anà molt lligat amb el de cristianització. Els senyors alemanys imposaren la societat feudal i mantingueren llur predomini social fins al s XX. Dels ss XIV al XVIII, la Letònia actual, composta aleshores de Livònia i Curlàndia, sofrí diverses invasions, fins que, al s XVIII, Rússia s'annexà el país. Durant el s XIX començà una intensa política de russificació, que fracassà a causa del desvetllament nacional i lingüístic dels camperols benestants letons, sobretot des del 1861. Els letons sofriren una dura repressió en fracassar l'aixecament del 1905, però el 1917 els regiments letons ajudaren eficaçment al triomf de la revolució bolxevic. Els alemanys ocuparen tot el país (1918) i intentaren la constitució d'un estat autònom dependent d'Alemanya, però els letons, amb l'ajut dels aliats, proclamaren la independència de Letònia (1918), reconeguda pels soviètics el 1920. Arran de l'ocupació de Letònia per la Unió Soviètica (1940), hom proclamà la república soviètica i la seva incorporació a l'URSS (1940). Mentrestant, Ulmanis i milers de letons eren deportats a Sibèria. Ocupada pels alemanys durant la Segona Guerra Mundial (1941-44), fou reincorporada de nou a l'URSS. Arran de l'esclat nacionalista a la Unió Soviètica durant la *perestrojka*, el soviet suprem de Letònia, sota la presidència d'Anatoli Gorbunov, anuncià (1990) la restauració dels drets sobirans del país amb un període de transició. Per l'agost del 1991 Letònia proclamà la independència. El 1993 fou elegit un nou govern dominat per la dreta moderada, amb Guntis Ulmanis com a president de la república.

leucèmia *PAT* Nom genèric d'un grup de malalties caracteritzades per la proliferació neoplàstica de cèl·lules hematopoètiques en graus diversos de maduració, que s'acompanya d'una disminució en la producció de cèl·lules hematopoètiques normals. Les leucèmies poden sorgir a qualsevol edat, però constitueixen la causa més freqüent de mort per càncer infantil. En molts casos hom aconsegueix d'eliminar tots els signes de la malaltia (remissió completa).

leucòcit *BIOL* Nom genèric d'un conjunt polimòrfic de cèl·lules que integren la sang. Són anomenats també *glòbuls blancs*. Llur missió és la lluita contra els agents nocius.

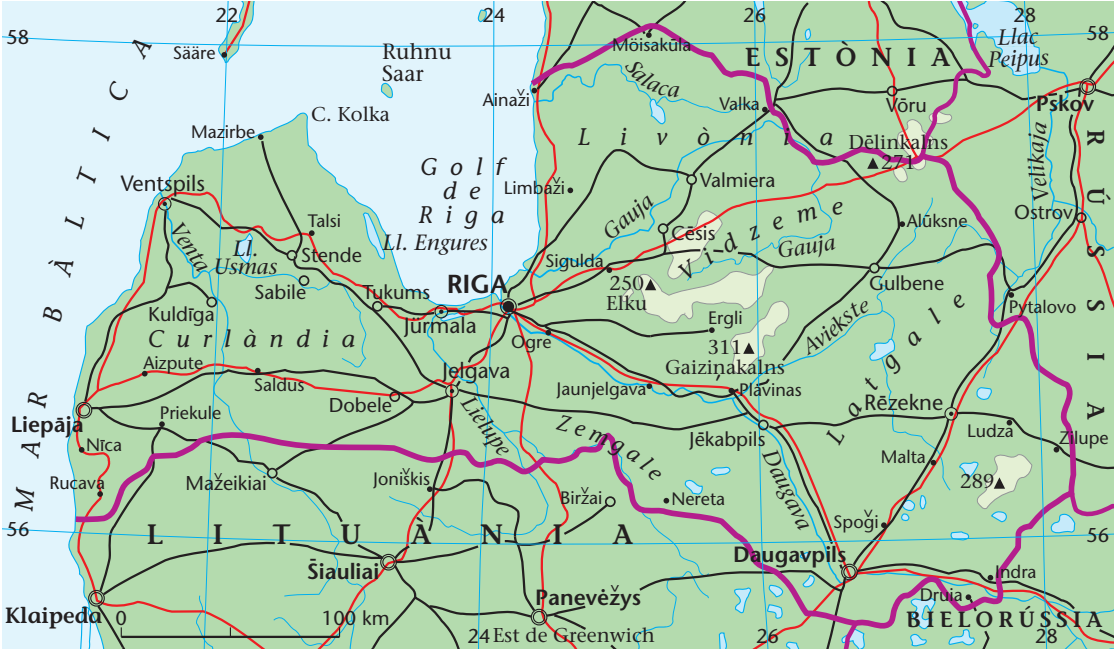
Lévi-Strauss, Claude (Brussel·les 1908) Antropòleg francès d'origen belga. En reacció contra Lévy-Bruhl i la seva comprensió de la mentalitat primitiva, escriví *Structures élémentaires de la parenté* (1949), on intentà de demostrar el funcionament universal de l'esperit humà. El seu mètode, desenvolupat a *Anthropologie structurale I* (1958), consisteix en un tractament dels fenòmens humans del mateix tipus que el llenguatge que recorre al model fenomenològic amb els conceptes de pertinença i commutació . La seva obra capital —*Les Mythologiques* (1964-71)— representa una destrucció de la història i una recerca del temps perdut. A *La pensée sauvage* (1962) i *Anthropologie structurale II* (1973) intentà de fonamentar la seva epistemologia.

levitació *FIS* Estat d'un cos sotmès a una força sustentadora que equilibra el seu pes, de manera que es manté en suspensió a una certa distància d'una superfície de referència. Determinades tècniques metal·lúrgiques empren la *fusió en levitació*. La *levitació magnètica* és el principi d'alguns transports avançats.

Lewis, Jerry (Newark 1926) Actor i director cinematogràfic nord-americà. Continuador dels clàssics del cinema còmic nord-americà. Després d'una primera etapa com a actor formant parella amb Dean Martin, interpretà *The Geisha Boy* (1958), *Who's Minding the Store* (1963), *The Disorderly Ordely* (1964), *Splastick of Another Kind* (1984) i *Arizona Dream* (1992) i, com a director i actor, *The Bellboy* (1960), *The Mutty Professor* (1963), *The Patsy* (1964), *Wich Way to the Font* (1970), *The King of Comedy* (1981) i *Smorgasbord* (1983).

Lhasa Capital del *zizhiqu* del Tibet, a la Xina (106 885 h [1990]). És situada a 3 650 m d'altitud, a la vall del riu Kichu. Centre religiós del lamaisme, hi residí el dalai-lama fins el 1959. Domina la ciutat un turó on hi ha el gran palau (Potala) del dalai-lama (s XVI). El temple de Jo-khang (veritable catedral de Lhasa) és un dels més antics del Tibet (ss VII-VIII).

Líban [*nom oficial: República del Líban; àrab: al-Gumhūriya al-Lubnānī ya*] Estat de l'Orient

Mapa físic de Letònia

Mitjà, limitat a l'W per la Mediterrània, al N i a l'E per Síria i al S per Israel (10 400 km²; 2 965 000 h [est 1994]). La capital és Beirut.

LA GEOGRAFIA
Hom hi distingeix quatre regions: la franja litoral, plana; els monts del Líban, que s'estenen de N a S en suaus pendents, en terrasses, a l'W i escarpats a l'E; Al-Biqá', ampla vall travessada pels rius Orontes i Līṭānī; i els monts Antilíban, al llarg de la frontera siriana. El clima és mediterrani a la costa i de transició cap al continental a l'interior. Les precipitacions són més abundants als vessants occidentals del Líban, i són escasses a l'W. L'agricultura és la principal activitat econòmica, però la superfície de conreu, limitada per la manca d'aigua i la topografia accidentada, no arriba a un terç del total. El blat era, fins a la guerra civil (1975-76), el principal conreu, però només cobreix 1/3 de les necessitats; hom conrea també cítrics, bananes, hortalisses, pomes, bleda-rave sucrera, ordi, tabac, vinya i oliveres. Els famosos boscs de cedres han restat reduïts a petits rodals. La ramaderia i la pesca hi tenen poca importància. Els recursos miners són escassos. La font principal d'ingressos del Líban són el comerç, a través del port franc de Beirut, i les finances, especialment els nolis marítims, els ingressos dels emigrants, els drets de les companyies petrolieres els oleoductes de les quals travessen el país i la constant expansió del turisme fins el 1974. El Líban era anomenat, abans de la guerra civil, la “Suïssa de l'Orient Mitjà”, per la seva cultura de pont entre musulmans i cristians, per la seva capacitat comercial i financera i pels seus atractius. La guerra civil acabà amb la intervenció arbitral siriana, que exerceix un veritable protectorat sobre el país. Els clients àrabs han cercat altres intermediaris. Les comunicacions resten assegurades per una bona xarxa de carreteres, però la guerra les ha malmeses considerablement. La capital, Beirut, és el port principal i l'aeroport internacional. El Líban és el país més densament poblat de l'Orient Mitjà, sobretot a la costa i als vessants del Líban. El 30% del total habita a les grans ciutats de Beirut, Trípoli i Sidó, i només el 16% és rural. La població del Líban és quasi totalment semita. La llengua oficial és l'àrab, però l'anglès i el francès són molt difosos a la costa. Quant a la religió, a diferència de les ètnies, hi ha una gran heterogeneïtat. El Líban és una república unitària de tipus presidencial. D'acord amb la constitució del 1926 (esmenada els anys 1927, 1929, 1943, 1947 i 1990), el president té el poder executiu. Exerceix el poder legislatiu l'assemblea nacional, formada per 99 membres. El president de la república ha d'ésser maronita, i el primer ministre, sunnita. El Líban és membre de l'ONU i de la Lliga Àrab.

LA HISTÒRIA
El Líban, successor de Fenícia, formà part del regne selèucida i de l'imperi Bizantí, i posteriorment fou ocupat pels perses (s VII). Arran de les croades (s XI), el nord formà part del comtat de Trípoli, i el sud, del regne de Jerusalem, fins que fou integrat a l'imperi otomà (s XVI). La conferència de París (1919) atribuí a França el protectorat sírio-libanès, la qual hi instituí una república parlamentària, on els maronites obtenien una situació de privilegi; la constitució del 1926 estipulava que el president de la República fos d'aquesta comunitat cristiana, mentre la presidència del govern corresponia a un sunnita, i les altres confessions eren representades en l'assemblea

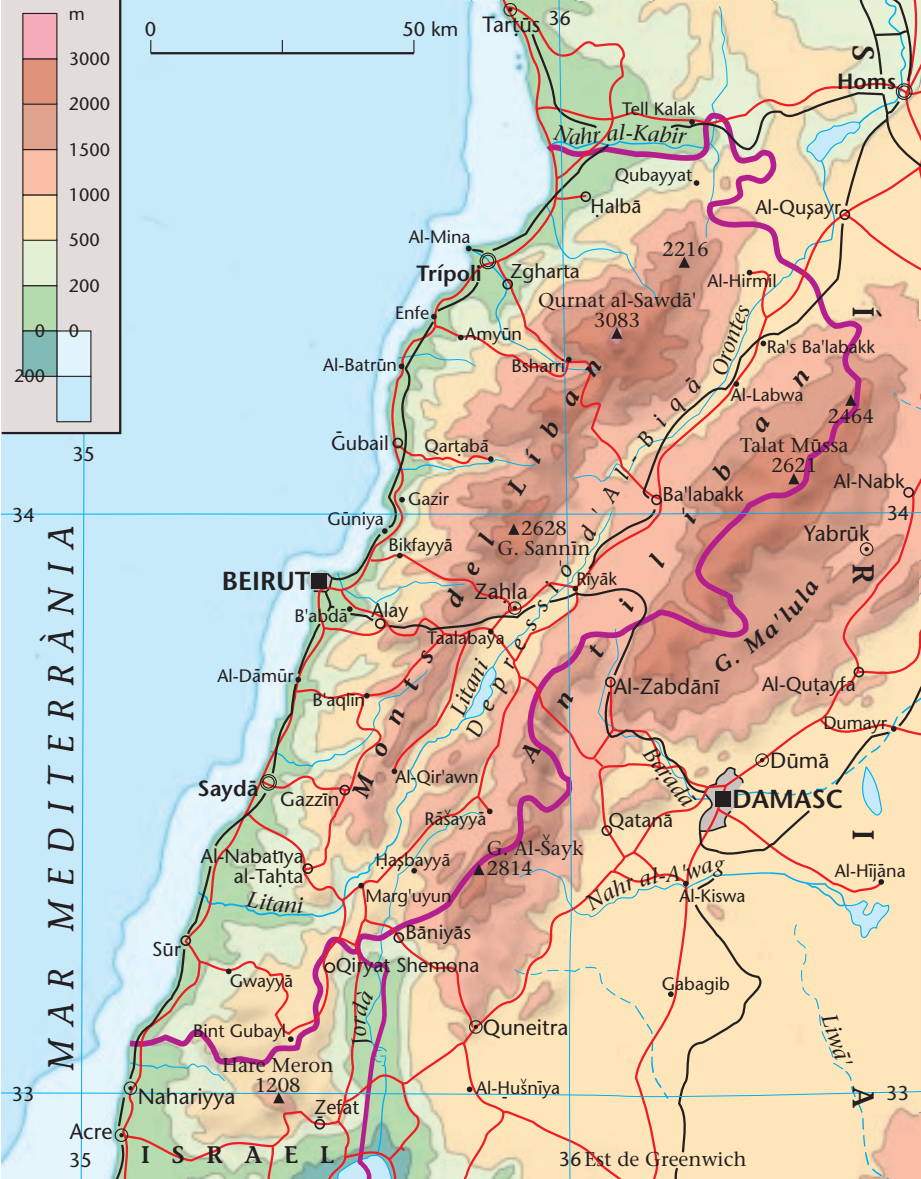
 Letònia	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
govern:	república
superfície:	64 586 km²
població:	2 551 000 h (est 1994)
capital:	Riga
idioma of.:	letó
moneda:	lat
Líban	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
govern:	república
superfície:	10 400 km2
població:	2 965 000 h (est 1994)
capital:	Beirut
idioma of.:	àrab
moneda:	lliura libanesa

legislativa. La independència no fou efecti-va fins a l'evacuació total (1946) de les tropes franceses. Les guerres àrabo-israelianes i, a l'interior, les activitats dels fedàins i de les milícies de l'organització paramilitar de la dreta maronita provocaren una constant inestabilitat econòmica i d'agitació política. Pel maig del 1975 la crisi desembocà en la creació d'un govern militar substituït amb la reelecció de Karami com a cap del govern. Els conflictes entre les diverses ètnies i religions, la qüestió de Palestina i de la profunda crisi econòmica, política i social del país, juntament amb la ingerència dels estats veïns en els afers del Líban, hi provocaren una guerra civil (1975-76) entre cristians i palestins, en què l'exèrcit de Síria sostingué els primers i ocupà Beirut. Des del 1977 l'entesa entre Egipte i Israel féu que Síria donés suport als palestins. Això afavorí els cops de mà de l'OAP en territori d'Israel i les operacions de càstig d'aquest país contra les bases palestines del Líban. Pel juny del 1982 Israel envià el Líban i obligà l'OAP a retirar-se del país. Per l'agost del mateix any Bachir Gemayel, maronita del partit falangista, fou nomenat president electe, i succeït després de la seva mort en atemptat (1982) pel seu germà Amin Gemayel. Israel es retirà del Líban el 1985, i el 1986 l'OAP inicià una ofensiva sobre diverses poblacions del nord d'Israel. Augmentaren els enfrontaments entre els xiïtes de Hezbollah i les forces de les Nacions Unides i entre els guerrillers xiïtes d'Amal i l'OAP pel control dels camps de refugiats. L'aviació israeliana continuà bombardejant els camps de refugiats del sud de Líban per tal de neutralitzar l'OAP. Els conflictes entre les diferents faccions libaneses continuaren els anys següents fins que el 1991 Síria reforçà les seves posicions al Líban a través d'un tractat entre els dos països, que equilibrava el repartiment de poder entre cristians i musulmans i preveia el manteniment de contingents militars en sòl libanès.

libèl·lula *ZOO*l Nom donat als insectes pertanyents a l'ordre dels odonats. Les ales posteriors són més amples que les anteriors, i ambdues adopten una posició horitzontal quan l'animal descansa.

liberalisme *HIST* Doctrina i sistema que defensen la llibertat política i econòmica. El liberalisme parteix del reconeixement de la llibertat com a dret per a tots els homes. Però el sentit precís del terme canvia segons el terreny específic al qual es refereix (polític, econòmic, religiós, etc) i s'ha modificat considerablement al llarg del temps. En les darreres etapes de l'antic règim hom pot considerar com a liberals els corrents ideològics de la Il·lustració i l'actuació d'aquells grups polítics que lluitaren contra la monarquia absoluta i els privilegis feudals. Instal·lada la burgesia en el poder, el liberalisme tendí a transformar-se en una fórmula que justificava la conservació del nou ordre establert. Aparegué aleshores consolidat en unes fórmules polítiques estrictes —govern parlamentari, dret al vot, igualtat davant la llei, llibertat de premsa, d'associació, de creences, etc— que configuraren unes formes democràtiques de govern i nodriren els programes d'uns partits que tenien solament unes diferències de matís, en funció de les quals adoptaren la denominació de conservadors, com a expressió de llur voluntat d'immobilisme, o bé continuaren reivindicant la de liberals i intentaren de canalitzar un afany de renovació, generalment molt limitat. Quant al liberalisme econòmic, que comprenia clàssicament una combinació del *laissez faire* i el lliurecanvisme, no va necessàriament lligat al liberalisme polític; hom pot trobar, doncs, règims que proscriuen o falsegen la democràcia i que, per contra, es preocupen de conservar la llibertat d'actuació econòmica de l'empresari. En el context hispànic, els mots *liberal* i *liberalisme* nasqueren per a designar els partidaris d'un règim constitucional i els principis que aquests sustentaven, en contraposició als qui volien la perduració de l'absolutisme. A la resta d'Europa i del món, la ideologia liberal ha mantingut una considerable presència durant la segona meitat del s XX. Els partits d'aquesta filiació estan aplegats en una Internacional Liberal.

Libèria *[nom oficial: en anglès: Republic of Liberia]* Estat de l'Àfrica occidental, que limita al N amb Guinea, a l'E amb la Costa d'Ivori, al S i al SW amb l'oceà Atlàntic i al NW amb Sierra Leone (111 369 km²; 2 377 000 h [est 1994]). La capital és Monròvia.

Mapa físic del Líban

Libèria constitueix un vast altiplà que des-cendeix irregularment cap a la costa. El clima, subequatorial, és molt humit i calorós. Les precipitacions es concentren de maig a octubre, més abundants a la costa que a l'interior. Travessat per nombrosos rius, el país és cobert pel bosc equatorial, però el bosc ha estat molt destruït per l'home, que l'ha substituït per plantacions. L'economia es basa essencialment en l'agricultura. Una gran part de la població practica conreus de subsistència (arròs, batates, mandioca), però és important la producti-vitat de les plantacions, on hom conrea cautxú (primer producte d'exportació), cafè, cacau, bananes i canya de sucre. El bosc cobreix un terç de la superfície. La ramaderia i la pesca són poc importants. El sector industrial és representat per les indústries mineres, explotades per com-panyies estrangeres, especialment el ferro (segon productor de ferro d'Àfrica), dia-mants, or, bauxita i manganès. La indústria de transformació és poc desenvolupada. L'explotació minera ha donat lloc a la crea-ció d'una infraestructura de comunicacions modernes, bé que modestes. Libèria dispo-sa de la flota mercant més gran del món, a causa que és bandera de conveniència per a molts vaixells d'altres països. La unitat monetària de Libèria és el dòlar liberia. Libèria és un país poc poblat; l'única ciutat important és la capital, Monròvia. La població, urbana en el 46%, és composta principalment per tres grups lingüístics: kru, manding i atlàntic occidental. La majoria de la població practica ritus ani-mistes (75%); la resta és musulmana (15%) o cristiana (10%). La llengua oficial és l'anglès, encara que les llengües majorità-ries són el bassa, el kpelle i diversos dialec-tes krus. Libèria és una república de tipus presidencial. El poder legislatiu és exercit per l'assemblea nacional, que comprèn el senat i la cambra de representants. Habita-da per tribus mandings, no formà cap regne unificat. Anglesos, francesos, holan-desos i portuguesos en visitaren sovint les costes per traficar amb esclaus, però no s'hi establiren fins al s XIX. El 1821 l'American Colonization Society hi establí antics es-claus nord-americans; el 1847 fou atorgada la independència a Libèria. Els negres ame-ricans constituïren aleshores una aristocrà-cia territorial que oprimí la població autòc-tona. El 1944 William Tubman, del partit *whig*, fou elegit president, càrec que detin-gué fins a la seva mort (1971), en què fou substituït per William Tolbert. Tubman permeté la inversió de capitals estrangers, que el 1960 iniciaren l'explotació de les mines de ferro i crearen una de les flotes mercants més importants del món. Wil-liam Tolfert, reelegit president el 1975, s'encarà el 1979 amb greus avalots provo-cats per una crisi econòmica, i assumí po-ders dictatorials; morí el 1980 durant un cop d'estat dirigit pel sergent primer Sa-muel Doe. Aquest suspengué la constitu-

ció. Pel gener del 1991, S.Doe fou mort per les forces insurgents, les quals, amb el su-port de diversos estats, establiren un go-vern provisional que fou reemplaçat al maig del 1994 per un Consell d'Estat per a preparar eleccions pluripartidistes.

Líbia *[nom oficial: Al-Ġamāhīrya al-'Arabiya al-Libīya]* Estat del nord d'Àfrica, situat entre la mar Mediterrània al N, Egipte a l'E, el Sudan al SE, el Txad i el Níger al S, Algèria a l'W i Tunísia al NW (1 775 500 km²; 5 225 000 h [est 1994]). La capital és Trípoli. El relleu és constituït per blocs tabulars d'escarpaments graonats d'escassa altitud. Entre aquests i la mar s'estén una plana litoral o *sahel* amb una successió de conques tancades. Al sud el *ġabal* descendeix cap als oasis que marquen el límit nord del desert. El clima és afectat per les influències marítimes a la franja costanera, amb precipitacions modestes. L'interior, sotmès a la influència continen-tal del Sàhara, experimenta una forta oscil·lació tèrmica diürna i estacional, i les pluges són pràcticament inexistents en certes àrees. Sobre el país bufa el *ghibli*, vent càlid i sec del desert. Les aigües superficials es redueixen a alguns uadis a l'època de pluges; però són importants les aigües subterrànies, que, per aflorament o per pous artesianos, donen lloc a nombrosos oasis. L'agricultura ocupa només l'1,2% de la superfície i és restringida per la manca d'aigua, però produeix ordi, patates, vinya, blat, tomàquets, cacauets, oliveres, dàtils, tabac, cítrics i ametlles. La ramaderia és subjecta a les variacions climàtiques i inclou ovelles, cabres, bovins i camells. És relativament important l'exportació de pells. La pesca és activa, només de tonyines i esponges. El petroli és el principal recurs econòmic del país. Té també reserves importants de gas natural. La indústria és modesta, per la manca d'energia hidroelèc-trica, que hom supleix amb noves tèrmi-ques que aprofiten els hidrocarburs; es basa en el tabac, l'oli, els molins, les pells adoba-des i les catifes. El PIB per habitant és el més alt d'Àfrica i de la Mediterrània. La densitat mitjana és una de les més baixes del món; la població es concentra a la costa i als oasis, i és urbana en el 82% (1991). Ètnica-ment, el 35% és àrab, el 25% berber i el 30% és una mescla d'àrab i berber; la resta és formada per sudanesos, turcs, etc. La llengua oficial és l'àrab, i la majoria (97%) és musulmana de la secta sunnita. Independent des del 1951, Líbia és una república socialista que segueix els princi-pis de l'Alcorà. El poder és exercit pel poble a través d'un sistema de govern popular directe que culmina en el congrés general del poble, el qual elegeix un comitè general o consell de ministres i un secretariat ge-neral, el president del qual és a la pràctica el cap de l'estat. Líbia és membre de l'ONU, de l'OUA, de la Lliga Àrab i de l'OPEP. A partir del segon mil·lenni aC s'establiren successivament a les regions litorals cre-tencs, egipcis, fenicis, cartaginesos, grecs i romans. El procés de desertització iniciat als primers segles de l'era cristiana s'accentuà als ss V-VII, coincidint amb el pas dels vàndals i els bizantins, i en produir-se la conquesta musulmana (642-647), Líbia ja era un país gairebé desèrtic. Trípoli fou ocupada per la monarquia hispànica (1510), cedida als cavallers de Malta (1530) i sotmesa per Solimà el Magnífic (1551); l'autoritat dels soldans turcs fou nominal, principalment del 1711 al 1835, quan la família Karamanli governà hereditària-ment el país. El 1911 Itàlia ocupà Líbia. Alliberada el 1943, restà sota l'administra-ció britànica i francesa fins el 1951, quan assolí la independència i esdevingué mo-narquia constitucional regida per Idrís I. El descobriment de jaciments petrolífers (1959) modificà l'economia del país, mul-tiplicà els ingressos estatals i permeté al govern libi de desprendre's de la tutela an-glo-nord-americana i d'adoptar una polí-tica panarabista. Pel setembre del 1969 un grup de joves oficials, comandats per Muḥammad al-Gaddafi, destronà Idrís I i proclamà la república. Durant els anys setanta el règim militar de Muḥammad al-Gaddafi emprengué una política dita de socialisme islàmic, nacionalista i inspi-rada en l'Alcorà i en el panarabisme. Antioccidental i acèrrim enemic d'Israel, després de la guerra àrabo-israeliana del 1973 el règim s'acostà progressivament a l'URSS. Hom engegà (1973) una “revolu-ció cultural” que menà a la creació de comitès i congressos populars inspirats en els principis de l'islam. Des del 1980 intervingué en la guerra civil del Txad i intentà una intervenció a Tunísia (1980) i

linx [*Lynx* *sp.*, família dels fèlids] 200l Nom de diversos mamífers de l'ordre dels carnívors que tenen les orelles acabades en un ble de pèls rígids, la cua curta i dues premolars a la mandíbula superior i que atenyen de 45 a 80 cm d'alçada a la creu. El **linx ibèric** (*L.pardina*) habita a les muntanyes i als boscs de la Península Ibèrica i de Grècia. El **linx nòrdic** (*L.lynx*) és el fèlid més gros d'Europa, i habita al NE del continent. El **linx àrtic** (*L.canadensis*) i el **linx roig** (*L.rufus*) són endèmics de l'Amèrica del Nord.

Lió [*fr*: *Lyon*] Capital del Lionès i del departament del Roine, França, a la confluència dels rius Saona i Roine (415 000 h [1990]). La seva posició geogràfica entre l'Europa alpina i l'Europa herciniana ha potenciat la importància de la ciutat, la influència de la qual s'estén des de les planes del Saona i les muntanyes del Jura, del Lionès i del Beaujolais, fins a la Provença, al S, i la regió parisena, al N, i cap a Suïssa i Itàlia. A Lió predomina avui el sector terciari: centre de gestió amb serveis bancaris, jurídics, comercials i financers. Per tota la regió lionesa hi ha centres tèxtils; els sectors d'indústria química són alineats a la vall del Roine, fins a Saint-Rambert-d'Albon. També hi ha indústria metal·lúrgica, de construccions mecàniques, de material elèctric i electrònic. Fundada el 43 aC, amb el nom de *Lugdunum*, fou aviat un centre econòmic i militar de gran importància. Envaïda pels huns d'Àtila (s V), fou ocupada pels visigots i formà part, després, dels regnes burgundi, carolingi, lotaringi (843) i de Borgonya-Provença, i el 1032 passà al Sacre Imperi Romano-Germànic. Al s XIII la burgesia posà la ciutat sota la protecció del rei de França, i Felip el Bell l'annexà al país el 1312. La primera meitat del s XVI fou l'època de l'apogeu de Lió, que acabà quan esclataren les guerres de religió.

lio**fil****ització** *QUÍM* Operació de liofilitzar consistent en una congelació, seguida d'una deshidratació per sublimació que té lloc en un recipient on hom ha fet el buit. La substància, dissolta, és congelada a -50°C a gran velocitat, hom hi fa el buit (de 0,1 a 0,01 mm Hg) i hom sublima l'aigua a una velocitat com més lenta millor. Els avantatges de la liofilització són diversos; així, les baixes temperatures a què hom treballa eviten moltes alteracions químiques de substàncies termolàbils i s'inhibeix el desenvolupament de microorganismes.

lípid *BIOl* Nom genèric de les substàncies constituïdes per un àcid alifàtic de cadena mitjana i nombre parell d'àtoms de carboni (de 4 a 30), lligat per un enllaç ester, de vegades amida o èter, amb composts que tenen una funció alcohol o més (esfingosina, alcohols grassos superiors, etc). Els lípids poden tenir també uns altres constituents en llur molècula (àcids fosfòrics, àcid sulfúric, bases nitrogenades i sucres). Es caracteritzen per ser insolubles en aigua i solubles en solvents orgànics apolars. Hom anomena *lípids simples* els que només contenen carboni, oxigen i hidrogen, i comprenen els triglicèrids, anomenats greixos o olis segons que siguin sòlids o líquids, les ceres i els esters dels esterols; dins aquest darrer grup, un dels esterols més coneguts és el colesterol. Els *lípids complexos* contenen, a més, altres elements i són anomenats, en general, lipoides. Els lípids existeixen en totes les cèl·lules vives, en proporcions molt variables d'un teixit a l'altre. Constitueixen una de les formes més riques en energia de l'alimentació.

Lippi, Filippino (Prato 1447 — Florència 1504) Pintor italià. Format amb Botticelli i el seu pare Filippo Lippi. A Florència completà els frescs de Masaccio de la capella Brancacci, a l'església del Carmine i decorà la capella Strozzi, a Santa Maria Novella (1488-1503). Féu una interpretació versàtil de la tradició, alhora que es deixà influir pel naturalisme flamenc.

liqüefacció *fís/QUÍM* Acció i efecte de liqüefer. La liqüefacció només es pot efectuar per sota de la temperatura crítica. Quan aquesta temperatura és inferior a la temperatura ambient, hom parla de *condensació*; en el cas contrari, hom l'anomena pròpiament *liqüefacció*, malgrat que, des d'un punt de vista físic, es tracta del mateix fenomen. Per tal d'assolir la liqüefacció hom pot sotmetre el gas a compressió, a refrigeració o bé a ambdues operacions combinades.

liquen *BOT* Grup d'organismes de natura doble, constituïts per cèl·lules d'una alga enllaçades per les hifes d'un fong. L'alga

rep del fong sals minerals dissoltes, i el fong copsa de l'alga substàncies orgàniques, de les quals s'alimenta. Els líquens resulten eficaços colonitzadors de superfícies rocalloses, troncs d'arbres, sòls pobres, etc, des de les regions polars fins a l'equador. Sintetitzen nombroses substàncies exclusives. Alguns *àcids líquènics* tenen interès en tintoreria o en farmàcia.

líquid, **estat** *fís* Estat de la matèria en què les molècules resten relativament lliures i poden canviar llur posició respectiva, però les forces de cohesió les obliguen a mantenir-se en un volum fix. Els líquids ocupen un volum pràcticament constant en funció de la temperatura o la pressió. L'estat líquid és l'intermedi entre el sòlid i el gasós: els líquids i els gasos són anomenats *fluids*, i ambdós tenen una gran mobilitat molecular. Dins un líquid, les molècules són atretes igualment en totes direccions per les veïnes i, per tant, la força resultant és nul·la, excepte per a les molècules de la superfície del volum líquid, en les quals apareix la tensió superficial. El pas a l'estat sòlid és la *solidificació* (hom l'anomena *congelació* quan és deguda a una disminució de temperatura), i el pas invers és la *fusió*. El pas a l'estat gasós és anomenat *vaporització*, i l'invers, *condensació*. A la superfície lliure dels líquids, les molècules amb energia suficient per a abandonar la massa líquida es vaporitzen. L'estudi teòric dels líquids constitueix la hidràulica, el dels líquids en repòs, la hidrostàtica, i el dels líquids en moviment, la hidrodinàmica.

lira **1** *MÚS* Nom de diversos tipus d'instruments cordòfons originaris de la Grècia antiga. Consistien bàsicament en una caixa de ressonància amb dos braços, units per la part superior, des d'on partien les cordes (de quatre a deu), que s'inserien a la caixa i eren tocades amb un plectre. **2** *LIT* Estrofa pròpia de la poesia castellana, emprada per alguns poetes decadents en la literatura catalana. Consta de cinc versos —de sis síl·labes el primer, el tercer i el quart, i decasíl·labs els altres—, amb l'esquema *a b a a b*.

lírica **1** *MÚS* Gènere musical que consisteix en la representació cantada d'un text o d'un llibret teatral. És, doncs, sinònim d'opereta, sarsuela, etc. **2** *LIT* Poesia en la qual predominen l'element i el to afectiu, sentimental i emotiu, en contra dels elements històrics, èpics, realistes, didascàlics i moralitzadors. En la literatura grega, fou una poesia destinada a ésser cantada i, sovint, ballada amb acompanyament de la lira. Presentà dos tipus: la lírica” *coral*, destinada al cant d'un cor (Terpandre, Alcman, Íbic, Estesícor, Simònides, Baquilides i Píndar), i la *monòdica*, cantada a una sola veu. La primera tingué diversitat de formes, mentre que la lírica monòdica, més acostada al sentit actual de la paraula “lírica", era articulada en estrofes breus, d'estructura fixa, i sembla que preludià la separació de la poesia i de la música. Paral·lelament, la lírica monòdica exalta déus o homes, però és per essència més individualista i subjectiva. A partir del Renaixement, hom volgué constituir la lírica com a gènere propi i autòcton, com a expressió directa —gairebé sempre breu— de la individualitat i de l'apassionament d'un autor, oposada a l'èpica i a la dramàtica, que intenten d'objectivar esdeveniments i personatges. Sorgiren noves fórmules estròfiques (sonet, madrigal) que s'afegiren a d'altres de més antigues (cançons, balades) i que empalmaren amb les diverses i lliures creacions modernes.

Lisboa [*cat ant: Lisbona*] Capital de **Portugal**, del districte homònim i d'Estremadura (677 790 h [1991]). És situada a la vora del Tejo, a pocs quilòmetres de la desembocadura, a la sortida de l'estuari, anomenat Mar da Palha. Des del 1900 ha experimentat un gran creixement demogràfic, que ha comportat l'expansió territorial per ambdues riberes de l'estuari del Tejo. El terratrèmol del 1755 la destruï quasi per complet, i fou reconstruïda pel marquès de Pombal. La part baixa (Cidade Baixa), vora el riu, fou la part més castigada, i la seva reconstrucció fou feta sobre un pla regular. La zona alta conserva l'antic aspecte medieval, i un dels barris més populars i més típics és el de l'Alfama, situat al peu del castell de São Jorge. A les seves funcions i activitats administratives i polítiques s'uneix una gran activitat comercial i industrial (construccions navals, indústria siderúrgica, de maquinària, química, paperera, tèxtil, fabricació de pneumàtics, etc). Seu arquebisbat i primada de Portugal, amb el títol de patriarcat. Entre els monuments de

la ciutat cal destacar la catedral, romànica, reconstruïda després del terratrèmol del 1755, i el monestir dels jerònims (amb un bell claustre) i la torre de Belém, que són d'estil manuelí. Alfons I de Portugal la incorporà al regne de Portugal (1147), del qual assolí la capitalitat en temps d'Alfons III de Portugal. Els francesos l'ocuparen el 1807, un any després l'alliberaren els anglesos, i durant els decennis següents fou un reducte del constitucionalisme.

Lisip (Sició, Argòlida 370 aC — ?) Escultor grec. De formació autodidàctica, degué sentir a Sició la influència de l'escola de Policlet i de la tradició argiva. Hom només coneix còpies de les seves obres, les quals palesen un ritme especial i dinàmic, una nova concepció dels volums i una gran mestria en la plasmació del vigor i del moviment. Autor de l'*Apoxiòmenos de Lisip*, de l'*Àugies* (Delfos), del monumental *Hèracles de Tàrent*, del grup de *Sàtir amb Dionís infant* (Louvre), dels retrats d'Isop i de Sòcrates, etc. Fou retratista àulic d'Àlexandre.

Liszt, Franz (Doborján, Hongria, avui Raiding, Burgenland 1811 — Bayreuth, Baviera 1886) Nom amb què és conegut el compositor i pianista hongarès Ferenc Liszt. La seva carrera de pianista internacional s'inicià el 1827. Com a compositor, pels volts del 1830 escriví peces per a piano d'estil brillant, com l'*Album d'un viatger* (1836). Més endavant amplià el seu llenguatge harmònic romàntic (*Sonata en si menor* 1852-53, *Années de Pèlerinage*, 1867-77). Les característiques nacionals hongareses penetraren el seu estil romàntic tot enriquint-lo. Des dels últims anys del decenni escriví les seves peces monumentals per a orquestra, els poemes simfònics *Les préludes* (1848), *Tasso* (1849), *Mazeppa* (1851), etc, i les simfonies *Faust* (1854) i *Dante* (1855-56). De la música sacra aprofità, amb esperit romàntic, certs elements antics, modals (oratoris com *Christus*, 1866; misses, peces menors per a cor). Els anys 1870-80 escriví composicions per a piano que amplien els límits del romanticisme i representen passos decidits cap a l'estil musical del s XX.

literatura *LIT* **1** Art d'escriure i de llegir, coneixement de tot el que ha estat escrit. Aquest és el sentit original de la paraula llatina *litteratura*, traducció de l'expressió grega γραμματική τέχνη. **2** Activitat intel·lectual centrada en l'estudi de la producció literària. A l'antiguitat clàssica, la retòrica, disciplina literària per excel·lència, dividí la gramàtica en dues parts principals, la que ensenya a parlar correctament i la dedicada a l'explicació dels poetes i a l'ensenyament de la lectura dels autors, origen de la concepció moderna de la literatura. El mot *literatura* començà a designar un fet independent, susceptible d'ésser estudiat amb mètodes propis i d'ésser considerat de diverses maneres (crítica literària, història de la literatura, etc), a partir d'una consideració històrica i nacional de les obres literàries, perceptible des de la segona meitat del s XVIII en distintes cultures europees. Des de Lessing, el mot designà el conjunt d'obres literàries d'un període i d'un país determinats. Però alhora anà desenvolupant una tendència envers l'abstracció i el genèric, fins a poder ésser aplicat al conjunt universal d'obres literàries. Aquestes dues tendències en la significació del mot, encara avui constatables, trobaren lloc al començament del s XIX en l'obra de Mme.de Staël *De la littérature considérée dans ses rapports avec l'état moral et politique des nations*. Abans, l'interès d'alguns erudits i homes de lletres es manifestà, generalment, en catàlegs d'obres, una mena de precedent de les històries literàries: de Cal·límac, el poeta hel·lenístic, bibliotecari a Alexandria (*Taules*), a la *Biblioteca* d'un equip de monjos dirigits pel patriarca Foci, o les *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*, de Fèlix Torres i Amat. Els historiadors de la literatura solen prescindir d'un seguit de texts escrits, sobretot científics, perquè no els consideren literaris, cosa vàlida si hom pren com a punt de partença la contraposició poesia/ciència, en especial a partir d'un determinat moment històric. La característica fonamental de les obres literàries és la creació d'una llengua, fet relacionat amb allò que hom sol anomenar estil. D'una manera general, la crítica moderna aspira a la intel·lecció i explicació de les obres, en lloc dels valors tipificats —*uirtutes*— que hi buscava la crítica antiga.

Aquesta aspiració a una teoria dels fets literaris és relativament recent, i cal plantejar-se sempre la feina complementària de considerar els criteris de referència en relació amb les idees estètiques contemporànies. En el camp de l'estudi de la literatura cal conciliar en un tot metòdic, forçosament eclèctic, les aportacions de l'antiga retòrica, els distints replantejaments de l'estudi de la llengua literària i les indubtables aportacions dels mètodes no estrictament literaris; i tot això articulat per la irrenunciable llibertat d'opinió del crític. Un altre problema és la divisió tradicional de les obres literàries en gèneres. Ja en l'època romana de la cultura grega, els autors antics no sabien de vegades com etiquetar les obres literàries, i en la pràctica literària sovintejava, tant com ara, la barreja d'estils, de tons i de recursos de gèneres, en teoria, perfectament delimitats. Per això, les distintes concepcions de la literatura han d'ésser posades en relació molt estreta amb les èpoques i els moments històrics que les caracteritzen. L'enfocament de l'obra literària des de l'autor o des del públic també la transforma completament. La literatura respon a unes ganes de comunicació, a un afany de relació, però aquesta depèn del lloc (emissor o receptor) des del qual és considerat. La visió individualista, des de l'autor, no tindria sentit si no tingués en compte la necessitat d'un receptor, d'un auditor o lector, i aquesta necessitat duu a postular un sincronisme, un acord entre autor i lector, entre emissor i receptor, que té vigència no solament a un nivell sincrònic, sinó també diacrònic (en l'autor “clàssic”). Paral·lelament a la tecnificació de la literatura i a la professionalització dels poetes, la literatura deixa d'ésser ocasional, el seu públic es dilueix, perquè tendeix a convertir-se en objecte de lectura: d'ésser dita ha passat a ésser llegida

litografia *ART* Sistema d'impressió basat en el fenomen físico-químic de la repulsió existent entre l'aigua i les matèries grasses. Fou descobert el 1798 per Aloys Senefelder. Contràriament als altres sistemes d'impressió, tant les parts impressores com els blancs són al mateix nivell, ja que és la base grassa sobre el dibuix el que reté la tinta. Avui, és un sistema en desús, a causa de l'existència d'altres de més ràpids i moderns (*offset*, fototípia, serigrafia, xerografia, etc).

lituà *LING* Llengua del grup baltoslau de la família indoeuropea. Parlada a Lituània, es divideix en dos dialectes: el del sud, base de la llengua literària, i el del nord o *žemaitė*. Té un sistema nominal de set casos, i conserva el dual. El primer text en lituà és un catecisme luterà del 1547.

Lituània [*nom oficial en lituà: Lietuvos Respublika*] Estat de l'Europa septentrional que limita amb Letònia al N, amb Bielorússia a l'E i al S, amb Polònia al S i amb Rússia i la mar Bàltica a l'W (65 200 km²; 3 724 000 h [est 1994]). La capital és Vïlnius. El relleu és pla, amb petites elevacions a l'E i a l'W, típiques del relleu glacial. El clima és de transició, de marítim a continental. Els sòls són de podzol, i quasi un 6% són pantanosos. El riu més important és el Nemunas, navegable des de Kaunas fins a la desembocadura. A Lituània hi ha uns 3 000 llacs (Drisv'aty, Tauragnas, etc), quasi tots d'origen glacial. L'agricultura (sègol, blat, ordi, civada, lli, bleda-rave sucrera, patates, hortalisses i llegums) i el bosc constitueixen recursos importants per a l'economia de la república. Dins l'economia rural es destaca la cria de bestiar boví i porcí. Hi ha nombrosos jaciments de torba, i el 1968 hi foren descoberts jaciments de petroli i gas. Hi ha fosforita i minerals per a la construcció i ambre. Hi tenen una gran importància les aigües minerals i termals, que han donat lloc a la fundació de balnearis. Les branques principals de la indústria són la de construcció de maquinària —turbines, vaixells, aparells de precisió, màquines-eines (Vïlnius i Kaunas)—, la química —fibrès`sintètiques i adobs minerals—, la lleu-gera i l'alimentària. La llengua oficial és el lituà, encara que la majoria de la població parla també el rus. Independent des del 1991, Lituània és una república basada en la sobirania del poble. El poder és exercit pel Seimas (parlament), el president de la República i el govern. Lituània és membre de l'ONU, del Consell d'Europa i del Consell Bàltic. Els lituans, desplaçats cap a l'oest pels eslaus, ocuparen la regió del Niemen (s X). Durant el s XIII es formaren en el país els grans centres de poder: un a l'alta Lituània, al voltant de Kernave, i un altre

a la baixa, a Zemaiten. El príncep Mindaugas (1239-63), de Kernave, reunificà tot el país sota la seva autoritat, i durant el regnat del príncep Guedimin es constituí el gran imperi lituà, que s'estenia sobre Volínia, la Rússia Blanca, i arribava fins a Kíev (1320) i la mar Negra. El gran príncep Jogaila fou (1386) rei de Polònia, i reuní Polònia i Lituània en un sol regne (Krewo, 1385). A conseqüència dels repartiments de Polònia (1772, 1793 i 1795), Lituània fou dividida entre Rússia i Prússia. Tot seguit començà una política de russificació, que topà, però, amb una tenaç resistència nacional de la jove burgesia lituana (insurrecció de Košcinsako). Conquerida pels alemanys (1915), un consell nacional proclamà la independència (1918). La república fou reconeguda per l'URSS, que li cedí Vîlnius el 1920, però els polonesos se n'empararen el mateix any. Les forces lituanes recuperaren Vîlnius el 1923 i ocuparen Klaipéda. El 1926 pujà al poder Voldemaras (1926-29), el qual instaurà un règim autoritari continuat per Smetona (1929-39). Després del pacte germano-soviètic, Lituània passà sota la influència de l'URSS (1939). Es formà un govern d'orientació comunista i el 1940 se celebraren eleccions sota l'ocupació militar de l'URSS. Ocupada pels alemanys (1941-44), Lituània fou després incorporada a l'URSS, que hi imposà una intensa política de russificació. Després del referèndum del febrer del 1991 fou proclamada la independència, reconeguda per l'URSS al setembre del mateix any.

litúrgia *RELIG* Culte públic ofert a Déu per l'Església en nom de Crist, sacerdot per excel·lència. Segons el concili II del Vaticà, l'obra de la redempció humana i de la perfecta glorificació de Déu, que Crist ha portat a terme pel seu misteri pasqual, és feta present pel sacrifici i els sagraments, entorn dels quals gira tota la vida litúrgica. La litúrgia, doncs, comprèn constitutivament la missa, els sagraments, l'ofici diví i la celebració dels misteris de Crist a través de l'any litúrgic. Des del punt de vista històric la litúrgia analitza, segons el mètode propi, com s'ha desenvolupat a través de les diverses etapes històriques, a partir dels orígens, i en descobreix les lleis. El mot grec original (λειτουργία) té un sentit profà: servei públic, administració o funció. Essent la pregària i el culte el servei públic per excel·lència donat a Déu, els cristians han emprat el mot per a significar l'exercici de la funció sacerdotal en el culte. En l'Església Catòlica la litúrgia romana parteix de les formes de la litúrgia jueva emprades per Jesús i els apòstols, que configura en la pròpia expressió cultural. La creativitat litúrgica, ja alentida, es pot dir que acaba al s XIII. El concili de Trento confià al papa la reforma dels llibres litúrgics. Durant el s XVI aparegueren els llibres litúrgics oficials de la litúrgia romana vigent fins a la reforma del concili II del Vaticà. Aquest fet, juntament amb el de la creació de la Congregació de Ritus, el 1588, ha caracteritzat aquest període com el de fixisme i rubricista. El període següent, que va fins al concili II del Vaticà, s'obre al s XIX amb dom Guéranger, del qual arrenca el moviment litúrgic. La constitució *Sacrosanctum Concilium*, aprovada pel concili II del Vaticà el 1963, representa el començ d'una nova etapa en la història de la litúrgia romana, caracteritzada sobretot per l'admissió de totes les llengües vives i la possibilitat d'adaptar els ritus i les pregàries a la idiosincràsia de les diverses cultures.

Liverpool Ciutat del comtat de Lancashire, Anglaterra, Gran Bretanya, situada aigües avall de l'estuari del Mersey (474 500 h [1991]). La ciutat és el centre de la conurbació industrial del Merseyside, que inclou els nuclis de Bootle, Birkenhead i Wallasey i que s'estén al llarg de l'estuari del Mersey. La principal funció urbana és la portuària, amb el centre radicat a Pier Head. La indústria, molt diversificada, comprèn refineries de petroli, indústria química, construcció naval, transformació de productes alimentaris importats, indústria auxiliar de l'automòbil i metal·lúrgia de minerals no fèrrics.

Livi, **Tit** [*llat: Titus Livius*] (Pàdua 59 aC — 17 dC) Historiador romà. Residí a Roma, s'interessà per la retòrica i la filosofia i escriví diàlegs morals; després es consagrà a la seva gran història del poble romà (començada abans del 27 aC), que li valgué la celebritat i l'amistat d'August. Els 142 llibres de la seva història de Roma *Ab Urbe condita* ('Des de la fundació de l'Urbs'), dels quals només han pervingut 35, comprenien des dels orígens fins a l'any 9 aC. Molt aviat en foren redactats sumaris (*periochae*), per fer-

ne un “manual” d'història nacional, gràcies als quals hom té una idea de les parts perdudes.

Livingstone, David (Blantyre, Escòcia 1813 — Chitambo, Rhodèsia 1873) Explorador i missioner escocès. Del 1849 al 1856 explorà el Kalahari, i navegà pel Zambesi i descobrí les cascades de Victòria. El 1858 començà noves exploracions per l'Àfrica oriental i occidental, en particular per les regions dels llacs Moero i Tanganyika, on el trobà Stanley. Morí durant una expedició —a la recerca de les fonts del Nil—, víctima de la disenteria i la fatiga. El seu nom fou donat a les cascades que forma el riu Congo en travessar la serralada costanera.

Ljubljana Capital d' Eslovènia (276 153 h [est 1992]). Situada en una plana, envoltada de muntanyes, a l'alta conca del Sava, s'estén a ambdues ribes del Ljubljanza, afluent d'aquest riu, al qual desemboca 10 km més avall. Alhora que centre cultural del poble eslovè, és un destacat centre comercial i industrial. A més del castell (s XII), es destaquen, entre els seus monuments, la catedral (s XVIII) i diversos palaus barrocs.

Llaberia, **serra de** Relleu del braç costaner de la Serralada Pre-litoral Catalana, des del coll del Guix, al NE, fins al coll Roig i al Montalt (SW). Inicia les serres de Tivissa, amb una altitud de 500 a 900 m, i separa el vessant mediterrani del Baix Camp de la cubeta de Móra o conca ibèrica del riu de Siurana, on aflueix la riera de Capçanes.

Llach i Grande, Lluís (Verges 1948) Intèrpret i autor de cançons. Ingressà als Setze Jutges (1967), i ha esdevingut una de les figures més populars de la cançó catalana. Ha musicat poemes de Kavafis (*Viatge a Itaca*, 1975), Salvat-Papasseit, M.Martí i Pol (*I amb el somriure, la revolta*, 1982) i Màrius Torres. Altres enregistraments són: *Campanades a mort* (1977), *Verges 50* (1981), *T'estimo* (1984), *Maremar* (1985), *Astres* (1986), *Geografia* (1988), *Torna aviat* (1991), *Un pont de mar blava* (1993), *Rar* (1994) i *Porre-ra* (1995).

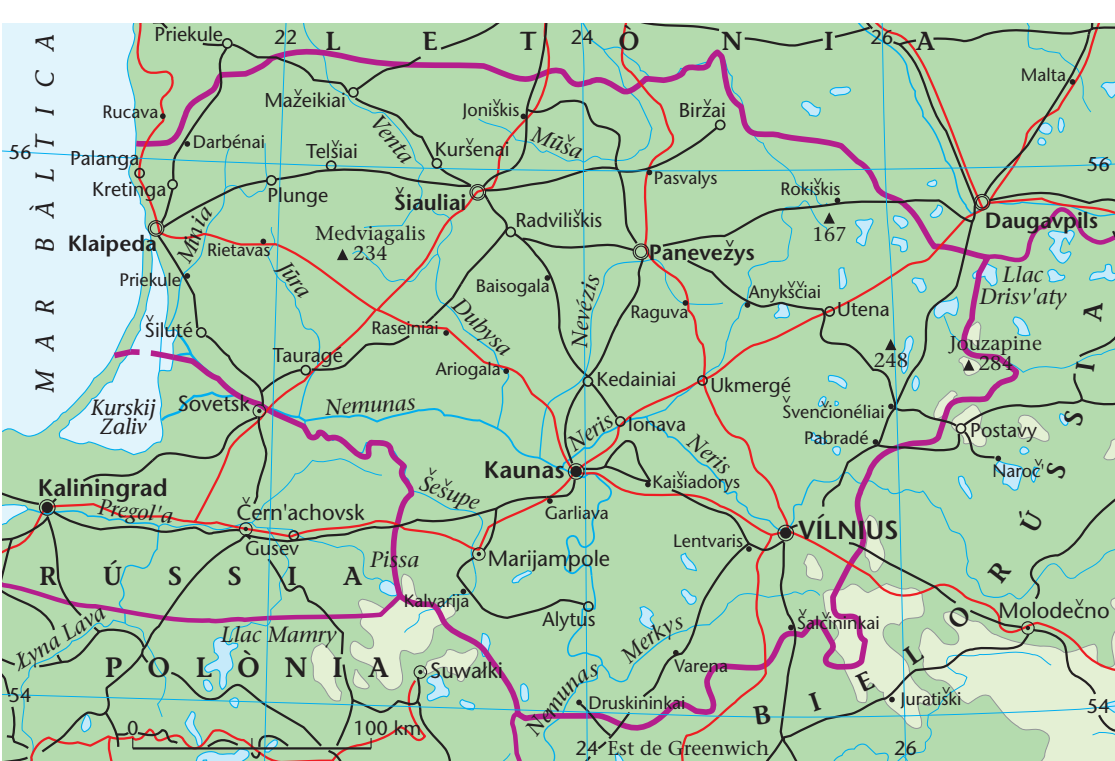
llagosta *ZOOl* **1** Nom donat a diversos insectes de l'ordre dels ortòpters celífers inclosos en diferents gèneres i pertanyents a famílies molt diverses. Són caracteritzats pel fet de tenir el cos massís i de colors terrosos, les antenes curtes, l'òrgan estridulós format pels èlitr*s* i els fèmurs, l'òrgan timpànic a l'abdomen i l'oviscapte molt curt. Són fitòfags i de costums gregaris. Algunes espècies de llagosta són utilitzades com a aliment humà per certes poblacions dels deserts africans. La **llagosta marroquina** (*Dociostaurus maroccanus*) habita al nord i al centre d'Àfrica, a l'oest d'Àsia, a la Península Ibèrica, a Itàlia, al sud de França, a Hongria i als Balcans, on és sedentària i provoca plagues no periòdiques als mateixos llocs on habita. La **llagosta migratòria** (*Locusta migratoria*) habita a l'Europa central i meridional, on és sedentària i no gregària, i a l'oest d'Àsia, on és gregària, emigrant i provoca estralls considerables. La **llagosta pelegrina** (*Schistocerca gregaria*) habita a l'Àfrica i a l'oest d'Àsia; és de les més nefastes per a la agricultura. **2** [*Palinurus elephas*, família dels palinúrids] Crustaci de l'ordre dels decàpodes que assoleix 50 cm de llargada; té les antenes del segon parell llargues i fortes, i les potes del primer parell són marxadores i no tenen pines, sinó que acaben en una ungla robusta. Habita a les cavernes de les costes rocalloses, a partir dels 15 m de profunditat,

La torre de Belém de Lisboa

 Lituània	
	
govern:	república
superfície:	65 200 km²
població:	3 724 000 h (est 1994)
capital:	Vîlnius
idioma of.:	lituà
moneda:	lita

Mapa físic de Lituània

i s'alimenta d'invertebrats marins. És pescat amb nanses, i constitueix un dels productes marins més apreciats en gastronomia.

llama [*Lama glama*, família dels camèlids] *ZOOl* Mamífer de l'ordre dels artiodàctils que arriba a fer 115 cm d'alçada a la creu, de tronc esvelt, coll llarg, cap petit amb el musell afuat, orelles llargues i amples, cua curta i potes primes. Té el cos cobert de llana espessa i llarga que comercialment és força apreciada. Actualment només n'existeixen exemplars domèstics. Habita al Perú, a la zona oest de Bolívia i al nord-oest de l'Argentina.

llana *TÈX*T Fibra procedent del pèl de les ovelles i els moltons. Existeixen moltes races d'aquests animals (merina, aragonesa, serrana, manxega, xurra, Lincoln, Leicester, Dishley, New Kent, xeviot, Dorset, Rambouillet, etc), que forneixen classes de llana molt diferents. A més, cal tenir en compte si l'animal és marrà, ovella, moltó, borrec, anyell o lletó. La longitud de les fibres va des d'uns 25 mm per a les llanes merines fines fins a uns 550 mm per a alguns xeviot*s*. El gruix de la fibra és comprès entre 17 µ per a les primeres fins a més de 37 µ per a certes llanes encreuades bastes. Com més gruixuda és la fibra, més llarga és l'onda de l'arri*ssat*. La llana és un bon aïllant de la calor, aguanta bé temperatures fins a 100°C, i als 110-130°C es torna lleugerament plàstica, propietat que permet el planxament, l'allisatge, el setinatge, el decatissatge, etc. La llana és molt higroscòpica, i conté normalment un 15% d'humitat. La importància econòmica de la llana com a primera matèria per a la indústria tèxtil ja és antiga. La participació de la llana en el mercat mundial de les fibres tèxtils s'ha ressentit del gran increment de les fibres artificials.

llançadora 1 Peça de fusta dura, de fusta resinificada i premsada o de material sintètic, en forma de barca, amb les extremitats afusades i guarnides amb puntes de ferro, que hom empra per a teixir. **2 llançadora espacial** Sistema de transport espacial basat en la idea de coet recuperable. Consisteix, essencialment, en un vehicle espacial de forma sensiblement similar a la d'una aeronau, dotat d'un motor principal de combustible líquid o SSME (*Space Shuttle Main Engine*), que és llançat amb l'ajut de l'impuls d'un conjunt accelerador (*un tanc exterior* més dos coets acceleradors o SRB [*Solid Rocket Booster*]), el qual se separa del vehicle quan ha estat assolida l'òrbita desitjada (el tanc exterior es destrueix en caure, i els SRB són recuperats); un cop completada la missió programada, el vehicle retorna a terra tot planant, i aterra en una pista de dimensions especials. La NASA construí fins el 1985 quatre unitats de la llançadora espacial (el *Columbia*, el *Challenger*, el *Discovery* i l'*Atlantis*).

llangardaix [*Lacerta sp*, família dels lacèrtids] *ZOOl* Gènere de rèptils escatosos del subordre dels saures de mides superiors als 30 cm de llargada, quan són adults, puix que les espècies bastant inferiors a aquesta mida reben el nom de *sargantanes*. El **llangardaix comú** o ocel-lat (*L.lepida*) és freqüent al SW d'Europa, i comú als Països Catalans. El **llangardaix verd** (*L.viridis*) habita a l'Europa central i a les regions muntanyenques de l'Europa meridional, en llocs més humits. És comú als Pirineus. El **llangardaix verd nord-occidental** (*L.schreiberi*) habita a l'W i al S de la Península Ibèrica.

llatí 1 *HIST* Individu habitant d'una regió mediterrània definida per la geografia (el Laci), per l'idioma (el llatí) i per la consideració especial que obtingueren els membres d'aquest poble durant els primers segles de domini romà, fins ben entrat l'Alt Imperi (dret llatí). La investigació contemporània s'ha preocupat, sobretot, dels problemes de l'origen i de la formació del poble llatí, que es demostra paral·lela a la de Roma. Hi dominen les tradicions dels grups de les cultures de les urnes, de la de Villanova i de la dels sepulcres de fossa. El final de la cultura típica dels llatins és situat vers el 600 o el 575 aC, data de l'inici de la monarquia etrusca a Roma. **2** *LING* Llengua indoeuropea, parlada, a l'antiguitat, a Roma i als territoris del seu Imperi, i, a l'alta edat mitjana, als països de la Romània, fins al moment que es produí el trànsit a les respectives llengües nacionals. Durant el Renaixement fou la llengua emprada pels humanistes. Originària de la regió del Laci, procedia de l'indoeuropeu. El llatí tingué notable relació amb altres llengües itàliques, com el falisc, l'osc i l'umbre, amb els

dialectes cèltics del nord, amb el grec, parlat al sud d'Itàlia (*Magna Graecia*), i amb una llengua no indoeuropea: l'etrusc (cal pensar en la procedència de l'alfabet, que, tot i ésser d'origen grec, degué passar per un desenvolupament etrusc). Totes elles influïren l'evolució de la llengua llatina. **3 literatura llatina** *LIT* Literatura en llengua llatina. Comprèn diversos períodes, que reflecteixen les diverses vicissituds històriques de Roma i dels països que recolliren la seva tradició: un període inicial (època arcaica), una època d'extraordinària florida (època clàssica) i una progressiva decadència, seguida de l'època cristiana, de la medieval i de la renaixentista.

llaüt *MÚS* Instrument cordòfon compost i sense cordal. La caixa, en forma de mitja pera, és unida a un mànec de llargada variable. Les cordes, habitualment cinc de dobles i una de senzilla (la *prima*), són pinçades. És d'origen oriental i fou molt emprat als ss XV-XVII, però posteriorment caigué en desús. Una varietat més grossa és l'*arxillaüt*.

llautó *MIN* Aliatge de coure amb zinc (d'un 5 a un 45% de zinc) i, eventualment, petites quantitats d'altres metalls (Pb, Sn, Al, Mn, Si, etc). Amb un contingut de zinc inferior al 36% el llautó forma una solució sòlida de substitució d'una gran ductilitat, emprada principalment en operacions de deformació. La resistència a la corrosió és molt elevada en el llautó amb menys d'un 15% de zinc. El llautó té nombroses aplicacions en bijuteria i ornamentació, fabricació de cartutxos i instruments de música, bescanviadors de calor, rellotgeria, etc.

llavor *BOT/AGR* Embrió en estat de vida latent, acompanyat o no d'endosperma i de perisperma i protegit per l'episperma. Procedeix del primordi seminal, un cop fecundada l'ovocèl·lula i transformats els teguments en l'episperma. La llavor és característica dels espermatòfits. Hom pot considerar quatre fonts principals per a l'obtenció industrial de llavors: la producció comercial, la recol·lecció, els horts de llavors i les indústries processadores de fruita. Hi ha diferents tipus de llavors, com la **llavor original**, obtinguda pel millorador i que és la font inicial de la llavor certificada. De la llavor original hom obté la **llavor de base** o **selecta** i que és la que hom ven al productor de llavors o al conreador. La **llavor registrada** procedeix de la llavor de base i es produeix sota normes específiques aprovades i certificades per l'oficina de certificació.

llebre [*Lepus sp*, família dels lepòrids] *ZOO*l Gènere de mamífers de l'ordre dels lagomorfs que atenyen de 50 a 70 cm de longitud, amb una cua d'uns 5-8 cm, orelles grosses i amb la punta negra i cos llarg i comprimit lateralment. Les potes posteriors són adaptades al salt i a la cursa, per la qual cosa són més llargues que les anteriors. El pelatge és curt i dens, de color terrós grisenc mesclat amb negre. La carn de llebre és comestible i molt apreciada; la pell és emprada en pelleteria. N'hi ha unes 25 espècies, les quals són cosmopolites, llevat de l'Amèrica del Sud i d'una part de l'Àfrica occidental. La **llebre comuna** (*L.europaeus*) habita a l'Euoppa central i és corent als Països Catalans; l**allebre de les neus** o **llebre de muntanya** (*L.timidus*) habita en altures de més de 1 000 m als Alps i a l'Europa septentrional i té un pelatge de color terrós a l'estiu i blanc a l'hivern.

lledoner [*Celtis australis*, família de les ulmàcies] *BOT* Arbre caducifoli de capçada arrodonida i densa i de fulles asimètriques, agudes, serrades i aspres al tacte. Els fruits, els *lledons*, són comestibles. La fusta és emprada en la fabricació d'estrís agrícoles. És conreat i subspontani.

llegum *BOT/ALIM* Fruit dehiscent i monocarpel·lar que s'obre per la sutura ventral i pel nervi mitjà del carpel, característic de les lleguminoses. Hom distingeix els **llegums secs**, que són les llavors de les lleguminoses que, com ara els cigrons, les mongetes, les faves, els pèsols, les soies, els tramussos i les llentilles, es poden conservar d'una estació a l'altra. Els **llegums verds** s'han de consumir frescs, i generalment hom se'ls menja amb beina i tot, com ara les mongetes tendres, les faves tendres i alguna classe de pèsols tendres.

llei *DR 1* *POLÍT* Norma jurídica, de caràcter general i obligatori, dictada pels òrgans estatals o autonòmics als quals la Constitució i els estatuts d'autonomia atribueixen el poder legislatiu. La llei constitueix la font més important del *dret* en la major part de les societats, i té per funció de regular la

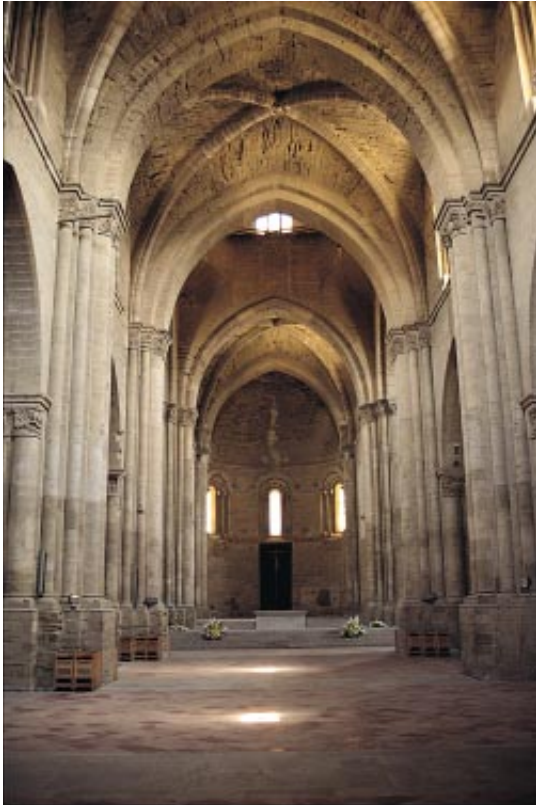

Lleida Façana de l'edifici romànic de la Paeria (s XIII)

vida política, social i econòmica de la comunitat. La facultat de legislar ha estat diversament atribuïda a una sola persona o tot el poble a través dels representants democràticament designats. En els sistemes parlamentaris hom estableix un sistema jeràrquic de normes basat en una *lleï fonamental* on són definits els drets i els deures dels ciutadans. D'acord amb aquesta, hom articula la producció legislativa començant per les *lleis ordinàries* (que emanen dels òrgans parlamentaris) i seguint per les dictades pel govern (*decrets* i *reglaments*) per a llur execució. Les infraccions al principi de jerarquia normativa són seguides per un procés especial (*contencióis administratiu*).
2 llei fonamental Llei que defineix i regula l'activitat, l'organització i les institucions polítiques d'un estat. En alguns ordenaments jurídics estatals pren la denominació de constitució.
3 llei orgànica Llei per a regular el desenvolupament dels drets fonamentals i llibertats públiques, l'aprovació dels estatuts d'autonomia, del règim electoral general com també d'altres matèries explícitament establertes a la constitució.
4 llei natural *FLOS/CRIST* Llei que invoca un ordre racional, de valor per a tot home, segons el qual han d'ésser configurats tant el comportament de l'individu com les relacions socials dins la comunitat humana. La llei natural ha estat pràcticament identificada amb la *lleï divina*. Bé que sovint la defensa de la llei natural ha equivalgut al manteniment d'un ordre social determinat o d'una reglamentació moral derivada d'interessos de valor no universal, hi ha també una certa tendència a cercar una rehabilitació del *dret natural*, per tal com aquest pot ésser expressió d'una defensa de la dignitat humana i dels drets de tota persona.

Lleida Municipi del Segrià, al centre del pla de Lleida, cap de comarca del **Segrià**, estès a banda i banda del Segre (212 km²; 112 093 h [1991]). El municipi comprèn, a més de la pròpia ciutat de Lleida i els barris que la formen, una sèrie de nuclis com ara les caseries de Sucs, Suquets, Raimat, Butsènit, Gualda i les Torres de Sanui, les barriades no conurbades de Llivia, els Mangraners, la Bordeta, Balàfia, diverses urbanitzacions (la Sardera Alta, la Sardera Baixa, Urdesa) i diversos polígons industrials.

LA GEOGRAFIA El Segre i la Noguera Ribagorçana, en obrir-se pas entre el muntanyam dels Pre-pirineus, són els principals factors de la composició morfològica del territori. La font principal que proveeix d'aigua les hortes de Lleida és la Noguera Ribagorçana, a través del canal de Pinyana (o **canal de Lleida**), a 40 km de la ciutat. Avui Lleida rep l'aigua directament del pantà de Santa Anna, damunt Pinyana. Situada la ciutat entre les terres semidesèrtiques d'Aragó i la Catalunya mediterrània, el seu clima és continental i àrid, part integrant de la vall de l'Ebre. Per això el seu règim pluviomètric és escàs. La precipitació anual de vegades supera els 300 mm. Pel que fa a les temperatures observades en els darrers anys, oscil·len entre la mitjana anual de 14°C i 16°C. Una característica del clima lleidatà és la boira, conseqüència de la seva situació en la fondalada del Segre. El motor del creixement econòmic i demogràfic de Lleida ha estat, principalment, l'agricultura, on s'han produït canvis importants: la transformació a gran escala del conreu de cereals i farratge pels fruiters, la utilització de nous sistemes d'irrigació, d'adobs, d'insecticides, la selecció de llavors i la mecanització del camp, sobretot a partir

Interior de la vella catedral de Lleida

del 1960. Les granges avícoles i porcines s'han estès, també, pel terme. La creació de la Junta de Sequiatge, l'any 1794, donà als pagesos de Lleida i de tot el Segrià unes prerrogatives semblants a les que tenien en temps dels comtes-reis. El 1991 el percentatge de persones ocupades en el sector primari era del 5,6% del total. La major part dels pagesos són propietaris. El 1989 hom censava un total de 12 539 ha de terres llaurades, majoritàriament dedicades a conreus de regadiu: arbres fruiters (pereres, pomes, presseguers i pruneres), hortalisses, alfals, ordi i blat. Pel que fa al sector ramader, el 1989 hi havia 9 085 caps de bovins, 9 617 caps d'ovins, 22 caps de cabrum, 1 626 conilles mares, 62 063 caps de porcins i 274 milers d'aviram. Actualment, Lleida es troba dins un procés lent d'industrialització (21% de la població ocupada) basat, principalment, en l'agricultura, que és alhora fornidora de primeres matèries (indústries de les conserves, de la cervesa, de l'oli, dels sabons, farineres) i consumidora de productes industrials (adobs, maquinària agrícola, amb tallers de reparació, frigorífics). En resulta un predomini de la petita empresa. Els sectors industrials més importants pel nombre d'obrers ocupats són el de productes alimentaris (amb especial importància el ram de la fruita), el metal·lúrgic de transformació, de la construcció i l'energètic. La funció de capital comarcal de Lleida i, també, provincial, ha desenvolupat extraordinàriament el sector de serveis (65,3%). S'han mantingut els mercats, que arrenquen del s XII, i també les fires. Però la fira més antiga és la de Sant Miquel, que fou autoritzada per Jaume I el 1232 perquè tingués lloc cada any durant deu dies. La de Sant Miquel s'ha convertit en una extraordinària exposició de productes agro-pecuaris i maquinària agrícola. L'activitat turística és poc important: Lleida és, però, lloc de pas cap a les zones turístiques pirenaiques i entre Barcelona i Saragossa. El sector de la construcció dóna feina al 8,1% de la població ocupada. La població de Lleida entrà, el 1940, en un llarg període de fort creixement, que s'ha mantingut fins avui. El 1991 hom censà un total de 112 093 h. Entre 1970-81 la població havia augmentat un 20,6%, taxa significativament inferior a la del decenni 1960-70 (42,3%). El municipi de Lleida concentra el 63% de la població de la comarca. Hom atribueix el creixement demogràfic de Lleida als forts corrents immigratoris motivats pel desgavell econòmic estatal després de la guerra civil, al redreçament econòmic de Lleida i al despoblament de les terres de secà i de muntanya. Pel que fa a l'estructura d'edats, un 19% de la població té menys de 15 anys, un 13,8% més de 65 anys i un 67,2% tenen entre 15 i 64 anys. Amb relació a la població activa hom comptabilitza un total de 88 844 persones en edat activa, de les quals 41 856 estan ocupades i 5 448 desocupades.

La ciutat

La ciutat (102 647 h [1991], *lleidatans*; 155 m alt), centre del Segrià, capital de la província i seu del bisbat del mateix nom, és a ambdós costats del Segre, aigua avall de la confluència amb la Noguera Ribagorçana. La ciutat antiga és situada a la riba dreta del Segrià, al voltant del turó de la Suda; és el centre històric i geogràfic de la ciutat, i és format pel barri de la Seu i els de les parròquies antigues de Sant Llorenç, Sant Martí, Sant Joan, Sant Andreu i Magdalena. Conserva, parcialment, els edificis històrics de la ciutat. Entre els d'origen religiós, la seu vella, al cim del turó central de la ciutat, i la nova, a l'indret de l'antic convent de la Mercè, a l'antiga plaça de l'Hospital de Santa Maria —era plaça de la Catedral—. De les antigues construccions conventuals resten l'església de Sant Antoni Abat, actualment de la Sang, el convent dominicà del Roser, Sant Francesc (actual església de Sant Pere), Santa Clara, Sant Josep, Santa Teresa, els Descalços i el Carme (esdevinguda, al s XIX, parròquia de Santa Magdalena). Gairebé totes les comunitats o bé s'establiren a la ciutat des del s XV o bé, instal·lades originàriament extramurs, s'hi introduïren després de les guerres dels Segadors i de Successió. Dins els edificis de caràcter civil cal esmentar el castell del Rei, o de la Suda, romànic, la casa de la ciutat, dita la *Paeria de Lleida*, a la plaça del mateix nom, i l'hospital de Santa Maria, creat el 1454 per la fusió de set petits hospitals i acabat de construir en 1509-12. De les antigues muralles resta el portal davant el pont Major, damunt el Segre. Gairebé ja no romanen restes de l'antic Estudi General de Lleida, situat al pla dels Gramàtics, entre les esglésies de Sant Llorenç i de Sant Martí.

Les noves zones d'expansió.

Segueixen, principalment, la xarxa radial de comunicacions que desemboquen a la ciutat: Corbins, i les Pardiniyes, a l’altre costat de l’estació, amb el Mercalleida i el mercat de bestiar; el Secà de Sant Pere, a la carretera de Torre-serona, i Balàfia, a la de la Vall d’Aran; i la zona residencial i de serveis entorn de la carretera d’Osca. Es va urbanitzar, també, la zona més propera al turó de Gardeny, amb el polígon residencial de Santa Maria de Gardeny i les cases prefabricades per a les famílies desallotjades del Canyeret. A la riba esquerra del Segre s’ha produït, al llarg del s XX, un procés creixent d’urbanització del sòl: el Cappont (*l’antiga Poblel Cappont*), amb els Camps Elisís, la Bordeta i el polígon industrial del Segre, al voltant de la carretera de Barcelona, i els Mangraners, al voltant de la carretera vella de Tàrragona.

LA HISTÒRIA

Lleida té l’origen en un petit poblat bastit al cim d’un turó entre el Segre i el pla de Gardeny. Vers el s V aC els ilergets, de nis-saga ibèrica, travessaren l’Ebre i ocuparen l’acròpoli lleidatana, amb la qual cosa adquiriren l’hegemonia sobre la vall del Segre. La població s’anà desenvolupant sobre els tres graons roquissers que formen el turó (roca Sobirana, roca Mitjana i la Roqueta). Juli Cèsar desféu l’exèrcit pompeïà prop del Segre (49 aC). Per les referències del mateix Cèsar, de Lucà, d’Ausoni i del seu deixeble Paulí de Nola hom coneix que Lleida era una ciutat fortificada, amb un pont de pedra, que constituïa un municipi, que posseïa hortes ben regades i fèrtils i que a la fi del s III bandes de bàrbars germànics destruïren la ciutat. L’arqueologia confirma que la petita urbs s’encabia entre dos panys de muralla. El carrer Major era l’antiga via Augusta romana, que seguia el curs del Segre fins al pont de pedra, d’on partien els camins a Tàrraco, Bàrcino i Empúries. La població s’estenia, doncs, al llarg d’aquesta via i la seva prolongació, la *via mediana*, que travessava l’actual plaça de Sant Joan. La ciutat tornà a ésser saquejada el 449, per Requiari, rei dels sueus, i el 546 s’hi celebrà un concili provincial de la Tarraconense. Tot fa creure que sota el domini dels gots la població no ultrapassà les muralles romanes. Ocupada Lleida vers el 719 pels àrabs, la islamització fou ràpida. La llarga dominació de quatre segles marca intensament el caràcter de la població i de les seves institucions. En 800-809 Lluís el Piadós féu una incursió en terres catalanes durant la qual destruí la ciutat, que fou reconstruïda i fortificada en 883-884 pel valí Ismā’īl ibn Mūsà ibn Llop ibn Qasī. Lleida fou alliberada dels sarraïns el 24 d’octubre de 1149 per les tropes unides de Ramon Berenguer IV de Barcelona i d’Ermengol VI d’Urgell. En el repartiment que en féu Ramon Berenguer, es reservà les dues terceres parts de l’urbs i el seu territori; una altra part fou atorgada a Ermen-gol, a més del domini feudal de la ciutat, i per llur renúncia als drets que hospitalers i templers tenien al regne d’Aragó foren concedits als primers els molins i les terres de la casa antiga i una bona part de la zona septentrional del Segrià, mentre que els segons rebien el territori que constituí després la comanda de Gardeny. La ciutat esdevingué centre del bisbat de Lleida, i fou consagrada al culte catòlic la mesquita major. La carta de poblament de Lleida fou atorgada el 1150 per Ramon Berenguer IV, instrument jurídic base del futur municipi establert per Pere I amb la creació del consolat (1197), que perfeccionà, tot cople-tant-lo amb el règim de paeria, Jaume I el 1264, anys després d’emancipar Lleida del poder feudal i convertir-la en ciutat de fur reial (1228) per pactes amb la comtessa Aurembiaix d’Urgell. Al llarg del s XIII fou bastida la catedral de Lleida, romànica, que fou consagrada el 1278. A la fi del segle Jaume II creà l’Estudi General de Lleida, que durant segles monopolitzà l’ensenyament superior a la corona catalano-arago-nesa. El 1213 la ciutat obtingué la senyoria sobre els recs del Segrià, fet que motivà la seva puixança agrícola i l’afluència, des del primer moment, de repobladors procedents del Llenguadoc, Gascunya i el Poitou i altres indrets occitans, que desenvolupa-ren el comerç i la indústria a gran escala. Els mercaders ultrapirinencs potenciaren molt aviat la fabricació de teixits, facilitada per la presència dels milers de caps de bes-tiar procedents de la Vall d’Aran, del Pallars i d’Andorra, que hivernaven als plans. Llei-da precedí en el temps i en importància el nucli tèxtil barceloní: a la darrería del s XIII

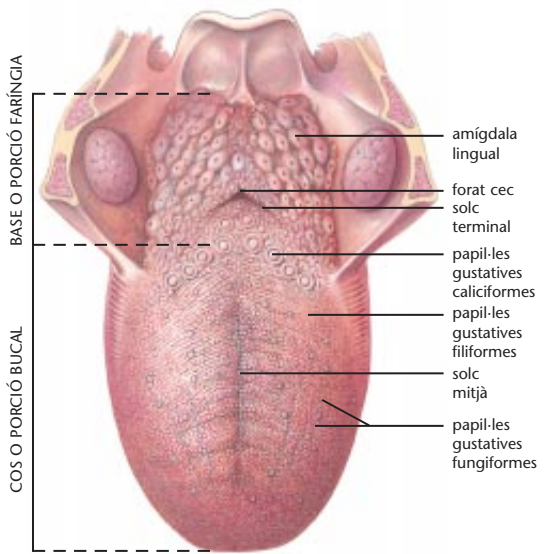
i al començament del XIV els teixits lleida-tans eren estesos per Aragó, Catalunya, el País Valencià i àdhuc Marsella. El gran des-plegament de la marina barcelonina poste-rior i el trencament amb França (1283) motivaren la decadència industrial de Llei-da, i a partir d’aleshores els senyors aplica-ren preferentment una política de censals derivada vers l’agricultura. Foren inútils els intents de la paeria, a la fi del s XVI, per a revitalitzar la indústria. Després d’una re-vifalla econòmica i demogràfica en el reg-nat d’Alfons IV (1416-58), la guerra contra Joan II (1462-72) significà un gran retrocés per a la ciutat, la qual l’any 1464 sofrí un dur setge per part de les forces reialistes. Aquet fet, juntament amb l’expulsió dels jueus el 1492, comportà que dels 1 535 focs, que donava el recompte de la paeria del 1414, en quedessin 742 el 1497. El cens del 1553 donava ja 1 109 focs. L’expulsió dels moriscs (1610) no afectà gaire Lleida. Durant la guerra dels Segadors sofrí nova-ment tres setges: el primer (1644), de les tropes castellanes del general Silva, i el segon i el tercer (1646 i 1647), de les tropes franceses de D’Harcourt i de Condé, que intentaren, en va, de recuperar-la. Segons una enquesta feta pel governador Diego de Illescas, el 1648 només restaven en peu i habitables 211 edificis. Durant la guerra de Successió sofrí encara un nou i més dur setge, el 1707, per les tropes de Felip V. El triomf borbònic significà per a Lleida la desaparició del règim foral de la paeria (1719), l’abolició de l’estudi general (1717) i el tancament de la seu antiga, en conver-tir l’antic barri de la Suda en una ciutadella, el castell principal. Durant el setge de la ciutat l’any 1707 fou destruït, parcialment, l’antic barri levític de la Suda. Desaparegue-ren, entre el 1644 i el 1707, tots els grans monestirs que a l’edat mitjana envoltaven la ciutat i els ravals i les caseries del terme municipal. Lleida es reféu. Ho afavorí l’establiment de la Junta de Sequiatge —de-cret reial del 1758—, que donà als pagesos de Lleida i de tot el Segrià unes prerroga-tives semblants a les que tenien amb el règim de paeria i, també, la política d’al-guns corregidors il·lustrats, com el baró de Maials (1761-65) i el marquès de Blondel (1786-94), el primer amb la seva política d’extensió agrícola i el segon com a urba-nitzador. L’any 1725 el cens de Lleida donava 760 focs, el 1747 era de 1 046 i el 1795 de 1 500, amb una cabuda de 10 000 a 12 000 h. Les muralles i la prohibició d’edificar els espais propers a les fortifica-cions obligaren a l’edificació en alçada, i hom afegí noves plantes a les cases anti-gues. A la segona meitat del set-cents fou edificada la seu nova, neoclàssica. Com a conseqüència de l’ocupació napoleònica, Lleida, seu de la Junta Superior de Govern de Catalunya, en sofrí el setge i saqueig. Durant el domini francès (1810-14), Lleida, que havia estat cap de vegueria i de corregi-ment, fou cap del departament francès de les Boques de l’Ebre. En el primer assaig liberal de 1820-23 la ciutat fou cap d’una de les quatre províncies en què fou dividi-da Catalunya, capitalitat definitiva des del 1836. L’aplicació de les lleis desamortitza-dores de Mendizábal comportà un aug-ment notable de l’espai dedicat als serveis públics. La població restà estacionària o anà en lenta regressió a la segona meitat del s XIX, la qual cosa és atribuïda a la con-junció de diversos factors: les pestes (1834, 1854, 1865, 1885), les guerres carlines i l’atracció de la Barcelona industrial. En aquests anys, però, és ja un fet notori la tendència migratòria d’Aragó vers Cata-lunya i el paper de Lleida com a centre assi-milador d’aquesta població. La pagesia pro-tagonitzà les revoltes del 1874 i del 1885. La fil·loxera fou una de les causes de la introducció dels fruiters i els conreus hortí-coles, que s’expandiren encara a partir de la Primera Guerra Mundial. Hom inaugurà el ferrocarril a Lleida l’any 1868. L’enderroca-ment de les muralles, iniciat el 1872, modi-ficà l’estructura urbana de la ciutat. Durant el primer terç del s XX aparegueren els ra-vals entorn del turó on s’alça el castell prin-cipal, amb les avingudes de Ferran, de Blondel (la Banqueta) i de Catalunya, la rambla d’Aragó i el passeig de Prat de la Riba i fou repoblada la zona esquerra del Segre, el Cappont i la Bordeta. El movi-ment sòcio-polític posterior al franquisme se centrà en bona part en la reivindicació de millores urbanes i de la qualitat de vida, que culminà el 1979 amb l’aprovació del Pla General d’Ordenació. D’aleshores ençà, el desenvolupament urbanístic ha conti-nuat en progressió constant, amb l’aparició de les grans vies de descongestió del trànsit.

Vista de Lleida a l'inici del s XIX, amb les muralles, el portal i el baluard, segons un gravat d'Alexandre de Laborde

Portalada romànica del claustre de la Seu Vella de Lleida, típic exponent de l'escola de Lleida

Esquema de la cara superior de la llengua

Les primeres eleccions municipials demo-cràtiques (1979) donaren la victòria al socialista Antoni Siurana, que s’ha mantin-gut fins avui a la paeria de Lleida, a excep-ció del període 1986-89, en què Manuel Oronich de Convergència i Unió accedí a l’alcaldia gràcies al suport d’un grup polític independent. En 1990-91 es constituí la Universitat de Lleida.

Llemosí Regió del NW d’Occitània, li-mitada al N i l’W per les terres d’Oïl, a mig-jorn per la regió de Guiena i a llevant per la d’Alvèrnia (16 942 km²; 722 850 h [1990]). Bastió occidental del Massís Cen-tral, el terreny és format per un sòcol cris-tal·lí erosionat. És una regió poc poblada, afectada per un èxode rural creixent. L’engrandiment de les explotacions hi afa-voreix la ramaderia (bovina i ovina), que n’és la font econòmica principal. Dins l’es-tat francès, constitueix una regió admi-nistrativa, amb els departaments d’Alta Vie-na, Corresa i Cruesa. La capital és Llemot-ges. Romanitzat a partir del 51 aC, el *pagus Lemovicinus* fou evangelitzat al s III per sant Marçal, patró de la capital, Llemotges (*Augustoritum*), i de la seva diòcesi. Ocupat pels visigots (419-507) i pels francs (507-511), passà successivament a formar part del regne de Nèustria (511-584) i d’Aqui-tània (584-876). Després d’un breu domi-ni dels comtes de Tolosa (876-918), caigué sota la influència dels comtes de Poitiers i dels ducs d’Aquitània. Fou erigit en **comtat de Llemosí** (o de Llemotges) durant l’èpo-ca carolíngia. A partir del 1154 romangué so-ta dominació anglesa, fins que fou defini-tivament conquerit per Carles V.

llengua 1 Òrgan musculós dels verte-brats, revestit d’un epiteli sensorial i situat a la cavitat bucal, entre els arcs dentaris; té les estructures del gust i realitza funcions importants en la deglució, la succió i la masticació dels aliments i en l’articulació dels sons. En els peixos, la llengua té sola-ment caràcter sensorial. En molts casos (amfibis anurs, ocells, rèptils i mamífers sense dents, etc) la llengua esdevé un òrgan de captura de l’aliment. En els ofidis és bífida, i també és en relació amb l’olfacció. En l’home és l’òrgan de l’articulació dels sons, amb funcions gustativa i deglutiva.
2 llengua de glacera *GEOL* Part de la glacera de tipus alpi que s’inicia en el circ glacial i acaba en zones més o menys allunyades del circ, en les quals la velocitat d’avança-ment de la llengua resta compensada per la velocitat de fusió del glaç. La llengua de glacera forma, en el seu procés erosiu, la vall glacial.
3 LING Sistema de signes orals, reflectit sovint en un codi escrit, propi d’una comunitat, que serveix bàsicament per a la comunicació. Per als estructu-ralistes, la *llengua* és un sistema d’unitats ba-sat en relacions d’oposició, associació, etc, i subjecte a unes regles; la parla, en canvi, és la realització, l’ús individual de la llengua. Horitzontalment, hom distingeix varietats lingüístiques com el *dialecte* i el *parlar*. Ver-ticalment, hom destria diversos nivells lin-güístics: *popular*, *familiar*, *tècnic*, *literari*, *argot*, etc. Com a mitjans de comunicació hom disposa de la *llengua escrita* i de la *llen-gua parlada*, usada en l’expressió oral, amb-dues més o menys diferenciades, segons els sistemes lingüístics. Des d’un punt de vista genètic o històric, hom pot classificar les llengües tenint en compte llur parentiu, i des d’un punt de vista tipològic, segons el percentatge de trets afins. L’inventari com-plet de les llengües del món no és fet.
4 llengua morta *LING* Llengua que ja no té parlants (com és ara el dalmàtic).
5 llen-gua oficial *LING* Llengua exigida per un estat en òrgans de l’administració, l’escola i altres nivells oficials d’aquest estat. Amb

la llengua oficial, o llengües oficials, coexis-teixen dins un estat les llengües no oficials, també anomenades regionals o ètniques.

6 llengua viva *LING* Llengua que actualment encara es parla.

llenguado [*Solea vulgaris*, família dels solèids] *ICT* Peix de l'ordre dels pleuronec-tiformes que pot atènyer fins a 45 cm de longitud, té el cos oval i molt aplanat, la boca lateral i els ulls al costat dret del cos. Habita als fons arenosos, a una profun-ditat de 10-70 m. És comú a la Mediter-rània i a l'Atlàntic. La seva carn és molt apreciada.

Llenguadoc Regió del SE d'Occitània. Limita al N amb el Lionès, a l'E amb el Del-finat i Provença, al S amb els Països Cata-lans, al SW amb el País de Foix, a l'W amb Guiena i Gascunya i al NW amb Alvèrnia, i s'estén des del massís de les Corberes, al SW, fins al Roine, a l'E, i des de la mar Mediterrània fins al Massís Central. Climà-ticament és un país de transició entre la Mediterrània i l'Aquitània (característiques atlàntiques), amb predomini de clima mediterrani. Els rius principals són l'Aude, l'Orb, l'Erau, el Vidourle, l'Arieja, la Garo-na, el Gard (afluent del Roine) i el Roine. La població habita principalment a la plana, on, des del s XVIII, predomina la monocul-tura de la vinya, la qual afavorí la riquesa pública, que es manifestà en un augment demogràfic. El Llenguadoc, però, sofreix un endarreriment econòmic en tots els aspectes: l'economia de les muntanyes es va morint i la indústria és quasi inexistent. El turisme és una font d'ingressos. Des de l'antiguitat la regió fou colonitzada per diversos pobladors (grecs, ibers, lígurs i gals). Els romans hi fundaren la ciutat de Narbona; els visigots feren de Tolosa una capital importantíssima, al s V, i conserva-ren l'essencial de la cultura antiga. A Nar-bona els àrabs provaren d'establir un poder islàmicocristià, però la invasió franca de Carles Martell desbaratà aquesta possibili-tat. A la fi del s XII i a l'inici del XIII el com-tat de Tolosa fou el centre d'una important renovació social. La famosa croada contra els albigesos anihilà la civilització occita-na. A partir del 1271, any que les terres de la regió foren annexades a la corona de França, el Llenguadoc visqué una vida provinciana especial i gaudí d'un estatut benèfic.

llenguatge *ANTROP/LING* Facultat humana de poder comunicar els propis pensaments o sentiments a un receptor o interlocutor mitjançant un sistema o codi determinat de signes interpretable per ell. Per això, el llenguatge suposa un aspecte individual i un aspecte social. Atenent al sistema de signes a disposició de la capacitat comuni-cativa de l'home, hi pot haver moltes me-nes de llenguatges: *auditiu* (o *parlat*), *visual*, *olfactiu*, *tàctil*, etc. Es dona llenguatge sem-pre que dos individus, havent atribuït con-vencionalment un cert sentit a un acte determinat, l'executen amb finalitat de comunicar-se entre ells. Però, entre els di-versos llenguatges possibles, excel-leix, com a tal, el llenguatge *auditiu*, *parlat* o *articu-lat*, sovint representat pel llenguatge vi-sual, en tant que pot ésser substituït per la seva expressió gràfica. El llenguatge articu-lat, l'únic que és objecte d'estudi de la lin-güística, és realitzat gràcies a un sistema de signes als quals l'home ha atribuït un valor objectiu i que ha pogut fer variar conven-cionalment fins a l'infinít. Aquest sistema de signes és la llengua, norma de tota altra manifestació del llenguatge.

llentiscle [*Pistacia lentiscus*, família de les anacardiàcies] *BOT* Arbust o arbret d'1 a 4 m d'alt, d'olor resinosa, de fulles perennes, paripinnades i coriàcies, de flors purpúries en raïms compactes i de fruits drupacis, primerament vermells i després negres. És molt comú als països mediterranis, en boscs, màquies, Garrigues i matolls.

lleó *ZOOL* **1** [*Panthera leo*, família dels fèlids] Mamífer de l'ordre dels carnívors de cos ro-bust (pot pesar fins a 200 kg) i no gaire llarg (ateny uns 180-250 cm de llargada, inclosa la cua, que fa uns 60-90 cm, i l'alçada a les espatlles és de 80-90 cm). Els mascles pre-senten una cabellera molt característica. El lleó habita als espais oberts i a les grans sabanes, i s'alimenta d'antílops, zebres, etc, que caça sobretot de nits. Actualment només es troba al sud del Sàhara i en una reserva de l'Índia. **2 lleó marí** Nom donat als mamífers pinnípedes de la família dels otàrids. Són animals de cos fusiforme que atenyen fins a 2,5 m de llargada, amb el cap arrodonit, proveït d'orelles curtes i ben separat del cos pel coll; tenen potes poste-

riors, les quals, bé que acaben en aletes, es poden girar cap endavant per tal de faci-li-tar llur avançament per terra.

Lleó [cast: *León*] Municipi de la província de Lleó, Castella i Lleó, travessat pels rius Bernesga i Torio (144 021 h [1991]). Les seves funcions principals són les comer-cials i les de serveis. És també nucli indus-trial (construcció, indústria alimentària, tèxtil, metal·lúrgica). Lleó fou incorporada per Leovigild (~586) al seu reialme. Presa pels àrabs el 711, Alfons I el Major la con-querí (742), però fou represa i arrasada el 846; repoblada per Ordoni I amb asturians i mossàrabs andalusos (856), tornà a ésser arrasada, per Almansor (~987). Ordon II hi havia establert (914) la capital dels seus es-tats. El fur de Lleó (1120), atorgat per Al-fons I, afavorí la repoblació de la ciutat, la qual perdé la capitalitat (1230) del regne de Lleó en unir-se aquest amb Castella. Pròs-pera durant els ss XIII i XIV, patí la deca-dència amb les guerres civils del XV. Al s XIX es recuperà demogràficament i econò-micament. Com a peça destacada de l'art monumental de la ciutat hi ha la catedral, gòtica (ss XIII-XV), que presenta una gran unitat d'estil.

Lleó I sant (? — Roma 461) Papa (440-461) dit *Magne* o *el Gran*. Autor de l'*Epístola dog-màtica* (o *Tomus ad Flavianum*, 449), que adreçà al patriarca d'Antioquia, Flavià, on condemnà Nestori i Eutiques i proclamà la doctrina que fou seguida després pel con-cili de Calcedònia. Fou proclamat doctor de l'Església per Benet XIV (1754). Festa: 10 de novembre.

Lleó IX sant (Egisheim, Alsàcia 1002 — Roma 1054) Nom que adoptà Bruno de Dagsburg en esdevenir papa (1049-54). Nomenat pel seu parent l'emperador Enric III, s'esforçà a redreçar la disciplina ecle-siàstica. Condemnà (1050) la doctrina eucarística de Berenguer de Tours. Els dar-rers anys del seu pontificat foren marcats per la desfeta enfront dels normands (1053) i el Cisma d'Orient (1054). Festa: 19 d'abril.

Lleó XIII (Carpineto Romano, Emília-Romanya 1810 — Roma 1903) Nom que adoptà Vincenzo Gioacchino Pecci en esdevenir papa (1878-1903). Elegit en cir-cumstàncies difícils per a l'Església (la qües-tió romana, el capitalisme i el socialisme), amb la seva actitud tolerant contribuí a reconciliar els catòlics amb els governs libe-rals. En l'encíclica *Rerum Novarum* (1891) denuncià les injustícies del liberalisme i del socialisme. La qüestió romana, en canvi, més aviat s'agreujà durant el seu pontificat; tampoc no fou afortunat en les temptatives d'unió entre anglicans i catòlics.

Lleó, regne de Regne hispànic que, du-rant la **reconquesta**, tingué existència com a estat independent (910-1037, 1065-72 i 1157-1230). Sorgit com una prolongació del regne d'Astúries en terres de la vall del Duero, les primeres repoblacions asturs en terres del futur regne de Lleó correspongue-ren als regnats de Ramir I (842-850) i Ordo-ni I (850-866), però hi donà l'impuls deci-siu Alfons III (866-910). A la mort d'Alfons III la divisió del regne entre els seus fills donà origen al regne lleonès en terres de Lleó, Àlaba i Castella. Les terres asturiano-lleoneses s'unificaren amb el rei Fruela II (924-925), germà i successor d'Ordoni II, i amb l'hereu d'aquell, Alfons Froilaz (925), que fou desplaçat pels seus cosins Sanç, Alfons i Ramir, fills d'Ordoni II. Alfons IV (926-932) es proclamà rei de Lleó, mentre Sanç rebia el regne de Galícia i Ramir les terres galaico-portugueses d'entre el Miño i el Mondego. Alfons IV s'annexà Galícia el 929, però tres anys després abdicà tots els dominis a favor de Ramir II (931-951), amb la qual cosa s'inicià l'etapa de plenitud del regne lleonès. La crisi del regne s'inicià amb les lluites civils quan el successor d'Ordoni III (951-956), Sanç I (956-958 i 960-966) resultà incapaç d'enfrontar-se a l'hostilitat dels sarraïns, les ambicions d'al-guns magnats lleonesos i el particularis-me dels castellans. Deposat per la noblesa i per Ferran González de Castella a profit d'Ordoni IV (958-960), Sanç encapçalà una coalició anticordovesa, a la qual s'anticipà al-HakamIII amb unes expedicions (963 i 966) que obligaren Sanç a demanar una treva. Durant el regnat del seu fill Ramir III (966-984), lleonesos, castellans i navarre-sos foren vençuts a Gormaz (976) i a Rueda (981). Els fracassos facilitaren un nou alça-ment a Galícia i l'accés al poder de Bere-mund II (982-999), que pacificà el regne amb l'ajuda de tropes sarraïnes. Durant el

Vista lateral de la catedral de Lleó

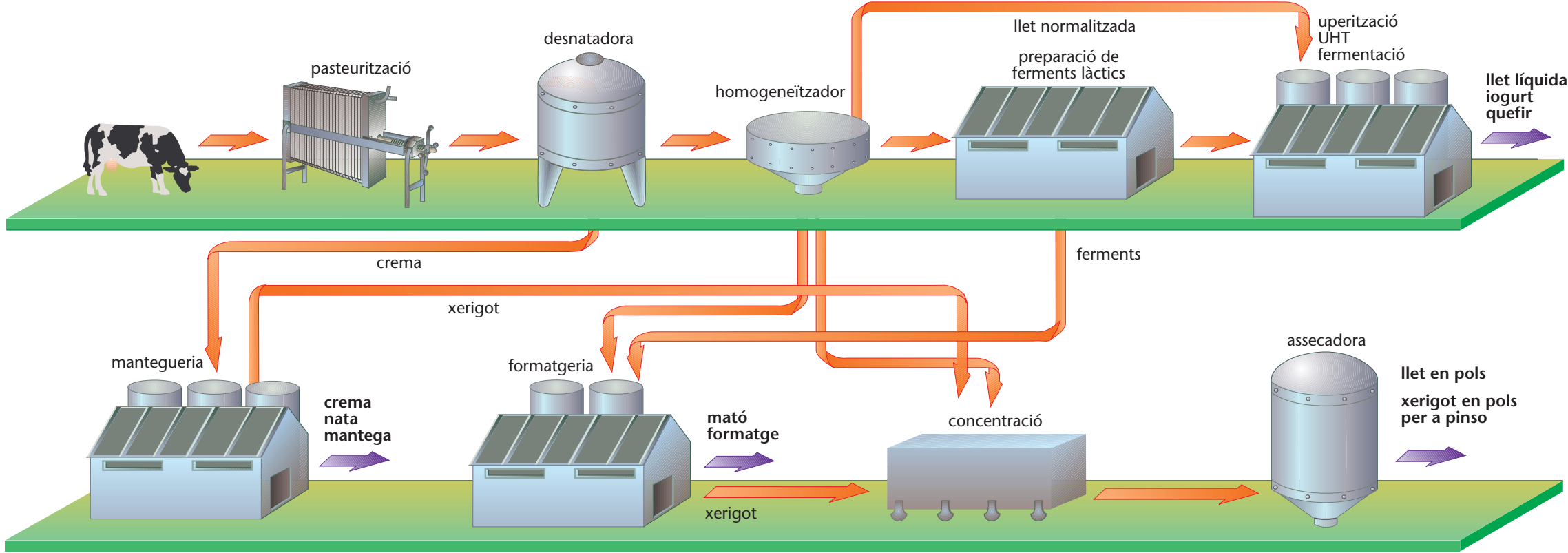
lleó

seu regnat es consolidà la independència castellana amb el comte Garcia I de Caste-lla. Amb Alfons V (999-1028) l'antiga hege-monia lleonesa havia desaparegut total-ment; Navarra exercia una preponderància indiscutible i Castella es perfilava com a futura potència. Durant el regnat de Bere-mund III (1028-37), Sanç III de Navarra envai el regne (1033-34), que fou recuperat el 1035 i tornat a perdre quan Ferran I de Castella (1037-65), el succeí i s'autotitulà *imperator*. Des del 1037 fins al 1157, excep-ció feta dels anys de regnat lleonès d'Alfons VI (1065-72), el regne de Lleó restà unit al de Castella. El tercer i darrer període d'independència (1157-1230) correspon-gué als regnats de Ferran II (1157-88) i Al-fons IX (1188-1230), quan nasqué un nou equilibri peninsular entre els regnes de Lleó, Castella, Catalunya-Aragó, Navarra i Portugal. Amb Ferran III s'uniren definitivament els regnes de Lleó i Castella (1230).

lleopard [*Panthera pardus*, família dels fè-lids] *ZOOL* Mamífer de l'ordre dels carnívors de cos àgil i musculat i pelatge característic de fons falb amb un gran nombre de ta-ques negres amb el centre clar. Viu en tota mena d'hàbitats, tant en boscs tropicals com en zones àrides, a la muntanya i a la plana. Entre els fèlids, és el que té una àrea de distribució més extensa, puix que es troba a quasi tot Àfrica, al sud d'Àsia i a Insulíndia. A Sri Lanka i a Insulíndia habi-ten formes de pelatge negre conegudes amb el nom de *pantera negra*.

llet Líquid secretat per les glàndules mamàries de les femelles dels **mamífers**, després del part, per alimentar el nounat. En alimentació humana hom empra la llet d'animals domèstics que la produeixen en quantitat: vaques, cabres, ovelles, burres, egües, camelles, rens, búfals, zebús, llames i iacs. La *llet de vaca* és un líquid opalí, blanc o una mica groguenc, d'olor característica i lleugeríssimament dolç. La seva composi-ció mitjana és: 3,8% de lípids, 3,3% de pro-teïnes (d'alt valor biològic), 4,8% de glú-cids, 0,7% de minerals, 87,5% d'aigua, i petites quantitats de vitamines, aminoà-cids, composts nitrogenats solubles, gasos i altres composts volàtils. Entre les *proteïnes*, la dominant és la caseïna; també hi ha lac-toglobulina, lactoalbúmina i enzims. Els *lí-pids*, que constitueixen el greix de la llet, s'hi troben en forma d'emulsió; fonamen-talment són triglicèrids; també inclouen colesterol, fosfolípids, glicolípids i carote-noides. Els *glúcids* són representats per la lactosa, o sucre de la llet. Per a evitar-ne alteracions i conservar-la, la llet és sotmesa a una sèrie de tractaments: filtració, centri-fugació, refrigeració, homogeneïtzació i normalització. Segons el tractament o la modificació, la llet pot ésser *natural* o *nati-va*, *certificada* (és a dir, la d'industrialitza-cions on tots els processos tenen lloc en perfectes condicions higièniques), *concen-trada*, *condensada*, *desnatada* o *descremada*, *enriquida*, *esterilitzada* (aquella en què hom ha destruït després de l'envasament tots els gèrmens i ha inactivat les formes de re-sistència, per mitjà d'una calor de més de 100°C), *evaporada* (l'esterilitzada o l'UHT i parcialment concentrada), *fermentada*, *hi-gienitzada* o *pasteuritzada* (la que, per mit-jà d'un tractament tèrmic controlat, és exempta de gèrmens patògens i de la mayo-ria dels banals, sense cap modificació sensi-ble de la seva natura i de les qualitats nutri-tives), *homogeneïtzada* (aquella en la qual els glòbuls de greix han estat fragmentats), *irradiada* (aquella de la qual hom ha aug-mentat el contingut en vitamina D), *meren-gada*, *maternitzada* (modificada per a fer-la semblant a la humana, diluint-la i addicio-nant-hi lactosa o un altre sucre, i comercia-litzada en pols), *en pols*, *regenerada* (aquella en què el greix natural ha estat substituït per un altre) i *uperitzada* o **llet UHT** (la que és esterilitzada per injecció de vapor calent [150°C] durant un segon, amb la ulterior eliminació del vapor i refredada immedia-tament al buit).

lletra 1 lletra de batalla *HIST/LIT* Cadascu-na de les lletres que es lliuraven mútua-ment dos cavallers rivals que volien cele-brar una batalla a ultrança. Manifestaven el desig dels rivals de lluitar o damnificar-se recíprocament, i implicaven un repte a mort. L'estil de les lletres de batalla i dels cartells de deseiximents influí en els llibres de cavalleries (*Curial e Güelfa*, *Tirant lo Blanc*) i en els certàmens poètics medievals. **2 lletra de canvi** *DR/HIST* Document mer-cantil utilitzat com a instrument de crèdit o mitjà de pagament, en virtut del qual una persona (lliurador) mana de pagar a una

Esquema del tractament de la llet en una central lletera

altra (lliurat) una certa quantitat a l'ordre d'una tercera persona (prenedor), que pot ésser el mateix lliurador, en el lloc i el temps convinguts. La lletra de canvi, que hom estén en paper imprès i timbrat, de la classe i la categoria que corresponguin, ha de complir i ha de fer constar uns requisits determinats: ha de detallar la data i el lloc en què és lliurada, la data de pagament (quan hi consta també el lloc hom parla de *lletra domiciliada*), i també la identificació de tots els subjectes implicats en la lletra i la signatura del lliurador. Pot ésser nominativa o al portador, i el terme de venciment pot ésser variable, bé que breu. **3 lletra reial** Document, menys solemne que els preceptes i els diplomes, que, a semblança de les lletres apostòliques, usaren les cancelleries dels regnes occidentals. De forma epistolar, anaven proveïdes d'adreça, personal o col·lectiva, i de salutació, i llur funció era molt variada. Els seus caràcters diplomàtics són molt variats, com també la matèria i la posició del segell, que pot ésser penjant o de plaça.

lli [*Linum usitatissimum*, família de les linàcies] **BOT** Planta herbàcia anual de 40 a 80 cm d'alt, de fulles lanceolades, de flors blaves i de fruits capsulars, amb la qual hom obté la fibra tèxtil anomenada *lli*. Les seves llavors, valorades pel contingut en mucilag i oli, són emprades en farmàcia, i la farina ha estat emprada en medicina popular. La importància econòmica del conreu del lli deriva no solament de la utilització de la fibra com a primera matèria tèxtil, sinó també de l'aprofitament de la llavor per a extreure'n l'oli de llinosa. És conreat a la major part de les regions temperades. Cal esmentar també la utilització de la fibra de lli per la indústria paperera.

llibertat 1 **DR** Estat o condició del qui no és esclau. **2 llibertat condicional** **DR** Benefici atorgat a un penat, mitjançant el qual obté la llibertat fins a la fi de la seva condemna. La llibertat condicional pot ésser concedida per l'autoritat judicial, administrativa o penitenciària. **3 llibertat de pensament** **DR** Llibertat de jutjar sense imposició de dogmes ni de dictats. És un dret ancorat en la Declaració Universal dels Drets Humans vigent actualment. **4 llibertat d'expressió** **DR** Dret fonamental mitjançant el qual tota persona pot manifestar públicament les seves opinions i creences. **5 llibertat religiosa** **DR** Dret de l'individu a professar en el seu fur intern qualsevol creença religiosa (llibertat de consciència) i a manifestar-la exteriorment a través de cerimònies litúrgiques (llibertat de culte). La Constitució espanyola reconeix el principi de garantir la llibertat religiosa, ideològica i de culte dels individus i les comunitats, manifestant que hom no pot ésser obligat a declarar sobre la seva ideologia o religió. El principi d'aconfessionalitat garanteix el que és considerat com un dret fonamental de la persona. **6** **FILOS** Possibilitat de decidir per si mateix sobre la pròpia conducta i sobre el sentit o la configuració del propi ésser, la qual comporta alhora una capacitat d'elecció entre diverses alternatives i una facultat per a transcendir aquelles determinacions que hom considera com a alienes, extrínseques i indegudes. Hom destaca la complexitat i àdhuc disparitat de significacions que el concepte de llibertat ha tingut al llarg de la història de la humanitat. Des d'una perspectiva còsmica, la llibertat és entesa com a possibilitat de

defugir un ordre predeterminat i invariable; en el cas de l'ordre natural de les coses, la qüestió és de saber fins a quin punt l'home pot defugir o ha de defugir aquest ordre. Des d'una perspectiva política la llibertat és identificada amb l'autonomia i la independència, en el sentit de possibilitat de decidir el propi destí comunitari sense interferència d'altres grups. Des d'una perspectiva personal hom veu la llibertat com a possibilitat d'exercir i desenvolupar un conjunt de drets propis de tot ésser humà sense coacció per part dels altres (persones o grups socials); aquests drets han d'ésser exercits i mútuament coordinats de manera que no entrin en contradicció els d'un amb els d'altri. Més enllà d'aquest triple plantejament, el concepte de llibertat ha estat tractat molt diversament pels diferents pensadors o corrents filosòfics. Hom cerca actualment d'establir la llibertat com a tipus peculiar de determinació que brolla del subjecte mateix i que es dona a nivell conscient i personal, amb els condicionaments físico-biològics i històrico-comunitaris.

llibre 1 Reproducció impresa d'una obra en fulls de paper reunits per plec formant un tot. Els primers materials coneguts per escriure foren les tauletes d'argila (Assíria, Babilònia, Cnossos) i el paper (Egipte, Grècia i Roma); els fulls eren enganxats pels costats i formaven tires d'extensió variable que hom enrotllava. Als primers segles del cristianisme es generalitzà a Grècia i a Roma l'ús del pergamí; els fulls eren plegats i formaven quaderns, que hom cosia i protegia amb tapes de fusta. Així, el llibre adquirí la seva forma actual, que recordava la dels *codices*, formats per dues o més tauletes o plaques. Després de la caiguda de l'imperi Romà la cultura quedà reclosa dins l'Església. La situació es mantingué a Europa fins a l'estabilització de la nova societat i la culturalització de la noblesa feudal i de l'estament ciutadà: la feina de copista esdevingué professió. L'ús del paper, que prengué un gran increment a la segona meitat del s XIII, facilità la difusió del llibre. Calia, però, trobar un mitjà de còpia més ràpid que el manual, i es feren assaigs de còpia mecànica. Trobà la solució definitiva Gutenberg, amb la invenció del tipus mòbil. Al s XV, la impremta resolgué problemes com el tiratge en diverses tintes, la composició de gravats, vinyetes i caplletres en el text, la composició tipogràfica de la música i la impressió de la foliació, dels reclams i de les signatures. Al començament del s XVI aparegué la portada dels llibres, i en el transcurs d'aquest segle, en la major part dels països de cultura llatina, el tipus gòtic fou substituït pel romà o rodó i per l'itàlic o cursiu. El llibre adquirí des d'aleshores una gran uniformitat, i els seus caràcters externs han perdurat fins avui. Al s XVIII hi hagué una expansió de les arts gràfiques. El bavarès Aloysius Senefelder inventà (1796) la *litografia*; Louis Robert ideà (1799) la màquina de fer paper i F.Koenig presentà a Anglaterra (1811) el seu primer model de premsa mecànica. A mitjan s XIX hom inventà els gravats fotomecànics, amb la qual cosa augmentà el valor científic i informatiu de la il·lustració. El 1884 fou inventada la *monotip*, i el 1887, la *linotip*, que permeteren la composició mecànica del text. Actualment, les tècniques tipogràfiques tendeixen a ser substituïdes per tècniques fotogràfiques, com la *fotocom-*

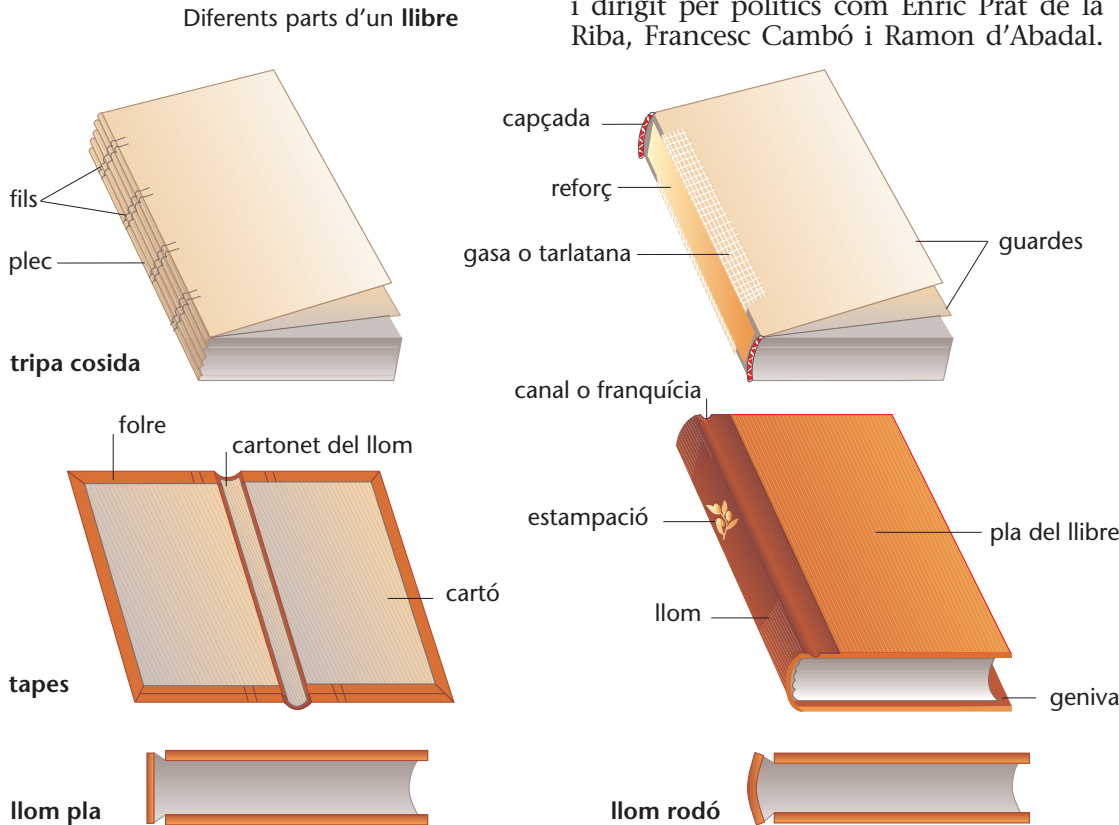

Impressió d'un llibre pel sistema offset

posició. El llibre català començà de fet amb la reconquesta franca: a les seus d'Urgell, Elna, Vic, Girona i Barcelona i als monestirs de Cuixà, Ripoll, Sant Cugat del Vallès i altres floriren escriptors. El còdex més antic datat, d'origen català, és el manuscrit compilat pel jutge barceloní Hombò, que conté el *Forum iudicum*, de l'any 1011 (Biblioteca d'El Escorial). **2** Còdex famós, en especial cartoral i llibre de privilegis, que pel fet d'ésser relligat amb pell o amb tela de color, és conegut per aquest. Als Països Catalans s'introduí aquest costum en entitats eclesiàstiques i civils, sobretot municipals. Cal esmentar, entre altres, el *Llibre blanc* de Santes Creus (ss XII-XIII) i el *Llibre Vermell de Montserrat*, i entre els municipals, el *Llibre verd* de Vilafranca del Penedès (1356-1699), el *Llibre vermell* de Ciutadella (Menorca) (ss XIII-XVIII), i, sobretot, els notables *Llibre verd* i *Llibre vermell*, repartits en quatre volums cadascun i bellament ornats, de Barcelona (ss XIV-XVII). A València es conserven el *Llibre blanc de la governació* (ss XV i XVI) i el *Llibre negre de la batllia general de la ciutat i Regne de València* (ss XIII-XV). Cal esmentar, encara, el *Llibre verd* de la inquisició (començament del s XVI), amb genealogies de conversos de les famílies nobles dels Països Catalans.

lligabosc **BOT** Nom aplicat a les espècies de tiges volubles del gènere *Lonicera*, de la família de les caprifoliàcies. Són lianes de fulles oposades, generalment enteres, i de flors tubulars, blanques, grogues o purpúries, reunides en petits ramells axil·lars. Habiten en boscs i bardissars. El **lligabosc atlàntic** creix a la muntanya mitjana. El **lligabosc biflor** es troba al País Valencià i al Baix Ebre. El **lligabosc etrusc** es fa a la terra baixa i a la muntanya mitjana. El **lligabosc japonès**, originari del Japó, és conreat com a ornamental. El **lligabosc mediterrani** sol habitar a la terra baixa mediterrània, sobretot als alzinars.

Lliga Regionalista Partit polític fundat a Barcelona, el 25 d'abril de 1901, per la fusió de la Unió Regionalista amb el Centre Nacional Català, a fi de presentar-se conjuntament a les eleccions d'aquell any. Fou presidit per Bartomeu Robert i Ybarzábal, i dirigit per polítics com Enric Prat de la Riba, Francesc Cambó i Ramon d'Abadal.

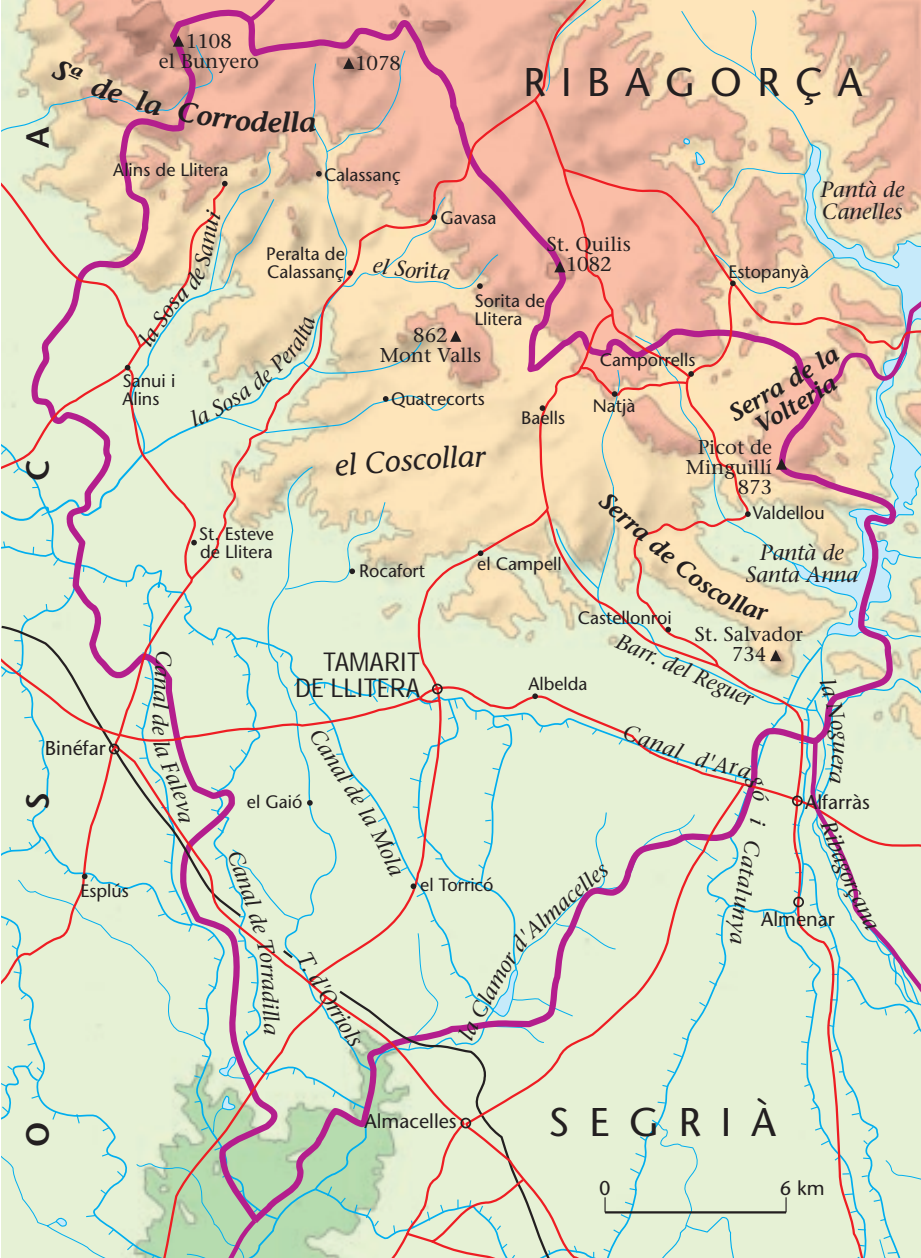

En els seus estatuts afirmava el propòsit de lluitar per l'autonomia catalana dins l'estat espanyol. L'èxit assolit a les eleccions del 1901 no es repetí a les del 1903, i el partit féu crisi; la Lliga esdevingué, així, un partit específicament dretà. A les eleccions per a la renovació de l'ajuntament de Barcelona (novembre del 1905), la Lliga assolí una victòria sorollosa, que fou celebrada amb l'anomenat Banquet de la Victòria, que tingué àmplies repercussions (afer del “Cucut!” i promulgació de la llei de jurisdiccions pel govern Moret). Per oposar-se a aquesta llei els partits catalans s'uniren en el moviment de Solidaritat Catalana, la direcció efectiva del qual fou duta per la Lliga. El triomf de la Solidaritat a les eleccions del 1907 fou espectacular. A les eleccions del 1910 la Lliga patí una seriosa derrota. Se'n reféu en part el 1911 i totalment el 1913. En constituir-se la Mancomunitat de Catalunya (1914), fou un home de la Lliga, Enric Prat de la Riba, el cridat a presidir-la. El 1917 Ramon d'Abadal fou nomenat president de la Lliga. Aquest impulsà l'extensió de l'ideari federatiu per la resta de l'estat espanyol. Tanmateix, les eleccions del 1918 palesaren el poc èxit d'aquests esforços, amb alguna excepció. Una nova crisi de govern (1918) exclogué la Lliga del poder i la tornà a l'oposició, on cooperà en el moviment pro-autonomia de Catalunya (novembre del 1918). La Lliga vencé a les eleccions dels anys 1920, 1921 i 1922. El 1921, arran del desastre d'Annual, es formà un nou govern amb participació de Cambó (finances). En aquests mesos s'inicià l'escissió de la Lliga, de la qual se separà (juny del 1922) el sector més nacionalista, que formà Acció Catalana. A les eleccions a diputats provincials (juny del 1923), Acció Catalana li llevà contingents nombrosíssims de vots. A més, amb la Triple Aliança Galeusca, li prenia els seus puntals a la resta de l'estat espanyol: els bascs i els gallecs. Amb el cop d'estat de Primo de Rivera (13 de setembre de 1923) la Lliga hagué de passar a una situació d'il·legalitat. L'esfondrament de la dictadura (gener del 1930) li permeté de tornar a l'escena; la malaltia de Cambó li restà, però, efectivitat. La Lliga participà encara, a través de Ventosa i Calvell (finances), en el darrer govern de la monarquia. L'esfondrament d'aquesta arran de les eleccions del 12 d'abril de 1931 obligà la Lliga a agrupar entorn seu els sectors conservadors del país. Fruit d'aquesta tàctica fou la reestructuració de 1932-33, amb la integració d'altres partits menors, com la Dreta Liberal Republicana de Catalunya, i el canvi de nom del partit pel de Lliga Catalana, que desaparegué el 1936.

llimac *zool.* Nom donat als gastròpodes pulmonats estilomatòfors pertanyents principalment a la família dels *ariònids* i dels *limàcids*. Tenen el cos molt llarg, sense closca aparent i amb la pell del dors solcada de plecs longitudinals, excepte en una zona prominent situada darrere el cap, on la pell és llisa i sota la qual hi ha les restes de la closca.

Llimona i Bruguera, Joan (Barcelona 1860 — 1926) Pintor. Encapçalà una escissió catòlica dins el modernisme, que es materialitzà en la fundació del Cercle Artístic de Sant Lluc (1893). Autor de *Crist venç*, (1891) i *Tornant del tros* (1896). Pintà, a Montserrat, la cúpula del cambril de la Mare de Déu (1896-98), i a Vic, el fris de l'església de les germanetes dels pobres (1902) i la cúpula de l'església de les carmelitanes (*L'Escorial*). Passà per una etapa simbolista (menjador de la casa Recolons de Barcelona, 1905).

Llimona i Bruguera, Josep (Barcelona 1864 — 1934) Escultor. Germà de **Joan Llimona**. Es formà amb Frederic Trias, i a Llotja, amb els Vallmitjana i amb Nobas. Amb *El fill pròdig* (1880), anà pensionat a Roma, on treballà al taller d'Enric Serra, assistí a l'acadèmia Gigi, i enllestí *Patrici romà* i l'esbós eqüestre per al *Ramon Berenguer el Gran*. Novament a Barcelona, treballà al monument a Colom (1886) i a l'Exposició Universal del 1888. Fundà amb el seu germà Joan el Cercle Artístic de Sant Lluc i s'inicià en la temàtica religiosa (*Mare de Déu del Roser*, 1892; *Consumatum est*, 1896 i *Crist resuscitat*, 1914, del rosari monumental de Montserrat, etc). Autor del *Desconsol*, féu també monuments funeraris i diverses obres públiques. Fou president de la Junta de Museus i obtingué la primera medalla d'or de la ciutat de Barcelona que es concedí. Una elegant contenció asserena el potencial erotisme dels seus nus femenins (*Joventut*, 1913; *Meditació*, 1917; *La bellesa*, 1924; *Cordèlia*, 1930; etc), i l'agressivitat de

Mapa físic de la Llitera

 Llitera		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Albaladea	51,7	1 023
Baells	40	171
Campell, el	57,8	1 075
Camporrells	26,7	269
Castellonroi	37,5	445
Peralta i Calassanç	114,9	349
Sant Esteve de Llitera	71	689
Sanui	51,1	239
Tamarit de Llitera	110,9	4 091
Torricó, el	32	1 529
Valldellou	30,4	170
Llitera, la	624,8	10 050

 Llitera
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>
<div> <div></div> </div>
superfície:
625 km²
població:
10 050 h (1991)
capital:
Tamarit de Llitera

les seves figures masculines (*El forjador*, 1914; monument als *Màrtirs de la Independència*, 1925; etc).

llimoner [*Citrus limon*, família de les rutàcies] *BOT/AGR* Arbre perennifoli de 3 a 6 m d'alt, de fulles amplament el·líptiques, amb el pecíol alat o marginat, de flors blanquinoses i de fruits (les *llimon*es) en hesperidi, oblongs, de color groc i de tast àcid.

lliri [*Iris sp*, família de les iridàcies] *BOT* Gènere de plantes herbàcies de rizoma sovint molt desenvolupat, de fulles allargades, generalment ensiformes, de flors amb el periant amb sis divisions, les tres externes esteses o reflexes i les tres internes dretes, i de fruits capsulars. Hi ha espècies espon-

tànies i de jardí. El **lliri blau**, de flors d'un blau violaci, és molt comú en jardins. El **lliri de dol** (o **franciscà**), de flors de color gris moradenc amb taques negreses, és oriünd de Pèrsia. El **lliri de Florència** (o **d'olor**), de flors blanques o blavisses, molt oloroses, és originari d'Aràbia. El **lliri dels Pirineus**, de flors d'un color blau intens i de 30 a 70 cm d'alçada, és endèmic dels Pi-rineus. El **lliri groc**, de flors grogues, es fa en marjals o a la vora de l'aigua, a tot Europa.

llissera *ICT* Gènere de peixos teleostis perciformes de la família dels mugílids d'aspecte de fusell, amb el cap pla i amb dues aletes dorsals molt separades. Pertanyen, principalment, als gèneres *Mugil* i *Liza*. En general són peixos litorals, que poden entrar dins els corrents d'aigua dolça, i no és gens estrany de trobar-los prop dels llocs de sortida de les aigües residuals.

Llitera, la Comarca de la **Franja de Ponent** (625 km²; 10 050 h [1991]). El cap de comarca és Tamarit de Llitera. Limita al N amb la Ribagorça, a l'E amb la Noguera al SE i S amb el Segrià i a ponent amb terres de la comunitat autònoma d'Aragó. És constituïda per onze municipis. Comprèn dues zones ben diferenciades. Al N, l'alta Llitera és accidentada per l'extrem SW del Pre-pirineu català. L'eix anticlinal que dibuixa, de base calcària i mesozoica, és reprès paral·lelament per relleus més suaus. La baixa Llitera, ben altrament, és un fragment de la regió fisiogràfica de la *Llitera*, en forma de triangle invertit, amb la base immediatament al N del canal d'Aragó i Catalunya. Dins la seva uniformitat aparent, hom pot destriar la plana horitzontal de peu de muntanya i la superfície d'erosió on s'assenta el canal. El clima es pot definir com a continental amb mitjanes anuals que oscil·len entre 13° i 14°C. Les precipitacions solen presentar un màxim de primavera a la conca de la Noguera Ribagorçana i de tardor a la conca del Cinca. La vegetació de la Llitera és la pròpia de la zona marginal de les planes de l'Ebre. L'alta Llitera correspon al domini de l'alzinar de carrasca, del qual encara romanen petits residus dispersos. La baixa Llitera, climàticament més àrida, ha canviat profundament l'aspecte del paisatge a causa del regadiu i avui dia és principalment agrícola. El poblament tradicional de la Llitera era concentrat en petits nuclis aturonats. L'agricultura de regadiu no ha anat acompanyada d'una major industrialització i només ha permès de fixar la població a la baixa Llitera, sense evitar, però, el despoblament de l'alta. La major part de la població activa es dedica a l'agricultura (59,7%), sector al qual segueix en importància el de serveis (21,2%), el de la indústria (12,9%) i el de la construcció (6,2%). El sector primari es basa en una estructura agrària força equilibrada d'ençà de la inauguració, el 1906, del canal d'Aragó i Catalunya. Els conreus bàsics de la comarca al secà i al regadiu són els cereals. La ramaderia és un complement de l'agricultura. Hi ha bestiar porcí i boví. La indústria a la Llitera és escassa i està molt relacionada amb els productes agrícoles i ramaders. A l'època pre-romana, la Llitera era part del territori dels ilergets. La romanització no hi creà cap nucli urbà. La Llitera (que comprengué, fins a la divisió del 1305, totes les terres entre el Segre i el Cinca, al S de les darreres alineacions prepirinenques, inclosos els termes de Lleida) fou inclosa en els límits de la primitiva diòcesi de Lleida, i sota el domini musulmà hi continuà lligada políticament, igual com la Ribagorça. Amb motiu de la conquesta cristiana, el sector N de la Llitera fou ocupat, en 1058-63, juntament amb una part de la Ribagorça, pels comtes de Barcelona i d'Urgell. El 1083 el comte Ermengol IV d'Urgell emprengué la conquesta de Calassanç, lloc conquerit definitivament pels cristians el 1098. La Llitera, vinculada políticament i eclesiàsticament a Ribagorça, fou inclosa en la diòcesi de Lleida en esdevenir aquesta ciutat, el 1149, seu de la diòcesi de Roda, i fou confirmada com a part del Principat de Catalunya, juntament amb Lleida i amb la Ribagorça, al començament del s XIII. Tanmateix, les corts aragoneses reivindicaren la Ribagorça i la Llitera el 1300, i el 1305 Jaume II atribuí a aquell regne una gran part de la Llitera, en establir la frontera entre ambdós estats a la clamor d'Almacelles. La part de la Llitera al S del comtat ribagorçà i a l'W de la clamor d'Almacelles

restà, però, des de l'annexió del 1305, sota control aragonès, bé que, de fet, Lleida no deixà d'exercir-hi la seva influència. Només la part més occidental es castellànitza, a partir, probablement, del s XVII, amb els canvis de població que foren conseqüència de la guerra dels Segadors. Hom considera aquest sector, que actualment no és de llengua catalana, integrat a la comarca aragonesa de la Ribera de Cinca, que té per centre Montsó.

lliura 1 *f*ís Unitat de pes utilitzada en els països anglosaxons. L'emprada actualment és la lliura avoirdupois, que hom representa per lb. En alguns casos és utilitzada també la lliura troy.
2 *ECON* Nom de la unitat monetària principal de diversos països, com ara Egipte, Irlanda, Líban, Malta, Síria, Sudan i Xipre.
3 lliura esterlina *ECON* Unitat monetària principal del Regne Unit de la Gran Bretanya i Irlanda del Nord des del 1707.

lliurecanvisme *ECON* Doctrina econòmica basada en el lliure canvi per la qual hom no impedeix les importacions ni obstrueix les exportacions. Ataca l'existència d'aranzels, les restriccions quantitatives i d'altres mitjans que limitin la circulació de productes entre països, malgrat que justifica l'existència de control i imposicions amb objectius fiscals o sanitaris. El lliurecanvisme prengué cos durant el s XVIII per mitjà de la fisiocràcia (*laissez faire, laissez passer, le monde va de lui-même*) i d'Adam Smith.

llobarro [*Dicentrarchus labrax*, família dels morònids] *ZOO*l Peix osteïcti de l'ordre dels perciformes que ateny uns 80-90 cm i és caracteritzat pel fet de tenir el cos allargat, dues aletes dorsals i radis espinosos a la primera aleta dorsal, a l'anal i a les ventrals. És un peix que habita tant vora les roques com als fons de sorra, i pot suportar perfectament l'aigua dolça o mig dolça; no és gens estrany, doncs, que es trobi a la part baixa dels rius i llacunes litorals. La seva carn és excel·lent.

Llobregat, el Riu de Catalunya que neix al Pirineu Oriental i desguassa directament a la Mediterrània. Neix a les **fonts del Llobregat** (1 295 m), situades a la pleta Roja de Castellar de N'Hug (Berguedà). Té una conca vessant de 5 110 km², un curs N-S de 170 km i fineix al Prat de Llobregat (Baix Llobregat), 5 km al S de Barcelona. Travessa successivament el solc pre-pirinenc, l'encavalcament de l'Alt Berguedà, el Vallès i la Serralada Litoral. De les fonts fins a la Pobla de Lillet segueix els estrats secundaris i terciaris, a favor de la seva inclinació; s'orienta després a ponent, al solc pre-pirinenc, on recull l'Arija per l'esquerra i el Bastareny per la dreta, i, en travessar el muntanyam calcari encavalcat de l'Alt Berguedà pel congost de Figols, rep el riu de Saldes, procedent del Pedraforca. Entra a la Depressió Central, tallant els conglomerats post-pirinencs en un congost on actualment hi ha el pantà de la Baells. En terreny molt més planer, travessa un seguit de poblacions i colònies fabrils (Gironella, Puig-reig, Navars, Balsareny, Sallent, Navarcles, el Pont de Vilomara, Rocafort i Sant Vicenç de Castellet). A la Depressió ha rebut, entre altres, les rieres de Merlès, Gavarresa i de Calders i el Cardener. A Monistrol inicia un enorme canyó per l'extrem E de Montserrat, que acaba a la Puda, i s'obre a la depressió del Vallès i del Penedès, la qual travessa fins a Martorell, on passa sota el pont del Diable i franqueja el darrer congost. Finalment, eixampla la vall i dona lloc a la plana del delta.

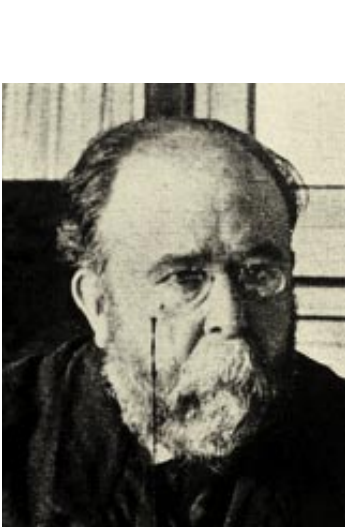
lloctinent general *HIST* Del s XV al XVIII, oficial reial, representant del rei, durant l'absència d'aquest, en un dels estats patrimonials de la monarquia catalano-aragonesa. Té l'origen en l'absentisme reial, que arribà a ésser quasi permanent. El càrrec fou institucionalitzat per Ferran II de Catalunya-Aragó des del nomenament, el 1479, del seu cosí, l'infant Enric d'Aragó, com a lloctinent general de Catalunya. Des del 1512, al Principat de Catalunya, li fou adherit també el càrrec de capità general. El càrrec fou suprimit pels decrets de Nova Planta.

Llombardia [*it: Lombardia*] Regió de la Itàlia septentrional, que s'estén des de la serralada pels Alps, al N, fins al Po, al S, i entre el Piemont, a l'W, i el Trentino - Alto Adige i el Vèneto, a l'W (23 857 km²; 8 853 461 h [1992]). La capital és Milà. Comprèn les províncies de Bèrgam, Brescia, Como, Cremona, Lecco, Lodi, Màntua, Milà, Pavia, Sondrio i Varese. Presen-

Pont medieval de Pedret, a Cercs, sobre el Llobregat

Teodor Llorente i Olivares, amb el seu fill, a l'edifici de la casa de la família Llorente i Olivares, a l'avinguda de la Pau de Barcelona, el 1907

Teodor Llorente i Olivares

ta tres grans unitats de relleu: la plana, al S, una zona muntanyosa, al N, i, entre ambdues, una faixa de transició. La zona muntanyosa és formada pels Alps pròpiament dits i els Pre-alps. Al peu dels Alps la faixa de transició entre la muntanya i la plana és formada per una sèrie de turons morènics a la vora dels llacs, al S de la qual se succeeix la plana, que forma part de la plana del Po. El clima és de tipus continental, amb hiverns freds i estius càlids. La Llombardia és una de les zones més poblades i la primera regió econòmica d'Itàlia. L'agricultura hi ocupa un lloc destacat, amb un alt nivell de mecanització i de regadiu. Els conreus principals són els cereals, l'arròs, les patates, la bleda-rave i el farratge, que afavoreix una important ramaderia. La riquesa principal és la indústria, molt diversificada: mecànica, siderúrgica, química, tèxtil i alimentària. Habitada pels gals, la Llombardia fou domini de Roma des del s II aC. Fou conquerida (568) pels llombards, que fixaren la capital a Pavia. Ocupada pels francs (774), passà a dependre del Sacre Imperi Romano-Germànic, i, després d'un període de feudalització, aparegueren comuns autònoms (ss XI-XII); Frederic I provocà la guerra de la lliga Llombarda, que assolà el territori a la segona meitat del s XII. Més tard, la Llombardia, que fou camp de batalla de les guerres d'Itàlia, caigué sota el domini hispànic (1535-1713), i després, del d'Àustria, fins que entrà a formar part del regne d'Itàlia (1859).

Llompart i de la Peña, Josep Maria (Palma de Mallorca 1925 — 1993) Escriptor. A partir dels anys cinquanta, fou un dels grans animadors de la vida cultural a les Illes: secretari de redacció i sots-director de “Papeles de Son Armadans” (1957-62), president de l’Obra Cultural Balear, assessor literari de l’Editorial Moll, redactor en cap de “Lluc” i president de l’Associació d’Escriptors en Llengua Catalana. Destacà pels seus treballs de crítica i d’estudiós de la literatura: *Joan Alcover, la història d’un home* (1964), *La literatura moderna a les Balears* (1965), *Literatura mallorquina contemporània* (1973) i altres treballs aplegats a *Retòrica i poètica* (1982). En poesia publicà *Poemes de Mondragó* (1961), *La terra d’Argensa* (1972), *Memòries i confessions d'un adolescent de bona casa* (1974), *Urbanitat i cortesia* (1979), *Mandràgola* (1980) —premi de la Crítica Serra d’Or— i *La capella dels dolors i altres poemes* (1981), guardonat amb la Lletra d’Or. *Obra Poètica* (I-II) (1983) aplega el conjunt de la seva poesia. Fou guardonat amb el Premi d’Honor de les Lletres Catalanes (1982).

Llongueras i Badia, Joan (Barcelona 1880 — 1953) Músic. Introduí el seu sistema d'ensenyament de rítmica i plàstica a l'estat espanyol. Publicà *Cançons amb gestos i rondes infantils*, *Jan i Mia*, dotze impressions i *L'estiu efímer*, totes elles per a piano, *Les cançons de Nadal* (1917) i *Els cants de la Passió* (1928). També publicà prosa i poesia.

llop [*Canis lupus*, família dels cànids] *ZOO*l Mamífer de l'ordre dels carnívors de cos àgil i musculós, que ateny 1-1,4 m de llargària, 70-80 cm d'alçària i 30-40 cm de cua. El pelatge és fosc al dors i a les parts superiors del cap, i de gris a lleonat als costats. Habita en tota mena d'hàbitats, excepte en terrenys molt àrids o pantanosos. És carnívor, però també menja caronyes, bulbs i tubercles. Caminador infatigable, fa constantment llargues distàncies i emet un udol característic. De costums generalment nocturns, els llops viuen en grups familiars, excepte durant l'època de reproducció i d'acoblament, en què viuen per parelles. Actualment només es troben a l'Amèrica del Nord, al centre i al nord d'Àsia, a Escandinàvia, a la Itàlia centromeridional i a la Península Ibèrica.

Llor i Forcada, Miquel (Barcelona 1894 — 1966) Novel·lista. La seva gran novel·la és *Laura a la ciutat dels sants* (1931, premi Joan Crexells). Dins el camp del corrent psicològic en què s'inscriu, també escriví les novel·les *L'oreig al desert* (1934), *El premi a la virtut o un idil·li a la plaça de Sant Just* (1935 i 1947), *El somriure dels sants* (1947) —segona part de *Laura...*—, *Joc d'infants* (1950) i *Un camí de Damasc* (1959). Els seus contes revelen la mateixa introspecció, de prosa treballada. També escriví teatre, i traduí Gide i Moravia, a més de col·laborar a “Mirador”.

Llorenç sant (? — Roma 258) Diaca

romà, potser d'ascendència hispànica. Fou martiritzat sota Valerià, probablement decapitat, com el papa Sixt II, de qui era diaca. Però, segons una tradició llegendària, morí cremat en unes graelles. Molt popular a Roma, Constantí li bastí un oratori al Campo Verano, a la via Tiburtina, convertit en basílica al s VI. L'actual (San Lorenzo fuori le Mura) és la unió (s XIII) de l'antiga església amb una de dedicada a la Mare de Déu. Festa: 10 d'agost.

Llorens i Artigas, Josep (Barcelona 1892 — 1980) Ceramista i crític d'art. Estudià a Llotja, al Cercle Artístic de Sant Lluc i a l'Escola Superior dels Bells Oficis. Exercí la crítica d'art i fou un dels fundadors de l'Agrupació Courbet. El 1917, anà a París i el 1924 s'hi establí. En les seves peces cercà d'obtenir la màxima depuració de les formes i portà a terme una constant renovació en colors i esmalts. Fou professor de ceràmica de l'Escola Massana de Barcelona. A París col·laborà amb **Joan Miró**, amb qui féu grans murals ceràmics, com els de la seu de la UNESCO a París, de la universitat de Harvard, la fundació Maeght i l'aeroport de Barcelona. Fou mereixedor de diversos premis i publicà diversos llibres sobre ceràmica.

Llorens i Barba, Francesc Xavier (Vilafranca del Penedès 1820 — Barcelona 1872) Filòsof. Fou el representant més important de l'anomenada Escola de Barcelona. La seva filosofia es proposà la superació de l'empirisme i el racionalisme elaborant-ne una síntesi on les veritats ontològiques es descobreixen i es proven per l'anàlisi de la realitat que considera bàsica, la consciència. Aquesta consciència té un vessant individual i un vessant col·lectiu. El col·lectiu s'expressa en el sentit comú, que pot prendre la forma de manifestació de l'esperit nacional, quan una cultura ha arribat a la maduresa. Publicà el discurs inaugural del curs 1854-55 de la universitat *Sobre el desarrollo del pensamiento filosófico*, on considerà la filosofia com l'expressió més alta de la consciència col·lectiva d'una comunitat nacional, i afirmà que Catalunya no havia arribat a un tal grau de maduresa. La Universitat de Barcelona publicà les *Lecciones de filosofía*, versió dels apunts de Balari i Jovany de les classes de Llorens.

Llorente i Olivares, Teodor (València 1836 — 1911) Poeta, periodista i polític. Llicenciat en dret (1858), el 1866 adquirí el diari “La Opinión”, que dirigia, i el transformà en “Las Provincias” fins el 1904. Conservador, fou diputat a corts (1891, 1899), senador elegit (1896) i dues vegades cap del partit a la província de València. Poeta i autor dramàtic en castellà en la seva joventut, la influència de Marià Aguiló el decantà pel català (1857). President (1880) i mantenidor (1866) dels Jocs Florals de Barcelona i dels de València (1905), en què guanyà la flor natural (1879, 1887, 1907). Membre fundador de Lo Rat-Penat (1878) i president de l'entitat (1879-80), fou contrari a la politització del catalanisme. La seva poesia en castellà, romàntica, fou aplegada en part a *Versos de la juventud* (1970). En català, seguí els tòpics jocfloralescs, excepte en alguns poemes popularistes. Fou autor d'una important guia del País Valencià (*Valencia*, 1887-1903), i cronista de València (1890-1911). En volum, la seva producció poètica catalana fou recollida a *Poesies valencianes* (1936). L'Avenç edità unes *Poesies triades* (1906), i Carles Salvador preparà una *Antologia poètica* (1958). Dirigí la tria de *Poetes valencians contemporanis* (1908).

llorer [*Laurus nobilis*, família de les lauràcies] *BOT* Arbre perennifoli dioic de 2 a 15 m d'alt, de fulles oblongues agudes i aromàtiques, de flors petites blanquinoses i de fruits bacciformes, ovoides i negres. Es troba en barrancs humits, al costat de les masies, etc, plantat o naturalitzat. Les fulles són un condiment excel·lent.

Lloria, Roger de [o *Roger de Llúria*] (Scalea, Calàbria ~1250 — València 1305) Fill de Roger de Lauria i de Bella d'Amichi, dida i dama de Constança de Sicília; amb la seva mare, acompanyà la princesa a la cort de Jaume I quan aquesta es casà amb l'infant Pere (a Montpeller, el 1262). Jaume I li donà, conjuntament amb la seva mare, la vall de Seta, prop de Cocentaina (1270), amb la condició de residir al Regne de València. L'infant procurà el seu casament amb Margarida Lancia, i el féu cavaller (1273). Pere II, ja rei, el nomenà

almirall de la flota catalana (1283), per tal de defensar Sicília i dirigir la lluita contra els angevins. El mateix any els derrotà a Malta, i al golf de Nàpols. El 1289, el rei Alfons II li'n donà la investidura com a senyor. Entaulada la lluita contra els francesos a Catalunya, Pere II el cridà, i ell, amb el seu estol, protagonitzà una altra victòria, a les illes Formigues, seguida de l'ocupació de Roses i Cadaqués. Enviat a Mallorca en ajut de l'infant Alfons, successivament, en esdevenir rei, aquest li encarregà de portar a Sicília la notícia de la mort del rei Pere. De retorn, emprengué una sèrie d'accions a les mars de Sicília, que portaren a la presa d'Agosta (1287). Mostrant una gran estratègia, obtingué una nova victòria naval a Nàpols, la qual donà lloc a una treva amb els francesos. Féu noves incursions, pel nord d'Àfrica, i tornà a Catalunya, on morí aviat el rei Alfons (1291). El mateix any, l'almirall es casà, en segones noces, amb Saurina d'Entença, i rebé en feu la vila de Cocentaina i en franc alou la d'Alcoi. Jaume II l'envià a Sicília per a defensar l'illa. Recuperà Cotrone, a Calàbria, i portà la lluita a les illes gregues (1292). Intervingué en les negociacions que portaren a la pau d'Agnagni (1295), però no compartí la idea de Bonifaci VIII i de Jaume II que acordava la cessió de Sicília a la Santa Seu, i restà fidel a l'infant Frederic, proclamat rei pels sicilians (1296). Per ell efectuà noves campanyes a Calàbria, però després aparegueren discrepàncies entre ells. Arrestat, aconseguí de fugir i retrobà Jaume II a Roma, on fou fet vice-almirall de l'Església (1297). Signada la pau de Caltabellotta (1302), que li permeté de recuperar les possessions de Sicília que tenia confiscades, es retirà al Regne de València. Fou soterrat a Santes Creus, als peus del sepulcre de Pere el Gran.

llo*ro* *2001* Nom donat als ocells de l'ordre dels psitaciformes que tenen la cua curta, puix que no supera mai els 2/3 de la longitud del cos, i amb l'extrem quadrat o arrodonit. Són més bons grimpadors que voladors, i són molt apreciats com a ocells de gàbia. El **llo***ro* **gris** habita a les selves de l'Àfrica central. El **llo***ro* **de cap groc** (o **llo***ro* **reial**) habita a l'Amèrica Central i del Sud, juntament amb el **llo***ro* **de front blau** i el **llo***ro* **de front blanc**.

llo*tja* *HIST/ART* Edifici públic on es reunien els mercaders i els comerciants per a llurs tractes. Era seu de l'òrgan de govern del col·legi de mercaders o consell de la mercaderia i molt vinculada i construïda a prop dels consolat de mar. El desenvolupament del comerç en la baixa edat mitjana es traslluí en la construcció dels grans edificis de la Llotja de Barcelona (1380-92, 1772), la de Perpinyà (1397 i 1540), la Llotja de Mallorca (1426-47) i la Llotja de València (1482-98), entre d'altres.

Lloyd, Harold (Burchard, Nebraska 1893 — Hollywood 1971) Actor teatral i cinematogràfic nord-americà. Fou un dels còmics més populars del cinema mut. Creà un personatge mig ingenu mig optimista, caracteritzat per les ulleres rodones i el barret de palla, i tingué un gran èxit entre el 1922 i la fi del cinema mut. Actuà, entre altres, als films *Hot Water* (1924), *The Kid Brother* (1927) i *Welcome Danger* (1929).

lluç [*Merluccius merluccius*, família dels merlúccids] *ICT* Peix de l'ordre dels gadi-formes de 80 cm de llargada màxima, de forma esvelta, boca molt fesa i dues aletes dorsals, la segona molt llarga, i una d'anal. Habita a grans profunditats a la Mediterrània, a l'Atlàntic oriental, des de Gibraltar fins a Islàndia i Noruega, i a la Bàltica.

Lluçanès, el Subcomarca de l'Altiplà Central Català, que correspon al NW d'Osona i a sectors fronterers del Berguedà (SE) i el Bages (NE); ocupa uns 400 km². És una plataforma terciària estructural inclinada de NNE (900-1 000 m) a SSW (450-550). La xarxa fluvial, entre les conques del Llobregat (riera de Merlès, riera Gavarresa amb la de Lluçanès) i el Ter (rieres de Sora i de Sant Boi) s'orienta al S cap al Llobregat. La pluviositat oscil·la entre 900 mm anuals i 600 mm, i explica els estatges de bosc, molt abundós encara. Actualment, les petites indústries se centren a la vila de Prats de Lluçanès, mercat subcomarcal actiu. El Lluçanès rebé el nom del castell de Lluçà, documentat des del 905.

Llúcia *santa* (Siracusa ~283 — ~304) Verge i màrtir cristiana. El relat de la seva passió (s V) és llegendari. Als Països Catalans, hom constata la seva devoció del s XIII en davant. És patrona de la vista, i la seva festa era celebrada sobretot per les modistes. A Barcelona la festa se centrà en la capella romànica de la santa, dita originalment de les Onze Mil Verges, erigida vers el 1268. Prop d'aquesta s'inicià el dia de la seva festa la popular fira de figures, arbres i altres ornaments nadalencs. Festa: 13 de desembre.

llúdria *2001* Nom donat als mamífers de la família dels mustèlids pertanyents als gèneres *Lutra*, *Pteronura*, *Aonyx* i *Enhydra*, caracteritzats pel fet de tenir un tronc llarg i flexible i un cap aixafat i ample. Les potes són petites, amb cinc dits units per una membrana. El pèl és dens i curt. La **llúdria comuna** habita a Europa, Àfrica, Amèrica i una gran part d'Àsia, i va en regressió als Països Catalans. La **llúdria gegant** habita a l'Amèrica del Sud.

Lluhí i Vallescà, Joan (Barcelona 1897 — Mèxic 1944) Advocat i polític. Fundà i dirigí “L’Opinió” (1928-1929). Elegit regidor i membre del Parlament de Catalunya i conseller de foment, encapçalà com a primer conseller el govern de la Generalitat (1932-1933) i fou alhora encarregat d'obres públiques. Pel gener del 1934 ocupà la conselleria de justícia i dret, en el govern de Companys. Restà implicat directament en els esdeveniments del 6 d'octubre de 1934, i fou condemnat a cadena perpètua (1935). Al març-maig del 1936 torna a ocupar la conselleria de justícia i de dret, ingressant en els governs de la República Espanyola, successivament com a ministre de treball, sanitat i previsió (1936).

Lluís I *dit el Piadós* (Chasseneuil, Poitou 778 — illa del Rin, prop d'Ingelheim 840) Rei d'Aquitània (781-817) i emperador dels francs (814-840), fill de Carlemany i d'Hildegarda. Com a rei d'Aquitània, coronat pel papa Adrià I a Roma el 781, fou encarregat pel seu pare dels afers de les fronteres amb els sarraïns d'Espanya. Les primeres missions degueren ser la implantació dels hispans refugiats a Septimània i Provença i l'acceptació de la incorporació de territoris que s'esmunyien de la dominació sarraïna, com Girona (785) i Cerdanya i l'Alt Urgell (poc abans del 789). El 814, a la mort de **Carlemany**, Lluís pujà al tron imperial. De molt jove s'havia casat amb Ermengarda, que li donà tres fills: Lotari, Lluís i Pipí. Per l'*Ordinatio Imperii* del 817 establí la seva successió, preveient Lotari com a emperador, Lluís com a rei de Baviera i les marques orientals —i per això fou anomenat *el Germànic*—, Pipí com a rei d'Aquitània, la marca de Tolosa i alguns comtats borgonyons, i Bernat, fill de Pipí d'Itàlia (germà de Lluís el Piadós), com a rei d'aquest país, tots ells com a vassalls del primer. Vidu (818), Lluís es casà l'any següent amb Judit, filla del duc Güelf de Baviera. El 823 féu coronar Lotari emperador pel papa Pasqual I, a Roma, i aviat (825) actuaren conjuntament amb el títol imperial. L'any 823 nasqué un fill de Judit, que fou el futur Carles el Calb. Aviat la nova emperadriu reclamà un regne per al seu fill, però l'omnipotent primer ministre Wala, abat de Corbie, s'hi oposà. Fou, però, destituït, i Lotari, que estava identificat amb ell, fou enviat a Itàlia i fou separat del corneгат amb el seu pare. A l'alt Rin fou creat un estat que hom destinà al fill de Judit. Tot seguit Wala organitzà un vast complot i suscità la revolta de Lotari i els seus germans contra Lluís. Els revoltats triomfaren, i l'emperador restà presoner. Però per l'octubre del mateix any Pipí i Lluís el Germànic conspiraren contra Lotari a favor de llur pare, i un altre cop el primogènit fou exiliat a Itàlia. Els imperialistes de Lotari, els legitimistes de l'Emperador i els particionistes de Pipí i Lluís continuaren lluitant. A Catalunya predominaven els imperialistes, però hi havia també alguns legitimistes. Lotari, que s'havia apoderat de Châlons-sur-Saône, se sotmeté al seu pare (agost-setembre del 834), i se'n tornà definitivament a Itàlia. Mort Pipí I d'Aquitània el 838, l'emperador féu una nova partició: Carles rebia França, entre el Mosa i el Sena, Nèustria entre el Sena i el Loira, la marca de Bretanya, Aquitània, la Borgonya occidental i les marques pirinenques; la resta, comprenent-hi Itàlia i excloent-ne Baviera, era per a Lotari; Baviera era per a Lluís el Germànic, que ja

la governava. Tanmateix, en morir el rei, deixà l'imperi en una gran confusió.

Lluís XI de França (Bourges, Berry 1423 — Plessis-lez-Tours, Turena 1483) Rei de França (1461-83). Fill i successor de Carles VII. El 1465 hagué de fer cara a una magna revolta de la noblesa, agrupada en la Lliga del Bé Públic. L'incompliment per part seva dels acords que posaren fi a les hostilitats provocà un nou alçament, dirigit per Carles I de Borgonya, el qual arribà a empresonar-lo (1468). En la primera fase de la guerra contra Joan II de Catalunya-Aragó sostingué aquest sobirà (1462-64), en canvi de la hipoteca dels comtats de Rosselló i Cerdanya, dels qual s'emparà el 1475. La mort de Carles I de Borgonya (1477) i el tractat d'Arràs (1482) li permeteren d'incorporar a França el ducat de Borgonya, l'Artois, la Picardia i el Franc Comtat. En morir Renat d'Anjou (1480), heretà els ducats de Bar i d'Anjou, com també els drets sobre Nàpols i, l'any següent, Provença.

Lluís XIII de França *dit el Just* (Fontainebleau 1601 — Saint-Germain-en-Laye 1643) Rei de França (1610-43) i comte de Barcelona (1641-43). Fill d'Enric IV i de Maria de Mèdici. El 1615 es casà amb Anna d'Àustria, filla de Felip III de Castella. L'accés al poder de Richelieu (1624) determinà la política interior (eliminació dels últims reductes feudals amb el codi Michaud, 1629 i inutilització política del parlament de París, 1641) i la política exterior (enfrontament amb els Àustria, ajuda a Holanda, ingerència en els problemes alemanys i entrada, el 1635 a la guerra dels Trenta Anys). Durant la revolta catalana, Lluís fou nomenat comte de Barcelona (1641); així, Catalunya declarà la seva submissió a França, en canvi de protecció militar.

Lluís XIV de França *dit el Gran o el Rei Sol* (Saint-Germain-en-Laye 1638 — Versailles 1715) Rei de França (1643-1715). Comte de Barcelona (1643-52). Fill de Lluís XIII i d'Anna d'Àustria. El seu regnat començà sota la regència de la seva mare i el govern de Mazzarino, període de revoltes interiors —la Fronda (1648-53)— i de tractats de pau, destinats a mantenir l'equilibri europeu —Westfàlia (1648), tractat dels Pirineus amb la monarquia hispànica (1659)—. En compliment d'aquest darrer es casà amb Maria Teresa, filla de Felip IV de Castella. Lluís començà a governar personalment el 1661, i portà a la pràctica fins a les últimes conseqüències les formes de govern pròpies de la monarquia de dret diví. Les ambicions europees del rei es concentraren a aconseguir la frontera natural del Rin: ocupà els territoris dels Àustria a la frontera flamenca (1667) (guerra de Devolució). La formació de la Triple Aliança de l'Haia frenà l'expansió francesa i obligà Lluís a acceptar el tractat d'Aquisgrà (1668). El 1686 es constituí la Lliga d'Augsburg, i començà una guerra de desgast que marcà l'inici de la decadència francesa. Poc després de signar la pau de Rijswijk (1697), Lluís entrà en la darrera de les guerres del seu regnat, la de Successió al tron hispànic (1701-13).

Lluís XV de França *dit el Ben Amat* (Versalles 1710 — 1774) Rei de França (1715-74). Besnét de Lluís XIV. Deixà el govern en mans de privats i ministres, i portà una vida mundana, enmig d'una cort fastuosa on les seves successives favorites, entre les quals destacaren la marquesa de Pompadour i Madame Du Barry, gaudiren d'un poder absolut. Del 1726 al 1743 detingué el poder el cardenal Fleury, que matingué l'estabilitat interior i la pau europea, excepte en la participació en la guerra de Successió de Polònia (1733-38), a favor del sogre del rei, i d'una desgraciada escocesa (1740) contra Prússia. La guerra de Successió d'Àustria (1740-48) i la dels Set Anys (1756-63) originaren serioses despeses.

Lluís XVI de França (Versalles 1754 — París 1793) Rei de França (1774-92). Fill del delfí Lluís, succeí el seu avi Lluís XV. Es casà amb Maria Antonieta, filla de l'emperadriu Maria Teresa d'Àustria. Durant els primers anys de regnat sorgiren certes esperances en els medis progressius del país, que foren frustrades per la resistència dels privilegiats i la indecisió del monarca. En esclatar la Revolució, intentà la fugida (1791); reconegut pel camí, a Varennes, i fet presoner, fou mantingut com a símbol necessari de l'ordre. En aquest període estimulà els elements i les mesures que creia que portarien a la

restauració de l'antic règim. Així, permeté d'atacar Àustria. La subsegüent invasió de França per austríacs i prussians i les proclames dels invasors a favor seu el presentaren com a traïdor a la Revolució i al país. Destronat i empresonat, fou condemnat a mort i guillotinat.

Lluís Gonzaga *sant* (Castiglione delle Stivere, Màntua 1568 — Roma 1591) Jesuïta. Fill de Ferdinando Gonzaga, marquès de Castiglione. Alimentà ideals de missioner, però morí de la pesta que li encomanaren els malalts que assistí. Fou canonitzat el 1726. Festa: 21 de juny.

Llull, Ramon (Palma de Mallorca? 1232/1233 — Palma de Mallorca 1315/1316) Escriptor, filòsof, místic, missioner. Sent senescal de la mensa del rei de Mallorca, es dedicava a l'art de trobar. Una nit, escrivint una cantilena, fou interromput de sobte per la visió de Jesús clavat en creu i Ramon entengué que Déu volia que servís de cor Jesucrist. Es preguntà quin servei li plauria més i es respongué que cap cosa millor podria fer que donar la vida per la conversió dels sarraïns. Per tal d'aconseguir-ho, faria un llibre contra els errors dels infidels. Pensava de demanar al papa i als reis la fundació d'uns monestirs on fossin ensenyades les llengües dels infidels, i enviar homes ben instruïts a predicar la veritat dels cristians. A Randa, en una estada de meditació i contemplació, trobà la manera de fer el llibre desitjat: l'*Ars magna* primitiva o *Ars inveniendi veritatem*. I Jaume II de Mallorca fundà un monestir per a frares menors, com el missioner demanava. A Llull li calia posar a prova el seu sistema, els arguments del qual creia irrefutables. Per això anà a París i féu l'assaig d'ensenyar l'*Art*, però els estudiants no resistiren la complicació de les seves 16 figures. A Montpeller tractà de simplificar l'*Art*: en tragué dotze figures i resultà l'*Ars inventiva* (1289). Li calia comptar amb Roma i presentà al papa Nicolau IV el seu primer projecte per a recobrar la Terra Santa, el *passatge*. Però el programa interessà poc, i tampoc no progressaven els monestirs per als futurs missioners. Nicolau IV morí el 1292 i fins 1294 no li fou nomenat successor. Descoratjat, Ramon decidí de posar novament a prova les seves argumentacions davant els mateixos infidels. Havia traduït a l'àrab l'*Ars inventiva*, i així decidí d'anar a l'Àfrica. L'experiència acabà amb l'expulsió del missioner, que es refugià a Nàpols i aprofità per predicar als sarraïns, presos o residents a la ciutat, i fer una nova prova dels seus arguments. Anys després, a Roma, començava Llull l'enciclopèdia de l'*Arbre de Ciència*. Deixà Roma i tornà a París, on escriví l'*Arbre de filosofia d'amor*. Anà a Barcelona, i a la primera del 1300, a Mallorca. Viatjà a Xipre cap a la fi del 1301, però no assolí els seus propòsits. Ramon caigué malalt, i un cop recobrat, anà fins a l'Armènia i potser arribà fins a Jerusalem. En retornar passà per Mallorca i per Gènova i arribà a Montpeller, el 1303, on escriví diversos tractats. Després de la coronació del nou papa, a Lió, a la tardor del 1305, repetí les peticions de sempre al pontífex, amb poc èxit. Partí cap a Mallorca i tornà a l'Àfrica, a Bugia (1307), on fou empresonat i expulsat al cap de mig any. Naufragat i, refugiat a Pisa, acabà l'*Ars* que anomenava *general i última*. A l'hivern del 1309 anà a Avinyó a demanar, com sempre, l'ajut del papa. No en tragué res i a l'estiu del mateix any tornà a París. Segons la inscripció de la tomba de Llull, a Sant Francesc de Mallorca, morí l'any 1315. Ramon Llull fou un gran escriptor, el primer gran nom de la literatura catalana. Durant la joventut ja tingué vocació literària, i conreà la poesia dels trobadors. Un dels punts que formaren el programa de la seva actuació fou d'escriure un llibre, que no tingués rèplica possible, contra els errors dels infidels. El resultat fou l'*Art compendiosa d'atrobar la veritat*, de la qual només ens ha arribat el text llatí. Allò que cregué que faria invencibles els seus arguments fou probablement la teoria de la substanciació de les *dignitats* divines (atributs de Déu). Segons l'art, és per la combinació dels principis que era possible la formulació de les qüestions resolutives dels problemes de la ciència. Als seus llibres primers, el *Gentil*, la traducció d'*Algatzell*, i el *Llibre de contemplació*, ja apareix l'aplicació inicial de l'*Ars magna*. La doctrina evolucionà en la didàctica, però no en els principis que en són la base. L'evolució de l'art primera

es constata a través de l'*Ars inventiva* (1289), fins a arribar a l'*Ars generalis ultima* (1308). Si la primera art es proposa-va de trobar la veritat, Ramon la posà a prova escrivint l'*Art demostrativa* —de la qual hom té text català—. És lícit d'extreure dels llibres de Ramon Llull unes pàgines antològiques on triomfa el prosista català que féu, per primera vegada al món occidental, que la filosofia parlés en llengua vulgar. Escriví la *Medicina de peccat*, el *Pecat d'Adam*, el *Dictat de Ramon*. Els *Cent noms de Déu*, la *Lògica d'Alatzell*, les *Regles introductòries* o l'*Aplicació de l'Art general* les escriví en vers per tal d'aconseguir que la seva didàctica fos apresada de memòria. Només es conserven dues obres en vers: el *Desconhort* i el *Cant de Ramon*. Adoptà tècniques per atreure's el públic: una consistia a posar títol als seus escrits. Encara avui alguns d'aquests títols atreuen amb el dinamisme que suggereixen. Escriví en català sobretot, però també en àrab i en el llatí rudimentari que sabia. Hom ha exagerat el nombre de llibres, però poden ser assenyalats uns 250 títols de Ramon Llull, bibliogràficament distingibles, que han arribat fins avui. No tots han estat publicats. Les edicions en català permeten de llegir en la llengua de l'autor el *Llibre de contemplació* (1273?), abans del qual escriví el del *Gentil e dels tres savis*, exemple de polèmica religiosa tolerant. La *Disputa dels cinc savis*, el *Llibre de meravelles*, amb l'episodi oriental del *Llibre de les bèsties*, i del *Blanquer-na*, amb el seu *Llibre d'Amic e Amat*, són dues ficcions novel·lesques valuoses per la intenció social i reformadora de l'autor. La novel·la filosòfica té un exemple en l'*Arbre de filosofia d'Amor*. També destaquen dues obres didàctiques: la *Doctrina pueril* i el *Llibre de l'orde de cavalleria*. Ramon Llull deixà al món un llegat que, sota diverses interpretacions, ha tingut vitalitat fins a l'actualitat.

llum *f*ís Agent físic que constitueix una de les formes possibles d'energia, que és capaç d'impressionar els òrgans de la vista i permet de veure els cossos que l'emeten. La llum és constituïda per radiacions electromagnètiques i ocupa un interval molt petit en l'espectre electromagnètic conegut. Gràcies a la sensació de color, l'ull arriba a distingir les diferents parts de l'espectre visible (3 800 – 7 800 Å). Per extensió i per les seves propietats semblants, hom també anomena *llum* la radiació electromagnètica de longituds d'ona veïnes a les de l'espectre visible, tant pel cantó superior (infraroig) com per l'inferior (ultraviolat); així, hom parla de *llum infraroja* o de *llum ultraviolada*, o bé de *llum invisible* en general. La llum és una forma d'energia radiant que es presenta simultàniament en forma de partícules, que **Einstein** anomenà *fotons*, i en forma d'ones. La primera mesura de la velocitat de la llum fou feta el 1676 per Oläus Römer. El valor admès actualment és *c* = 2,99792458 × 10⁸ m/s. Segons la teoria de la relativitat, la velocitat de la llum és l'única constant de l'Univers.

Lluna Únic satèl·lit natural de la Terra. De forma sensiblement esfèrica, té un diàmetre de 3 473 km i una massa igual a 1/81 de la massa de la Terra; és a una distància mitjana de la Terra de 384 000 km i l'acceleració de la gravetat a la seva superfície representa el 16% de l'experimentada a la superfície de la Terra. Des de la Terra, el disc lunar té un diàmetre aparent de mig grau, del mateix ordre que el disc solar, la qual cosa fa possibles els *eclipsis*. L'aspecte de la Lluna vista des de la Terra canvia periòdicament en variar l'orientació respecte a la Terra de l'hemisferi lunar il·luminat pel Sol. El moviment real de translació de la Lluna entorn de la Terra és molt complicat, puix que és sotmesa a dos efectes pertorbadors molt importants: el principal és l'acció gravitatòria no constant del Sol sobre el sistema Terra-Lluna; el segon consisteix en les irregularitats que presenta la força d'atracció gravitatòria entre la Terra i la Lluna. La Lluna gira en sentit directe sobre ella mateixa, amb un període que coincideixen exactament amb el seu període de revolució sidèria, que és de 27,322 dies. Com a conseqüència d'aquest fenomen, anomenat *rotació capturada* o *captiva*, la Lluna sempre dirigeix el mateix hemisferi cap a la Terra. És possible de distingir a la superffície lunar unes regions fosques, ales quals Galileu donà el nom de *mars*, amb una

extensió aparentment llisa i horitzontal. Hom observa unes altres regions que per contrast amb les anteriors foren anomenades *terres* o *continents* i en els quals hi ha una gran quantitat de *circs lunars*. Els ginys espacials enviats a la Lluna han proporcionat valuoses dades sobre la seva constitució. El 1969 els nord-americans Neil Armstrong i Edwin Aldrin amb l'*Apollo II* arribaren per primera vegada a la Lluna. El programa soviètic per a enviar astronautes a la Lluna fou iniciat tímidament el 1961 i intensificat a partir del 1964, però el que havia de portar-hi cosmonautes entre el 1978 i el 1980 fou abandonat. La composició química de les roques de la superfície lunar fou determinada gràcies a les mostres recollides pels vehicles *Luna* i *Apollo*. Les observacions des de la terra indiquen que la Lluna no té atmòsfera; segons les mesures fetes per l'*Apollo17* té una densitat petitíssima. La majoria dels cràters hi han estat originats per l'impacte de meteorits, però alguns tenen un origen volcànic.

llúpol [*Humulus lupulus*, família de les canabàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia perenne, enfiladissa, dioica, de fulles oposades, ampleament ovades o palmatilobulades, dentades, i de flors verdes, les femenines en inflorescències estrobiliformes. És conreada per les infructescències, que, afegides a la cervesa, li donen l'aroma i el sabor amarg.

Locke, John (Wrighton, Somerset 1632 — Oates, Essex 1704) Filòsof i polític teòric anglès. Les seves obres fonamentals són *Epistola de Tolerantia* (1689), *Two Treatises on Civil Government* (1690) i *Essay concerning Human Understanding* (1690). El seu pensament polític s'esforça a justificar la revolució del 1688, defensà que la sobirania resideix en la comunitat, no pas en el rei, i la societat es fonamenta en la igualtat entre els homes. Com a filòsof, Locke és un típic representant del pensament experimental: rebutjà les idees innates de Descartes i argumentà que totes les idees provenen únicament de la sensació i de la reflexió. La seva influència ha estat destacada i ha condicionat tot l'empirisme posterior. També escriví un tractat de pedagogia, *Some Thoughts concerning Education* (1693).

locomotora *TRANSP* Giny apropiat per a córrer sobre carrils, proveït d'un sistema d'automoció i destinat a remolcar vehicles ferroviaris. Segons la funció, hom distingeix les locomotores *de maniobra* i les *de línia*. Segons l'origen de la força motriu, poden ser *de vapor*, *elèctriques* o *amb motor diesel*. La **locomotora de vapor** clàssica és accionada per una màquina de vapor alternativa. El generador de vapor és una caldera de tubs de fum, i el vapor és pres del *dom*, situat a la part superior de la caldera. El combustible, carbó mineral, és carregat amb una pala a la llar de foc o bé mitjançant un dispositiu mecànic. La provisió d'aigua i de combustible és disposada en un vagó especial (*tènder*) o a la mateixa locomotora (*locomotora-tènder*). Mitjançant un sistema de distribució, el vapor és conduït als cilindres, els quals transmeten el moviment de vaivé a les rodes motrius per mitjà de bieles. En el sistema *compound*, el vapor treballa primerament dintre els cilindres d'alta pressió, a la sortida dels quals passa als cilindres de baixa pressió, abans d'anar a la xemeneia. Les *locomotores articulades* tenen dos o més grups d'eixos motors muntats en bastiments independents i articulats entre ells; aquest sistema permet de construir locomotores d'una gran potència. Una versió moderna és la *locomotora de turbina de vapor*, en què la màquina alternativa és substituïda per una turbina que acciona directament els eixos motors; en les *locomotores de vapor turboelèctriques* la transmissió té lloc mitjançant motors elèctrics. La **locomotora elèctrica** és accionada per motors elèctrics alimentats pel corrent que la locomotora rep de la línia de contacte (catenària o tercer carril). El retorn del corrent té lloc per la via, a través dels eixos i de les rodes. Els motors elèctrics de tracció van penjats al bastiment del *bogie* i són sotmesos a les oscil·lacions de la suspensió. L'equip elèctric comprèn el circuit de potència (presa de corrent, motors de tracció i dispositius d'arrencada), el circuit de control i de maniobra a baixa tensió i els circuits auxiliars (calefacció, enllumenat, aire comprimit). La **locomotora die-**

sel és accionada per un motor de combustió interna, el rendiment del qual és molt superior al de la màquina de vapor. La provisió de combustible li permet una gran autonomia, i el manteniment és reduït. Això fa que la modernització de línies de mitjana importància tingui lloc amb locomotores diesel, amb preferència a les locomotores elèctriques. D'acord amb la transmissió, existeixen tres tipus de locomotores: la diesel-mecànica, la diesel-elèctrica i la diesel-hidràulica.

Lód'z Capital del voivodat homònim, Polònia (838 400 h [est 1992]). És el primer nucli industrial tèxtil de Polònia i un dels més importants d'Europa. Indústria cinematogràfica.

logaritme *MAT* Donat un nombre *b*, real, positiu i distint d'1 (anomenat *base*), i un nombre qualsevol *n* real i positiu, nombre *a* tal, que *b*, elevat a *a*, és igual a *n*, o sia, *b^a* = *n*. Hom l'anomena *logaritme de base b* de *n*, i el representa per log_{*b*}*n* = a. Les propietats fonamentals dels logaritmes són:

log_{*b*}(*mn*) =log_{*b*}*m* + log_{*b*}*n*

log_{*b*}(*m/n*) =log_{*b*}*m* - log_{*b*}*n*

log_{*b*}*n^p* =*p* log_{*b*}*n*

log_{*b*} *√**n* = *1*/*p* ·log_{*b*}*n*

Els logaritmes constitueixen un instrument matemàtic que facilita i abreuja molts càlculs complicats. Els més utilitzats correntment en el càlcul són els *logaritmes decimals* o *de Briggs*, que són els logaritmes de base 10 i que hom representa amb els símbols log₁₀, log o lg. Per contra, en els càlculs diferencial i integral són utilitzats els *logaritmes naturals* o *neperians*, que són els logaritmes de base *e*, i hom els representa amb els símbols log_{*e*}, ln o L. En el cas dels logaritmes decimals, hom anomena *característica* la part entera del logaritme, mentre que la part decimal és la *mantissa*.

lògica 1 *FILOS* Ciència que estudia sistemàticament els enunciats vàlids o formalment veritables (entenent que un enunciat és formalment veritable si són veritables tots els enunciats que tenen el mateix esquema lògic) o que tracta de la relació de conseqüència entre enunciats. Actualment hom inclou sota el títol de lògica les investigacions metalògiques, que comprenen l'estudi de les propietats dels conjunts d'axiomes i la semàntica formal. Existeix una unitat bàsica de temàtica que permet de considerar la lògica com una única ciència formal en diferents estadis de desenvolupament o diferents especialitzacions. Hom sol entendre per **lògica tradicional** tota la lògica des d'Aristòtil fins a G.Boole, i se'n distingeixen tres fases principals: l'aristotèlica, l'estoica i la medieval. La lògica neix amb **Aristòtil**, per al qual la part central és la teoria del *sil·logisme*; cal destacar el seu caràcter formal i la seva presentació axiomàtica, però la seva principal limitació és una anàlisi inadequada de l'enunciat en un subjecte i un predicat. No menys important és l'aportació de les escoles megàrica i estoica que tractaven sistemàticament la lògica d'enunciats sense analitzar. En el ressorgiment de la lògica dels ss XII-XIV, la contribució més important correspon al que hom anomenaria semàntica i filosofia de la lògica. Pel que fa a la **lògica moderna**, que hom anomena, també, **lògica matemàtica**, **simbòlica** o **formal** o àdhuc *logística*, els trets principals són l'ús d'un simbolisme algebàric, l'atenció a les relacions i la distinció entre sintaxi i semàntica i entre llenguatge i metallenguatge. Bé que n'existeixen precedents, principalment Leibniz, hom considera l'inici de la lògica moderna a partir de l'àlgebra de G.Boole.
2 lògica algebàrica *MAT* Estudi algebàric de la lògica com a llenguatge (*metallenguatge*). La lògica algebàrica tracta les estructures que presenten les diferents lògiques i d'aquesta manera arriba a trobar estructures algebriques com són, entre d'altres, les àlgebres de Hilbert, de Heyting, d'Abbott, de Boole, de Wajsberg, monàdiques, poliàdiques i cilíndriques.
3 lògica de la mecànica quàntica *MEC* Lògica no clàssica sorgida en el camp de la mecànica quàntica en observar (John Von Neumann i Garret Birkhoff, 1936) que les 'proposicions' relatives als enunciats d'aquesta mecànica podien ser representades per subspais tancats d'un espai de Hilbert complex i separable, com espai natural del càlcul operacional amb el qual s'estudià i fonamentà la mecànica quàntica. La lògica de la mecànica quàntica és el càlcul reticu-

Ramon Llull Miniatura del Llibre del gentil e dels tres savis

Ramell masculí i femení d'un llorer

Fragment de llúpol

Lorena [al: Lothringen; fr: Lorraine] Regió del NE de França (23 547 km²; 2 298 600 h [est 1992]). Comprèn els departaments de Meurthe i Mosel·la, Mosa, Mosel·la i els Vosges. La capital és Nancy. Presenta un relleu d'altiplans calcaris que alternen amb planes argiloses. La xarxa hidrogràfica és formada pels rius Mosa i Mosel·la. El clima és molt rigorós. L'evolució demogràfica ha estat lligada al seu desenvolupament industrial. Els rendiments de l'agricultura són baixos; produeix cereals, blat de moro, farratge i colza. Hi ha ramaderia bovina, i explotació forestal als Vosges. L'activitat industrial és la base econòmica de la Lore-

na. Al costat de la tradicional indústria tèxtil s'ha desenvolupat un gran complex industrial, gràcies als jaciments de carbó, ferro i sal de la regió. Lorena, dominada pels romans, fou més tard ocupada per diverses tribus germàniques. Al s VIII passà a ser un domini de Carlemany. Pel tractat de Verdun (843) passà a Lotari I, i l'any 855, al seu fill i successor, Lotari II. Al s IX fou convertida en ducat per Arnulf de Caríntia, i l'any 925 passà a Germània. El 960, Bru, arquebisbe de Colònia, la dividí en Baixa Lorena i Alta Lorena: la primera acabà integrant-se al ducat de Brabant (s XIII), i la segona passà com a ducat a Gerard d'Alsàcia (1048). La Lorena germànica abraçà la Reforma, però el ducat es mantingué fidel a l'emperador Carles V, del qual aconseguí d'ésser reconegut lliure (1532). Per la pau de Westfàlia (1648), l'Imperi cedí a França Verdun, Metz i Toul. Més tard, França ocupà tot el ducat, però l'any 1697 el restituí al duc Leopold, el fill i successor del qual, Francesc III, el cedí (1738) a Estanislau I Leszczyński, ex-rei de Polònia. Mort Estanislau (1766), el ducat passà a França, que el 1790 el dividí en departaments. El congrés de Viena n'atorgà l'àrea del Saar (1814) a Prússia. A causa de la guerra Franco-prussiana, hom n'annexà una gran part dels departaments de Mosel·la i de Meurthe (1871) a Alemanya, bé que França els recuperà per la pau de Versalles (1919). Durant la Segona Guerra Mundial fou annexat per Alemanya, però després passà a França.

Lorenz, Konrad (Viena 1903 — Altenburg 1989) Naturalista austriac. Pels seus estudis del comportament animal, hom el considera un dels fundadors de l'**etologia** moderna. Autor del famós llibre *Konrad Lorenz redete mit dem Vieh, den Vögeln und den Fischen* ('Konrad Lorenz ha parlat amb les bèsties, els ocells i els peixos', 1949) i de molts d'altres. El 1973 rebé, juntament amb N.Tinbergen i Karl von Frisch, el premi Nobel de medicina.

Lorenzale i Sugrañes, Claudi (Barcelona 1815 — 1889) Pintor. Fill de pare italià. Format a Múrcia i a Barcelona (Llotja), on on s'establí des del 1844, reuní una notable col·lecció d'indumentària espanyola i inicià la seva tasca de professor a Llotja i a Sant Jordi, d'on era també acadèmic. Dirigi l'escola de Llotja des del 1877, en fou catedràtic, i regentà la seva pròpia acadèmia. Representà, amb Pau Milà, la introducció del romanticisme als estudis oficials de belles arts de Catalunya. Algunes de les seves obres foren destruïdes el 1936, com el gran absis de Sant Agustí (1861) o els quadres de la capella de Sant Antoni de Pàdua, a Santa Maria del Mar. De les grans composicions, resta el retaule de l'altar del Santíssim de l'església del Sant Esperit, a Terrassa (1850). Pintà altres obres religioses, com la *Santa Bàrbara*, el *Naixement de la Mare de Déu*, obres històriques medievalsitzants, *La mort de Guifré el Pelós* (1843), i es destacà en el retrat (*Autoretrat vestit de friare*) i en la sèrie de *Les estacions*.

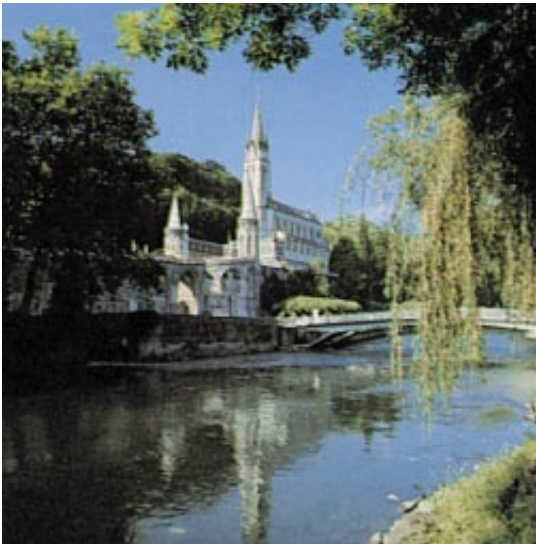
Los Angeles Ciutat de l'estat de Califòrnia, a l'oest dels EUA (3 485 400 h [1990]). Situada al peu de la serralada Litoral, s'estén des dels monts de San Gabriel, per la plana costanera, fins a les badies de San Pedro i Santa Monica. El seu desenvolupament demogràfic ha estat i és constant. Hi ha un gran nombre de mexicans, xinesos, japonesos, filipins i negres. Long Beach, amb les seves llargues platges, i les residències d'hivern de Santa Monica li donen un aspecte de centre turístic. La indústria hi ha tingut un fort desenvolupament: aeronàutica, portuària, de l'alimentació i cinematogràfica.

loteria 1 Joc públic en què, de noranta nombres, hom en treia cinc a la sort i premiava diversament els qui havien endevinat amb llurs bitllets algun d'aquells cinc nombres o de llurs combinacions.
2 *ECON* Joc d'atzar en què hom ven un cert nombre de bitllets numerats i, traient a la sort un nombre o més, surten premiats amb una determinada quantitat els bitllets i les terminacions que porten els nombres designats per la sort. Monopolitzada per l'estat en la major part dels països, la loteria s'ha convertit en una renda pública. La loteria d'àmbit estatal creada per Carles III (1763) fou estesa aviat als Països Catalans.

lotus [*Nymphaea lotus*, família de les nimfeàcies] *BOT* Planta herbàcia aquàtica, perenne, rizomatosa, de fulles peltades i orbiculars de 20 a 50 cm i de flors blanques. Pròpia d'Egipte, de l'Àfrica tropical i d'Àsia, es troba en alguns estanys de jardí.

Vista parcial de Los Angeles

El santuari de Lorda

Louisiana Estat del sud dels EUA, situat a la costa del golf de Mèxic (123 677 km²; 4 336 000 h [est 1994]). La capital és Baton Rouge. Limita al N amb l'estat d'Arkansas, a l'E amb el de Mississipi i a l'W amb el de Texas. El relleu és pla, format per amples planes al·luvials del baix Mississipí, el seu delta i el seu afluent, el Red, que travessa l'estat; la costa és baixa i pantanosa. El clima és humit i molt calorós. La població és formada pels descendents dels colons d'origen francès i britànic. Més del 56% de la població és urbana, i més de la tercera part és de raça negra. La ciutat més important és Nova Orleans. Les condicions agrícoles són excel·lents: arròs, canya de sucre, taronges, cotó i tabac. Les principals indústries són refineries de petroli i de sucre, indústria pesquera, de la fusta, del paper i de l'alcohol i pel·leteria. Els castellans l'explotaren l'any 1519. Els francesos n'iniciaren la conquesta a la darreria del s XVII, i la denominaren Louisiana, en honor de Lluís XIV. El 1717 la Companyia d'Occident n'obtingué l'explotació; el 1731 tornà a passar a poder de França, que l'any 1762 en cedí la part occidental a la corona castellana i el 1763 a Anglaterra. França la recuperà el 1800, i el 1803 la vengué als EUA, que l'admeteren a la Unió el 1812.

Luanda Capital d'**Angola** i de la província homònima, situada a la costa de l'Atlàntic (1 892 000 h [1994]). És el segon port del país, després del de Lobito. En el sector industrial, s'hi destaca la indústria alimentària, d'articles manufacturats i del ciment. Hi ha refineria de petroli. Fundada per portuguesos el 1576, durant tres segles fou un centre d'exportació d'esclaus.

lubrificació *TECNOL* Acció i efecte d'impregnar amb una substància oliosa les superfícies sòlides que llisquen en contacte mutu. Té per objectiu de reduir el fregament entre les superfícies per tal de disminuir les pèrdues d'energia i el desgast de les peces. Hom assoleix la lubricació perfecta, anomenada *lubrificació fluida*, quan les dues superfícies sòlides resten completament separades pel lubricant.

Lucà, Marc Anneu [llat: *Marcus Annaeus Lucanus*] (Còrdova 39 — Roma 65 dC) Poeta llatí. Fill de Marc Anneu Mela, germà de Sèneca, fou educat a Roma i perfeccionà la seva instrucció a Atenes. Neró l'acollí en el cercle dels seus amics i, en ocasió de les festes que li foren tributades, Lucà compongué les *Laudes Neronis* (60 dC). Poc després (62), publicà els tres primers llibres del seu poema la *Farsàlia* i trencà les seves relacions amb Neró. Fou un dels capdavanters de la conspiració de Pisó (62). En ser descoberta, fou detingut i condemnat.

Lucknow [o *Lakhnaū*] Capital de l'estat d'Uttar Pradesh, Índia (1 592 010 h [1991]). Situada a la vora dreta del riu Gumti, al NE de Kānpur, s'ha desenvolupat extraordinàriament, gràcies a la creació d'un potent centre industrial.

Lucreci [llat: *Titus Lucretius Carus*] (Campània? 94 aC — ? 55 aC) Poeta i filòsof llatí. Fou amic de Ciceró i del seu cercle, al qual dedicà *De rerum natura* ('De la natura de les coses'). Filòsof materialista, Lucreci s'inspirà en l'epicureisme per a la composició del seu grandios poema. Afirmà que la matèria de l'Univers és infinita i que consisteix en àtoms i buidor, i també que la religió és enemiga de la ciència (llibre I). En el llibre V restà establert que els déus no han de saber res dels homes ni han d'intervenir en llur vida, i que l'Univers és fruit de l'evolució en tots els éssers. Com a cloenda (llibre VI), proclamà que totes les realitats físiques, atmosfèriques i astronòmiques tenen una explicació científica. Filòsof, més que no pas poeta, i considerat com un dels mestres de les lletres llatines, fou una de les llums guiadores de l'humanisme.

Lucrecia Borja (Subiaco, Laci 1480 — Ferrara 1519) Duquesa de Mòdena, Ferrara i Reggio. Filla del cardenal Roderic de Borja, després papa Alexandre VI, i de Vannozza Cattanei. Esdevingut pontífex, el seu pare pensà d'utilitzar Lucrecia com a instrument de la política vaticana i féu que es casés (1493) amb Giovanni Sforza, senyor de Pesaro. Noves exigències diplomàtiques aconsellaren Alexandre VI d'anul·lar aquest matrimoni, a fi de pactar-ne un altre amb la casa reial de Nàpols. Lucrecia tornà a casar-se l'any 1498, amb Alfons d'Aragó, duc de Bisceglie, que morí apunyalat el 1500, a Roma. Finalment, el 1501, Lucrecia es casà amb Alfons d'Este, hereu del duc de Mòdena, Ferrara i Reggio,

també per conveniències de la diplomàcia pontifícia, i el 1502 deixà Roma definitivament. Durant la seva vida a la cort romana, la filla d'Alexandre VI aconseguí una situació social sense precedents: administrà l'estat del Vaticà en absència del papa (1500), i governà Foligno, Spoleto i Nepí.

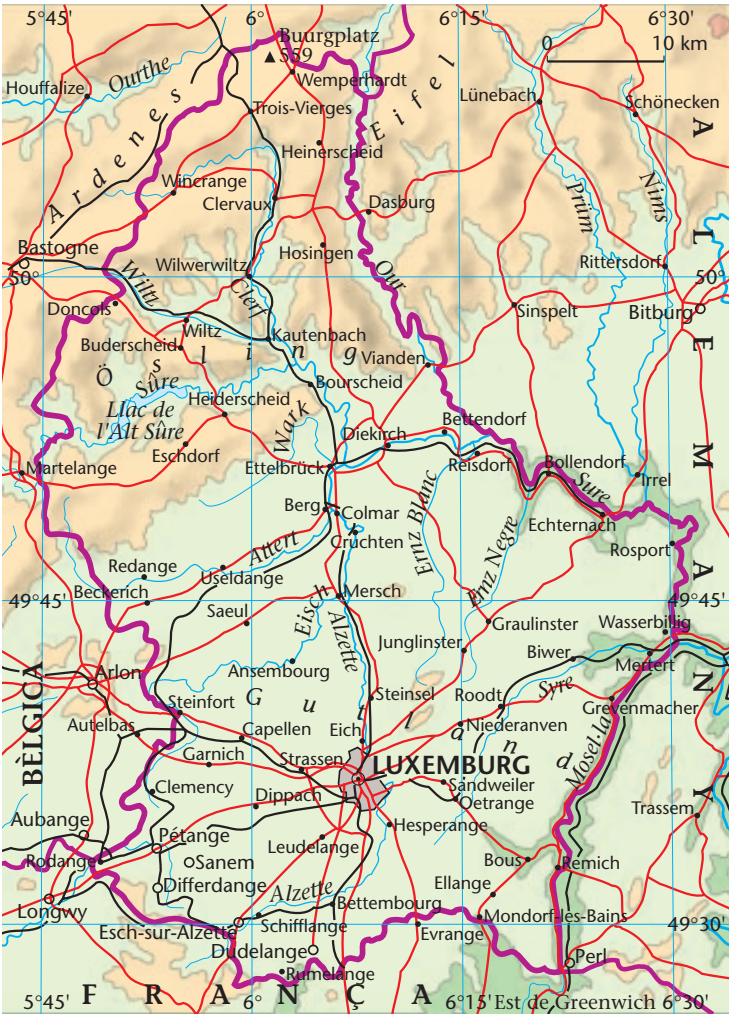
Lugo Municipi de la província homònim-a, Galícia, situat al S de la Terra Cha, travessat pel Miño (83 242 h [1991]). La ciutat és el centre d'aquesta conca i d'una important regió ramadera. Té un nucli central, el qual conserva parcialment l'aspecte medieval, i diversos barris nous, construïts fora les muralles. Les seves funcions són bàsicament administratives i comercials; és seu de bisbat.

Luis de Granada (Granada 1504 — Lisboa 1588) Nom amb què és conegut Luis de Sarria, escriptor i predicador. D'origen modest, professà a l'orde dominicà (1525) i fou provincial de l'orde a Portugal (1557). Predicava a la manera de Juan de Àvila, de qui escriví una biografia. Exposà la seva tècnica oratòria a la *Rhetorica ecclesiastica*. El seu estil revela la influència de Ciceró. La *Introducción al símbolo de la fe* (1583) és la seva obra més original i brillant. És autor també de *Libro de la oración* (1554), *Guía de pecadores* (1556) i *Memorial de la vida cristiana* (1561). Suspecte d'erasmisme, foren prohibits els seus escrits (1559), i els hagué de modificar.

Luis de León (Belmonte de Tajo 1527 — Madrigal de las Altas Torres 1591) Escriptor en castellà i en llatí, d'ascendència jueva, pertanyent a l'anomenada “escuela salmantina”. Augustinià, catedràtic de filosofia moral i de Sagrada Escriptura a la Universitat de Salamanca, fou perseguit i pres per la inquisició, pel seu *Comentario al Cantar de los Cantares* (1561). A més de comentaris bíblics, escriví en prosa *Exposición del Libro de Job*, *La perfecta casada* (1583) i *De los nombres de Cristo*. També edità per primera vegada les obres de santa Teresa de Jesús. Però la seva fama és deguda a una trentena de poesies publicades per Quevedo el 1631. Tota la seva obra lírica és caracteritzada per una gran perfecció formal, que fa de marc a una gran sobrietat i simplicitat expressives. Les seves fonts d'inspiració són els clàssics, la Bíblia i els Pares de l'Església, sobretot sant Agustí.

Luján i Fernández, Nèstor (Mataró 1922 — Barcelona 1995) Periodista i escriptor. Periodista (1952), començà de molt jove al setmanari “Destino”, que acabà dirigint (1958-75). Especialitzat en gastronomia i tauromàquia, en publicà diversos llibres, com *De toros y toreros* (1946), *Historia del toreo* (1967), *Guía de la Costa Brava*, *Libro de la cocina española* (1970, amb J.Perucho), *El libro de la cocina española* (1977), etc. Al final dels anys vuitanta començà a publicar regularment en català. En castellà, cal esmentar *Decidnos, ¿quién mató al conde?* (1987), premi Plaza i Janés, *Por ver mi Estrella María* (1988), *La puerta de oro* (1990, premi Encuentro de Extremadura y América) i *Los espejos paralelos* (1991). En català destaquen *Casanova o la incapacitat de perversió* (1988), *A Mayerling, una nit...* (1990), *La folla jornada* (1991), *La Rambla fa baixada* (1994, premi Ramon Llull) i *Els fantasmes del Trianon* (1995, premi Sant Jordi).

Lukács, György (Budapest 1885 — 1971) Filòsof marxista i crític literari hongarès. Participà en la revolució hongaresa del 1919 i fou comissari d'instrucció pública del govern de Béla Kun. Caigut aquest, s'exilià a Viena, publicà *Geschichte und Klassenbewusstsein* ('Història i consciència de classe', 1923), intent d'aproximació a l'autèntic pensament de Marx, amb un cert antileninisme, del qual es retractà a *Lenin* (1924) i manifestà un idealisme elitista, criticant la burocràcia del partit i el sectarisme. Filosòficament combaté la comprensió mecanicista de la dialèctica i n'estudià les relacions amb l'economia: *Über die Biziehungen von Dialektik und Ökonomie* ('Relacions entre la dialèctica i l'economia', 1948) i *Der junge Hegel und die Probleme der kapitalistischen Gesellschaft* ('El jove Hegel i els problemes de la societat capitalista', 1954); tractà, també, sobre l'existencialisme i elaborà una ontologia de l'ésser social. No menys important fou la seva aportació en els camps de l'estètica i la literatura: *Die Seele und die Formen* ('L'ànima i les formes', 1911), *Die Theorie des Romans* ('Teoria de la novel·la', 1920), *Irodalom és demokrácia* ('Literatura i democràcia', 1947) i *Goethe und seine Zeit* ('Goethe i el seu temps', 1947).

Lumière, Auguste (Besançon 1862 — Lió 1954) Biòleg i industrial francès. Amb el seu germà **Louis Lumière** (Besançon 1864 — Bandol, Provença 1948), químic i industrial francès, fou l'inventor del cinematògraf. La primera projecció fou de caire privat (1894). L'any següent tingué lloc la primera sessió pública, al Grand Café de París. Els primers films, realitzats pel mateix Louis, eren simples fragments de la vida quotidiana: *La sortie des ouvriers de l'usine Lumière* (1895), *Arrivée du train à la Ciotat* (1895), etc.

luminescència *f*s Emissió de llum que presenten certes substàncies quan són convenientment excitades, produïda sense cap elevació de la temperatura i caracteritzada pel fet que la intensitat de la radiació per a determinades longituds d’ona és més elevada que la corresponent a la radiació tèrmica a la mateixa temperatura. Atenent la persistència de l’emissió un cop ha cessat la causa excitant, hom divideix la luminescència en *fluorescència* i *fosforescència*. Hom aconsegueix l’excitació de les substàncies luminescents transmetent-los algun tipus d’energia, la qual pot ser en forma de fotons (*fotoluminescència*), d’electrons (*catodoluminescència*), d’energia d’un camp elèctric (*electroluminescència*), d’energia d’un procés químic o biològic (*quimioluminescència* o *bioluminescència*), d’energia d’una ona ultrasònica (*sonoluminescència*), d’energia d’un esforç mecànic (*triboluminescència*) o d’energia en forma de calor (*termoluminescència*).

luminotècnia *ELECT* Tècnica de la il·luminació, amb llum artificial, d’espais oberts i tancats i amb fins funcionals o artístics. Es fonamenta en la fotometria i també en l’estètica i en els principis fisiològics i higiènics de la visió. La luminotècnia emprà diverses magnituds fotomètriques, com la quantitat de llum, el flux lluminós, la intensitat lluminosa, la il·luminació, la luminància i el rendiment lluminós; i també conceptes, com el pla de treball, el factor d’utilització, el d’uniformitat, l’índex del local, etc. La llum artificial pot ésser produïda tèrmicament o sense producció de calor; per a obtenir-la hom emprà les làmpades. Per a estudiar i projectar una instal·lació luminotècnica cal analitzar aspectes molt diversos, com ara la *reflexió* de la llum en les superfícies i els objectes il·luminats, la *refracció* o canvi de direcció de la llum en passar d’un cos o medi a un altre, l’*absorció* de llum per part dels diferents materials, i la *difusió* o reflexió irregular, en diverses direccions.

Luna, Álvaro de (Cañete 1390 — Valladolid 1453) Polític castellà. El 1422 fou nomenat conestable del regne, i des del 1420 esdevingué el cap del partit monàrquic, oposat a l'oligarquia nobiliària castellana i contra els infants d'Aragó. Però el descontentament dels nobles castellans anava creixent davant l'autoritarisme del privat; aliats amb els infants d'Aragó i amb Joan de Navarra, els nobles aconseguiren de desterrar Luna a Escalona (1439). Tanmateix, aquest, recobrat pel rei, derrotà la

Mapa físic de **Luxemburg**

coalició nobiliària a Olmedo (1445), bé que a partir d'aleshores el seu poder anà minvant. Morí decapitat.

Lusaka Capital de **Zàmbia** i de la província homònima (1 207 980 h [1994]). És situada a la part oriental de les muntanyes Kafue Flats, a la vall del riu Kafue, afluent del Zambezi. Gràcies a la seva excel·lent situació geogràfica ha experimentat un important creixement econòmic i demogràfic. Nucli d'indústries farineres i del cotó.

Luter, Martí (Eisleben 1483 — 1546) Reformador alemany. Format a Magdeburg, en contacte amb els germans de la vida comuna, i a Eisenach (1498), passà després a la universitat d'Erfurt. L'any 1505 ingressà en el convent dels agustins observants. Ordenat de prevere (1507), començà el seu magisteri com a lector en arts al monestir, adherit a la universitat. Cridat pels agustins de Wittenberg (1508), regí la càtedra d'ètica aristotèlica, i simultàniament prosseguí els estudis de teologia a la universitat, on rebé el batxillerat en Bíblia (1509). Posteriorment anà a Wittenberg per concloure els estudis de teologia, i en rebé el doctorat (1512). Es dedicà principalment a la docència. El problema de la seva personal predestinació i salvació l'impulsà a trobar una doctrina coherent i clara que l'alliberés de la seva angoixa. La pugna contra l'escolàstica aristotèlica el portà a aplicar a les qüestions del pecat i de la concupiscència tot un conjunt d'afirmacions augustinianes estrictes fins a descobrir la concepció de la fe fiducial en Crist salvador com a causa única de la salvació. Aquesta crisi interna religiosa esclatà amb la qüestió de les indulgències. Luter respongué a la butlla condemnatòria de Lleó X (1520) amb l'*Adversus execrabilem Antichristi bullam*; l'Església era presentada com la congregació de cors en una sola fe, presidida per Jesucrist en el cel i solament per ell regida, sense que el papa tinguí absolutament cap lloc en l'Església. D'altra banda, la trilogia d'obres aparegudes durant el darrer semestre del 1520 —*An den Christlichen Adel Deutscher Nation* ('A la noblesa cristiana de la nació alemanya'), *De captivitate Babylonica Ecclesiae* ('La captivitat babilònica de l'Església') i *Von der Freiheit eines Christenmenschen* ('La llibertat del cristià')— donava una nova interpretació de la relació fe-Escriptura-creient, del concepte de sagrament amb vista al creixement de la fe fiducial i de la reducció a dos sagraments —baptisme i eucaristia—. La ruptura amb l'Església restà determinada per la butlla d'excomunió personal de Luter (3 de gener de 1521). Sense retractar-se, es refugià en el castell de Wartburg (4 de maig de 1521 — 3 de març de 1522), on es dedicà a l'estudi i a la traducció a l'alemany del Nou Testament, dins el pla general de traducció de tota la Bíblia, que acabà el 1534. A poc a poc es configurà la nova Església: missa en llengua del poble, visita a les comunitats que comportà l'establiment dels superintendents i redacció dels dos catecismes de Luter. A la fi del 1545 passà a Mansfeld per resoldre uns conflictes sorgits en la noblesa local; poc després la mort li arribà, d'una forma quasi sobtada.

Luxemburg *[nom oficial en francès: Grand-Duché de Luxembourg; al: Grosseherzogtum Luxemburg]* Estat de l'Europa occidental, situat entre Bèlgica a l'W i al N, Alemanya a l'E i França al S (2 586 km²; 398 000 h [est 1994]). La capital és Luxemburg.

LA GEOGRAFIA Luxemburg és un país de relleu ondulat, amb dues regions naturals ben marcades: la septentrional, o Ösling i la regió centro-meridional, o Gutland. El clima, continental, presenta diferències d'hivern entre el N i el S; a l'estiu les temperatures són quasi uniformes a tot el país. Les precipitacions són abundants. Els conreus principals són els cereals, les patates, el farratge, la vinya, fruiters i roses. La ramaderia se centra en els bovins i els porcins. L'economia s'ha basat tradicionalment en el ferro. La facilitat de disposar del carbó de les conques del Ruhr i el Saar hi ha fet possible l'establiment d'importants centres siderúrgics. Les altres indústries són la mecànica, d'explosius, de fertilitzants, de pell i cuir, de productes farmacèutics, de ciment, de cervesa, de vi, de tabac i de fibres artificials d'origen plàstic, films de poliester, pneumàtics, i productes metàl·lics. El port de Mertert, a la frontera alemanya, fa que Luxemburg participi, amb França i Alemanya, a la navegació renana passant pel Mosel·la

 Luxemburg	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
govern:	monarquia constitucional
superfície:	2 586 km²
població:	398 000 h (est 1994)
capital:	Luxemburg
idioma of.:	luxemburguès, francès i alemany
moneda:	franc luxemburguès

canalitzat. Luxemburg importa carbó, coc, ferro, petroli refinat, gas natural i electricitat, aliments, maquinària, vehicles i productes metàl·lics no ferrosos per al consum. Exporta ferro colat i acer, com també productes plàstics, maquinària elèctrica, tèxtils sintètics, pneumàtics i formatge. Forma part del *Benelux*. Com a una de les seus del Parlament Europeu i com a seu permanent de la Cort de Justícia Europea, de la Cort d'Apel·lacions i del Banc Europeu d'Inversions, Luxemburg és la segona capital comunitària. La població de procedència francesa i alemanya és força homogènia (74%), mentre que la resta és composta per portuguesos (10%) i italians (5%). La majoria parla el luxemburguès, dialecte del germànic, però el francès i l'alemany també hi són oficials. La densitat de població és alta i distribuïda irregularment. El 95% són catòlics. Luxemburg és una monarquia constitucional i hereditària. Segons la constitució del 1868 el poder legislatiu és exercit per la cambra dels diputats. El poder executiu correspon al gran duc, però normalment és exercit pel consell de ministres, encapçalat pel president del govern. És membre de l'ONU, de l'OCDE, del Consell d'Europa, de la Unió Europea i de la UEO.

LA HISTÒRIA Dominat per Roma i pels francs, esdevingué (963) comtat de Luxemburg. La comtessa Ermessenda II (1196-1247) centralitzà el poder, bé que atorgà una gran autonomia a les ciutats. El comte Enric V (1288-1310) esdevingué emperador, com també Carles I (Carles IV, 1346-78). Ha passat successivament per mans de Moràvia (1388), Borgonya (1441), Àustria (1477), Castella (1555), França (1684-98), Àustria de nou (1713), Països Baixos (1815). Dividit entre Bèlgica i Holanda (1839), el 1867 la part holandesa esdevingué un estat independent, pel tractat de Londres, però sota l'autoritat nominal del rei d'Holanda (fins el 1890), i ocupat per Alemanya durant totes dues guerres mundials. Pierre Werner, líder del Parti Chrétien Social, esdevingué primer ministre l'any 1959. A les eleccions generals del 1974 el partit social cristià perdé per primera vegada el seu domini polític des del 1919, i hom formà un govern de coalició entre el Parti Ouvrier Socialiste i el Parti Démocratique encapçalat per Gaston Thorn (1974-79). El 1989 obtingué el poder l'actual coalició de socialdemòcrates i socialistes.

Luxemburg Capital del Gran Ducat de **Luxemburg** (75 377 h [1991]). La ciutat antiga, fortificada, s'alça sobre un meandre que s'eleva a 70 m d'altitud sobre les profundes valls de l'Alzette i del Pétrusse. A més de les funcions administratives, és un important centre comercial, financer i industrial. El 1244 la comtessa de Luxemburg, Ermessenda, atorgà a la ciutat una gran autonomia, que li fou abrogada (1443) per Felip III de Borgonya. Fou ocupada per França (1684-97), Prússia (1815-67) i Alemanya (1914-18 i 1940-45). Seu de molts organismes internacionals, d'ençà de l'any 1952 és seu de la Comunitat Europea del Carbó i de l'Acer i de la Unió Europea (secretariat del Consell d'Europa, Tribunal Europeu de Justícia).

Luxemburg, Rosa (Zamość, Polònia 1871 — Berlín 1919) Dirigent revolucionària i teòrica marxista alemanya d'origen jueu. Fou militant des de setze anys, a Polònia i després a Alemanya. A Zúric cursà estudis de ciències naturals, de matemàtiques i d'economia política. Defensà la vaga general política i afirmà que la revolució proletària no podia aturar-se en l'etapa burgesa. A *Sozialreform oder Revolution?* ('Reforma social o revolució?', 1899) combaté les tesis de Bernstein, i reprengué l'anàlisi econòmica a *Die Akkumulation des Kapitals* ('L'acumulació del capital', 1913), important estudi de la fase imperialista. Fou una de les fundadores del Spartakusbund, nucli a partir del qual fou format el partit comunista alemany (1919). El 1919 intervingué en la insurrecció de Berlín i, el 15 de gener, fou detinguda i executada sumàriament.

L'viv *[rus: L'vov] [al: Lemberg]* Capital de l'*oblast'* homònima, Ucraïna (802 000 h [1991]). Situada a la vora del riu Peltev, afluent del Bug, és el centre econòmic i intel·lectual de la Ucraïna occidental. Té indústria automobilística, d'instruments de precisió, electrònica, química i tèxtil. Entre els edificis es destaca la catedral catòlica, *Uspenskij*, del 1480, reformada en estil barroc.

M

Capital quadrada romana

m

Uncial

m

Minúscula carolina

Mm

Gòtica textura

Mm

Romana antiga humanística

Mm

Cursiva humanística

Mm

Romana transicional del barroc

Mm

Romana moderna neoclàssica

Mm

Egípcia

Mm

Pal sec

Mm

Macau Colònia portuguesa d'ultramar, situada a la costa SE de la Xina, a l'W de Hong Kong, a la mar de la Xina Meridional (18 km²; 331 464 h [1991]). Comprèn la **península de Macau** i les illes de Taipa i Coloane. L'únic centre habitat és la capital, Macau. La població és xinesa, amb una minoria portuguesa. Pesca i turisme. L'economia es basa en el port, que alimenta un important comerç de trànsit. Domini portuguès des del 1557, decaigué (s XIX) amb la puixança de Hong Kong. Té estatut de territori especial des del 1976 i és prevista la seva devolució a la Xina l'any 1999.

Macedònia Regió de la península balcànica, entre Albània i Bulgària, compartida per Grècia i la Macedònia independent.

Macedònia *[nom oficial en macedònic: Republika Makedonija]* República situada al centre dels Balcans, fronterera amb Sèrbia al N, Bulgària a l'E, Grècia al S i Albània a l'W (25 713 km²; 2 089 000 h [est 1994]). La capital és Skopje.

LA GEOGRAFIA

La República de Macedònia comprèn el sector septentrional de la regió del mateix nom, que correspon a la conca alta del Vardar. La formen diverses serralades, que, situades en direcció NE-SW, assenyalen la divisòria entre la conca de la mar Egea i la del Danubi. La característica morfològica dominant és la presència d'un seguit de conques envoltades de muntanyes, l'altitud de les quals va disminuint d'W a E, fins a posar en contacte la vall del Vardar amb la del Morava meridional. Els rius principals desemboquen a la Mar Egea. El clima és predominantment continental, si bé el Vardar divideix la República en dues zones climàtiques, essent la del S més mediterrània, mentre que la més septentrional conserva els trets característics del clima continental. La pluviositat augmenta a les terres més altes. Macedònia era coneguda per les seves mines d'or i plata; més tard, pel petroli i pel vi, però actualment l'agricultura és la base principal de la seva riquesa (tabac, vinya, lli, arròs i cereals), i l'activitat agrícola es concentra a la vora del Vardar i a les valls dels seus tributaris. Hom hi explota jaciments de mineral de ferro, plom, zinc i coure, i també magnesita. La metal·lúrgia és el sector industrial més important; també destaquen la indústria tèxtil, mecànica, alimentària i l'elaboració de tabac. Skopje és el centre principal del país. La República, però, és la més pobre de l'ex-Iugoslàvia (amb l'excepció de Montenegro). La població és formada per macedonis, de llengua macedònica, en els quals es fa sensible la llarga dominació turca que tingué lloc a la regió, cosa que també es manifesta en l'hàbitat. És, juntament amb la república de Montenegro, l'àrea menys poblada dels Balcans, amb

Macedònia	
<p></p> <div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> <div></div> </div>	
<p>govern:</p>	república
<p>superfície:</p>	25 713 km²
<p>població:</p>	2 089 000 h (est 1994)
<p>capital:</p>	Skopje
<p>idioma of.:</p>	macedoni
<p>moneda:</p>	dinar
<p> </p>	

una densitat de 79,1 h/km². El 46% de la població és rural. Les ciutats més importants són Skopje, la capital, Orid, Vitola, Titov-Veles i Titovo, principal centre de la població albanesa. El 64% de la població és macedònia, el 21% albanesa, el 4,8 % turca, el 2,7% romanesa (gitana) i el 2,2 sèrbia. La llengua oficial és el macedònic, però hom admet l'ús de llengües minoritàries, sobretot l'albanès, a nivell local. Els macedonis són cristians, la majoria dels quals de l'Església Macedònia Ortodoxa; la majoria de la població albanesa és musulmana. Independent des del 1991, Macedònia és una república multipartidista, amb un president de la República i un primer ministre electes. És membre de l'ONU.

LA HISTÒRIA

La més pobre de les repúbliques de l'antiga Iugoslàvia, Macedònia se'n separà pel novembre del 1991 (→***Iugoslàvia***), després d'haver aprovat la independència en referèndum al setembre anterior. El partit Aliança Social Democràtica de Macedònia guanyà les eleccions celebrades pel mateix mes, i hom escollí com a president Kiro Gligorov, i Branko Crvenkovski com a cap de govern. Les primeres accions del nou govern foren destinades a obtenir el reconeixement internacional, que fou obstaculitzat per Grècia per por de reivindicacions del nou estat sobre la Macedò-

m

Madràs [o *Madrā*] Capital de l'estat de Tàmil Nadū, Índia (3 795 028 h [1991]). És situada a la costa de Coromandel (golf de Bengala), al nord del riu Adyar. S'ha desenvolupat sobre l'establiment britànic, del 1639, de Madraspetam. És el centre del comerç de la pell i un important nucli industrial.

Madrid Capital de l'**estat espanyol** i de la comunitat autònoma homònima (3 037 977 h [1993]). És situada en un ample altiplà àrid, al centre de la comunitat autònoma de Madrid, a la zona de contacte dels al·luvions quaternaris procedents dels vessants meridionaris de la serra de Guadarrama. Els moviments econòmics i els condicionants polítics n’han determinat l’estructura urbana i el creixement demogràfic. El cens del 1860 indica 300 000 h, i ja poc abans de la guerra civil de 1936-39 arribà a un milió. Trenta-cinc anys després havia superat els 3 milions, xifra que s’ha mantingut estable els darrers anys. La immigració ha estat decisiva en aquest desenvolupament i ha anat acompanyada d’una ampla expansió del terme municipal, que del 1947 al 1954 annexà tretze termes veïns. Els districtes centrícs han experimentat un descens de la població i un major envelliment, mentre que en els perifèrics, s’hi ha mantingut un cert augment. El nucli vell de Madrid s’estén des del Manzanares, a l’W, fins als *Paseos*, a l’E, i des de les rondes de Segòvia, Toledo i Atocha, al S, fins a la plaça de la Glorieta de San Bernardo, al N. La Puerta del Sol en forma el centre. A la fi del s XIX sorgiren els barris residencials de Salamanca, Argüelles i Pozas, i es construí la Ciudad Lineal al NE. Pel que fa a l’economia, el sector terciari és el preponderant i supera el 70% de la població ocupada, seguit pel sector industrial. Tant les funcions administratives com l’activitat financera es concentren bàsicament als carrers d’Alcalá, *Paseos*, la Castellana i Puerta del Sol. La indústria és dispersa per tota la ciutat. Hi predomina la del sector del paper i arts gràfiques, seguida per la de material elèctric, l’alimentària i la químicofarmacèutica. Hi té importància la funció d’acolliment, la turística i la cultural, representada per les universitats i per nombrosos instituts tècnics i organismes d’investigació. D’època medieval es conserva la torre mudèjar de San Nicolás (s XII), i la de San Pedro el Viejo (s XIV). Del s XVI, són el monestir de San Jerónimo el Real i el convent de Las Descalzas Reales, reformat per J.de Villanueva el s XVIII. Del s XVII, el convent de l’Encarnación, reformat també al s XVIII, l’església del convent de les benedictines de San Plácido i la Plaça Major de J.Gómez de la Mora. Al s XVIII, P.de Ribera col·laborà en l’església dels benedictins de Montserrat; F.Juvara i G.B.Sachetti realitzaren el palau d’Oriente, i V.Rodríguez, l’església de San Marcos. En el s XIX es construí la Puerta de Toledo, el palau de les Cortes, el teatre Real i el Banco de España. Al s XX, de l’època de la República, destaca la Ciudad Universitaria (1927), obra d’un equip d’arquitectes coordinats per M. López Otero; l’Hipòdrom de la Zarzuela, de Carlos Arniches i Eduardo Torroja; la Casa de las Flores de S. Zuazo (1931). De la postguerra són remarcables obres de F.Saénz de Oíza, las Torres Blancas (1962-68) i el Banco de Bilbao (1971-79) i el Bankinter de la Castellana, que féu juntament amb Ramon Bescós. De l’arquitectura recent, cal destacar los Recintos Feriales (1989-91), la conversió de l’antic hospital de Sabatini en Centro de Arte Reina Sofía i l’edifici Reinhold de J.Velasco Ruiz, L.García Germán i F.Vigaray Matías (1989).

Madrid Comunitat autònoma uniprovincial del centre de l'estat espanyol (7 995 km²; 4 947 555 h [1991]). La capital és Madrid. Madrid s’estén des del Sistema Central, al N, fins a la vall del Tajo, al S. El sector septentrional és format pel vessant meridional de la serra de Guadarrama i part de Somosierra i Gredos. La part central i meridional del territori és constituïda per una planúria que baixa amb suavitat fins al Tajo. Al sector oriental, la duresa de les calcàries ha permès la formació de *páramos*, àmpliament estesos al S de l’Henares, entre aquest riu i el Tajuña. El clima és mediterrani de clara tendència continental. Les precipitacions són relativament escasses, amb gran irregularitat estacional i interanual. Tots els rius pertanyen a la conca del Tajo: Jarama, Manzanares, Henares i Tajuña. El sector primari té escassa importància en l’economia madrilenya; ocupa només un 0,9% de la població activa. La indústria, que ocupa un 19,5% de la població activa, es localitza preferentment a la capital, que fins fa poc era l’únic centre industrial provincial. El sector que ha experimentat un creixement més destacat els darrers anys és el del paper i les arts gràfiques. En segon lloc, destaca el sector de material elèctric i

electrònic, seguit per la indústria químicofarmacèutica i l’alimentària. A part la capital, es destaquen els nuclis de Getafe, Alcalá de Henares, Torrejón de Ardoz, Móstoles, Alcobendas, Coslada i Arganda. El sector terciari, en expansió, ocupa el 71,2% de la població activa. En són remarcables el comerç, la funció pública administrativa, els serveis bancaris i financers i el turisme. La població de la comunitat autònoma es concentra vora la capital, la qual acull unes dues terceres parts de la població total. El 1930 la població provincial era d’1 383 951 h, el 1950, d’1 926 311, i el 1991 ja arribava als 4 947 555 h. Durant els primers 70 anys del s XX la província de Madrid guanyà per immigració més d’un milió d’habitants; procés que es reduí a partir del 1975. L’escàs creixement demogràfic i el progressiu envelliment de la població han fet que el 1991 la població de més de 65 anys arribi al 12%. La província de Madrid havia estat integrada a la regió de Castella la Nova en la divisió administrativa del s XIX. Poc després del restabliment de la democràcia (1977), s’optà per la constitució d’una comunitat autònoma uniprovincial, a la qual s’atorgà l’estatut el 1983. En les eleccions que se celebraren aquell mateix any, el PSOE, encapçalat per Joaquín Leguina, obtingué una àmplia majoria. Quatre anys després, el 1987, també fou reelegit, però per majoria simple i hagué de comptar sovint amb el suport del CDS i IU. El 1991, el PP aconseguí per primera vegada la majoria de vots (42%), però l’anterior president es mantingué en el càrrec gràcies a l’aliança entre el PSOE i IU. En les eleccions del 1995, l’obtenció de la majoria absoluta per part del PP determinà un canvi en la presidència de la comunitat, que passà a Alberto Ruiz Gallardón.

madrìgal **¹** *LIT* Composició poètica curta en decasíl·labs i hexasíl·labs rimats segons la voluntat del poeta. D’un contingut generalment amorós, fou introduït d’Itàlia a la Península Ibèrica en època del Renaixement. **²** *MÚS* Cançó amb text profà, quasi sempre a dues veus que contrasten i que sovint alternen amb instruments. Aparegué a Florència al primer terç del s XIV. En foren els principals conreadors G.da Cascia, Gherardello, P.da Firenze, J.da Bologna i F.Landini. **³** *MÚS* Peça polifònica, sovint a cinc veus, d’estructura molt lliure, que permet una gran llibertat i varietat d’expressió. És una forma característica de la música italiana del s XVI. Els madrigals més notables foren els de C.Monteverdi, L.Marenzio i Gesualdo da Venosa.

maduixera [*Fragaria vesca*, família de les rosàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia perenne, estolonífera, de fulles trifoliades, de flors blanques i de fruits en núcula, disposats sobre receptacles carnosos i vermells, anomenats en conjunt *maduixes*. Es fa en boscs o llocs ombrívols. És conreada pels seus fruits, però ha estat quasi totalment substituïda per la fraga.

Maella i Pérez, Marià Salvador (València 1739 — Madrid 1819) Pintor. Entrà al servei de Carles III, i en marxar Mengs a Roma, fou designat inspector dels cartons de la Real Fàbrica de Tapices (1770-71), assistent de director de pintura a San Fernando (1771) i pintor de cambra (1774), càrrec que compartí amb Goya. El 1809, Josep Bonaparte li reconegué els seus càrrecs, però Ferran VII (1815) li retirà el de primer pintor de cambra. Típic representant de l’academicisme setcentista, seguí de prop les orientacions de Mengs i polemitzà amb Goya, els Bayeu i Castillo, en basar-se aquests en temes de la vida quotidiana, en lloc d’extreure’ls de la Bíblia o la història. Féu obres al fresc a la col·legiata de San Ildefonso de la Granja, a la catedral de Toledo, a la catedral de Burgo de Osma, a la Casita del Príncipe d’El Escorial i d’El Pardo, al Palacio Real de Madrid (*Apoteosi d’Adrià*), a la Casita del Labrador d’Aranjuez, etc. Conreà també la pintura religiosa i el retrat.

Maeterlinck, Maurice (Gant 1862 — Orlamonde, Provença 1949) Dramaturg, poeta i assagista belga d’expressió francesa. Relacionat a París amb els poetes simbolistes, escriví poesia d’aquesta tendència (*Les serres chaudes*, 1889; i *Douze chansons*, 1896). En teatre abandonà el realisme i introduí també elements simbolistes, tal com revela *La princesse Maleine* (1889) i s’accentua a *L’intruse* (1890), *Pelléas et Mélisande* (1892), i *Intérieur* (1894). A partir del 1896, els seus drames (*Soeur Béatrix*,

1901, etc), els seus estudis d’història natural i els seus assaigs filosòfics (*Trésor des humbles*, 1896; *La sagesse et la destinée*, 1898) reflecteixen el seu pessimisme, que el menà a l’acceptació de l’adversitat a través de la contemplació de la natura. Premi Nobel de literatura (1911).

màfia [*sicilià*] *SOCIOL/DR* Complex de petites associacions secretes presidides per la llei de l’*omertà* i del silenci. L’*omertà* és una força que governa la consciència pública i que és sostinguda àdhuc davant la mort. Originària de Sicília, fou creada per preservar els privilegis de l’aristocràcia siciliana enfront de la invasió napoleònica i dels camperols. La màfia era una organització al servei de l’ordre, estigué present en tots els acords (econòmics i polítics), i intervingué amb una marcada violència quan es produïa alguna violació del que havia estat pactat. D’aquesta manera acabà esdevenint secreta. A la primeria del s XX s’estengué pels EUA.

Magalhães, Fernão (Porto ~1480 — Mactán, Filipines 1521) Navegant portuguès. D’origen noble, estudià arts militars, nàutica i geografia, i el 1505 participà en l’expedició del virrei Francisco de Almeida a l’Índia. Navegà per l’Extrem Orient, fins el 1513; combaté al Marroc (1514) i suggerí la possibilitat d’arribar a les Moluques seguint la ruta occidental dins la demarcació castellana. Sortí de Sevilla (1519) amb cinc naus, navegà fins a Rio de Janeiro i hivernà a la Patagònia. Continuà cap al sud, fins que descobrí l’estret que porta el seu nom. Inicià la travessia del Pacífic amb tres naus, i pel març del 1521 tocà a les Mariannes. Dies després arribà a l’illa de Cebú, a les Filipines. Tot i que foren ben rebuts pel rei Hammabar, el 27 d’abril, en una topada amb uns grups d’indígenes de Mactán, Magalhães morí. L’expedició continuà el viatge, que acabà la nau “Victoria”, sota el comandament de **Juan Sebastián Elcano**.

Magdalena *santa* Personatge del Nou Testament. La tradició cristiana occidental l’ha identificada amb la pecadora que ungi Jesús i amb Maria de Betània. La seva devoció és molt popular als Països Catalans. Roís de Corella n’escriví una hagiografia. Festa: 22 de juliol.

màgia *HIST/ANTROP* Ciència oculta que pretén de produir efectes amb l’ajut d’éssers sobrenaturals o de forces secretes de la natura i que pot ésser utilitzada per tothom qui en conegui les pràctiques. Cal distingir la **màgia blanca**, que té com a finalitat de fer fugir els mals esperits o de guarir les persones que n’han estat víctimes, i la **màgia negra**, que pretén de sotmetre els mals esperits i les forces sobrenaturals malèfiques per tal de fer-ne els instruments d’empreses homicides. Al món antic hom considera que Pèrsia era

Mapa físic de la comunitat autònoma de Madrid

Madrid La Puerta del Sol

el centre principal de les practiques de màgia. L'Església prohibí als cristians que la practiquessin. Al s XVIII el racionalisme eliminà aquestes pràctiques dels grups socials més evolucionats. Actualment la parapsicologia intenta d'estudiar científicament alguns d'aquests fenòmens. Els elements principals de l'art de la màgia són els mots màgics o les fórmules màgiques de caràcter simbòlic, les medecines o substàncies màgiques, el ritu, i les condicions en què hom ha de rebre aquesta màgia. La màgia aconpleix tres funcions: productiva, protectora i destructora.

magiar *HIST* Individu d'un poble fino-úgric, originari dels Urals i emparentat amb els voguls i els ostiaks, que fou sot-mès pels huns des de la fi del s IV fins a mitjan s V. A la mort d'Àtila (453), passà sota la tutela dels àvars, i emigrà cap al nord del Caucas, a la regió del Kuban', on romangué uns 400 anys. Al s IX, els magiars hagueren de travessar els Carpats i instal·lar-se a les actuals Hongria i Transilvània.

magnesi [Mg] *QUÍM* Element metàl·lic pertanyent a la família dels alcalinoterris, situat en el grup II A de la taula periòdica, entre el beril·li i el calci. És un element de transició entre els metalls alcalinoterris i els alcalins, que actua amb un nombre de valència +2. Forma l'ió Mg²⁺, i pot produir sals dobles o triples. És d'un color blanc d'argent, molt dúctil i mal·leable. No n'hi ha en estat lliure, però els seus composts ocupen el vuitè lloc en abundància a la litosfera. També n'hi ha a les aigües mine-rals i en els teixits animals. El magnesi és un agent reductor fort, i reacciona amb els àcids amb alliberament d'hidrogen. El mètode d'obtenció de magnesi més emprat és el de l'electròlisi del seu clorur fos o del seu òxid. El magnesi és indispen-sable per a la vida. És emprat en pirotèc-nia i en metal·lúrgia.

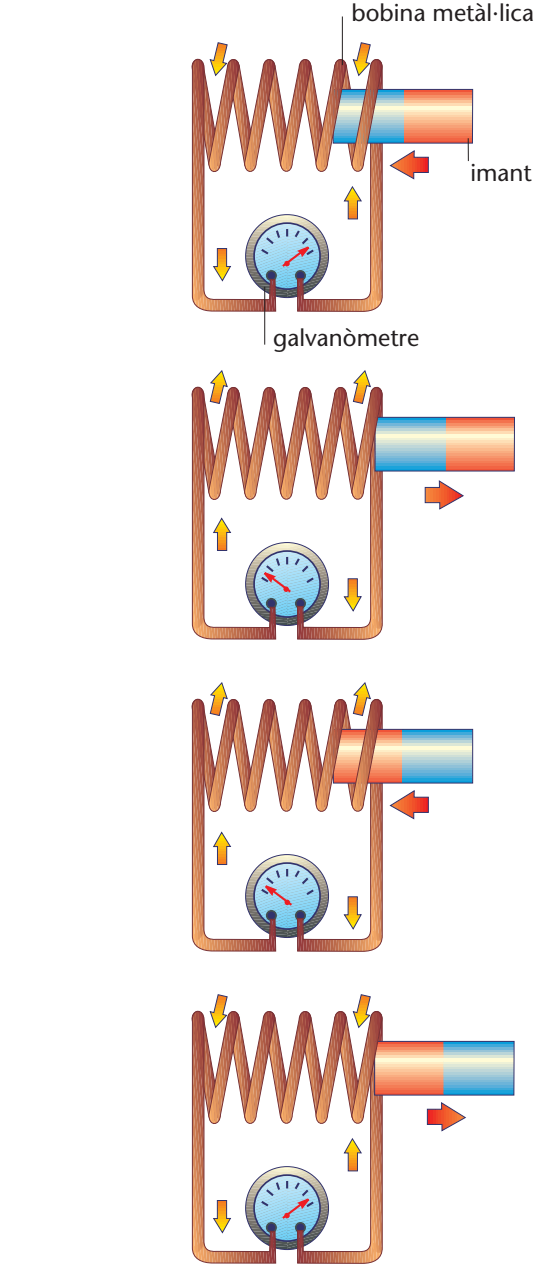
magnetisme Part de la física que tracta de les propietats dels camps magnètics i de les interaccions entre els →*imants*. Ja a la Grècia antiga hom coneixia la propietat de l'imant natural o *magnetita* d'atreure el ferro. Hom coneix des de temps ancestrals que la Terra actua com un imant, propie-tat coneguda com a **magnetisme terres-tre** o geomagnetisme. El magnetisme es limità a l'estudi dels imants (magnetostà-tica) fins que el 1819 H.C.Ørsted demos-trà que hi ha una relació entre els fenò-mens elèctrics i els magnètics. M.Faraday i J.Henry concretaren l'esmentada relació, i fou J.C.Maxwell qui l'exposà molt clara-ment (electromagnetisme).

magnetòfon *ELECT* Aparell d'enregistra-ment magnètic de sons, basat en la iman-tació permanent d'un suport adequat, generalment una cinta magnètica. Permet d'enregistrar i de reproduir tot tipus d'informació acústica i també impulsos que no depassin el límit de les freqüències audibles (20 kHz). La base on és fet l'en-regristrament és una matèria magnètica composta d'òxids ferrosos i fèrrics disposats en un suport. La cinta magnètica és disposada en una bobina i, desenrotllada adequadament, passa a enrotllar-se en una altra bobina buida. L'element actiu que efectua l'enregistrament és un *cap magnètic*, anomenat *cap d'enregistrament*, que aplica un camp magnètic sobre la cinta, la qual es desplaça a una velocitat constant i mantenint-se sempre en con-tacte amb ell. Un altre cap magnètic, el *cap de reproducció*, recull el senyal que passa a un amplificador i a l'altaveu. Una versió comercial de magnetòfon molt estesa és el *de casset*, en el qual la cinta és disposada en una capsa de plàstic. Els d'alta fidelitat sovint inclouen reductors de soroll que minimitzen el buf intrínsec de la cinta.

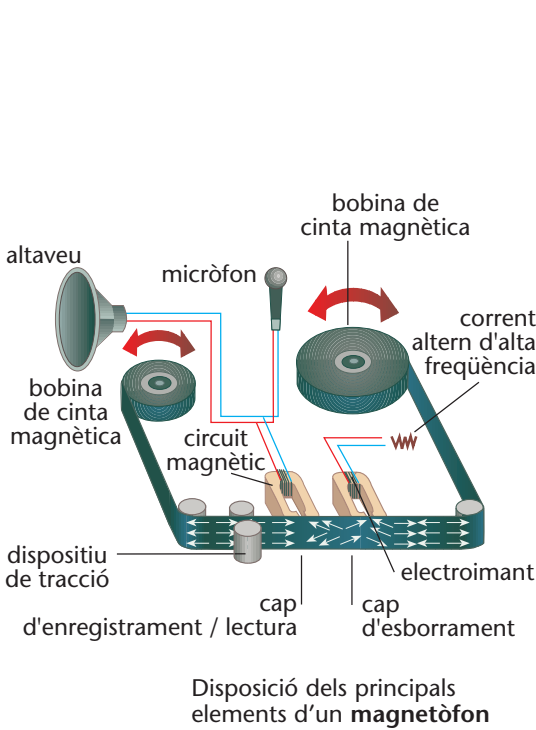
magnòlia [*Magnolia sp.*, família de les magnoliàcies] *BOT* Gènere d'arbres de fulles simples, alternes, el·líptiques, coriàcies i d'un verd fosc brillant, de flors molt visto-ses, amb nombroses peces periàntiques, i de fruits en plurifol·licle. Són pròpies del SE d'Àsia i de l'Amèrica del Nord.

magraner [*Punica granatum*, família de les punicàcies] *BOT/AGR/FARM* Petit arbre que ateny fins a 5 m d'alçada, de capçada irreg-ular, de fulles simples oposades, oblon-gues, enteres, lluent*s* i caduques, de flors vermelles, grosses i vistoses, i de fruits (les *magranes*) en balàustia, comestibles. El conreu és molt antic. La forma subspontà-nia és anomenada **magraner agre**.

Magritte, René (Lessines, Hainaut 1898 — Brussel·les 1968) Pintor belga. De

magnetisme Inducció d'un corrent elèctric pel desplaçament d'un imant en el si d'una bobina (efecte Faraday)

Disposició dels principals elements d'un **magnetòfon**

Flor de la **magnòlia**

formació acadèmica, rebé les influències del cubisme i del futurisme (1923). Formà el grup belga surrealista, i a París (1927), en contacte amb el surrealisme francès, es lluirà de ple a la pintura. A través d'una tècnica realista i acadèmica, i d'un format monumental, subvertí la realitat, i produí efectes pertorbadors amb les seves imat-ges inconscients: *Els senyals de la nit* (1926), *L'home del diari* (1927), *L'ús de la paraula* (1928-29), *La ciutat dels somnis* (1930), *La còlera dels déus* (1960).

Mahfuz, Nağib (el Caire 1911) Escriptor egipci. Considerat un dels principals con-readors i renovadors de l'àrab modern, el 1975 guanyà el premi nacional de literatura. Des de la darrera dels anys quaranta la seva obra reflecteix la vida quotidiana al Caire. De la seva producció cal esmen-tar les novel·les *Khan al-Khalili* (1946), *Principi i fi* (1949), *El lladre i els gossos* (1960) i la trilogia *Bain al-Kasrain* (1956). Més recentment ha publicat *Els fills de Gelebawi* (1980), les narracions d'*Històries del nostre barri* (1983) i les novel·les *Vetlla-des del Nil* i *L'epopeia dels miserables*. El 1988 li fou atorgat el premi Nobel de lite-ratura.

Mahler, Gustav (Kalischt, Bohèmia 1860 — Viena 1911) Compositor i direc-tor d'orquestra austríac. Fou nomenat director artístic del Teatre de l'Òpera de Viena (1897-1907). El seu catàleg com-prèn obres simfòniques i vocals: deu sim-fonies (1888-1910; la darrera, inacabada) i *Das Lied von der Erde* ('El cant de la terra', 1908); diversos cicles de cançons amb orquestra, com *Zwölf Lieder aus des Kna-ben Wunderhorn* ('Dotze cançons de l'infant del corn meravellós', 1889) i *Kindertotenlieder* ('Cançons dels infants morts', 1904). El seu romanticisme tardà el portà a escriure obres simfòniques d'unes grans dimensions, algunes de les quals són per a una gran orquestra, solis-tes vocals i cors.

Mahoma (la Meca ~570 — Medina 632) Nom amb què és conegut Abū-l-Qāsim Muḥammad ibn ‘Abd Allāh ibn ‘Abd al-Muṭṭalib ibn Hāšim, fundador de l’*islam*. Fill pòstum d’‘Abd Allāh, a vint-i-cinc anys entrà en el negoci comerciant i cara-vaner d’una vídua rica, Ḥadiġa, amb qui es casà. Segons la tradició, la seva vocació fou despertada per l’aparició de l’àngel Gabriel, el qual li encomanà de transme-tre les paraules divines que li serien reve-lades. Aquestes revelacions formaren l’*Alcorà* (~650). Inicialment es donà a conèixer com l’anunciador del judici final i proclamà la submissió (*islām*) al Déu únic com a única finalitat d’aquesta vida. Aviat, però, l’hostilitat dels notables de la Meca l’obligà a fugir-ne, i es refugià a Yaṭib (*hèġira*). A Yaṭib, des d’aleshores anomenada Madīna al-Nabī ('Ciutat del Profeta'), o simplement Medina, substituí les antigues organitzacions tribals per la igualitària ‘comunitat dels creients’. Per tal d’assegurar la vida material de la comunitat recomanà pillatges, que aviat es convertiren en veritables enfronta-ments bèl·lics entre el seus partidaris i els habitants de la Meca, sobretot. El triomf de Mahoma expandí el seu poder, fins a la consolidació definitiva: la seva entrada a la Meca (630) i la destrucció dels ídols de la Ka’ba. El 632 instituí un nou ritu per al *pelegrinatge*.

maia 1 *ANTROP/HIST* Individu d'un poble indígena de l'Amèrica Central, creador de la principal cultura pre-colombina, estès pel sud de Mèxic (estats de Yucatán, Cam-peche, Tabasco, una part de Chiapas i territori de Quintana Roo) i per Guatemala, Belize, l'occident d'Hondures i el Salva-dor. Aquest vast territori és constituït per tres regions molt diferents: les altes serres, la regió central (el Petén), i el nord del Yucatán, regió baixa. Els maies mai no formaren cap estat homogeni, ans només ciutats estat. Amb l'arribada dels primers grups de llengua maia, que, s'establiren a les terres altes de Guatemala (~1500 aC), s'inicià el que hom anomena *època pre-clàssica*. Aquests grups tenien una cultura de tipus neolític, amb tècniques agrícoles molt primitives. Al final d'aquest període, ja existia una autèntica civilització pre-maia. Durant el període dit *formatiu* (del s III aC al s III dC) ja constituïen petits nuclis urbans, construïen temples, en forma de piràmide escalonada, treballa-ven la ceràmica amb una gran perfecció i establien les bases de l'escriptura jero-glífica, del calendari i de la numeració. Durant l'*època clàssica* (ss IV-X) el centre cultural dels maies fou el Petén. Foren

construïdes grans ciutats; hom erigí este-les de pedra amb figures i relleus comme-moratus, perfeccionà l'escriptura, arrodo-ní el calendari i conreà les arts menors, sobretot la ceràmica pintada. Al s X s'obrí una nova etapa cultural (*època postclàssi-ca*) a una altra regió, el Yucatán, que entre el 978 i el 987 fou envaïda per gent proce-dent del nord. Amb llur contacte, la deca-dent cultura dels maies reviscolà. No obs-tant això, quan el 1525, les tropes de la corona hispànica iniciaren la conquesta de Guatemala, les petites ciutats no pogueren afrontar la superioritat militar dels invasors. La societat maia era total-ment impregnada per la religió, que con-sistia en una mena de divinització dels elements de la natura. La casta sacerdotal era l'única que tenia coneixement de la ciència, la tècnica i els misteris de la reli-gió. Els homes lliures conreaven la terra, practicaven treballs artesanals i feien les construccions públiques i els esclaus eren la mà d'obra per a les feines més dures. Bé que la cultura maia tenia un nivell tecno-lògic propi del neolític europeu, en el terreny intel·lectual i especulatiu, per contrast, assolí un nivell extraordinari: fou l'única cultura pre-colombina que desenvolupà un sistema d'escriptura i establí un calendari d'una precisió extraordinària, basat en l'observació dels astres.
2 art maia *ART* Art desenvolupat pels maies. En l'arquitectura, a l'època clàssica, la falsa volta els permeté de cobrir els edificis amb pedra. Edificis que decoraren amb relleus sobre estuc (Palen-que) o sobre pedra (Copán), escultures (Piedras Negras) i esteles commemorati-ves (Quiriguá). Al sud del Yucatán, l'estil Puuc es decantà vers una decoració que forma veritables mosaics de pedra (Uxmal, Labna, Sayil). A l'època postclàs-sica florí l'art tolteca-maia, amb monu-ments com els de Chichén Itzá i Tulu. També en la pintura els maies aconsegui-ren una gran perfecció (Bonampak).

Maians i Siscar, Gregori (Oliva 1699 — València 1781) Erudit. El 1723 guanyà la càtedra de dret de Justinia de la Universi-tat de València. Aviat es féu remarcar pel seu caràcter reformista; en dret es plante-jà la necessitat de defensar la veritat abans que l'autoritat dels autors; en filosofia són palesos els esforços que féu per superar l'escolàstica dins la línia eclèctica de Tosca. En el terreny literari, la seva crítica del barroc decadent és dura i implacable. El 1733 passà a Madrid, en ésser nomenat bibliotecari reial; però això no modificà els seus projectes, que cristal·litzaren en una *Carta* adreçada al secretari d'estat José Patiño, el primer dels plans reformistes il·lustrats i presa de consciència de l'intel·lectual modern. Rebutjat aquest projecte, Maians continuà en la seva doble línia: història crítica i història literària. Les seves *Vida de Miguel de Cervantes* (1737) i *Orige-nes de la lengua española* (1737) són dues aportacions importants a la crítica literà-ria i a la filologia. Retirat a Oliva, Maians inicià una activitat intel·lectual prodigio-sa, palesada en els seus escrits, com l'edi-ció de la *Censura de historias fabulosas* i les publicacions fetes a través de l'Acadèmia Valenciana, que fundà el 1742.

Mailer, Norman (Long Branch, Nova Jersey 1923) Novel·lista nord-americà. Crític amb la societat nord-americana, és autor de *The Naked and the Dead* (1948), *An American Dream* (1965), *Why are We in Vietnam?* (1967), *The Executioner's Song* (1979), *Ancient Evenings* (1983), *Harlot's Ghost* (1992), etc. També és autor d'una biografia de Marilyn Monroe, entre d'altres, com *Genius and Lust* (1977), sobre Henry Miller, i ha dirigit i escrit cinema.

Maillol, Aristides (Banyuls de la Maren-da, Rosselló 1861 — 1944) Escultor i pin-tor. S'inicià a Perpinyà i passà a París (1881), on es formà com a pintor, a l'École des Beaux-Arts. Formà part del grup dels Nabis i, influït per l'Art Nou-veau, féu *Les bugaderes* (1893) i *La dona de l'ombrel·la* (1896). Practicà la tapisseria, conreà la ceràmica i es dedicà preferent-ment a l'escultura des del 1896. Passà per una etapa d'influència de Rodin (*Parella*, 1898 i *Tors*, 1900), però aviat assolí la seva personalitat (*Banyista dreta*, 1900; *La nit*, 1902-09; *Mediterrània*, 1901; el baix relleu *El desig*, 1905; *L'acció encadenada*, 1905). El 1908, un viatge a Grècia li confirmà el camí del classicisme. Trobat el cànon, el varià poc, tractà eminentment el tema de la dona nua, amb obres com *Pomona* (1907-10), *La Venus del collarèt* (1924-30), *Les tres nimfes* (1930-37) i *El Riu* (1939-43),

i entre les escasses escultures masculines que féu cal esmentar el bust de *Renoir* (1907), el *Ciclista* (1907-08) i el relleu *Monument als morts* (1930-33), de Banyuls. El 1964 una important selecció de la seva obra fou fosa en bronze i fou col·locada als jardins de les Tulleries de París. Es dedicà també a la il·lustració de llibres. Morí d'un accident d'automòbil.

Maimònides (Còrdova 1135 — Al-Fus-ṭāṭ, Egipte 1204) Nom amb què és conegut en la tradició europea el filòsof, metge i talmudista hebreu Mosë ben Maimon, anomenat *Rambam* en el judaisme i Abū Imram Mūsà ibn Maymūn en la literatura àrab. S'exilià d'Al-Andalus a causa de la intolerància almohade; residí a Fes (1160), a Palestina (1165) i a Egipte (el Caire), on fou el cap de les comunitats jueves. Ultra la seva vasta producció mèdica i científica, es destaca sobretot la seva *Dalālat al-ha'irīm* ('Guia dels perplejos', 1190), que constitueix l'obra teològica més completa del judaisme rabínic, encaminada a resoldre l'aparent contradicció entre filosofia i religió; desencadenà fortes controvèrsies i influí notablement en l'escolàstica (Albert Magne i Tomàs d'Aquino). Com a talmudista escriví *Kitāb al-sirağ* ('Llibre de l'elucidació', 1168), comentari a la *Mišnà*, i la codificació jurídica del Talmud *Mišné Torà* ('La mà forta', 1180).

Maine Estat dels EUA, a Nova Anglaterra, situat a l'extrem nord-oriental del país, fronterer, al N, amb el Canadà, a l'E, amb l'Atlàntic, i al SW, amb l'estat de Nou Hampshire (86 156 km²; 1 236 000 h [est 1994]). La capital és Augusta (21 325 h [1990]). S'estén sobre un peneplà inclinat de NW a SE, amb una morfologia glacial que ha deixat nombrosos llacs, com el de Moosehead, Chamberlaini i Chesuncook. La xarxa hidrogràfica és formada pels rius Saint John, Penobscot, Kennebec, Androscoggin i Saco i llurs afluents. Els recursos principals provenen del sector primari: explotació forestal, ramaderia (bestiar boví) i agricultura (patates) i pesca a Portland. Hi ha indústries papereres, tèxtils, alimentàries.

Maiol, Salvador (Barcelona 1775 — 1834) Pintor. Deixeble de Josep Flaugier, a Llotja, on dirigí la classe de pintura a l'oli des del 1824. Conreà diversos gèneres, però excel·lí en el costumisme satíric: els seus olis *Un cafè en Carnaval*, *A cal capeller i A cal sastre* (MAMB) palesen influència goiesca. Morí a conseqüència de la forta epidèmia de còlera del 1834.

Major, John Roy (Merton, Londres 1943) Polític britànic. El 1959 ingressà al partit conservador, i fou diputat des del 1979. El 1987 fou designat primer secretari de finances, i el 1989 ministre d'hisenda fins el 1990, que substituí Margaret Thatcher com a primer ministre, confirmat en el càrrec en les eleccions del 1992. El 1994 signà un acord amb la República d'Irlanda que féu possible l'inici de negociacions per a la pacificació d'Irlanda del Nord.

Major, puig [o *puig Major de son Torrella*] Massís de la serra de Tramuntana de Mallorca, dins el terme d'Escorca, el més alt de les Illes (1 445 m). La vegetació comprèn alzinars fins a 1 100-1 200 m. Més amunt hi ha matollar xeroacàntic i prat sabanoide de càrritx.

Makàrios (Ano Panaia, Pafos 1913 — Nicòsia 1977) Arquebisbe i etnarca de Xipre, de nom Mikhail Khristodulu Muskos. Inicialment fou un dels promotors de l'enosi amb Grècia. Defensor del dret d'autodeterminació dels xipriotes, fou deportat a les illes Seychelles (1956), i tornà a Xipre després de la independència (1959). Elegit president de la república (1960), entrà en conflicte amb la minoria turca, i provocà un greu conflicte entre Atenes i Ankara (1963). Ocupat un 40% del territori xipriota per l'exèrcit turc (1974) i proclamat, unilateralment, l'estat federat turc de Xipre (1975), governà la part grega de l'illa fins que morí.

Malabo [*fins el 1972: Santa Isabel*] Capital de **Guinea Equatorial** i l'illa de Bioko (37 500 h [1983]). És situada al NE de l'illa de Bioko, en una badia.

Maladeta, la Massís dels Pirineus axials catalans, els contraforts del qual voregen territoris gascons (conca del riu de la Pica) i aragonesos (conca de l'Éssera), el més robust i elevat dels Pirineus. Culmina al cim de l'Aneto (3 404 m) i al pic de la Maladeta (3 308 m).

Mapa físic de Malàisia

	
Malàisia 	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
	
govern:	monarquia federal
superfície:	330 442 km²
població:	19 506 000 h (est 1994)
capital:	Kuala Lumpur
idioma of.:	malai
moneda:	dòlar de Malàisia

	
Malawi 	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
	
govern:	república
superfície:	118 484 km²
població:	9 732 000 h (est 1994)
capital:	Lilongwe
idioma of.:	anglès
moneda:	kwacha

Màlaga Municipi de la província homònima, Andalusia, situat en una vega a la desembocadura del Guadalhorce (522 108 h [1991]). Màlaga ha crescut per immigració de la província mateix i per l'accentuació de la funció turística, potenciada pel desenvolupament de la Costa del Sol. Dins del terme, cal destacar en aquest sentit, la creixent importància del complex turístic de Torremolinos. Al costat de la funció turística es destaquen les activitats administratives i comercials. Hi ha indústria relacionada amb materials de construcció, productes alimentaris, metal·lúrgia, teixits de cotó, i química. Fundada pels fenicis, la ciutat passà a Cartago i fou ocupada més tard pels romans (~205 aC). Jueus, siris i grecs hi formaren una colònia mercantil i fou ocupada pels bizantins (551) i els visigots (570), fins que assolí, sota el domini àrab (iniciat el 714), una gran esplendor, que culminà a partir del s X. Amb l'esfondrament del califat de Còrdova fou capital d'una taifa (taifa de Màlaga) fins que passà a formar part de la de Granada (1057). Després de les dominacions almoràvit (1090) i almo-hade (1153) passà al regne de Granada, n'esdevingué el port i canalitzà el comerç de l'or entre Àfrica i els regnes cristians. Els Reis Catòlics la reconqueriren el 1487. Entre els monuments civils excel·leix l'Alcazaba, fortalesa musulmana del s XI, restaurada pels nazarís (ss XIII-XIV) i la catedral (s XVI), obra d'E.Egas, D.de Siloé i A.de Vandelvira.

Malàisia [*malai: Malaysia*] Estat del SE d'Àsia, format per l'antiga federació d'estats malais o Malàisia Occidental, que ocupa la part meridional de la península de Malacca, i dos estats del N de Borneo: Sabah i Sarawak, que formen la Malàisia Oriental (330 442 km²; 19 506 000 h [est 1994]). La capital és Kuala Lumpur. La part continental comprèn quasi tota la península de Malacca, i limita, al N, amb Tailàndia. La part N i NW de Borneo, força muntanyós (Kinabalu, 4 101 m), és banyada per la mar de la Xina Meridional, la de Sulu i la de les Cèlebes; a la costa, la continuïtat territorial resta interrompuda per Brunei. La Malàisia Occidental és travessada de NW a SE per la serralada de Kerbau. El clima és equatorial, amb unes precipitacions abundants. Les temperatures són altes i constants. Tant la Malàisia Occidental com Borneo són coberts pel bosc equatorial, amb un gran nombre d'espècies productores de fusta valuosa. Els rius, nombrosos, són curts, cabalosos i torrencials; els més importants són el Pahang, el Rajang i el Kinabatangan. Entre els conreus comercials destaca l'hevea, el làtex, la palmera d'oli (primer del món), el tabac, el cocoter, el bananer, la canya de sucre, el cacau, el te, l'ananàs, el cafè, el pebre, els cacauets i l'arròs. La gairebé totalitat de la carn procedeix de l'aviram i els porcins. Els abundants recursos forestals donen lloc a una important producció de fusta. Extreu minerals d'estany (primer productor mundial i primer en la seva fosa), ilmenita, columbita, ferro, coure, or, antimoni, fosfats, tungstè, petroli i gas natural. La indústria, en expansió, és estimulada per la modernització d'infraestructures i l'atracció de capital estranger, i es fonamenta en els recursos miners. També és important la transformació de productes agrícoles, la indústria del ciment, del muntatge d'automòbils, de la fusta, de pneumàtics, del cautxú, de productes químics, de material ferroviari, d'equipament electrònic, de maquinària naval, tèxtils i del calçat. El port principal és Kelang, però com a exportador el supera Miri. El comerç

internacional consisteix en la importació de maquinària i material de transport, manufactures de base, carbó, lubricants i afins, en canvi de petroli, oli de palma, fusta, cautxú, estany, gas natural, i altres productes tropicals. La balança de pagaments resulta força desfavorable. La població és composta de malais (61%) xinesos (29%) i altres grups (pakistanesos, hindús i aborígens daiak). La població és desigualment repartida. Les ciutats principals són Kuala Lumpur, Ipoh, Pinang, Kota Kinabalu i Kuching. La llengua oficial és el malai, però l'anglès és molt estès a l'administració i al comerç. La majoria de la població és musulmana (53%); segueixen, per ordre d'importància, els budistes, els hinduistes, els cristians i els animistes. Malàisia és una monarquia constitucional. El sobirà i els caps dels estats membres elegeixen el cap suprem de la federació per a un període de cinc anys. Té el poder executiu el govern, presidit pel primer ministre, i el parlament federal exerceix la funció legislativa i consta de dues cambres: el senat i la cambra dels representants. Malàisia és membre de l'ONU, de l'ASEAN, del Commonwealth i de l'Organització de la Conferència Islàmica.

La península Malaia rebé influències culturals hindús a partir del s I. Del s XI al XIII fou dominada per l'estat budista de Śrīvijaya establert a Sumatra, i al s XIV, per l'imperi javanès de Majapahit. Vers el 1400 un príncep malai fundà Malacca, ocupada pels portuguesos (1511) i conquerida pels holandesos el 1641. Seguí la dominació britànica (s XVIII-XIX). Després de l'ocupació japonesa (1942-45), fou creada la Federació de Malaia, el 1948, esdevinguda membre independent del Commonwealth britànic el 1957. El 1967 Malàisia, Indonèsia, les Filipines, Singapur i Tailàndia constituïren l'Associació de les Nacions del Sud-est Asiàtic (ASEAN). El 1970 el primer ministre, T.Abdul Rahman, dimití arran de les tensions entre la minoria xinesa i la majoria malaia, i fou succeït per T.Abdul Razak. Aquest amplià el govern amb partits de l'oposició i creà el Front Nacional. Mort Razak (1976), ocupà el seu càrrec D.Hussein, el qual, al seu torn, fou succeït per Mahathir Muhammad (1981), del Front Nacional, confirmat en el poder el 1986. L'octubre del 1987 el règim de Mahathir intensificà la repressió sobre l'oposició i des del 26 d'abril de 1994 el nou monarca és Tuanku Ja'afar ibni Al-Marhum.

malària *PAT* Malaltia infecciosa endèmica produïda per protozous del gènere *Plasmodium* i transmesa a l'home per la picada de mosquits del gènere *Anopheles* infectats. En l'home les quatre espècies que poden transmetre la malaltia són *Plasmodium vivax* (malària terçana), *Plasmodium falciparum* (malària terçana maligna), *Plasmodium malariae* (malària quartana) i *Plasmodium ovale*.

Malawi [*nom oficial en anglès: Republic of Malawi; chewa: Malawi*] Estat del SE d'Àfrica, que limita al N i NE amb Tanzània, a l'E i S amb Moçambic i a l'W amb Zàmbia (118 484 km²; 9 732 000 h [est 1994]). La capital és Lilongwe.

És una faixa estreta de terra amb un gran nombre de muntanyes: Nyika (2 606 m) i Mulanje (3 030 m). El clima hi és tropical, amb temperatures elevades i constants i estació plujosa de desembre a abril. És regat per nombrosos rius, el més important dels quals és el Shire. La sabana cobreix la major part del país. L'agricultura és l'activitat econòmica principal, amb producció de tabac, cotó, te (segon pro-

ductor africà), canya de sucre, cacauets i cafè. De la ramaderia, hom n’obté carn, llet de vaca i ous. Els boscs forneixen el combustible indígena i, a més, fusta de cedre, teca i caoba. La indústria, que deriva del sector primari, pateix de la manca de mineria, malgrat el jaciments de bauxita, d’urani i carbó. Hi ha tres centrals importants: la tèrmica de Blantyre-Limbe i les hidràuliques de Tedzani i Nkula. El port principal és Chipoka, vora el llac Nyasa. El trànsit de passatgers per aquest llac supera àmpliament el dels aeroports internacionals i gairebé iguala el dels ferrocarrils. Principalment exporta te, tabac, sucre i llegums, en canvi de fuel, petroli i vehicles de tota mena. La població, rural en el 88%, és formada essencialment per bantus. L’anglès i el *chewa* són les llengües oficials. El 64% de la població és cristiana, el 19% animista i el 16% musulmana. Malawi és independent des del 1964 i república des del 1966. El cap de l’estat és elegit cada cinc anys. El poder executiu resideix en el president, i el legislatiu en l’assemblea nacional. És membre de l’ONU, de l’OUA i de l’ACP.

Habitada per tribus bantus, no constituí mai una unitat política i ètnica. El 1835 fou envaïda per noves tribus bantus procedents de l’Àfrica del Sud. David Livingstone descobrí el llac Nyasa el 1859; i el 1875 s’hi establiren els primers missioners escocesos. El 1890 el govern britànic hi establí un règim de protectorat. El govern anà assolint una autonomia progressiva, però la resistència africana s’inicià el 1959, dirigida per Hastings Banda. Londres hagué de cedir davant els nacionalistes, que vanceren en les eleccions del 1961. La independència fou atorgada el 1964, i H.Banda esdevingué el primer president de la nova república de Malawi. El 1971 H.Banda es féu nomenar president vitalici del país i el 1977 el seu règim de partit únic inicià una liberalització limitada. El 1983 se celebraren eleccions en les quals només fou permès de concórrer a membres del partit en el govern, el Malawi Congress Party (MCP). Al principi dels anys noranta, Banda es veié obligat a convocar un referèndum (juny del 1993) pel qual hom aprovà la introducció d’un sistema democràtic. El 16 de maig de 1994 fou aprovada una nova constitució i l’endemà se celebraren eleccions presidencials, que proclamaren nou president Bakili Muluzi, del Front Democràtic Unit (UDF).

Maldives *[nom oficial: República de Maldives; divehi: Divehi Jumhuriyya]* Estat insular de l’Àsia meridional, situat a l’oceà Índic, a uns 450 km de la punta sud de l’Índia (298 km²; 244 000 h [est 1994]). La capital és Male (55 130 h [1990]). Arxipèlag format per unes 2 000 illes, de les quals només 220 són habitades. Té un clima equatorial que afavoreix els cocoters, i la producció de copra és l’activitat agrícola més important. L’agricultura, bastant pobra, produeix mill, melca, blat de moro, mandioca, moniatos, cogombres, cebes i algunes fibres. La pesca és l’activitat econòmica principal del país. La marina mercant constitueix una de les bases del sector terciari, gràcies als nolis que cobren fent de transportistes. Una altra base és el turisme. La població és integrada pels mahls, semblants als singalesos però amb un cert mestissatge àrab. L’idioma oficial és el divehi. Gairebé tots els maldivians són musulmans. República presidencial des del 1968, és membre de l’ONU, del Pla Colombo i del Commonwealth.

Els seus habitants foren islamitzats al s XII. Depengueren de la colònia portuguesa de Goa (s XVI) i dels holandesos de Sri Lanka (s XVII). Els anglesos convertiren l’arxipièlag en un protectorat (1887), per dominar la ruta Suez-Índia. Després d’unes quantes revoltes nacionalistes, les Maldives assoliren la independència el 1965, i el 1968 es convertiren en república presidencial, amb Ibrahim Nasir com a president de l’estat (1968-78). El 1975 el president destituí el primer ministre i abolí aquest càrrec. Nasir no es presentà a la reelecció i fou succeït (1978) per Maumoon Abdul Gayoom, confirmat en les eleccions dels anys 1983, 1988 i 1993. La política econòmica de l’arxipèlag continua depenent en gran part del turisme.

Mali *[nom oficial en francès: République du Mali]* Estat de l’Àfrica occidental, limitat al N amb Algèria, a l'E amb Níger, al S amb Burkina Faso, la Costa d’Ivori i Guinea i a l’W amb Senegal i Mauritània

(1 248 574 km²; 8 825 000 h [est 1994]). La capital és Bamako.

Hom hi distingeix dues regions principals: al N, una regió àrida, pràcticament deshabitada, que enllaça pel NE amb la regió sahariana d’Adrar des Iforas, i el S, amb altiplans formats per relleus tabulars de gresos. Presenta unes diferències climàtiques acusades: la zona septentrional, desèrtica, amb unes precipitacions quasi inexistents; la central, amb unes pluges que oscil·len de 200 a 600 mm anuals i unes temperatures més suaus; la meridional, amb unes pluges de 600 a 1 000 mm anuals; i l’extrem sud, amb unes pluges de 1 600 mm. Hidrogràficament, comprèn les conques del Níger i de l’alt Senegal. Al centre predominen la sabana i el bosc en galeria. La seva economia és dedicada principalment a l’agricultura i a la ramaderia. L’agricultura produeix sobretot mill, arròs, cacauets, cotó, blat de moro, mandioca i tabac. La ramaderia és constituïda per bovins, ovins, cabrum, ases, camells i cavalls. L’exportació de bestiar viu és la segona del país. La pesca fluvial forneix el quart producte d’exportació. La mineria resta limitada als jaciments de sal gemma, en el desert, de fosfats i d’or, de pedreres de marbre i de calcària. La indústria és representada per les alimentàries, tèxtils, pells, sabó i sobretot ciment. L’energia elèctrica procedeix en el 54% de petroli importat. Té una xarxa de carreteres molt deficient. Són navegables el Níger i, parcialment, el Senegal. Les importacions són de productes manufacturats: químics i farmacèutics, maquinària i vehicles, petroli refinat, materials per a la construcció, sucre, a més d’aliments en general, i procedeixen bàsicament de la Costa d’Ivori, França, Alemanya i el Senegal. Les exportacions s’adrecen a França, la Costa d’Ivori, Alemanya i la Xina. La població és formada per diferents grups ètnics: bambara (33%), fulbe (12%), senufo (11%), malinke (9%), soninke (9%), dogon (7%), songhai (6%), tuàreg (5%), etc. La densitat, molt baixa, presenta grans diferències geogràfiques. La taxa de creixement anual és elevada. La llengua oficial és el francès, i es parla el mende, l’àrab i el berber. La major part de la població és musulmana (90%). Mali és una república, el president de la qual és el cap d’estat i escull el primer ministre. L’òrgan de govern és l’Assemblea Nacional, unicameral. Mali és membre de l’ONU, de l’OUA, de la CFA i de la Comunitat Econòmica de l’Àfrica de l’Oest.

Entre els ss III i XIII, a les valls mitjana i alta del Níger s’estengué el regne de *Ghana*, substituït pel regne de *Mali* (ss XIII-XVII). La dominació, al s XVIII, dels bambares fou rebutjada, al començament del s XIX, pels musulmans fulbes, que constituïren el regne de Macina (1810-62). El 1898 l’alt Níger fou integrat al Sudan francès. La resistència dels indígenes es mantingué fins el 1918. El 1945, durant l’etapa colonial, el Rassemblement Démocratique Africain hi creà una filial, la Union Soudanaise (US), que inicià la lluita per la independència. El 1958 Mali entrà a la Communauté Française, i el 1959 es federà amb el Senegal. Assolí la independència total el 1960; el primer president fou el dirigent de la US Modibo Keita, que adoptà una política progressista i antiimperialista, però fou derrotat el 1968 per l’exèrcit. L’any 1979 entrà en vigor la constitució, aprovada el 1974 per referèndum, i el règim militar de Moussa Traoré creà un partit únic —Union Démocratique du Peuple Malien—. Traoré n’esdevingué el secretari general i el 1985 fou reelegit com a cap de l’estat. Pel març del 1991, enderrocat Traoré per un cop militar, hom constituí un Comitè de Transició de Salvació Popular. Pel gener següent fou aprovada per referèndum una nova constitució. En les primeres eleccions a l’Assemblea Nacional (març del 1992) resultà guanyadora l’Aliança Democràtica de Mali, i el seu líder, Alpha Oumar Konaré, accedí a la presidència.

malinke **1** *ANTROP* Individu d’un poble de l’Àfrica occidental, del grup *mandé*, que habita a l’alt Senegal, la Costa d’Ivori, Mali i Gàmbia. En nomb्रे probablement superior als tres milions d’individus, els malinkes són sedentaris, crien bestiar i conreen mill. **2** *LING* Llengua de la família nígero-congolesa del grup mandé, parlada pels malinkes.

Mallarmé, Stéphane (París 1842 — Vervins, Illa de França 1898) Poeta fran-

<div>Maldives </div>	
	
<div> <div></div> <div></div> </div>	
	
<div>govern:</div>	república
superfície:	298 km²
població:	244 000 h (est 1994)
capital:	Male
idioma of.:	divehi
moneda:	rúpia maldiviana

<div>Mali </div>

<div> <div></div> <div></div> </div>

<div>govern:</div>
superfície:
població:
capital:
idioma of.:
moneda:

govern:	república
superfície:	1 248 574 km²
població:	8 825 000 h (est 1994)
capital:	Bamako
idioma of.:	francès
moneda:	franc CFA

<div>Mallorca </div>

<div> <div></div> <div></div> </div>

<div>superfície:</div>
població:

cès. El descobriment de *Les fleurs du mal* de Ch.Baudelaire determinà la seva vocació. Posteriorment definí la seva estètica personal en el fet de pintar l’efecte que l’objecte produeix. Després de l’*Hérodiane*, l’obra més completa de Mallamé és *Igitur ou la folie d’Eldéhnon* (1925). Progressivament fou, amb Verlaine, capdavanter dels grups d’avantguarda anomenats *simbolistes*. És autor d’*Après-midi d’un faune* (1876), *Album de vers et de prose*, *Pages* (1887), i *Un coup de dés jamais n’abolira le hasard* (1897). La influència de Mallarmé és considerable en la poesia del s XX.

Malle, Louis (Thumeries 1932) Director cinematogràfic francès. Ha conreat diversos gèneres, des de la comèdia (*Zazie dans le métro*, 1960), fins al reportatge (*Calcutta*, 1969). Ha dirigit també *Ascenseur pour l'échafaud* (1957), premiat a Canes, *Le feu follet* (1963), *Pretty Baby* (1978), *Atlantic City* (1980), *Au revoir les enfants* (1987), premiat a Venècia, *Milou en Mai* (1989) i *Damage* (1992).

mallerenga *ZOO*l Nom de diversos ocells de l’ordre dels passeriformes que pertanyen als gèneres *Parus* (família dels pàrids) i *Panurus* i *Aegithalos* (família dels paradoxornítds). Són omnívors, tenen una notable habilitat per a cercar l’aliment a les branques de la vegetació i són gregaris, fora de l’època de reproducció. És comuna als Països Catalans i en una gran part d’Euràsia.

Mallol i Casanovas, Ignasi (Tarragona 1892 — Bogotà, Colòmbia 1940) Pintor i pedagog. Se n’anà a París (1911), i de tornada a Barcelona regí una acadèmia privada de Belles Arts (1916-17). S’instal·là a Olot, i fou un dels màxims representants de la nova escola olotina. Obtingué el premi extraordinari a l’Exposició de Primavera del 1929, a Barcelona. Amb Joan Rebull dirigí el Taller-Escola de Tarragona, fundat el 1934 per l’ajuntament. S’exilià l’any 1939.

Mallorca La més gran de les illes **Balears**, que ocupa la posició central dins l’arxipèlag (3 624 km²; 568 065 h [1991]). Les dimensions màximes de l’illa són 96 km d’E a W i 79 km de N a S amb 554 km de costa.

LA GEOGRAFIA Els materials més antics de l’illa de Mallorca són del Carbonífer (Paleozoic), si bé els més importants són de les eres secundària i terciària, que apareixen com a dipòsits. Aquests materials foren afectats per l’orogènia alpina. La costa és força regular, només oberta a les badies de Pollença i d’Alcúdia, al NE, i de Palma, al SW. Dues alineacions de muntanyes formen l’esquelet de Mallorca: la serra de Tramuntana i les serres de Llevant, ambdues orientades de SW a NE. Entre elles es troba el pla central. La *serra de Tramuntana* constitueix la cadena muntanyosa més important de l’illa amb una llargària d’uns 100 km i amb una amplària mitjana de 15 km. Assoleix una altitud mitjana molt elevada, on destaquen el puig de Massanella, de 1 352 m, i el puig Major, de 1 435 m, punt culminant de l’illa. Ambdós vessants són dissimètrics, de pujada regular i suau el meridional i abrupte sobre la mar el septentrional. L’erosió ha tallat la serralada en una sèrie de valls longitudinals que formen unitats diferenciades. Cal assenyalar també la importància de fenòmens càrstics de muntanya, que originen estrets congosts de sortida a les valls longitudinals o dolines. Les *serres de Llevant* formen relleus discontinus, assolint 520 m al cim de Farrutx i 562 m a Son Morei. Els fenòmens càrstics són també remarcables, sobretot al sector de Manacor, on han originat les famoses coves del *Drac* i des *Hams*. Entre ambdues unitats s’estén el sector més modern de l’illa, el *pla* central, que constitueix la major part de la seva superfície. Format per conques reblides de sediments relativament moderns, ha estat sotmesa a diverses transgressions, i encara són observables restes de llacs i albuferes pliocènics, com el Prat de Sant Jordi. Hom distingeix en el pla tres regions morfològiques diferenciades: el *raiguer*, un sector central on alternen els plans i els turons, i un sector sud-oriental, lleument aixecat sobre la mar, amb penya-segats. El clima de Mallorca és típicament mediterrani amb temperatures mitjanes temperades i un règim de precipitacions estacional amb una estació seca a l’estiu. La humitat relativa és molt alta (66,9%), amb oscil·la-

cions molt acusades a l'estiu. Els vents dominants a la primavera i a la tardor són la tramuntana i el llebeig, mentre que a l'estiu domina el xaloc; del setembre al maig predomina el règim local de brises (l'embat). L'escassetat de les pluges i la natura calcària del rocam implica l'existència de fonts càrstiques al peu de les serres, d'aigües freàtiques al pla i, fins i tot, cursos subterranis, com els de les coves de Manacor. Els aqüífers més importants s'agrupen en tres grans unitats hidrogeològiques: Serra de Tramuntana, serres i marina de Llevant i planes i massissos centrals. Els sòls de l'illa, majoritàriament de *terra rossa*, dit localment *call vermell*, són bàsics i carbonatats, pobres d'humus i de substàncies minerals. La flora queda representada bàsicament a través de dues comunitats: l'alzinar i l'ullastrar. Als cims més alts de la serra de Tramuntana predominen els matollars xeracàntics (coixinets espinosos) i són abundants les plantes endèmiques i les d'afinitat tirrènica. Alguns petits grups de caducifolis, de teix i de boix baleàric es localitzen als racons frescals d'aquesta zona culminar. La fauna és més aviat pobra; només eren abundants alguns mamífers rosegadors; l'illa, però, té importància com a lloc de pas dels ocells migratoris. Hom calcula que fins a la romanització (121 aC) l'illa tingué una població d'uns deu mil habitants. Amb la pau romana aparegueren els primers emplaçaments costaners (*Palma* i *Pollentia*), els quals perduraren per influència de la civilització urbana dels àrabs i la mercantil dels catalans. Les epidèmies de pesta negra dels anys 1348, 1375 i 1384 causaren importants pèrdues de població. El 1426 l'illa tenia 42 572 h, però des d'aleshores s'inicià una nova davallada per causa de les epidèmies de pesta bubònica i còlera, de la crisi econòmica i de la migradesa agrícola. El 1591 Mallorca tenia 74 094 h, i el 1652 arribà a uns 100 000 h. El 1756 s'assoliren els 117 006 h. D'aleshores ençà, al creixement demogràfic se sumà l'econòmic, que fou més notable a partir del segon terç del s XIX. Des del principi del s XX la població ha crescut amb un ritme irregular, especialment

elevat els anys 1960-75. La crisi econòmica féu disminuir la natalitat i la immigració, tot i que, durant el període 1975-91 la població augmentà el 15%, i el 1991 assolí el nombre de 568 187 h amb una densitat de 156 h/km². El sector primari ha experimentat una forta davallada i només representa el 4,7% de la població activa. En canvi, els serveis hi tenen una gran preponderància (66,2%), amb la indústria (14,5%) i la construcció (14,6%) com a activitats complementàries. Els canvis estructurals del sector agrari han comportat una davallada generalitzada del nombre d'explotacions agràries i de la superfície conreada. Del regadiu, cal destacar-ne el farratge, les hortalisses i alguns fruiters, especialment els tarongers de Sóller. A les terres de secà alternen conreus d'ametllers, garrofers i herbacis. El pes de l'agricultura mallorquina és residual a causa del procés d'urbanització i del desenvolupament del turisme. La *ramaderia* ha estat, de sempre, només un auxiliar de l'agricultura. La pesca i l'explotació del bosc són econòmicament insignificants. Mallorca ha patit la manca de fonts d'energia i de primeres matèries, cosa que ha marcat el retard en la industrialització mallorquina. La major concentració de les empreses industrials i dels treballadors radica a Palma de Mallorca, en els seus dos polígons industrials de Son Castelló i Can Valero; Inca i Manacor son les altres localitats amb una major dedicació a la indústria especialitzada. El treball del cuir, de la fusta, la fabricació de sabates, la metal·lúrgia i les indústries del paper i les arts gràfiques en són les més destacades. La construcció ha anat augmentant el seu pes en l'economia arran del desenvolupament del turisme. El comerç i els transports són organitzats bàsicament sobre Palma i sobre la xarxa viària que depèn exclusivament d'aquesta ciutat. L'activitat econòmica més important de l'illa, però, és el turisme. La primera expansió d'aquesta activitat dins l'economia insular es registrà entre el 1925 i el 1936, quan fou interrompuda per la guerra civil de 1936-39. Però, a partir del pla d'estabilització (1959), emprengué una nova volada i es decantà cap al turisme de masses, que és

el que actualment domina. La gran majoria de serveis es concentren a la costa, especialment entorn de la badia de migjorn, a Palma, a Lluçmajor i a Calvià.

LA HISTÒRIA
Els primers testimonis humans a Mallorca es poden datar al llarg del quart i tercer mil·lenni aC. La primera fase relativament ben documentada correspon al període eneolític, amb coves naturals d'habitació i d'enterrament i amb ceràmiques incises. De l'etapa següent, que correspon a l'edat del bronze antiga, destaquen les coves d'enterrament, la majoria excavades a la roca. El moment característic d'aquesta civilització correspon a mitjan segon mil·lenni. Després comença l'anomenada cultura *talaiòtica*. El nom deriva del monument *talaiot*, torre de planta circular, rectangular o quadrada, que s'eleva al centre dels poblats o que formava part de les muralles que el voltaven. Durant la primera fase, la cultura talaiòtica pertany encara a l'edat del bronze; la segona correspon a la del ferro. L'ús de pedres, sovint de mida molt gran, ha assegurat la supervivència d'una gran quantitat de jaciments. Exemples d'aquests poblats són els de Capocorb Vell o ses Païsses d'Artà. El sistema d'enterrament habitual és en grans coves artificials, però també en necròpolis de tipus especial, amb tombes construïdes, com el cas de son Real o de l'illot des Porros, i també en balmes, com els nivells superiors de son Matge.

Història antiga
Els romans conqueriren Mallorca el 123 aC en una expedició dirigida per Quint Cecili Metel. Foren fundades dues ciutats noves, *Pollentia* (Alcúdia) i *Palma*, que foren durant l'època antiga els dos únics centres urbans importants de l'illa. Altres ciutats romanitzades foren *Bocchoris* (al Pedret de Bóquer, al Port de Pollença), *Guium* i *Tuci*, sense localitzar, una de les quals correspon a sa Carroja de Santanyí. Del cristianisme primitiu, hom en coneix algunes basíliques (Santa Maria del Camí, sa Carroja de Porto Cristo, son Peretó de Manacor). Mallorca fou atacada el 425 pels vàndals, que l'ocuparen el 454. El

Mallorca		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alaró	45,5	3 647
Alcúdia de Mallorca	60,5	8 027
Algaida	87,6	3 177
Andratx	82,5	6 897
Ariany	24	853
Artà	140,6	5 716
Banyalbufar	18,1	456
Binissalem	30,6	4 681
Búger	8,2	921
Bunyola	84,1	4 036
Calvià	145,5	20 982
Campanet	35,6	2 183
Campos	147,9	6 419
Capdepera	55,8	6 164
Consell	13,6	2 025
Costitx	15,2	808
Deià	15,1	552
Escorca	140,3	210
Esporles	35,7	2 971
Estallencs	13,1	338
Felanitx	169,5	14 176
Fornalutx	20	562
Inca	58,2	20 438
Lloret de Vistalegre	17,4	814
Lloseta	12	4 474
Llubi	34,7	1 969
Lluçmajor	324,9	17 357
Manacor	260,2	25 573
Mancor	19,8	888
Maria de la Salut	30,3	1 784
Marratxí	50,3	11 586
Montuiri	40,4	2 045
Muro de Mallorca	55,4	5 967
Palma de Mallorca	208,6	296 754
Petra	69	2 629
Pobla, sa	48,5	10 090
Pollença	146	11 334
Porreres	85,6	4 388
Puigpunyent	41,6	1 152
Salines de Santanyí, ses	38,9	3 009
Santa Eugènia de Mallorca	20,8	917
Santa Margalida	84,8	5 242
Santa Maria del Camí	37,9	4 006
Santanyí	126,4	6 956
Sant Joan de Sineu	39,9	1 667
Sant Llorenç des Cardassar	82,1	4 416
Selva de Mallorca	48,2	2 875
Sencelles	52,6	1 671
Sineu	47,9	2 581
Sóller	42,6	10 238
Son Cervera	42,8	6 004
Valldemossa	44,5	4 292
Vilafranca de Bonany	23	2 148
Mallorca	3 624,1	568 065

534 fou reconquerida pels bizantins, que hi mantingueren el domini fins a la invasió islàmica.

La dominació musulmana

L'etapa islàmica de la història de Mallorca (903-1229) comença amb la conquesta de l'illa el 903 per ‘İşām al-Ĥęawlānī, per compte de l'emir ‘Abd Allāh. A la caiguda del califat, Mallorca fou annexada (1015-87) a la taifa de Muġāhid (regne de Dènia). Quan la part peninsular de la taifa fou conquerida per Muġtādir ibn Ḥūd de Saragossa, Mallorca tingué un curt període d'independència (taifa de Mallorca) en què el valí ‘Abd Allāh al-Murtaḏà es proclamà emir (1087). El desembarcament de l'esquadra pisano-catalana a Portopí (1114) forçà l'emir a demanar l'ajuda almoràvit. Quan aquesta arribà (1115), la ruïna de Madīnat Mayūrqa (*Palma de Mallorca*) ja era un fet. L'ocupació de l'illa pels almoràvits fou més una repoblació i una reconstrucció que una conquesta. Les illes tornaren a dependre del govern central d'Al-Andalus fins que Muḥammad ibn ‘Alī ibn Gāniya, valí de Mallorca probablement des del 1126, s'hi declarà independent (taifa de Mallorca) (1158) i inicià la dinastia dels Bānū Gāniya, que romanqué a Mallorca fins l'any 1203. El període almohade mallorquí anà esmorteint-se fins a la conquesta de Jaume I (1229).

Mallorca dins la corona catalano-aragonesa

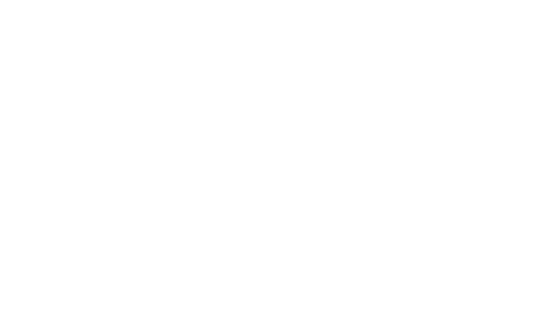
Tot just acabada la conquesta, Jaume I promulgà la Carta de Franquesa (1230) i creà els òrgans d'administració de justícia, fixà la distribució de terres en el llibre del Repartiment (1232) i establí la institució dels sis jurats (1249). En l'aspecte polític, la decisió de Jaume I (1262) de crear per al seu fill segon el regne de Mallorca fou motiu de discòrdies entre els seus successors: les invasions de l'Infant Alfons el 1285 i de Pere III el 1343, com també l'intent de recuperació del seu regne per part de Jaume III, que acabà amb la seva derrota i mort a la batalla de Lluçmajor, el 1349. En l'aspecte econòmic s'obrí un període de gran prosperitat, deguda especialment a la situació privilegiada de Mallorca sobre les rutes del comerç medieval. Aquesta prosperitat permeté a Jaume II de Mallorca, en recobrar el regne el 1298, de dur a terme una política d'obres públiques molt activa i la modèlica fundació, o reorganització, d'onze viles. El rei Sanç orientà la seva política cap al foment de la marina i del comerç; signà un tractat amb Bugia, féu la pau amb els genovesos (1317) i més tard col·laborà en l'expedició catalana a Sardenya. A partir del 1330 començà la decadència, motivada per les desavinences amb els genovesos, la ruptura de l'entesa catalano-mallorquina a partir del 1336, la pesta negra del 1348 i el 1375 i la participació en les guerres de Pere III contra Gènova i contra Castella. La situació financera obligà a establir el *Contracte Sant* (1405), que repercutí sobre l'economia de l'illa fins al s XIX. El deute públic es convertí en una font de benefici per a l'oligarquia, que considerà rendible la lluita pel poder, a fi d'assegurar-se el control del pagament dels censals; d'altra banda, l'acumulació de la propietat en mans dels ciutadans augmentà el malestar dels forans. Tot plegat fou motiu de tensions, origen de les dues grans revoltes populars: la de 1450-53 (revolta dels Forans), i la de 1521-23 (les Germanies).

La crisi de l'edat moderna

Al s XVII s'aguditzà la crisi de les institucions polítiques del regne de Mallorca. La situació econòmica i social de l'illa no era bona. A part la pesta del 1652, que causà més de 15 000 morts, sovint la fam provocada per la insuficiència crònica de la collita de blat fou motiu de preocupació i endeutament; les lluites entre *canamunts* i *canavalls* ompliren de bandejats el camp i les viles. A la segona meitat del segle foren notables les activitats dels corsaris mallorquins, que es distingiren especialment en el bloquejge de Sicília (1674-79). L'ambient de crisi social culminà a Mallorca amb la sobtada intensificació de les activitats de la inquisició. La coronació de Felip V marca l'entrada del s XVIII. Amb el decret de Nova Planta del 28 de novembre de 1715, el regne de Mallorca es convertí en un simple títol nobiliari. El poder polític passà a l'audiència i al comandant general; l'intendent es féu càrrec de la gestió econòmica; el dret públic mallorquí fou abolit, i el Gran i General Consell, desproveït de les seves funcions. El 1718 donà

Mallorca Interior de la Llotja de Palma de Mallorca

Mallorca El pati de l'Almudaina i la façana de la catedral sobresortint en segon terme, a Palma de Mallorca

Interior de la catedral de Mallorca

pas a un ajuntament de Palma, en què el poble no hi fou representat fins el 1766, mentre que la incipient burgesia comercial s'obrí pas mitjançant la compra de títols nobiliaris i de càrrecs públics. Encara la fam i les epidèmies continuaren causant problemes, especialment el 1747 i el 1750, i persistí la desigualtat social; però la major seguretat de navegació a la Mediterrània, a la qual contribuïren els corsaris mallorquins, permeté un augment del comerç i una major prosperitat. A partir del 1778 la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País contribuí a formar una mentalitat nova: fundà el primer periòdic, creà escoles d'ensenyances pràctiques i estimulà la recerca de noves solucions en tots els rams de la producció i la fundació de noves entitats —Col·legi d'Advocats (1779), Acadèmia Mèdico-pràctica (1788)—. A partir del 1799 s'entrà en una llarga crisi, deguda a dificultats de les finances i a una persistent situació bladera deficitària, que no serà superada fins els anys trenta del s XIX. A partir del 1812, un nou liberalisme, més radical i constitucionalista, tingué a Palma un cert èxit entre membres de professionals liberals, i també una exacerbada oposició absolutista. La guerra del Francès afavorí un fort corrent immigratori des de Catalunya que permeté una provisional represa comercial. Amb la restauració de l'absolutisme en 1814-20 hom restablí la inquisició i perseguí elements liberals destacats. El Trienni Constitucional mostrà la importància del grup il·lustrat, d'un liberalisme moderat, i significà un increment organitzador del liberalisme polític (creació de la Societat Patriòtica Mallorquina), com també unes primeres mesures reformistes: desamortització eclesiàstica, abolició dels gremis, supressió dels jesuïtes i definitiva supressió de la inquisició. Més endavant la Dècada Ominosa (1823-33) permeté una important reorganització de l'absolutisme illenc. La recuperació econòmica fou palesa a partir d'aquests anys.

De la revolució del 1868 al cop d'estat del 1923

La revolució de setembre provocà canvis en el sistema polític illenc: produí una primera embranzida del republicanisme i una realineació del progressisme. En un altre sentit, el republicanisme afavorí l'aparició d'un primer obrerisme internacionalista i, alhora, no pogué evitar la presència d'una facció intransigent (“El Cantón Balear”) ni l'agitació popular per a l'aboliment de les quintes. La Restauració tornà inicialment al poder les forces nobiliàries i estamentals tradicionals. Els anys vuitanta l'empenta econòmica fou important. Es produí també una “febre” associacionista del capital mallorquí (Banc de Crèdit Balear, Banc del Canvi Mallorquí, Caixa d'Estalvis, etc), que alhora es decantà sovint vers l'especulació borsària. Hi hagué, així mateix, la renovació de les comunicacions basada en el funcionament efectiu del ferrocarril (la primera línia, de Palma a Inca, fou inaugurada el 1875). El creixement econòmic es deturà en el darrer decenni del segle: la fil·loxera arribà a Mallorca i canvià radicalment el sentit de la producció del vi; el calçat illenc no pogué resistir les mesures proteccionistes dictades pels EUA i per França i, alhora, fou afectat per la paralització del comerç amb les Antilles arran de la insurrecció cubana. Començà una allau emigratòria, que fou màxima en 1895-97. La crisi econòmica de la darrerria del s XX provocà un acusat trastocament del sistema polític imperant i imposà momentàniament un extens moviment regeneracionista que abocà, en alguns casos, al regionalisme polític. Els seus principals capdavanters potser foren, en distintes direccions, mossèn Antoni Maria Alcover, Miquel dels Sants Oliver i el republicà Lluís Martí. Però el pas d'Antoni Maura i del maurisme al partit conservador el 1903, i el posterior domini d'aquest a l'illa, en dificultà el desenvolupament. La crisi econòmica fou superada sobretot gràcies a l'embranzida que per al comerç i per a la indústria significà la Primera Guerra Mundial. Als sectors tradicionals tèxtils i del calçat s'afegiren la metal·lúrgia i la mineria del carbó, i també indústries més estretament relacionades amb l'agricultura, com la d'adobs químics i la de l'aprofitament del bestiar. El regionalisme tingué unes noves formulacions amb el Bloc Assembleista del 1917 i amb la creació del Centre Regionalista de Guillel Forteza. En definitiva, però, de la

crisi del sistema de partits dinàstics, sorgí la intervenció política del financer Joan March, que des del partit liberal, en 1921-22, aconseguí de desbancar l'anterior caciquisme maurista i provocà entorn de la seva figura una intensa polarització de tots els grups polítics mallorquins.

De la Dictadura de Primo de Rivera (1923-30) a la guerra civil (1936-39)

La Dictadura de Primo de Rivera desféu l'efervescència política anterior, que hagué de refugiar-se en activitats culturals (Associació per la Cultura de Mallorca, revista “La Nostra Terra”). Les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931 foren guanyades a l'illa àmpliament per les dretes, però també posaren ja de manifest l'empenta republicana i regionalista. Posteriorment, proclamada ja la Segona República i repetides les eleccions, guanyà la coalició republicana. El domini esquerreà prosseguí amb la victòria en les eleccions a les corts constituents del juny del 1931. D'altra banda, el regionalisme i l'autonomisme no pogueren evitar el fracàs d'un projecte d'estatut autonòmic elaborat pel juliol del 1931. La dreta es reorganitzà ja des del 1932 i en les eleccions a corts del novembre del 1933, el triomf de la coalició dretana fou aclaparador. Posteriorment, hi hagué una revitalització esquerrana unitària que abocà en la formació del Front Popular. Però, pel febrer del 1936, triomfà la dreta de nou. El predomini de les dretes i l'actitud del governador civil republicà, que es negà a donar armes al Front Popular el 18 de juliol, afavorí el ràpid èxit a l'illa de l'aixecament militar del 19 de juliol de 1936. El desembarcament republicà del capità Bayo, fet a partir del dia 16 d'agost de 1936 entre Portocristo i Punta Amer, fou rebutjat el 4 de setembre pel tinent coronel García Ruiz amb la col·laboració del famós “comte Rossi”. A partir d'aleshores, s'aguditzà la repressió interna a l'illa.

De l'època franquista ençà

Acabada la guerra civil, el nou règim instaurà un control polític i social amb una forta intervenció dels poders centrals, que portà una política cultural repressiva envers la llengua. L'expansió de les activitats turístiques, sobretot a partir del 1960, redreçà la minvada economia tradicional basada en el sector agrari. Durant els darrers anys del franquisme, i sobretot després de la mort del general Franco, Mallorca enregistrà importants moviments polítics. El procés polític de la transició a la democràcia a partir del 1975 culminà el 1983 amb l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears. Dins les noves estructures, l'illa disposa d'un Consell Insular de Mallorca.

Malpighi, Marcello (Crevalcore 1628 — Roma 1694) Metge i anatomista italià. Pel seu treball *Anatome plantarum* (1671), hom pot considerar-lo com un dels iniciadors de l'anatomia microscòpica vegetal. Descobrí els capil·lars en el pulmó de la granota, identificà els lòbuls hepàtics, els corpuscles del gust a la llengua i els glomèruls que porten el seu nom.

Malraux, André (París 1901 — Créteil, Illa de França 1976) Escriptor i polític francès. Les seves obres reflecteixen la seva ideologia filocomunista dins el marc d'uns fets inspirats generalment en l'experiència: *La tentation de l'Occident* (1926), *Les conquérants* (1928), *La condition humaine* (1933, premi Goncourt) — els problemes de la consciència moderna sobre la vida i la mort, en els camps polític i moral—, *L'espoir* (1937) o *Les noyers d'Altenburg* (1943). Després de la guerra fou ministre d'informació (1945-46) i d'afers culturals (1959-69), es dedicà a recerques estètiques, i redactà les memòries *Antimémoires* (1967) i *Les chènes qu'on abat* (1971).

Malta [*nom oficial en maltès: Repubblika ta’ Malta; anglès: Republic of Malta*] Estat insular d'Europa, situat al centre de la Mediterrània, uns 90 km al S de Sicília i uns 290 al N de Líbia (316 km²; 368 000 h [est 1994]). La capital és La Valletta. Malta és constituïda per un petit arxipèlag que comprèn les illes de Malta, Gozzo, Kemmuna o Comino, Cominotto i Filforta. L'illa de Malta és un bloc calcarí de forma tabular, amb una altitud màxima de 258 m, mancat de rius. El clima és típicament mediterrani i la vegetació predominant és la màquia i el matollar. L'agricultura té escassa importància i la ramaderia és representada per la cria de porcs i el bestiar boví i de llana. L'activitat indus-

Quant a la fabricació de perles artificials, actualment destaquen les perles *Majòrica* que constitueixen un dels primers articles industrials d'exportació mallorquins. D'altra banda, el turisme ha implicat la urbanització d'una bona part de la costa. La *ciutat* (19 143 h [1991], *manacorins*; 128 m alt) sorgí dalt d'un turó, d'on s'estengué vers el pla que separava aquest nucli del de Fartàritx, al sud. El nucli antic és centrat per sa Bassa, antiga confluència de camins, la plaça del mercat i l'església parroquial i arxiprestal de Santa Maria, enorme edifici neogòtic. És notable l'església i el claustre del convent dominicà de Sant Vicent Ferrer, fundat el 1576; es destaca també la torre de ses Punes (o torre d'en Mir), casal fortificat del s XIV, i el casal dels Puig. De la residència reial (el Palau) bastida al començament del s XIV, en resta només una torre, mig derruïda. La població de Manacor correspon a un nucli islàmic o potser romà. El 1300 Jaume II de Mallorca creà la vila de Manacor, que adquirí una gran vitalitat a partir del s XIV. Era característic del folklore manacorí el ball dels cossiers, el ball dels moretons, amb l'alicorn, per Sant Domènec, i encara perdura la desfilada dels *dimonis* i *ses beneïdes* per les festes de Sant Antoni. Tenen també tradició les corregudes de cavalls amb cabriolés. Al Museu Arqueològic Municipal es conserven notables mosaics de la basílica de son Peretó i objectes de la cultura dels talaiots (*Hospitalet Vell*).

Managua Capital de [Nicaragua](#) i del departament homònim (973 759 h [1992]). Situada a la vora SE del llac de Managua, té indústries químiques, tèxtils, de sabó, de transformació de la fusta i alimentàries, destil·leries i una refinera de petroli. Fou declarada capital el 1855. Situada dins l'eix volcànic centramerica, ha sofert diversos terratrèmols que l'han destruïda gairebé completament.

Manāma, Al- Capital i port de Bahrain, al NE de l'illa de Bahrain (120 937 h [1991]). Comerç de perles. Refineries de petroli.

Mancomunitat de Catalunya Entitat política catalana constituïda el 6 d'abril de 1914 per la unió de les quatre diputacions provincials catalanes. El president fou **Enric Prat de la Riba**. Les bases legals de la Mancomunitat foren el decret de 18 de desembre de 1913, que autoritzava la unió de províncies de l'estat espanyol per a fins exclusivament administratius, dos decrets de 26 de març de 1914, que aprovaven l'Estatut de la Mancomunitat de Catalunya, i el mateix Estatut, redactat per Prat de la Riba i aprovat per la junta de les diputacions de Catalunya el 9 de gener de 1914. L'organització polític-administrativa de la Mancomunitat es basava en tres òrgans fonamentals: l'assemblea general, el consell permanent i la presidència. L'assemblea era sobirana i composta per tots els diputats de les quatre províncies, i era presidida pel president de la Mancomunitat, el 1919, però, tingué ja president propi. El consell permanent era format pel president i vuit consellers, amb representació de les diverses tendències polítiques. El consell permanent era una mena de govern regional incipient, que actuava com a poder executiu. El finançament de la Mancomunitat hagué de recórrer pràcticament als emprèstits. Ja en les primeres reunions de l'assemblea general hom acordà de demanar al govern la delegació a la Mancomunitat de les funcions que les lleis poguessin donar en endavant a l'administració central en les províncies catalanes respecte a molts sectors. Pel setembre del 1918 les diputacions traspassaren a la Mancomunitat els serveis de construcció de carreteres i l'Escola Superior d'Agricultura, i pel gener del 1920 la totalitat dels serveis de beneficència, instrucció pública i deute. Enric Prat de la Riba, que tornà a ser elegit president de la Mancomunitat el 14 de maig de 1917, fou el veritable motor de l'obra realitzada per aquella fins que fou dissolta el 1925 pel general Primo de Rivera. Per posar les bases d'una autonomia de més llarg abast, hom creà i envigorí institucions com l'Institut d'Estudis Catalans, la Biblioteca de Catalunya, l'Escola Superior d'Agricultura, les Biblioteques Populars, l'Escola del Treball, la de Bibliotecàries, i moltes altres. La Mancomunitat de Catalunya intervingué directament en la lluita autonomista iniciada el 1918, lliurant al govern espanyol unes *Bases de la Autonomia* i redactant sobiranament l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, que fou aprovat per l'assemblea general el 25 de gener de 1919.

Vista aèria de Manacor

mandariner [*Citrus nobilis*, família de les rutàcies] BOT/AGR Arbre baix, de fulles alternes, coriàcies i estretament el·líptiques, de flors blanques, solitàries o en petits ramells axil·lars, i de fruits (les mandarinetes) en hesperi. Originari de la Xina i de la Cotxinxina, és conreat a diverses regions temperades càlides, entre les quals els Països Catalans meridionals.

mandé *ANTROP* Individu d'un conglomerat de pobles negres sudanesos que habita una part de Guinea, la Costa d'Ivori, Mali, el Senegal, Gàmbia i Guinea Bissau. En nombre d'uns nou milions, es distingeixen, segons llur parla, en malinkes, que ocupen el curs alt dels rius Senegal, Níger i Gàmbia, en bambares, en diules, comerciants del sud i la majoria musulmans, i en soninkes.

mandeisme *RELIG* Doctrina de caràcter gnòstic i dualista professada per la secta dels mandeus, coneguts també per *natzarans* o *cristians de sant Joan*, per tal com es pretenen deixebles de Joan Baptista. Els escrits mandeus actualment conservats daten dels ss VII i VIII. El principal és el *Ginzà* (o ‘Tresor’), dividit en *Ginzà de dreta* i *Ginzà d’esquerra*. Els mandeus ensenyen que l'ànima humana resta empresonada en el cos i és perseguida pels dimonis; a la fi serà deslliurada per Manda da Hayyé, o ‘Conexença de Vida’. Actualment subsisteixen al sud de Bagdad.

Mandela, Nelson Rolihlahla (Transkei 1918) Polític sud-africà. Membre de l'African National Congress des del 1944, l'any 1956 fou acusat d'alta traïció, i el 1964 fou condemnat a presó perpètua. Dirigent de l'ANC des del 1967, esdevingué un símbol de la lluita *antiapartheid* i fou alliberat incondicionalment el 1990. Acceptà de renunciar a la violència en canvi de l'abolició de l'*apartheid* (assolida el 1992). El 1993 li fou atorgat el premi Nobel de la pau, que compartí amb F. de Klerk, darrer president del règim segregacionista sud-africà. El 1994, arran de la victòria de l'ANC en les primeres eleccions multirracials de Sud-àfrica, accedí a la presidència de l'estat.

mandioca [*Manihot utilissima*, família de les euforbiàcies] BOT/AGR Planta herbàcia perenne o fruticosa de fins a 3 m d'alçada, d'arrels tuberoses i de fulles digitades. Originària del Brasil, és conreada a tota l'Amèrica tropical, Indonèsia, Malàisia, les Filipines i Tailàndia, i també, a l'Àfrica, al Zaire i a Nigèria, al sud del riu Níger i a la conca del Benue. En molts països desenvolupats la mandioca és coneguda sota una forma granulosa anomenada *tapioca*. Els tubercles tenen també algunes aplicacions industrials.

mandril [*Mandrillus sphinx*, família dels cercopitècids] **ZOOl.** Mamífer de l'ordre dels primats que ateny 1 m de llargada i 50 kg de pes, molt robust i dotat d'una gran força muscular, amb un cap molt gros i visera supraorbital molt marcada. El musell és allargat, de color negre en les femelles i vermell amb unes protuberàncies cutànies laterals blaves en els mascles. Habita a les selves de l'Àfrica occidental, amb preferència a la terra ferma, i s'alimenta d'una gran varietat de plantes i de petits animals.

Mañé i Flaquer, Joan (Torredembarra 1823 — Barcelona 1901) Periodista i

Joan Mañé i Flaquer (IMHB)

escriptor. Col·laborà a la revista "El Genio", dirigida per Víctor Balaguer, i a vint anys, a Barcelona, a "La Discusión" de Pau Piferrer. El 1850 guanyà les càtedres de llatí i castellà a la Universitat de Barcelona. El 1847 inicià les seves tasques al "Diario de Barcelona" com a crític teatral. Nomenat director pel juliol del 1865, hi restà fins a la mort. Les seves obres més importants són *La revolución de 1868 juzgada por sus autores* (1876), *La paz y los fueros* (1876) i *El oasis: viaje al país de los fueros* (1876-80).

Mànega, la [fr: *La Manche*] [angl: *English Channel*] Mar epicontinental del NW d'Europa, que forma com un passadís entre la Gran Bretanya i la França del NW i comunica alhora l'oceà Atlàntic amb la mar del Nord pel pas de Calais. És una zona molt rica en pesca i constitueix el límit meridional del bacallà i l'areng. És una de les mars amb més tràfic del món; els ports principals són els de Boulogne, Cherbourg, Le Havre i Dieppe, a França, i Southampton, Plymouth, Newhaven i Portsmouth, a la Gran Bretanya. El 1994 fou inaugurat un túnel de 50 km de longitud entre França i la Gran Bretanya.

Manent i Cisa, Marià (Barcelona 1898 — 1988) Escriptor. Fou director literari de l'editorial Joventut, col·laborà a diverses publicacions, i intervingué en la major part de les activitats poètiques catalanes. La seva obra és, primordialment, poètica, com a creador, com a traductor i com a crític de poesia. Els dos primers llibres, *La branca* (1918) i *La collita en la boira* (1920), són influïts pel noucentisme i l'obra de Josep Carner. Amb *L'aire daurat* (1928) inicià l'experiència de les interpretacions de la poesia xinesa. *L'ombra i altres poemes* (1931) i *La ciutat del temps* (1961) són els seus llibres més personals. El 1967 publicà *Com un núvol lleuger*, subtítulat *Més interpretacions de lírica xinesa*, premi Lletra d'Or. Recollí els seus quatre primers llibres a *Obra poètica* (1956), i aplegà tota l'obra poètica a *Poesia Completa* (1916-1986) (1986). Conreà la crítica, recollida a *Notes sobre literatura estrangera* (1934), *Poesia, llenguatge, forma* (1973), *Llibres d'ara i d'antany* (1982), *Rellegint* (1987) i, en castellà, *Cómo nace el poema* (1962) i *Palabra y poesía* (1971). Publicà comentaris sobre art i una edició de bibliòfil de *20 poemes xinesos* (1982). Són notables les seves versions de poesia xinesa al castellà (*El color de la vida*, 1942), i les traduccions castellanes de poetes anglosaxons. Cal destacar-ne també els llibres de memòries: *Montseny. Zodíac d'un paisatge* (1948), *A flor d'oblit* (1968), *El vel de Maia*, premi Josep Pla 1974 (1975), *L'aroma d'arc* (1982) i *Dietari dispers* (1995). La seva obra és una de les creacions poètiques més homogènies, sensibles i cultivades de la literatura catalana del s XX. El 1985 li fou atorgat el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes.

Manet, Édouard (París 1832 — 1883). Pintor francès. Prengué dels pintors clàssics el tema, la composició i la tècnica. La seva obra, *El dinar campestre*, escandalitzà el Salon des Refusés del 1863, per la temàtica i per la composició. També revolucionà el món de la pintura l'*Olympia* (1865), inspirada en les Venus de Giorgione i el Ticià. També l'influí la pintura hispànica, especialment Velázquez (*Torero mort*, *Dona amb un lloro*, 1865), Murillo (*El pífre*, 1866) i Goya (*L'afusellament de Maximilià*, 1867). Des del 1873 la seva paleta s'aclarí i adquirí alguna característica de la dels impressionistes, i practicà el *plein air*: *En vaixell* (1874), *Argenteuil* i *A can Lathuille* (1879). Des del 1880, pintà al pastel (*Retrat d'Irma Breunner*, 1882), bé que féu algun oli: *El bar del Folies-Bergère* (1882). Malgrat que sempre es considerà un pintor clàssic, els impressionistes en feren llur capdavanter.

manganès [Mn] *QUÍM* Element metàl·lic pertanyent al grup VII B de la taula periòdica, juntament amb el reni i el tecneci. El manganès és de color gris amb reflexos vermellosos. És molt difós a la natura, i és indispensable per a la vida; els principals minerals són la hausmannita, la pirolusita o manganesa, la braunita i la manganita. El manganès és emprat sobretot en la manufactura d'aliatges (ferro-manganès, cupro-manganès). La importància econòmica del manganès prové essencialment de la seva utilització en els processos siderúrgics, que n'absorbeixen més d'un 95% de la producció.

mango [*Mangifera indica*, família de les anacardiàcies] BOT/AGR Arbre perennifoli de

20 a 30 m d'alçària, de fulles lanceolades coriàcies, de flors rosades petites, disposades en panícules terminals, i de fruits drupacis, grocs o vermellosos, grossos i dolços, comestibles. És oriünd de l'Àsia tropical, però és conreat a totes les regions càlides.

mangosta *ZOO*l Nom donat a diversos mamífers carnívors de la família dels herpèstids que pertanyen principalment als gèneres *Atilax*, *Cynictis*, *Helogale* i *Herpestes*. Són animals de dimensions mitjanes, amb les potes curtes, les ungles desenvolupades no retràctils, la cua llarga i el color uniforme. Cal destacar-ne la **mangosta egípcia** o *icnèumon*, ja domesticada pels antics egipcis, i la **mangosta grisa índia**.

Mani [o *Manes*] (Mardinu, Babilònia 216? — Gondēšāpūr, Pèrsia 276) Predicador persa, fundador del *maniqueisme*. Creà una doctrina i una església de caràcter sin-crètic en què barrejà ensenyances de Jesús, Zoroastre i el Buda. Predicà a Pèrsia i al Balutxistan. Detingut per ordre dels mags mazdeistes, morí segons uns a la presó i segons uns altres escorxat viu.

manicomi Establiment dedicat a allotjar i, més modernament, a tractar de guarir els malalts mentals. Fins al s XVIII els malalts mentals eren tractats pràcticament com malfactors i criminals i hom els aplicava com a única teràpia la sagnia, els cops i les cadenes. Contemporàniament, els centres i les institucions que responen a la idea expressada pel terme manicomi són d'una gran varietat, i hom tendeix sovint a substituir del tot l'ús d'aquest terme pel d'expressions diverses, com les d'hospital, institut o clínica mentals, hospital frenopàtic, etc.

manierisme *ART* Estil artístic de l'art occidental que es delimita a Europa des del 1520 fins al 1600, aproximadament. Aquest terme fou utilitzat per G.Vasari en manifestar que els deixebles de **Miquel Àngel** pintaven a la *maniera* del mestre. Es tracta d'un moment de pugna entre l'anticlassicisme i el classicisme; hi ha una gran predisposició a l'excentricitat i al desbaratament. Fou un estil que es desenvolupà a uns nivells restringits i aristocràtics. Tot precipitant la fi del Renaixement, el manierisme continuà tenint l'home com a centre de l'organització del món, però no pas un home exultant, sinó angoixat. Els nuclis manieristes més importants foren Roma, amb els deixebles de Rafael, G.Romano, B.Peruzzi i Perin del Vaga, i Màntua, on G.Romano construí el Palau del Te, en el qual es formà F.Primaticcio, que amb G.B.Rosso creà l'escola de Fontainebleau. A la Península Ibèrica cal destacar P.Machuca, P. i A.Berruguete i L.de Morales, l'obra d'*El Greco* i el monestir-palau d'El Escorial. Praga, amb la cort de Rodolf II, atragué G.Arcimboldi, que, juntament amb B.Spranger i H.von Aachen, arribà al màxim de la frenesia i de la confusió formals manieristes. En l'art català no arrelà, però tingué en Joan de Borgonya un conreador primerenc. Al País Valencià, un manierista destacat fou Joan de Joanés.

Manila Capital de les Filipines, al SW de l'illa de Luzon, situada a la badia de Manila (1 599 000 h [1990]). És un dels ports més grans i actius de l'Extrem Orient. Hi ha indústries de muntatge d'automòbils, mecàniques, tèxtils, del calçat, del tabac, de la fusta i alimentàries. El 1571 el poblat indígena fou fortificat per López de Legazpi. Durant la guerra Hispano-nord-americana fou presa per les forces nord-americanes, ajudades per tagals independentistes (1898). Les muralles, en gran part enderrocades, envolten la ciutat antiga, en la qual hom troba encara edificis de fundació hispànica; entre els conservats es destaquen l'església de San Agustín, d'estil barroc colonial, obra d'A.de Herrera.

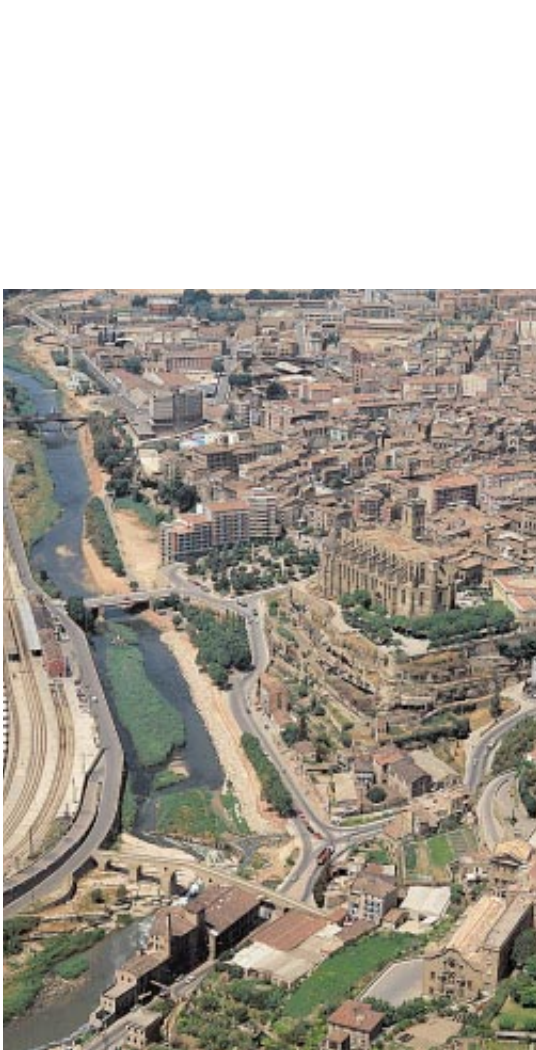
maniqueisme *RELIG* Doctrina de Mani i dels seus seguidors. Basat en una distinció dualista entre el principi del bé i el del mal, el maniqueisme es caracteritza per una teoria de la salvació que estableix aquesta en tres fases: la inicial, en què ambdós principis resten separats, la del temps mitjà o present, en què es barregen, i la del temps final, en què tornen a restar separats. El principi del bé s'identifica amb el Pare etern judeocristià, i el del mal, amb el príncep de les tenebres: *Ahrimān*, o Satanàs. Del Pare fou engendrada la Mare de la Vida, de la qual nasqué l'Home Primordial. De la matèria nasqué,

Temptacions de sant Antoni, pintura de Pere Serafí amb ressonàncies del manierisme pictòric català (Museu Episcopal de Vic)

L'església parroquial de Manises

Vista aèria de Manresa

sota el poder del dimoni, la parella Adam-Eva. Un Salvador “fill de Déu” ha estat enviat als homes a desvetllar-los i revelar-los la gnosi. Bé que el mal va creixent en el món present, el rescat és ja iniciat: el món va morint tot alliberant de la nit de l'encarnació les espurnes de llum que són les ànimes, les quals tornen a llur origen, el paradís. Com a institució, el maniqueisme posseeix un cànon de llibres sagrats, integrat, entre d'altres, pels set llibres atribuïts a Mani mateix. El moviment maniqueu s'estengué per Pèrsia, l'Índia, el Tíbet, la Xina i el Turquestan, i també per Itàlia, el nord de l'Àfrica i una part de la Península Ibèrica. La influència maniquea és palesa en diverses sectes medievals.

Manises Municipi de l'Horta de l'Oest, estès a la dreta del Túria (límit septentrional del terme) (20 km²; 24 530 h [1991]). L'activitat econòmica principal del terme és la derivada del sector terciari, seguida per l'industrial. En l'agricultura n'és predominant el regadiu que aprofita l'aigua del Túria a través de la sèquia de Manises i es destina especialment als tarongers. En la indústria, destaca la ceràmica (ceràmica artística, porcellana, taulellets), que té una important tradició des de l'edat mitjana. Altres indústries són les de productes metàl·lics, les derivades de la fusta i l'alimentària. La *ciutat* (22 561 h [1991], *manisers*; 50 m alt) és a la dreta del Túria, a l'extrem oriental del terme, sobre un petit turó i enfront del de Paterna, a l'altre costat del riu. S'allarga d'oest a est, seguint el curs del riu, i el darrer eixample l'ha feta unir amb Quart de Poblet. L'església parroquial (Sant Joan Baptista) fou bastida en 1734-51. El 1924 rebé el títol de ciutat. A més de diverses troballes d'època romana, dins el terme hi ha un aqüeducte bastit en aquella època, dit *dels Arquets*.

Mankiewicz, Joseph L. (Wikesbarre, Pennsilvània 1909 — Nova York 1993) Director cinematogràfic nord-americà. El 1949 i el 1950 obtingué l'Oscar per *Letter To Three Wives* i *All About Eve*. Altres films seus són *Julius Caesar* (1953), *The barefoot Contessa* (1954), *Suddenly last Summer* (1958), *Cleopatra* (1961-63) i *Sleuth* (1972).

Mann, Anthony (San Diego 1907 — Berlín 1967) Director cinematogràfic nord-americà. La seva activitat més important se centrà en el *western*, gènere reviscolat gràcies a ell: *Winchester 73* (1950), *Bend of the River* (1952), *The Man from Laramie* (1955), i *Cimarron* (1960). També dirigí *The Glenn Miller Story* (1954), *El Cid* (1961) i *The Fall of the Roman Empire* (1963).

Mann, Thomas (Lübeck 1875 — Zuric 1955) Escriptor alemany. Interessat per l'ésser humà, i el conflicte entre la intel·ligència (l'art) i la vida, escriví *Die Buddenbrooks* (1901), *Tonio Kröger* (1903) i *Der Tod in Venedig* ('La mort a Venècia', 1912). A la Primera Guerra Mundial desaprovà els atacs del seu germà Heinrich contra el nacionalisme alemany (*Betrachtungen eines Unpolitischen*, 'Consideracions d'un apolític', 1918), però més tard es convertí en un fervent defensor de les llibertats democràtiques. En aquest període escriví la seva obra mestra, *Der Zauberberg* ('La muntanya màgica' 1924) i *Mario und der Zauberer* ('Mario i el mag', 1930), dura sàtira del feixisme. S'exilià el 1933, amb motiu de l'arribada de Hitler al poder, i advertí les potències democràtiques contra el feixisme (*Achtung, Europa!*, 1938). És autor també de la tetralogia *Joseph und seine Brüder* ('Josep i els seus germans', 1933-43), la biografia novel·lada de Goethe *Lotte in Weimar* (1939), el gran *Doktor Faustus* (1947), i *Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull* ('Confessions de l'aventurer Felix Krull', 1954). El 1929 obtingué el premi Nobel de literatura.

Manresa Municipi i cap de comarca del **Bages**, a l'extrem S del pla de Bages, a l'angle de confluència del Llobregat (límit E del terme) i el Cardener (41 km²; 66 320 h [1991]). El territori, dins la conca d'erosió del centre de la comarca, és afaïçonat per una sèrie de turons testimoni i uns relleus marginals de major elevació (Montlleó, 361 m; Bufalvent, 387 m; Collbaix, 544 m), i és drenat, a més del Llobregat i el Cardener, per les rieres de Rajadell i de Cornet (o de Guardiola) i diversos torrents. Tot i que les activitats industrials i de serveis són les més destacables, el sector primari no ha estat totalment marginat. El regadiu, que aprofita l'aigua de la

històrica sèquia de Manresa, és dedicat especialment a verdures, llegums i fruita, com també a cereals, blat de moro, patates i farratge. Al secà predominen els cereals i el farratge. La ramaderia se centra especialment en la producció de porcí i boví. La tradició industrial es remunta als segles medievals. Actualment, en el sector secundari, hi destaquen els sectors metal·lúrgic, químic i de la pell. El sector terciari és força important, com correspon a un cap de comarca de les seves dimensions. La seva condició de nucli radial de vies de comunicació és un factor rellevant en l'activitat comercial de Manresa. La *ciutat* (63 525 h [1991], *manresans*; 238 m alt), centre del Bages, és a la riba esquerra del Cardener. Hi són remarcables, entre altres monuments, la basílica o col·legiata de Manresa, dita popularment *la Seu*, la Cova de Sant Ignasi, el pont vell (s XII), del Cardener, el pont nou, gòtic (s XIV), l'antic palau del consell (s XVII), la casa de la ciutat (s XVIII), l'església del priorat cistercenc de Sant Pau, el claustre gòtic de les caputxines (s XV), l'església renaixentista de Sant Francesc i el claustre barroc del col·legi de Sant Ignasi. Hi ha també un conjunt notable d'edificis del període modernista. Hi ha indicis de poblament neolític (sepulcres de fossa de les Marce-tes) i d'un poblat ibèric, situat al cim del puig Cardener. Algun historiador identifica aquesta població amb la *Becasis* citada per Ptolemeu; d'altres anomenen la ciutat *Minorisa*. Envaïda i abandonada pels sarraïns, a la fi del s VIII, fou envaïda novament pels musulmans, a mitjan s IX. La conquesta definitiva i el repoblament de la ciutat foren obra del comte Guifre el Pelós. Destruïda una altra vegada en una ràtzia sarraïna, poc després de l'any 1000, la comtessa Ermessenda de Barcelona i l'abat Oliba n'iniciaren la restauració, uns vint anys després. La població medieval s'anà definint com a centre comarcal indiscutible i assolí l'apogeu en arribar el s XIV. Un conjunt de construccions religioses donaren una fesomia nova a l'antiga ciutat fortalesa. Jaume II ratificà, el 1315, el títol de ciutat, i n'instituí el règim municipal. El 1339 Pere III atorgà el privilegi de construcció de la sèquia. Fou cap de la vegueria de Manresa. El fogatge de 1365-70 dóna un cens d'uns 3 200 h. Des del 1351 formà part del ducat de Girona, instituït per a l'hereu de la corona, Joan (després Joan I), que el 1393 creà el Consell de Cent Jurats per al govern municipal. Un esdeveniment important per a la història manresana fou l'estada d'Ignasi de Loiola. Durant la guerra dels Segadors Manresa acollí en dues ocasions (1651 i 1652) la generalitat de Catalunya i encunyà moneda pròpia. L'actitud antiborbònica de la ciutat en la guerra de Successió fou causa de l'ocupació i l'incendi per l'exèrcit filipista. Després del decret de Nova Planta fou cap del corregiment de Manresa. Amb motiu de la Guerra Gran, la ciutat dugué la iniciativa de constitució d'una junta general o assemblea del Principat (1793). Tingué també una actuació destacada en la guerra contra Napoleó. L'aixecament reialista dels Malcontents (1827) convertí Manresa en seu de la Junta Superior de Govern del Principat. El progrés de la ciutat al llarg del s XIX fou motivat per la industrialització mitjançant l'aprofitament intensiu dels recursos hidràulics i l'aplicació primerenca del vapor, la instal·lació del gas, la construcció de carreteres i, sobretot, la del ferrocarril de Barcelona a Lleida (el 1859 arribà a Manresa). Causa i efecte de la prosperitat material i del desenvolupament urbà foren, entre altres factors, la fundació de la Caixa d'Estalvis de Manresa (1865) i del Banc de Manresa (1881), les instal·lacions del telègraf (1864) i de l'aigua potable (1865), la construcció del ferrocarril a Berga (1883) i la creació del Teatre Conservatori (1878) i del passeig de Pere III (1891). El 1892 tingué lloc a Manresa la primera assemblea de la Unió Catalanista, que aprovà les Bases de Manresa. El primer decenni del s XX fou pròdig de fundacions de signe cultural i societari, que es mantenen encara amb relleu i amb projecció extraciudadana: l'Orfeó Manresà (1901), el Centre Excursionista de la Comarca de Bages (1905) i l'Esbart Manresà de Dansaires (1909). Dels esdeveniments polítics produïts a Catalunya al llarg del s XX han tingut una repercussió especial a Manresa els fets de la Setmana Tràgica (1909), l'aixecament de l'alt Llobregat (1932), el Sis d'Octubre de 1934 i la guerra civil de 1936-39. A la postguerra, el

creixement industrial ha anat seguit del fenomen de la immigració obrera. La població de Manresa representava, el 1991, el 42% del total comarcal. L'expansió urbana ha estat paral·lela a les oscil·lacions demogràfiques i econòmiques. Els anys setanta es construí una carretera cap a Barcelona per la vall del Llobregat, el 1989 s'obrí l'autopista Manresa-Terrassa i els anys noranta es construí l'eix transversal.

Manresa, Bases de Nom amb què és conegut el document *Bases per a la Constitució Regional Catalana*, presentades com a projecte per una ponència de la Unió Catalanista davant el consell de representants de les associacions catalanistes, reunits en assemblea a Manresa els dies 25-27 de març de 1892. Era president de la Unió Lluís Domènech i Montaner, i secretari Enric Prat de la Riba, els quals ho foren també de l'assemblea. En conjunt, les Bases eren inspirades vagament en la fórmula federalista, amb importants concessions al vell règim de Catalunya, preconitzant, en realitat, un regionalisme tradicionalista i corporatiu.

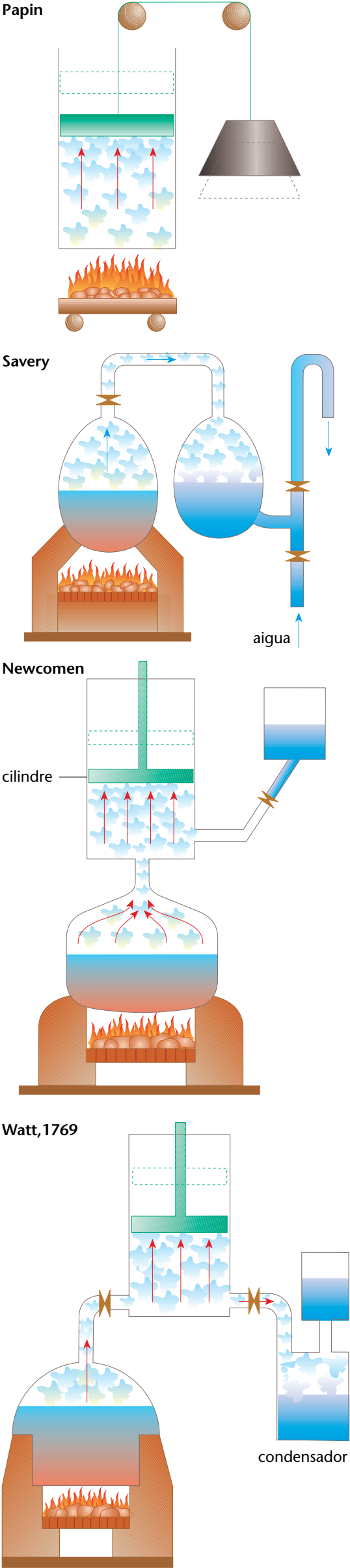
Manrique, Jorge (Paredes de Nava 1440 — Castillo Garci-Muñoz, Castella 1479) Poeta i noble castellà. Comanador de l'orde de Santiago, dintre la cinquantena de composicions del seu cançoner excel·leix l'elegia coneguda amb el títol de *Coplas a la muerte de su padre*, una composició vinculada a la tradició medieval dels planys i de la dansa de la mort.

Manso i Solà, Josep (Borredà 1785 — Madrid 1863) Militar. En iniciar-se la guerra del Francès, ingressà en l'exèrcit. El 1811 manà el Batalló de Caçadors Voluntaris de Catalunya; derrotà els francesos al pont de Molins de Rei, a Sant Boi i a la serralada de les Torretes (Martorell). El 1814 entrà a Barcelona i fou nomenat governador de la Ciutadella. Durant el Trienni Liberal fou governador de la província de Tarragona. El 1827 contribuí a reprimir l'alçament dels Malcontents i posteriorment fou governador de Màlaga (1828) i Cadis (1832). Lluità en el bàndol isabelí contra els carlins. Fou ascendit a tinent general (1834) i fet capità general de Castella la Vella (1835). El 1843 fou nomenat senador, el 1844 fou creat comte del Llobregat i nomenat capità general d'Aragó (1845), de València (1846 i 1847) i de Castella la Nova (1847).

Mantegna, Andrea (Isola di Carturo, Vèneto 1431 — Màntua 1506) Pintor i gravador italià. Es formà a Pàdua, al taller de F.Squarcione. Ja mostrà les seves experiències sobre la perspectiva a la capella Ovetari de l'església dels Eremitani a Pàdua (1448-51), i al *Retaule de la Mare de Déu* de l'església de San Zeno de Verona. Casat amb la filla de Iacopo Bellini, rebé la influència de l'estil dels pintors d'aquesta família, especialment de Giovanni: *Mort de la Mare de Déu*, *Mare de Déu amb l'Infant*. El 1460 fou cridat a la cort de Màntua per Lluís III Gonzaga, on pintà un *Sant Sebastià* (1476) i una *Oració a l'Hort* i féu la Camera degli Sposi al palau ducal (1472-74). Després d'un viatge a Roma (1488-90), féu la sèrie del *Triomf de Cèsar* per a Frederic I Gonzaga (1486-92), *La Mare de Déu de la Victòria* (1495), *La Mare de Déu Trivulzio* (1497) i *El Parnàs* (~1497). Els seus darrers anys pintà el *Crist mort* que representa la culminació del seu estil. Com a gravador fou un dels primers mestres del Renaixement.

mantell 1 *GEOL* Capa de la Terra compresa entre la discontinuïtat de Mohorovičić, que la separa de l'escorça, i la discontinuïtat de Gutenberg, que la separa del nucli. S'estén des d'una fondària mitjana de 40 km fins als 2 900 km i representa el 83% del volum i el 68% de la massa terrestre. L'escorça i la part superior del mantell formen una unitat rígida anomenada *litosfera* per sota de la qual es troba l'*astenosfera*, que té un comportament plàstic. El *mantell superior* se suposa compost per olivina i piroxens; per sota hi ha l'anomenada *zona de transició* (300-700 km de profunditat) i a sota d'aquesta capa hi ha el *mantell inferior*, que se suposa format per silicats densos. **2** **mantell freàtic** *HIDROL*

Mantell d'aigua subterrani que hi pot haver en les roques granulars o fissurades, ocupant tots els espais buits entre els grans de les roques o entre les esclatxes. El mantell freàtic apareix a la superfície en els rius i les fonts. En els *aqüífers lliures*, la superfície superior és anomenada *nivell freàtic*, i coincideix amb el *nivell piezomètric*. En els *aqüífers captius*, on el mantell és limitat entre capes impermeables, el

Gènesi històrica del desenvolupament de la màquina de vapor des de la rudimentària de Papin a la de Watt, amb condensador independent de la qual deriven totes les actuals

nivell freàtic no coincideix amb el piezomètric pel fet que no és en condicions atmosfèriques normals; en aquests casos es donen els pous *artesian*s, en què l'aigua surt a pressió. El mantell freàtic és un gran reservori d'aigua i la seva explotació és reglamentada.

Manxa, la Regió de la Península Ibèrica que constitueix el sector oriental de la Meseta meridional, compartida entre les províncies de Conca, Ciudad Real, Toledo i Albacete. És una gran plana horitzontal, trencada solament per alguns turons. Correspon a la capçalera del Guadiana, la xarxa del qual (Zàncara, Cigüela i el mateix Guadiana) origina zones pantanoses i llacunes. És una regió agrícola i terra de cereals (blat de moro i ordi), oliveres i vinya. La indústria es concentra als polígons prop de la ciutat de Madrid i en les ciutats d'Albacete i Ciudad Real.

manxú 1 *ANTROP* Individu d'un poble pertanyent a la branca meridional dels tungús que habita principalment a la part sud-oriental de la península de Manxúria. N'hi ha algun grup en territori rus, a la conca de l'Amur. Originàriament els manxús eren un poble caçador i guerrier. **2** *LING* Llengua de la família altaica, parlada en llocs dispersos de Manxúria. Al vocalisme hi ha harmonia vocàlica, i la majoria dels mots són disíl·labs. La sintaxi és fundada sobre el principi que cada element secundari precedeix l'element principal. L'alfabet deriva de l'escriptura mogol adaptada el 1599. El 1632 fou creat un sistema de signes diacrítics per a transcriure els sons del *manxú*. El 1647 hi fou imprès el primer llibre.

Manzoni, Alessandro (Milà 1785 — 1873) Escriptor italià. Format en l'ambient de la il·lustració llombarda, aviat adquirí una profunda mentalitat historicista (Vico), que l'induí a adoptar els principis de la cultura romàntica. La seva formació intel·lectual conclogué amb la seva adhesió al catolicisme d'orientació jansenista. Els *Inni sacri* (1812-22), les *Odi* —*Cinque maggio, Marzo 1821*— i les tragèdies representen la part més significativa de la producció de Manzoni. La seva obra més important, però, és la novel·la *I promessi sposi* (1825-27, revisada en 1840-42), la història de les desventures de dos camperols, contra els quals s'acarnissa la mala voluntat dels poderosos, al s XVII.

Maó Municipi de Menorca, situat a l'extrem oriental de l'illa (117 km²; 21 541 h [1991]). Dues tercers parts del territori són formades per terrenys paleozoics, molt plegats a la part de llevant, amb extensions planes al NE, al sector de Capifort. La costa de tramuntana és alta i retallada, des del port d'Addaia fins al cap de Favàritx, des d'on retrocedeix i forma la cala Presili. Continua vers el S per la cala de sa Torreta i les platges del Grau, davant l'illa d'en Colom; les dunes del Grau limiten s'Albufera, on desguassen diversos rierols formats al sector de Favàritx. Des del Grau la costa forma un llarg penya-segat per la cala de Binillautí, les platges de sa Mesquida i la cala del Murta; més al S destaca el cap Negre, petita península miocènica, que culmina a la punta de s'Esperó, a ponent de la qual s'obre l'entrada del port de Maó, un dels millors ports naturals de la Mediterrània. La costa de migjorn del terme de Maó s'estén des de la cala de Binidali, a llevant, fins poc abans de cala Escoves, seguint un penya-segat quasi rectilini, interromput per la cala des Canutells. La vegetació presenta petites clapes d'alzines i el pi blanc, completades per matolls de llentiscle, estepa, lletera i ullastres. Les terres de conreu organitzades en tanques de pedra seca es dediquen als cultius herbacis, predominantment farratge per al bestiar boví, destinat a la producció de llet i formatge. La indústria de bijuteria és la principal activitat industrial, seguida de la construcció, en part subsidiària del turisme. El *port* manté comunicacions regulars de mercaderies i de passatgers amb Barcelona i amb Palma de Mallorca. La *ciutat* (20 053 [1991], *maonesos*; 35 m alt) és a la riba de migjorn del port de Maó. L'església parroquial de Santa Maria és cap de l'arxiprestat de Maó, amb les parròquies de Sant Francesc i el Carme (antigues esglésies conventuals, d'estil neoclàssic), la Concepció i Santa Eulàlia, dins la ciutat. El Museu Arqueològic de Menorca, la Biblioteca Pública i l'Arxiu Històric de Maó radiquen a la Casa de la Cultura (can Mercadal). La casa de la ciutat (*la Sala*) és un edi-

fici del s XVII, amb façanes neoclàssiques de la fi del XVIII, projectades per l'escultor i enginyer militar Francisco Fernández Angulo. Uns altres edificis notables són el Principal de Guàrdia, antiga caserna de la fi del s XVIII, el Teatre Principal, inaugurat el 1817, la casa dels comtes de San Juan de Violada, de mitjan s XIX, i el santuari de Gràcia, amb la imatge de la Mare de Déu de Gràcia, patrona de la ciutat. L'església de Santa Maria, d'un estil gòtic anacrònic, és un edifici del s XVIII (1748-72); hi ha un orgue monumental, de gran qualitat, obra de Johannes Kiburz. Dins del terme hi ha el poblat talaiòtic de Trepucó.

Mao Zedong (Shao-shan, Hunan 1893 — Pequín 1976) Polític i revolucionari xinès. Fill de camperols, fou influït en la seva joventut per la Revolució Russa i per Lenin. En ser fundat el partit comunista xinès (1921), Mao fou un dels dotze delegats que es reuneiren a Xangai. Cap de propaganda del partit (1925-26), passà a Hunan, on començà a organitzar els camperols com a força revolucionària. Establí a Kingsi un govern soviètic, però, preveient que no podria resistir l'ofensiva de Chiang Kai-shek, encapçalà la Llarga Marxa (1934), que en un any conduí l'exèrcit comunista a cinc mil quilòmetres del punt de partida. Aconsegüí d'arribar a Shensi i establí un nou govern soviètic amb capital a Yenán (1935-49). Del 1948 al 1949 la lluita contra les tropes de Chiang Kai-shek féu grans progressos, i l'1 d'octubre de 1949 fou proclamada a Pequín la República Popular Xinesa. Mao fou successivament president del consell, de la república i secretari del partit. A partir del 1958 impulsà les “comunes del poble”, on s'unien l'activitat agrària, industrial, familiar i militar i el salari igualitari. El 1959 Mao cedí la presidència a Liu Shaoji. A la primavera del 1966, posà en marxa la *Revolució Cultural*. La destitució de Liu Shaoji (1968) i la celebració del novè congrés del partit (1969) significaren per a Mao la recuperació de la direcció i la implantació de la seva política. En morir, la seva figura fou desvalorada pel règim xinès, i Jiang Qing, la seva vídua, fou detinguda i jutjada, més tard, en el procés de la Banda dels Quatre.

Maputo *[fins el 1975: Lourenço Marques; 1975-76: Can Phumo]* Capital de **Mo-cambic** i de la província homònima, a la **badia de Maputo**, a l'oceà Índic (913 591 h [1991]). Principal nucli industrial del país, és també un centre turístic.

Maquiavel (Florència 1469 — 1527) Nom amb què és conegut als Països Catalans el polític i escriptor florentí Niccolò Machiavelli. Fou canceller de la república florentina (1498) i destacà per la seva activitat diplomàtica. El 1512 fou apartat dels càrrecs públics i fou exiliat; a aquesta època pertanyen les seves obres més importants: *Il príncipe*, els *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* i *La mandragola*, peça cabdal del teatre italià. El 1519 tornà a Florència i publicà l'*Arte della guerra* (1521) i les *Istorie fiorentine* (1515). Restaurada la república a Florència (1527), el nou govern l'exclogué dels càrrecs públics. De les dues línies en les quals es desenvolupà el pensament renaixentista, el naturalisme i el neoplatonisme, Maquiavel trià la primera, configurada com una temptativa programàtica de descriure la societat i la història segons llurs principis immanents constitutius. Maquiavel aplicà aquesta reflexió amb un rigor sistemàtic, considerant l'acció política amb criteris netament científics. L'organització política ja no és l'expressió directa i immediata de les relacions civils; al contrari, se separa d'aquestes relacions i es presenta com una activitat més que té la característica d'assumir-les totes com una matèria que cal organitzar.

màquina *TECNOL* **1** **màquina de vapor** Màquina tèrmica de funcionament alternatiu que utilitza el vapor d'aigua com a substància de treball i que transforma una part de l'energia interna del vapor en energia mecànica. Les primeres màquines de vapor descrites —Giovanni Battista della Porta (1601), Edward Sommerset (1663)— no aconseguiren aplicacions pràctiques. El 1690 Denis Papin proposà l'obtenció de treball a partir del buit produït per la condensació del vapor a l'interior d'un cilindre proveït d'un èmbol; però fou Thomas Savery qui construí, el 1698, la primera màquina de vapor, aplicada al bombament d'aigua de les mines. James Watt introduí el 1781-82 diverses

modificacions d'una gran importància, entre les quals l'aplicació de l'expansió del vapor per a la producció de treball. No fou fins el 1789 que Richard Trevithick introduí la màquina de vapor d'alta pressió i sense condensació per a la impulsió de carruatges de rodes. **2 màquina elèctrica** Màquina capaç de transformar l'energia elèctrica en mecànica (*motor*), o a l'inrevés (*generador*). O bé l'energia elèctrica d'unes característiques determinades en una altra de característiques diferents (com és el cas dels transformadors, dels convertidors o dels rectificadors). En tota màquina elèctrica hi ha una part fixa, anomenada estator, i una part que gira, anomenada rotor; però hom sol incloure dins l'estudi de les màquines el transformador i d'altres, i aleshores parla de màquines estàtiques, per oposició a les primeres, que són anomenades màquines rotatives. El primer tipus de màquina elèctrica ideat fou la màquina electrostàtica, però actualment les úniques màquines emprades són les d'inducció, basades en la inducció magnètica, la qual produeix una força electromotriu en un conductor que es mou en un camp magnètic. Si aquest és produït per imants permanents, les màquines són anomenades magnetoe-lèctriques; si ho és per electroimants (que és el cas més corrent), les màquines són anomenades dinamoelèctriques. **3 màquina hidràulica** Màquina que intervé d'una manera activa en la manipulació mecànica d'un líquid (o, per extensió, de qualsevol fluid considerat incompressible). Hom distingeix les màquines que només controlen el flux líquid i els seus paràmetres característics (vàlvules, comportes) de les que efectuen la conversió entre l'energia continguda en el líquid en un altre tipus d'energia. Hom anomena aquestes màquines *generadors* o *impulsors*, quan produeixen energia hidràulica, i *motors* o *actuadors*, quan absorbeixen aquesta energia. Entre les màquines transformadores d'energia, hom distingeix les màquines *hidrodinàmiques* i les *volumètriques*.

maquis *HIST* Moviment de guerrilles antifranquistes que tingué lloc en diversos punts de l'estat espanyol. Començà immediatament després d'haver-se acabat la guerra civil de 1936-39, però no fou fins a l'alliberament de França per part dels aliats (1944) —la qual cosa permeté l'entrada d'homes des de l'altra banda dels Pirineus— que el maquis tingué ressò. El període de màxim apogeu foren els anys 1944-49, però, amb alts i baixos, el maquis romangué actiu fins a les acaballes dels anys cinquanta. Fou animat fonamentalment pel Partit Comunista i també pel PSOE (Astúries) i la CNT (Catalunya).

mar *GEOL* Massa d'aigua salada que cobreix una gran part de la superfície de la Terra (361 128 000 km², que en representen el 71%); oceà. Cal situar l'origen remot de la mar en les etapes pre-geològiques de la Terra, en les quals es produí una diferenciació general de la matèria terrestre amb els materials més densos acumulats a les zones més profundes i els més lleugers a les més externes. La fase final d'aquesta diferenciació fou constituïda per la formació de l'atmosfera i la hidrosfera. Aquesta s'originà a partir de l'aigua desprespa per les roques que constituïen la incipient escorça terrestre, que arribava a la superfície mitjançant els fenòmens volcànics. Aquestes erupcions, segons la majoria dels geoquímics, són les que forniren a l'aigua de la mar el contingut salí. En aquestes etapes primitives les mars degueren ser formades predominantment per aigua, a la qual s'afegiren composts orgànics, constituïts a costa del metà, l'amoníac i l'hidrogen que integraven la primitiva atmosfera reductora de la Terra. La concentració de matèria orgànica en les mars antigues fou potser molt elevada, amb la qual cosa probablement sorgiren les primeres macromolècules orgàniques i després els primers éssers vius. Ja en l'etapa geològica de la Terra, que s'inicià amb la consolidació de l'escorça terrestre, fa 4 500 milions d'anys, existia un únic oceà, que ocupava una gran extensió de la superfície terrestre. Havia augmentat el volum dels oceans des de l'època pre-geològica; hom admet que aquest augment ha continuat fins avui, a causa, fonamentalment, de l'enfonsament progressiu de les conques oceàniques. Els canvis més notables que es produiran en el futur seran l'eixampla-

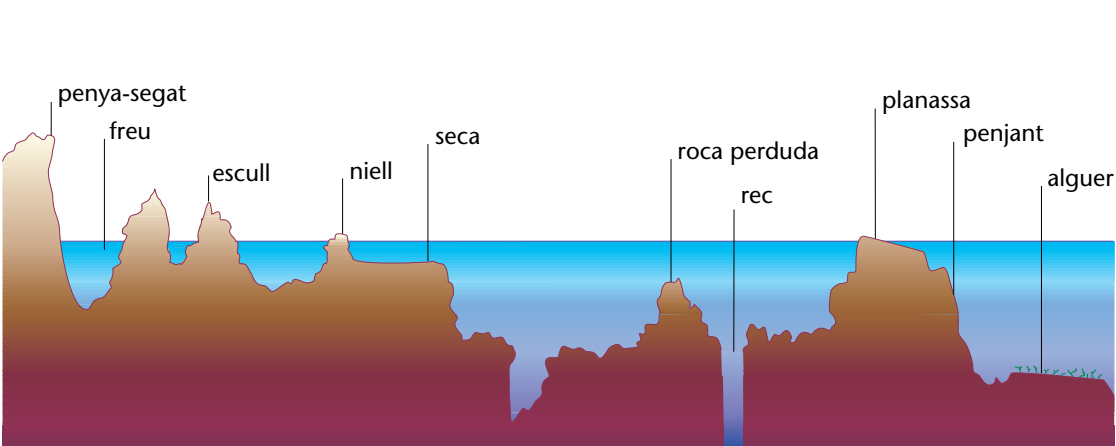
ment progressiu de la mar Roja, la porció oriental d'Àfrica se separarà del continent i donarà lloc a una nova mar, els oceans Atlàntic i Índic continuaran eixamplant-se a costa del Pacífic, la Mediterrània reduirà l'extensió i el golf de Biscaia tendirà a tancar-se per l'aproximació de les costes francesa i espanyola. Les velocitats d'aquests canvis oscil·len entre 2,5 i 16 cm l'any. L'ordenament jurídic de la mar s'anà gestant des de la fi de la Segona Guerra Mundial. Des de les conferències de Ginebra sobre Llei Marítima (1958 i 1960) fins a la fi de la III Convenció de les Nacions Unides sobre Dret Marítim (UNCLOS, 1973-1982), s'han ampliat els límits jurisdiccionals dels estats sobre la mar. Els motius són de caire econòmic i estratègic: el control dels caladors de pesca i sobretot l'explotació dels recursos minerals i energètics dels fons marítims. Les divergències sorgides a causa de l'expansió dels límits jurisdiccionals poden desembocar en conflictes potencialment greus; en aquest sentit foren una inflexió important les anomenades guerres del bacallà, entre Islàndia i la Gran Bretanya (1959-61, 1972-73 i 1975-76). Una altra dimensió de la mar és la dels seus aspectes geopolítics; des d'antic hom ha donat importància a l'accés dels estats al litoral marítim. Una altra qüestió tan important o més és la del domini de les rutes marítimes. Hi ha un total de quatre potències (els Estats Units d'Amèrica, França, la Gran Bretanya i la CEI) amb capacitat de control de qualsevol ruta marítima i capacitat d'actuar-hi, per mitjà de les seves flotes de guerra d'abast global.

Maracaibo Capital de l'estat de Zulia, Veneçuela (1 206 726 h [1990]). Situada vora el canal que comunica el llac de Maracaibo amb el golf de Veneçuela, és el primer centre petrolier de l'Amèrica del Sud.

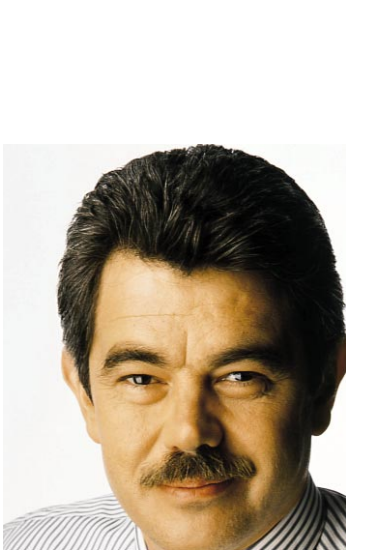
Maragall i Gorina, Joan (Barcelona 1860 — 1911) Escriptor. Després d'anys en contradicció entre les seves aspiracions romàntiques i la perspectiva d'haver d'adaptar-se a una pacífica vida burgesa, vers el 1890 acceptà la pertinença a la seva pròpia classe, arran tant de l'ingrés (1890) al “Diario de Barcelona” com del casament (1891) amb Clara Noble (de qui tingué 13 fills). Anà consolidant també la vocació literària, i el 1891 sortí a la llum la seva primera *plaquette*, *Poesies originals i traduccions*. La novetat de la seva poesia consistia en el rebuig de la retòrica del romanticisme autòcton i un retorn a l'expressió senzilla d'experiències afectives reals, feta a través de visions de la natura. A la darrereria del 1892, duia a la pràctica l'ambició d'esdevenir l'agitador de la burgesia: la seva campanya periodística de 1892-93 és un dels factors bàsics en l'aparició del modernisme. A *L'oda infinita* (1888), Maragall exposa la seva doctrina poètica: el poeta com a visionari i mèdium d'una realitat transcendent, que només pot ser copsada en moments de gràcia; i la identificació de poesia i vida. Aquesta poètica rep plasmació pràctica a *Pirinenques*, que conté el famós poema *La vaca cega*. Després de certes inclinacions decadentistes, tornà a defensar un vitalisme optimista a *Visions i Cants* (1900). Els primers anys del s XX, Maragall s'identificà amb la línia ideològica dominant d'un nacionalisme conservador, catòlic i tradicionalista (*Artículos*, 1904). A *Les disperses* (1904) aplega poemes originals i versions de Goethe. A *Enllà* (1906) es concentra en la vena naturalista. La seva concepció de la poesia, exposada a l'*Elogi de la paraula* (1903, ampliada a l'*Elogi de la poesia*, 1909), revela una posició militant contra l'esteticisme i el cosmopolitisme tant d'una certa tendència modernista (Zanné, Alomar, etc) com del naixent noucentisme. Maragall esdevingué, així, el pontífex d'una nova onada de modernistes de procedència rural, visionaris i anarquitzants. Tornà a canviar a partir del 1906, i arran de la crisi de la Setmana Tràgica reaccionà insistent en la responsabilitat de la burgesia catalana. A *Seqüències* (1911), retorna als aspectes més heterodoxos del seu pensament; en aquest llibre publicà l'*Oda nova a Barcelona* i el famós *Cant espiritual*. Aquest segon nietzscheanisme fou matisat, però, pel que constituí el tema bàsic de *Nausica* (1913) i de la tercera i darrera versió del mite arnaldià: la de la redempció a través de la renunciació. Fou membre fundador de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, mestre en gai saber i president de l'Ateneu Barcelonès.

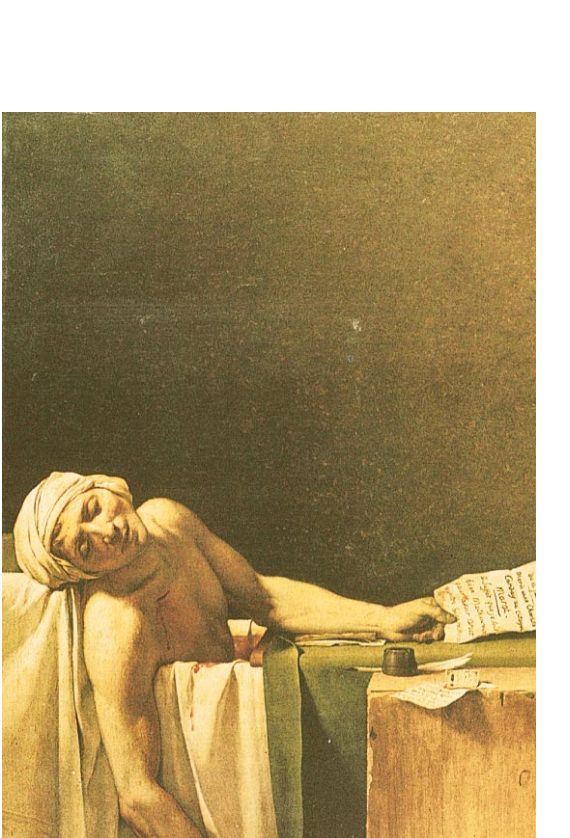
Vista del port de Maó

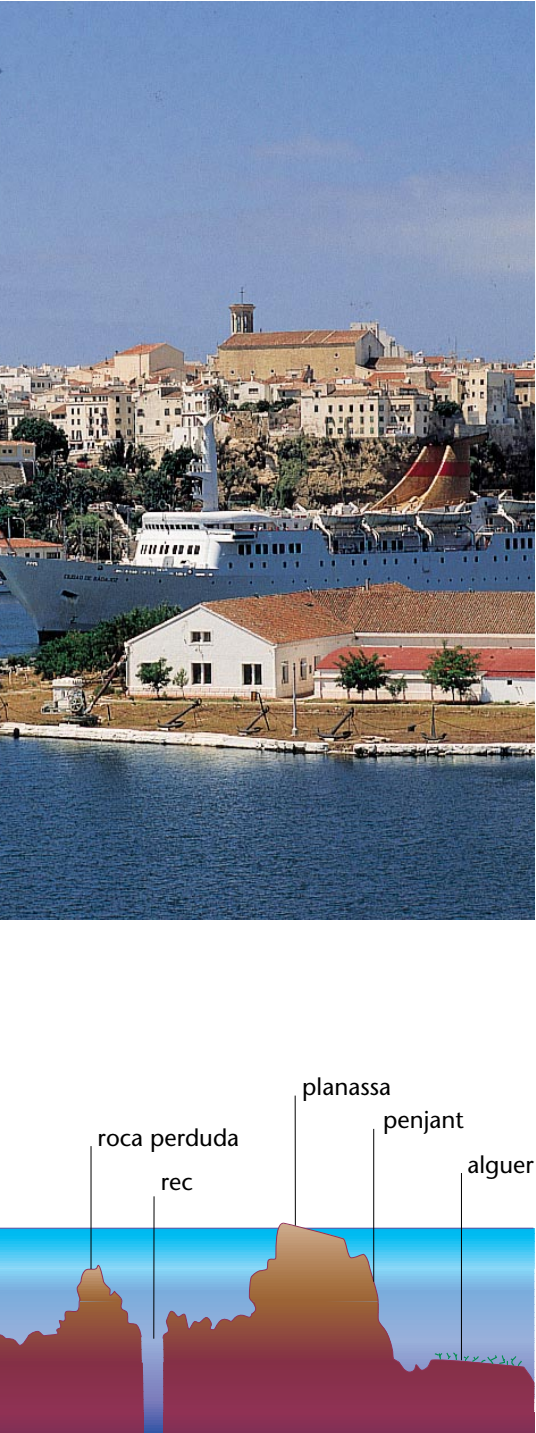
Alguns accidents de la mar, vora la costa, i el nom popular corresponent

Pasqual Maragall i Mira

Jean-Paul Marat mort, pintura de Jacques-Louis David (Koninklijke Museum van Schone Kunsten, Brussel·les)

Maragall i Mira, Pasqual (Barcelona 1941) Polític. Doctorat en ciències econòmiques i llicenciat en dret per la Universitat de Barcelona. Participà activament en el Front Obrer de Catalunya des de la seva creació (1961) i prengué part en la fundació de Convergència Socialista de Catalunya (1974), després integrada en el PSC-PSOE (1976). Féu de tinent d'alcalde a l'Ajuntament de Barcelona fins que l'any 1982 fou nomenat alcalde. Durant el seu mandat la ciutat de Barcelona fou seu dels Jocs Olímpics del 1992. A les eleccions municipals dels anys 1983, 1987, 1991 i 1995 fou reelegit en el càrrec. L'any 1991 fou elegit president del Consell de Municipis i Regions d'Europa.

Marañón Riu del Perú que neix a la Cordillera Central dels Andes, al departament de Huánuco, prop del Cerro de Paco (1 500 km). Passa per entre la Cordillera Central i la Cordillera Oriental dels Andes, i travessa un estret de profunditats superiors als 2 000 m. La seva unió amb l'Ucayali forma el curs superior de l'Amazones.

Marañón y Posadillo, Gregorio (Madrid 1887 — 1960) Metge, historiador i assagista castellà. Estudià medicina a Madrid, on després (1931) fou catedràtic d'endocrinologia. Amb José Ortega y Gasset i Ramón Pérez de Ayala constituí l'Agrupación al Servicio de la República. S'exilià a París durant la guerra civil de 1936-39. D'entre les seves obres científiques cal esmentar *Tres ensayos sobre la vida sexual* (1926), *Amor, conveniencia y eugenesia* (1929) i *Los estados intersexuales en la especie humana* (1929); entre les biogràfiques es destaquen *Ensayo biológico sobre Enrique IV de Castilla y su tiempo* (1930) i *El conde-duque de Olivares* (1935), i entre les històrico-científiques, *Raíz y decoro de España* (1933), *Liberalismo y comunismo* i *Vocación y ética* (1935). Des del 1933 fou membre de l'Academia Española.

Marat, Jean-Paul (Boudry 1743 — París 1793) Revolucionari francès. Estudiant de medicina, es traslladà a Anglaterra, on es féu maçó (1774); ja doctorat (1775), tornà a França. Dedicat a la propaganda política, el 1789 edità el “Publiciste Parisien” i l’“Ami du Peuple”. Esdevingué l'ídol de les masses de París, formà part dels *corde-liers* i, més tard, dels jacobins, i fou un dels inspiradors de la intransigència enfront dels girondins. Diputat de París a

la Convenció, continuà instigant les mas-ses de la capital a l'acció revolucionària. Exercí un paper important en la caiguda gironcina, pel juny del 1793, i el mes següent morí assassinat per Charlotte Corday, fervent seguidora de la Gironda.

marató *ESPORT* Cursa pedestre introduïda en les modernes Olimpíades el 1896. El nom recorda la cursa que, segons la tradi-ció, féu un soldat atenès —que caigué mort immediatament després d’haver acomplert la seva missió— per anunciar la victòria de Marató a la ciutat.

marbre Roca calcària, metamòrfica, cristal·lina, granular i de gra microscòpic. És formada quasi totalment per grans de calcita. Quan és pur, és de color blanc, però a vegades, conté quars, silicats i, so-bretot, ferro i grafit, els quals donen els colors que caracteritzen els diferents mar-bres. El fet que es pugui polir amb facilitat fa que sigui la roca principal per a l'esta-tuària i l'ornamentació.

marc 1 *NUMIS* Unitat ponderal establerta a l'edat mitjana per a substituir la *lliura* com a base per a la talla de les monedes. El seu pes teòric era de nou unces de la lliura romana afeblida. **2** *EON* Nom de la unitat monetària principal d'Alemanya i de Finlàndia.

Marc [o *Joan Marc*] *sant* (s I) Evangelista. Cosí de Bernabé, acompanyà Pau i Berna-bé en llur primer viatge missioner; més tard acompanyà Bernabé tot sol, i, final-ment, estigué al costat de Pau, empreso-nat a Efes o a Cesarea, i al costat de Pere, a Roma. La tradició antiga li atribuï el segon evangeli. El seu símbol iconogràfic és el lleó. Festa: 25 d'abril.

Marc, Ausiàs [o *Ausies March*] (Gandia? ~1397 — València 1459) Poeta. Fill de Pere Marc, heretà el lloc de Beniarjó i les alqueries de Pardines i Vernissa, al ducat de Gandia. Després d'una primera etapa militar i d'uns anys de vida irregular, el 1437 contragué matrimoni amb Isabel Martorell, germana de Joanot Martorell, la qual morí pel setembre del 1439, i el 1443 es casà en segones noces amb Joana Escorna, amb la qual visqué onze anys a València. Amb cap de les dues mullers no tingué successió legítima. Deixà, però, quatre fills bastards vius. L'obra coneguda d'Ausiàs Marc es compon de 128 poemes (uns 10 000 versos), conservats en 13 manuscrits de cap a la fi del s XV i de la primera meitat del XVI i en cinc edicions antigues. La primera edició, gairebé com-pleta (122 obres), és la de Barcelona del 1543. La seva poesia tractà principalment el tema amorós, però no pas segons l'es-til dels trobadors —com diu ell— sinó segons la ciència amorosa que es fona-menta en idees aristotèlico-tomistes sobre l'amor, segons les quals aquest només podia trobar la plenitud del seu goig en la pura contemplació i la pura coneixença de l'objecte estimat. A l'altre pol hi ha l'amor sensual, i les contradiccions de l'home vénen d'aquesta seva doble natu-ra. En les obres que, críticament, hom pot atribuir a una primera època, les dames cantades s'encobreixen sota els senyals *plena de seny* i *llir entre cards*, i hi apareixen sovint tòpics de l'amor cortès. En un altre grup d'obres, possiblement d'una segona època, aquella contradicció és simbolitza-da per l'oposició *ira/amor* o *odi/amor* i per les paraules *oh foll amor* amb què comen-cen les tornades d'alguns dels poemes. Inaugura una etapa final el poema 87, pri-mer dels grans poemes morals i didàctics que caracteritzen la seva poesia tardana (els sis *cants de mort* i el *Cant espiritual*, obra cabdal del poeta i una de les més grans de la poesia catalana). A desgrat de les influències trobadoresca i italiana, Marc es distingeix per la introspecció i l'anàlisi, amb formes contundents d'ex-pressió, i canvis bruscs de to i d'estil. La seva poesia tingué una repercussió no-table en la lírica castellana del s XVI i, encara, del XVII.

marca *HIST* Entitat geogràfica i político-militar fronterera. Aquest mot fou emprat pels annalistes francs de la primera meitat del s IX per a designar els territoris fron-terers de l'imperi carolingi. Als comtats catalans aquest mot tingué aplicació fins a la fi del s X; més tard fou acceptat per historiadors i erudits (Marca Hispànica).

Marca, Pèire de (Gan, Bearn 1594 — París 1662) Historiador, polític i eclesiàs-tic. El 1622 fou nomenat president del parlament de Pau (Tolosa). Nomenat con-seller d'estat, passà a París (1640) i assistí

marededéu en un fragment del frontal d'altar del Coll (s XII)

al parlament. El 1641 publicà una *Concor-dia sacerdotii et imperii*, on exposava idees gal·licanistes, que li valgueren que Lluís XIII de França el nomenés bisbe de Co-serans, bé que no pogué ésser ordenat a causa de l'oposició de Roma. Enviat a Catalunya com a visitador general (1644) durant la guerra dels Segadors, organitzà la persecució sistemàtica dels eclesiàstics desafectes a França. Després de rectificar la seva *Concordia...*, fou finalment admès a l'ordenació sacerdotal per Roma; la ce-lebrà a Barcelona (abril del 1648), i anà a Narbona, on fou consagrat bisbe de Co-serans. Tot i el nomenament, romangué a Catalunya fins el 1651; aquests anys aple-gà dades per al seu llibre *Marca Hispanica sive limes Hispanicus*. Per la seva interven-ció en el tractat dels Pirineus, Lluís XIV el recompensà amb el nomenament de bisbe de París (1662).

Marc Aureli [*llat: Marcus Aelius Aurelius Verus*] (Roma 121 — Sirmium 180) Empe-rador romà (161-180) i filòsof. Fill d'una família originària d'Hispània, assolí, de molt jove, honors i càrrecs importants. Qüestor en 138-139 i cònsol el 140, es casà amb Faustina, filla d'Antoní, i en morir aquest, el succeí (161), juntament amb L.Aeli Ver (fins el 169). Més abocat als treballs intel·lectuals i a la filosofia que no pas a les obligacions del govern, des-truí la seva vida en la defensa de les fron-teres de l'Imperi amenaçades. Morí, vícti-ma de la pesta, a les planes del Danubi. Marc Aureli s'afilià a la doctrina del Pòr-tic, i adquirí l'hàbit d'interrogar-se, fent atenció a totes les seves accions, origen dels llibres Τὰ εἰς ἑαυτόν ('A si mateix') on, sota la màxima del 'viure segons la natura', examinà les qüestions referents al natural i el sobrenatural, a la vida, la mort, la virtut i el vici. Llibre fonamental en la història del pensament occidental, ha influït les més diverses èpoques i els més diversos pensadors.

March i Ordinas, Joan (Santa Margali-da 1880 — Madrid 1962) Financer. Ini-cialment fonamentà el seu ascens econò-mic en una operació de compra-venda de terrenys, i tot seguit en el negoci del tabac. L'afer de la constitució de la Com-panyia Transmediterrània (1916) i poste-riorment l'absorció de la companyia La Isleña (1917), com també la creació d'una moderna fàbrica d'adobs químics a Portopí, li reportà una violenta oposició del caciquisme polític imperant a l'illa. A par-tir del 1918 afavorí el domini dels socialis-tes dins el moviment obrer, i alhora, des del partit liberal, promogué un ample rea-grupament de forces polítiques contra mauristes i weyerlistes. El 1926 aparegué la Banca March SA. Després de guanyar en les eleccions del setembre del 1933 per al tribunal de Garanties Constitucionals de la República, vencé també en les eleccions a corts del novembre del 1933 i del febrer del 1936. Després prestà suport financer a l'aixecament militar del juliol del 1936. Entre altres grans empreses, el 1951 cons-tituí les Forces Elèctriques de Catalunya.

Marcial, Marc Valeri [*llat: Marcus Vale-rius Martialis*] (Bílbilis 38/41 dC — ~104 dC) Escriptor llatí. Originari de la Tarra-conense, des de l'edat de vint anys fins a cinquanta-cinc, aproximadament, residí a Roma. Escriví quinze llibres d'*Epigramma-ta* i, amb ell, l'”**epigrama**” es féu sinònim de la nota mordaç en vers. Denuncia la retòrica del seu temps i l'ampul·lositat dels poemes mitològics, i infon a la poesia la naturalitat, la sobrietat i el realisme. És un dels últims clàssics de la poesia llatina. Ha estat traduït en català per M.Dolç (5 volums, 1949-60).

Marconi, Guglielmo (Bolonya 1874 — Roma 1937) Inventor i físic italià. Des de molt jove s'interessà per les propietats i les aplicacions de les ones electromagnè-tiques i llur propagació en l'aire. Utilitzant com a emissor un oscil·lador de Hertz i com a receptor un cohesor de Branly acon-seguí, el 1895, la transmissió de missat-ges a poca distància. No havent trobat a Itàlia l'ajuda necessària per al seu in-vent, se n'anà a Anglaterra. L'any 1897 establí una comunicació mitjançant la telegrafia sense fils a través del canal de Bristol. Dos anys més tard comunicà Fran-ça amb Anglaterra i el 1901 ho aconseguí a través de l'Atlàntic. El 1909 li fou con-cedit el premi Nobel de física, conjunta-ment amb K.F.Braun. Marconi també estudià els avantatges de les ones curtes.

Marcuse, Herbert (Berlín 1898 — Starnberg, Alta Baviera 1979) Filòsof alemany, naturalitzat nord-americà. Per-tanyent a l'anomenada escola de Frank-furt, adaptà la filosofia heideggeriana a problemes político-revolucionaris. Amb l'arribada del nazisme (1933) emigrà a Ginebra i als Estats Units (1934). La seva filosofia es caracteritzà per l'anàlisi de la darrera societat capitalista i per la recerca de la superació d'aquesta. S'erigí, a la se-gona meitat dels anys seixanta, en cap-davanter dels moviments universitaris d'esquerra. De les seves obres cal esmen-tar *Hegels Ontologie* ('L'ontologia de Hegel', 1932), *Reason and Revolution* (1941), *Eros and Civilisation* (1955), *One Dimensional Man* (1964), *Kultur und Gesellschaft* ('Cultura i societat', 1965), *Das Ende der Utopie* ('La fi de la utopia', 1967) i *Die Permanenz der Kunst* ('La per-manència de l'art', 1978).

marea Moviment cíclic alternatiu d'ascens i de descens del nivell de l'aigua marina, degut a l'atracció gravitatòria del Sol i, principalment, de la Lluna. El cicle complet consta de dues pujades i dues baixades de l'aigua, i té una durada mitja-na de 24 h 50 min, que coincideix amb el temps que transcorre entre dos passos consecutius de la Lluna pel meridià del lloc d'observació. La fase durant la qual té lloc la pujada de l'aigua rep el nom de *flux* o *marea entrant*, i la fase durant la qual té lloc la baixada és anomenada *reflux* o *marea sortint*.

marededéu Imatge de Maria com a mare de Déu, generalment escultòrica i sovint venerada. Des de la fi del s XI són freqüents a tot el territori català. El moment d'esplendor màxima (de mitjan s XII a mitjan s XIII) correspon a l'onada devocional mariana promoguda pel mo-viment del Cister o de Sant Benet. Solen ésser imatges sedents amb l'infant a la falda.

Marès i Deulovol, Frederic (Portbou 1893 — Barcelona 1991) Escultor, erudit, col·leccionista i pedagog. Format a Llotja i al taller d'Eusebi Arnau. Viatjà pensionat a Roma, Florència, París i Brussel·les. El 1914 tornà a Barcelona, on obrí taller i des del 1918 es dedicà gairebé exclusiva-ment als encàrrecs. Intervingué en l'Expo-sició Internacional del 1929, i realitzà els monuments a *Francesc Layret* (1936), *Soler i Rovirosa* (1930) i l'estàtua de la *Victòria* (1932-40), i també les escultures, grups i relleus de Montjuïc i de la plaça de Cata-lunya. El 1946 féu la restauració de les tombes reials de Poblet. Professor a Llotja des del 1914 i catedràtic de l'Escola Su-perior de Belles Arts des del 1943, dirigí ambdues escoles entre el 1946 i el 1964. President de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi des del 1960, fou membre i corresponent de moltes altres acadèmies i societats, i obtingué nombroses medalles i honors. El 1946 fundà el Museu Frederic Marès de Barce-lona. L'altra part de les seves col·leccions constituïren la base de nous museus. Publicà diverses monografies, llibres i opuscles.

Maresme, el Comarca de Catalunya (396 km²; 293 103 h [1991]). Cap de comarca, Mataró. Limita amb les comarques del Vallès Oriental, la Selva i el Barcelonès i la mar Mediterrània. És constituïda per 30 municipis. S'estén des de la Serralada Litoral fins a la mar, i des de Montgat fins a la Tordera. Morfològicament pot dividir-se en dues parts: el vessant E de la serralada i la plana que s'estén al seu peu, davant la mar. Aquesta plana és més extensa des del Masnou a Sant Vicenç de Montalt; des de Caldetes a Sant Pol els contraforts muntanyosos arriben fins a la mar; tot seguit vénen les costes de Calella, preludi de la Costa Brava. Des de Calella a Malgrat es reprèn la planura, formada per la retenció del delta de la Tordera pel cap de Calella. Les platges del Maresme han estat sovint objecte de preocupació i així ha calgut protegir el litoral amb espigons, que han ajudat a fixar les platges. D'altra banda, l'aportació dels corrents fluvials és prou considerable perquè calgui protegir de llurs revingudes els camps regats. Quant al clima, les pluges oscil·len des dels 550 mm anuals a Alella fins a més de 800 mm al Montnegre, repartides sobretot entre setembre i juny. Les temperatures són molt benignes a l'hivern, i la calor estival de vegades és mitigada per la marinada. L'alzinar climàtic és molt degradat, a benefici de la pineda, principalment de pi pinyer. A la banda E de la comarca hom troba sovint suredes, en molta extensió als vessants del Montnegre. A les obagues del Montnegre hom

La planícia de vegades castanyers, ametllers i alzinars, però sobretot han estat les vinyes i les urbanitzacions les que han malmès el paisatge natural. Des de temps antics, el Maresme ha estat una comarca molt poblada. Li han estat atribuïts prop de 8 000 h en temps ibèrics, més de 9 000 en època romana i en els fogatges de la baixa edat mitjana i prop de 7 000 al començament del s. XVI. Superat aquest descens, el creixement esdevingué ràpid: el 1718 havia assolit els 20 000 h, el 1787 s'apropava als 40 000, i el 1842 als 70 000. Decaigudes les activitats marineres, la població s'estancà. Un nou creixement es produí en el període 1910-30 (fins a arribar a prop dels 100 000 h), motivat per una primera immigració important, atreta per la indústria. Després de l'estancament de la guerra civil i de la postguerra, l'arrencada demogràfica posterior fou deguda a un procés de terciarització vers els anys cinquanta. A partir del 1976 aquest ritme migratori s'ha frenat molt. La riquesa tradicional del Maresme era la mar, però la competència de la navegació barcelonina i de la pesca atlàntica i la major dedicació a l'agricultura, la indústria i el turisme, successivament, han convertit en record els *americanos* i àdhuc els pescadors. Al s. XVIII, es nota aquest transvasament de capitals en la primera revolució de conreus, encara de secà: els cereals d'hivern passen a segon rengle, davant l'expansió de la vinya. Posteriorment hom conreà tarongers, garrofers, verdures i flors. Actualment hom conrea sobretot hortalisses, seguides per les flors (especialment el clavell) i la vinya, en regressió. La ramaderia, concentrada al terme de Tordera, no és una activitat representativa de la comarca. S'han aprofitat els arbres de ribera per a l'explotació de la fusta. La importància industrial del Maresme s'havia centrat sempre en el sector tèxtil, decantat posteriorment cap al gènere de punt. Cal destacar també la fabricació de materials per a la construcció, la metal·lúrgica i la química. Aquesta industrialització sembla interrompuda, al llarg de les viles costaneres, per la irrupció turística, primerenca a Caldes d'Estrac (s. XIX) i en massa després del 1950. Pel que fa a la població activa, hom comptabilitza el 1991 un total de 229 377 h, dels quals 108 314 h estaven ocupats i es repartien un 4,2% en l'agricultura, un 40% en la indústria, un 8,4% en la construcció i un 47,4% en els serveis. Tradicionalment hom parla dels tres "camins" del Maresme: el de Baix, vora la mar, el del Mig, pròxim al de Baix i el de Dalt, de carena. El de Baix ha constituït molt de temps l'únic eix de circulació, i durant el regnat de Carles III passà a ésser carretera; el segueix el ferrocarril. El del Mig és costellat de vil·les romanes; poc més amunt hom ha construït l'autopista. El de Dalt ha caigut en desús, de fa segles. Travessen la Serralada Litoral algunes carreteres, que enllacen la comarca amb el Vallès i la Selva. A aquestes vies terrestres cal afegir els ports esportius i de pesca que solquen tota la costa del Maresme. Els primers

Mapa físic del Maresme

Maresme		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alella	9,6	6 895
Arenys de Mar	6,4	11 039
Arenys de Munt	20,8	4 733
Argentona	25,2	7 848
Cabrera de Mar	9	2 812
Cabrils	7	2 966
Caldes d'Estrac	0,7	1 463
Calella	7,9	11 324
Canet de Mar	6,2	8 858
Dosrius	40,8	1 211
Malgrat de Mar	9	11 565
Masnou	3,3	18 393
Mataró	22,6	101 510
Montgat	2,8	7 286
Òrrius	5,6	366
Palafolls	16,3	3 186
Pineda de Mar	10,3	16 317
Premià de Dalt	6,5	6 550
Premià de Mar	1,9	22 699
Sant Andreu de Llaneres	11,9	4 183
Santa Susanna	12,4	982
Sant Cebrià de Vallalta	15,8	876
Sant Iscle de Vallalta	17,7	513
Sant Pol de Mar	7,5	2 406
Sant Vicenç de Montalt	8	1 600
Taià	6,7	3 773
Tiana	7,9	4 685
Tordera	82,9	8 156
Vilassar de Dalt	9,1	6 791
Vilassar de Mar	3,9	12 117
Maresme, el	395,7	293 103

corresponen a la civilització dels sepulcres de fossa o dels pagesos del pla. De les primeres edats dels metalls són coneguts algun sepulcre megalític (la roca d'en Toni, a Vilassar de Dalt) i coves d'enterrament, com les de can Cues, d'Alella, i de la Granota, a Vilassar de Dalt. Durant els temps ibèrics, entre els ss V i I aC, els poblats, situats dalt dels turons, són abundants. El Maresme compartia amb el Vallès i el Barcelonès el poble dels *laietans*. La romanització es manifestà a partir de ss II aC. En aquest període apareix *Iluro* (Mataró) i una gran quantitat de vil·les rurals. L'actual territori del Maresme no formà mai, històricament, una unitat administrativa fins a la divisió comarcal del 1937. El sector entre Montgat i Caldes d'Estrac estigué sempre lligat a Barcelona, i el que va d'Arenys a la Tordera, a Girona. Actualment la banda oriental forma una unitat administrativa separada de l'occidental.

The map shows the Montnegre i Corredor Natural Park area. The Riera de Vallmanya flows from the north towards the south, and the Riera de Tordera flows from the north towards the south. The towns of Montnegre, Tordera, Palafròls, and Malgrat de Mar are marked. The Mediterranean Sea is shown at the bottom. A scale bar indicates a distance of 6 km.

marfull [*Viburnum tinus*, família de les caprifoliàcies] BOT Arbust perennifoli, d'1 a 3 m d'alt, de flors blanques o rosades, arranjades en corimbos, i de fruits bacciformes negrosos. Es fa en alzinars i garrigues.

margall [*Hordeum murinum*, família de les graminies] BOT Planta herbàcia anual, atofada, de fins a 60 cm d'alçària, de fulles allargades i d'espigues denses, amb arestes llargues. Es fa en vores de camins, erms, terrenys fressats, etc.

margallo [*Chamaerops humilis*, família de les palmes] BOT Arbre dioic, sovint baix, de fulles grosses, en forma de ventall, palmatíssectes, amb pecíols proveïts d'espines vulnerants, de flors en raïms densos i de fruits bacciformes monosperms, semblants als dàtils. Habita màquies i matolls litorals, a les illes Balears i des del Garraf cap al sud. És l'única palmera autòctona d'Europa, amb una àrea de distribució mediterrània occidental. Els cors són comestibles, i de les fulles hom fa escombres i objectes de cistelleria.

margarida [*Argyranthemum frutescens*, família de les compostes] BOT Planta herbàcia perenne de fulles dividides i de capítols amb lígules blanques i disc groc. És oriünda de les illes Canàries.

margarina Emulsió plàstica de greixos i olis que no procedeixen de la llet o que només en procedeixen en part. És un producte fonamentalment gras que pot ésser emprat amb les mateixes finalitats que la mantega. Fou ideada pel francès Mège-Mouriès. Avui el consum de margarina és molt elevat, puix que és més barata que la mantega. Per a obtenir-la hom emprava greixos animals refinats i transesterificats (oleomargarina, llard, oli de balena), però hi predominen els greixos vegetals (de coco, cotó, soja, cacauet, palma) refinats i hidrogenats. A més del greix, una margarina conté, bé que no sempre, diverses proporcions de llet pasteuritzada (o de nata). Uns altres components són: sal, lecitina, monoglicèrids i diglicèrids, conservadors, vitamines A i D, colorants naturals, aromatitzants, àcid cítric i citrats i antioxidants. La tècnica actual per a l'obtenció de la margarina comprèn la mescla per separat dels ingredients liposolubles i dels hidrosolubles i llur incorporació fins que hom n'obté una emulsió, que, un cop freda, és emmotllada i envasada. El valor *nutritiu* de la margarina és semblant al de la mantega. La de greix vegetal conté vitamina E. La *margarina saladada* pot arribar a contenir un 5% de clorur sòdic.

Margarit i de Biure, Josep de (Girona o Castell d'Empordà 1602 — Perpinyà 1685) Militar i polític. De jove fou bandoler. Es manifestà contrari a Felip IV de Castella i, en iniciar-se la guerra dels Segadors, reclutà homes per a combatre'l. Lluità al Camp de Tarragona i reconquerí Valls (abril del 1641). Nomenat governador de

La fèrtil plana litoral del Maresme

Maresme

A map of Spain with the Maresme region highlighted in red. The map shows the Iberian Peninsula and the surrounding Mediterranean Sea. The highlighted area is located on the northeastern coast of Spain, near the border with France.

superfície:	396 km ²
població:	293 103 h (1991)
capital:	Mataró

Catalunya, anà com a ambaixador de la generalitat a París (setembre del 1641) on prometé a Richelieu la fidelitat de Catalunya si França complia els seus compromisos. Tornà a Barcelona i emprengué noves campanyes militars, com la reconquesta de la Vall d’Aran (abril del 1643). Defensà Barcelona aferrissadament, però una epidèmia de pesta l’obligà finalment a autoritzar-ne la capitulació (1652) i el 1659 hagué d’acceptar la pau dels Piri-neus.

marginalisme *ECON* Corrent del pensament econòmic basat en la teoria subjectiva del valor i en l’anàlisi marginal. Iniciat a l’últim terç del s XIX amb les obres de Jevons, Menger i Walras, hi ha autors que poden ésser considerats precursors importants, com Gossen, Jennings, Du-puit i Cournot. El marginalisme signifi-cà la substitució de la teoria del valor tre-ball dels clàssics per la teoria del valor uti-litat, la qual cosa suposava que els preus de les mercaderies no eren proporcionals a les hores de treball esmerçades en llur producció, sinó a la utilitat marginal que proporcionaven als consumidors.

Maria (Palestina s I aC — ? s I dC) Mare de **Jesús**. Esmentada només d’una manera discreta i episòdica en el conjunt de la literatura neotestamentària, Maria és objecte d’antigues tradicions, segons una de les quals morí a Efes. D’altra banda, com a objecte de culte i de veneració ocupà progressivament un lloc singular i eminent en la fe i en la pietat cristianes. L’elaboració de la pietat i de la doctrina marianes féu aparèixer divergències nota-bles entre Orient i Occident: mentre les esglésies ortodoxes desenvoluparen una espècie d’“omnipresència” de Maria, Mare de Déu (*Theotokos*), en la litúrgia, la himnologia i la iconografia, l’Església lla-tina seguí un desenvolupament doctrinal que desembocà en una *mariologia*. D’ençà de la Reforma, la persona de Maria i el paper que hom li atribueix en l’obra de salvació suscitaren nombrosos problemes. L’Església Catòlica ha retut a Maria un culte especial (*hiperdulia*), superior al tri-butat als sants, i li ha atribuït un paper actiu en el misteri de la fe. A Bizanci els temes primitius de culte són la Mare de Déu en majestat (la *Kyriotissa*), la Verge de la intercessió i el tipus de culte maternal de tendresa (la Verge besant la mà de l’infant). A l’Occident, després dels de la Verge Mare i de Maria orant, hom troba els de Maria en majestat (com a reina, vol-tada d’àngels) i de Maria intercessora. A ells, presents també en l’edat mitjana, són afegits els de la Crucifixió i de la Pietat (*Mater dolorosa*); així mateix, i sobretot des de l’inici del Renaixement, es multipli-quen les representacions dels diversos epi-sodis de la vida de Maria i, a partir del s XVII, les de temes dogmàtics (immacu-lada, assumpció, coronació) i altres de secundaris.

Maria Cristina d'Àustria (Gross-Seelowitz, Moràvia 1858 — Madrid 1929) Reina (1879-85) i regent (1885-1902) d'Espanya. Filla de l'arxiduc Carles Ferran d'Àustria i d'Elisabet d'Àustria-Este-Mòde-na, fou la segona muller d'Alfons XII (1879). En morir aquest (1885), fou pro-clamada regent. El naixement d'Alfons XIII (1886), fill pòstum d'Alfons XII, posà terme a les especulacions successòries. Afavorí el seu amic personal Sagasta, raó per la qual el partit liberal fou autor de les reformes polítiques més importants de la Restauració.

Mapa físic de la Marina Alta

Marina Alta		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alcalà de la Jovada	23,7	174
Alcanalí	14,4	827
Atzúvia, l'	14,7	545
Beniarbeig	7,6	1 205
Benidoleig	7,5	800
Benigembla	18,6	354
Benimeli	3,5	322
Benissa	69,7	8 045
Calp	23,6	10 683
Castell de Castells	46,4	532
Dénia	66,2	24 764
Ebo	32,1	359
Gata	20,3	4 959
Llíber	21,6	469
Murla	5,9	342
Ondara	10,4	4 825
Orba	17,8	1 499
Parcent	11,8	738
Pedreguer	30,3	5 694
Pego	52,5	9 407
Poblenou de Benitaxell, el	12,6	1 641
Poblets, els	3,6	1 204
Ràfol d'Almúnia, el	5	376
Sagra	5,7	378
Sanet i els Negrals	4,1	548
Senija	4,7	486
Teulada	32	5 230
Tormos	5,4	283
Vall de Gallinera, la	53,1	735
Vall de Laguar, la	23,3	988
Verger, el	8,1	3 640
Xàbia	68,4	16 473
Xaló	34,6	1 957
Marina Alta, la	759,2	110 302

Maria Cristina de les Dues Sicílies (Palerm 1806 — Saint-Adresse, Le Havre 1878) Reina d'Espanya. Filla de Francesc I de les Dues Sicílies i de la infanta Maria Isabel d'Espanya. Fou casada amb el seu oncle el rei Ferran VII d'Espanya (1829), vidu sense fills, al qual inclinà a poc a poc cap a un cert liberalisme. Actuaè, amb el títol de reina governadora, com a regent de la seva filla la reina Isabel II del 1833 al 1840.

marialluïsa [*Lippia triphylla*, família de les verbenàcies] *BOT/FARM* Planta arbustiva caducifòlia de 2 a 6 m d’alt, de fulles lanceolades, en verticils de tres, que fan olor de llimona, i de flors liles, petites, en inflorescències paniculars terminals. És oriünda de Xile.

Maria Lluïsa de Parma (Parma 1751 — Roma 1819) Reina d'Espanya. Néta de Felip V d'Espanya (per part de pare) i de Lluís XV de França (per part de mare), es casà (1765) amb el fill de Carles III, el príncep d'Astúries Carles. Amb el seu marit, Carles IV, fou proclamada reina d'Espanya, el 1788; ambdós abdicaren, a conseqüència del motí d’Aranjuez, pel març del 1808. El mes següent, Napoleó exigí de Ferran VII la devolució de la corona als seus pares, i aconseguí immediatament la renúncia definitiva d’aquests a favor de Josep Bonaparte.

Maria Teresa I d'Àustria (Viena 1717 — 1780) Arxiduchessa d'Àustria, reina d'Hongria i de Bohèmia (1740-80) i emperadriu romano-germànica. Filla de l'emperador Carles VI, aquest féu conèixer la pragmàtica del 1713, que assegurava els dominis patrimonials dels Àustria a Maria Teresa, però quan morí (1740), Frederic II de Prússia envaí Silèsia (1740-41) i l'elector de Baviera es proclamà emperador, amb el nom de Carles VII (1742). Amb l'ajuda d'Anglaterra i Hongria, Maria Teresa féu coronar emperador (1745), amb el nom de Francesc I, el duc Francesc III de Lorena, amb el qual s'havia casat el 1736. Per la pau d'Aquisgrà fou reconeguda la dita coronació i la cessió de Silèsia a Prússia, el ducat de Milà a Savoia i els ducats de Parma i Piacenza i Guastalla a Espanya.

marieta *ZOOl* Nom donat a diverses espècies d'insectes coleòpters de la família dels coccinèl·lids, especialment als del gènere *Coccinella*. Les marietes tenen el cos arrodonit i globulós, amb el cap i el cèfalo-tòrax negres i amb els èlites vermells o grocs puntejats de colors foscs. De costums diürns, habiten en gran nombre en els horts i jardins, i s'alimenten de pugó, per la qual cosa són beneficioses per a l'agricultura.

marina **1** *ART* Variant del gènere del paisatge, que representa una vista de la mar, desenvolupada en la pintura occidental i oriental. Els primers exemples coneguts en la pintura occidental són els frescs romans i pompeians. Però la marina adquirí plena independència temàtica al s XVII, amb la pintura holandesa i l'escola francesa. Durant el s XVIII fou conreada per l'escola veneciana i la francesa i, durant el romanticisme, l'escola britànica fou una de les més importants dins aquest

gènere. L'impressionisme aprofità el tema de la marina en moltes obres, i també ho féu el puntillisme i el fauvisme. Actualment aquest tema és conreat sobretot per la pintura *naïve* o per la més conservadora. En la pintura oriental, xinesa i japonesa, ha estat un dels més conreats.
2 *MAR* Conjunt de vaixells pertanyents a un país. Hom no pot parlar pròpiament de marina si no hi ha una certa ordenació i un nombre mínim de vaixells amb una capacitat mínima. En termes generals, hom pot distingir dues classes de marina (la marina de guerra i la marina mercant), però actualment existeixen altres especialitats marineres, com la marina de pesca, l'esportiva i la científica. La marina ha anat tradicionalment lligada amb el comerç. Després de la Segona Guerra Mundial, el transport naval continuà essent el més barat, el més segur i el més voluminós, i en molts casos intercontinentals encara és insubstituïble. Un continu perfeccionament tècnic dels vaixells i de les instal·lacions portuàries ha dut a una autèntica revolució de nombroses marines, les quals molt sovint s'han especialitzat.
3 *MAR* Conjunt de persones dedicades a les tasques marineres. A la marina de guerra, constitueix un cos de l'exèrcit, comandat generalment per un *almirall*. A la marina mercant, el comandament d'un vaixell correspon al *capità*.
4 **marina de guerra** *MAR/MIL* Part de la flota d'un estat, anomenada també *armada*, destinada a operacions militars. Durant molts segles, quan les necessitats bèl·liques ho exigien, tots els vaixells disponibles eren destinats a la batalla. Tanmateix, en alguns casos, foren construïdes flotes de guerra amb vaixells dissenyats i equipats exclusivament per a aquest ús. Amb tot, no fou fins al s XIX que la navegació de vapor i les creixents exigències mercantils canviaren la situació, i la marina de guerra fou clarament diferenciada de la mercant. Durant la Primera Guerra Mundial alguns vaixells mercants encara foren armats i utilitzats com a corsaris, sobretot pels alemanys, pràctica que fracassà en 1939-41. Després de la guerra, la rigorosa especialització de la marina de guerra eliminà definitivament la funció bèl·lica dels mercants.
5 **marina mercant** *MAR* Part de la flota d'un estat destinada al comerç marítim i al transport de passatgers. Gairebé tota la marina mercant mundial és equipada per companyies privades de navegació, però hi ha unes lleis internacionals que regulen les pràctiques marítimes. La conferència de Ginebra sobre el dret de la mar (1958) codificà el dret consuetudinari vigent fins aleshores per a les diverses marines dels estats. Dins les aigües jurisdiccionals, els vaixells mercants resten sotmesos a les lleis de l'estat riberenc, amb certes excepcions i certes variants.

Marina Alta, la Comarca litoral del País Valencià, a la regió de Xàtiva, més coneguda amb el nom del Marquesat i també amb el nom de *la Marina Septentrional*, en oposició a la Marina Meridional o Marina Baixa (759 km²; 110 302 h [1991]). Cap de comarca, Dénia, centre històric del Marquesat. La comarca ocupa el vessant septentrional litoral del gran promontori de la Nau. Els terrenys i acci-

dents són nombrosos, a causa del domini de les serralades pre-bètiques, en contacte, a la part SE, amb la serralada Subbètica. Els rius corren de S-SW a N-NE, i quan muden ocasionalment de rumb s'encaixen pregonament en canyons estrets que tallen perpendicularment els plecs. Cap a l'est els rius solen prendre la direcció NE. Tenen un règim típicament espasmòdic, propi de rambla, amb breus cursos d'aigües permanents a Pego, els quals moren a la marjal costanera. L'espadatmitjà apareix al nord de Dénia, i a les Rotes s'esvaeix la platja abans d'arribar als elevats penya-segats del promontori de la Nau. El tret distintiu del clima són les altes precipitacions que cauen al voltant de la Safor (prop de 1 000 mm a Pego), que minven vers el sud (521 mm al cap de la Nau) i ponent. L'hivern és l'única estació plujosa, i s'oposa a l'estació seca d'estiu. La temperatura del litoral és d'uns 26°C per l'agost i 12°C pel gener. La vegetació predominant pertany a la màquia litoral d'ullastre i margalló, amb illots d'alzina de carrasca a les altures i algun alzinar amb marfull. L'àrea del bosc correspon, en una gran part, al pinar, més de la meitat del qual és al terme de Xàbia; l'extensió de garriga i de pastures és molt més dilatada. La població passà de 2 044 focs el 1510 a 2 548 focs moriscs el 1609 i a un veïnat de 2 139 h el 1646, ja després de l'expulsió d'aquests. El 1768 tenia 22 636 h i el 1877, al primer cens oficial (1857) havia augmentat fins a 49 440. La densitat era, el 1991, de 145 h/km², però mentre que al baix Marquesat és de més de 260, l'interior amb prou feines arriba a 25. Més de 10 000 residents han nascut fora de la comarca; gairebé un terç procedeix del migjorn valencià, i els altres, del sud de la Península Ibèrica (la Manxa i Andalusia). El valor econòmic de l'agricultura es basa en el regadiu, que abasta un 30% de la superfície conreada. Més de tres quartes parts del regadiu són destinades a la citricultura, amb un predomini de les taronges primerrenques. L'horta representa a penes el 15% del regadiu en zones tradicionals. Al secà, la vinya és el conreu tradicional, i la varietat moscatell s'imposa com a única, amb l'objectiu de l'obtenció de panses. Els ametllers han experimentat una forta expansió que els ha situat ja al primer lloc, en detriment de les oliveres i els garrofers. La ramaderia és fonamentalment avícola, seguida de l'oví i cabrum. La pesca de marisc, de llúceres i de mares del lluç té una certa importància al port de Dénia i a Xàbia. Les indústries de base agrària, la de joguines i l'artesania de palma o de llata tenen una certa tradició; modernament s'hi afegeixen les de la construcció, de transformacions metàl·liques, de la pell i de l'alimentació. El turisme té, en una gran part, un matis residencial, amb abundosos xalets i *bungalows* ocupats tot l'any, a més a més d'un nombre important de pensions, hostals i fondes. A la Marina Alta hi ha indicis de poblament des del paleolític superior (cova de les Calaveres de Benidoleig); el neolític i les primeres edats dels metalls són representats, especialment, a la cova Ampla del Montgó. Hom coneix diversos poblat ibèrics. La romanització creà un nucli urbà amb categoria de *municipium*, *Dianum*, l'actual Dénia, i poblament dispers de vil·les. A l'època islàmica la comarca fou el nucli del potent regne taifa de Dénia, i després de la conquesta cristiana la majoria de la població roman-gué musulmana. Després de llur expulsió, la repoblació fou feta per pagesos mallorquins a gairebé totes les localitats, especialment a Dénia i als pobles d'eixida de les valls. El 1707 la Marina Alta, amb la meitat meridional de la Safor i amb una part de la Marina Baixa constituí el corregiment o governació de Dénia.

Marina Baixa, la [o *la Marina*] Comarca litoral del País Valencià, a la regió d'Alacant, denominada també *Marina Meridional* (575 km²; 106 632 h [1991]). Cap de comarca, la Vila Joiosa. És situada al vessant meridional de l'extrem E de les serralades pre-bètiques i subbètiques valencianes, com a extensió de la designació popular —la Marina—, que correspon exactament al litoral semiàrid des de Teulada (a la Marina Alta) a la Vila Joiosa. S'inicia al N amb un sector d'estructura complexa i muntanyosa, amb les serres de Bèrnia (1 128 m) i la del Carrascar de Parcent (973 m). El sector meridional es recolza a l'interior en els vèrtexs d'Aitana (1 558 m) i Puigcampana (1 406 m), des dels peus dels quals un raiguer o glacià va davallant fins a les platges. Aquest paisat-

ge és travessat pels petits rius d'Algar i Guadalest i de la Vila o de Sella, els quals han contribuït a l'escultura del rocam, amb congosts característics (barranc Salat del Mascarat). El litoral és fet d'una alternança d'aspres penya-segats. Una vegetació natural, que respon a les aliances brolles de romaní i màquies litorals, confereix al paisatge tons pàl·lids o glaucs, a causa de llur adaptació xerofítica. El clima és típicament mediterrani amb accentuació de la insolació i la secada. Les precipitacions són escasses, especialment a la faixa litoral. A la primeria del s XVII la població, musulmana, arribava a més de 10 000 h. La comarca no es reféu de l'expulsió del 1609 fins al cap d'un segle i mig. L'any 1786 la comarca assolí prop de 36 000 h i a la segona meitat del s XVIII hi hagué un estancament, amb un redreçament final de 46 000 h, el 1795. L'apogeu continuà fins a la segona meitat del s XIX, en què s'agreguren les epidèmies, les males collites i l'emigració. Gràcies a una forta natalitat, el 1900 la comarca s'acostava als 54 000 h; però l'emigració i el descens de la natalitat la situaren, el 1950, en 47 000. La revolució turística ha motivat fortes immigracions i ha fet passar la població actual a 106 632 h. Aquest fenomen turístic ha provocat una zonificació demogràfica, amb una banda litoral de forts increments vegetatius i migratoris —Benidorm n'és un exemple—, una banda intermèdia d'una certa activitat agrària i industrial i una zona muntanyenca, decadent. El major pes a l'estructura ocupacional de la comarca es troba al sector serveis, amb un 72,6% d'ocupació, seguit de la construcció (13'3). Molt menys importants són els sectors industrial (7,4%) i agrícola (6,7%). Només és conreat un 37% del sòl comarcal, amb predomini del secà sobre el regadiu, alimentat pels pantans moderns de l'Amadòrio i de Guadalest. El conreu de secà més difós és el d'ametllers que n'ocupa més de la meitat. També es destaca el conreu del garrofer i l'olivera. Dins el regadiu, cal assenyalar l'augment del conreu dels cítrics. Dins la ramaderia, l'aviaram, i a molta distància l'oví i el caprí representen les principals especialitzacions. La pesca, indústria tradicional, manté certa activitat en què es destaquen com a ports importants el de la Vila Joiosa i d'Altea. Al sector secundari predominen l'alimentació, la fusta, les arts gràfiques i el moble. Les comunicacions graven sobre la carretera de València a Alacant per la costa i els seus brancs de penetració. Des de mitjan s XIX l'estiueig atragué nombroses famílies castellaness i autòctones a Benidorm, autèntic centre turístic de les comarques meridionals del País Valencià. El poblament prehistòric és poc documentat. Són més abundants les restes de poblats ibèrics: es destaquen els del tossal de la Cala de Benidorm i d'Altea la Vella. En el procés de romanització es destaca la Vila Joiosa. La resta del poblament fou dispers, amb vil·les d'economia agrícola i alguna amb indústria de conserva de peix. En la divisió corregimental del 1707 la comarca fou dividida entre els corregiments o les governacions de Dénia i d'Alcoi (al qual pertanyia la Vila Joiosa).

Marina Baixa		
MUNICIPI	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alfàs, l'	18,8	9 075
Altea	32,6	12 286
Beniardà	15,3	231
Benidorm	37,9	42 442
Benifato	11,7	124
Benimantell	37,7	453
Bolulla	13,7	277
Callosa d'en Sarrià	35,7	7 491
Castell de		
Guadalest, el	16,1	165
Confrides	39,4	297
Finestrat	42,5	1 315
Nucia, la	21,3	6 078
Orxeta	24,3	516
Polop	22,8	1 855
Relleu de la Marina	76	742
Sella	38,8	590
Tàrbena	31,9	713
Vila Joiosa, la	58,3	21 982
Marina Baixa, la	574,8	106 632

Marina Alta

superfície: 759 km²
població: 110 302 h (1991)
capital: Dénia

Marina Baixa

superfície: 575 km²
població: 106 632 h (1991)
capital: la Vila Joiosa

La Marina Baixa El port pesquer d'Altea

Mapa físic de la Marina Baixa

marialogia Conjunt d'estudis dedicats a Maria. Bé que com a branca independent de la teologia no aparegué sinó a partir de l'època posttridentina, la mariologia es troba ja als inicis de la tradició cristiana, en els símbols trinitaris i en els dos grans concilis cristològics d'Efes (431) i de Calcedònia (451). A Occident, la pietat mariana tingué una gran difusió, sota la influència de mestres espirituals com Bernat de Claravall (mediació maternal de Maria) i Bonaventura (cooperació en l'obra redemptora). Les aparicions marianes (La Salette, Llorda, Fàtima, etc) i la institució dels "anys marians", que segueixen la proclamació de la Immaculada (1854) i de l'Assumpció (1950), respectivament, consagraren als darrers temps la glorificació de Maria.

Mariscal, Xavier (València 1950) Nom amb què és conegut el dissenyador i artista plàstic Francesc Xavier Errando Mariscal. Establert a Barcelona, començà dibuixant en revistes *underground*. Amb el disseny d'estampats, vaixelles i mobles, obtingué renom internacional. El 1991 dissenyà el gos Cobi i la nina Petra, mascotes dels Jocs Olímpics i Paralímpics de Barcelona (1992).

Maritain, Jacques (Paris 1882 — Tolosa, Llenguadoc 1973) Filòsof francès. Deixeble de Bergson, ensenyà a l'Institut Catholique de Paris (1914) i també a Princeton (EUA). Representant del neotomisme, es proposà d'establir una metafísica cristiana, ontològicament fonamentada, en oposició a l'idealisme modern, que servís per a les qüestions teòriques i pràctiques. Algunes obres: *La philosophie bergsonienne* (1914), *Éléments de philosophie* (1920-23), *De la philosophie chrétienne* (1933), *Humanisme intégral* (1936), *Le crépuscule de la civilisation* (1941), *De Bergson à Thomas d'Aquin* (1944), *La philosophie morale* (1960) i *Le paysan de la Garonne. Un vieux...*(1966).

Mark Twain (Florida, Missouri 1835 — Redding, Connecticut 1910) Nom amb què és conegut Samuel Langhorne Clemens, escriptor nord-americà. Els records de la seva infància i les diverses tasques acomplertes a la regió del Mississipí foren l'element principal d'obres com: *Life on the Mississippi* (1883), *The Adventures of Tom Sawyer* (1876; traducció catalana de J. Carner, 1918) i *Huckleberry Finn* (1882).

Màrmara, mar de Petita mar situada entre el NW de la península d'Anatòlia i la Turquia europea (11 500 km²). Els estrets del Bòsfor i dels Dardanels la comuniquen amb la mar Negra i l'Egea, respectivament.

marmota [*Marmota* sp, família dels esciúrids] **ZOO** Gènere de mamífers de l'ordre dels rosegadors que atenyen uns 60 cm de longitud total, 20 dels quals corresponen a la cua. Són animals excavadors, de règim vegetarià i de costums completament nocturns. Fan amagatalls subterranis, on hibernen durant sis mesos. Aquest gènere comprèn 14 espècies, entre les quals destaquen *Marmota marmota*, l'espècie europea, *Marmota monax* i *Marmota flaviventris*, que són espècies nord-americanes, i *Marmota bobak*, que habita a Àsia i a l'est d'Europa.

marquès *HIST 1* Comte que governava un territori fronterer o marca. Al territori

català els comtes de Barcelona, Urgell, Cerdanya, Pallars i Ribagorça empraren, amb el títol de comte, el de marquès. **2** Títol nobiliari que en l'escala jeràrquica és per sobre del de comte i per sota del de duc. Al regne de Castella els primers títols de marquès foren els de Villena (1366 i 1445) i d'Astorga (1465); als Països Catalans, els primers títols de marquès, com a títols nobiliaris, foren el de Camarasa (1330), el de Tortosa (1330), el de Dénia (1484) i el de Pallars (1491).

Marques, les [*it: Le Marche*] Regió de la Itàlia central; és banyada, a l'E, per la mar Adriàtica, i comprèn les províncies d'Ancona, Ascoli Piceno, Macerata, i Pesaro i Urbino (9 694 km²; 1 429 205 h [1991]). La capital és Ancona. És una regió muntanyosa. Els principals cursos fluvials són el Metauro, el Foglia, l'Esino, el Potenza, el Chienti i el Tronto. Destaquen els conreus de blat, blat de moro, farratge, oliveres i vinya. La indústria és modesta. Hi ha construcció naval a Ancona, indústria tèxtil a Iesi i ceràmica a Pesaro i Recanati.

màrqueting *ECON* Conjunt de tècniques programades, coherents i dinàmiques, orientades a perfeccionar el procés de comercialització millorant l'eficiència en la producció, la distribució i la venda de productes o de serveis. Les seves tècniques s'inspiren en la imaginació, la innovació i la creativitat, i són, principalment, la investigació de mercats, l'organització i la producció de venedors i de vendes, la creació de canals de distribució, l'estudi de motivacions dels compradors, l'estudi de característiques del productes (qualitat, presentació, rendiments i preus), la publicitat, la creació del servei postvenda, l'estudi de les relacions públiques, etc.

Marquina i Angulo, Eduard (Barcelona 1879 — Nova York 1946) Escriptor. Format a Barcelona, escriví a “Pèl & Ploma” i “Joventut”; però, en traslladar-se a Madrid (1902), esdevingué una gran figura del teatre castellà. Hàbil versificador, el seu teatre, digne, amb una retòrica pròpia del segle d'or castellà i amb influències directes del “Romancero”, assolí un gran èxit: *Las hijas del Cid* (1908), *Doña María la Brava* (1910), etc. És autor, entre d'altres, del llibret de l'òpera *Empòrium* (1906), d'E.Morera. Com a poeta, fou modernista i classicitzant (*Odas*, 1900, etc), i publicà novel·les dins la mateixa línia romàntica modernista i d'evocació històrica. Pòstumament aparegué una part d'unes memòries: *Días de infancia y adolescencia* (1964).

Marroc [*nom oficial: Regne del Marroc; àr: al-Mamlaka al-Magribiyya*] Estat del NW d'Àfrica, que limita a l'W amb l'oceà Atlàntic, al N amb la mar Mediterrània, a l'E amb Algèria i al S amb el Sàhara Occidental (sota ocupació marroquina), el qual limita a l'E i al S amb Mauritània (458 730 km²; 26 544 000 h [est 1994]). La capital és Rabat.

LA GEOGRAFIA

El relleu del Marroc és principalment muntanyós. Al N, hi ha la cadena juràssica del Rif que, en forma d'arc, s'estén des de l'estret de Gibraltar fins a la vall del riu Moulocuya. El Rif és separat, per les depressions de Taza, al S, i Moulocuya, a l'E, del sistema de l'Atlas, el qual és format per tres alineacions paral·leles: al N, l'Atlas Mitjà; al S, des de la costa atlàntica, comença el Gran Atlas amb la màxima altitud del país i del nord de l'Àfrica; més cap al S, hi ha el Petit Atlas. El clima al N és mediterrani, a la costa atlàntica és sec i a l'Atlas és continental. El règim hidrogràfic és molt irregular; a causa de les reserves de neu de l'Atlas, té rius permanents, com el Sebou, l'Oum er Rebïa, el Bou Regreg i el Moulouya; l'aridesa d'una gran part del país fa que els rius vagin eixuts, sobretot a les planes pre-saharianes. Predomina la vegetació austromediterrània (màquies i espinars), que cap al S i les contrades poc plujoses es transformen en espartars i en semideserts. Repartits pel territori també es poden trobar alzinars, suredes, bosc de pins mediterranis, erms i timonedes. La agricultura és la principal activitat econòmica. Produeix sobretot cereals, bleda-rave, tomàquets, hortalisses, patates, fruiters, canya de sucre, vinya, llegums, girasol, lli, cotó, olives i dàtils. La ramaderia és extensiva (bestiar oví, cabrum, boví, aviram). Els boscs de l'Atlas produeixen fusta, llenya i suro. La pesca ha donat lloc a una gran indústria conservera a Safi. La modernització i el desenvolupament

Mapa físic del Marroc

Marroc	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div>	
govern :	monarquia
superfície :	458 730 km²
població :	26 544 000 h (est 1994)
capital :	Rabat
idioma of. :	àrab
moneda :	dirham

Marshall	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div>	
govern :	república
superfície :	181 km²
població :	54 000 h (est 1994)
capital :	Majuro
idioma of. :	anglès i marshallès
moneda :	dòlar EUA

s'han assolit a partir de l'ampliació de les aigües territorials i dels dels drets exclusius de pesca (1973 i 1981, respectivament), del desenvolupament del turisme i dels transferiments dels treballadors marroquins a l'estranger. El producte mineral principal és el fosfat (tercer productor mundial). La indústria transforma principalment primeres matèries locals i es concentra a Meknès, Fes i Casablanca. Té també empreses mecàniques, refineries de sucre i de petroli. Els ports principals són Casablanca i Safi. El Marroc exporta fosfats, àcid fosfòric, cítrics, confecció, superfosfats, conserves vegetals, catifes, tomàquets i conserves de peix, en canvi de petroli, blat, productes químics i adobs, articles de ferro i acer, olis vegetals, fusta, sucre, te, plàstics i automòbils. Els principals clients són França, Alemanya i Espanya. La població marroquina és desigualment repartida; les planures del N i algunes valls interiors són fortament poblades, en canvi els altiplans i el Marroc oriental són escassament habitats. Hi són molt importants les migracions internes. Hi subsisteix el nomadisme relacionat amb la ramaderia. L'alta natalitat és causa del ràpid creixement demogràfic i de la gran proporció de gent jove al país. Hi ha dos grups ètnics: els àrabs (70%), que viuen a les planures, i els berbers (30%), que habiten les muntanyes. La llengua oficial és l'àrab. El berber és parlat pels individus d'aquesta ètnia i el francès hi és força estès. L'islàm és la religió dominant i oficial, amb minories cristianes i jueves. El Marroc és una monarquia constitucional, membre de l'ONU i de la Lliga Àrab.

LA HISTÒRIA

Tingué importants cultures prehistòriques i rebé la penetració comercial fenícia. Formà part de la Mauritània Tingitana de l'imperi Romà. Devastat pels vàndals al s V, l'actual Marroc passà a formar part del món musulmà. Se separà, sota la dinastia *idrißida* (789-974), del califat de Damasc. A partir de la segona meitat del s XI els moviments político-religiosos *almoràvit*, *almohade* i *benimerí*, sorgits de les grans confederacions berbers, marcaren el punt culminant de l'hegemonia marroquina (fundació de Marràqueix el 1062, i domini de gran part del Magrib i d'Al-Andalus). Sota els *wattàssides* tingué lloc la penetració portuguesa a l'Atlàntic (Ceuta, 1415; Tànger, 1471; Mazagan, 1514) i l'espanyola a la Mediterrània (Melilla, 1497). Amb l'entronització dels xerifs del Tafilelt foren posades les bases del regne actual, malgrat que des de la fi del s XVIII el govern efectiu del país fou dictat pels interessos europeus. A mitjan s XIX els conflictes armats contra França i contra Espanya (guerra d'Àfrica) menaren a una gran crisi econòmica, agreujada amb les noves concessions a la conferència d'Algesires (1906): instauració del protectorat francès (tractat de Fes, 1912) i, el mateix 1912, establiment espanyol al Rif, Ifni i Tarfaya. Després de la Segona Guerra Mundial assolí la independència i l'abolició de l'estatut internacional de Tànger, i proclamà la monarquia constitucional (1957). El 1958 el Marroc entrà a la Lliga Àrab, i reivindicà els territoris del Sàhara (que, juntament amb Ifni i les pla-

ces de Ceuta i Melilla, restaren en poder de l'estat espanyol), de Mauritània i d'una part d'Algèria. Per l'acord de Madrid (1975) el país rebé l'administració del centre i el nord del Sàhara Occidental, i Mauritània la del sud. Això enfrontà tots dos estats amb el Polisario. El 1977 hom convocà eleccions generals, que foren guanyades pels partidaris de la monarquia. El 1979 el Marroc acceptà la celebració d'un referèndum sobre l'autodeterminació del Sàhara Occidental, que ha estat successivament posposat pel govern marroquí. El prooccidentalisme del Marroc en política exterior el portà a establir relacions amb Israel el 1986 i a lluitar contra l'Iraq a la guerra del Golf Pèrsic.

Marsé i Carbó, Joan (Barcelona 1933) Escriptor en llengua castellana. Literàriament ha evolucionat des de postures testimonials fins a la preocupació formal, posant sempre, però, l'accent en l'explicació d'una història que, sovint, s'emmarca en els ambients barcelonins dels anys cinquanta: *Últimas tardes con Teresa* (1965, premi Biblioteca Breve), *La oscura historia de la prima Montse* (1970), *Si te dicen que caí* (1973), *La muchacha de las bragas de oro* (1978, premi Planeta), *Un día volveré* (1982), *Teniente bravo* (1987), *El amante bilingüe* (1990) i *El embrujo de Shanghai* (1993).

Marsella [occ: *Marselha*; fr: *Marseille*] Ciutat i port de Provença, Occitània, a la costa mediterrània, capital del departament de les Boques del Roine i de la regió de Provença-Alps-Costa Blava, França (801 000 h [1990]). Emplaçada al peu d'un amfiteatre de tuorns calcaris, al golf del Lleó, prop del delta del Roine, la seva posició és una de les millors de la conca de la Mediterrània occidental. Predomina la indústria petroleoquímica, hi ha fàbriques d'alumini i de ciment i refineries de petroli. Té aeroport internacional a Marignan. Tots els monuments importants són al port vell. Cal destacar el teatre i els dics romans, la casa de la ciutat i les esglésies de Sant Víctor i de Sant Ferriol. Fundada vers el 600 aC pels grecs, a partir de la desaparició de l'imperi Romà d'Occident (476) passà successivament a mans dels visigots, els burgundis i els francs, fins que, el 561, es convertí en la sortida al mar del regne de Borgonya. Al s IX passà a ésser un vescomtat, vassall del comte de Provença; en morir l'últim vescomte, fou una comuna que reconegué la sobirania del comte de Tolosa i, més tard, de Carles d'Anjou. La seva prosperitat econòmica es degué a les croades, puix que fou un port de trànsit cap a Terra Santa.

Marshall, illes [*nom oficial en angl: Marshall Islands*] Estat del Pacífic occidental, que comprén un grup d'illes situades a l'E de les illes Carolines i al NW de les Gilbert (181 km²; 54 000 h [est 1994]). La capital és Majuro (19 664 [1988]). És format per dues cadenes paral·leles d'atols coral·lins. El clima és calorós, i sotmès a la influència dels tifons del Pacífic. La població és micronèsia. Hi té importància la pesca i l'exportació de copra. Des del 1947 es trobava sota administració fiduciària dels EUA. El 1982 passaren a tenir un estatut de lliure associació amb els EUA. El 1990 l'ONU posà fi a la tutela dels EUA i l'any següent les illes Marshall ingressaren a l'ONU.

Marsillach i Soriano, Adolf (Barcelona 1928) Actor, autor i director teatral i cinematogràfic. Ha dirigit obres d'autors clàssics i moderns. El 1980 presentà a Barcelona *Le Tartuffe* de Molière i el 1982 *Yo me bajo en la próxima...* *¿y usted?*, obra de la qual és autor. Entre els anys 1985-90 fou director de la Compañia Nacional de Teatro Clásico i de l'Instituto de las Artes Escénicas y la Música (INAEM) del Ministeri de Cultura. En cinema ha interpretat *La regenta* (1974), *La ciutat cremada* (1976) i *El llarg hivern*, entre altres.

marsupial *ZOOl* Ordre de vertebrats de la classe dels mamífers metateris caracteritzats per la presència, en les femelles, d'una omfaloplacenta i, generalment, d'un marsupi a la cara ventral de l'abdomen. Són insectívors, herbívors, carnívors i omnívors, i habiten a Austràlia, Nova Guinea i Amèrica.

mart [*Martes sp*, família dels mustèlids] *ZOOl* Gènere de mamífers de l'ordre dels carnívors que atenyen uns 50 cm de longitud, amb el pelatge burell i una gran taca groga a la gorja. Són animals nocturns i arborícoles, i s'alimenten de

mamífers, ocells, etc. El **mart comú** habita per tot Europa i a una part del sud d'Àsia. Als Països Catalans n'hi ha a les zones pirinenques i a les Illes. El **mart gibelí** és molt caçat, per tal d'aprofitar-ne la pell. Altres espècies són el **mart de gorja groga**, que habita a Sibèria, la Xina, l'Índia i Indonèsia, i el **mart americà**, que habita al Canadà i als EUA.

Mart [*llat: Mars, o Mavors, o Maurs, o Mar-mers*] Nom d'una antiga divinitat itàlica assimilada al déu grec Ares. Venerat sobretot com a déu de la guerra, a Roma li fou dedicat un lloc, el *campus Martius*, i el primer mes de l'antic calendari romà li fou també consagrat (març). Al llarg del s III aC, els romans li atribuiren els mites propis d'Ares, i també l'associaren amb Afro-dita.

Mart El quart dels planetes del sistema solar, atenent la seva proximitat al Sol. L'òrbita de Mart és molt excèntrica, per la qual cosa quan Mart és en oposició, el seu diàmetre aparent varia entre els 14´´ i els 25´´. La distància del planeta a la Terra oscil·la entre els 400 milions de quilòmetres, en la conjunció del planeta, i els 56 milions, en el cas que el planeta sigui en oposició. Mart té estacions semblants a les de la Terra, però més llargues. Un any marcià és quasi dues vegades més llarg que un any de la Terra. La superfície del planeta presenta diversos tipus de formacions permanents, entre les quals destaquen dues grans taques blanques situades a les regions polars. La superfície presenta també unes regions brillants d'un color ataronjat vermellós, anomenades *deserts*, que abasten les tres quartes parts de la superfície del planeta i que li donen la coloració vermelloosa característica. Les formacions de la superfície marciana que han provocat més controvèrsies són les *canals*, però gràcies a les dades obtingudes per les sondes espacials d'exploració, quedà demostrat que no hi ha cap accident superficial que correspongui a una veritable xarxa de canals. La superfície de Mart presenta també, segons les fotografies transmeses per les sondes Mariner, impactes de meteorits molt semblants als circs llunars. Hom també hi ha observat cràters d'origen volcànic. Un altre tipus de formacions de la superfície de Mart són unes regions molt extenses i fosques, anomenades *mars*, que no són d'aigua. Mart té dos satèl·lits naturals, Fobos i Deimos. L'any 1976 arribaren a Mart les sondes *Viking 1* i 2. El sòl és ric en composts de ferro, combinat amb l'oxigen que en altre temps hi devia haver a l'atmosfera. La part central del casquet polar nord és de glaç d'aigua, mentre que el casquet sud sembla ésser de glaç carbònic. No s'hi ha demostrat l'existència de vida.

Martí, José (l'Havana 1853 — Boca de Dos Ríos, Cuba 1895) Polític, escriptor, periodista i orador cubà. Artífex de la independència del seu país, als setze anys fou exiliat a Espanya, on estudià lletres i dret i escriví texts polítics. Viatjà per Europa i Amèrica en el curs de diversos exilis i deportacions i des de Nova York preparà activament la insurrecció cubana. Participà en el desembarcament de Playitas i morí pocs dies més tard. Fou un escriptor romàntic precursor del modernisme. En el camp de l'assaig polític escriví *Nuestra América* i els llibres propagandístics *El presidio en Cuba* (1871), *La república española ante la revolución cubana* (1873), etc.

Martí, Ramon (Subirats 1230 — Barcelona ~1284) Teòleg. Prengué l'hàbit dominicà al convent barceloní de Santa Caterina. Enviat a estudiar a París, fou deixeble de sant Albert i condeixeble de sant Tomàs d'Aquino. Desplegà una gran activitat missionera a Tunis. Passà els darrers anys de la seva vida a Barcelona lliurat a l'ensenyament: entre els seus deixebles sobresurt Amau de Vilanova. D'entre les seves obres, cal mencionar sobretot el famós *Pugio fidei contra Iudaeos* (1278), escrit en llatí i hebreu, que es convertí aviat en una de les apologies de la fe cristiana més divulgades del seu temps. L'obra depèn doctrinalment i, de vegades, textualment de la *Summa contra gentes* de Tomàs d'Aquino. Cap altra obra no li és comparable en el coneixement i ús de texts orientals i dels escrits dels grans pensadors jueus i musulmans.

Martí I de Catalunya-Aragó *dit l'Humà* o *l'Eclesiàstic* (Perpinyà 1356 — Barcelona 1410) Rei de Catalunya-Aragó (1396-1410) i de Sicília (Martí II) (1409-10). Fill segon de Pere el Cerimoniós i d'Elionor

de Sicília, rebé del seu pare els títols de comte de Besalú, senescal de Catalunya (1368) i comte de Xèrica (1372), i des del 1378 afegí el càrrec de lloctinent del seu pare a València. El 1372 es casà a Barcelo-na amb Maria de Luna. Hereu de la mare, Elionor, la succeí en els seus drets a la corona siciliana, als quals uní els del seu pare, que els hi cedí el 1380. En morir Pere el Cerimoniós, Joan I, esdevingut rei, el nomenà duc de Montblanc (1387) i lloctinent seu. El 1392, anà a Sicília per reinstaurar-hi la seva nora, la reina Maria, casada feia poc temps amb el seu fill Martí. S'apoderà ràpidament de l'illa, però una vasta insurrecció nobiliària arribà a posar en perill els reis i l'infant, assetjats a Catània. En morir sobtadament Joan I (1396) sense descendència masculina, la corona pervingué a Martí, i la reina Maria es féu càrrec de la regència. La gran qüestió internacional fou, però, la del **Cisma d'Occident**, en el qual Martí fou el defensor més ferm i actiu del papa Benet XIII, parent de la seva muller. Li proporcionà ajuda militar i diplomàtica i, finalment, l'acollí als seus regnes el 1408. En política interior, el rei s'esforçà a aconseguir la restauració del patrimoni reial, alienat en els regnats precedents i carregat de deutes. Incorporà el comtat d'Empúries a la corona i la jurisdicció de molts llocs on havia estat alienada. Aquest fet inicià a València i Aragó les lluites de bandositats nobiliàries, protagonitzades pels Vilaragut i els Centelles a València, i els Luna i els Urrea a Aragó. El 1408 començà una campanya militar per dominar la rebel·lió de Sardenya dirigida per Martí el Jove, que morí el 1409, poc després de la victòria de Sanluri, i llegà el regne de Sicília al seu pare. Sense hereus directes, aquest es plantejà el problema de la successió i, vidu des del 1406, intentà de resoldre'l amb un nou matrimoni amb Margarida de Prades, de la qual, però, no tingué fills. Morí sense haver designat successor, el 1410, que començà l'inter-regne, conclòs amb el compromís de Casp, que proclamà rei el seu nebot Ferran d'Antequera. Amb ell s'extingí la línia directa del casal de Barcelona.

Martí i Alsina, Ramon (Barcelona 1826 — 1894) Pintor. Estudià dibuix a l'escola de Llotja (1840-44) i obtingué el batxillerat en filosofia (1845). A París, la influència de Courbet el portà a crear un estil propi, analític, del màxim realisme formal en el dibuix, el color i la llum, amb una temàtica que intentava de reflectir amb tota l'objectivitat possible el món que l'envoltava, el paisatge. A la fi dels anys seixanta la seva pintura es féu més efectista i amplià la temàtica, puix que a més dels retrats, els paisatges i les vistes urbanes, apareixen figures i nus femenins, marines, natures mortes, al·legories, escenes de costums i fins composicions històriques (*Els defensors de Girona*). Els darrers anys de la vida cercà noves formes d'expressió, amb una pinzellada desfeta, pròxima a l'impressionisme. Féu també una important labor com a mestre i inculcà un esperit de renovació a una generació de pintors: Vayreda, Urgell, Galofré, Tusquets, Pellicer, Torrecassana, Armet i Pahissa, etc.

Martí i d'Eixalà, Ramon (Cardona 1807 — Madrid 1857) Jurisconsult i filòsof. Es llicencià en lleis a Cervera i s'hi doctorà a Barcelona el 1837. Fou professor i secretari interí de la universitat restaurada de Barcelona, i membre del col·legi d'advocats. El 1846 fou nomenat catedràtic de dret civil i mercantil a la Universitat de Barcelona. President de l'Acadèmia de Jurisprudència, fou membre de la comissió reformadora del codi de comerç i redactor de les ordinacions municipals de Barcelona (1857). Les seves obres jurídiques són *Tratado elemental del derecho civil romano y español* (1838), i *Instituciones del derecho mercantil de España* (1848). Les publicacions filosòfiques són *Curso de filosofía elemental* (1841, 1845), *Manual de la historia de la filosofía* (1842), els *Discursos inaugurales* dels cursos universitaris del 1835, el 1837 i el 1852, i unes altres d'inèdites, com els *Sentimientos morales*.

Martí i Pol, Miquel (Roda de Ter 1929) Poeta. La seva poesia revela una constant biogràfica i simbolista i parteix, d'entrada, d'un vitalisme realista no exempt de preocupacions religioses: *Paraules al vent* (1954, premi Ossa Menor). S'incorporà després al corrent del realisme històric. Durant els anys setanta la seva poesia prengué un tombant més intimista quan

començà a patir les conseqüències d'una greu malaltia crònica: *Quadern de vacances* (1976), *Crònica de demà* (1977), *Estimada Marta* (1978, premi de la Crítica 1979). Continuà amb *L'àmbit de tots els àmbits* (1981, premi Ciutat de Barcelona), *Llibre d'absències* (1985), *Els bells camins* (1987, premi Salvador Espriu, i premi Ciutat de Barcelona), i *Suite de Parlavà* (1991, premi de la Crítica 1992). Ha aplegat el conjunt de la seva obra poètica a *Obra poètica/1 (1948-1971)* (1989) i *Obra poètica/2 (1970-1980)* (1990), dins Edicions 62. Ha conreat també la narració i el dietari, i ha traduït nombrosos autors. Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1991).

Martín Gaité, Carmen (Salamanca 1925) Escriptora castellana. Es donà a conèixer amb la novel·la curta *El balneario* (1954), i obtingué el premi Nadal (1957) amb *Entre visillos*. Altres obres són els relats de *Las ataduras* (1960), i les novel·les *Ritmo lento* (1963), *Retahílas* (1974), *A rachas* (1976; edició ampliada el 1986), *El cuarto de atrás* (1978), *Nubosidad variable* (1992) i *La reina de las nieves* (1994). També és autora d'assaig: *Usos amorosos del dieciocho en España* (1972), *El cuento de nunca acabar* (1983), *Usos amorosos de la posguerra española* (1987), *Desde la ventana. Enfoque femenino de la literatura española* (1987) i *Agua pasada* (1993). Així mateix cal esmentar la seva dedicació al teatre i a la literatura per a infants (*Caperucita en Manhattan*, 1990). L'any 1994 rebé el premi nacional de les lletres, atorgat pel ministeri de cultura.

Martinell i Brunet, Cèsar (Valls 1888 — Barcelona 1973) Arquitecte i historiador de l'art. Format a Barcelona, construí diverses cooperatives vinícoles (Gandesa, el Pinell de Brai, Falset i Montblanc, entre d'altres) (1919-25), en les quals emprà els pràctics i econòmics arcs equilibrats d'obra vista, seguint els consells del seu mestre, Gaudí. Féu també la farinera de Cervera. Restaurà la seu d'Urgell, Poblet i la Seu Vella de Lleida, entre d'altres. Fou professor i secretari de l'Escola d'Arts i Oficis de Barcelona, fundador d'Amics de l'Art Vell (1929), degà del Col·legi d'Arquitectes (1932) i fundador del Centre d'Estudis Gaudinistes (1952). De la seva copiosa i erudita producció escrita, sobresurten els seus estudis sobre el barroc català, que culminen amb *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya* (tres volums, 1959-64).

¹**martinet** *TECNOL* Instrument per a forjar i batre metalls, que consisteix essencialment en una peça grossa mòbil que hom deixa caure sobre el metall col·locat en una enclusa. Aquesta peça va subjectada a l'extrem d'una palanca o mànec amb un punt de suport al mig i accionada per l'altre extrem mitjançant una excèntrica o un element mecànic anàleg, de manera que la massa puja i baixa i produeix els cops sobre l'enclusa.

²**martinet** *ZOOl* Nom de diversos ocells de la família dels ardèids. Cal esmentar el **martinet blanc** (*Egretta garzetta*), de 55 cm, color blanc, amb el bec i les potes negres i els dits grocs i que s'alimenta de peixos, i el **martinet de nit** (*Nycticorax nycticorax*), de 60 cm, que té l'esquena, les

Martí I de Catalunya-Aragó. Miniatura dels Privilegis de la cartoixa de Valdecrist

Ramon Martí i Alsina. La migdiada (MAMB)

ales i la cua grises, la resta del plomatge blanc i les potes negres, i que s'alimenta de peixos.

Martínez Anido, Severiano (Ferrol, Galícia 1862 — Valladolid 1938) Militar gallec. Fou governador militar (1917-20) i civil (1920-22) de Barcelona, càrrec en què assolí gran notorietat per la seva actuació contra els sindicalistes (especialment la CNT). Primo de Rivera el nomenà, successivament, director general de seguretat i ministre de la governació. El 1938 ocupà la cartera d'ordre públic en el primer govern de Franco, després d'haver estat, des de l'octubre del 1937, cap de seguretat interior.

Martínez i Ferrando, Jesús Ernest (València 1891 — 1965) Historiador i literat. Es llicencià en història a València. Ingressà al Cos d'Arxivers, i fou director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó del 1940 al 1961, del qual en millorà notablement les instal·lacions. Fou un bon escriptor en prosa, autor de contes i narracions curtes i d'una novel·la, *Una dona s'atura en el camí*. Publicà la seva primera col·lecció de narracions breus, *Les llunyanies suggestives i altres proses*, el 1918, seguida d'*El farsant i l'enamorada* (1919), entre d'altres. La seva tasca com a historiador s'inicià el 1934, amb la publicació del *Catálogo de la documentación relativa al antiguo reino de Valencia* (Jaime I el Conquistador; *Pedro el Grande*). Aparegué poc després *Pere de Portugal, “rei dels catalans”, vist a través dels registres de la seva cancelleria* (1936). També estudià la figura i el regnat de Jaume II i el seu fill Alfons el Benigne (1960).

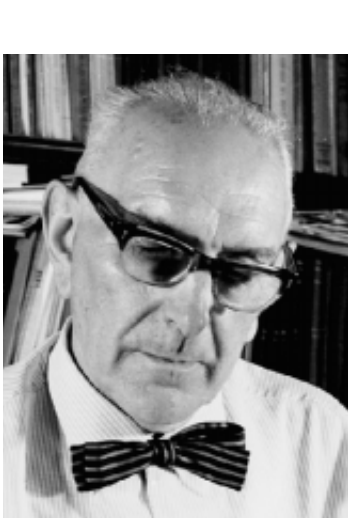
Martínez i Hugué, Manuel (Barcelona 1872 — Caldes de Montbui 1945) Escultor i pintor. Conegut amb el nom de *Manolo*. Es formà en la Barcelona modernista dels darrers anys del s XIX. Residí a París (1900-1910), a Ceret (1910-14 i 1919-27), Arenys de Munt, l'Ametlla del Vallès i Caldes de Montbui (des del 1927). Assimilà dels estils passats tot allò que podia ser-li útil, modificà les formes naturals per mitjà del modelatge i la geometrització del volum, i així aconseguí d'expressar el moviment per mitjà d'una síntesi dels successius moments que el constitueixen (*Bacant*). Conreà també la pintura, que intensificà en els moments que l'artritisme que patia li feia difícil de treballar el fang; es dedicà, a més, a l'orfebreria i la poesia.

Martínez Soria, Francisco (Tarassona, Aragó 1902 — Madrid 1982) Actor teatral, més conegut com *Paco Martínez Soria*. Des de set anys visqué a Barcelona, ciutat a la qual restà sempre vinculat. El 1940 formà companyia pròpia i s'especialitzà en el gènere còmic. El 1950 aconseguí de tenir un teatre propi a Barcelona, el Teatre Talía (des del 1982 Teatre Martínez Soria). D'entre el bon nombre de títols que més popularitzà cal recordar *El abuelo Curro*, *¿Qué hacemos con los hijos?*, *La locura de Don Juan* i *La ciudad no es para mí*, títol que popularitzà també en el cinema.

Martínez de Campos y Antón, Arsenio (Segòvia 1831 — Zarautz, Guipúscoa 1900) Militar castellà. Es destacà a la guerra d'Àfrica, a Mèxic (1861-62), on lluità a les ordres del general Prim, i a Cuba (1869). El 1872 tornà a la Península Ibèrica, i lluità a Catalunya contra els carlins; l'any següent fou enviat a València a reprimir l'alçament cantonalista. Enemistat amb el govern republicà, dimití el càrrec de capità general i fou confinat a Mallorca. Passà a Castella, on conspirà per restaurar la monarquia borbònica; el 29 de desembre de 1874 es pronuncià a Sagunt, en nom d'Alfons XII d'Espanya. El col·lapse del govern provisional li donà la victòria, i el rei fou proclamat a Madrid. Nomenat capità general de Catalunya (1874-86), inicià la campanya contra els carlins. Passà a Cuba, on exercí el comandament suprem de la guerra. Després de derrotar els insurrectes (pau de Zanjón, del 1878), tornà a la Península, i pel març del 1879 formà govern, però dimití pel desembre. Mort Alfons XII, féu de mitjaner entre Cánovas i Sagasta per tal que signessin el pacte del Pardo (1885). Novament fou capità general de Catalunya (1890 i 1893). Nomenat general en cap de les forces d'Àfrica (1893), liquidà la guerra de Melilla i, com a capità general de Castella la Nova (1895), fou enviat tot seguit a Cuba, per tal de sufocar la nova guerra, però, convençut que era una causa perduda, dimití (gener del 1896).

Bernat Martorell Retaule de Sant Pere (1437) (catedral de Girona)

Artur Martorell i Bisbal

Martinica Illa de la mar de les Antilles, al mig de les Petites Antilles, que constitueix un departament francès d'ultramar, amb un estatut de col·lectivitat territorial des del 1982 (1 100 km²; 359 572 h [est 1991]). El relleu és volcànic, molt accidentat, amb activitat moderna. El clima és tropical. La població és, sobretot, mulata. El turisme hi és la principal activitat econòmica. La capital i el principal centre de comunicacions és Fort-de-France.

màrtir *CRIST* Persona que pateix turment o la mort a causa del testimoniatge de Jesucrist (per la fe en general o per un dels seus aspectes essencials, o per una virtut). El màrtir fou venerat com a sant i hom envoltà d'una veneració especial tot allò que s'hi relacionava: el sepulcre, les relíquies i l'aniversari del martiri, anomenat *dies natalis*.

Martirià sant (? s III) Bisbe i màrtir cristià. Patró de Banyoles, el seu culte hi és documentat des d'abans del 1279. El 1649 hom li féu un nou altar a l'església del monestir. Hi ha una peça dramàtica sobre la seva vida, en català, conservada en el *Capbreu de la vida de sant Martirià, bisbe i martre, patró de Banyoles*, del s XVIII, de notable mèrit literari. Festa: 24 d'octubre.

Martorell, Bernat (Sant Celoni s XIV — Barcelona 1452) Pintor. Documentat des del 1427, s'establí oficialment a Barcelona el 1433. Influït per Lluís Borrassà i Jaume Huguet, fou la màxima figura del gòtic internacional. Superà Borrassà en naturalisme i humanisme; servà, però, l'absència d'ornamentació espacial, la simplicitat dels fons paisatgístics i de les perspectives. Creà una nova etapa de caire estèticament més europeu, introduí més varietat de color i se serví de llums rants, reflexos i ombres. Fou un gran dibuixant, i sabé donar als seus personatges expressions molt humanes. Il·luminà el *Llibre d'Hores* per al convent de Santa Clara de Barcelona, i pintà els retaules de *Sant Joan Baptista* de Cabrera de Mataró (~1420), de *Sant Jordi i la princesa* (~1425-37), de *Sant Vicenç*, el tríptic del *Davallament*, el retaule de la *Transfiguració*, el de *Sant Miquel Arcàngel*, etc. L'excés de comandes féu minvar la qualitat de l'estil. A la seva mort, la seva vídua, Bartomeua, i el seu fill Bernat es feren càrrec del taller, i continuaren les seves comandes.

Martorell, Joanot (Gandia 1413/15 — 1468) Cavaller i escriptor. D'un llinatge de la noblesa mitjana, apareix el 1433 amb el tractament de mossèn, que significa que havia estat adobat cavaller. El 1437 canvià lletres de batalla amb el seu cosí Joan de Montpalau, que acusà d'haver trencat paraula de matrimoni a Damiata Martorell, germana de Joanot. Arribats a la conclusió que llurs diferències només es podien resoldre mitjançant una batalla a ultrança, Martorell hagué de cercar un jutge imparcial de la contesa. Anà a Londres i aconseguí que el rei Enric VI d'Anglaterra acceptés la judicatura. La intervenció de la reina Maria, muller d'Alfons el Magnànim, i del germà d'aquest, l'infant Enric, féu que la batalla entre Martorell i Montpalau no es dugués a terme. Posteriorment vengué a Gonçal d'Íxer, comanador de Montalbà, el lloc de Murla i de Benibraïm, a la vall de Xaló, transacció que portà greus conseqüències, entre les quals cal comptar l'empresonament de Galceran Martorell, germà de Joanot. El 2 de gener de 1460 començà la redacció de la seva gran obra *Tirant lo Blanc*, que dedicà a l'infant Ferran de Portugal. De la seva producció literària només resta el llibre inacabat *Guillem de Varoic*, que constitueix una mena d'esbós dels 39 primers capítols de la seva obra principal, *Tirant lo Blanc*, que ha pervingut continuat per Martí Joan de Galba.

Martorell i Bisbal, Artur (Barcelona 1894 — 1967) Pedagog. Assajà el mètode Montessori a les escoles de la Casa de Caritat (1915-17). Donà un ensenyament viu de la realitat, primer a les escoles de Badalona, amb Pompeu Fabra (1917-19), i sobretot, a les escoles del patronat Domènec de Gràcia (1919-30), on fou director. Amb la reorganització de la comissió de cultura de l'ajuntament (1931), Manuel Ainaud el cridà com a assessor tècnic d'ensenyament primari i complementari. Fou professor de l'Escola Normal de la Generalitat (1931-39), cap del negociat de cultura (1950) i director de l'Institut Municipal d'Educació (1954). A causa de la seva oberta oposició a l'estatització de

les escoles municipals, fou traslladat, el 1962, al negociat de cementiris. De la seva obra escrita cal destacar la de l'ensenyament de la llengua, el recull de texts per a infants *Selecta de lectures* (1935, reeditat modernament) i la gramàtica il·lustrada, també per a infants, *Guiatge* (1969).

Martorell i Codina, Oriol (Barcelona 1927) Director musical, pedagog i historiador. Fill d'Artur Martorell i Bisbal. Alhora que estudià música es doctorà en història. El 1947 fundà la Coral Sant Jordi, de la qual fou director fins l'any 1991. Fou fundador i vice-president de l'Euro-päische Föderation Junger Chöre, president de la Federació Catalana d'Entitats Corals i director artístic de l'*Antologia Històrica de la Música Catalana*. Des del 1983 és catedràtic d'història de la música de la Universitat de Barcelona i, des del 1987 fins al 1993, director del Departament d'Història de l'Art. Ha estat guardonat amb el Premi d'Honor Jaume I (1983), la Creu de Sant Jordi (1984), la Medalla d'Or al Mèrit Artístic (1991), el Premi Nacional de Música (1991), etc. Des del 1992 és diputat al Parlament de Catalunya i vice-president de la seva Comissió de Cultura.

Marx Nom amb què són coneguts els germans **Marks**, actors cinematogràfics nord-americans. La família és composta per **Leonard** (Nova York 1891 — 1961; “Chico”), **Arthur** (Nova Yok 1893 — 1964; “Harpo”), **Julius** (Nova York 1895 — Los Angeles 1977; “Groucho”), **Milton** (Nova York 1894 — Palm Springs, Califòrnia 1977; “Gummo”), i **Herbert** (Nova York 1901 — Palm Springs 1979; “Zeppo”). Foren cèlebres les seves escenes jocoses, d'una comicitat desllorigada, agressiva i carregada d'una crítica —bàsicament social— implacable. Actuaren a *Duck Soup* (1933), *A Night at the Opera* (1935), *A Day at the Races* (1937), *At the Circus* (1939), *Go West* (1940), *A Night in Casablanca* (1946), etc.

Marx, Karl (Trèveris 1818 — Londres 1883) Filòsof, polític i economista alemany. Marx desenvolupà la seva crítica al que considerava un sistema polític irracional des del diari “Rheinische Zeitung” (*Gaseta Renana*, òrgan de la burgesia liberal renana, que aviat fou prohibit per les autoritats prussianes. L'amistat amb F. **Engels**, coneixedor directe de la societat capitalista anglesa, contribuí decisivament al fet que Marx s'orientés cap a la recerca de les lleis del desenvolupament i la transformació de la societat “moderna”. L'estudi i la crítica de l'economia política fou el darrer factor teòric essencial en la formació de la teoria marxista de la societat, o materialisme històric. Les concepcions més característiques de la doctrina de Marx (**marxisme**) són fruit d'una mantinguda relació entre la investigació teòrica i la pràctica política revolucionària. Entre l'extensa producció teòrica de Marx cal destacar, la *Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* ('Crítica de la filosofia hegeliana del dret', escrita el 1843 i publicada pòstumament), *Die Heilige Familie* ('La Sagrada Família', 1845) i *Die Deutsche Ideologie* ('La ideologia alemanya', escrita —com l'anterior, en col·laboració amb Engels— en 1845-46 i publicada pòstumament). *Das kommunistische Manifest* ('El manifest comunista', 1848, en col·laboració amb Engels), *Der 18 Brumaire des Louis Bonaparte* ('El 18 brumari de Lluís Bonaparte', 1852) i *Die Klassenkämpfe in Frankreich* ('Les lluites de classes a França', 1859), són obres de caràcter polític o històrico-polític. Els *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* ('Fonaments de la crítica de l'economia política', escrita en 1857-58 i publicada el 1939) i *Zur Kritik der politischen Ökonomie* ('Crítica de l'economia política', 1859) anuncien *Das Kapital* ('El Capital'), de les tres parts del qual només la primera fou publicada en vida de Marx (1867), mentre que les altres dues ho foren per Engels (1885 i 1894); un altre estudi, *Theorien über den Mehrwert* ('Teories sobre la plus-vàlua'), redactat entre el 1861 i el 1863 i planejat com a quarta part de *Das Kapital*, fou publicat entre el 1905 i el 1910 per Kaustky. Entre les darreres obres de Marx cal esmentar *Der Bürgerkrieg in Frankreich* ('La guerra civil a França', 1871) i *Randglossen zum Programm der Deutschen Arbeiterpartei* ('Crítica del programa de Gotha', 1875).

marxisme *FILOS/ECON/POLÍT* Teoria científicofilosòfica de **K.Marx** i **F.Engels** i de llurs seguidors. Representa una ruptura amb les teories sobre l'home, la societat i

la seva història, que es limitaven a contemplar i interpretar el món, però que eren incapaces de transformar-lo. Marx intentà d’analitzar la realitat material de les relacions de l’home envers la natura mitjançant el treball. L’home és l’èsser de la praxi que transformant la natura es transforma a si mateix. Marx descobrí que l’home és condicionat per unes estructures i una societat que ell mateix ha creat a través d’aquest procés històric. En aquest sentit hom pot definir el marxisme com una filosofia materialista i dialèctica. Les estructures econòmiques de la primera revolució industrial han condicionat l’home a un treball alienat, explotador, a les grans fàbriques. Marx volgué analitzar la societat del capitalisme industrial i arribar, així, al descobriment del funcionament de les societats i de llur història. En els resultats d’aquesta anàlisi hom troba les aportacions marxistes per a una teoria científica nova: la ciència de la història, que, com a teoria científica, té el caràcter d’instrument de coneixements. El terme *materialisme històric* té com a finalitat l’establiment d’una línia divisòria entre les concepcions idealistes anteriors i la nova concepció científica de la història, i comprèn els següents conceptes: procés de producció, forces productives, plusvàlua, capital, relacions tècniques de producció, relacions socials de producció, infraestructura, superestructura, que comprèn, al seu torn, l’estructura social, l’estructura jurídico-política, estructura ideològica, mode de producció, formació social i conjuntura política. Aplicant aquests conceptes, el proletariat pot conèixer les raons de la seva misèria i els mitjans per a posar-hi fi. Però el marxisme, a més d’una teoria científica (*materialisme històric*), és també una filosofia (*materialisme dialèctic*). És en les anàlisis científiques de Marx i Engels, especialment a *El Capital*, on hom pot trobar els elements teòrics més avançats per a elaborar la filosofia marxista. El nucli d’aquesta filosofia (materialisme dialèctic), com també de la teoria científica de la història (materialisme històric) és la *lluïta de classes*. El principi essencial de la tesi de Marx és: no hi ha producció econòmica “pura”, ni intercanvi “pur”, ni distribució “pura”. Tots aquests fenòmens econòmics són processos que s’esdevenen sota unes determinades relacions socials, que són, en darrer terme, relacions de classes antagoniques, és a dir, relacions de lluita de classes. Les relacions de producció no són una cosa que s’afegeix a les forces productives com a simple “forma”, sinó que penetren en les formes productives, puix que la força de treball que posa en acció les forces productives forma part, ella mateixa, de les “formes productives”, i el procés de producció capitalista tendeix a la màxima explotació de la força del treball. Marx mostra que les formes successives de l’organització del procés de producció no eren sinó les forces successives d’existència material i històrica de les relacions de producció capitalista. Amb les relacions de producció les classes són presents des del mateix començ del procés de producció. Amb aquesta relació entre les classes antagoniques es creen les bases de la lluita de classes, arrelada dins la mateixa producció. No hi ha cap societat en la història que, en produir, no reprodueixi les condicions materials i socials de la seva existència (de la seva producció). Ara bé, les condicions d’existència de la societat capitalista són la condició de l’explotació que la classe capitalista imposa a la classe obrera. Per a comprendre *El Capital* cal enlairar-se fins a la reproducció, i aleshores hom pot comprendre per què la burgesia no pot assegurar-se l’estabilitat i la durada de l’explotació (que imposa en la producció) si no és a condició de conduir una lluita de classes permanent contra la classe obrera. Aquesta lluita de classes es produeix perpetuant o reproduint les condicions materials, ideològiques i polítiques de l’explotació. És així com *El Capital* es transforma en una teoria revolucionària. El cos doctrinal de Marx i Engels ha tingut diverses interpretacions, que han donat origen a corrents diversos i a nous replantejaments: el revisionisme, iniciat per E.Bernstein, oposat al corrent ortodox, representat per V.I.Lenin, de qui prengué el nom de marxisme-leninisme. Diversos pensadors o dirigents dels partits polítics que accepten la doctrina marxista (comunisme, socialisme) han encapçalat alguns d’aquests corrents teòrico-pràctics dins el

marxisme. Hom pot esmentar, com a molt significatiu, el maoisme, sorgit de Mao Zedong, o els plantejaments més recents de certs partits comunistes europeus (eurocomunisme).

Maryland Estat de l'E dels EUA, situat a la costa de l'Atlàntic sud (27 092 km²; 5 023 000 h [est 1994]). La capital és Annapolis. És dividit en dues parts per la badia de Chesapeake, a la vora de la qual hi ha una llarga faixa costanera. El clima és temperat humit. Són abundants les pinedes, els alzinars i les rouredes. La població és en un 15% negra. La ciutat més important és Baltimore. Els conreus predominants importants són el tabac, els cereals i els fruiters. Hi són molt desenvolupades les indústries alimentàries, les siderometal·lúrgiques i les de fabricació de fibres tèxtils artificials.

mas *GEOG/HIST* Explotació agrària tradicional centrada en un habitatge bastit en funció d’aquesta explotació. S’originà durant l’alta edat mitjana a la Catalunya oriental, especialment al Pre-pirineu i a la Serralada Transversal (Solsonès, Berguedà, Osona, Ripollès, Garrotxa). Al seu origen era regentat per una família, que hi treballava i en vivia exclusivament. Els masos eren sempre localitzats a la muntanya mitjana (fins a uns 1 500 m). Actualment en procés de desaparició com a unitat productiva, a causa de l’abandonament de terres, alguns masos són destinats al turisme rural (agroturisme).

Masaccio (San Giovanni Valdarno, Toscana 1401 — Roma 1428) Nom amb què és conegut el pintor italià Tommaso Guidi di Giovanni. Documentat a Florència des del 1417, continuà la renovació pictòrica iniciada un segle abans per Giotto di Bondone. En són exemples el *Triptic* de San Giovenale, a Cascia (1422) i el *Políptic* de Pisa (1426). A partir del 1424 col·laborà amb Masolino da Panicale en la *Mare de Déu amb l'Infant i santa Anna* i en els frescs de la capella Brancacci, a l'església florentina del Carmine. A Florència (1425-27) pintà la *Trinitat* per a l'església de Santa Maria Novella, i a Roma, probablement col·laborà amb Masolino da Panicale en el *Triptic* de Santa Maria Maggiore, i en els frescs de la basílica de San Clemente. Tingué una gran influència en els pintors dels ss XV i XVI.

Mascagni, Pietro (Liorna 1863 — Roma 1945) Compositor italià. Estudià a Milà, amb Ponchielli. Compongué, entre d’altres, l’òpera *Cavalleria Rusticana* (1889), considerada una obra mestra del *verisme* italià.

màser *f*is Amplificador de microones, inventat per C.Townes l’any 1954, el principi de funcionament del qual es basa en les propietats quàntiques de la matèria. El mot *màser* prové de l’acrònim del terme anglès *microwave amplification by stimulated emission of radiation* (‘amplificació de microones mitjançant l’emissió estimulada de radiacions’). Un màser és, essencialment, un sistema macroscòpic constituït per objectes elementals, com ara un feix de molècules d’amoníac o d’hidrogen, un cristall de robí (constituït per ions de crom), etc. El màser que actua a freqüències òptiques és anomenat *màser òptic* o *làser*.

Maseras i Galtés, Alfons (Sant Jaume dels Domenys 1884 — Tolosa, Llengua-doc 1939) Escriptor. El 1900 ja aparegueren a “Joventut” i “Catalunya Artística” les seves primeres publicacions. Residí llargues temporades a París, on durant la Dictadura de Primo de Rivera dirigí “Le Courrier Catalan”. Conreà la novel·la: *Edmon* (1908, premiada pel setmanari barceloní “El Poble Català”), *La fi d'un idil·li* (1908), etc. També escriví poesia (*La llàntia encesa*, 1926, etc), contes (*Contes fatídics*, 1911; *La ratlla*, 1929), teatre (*L'hereu*, 1929; *Guerau i Marta*, 1932) i narracions (*Sota el cel de París*, 1910). La seva obra és bàsicament romàntica.

Maseru Capital de Lesotho i del districte homònim, situada a la riba esquerra del riu Caledon, prop de la frontera amb Sud-àfrica (109 382 h [1986]).

Masó i Valentí, Rafael (Girona 1880 — 1935) Arquitecte i escriptor. Amb X.Montsalvatge, Carles Rahola, Miquel de Palol i Prudenci Bertrana, col·laborà a diversos diaris, i conegué Josep Carner, Guerau de Liost, J.M.Lopez-Picó i Emili Vallès, nucli literari que inicià el canvi de gust que preparà el noucentisme. Escriví

Cartell anunciador de l'òpera Ariane, de Jules Massenet

Karl Marx

poesia, molt a la manera del primer Carner, i guanyà diferents premis als jocs florals. Com a arquitecte, a Girona, les seves primeres obres són de secessió respec-te al modernisme. En un primer moment (1906-11) intentà de formular un llen-guatge propi (mas el Soler, farmàcia Masó, can Batlle, farinera Teixidor, magatzem Encesa i les cases Salieti i Masó); en un segon període (1912-22) féu una sèrie d’obres plenament noucentistes (edifici Athenea, cases Cendra, Masramon, Ence-sa, Cases i Teixidor, garatge Callicó i can Gispert Saüch); i en una darrera etapa (1923-35), recuperà i incorporà elements extrets de la tradició (esgrafiats, colum-nes, *terrecotte* i motlles), i arribà a emprar elements originals procedents de l’arquitectura del passat (cooperativa La Econòmica Palafrugellense, cases Cots i Colomer i urbanitzacions Teixidor i S'Agaró).

Masoliver i Martínez, Joan Ramon (Saragossa 1910) Escriptor. Un dels funda-dors de la revista d’avantguarda “Hèlix” (1929), conegué Breton a París i intervin-gué a Catalunya en l’expansió del surrea-lisme. Fou un dels organitzadors dels ser-veis de propaganda del govern de Burgos, però ben aviat dimití els càrrecs polítics i es dedicà al periodisme. Fou fundador de “Destino”. Publicà una *Guia de Roma e iti-nerarios de Italia* (1950), una *Presentació de James Joyce...* (1981) i una *Antología poéti-ca de Ausias March* (1981; traducció catala-na del 1985). L’any 1988 fou guardonat amb el premi nacional de traducció.

Mason, James (Huddersfield, Yorkshire 1909 — Lausana, Vaud 1984) Actor cine-matogràfic i teatral nord-americà d’origen anglès. Actor de continguda expressivitat, triomfà tot protagonitzant, entre d’altres, els films *The Reckless Moments* (1949) de M.Ophüls, *Five Fingers* (1952) de J.L.Man-kiewicz, *A Star is Born* (1954) de G.Cukor i *Lolita* (1961) de S.Kubrick, i també en diversos papers secundaris.

Maspons i Anglasell, Francesc de Paula (Barcelona 1872 — Bigues 1966) Jurisconsult. Fill de Francesc Maspons i Labrós. Doctor en dret, fou catedràtic de dret civil a la universitat d’Oñati (Guipús-coa) (1897). Fou President de l’Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Barcelo-na (1918-20); i com a director de l’Oficina d’Estudis Jurídics de la Mancomunitat de Catalunya publicà les *Institucions de dret català* (1921) i *Texts de dret català antic*, entre altres. De la seva nombrosa produc-ció cal destacar *Col·lecció documentada de les sentències del tribunal suprem referides a Catalunya. Any 1860 a 1863* (1926-27), *La llei de la família catalana* (1935), *L’aplicació de l'Estatut de Catalunya* (1932) i *La Gene-ralitat de Catalunya i la República Espanyo-la* (1932).

Masqat Capital del soldanat indepen-dent d’**Oman** (85 000 h [1982]). Situada al N del país, a la costa del golf d’Oman, per la seva situació a l’entrada del golf Pèrsic és considerada com una base estra-tègica important.

Massachusetts Estat del NE dels EUA, a la regió de Nova Anglaterra (21 456 km²; 5 983 000 h [est 1994]). La capital és *Boston*. El relleu va des d’unes muntanyes de tipus apalatxià, a l’W (Hoosac Range), a un peneplà i una costa molt retallada, a l’E. El clima és temperat fred. El sector pri-mari és una de les fonts principals de riquesa, amb una agricultura i una rama-deria molt desenvolupades i amb una explotació pesquera notable. Boston constitueix el port més important dels EUA a l’Atlàntic. El primer establiment europeu fou fundat pels emigrants arri-bats amb el *Mayflower* a New Plymouth (1620).

massai **1** *ANTROP* Individu d’un poble africà de raça nilòtida. En nombre d’uns 700 000, habiten a Kenya i Tanzània, al voltant del llac Victòria. Actualment són pastors nòmades de bòvids, ovelles i cabres. **2** *ETNOL/LING* Llengua del subgrup nilòtic, branca oriental, del grup de llen-gües sudàniques oriental pertanyents a la família nilòtico-sahariana.

Massenet, Jules (Montaud, Saint-Étien-ne 1842 — París 1912) Compositor fran-cès. Estudià a París i guanyà el premi de Roma (1863). Les seves òperes més impor-tants són *Le roi de Lahore* (1877), *Manon* (1884), *Werther* (1892), *Cendrillon* (1897) i *Don Quichotte* (1910). També deixà mú-sica orquestral de qualitat i música de cambra.

Massís Central Regió del centre-sud de França, formada per un conjunt d'altres terres que separen les planes de la conca de París i Llenguadoc i l'Aquitània i la vall del Roine (85 000 km²). És un extens massís antic d'un relleu molt compacte. En conjunt, presenta l'aspecte d'un altiplà entallat per nombrosos rius, que hi han obert profundes gorges, i ofereix una gran varietat de paisatges.

Massó i Torrents, Jaume (Barcelona 1863 — 1943) Editor, erudit i escriptor. A 18 anys fundà *L'Avenç*, que orientà a la modernització cultural i política del catalanisme, per influència de Valentí Almirall. Associat (1891) amb Joaquim Casas i Carbó, impulsà les publicacions de L'Avenç i convertí l'editorial (1881-1915) en el nucli intel·lectual més influent del modernisme. Com a escriptor publicà narracions, poesies, la novel·la *Desil·lusió* (1904) i el drama líric *La Fada* (1897), musicat per Morera. Participà en la política nacionalista de matís esquerrà, i presidí l'Ateneu Barcelonès (1926-27) i el Centre Excursionista de Catalunya (1915-19). Fou membre de la comissió tècnica que convocà el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906), membre fundacional de l'Institut d'Estudis Catalans (1907) i professor dels Estudis Universitaris Catalans (1906-07) i de l'Escola de Bibliotecàries (des del 1932). Publicà uns 270 títols entre llibres, poesies i articles.

Masson, André (Balagny-sur-Thérain, Picardia 1896 — París 1987) Pintor, gravador i dibuixant francès. Conreà el cubisme (1922) i amb *Els quatre elements* (1923-24) entrà en el surrealisme (1923-29). Pintà sèries sobre el mateix tema: *Combats d'animals* i *Matances* (1931-33). A la Península Ibèrica (1934-36), féu *Insectes* i il·lustrà la *Tauromachie* de M.Leiris, i féu estades a Tossa de Mar. Refugiat als EUA (1941), exercí una gran influència sobre l'Action Painting. Fou influït per l'abstracció i després per l'informalisme: *Cerimònies* i *Figures tutelars* (1962-64). Com a gravador il·lustrà *Numancia* de Cervantes (1937), *Wozzech* de G.Büchner (1963), etc.

Mastroianni, Marcello (Fontana Liri, Laci 1923) Actor cinematogràfic italià. Ha representat personatges de diversos tipus en films dirigits per Antonioni, Visconti, Fellini, De Sica, etc. Els anys 1965 i 1970 fou premiat als festivals de Sant Sebastià i de Canes per *Casanova 70* i *Dramma della gelosia*. Altres pel·lícules seves són *I soliti ignoti* (1958), *La dolce vita* (1960), *La notte* (1961), *Divorzio all'italiana* (1962), *Una giornata particolare* (1977), *Ginger e Fred* (1985), *Les yeux noirs* (1987), *Used People* (1992) i *Un deux trois soleil* (1993).

masurca *Mús* Dansa nacional polonesa, de ritme ternari, amb un accent característic en el segon temps —o en el tercer— de cada compàs. Fou introduïda en la música de concert per Chopin.

Mata i Garriga, Marta (Barcelona 1926) Pedagoga. Inicià la seva tasca pedagògica a Saïfores (Baix Penedès) (1944). Llicenciada en pedagogia (1957), participà en la creació de l'escola Talitha (1956), i el 1965 fundà l'Escola de Mestres Rosa Sensat. Ha treballat en l'aprenentatge de la lectura, concretant-ho en l'orientació del material de lectura de l'editorial La Galera i en l'obra *Quadres de fonologia per a l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura catalana* (1974), en col·laboració amb J.M.Cormand (versió castellana, 1975). Militant del Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC-PSOE), el 1977 fou diputada al Congrés de Madrid i el 1980 i el 1984 fou elegida diputada al Parlament de Catalunya.

matafaluga [*Pimpinella anisum*, família de les umbel·líferes] *BOT/FARM* Planta herbàcia anual de 10 a 50 cm d'alt, de fulles incises o pinnatipartides, d'umbel·les de flors blanques i de fruits aromàtics. És de procedència asiàtica. Els seus fruits són la base de l'elaboració de l'*anis*.

Matagalls, el Pic (1 694 m) del Montseny, al NW del massís, terminal dels municipis de Montseny (Vallès Oriental) i de Viladrau i el Brull (Osona). Format inicialment per esquists del Silurià, esdevingué finalment un peneplà, amb fractures i falles produïdes per l'aixecament alpí.

Mata-Hari (Leeuwarden 1876 — Vincennes 1917) Nom amb què és coneguda Margaretha Gertruida Zèlle, ballarina i espia holandesa. El 1908 s'establí a París com a ballarina i cortesana, i durant

la Primera Guerra Mundial esdevingué agent del servei secret alemany. Condemnada a mort per un tribunal militar francès, fou afusellada.

Mataró Municipi i cap de la comarca del **Maresme**, al vessant de mar de la Serralada Litoral (23 km²; 101 510 h [1991]). El relleu principal és constituït per una serralada de poca elevació —contrafort del bloc del Corredor— de textura granítica, que ha donat lloc a la formació dels turons que la coronen. El clima és benigne, amb un règim plujiós irregular. Antigament la riquesa agrícola del terme es basava en la vinya. Les plagues de l'oidi (1854) i de la fil·loxera (1888) la reduïren molt i, actualment, a més de les hortalisses, té interès la floricultura i, en menor mesura, el conreu de les patates primerenques. El mar com a factor econòmic hi resta avui inoperant. A la segona meitat del s XVIII el tràfic marítim era molt important, com també la construcció d'embarcacions, i hi funcionava una escola de nàutica (1780). Al s XIX el tràfic restà limitat a la costa, llevat dels anys que freqüentaren Mataró els vaixells carboners. Finalment, a la platja només restaren els pescadors; àdhuc fou abolida la província marítima (1889). Hi ha ara una moderna drassana i hom ha construït recentment un important port esportiu. La branca principal de l'economia mataronina és la indústria del gènere de punt. Dels mitgers de teler del s XVIII hom passà a la mecanització incipient de mitjan s XIX, però l'especialitat de la malla es desenvolupà anys després i suplantà finalment l'antiga manufactura del cotó, que s'havia introduït a Mataró a mitjan s XIX. No manquen a Mataró altres empreses del sector industrial: metal·lúrgiques, químiques, adoberies, del vidre, ceràmiques, de detergents, del paper i d'arts gràfiques, entre les principals. Pel que fa a la població activa, el 2,2% treballa en el sector primari, el 50,5% a la indústria, el 7,7% en la construcció i el 39,6% restant està ocupat en el sector terciari. La *ciutat* és el centre de la comarca del Maresme. Entre els seus edificis sobresurt la basílica parroquial de Santa Maria (s XVI, reformada el 1675) i la capella dels Dolors, amb pintures d'Antoni Viladomat (1737). Altres construccions religioses antigues són l'església de Sant Josep (ss XVI-XVII), el convent de les Caputxines (1741), l'església de Santa Anna (1789) i l'ermita de Sant Simó (s XVI). Entre els edificis civils es destaquen la casa de la ciutat (s XVII), el Museu Comarcal del Maresme (s XVI) l'Hospi-

Matarranya		
		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Aiguaviva de Bergantes	41,9	618
Arenys de Lledó	34,3	272
Bellmunt de Mesquí	34	172
Beseit	96,8	701
Calaceit	81,1	1 281
Canyada de Beric, la	10,8	112
Codonyera, la	20,9	363
Cretes	52,2	693
Fonduespatla	38,7	429
Faió	67,3	1 029
Favara	105,8	1 344
Fórnols de Matarranya	32,6	693
Freixneda, la	39,5	480
Ginebrosa, la	80,3	287
Lledó d'Algars	15,4	229
Maella	174,6	2 180
Massalió	85,4	629
Mont-roig de Tastavins	79,6	403
Nonasp	111,1	1 132
Pena-roja	84,1	591
Portellada, la	21,5	352
Ràfels	35,7	257
Sorollera, la	33,9	98
Torredarques	34,2	133
Torre del Comte, la	19,3	205
Torre de Vilella, la	33,5	207
Vall de Tormo, la	16	441
Vall-de-roures	123,8	1 903
Valljunquera	41,8	474
Matarranya, el	1 646,1	17 145

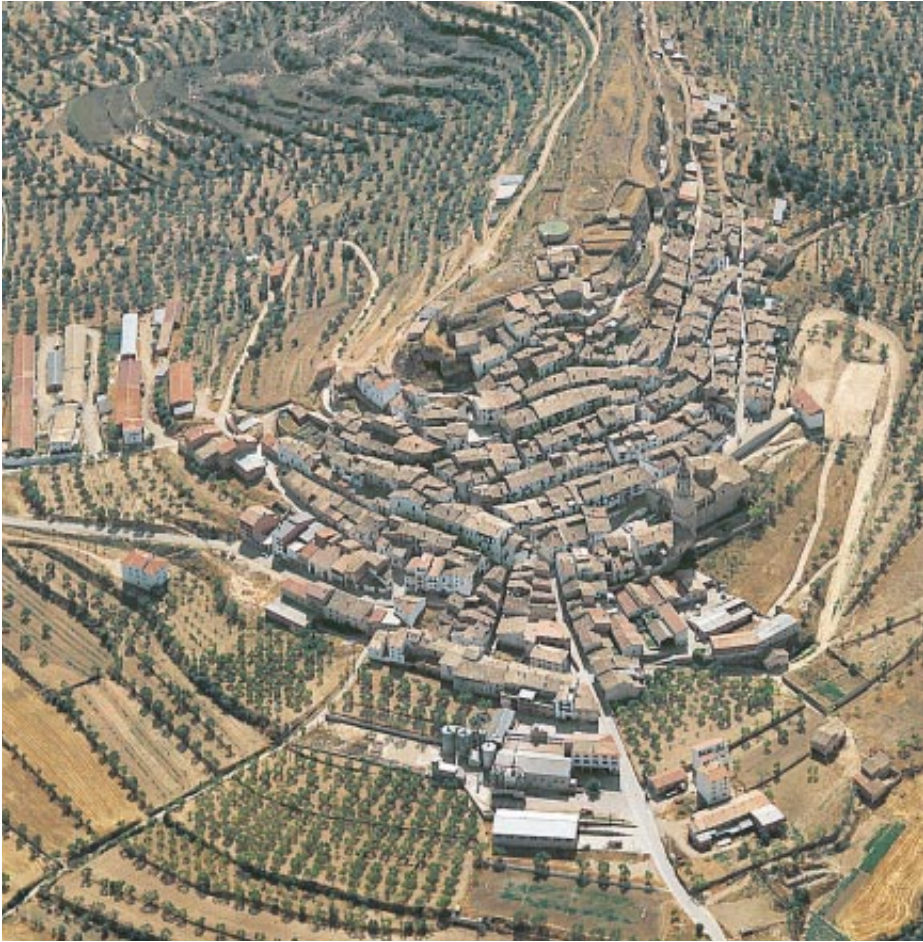
tal de Sant Jaume i Santa Magdalena (s XVIII), tots amb reformes posteriors. La ciutat té places espaïoses; la principal és la de Santa Anna, que és el centre neuràlgic de la població, amb la Rambla i la Riera. Dels espais verds sobresurten el parc municipal (1909) i el parc forestal del turó d'en Dori (1975), bell mirador sobre la ciutat. La façana marítima mataronina és ocupada, tot al seu llarg, per la via del ferrocarril (1848) i per la travessia de la carretera de Barcelona a Girona (1957). L'autopista de Barcelona a Mataró (1969) fou traçada més distant de la costa. L'any 1995 entrà en funcionament l'autopista de Mataró a Granollers, que enllaça amb la prolongació de l'autopista que es dirigeix al Maresme Nord. L'origen del nucli urbà de Mataró ha d'ésser situat, segons les investigacions actuals, a la primera de l'època romana (ss II-I aC). Normalment hom suposa que fou la continuació, a la plana, del poblat ibèric del turó de *Burriac*, del qual degué heretar, segons aquesta hipòtesi, també el nom, *Ilduro*. La ciutat s'establí en una petita elevació entre dues rieres, la Riera i el Rierot. Arribà a la categoria de *municipium* amb el nom d'*Ilu-ro*. La ciutat, voltada de vil·les, algunes de les quals importants, com la torre Llauder, tingué una forta vitalitat durant l'Alt Imperi. Les troballes arqueològiques també demostren una clara decadència després de la crisi del s III dC, de la qual no es recuperà, bé que es mantingué com a nucli urbà secundari. A l'alta edat mitjana, una sèrie de masies formaven la parròquia de Santa Maria d'Alarona o de Ciutatfreta (*Civitas fracta*) (ss X-XI). Aquest segon topònim, d'origen desconegut, fou suplantat després pel de *Mataró*, nom d'una torre o un castell bastit en un turó de llevant del terme, dit també *torre de Mata* i, més modernament, castell d'*O-nofre Arnau*, al qual pertanyia la vila. Al s XIV Mataró era encara una petita vila rural. Al s XV, conjuntament amb les dues Llavaneres, es redimí dues vegades de la dominació feudal i s'incorporà a la corona (1419 i 1480), i àdhuc fou declarada carrer de Barcelona (1424 i 1481). L'edificació urbana s'expandí cap a ponent, i la vila restà partida per la riera de Cirera, però encara no arribava a la platja. A la segona meitat del s XVII el creixement de la població obligà a construir fora muralla i en direcció a la mar. Cap a la fi d'aquell segle Mataró esdevingué una població capdavantera a Catalunya. Felip V de Castella li atorgà el títol de ciutat (1702), i durant la guerra de Successió fou la primera a reconèixer com a rei l'arxiduc Carles d'Àustria (1705). Erigida en cap de corregiment (1716), es transformà, al s XVIII, en una ciutat molt laboriosa i s'aprofità també del comerç colonial. El 1787 enregistrava 9 943 h. Al s XIX s'incorporà de ple a l'anomenada revolució industrial amb la manufactura de cotó. El 1840 hi fou instal·lada la primera filatura moguda amb aquest avenç tecnològic. El 1848 hi fou inaugurada la també primera via fèrria de l'estat espanyol —l'anomenat *carril de Mataró*—, que unia la ciutat amb Barcelona. Patí el còlera de 1854 i el 1855 fou inaugurat l'enllumenat de gas. Acabada la tercera guerra Carlina, foren retirades les fortificacions, fou començada la moderna xarxa de clavegueres (1894) i s'adoptà l'enllumenat elèctric (1899). A la fi del s XIX Mataró tenia uns 20 000 habitants. Al s XX s'estancà sota la crisi produïda per la pèrdua del mercat colonial. L'atracció demogràfica de la segona meitat dels segle XX produí l'expandiment de l'edificació més enllà de les rondes, sobretot cap a la banda de ponent, a la recerca de terrenys econòmics, i donà peu a la formació de diversos barris, polígons industrials i a la creació de noves parròquies.

Matarranya, el Riu del SW de la Depressió de l'Ebre, afluent d'aquest riu per la dreta. Neix als ports de Beseit (comarca del Matarranya), al NE del tossal d'Encanader (1 396 m). Pren la direcció NW i passa per Beseit i Vall-de-roures, pren després la direcció N i passa per la Torre del Comte, prop de la Vall del Tormo, i per Massalió, Maella, Favara de Matarranya i Nonasp (ja en direcció NE), s'endinsa en meandres encaixats i travessa els darrers contraforts de la Serralada Pre-litoral Catalana. Desguassa a l'Ebre a l'E de Faió. Els afluents principals són: per la dreta, l'Uldemó, el barranc de Calapatar i el riu d'Algars (l'únic important), amb el dels Estrets i la riera de Vallmajor, i per l'esquerra, el riu de la Pena, amb el

del Racó de Patorrat, el barranc de la Canaleta i el riu Tastavins, amb el barranc de les Canals.

Matarranya, el Comarca de la Franja de Ponent (1 646 km²; 17 145 h [1991]). Limita a l'E amb les comarques de Catalunya i de la Terra Alta, el Baix Ebre i el Montsià, al S amb les comarques del País Valencià del Baix Maestrat i els Ports, a l'W i al N amb terres de l'Aragó i al NE amb la comarca de la Franja del Baix Cinca i per un bocí amb les terres de la Ribera d'Ebre. És constituïda per 29 municipis. El cap de comarca és Vall-de-roures. Hom hi distingeix dos paisatges distints: el de la Serralada Pre-litoral i el de la Depressió de l'Ebre. La Serralada Pre-litoral ocupa el sector SE de la comarca, i pel S enllaça amb els ports de Morella. L'espina dorsal d'aquesta muntanya correspon als ports de Beseit, que separen el Matarranya del Baix Ebre, del Montsià i del Baix Maestrat i que culminen, a 1 396 m alt, al tossal d'Encanader. Una flexió-falla posada en contacte la serralada amb la Depressió de l'Ebre, que s'inicia a llevant. Els col·lectors de la comarca són dos afluents de l'Ebre: el Guadalop, a l'W, i el **Matarranya**, al centre, que ha donat nom a la comarca. El clima és mediterrani, amb tendència continental, amb mostres clares d'aridesa al NE. La vegetació actual comprèn, a muntanya, sobretot pasturatges secs de jonça, i a les terres d'una altitud baixa i mitjana, brolles de romaní poc denses i erms. Un estrat de pins cobreix sovint pasturatges i brolles. El caràcter abrupte del relleu determina l'existència de fondalades ombrívoles, on es poden trobar boixedes, bosquets de ribera i bardisses. L'agricultura de secà continua essent la base econòmica de la comarca, tot i la reducció que ha experimentat en els darrers anys. D'entre els conreus herbacis, destaca la producció de blat, ordi i civada. Pel que fa als llenyosos, predominen les oliveres. Hom constata també un increment dels fruiters, sobretot dels presseguers, en zones de regadiu. La gran aposta econòmica actual de la comarca és la ramaderia avícola, cunícula i, sobretot, porcina. L'explotació del subsòl hi és tradicional, com per exemple l'argila refractària; també hi ha indicis de marbre, lignit i bauxita. El turisme, actualment en vies de desenvolupament, sobretot a la zona dels ports de Beseit, és, juntament amb la incipient indústria alimentària, una altra aposta de desenvolupament de la comarca. La població, que es beneficiava d'una relativa prosperitat agrària, havia augmentat modernament, fins el 1910, però la davallada econòmica de l'oli i, sobretot, la manca d'industrialització i de turisme han fet que la minva de població sigui important. Tots els municipis de la comarca han perdut població, tret de Vall-de-roures. El poblament prehistòric es documenta a la comarca sobretot a través de les pintures rupestres, com les dels Secans de Massalió i del barranc de Calapatar, a Cretes, i de jaciments de sílex de superfície. Però és conegut sobretot durant la primera edat del ferro, amb poblatges que vers el s V aC es transformaren en ibèrics, l'exemple més destacat dels quals és el de Sant Antoni de Calaceit. La islamització fou un fenomen profund i la comarca pertangué a la taifa de Tortosa. La definitiva ocupació cristiana fou obra de la casa comtal catalana, després de la unió dinàstica catalano-aragonesa. La comarca se sotmeté per capitulació (1169), i hi subsistí una part de la població musulmana; fou repoblada per francs i, sobretot, per catalans de Lleida, però la jurisdicció senyorial fou adjudicada al bisbat de Saragossa el 1175 (Vall-de-roures, Beseit, Fondespata i Mesquí), i a l'orde de Calatrava el 1180 (Maella, Calaceit, la Freixneda, Cretes, la Portellada, Pena-roja de Tastavins, Mont-roig, Nonasp i Favara), sota el fur d'Aragó. La zona restà dins els límits aragonesos en el testament reial del 1248.

matemàtica *MAT* Ciència que estudia les propietats dels nombres, de les figures, dels conjunts, de les operacions, de les funcions, etc. Segons l'objecte particular del seu estudi, la matemàtica es divideix en *geometria*, *àlgebra*, *anàlisi matemàtica*, *topologia*, teoria de *conjunts*, teoria dels *nombres*, càlcul de *probabilitats* i càlcul *numèric*. Actualment hom engloba la matemàtica en tres camps: l'*àlgebra* o matemàtica del discret i dels procediments finits, l'*anàlisi* o tractament de l'infinit i del continu i la *topologia* o estudi de la continuïtat. El *procés d'investigació*

el Matarranya Vista aèria de Pena-roja

En la matemàtica funciona de diverses maneres. Cal esmentar, en primer lloc, el procés d'investigació a partir d'un problema de la ciència natural, que requereix una eina de càlcul que encara no és a punt, la creació de la qual té lloc amb vista a aquell objectiu concret i que posteriorment es desprèn de les característiques particulars i es generalitza. En segon lloc, cal esmentar el procés d'investigació a partir d'un problema matemàtic previ, la resolució del qual té lloc mitjançant la creació d'una nova eina matemàtica que serveix també per a altres camps. En tercer lloc, cal esmentar el procés d'investigació a partir de correccions a un problema ideal; per exemple, l'estudi sistemàtic de les influències entre planetes en el sistema solar ha conduït a l'elaboració de la teoria de les pertorbacions. Un altre tipus de procés d'investigació és el de la generalització de problemes. Finalment, hi ha el procés d'investigació per identificació de camps aparentment diversos (teoria de *categories*), basat en el mètode axiomàtic. El desenvolupament de la matemàtica ha fet que aquesta entrés, tot sovint, en el camp de la lògica. La matemàtica no és subordinada a la ciència natural, i, bé que de vegades sembla que actuï com una de les seves eines, no té només aquest paper. Per exemple, la matemàtica de les geometries no euclidianes no tenia cap relació amb el comportament del món material abans que Einstein formulés la teoria de la relativitat, i, això no obstant, aquesta sorgí setanta anys més tard. Durant molts segles fou emprat l'*àbac* com a instrument simple i primitiu de càlcul numèric, però a partir de Leibniz i de Pascal hi ha hagut una gran preocupació per a dissenyar i construir alguna màquina de calcular que superés la rapidesa de treball manual dels àbacs. El primer intent seriós de construcció d'una d'aquestes màquines fou fet als XIX; després, hom ha arribat als subtils mètodes electrònics d'avui (la màquina, l'ordinador, el calculador, etc), els quals han esdevingut imprescindibles per a tractar problemes amb moltes dades i han arraconat l'estudi de nombroses identitats que, des de la invenció dels logaritmes, eren emprades per a abreviar molts càlculs. Pel que fa als *temes* actualment més tractats, cal esmentar la teoria de la *informació* (entorn de la generalització de la noció d'*entropia*), l'*estadística* teòrica, l'estudi de la descripció de sistemes segons que tinguin, o no, la propietat ergòdica, la teoria de jocs, la geometria diferencial, la formulació i la resolució de problemes globals, i altres problemes topològics relacionats amb el previsible comportament de la matèria a escala subatòmica; cal esmentar, finalment, la temàtica de l'axiomatització i de la unificació de notacions i de criteris per a fer definicions.

matèria *f* *fs* Allò que, ensemb amb l'energia, constitueix l'univers físic. La filosofia i la física, fins a la darrerria del s XIX, pretenien de definir la matèria per les seves qualitats essencials, les quals d'antuvi consistien en l'extensió, la impenetrabilitat i la inèrcia. Al s XVIII, els enciclopedistes francesos hi afegiren la mobi-

litat, la pesantor i la “força activa” (l’elèctrica, per exemple). La tendència reductora del racionalisme i del positivisme, però, ha mantingut fins al s XX la identificació de la matèria amb la inèrcia sola. **2** *FILLOSOFIA*. En contraposició a l’*esperit*, qualitat essencial de real en virtut de la qual les coses existeixen independentment del fet que siguin conegudes per la consciència. Si l’home entén aquesta com a consciència humana, l’afirmació de la realitat material li dóna lloc al *realisme*, en contraposició a l’*idealisme*; si hom entén alhora la mateixa consciència divina, incideix en el *materialisme*, en contraposició a l’*espiritualisme*.

material *TECNOL* **1** Matèria natural (pedra, fusta, etc) o artificial que serveix per a construir edificis, màquines, vehicles i tota altra mena d'objectes. Un material pot ésser un element químic d'un grau de puresa determinat (silici per l'electrònica), un compost (polímer), un agregat (aglomerat, *composite*, cermet), una suspensió col·loïdal (ferrofluid), una solució sòlida (una classe d'aliatges), etc. Hi ha altres criteris de classificació a més dels anteriors, per exemple, pel tipus de constituents bàsics (aliatge, ceràmica), pel procés d'obtenció (material sinteritzat) o per les aplicacions (materials de construcció, biomaterial). La invenció de materials, un aspecte essencial del progrés tècnic des de la revolució neolítica si més no, esdevé sistemàtica a partir de la Segona Guerra Mundial i s'intensifica encara dels anys vuitanta ençà. **2 ciència dels materials** Ciència interdisciplinària que estudia la relació entre l'estructura i les propietats dels materials, és a dir entre llur composició química, estructura fina, microestructura, etc, i llur duresa, fragilitat, conductivitat elèctrica, etc. Aquesta ciència permet de millorar les tècniques de producció i d'ús dels materials ja coneguts, de trobar-los noves aplicacions i, en particular, d'obtenir nous materials.

materialisme **FILOS 1** Doctrina filosòfica que estableix la *matèria* com a constitutiu fonamental de la realitat. Afirmar, doncs, no sols la independència del real respecte al pensament humà, que n'és reflex, sinó també la matèria com a substrat darrer de l'Univers, en la qual cosa s'oposa a l'*espiritualisme*. Les primeres elaboracions sistemàtiques del materialisme es donaren a l'antigor, com foren la de l'escola *chārvāka*, al món oriental, o la de l'*atomisme* grec, a l'Occident. Als ss XVI i XVII sorgeix un nou corrent materialista, de caràcter mecanicista (*materialisme mecanicista*), que donà encara més força a les posicions idealista i espiritualista en el camp filosòfic. A partir de Hegel la reinterpretació marxista de la dialèctica recollí la tradició materialista i alhora la modificà radicalment, establint el *materialisme dialèctic* i el *materialisme històric*. El desenvolupament científic dels darrers segles ha revelat pertinent una concepció del món materialista, però tanmateix, ha anat reduint el contingut d'aquesta filosofia limitant-la al camp de la teoria del coneixement (*positivisme* o *materialisme dialèctic*).

2 materialisme dialèctic Doctrina filosòfica establerta per Marx i Engels que, tot prenent les tesis fonamentals del materialisme, i alhora oposant-se al seu plantejament mecanicista, suposa un desenvolupament de la doctrina materialista segons una concepció dialèctica de la realitat. Per a la dialèctica *marxista*, arrelada fonamentalment en la mateixa dialèctica de Hegel, el món ha d'ésser concebut com un conjunt de processos en què les coses i llur reflex mental en el cervell humà, els conceptes, resten sotmesos a un procés constant d'esdevenir i de desaparèixer. El materialisme dialèctic és, doncs, una concepció general del món i alhora comporta una peculiar teoria del coneixement. Aquesta darrera, elaborada principalment per Lenin, sosté que el coneixement humà és un reflex aproximatiu i actiu de la realitat, car la realitat s'entén com a constituïda per una infinitat de nivells que s'integren en una totalitat en moviment constant. El procés de coneixement ha d'ésser, doncs, progressiu, però sempre incomplet.

Mates, Pere (? ~1500 — 1558) Pintor renaixentista. Centrà la seva activitat a la regió de la Garrotxa. El seu estil tingué un primer moment brillant sota el magisteri de Joan de Borgonya, i a partir d'aleshores decaigué lentament. Tècnicament, segueix la tradició de la pintura gòtica catalana al tremp. De la seva obra prime-renca cal destacar el retaule de *Sant Iscle*,

4 mecànica de fluids *f*s Ciència que estudia l'equilibri i el moviment dels fluids i llur relació amb les forces que els produeixen o que s'hi oposen. Aquesta denominació fou introduïda per Prandtl, el 1905. Els primers estudis teòrics eren fets sobre fluids *perfectes*, sense resistència al lliscament relatiu de les capes fluids adjacents. Més tard, hom hi introduí el concepte de viscositat d'un fluid, definida com la relació entre l'esforç de fricció τ i el gradient $\partial u/\partial y$ de la velocitat del fluid, en sentit perpendicular a ella. Hom també ha estès la mecànica de fluids a l'estudi de gasos enrarits i al de gasos parcialment ionitzats, però neutres en conjunt (estat de plasma). El comportament de plasmes i líquids conductors dins camps magnètics és estudiat per la magnetohidrodinàmica. **4 mecànica estadística** *f*s Part de la física que, aplicant mètodes estadístics, s'ocupa de descriure les propietats macroscòpiques dels sistemes físics que, com els gasos, són constituïts per un nombre molt gran de corpuscles (àtoms, molècules, partícules elementals). Deixant a part l'esbós de D. Bernoulli (1728), la mecànica estadística fou creada, amb el nom de teoria cinètica dels gasos, per J.C. Maxwell vers el 1850. Vint anys després, Boltzmann desenvolupà la termodinàmica estadística, coneguda com a estadística de Maxwell-Boltzmann. El postulat fonamental afirma que els moviments dels corpuscles són autònoms i que bescanvien energia i impuls entre ells; les col·lisions i tots altres bescanvis resulten atzarosos, aleatoris, desordenats. **5 mecànica quàntica** *f*s Mecànica pròpia dels corpuscles que es mouen dins un espai restringit, més que més microfísic. Fou fundada per Louis de Broglie, Erwin Schrödinger i Max Born els anys 1925-30, amb el nom de *mecànica ondulatoria*. L. de Broglie, a partir de la mecànica einsteiniana, demostrà teòricament que, com en el cas de la llum, hom pot atribuir a un feix de corpuscles una longitud d'ona que és determinada per la quantitat de moviment dels corpuscles i per la constant de Planck h . Schrödinger estengué la nova mecànica als corpuscles que es mouen tancats dins un volum microfísic i supeditats a una interacció elèctrica i donà l'explicació de la *quantificació* dels moviments corpusculars, fet conegut des de Bohr (1913). Bohr asseverà que la mecànica quàntica és una mecànica probabilística o estadística. **6 mecànica relativista** *f*s Mecànica fundada per Albert Einstein (1905) i H. Minkowski (1909), basada en la teoria de la relativitat, els postulats de la qual revolucionaren, en primer lloc, la cronometria i la geometria i, per tant, la *cinemàtica*. D'altra banda, la *cinètica relativista* no resultà menys revolucionària que la cinemàtica en establir la relació, simplíssima, $E = mc^2$ entre la massa m i l'energia E d'un cos o un corpuscle, relació que expressa una llei física universal.

Mecenes, **Gai Cilni** [llat: *Gaius Cilnius Maecenas*] (Arretium [Arezzo] ~69 aC — Roma 8 dC) Cavaller romà. Fou un dels principals consellers d'Octavi, l'acompanyà en la campanya de Filippos, i fins que aquell no esdevingué August el representà a Itàlia i a Roma.

Mecklenburg-Pomerània Occidental Land d'Alemanya, situat entre els *län-der* de Slesvig-Holstein (W), Baixa Saxònia (SW) i Brandenburg (S), Polònia a l'E i la mar Bàltica al N (23 598 km²; 1 865 000 h [est 1993]). La capital és Schwerin.

Medea Heroïna de la mitologia grega, filla d'Eetes, rei de la Còlquida, o, segons altres versions, de la dea Hècate. La seva figura de fetillera resta vinculada a la lleghenda dels *argonautes* i a Jàson, el qual obligà a casar-se amb ella. Traïda per aquest, occí els dos fills haguts en el matrimoni. Refugiada a Atenes, visqué amb Egeu fins a l'arribada de Teseu, que l'expulsà de la ciutat.

Medellín Capital del departament d'Antioquia, al NE de Colòmbia (1 608 379 h [est 1994]). És travessada pel riu Porce. És un centre molt important del comerç del cafè. Posseeix les principals indústries siderometal·lúrgiques i tèxtils del país. Hi és tradicional la indústria dels capells de feltre.

Medes, **illes** Arxipèlag del Baix Empordà, situat uns 900 m al SE de la punta Guixera (l'Estartit, Torroella de Montgrí), format per la **Meda Gran**, la **Meda Xica** i uns quants esculls, amb una àrea global de 0,2 km². Les Medes presenten un gran interès zoogeogràfic: la fauna marina originà abundor de corall, molt recercat des de la baixa edat mitjana. L'exploració intensiva de les coves submarines des del 1954 en féu perillar les varietats estimades. La fauna terrestre és especialment notable: conills i ocells aquàtics (corb de mar i gavina). L'any 1986 fou declarat espai natural marí especialment protegit.

medi *BIO*L Conjunt de condicions ambientals que constitueixen el marc on s'esdevé l'existència d'un ésser viu o d'una comunitat. Comprèn tots els factors que influeixen en el desenvolupament d'un organisme, llevat del factor genètic. L'estudi dels diferents medis biològics i de les relacions entre aquests i els organismes és l'objecte d'una branca de l'ecologia anomenada autecologia. Els medis més típics són el terrestre i l'aquàtic.

Mèdici, **Cosimo de dit el Vell** (Florència 1389 — Careggi, Toscana 1464) Polític i banquer florentí. Es dedicà al comerç, i aviat ocupà càrrecs públics i polítics importants. Arrestat i confinat a Pàdua (1433), tornà l'any següent a la pàtria, on fou rebut amb fervor popular. Protector insigne de les arts i de les lletres, embellí la ciutat amb edificis notables i creà nombroses institucions culturals.

Mèdici, **Lorenzo de dit el Magnífic** (Florència 1449 — Careggi, Toscana 1492) Polític i humanista italià. Senyor de Florència (Lorenzo I) (1469-92). En morir el seu pare, Piero I de Mèdici, senyor de Florència, es féu càrrec del govern de la ciutat i de l'estat. Mort el seu germà Giuliano I, passà a ésser únic regidor de la república, però actuà com un senyor absolut. Enfrontat al papa Sixt IV, concertà una equilibrada política d'aliances i, sota la seva ègida, Florència es convertí en una gran potència política que determinà l'equilibri de forces de la península italiana. Atesa la seva educació humanística, es convertí en un gran mecenes dels poetes, dels artistes i dels filòsofs. Conreà l'activitat literària. Fou succeït pel seu fill Piero II.

medicina *MED* Ciència i art que comprenen l'estudi de l'home sa i de l'home malalt i dels mitjans de prevenir i de guarir les malalties, com també la tècnica d'aplicar-los. L'estudi de l'home sa comporta el de les seves estructures macroscòpiques (*anatomia*) i microscòpiques (*histologia*) i el de les seves funcions orgàniques (*fisiologia*) i mentals (*psicologia*). L'estudi de l'home malalt comprèn l'observació i estudi de les anomalies que presenta (*simptomatologia*), l'enregistrament de les lesions que hom troba en els òrgans (*anatomia patològica*) i la determinació de les pertorbacions que experimenta la funció dels diversos òrgans (*fisiopatologia*). Les nocions provinents d'aquesta triple font serveixen de base per a la identificació de cadascuna de les malalties (*nosologia*), que caldrà completar amb el coneixement de llur causa (*etiolo-*

gia) i de l'evolució probable (*pronòstic*) El procés mental pel qual hom arriba a aquesta identificació davant d'un malalt concret és la *diagnosi* (o *diagnòstic*). La ciència del conjunt de les malalties és la *patologia*, que es divideix inicialment en *patologia interna* o *mèdica* i *patologia externa* o *quirúrgica*. La primera comprèn les malalties que afecten tot l'organisme o bé les que, radicades en un òrgan, tenen múltiples repercussions en altres òrgans; les malalties que es manifesten per alteracions poc aparents que cal cercar (*exploració*) i les que són tributàries de tractament essencialment medicamentós. La segona comprèn les malalties localitzades, les que són ben manifestes a l'exterior i les que han d'ésser tractades predominantment amb les mans o amb instruments (*cirurgia*). L'extensió i la profunditat que han atès les ciències mèdiques han fet necessària la parcel·lació del camp d'estudi. Així han nascut les especialitats. D'aquestes, n'hi ha que afecten els coneixements bàsics de l'estructura i de les funcions de l'home, com és el cas de l'anatomia, la histologia i la fisiologia, ja esmentades, la *bioquímica*, o sia, l'estudi de la constitució química del cos i dels productes de la seva activitat vital, la *genètica*, o estudi de tot el que fa referència als gens, la *immunologia*, que versa sobre les reaccions defensives de l'organisme davant les infeccions, i la *microbiologia*, o ciència dels microorganismes. Hi ha unes altres especialitats que són definides per les particularitats que l'edat del malalt imprimeix a la patologia i que condicionen la terapèutica; aquest és el cas de la *pediatria*, o medicina dels infants, i la *geriatria*, o medicina dels vells. Un altre motiu d'especialització és l'òrgan o l'aparell afectats. L'*angiologia* té per camp els vasos arterials i venosos, la patologia que els afecta o que se'n deriva i les tècniques de tractament. Darrerament les tècniques quirúrgiques han estat desglossades de l'angiologia i constitueixen una nova especialitat, anomenada *cirurgia vascular*. La *cardiologia* s'ocupa de les malalties del cor i dels grans vasos. La creixent importància i el refinament de les tècniques de tractament quirúrgic de les malalties cardíques han dut a desglossar-ne aquest aspecte terapèutic i a constituir la subspecialitat de *cirurgia cardíaca*. La *digestologia* abraça la patologia de tot el tub digestiu. L'extensió de l'aparell digestiu, l'heterogeneïtat de les seves estructures i la diversitat de les tècniques de diagnosi han forçat la creació d'algunes subspecialitats, com ara l'*endoscòpia digestiva*, l'*hepatologia* (dedicació a la patologia del fetge) i la *proctologia* (dedicació a les malalties del recte i de l'anus). L'*endocrinologia* té com a camp d'estudi la patologia de les glàndules de secreció interna i engloba les malalties de la nutrició, fonamentalment la diabetis i l'obesitat. La *dermatologia* s'ocupa de les malalties de la pell i de les mucoses, dels cabells i de les ungles. Tradicionalment incorpora l'estudi de les malalties de transmissió sexual. La *ginecologia* tracta les malalties peculiars de les dones. L'*hematologia* té dos vessants: d'una banda, l'estudi i el tractament de les malalties de la sang i dels òrgans que la generen, i de l'altra, l'aplicació terapèutica de sang o de plasma (*hemoteràpia*). La *nefrologia* té per objecte l'estudi dels ronyons i de les malalties que els afecten, amb totes llurs conseqüències. D'aquí ha nascut la subspecialitat de *regulació humoral*, és a dir, la normalització de les constants químiques dels líquids orgànics. La *neurologia* és la branca de la medicina dedicada a les malalties orgàniques del sistema nerviós. Comprèn tres subspecialitats: l'*electroencefalografia* (estudi dels potencials elèctrics produïts per l'activitat cerebral), l'*electromiografia* (estudi dels corrents produïts pels músculs en activitat) i la *neurocirurgia*. L'*obstetrícia* és la ciència de la cura de les dones gràvides, dels parts i de les conseqüències d'aquests. L'*odontologia* s'ocupa de les malalties de la boca i de la dentadura, i l'*ortodòncia* n'és una part, que té per finalitat de tractar i de prevenir les anomalies de posició de les dents. L'*oftalmologia* atén les malalties dels ulls i en corregeix els defectes. L'*oto-rino-laringologia* té per missió l'estudi i el tractament de les malalties del nas, del coll i de les orelles. La *pneumologia* és l'especialitat dedicada a estudiar la diagnosi i el tractament de les malalties de l'aparell respiratori. La *psiquiatria* és la branca de la medicina dedicada a la diagnosi i al tractament de les malalties mentals. La *reumatologia* té per objecte les malalties dels ossos, els músculs i les articulacions que no requereixen tractament quirúrgic. La *urologia* estudia les

malalties de les vies urinàries i dels ronyons en llur únic aspecte d'òrgan expulсор de l'orina. Hi ha especialitats que per definició empren tractaments bàsicament quirúrgics. Són la *traumatologia*, l'*ortopèdia* i la *cirurgia plàstica i reparadora*. Altres especialitats són l'*anestesiologia*, ciència dels anestèsics i de llur administració, la de *recuperació funcional*, que ajuda tants de malalts afectats de paràlisis, d'anquilosis i de contractures, l'*oncologia*, dedicada a l'estudi i al tractament de les neoplàsies, i la *radiologia*, especialitat complementària del procés diagnòstic. La medicina ha de preveure així mateix l'assistència de la col·lectivitat orientant i promovent l'organització sanitària del país i promoure la salut procurant que l'home disposi de tots els mitjans que puguin assegurar-li el benestar material i l'equilibri mental i social. La història del pensament mèdic té l'inici en el mateix origen de l'home; aleshores la religió, la màgia i la medicina formaven un tot confús, sovint inextricable. L'aparició de les “altres cultures primàries” (Mesopotàmia, Egipte, l'Índia i l'Extrem Orient), aproximadament a partir del IV mil·lenni, tingué conseqüències en el pensament mèdic i en les doctrines sobre la malaltia i el seu guariment. Al s VI aC la filosofia pre-socràtica obrí unes noves possibilitats a la raó humana d'entendre, entre altres fets, la malaltia com un fenomen natural, capaç d'ésser investigat en la seva natura sense recórrer a la superstició ni a la divinitat. Gràcies al “miracle grec”, la medicina adquirí una nova formulació, i hom pot afirmar, llevat dels precedents egipcis, que a partir d'aleshores hi ha hagut medicina científica. Alcmèon de Crotona (s VII aC) és l'autor del primer text mèdic científic (Περὶ Φύσεως, ‘Sobre la natura’), al qual cal afegir el famós *Corpus Hippocraticum*, obra que constitueix la primera enciclopèdia mèdica de la història de la humanitat. Els metges posthipocràtics, continuadors i deixebles d'Hipòcrates, serviren de pont de transició entre l'hipocratismes estricte i l'escola d'Alexandria, que pertany ja al període hel·lenístic. Sota l'ègida dels Ptolemeus, aquesta ciutat nord-africana es convertí en el primer centre intel·lectual i, per tant, mèdic, del món antic. A Alexandria estudiaren i aprengueren medicina els metges més famosos de l'imperi Romà. D'aquests metges cal esmentar sobretot, Galè de Pèrgam (129-200). L'obra de Galè és el resultat d'harmonitzar el pensament mèdic d'Hipòcrates i la filosofia d'Aristòtil. Les doctrines galèniques influïren en tota l'edat mitjana, fins al Renaixement i, en aspectes concrets, fins al s XVII. L'esfondrament de l'imperi obrí un llarg període de decadència científica: l'edat mitjana. Aquesta decadència, que afectà sobretot l'Occident llatí, no tingué tanta repercussió a Bizanci, que restà hereu directe d'Alexandria, ni a l'islam, que, gràcies a la protecció de minories hel·lenitzades, assimilà aviat el llegat antic. Del s X al XII excel·leixen els millors metges islàmics, de vegades d'origen persa (Rāzī i Avicenna), de vegades andalusins (Albucasis, Averrois i Avenzoar). A l'Occident llatí, durant l'alta edat mitjana, la medicina tingué un caire marcadament eclesiàstic; és la medicina monàstica, conreada sobretot als monestirs (Montecassino) i per ordes religiosos (benedictins), com també per figures de l'Església. El desvetllament a la baixa edat mitjana, afavorit per la creació d'escoles laiques (Salern, al s X) i d'universitats (Montpeller, Bolonya, Pàdua, París, etc), permeté una ostensible creixença de la ciència mèdica. Un nou tombant modern s'inaugura cap a la fi del s XV. Les novetats, sobre un fons encara medievalitzant, s'esdevingueren en tres fronts: l'humanisme mèdic, els anatomistes moderns i Paracels. Hi excel·leix l'obra genial del brusselès Andreas Vesal (1514-64), el més gran operari de la història de l'anatomia. Paracels (1493-1541) fou el gran reformador de la ideologia mèdica, el fundador de la iatroquímica i l'innovador de totes les branques del saber patològic. El descobriment de la circulació pulmonar (M.Servet i R.Colombo) i la incorporació de la nova farmacologia americana enriquiren les possibilitats científiques de la medicina del s XVI. L'empirisme quirúrgic, beneficiat per les investigacions anatòmiques, assolí un apogeu inusitat; l'obra quirúrgica d'Ambrosi Paré, Bartomeu Maggi i Daza Chacón demostra clarament el rigor i l'amplitud que atenyé la renovació de la cirurgia renaixentista. L'assoliment definitiu dels postulats moderns triomfà plena-

ment al s XVII. La fisiologia moderna prengué una nova volada amb el descobriment de la circulació sanguínia, degut a William Harvey (1578-1657). El descobriment del microscopi permeté d'estudiar a fons les diverses estructures dels animals i dels vegetals (M.Malpighi, R.Hook, etc), i inaugurà, així, aquesta nova branca del saber morfològic. Al llarg del s XVIII la ciència mèdica tingué una nova embranzida, sobretot en el camp de l'anatomia, de la fisiologia, de la clínica i de la cirurgia. Entre els millors cirurgians i anatomistes hi ha John Hunter, J.L.Petit, Antoine Louis, A.Scarpa, etc. La patologia europea del s XVIII s'impregnà de les doctrines vitalistes de Stahl, però prosseguí també la investigació anatòmico-patològica (G.B.Morgagni). L'any 1796 Edward Jenner inaugurà la moderna medicina preventiva, amb la vacunació antivariolosa. En iniciar-se el s XIX, la medicina entrà en una nova etapa d'evolució científica, període que abraça gairebé fins als primers anys del s XX. Els trets més sobresortints d'aquest període són la progressiva tecnificació i l'increment realment esplendorós del saber mèdic. La creació de nous aparells d'exploració, com l'estetoscopi, el laringoscòpi, l'oftalmoscopi, etc, fins als raigs X, ha permès de penetrar a l'interior de l'organisme i de conèixer directament les lesions morbosses. La bacteriologia, obra conjunta de les escoles francesa i alemanya, sota els respectius mestratges de Louis Pasteur i Robert Koch, procedí a determinar les causes bacterianes d'un elevat nombre de processos patològics. La cirurgia aconseguí una nova possibilitat a causa de tres grans conquestes, com l'anestèsia quirúrgica de Morton (1846), l'antisèpsia de Joseph Lister (1867) i finalment les noves tècniques d'hemostàsia de Kocher i els descobriments de Lansteiner sobre els tipus sanguinis.

mediterrani, **clima**
Clima típic dels països de la Mediterrània, que li dona nom, però no n'és exclusiu, car es dona a les costes occidentals dels continents, entre 30° i 45° de latitud, sense ésser zonal. Es caracteritza pels estius secs i càlids, els hiverns suaus, i per pluges que es presenten a la primavera i la tardor, sovint torrencials en aquesta darrera estació. Els dies de precipitació, però, són pocs i coincideixen amb tipus de circulació d'índexs baixos, amb grans ondulacions del corrent en *jet*. A la Mediterrània occidental, a causa del relleu, es formen depressions que, a causa de la inestabilitat de l'aire local, produeixen, tot l'any llevat de l'estiu, precipitacions intenses.

Mediterrània, **mar** [o *mar Mediterrani*] Mar continental i gairebé tancada situada entre Europa, al N, Àfrica, al S, i Àsia, a l'E; comunica, a l'W, amb l'oceà Atlàntic per l'estret de Gibraltar—14 km d'amplada— i, a l'E, amb la mar Roja, i en conseqüència amb l'oceà Índic, pel canal de Suez (3 000 000 km²). Les aigües de la Mediterrània i de la mar Negra s'uneixen a través dels estrets dels Dardanel i el Bòsfor i la mar de Màrmara. Des del punt de vista geològic, hom pot considerar-la com una resta del gran geosinclinal terciari anomenat mar de Tetis. Les costes, sovint d'origen tectònic, són generalment abruptes, bé que també abunden les costes al·luvials. Cap al SE el litoral és baix i planer (Líbia i Egipte en particular). Les costes es ramifiquen en moltes penínsules; entre les més importants cal fer esment de les penínsules Ibèrica, a l'W, la itàlica, al centre, i la balcànica, més a l'E. Fora d'Europa hi ha la península anatòlica (Àsia) i les de Tunis i Cirenaica, el continent africà. La península itàlica divideix de fet la mar en dues conques principals: l'occidental, fins a l'estret de Gibraltar, i l'oriental, fins a les costes asiàtiques. La situació relativa de les penínsules i les illes dona lloc a l'existència de mars secundàries: Tirrena, Adriàtica, Jònica, de la Sirte, Egea. Les illes són nombroses: Balears, Còrsega, Sardenya i Sicília a la conca occidental; Xipre, Creta, illes dàlmates, jòniques i de l'Egea a la conca oriental. La profunditat mitjana és d'uns 2 000 m. Molts dels rius principals que desemboquen a la Mediterrània han format amplis deltes, com el Nil, el Roine, el Po i l'Ebre. La formació dels deltes ha estat facilitada en bona part per la poca influència de les mareas. Les aigües mediterrànies són bastant calentes i salades. Hom explica la feble activitat pesquera en bona part per la petitesa de la plataforma continental, la feblesa de les mareas i la poca capacitat nutritiva d'aquest mar.

medul·la espinal Part intraraquídia del sistema nerviós central que ocupa el conducte vertebral des del forat occipital fins a la vora inferior del cos de la primera vèrtebra lumbar. En l’home és un cordó cilíndric lleugerament aplanat que presenta dos engruïments fusiformes, el cervical i el lumbar, que corresponen a les porcions de la medul·la que innerven els membres superiors i inferiors, respectivament. La seva estructura interna és formada de substància grisa. Envoltant tota la medul·la hi ha les membranes meníngies (piamàter, aracnoide i duramàter), i entre la primera i la darrera hi ha el lligament dentat que permet el pas de les arrels raquídies. En un tall transversal l’eix gris té la forma d’una H.

medusa *ZOOL* Tipus d’organització que presenten els cnidaris, formada per individus de vida lliure i pelàgica que, en general, es reprodueixen sexualment. El cos, anomenat *ombrel·la* a causa de la seva forma, té una cara superior convexa, l’*exombrel·la*, i una d’inferior còncava, la *subombrel·la*; al mig d’aquesta sobresurt el *manubri*, a l’extrem del qual hi ha la boca. Al caire de l’ombrel·la s’insereix una corona de tentacles, proveïts de cnidoblasts. Les meduses són totes planctòniques i carnívores. La picada de medusa produeix inflor, eritema i un dolor intens; en alguns casos pot ésser molt greu i pot arribar a produir un col·lapse cardíocirculatori.

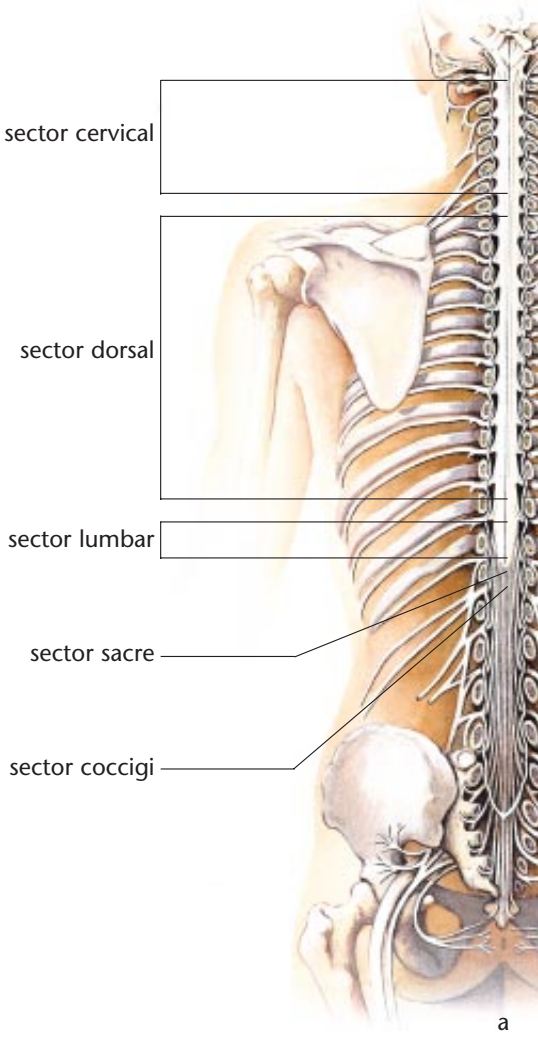
megàlit *PREHIST* Monument construït amb pedres grans. Els megàlits més corrents són els funeraris, sepulcres col·lectius, que poden ésser de diversos tipus (dolmen, galeria coberta, sepulcre de corredor, sepulcre de falsa cúpula) i que generalment són coberts per un túmul; entre els no funeraris es destaquen els menhirs. Foren construïts durant el final del neolític i les primeres edats dels metalls, a una bona part d’Europa i en algunes altres zones.

Meifrèn i Roig, Eliseu (Barcelona 1859 — 1940) Pintor. Formà part del grup modernista. Malgrat que féu també alguns retrats, fou eminentment paisatgista i marinista. Pintà a Cadaqués, a Mallorca (esdevingué director de l’Escola de Belles Arts de Palma), a les Canàries, etc. Partí del realisme detallista i evolucionà cap a l’impressionisme (*El Marne*, 1932). Pintor fecundíssim, sembla que signà paisatges fets en sèrie amb el pseudònim *J.Wirth*.

meiosi *BIOL* Procés de divisió cel·lular consistent en dues divisions nuclears que tenen lloc successivament i en les quals només hi ha una divisió longitudinal dels **cromosomes**. El nombre de cromosomes de les **cèl·lules** resultants és la meitat dels de la cèl·lula que es divideix. Hom pot distingir les corresponents profase, metafase, anafase i telofase. La primera divisió, la profase, consta de cinc estadis: *leptotè*, *zigotè* (on es poden donar figures meiotíques complexes degut a anomalies en les seqüències genètiques. En la metafase és visible l’estructura anomenada tetravalent: un grup quàdruple de cromàtides en meiosi. En l’anafase cada grup de cromosomes als pols és format per un número haploide, a diferència de la mitosi. En la telofase els cromosomes s’agrupen a l’interior dels dos nuclis fills amb *n* cromosomes i 2*n* cromàtides, i arriba la interfase. La segona divisió de la meiosi és una *mitosi* normal de cadascun dels nuclis fills. El resultat és la formació de quatre cèl·lules haploides a partir d’una de diploide.

Mekong Riu del SE d’Àsia (4 180 km). Neix als monts Tanglha, a l'E del Tibet, corre per profundes gorges i, després de travessar l’altiplà de Yunnan, forma frontera entre Myanmar i Laos; més endavant entre Tailàndia i Laos. Continua en direcció S, a través de Cambodja i el Vietnam del Sud, i desemboca, per un gran delta, a la mar de la Xina Meridional. Té fortes variacions estacionals. A Phnom Penh es divideix en dues branques i comença el gran delta, el qual constitueix una de les grans regions arrosseres d’Àsia. Les ciutats més importants situades al delta són Phnom Penh i Can Tho; Ho Chi Minh és situada a l'E.

mel Producte natural molt dolç, fluid, pastós o cristal·litzat, transparent si és acabat d’obtenir, elaborat per les abelles (*Apis mellifera*) a partir del nèctar de les flors i d’altres exsudacions ensucrades de les plantes, sense cap addició. Químicament

ment consta de sucre invertit (levulosa i glucosa) i aigua (com a màxim un 21%). Inclou també petites quantitats de sacarosa (del 0 al 4%), maltosa, malecitosa, dextrines, gomes, colorants, enzims (o diastases), àcids orgànics (àcid fòrmic), minerals i aminoàcids, i indicis de fongs, algues, llevat, pol·len i partícules sòlides. El seu valor com a aliment és energètic (unes 300 Cal/100 g).

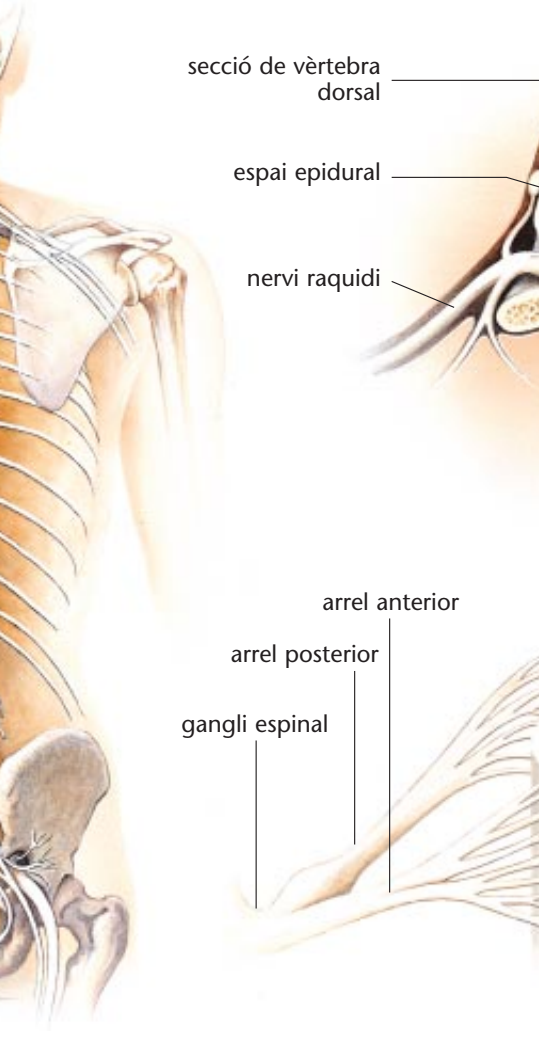
Melanchthon, Philipp (Bretten de Baden 1497 — Wittenberg 1560) Nom hel·lenitzat amb què és conegut Philipp Schwarzert, humanista i reformador alemany. Fou professor de grec a la universitat de Wittenberg, on reformà els estudis amb J.Burckhardt, donant-los un caire humanístic. Amb els *Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae*, contribuí a la dogmàtica luterana i influí també en els 10 articles d’Enric VIII d’Anglaterra. Redactà la Confessió d’Augsburg i més tard, enfront de la *confutatio* catòlica, l’*Apologia*, llibre simbòlic en el luteranisme. Preocupat per mantenir la unitat en el primer luteranisme, es trobà implicat en les controvèrsies dels *adiaforistes* i en les d’altres reformadors. Les seves postures teològiques i disciplinàries arribaren a crear el filipisme com a corrent propi dins el luteranisme, en el qual influí sobretot per a mantenir-lo en una línia humanista.

Melanèsia Una de les zones en què habitualment hom divideix Oceania (525 000 km²). Situada a l’W del Pacífic, al S de l’Equador i de la Micronèsia i a l’W de la Polinèsia, comprèn les illes Bismarck, Salomó, Vanuatu, Nova Caledònia, Louisiade, Loyauté, D’Entrecasteaux i Fiji. Alguns autors hi incorporen, dins de la Melanèsia, l’illa de Nova Guinea. Totes les illes tenen clima tropical, calorós i humit i les envolten esculls i atols coral·lins. Són poblades per grups melanesis.

Melbourne Capital de l’estat de Victòria, Austràlia, segona ciutat del país (3 187 500 h [1993]). És situada a la riba nord de la badia de Port Phillip, en una zona subtropical. Hi ha moltes indústries als voltants de la ciutat: químiques, aeronàutiques, elèctriques, del paper, conserveres i de teixits.

melca [*Sorghum vulgare*, família de les graminies] *BOT/AGR* Planta herbàcia perenne, robusta, d’1 a 2 m d’alt, de fulles linears punxegudes i d’inflorescències paniculars. D’origen asiàtic, el seu conreu és un dels més antics. És un cereal molt important, que constitueix la base alimentària de milions de persones d’Àsia i d’Àfrica.

Méliès, Georges (París 1861 — 1938) Director cinematogràfic francès. Descobrí molts trucs cinematogràfics sobre els quals després basà la seva obra, plena de fantasia. Realitzà més de 4 000 pel·lícules, d’una durada d’entre 1 i 15 minuts, on presentava jocs de màgia, viatges extraordinaris i contes fantàstics. Entre els seus films cal destacar *Le voyage dans la lune* (1902) i *À la conquête du Pôle* (1912).

Melilla [àr: *Mlila*] Municipi del N d’Àfrica, pertanyent a l’estat espanyol, situat en una badia entre els caps Tres Forcas i Agua (56 600 h [1991]). Una franja neutral de 500 m d’amplada la separa de l’estat del Marroc per la part continental. Disposa d’un estatut especial, sense estar adscrit a cap província ni comunitat autònoma. La població és en gran majoria d’origen espanyol, i l’única minoria important és la musulmana. És una plaça militar amb una economia limitada a les necessitats de la població i amb una mínima dedicació al turisme.

Meller, Raquel (Tarassona, Aragó 1888 — Barcelona 1962) Nom artístic amb què fou coneguda la cançonetista Francesca Marquès i López. A partir del 1907 inicià una brillant carrera en la modalitat de cafè concert. El 1911 actuà com a primera figura al teatre Arnau de Barcelona. El 1919 debutà a l’Olympia de París i adquirí fama mundial. Actuà en moltes pel·lícules. El 1939 tornà a Barcelona, on actuà en les revistes *La violetera* (1940-41) i *Campañas de Viena* (1943).

melodrama *MÚS/TEAT* Obra teatral en la qual s’associen íntimament text i música. Aparegué a mitjan s XVIII, i consistia en la declamació del text sobre un fons musical instrumental. L’obra més característica d’aquest gènere és *Pygmalion* (1762), de Jean-Jacques Rousseau.

meloner [*Cucumis melo*, família de les cucurbitàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual, monoica, de tiges ajagudes i híspides, de fulles orbiculars o reniformes, cordades i lleugerament lobulades, de flors grogues i de fruits, els *melons*, en pepònide, grossos i comestibles. D’origen asiàtic, era conreada ja per egipcis i romans.

Melville, Herman (Nova York 1819 — 1891) Novel·lista nord-americà. Autor de les novel·les *Typee* (1846), *Omoo* (1847), la coneguda *Moby Dick* (1851) i *Billy Budd* (1924), a més de contes i poemes, és un dels cims del romanticisme nord-americà.

membrana 1 membrana cel·lular *BIOL* Capa contínua d’un gruix d’uns 60-124 Å, que té com a funció fonamental la regulació del bescanvi de matèries entre el citoplasma i el medi extern. Permet l’agregació i la cohesió de cèl·lules veïnes per tal de formar teixits i òrgans. S’hi pot distingir dues capes d’uns 20 Å, separades per una de menys densa. Els components principals de la membrana són lípids i proteïnes. Han estat caracteritzades moltes proteïnes amb activitat enzimàtica. Una de les proteïnes extretes, anomenada *proteïna estructural*, fa de barrera osmòtica i aquesta tasca és complementada mitjançant sistemes de transport, gràcies als quals la cèl·lula expulsa els productes del metabolisme i es proveeix de substàncies nutritives.
2 membrana cel·lulòsica Embolcall extern, més o menys rígid i gruixut, propi de les cèl·lules vegetals típiques. És present a quasi totes les plantes. Té composició química molt constant, a excepció dels fongs i de molts bacteris: els

Dibuix esquemàtic que mostra: a) una visió posterior de la **medul·la espinal**; b) una secció al nivell de la columna dorsal i c) un segment amb la sortida de les arrels nervioses

megàlit El dolmen de la Roca d'en Toni, prop de Can Boquet, a Vilassar de Dalt

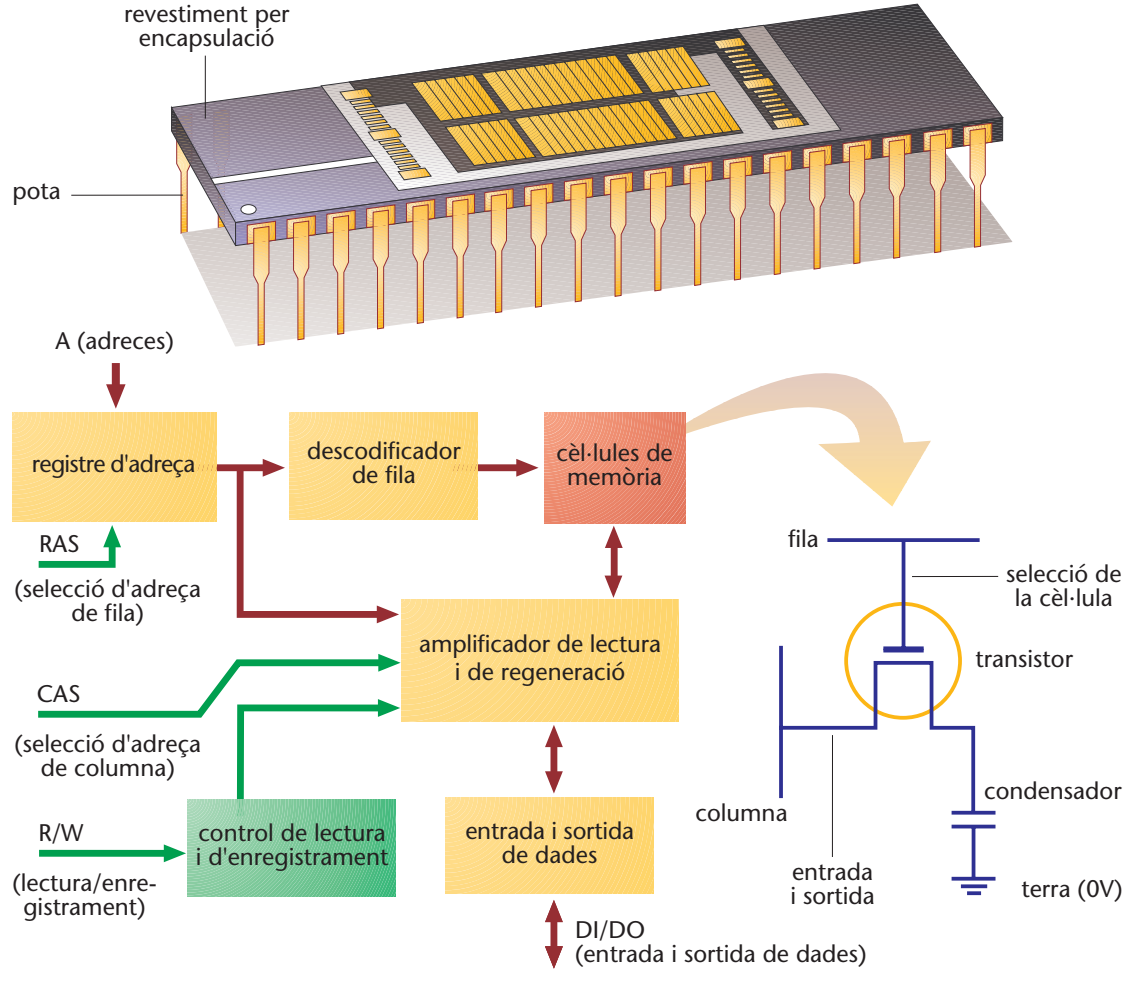
components majoritaris són la cel·lulosa i les substàncies pèctiques, juntament amb altres polisacàrids menys abundants.

Memfis Capital de l'Egipte antic de la dinastia I a la VIII (3100-2160 aC) o, segons alguns, de la III a la VIII (2686-2160 aC). Capital artística i política del país en el Regne Antic, fou un centre religiós, estratègic (era la clau del Delta) i administratiu durant tota la història faraònica. A partir de la fundació d'Alexandria (322 aC), Memfis inicià la seva davallada econòmica, bé que a l'època ptolemaica (323-30 aC) continuà essent el principal centre religiós d'Egipte. Durant el període musulmà les seves edificacions foren espoliades per construir el vell Caire, i al s XII era ja un camp de ruïnes. Fou excavada per Caviglia, Sloane, Flinders Petrie i el Servei d'Antiguitats egipci. Entre els edificis perduts hi ha el famós temple de Ptah, la seva divinitat principal. S'han conservat, però, les necròpolis de Gizeh, Sakkara, Abū Roaş, Abūsīr i Dahshūr.

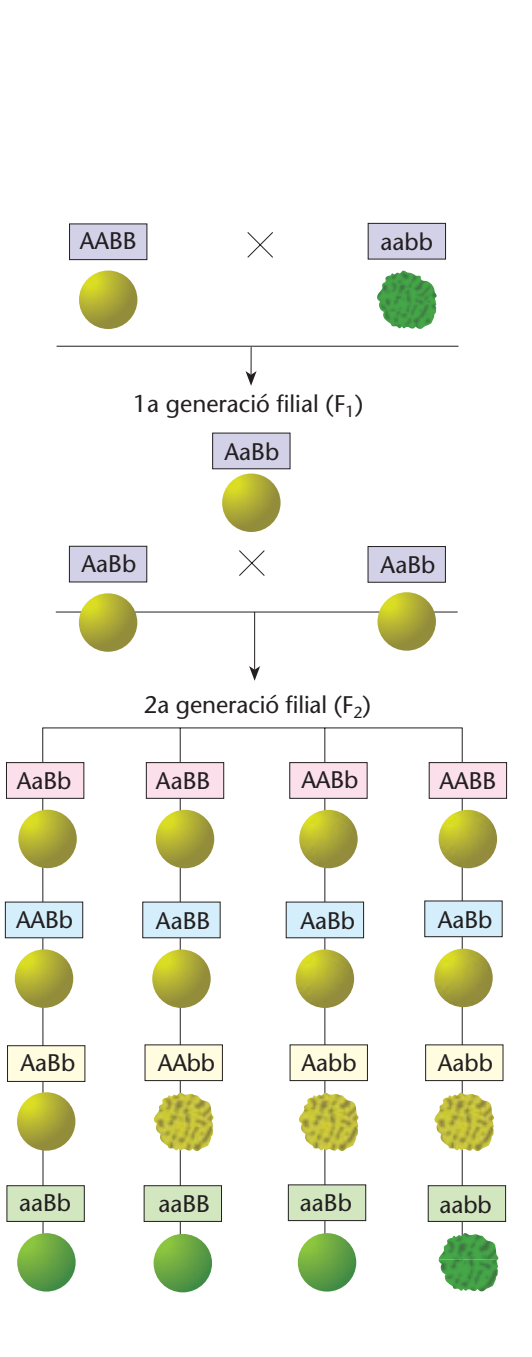
Memling, Hans (Seligenstad-am-Main, Hessen 1435 — Bruges 1494) Pintor flamenc d'origen alemany. Deixeble de Roger van der Weyden. A Bruges, la seva pintura humanitzà, mitjançant la manera italiana, el sentit tràgic flamenc. Excel·lí com a retratista (*Triptic de Guillaume Moreel*, 1484), i en la producció religiosa (*Les noces místiques de santa Caterina*, 1479; *L'Epifania*; *El reliquiari de santa Úrsula*, 1489; etc).

memòria **1** *FILOS/PSIC* Facultat de recordar. Hom sol distingir la memòria —com a capacitat, disposició o funció— del record, acte o procés de recordar. Psicològicament, pel que fa al problema del substrat de la memòria, sol ésser acceptada avui la teoria dita molecular: l'aprenentatge es basa en les alteracions de l'estructura química de les molècules que integren les neurones. **2** *ELECT/INFORM* Dispositiu o circuit que permet l'entrada d'una determinada informació codificada en sistema binari i que és capaç d'enregistrar-la i d'emmagatzemar-la temporalment o indefinidament. Una memòria es caracteritza de forma general per la seva capacitat (nombre de bits que pot emmagatzemar) i pel temps d'accés a una determinada informació. Sovint, la informació és enregistrada en grups de bits, anomenats *posicions* o paraules, normalment de 8 bits (byte) o 16 bits. N'hi ha de dos tipus bàsics: les *memòries d'accés aleatori* (*Random Access Memory*, RAM) i les *memòries solament de lectura* (*Read Only Memories*, ROM). Les primeres permeten a l'usuari de llegir i enregistrar una informació tan-tes vegades com calgui; però són memòries volàtils. En les segones, que són memòries no volàtils, l'enregistrament de les dades és realitzat pel fabricant i només es pot fer una sola vegada; l'usuari únicament pot llegir-ne el contingut. Les *memòries passives programables* (*Programmable Read Only Memories*, PROM) són memòries de lectura no volàtils que poden ésser enregistrades per l'usuari una sola vegada. Les *memòries passives reprogramables* són memòries de lectura no volàtils, que permeten d'enregistrar la informació diverses vegades; l'enregistrament és realitzat elèctricament i el seu contingut pot ésser esborrat mitjançant llum ultraviolada, com en les memòries EPROM (*Erasable PROM*), o bé mitjançant impulsos elèctrics, com en les memòries EAROM (*Electrically Alterable ROM*) o EEPROM (*Electrically Erasable ROM*). Les *memòries magnètiques* són emprades com a perifèrics en els ordinadors; llur superfície de suport pot ésser flexible, en forma de cinta o de disc (*disc flexible*) o rígida (*disc fix*). Les *memòries de bombolles magnètiques* (*Magnetic Bubble Memories*, MBM), es basen en el fet que certs materials són susceptibles d'ésser magnetitzats localment; són de tipus no volàtil. Les *memòries òptiques* poden ésser permanents (*disc òptic*) o reversibles. **3** *HIST/LIT* Obra escrita, d'un caràcter autobiogràfic, on la vivència personal de l'autor se sol inserir en els esdeveniments històrics dels quals ell ha estat testimoni o en els quals ha participat. La narració sol tenir una linealitat cronològica, i sovint expressa la ideologia sociopolítica de l'autor o les seves meditacions sobre els temes més diversos.

Mendel, Johann (Heinzendorf, Àustria 1822 — Brno 1884) Botànic austríac, considerat el veritable fundador de la genètica. Fou ordenat sacerdot al convent agustinià de Sant Tomàs, a Brno, on

A dalt, xip de **memòria** RAM dinàmica; a baix, diagrama de blocs d'una RAM dinàmica de capacitat baixa. Cada bloc representa una funció. Les fletxes indiquen la direcció i el sentit dels senyals elèctrics. La funció d'emmagatzematge de dades només ocupa una part del xip: les cèl·lules de memòria, disposades com els nusos d'una malla de files i columnes. A baix i a la dreta, un d'aquests nusos, que pot emmagatzemar un sol bit fent que els valors 0 i 1 corresponguin a dos estats de càrrega del condensador

Esquema il·lustratiu de la segona de les **lleis de Mendel**. L'encreuaament de dues races de pèsols mostra que els dos al·lels del gen color (groc i verd) i els dos al·lels del gen forma (rugós i llis) es combinen de totes les maneres possibles en la segona generació filial

andalús. Des de Londres finança l'expedició que enderrocarà la monarquia absoluta a Portugal. Tornà a Espanya (1835), i fou nomenat ministre d'hisenda i, poc després, cap de govern. Tornà a ésser ministre d'hisenda (1836, 1837 i 1843). Destacada figura del partit progressista, promogué un seguit de reformes, entre les quals es destacaren la supressió de la major part d'ordes religiosos (1835), llevat dels dedicats a l'ensenyament i a l'assistència, i la venda de llurs béns en subhasta pública (lleis del 1836 i el 1837).

Mendoza, Íñigo López de (Carrión de los Condes, Castella 1398 — Guadalajara 1458) Literat i estadista. Marquès de Santillana. A favor de Joan II de Castella o en contra, combaté sense treva la privadesa d'Álvaro de Luna. La seva producció poètica comprèn poemes al·legòrics, erudits i amb una clara influència italiana (la *Comedieta de Ponça* i l'*Infierno de enamorados*). Són notables els seus poemes didàctico-morals (el *Diálogo de Bías contra Fortuna*, el *Doctrinal de privados* i els *Proverbios*), i també els quaranta-dos *Sonetos fechos al itálico modo*.

Menéndez Pidal, Ramón (la Corunya 1869 — Madrid 1968) Filòleg i historiador gal·lec. Doctor en filosofia i lletres per Madrid (1893), es consagrà a l'estudi de l'èpica medieval. Catedràtic a la universitat de Madrid (1899), empengué l'estudi rigorós de les cròniques medievals, s'interessà pels aspectes sincrònics de la llengua i la dialectologia. La seva gran obra *Cantar de Mio Cid*, en tres volums (1908-12), recuperà el poema per al futur i constitueix un estudi capital de la llengua castellana de l'època. El 1916 fou elegit acadèmic de l'Academia de la Historia i fou nomenat director de l'Academia Española. Durant la guerra civil de 1936-39 es refugià a Cuba i a Nova York. Reelegit president de l'Academia Española (1947), inicià la publicació de la *Historia de España*, que dirigia.

Menéndez y Pelayo, Marcelino (Santander 1856 — 1912) Historiador de la cultura castellà. A la seva *Historia de los heterodoxos españoles* (tres volums, 1881-82) inclogué homes més aviat de frontera ideològica, com els erasmistes, els filojansenistes i els regalistes. Tot i considerar-los com a marginals a la vera cultura hispànica, que ell identificava amb l'estrictament ortodoxa, venia a provar tot el contrari: que aquells representaven una part remarcable d'aquesta cultura. Dels catalans, hi encabí Fèlix d'Urgell i Claudi de Torí, els càtars i valdesos, els fraticels, Turmeda, Masdeu i Amat, Villanueva i Puigblanch, mentre que vindicà R.Llull i R.Sibiuda. Abans de publicar aquesta obra guanyà (1878) la càtedra de literatura espanyola a la universitat de Madrid. Cal remarcar el seu abrandat nacionalisme espanyol, que destacava el “geni de la raça” operant damunt la tradició romana i cristiana. Afiliat a la Unió Catòlica de Pidal i Mon, el 1883 fou diputat liberal-conservador per les illes Balears. El 1891 fou elegit diputat per Saragossa, i des del 1893, senador. La seva obra cabdal fou *Historia de las ideas estéticas en España* (cinc volums, 1883-91). Director de la Biblioteca Nacional des del 1898.

Mengs, Anton Raphael (Aussig, Bohèmia 1728 — Roma 1779) Pintor bohemí. Visqué a Dresden (1745), on fou nomenat pintor de cambra de la cort saxona, a Roma (1751), i a Madrid, on féu nombrosos retrats (*Maria Lluïsa de Parma, Marquesa del Llano*). Elaborà les teories del neoclassicisme, que plasmà en *El Parnàs*, decoració d'un sostre de la Villa Albani de Roma (1761), i en el seu llibre *Gedanken über die Schönheit und über den Geschmack in der Malerei* ('Reflexions sobre la bellesa i el gust en la pintura', 1762).

menhir *ARQUEOL* Monument prehistòric, megalític, que es limita a una gran pedra dreta, plantada a terra. És característic de les zones atlàntiques de la cultura megalítica (Bretanya, illes Britàniques), però s'estén a d'altres zones, com a Còrsega o als Països Catalans.

menor **1** *MÚS* Dit d'un dels models de la música occidental que empra una escala diatònica els graus de la qual tenen distàncies entre ells diferents dels de l'escala major i que varien segons que sigui un mode menor harmònic o bé melòdic (en aquest cas varien també entre ells els intervals entre els graus de l'escala ascendent i els de la descendent). **2** *menor d'edat* (o simplement **menor**) *DR* Dit de la

Per clàusules secretes prèvies a la publicació del tractat d'Utrecht, signades per l'agost del 1712, Menorca passà a sobirania britànica. El governador William Blakeney hagué de retre, el 1756, l'illa als francesos, després de la batalla naval de Maó. A l'ocupació francesa (1756-63), al llarg de la guerra dels Set Anys, es deu el traçat del nou poble de Sant Lluís i l'atracció cultural de les universitats franceses, en les quals es formà la intel·lectualitat menorquina fins al començament del s. XIX. Menorca fou recobrada per la corona britànica pel tractat de París (1763). El 1782 es reté a les forces franco-hispàniques del duc de Crillon. El governador, comte de Cifuentes, conservà l'antiga administració, el català com a llengua oficial dels ajuntaments i el sistema judicial establert pels britànics. L'aliança d'Espanya amb el Directori (1796) tornà a comportar, quan esclatà la guerra amb la Gran Bretanya (1797), l'ocupació militar britànica de Menorca (1798-1802). L'economia tingué, al llarg del segle, alts i baixos, però un ritme global ascendent. La cultura tingué el màxim exponent en la Societat de Cultura de Maó, creada el 1778. Destacaren els germans Ramis i Ramis, Nicolau Orfila, Vicenç Caules i Joan Roca i Vinent.

La sobirania espanyola: segle XIX

El 16 de juny de 1802 el capità general de Mallorca, Joan Miquel de Vives, prengué possessió de Menorca. Maó experimentà des del 1803 una important expansió urbana; el 1810 la població es duplicà amb escreix. El decret de juliol del 1820 que prohibia la importació de cereals i llegums de l’estranger provocà la ràpida desaparició de la marina mercantil menorquina i una forta emigració. La decadència econòmica al llarg de la Dècada Ominosa només restà, en part, pal·liada per la construcció naval. Pel maig del 1830 fou organitzada a Maó i es Castell la rereguarda de la marina francesa per a l’expedició de conquesta d’Algèria, i això obrí camí a l’emigració legal de 9 386 menorquins entre el 1830 i el 1836. La població tendia a minvar, i el 1844 la corba arribà al punt més baix des del 1790. La creació de la Societat del Vapor Maonès (1854), que establia la primera línia regular amb Barcelona, de la Industrial Maonesa (1856), que bastí una fàbrica de teixits de cotó, la construcció, des del 1848, de la fortificació de la Mola i l’obertura del primer taller de calçat a Ciutadella foren intents de reactivació econòmica, aturada per la crisi arran de la guerra de Secessió nord-americana i de la guerra a Cuba, el 1868. Amb la Revolució de Setembre retornà l’eufòria política. Les llibertats establertes es reflectiren immediatament en l’obertura de lògies maçòniques i en la fundació, a Maó, de la primera congregació protestant autòctona, en la proliferació de casinos obrers i en la politització de la premsa, en especial d’“El Menorquín”, defensor dels interessos de la burgesia republicano-liberal, lliurecanvista i anticlerical. A les eleccions del 1869 va guanyar el partit monàrquic progressista (Prieto i Caules). La política de la Restauració presentà la particularitat de l’aliança dels progressistes i els republicans federals, que formaren a la fi la Unió Republicana (1903), i el “torn pacífic” entre republicans, representats per Prieto, i el Partit Catòlic, pel duc d’Almenara Alta. Al camp, el blat havia reculat davant la ramaderia bovina. El 1882 fou fundat el Banc de Maó. La fabricació de teixits es beneficià de noves exempcions aranzelàries i s’inicià una nova producció semiindustrial de portamonedes de malla d’argent; la producció de calçat també avançà. Aquell mateix any eren creades dues societats per a la il·luminació de gas i elèctrica. El 1895 hom fundà La Maquinista Naval, amb una fàbrica de motors i petites embarcacions de vapor. L’esclat de la guerra de Cuba, el 1898, afectà, però, la fabricació de calçat i féu reprendre l’emigració. El 1915 fou fundat l’Ateneu de Maó, amb una preocupació per la cultura menorquina, i ja des de l’any 1888 hom publicava la “Revista de Menorca”. A partir del 1901 sorgiren els primers sindicats d’oficis, d’inspiració anarquista, promoguts, sobretot, des d’“El Porvenir del Obrero”, per Joan Mir i Mir, que els reuní en la Federació d’Obrers de Menorca (1902). La fallida quasi general, pel juliol del 1911, de les petites empreses bancàries, que arrossegaren les fàbriques de teixits i de maquinària, posà de manifest la feblesa dels capitals menorquins i de la Federació: es referen només els tallers de calçat i de portamonedes.

De la Primera Guerra Mundial ençà

Com a conseqüència de la Primera Guerra Mundial s’activà la producció de calçat i disminuí la de portamonedes. La Casa del Poble, creada a Maó el 1913, i el Casino 17 de Gener, de Ciutadella, atragueren els obrers d’Unió Republicana; els sindicats de pagesos, que proliferaren des del 1912, eren, a la pràctica, cooperatives de consum, i la característica de la societat rural féu del pagès un element addicte als terratinents. Aquest any fou creada l’Agrupació Socialista de Menorca, integrada al PSOE. La Dictadura apagà l’eufòria. Al camp, les explotacions ramaderes i avícoles augmentaren; la producció de formatge potencià una indústria de reelaboració en porcions, a més de l’exportació de fogasses. La població es veié novament afectada per l’emigració. El 1930 es produí l’escissió sindical. Els socialistes aconseguiren majoria a la Federació, referen els estatuts i s’adheriren a la UGT, mentre els anarquistes fundaven el Sindicat d’Oficis Diversos, integrat a la CNT. Proclamada la República, Joan Manent i Victori, antic líder sindicalista, fou nomenat delegat del govern a Menorca, i Francesc Carreras i Reura, també menorquí, governador civil de les illes Balears. Les elec-

El mercat del Born en una pintura anònima del s XVIII (MHCB)

Joan Mercader i Riba

cions del juny del 1931 donaren la victòria a la candidatura d’esquerra. Comunistes, socialistes i anarquistes s’uniren en un front únic, que es mantingué fins després del 1936. Les eleccions del febrer del 1936 palesaren un apropament a la dreta de la massa republicana: la candidatura d’esquerra obtingué només un quaranta per cent dels vots. El 19 de juliol de 1936 el governador militar, José Bosch Atienza, proclamà l’estat de guerra, però l’endemà el brigada d’infanteria Pere Marquès, s’emparà del comandament, i fou ratificat en el càrrec de governador militar el dia 21, des de Madrid. Les esglésies restaren tancades, i hi foren empresonats els capellans, els civils i els militars de dretes. El 26 de setembre començaren els bombardeigs. El nou governador militar, José Brandaris de la Cuesta, que arribà el 12 de desembre, implantà una rigorosa disciplina. Políticament es mantingué la unió dels sindicats de la UGT i de la CNT. El partit socialista fou majoritari, però una part de les Joventuts Socialistes s’uní als comunistes pel març del 1937. El partit comunista fou minoritari, però molt influent, a través dels comissaris militars. Després de la caiguda a Barcelona, la situació de Menorca es féu insostenible: el 7 de febrer de 1939 el representant del govern franquista, el comte de San Luis, arribà a Maó, per parlamentar amb les autoritats republicanes. Marina Ubieta gestionà la rendició, activada per un bombardeig de Maó per part de l’aviació italiana. El procés polític de la transició a la democràcia a partir del 1975 portà a les illes un règim autonòmic. Dins d’aquesta nova estructura, l’illa disposa d’un Consell Insular de Menorca.

menstruació Fenomen fisiològic de la vida sexual femenina que es presenta en les dones sanes (i en les femelles d’alguns primats) des de la pubertat fins a la menopausa. Consisteix en un flux hemàtic procedent de la cavitat uterina, que es reproduceix periòdicament. Això no té lloc quan un òvul fecundat s’implanta en l’úter. La primera menstruació (*menarquia*) es produeix a 12-14 anys, i finalitza amb la *menopausa*, a 45-50 anys. La pèrdua, cada 28 dies com a norma, es produeix 14 dies després de l’ovulació. Pot anar acompanyada de molèsties més o menys agudes.

menta [*Mentha sp*, família de les labiades] *BOT/FARM* Gènere de plantes herbàcies perennes, rizomatoses i molt aromàtiques, de fulles ovalades oposades i de flors violades, rosades o blanques, reunides en verticil·lastres o en inflorescències espiciformes terminals. Moltes espècies són remeieres, són la base dels *licors de menta* i proporcionen essències.

Menuhin, Yehudi (Nova York 1916) Violinista nord-americà jueu. Debutà a San Francisco a set anys. Estudià amb Enescu i A.Busch. Posteriorment ha actuat com a solista per tot el món i ha enregistrat un gran nombre de discs.

menxevic *HIST* Membre de la facció del partit obrer socialdemòcrata rus que restà en minoria (d’on ve el nom de *menxevic*, en rus) al segon congrés de l’esmentat partit (1903). La tesi principal dels menxevics era que els socialistes russos havien de cercar l’adhesió dels elements progressistes de la burgesia per tal d’implantar la democràcia política a Rússia. Després del triomf bolxevic foren posats fora de la llei.

Menzel, Adolf von (Breslau 1815 — Berlín 1905) Pintor i gravador alemany. Conreà una pintura de petit format. Com a gravador féu la sèrie de litografies *Pelegrinatges d'un artista* (1833) i la il·lustració de la *Geschichte Friedrichs des Grossen* (‘Història de Frederic el Gran’, 1840-42). A partir del 1850 féu vuit grans pintures sobre la vida d’aquest rei.

Mercadé i Fàbrega, Benet (la Bisbal d’Empordà 1821 — Barcelona 1897) Pintor. El 1852 féu, a Barcelona, la seva primera exposició pictòrica. Residí a Madrid, a París i a Roma. Una inicial influència del natzarenisme es palesa, ja, al seu oli *Colom a La Rábida* (1858), però la seva pintura, eclèctica, també es nodrí del realisme: *Les germanes de la Caritat* (1860), *Translació del cos de Sant Francesc* (1866), etc. Fou un gran retratista, i conreà molt, malgrat el seu agnosticisme, la pintura religiosa.

Mercader i Riba, Joan (Igualada 1917 — 1989) Historiador. Es doctorà el 1946. Professor adjunt a la Universitat de Barcelona (1948-54), vice-secretari de la Societat Catalana d’Estudis Històrics i un dels principals impulsors de les Assembles Intercomarcals d’Estudiosos iniciades a Martorell el 1950. Per raons de salut, el 1954, passà a residir a Madrid. Especialitzat en la història catalana i hispànica en general dels ss XIX i XX, de la seva obra cal esmentar *El segle XVIII. Els capitans generals* (1957), *El siglo XIX* (1957), dins *Historia de la Cultura Española*, etc.

mercantilisme *ECON* Corrent de pensament econòmic, dominant a Europa del s XV al XVIII, caracteritzat pel principi que la riquesa d’un estat depèn del seu comerç exterior i és directament proporcional al volum de reserves de metalls preciosos (especialment l’or), així com pel fet de fomentar les exportacions i de reduir les importacions. Hom ha interpretat el naixement del mercantilisme com una conseqüència de l’aparició, a la darrerria de l’edat mitjana, d’un nou tipus d’estat i del capitalisme comercial. Entre els seus principals portaveus cal esmentar els francesos Jean Baptiste Colbert i Jean Bodin, l’anglès Thomas Mun i els italians Ferdinando Galiani i Antonio Serra. Al Principat cal esmentar Narcís Feliu de la Penya.

merc*at* *ECON* **1** Conjunt d’activitats de compra i venda de mercaderies dutes a terme per dues categories de subjectes econòmics, oferents i demandants. Més que l’objecte de l’intercanvi, el que caracteritza l’existència d’un mercat és el procés o la forma de l’intercanvi. El mercat apareix com el mecanisme fonamental de l’intercanvi quan la divisió del treball i l’especialització entre productes independents s’estén. En la mesura en què el mode de producció capitalista es caracteritza pel màxim desenvolupament d’una divisió del treball entre productes independents, hom pot dir que és el mode de producció mercantil per excel·lència. Segons els autors que no accepten el concepte de mode de producció capitalista, les formacions socials capitalistes són designades amb el nom d’*economies de mercat* per oposició a les *economies planificades*, que comprenen el que habitualment hom designa amb el nom d’economies socialistes o formacions socials en transició cap al socialisme. El mercat té com a funció principal de fer compatibles les conductes d’oferents i demandants a través de la formació de preus als quals s’efectuen els intercanvis de mercaderies. **2** *HIST* Reunió de mercaders en un lloc públic per tal d’efectuar l’intercanvi comercial. Des dels temps més antics, la progressiva divisió social del treball donà lloc a la celebració de reunions de mercaders amb una certa periodicitat, normalment setmanal, per tal d’oferir llurs productes. Durant el s XIX el procés d’urbanització, conseqüència de la revolució industrial, obligà a la celebració diària de mercat dels productes alimentaris bàsics a les grans ciutats, controlats per les autoritats municipals.

mercedari *HIST/CATOL* Membre de l’orde de la Mercè, fundat a Barcelona el 1218 per Pere Nolasc, amb l’assessorament de Ramon de Penyafort i l’ajuda del rei Jaume I, arran d’una pretesa aparició de la Mare de Déu, el 2 d’agost de 1218. Al seu inici, era una confraria de cavallers, ciutadans i clergues, i fins a l’any 1317 els seus mestres generals foren cavallers laics. Jaume I els concedí per escut les armes reials, i facilità llur expansió a les principals ciutats dels Països Catalans. El 1235 el papa Gregori IX els autoritzà a constituir-se en orde religiós. L’orde adoptà la regla de Sant Agustí i es posà sota la protecció de la Mare de Déu de la Mercè. Una part dels cavallers mercedaris passaren al nou orde de Montesa arran de la fundació d’aquest el 1318, mentre que l’orde de la Mercè es convertí en clerical. L’orde s’estengué ben aviat per Occitània, Caste-

Illa, Portugal i el País Basc. Durant els ss XVII i XVIII, l'orde experimentà una gran expansió, gràcies sobretot a les missions d'Amèrica, i a Catalunya es renovaren molts convents. El 1690, per un privilegi d'Alexandre VIII, i, especialment, des del 1725, per un altre de Benet XIII, prengué el caràcter d'orde mendicant i es dedicà a missions pels pobles i a la fundació de col·legis. Entre les figures més destacades de l'orde, a més de Pere Nolasc, cal citar Pere Ermengol i Pere Pasqual. Malgrat el seu origen català, actualment és més present a la resta de terres hispàniques que als Països Catalans.

mercenari *HIST/MIL* Soldat d'una tropa que serveix un govern estranger per una certa paga. L'ús de tropes mercenàries fou molt difós a l'antiguitat entre els fenicis, els perses i, en menor grau, entre els grecs. El primer estat que se serví a gran escala dels mercenaris fou Cartago. A l'edat mitjana, sobretot a partir de la guerra dels Cent Anys, la importància dels mercenaris augmentà considerablement i nasqueren les grans companyies. A partir de la Revolució Francesa i al llarg del s XIX, els exèrcits mercenaris foren substituïts a Europa per exèrcits nacionals.

mercuri [Hg] *QUÍM* Element metàl·lic pertanyent al grup II B de la taula periòdica, situat entre l'or i el tal·li. És líquid a la temperatura ambient i d'un color blanc d'argent. No és un element gaire abundant, bé que és molt disseminat. El mineral de mercuri més important és el *cinabri* (HgS). Nombrosos metalls es dissolen en el mercuri i formen una *amalgama*; entre aquestes cal esmentar les de sodi i de potassi, que són molt reductores. Tant el mercuri metàl·lic com les seves sals són tòxics; els derivats de metilmercuri són els més perillosos. El mercuri és emprat en la fabricació de termòmetres, baròmetres, manòmetres, làmpades elèctriques de descàrrega, rectificadors elèctrics gasosos de potència i explosius, com el fulminat de mercuri.

Mercuri Divinitat romana antiga, venerada al Laci ja en època arcaica. Considerat protector dels mercaders, vers el s IV aC, el seu culte fou identificat amb el d'Hermes.

Mercuri El primer dels planetes del sistema solar, atenent la seva proximitat al Sol. Aquesta proximitat del Sol fa que la distància angular entre ambdós astres, que té un valor màxim de 28º, sigui sempre molt petita, la qual cosa significa que l'observació de Mercuri és sempre difícil, tant a ull nu com amb telescopi, perquè hom el pot observar únicament poc després de la posta del Sol o poc abans de la sortida. L'any 1965 les observacions de la superfície de Mercuri efectuades amb radar demostraren que el període de rotació és aproximadament els dos terços del període de revolució. La superfície de Mercuri, com la de la Lluna, presenta nombrosos impactes de meteorits de totes les dimensions. Presenta una atmosfera, molt tènue, constituïda principalment per heli, amb traces d'argó i neó. L'estudi de la interacció de Mercuri amb el vent solar ha posat en evidència l'existència d'una magnetosfera entorn del planeta.

Mèrida Ciutat i capital d'Extremadura, a la província de Badajoz, vora el Guadiana (49 284 h [1991]). Mercat agrícola i de bestiar. Indústries càrnies, del suro, sucres, alimentàries i metal·lúrgiques. Nus ferroviari. Fou fundada pels romans, el 25 aC amb el nom d'*Emerita Augusta* i amb categoria de colònia. Fou capital de la província de Lusitània i esdevingué una de les ciutats més grans de la Península Ibèrica. Conserva un notable conjunt de monuments romans (teatre, amfiteatre, circ, cases amb mosaics, etc).

Mérimée, Prosper (París 1803 — Canes 1870) Escriptor francès. Debutà en la literatura amb una sèrie d'obres de teatre, es dedicà després a la novel·la històrica i publicà novel·les curtes (*Mateo Falcone*, 1829; *Le vase étrusque*, 1830, etc), la part més original de la seva obra. La seva millor obra és *Carmen* (1845).

merla [*Turdus merula*, família dels musci-càpids] *ZOOI* Ocell de l'ordre dels passeriformes, de 25 cm, que té (el mascle) el plomatge negre i el bec i el cercle orbital d'un groc viu. La femella és bruna. Habita en arbredes, parcs, boscs i jardins, a tot Europa, fins als 65°N, i és comuna arreu dels Països Catalans.

merovingia, dinastia *HIST* Primer llinatge dels reis francs, anomenat també primera raça, que regnà durant tres segles. Sembla provenir d'un cap dels francs salis, de nom Clodió, derrotat pels romans el 446 i mort vers l'any següent. El degué succeir un fill o parent acostat seu, anomenat Meroveu, que donà nom a la dinastia. Clodoveu, el rei més important d'aquest llinatge, unificà sota el seu domini diversos territoris francs. La història d'aquesta dinastia és plena de lluites i violències. Des del començament del s VII els veritables senyors dels regnes merovingis foren els majordoms de palau, fins que Pipí el Breu aconseguí de convertir-se en rei el 751 i fundar una dinastia carolíngia.

Mesmer, Franz Anton (Iznang am Bodensee, Baden-Württemberg 1734 — Meersburg, Baden-Württemberg 1815) Metge alemany. Fou el descobridor d'una espectacular tècnica guaridora (el mesme-risme) basada en la suggestió, que ell atribuïa a l'anomenat *magnetisme animal*. Acusat d'impostura per les acadèmies científiques, hagué d'abandonar la professió. Amb la seva tècnica, posà de manifest les possibilitats de guarició psíquica i obrí el camp de la medicina psico-somàtica.

mesolític *PREHIST* Fase del desenvolupament econòmic de certes societats, en la qual s'efectua la transició de les formes de subsistència paleolítiques a les neolíti-ques, és a dir, el pas de l'economia depredadora a la de producció d'aliments. Es donà per primera vegada en un sector del Pròxim Orient, on eren en estat salvatge tant els cereals com les principals espècies d'herbívors propícies per a ésser domesticades, la qual cosa portà als dos grans descobriments del neolític: l'agricultura i la ramaderia.

mesomeria *QUÍM* Propietat que tenen unes certes substàncies de no poder ésser representades per una única fórmula d'estructura de tipus convencional que sigui capaç de definir-ne les propietats d'una forma característica. És anomenada també *ressonància*. Les formes mesòmeres, dites també *formes límit* o *en ressonància*, d'una mateixa substància difereixen per la distribució dels electrons d'enllaç, alguns dels quals es desplacen d'àtom, bé que els àtoms ocupen les mateixes posicions en totes dues formes.

Mesonero Romanos, Ramón de (Madrid 1803 — 1882) Escriptor costumista castellà. S'inicià en la publicació d'articles de costums amb el pseudònim d'*El Curioso Parlante*. Els seus reculls més importants són *Panorama matritense* (1835), *Escenas matritenses* (1842) i *Tipos y caracteres* (1862).

Mesopotàmia Regió de l'oest d'Àsia compresa entre el Tigris i l'Eufrates. Es divideix en dues parts: la del sud, històricament més important, s'estén per l'Iraq, i la del nord, per les actuals Síria i Turquia. La història de Mesopotàmia és documentada del 10000 aC al 637 dC (conquesta musulmana). El període més important se situa, però, entre el 3100 i el 538 aC, durant el qual fou bressol de tres civilitzacions: sumèria (→***Sumer***), babilònica (→***Babilònia***) i assíria (→***Assíria***).

mesopotàmic, art *ART* Art desenvolupat a Mesopotàmia. Hom hi aprecia tres tendències: la sumèria, la babilònica i l'assíria. L'arquitectura ha produït dos tipus d'edificis: el *ziggurat* sumeri, torre-temple creada en la dinastia III d'Ur (2113-2006 aC), i el *palau reial*, assiri i neobabilònic. En escultura destaca la de Gudea, i sobresurt el relleu, tant el sumeri com l'accadi, el babilònic, el cassita i, sobretot, l'assiri. També excel·liren en la *glíptica*, sobretot en l'època d'Accad (2371-2191 aC), i és interessant la tècnica de la rajola esmaltada neobabilònica.

mesquita *ISLAM/ARQUIT* A l'islam, edifici destinat, sobretot, a l'oració dels fidels. És estructurada segons un pla rectangular, i consta d'un pati, amb una torre adossada, anomenada *minaret*, i el *mīḍa'*, o font de les ablucions, i també d'una zona coberta, que té com a centre la gran sala de naus transversals separades per columnes o pilars, bé que al Magrib i a Al-Andalus presenta planta basilical. Aquesta sala és tancada pel costat oposat a la porta per l'*alquible*, paret en la qual s'obre el *mihrāb*, el *minbar* i la *maqṣūra*, un espai tancat on se situava el califa.

Messiaen, Olivier (Avinyó 1908 — París 1992) Músic provençal. Estudià al

conservatori de París, on ensenyà harmonia, anàlisi musical i composició. Junta-ment amb Y.Baudrier, A.Jolivet i D.Lesur fundà el grup La Jeune France. De les seves obres es destaquen *Quatuor pour la fin du temps* (1940), *Quatre études de rythme* (1949), l'oratori *La Transfiguration* (1969), l'òpera *Saint François d'Assise* (1983), el *Livre du Saint Sacrement* (1984), per a orgue, i els *Petites esquisses d'oiseaux* (1986), per a piano.

mesta* *HIST* Associació dels grans ramaders transhumants de la corona de Castella. Durant l'alta edat mitjana hom anomenava *mesta* les pastures comunals, l'administració de les quals donà lloc a la formació de federacions locals i regionals de ramaders, les quals adoptaren el mateix nom. Sota l'administració de Campomanes, la *mesta* perdé la seva situació de predomini (1779-96), bé que la seva existència es perllongà fins el 1836.

Mestres i Oñós, Apel·les (Barcelona 1854 — 1936) Dibuixant, músic i escriptor. Es dedicà, professionalment, al dibuix, que hagué d'abandonar, el 1914, a causa d'una afecció a la vista. Il·lustrà gran quantitat de llibres i col·laborà a nombroses revistes. Exercí un cert mestratge sobre els modernistes. El seu concepte de l'obra d'art com a manifestació total el dugué a negar la independència dels gèneres; publicà llibres de poemes (*Avant!*, 1875), poemes narratius, d'intenció èpica (*Liliana*, 1907), traduí algunes obres, conreà la biografia (*Clavé*, 1876), els quadres de costums, els contes i les llegendes, i la composició musical. El 1901 inicià una activa carrera d'autor dramàtic amb l'estrena de *La Rosons*, musicada per Enric Morera. El seu teatre, de filiació modernista, alterna elements simbolistes i positivistes (*La presentalla*, 1908). Conreà també la crítica (*Volves musicals*, 1926) i la jardineria, a la qual atorgà categoria artística.

mesura *MAT/FÍS* Valor numèric obtingut experimentalment com a resultat d'un mesurament consistent a comparar una magnitud amb una altra de la mateixa espècie elegida com a *unitat*, amb la finalitat d'establir unes relacions o la dedució d'unes conclusions. Certes mesures, però, poden ésser de tipus qualitatiu o poden estar relacionades amb una entitat gràfica d'imatge que serà donada per una “concentració” o per una probabilitat obtinguda per repetició del fet experimental.

metabolisme *BIOL/QUÍM* Conjunt de les reaccions bioquímiques que tenen lloc en els éssers vius. Agrupa les funcions vitals de la *nutrició*, la *respiració* i la *síntesi*, a partir de l'energia, de les molècules estructurals. Els inicis de les vies metabòliques catabòliques es produeixen en la fotosíntesi o en la quimiosíntesi o en l'aliment orgànic ingerit. A partir de glúcids, actuant-hi enzims hidrolítics i enzims específics de la interconversió de sucres s'arriba a l'obtenció d'àcid pirúvic. Si hi ha oxigen en el medi ambient immediat, l'àcid pirúvic es descarboxila oxidativament i dóna diòxid de carboni, energia i àcid acètic activat. Si no existeix oxigen, l'àcid pirúvic es redueix per a reoxidar el coenzim reduït en la formació d'àcid fosfoglicèrid i hom obté energia (en quantitat menor que per la via aeròbia) i els productes típics de fermentació. Els lípids, per l'acció de les lipases, es desfan en glicerina i àcids grassos i per la via glucolítica s'originarà acetilcoenzim A, diòxid de carboni i energia. Els àcids grassos passen per un procés, anomenat β-oxidació, produint acetilcoenzim A. Per l'acció de les peptidases els pròtids es despolimeritzen a aminoàcids, originant, per desaminació reductora, àcids orgànics i amoníac. Els tres grups de principis immediats originen, en darrer extrem, àcid acètic actiu, fonamental, puix que pot donar lloc a les substàncies que formen l'estructura de l'ésser viu i, a més, l'acetilcoenzim A pot oxidar-se totalment mitjançant el cicle del citrat i les cadenes respiratòries i originar aigua, diòxid de carboni i energia química (ATP). El cicle del citrat (cicle de Krebs) s'inicia amb l'acetilcoenzim A. Qualsevol substrat es converteix per catabolisme en aigua, diòxid de carboni i energia, i, inversament, l'energia, l'aigua i el diòxid de carboni poden produir per anabolisme qualsevol substància viva. S'ha avançat molt en el coneixement de les vies metabòliques generals, tant en les del *metabolisme intermediari*, com en les

Mesopotàmia Dignatari, pintura mural d'època cassita, procedent del palau de Dur-kuri-galzu

Arcades de l'interior de la mesquita de Còrdova, de l'època d'al-Ĥam II (961-968)

del *metabolisme glucídic*, del *metabolisme lipídic* i del *metabolisme dels aminoàcids*. El *metabolisme secundari* permet la síntesi i degradació minoritària de composts necessaris com a complements per a les grans vies, materials de defensa, etc. El *metabolisme basal* és el mínim d'energia necessari per al manteniment de les funcions dels éssers vius. A més hom ha d'afegir l'aportació del *metabolisme d'activat*, de manera que les necessitats energètiques de l'home oscil·len entre 2 500 i 3 500 calories per dia. Hom obté aquesta aportació calòrica per mitjà de glúcids i lípids, però cal també un mínim proteínic que forneixi els aminoàcids imprescindibles per a les síntesis plàstiques de l'organisme.

metafísica *FILOS* Ciència que tracta, en general, de realitats (o preteses realitats) més enllà del món sensible o de la natura i, més en particular, de l'ens i l'ésser, com també dels seus principis i atributs. Des de l'edat moderna, ha restat dividida en *metafísica general*, o ontologia, i *metafísica especial*, integrada per la teodicea, la psicologia i la cosmologia. El terme *metafísica* correspon al nom donat al conjunt de catorze llibres atribuïts a Aristòtil i que en l'edició d'Andrònic de Rodes (s I dC) foren col·locats darrere els llibres dedicats als temes de física (és a dir, de la natura): μετα τα φυσικά. Descartes estrena una visió de la metafísica que incorpora, a més del tema de Déu, el de l'ànima i el del món en general. Així Wolff divideix la metafísica en general (ontologia) i especial (teodicea, psicologia i cosmologia). La nova metafísica, però, rebé els atacs de l'empirisme anglès i, en Kant, el racionalisme metafísic modern esdevé l'objecte d'una dura crítica que considera que la metafísica com a saber teorètic cert (ciència) és impossible. Tot i això, Kant deixà subsistir dins la seva filosofia molts elements pròpiament metafísics, els quals determinaren una nova floració de la metafísica en el moviment conegut com a idealisme alemany: Fichte, Schelling i, sobretot, Hegel. Sota una concepció dialèctica, aquest darrer reelabora tots els materials metafísics de la tradició filosòfica (i àdhuc teològica) anterior, tractant d'esbrinar l'estructura dialèctica del moviment que constitueix la natura i el món històric dels homes. La metafísica hegeliana no s'alliberà, tanmateix, d'ésser generalment rebutjada, i tant el marxisme com el positivisme de Comte, tant Kierkegaard com Nietzsche, contribuïren igualment a desfer el sistema hegelia i a sembrar el descrèdit de qualsevol metafísica.

metall ***1** QUÍM* Nom donat a un nombre d'elements, aproximadament uns 70, situats a les primeres columnes de la classificació periòdica o en els períodes de transició, amb alts punts de fusió i d'ebullició, llevat del mercuri, que és líquid. Tots aquests elements tenen en comú unes característiques anomenades *característiques metàl·liques*, les quals representen un conjunt de propietats, com la mal·leabilitat, la brillantor, la conductivitat elèctrica i calòrica, etc. Tant la densitat com el punt de fusió dels metalls són molt variables. La teoria dels electrons lliures en els metalls explica llurs propietats, com la conductivitat elèctrica i la tèrmica. Els metalls posseeixen una estructura cristal·lina on cada *gra* constitueix un cristall. Hom anomena *textura* d'una peça metàl·lica la manera com són distribuïts i orientats, els uns en relació amb els altres, els conjunts de cristalls que la constitueixen. Hom anomena *estructura* la disposició dels àtoms a l'interior del cristall. Els raigs X han fet possible la determinació de les estructures cristal·lines dels metalls. Els tres sistemes de cristal·lització més corrents són el *cúbic centrat*, el *cúbic de cares centrades* i l'*hexagonal*. Alguns metalls presenten estructures particulars, com el mercuri i l'antimoni, que cristal·litzen en el sistema romboèdric. D'altres metalls, com el crom, el cobalt, el ferro, el manganès i l'estany, presenten el fenomen de *polimorfisme*. Les propietats mecàniques dels metalls milloren molt en presència d'altres elements, metàl·lics o no. L'ús dels metalls es fonamenta, principalment, en l'aprofitament de llurs propietats mecàniques —capacitat de recuperació elàstica, d'absorció dels esforços mecànics sense deformació plàstica i de deformació plàstica sense ruptura—, tèrmiques —elevada conductivitat tèrmica, variació dimensional per efecte de la temperatura—, elèctriques i magnètiques, especial-

propietats diferencials entre els metalls i els no-metalls
metalls
<p></p> <p>alt punt de fusió</p> <p>en estat líquid en un ampli interval de temperatures</p> <p>bons conductors de l'electricitat</p> <p>bons conductors de la calor</p> <p>lluentsor metàl·lica</p> <p>opacs</p> <p>mal·leables i dúctils</p>
no-metalls
<p></p> <p>punt de fusió sovint baix</p> <p>en estat líquid en un petit interval de temperatures</p> <p>mals conductors de l'electricitat</p> <p>mals conductors de la calor</p> <p>aspecte mat</p> <p>transparents</p> <p>fràgils</p>

ment les substàncies de comportament ferromagnètic. Ofereixen també la possibilitat de *conformació* per diversos procediments, tant en fase líquida com en fase sòlida, i d'unió per *soldadura*. En la superfície de la Terra hom troba els metalls en forma de llurs composts químics, els minerals, i, més rarament, en estat pur, els metalls natius. Tot i que aviat l'home aprengué a identificar els minerals, a separar la ganga de la mena i a extreure'n el metall, la *metal·lúrgia* tingué un caràcter purament empíric fins al s XIX. **2 edat dels metalls** *PREHIST* Una de les grans divisions de la prehistòria, que inclou les edats del *bronze* i del *ferro* i que hom utilitza, sobretot, en contraposició amb l'edat de la *pedra*. Dins la prehistòria catalana, l'edat dels metalls es pot dividir en dues grans etapes. La primera, fins a la introducció del ferro, ocupa tot el segon mil·lenni aC i l'inici del primer, i es pot identificar per l'ús del coure, primer, i tot seguit del bronze. El ferro fou introduït d'una manera sistemàtica, de manera que fins aleshores no començà l'autèntica edat del ferro als Països Catalans.

metal·lúrgia *MIN* Conjunt de procediments i tècniques per a l'obtenció dels metalls i llur transformació i elaboració i ciència que els estudia. Els primers metalls ailtitzats per l'home foren els metalls natius, principalment el coure, l'or, l'argent i, molt rarament, el ferro d'origen meteorític. Cap a l'any 2000 aC hom coneixia ja els procediments de fosa, com també les operacions d'embotir i d'encunyar. L'edat del ferro s'inicià cap a l'any 1300 aC; les aplicacions principals d'aquest metall eren les eines de treball i la fabricació d'armes. Segles més tard, hom inicià l'obtenció de ferro pel procediment dit de la *farga catalana*; després hom començà a utilitzar l'energia hidràulica per a la forja dels metalls. Durant el s XVIII hom obtingué el zinc metàl·lic, el cobalt i el níquel, i cap a la meitat del segle foren construïts els primers alts forns per a l'obtenció de ferro. El 1827 hom obtingué per primera vegada l'alumini; el procediment de Bessemer, el forn Siemens-Martin, el procediment de Thomas (1855) i el forn elèctric d'arc (1900) completaren les possibilitats d'obtenció de l'acer. Després de la Segona Guerra Mundial, sorgiren nous mètodes d'obtenció de metalls i aliatges. L'aeronàutica i l'astronàutica afavoriren el desenvolupament dels aliatges dels metalls lleugers. Les màximes dureses foren assolides gràcies als *cermets*. Hi ha un gran nombre d'aliatges que conserven propietats a elevades temperatures. En el camp de la metal·lúrgia hom distingeix la *metal·lúrgia extractiva*, que té per finalitat l'obtenció dels metalls a partir de les menes minerals, la *metal·lúrgia física*, que estudia les característiques físiques i mecàniques dels metalls i els aliatges, i la *metal·lúrgia mecànica*, que estudia els procediments de transformació mecànica dels metalls (conformació i mecanització). L'anàlisi de la constitució i de l'estructura dels metalls correspon a la *metal·lografia*.

metamorfisme *GEOL* Modificació de l'estructura i de la composició mineralògica d'una roca a l'estat sòlid en condicions termodinàmiques diferents en què la roca s'originà. Entre els agents provocadors de les modificacions cal destacar la pressió i la temperatura. El factor temps és també important en el metamorfisme: en general, l'augment del temps afavoreix l'adaptació mineralògica i estructural a les noves condicions determinades pels agents externs. Atenent a les condicions de pressió i de temperatura, hom parla de metamorfisme de contacte, de metamorfisme regional i de metamorfisme de profunditat. El *metamorfisme de contacte* només afecta zones molt localitzades; es caracteritza per una elevada temperatura i una pressió dèbil. El *metamorfisme regional* es caracteritza per condicions de pressió i de temperatura molt elevades, i afecta àrees extenses de l'escorça terrestre, relacionades amb la formació de serralades. El *metamorfisme de profunditat* es caracteritza per pressions molt intenses i temperatures poc elevades, i es produeix per accions mecàniques en zones de deformacions molt localitzades.

metamorfosi ***1** MIT* Facultat de determinats personatges mitològics de canviar d'aspecte i de forma. En la història de la mitologia de tots els pobles, hom troba personatges o animals que es transformen

només temporalment o d'una manera definitiva. Ambdós tipus de transformacions han estat molt celebrats en la literatura (per Ovidi, per Apuleu, etc). **2** *2001* Conjunt de canvis morfològics i fisiològics que experimenten determinats animals des que surten de l'ou, en forma larval, fins que assoleixen l'estat adult. La metamorfosi s'esdevé en aquells animals ovípars en els quals l'ou no conté prou quantitat de vitel perquè l'embrió pugui estar-hi el temps necessari per arribar a l'estat adult, per la qual cosa l'animal inicia en forma de larva la vida lliure. La metamorfosi es presenta en quasi tots els grans grups zoològics, però és molt constant i manifesta en tots els ànèl·lids poliquets, equinoderms, mol·luscs, insectes, crustacis i amfibis, en alguns urocordats i en alguns peixos. Les larves reben diferents noms, segons el tipus d'animal considerat, i llur fisiologia i hàbitat són generalment molt diferents dels de l'animal adult. Les larves, però, poden ésser força semblants a l'adult, i aleshores la metamorfosi és anomenada *simple* o *incompleta*, i té lloc amb pocs canvis. Si la larva és gaire diferent de l'adult, la metamorfosi és anomenada *complexa* o *completa*.

Metastasio, Pietro (Roma 1698 — Viena 1782) Escriptor i llibretista italià. El seu nom real era Pietro Trapassi, que hel·lenitzà. Nomenat (1729) poeta oficial de la cort de l'emperador Carles VI d'Àustria, és autor d'un gran nombre de llibrets d'òpera, que esdevingueren celebèrrims i que foren musicats durant prop d'un segle per la majoria dels compositors: *Semiramide* (1728), *Artaserse* (1730), *La clemenza di Tito* (1734), *Ipermestra* (1744), *Il re pastore* (1751), etc.

meteorit *ASTR* Sòlid del medi interplanetari, generalment petit, que penetra en l'atmosfera de la Terra i n'ateny la superfície. Els meteorits penetren en l'atmosfera terrestre a una gran velocitat (d'11 a 74 km/s). En travessar-la, s'escalfen a causa del fregament amb l'aire; les molècules d'aire absorbeixen part de la calor que desprèn el meteorit i passen a un estat excitat o bé s'ionitzen. En tornar les molècules d'aire a llur estat fonamental emeten llum visible. La trajectòria del meteorit és delatada pel traç lluminós (visible especialment de nit) emès pel *deixant* de molècules excitades que origina al seu pas. Aquest deixant lluminós, popularment conegut per *estel fugaç*, és un *meteor*. La majoria de meteorits que penetren en l'atmosfera es volatilitzen abans d'arribar a terra; llur supervivència depèn de la massa. Els de massa inferior als 10⁻⁷ g no es volatilitzen i s'incorporen a l'atmosfera com a partícules en suspensió. Els de massa compresa entre els 10⁻⁷ g i els 10³ g es volatilitzen totalment en recórrer l'atmosfera. Els de massa superior a 1 kg arriben a atènyer la superfície de la Terra, després d'haver originat un espectacular meteor anomenat *bòlid*. El grans meteorits, de més de 1 000 tones, no experimenten una disminució apreciable de llur energia en travessar l'atmosfera; a conseqüència de l'impacte amb la superfície s'originen grans cràters, anomenats *astroblemes*. Cada any topen amb la Terra uns 3 300 meteorits, però la majoria ho fan en zones deshabitades. Hom classifica els meteorits en *siderits*, *meteorits petris* (o *aeròlits*) i *sideròlits* (o *litosiderits*). Els *siderits* són composts, principalment, de ferro (~91%) i níquel (~8%). Hom els subdivideix en *octaedrites*, *hexaedrites* i *ataxites*, segons el contingut amb níquel. Els siderits representen el 50% dels meteorits trobats i el 6% dels caiguts. Els *meteorits petris* (o *aeròlits*) són composts, principalment, de silicats. Hom els subdivideix en *condrites* i *acondrites*, segons que continguin o no *còndrules*, que són unes inclusions gairebé esfèriques, formades, generalment, per agregats d'olivina i piroxens. Les condrites representen el 44% dels meteorits trobats i el 84% dels caiguts, i les acondrites l'1% i el 9%, respectivament. Els *sideròlits* (o *litosiderits*) tenen una composició intermèdia entre la dels siderits i la dels meteorits petris. Un tipus rar de meteorit és el constituït per les *condrites carbonàcies*.

meteorologia *METEOR* Ciència que estudia l'atmosfera i els fenòmens que hi tenen lloc. Hom empra el mot “temps” per a designar l'estat o les condicions de l'atmosfera; així, hom parla de fred o de calor, cel cobert o esboirat, precipitació (pluja, neu, etc) boira, vent, etc. El temps

és caracteritzat pel valor de les variables meteorològiques, que són la temperatura, la pressió atmosfèrica, el contingut de vapor d'aigua (humitat) i la velocitat de moviment de l'aire. A aquestes variables cal afegir la fracció de cel cobert pels núvols i l'estat de terbolesa atmosfèrica, caracteritzat per la visibilitat. La meteorologia es considera una part de la física, i té un marcat caràcter d'observació. La meteorologia té diferents branques. El primer estudi meteorològic fou fet per Aristòtil. L'instrument més antic, el *penell*, era conegut ja abans de l'era cristiana.

Metge, Bernat (Barcelona 1340/46 — 1413) Escriptor. El 1371, molt jove, ja era notari i funcionari de la cancelleria de la reina Elionor. En morir aquesta, el 1375, passà al servei del duc de Girona, el futur Joan I, al qual estigué vinculat molts anys. En aquesta etapa juvenívola escriví el poema al·legòric *Llibre de Fortuna e Prudència* (datat del 1381) i el *Sermó* humorístic i paròdic, i féu la traducció del llibre segon del poema llatí *De vetula*. Ja iniciat el regnat de Joan I, traduí el *Valter e Griselda*. Des del 1390 ascendí a la categoria de secretari reial i es convertí en un dels homes de confiança de Joan I i de Violant de Bar. Del febrer a l'abril de 1395 fou enviat pel rei a la cort pontificia d'Avinyó amb una missió diplomàtica, gestió que, sens dubte, influí en la seva formació literària, li permeté de conèixer personalment l'escriptor aragonès Juan Fernández de Heredia i amplià la seva coneixença de les obres de Petrarca. Quan, després de la mort de Joan I en circumstàncies estranyes, la reina, Maria de Luna, esposa de Martí I, procedí a l'immediat empresonament dels consellers, curials i domèstics de Joan I, que en podien tenir alguna responsabilitat, Bernat Metge era entre ells. Empresonat al Castell Nou, l'acusació el mogué a escriure, basant-se en esboços anteriors, el llibre que fou la seva obra mestra, *Lo Somni*. Fou redactat, ja en llibertat, al començament del 1399. L'obra tingué l'eficàcia pretesa: Martí I, contra el qual, segons el procés, havia dit coses molt greus, li'n demanà un exemplar i el cridà al seu costat a la cancelleria, on, des del 1405 fins a la mort del nou rei, el 1410, tornà a tenir el càrrec de secretari. Gran escriptor, un dels millors prosistes catalans, apareix com un funcionari poc escrupolós, cínic i sarcàstic.

metodisme *CRIST* Doctrina i moviment sorgits entorn de la predicació del sacerdot anglicà **John Wesley**, el qual inicià (1738) unes discussions a la universitat d'Oxford que constituïren les bases de la doctrina metodista. El metodisme, contraposat a la doctrina de la predestinació de Calví, sosté que tothom pot aconseguir la salvació mitjançant l'experiència religiosa personal, la qual és assolida a través d'una vida escrupolosament estricta. El metodisme té actualment més de 19 milions de seguidors escampats per tot el món. Les primeres activitats metodistes a Barcelona començaren el 1869.

metralladora *MIL* Arma automàtica de tir ràpid i tens. El calibre pot arribar fins al de 20 mm, i a partir d'aquest calibre fins al de 40 mm són considerades canons automàtics. Les primeres metralladores no eren automàtiques i eren accionades a mà, amb maneta o palanca. La Maxim (1884) innovà l'automatisme, aconseguit pel retrocés del tret i amb un sol canó, refrigerat per aigua.

metre *1* *f*ís Unitat SI de longitud (o llargària), de símbol m, igual a la longitud del trajecte recorregut en el buit per la llum durant 1/299 792 458 segons. Aquesta definició, decidida per la 17a Conferència General de Pesos i Mesures (octubre del 1983), substitueix totes les donades anteriorment. L'origen del metre es remunta a la decisió presa el 1790 per l'Assemblea Nacional Francesa, a París, d'establir una norma pràctica i segura per a les longituds i els pesos. Per tal que correspongués a una magnitud característica i invariable pròpia de la natura, fou decidit de fixar-la igual a la deu milionèsima part d'un quadrant de meridià terrestre. La mesura fou feta, entre el 1792 i el 1798, sobre el meridià de París, entre Dunkerque i Barcelona, per J.B.Delambre (sector Dunkerque-Rodez) i per P.F.Méchain fins a Barcelona, on tingué la col·laboració de científics catalans, com F.Salvà i Campillo. Méchain i el seu equip completaren el mesurament, i el 1799 fou establerta oficialment la longitud exacta del metre. La 1a Confe-

Mapa físic de Mèxic

rència General de Pesos i Mesures (1889) establí una norma internacional, segons la qual el metre era la distància, a 0°C, entre dues marques traçades en una barra de platí-iridiat (90% de platí i 10% d'iridi), conservada a la seu del Bureau International des Poids et Mesures a Sèvres (França), i anomenada *metre patró* o *metre prototip internacional*. L'11a Conferència (1960) definí el metre com la longitud igual a 1 650 763,73 vegades la longitud d'ona, en el buit, de la radiació corresponent a la transició entre els nivells 2p¹⁰ i 5d⁵ de l'àtom de criptó 86, definició ja abolida. **2** *UT* Nombre i disposició de les síl·labes de què es compon un vers. En la poesia quantitativa greco-llatina —i, en sentit ampli, s'ha tornat a usar— el terme tant designava els peus mètrics com els versos o les estrofes. En el sentit més estricte, hom dóna el nom de *metre* a la unitat de repetició dintre el vers que consta de dos temps marcats (— —, espondeu; — —, crètic, etc), que equival a una durada de quatre unitats de temps com a mínim. Si la unitat de repetició dins un vers consta només d'un temps marcat (— —, iambe, etc) rep el nom de *peu*, i per a constituir-se en *metre* cal que consti com a mínim de dos peus.

mètrica *LIT* Tècnica de la versificació. La mètrica grega i la llatina (la segona de les quals deriva de la primera) es fonamentaven en la quantitat de les síl·labes. Aquestes podien ésser llargues (—) o breus (˘). Una agrupació determinada de síl·labes llargues i breus formava els peus mètrics, i d'un conjunt de peus mètrics hom obtenia com a resultat el vers. Als versos d'una longitud determinada entrava a formar-ne part un nou element: la *cesura*, pausa o ruptura marcada dins el vers. Cada peu constava d'un temps fort o marcat (*arsi*) i d'un temps feble (*tesi*). Finalment, d'una determinada agrupació de versos s'obtenia l'estrofa. No resta prou clar l'origen de la mètrica grega. En canvi, sí que hom pot fer una història de com els romans van prenent les formes mètriques dels grecs i les traslladen a llur sistema. Dins la mètrica llatina només hi ha un vers conegut que no sigui d'origen grec: el *saturni*. A partir dels ss I-II dC, l'evolució de la llengua llatina féu que s'anés perdent el sentit de la quantitat de les síl·labes. Ensenyat el llatí a escola, durant molt de temps encara és possible trobar composicions en el mateix estil clàssic (*Carmina Riuipullensia*). Però, a partir dels ss XI-XII, ja s'adoptà una mètrica basada en l'accent i en el nombre de síl·labes de cada vers.

metrònom *MÚS* Aparell emprat en pedagogia musical que produeix un soroll semblant al tic-tac d'un rellotge, a intervals regulars, la durada dels quals pot ésser variada mitjançant un pes mòbil col·locat en el pèndol de l'aparell. Serveix per a indicar els temps d'una composició musical a la velocitat adequada.

metropolità o ferrocarril metropoli-tà *TRANSP* Ferrocarril destinat al transport ràpid de viatgers per l'interior d'una ciutat. La seva aplicació es limita essencialment a grans ciutats o conurbacions de més d'un milió d'habitants, on l'alta capacitat de transport justifica les despeses de la instal·lació. El seu recorregut és generalment subterrani, o elevat en via-ducte, per tal de no interferir en el trànsit urbà. Els trens són automotors, amb tracció elèctrica, i és usual la presa de corrent per tercer carril més que per catenària. Circulen fent la llançadora d'un cap a l'altre de la línia, molt propers els uns als altres, amb una freqüència molt elevada, i a unes velocitats màximes que oscil·len entre els 60 i els 80 km/h. Per això, més que el bloqueig tradicional, cal una senyalització centralitzada, i hom tendeix al comandament totalment automàtic. La major part dels metropolitans empren l'ample de via internacional (1 435 mm), excepte als països de la CEI, on hom empra l'ample de 1 524 mm. El primer metropolità fou el de Londres, construït el 1863, amb tracció de vapor, que es convertí el 1890 en el primer metropolità electrificat. El primer de l'estat espanyol fou inaugurat a Madrid el 1919. El 1924 hom inaugurà a Barcelona la primera línia del Gran Metropolità de Barcelona SA.

Metternich, Klemens Wenzel Lothar von (Coblença 1773 — Viena 1859) Estadista austríac d'origen renà, comte i més tard príncep de Metternich-Winneburg (1806). Estudià a Estrasburg (1788-90) i entrà al servei de la diplomàcia austriaca a partir del 1790. Després de la desfeta austriaca en la guerra contra França, passà a ésser canceller i adoptà una política conciliatòria respecte a Napoleó. Restablí el poder austríac a Itàlia i a Alemanya i imposà un nou equilibri polític europeu en el Congrés de Viena (1814-15). La insurrecció de Viena de l'any 1848 l'obligà a dimitir.

Meunier, Constantin Émile (Etterbeek 1831 — Elsene 1905) Escultor i pintor belga. Després d'exposar l'escultura *La guirlande*, s'orientà cap a la pintura. Conreà la temàtica religiosa i la pintura d'història. Anà a Sevilla a copiar el *Davallament* de Pieter de Kempeneer i hi pintà escenes populars. El 1855, tornà a l'escultura; el 1886, presentà a París *Le marteleur*, i es centrà sobretot en temes d'obers i minaires. Fou professor de l'Acadèmia de Lovaina. El seu estudi d'Elsene (Brussel·les) esdevingué Musée Meunier.

Mèxic *[nom oficial en castellà: Estados Unidos Mexicanos]* Estat de l'Amèrica del Nord, que limita al N amb els Estats Units d'Amèrica, a l'E amb la mar de les Antilles, al S amb Guatemala i Belize, i a l'W amb l'oceà Pacífic (1 967 183 km²; 89 998 000 h [est 1994]). La capital és Mèxic.

 Mèxic	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
govern:	república
superfície:	1 967 183 km²
població:	89 998 000 h (est 1994)
capital:	Mèxic
idioma of.:	castellà
moneda:	peso mexicà

LA GEOGRAFIA

El relleu de Mèxic és molt variat i acciden-tat: al N hi ha la continuació dels relleus del sud dels EUA (la Sierra Madre Oriental i la Sierra Madre Occidental). A l'altre cos-tat de les serres resten les estretes planes costaneres. Al centre del país hi ha la cadena volcànica que el travessa d'oest a est, amb les altituds màximes (Orizaba, 5 700 m; Popocatepetl 5 452 m), on hi ha també una sèrie d'altres conques que acullen la majoria de la població. La part meridional és ocupada a l'E per la penín-sula del Yucatán i a l'W per la Sierra Madre del Sur. Mèxic té un clima molt variat: a la frontera nord-americana do-mina un clima mediterrani amb pluges d'hivern; a la part occidental hi ha el desert lligat a l'anticicló subtropical; a la costa oriental hi ha pluges al llarg de tot l'any; les terres baixes del Yucatán tenen una estació seca estival i una pluviositat més dèbil. Els rius són poc destacats, curts i de pobre cabal. L'únic riu destacable és el Bravo o Grande del Norte, que serveix de frontera amb els EUA. La vegetació predom-inant és la sabana, juntament amb el *chaparral*, una màquia de caire mediterrani (NW). Els deserts i subdeserts ocupen una gran extensió (als estats de Baixa Califòrnia, Sonora i Chihuahua) i presen-ten una vegetació escassa de plantes su-culentas. També hi ha bosc tropical humit (S), i taxodis o *ahuehuetes* (altiplà de Mèxic). A les muntanyes són comuns els boscs, i a les zones més altes els matolls i les pastures. L'agricultura proporciona blat de moro, mongetes seques, blat, ordi, arròs, civada, melca, patates, moniatos, llegums, hortalisses, juntament amb con-reus oleaginosos, tèxtils, canya sucrera, cafè, tabac, cacau, bananes, ananàs i al-tres fruites. El règim de propietat de la terra, malgrat els intents de reformes agri-coles, és encara latifundista i hi ha un gran nombre de camperols sense terres. La reforma agrària començà amb la re-volució del 1910, amb una llei del 1915, i ha continuat fins ara, amb la revolta de Chiapas. La ramaderia és important per a la producció de carn i de llet. La produc-ció de fusta és notable. Hom n'extreu també taní, substàncies tintòries i xicle. La pesca és important. Entre els recursos minerals, hi ha argent, plom, zinc, or, coure, ferro, manganès, cinabri, baritina, antimonita, cadmi, fluorita, sofre, fosfats, grafit, arsènic, i tots els generadors d'ener-gia: urani, carbó i petroli. El petroli cons-titueix la primera font d'ingressos del país; les grans zones petrolíferes són situa-des als estats de Tabasco i Veracruz. Mèxic té una important indústria siderúrgica, juntament amb indústries de maquinària tèxtil, màquines d'escriure, ferroviàries i d'automòbils, tèxtil del cotó, tèxtils sin-tètics, indústries químiques, del calçat, ciment, alimentàries, de la fusta, de la impremta, del tabac, electrodomèstics i indústries cinematogràfiques. Dues espe-cialitats de la indústria mexicana són la metal·lúrgia i les refineries de petroli. Les comunicacions per carretera i per ferro-carril són desenvolupades: hom realitza per carretera el 70% del transport regular de passatgers i el 60% del de mercaderies terrestres. Dels 32 aeroports internacion-als, el més important és el de la Ciutat de Mèxic. Els ports marítims principals són Veracruz, Tampico, Acapulco i Coatzacoalcos. El turisme, segona font d'ingres-sos, és molt desenvolupat a Acapulco, Cuernavaca, Veracruz, Saltillo, la Ciutat de Mèxic, Puebla, Yucatán, la Cordillera Neovolcànica, les grans platges de Can-cún (Carib) i Zihuatanejo (Pacífic). Les companyies petrolieres, el ferrocarril, la ràdio i la televisió són del domini de l'estat. Tot i això, moltes vegades les em-preses que es diuen nacionals i mexica-nes representen interessos estrangers (la participació nord-americana representa el 80% de la participació estrangera). Mè-xic importa soia, blat de moro, melca, mo-tors i peces d'automòbils. Exporta petroli, motors i recanvis de vehicles, gambes congelades i fibres tèxtils. Per tal d'ende-gar els seus ambiciosos programes, Mèxic ha esdevingut el segon estat del món per l'endeutament exterior. La població està composta de mestissos (60%), indis (30%), blancs i criolls (9%), i l'1% restant correspon a d'altres races. Més de la mei-tat de la població es concentra a l'altiplà d'Anàhuac. Al sud i a l'oest de Mèxic res-ten encara moltes comunitats índies. Des del 1920 el país experimenta un creixe-ment demogràfic constant, acompanyat d'una gran mobilitat geogràfica interna.

Mèxic Paisatge desèrtic cobert de cactàcies a la Baixa Califòrnia

Mèxic Calendari asteca amb la imatge del déu solar, Tonatiuh, al centre (1325-1521)

També té importància l'emigració de mexicans, sovint clandestina i per a treballs temporals, cap al S dels EUA. Les ciutats principals són Mèxic, Guadalajara, Netzahualcóyotl, Monterrey i Puebla. La llengua oficial de l'estat és el castellà; un 8% de la població parla llengües indígenes. El 93% de la població és catòlica i el 3% protestant. Mèxic és una república federal. Mèxic és membre de l'ONU, de l'OEA, del NAFTA i de l'ALADI.

LA HISTÒRIA

Cap al 9000 aC la vall de Mèxic fou habitada per pobles paleolítics caçadors i recol·lectors. Entre els ss XX i XV aC fou iniciada una etapa neolítica. Dins aquesta etapa es destacà la cultura *olmeca* a la zona de Veracruz i Tabasio. Durant el període clàssic (ss I a IX), es perfeccionà l'escultura, la pintura, l'escriptura, les construccions colossals, l'astronomia, etc. Entre els ss III i VI es desenvolupà la cultura de *Teotihuacán*, que influí fins a les vores de Veracruz, Míchoacán i Oaxaca, mentre que al sud s'estenia la cultura *maia*. El poble *tolteca*, originari del Mèxic septentrional, féu revivre, al s IX, el culte al déu Quetzalcoatl i creà un imperi al centre de Mèxic amb capital a Tula fins el 1168. El buit deixat pels tolteques fou ocupat al s XIII pels *txitximeques*. El poble *asteca* fundà Tenochtitlan, conquerí l'altiplà de la costa i fundà un imperi teocràtic, fortament jerarquitzat i militaritzat, d'economia agrària i constructor de grans edificis. F.Hernández de Córdoba (1517) i Juan de Grijalba (1518) foren els primers castellans que recolliren notícies sobre Mè-xic. Hernán Cortés marxà fins a Tenochtitlan (1519), on entrà pacíficament i fou rebut pel rei asteca Moctezuma II, que aviat esdevingué presoner virtual dels castellans. El 30 de juny de 1520 (la Nit Trista) els castellans foren expulsats de la ciutat. Cortés reféu el seu exèrcit, derrotà els asteques a Otumba i assetjà Tenochtitlan, que es rendí després de resistir heroicament un setge de 75 dies sota el comandament del rei *Cuauhtémoc* (13 d'agost de 1528). El 1522 Cortés fou nomenat capità general i governador de Mèxic. El 1535 Carles I creà el virregnat de Nova Espanya, amb seu a Mèxic. Durant els primers anys la colonització castellana només exigí la conversió al cristianisme dels indis; però a la segona meitat del s XVI els conqueridors acapararen les millors terres i obligaren els indis a treballar pràcticament com a esclaus a les propietats rurals i a les mines, molt productives en or i plata. Al s XVII hi hagué una fortíssima recessió econòmica i una davallada demogràfica que significà uns llargs períodes de fam, epidèmies i revoltes populars. Al s XVIII la situació millorà gràcies a les mesures administratives dels Borbó, que contribuïren a la formació d'una indústria local de farines, cuirs, fustes i teixits, a la recuperació demogràfica i a l'augment de la producció minera. El descontentament d'una burgesia criolla enriquida però ressentida amb l'administració colonial, l'explotació i la misèria dels indígenes i els treballadors, el monopoli comercial espanyol, l'exemple de la Revolució Francesa i la independència nord-americana induïren a la lluita per l'emancipació. Durant la primera etapa (1810-20) les classes dominants s'oposaren a la independència proclamada el 15 de setembre de 1810 per Miguel Hidalgo y Costilla. Sufocada la revolta (1811), la continuà José Morelos, que el 1813 proclamà la independència de Mèxic i la Constitució d'Apatzingán. El 1820 el

general reialista Agustín de Itúrbide pactà, amb l'independentista Vicente Guerrero, el pla d'Iguala, segons el qual Mèxic es convertiria en una monarquia constitu-cional sobre tres principis bàsics: inde-pendència, unitat en la fe catòlica i igualtat entre peninsulars i criolls. Malgrat la forta resistència dels partidaris del rei Ferran i els republicans, el 1822 els mili-tars i una part de l'aristocràcia proclama-ren emperador Itúrbide (Agustí I) amb un govern conservador. L'altra part de la noblesa i de l'exèrcit i la burgesia republi-cana feren costat al general Antonio López de Santa Anna, que el 1823 ender-rocà el govern d'Agustí I i convocà un Congrés Constituent, que promulgà la Constitució Federal dels Estats Units de Mèxic, de caire moderat. El 1853 una re-volució liberal trencà l'antic ordre colo-nial (pla d'Ayutla) i inicià una reforma destinada a fer minvar el poder de l'Esglè-sia. La constitució liberal del 1857 provo-cà una forta reacció conservadora i una guerra civil de tres anys, en la qual france-sos i conservadors dominaren finalment gairebé tot el país, i el 1864 proclamaren emperador Maximilià d'Habsburg. El libe-ral Benito Juárez reprengué la guerra al nord. La retirada de les forces franceses, el descontentament de l'aristocràcia amb Maximilià i diversos triomfs dels liberals donaren a aquests la possessió de Mèxic, capital, el 1867. L'etapa liberal fins el 1876 reformà l'exèrcit, l'administració i l'ensenyament. En 1875-76 el general Porfirio Díaz dirigí una revolta militar-conservadora i inaugurà uns quants anys d'expansió econòmica i d'obres públi-ques, però amb una actuació dictatorial i repressiva. Francisco I.Madero proclamà el pla de San Luis, que marcà el pas de la reforma a la revolució, i el 1911 P.Díaz abandonà Mèxic. Madero no sabé dur a terme les aspiracions dels agraristes (Emi-liano Zapata, Pascual Orozco, etc), que li havien fet costat i que signaren el pla d'Ayala (1911) i es revoltaren contra el president, juntament amb els capitalistes nord-americans, els conservadors i l'alta clerecia. Finalment, els porfiristes, dirigits pel general Victoriano Huerta, deposaren Madero i començaren la repressió al camp. Huerta, abandonat pels nord-ame-ricans, fou vençut per una coalició d'agra-ristes (Pancho Villa, Zapata, etc) i de grans hisendats (entre els quals V.Carranza). Un cop president, Carranza trencà les rela-cions amb els agraristes. Els sectors pro-gressistes expulsaren Carranza, que des de Veracruz recuperà el poder després de fer grans promeses, concretaes en la cons-titució de Querétaro (1917). La revolució obrí aleshores una etapa de canvis mode-rats (1920-40). Des del 1929 el PRI anà imposant els seus candidats a la presidèn-cia, que s'alternaven entre els més pro-gressistes i els conservadors. Mèxic desen-volupà llavors una política interior con-servadora, autoritària i corrompuda i una política exterior de prestigi (Jocs Olímpics del 1968) i en general molt avançada. Luis Echevarría Alvarez (1970-76) inicià unes quantes reformes socials inconnexes i una política d'independència econòmica res-pecte als EUA, un sistema continuat per José López Portillo (1976-82), el qual féu més proporcional el sistema electoral, legalitzà diversos partits polítics de l'o-posició (1978), prosseguí la política d'allunyament dels EUA i convertí Mèxic en un dels països capdavanters de les rei-vindicacions del Tercer Món. Miguel de la Madrid Hurtado succeí López Portillo l'any 1982 (lluïta contra el dèficit públic i el gran endeutament exterior, privatitza-ció de la banca i política d'austeritat i de lluita contra la corrupció administrativa). Carlos Salinas de Gortari, el nou presi-dent, prengué possessió del càrrec l'1 de desembre de 1988. Accentuà la política de privatitzacions, completà la reforma agrà-ria afavorint la compra de les terres per part d'empreses i cooperatives i aconseguí reduir el deute extern. Tanmateix, la corrupció institucional era cada cop més evident. El 1993 el PRI revalidà el poder a les eleccions. L'1 de gener de 1994, coin-cidint amb l'entrada en vigor del tractat del NAFTA, que establia una zona de lliu-re circulació de capitals entre Mèxic, els EUA i el Canadà, es produí la revolta de l'Exèrcit Zapatista d'Alliberament Nacio-nal a la regió de Chiapas. Els revoltats, que comptaven amb un ampli suport indígena, reclamaven justícia social (repartiments equitatius de terres) i una millora de les condicions de vida de les comunitats índies. La revolta fou esclafa-

da en un primer moment, però els rebels continuaren la seva lluita des de les muntanyes. D'altra banda, el nou candidat del PRI a les presidencials, Ernesto Zedillo (que substituïa Colosio, assassinat el 1994), guanyà les eleccions del mes d'agost del 1994 i fou nomenat nou president del país.

Mèxic [o *Ciutat de Mèxic*] Capital de l'estat federal de **Mèxic** i del districte federal homònim (8 236 960 h [est 1990]). És situada al centre de l'altiplà d'Anàhuac, a 2 250 m d'altitud. Des de les acaballes del s XIX ha experimentat un creixement demogràfic espectacular. Les principals indústries són les mecàniques, les químiques, les de muntatge d'automòbils, les elèctriques, les tèxtils, etc. Fundada pels asteques a la vora del llac Texcoco el 1385, esdevingué la capital de llur imperi. Des del 1563 Mèxic eliminà les restes asteques i esdevingué una ciutat totalment colonial, tant pel que fa a l'urbanisme com a l'economia. Centre dels principals fets històrics de la República, avui dia la ciutat es confon en la pràctica amb el districte federal.

Mèxic, golf de Extensió marina d'Amèrica Central delimitada per les costes de l'est de Mèxic i del sud dels EUA que resta aïllada de l'Atlàntic per les penínsules de Florida, Yucatán i l'illa de Cuba. Es comunica amb aquest oceà pels estrets de Florida i Yucatán. Les costes són planes i sorrenques. Entre els rius que desguassen al golf hi ha el Río Bravo i el Mississipí. Cal destacar la riquesa petroliera.

mexicà
1 art mexicà
ART Art desenvolupat a Mèxic. Al s XVI, els religiosos arribats per evangelitzar els indígenes i els governants aixecaren, en estil renaixement, els primers convents (Cholula i Tula), catedrals (Puebla, Mérida, Guadalupe) i edificis civils (el palau del govern, a Tlaxcala, la façana de la residència governamental, a Mérida, i el palau de Cortés, a Cuernavaca). En el camp de la pintura destaca l'obra mural del convent de San Agustín d'Acolmán. Al s XVII el barroc de tradició hispànica s'uneix a l'exuberant gust local: catedral de la Ciutat de Mèxic, església de Santo Domingo, a Oaxaca, i la de San Francisco, a Puebla. El xorigueresc donà fruits al s XVIII: església de la Santíssima Trinidad, a la Ciutat de Mèxic, i de San Francisco, a Guadalajara. Els pintors més importants són M.Cabrera i J.Ibarra. Al s XIX el neoclassicisme s'imposa gràcies a M.Tolsà, que a Ciutat de Mèxic acabà la catedral i féu l'escola de mineria, i del seu deixeble E.Tresquerras que féu l'església del Carmen, a Celaya. L'escultura i la pintura del moment són dominades pels natzarens catalans Pelegrí Claré i Manuel Vilar, reorganitzadors de l'Acadèmia de Bellas Artes de San Carlos, i Antoni Fabrés, inspector general de belles arts. Al s XX, sobresurten la ciutat universitària de Mèxic (1949-57), obra d'equip, i la pintura mural representada per Rivera, Orozco, Siqueiros i Tamayo, que, amb el Dr Atl o Francisco Goitia, impulsaren aquest art.

2 música mexicana
MÚS Art musical conreat a Mèxic. Els conqueridors hispànics hi trobaren una música pre-colombina viva i brillant. La capella de la catedral de Mèxic tenia una activitat intensa a la segona meitat del s XVI. Amb la independència sorgí l'escola nacional, amb Aniceto Ortega (1823-1875), seguit de Melesio Morales (1838-1908) i Felipe Villanueva (1862-1893). Més tard es destacaren Julián Carrillo (1875-1965) i Manuel M.Ponce (1886-1948). La música mexicana es convertí en la primera escola americana gràcies a Silvestre Revueltas (1899-1940) i Carlos Chávez (1899-1978). La música folklòrica és fortament influïda per la hispànica. L'orquestra *mariachi*, amb cantants anomenats també *mariachis*, és la formació més coneguda. Les cançons populars mexicanes han esdevingut cèlebres gràcies a Jorge Negrete i Pedro Infante.

Meyerbeer, Jacques (Berlín 1791 — París 1864) Compositor alemany. D'origen jueu, el seu nom real era Jakob Liebmann Beer. A Viena rebé la influència de Rossini i triomfà amb *L'esule di Granata* (1821) i *Il crociato in Egitto* (1824). El 1826 s'establí a París, on assolí molts èxits amb òperes com *Les huguenots* (1836) i *Le prophète* (1849).

Miami Ciutat de l'estat de Florida, EUA (367 016 h [1992]). Situada a la badia de Biscayne, a la desembocadura del riu Miami. És un gran centre turístic, que ha

format una conurbació amb altres ciutats. És el principal nucli on s'han refugiat els exiliats cubans del règim castrista. Nucli industrial: fabricació de material electrònic, de maquinària, de plàstics, indústria química i tèxtil, de materials per a la construcció, fabricació de ciment, mobles, etc. Terminal aèria i portuària, la més important dels EUA amb destinació a l'Amèrica Llatina.

mica
MINERAL Grup de minerals pertanyent a la subclasse dels *fil·losilicats*. Tots els minerals del grup de les miques tenen simetria monoclina, amb un hàbit cristal·lí pseudo-hexagonal tabular. Es caracteritzen per la perfecta exfoliació basal, la qual dóna origen a làmines fines, flexibles i elàstiques. Algunes miques són tecnològicament importants, puix que presenten una bona resistència mecànica i una feble conductivitat tèrmica (són emprades com a espells per a forns); d'altres són bons aïllants elèctrics.

Micenes Ciutat antiga de Grècia, situada a la regió de l'Argòlida, al Peloponès. És situada a l'encreuament de dues muntanyes que dominen la vall suau de l'Ínac. És famosa per les gestes —àmpliament celebrades en la literatura— dels membres del casal reial dels Atrides, un dels quals, Agamèmnon, participà en el setge i saqueig de Troia com a rei i senyor dels capitosts grecs. Existent ja des del 2000 aC, fou la ciutat més important de la Grècia continental entre el 1600 i el 1200 aC, moment en el qual, per motius no del tot coneguts, fou destruït el palau. Coneguda arqueològicament des de les ressonants excavacions de Schliemann (1874-76), la ciutat té dues parts: l'acròpoli i la ciutat baixa. L'acròpoli és de forma triangular i ocupa la part superior d'un turó envoltat de muralles. Fora muralla, al vessant inferior, s'estenien la ciutat baixa i una sèrie de tombes. En escultura sobresurt el relleu de la Porta dels Lleons.

Michelozzo (Florència 1396 — 1472) Nom amb què és conegut Michelozzo di Bartolomeo Michelozzi, arquitecte, ornametista i escultor italià. Format com a arquitecte amb F.Brunelleschi, en fou el deixeble principal. Treballà al convent de San Marco a Florència (1437-52), i protegit per Cosme *el Vell*, inicià (1444) la construcció del Palazzo Medici-Ricardi. Decorà les vil·les de Careggi i de Cafaggiolo, prop de Florència, i el 1460 anà a Milà, on donà a conèixer l'estil florentí combinat amb elements decoratius llombards (Capella Portinari a l'església de Sant'Eustorgio, 1460). Com a escultor fou deixeble i col·laborador de L.Ghiberti i Donatello.

Michigan Llac dels EUA, a la regió dels Grans Llacs; la profunditat mitjana és de 176 m i la màxima de 281 m (58 016 km²). És unit amb el llac Huron per l'estret de Mackinac. Les seves aigües banyen els estats de Michigan, Wisconsin, Illinois i Indiana. Els principals rius immissaris són el Menominee, el Fox, el Manistee, el Muskegon, el Grand i el Kalamazoo.

Michigan Estat dels EUA (151 586 km²; 9 531 000 h [est 1994]). La capital és Lansing. El territori s'estén per dues penínsules, la Superior i la Inferior, separades per l'estret de Mackinac, el qual comunica el llac Michigan amb el llac Huron. Tot el territori és cobert per llacs d'origen glacial. El clima és continental. Les ciutats principals són Detroit, Grand Rapids, Flint, Warren, Lansing, Livonia, Sterling Heights i Ann Arbor. L'agricultura produeix blat de moro, civada, bleda, rave sucrera, patates i fruita. S'hi destaquen els recursos minerals: ferro, ciment, sals, coure, petroli i gas natural. És molt important la indústria automobilística.

Mickiewicz, Adam (Zaosie 1798 — Istanbul 1855) Poeta polonès. Amb *Ballady i Romanse* ('Balades i romanços', 1822) inaugurà el període romàntic a Polònia, i esdevingué el cap d'un nou corrent literari al país. Deportat a Rússia (1823-28), passà després a Alemanya, Lausana, Itàlia, Turquia, etc. Cal destacar-ne *Grazyna* (1823), obra de caràcter èpic vinculada a la història nacional; *Sonety krymskie* ('Sonets de Crimea', 1826), d'un gran lirisme descriptiu; a més de la narració en vers *Konrad Wallenrod* (1828); els *Ksiegi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* ('Llibres del poble polonès i del pelegrinatge polonès', 1832), d'un to messiànic nacionalista; i el drama *Pan Tadeusz, czili Ostatni zajazd na Litwie* ('El senyor

Tadeu o la darrera entrada a Lituània', 1834), el seu millor èxit.

micologia *BOT* Ciència que estudia els **fongs**. L'estudi clàssic dels fongs arrenca dels treballs de Jacob Christian Schaeffer (1718-90) i de Pierre Bulliard (1752-93). Elias Magnus Fries (1794-1878) en posà les bases de la taxonomia moderna. El coneixement dels fongs dels Països Catalans tingué, d'una banda, algunes aportacions d'Aranzadi, González Fragoso i Arturo Caballero Segarés (1877-1950), i s'afermà amb la labor de Joaquim Codina i Viñas.

microbiologia *BIOL* Part de la biologia que estudia els microorganismes. S'ocupa de la descripció dels nombrosos tipus de microorganismes, de l'estudi de llurs condicions i medis de vida, de llurs relacions amb la natura, de tots aquells casos en què els microorganismes actuen com a patògens en l'home, els animals i les plantes, dels processos industrials que mitjançant microorganismes produeixen aliments (llevats de panificació, etc), i de la producció industrial d'antibiòtics, aminoàcids i dissolvents orgànics. Leeuwenhoek (1632-1723) fou el primer observador de bacteris del vinagre, de la llet, de la cavitat bucal, etc.

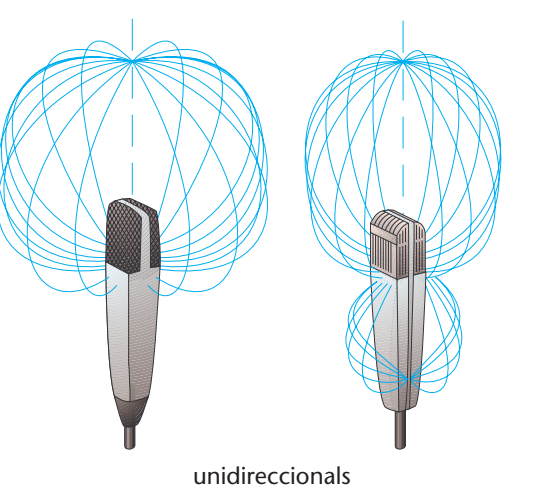
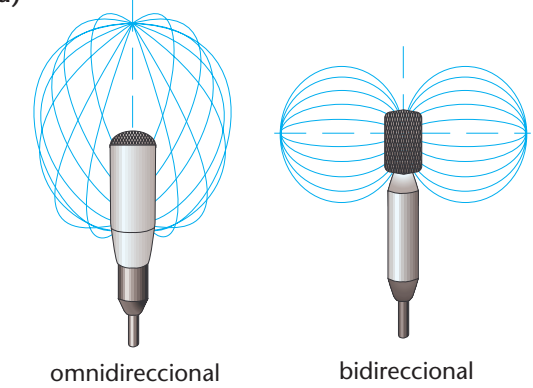
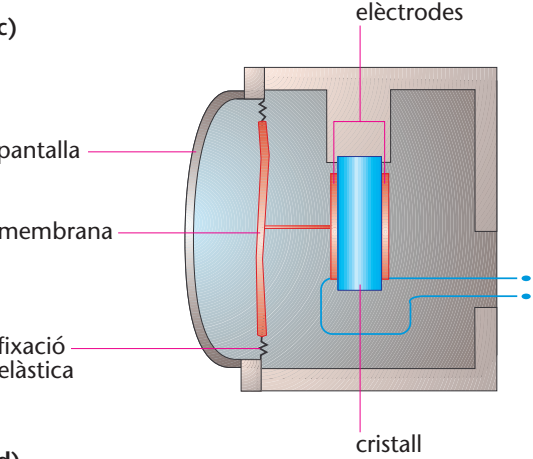
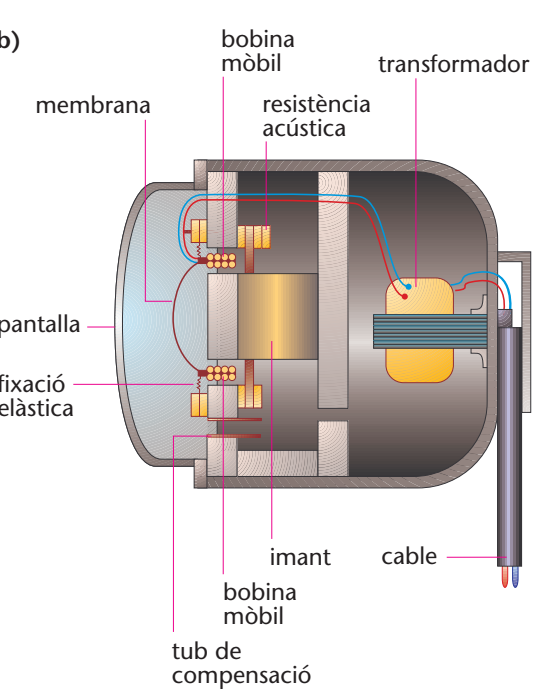
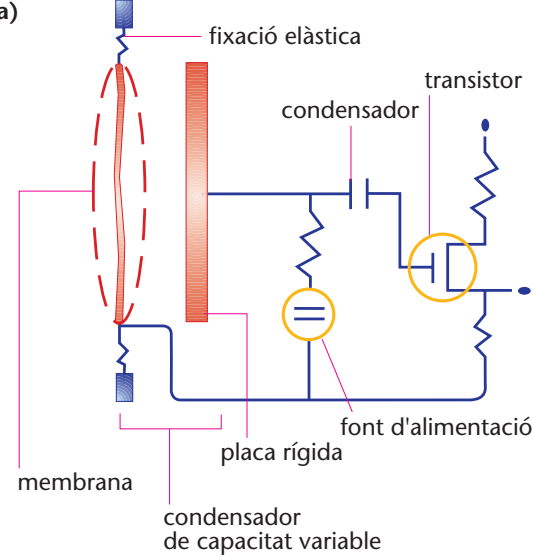
microeconomia *ECON* Part de la teoria econòmica que estudia les unitats de decisió individuals —consumidors, empreses— i la manera com llurs decisions afecten els preus i les quantitats dels béns i factors de la producció. El concepte central en el qual es basa la seva anàlisi és el *mercat* i suposa l'existència de competència perfecta; són considerades com uns casos especials les situacions de competència imperfecta o monopolista. L'anàlisi microeconòmica fonamentalment estàtica s'inicià amb el marginalisme, donant una gran importància a l'estudi de l'equilibri general de tots els mercats de l'economia. La microeconomia, pel seu enfocament, contraposat al de la macroeconomia, que estudia magnituds agregades, és centrada en l'assignació de recursos escassos per a utilitzacions alternatives i en l'anàlisi de problemes individuals i limitats de les empreses i consumidors.

microelectrònica *ELECT* Branca de l'electrònica que tracta del disseny, de la producció i de l'aplicació dels dispositius electrònics de petites dimensions, en els quals els diversos components són disposats en gran densitat sobre una plaqueta o substrat gràcies als principis de la *integració*. La microelectrònica permet de construir aparells de volum i pes reduïts i alhora d'una gran fiabilitat i economia. L'evolució de la microelectrònica ha estat notable pel que fa a l'aparició de nous components i dispositius electrònics (diodes, transistors, fotoacobladors, memòries i sobretot microprocessadors) i per les noves tecnologies de fabricació de circuits integrats. La microelectrònica prengué una gran força cap al 1970, dins el camp de l'electrònica digital, amb l'aparició del microprocessador i de les memòries de tecnologia MOS, que substituïren ràpidament les memòries de nucli magnètic.

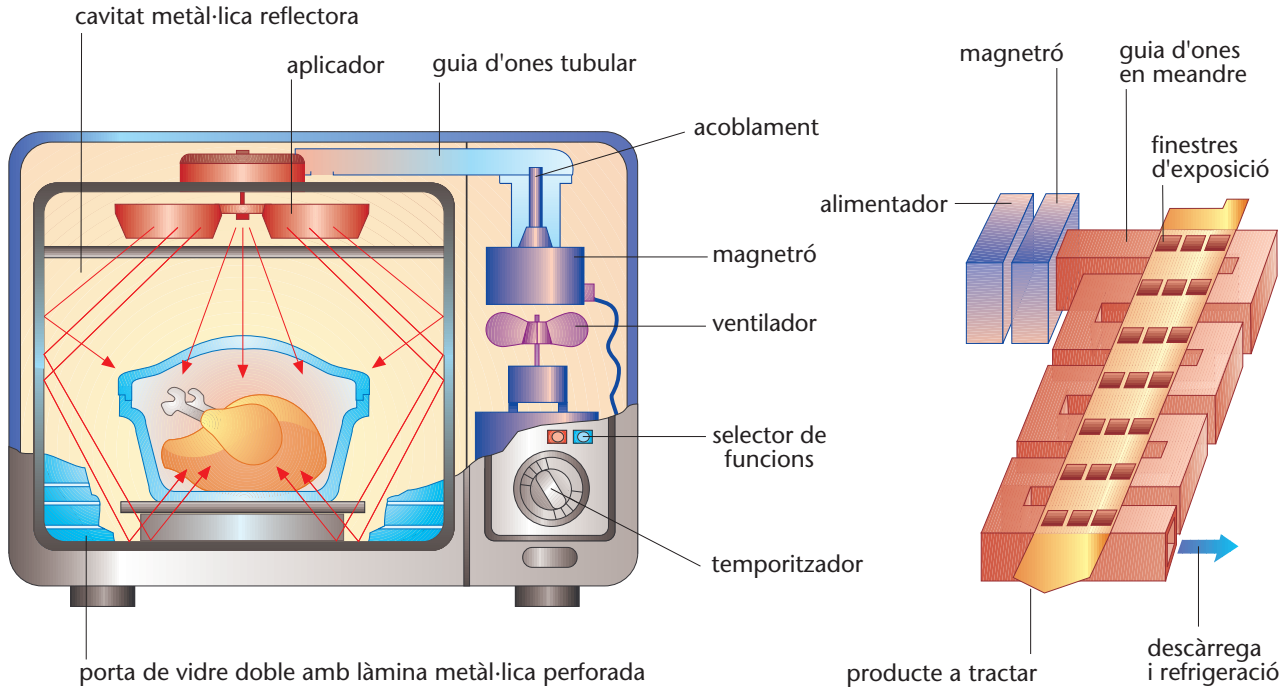
micròfon *ELECT* Transductor electroacústic que té per missió de transformar les ones acústiques (corresponents a la vibració de partícules d'aire) en ones elèctriques. Segons llur resposta en funció de la direcció de les ones acústiques, els micròfons poden ésser *omnidireccionals* i *direccionals*; entre aquests darrers hi ha els micròfons *unidireccionals* i els *bidireccionals*. En alguns tipus de micròfons la corba polar de resposta correspon a una corba geomètrica coneguda; així hi ha els *de cardioide* i *hipercardioide*. Segons el principi de llur funcionament, els micròfons poden ésser de diversos tipus: de carbó, electrostàtics, electrodinàmics, piezoelèctrics, electrònics, magnètics i de magnetostricció.

Micronèsia Conjunt d'illes de l'oceà Pacífic que s'estenen entre les Filipines i Indonèsia a l'W, Nova Guinea al S i la Polinèsia a l'E. Comprèn els arxipèlags de les Palau, les Mariannes, les Carolines, les Marshall i les Gilbert. Les illes són en llur majoria coral·lines i envoltades d'esculls que dificulten l'accés a llurs costes; a l'W n'hi ha algunes que són volcàniques. El clima, tropical, és força uniforme.

Micronèsia, Estats Federats de Estat insular del Pacífic Occidental, al N de Nova Guinea (701 km²; 104 000 h [est 1994]). La capital és Palikir. Està format

Diversos tipus de **micròfons**: electrostàtic o de condensador (a); electrodinàmic (b); piezoelèctric (c); segons la corba polar de resposta (d)

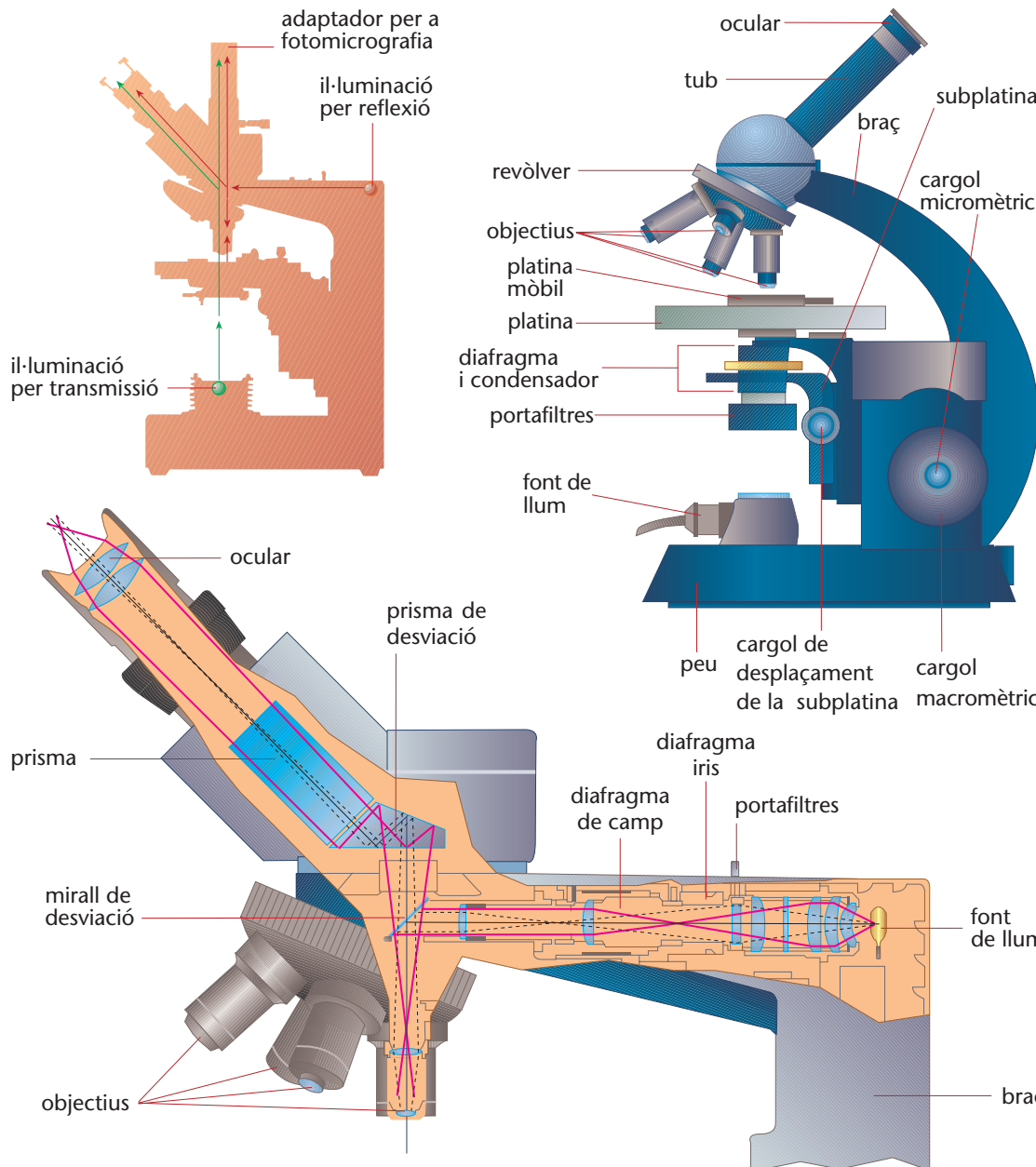
A l'esquerra, forn de **microones** domèstic; a la dreta, model per a aplicacions industrials

per unes 600 illes i illots de l'arxipèlag de les Carolines, les més importants de les quals són Pohnpei, Chuuk, Kosrae (les Carolines orientals) i les Yap. L'any 1947 formaren part amb Palau i les illes Marshall de les Illes del Pacífic en Administració Fiduciària dels EUA, i el 1979 es constituí en estat lliure associat als EUA. El 1990 es posà fi a la tutela dels EUA, que en manté però, les responsabilitats de defensa i política exterior. El 1991 Micronèsia entrà a formar part de l'ONU.

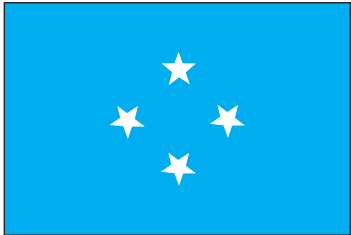
microona *ELECT* **Ona electromagnètica** l'espectre de freqüències de la qual és comprès entre 1 i 30 GHz, que correspon a unes longituds d'ona entre 30 i 1 cm, tot i que sovint també s'inclouen dins aquesta denominació ones amb freqüències més elevades. Les microones tenen aplicació en detecció d'objectes per radar i en les comunicacions. També poden ésser utilitzades per a escalfar. En els forns de microones domèstics, la cocció és realitzada de manera ràpida i contínua, perquè els aliments es couen simultàniament tant per l'interior com per l'exterior.

microscopi *fís* **1** Instrument que permet d'observar objectes de petites dimensions, que normalment són invisibles a ull nu, gràcies a un sistema de lents (òptiques, electròniques o acústiques) que en forneixen una imatge augmentada. **2 microscopi acústic** Microscopi que visualitza un objecte de petites dimensions (la *mostra*) en detectar les variacions que una ona ultrasonora (de freqüència superior a 1 GHz) experimenta en interaccionar-hi. El microscopi acústic ha estat emprat en la micrografia de metalls i de circuits integrats, i hom intenta d'aplicarlo extensivament en biologia. **3 microscopi electrònic** Nom genèric d'una àmplia classe de microscopis que visualitzen un objecte de petites dimensions en fer-lo interaccionar amb electrons. La utilitat del microscopi electrònic prové del seu gran poder de resolució. Per la seva invenció (1932), E.Ruska compartí el premi Nobel de física del 1986 amb G.Binnig i H.Rohrer. Hi ha diferents tipus de microscopis electrònics. El més estès és el **microscopi electrònic de transmissió**, del qual hi ha diferents variants. L'anomenat *microscopi electrònic de transmissió de feix fix* (TEM) consta dels següents elements: una font emissora d'electrons (generalment, un canó d'electrons); un dispositiu accelerador (un ànode o un conjunt d'ànodes a alt voltatge); un sistema de guiatge, constituït per *lents electròniques*; i un sistema visualitzador (placa fotogràfica, pantalla fluorescent, pantalla TV) que transforma el senyal electrònic en una imatge visible. La mostra és situada entre el sistema *condensador*, que concentra en un feix estret els electrons emesos per la font emissora, i el sistema formador d'imatge, que generalment consta, a més d'un seguit de *diafragmes* de contrast i selecció, de tres lents, anomenades *objectiu*, *lent intermèdia* i *projector*. Una varietat del microscopi de transmissió és l'anomenat *microscopi de rastreig en transmissió* (STEM) que no és més que un híbrid del microscopi de transmissió i del de rastreig. Hom ha desenvolupat *microscopis electrònics d'alta tensió*. Un tipus de microscopi electrònic (superat avui) és el **microscopi electrònic d'emissió**, basat en la formació d'una imatge a partir dels electrons que la mostra emet, sia espontàniament, sia a conseqüència d'un estímul excitador. La varietat més emprada és el

microscopi electrònic de rastreig (o **d'escànnig**) (SEM), el funcionament del qual consisteix en un feix intens d'electrons que és focalitzat sobre la superfície a estudiar, la qual, en conseqüència, emet electrons secundaris. Aquests arriben a un detector que genera un senyal que és visualitzat per un tub de raigs catòdics. **4 microscopi òptic** (o **fotònic**, o **ordinari**) Instrument que permet d'observar objectes de petites dimensions mitjançant un sistema òptic que en dóna una imatge augmentada. El microscopi òptic ha tingut un paper decisiu en el desenvolupament de diverses ciències, especialment en el de la biologia. Els principals elements òptics del microscopi compost són tres *lents* (o sistemes de lents) convergents, dues de les quals van muntades l'una a cada extrem del *tub* del microscopi. L'*objectiu*, que és la lent més important pel que fa a la formació de la imatge, és situat a la banda de l'objecte; la seva distància focal és molt curta, i forma de l'objecte *O* una imatge real *O'*, augmentada i invertida, situada entre la segona lent (l'ocular) i el focus objecte d'aquesta. Hom empra diferents tipus d'objectius segons els resultats desitjats. L'*ocular* és la lent situada a la banda de l'ull i la seva distància focal és més gran que la de l'objectiu; recull la imatge *O'* formada per l'objectiu i, treballant com una lupa, l'augmenta tot donant-ne una imatge virtual *O''*. La distància òptica entre l'objectiu i l'ocular és constant i és anomenada *longitud del tub*. El tub és sostingut pel *braç* del microscopi (anomenat també *columna* o *estatiu*). Una tercera lent, el *condensador*, recull la llum fornida pel mirall, làmpada

Estats Federats de Micronèsia

govern:	república federal
superfície:	701 km²
població:	104 000 h (est 1994)
capital:	Palikir
idioma of.:	anglès
moneda:	dòlar EUA

o, en general, per la *font de llum*, i la concentra puntualment o uniformement sobre l'objecte. Per tal de regular la quantitat de llum que hi arriba hi ha el *diafragma* entre la font de llum i el condensador. Hi ha també, normalment, un *portafiltres*, situat entre la font de llum i el diafragma. El dispositiu mecànic que suporta el condensador, el diafragma i el portafiltres és la *subplatina*. L'objecte a observar, anomenat *mostra* o *preparació*, és situat entre dues laminetes de vidre, la inferior de les quals és el *portaobjectes* i la superior és el *cobreobjectes*. El conjunt és situat sobre la *platina*, perforada pel centre a fi de deixar passar la llum; al damunt hi ha la *platina mòbil*, que facilita l'exploració de la preparació, mantinguda immòbil mitjançant un sistema de subjecció. L'*enfocament* consisteix a anar variant la posició relativa entre la mostra i el conjunt òptic fins que la distància entre la imatge virtual fornida per l'ocular, i l'ocular, sigui la *distància del punt pròxim*. Hom distingeix diversos tipus de microscopi òptic: de polarització, de contrast de fase, de contrast interferencial, de fluorescència, binoculars, d'infraroigs i d'ultraviolats.

Mides Personatge mitològic, rei de Frígia, heroi de diverses llegendes populars. Dionís li concedí la gràcia que tot el que toqués restés transformat en or. Quan el rei veié, però, que el menjar i la beguda també es convertien en metall, suplicà Dionís que li retirés aquest do pernicios i el déu hi accedí.

Mies van der Rohe, Ludwig (Aachen 1886 — Chicago 1969) Arquitecte alemany. Fou membre del Novembergruppe i del Zehner Ring i un dels fundadors de la revista “G” (*Gestaltung*, ‘forma’). Fou director (1930-33) del Bauhaus. El 1937 emigrà als EUA, on dirigí el departament d'arquitectura de l'actual Illinois Institute of Technology. El 1921 realitzà els projectes de gratacels i el 1922 el palau d'oficines de formigó, i ja subratllà el valor intrínsec de l'estructura metàl·lica, l'obertura de l'espai interior i la seva relació amb l'exterior, aspecte que potencià en l'obra que realitzà a Europa: a la casa de rajoles del 1923, al monument a Karl Liebknecht i Rosa Luxemburg (Berlín, 1926), al pavelló alemany de l'Exposició Internacional de Barcelona (1929), a la casa Tugendhat (Brno, 1930). A l'època nord-americana donà preferència als volums, alhora que depurà els materials constructius. També féu alguns dissenys de mobles.

Migdia-Pirineus Regió administrativa de França (45 348 km²; 2 461 000 h [est 1992]). Comprèn els departaments d'Arieja, Alta Garona, Alts Pirineus, Avairon, Gers, Tarn, Òlt i Tarn i Garona. La capital és Tolosa.

migració *GEOG* Canvi espacial significatiu fet per una població. Perquè sigui significatiu ha de comportar el desplaçament d'un volum considerable de població, una distància notable o una diferència qualitativa entre l'espai de partença i el d'arribada, unes motivacions més o menys homogènies per al conjunt que es desplaça, una considerable durada o una certa periodicitat del moviment migratori i una veritable transformació socio-econòmica o àdhuc política de la situació dels migrants, amb una corresponent repercussió en les estructures socio-econòmiques dels espais de partença i d'arribada. Els fenòmens migratoris són directament proporcionals a la diferència de tensions població-recursos (és a dir, el grau de possibilitat de satisfer els individus llurs necessitats com a productors i consumidors de béns i serveis) i alhora inversament proporcionals a la distància entre els espais corresponents. Generalment les migracions es nodreixen dels elements més mòbils de la població (joves, solters o individus sense més riquesa que llur força de treball) i, consegüentment, comporten un rejuveniment demogràfic i un increment de la força productiva dels llocs que reben els immigrants, i també un envelliment de població i una disminució de la força de productivitat dels llocs d'on surten

milà *ZOOL* (o **milà reial**) [*Milvus milvus*, família dels accipítrids]Ocell de l'ordre dels ciconiformes, de 60 a 65 cm, de color castany fosc amb la vora de les plomes més clara, les parts inferiors més vermelloses, amb fines ratlles verticals fosques, i el cap i el coll grisencs ratllats de negre. Té la cua llarga i notablement forçada. S'alimenta de tota mena de caronya, insectes, rèptils

i mamífers petits. El milà habita al centre i al S d'Europa, a l'Àsia Menor i al NE d'Àfrica.

Milà [*it: Milano*] Capital de la Llombardia, Itàlia, i de la província homònima, al sector N de la plana llombarda, gairebé a mig camí entre els Pre-alps i el riu Po, en un encreuament de rutes transalpines que la comuniquen amb l'Europa industrialitzada i amb les que enllacen amb la Mediterrània per Gènova, a través de l'Apení lligur (1 358 627 h [1993]). Milà presenta una forta expansió demogràfica, paral·lela a la creixent industrialització i deguda sobretot a una forta immigració de la resta d'Itàlia. La indústria és molt diversificada, amb tendència a un desplaçament a l'àrea suburbana: tèxtil a Busto Arsizio, metal·lúrgica i mecànica a Sesto San Giovanni, química a Cesano Maderno i a Varedo. Milà és el primer centre comercial seder d'Europa. Hi són presents també les indústries farmacèutica, alimentària, paperera, del cautxú, de la construcció, confecció, ceràmica, etc. És el principal centre financer d'Itàlia. Fundada pels celtes insubres vers el 400 aC, dos segles més tard fou sotmesa per Roma. Per la seva situació estratègica es beneficià de la intensificació dels intercanvis amb el món germànic. El saqueig dels huns (452) coincidí amb l'inici d'una llarga etapa de decadència. Passà a les mans dels héruls, dels ostrogots i dels llombards, fins que fou conquerida per Carlemany (774). Al començament del s XI els comtes hagueren de transferir el govern de la ciutat als arquebisbes, els quals, a l'inici del s XII, l'hagueren de cedir als cònsols elegits per la *Credenza* o consell general del patriciat. L'exclusió del poder de les classes populars motivà tensions i lluites. Del 1240 al 1277 i del 1302 al 1311, els Torriani regiren la ciutat, en pugna amb els Visconti, que detingueren el poder del 1277 al 1302 i del 1311 al 1447. En extingir-se els Visconti (1447), s'instaurà una efímera república, a la qual posà fi Francesc I de Milà el 1450. Gràcies al comerç, a la indústria tèxtil (llana, lli i, des del s XIV, seda), a la metal·lúrgia (armes blanques i de foc), a la banca i a la riquesa agrícola de la rodalia, Milà tingué una gran prosperitat des del s X fins als darrers anys del s XV; al seu acabament contribuïren les guerres que per la possessió del Milanesat mantingueren francesos i hispànics, però l'administració hispànica (1535-1706) fou incapaç d'impulsar-ne la recuperació. El 1859 fou incorporada al regne d'Itàlia, del qual aviat esdevingué la capital econòmica. La majoria dels monuments es troben dins l'antic recinte emmurallat. Entre les esglésies cal destacar la de Sant'Ambrogio (ss XI-XII), una de les construccions més importants del romànic llombard. Són també romàniques les de San Vincenzo in Prato, Sant Satiro, Sant'Eustorgio (ss XII-XIII) i Santa Maria delle Grazie (s XV), que conserva la *Santa Cena* pintada per Leonardo da Vinci. La catedral fou començada al s XIV i acaba-da el 1813, i, per la seva concepció del tot gòtica i de gòtic flamíger, és una obra única dins l'art italià. Entre els monu-ments civils cal destacar el Castello Sforzesco i l'Ospedale Maggiore. Els museus més importants són la Pinacoteca di Brera, la Pinacoteca Ambrosiana i la Galleria d'Arte Moderna. Des de la fi del s XVIII ha estat el centre més prestigiós de l'òpera italiana. A més del Teatro alla Scala, n'hi funcionaren d'altres, com el dal Verme i el de la Canobiana.

Milà i Fontanals, Manuel (Vilafranca del Penedès 1818 — 1884) Filòleg i escriptor. El 1838 recollí a *Algunos estudios literarios* les seves primeres produccions, amb algun poema en català. El 1845 es llicencià i doctorà en filosofia i lletres, i l'any següent guanyà la càtedra de literatura a la universitat de Barcelona. Publicà treballs sobre la cançó tradicional catalana, la literatura trobadoresca i l'epopeia castellana. Es dedicà a la crítica literària i àdhuc a la d'art, i a l'estudi de la literatura catalana, castellana, italiana, francesa, occitana, anglesa i alemanya. Historiador de la literatura catalana medieval, la seva *Ressenya històrica i crítica dels antics poetes catalans* fou premiada als jocs florals del 1865. Escriví també articles d'interès sobre la llengua catalana i intervingué en les polèmiques de la darrerria del s XX respecte a la unificació de l'ortografia. Presidí l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1861-78).

Milà i Sagnier, Alfons (Barcelona 1924) Arquitecte. Fa equip amb Frederic de Correa i Ruiz (Barcelona 1924) en arquitectura i en interiorisme, camp en el qual han exercit un indiscutible mestratge (la fàbrica Oasis de Martorell; botigues Furest; locals socials dels clubs Golf del Prat i Tennis de Barcelona, etc). Autors també, a Barcelona, de la Caixa Provincial i de l'edifici *La Talaia*, de la remodelació de la plaça Reial, de la nova seu de la diputació, etc.

Milcíades *dit el Jove* (Atenes 540 — ~489 aC) Polític i estrateg atenès. Succeí el seu germà Estesàgores en el govern del Quersonès traci. Després de la insurrecció dels jonis (499 aC), fugí a Atenes, on fou nomenat estrateg en 490-489 aC. Vencé els perses a Marató i emprengué després una expedició naval per expulsar-los de les Cíclades. Tornà ferit a Atenes, on fou acusat per Xantip, pare de Pèricles, d'enganyar el poble, i morí al cap de poc.

milícia 1 *MIL* Tropa o gent de guerra, especialment aquella que té un grau de militarització inferior a la de l'exèrcit. Les milícies, com a forces auxiliars, reserves o formacions defensives, es desenvoluparen a partir del s XVII com a complement dels exèrcits, que aleshores ja eren arreu d'Europa permanents i assalariats. Les milícies, en canvi, eren locals, formades per paisans instruïts ocasionalment i que hom mobilitzava només en cas de guerra.
2 milícies populars *HIST* Nom donat durant la guerra civil espanyola de 1936-39 a forces compostes per elements civils armats que generalment diposaren d'assessors militars i foren organitzades pels grups polítics d'esquerra i les organitzacions sindicals. Tingueren en els primers mesos un important paper, puix que permeteren de fer cara a la rebel·lió militar. Al Principat, hom intentà de centralitzar l'esforç de guerra a través del *Comitè de Milícies Antifeixistes*, però, de fet, cada agrupació política creà les pròpies columnes. Fracassat l'intent de creació d'un Exèrcit Popular de Catalunya pel desembre del 1936, la Generalitat acordà la incorporació de les milícies catalanes a l'Exèrcit Popular creat pel govern republicà central.

mill [*Panicum miliaceum*, família de les graminíes] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual, de 40 a 100 cm d'alçària, d'arrel fibrosa, de fulles allargades amples i d'inflorescèn-cies paniculars denses i penjants. Prové de l'Índia, però el seu conreu és molt antic. És un cereal dels més importants, que serveix per a fer pa i per a aliment del bestiar; en verd, és planta farratgera.

Millares Sall, Manolo (Las Palmas de Gran Canaria 1926 — Madrid 1972) Pintor canari. S'inicià dins la pintura tradicional, passà per una etapa surrealista (1948) i fou influït per J.Torres-García i J.Miró. Instal·lat a Madrid el 1955, el seu treball de recerca el portà a la utilització de les xarpelleres (1956), les quals estripava, cosia i pintava bàsicament en blanc i negre o negre i vermell. Fou un dels fundador del grup El Paso.

Millars, el [*cast: Mijares*] Riu mediterrani que neix a la serra de Gúdar (Aragó) i en direcció NW-SE travessa la terra castello-nenca i desguassa a la mar prop d'Almas-sora, després d'un recorregut de 130 km. Els seus majors afluents són els de l'esquerra, el riu de Linares i la rambla de la Viuda.

Miller, Arthur (Nova York 1915) Dramaturg nord-americà. Esdevingué un dels dramaturgs més interessants de la seva època. *All my Sons* (1947) i *Death of a Salesman* (1949; premi Pulitzer) han tingut un èxit durador. El tema predominant en l'obra de Miller és el conflicte entre el protagonista i les normes de la seva societat. Escriví, a més *A View from the Bridge* (1955), *The Price* (1968) i el guió de *The Misfits* (1960), film interpretat per la seva muller, Marilyn Monroe. També escriví *Up from Paradise* (1974), *The American Clock* (1980) i *Elegy for a Lady* (1983).

Miller, Henry (Nova York 1891 — Pacific Palisades, Califòrnia 1980) Novel·lista nord-americà. La seva obra, basada temàticament en experiències íntimes personals, persegueix una mena de purificació i llibertat basades en una experiència total del sexe. Ha publicat *Tropic of Cancer* (1934), *Black Spring* (1936), *Tropic of Capricorn* (1938), *The Smile at the Foot of the Ladder* (1948) i la trilogia *Rosy Crucifixion* (*Sexus*, 1949; *Plexus*, 1952; i *Nexus*, 1961), entre d'altres.

La Piazza del Duomo de Milà

Manuel Milà i Fontanals

Millet, Jean-François (Gruchy, Normandia 1814 — Barbizon 1875) Pintor francès. En una primera etapa conreà el retrat, però una vegada instal·lat a Barbizon (1849), prop de Th.Rousseau, tractà el tema rural, amb figures en el paisatge, en un estil proper a la tradició del realisme holandès. La simplicitat amb què representà la societat camperola féu que els crítics liberals consideressin la seva pintura com a socialista: *El garbellador* (1848), *Les espigolaires* (1857), *L'Àngelus* (1859), *L'home de l'aixada* (1862), etc.

Millet i Pagès, Lluís (el Masnou 1867 — Barcelona 1941) Músic. El 1891 fundà, juntament amb **Amadeu Vives**, l'Orfeo Català; dos anys més tard ambdós en foren nomenats directors perpetus. Fou nomenat catedràtic de solfeig, teoria musical i conjunt vocal (1896) de l'Escola Municipal de Música de Barcelona, que dirigí des de l'any 1930. El 1904 creà la *Revista Musical Catalana*. Escriví, entre altres obres, *Ègloga*, una *Salve Regina* per a cor i orgue (1913), *Pregària de la Verge del Remei*, per a veus, orquestra i orgue, i *Cants espirituals per a ús del poble* (1915 i 1921). És autor d'una vintena de goigs, de cançons per a veu i piano i d'una sèrie d'obres corals, com *El cant de la senyera*, sobre un poema de Joan Maragall.

milpeus *ZOOl* Nom amb què són coneguts diversos gèneres i diverses espècies de miriàpodes, especialment els de l'ordre dels geofilomorfs, que es caracteritzen pel fet de tenir un cos allargat i vermiforme i les potes curtes. No tenen ulls.

Milton, John (Londres 1608 — 1674) Poeta anglès. Inicià la composició dels seus primers versos, a Cambridge, com a exercici acadèmic, en llatí. El 1629 l'*Ode on the Morning of Christ's Nativity* marcà el començament de la seva maduresa artística. Tot seguit, amb el model dels cançons italians, estudià la tècnica del sonet i aconseguí l'estil heroic que l'havia de caracteritzar. El 1638 anà a Itàlia, llegí els seus versos en llatí a l'Accademia degli Svegliati (Florència), a Roma escriví tres epigrames llatins per a Eleonora Baroni, i a Nàpols (hivern de 1638-39) manifestà el seu propòsit d'escriure un poema heroic sobre el cicle de llegendes del rei Artús. De retorn a Anglaterra (1639), escriví l'elegia *Epitaphium Damonis*, i es lliurà a l'ensenyament, al qual, d'acord amb la tradició humanística, concedia molta importància (*Tractate on Education*, 1644). També escriví opuscles polèmics, i es féu campió de la llibertat d'expressió amb l'*Areopagitica* (1644). A *The Doctrine and Discipline of Divorce* manifestà les seves opinions favorables al divorci. També es dedicà amb passió a la defensa del republicanisme i arribà a sostenir l'apologia del regicidi: entre d'altres, a *Defensio secunda* (1654), la seva obra més important en prosa llatina. A partir del 1655, enmig d'una calamitosa situació vital, cec i havent vist ja la desfeta dels seus ideals polítics, començà a escriure la seva obra definitiva *Paradise Lost* (El paradís perdut) (1667), el cim més alt de la poesia cristiana heroica. El 1671 encara aparegueren el poema *Paradise regained* i la monumental tragèdia*Samson Agoniste*.

mimetisme *BIOl* Propietat que tenen les espècies indefenses de copiar la coloració aposemàtica o l'aspecte extern d'altres espècies no comestibles o perilloses per a llurs depredadors habituals. El *mimetisme batesià* consisteix en el fet que l'espècie mimetitzadora, que habita en el mateix biòtop que l'espècie mimetitzada, es confon amb aquesta, la qual posseeix mecanismes de defensa (fibló, secrecions nau-

seabundes, etc). El *mimetisme mülleria* consisteix en el fet que diverses espècies no comestibles o perilloses adopten coloracions aposemàtiques idèntiques per tal d'aprofitar l'aprenentatge dels depredadors. El *mimetisme mertensià* consisteix en l'adopció d'una coloració aposemàtica per part d'una espècie indefensa, una de no comestible o perillosa i una de mortal. L'espècie mortal és aquella que, en ésser atacada pel depredador, el mata.

mimosa [*Mimosa sp.*, família de les mimosàcies] *BOT* Gènere de plantes llenyoses o excepcionalment herbàcies, que consta de prop de 400 espècies, la majoria americanes.

mina *GEOL* Obra subterrània que hom fa per aprofitar una substància mineral. L'establiment d'una mina requereix uns treballs previs de *prospecció* i de *reconeixement* de la massa mineral. Si aquests treballs són favorables, hom procedeix als treballs d'*explotació*, els quals van encaminatiats a l'obtenció del mineral en les millors condicions econòmiques. El procés d'explotació consta de l'accés al mine ral, l'arrencada, la càrrega, el transport interior, l'extracció a la superfície, la concentració de la mena i els serveis.

mineral 1 element mineral *BIOL*/*QUÍM* Element pertanyent al camp de la química inorgànica i que forma part del regne mineral. Els elements minerals, juntament amb l'aigua, intervenen en la mineralització d'ossos i cartílags, en la regulació de la pressió osmòtica dels líquids orgànics, de l'equilibri àcid-base i de processos enzimàtics, i en la formació de substàncies d'importància biològica. Hom els classifica en plàstics (calci, fòsfor, magnesi, sofre) electròlits (sodi, potassi, clor), orgànics (ferro, iode) i oligoelements (brom, fluor, bor, silici, níquel, cobalt, zinc, coure, manganès i vanadi). Els aliments contenen minerals (els refinats en perden).
2 *GEOL* Sòlid homogeni i de composició química definida, format a la natura per un procés inorgànic i que posseeix, normalment, una estructura ordenada dels àtoms o de les molècules que el constitueixen. El fet d'ésser un sòlid homogeni vol dir que hi ha una sola classe de substància constituent, la qual no pot ésser descomposta en altres de més simples per procediments físics. Cal distingir entre composició química definida i fixa, puix que la fórmula de molts minerals té, de fet, un cert marge de variació. Finalment, el fet de tenir una estructura ordenada dels àtoms vol dir que els minerals són sòlids cristal·lins.

mineralogia *GEOL* Ciència que estudia els **minerals**. La mineralogia no solament s'ocupa de les substàncies que formen l'escorça terrestre, sinó que també comprèn els meteorits i els minerals extraterrestres. El document més antic sobre els minerals és el *Tractat de les pedres*, del filòsof grec Teofrast (372-287 aC).

mineria Conjunt de tècniques emprades en la prospecció, el reconeixement i l'explotació de les mines. La mineria és una de les activitats humanes més primitives, que es desenvolupà, sobretot, amb la generalització de l'ús dels metalls. Els primers treballs miners anaven encaminats cap a l'obtenció de sílex per a la fabricació d'instruments. Inicialment hom efectuava les explotacions a cel obert, fins que, a la darrerria del paleolític, hom ex-cavà les primeres galeries subterrànies tot seguint les vetes dels minerals. Actualment la mineria se centra, principalment, en l'obtenció de ferro i de combustibles minerals (carbó i petroli), de metalls molt emprats en les noves tècniques (urani, alumini, tungstè, titani) i de minerals fertilitzants (nitrats, fosfats i minerals potàssics).

Minerva Antiga divinitat itàlica. La seva figura, que entrà probablement a través dels etruscs, fou identificada amb la de la dea grega Atena. Formà part de la Tríade capitolina, juntament amb Júpiter i Juno, i li fou dedicat un temple al Capitoli (509 aC). En l'art, la deessa apareix gairebé amb els mateixos trets que caracteritzen Atena.

miniatura *ART* Tipus de retrat conreat principalment a partir del s XVI, en especial per a medallons i per a decoració d'objectes; estilísticament està desvinculat de la miniatura pròpia dels manuscrits i presenta, per contra, estretes relacions amb la pintura. Alguns importants pintors feren retrats en miniatura (A.Bronzino, Il Parmigianino, els Clouet, H.Fragonard,

Testa romana de la deessa Minerva, conservada al Museu Arqueològic de Tarragona

miniatura de Micaela de Desmazières (1836), per Vicent López (MADB)

F.Goya, etc), i alguns s'hi dedicaren quasi exclusivament: a la Gran Bretanya, I.Oliver, S.Cooper i R.Cosway (s XVIII); a França, J.Petitot; a Itàlia, R.Carriera; i a la Península Ibèrica, F.de Liaño i F.A.Meléndez. Decaigué amb l'aparició de la fotografia.

ministeri 1 *CRIST* Ofici al servei de la comunitat cristiana. El concili II del Vaticà afirma que el *ministeri* eclesiàstic, d'institució divina, s'exerceix segons diversos graus, els quals porten el nom d'*episcopat*, *presbiterat* i *diaconat*. Aquests tres *graus*, esdevinguts clàssics, són d'institució eclesiàstica, i només l'*únic ministeri* que objectiven pertany al voler diví. La missió primordial del ministeri és presidir la *celebració eucarística*, font i cimal de l'acció de l'Església.
2 *POLÍT* Dins un sistema polític, cadascun dels departaments del poder executiu. Encapçalat per un *ministre*, té funcions polítiques i administratives: és, alhora, un instrument del govern per a dur a terme el seu programa polític i una institució estatal que correspon a una de les grans branques de l'administració pública.
3 ministeri fiscal (o **ministeri públic**) *DR* Institució integrada amb autonomia funcional en el poder judicial, que té com a missió promoure l'acció de la justícia en defensa de la legalitat, dels drets dels ciutadans i de l'interès públic. El ministeri fiscal és integrat pel Fiscal General de l'Estat i els funcionaris pertanyents a la carrera fiscal.

Minnesota Estat dels EUA, que limita al N amb les províncies canadenques de Manitoba i Ontario, a l'E amb Wisconsin i el llac Superior, al S amb Iowa i a l'W amb Dakota del Nord i amb Dakota del Sud (218 601 km²; 4 573 000 h [est 1994]). La capital és Saint Paul. La part septentrional, continuació de l'escut canadenc, conté nombrosos llacs d'origen glacial. Al sud de la confluència dels rius Minnesota i Mississipí s'inicia la gran àrea bladera que travessa tot el continent de N a S. Hi destaca la ramaderia i l'explotació de ferro. L'àrea industrial es concentra al voltant de la conurbació Minneapolis-Saint Paul: indústries alimentàries, paperes, de material elèctric i químiques.

Miño [*port: Minho*] Riu principal de Galícia (340 km). Neix a la llacuna de Fomniña, a Fonsagrada (Lugo), a 690 m d'altitud, i desemboca a l'Atlàntic, prop d'A Guarda. Passa per Lugo; a Os Peares, rep el seu afluent principal, el Sil, de més cabal que ell mateix; passa per Ourense i Ribadavia i forma frontera amb Portugal des de Notava. És navegable fins a Tui. La seva alimentació és essencialment pluvial i oceànica, i presenta aigües altes d'hivern, amb un mínim d'agost generós, a favor d'un règim pluviomètric abundós.

minoic *HIST*/*ART* Nom donat pels arqueòlegs a la civilització pre-hel·lènica de Creta, entre el 2700 i el 1100 aC, aproximadament. Rep el nom del llegendari rei Minos i el seu coneixement arqueològic és centrat als palaus: Cnossos, Faistos, Hagia Triada, Mal·lia. El procés històric ha estat dividit en tres etapes: *minoic antic* (~2700-2000 aC), *minoic mitjà* (~2000-1550 aC) i *minoic recent* (~1550-1100 aC), cadascuna de les quals es divideix alhora en tres etapes més. El moment més brillant fou entre el 2000 i el s XV aC, quan Creta fou conquerida pels micènics. Els palaus indiquen que l'illa era dividida en diversos reialmes, dedicada a l'agricultura, al comerç marítim i als oficis. Tingué un sistema propi d'escriptura jeroglífica i un art notable, preludi de l'art grec clàssic. La pintura és coneguda pels frescs que en decoraven els palaus i l'escultura per petites figuretes. La ceràmica de torn era pintada, primer amb motius geomètrics, i després vegetals i animals.

Minsk Capital de Bielorrússia i de l'*oblast'* homònima, a ambdues vores del Svisloč', afluent del Berezina (1 633 600 h [est 1991]). És un gran centre industrial (indústria del metall i construccions mecàniques) i aporta una quarta part de la producció industrial de la república. Hom hi fabrica tractors, electrodomèstics, transformadors, teixits de llana i calçat.

Miquel sant Arcàngel. Anomenat príncep dels àngels, l'Antic Testament el presenta com a defensor del poble, i a l'*Apocalipsi* lluita amb els seus àngels contra el drac. La iconografia dels primers segles el representava amb túnica blanca, llança i escut; més tard, completament armat, com a *psykho-pompós* ('el qui acompanya les ànimes') o en l'acte de pesar les àni-

mes. Un dels temes més freqüents en l'art és la lluita amb el drac.

Miquel VIII Paleòleg (? ~1225 — Pacomi, Tràcia 1282) Emperador d'Orient (1259-82). En morir Teodor II Làscaris, emperador de Nicea, s'apoderà del govern i es féu coronar emperador, juntament amb Joan IV Làscaris. Per legitimar la seva usurpació davant els grecs, reconquerí la ciutat de Constantinoble (1261). Per tal d'alliberar-se de Joan IV, el féu cegar i, un cop fet això, tornà a coronar-se. Lluità contra Guillem de Villehardouin, príncep de Morea, i el derrotà. S'ensenyorí d'aquesta regió i ocupà els dominis de Mistràs.

Miquel Àngel (Caprese, Toscana 1475 — Roma 1564) Nom amb què és conegut als Països Catalans Michelangelo Buonarroti, escultor, pintor, arquitecte i poeta. Desenvolupà la seva activitat principalment dins el camp de l'escultura. L'any 1496 anà a Roma, on executà el *Bacus* (1496-97) i la cèlebre *Pietat* (1498-99), ambdues obres dins la influència del formalisme i la tècnica delicadíssima de l'escultura quatrecentista. A partir del 1501, de retorn a Florència, el seu estil evolucionà vers un nítid classicisme. En obres com el *David* (1501-04), concilià, segons les idees neoplatòniques de l'època, la bellesa clàssica amb l'espiritualisme cristià. L'any 1505 fou cridat a Roma pel papa Juli II, que li encarregà el seu sepulcre, del qual resta el *Moisès* (1513), colossal escultura de marbre que expressa el dramatisme contingut i el furor de l'ànima, i els *Esclaus* o *Captius*. Hom considera el conjunt pictòric de la Capella Sixtina —el *Judici Final* (1535-41) fou executat per l'artista durant la darrera estada a Roma— la culminació del seu ideal universalista, on tots els elements figuratius són representats segons la més pura concepció de la tècnica florentina i el monumentalisme romà. L'elecció del papa Lleó X, un Mèdici, posà novament l'artista en contacte amb Florència (1516-34), i a partir de 1534 fixà definitivament la seva residència a Roma. A partir del 1546 consagrà la seva activitat principal a l'arquitectura. Succéi A.de Sangallo en les obres del Vaticà, on projectà la cúpula i corregí l'estructura de la basílica, i en les del Palazzo Farnese. Autor de l'ordenació del Capitoli romà (o Campidoglio), disposà tres palaus al voltant d'una plaça trapezoïdal al mig de la qual l'estàtua de Marc Aureli serveix de centre d'un paviment reticulat de forma oval. La seva activitat de poeta presenta trets molt originals respecte a la lírica italiana contemporània, que acusava un empobriment estilístic i temàtic. Les *Rime* de Miquel Àngel tenen un alè fonamental de la seva ideologia i expressen l'intent de recollir la realitat immòbil de la idea en el procés de transformació dels homes i les coses. D'aquí ve l'oposició temàtica entre llum i tenebres, que caracteritza la lírica de Miquel Àngel, i la seva constant elaboració estilística.

miquelet *HIST* Membre d'una milícia especial, de caràcter mercenari o, alguns cops, voluntari, reclutada per diputacions o juntes de guerra dels Països Catalans per tal d'efectuar accions especials o de reforçar les tropes regulars. El primer cos de miquelets —nom popular, derivat probablement del d'un de llurs caps, Miquelot de Prats— fou fundat, amb el nom de Companyia d'Almogàvers, per Francesc de Cabanyes (1640), durant la **guerra dels Segadors**, per tal de frenar la invasió de les tropes castellanes de Felip IV.

Mir i Trinxet, Joaquim (Barcelona 1873 — 1940) Pintor. Formà part de la *Colla del Safrà*, i, a Olot, fou influït pel paisatgisme de l'escola de Vayreda (~1894-96). Residí al llogaret de sa Calobra (Mallorca), al Camp de Tarragona, Mollet, Caldes de Montbui i Vilanova i la Geltrú. L'evolució del seu art començà amb el naturalisme lluminós de l'època de la Colla del Safrà (*L'hort del rector*, 1896; *La catedral dels pobres*, 1897), que donà pas a l'obra mallorquina amb una desenfrenada i gairebé fantàstica interpretació del paisatge de l'illa (*El roc de l'Estany*, *Cala encantada*). Allí començà a configurar el seu estil més personal, en superar la pintura impressionista, amb una visió intuïtiva i lliure del paisatge a base de taques i masses de color. Aquest estil, que madurà en la seva etapa del Camp de Tarragona, tingué una derivació decorativa en els plafons que féu per a la casa Trinxet de Barcelona. Féu també el gran mural del palau de la Generalitat de Catalunya, el 1927.

mirall *f*ís Superfície llisa i molt reflectora que, per reflexió dels raigs de llum, dóna imatges clares dels objectes. Els tipus més corrents de miralls són els plans, els esfèrics i els parabòlics. Els *miralls plans* donen una imatge que és virtual i simètrica amb l'objecte respecte al pla del mirall, i, a més de l'ús domèstic, són emprats en nombrosos aparells, com les cambres fotogràfiques reflex, el sextant, l'heliòstat, etc. Els *miralls esfèrics* tenen la forma d'un casquet esfèric còncau o convex i donen, segons la posició de l'objecte, una imatge que pot ésser real o virtual, més gran o més petita que l'objecte. Els *miralls parabòlics* tenen com a propietat fonamental el fet que, per als raigs paral·lels a l'eix, no presenten l'aberració d'esfericitat dels miralls esfèrics, és a dir, tots els raigs que incideixen paral·lels a l'eix, pertanyin o no a la zona de Gauss, convergeixen en el focus, i, recíprocament, els raigs emergents d'una font lluminosa situada en el focus són projectats paral·lelament a l'eix, propietat per la qual els miralls parabòlics són utilitzats en els reflectors.

Miret i Sans, Joaquim (Barcelona 1858 — 1919) Historiador. Fou secretari durant disset anys de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Fou membre fundador de l'Institut d'Estudis Catalans (1907) i un dels principals organitzadors del I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (1908). Introduí en la historiografia catalana la confecció d'itineraris de destacades personalitats històriques. D'entre la seva extensa bibliografia cal destacar *Los vescomtes de Bas en la illa de Sardenya* (1901), *Les cases dels templers i hospitalers en Catalunya* (1910), etc.

Mir Geribert (? — Tortosa 1060) Noble del comtat de Barcelona que es titulà *príncep d'Olèrdola*. D'esperit bel·líc i dominador, topà amb totes les autoritats civils i eclesiàstiques que se li oposaven. Així, amb Sanç Berenguer, germà del comte de Barcelona, que regia la part meridional del comtat i contra el qual s'erigí en “príncep d'Olèrdola” des del 1041. Això provocà la ira del comte Ramon Berenguer I. La rebel·lió es cloqué per una sentència arbitral del bisbe Oliba de Vic el 1044. Ramon Berenguer I hagué d'atacar altre cop el rebel Mir Geribert, baralla que amb penes i treballs s'apaivagà per una nova sentència del 1052. La pau definitiva amb el comte conseguida des del 1057, que Mir entrà a formar part de la cort comtal, es consolidà el 1059. Per tal de provar la veracitat dels seus sentiments, se n'anà a Móra d'Ebre, límit amb Hispània. L'escomesa, però, dels sarraïns fou un desastre per a Mir, que morí a Tortosa el 1060.

Miró (Elèuteres, Àtica s VI aC — segle V aC) Escultor grec. La seva obra, en bronze, només és possible de conèixer-la per mitjà de còpies de marbre (el *Discòbol*). Executà per a l'Àcròpoli d'Atenes el grup d'Atena i Màrsies, i a Olímpia i a Delfos féu diverses estàtues atlètiques. Li han estat atribuïdes algunes estàtues d'Erecteu, Perseu, Hèracles i Apol·lo i una d'Hècate de fusta i sembla que representà animals amb un gran realisme. La seva gran aportació fou la plasmació del moviment instantani.

Miró i Ferrà, Joan (Barcelona 1893 — Palma de Mallorca 1983) Pintor i escultor. El 1918 exposà, a les Galeries Dalmau, obres d'un expressionisme arravatat, amb influències cubistes i *fauves* (*Molinet de cafè*, *Retrat de nena*, *Siurana*). El 1919 viatjà a París, on coneix Picasso, Raynal, Max Jacob, Tzara i contacta amb el grup dadà, i a partir d'aleshores alternà estades a París amb estius a Mont-roig i a Mallorca. Abandonà les primeres fórmules *fauves* i robustes i s'inclinà cap a un miniaturisme amb ressonàncies populars i orientalitzants. Els objectes es perfilen i s'individualitzen en una màgica llum d'acer. Passà de l'arabesc minucios i retallat al signe pur empès de segur pels contactes amb el grup surrealista, que també l'introdueix en el món de les paraules i de la cal·ligrafia (*El carnaval d'Arlequí*, *El gos que lladra a la lluna*). A la recerca de nous procediments i nous camins, el 1931 exposà a la Galeria Pierre les seves escultures-objectes, o *construccions*. Bé que en *Intèriors holandesos* (1928) retorna a formes bigarrades i felices, en les seves escenografies (per a coreografies de Diaghilev, 1929, i per als Ballets Russes de Montecarlo, 1932) es decanta plenament cap al joc i la poesia, i poc temps després ofereix el miserabilisme de les escultures-objectes o unes teles desolades, amb signes lacònics

i abstrets. Després de reflectir la violència tràgica, i un realisme ferotge, en les obres del període de la guerra civil espanyola de 1936-39 (*El segador*, *Natura morta de la vella sabata*, *Cap de dona*) i el seu intent d'evasió cap a nocturns impossibles (*Constel·lacions*), acaba trobant un nou llenguatge, on la seva mitologia característica (dona, ocell, estel, lluna i sol) adquireix una significació molt explícita. El seu afany de recerca el portà també a conrear la litografia, a col·laborar amb el ceramista **Llorens i Artigas** i a expressar-se a través de l'escultura, de petites dimensions i monumental (*L'Ocell Solar*, 1978; *Dona i Ocell*, 1982), del tapís, de l'escenografia, del vitrall, dels paviments, del cartellisme, etc. La seva generosa donació féu possible el Centre d'Estudis d'Art Contemporani-Fundació Joan Miró.

Miró i Ferrer, Gabriel (Alacant 1879 — Madrid 1930) Escriptor. Treballà a la Mancomunitat de Catalunya i, des del 1920, a Madrid, als ministeris de treball i d'Instrucció pública. Publicà la seva primera novel·la, *La mujer de Ojeda*, el 1901, però no començà a ésser conegut fins el 1908, amb el conte *Nómada*. Les seves novel·les llargues són *Las cerezas del cementerio* (1910), *El abuelo del rey* (1915), *Nuestro Padre San Daniel* (1921) i *El obispo leproso* (1926). Publicà diversos reculls de contes o d'impressions paisatgístiques, i —amb ell mateix com a protagonista, sota el nom de Sigüenza— *El libro de Sigüenza* (1917) i *Años y leguas* (1928), potser la seva obra millor. La seva prosa poètica, relacionable amb el modernisme, destaca per la rica elaboració del llenguatge, en les riques descripcions. Les seves *Obras completas* foren publicades el 1949. És un dels millors prosistes en castellà del s XX.

Mishima, Yukio (Tòquio 1925 — 1970) Pseudònim del novel·lista i dramaturg japonès Hiraoka Kimitake. Després de la Segona Guerra Mundial es consolidà com a escriptor de gran èxit amb *Kamen no kokuhaku* ('Confessió d'una màscara', 1949), a la qual seguiren d'altres novel·les, en una evolució de l'esteticisme a l'equilibri clàssic. Inclinat ideològicament cap a les dretes, encara publicà *Yukoku* ('El país millor', 1960), *Taiyo to tetsu* ('El sol i el ferro', 1965-1968), els quatre volums de *Hojo no umi* ('El mar fèrtil', 1965-70), etc.

Mislata Municipi de l'Horta de l'Oest, estès a la dreta de l'antic llit del Túria (que ha estat modernament desplaçat al sud-oest del poble) (38 666 h [1991]). L'escàs terreny conreat és tot d'horta (patates, hortalisses i blat de moro). La indústria disposa de nombroses empreses, en general mitjanes o petites i molt diversifcades; hi destaca el subsector de la fusta i del moble, el d'alimentació, productes metàl·lics, paper i arts gràfiques, confecció i plàstics. La població ha augmentat tot el s XX, tot i que el creixement més fort s'ha produït a partir dels anys 1950, que l'ha convertit en una de les ciutats “dormitori” de València.

Miśnà Conjunt de tradicions jurídiques del judaisme destinades a interpretar i complementar la Torà. És estructurada en sis parts, o grups de lleis, referents a les festivitats, el matrimoni, el dret civil i penal, el culte en el temple i la purificació legal. Forma part del *Talmud*.

missa En l'Església llatina, nom donat a la celebració de l'eucaristia. El desenvolupament litúrgic de la missa consta de quatre parts: ritu d'entrada; litúrgia de la Paraula; litúrgia eucarística, part culminant de la celebració, que consisteix en la presentació del pa i del vi (ofertori), la pregària eucarística (anàfora o cànon), la fracció del pa i la comunió sacramental; i, finalment, ritu de comiat.

La masia (1922), pintura de Joan Miró i Ferrà

míssil *MIL/AERON* Giny aeri autopropulsat, destinat a aconseguir un fitó. La propulsió pot ésser per coet, per reactor aerobi o bé per sistema mixt. Els míssils poden ésser balístics o bé, generalment, anar proveïts d'un sistema de direcció. Per a la denominació dels míssils hom utilitza un acrònim de tres o quatre lletres, inicials de termes anglesos. Amb relació al punt de llançament i a la localització de l'objectiu, *S* per a superfície tant terrestre com naval, *A* per a aire, *SL* per a llançament submarí i *U* per a l'objectiu submarí. Unes altres lletres indiquen l'abast (*IC* intercontinental, *MR* mitjà i *SR* curt). L'última lletra de l'acrònim sempre és *M*, de míssil. Els míssils antimíssils són designats *ABM*.

missió *RELIG* Tramesa de sacerdots i de missioners en general a noves terres per a propagar-hi una doctrina religiosa. Fenomen propi de totes les religions universalistes —hom el troba en el budisme, en l'islamisme, en el mazdaisme, en algunes escoles de l'hinduisme en els temps moderns—, ho és sobretot del cristianisme. Evangelitzada entre els anys 43 i 49, Roma esdevingué aviat, per la seva condició de capital de l'Imperi, un centre important d'organització jeràrquica de les missions. Durant el s IV, amb l'establiment constantinià de la fe cristiana com a religió imperial, restà possible la manifestació de l'afany universalista d'aquesta fe. La primera comunitat cristiana exterior a l'Imperi fou la dels siríacs orientals de la Mesopotàmia sassànida. L'Índia rebé l'evangeli certament abans del s VII, dins l'àmbit de la mateixa església siro-oriental. Entre els ss VII i X hom evangelitzà pràcticament tot el món conegut. Els descobriments geogràfics dels ss XV i XVI ampliaren el camp d'acció dels missioners catòlics, que acompanyaren des del primer moment els colonitzadors. Per a prendre la direcció de la tasca missionera Gregori XV instituí, el 1622, la congregació de Propaganda Fide, per a defensa de la independència de les missions i per a fomentar la formació d'una clerecia autòctona.

Mississipí [*angl: Mississippi*] Gran riu de l'Amèrica del Nord que recull i emmena cap al golf de Mèxic les aigües de les grans planures dels EUA, les quals travessa de N a S. Neix en unes zones de llacs morènics a Minnesota, a l'Elk Creek, a 512 m d'altitud; té una llargària mesurada des del naixement del Missouri —el seu afluent més llarg— de 6 800 km, la qual cosa el fa el riu més llarg del món. El seu cabal és el més poderós de l'Amèrica del Nord. Els principals afluents drets són: el Missouri, el White, l'Arkansas, i el Red. Per l'esquerra rep el poderós Ohio, que domina el seu règim. El Mississipí, descobert el 1541 per Hernando de Soto, ha estat una gran via de transport fins a Saint Louis.

Mississipí [*angl: Mississippi*] Estat dels EUA, que pren el nom del riu Mississipí, que constitueix el límit occidental (123 515 km²; 2 649 000 h [est 1994]). Limita amb Tennessee al N, amb Alabama a l'E, amb el golf de Mèxic i Louisiana al S i amb Arkansas a l'W. La capital és Jackson. L'agricultura ocupa la meitat de la població activa (cereals, farratge i taronges); el conreu del cotó és molt mecanitzat. La indústria, més endarrerida, es deriva de l'explotació forestal.

Missouri Riu de l'Amèrica del Nord, als EUA, l'afluent més llarg del **Mississipí**. Neix a les Muntanyes Rocalloses, en les altes planes del Yellowstone, i és format per tres rius, el Jefferson, el Madison i el Gallatin. Té una llargària de 4 740 km. Només són importants els afluents de la dreta: el Yellowstone, el Bighorn, el Platte i el Kansas.

Missouri Estat de la regió Central NW dels EUA, que limita amb Iowa al N, Arkansas al S, Oklahoma, Kansas i Nebraska a l'W i Illinois i Kentucky a l'E (180 516 km²; 5 234 000 h [est 1993]). La capital és Jefferson City. El curs inferior del Missouri el divideix en dues regions diferents: al N, una àrea de praderia, alterada per les valls dels afluents del Missouri; al S, una regió de turons. Són importants els recursos miners. La indústria (material de transport, automòbils, indústria alimentària, refineries de petroli, petroleoquímica, maquinària agrícola, etc) és la primera activitat econòmica.

misteri *RELIG* En les religions antigues, orientals i gregues, ritu i doctrina reservats als iniciats. Els principals misteris, consistents generalment en la reproduc-

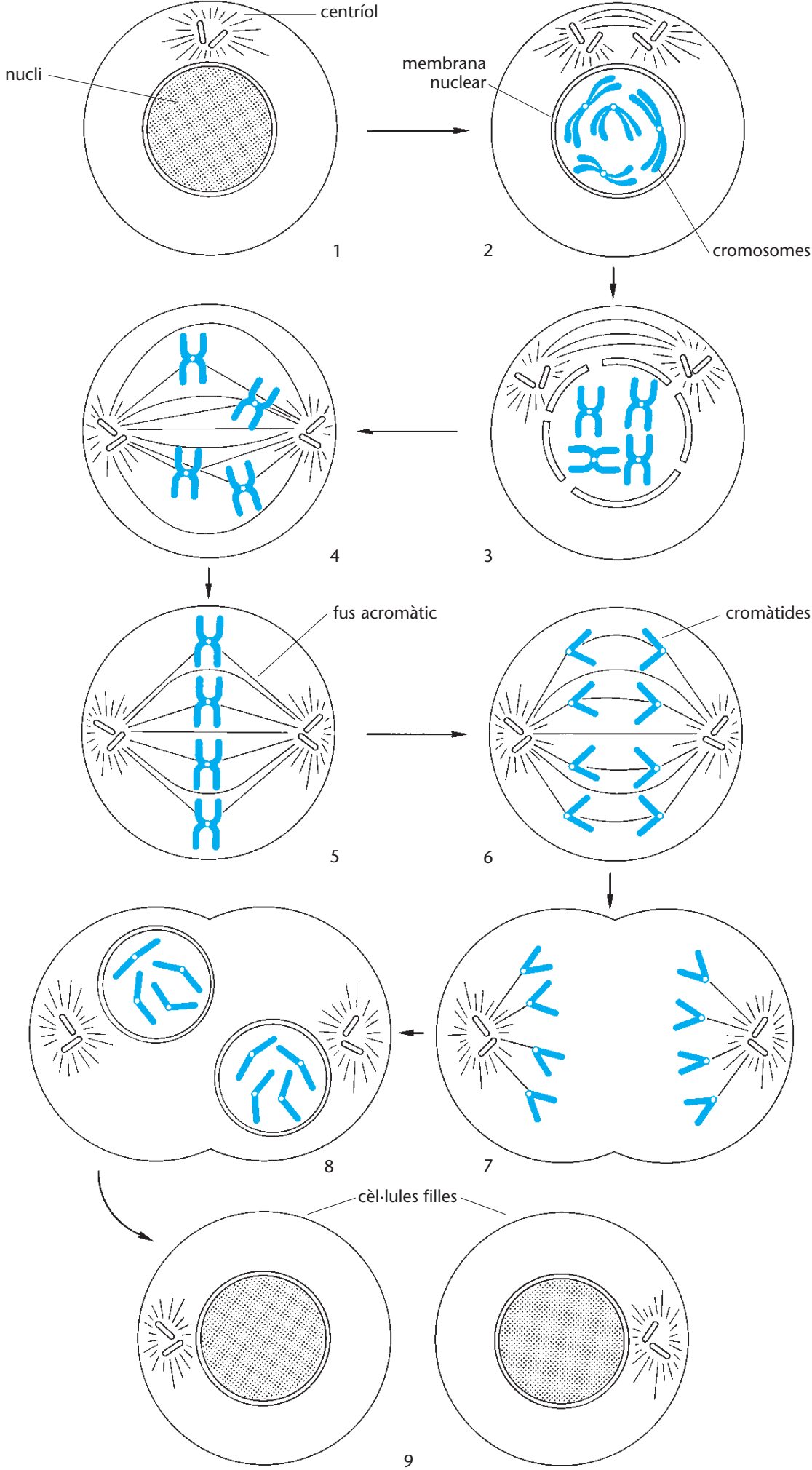
ció d'episodis de la vida del déu, eren els d'*Eleusis*, les festes sagrades dels *Cabirs*, celebrades a Samotràcia, els de *Cíbele*, els d'*Isis* a Egipte, els de *Mitra*, originaris de Pèrsia, i sobretot els *òrfics*. Alguns misteris, com els *dionisiacs*, tenien caràcter orgiàstic.

mística *RELIG/CRIST* Experiència, veritable o suposada, d'unió directa de l'home amb la divinitat. Com a experiència més o menys sensible del diví, hom troba la mística en moltes religions no cristianes, com ara el xamanisme, l'hinduisme i el budisme; hom la troba també entre els neoplatònics i els sufis musulmans. El misticisme jueu és el preludi de la mística cristiana. La història de la mística cristiana és rica, ja des d'un inici, en personatges i moviments espirituals: al Nou Testament hom troba sant Pau, místic de gran volada, i Joan Evangelista, que escriu meravellosament sobre l'amor. A l'era dels màrtirs sobresurten Ignasi d'Antioquia i Polícarp. Quant al temps dels pares de l'Església, cal assenyalar Climent d'Alexandria, Orígenes, Metodi i Atanasi, i també els anomenats pares del desert, la teologia dels quals segueix dues tendències: la de l'anomenada *mística de la llum* (Pseudo-Macari, Evagri Pòntic) i la de la *mística de la foscor* (Gregori de Nissa); entre els pares llatins, cal esmentar Cassià, Agustí i Gregori el Gran, i entre els grecs, Màxim el Confessor, Joan Clímac i Simeó, l'anomenat Nou Teòleg. A l'edat mitjana hi hagué els corrents místics dels monjos (Bernat de Claravall, Guillem de Saint-Thierry), dels victorins (seguidors d'Hug de Sant Víctor) i de les monges (Hildegarda de Bingen, Matilde de Magdeburg, Gertrudis). Hom pot atribuir als dominicans el desenvolupament de la mística especulativa (Tomàs d'Aquino) mentre que els franciscans desenvoluparen una mística més afectiva, com és el cas sobretot de Francesc d'Assís i, entre els seus fills espirituals, Bonaventura, Ramon Llull i Àngela de Foligno. Al s XIV abunden figures com les del mestre Eckhart i de Joan Tauler, a les quals cal afegir Enric Suso, Ruysbroek, Caterina de Siena, Ricard Rolle de Hampole, Walter Hilton i Juliana de Norwich; a l'Orient florí Gregori Palamàs, màxim representant dels *hesicastes*. Als temps de la Reforma i de la Contrareforma Ignasi de Loiola i Alfonso Rodríguez són noms destacats entre els jesuïtes. És a la família carmelitana, però, on hom troba les figures cabdals de Teresa de Jesús (amb el seu *Libro de las moradas* o *Castillo interior*) i Joan de la Creu (amb el *Cántico espiritual*, la *Noche oscura*, la *Subida al monte Carmelo* i la *llama de amor viva*). S'inicià després un període de decadència; no obstant això, hi hagué encara grans figures: Francesc de Sales, el jesuïta Louis Lallemant i Margarida Maria d'Alacoque. El romanticisme tornà a crear un ambient favorable a la mística, i així, als ss XIX i XX hom troba noms com els d'Anna Maria Taigi, Jean-Baptiste Vianney, Charles de Foucauld, Teresa de Lisieux i Isabel de la Trinitat, entre altres.

Mistral, Frederic (Maiano, Provença 1830 — 1914) Escriptor occità. El 1851 començà d'escriure poemes, publicats al recull *Lei provençalas*. El 1854, junt amb altres poetes, establí les bases del felibritge a Fontsegunho. Del 1852 al 1859 treballà en *Mirèio* (1859), poema èpic rural, que li proporcionà ràpidament la celebritat. La guerra del 1879 marcà un canvi polític, i des d'aleshores Mistral tranquil·litza el nacionalisme francès, esdevingué el poeta de la tradició catòlica i menyspreà el progrés social. El 1875 publicà *Lis Isclo d'or*, que recollia una producció lírica abundant. Del 1876 al 1888 fou *capolièr* del felibritge. Treballà en la recopilació de materials per a *Lou Tresor dóu Felibrige* (1878-86), instrument inapreciable per a la coneixença de l'occità. Publicà *Nerto* (1884), la tragèdia *La Rèino Jano* (1890) i el *Pouèmo dóu Rose* (1897). El 1904 li fou concedit el premi Nobel de literatura. L'any següent publicà les seves *Memòri e Raconte*.

Mistral, Gabriela (Vicuña, Xile 1889 — Nova York 1957) Pseudònim de Lucilia Godoy, poetessa xilena. El 1945 rebé el premi Nobel de literatura. *Desolación* (primera edició, 1922; edició definitiva molt augmentada, 1954), *Temura* (1924), *Tala* (1938) i *Lagar* (1954) són els seus llibres de poesia, d'un llenguatge simple, viu i líric.

mite *FILOS/RELIG* Dita, narració, etc, plàstiques, fabuloses i generalment contraposades a qualsevol tipus de formulació enraonada i demostrada, emprades sobretot per

Esquema de la divisió cel·lular per mitosi: 1, interfase; 2, 3 i 4, etapes successives de la profase; 5, metafase; 6, anafase; 7, 8 i 9, etapes de la telofase

a expressar conviccions filosòfiques, cosmovisionals o religioses. Els cristians oposaren a llur història sagrada els mites, que consideraven inventats pels homes. Les primeres apologies ja palesen un menyspreu mai no dissimulat per les antigues contalles que havien constituït el nucli fonamental de la religió grega. El recurs a l'al·legoria com a interpretació fou una de les respostes a aquesta situació, i els mateixos cristians l'aplicaren sovint als que, en definitiva, eren també mites, els discursos tradicionals de llur religió. En un principi, la literatura sembla haver estat record d'uns orígens exemplars i modèlics i memòria que salva de la mort i de l'oblit.

mitologia *RELIG* Ciència que estudia els mites. Hom pot fixar quatre tendències en la investigació des del darrer terç del s XIX: la mitologia comparada, l'escola antropològica, el simbolisme i el funcionalisme. La mitologia comparada recorre a les etimologies i a les comparacions per tal d'arribar a l'"arrel" dels fets que estudia, els quals acaba considerant com a malalties del llenguatge. L'escola antropològica anglesa dona explicacions de tipus naturalista. En aquests plantejaments d'estudi dels mites té un paper important el contrast entre les civilitzacions dites primitives i la greco-llatina. Recórrer al comparatisme, a la lingüística i a l'antropologia és marcar la possibilitat de confrontació entre tots els mites. La consideració del mite com a símbol és bàsica en els enfocaments de psicòlegs, fenomenòlegs de la religió, filòsofs i historiadors. El simbolisme fixa una mena d'universals

mítics que obliden les diferències de civilització o d'altres i no constitueixen cap sistema. Com tampoc el funcionalisme no arriba a constituir-lo, atent d'una manera massa exclusiva al context històrico-cultural. Entre els corrents posteriors cal destacar la línia antropològica de base sociològica de les anàlisis de M.Mauss, que pretén una interpretació "global"; i darrerament l'estructuralisme, sobretot gràcies a l'obra de Lévi-Strauss.

mitosi *BIOLOGIA* Procés de divisió de les **cèl·lules** somàtiques dels eucariotes, que consisteix, fonamentalment, en una divisió longitudinal dels cromosomes i en una divisió del citoplasma. Hom pot distingir la profase, la metafase, l'anafase i la telofase. En la *profase* el material genètic s'enrotlla i pren consistència en els cromosomes. La membrana nuclear comença a esmicolar-se. Es fa visible el fus acromàtic. Cap a la fi de la profase desapareix el nuclèol. Durant la *metafase* els cromosomes s'estenen a la part equatorial de la cèl·lula. En l'*anafase* es divideixen els centròmers, i les cromàtides es desaparellen i són arrossegades cap als pols oposats de la cèl·lula per les fibres del fus. A la *telofase* una membrana nuclear envolta cadascun dels dos agrupaments de cromosomes. Es reconstitueix el nucli original en dos de nous, i això dona la constitució de dues cèl·lules filles, que entren en una fase de metabolisme actiu (interfase), dins la qual es dona la duplicació del DNA.

Mitra Divinitat irànica que apareix ja en un text cuneïforme del s XIV aC. En els *Veda* apareix juntament amb *Varuna*. En el mazdaisme deixa d'ésser una divinitat i passa a ésser un dels Yazata o venerables. Posteriorment, a Pèrsia, Mitra esdevingué una divinitat solar, sovint representada en el moment de matar el toro còsmic que morint dona origen a la vida.

Mitridates VI del Pont *dit Eupàtor* (Pont ~132 — 63 aC) Rei del Pont (111-63 aC). Fill de Mitridates V, dugué una política expansionista. Rei del Bòsfor cimмери, s'alià amb Nicomedes III de Bitínia i conquerí la Paflagònia. L'any 89 aC la invasió del Pont obrí el gran període de guerres entre Mitridates i els romans. L'any 87 aC Sulla desembarcà a Grècia, sotmeté Atenes i obligà el monarca pòntic a signar la pau (84 aC). La guerra recomençà amb l'annexió de Bitínia feta pels romans (74 aC), i, bé que de bon principi fou favorable per a aquests, reportà després molts èxits a Mitridates (68-67 aC), fins que no intervingué Pompeu. Mitridates reuní un exèrcit al Bòsfor i intentà d'apoderar-se d'Itàlia, però la revolta del seu fill Fàrnaces el portà a la desesperació i al suïcidi.

Mitterrand, François (Jarnac, Poitou-Charentes 1916 — París 1996) Polític francès. Doctor en dret, formà part, entre el 1947 i el 1957, de diversos governs de la Quarta República i, en constituir-se el renovat PSF (1971), passà a ésser-ne secretari general. El 1981 assolí el càrrec de president de la república. Aplicà un programa de caire accentuadament socialitzant que fou en part revisat el 1983 arran de la creixent inflació i, amb la introducció de mesures d'austeritat, perdé el suport comunista. La derrota socialista a les eleccions legislatives del 1986 l'obligà a governar amb una assemblea nacional dominada per l'oposició. Reelegit a les presidencials del 1988, es mantingué en el càrrec fins el 1995, que fou succeït pel conservador Jacques Chirac.

mixteca *ANTROPOLOGIA* Individu d'un poble indígena d'Amèrica que a l'època pre-colombina creà una interessant cultura (700-1350). Els mixteques apareixen a Mesoamèrica cap al s VIII, com a habitants de les terres altes de les valls d'Oaxaca. Al s X iniciaren l'ocupació de les valls que abans habitaven els zapotèques. Els mixteques es caracteritzen per llurs dots artístics. Eren grans constructors i llurs ceràmiques policromes, de pasta finíssima, són les millors de Mèxic; treballaven l'or, l'argent i el coure. Crearen una escriptura pictogràfica i escriviren veritables llibres, molts dels quals s'han conservat.

Möbius, August Ferdinand (Schulpforta, Saxònia 1790 — Leipzig 1868) Matemàtic i astrònom alemany. La seva obra *Der barycentrische Calcul* (1827), fonamental per al desenvolupament de la geometria projectiva, aportà nombroses innovacions. Estudià les transformacions circulars sobre el pla (1855) i donà el primer exemple de superfície unilateral amb la coneguda *banda* o *cinta de Möbius*.

moble *ART* Cadascun dels objectes mòbils, pràctics o de guarniment, que constitueixen l'equip estable dels interiors dels edificis i que en complementen la utilitat. Segons la destinació de l'immo­ble, hi ha mobles per a la llar, de laborato­ri, de despatx, d'oficina, per a esglésies, hospitals, escoles, etc. Essencialment utili­tari, el moble ha adoptat, a través del temps, les formes més diverses, i ha seguit sempre molt de prop els diferents estils arquitectònics i decoratius. En la seva construcció hom s'ha servit dels materials més heterogenis, el més comú dels quals ha estat, però, la fusta.

Mobutu, Joseph Désiré (Lisaba 1930) Militar i polític zairès. Cap d'estat major i comandant en cap de l'exèrcit (1961), fou ministre de Lumumba, però ajudà a la seva destitució i detenció el 1960. El 1965 dirigí un cop d'estat contra el president Joseph Kasavubu i poc després instaurà un règim personalista caracteritzat per l'autoritarisme, la corrupció i la demagò­gia a l'interior, i per una política exterior dependent del suport econòmic i militar occidental. Fou reelegit president els anys 1970, 1977 i 1984. El 1994 cedí la presi­dència a un govern de transició cap a la democràcia.

Moçambic *[nom oficial en portuguès: República de Moçambique]* Estat de l'Àfrica meridional que limita al N amb Tanzània, a l'E amb l'oceà Índic, al S amb Swazilàndia i la República de Sud-àfrica, a l'W amb Zimbabwe i Zàmbia i al NW amb Malawi (799 380 km²; 17 346 000 h [est 1994]). La capital és Maputo.

El sector nord i NW és el més accidentat, dominat per altiplans, amb altures que sobrepassen els 2 000 m. Més al nord hi ha les muntanyes de Maganja i la serra de Namuli i el llac Malawi, pel centre del qual passa el límit NW de l'estat amb el territori de Malawi. El clima presenta dues estacions: una de càlida i plujosa, a l'è-poca del monsó del nord, i una altra de fresca, que dura d'abril a setembre. Els rius més importants són el Zambezi, el Save i el Limpopo. La vegetació predominant té caràcter de sabana amb arbres i de selva seca. Hi ha també galeries de bosc humit. L'agricultura és la principal ocupació, bé que només el 4% del territori és dedicat al conreu. Els productes principals són la canya de sucre i el cotó. Altres conreus són: sisal, te, cocoters, cítrics, anacards, cereals, arrels i tubercles, llegums, oleagi-noses, hortalisses, fruites i tabac. El bosc no és explotat adequadament; hi abunda la caoba, el banús roig i el cedre de Mulanje. La pesca hi és important. Té molts recursos minerals: bauxita, carbó, sal, amiant, urani, coure, diamants, mica i carbó. La indústria més important és la refineria de petroli de Matola, juntament amb altres com les sucreres, olieres, cerve-res, tèxtils, alimentàries, de transforma-ció metàl·lica, químiques, del ciment i de la fusta. Els ports principals són Maputo i Beira. El comerç exterior es basa principal-ment en l'exportació de crustacis, ana-cards, cotó, sucre, petroli refinat i te. Les importacions, molt més importants, cobreixen les necessitats d'alimentació, petroli, béns d'equip, maquinària, béns de consum, primeres matèries, metalls i productes químics. Amb una de les densi-tats més baixes del món, la població s'a-grupa principalment al NE i S i és rural en el 86%. Més del 95% de la població pertany a tribus bantus: makues (52%), tsongues (24%) i *malawi* (12%); els portu-guesos només representen el 0,2%. Quant a la religió, el 1980 prop del 48% professava religions animistes, el 13% era musulmà i el 31%, cristià. El portuguès és l'idioma oficial, però són molt estesos el ronga, el xangaan i el muchope. Moçam-bic és membre de l'ONU i de l'OUA.

Habitada per tribus bantus, les costes de Moçambic foren visitades per fenicis, egipcis i àrabs. Els primers europeus a ar-ribar-hi foren els portuguesos Pero da Covilhã (1489) i Vasco da Gama (1498). Al s XVII els portuguesos venceren defini-tivament el regne de Monomatapa, els holandesos (1608) i els àrabs de Masqat (1692). El 1752 la colònia assolí una certa autonomia i durant els ss XVIII i XIX s'annexà encara diverses regions veïnes, mentre continuava el comerç d'or, vori, metalls preciosos i esclaus. Els portugue-sos es beneficiaren de la rivalitat colonial anglo-alemanya, que impedí un reparti-ment de Moçambic entre les dues potèn

Mapa físic de **Moçambic**

cies (1898-1900) i permeté noves an­ne­xions de territoris alemanys després de la Primera Guerra Mundial. El 1951 tres par­tits nacionalistes (UDENAMO, MANU i UNAMI) fundaren el Frente de Libertação de Moçambique (FRELIMO), que des del 1964 em­prengué la lluita contra les forces colonials. La revolució portuguesa del 25 d'abril de 1974 inicià la descolonització; la independència fou atorgada el 25 de juny de 1975.

mode 1 *GRAM* Accident o morfema verbal —alhora amb els de *persona*, *temps* i *veu*— que dóna lloc a modificacions del verb per influx o règim d'algun mot o alguna frase a què estigui o pugui estar subordinat i que manifesten l'actitud subjectiva del parlant respecte a allò que diu. El mode es defineix sobretot en relació amb una classe no marcada de proposicions que expressen simples situacions de fet, prescindint de l'actitud del parlant envers allò que diu. Aquestes oracions simple­ment declaratives són, en sentit estricte, no modals o no marcades pel que fa al mode.
2 *FILOS* En el sil·logisme categòric, disposició de les premisses segons llur quantitat (universal o particular) i qualitat (afirmativa o negativa). Atès que les premisses poden ésser universals afirmati­ves (A), universals negatives (E), particu­lars afirmatives (I) i particulars negatives (O), les possibilitats de combinacions entre premissa major i menor en el sil·lo­gisme són de 16 modes (AA, AE, AI, AO, EA, EE, etc); i, com que aquests 16 modes es donen en cadascuna de les quatre figu­res que el sil·logisme pot tenir segons la posició del terme mitjà en les premisses, el nombre total de figures que els modes assoleixen en el sil·logisme és de 64. D'aquestes, tanmateix, només unes quan­tes són considerades com a lògicament vàlides: concretament, 19 (4 de les quals no són acceptades com a vàlides per tot-hom).

model 1 *EPIST* Representació simplificada de la realitat. Els models poden ésser icò­nics, analògics o simbòlics. Un model *icò­nic* representa la realitat reduint-la d'esca­la; en un model *analògic* un conjunt de propietats representa, per analogia, un altre conjunt de propietats; finalment, un model és *simbòlic* quan són utilitzats ele­ments abstractes.
2 **teoria de models** *TECNOL* Teoria i tècnica de reproducció, a escala de laboratori, del comportament d'un sistema físic (d'un vaixell en la mar, del moviment de l'aire al voltant d'una aeronau, etc) emprades en l'estudi i en el disseny de sistemes (vaixells, avions, etc) que presenten grans dificultats en llur experimentació a escala real. Per tal que el model de laboratori tingui un comporta­ment idèntic al del model a escala real cal que el primer posseeixi una semblança geomètrica i dinàmica respecte al segon.

3 Home o dona que s'exhibeix vestit amb les peces d'indumentària que els modistes volen donar a conèixer.

modernisme *ART/LIT* Moviment cultural produït a Occident a la fi del s XIX i al començament del s XX. Designa els corrents arquitectònics i decoratius de l'art occidental coneguts en altres països com a Art Nouveau, Modern Style, Jugendstil, Stile Liberty, Sezessionstil, Style 1900, Style Nouille, etc. És un estil derivat bàsicament del pre-rafaelisme i el simbolisme, caracteritzat pel predomini de la corba sobre la recta, la riquesa i el detallisme de la decoració, l'ús freqüent de motius vegetals, el gust per la asime­tria, l'esteticisme refinat i el dinamisme de les formes. A la segona meitat del decenni dels vuitanta aparegueren les pri­meres obres modernistes (**A.Gaudí** i **L.Domènech** a Catalunya, L.H.Sullivan als EUA, etc), i en el decenni següent l'estil es generalitzà en l'obra d'arquitectes com els belgues V.Horta i H.van de Velde, el francès H.Guimard, l'escocès C.R.Mac­kintosh, l'alemany A.Endell i els austríacs O.Wagner, J.Hoffmann i J.M.Olbrich, d'artesans com els francesos R.Lalique i É.Gallé i el nord-americà C.L.Tiffany, i d'il·lustradors i cartellistes com l'anglès A.Beardsley i el txec A.M.Mucha. A Fran­ça, el 1895 Samuel Bing obrí la botiga l'Art Nouveau, que contribuí a fer posar de moda l'estil que fou difós arreu per la revista muniquesa “Jugend”, fundada el 1896, i li donà nom. El triomf internacion­al de l'estil fou sens dubte l'Exposició Universal de París del 1900. El 1884, quan el mot apareix a “L'Avenç”, Ramon Casas i Santiago Rusiñol presentaven a la nova sala Parés obres que ja foren controverti­des per la crítica (*La corrida*, de Casas), i A.Gaudí, en el palau Güell (1886-91), i Lluís Domènec i Montaner, en el restau­rant de l'Exposició Universal del 1888, començaven el nou camí decorativament fantasiós i estructuralment innovador, que aviat fou seguit per molts altres, com Antoni M.Gallissà, Jeroni F.Granell, B.Bas­segoda i Amigó, Pere Falqués i, sobretot, Josep Puig i Cadafalch. Constituïren el modernisme pictòric els mateixos Casas i Rusiñol, Alexandre de Riquer (des del 1893), Joan Brull, Josep M.Tamburini, Sebastià Junyent, Joan Llimona i Hermen Anglada. En escultura la màxima figura era Josep Llimona, seguida per Enric Cla­rasó, Miquel Blay, Agustí Querol, Eusebi Arnau, etc. A nivell popular el modernis­me era sobretot l'art simbolista: escultors com Lambert Escaler i Dionís Renart, dibuixants com Lluís Bonnín, pintors com el primer Pau Roig, moblistes com Gaspar Homar i Joan Busquets, dissenya­dors com Josep Pey, cartellistes com Gas­par Camps (i els mateixos Casas i Riquer), orfèvres com la família Masriera, exlibris­tes com Josep Triadó i Joaquim Renart (i sobretot Riquer), i homes polifacètics com Adrià Gual i Lluís Masriera. Contra aques­ta desviació decorativista s'alçaren joves com Mir, Nonell, el primer Picasso, Pide­laserra, Canals i altres. Mentre que en la pintura l'art modernista entrava en deca­dència al principi del s XX, en escultura encara perdurà alguns anys en l'obra de Josep M.Jujol, Joan Rubió i Bellver, Lluís Muncunill, Salvador Valeri, Alexandre Soler i March i Cèsar Martinell. Arrelà també al País Valencià (Francesc Móra, Manuel Peris, Demetri Ribes) i a Mallorca (Gaspar Bennazar, Francesc Roca) i s'expandí a altres terres a través d'arqui­tectes catalans, com Josep Grases (a Madrid), Enric Nieto (a Melilla), Pau Monguió (a Terol) i Eugeni Campllonch i Julià Garcia i Núñez (a l'Argentina). En l'aspecte literari, el modernisme té l'ori­gen a Hispanoamèrica i, introduït a Espanya per Rubén Darío, va paral·lel a l'anomenada Generació del 98, amb la qual manté punts de contacte: unes mateixes actituds, les preocupacions pel futur d'Espanya, per l'home i per la recer­ca d'un nou estil. El modernisme és també un reflex dels corrents renovadors europeus, com el parnassianisme i el sim­bolisme. A Amèrica, un grup de poetes (J.Martí, J.del Casal, J.A.Silva, M.Gutiérrez Nájera, S.Díaz Mirón) inicien noves for­mes poètiques que seran orientades per Rubén Darío i constituïran una autèntica revolució en la poesia castellana: revalo­ritzen la música del vers, utilitzen l'ale­xandrí francès i amplien les formes mètri­ques tradicionals. Entre els poetes moder­nistes figuren M.Machado, F.Villaespesa, T.Morales, E.Marquina, i l'extraordinari

Detall de les torres de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, obra bàsica del modernisme català realitzada per Lluís Domènech i Montaner

publicació, el 1912, del *Jordi Fragonals* de Pous i Pagès esdevenen dues fites simbòliques de la desaparició del modernisme.

Modigliani, Amedeo (Liorna 1884 — París 1920) Pintor i escultor italià. El 1906 es traslladà a París, on fou influït per P.Cézanne, H.de Toulouse-Lautrec i P.Picasso; visqué a Montparnasse una vida bohèmia de fam i misèria, i morí tuberculós. Pintà gairebé només nus, caps de dona i retrats dels seus amics (*Nu reclinat sobre el costat esquerre*, *Lolotte*, *Retrat de Jean Cocteau*, tots tres del 1917). La seva obra escultòrica revela un esperit i una temàtica semblants a la seva pintura (*Cap*, ~1912).

modulació *TELECOM* Procés mitjançant el qual es modifica alguna de les característiques d’una ona, anomenada *portadora*, a fi de transmetre, des d’un emissor a un receptor, la informació continguda en una altra ona, anomenada *moduladora*. L’ona modificada és la *modulada*. L’ona portadora, de freqüència molt més elevada que la de l’ona moduladora, és generalment sinusoidal, amb una amplitud, una freqüència i una fase determinades. Segons la característica modificada hom parla de **modulació d’amplitud** (AM) o bé de **modulació angular**, que pot ésser de freqüència (**modulació de freqüència**, FM) o de fase (**modulació de fase**, PhM). La modulació d’amplitud és utilitzada en radiodifusió (ones llargues, mitjanes i curtes), en telefonia i telegrafia (principalment la BLU) i en televisió (per a la imatge). La modulació de freqüència és emprada, per la seva fidelitat, en radiodifusió i televisió (generalment per al so) i en diverses telecomunicacions. A vegades és emprada la modulació *sense portadora*. La modulació de fase és utilitzada ocasionalment en certes comunicacions. La *modulació digital* és emprada per a transmetre informacions digitals.

mofeta [*Mephitis mephitis*, família dels mustèlids] *zoo*.l Mamífer de l’ordre dels carnívors que ateny uns 45 cm de longitud (20 cm de cua), amb el cos robust, recobert per una pell negra amb dues ratlles laterals blanques. Són característiques les seves glàndules anals, que emeten un líquid infecte i molt pudent. Habita a l’Amèrica del Nord, entre el sud del Canadà i el nord de Mèxic.

Moholy-Nagy, László (Bácsborsód, Bácskiskun 1895 — Chicago 1946) Pintor, fotògraf i teòric de l’art hongarès. Exposà a Der Sturm (1922), i fou professor al Bauhaus (1923-28), on proclamà la seva teoria del dinamisme universal, recollida en el llibre *Von Material zu Architektur* (‘Del material a l’arquitectura’, 1929) i que aplicà en la creació d’escultures cinètiques i lumíniques. El 1933 anà a Anglaterra, i el 1937 s’instal·là a Chicago, on fou capdavanter del New-Bauhaus. Entre les seves obres cal esmentar *Dispositiu lumínic* (1930) i els *Moduladors espacials*.

Moianès, el Subcomarca de l'Altiplà Central Català, que ocupa l'E del Bages, l'angle NW del Vallès Oriental i un fragment d'Osona, amb uns 300 km² d'extensió. La xarxa hidrogràfica és molt densa, amb l'eix a la riera de Calders. Les temperatures són contrastades i l'eixut és més d'hivern que d'estiu. La vegetació clímax és la roureda de roure martinenc, hi ha també bosquets d'alzines, però avui predomina el pi roig. L'agricultura és essencialment cerealícola (blat), en competència, al sector N, amb les patates i el blat de moro. L'explotació forestal i la ramadera han decaigut, com també les antigues indústries tèxtils.

Moisés (Egipte s XIII aC — Transjordà) Personatge bíblic. Guià el grup important de tribus israelites que sortí d'Egipte i s'instal·là finalment a la Transjordània i a la Palestina central. Les diverses tradicions recollides en el *Pentateuc* el presenten com un profeta taumaturg, enviat per Déu per alliberar el poble d'Israel de la servitud dels egipcis.

Moix, Terenci (Barcelona 1942) Nom amb què és conegut l'escriptor Ramon Moix i Messeguer. Es donà a conèixer amb *La torre dels vicis capitals* (1968, premi Víctor Català). Obtingué el premi Josep Pla amb *Onades sobre una roca deserta* (1969) i, el 1970, el premi Crítica Serra d'Or amb *El dia que va morir Marilyn*. La seva aportació es caracteritzà per la incorporació dels valors *pop*, la revaloració del melodrama i la imaginativa sado-masoquista a través de la literatura dels còmics, que a *Món mascle* (1971) portà fins als

límits. Continuà amb *Siro o la increada consciència de la raça* (1972; premi Prudenci Bertrana i premi Crítica Serra d'Or), *Sadístic, esperpèntic, i àdhuc metafísic* (1976; premi Joan Estelrich), *El sexe dels àngels* (1992; premi Ramon Llull i la Lletra d'Or 1993), etc, a més de llibres de viatges, articles, entrevistes, etc. En castellà, entre molts altres llibres, es destaquen *El sadismo de nuestra infancia* (1969), *No digas que fue un sueño* (1986, premi Planeta) i els volums autobiogràfics *El peso de la paja* (1990) i *El beso de Peter Pan* (1993). També ha escrit teatre, ha traduït i ha col·laborat a la televisió.

Moix i Regàs, Josep (Sabadell 1898 — Praga 1973) Dirigent obrer. Teixidor i principal dirigent del Sindicat de la Indústria Tèxtil de Sabadell, cenatista, fou secretari de la Federació Local de Sabadell. A poc a poc s'allunyà de l'anarcosindicalisme i s'apropà als plantejaments socialistes. Durant la guerra civil de 1936-39 tingué un paper decisiu en l'ingrés dels sindicats locals a la UGT i s'afilià al PSUC. Director general de treball de Catalunya, per l'agost del 1938 entrà al govern de Negrín com a ministre de treball. Elegit secretari general del PSUC el 1949, a partir del 1956 en fou president.

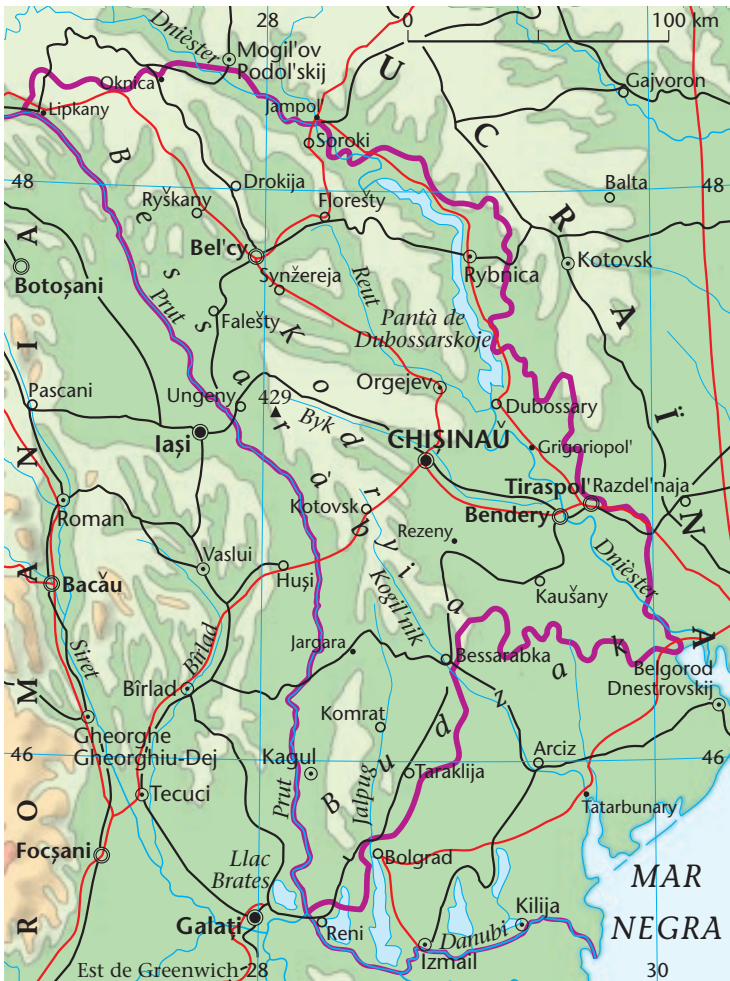
moixernó [*Calocybe gambosa*, família de les tricolomatàcies] *BOT* Bolet de barret ferm, de 5 a 15 cm d'ample, blanquinós o de color pàl·lid, de làmines juntes, estretes i una mica escotades, de cama gruixuda i blanquinosa, i de carn blanca, friable i amb una forta olor de farina. Creix en prats de muntanya, on forma erols, i en boscs caducifolis.

Molas i Batllori, Joaquim (Barcelona 1930) Historiador de la literatura. Fou lector de castellà i de català a la universitat de Liverpool (1959-61), professor als Estudis Universitaris Catalans (1961-72), i catedràtic de llengua i literatura catalana a la Universitat Autònoma de Barcelona (1971-82) i a la Universitat de Barcelona (des del 1982). Investigador rigorós, començà publicant sobre literatura catalana medieval (1961 i 1963). Més endavant s'orientà cap a una metodologia de tipus marxista. Els darrers anys ha evolucionat cap a mètodes més formalistes i més eclèctics. Ha dirigit diverses col·leccions, i ha publicat, a més, un bon nombre de pròlegs i d'articles de crítica literària.

Moldàvia Regió de l'E d'Europa, dividida entre Romania i l'estat de Moldàvia. Limitada pels Carpats Orientals a l'W, Ucraïna al N i a l'E i el curs inferior del riu Siret i Ucraïna al S. Fins al s XIII fou poblada, successivament, per romans, gots, huns, eslaus, àvars, búlgars, magiars i tàtars. Aparegué com a estat feudal sota Bogdan I (1359-65), primer príncep independent de Moldàvia. Els prínceps successius aconseguiren d'engrandir el territori. Des del 1538 restà sotmesa als turcs. Acabada la guerra russo-turca (1806-12), una part de Moldàvia, Bessaràbia, fou incorporada a Rússia. Després de l'enderrocament del règim turco-fanariota (1821) fou ocupada totalment per Rússia (1828). Posteriorment tingué lloc un període de desenvolupament econòmic, pero no polític, que originà la conjura confederativa (1839) i el moviment democràtic de l'associació patriòtica (1846), els quals obligaren a fugir el príncep Mihail Sturdza (1834-49). Per la pau de París (1856) fou tornat a Moldàvia el sud de Bessaràbia, i posteriorment s'uní amb Valàquia (1859). D'ençà d'aquell moment la història de Moldàvia és part de la de Romania. Això no obstant, els territoris de Bessaràbia annexats a Rússia per la pau de Bucarest (1812), llevat de la part sud, formaren la república autònoma de Moldàvia (1920-40), després la República Socialista Soviètica de Moldàvia i, en desaparèixer la Unió Soviètica, l'estat independent de Moldàvia (1991).

Moldàvia [*nom oficial en romanès: Republica Moldova*] Estat de l'E d'Europa, que limita a l'W amb Romania i al N, E i S amb Ucraïna (33 700 km²; 4 358 000 h [est 1994]). La capital és Chişinău. La major part del territori és compresa entre els rius Dnièster i Prut, i és una plana aturonada molt desmembrada per valls fluvials i barrancs. El clima hi és moderadament continental, amb hiverns curts i estius prolongats i càlids. Els rius corren essencialment de NW a SE. Els llacs principals són el Beleu, el Drachele, el Rotunda i el Ruptura. La major part del territori és de conreu. Els boscs són prin-

estil modernista de Valle-Inclán; àdhuc Antonio Machado i Juan Ramón Jiménez se sentiren temptats per la nova estètica. Entre els americans cal esmentar G.Valencia, L.Lugones, A.Nervo, J.Santos Chocano i J.Herrera y Reissig. Els primers signes de canvi en el camp literari els trobem en la poesia de Maragall i en les narracions de Rusiñol. Un sector radical i vitalista, inspirat per Ibsen i Nietzsche, persistí en un nivell crítico-teòric, però la literatura creativa fou produïda pel sector més estetitxant i de seguida adquirí un caire decadent. Ho demostra la Tercera Festa Modernista, on les peces més destacades foren *La damisel-la santa* de Casellas i les *Estrofes decadentistes* de Maragall. L'única excepció és el teatre, on la influència d'Ibsen proporcionà una alternativa al simbolisme maeterlinckià. Però el 1898, amb la fundació de “Catalònia”, la relació era invertida a favor del vitalisme i el naturalisme, mentre que Maragall escrivia els poemes de *Visions i Cants*. “Catalònia” introduí la influència de D’Annunzio, que donava una altra solució a la dicotomia vitalisme-esteticisme; una literatura refinada, cosmopolita i eròtica se’n deriva (Zanné, Maseras, Prat i Gaballí, etc). Però a partir del 1900 la contradicció fonamental dins el moviment s’establí entre el que fou qualificat de ciutadanisme i estètica arbitrària i l’anomenat *ruralisme*, inaugurat per Casellas i representat per l’obra de Víctor Català, i l’estètica de *la paraula viva*. Aviat els camps ideològics es polaritzaren amb l’aparició del noucentisme, que consolidà una literatura catalana nacional i moderna, dins unes coordenades ideològiques conservadores molt estrictes i liquidà tot esforç cultural que refusés de sotmetre’s a aquesta disciplina política. La mort de Maragall, el 1911, i la

Mapa físic de Moldàvia

cipalment de fullatge caduc. L'agricultura és molt mecanitzada. La viticultura, les cucurbitàcies i els arbres fruiters són els conreus més estesos. El gira-sol és el conreu industrial més important, i destaca també el tabac i el blat de moro. Hi ha ramaderia bovina i porcina per tot el territori i ovina al S. Moldàvia no és rica en recursos minerals. Per això la indústria es desenvolupa preferentment a base dels productes agrícoles (vinícola, conservera, farinera, sucraera, tabaquera, etc), i es concentra a Chișinău i Bălți. La indústria lleugera inclou els sectors de la pell, el calçat i el tèxtil. Importa productes minerals, maquinària agrícola i automòbil, i exporta aliments, manufactures bàsiques i maquinària, comerciant essencialment amb Rússia, Ucraïna i Bielorrússia. La major part de la població és rural (52,9%); hi ha poques i petites ciutats. Les més importants són Chișinău, Tiraspol i Bălți. No hi ha religió oficial, i la majoria de la població és adscrita a l'Església Ortodoxa Oriental. La llengua oficial és el romanès, del qual la varietat anomenada moldau és la parlada a la república. Independent des de l'agost del 1991, Moldàvia aprovà una nova constitució el 1994, per la qual es defineix com a república parlamentària i presidencial. El poder legislatiu és exercit per un parlament unicameral de 104 membres; el cap d'estat és el president. La constitució garanteix un estatut especial d'autonomia per a les regions de Transdnèstria i Gagaúsia. Moldàvia és membre del Consell d'Europa i de l'ONU. Antiga Bessaràbia, Moldàvia era ocupada per Rússia des del 1828. L'establiment de l'URSS portà a la creació de la república autònoma de Moldàvia (1920) i, el 1940, de la República Socialista Soviètica de Moldàvia. Arran del ressò del moment polític de l'URSS, l'estiu del 1989 es formà el partit nacionalista Front Popular Moldau, i hom declarà il·legal l'annexió de Bessaràbia a l'URSS el 1940. El romanès (moldau) fou declarat llengua oficial. Moldàvia es proclamà independent el 27 d'agost de 1991, i s'incorporà a la CEI al desembre del mateix any. Les eleccions de 1991 foren guanyades per Mircea Snegur. El govern intentà incorporar Moldàvia a Romania, però el projecte fou abandonat a causa de la difícil situació econòmica i de l'oposició de les minories russa i ucraïnesa. A partir del 1992 es produïren conflictes interètnics protagonitzats pels eslaus del Dnièster, els quals, amb el suport de Rússia, s'enfrontaren al govern i obtingueren una autonomia que els atorgava amplis poders, igual que Gagaúsia. Pel febrer del 1994 el Partit Agrari Democràtic guanyà les primeres eleccions multipartites. El 6 de març de 1994, en un referèndum, el 95% dels votants s'inclinà per continuar amb la independència.

molècula *QUÍM* Agregat d'àtoms, enllaçats entre ells químicament, que és elèctricament neutre. Les molècules poden ésser formades, bé per un nombre ben definit i en general petit d'àtoms (constituint aleshores entitats elementals anomenades *molècules discretes*, que solen existir tant en estat gasós com en estat condensat), bé per agregats d'àtoms o ions que existeixen només en estat condensat i s'estenen indefinidament a l'espai, ja sia en una direcció (cadena infinites), en dues direccions (capes infinites) o en tres direccions (estructures tridimensionals infinites). En aquests darrers casos les molècules són anomenades *molècules gegants*. Les molècules gegants on els enllaços entre els àtoms són de natura covalent són anomenades també *macromolècules*; aquest terme és aplicat també al cas de molècules discretes, existents només en estat condensat, que són constituïdes per un nombre molt elevat d'àtoms.

molí *TECNOL/ENG* Màquina desintegradora emprada en la mòlta de grans i, en general, de materials sòlids. Els primers molins eren emprats per a l'obtenció de farines, però més endavant el camp d'aplicació fou ampliat a l'obtenció d'olis, a la mòlta de minerals, etc. Els molins actuals poden ésser classificats en *molins per a materials de molt gruix*, *molins porfiritzadors* i *molins col·loïdals*. Entre els primers, els més coneguts són els *molins de moles*. De *molins porfiritzadors*, els més generalitzats són els *molins tubulars*, els *molins de boles* i els *molins d'anell*. Els *molins col·loïdals* són emprats en la desintegració de materials tous i actuen per fregament; hom utilitza també aquests molins per a l'homogeneïtzació de pastes i suspensions.

Molière (París 1622 — 1673) Nom amb el qual és conegut Jean-Baptiste Poquelin, dramaturg francès. Es dedicà al teatre en companyies ambulants, i fundà L'illustre Théâtre amb la família Béjart. El 1656 representà la seva primera obra original, *Les précieuses ridicules*, que feia una pintura satírica dels salons preciosistes. Entre el 1656 i el 1669 féu representar les seves comèdies més sòlides, on la comicitat resta reduïda sobretot a un paper formal i on predominen les idees del moralista: *L'école des femmes* (1662); la primera versió de *Tartuffe* (1664), en tres actes, que fou immediatament prohibida; i un tema afi i de moda, *Don Juan ou le festin de pierre* (1665), que hagué de renunciar a representar, a causa de les pressions exercides sobre els seus protectors. El desengany i el sentiment de fracàs i d'impotència li feren escriure farses més lleugeres. L'estil canvia en *L'avare* (1668), on el vici denunciat no és típic de l'època, sinó que té una dimensió de segles. L'any següent l'expressa protecció de Lluís XIV li donà la possibilitat de fer representar una nova versió, en cinc actes i força modificada, de *Tartuffe*. Després de la querella de *Tartuffe* només produí divertiments per a les festes de la cort o comèdies-ballet: *Le bourgeois gentil-homme*, *Le malade imaginaire*.

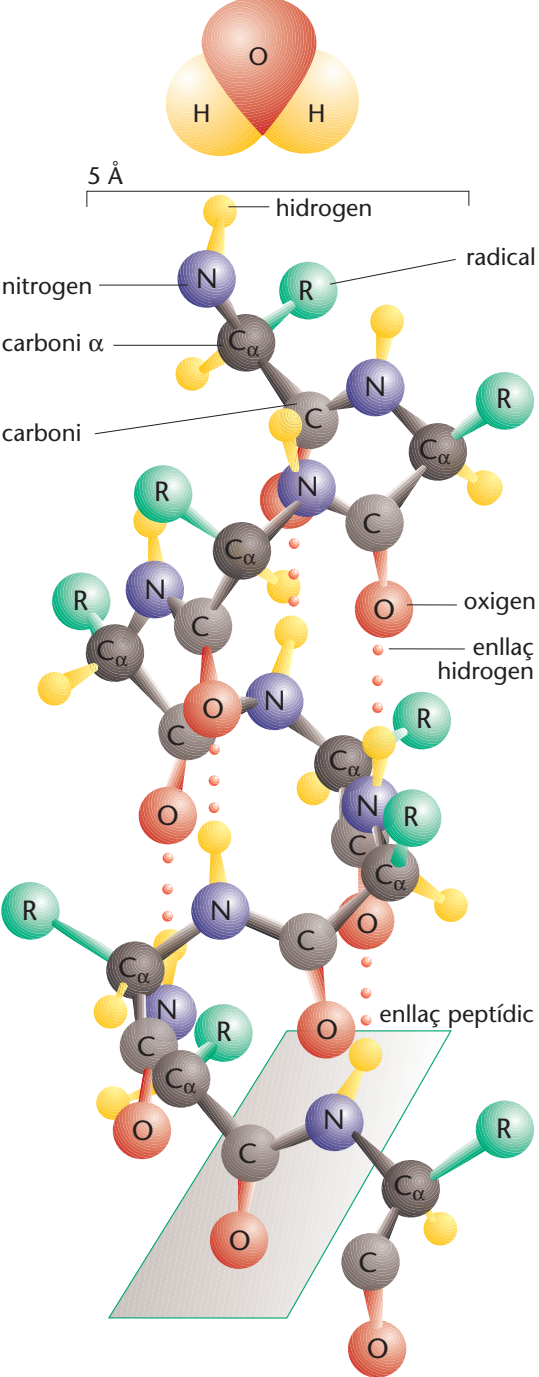
Molina i Casamajó, Francesc Daniel (Vic 1812 — Barcelona 1867) Arquitecte. El 1846 projectà la nova façana del Teatre de la Santa Creu de Barcelona. Construï la Plaça Reial, que acabà el 1859. Arquitecte municipal, traçà el carrer de la Princesa (1850) i els del Palau i de la Comtessa (1853), amb Joan Nolla. Féu el monument del Geni Català (1851) al pla del Palau; restaurà la Sala de Cent i la sala del consistori.

molinisme *CATOL/FILOS* Doctrina proposada per Luis de Molina per tal d'harmonitzar l'omnipotència divina i la llibertat humana i que centrà els grans debats del s XVII entorn de les qüestions de la gràcia, la predestinació i el lliure albir. El molinisme s'oposa a la tesi tomista de la premoció física, com a incompatible amb la llibertat, però manté alhora la predeterminació, en el sentit que Déu actua sobre la llibertat de l'home mitjançant el concurs diví i la presciència. D'aquesta manera resten alhora afirmats la necessitat de la gràcia i el fet que l'eficàcia d'aquesta depengui de la seva acceptació del rebuig per part de l'home.

Molise Regió de la Itàlia meridional, constituïda el 1963 en obtenir l'autonomia administrativa dels Abruços i que corresponia a la província de Campobasso fins el 1970, que fou dividida en dues províncies: Campobasso i Isernia (4 438 km²; 320 916 h [1991]). La capital és Campobasso. S'estén des del vessant oriental de la serralada dels Apenins fins a la mar Adriàtica.

moll *ICT 1* [*Mullus sp.*, família dels múl·lids] Nom donat a un gènere de peixos de l'ordre dels perciformes. Molt comú a la Mediterrània, i de carn molt apreciada. **2** **moll reial** [*Apogon imberbis*, família dels apogònids] Peix de l'ordre dels perciformes d'11 cm de llargada, de color vermell intens, ulls grossos i aspecte semblant al dels serrànids. Habita a les coves dels fons litorals rocallosos de la Mediterrània i de l'Atlàntic temperat.

Moll i Casasnovas, Francesc de Borja (Ciutadella 1903 — Palma de Mallorca 1991) Lingüista i editor. El 1921 s'instal·là a Mallorca i treballà al costat d'Antoni M.Alcover en la preparació del *Diccionari català-valencià-balear*, i s'inicià en la filologia romànica. Col·laborà al *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*. Publicà una *Ortografia mallorquina segons les Normes de l'Institut* (1931). El 1932 continuà el *Diccionari* i el “Bolletí” amb un criteri més rigorós. El 1934 fundà la Biblioteca Les Illes d'Or, inici de l'Editorial Moll, que hagué d'interrompre, junt amb la publicació del *Diccionari*, durant la guerra civil. El 1941 repregué Les Illes d'Or, i el 1949 el *Diccionari*, que no enllestí fins el 1964. Féu una tasca de primer ordre a favor de la difusió de la cultura catalana a Mallorca. Aconseguí la fundació de l'Obra Cultural Balear (1962). Publicà nombrosos articles científics sobre temes de lingüística catalana i de folklore balear, i llibres importants. El 1971 li fou atorgat el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, el 1978 el premi Ossian d'Alemanya i el 1983 la medalla d'Or de la Generalitat de Catalunya.

A dalt, model espacial d'una **molècula** discreta (aigua); al mig, model de boles d'una macromolècula (polipeptid); a baix, dimensions de dues molècules i d'un enllaç entre dos àtoms de carboni

Els molins de Kinderdijk, als Països Baixos

molleríc [*Suillus bovinus*, família de les boletàcies] *BOT* Bolet de 4 a 8 cm d'alt, de barret més o menys convex, viscós i de color ocraci o falb, i de cama prima i més groguenca que el barret. Creix en pinedes de sòl àcid.

Mollerussa Municipi i cap comarcal del **Pla d'Urgell**, a l'extrem E de la comarca, situat al centre del pla d'Urgell (7 km²; 8 966 h [1991]). El terme, d'escassa extensió, és ocupat quasi del tot pels conreus de regadiu (blat de moro, fruiters —pomeres i presseguers— i blat de regadiu), que aprofiten l'aigua del canal d'Urgell. Són importants el bestiar porcí i les granges d'aviram. Hi ha també bestiar oví i boví. Els sectors comercial i industrial són els principals factors del creixement econòmic i demogràfic. Els principals rams industrials són l'alimentari (envasament de llet, escorxador, fabricació de pinsos, comercialització de la fruita), i el del paper i les arts gràfiques. També tenen tradició les indústries auxiliars de la construcció (prefabricats de formigó, tubs, rajoleria), com també la indústria metal·lúrgica de transformació i de confecció i gèneres de punt.

Mollet del Vallès Municipi del Vallès Oriental, estès a la dreta del Besòs, des de la seva confluència amb la riera de Tenes fins poc abans de la de la riera de Caldes (11 km²; 40 877 h [1991]). Davant la industrialització i la urbanització a gran escala del sòl, l'agricultura és en franca regressió. Hi ha indústria metal·lúrgica, indústries químiques, tèxtils, de productes alimentaris, indústries del cuir, de paper i arts gràfiques, de transformacions del cautxú i del ram de la construcció. La *vila*, situada a la dreta del Besòs, creix seguint les principals vies de comunicació que la travessen: la carretera de Barcelona a Puigcerdà i les comarcals amb Sabadell i amb Badalona, i també s'ha expandit vers l'estació del ferrocarril de Barcelona a Portbou. Encerclen el nucli urbà dues autopistes (l'autopista de Barcelona a la Jonquera i la del Tercer Cinturó). Té també estació del ferrocarril de Barcelona a Puigcerdà.

mol·luscs *ZOOI* Embranchament d'animals metazous triploblàstics celomats protostomats, de simetria bilateral, amb el cos tou no segmentat (excepte en els monoplacòfors), mucós i proveït d'un replec dorsal (*mantell*) que delimita una cavitat (*cavitat pal·lial*) entre ell i la superfície dorsal. El mantell pot secretar una closca proveïda d'una o més parts. El cos és generalment dividit en tres regions: cap, massa visceral i peu, bé que aquesta disposició sofreix moltes variacions. El cap és ben desenvolupat, excepte en els lamel·libranquis i els escafòpodes. La massa visceral és protegida per la closca, quan n'hi ha. El peu és un òrgan ventral molt variable en cada grup, però sempre amb una missió locomotora o excavadora. L'embranchament dels mol·luscs, probablement originat a partir dels anèl·lids, inclou unes 80 000 espècies la majoria de les quals són aquàtiques i marines.

Molotov, V'ačeslav Mikhajlovič (Kukarka, actual Sovetsk, Rússia 1890 — Moscou 1986) Nom amb què és conegut V.M.Skrajabin, polític rus. Ingressà (1906) al partit bolxevic. President del consell de comissaris del poble (1930) i del Komintern (1930-34), el 1939 fou nomenat comissari del poble i després ministre d'affers estrangers, i en aquest càrrec signà el pacte de no-agressió germano-soviètic. Amb l'inici de la desstalinització (1956), fou destituït del seu càrrec i expulsat del comitè central del PCUS el 1957, i del partit el 1962. El 1984 fou readmès al PCUS.

Moluques, les [o *illes Moluques*] Arxipèlag d'Indonèsia, situat a l'oceà Pacífic, entre les illes Cèlebes, a l'W, Nova Guínea, a l'E, i Timor, al SW (74 505 km²; 1 857 790 h [1990]). Constitueix una província, amb capital a Ambon. És constituït al N per les petites illes volcàniques de Morotai, Bacan i Obi i l'illa Halmahe- ra, la més gran; al centre, les illes de Buru i Seram; i en direcció SE el grup de les illes Tanimbar. El clima és càlid, i reben la influència del monsó. La vegetació és de bosc i de sabana. Durant molt de temps han estat els principals productors mundials de nou moscada i de clavell d'espècia; té també producció cocotera i conreus d'arròs i copra a la costa. Aquestes illes constituïren el 1949 la república de les Moluques del Sud, que fou ocupada pels indonesis.

Mompou

Mompou i Dencausse, Frederic (Barcelona 1893 — 1987) Músic. S'instal·là a París (1921-41), on escriví una part molt significativa de la seva producció. Les seves obres més personals són per a piano: *Escenes d'infants* (1915-18), *Charmes* (1920-21), *Préludes* (1927-51), *Cançons i danses* (1918-62), etc. De les seves obres per a cant i piano destaca el cicle *Combat del somni* (1942-51). És autor també de les obres corals *Cantar del alma* (1951) i *Ultreia* (1962-66) i de l'oratori *Improperia*, per a veus i orquestra (1963). La seva música, misteriosa i refinada, al marge d'escoles i de tècniques, ha estat reconeguda internacionalment. Fou alhora un intèrpret excepcional de la seva obra pianística. Rebé el premi Ciutat de Barcelona (1979) pel conjunt de la seva obra.

Mònaco [*nom oficial en francès: Principauté de Monaco; occ: Mònegue; cat ant: Mòneg*] Estat d'Europa, situat a la Costa Blava, entre Niça i Menton, i que ocupa una estreta franja de la badia que s'obre al peu dels Alps Marítims, entre els caps d'Ail, a l'W, i Martin, a l'E (2 km²; 30 300 h [est 1994]). La capital és Mònaco. L'estat és constituït per tres nuclis al voltant del port: Mònaco, al SW, La Condamina, al centre, i Montecarlo, al N. El francès és l'idioma oficial, però hom també parla el monegasc, l'italià i l'anglès. La majoria de la població és catòlica, religió oficial de l'estat. Del 1970 ençà el turisme (1/4 part dels ingressos) ha canviat de signe i els hotels de luxe han esdevingut, a l'hivern, estatges socials de temporada per a grans empreses estrangeres que comercialitzen des de joies fins a obres d'art. També les multinacionals de la indústria han aprofitat les facilitats fiscals per a establir-hi oficines i fàbriques. El port és exclusivament turístic. Mònaco és membre de l'ONU des del 1993. Domini fenici, més tard ho fou de Grècia i de Roma, successivament. L'emperador Otó I n'atorgà la senyoria (s X) als Grimaldi, de Gènova, bé que no se n'apoderaren fins el 1297. Autònom sota la protecció de Lluís II de Provença, en morir aquest passà als Grimaldi definitivament (1419).

monaquisme *RELIG* Moviment espiritual, que pertany a diverses religions i que pren formes molt diverses. Es caracteritza per un cert apartament material de la societat i per una vida d'ascesi i de pregària. Deixant a part l'islam, que no té una vida monàstica pròpiament dita, els tres grans corrents són el monaquisme cristià, l'hindú i el budista.

monarquia *HIST*/*POLÍT* Forma de govern en la qual el poder és exercit realment o nominalment per una sola persona (rei, monarca, sobirà) i que es caracteritza per la manca del caràcter representatiu de la col·lectivitat. Pot ésser *absoluta* (quan el poder suprem és concentrat en la sola persona del monarca) i *limitada* o *constitucional* (quan, al costat del monarca, existeixen altres institucions sobiranes en règim de paritat). A l'antiguitat i en general a les monarquies europees medievals predominà la forma de monarquia absoluta, però, quan sobrevingué el fenomen renaixentista i es constituïren els grans estats europeus moderns, s'accentuà més encara l'absolutisme dels reis. Tanmateix, al s XIX les monarquies constitucionals o limitades s'imposaren arreu d'Europa. Després de la Primera Guerra Mundial, moltes d'aquestes formes d'estat foren substituïdes per repúbliques. Actualment les monarquies que resten són gairebé totes constitucionals o parlamentàries. Això no obstant, encara resten algunes monarquies absolutes en determinats indrets del món. La forma de govern establerta a Espanya és la monarquia parlamentària. El cap de l'estat és el rei, o més genèricament, la corona, que té tres característiques fonamentals: és un òrgan constitucional (sotmès a la constitució), és hereditària (en els successors de Joan Carles de Borbó) i el càrrec de rei és vitalici (fins a la seva mort). En la pràctica el rei té una funció simbòlica i d'arbitratge. Es limita a representar la unitat de l'estat, coordinar els altres òrgans per tal de facilitar el funcionament normal de la constitució i representar l'estat espanyol en les relacions internacionals.

Moncayo Massís de la Península Ibèrica, a la serralada Ibèrica, a l'W de la vall del Jalón. El seu relleu presenta alguna resta de circs glacials. L'altitud màxima és de 2 313 m. Les alzines i els roures formen la vegetació del sector menys enlairat, men-

tre que les coníferes i els prats es troben a les zones més altes.

Mondrian, Piet (Amersfoort 1872 — Nova York 1944) Nom amb què és conegut Pieter Cornelis Mondriaan, pintor holandès, considerat el pare del neoplasticisme o plàstica pura. Es donà a conèixer el 1906 com a pintor tradicional de paisatges. Amb Theo van Doesburg fundà la revista “De Stijl” (1917), portaveu de les tendències geomètriques i constructivistes. Formulà teòricament el neoplasticisme com una nova organització de l'espai i eliminà de la pintura tot segell manual a fi d'assolir en la simplicitat la màxima força plàstica. Passà a Nova York el 1940. Rejuvení la seva obra amb un nou dinamisme i una nova llibertat compositiva: *Broadway boogie-woogie*.

moneda *ECON* Peça de metall encunyada per la necessitat dels intercanvis, amb aliatge, títol, pes i valor establerts. La moneda, introduïda pels grecs vers la fi del s VIII aC, es difongué ràpidament per tot el món antic. Els metalls més usats foren l'or, l'argent i el bronze i, més rarament l'electre i el billó. Entre els diversos sistemes monetaris grecs, el més difós l'àtic, tenia com a unitat la *dracma*. A Roma, el metall més usat fou el bronze, i la unitat de valor, l'*as*, amb fraccions segons el sistema duodecimal, com a Grècia. El pes era també variable. L'encunyació de monedes d'argent fou feta a Roma a partir del 268 aC, i la unitat de valor fou el *denari*. Simultàniament, el *sesterci* substituí l'*as* com a moneda de compte. Les monedes d'or esdevingueren d'ús regular amb Juli Cèsar (46 aC). Durant l'Imperi la unitat monetària era l'*aureus*, anomenat posteriorment *solidus*. Amb algunes variacions, les monedes imperials continuaren tenint valor durant les invasions dels pobles germànics, els quals, quan n'encunyaren de pròpies, n'imitaren els tipus. Els àrabs, als ss VII-VIII, crearen monedes originals d'or (*dinar*) i d'argent (*dirhem*). Carlemany unificà i modificà el sistema monetari, que convertí en monometal·lic sobre la base d'argent, tot i que les monedes d'or no deixaren de circular. D'aquest sistema prengueren origen les diverses monedes medievals i modernes, les quals es multiplicaren progressivament, sobretot perquè el dret d'encunyació fou atorgat a entitats eclesiàstiques i a grans senyors feudals. Malgrat les prohibicions, les monedes de metall valuós eren sovint escapçades per beneficiar-se del fragment retallat. A l'inici de l'època moderna la diversitat de monedes era molt gran i costa de trobar-hi un punt de referència. A l'Europa occidental prevalgué el bimetal·lisme; a l'Orient, després de la caiguda de Constantinoble, restà vigent la moneda d'or. A partir del s XVII l'encunyació es perfeccionà i aparegueren les monedes plenament circulars i amb les incisions més precises. El 1865, a París, fou estipulada la Unió Monetària Llatina, que establí uns tipus monetaris, acceptats pels estats assistents i, posteriorment, per molts altres estats. Actualment les monedes solen ésser de valor escàs, i el coure, el níquel i altres aliatges han desplaçat l'or i, en part, l'argent en llur fabricació.

Monegal i Prat, Esteve (Barcelona 1888 — 1970) Escultor, assagista i industrial. Il·lustrà la primera edició de *La muntanya d'ametistes* de Guerau de Liost. Després de conrear la pintura, s'inicià d'escultor, de primer d'una manera autodidàctica i després amb Josep Clarà a París (1911-12). Esdevingué l'escultor més compenetrat amb l'ideari del noucentisme, moviment en el qual influí notablement (*Dona que es pentina*, 1914; *La Pau*, 1915; *Nu femení*, 1916).

Monet, Claude (París 1840 — Giverny 1926) Pintor francès. El 1865 es presentà al Salon, i pintà el *Dinar al camp*. El Salon del 1867 li refusà *Dones al jardí*. El 1869 pintà amb Renoir les conegudes vistes de *La Grenouillière* de Bougival. El 1872, a Le Havre, pintà les dues versions d'*Impression*, una de les quals fou l'obra que donà nom a l'*impressionisme* el 1874. El 1877 pintà la sèrie de l'*Estació Saint-Lazare*, el 1892 inicià la sèrie de la *Catedral de Rouen*, i el 1899 la *Nimfees*, que recreà fins a la mort i que durà fins a arribar gairebé a l'abstracció. Fou el pintor més representatiu de l'impressionisme i el seu veritable cap.

monetarisme *ECON* Corrent del pensament econòmic que atorga una importància fonamental al diner en les fluctuacions econòmiques. Enfront de la interpretació

 Mònaco	
 	
	
govern:	monarquia
superfície:	2 km²
població:	30 300 h (est 1994)
capital:	Mònaco
idioma of.:	francès
moneda:	franc francès

<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>
<div></div>

 Mongòlia	
	
	
govern:	república
superfície:	1 566 500 km²
població:	2 266 000 h (est 1994)
capital:	Ulaanbaatar
idioma of.:	khalkha
moneda:	tögrög

keynesiana de la determinació del nivell d'utilització dels recursos, que posava l'èmfasi principal en els aspectes reals de l'economia i que preconitzava la utilitza­ció de la despesa pública fiscal, es produí una reactualització del paper de l'oferta monetària en la determinació del nivell d'activitat. El cap de fila d'aquest corrent, Milton Friedman, recomana una política monetària “neutra” per part de l'estat, per tal d'impedir que els terminis entre mesu­res de política monetària i la seva integra­ció en les expectatives dels agents econò­mics provoquin efectes contraproducts.

mongetera *[Phaseolus vulgaris*, família de les papilionàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual, generalment voluble, de fulles trifoliolades, amb folíols ovats acuminats, de flors blanques, rosades o purpúries, disposades en raïms axil·lars, i de fruits en llegum. Oriunda de l'Amèrica del Sud, és extensament conreada a gran part del món. Les llavors (*mongetes seques*) i els lle­gums immaturs (*mongetes tendres*) són aprofitats per a l'alimentació humana, i les plantes són destinades a l'alimentació del bestiar.

mongol 1 *LING/LIT* Grup de llengües de la família altaica. Inclou, entre d'altres, el calmur, l'oirat, el dialecte mogul de l'Afganistan, el buriat i el khalkha, parlats a la República de Mongòlia; a la Xina Occidental es parlen també algunes llen­gües mongòliques, com el monguor. **2** **imperi mongol** *HIST* Imperi fundat, al començament del s XIII, per **Genguis Khan**. Iniciat amb la unificació de totes les tribus de l'actual Mongòlia, s'estengué des de Corea fins a la mar Càspia durant el temps del seu fundador. A la mort d'aquest, el 1227, l'imperi fou dividit entre els fills. Jöçi, que morí el mateix 1227, rebé els territoris de la confederació kiptxak i la Sibèria occidental, que passa­ren al seu fill Batu, el khanat del qual, conegut com l'*Horda d'Or*, es mantingué fins el 1335. Txagatai rebé el khanat de Karakitai i el Turquestan oriental. Ögödei rebé Karakoram i fou elegit gran khan dels mongols (1229-41), però el títol passà a la branca de Tolui. Aquest, en fi, rebé la Mongòlia pròpiament dita i part del nord de la Xina. El gran khan fou l'autoritat que mantingué una relativa unitat entre les quatre branques de l'imperi fins a Khu­blai Khan, de la darrera d'aquestes, el qual encapçalà la dinastia sino-mongòlica Yuan.

Mongòlia [*nom oficial: República Popular de Mongòlia; khalkha: Büged Nayramdah Mongol Ulas*] Estat de l'Àsia central, situat entre Rússia, al N, i la Xina, a l'E, S i W (1 566 500 km²; 2 266 000 h [est 1994]). La capital és Ulaanbaatar. El N i l'W és format per una sèrie d'alti­plans estèpics travessats per serralades muntanyoses: Altai, Khangaj i Tannu-Ola. És una regió amb grans depressions lacus­tres, on neixen els rius Ienissei, Selenge i Orkhon. La major part del S i de l'E és ocupada pel desert de Gobi. El clima hi és continental extrem, amb àmplia oscil·la­ció tèrmica diària i estacional. El bosc de coníferes apareix només a les altes mun­tanyes; la resta són estepes, i el S és desert. Dins l'economia socialitzada i planificada de Mongòlia, la ramaderia és la principal activitat (carn d'oví, boví, cabrú i cava­llí, pells, llet i llana). Bons caçadors, obtenen moltes pells de marmota, d'esquirol i de llop. Els principals conreus són el blat, les patates, la civada, l'ordi, el farratge i les hortalisses. El subsòl proporciona carbó, or, tungstè, manganès, zinc, plom, estany, molibdè i minerals no metàl·lics com ala­bastre, sal i sobretot fluorita. Les indús­tries més destacades són les tèxtils, metal·lúrgiques, del ciment, de la pell, de la llana, de material de construcció, de la fusta, del calçat, del sabó, alimentàries i de begudes. Exporta pells, llana, tèxtils, gra, fusta i carn. Les importacions consis­teixen essencialment en maquinària i equipaments, petroli, metalls, manufac­tures de consum i primeres matèries. El transport de mercaderies es realitza per ferrocarril en un 70%. Els camions, que realitzen gairebé tota la resta, ho fan nor­malment per carreteres de terra o per pis­tes de caravanes. Una mica més de la mei­tat de la població viu en nuclis urbans, dels quals destaca Ulaanbaatar, que acull la quarta part de la població del país. La població és composta de mogols (88%), kazakhs (6%), buriats i xinesos. El khalk­ha és l'idioma oficial. Mongòlia és mem­bre de l'ONU.

Habitat des del s III per diverses tribus nòmades turques i mongòliques, el país fou unificat políticament (ss XII-XIII) pel conqueridor Genguis Khan, el qual dugué a terme una extraordinària expansió per Àsia i Europa i així contribuí a un gran intercanvi cultural entre Àsia i Occident (*imperi mongol*). Des de l'inici del s XIV Mongòlia fou dividida en dos khanats rivals: a l'oest, el dels mongols occidentals (o calmucs, o oirats), i a l'est, el dels mongols orientals, on els khalkhes constituïen el grup més nombrós. L'any 1602 fou instaurat el règim teocràtic, i el poder mongol s'afeblí i es fragmentà, i entre el 1635 i el 1691 les diverses tribus de l'est (*çahar*, *ordos*, *khalkha*) s'anaren sotmetent als emperadors xinesos manxús. Els calmucs, però, no s'hi sotmeteren fins el 1757, després d'unes terribles matances. En el curs dels ss XIX i XX Mongòlia fou continuament escenari de l'aspra rivalitat russo-xinesa. Amb l'esfondrament de l'imperi manxú, el 1911, una assemblea proclamà la independència de la Mongòlia Exterior sota la sobirania del *khutukhtu*, amb un règim sòcio-econòmic semifeudal (la Mongòlia Interior, en canvi, continuà unida a la Xina). En 1920-21, durant la revolució bolxevic, el país fou ocupat per l'exèrcit rus blanc, i el 1921 les tropes japoneses ocuparen la capital i hi implantaren el règim monàrquic de Bogdo-Gegen-Khan. El mateix any, les tropes soviètiques entraren al país i instal·laren un govern revolucionari provisional a Urga. A la mort del rei, el 1924, fou proclamada la República Popular de Mongòlia, sota el comandament de Khorlogijin Çojbalsan. Fins el 1929 el nou règim liquidà les restes de feudalisme i repartí les terres. El 1945 se celebrà un plebiscit que ratificà la independència de Mongòlia. L'obertura de la *perestrojka* soviètica tingué semblantment notables repercussions sobre les estructures governamentals mongòliques: així, mentre el partit dominant —al Partit Popular Revolucionari Mongol— renunciava el monopoli en el poder el febrer del 1990, la Unió Democràtica, partit creat al desembre anterior, es convertia en el portaveu de les aspiracions democràtiques del país.

mongolisme *MED* Aberració cromosòmica numèrica (trisomia del cromosoma 21), denominada pròpiament *síndrome de Down*, la característica més notòria de la qual és que els pacients tenen un aspecte general i, sobretot, uns trets facials que poden recordar els individus de raça môngòlida (cara rodona i plana, cap braquicèfal i ulls oblics i amb epicant). Hi ha sempre un retard psíquic, de grau variable.

moniato *[Ipomoea batatas*, família de les convolvulàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia de règim anual, amb tubercles subterranis, oblongs o fusiformes, comestibles, amb fulles amplament ovades, enteres o lobulades, de base truncada o cordada, amb flors blanques o purpúries i amb fruits en càpsula. Procedeix de l'Amèrica tropical.

monjo 1 *RELIG* Religiós d'un orde monàstic. El mot, del grec μοναχός, designa primerament aquell qui viu sol. Però en un sentit més ampli s'aplica a tots aquells que se separen més o menys totalment de la societat, tant si viuen aïllats com en comunitat.
2 *CATOL* Antic càrrec eclesiàstic existent a les parròquies, catedrals o col·legiats, que tenia l'obligació d'obrir i tancar les portes del temple, tocar les campanes, assistir els rectors i celebrar o fer celebrar la missa matinal. A alguns llocs de la Selva i el Maresme hom en digué *diaconil*.

Monjo i Garriga, Enric (Vilassar de Mar 1896 — Barcelona 1976) Escultor. Treballà als tallers d'Eusebi Arnau i de Josep Llimona. Estudià anatomia a la facultat de medicina de la Universitat de Barcelona, on el 1918 esdevingué, per oposició, escultor anatòmic. Fou professor i catedràtic de l'Escola de Belles Arts de Barcelona. Conreà molt la imatgeria religiosa, amb influència dels imaginaires castellans del s XVII, però també un monumentalisme de formes simplificades i actituds arcaïtzants o neogòtiques, del qual hi ha mostres al Banc Vitalici de Barcelona, al monestir de Montserrat i a la casa de la ciutat de Barcelona. Féu grans obres per a l'Altar de les Amèriques i el temple de Sant Patrici de Washington, el First National City Bank de Nova York (1967) i la Catedral Nacional de Washington (1972), entre altres. El 1971 inaugurà a Vilassar la **Gliptoteca Monjo**.

Monlau i Roca, Pere Felip (Barcelona 1808 — Madrid 1871) Científic. Obtingué

el títol de metge a Barcelona, el 1833. Emigrà a França, i més tard exercí al cos de sanitat militar en diverses ciutats. Ocupà la càtedra de geografia i cronologia a l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona, des d'on difongué les experiències fotogràfiques fetes a l'estranger. Fou catedràtic de literatura i història a la Universitat de Barcelona (1840-44) —en fou expulsat per raons polítiques— i catedràtic de psicologia, lògica i ètica (1848) a l'Institut de San Isidro de Madrid. El 1854 guanyà la càtedra d'higiene de la facultat de medicina de Madrid, càrrec que abandonà per dedicar-se de nou a l'ensenyament de la psicologia i la lògica. Introductor de l'*higienisme* a l'estat espanyol, és autor d'uns *Elementos de higiene pública* (1847), on proposa la dispersió de l'habitatge i de la indústria, i d'*Higiene industrial* (1856).

monofisisme *CRIST* Doctrina teològica que sosté la subsistència de la persona de Crist en una sola natura, divina, després de l'encarnació. Fou el monjo Eutiques (ss VI-V) qui, a Constantinoble, formulà obertament les tesis monofisites. La seva doctrina trobà bon acolliment a Alexandria, però amb la mort de l'emperador Teodosi (450) Eutiques fou desterrat i un concili convocat a Calcedònia (451) imposà la tesi de la doble natura de Crist, divina i humana. Les esglésies que restaren englobades dins la tradició monofisita són la copta, amb l'etiòpica, la siríaca occidental o jacobita i l'armènia.

monopoli *ECON* Forma de mercat en què l'oferta és concentrada a les mans d'un sol oferent i la demanda és atomitzada. Les diferents configuracions possibles de les condicions de l'oferta donen peu a altres formes de mercat assimilades sovint a una definició en sentit ampli de monopoli, com, per exemple, el *duopoli*, quan els oferents d'una mercaderia només són dos, i l'*oligopoli*, quan els oferents són un nombre restringit. De la mateixa manera, quan el mercat es caracteritza per l'existència d'un demandant i molts oferents, hom l'anomena *monopoli de demanda* o *monopsoni*. També es pot distingir entre *monopoli natural*, quan es parla de recursos naturals d'un caire especial, *monopoli econòmic*, quan es tracta d'organitzacions o empreses monopolistes, i *monopoli de dret*, que pot ésser privat (per exemple, les patents) i públic (per exemple, el monopoli del tabac de l'estat). Internacionalment el procés de monopolització ha provocat l'aparició de diversos tipus d'organitzacions monopolistes, entre les quals sobresurten els càrtels de compra i venda, que consisteixen en l'agrupació de compradors o venedors, respectivament, d'un producte per disminuir, mitjançant un acord temporal, el grau de competència, i els trusts, que són agrupacions molt més estretes d'empreses sota una direcció comuna per desenvolupar i dominar la producció d'un producte determinat.

monosacàrid *BIOL/QUÍM* Sucre simple constituït per un polihidroxialdehid (en el qual cas rep el nom d'*aldosa*) o una polihidroxicetona (*cetosa*) i obtingut per hidròlisi dels polisacàrids. Pertanyen al grup dels *glúcids*, de fórmula general (CH₂O)*n*, on *n* ≥ 3. Tots els monosacàrids simples són sòlids blancs, cristal·lins, molt solubles en aigua i insolubles en dissolvents no polars. Tots (exceptuant la dihidroxiacetona) posseeixen algun carboni asimètric, i tenen, doncs, activitat òptica. La majoria pertanyen a la sèrie de configuració absoluta D.

monoteisme *RELIG* Forma de la religió que afirma que només hi ha un Déu. Al mateix temps, el monoteisme estricte, en l'afirmació d'un sol Déu, nega explícitament tots els altres déus. Tal és el cas del judaisme, el zoroastrisme (o mazdaisme), el cristianisme i l'islam.

Monroe, Marilyn (Los Angeles 1926 — Hollywood 1962) Nom amb què és coneguda Norma Jean Baker, actriu cinematogràfica nord-americana. La indústria cinematogràfica dels EUA la convertí en la bellesa-mite dels anys cinquanta, i no fou fins més tard que hom reconegué el seu talent dramàtic. Interpretà *Niagara* (1953), *River of No Return* (1954), *Bus Stop* (1956), *Some Like it Hot* (1959), *Let's Make Love* (1960), *The Misfits* (1960). Se suïcidà.

Monròvia Capital de **Libèria** i del comtat de Montserrado (421 058 h [1984]). Situada a l'Atlàntic, és un port molt actiu d'exportació de cautxú, ferro i or. Fundada el 1822 per l'American Colonization

Society per tal d'acollir-hi els esclaus alliberats dels EUA, rebé el nom en homenatge al president Monroe.

monsó *METEOR* Sistema de vents que comporta la inversió estacional de llur direcció dominant a les latituds intertropicals. La moderna aerologia l'aplicà a la variació estacional dels vents en altitud, relacionada amb l'oscil·lació de la temperatura. Els meteoròlegs tropicals anomenen monsó només el flux estiuenc de l'W, que resulta de la desviació que sofreix l'alisi en travessar l'equador. Els monsons són els principals causants d'inundacions; això els converteix en un dels fenòmens naturals més importants com a causants de morts humanes (un terç, com els huracans).

Montaigne, Michel de (castell de Montaigne, Perigord 1533 — 1592) Nom amb què és conegut Michel Eyquem, senyor de Montaigne, moralista francès. Estudià dret a la universitat de Tolosa, al Llenguadoc. Conseller al tribunal de Perigús (1554), passà al parlament de Bordeus. A poc a poc, però, abandonà les seves funcions parlamentàries i començà a freqüentar la vida de la cort. El seu casament amb Françoise de la Chassaigne (1565) i la mort del seu pare li permeteren de vendre els seus càrrecs (1570). A la fi del 1571 (o el 1572), retirat a la seva “librairie”, començà a escriure els *Essais* (1580). Fou batlle de Bordeus durant quatre anys (1581-85). Declarada la pesta a Bordeus i acabant-se el seu mandat, de nou es retirà i redactà la segona edició dels *Essais*. A partir d'aleshores romangué al seu castell, on preparà una tercera edició dels *Essais*.

Montana Estat dels EUA (380 848 km²; 849 000 h [est 1994]). Limita al N amb les províncies canadenques de la Colúmbia Britànica, Alberta i Saskatchewan, a l'E amb Dakota del Nord i Dakota del Sud, al S amb Wyoming i al SW i W amb Idaho. La capital és Helena. Presenta dues grans regions naturals: a l'E, una regió plana, que constitueix l'extrem nord-occidental de les Grans Planes americanes; i a l'W, una sèrie de serralades amb direcció NW-SE i amb cims que superen els 3 000 m. L'activitat econòmica es basa en la mineria (manganès, zinc, lignits, argent, coure) i l'agricultura, de tipus extensiu. A les àrees muntanyoses hom practica la ramaderia i l'explotació forestal. La indústria ocupa només un segon terme: indústria derivada de l'activitat agro-pecuària (farina, productes làctics), derivats del petroli i serradores. Es constituí territori el 1864 i estat de la Unió el 1889.

Mont Blanc Massís de la zona axial dels Alps occidentals, situat entre França, Itàlia i Suïssa. El seu cim s'enlaira fins als 4 807 m en territori francès. En el sector francès, particularment, les glaceres ocupen encara una extensió considerable; la Mer de Glace és la més gran. Turisme (Chamonix, a França, i Courmayeur, a Itàlia). El 1965 hom inaugurà un túnel d'11,6 km que uneix Itàlia i França.

Montblanc Municipi i cap de comarca de la **Conca de Barberà**, situat a la vall del Francolí, a la seva confluència amb el riu d'Anguera; el sector SW (on hi ha l'antic terme de Rojals) és accidentat pels vessants E de les muntanyes de Prades, i l'W per la serra de Miramar, a partir del coll de

El Mont Blanc vist des de la Vall d'Aosta

Marylin Monroe

Lilla (90 km²; 5 750 h [1991]). Hom conrea vinya i cereals, oliveres, ametllers, fruiters i horta. Les principals indústries són una empresa subsidiària d'automoció, una de peces mecàniques sinteritzades, una d'embalatges i una altra de joguines. Entre altres, hom pot destacar també les dedicades a prefabricats i material de construcció, raspalls, gomes, cortines de cadenes, envasos i bidons, fabricació i tapisseria de mobles, filatures i gènere de punt. La *vila* és a la dreta del Francolí, aigua amunt de l'aiguabarreig amb el riu d'Anguera. El municipi comprèn també els pobles, caseries i veïnats de Lilla, Rojals, la Guàrdia dels Prats, Prenafeta, les caseries del Pinetell de Rojals, Rojalons, la Barceloneta, la quadra de Mirambella, els despoblats de la Bartra, els Cogullons, Montornès, el Pinetell de Montblanc, l'antic terme de la Vall de Lladrons, el santuari dels Prats, l'ermita de Sant Joan i l'antic nucli eremític d'Enialor.

Montcada Llinatge de magnats, el més important, amb el dels Cardona, dels Països Catalans, pels seus feus i pels personatges importants que donà. El primer a cognomenar-se Montcada fou el noble Guillem de Muntanyola o de Vacarisses, que s'anomenà després **Guillem I de Montcada** (mort en 1039/40), pel fet d'haver rebut la infeudació d'aquest castell.

Montcada i Reixac Municipi del Vallès Occidental, al límit amb el Vallès Oriental i amb el Barcelonès, al N del pas de Finestrelles, per on el Besòs s'obre pas a través de la Serralada Litoral vers el pla de Barcelona (23 km²; 26 356 h [1991]). Drenen el terme, a més, el Ripoll i la riera de Sant Cugat. La part sud del municipi és accidentada per la Serralada Litoral (puig Castellar i serra de la Malesa, a l'esquerra del Besòs, i l'extrem de la serra de Collserola i el seu contrafort el **turó de Montcada**, de 296 m, a la dreta). El sector més pla s'estén principalment al N, en plena depressió del Vallès. Tanmateix, el que ha condicionat l'evolució del municipi és el corredor natural obert pel riu, que comunica el Vallès i una bona part de la Catalunya interior amb Barcelona: línies de ferrocarril, autopistes i carreteres de primer ordre aprofiten aquest pas i han dividit el creixement urbà en nuclis mal comunicats entre ells. L'agricultura és en regressió. La indústria és la base econòmica del municipi. Els principals sectors són el metal·lúrgic, el químic, el de la construcció i el dels materials per a la construcció, especialment el del ciment. La *vila* (12 211 h [1991], *montcadencs*; 36 m alt) és a la dreta del Besòs, a la seva confluència amb el Ripoll, al peu del turó de Montcada. L'església parroquial és dedicada a santa Engràcia. A la dreta del Besòs s'han desenvolupat durant el s XX els nuclis principalment obrers de Santa Maria de Montcada, al NE del turó de Montcada, Can Santjoan (o *Montcada Bifurcació*), Sant Pere de Reixac (sector mixt d'habitatges i d'indústria, amb el sector del Masrampinyo), Valentine (oAVINGUDA de la Ribera, també industrial, entre el centre i el Besòs), els sectors de Barberà i de Fontpudenta (prolongació del centre urbà a l'altre costat de l'autopista de la Jonquera). El lloc de Montcada és esmentat ja el 989, i el primer testimoni del **castell de Montcada**, que s'alçava dalt del turó del mateix nom, dominant l'antiga via romana i el camí ral, és del 1023. Fou el lloc d'origen de la famosa família Montcada i centre de la baronia de Montcada, que el 1390 passà a ésser propietat de la ciutat de Barcelona. El 1713 fou demolit per ordre de Felip V. L'església de Santa Maria de Montcada, al costat del castell, romànica (és esmentada ja el 1134), subsistí fins el 1808, que fou enderrocada per les tropes napoleòniques.

Monteixo, serra de Alineació muntanyosa de la zona axial pirinenca, dins el municipi d'Alins de Vallferrera (Pallars Sobirà), que separa les valls de la Noguera de Vallferrera i de la Noguera de Tor. Culmina a 2 905 m.

Montenegro *[nom oficial en serbo-croat: Crna Gora]* República federada de Iugoslàvia (13 812 km²; 616 327 h [1991]). La capital és Podgorica. Vorejant la mar Adriàtica des de les boques de Kotor a la desembocadura del Bojana, i entre Hercegovina al N, Sèrbia a l'E i Albània al S, Montenegro és una regió muntanyosa. A excepció de la Moraca, tributària de la Mediterrània, la resta del territori és tributària del Danubi a través del Drina. És

Vista aèria de Montcada i Reixac

Pont d'accés al castell de Montjuïc de Barcelona

pobra en recursos naturals. Danilo II de Montenegro assolí la independència del país, la qual fou reconeguda pel congrés de Berlín (1878). Montenegro participà al costat de l'Entente en la Primera Guerra Mundial, i, un cop acabada, una Assemblea Nacional enderrocà la monarquia i acordà l'annexió al nou regne de serbis, croats i eslovens (1918). Durant la Segona Guerra Mundial fou ocupat per Itàlia, que el declarà independent. Per la Constitució de gener del 1946, esdevingué una de les sis repúbliques de Iugoslàvia. A partir del 1992 formà part, juntament amb Sèrbia, de la nova República Federal de Iugoslàvia.

Montero Ríos, Eugenio (Santiago de Compostel·la 1832 — Madrid 1914) Polític gallec. Fou ministre de gràcia i justícia amb Prim (1870), i després dues vegades durant el breu regnat d'Amadeu I. El 1884 entrà en el Partido Liberal de Sagasta i fou ministre de foment i de gràcia i justícia (1892). El 1898 era president del senat. Fou uns quants mesos president del consell de ministres (1905). President del senat (1911-13), s'oposà al projecte de la Mancomunitat de Catalunya.

Monterrey Capital de l'estat de Nuevo León, Mèxic (1 068 996 h [1990]). Situada en una vall fèrtil, a la sortida d'un pas de la Sierra Madre Oriental. És un nucli industrial, potenciat per les seves comunicacions ferroviàries amb Laredo (Texas, EUA), la ciutat de Mèxic i el port de Tampico. Indústries siderúrgiques, químiques (àcids i fibres sintètiques), automòbils, materials elèctrics, elaboració del tabac, ceràmica i tèxtil. Fundada el 1579, franciscans mallorquins n'evangelitzaren el territori. Fou poc important fins al final del s XIX, que hom hi féu arribar el ferrocarril i n'impulsà la industrialització.

Montesquieu (castell de La Brède, Bordeus 1689 — París 1755) Nom amb què és conegut Charles-Louis de Secondat, baró de La Brède i de Montesquieu, filòsof i jurista francès. Fill d'una família pertanyent a l'antiga noblesa, estudià dret a la universitat de Bordeus i fou rebut com a conseller al parlament el 1714. Fou president del parlament l'any 1716, i el 1721 publicà les *Lettres Persanes*. El 1734 realitzà el tractat de *L'esprit des Lois*, en amassà documents i judicis sobre els fonaments de la monarquia francesa, estudis jurídics i històrics, exemplificats amb una crítica penetrant. La seva síntesi sociològica s'estén als països d'Orient, i només es veu limitada pels coneixements de la seva època. Féu distinció entre tres formes de govern: monàrquica, republicana i despòtica. D'aquesta triade, assajà l'elaboració de la noció de virtut política i aprofundí l'estudi dels problemes de la llibertat política. A partir d'aquí elaborà la doctrina de separació de poders fonamentals de l'estat (legislatiu, executiu i judicial), doctrina que ha estat introduïda en la praxi institucional de totes les nacions civilitzades.

Montessori, Maria (Chiaravalle, Marques 1870 — Noordwijk, Països Baixos 1952) Pedagoga italiana. Creadora del mètode Montessori, que té per objecte fomentar l'expressivitat i la iniciativa dels infants mitjançant la utilització de material didàctic nou. Destaquen les seves obres *Il metodo della pedagogia scientifica applicata all'educazione infantile* (1909) i *L'autoeducazione nelle scuole elementari* (1912).

Monteverdi, Claudio (Cremona 1567 — Venècia 1643) Compositor italià. Fou

músic de la cort de Màntua (1590-1612). S'interessà per les experiències de la Camerata Fiorentina en el camp de la música dramàtica. L'any 1607 estrenà *La favola d'Orfeo*, i poc després *Arianna* (1609), de la qual només resta la lamentació *Lasciatemi morire*. Féu del recitatiu *secco* (no acompanyat) una forma artística, gràcies al seu coneixement de la veu humana. El 1613 fou nomenat mestre de capella de San Marco de Venècia. Escriví obres de tema religiós, com *Vespri della Beata Vergine* (1610) i *Selva morale e spirituale* (1640); no abandonà, però, l'òpera: *Il ritorno di Ulisse in patria* (1641) i *l'Incoronazione di Poppea* (1642). També deixà vuit llibres de madrigals.

Montevideo Capital de l'**Uruguai**, forma un departament homònim propi (543 km²; 1 383 660 h [1992]). És situada a l'estuari del Riu de la Plata, en el punt on s'obre a l'Atlàntic, damunt la badia de Montevideo. L'onada immigratòria de la segona meitat del s XIX provocà el desenvolupament de la ciutat (9 000 h [1830]; 300 000 h [1890]). La funció urbana principal, a part la polític-administrativa, és la comercial, orientada sobretot vers l'exportació de productes de base (llana, cuir, carn, etc) cap a les àrees consumidores europees. Fins a un cert punt, la ciutat resta sotmesa a la influència de Buenos Aires, a l'altra vora de l'estuari. Fundada el 1726 per Bruno Mauricio de Zavala, fou atacada sovint pels indis i pels portuguesos i brasilers. Diverses mesures administratives a la segona meitat del s XVIII impulsaren definitivament el creixement de la ciutat, que en 1810-11 esdevingué la capital de l'Uruguai. Ocupada diverses vegades, sobretot pels brasilers (1816-28), durant la Guerra Gran fou assetjada entre el 1843 i el 1851 per les forces del general Manuel Oribe.

Montfort, Simó IV de dit el Fort (? ~1150 — Tolosa, Llenguadoc 1218) Home de guerra normand. Comte d'Évreux i de Leicester. Senyor de Montfort. Fou elegit cap de la croada contra els albigesos (1209). Servint-se del pillatge, l'incendi i la destrucció sistemàtica de tot, s'ensenyorí ràpidament del país d'Oc. Topà amb el comte Ramon VI de Tolosa i el rei Pere I de Catalunya-Aragó, però els vencé a la batalla de Muret (1213). Aleshores es féu reconèixer pel papa Innocenci III en el concili IV del Laterà la possessió de tots els dominis del Llenguadoc, alhora que els infeudava a Felip II de França. Mort el papa, els perdé. Intentà d'aconseguir-los novament, i morí en el setge de Tolosa.

Montjuïc Muntanya (173 m) aïllada del Barcelonès, que domina el camí litoral de Barcelona al Llobregat per un penya-segat produït per una falla que ve des del vesant marítim del Tàber i es prolonga sota l'aigua a l'indret anomenat el Morrot. Poblats ibèric (s III-II a C) i port romà. Al cim hi ha el castell de Montjuïc (1640, engrandit el 1751), que fou presó i actualment és museu militar. El 1641 fou escenari de la batalla de Montjuïc, en què les tropes de Felip IV foren rebutjades. Al s XX Montjuïc s'ha convertit en un dels nuclis d'esbarjo, cultural i esportiu, més visitats de la ciutat. Cambó encarregà a Forestier el projecte de jardins (1919) de la muntanya; Puig i Cadafalch realitzà la part arquitectònica i Rubió i Tudurí dirigí la plantació. Les principals obres es realitzaren, però, entorn de l'Exposició Internacional de Barcelona (1929): estadi municipal dels esports, recinte de l'Exposició, piscina municipal, Poble Espanyol, fonts lluminoses. El 1931 hi fou instal·lat el Jardí Botànic i l'Institut Botànic, i el 1930 hom hi instal·là el parc d'atraccions Maricel i el transbordador aeri, ambdós desapareguts després del 1936. El 1933 la Penya Rhin utilitzà per primera vegada el circuit de Montjuïc per a les curses automobilístiques. El 1934 hom instal·là el Museu d'Art de Catalunya al Palau Nacional i se celebrà, per primera vegada en el recinte de l'Exposició, la Fira Oficial i Internacional de Mostres de Barcelona. El 1935 es construí el Museu Antropològic. El barraquisme tingué importància a Montjuïc a partir del decenni dels anys vint, i després del 1939, amb les onades immigratòries que rebé Barcelona. El castell de Montjuïc fou cedit a l'ajuntament el 1960 (hom hi instal·là un museu militar), fou restaurat el transbordador aeri (1963) i s'inaugurà un nou parc d'atraccions (1966). A Miramar foren instal·lats els estudis de televisió de Barcelona,

actualment desocupats. El 1975, hi fou inaugurada la Fundació Miró, edifici de Josep Lluís Sert. El 1985 començaren les obres de remodelatge de l'antic estadi municipal, i la construcció de les instal·lacions esportives per als Jocs Olímpics de Barcelona. Amb la consecució dels Jocs Olímpics del 1992 la ciutat recuperà la muntanya de Montjuïc com a lloc lúdic i cultural.

Montllor i Mengual, Ovidi (Alcoi 1942 — Barcelona 1995) Cantant i actor. A Barcelona actuà amb grups de teatre independent, i amb les companyies Adrià Gual i Núria Espert. El 1968 inicià una carrera destacada com a cantant, amb música pròpia, sobre texts de Salvador Espriu, V.Andrés i Estellés, Pere Quart i d'ell mateix. Intervingué en films com *Furia española* (de F.Betriu, 1974), *Furtivos* (de J.L.Borau, 1975), *La verdad sobre el caso Savolta* (d'A. Drove, 1979), *La veritat oculta* (de C.Benpar, 1986), etc.

Montlluís [fr: *Mont-Louis*] Municipi i cap de la comarca de l'**Alta Cerdanya** que comprèn estrictament el territori del turó de Montlluís (1 586 m), que s'aixeca a la dreta de la Tet, a l'extrem del pla de la Perxa, cruïlla dels camins que comuniquen el Rosselló i el Conflent amb la Cerdanya i amb el Capcir i la vall de l'Aude (200 h [1990]). El lloc fou escollit per Vau­ban quan Lluís XIV li encarregà (1679) de bastir una fortalesa (que del nom del rei fou anomenada **ciutadella de Montlluís**) que defensés la nova frontera fixada pel tractat dels Pirineus. La *vila* és el centre de l'Alta Cerdanya. A més de la migrada agricultura i ramaderia, que la poca extensió del terme condiona, i de la funció de centre de turisme i estiu­eig, el 1949 hi fou instal·lat un forn solar experimental, actualment inutilitzat i situat fora del poble com a element d'atracció turística.

Montnegre, el Massís muntanyós que forma part de la Serralada Litoral, entrè la Tordera i el coll Sacreu, que el separa del Corredor. Culmina al cim del **Turó Gros** (773 m) i constitueix el sector més alt de la Serralada Litoral. El clima és relativament plujós (uns 800 mm de mitjana anual). L'alzinar domina per damunt els 500 m, i per sota l'alzina surera, el pi pinyer i el pi blanc. Al vessant vallesà, als llocs alts, hi ha abundants roures i espècies arbòries i arbustives de clima més humit, com el faig i el bedoll. El bosc ha estat molt transformat per l'home, que ha afavorit algunes espècies i n'ha plantades de noves (castanyers per a fusta de botada, perxades molt esteses a les obagues més frescals). Comprèn part dels municipis de Vallgorguina, Sant Celoni, Gualba (Vallès Oriental), Fogars de Tordera (Selva) i Tordera, Sant Iscle de Vallalta i Sant Cebrià de Vallalta (Maresme). Nombrosos camins solquen el territori, i hi han sorgit diverses urbanitzacions, algunes no controlades. El 1986 hom aprovà el pla especial del parc natural del Montnegre-Corredor, que afecta unes 15 000 ha.

Montoliu, Tete (Barcelona 1933) Nom amb què és conegut el pianista de *jazz* Vicenç Montoliu i Massana. Cec de naixement, es formà amb el seu pare i amb D.Cots. Estudià a l'Escola Municipal de Música de Barcelona, i fou deixeble de Don Byas (1945-47). Durant els anys seixanta actuà amb músics com Dexter Gordon, Ben Webster, Stephane Grappelli, Lucky Thompson i Benny Golson. Durant els anys setanta fou un dels músics més sol·licitats per a actuar a Europa i durant els anys vuitanta féu un seguit de gires en col·laboració amb importants artistes nord-americans. Són especialment importants les seves col·laboracions a duo amb el vibrafonista Bobby Hutcherson i amb el contrabaixista danès Niels-Henning Orsted Pedersen. Premi Ciutat de Barcelona 1988 pel conjunt de la seva obra i Creu de Sant Jordi (1990). El 1995 enregistrà el disc *Tete en el San Juan*.

Montoliu i de Togores, Cebrià de (Palma de Mallorca 1873 — Alburquerque, Nou Mèxic 1923) Urbanista i advocat. Introductor del pensament i de la pràctica urbanístics anglosaxons del tombant del s XIX. Bibliotecari del Museu Social (1908) de Barcelona, promogué la creació de la societat cívica la *Ciutat Jardí* (1912) i dirigí *Civitas* (1911-19). Publicà l'antologia de texts *John Ruskin* (1901), *La ciudad jardín* (1912), *La cooperación en el movimiento de las ciudades jardín* (1914), etc. Traduí Emerson, Shakespeare i Whitman. S'expatrià el 1920 als EUA. Fou pro-

Ovidi Montllor i Mengual

Tete Montoliu

el Montseny El turó de l'Home des de les Agudes

fessor de la universitat de Wasburn i promotor de la construcció d'una “ciutat orgànica” a Fairhope.

Montoliu i de Togores, Manuel de (Barcelona 1877 — 1961) Crític i historiador de la literatura. Es doctorà en filosofia i lletres a Madrid el 1903, després de cursar la carrera a Barcelona. Treballà en les Oficines Lexicogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans, i edità, amb Pompeu Fabra, el *Diccionari Aguiló*. Professor de literatura castellana a la Universitat de Barcelona durant molts anys. El 1945 fou elegit assessor de cultura de la diputació de Tarragona. La seva bibliografia és molt abundosa, bé que de valor enormement desigual. Després d'una primera etapa modernista, en la qual publicà poemes i drames (1901-07), es dedicà a la crítica literària de signe idealista i a l'erudició, més a base d'intuïció que no de rigor, alternada amb treballs divulgatius. Les seves obres més importants són el *Manual d'Història crítica de la literatura catalana moderna* (1922), *Goethe en la literatura catalana* (1935) i *Aribau i la Catalunya del seu temps* (1936).

Montpeller [occ: *MontPELLièr*; fr: *Montpe-llier*] Ciutat del Llenguadoc, Occitània, capital del país i del departament administratiu de l'Erau, França (210 866 h [1990]). Situada en una plana fèrtil, regada pels rius Lez i Verdanson, s'enfila damunt uns petits turons sorrencs. El centre inclou la part essencial de l'equipament i les activitats urbanes. La indústria comprèn els sectors tradicionals (tèxtils, alimentaris i mecànics), i més modernament es destaquen les instal·lacions de la firma IBM.

Mont-real [fr: *Montréal*] Ciutat de la província de Quebec, situada a l'illa de Mont-real, pertanyent a l'arxipèlag de Hochelaga, a la confluència del riu Ottawa amb el Sant Llorenç (1 017 666 h [1991]). És la ciutat més gran del Canadà. S'estén per damunt i als voltants de la massa volcànica del Mont-Royal. Principal port del Sant Llorenç, a l'extrem de la navegació oceànica per l'E, i enllaçada per un canal amb els Grans Llacs, a l'W. L'activitat industrial comprèn indústria pesant, metal·lúrgia de base, maquinària elèctrica, construcció naval i ferroviària i indústria de béns de consum. Al s XX s'hi produí una ràpida industrialització, que l'ha convertida en la principal ciutat de tot el Canadà.

Montsalvatge i Bassols, Xavier (Girona 1911) Músic. Amb les obres *Cinco canciones negras*, per a soprano i piano (1941), *Cuarteto Indiano* (1952) i *Concerto breve*, per a piano i orquestra (1955), inicià l'època anomenada “antillanista', que evolucionà cap al neoclassicisme de *Cant Espiritual* (cantata amb text de Maragall, 1959), l'impressionisme de *Sonatine pour Yvette* (1960), i una més gran abstracció amb *Desintegración morfológica de la Chacona de Bach* (1963), i la utilització del dodecafonisme amb *Cinc invocacions al Crucificat* (1962). En les obres posteriors, d'un cert eclecticisme, es destaquen *Concertino 1+13* (1975), per a conjunt de cambra, *Concierto del Albaicín* (1977), per a clavicèmbal i orquestra i *Simfonia de Réquiem* (1986). El 1994 s'estrenà l'òpera *Babel* (1967). Fou crític musical de “La Vanguardia” i de la revista “Destino”, de la qual fou director (1969-74). Fou catedràtic de composició del Conservatori Municipal de Música de Barcelona. Ha rebut el Premi Ciutat de Barcelona 1982 pel conjunt de la seva obra, el Premi Nacional de Música 1991 (composició) i la Medalla d'Or del Mèrit en les Belles Arts (1994).

Montsant, el Massís muntanyós situat a l'extrem SW de la Serralada Pre-litoral Catalana. Constitueix un potent bloc de conglomerats oligocènics, d'uns 17 km, que culmina a la roca Corbatera (1 163 m). Al vessant S destaquen les cingleres que cauen damunt la fossa paleozoica del Priorat i donen al muntanyam la forma de gran taula, mentre que a la banda N els estrats s'inclinen intensament i s'enfonsen vers el llit del riu de Montsant, que el separa de la serra de la Llena (al límit amb les Garrigues) pel congost de Fraguerau. El Montsant sembla departit en dues parts pel torrent dels Pèligs. La vegetació és mediterrània als sectors més baixos, i als alts, i sobretot a l'obac, hi ha vegetació submediterrània amb pi roig i roure.

Montsec, el Serra exterior pre-pirinenca, límit fisiogràfic i històric entre els Pirineus (Pallars Jussà) i la Depressió de l'Ebre (Noguera). Ocupa uns 45 km de llargada,

entre el Rialb, afluent del Segre, i el Guart, que ho és de la Noguera Ribagorçana, i uns 10 km d'amplària al sector central (el Montsec d'Ares, entre ambdues Nogueres, flanquejat pel Montsec de Rúbies, a l'E, i el Montsec d'Estall, a l'W). L'altitud màxima és de 1 678 m a Sant Alís. El Montsec desapareix sepultat vers els extrems: sota els conglomerats montserratins de la serra de Comiols a l'E, i sota les margues eocèniques a l'W, bé que fins a prop de Benavarri arriben els estreps calcaris aïllats. La pluviositat, força migrada en el vessant S, molt assolellat, explica que la vegetació hi tingui caràcter mediterrani fins prop de la carena; a l'obaga, el paisatge vegetal és submediterrani; la zona culminant és coberta sobretot de prat sec d'ussona. Dels dos grans congosts, de Mont-rebei, a la Noguera Ribagorçana, i dels Terradets, a la Noguera Pallaresa, les comunicacions només aprofiten el segon.

Montseny, el Massís muntanyós de la Serralada Pre-litoral, entre el Vallès Oriental, la Selva i Osona, format per dos blocs principals: al N, el de l'alineació turó de l'Home-Matagalls (1 707 i 1 695 m alt), i al SW, el del pla de la Calma, peneplà pretriàsic (1 350 m alt) que conserva les formes antigues gràcies al recobriment de gresos del Triàsic. És un massís que sobreix per damunt de la depressió vallesana, solcat per falles: una des de Gualba a Campins, cap a Vilamajor i la Garriga; la del costat N, que separa aquest massís de les Guïlleries, per la riera d'Arbúcies i la riera Major, a Viladrau; la de l'interior, des del Brull a Sant Esteve de Palautordera; i a l'W, la línia de la riera de Picamena o de l'Avencó i el Congost, que el separen de la plana de Vic i dels cingles de Bertí. L'erosió ha accentuat l'abruptesa dels vessants situats a l'obaga. El clima es caracteritza per precipitacions abundants, que en les parts altes són de neu durant l'hivern, amb un total de 1 040 mm al turó de l'Home, 1 200 a Santa Fe i 830 a Palautordera. Les temperatures són baixes, amb una mitjana anual de 6,6°C al cim, on s'arriba fàcilment als 10°C sota zero alguns dies hivernals. La vegetació, en gran part forestal, es disposa en estatges altitudinals: alzinar amb marfull fins a 500-700 m, substituït per la sureda en substrat granític i, als fons de vall, alberedes i vernedes; alzinar muntanyenc, entre 500-700 m i 1 000-1 200 m, amb castanyedes plantades per l'home, altres bosquets caducifolis (roureda amb boix, al vessant NW), landes de gòdua i falguera i pinedes de pi roig en part artificials; bosc de roure de fulla gran, de 900 a 1 200 m, discontinu i limitat al vessant E més humit. La fageda s'estén a partir de 1 000 a 1 650 m, amb boscs d'avets als obacs. El matollar de ginebró i les pastures cobreixen les zones culminals, per damunt de 1 650 m. El caràcter biogeogràfic dels primers dos estatges és mediterrani, el del tercer és submediterrani continental, el del quart i cinquè és atlàntic atenuat i el superior és de tendència subalpina. Resten nombroses esglésies d'origen romànic (el Brull, Cerdans, la Móra, Sant Marçal, etc) i castells, com el de Montsoriu. Obtingué la màxima ocupació a la primera meitat del s XIX. Havien tingut importància els treballs forestals, entre els quals destacava la fabricació de carbó d'alzina. Les carreteres recorren tota la perifèria i molta part de l'interior del massís, com la que puja fins a prop del turó de l'Home. Des del 1977, tot el massís és considerat espai natural protegit; l'any 1978, la UNESCO el declarà reserva de la biosfera.

Montseny i Mañé, Frederica (Madrid 1905 — Tolosa de Llenguadoc 1994) Anarquista. De molt jove començà a escriure amb regularitat a “La Revista Blanca” (1923-36), i donà un especial relleu a la temàtica feminista; així mateix publicà unes primeres novel·les, de gran èxit en els medis llibertaris (*La Victoria*, 1925; *El hijo de Clara*, 1927, etc). Ingressà en el Sindicat de Professions Liberals de la CNT i es llançà a una estrident campanya contra els trentistes des d’“El Luchador” (1931-33). Gràcies a la seva personalitat, impetuosa i exultant, es convertí en un dels principals portaveus de la FAI, a la qual, tanmateix, no ingressà fins el 1933. Membre del comitè regional de la CNT de Catalunya el 1936, a partir d'aquest any passà a formar part del comitè peninsular de la FAI. Posteriorment, durant la guerra civil, s'apartà de l'ortodòxia anarquista i acceptà d'ésser ministre de sanitat en el govern de Largo Caballero (novembre del 1936 – maig del 1937). Les seves idees es

Montsià, el Comarca de Catalunya situada a l'extrem S del país (709 km²; 54 307 h [1991]). Cap de comarca, Amposta. Limita al N amb el Baix Ebre, a l'E amb la Mediterrània, al S amb el País Valencià i a l'W amb el Matarranya. Morfològicament, el Montsià és molt variat. El sector dels ports de Beseit és el més elevat després del Caro (penyes de Cervera, 1 347 m; tossal d'Encanader, 1 397 m) i en contrapartida hi ha el parc natural del Delta de l'Ebre. El sector de les serres és el conjunt format per les de Godall (375 m) i de Montsià (764 m), i per la vall d'Ulldecona, que és una fossa estructural. El sector dels plans es compon del pla de la Galera (drenat cap a l'Ebre pel riu de la Galera) i el pla de la Sénia. El sector de la ribera dreta de l'Ebre, de la Carrova a l'illa de Gràcia, és el sector de terrasses fluvials, sotmeses a un regadiu intensiu. El sector de marina comprèn el port dels Alfacs i la part més característica de la costa dita *del llagostí*. El Montsià depèn hidrogràficament de l'Ebre: directament, el pla de la Galera; a través del Matarranya, un sector dels ports de Beseit (on neix el riu de la Pena, una de les branques de capçalera del Matarranya); i per exsudació, el delta, llevat de la conca migjornenca de la Sénia. El clima és mediterrani, de tendència subàrida, amb temperatures altes (la mitjana anual d'Amposta és de 17,4°C) una pluviositat que només a muntanya sobrepassa els 500 mm anuals. El massís dels ports de Tortosa o de Beseit, que ocupa l'extrem W de la comarca, presenta un estatge mediterrani d'alzinar i, més amunt, un de submediterrani de bosc de pi roig. Dins aquest estatge algunes obagues frescals porten petites fagedes, les més avançades cap al S de tot Catalunya. La plana de la Galera, en una gran part conreada, correspon al domini de la màquia de llentiscle i margalló. El balaardar, que es troba prop del seu límit N, ocupa el fons de les rambles. A la part alta de la serra de Montsià apareix l'alzinar. El delta porta una vegetació higròfila particular (alberedes, canyissars, aiguamolls salabrosos o no) i actualment és en una gran part terra d'arrossars. Els conreus que ocupen una major superfície són l'olivera, seguida pels cereals de gra —arros—, els arbres fruiters, la vinya, les hortalisses i els cítrics. La ramaderia té poc pes relatiu per l'escassetat de terres destinades a les pastures. Hi predomina l'aviram; també hi ha bestiar porcí, oví i en menor grau boví. Sant Carles de la Ràpita i les Cases d'Alcanar són importants i tradicionals ports de pesca. Cal afegir, a més, l'aqüicultura, que es realitza a les basses de l'Encanyissada i de la Tancada, amb espècies com la llissa, la tenca, l'anguila i també l'angula i el llobarro. Les salines de la Trinitat, a la Testa de la Banya, són les úniques importants de Catalunya. La indústria es desenvolupa tardanament; les branques més importants són la fusta i els mobles, l'auxiliar de la construcció i el paper; també hi ha empreses alimentàries, tèxtils i química. El comerç es beneficia del trànsit Barcelona-València per ferrocarril, per carretera i per autopista. El turisme se situa en els termes costaners (Sant Carles, Alcanar, Sant Jaume d'Enveja i Amposta). Des del 1940 fins al 1991 hi ha hagut una prolongada fase de creixement demogràfic, molt

important entre el 1960 i el 1970. Aquest ha estat impulsat pel creixement agrícola del delta. Bé que a través d'un nombre escàs de jaciments arqueològics, hi ha indicis de poblament continuat des del paleolític superior. El neolític és representat pels possibles sepulcres de fossa d'Amposta i d'Alcanar; les primeres edats dels metalls, per la cova sepulcral del Calvari d'Amposta. Hi ha estat descobert un poblat hallstàttic. L'època ibèrica es manifesta sobretot a través de la necròpoli de l'Oriola (Amposta) i del poblat de la Moleta del Remei, en un dels vessants del Montsià. Durant l'època romana fou zona de poblament rural. La travessava la Via Augusta pel pla de la Galera.

Monturiol i Estarriol, Narcís (Figueres 1819 — Sant Martí de Provençals 1885) Inventor i polític. Estudià a Cervera i a Barcelona, on es llicencià en dret, carrera que no exercí. Amic d'Abdó Terrades, es féu republicà i fou redactor d'“El Republicano”. Edità les revistes “La Madre de Familia” (1846) i “La Fraternidad” (1847-48). Davant la revolució general a Europa del 1848, el govern d'Isabel II suprimí “La Fraternidad” i Monturiol hagué d'exiliar-se a Perpinyà. Tornà a Barcelona (1849), on publicà la revista “El Padre de Familia” (1849-50). Aquests anys inicià la seva dedicació a invencions mecàniques, que explotà d'una manera casolana. A Cadaqués (1855-57) conreà la pintura i madurà un projecte de construcció d'una nau submarina, i per dur-lo a terme fundà una societat amb amics empordanesos. L'any següent portà a la pràctica el seu projecte (l'*Ictíneo*) i l'assajà al port de Barcelona. El govern d'Isabel II li prometé ajut, però, de fet, no l'hi proporcionà i posà tota mena de traves administratives. Monturiol i els seus amics fundaren la societat La Navegación Submarina per explotar l'invent, però féu fallida i el segon *Ictíneo* fou venut com a ferro vell (1868). Inventà un procediment per a la fabricació de paper engomat, i en planejà d'altres, com un tramvia funicular i un velògraf.

Monzó, Quim (Barcelona 1952) Nom amb què és conegut el narrador Joaquim Monzó i Gómez. Ha publicat les novel·les *L'udol del griso al caire de les clavegueres* (1976), *Self-Service* (1977), en col·laboració amb Biel Mesquida, *Benzina* (1983) i *La magnitud de la tragèdia* (1989). Cal destacar-ne, però, els contes; a més de participar en el primer recull del col·lectiu Ofèlia Dracs, ha publicat *Uf, va dir ell* (1978), *Olivetti, Moulinex, Chaffoteaux et Maury* (1980), *L'illa de Maïans* (1986) i, sobretot, *El perquè de tot plegat* (1993, premis de la Crítica Serra d'Or i Ciutat de Barcelona). A més de traduir, col·labora habitualment en diversos mitjans de comunicació.

Moore, Henry (Castleford, York 1898 — Much Hadham, Hertfordshire 1986) Escultor anglès. Fou professor al Royal College of Art de Londres (1926-39) i exposà per primera vegada el 1928. S'interessà per la talla directa, per les obres dels pobles primitius i per l'estètica surrealista i cubista. Evolucionà de la figuració a la no-figuració i creà unes obres monumentals, a base de buits i plens: *Figura jacent* (1929), *La Mare de Déu i l'Infant* (1943-44), *Rei i reina* (1952-53), *Figura jacent de tres peces* (1961-62), etc.

Móra i Pujadas, Víctor (Barcelona 1931) Escriptor. Educat a França, el 1951 entrà a l'Editorial Bruguera, on excel·lí com a guionista de còmics (el més popular ha estat “El Capitán Trueno”, traduït a diverses llengües). Com a narrador en català, ha publicat els contes de *El café dels homes tristos* (1966, premi Víctor Català 1965), *Mozzarella i Gorgonzola i altres contes* (1981), etc, a més de les novel·les *La pluja morta* (1966), *Whisky amb napalm* (1976), la trilogia *Els plàtans de Barcelona* (1972), *El tramvia blau* (1985), *La dona dels ulls de pluja* (1993, premi Joan Crexells) i *Silencis entre estels i tombes* (1995), etc.

Móra d'Ebre Municipi i cap de la comarca de la **Ribera d'Ebre**, estès a la dreta del riu, al centre de la **cubeta de Móra**, cubeta morfològica enclavada entre el pas de l'Ase i el de Barrufemes (oberts en les ereccions calcàries dels dos brancs en què es divideix la Serralada Prelitoral) i ocupada en la seva base per margues, conglomerats i argiles guixenques (45 km²; 4 425 h [1991]). El sector oest del terme és accidentat pels contraforts nord-orientals de la serra de Cavalls (la Picosà, 496 m). Predomina l'agricultura

de secà: olivera, vinya i ametllers. Al regadiu hi ha hortalisses i arbres fruiters (presseguers, pereres i pomeres). La ramaderia complementa l'agricultura, amb aviram, conills i bestiar porcí. L'activitat industrial, juntament amb el sector de serveis és la que ocupa més població. La *vila* , és a la dreta de l'Ebre, al vessant de migdia d'un petit turó que puja del mateix riu.

Moragas i Torras, Tomàs (Girona 1837 — Barcelona 1906) Pintor. Residí a Barce-lona des de petit. Treballà al taller de l'argenter Josep Pomar i assistí a l'Escola de Belles Arts (1850). Anà a Roma amb Suñol (1857) i, juntament amb Tapiró, Agravot i l'italià Simonetti, posà un taller. Tornà definitivament a Barcelona el 1876, on obrí una acadèmia de dibuix i pintura i fou professor a l'Escola de Belles Arts i a l'Escola d'Arts i Oficis de Vilanova i la Geltrú. La seva obra pictòrica, de tècnica preciosista i d'un gran realisme, influïda per Fortuny, té un cromatisme de tons predominantment grisencs i ocres. Conreà el tema històric, les escenes de costums (*Tipus marroquí a cavall*, *Escena moruna a Tànger*), el paisatge i el retrat (*Damià Campeny*, 1888, etc).

moral *FILOS/RELIG* Ciència que determina la rectitud i el sentit del comportament humà segons uns principis normatius dels quals es deriven uns deures i unes obligacions. Atès que etimològicament signifiquen el mateix, la moral i l'ètica només es poden distingir convencionalment, i en aquest sentit hom sol entendre la segona com a disciplina més estrictament filosòfica, mentre que en la moral són inclosos també elements sociològics, lingüístics i culturals, sobretot teològics. El desenvolupament dels continguts morals ha estat influït sempre, d'altra banda, pel progrés i els canvis esdevinguts en les diverses religions i en el camp del pensament i de la cultura en general; i tampoc no han mancat aberràncies, com les de l'individualisme, del legalisme i del dogmatisme.

Morales, Cristóbal de (Sevilla ~1500 — Màlaga o Marchena 1553) Compositor andalús. Fou organista i mestre de capella de les seus d'Àvila, Plasència, Toledo i Màlaga i fou cantor a la capella Sixtina de Roma. Els seus 91 motets, els setze *Magnificat* i les dotze misses es difongueren per tot Europa.

Morales, Luis de (Badajoz 1510 — 1586) Pintor extremeny del Renaixement, anomenat *el Diví*. D'un repertori iconogràfic limitat, repetí diverses vegades el tema de la *Mare de Déu amb l'Infant*, de l'*Eccehomo* i de la *Pietat*, obres d'una realització minuciosa que presenten uns trets propers al manierisme italià.

Moratín, Leandro Fernández de (Madrid 1760 — París 1828) Dramaturg i poeta castellà. Fou secretari de Cabarrús a París (1786-88), i gaudí de la protecció de Floridablanca i de Godoy. La seva obra és el màxim exponent del neoclassicisme literari peninsular, del qual hom pot entendre com a manifest l'opuscle satíric *La derrota de los pedantes* (1789). Les seves poesies, que signà com a *Inarco Celenio*, porten l'empremta d'Horaci. Més genuïna, bé que curta, és la seva obra dramàtica, de factura neoclàssica, però conceptualment i temàticament pre-romàntica: *El viejo y la niña* (1790), *El barón* (1803) i *La mojigata* (1804), en versos octosil·làbics; *El sí de las niñas* (1806), la seva obra mestra, en prosa; i la sàtira literària i costumista *La comedia nueva o el café* (1792). També traduí algunes obres de Shakespeare i de Molière.

Morató i Grau, Josep (Girona 1875 — Barcelona 1918) Escriptor i periodista. Fou redactor de “La Veu de Catalunya”, i del 1910 al 1918 en fou redactor en cap; dirigí “En Patufet”. Autor dramàtic, començà la seva producció amb la tragèdia curta *La Jove* (1907), a la qual seguiren comèdies i novel·les.

Moràvia Regió de la República Txeca, la més poblada del país, situada entre Bohèmia, a l'W, i Eslovàquia, a l'E (26 095 km²; 4 016 030 h [est 1992]). És una regió de contacte entre els últims contraforts del massís hercinià de Bohèmia i els Carpats Blancs, i al mig s'insereix la vall del Morava, que s'obre, al S, cap a la plana pannònica i, al NE, cap a la conca de l'Oder. Al N, entre la serralada del Jeseník i els primers contraforts occidentals dels Beskidy Occidentals, comprèn la Silèsia, rica zona carbonífera. De sòls fèrtils, Moràvia és una de les regions agrícoles

El delta de l'Ebre, al Montsià

Quim Monzó

riques de l'Europa central. Produeix cereals (blat i ordi), patates, bleda-rave sucrera, llúpol, fruita, lli, raïm i tabac. Gràcies als seus rics jaciments de lignit s’hi ha desenvolupat una important indústria siderúrgica i metal·lúrgica. També són importants altres indústries, més esteses, com la química, la tèxtil, la de la fusta, la de construcció de maquinària, la de blanqueria i l’alimentària. El centre urbà principal és Brno.

Moravia, Alberto (Roma 1907 — 1990) Nom amb què és conegut Alberto Pincherle, escriptor italià. La seva primera novel·la *Gli indifferenti* (1929) és una de les obres més representatives de la narrativa italiana del s XX. Entre d'altres, publicà els reculls de narracions *La bella vita* (1935), *L'imbrogljo* (1937) i *La villa di venerdì* (1990), les novel·les neorealistes *Agostino* (1944), *La romana* (1947) i *La ciociar*a (1957), a més de *La noia* (1960), *L'automa* (1962), *Io e lui* (1971), *La vita interiore* (1978), *1934* (1982) i *L'uomo che guarda* (1985). També fou crític literari i cinematogràfic, periodista i assagista. Pòstumament, hom publicà *La mia vita* (1991), autobiografia dialogada amb l'escriptor nord-americà Alain Elkann.

Mordòvia República de Rússia (26 200 km²; 964 000 h [est 1992]). La capital és Saransk. Situada al NW de l'elevació del Volga, és formada, a la part nord-occidental, per la plana d'Oka-Don, amb formes acumulatives de relleu, i al SE, per l'elevació del Volga, tallada per una espessa xarxa de barrancs. La població és integrada per una majoria de russos (60%) i per mordovians (34%), tàtars i ucraïnesos.

More, Thomas *sant* (Londres 1477 — 1535) Humanista i polític. Estudià a Oxford i a Londres i s'estigué quatre anys a la cartoixa de Londres (1500-04). En sortí i, de la reunió de fills, filles, gendres i nores, fruit dels seus dos matrimonis, en sorgí l'anomenada *escola de More* (1511-34). La seva dilatada carrera pública culminà amb el càrrec de canceller del regne (1529-32); intervingué d'una manera preeminent en el tractat de Cambrai (1529). Contrari, des de bon començament, al divorci del rei Enric VIII, presentà la seva renúncia a la cancelleria i es negà rodonament a acceptar la llei de supremacia. Fou executat el 6 de juliol de 1535. Polemista enfront del luteranisme, fou autor d'una *Responsio ad Lutherum* (1523) i de diverses obres enfront dels primers reformadors anglesos. Però, sobretot, destaca la seva *Utopia* (1516), obra clàssica de l'humanisme, l'influx de la qual ha anat des de Bacon a G.Orwell. És autor també de *Godly Meditation* i d'una *Expositio passionis*. El 1935 fou canonitzat per l'Església Catòlica.

Moreau, Gustave (París 1826 — 1898) Pintor simbolista francès. Els elements principals de la seva pintura són: tema mitològic, morbidesa, escenaris exòtics amb decoracions luxoses, immobilització dels personatges segons el principi del que anomenà *bella inèrcia*, l'androgín i, en la figura femenina, la perfídia: *Jove tràcia portant el cap d'Orfeu* (1866), *Salomé ballant davant Herodes* (1876), *L'aparició* (1876), *Els pretendents* (1853), *Júpiter i Semele* (1896), etc. Les aquarel·les que féu com a preparació a les seves pintures són tècnicament molt avançades, en un estil ja *tachiste*. La seva obra influí molt sobre el simbolisme literari i sobre el surrealis-

me. Des del 1892 fou professor a l'École des Beaux-Arts, on formà els futurs *fauves*.

Moreau, Jeanne (París 1928) Actriu cinematogràfica i teatral francesa. Ha pertangut a la Comédie Française i al Théâtre National Populaire de Jean Vilar. Dedicada al cinema, ha interpretat personatges sensuals i de vegades misteriosos, sovint dominats per una mena de fatalisme, a *La notte* (1960), *Moderato cantabile* (premi d'interpretació a Canes, 1960), *Jules et Jim* (1962), *Le journal d'une femme de chambre* (1963), *¡Viva María!* (1965), *L'histoire immortelle* (1966), *Mrs. Klein* (1976), *Querelle* (1982), *Je m'appelle Victor* (1992) i altres.

Morella Municipi i cap de la comarca dels **Ports**, el més extens de la regió de Castelló, estès al centre del massís muntanyós dels ports de Morella (que donen nom a la comarca), a la capçalera del Bergantes, o **riu de Morella** i del riu de Calders (413 km²; 2 881 h [1991]). Al sector oriental hi ha les capçaleres del riu Cérvol i de la rambla de Cervera. Les activitats econòmiques principals deriven dels serveis, que ocupen a la meitat de la població ocupada. L'agricultura és bàsicament de secà, amb predomini de cereals i de patates; al centre, la vall del Bergantes permet l'única zona regada i fèrtil del terme, el Moll. La indústria s'hi ha desenvolupat poc. La *ciutat*, centre de la comarca dels Ports, és al vessant meridional d'un puig (1 070 m) que domina per la dreta el Bergantes.

Morella, ports de Conjunt orogràfic que constitueix l'extrem septentrional del sistema ibèric valencià. Ha estat integrat, abusivament, en les serres del Maestrat, que accidenten realment el vessant mediterrani directe, mentre que els ports constitueixen la divisòria hidrogràfica entre aquest vessant i la conca de l'Ebre. Els pics més alts són el Bovalar (1 258 m), Fusters (1 293 m) i Folc (1 301 m).

¹morena *[Muraena helen**a*, família dels murènids] *zool* Peix de l'ordre dels anguil·liformes que ateny 1,5 m de llargada, de cos serpentiforme, comprimit lateralment. Manca d'escata i d'aletes pectorals, i la pell és gruixuda i recoberta de mucostat. Habita a les fenedures i les coves de les costes rocalloses, a poca profunditat, on s'alimenta de peixos. Comuna a la Mediterrània, la mossegada és molt dolorosa i de cicatrització difícil.

²morena *GEOL* Acumulació d'esbaldregalls caiguts damunt una glacera, que són transportats durant un cert temps i finalment són dipositats. Aquests materials detrítics —sorra, palets, blocs de diverses mides— provenen de la fragmentació del rocam de les muntanyes properes per efecte del glaç i el desglaç (gelivació), especialment, però també per efecte d'altres menes d'erosió.

Moreno, Mario (Mèxic 1911 — 1993) Actor cinematogràfic mexicà. Actor de varietats teatrals, creà el personatge de *Cantinflas*, representació del *peladito* mexicà, tipus astut, optimista, amb unes necessitats vitals mínimes, satisfetes amb el producte de l'exercici dels oficis més variats. En cinema esdevingué famós amb *Ahí está el detalle* (1940). Actuà a *Los tres mosqueteros* (1942), *El circo* (1942), *Around the World in 80 Days* (1957), *El padrecito* (1963), *El señor doctor* (1965) i *El barrendero* (1981).

Moreno Torroba, Federico (Madrid 1891 — 1982) Compositor castellà. Interessat per la música de teatre, escriví partitures de sarsueles d'èxit com *Luisa Fernanda* (1932) i *La Chulapona* (1934). Escriví també nombroses obres per a guitarra.

morera *[Morus sp*, família de les moràcies] *BOT* Gènere d'arbres caducifolis, monoïcs, de poca alçària, amb fulles dentades i amb flors en espigues curtes i denses. Les infructescències, anomenades *móres*, són comestibles. Destaquen la **morera blanca** (*M.alba*), oriünda de la Xina, i la **morera negra** (*M.nigra*) procedent de l'Àsia central.

Morera i Galícia, Magí (Lleida 1853 — 1927) Escriptor, polític i advocat. Estudià dret a Madrid. Fou degà del col·legi d'advocats de Lleida, diputat provincial del partit liberal i alcalde. S'inicià escrivint poesia castellana: *Carnet de ensayos* (1878) i *El candil del loco* (1905). La seva poesia en català tracta de temes bucòlics, lleidatans i clàssics: *Cireres* (1924) i *Poesies completes* (1929). Escriví a “La Il·lustració Catalana” i “L'Esquella de la Torratxa”.

Excel·lí com a traductor en vers de Shakespeare: *Selecta de Sonets de Shakespeare*.

Morera i Viura, Enric (Barcelona 1865 — 1942) Compositor. Estudià música a Córdoba (Argentina). Des del 1883 residí a Barcelona. És vinculà al grup de L'Avenç i als ideals modernistes. Escriví música per a *Jesús de Nazareth* (1894), d'Àngel Guimerà, per a *L'alegria que passa* (1898), de S.Rusiñol, i, per a les *Festes modernistes de Sitges*, l'òpera *La fada* (1897). El 1895 fundà la coral Catalunya Nova, i la dirigí fins a la fi del 1900. Participà en els Espectacles i Audicions Graner, amb música d'escena per a obres com el *comte Arnau* (1905), de Josep Carner, i *La Santa Espina* (1907), de Guimerà, la sardana de la qual és una de les seves obres mestres. Pedagóg notable i autor d'obres teòriques, com el *Tractat pràctic d'hamonia* (1901), influí en les noves generacions de compositors. En el camp de les sardanes corals destaquen *Les fulles seques*, *La sardana de les monges* i *L'Empordà*. Col·leccionà i harmonitzà nombroses cançons tradicionals catalanes.

moreria *HIST* A la Península Ibèrica, àrea urbana o rural habitada i controlada per població mudèjar i després morisca. Els diversos pactes de capitulació concertats amb l'avanç de la reconquesta a partir del s XII estipularen la persistència de la població anterior mudèjar, que superà durant molt de temps la cristiana. Com en el cas del call o jueria, la moreria constituïa l'espai urbà i els seus habitants formaven l'aljama.

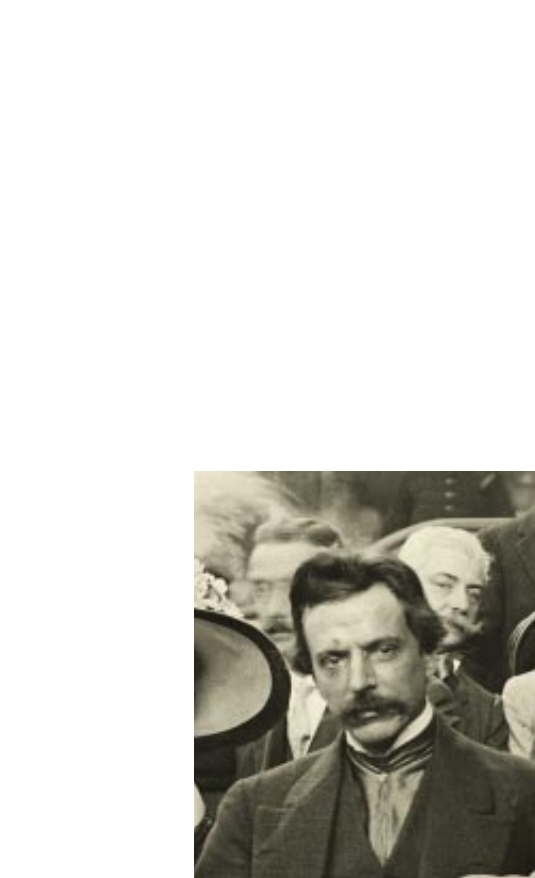
morfema *LING* Unitat mínima de significació del llenguatge, que expressa els diversos accidents (gènere, nombre, persona, temps, etc) i altres elements gramaticals de relació (article, pronom, preposicions, conjuncions), d'inventari limitat en cada llengua, per oposició al lexema, unitat significativa mínima, de caràcter lèxic i d'inventari il·limitat en cada llengua. D'altres lingüistes assignen el terme genèric de *morfema* a tota unitat mínima significativa i divideixen el terme en *morfemes lexicals* o *lexemes* i *morfemes gramaticals* o *gramemes*.

morfina [C₁₇H₁₉NO₃] *FARM* Principal alcaloide de l'opi (el seu extret en conté un 20%), conegut des del 1806 i emprat com a estupefaent. Actua sobre el sistema nerviós i hi produeix una acció hipnòtica, amb disminució de l'activitat mental, i analgèsica. Fou sintetitzada per Gates l'any 1952, passant per la codeïna.

Morgades i Gili, Josep (Vilafranca del Penedès 1826 — Barcelona 1901) Eclesiàstic i promotor cultural. Canonge de Barcelona i rector del seminari, fundà l'asil del Bon Consell, els obradors per a noies obreres i les anomenades Escoles Dominicals i introduí a la diòcesi les germanetes dels pobres. Amb “El Mensajero del Corazón de Jesús” (1868-81), creà una escola literària entre seminaristes cèlebres (Sardà i Salvany, Gatell, Torras i Bages, Baranera, etc). Tot i la seva oposició inicial, acceptà el bisbat de Vic (1882-99). Després d'un llarg procés, aconseguí de restaurar el bisbat de Solsona (1895). Promogué la restauració dels monestirs de Sant Joan de les Abadesses, de l'Estany, de Montgrony i de Lluçà. La restauració més ressonant fou la de Ripoll (1892). Fundà també el Museu Episcopal de Vic (1889). El 1899 fou nomenat bisbe de Barcelona. La seva pastoral sobre la necessitat del catecisme i de la predicació en llengua catalana (1900)

Morella

Enric Morera i Viura

Josep Morgades i Gili

fou controvertida en el senat i el parlament i àdhuc pel secretari d'estat del papa, Mariano Rampolla. Fou senador (1899) i membre de l'Academia de la Historia.

Morgan, Henry John (Llanrhymney, Gal·les ~1635 — Port Royal, Jamaica 1688) Corsari anglès. Elegit almirall pels bucaners (1666), dirigí una expedició (1668) que destruí Puerto Príncipe (Camagüey) i Porto Bello, i una altra (1670) que s'apoderà de la ciutat de Panamà. Carles II d'Anglaterra el nomenà lloctinent general de Jamaica (1674), càrrec del qual fou desposseït (1683) per abús de poder.

Morgan, Thomas Hunt (Lexington 1866 — Pasadena 1945) Zoòleg nord-americà. Fou un dels capdavanters de la genètica, i els seus estudis sobre la mosca del vinagre (*Drosophila*) feren que hom li atorgués el premi Nobel de medicina l'any 1933.

morisc *HIST* Descendent dels musulmans andalusins que continuà habitant a la Península Ibèrica després de la Reconquesta. Bé que jurídicament s'estableix una distinció entre moriscs i *mudèjars*, segons que haguessin estat batejats o no, la documentació de l'època no la recull. Llur distribució geogràfica depengué de com havia estat feta la reconquesta, i generalment continuaren en els llocs d'origen, amb l'excepció dels de Granada, que foren deportats com a conseqüència de la revolta de Las Alpujarras (1568-70). En general, habitaven a les àrees rurals, dedicats a l'agricultura i a l'artesania, o reclosos dins barris especials (*moreria*) a les zones urbanes. Conservaren l'islam, la llengua àrab (*algaravia*) i els costums jurídics musulmans. Odiats i temuts pels cristians vells, fou decretada llur expulsió de la Península Ibèrica el 9 d'abril de 1609.

mormó *CRIST* Membre de la Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints (Església de Jesucrist dels Sants del Darrer Dia), més coneguda com a Església mormona, organitzada a Nova York el 1830 a partir de les visions celestials del seu fundador, Joseph Smith, el qual assegurà haver rebut de Déu la missió de restaurar l'església original de Crist i de traduir un antic registre escrit en planxes d'or, el qual esdevingué el *Book of Mormon*. Segons aquesta revelació, era permesa la poligàmia, que fou suprimida el 1896, d'acord amb la llei general de la Unió Americana. A Provo (Utah) tenen una universitat pròpia, que és el col·legi religiós més gran dels EUA.

Moro, Aldo (Maglie, Pulla 1916 — Roma 1978) Polític italià. Secretari general de la democràcia cristiana (1959), primer ministre (1963-68 i 1974-76) i president del partit democratacristià (1976-78), l'any 1978 fou segrestat i mort per l'organització d'extrema esquerra Brigate Rosse.

Moroni Capital de les Comores, a la Grande Comore (22 000 h [1988]). Centre administratiu, econòmic i eclesiàstic de les Comores.

Morral i Roca, Mateu (Sabadell 1880 — Torrejón de Ardoz, Madrid 1906) Anarquista. Fill d'un fabricant de teixits de Sabadell, el 31 de maig de 1906 llançà una bomba contra la carrossa d'Alfons XIII i Victòria Eugènia —els quals resultaren il·lesos— que provocà 24 morts. Aconseguí de fugir, però el 2 de juny se suïcidà en ésser descobert.

morsa *[Odobenus rosmarus*, família dels odobènids] *zool* Mamífer de l'ordre dels carnívors, que ateny més de 5 m de llargada i té un pes de 1 000-1 500 kg. Les morses són marines, i es nodreixen bàsicament de mol·luscs, peixos i equinoderms. Habiten a les regions circumpolars del nord, i llur carn és apreciada pels esquimals.

Morse, alfabet Codi telegràfic introduït per l'inventor nord-americà S.F.B.Morse (Charleston 1791-Nova York 1872) i emprat pel seu telègraf, que assigna a cada lletra de l'alfabet i a cada xifra un senyal format per una successió d'impulsos de dues durades diferents: curta, anomenats *punts*, i llarga, anomenats *ratlles*.

mort *BIOL/FILOS/RELIG/LIT/DR* Cessació de la vida. La mort és diagnosticada quan hi ha aturada de l'activitat cardío-vascular; el factor determinant és l'aturada irreversible de determinades funcions encefàliques: la *mort cerebral*, caracteritzada per un traçat pla de l'electroencefalograma.

Morta, **mar** [àr: *Bahr Lût* o *Bahr al-Mayyit*; *hebr*: *Yam ha-Melaḥ*] Llac salat del S de Palestina, entre Jordània, a l'E, i Israel, a l'W (1 020 km²). Les seves aigües ocupen una part de la depressió tectònica d'Al-Gūr, prolongació extrema en territori asiàtic de la gran línia de fractura de l'E africà. Les aigües del llac són a 396 m sota el nivell de la mar. El riu Jordà, que n'és el tributari més important, desemboca a la riba més septentrional del llac. A causa de la forta evaporació les aigües del llac són molt salades, més del 26‰. La vida hi és del tot impossible. El cos humà hi flota sense inconvenient, gràcies a la gran densitat de les aigües. La riquesa salinífera de la mar Morta ha permès de crear una important indústria química, localitzada particularment a la costa SW, en territori d'Israel. A la seva vora hi ha les cèlebres coves i ruïnes de Qumrān, on han estat trobats molts manuscrits, coneguts sovint amb el nom de **manuscrits de la mar Morta**.

mortalitat *GEOG* Relació del nombre de defuncions comptabilitzat en períodes anuals. La mesura demogràfica més elemental de la mortalitat és la **taxa bruta de mortalitat** (*q*), que relaciona el nombre de defuncions (*D*) d'un any amb la població mitjana (*P*) a la meitat de l'any esmentat. És costum de calcular aquesta taxa per mil habitants. Aquesta taxa és poc significativa, puix que la mortalitat no afecta igualment els diferents individus de la població en funció de llur diversitat de sexe i d'edat. Per tant, és indispensable de perfeccionar la mesura calculant les taxes de mortalitat per edats (*Q*_{*i*}), que s'obtenen de la mateixa manera que la taxa bruta. La poca operativitat de les taxes de mortalitat per edats ha portat a crear diverses taules de supervivència, que es basen en una població fictícia de 10 000 o 100 000 h a la qual hom aplica les taxes de mortalitat per edats calculades per a una població real.

Mosa [fr: *Meuse*; neerl: *Maas*] Riu del nord d'Europa, tributari de la mar del Nord (950 km). Neix a l'altiplà de Langres (França), i corre cap al N encaixat en les calcàries que formen l'extrem oriental de la conca de París (Côtes de la Meuse), entre la Xampanya i la Lorena. Ja a Bèlgica, travessa el massís hercinià de les Ardenes, i a Namur rep el seu afluent principal, el Sambre, recorre la principal conca carbonífera de Bèlgica, i, a Maastricht, es converteix en un riu de plana i s'endinsa als Països Baixos, on rega el Limburg i el Brabant Septentrional. A la desembocadura s'uneix a un dels braços del Rin, riu amb el qual forma un delta comú. El seu règim sol ésser regular, amb un màxim de cabal a l'hivern.

mosaic *ART* Decoració d'una superfície feta incrustant-hi trossets de pedra, de marbre o d'altres materials de diferents colors. Cal distingir-ne dues categories: el mosaic de paviment i el mural. Els mosaics de paviment més antics, fets amb palets de riu de diferents colors, daten del s VIII aC (Gòrdion). Amb la invenció del *opus tessellatum* l'artista tallà i uní les tessel·les utilitzant marbre, pedres calcàries i pastes vítries. El mosaic mural aparegué a Roma durant el s I dC, i no es consolidà a Occident abans dels ss II i III. Bé que la tècnica del mosaic tingué la màxima esplendor en època grecoromana, paleocristiana i bizantina, hom no ha deixat mai d'utilitzar-la, ni en el Renaixement ni en etapes posteriors. Fou a la fi del s XIX, en temps del modernisme, que el mosaic tingué novament un moment notable (G.Klimt), i ha estat molt usat en la decoració al s XX.

mosca *ZOOL* **1** Nom donat a una gran diversitat d'insectes dípters del subordre dels braquícers que pertanyen a molt diverses famílies, gèneres i espècies. **2 mosca comuna** (o **domèstica**, o simplement **mosca**) [*Musca domestica*, família dels músicids] Mosca d'uns 8 mm de llargada, de cap negrós, de cos gris amb bandes negres per sobre i groguenc per sota i d'ales transparents de tons grisos. Habita als hàbitats humans de gairebé tots els països temperats. D'una gran prolificitat, presenta de 7 a 10 generacions anuals, que se succeeixen de primavera a tardor. A causa de la seva desagradable presència i del fet d'ésser vectora de nombroses malalties infeccioses, és combatuda amb diversos insecticides i amb mesures d'higiene individual i col·lectiva. **3 mosca tse-tse** [*Glossina* *sp*, família dels músicids] Gènere de mosques d'uns 9 mm de longitud i de color gris, pròpies de l'Àfrica tropical. Són

molt importants des del punt de vista sanitari, car poden transmetre els tripanosomes, agents productors de la malaltia de la son. **4 mosca vironera** [*Calliphora erythrocephala*, família dels cal·liofòrids] Mosca d'uns 10-12 mm de llargada i d'un color blau metàl·lic. Pon els ous damunt la carn fresca. Les larves, anomenades *saballons*, produeixen un suc per tal de descompondre la carn, de la qual es nodreixen. És comuna als Països Catalans.

Moscou [rus: *Moskva*] Capital de Rússia i de l'*oblast'* homònima (8 881 000 h [est 1993]). És travessada pel riu Moskva, a una altitud mitjana de 120 m. Moltes particularitats del relleu són conseqüència dels canvis introduïts per l'activitat de la població al llarg dels segles. El clima és moderadament continental. Al Moskva conflueixen el Jauza, que travessa la ciutat pel NE, i el Setun', per l'extrem oest de la ciutat. La població és composta, en el 89%, de rusos, mentre que la resta pertany a les diverses nacionalitats de la CEI. Moscou posseeix una gran concentració industrial. La part corresponent a les construccions mecàniques sobrepassa el 50%, amb predomini de les branques més complexes i qualificades (torns, aparells de precisió, maquinària complexa, automòbils, etc). Tot i la preeminència de la indústria pesant, Moscou conserva el seu paper de gran productora en la indústria lleugera i alimentària. De Moscou arrenquen nombroses línies de ferrocarril, que la uneixen amb tots els estats de la CEI. Amb la construcció (1937) del canal Moskva augmentà la importància de la capital com a port fluvial. La construcció del canal Volga-Bàltica facilita la sortida de Moscou a les mars Blanca i Bàltica, i la del canal Volga-Don, a les mars Càspia i Negra. Moscou disposa de quatre aeroports. En el transport urbà cal destacar el metro, cèlebre per la seva tècnica i per les seves estacions. Seu del govern central de Rússia, establert al Kremlin, és també el principal centre cultural, amb l'Acadèmia de Ciències de Rússia, les acadèmies de medicina, de pedagogia, d'agricultura, d'art i d'arquitectura i, sobretot, amb la universitat, que porta el nom del científic Lomonosov. Hi ha també nombroses biblioteques, entre les quals es destaca la Biblioteca Estatal de Rússia, la més gran del món. Moscou és rica en museus i galeries i en teatres, el més cèlebre dels quals és el Bol'shoj. El 1980 fou seu dels Jocs Olímpics. Després de l'incendi del 1812, Moscou fou reconstruïda segons els corrents artístics europeus i en gran part per artistes europeus. Durant els primers anys que seguiren la Revolució Russa foren construïts edificis d'un avançat sentit arquitectònic. Però els anys trenta s'imposà el realisme socialista, amb imitacions dels grans palaus barrocs i neoclàsics o amb obres monumentalistes. Entre els museus principals de Moscou cal esmentar la galeria Tretjakov, especialitzada en pintura autòctona, el museu de belles arts Puškin, dedicat a l'art occidental, el museu de la Revolució, el museu històric i el museu Lenin.

mosquit *ZOOL* **1** Nom donat a diversos insectes dípters de la família dels culícids i semblants. **2 mosquit anòfel** [*Anopheles* *sp*, família dels culícids] Gènere de dípters del subordre dels nematòcers que es diferencia del gènere *Culex* perquè en repòs, sobre una superfície vertical, els individus romanen en posició obliqua a aquesta i perquè els palps maxil·lars del mascle són llargs i atenyen gairebé l'extrem de la trompa. Habiten a les aigües quietes, dolces o salabroses. Els adults mascles es nodreixen de sucs vegetals; les femelles són hematòfagues i són els agents vectors del paludisme en l'home i en altres vertebrats. Existeixen diverses espècies d'anòfels, esteses per tot el món. Són, però, més abundants en climes càlids i humits. **3 mosquit cúlex** [*Culex* *sp*, família dels culícids] Gènere de dípters del subordre dels nematòcers que ateny de 4 a 7 mm de llargària. Les larves són aquàtiques i de règim alimentari omnívor; els adults, per contra, xuclen el líquid intern mitjançant picades, les quals poden ésser més o menys doloroses i a vegades transmeten malalties.

mossàrab **1** *HIST* Individu que conservà la religió cristiana sota la dominació islàmica de la Península Ibèrica. Els musulmans respectaren els cristians i els jueus, les religions dels quals tenien el caràcter de *dimni* ('protegida'). El caràcter de comunitat bilingüe que tenien els mossàrabs els convertí en fecunds intermediaris culturals entre el món musulmà i el cristià.

Fragment d'un mosaic romà procedent de la vil·la Adriana (117-138 dC), a Tívoli (Laci)

Moscou L'església de Basili el Benaurat

Hom coneix poc la història de les mossarabies catalanes, que devien ésser restes de la burgesia de l'època romana i devien radicar als nuclis urbans visigòtics importants. Tanmateix, segons la toponímia, hi hagué també mossarabies rurals, segurament entorn de monestirs. **2 art mossàrab** *ART* Art dels cristians que vivien sota la dominació musulmana i de les regions repoblades per monjos cordovesos a partir d'Alfons III de Lleó. En terres musulmanes es conserva l'església de Santa Maria de Melque (Toledo) i l'església rupestre de Bobastro (Màlaga), i en terres cristianes hom construí, el 850, l'església de Sant Joan de la Penya (Osca). Del s X es destaquen San Míguel de Escalada, Santiago de Peñalba i San Salvador de Palaz del Rey, a Lleó, San Cebrián de Mazote i Santa María de Bamba i les restes de San Román de Hornija, a Valladolid. A Catalunya s'aixecaren diverses esglésies d'una nau a Olèrdola, Obiols, el Brunet i a altres llocs de l'Empordà, i amb major desenvolupament a Pedret, al Marquet i a la Porta Ferrada de Sant Feliu de Guíxols. Hom considera mossàrab gran part de la miniatura pre-romànica que il·lustra Bibles i manuscrits del Comentari a l'*Apocalipsi*, de Beat de Liébana.

mosso d'esquadra *MIL/HIST* Membre d'un cos de forces policiaques institucionalitzat a Catalunya des de 1719-21 aprofitant partides de paisans filipistes armats que s'havien distingit durant la guerra de Successió i en la repressió poli-ciaco-militar dels anys següents, a les ordres del batlle de Valls Pere Anton Veciana. Els mossos gaudien de fur militar i depenien simultàniament del capità general i de l'audiència de Catalunya. Dissoltes per la Primera República (1873), la restauració alfonsina creà un cos que no en fou sinó la supervivència folklòrica a la ciutat, i una guàrdia rural al camp (1877-1939). Amb l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia del 1932, els serveis de policia i ordre interior de Catalunya començaren a dependre directament del govern català, i estengueren els seus serveis de guarderia rural a totes les comarques del Principat adoptant el nom d'Esquadres de Catalunya. Suprimit pel règim franquista el cos de les Esquadres de Catalunya, la diputació de Barcelona quedà autoritzada per a organitzar una Secció de Mossos d'Esquadra de Barcelona amb unes funcions molt minses. Assolida novament l'autonomia de Catalunya, el 1980 foren traspassades a la Generalitat les atribucions que el ministeri de l'interior tenia sobre el Cos, i fou definit com un cos d'ordre públic, d'estructura militar, no vinculat a les Forces Armades. El desplegament dels mossos d'esquadra s'inicià a la comarca d'Osona (1995).

mostassa *BOT/FARM* **1** [*Sinapis alba*, família de les crucíferes] Planta herbàcia anual de 30 a 80 cm d'alçària, de fulles lirades o pinnatipartides, de flors grogues disposades en raïm i de fruits en síliqua curta proveïda d'un llarg bec. Creix en camps i en erms. **2 mostassa negra** [*Brassica nigra*, família de les crucíferes] Planta herbàcia anual de fins a 100 cm d'alçària, amb les fulles inferiors lirades i les superiors lanceolades i dentades; les flors són grogues, arranjades en raïm, i els fruits són síliques. Es fa en camps i llocs incultes. Les llavors són usades en la preparació de la *salsa de mostassa*.

mostela [*Mustela nivalis*, família dels mustèlids] *ZOOL* Mamífer de l'ordre dels carnívors que ateny uns 15-27 cm, amb el cap allargat i les potes curtes i fortes. S'estén per Europa, Àsia i el nord d'Àfrica. És un animal molt actiu durant la nit. Es nodreix, bàsicament, de mamífers molt més grossos que ell, com ara llebres i conills.

mosterià *PREHIST* Època prehistòrica corresponent al paleolític mitjà. La indústria del mosterià fou fabricada per l'home de Neandertal, des del 100 000 (o abans) fins al 40 000 aC. L'extensió és bàsicament europea. Els instruments de sílex són més complexos i més diversificats que els del paleolític inferior, amb peces com les puntes triangulars, gratadors, etc. Les indústries mosterianes són ben documentades als Països Catalans continentals: coves de Mollet, de l'Arbreda o del Reclau Viver de Serinyà (Gironès), cau del Duc de Torroella de Montgrí i cau del Duc d'Ullà, al massís de Montgrí (Baix Empordà), abric Romaní i abric Agut de Capellades, bòvila de Sugranyes i bòvila del Cavallet (Reus).

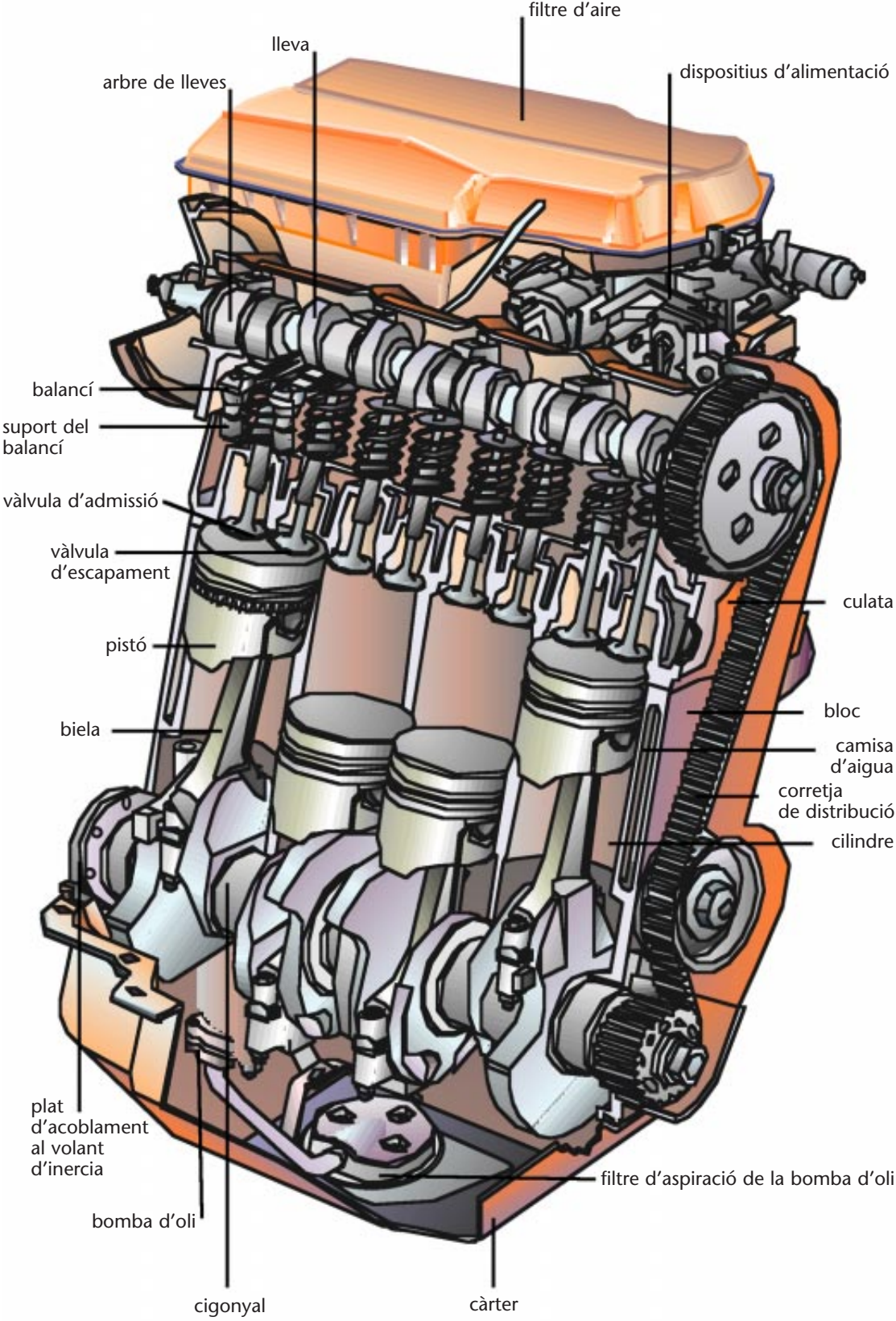
Móstoles Municipi de la comunitat autònoma de Madrid, situat a 17 km al SW de la capital, en una plana regada pel Guadarrama (192 018 h [1991]). La proximitat amb Madrid l’ha convertit en un centre industrial i comercial, amb funcions de ciutat dormitori.

mot *LING* Element lingüístic significatiu compost d’un o més fonemes, capaç d’èsser transcrit entre dos blancs i que té una funció sintàctica i semàntica. La lingüística moderna sol evitar la noció de mot, a causa de la seva manca de rigor. Tot i això, se sol considerar una unitat lingüística mínima en un sentit o un altre: unitat de significat, unitat de llengua, unitat de parla, unitat de sons. Malgrat la tendència lingüística moderna a eliminar el terme *mot* i a substituir-lo per d’altres, en el pla psicològic el *mot* és quelcom de real i vàlid, capaç d’èsser distingit, talment que els mateixos lingüistes solen usar el terme *mot* en el sentit habitual i tradicional.

Motier, Marie Joseph Paul Yves Roch Gilbert (Chavaniac, Alvèrnia 1757 — París 1834) Militar i polític. Marquès de La Fayette. Comandant de la guàrdia nacional de París (1789), fou el cap d’un grup de polítics moderats que intentà, sense èxit, un compromís amb la monarquia. Finalment, s’enfrontà al poble en l’afusellament del Camp de Mart (17 de juliol de 1791), cosa que li féu perdre definitivament la popularitat. A l’època de la Restauració fou un dels caps visibles del liberalisme i intervingué en les accions que portaren a la revolució del 1830.

motocicleta *AUT* Vehicle **automòbil** de dues rodes, proveït d’un motor de combustió interna de dos temps o de quatre, gairebé sempre refredat per mitjà d’aire i que pot transportar un passatger o dos. La motocicleta és el resultat de l’acoblament d’un motor d’explosió a una bicicleta, de la qual conserva els elements essencials. El motor, amb aletes i sense ventilació forçada, sol anar muntat al mig del quadre, i acciona la roda del darrere a través d’una transmissió que comporta embragatge, caixa del canvi i cadena i plat de roda o bé eix amb junta universal i pinyó i corona. Les cilindrades varien des dels 50 cm³ fins a 1 200 o 1 500 cm³. La suspensió comporta generalment una forquilla davantera telescòpica i una forquilla posterior oscil·lant, relligada al quadre per mitjà d’un sistema de molles i d’amortidors. El quadre, de tubs o bé de planxa d’acer embotida, és rígid, per tal de suportar el pes del conjunt mecànic, el conductor i el passatger, i resistir les sotragades de les suspensions. El manillar porta els comandaments principals (fre del davant, embragatge, accelerador, polsadors de llums i d’engegada elèctrica), mentre que amb els peus el conductor acciona el fre posterior, el canvi de marxes per selector i el pedal d’engegada del motor. Els *ciclomotors*, que conserven els pedals de la bicicleta, són aptes per a transportar una sola persona a velocitats d’uns 50 km/h. El motor és d’uns 50 cm³ de cilindrada, gairebé sempre de dos temps, i ataca la roda del darrere. En les motocicletes no hi ha pedals i hom engega el motor per mitjà del pedal d’engegada o amb un motor d’engegada elèctric. El motor, de dos temps o de quatre, pot ésser monicilíndric, bicilíndric (en V longitudinal, en V transversal, paral·lel o oposat), tricilíndric (en paral·lel transversal), quadricilíndric (de través, dos a dos oposats, en quadrat o al llarg), sexcilíndrics (de través), de 8 cilindres en V, o de pistó rotatiu (motor Wankel). L’adjunció del *sidecar*, amb un seient i una tercera roda, transformen la motocicleta en tricycle, capaç de transportar tres persones. En els *scooters* el motor va completament protegit dintre un xassis de planxa embotida, obert, de forma especial i que constitueix el seient, i té una base per a posar-hi els peus.

motociclisme *ESPORT* Utilització esportiva de la motocicleta. El motociclisme començà a Anglaterra a l’inici del s XX, i tingué com a primera manifestació la celebració, a l’illa de Man, del primer Tourist Trophy (1907). Actualment, hom pot classificar les diferents proves motociclistes en cursa de velocitat (generalment en circuit), cursa de pujada, proves de resistència i de regularitat i competicions sobre terreny accidentat en la doble modalitat de velocitat (motocròs) i d’habilitat (trial). Les curses s’efectuen entre motocicletes d’una potència similar, d’acord amb la classificació següent: fins a 125 cm³, de 250 cm³ i de 500 cm³ i sidecars. La principal competició

de velocitat és el campionat del món de pilots i de marques, organitzat per la Federació Internacional.

motor *TECNOL* **1 motor elèctric** *MEC/ELECT* Màquina elèctrica que converteix l’energia elèctrica en mecànica. Segons el tipus de corrent elèctric amb què funcionen cal distingir entre motors de corrent continu i motors de corrent altern. **2 motor hidràulic** *MEC* Màquina hidràulica destinada a produir energia mecànica a partir de l’energia continguda en un líquid, sota les formes d’energia de pressió, cinètica i potencial, en una proporció determinada. Són nombroses les aplicacions industrials dels motors hidràulics: les turbines són aprofitades per a l’obtenció d’energia en els salts d’aigua, i els motors volumètrics es troben en tota mena de màquines. **3 motor pneumàtic** *MOT* Motor destinat a produir energia mecànica a partir de l’energia continguda en un gas, sota les seves formes d’energia de pressió, cinètica i tèrmica, en una proporció determinada. **4 motor tèrmic** *MOT* Motor destinat a produir energia mecànica a partir de l’energia química d’un combustible per mitjà de la combustió d’aquest. La calor despresa en la combustió és transformada en energia tèrmica del *fluid actiu*, el qual produeix un treball mecànic en un procés d’expansió. Aquesta calor pot ésser produïda al si del fluid actiu, i en aquest cas hom els anomena *motors endotèrmics, de combustió interna* o, simplement, *de combustió*, o bé externament a aquest fluid, i aleshores hom els anomena *motors exotèrmics* o *de combustió externa*. En els motors endotèrmics la combustió pot ésser contínua (com és el cas dels motors de reacció) o bé pot produir-se per un seguit d’explosions (és el cas dels motors d’explosió: Otto, Diesel o Wankel). El fluid actiu pot actuar sobre un element amb moviment rectilini i alternatiu (*motors alternatius*) o bé sobre un element rotor solidari amb l’arbre motor (*motors rotatius*). El motor treballa entre dues temperatures extremes i una part de l’energia tèrmica és expulsada, a baixa temperatura, pels conductes d’escapament. El rendiment tèrmic d’aquests motors és molt baix. Dins els motors exotèrmics hi ha dos

tipus principals: la *màquina de vapor* i la *turbina de vapor*. Els motors endotèrmics són els d’aplicació més generalitzada.

Mountbatten, Louis (Windsor 1900 — badia de Sligeach, Irlanda 1979) Primer comte Mountbatten de Birmània. Almirall britànic. Fill del príncep Ludwig von Battenberg. Durant la Segona Guerra Mundial fou nomenat comandant en cap de les forces aliades del SE asiàtic, on aconseguí la victòria sobre les forces nipones. Fou virrei de l’Índia (1946) i governador general (1947-48). Nomenat primer lord de l’almirallat (1955) i cap de l’estat major naval (1955-59), fou cap de l’estat major de la defensa (1959-65). Morí en un atemptat reivindicat per l’IRA Provisional.

Moustaki, Georges (Alexandria 1934) Nom amb què és conegut Joseph Mustacchi, cantant, autor i compositor francès d’origen greco-egipci. L’any 1960 enregistrà el primer disc, al qual han seguit d’altres sempre dins del seu estil càlid i melòdic.

moviment *FÍS* En un sistema material, variació amb el temps de la seva posició respecte a un sistema de referència. Les investigacions fetes per Kepler, Galileu i Newton sobre el moviment feren abandonar la idea aristotèlica d’un univers intuïtiu; així nasqué la mecànica, una branca de la qual, la cinemàtica, estudia el moviment sense tenir en compte les causes que el produeixen, i l’altra, la dinàmica, en considera la causalitat. L’espai i el temps són els paràmetres que determinen un moviment, juntament amb l’establiment d’un sistema de referència; això ha donat lloc a les diferents mecàniques: clàssica, relativista i quàntica. Per a un punt material, hom defineix tres conceptes: la trajectòria, la velocitat i l’acceleració. En funció d’aquests hom estudia essencialment quatre tipus de moviments: *rectilini uniforme, circular uniforme, rectilini uniformement accelerat* (o *retardat*) i *vibratori harmònic*.

Mozart, Johann Wolfgang Amadeus (Salzburg 1756 — Viena 1791) Compositor austriac. Els seus dots musicals prodigiosos foren aviat observats pel seu pare, que decidí d’educar-lo i, alhora, exhibir-lo com a font d’ingressos. El 1763 els Mozart emprengueren un llarg viatge que significà per al petit Mozart valuoses experiències: conegué la cèlebre orquestra i l’estil de Mannheim, la música francesa a París, i l’estil galant de J.Ch.Bach a Londres. Després d’uns quants anys a Salzburg, pare i fill anaren a Itàlia (1769-71). A Milà conegué G.B.Sammartini, i a Bolonya el savi G.B.Martini. D’aquests anys daten els primers quartets per a corda, les simfonies K.183, 199 i 200 (1773), el concert per a fagot K.191 (1774), les òperes *La finta giardiniera* (1775) i *Il re pastore* (1775), diversos concerts per a piano, la sèrie de concerts per a violí i les primeres sonates per a piano (1774-75). A París, on marxà amb la seva mare el 1777, estrenà la simfonia K.297 i un ballet. Els anys següents compongué les simfonies K.318 i 319 i l’òpera *Idomeneo, re di Creta* (Munic, 1781); influïda per Gluck, és la primera de les seves grans òperes. D’aquesta època data la seva amistat amb J.F.Haydn, al qual dedicà sis quartets (1782-85); estrenà també la simfonia *Haffner* (K.385, 1785) i altres obres, d’expressivitat molt superior a la de la música del seu temps. L’arribada de Lorenzo da Ponte a Viena li proporcionà un llibretista d’excepció per a tres de les seves millors òperes: *Le nozze di Figaro* (1786), *Don Giovanni* (1787), *Così fan tutte* (1790). Mort aquell any Gluck, l'emperador Josep II concedí el càrrec de *kapellmeister* a Mozart, però reduí el salari, fet que impedí que Mozart sortís del cercle viciós dels deutes. Aquestes crisis es reflectiren en obres com en el quintet de corda K.516, en les tres darreres simfonies (K.543, 550 i 551, *Júpiter*, del 1788), els darrers concerts per a piano, etc, contribucions ingents a aquests gèneres. Els darrers anys Mozart escriví la seva darrera òpera, *Die Zauberflöte* (*La flauta màgica*, 1791) i el *Rèquiem*, que fou enllestit pel seu deixeble F.Süssmayer. Mozart ha estat considerat el compositor més destacat de la història de la música occidental.

Mubarak, Muḥammad Hosni (Al-Minūfiya 1928) Militar i polític egipci. El 1969 fou nomenat general i cap de l’estat major de la força aèria. El 1975 ocupà el càrrec de vice-president de la república i el 1978 el de vice-president del partit governant a Egipte, el Partit Democràtic Nacional. A l’octubre del 1981, arran de la mort de Sadat, es convertí en primer ministre i pre

sident de la república. Combaté el fona­mentalisme islàmic.

Mucha, Alphons Maria (Ivančice, Moràvia 1860 — Praga 1939) Pintor, cartellista i decorador txec. A París, féu el cartell *Gismonda* (1894), per a Sarah Bernhardt, i esdevingué el cartellista de l’actriu (*Lorenzaccio*, *La dame aux Camélies*, *Medea*, etc). El tema dels seus cartells fou sempre la figura femenina (*Cigarretes Job*). Il·lustrà la revista “La Plume” i, en tornar a Praga (1910), pintà una sèrie de vint teles sobre *l’Epopèia eslava*.

muda *ZOOL* Procés de canvi de les estruc­tures epidèrmiques protectores de determi­nats animals, especialment dels artròpo­des. En els rèptils, ocells i mamífers, el fenomen de la muda implica el canvi de l’epidermis, de les plomes i del pelatge, res­pectivament, i va lligat a les necessitats de creixement (en els rèptils) o bé a fenòmens sexuals (en els mamífers i, especialment, en els ocells) o d’adaptació a un medi fluc­tuant (en els ocells i, especialment, en els mamífers).

mudèjar *HIST* Musulmà que romangué a la Península Ibèrica sota dominació cris­tiana. Les diverses capitulacions signades amb l’avanç de la reconquesta permeteren, en general, la permanència dels musul­mans a la zona, els quals rebien garanties per a poder practicar l’islam i gaudir d’ins­titucions i de lleis pròpies. A partir del s XV l’església inicià un procés de captació, i els baptismes forçosos originaren ben aviat el problema *morisc*. L’enfrontament entre ambdues comunitats al llarg de tot el s XV culminà a les Germanies, amb la lluita dels mudèjars al costat dels seus amos. El bateig o l’exili forçós que implicà el triomf dels agermanats (1521) convertí la població mudèjar en morisca. Malgrat els intents de supervivència al país (rebel·lió de la serra d’Espadà, 1526), el conflicte mudèjar, ja morisc, fou liquidat amb l’edicte d’expul­sió (1609). En art mudèjar cal destacar l’església de Sahagún, a Villalpando, i la torre de la catedral, a Terol.

Muga, la Riu pirinenc que desguassa a la Mediterrània. Neix sota el **pla de la Muga** (1 186 m), a migjorn del Montnegre (1 425 m), al límit entre el Vallespir i l’Alt Empor­dà, i des dels **hostals de la Muga** (a banda i banda de riu) constitueix durant uns 5,5 km el límit fronterer franco-espanyol. Rep principalment les aigües de la zona axial dels Pirineus (roc de Frausa, serra de l’Al­bera), travessa per profundes valls subpiri­nenques i surt per Pont de Molins a l’ ampla plana de l’Alt Empordà. Prop de Boadella ha estat embassat (pantà de Boadella). Prop de Peralada rep el Llobregat d’Empordà, i després de Vilanova de la Muga, el Manol. Al tram final, passa per Castelló d’Empúries i desemboca al golf de Roses, després de 65 km de curs. El seu cabal és estimat en uns 8 m³/s, i mostra una lleu influència nival, que acompanya un màxim de maig i un altre de tardoral.

Muhammad XI de Granada [*Muḥammad Abū ‘Abd Allāh*] (Granada ? — Mar­roc 1527) Darrer rei de Granada (1482-92), anomenat *Boabdil* a les cròniques castella­nes. Fill de Muley-Hacén i d’Àiça, fou víc­tima de les intrigues que provocaren l’esfondrament de la dinastia nassarita. Es revoltà a Guadix, però l’aliança que el seu pare féu amb el seu oncle, anomenat *El Zagal*, i el fet d’haver caigut presoner dels Reis Catòlics l’obligaren a signar el pacte de Còrdova (1483) per tal d’obtenir l’ajuda cristiana.

mul *ZOOL* Híbrid de l’ase i l’egua o del cavall i la somera. A causa de la seva gran resistència i de la seva forma, superior a la dels seus progenitors, és molt emprat per a transportar càrregues per llocs mun­tanyencs, difícils i arriscats. Llur adaptació als climes àrids i als terrenys pedregosos els fa insubstituïbles en els llocs secs de pre­domini minifundista, on el tractor resulta antieconòmic. Tant el mul com la mula són infecunds.

Mulhacén Punt culminant de la Sierra Nevada, a Andalusia (3 478 m). És el cim més alt de la Península Ibèrica.

multiplicació *MAT* Operació aritmètica que, donats dos nombres naturals *a* (el *multiplicand*) i *b* (el *multiplicador*), consis­teix a trobar un nombre, *ab*, *a*×*b* o *a*·*b*, que és el resultat de sumar *b* vegades el nombre *a*. La multiplicació és anomenada també *producte* i gaudeix de les propietats associa-

tiva, commutativa i distributiva respecte a la suma. L’element neutre de la multiplica­ció s’identifica sempre amb el natural “1”.

Munch, Edvard (Loten 1863 — Ekely, Oslo 1944) Pintor i gravador noruec. La seva infantesa malaltissa i afectada per la mort de la mare i la germana influí molt la seva obra. Féu diverses estades a París i a Berlín. La sèrie el *Fris de la vida* el fa un antecedent de l’expressionisme. Cal desta­car-ne: *Pubertat* (1890), *Gelosia*, *El crit* i *Madona*, del 1893, *Les tres etapes de la dona* (1895) i *La dansa de la vida* (1899-1900). A partir del 1894 conreà el gravat. En tornar a Noruega, després d’haver estat internat en una clínica psiquiàtrica de Copenha­guen (1908), el seu estil s’asserenà i aclari el color (pintures per a la universitat d’Oslo 1914-15; decoracions per al menja­dor d’una fàbrica, 1921-22, etc).

Mundó i Marcet, Manuel (Barcelona 1923) Historiador i paleògraf, que signa habitualment amb el nom d’*Anscari M.Mundó*. Ha estat arxiver a l’Arxiu de la Corona d’Aragó (1969-78) i director de les biblioteques de la Universitat Autònoma de Barcelona (1978-83). Fou director de la Biblioteca de Catalunya (1987-90). Ha publicat nombrosos treballs d’investigació històrico-literària, crítica textual, paleogra­fia i codicologia.

Munic [*al: München*] Capital del *land* de Baviera, Alemanya (1 256 638 h [1993]). És situada sobre una de les terrasses de la riba esquerra de l’Isar, que domina una àmplia plana sedimentària. El 1885 Munic tenia més de 250 000 h, i mig milió el 1900; el 1956 assolí ja el milió d’habitants. Destruïda en un 40% pels bombardeigs de la Segona Guerra Mundial, durant els anys de postguerra tingué un període marcat per la reconstrucció i per una nova i ràpi­da expansió. El 1972 fou seu dels XX Jocs Olímpics, circumstància que afavorí un nou embelliment de la ciutat i la construc­ció del metro. Munic és un gran centre industrial, cultural i de comunicacions. És el més gran productor de cervesa d’Ale­manya i, entre altres indústries, es desta­quen les d’electrònica, maquinària, auto­mòbils (BMW), editorials, etc. Turística­ment cal destacar les festes entorn de la cervesa, especialment l’*Oktoberfest*. Munic fou fundada, vers el 1158, per Enric el Lleó, duc de Baviera, al lloc d’una antiga colònia sorgida entorn d’un monestir benedictí (de la fi del s VIII). La ciutat pos­seeix nombrosos teatres (de l’òpera, o Nationaltheater, Cuvilliés-Theater, Deutsches Theater, Neue Philharmonie, Münch­ner Marionettentheater, etc) i museus (la Glyptothek, l’Alte Pinakothek, que guarda importants col·leccions de pintura ale­manya i flamenca dels ss XVI i XVII, la Neue Pinakothek, especialitzada en pintura moderna, el Bayerisches Nationalmu­seum, el Deutsches Museum, etc). Ciutat wagneriana per excel·lència, no ha deixat de conrear la seva tradició musical.

municipi *DR/HIST* Associació natural, reco­neguda per la llei de persones i de béns, determinada per les necessàries relacions de veïnat, dintre el terme o el territori sot­mès a la jurisdicció d’un ajuntament. A la Roma republicana, el *municipium* era la ciutat subjecta a Roma, que no participava dels drets polítics de l’urbs. Les ciutats tingueren un senat propi (*curia*), que nome­nava els magistrats. A l’edat mitjana, la paraula *municipi* designà, en el període d’autonomia política de les ciutats, la seu de reunió dels òrgans representatius i l’edi­fici públic característic dels centres urbans medievals.

Muntaner, Ramon (Peralada 1265 — Eivissa 1336) Cronista, funcionari i soldat. Després de la destrucció de Peralada el 1285, anà a Mallorca quan hom hi prepa­rava la conquesta de Menorca (1286-87). El 1300 anà a Sicília, on s’encarregà de la defensa d’un sector de Messina durant el setge d’aquesta ciutat. Feia un quant temps que era procurador general de Roger de Flor a Sicília, i esdevingué mestre racio­nal de la Companyia Catalana que orga­nitzà per anar a l’imperi d’Orient. Deixà la Companyia per seguir l’infant Ferran de Mallorca, amb qui anà a Tassos, Halmyros i Scopelos, i fou fet presoner pels venecians al Negrepont; després de perdre els seus béns, fou tornat a la Companyia. Establert a València, féu de procurador de Bernat de Sarrià almenys des del 1316 fins al 1320. El 1322 escriví el seu *Sermó*, en vers proven­çal, per a ésser cantat amb la tonada de la cançó de gesta francesa *Gui de Nanteuil*, on dóna consells per a la preparació de

Art mudèjar La torre de la catedral de Terol

l’empresa de Sardenya. El 15 de maig de 1325, a la seva alqueria de Xirivella, començà la seva *Crònica*, enllestida en poc més de tres anys. Es traslladà a Mallorca (1332), on Jaume III el féu camarlenc seu i batlle d’Eivissa.

muntanya *GEOL* Elevació natural del terreny. En principi una muntanya supe­ra com a mínim els 350-400 m d’altitud. En general, hom parla de *muntanya baixa* quan no arriba als 1 000 m d’altitud, de *muntanya mitjana* si oscil·la entre 1 000 i 2 500 m, i de *muntanya alta* si supera aquesta darrera xifra. Les muntanyes apa­reixen de vegades relativament aïllades (massissos, relleus en *inselberg*, etc), però sovint apareixen agrupades formant siste­mes muntanyosos (serralades). Hom con­sidera en una muntanya tres parts fona­mentals: *la base*, *els flancs* o *vessants* i *el cim*. Les muntanyes es formen principal­ment per efectes orogènics i tectònics (ple­gaments, falles) i vulcanisme.

Muqdiisho [o *Mogadiscio*, o *Mogadishu*] Capital de **Somàlia** i de la regió de Banaa-dir (700 000 h [1985]). Centre administra­tiu i comercial. Conquerida pels anglesos el 1941, del 1950 al 1960 (any de la inde­pendència del país) fou capital de l’admi­nistració fiduciària italiana.

Múrcia Comunitat autònoma uniprovin­cial del SE de l’estat espanyol (11 317 km²; 1 045 601 h [1991]). La capital és Múrcia.

LA GEOGRAFIA

Totes les muntanyes són d’edat alpina i formen part de l’extrem NE de les serralades Bètiques. La Penibètica acaba al cap de Palos i comprèn les serres litorals d’Alme­nara, Mazarrón i Cartagena. Vers l’interior pertanyen a la Subbètica les serres de Car­ascoy, Espuña, Taibilla, etc. La princi­pal conca interior és la de la vall Sango­nera-Segura, que prové de la província d’Almeria, travessa Múrcia i finalitza a Oriola (Alacant). Al litoral hi ha una àmplia albufera de 185 km², la Mar Menor, separada de la mar per la Manga del Mar Menor. El clima és típicament mediterrani, amb una accentuada tendència a l’aridesa. El tret característic de l’agricultura murcia­na radica en les riques i explotades hortes. Les principals produccions agrícoles són els cítrics, productes hortícoles i fruiters. Tots aquests productes són la base d’una important i exportadora indústria alimen­tària, bàsicament conservera, situada a la Ribera Alta del Segura (Molina de Segura, Cieza, etc) i a l’Horta de Múrcia (Alcantari­lla, Beniel, Múrcia). Al secà hom produeix cereals, especialment ordi. La mineria pro­porciona plom i zinc als jaciments de les serres de Cartagena i Mazarrón. Dins la indústria es destaquen els sectors químic, alimentari, de material de la construcció, fusta, calçat, confecció, cuir i els transfor-

mats metàl·lics. En el sector terciari és important l'impuls expansiu del sector turístic, amb nuclis al golf de Mazarrón i a la Manga del Mar Menor. Cartagena és seu d'una base naval militar, la qual cosa converteix la ciutat en cap del departament marítim de la Mediterrània. Des de mitjan s XIX s'hi han produït sensibles increments demogràfics, frenats, però, per amplis moviments migratoris cap als nuclis industrials de Madrid, València i, sobretot, Barcelona. Les principals onades migratòries es produïren dels anys trenta als seixanta.

LA HISTÒRIA

Habitada pels ibers, al s III aC hi penetra­ren els cartaginesos, que hi fundaren la ciutat de Cartagena (~228 aC). Conqueri­da per Roma l'any 209 aC, n'esdevingué una de les colònies més importants de la Península Ibèrica. A la primeria del s V fou ocupada pels alans, i a la darreraia, pels visigots. El comte Teodomir assolí de servar-ne una certa autonomia enfront dels inva­so­rs àrabs, en pactar-hi (713). Tanmateix, el seu successor, Atanagild (743), fou envaït i derrotat i el país passà al califat (regne de Múrcia) (779). El domini àrab hi persistí fins el 1266, que Jaume I el Con­queridor ocupà el territori (conquesta de Múrcia) i el lliurà a Castella. Al s XVII restà disminuïda demogràficament a causa de l'expulsió dels moriscs (1609-16) i de la pesta de 1648-49, bé que es recuperà durant la centúria següent. La supressió dels privilegis de la Mesta (s XVIII) benefi­cià l'agricultura. El 1833 hom la dividí en les províncies de Múrcia i Albacete, i el 1865 hom hi construí el ferrocarril que la uní a Madrid. La desamortització de mit­jan s XIX no n'alterà el règim latifundista, causa de l'emigració que el país ha patit des de la darreraia del s XIX ençà. Amb la divisió político-administrativa iniciada l'any 1978, Albacete passà a formar part de la comunitat autònoma de Castella-la Manxa, i Múrcia esdevingué comunitat autònoma uniprovincial. L'estatut d'auto­nomia fou aprovat per les Corts Espanyo­les l'any 1982.

Múrcia Capital de la comunitat autòno­ma de Múrcia (328 100 h [1991]). D'ori­gen musulmà i situada originàriament a l'esquerra del riu Segura, conservà el seu caràcter medieval fins a mitjan s XIX, que inicià l'expansió urbana. El seu creixement fou impulsat per la construcció del ferro­carril, que donà sortida als productes de l'horta. Gràcies a això, el municipi de Múr­cia ha registrat un creixement demogràfic notable: de 111 539 h que tenia el 1900 passà a 158 724 h el 1930 i a 249 738 h trenta anys després. El nucli antic se centra en els carrers de Platería i Trapería, on hi ha els monuments artístics principals. Durant els regnes de taifes passà successi­vament a diverses dinasties. El 1244 passà a Castella pel tractat d'Almirra, ratificat per la concòrdia de Torrellas (1304). Al s XVIII assolí una certa prosperitat, que s'accentuà a la centúria següent i sobretot a la segona meitat del s XX. L'edifici més important és la catedral (1394-1465), gòtica. La façana principal és barroca, de Jaume Bord (1736-54). Del s XIII és el convent de Santa Clara. L'església de San Esteban és renaixentista, i són barroques la de San Juan de Dios i la de la Merced. L'edifici de l'Audiència és del s XVI, i el palau episcopal del XVIII.

Murià i Romaní, Anna (Barcelona 1904) Escriptora. S'inicià en la novel·la amb *Joan Mas* (1933) i *La peixera* (1938). Publicà els assaigs *La revolució moral* (1934) i *El 6 d'octubre i el 19 de juliol* (1937). S'exilià el 1939 i conegué Agustí Bartra, amb el qual compartí la seva vida. La seva obra literària continuà amb narracions (*Via de l'est*, 1946; *El llibre d'Eli*, 1982, etc), literatura infantil (*A Becerola fan ballades*, 1978; *Pinya de contes*, 1982, etc) i novel·la (*El meravellós viatge de Nico Huehuet a través de Mèxic*, 1974, premi Josep Maria Folch i Torres; *Res no és veritat, Àlicia*, 1984; *Aquest serà el principi*, 1986), a més de *Crònica de la vida d'Agustí Bartra* (1967), *L'obra de Bartra* (1975), la seva correspondència amb Mercè Rodoreda (*Cartes a l'Anna Murià*, 1985) i *L'obra de Bartra: assaig d'aproxima­ció* (1992). El 1990 rebé la Creu de Sant Jordi.

Murillo, Bartolomé Esteban (Sevilla 1617 — 1682) Pintor de l'escola sevillana. Format al taller de Juan del Castillo, obrí una acadèmia de pintura i dibuix (1660). Conreà principalment la pintura religiosa i fixà el tipus iconogràfic de la *Immaculada*. Hom destaca les seves escenes de gène-

Múrcia Aspecte del nucli turístic construït sobre la Manga del Mar Menor

Façana de l'ajuntament i vista de la torre de la catedral de Múrcia

re amb nens (*pícaros*), els retrats i els pai­satges.

Murnau, Friedrich Wilhelm (Bielefeld, Westfàlia 1888 — Santa Barbara, Califòr­nia 1931) Director cinematogràfic nord-americà d'origen alemany. La seva obra, a cavall entre l'expressionisme i el realisme, mostra una concepció pessimista de la vida. El 1928 obtingué l'Oscar al millor film per *Sunrise* (1927). Altres films seus són *Nosferatu, eine Symphonie des Grauens* ('Nosferatu, una simfonia del terror', 1922), *Der letzte Mann* ('El darrer home', 1924), *Faust* (1926) i *Tabu* (1931).

Murray Riu de l'E d'Austràlia, el més llarg del país, amb 2 575 km de longitud. Neix als Alps australians, des d'on pren primer la direcció N-S, i després continua cap al NW. Rep per l'esquerra els afluents proce­dents de les muntanyes del N de Melbourn i per la dreta el Lachlan (1 226 km) i el Murrumbidgee (1 680 km). Desguassa a l'oceà Índic per la badia d'Encounter.

murta [*Myrtus communis*, família de les mirtàcies] *BOT* Arbust perennifoli d'1 a 3 m d'alçària, de fulles oposades, estretament ovals, agudes, enteres, lluent, endurides i glabres, i de flors blanques, solitàries i oloroses. Els fruits, anomenats *murtons*, són aromàtics i comestibles. Es troba en màquies i matolls del litoral mediterrani.

musa *MIT* En la mitologia grega, cadascu­na de les nou filles de Zeus i de Mnemòsi­ne. Divinitats del cant i de la dansa, llur nombre i llurs noms foren ja fixats a la *Teo­gonia* hesiòdica. L'origen de llur culte sem­bla ésser l'Olimp, a la regió de Pieria, o l'Helicó, davant el Parnàs. A l'època hel·le­nística fou assignada a cadascuna d'elles una funció determinada.

musaranya *ZOOI* Nom donat a qualsevol mamífer insectívor de la família dels sorí­cids. Són petits i presenten el musell allar­gat i punxegut, els ulls molt petits i les orel­les amagades pel pelatge, molt llustrós. La majoria de les espècies presenten glàn­dules de mesc, que els serveixen per a la defensa. Són molt actius i cacen constant­ment invertebrats i petits vertebrats. No hivernen.

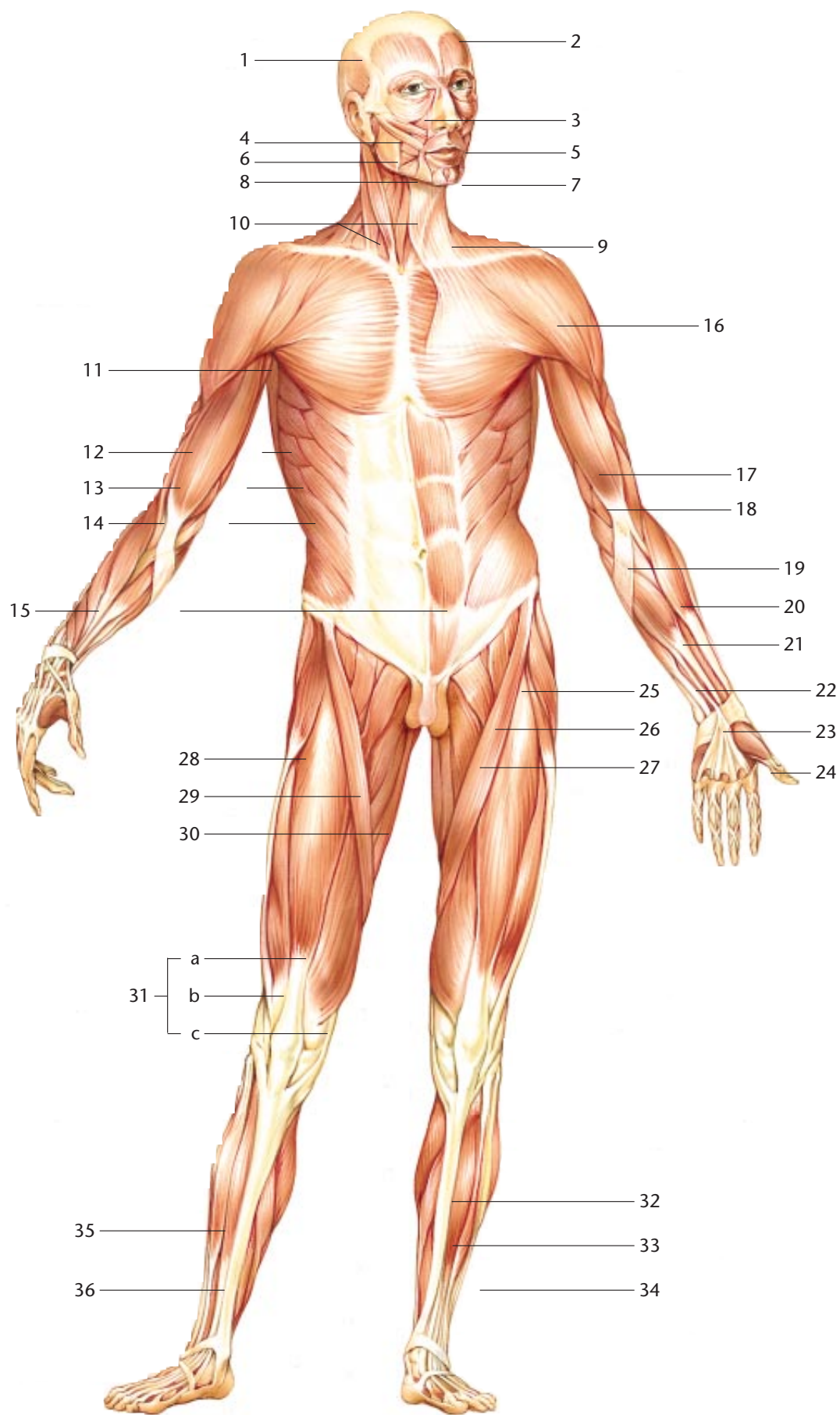
musclo [*Mytilus sp*, família dels mitílids] *ZOOI* Mol·lusc lamel·libranqui del super­ordre dels filibranquis, les conquilles del qual assoleixen 8 cm de llargada; és de color negre a l'exterior i d'un blau irides­cent a l'interior. Forma colònies d'una gran densitat sobre les roques de la zona intermareal. Molt apreciats per a menjar, els musclos són conreats en parcs artificials des de temps molt antic.

múscul *ANAT ANIM* Nom dels òrgans car­nosos que, amb llur contractilitat, són els instruments immediats per a produir o contrarestar els moviments. Poden ésser *estriats* (que són de contracció voluntària) o *llisos*. Els estriats recobreixen l'esquelet; els llisos es troben en els vasos, en el tub digestiu, en les vies respiratòries, en l'apa­rell urinari, etc.

museu *HIST* Lloc on hom conserva i expo­sa béns o espècimens als quals reconeix un valor cultural i un interès social. El nom (μουσείον) designà, a la Grècia clàssica, un indret connectat amb les Muses o les arts inspirades per elles. El terme 'museu' no fou emprat per a designar les col·lec­cions d'art i d'antiguitats fins a l'època del Renaixement. Les donacions de particu­lars, eclesiàstics i monarques feren possi­bles la majoria dels grans museus, que s'enriquiren a partir del colonialisme i de les excavacions practicades sobretot en països mediterranis i de l'Àsia Menor. Els estudis museològics i museogràfics nas­queren al s XVIII a Alemanya, es desenvo-

luparen amb l'esperit de la Il·lustració i al s XX prengueren ja un gran impuls. A par­tir de la dècada dels seixanta i fins als nos­tres dies s'han desenvolupat noves expe­riències de renovació museològica: els museus comunitaris —per a la salvaguarda de la identitat de societats marginades—, els ecomuseus —que busquen la participa­ció activa de la població en el seu propi desenvolupament—, i la interpretació, orientada a oferir lectures i opcions per a un ús actiu del patrimoni. Els museus cata­lans tenen el seu origen sobretot en el col·leccionisme particular de grans personat­ges o d'entitats cíviques. Les primeres ins­titucions museístiques estables foren el Museu de la Reial Acadèmia de Bones Lle­tres (1837) i el Museu de la Junta de Comerç, convertit l'any 1847 en Museu de l'Acadèmia Provincial de Belles Arts. Al final del s XIX, aparegueren els grans museus eclesiàstics, que valoraven espe­cialment l'art medieval català. La creació a l'inici del s XX de la Junta de Museus de Barcelona és el primer intent d'impulsar una política institucional global en aquest àmbit. La Mancomunitat de Catalunya, primer, i, més tard, la Generalitat republi­cana intervingueren decisivament en el desenvolupament dels museus catalans. Acabada la guerra civil es visqué un procés d'anorreament de la Junta de Museus i de fragmentació del patrimoni museístic. Alhora, però, el dinamisme de la societat civil féu sorgir nombroses iniciatives museístiques de caràcter local. Després del franquisme i amb el restabliment de la Generalitat es normalitza la política de museus. Després d'uns primers esforços adreçats bàsicament a la creació de museus comarcals, la intervenció del govern català s'orienta cap a les grans institucions museístiques d'abast nacional: el Museu Nacional d'Art de Catalunya, el Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya i el Museu d'Arqueologia de Catalunya, a banda de l'impuls a nous equipaments museístics singulars i emblemàtics com el Museu d'Art Contemporani de Barcelona o el Museu d'Història de Catalunya.

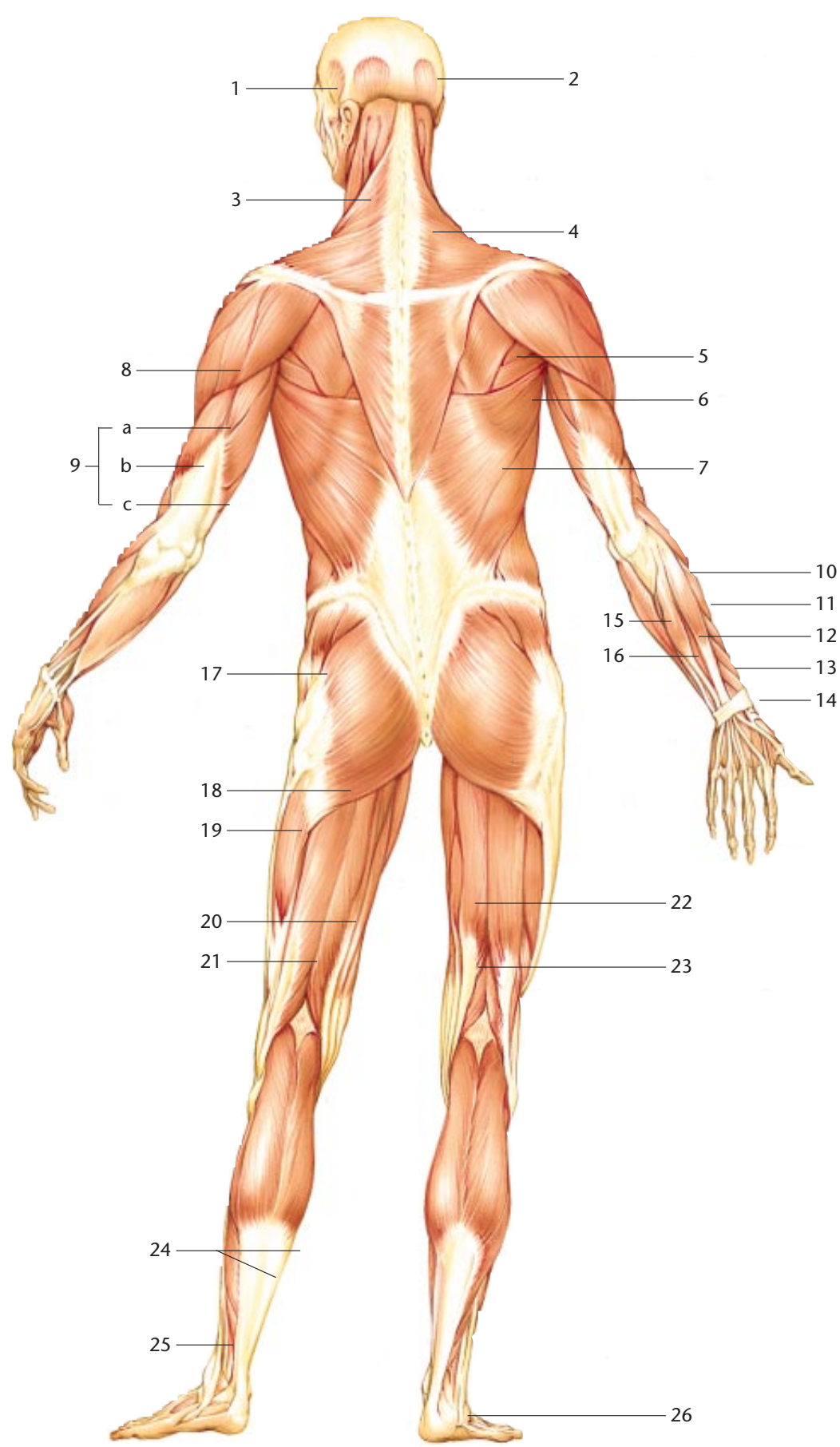
música *MÚS 1* Art que s'expressa mitjan­çant l'ordenació dels sons en el temps. La música és essencialment ritme i melodia. La melodia és la successió horitzontal dels sons, en oposició a l'harmonia, que és la disposició vertical d'aquests. La relació o combinació simultània de dues o més me­lodies és codificada per les lleis del ***con­trapunt***. La síntesi del contrapunt i de la ciència harmònica integra la tècnica de la composició, a la qual cal sumar el coneixe­ment de l'art de la instrumentació i el de l'orquestració. La teoria musical occiden­tal es pot dividir en dues grans branques: la que considera la música com a ciència (Pitàgores, Boeci, Rameau, Leibniz, Euler i Schellinger) i la que hi veu exclusivament un art (Plató, Aristòtil, Descartes, Schopen­hauer), que és el concepte que ha preva­l­gut a l'edat moderna. Unes altres concep­cions que han donat la primacia a l'aspec­te formal i a la matèria sonora s'han mani­festat amb el temps. En foren precursors sant Agustí i sant Isidor, i modernament E.Hanslick, el qual, en no admetre que la música pugui expressar sentiments o emo­cions, ha influït l'orientació de l'estètica musical objectiva. La música ha existit en tots els pobles de la terra, bé que s'ha di­ferenciat notablement en els distints àm­bits culturals. La música occidental s'origi­nà amb la cultura grecoromana, però sofrí grans canvis durant l'alta edat mitjana, amb el desenvolupament de l'art polifò­nic, i amb els beneficis que representaren per a la música profana els avanços assolits per la música religiosa. El Renaixement donà lloc, ja al s XVII, a gèneres nous, com l'***òpera*** i el ***ballet***. Al s XVI sorgí la música instrumental i s'inclogueren espectacles a la música de tema religiós (***oratori***). L'aparició de grans figures musicals de l'àrea ale­manya (els Bach, J.F.Haydn, Mozart, Tele­mann) al s XVIII formà una nova gran escola musical, que tendí cap a la música instrumental, mentre que la música italia­na —que també influí profundament a altres països— derivà cada cop més exclu­sivament vers l'òpera. Sorgiren amb el romanticisme les grans figures del simfo­nisme alemany (Beethoven, Schumann, Brahms, Schubert i Mendelssohn), mentre es desvetllaven en la majoria dels països europeus els corrents nacionalistes en el camp musical (Chopin, Liszt, música russa, etc). Vers la fi del s XIX s'iniciaren nous corrents musicals que tendiren a la substitució de l'esquema tonal consolidat des dels temps de Bach.

músculs de la cara anterior del cos: crani, cara i coll:
1, temporal;
2, frontal;
3, orbicular de les parpelles;
4, zigomàtics;
5, orbicular dels llavis;
6, masseter;
7, múscul del mentó;
8, triangular dels llavis;
9, cutani del coll;
10, esterno-clido-mastoïdal;

tòrax i abdomen:
11, pectoral major;
12, dorsal ample;
13, serrat major;
14, oblic major de l'abdomen;
15, recte major de l'abdomen;
extremitat superior:
16, deltoide;
17, bíceps;
18, raquial anterior;
19, pronador rodó;
20, supinador llarg;

21, palmar major;
22, palmar menor;
23, cubital anterior;
24, abductor curt del polze;
extremitat inferior:
25, psoes ilíac;
26, pectini;
27, abductor mitjà;
28, tensor de la fàscia lata;
29, sartori;
30, recte intern;
31, quàdriceps: a, recte

anterior; b, vas extern; c, vas intern; d, crural;
32, bessó intern;
33, solear;
34, tibial anterior;
35, peroneal lateral llarg;
36, extensor comú dels dits.
Cara posterior del cos: crani i coll:
1, temporal;
2, occipital;
3, esterno-clido-mastoïdal;
esquena:

4, trapezi;
5, infraspinós;
6, rodó major;
7, dorsal ample;
extremitat superior:
8, deltoide;
9, tríceps: a, porció llarga;
b, vas extern; c, vas intern;
10, primer radial extern;
11, segon radial extern;
12, extensor comú dels dits;
13, abductor llarg del polze;

14, extensor curt del polze;
15, cubital anterior;
16, cubital posterior;
extremitat inferior:
17, gluti mitjà;
18, gluti major;
19, tensor lat;
20, semitendinós;
21, crural;
22, abductor major;
23, semimembranós; 24, bessó;
25 solear; 26, tendó d'Aquil·les

Al final dels anys vuitanta i al principi dels noranta ha continuat augmentant l'accés del gran públic als estils i a les formes més diverses del que hom coneix tradicionalment i amb força imprecisió com a 'música clàssica'. Pel que fa a la interpretació, el barroc i el classicisme han estat revisats amb instruments originals d'època. En el vessant creatiu, la música actual tendeix a oferir un aspecte científic i racional, que s'expressa, per una banda, en la utilització de la tecnologia electrònica, i per l'altra, en un retorn més o menys clar a la tonalitat. **2 música de cambra** Nom que rep la música escrita per a ésser interpretada en intimitat, i per un grup reduït d'instruments, generalment entre dos (duo) i nou (nonet) —pel seu sentit de conjunt, les peces per a un sol instrument se'n consideren excloses—, bé que també poden incloure obres per a conjunts lleugerament més nombrosos.

musicologia *MÚS* Conjunt de disciplines que estudien la música com a fet de cultura. Comprèn nombroses branques que són objecte d'una gran especialització: l'estètica i la sociologia musicals, la fisiologia i la psicologia del so, la mecànica dels instruments, l'etnologia musical i la branca històrica, que estudia l'evolució del ritme, de la melodia, del contrapunt, de l'harmonia, les formes i els gèneres musicals, com també l'evolució dels instruments. El 1927 fou fundada a Basilea la Societat Internacional de Musicologia, entitat que publica la revista científica "Acta Musicologica" i que ha celebrat congressos per tot el món. La musicologia catalana fou iniciada, de fet, al darrer terç del s XIX, per Felip Pedrell, que inaugura l'estudi científic de la música a l'estat espanyol. Al s XX destaca Higiní Anglès, entre d'altres. L'any 1973 fou fundada la Societat Catalana de Musicologia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, i l'any 1980 l'Institut Universitari de Documenta-

ció i Investigació Musicològica Josep Ricart i Matas (1980), que publica "Recerca Musicològica".

Musorgskij, Modest Petrovič (Karevo, Pskov 1839 — Peterburg 1881) Compositor rus. Escriví una primera òpera, *Salammô* (1863), i després obres instrumentals i el poema simfònic *Una nit a la muntanya pelada* (1867), 62 cançons, i les òperes *Boris Godunov* (1868), *Kovantxina* (1871-81) i *La fira de Sorotxinski* (1874-81). El principal element d'aquestes òperes és el recitatiu melòdic, de gran força expressiva. En *Quadres d'una exposició* (1874), sèrie de miniatures per a piano —que Ravel orquestrà el 1922—, Musorgskij es presenta com un precursor de l'impressionisme musical.

Musset, Alfred de (París 1810 — 1857) Poeta francès. El 1828 fou introduït al cercle literari de V.Hugo. La influència romàntica s'aprecia ja en els *Contes d'Espanya et d'Italie* (1830). El 1832 debutà

en el teatre amb *Un spectacle dans un fauteuil*, i el 1833 publicà dues obres dramàti-ques més i el poema llarg *Rolla*. El seu idil·li amb George Sand li inspirà *La confession d'un enfant du siècle* (1836), *Les nuits* (1837) i, indirectament, la *Lettre à Lamartine* i *Souvenir* (1841). Entre el 1835 i el 1840, la seva millor època, Musset publicà peces dramà-tiques (on es destaca *Lorenzaccio*, 1834), poemes satírics, alguna novel·la curta i una obra de crítica, *Lettres de Dupuis et Cotonet* (1837). Finalment, escriví per al teatre *Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée* (1845) i *Bettine* (1851). Fou elegit membre de l'Académie Française el 1852.

mussol *ZOO* **1** [*Athene noctua*, família dels estrígids] Ocell de l'ordre dels estrigiformes, de 21 cm, d'aspecte rodanxó, que té les parts superiors de color terrós pigades i llistades de blanc groguenc, les inferiors blanques llistades de bru fosc, i l'iris groc. És sedentari i s'alimenta, preferentment, de petits vertebrats i insectes. Habita a tot Europa.
2 mussol banyut [*Asio otus*, famí-lia dels estrígids] Ocell de l'ordre dels estrigiformes, de 35 cm, que té les parts supe-riors tacades d'ocraci i bru grisenc, les infe-riors ocràcies amb llistes fosques i presenta dos plomalls erèctils al cap. Habita a tot Europa.

Mussolini, Benito (Predappio, Romaniaya 1883 — Mezzegra, prop del llac de Como 1945) Polític italià. Fill d'un ferrer i d'una mestra, cursà estudis de magisteri. S'inicià en l'activitat política dins el partit socialis-ta, del qual fou expulsat. Per difondre el seu ultranacionalisme creà el diari ‘Il Popolo d'Italia’, mentre promovia la formació dels *fasci di combattimento* o grups d'agita-ció. Després de la marxa sobre Roma del 28 d'octubre de 1922, el rei Víctor Manuel III el nomenà cap de govern; durant els tres anys següents, implantà una dictadu-ra. Resolgué el vell plet amb el papat (pac-tes del Laterà), dugué a terme costoses obres d'infraestructura i seguí una política exterior agressiva. El 10 de juny de 1940 declarà la guerra als aliats, i per l'octubre següent intentà, sense èxit, d'ocupar Grè-cia. El 25 de juliol de 1943 fou enderrocats per un cop d'estat promogut pel rei i em-presonat als Apenins. En apropar-se les tropes aliades mirà de fugir a Suïssa, però, capturat a Dongo pels partisans (27 d'abril de 1945), fou afusellat a Mezzegra.

Benito Mussolini

Myanmar	
	
	
govern:	règim militar
superfície:	676 577 km ²
població:	45 573 000 h (est 1994)
capital:	Rangoon
idioma of.:	birmà
moneda:	kyat

N

Capital quadrada romana

N

Uncial

n

Minúscula carolina

N n

Gòtica textura

N n

Romana antiga humanística

N n

Cursiva humanística

N n

Romana transicional del barroc

N n

Romana moderna neoclàssica

N n

Egípcia

N n

Pal sec

Nn

nabí *ART* Cadascun dels membres d’un grup artístic format a París per P.Sérusier, M.Denis, P.Bonnard, É.Vuillard, K.Roussel, P.Ranson, F.Valloton, H.Ibels, R.Piot, Verkade, R.Ronai i els escultors Lacombe i A.Maillol. Sota el mestratge d’O.Redon i prenent per senyera Gauguin i Cézanne, s’uniren en la recerca d’un art nou. Els seus principis concrets són el sintetisme i el *cloisonnisme* de l’escola de Pont-Aven, un contingut literari d’influència simbolista, refinat i mundà i un caràcter decoratiu paral·lel al de l’Art Nouveau. El 1899 tingué lloc la darrera exposició col·lectiva del grup.

Nabokov, Vladimir (Peterburg 1899 — Montreux, Vaud 1977) Escriptor i entomòleg rus, educat a Anglaterra i naturalitzat nord-americà. *Lolita* (1955) és la seva principal novel·la. És autor també de *Pale Fire* (1962), *The Defense* (1964), *Transparent Things* (1972), *Look at the Harlequins* (1975) i l’autobiografia *Speak, Memory* (1960).

Nabucodonosor II (Babilònia s VII — s VI aC) Rei de Babilònia (605-562 aC) i el sobirà més important de la dinastia caldea o neobabilònica. Fill de Nabopolassar, en nom del qual derrotà el faraó Nekao II a Karkemiš (605), la seva política exterior s’orientà vers Síria-Palestina, on obtingué grans èxits, i en política interior emprengué grans construccions i protegí les arts i la literatura.

nació *DR/POLÍT* Comunitat d’individus als quals uns vincles determinats, bàsicament culturals i d’estructura econòmica, amb una història comuna, donen una fesomia pròpia, diferenciada i una voluntat d’organització i projecció autònoma que els porta a voler-se dotar d’institucions polítiques pròpies fins a constituir-se estat. La nació, com a fenomen conscient i actiu en la vida col·lectiva, sorgí a partir de la Revolució Francesa. S’assenyalen com a elements d’una nació el territori, la llengua, la raça, els costums, la religió, etc.

nacionalisme *POLÍT* Actitud política derivada directament del fet d’atribuir, en un terreny ètico-polític, un valor altíssim al fet nacional o a la nació. Les manifestacions variades que aquesta actitud política ha tingut obliguen a parlar de *nacionalismes*, més que no pas de *nacionalisme*. No té el mateix contingut el nacionalisme que hom pot detectar abans de la Revolució Francesa, o quan, avui, hom el contempla en acció als països poc abans sotmesos a dominació colonial. Tampoc no és el mateix el nacionalisme que manifesta i estimula l’estat nació d’aquell nacionalisme que, a l’interior d’un estat, poden manifestar nacions que hi són sotmeses i que s’hi senten oprimides. En un primer temps, que arrenca del set-cents, el nacionalisme tendeix bàsicament a la construcció de nous estats o a la lluita per la independència davant els atacs exteriors. El tipus de nacionalisme que prové de la

identificació entre la nació i l’estat necessàriament s’identifica, també, a l’hora d’escollir els seus fins i construir l’estratègia de la seva política, amb la raó d’estat. Això fa que hi hagi la tendència a considerar el nacionalisme com un mal quasi suprem, obstacle radical a la solidaritat internacional i generador de guerres. L’antidemocràcia d’aquest nacionalisme i el seu evident reaccionarisme acabà impregnant els nacionalismes, transmutats ja en feixismes i es concretà en el nazisme alemany hitlerià i en el feixisme italià de Mussolini i fou evident en el franquisme espanyol. D’aquesta visió del nacionalisme, n’ha patit encara tant l’anàlisi com la praxi política nacional i internacional marxista, quan ha pretès d’oposar nacionalisme a internacionalisme o socialisme. La implantació d’estats comunistes no ha estat obstacle al sorgiment del nacionalisme entre aquells països. La crisi dels règims comunistes a l’Europa central i oriental ha reactivat o ha permès reparèixer públicament, segons els casos, moviments nacionalistes en la dècada dels anys noranta. L’esclat dels nacionalismes a l’Europa antigament comunista no ha provocat un contagi directe a l’Europa occidental, però sí que —unida a les perspectives de transformació nascudes de la unió europea— ha consolidat o alimentat alguns nacionalismes preexistents a l’occident, especialment els d’Escòcia, Flandes, Euskadi i Catalunya, que han fet servir els casos de l’est com un punt de referència.

nacionalitat *DR 1* Situació de la persona determinada per la seva subjecció o pertinença a la jurisdicció d’un estat, amb el conjunt de deures i drets que això comporta. L’atribució de la nacionalitat a una persona es produeix al moment de la seva naixença. Dos principis fonamentals regeixen aquesta atribució: el *ius soli*, segons el qual hom adquireix la nacionalitat de l’estat on el naixement es produeix, i el *ius sanguinis*, en virtut del qual la nacionalitat que hom adquireix és la del pare o la de la mare. El canvi de la nacionalitat originària és possible mitjançant els mecanismes de la naturalització o carta de naturalesa. Per acords entre estats també esdevé possible la nacionalitat múltiple, essent el més freqüent la doble nacionalitat. La pèrdua de tota nacionalitat converteix la persona afectada en *apàtrida*. Les normes internacionals, com també les internes d’alguns estats, preveuen la possibilitat de sanció consistent en la pèrdua de la nacionalitat. **2** En algunes constitucions, nació sense estat però amb un cert nivell d’autonomia. La Constitució espanyola designa amb aquest terme determinats territoris històrico-geogràfics, sense especificar-los. El terme nacionalitat és emprat en l’Estatut d’Autonomia de Catalunya, on Catalunya és definida com a nacionalitat.

nacionalsocialisme *HIST/POLÍT* Conjunt de doctrines del Nationalsozialistische

Adolf Hitler, 1933

Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) (Partit Obrer Nacionalsocialista Alemany), el qual, dirigit per Adolf →***Hitler***, dominà Alemanya del 1933 al 1945. El Deutsche Arbeiterpartei (DAP) (Partit Obrer Alemany), fundat pel gener del 1919 per Anton Drexler, prengué un any després el nom de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, conegut com a *partit nazi*. A la ideologia nazi s’hi palesava la influència d’autors i de corrents de pensament heterogenis i sovint contradictoris, era caracteritzada pel racisme, la idea d’un Tercer Reich, l’apologia de la violència i de la guerra, l’antisemitisme, etc. Hitler, en la recerca d’un responsable de la desfeta del 1918, acusà els jueus d’haver contaminat el poble alemany amb sang impura i d’haver propagat doctrines (liberalisme, marxisme, etc) que havien afeblit l’esperit nacional. Propugnà, doncs, la recuperació de la puresa germànica o ària eliminant tots els elements que havien mirat de corrompre-la, el retorn a les tradicions peculiars del poble alemany i la conquesta per a aquest poble del *Lebensraum* o espai vital. El partit nazi el 1932 esdevingué el partit amb més representants al Reichstag i designà Hitler com a canceller el 30 de gener de 1933.

nacre *MINERAL* Substància dura, blanca, esclatant amb reflexos iridescents, que un cop cristal·litzada integra la capa interior de certes conquilles. Hom l’empra per a la fabricació de botons, en marqueteria, etc, i, en forma de lletilles, per a embotir en instruments de música, armes i altres estris.

Nadal Solemnitat de l’any litúrgic que l'Església celebra el vint-i-cinc de desembre i té per objecte commemorar el naixement de Jesús a Betlem. És una festa occidental, apareix per primera vegada a Roma a la primera meitat del s IV. L'equivalent, a l'Orient, del Nadal és la solemnitat, més antiga, de l'Epifania, relacionada també amb les festes del solstici d'hivern. El sentit profund de totes dues festivitats és el mateix: celebrar la manifestació de Déu en la humanitat de Jesús. La tradició romana comporta la celebració de tres misses de Nadal: a mitjanit, a l'aurora i al dia. A partir de l'edat mitjana a tot el món occidental s'han anat subratllant els aspectes més sentimentals del naixement de Jesús, i la festa nadalenca s'ha envoltat d'un seguit de manifestacions populars i familiars. Als Països Catalans la festa comença amb les matines i la missa del gall, que se celebra a mitjanit o bé poc abans de l'alba. La missa tenia des de temps molt antic algunes escenificacions litúrgiques. L'entusiasme popular es manifestava amb fogueres i rondes de cançons. De primer als temples i més tard a les cases benestants hom feia els clàssics pessebres. Per als infants la vetlla nadalenca era precedida del costum de fer cagar el tió.

nadala ***1** LIT/MÚS* Cançó nadalenca. La vitalitat del gènere, la seva llarga conservació i la seva qualitat folklòrica provocaren que es convertissin en productes poètics de la col·lectivitat, que els elaborà al llarg d’una transmissió oral i dins un costumari periòdicament actualitzat. Els seus temes provenen de fonts eclesiàstiques i de fonts populars i profanes. ***2** ART* Imprès o postal ornamentats que hom tramet com a felicitació en ocasió de les festes de Nadal. ***3** LIT* Composició poètica que, amb la finalitat de felicitar les festes de Nadal o bé de manifestar l’estimació a les persones benvolgudes, acostumen a escriure alguns poetes sobre el tema del naixement de Crist o sobre altres temes sociològics i polítics. ***4** [Narcissus tazetta*, família de les amaril·lidàcies] *BOT* Planta herbàcia bulbosa de 20 a 80 cm d'alçària, de fulles allargades i de flors oloroses, blanques, agrupades en ramells. Creix espontàniament en prats de la regió mediterrània, i és molt conreada en jardins.

Nagoya Capital del *ken* d’Aichi, a l’illa de Honshū, Japó (2 158 713 h [est 1993]). És un dels nuclis industrials més importants del país.

Nāgpur Ciutat de l’estat de Mahārāshtra, Índia (1 622 225 h [1991]). Nucli industrial i d’investigacions hortícoles, és gran productora de taronges. Antiga capital de l’estat maratha independent de Nāgpur (1743-1817).

naïf, art *ART* Corrent artístic que concep la pintura com una obra de tècnica minuciosa, amb refinament natural i amb simplicitat i imaginació, que respon a un art instintiu, antinaturalista i espontani, sense perspectives, i que usa alhora la represen-

tació del somni i de la realitat dels personatges representats. Aparegut a França a la fi del s XIX, sorgí amb l’obra d’Henri Rousseau, i fou valorat especialment pels poetes G.Apollinaire, M.Jacob i A.Jarry i admirat pels pintors P.Gauguin, H.Matisse, P.Picasso i G.Braque, quan el moviment impressionista ja s’havia acabat. Aquest art té molts punts de contacte amb l’art popular i primitiu.

Nairobi Capital de ***Kenya*** i de la província homònima (1 504 900 h [est 1990]). És situada en un altiplà, a 1 660 m d’altitud, al peu dels monts Aberdare. Fundada el 1900 com a campament de base per a la construcció de la línia ferroviària que unia Uganda a Mombasa. Actualment és un important centre comercial i administratiu i un nucli industrial de l’Àfrica oriental.

naixement ***1** BIOL/DR* Acció de néixer, de sortir del claustre matern el fetus viable. La llei el considera com el començament de la personalitat jurídica de les persones físiques. Hi ha altres legislacions que exigeixen que el nascut sigui viable, amb una normal aptitud per a viure. ***2 control de naixements** SOCIOL* Control del creixement demogràfic mitjançant l’aplicació sistemàtica dels mètodes contraceptius, amb vista a una planificació del nombre de fills per parella, mitjançant la legalització o el foment de l’*avortament*, amb la finalitat d’impedir el naixement de fills no volguts, i àdhuc mitjançant l’esterilització de l’home o de la dona. El control de naixements es pot donar en el pla simplement familiar o en el pla oficial-estatal. A la darrerria del s XVIII, amb Malthus, el problema del control de naixements fou plantejat amb relació als problemes socio-econòmics.

Nalón Riu d’Astúries, al vessant cantàbric (153 km). Neix al port de Tarna (1 149 m), passa per Pola de Laviana i la conca minera de Sama de Langreo, rep per l’esquerra el Caudal i, després d’unir-se amb el Narcea, passa per Pravia i forma la **ria del Nalón**.

Namíbia [*nom oficial: República de Namíbia*] Estat del sud-oest d’Àfrica, limitat amb l’oceà Atlàntic a l’W, amb Angola i Zàmbia al N, amb Bostwana a l'E i amb la República de Sud-àfrica a l'E i el S (823 994 km²; 1 596 000 h [est 1994]). La capital és Windhoek.

Travessat pel tròpic i situat a la façana occidental africana, el país és comprès dins les regions àrides (zona àrida). Paral·lela a la costa es troba una llarga cinglera que cau verticalment des de les terres altes de l’interior a la plana litoral del Namib. Hom hi pot distingir tres zones en direcció nord-sud: el Namib (una zona desèrtica extremament àrida que s’estén tot al llarg de la costa), l’altiplà central (amb grans planes ondulades i algunes regions muntanyoses) i la depressió de Kalahari. L’aprofitament de les reduïdes precipitacions és escàs a causa de la gran evaporació, de la irregularitat del repartiment de les èpoques de pluja i del règim intermitent de tots els cursos fluvials, exceptuats els que limiten el territori al nord i al sud (Kunene i Orange). La vegetació és escassa i uniforme en grans extensions: només al nord el terreny esdevé un subdesert amb alguns coixins espinosos. El grup més important de població és format pels diversos pobles bantus (890 800), europeus (75 600), bergdames, khoikhois, sans i 43 500 *coloureds*. L’agricultura és pràcticament inexistent, però hi és important la ramaderia, especialment d’ovins i bovins; l’exportació de pells de caracul és una de les més importants del món. La pesca també hi és destacable, tot i que l’activitat econòmica més important és la mineria, sobretot l’extracció de diamants i urani. La indústria derivava del sector primari, però també hi és representatiu el sector de la metal·lúrgia. Hi ha una notable xarxa de carreteres; la de ferrocarrils té 2 340 km. El port més gran és el de Walbisbaai i l’aeroport més important és el de Windhoek. Namíbia és membre de l’ONU.

El primer europeu que arribà al país fou el portuguès Bartolomeu Dias. Els missioners foren els primers a instal·lar-s’hi, la majoria alemanys, a partir del 1840. La presència alemanya s’intensificà a partir del 1883, quan una companyia mercantil alemanya obtingué l’explotació comercial dels territoris. El 1893, el canceller alemany obtingué la possessió de Caprivizipfel. Els hereros es rebel·laren contra la dominació alemanya i les lluites se succeïren fins el 1908 i acabaren amb la derrota dels hereros. La Societat de Nacions conce-

dí, el 1920, Àfrica del Sud-oest (nom de Namíbia fins el 1968) com a mandat a la Unió Sud-africana, que aviat sufocà amb duresa una nova rebel·lió dels africans. El 1967 l’ONU creà un consell per administrar Namíbia després que fos evacuada per Sud-àfrica, la qual el 1977 redactà un projecte de constitució, hi nomenà un administrador general i el 1978 hi convocà eleccions que foren boicotejades per la South West African People’s Organisation (SWAPO), partit polític i moviment guerriller independentista amb bases al sud d’Angola. El 1984, fou atorgada a Namíbia una sobirania limitada. Després d’haver concertat un acord (1988) entre Angola, Sud-àfrica i Cuba sobre la retirada de tropes del territori, en les eleccions del 1989 la SWAPO s’endugué la majoria, però es veié obligada a pactar la nova constitució. Al febrer del 1990 aquesta era votada per l’Assemblea i al març el país assolia la independència, sota la presidència de Nujoma. Sud-àfrica manté encara el control de la Walvis Bay i de les companyies mineres.

Nanquín [*xin: Nanjing*] Capital del *sheng* de Jiangsu, Xina, a la regió de l’Est (2 090 204 h [1990]). Situada a la vora dreta del Iang-Tsé, a l'oest de Xangai. Construïda com a ciutat imperial pels mings, estava envoltada de muralles, destruïdes en gran part el 1864. Fou la capital de tota la Xina durant el període de les sis dinasties. El 1368 el primer emperador de la dinastia ming la féu la seva capital. El 1403 el tercer emperador de la dinastia Ming traslladà la capitalitat a Pequín, i Nanquín adoptà la denominació de *Kiangsing*. Hi ha refineria de petroli, indústries tèxtils, químiques, de fertilitzants, de tractors i alimentàries.

nap [*Brassica napus*, família de les crucíferes] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual o bienal de fins a 150 cm d'alçària, d'arrel carnosa, de fulles basals lirades i glauques, de flors grogues en inflorescències racemoses i de fruits en siliqua proveïda de bec. Les arrels són comestibles i farratgeres, i les llavors són oleíferes.

Napoleó I (Ajaccio 1769 — Saint Helena 1821) Emperador dels francesos (1804-15). Fill d’un notable cors, estudià a França des del 1779. Amb la Revolució, es declarà jacobí i començà una brillant carrera militar. Acabat de casar amb Josefina Beauharnais, se n’anà a Itàlia (1796), on aconseguí, amb el tractat de Campoformio (1797), de modificar per primera vegada el mapa polític europeu: suprimí el regne de Venècia i creà la República Cisalpina. Representà França al congrés de Rastatt (1797) i poc temps després acceptà la direcció de l’exèrcit que havia de lluitar contra els anglesos i passà a Egipte per combatre’ls. El 1799 tornà a França, quan els moderats necessitaven un general per a un cop d’estat que posés fi al Directori. El 18 de brumari de 1799 Napoleó fou cònsol juntament amb Ducos i Sieyès, si bé de fet instaurà una dictadura militar. El 1800 reorganitzà l’administració, l’economia i el sistema judicial i, havent fet sòlid i quasi totpoderós l’estat francès, es llançà sobre Europa. Atacà Itàlia, aconseguí (1801) que hom reconegués la frontera del Rin i forçà Anglaterra (1802) a signar la pau d’Amiens. Proclamat emperador pel mateix papa Pius VII (1804), es voltà d’una cort imperial, afavorí el sorgiment d’una noblesa d’imperi i legislà (Codi de Napoleó) les bases jurídiques de la societat sorgida de la Revolució. Les guerres amb les grans potències —Anglaterra, Àustria, Rússia— i les hostilitats simultànies en fronts tan distants com Rússia i la Península Ibèrica (guerra contra Napoleó, guerra del Francès) afebliren l’exèrcit i arruïnaren l’estat. El 31 de març de 1814 fou obligat a abdicar. Pel tractat de Fontainebleau li fou reconegut el títol d'emperador, però fou desterrat a l’illa d’Elba. El 1815 repregué per sorpresa el poder, però l’aventura dels *Cent Dies* li costà el destronament i l’exili definitius.

Napoleó III (París 1808 — Chislehurst 1873) Emperador de França (1852-70). El 2 de desembre de 1851 féu el cop d’estat que el convertí en àrbitre absolut de França: dissolgué l’assemblea, declarà l’estat de setge, restaurà el sufragi universal i convocà un plebiscit demanant poders extraordinaris per a dictar una constitució. El 2 de desembre de 1852, fet el plebiscit, Napoleó es proclamà emperador. Simpatitzant del saint-simonisme i afeccionat a l’economia política, intentà de redreçar l’economia francesa, emprengué grans treballs públics

i reurbanitzà París. La seva política exterior fou, però, un seguit de desencerts. Les guerres, per més que portaren a França algun triomf palpable —Niça, Savoia—, foren impopulars. El desastre de Sedan enfront de Prússia, en mans de la qual caigué presoner (1870), provocà el seu enderrocament i fugí a Anglaterra.

Nàpols [*it: Napoli*] Capital de la Campània, Itàlia, de la província homònima i de l’antic regne de Nàpols (1 071 744 h [1993]). Situada a la riba nord-oriental de l’ampli golf homònim, a la plana que s’estén al peu del Vesuvi, ha estat sempre un centre portuari, comercial i cultural molt important i ha esdevingut recentment un gran nucli industrial. Fundada pels grecs de Cumes (~600 aC) i conquerida pels samnites (s IV aC), l’any 328 aC Nàpols s’alià amb Roma. Ocupada pels bizantins (536) i pels ostrogots (542), aquells la recuperaren (552) i l’administraren fins al s VII, que esdevingué independent. Passà al regne de Sicília (1139), a l’Imperi (1198) i, l’any 1266, als angevins. Continuà desenvolupant-se sota la corona catalano-aragonesa, que l’ocupà el 1442. Heretada per l'emperador Carles V (1516), passà als Habsburg castellans (1556), fins el 1701. Dominada per Felip V (1701-07), després fou presa per l’Imperi, i l’any 1734 per Carles de Borbó. Ocupada per França (1799 i 1806), Napoleó en donà el regne al seu germà, Josep, succeït per Murat —Joaquim I (1808-15)—. El 1815 Ferran IV recuperà el tron; però el 1820 s’hi produí un alçament liberal, preludi d’un fort moviment que no acabà fins que el regne s’integrà al d’Itàlia (1860). Arquitectònicament hi destaquen: l’església de Santa Restituta (s IV), el castell fortalesa de l’Ou (s XII), el Castell Nou (ss XIII-XIV), la catedral gòtica, l’església de Santa Maria de Donnaregina i la de Santa Clara. Entre els nombrosos museus, es destaca el Museo Archeologico Nazionale i el Museo e Gallerie Nazionali di Capodimonte.

Nàpols, conquesta de Campanya militar de conquesta del regne de Nàpols, sota domini angeví, per part d'Alfons IV de Catalunya-Aragó. Ja el 1415 Alfons IV havia intentat el casament del seu germà Joan amb Joana II de Nàpols, sense èxit. Anys després, la reina Joana demanà l'auxili del rei català contra Lluís d'Anjou i els aliats genovesos d'aquest, en canvi d'afillar-lo i de fer-lo successor seu. Alfons s'adreçà a Nàpols amb el seu estol i obligà les forces angevines a retirar-se. Successives victòries donaren una major seguretat a Joana, i tractà aleshores de deseixir-se'n; Alfons hagué de lluitar a la mateixa Nàpols i Joana hagué de fugir. El 1423 es formà una lliga contra els catalans a Itàlia, formada per Joana, Lluís d'Anjou, el papa Martí V, el duc Sforza, Gènova i Milà. Els aliats prengueren l'ofensiva i s'apoderaren de Nàpols (abril del 1424). Per mitjans diplomàtics, però, Alfons IV assolí de convèncer Joana II de restablir l'antic conveni. El 1433 Alfons IV s'apoderà d'Ischia, davant Nàpols. Una nova lliga, però, formada per Venècia, Milà, Florència i el papat, l'amenaçà, i Alfons IV abandonà els seus plans. La mort de Lluís d'Anjou (1434) i la de la reina (1435) causaren un nou hereu de darrera hora: Renat d'Anjou. Davant aquests fets, el rei català assetjà Gaeta (1435); l'estol genovès, que intentava d'aprovisionar la ciutat, fou atacat per l'estol català amb Alfons IV a bord, i aquest fou derrotat i fet presoner a Ponça (1435). Els presoners foren duts a Milà; però el duc, Felip Maria, reconegué a Alfons una zona d'influència al sud d'Itàlia. A l'estiu del 1436 Catalunya envià una nova esquadra a Nàpols, que aconseguí prendre finalment la ciutat el 2 de juny de 1442 i al començament del 1443 tot el regne s'havia sotmès.

Nàpols, regne de Antic regne d'Itàlia, que comprenia tota la Itàlia del sud i Sicília. Conquerida Nàpols per Roger II de Sicília (1139), n'esdevingué part del regne, que passà a l'Imperi per mitjà del seu nét, Frederic II. El seu fill natural Manfred usurpà el tron sicilià (1258), però fou derrotat i mort (1266) per Carles d'Anjou —Carles I de Nàpols (1266-85)—, el qual perdé Sicília (1282), conquerida per la corona catalano-aragonesa. Adquirit per Alfons el Magnànim després d'una llarga guerra (1435-42), restà unit sota el seu govern amb els regnes de la corona catalano-aragonesa. A l'interior del regne reorganitzà l'administració de la justícia i el fisc. Confià molts dels càrrecs administratius i polítics del regne a catalans, i reservà només els de

^[1] El seu fill natural Manfred usurpà el tron sicilià (1258), però fou derrotat i mort (1266) per Carles d'Anjou —Carles I de Nàpols (1266-85)—, el qual perdé Sicília (1282), conquerida per la corona catalano-aragonesa

Nau, cap de la Gran promontori de la costa de la Marina Alta que constitueix l'extrem més oriental del País Valencià. Situat dins el municipi de Xàbia (Marina

Alta), correspon al *Promontorium Ferrarium* dels antics. La toponímia té una versió marina, que només conté el cap de Sant Martí i el de la Nau pròpiament dit (116 m), i una altra de terra, on se succeeixen, de N a S, el cap Prim, la platja i l'illa del Portitxol, el cap Negre, la punta Plana o de l'Emperador, la cala Figuera, el cap Martí i la Granadella.

Nauru [*nom oficial: en nauruà: Naoero*] Estat insular de l'oceà Pacífic, uns 40 km al S de l'equador i 300 km a l'W de Kiribati (21 km²; 10 200 h [est 1994]). La capital és Yaren.

L'illa és d'origen coral·lí i presenta una fèrtil faixa costanera on viu la població. El clima és tropical, amb una estació monsònica de novembre a febrer. El sector primari es redueix a l'explotació dels cocoters i la cria de porcins. A l'interior hi ha grans dipòsits de fosfats de primera qualitat originats pel guano i exportats a Austràlia, Nova Zelanda, el Japó i Corea del Sud. La moneda és el dòlar australià. El nivell de vida és elevat. La població és composta de nauruans (57%), de polinesis d'altres illes (26%), xinesos (9%) i blancs (8%). La majoria de nauruans són cristians: el 58% protestants i el 24% catòlics. El nauruà és l'idioma oficial, però l'anglès hi és àmpliament estès. Nauru és membre especial del Commonwealth.

Descoberta pel capità Fearn el 1798, l'illa fou annexada el 1888 per Alemanya i ocupada per les forces australianes el 1914. L'any 1920 es convertí en fideïcomissari de la Societat de Nacions, sota l'administració d'Austràlia, la Gran Bretanya i Nova Zelanda. Ocupada pels japonesos en 1942-45, passà a tutela de l'ONU el 1947, que delegà l'administració a Austràlia. Pel 1968 es convertí en república independent dins l'àmbit del Commonwealth.

Navarra [*basc: Nafarroa*] La regió més extensa i meridional del País Basc, que constitueix des del 1982 una comunitat autònoma uniprovincial de l'estat espanyol (10 421 km²; 519 277 h [1991]). La capital és Pamplona.

Ha estat dividida tradicionalment en *Ribera* (de l'Ebre) i *Montaña* (Pirineus), més una zona intermèdia (*Navarra Media*). Hom distingeix una *Ribera Riojana*, a l'W, i una *Ribera Tudelana*, al SE, a partir de la vall de l'Aragón. La *Navarra Media*, entre 380 i 600 m alt, presenta un relleu juràssic format de margues i gresos. La Montaña se sol dividir en tres sectors, corresponents al Pre-pirineu meridional, el Pirineu axial i les Muntanyes Basques. Dins l'activitat agropecuària predomina la de tipus agrícola al centre i sud, i ramadera i forestal al nord. En el sector industrial es destaca l'activitat dels transformats metàl·lics. Completa el sector secundari la indústria paperera, química i alimentària. Una gran part de la indústria navarresa radica a Pamplona, que també és el mercat i centre comercial més important. El poblament rural, estacionari durant la segona meitat del s XIX, experimentà un notable creixement durant la primera dècada del s XX i arribà a un màxim el 1950; a partir d'aleshores minvà. La majoria de municipis s'han vist afectats per l'èxode rural, i en aquest sentit Pamplona ha exercit un paper absorbent. Les valls pirinenques del NE sempre han conegut un difícil equilibri entre població i recursos, amb un important èxode i un hàbitat en nuclis petits. La Navarra humida del NW té una població més estable, encara que també en davallada. Els nuclis més importants d'aquesta zona són: Lesaca, Vera de Bidasoa, Alsasua. La població de les conques pre-pirinenques (Pamplona, Aoiz i Lumbier) és dominada per la ciutat de Pamplona, per unes quantes viles i molts petits pobles. A la Navarra Media oriental els principals nuclis deuen llur creixement a la indústria: Sangüesa i Tafalla. La Navarra Media occidental és la comarca capitalitzada per Estella.

Navarra, regne de Estat medieval situat a l'extrem occidental dels Pirineus. Els antecedents del regne es troben en l'antiguitat, quan el país era habitat per vascons, que no foren mai totalment sotmesos pels romans. El naixement del regne de Navarra, però, fou fruit de la lluita dels vascons contra els sarraïns, els quals ocuparen la Baixa Navarra i les ciutats i les valls de la resta del país (Pamplona, ~716-719), però els vascons de les muntanyes continuaren independents, independència que hagueren de preservar també dels francs carolingis. Així, Carlemany sofrí una autèntica derrota en el congost de Roncesvalls (778). Probablement, a la fi del s VIII i al comen-

<div> <div></div> </div> <p>El cap de la Nau</p>
<div> <div></div> </div>
Nauru
<div><div><div><div><div></div><div>bandera</div></div><div><div></div><div>mapa</div></div></div></div></div>
govern :
superfície :
població :
capital :
idioma of. :
moneda :

çament del s IX, el perill dels francs al nord, dels sarraïns al sud i del nou regne astur a l'oest obligà els vascons navarresos a reconèixer l'autoritat d'un sol capítost, el rei Ènnec I de Pamplona, dit Aritza (mort el 852). A la fi del s IX la influència astur lleonesa s'estengué sobre el regne de Pamplona, on una família senyorial emparentada amb els Ènnega, la dinastia Ximena, acabà desplaçant aquests del poder (905). El regne de Navarra anà guanyant en extensió i en el primer terç del s XI, coincidint amb la desintegració del califat, imposà la seva hegemonia a la Península Ibèrica sota la direcció de →***Sanç III de Pamplona***, dit el Gran (1000-35). Assenyala el moment de plenitud la incorporació del comtat de Castella (1029) i d'una gran part del regne de Lleó: Zamora, Astorga i Lleó (1032-33). En reconeixement de la seva superioritat li juraren vassallatge els comtes Sanç V de Gascunya i Berenguer Ramon I de Barcelona. Sanç el Gran facilità el pas pels seus regnes de pelegrins europeus que anaven a Sant Jaume de Galícia. Nasqué així el camí de Sant Jaume, que aviat es convertí en ruta comercial i via d'intercanvi entre l'economia europea i la hispano-musulmana. Les disposicions testamentàries de Sanç el Gran (1035) assenyalaren la fi de l'expansió navarresa i l'inici de la decadència política del regne. Entre els hereus aviat esclataren les dissidències i Navarra hi perdé d'una manera progressiva diferents territoris a favor de Castella. El fratricidi de Peñalén —mort de Sanç IV de Pamplona a mans del seu germà Ramon el 1076— provocà el desmembrament del regne en possibilitar un acord entre castellans i aragonesos per repartir-se'l i ocupar-lo. Des d'aleshores fins al 1134 el nucli fonamental del regne navarrès restà unit a Aragó, i els seus sobirans foren els aragonesos. El testament d'Alfons I (1134), que deixà el regne als ordes militars, provocà la separació definitiva de Navarra i Aragó. Les reduïdes dimensions del nou regne de Navarra —gairebé coincidents amb l'actual província— condicionaren la seva política futura, orientada a preservar la seva independència enfront de Castella i Aragó. Les lluites en les fronteres amb aquests dos regnes sovintejaren, però els beneficiats foren els castellans, que ocuparen Logronyo i altres places de la Rioja (1180). La dinastia de Xampanya governà el regne del 1234 al 1284, període durant el qual l'absentisme dels monarques afavorí nous atacs castellans (1252-84). Convertit en un apèndix de França, el regne navarrès serví la política exterior francesa com un instrument en contra de la corona catalano-aragonesa. Els Capets de França regnaren sobre Navarra des del 1284 fins a llur extinció, el 1328, i en produir-se aquesta el problema successori plantejat es resolgué a França a favor dels Valois, i a Navarra dels Èvreux. Carles III de Navarra (1387-1425) heretà un regne esgotat i unes finances exhaurides, però els darrers anys del regnat l'economia del regne experimentà una certa represa, conseqüència, entre altres factors, de les reformes financeres empreses pel sobirà. Del matrimoni de la seva filla Blanca I de Navarra amb l'infant Joan, germà d'Alfons IV de Catalunya-Aragó i futur rei, nasqué (1421) l'infant Carles, príncep de Viana (→***Carles d'Aragó***). En morir Carles III (1425) el succeí Blanca I, amb Joan (II) com a rei-consort. En morir la reina (1441), deixà hereu el seu fill Carles i, si aquest mancava, successivament les seves filles Blanca i Elionor, però amb el desig exprés que el nou rei no assumís el poder sense el beneplàcit de Joan II. Joan II trencà les relacions amb el seu fill i el desposseí de l'herència juntament amb la seva germana Blanca, i declarà hereva l'altra filla, Elionor, i el seu marit Gastó de Foix. L'ascensió de Joan II al tron de Catalunya-Aragó complicà la situació, mentre continuava la guerra civil a Navarra. Quan el príncep de Viana morí, per la concòrdia d'Olite, els comtes de Foix reconeixien Joan II com a rei de Navarra, amb Elionor com a hereva. En pujar al tron Lluís XII de França, els reis navarresos miraren de signar amb ell el tractat de Blois, però Ferran II de Catalunya-Aragó féu falsificar-ne el text i l'esgrimí per a justificar un atac al regne pirinenc. Momentàniament Navarra fou incorporada al regne catalano-aragonès, però pel juny del 1515 les corts castellanes de Burgos l'annexaren a la corona de Castella, en forma d'unió personal en la figura del monarca, amb manteniment de les institucions anteriors. Els reis navarresos conservaren la Baixa Navarra, al nord

dels Pirineus, que quedà incorporada al regne francès en esdevenir Enric III rei de França (1589, Enric IV de França).

Navarrete, Juan Fernández de (Logronyo 1526 — Toledo 1579) Pintor castellà, anomenat *el Mudo*. Estudià a Itàlia, i cridat per Felip II treballà a El Escorial: *Martiri de sant Jaume* (1571), *Naixement de Crist* (1575), *Enterrament de sant Llorenç* (1579). La seva obra mostra una gran preocupació per la llum i el color.

Navarro i Llombart, Carmel (València 1848 — 1893) Escriptor. Publicà diversos poemes polítics (*Cantos republicanos*). Féu la crònica del Cantó de València a *Trece días de sitio o los sucesos de Valencia* (1873 i 1973). Interessat pels problemes nacionals, fundà, amb el títol de “Lo Rat-Penat”, un anuari (1875-80), un quinzenal (1884-85) i una societat (1878), on volia aplegar valencianistes de totes les classes. Els seus darrers anys accentuà de nou el seu republicanisme i mirà d'acostar-se a les noves promocions universitàries (Blasco Ibáñez, que impulsà a escriure en català, Altamira i Crevea) o populars (Lluís Bernat, Andrés i Cabrelles).

Navas de Tolosa, batalla de Las Acció bèl·lica que tingué lloc el 16 de juliol de 1212 a l'altiplà de Las Navas de Tolosa (La Carolina, Jaén). Els contendents foren, d'una banda, l'exèrcit del califa almohade Muḥammad al-Nāsir, que resultà derrotat, i de l'altra, una coalició de reis peninsulars —Alfons VIII de Castella, Pere I de Catalunya-Aragó i Sanç VII de Navarra—, cavallers hispano-cristians i croats ultrapirinenecs.

naveta *PREHIST* Monument característic de la prehistòria de Mallorca i de Menorca. Construïda amb grans blocs de pedra, amb la tècnica dita *ciclòpia* (o *megalítica*), té gairebé sempre caràcter monumental i és, juntament amb el talaïot, la construcció típica de la civilització indígena balear, especialment la de Menorca, on hi ha els exemplars més famosos, com la naveta des Tudons de Ciutadella i les dues navetes de Rafalrubí d'Alaior. Sembla que la finalitat funerària fou bàsica durant el primer mil·lenni aC.

Navia Riu del vessant cantàbric, a Astúries (111 km). Neix a les muntanyes de Cebreiro, a la província de Lugo, a 1 100 m d'altitud, amb el nom de Piedrafita, i desemboca a la **ria de Navia**.

Naxos Illa grega de la mar Egea, la més gran de l'arxipèlag de les Cíclades (415 km²; 18 500 h [est 1980]). Conreus de vinyes (és famós el seu vi blanc), oliveres, cítrics i figues. És molt notable el marbre que hom n'extreu. La ciutat més important és Naxos, a la costa nord-occidental. Naxos fou la més prepotent de les Cíclades fins que, al s VI aC, el govern aristocràtic fou substituït per la tirania dels Ligdams. Motiu de discòrdia entre atenesos i perses, del 478 al 404 aC s'adherí a la lliga delio-àtica. Els romans l'inclogueren en la província d'Àsia (132 aC). A l'edat mitjana, després de la quarta croada, fou un domini indirecte de Venècia. Ocupada pels turcs (1566-74), restà en llur poder fins el 1832, any que fou tornada a Grècia.

N'Djamena [*fins el 1973: Fort Lamy*] Capital del **Txad** i de la prefectura de Chari-Baguirmi (687 800 h [1992]). És situada a la vora dreta del Chari, al punt de confluència amb el Logone, en una regió de conreus de cotó, blat, mill i blat de moro. Indústria de la confecció, desmotaatge del cotó per a l'exportació, central elèctrica i producció d'oli vegetal.

Neandertal, home de Tipus humà que visqué durant el paleolític mitjà, associat a les indústries lítiques mosterianes (*Homo Neanderthalensis*). Identificat originàriament el 1856 prop de Düsseldorf, n'han estat trobades restes a l'occident d'Europa, a Palestina, al sud de Rússia, a Sibèria i al nord de l'Àfrica. El crani és molt característic: parets superciliars grosses i fortes, front aplanat i mandíbula superior prominent. La capacitat cerebral era superior a la de l'home actual. Tenia el cos baix i les extremitats grosses. Actualment, es creu un enllaç cap a l'home modern, fins al punt de proposar-lo com a *Homo Sapiens Neanderthalensis*. Als Països Catalans han estat descobertes restes humanes de l'home de Neandertal a Banyoles (Pla de l'Estany) —una mandíbula— i a la cova Negra de Bellús (Vall d'Albaida) —fragment de crani parietal—, en aquest cas associades amb indústria mosteriana.

Nebraska Estat dels EUA (200 350 km²; 1 632 000 h [1994]). La capital és Lincoln. Estès per la part central de les Grans Planes, constitueix una plana ondulada inclinada d'W a E. El clima és continental sec. És travessat pels afluents de la dreta del Missouri (el més important és el Platte), el qual voreja l'estat pel NE i l'E. Regió agrícola molt important, hi és remarcable també la indústria conservera, química i siderometal·lúrgica. Habitada per tribus pawnis, omahes, *cheyennes*, etc, la zona caigué sota la influència dels francesos de la Louisiana, que l'exploraren i el 1803 la vengueren als EUA. La construcció del ferrocarril impulsà l'economia, i el 1867 esdevingué el trenta-setè estat de la Unió i abolí l'esclavitud.

Nebrija, **Elio Antonio de** (Lebrija, Sevilla 1442 — Alcalá de Henares 1522) Nom amb què és conegut Antonio Martínez de Cala, humanista sevillà. Estudià humanitats a Salamanca i a Bolonya. Essent professor a la universitat de Salamanca (1476-86) inicià la seva producció literària i publicà una de les seves obres més famoses: les *Introductiones in latinam grammaticam, per eundem recognitae atque exactissime correctae glossematis cum antiquo exemplari collatis* (1481). Traslladat a Extremadura, donà a la llum les obres més interessants: el *Vocabularium*, constituït per dos diccionaris hispano-llatins, la *Gramática de la lengua castellana* (1492) i les *Muestras de la historia de las antigüedades de España* (1499). Reintegrat a la universitat salmantina (1505), Cisneros el cridà per ensenyar a la universitat d'Alcalá, on restà fins a la mort. Corresponen a l'última etapa de la seva vida la famosa *Artis rhetoricae compendiosa coaptatio ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano*, *Antonio Nebrissensi concinnatore* (1515) i les *Reglas de ortografía castellana* (1517).

nebulosa *ASTR* Condensació de matèria interstel·lar en forma de núvol de contorns imprecisos i que pertany a la Galàxia. Hom acostuma a classificar-les en brillants i fosques. Les *nebuloses brillants* tenen l'aspecte de núvols més o menys lluminosos, i sempre hi ha estels a llur interior o bé a llurs proximitats. Les *nebuloses fosques* es troben lluny de qualsevol estel, i, per tant, no reben cap radiació lluminosa prou potent que pugui provocar reflexió o emissió.

nècora [*Liocarcinus puber*, família dels portúnids] *ZOOL* Cranc de l'ordre dels decàpodes que ateny uns 28 cm de llargària i 35 cm d'amplada, de color variable, que pot tenir unes taques més clares. Es troba a tota la Mediterrània, a la mar Negra i a l'Atlàntic nord. És comestible.

necròpoli *ARQUEOL* Conjunt de sepulcres subterranis. Aquest terme designà primerament els sepulcres d'Alexandria d'Egipte, però posteriorment fou emprat en especial per a referir-se als cementiris d'època prehistòrica o antiga. Els enterraments poden ésser individuals, de parella o família nuclear, o col·lectius (de grup o clan), segons les cultures i les èpoques.

neerlandès 1 *LING* Llengua parlada als Països Baixos en la seva extensió geogràfica més àmplia: l'estat dels Països Baixos, la part septentrional de Bèlgica i el NW de França (Flandes francès). El neerlandès pertany al grup germànic occidental, i procedeix del baix-franc. La part neerlandoparlant de Bèlgica mostra diferències més marcades entre els dialectes flamencs occidentals, brabantins i limburguesos. En època colonial totes les regions colonitzades foren influïdes pel neerlandès (Indonèsia), i algunes l'han mantingut com a llengua oficial (Surinam, Antilles Neerlandeses). A Sud-àfrica s'ha implantat una forma del neerlandès, procedent de la colonització dels holandesos i els zelandesos (els *bòers*): l'*afrikaans*.
2 literatura neerlandesa *LIT* Literatura desenvolupada en neerlandès. Bé que una gran part de la literatura neerlandesa medieval es produí a les províncies flamenques i brabantines, després de la guerra dels Vuitanta Anys les províncies holandeses heretaren el cos econòmic i cultural brabantí: Breero, poeta líric popular, P.C.Hoof (cercle de Muiden), J.van den Vondel, el qual conreà el drama bíblic. Després del 1660 el classicisme esdevingué academicisme formal, segons els models francesos (Langendijk). El romanticisme penetrà en l'ambient holandès (Bilderdijk, B.Wolff i A.Deken), ajudat pels canvis polítics entre el 1795 i el 1830. A.Loosjes escriví la primera novel·la històrica d'Europa el 1808. En poesia es destaquen Tollens, Potgieter i N.Beets. Aparegué

Mapa físic de Navarra

la revista literària “De Gids”, la més important en el món literari del s XIX als Països Baixos. A Flandes començà la recuperació del patrimoni cultural amb J.F.Willems, i florí la poesia popular. El gran renovador als Països Baixos fou Multatuli, amb el qual començà l'època moderna. Constituïxen el moviment del 1880 els poetes J.Perk, W.Kloos, A.Verwey, H.Swart i H.Gorter. Al començament del s XX imperaren tendències esteticistes (P.C.Boutens i J.H.Leopold), social-ètiques (H.Roland Holst-Van der Schalck), naturalistes (novel·listes com L.Couperus i, en teatre, H.Heyermans), simbolistes (A.von Schendel). Són de la generació del 1910, oposats a l'impressionisme, J.C.Bloem, A.Roland Holst, M.Nijhoff. Seguint l'exemple del flamenc P.van Ostayen, H.Marsman i H.van den Bergh introduïren als Països Baixos la poesia expressionista. Altres autors foren el novel·lista Coolen, S.Vestdijk (poesia, novel·la, assaig) i F.Bordewijk. Just abans de la Segona Guerra Mundial començaren a publicar els poetes de tendència lírica (G.Achterberg, E.Hoornik, M.Vasalis). Els poetes de la generació del 1950 escriviren una poesia experimental, seguidora de P.van Ostayen i dels models flamencs d'entreguerres (Lucebert, H.Andreus, S.Vinkenoog, R.Campert, G.Kouwenaar, P.Rodenko, S.Polet). Els prosistes han reflectit els moviments llibertaris als Països Baixos (W.F.Hermans, H.Mulisch, G.K.van het Reve, J.Wolkers, etc). El teatre no aportà gaires novetats, fins que experimentà en el camp social amb grups col·lectius.

Nefertiti (Egipte s XIV aC) Reina d'Egipte. Muller principal d'Akhenaton (1379-1362 aC), amb qui apareix estretament associada en els relleus que es conserven del seu regnat. A partir del 1366 aC desapareix de l'escena política.

Negra, mar [*rus: Černoje More; turc: Karadeniz*] Mar continental annexa a la Mediterrània (400 000 km²). S'estén entre Europa i Àsia, limitada pels territoris de Rússia, Ucraïna, Geòrgia, Romania, Bulgària i Turquia. Comunica pel Bòsfor, la mar de Màrmara i els Dardanel amb la Mediterrània, i per l'estret de Kerc' amb la mar d'Asov. Les costes meridionals són generalment rocalloses i escarpades, i les del nord, sorrenques i planeres. Pel sector nord s'estén una vasta plataforma continental, amb profunditats inferiors als 100 m; cap al centre i el sud la profunditat augmenta fins als 2 240 m de màxim. Durant el Pliocè (Terciari) i al començ del Quaternari els moviments tectònics que afectaren l'àrea dels estrets —mar Egea— la uniren amb la Mediterrània. Els ports principals són Odessa, Sebastopol (base naval), Batumi, Burgas, Varna, Trebisonda, Zonguldak i

Samsun. La pesca és important a la plataforma continental nord. En l'antiguitat els grecs l'anomenaren mar inhospitalària a causa de la seva inclemència fins que els milesis i els jonis hi fundaren diverses factories i colònies a partir del s VIII aC.

negre 1 Del color del sutge o del carbó, completament fosc.
2 cinema negre *CIN* Nom amb el qual és coneguda una tendència del cinema, que es desenvolupà sobretot als EUA entre el 1941 i el 1955, i tingué una certa continuïtat a Europa, especialment a França. Violència, sexe, criminalitat i societat marginal són elements bàsics d'aquesta tendència, i n'és l'origen el film *The Maltese Falcon* (1941) de John Huston. *Gilda* de Charles Vidor (1946), *The Asphalt Jungle* (1950) de Huston i bastants films d'Otto Preminger o d'Alfred Hitchcock poden ésser inscrits en aquesta tendència.
3 novel·la negra *LIT* Gènere literari sorgit als EUA a la darrerria dels anys vint. Basada en l'estructura i la trama pròpies de la novel·la políciaca, incideix en els aspectes més tèrbols de la societat contemporània. N'és típic l'estil concís i senzill, el predomini del llenguatge col·loquial i un realisme truculent. Començà a publicar-se en revistes d'abast popular (“Pulp Magazines”), d'entre les quals es destacà “Black Mask”.

Negrín López, Juan (Las Palmas 1889 — París 1956) Polític i metge. Ja des de la Dictadura s'inclinà cap al PSOE, i el 1931 fou elegit diputat. Durant la guerra civil fou ministre de finances en el govern Largo Caballero (setembre del 1936). Des d'aquest càrrec reorganitzà l'economia de guerra i ordenà el trasllat a l'URSS d'una gran part de les reserves d'or del Banco de España. Amb la dimissió de Largo Caballero arran dels fets de Maig fou nomenat primer ministre (17 de maig de 1937). A remolc de l'evolució de la guerra, el mes d'octubre del 1937 decidí el trasllat del govern a Barcelona. Pel febrer del 1939, amb la desfeta de Catalunya, s'exilià.

Nehru, Jawāharlāl (Allahabad 1889 — Nova Delhi 1964) Polític indi. Educat a la Gran Bretanya, en tornar a l'Índia s'uní al partit del Congrés i lluità per l'alliberament del país. L'any 1947, en assolir la independència la Unió Índia, esdevingué cap del govern i ministre d'afers estrangers, càrrecs que ocupà fins a la mort.

Nelson, Horatio (Burnham Thorpe, Norfolk 1758 — Trafalgar 1805) Almirall anglès. La seva carrera naval començà el 1793 durant la guerra contra la república francesa. Almirall el 1798, fou destinat a blocar la flota francesa a Toló i, a l'agost del mateix any, Nelson la destruí a Abū Qīr. Al 1800 combaté, juntament amb la flota de l'almirall Parker, la coalició entre Dinamarca, Suècia, Rússia i Prússia anomenada la ‘neutralitat armada’, que es desféu després que Nelson destruís la flota danesa a Copenhaguen (abril del 1801). El 1803 fou nomenat almirall de la flota anglesa a la Mediterrània, en el moment que Napoleó preparava la invasió de les illes Britàniques. Al començament del 1805 l'esquadra francesa de Toló s'uní a l'espanyola i navegà fins a les Antilles amb la intenció d'allunyar la flota anglesa d'Europa. Això no obstant, la flota combinada tornà aviat i es refugià a Cadis, on fou assetjada per Nelson. Sortí sobtadament el 21 d'octubre de 1805 i fou destruïda per l'esquadra anglesa a la batalla de Trafalgar. Ferit greument durant el combat, Nelson morí.

Nemunas [*rus: Neman; polonès: Niemen; al: Memel*] Riu de Bielorússia i de Lituània (937 km de longitud). Neix al S de l'altiplà de Minsk. El curs inferior fa de frontera entre Lituània i l'*oblast'* de Primorje. Desguassa, en delta, al golf de Kursk, a la mar Bàltica.

nenúfar *BOT 1* Nom aplicat a diverses espècies de nimfeàcies, especialment les pertanyents als gèneres *Nuphar* i *Nymphaea*.
2 nenúfar groc [*Nuphar lutea*, família de les nimfeàcies]*ARD* Planta aquàtica de fulles flotants, arrodonides, cordiformes, grosses, i de flors grogues. Creix en aigües fluvials o estancades en una gran part d'Europa, i també és plantada en jardineria.

neó *QUÍM* Element gasós, incolor, inodor i inert, pertanyent al grup 0 (o VIIIa) de la taula periòdica. És obtingut mitjançant la líquefacció de l'aire. És emprat per a emplenar els tubs publicitaris.

neoclassicisme *ART/LIT* Moviment estètic de base intel·lectual originat pel cansament davant les fórmules del barroc final o

l'egotament de la seva capacitat creadora a la segona meitat del s XVIII. Fou un moviment de curt predomini, que s'estengué per tot Europa i arribà a Amèrica. Teòrics com J.Winckelmann i A.Quatremère de Quincy, pintors com A.R.Mengs i J.L.David, escultors com A.Canova i B.Thorvaldsen i arquitectes com Ch.Percier i P.Fontaine, actius els darrers anys del s XVIII i el primer quart del s XIX, són els representants més destacats d'aquesta tendència. Els llurs obres mostren el predomini de les formes i els temes derivats del classicisme hel·lènic i la preferència per la línia i el dibuix sobre el color. A la Península Ibèrica sobresurten l'arquitecte Juan de Villanueva i l'escultor A.Álvarez Cubero. Als Països Catalans, aquest estil coincidí amb una forta recuperació de la vida econòmica, que féu possible la construcció a Barcelona d'edificis com la Llotja, el palau Moja, els Porxos d'En Xifré i la plaça Reial. En el camp de l'escultura sobresortiren Damià Campeny, Antoni Solà, J.A.Folch i Costa i J.Bover, entre d'altres, i en el de la pintura Francesc Lacoma i Sans, Josep Flaugier, Salvador Mayol, V.Rodés i els Planella. A França el neoclassicisme literari adquireix un gran impuls i es confon amb el moviment crític i racionalista que condueix a l'Enciclopèdia. Els homes del "segle de les llums" se senten defensors de la raó, i aquesta els condueix a una crítica total i al relativisme, iniciat sobretot pel baró de Montesquieu. Crítica, racionalisme, il·lustració, revaloració d'antigues obres, caracteritzen el moviment. Als Països Catalans, durant la segona meitat del s XVIII es produí una activitat literària en català que es correspon amb el neoclassicisme europeu.

neopressionisme *ART* Escola pictòrica francesa del darrer quart del s XIX. És coneguda també amb els noms de *divisionisme* i de *puntillisme*. Constitueix la radicalització de l'impressionisme. Els principals representants d'aquesta escola foren Georges Seurat, Paul Signac, Maximilien Luce, H.E.Cross, Charles Angrand, Albert Dubois-Pillet i el belga Théo van Rysselberghe.

neolític *PREHIST* Fase de la prehistòria que segueix el mesolític. El neolític pot ésser definit com la fase del desenvolupament econòmic i tècnic de certes societats, en la qual s'aconsegueix de substituir les formes de subsistència depredadores del paleolític per una economia de producció. Fins a aquest moment l'home vivia de la caça, la pesca i la recol·lecció. El descobriment de mitjans per a controlar i desenvolupar aquestes fonts (l'agricultura i la domesticació d'animals) modificà profundament la vida de l'home i el convertí en sedentari. Hom pot afirmar amb seguretat que el Pròxim Orient i la península balcànica als VIII-VII mil·lennis aC (i Mesoamèrica als III-II) constituïren centres primaris d'aparició del neolític. La primera fase (VIII-VII mil·lennis) és la denominada "neolític preceràmic". En el VI mil·lenni apareix la ceràmica, la qual des del començament mostra una gran varietat de tipus i de decoracions, que serveixen per a distingir les diferents cultures. Des del Pròxim Orient i la península península balcànica, el neolític s'estengué cap al nord d'Àfrica i cap a l'Europa central i arribà el V mil·lenni a l'Europa occidental, on es produí una gran diversificació cultural.

neomicina *FARM* Antibiòtic del grup dels oligoaminoholòsids. Fou aïllat el 1949 per S.A.Waksman i H.A.Lechevalier del brou de cultiu d'un actinomicet del sòl (*Streptomyces fradiae*). La neomicina és un antibiòtic d'ampli espectre, actiu contra la majoria dels bacteris gramnegatius, sobretot els agents de nombroses afeccions intestinals, colibacils, agents de la tifoide, de la disenteria bacil·lar i del còlera, com també contra els bacteris grampositius (estafilococs i estreptococs).

Neopàtria, ducat de Territori format per Siderocàstron i la part meridional de la Tessàlia, conquerit per Alfons Frederic d'Aragó (1319), amb tropes catalanes, i constituït en ducat el mateix any, unit al ducat d'→*Atenes*. Era governat per capitans, que depenien del regne català de Sicília. Neopàtria caigué en mans dels florentins el 1390.

neoplatonisme *FILOS* Doctrina filosòfica que assolí el desenvolupament màxim als segles II-IV dC. Plotí, considerat el fundador de l'escola, estructurà un pensament que era, aleshores, una prolongació del platonisme i una creació autènticament seva. El neoplatonisme representa el punt més alt d'elaboració de la filosofia clàssica.

Els Porxos d'En Xifré, al passeig d'Isabel II, a Barcelona, exemple arquitectònic del **neoclassicisme**

boració del pensament filosòfico-religiós del moment, segons el qual tot prové de Déu per graus i tot hi torna també gradualment. Allunyar-se de l'U i de la simplicitat absoluta és degradació cap a les ombres d'una progressiva multiplicitat i distinció. La matèria és l'últim graó del descens, però és allhora el començament del retorn, car l'ànima tendeix per natura a la unitat superior de la qual prové. En el cas que oblidí el seu origen, l'ànima es condemna a una sèrie de transmigracions (*reencarnació*) i, per la via de la contemplació de l'harmonia, de la bellesa espiritual o de la veritat intel·ligible, inicia l'elevació fins a Déu. L'edicta de Justinian, l'any 529, dispersà l'escola neoplatònica, però moltes de les seves idees havien estat ja incorporades al cristianisme.

neorealisme CIN Moviment cinematogràfic italià que sorgí el 1945, a l'acabament de la Segona Guerra Mundial i del feixisme, i durà fins cap al 1952, quan el profund canvi econòmic, polític i social que experimentà el país canvià les orientacions cinematogràfiques. Hom pot citar *Roma, città aperta* (1945), de R.Rossellini, com a la primera obra neorealista. Amb el neorealisme hom adoptà un to pregonament realista, donat per l'afany d'objectivitat documental i de verisme mitjançant la utilització d'actors no professionals, el rodatge en escenaris naturals i l'exposició d'una temàtica quotidiana de les classes populars. Produí obres com *Paisà* (1946), del mateix autor, *Ladri di biciclette* (1948) i *Miracolo a Milano* (1950), de De Sica, *La terra trema* (1948), de Visconti, *Riso Amaro* (1949), de De Santis, i altres.

Nepal [*nom oficial: Regne de Nepal; nepalès: Nepāl Adhirājya*] Estat de l'Àsia meridional, situat a l'Himàlaia, entre la Xina al N, l'Índia a l'E, Si W (147 181 km²; 19 525 000 h [est 1994]). La capital és Kàtmandu.

Nepal és un país essencialment muntanyós. El N comprèn la part més elevada de l'Himàlaia: Everest (8 848 m), Gangchen-dsonga (8 585 m), Dhaulāgiri (8 168 m), Annapurna (8 078 m). Al S s'estenen les formacions de l'Himàlaia exterior, que assolixen altituds menys elevades (3 000 m), les quals descendeixen gradualment cap a l'extrem sud del país, on deixen lloc a una estreta franja plana. El clima és monsonic. La vegetació, formada de bosc tropical al S, és de bosc caducifoli, de coníferes i de prats permanents cap al N. Les activitats econòmiques bàsiques són l'agricultura, l'explotació forestal i la ramaderia. Els conreus produeixen arròs, blat, blat de moro, mill, ordi, jute (cinquè productor del món), llegums, patates, canya de sucre, tabac, fruita, plantes oleaginoses i plantes medicinals (primer proveïdor internacional). La ramaderia transhumant abunda en bovins, cabres, ovelles, iacs i búfals als arrossars. Les comunicacions interiors són difícils, a causa de l'orografia i de la manca de tràfic que n'estimuli les inversions. El Nepal exporta confecció de cotó, cereals, pells, ramats, jute i fusta i importa productes alimentaris, manufacturats, tèxtils, carburants, maquinària, aliments i productes químics. El gran dèficit de la balança de mercaderies es salda en part per la de serveis, on es destaca el turisme. D'una banda, el país és el bressol del Buda, origen de pelegrinatges religiosos de l'Extrem Orient. D'altra banda, l'Himàlaia constitueix el repte suprem per als alpinistes d'arreu, que requereixen una infraestructura del país i un guiatge de xerpes. La població es concentra a les valls, on són possibles els conreus. La vall de Kàtmandu és el centre humà i econòmic del país. La població és composta de *gurkhes*, minoria dominant, i de *newars*. El nepalès és l'idioma oficial de l'estat. Les religions practicades són l'hinduisme (86%) i el budisme (8%). El Nepal és una monarquia constitucional, amb una constitució aprovada el 1990, i és membre de l'ONU.

Una ciutat nepalesa, Lumbini, fou el bressol del Guatama Buda cap al 560 aC, fet que convertí el Nepal en el centre búdica asiàtic. Al s V existia una relació molt intensa entre el Nepal i el Tibet i l'Índia. El 1460 el rei Jaksha Malla dividí el Nepal en quatre regnes i entre el 1742 i el 1768 el rei *gurkha* Prithvi Naraian Shah l'envai aprofitant-ne les dissensions. Els *gurkhes* iniciaren una etapa expansiva cap a l'est i l'oest, que els féu topar amb el Tibet i la Xina i els anglesos de l'Índia (1787-92). El 1814 esclatà la guerra i, en perdre, els nepalesos es sotmeteren a un comissari anglès a Kàtmandu. El 1846 s'instaurà la dictadura hereditària de la família Rana, de línia pro-

britànica, que col·laborà estretament amb els anglesos, fins i tot després que Londres en reconegués la independència el 1923. El 1951 els sectors progressistes i pro-india dirigiren un cop d'estat contra la dictadura dels Rana i imposaren una monarquia constitucional en la figura del rei Tribhuvan Bir Bikran. El 1961 el rei Mahendra destituí el govern i reformà la constitució (1962), liberalitzà l'administració i inicià una petita industrialització, sempre sota el control de l'Índia. El 1980 una esmena a la constitució féu possible que l'any següent se celebrassin les primeres eleccions parlamentàries directes amb candidats a nivell individual. Després de la legalització dels partits polítics (1990), a les eleccions del 1991 guanyà el Partit pel Congrés Nepali. El Partit Comunista Unificat del Nepal guanyà les eleccions del 1994 i el seu líder, Man Mohan Adhikari, fou escollit primer ministre.

nepotisme *HIST* Mètode de què es valgueren els papes per a la consolidació de llur poder temporal, que consistia a afavorir membres de llurs famílies amb donacions, títols o favors en general. El nepotisme tingué especialment importància durant els ss XV i XVI.

Neptú El vuitè dels planetes del sistema solar, atenent la seva proximitat al Sol. L'òrbita és quasi circular, i la densitat és la més gran de tots els planetes anomenats gegants. La magnitud aparent de Neptú és de 7,7; per tant, no és observable a ull nu. Vist pel telescopi, apareix com un disc verdós de 2,4" de diàmetre. La seva elevada albedo, de l'ordre de 0,5, indica la presència d'una espessa atmosfera difusora. Neptú és constituït per un nucli de metall i de roques envoltat d'una capa de glaç, entorn de la qual hi ha l'atmosfera del planeta, composta principalment per metà i per hidrogen. Fins fa poc hom coneixia dos satèl·lits de Neptú: *Nereida* i *Tritó*, però darrerament n'han estat descoberts sis de nous, que han estat batejats amb els noms de Nàïade, Talassa, Despina, Proteu, Galatea i Làrissa. El 1985 foren descoberts els anells de Neptú. L'atmosfera del planeta té una tempesta persistent, que hom ha anomenat gran taca fosca. La seva densitat és 1,6 i en la major part és compost d'aigua gelada, amb un nucli sòlid. Neptú té un camp magnètic similar al de la Terra.

Nerbion Riu del País Basc, a Àlaba i Biscaia (71 km). Neix a Peña Orduña, en direcció N travessa Bilbao i desguassa a la mar Cantàbrica en forma de ria.

nereida MIT En la mitologia grega, cadascuna de les filles de Nereu. Segons Hesíode, les nereides eren prop de cinquanta divinitats. Les més conegudes eren Tetis, Amfitrita i Galatea.

Neró [llat: *Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus*] (Anzio 37 dC — prop de Roma 68 dC) Emperador de Roma (54-68 dC). Adoptat per l'emperador Claudi, en morir aquest fou proclamat emperador. Conreà apassionadament la música i la poesia, augmentà el fast de la cort i, en un intent megalomaniac d'hel·lenitzar Roma, instituí jocs i construí sumptuoses residències i traçà una nova urbanització de la ciutat. A causa de la seva política es féu odiós a l'oposició, a la classe adinerada i també al poble. Aquest odi s'incrementà quan féu incendiar una part de la ciutat (la Suburra) i contemplà la seva destrucció des d'una torre. L'oposició li plantà cara obertament amb diverses conspiracions, fins que hagué de fugir de Roma. Refugiat a la vil·la del seu llibert Faó, es féu occir pel llibert Epafrodit.

Neruda, Pablo (Parral, Linares 1904 — Santiago 1973) Nom que, en record de Jan Neruda, prengué Ricardo Eliecer Neftalí Reyes, poeta xilè. Cònsol, entre altres ciutats, a Madrid i a Barcelona, féu una gran amistat amb els poetes de l'anomenada *Generació del 27*. Ingressà al partit comunista el 1945. Candidat a la presidència de la república de Xile el 1970, renuncià a favor del seu amic Salvador Allende. Escriví una quarantena d'obres: *Veinte poemas de amor y una canción desesperada* (1924), *Residencia en la tierra* (1935), *España en el corazón* (1937), inclòs després a *Tercera residencia* (1947), on inicià el seu estil èpic, d'una gran agressivitat política, la millor mostra del qual és *Canto general* (1950). Als volums d'*Odas elementales* (iniciats el 1954) cantà les coses més elementals i quotidianes. Cal recordar als seus llibres de memòries: en versos (*Memorial de Isla Negra*), en cinc volums (1964), i en prosa (*Confieso que he vivido*, 1974). Fou premi Lenin de la pau (1953) i premi Nobel de literatura (1973).

nervi 1 *BIOL* Cadascun dels cordons que posen en relació els centres nerviosos o els ganglis perifèrics amb les diferents parts del cos (sistema nerviós). Segons la constitució, els nervis poden ésser mielínics i amielínics. En els mielínics els axons de les cèl·lules nervioses són coberts per una beina de mielina. La diferència entre els uns i els altres està en el fet que els amielínics tenen una velocitat de conducció menor.
2 *ARQUIT* Nervadura; arc ressaltat a l'intradós d'una volta, per a reforçar-la o decorar-la.
3 nervi d'aresta *ARQUIT* Nervi que assenjala la intersecció de dues voltes.
4 nervi faixó *ARQUIT* Nervi que segueix exactament el perfil de l'intradós d'una volta.
5 nervi secundari *ARQUIT* Nervi que enllaça transversalment els nervis principals o els intermedis d'una volta.

Nervi, Pier Luigi (Sondrio 1891 — Roma 1979) Enginyer italià. S'especialitzà en l'estudi d'estructures metàl·liques i de formigó armat. Els anys 1930-32 construí l'estadi de Florència, que per l'audàcia de l'estructura esdevingué un model a escala mundial. El Palau d'Exposicions de Torí (1948-49) és una de les obres més importants de l'arquitectura europea de la post-guerra. Sobresurt també el Palazzo dello Sport de Roma (1957), en col·laboració amb M.Piacentini, cobert amb una cúpula de 100 m de diàmetre. Desenvolupà un sistema de prefabricació *in situ*: el ferrociement. És notable la nau d'entrada de l'estació ferroviària de Nàpols (1954).

nerviós, sistema *ANAT ANIM* Sistema d'integració entre els diversos òrgans d'un animal, de recepció d'informació i d'adequació al medi ambient. Els *sistemes nerviosos centrals* són propis dels vertebrats. Es caracteritzen per la presència d'uns òrgans complexos anomenats *centres nerviosos*. En aquests centres es produeixen una gran quantitat de connexions interneuronals (sinapsis), de manera que els impulsos nerviosos es poden dirigir per vies diferents a diversos òrgans. Els nervis van a parar a tots els punts del cos, i poden ésser *sensitiuus*, quan van dels receptors als òrgans; *motors*, quan van dels centres als efectors; i *mixts*, en els quals hi ha fibres sensitives i motores. Coexistent amb el sistema nerviós central, i depenent-ne, hi ha en els mamífers un sistema nerviós ganglionar, simpàtic i parasimpàtic, que regula la coordinació visceral. En l'home hi ha una estructura òssia que protegeix el sistema nerviós central: la caixa craniana per a l'encèfal i la columna vertebral per a la medul·la.

nespler [*Mespilus germanica*, família de les rosàcies] *BOT/AGR* Petit arbre caducifoli, a vegades espinós, de fins a 6 m d'alt, de fulles lanceolades, més o menys pubescents, i enteres o serrulades, de flors blanques i solitàries, i de fruits, les *nesples*, bruns, piriformes o arrodonits, i comestibles un cop madurs. És originari de l'Europa sud-oriental, però es troba conreat i subspontani a l'Europa central i occidental.

nesprer *BOT/AGR* **1** Nespler. **2 nesprer del Japó** (o simplement **nesprer**) [*Eriobotrya japonica*, família de les rosàcies] Petit arbre perennifoli de fins a 10 m d'alçària, de fulles oblongues coriàcies, dentades, lluent a l'anvers i tomentoses al revers, de flors blanques, agrupades en panícules, i de fruits, les nespres, el·lipsoïdals o piriformes, de pela ataronjada i comestibles. És oriünd de la Xina central, però és conreat en zones temperades i càlides d'Àsia, Europa i Amèrica.

Ness Llac del nord d'Escòcia, a la regió dels Highlands. D'origen glacial, té una extensió de 32 km de llargada i una mitjana d'amplària de 2 km. Entorn d'aquest llac hom ha especulat sobre l'existència d'un o de diversos animals monstuosos d'època prehistòrica.

nestorianisme *CRIST* Doctrina teològica que sosté que hi ha dues persones, divina i humana, en el Verb encarnat. Pren el nom del patriarca Nestori de Constantinoble. La teologia de Nestori afirma la unitat de Crist, denunciant la fórmula de Ciril d'Alexandria “unió hipostàtica” com a portadora de monofisisme. Motivacions polítiques convertiren el nestorianisme en heretgia total. El papa Celestí, en el concili de Roma del 430, el condemnà.

neu *METEOR* Petits cristalls de glaç provinents de la congelació de l'aigua dels núvols i que cauen sobre la terra formant volves o borrellons. Quan la temperatura d'un núvol baixa per dessota dels 0°C, les

Mapa físic de Nicaragua

petites gotes d'aigua que el constitueixen poden transformar-se en petits cristalls de glaç, que es reuneixen en grups i formen les volves de neu. Quan el procés de congelació de les gotes del núvol és molt ràpid i va acompanyat de corrents verticals d'aire, no dóna lloc a les volves de neu, sinó a la *pedra* o a la *calamarsa*. Si les volves de neu en llur caiguda troben temperatures superiors a 0°C, es poden fondre i arribar a terra en forma de pluja.

Neuchâtel , llac de Llac de Suïssa que, de forma allargassada, s'estén paral·lel al peu del Jura (216 km²). Correspon a una depressió d'origen tectònic i comunica amb el llac de Biel per un canal.

Neumann, Johannes von (Budapest 1903 — Georgetown, Washington 1957) Matemàtic hongarès naturalitzat nord-americà. Treballà en teoria de conjunts, àlgebra topològica, teoria dels jocs anomenats *estratègics*, formulació axiomàtica de la mecànica quàntica, etc, i en la matemàtica aplicada (calculadors electrònics amb “memòria” i especialment les màquines autoreproductores).

neurona *BIOL* Cèl·lula del teixit nerviós, d'origen ectodèrmic i originada per diferenciació del neuroblast. És formada per un cos cel·lular en el qual hi ha els grànuls de Nissl, les neurofibril·les i un nucli. Del cos en creixen les dendrites, curtes i ramificades, i l'axó, envoltat per la beina de mielina i que acaba amb ramificacions independents. Les neurones condueixen impulsos nerviosos i n'hi ha d'*aferents* (que porten al sistema nerviós central els impulsos de l'exterior i del mateix organisme) i d'*eferents* (que transmeten les ordres del cervell als òrgans efectors).

neurosi *PSIQ* Afecció mental caracteritzada per desordres funcionals, que no exclouen un possible origen orgànic; hom considera la neurosi com un desordre lleu de la personalitat sense desorganització greu de la conducta. El símptoma general més important de la neurosi és l'*angoixa*. A la inversa de les *psicosis*, els símptomes en el neuròtic mai no representen un canvi radical en la interpretació del món exterior. Dins les neurosis més importants sobresurten les d'angoixa, les histèriques de conversió, les histèriques dissociatives, les fòbies i les neurosis obsessivo-compulsives.

Neutra, Richard (Viena 1892 — Wuppertal 1970) Arquitecte austríac. Es formà sota la influència d'A.Loos, O.Wagner i F.Ll.Wright. A Los Angeles, amb R.Schindler, preparà el projecte per al concurs del Palau de les Nacions (1927) i aixecà la casa Lovell o *Health House*, de tipologia racionalista i un cert contacte amb la natura. A Califòrnia féu la casa Nesbitt a Brendtwood (1942) i la casa Kaufmann a Palm Springs (1946-47). Fou el primer que construí una casa desmuntable amb contraplacats (1936).

neutró *FIS* Partícula fonamental, del grup dels *hadrons*, de càrrega elèctrica nul·la, massa molt similar a la del protó, i spin 1/2. És un *barió* i, en concret, és un *nucleó*. En estat lliure experimenta desintegracióβ

tot donant lloc a un protó, un electró i un antineutrí. La seva massa en repòs és *m*_n = 1,67495 × 10⁻²⁷ kg. Els neutrons són produïts mitjançant diverses reaccions nuclears, generalment la desintegració o fissió d'un nucli pesant. El neutró fou descobert per J.Chadwick el 1932.

Nevada Estat dels EUA (286 352 km²; 1 429 000 h [1994]). La capital és Carson City. Travessat per les muntanyes Rocalloses, forma part de la Gran Conca, molt accidentada, amb l'altitud màxima al pic Jefferson (3 599 m), al centre de l'estat. El clima és de tipus continental. Les dues àrees urbanes més importants són Las Vegas i Reno, que concentren més del 75% de la població total. El turisme és la principal font d'ingressos gràcies al joc (Las Vegas) i a la simplificació dels tràmits en matrimonis i divorcis (Reno). Habitat per algunes tribus índies, no fou colonitzat fins el 1845. El 1848 el tractat de Guadalupe-Hidalgo el cedí de Mèxic als EUA; el 1861 esdevingué territori i el 1864, l'estat 36 de la Unió.

Newman, Paul (Cleveland, Ohio 1925) Actor i realitzador cinematogràfic nord-americà. Alumne de l'Actor's Studio de Nova York, ha actuat, entre d'altres, en els films: *Somebody Up There Likes Me* (1956), *Cat on a Hot Tin Roof* (1958), *The Long, Hot Summer* (premiat a Canes, 1958), *Exodus* (1960), *The Sting* (1973), *The Verdict* (1982), *The Color of Money* (1986) —amb el qual obtingué l'Oscar d'interpretació masculina—, *Mr. and Mrs. Bridge* (1990) i *Nobody's Fool* (1994). Com a realitzador ha dirigit *Rachel, Rachel* (1968), *The Effect of Gamma Rays on Man in the Moon Marigolds* (1973), *Harry and Son* (1982), *Stark Truth* (1992).

Newton, Isaac (Woolsthorpe, Lincolnshire 1642 — Kensington, Middlesex 1727) Físic anglès. Newton volgué demostrar que tot l'univers funciona segons una llei natural —la de la gravitació— que no requereix cap aplicació contínua de força. Definí els conceptes de massa o quantitat de matèria, quantitat de moviment, força, temps i espai absoluts, etc, i exposà les tres lleis del moviment. La seva explicació de l'univers representa la culminació del procés revolucionari iniciat per Copèrnic contra l'astronomia clàssica i medieval. Donà una explicació coherent i versemblant de la mecànica celest que, fins a les idees d'Einstein, fou considerada una construcció científica acabada i perfecta, irrefutable i definitiva. Com a matemàtic, ideà el càlcul infinitesimal i exposà el teorema del binomi, que porta el seu nom. Inventà el telescopi de reflexió.

Niàgara, cascades del Salt produït pel riu Niàgara (56 km) a la frontera entre l'estat de Nova York (EUA) i la província d'Ontario (Canadà), en comunicar-se els llacs Erie i Ontario, de diferents nivells. És un dels llocs més turístics de l'Amèrica del Nord. Hi ha instal·lat el conjunt hidroelèctric més important de l'Amèrica del Nord. Dues ciutats, vora el riu, en porten el nom (**Niagara Falls**), l'una al Canadà i l'altra als EUA.

Niamey Capital de la República del **Níger** i del departament homònim, situada a la vora esquerra del riu Níger (398 265 h [1988]). Centre administratiu i comercial.

Nicaragua [*nom oficial en cast: República de Nicaragua*] República de l'Amèrica Central, compresa entre Hondures, al N, i Costa Rica, al S, i banyada per la mar Carib, a l'E, i per l'oceà Pacífic, a l'W (131 779 km²; 4 210 000 h [est 1994]). La capital és Managua.

LA GEOGRAFIA Una gran depressió divideix el país en diverses parts ben diferenciades: la depressió en si (inclou la regió lacustre de les conques de Managua i de Nicaragua), el vessant del Pacífic (compost d'una estreta faixa a l'W de la depressió) i l'àrea de volcans. A l'E de la depressió s'estén l'escut central, altiplà de roques volcàniques, profundament solcat per nombrosos rius que desguassen a la mar Carib i que han format una plana baixa litoral, orlada d'estanys (costa de Los Mosquitos). El clima varia molt i és molt més sec al vessant del Pacífic. L'agricultura constitueix encara el principal recurs econòmic nacional: produeix cafè, cotó, canya de sucre, bananes, cereals, tubercles, fensols, oleaginoses, cacau, hortalisses i algunes fruites. Hom exporta algunes fustes, especialment caoba. És en expansió la ramaderia, sobretot de bestiar boví. Els recursos

miners produeixen or, argent, coure, sal, zinc i tungstè. La indústria, molt endarrerida, té el sector principal en l'alimentària. La balança comercial és clarament defici-tària i es caracteritza per la importació de petroli i derivats, productes manufactu-rats, maquinària, autòmobils, productes químics i cereals, en canvi de productes agrícoles, de la pesca i plàstics. Importa de Mèxic, els EUA, Costa Rica i Guatemala; i exporta als EUA, Alemanya i el Japó. La balança de serveis també és desfavorable, i només salden la balança de pagaments els capitals estrangers a llarg termini. Nicaragua és la república centramericana amb una població relativa més baixa, però amb un increment demogràfic elevat, gràcies sobretot a l'alta taxa de natalitat i a un desigual repartiment de la població. La població es compon de mestissos (69%), blancs (17%), negres (9%) i amerindis (5%). L'idioma oficial és el castellà, i el catolicisme és la religió predominant. Segons la constitució del 1987 Nicaragua és una república democràtica, representativa i presidencialista. És membre de l'ONU i de l'OEA.

LA HISTÒRIA

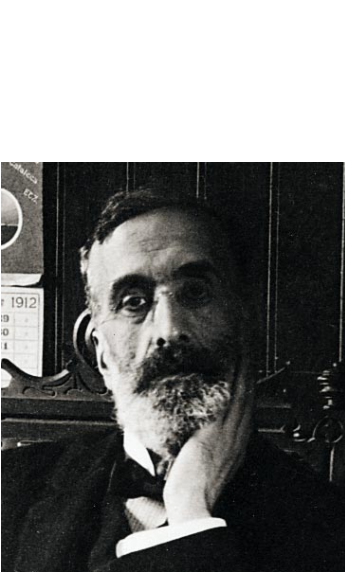
El 1502 Cristòfor Colom descobrí la costa atlàntica, i Francisco Hernández de Córdo-ba el 1524 fundà les ciutats de Granada i de León. A la costa atlàntica, la Gran Bre-tanya establí un protectorat (1687-1786) amb el nom de costa de Los Mosquitos. Després del primer intent separatista, el 1811, Nicaragua es declarà independent, juntament amb Guatemala (1821), i passà a formar part de l'imperi mexicà (1822-23). També fracassà l'intent d'establir una federació amb els països veïns (Provincias Unidas de Centroamèrica), i Nicaragua s'in-dependitzà el 1838. Com a estat indepen-dent, s'establiren diversos directors, fins que el 1854 esdevingué una repú-blica, els presidents de la qual foren els representants de l'aristocràcia de Granada. El 1909, però, Washington no reconegué el president José Madriz, i quan el 1912 esclatà la guerra civil, els EUA envaïren el país. Sorgí llavors una activa oposició demòcrata-liberal i nacionalista, dirigida sobretot per Augusto César Sandino. El 1933 les forces dels EUA es retiraren i el 1936 el general Anastasio Somoza es pro-clamà president. Instaurà una dictadura conservadora, oligàrquica i pro-nord-ame-ricana basada en el Partido Nacional Libe-ral. Amb la seva mort, el 1956, el seu fill, Luis Somoza Debayle, continuà en la mateixa línia. Des del 1974 l'activitat guer-rillera augmentà progressivament i féu que el règim militar endurís la repressió. L'or-ganització guerrillera més destacada fou el Frente Sandinista de Liberación Nacio-nal (FSLN). Al juny del 1979 l'FSLN for-mà una junta de reconstrucció nacional i, pel juliol, Somoza fugí a l'estranger (on el 1980 morí en atemptat). Hom creà un govern de reconstrucció nacional amb pre-domini sandinista, s'abolí la constitució i es nacionalitzà la banca i altres sectors de l'economia. Amb l'augment del poder de l'FSLN també s'incrementà l'embarga-ment americà; això, juntament amb una situació política precària, comportà l'inici de la lluita contrarevolucionària —la *con-tra*— menada des d'Hondures amb el suport dels EUA. Les eleccions del 1984 donaren la majoria absoluta a l'FSLN: Da-niel Ortega fou elegit president i el 1987 s'adoptava la primera constitució sandinis-ta. Al febrer del 1990 la UON, coalició de 14 partits antisandinistes, guanyà les elec-cions i, amb Violeta Chamorro com a pre-sidenta, els EUA posaren fi a l'embarga-ment econòmic.

Nicaragua, llac de Llac del SW de Nica-ragua (8 430 km²). Constitueix la conca lacustre més gran de l'Amèrica Central. Ocupa una part d'una depressió d'origen tectònic que ha sofert moviments de sub-mersió en temps geològics recents, acom-panyats d'una notable activitat volcànica. El llac comprèn nombroses illes, com les d'Ometepe, Zapatera, Solentiname i l'ar-xipèlag de Las Isletas.

Nicolau i d'Olwer, Lluís (Barcelona 1888 — Mèxic 1961) Historiador, hel·lenista, periodista i polític. El 1910 es llicencià en dret, i es doctorà a Madrid en filosofia i lle-tres. El 1918 fou elegit regidor de Barcelo-na, i tot seguit tinent d'alcalde i president de la Comissió de Cultura. Publicà *Del dià-leg en la poesia medieval catalana* (1920), *Epistolari d'en Milà i Fontanals* (1922 i 1932) i, sobretot, *L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII* (1915-20). Pel juny del 1922 participà en la creació d'Acció Cata-

Lluís Nicolau i d'Olwer

Antoni Nicolau i Parera

Joseph-Nicéphore Niepce

Níger	
	
	
<div> <div></div> <div></div> </div>	
govern:	república
superfície:	1 186 408 km²
població:	8 813 000 h (est 1994)
capital:	Niamey
idioma of.:	francès
moneda:	franc CFA

lana, en fou membre del consell central i director del seu diari “La Publicitat”, fins a la fi del 1923. Pel juny d'aquell any fou elegit diputat per Barcelona de l'Assemblea de la Mancomunitat de Catalunya. Exiliat arran de la implantació de la Dictadura, s'establí a Ginebra. Publicà *La crònica del Conqueridor i els seus problemes* (1926), *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental* (1926) i l'edició de la *Crònica* de Muntaner. A l'adveniment de la Segona República formà part del govern provisio-nal, amb la cartera d'economia. Fou elegit diputat a corts per Barcelona, i el 1932 fou catedràtic de llatí medieval i de literatura llatina medieval a la Universitat Autòno-ma de Barcelona; el 1933 fou elegit presi-dent d'Acció Catalana Republicana. D'a-quest temps són *Del patriotisme i la de-mocràcia en el procés constitucional de la Catalunya antiga* (1933), *L'art dans la vie sociale catalane d'après les romans du XVe siècle* (1933), *Mitologia barcelonina* (1934) i *La crònica de Ramon Muntaner. Filiació dels seus textos* (1936). Acabada la guerra civil tornà a Ginebra, i després a França. El 1945 formà part d'un govern republicà a l'exili i fou ambaixador de la República a Mèxic (1946-50), on s'establí. D'aquest darrer període són *L'abat-bisbe Oliba* (1947), *La duquessa d'Atenes i els “documents misterio-sos”* (1958) i *Tirant lo Blanc: examen de al-gunas cuestiones* (1961), entre d'altres.

Nicolau i Parera, Antoni (Barcelona 1858 — 1933) Compositor. Fou una figura essencial del renaixement musical català i el primer a interpretar, l'any 1900, les nou simfonies de Beethoven i obres de música contemporània. Destaquen les composi-cions *La mort de l'escolà*, la simfonia *Àtha-lia* (1876), l'escena dramàtica *La tempestad* (1877), l'òpera *Constanza* (1878) i l'òpera còmica *Un rapto* (1887).

Nicolau de Cusa (Kues, Trèveris, Ale-manya 1400/01 — Todi, Èmbria, Itàlia 1464) Nom amb què és conegut el filòsof alemany Nikolaus Krebs. Clergue des del 1416, a Colònia conegué el cardenal Orsi-ni, amb qui col·laborà en diferents biblio-teques, entrant en relació amb els huma-nistes italians. Del 1440 és la seva obra cabdal, *De docta ignorantia* (expressió de sant Agustí i de sant Bonaventura). En aquesta i en altres de posteriors sosté que, més que no pas la raó deductiva, és la intuïció de l'intel·lecte el que ens permet de conèixer Déu, l'univers i l'home. Nomenat cardenal el 1448 per Nicolau V, fou bisbe de Brixen (Bressanone) i vicari del papa Pius II a Roma, on visqué pobrament i planejà una reforma del clergat romà com a base de la reforma de l'Esglé-sia universal. Expressà també el desig de la unitat dels prínceps cristians després de la presa de Constantinoble pels turcs, i l'es-perança d'una certa concòrdia amb l'islam.

Nicòsia Capital de **Xipre** i del districte homònim (177 000 h [1993]). Situada a l'interior de l'illa, a la plana de Messaria i a la ribera del riu Pedies, és un important centre comercial i un nucli industrial. És seu del govern de l'illa i de l'arquebisbe de l'església autocèfala de Xipre. Factoria comercial dels llatins durant les croades, passà després als Lusignan (1192), que la convertiren en capital de llur regne amb el nom franc de Nicòsia. Ocupada pels ge-novesos el 1365, posteriorment, fou reco-brada pels Lusignan (1373), i restà en llur poder fins que, com tota l'illa, passà als venecians (1488). El 1570 caigué a les mans dels turcs. Possessió anglesa a partir del s XIX, passà a ésser la residència del governador.

nicotina *QUÍM* Alcaloide del tabac, en el qual es troba en un 2-8% del seu pes en sec. Hom l'extreu de les fulles de *Nicotiana tabacum*.

Niemeyer, Oscar Soares Filho (Rio de Janeiro 1907) Arquitecte brasiler. S'inicià amb Lucio Costa, el qual succeí en la direc-ció de la construcció del Ministeri d'Edu-cació a Rio de Janeiro (1937-45). J.Kubitschek li encarregà les seves grans realitza-cions: un conjunt d'edificis vora el llac Pampulha (1942) i els edificis representa-tius i públics de Brasília (1956-61). Féu els plànols de la universitat de Haifa i una ciu-tat al Nègueb, en el seu exili a Israel. La seva obra oscil·la entre els plantejaments funcionalistes i un formulisme sovint car-regat de símbols. El 1989 rebé el premi Príncep d'Astúries de les arts.

Niepce, Joseph-Nicéphore (Chalon-sur-Saône, Borgonya 1765 — 1833) Inventor francès. Fou un dels precursors de la foto-

grafia i el primer a obtenir un negatiu foto-gràfic, el 1816.

Nietzsche, Friedrich Wilhelm (Röcken-Lützen, Saxònia 1844 — Weimar 1900) Filòsof alemany. De formació humanísti-ca, estudià teologia i filologia. Entusiasmat amb la filosofia de Schopenhauer i simpa-titzant, com a músic, amb Wagner, es des-tacà per la seva crítica radical de la religió i l'ambient cultural i social. Una forma esquizofrènica i expansiva de paràlisi es-tacionària el portà a la demència cap al 1889. Escriví poemes, assaigs i composi-cions musicals. A *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* ('El naixement de la tragèdia a partir de l'esperit de la músi-ca', 1872) expressà la seva filologia filosòfi-ca, i continuà la seva crítica a *Menschliches, Allzumenschliches. Ein Buch für freie Geister* ('Humà, massa humà. Un llibre per a espe-rits lliures', 1878), que és completat amb *Der Wanderer und sein Schatten* ('El cami-nant i la seva ombra', 1880). Obres seves de maduresa són, entre altres, *Also sprach Zarathustra* ('Així parlà Zarathustra', 1883-91), *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel zu einer Philosophie der Zukunft* ('Més enllà del bé i del mal. Introducció a una filosofia del futur', 1886) i *Zur Genealogie der Moral* ('Sobre la genealogia de la moral', 1887). El 1888, el seu darrer any de lucidesa, escriví *Die Götzendämmerung* ('El capvespre dels déus', 1889), *Der Antichrist i Ecce Homo*, publicats pòstumament. La filosofia vita-lista de Nietzsche és un intent de com-prendre i de projectar l'activitat creadora. L'enunciat que *Déu ha mort* i l'amenaça del *nihilisme* són fenòmens històrico-culturals denunciats per Nietzsche, els quals porten a reflexionar sobre com han estat fetes fins ara la religió i la teologia. En l'àmbit lin-güístico-artístic, Nietzsche estableix *l'apol·lini* i el *dionisiàc* com a forces antagoniques imprescindibles per a la creació estètica. Així mateix, Nietzsche estableix una *anàli-si del llenguatge moral* i distingeix entre *moral de senyors* i *moral d'esclaus*. Quant a la noció de *superhome*, cal dir que sorgeix com a sentit més que no com a fita i signi-fica inconformisme amb tot el decadent.

Níger Riu de l'Àfrica occidental, el tercer dels grans rius africans, després del Nil i del Congo (4 160 km de longitud). Neix a la cara S del massís Fouta Djalon, segueix la direcció SW-NE i travessa el territori de Mali. Continua per una regió d'una gran aridesa, on l'evaporació fa disminuir el cabal. A Lokoja rep l'afluent principal, el Benue, i poc després comença la divisió en un gran delta, fins a desguassar al golf de Guínea.

Níger [*nom oficial en francès: République du Niger*] Estat de l'Àfrica occidental, entre Algèria i Líbia al N, el Txad a l'E, Nigèria i Benín al S i Burkina Faso i Mali a l'W (1 186 408 km²; 8 813 000 h [est 1994]). La capital és Niamey.

LA GEOGRAFIA

Presenta dos sectors ben diferenciats: regió sahariana formada per amplis altiplans que van assolint alçades superiors cap al N; al centre s'aixeca damunt aquests altiplans el massís volcànic d'Aïr (mont Greboun, 1 875 m), envoltat per una plana recoberta de dunes o *erg*. Al S, s'estén la plana des de la conca del riu Níger fins a la del llac Txad i correspon a la zona de transició entre el desert saharià i la planura africana. El clima és desèrtic. La vegetació és desèrtica, sahariana, en una gran part del país. Al S passa progressivament a semidesert, a espi-nars i a sabana seca. El Níger, un país bà-sicament agrícola, produeix mill, melca, dàtils, cacauets, arròs, fesos, blat de mo-ro, blat, mandioca, moniatos, hortalisses i patates per a l'alimentació, cotó, tabac i canya de sucre. La ramaderia és la font de riquesa principal. Té importants jaciments d'urani, juntament amb altres de carbó, estany, sal, ferro, fosfats i petroli. La pobla-ció es compon de sudanesos (84%), tua-reges (11%) i berbers (3%). És un país poc poblat, la població del qual és distribuïda d'una manera desigual. El francès és l'ídioma oficial, i gairebé tota la població (99%) és musulmana de ritu sunnita. El Níger pertany a l'ONU, l'OUA, la CEDEAO i la Conferència Islàmica.

LA HISTÒRIA

A l'alt Níger els shongais formaren un gran regne al s XV, però fou destruït al s XVI pels marroquins, i es formaren diversos regnes tuaregs, mentre que els hausses del NE crearen el regne de Gover al s XVIII. En 1804-10 tribus fulbes derrotaren els haus-ses i fundaren el regne de Sokoto. Després

de diverses explotacions estrangeres, arribà la penetració anglesa i francesa i, entre el 1890 i el 1904, França ocupà una gran part de la zona. L'any 1922 el Níger ja era oficialment una colònia; el 1958 entrà a formar part de la Comunitat Francesa i es proclamà independent el 1960. El primer president, Hamani Diori, instaurà un règim pro-occidental, conservador i tribal. Però el 1974 un cop d'estat imposà un règim militar que, vers el 1980, amb Seyni Kountché, inicià una liberalització moderada. Després de la sobtada mort de Kountché el 1987, el coronel Ali Saïbou ocupà el càrrec de cap d'estat i el 1989 accedí a la presidència de la república per a un termini de set anys. Una vaga general convocada per la Unió de Sindicats de Treballadors del Níger a favor de la instauració del multipartidisme l'obligà, el 1990, a prometre la revisió de la constitució. En un referèndum, el 1992 aprovà una nova constitució pluripartidista, suspesa el 1996 per un nou cop d'estat militar.

Nigèria *[nom oficial en anglès: *Federal Republic of Nigeria*]* Estat de l'Àfrica occidental que limita a l'W amb Benín, al NW i al N amb Níger, al NE amb el Txad, a l'E amb el Camerun i al S amb l'ampla façana del golf de Guinea (923 768 km²; 93 472 000 h [est 1994]). La capital és Abuja.

LA GEOGRAFIA El relleu de Nigèria presenta tres sectors ben diferenciats: una gran plana costanera; una regió formada per turons granítics (limitada pels rius Níger i Benue, al N); i la regió d'altiplans. El clima és càlid i humit; la pluviositat és molt abundant a la costa, i va decreixent cap a l'interior. Les terres meridionals, marítimes, pertanyen als dominis de la selva pluvial. Cap al N, el paisatge pren el caràcter de sabana humida amb bosc en galeria i, després, de sabana seca, la qual passa finalment a espinar. L'agricultura produeix principalment aròs, llegums, mandioca (cinquè productor mundial), mill (tercer), melca (sisè), blat de moro, blat, nyam, moniatos, patates, tomàquets, plàtans i altres fruites, plantes oleaginoses, cacauets (setè productor mundial), cacau (quart productor mundial) i palma oliera (segon productor mundial de nous de palma, i tercer d'oli). El cabal ramader és notable. La ràpida creixença del bosc equatorial explica que Nigèria sigui un destacat productor mundial de fusta i cautxú. La pesca és important. La mineria produeix carbó, estany, petroli (setè lloc mundial dels països exportadors), gas natural, ferro, plom, zinc, urani, or i fosfats. En la indústria destaca l'elaboració d'aliments, muntatge d'automòbils, ciment, tabac, tèxtil, cervesa, alumini, refineria de petroli, petroleo-química, estany i la siderúrgia en construcció. Els rius Níger i Benue són navegables, estacionalment en els cursos mitjà i baix. Els ports principals són Lagos i Port Harcourt. Nigèria és el país més poblat de l'Àfrica, amb un índex de creixement anual elevat, conseqüència d'una natalitat molt alta. És un país d'una gran diversitat ètnica: hausses (22%), fulbes (11%), iorubes (21%) i ibos (18%). El 45% de la població és musulmana, el 26% protestant i el 12% catòlica. L'anglès és l'idioma oficial. Després del cop d'estat del 1985, el poder és exercit per una junta militar. Nigèria pertany a l'ONU, l'OPEP, l'OUA, la CEDEAO i la Conferència Islàmica.

LA HISTÒRIA Els fulbes desplaçaren els hausses establerts al territori, els derrotaren (1802-08) i fundaren el regne de Sokoto. Tot i que a la costa ja hi havia hagut tràfic d'esclaus des del s XV, els anglesos no començaren a visitar l'interior del país fins els anys 1823-25. La colonització anglesa fou reconeguda el 1885 i es mantingué, malgrat els diversos moviments en contra, fins el 1960, que fou proclamada la independència. El 1963 Nigèria esdevingué república, però el predomini de les regions musulmanes del N dugué a una revolta dels ibos (1966) i a l'escissió de Biafra (1967). El 1975 un cop d'estat restituí el poder als militars musulmans hausses i el 1978 es proclamà una nova constitució; l'any següent, se celebraren eleccions generals i presidencials, els resultats de les quals donaren la victòria al National Party of Nigeria, de centre-dreta, i el seu líder A.S.Shagari n'esdevingué president. Tot i ésser reelegit en el càrrec (1983), un cop d'estat el deposà, i hom dissolgué l'assem-

Mapa físic de Nigèria

Nigèria
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>
<div> <div></div> </div>
govern:
superfície:
població:
capital:
idioma of.:
moneda:

blea nacional i prohibí els partits polítics. Un altre cop d'estat, l'any 1985, establí una nova administració militar i inicià una tímida liberalització del règim.

nihilisme *FILOS* Doctrina que nega radicalment la possibilitat del coneixement. El corrent nihilista, dogmatització de l'escepticisme i vinculat sovint amb el pessimisme, es caracteritza per una actitud negativa i anihiladora respecte a tot.

Nil Riu de l'Àfrica nord-oriental (6 671 km de longitud). La font principal és el Kagera, que neix a l'altiplà de Burundi. Amb aquest nom entra per la costa W en el llac Victòria, des del qual es dirigeix cap al NW i ocupa un seguit de depressions. Després forma una gran corba i cau a 600 m a les cascades Kabalega. Prop del Sudan rep el nom de ‘riu de les muntanyes’, i flueix cap al NW. Davalla a poc a poc fins a 465 m a Fort Berkeley. Prop de Malakāl, rep el nom de **Nil Blanc**, travessa Núbia i arriba a Khartum, on rep el **Nil Blau** per la dreta (3 000 km), que neix al massís etiòpic, al llac de Tana. Després de rebre l'Atbara, procedent també del massís etiòpic, penetra a la zona desèrtica. Entra a Egipte, on recorre 300 km fins a arribar a la primera cascada. Després del Caire es bifurca i comença el delta: vasta regió, molt fèrtil i densament poblada. L'aspecte més característic del curs baix del Nil és la crescuda que succeeix a les del Nil Blanc i del Nil Blau, entre maig i octubre. Al començament del s XIX s'iniciaren projectes per a regularitzar la inundació anual i destinar-la al regadiu amb la construcció de preses i de canals. El Nil és navegable en diversos trams entre les cascades. Sembla que fou Hesíode el primer que el designà amb el nom de *Nil*. Els egipcis habitaren a les seves riberes i entorn seu crearen i desenvoluparen tota llur civilització. Fou venerat com un servidor dels déus, un geni favorable. El Nil, pel fet d'ésser navegable regularment des d'Aswān a la mar i d'estar comunicat, per mitjà de canals, amb nuclis de població importants, constituí una artèria única per a l'intercanvi de poblacions, de races i de cultures entre la Mediterrània i els països del Sudan, Etiòpia i les regions equatorials. El seu curs i, sobretot, les seves fonts foren, durant tota l'antiguitat, un gran enigma que originà tota mena de teories i de llegendes. L'exploració d'Etiòpia durant els ss XIII-XVIII portà al descobriment del Nil Blau, que hom considerà la branca major. Al s XIX les exploracions ordenades per Muḥammad ‘Alī portaren fins a Godonkoro, Nil Blanc amunt. Partint de l'oceà Índic, Speke, amb Burton i Grant, arribà al llac Victòria i a Godonkoro (1863).

nimfa 1 *MIT* Cadascuna de les divinitats de la natura venerades pels grecs antics com a genis femenins de les fonts, dels rius i dels llacs (*nàia**de*), dels boscs (*dríade*) i de les muntanyes (*orèade*). En la mitologia romana foren identificades amb les *came*-*nes*. 2 *ZOOL* Forma que es presenta en la metamorfosi dels insectes holometàbols entre l'última muda larval i l'estat adult.

nimfea *BOT* 1 [*Nymphaea sp*, família de les nimfeàcies] Gènere de plantes aquàtiques rizomatoses de fulles flotants o parcial-

ment emergides i de flors blanques, grogues o de color de rosa. Algunes espècies són conreades en jardineria. 2 **nimfea blanca** [*Nymphaea alba*, família de les nimfeàcies] Planta aquàtica de fulles flotants, més o menys arrodonides i cordades a la base, grosses, i de flors blanques o, rarament, de color de rosa. Es troba, espontània, en una gran part d'Europa, en rius i estanys, però també és conreada com a ornamental.

Nin i Pérez, Andreu (el Vendrell 1892 — Madrid 1937) Polític i escriptor. Defensà activament les directrius de la revolució russa i l'adhesió de la CNT a la Tercera Internacional. Delegat per la central anarco-sindicalista al primer congrés de la Internacional Sindical Roja (juliol del 1921), restà a Moscou. La seva actuació en la plataforma de l'Oposició Comunista, dirigida per Trockij, el situà en una posició incòmoda des del 1925, i fou expulsat de l'URSS a mitjan 1930. Instal·lat a Barcelona, milità en l'Oposició Comunista Espanyola i conduí aquest petit grup cap a una autonomia organitzativa, l'Esquerra Comunista, que després del Sis d'Octubre de 1934 confluí amb el Bloc Obrer i Camperol per a formar el Partit Obrer d'Unificació Marxista (setembre del 1935). A l'inici de la guerra civil, desaparegut Maurín, ocupà la secretaria política del partit. La creixent animadversió entre el POUM i el PSUC i la impossibilitat d'establir un pacte amb la CNT o la FAI el portaren a una dèbil posició política, que afavorí l'activitat dels serveis de contraespionatge soviètics, que l'assassinaren un mes després dels fets de Maig. Entre les seves obres destaquen *Les anarhistes et le mouvement syndical* (1924), *Les dictatures dels nostres dies* (1930), *El proletariado español ante la revolución* (1931) i *Els moviments d'emancipació nacional* (1935).

Níobe Filla del rei lidi Tàntal i muller del tebà Amfíó. Enorgullida de la seva nombrosa fillada, hagué de veure com tots els seus fills eren occits per Apol·lo i Àrtemis.

Nipigon Llac del Canadà, a la província d'Ontario (4 862 km²). Situat al N del llac Superior, es comunica amb aquest mitjançant el riu Nipigon.

níquel [Ni] *QUÍM* Element metàl·lic pertanyent al grup VIII de la taula periòdica, entre el cobalt i el coure. El producte natural és format per cinc isòtops estables (58, 60, 61, 62 i 64). Hom n'ha pogut obtenir set isòtops radioactius. El metall fou aïllat el 1751 per A.F.Cronstedt, a partir de la niquelina (NiAs). La seva abundància a l'escorça terrestre és del 0,018%. Els minerals més importants són la polidimita i la pentlandita. El níquel és present en totes les terres de conreu; amb tot, no és indispensable per a la vida de les plantes, per a les quals un excés de níquel és fins i tot tòxic. El mètode escollit per a l'extracció del níquel és determinat per la composició del material que cal tractar; comprèn trituració, flotació —per a eliminar la roca i obtenir un concentrat de sulfur que contingui el níquel, el coure i el ferro— i flotació diferencial, per a obtenir un concentrat de ferro i un altre de níquel. Els aliatges de níquel-coure, níquel-crom i níquel-ferro tenen un ampli ventall d'aplicacions. El níquel és emprat per a fabricar estris de cuina, objectes de laboratori, instruments de cirurgia i elèctrodes.

nirvana *RELIG* Ideal i estat suprem del budisme corresponent a la tercera de les quatre “veritats nobles” enunciadess pel Buda, a saber, l'extinció del dolor, que consisteix en la cessació del procés constant dels cinc agregats, constituïts per les diverses activitats dels sentits i de la ment; el resultat d'aquesta cessació és l'absència de qualsevol sentit d'individualitat. És definit en termes positius i negatius, com l'incondicionat (*asamkhata*), el transfenomenal (*appañca*), l'altra riba, el nonat i l'immortal.

Nit de Santa Llúcia Festa literària que se celebra el 13 de desembre (o en una data immediata). Del 1928 al 1938 fou la data de la concessió del premi Crexells de novel·la. Creada per l'editor Josep M.Cruzet, començà el 1951 a l'antiga Llibreria Catalònia, amb la concessió dels premis Joanot Martorell de novel·la i Òssa Menor de poesia de l'editor Josep Pedreira. El 1953 hom hi afegí el premi Víctor Català i l'Aedos, el 1959 el Maspons i Camarasa —després Catalònia—, i el 1960 hi fou incorporat el Sant Jordi de novel·la en substitució del Joanot Martorell, i s'incre-

mentaren la concurrència i la projecció pública de la festa. Des del 1963 se'n fa càrrec Òmnium Cultural, que hi ha afegit premis. Des del 1972 és itinerant.

nítric, **àcid** [HNO₃] *QUÍM* Oxiàcid del nitrogen, el més estable i el més important. Fou utilitzat ja pels alquimistes al s XIII per a refinar els metalls preciosos. Geber l'esmentà per primera vegada al s VIII, i fou el primer a obtenir-lo. El 1776 A.L.Lavoisier en féu l'anàlisi, i el 1784 H.Cavendish el sintetitzà per l'acció de la guspira elèctrica. L'anomenat *àcid nítric concentrat* és una solució aquosa de concentració pròxima al 65%. L'àcid nítric pur o el de concentració pròxima al 100% és anomenat *àcid nítric fumant*, perquè conté en dissolució NO₂ i desprèn N₂O₃, que forma fums blancs amb la humitat atmosfèrica, segons l'equació de dissociació 2HNO₃ → N₂O₃ + H₂O. És un àcid i agent oxidant fort. Oxida el sofre a àcid sulfúric i reacciona amb tots els metalls (excepte amb l'or, el platí i algun altre), i dóna el nitrat corresponent i òxid nítric. L'àcid nítric concentrat és capaç de passivar alguns metalls, com el ferro i el crom. Reacciona amb substàncies orgàniques i dóna nitrats o nitroderivats. Les seves aplicacions més importants són la fabricació d'adobs, explosius, plàstics, colorants, laques i nitroderivats.

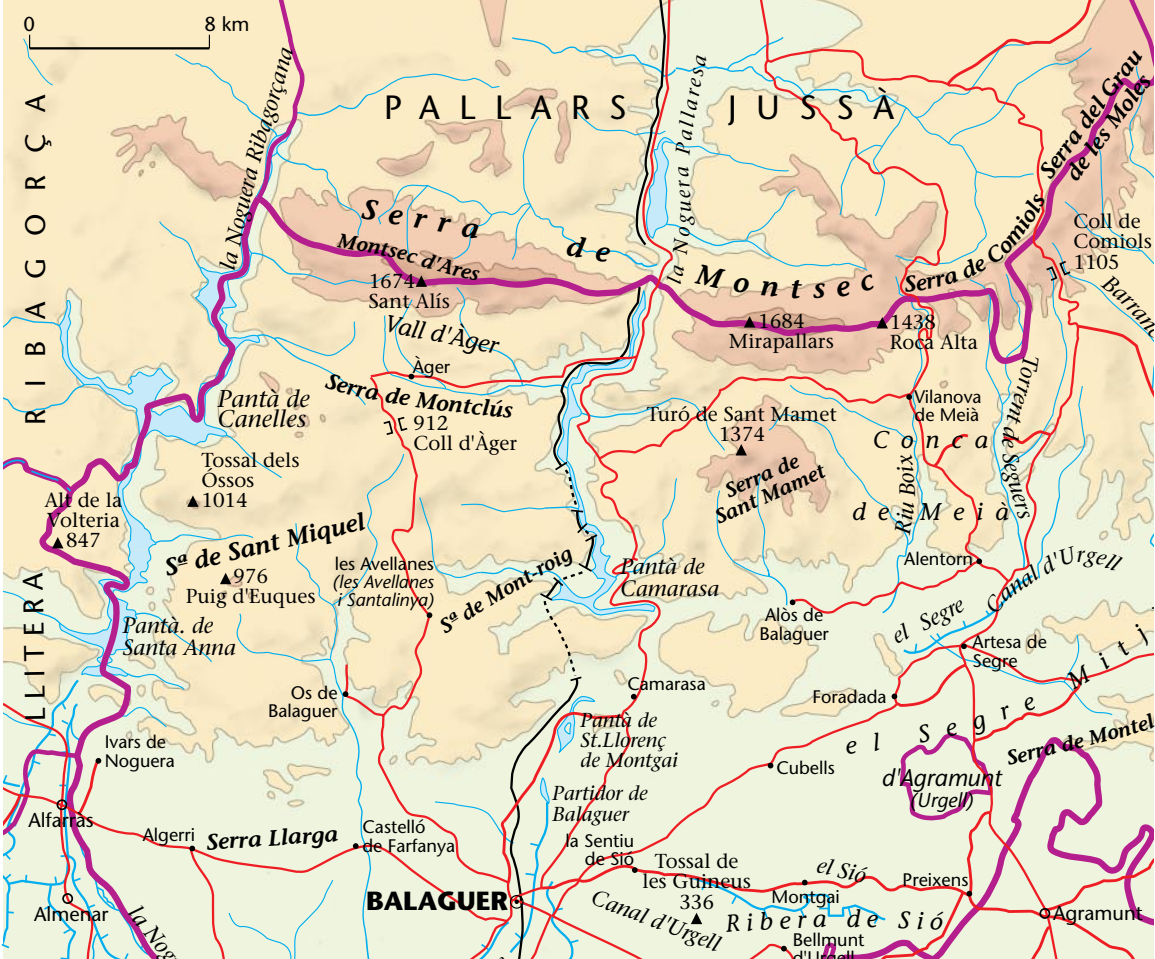
nitrogen [N] *QUÍM* Element químic no metàl·lic pertanyent al grup VA de la taula periòdica, situat entre el carboni i l'oxigen. És un gas incolor, inodor i insípid, i és l'element més lleuger del grup. Fou descobert per D.Rutherford el 1772, i, a la mateixa època, també per H.Cavendish i J.Priestley. En estat natural el nitrogen molecular és un gas que constitueix una gran part de l'atmosfera; l'aire sec en conté el 78,09% en volum. En estat combinat és un dels principals constituents de les proteïnes animals i vegetals i d'un gran nombre de substàncies orgàniques. El nitrat de Xile és el principal mineral que conté nitrogen combinat. L'estructura electrònico-molecular del nitrogen és [N≡N], on presenta un triple enllaç covalent. El nitrogen es diferencia dels elements del seu grup per tres caràcters importants: en primer lloc, no pot tenir més de vuit electrons en el seu embolcall extern, i per tant no pot formar més de quatre enllaços. En segon lloc, el nitrogen forma fàcilment dobles i triples enllaços, mentre que en el cas dels altres membres de la família, la tendència és menys clara. I, en tercer lloc, la petita dimensió de l'àtom de nitrogen limita el seu nombre de coordinació, per impediment estèric. Els canvis de fase són determinats pel nitrogen molecular a la pressió atmosfèrica. A alta temperatura, la forma molecular reacciona amb metalls com el crom, el silici, el titani, l'alumini, el bor, el beril·li, el magnesi, el bari, l'estronci, el calci i el liti, i forma nitrurs, segons la reacció 3Ca+N₂ → Ca₃N₂. Amb l'oxigen, a alta temperatura (2 000 a 3 000°C), forma NO; amb l'hidrogen, a baixa temperatura i a alta pressió, en presència de catalitzadors, forma l'amoníac. El nitrogen en estat pur és molt emprat com a matèria base per a la preparació de composts, com l'amoníac, les sals d'amoní, l'àcid nítric i els nitrats, la urea i la cianamida càlcica; les propietats criogèniques són emprades en la conservació d'aliments congelats, i també en medicina, gràcies a la possibilitat de conservar òrgans enters durant un llarg període de temps.

nitroglicerina [C₃H₅N₃O₉] *QUÍM IND/EXPL/FARM* Ester trinitric de la glicerina, obtingut per reacció d'una mescla d'àcid nítric i d'àcid sulfúric sobre la glicerina. La nitroglicerina és l'explosiu més comú, però a causa de la seva sensibilitat al xoc és emprada gairebé sempre barrejada amb altres substàncies. La nitroglicerina, descoberta per Ascano Sobrero (1846), és emprada també en la composició de propergols sòlids usats per a la propulsió de coets.

niu *BIOL/ZOOL* Construcció que fan la majoria dels ocells per pondre-hi els ous, covar-los i criar-hi els pollets. Serveix per a mantenir la posta junta i que els ous no s'escampin, redueix les pèrdues calorífiques dels ous durant la incubació i dels polls nidícoles, oferint-los un refugi segur, fins que són capaços de volar.

nivell *TECNOL* Instrument que permet de comprovar o d'establir l'horitzontalitat d'una línia o d'una superfície o de determinar la diferència d'altura entre dos punts. El nivell més simple és el *nivell de paleta* (o *d'escaire*), que consisteix en un

Mapa físic de la Noguera

escaire (de fusta o metàl·lic), un travesser que n'uneix les dues comes i una plomada suspesa al seu angle. Quan el cordill de la plomada coincideix amb un senyal fet prèviament al punt mitjà del travesser, la superfície sobre la qual reposen els peus del nivell és horitzontal. Ha estat substituït pel *nivell de bombolla* (o *d'aire*), que consisteix en un tub de vidre, lleugerament arquejat, de secció uniforme, tancat i gairebé ple d'un líquid (aigua, alcohol o èter) de manera que només resti un petit volum ocupat per una bombolla d'aire, que va muntat damunt d'un suport, de base totalment plana; quan la bombolla ocupa l'espai limitat per dos senyals gravats, la superfície sobre la qual reposa el nivell és horitzontal.

Nixon, Richard Milhous (Yorba Linda, Califòrnia 1913 — Nova York 1994) Polític nord-americà. Advocat, fou diputat republicà per Califòrnia el 1946. Senador el 1950, assolí la vice-presidència (1953-61) en l'administració de D.Eisenhower. El 1968 fou elegit president, i novament el 1972. En política exterior, intensificà la guerra al Vietnam, però l'opinió pública interna i mundial i la impossibilitat d'una victòria clara l'obligaren a retirar les forces nord-americanes (1973). En política interior, la persistència de la inflació l'obligà des del 1971 a prendre mesures de control sobre els preus i els salaris i a devaluar el dòlar. Primer president nord-americà dimissionari arran de l'afer Watergate (1974), publicà *The Memoirs of Richard Nixon* (1978).

Nižnij Novgorod Capital de l'*oblast'* homònima, Rússia (1 433 000 h [est 1993]). És situada a la vora dreta del Volga, a la confluència amb el riu Oka, en un dels grans nuclis industrials de Rússia. En el complex industrial de la ciutat destaca la construcció d'automòbils, les drassanes i les construccions de màquines-eines i de motors. Fundada l'any 1221, fou punt estratègic contra els búlgars. Capital, des del 1350, del principat de Suzdal-Nizegorod, el 1392 fou ocupada pels prínceps de Moscou. Durant segles fou el centre comercial més important de Rússia, però decaigué després de la revolució bolxevic. Entre els anys 1932-92 fou anomenada Gor'kij en honor a aquest escriptor. D'entre els monuments, cal destacar la catedral de la Transfiguració (s XIII) i la dels Arcàngels (s XVII).

Nobel, Alfred Bernhard (Estocolm 1833 — San Remo 1896) Químic i industrial suec. S'ocupà de la direcció de les fàbriques d'armes i explosius que el seu pare havia fundat. Descobrí la dinamita (1866), la gelatina (1875) i la pólvora sense fum o pólvora balística (1888). Enriquit per la venda de les patents dels seus explosius, volgué compensar el mal que involuntàriament havia fet a la humanitat amb la institució dels *premis Nobel*.

Nobel, premi Premi instituït per Alfred B.Nobel en el seu testament i que hom concedeix, des del 1901, a figures destacades en el camp de la física, de la química, de la fisiologia i la medicina, i de la literatura, com també a persones o institucions

que han treballat en la recerca de la pau. Els premis de física, química i economia (instituït el 1969) són concedits per l'Acadèmia Sueca de Ciències, el de literatura per l'Acadèmia Sueca de Literatura, el de medicina per l'Institut Karolinska d'Estocolm i el de la pau pel parlament noruec.

noblesa *SOCIOL/HIST* A l'antic règim, estrat social, el més alt de la societat, els membres del qual gaudien de certs privilegis per dret hereditari (**noblesa de sang** o **de natura**), per concessió del sobirà (**noblesa de privilegi**) o per l'exercici de determinats càrrecs públics (**noblesa civil** o **de càrrec**). Als Països Catalans era formada pels barons o magnats amb exclusió dels simples cavallers i donzells, generosos, homes de paratge, infançons i altres gentilhomes; de fet, però, sovint hom distingia l'**alta noblesa** (els nobles pròpiament dits) de la **baixa noblesa**, perquè els membres de l'una i de l'altra estaven units pel fet de posseir els privilegis militars i d'ésser representats conjuntament a les corts en el braç militar. Gaudien de certs privilegis: no eren subjectes a cap altra jurisdicció sinó la del rei, no eren obligats a seguir l'exèrcit reial fora del territori de llur domicili, llurs béns no podien ésser alienats per deutes, i no podien ésser empresonats en presons comunes ni sotmesos a turment; eren, a més, exempts d'imposts reials i municipals si no constava explícitament. Des de la fi de l'antic règim i amb la confusió d'estats (vers el 1836), només la noblesa titulada, formada pels grans d'Espanya i els títols del regne, gaudí de reconeixement oficial. La noblesa no titulada deixà de tenir-lo, i el darrer sobirà a concedir privilegis de noble, cavaller o ciutadà honrat fou Isabel II.

nocturn 1 *RELIG* Part de l'ofici diví de la nit, que consta bàsicament de salms i de lectures. El nombre de nocturns oscil·la entre dos i tres, segons els dies i segons el breviari romà o el monàstic. **2** *MÚS* Composició musical introduïda al s XVIII, escrita generalment per a instruments de vent. Sovint s'interpretaven a l'aire lliure i eren sinònims de serenata. Són celèbres els que féu F.J.Haydn per al rei de Nàpols, Ferran IV.

Noè Personatge bíblic. Ocupa el desè lloc de la sistematització genealògica que va d'Adam, l'epònim de la humanitat, fins al Diluvi. Al moment del Diluvi, segons la narració del *Gènesis*, construí una arca, on se salvà ell i la seva família i una parella d'animals de cada espècie.

noguera [*Juglans regia*, família de les juglandàcies] *BOT/AGR* Arbre caducifoli monoic que pot arribar a fer 30 m d'alt, d'escorça llisa i grisa, de fulles alternes imparipinnades, de flors masculines en aments pènduls i flors femenines solitàries o en petits grups i de fruits, les *nous*, drupacis i comestibles. Oriünd dels Balcans, és conreat o naturalitzat en una gran part d'Europa. La fusta és molt estimada en ebenisteria.

Noguera, la Comarca de Catalunya (1 733 km²; 34 782 h [1991]). El cap de la comarca és Balaguer. Fisiogràficament hom hi pot distingir quatre sectors: el

Montsec, el Segre Mitjà, la Noguera estric-ta i el pla d’Urgell. Els vessants S de les serres pre-pirinenques del Montsec d’Ares i del Montsec de Rúbies ocupen el N de la comarca, prolongada al NE per les serres de Comiols i de la Conca. Al seu peu, la vall d’Àger i la conca de Meià componen una zona ramadera i agrícola de secà, tancada al S per les serres de Montclús i de Sant Mamet. Més al S encara, els eixos anticli-nals (serres de Sant Miquel, Mont-roig, Carbonera) representen un darrer obstacle per als rius que travessen la muntanya. El *Segre Mitjà* és el sector de la vall del Segre que drena la Depressió Central entre la Clusa i el congost d’Alòs, i entre el coll de Comiols i la ribera de Sió. El relleu és força accidentat, però més baix i més obert que el del Montsec. Al SW, la *Noguera estricta*, dita també els Aspres de Balaguer, entre el Segre i les dues Nogueres, la Pallaresa i la Ribagorçana. Completament planera al S de l’anticlinal de la serra Llarga, els mate-rials que la componen procedeixen bàsica-ment del peu de muntanya. Amb la ribera de Sió comença el ***pla d’Urgell***, regat en bona part pel canal. El clima és de tendèn-cies continentals i les pluges oscil·len entre 300 mm i 500 mm l’any, amb un màxim de primavera. La part principal de la comarca és al domini del carrascar. A les terres meridionals abunden els vegetals mediterranis estèpics, els quals desaparei-xen progressivament en passar als primers contraforts pre-pirinencs. Actualment les baixes valls duen un paisatge boreomedi-terrani sec, de brolles calcícoles. En els cos-ters assolellats apareixen localitats isolades d’espècies termòfiles més pròpies del lito-ral. La part superior del Montsec és de caràcter submediterrani i correspon al domini del bosc de roure valencià i, més amunt, al de la roureda amb boix. L’agri-cultura i la ramaderia són la base econòmi-ca de la comarca. Els conreus s’han benefi-ciat de la construcció dels canals de rega-diú. Els boscs ocupen més de la meitat de la superfície comarcal i els conreus n’ocupen més d’un terç. Les terres de regadiu, situa-des al S de la comarca, produeixen, sobre-tot, blat de moro, blat, alfals i fruiters. Els cultius de secà més importants són els cereals, en especial l’ordi i el blat. També cal esmentar la vinya, el gira-sol, els cigrons i els melons. La ramaderia s’ha incrementat notablement; la cria de bestiar s’especialit-za sobretot en el porcí, l’aviram i el boví. La indústria de la Noguera ha tingut un desen-volupament escàs. Es concentra als nuclis més habitats: Balaguer, Ponts i Artesa de Segre. Destaca el sector tèxtil, seguit del del metall, de les indústries agroalimentàries i del sector de la construcció. Els sectors del paper i les arts gràfiques eren importants a Balaguer fins al tancament d’Impaca al començament dels anys noranta. La pro-ducció d’electricitat deixa a la comarca un excedent considerable d’energia, consumi-da a les regions de Lleida i de Barcelona, produïda pels tres rius principals: la Noguera Pallaresa, el Segre i la Noguera Ribagorçana. Les vies de comunicació fonamentals són el ferrocarril de Lleida a la Pobla de Segur, la carretera de Lleida a Puigcerdà, la que uneix Balaguer amb Tàrraga i la N-II, que continua des de la capital cap a Alfarràs i Binèfar. Durant segles, la població de la Noguera ha estat subjecta a trasbalsaments profunds. En 1365-70 la població era la més alta de Catalunya (uns 33 000 h), que restà reduïda el 1497 a menys de la tercera part; es mantingué amb alts i baixos sob-tats fins al s XVIII; en 1718-60 la població es quintuplicà. A partir de l’any 1760, es produeix una davallada de la part rural enfront de Balaguer, que el 1860 agrupava el 9,4% dels habitants. La població acusà una davallada, especialment entre els anys 1970-75, possiblement a causa de la crisi econòmica. El 1991 hom ha censat un total de 34 782 h, la qual cosa representa una pèrdua de 1 760 h en el període 1975-91. El territori que constitueix la Noguera cor-respon a la zona d’expansió del comtat d’Urgell per la línia del Segre: a mitjan s XI el domini urgellès s’havia consolidat a les valls de Rialb, de Meià, d’Àger i de San-talinya i a les rodalies de Ponts i d’Artesa, a l’empara de la barrera del Montsec, que tancava pel S el comtat de Pallars, alhora que els comtes de Barcelona s’implantaven a Camarasa, a Cubells i a Montgai (marca de Camarasa). En la divisió de Catalunya en vegueries, vigent el 1304, la Noguera era repartida entre les vegueries de Balaguer, de Camarasa, d’Urgell, de Lleida i de Tàrrega; al s XVII, amb la partició de la vegueria de Camarasa entre les de Lleida i la nova d’Agramunt, aquesta comprenia en gran

part terres de la Noguera. Des del 1716 la comarca fou dividida entre els corregi-ments de Lleida i de Cervera, i amb motiu de la divisió provincial (1834) restà com-presa dins la província de Lleida. La divisió de la Generalitat del 1936 establí els límits comarcals d’acord amb l’àrea d’atracció del mercat de Balaguer. La llei sobre l’organit-zació territorial de Catalunya del 1987 res-taurà la comarca de la Noguera com a uni-tat administrativa i política amb els matei-xos municipis que la comarca homònima del 1936. El 1988 el Parlament de Cata-lunya aprovà la creació de la comarca del Pla d’Urgell, i els municipis noguerencs de Bellvís, el Poal i Linyola s’hi integraren. Posteriorment, una llei del 1990 segregà de la Noguera els municipis d’Alfarràs i de la Portella per tal d’agregar-los a la comarca del Segrià.

Noguera Pallaresa, la Riu pirinenc, afluent del Segre per la dreta prop (i aigua amunt) del pantà de Camarasa (Noguera). Neix a l’extrem S del pla de Beret, a la Vall d’Aran, a uns 2 000 m d’altitud, a la font d’Era Noguereta. Té una longitud de 146 km. Inicialment s’adreça cap al N i es diri-geix després cap a l’E (vall de Montgarri) i al S, ja a la vall d’Àneu, envoltant el massís de Beret. Des d’Alòs d’Isil porta un traçat amb component S, fins a la confluència amb el seu col·lector. Travessa, així, els materials granítics i paleozoics de la zona axial pirinenca, i solca una antiga vall gla-cial, que constitueix l’alta capçalera; des-prés, fins a Sort, segueix una vall profunda i exclusivament fluvial, travessa la Serralada Interior i els conglomerats marginals; els materials margosos i argilosos de la con-ca de Tremp (Pallars Jussà) i, finalment, la Serralada Exterior (serres de Montsec, de Montclús i de Sant Mamet), dins de la qual s’uneix al Segre en el congost de la serra Carbonera. A Llavorsí rep per l’esquerra la Noguera de Cardós, i a la Pobla de Segur, per la dreta, el Flamicell, com a afluents d’importància. Hom hi ha instal·lat tres grans pantans: Talam, Terradets i Cama-rasa.

Noguera Ribagorçana, la Riu piri-nenc, afluent del Segre per la dreta, prop de Corbins, després d’un curs de 130 km a través de l’Alta Ribagorça (la vall de Barra-vés a la capçalera), i de la Ribagorça (la Terreta, entre els congosts d’Escales i de Mont-rebei), i des d’aquí fa més o menys de separació entre la Ribagorça, la Llitera i el Segrià, a la dreta, i el Pallars Jussà i la Noguera, a l’esquerra. La seva conca és de 2 036 km². Neix al port de Viella, a més de 2 400 m d’altitud, i travessa, amb un traçat de N a S, el granit i els materials paleozoics de la zona axial pirinenca, amb una vall glacial que acabava a Vilaller; després la Serralada Interior (serra de Sant Gervàs), les calcàries de la qual travessa en l’engor-jat d’Escales, i tot seguit l’ampli sinclinal format per margues cretàcies i eocèniques que integren la Terreta. La Serralada Exte-rior (serres de Montsec, de Montclús i de Sant Miquel) és travessada també per con-gosts. Finalment, des de Pinyana, drena l’ampla plana de la Depressió Central fins a l’aiguabarreig. Poc abans del Pont de Suert rep els afluents de capçalera: per la dreta, la Valira de Castanesa, i per l’esquer-

ra, la Noguera de Tor. Entre els altres afluents, només destaca el riu de Queixi-gar per la seva longitud, que ret les aigües poc abans del congost de Canelles. Com a frontera entre la Ribagorça i el Pallars (especialment des del 1322) i entre Aragó i Catalunya (des dels ss XV i XVI) despla-ça, en aquesta funció, el Cinca.

Nogués i Casas, Francesc Xavier (Barce-lona 1873 — 1941) Dibuixant, gravador i pintor. Com a dibuixant, es donà a conèi-xer majoritàriament a “Papitu” (1909-11). Conreà també el cartellisme, el gravat, la il·lustració (*Abecedari Català per a nens*, 1920), la pintura mural (celler de les Gale-ries Laietanes, 1915), la decoració d’inte-riors (vestíbuls de la Pedrera), la ceràmica (Celler Cooperatiu del Pinell de Brai), etc. Fou un dels artífexs del Poble Espanyol de Montjuïc. Esdevingué l’artista més repre-sentatiu del noucentisme; com a pintor s’acostà a un cert idealisme, i com a dibui-xant i gravador s’adscrigué a un humoris-me d’arrel realista.

Nolde, Emil (Nolde, Slesvig-Holstein 1867 — Seebüll, Slesvig-Holstein 1956) Pseudònim que adoptà el pintor alemany Emil Hansen el 1904. Formà part del grup Die Brücke. Féu una pintura propera a la de V.van Gogh i J.Ensor, d’escenes religio-ses, que produïren un gran escàndol per la seva vehemència sensual, els colors estrid-ents i les formes expressionistes: *La lle-genda de santa Maria Egipciaca* (1912), *Vida de Crist* (1911-14). Publicà una autobiogra-fia en dos volums: *Das eigene Leben* (1931) i *Jahre der Kämpfe* (1934).

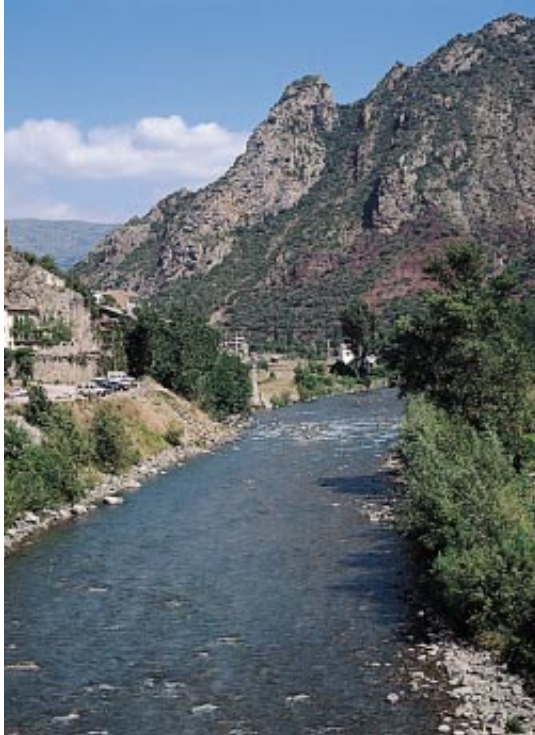
nom 1 GRAM En gramàtica tradicional, terme que designa les parts de l’oració ano-menades *substantiu* i *adjectiu*. Més estricta-ment, aquest terme ha estat reservat per al substantiu. Hom el divideix en *comú*, que designa tots aquells éssers als quals pot ésser aplicat de la mateixa manera, i *pro-pi*, aplicat només a un ésser considerat en particular (noms de persona, geogràfics, d’éssers personificats). Des d’un punt de vista formal o funcional, el nom és tot *le-xema* eventualment subjecte als *morfemes* de *gènere*, *nombre* i *cas*, i susceptible d’ésser modificat per morfemes determinants i per adjectius. **2** DR Mot amb què una per-sona és coneguda o designada. El concep-te de nom de persona ha variat segons les èpoques i les regions i ha sofert freqüents reduccions i ampliacions en els seus com-ponents i en el seu ordre. El nombre i la varietat de noms d’una procedència ten-deix a disminuir, per selecció, en el decurs d’un període, fenomen d’empobriment constant en totes les civilitzacions. Als Paï-sos Catalans, el nom té l’origen en la forma completa del nom romà clàssic. El **nom personal**, de *pila* o de *fonts* corres-ponia al *prenom* romà (Lluci, Publi, Marc), el qual era seguit pel nom gentilici (Licini, Corneli, Pompeu, que corresponia al cog-nom de família paterna o materna), i per un cognom distintiu familiar o personal (Sura, Escipió, Ciceró, corresponent al segon cognom). Amb l’expansió del cris-tianisme, la designació de les persones es reduí a un sol nom, al qual a vegades hom afegia un sobrenom, costum que reapare-gué cap al s X i que convertí en el primer

la Noguera La conca de Meià entre el Montsec de Rúbies i la serra de Sant Mamet

<div><div></div><div></div></div>
<div> <div></div></div>
Noguera
<div> <div></div></div>

 	
 	
superfície:	1 733 km²
població:	34 782 h (1991)
capital:	Balaguer

<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>

la Noguera Pallaresa al seu pas per Gerri de la Sal

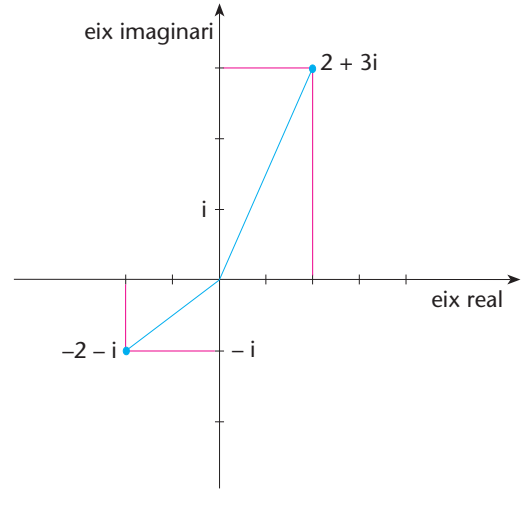
cognom, corresponent al del pare. Més tard s’hi afegí com a segon cognom el familiar de la mare. La pràctica moderna de la imposició del nom arrenca de les disposicions del concili de Trento, que obligà a utilitzar els noms de sants i a inscriure’ls en els registres parroquials.

nomadisme *ETNOL/SOCIOL* Sistema de vida d’alguns grups humans que es desplacen periòdicament o constantment d’un lloc a un altre cercant condicions de vida millors. La vida nòmada per excel·lència és la dels pobles d’economia ramadera, que han d’anar amb els ramats per cercar les pastures millors i els dipòsits d’aigua o de sal que convenen als animals.

nombre *MAT* **1** Resultat de comptar les coses que formen un agregat (dos, tres, quatre, etc, i també un, o sia, la unitat) o qualsevol dels ens abstractes que resulten de generalitzar aquest concepte. A l’antiqor, el concepte de nombre anava enllaçat amb el simple ús de xifres o guarismes per a comptar (sistemes de numeració). Els nombres 1, 2, 3,... etc, ja eren usats en les antigues cultures babilònica, egípcia, xinesa (la qual coneixia els negatius) i índia (la qual introduí el zero). A l’antiga Grècia descobriren els irracionals. Vers l’any 1585, l’holandès Simon Stevin efectuà el primer tractament sistemàtic a l’Occident de les fraccions decimals i de la possibilitat d’aproximar els irracionals per decimals. Raffaele Bombelli definí correctament els enters, els imaginaris i la representació geomètrica dels nombres reals. Al Renaixement, Fermat féu aportacions decisives a l’anomenada teoria de nombres. L’estudi rigorós i exhaustiu dels diferents tipus de nombres no tingué lloc fins al s XIX, amb Cauchy, Gauss, Weierstrass, Hamilton, Frobenius, Hermite, Lindemann, etc. L’axiomatització dels sistemes numèrics i l’enllaç d’aquesta axiomàtica amb els fonaments axiomàtics de tota la matemàtica no foren resolts fins que Cantor, amb la seva teoria de conjunts, revolucionà tot el plantejament anterior. Aquest procés ha permès de distingir clarament el nombre de la xifra i d’inferir l’aritmètica i tots els tipus de nombres dintre de la doctrina matemàtica unificada. **2 nombre complex** Nombre que pot ésser expressat com a suma d’un nombre real i d’un nombre imaginari. **3 nombre d’or** Nombre donat per l’expressió (1+√5)/2, que equival aproximadament a 1,618 i que correspon a una proporció considerada particularment estètica. **4 nombre enter** Nombre que determina quantitats no fraccionables en parts més petites que la unitat. **5 nombre natural** Nombre que serveix per a comptar els elements d’un conjunt. La manera més freqüent de representar els nombres naturals és el sistema de numeració decimal, i el conjunt dels nombres naturals acostuma a ésser representat amb la lletra N. **6 nombre real** Cadascun dels nombres que hom pot obtenir en mesurar magnituds contínues.

Nombres Quart llibre del Pentateuc. Els primers capítols presenten l’organització de les dotze tribus d’Israel al voltant del tabernacle. La resta del llibre conta les revoltes dels israelites al desert i la conquesta dels territoris de Transjordània sota el guiatge de Moisés.

nomenclatura *QUÍM* Conjunt de regles mitjançant les quals hom pot assignar un nom unívoc a qualsevol substància simple o composta. Durant molt de temps els químics optaren per designar els elements mitjançant noms o símbols que feien referència a llurs històries; és així com aparegueren els noms trivials de molts elements i composts. El primer intent sistematitzador fou l’obra *Méthode de nomenclature chimique* (1787), de Guyton de Morveau, Lavoisier, Berthollet i Fourcroy que establia una nomenclatura dual en la qual cada compost era designat per un nom genèric, seguit d’un adjectiu o un complement que l’identificava. Quan l’estructura dels radicals fou més ben coneguda hom pogué formar noms funcionals veritablement sistemàtics, la qual cosa donà lloc a l’anomenada *nomenclatura ràdico-funcional*, emprada encara avui en dia. El 1892 al congrés de la Comissió Internacional de Químics celebrat a Ginebra, hom proposà una nomenclatura substitutiva que dóna prioritat a l’esquelet carbonat, i considera les funcions com a substituents d’aquest (regles de Ginebra). El 1930 hom introduí el concepte de “funció principal”, que resolgué el problema de la nomenclatura dels composts polifuncionals (regles de

Representació dels nombres complexos 2 + 3i i -2 - i com a punts del pla d'Argand-Gauss

Figura (1909), per Isidre Nonell i Monturiol (col·l. Cendrós, Barcelona)

Lieja). Aquestes regles han tingut ampliacions i modificacions per part de la Unió Internacional de Química Pura i Aplicada (IUPAC), i s’han publicat les Regles Definitives de Nomenclatura Química Orgànica del 1971 ençà. Quant a la química inorgànica, el primer conjunt de regles d’abast general fou publicat el 1940 per la Comissió de Nomenclatura de Química Inorgànica de la IUPAC. Posteriorment la IUPAC les revisà i les amplià, fins a convertir-les en Regles Definitives de Nomenclatura Química Inorgànica l’any 1970.

nominalisme *FILOS* Doctrina filosòfica defensada primerament per Roscelin i Abelard (s XIII), i després per Guillem d’Occam, enfront, sobretot, del formalisme de J.Duns Escot (s XIV). Comporta una decidida oposició a reconèixer a les essències tota mena d’existència real diferenciada en el si dels individus, i, per tant, als conceptes universals (els anomenats *universals*: espècies i gèneres) tota mena de valor representatiu. Els universals són només *paraules* (Roscelin) o bé *signes naturals* mentals (Occam).

Nonell i Monturiol, Isidre (Barcelona 1873 — 1911) Pintor i dibuixant. El 1892 ja presentà a la Sala Parés algunes obres que foren qualificades d'impressionistes per la crítica. Alumne de Llotja, en 1895-96 hi coincidí amb Joaquim Mir i amb Gosé, Sunyer i Torres-Garcia. El 1896, anà a Boí, on féu olis i nombrosos dibuixos sobre el cretinisme. A París (1897), exposà al Champ-de-Mars, a la XV Exposition des Peintres Impressionistes et Symbolistes, a la sala Le Barc de Boutteville (1898), i a la galeria d'Ambroise Vollard (1899). Diverses revistes de l'època, a Barcelona, li publicaren dibuixos, sobretot “Papitu”, i col·laborà en l’*Almanac dels Noucentistes*. El 1910 exposà al Faianç Català i tingué èxit per primera vegada i, poc després, s’integrà a Les Arts i els Artistes. La mort prematura ajudà a la seva ràpida mitificació. Admirador de Daumier, Monet i Toulouse-Lautrec, començà en la línia luminista de l'escola de Sitges (~1891), passà per les grogues visions suburbials de Barcelona (~1893-96) i arribà a l'expressionisme quasi caricaturesc de les seves sèries de cretins, captaires i repatriats de la guerra de Cuba. Centrat després en les gitanes (1901-06), prosseguí dedicat a la figura femenina. La seva pinzellada és breu, repetida i combinada amb llargues pinzellades grasses que ressegueixen els contorns. Els seus dibuixos sovint s'enriqueixen amb una tècnica coneguda amb el nom de *fregit*, la paternitat de la qual és controvertida entre ell i el seu rival i company Pablo Picasso.

Nord, cap [*nor: Nordkapp*] Cap del nord de Noruega, a l’illa de Magerøy, a la mar de Barentsz, que constitueix l’extrem més septentrional d’Europa (71°15´ lat N).

Nord, illa del [*angl: North Island*] La menor de les dues grans illes de Nova Zelanda (115 777 km²; 2 553 318 h [1991]).

Nord, mar del Mar de l’oceà Atlàntic, entre la Gran Bretanya i el continent europeu (580 000 km²). Comunica amb l’oceà Atlàntic, al N, entre les illes Shetland i la costa de Noruega, i, al SW, per l’estret de Calais i la Mànega. A l'E entra en contacte amb la mar Bàltica pels estrets de Skagerrak i Kattegat. Les costes septentrionals són abruptes i dentades —fiords de Noruega, *firths* d’Escòcia—; a les meridionals, planes i sorrenques, abunden les badies, els estuaris i els rosaris d’illes. És una mar poc profunda, amb una mitjana de 94 m. És rica en dipòsits petrolífers.

nord-americà 1 art nord-americà *ART* Art desenvolupat als Estats Units d’Amèrica des de llur independència. Després del període colonial, es desenvolupà un classicisme nacional exemplificat per l’obra arquitectònica del president Jefferson i de Charles Bulfinch, que participà en la construcció del Capitoli de Washington (1792-1869). Tanmateix, la dependència de l’art dels EUA respecte a l’europeu era encara molt forta. De la generació següent, que participà d’uns ideals romàntics, sobresortiren W.Allston, G.Catlin, E.Hicks, J.J.Audubon i l’anglès T.Cole, creador de l’escola paisatgística del Hudson. En el camp arquitectònic, a mitjan s XIX, James Bogardus i William Le Baron Jenney començaren a emprar estructures metàl·liques i obriren el camí al gratacel. Al mateix temps, amb George C.Bingham, el pintor de la Frontera, s’obre una nova etapa caracteritzada pel realisme. Altres artistes

com Whistler, Mary Cassatt i John S.Sargent es destacaren en els ambients artístics francesos i britànics. En arquitectura el sobri monumentalisme de Henry H.Richardson facilità l’aparició de la influent escola de Chicago, que trobà el seu gran continuador en Louis H.Sullivan, mestre del creador màxim de l’arquitectura nord-americana, Frank Lloyd Wright. Al s XX els EUA han absorbit figures internacionals del camp de l’arquitectura (Gropius, Mies van der Rohe, Neutra, els Saari-nen, Josep Lluís Sert, etc), i del camp de l’escultura (G.Lachaise, E.Nadelmann, José de Crefft, Archipenko, Gabo, Moholy-Nagy i Biedermann). Entre els autòctons s’han destacat A.Calder i J.Metcalf. En el camp de la pintura, l’*Ash Can School* representà el naixement d’un postimpressionisme propi, i amb l’*Armory Show* entrà l’avantguardisme als EUA. Tanmateix, al costat de renovadors, com J.Marin, L.Feiningner, J.Stella o Man Ray, els EUA produïren uns figuratius d’arrel tradicional, *realistes màgics*: Hooper, Albright, Blume, Wyeth, Wood, Benton, etc i, al marge de tots, la *Grandma Moses* féu famosa la seva obra *naïve*. L’hegemonia de l’art nord-americà al món arribà a la segona meitat del s XX, moment en què s’imposà arreu l’expressionisme abstracte, desbancat posteriorment pel neodadaisme o *pop-art* (Rauschenberg, Jasper Johns, Lichtenstein, Andy Warhol, Jim Dine), el *happening*, l’hiperrealisme, el minimalisme, el *land art*, etc. **2 cinema nord-americà** *CIN* Cinema produït als EUA. Començà amb les experiències d’Edison amb el seu cinetoscopi (1891) i ja el 1903 es produí una obra: *The Great Training Robbery*, d’Edwin S.Porter. Hom importà ben aviat alguns talents europeus: Maurice Stiller, Greta Garbo, Eric von Stroheim, F.W.Murnau, Josef von Sternberg, Ernst Lubitsch, i, amb ells, començaren a desenvolupar-se els gèneres, entre els quals destacava el *western* (Thomas H.Ince, James Cruze i John Ford). La tàctica comercial s’arrodoní amb l’explotació del *star system*. Sobresortiren també David W.Griffith (autèntic “pare” del cinema nord-americà, amb *The Birth of a Nation*, *Intolerance*, *Broken Blossoms*), Cecil B.de Mille, Charles S.Chaplin (curts metratges del 1914 al 1923), King Vidor (*The Crowd*), Frank Borzage i Robert Flaherty (creador del documental). L’èxit de *The Jazz Singer* (1927), amb la incorporació a la cinta del so sincrònic, imposà arreu el sonor, de la mateixa manera com anys després *Gone With the Wind* (1939) estendria el color. Començà una nova edat d’or, després d’una frenada inicial, durant tot el decenni dels anys trenta i una part del dels quaranta: en serien representatives les obres de Vidor, Milestone, Le Roy, Hawks, Chaplin, Fritz Lang, John Ford, Walt Disney, Orson Welles, Alfred Hitchcock, Dorothy Arzner, Frank Borzage, George Cukor i W.S.van Dyke. Però el negoci sofrí una seriosa sotragada en la postguerra, a causa de la competència de la televisió, la llei antimonopolis de Truman i la “caça de bruixes” del senador McCarthy, que privà Hollywood dels millors directors. La solució a la crisi procedí de la mateixa televisió: de primer, amb la venda dels llargs metratges cinematogràfics anteriors al 1948; després, amb la producció de telefilms per part de la indústria del cinema. També alguns dels grans mestres del cinema clàssic nord-americà contribuïren de manera activa al cinema d’aquests anys i dels següents decennis: és el cas de realitzadors com Robert Aldrich, Richard Brooks, Stanley Donen, Blake Edwards, Sam Fuller, Howard Hawks, Alfred Hitchcock, John Huston, Elia Kazan, Joseph L.Manckiewicz, Vincente Minnelli, George Cukor, Otto Preminger, Billy Wilder, William Wyler o Fred Zinnemann. La crisi, però, era evident i Hollywood havia de refer les seves estructures. Desaparegueren llavors els contractes en exclusiva dels grans estudis; aviat foren els mateixos realitzadors, o àdhuc els actors, els qui assumiren el paper de productors. La indústria nord-americana assolí la màxima expressió amb l’anomenada “escola de Nova York”, en la qual quedaren integrats inicialment noms com els de John Cassavettes, Shirley Clarke, Larry Peerce i Frank Perry, els documentalistes Maysler, Pennebaker i Rogosin i els capdavanters *underground* Kenneth Anger, Stan Brackage, James Broughton, els germans Mekas i Andy Warhol. Durant els anys seixanta, a causa de la influència del cinema europeu, els diferents gèneres cinematogràfics es veieren desmitificats en el seu tractament per una nova fornada de

realitzadors: Woody Allen, Robert Altman, Emile de Antonio, John Avildsen, Peter Bogdanovich, Mel Brooks, Francis F. Coppola, Brian de Palma, William Friedkin, George Roy Hill, Dennis Hopper, Norman Jewison, Robert Kramer, Stanley Kubrick, Jerry Lewis, Paul Newman, Mike Nichols, Alan J. Pakula, Sam Peckinpah, Sydney Pollack, Stuart Rosenberg, Herbert Ross, Richard Sarafian i Franklin J. Schaffner. La darrera dècada dels setanta veié sorgir un nou relleu generacional que ocupa els cinemes de tot el món. Noms com Hal Ashby, Michael Cimino, George Lucas, Terence Malick, Paul Mazursky, Paul Schrader, Martin Scorsese o Steven Spielberg han fet revivre econòmicament i artísticament la indústria cinematogràfica dels EUA, la qual ha viscut un procés de transformació i reorientació de les seves estructures.

3 literatura nord-americana ¹¹¹ Literatura en anglès conreada als EUA. En el s XVIII, la poesia fou una arma de revolta, aparegué el teatre, i *The Power of Sympathy* (1789), de William Hill Brown, fou la primera novel·la pròpiament nord-americana. Al començament del s XIX són reconeguts a Anglaterra escriptors com el poeta William Cullen Bryant, els narradors Washington Irving, James Fenimore Cooper i Edgar Allan Poe. A la segona meitat del segle, sorgí a Harvard un grup de poetes important: Henry Wadsworth Longfellow, Oliver Wendell Holmes i James Russell Lowell. Els *transcendentalists* no sols influïren la poesia i la filosofia (Ralph Waldo Emerson), sinó també la formació del pensament genuïnament nord-americà (Henry David Thoreau), que desembocà en l'aparició de figures literàries de reconeixement mundial: el narrador Nathaniel Hawthorne, el poeta i novel·lista Herman Melville i el poeta Walt Whitman. La guerra civil nord-americana consolidà la literatura més genuïna, de Mark Twain a Henry James. Són de la generació dels anys vint els novel·listes Ernest Hemingway i E.Scott Fitzgerald. Posteriorment, altres grans novel·listes adoptaren una americanitat vital i literària, com John Steinbeck o William Faulkner, exponent pràctic del *stream of consciousness* ('corrent de consciència'). En poesia les figures cabdals de la primera meitat del s XX foren T.S.Eliot, Ezra Pound i Robert Frost. Pel que fa al teatre, Eugene O'Neill significà la creació d'un teatre nord-americà que ha donat a la segona meitat del s XX els més importants dramaturgs mundials (T.Williams, A.Miller, Edward Albee, etc). En la crítica literària, a part els novel·listes i poetes, cal destacar l'escola del *New Criticism*, sorgida els anys vint, i el marxista Granville Hicks. Després de la Segona Guerra Mundial, es destaca el pessimisme de S.Bellow, J.D.Salinger, C.McCullers, F.O'Connor i T.Capote. Poc després sorgí un grup de poetes entorn de la "Black Mountain Review", i, al marge d'aquest grup, autors remarcables com R.Lowell i S.Plath. Els anys seixanta, aparegueren escriptors vinculats a la cultura *underground* i a moviments inconformistes com els *hippies* i els *beatniks*. Cal destacar T.Capote i N.Mailer com a conreadors de novel·la documental, i el grup de J.Updike, W.Burroughs, P.Roth i C.Bukowski per la seva visió iconoclasta de la societat nord-americana. Es destaca també Susan Sontag, com a assagista; B.Easton Ellis i J.McInerney, en l'anomenat '*dirty realism*' (realisme brut) i el novel·lista Paul Auster.

4 música nord-americana ^{MÚS} Art musical conreat als EUA. La figura més important és la de Ch.Ives (1874-1954), en el camp de la polirítmica, de la politonalitat i l'iniciador de la línia experimental nord-americana. Paral·lelament, sorgí un grup de compositors d'una producció típicament nord-americana que es concretà en G.Gershwin (1898-1937) i A.Copland (1900-90). Hi ha un grup de compositors eclèctics. La línia experimental iniciada per Ives fou continuada per E.Varèse (1885-1966) i per J.Cage (1912-92). Autors més recents són L.Foss (1922), M.Feldman (1926) i T.Riley (1935). Un gènere típicament americà és la *comèdia musical*, de la qual fou l'iniciador V.Herbert (1859-1924). En un altre terreny, ha tingut també una gran importància la música de *jazz*; la gran difusió del teatre musical i del cinema ha fet que la música lleugera de tot el món hagi estat fortament influïda pels ritmes i els balls creats als EUA.

Nord-Pas-de-Calais Regió administrativa de França (12 414 km²; 3 965 058 h [1990]). La capital és Lilla.

Norfeu, cap de Cap de la península del cap de Creus, dins el terme de Roses.

normalització lingüística *LING* Procés sociocultural pel qual una llengua s'adapta a una regulació ortogràfica, lexical i gramatical (*normativització* o *estandardització*). Al mateix temps, accedeix a àmbits d'ús lingüístic fins aleshores reservats a una altra llengua o varietat d'aquella.

normand *HIST* Individu d'uns pobles procedents dels països escandinaus que s'estengueren per tot Europa des del s VIII, de primer en expedicions guerreres periòdiques i que successivament esdevingueren sedentaris. Navegants i aventurers impulsats per l'afany de riquesa i per l'augment de població, començaren atacant les costes i pujaren pels rius cap a les terres interiors, fent-hi establiments temporals. Dels diversos grups ètnics de la població normanda, els varegs, des de Suècia, foren el nucli del futur imperi rus; els noruecs s'encaminaren cap al nord d'Escòcia, fundaren un regne a Irlanda (820) i passaren per Islàndia i Grenlàndia, fins a l'Amèrica del Nord; els danesos atacaren l'imperi Carolingi i les terres anglosaxones per l'est. Rodejaren la Península Ibèrica guerrejant a Galícia amb els cristians i a Portugal i Andalusia amb els sarraïns, i arribaren a Provença i les costes de l'Empordà.

Normandia Regió històrica i antiga província del N de França, compresa entre la Picardia, a l'E, la Bretanya, a l'W, la regió de París i el Maine, al S, i el canal de la Mànega, al N (29 906 km²; 3 128 565 h [1990]). És subdividida en dues regions administratives i cinc departaments: l'Alta Normandia, amb els departaments del Sena Marítim i Eure (1 737 247 h [1990]), té com a capital Rouen; i la Baixa Normandia, amb els departaments de Calvados, Orne i Manche (1 391 318 h [1990]), té com a capital Caen. Normandia és constituïda per un conjunt de regions naturals ben diferenciades: a l'altiplà de l'Alta Normandia predominen les cretes blanques, recobertes per una prima capa d'argiles. A la Baixa Normandia es destaca la plataforma calcària juràssica de la Campagne de Caen. La costa normanda és variada, amb sectors abruptes, com els penya-segats del Pays de Caux, i altres de plans, com l'ampla badia del Mont-Saint-Michel. Dins l'economia agro-pecuària es destaquen les produccions de carn i llet. Els ports de Dieppe, Port-en-Bessin, Cherbourg i Fécamp són destinats a la pesca. La industrialització del triangle Rouen-Le Havre-Caen ha potenciat un increment demogràfic ja alimentat per una alta taxa de natalitat. Hi destaquen els sectors en expansió de la metal·lúrgia pesant, dels automòbils i del material elèctric, en detriment de la tradicional indústria tèxtil. A l'oest només Cherbourg fa el paper de centre urbà.

noruec 1 *LING* Llengua escandinava occidental parlada a **Noruega**. És dividida en dues varietats: el *bokmål*, parlat pel 75% de la població, i el *nynorsk*, parlat pel 25% restant. Hi són oficials des del 1907. Aquesta duplictat és fruit d'un doble corrent restaurador iniciat al principi del s XIX, després de la separació de Dinamarca. El *bokmål* prengué per base la parla de les zones urbanes del SE i de la classe dirigent. L'obra depuradora es féu amb la integració progressiva d'elements locals i amb un seguit de reformes (1907, 1917, 1938) ordenades a reduir les distàncies respecte del *nynorsk*. Aquesta llengua és el resultat d'una aspiració a reconstruir l'antic noruec, a partir dels parlars occidentals i centrals. Les diferències bàsiques entre ambdues llengües són: una base diftongal en el *nynorsk* i monoftongal en el *bokmål* i una formació diferent dels plurals neutres i dels imperfets verbals. **2 art noruec** *ART* Art desenvolupat a Noruega. Es conserven del període viking (800-1050) vaixells i restes d'algun temple. Amb la cristianització penetrà el romànic (catedral de Drontheim, s XII) però la producció genuïna de Noruega són les *stavkirken*, esglésies de fusta amb elements de la tradició vikinga. Del s XIV al XVIII, es visqué una època de decadència cultural. Durant la renaixença destaquen I.C.Dahl (1788-1857) i Christian Krogh (1852-1925). La gran generació que situà Noruega al nivell internacional fou la d'Edvard Munch i de l'escultor Gustav Vigeland. Altres artistes representatius del s XX són Erling Enger, Ragnar Kraugerud i Olof Strømme. **3 literatura noruega** *LIT* Literatura conreada en noruec. Nasqué específicament com a tal al s XIX, amb

Mapa físic de Noruega

eddas, o èpica, i *escalds*, o lírica. La baixa edat mitjana presenta un corpus notable, jurídic, litúrgic i històric, en llatí. Al principi del s XIV s'enceta, fins a l'Èxode, la traducció de la Bíblia. La unió amb Dinamarca (1387) motivà que escrivissin en danès notables figures noruegues dels segles XVI i XVIII (P.Dass, L.Holberg i J.Wessel). La separació de Dinamarca permeté l'origen eficaç d'una literatura nacional diferenciada en *riksmål* (dano-noruec) i *landsmål*, una distinció lingüística que no marca diferències nacionals ni temàtiques o estilístiques. Al s XIX, s'esdevé la gran producció de la literatura noruega: la dramaturgia de H.J.Ibsen i B.Bjørnson, i la narrativa d'A.Kielland (1849-1906) i J.Lie (1833-1908). El naturalisme domina la dècada de 1880. El final de segle imposa corrents neoromàntics i neorealistes, amb tendències simbòliques, i Ibsen corona la seva obra. Dominen el primer terç del s XX S.Undset i O.Duun, a més de H.Aanrud, Th.Krag, V.Krag, K.Uppdal i J.Falkberget. Tipifiquen la vigília de la Primera Guerra Mundial noms com H.Wildenvey, O.Bull i T.Ørjasxter, i es fan sentir en el període d'entreguerres A.Øverland, S.Hoel, H.Krog i J.N.Grieg. Després de la Segona Guerra Mundial, es destaquen S.Hoel, O.Bang-Hause, T.Vesaas, J.Borgen, A.Omre. Els anys seixanta apareix la revista poètica "Profil", amb autors joves com J.E.Vold i T.Obrestad. Posteriorment, cal destacar els novel·listes K.Holt, T.Nedreaas i J.Bjørneboe, i els poetes K.Fløgstad i D.Solstad.

Noruega [nom oficial: Regne de Noruega; noruec: Kongeriket Norge] Estat del N d'Europa, a la meitat occidental de la península d'Escandinàvia, que limita a l'E amb Suècia, Finlàndia i Rússia, al S amb la mar del Nord, a l'W amb l'oceà Atlàntic i al N amb la mar de Barentsz (323 878 km²; 4 325 000 h [est 1994]). La capital és Oslo.

LA GEOGRAFIA

El sòl de Noruega és constituït per un massís de roques granítiques i esquists, amb cims arrasats per l'erosió de les glaceres quaternàries, que forma part del gran plegament caledonà. L'estudi del territori es fa segons faixes longitudinals: una franja muntanyosa paral·lela a la costa, una façana marítima on radiquen els fiords, i la Noruega del SE, darrere la muntanya i de clima continental. La façana marítima generalment és estreta. Els fiords, d'aigües encalmades i riberes abruptes, registren una vida marítima escassa. Solen ésser molt profunds i s'endinsen fins a més de 150 km. La vida marítima esclata, en canvi, a la plana litoral, i també als arxipèlags del Skjårgård. La roca nua, la tundra i els sòls poligonals predominen en el paisatge. La Noruega del SE és la regió més rica i més poblada del país. El territori, for-

sari a “La Veu de Catalunya” —on signava Xènius—, encunyà el terme noucentisme. L'objectiu primer dels noucentistes és la formació d’una llengua literària comuna, codificada però flexible, útil per a qualsevol disciplina. Josep Carner n’és el capdavanter en diversos fronts, a més de Guerau de Liost i Josep Maria Lopez-Picó. La influència dels patriarques mallorquins (Costa i Llobera, Joan Alcover) fa costat al programa noucentista, almenys en el vesant líric. L'intent, sobretot orsià, d’inventar una novel·la noucentista fracassà, i la fórmula de la prosa del mateix nom (Alexandre Plana, Duran i Reynals) és l'estilització i el poema en prosa, més que la fabulació llarga amb un argument. Grans traductors de clàssics (Fundació Bernat Metge) o d'autors moderns completen l'ambició de totalitat. Paral·lelament als canvis literaris, hi ha la projecció cultural a través de la creació de biblioteques populars, museus, nous experiments pedagògics, revistes especialitzades i una universitat tècnica (la Universitat Nova). En les arts plàstiques, al començament el nou moviment es concretà en l'arcaisme depurador conreat per alguns postmodernistes. En la pintura, el noucentisme fou encarnat per Torres-Garcia, Joaquim Sunyer, Francesc d'A.Galí i Xavier Nogués. En l'escultura, Josep Clarà coincidia amb la morfologia classicista del moviment, a més d'Enric Casanovas i, sobretot, Esteve Monegal. En l'arquitectura, Rafael Masó personifica el pas del modernisme al noucentisme, i a Barcelona, Josep Goday és l'autor de l'amesurat barroquisme dels grups escolars municipals, inspirats en el seu mestre Josep Puig i Cadafalch. Al costat de tots ells, hi ha els noms dels hereus del realisme postmodernista, encapçalats per Feliu Elias i aglutinats per la primera etapa del seu setmanari humorístic, “Papitu” (1908-11): Jaume Mercadé, Francesc Vayreda i Josep Aragay, deixebles de Galí; i Josep Obiols. Aquesta segona generació fou fecunda en escultors: Josep Granyer, Dunyac, Solanic, Llauradó i, especialment, Joan Rebull. Entre els arquitectes més joves sorgiren els partidaris de la depuració formal: Raimon Duran i Reynals, Nicolau M.Rubió i Tudurí, Adolf Florensa i Francesc Folguera i els germans Puig Gairalt, ja a les portes del racionalisme. Joaquim Folguera i Carles Riba excel·leixen dins la segona generació de poetes noucentistes. La Catalunya moderna és obra, en primer lloc, d'aquest moviment, dins el qual militaren, barrejades, figures de totes les classes socials, i àdhuc certs avantguardistes (J.V.Foix, Junoy, Sánchez-Juan).

Nou Hampshire Estat dels EUA, a la regió de Nova Anglaterra, fronterer amb el Canadà al N, a l'W amb el riu Connecticut i al SE amb l'Atlàntic (24 032 km²; 1 125 000 h [est 1994]). La capital és Concord. Un sistema muntanyós segueix la frontera occidental. El clima és atlàntic. La població es concentra a la plana costanera. Les ciutats més importants són Manchester i Nashua. Fortament industrialitzat, hi predominen els sectors de la pell i de teixits. Els boscs (especialment de coníferes) ocupen més de la meitat del territori. Explorades les seves costes al començament del s XVII pels anglesos Pring i Champlain, fou proclamat independent el 1776 i erigit en estat el 1788.

Nou Mèxic Estat dels EUA, fronterer amb Mèxic (314 925 km²; 1 645 000 h [est 1994]). La capital és Santa Fe. Comprèn la part sud de les muntanyes Rocalloses i una part de l'altiplà del Colorado. És de clima semiàrid. El Río Bravo, el més important, travessa l'estat de nord a sud. La ciutat més important és Albuquerque. Té jaciments miners de primera magnitud: urani, petroli, plom, gas natural, carbó, coure i sals potàssiques. Explorat per Àlvar Núñez Cabeza de Vaca el 1536, el territori fou colonitzat per Juan de Oñate el 1598. El 1821 passà a formar part de Mèxic; però, envaït en 1846-48 pels nord-americans, fou cedit als EUA pel tractat de Guadalupe-Hidalgo i el 1850 n'esdevingué territori. El 1912 es convertí en l'estat 47 de la Unió.

Nouvelle Vague Moviment cinematogràfic francès, nascut el 1958 com a reacció al cinema d'aquell moment, eminentment literari. De primer fou només una actitud crítica, manifestada mitjançant la revista “Cahiers du Cinéma”, però ràpidament es consolidà. Crearen un cinema d'autor, manifestat a través de la realització. Impulsaren aquest moviment el crític cinematogràfic André Bazin i els realitza-

Nova York Vista de Manhattan

dors Louis Malle, François Truffaut, Jean-Luc Godard, Alain Resnais, Claude Chabrol, Eric Rohmer, Jean Pierre Melville i d'altres.

Nova Delhi [*hindi: Ni Dilli*] Capital de l'**Índia**, constituïda per un barri de Delhi, al S de la ciutat vella (294 149 h [1991]).

Nova Guinea Illa de la Melanèsia, al Pacífic, al N d’Austràlia, de la qual la separa l’estret de Torres (827 321 km²; 4 746 267 h [1990]). És repartida entre Indonèsia i Papua Nova Guinea. Travessada per un eix muntanyós format per la gran serralada central amb unes grans altituds (Jaya, 5 040 m). Al N de la serralada s’obre una ampla depressió, que comprèn la plana dels llacs i les valls del Sepik, el Ramu i el Markham. Al S de la serralada central s’estén una immensa plana al·luvial, recorreguda pels rius Fly, Strickland, Kikori. Té un clima equatorial, molt calorós a les planes. La majoria de la població són melanesis: pigmeus a les muntanyes de l’interior, dedicats a la caça i a la recol·lecció, i papús a la costa, dedicats a una agricultura de subsistència. A les planes litorals pantanoses la base de l’economia és la palmera de sagú, el *taro* i les bananes, juntament amb la recol·lecció, la pesca i la caça; a les no pantanoses, és una agricultura parcialment comercialitzada de cocoters, però hi subsisteixen el *taro*, el nyam, etc, tradicionals. La producció minera és feble. Sobre una població neolítica d’origen melanesi i malai, als ss XIII-XIV s’hi establiren comerciants malais. Els navegants portuguesos en començaren a freqüentar la costa nord cap al 1512, i els castellans ho feren poc després. Els holandesos, que visitaren les costes septentrionals des del s XVI, s’aliaren amb els soldans de les Moluques i colonitzaren la part occidental de l’illa des del 1828. Gran Bretanya s’annexà la zona oriental el 1884, deu dies abans que els alemanys ocupessin la zona NE. El 1918 Alemanya perdé les colònies al Pacífic, i Austràlia ocupà la part alemanya. El 1945 Holanda recuperà la Nova Guinea occidental, però entre el 1949 i el 1963 Indonèsia reivindicà la seva sobirania sobre aquest territori, que finalment li fou reconeguda. La zona oriental es declarà independent d’Austràlia el 1975, amb el nom de →*Papua Nova Guinea*.

Nova Jersey Estat del NE dels EUA, a la costa atlàntica (20 169 km²; 7 879 000 h [est 1993]). Limita amb l'estat i la badia de Delaware al S, Pennsilvània a l'W i Nova York al N. La capital és Trenton. Als extrems N i W té les muntanyes de Kittatinny, mentre que la resta forma part de la plana costanera. El clima és temperat humit. El riu Delaware, a l’W, i el Hudson, al NE, li serveixen de frontera estatal. Les ciutats més importants són Newark, Atlantic City i la capital. L’agricultura hi té poca importància, especialitzada en el conreu de verdures, blat de moro, patates i fruiters; hi ha ramaderia bovina. El nivell d’industrialització és molt alt: foneries, indústria química (n’és el primer centre dels EUA), alimentària i tèxtil, producció de maquinària i construcció naval. Habitat pels indis *delaware*, les costes del territori foren recorregudes per Verrazano (1524) i Hudson (1609), i fou colonitzat pels holandesos, el 1655. Conquerit pels anglesos (1664), s’uní a la lluita independentista el 1776.

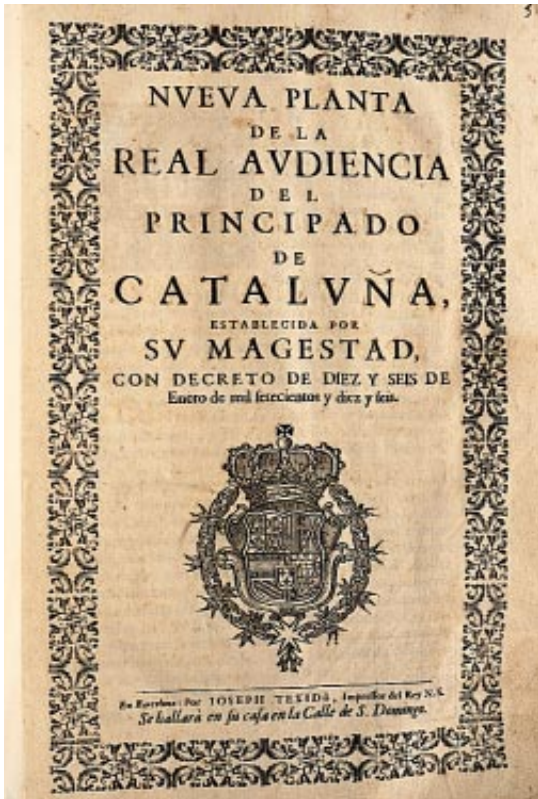

Novalis (Oberwiederstedt, Turíngia 1772 — Weissenfels, Turíngia 1801) Pseudònim amb què és conegut Friedrich von Hardenberg, escriptor i poeta romàntic alemany. Entengué l’amor com una força elemental anímica i còsmica. La seva obra s’acumula en els pocs anys finals: *Geistliche Lieder* (‘Cants espirituals’, 1799), alguns poemes alegres i vitals, els *Lied der Toten* (‘Cant dels morts’) i *Hymnen an die Nacht* (‘Himnes a la nit’, 1800). També publicà fragments literaris sota el nom de *Blütenstaub* (‘Pol·len’, 1798), l’assaig *Die Christenheit oder Europa* (‘La cristiandat o Europa’, 1799) i la gran novel·la inacabada *Heinrich von Ofterdingen*.

Nova Planta, decrets de Conjunt de disposicions dictades per Felip V en 1707-16, per les quals abolia l'antiga organització constitucional dels països que integraven la corona catalano-aragonesa i hi establia, d’una manera més o menys completa, l’organització política pròpia de Castella. Com a conseqüència de la victòria que havia assolit a Almansa (1707), Felip V decidí l’abolició del règim constitucional dels regnes de València i d’Aragó, països que foren integrats, en qualitat de províncies, al govern i a les lleis de Castella. La novetat administrativa més important fou el nomenament (1711) d’un intendent, amb jurisdicció econòmica i fiscal sobre tota la seva província o intendència, dependent de l’exèrcit de Múrcia. Macanaz proposà l'*encabezamiento* de la ciutat de València (fixació d’un tant a pagar per la totalitat dels veïns), més tard anomenat equivalent. Hom introduí també corregidors. Les lleis castellanes foren establertes al País Valencià d’una manera total, fins i tot en el dret privat. El regne d’Aragó també perdé, pel decret de l’any 1707, les seves peculiaritats polítiques. El 1711 fou restablert el dret civil aragonès, i al Principat, el dret civil català fou respectat. El binomi capità general-audiència governà mancomunadament Catalunya, bé que supeditat al Consell de Castella. El superintendent, des de Patiño, fou una figura importantíssima, per tal com absorbí el patrimoni reial i l’antiga batllia general del Principat. Establí a Catalunya el →*cadastre*, en substitució de les rendes provincials castellanes. Foren suprimides les fundacions universitàries de Barcelona, Tarragona, Lleida, Girona i Vic, les dotacions de les quals foren aplicades a la flamant Universitat de Cervera. Pel juliol del 1715 Mallorca caigué en mans dels filipistes. El decret de Nova Planta de Mallorca establí un comandant militar com a president de l’audiència, sense vot en els afers judicials. Fou creat un ajuntament de regidors. El dret civil hi fou respectat.

Nova Terra [o *Nova Zembla*] [*rus: Novaja Zeml'a*] Arxipèlag de l’oceà Àrtic, situat entre les mars de Barentsz i de Kara, que forma part de l'*oblast’* d’Arkhangel’sk, a Rússia (830 001 339 km²). Consta de dues illes grans amb nombrosos illots entorn. És de superfície muntanyosa, de clima marítim àrtic.

Nova York [*angl: New York*] Ciutat de l'estat de Nova York, principal ciutat dels EUA (7 311 966 h [est 1992]). El nucli definit administrativament comprèn els districtes de Bronx, Brooklyn, Manhattan, Queens i Richmond. L’aglomeració urbana s’estén a l’estat de Nova Jersey i, juntament amb les de Tòquio i Mèxic, és la més

Portada de l’edició del 1716 dels decrets de Nova Planta

gran del món. L'emplaçament portuari és un dels elements bàsics de l'expansió de Nova York, com també ho és la proximitat respecte la desembocadura del Hudson, navegable fins a Albany i, a través del Mohawk, fins a l'àrea dels llacs Erie i Ontario. L'expansió de Nova York augmentà extraordinàriament a partir del 1860, amb la ràpida urbanització de Manhattan fins al límit sud del Central Park. En el sector industrial ocupa el primer lloc als EUA, amb preponderància en els rams de la confecció, construccions elèctriques, alimentació, indústria química, maquinària d'oficina, etc. Dins el sector terciari es destaquen les activitats comercials i les activitats financeres en general, centrades al sector de Manhattan, entorn de Wall Street. Manhattan presenta una gran diversificació: al costat de l'àrea dels gratacels, centre administratiu i de negocis, s'estenen barris típics, com els de Chinatown, Little Italy i el Bowery i, més al N, Greenwich Village, barri dels artistes. El Midtown és el sector de prestigi, amb els carrers 34 i 42, la Cinquena avinguda, l'edifici de l'ONU, Broadway, Times Square i Park Madison Avenue. L'Uptown es divideix en el West Side i l'East Side, on radiquen els barris negres i de porto-riquenys. El districte de Brooklyn presenta una gran diferenciació ètnica i social; el Bronx torna a ésser molt diversificat: barris rics a la vora del Hudson, sector de classes mitjanes entre el Bronx Park i Pelham Bay Park i barris de negres i porto-riquenys al centre. Giovanni da Verrazzano fou el descobridor de la badia de Nova York. Henry Hudson explorà el riu el 1609, i el 1613 l'holandès Adriaen Block fundà un establiment a l'illa de Manhattan. El 1626 el governador Peter Minuit comprà Manhattan als indis i fundà Fort Amsterdam, que aviat s'anomenà Nova Amsterdam. Bé que al començament Nova York vivia sobretot de l'agricultura, el comerç n'impulsà el creixement al s XVIII. Participà activament en la guerra d'Independència. A la fi del s XVIII la producció industrial, agrícola, ramadera i minera de les comarques de l'interior trobà la sortida pel port de Nova York, fet que, a més a més, convertí la ciutat en un gran centre financer. La crisi del 1857 i la guerra de Secessió n'aturaren el creixement; però, en acabar el conflicte, Nova York superà definitivament els altres ports atlàntics. Un projecte d'unió entre Nova York i les ciutats veïnes (Brooklyn, Queens, Staten Island, etc) no culminà fins el 1895, i el 1898 fou construït el gran Nova York, dividit en cinc districtes o *boroughs*: Manhattan, Queens, Brooklyn, Richmond i Bronx. El 1963 obtingué una carta municipal que li atorgava una certa autonomia. Entre els edificis principals cal esmentar les esglésies de Saint Paul, neoclàssica (1764), la Trinity Church (1840) i la catedral catòlica de Saint Patrick (1858), neogòtiques. Entre les construccions civils hi ha el Brooklyn Bridge (1883), els edificis Barclay (1926), Chrysler (1930), el Rockefeller Center, el Lincoln Center, el Seagram (1956), de Mies van der Rohe, i el nou Metropolitan Opera House (1966). Entre els museus es destaquen The Metropolitan Museum of Art, The Museum of Modern Art, The Salomon R.Guggenheim Museum, The Hispanic Society of America Museum i The Cloisters.

Nova York Estat del NE dels EUA, fronterer amb el Canadà, situat entre l'oceà Atlàntic a l'E i els llacs Erie i Ontario a l'W (127 189 km²; 18 159 000 h [est 1994]). La capital és Albany. S'estén sobre dues planes dividides per la depressió del Hudson-Mohawk; al N hi ha el massís dels Adirondacks (1 629 m al mont Marcy), i al S la prolongació de la plana apalatxiana, amb les muntanyes Catskill. El clima és fred i humit. El riu més important és el Hudson, amb el seu afluent, el Mohawk. La població s'agrupa a la vall del Hudson i a la riba del llac Ontario; les àrees de Nova York, Albany i Buffalo n'acullen el 70% del total. Hi ha establertes nombroses explotacions agro-pecuàries, amb una important obtenció de productes lactis. Els conreus predominants són els fruiters (pomes), verdures, patates i blat. Té jaciments petrolífers i de gas natural. Pel que fa a la indústria, destaquen l'alimentària, la tèxtil, la de la confecció, la de maquinària elèctrica, la del ciment i la d'arts gràfiques. Habitat el territori per indis iroquesos, el 1524 fou explorada la costa per Giovanni da Verrazzano, i per Henry Hudson el 1609, i el 1688 passà a formar part de la colònia de Nova Anglaterra. El 1691 esdevingué província reial. Durant el s XVIII els colons anglesos,

Mapa físic de Nova Zelanda

ajudats pels iroquesos, s'enfrontaren als francesos del Canadà, que foren vençuts el 1763 (guerra dels Set Anys). El 1775 s'uní als independentistes i un any més tard aprovà la declaració d'independència. Durant el s XX l'estat de Nova York ha tingut un dels creixements demogràfics i econòmics més grans i més ràpids del món.

Nova Zelanda *[nom oficial en anglès: Dominion of New Zealand]* Estat d'Oceania, situat uns 1 750 km al SE d'Austràlia (270 534 km²; 3 525 000 h [est 1994]). És un arxipèlag format per dues illes principals —la del Nord i la del Sud—, per les illes Stewart i Chathan i per diversos illots. La capital és Wellington.

 <p></p>	
 <p></p>	
govern:	monarquia
superfície:	270 534 km²
població:	3 525 000 h (est 1994)
capital:	Wellington
idioma of.:	anglès i maori
moneda:	nou dòlar neozelandès

principals són el Japó, Austràlia i els EUA. El saldo de la balança comercial és desfavorable, però és un dels estats amb més reserves financeres per habitant. La població és en el 73,8% d'origen europeu, el 9,6% és maori, habitant primitiu de les illes. Hi ha també un petit grup de polinesis. L'augment de la població, fins el 1880 per la immigració, es deu ara al creixement natural (9,3‰ [1993]). És remarcable el desenvolupament urbà (68,5% [1993]). Les llengües oficials són l'anglès i el maori. La religió majoritària és la cristiana protestant, amb una minoria catòlica. Políticament, és una monarquia parlamentària dins l'àmbit del Commonwealth; el cap de l'estat és el sobirà del Regne Unit, representat per un governador general, que és també membre del govern. Nova Zelanda és membre de l'ONU, de l'ASEAN, de l'OCDE i del Commonwealth. Dependències de Nova Zelanda són les illes Cook, Niue i Tokelau.

LA HISTÒRIA
Habitat per tribus maoris, l'arxipèlag fou descobert el 1642. El 1769 l'almirall anglès James Cook en prengué possessió en nom del rei Jordi III, però les illes no foren colonitzades a causa de l'hostilitat dels maoris. Al s XVIII Nova Zelanda esdevingué una base pesquera i s'establiren alguns llaços comercials amb la metròpoli britànica. La indústria balenera originà alguns nuclis habitats cap al 1830. El 1833 fou nomenat el primer comissari britànic. Diversos intents d'annexió francesos i la pressió des d'Austràlia dugueren els britànics a incorporar Nova Zelanda a Austràlia el 1839 i un any després els caps maoris cediren llur sobirania al Regne Unit. El 1842 esdevingué colònia, i el 1852 obtingué l'autonomia d'Austràlia. El descobriment d'or el 1862 provocà una forta onada immigratòria i una expansió de l'economia agropecuària. Participà en la Primera Guerra Mundial, i el 1919 ocupà l'illa de Samoa, a la qual no atorgaria la independència fins el 1962. Lluità contra els japonesos en 1942-45. Pel desembre del 1972 arribà al poder el partit laborista i Norman Kirk esdevingué primer ministre. El nou govern retirà el país de la SEATO i establí relacions diplomàtiques amb la Xina. Mort Norman Kirk (1974), fou succeït per Wallace Rowling, del mateix partit. Del 1975 al 1984 governà el partit nacional i fou primer ministre Robert Muldoon. A partir del 1984 ocupà el càrrec de primer ministre el laborista David Lange, el qual per la seva política antinuclear veié com Nova Zelanda era expulsada de l'ANZUS (1986). El 1987 els laboristes tornaren a assolir la majoria absoluta, però des del 1990 és el partit nacional, amb James Bolger com a primer ministre (reelegit el 1993), el que es manté al poder. El problema principal en les relacions exteriors és la seva política antinuclear, que l'ha portat a greus crisis amb els EUA. Les relacions amb França, molt deteriorades pel cas de l'enfonsament del *Rainbow Warrior* el 1985, havien millorat fins que el 1995 França decidí reiniciar les proves nuclears al Pacífic Sud.

Novecento Corrent artístic italià, fundat a Milà el 1922 com a conseqüència d'un nou tombant de l'art aparegut a Itàlia a la fi de la Primera Guerra Mundial i animat des de la revista “Valori Plastici”, que preconitzava un retorn a la línia autòctona de Giotto o Masaccio. Hom hi relaciona pintors com ara Giorgio Morandi, Felice Casorati, Massimo Campigli i Filippo De Pisis, que representen una opció no avantguardista de l'art. L'arquitectura serví els interessos de la petita burgesia, que es concretà en una barreja d'elements neoclassicistes amb alguns de futuristes i, fins i tot, racionalistes. Es donà preferència a la planificació urbanística. Després M.Piacentini, partint d'aquestes mateixes proporcions, arriba al monumentalisme. A l'adveniment del feixisme, aquest moviment polític féu seves algunes de les premisses del Novecento i les convertí en la base del seu art oficial.

Novelda Municipi i cap de la comarca del **Vinalopó Mitjà**, situat al corredor d'enllaç que travessa les serres subbètiques valencianes (76 km²; 22 026 h [1991]). El terme és en una bona part planer; l'accidenten la serra de la Forna al SW, el tossal de Beties (693 m alt) i de la Mola (541 m) al NE, el Montagut, la lloma de la Xirixola i la serreta Llarga al NE i l'extrem meridional de la serra del Sit. El Vinalopó té una certa tendència a ramificar-se dins el seu llit major, i recull diverses rambles. Una especialitat de la indústria extractiva, les

pedreres de marbre o calcaris marmoris, és fortament arrelada al municipi. L'estructura industrial actual es completa amb els rams de l'alimentació, la fusta i el moble. L'increment de població és pronunciat gràcies a la immigració manxega i andalusa. La *ciutat* (21 220 h [1991], *novelders* o *noveldins*; 241 m alt), situada entre Elda i Asp a la riba dreta del Vinalopó, no entra a l'illot castellanoparlant d'Asp-Monfort, tot i la seva forta relació. La vila sembla d'origen musulmà i el 1252 fou inclosa al municipi d'Alacant i, amb ell, passà el 1296 al Regne de València. El 1858 hi arribà el ferrocarril de Madrid a Alacant. En algun moment, abans de l'època industrial, exercia una certa capitalitat del Vinalopó Mitjà, cosa que explica l'atorgament del títol de ciutat el 1901. El 1929 se li segregà l'actual municipi de la Romana de Tarafa.

novel·la *lit* **1** Escrit —generalment en prosa i d'una llargària considerable— destinat a delectar el lector amb narracions d'aventures heroiques o bé amb descripcions de fets, d'accions i de caràcters que volen, o no, representar els de la vida real. **2** Gènere literari constituït per les dites narracions o descripcions. La novel·la és un gènere tardà en les literatures clàssiques: *L'ase d'or* d'Apuleu (s II dC) en llatí, i, en grec, *Quéreas i Cal·líroe* de Caritó d'Afrodísia (final del s I dC), *Efesiàques* de Xenofont d'Efes, *Babilòniques* de Jàmblic i *Dafnis i Cloe* de Longus. Aquestes obres es poden classificar com a novel·les d'amor i d'aventures. Aquestes obres foren desconegudes a l'edat mitjana a Occident, però no pas a Bizanci, on originaren una novel·lística força interessant. Amb la novel·la antiga connecta, al Renaixement, l'origen de la novel·la moderna. L'altra tradició narrativa important que culmina (→***Tirant lo Blanc***, ***El Quixot***) al Renaixement, l'anomenada *novel·la de cavalleries*, remunta a models medievals que presenten elements difusos d'influència clàssica, però que aviat es fixen en altres tradicions (cicle artúric, etc). En el decurs de la seva història, i sobretot modernament, la novel·la es presenta com un gènere literari completament diversificat. D'aquí sorgeix la necessitat de parlar de molts tipus de narracions. Entre els més importants cal destacar els que formen la novel·la de cavalleria, l'epistolar, la gòtica, la de *capa i espasa*, la policíaca, la rosa, etc. Els dos punts de partida que permeten de parlar ja de novel·la moderna són la novel·la picaresca castellana i la novel·la sentimental anglesa. França aporta un aspecte important a la novel·la moderna: l'estudi de caràcters. Cal tenir en compte, per a entendre l'evolució posterior de la narrativa, l'èxit de públic que obté la novel·la llibertina i perversa. El romanticisme s'inicia a Alemanya amb el que serà el gran tema romàntic —la rebel·lió de l'individu contra l'estructura de la societat—. El realisme està impregnat de filosofia positivista. La derivació immediata és el naturalisme. Després de la Primera Guerra Mundial, la novel·lística s'orienta cap a nous camins, per la influència que el pensament exerceix sobre els narradors. El refús del realisme que omple el pensament de la postguerra europea es fa evident en l'obra simbolista i existencial de F.→***Kafka***. Els escriptors nord-americans adquireixen un important protagonisme en el període d'entreguerres. A partir de la meitat dels anys cinquanta es desenvolupà, a França, el corrent anomenat “Nouveau Roman”, que rebutjava la intenció social i proclamava l'autonomia de l'obra literària. Els anys seixanta representaren el gran esclat de la narrativa màgica i imaginativa dels novel·listes llatinoamericans. Des de la segona meitat dels anys setanta, la narrativa europea inicià un retorn cap al plaer de la intriga i el relat ben construït. En la literatura nord-americana, els anys vuitanta han estat marcats per l'anomenat ‘dirty realism’. En la literatura catalana, el gènere narratiu que pren el nom de *noves rimades* tingué una gran acceptació durant els ss XII-XV. Ja entrat el s XIV aparegueren novel·les catalanes, escrites encara en llengua provençalada. Per a arribar a la prosa literària cal partir de Ramon →***Llull*** i de les seves novel·les didàctico-morals. La prosa narrativa adquirí la plenitud en Bernat →***Metge***. La novel·la més esplèndida del segle és sens dubte *Tirant lo Blanc*, de Joanot →*Martorell*. Després de la seva desaparició durant el període de decadència, el gènere ressorgí sota l'impuls de la Renai-xença, a imitació de les fórmules en voga: la novel·la històrica romàntica, la novel·la de passions i la novel·la realista, totes elles

servides pels models anglesos i, sobretot, francesos. Un primer període, que arriba al 1906, es caracteritzà per la gran abundància de novel·listes. La barreja de marc rural i ciutadà és constant en la novel·lística catalana. A partir del 1906 hi hagué una interrupció de la producció novel·lística. Malgrat que les pressions noucentistes barressin el pas a les influències europees dels grans corrents novel·lístics, no aturaren l'impuls dels grans novel·listes del moment: Josep Pla, Prudenci Bertrana i Joan Puig i Ferreter. Alhora s'anava creant un públic consumidor de novel·les i d'editorials que s'hi dedicaven, amb novel·les típiques del període d'entreguerres, basades en l'anàlisi psicològica. Una nova generació de novel·listes aparegué amb l'impuls creixent de la cultura catalana dels anys 30: Sebastià Juan i Arbó, Francesc Trabal o el cas a part de Salvador Espriu. La postguerra condicionà negativament el gènere novel·lístic, que no fou recuperat per una literatura de combat i d'emergència fins molt més tard. Una nova generació començà a publicar a partir del 1951: el prolífic Manuel de Pedrolo, Maria Aurèlia Capmany, R.Folch i Camarasa, J.M.Espinàs i Joan Perucho. El retorn de l'exili de Xavier Benguerel, Pere Calders, Lluís Ferran de Pol, Amat-Piniella, Vicenç Riera i Llorca i Avel·lí Artís i Gener dinamitzà el vast i complex panorama novel·lístic, enriquit encara amb la continuïtat de l'obra de Mercè Rodoreda i de Llorenç Villalonga. Una nova generació aparegué a partir dels anys seixanta: Baltasar Porcel, Terenci Moix, Robert Saladrigas, Montserrat Roig, Olga Xirinacs, Lluís Racionero, Jaume Fuster, Maria Antònia Oliver, Teresa Pàmies i Guillem Viladot.

no-violència *ètic*/*sociol* Actitud que, sense renunciar a l'ús de la força, refusa d'emprar la violència i de tornar mal per mal. Cal cercar-ne les arrels en la filosofia de l'Orient antic (Lao Tse, Confuci) i del cristianisme.

Novosibirsk [fins el 1925, *Novonikola-jevsk*] Capital de l'*oblast'* homònima, Rússia (1 431 000 h [est 1993]). Port fluvial, a l'Obi, i important nus ferroviari de Sibèria, sorgí el 1893 en ocasió de la construcció del transsiberià. Centre industrial, científic i cultural.

nu *art* Representació en pintura, escultura o fotografia del cos humà desproveït de vestidures. Trobem els primers exemples de nu en les Venus paleolítiques i en les representacions sumèries i assíries de la deessa mare o de la fecunditat. Fou propi d'Egipte (*Escriba assegut*) i sobretot de Grècia, on el nu masculí (*kuros*) arribà al seu màxim perfeccionament anatòmic al s V aC, i especialment al s IV aC; el nu femení apareix plenament en l'obra de Praxíteles. Roma continuarà aquest tipus de representació, però amb el cristianisme el nu és gairebé bandejat de l'art. Durant l'edat mitjana només es troba en la representació de martiris de sants i en la dels condemnats dels judicis finals, i és sempre un seminú, car les parts sexuals són sempre cober·tes. El Renaixement tornà al nu clàssic i el perfeccionà (Miquel Àngel, Leonardo da Vinci) i amb el manierisme esdevingué plenament sensual. El Barroc utilitzà preferentment el seminú. Al s XVIII és el triomf del nu eròtic i picant (J.H.Fragonard), fins que el neoclassicisme torna a representar el cos humà a través de cànons. Al s XIX accepta plenament el nu, però sempre sota la representació de divinitats, escenes d'harem, etc. A partir d'aquest moment el nu és excusa per a expressar la força del color, la llum i els arabescos (A.Renoir, E.Degas, H.Matisse). El simbolisme i el modernisme preferiren el seminú. Al s XX, *fauves*, expressionistes i cubistes l'utilitzaren, i és molt usat tant per l'hiperrealisme i tots els realismes de les darreres tendèn·cies com en la fotografia.

Núbia Regió de l'Àfrica nord-oriental, que s'estén de la primera cascada del Nil a la quarta. Hom hi distingeix la Baixa Núbia (Egipte), de la primera cascada a la segona, i l'Alta Núbia (actual Nord del Sudan), de la segona cascada a la quarta. Durant el *Període Arcaic* egipci (3100-2686 aC), la Baixa Núbia era poblada per gent (de l'anomenat Grup A) similar, ètnicament, als egipcis. En general, les relacions entre egipcis i nubis foren pacífiques, però la situació canvià una mica a partir del *Regne Antic* (~2686-2181 aC), car els faraons començaren a intervenir més activament al Sud. Sota la dinastia VI, continuà aquesta política, mentre apareix

documentada la cultura del Grup C, que existí, aproximadament, de la dinastia VI al final de la XVII (2345-1567 aC). El *Primer Període Intermedi* (2181-2040 aC) significà l'esfondrament de les posicions egípcies a la Baixa Núbia i la formació d'un *interregne autòcton*. Al *Regne Mitjà* (2040-1786 aC), els sobirans de la dinastia XII aconseguiren ocupar novament el regne. Poc després (~1722), però, els faraons hagueren d'abandonar la regió a causa dels hiksies, que exerciren un cert domini sobre la Baixa Núbia del 1674 al 1630 aC. Fou també durant el *II Període Intermedi* (1786-1567 aC) quan sorgí el *principat de Kuš* (~1630-1567 aC), fundat per Nedjeh, possiblement succeït per Teian, que fou batut per Amosis, primer sobirà de la dinastia XVIII i fundador del *Regne Nou* (1567-1080 aC). A partir d'aquest moment, Egipte s'assegurà, a més del de la Baixa Núbia, el control de l'Alta. Al final de la dinastia XX, Egipte perdé Núbia o se'n retirà definitivament. Des d'aleshores fins al *regne de Kuš* (~750 aC — 350 dC), hom no sap gairebé res de la història de Núbia. Aquest regne de Kuš constitueix una de les fases més brillants i autòctones d'aquesta regió. La seva desaparició donà pas al *Període del Grup X* o *cultura de Ballana* (c. 400-600). La conversió dels nubis al cristianisme donà pas a la *Núbia Cristiana* (600-1400), que presenta uns trets propis per causa d'una sèrie d'influències coptes i bizantines sobre la cultura autòctona. La presa i la destrucció de la principal ciutat pels musulmans marca el principi de la fi (cap al 1400) de la Núbia Cristiana i de la Núbia pròpiament com a entitat.

nucleic, àcid *biol* Cadascuna de les macromolècules formades per grups de nucleòtids. Present en tota la matèria viva, és responsable de l'emmagatzemament i de la transferència del codi genètic. La base nitrogenada que conté es pot combinar amb la ribosa (àcid ribonucleic) o amb la desoxiribosa (àcid desoxiribonucleic).

nucli 1 *biol* Glòbul esfèric o el·lipsoide que conté quasi tot el DNA de la cèl·lula, per la qual cosa porta la clau genètica i és el centre d'informació que dirigeix síntesis cel·lulars. És una esfera de 5 a 25 μ on es distingeixen: la membrana nuclear, el nuclèol, el reticle nuclear i el suc nuclear. La *membrana nuclear*, de 200 Å de gruix, té dues capes foradades per porus de 500 Å i separades per un espai que comunica amb el protoplasma pel reticle endoplasmàtic; el *nuclèol* pot ésser únic o doble; el *reticle nuclear* és format pels grans de cromatina i pels cariosomes o grans més voluminosos; el *suc nuclear*, o *cariolimfa* o *nucleoplasma*, banya tot el nucli, és incolor, i una mica acidòfil. El nucli es troba en totes les cèl·lules vegetals i animals; és format per sis classes de substàncies: àcid desoxiribonucleic, àcid ribonucleic, proteïnes, lípids, conjunts inorgànics, protamines i histones. El seu pH varia de 7,6 a 7,8 i s'hi produeixen canvis importants durant les divisions cel·lulars (*mïtosi*, *meïosi*). **2** *fís* Part de l'àtom en la qual es concentra gairebé tota la seva massa (99,9%) i tota la càrrega elèctrica positiva. El nucli atòmic és format per protons i neutrons (nucleons), units entre ells per les forces nuclears (*interacció forta*). Segons la proporció de protons i neutrons, el nucli pot ésser estable o inestable; en aquest darrer cas es desintegra (*radioactivitat*). **3** *GEOL* Esfera central de la →***Terra*** situada per sota la discontinuïtat de Gutenberg, que la separa del mantell. S'estén per sota els 2 900 km i representa el 16% del volum i el 32% de la massa terrestre. La seva densitat és de 9,8 sota la discontinuïtat de Gutenberg i de 13,6 al centre de la Terra. Se suposa que conté fins a un 20% d'elements lleugers com el silici i el sofre.

Numància [*llat: Numantia*] Antic poblat o ciutat dels celtibers, famosa perquè constituí un dels centres principals de la resistència celtibèrica contra l'ocupació romana durant el s II aC. La primera fase de la lluita fou provocada per l'acolliment que els numantins donaren als bel·les, que lluitaven contra els romans. Numància fou atacada, però s'arribà a una pau negociada (151 aC). La segona fase de la lluita derivà de l'alçament de Viriat, al qual els celtibers s'afegiren (143 aC). Després d'haver resistit diversos atacs, Escipió Emilià, que havia acabat d'arrasar Cartago, establí un setge sòlid, de manera que Numància es veié obligada a retre's per fam (133 aC).

numeració *arit* Art d'expressar tots els nombres amb un conjunt finit de mots i

Ruïnes de Numància

nu Venus, escultura en marbre del s I aC

de signes. El sistema de numeració que hom utilitza actualment és decimal, i sembla que fou inventat pels indis i transmès a Europa pels àrabs. Per això és anomenat *sistema de numeració indo-aràbic* o bé *sistema de numeració aràbic*, o també, simplement, *sistema de numeració decimal*. Aquest sistema utilitza la notació posicional, i el gran avantatge que presenta és la introducció del zero. Sembla que l'elecció del 10 com a base és deguda al simple fet que l'home té deu dits a les mans. Actualment, i sobretot en els processos aritmètics relacionats amb els ordinadors o amb la lògica electrònica, són emprats el *sistema binari*, el *sistema octal* i el *sistema hexadecimal*.

numismàtic *NUMIS* Ciència que estudia l'origen i el desenvolupament, tant en l'espai com en el temps, de la moneda, considerant-la no pas com a simple element de canvi, sinó com a monument o testimoniatge històric, social, econòmic i artístic. Bé que l'àmbit principal d'atenció de la numismàtica és el referent a les monedes i medalles, tanmateix s'ocupa també de tot el que tingui relació amb els aspectes annexos al fenomen monetari. El desenvolupament de la numismàtica s'inicià amb l'humanisme, però no fou fins al s XVIII que s'anà sistematitzant com a ciència paral·lelament a la creació de les grans col·leccions nacionals. Ha estat a partir de mitjan s XIX que la ciència de les monedes ha arribat a la seva plenitud, gràcies a l'esforç d'excel·lents especialistes que han analitzat amb criteris científics la vasta problemàtica de les emissions, tant antigues com medievals i modernes. La numismàtica a Catalunya sembla que fou iniciada per Antoni Agustí, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona, autor d'una de les obres considerades clàssiques d'aquesta especialitat: els *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* (1578). El desenvolupament de la numismàtica catalana no tingué lloc, però, fins al s XIX. El precursor del moviment numismàtic noucentista fou Josep Salat (1763-1828), autor del *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña*, obra que estimulà el col·leccionisme i, tot seguit, la investigació, per la qual cosa s'anaren formant les primeres col·leccions oficials i privades.

nummulit *[Nummulites sp*, família dels nummulítids] *PALEONT* Gènere de protozous rizòpodes de l'ordre dels foraminífers que comprèn fòssils típics de la primera meitat de l'era terciària. Els nummulits tenen forma de llentilla, amb un diàmetre que oscil·la entre mig centímetre i sis centímetres. L'estructura interna bàsica consisteix en un tub enrotllat en espiral, proveït de moltes parets transversals que el divideixen en petites cel·les.

Núñez de Balboa, Vasco (Jerez de los Caballeros, Extremadura 1475 — Acla, Panamà 1517) Descobridor extremeny. El 1513 travessà l'istme de Panamà i descobrí l'oceà Pacífic.

Nuremberg *[al: Nürnberg]* Ciutat del *land* de Baviera, Alemanya (500 198 h [est 1993]). Capital històrica de la Francònia. Situada a la vora del Pegnitz, en una cruïlla de vies entre els ports italians i les ciutats hanseàtiques del nord i entre el Rin i el Danubi, ha tingut un paper important en la història alemanya. Actualment forma una conurbació industrial amb Fürth i Erlangen. Entre les seves indústries es destaquen les d'automòbils, de maquinària, d'aparells de precisió, químiques i papereres. El 1191 es constituí burggraviat pertanyent als Hohenzollern, que intentaren d'anul·lar el desenvolupament de les llibertats municipals, fet que donà lloc a

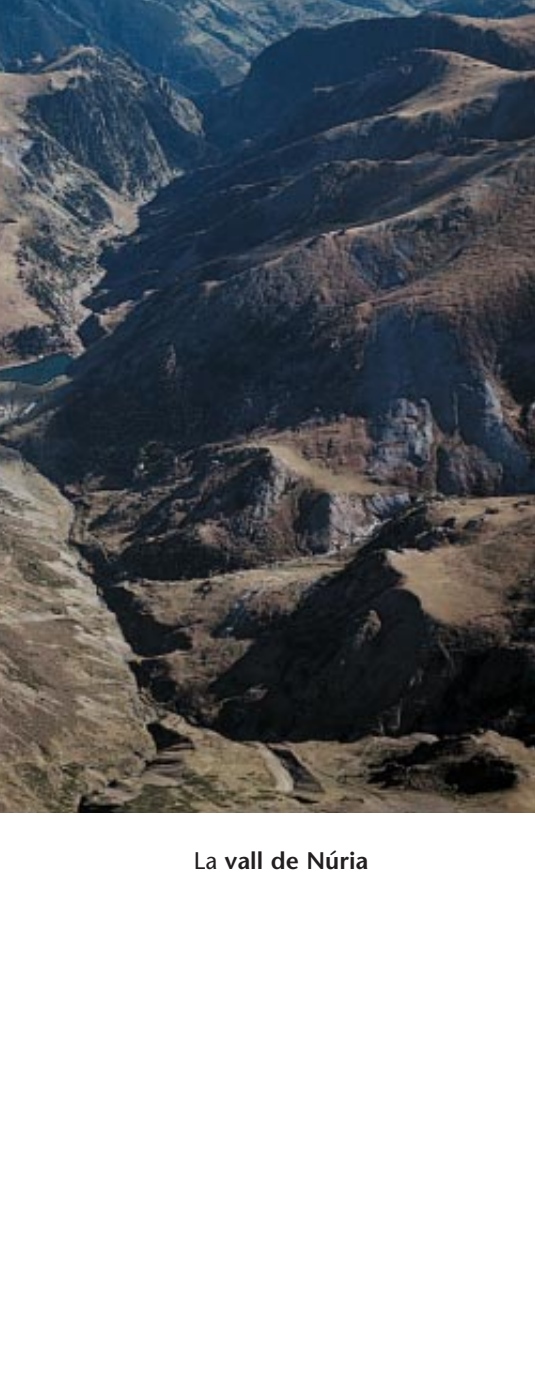

La vall de Núria

una guerra civil entre els senyors i la ciutat (1388-89). Finalment, cediren a Nuremberg llur feu (1427); el contracte de cessió, mal interpretat, donà lloc a les guerres dites *dels marcgravis* (1449-50 i 1552-53). El 1806, arran de la constitució de la Confederació del Rin, perdé la independència, i pel tractat de Pressburg fou incorporada al regne de Baviera, però obtingué l'autonomia administrativa (1811). De l'època medieval resten les muralles (ss XIV-XV) i els reconstruïts edificis del Kaiseburg (s XI), de la Sebalduskirche (s XIII) i de la Marienkirche (s XIV).

Nuremberg, procés de Judici celebrat a Nuremberg per un tribunal militar internacional (britànic, francès, rus i nord-americà) contra vint-i-quatre membres del partit nazi i vuit organitzacions, acusats de crims de guerra (20 de novembre de 1945 — 1 d'octubre de 1946). El veredicte condemnà a ésser penjats Göring, Ribbentrop, Rosenberg, Frank, Frick, Streicher, Sauckel, Seyss-Inquart, Kaltenbrunner, Keitel i Jodl. Foren sentenciats a presó Dönitz, Raeder, K.von Neurath Funk, Speer, B.von Schirach i Hess.

Núria, santuari de Santuari (*la Mare de Déu de Núria*) situat al centre de la **vall de Núria** (Ripollès). El 1162 hi havia un hospital, per a refugi de vianants i pastors, amb la capella, dedicada a Santa Maria. Segons la tradició, l'ermità sant Gil bastí una capelleta en una cova i hi deixà l'actual imatge (en realitat dels ss XII-XIII), una campana, una olla i una creu, i tot això fou descobert per un pelegrí vingut de Dalmàcia, Amadeu, vers el 1072. Als ss XIII i XIV un prevere i un o més donats tenien cura de l'hospital i de la capella; s'hi havia fundat una confraria que rebé indulgències papals el 1162, el 1338 i el 1638. L'hospital i la confraria posseïen béns territorials a la Cerdanya i al Ripollès. El terratrèmol del 1428 destruí la capella i l'hospici, que fou refet el 1449 per un privilegi de la reina Maria, i el 1460 pels veïns i pel rector de Queralbs, que des d'aleshores tingueren cura del santuari. La primera capella de Sant Gil fou bastida el 1615. El santuari fou reconstruït en diverses ocasions. Modernament ha estat renovada l'església. El 1967 fou coronada canònicament la Mare de Déu. És considerada patrona dels pastors pirinencs i és invocada contra l'esterilitat femenina (les dones, tradicionalment, posen el cap dins l'olla).

santuari de Núria Imatge de la Mare de Déu

Núria, vall de Vall del Pirineu axial, al municipi de Queralbs (Ripollès), centrada pel santuari de Núria És formada per l'aiguavés del **riu de Núria**, afaïçonat en materials metamòrfics (llicorelles i gneis). El riu és embassat prop del santuari i s'encaixa a les **gorges de Núria**, de més de 3 km de llargària i amb un desnivell d'uns 700 m a la riba esquerra amb les roques de Totlomón. El clima és fred i plujós i gran part del terreny és ocupada per prats, que són aprofitats pels ramats (bestiar oví, boví i equí). Hi ha un tren de cremallera que va des de Ribes de Freser fins al santuari, instal·lat el 1931, i la carretera es detura a Queralbs. Per als esports de neu i l'excursionisme hi ha, a més dels establiments hotelers del santuari, una alberg de joventut i les instal·lacions de les pistes d'esquí.

nutrició *BIOL/FISIOL* Introducció en un organisme i utilització per aquest organisme dels materials energètics i plàstics que li són necessaris per a viure. En els individus unicel·lulars, les substàncies penetren per la membrana limitadora; sovint es produeix una digestió externa. Els vegetals prenen del medi tots els elements necessaris i un cop a les cèl·lules s'ionitzen o han d'ésser absorbits per les lleis de difusió. Els animals pluricel·lulars han desenvolupat l'aparell digestiu, que descompon els aliments en petites molècules, i per un procés complex les substàncies nutritives arriben a les cèl·lules.

núvol *METEOR* Agregat de diminutes gotes d'aigua o de partícules de glaç suspeses en l'aire. Quan l'aire atmosfèric carregat de vapor d'aigua és refredat fins a atènyer l'anomenat *punt de rosada* es formen, damunt els nuclis de *condensació*, les gotes d'aigua que constitueixen el núvol. La massa d'aire carregada de vapor puja fins a capes atmosfèriques superiors, on la pressió és menor, cosa que provoca l'expansió de la massa i el consegüent refredament (*precipitació*). Segons llur aspecte exterior, l'Organització Meteorològica Mundial proposa de classificar els núvols en deu *gèneres*, cadascun dels quals és designat per un nom llatí i una abreviatura: *cirrus* (Ci), *cirrocumulus* (Cc), *cirrostratus* (Cs), *altocumulus* (Ac), *altostratus* (As), *nimbostratus* (Ns), *stratocumulus* (Sc), *stratus* (St), *cumulus* (Cu) i *cumulonimbus* (Cb), els noms catalans dels quals són, respectivament, *cirrus*, *cirrocúmul*, *cirrostrat*, *altocúmul*, *altos-trat*, *nimbostrat*, *estratocúmul*, *estrat*, *cúmul* i *cumulonimbe*.

Nyasa Llac del sud-oest d'Àfrica, situat entre Malawi, Tanzània i Moçambic (7 044 km²). Ocupa una de les fosses tectòniques del Rift Valley, a més de 500 m d'altitud i amb una profunditat màxima de 706 m. Les costes, escarpades, arriben als 2 000 m a l'oest. Desguassa al Zambezi a través del riu Shire. És ric en pesca.

nyerro *HIST* Membre d'un dels dos bàndols en què estava dividida la noblesa catalana al final del s XVI i al començament del XVII. Aquesta facció, com la seva antagònica dels cadells, apareix ja al s XIII. Totes dues bandositats tenien l'origen en les lluites de les cases nobiliàries dels Cadell, senyors d'Arsèguel, i els Banyuls, senyors de Nyer, a la Cerdanya. Aquests bàndols feudals començaren a tenir importància amb motiu de la crisi de la baixa edat mitjana, i adquiriren la virulència màxima al primer terç del s XVII. A la segona meitat del s XVII les condicions generals de la societat catalana canviaren i minvaren les faccions nobiliàries que havien migpartit el Principat.

O o

Capital quadrada romana

O o

Uncial

O o

Minúscula carolina

O o

Gòtica textura

O o

Romana antiga humanística

O o

Cursiva humanística

O o

Romana transicional del barroc

O o

Romana moderna neoclàssica

O o

Egípcia

O o

Pal sec

O o

obelisc *ART/HIST* Monument religiós, de base quadrangular, acabat en punta i fet de diferents blocs de pedra o, molt més sovint, monolític, propi de l'Egipte faraònic. L'obelisc és un monument solar i el seu ús es prolongà fins a l'època romana.

Oberth, Hermann Julius (Hermannstadt, actualment Sibiu, Transsilvània 1894 — Nuremberg 1989) Científic alemany, un dels capdavaners de l'astronàutica teòrica. Publicà obres polèmiques que serviren de base al desenvolupament de la “V-2” alemanya.

obertura 1 *MÚS* Peça musical breu per a orquestra, que fa d'introducció a una obra més extensa, generalment vocal (òpera, oratori, etc). Aparegué en l'òpera de l'escola veneciana (s XVII) en forma binària: un temps lent i un altre al·legro. Aquest model passà a França i formà l'anomenada *obertura francesa*, on la part al·legro era un fugat i després tornava el temps lent del principi. A Itàlia adquirí forma ternària (al·legro-adàgio-al·legro) i contribuí a la formació de la *simfonia*, nom amb el qual hom anomenà sovint l'obertura fins al s XIX. **2** *FI*s Magnitud que mesura la dimensió dels feixos de llum que, procedents de l'objecte, penetren en un instrument òptic. En els telescopis i les càmeres fotogràfiques, té molt d'interès l'*obertura relativa*, que és el quocient *d/f* entre el diàmetre *d* de la pupil·la d'entrada i la distància focal *f*. En els microscopis hom utilitza l'*obertura numèrica*.

Obi [*rus*: *Ob*] Riu de la Sibèria Occidental, a Rússia. És format per la confluència dels rius Bija i Katun', a Altai, i desemboca al golf de l'Obi, a la mar de Kara. Té una longitud de 3 650 km. És l'artèria essencial de transport de la Sibèria Occidental, car és navegable en tota la longitud. Els afluents més importants són el Vas'ugan, el Jugan, l'Irtyš, el Čumyš, el Tym, el Čulym, entre altres. Les ciutats principals situades a la seva conca són Barnaul, Novosibirsk, Tomsk, T'umen', Tobol'sk, Pavlodar, Salekhard i altres.

Obiols i Palau, Josep (Sarrià, Barcelona 1894 — Barcelona 1967) Pintor. Il·lustrà el *Sil·labari Català* i *Cartipàs Català* de Pau Romeva; féu la portada i les vinyetes de l'“Anuari de Catalunya” del 1917 i el famós cartell de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana (1919). Anà a Itàlia amb Carles Riba (1920-22), d'on tornà impressionat pels muralistes del tres-cents i el quatre-cents. A Barcelona, conreà la pintura mural (capella de l'Institut per a la Cultura de la Dona, 1922; vestibul de l'edifici de Correus, 1925; llunetes del Palau Nacional de Montjuïc, 1929; etc) i la pintura de cavallet amb paisatges, natures mortes i temes infantils. Féu nombroses il·lustracions per a llibres i revistes, com cartells (*Exposició de Primavera*, 1933; *Auca del noi català, antifeixista i humà*) i el 1936 dissenyà el paper moneda emès per la

Conselleria de Finances de la Generalitat. A la postguerra pintà diverses dependències del monestir de Montserrat (1943-51), féu els murals de la capella del Casal de Balsareny (1945), de l'actual parròquia barcelonina de Maria Reina (1950), de Sant Vicenç de Sarrià (1953-56), de la basílica de la Mercè de Barcelona (1956), de la sala del Bon Govern de la Casa de la Ciutat de Barcelona (1960), etc. Figura preeminent dins el noucentisme, els seus infants davant de paisatges plàcids amb atzavares i orenetes esdevingueren arquetípics, així com els seus àngels músics i la serenitat de les seves figures adultes (*Sant Jordi*).

objecció de consciència *SOCIOL/DR* Actitud de qui es nega a obeir una ordre o una llei considerant-la injusta o inacceptable, fent prevaler la decisió de la pròpia consciència sobre la llei positiva. L'objecció de consciència més coneguda és la que fa referència al servei militar. A la major part dels països occidentals, els objectors queden exempts del servei militar i realitzen en el seu lloc una prestació social substitutòria.

objectiu *FI*s Sistema òptic convergent col·locat a l'extrem d'un instrument òptic (microscopi, telescopi, càmera fotogràfica, etc), de la banda de l'objecte, i que té per missió formar una imatge real de l'objecte, la qual és observada a través d'un ocular o bé recollida per una pantalla o una emulsió fotogràfica. L'objectiu és constituït per un mirall, una lent o bé un sistema de lents. En el cas d'objectius per a telescopis, hom utilitza els objectius anomenats *doblets* (sistema de dues lents) *acromàtics*. A fi d'augmentar l'*obertura numèrica*, en els microscopis, hom utilitza els *objectius d'immersió*. Els objectius de les càmeres fotogràfiques solen tenir un camp de 60°, llevat dels *objectius gran angular*, en els quals és d'uns 120°, i dels *teleobjectius*, on és d'uns 20°. Els *objectius de distància focal variable*, anomenats també *zooms*, permeten de variar a voluntat el camp.

oboè *MÚS* Instrument aeròfon del grup dels de llengüeta consistent en un tub estret d'uns 60 cm, proveït de forats i claus, de forma lleugerament cònica, amb llengüeta doble en l'embocadura. Abasta tres octaves de l'escala cromàtica. L'instrument actual s'originà vers el s XVII, i n'han derivat també un gran nombre d'instruments. Des del s XVII figura en l'orquestra.

obrer, moviment *HIST/SOCIOL* Actuació de la classe obrera per tal d'alliberar-se de l'explotació capitalista. Les primeres reaccions dels obrers foren manifestacions incontrolades de ràbia que duien fins a la destrucció de les màquines. Un factor important ja a l'inici del moviment obrer fou la creació de les Trade Unions britàniques, la idea de les quals era d'organitzar associacions d'obrers, per a defensar els drets dels obrers. Els **sindicats** obrers no

foren tolerats als altres països fins a l'últim terç del s XIX. Al costat d'aquestes primeres lluites sindicals naixia un poderós pensament que havia de cohesionar en el futur el moviment obrer: el →***s**ocialisme*. Després de moltes idees i pràctiques utòpiques hom arribà a la conclusió que per assolir més igualtat econòmica calia que tota la riquesa productiva fos de tots els membres de la societat. El 1864 naixia l'Associació Internacional de Treballadors (AIT), o Primera Internacional, que recollí, en el manifest fundacional, una gran part de les idees de Marx. Però de bon començament ja es posà de manifest el contrast entre dues concepcions de lluita: el marxisme i l'anarcosindicalisme. S'imposà la marxista, per la qual les mesures per a protegir els obrers només podien imposar-se mitjançant la transformació de la raó social en força política. El període del moviment obrer europeu que comença amb l'èxit de la **Revolució Russa** (1917) dugué els altres països europeus a moviments semblants. Havien estat assolides grans conquestes socials, però el moviment obrer restà escindit. Fou després de la Segona Guerra Mundial que el moviment obrer es tornà a consolidar a Europa amb una independència més i més gran del *dik-tat* de Moscou. El 1957 la conferència dels partits comunistes a Moscou declarà que als estats capitalistes de règim democràtic pot efectuar-se una transformació de la societat per la via pacífica, mitjançant la formació de majories parlamentàries. Als Països Catalans, hom pot situar l'inici d'una lluita obrera amb característiques específiques a Barcelona cap al 1840. La nova lluita obrera aparegué en estreta relació amb el procés de creixement de la indústria tèxtil cotonera al Principat. L'existència de l'Associació Internacional de Treballadors (fundada el 1864), com també l'esclat de la Revolució de Setembre (1868), incidiren ben directament en el moviment obrer català de 1868-74, amb el triomf d'un nucli obrer bakuninista que havia de dirigir la reorganització del moviment obrer. Amb l'establiment de la Primera República passaren de fet a dominar, a Barcelona, dirigents sindicalistes en detriment del paper del grup bakuninista. La Restauració del 1875 posà en la il·legalitat les societats obreres. Els primers anys del s XX es produí una renovació important de la tradicional concepció sindical de l'anarquisme en aparèixer el sindicalisme revolucionari. En conjunt hom pot veure en aquests anys la veritable aparició d'un sindicalisme modern, en dues versions bàsiques: l'anarcosindicalista i la socialmarxista. Amb la pujada al poder del general Primo de Rivera, les organitzacions anarcosindicalistes i els grups comunistes foren progressivament posats fora de la llei. L'adveniment de la Segona República permeté en una mesura fins llavors no assolida un desenvolupament del moviment obrer. Durant la guerra civil de 1936-39 el moviment obrer passà per una nova etapa, en la qual exercí un cert paper hegemònic dins la zona republicana. Amb la victòria del franquisme, hom imposà un sindicalisme obligatori, proper al corporativisme, i hom prohibí taxativament tots els partits obrers. Amb la mort de Franco el 1975 i el restabliment de la llibertat sindical (1977) el moviment obrer conegué uns anys d'efervescència a cavall de la democratització.

observatori astronòmic *ASTR* Lloc des del qual hom observa els astres, en determina els moviments i n'estudia les propietats. Els primers observatoris de què hom té referència històrica foren construïts per Nemrod a Mesopotàmia, fa 2 500 anys, i consistien en grans piràmides. El mateix tipus d'edificacions foren construïdes segles més tard a la Xina i a l'Amèrica del Sud. Els aparells que hi havia en els primitius observatoris eren molt simples: la *clepsidra*, el *gnòmon* i el *bastó de Jacob*, anomenat també *fletxa astronòmica* o *ballesta*, que servia per a mesurar l'altura d'un astre sobre l'horitzó i per a mesurar la distància angular entre dos astres. En els observatoris de l'època grega hom utilitzà també l'*armil·la*, el *quart de cercle* o *quadrant*, l'*astrolabi* i el *regle paral·làctic*, que hom féu servir fins al s XV. Els àrabs construïren diversos observatoris (Samarkanda, s XV), i a Europa els primers importants foren construïts a la darreria del s XV. Vers el 1471 Johann Müller (Regiomontanus) en construí un a Nuremberg, i l'any 1576 Tycho Brahe inicià el d'Uranienborg. La invenció del telescopi (1608) representà una nova etapa en la història dels observatoris; Galileu (1610) fou el primer que l'uti-

litzà per a observar el firmament. Foren fundats diversos observatoris nacionals, com el de Copenhaguen (1637), el de París (1667) i el de Greenwich (1675). Pels volts de l'any 1860 l'aplicació de la fotografia a l'observació astronòmica amplià notablement les possibilitats dels observatoris. L'espectroscòpia, juntament amb l'aparició de nous instruments, donà lloc, d'una banda, al naixement de l'astrofísica, i de l'altra, a l'especialització de molts observatoris. Cap a la fi del s XIX hom començà a equipar els observatoris amb telescopis reflectors de dimensions gegantines. L'any 1931 la descoberta de la radioastronomia portà a l'ús del radiotelescopi com a instrument fonamental. Els progressos assolits en astronàutica han permès de fer observacions astronòmiques des de l'espai exterior.

obturador *FOTOG* Dispositiu que en la càmera fotogràfica regula el temps d'exposició de la superfície sensible a la llum. Els obturadors poden ésser, bàsicament, d'iris o de cortina. L*obturador d'iris* (o *central*) consisteix en diverses làmines metàl·liques que formen una mena de sector circular i que, accionades per un ressort, convergeixen vers l'eix òptic, s'imbriquen i tanquen totalment l'objectiu. L*obturador de cortina* (o *focal*) consisteix en dues làmines enrotllables, l'una a cada extrem, disposades com dues cortines que se separen en enrotllar-se i s'apropen en desenrotllar-se. Algunes càmeres d'ús científic incorporen *obturadors d'alta velocitat*, basats en dispositius electrònics.

obús Peça d'artilleria d'ànima estriada, de relació calibre/longitud, generalment, entre 1/10 i 1/20, per bé que hi ha obusos el canó dels quals fa més de 20 calibres, destinada a llançar projectils amb trajectòria de tir més corba que el canó i menys que el morter.

oca *BIOL* Nom donat a 14 espècies d'ocells de l'ordre dels anseriformes que pertanyen als gèneres *Anser* i *Branta*, de la família dels anàtids, i que són més petits que els cignes, però més grossos, d'aspecte més pesant i de coll més llarg que els ànecs. Són bàsicament herbívors, més terrestres que nedadors, gregaris i tenen una notable tendència a la migració. Quan migren volen en formacions en forma de V invertida o en filera. L'**oca vulgar** té el plomatge de tons grisos i les potes de color rosa; habita a prop d'aigumolls i és l'avantpassat de la majoria de les races d'oca domèstica. L'**oca pradenca** és més fosca i té el bec groc i tacat de negre, i les potes ataronjades. Habita a l'Europa septentrional i hiverna a l'Europa central i la Mediterrània oriental i central; és ocasional als Països Catalans.

occident *GEOG/HIST* Regions o territoris occidentals. A partir de la mort de Teodosi (395) el nom occident fou emprat per a designar una de les dues seccions en què fou dividit l'imperi Romà (**imperi Romà d'Occident**). Amb el trencament de les relacions Roma-Constantinoble, s'accentuà l'ús del terme aplicat a l'Església romana (Església d'Occident), per oposar-la a l'Església d'Orient. Des del s XIV fins a la segona meitat del s XIX hom aplegà dins el genèric Occident el complex d'estats europeus units per la fe cristiana i que idealment i religiosament s'oposaven al domini turc. Actualment, el concepte d'Occident és ampliat fins a comprendre els països de l'Atlàntic i de l'Amèrica septentrional.

occità 1 *HIST* Individu de raça bàsicament indoeuropea establert al territori del País d'Oc. La prehistòria és testimoniada en nombrosos i importants jaciments, com Las Caus, Las Combarèlas, Las Eisiás de Taiac, la Font de Gaume, Mas d'Azil, etc. L'edat del bronze es caracteritzà per l'aparició de la cultura dels camps d'urnes, que finalitzà amb l'inici de la cultura ibèrica del ferro, fortament influïda per l'arribada, vers el s VI aC, dels grecs foceus, fundadors de Massàlia. A partir del s V aC, la invasió dels gals penetrà a totes les regions occitanes i hi aportà la nova civilització de La Tène. Els efectes de la conquesta romana i la progressiva romanització del país es deixaren sentir fortament sobre l'organització de la província romana. A l'època de les invasions (s V), la creació d'un estat visigòtic al SW accentuà la diferència entre les dues meitats de l'antiga Gàl·lia —la franca i la provençal—. **2** *LING* Llengua **romànica**, anomenada també *llengua d'oc*, pertanyent a l'agrupament lingüístic gal·loromànic. És la llengua pròpia d'Occitània. Hom pot fixar la seva frontera amb els parlars d'oïl partint de la confluència dels rius Garona i

Dordonya, fins a Châteldon. A partir d'aquí, el límit davalla cap al sud i ateny la frontera italiana. Amb l'aragonès i el català, la frontera lingüística segueix la línia que va del cim de l'Auñamendi al coll de Pimorent —llevat de la zona aranesa—, i d'aquí continua fins a Salses i la mar. Amb els dominis lingüístics italià i basc, els límits són molt imprecisos. Al costat dels límits geogràfics, una altra dificultat en la definició de l'occità és el de la seva fragmentació dialectal. És format per un complex dialectal que abraça tres grans entitats: el nord-occità, l'occità mitjà i el gascò. El primer es divideix en tres grans grups dialectals: el *llemosí*, l*alvernès* i el *provençal alpi*, i el segon es divideix en llenguadocià i provençal. **3 art occità** *ART* Art desenvolupat als territoris d'Occitània. Existeix un art occità amb característiques pròpies fins al moment que és efectuada la plena incorporació del país a la corona francesa, a l'època del Renaixement. Aquesta situació perdura fins a la segona meitat del s XX, moment en què l'occitanisme dóna una nova vigoria al nacionalisme occità. L'art romànic es manifesta en l'arquitectura i en l'escultura. Les diverses regions n'ofereixen exemples variats. De la pintura romànica occitana, hom no en coneix sinó mostres escadusseres. L'expansió de l'orde cluniacenc ha donat obres remarcables. Al s XIII, al moment de la croada albigesa, Occitània emprengué les primeres experiències que portaren a l'art gòtic, creant el gòtic occità (nau única, contraforts més que no pas boterells, austeritat general). Dels ss XIV i XV hem de destacar el bon moment artístic que significaren la cort papal d'Avinyó i el combat de Provença, d'una banda, i, de l'altra, les relacions dins l'arc mediterrani. El combat de Provença representa una ocasió de confluència del gòtic flamíger, de les primeres experiències renaixentistes i del renovament de l'art pictòric, síntesi que els papes elevaren a l'alçada d'un gran cosmopolitisme. **4 literatura occitana** *LIT* Literatura escrita en la llengua d'oc. Els texts occitans més antics que hom coneix, i que ofereixen un autèntic valor literari, daten del s XI, però és a partir del s XII que es desenvolupa la poesia dels trobadors i del XIII que es desenvolupa una producció novel·lística. Però ja al començament del s XIII es revelà la fragilitat d'aquesta cultura. Sota la bandera de la croada contra els albigesos, el nord s'abalançà sobre el país d'oc. Ben aviat la prohibició de l'ús de la llengua provençal obligà els trobadors a refugiar-se a les corts d'Itàlia. Als ss XIV i XV el francès penetra a les cancelleries i s'imposa a les corts literàries dels grans senyors. Una renaixença s'esbossa al començament del s XIX en els medis erudits. El més sorprenent de la represa espectacular de la literatura occitana els anys 1955-75 és el desenvolupament de la prosa.

Occitània País de l'Europa Occidental, situat a la meitat meridional de l'hexàgon que constitueix l'estat francès (190 000 km²; 15 900 000 h [est 1990]). Limita, a l'W, amb l'Oceà Atlàntic, al SE amb la Mediterrània, a l'E penetra al Piemont, en territori de l'actual estat italià, i toca la Ligúria; la línia que marca la delimitació septentrional descriu dues corbes petites als extrems i una de gran al centre, i deixa a l'altra banda d'aquesta línia, d'E a W, la Savoia, la part alta del Delfinat i de l'Alvèrnia, la Marca de Llemotges i el Peiteu (Poi-tou); la part meridional limita amb el País Basc, amb Aragó i Catalunya.

LA GEOGRAFIA L'espai occità no és sinó una juxtaposició d'elements desunits: un arc muntanyós extern de plegament ininterromput de SW a NE (els Pirineus, els Alps marítims i part meridional dels del nord, sistemes baix-llenguadocians i baix-provençals), un arc deprimit mitjà d'altiplans i planures sedimentàries o al·luvials (corredor del Roine, banda costanera del Baix Llenguadoc, conca d'Aquitània —amb la zona pantanosa de les Landes—) i un nucli triangular de terres velles que es deprimeix vers el S i s'eixampla al N (el Massís Central). D'aquest conjunt muntanyós, que cobreix les tres cinqueues parts d'Occitània, els cims més alts són el pic de Vinhamala (3 298 m), als Pirineus, i el mont Pelat (3 053 m), als Alps del sud. En l'estructura del relleu, cal destacar l'orogènia alpina: el Massís Central (amb les seves formes variants a les Cevenes (Cevenas), a la Limanya (Limanha) i als monts de l'Alvèrnia) i la conca d'Aquitània; l'estructura climàtica zonal divideix aquestes latituds

entre els sistemes aerològics tropicals i extratropicals. Occitània és influïda sobretot pels climes mediterrani i atlàntic. La línia de partió passa per les Cevenes i els engorjats de Naurosa i arriba fins a l'alta vall de l'Aude. El clima alpi i subalpi és característic dels Alps marítims i del nord d'Occitània. Hi són un factor important els vents: a la Mediterrània, el *mestral* i la *marinada*; a la zona atlàntica, l*autàn* i el *montanha* (o *vent d'Espanha*). La hidrografia occitana participa de tres de les quatre conques principals de tot l'estat francès, i el Massís Central fa de divisòria d'aigües entre l'Atlàntic i la Mediterrània. Aquesta xarxa és constituïda per quatre rius importants: la Dordonya (Dordonha), la Garona, el Roine i el Loira. El país té també un gran nombre d'estanys litorals al Llenguadoc i a les Landes, llacs de muntanya als Pirineus i volcànics a l'Alvèrnia. La vegetació es correspon amb les zones climàtiques. A la zona on predominen les influències atlàntiques, la més extensa, hi ha rouredes humides de roure pènel i de roure de fulla gran i, més amunt, fagedes. A l'ampla zona submediterrània, de transició, hi ha bosc de roure martinenc i boixa. La regió mediterrània és definida en primer lloc pels alzinars i, a les terres sense calç, també per les suredes. La vegetació d'alta muntanya és ben constituïda als Alps i als Pirineus. La vinya és el principal producte agrícola d'Occitània, amb una gran producció de vi corrent de taula al Llenguadoc i vi de denominació d'origen (Bordeus, Càors) i vins destil·lats (Armanyac). Hi ha un moviment intens de població, d'emigració vers les ciutats i els grans nuclis industrials (Marsella, Tolosa, Bordeaux), amb l'abandó consegüent del camp i, sobretot, de sortida de la població jove. Les principals indústries són l'alimentària (a les regions productores de fruita), la lletera (fabricació de formatge: Cantal, Rocafort, etc), la tèxtil (fabricació de capells a la vall de l'Aude), la siderúrgica (Pàmias, Tarascó, Albi), la de l'alumini (País de Foix), l'electrònica (fàbrica IBM, a Montpeller) i l'aeronàutica (Tolosa). Occitània es compon de set grans regions o països: Gascunya, Guiena, Llemosí, Alvèrnia, Delfinat, Provença i Llenguadoc. Damunt aquesta divisió autòctona i tradicional, el centralisme francès imposà la divisió administrativa (regions i departaments) eixida de la Revolució Francesa. D'acord amb aquesta divisió, Occitània resta compresa en les regions d'Aquitània, Llemosí, Alvèrnia, Roine-Alps, Provença-Alps-Costa Blava, Migdia-Pirineus i Llenguadoc-Rosselló (la qual comprèn també la Catalunya del Nord).

LA HISTÒRIA Des del paleolític superior el territori occità sembla haver estat un dels centres de les civilitzacions de la pedra tallada. A partir del s VIII aC trobem les cultures celta i ibèrica, mentre els grecs s'establien a la costa mediterrània. L'ocupació romana tingué una importància capital des del punt de vista cultural i lingüístic. Durant el període romà el cristianisme entrà a les terres occitanes, a través, sobretot, de Marsella, Arle i Narbona. Amb les invasions germàniques, els ostrogots s'establiren a la Provença, i els visigots a la resta del territori occità. Aquests, efectuaren la primera temptativa d'unificació política: sota Euric el Gran, el conjunt de terres occitanes fou pràcticament unificat, però el gran regne visigot no resistí els atacs de la monarquia franca. El 507 Alaric fou vençut i mort pel rei franc Clodoveu i els visigots només conservaren la Septimània (Rosselló i Baix Llenguadoc). Cap a la fi del s VI, els vascons, fins aleshores establerts a la Península Ibèrica i poc llatinitzats, ocuparen la regió que havia d'esdevenir la Gascunya. Un cop fou possessió franca, el territori occità no conservà la unitat; la Septimània separava Aquitània de la Provença. La conquesta carolíngia donà provisionalment una unitat política al territori occità, però com a element de l'imperi franc. Tanmateix, el territori aviat fou fragmentat el 843 pel tractat de Verdun. La riba dreta del Roine formà part de la França occidental, mentre que, a la riba esquerra, la Provença restà vinculada al regne de Lotari i, més tard, el 1032, al Sacre Imperi Romanogermànic. A la mateixa època la casa de Poitiers constituí a Aquitània un vast domini, que anava del Loira i de l'Alvèrnia als Pirineus. Pel matrimoni entre Elionor d'Aquitània i Enric Plantagenet, rei d'Anglaterra, Aquitània restà unida a la corona anglesa durant tres segles. A les seves portes fou creat un altre gran domini el 1088, quan

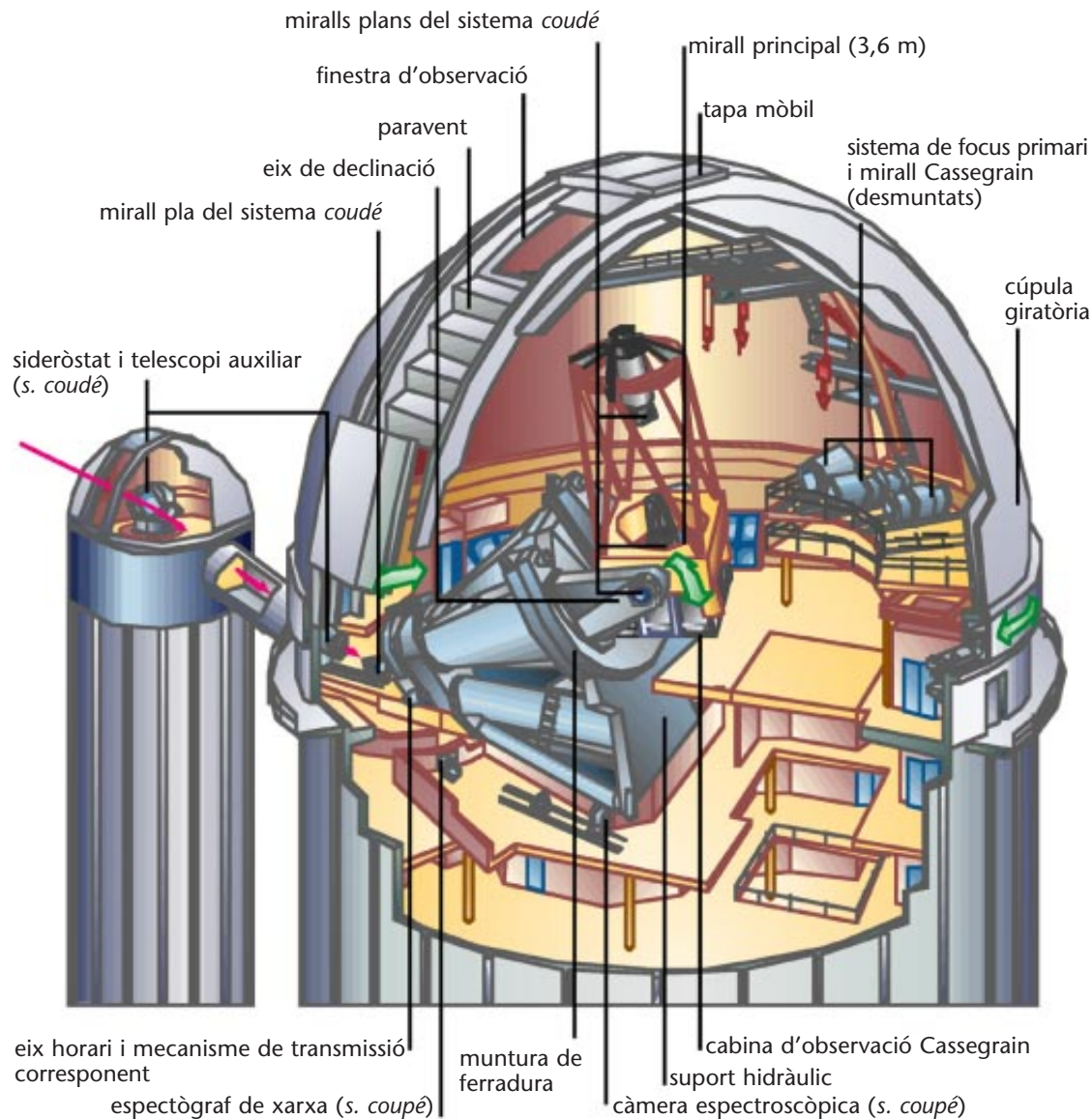
^[1] El país té també un gran nombre d'estanys litorals al Llenguadoc i a les Landes, llacs de muntanya als Pirineus i volcànics a l'Alvèrnia

^[2] El país té també un gran nombre d'estanys litorals al Llenguadoc i a les Landes, llacs de muntanya als Pirineus i volcànics a l'Alvèrnia

Ramon de Sant Gil esdevingué comte de Tolosa amb el nom de Ramon IV (Ramon IV de Tolosa), que uní sota la seva autoritat el futur Llenguadoc, de la Garona al Roine, i els seus límits septentrionals, de l'Albigès al Gavalvà, i, a més, les senyories provençals. El comte de Barcelona Ramon Berenguer emprengué la política ultrapi-
rinenca; l'hegemonia catalana en terres occitanes s'amplià durant el s XII (amb la Provença, el Gavalvà, Millau, Montpeller i d'altres senyories). Però la croada albige-
sa, amb els resultats tràgics de la batalla de Muret i amb la mort del rei Pere I de Cata-
lunya-Aragó (1213), impedí que Occitània esdevingués una nació independent. Pos-
teriorment, el tractat de Corbeil (1258) deixà establerta definitivament l'amenaça de la sobirania francesa damunt el País d'Oc. A partir d'aleshores els monarques
Capets i Valois tendiren a la supressió de la seva cultura i de la seva llengua. La crisi religiosa declarada al regne de França féu
que els llenguadocians i els gascons inten-
tessin de crear una sèrie d'institucions autòctones, els quals disposaren les seves
esperances en Enric de Navarra. Tanma-
teix, tots els projectes de llibertat s'esvaïren en el moment en què Enric acceptà la
corona de França (Enric IV de França). Durant el s XVII Lluís XIII i els altres
monarques que el succeïren hagueren d'afrontar subversions i revoltes violentes
(a Marsella, a Bordeus), que culminaren, ja al s XVIII, en l'alçament dels camisards.
Després de la Revolució Francesa, el centralisme jacobí imposà definitivament
l'administració política i cultural francesa.

oceà *MAR* **1** *GEOL* La massa total d'aigua salada, única i contínua. (→*mar*) **2** *GEOG* Cadascuna de les cinc grans parts d'aigua compresa entre els dos grans continents: l'oceà Atlàntic, l'oceà Pacífic, l'oceà Índic, l'oceà Àrtic i l'oceà Antàrtic. Les màximes profunditats (fins a gairebé 11 000 m) són a tocar dels continents (fossa de les Filipines, la fossa de les Mariannes, etc).

Oceania Continent que comprèn *Austràlia*, *Nova Guinea*, *Nova Zelanda* i les illes de *Melanèsia*, *Polinèsia* i *Micronèsia* (8 945 712 km²; 30 108 000 h [est 1992]).

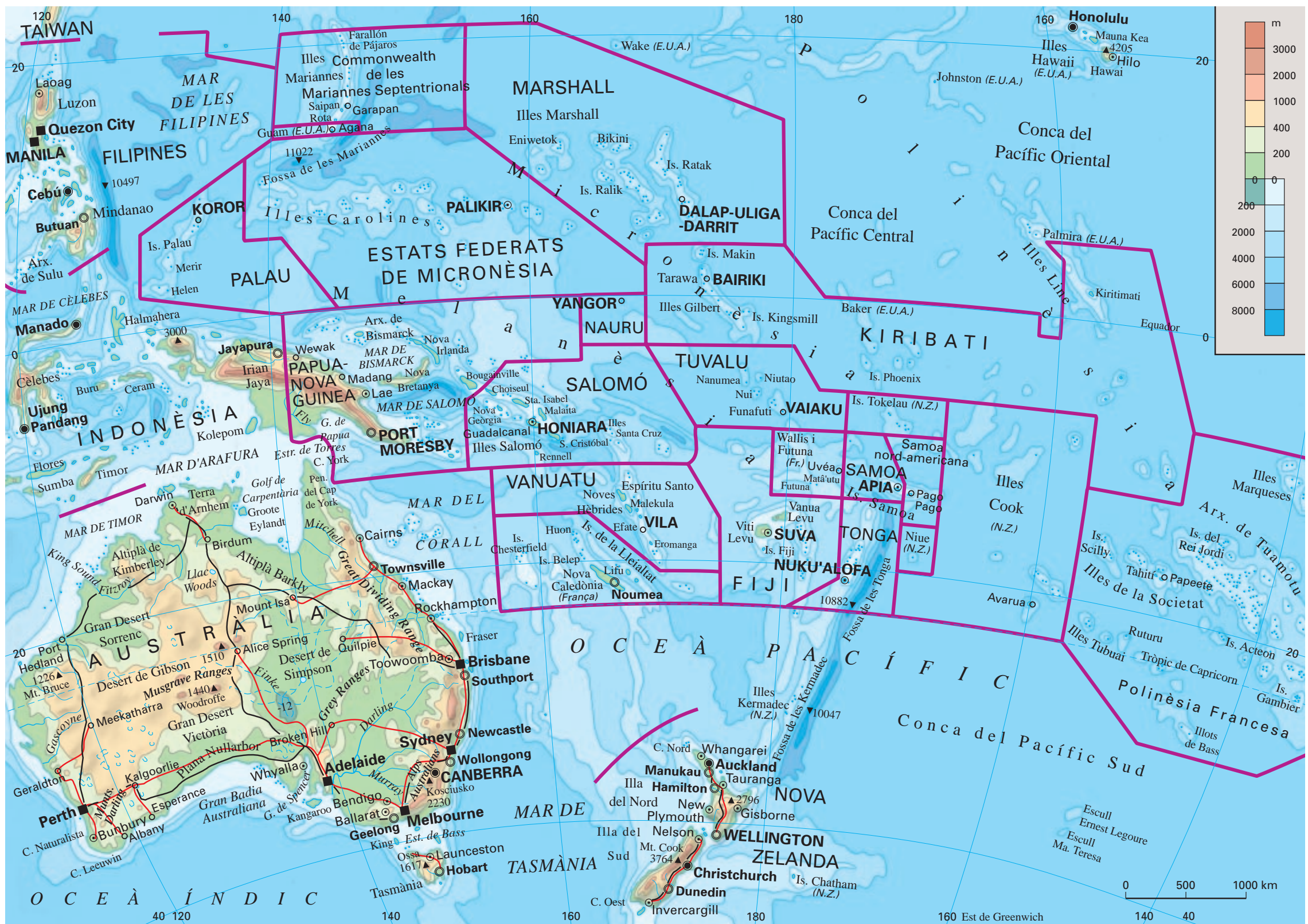

Secció del primer **observatori** de l'ESO, instal·lat al cim de La Silla (Xile): el mirall primari del telescopi, de 3,6 m de diàmetre i 24 m de gruix, és flexible i recolza en 75 suports motoritzats d'alçada regulable per ordinador, que el deformen adequadament per a reduir la distorsió atmosfèrica

LA GEOGRAFIA

Deixant a part Austràlia, hom hi distingeix dues grans unitats: els arcs melanèsico-zelandesos i les petites illes del Pacífic. En el primer cas, les illes formen arcs ben definits que s'alcen al costat de les grans fosses tectòniques oceàniques. Entre les petites illes hom en distingeix quatre tipus: els arxipèlags, com els pics emergits de les serralades volcàniques que formen el Cinyell de Foc del Pacífic, els uns en activitat (Samoa, Hawaii) i els altres apagats. El segon tipus és un volcà aplanat, dominant

Mapa físic d'Oceania

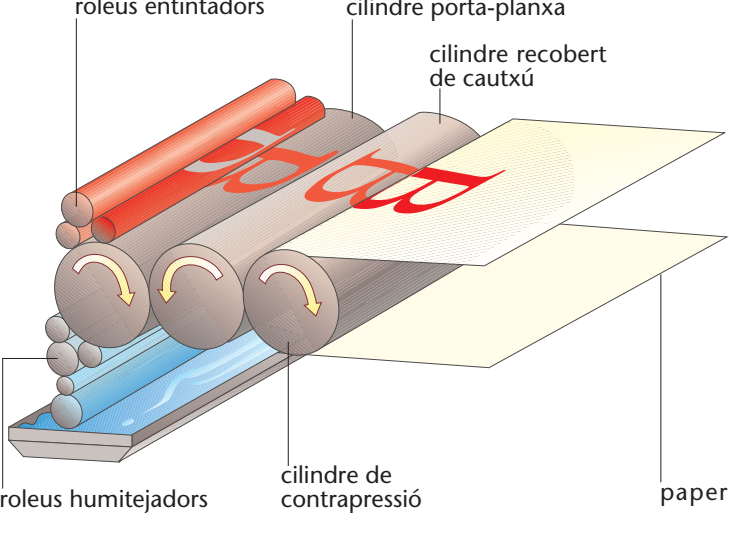
ris destacats són la fruita i les hortalisses, la carn, la llet i la llana. La pesca, destinada a l'alimentació, és una activitat important. Certes illes tenen uns recursos miners considerables: níquel (a Nova Caledònia), fosfats (a Kiribati i a Nauru), cobalt (a Papua Nova Guinea), or, crom i manganès, però hom pot dir que la riquesa minera és exclusivament australiana, com bona part de la riquesa agrícola i la meitat de la ramadera. Es podria dir el mateix de la indústria, que realitza grans progressos en la metal·lúrgia de l'alumini, el plom i el zinc, mentre que en altres productes s'estabilitza i fins retrocedeix. El consum d'electricitat per habitant triplica amb escreix la mitjana mundial; també el PNB per habitant triplica el PNB mundial.

Oceania fou ocupada per pobles procedents d'Àsia que, en onades successives, envairen les illes, del NE al SE. No ofereix cap poblament racial homogeni, sinó que és dividida en zones ben diferenciades: Austràlia i Tasmània (on hom troba els grups racials més primitius, que no coneixen l'agricultura), Melanèsia (on hi ha diferents tipus racials ben diferenciats) i Polinèsia i Micronèsia (de poblament més tardà i que ofereixen els trets culturals més desenvolupats de tot Oceania). A més de la població autòctona, hi ha grups d'euròpids (britànics, alemanys, noruecs), mediterrànids (espanyols i italians), xinesos i japonesos.

Semblantment a Amèrica, a Oceania s'ha produït un fenomen d'introducció en massa i de penetració progressiva de llengües europees i asiàtiques mitjançant un procés de colonització motivat per un poblament baix o per la manca d'una organització política desenvolupada a les illes. Així, a Oceania hi ha dos tipus de llengües: les llengües indígenes, que no són reconegudes oficialment —llevat del samoà, el nauruà i el tongà—, malgrat que siguin majoritàries i disposin d'un elevat nivell cultural, i les llengües introduïdes pels colonitzadors, que són les oficials als diversos pobles d'Oceania que dominen. D'aquestes, l'*anglès* és la més estesa.

LA HISTÒRIA

Austràlia i les illes d'Oceania han estat el refugi de races i pobles expulsats de l'Àsia meridional. La instal·lació dels austràlids al subcontinent austral coincideix amb el desenvolupament a Europa de la cultura paleolítica mosteriana. Quant al poblament de la Polinèsia, és el més recent i s'acomplí per onades successives. La gran època de les migracions, en què els polinesís arribaren a Nova Zelanda, Mangareva, les Hawaii i potser fins a l'illa de Pasqua, correspon al s XII dC. La descoberta de les illes d'Oceania es produí com a conseqüència de l'establiment dels portuguesos a l'Índia i dels castellans a Amèrica. El gran descobridor de les mars del sud, que ell anomenà oceà Pacífic, fou Magalhães, que navegà des de l'estret que duu el seu nom fins a l'illa de Guam (novembre del 1521 - març del 1522); el primer navegant que recercà d'una manera sistemàtica el continent austral fou el gallec Álvaro de Mendaña (1541-95), que descobrí les Salomó, Guadalcanal, San Cristóbal (1568) i, en una segona expedició, les Marqueses i Santa Cruz (1595). La segona etapa correspon als holandesos, ja instal·lats a Indonèsia, en competència victoriosa amb els portuguesos. Willem Janszoon (1606) i Dirk Hartogszoom (1616) descobriren Austràlia en sengles viatges, Tasman, l'illa que duu el seu nom (Tasmània), Nova Zelanda, les Tonga i les Fiji (1642). Foren els navegants del s XVIII, moguts per la curiositat científica, els autèntics descobridors d'Oceania: Wallis, que descobrí Tahití (1767), Bougainville (1767) i, sobretot, James Cook (entre el 1768 i el 1776). La colonització d'Oceania s'inicià a la darrerria del s XVIII. Anglaterra posà sota la seva sobirania Austràlia (que nasqué com a establiment penitenciarí) i Nova Zelanda i hi instal·là colònies pròsperes. A la resta d'Oceania, la implantació europea fou determinada, més que per interessos econòmics, per raons de prestigi, concretament per ajudar les missions protestants (els britànics) i les missions catòliques (els francesos). Per la possessió de Tahití, França i Anglaterra arribaren a una greu tensió (1844). França s'annexà Nova Caledònia (1853) i els EUA les Hawaii (1894). Holanda, que havia consolidat el seu domini a Indonèsia, ocupà la part occidental de Nova Guinea. Quant a la part britànica d'aquesta gran illa, esdevingué dependència d'Austràlia. Durant la Segona Guerra Mundial, Oceania fou escenari de la gran ofensiva nipona i de la contraofensiva alia-

da. Després de la guerra, la Nova Guinea holandesa passà a formar part d'Indonèsia, i les Hawaii es convertiren en un estat de la Unió Americana. Altres illes o territoris han assolit progressivament la independència i s'han erigit en estats: Samoa Occidental (1962), Nauru (1968), les illes Fiji (1970), Tonga (1970), Papua Nova Guinea (1975), Tuvalu (1975), Salomó (1975), Kiribati (1979) i Vanuatu (1980). Les dues grans potències oceàniques són els antics *dominions* britànics d'Austràlia i Nova Zelanda, independents des del 1901 i el 1931, respectivament.

ocell *zool* Classe de cordats del subembrancament dels vertebrats integrada per animals amniotes homeotermes i ovípars que tenen les mandíbules allargades en forma de bec, la major part del cos cobert de plomes i les extremitats anteriors transformades en ales i que se sostenen dempeus sobre les posteriors. El grup inclou unes 8 600 espècies, la majoria de les quals són voladores. Els ocells s'originaren durant el Juràssic superior, a partir dels rèptils tecodonts.

Ochoa de Albornoz, Severo (Luarca, Astúries 1905 — Madrid 1993) Metge, naturalitzat nord-americà. Emigrà als EUA amb motiu de la guerra civil espanyola de 1936-39, i, juntament amb W.Vishniac, realitzà una nova interpretació de la fotosíntesi (1952). Cap del departament de bioquímica de la universitat de Nova York (1954-75), portà a terme, juntament amb A.Kornberg, una sèrie d'investigacions sobre els àcids nucleics, que feren possible la síntesi enzimàtica de l'ARN (1959). Li fou atorgat el premi Nobel de medicina el 1959. El 1985 retornà a Espanya.

octava 1 *Mús* Interval musical que abraça vuit graus de l'escala diatònica. Comprèn cinc tons i dos semitons i és susceptible d'ésser dividit en dotze semitons iguals. Conservant el mateix nombre de graus i de nom, l'octava pot ésser *augmentada*, quan hom hi afegeix un semitò cromàtic, o *disminuïda*, quan comprèn només quatre tons i tres semitons diatònics. **2** *lit* Combinació rimada de vuit versos. L'octava clàssica de la poesia culta catalana antiga —l'estrofa que hi fou més usada— constava de dues semistrofes de disposició croada o encadenada: estrofa creu-croada (ABBA CDDA), cadeno-encadenada (ABAB CDCD), creu-encadenada (ABBA CDCD) i cadeno-croada (ABAB CDDC). Cal afegir-hi uns altres dos tipus, caracteritzats per la presència de dos apariats, o caudats, a la segona semistrofa: l'estrofa creu-caudada (ABBA CCDD) i la cadeno-caudada (ABAB CCDD). El metre corrent era el de 4 + 6 síl·labes. De procedència occitana trobadoresca, l'octava clàssica de metre llarg era adequada sobretot per a la poesia de tema amorós.

oda *lit* Entre els grecs, composició lírica cantada pel cor i formada per estrofa, antístrofa i epode. El nom es féu extensiu a un tipus ampli de **poesia** lírica susceptible d'ésser cantada, i, entre els romans, simplement llegida o recitada. A partir del s XV a Itàlia i del XVI als altres països, els humanistes incorporaren l'oda clàssica a la poesia vulgar. Dins la tradició humanística, l'oda continuà florent durant el neoclassicisme, el romanticisme i el classicisme carduccià del s XIX. La temàtica de l'oda és variada i múltiple, i se'n pot fer una classificació acceptable partint del contingut: *anacreòntica*, *heroica* o *pindàrica*, *moral*, *sagrada* i *amorosa*. Les formes externes emprades són diverses.

Oder [*polonès* i *txec*: *Odra*] Riu d'Europa, tributari de la mar Bàltica (912 km de longitud). Neix a l'extrem sud-oriental dels Sudets, al peu de l'Oderské, a la República Txeca, on rega la Moràvia Septentrional, i passa per Ostrava, aigua avall de la qual entra a Polònia, que recorre de SE a NW.

Principi del funcionament de l'**offset**: una bateria de rolets humiteja la planxa (les parts blanques retenen l'aigua) i una altra l'entinta (les parts amb imatge retenen la tinta, greixosa); la tinta de les zones amb imatge passa al cilindre recobert de cautxú, que la transfereix al paper

Rega la baixa Silèsia, passa per Breslau i rep el Neisse de Lusàcia, i des d'aquesta confluència serveix de límit fronterer entre Polònia i Alemanya, fins poc abans de desembocar al golf de Szczecin. L'Oder és un riu de plana que assenyala la transició dels rius de l'Europa occidental als de l'oriental. És navegable, i resta unit per canals amb l'Elba.

Odessa [*ucraïnès*: *Odesa*] Capital de l'*oblast'* homònima, Ucraïna (1 087 000 h [est 1993]). És situada vora la mar Negra, uns 30 km al NE del líman format pel Dnièster. El seu port —el més important de la mar Negra— és la base d'una important flota pesquera. Hi ha drassanes, indústries de conserves alimentàries, del vidre, d'instruments fotogràfics, metal·lúrgiques i mecàniques. Antiga colònia grega, anomenada *Odisos*, fou successivament ocupada i fortificada durant l'edat mitjana per tàrtars, lituans, polonesos i turcs. Com a resultat de la primera guerra russo-turca, passà (1789) a poder dels russos, que hi edificaren (1792-94) una fortalesa i una base naval. Conserva molts edificis del s XIX, neoclàssics i amb influència renaixentista. Hi treballà especialment l'arquitecte italià F.Boffo, del qual és també la gran escalinata que baixa cap al port i que fou escenari de l'aixecament obrer del 1905 i del motí de la tripulació del cuirassat *Pot'omkin*.

O'Donnell y Jorris, Leopoldo (Santa Cruz de Tenerife 1809 — Biarritz 1867) Militar castellà d'origen irlandès. Fill del tinent general Carlos O'Donell y Anethan i nebot del primer comte de la Bisbal. Durant la primera guerra Carlina lluità en el bàndol liberal; derrotà els carlins a Oyarzun (1838) i a Lucena (1839) i, en col·laboració amb Espartero, foragità els carlins del Maestrat. Partidari dels moderats, el 1841 s'aixecà contra Espartero i participà en el complot per a raptar la reina. Hagué d'exiliar-se a França, però tornà el 1844 i fou capità general de Cuba, senador i director general d'infanteria. S'imposà amb el *Manifiesto del Manzanares* (juliol del 1854) i inicià així el Bienni Progressista; O'Donnell es distancià gradualment d'Espartero, i quan la reina Isabel II liquidà el bienni agrupà al seu entorn els polítics centristes i cohesionà la *Unión Liberal*, amb la qual governà de manera més estable entre el 1858 i el 1863. Però la reacció moderada, afavorida per Isabel II, l'obligà a dimitir. Malgrat això, la reina el tornà a cridar quan la crisi política s'aguditzà (1865), però el destituí un cop l'hagué ajudada a superar la revolta del 1866, i O'Donnell es retirà finalment a Biarritz.

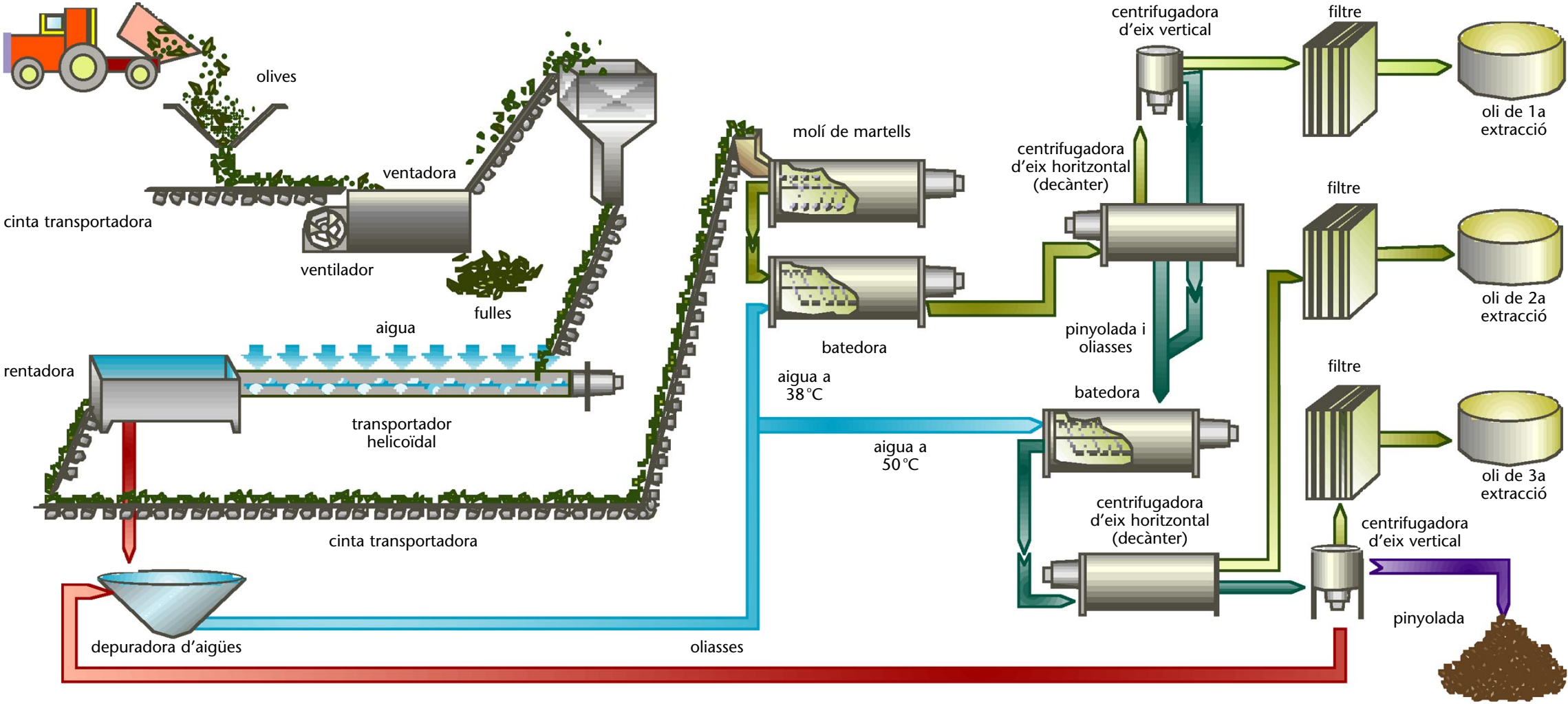
Offenbach, Jacques (Colònia 1819 — París 1880) Compositor francès d'origen judeoalemany. Dirigí els teatres Français (1850-55), Champs-Élysées i Bouffes-Parisiens; en aquest estrenà comèdies musicals frívoles pròpies i operetes, entre les quals sobresurten *Les contes d'Hoffmann*. És considerat el millor autor de l'opereta francesa del Segon Imperi.

offset* *TECNOL* Sistema d'impressió basat, com la litografia, de la qual prové, en la repulsió que existeix entre l'aigua i les matèries greixoses. Aquest sistema és anomenat d'*impressió indirecta*, ja que la planxa impressora no té contacte amb el paper. L'*offset* fou descobert al començament del s XX per l'impressor nord-americà Ira Rubel, i s'ha imposat per la rapidesa i pels seus preus competitius, més que per la seva qualitat.

ofidis *zool* Subordre de rèptils escatosos, que tenen el tronc i la cua molt llargs i de secció circular, mancats d'extremitats anteriors i posteriors, bé que en alguns grups primitius hi ha restes de les posteriors. La llargada del cos oscil·la entre 10 cm i 12 m. Gairebé no hi ha escanyament entre el tronc i el cap, i la regió caudal es caracteritza per una reducció progressiva del gruix de la secció. Tot el cos és recobert per un estrat d'escames còrnies. Tres o quatre vegades l'any l'animal renova tot l'estrat corni (muda) de manera que aquest surt formant una sola peça i resta al descobert la nova pell. La columna vertebral és molt flexible i permet els moviments de l'animal. En les serps verinoses hi ha un o dos parells de dents proveïdes d'un canal, pel qual flueix el verí produït per una glàndula verinosa. A fi de poder ingerir preses molt més grosses que llur diàmetre, les serps presenten una boca i un tub digestiu molt dilatables, i la pell del cos flexible. Són ovo-vivípars o ovípars. Habiten en tot tipus d'ambient, car, bé que molts són terrestres, n'hi ha d'aquàtics i hipogeus.

Claustre gòtic del monestir de Santes Creus (Alt Camp), cobert amb arcs ogivals

ogiva 1 *ARQUIT* **Arc** acabat en punta en què els costats són dos arcs de cercle còncaus i simètrics que s'uneixen formant un angle curvilini. Hom anomena **ogiva apuntada** o **ogiva aguda** aquella els arcs de la qual són de radi major que la llum, és a dir, que tenen els centres en la prolongació de la línia d'arrencada. L'**ogiva de tot punt** o **ogiva perfecta** és la que és formada per dos arcs el radi dels quals és igual a la llum. L'**ogiva rebaixada** és formada per dos arcs que tenen el radi menor que la llum, els centres dels quals són situats dins el buit, en la línia d'arrencada. **2** *TECNOL* Forma geomètrica de revolució el contorn de la qual és format per dos arcs que s'uneixen en llur extrem. És la forma que adopta generalment la part frontal d'algunes aeronaus, projectils i coets, per tal de reduir la resistència aerodinàmica del mòbil i evitar-ne l'escalfament excessiu.

ogival, arc Arc format per l'encreuament de dos arcs de mig punt i que resulta una llança més o menys apuntada. És típic de l'arquitectura gòtica.

Ohio Estat dels EUA, dins la regió dels Grans Llacs (107 044 km²; 11 143 000 h [1994]). Limita amb Michigan al N, Pennsilvània i Virgínia de l'W a l'E, Kentucky al S i Indiana a l'W. La capital és Columbus. Ocupa una regió plana que forma part de l'altiplà apalatxià i que comprèn la part dreta de la conca del riu Ohio. En l'activitat agro-pecuària, predomina la cria de bestiar boví de llet. Però més important és l'activitat industrial, afavorida per l'existència de petroli i gas natural i també per la proximitat de conques hulleres; així, Ohio ocupa el tercer lloc als EUA, després de Nova York i Califòrnia. La metal·lúrgia de base i de transformació, les construccions mecàniques i elèctriques, el material de transport, les indústries químiques, alimentàries i de la fusta són les principals branques industrials. Habitat per tribus miamis, *shawnees*, *ottawas* i iroqueses, el territori del NW fou explorat al s XVII per jesuïtes francesos, pel cavaller de La Salle (1670) i pel capità Celoron (1749). El 1803 esdevingué el 17 estat de la Unió.

Okhotsk, mar d' Mar al NW de l'oceà Pacífic, separada d'aquest per la península de Kamtxatka, les illes Kurils, Hokkaidō i Sakhalin (1 583 000 km²). És comunicada amb la mar del Japó pels estrets de la Tàrtària i de La Pérouse. Té una profunditat mitjana de 777 m. Per les seves reserves piscícoles, ocupa el primer lloc en el món; hi excel·leix la pesca de crancs. Els ports principals són Magadan i Okhotsk, al continent, Korsakov, a Sakhalin, i Severo-Kuril'sk, a les Kurils.

Oklahoma Estat dels EUA, que limita al N amb el de Kansas, a l'W amb els de Nou Mèxic i Texas, al S amb Texas i a l'E amb Arkansas i Missouri (181 186 km²; 3 251 000 h [1994]). La capital és Oklahoma City. Predominen en el relleu les planes i els altiplans sedimentaris, bé que a l'E s'alcen les Ozark Mountains, al S els monts Arbuckle i a l'W els monts Wichita. La població, formada per blancs (88%),

negres i asiàtics, és en un 68% urbana; les ciutats més importants són la capital i Tulsa. Hi ha conreus de blat i de blat de moro, i també de cotó, amb baixos rendiments. El recurs principal és, però, la mineria, amb grans jaciments de petroli i gas natural, i també plom, hulla i zinc, a les Ozark. Fou explorat per Francisco Vázquez Coronado el 1541 i per Diego del Castillo el 1650. El cavaller de La Salle l'incorporà a la Louisiana el 1682. El 1803 passà als EUA; des del 1834 hi foren establertes diverses reserves índies (*cherokees*, *chickasaws*, *choktaws*, *seminole*); fou conegut com el Territori Indi. El 1907 esdevingué el 46 estat de la Unió.

Oldenburg, Claes (Estocolm 1923) Artista *pop* suec, resident a Nova York. S'interessà pels experiments teatrals influït pel grup Gutai. El 1963 exposà el *Bedroom Ensemble*, una reproducció a escala natural d'un dormitori, i el 1966 començà les *Soft Cultures*, reproduccions ampliades i en materials tous d'objectes industrialitzats i estandarditzats, com *hot-dogs*, pantalons, gelats, etc.

Oleguer sant (Barcelona ~1060 — 1137) Eclesiàstic. Era fill d'Oleguer, secretari de Ramon Berenguer I, i de Guisla. Entrà a la canònica de Barcelona encara infant (1070) i signà successivament com a clergue (1087), diaca (1089), prevere i preposít (1092). El 1093 era canonge augustinà i preposít de la comunitat de Sant Adrià de Besòs. El 1110 passà a Sant Ruf d'Avinyó, d'on fou elegit abat. El 1115 acompanyà la comtessa Dolça de Provença a Barcelona amb motiu del seu casament amb Ramon Berenguer III i hi fou aclamat com a bisbe de Barcelona. Renuncià, però, el càrrec i fugí al seu monestir de Sant Ruf; tanmateix, el papa Pasqual II li confià el bisbat de Barcelona i l'obligació de restaurar Tarragona, d'acord amb el desig del comte de Barcelona (1116). Fou consagrat bisbe aquell mateix any i el 1119 el comte el nomenà arquebisbe de Tarragona. Festa: 6 de març.

oli 1 *QUÍM* Greix de procedència animal o vegetal, líquid a la temperatura de 20°C. Químicament els olis són formats, quasi totalment, per triglicèrids d'àcids grassos saturats i insaturats. La part no constituïda per triglicèrids és anomenada *insaponificable* i té com a principals components esteroïdes, hidrocarburs, vitamines liposolubles, etc. Són obtinguts per pressió, fusió o extracció amb dissolvents autoritzats, i perquè siguin comestibles han d'ésser refinats, amb procediments com la *clarificació mecànica*, la *desmucilaginatció*, la *neutralització*, la *descoloració*, la *desodoració* i la *desmargarinització*. Els olis vegetals destinats a l'alimentació són classificats en dos grups: olis de fruits (*oli d'oliva*) i olis de llavors. Els olis de llavors (soia, cacauet, gira-sol, cotó, ametlla, brisa, sèsam, cànham, colza, blat de moro, etc) són obtinguts per espumada o extracció amb dissolvents purs. Han d'ésser refinats i, en certs casos, hidrogenats parcialment. La majoria dels greixos animals emprats en alimentació (seu,

mantega, llard) no són líquids; tan sols els d'alguns peixos i mamífers marins (areng, sardina, balena, dofí, foca, etc) són olis (líquids). La composició de tots és relativament semblant. Contenen una proporció més gran d'àcids grassos insaturats que els vegetals, i una quantitat força elevada d'insaponificable, on hi ha colesterol. Els olis s'alteren per oxidació i hidròlisi degudes a l'acció de la llum, de la humitat, de l'escalfor, de l'aire (oxigen) i de catalitzadors (metalls). El grau d'acidesa és fonamental per al seu valor alimentari i comercial. Els olis són lípids pràcticament purs, per la qual cosa el valor energètic és alt (100 grams proporcionen unes 900 calories). Entre els olis comestibles ocupa un primer lloc avui pel seu consum l'oli de soia. Gran increment ha assolit també el consum d'oli de gira-sol, el qual s'obté en països de clima temperat. L'oli de cacauet ocupa el tercer lloc mundial de consum. L'oli més apreciat és, però, el d'oliva. Típic de l'àrea mediterrània, és destaquen pel conreu intensiu de l'olivera països com Espanya, Itàlia, Grècia, Turquia i Tunísia. Conegut arreu del món antic per la seva virtut guaridora, l'oli fou utilitzat sobretot en els diversos ritus d'unció, a través dels quals hom rebia poders extraordinaris. Anomenats **sants olis** en la litúrgia, hom els destina a diverses cerimònies. **2 oli d'oliva** *ALIM/OLÈIC* Líquid oliós, límpid i transparent, d'olor i tast característics, de color verd groguenc a groc clar, extret dels fruits madurs de l'olivera. N'hi ha de diferents tipus. L'*oli verge* és l'extret per procediments mecànics, en fred, sense cap més manipulació que la clarificació mecànica. L'*oli refinat* és l'obtingut per refinació de l'oli verge o de l'extret de les olives per procediments autoritzats. L'*oli pur d'oliva* és una barreja d'oli verge i oli refinat. L'*oli de pinyolada* és obtingut tractant la pinyolada amb un dissolvent i refinant-lo després.

òliba [*Tyto sp.*, família dels titònids] *ZOO*. Gènere d'ocells de l'ordre dels estrigiformes, que fan de 35 a 45 cm i tenen els discs facials units formant-ne un de sol en forma de cor, a l'interior del qual també hi ha el bec. Només hi ha una espècie europea, l'**òliba vulgar**.

Oliba (? ~971 — Cuixà, Conflent 1046) Comte de Berga i de Ripoll (988-1002), bisbe de Vic i abat de Ripoll i de Cuixà, escriptor i impulsor de la cultura catalana incipient. Era fill d'Oliba Cabreta, comte de Cerdanya i de Besalú, i d'Ermengarda. En retirar-se el seu pare es titulà i exercí com a comte de Berga i de Ripoll, però el seu caràcter tranquil i reservat féu que es retirés del govern temporal i entrés de monjo a Ripoll el 1002. El 1008 fou elegit abat, gairebé a l'ensem, de Ripoll i de Cuixà, els dos monestirs més importants de l'època a Catalunya, i de seguida emprengué la reconstrucció espiritual i material d'ambdós cenobis, amb la reclamació de llurs béns usurpats per la noblesa, la construcció d'edificis adients i amb l'impuls a les escoles i escriptors respectius. També renovà l'esperit monàstic no sols als seus dos monestirs sinó a d'altres

Obtenció d'**oli d'oliva** per procediments mecànics i amb aigua calenta, en una instal·lació de procés continu, de tres extraccions, amb depuració d'aigües

òliba vulgar

que fundà, com Montserrat (1023) i Sant Miquel de Fluvià (1045); així com al Canigó (1009), a la Portella (1018), a Sant Feliu de Guíxols, i a tants d'altres on tenia deiexbles i companys. A la fi del 1017 Oliba fou fet bisbe auxiliar de Borrell de Vic (mort el 1018). La seva activitat constructora es plasmà en multitud d'esglésies que consagrà personalment: la Pinya (a Ridaura), Sant Pau de Pi (Conflent, 1022), etc. En les lluites dels nobles i cavallers del país, tan freqüents, procurà la concòrdia dels bàndols oposats; així entre Ermessen­da de Barcelona i el seu fill Berenguer Ramon I (1021) i, després, entre la mateixa comtessa i el nèt Ramon Berenguer I (1040). La florida de les escoles monàstiques sota el seu govern fou notable i decisiva: a Vic, on sota la direcció d'Ermemir Quintilià es transcriviren còdexs magnífics, i a Ripoll, on triplicà els volums de la biblioteca i on reuní un grup de literats. Oliba mateix fou un escriptor ocasional, sempre pulcre i sensible. D'ell es coneixen quatre sermons panegírics, nou poemes i epítafis en vers, dues encícliques mortuòries i vuit cartes. A 75 anys moria a Cuixà el 30 d'octubre de 1046.

Oligocè Òltima sèrie o època del **Terciari** inferior, compresa entre l'Eocè i el Miocè. Hi predominen els materials detrítics amb abundància de trams argilosos. Hi ha també calcàries lacustres i evaporites.

oligoelement *BIOL/QUÍM* Element químic que forma part d'un organisme en proporcions molt minses (<0,2% de la seva composició química), però que resulta indispensable per a la vida. Participen en la constitució de substàncies organometal·liques importants i són necessaris per a la formació de molts complexos enzim-substrat.

Olimp Muntanya sagrada de Grècia, el cim més alt del país (2 985 m), que es dreça entre les regions de Tessàlia i Macedònia, prop de la mar Egea. Damunt aquest altiplà, cobert de neu i de núvols, els antics grecs situaren l'imperi dels déus i dels herois, sota el govern del sobirà Zeus.

Olímpia Ciutat de la Grècia antiga, a la regió de l'Èlide, al Peloponès nord-occidental. Esdevingué, a partir del primer mil·lenni aC, un dels llocs principals del culte de Zeus. Centre religiós i cultural del món grec antic (sobretot a causa de la implantació dels jocs olímpics), ho fou també de l'esport, tant en el seu aspecte competitiu com en l'aspecte ètic i religiós.

olimpiáda [o *olimpiáde*] *CRON* En l'antiguitat grega, període de quatre anys (cinc, d'acord amb la manera de comptar clàssica) comprès entre dues celebracions consecutives dels Jocs Olímpics. Bé que en l'obra d'escriptors de l'època clàssica el terme ja apareix com a referència cronològica, fou l'historiador Timeu (ss IV-III aC) el primer que l'adoptà i l'emprà d'una manera científica com a element de còmput cronològic.

Olímpics, Jocs Festes religioses, culturals i esportives —les més antigues i més famoses de les quatre festes nacionals gregues— celebrades cada quatre anys a l'antiga ciutat d'Olímpia. Hom accepta l'any 776 aC com a data de la primera celebració. Sempre foren presidides pels eleus i, gradualment cresqué llur popularitat, que hi féu acudir gent de tota la Grècia, i fins de les colònies d'Occident i d'Orient. Els Jocs s'iniciaven amb els exercicis gimnàstics, que, en un principi, en constituïren la part central. Successivament, però, s'hi afegiren la lluita i el pentatló, el pugilat, la cursa de quadrigues i la de cavalls, el pancraci, l'hoplitodromia, etc. El cinquè dia hom procedia a la proclamació solemne dels vencedors, els quals eren coronats amb branquillons d'olivera borda i, a més, honorats amb l'erecció d'estàtues i amb la dedicació d'epinicis escrits pels poetes més famosos (Simònides, Baquil·lides, Píndar). Rebuts triomfalment en llurs ciutats, els vencedors aconseguien tota mena d'honors públics. Teodosi prohibí els Jocs Olímpics l'any 393 dC. Al s XIX (juny del 1894) foren restaurats els Jocs Olímpics gràcies a l'empenta de Pierre de Fredy, baró de Coubertin. Tot seguit foren adoptats els principis següents: en primer lloc, la creació d'un Comitè Olímpic Internacional (COI); en segon lloc, l'organització dels jocs cada quatre anys i en tercer lloc, una igualtat absoluta entre tots els esportistes admesos en el COI. Des de la seva restauració s'han organitzat a Atenes (1896), París (1900) Saint Louis (1904), Londres (1908), Estocolm (1912), Berlín (1916, no celebrats), Anvers (1920), París (1924), Amsterdam (1928), Los Angeles (1932),

Vista interior de l'estadi olímpic durant la cerimònia d'inauguració dels Jocs Olímpics de Barcelona (1992)

Berlín (1936), Hèlsinki (1940, no celebrats), Londres (1944, no celebrats), Londres (1948), Hèlsinki (1952), Melbourne (1956), Roma (1960), Tòquio (1964), Mèxic (1968), Munic (1972), Mont-real (1976), Moscou (1980), Los Angeles (1984), Seül (1988), Barcelona (1992) i Atlanta (1996). Des del 1924 també se celebren uns Jocs Olímpics d'Hivern i des del 1960 uns Jocs Paralímpics. D'ençà del 1994 els jocs d'hivern se celebren a la meitat de cada olimpíada.

Oliver i Sallarès, Joan (Sabadell 1899 — Barcelona 1986) Escriptor. De jove es decantà per les lletres i escriví poemes, teatre i prosa literària. Col·laborà en el “Diari de Sabadell”, “La Veu de Catalunya”, “La Publicitat”, la “Revista de Catalunya” i “Mirador”. Amb Francesc Trabal fundà, a Sabadell, les edicions La Mirada. El 1928 publicà el seu primer llibre, *Una tragèdia a Lil·liput*, sàtira de la burgesia local. L'any següent debutà en l'aventura teatral, amb la presentació a “Mirador” de *Gairebé un acte o Joan, Joana i Joanet*, però fins el 1934 no inicià la seva carrera poètica, *Les decapitacions*, amb el pseudònim de *Pere Quart*. *Cataclisme* (1935) és la seva primera obra teatral important. Del 1937 són els poemes de *Bestiari* (Premi Joaquim Folguera 1936) i el llibre *Contraban* —cinc narracions i una obra de teatre, *Cambrera nova*—. Amb la guerra civil de 1936-39, la seva obra esdevingué molt més realista: *Oda a Barcelona* (1936) i *La fam* (1938), Premi del Teatre Català de la Comèdia. I així continuaria després de la guerra i l'exili a Santiago de Xile (fins el 1948), fora dels dos primers poemaris, *Saló de Tardor* (1947) i *Terra de naufragis* (1956, premi Ossa Menor 1955), reflex del seu estat espiritual després de la desfeta. De retorn, es dedicà a la traducció i redacció editorial i col·laborà a “Destino” amb el pseudònim *Jonás*. En teatre, publicà *Tres comèdies* (1960): *Ball robat*, *Primera representació* i *Una drecera* (premi Àngel Guimerà 1957). El decenni dels anys seixanta fou un dels seus moments més alts com a escriptor. Rebé els premis Ausiàs Marc 1959 i la Lletra d'Or 1961 pel seu llibre de poemes *Vacances pagades* (1960), publicà *Dotze aiguaforts de Granyer* (1962), i el 1963 aplegà la seva poesia a *Obra poètica* i l'obra narrativa a *Biografia de Lot i altres proses*. Del 1968 és el llibre de poemes *Circumstàncies* i del 1970 *Tros de paper*, articles de crítica de costums. El 1975 fou editat el primer volum de l'*Obra completa*, però la seva obra poètica continuà amb *Quatre mil mots* (1977), *Poesia empírica* (1981, premi de la Generalitat de Catalunya) i dues antologies (1979 i 1982). El 1970 li fou concedit el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, i el 1979, el premi Ciutat de Barcelona pel conjunt de la seva obra.

Oliver i Tolrà, Miquel dels Sants (Campanet 1864 — Barcelona 1920) Ideòleg, periodista, historiador, narrador i poeta. Llicenciat en dret a Barcelona, s’inserí de molt jove en el corrent renaixentista mallorquí. Instal·lat a Palma, col·laborà en diverses publicacions autòctones, on inicià una acció de propaganda autonomista. El 1891 ingressà al banc Foment Agrícola de Mallorca, del qual arribà a ésser director. De formació liberal, féu els primers plantejaments polítics de la renaixença a Mallorca. El 1899 publicà *La cuestión regional*, on es manifesten les influències polítiques de V.Almirall i de H.Taine. Publicà, el 1901, *Mallorca durante la primera revolución (1808-1814)* i, el 1903, *Ensayos críticos. La literatura en Mallorca (1840-1903)*. Acostat

més i més al catalanisme polític i davant la falta d'identificació amb els grups dirigits mallorquins, anà el 1904 a residir a Barcelona, on treballà a l'Ateneu i dirigí el “Diario de Barcelona” i la “La Vanguardia”, a més de reprendre la seva activitat literària: publicà les obres narratives de caràcter costumista *L'Hostal de la Bolla* (1903), *Illa daurada-la Ciutat de Mallorques* (1906), el recull *Poesies* (1906), etc. Aquesta primera etapa barcelonina es caracteritzà en un primer moment per la defensa del catalanisme polític, expressada a *Entre dos Españas*. El 1914 presentà la dimissió com a membre de l'Institut d'Estudis Catalans, del qual fou un dels fundadors. A partir d'aleshores desenvolupà una teoria conservadora i maurista que el conduí a resuscitar l’obra de Balmes i d'Almirall i que quedà reflectida en *El caso Maura* (1914), *El fet i la idea de la Civilització* (1917) i en nombrosos editorials de “La Vanguardia”. Com a historiador publicà *Notes històriques sobre Catalunya en temps de la Revolució Francesa* (1911-12; reeditada el 1917), *Los españoles en la Revolución Francesa* (1914), *La Herencia de Rousseau* i *Historia de los tiempos terribles*, incloses a la sèrie *Hojas del Sábado*, entre altres obres. El 1917 fou elegit president de l'Ateneu Barcelonès.

olivera [*Olea europaea*, família de les oleàcies] *BOT/AGR* Arbre perennifoli de 5 a 12 m d'alt, de soca i tronc gruixuts, de fulles lanceolades, rígides i enteres, de flors blanques i petites, agrupades en ramells axil·lars, i de fruits en drupa el·lipsoïdal, primerament verds i finalment negres. Els fruits, les *olives*, són comestibles i proporcionen un excel·lent oli de cuina. La fusta és molt apreciada en la fabricació de mobles i d'estris diversos. És un arbre molt conreat a la regió mediterrània, d'on és oriünd. L'olivera com a símbol de la pau té origen en el colom que tornà a l'arca de Noè portant-ne un branquilló.

Oller i Moragas, Narcís (Valls 1846 — Barcelona 1930) Novel·lista i narrador. Estudià dret a Barcelona, i fou, fins a la seva mort, procurador dels tribunals. Els seus primers escrits foren en castellà, i es convertí al “catalanisme literari” per la influència del seu cosí Josep Yxart i de J.Riera i Bertran, que l'introduí als cercles literaris de la Renaixença. Els seus relats *Sor Sanxa* i *Isabel de Galceran* foren premiats en els jocs florals del 1879 i del 1880, i aquell any publicà l'aplec de narracions *Croquis del natural*. La *papallona* (1882), malgrat totes les seves deixes romàntiques i costumistes, representa l'aparició de la novel·la catalana moderna, el tema de la qual és la vida contemporània del país. Del 1882 al 1892, escriví les novel·les *L'Escanyapobres* (1884), *Vilaniu* (1885) i, sobretot, *La febre d'or* (3 volums, 1890-92). A Catalunya era el representant, com a realista declarat, del corrent literari més avançat i més cosmopolita de l'època, participà com a tal en els inicis del moviment modernista i col·laborà a “L'Avenç”. Les seves obres foren traduïdes a diversos idiomes i Zola prologà la versió francesa de *La papallona* (1885). Una de les seves obres més acabades és la novel·la curta *La bogeria* (1898). Publicà diversos reculls de narracions breus i altres proses: *Notes de color* (1883), *De tots colors* (1888), *Figura i paisatge* (1897), *Rurals i urbanes* (1916), *Al llapis i a la ploma* (1918). També traduí i escriví teatre. Trigà set anys a enllestir la seva darrera novel·la llarga, *Pilar Prim* (1906). Les seves *Memòries literàries* (1962), redactades en 1913-18, eviquen en un to justificatiu i amb documentació abundant la seva carrera d'escriptor.

olmeca *ANTROP* Individu d'un grup de pobles pre-colombins que es desenvoluparen a la costa del golf de Mèxic, a l'actual estat de Veracruz, entre el 800 i el 300 aC. Es tracta de la més antiga cultura mexicana i qui sap si la més creadora, car la seva influència es troba pràcticament a l'etapa pre-clàssica de totes les cultures de l'antic Mèxic. El primer centre olmeca fou la ciutat de La Venta, la més antiga de Mèxic, on s'han descobert places cerimonials, plataformes de terra apilotada, piràmides, grans altars i esteles de pedra tallada plens de relleus, i, sobretot, sis monumentals caps humans de pedra. També s'han descobert nombroses inscripcions jeroglífiques, les quals demostren que els inventors de l'escriptura, el sistema numèric i el calendari, que més tard desenvoluparen els zapotèques de Monte Albán, i sobretot els maies del Yucatàn, foren els olmeques. Un altre tret interessant d'aquesta cultura era la talla de pedres molt dures, com el jade, amb el qual feren figuretes meravelloses.

O'Neill, Eugene Gladstone (Nova York 1888 — Boston 1953) Dramaturg nord-americà. La seva aportació al teatre contemporani és comparable a la d'Eliot i Joyce en poesia i novel·la. Menà una vida turbulenta que es reflectí en la seva obra. El decenni del 1920 escriu una part important de la seva producció: *Beyond the Horizon* (1920), premi Pulitzer, guardó que aconseguí quatre vegades, la darrera pòstumament, amb *Long Day's Journey into Night* (1957), amb *Anna Christie* (1922) i *Strange Interlude* (1928). En el seu teatre es palesa una gran influència de Strindberg i una aplicació de la psicologia per analitzar els mites clàssics i bíblics. Entre les seves obres més conegudes cal citar *Desire Under the Elms* (1925). Premi Nobel de literatura el 1936.

Onetti, Juan Carlos (Montevideo 1909 — Madrid 1994) Novel·lista i contista uruguaià. Autor existencial, publicà, entre altres, les novel·les *Tierra de nadie* (1941), *El astillero* (1961), *Los adioses* (1967), *Tiempo de abrazar* (1974), *Cuando entonces* (1987), i els contes de *Cuentos completos* (1975) i *Presencia y otros relatos* (1986). El 1980 li fou atorgat el premi Cervantes de literatura i el 1985 el premi nacional de literatura d’Uruguai.

Ontario El més oriental i el més petit dels Grans Llacs americans, comprès entre la província canadenca d’Ontàrio i l’estat de Nova York, EUA (18 941 km²). El seu principal immissari és el Niàgara, i l’emissari, el Sant Llorenç. Els principals ports són els de Toronto i Hamilton a la riba canadenca, i els de Rochester i Oswego a la riba dels EUA.

Ontinyent Municipi i cap de la comarca de la **Vall d’Albaida**, a la vall mitjana del riu Clariana (dit també **riu d’Ontinyent**), que neix al terme de Bocairent i entra a la vall d’Ontinyent pel congost de l’Infern (125 km²; 29 888 h [1991]). És accidentat, al N, pels vessants sud-occidentals de la serra Grossa (900 m), amb un fort descens cap a l’interior, i, al S, per la **serra d’Ontinyent** que continua vers l’W, amb majors altituds (1 011 m), per la serra de Beneixava, i vers l’E, al límit amb el Comtat, per la serra d’Agullent. L’agricultura es localitza a la vall, amb predomini del secà, dedicat a la vinya, les oliveres, els arbres fruiters, els ametllers i el guaret. El regadiu es destina a fruiters, hortalisses i cereals. Ontinyent és actualment un dels principals centres industrials del País Valencià. Hi són predominants les indústries tèxtils i de confecció, seguides pels sectors paperer, d’arts gràfiques, metal·lúrgic i de la fusta. La *ciutat* (29 888 h [1991], *ontinyentins*; 360 m alt) és al centre de la Vall d’Albaida, a la dreta del riu Clariana, amb el nucli antic allargat sobre un turó. El nucli urbà és apartat de les grans vies de comunicació importants. La vila tingué convents destacables, alguns desapareguts. A més, hi hagué diversos grans casals, entre els quals el dels ducs d’Almodóvar.

ontologia *FILOS* Ciència que tracta de l’ens. Pel fet que per ens hom entén el que és i àdhuc tot el que pot ésser, l’ontologia pretén un caràcter de ciència universalíssima, car tracta de tota realitat i possibilitat. A partir de Wolff, significà la metafísica general, en oposició a la metafísica especial (psicologia, cosmologia i teodicea). Quant al contingut, les ontologies que hom pot anomenar clàssiques, tant escolàstiques com racionalistes, se centren en l’estudi de l’ens (realitat, no-res, possibilitat, esdevenir), de la seva constitució (actepotència, essència-existència), i també de les propietats comunes a tot ens, o atributs transcendentials (unitat, veritat i bondat i, a vegades, bellesa) i dels primers principis (identitat, no-contradicció, raó suficient, causalitat). Després de Hegel les qüestions ontològiques foren gairebé abandonades, fins que, ja al s XX, tornaren a ésser considerades, sobretot per obra de N.Hartmann i M.Heidegger.

Onze de Setembre, l’ Nom amb què és coneguda la rendició de Barcelona, esdevinguda l’11 de setembre de 1714, després del setge de catorze mesos de durada a què fou sotmesa per l'exèrcit de Felip V de Castella, a la fi de la **guerra de Successió**. El setge fou iniciat a les ordres del duc de Pòpuli, substituït per James FitzJames, duc de Berwick, pel juliol del 1714. Aquest començà una sèrie d'atacs als baluards de la ciutat que minaren lentament la solidesa de les seves defenses, controlades per les forces catalanes, a les ordres del conseller en cap, Rafael Casanova. La ciutat hagué de capitular, fet que significà l'abolició de les constitucions del Principat i el sotmetiment de Catalunya als esquemes rigidament centralistes de la monarquia de Felip V amb la implantació del decret de Nova Planta. Des de la fi del s XIX la diada fou commemorada a Barcelona amb ofrenes florals al monument de Rafael Casanova, i amb manifestacions que foren totalment prohibides després de la guerra civil de 1936-39. El 1976 fou novament permesa la celebració pública del fet, i la commemoració unitària de la Diada Nacional de Catalunya retornà a Barcelona, on aplegà, el 1977, un milió de ciutadans; des del 1980, el Parlament català declarà festiva la data de l’11 de setembre.

òpal *MINERAL* Sílice hidratada, SiO₂·*n*H₂O. Mineral amorf que es presenta en masses

disseminades; té una forma arronyonada i un aspecte viscosc. L'esclat és de vidre o de cera i la densitat 2,1-2,2. Pot tenir tots els colors, i de vegades també és irisat.

op art* *ART* Tendència pictòrica de caràcter abstracto-geomètric que vers els anys seixanta conreà la recerca i l'aplicació dels principis fonamentals de la percepció visual. L’*op art* pren per base les investigacions clàssiques de la psicologia gestàltica: *trompe-l’oeil*, moviments il·lusoris, contradiccions visuals, figures impossibles, jocs òptics, etc, i practicà una reducció molt considerable del color, fent ús, moltes vegades, exclusivament del blanc i el negre. Un dels representants destacats dels Països Catalans és Eusebi Sempere.

òpera *MÚS* **1** Drama per a ésser representat amb el text cantat, acompanyament orquestral i els elements escènics habituals del teatre (decoracions, vestuari). El seu nom prové de la denominació italiana *opera in musica* (obra musicada). L'impuls definitiu cap a la creació de l'òpera prové del grup anomenat *Camerata Fiorentina*, que agrupava els autors de les primeres òperes, entre les quals destaca sobretot *L'Orfeo* de Monteverdi (1607). El nou espectacle es propagà amb rapidesa: el 1637 a Roma i a Venècia s'obrí el primer teatre públic d'òpera que féu popular un espectacle fins aleshores merament nobiliari. M.A.Cesti la consolidava a Viena i G.B.Lulli donava una forma peculiar a l'òpera francesa creada per R.Cambert. Alhora arrelava a Nàpols, amb A.Scarlatti, que adoptà l'*aria da capo* com a element principal de l'òpera. Fou l'escola napolitana la primera a crear, ja al s XVIII, l'òpera bufa o còmica. Als altres països europeus, malgrat els intents de H.Schütz a Alemanya i Purcell a Anglaterra, els músics també adoptaren l'estil italià. L'òpera s'havia anat allunyant de l'ideal estètic de la Camerata Fiorentina. Ch.W.Gluck procurà de tornar a la puresa de l'ideal hel·lènic amb *Orfeo ed Euridice* (1762) i *Alceste*, però la reforma tingué un èxit limitat: l'*opera seria* anava perdent adeptes davant l'impuls de l'escola *napolitana* d'òpera bufa. Mozart sabé crear una veritable síntesi de l'òpera bufa (i *seria*) italiana, amb els elements germànics del *singspiel* i la reforma gluckiana, des d'*Idomeneo re di Creta* (1780) fins a la prodigiosa *La flauta màgica*. El romanticisme donà una nova empena al *bel canto* amb G.Donizetti, V.Bellini i sobretot G.Verdi. A Alemanya, Beethoven i Weber havien impulsat l'òpera alemanya esbossada per Mozart, i, posteriorment, Wagner la transformà amb la creació de noves relacions entre música i drama, abandonant gradualment la divisió entre parts cantades o àries i els recitatius. El *nacionalisme musical* del s XIX es reflectí en l'òpera amb autors com: B.Smetana, A.Dvorák (i més tard L.Janáček) a Bohèmia; a Alemanya, R.Strauss; a França, Bizet, Saint-Saëns, Massenet, Ravel i Debussy; a Rússia, I.Stravinskij, S.Prokofiev i D.Šostakovič, i als Països Catalans, J.Soler, X.Benguerel i Ll.Balada. L'òpera fou introduïda als Països Catalans per la cort del rei-arxiduc Carles III. Totes les òperes eren cantades en italià, àdhuc les d'autors catalans, alguns dels quals assoliren una gran anomenada a l'estranger. L'aparició del Gran Teatre del Liceu (1847) donà una nova esplendor a l'òpera. Després de la guerra civil de 1936-39, la vida operística de Catalunya restà reduïda a les temporades anuals del Liceu i a alguna iniciativa privada. Al País Valencià el repertori fou bàsicament italià, juntament amb sarsueles i *tonadillas*. El Teatre Principal de València (i els seus homònims d'Alacant i Castelló de la Plana) foren els nuclis principals d'activitat. A Mallorca el conreu de l'òpera estigué predominantment orientat vers l'òpera italiana, que anà minvant al s XX. A Menorca durant l'ocupació anglesa es desvetllà l'interès per l'òpera i hi perdurà, centrat en el Teatre Principal de Maó fins a l'actualitat. L'interès que hi ha hagut en tots els temps per l'òpera als Països Catalans ha fet que hi fossin nombrosos els cantants que han assolit anomenada universal. **2 òpera bufa** Varietat d'*òpera còmica* sorgida a Itàlia com a versió més popular (tant musicalment com pel seu argument, personatges, etc) de l'òpera seriosa (*opera seria*), que era habitualment de tema mitològic o històric. Es generalitzà amb l'escola napolitana. Al s XIX anà desapareixent. **3 òpera còmica** Nom amb el qual hom designa un tipus d'òpera de música més lleugera i el text de la qual, majoritàriament o totalment cantat, és de to més

Commemoració de l’Onze de Setembre de 1936 al Fossar de les Moreres. Al centre, sobre la tarima, Lluís Companys (esquerra) i Joan Casanovas (dreta)

òpal

Òpera, el Gran Teatre del Liceu, en una pintura de mitjan s XIX atribuïda a Onofre Alsamora

Òpera, el Gran Teatre del Liceu, en una pintura de mitjan s XIX atribuïda a Onofre Alsamora

Representació d’una òpera al Gran Teatre del Liceu, en una pintura de mitjan s XIX atribuïda a Onofre Alsamora

intrascendent, popular o còmic que els de l'òpera seriosa. Sorgí al s XVIII a diversos països europeus (Itàlia, França, Alemanya, Anglaterra) al costat de l'òpera seriosa i destinada a un públic més senzill. A Castella —i als Països Catalans— hi ha hagut diferents obres assimilables a aquest gènere, com la *sarsuela* i la *tonadilla*.

opi *FARM* Exsudat, dessecat a l'aire, obtingut fent incisions transversals en les càpsules verdes del cascall (*Papaver somniferum*). Conté no menys d'un 9,5% de morfina. L'opi es presenta en pans ovals, aplanats, d'uns 8-15 cm de diàmetre i generalment de 300 a 500 g de pes, de color bru clar que s'enfosqueix amb el temps. Té una olor característica i un sabor amargant. L'activitat farmacològica de l'opi és molt variada: és analgèsic i narcòtic (morfina), antiperistàltic (antidiarreic), antispasmòdic (papaverina), antitussigen (codeïna, papaverina), etc. És estupefaent.

Opisso i Sala, Ricard (Tarragona 1880 — Barcelona 1966) Dibuixant i caricaturista. Fill d'Alfred Opisso i Vinyas. Autodidacte, freqüentà els Quatre Gats i publicà el seu primer dibuix a la revista modernista “Luz” (1898). L'any 1903 entrà a la redacció del “Cu-Cut!”, on féu nombrosos dibuixos “esquixtats”. Col·laborà a “L'Esquella de la Torratxa”, on publicà dibuixos de “multituds”, i a “Papitu”, amb el pseudònim *Bigre*, etc. També il·lustrà contes infantils i féu aucs.

oposició *FILOS* Relació entre dos conceptes, dos membres, dos aspectes, etc, l'un dels quals és la negació de l'altre o posseeix una qualitat que no pot donar-se simultàniament amb la d'aquest altre. Així, hom ha distingit tradicionalment entre l'*oposició per contradicció* (la d'ésser i no-ésser), l'*oposició per privació* (la de visió i ceguesa), l'*oposició per contrarietat* (la de virtut i vici) i l'*oposició relativa* (la de pare i fill). La filosofia moderna, a partir de l'idealisme, afirma positivament que el real (i, consegüentment, el pensament) inclou sempre l'oposició —tesi i antítesi— i que en la síntesi dels seus extrems està la força progressiva i processual de la realitat.

òptica *FÍS* Part de la física que estudia els fenòmens relacionats amb la llum i la visió. L'òptica moderna s'inicia amb les successives publicacions de Della Porta, Kepler, Galileu i Descartes. Newton exposà la natura composta de la llum blanca i les seves idees corpusculars sobre la constitució de la llum. Cal considerar dins l'òptica les subbranques següents: òptica geomètrica, òptica física, òptica electromagnètica i òptica quàntica. L'*òptica geomètrica* estudia la propagació de la llum sota el concepte de raig. L'*òptica física* considera els fenòmens relacionats amb la interpretació ondulatoria de la llum (principi de Huygens - Fresnel). L'*òptica electromagnètica* interpreta les ones lluminoses com a ones electromagnètiques. L'*òptica quàntica* estudia la llum tenint en compte la hipòtesi quàntica de Planck i el model lluminós de fotons proposat per Einstein. Entre les parts de l'òptica cal esmentar: l'*òptica fisiològica*, dedicada a l'estudi de la visió; l'*òptica cristal·lina*, dedicada a l'estudi de la propagació de la llum a través dels cristalls; l'*òptica metàl·lica*, que tracta de la propagació de la llum en els metalls; l'*òptica meteorològica*, que estudia els fenòmens lluminosos de l'atmosfera; i l'*òptica de microones* i la *de raigs X*, amb l'ús respectiu de guies d'ones i de xarxes cristal·lines naturals per a la difracció. L'*òptica corpuscular* estudia les trajectòries, les focalitzacions i les desviacions de les partícules atòmiques carregades (òptica electrònica, òptica iònica) o no carregades (òptica neutrònica). L'*òptica de fibres* estudia la transmissió de senyals electromagnètics per fibres òptiques. Els instruments utilitzats en òptica són reduïbles a tres d'elementals: *miralls*, per a fenòmens de reflexió; *lents*, per a refracció, i *prismes*, per a aconseguir la dispersió cromàtica.

Opus Dei Institució de l'Església Catòlica, fundada a Madrid, el 1928, per monsenyor **José María Escrivá de Balaguer** y Albàs i erigida en prelatura personal pel papa Joan Pau II el 1982, en la persona d'Alvaro del Portillo y Díez de Sollano. L'Opus Dei és constituït per un prelat amb el seu propi clergat i els laics (homes i dones, solters i casats, de diverses condicions socials) que s'incorporen lliurement a la prelatura. Realitza el seu apostolat per mitjà de la secció d'homes i de la de dones, sota el govern i la direcció del prelat i dels seus vicaris, i amb l'assistència pastoral del

clergat de la prelatura. La cúria prelatícia de l'Opus Dei té la seu a Roma.

or [Au] *QUÍM* Element metàl·lic pertanyent al grup IB de la taula periòdica. Es troba a la natura en el seu estat elemental. Té un color groc característic i és el més dúctil i mal·leable dels metalls; també és un dels més estables; no es combina directament amb l'oxigen a cap temperatura i resisteix a quasi tots els àcids. L'or forma aliatges amb la majoria dels metalls, essent els més importants els que forma amb l'argent i el coure. Els compostos i els derivats de l'or III són força inestables. L'or és extret de les arenes auríferes dels al·luvions, per successius rentatges i garbellaments, o dels filons de les roques auríferes, per maçolatge i trituració de les roques i posteriors operacions d'*amalgamació* o de *cianuració*. Després ha d'ésser afinat per *copel·lació*, per tractament amb àcids, especialment el sulfúric, o per *afinament electrolític*. La pure·sa o llei de l'or és expressada en *quirats* o, més modernament, en mil·lèsims. Ultra en joieria, és emprat en moltes altres aplicacions. L'existència d'or natiu i la seva mal·leabilitat foren la causa que aquest fos el primer metall utilitzat per l'home. En el segon mil·lenni aC, començà a competir amb el coure o l'argent com a patró de valor. Amb l'imperi Romà es plantejà el problema que la moneda d'or s'estengués a una vasta unitat econòmica, per la qual cosa calgué utilitzar tots els jaciments i les mines explotats anteriorment i altres de nous. L'imperi Bizantí conservà l'encunyació de monedes d'or, com també ho feren els musulmans. La recerca d'or fou també una de les primeres causes dels viatges de Colom. Al començament del s XVIII es produïren els grans descobriments aurífers del Brasil. Als inicis del s XIX la producció d'or no guardava paritat amb les necessitats de l'economia mundial, cosa que contribuí a la depressió econòmica i a l'esfondrament dels preus, però la situació canvià radicalment gràcies a les troballes de Califòrnia (1848) i Austràlia (1851). Aquestes noves fonts de mineral preciós sostingueren l'alça dels preus fins el 1870, data en què començà a declinar l'explotació de les noves mines. Però al final del s XIX tornaren a produir-se noves troballes, molt importants a Alaska i a la regió canadenca del Klondike (1896-98). Gairebé al mateix temps es produí l'entrada en plena producció dels rics jaciments sud-africans de Witwatersrand. Les tres quartes parts de la producció mundial han estat absorbides per la indústria (joieria, química, odontologia, etc), i la resta per la tesauroització. La impossibilitat de disposar de les quantitats suficients d'or ocasionà la substitució de l'or encunyat per altres metalls menys nobles i posteriorment la utilització generalitzada de bitllets. Les funcions de l'or com a fons de reserva i referència monetària han estat mantingudes, però, en el pagament de les transaccions internacionals fins al final de la Primera Guerra Mundial. Després de la Segona Guerra Mundial, i segons els acords de Bretton Woods (EUA), els règims d'intercanvi a escala internacional es buscaren en una referència fixa del preu de l'or amb dues monedes convertibles: el dòlar USA i la lliura esterlina. A causa de la crisi monetària internacional iniciada a la fi dels anys seixanta, actualment ja no existeixen monedes convertibles, i el sistema de paritats fixes ha estat substituït pel de fluctuació de les monedes. L'or amonedat té una llarga tradició als Països Catalans. A Catalunya, després dels *mancusos* barcelonesos de la primera meitat del s XI, s'estengué el *florí*, des del 1346 a Perpinyà. *Timbres*, *pacífics* i *principats* són les monedes d'or més rares de la sèrie catalana medieval. Ja al s XVI Carles I manà que s'encunyessin a Barcelona els primers *escuts*, nova moneda que es generalitzaria com a nova unitat monetària per a l'or fins ben entrat el s XIX. Al s XVII, hi ha encara moneda peculiar catalana, representada pels *trentins* i els *onzens* o terços de trentí. Amb Isabel II, surten de la novament oberta seca barcelonesa les peces de 80 i de 100 rals de billó que cobreixen des del 1836 fins al 1864, i una única moneda de 40 rals, de l'any 1863. Al regne de Mallorca, les primeres monedes d'or foren els *rans* de Jaume II que arribaren fins a Pere el Cerimoniós coexistent amb els *florins*, que continuaren fins a Joan II. Ferran II de Catalunya-Aragó hi encunyà els *ducats*, que tingueren les últimes emissions amb Felip II. Més tard, Carles II, Carles III d'Àustria i Felip V encunyaren *escuts*, darreres emissions mallorquines d'or Al Regne de València les emissions *deflorins*,

or natiu

Femella d'orangutan amb la seva cria

també des de mitjan s XIV fins a l'any 1480, tingueren una esporàdica interpol·lació representada pel *ral d'or de València*. Joan II ordenà la fabricació a València, l'any 1477, d'una nova moneda: *elucat joaní*, amb les mateixes característiques dels ducats aragonesos.

oració 1 Discurs pronunciat en públic. A l'antiguitat clàssica, el caràcter i la composició del discurs foren sistematitzats d'una manera definitiva, segons la qual tot discurs havia de contenir cinc parts: la invenció, la disposició ordenada, la al·locució, la recopilació i, finalment, el pronun·ciament. Els diversos tipus d'oració mantingueren i seguiren aquest esquema. Ciceró dividí l'oració en sis parts i Quintilià les mantingué i encara n'hi afegí d'altres. **2** *GRAM* Unitat mínima de comunicació completa, autònoma sintàcticament, que relaciona i concerta un *subjecte* amb un *predicat*. És l'element bàsic del llenguatge, la unitat més gran de descripció gramatical. D'altres gramàtics l'anomenen també *frase*, *proposició*, *nexe*. Pot ésser *simple* o *composta*, segons que tingui un o més d'un predicat (un verb). Les oracions *simples*, des d'un punt de vista gramatical, poden ésser de *predicat nominal* (atributives) o de *predicat verbal* (predicatives). Aquestes darreres poden ésser de verb sol (intransitives i de verbs d'*estat*) i de verb amb complement (transitives, reflexives, recíproques i impersonals). Des d'un punt de vista semàntic, poden ésser enunciatives o indicatives, de possibilitat, dubitatives, optatives, exhortatives, afirmatives, negatives, interrogatives i exclamatives. Les oracions compostes poden ésser de *juxtaposició*, *coordinació* i *subordinació*. Les coordinades es poden dividir en copulatives, distributives, disjuntives, adversatives, il·latives, continuatives i causals. Les subordinades es divideixen en substantives o completes, adjectives o relatives i adverbials; les darreres poden ésser locals, temporals, modals, comparatives, consecutives, condicionals i concessives. **3 parts de l'oració** *GRAM* Segons la gramàtica tradicional, classes generals de mots, les quals, d'una banda, intenten d'expressar els conceptes de les realitats i, d'una altra, manifesten la funció d'aquests diversos mots dins l'oració. Són: *substantiu*, *adjectiu*, *pronom*, *article*, *verb*, *adverbi*, *preposició* i *conjunció*. Alguns gramàtics anomenen també les parts de l'oració categories gramaticals. **4** *RELIG* Prec, súplica feta a la divinitat. L'oració cristiana, basada en la Bíblia i en la litúrgia, es caracteritza pel fet d'ésser una resposta a la paraula de Déu, i comprèn l'oració verbal i litúrgica, la privada i mental, la contemplativa i mística.

oracle Forma d'endevinació practicada pels pobles antics, consistent en una resposta que —sota formes diverses i en alguns llocs determinats— era donada per la divinitat a la demanda sobre coses ignotes del passat, del present o del futur, o sobre la manera justa d'actuar en determinades circumstàncies. A Grècia, ultra l'oracle de Zeus a Dodona, existiren altres centres d'endevinació, pel damunt dels quals sobresortí el de →*Delfos*.

orangutan [*Pongo pygmaeus*, família dels pòngids] *ZOOl* Mamífer de l'ordre dels primats, el menys antropomorf de tots els pòngids, que pot atènyer 2 m d'alçada, té els membres anteriors desproporcionadament llargs, els peus articulats obliquament amb la tíbia i gairebé tot el cos cobert de pèl llarg i vermellenc. Els mascles presenten a la gola, als costats de la cara i a les aixelles unes protuberàncies adiposes en forma de sac. És un animal pacífic i solitari, que passa la major part del temps als arbres. La dieta és vegetariana. Habita a les selves denses i humides de Borneo i Sumatra.

oratori *MÚS* Drama musical de tema religiós. L'oratori es desenvolupà a partir de la Contrareforma per obra de Felip Neri, que en les reunions piadoses escenificava fragments de l'Escriptura. La primera composició que pot ésser considerada com a oratori és *La rappresentazione di anima e di corpo*, d'Emilio dei Cavaliere (1600). Una de les figures més destacades del baroc fou Händel (*Messiah*, 1742; *Solomon*, 1749). J.S. Bach escriví, a més del *Weihnachts Oratorium* (1734, ‘Oratori de Nadal’), les Passions, que són una modalitat d'oratori. També es destacà, a la darrereria del s XVIII, F.J.Haydn (*Die Schöpfung* —‘La creació’—, 1798, i *Die Jahreszeiten* —‘Les estacions’—, 1801). Al s XIX Beethoven creà l'oratori *Christus am Ölberge* (1803), i Mendelssohn *Paulus* (1838) i *Elias* (1846). Schumann,

Liszt, Berlioz i Franck són els autors més destacats de la segona meitat del s XIX.

oratòria *LIT* Art d'expressar-se, de parlar en públic, en tant que és estudiada en la seva actuació pràctica, manifestacions històriques i evolució a través de les diverses èpoques, pobles i oradors. A Grècia, els primers testimonis indirectes es troben en les obres dels historiadors del s V aC (Heròdot i Tucídides). Posteriorment Isòcrates, Demòstenes i Èsquines posen les bases de la futura gran eloqüència romana, fins a la gran figura de Demetri de Falèron. A Roma, l'època d'or de l'art oratòria correspon al període republicà. Luci Licini Cras i Marc Antoni en representen la culminació, entre la fi del s II aC i l'inici del segle següent, que apareix la gran figura de Ciceró. A l'edat imperial la nova oratòria, florida en les escoles de retòrica, es mostra completament diferent de la republicana, i en sobresurt Marc Fabi Quintilià, teòric de la *institutio oratoria*. A l'època de Nerva i de Trajà es destaquen Plini Cecili Segon i l'historiador Tàcit. A l'edat mitjana, l'art del discurs continua essent considerada la més noble de les arts, i la retòrica, la principal matèria de l'ensenyament. Amb el Renaixement, hom assisteix a la nova florida de l'art oratòria. Decaiguda durant els ss XVII i XVIII, la Revolució Francesa marcà l'inici de l'oratòria política moderna. Constitueix una història a part l'oratòria sacra, iniciada als primers segles del cristianisme. Als ss IV i V resplendeix amb les figures dels pares de l'Església grecs (sobretot, Joan Crisòstom) i llatins (Ambròs i Agustí). Al tombant del s X, a França, es crea un estil nou, que els franciscans fixen d'una manera definitiva al s XIII. El discurs sagrat d'aquesta època presenta dos aspectes, un dels quals (dominics) és exclusivament doctrinal, i l'altre (franciscans), senzill i entenedor. Abans del Renaixement, ja resta constituït el primer gran cicle de l'oratòria clàssica (Antoni de Pàdua, Bonaventura, Vicent Ferrer, etc). A partir del concili Tridentí i la Contrareforma, la més estricta religiositat (Felip Neri) o la mística apassionada (Juan de Àvila, Luis de Granada, Luis de León, etc) presideixen l'oratòria. El barroc aporta a l'oratòria un desenvolupament ampul·lós. Al s XVIII, alterna el racionalisme i l'humanisme fins que Alfonso M.de Li·guori prescriu el retorn a la simplicitat.

òrbita *ASTR* Trajectòria que descriu a l'espai un astre. L'òrbita d'un astre que es mou entorn d'un altre cos celest és quasi exactament una cònica. En la majoria dels casos —planetes, satèl·lits i estels dobles— aquesta trajectòria és una el·lipse (lleis de Kepler), però en alguns casos —certs cometes— pot ésser una paràbola i fins i tot una hipèrbola.

orca [*Orcinus orca*, família dels delfínids] *ZOOl* Mamífer de l'ordre dels cetacis, el més gros dels delfínids vivents (10 m de llargada màxima). El cos és de forma massissa, amb el cap arrodonit i poc diferenciat, les aletes pectorals amples i ovalades i la dorsal molt alta i punxeguda. La coloració és totalment negra al dors i d'un blanc immaculat a la part inferior, amb una gran taca, també blanca, darrere l'ull. Carnivor dotat de gran voracitat, prefereix les mars fredes.

ordalia *HIST* Prova judicial de caràcter màgico-religiós destinada a palesar la culpabilitat o innocència d'un acusat. Les invasions germàniques n'escamparen l'ús a tot l'antic imperi Romà, on rebé també el nom de *judici de Déu*. Les ordalies constitueixen el judici en el qual Déu mateix pronuncia la sentència a través d'una prova. Revestix també forma endevinatòria (equival a l'*oracle*). Hom pot resumir·les en les proves del foc, de l'aigua, de les metzines i del combat. Amb la introducció del dret romà i canònic, acabaren per desaparèixer.

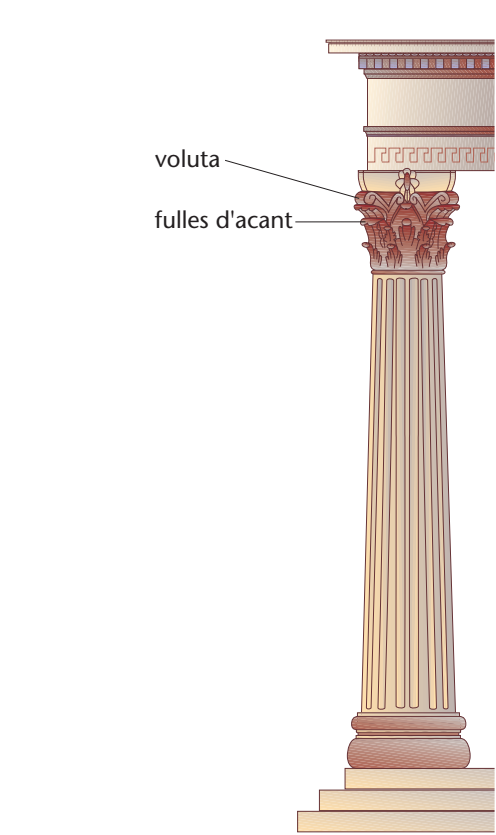
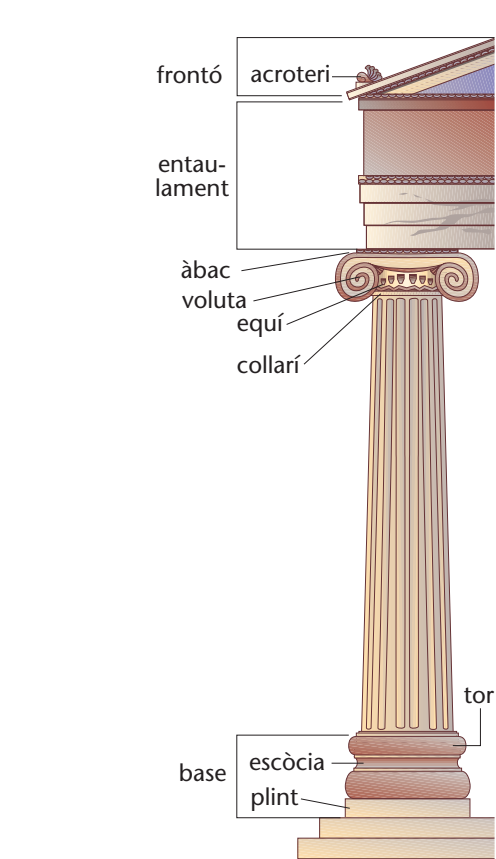
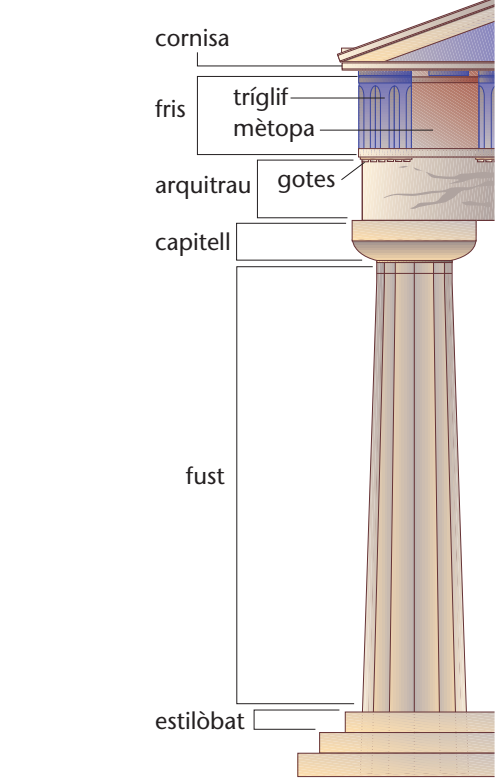
orde 1 *CATOL* Societat de religiosos, aprovada per l'autoritat eclesiàstica, que viuen en comunitat sota l'observança d'una regla i que emeten vots solemnes, és a dir, reconeguts com a tals per l'Església, o diversos dels vots simples que caracteritzen les congregacions religioses. Els primers ordes no apareixen fins al s XII amb les grans congregacions monàstiques de Cluny i del Cister i, sobretot, amb el naixement dels *mendicants*. Actualment els ordes religiosos es distingeixen en quatre categories: monjos, canonges regulars, mendicants i clergues regulars. **2** *orde militar* *CATOL/HIST* Institució religioso-

militar creada a partir de la fi del s XI per defensar els pelegrins que anaven a Terra Santa a lluitar contra els infidels. Els seus membres eren a la vegada monjos i soldats, que vivien sota una regla amb els tres vots clàssics de pobresa, obediència i castedat, a què solien unir el quart vot de lliurar-se a una guerra santa contra els infidels. Foren acceptades i estructurades per l'Església al principi del s XII. Els més importants i generalitzats foren el de l'Hospital (*hospitaler*), instituït vers el 1048, el del Temple (*templer*), fundat a Jerusalem el 1119, el del *Sant Sepulcre*, fundat vers la fi del s XI, i l'orde *teutònic*, organitzat el 1198 per prínceps alemanys refugiats a Acre. Destacaren els ordes de *Sant Jaume*, fundat a Càceres el 1170, i de *Calatrava*, erigit a Calatrava la Vieja (Ciudad Real) el 1158. Als Països Catalans entraren amb plenitud els ordes templer i hospitaler del Sant Sepulcre; com a ordes autòctons es creà el de *Sant Jordi d'Alfama*, fundat el 1201. Extingits com a ordes religiosos, han quedat com a emblemes de noblesa. **3** *RELIG* Ritu cristià, mitjançant el qual l'Església promou un dels seus membres, considerat idoni, a un determinat grau de *ministeri* eclesial: diaconat, presbiterat o episcopat. Les darreres reformes del ritual romà (1968 i 1972) han restituït l'*orde* als seus graus primitius: bisbe, prevere i diaca, i han reduït els antics *ordes menors* a l'acolitat i lectorat, donant-los el nom de ministeris instituïts.

ordi [*Hordeum hexasticum* i *H.vulgare*, família de les graminíes] *AGR/BOT* Planta herbàcia anual, de 50 a 100 cm d'alçària, d'arrel fibrosa, de tiges robustes, de fulles allargades i auriculades i d'espigues amb llargues arestes i amb sis rengles longitudinals d'espícules fèrtils. Conegut des de temps molt antic, és un dels cereals més impor­tants. És un dels principals aliments del bestiar i és la base de la fabricació de la cervesa i altres begudes alcohòliques, i de diversos productes alimentaris. En la composició hi ha un 70% de glúcids, 12% d'aigua, 10% de pròtids, 4,4% de cel·lulosa, 2,1% de minerals i 1,5% de lípids.

ordinador *INFORM* Màquina automàtica que accepta la informació que hom li subministra segons una forma preestablerta, la tracta d'acord amb un conjunt d'instruccions, escrites en un llenguatge adient i enregistrades en una memòria, i en dóna els resultats, sia en forma de dades o com un senyal que permet el control automàtic d'una màquina o procés. El més usual dels ordinadors és el digital, que pot processar grans quantitats d'informació i realitzar operacions aritmètiques i lògiques a una gran velocitat. La funció d'un ordinador digital consisteix a ordenar, classificar, calcular, triar, recercar, editar i representar informacions que prèviament han estat codificades en el sistema binari. Un ordinador és constituït pel maquinari, que comprèn el conjunt de circuits electrònics d'alta integració, i el programari o conjunt de programes que comanden els circuits electrònics. El maquinari es compon d'una o més unitats centrals de processament, la *memòria*, unitats d'entrada/sortida i unitats de control. La unitat central de proces­sa­ment executa, instrucció per instrucció, els programes continguts a la memòria. Generalment, la memòria central rep els programes i les dades a partir de les unitats d'entrada/sortida. Aquestes darreres fan d'interfície entre l'usuari i la màquina, serveixen per a la restitució dels resultats i comprenen els teclats, les pantalles de visualització, les unitats d'emmagatzematge sobre discs o bandes magnètiques, impressores, etc. L'ordinador fa el que li és indicat mitjançant una seqüència d*instruccions*, les quals constitueixen un *progra­ma*, l'existència del qual exigeix la d'un llenguatge per a la comunicació entre l'home i l'ordinador. Limitat originària­ment tan sols al càlcul, l'ordinador ha estat utilitzat per al tractament de masses d'informacions de gestió, per a conduir processos industrials continus, per a la commutació telefònica, etc.

Ordóñez, Bartolomé (Burgos s XV — Carrara, Itàlia 1520) Escultor castellà. Representant del Renaixement hispànic, es formà amb Fancelli. A Barcelona treballà a la seu, a la capçalera del cor (1517-20) i al rerecor. Fou autor també de la decoració de la capella Caraccioli de Nàpols, del sepulcre dels reis Joana I i Felip I de Castella, del sepulcre del cardenal Cisneros a Alcalá de Henares i del de la família Fonseca a Coca.

Els tres ordres arquitectònics clàssics principals: dòric, a dalt; jònic, al centre; i corinti, a baix (les proporcions són simplement indicatives)

Ordovicià Segon dels sis períodes en què es divideix l'era primària o paleozoica. Va des de –505 fins a –438 Ma. Els fòssils més importants són els graptòlits i els trilobits.

ordre 1 *SOCIOL* Compendi de regles i lleis inspiradores i aglutinants d'una societat, i subjecció a aquestes mateixes regles i lleis. La necessitat d'organització i de cooperació entre els homes per a llur supervivència comporta la constitució d'unes regles en les seves relacions. En totes les societats existeix una forma particular d'ordre, anomenat ordre establert. **2 ordre arquitectònic** *ARQUIT* En l'arquitectura grega i romana, cadascun dels estils de construcció que es distingien pels diferents criteris de disposició dels elements arquitectònics fonamentals (columnnes, capitells, entaulament), per les proporcions respectives i per altres elements decoratius peculiars. A Grècia, els dos ordres bàsics foren el dòric i el jònic, que es formaren durant els ss VII-VI aC. El corinti, nascut durant el s IV aC, es generalitzà a l'època romana. En el dòric, les columnnes, sense base, reposen damunt un estilòbat de tres graons, són estriades i les corona un capitell senzill; a l'arquitrav se li sobreposa un fris, i a aquest un frontó triangular, ornat amb escultures monumentals (Partenó d'Atenes). L'ordre jònic es distingeix per les columnnes amb base, estriades sense aresta viva, i pel capitell amb dues volutes; l'arquitrav té tres bandes llises sobresortints i el fris és decorat amb relleu continu. L'ordre corinti és una variant del jònic, amb un capitell amb vuit fulles d'acant i fulles aquàtiques, coronades per un àbac quadrat prim o amb dues franges de fulles d'acant superposades i volutes a cada angle. Els ordres clàssics foren represos per l'arquitectura europea durant el Renaixement i hi van tenir un paper important fins al s XIX. **3 relació d'ordre** *MAT* Relació binària *R* entre els elements d'un conjunt *C* que és reflexiva, antisimètrica i transitiva. La parella (*C*, *R*) constitueix un *conjunt ordenat*. És usual la notació ≤ per a designar la relació d'ordre, i *a* ≤ *b* és llegit “*a* menor o igual a *b*”. Unes altres relacions d'ordre importants són la relació d'igualtat, la relació d'inclusió entre conjunts, la relació “ésser divisor de” en els nombres naturals, etc. En un conjunt ordenat, són elements notables el *màxim*, el *mínim*, el *maximal*, el *minimal*, el *majorant* i el *minorant*. Dos elements relacionats mitjançant una relació d'ordre són dits *comparables*. Si, donats dos elements qualssevol, sempre són comparables, la relació d'ordre és dita *total* i, en el cas contrari, *parcial*. L'axioma de la bona ordenació estableix que tot conjunt admet una bona ordenació.

Oregon Estat dels EUA, a la regió del Pacífic (251 419 km²; 3 086 000 h [est 1994]). Limita amb els estats de Washington al N, Idaho a l'E, Nevada i Califòrnia al S i el Pacífic a l'W. La capital és Salem (112 050 h [1992]). La vall de Willamette i el baix Colúmbia són les principals àrees agrícoles, amb farratge, blat, patates, fruites i verdures. Hi ha explotació forestal de boscs d'avet, amb fabricació de pasta de paper. La conurbació de Portland-Vancouver (Washington) forma la principal àrea urbana d'Oregon. Les costes foren explorades per Bartolomé Fenelo (1543) i Vizcaíno i Aguilar el 1603. Fou disputat per espanyols, anglesos, russos i nord-americans, però l'interior del país fou explorat pel nord-americà Francis Gray el 1792. El 1818 els anglesos acceptaren un condomini amb els nord-americans. Gràcies a l'Oregon Trail, a mitjan s XIX s'inicià un fort corrent immigratori a la zona, que esdevingué territori el 1848 i el 33è estat de la Unió el 1859.

orella *BIOL* Òrgan dels animals que permet de detectar les vibracions produïdes en el medi, tant si aquest és fluid com sòlid. L'orella constitueix originàriament l'òrgan de l'equilibri, secundàriament adaptat per a l'oïda. Hom la divideix en tres parts per al seu estudi: l'orella externa, la mitjana i la interna. *L'orella externa* consta del *pavelló* i del *conducte auditiu extern*. *L'orella mitjana* és una cavitat estreta i irregular que va a continuació de la membrana timpànica i que comunica directament amb la faringe mitjançant la trompa d'Eustaquí. Una cadena ossicular —el *martell*, l'*enclusa*, l'*estrep* i la *finestra oval* de l'orella interna— assegura l'exacta transmissió, ampliada, de les vibracions timpàniques a l'orella interna. *L'orella interna* comprèn el *laberint ossi* i el *laberint membranós*. A l'orella interna és transformada l'energia mecà,

nica en elèctrica, que estimula la transmissió nerviosa al cervell.

Orellana, Francisco de (Trujillo, Extremadura 1511 — ? 1546) Conqueridor extremeny. Marxà a Amèrica el 1528, i el 1541 s'uní a l'expedició de Gonzalo Pizarro a l'Amazones. Aquest tornà a Quito, però Orellana recorregué gairebé tot el curs del riu i les costes de Veneçuela.

oreneta *ZOOL 1* [*Hirundo rustica*, família dels hirundínids] Ocell de l'ordre dels passeriformes de 20 cm, que té les parts superiors i el coll de color blau fosc metàl·lic, el front i la gola castanys rogencs i les parts inferiors blanquinoses. Habita a tot Europa, al NE d'Àfrica i d'Àsia occidental, i hiverna a l'Àfrica tropical i meridional. **2 oreneta cuablanca** [*Delichon urbica*, família dels hirundínids] Ocell de l'ordre dels passeriformes de 13 cm, que té les parts superiors de color negre blavós i les inferiors i el carpó blancs. Habita a tot Europa, llevat d'Islàndia, al Caucas, a l'Iran, al Turquestan i al NE d'Àfrica, i hiverna a l'Àfrica meridional, central i occidental.

orenga [*Origanum vulgare*, família de les labiades] *BOT/FARM* Planta herbàcia perenne, aromàtica, de 30 a 90 cm d'alt, de fulles ovades oposades i de flors d'un violaci rosat agrupades en ramells. Creix en vorades de bosc, matolls humits, etc. Té qualitats tòniques i digestives. Les fulles i les summitats florides són emprades com a condiment.

Orestes Heroi de l'Arcàdia. Fill d'Agamèmnon i de Clitemnestra, occí, ell i Electra, llur pròpia mare Clitemnestra i el seu amant Ègist. Perseguit per les Erinies maternes, hagué de purificar-se a Delfos (o a Atenes, davant l'Areòpag presidit per Atena).

orfeó *MÚS* Societat o agrupació coral. Els orfeons han tingut una importància excepcional als Països Catalans, on aparegueren vers el darrer terç del s XIX com a continuació dels cors de Clavé. Els precedents foren l'Orfeó Barcelonès (1862) i l'Orfeó Lleidatà. Posteriorment aparegueren, entre altres, l'Orfeó Català (1891), l'Orfeó de Sants (1900) i l'Orfeó Gracienc (1903). Després de la guerra civil de 1936-39, no fou fins a mitjan anys cinquanta que el moviment orfeonístic recuperà la seva vitalitat. L'any 1960 es constituí el Secretariat dels Orfeons de Catalunya, que el 1982 es convertí en la Federació Catalana d'Entitats Corals. A la resta de l'estat espanyol els grups més destacats són l'Orfeón Donostiarra i l'Orfeón Pamplonès.

Orfeu Personatge de la mitologia grega, de suposat origen traci, fill d'Eagre i d'una de les muses (Polímnia o Cal·líope). Cantor, amb les seves melodies encisava els animals i tota la natura. D'una banda, la seva figura va lligada a la davallada als inferns, a la recerca d'Eurídice, el rescat de la qual aconseguí després d'haver persuadit amb el seu cant les divinitats infernals. De l'altra, participa també del mite del trossejament per part de les mènades.

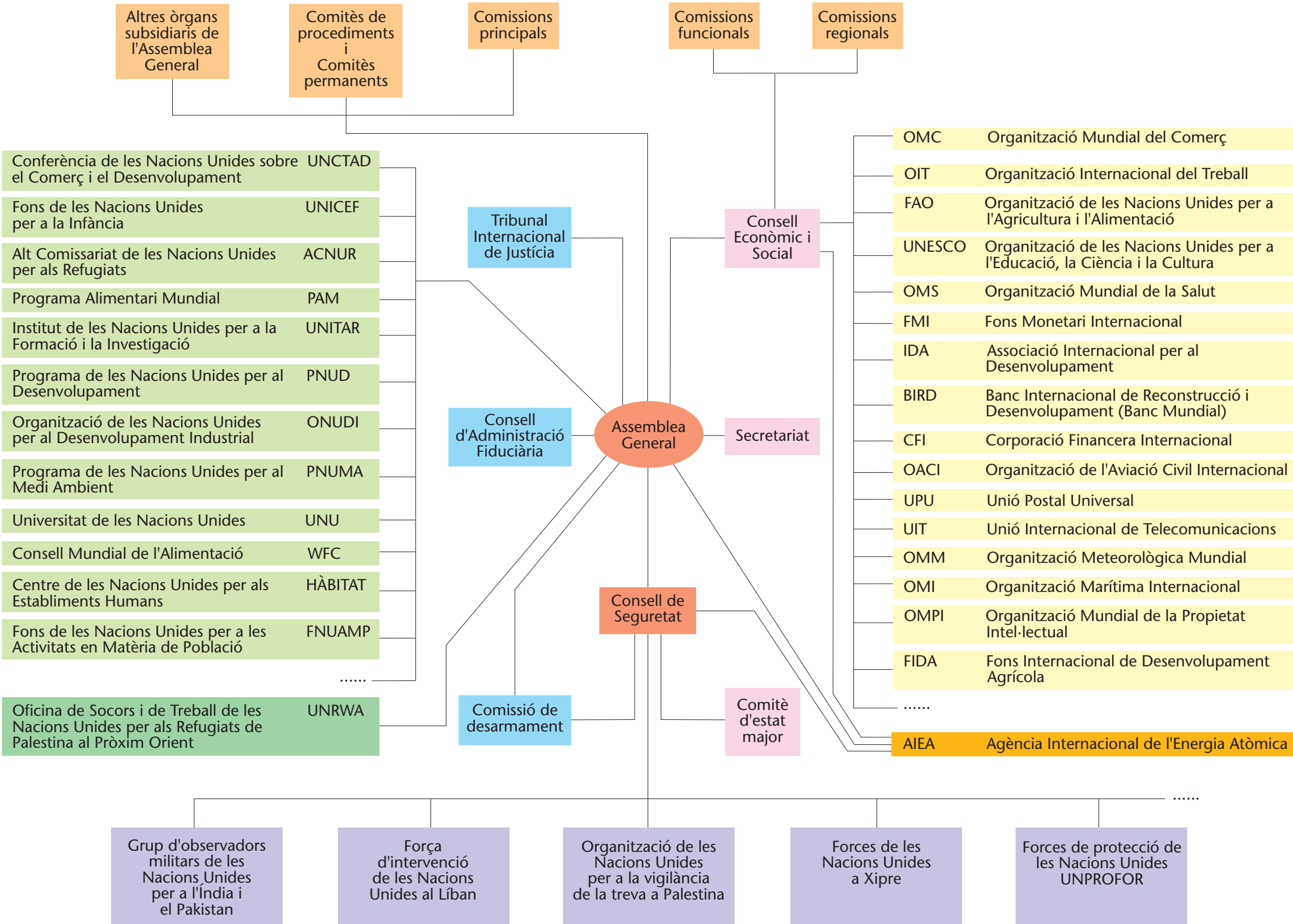
Orff, Carl (Munic 1895 — 1982) Compositor bavarès. Les seves composicions principals són destinades a l'escena, com la cantata medievalitzant *Carmina Burana* (1937).

Orfila i Rotger, Mateu (Maó 1787 — París 1853) Metge i químic. El 1811 llegí la tesi doctoral *Nouvelles recherches sur l'urine des icteriques*, i l'any següent publicà dos treballs sobre els càlculs biliars de l'home. Treballà activament sobre l'acció dels verins en l'economia animal i el resultat fou l'obra *Traité des poisons tirés des règnes minéral, végétal et animal, ou toxicologie* (1814-15). Posteriorment publicà *Éléments de Chimie médicale* (1817).

orfisme *RELIG* Moviment religiós d'iniciació que sorgí a Grècia a l'època arcaica i que florí, particularment, durant els ss VI i V aC. Afirmava l'origen i la natura divins de l'ànima humana i que aquesta es trobava presa en el cos. També sostingué que la vida era una condició impura, de la qual l'ànima a través de successives reencarnacions havia d'alliberar-se per tornar a la seva condició divina. Aquest concepte és reflectit en el mite de Dionís Zagreu.

Organització de Cooperació i Desenvolupament Econòmic [OCDE] Organisme econòmic internacional format pels 24 països més desenvolupats del món capitalista (tots els d'Europa Occidental, els EUA, el Canadà, Austràlia,

Estructura de l'Organització de les Nacions Unides

Nova Zelanda i el Japó). Creada per la Convenció de París el 1960, és successora de l'antiga Organització Europea de Cooperació Econòmica. Tracta d'estimular els intercanvis econòmics internacionals sobre bases multilaterals, realitza i impulsa estudis i suggereix polítiques econòmiques als estats membres.

Organització de la Unitat Africana [OUA] Organisme fundat el 1963 per promoure la lluita contra el colonialisme i la cooperació per garantir la defensa de la independència dels estats africans damunt la base d'una posició de no-alineament.

Organització de les Nacions Unides [ONU] Organització internacional per mantenir la pau, promoure la cooperació econòmica, cultural, social i humanitària i garantir la seguretat dels estats damunt la base dels principis d'igualtat i d'autodeterminació i vetllar pel respecte dels drets humans. Successora de la Societat de Nacions, el 25 d'abril de 1945 cinquanta-un estats es reuniren a San Francisco, on elaboraren i signaren, el 26 de juny, la Carta de les Nacions Unides. Els principals organismes són l'Assemblea General, el Consell de Seguretat, el Consell Econòmic i Social, el Tribunal Internacional de Justícia i el Secretariat. L'Assemblea General és composta pels representants de tots els estats membres. Cada estat hi disposa d'un vot. El Consell de Seguretat, format per quinze membres —cinc dels quals són permanents—, pot demanar l'aplicació de sancions contra aquells estats que consideri culpables de pertorbar la pau o la seguretat internacionals. El Consell Econòmic i Social de les Nacions Unides actua principalment com a òrgan de coordinació entre les Nacions Unides i les agències especialitzades. El Consell de Tutela té la funció de supervisar l'administració dels territoris confiats a l'ONU. El Tribunal Internacional de Justícia té en la seva jurisdicció la interpretació de tractats i d'acords i els conflictes i les qüestions de dret internacional. El Secretariat és el màxim responsable administratiu i té la facultat de presen-

tar a l'organització qualsevol qüestió que amenaci la pau i la seguretat mundials i la iniciativa de promoure acords internacionals.

Organització de les Nacions Unides per a l'Agricultura i l'Alimentació [FAO] [*angl: Food and Agriculture Organization*] Agència especialitzada de les Nacions Unides, fundada el 1945 a la conferència de Quebec, Canadà. Té com a fins l'elevació del rendiment de les explotacions agrícoles, forestals i pesqueres, i també del nivell de vida, fonamentalment amb relació a l'alimentació dels estats membres. Actualment té la seu a Roma.

Organització dels Estats Americans [OEA] Organisme fundat el 1948 per promoure la cooperació econòmica, política i cultural i per garantir la defensa dels seus membres. Agrupa tots els estats americans exceptuant el Canadà.

Organització dels Països Exportadors de Petrolí [OPEP] Organisme Internacional (1961) per unificar les polítiques petrolieres dels països membres i determinar les accions més adients per a protegir llurs interessos individualment i col·lectivament. Després del 1973 els països de l'OPEP aprofitaren la forta dependència i vulnerabilitat energètica mundial respecte a llurs petroliis per a formar un càrtel de pressió econòmica i política, elevant fortament els preus del petroli. A partir dels anys vuitanta, els països industrialitzats diversificaren la seva dependència i l'OPEP veié minvar el seu control.

Organització del Tractat de l'Atlàntic Nord [OTAN o NATO] Organisme creat el 1949 per oposar-se a l'antic bloc militar encapçalat per la Unió Soviètica. En formen part Bèlgica, el Canadà, Dinamarca, els EUA, França, la Gran Bretanya, Holanda, Islàndia, Itàlia, Luxemburg, Noruega, Portugal, Grècia, Turquia, Alemanya i Espanya. El comandament suprem és format per un Consell compost per un representant de cada país membre, i les decisions es prenen per unanimitat. El

seu òrgan executiu és l'estat major militar internacional. Pel novembre del 1990 l'OTAN i el pacte de Varsòvia signaren la pau.

Organització Internacional del Treball [OIT] Organisme internacional, creat a la Conferència de Pau del 1919, per promoure el millorament de les condicions de treball i vida arreu del món.

Organització Meteorològica Mundial [OMM] Organització de les Nacions Unides destinada al camp de la meteorologia. El 1951 substituï l'IMO (International Meteorological Organization). Facilita la cooperació entre els diferents països membres (152) en l'establiment d'una xarxa d'estacions meteorològiques. Té la seu permanent a Ginebra.

Organització Mundial de la Salut [OMS] Organisme de l'ONU, amb seu a Ginebra, creat el 1948 per promoure el millorament de les condicions sanitàries arreu del món.

Organización de Estados Centroamericanos [ODECA] Organització de l'Amèrica Central, fundada el 1951 per Costa Rica, Guatemala, Hondures, Nicaragua i el Salvador per promoure la unitat i la cooperació dels estats membres.

orgue *MÚS* Instrument aeròfon constituït per jocs de tubs que, polsades unes tecles, sonen al buf del vent generat per manxes o per un compressor elèctric. Als Països Catalans els orgues més antics foren a Tona (888), Sant Benet de Bages (972), les seus de Tarragona (s XII), Barcelona (s XIII) i Girona. Amb la guerra del Francès i amb la guerra civil de 1936-39 es perderen molts orgues. Al País Valencià sobresurt Morella (de F.Turull). Les Balears són riques en orgues del renaixement i del barroc: a Palma de Mallorca els de Sant Jeroni, del Socors i el de Sant Nicolau; el de Santanyí, el de Petra, etc.

orient *GEOG/HIST* Regions o territoris orientals. El terme 'orient' serveix per a designar una de les dues parts en què, a la

mort de Teodosi, fou dividit l'imperi Romà. Hom l'anomena **imperi Romà d'Orient** i equival al d'imperi Bizanti. L'expressió **Orient cristià** designa les esglésies que restaven incloses dins l'imperi Romà d'Orient, més les implantades en els dominis de l'imperi persa i les terres més allunyades evangelitzades per aquestes mateixes esglésies (Esglésies Orientals). Les expressions **Orient Llunyà** i **Extrem Orient** designen les terres més orientals d'Àsia i l'Oceania. En el camp històrico-lingüístic, amb el nom de **Pròxim Orient** hom sol referir-se als països de la conca oriental de la Mediterrània (incloent-hi també Líbia i Egipte), i fins a la Mesopotàmia. L'**Orient Mitjà** comprèn llavors fins als límits orientals de Pèrsia i, pel sud, l'Aràbia, mentre que pel nord és limitat per les mars Negra i Càspia. En el llenguatge periodístic hom acostuma, però, a fer equivaler els dos termes, amb preferència pel terme d'*Orient Mitjà*. Amb el nom d'**Orient Antic** hom designa els pobles i les civilitzacions anteriors a la grega.

Orientals, **Esglésies** [o *Església Oriental*] Conjunt de les comunitats cristianes de la part oriental de l'antic imperi Romà, més concretament, de la part coneguda amb el nom d'Orient cristià. Organitzades amb independència de l'evolució a la part occidental de l'imperi Romà, seguien una tradició litúrgica pròpia que donà una gran varietat ritual. Les primeres comunitats, fora de les fronteres de l'imperi, eren les de Mesopotàmia i Pèrsia i les d'Armènia. Les primeres constituïren l'església assíria, dita també caldea, que adoptà el nestorianisme, i l'Església Armènia restà dins l'òrbita doctrinal del monofisisme. La majoria de patriarcats d'Antioquia i d'Alexandria esdevingueren monofsites i es configuraren com a esglésies independents: l'Església Siriaca i l'Església Copta. Dependents d'aquesta, els abissinis constituïren la florent Església Etiòpica. Les esglésies fidels al concili de Calcedònia es concentraren cada vegada més al voltant de Constantinoble i constituïren, enfront de les comunitats separades, l'Església Ortodoxa. Després de l'elecció de Foci (863) i l'excomunió de Miquel Cerulari (1054), la ruptura (**Cisma d'Orient**) fou total en ocasió de la quarta croada, amb l'ocupació de Constantinoble i l'establiment d'un imperi i una jerarquia llatina a Orient (1204-61). Amb la caiguda de Constantinoble sota els turcs (1453), l'Església Ortodoxa s'erigí entre els eslaus (Església Russa), entorn del patriarcat de Moscou

Orígenes (Alexandria? 183/186 — Tir ~253) Exegeta, pensador i escriptor cristià. És considerat per molts com el de major significació de la patrística en general. Fou deixeble i successor de Climent d'Alexandria en la direcció de l'escola cristiana d'Alexandria. D'ideologia bàsicament neoplàtonica, Orígenes aprofità per a la teologia cristiana molts elements del pensament hel·lènic. En la seva innombrable producció literària ocupen el lloc principal els tractats exegètics (escolis, homilies i comentaris). Obres no pròpiament exegètiques són *Contra Cels*, *Sobre els principis*, *Sobre la resurrecció*, *Els tapissos*, *Sobre l'oració*, *Exhortació al martiri* i *Disputa amb Heràclides*. Víctima de la persecució de Deci, morí poc després a conseqüència dels sofriments que hagué de suportar a la presó.

original, **pecat** *RELIG* Pecat de la humanitat en els temps originals de la seva història, del qual participen tots els homes i en virtut del qual el gènere humà perdé l'estat original i es féu responsable de la seva situació actual. Bé que són moltes les religions que fan referència a una *caiguda original* per tal d'explicar l'existència del mal físic i sobretot moral en el món, l'específica comprensió bíblica d'un *pecat original* (el d'Adam i Eva) respon a l'exigència de mantenir la no-responsabilitat del Creador en l'existència del mal en el món, motivada exclusivament per l'home.

orina *BIOL* Líquid de color normalment ambarí, d'olor característica, de densitat compresa entre 1,003 i 1,030 i de reacció àcida (pH ~6), que els ronyons excreten en acompliment d'una triple funció: eliminació dels productes finals del metabolisme nitrogenat (urea, àcid úric), manteniment de l'equilibri àcido-base i regulació del metabolisme de l'aigua i les sals. Els urèters la condueixen dels ronyons a la bufeta, i és expel·lida per la uretra. Un adult n'excreta de 1 300 a 1 600 ml el dia. A més de l'aigua —component principal—, conté urea, àcid úric, fosfats, sodi, amoníac, pigments, etc.

Orinoco Riu de l'Amèrica meridional, el tercer en importància, després de l'Amazones i del Plata (2 150 km de longitud). Neix a la serra de Parima, que juntament amb la de Pacaraima separa la seva conca de la de l'Amazones. Travessa Veneçuela i desguassa a l'Atlàntic prop de Trinidad, formant un delta d'uns 25 000 km². Els afluents principals són l'Apure i el Caroní.

Orió [*llat: Orion*] Constel·lació austral situada entre les dels Bessons, l'Unicorn, la Llebre, Eridà i el Taure. Els seus astres principals són Betelgeuse, Rigel, Bellatrix i χ-Ori. Conté l'anomenat Cinturó o Cenyidor d'Orió i la Gran Nebulosa d'Orió.

oriol [*Oriolus oriolus*, família dels còrvids] *ZOOI* Ocell de l'ordre dels passeriformes, de 24 cm, el plomatge del qual és groc viu amb les ales i la cua negres en els mascles i verd groguenc amb les parts inferiors més clares i ratllades en les femelles. Habita als boscs caducifolis de tot Europa, i hiverna a l'Àfrica oriental.

Oriola *[cast: Orihuela]* Municipi del Baix Segura, a l'àrea de llengua castellana del País Valencià, situat a la plana al·luvial del Segura i als relleus àrids immediats penibètics i subbètics extrems (370 km²; 49 475 h [1991]). El triangle Segura–litoral–ratlla de Múrcia té uns 358 km², i les seves majors altituds corresponen a les serres d'Escalona (347 m) i de Pujálvarez (341 m). Al sector occidental la tectònica penibètica vertebra la serra d'El Cristo, que domina els plans de Cárceles, i la d'Escalona. Al litoral arriben els glacis i cons de dejecció (cap Roig, Campoamor, Río Nacimiento, El Monte, la Foradada). Al sector oriental, i darrere els tossals de Guardamar i de Torrevella, hom troba una doble conca ocupada per les llacunes de les Salines de Torrevella i de la Mata. La **serra d'Oriola** (634 m) es mostra fragmentada i abrupta amb cingleres al S, sobre la ciutat. El Segura segueix una trajectòria de SW a NE i W-E, encaixat 10 m i sense llit major, cosa que fa perilloses les revingudes; al sector S del terme, els *ríos* Nacimiento i Seco són rambles gairebé sempre eixutes. Les terres de conreu ocupen el 66% del total del terme. Al secà, en decadència, destaquen el guaret, les oliveres, els ametllers i els conreus herbacis. La superfície regada ha crescut força i pesa molt des del punt de vista econòmic. Els cítrics forneixen el contingent comercial més destacat (sobretot de llimones). El completen les hortalisses, seguides de lluny per la vinya, les oliveres i els fruiters. La ramaderia té certa importància, tot i que molt inferior respecte al passat. La indústria continua essent una activitat minoritària. Hi destaquen els sectors de l'alimentació (conserves i sucs, sobretot), de la fusta i el moble, seguides pel tèxtil, el marbre i el calçat. Les activitats derivades dels serveis són, però, les més desenvolupades gràcies, en part, a la inversió turística. La *ciutat* (25 133 h [1991], *oriolans*; 23 m alt) envolta com una mitja lluna el turó de l'Oriolet (al vessant meridional de la serra d'Oriol), i és tançada per una incurvació del Segura. El caràcter monumental de la vella ciutat rural li ve del cantó eclesiàstic i senyorial: la catedral fou bastida als ss XIV i XV, quan era col·legiata (bisbat d'Oriola); l'antiga Universitat d'Oriola fou construïda en 1522-1688 amb l'església del Socors; la parròquia de Santa Justa i Santa Rufina, fou construïda al s XIV (1319-48). El santuari de Montserrat (1509 i 1748) i l'església de Sant Jaume (*Santiago*, 1554-1609) són renaixentistes. A la ciutat del s XVIII pertanyen el palau episcopal, el del marquès de Rafal, comte de Pinohermoso, el del marquès d'Arneva i d'altres, uns 30 convents i el seminari.

Orleans, Felip d' (Saint Cloud 1674 — Versailles 1723) Duc d'Orleans (Felip III: 1701-23). Regent de França (1715-22). Fou enviat per Lluís XIV de França en auxili de Felip V (1707). Posà setge a Lleida, que capitulà (octubre-novembre de 1707). El 1708 assolí també la capitulació de Tortosa. En morir el seu avi Lluís XIV fou designat president del Consell de Regència, càrrec honorífic les atribucions del qual ultrapassà àmpliament.

ornamentació *ART* Acció i efecte d'ornamentar. L'ornamentació s'ha basat generalment en dos procediments estilístics: l'un, d'esperit abstracte i l'altre, propens a reproduir, mitjançant la generalització i la síntesi de tipus, els aspectes essencials de les formes naturals. Plàsticament, en ambdós procediments, el suport condiciona la composició. L'art contemporani tendeix a

Fragment del comentari d'Orígenes a l'Èxode, provinent d'Urgell (s IX)

oriol

menysprear qualsevol element ornamental i exalta, per contra, tant la qualitat dels materials en brut com la de les formes pures.

ornitologia *ZOOI* Branca de la zoologia que estudia els ocells. És una de les ciències naturals més desenvolupades, tant a nivell científic com d'afeccionat. Hom pot dir que, prescindint d'antecedents clàssics (Aristòtil, Plini), la història de l'ornitologia s'inicià al s XVI amb el francès Pierre Belon, autor de la *Histoire de la nature des oyseaux*, i amb el seu contemporani Konrad Gesner, de Zuric, autor d'un extens tractat de zoologia que conté el *Historiae animalium Liber III qui est de avium natura*. Els primers autors, ultra llurs observacions directes sobre la fauna europea, es basaren en les referències d'espècies exòtiques aportades pels primers viatgers exploradors. La primera fauna regional europea estrictament ornitològica fou la *Uccelleria* del bolonyès G.P.Olina. El s XVIII assenyalà el naixement de l'ornitologia concebuda com a ciència, fruit de la coincidència entre els grans sistemàtics, com l'anglès F.Willughby, els francesos M.J.Brisson i L.J.P.Vieillot, l'alemany J.R.Forster i, sobretot, C.Linné, a més dels recol·lectors, observadors i prospectors, que començaren a explorar el món amb un nou esperit científic. Al s XIX es multiplicaren els estudis ornitològics, més i més independents de la resta de la zoologia, s'amplià el coneixement de les avifaunes regionals, es perfeccionà la sistemàtica, s'aprofundí l'estudi de l'anatomia i la fisiologia, s'inicià la investigació de les migracions i aparegueren les primeres revistes ornitològiques. Al s XX, l'ornitologia es desenvolupa en totes direccions. En el pla estrictament científic es completa el coneixement de l'avifauna mundial —Serventy a Austràlia, R.E.Moreau a Àfrica— i es perfecciona la sistemàtica —D.Amadon, E.Mayr i A.von Jordans, dedicat a les subspècies—, i els progressos més destacats s'acompleixen en paleontologia. També es desenvolupen ràpidament els estudis d'anatomia i fisiologia, l'ornitogeografia, l'ecologia i les investigacions sobre les migracions (on es destaca G.Kramer, descobridor del mecanisme de l'orientació), l'etologia (especialment amb K.Lorenz), les comunitats ornítiques, la comunicació, l'oologia, la parasitologia, la dinàmica de les poblacions i l'efecte dels contaminants, etc.

Oró i Florensa, Joan (Lleida 1923) Bioquímic. Es llicencià en ciències químiques a Barcelona, es traslladà als EUA (1952), es doctorà a la universitat de Houston, i n'és catedràtic (1963). Ha estat professor de la Universitat Autònoma de Barcelona (1971), és director de l'Institut de Biofísica i Neurologia de la Universitat de Barcelona (1977) i ha col·laborat i dirigit programes d'investigació de la NASA, principalment la recerca de vida al planeta Mart i els orígens de la vida a Mart i a la Lluna. Sintetitza en condicions pre-biòtiques bases puríniques, ribòsids, pentoses, aminoàcids i polipeptíds. Fou diputat al Parlament de Catalunya (1980-81). Autor de *The Viking Mission and the Question of Life on Mars* (1979), etc. Creu de Sant Jordi el 1991.

orogènesi *GEOL* Una de les fases del cicle geològic durant la qual es formen les muntanyes. Els processos orogènics es desenvolupen relativament en poc temps i en diverses fases; una de les seves característiques fonamentals és llur discontinuïtat en el temps, ja que en la dinàmica de l'escorça terrestre se succeeixen períodes d'una gran intensitat orogènica amb altres, més llargs, de gran calma. Durant la història de la Terra han existit diverses orogènesis, les més importants de les quals són: caledoniana i herciniana durant el Primari; kimèrica i astúrica durant el Secundari; pirenaica i alpina durant el Terciari. La teoria de la tectònica de plaques afirma que l'orogènesi és deguda a desplaçaments horitzontals de les diverses plaques que formen l'escorça terrestre i que el motor del desplaçament d'aquestes plaques són els corrents subcorticals.

Orozco, José Clemente (Zapotlán, Jalisco 1883 — Mèxic 1949) Pintor muralista mexicà. Expressà elevats conceptes històrico-filosòfics en un intent d'universalitzar els problemes del continent americà. Plàsticament pot ésser equiparat als grans muralistes barrocs. A Ciutat de Mèxic féu els murals del Palacio de Bellas Artes (1934) i del Palacio del Gobernador, i decorà l'Escuela Normal (1942-44); a Guadalajara féu els murals de la Universitat (1936-40).

orquestra 1 **ARQUIT** En el teatre grec, espai circular —i no enllosat— situat entre l'escena i la graderia i amb l'ara de Dionís al centre, destinat a les danses del cor. En el teatre romà, de forma semicircular i enllosada, esdevingué un lloc reservat als senadors i als magistrats, i en algunes ocasions serví per a la representació de les naumàquies. **2** **MÚS** Conjunt d'instruments musicals reunits per a realitzar una interpretació musical. Els instruments de l'orquestra pertanyen a quatre grups: corda, vent (o fusta), metall i percussió. A l'època romàntica el nombre d'instruments cresqué ràpidament i hom arribà a formacions gegantines amb les grans obres simfòniques de R. Strauss i G. Mahler. La música contemporània, en canvi, tendeix a emprar conjunts de cambra. Als Països Catalans, amb l'excepció de l'orquestra del Teatre de la Santa Creu i la del Gran Teatre del Liceu no és fins al s XX que apareixen les primeres formacions simfòniques estables.

orquidàcies **BOT** Família d'orquidals constituïda per plantes herbàcies perennes —a vegades lianoides—, terrícoles, saprofítics o epifítics, sovint bulboses i sempre micoríciques.

Ors i Rovira, Eugeni d' (Barcelona 1881 — Vilanova i la Geltrú 1954) Escriptor i filòsof. Estudià dret a Barcelona i es doctorà a Madrid (1905). Abans havia col·laborat a diverses revistes d'inspiració catalanista com "La Renaixença", "La Veu de Catalunya" i "Pèl & Ploma", on publicà la narració tenebrista *La fi de l'Isidre Nonell* (1902). Utilitzà els pseudònims Octavi de Romeu i Xènius, que emprà definitivament el 1906 en el "Glosari de 'La Veu de Catalunya'", on escrivia comentaris culturals i polítics. Propugnà uns ideals cívics que compartia amb el catalanisme ascendent en tant que reiterà la teoria de l'arbitrarisme i elaborà la doctrina estètica del que en digué **→noucentisme**, del qual s'erigí en definidor. El 1911 publicà les *Gloses de Quaresma* per exposar el que anomenà la *Filosofia de l'home que Treballa i que Juga*. Elegit secretari general de l'Institut d'Estudis Catalans el 1911, aparegueren les glosses de *La Ben Plantada*. En esclatar la Primera Guerra Mundial escriví al *Glosari* unes neutralistes *Lletres a Tina*, seguides per *Gualba la de mil veus*, *l'Oceanografia del tedi* i *La vall de Josa-*

fat. Director d'Instrucció Pública de la Mancomunitat, menà, des dels seus càrrecs, una constant "lluïta per la cultura". Deixà de publicar el *Glosari* a "La Veu" i continuà a "El Dia Gráfico", on accentuà el seu entusiasme sindicalista, amb *El Nou Prometeu Encadenat*. Pel febrer del 1920 inaugurà una col·laboració en castellà a "Las Noticias", on publicà el 1922 un dels llibres que més reputació li donarien com a crític d'art, *Tres horas en el Museo del Prado*. Pel gener del 1923 s'establí a Madrid i publicà un *Glosario* a "ABC", que prosseguiria a d'altres publicacions. Membre de l'Academia Española (1926), no hi ingressà fins el 1938, època en què creà l'Instituto de España. A París publicà, el 1927, en francès, uns assaigs biogràfics que, augmentats, aparegueren en castellà: *Epos de los Destinos* (1943). Fou també cap de la Jefatura Nacional de Bellas Artes del govern de Burgos. El 1939 aparegué a Buenos Aires *Introducción a la vida angélica*. *Cartas a una soledad*, i el 1947 publicà a Barcelona *El secreto de la Filosofía* i el 1954, amb caràcter pòstum, *La verdadera historia de Lidia de Cadaqués*, una mena de rectificació de *La Ben Plantada*.

Ortega y Gasset, José (Madrid 1883 — 1955) Assagista i filòsof castellà. Catedràtic de metafísica a la universitat de Madrid (1910-36), oferí la seva interpretació del fenomen artístic-literari a *Las meditaciones del Quijote* (1914) i a *La deshumanización del arte*, mentre que en els vuit volums d'*El Espectador* (1916-28) palesà la seva gran activitat de publicista. La seva època de pensament perspectivista queda reflectida a *El tema de nuestro tiempo* (1923), seguida de l'article *Ni vitalismo ni racionalismo* (1924), inici de l'època ràcio-vitalista orteguiana, plasmada en obres com *Kant. Reflexiones de un centenario* (1929), *En torno a Galileo* (1933) o *Historia como sistema* (1936); quant a la problemàtica político-social, Ortega en tractà a *España invertebrada* (1922) i a *La rebelión de las masas* (1930). Fundà la revista "España" (1915) i la "Revista de Occidente" (1923). Elegit diputat el 1931, del 1936 al 1945 residí a França, Holanda, Argentina i Portugal. Tornat a Madrid, hi fundà amb Julián Marías l'Instituto de Humanidades (1948) i començà (1946) la publicació de les seves *Obras Completas*. Assagista destacat, la força del seu estil és més gran que no l'originali-

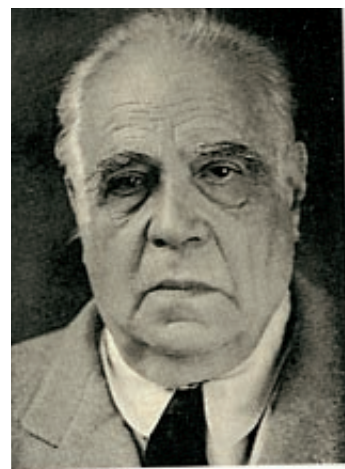
Instruments genèrics i disposició aproximada en una **orquestra** simfònica moderna: instruments de corda o cordòfons (vermell), de vent i metall o aeròfons (blau), de percussió o membranòfons (verd clar) i idiòfons (verd fosc)

tat del seu pensament. Cal remarcar l'intent orteguian de superar tant l'idealisme com el realisme mitjançant l'establiment de la vida com a "realitat fonamental", del jo com a "jo i la seva circumstància" i de la primacia de la raó vital (ràcio-vitalisme).

Ortelius, Abraham (Anvers 1527 — 1598) Nom llatinitzat d'Abraham Oertel (o Wortel), cartògraf i cosmògraf flamenc. Publicà un atlas el 1570, una secció del qual inclou mapes del País Valencià i del Principat de Catalunya, que serví de base a d'altres cartògrafs a partir del 1580 i al llarg del s XVII.

ortiga [*Urtica sp.*, família de les urticàcies] **BOT** Gènere d'herbes anuals o perennes, amb pèls urticants, de fulles oposades, lobulades o dentades, de flors unisexuals tetràmeres i de fruits en aqueni. Són plantes nitròfiles que creixen en runes, solars, etc. Destaquen l'**ortiga balera** o **de pilotes**, l'**ortiga major** i l'**ortiga petita**.

Ortodòxia Títol que, basat en un concepte doctrinal (fidelitat als set primers concilis ecumènics anteriors a la separació de Roma, a diferència de les esglésies nestorianes i monofisites), designa el conjunt de les Esglésies Orientals en comunió amb Constantinoble. L'església ortodoxa està organitzada al voltant de seus patriarcals o d'esglésies sinodals, unides doctrinalment i litúrgicament, bé que amb una independència jurídica per respecte al patriarcat ecumènic de Constantinoble. Després de la ruptura amb Roma (Cisma d'Orient), dels mancats intents d'unió —concili II de Lió (1274) i concili de Florència (1439)— i, sobretot, d'ençà de la caiguda de Constantinoble sota els turcs (1453), l'Ortodòxia s'anà desmembrant en múltiples esglésies independents i Constantinoble anà perdent importància. Avui, llevat d'una primacia d'honor, el patriarcat ecumènic (patriarcat de Constantinoble) es troba pràcticament mancat de fidels, si hom descompta els recents exarcats d'Amèrica i d'Europa. Les altres esglésies ortodoxes estan integrades en primer lloc per les minories fidels a Calcedònia que romangueren a Antioquia i a Alexandria, i que encara avui constitueixen patriarcats independents. Jerusalem, patriarcat des del concili de Calcedònia (451), manté una jerarquia independent recluta-

Eugeni d'Ors i Rovira

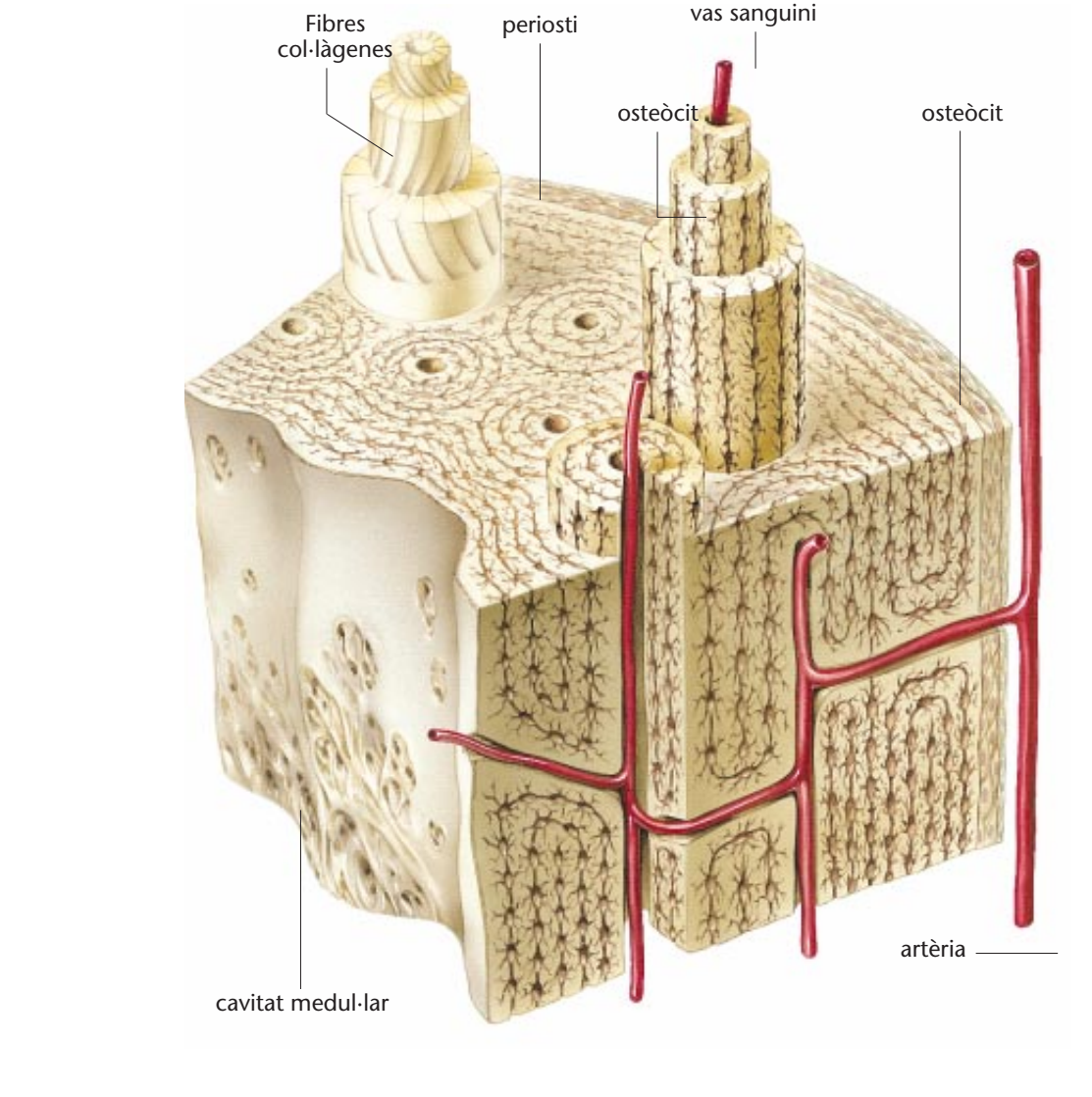
da entre els monjos grecs del Sant Sepulcre. Encara dins el món hel·lènic, cal esmentar l'església autocefala del Sinaí, la de Xipre i, finalment, la de Grècia, autònoma des del 1833. Les altres autocefàlies s’han anat creant al llarg del temps en el món eslau i a Romania. La primera a independitzar-se temporalment fou l’església de Bulgària, que obtingué el grau de patriarcat el 927. Més tard ho feren (s XI) la de Kiev (Església Russa) i la de Sèrbia, que gaudí d’una autonomia temporal en ésser creat el patriarcat de Peč (1346). Creat el patriarcat de Moscou (1589), la seva tendència imperialista arribà a sotmetre a la seva influència els patriarcats de Bulgària i de Sèrbia. Després de la Primera Guerra Mundial, s’imposà sobre totes les esglésies de la Unió Soviètica. En constituir-se els nombrosos estats moderns independents, s'erigiren autocefàlies amb patriarques propis a Sèrbia (1879), Romania (1865), Bulgària (1870) i es constituïren també autocefàlies a Albània, Finlàndia, Txecoslovàquia i Polònia.

ortografia *GRAM* Part de la gramàtica que ensenya la recta escriptura de les paraules i dels altres signes gràfics, com els d’accentuació i puntuació. El concepte d’ortografia suposa l’acomodació de l’escriptura de la llengua a unes normes establertes segons criteris etimològics, com també d’evolució i d’ús lingüístic.

Orwell, George (Motihari, Bengala 1903 — Londres 1950) Nom amb què és conegut l’assagista i novel·lista anglès Eric Arthur Blair. En desacord amb la política colonial britànica, dimití el seu càrrec de funcionari i es dedicà a la literatura i al periodisme. A les obres autobiogràfiques *Down and Out in Paris and London* (1933) i *Burmese Days* (1934) ja mostrava una actitud d’esquerra. El 1936 participà en la guerra civil espanyola al costat del POUM (*Homage to Catalonia*, 1938). La seva millor obra és l'al·legoria política *Animal Farm* (1945). Altres obres seves són *The Road to Wigan Pier* (1937), *Inside the Whale* (1940), *The Lion and the Unicorn* (1941) i la més coneguda, *Nineteen Eighty-four* (1949), una visió futurista del totalitarisme.

os *BIOL* Teixit connectiu, de notable elasticitat i de gran duresa, que en els vertebrats efectua una triple funció: la de sosteniment del cos, la de protecció d’alguns òrgans (cervell, cor, pulmons) i la de possibilitar el moviment (a tall de palanques mogudes pels músculs). Depenent de llur funció, els ossos poden ser: *llargs*, *amples* i *curts*. Els llargs consten de *cos* o *diàfisi* (part dura i compacta, amb una cavitat interior ocupada per la *medul·la* o *moll*) i de dos *extrems* o *epífisis*. El teixit conjuntiu que embolcalla l’os rep el nom de *periosti*, fonamental per a la formació del teixit ossi. Aquest consta de tres tipus de cèl·lules (els *osteoblasts*, els *osteòcits* i els *osteoclasts*) i de la substància fonamental, integrada per la *fracció col·làgena*, i per la *fracció no col·làgena*, i que pel fet d’estar calcificada, dóna la duresa característica al teixit ossi, que pot ser esponjós o compacte.

ós *ZOOL* **1** Nom donat als diversos carnívors de la família dels úrsids, agrupats en els gèneres *Ailuropoda*, *Helarctos*, *Selenarctos*, *Melursus*, *Thalarctos*, *Tremarctos* i *Ursus*. Tots són de grandària considerable, cos molt corpulent, locomoció plantígrada amb els dits acabats en ungles ben formades, cua molt curta i preferentment carnívors, bé que hi ha espècies predominantment carnívores i d’altres predominantment herbívores. Entre els óssos més destacats cal esmentar l’**ós malai**, de Myanmar i Indonèsia, de petites dimensions i costums arborícoles; l’**ós negre americà**, de règim omnívor; l’**ós morrut**, de llavis llargs, estrets i tan extensibles que poden formar una mena de trompa per on surt la llengua, llarga i extensible, amb la qual captura les formigues i la mel, que constitueixen el seu aliment; l’**ós tibetà** és de color negre, o terrós rogenç, amb una taca blanca en forma de V entre la gola i el pit; l’**ós bru**, molt robust, de pelatge molt dens i de color terrós, que habita als boscs d’Europa i a les regions temperades o fredes d’Àsia (a la Península Ibèrica, habita al Pirineu central i occidental i a la serralada Cantàbrica), l’**ós gris** habita a la regió occidental d’Amèrica del Nord, des d’Alaska fins a Califòrnia, igual que l’ós bru, és omnívor; l’**ós blanc** o **polar**, de pelatge llarg i espès, molt blanc en els joves i groguenc en els adults, habita per sobre del paral·lel 55 N, més sobre la mar glaçada que sobre la terra ferma. **2 ós formiguer** Nom donat a diversos mamífers edentats, de l’ordre dels xenartres, per-

Esquema tridimensional de l'estructura de la diàfasi d'un os llarg

ós bru

tanyents tots ells a la família dels mirmecofàgids i caracteritzats pel fet de tenir el cos cobert de pèl molt espès, ungles poderoses, cua molt llarga i a vegades prènsil, musell prolongat i sense dents. Es nodreixen de formigues i insectes semblants que recullen amb la llengua, llarga, estreta i arrodonida, impregnada d'un moc enganxós. El veritable ós formiguer té el cap allargat, el llarg musell en forma de tub, les potes anteriors armades de fortes urpes i la cua proveïda d'un pèl tan llarg que quan l'animal dorm se'n serveix com d'una flassada. Habiten a l'Amèrica tropical. **3 ós rentador** [*Procyon lotor*, família dels procionids] Mamífer carnívor d'uns 60 cm de llargada i 30 d'alçada fins a la creu, amb la cua de 40 cm, complexió robusta, potes petites i abundantment cobertes de pèl, mans i peus amb la planta nua, dits fins i cara allargada en un curt musell a la base del qual hi ha els ulls, que són molt vius. El pelatge, de color gris groguenc tacat de negre, presenta unes característiques taques negres al voltant dels ulls, que formen com una mena de màscara, i unes anelles clares i fosques a la cua. És de costums nocturns, hàbil grimpador i nedador, i de règim alimentari omnívor. És gregari i habita a les zones forestals properes als corrents d'aigua o llacs de tota l'Amèrica del Nord i l'Amèrica Central.

Osaka Capital del *fu* homònim, a l'illa de Honshū, Japó (2 588 989 h [est 1993]). És situada a la badia d'Osaka, al delta del Yodo. Centre d'una important regió agrícola i industrial (Kinki), forma el segon gran complex industrial del país, del qual és el primer centre tèxtil i de confecció. Molt importants són també la metal·lúrgia, mecànica, construccions elèctriques i química. De la seva antiga capitalitat, encara subsisteix el temple de Tennoji (630). Després del gran temple, el monument més antic és el temple de Nara amb algunes pintures (ss IX i X) i l'altar de Tenjin o Temmangu (s X).

Osca [*cast: Huesca*] Municipi i capital de la província homònima, Aragó, situat a la riba esquerra del riu Isuela, al centre de la fossa d'Osca (44 165 h [1991]). Tradicionalment ha estat un centre de caràcter administratiu i agrari amb industrialització molt feble, motiu pel qual el desenvolupament urbà i demogràfic ha estat lent. La indústria és bàsicament alimentària (farina, oli) i mecànica (maquinària agrícola), amb manufactures de la fusta. Entre els seus monuments destaquen el monestir de San Pedro el Viejo (ss XI-XIII) i la catedral, gòtica, començada el 1274 per iniciativa de Jaume I el Conqueridor i acabada entre els ss XV i XVI. Poblal ilerget, rebé el nom d'Osca durant l'època romana. Consta com a seu episcopal des del s VI. Conquerida pels musulmans (~713), fou assetjada per Sanç Ramí­rez d'Aragó (1094) i ocupada per Pere I d'Aragó (1096). S'hi reuniren corts durant els ss XIII i XIV, i el 1354 hom hi fundà una universitat o estudi general. A la mort de Martí I de Catalunya-Aragó (1410) es mos-

trà partidària de Jaume d'Urgell. Amb els nuclis de musulmans, jueus, francs i catalans, aconseguí un desenvolupament urbà i l'establiment d'una producció artesanal de draps.

Oscar Estatueta de bronze recoberta d'or, de vint-i-cinc centímetres i mig d'alt i uns tres quilos de pes. Amb aquesta estatueta l'Academy of Motion Pictures, Arts and Sciences de Hollywood premia anualment les millors tasques realitzades durant l'any en tots els camps de la producció cinematogràfica. Es concedeix des del 1928.

oscil·loscopi *ELECT* Aparell emprat per a observar i enregistrar fenòmens físics variables amb el temps que puguin ésser transformats en una magnitud elèctrica variable. Tots els oscil·loscopis emprats actualment són electrònics. El component essencial d'un oscil·loscopi és el tub de raigs catòdics, generalment amb deflexió electrostàtica, associat a quatre circuits electrònics: l'amplificador vertical, l'amplificador horitzontal, l'amplificador de sincronisme i la base de temps; a més, hi ha els circuits auxiliars per a l'enfocament, el control de la lluminositat, els atenuadors d'entrada, etc, i també una etapa alimentadora.

Oshima, Nagisa (Kyoto 1932) Director cinematogràfic japonès. Alguns dels seus films són *Siiku* ('La domesticació', 1961), *Shonen* ('El nen', 1969), *Gishiki* ('La cerimònia', 1970), *Natsu no Imoto* ('Una petita germana per a l'estiu', 1972), *Ai no corrida* ('L'imperi dels sentits', 1976), *Ai no borei* ('L'imperi de la passió', 1978), *Merry Christmas Mr. Lawrence* (1983) i *Max, mon amour* (1986).

Osiris En la religió egípcia, Déu del més enllà. Adorat originàriament a Busiris (al Delta), el seu culte s'estengué des d'època antiga a tot Egipte. Era representat com un home embolicat en un sudari, coronat amb una alta tiara i sostenint el bàcul de comandament i l'espantamosques. Segons la llegenda osiriaca, Osiris era fill de Geb (déuterra) i de Nut (deessa-cel) i regia el món.

Oslé i Sáenz de Medrano, Miquel (Barcelona 1879 — 1960) i el seu germà **Llucià Oslé i Sáenz de Medrano** (Barcelona 1880 — 1951) Escultors. Llur obra és molt sovint conjunta: monuments barcelonins a *Fortuny* i a *Verdaguer* (1924), mausoleu de les *Heroïnes de Santa Bàrbara* a Girona (1925), obres a la font de la plaça d'Espanya de Barcelona (1929) i a la plaça de Catalunya (1929), monument als afusellats als fossats de Santa Helena de Montjuïc, a Barcelona (1940), la Mare de Déu que corona la cúpula de la basílica de la Mercè a Barcelona (1945-49), etc.

Oslo Capital de Noruega i del *fylke* d'Akersus i alhora *fylke* independent (454 km²; 477 515 h [est 1994]). És situada a l'extrem W del fiord homònim, que s'endinsa un centenar de quilòmetres a través dels millors districtes agrícoles i forestals del SE de Noruega. És el centre econòmic, administratiu i cultural de Noruega. La indústria comprèn la construcció naval i indústria mecànica, elèctrica, electrònica i tèxtil i arts gràfiques. Fundada pel rei Harald III (1048), fou convertida en la capital per Haakon V (1299-1319). Posteriorment, amb motiu de les unions escandinaves, la seva importància política minvà. Els mercaders hanseàtics de Rostock, interessats per la fusta noruega, dominaren el seu comerç, fins que foren desplaçats pels neerlandesos (s XVI). Destruïda per un foc el 1624, fou reconstruïda per Cristià IV de Dinamarca, amb el nom de Christiania. Al s XVII s'inicià el desenvolupament de les indústries de la fusta. Amb motiu de la unió de Noruega a Suècia (1844) esdevingué seu del govern i del parlament noruecs. Capital del nou regne independent de Noruega (1905), el 1925 recuperà el nom d'Oslo. Entre els monuments religiosos cal esmentar l'església de la Gamle Aker Kirke (1100) i la catedral (s XVII). Entre els monuments civils es destaquen la fortalesa d'Akershus (1300) i diferents palaus i edificis públics d'estil neoclàssic.

osmosi *QUÍM/FÍS* En un sistema format per dues dissolucions de concentracions diferents, però amb el mateix dissolvent, separades per una membrana dita *semipermeable*, tendència a passar dissolvent de la dissolució menys concentrada a la que ho és més.

Osona Comarca de Catalunya, al curs mitjà del Ter (1 264 km²; 117 880 h [1991]). Cap de comarca, Vic. Limita al N amb el Ripollès, al NE amb la Garrotxa, a l'E amb la

Osona		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alpens	13,8	249
Balenyà	18,5	3 231
Brull, el	41,1	182
Calldetenes	5,8	1 472
Centelles	15,1	5 682
Collsuspina	14,9	214
Espinelves	17,6	191
Folgueroles	11	1 160
Gurb	51,2	1 674
Lluçà	53,5	282
Malla	11	247
Manlleu	17,2	16 148
Masies de Roda, les	16,4	624
Masies de Voltregà, les	22,3	2 479
Montesquiu de Besora	4,9	855
Muntanyola	40,4	171
Olost	26,2	960
Orís	27,3	226
Oristà	71,3	922
Perafita	18,5	338
Prats de Lluçanès	13,3	2 625
Roda de Ter	2,2	5 015
Rupit i Pruit	47,8	343
Santa Cecília de Voltregà	8,6	187
Santa Eugènia de Berga	6,3	1 590
Santa Eulàlia de Riuprimer	14	844
Sant Agustí de Lluçanès	13,4	123
Santa Maria de Besora	24,9	201
Santa Maria de Corcó	62	1 997
Sant Bartomeu del Grau	34,7	1 121
Sant Boi de Lluçanès	21,2	530
Sant Hipòlit de Voltregà	0,9	2 981
Sant Julià de Vilatorta	16,4	1 934
Sant Martí d'Albars	14,8	125
Sant Martí de Centelles	25,7	642
Sant Pere de Torelló	57,5	1 996
Sant Quirze de Besora	8,1	2 028
Sant Sadurní d'Osormort	30,9	74
Sant Vicenç de Torelló	6,6	1 702
Seva	29,1	1 765
Sobremunt	13,6	91
Sora	31,5	211
Taradell	26,8	4 593
Tavèrnoles	19,1	208
Tavertet	32,2	132
Tona	16,5	5 124
Torelló	13,5	10 941
Vic	30,9	30 155
Vidrà	34,6	197
Viladrau	50,6	757
Vilanova de Sau	58,1	341
Osona	1 263,8	117 880

Selva, al S amb el Vallès Oriental, al SW-W amb el Bages i a l'W-NW amb el Berguedà. La plana de Vic, que constitueix el nucli de la comarca, és l'extrem NE de la Depressió Central Catalana, i és voltada per relleus més alts, pertanyents als Pre-pirineus (N), a la Serralada Transversal (NE), a la Serralada Pre-litoral (E i S) i a la mateixa Depressió Central (W). La plana estricta s'estén uns 30 km en direcció N-S i 10 km en direcció E-W, a causa del sentit S-N del Gurri i de l'alt Ter, d'una banda, i al N-S del Congost. A ponent, el coster de Collsuspina constitueix la prolongació vers el N dels cingles de Bertí. Al N es troben els municipis que constitueixen el Vidranès. Al damunt de la plana, la plataforma estructural del Moianès i la del Lluçanès prolonguen cap al Llobregat la Depressió Central. Les serres de Bellmunt, a l'esquerra del Ter, i de Vinyoles, a la dreta, són els primers anticlinals subpirinencs. Al Puigsacalm, vèrtex NE, comença la Serralada Transversal, representada a la comarca pel Cabrerès o Collsacabra. Les Guilleries, pertanyents ja a la Serralada Pre-litoral, són separades de la plana de Vic per un sistema de tres costes estructurals. Al coll de Sant Marçal comença el massís de Montseny, accessible pel coll Formic. Les temperatures mitjanes oscil·len entre 10° i 13°C, pròpies d'un clima mediterrani continental. És característica la boira que es forma els dies encalmats d'hivern. Les precipitacions assoleixen, a la muntanya, de 800 a 1 000 mm anuals; a la plana no passen de 600 a 700 mm. Comarca essencialment submediterrània, la forta inversió tèrmica de la plana de Vic fa que la rooureda de les muntanyes perifèriques sigui també la vegetació potencial de la plana. Entremig, la zona més temperada és coberta d'alzinar

montanyenc. La humitat de les muntanyes orientals és indicada per les fagedes. El sector primari a Osona és basat actualment en la ramaderia, que se serveix de l'agricultura com a auxiliar, la qual cosa explica el predomini dels conreus farratgers i dels cereals de funció ramadera. És, sens dubte, una de les comarques més ramaderes de Catalunya. Destaca sobretot l'explotació del bestiar porcí i també del bestiar boví, tant per a la producció de llet com per a la de carn. En conjunt, l'activitat agrària ocupa el 6% de la població ocupada de la comarca. El sector econòmic més important és l'industrial (49% de la població ocupada). Quant a les activitats industrials, el tèxtil, de forta tradició a la comarca, continua essent el sector més important , però la forta crisi que experimenta ha afectat especialment les colònies. La metal·lúrgia, la fusta, l'alimentació i la pell tenen força importància. El sector de la construcció dóna feina al 8% de la població ocupada i els serveis al 37%. La xarxa de comunicacions és molt centralitzada. El ferrocarril i la carretera de Barcelona a Puigcerdà defineixen l'eix Congost-Gurri-Ter, on conflueixen les altres. El 1995 hom inaugura el tram de l'eix transversal que uneix Vic amb Girona. Un estueig de sòlida tradició s'ha implantat als sectors més frescals: el Montseny, les Guilleries i el Collsacabra. Des del 1950 el creixement poblacional ha estat notable. Vic, cap de comarca, és el nucli més important i concentra el 24% de la població comarcal; el segueixen en importància les poblacions fabrils de Manlleu i Torelló. El poblament presenta una concentració demogràfica a la plana de Vic i una molt baixa densitat a la resta del territori. La comarca d'Osona és només una petita part de l'antic comtat d'Osona, del qual ha rebut el nom. La demarcació, adoptada en la divisió territorial del 1936, i restaurada el 1987, no corresponia a cap divisió històrica concreta. Una llei de modificació de la divisió comarcal de Catalunya del 1990 segregà del Ripollès els municipis de Montesquiu de Besora, Santa Maria de Besora, Sant Quirze de Besora i Vidrà i els incorporà a l'actual comarca d'Osona, formada per un total de 51 municipis.

Osona, Roderic d' *dit el Vell* (Ossona, Milà? s XV — València? s XVI?) Pintor. Actiu a València. A partir de les obres que li són adjudicades —a València, retaule del *Calvari*, *Pietat al peu de la creu* o *Cinquè Dolor*, *Missa de Sant Règul*, etc—, sembla que coneixia l'art flamenc. Donà una nova orientació matinerament renaixentista a la pintura valenciana. Emprà ja l'oli en veladures i detalls, i es caracteritza per la sequedat en l'elaboració dels rostres i en les robes, paisatges d'horitzó elevat en gradació brusca de plans, detalladament representats, i una certa escenografia. Hom l'ha considerat la mateixa persona que l'hipotètic Roderic d'Osona el Jove.

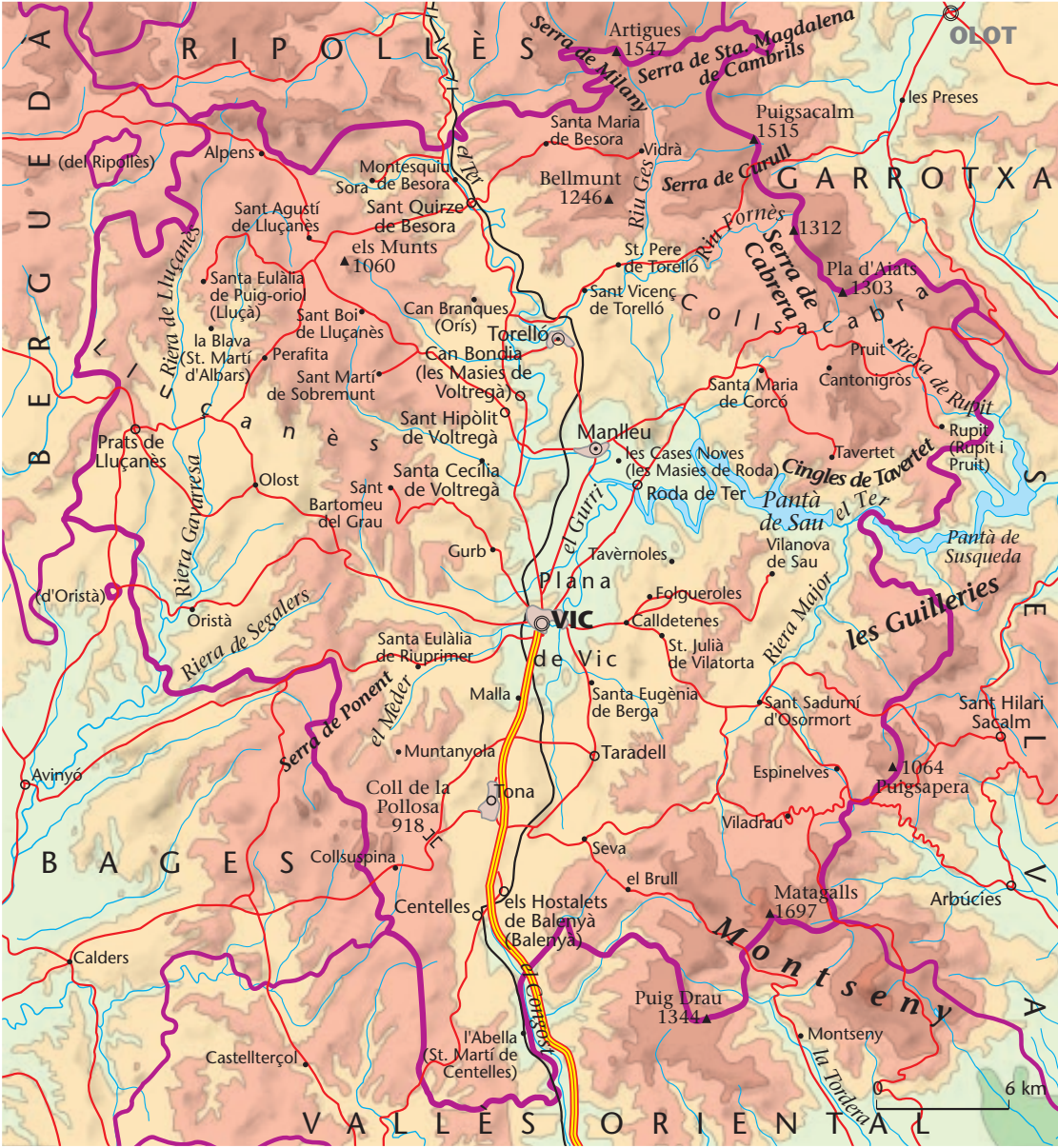
Óssa Major, l' [*llat: Ursa Major*] Constel·lació boreal situada entre les del Dragó, el Bover, els Llebrers, el Lleó Menor, el Linx i la Girafa. Popularment és anomenada *el Carro*. Conté 210 estels visibles a ull nu, cinc dels quals són de segona magnitud i set de tercera. L'astre principal, *α Ursae Majoris*, és un sistema doble situat a una distància de 142 anys-llum de la Terra en el qual l'estel principal és un estel gegant de magnitud aparent visual 2,02, mentre que l'estel secundari té una magnitud de 4,96.

Óssa Menor, l' [*llat: Ursa Minor*] Constel·lació boreal situada entre les de la Girafa, el Dragó i Cefeu. Popularment és anomenada *el Carro petit*. Conté 40 estels visibles a ull nu, dos dels quals són de segona magnitud i un de tercera. L'estel principal de la constel·lació, *α Ursae Minoris*, és l'*estel polar* i coincideix, aproximadament, amb la posició del pol nord de l'hemisferi celest.

osteoporosi *PAT* Afecció caracteritzada per un aprimament de les trabècules i de la membrana cortical dels ossos, amb eixamplament dels espais medul·lars. Consisteix en un desequilibri dels processos de formació-reabsorció de la substància fonamental de l'os (escassa formació o excessiva reabsorció).

ostra [*Ostrea edulis*, família dels ostrèids] *ZOO*L Lamel·libranqui del superordre dels fil·libranquis que pot atènyer de 7 a 10 cm i té la conquilla bivalva, irregular i aspra amb línies de creixement laminars per fora i llisa i nacrada per dins. Habita a les costes de totes les mars europees. És molt apreciada en gastronomia i hom la cria artificialment.

ostrogot *HIST* Individu d'una tribu germànica originada per l'escissió dels gots, ins-

Mapa físic d'Osona

tal·lats a les dues vores del Dnièster, en dos pobles: els visigots, o gots de l'W, situats en aquesta banda del riu, i els ostrogots, establerts a l'altra banda fins al Don (s III). Adquiriren una gran puixança amb Geberic i Hermanaric, que constituïren un gran imperi entre la mar Negra i la Bàltica. Arrossegats pels huns i manats per Valamir, penetraren a Itàlia i foren derrotats per Aeci el 451. Mort Àtila, els ostrogots s'independitzaren dels huns i pactaren amb els romans. Un nebot de Valamir, Teodoric, fou proclamat rei i reconegut per l'emperador Anastasi com a rector d'Itàlia (498). Després de la seva mort (526) el regne ostrogot decaigué ràpidament. L'any 534 l'emperador Justinia reivindicà Itàlia per al seu imperi, i el seu general Belisari derrotà repetidament els ostrogots. La ruïna de l'estat comportà llur dispersió i desaparició com a poble.

Ostrovskij, Aleksandr Nikolajevič (Moscou 1823 — 1886) Dramaturg rus. Les primeres obres són una crítica de la societat: *Groza* ('La tempesta'), *Vojevoda* ('El cabdill'). És una obra seva important *Bespridanica* ('La noia sense dot'), que descriu l'empobriment de la noblesa i la rampinya dels burgesos. És un innovador no sols de la temàtica, sinó també de la composició.

Oteiza, Jorge de (Orío, País Basc 1908) Escultor basc. Ha conreat l'escultura i la ceràmica i s'ha dedicat a l'ensenyament a l'Argentina, al Perú i a Alemanya. Ha escrit *Interpretación estética de la estatuaría megalítica americana* (1962) i *Quousque tandem* (1963). Al final dels vuitanta, abandonà l'escultura per a dedicar-se a la poesia en basc.

Otó I *dit el Gran* (? 912 — Memleben 973) Emperador romano-germànic (962-973). Rei de Germània (936) i d'Itàlia (951 i 961).

Osona	
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>	
	
superfície:	1 264 km²
població:	117 880 h (1991)
capital:	Vic

Osona La plana de Vic, amb els nuclis de Folgueroles i Sant Julià de Vilatorta a la dreta

O

P

Capital quadrada romana

p

Uncial

p

Minúscula carolina

𐍑 𐍐

Gòtica textura

P p

Romana antiga humanística

Ṕ ṑ

Cursiva humanística

P p

Romana transicional del barroc

P p

Romana moderna neoclàssica

P p

Egípcia

P p

Pal sec

Pp

pa Producte resultant de la cocció d’una massa constituïda per una barreja de farina de blat, aigua, sal i llevat, després de sotme-tre-la a un procés de fermentació per aconseguir una esponjositat més o menys accentuada segons el tipus de pa i els costums de cada lloc. Els primers testimoniatges arqueològics de la transformació de blat en farina daten de fa 8 000 anys; el tipus de pa més primitiu no era sinó una massa cuïta, sense fermentar i en forma de galeta. La descoberta de la fermentació és atribuïda als egipcis, puix que cap al 2600 aC feien el pa amb mètodes essencialment semblants als actuals. Normalment el pa és fet amb farina de blat, puix que aquesta és l’única farina que conté una matèria proteica peculiar, insoluble i capaç d’absorbir aigua fins a triplicar el seu pes, la qual forma el gluten, matèria viscosa, elàstica i extensible, que lliga la massa en el procés de panificació, ajuda a la retenció del gas carbònic i dóna lloc a la formació d’alvèols i l’esponjositat de la massa durant el procés de maduració abans d’entrar al forn. La qualitat del pa depèn en gran part de les propietats físiques del gluten, molt diverses segons la varietat de blat de què procedeix la farina. En alguns països del centre i de l’est d’Europa, és molt freqüent de fer el pa amb farina de sègol o bé amb una mescla de tots dos cereals (*pa de mestall*), amb la qual hom pot obtenir pans molt atractius i d’una gran varietat.

Pacífic, oceà El més gran dels oceans, l’amplada del qual iguala les de l’Atlàntic, l’Índic i l’Àrtic juntes. És limitat a l'E per l'Amèrica del Nord i l'Amèrica del Sud, a l'W per Àsia i Austràlia, i s'estén de N a S des de les regions àrtiques a les antàrtiques. A l'oceà Pacífic hi ha la més gran profunditat marina: la fossa de les Mariannes, que té prop d’11 km. També hi ha, al Pacífic, la muntanya més alta de la Terra, que és el volcà hawaia Mauna Kea, el qual s’eleva abruptament des del fons de l’oceà fins a 9 450 m. El Pacífic és circumdat per un cinturó de fosses oceàniques de gran profunditat (fosses de Toga-Kermadec, Noves Hèbrides, Planet o Nova Bretanya, Japó, Kurils i, finalment, de les Aleutianes). Les dorsals més importants del Pacífic són la dorsal Pacífico-antàrtica, que és continuació de l’Índico-antàrtica, i la dorsal de Hawaii. Vorejant el Pacífic i a les seves dorsals principals, hi ha nombrosos volcans actius i apagats, els quals sovint hom denomina *cinturó de foc del Pacífic*. Coincideixen en aquest *cinturó de foc* els epicentres de la majoria de terratrèmols que s’originen a la zona. Aquests sismes donen lloc als *tsunamis*, que són onades baixes de gran poder destructor que travessen l’oceà a una gran velocitat (uns 720 km/hora) i a intervals de 15 minuts. En apropar-se a les platges atenyen unes alçades colossals. Un altre fenomen notable és la Gran Barrera de Queensland, d’uns 2 000 km de longitud i 150 m de gruix i que sustenta una de les faunes i flores més variades del món marí. Els corrents que recorren el Pacífic són càlids, excepte els de les costes de Califòrnia, Xile i el Perú. El S de l’oceà és

recorregut, d’W a E, pel corrent fred circumpolar antàrtic.

pacifisme *POLÍT* Doctrina i moviment partidaris de la supressió de la guerra com a mitjà de resoldre els conflictes internacionals. El pacifisme es remunta al s XIX, amb la creació de societats per a la pau. A la fi del s XIX el moviment pacifista rebé un nou i definitiu impuls en ésser incorporades les tendències pacifistes a l’ideari dels partits socialistes i de les organitzacions obreres.

Paganini, Niccolò (Gènova 1782 — Niça 1840) Violinista i compositor italià. Desenvolupà la tècnica violinística. Actuà per tot Europa i assolí èxits assenyalats amb peces pròpies (concerts per a violí i orquestra, 24 capricis per a violí i diverses sonates).

Pagès i Elies, Pere (Barcelona 1916) Escriptor i polític. És conegut pel pseudònim de *Víctor Alba*. Milità en el POUM. Per les seves activitats clandestines fou empresonat durant la postguerra i fugí a França i Mèxic. Exercí com a professor d’universitat als EUA. Col·laborà a la premsa europea i sud-americana. Traduí, amb Camus, el *Cant Espiritual* de Maragall al francès. La seva extensa obra comprèn assaig i novel·la, a més d’estudis com ara *Andreu Nin* (1974), *Els problemes del moviment obrer a Catalunya* (1976), *Historia de la resistència antifranquista* (1978), *Todos somos herederos de Franco* (1980), etc. El 1990 comencà la publicació de les seves memòries, *Sísif i el seu temps*.

Pahissa i Jo, Jaume (Barcelona 1880 — Buenos Aires 1969) Compositor. El seu catàleg comprèn obres simfòniques, com l’obertura *El rabadà* (1917), el poema simfònic *El camí* (1909), dues simfonies (1900 i 1921), una *Sinfonietta* (1921) i tres obres orquestrals. Compongué la comèdia lírica *La presó de Lleida* (1906), amb text d’Adrià Gual, *Canigó* (1910), adaptació de l’obra de Verdaguer, feta per Josep Carner, *Gal·la Placídia* (1913), amb llibret d’Àngel Guimerà. És autor de música de cambra, d’obres pianístiques i cançons. El 1937 s’instal·là a Buenos Aires, on escriví *Nocturn*, per a violoncel i piano, dos ballets i molta música escènica. Publicà nombroses obres teòriques i didàctiques, biogràfiques, com *Vida y obra de Manuel de Falla* (1947), i assaigs.

País Basc, el [*basc: Euskalerria*] País de l'Europa sud-occidental, a les costes de la mar Cantàbrica, estès entre l'inici dels Pirineus Centrals i el de la serralada Cantàbrica, i entre el baix Ador i l'alt Ebre (20 500 km²; 2 861 268 h [1991]). El país és dividit entre els estats francès i espanyol; al primer pertany l'Euskadi del Nord (2 818 km²; 238 000 h [est 1991]), que comprèn les comarques de Lapurdi, la Baixa Navarra i Zuberoa, i al segon les comunitats autònomes de →*Navarra* (10 421 km²; 519 277 h [1991]) i del →*País Basc* (7 261 km²; 2 124 651 h [1992]).

LA GEOGRAFIA

El País Basc consta de tres grans regions: els Pirineus, les Muntanyes Basques i la depres-

p

sió de l'Ebre. Els Pirineus Occidentals o atlàntics presenten un eix discontinu, que va perdent altitud de l'extrem E cap al litoral guipuscoà. Els principals ports són el d'Ibañeta, i el de Belate, que constitueix el nexe dels Pirineus amb les Muntanyes Basques. La depressió de l'Ebre és la tercera gran unitat morfològica. El País Basc és d'origen oligocènic i consta de la Rioja Alabesa (i navarresa) i la Ribera de Navarra. El clima és humit i, entre el clima mediterrani continental i l'atlàntic pur, hi ha tota una gradació. La major part del país pertany a la província fitogeogràfica atlàntica, amb predomini del bosc caducifoli. Als cims més alts hi ha prats alpins. A l'angle SE d'Àlaba i a Navarra a partir de Pamplona, la vegetació és mediterrània. A l'extrem NE de Navarra hi ha paisatges subalpins amb avet i pi negre. Tradicionalment hom ha diferenciat dins del País Basc dues regions contraposades: l'interior agrícola i rural i la façana atlàntica, industrial i urbanitzada. El poblament de la regió litoral respon a un país industrialitzat: alta densitat de població, predomini de la urbanització i aflux immigra­tori considerable de la resta del País Basc i de l'estat espanyol fins el 1975. L'àrea metropolitana de Bilbao, el litoral de Biscaia, el Duranguesat, les àrees de Sant Sebastià-Pasaia-Errenteria, Baiona-Biarritz i Irun-Hendaia concentren la majoria de la població basca. A banda dels condicionaments històrics, ètnics i culturals, un dels trets definidors del País Basc és la possessió d'una llengua original. Els límits lingüístics actuals del basc són, però, més reduïts que el territori que hom sol considerar com a País Basc.

LA HISTÒRIA

L'estat de les investigacions sobre l'home basc primitiu no permet de datar amb certesa l'inici de la seva presència en el territori. Hom pot afirmar, però, que l'home basc procedeix d'un Cromanyó establert fa uns 40 000 anys i que anà evolucionant fins a adquirir els trets distintius bascs fa uns 7 000 anys. Dos mil anys després els bascs introduïren les ovelles i iniciaren la pastura de cavalls i bestiar boví. Hom creu que els bascs practicaven el culte dels genis de formes animals; la direcció en què són orientats els cadàvers fa pensar en una veneració o un culte al Sol. D'altra banda, els trets ètnics de l'home basc eneolític han perdurat fins avui i els bascs constitueixen l'única raça pre-ària a Europa. Quant a la llengua, el →*basc* o èuscar (*euskara*), és l'única pre-indoeuropea que persisteix a Europa. Els bascs s'autoanomenen *Euskaldunak* ('els qui parlen *euskara*') i anomenen *Euskalerrria* ('poble que parla *euskara*') el País Basc. Es produeix, així, el fet que un tret cultural, com és la llengua, conforma el poble basc i li dóna sentit d'unitat. Els seus veïns els anomenen amb un mot d'origen indoeuropeu: vascons o bascs. Aquests vascons restaren al marge de les lluites que es desencadenaren a la Península Ibèrica entre romans i cartaginesos. En general, la relació entre romans i vascons fou cordial. Pompeu fundà *Pompaelo* (75 aC), l'actual Pamplona, on hi havia l'antiga població basca d'Iruña ('la ciutat'). Al s V els bascs lluitaren contra els seus i s'oposaren als visigots. Els bascs foren derrotats, i els visigots fundaren Vitòria. El poble basc formà per primer cop una unitat política, la Bascònia al principi del s VII, que comprenia les terres d'ambdós vessants dels Pirineus i s'estenia des de l'Ebre fins a la Garona. Més tard, els bascs s'independitzaren de la tutela franca i a la primera del s VIII aprofitaren la invasió musulmana per a vèncer els enemics visigots. En lluita oberta contra els francs al N i contra els musulmans al S, el ducat de Bascònia donà lloc, al s IX, al regne de →*Navarra*, el qual tingué moments de màxima extensió i hegemonia amb Sanç III el Major. A la seva mort (1035) els seus fills es repartiren els dominis. Amb la mort, sense successió directa, de Sanç VII el Fort (1234) s'acaba la línia dels monarques vascons i comencen les dinasties franceses a Navarra. Àlaba, Guipúscoa i la senyoria de Biscaia se separaren del regne de Navarra i cercaren el suport dels monarques castellans per resoldre llurs difícils situacions polítiques. Els reis de Navarra s'emparentaren amb reis veïns de signe contrari. Les crisis de subsistència del s XIV i la depressió econòmica que se'n derivà produïren, durant el s XV, tensions socials i revoltes dels camperols contra el poder senyorial. L'activitat marinera i comercial de Biscaia s'afermà el 1511 amb el consolat de Bilbao. Ferran el Catòlic jurà respectar-ne la sobirania. La independència de les regions basques es regia pels règims forals,

Mapa físic del País Basc

el País Basc El port de Bermeo, a Biscaia

que, al País Basc, nasqueren el 1449, i foren salvaguardats a partir de les aliances que els bascs establiren amb els anglesos i els francesos, i amb els castellans. El règim foralista basc es veié, però, amenaçat amb les idees liberals del s XVIII a Europa i amb la burgesia del s XX, que tendia a la igualtat dels drets dels ciutadans. La revolució del 1789 significà l'abolició dels furs als tres territoris bascos vinculats a la corona francesa. Al País Basc, la vida social i política del s XIX estigué marcada per les guerres carlines. El 1872, els furs, defensats pels carlins, van ser suprimits. A partir d'aquesta data s'establí, per primer cop en la història del País Basc, l'obligatorietat de fer el servei militar en l'exèrcit espanyol i de pagar contribucions. Com a oposició a aquesta malvestat, començà el moviment nacionalista basc, inspirat per Sabino de Arana Goiri, que fundà l'Eusko Alderdi Jeltzalea, o *Partit Nacionalista Basc* (1894). La revolució industrial havia incidit a Biscaia i Guipúscoa, que reberen una forta immigració. L'explotació dels jaciments de mineral de ferro a Biscaia possibilità una potent indústria siderúrgica. El capitalisme basc es basa en aquesta indústria, les empreses navals (Ybarra, 1860) i la banca (Banc de Bilbao, 1857; Banc de Biscaia, 1901). Entre el proletariat de Bilbao es difongueren les idees socialistes i, en les zones rurals de Navarra, el sindicalisme catòlic. Amb uns plantejaments nacionalistes i catòlics, el Partit Nacionalista Basc aconseguí set actes de diputat en les eleccions parlamentàries del 1918. En les eleccions del 1931, aquest partit es presentà aliat amb els carlins en un bloc basco-navarrès que no fou estable, car el PNB acceptà el règim republicà en canvi de la concessió de l'autonomia. El procés autonòmic, aturat el 1933, fou reprès el 1936. Aviat, però, es produí la insurrecció militar i els bascs restaren dividits en dos bàndols. Navarra, que es decantà clarament pels rebels, i la major part d'Àlaba foren sotmeses per les tropes franquistes. La resta del País Basc es mantingué fidel a la República i a la democràcia. L'1 d'octubre de 1936 les corts republicanes aprovaren l'Estatut d'Autonomia. José Antonio de Aguirre fou el primer president d'Euskadi. Les tropes de Franco, però, ocuparen Sant Sebastià i una part de Guipúscoa. La població de Gernika sofrí un dramàtic bombardeig el 26 d'abril de 1937 i el 19 de juny Bilbao caigué en poder de l'exèrcit insurrecte. El *lehendakari* Aguirre morí l'any 1960 i fou substituït per Jesús María de Leizaola. Al llarg dels deu darrers anys del franquisme es desvetllà la consciència nacional. El clima polític adquirí una tensió considerable, per la crisi en que entrà la indústria siderúrgica basca i que produí una gran taxa d'atur, i per l'aparició i el creixement de les activitats d'→*ETA*, creada el 1959, que desencadenà una resposta igualment violenta per part de l'estat. Durant la transició democràtica aquest clima es mantingué, i en les primeres eleccions generals (1977) ja es palesaren les diferències entre el nacionalisme basc, que triomfà a Àlaba, Biscaia i Guipúscoa, i el tradicionalisme contrari a la reunificació, arrelat a Navarra. Així, foren constituïdes dues comunitats autònomes: el →*País Basc*, l'estatut d'autonomia del qual fou aprovat el 1979, i →*Navarra*, que fou constituïda el 1982. Tanmateix, la problemàtica de la relació entre ambdós terri-

toris no s'ha resolt. A Euskadi del Nord, l'existència de refugiats polítics i de moviments en favor seu, com Embata, els anys setanta, afavorí un estat d'opinió autonomista. El 1979 el grup nacionalista *Izan* ('ésser') reprengué la lluita per un departament dotat d'estatuts de llengua i cultura locals. Al principi del 1988, els partits bascos —a excepció d'Herri Batasuna— van signar el Pacte d'Ajuria-Enea com a mostra de rebuig a la violència d'ETA.

País Basc, el [basc: *Euskadi*] Regió del →*País Basc* que forma una comunitat autònoma de l'estat espanyol, situada entre la mar Cantàbrica al N, França al NE, les comunitats autònomes de Navarra a l'E, la Rioja i Castella i Lleó al S i al SW i Cantàbria a l'W (7 261 km²; 2 104 041 h [1991]). La capital és Vitòria. Comprèn les regions de Biscaia, Guipúscoa i Àlaba, on hi ha el comtat de Treviño, dependent administrativament de Castella i Lleó.

LA GEOGRAFIA

Situat entre dos potents sistemes muntanyosos, els Pirineus a l'E i la Serralada Cantàbrica a l'W, el relleu basc s'estén del golf de Biscaia a l'Ebre. Morfològicament, cal distingir-hi dues regions. Les Muntanyes Basques, d'altura moderada (1 300 - 1 500 m), constitueixen un sistema que enllaça amb els Pre-pirineus i amb el sector santanderí de la serralada Cantàbrica. Les serres de Gorbea, Aitzgorri i Aralar formen la divisòria del N muntanyós amb la plana de Vitòria, que enllaça, cap al S, amb la depressió de l'Ebre, zona que constitueix l'anomenada Rioja Alabesa. La costa és retallada i abrupta, amb les petites ries de Gernika, Deba, Orio, Pasaia i Bidasoa i el sinclinal que forma la gran ria de Bilbao, a la desembocadura del Nerbion. El sistema hidrogràfic comprèn els vessants atlàntics, de rius curts i cabalosos (Nerbion, Ibaizabal, Deva, Urola, Urumea, Ora i Bidasoa), i el de la conca de l'Ebre, amb rius menys cabalosos (Zadorra-Urquiola). Dels rius bascos se'n treu un gran profit hidroelèctric. Climatològicament, bé que hom pot adscriure la totalitat del territori a la influència atlàntica, hi ha un sensible augment de la continentalitat a mesura que hom avança cap a l'interior. Al litoral i a les Muntanyes Basques la vegetació és de tipus temperoeu­peu. L'acció de l'ésser humà ha fet retrocedir la vegetació autòctona, substituint-la per prats als estatges més baixos, i per pinedes als més alts. Al S, la vegetació autòctona esdevé més mediterrània i hi predomina l'alzinar. L'economia basca es caracteritza per tenir la indústria metal·lúrgica i siderúrgica més important de l'estat espanyol. Aquests sectors es concentren al voltant de Bilbao i la vall de Deba. Bilbao, la seva àrea d'influència i Vitòria tenen també indústria química, paperera, tèxtil i conservera. La indústria lleugera es localitza, sobretot, a Sant Sebastià. Com a centres industrials també destaquen Eibar, Usurbil, Andoain, Errenteria, Pasaia, Irun, Hernani i Tolosa. La productivitat industrial va sofrir una forta davallada en la segona meitat del 1992 i en la primera del 1993. A Àlaba, on predomina el sector primari, són importants els conreus de la blada-rave sucrera i de la patata. També és rellevant la producció de blat, ordi i civada, i la ramaderia (bestiar ovi). La industrialització d'aquesta regió començà a la fi dels anys seixanta per descongestionar la indústria del litoral i fer front a la crisi de la siderúrgia. La pesca es concentra en els municipis de Getaria, Ondarroa, Pasaia i Bermeo, amb fàbriques de conserves i congelació del peix. La banca té al País Basc una llarga tradició i actualment és una de les més sòlides de l'estat espanyol. El turisme es localitza a Sant Sebastià, Zarautz i Hondarribia. Pel que fa als transports, el relleu accidentat dificulta les comunicacions terrestres. El litoral acull les màximes concentracions de població, sobretot a la riba dreta de la ria del Nerbion, però també a Sant Sebastià i la seva perifèria. Biscaia i Guipúscoa tenen nombroses ciutats mitjanes i, a la riba del Nerbion, Bilbao i les poblacions adjacents formen una mateixa conurbació. A Àlaba, la província que actualment té un major creixement, la densitat mitjana és inferior a la resta i hi ha pocs nuclis importants de població, a excepció de Vitòria, Laudio i Amurrio. Els idiomes oficials són el basc i el castellà. L'administració autonòmica ha iniciat un pla per a la normalització lingüística del basc, llengua que ha sofert una forta regressió, ja que el 1993 només un 26% de la població el parlava.

LA HISTÒRIA

Els darrers anys del franquisme, al País Basc de l'estat espanyol es gestà una conflictiva

transició a la democràcia, que donà lloc a l'establiment d'una comunitat autònoma a Biscaia, Guipúscoa i Àlaba. El 1978 fou restablert el Consell General Basc i la figura del *lehendakari*, els quals impulsaren la redacció d'un estatut d'autonomia. La duresa que presidí la negociació de certs apartats de l'estatut, afegí un nou factor de radicalització, palès en el suport popular a ETA i en l'increment electoral de l'independentisme d'Herri Batasuna (HB), paral·lel al descens dels partits estatalistes. L'Estatut d'Autonomia del País Basc del 1979 originà, el 1980, un parlament i un govern bascs. Amb l'estatut fou iniciat un procés de normalització lingüística. Les primeres eleccions autonòmiques del 1980 van donar la victòria a Carlos Garaikoetxea, líder del PNB. El *lehendakari* formà un govern monocolor. Discrepàncies internes dins el partit nacionalista menaren al relleu (1985) de C. Garaikoetxea per José Antonio Ardanza, membre també del PNB, partit que l'any 1984 havia tornat a guanyar les eleccions autonòmiques. La crisi en el PNB provocà una força nacionalista, Eusko Alkartasuna (EA), encapçalada per Garaikoetxea. En les eleccions avançades del 1986, i en les del 1990, el PNB i el PSOE mantingueren llur lideratge, seguits de HB i EA. Els dos partits majoritaris formaren un govern de coalició presidit per Ardanza. En els darrers anys s'han incrementat les manifestacions contràries a la violència d'ETA. Amb les eleccions autonòmiques del 1994 s'accentuà la dispersió del mapa polític basc: el PNB i el PSOE foren les candidatures més votades, però hagueren de pactar amb EA per a formar govern, que encapçalà novament J.A. Ardanza.

Paisiello, Giovanni (Tàrent 1740 — Nàpols 1816) Compositor italià. Estudià a Nàpols, on avià fou, amb Cimarosa, el cap de l'escola napolitana d'òpera, amb obres com *L'idolo cinese* (1767), *Semiramide in villa* (1772) i també amb òperes serioses, com *Artaserse* (1771) i *Moctezuma* (1772). Cridat a la cort russa per Caterina II (1776-84), hi compongué *Il barbiere di Siviglia* (1782).

Països Baixos [nom oficial: Regne dels Països Baixos; neerlandès: Koninkrijk der Nederlanden] Estat de l'Europa nord-occidental, limitat a l'W i al N amb la mar del Nord, a l'E amb Alemanya i al S amb Bèlgica (41 526 km²; 15 401 000 h [est 1994]). La capital és Amsterdam.

LA GEOGRAFIA

Una part, quasi la meitat, dels Països Baixos, pertany a la gran plana de l'Alemanya septentrional, mentre que l'altra meitat s'identifica amb el delta del Rin i del Mosa. El 50% del territori holandès es troba sota el nivell de la mar (fins a 7 m). La resta del país és formada per regions planes o lleugerament ondulades (Limburg, 322 m, el punt més alt). Geològicament, correspon a una zona d'enfonsament des de l'època pre-mària i on s'han acumulat grans capes de sediments. El litorali s'estén al llarg de quasi 1.000 km i, format per un cordó de dunes, constitueix una fràgil muralla entre la mar i la terra. Al sector meridional apareix tallat pel conjunt d'illes que formen la Zelanda i continua a Holanda fins a Den Helder, al N de la qual el cordó de bancs de sorra es continua per les illes Frisones. De la conquesta de les terres a les aigües ha sorgit un terreny artificial característic conegut amb el nom de *polder*. La construcció s'inicià a mitjan s. XVI, i des d'aquella època fins ara les terres assecades superen les 550.000 ha. El clima dels Països Baixos és fresc, però suavitat per les influències oceàniques a tot el territori. Són freqüents la nuvolositat i les pluges. El país no té una xarxa hidrogràfica pròpiament dita, car aquesta s'identifica amb el curs baix del Mosa (Maas) i la desembocadura del Rin, dividida en diversos braços. La vegetació és de caràcter subatlàntic. En estat natural hi predomina el bosc de fullatge caduc. També hi són abundants les landes i els aiguamolls. Tot i que el 27,2% de la superfície és conreada, l'agricultura té un paper secundari (4,2% de la població activa). Al s. XIX, la industrialització dels països veïns donà un impuls enorme a l'agricultura neerlandesa, la qual es caracteritza pels alts rendiments i l'especialització en productes d'exportació. La marina disposa d'un seguit de bons ports marítims i fluvials alhora, entre els quals destaca el de Rotterdam. Hi ha 4.832 km de vies navegables. El transport internacional de mercaderies per terra és escàs, i la via marítima prepondera damunt la fluvial, centrada en el Rin. El comerç exterior es fonamenta en el prestigi financer d'Amsterdam i el seu caràcter de mercat internacional de tabac, diamants, metalls preciosos i obres d'art. La balança corrent global és positiva. Els Paï-

Mapa físic dels Països Baixos

sos Baixos són un dels països més densa-
 ment poblats del món. Les regions més po-
 blades són les províncies d'Holanda Meri-
 dional i Holanda Septentrional. La major
 concentració humana es dona a l'anome-
 nat Randstad, format per les aglomeracions
 de l'Haia, seu del govern, bé que la capitali-
 tat correspon a Amsterdam, centre històric
 dels Països Baixos, i Rotterdam, primer port
 del país i del món. Després de la Segona
 Guerra Mundial hi hagué una explosió de
 la natalitat, que ha anat minvant. Un grup
 important de la població prové de les anti-
 gues colònies (Indonèsia, Surinam, Antilles
 Neerlandeses). La llengua dominant i ofi-
 cial és el *neerlandès*. Hi ha també, però, una
 llengua minoritària, el *frisó*, que s'ha con-
 servat com a llengua cultural i ha assolit un
 cert reconeixement. El Regne dels Països
 Baixos és una monarquia hereditària i
 constitucional amb un sistema parlamen-
 tari. És un estat unitari amb una adminis-
 tració descentralitzada. Els Països Baixos
 pertanyen a la UE, l'ONU, l'OCDE, l'OTAN,
 el Consell d'Europa i el Benelux.

LA HISTÒRIA

Habitats al S pels celtes, al s VI aC n'ocuparen el nord tribus germàniques. Foren conquerits per Roma (s I aC) fins al Rin. Els Països Baixos, fraccionats en petits estats més o menys independents, que originaren les províncies posteriors, iniciaren una certa unitat política gràcies als enllaços matrimonials o per herència. Llevat del principat episcopal de Lieja, independent fins el 1794, des del 1543 tots els territoris de l'actual Benelux passaren sota el domini d'un sol príncep, com a part de l'imperi de Carles V. Bé que Carles V intentà de donar una unitat estatal als diversos països, en ajuntar-los al districte borgonyó de l'imperi i en regular la successió d'una manera idèntica a tots ells, la tendència unificadora fou interrompuda per l'oposició a la política més i més absolutista dels Habsburg. Mentre que la part septentrional dels Països Baixos començà a independitzar-se des del 1588, com a república autònoma, la meridional romangué sota l'autoritat de Castella fins a la primera del s XVIII. La lluita amb les províncies septentrionals, indecisa, menà a la treva dels Dotze Anys (1609). El fracàs dels intents de pau amb la república de les Províncies Unides provocà la dissolució dels Estats Generals. En finir la guerra dels Trenta Anys, la pau de Münster (1648) comportà la independència total dels països septentrionals. Posteriorment, el desenllaç de la guerra de Successió espanyola significà la cessió dels països meridionals a Àustria (tractats d'Utrecht i Rastatt, 1713-14). Seguí un període de pau i restauració econòmica interromput el 1745 amb mo-

de la guerra de Successió austríaca. Lluís XV de França conquerí tots els Països Baixos que depenien d'Àustria, la qual els recuperà pel tractat d'Aquisgrà (1748). La guerra de la independència dels Estats Units d'Amèrica (1775-83), que alineà França i les Províncies Unides contra Anglaterra, proporcionà molts avantatges econòmics als països meridionals. Quant als Països Baixos septentrionals —molt més forts econòmicament i amb penetració creixent del protestantisme—, la ruptura definitiva es produí l'any 1579, quan hom formà la Unió d'Utrecht —integrada pels protestants i que donà lloc a les Províncies Unides del Nord— i la d'Arràs —que reuní els catòlics, seguidors de la monarquia castellana—. A la darrerria del s XVI la república de les Províncies Unides ja destacà com a potència econòmica i comercial. Així, hom féu els primers grans viatges (1595-97) i fundà la Companyia de les Índies Orientals. Durant la treva dels Dotze Anys (1609-21), que en consolidà la independència, hi començaren les discussions sobre la doctrina dins l'Església reformada, sobre les relacions entre Església i Estat, la posició de la província d'Holanda dintre la república i l'autoritat del *stadhouder*. El 1621 fou represa la guerra contra Castella. El nou *stadhouder*, príncep Frederic Enric, conquerí una part de Brabant i Limburg i s'alià amb França i Suècia. La república esdevingué aviat la potència comercial més forta d'Europa, i no trigà a orientar-se cap a Amèrica, fundant la Companyia de les Índies Occidentals (1621). La flota holandesa arribà a dominar la mar Bàltica, i a l'Àsia la política colonial també assolí una gran expansió. La política del gran pensionari Jan De Witt afavorí els interessos comercials de la burgesia. La competència comercial amb Anglaterra originà dues guerres (1652-54 i 1665-67), de resultats indecisos. D'altra banda, la França de Lluís XIV disputà a la república el domini dels Països Baixos meridionals (guerra de Devolució), i l'envai. L'any 1672 França atacà de nou la república (guerra d'Holanda), però gràcies a l'hàbil política de Guillem III (1672-1702) hagué de signar els tractats de Nimega (1678-79). Hom formà part de la Lliga d'Augsburg contra Lluís XIV, que hagué de signar el tractat de Rijswijk (1697). A la darrerria del s XVII la prosperitat del país decaigué a causa de les lluites internes i de les guerres europees, i el seu comerç passà progressivament a les mans d'Anglaterra. La guerra de Successió espanyola, a més, extenuà la república. A la primera meitat del s XVIII el comerç es paralitzà i fins i tot fou perduda la supremacia marítima. L'any 1793 la França revolucionària envai la república. Això féu que el príncep d'Orange s'exiliés, el partit patriòtic assumís el poder i les Províncies Unides canviessin el nom pel de República Batava (1795). El 1798 aquesta assolí la seva primera constitució. Hom suprimí la Companyia de les Índies Orientals. L'aliança amb França li causà la pèrdua de les colònies. El congrés de Viena reuní en un sol regne els Països Baixos septentrionals i els meridionals (1815) i li restituí les colònies; lliurà la corona a Guillem I —fill de Guillem V de Nassau-Orange—. La unió ocasionà molts conflictes ideològics i econòmics que culminaren en la revolució del 1830, que portà a la formació del regne belga. Sota Guillem III (1849-90) començà l'hegemonia de la burgesia, repartida entre els partits liberal, conservador i antirevolucionari. Hom imposà el lliurecanvisme; la llibertat religiosa comportà la fi de les discriminacions als catòlics. L'extensió del dret electoral (1887) debilità la posició dels liberals, en benefici dels catòlics i dels antirevolucionaris. Ja sota el regnat de la reina Guillemina (1898-1948), la primera del s XX es caracteritzà pel progrés i per les intervencions contínues dels sindicats i els socialistes en la vida política. Durant la Primera Guerra Mundial el país romangué com a potència neutral. La fi de la guerra significà un seguit de tensions polítiques i conflictes territorials amb Bèlgica. Durant la Segona Guerra Mundial Alemanya envai el país (1940). La persecució contra els jueus en causà la deportació de 104 000. Alliberat el país al maig del 1945, els nous problemes de la postguerra provingueren sobretot de les colònies; Sukarno proclamà la república d'Indonèsia (1945). Quant a les colònies occidentals —Antilles neerlandeses, Surinam—, l'Estatut pel Reialme (1954) els atorgà un govern i una administració independents, bé que la corona hi mantenia un governador. L'any 1948 Holanda formà una unió econòmica amb Bèlgica i Luxemburg (*Benelux*). El mateix any la reina Guillemina abdicà en la seva filla Juliana. El 1949 el país

Mapa físic dels Països Catalans

s'adherí a l'OTAN. El 1975 concedí la independència a Surinam. Un govern de coalició moderat encapçalat per Andries van Agt, líder del CDA (Christen-Democratisch Appel), accedí al poder el 1977. El 1980 la reina Juliana I abdica en la seva filla gran, Beatriu. L'acció de govern de Ruub Lubbers, del CDA, en el poder des del 1982, estigué marcada pel fort compromís europeista —reforçat per la presidència dels Països Baixos el 1991, en què fou signat el tractat de Maastricht— i, a l'interior, per la continuació de la política tradicionalment oberta en matèria social i l'adopció de mesures per a promoure l'ocupació. Les eleccions del 1994 donaren el govern a la coalició PvdA-VVD-D'66, amb Wim Kok (PvdA) com a primer ministre.

Països Catalans, els Nom que rep el territori que comprèn →*Catalunya*, el →*País Valencià*, la →*Franja de Ponent*, les illes →*Balears*, →*Andorra* i la →*Catalunya del Nord*. En total, ocupen una superfície de 69 823 km², i al començament dels anys noranta tenien una població que superava els 11 milions de persones. El criteri principal per a agrupar aquestes entitats és d'ordre lingüístic. En aquest sentit, el terme englobaria tots els territoris on la llengua pròpia és el català. Per motius històrics i socio-econòmics, però, hom inclou també les terres de parla

castellano-aragonesa de l'interior i l'extrem meridional del País Valencià, com també la Vall d'Aran, extrem pirinenc nord-occidental de Catalunya pertanyent al domini lingüístic occità. En canvi, per raó del seu allunyament geogràfic hom exclou dels Països Catalans l'enclavament catalanoparlant de l'→*Alguer*, a l'illa de Sardenya. Des del punt de vista polític i administratiu, actualment els Països Catalans es troben dividits en tres estats: la Catalunya del Nord forma el departament francès dels Pirineus Orientals, Andorra constitueix per si sola un estat sobirà i, a l'estat espanyol, Catalunya, el País Valencià i les illes Balears formen sengles comunitats autònomes, mentre que la Franja de Ponent és inclosa dins la Comunitat Autònoma d'Aragó. Històricament, els límits esmentats estaven, a grans trets, ja establerts a mitjan s XII, i mantingueren la unitat i la sobirania polítiques fins als primers anys del s XVIII. Durant aquest llarg període, però, es produïren fluctuacions tant pel que fa a l'extensió i la cohesió dels territoris com respecte al grau real de sobirania. Popularment, hom situa els Països Catalans entre quatre punts cardinals coneguts i, així, hom diu, de manera aproximada, que s'estenen de N a S de Saltes a Guardamar i, d'W a E, de Fraga a Maó. Geogràficament ocupen la part oriental de

la Península Ibèrica, les illes Balears i les terres franceses situades entre el S de les Corberes i el vessant N dels Pirineus. El relleu es caracteritza per una extraordinària varietat de formes. Les principals unitats orogràfiques d'aquest territori són el Pirineus, la Serralada Ibèrica, les Serralades Pre-bètiques i el Sistema Mediterrani Català, l'única que resta englobada totalment en l'àmbit definit. La Mediterrània banya tot el límit oriental de la part continental dels Països Catalans de N a S i, a més, hi són situades les illes Balears. Pel que fa a la xarxa hidrogràfica, i llevat dels rius pirinencs (la Tet, el Tec, la Garona, la Muga, el Fluvià, el Ter, el Llobregat, el Segre i llurs afluents) i dels petits rius mediterranis, els més importants tant pel seu curs com pel seu cabal (l'Ebre, el Túria, el Xúquer i el Segura) neixen fora del territori català. El clima, mediterrani temperat, presenta notables diferències de temperatura i precipitacions amb relació a l'altitud i la latitud.

País Valencià, el El més meridional i el segon en extensió dels Països Catalans, conegut tradicionalment també amb el seu nom històric de *Regne de València* o, simplement, *València*. Els seus límits actuals (que són els del 1305, amb l'exclusió de Cabdet el 1707 i amb la inclusió de Villena, Saix i Requena al s XIX) parteixen de la mar, segueixen la vora oriental de la Serralada Ibèrica Valenciana (incloent tota la conca del Millars, llevat de la capçalera, tota la del Palància i la conca del Túria a partir de la serra de Javalambre i la conca del riu Magre), segueixen una bona part del curs del riu Cabriol, i, tot excloent el curs alt del Xúquer, segueixen els límits naturals de les valls de Cofrents i de Montesa i inclouen tota la vall del Vinalopó i el sector més baix de la del Segura fins a arribar novament a la mar als esculls del Molló. El País Valencià té una superfície de 23 291 km². L'àrea de comarques de llengua castellana representa el 41,8% de la superfície i el 10% de la població actual. El 1991, el 52% de la població afirmava que parlava el català, mentre que el 32% l'entenia, però no el parlava).

LA GEOGRAFIA

Geomorfològicament, el País Valencià pot dividir-se en tres grans unitats: el Sistema Ibèric al N, el Sistema Bètic al S (separat de l'anterior pel Xúquer) i la Depressió de València, a llevant, entre la i les dues unitats anteriors. El Sistema Ibèric (Penyagolosa, 1813 m), amb eixos de plegament en direcció NW-SE, entronca en el seu límit N amb els plegaments catalans (orientació NE-SW), i s'alça en forma d'extensos planells cap a ponent, retallats per engorjats rius i barrancs. A 67 km del Grau de Castelló es troba l'arxipèlag dels Columbrets, testimoni d'antigues manifestacions volcàniques. La depressió de València és formada pels sediments aportats pel Túria i el Xúquer; closa per una fletxa d'arena s'hi troba l'albufera. El Sistema Bètic, d'orientació SW-NE, és dividit en tres subunitats: el Pre-bètic, al cap de la Nau, el Sub-bètic, sobre Alacant, i el Bètic del Baix Segura, on hi ha l'ampla depressió reblerta pels al·luvions del Segura i del Vinalopó. La costa és poc articulada, amb un rosari de maresmes paral·leles a la mar.

El País Valencià té hiverns relativament suaus, poques pluges (amb màxims de tardor i primavera) i forta secada estiuenca. A l'estiu, l'esporàdic *ponent* procedeix de la Meseta i és un vent abrasador i sec. A la tardor no són estranyes les pluges torrencials, que ocasionen revingudes i inundacions. A l'hivern les terres elevades són fredes, però a les baixes litorals solen superar els 6°C. La neu és gairebé desconeguda a la zona litoral i les gelades no sovintegen. Hom pot establir una distinció entre rius llargs i curts, comptant-hi les rambles, que tenen un gran paper geomòrfic. Destaquen el Millars, el Túria i el Xúquer (21 613 km² de conca), el més cabalós, regulat per diversos pantans.

En general la vegetació originària hi seria un bosc de roure valencià o, molt més comunament, una pineda de pinassa o de pi roig. Aquests boscs submediterranis apareixen a les muntanyes septentrionals, entre 1 000-1 200 i 1 800 m alt. La muntanya pertany íntegrament a la *regió biogeogràfica mediterrània*. La vegetació és molt variada i comprèn des d'una petita representació de paisatges oromediterranis, de l'alta muntanya mediterrània, passant pels paisatges boreomediterranis dels alzinars, que teneixen a situar-se a nivells altitudinals mit-

Mapa físic del País Valencià

jans, fins al domini mediterrani meridional de les màquies i dels espinars, que ocupa la major part de la terra baixa. La *vegetació oro-mediterrània*: savinars, matollars d'ericons, etc, és representada a molts dels massissos més alts del país. Pel que fa a la fauna, a l'avant país, zona de maresmes, hi ha gran diversitat de peixos, amfibis, i, menys, rèptils i mamífers. Entre els peixos destaquen anguiles, carpes, tenques i sobre-tot el fartet i el samarug, representants d'una influència africana. Hi ha diferents espècies d'ocells: ànecs i boscalers, rasclons, rasclots, polles d'aigua, fotges, corriols, gamba roja vulgar, camallargs, bec d'alenes, gavines i gavians, fumarells, xatracs, entre els més freqüents.

LES ACTIVITATS ECONÒMIQUES

L'estructura agrària del País Valencià ve determinada, en bona part, per l'aigua. A grans trets hom pot diferenciar dues grans zones: per una part, l'agricultura de regadiu, molt important a les planes al·luvials costaneres i fons de valls, caracteritzada per una distribució de la propietat força fragmentada i una producció orientada cap a la comercialització i, en bona mesura, cap a l'exportació. Una agricultura de regadiu que ha vist estendre's el conreu de la taronja en detriment d'altres de més “tradicionals” com el de les hortalisses. Per l'altra, l'agricultura de secà, a l'interior del país, multiforme, però que també ha dedicat una part de les seves terres al conreu de varietats comercials com la vinya. El procés de transformació dels secans en regadiu ha es

tat una tasca que s'ha intensificat recentment: actualment, el País Valencià disposa de més de 20 pantans en funcionament, complementats amb una densa xarxa de canals de gran envergadura, com el de transvasament Tajo-Segura, el canal Xúquer-Túria, el de l'Ebre, el d'Alacant i el de Lliria. Les comarques meridionals són les més pobres en recursos subterranis interiors. Els pous fets pels agricultors valencians han contribuït d'una manera especial a l'extensió dels regadius, especialment al taronger. La fragmentació en petites propietats és usual a les comarques centrals i litorals del país. En canvi, la zona incorporada al País Valencià al segle XIX destaca per la presència d'una major nombre de grans propietats, amb uns conreus de secà comercials. Segons el règim de tinença, predomina al País Valencià la modalitat de propietat, que agrupa el 80% de la superfície conreada.

Els conreus de regadiu ocupen més d'un terç de la terra valenciana cultivada. Dins aquesta superfície cal destacar els cítrics amb un clar predomini de tarongers, seguits per mandariners i llimoners. El segon conreu en importància econòmica, darrere els cítrics, són les hortalisses, de les quals s'exporta el 25%. Les principals varietats conreades són les cebes (Camp de Túria), els tomàquets, les patates, les carxofes i, en menors quantitats: mongetes, síndria o meló d'Alger, enciam i col·i-flors. En tercer lloc, cal destacar, dins el regadiu, els arbres fruiters (a les terres baixes del Millars, Palància i Túria). L'arròs encara representa el 25% de la superfície conreada a tot l'estat,

amb uns rendiments molt alts. Es produeix a la comarca de l'Horta del Sud i de la Ribera Baixa. Respecte al secà, cal assenyalar que el principal conreu és la vinya, repartit entre producció de raïm de taula i de transformació. Avui, es poden agrupar les comarques vitivinícoles en quatre grans grups: la Plana d'Utiel, els Raiguers del Túria, la Vall d'Albaida i la Vall del Vinalopó. La pesca únicament té nivells significatius per a certs ports especialitzats: el Grau de Castelló, Alacant, Vinaròs i Santa Pola. Predominen espècies tradicionals: sobretot la sardina, seguida per anxoves, molls i llucet. Quant a l'ocupació per sectors, l'any 1993, el 27% de la població activa valenciana treballava en el sector secundari, mentre que tan sols el 9% ho feia en l'agricultura, el 7% en la construcció i el 57% en el serveis. Dins l'estructura industrial, els subsectors més importants són el tèxtil, cuir, calçat i confecció, fusta i mobles, ceràmica, vidre i ciment, metàl·liques bàsiques, transformats metàl·lics, productes químics i alimentació. Actualment, aquest sector econòmic es caracteritza pel predomini de les empreses petites i mitjanes i quasi-artesans. Gairebé el 60% de les empreses valencianes tenen menys de 5 treballadors. El 65% de les empreses industrials es localitzen a 5 comarques. D'aquestes, l'Horta n'absorbeix una gran part. Cal destacar també una especialització industrial en la producció de béns de consum. L'orientació exportadora de la indústria valenciana és notable i en caracteritza també l'activitat. Malgrat que participa en el 10% en el producte interior brut espanyol, el País Valencià exporta el 20% dels totals espanyols (34% en el cas dels productes agrícoles). Per sectors, la principal exportació industrial valenciana fou la de vehicles automòbils, seguida de prop per la de calçat i, a més distància ja, la d'equips informàtics, materials de construcció, mobles, tèxtil, joguines, cuir i pells i confecció. Els principals nuclis industrials del País Valencià són tres: les comarques de l'Horta, l'Alacantí-Camp d'Elx i la Plana de Castelló. La xarxa urbana del País Valencià ha estat notable des de sempre, almenys pel que fa a la llenca litoral. Amb la industrialització dels anys seixanta restà constituïda la cobertura urbana, amb fort contingut industrial i dotacions típiques de ciutat, amb una jerarquia metropolitana que fa de València la capital real del País Valencià. Autèntiques conurbacions fan aparició, es consoliden i s'organitzen a la vall del Vinalopó i Alacant. Quatre ciutats superen els 100 000 h: Alacant, Elx, Castelló i València; aquesta darrera forma una àrea metropolitana de més d'un milió. Diverses ciutats s'acosten als 50 000 h o els superen: Alcoi, Elda, Gandia, Alzira, Sagunt, etc.

LA POBLACIÓ

L'estructura bàsicament agrària del país permetia antigament una estabilitat en el creixement, ja que els excedents biològics, amb natalitat per sobre les mitjanes de Catalunya i les Illes, eren compensats per una emigració constant cap a l'exterior —França, Algèria— alhora que es produïen moviments migratoris interns, de la muntanya cap al litoral. La tendència varià sensiblement a les acaballes dels anys seixanta: d'emissor d'emigrants, la balança migratòria es decantà per l'atracció d'immigrants, i el resultat global fou un increment major de la població. Els anys vuitanta, l'estabilitat fou la característica bàsica de la població valenciana. En la composició de la població activa s'ha produït un traspàs dels excedents agraris a la indústria i la terciarització de grans capes de població. La població ha experimentat un creixement demogràfic del 28% d'ençà del 1970 (3 950 298 h [1993]). Aquest notable creixement, però, s'ha anat afleblint en aquesta dècada: 8% entre el 1981 i el 1993. La crisi econòmica ha tingut diverses repercussions demogràfiques: el descens de la natalitat (10,5 per mil el 1991), el fre a la immigració i el retorn d'alguns emigrants al lloc d'origen. Les despoblacions més fortes es donaren a l'Alt Millars, el Racó, els Ports, els Serrans i l'Alt Maestrat. Per contra, les comarques del País Valencià més dinàmiques són també les més poblades, on se situen les principals ciutats i el potencial industrial i turístic. El retorn dels emigrants, l'aprofitament de les cases com a segona residència en els nuclis d'origen i un incipient turisme rural són fenòmens a tenir en compte per explicar un cert ressorgiment d'alguns o molts municipis de l'àrea més despoblada i deprimida.

LA HISTÒRIA

La prehistòria

Els jaciments prehistòrics ben documentats comencen amb el paleolític mitjà: la cova Negra, entre Bellús i Xàtiva, el més important, amb restes d'home de Neandertal. Aquest poblament, força general, continuà i s'accentuà durant el paleolític superior: coves del Parpalló i de les Meravelles (Gandia), de les Rates Penades i del barranc Blanc (Ròtova), de les Malladetes (Barx), del Volcà del Far (Cullera). El País Valencià queda inclòs dins l'àrea de les pintures prehistòriques conegudes amb el nom d'*art rupestre levantí* o *dels pintors de les serres*, que es manifestà també als territoris veïns (Catalunya, Aragó, Múrcia). És l'art d'una societat de caçadors, possiblement del mesolític i fins potser arribant al neolític (i per a alguns, fins a l'edat del bronze). El neolític és documentat sobretot a través de dues coves amb troballes excepcionals: la de la Sarsa, a Bocairent, i la de l'Or, a Beniarrés, amb ceràmica molt abundant, decorada amb motius impresos (ceràmica cardial). La nova fase, ben documentada, correspon a l'eneolític, de la darrera meitat del tercer mil·lenni i els primers segles del segon. Hom en coneix sobretot coves d'enterrament, naturals i amb inhumació col·lectiva, arreu del País. Un exemple de lloc d'habitació és l'Ereta del Pedregal de Navarrés. Vers 1800-1600 aC aquesta civilització fou substituïda per la cultura del *bronze valencià*. És definida pels poblats, fortificats, establerts a llocs alts de defensa fàcil, amb cases de parets de pedra, organitzades en carrers. Destaquen entre els més ben coneguts els de la serra grossa d'Alacant, la mola Alta de Serelles i el mas de Menent d'Alcoi. L'extrem meridional del País sembla que fou part del grup argàric (poblats d'El Cabezo Redondo de Villena, Sant Antoni d'Oriola, el Castell de Callosa de Segura).

De la colonització grega a l'època musulmana

La gran transformació que explica la societat i la cultura ibèrica fou produïda per les influències de grecs i fenicis. D'ençà del s V tot el País Valencià formà part del món ibèric i n'és una de les zones més característiques. Els ss V-III són els de l'etapa ibèrica antiga, coneguda per molts poblats establerts a llocs alts (la Bastida de Moixent, el Puig d'Alcoi o la Covalta d'Albaida) i per necròpolis (la Solivella d'Alcalà de Xivert). En l'escultura ibèrica de pedra destaca la figura coneguda com la Dama d'Elx. La penetració comercial grega fou important des de la fi del s V i durant el IV: la ceràmica àtica es troba arreu.

Durant els ss IV-III el territori valencià era la frontera entre les zones d'expansió cartaginesa i romana. L'expedició d'Anníbal contra Roma travessà el País Valencià i destruí Sagunt (219). La contraofensiva romana, des d'Empúries (218) provocà la ràpida ocupació del País. Els pobles ibèrics valencians no presentaren resistència important als romans. Eren, aleshores, els ilercavons, del N de l'Ebre fins a la Plana de Castelló, els edetans, a la part central fins al Xúquer, i els contestans, del Xúquer al Segura.

La romanització de la societat es produí durant la segona part del s I aC i el I dC. Són fundades ciutats noves, com *Dianium* (Dénia) o *Lucentum* (Alacant), mentre que *Valentia* (València) ja ho havia estat el 138 aC i Elx es transformà en ciutat romana (*Illici*), o *municipia* com Sagunt, repartits per tot el país, amb predomini de la costa, i del sector meridional. El món rural tingué un poblament intens de vil·les. La transformació agrícola provocà els primers regadius, amb restes de canals a les comarques de l'Horta i a la Plana. L'època del Baix Imperi fou de depressió econòmica i concentració de la propietat, amb tendència al latifundisme. Després d'un primer contacte el 415, els primers decennis del s VI la influència visigòtica anà penetrant de N a S. Amb la conversió de Recared al catolicisme (589) i la progressiva reducció de la zona bizantina que s'inicià també en aquest temps, el País Valencià s'anà integrant més i més a l'estat visigòtic. El 713 ‘Abd al-‘Azīz ibn Musà obtingué del comte Teodomir la submissió a canvi de crear un petit estat autònom cristià (cora de Tudmir) que perdurà fins a la mort de Teodomir (743) i encara fou succeït per Atanagild, que s'hi sostingué fins el 779. El sector meridional del País Valencià estigué, durant els primers segles de dominació musulmana, vinculat a la cora de Tudmir. L'emir omeia ‘Abd al-Raḥmān I destruí la ciutat de València (778). A ‘Abd Allāh, un príncep omeia revoltat contra Còrdova, li fou reconegut el govern semiindependent de la regió de València (802). La pacificació interna assolida per ‘Abd al-Raḥmān III

produí prosperitat econòmica i riquesa cultural. Fou aleshores que la taronja, l'arròs, la canyamel, etc, es generalitzaren a les terres valencianes, on els sistemes de regadiu foren perfeccionats. El 1017 València s'incorporà a la taifa de Tortosa. Els taifes eslaus decidiren d'elegir un sobirà que els aglutinés, i el 1021 proclamaren a València ‘Abd al-‘Azīz, nét del famós Almansor, que regnà a València fins el 1061; construí una magnífica almúnia al raval de la Vilanova i encerclà la ciutat d'unes muralles que li permeteren, més tard, resistir els setges del Cid i de Jaume I. Després de l'atac del rei de Castella Ferran I a València, la taifa fou anexionada a Toledo (1065). En morir al-Ma'mūn (1075) pujà al tron de València Abū Bakr, que casà la seva filla amb l'hereu del tron saragossà (1085), com a aliança contra les maquinacions d'Alfons VI, rei de Castella, que aquell mateix any s'havia emparat de Toledo. Els fills d'Abū Bakr no pogueren impedir que un contingent de guerriers castellans, comandat per Alvar Hāñez, s'apoderés de València i hi imposés la sobirania d'al-Qādir. El Cid sotmeté la zona oriental de la península, amb al-Qādir com a titella, que fou assassinat posteriorment pels moros valencians. Aquests també organitzaren la ciutat en una república municipal regida pel cadí de l'aljama, però el Cid l'obligà finalment a acceptar el seu protectorat. Després de defensar la ciutat de les escomeses de l'exèrcit almoràvit, el Cid morí el 1099, però Ximena, la seva vídua, conservà la ciutat fins el 1102. Els almoràvits no reeixiren a instituir una organització estable, ni políticament ni militarment. El rei d'Aragó Alfons I el Bataller, arribà l'any 1125 a les portes de València i de Dénia. Els almoràvits foren desallotjats pels almohades. El 1237 Jaume I assetjà la ciutat de València, que li fou lliurada definitivament el 28 de setembre de 1238. Poc després, el 1243, el reietó murcià acceptava el protectorat que li oferia el rei de Castella

La conquesta i el repoblament del País Valencià

En 1243-45 Jaume I posà fi a la conquesta fins als límits que els anteriors tractats amb Castella de Tudillén i de Cazorla li havien imposat, ratificats de nou a Almirra (1244). La manca de repobladors per ocupar tot el país, a més dels compromisos contrets de no-expulsió dels musulmans, obligà el rei a cedir la major part de l'àmbit rural als senyors conqueridors, fet que motivà l'origen del latifundi continental. Una sèrie de factors que arrenquen dels mateixos dies de la conquesta modelaren, per tant, una gran part de la història del País Valencià, caracteritzada per la demografia (amb una triple influència, d'elements cristians encara en minoria catalano-aragonesa, d'una àmplia massa musulmana vassalla i d'una potent minoria semita), per l'economia (predomini de l'agricultura extensiva, continental, seguida de conreus hortícoles litorals, molt aviat comercialitzats a l'exterior amb la creació del Consolat de Mar el 1283) i pel dret, amb l'aplicació de diferents cartes de poblament.

De la creació del Regne de València a l'alçament de les Germanies

La primera etapa conqueridora fou duta a terme majoritàriament per la noblesa aragonesa i per cavallers fronterers d'Aragó, que concediren cartes de poblament a fur de Saragossa o a fur d'Aragó. El 1240 el rei promulgà el *Costum de València*, amb el propòsit d'aplicar-lo a tot el regne, i el 1261 fou inclòs en la redacció dels *Furs de València*, que competiren amb la legislació aragonesa. Tanmateix, al compàs de l'ampliació del codi valencià s'anava registrant una oposició més i més gran per part dels senyors amb possessions al regne que volien assegurar-se el predomini jurídic i també el social i econòmic. Així, la gran noblesa, radcada a Aragó o establerta a València però coalitzada en una lliga oposada al poder reial —la Unió—, obtingué certs èxits en aprofitar la delicada situació de Pere el Gran, derivada de la seva intervenció a Sicília (1282). A la cort de Saragossa del 1283, el rei jurà tots els privilegis del regne d'Aragó i els féu extensius a tots aquells que volguessin observar el Fur d'Aragó en el Regne de València. No fou fins al regnat d'Alfons III (1327-36) que hom adoptà una solució intermèdia al problema foral que finalment afavorí la noblesa i portà com a conseqüència la creació d'un important règim senyorial a València.

El veritable conflicte de les Unions esclatà en forma bèl·lica en el regnat de Pere III, prenent com a pretext el propòsit antiforal del rei de nomenar com a hereva la seva filla Constança en perjudici del seu germà i

dels seus germanastres, tots dos fills d'Elionor de Castella. La reacció dels afectats cristallitzà finalment en la reactualització de la Unió aragonesa i en l'aparició d'una nova Unió: la valenciana. Però després dels esdeveniments de la primavera del 1348, en què el rei restà a València humiliat a la mercé dels revoltats, Pere III fugí a Terol, on organitzà les tropes reialistes. Havent aconseguit aquestes la victòria sobre la Unió, la repressió, a més de les confiscacions econòmiques, es caracteritzà per la seva crueltat. El fracàs de la Unió significà el fracàs de les possibilitats pre-burgeses del País Valencià a mitjan s XIV i la consolidació encara més forta de la causa nobiliària. Això explicaria en part l'aliança dels regnes de València i Aragó enfront del Principat en la conjuntura del compromís de Casp. La relativa estabilitat senyorial del seu camp, conreat per vassalls musulmans que ni podien esgrimir la igualtat religiosa del cristianisme com feren en llurs reivindicacions els remences, i les repercussions favorables de la crisi del Principat del s XV, que provocà l'emigració de gent i de diner cap a la capital del Túria, foren les causes més sobresortints que fecundaren l'economia valenciana. Durant el regnat de Ferran II s'acabà de consumir el procés de rígid control que havia anat assajant al llarg del segle: escassa convocatòria de corts (1484-89, 1495 i 1510); suspensió de les eleccions per a diputats de la generalitat per part del braç militar; predomini als municipis d'uns grups oligàrquics supeditats al rei; introducció de la nova inquisició castellana (1483) que provocà el final de les aportacions econòmiques dels conversos; política de préstecs que esterilitzà l'economia; augment de les imposicions municipals directes o indirectes. Amb el buit de poder causat per la mort de Ferran II, les tensions es manifestaren obertament en les Germanies del regne, moviment que s'anà consolidant com un desesperat intent de presa del poder per part de la incipient “burgesia” i, millor encara, de la menestralia i del poble valencians. Les Germanies valencianes s'esquematitzen en dues fases: moderada, dialogant i àdhuc legal la primera; extremista, bel·licista i antigovernamental la segona. El 1519 els gremis reberen l'ordre d'armar-se, d'agrupar-se per oficis i facilitar la creació d'una junta provisional de govern, que reconegué Carles I com a rei del Regne de València. Però l'extensió del moviment a totes les terres reials decidí la noblesa a intervenir prop de Carles I. Amb el lloctinent general Diego de Mendoza el 1520 s'inicien les hostilitats que, amb signe desfavorable per als agermanats —derrota d'Almenara—, extrema el moviment al seu torn. I així, la fase radical intentà subvertir l'ordre social i econòmic existent. Amb tot, el desastre comuner de Villalar i l'aliança de la noblesa valenciana amb la castellana provocaren finalment la capitulació agermanada pel desembre del 1521.

Del fracàs agermanat a l'expulsió dels moriscs

El fracàs de les Germanies produí la consumació total del procés rendista de la “burgesia”, basant-se sobretot en la riquesa mercantil i manufacturera dels gremis potents —fonamentalment tèxtils i seders—. Es produí la castellanització idiomàtica de les classes dirigents del país, reacció al valencianisme dels agermanats. La consolidació del món rural, aïllat de la projecció marítima, comportà aviat seriosos problemes, sobretot perquè la inestabilitat social els dominà en plantejar-se la problemàtica morisca. La tolerància religiosa deixà pas a una intransigència no només vers l'antisemitisme baix-medieval, sinó també vers la població musulmana, amb el precedent inquietant de l'obligada conversió dels mudèjars granadins (1502). La gran noblesa valenciana veia ara un enemic en els seus vassalls moriscs que, per haver accedit a una igualtat religiosa que podia convertir-se en civil, tenien la possibilitat d'arribar fins i tot a la possessió de terres. Per això, la noblesa accedí a la seva expulsió. Al marge dels efectes catastròfics que amb caràcter general se'n derivaren (buits demogràfics, crisi agrària que repercutí en els tres productes principals, la inflació del billó i la fallida de la Taula de Canvi el 1613), l'expulsió beneficià extraordinàriament, a la llarga, la noblesa territorial i arruinà les ja minvades classes mitjanes urbanes, expulsant-les fins i tot de llurs posicions rendistes.

La depressió del s XVII: del bandolerisme a les reivindicacions agràries de la Segona Germania
La paràlisi econòmica subsegüent a l'expulsió fou el tret més típic del País Valencià en els regnats de Felip III i Felip IV, al qual

s'afegia l'apogeu del bandolerisme que s'inicià els primers anys de Felip II i arribà al final del període de Carles II. A les causes comunes a tot tipus de bandolerisme (crisi econòmica general a la Mediterrània, clima de violència que seguí la Contrareforma, guerres de religió a França i ofensiva turca) cal afegir la frustració dels repobladors cristians que substituïren els moriscs expulsats en unes dures condicions feudals. Però vers 1670-80 el bandolerisme començà a decaure i el succeïren les reivindicacions agràries d'uns llauradors que esgrimiren àdhuc arguments jurídics a llur favor. La rebel·lió armada fou derrotada per les tropes reials, a Setla. La Segona Germania acabava així amb una nova victòria del feudalisme, bé que les forces presents el 1693 tornarien, poc després, a enfrontar-se en esclatar el conflicte de la guerra de Successió a la corona espanyola, que al País Valencià adquirí un marcat caràcter social en aglutinar-se els senyors —botiflers— al costat de Felip V, mentre que els llauradors —maulets— es posaven al costat de Carles III. La batalla d'Almansa (25 d'abril de 1707), amb la rendició incondicional de València, a la qual seguien els decrets de *Nova Planta*, no solament posà fi al Regne de València com a entitat autònoma independent, sinó que representà un nou predomini senyorial.

La Nova Planta

Eliminat el règim foral, la construcció de la ciutadella de València i el canvi del nom de Xàtiva pel de *San Felipe* esdevingueren símbols de la repressió borbònica. D'acord amb el decret de Nova Planta, l'antic Regne de València passava a regir-se per la legislació castellana. El govern suprem s'encomanà a una doble autoritat: la del capità general i la de l'audiència, que junts formaven el *real acuerdo*. En l'àmbit local la justícia era administrada pels alcaldes —majors o ordinaris—. L'antic regne conservà la seva integritat territorial, essent dividit en tretze corregiments o governacions: Morella, Peníscola, Castelló de la Plana, València, Alzira, Cofrents, Montesa, San Felipe (Xàtiva), Xixona, Alcoi, Dénia, Alacant i Oriola. Cadascun era governat per un corregidor.

Les transformacions del s XVIII

El XVIII valencià fou un segle de creixement en tots els aspectes. La població passà d'uns 403 000 habitants el 1713 a 771 000 el 1787. L'agricultura es desenvolupà extraordinàriament sobre la base d'una extensió de les superfícies conreades, l'ampliació dels cultius comercialitzables i la intensificació agrària. Juntament amb el garrofer i l'olivera, la vinya fou un dels conreus de secà que més s'estengueren. Molts dels nous conreus sorgiren orientats al comerç exterior: aquest fou el cas del vi, la pansa i els aiguardents, la seda filada i altres. Sobre-sortí el port d'Alacant, únic beneficiari de la liberalització del comerç amb Amèrica. De totes les indústries, la més desenvolupada fou la de la seda, basada en el *putting-out system*, o sistema de repartiment de treball a domicili. Molt importants eren també les manufactures del cànem i lli, bé que destinades fonamentalment al mercat interior. La indústria ceràmica assolí també un desenvolupament destacat. Malgrat, però, totes aquestes realitzacions, el País Valencià restà durant tot el s XVIII fonamentalment agrícola. Al camp dominava el règim feudal, d'una duresa extrema. Cap als anys noranta del s XVIII, gairebé coincidint amb el començament del regnat de Carles IV, la fase d'expansió econòmica començà a mostrar signes de decadència, i s'hi afegiren la guerra contra la Convenció francesa (1793-95) i les dues guerres contra Anglaterra (1796-1802 i 1804-08). Especialment les darreres trastornaren profundament tots aquells sectors econòmics que es basaven en el comerç exterior (producció de vi, indústries de la seda i de la llana).

La fi de l'antic règim

La guerra del Francès marcà l'inici de l'esfondrament de l'antic règim. A la ciutat de València, la constitució de la Junta fou conseqüència dels esdeveniments del 23 de maig de 1808. La ciutat de València no capitulà fins el gener del 1812 davant el mariscal Suchet, que arribà a dominar gairebé tot el regne amb l'excepció d'Alacant i les comarques més meridionals. Suchet intentà de governar amb la col·laboració dels senyors territorials valencians, cosa que donà al conflicte un cert caire de guerra agrària antifeudal. El període del Trienni Constitucional es caracteritzà per les virulents lluites entre les dues faccions, moderats i exaltats, en què s'escindí el liberalisme. Juntament amb les tropes franceses les par-

tides reialistes, que havien pres cos a tot el país, entraren a València el 13 de juny de 1823. La segona reacció absolutista fou més dura que la primera. Els líders liberals més destacats hagueren de cercar refugi en l’emigració. Un dels aspectes més importants d’aquesta reacció fou la creació de la Junta de la Fe (1824), amb la darrera causa per heretgia que enregistra la història de l’estat espanyol, que finalitzà amb execució (1826).

Del 1833 al 1939

La primera guerra Carlina s’inicià (1833) amb l’aparició de partides favorables al Pretendent, especialment amb la presa de Morrellà. Recuperada la ciutat pels isabelins, començà la guerra de partides, estesa progressivament a tot el territori valencià. El capítost principal, Ramon Cabrera, aconseguí (1837) d’arribar a les portes de València, que no pogué expugnar. A les ciutats, mentrestant, el liberalisme enfortí les seves posicions. El 1836 hi hagué la proclamació de la constitució del 1812 i, el 1838, nombroses execucions de carlins i es constituí una Junta de Represàlies. Acabada la guerra, els progressistes valencians col·laboraren d’una manera important al triomf de Baldomero Espartero, que establí una regència després de la renúncia de Maria Cristina. A les comarques muntanyoses septentrionals hi hagué rebrots de partides carlines que, tanmateix, no s’estengueren a la resta del País. La revolució de setembre del 1868 tingué un gran ressò al País Valencià i es formaren partides a les comarques centrals i meridionals. A València es formà una junta revolucionària, la qual abolí l’impost de consums, ordenà la demolició d’algunes esglésies, decretà l’expulsió dels jesuïtes i prengué altres mesures. El govern desarmà les milícies de Voluntaris de la Llibertat i suspengué les garanties constitucionals (1869). Això provocà una insurrecció republicana a València que fou derrotada per Rafael Primo de Rivera. Durant el regnat d’Amadeu I (1871-73) hi hagué novament intents de formar partides carlines. El 1873 tingué lloc un ampli moviment cantonalista que triomfà transitoriament a València, Alacant i Castelló i, sobretot, a Alcoi. La repressió contra els cantons fou duríssima. El mateix any s’alçaren partides carlines que durant tota la tercera guerra Carlina (1872-76) aconseguiren nombrosos èxits momentanis. Malgrat tot, el País Valencià arribà a mitjan s XIX sense que s’hagués interromput l’evolució econòmica. Demografia puixant, coneixement de les novetats tècniques, creació d’una xarxa ferroviària prou densa (1852-1868) i constitució d’una sèrie d’entitats financeres importants, no foren elements suficients per a precipitar la industrialització valenciana que, en aquell període, quedà reduïda a alguns nuclis aïllats. Les lleis desamortitzadores de Mendizábal (1837-41) donaren lloc a una nova classe dominant valenciana. En el regnat d’Alfons XII (1874-88) els anys finals del decenni de 1870 significaren una agudització de les tensions socials en el camp, a causa d’una autèntica crisi de subsistències. Políticament, l’episodi més important d’aquesta etapa fou l’ascens del republicanisme, que aviàt se centrà entorn de la figura de Vicent Blasco i Ibàñez, que aglutinà un gran sector de la petita burgesia i del proletariat del seu àmbit d’actuació: la província de València. A les comarques meridionals tingué gran influència Josep Maria Esquerdo (1842-1912), progressista. Econòmicament, el decenni 1890-1900 fou marcat per l’auge de l’exportació de la taronja, que substituï en el comerç exterior el vi. El regnat d’Alfons XIII s’inicià, al País Valencià, en una situació d’inseguretat per al mateix sistema polític de la Restauració. El blasquisme continuà la seva ascensió electoral, malgrat les escissions. A partir del 1905 es produïren diferents esdeveniments desestabilitzadors: una vaga general a la capital, promoguda pels obrers portuaris; una agitació per problemes aranzelaris (1906); protestes contra la guerra del Marroc (1909); manifestacions republicanes (1910); mítings de la dreta contra les escoles laiques (1910) i contra l’expansionisme al Marroc (juliol del 1911), a càrrec de Pablo Iglesias i de Rodrigo Soriano. Tanmateix, el fet més important fou la vaga general revolucionària de setembre del 1911. L’efecte immediat dels fets fou l’enfortiment dels partits monàrquics a les eleccions successives i, d’altra banda, el plantejament de la lluita social en un nou terreny. La Federació Nacional de Treballadors del Camp tingué molts afiliats al País Valencià (el 1919 in-

gressà a la CNT). Un nou factor aparegut aquells anys fou el valencianisme polític. Teodor Llorente i Olivares (1836-1911) dirigí fins el 1904 les juntes provincials del partit conservador i fou el personatge més influent d’un moviment valencianista despolititzat. Faustí Barberà i Martí fou el primer que plantejà qüestions directament polítiques, reivindicatives de “l’alliberació autonòmica” del País Valencià. Una escissió de Lo Rat-Penat, València Nova (1904), formada per menestralia i petita burgesia fou la primera entitat que plantejà posicions de nacionalisme valencià. La polarització social dugué als greus conflictes del 1917, que foren especialment importants a València. Amb la progressiva incorporació del proletariat al corrent anarcosindicalista la CNT cresqué extraordinàriament (1918-21) al País Valencià (més de 100 000 afiliats) i dirigí nombrosos enfrontaments socials. L’augment de les vagues tingué el seu punt culminant el 1919. El valencianisme experimentà un creixement considerable presidit pel partit Unió Valencianista fundat el 1918 i molt acostat a la Lliga, i que combaté el blasquisme. La crisi econòmica mundial del 1929 repercutí gairebé immediatament en l’economia valenciana, a través de l’exportació de cítrics i arròs. Les eleccions municipals d’abril del 1931 foren, al País Valencià, àmpliament favorables a la conjunció republicano-socialista. En les eleccions de diputats per a les corts constituents l’èxit fou per a l’Aliança d’Esquerrres (PURA, PSOE, radical-socialistes i independents). Immediatament es redactà un projecte d’estatut d’autonomia, a iniciativa de l’ajuntament de València (blasquista), el qual no tingué èxit. Les eleccions del 1933 donaren el triomf a les dretes, però a la província de València el grup més beneficiat fou el PURA. Durant el Bienni Negre es mantingué l’agitació social, decreixent (amb un retorn a l’acció directa). En les eleccions de febrer del 1936, els partits vencedors foren Izquierda Republicana, PSOE, Esquerra Valenciana, PCE i Unión Republicana, si bé havien col·laborat en la campanya nombrosos grups. En produir-se l’aixecament militar (18 de juliol) foren creats comitès populars a totes les poblacions i enviades columnes de voluntaris als fronts de Madrid i, sobretot, a Terol. Davant la situació de Madrid, assetjada, el govern de la república s’instal·là a València (novembre del 1936 - octubre del 1937). Situat a la rereguarda, el País Valencià col·laborà activament en l’esforç de guerra, acollí nombrosos refugiats de zones ocupades pels revoltats i sofrí bombardeigs aeris i marítims, sobretot a partir del 1937. Entre els aspectes més importants del període hi ha el de les col·lectivitzacions industrials i agràries dutes a terme per les centrals sindicals (CNT i UGT) a diverses localitats. Havent arribat les tropes enemigues a la Mediterrània (abril del 1938) i preses Vinaròs i Benicarló, la caiguda del país es verificà d’una manera gradual fins que els darrers dies de març del 1939 foren preses València i Alacant.

Del 1939 a l’actualitat

Acabada la guerra civil de 1936-39, els vencedors imposaren al País Valencià una dura política repressiva. Falange Española, poc nombrosa abans del 1936, cresqué considerablement. Des del 1944 fins ben entrat el 1947, hi hagué activitat guerrillera, especialment a les comarques interiors centrals i meridionals. El nou règim afavorí de seguida una certa integració del valencianisme dretà i folklòric. Entre el 1939 i el 1953 l’economia patí greus dificultats a causa de la política autàrquica del govern que afavorí el desenvolupament del mercat negre (l’estraperlo). Vers el 1953 s’inicà la recuperació de la indústria, que a partir del 1960 inicià un fort desenvolupament. A partir dels darrers anys de la dècada de 1950 es produí el ressorgiment del moviment obrer, clarament dirigit en molts casos pel clandestí PCE. Entorn de 1960 es produí l’aparició de nous grups valencianistes i un notable reviscolament cultural en bona part marcat pels treballs de Joan Fuster i Ortells i de Manuel Sanchis i Guarner. Entre el 1960 i el 1975 s’acomplí el procés d’industrialització del país. A la mort de Franco (1975) existien dues plataformes de partits i sindicats que s’uniren el 1976 sota el nom de Taula de Forces Polítiques i Sindicals, amb les reivindicacions bàsiques de llibertat, amnistia i estatut d’autonomia. Una campanya organitzada pels sectors afins a Alianza Popular, amb l’objectiu de llevar al

el País Valencià El massís de Penyagolosa

futur estatut d’autonomia tots els elements de caire nacional català, condicionà fortament la reducció del futur estatut. Pel juliol del 1982 entrà en vigor l’Estatut d’Autonomia del País Valencià, pactat pels tres partits amb representació parlamentària. Joan Lerma (PSOE-PSPV) fou elegit president de la Generalitat per l’agost del 1982, i resultà reelegit el 1987 i el 1991. Però a les eleccions del 1995, el Partit Popular guanyà les eleccions amb majoria relativa (43,4%) i formà govern amb Unió Valenciana. Eduardo Zaplana (PP) fou nomenat nou president de la Generalitat Valenciana.

Pakistan [*nom oficial: República Islàmica del Pakistan; urdú: Islām-ī Jamhūriya-e Pākistān*] Estat de l’Àsia meridional, situat entre l’Iran a l’W, l’Afganistan a l’W, NW i N, la Xina al NE, l’Índia a l’E i SE i la mar d’Aràbia al S (796 095 km²; 131 434 000 h [est 1994]). La capital és Islamabad. *Geogràficament* el Pakistan és format per tres regions: la regió muntanyosa del N-NE, el Balutxistan i la vall de l’Indus. La primera inclou una part del Karakoram (K2, 8 611 m), els contraforts de l’Hindūkush a l’W i de l’Himàlaia a l’E; de clima alpi, té precipitacions abundants, sobretot de neu; a l’extrem nord dominen les glaceres. El Balutxistan és format pels contraforts de l’altiplà iranià, que davalla cap a l’Indus; vents secs i càlids el converteixen en una vasta extensió desèrtica i estèpica, interrompuda per llacs salats i relleus irregulars; poc apte per als conreus, hi abunden els ramats nòmades. La vall de l’Indus és una plana immensa que des dels vessants muntanyosos descendeix fins a la mar d’Aràbia; és seca i calorosa, amb escassa vegetació i sotmesa a inundacions durant les crescudes; la fertilitat del sòl i la construcció de preses i canals de regadiu hi han permès la creació d’àrees agrícoles florents. L’economia és essencialment agríco-

el País Valencià Festí de Ramon Cabrera i dels generals carlins a Burjassot (1837)

Mapa físic del Pakistan

la, amb tendència a augmentar gràcies a l'extensió de les àrees conreades i a la introducció de maquinària i sistemes moderns i racionals, bé que lentament. Els principals conreus són: canya de sucre, blat, arròs, blat de moro i cotó. Cal, però, importar aliments. La ramaderia, molt desenvolupada, proveeix llana, pell i cuir; hi ha sobretot búfals i cabres. La pesca produeix un excedent per a exportar. És apreciable la producció de fusta. Els recursos energètics inclouen jaciments de gas natural, petroli a l'altiplà de Potwar i al Panjab, carbó, lignits i hulles. L'electricitat és en gran part d'origen hidràulic. Els minerals són escassos (hidrocarburs, grafit, fosfats, coure i pedra calcària). Hi ha construcció naval, muntatge d'automòbils, locomotores, màquines de cosir, eïnes d'acer i instrumental quirúrgic. La indústria més desenvolupada és la tèxtil: en destaquen els filats de cotó, els teixits i els articles acabats. També és important la química, especialment la de fertilitzants i productes de base (àcid sulfúric, sosa, clor, urea i productes petroliers). Altres indústries són la del ciment, la de polpa i paper, oleícola, sucrera, d'altres productes alimentaris (lactínis, conserves de peix i de carn), de la pell i el calçat, del tabac, de la fusta i articles esportius. El màxim centre industrial i port principal és Karāchi. Les comunicacions, insuficients, dificulten el comerç interior. El tràfic aeri és important, amb grans aeroports a Karāchi i Lāhaur. Pateix un enorme dèficit a la balança comercial. País molt poblat, té un fort increment demogràfic a causa del millorament de les condicions sanitàries. La densitat és molt irregular. Població bàsicament rural (62%), la resta es concentra en grans ciutats. La migració donà lloc al creixement desproporcionat de ciutats com Karāchi i Lāhaur; altres ciutats importants són la capital, Islamabad, ciutat de nova planta creada prop de Rāwālpindi, Faisalabad, Hyderābād i Multan. Ètnicament la població és composta d'individus de raça mediterrànida i alpina, vèddida i índida. Hom hi parla llengües indoeuropees, urdú, panjabi, etc; l'oficial és l'urdú. La religió predominant és la islàmica. *Històricament* identificat amb el →***Panjab*** i amb l'Índia musulmana, el Pakistan esdevingué independent (15 d'agost de 1947), dividit en dues parts, Pakistan Oriental i Occidental, segons la partició del domini britànic per un criteri religiós, entre hindús i musulmans. La guerra amb l'Índia per les aigües de l'Indus acabà amb l'annexió del Caixmir a aquest estat (1949). Mort Ali Jinnah, fundador del país i primer governador general (1948), i assassinat el seu successor (Liaqat Ali Khān, 1951), la llarga polèmica entre musulmans tradicionalistes i modernistes culminà amb la creació de la República Islàmica del Pakistan (1956). Amb el cop d'estat del 1958, el general Ayūb Khān assumí el poder i elaborà una nova constitució (1962). S'enfrontà a l'Índia per la qüestió del Caixmir, fou obligat a dimitir (1969) i el seu substitut, Muḥammad Yaya Khān, suspengué la constitució del 1962. Des del 1970 les relacions entre ambdós Pakistans esdevingueren molt tenses. La part oriental (1971) s'insurgí. L'Índia intervingué en la repressió i la sotmeté (1971); a la banda occidental, la guerra, que dirimí de nou la qüestió del Caixmir, restà estabilitzada. Ajudat per l'Índia, el Pakistan Oriental assolí la independència (1972) sota el nom de Bangla Desh. Ali Bhutto tornà al règim parlamentari i reconegué la independència de Bangla Desh (1974). El 1977 fou deposat per un cop d'estat militar dirigit pel general Muḥammad Zia ul-Haq, que establí la llei marcial i féu executar l'anterior president (1979). Presidit per Zia ul-Haq, el govern emprengué una islamització del país. El Pakistan mantingué un conflicte armat amb l'Afganistan en 1985-86. Després de la mort de Zia (1988), un Consell Nacional d'Emergència convocà unes eleccions que guanyà el Partit Popular del Pakistan, liderat per Benazir Bhutto, que assumí el càrrec de primera ministra (1988). Durant el seu mandat continuaren els sagnants disturbis interètnics al Sind. També cresqué la tensió amb l'Índia arran de l'agitació musulmana a Jammu i Caixmir. A les eleccions anticipades del 1990 guanyà l'Aliança Democràtica Islàmica. El seu líder, Nawaz Sharif, esdevingué nou primer ministre. El 1993, les divergències entre el president i el primer ministre acabaren amb la dimissió d'ambdós i la convocatòria d'eleccions, que tornaren el poder al PPP i B.Bhutto. Faruq Ahmed Leghari, del mateix partit, ocupà la presidència.

Palacio Valdés, Armando (Entralgo, Oviedo 1853 — Madrid 1938) Novel·lista asturià. Republicà, s’inicià com a crític radical a la “Revista Europea”, amb articles publicats a *Semblanzas literarias* (1879). En novel·la hom distingeix dues etapes clara­ment diferenciades per la seva conversió religiosa (1889): es destaquen *Marta y María* (1883), *La hermana San Sulpicio* (1889), *La alegría del capitán Ribot* (1899), etc.

Palafox y Melci, José Rebolledo de (Saragossa 1776 — Madrid 1847) Militar aragonès. Capità general d’Aragó, legitimà el moviment popular antifrancès mitjançant la convocatòria de les corts aragoneses. Assumí la defensa de Saragossa. El 1836 en fou nomenat duc.

Palància, el [ant: *riu de Sogorb* o *de Morvedre*] Riu del País Valencià, que neix al Sistema Ibèric, als vessants orientals de la serra de Javalambre, al límit amb Aragó, dins el terme del Toro, al peu de la penya d'Escàbia. Desemboca a la Mediterrània, després de 75 km de recorregut. Té un cabal de 2,22 m³ per segon i una gran irregularitat.

Palau, illes [o *Palaos*] *[nom oficial: en anglès: Republic of Palau]* Estat de la Micronèsia, a l'W de les Carolines (487 km²; 17 200 h [est 1994]). La capital és Koror. Comprèn un conjunt d'illes d'origen volcànic i coral·lí. L'economia es basa en els serveis, principalment turisme, el comerç i la construcció. Les llengües oficials són el palauà i l'anglès. La majoria de la població és de raça palauana i la religió majoritària és la cristiana (41% catòlics, 25% protestants), però existeixen també cultes propis (25%). La forma de govern és una república amb dues cambres legislatives. Les illes pertangueren a la corona de Castella (1543-1899) i a Alemanya (1899-1918), i des de la Segona Guerra Mundial restaren sota administració nord-americana. L'1 d'octubre de 1994 va esdevenir un estat sobirà.

Palau i Fabre, Josep (Barcelona 1917) Escriptor. Fou un dels capdavanters de la re­presa cultural (revistes “Poesia”, “Ariel”, etc). En poesia, és autor de *Balades amargues* (1943), *Imitació de Rosselló-Pòrcel* (1945), *Càncer* (1946) i *Poemes de l'Alquimista* (1952). Amb obres com *Poemes de l'Alquimista* (1977) i de *Nous Quaderns de l'Alquimista* (1983) esdevingué punt de referència de la nova poesia catalana. Ha escrit i estu­diat el teatre, però és conegut internacionalment pels nombrosos llibres d'investigació, anàlisi i divulgació que ha dedicat a la vida i l'obra picassiana. També ha publi­cat uns *Quaderns inèdits de l'Alquimista* (1991) i, en narrativa, *Contes despullats* (1983), *La tesi doctoral del diable* (1985), *Amb noms de dona* (1988), *Contes de capçalera* (1994), etc. Creu de Sant Jordi (1989).

Palència Municipi de Castella i Lleó, capital de la província homònima (77 842 h [1991]). És situat a la Tierra de Campos, entre els rius Pisuerga i Carrión. Antic mercat agrícola, amb fàbriques de draps, avui té indústria de metal·lúrgia, armes, campanes i construccions mecàniques. Bisbat catòlic. El 1208 Alfons VIII hi creà la primera uni­versitat de la Península Ibèrica (traslladada el 1239 a Salamanca). Participà en temps de Carles V en les lluites dels *comuneros*. Centre ramader vinculat a la Mesta, l'establiment d'indústries farineres als s XVIII el revitalitzà. De la catedral (1321-1516) es destaca el retaule de l'altar major i el díptic de P.Berruguete, de la sagristia.

paleocristià, art *ART* Art propi dels primers segles del cristianisme. Participa en l'art profà romà, però se'n diferencia per la funcionalitat religiosa i la iconografia. El període acaba amb les invasions germàniques. Són freqüents les representacions del *Bon Pastor*, la imatge de l'orant, temes d'origen mitològic, de l'Antic Testament, miracles de Crist-Salvador, el darrer sopar, etc. L'arquitectura cristiana sorgí amb la pacifi­cació constantiniana (313). A Palestina, aparegué el tipus de temple de planta cen­tral anomenat *martyrium*. Les altres formes del temple cristià segueixen els models de l'arquitectura civil àulica. En el món greco-romà domina el tipus basilical.

paleografia *ESCR/PALEOG* Ciència que estu­dia les escriptures i els signes gràfics en ells mateixos (formes, origen i evolució) i per a llur interpretació adequada (lectura, data­ció i localització). El subjecte de la paleogra­fia és tota mena d'alfabets i d'escriptures des de l'antiguitat fins a l'època actual. El seu objecte és la lectura i transcripció cor­recta del text escrit i la datació i localització de les escriptures.

Pakistan	
	
 <div></div>	
	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div>	
	
<div>govern: república islàmica</div>	
<div>superfície: 796 095 Km²</div>	
<div>població: 131 434 000 h (est 1994)</div>	
<div>capital: Islamabad</div>	
<div>idioma of.: urdú</div>	
<div>moneda: rupia pakistanesa</div>	

Palau
<div><div><div><div><div><div></div></div></div><div><div><div></div><div></div></div></div><div><div><div></div></div></div></div></div></div>
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>
<div><div><div><div></div></div></div></div>

govern :	república
superfície :	487 km²
població :	17 200 h (est 1994)
capital :	Koror
idioma of. :	palauà; i anglès
moneda :	dòlar EUA

La catedral de Palència

paleolític Nom (del grec *palaiós*, ‘antic’, i *lithos*, ‘pedra’) creat per J.Lubbock per a designar l'època que hom anomenava “edat de la pedra tallada”. És l'etapa més antiga de la prehistòria i ocupa la major part de l'era quaternària, amb tres grans divisions: l'inferior, el mitjà i el superior. El primer dura aproximadament des d'uns 3 000 000 d'anys aC fins al 500000 aC. Els instruments, obra dels australopitecs, consisteixen en destrals de mà o *bifacials* i esclats. Entre els anys 90000 i 35000 aC es desenvolupa el paleolític mitjà, que presenta indústries d'una relativa uniformitat, obra de l'home de Neandertal. El paleolític superior (entre els anys 35000 i 10000) donarà pas, després d'una època intermèdia (l'epipaleolític i →*mesolític*), a la gran revolució neolítica (→*neolític*). Comença a ésser utilitzat amb profusió l'os. Quant a la vida material de l'home paleolític, hom sap només que era seminòmada, habitava a l'aire lliure, en cabanes o en coves, i que vivia d'una economia depredadora, basada en la caça, la pesca i la recol·lecció de vegetals. Els seus estris eren fabricats en fusta, en pedra i en os; vestits amb pells, fibres vegetals (a partir del paleolític superior) o pràcticament nus, utilitzaren ornaments personals i potser pintures corporals. Les nombroses mostres d'art mobiliària (pintures, gravats i escultures sobre suports mòbils) i parietal (pintura, gravats i relleus a l'interior de coves) permeten un millor coneixement de la vida anímica de l'home del paleolític superior. Els Països Catalans continentals foren habitats durant tot el període paleolític, mentre que cal suposar que les illes Balears no ho foren fins a un moment posterior. La major part de les troballes del paleolític inferior s'han produït en terres gironines. El paleolític mitjà i superior és ben documentat a bona part del territori. Els jaciments més destacats són, a Catalunya, el grup de Serinyà, Sant Julià de Ramis; els del grup meridional Sant Gregori de Falset, les planes del Molar, l'abric de l'Areny de Mont-roig i la balma de Cabrafeixet. Al País Valencià hi ha una concentració a la zona centre-sud on destaquen les coves del Parpalló i de les Meravel·les (Gandia), les Malladetes (Barx), el barranc Blanc i les Rates Penades (Ròtova).

paleontologia Ciència que estudia els fòssils, és a dir, les restes d'animals i vegetals que han pervingut del passat, enterrades en les capes geològiques. La paleontologia presenta dos vessants: la paleontologia estratigràfica, que estudia objectivament els fòssils i amb ells determina l'edat relativa de les capes geològiques, i la paleontologia biològica, o paleobiologia, que observa i determina els fòssils com a restes d'uns éssers que visqueren en un passat més o menys remot.

Paleozoic Primera era (o eratema) del Fanerozoic, situada entre el Pre-cambrià i el Mesozoic. És comprès entre els –590 i els –248 milions d'anys. A Europa, hom sol dividir-lo en *Paleozoic inferior* (que comprèn els períodes *Cambrià*, *Ordovicià* i *Silurià*) i *Paleozoic superior* (que comprèn els períodes *Devonià*, *Carbonífer* i *Permià*). Hom considera aquest terme sinònim de *Primari* o *era primària*. La presència de trilobits fa que hom l'anomeni també *era dels trilobits*. Els materials rocallosos del Paleozoic són de tots tipus; hi abunden els esquist, les quarzites i les calcàries. A Catalunya, el Paleozoic forma el sòcol dels Pirineus i dels Catalànids.

Palerm [*it: Palermo*] Capital de Sicília i de la província homònima, Itàlia (731 418 h [1990]). Situada a la costa occidental de l'ampli golf homònim, s'estén per la plana de la Conca d'Or. Tocant al port s'han creat indústries de construcció naval i complementàries. Establiment fenici, i ocupada successivament per Cartago i Roma (s III aC), fou presa pels vàndals (mitjan s V), els ostrogots (493) i l'imperi Bizantí (535), fins que passà als àrabs (831), que en foren expulsats pels normands (1072). El 1266 fou conquerida per Carles d'Anjou, però la corona catalano-aragonesa s'apoderà de Sicília (1282) i la cedí a Frederic II de Sicília (pau de Caltabellotta, 1302), bé que la recuperà el 1412. Possessió de Savoia (1713-18) i d'Àustria (1718-35), passà a l'infant Carles de Borbó (1735-59) i als seus successors, com a part del regne de Nàpols. Presa per Garibaldi (1860), passà al regne d'Itàlia. Conserva restes cartagineses i romanes. Els edificis més importants són d'època normanda, com les esglésies de San Cataldo (1161), la de San Giovanni degli Eremiti (1132) i la de la Martorana (1143) i la catedral, començada al s XII.

Palestina Designació tradicional de l'antic país de Canaan o d'Israel, sobretot a partir de la revolta jueva del 132-135, en què l'anterior *Judea* formà part de la província romana de Síria. També és anomenada *Terra Santa*. El nom es relaciona amb els antics filisteus. Actualment està repartida entre els estats d'Israel i de Jordània.

Al N queda delimitada pels darrers contraforts del Hermon i les muntanyes del Hauran (1 830 m), i al S pel desert del Nègueb. De N a S, la vall del Jordà la divideix en dues parts: la Cisjordània a llevant, fins a la Mediterrània, i la Transjordània a ponent, fins al desert de Síria. Al litoral mediterrani, la plana de Saron i la Shefela, fins a la franja de Gaza, són les regions més fèrtils del país i de més densitat de població. A part el Jordà (320 km), únic riu de Palestina, les aigües es recullen en torrents de cabal molt irregular. De pluges, escadusseres, només n'hi ha de l'octubre a l'abril.

Les descobertes prehistòriques fan de Palestina una de les més antigues regions d'habitatció humana. Des del s XV aC almenys, part del país constituí un feu dels faraons d'Egipte, pràcticament fins a l'entrada dels "Pobles de la mar" (filisteu) i dels hebreus (s XIII aC). En emparar-se aquests de la major part del territori i assimilar-se lentament l'heterogènia població del país, la història de Palestina es confon, de fet, amb la d'Israel. Les fronteres de la terra promesa a aquest poble segons la Bíblia varien segons els texts sagrats, però sempre deixen entendre que hi són compresos els dos vessants de la vall del Jordà. Després que Samària caigué a les mans dels assiris (721 aC) i Jerusalem a les dels babilonis (586 aC), Israel perdé l'hegemonia del país, recuperada durant breus espais de temps fins el 73 dC, que els romans sufocaren la darrera revolta. A partir d'aquesta data, els jueus no friuren ja de cap independència ni hegemonia política al país fins als temps moderns. El període romà tardà, i sobretot a partir de la segona desfeta jueva en temps d'Adrià (132-135), coincidí amb la ràpida expansió del cristianisme. La natura heterogènia de la població s'accentuà per la presència continuada de les legions romanes, i més tard per la gran afluença de pelegrins d'arreu del món civilitzat. Amb Constantí comen-

a el període bizantí (330-650), caracteritzat per la conversió de gran part de la població, per la prosperitat material i per l'erecció d'edificis sagrats. Al s VII s'acabà el domini bizantí de Terra Santa, primer per la invasió dels perses (611), i després per la dels àrabs musulmans, amb l'ocupació de Jerusalem el 638. La població local, cristians i jueus, sofrí un lent però important procés d'islamització, degut a les lleis discriminatòries. La situació es capgirà amb l'arribada dels croats (1099-1291), que fundaren el regne llatí de Jerusalem (1100) i cometeren veritables atrocitats amb la població musulmana i jueva. El 1516 els turcs otomans s'apoderaren de tot l'Orient Pròxim. Durant els quatre segles que romangué sota el domini dels soldans de Constantinoble, Palestina no tingué cap mena de paper dins l'escena internacional. Encara avui, gran part de la legislació israeliana es basa en la llei otomana. S'establiren colònies europees a Yafa, Haifa i Jerusalem, ensems que les colònies agrícoles jueves s'estengueren arreu del país a partir del 1882 (sionisme). La Primera Guerra Mundial posà fi al règim otomà a Palestina, que passà a ésser protectorat anglès (1929). La constant immigració jueva i la prosperitat creixent del país havien despertat en els àrabs palestins un desig d'independència nacional. Els avalots contra els jueus es transformaren en rebel·lió contra els anglesos (1936), els quals no veieren altra solució al conflicte que la partició del país (1937). El pla, acceptat pels jueus i refusat pels àrabs, no obtingué força de llei fins el 22 de novembre de 1947, quan, després de la Segona Guerra Mundial, fou acceptat per l'ONU. A la guerra civil desencadenada per aquest refús, els àrabs, poc organitzats i mal equipats, perderen terreny davant les organitzacions militars de defensa jueves. Centenars de milers de refugiats àrabs s'instal·laren a parts més segures del país (Gaza, Samaria, Judea i Jericó) i de fora (Jordània, Líban i Egipte). El 13 de maig de 1948, els anglesos abandonaren oficialment Palestina, el 14 els sionistes proclamaren l'estat d'[Israel](#), i el 15 unitats regulars dels exèrcits de Síria, Jordània, Iraq i Egipte travessaren les fronteres del nou estat. La guerra, que durà fins a l'armistici del 1949, donà la victòria a Israel. La pau entre els països bel·ligerants confirmà la divisió de Palestina en tres parts: l'ocupada per Israel,

el Pallars Jussà El pantà de Sant Antoni, amb la serra de Pessona al fons

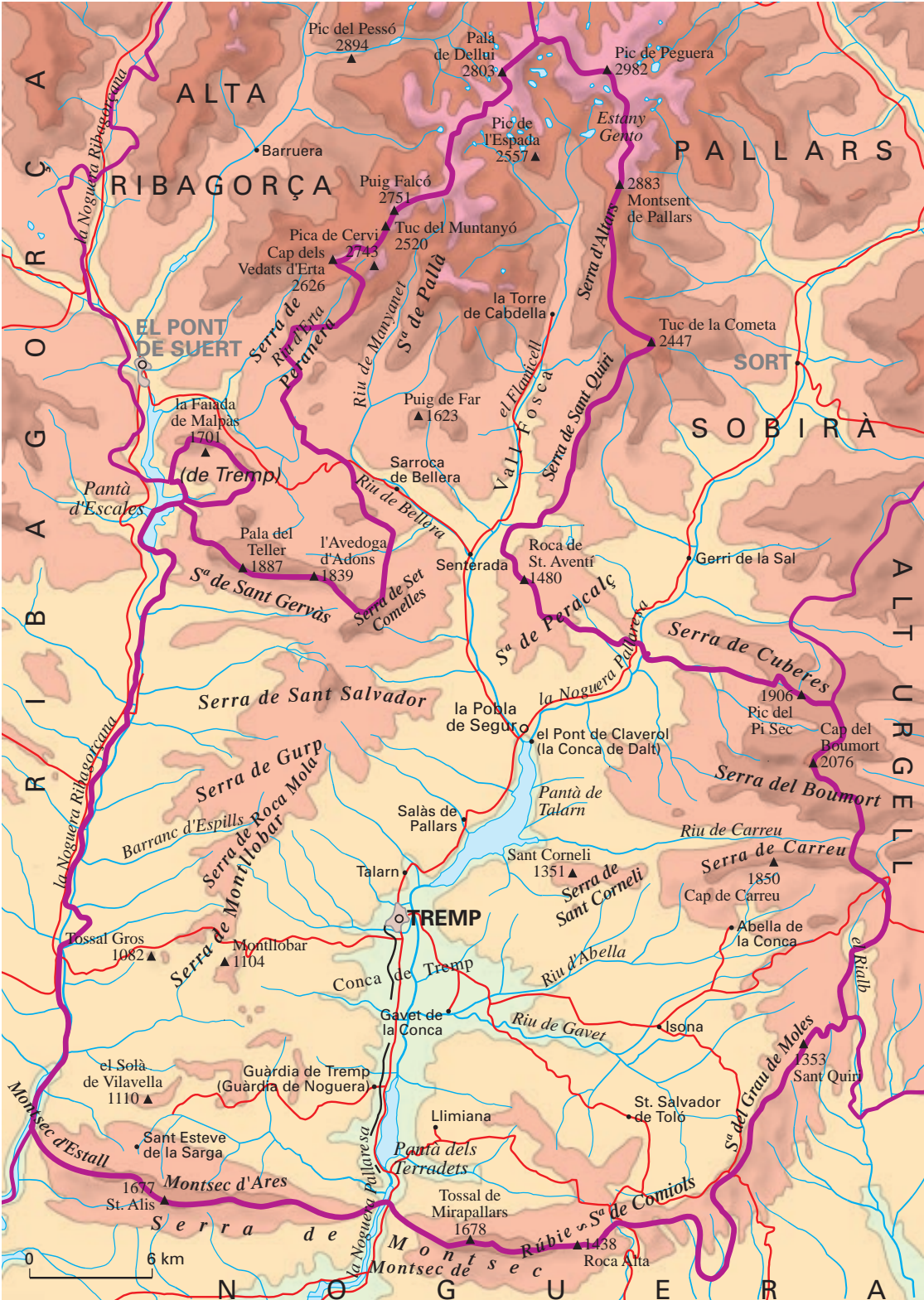
Pallars Jussà

superfície:	1 290 km ²
població:	12 860 h (1991)
capital:	Tremp

Pallars Jussà

MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Abella de la Conca	77,7	164
Conca de Dalt, la	116,3	473
Gavet de la Conca	90,8	369
Guàrdia de Noguera	63,1	143
Isona	135,3	1 367
Llimiana	41	124
Pobla de Segur, la	33,6	3 115
Salàs de Pallars	20,5	336
Sant Esteve de la Sarga	92,1	87
Sarroca de Bellera	87,3	140
Senterada	34,6	109
Talarn	29,9	371
Torre de Cabdella, la	166	754
Tremp	302	5 308
Pallars Jussà, el	1290,2	12 860

Mapa físic del Pallars Jussà

la ribera esquerra del Jordà (Cisjordània) que passà a Jordània, i Gaza, administrada per Egipte. Els palestins s'instal·laren en camps de refugiats (Líban, Jordània) i començaren a organitzar-se. Així, el 1956 hom creà al-Fatah i el 1964 l'Organització per a l'Alliberament de Palestina (OAP). Després de la guerra dels Sis Dies (1967), Israel ocupà tota la Palestina (Gaza i Cisjordània), a més dels alts del Golan (Síria) i del Sinaí (Egipte). L'any 1978 se signà l'acord de Camp David entre Israel, Egipte i els EUA, pel qual el segon reconeixia l'estat jueu i recuperava el Sinaí, i Israel es comprometia a dotar d'autonomia la Cisjordània i Gaza. Lluny d'això, però, Israel continuà la instal·lació de nombrosos assentaments a la Cisjordània. El 1987 la tensió culminà amb la revolta de la intifada en els territoris ocupats, atíada sobretot per l'al-Fatah de l'OAP. El Consell Nacional de Palestina proclamà a Alger, al novembre del 1988, l'estat independent de Palestina (amb capital a Jerusalem), que fou reconegut per un bon nombre d'estats. L'accés dels laboristes al govern israelià el 1993 afavorí el desblocatge de les negociacions. Al setembre d'aquest any, l'OAP i Israel signaren un acord de pau pel qual l'exèrcit israelià es retirava de Gaza i Jericó. Fou establert un període mínim de cinc anys per a la fixació d'un autogovern palestí definitiu. L'acord només reconeixia com a signants el sector de l'OAP dirigit per Y. Arafat i el govern israelià. De la banda israeliana s'hi oposaren el Likud i els ultraortodoxos i, de la banda palestina, els fonamentalistes de Hamas i altres grups radicals. A partir del maig del 1994 l'Autoritat Nacional Palestina prengué el control administratiu de Gaza i Jericó i el 28 de setembre de 1995 se signà l'acord provisional per a l'extensió de l'autonomia palestina a la Cisjordània.

Palestrina, Giovanni Pierluigi da (Palestrina ~1525 — Roma 1594) Compositor italià. Fou reconegut a tot Europa com el millor compositor del seu temps. És autor d'un centenar de misses de quatre a vuit veus, seixanta-sis ofertoris, a més de salms, càntics, himnes, etc. Entre les seves misses és especialment cèlebre la *Missa Papae Marcelli*, a sis veus (1567).

Pallach i Carolà, Josep (Figueres 1920 — l'Hospitalet de Llobregat 1977) Polític i pedagog. S'exilià el 1939 i s'incorporà a la resistència francesa. Allà ingressà al Moviment Socialista de Catalunya. Tornà a Catalunya (1969) i creà el Reagrupament Democràtic i Socialista que el 1976 adoptà el nom de Partit Socialista de Catalunya, que el confirmà com a secretari general. Publicà *Els Instituts Pilot i la Reforma de l'ensenyament mitjà* (1971), *L'explosió educativa* (1975), *La democràcia, per fer què?* (1975), i diversos opuscles d'exili.

Palladio, Andrea (Pàdua 1508 — Vicenza 1580) Nom amb què és conegut Andrea di Pietro della Gondola, arquitecte i teòric de l'art italià. A Vicenza (1546) féu nombrosos palaus (della Ragione, Thiene, etc) i vil·les (la Capra, coneguda com La Rotonda, 1550-52). A Venècia construí les esglésies de San Giorgio Maggiore (1565-80) i Il Redentore (1576-92), i publicà el seu tractat *I Quattro Libri dell'Architettura* (1570), de gran repercussió posterior.

Pallars Jussà, el Comarca de Catalunya, al NW del país (1 290 km²; 12 860 h [1991]). El cap comarcal és Tremp i té un total de 14 municipis. Consta de dues parts ben diferenciades: la vall Fosca i la conca de Tremp. La vall Fosca s'allarga cap al N per la zona de les Nogueres fins a la zona axial pirinenca. La separen del Pallars Sobirà els pics de Peguera, de Montsent i el tuc de la Cometa. Pel congost d'Erinyà la vall Fosca s'obre a la conca de Tremp, de característiques mediterrànies. És un sinclinal, que coincideix amb la conca mitjana de la Noguera Pallaresa, enfondit entre les dues serralades pre-pirinenques. La Serralada Interior és formada per les serres de Sant Gerià, Peracalç i Boumort. La Serralada Exterior, que separa les comarques del Pallars Jussà i la Noguera, és el Montsec. Els límits est (serra de Comiols, travessada pel coll de Comiols, i base del Boumort) i oest (serra de Lleràs i Montllobar) completen les divisòries hidrogràfiques amb les conques del Segre i la Noguera Ribagorçana, respectivament. A la vall Fosca les temperatures són baixes, sobretot als punts elevats. Les precipitacions, sovint en forma de neu, també varien molt segons l'altitud. A Tremp hi ha dos màxims marcats: el de maig-juny i el de setembre. La vegetació és típica del vessant sud dels Pirineus i té caràcter principalment

LA CIUTAT

Palma de Mallorca (*palmesans* o *ciutadans*; 33 m alt) és capital de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, seu del Consell Insular de Mallorca i del bisbat de Mallorca. El nucli urbà és compost per la ciutat antiga, entorn de la qual s’ha disposat l’eixample i nous nuclis perifèrics edificats a partir dels setanta. La ciutat romana (Palma) fou fundada pel cònsul Q.Cecili Metel Baleàric el 123 aC. De la primitiva ciutat islàmica només es conserva l’arc de l’Almudaina i els banys àrabs al barri de sa Portella. La ciutat antiga és formada pel nucli que voltava la murada, de la qual només es conserva la part que dóna a la mar, entre els baluards de Sant Pere i del Príncep. A la *Vila Alta* hi ha els principals centres de l’administració i del comerç, i també els edificis d’interès històric i artístic; és centrada per la plaça Major i la de Cort, on hi ha la casa de la ciutat amb l’antiga diputació provincial adjunta (seu del Consell Insular de Mallorca). Al seu volt hom troba els palaus senyorials o *cases bones* més notables de la ciutat. A banda de mar, damunt la murada, es dreça la seu catedral de Mallorca amb l’Almoina adjunta, el palau episcopal (bisbat de Mallorca) el palau de l’Almudaina, la Llotja i el Consolat de Mar (seu del Govern Autònom). A les zones marginals de la ciutat antiga hi ha els barris més deprimits des Puig de Sant Pere, de sa Calatrava i de sa Ferreria i del Secors (petit Barri Xinès).

Entorn del nucli antic s’estén l’eixample, planificat al començament del s XX per Bernat Calvet, amb un traçat viari radial i concèntric i que ha arribat a englobar els antics nuclis exteriors d’es Molinar, la Soledat de Foraporta, es Hostalets i Can Capes, So n’Espanyolet i el Terreno, a més del barri de Santa Catalina. A la perifèria hi ha una sèrie de barris recents, com els de Son Gotleu, So na Dolça, Cas Capiscol, es Seminari Nou, So n’Armadans, So n’Alegre, Son Dureta, Son Moix, Polígon de Llevant. Pel sector de llevant arriben les principals carreteres, fet que ha provocat la seva ràpida expansió a partir de *la Soledat de Foraporta* (l’antic *Hort des Ca*) i del nucli des Hostalets i Can Capes. A l’eixample septentrional es bastiren els polígons industrials de Son Castelló i de Can Valero, la plaça de toros i un conjunt de centres assistencials. A ponent, l’eixample s’inicia a partir de Santa Catalina, antic raval de pescadors i mariners. Aparegueren Son Cotoneret, So n’Espanyolet, Son Cotoner i Jonquet. So n’Armadans, So n’Alegre, el Terreno i Portopí han esdevingut barris residencials i turístics. A la part alta del Terreno hi ha el turó amb el bosc i el castell de Bellver.

DEMOGRAFIA I ECONOMIA

Pràcticament el 80% de la població es concentra en el nucli urbà. Les altes taxes de natalitat del quinquenni 1975-81 (19,21‰) s’han reduït a un 12,6‰. Una taxa d’immigració negativa fa que el creixement absolut del període 1986-91 (1,23‰) hagi estat molt inferior a l’experimentat durant els tres quinquennis anteriors. L’agricultura es troba en procés de regressió. Predominen els conreus herbacis i els fruiters de secà (l’ametller). El regadiu, també en declivi, forma l’horta de Palma, a la part oriental, caracteritzada pels nombrosos molins d’aigua. El sector pesquer, que també ha patit una lleugera reducció, disposa el 1992 de 113 barques amb un total de 1 900 TRB, i la pesca desembarcada és de 2 028 tones. Palma de Mallorca és el centre industrial més important de Mallorca. Mentre que la indústria tradicional (pell i tèxtil) ha experimentat crisis greus, la relacionada amb el turisme (construcció, indústries del metall, de la fusta i alimentàries) va en expansió. La ciutat és el centre de l’àrea comercial que comprèn tota l’illa. Els transports públics són a càrrec de l’Empresa Municipal de Transports de Palma. Hi ha dues línies de ferrocarril: Ferrocarril de Sóller (que uneix Palma amb Sóller) i Ferrocarrils de Mallorca (que uneix Palma amb Inca). Palma de Mallorca és el centre turístic més important dels Països Catalans i un dels més destacats de la Mediterrània. El 1994 disposava de 254 establiments hotelers i 44 088 llits, a més dels apartaments turístics. La major concentració d’aquesta oferta turística es dóna a llevant, a sa Platja de Palma, des de Can Pastilla a s’Arenal, i a Cala Major-Sant Agustí. Palma de Mallorca té el monopoli del tràfic exterior de l’illa a través del port i de l’aeroport. El port manté línies regulars de passatgers i mercaderies amb els ports de Maó i Eivissa, Barcelona i València.

La plaça de la Reina, a Palma de Mallorca

Palma de Mallorca El nucli turístic de Palma Nova

LA HISTÒRIA

Palma, municipi romà

L’actual Palma de Mallorca fou un municipi de dret romà fundat per Quint Cecili Metel Baleàric després de la seva victòria contra els habitants de les illes (123-122 aC) i poblat amb una part dels tres mil colons romans d’Ibèria que l’acompanyaven.

Els vàndals i els bizantins

Els vàndals l’ocuparen després de la mort de Valentinià III (455). Reconquerida pels bizantins el 534 (les , el 707 fou saquejada pels musulmans. Les devastacions es repetiren en 848-849 (expedició d’‘Abd al-Rahman II) i uns deu anys més tard amb la incursió dels normands.

La Madīna Mayūrqa

El 903, ‘Isam al-Hawlāni s’apoderà definitivament de la ciutat. ‘Isam reconstruí i engrandí el recinte romà de la ciutat. Hi construí mesquites, banys públics i posades, substituint la possible estructura rectangular romana per una estructura radial. A partir de 1076-87, el valí ‘Abd Allāh al-Murtaḏā esdevingué rei de la taifa de Mallorca, atacada en temps dels seus successors pels pisans i els catalans (1114-15), en una expedició de càstig que acabà en un setge de vuit mesos de la ciutat, conquerida, saquejada bàrbarament i incendiada. Madīna Mayūrqa fou reconstituïda i repoblada pels soldats almoràvits. Mayūrqa es convertí aviat en l’últim reducte dels almoràvits prop de la península i en un centre comercial i militar poderós. Els intents almohades de conquesta reeixiren el 1203.

La conquesta catalana

Jaume I de Catalunya-Aragó desembarcà a Santa Ponça el 10 de setembre de 1229, i vencé l’exèrcit dels musulmans a Portopí. La conquesta total de l’illa durà encara un parell d’anys. Pel març del 1230 Jaume I atorgà la *Carta de franquesa* per afavorir el poblament de Mallorca i ordenar-ne la vida pública, exempta dels mals usos i de la dependència feudal. El 1249, el mateix Jaume I instituï la Juraderia, un consell de sis jurats que representaven i governaven la ciutat i l’illa i elegien el Consell de la ciutat de Mallorca. Paral·lelament fou establert el bisbat de Mallorca. El palau dels valís musulmans fou convertit en residència del rei. Un cop eliminat el niu de pirates almohade, el port de Mallorca restà obert als mercaders barcelonins, que el 1230 hi obtingueren la llibertat de comerç; hi continuaren les relacions comercials amb els italians i amb el nord d’Àfrica.

La capital d’un nou regne

A la mort de Jaume I (1276) les Balears (sota Jaume II, 1276-1311) romanien separades del Principat i del Regne de València (sota Pere II) i unides a la senyoria de Montpeller i els comtats de Rosselló i de Cerdanya. Aquest regne de Mallorca durà només una seixantena d’anys. El 1285 fou ocupada per Alfons el Liberal. Mallorca no fou tornada al seu rei sinó deu anys més tard, com a resultat del tractat d’Anagni. La prosperitat econòmica de Mallorca, centrada en la vitalitat del seu port, no cessà d’augmentar. El 1325 fou establert a Mallorca el Consolat de Mar. El mecenatge de Jaume II i Jaume III sobretot, influí enormement el desenvolupament urbanístic: raval de Portopí (Santa Catalina), reformes importants al castell de l’Almudaina i capella reial de Santa Anna, castell de Bellver (ja enllestit el 1311), magnífiques cases particulars, inici de les obres de la seu de Mallorca, els dos convents de Sant Francesc, el convent de Santa Clara, el convent de Sant Domènec, el convent dels carmelites, etc. En l’activitat pictòrica destaquen les miniatures del *Llibre de les franqueses i privilegis* de l’Arxiu Històric de Mallorca (s XIV). La comunitat jueva, molt activa, que tingué una intervenció de primer ordre en la vida econòmica de l’illa, es destacà en les arts del llibre.

La davallada de la fi de l’edat mitjana

Coincidint amb l’annexió definitiva de Mallorca a la confederació catalano-aragonesa, (1343, en temps de Pere el Cerimoniós) s’inaugurà una conjuntura desfavorable que engendrà un clima de depressió i de crisi profunda. La població mallorquina fou delmada per les pestes (sobretot la Pesta Negra del 1348 i l’epidèmia del 1375), la fam més o menys crònica i produïda per un dèficit cerealista i la tràgica inundació de sa Riera (1403). Per un cantó, augmentà el lu-

xe, s’organitzaren els gremis, abundaren les festes, continuaren les grans construccions (la Llotja). Per l’altre, minvà sensiblement el volum del comerç, el capital i la propietat rural s’acumularen en poques mans i la dependència econòmica envers Barcelona cresqué. Conseqüència del malestar social fou el conflicte conegut amb el nom de *forans i ciutadans*: el 1391 els forans, la gent del camp, saquejaren el call dels jueus i del 1450 al 1453 assetjaren la ciutat tres vegades. Les lluites no es resolgueren fins que Alfons el Magnànim establí el sistema de sac i sort (*insaculació*) el 1447. La no-acceptació dels delegats mallorquins al compromís de Casp (1412) és la mostra més palpable de la decadència col·lectiva de Mallorca.

Una tímida obertura al món modern

A la fi del s XV, Ferran II intentà d’introduir a Mallorca un “redreç” que tingué una certa eficàcia, bé que no aconseguí de suprimir els mals endèmics del país, que continuaren al llarg dels ss XVI i XVII. El malestar que havia anat covant a la ciutat i a l’illa des dels conflictes entre forans i ciutadans desembocà el 1521 les Germanies, iniciades seguint l’exemple dels menestrals de València. La nova comissió de consellers, presidida successivament pels “instadors” Joan Crespí i Joanot Colom, declarà una guerra a mort a tots els qui s’oposaven a llurs plans. Després de més d’un any d’anarquia i tres mesos de setge, Carles V assolí de pacificar l’illa. La rendició fou seguida d’una represió sagnant, que afectà només els menestrals. Les classes benestants construïren sumptuosos palaus, renaixentistes i més tard barrocs, que contrastaven amb la misèria de grans sectors de la població insular. La conquesta de Constantinoble pels turcs i el desplaçament del gran comerç de la Mediterrània a l’Atlàntic contribuïren a la pèrdua de valor comercial de Mallorca. A mitjan s XVI s’iniciaren les obres per a una nova fortificació de la ciutat, que li permetés de fer front a les amenaces dels turcs, els francesos i els anglesos. La construcció de les murades no s’acabà fins a la fi del s XVIII. A partir del s XVII, d’altra banda, el port de la ciutat de Mallorca es convertí en una base important de corsaris. A la fi del s XV fou introduïda la impremta a Mallorca i hi fou obert l’Estudi General Lul·lià.

De la guerra de Successió a la guerra del Francès

El 1701 els mallorquins es posaren a favor del nou rei, Felip V. El 25 de setembre de 1707, una flota anglo-holandesa entrà a la badia de Palma i en demanà la submissió a Carles III, l’arxiduc d’Àustria. Hi hagué un moviment popular favorable al rei-arxiduc, i les cases dels francesos i dels botiflers foren saquejades. El port de Palma de Mallorca adquirí importància estratègica, com a base per a la conquesta de Menorca (1708) i punt d’escala de les esquadres angleses i holandeses. Pel juny del 1715 un exèrcit borbònic arribà a l’illa per sotmetre-la a Felip V. Felip V decretà la Nova Planta del regne de Mallorca, que establí a la capital, anomenada definitivament *Palma*, un ajuntament en comptes del Gran i General Consell, i substituï els consellers i els jurats per regidors perpetus de nomenament reial, amb facultats limitades a l’administració local. Des d’aleshores Mallorca accelerà el seu procés de castellanització, afavorit per una guarnició permanent i per funcionaris castellans. La noblesa mallorquina partidària de Felip V recuperà la seva esplendor passada i construí o arranjà grans palaus. El s XVIII assenyala l’inici d’una recuperació econòmica de Mallorca, tot i que no hi mancaren epidèmies i anys de fam. El 1778 fou fundada la Societat Econòmica dels Amics del País, de Mallorca, que fomentà de moltes maneres la renovació de l’agricultura, de la indústria i del comerç.

La fi de l’antic règim

El 30 de maig de 1808 el capità general, Joan Miquel de Vives, decidí la resistència contra els francesos, la constitució d’una Junta Suprema de Govern i l’aliança amb Anglaterra. Pel setembre del 1812 fou elegit el nou ajuntament constitucional. Per l’abril del 1813 fou abolida la inquisició i foren retirades les samarretes i els retrats de suposats heretges i judaïtzants penjats al claustre del convent de Sant Domènec.

La gestació de la ciutat moderna (1814-74)

El 1814, a partir del retorn de Ferran VII, es produïren nous incidents provocats pels absolutistes. La proclamació de la constitució del 1820, jurada per les autoritats en es Born el 16 de març, no comportà altra com-

moció a la ciutat que el saqueig de la Casa Negra (la casa de la inquisició, enderrocada el 1823). L'epidèmia de pesta groga a Palma, iniciada a l'agost del 1821, causà més de 5 000 morts, una setena part de la població. La decadència econòmica s'accentuà per la paralització del tràfic atlàntic a causa de la inseguretat política de les colònies americanes. El 1830, la Junta de Comerç de Mallorca (instal·lada a la Llotja) substituí el Consolat de Mar i Terra, extingit el 1829. El 1835, per iniciativa de la Societat Econòmica dels Amics del País, fou creat l'Institut Balear i formada la Biblioteca Pública. Durant la dècada 1830-40 tingué lloc una veritable revolució econòmica, en la qual influïren la introducció del vapor a la navegació (1833), l'establiment d'una línia regular amb Barcelona (1837) i la supressió dels gremis (1836). El 1854, 60 vaixells feien la carrera de les Antilles. L'epidèmia de còlera del 1865 creà una situació greu a Palma de Mallorca pel fort encariment dels articles de consum, a més de produir 2 175 víctimes, la majoria menestrals i jornalers. Els fets revolucionaris del 1868 significaren la creació d'una Junta Provincial Revolucionària, encapçalada per Miquel Trias i Marià Quintana. El 1869 fou creat a Palma un petit grup de la Internacional, germen del primer moviment associacionista dels treballadors a l'illa. La desamortització, per una part, i l'increment demogràfic, per l'altra, contribuïren a importants reformes urbanes i a l'aparició d'uns barris exteriors a les murades. Amb la desamortització foren enderrocats alguns convents i substituïts per places o per edificis d'habitació: la plaça de la Reina (antic convent de Sant Francesc de Paula, de mínims), la plaça d'en Quadrado o de ses Mongetes (convent de la Consolació), la plaça Major (convent de Sant Felip Neri i casa de la inquisició o Casa Negra); d'altra banda, els convents de Sant Domènec i altres foren substituïts per edificis, com a la illeta entre la costa de Sant Domingo i l'Almudaina, i la de la plaça de l'Olivar, etc.

La revolució urbana (1874-1936)

Després de la Restauració, les forces polítiques a Mallorca restaren reduïdes als partits liberal i conservador, encapçalats respectivament per Alexandre Rosselló i Miquel Socias. El moviment obrer, il·legalitzat el 1874, es reorganitzà a la darrerria de segle, gràcies sobretot a l'activitat de l'Ateneu Obrer, creat el 1890, i d'una agrupació socialista formada el 1892 sota la direcció de Francesc Roca. Els anys 1914-22, i sobretot en 1918-21, el moviment obrer tingué un vertader pes dins la vida social i política de Palma. Llavors els socialistes aconseguiren de tenir quatre regidors; fou important la seva actitud davant els problemes de les subsistències (1918), la crisi de la indústria del calçat (1919) o les discussions sobre el verguisme i l'antiverguisme (provocats en principi pel traspàs de la “Isleña” a la Transmediterrània). Les llargues vagues arribaren a inquietar les classes benestants. El 1922 Gabriel Alomar impulsà la creació d'un “bloc d'esquerres” a Mallorca, idea que arribà a incloure, juntament amb socialistes i republicans, regionalistes i fins i tot liberals (eleccions del 1922). El cop d'estat de Primo de Rivera (1923) paralitzà l'activitat política. En proclamar-se la República a l'abril del 1931, l'esquerra ocupà alts càrrecs, tant a l'ajuntament (Llorenç Bisbal, alcalde) com a la diputació (Jaume Garcia). A partir del 1932, reorganitzades les forces de dretes, recuperaren la seva tradicional preponderància. El 19 de juliol de 1936, sorpresos totalment els principals dirigents del moviment obrer per l'aixecament militar, només intentaren una dèbil resistència a la Casa del Poble. Entre el 1857 i el 1900 la ciutat augmentà la seva població en un 23,3%. La crisi econòmica i social de fi de segle provocà una forta immigració de les zones rurals. Entre el 1900 i el 1930 Palma de Mallorca augmentà la seva població en el 38%, a causa de la immigració forana. A la segona meitat de segle, l'augment de la pressió demogràfica interior plantejà la necessitat d'expansió de l'àrea urbana i fou l'enginyer Eusebi Estada qui, el 1885, defensà l'enderrocament de les murades. Les obres començaren el 1904, i el 1909 pràcticament s'havien acabat. Al mateix temps l'ajuntament havia convocat un concurs a la redacció d'un pla d'eixample. El 1901 fou elegit i aprovat el pla de Calvet, caracteritzat per la disposició radial i concèntrica del traçat viari i la creació de places quadrades o circulars. Les vies eren de gran amplària, i foren projectades àmplies zones verdes entorn de sa Riera i del torrent de Sant Magí.

Las Palmas de Gran Canaria

El pla Bennàssar, aprovat per l'ajuntament el 1917, preveia una reforma interior de la ciutat antiga amb diverses vies principals, la plaça de l'Olivar i s'Hort del Rei, i projectà el passeig marítim entre els acabaments del Terreno i es Portitxol, amb un gran parc circular sobre So n'Armadans, una zona de ciutat jardí en es Molinar i un gran port. El 1919 el municipi d'Establiments s'afegí al municipi de Palma de Mallorca.

La crisi del 1936 i els condicionaments de la ciutat actual

L'aixecament militar s'inicià a Palma el 19 de juliol amb la proclamació, al matí, de l'estat de guerra pel general Goded, capità general de les Balears. Dos dies més tard s'iniciaren els atacs de l'aviació republicana a Palma i altres pobles importants de l'illa, que duraren fins al desembarcament de les tropes dirigides per Alberto Bayo a Portocristo (16 d'agost). Després del reembarcament dels expedicionaris (4 de setembre) s'incrementà la repressió, en la qual participà directament l'oficial italià anomenat Conde Rossi, fundador dels “*dragones de la muerte*”; foren afusellats membres d'esquerra republicana (Emili Darder, alcalde al juliol del 1936), partit socialista (Alexandre Jaume), partit comunista (Ateo Martí), entre molts d'altres. Entre l'any 1900 i el final de la guerra civil Palma presentà una disminució de la natalitat i una mortalitat també en regressió. D'això en resultava un creixement vegetatiu feble; però el creixement absolut era molt superior com a conseqüència d'un corrent immigratori procedent de la part forana de Mallorca. A partir del 1940 la natalitat de Palma experimenta un progressiu augment, mentre que la mortalitat baixa, la qual cosa implica un creixement natural significatiu, que unit a un saldo migratori positiu, fa augmentar encara més el pes relatiu de la ciutat sobre les illes. Aquest procés s'intensifica a partir del 1960 amb l'expansió de les activitats turístiques que potencien les funcions urbanes de la ciutat. L'any 1960 Palma tenia 159 084 h, que representaven el 43,8% de la població de Mallorca, i el 1981 arribà a tenir-ne 304 422, que representaven el 54,3% de la població mallorquina. La crisi demogràfica que seguí a la crisi econòmica del 1974 contribuí a frenar el creixement demogràfic. El 1991 la població de Palma era de 309 759 h, dada que representa un progressiu descens del pes relatiu de la ciutat respecte a la població mallorquina. Després de la mort de Franco, a les eleccions municipals del 1979 la suma dels tres partits d'esquerra (PSOE, PCIB i PSM) donà l'alcaldia al socialista Ramon Aguiló, que fou reelegit en els comicis del 1983 i del 1987. Però el 1991 el Partit Popular-Unió Mallorquina guanyà les eleccions i l'alcaldia passà a Joan Fageda, escollit de nou l'any 1995. El 1943 fou aprovat el pla de reforma i eixample de l'arquitecte Gabriel Alomar. A partir del 1950, el creixement urbà produït per l'increment de la població i de les activitats turístiques es féu amb un gran desordre i falta de coherència. El 1964 fou aprovat un nou pla d'ordenació urbana realitzat finalment per Manuel Ribas i Piera, aprovat definitivament el 1973. Les noves condicions creades per la crisi econòmica (1974) i l'aprovació de la nova llei sobre règim del sòl feren que el primer ajuntament democràtic iniciés una nova revisió del Pla, coordinat pels arquitectes Manuel Cabello i Jaume Carbonero, aprovat el 1985.

Palmas de Gran Canaria, Las Municipi de la província de Las Palmas, Canàries, i capital de Gran Canària (100 km²; 354 877 h [1991]). És situat al NW de l'illa, en el punt on un istme estret enllaça amb el pro-

montori enlairat de la Isleta. Els barris de la Vegueta i de Triana constitueixen el nucli antic del municipi, amb edificis del s XV. L'expansió urbana, començada el 1833, ha estat paral·lela a l'increment del tràfic portuari. El Puerto de la Luz ha vertebrat el municipi modern, lineal, que contrasta amb la part alta i la perifèria. És un port pesquer, comercial i d'escala, de travessia atlàntica. Exporta principalment bananes, tomàquets i altres productes agrícoles. Hi ha indústries pesqueres, d'aparellatge marítim i de tabac. Però un recurs econòmic de primer ordre és el turisme. Antic campament dels colonitzadors castellans, fou erigida en bisbat i anomenada Real de las Palmas a la fi del s XV. Els Reis Catòlics hi crearen un municipi i Felip II hi establí una audiència. Fou un port d'importància estratègica en la ruta de les Índies. La catedral, començada el 1497 en estil gòtic, fou restaurada als ss XVIII i XIX amb façana d'estil neoclàssic. Entre els monuments civils, destaca el Castillo de la Luz o de les Isletas, antiga fortificació del port (s XVI), la Casa de Colón i el Museo Canario, d'antropologia i arqueologia de les illes.

palmera *BOT* Vegetal de la família de les palmes. Típicament són arbres que consten d'un tronc o estípit simple i esvelt, coronat per un plomall de fulles grosses, pinnatisectes o palmatisectes.

Palmira Nom donat pels grecs a Tadmor (l'actual *Tadmur*), antiga ciutat estat del desert siro-aràbic, situada 145 km a l'E de Homs. Documentada ja el segon mil·lenni aC, fou fortificada per Salomó (~950 aC) i fou centre comercial important d'Orient i Occident a partir del s III aC. Conquerida per Tiberi (14-37) i sotmesa al governador de Síria, fou anomenada *Hadriana Palmira* (129) i esdevingué colònia romana (~215) sota Caracal·la. Sota els romans tingué el màxim expandiment comercial (fins a l'Índia i l'Occident). L'expansió dels sassànides de Pèrsia i la minva del poder romà afavorí la seva autonomia. Sotmesa novament (272) i revoltada (273), fou incendiada. Conquerida per Abū Bakr al-Siddīq (634), formà part del califat àrabic. Les excavacions (des del 1954) han posat al descobert la cultura palmirena. A més del pla de l'antiga ciutat, hom hi ha descobert nombrosos monuments influïts per l'art grec, mesopotàmic i persa.

Palol i Salellas, Pere de (Girona 1923) Arqueòleg. Membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans (1989) i president des del 1990 fins al 1995 de la secció històrico-arqueològica. Ha realitzat nombroses excavacions, entre les quals cal destacar la necròpoli d'Agullana, el temple paleocristià i l'hàbitat profà del Bovalar, a Serós (Segrià) i la ciutat romana de Clunia, a Burgos. Entre moltes publicacions destaquen: *Tarraco hispano-visigoda* (1953), *Arte paleocristiano* (1969), *El tapís de la creació de la catedral de Girona* (1986), *El Bovalar (Serós, Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigoda* (1989) i *Clunia. Historia de la ciudad y guía de las excavaciones* (1994).

Palomino de Castro y Velasco, Antonio Acisclo (Bujalance, Andalusia 1655 — Madrid 1726) Pintor i tractadista d'art andalús. Pintà a l'oli (*Immaculada*) i al fresc (esglésies de Sant Joan del Mercat i Nostra Senyora dels Desemparats de València). Treballà al cor de l'església de San Esteban de Salamanca (1707) i a la cartoixa de Granada (1712). Publicà *Museo pictórico y escala óptica* (1715-24).

Palos, cap de Promontori de la costa mediterrània de Múrcia a l'E de Cartagena. Constitueix l'extremitat de la petita península que limita a migjorn la mar Menor.

Palou, Berenguer de (? — Barcelona 1241) Bisbe de Barcelona (1212-41). Consagrat bisbe el 1212, el mateix any acompanyà el rei Pere I de Catalunya-Aragó a la croada contra els àrabs que acabà amb la victòria de las Navas de Tolosa. S'esforçà, d'acord amb unes lletres del papa, a impedir la croada contra els càtars del Llenguadoc, i per això presidí una ambaixada de catalans a París. Després del desastre de Muret (1213) i de la mort del rei Pere, fou canceller de la corona catalano-aragonesa (1218). El 1219 participà amb 50 cavallers propis i peons a la cinquena croada contra Damiata (Egipte) i el 1225 a l'atac frustrat contra Peníscola. La seva actuació fou molt remarcable el 1228 en la conquesta de Mallorca, per la qual rebé 875 cavalleries i vuit molins, origen de la baronia d'Andratx. El 1238 assistí a la conquesta de València amb 60 cavallers i rebé algunes cases i la senyoria d'Almonesir.

Pàmias i Grau, Jordi (Guissona 1938). Poeta. Ha publicat diversos llibres, en part recollits a *El foc a la teulada*. *Obra poètica I* (1982) i *La nit en el record*. *Obra poètica II* (1986). Premi Carles Riba el 1978 per *Flauta del sol* i premi Vicent Andrés Estellés el 1985 per *Àmfora grega*. També ha publicat teatre, un dietari i un recull d'articles.

Pàmies i Bertran, Teresa (Balaguer 1919) Escriptora. Fundà, amb altres companyes, l'Aliança Nacional de la Dona Jove (1937-39). S'exilià, i exercí de periodista a Praga i París, des d'on col·laborà a "Serra d'Or" i a "Oriflamma". El 1971 tornà a Catalunya i inicià una carrera literària publicant novel·les, dietaris, reportatges, etc, sempre amb un fons autobiogràfic: *Testament a Praga* (1971), en col·laboració amb el seu pare, *Quan érem capitans* (1974), *Va ploure tot el dia* (1974), *Quan érem refugiats* (1975), *Si vas a París papà...* (1975). Més tard, la seva narrativa ja tendí cap a la novel·la de ficció: *Dona de pres* (1975), *Amor clandestí* (1976), *Memòria dels morts* (1981), *Segrest amb filipina* (1986), etc. Ha escrit les memòries *Primavera de l'àvia* (1989) i assaig: *Cròniques de naufragis* (1976), *Maig de les dones* (1976), *Los niños de la guerra* (1977), *Opinió de dona* (1983), *Jardí enfonsat* (1992), etc.

Pamir Regió muntanyosa al SE de l'Àsia Central. Hom la considera limitada al N per la serralada Zaalajsk Septentrional, a l'E per les de Sarykol' Oriental, al S pel llac Zorkul', el riu Pamir i el vessant superior del riu P'andž i a l'W pel tall meridional de la vall del P'andž. Els pics més alts són: Kongur (7 579 m), Mūz Tāg Attā (7 555) i Kommunnizma (7 495). El clima és muntanyós, cru, continental.

Pampa Regió natural de l'Argentina, situada al centre del país, al N de la Patagònia i al S del Chaco (700 000 km²). Ocupa part de les províncies de Buenos Aires, Mendoza, San Luis, Córdoba, Santa Fe i La Pampa. La vegetació de la Pampa és de prats i pastures. És una immensa plana que va guanyant nivell d'E cap a W i NW. Dins aquest gran territori hom distingeix quatre parts: la Pampa ondulada, la depressida, la plana interposada i l'alta. El clima és temperat i humit a l'E i estepari a l'W. Tant a la Pampa seca com a la humida el principal recurs és la ramaderia bovina. Hom conrea moresc, lli i alfals a la Pampa humida, i cereals a la seca.

Pamplona [*basc: Iruña*] Capital de Navarra, País Basc (180 372 h [1991]). Situada a la conca pre-pirinenca homònima, sobre la terrassa superior de la riba esquerra de l'Arga. Al s XX ha sofert una important expansió i principalment dels anys cinquanta als setanta, en els quals el fort desenvolupament industrial del municipi ha estat afavorit pel règim foral. Les principals indústries són la d'automòbils, maquinària, papereres, tèxtils, arts gràfiques i químiques. Destaquen les activitats universitàries i de serveis. Fundada per Pompeu el 74 aC en ple territori dels vascons, la dominaren els visigots i els sarraïns. Fou incendiada per les tropes de Carlemany (778). Capital del regne de Pamplona, més tard dit de **Navarra**, visqué una època d'esplendor al s XI, en convertir-se en lloc de pas dels pelegrins de Sant Jaume de Compostel·la i acollir colònies de mercaders estrangers (francs). Durant la baixa edat mitjana, les lluites entre els indígenes i els francs sovintejaren fins el 1422, quan Carles III de Navarra unificà les diverses entitats de població del nucli urbà. Durant el s XIX es convertí en seu del carlisme i, al s XX, el governador militar del municipi, general Mola, aconseguí la seva adhesió a l'aixecament del juliol del 1936. Conserva part de les muralles del s XVI. Del s XIII són les esglésies de San Saturnino i de San Nicolás. La catedral (ss XIV-XV), gòtica, edificada sobre la primitiva romànica, té la façana neoclàssica. S'hi troba el mausoleu dels reis de Navarra, del s XV. Entre els edificis civils hi ha la Cámara de Comptos (s XIV), l'Ajuntament i el Palacio Provincial (s XIX).

Panamà [nom oficial en castellà: *República de Panamá*] Estat de l'Amèrica Central que comprèn la part més meridional i més estreta de la regió dels istmes i és banyada al N, tot al llarg de 760 km, per l'Atlàntic i al S, per 1 220 km, pel Pacífic; limita a l'W amb Costa Rica i a l'E amb Colòmbia (75 517 km²; 2 583 000 h [est 1994]). La capital és la ciutat de Panamá.

LA GEOGRAFIA
Quasi tot el territori és muntanyós. Petites planes s'estenen al vessant del Pacífic, que són les àrees més fèrtils i riques. Al centre-

oest del país es desenrotlla una serralada (Chiriquí, 3 433 m). Un altre sistema és el de Veragua (Cerro Horquette, 2 600 m). El relleu de la península d'Azúero constitueix un tercer alineament muntanyós. L'activitat volcànica, ja cessada, ha recobert amb els materials de les erupcions els sediments cenozoics. El clima és càlid i humit, de caràcter en conjunt equatorial. Al N, sobre l'Atlàntic, s'estén la regió de les selves pluvials, de terres càlides, humides i insalubres. Al S i sobre el Pacífic hi ha la regió de les sabanes i dels pantans. Amb una amplitud màxima de 190 km, Panamà no té rius llargs, però sí cabalosos. A la costa atlàntica hi ha el Chagres, eix al llarg del qual s'ha desenvolupat el país. Alimenta en part el canal i el llac artificial de Gatun. Al Pacífic desguassen el Chepo (o Bayamo) i el Tuyra, amb estuaris navegables. El principal focus d'activitat econòmica és el canal i les corresponents activitats urbanes que afavoreix. S'accentua l'oposició entre la vella regió agrícola de ponent, centre tradicional del país, i la zona de població urbana cosmopolita que viu del comerç i dels serveis relacionats amb el canal. L'agricultura és pobra. D'una banda, hi ha els conreus d'autoconsum (canya de sucre, arròs, blat de moro, tomàquets, taronges, cafè i tabac). De l'altra, les explotacions comercials, finançades en part per capitals estrangers, com les plantacions de bananes. La ramaderia és fonamentalment bovina. Del bosc, que cobreix el llevant del país, hom n'extreu llenya, però també fusta com ara la caoba. Una activitat en expansió és la pesca de crustacis gegantins, però quantitativament és molt més important l'anxoveta. Hom extreu sal, pedra de construcció i or, però l'autèntica mineria està per començar, malgrat els jaciments de carbó i coure. La producció d'energia es redueix a l'aprofitament de petroli importat per a obtenir-ne gas butà i energia elèctrica. La indústria manufacturera és representada per modestes indústries alimentàries (cervesa, sucre i conserves de tomàquet) i el tabac. L'economia del país descansa essencialment sobre els serveis, els quals són basats en l'intens tràfic internacional del seu canal, en el sector financer, en la Zona Franca de Colón i en el turisme. Les vies de comunicació del país encara són escasses, llevat de l'Àrea del Canal, servida per ferrocarril, carretera i l'oleoducte Transpanameny. L'aeroport principal és a Panamà, la capital, i els ports formen dos complexos als extrems del canal, d'importància comercial El considerable desenvolupament del sector terciari no ha estimulat els altres dos, sinó que ha distorsionat l'economia i facilitat l'endeutament exterior. La població panamenya es compon de mestissos (64%), negres i mulats (14%), blancs (10%) i indis (8%). La població està repartida desigualment, les àrees més poblades són les baixes terres del Pacífic i la del canal, amb les ciutats de Panamà i Colón. El creixement demogràfic és del 17,9‰ anual (1993). La meitat de la població és rural. El castellà és l'idioma oficial —encara que en algunes zones es parlen dialectes del txibtxa—, i la religió amb més adherents, el catolicisme (90%).

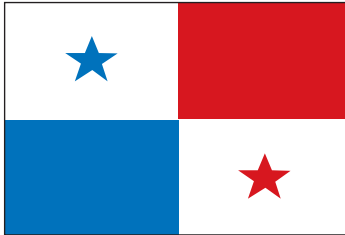

LA HISTÒRIA

l'època pre-colombina fou habitat per tribus caribs, txibtxes i grups d'origen maia. El 1501 Rodrigo de Bastidas, Juan de la Cosa i Vasco Núñez de Balboa exploraren la costa oriental i Cristòfor Colom hi fundà la ciutat de Santa Maria de Belén (1502), destruïda pels indis. El 1513 Vasco Núñez de Balboa creuà l'istme i descobrí la costa occidental i l'oceà Pacífic. El governador Pedrarias Dávila fundà la ciutat de Panamá (1519) i començà l'exploració de les províncies. Acabada la conquesta cap al 1536, Panamá esdevingué Real Audiencia (1535-42), dependgué de la Capitania General de Guatemala (1543-65), passà al virregnat del Perú (1565-1718) i després al de Nueva Granada. Durant dos segles les riqueses del Perú eren embarcades fins a Panamá, creuaven l'istme i eren reembarcades cap a Europa. Aquest tràfic atorgà una gran prosperitat a Panamá, malgrat l'acció de la pirateria. L'economia colonial es basava en el comerç. El territori romangué gairebé verge fins al s XVIII, en què la decadència comercial féu introduir el conreu de productes tropicals. Les pèrdues mercantils eren degudes a l'ús de l'estret de Magallanes, més segur, la competència anglesa i el contraban. El 1741 els jesuïtes renunciaren a evangelitzar Panamá, cosa que provocà una certa decadència cultural. La independència de Panamá fou un procés pacífic (1821), i el territori fou incorporat a la Gran Colòmbia.

Després de diverses rebel·lions, el tractat Mallarino-Eidlack (1846) garantí la seguretat de l'istme com a territori sobirà de Colòmbia. L'autonomisme panameny fou canalitzat per la declaració d'estat federal el 1855 i l'elecció dels governadors per sufragi universal. Un cop construït un ferrocarril pels nord-americans (1849-50), el 1902 el tractat Herran-Clay cedí als EUA una franja de terreny per a construir un canal en canvi de 10 000 000 de dòlars i un pagament anual de 250 000 dòlars. Els EUA feren costat als independentistes panamenys, que proclamaren la República de Panamà (1903). El 1904 fou proclamada la primera constitució. La república panamenya es mogué a l'entorn del canal i dels interessos nord-americans. La United Fruits assolí el control de les plantacions i potencià una oligarquia familiar local enriquida també per les operacions comercials, la qual ocupà el poder. La inestabilitat política fou crònica i hi hagué nombroses intervencions armades nord-americanes. El 1940 una reacció nacionalista donà les eleccions al president Arnulfo Arias, però fou destituït. El 1964 una intervenció de les tropes nord-americanes provocà una matança d'estudiants i una gran revolta popular i les relacions foren interrompudes. Mentrestant els EUA instal·laren a la Zona del Canal el *Southern Command* i una escola de lluita contra la guerrilla llatinoamericana, cosa que provocà àmplies protestes. Les eleccions del 1968 veieren la reaparició d'Arnulfo Arias, però la guàrdia nacional, alarmada per la debilitat de l'oligarquia i per l'ascens de l'esquerra, donà un cop d'estat. El 1970 els militars, intèrprets de la dèbil burgesia local, establiren un pacte polític amb el Partit del Poble sobre un equilibri de forces i desplaçaren l'oligarquia tradicional. El general Omar Torrijos, cap d'estat i de la revolució, instaurà una democràcia formal, paternalista i nacionalista, promulgà una nova constitució (1972) i el mateix any convocà eleccions per a una Asambleja Nacional. Aquesta donà poders extraordinaris a Torrijos com a cap de govern. Nous tractats amb els EUA permeteren que el país assumís el control de la Zona del Canal, la qual restà abolida (1979). Tanmateix, les forces dels EUA romanen al país fins l'any 2000 i després podran acudir-hi per a defensar-hi la neutralitat acutir. El 1978 foren legalitzats els partits polítics i fou escollit Aristides Royo com a president. S'inicià una lluita pel poder entre els militars i els civils. El president A.Royo fou obligat a dimitir i fou substituït per Ricardo de la Espriella (1982), que menà una política més pro-occidental. R. de la Espriella fou substituït per Jorge Illueca, que convocà eleccions presidencials i legislatives (1984). El candidat que rebia el suport de la guàrdia nacional guanyà i assumí la presidència; dimití l'any següent i fou succeït pel vice-president Eric Arturo Delvalle, que veié créixer l'oposició política al règim per causa de la corrupció del general Noriega. El 1988 el general Noriega revocà el president Delvalle (1985-88) i nomenà Manuel Solís de Palma en el càrrec. Els EUA, que donaven suport al president expulsat, posaren en pràctica fortes sancions econòmiques, que coincidiren amb una vaga general. Després que Noriega anul·là els resultats de les eleccions d'aquest any l'escalada de tensió finalitzà amb la intervenció militar dels EUA (desembre del 1989). Guillermo Endara fou investit president. El general es lliurà a les forces americanes i fou empresonat als EUA on romangué pendent d'un procés per tràfic de drogues. El 1994 Ernesto Pérez Balladare

Jordi Pàmies i Grau

Panamà	
	
	
govern:	república
superfície:	75 517 km ²
població:	2 583 000 h (est 1994)
capital:	Panamà
idioma of.:	castellà
moneda:	balboa

Mapa físic de Panama

guanyà les eleccions presidencials i el seu partit torrijista les legislatives, i prosseguí les mesures de reflotació de l’economia.

Panamà Capital de la **República de Panamá** i de la província homònima (625 150 h [1992]). És situada al NE de l’embocadura S del canal homònim, en una petita península. Concentra el 75% de les indústries del país i la major part de les activitats terciàries. Lligada la seva economia a l’activitat del canal, no ha aconseguit d’organitzar l’espai del país. Fundada el 1519 per Pedrarias Dávila, esdevingué ràpidament la base de partida de les expedicions que anaven a l’Amèrica del Sud i al Pacífic sud. El 1903 esdevingué la capital de la República.

Panamà, canal de Canal de l’Amèrica Central que enllaça l’Atlàntic amb el Pacífic. Té una longitud de 79,6 km. El 1878 el govern colombià negocià amb un empresari francès, Lucien Wyse, l’obertura d’un canal. La Companyia Universal del Canal Interoceànic començà les obres el 1881 sota la direcció de Ferdinand-Marie de →*Les-seps*. L’operació fallí (1889) i provocà un fort escàndol financer a França. Els EUA pactaren el 1903 amb el govern colombià la cessió de 8 km a ambdós costats del Canal (Tractat Hay-Herran). El senat colombià es negà a ratificar el tractat, i aleshores els EUA facilitaren la secessió de Panamá i obtingueren les concessions exigides a través del tractat de Hay-Bunau-Varilla del 1903. El Canal fou inaugurat el 1920.

pàncrees *BIO*L Glàndula de secreció mixta (interna i externa). És difús en vertebrats inferiors, i una massa imparella entre l’estómac i el duodè, en els superiors. Té una doble funció secretòria, endocrina i exocrina. La primera és produïda per les cèl·lules α i β dels illots de Langerhans, escampats arreu de l’òrgan. Les primeres elaboren glucagó, hormona hiperglucemiant, i les segones insulina, hormona que té funcions hipoglucemiants. També produeix hormones d’acció hipersecretòria gàstrica, i pèptids d’acció hipotensora i vasodilatadora.

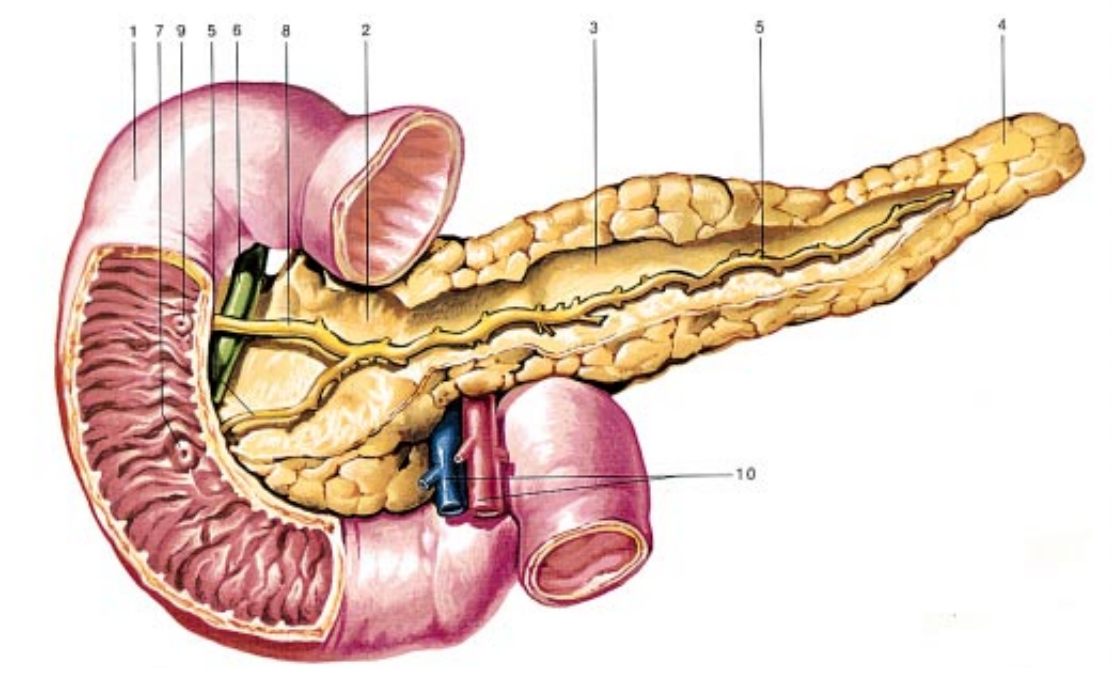
panda [*Ailuropoda melanoleuca*, família dels úrsids] *ZOO*L Mamífer carnívor que ateny 150 cm de longitud i 150 kg de pes, té el pelatge blanc tacat de negre als ulls, les orelles, les potes i una part de l’abdomen i del tronc. Habita a les selves de bambú del sud de la Xina, Myanmar, el Nepal i el Tibet. Actualment és amenaçat d’extinció.

Pandora En la mitologia grega, primera dona mortal. Dotada pels déus de tots els dons, induïda per una curiositat fatal, obrí la capsa que Zeus li havia confiat, plena de tots els mals, els quals s’espargiren per tota la terra.

Panjab [o *Punjab*] Regió de l’Índia septentrional, repartida entre la Unió Índia i el Pakistan. S’estén des de l’Indus, a l’W, fins al Yamuna a l’E, i de l’Himàlaia, al N, fins al desert de Thar, al S. És essencialment una plana al·luvial formada per cinc afluents de l’Indus. Clima continental rigorós. Al III mil·lenni ja posseïa una civilització urbana, entroncada amb la mesopotàmica dels sumeris. Patí diverses invasions, com les que la sotmeteren als perses (ss VI-IV aC) i als grecs (sIV aC). Més tard, també fou ocupada pels huns (ss V-VI), els àrabs (s VIII), els turcs (ss X-XII) i els afgans (ss XII-XIII). Part del soldanat de *Delhi* caigué sota el domini dels mogols (ss XVI i XVII), que n’impulsaren l’economia i la cultura. Ocupada pels *marathis* (1739), més tard passà als *síkhs*, que el 1809 s’aliaren amb els britànics. En passà la major part al Pakistan Occidental, arran de la independència de l’Índia (1947).

panorama *ART* Perspectiva total o parcial d’una escena o d’un paisatge projectat circularment en l’interior d’una rotonda el centre de la qual és ocupat per l’espectador, que n’obté il·lusió de realitat. Guidobaldo del Monte en creà el primer (*Perspectivae libri sex*, 1600) i posteriorment fou J.A.Breysig (*Über die Basrelief Perspektive*, 1789). El primer panorama fou construït el 1793 a Edimburg pel pintor R.Barker (*La flota russa davant Spithead*) i el matrimoni Thayer l’importà a França (Montmartre, 1798: *Evacuació dels anglesos de Toló el 1793*). Tingué molta divulgació fins que fou desplaçat pels diorames de L.J.Daguerre i Ch.M.Bouton.

pantà 1 *GEOL* Sector de terreny impermeable i planer, recobert per un mantell d’aigües poc profundes, sovint fangoses. Es pot formar al llarg de la costa (maresma) o a les regions de l’interior; en aquest darrer cas es troba en zones endorreiques. **2** *ENG* Llac artificial de grans proporcions provocat en

Secció del duodè i del **pàncrees**: 1, duodè; 2, cap del pàncrees; 3, cos del pàncrees; 4, cua del pàncrees; 5, conducte de Wirsung; 6, colèdoc; 7, ampul·la de Vater; 8, conducte de Santorini; 9, orifici de desembocadura del conducte de Santorini; i 10, artèria i vena mesentèriques superiors.

interrompre el curs d’un riu o recreïxer un llac per mitjà d’una presa. Es construeixen per a regatges, amb objectius energètics i d’abastament de nuclis urbans o fabrils o per regularitzar el curs dels rius i evitar inundacions.

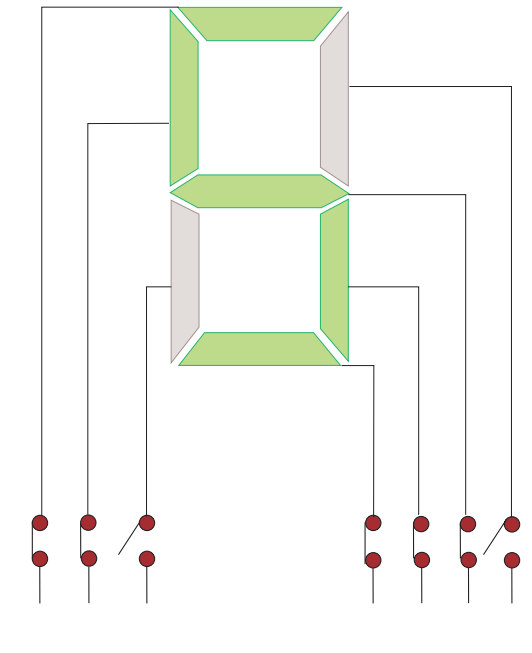
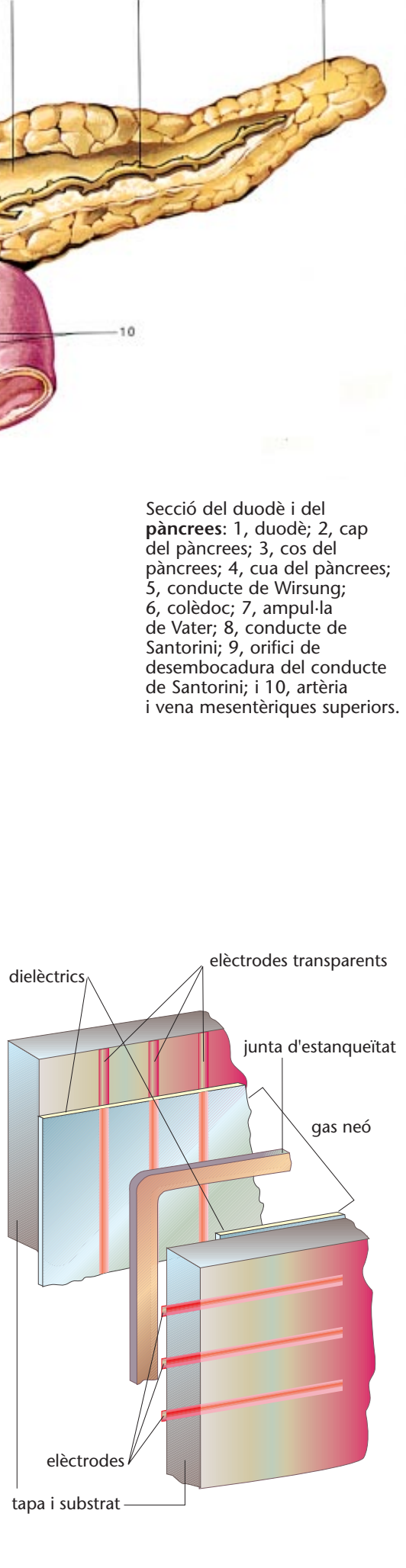
pantalla 1 *CIN/FOTOG* Superfície blanca, de matèria tèxtil o plàstica, sobre la qual són projectades les imatges cinematogràfiques o fotogràfiques. Les pantalles poden ésser de concepció i dimensions ben diverses, des de les petites pantalles portàtils, per a projecció de diapositives o de pel·lícules de 8 mm, fins a les grans pantalles emprades en el *cinemascope*, en el cinerama i en el *vis-tavisión* **2** *INFORM* Dispositiu que permet de visualitzar les imatges o les dades de sortida que subministra un sistema informàtic. La pantalla més utilitzada en tots els sistemes de generació d’imatges és el tub de raigs catòdics. Les *pantalles planes* o *d’accés matricial* constitueixen l’alternativa i són constituïdes bàsicament per una placa de base aïllant (vidre, ceràmica, etc) damunt la qual hi ha disposada una xarxa d’elèctrodes paral·lels (files) que travessen tota la placa, una superfície electroòptica on es forma la imatge i que canvia d’aspecte quan és sotmesa a un senyal elèctric apropiat i, finalment, una tapa transparent de vidre o sílice que aïlla la superfície electroòptica de l’exterior. Les pantalles planes poden ésser *actives*, si emeten llum, o *passives*, si només l’absorbeixen o reflecteixen. Són del primer tipus la *pantalla de plasma* i la *pantalla electroluminescent*. Són del segon tipus la *pantalla de cristall líquid*, els dispositius electroforètics, els dispositius electrocròmics, etc. Si la pantalla permet tan sols la representació de les lletres i les xifres habituals és anomenada *pantalla alfanumèrica*, mentre que si permet la representació de figures geomètriques en dues o tres dimensions és anomenada *pantalla gràfica*; si hom hi adjunta un teclat, una tauleta digitalitzadora o un llapis òptic, és anomenada *pantalla gràfica conversacional* o *interactiva*, molt utilitzada en el disseny amb ajuda d’ordinador.

panteisme *FILOS/RELIG* Doctrina segons la qual Déu i l’univers són una mateixa realitat i l’ésser dels quals manca de diferència fonamental. Deixant de banda l’anomenat panteisme antic (pre-socràtics, neoplatonisme, etc), el panteisme estricte, posterior a l’aparició del terme el s XVIII i que és una modalitat del *monisme*, pot ésser de dos tipus: l’un concep Déu com a única realitat veritable a la qual redueix el món, simple manifestació, emanació o desenvolupament de Déu (*panteisme acosmista*); l’altre, en canvi, estableix el món —la natura— com a única realitat veritable, la unitat, el principi orgànic, el sentit darrer o l’autoconsciència del qual correspon al que hom podria anomenar →*déu*, bé que impròpiament (*panteisme ateu* o *ateístic*).

panteó *ARQUIT* Església o edifici que conté les tombes dels homes il·lustres o dels sobirans d’un país. Així, l’abadia de Westminster a Londres, el Panteó de Roma, la basílica de la Santa Croce de Florència, el Panteó de París, Ripoll i Poblet als Països Catalans, etc.

Pantoja de la Cruz, Juan (Valladolid 1553 — Madrid 1608) Pintor castellà. Deixeble d’A.Sánxes-Coello, el substituï com a pintor de cambra del rei. El seu estil, dins la línia d’A.Mor, influí dins l’art de la cort de Felip IV. Conreà també la pintura religiosa, dins el corrent manierista derivat de Navarrete i del Ticià.

paó [*Pavo cristatus*, família dels fasiànids] *ZOO*L Ocell de l’ordre dels galliformes, de marcat dimorfisme sexual, els mascles del

A dalt, estructura d’una **pantalla** de plasma de gas neó; a baix, **pantalla** alfanumèrica de cristall líquid

qual atenyen de 100 a 125 cm (sense comptar la falsa cua, formada per les supracaudals) i tenen el cap, el coll i el pit de color blau metàl·lic, les parts superiors grisenques amb ratlles fosques i les ales i la resta del cos marró fosc; presenten un plomall al cap; les supracaudals poden atènyer 150 cm, són d’una gran bellesa i poden ésser desplegadas en ventall durant les exhibicions nupcials. Les femelles són de plomatge inconspicu, tenen el plomall del cap més reduït i llurs supracaudals són de dimensions normals. És originari de Sri Lanka i del sud de l’Índia, i actualment és freqüent als parcs com a ocell d’adornament.

Paolo di San Leocadio (Reggio de l’Emília ? — València ~1515) Pintor actiu a València des del 1472, on arribà a fi de decorar al fresc la capella de l’altar major de la catedral. Treballà també a Gandia, a l’església de Santiago de Vila-real i a Castelló. Hom li atribueix diverses obres conservades a Londres, Barcelona, i València.

Paolo Uccello (Florència 1397 — 1475) Pintor italià, conegut també amb el nom de Paolo di Dono. Treballà al taller de L.Ghiberti, a Florència i també a Venècia i a Urbino. En el monument a Giovanni Acuto (1436, Santa Maria dei Fiori), donà forma a la seva teoria de la perspectiva, on els volums i el color són utilitzats al servei de la composició d’un espai figurat i no pas com a representació de la realitat. Autor de *Sant Jordi i el Drac* (1440), la *Creació*, el *Diluvi*, el *Sacrifici de Noè* (1450-60), tres versions de la *Batalla de Sant Romà* (1456-60), etc.

papa *CATOL* Títol amb el qual hom designa el bisbe de Roma i cap de l’Església Catòlica, per bé que el mot (‘pare’) era aplicat fins al s VII a qualsevol bisbe i encara avui el conserva també el patriarca d’Alexandria. És elegit des del 1059 pels cardenals reunits en conclave. Pot ésser elegit papa qualsevol catòlic de sexe masculí. El darrer papa no cardenal fou Urbà VI (1378-89), i a partir de Climent VII (1523-34) l’elecció recaigué sempre en un italià, fins al papa Joan Pau II (1978), polonès. Els Països Catalans han donat dos papes: →*Calixt III* i el seu nebot →*Alexandre VI*.

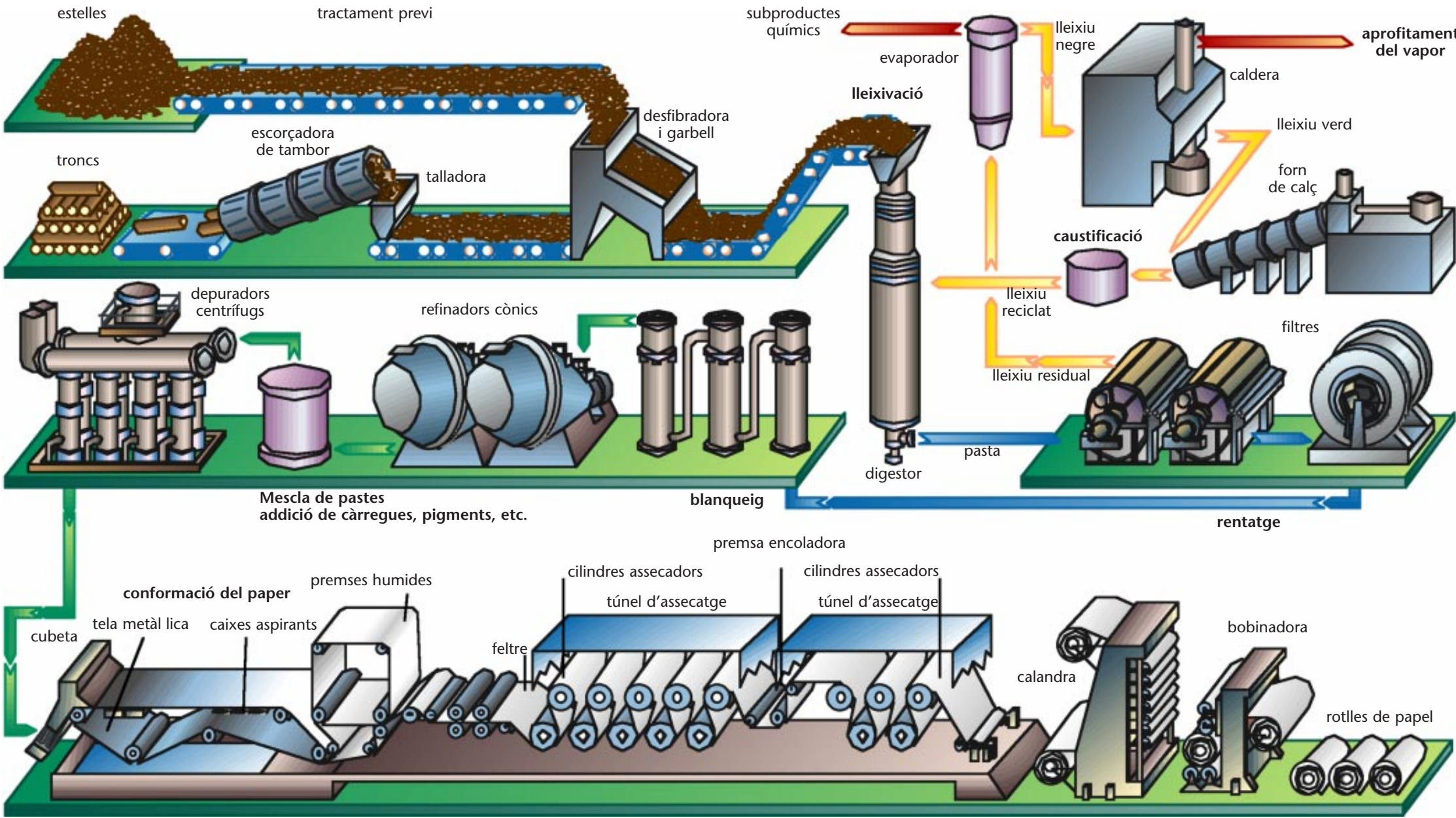
papaier [*Carica papaya*, família de les carícies] *BOT/AGR* Petit arbre dioic, cauliflor, de tronc suculent, de fulles grosses, alternes, palmatipartides i llargament peciolades, de flors grogues, unisexuals, regulars i pentàmeres, i de fruits bacciformes, les *papaies*. Oriünd de l’Amèrica Central, és conreat en moltes zones tropicals.

papallona *ZOO*L Insecte de l’ordre dels lepidòpters, referit especialment a la fase d’imago (adult) i a les espècies diürnes. Les papallones de nit són anomenades sovint falenes, borinots, arnes, etc. La **papallona abella** és el sèsid *Sesia apiformis*, que mimetitza l’himenòpter; la **papallona de la calavera**, anomenada també papallona de la mort o cap de mort o borino negre, a Mallorca, és l’esfíngid *Acherontia atropos*; la **papallona** (o cuc) **de la col** (*Pieris brassicae*), **del nap** (*P. napi*) i **del rave** (*P. rapae*) són els pièrids denominats popularment blanquetes o groguetes; la **papallona de l’arboç** és el nimfàlid *Charaxes jasius*, el lepidòpter diürn més gros d’Europa. La **papallona colibrí**, coneguda també com bufaforats, borinot moro o ros i mosca boja, és l’esfíngid *Macroglossum stellatarum*; la **papallona** (o cuc) **de la seda** és el bombícid *Bombyx mori*; les **papallones llimoneres** són els pièrids *Gonepteryx rhamni* i *G. cleopatra*; la **papallona monarca** és el danaí *Danaus plexippus* i la **papallona monarca africana** o tigre, el també danaí *D. chrysippus*; la **papallona rei** és el papiliònid *Papilio machaon* i les **papallones zebrades** són també els papiliònids *Iphiclides podalirius* i *I. feisthamelii*.

Papandreou, Andreas Geòrgios (Quios 1919) Polític i economista grec. Ocupà dos ministeris successius en el govern del seu pare (1964-65). Empresonat pel règim dels coronels, el 1967 s’exilià. El 1974 tornà a Grècia, on fundà el moviment socialista panhel·lènic (PASOK), que encapçalà. Primer ministre de Grècia entre el 1981 i el 1989 i entre el 1993 i el 1996.

paparra *ZOO*L Nom donat a diversos àcars de la família dels ixòdids que parasiten temporalment vertebrats, la sang dels quals xuclen. Són molt perillosos per al bestiar, car transmeten malalties infeccioses de tipus bacterià.

paper *QUÍM* Substància feta amb fibres vegetals adherides les unes a les altres i que pren la forma de làmines molt primes. La idea de formar un full llis a partir de la unió de fibres vegetals sorgí l’any 105 a la Xina.

Ts'ai Lun, ministre d'agricultura, proposà la utilització de la fusta de morera, la canya de bambú i el ramí. Anteriorment a aquesta data hom havia emprat diversos materials per a l'escriptura (papirs, pergamins, teixits, etc). La utilització del paper restà limitada a la Xina fins que, al començament del s VII, fou introduït al Japó. L'expansió cap a l'Occident fou obra dels àrabs per mitjà de presoners xinesos conduïts a Samarcanda el 751. El 794 fou creada una fàbrica a Bagdad i, després, una altra a Damasc. Els àrabs escamparen els nous procediments per tot el nord d'Àfrica i després a Europa a través de la Península Ibèrica, principalment des dels ports de València, Tamarit i Barcelona. La fabricació del paper, però, no es desenvolupà completament per tot Europa fins a la invenció de la impremta, a mitjan s XV, i prengué l'impuls definitiu amb la introducció, el 1798, de la fabricació mecànica del paper. El paper és una matèria enfiltrada, constituïda per l'encavalcament de fibres de cel·lulosa prèviament suspeses en aigua, que constitueixen l'armadura interna i li donen les característiques mecàniques, la densitat, l'opacitat i la porositat, i, finalment, una sèrie de composts químics (additius) la finalitat dels quals és de proporcionar al suport una sèrie de característiques específiques tals com disminuir l'afinitat amb l'aigua (encolants), matisar la tonalitat del paper i donar una major sensació de blanc (colorants), i altres característiques especials. Hom realitza la preparació de la suspensió, anomenada *pasta de cel·lulosa*, a partir de la fusta (principalment la dels arbres resinosos, per raó de la llargària de llurs fibres), dels papers vells de recuperació, de la palla dels cereals, de l'espart, del bambú i la canya de sucre i dels draps vells de lli i cotó. L'obtenció industrial de la pasta de cel·lulosa comprèn les fases de *tractament previ*, *lleixivació* i *blanqueig*. La primera fase, essencialment mecànica, té per objecte de posar la matèria bruta en condicions industrials per al tractament posterior i consisteix bàsicament a escorçar-la, tallar-la i desfibrar-la. La segona fase inclou l'atac químic i la separació de les substàncies acompanyants no cel·lulòsiques, i d'ella depenen primordialment la qualitat i les propietats de la cel·lulosa obtinguda; hom pot aconseguir de diverses maneres l'atac esmentat: per hidròlisi (procés alcalí), per combinació hidrogenosulfitica amb els grups CO actius (procés àcid), per substitució amb clor d'un àtom d'hidrogen contigu als grups aldehídics o cetònics (procés de cloració) i per procediments especials. Després d'aquesta fase les pastes no resulten blanques del tot, i cal

Esquema de la fabricació de paper a partir de pasta química

Papua Nova Guinea

govern:	monarquia constitucional
superfície:	462 840 km²
població:	4 246 000 h (est 1994)
capital:	Port Moresby
idioma of.:	anglès
moneda:	kina

procedir a operacions de blanqueig amb tractaments suaus amb clor, hipoclorit, diòxid de clor, clorit de sodi o peròxid de sodi o d'hidrogen, fets generalment en dues etapes: una primera de deslignificació secundària i una segona de blanqueig pròpiament dit. Seguidament hom sotmet la pasta a l'operació de *refinatge*, el principi de la qual consisteix a hidratar les fibres de cel·lulosa i esmicolar-les més o menys segons el fi desitjat. Les diferents qualitats del paper depenen, ultra del tipus de fibra, de la durada i la intensitat del tractament. És igualment en el curs del refinatge quan, molt sovint, hom hi ajunta la cola (a base de resina) i el sulfat d'alúmina destinats a encolar el paper i, en el cas dels papers de color, les matèries colorants, etc, de manera que la pasta quedi a punt per a la fabricació del paper.

papir [*Cyperus papyrus*, família de les ciperàcies] *BOT* Planta herbàcia perenne, de tiges dretes i triangulars, que atenyen fins a 2,5 m d'alçària i són coronades per una umbel·la de fulles cintiformes. Es fa en aigües fluvials, a Egipte i als països propers.

Papua Nova Guinea [*nom oficial en anglès: Papua New Guinea*] Estat de la Melanèsia, que comprèn la part oriental de l'illa de Nova Guinea i unes 600 illes més petites, entre les quals destaquen l'arxipèlag de Bismarck i la part septentrional de les illes Salomó (462 840 km²; 4 246 000 h [est 1994]). La capital és Port Moresby. Totes les terres són muntanyoses, amb nombrosos volcans actius. La màxima altitud és a Nova Guinea (mont Wilhelm, 4 694 m). El clima és càlid i humit tot l'any. Els rius són curts i cabalosos. País eminentment subdesenvolupat, més de tres quartes parts de la població viuen d'una agricultura de subsistència. Els conreus principals són els tubercles i les arrels, bananes i fruites tropicals, a més dels d'exportació, com coco, cafè, cacau, cautxú, palmera d'oli i canya de sucre. Mancada de pasturatges, la ramaderia és de corral (porcs, aviram), a més de les vaques lleteres. El bosc (84,4% del territori) forneix bons rendiments de troncs. La pesca (peix corrent, tonyines, crustacis), és un recurs important, però ha minvat molt. La mineria, fonament de l'economia del país, se centra en el coure, l'or i l'argent. Hi ha bons jaciments de cromita, cobalt i níquel. La indústria, incipient, es basa en fàbriques d'elaboració de tabac, construcció, mobles i fusta, muntatge d'automòbils i material elèctric, filatura de seda, i indústries derivades de l'agricultura. Les comunicacions són primàries i l'únic port i aeroport importants són a Port Moresby. La balança comercial se salda amb els capitals entrats per al desenvolupament, principalment d'Austràlia. Papua Nova Guinea és integrada bàsicament per

papús (84%), que habiten el centre i sud de Nova Guinea, i melanesis (15%), que ocupen el nord de Nova Guinea i les illes restants. A l'interior de Nova Guinea hi ha tribus pigmides molt primitives. La taxa anual de creixement és del 23‰ (1994). La població urbana representa només el 15,2% del total. Hi ha més de 700 llengües nadiues, però el *pidgin-english*, l'anglès estàndard (oficial) i el motu són les més esteses. El 58% de la població és protestant i el 33% catòlic.

Papua Nova Guinea fou formada per la unió del territori de Papua amb el de Nova Guinea, ambdós sota administració australiana. La metròpoli establí, l'any 1949, l'administració conjunta. Obtingué la independència el 1975, en l'àmbit del Commonwealth. Michael Somare, primer ministre d'un govern de coalició des del 1972, romangué en el càrrec fins el 1985 (llevat del període 1980-82). D'ençà del 1985 governà una coalició de cinc partits encapçalada per Paiax Wingti, substituït a les eleccions del 1994 per Julius Chan, del People's Progress Party. El conflicte interior principal és la guerrilla separatista de l'illa de Bougainville, on es troben algunes de les principals mines del país.

Par i Tusquets, Alfons (Barcelona 1879 — 1936) Filòleg català. De formació autodidàctica, el seu interès es reparteix entre els estudis shakespeareans (*Vida de Guillem Shakespeare*, 1916; traducció comentada de *Lo rey Lear*, 1912; *Contribución a la bibliografía española de Shakespeare*, 1930; *Shakespeare en la literatura española*, 1935) i la lingüística romànica, especialment catalana (*Sintaxi catalana segons los escrits en prosa de Bernat Metge*, 1923; "*Curial e Güelfa*": *Notes lingüístiques y d'estil*, 1928). Pertangué a l'Acadèmia de Bones Lletres. L'any 1933 publicà un desconcertant *Examen de consciència catalanista*.

paràbola 1 *BÍBL/LIT* Gènere literari, de caràcter pedagògic o polèmic, mitjançant el qual hom revesteix el pensament en forma d'una historieta que tothom pugui acceptar fàcilment. La paràbola era d'ús corrent entre els rabins dels primers segles de l'era cristiana. Sobresurten les de Jesús per la varietat, la naturalitat i la força persuasiva: els tres primers evangelis n'han transmès una quarantena. **2** *MAT* Corba oberta, intersecció d'una superfície cònica amb un pla paral·lel a una de les generatrius. Constitueix el lloc geomètric dels punts del pla que equidisten d'un punt (el *focus* de la paràbola) i d'una recta que no conté el punt (*directriu*). Hom pot demostrar que la gràfica de tota funció polinòmica de segon grau és una paràbola.

Paracels (Einsiedeln 1493 — Salzburg 1541) Nom amb què és conegut Theophrastus Hohenheim, metge i alquimista

suís. Fill de metge, format a diverses universitats (Viena, Ferrara, etc), exercí la medicina d’una manera gairebé sempre ambulant, amb escassos períodes d’estabilitat. A les seves obres *Paramirum* i *Paragranum* exposà els fonaments d’una nova cosmologia: tant el macrocosmos (univers) com el microcosmos (l’home) són formats per “*sulphur*”, “*mercurius*” i “*sal*”. Les causes de les malalties són cinc: “*ens astrorum*” (acció dels astres), “*ens veneni*” (acció tòxica dels aliments), “*ens naturale*” (herència i constitució), “*ens spirituale*” (factors anímics) i “*ens deale*” (voluntat divina). El seu domini de la química empírica li permeté de proposar molts remeis nous, especialment a base de minerals.

paradís *RELIG* Jardí mític de felicitat del començ i de la fi dels temps. Mot de l’antic irànic (avèstic: *pairi-daêza*, que significa ‘parc barrat’, ‘cleda’) del qual deriven *pardîsu* (antic babilònic), *pardes* (hebreu) i *parádeisos* (grec), que, segons Xenofont, designa el jardí dels reis perses. Les representacions i els continguts del paradís són molt diferenciats en els diversos cercles culturals. En el judaisme contemporani del Nou Testament, el jardí de l’Edèn era considerat com el lloc de residència de les ànimes dels justs. Aquesta representació es troba també en el Nou Testament, que considera Jesús de Natzaret com el restablidor del paradís a la fi dels temps. En l’islam, el paradís és el lloc de les delícies, ple de fruits agradosos i d’aigües abundants, destinat als homes i a les dones creients en la predicació de Mahoma. L’objectivació tradicional cristiana ha concebut el paradís dels orígens on Déu col·locà Adam i Eva, anomenant-lo **paradís terrenal**, per distingir-lo del **paradís celestial**, que és l’estat dels sants i àngels constituït essencialment per la visió beatífica.

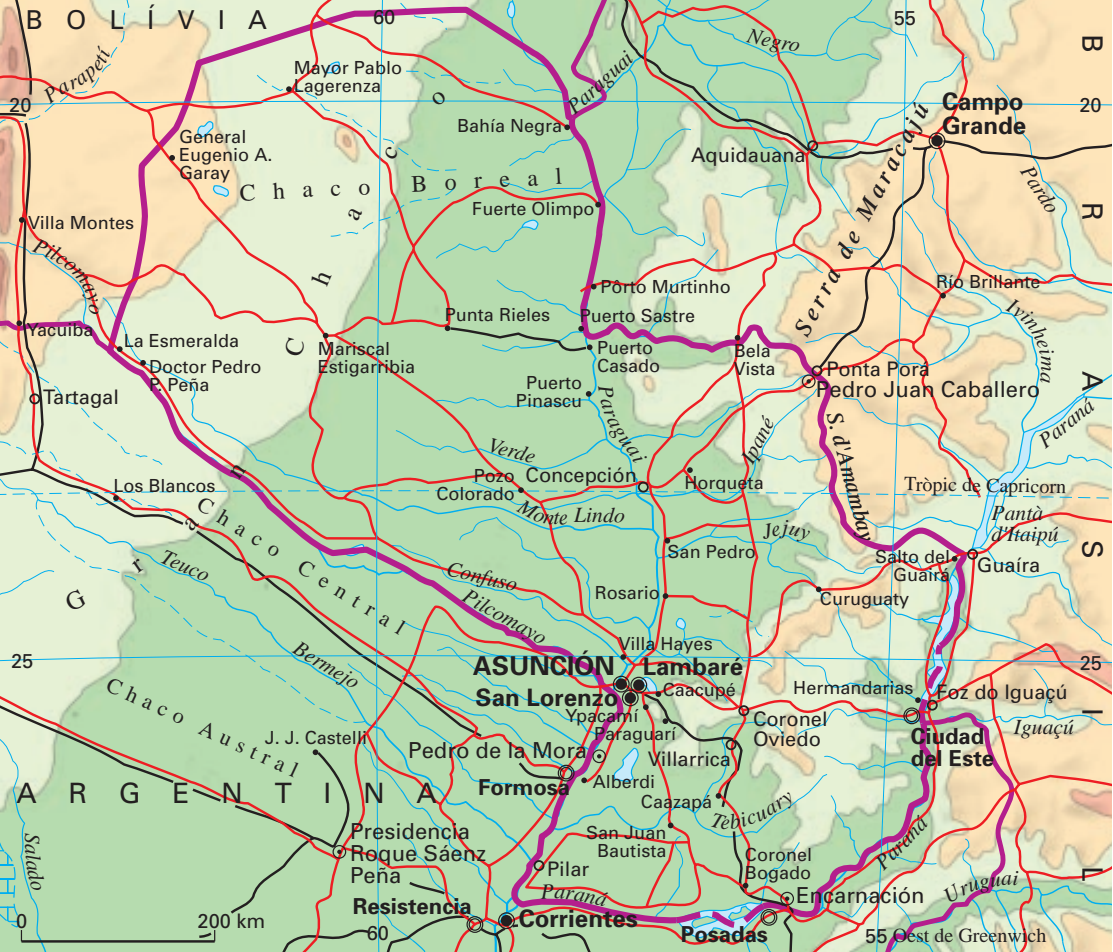
paradoxa *FILOS/MAT* Enunciat o raonament que porta a dues conclusions mútuament contradictòries però de cap de les quals hom no pot prescindir. Sovint identificable amb l'*antinòmia* i àdhuc amb l'*aporia*, la paradoxa, que té un significat més ampli que l’una i l’altra, sol ésser tipificada en l’afirmació del mentider, quan diu “ara dic mentida”. Aquestes paradoxes que fan una autoreferència solen ésser típiques en les anomenades *paradoxes semàntiques* o lingüístiques. Més substancioses són, en canvi, les anomenades *paradoxes matemàtiques*, exemples de les quals són la de Cantor i de Burali-Forti (1896) sobre el nombre ordinal major i la de Cantor (1899) sobre el nombre cardinal major, com també la doble paradoxa de Russell de la propietat d’ésser impredicable i la relació de totes les relacions.

parafina *QUÍM* Sòlid translúcid blanc amb consistència cerosa, inodor i insípid, constituït principalment per una barreja d’hidrocarburs saturats. Les seves propietats (inèrcia química, resistivitat elèctrica, capacitat lubricant, etc) justifiquen la seva aplicació en la manufactura de ceres, paper parafinat, llumins, discs fonogràfics i diverses ceres protectores.

Paraguai *[nom oficial en castellà: República del Paraguay]* Estat de l’Amèrica del Sud, que limita amb Bolívia al NW i el N, amb el Brasil al NE i l’E, i amb l’Argentina al S, el SW i l’W (406 752 km²; 4 732 000 h [est 1994]). La capital és Asunción.

LA GEOGRAFIA

El Paraguai és en gran part baix i planer, bé que amb una morfologia variada. A la zona compresa entre els rius Paraná i Paraguai s’alcen els contraforts de l’altiplà del Mato Grosso, de gresos vermells. Al centre del país s’alcen uns massissos que l’erosió ha separat del Mato Grosso. Al Paraguai septentrional s’estén un peneplà de granit i gneis dominat a l’W per un estret massís delimitat per falles. El Gran Chaco, que cobreix més del 60% de la superfície del país, és una vasta plana horitzontal, estesa entre el riu Paraguai i els Andes i coberta de bosquina espinosa, habitada per tribus indígenes nòmades i per on s’estenen immensos dominis ramaders. El clima, sense diferències gaire accentuades, és càlid i humit. A l’E hi domina la formació de selva tropical. Al centre hi ha paisatge de pastures i àrees de conreu. A l’W s’estén ja el Chaco, on les pluges són inferiors. Tot el país pertany a la conca del Riu de la Plata-Paraná, perquè és travessat pel riu Paraguai, tributari del Paraná. Ambdós rius són navegables dins l’estat. Les amples planes que envolten aquest sistema fluvial fàcilment es transformen en pantans, els característics *esteros*, aiguamolls permanents envaïts per la vegetació. L’economia és dominada per l’activitat

Mapa físic del Paraguai

	
<div> <div></div></div>	
Paraguai	
<div> <div> <div></div> <div>Bandera</div> </div> <div> <div></div> <div>Escut</div> </div> </div>	
<div><div>Mapa de l'Amèrica del Sud</div></div>	
<div></div>	
govern:	república
superfície:	406 752 km²
població:	4 732 000 h (est 1994)
capital:	Asunción
idioma of.:	castellà i guaraní
moneda:	guaraní

LA HISTÒRIA

A l'època pre-colombina fou habitat per tribus guaranis de cultura seminòmada. Al s XV els guaranis ocuparen el Chaco fins als confins de l'imperi inca. Cap al 1524 arribaren els primers exploradors europeus. El primer colonitzador fou Domingo Martínez de Irala, el qual convertí l'Alt Paraguai en el principal centre colonial al Riu de la Plata. Des d'Asunción, fundada el 1537 per Juan de Salazar, fou colonitzada la meitat septentrional de l'Argentina. Martínez de Irala fortificà la frontera amb el Brasil i resistí la penetració portuguesa, gràcies a una ràpida incorporació dels indis al sistema colonial i al mestissatge hispano-guaraní.

D'aquesta manera, el Paraguai es caracteritzà per un fort sentiment nacional que el diferenciava dels altres nuclis colonials.

El 1588 arribaren els primers jesuïtes, que concentraren i organitzaren la població guaraní en reduccions, o pobles autoadmi-

nistrats. Llur finalitat principal era de defensar la població indígena de les incursions dels brasilers, que cercaven esclaus, i dels *encomenderos* castellans. Els jesuïtes avesaren els indis a l'agricultura, a la indústria lleugera i a l'ús d'armes de foc, respectaren llur idioma i els sostragueren de les autoritats civils. La competència que representaven els productes provinents de les reduccions jesuítiques provocà que les reduccions fossin desmantellades entre Espanya i Portugal (guerra guaraní, 1753-56) i els jesuïtes expulsats el 1767. La població indígena emigrà cap al litoral. El 1776 el Paraguai fou inclòs al virregnat del Riu de la Plata, mentre l'economia passava d'agrícola a ramadera. El 1810 el governador Bernardo de Velasco formà una junta local que el 1811 proclamà la independència pacíficament. Proclamada la república (1813), Gaspar Rodríguez Francia assolí el poder absolut (1814) i instaurà un règim dictatorial, autàrquic i xenòfob. El 1840, es tornà al sistema de cònsols, i un d'ells, Carlos A.López, esdevingué president constitucional el 1844. Fou una època de progrés i de reformes que modernitzaren el país. La política exterior es caracteritzava per l'hostilitat a l'Argentina i per la consecució de la lliure navegació pels rius. Francisco Solano López succeí el 1862 el seu pare. Reorganitzà l'exèrcit i s'esforçà a tornar el Riu de la Plata a l'hegemonia paraguaiana. Aquesta actitud motivà una aliança entre l'Argentina, el Brasil i l'Uruguai contra el Paraguai en l'anomenada guerra de la Triple Aliança (1864-70). La guerra resultà desastrosa per al Paraguai, que perdé gairebé tota la població masculina i diverses províncies. Mentre el país començava a refer-se i recuperava el sentiment nacionalista, que es decantà cap a un culte de Solano López, xenòfob i tancat, el Brasil afirmà la seva hegemonia. La penetració de capital estranger (argenti i anglès) era molt notable malgrat el predomini polític brasiler. Aquests capitals afavoriren la formació d'un partit liberal (1887) moderadament progressista i antibrasiler, oposat als *colorados* (conservadors). Bolívia buscava una sortida a l'Atlàntic i esclatà la guerra del Chaco (1932-35). El conflicte i la pau de Buenos Aires afavoriren el Paraguai, que incorporà gran part del Chaco Boreal (1938). El 1936 el coronel Franco instaurà un govern militar progressista, però el 1939 la presidència del general José F.Estigarribia significà el retorn dels liberals i del constitucionalisme, inspirant-se en el populisme del brasiler Getúlio Vargas. L'etapa dels presidents Higinio Moriñigo i Natalicio González fou conservadora, i obrí l'economia als capitals nord-americans. El 1954 l'exèrcit, amb el suport dels *colorados*, ocupà directament el poder sota la direcció del general Alfredo Stroessner, reelegit cada cinc anys en successives eleccions fraudulentes. Stroessner instaurà una fèrria dictadura militar i ultraconservadora, dependent de l'imperialisme nord-americà i brasiler. Des del 1982, un període de descontentament popular i diversos escàndols financers produïren una escissió dins el Partido Colorado (1985). Tot i la repressió i unes noves eleccions fraudulentes (1988), el 1989 fou enderrocat pel cop d'estat dirigit pel general Andrés Rodríguez, que restablí les llibertats d'associació i d'expressió i que fou elegit president de la república. El 1993 les primeres eleccions democràtiques donaren la presidència a Juan Carlos Wasmosy, del Partido Colorado, i continuaren les tensions amb les forces armades, que s'han vist excloses del dret de vot.

paràlisi *PAT* Abolició de la motricitat; en sentit més ampli, el terme és utilitzat també per a indicar les abolicions de qualsevol funció, sensitiva, motora, secretòria, etc. Les paràlisis motores poden ésser centrals i perifèriques. Les *paràlisis centrals* són degudes a lesions de la neurona motora superior, de caràcter encefàlic o medul·lar i de tipus vascular, tumoral o traumàtic. Les *paràlisis perifèriques* o *flàccides* són conseqüència de les lesions de la neurona motora inferior, dels nervis perifèrics o de la sinapsi neuromuscular; són degudes a causes víriques, tòxiques, metabòliques, etc. Segons la localització i distribució de la paràlisi, hom l'anomena *monoplegia* (quan és afectat un sol membre), *hemiplegia* (la meitat del cos), *paraplegia* (ambdues cames) i *tetraplegia* (les quatre extremitats).

Paramaribo Capital de **Surinam**, a la Guaiana; situada a 32 km de la desembocadura del riu Surinam, forma un districte urbà (32 km²; 77 558 h [1986]). Centre polític i econòmic, exporta bauxita i productes forestals.

^[1] La capital és Asunción

^[2] La capital és Asunción

Paraná Riu de l'Amèrica meridional, que en part assenyal­e­la el límit entre el Brasil i el Paraguai i entre el Paraguai i l'Argentina (3 700 km de longitud). És forma per la unió dels rius Grande i Paranaíba, tots dos originats a l'altiplà del Brasil. Els afluents per l'esquerra (Tieté, Paranapanema, Ivaí, Iguaçu) presenten nombroses cascades, les més importants de les quals són les de l'Iguaçu. A Corrientes, el Paraná rep les aigües del seu gran afluent Paraguai. Desemboca al Riu de la Plata. El paper del Paraná com a via navegable és encara molt important.

paràsit 1 *BIOL* Dit de l'organisme que es nodreix, temporalment o permanentment, de substàncies produïdes o ingerides per un altre ésser viu, que rep el nom d'*hoste*. **2** *ELECT/TELECOM* Senyal pertorbador que pot afectar el funcionament d'un sistema de transmissió, d'enregistrament, de reproducció, etc, d'informació. Les causes són diverses (tempestes elèctriques, dispositius elèctrics que guspiregen, etc) i els efectes es manifesten amb xiulets, xerriqueig, etc (en els sistemes d'àudio) i amb imatges tèrboles, neu, etc (en els sistemes de vídeo).

parasitisme *BIOL* Relació interspecífica entre paràsit i hoste. Se sol donar en els casos en què l'hoste no veu greument afectada la seva viabilitat a causa del paràsit, bé que els trastorns ocasionats poden deixar-lo en inferioritat de condicions, i ésser seleccionat negativament. És fruit de l'adaptació morfològica, fisiològica i ecològica, amb una llarga evolució paral·lela, entre un parell d'espècies, en la qual el paràsit arriba sovint a prescindir dels propis mitjans de supervivència per a passar a dependre obligadament de l'hoste (*paràsit obligat*).

parc 1 *URBAN* Espai de terreny obert, delimitat i poblat de boscs, prats i estanys destinat principalment a l'esbarjo humà. Pot contenir construccions dedicades a la conservació, vitaliat, guarderia, llocs per a practicar esports, etc. **2** **parc nacional** Espai natural protegit que consisteix generalment en un territori extens que presenta sistemes naturals de particular interès científic, educatiu i recreatiu, gens o poc transformats per l'explotació i l'ocupació humanes. La declaració de parc nacional correspon a la més alta autoritat competent del país on es troba, la qual en regula l'accés i vetlla per protegir aquests sistemes naturals. El primer parc nacional del món va ser el de Yellowstone, als confins dels estats nord-americans d'Idaho, Montana i Wyoming, creat el 1872. Als Països Catalans cal destacar els parcs nacionals d'Aigües Tortes i estany de Sant Maurici, a l'Alta Ribagorça i el Pallars Sobirà, i el de l'illa de Cabrera. **3** **parc natural** Espai natural protegit que consisteix generalment en un territori d'una certa extensió i poc o molt habitat i explotat que presenta valors naturals de particular interès científic, educatiu i recreatiu. La seva declaració correspon a alguna autoritat competent la qual vetlla per assegurar la permanència d'aquests valors d'una manera compatible amb l'aprofitament ordenat dels recursos del parc i l'activitat dels seus habitants. És la figura més freqüent de protecció de la natura als països amb una llarga història d'ocupació humana intensiva. Als Països Catalans el primer parc natural fou el del Montseny, establert el 1928.

Parcerisa i Boada, Francesc Xavier (Barcelona 1803 — 1876) Dibuxant, litògraf i pintor. Autodidacte. Dibuíxà i litografià els principals monuments de Barcelona i del Principat. Realitzà cinc-centes vuitanta-vuit litografies dels millors monuments artístics espanyols per a l'obra *Recuerdos y bellezas de España*. Conreà també la pintura i guanyà diferents medalles amb quadres descriptius d'interiors de catedrals.

pardal [*Passer domesticus*, família dels passeríds] *ZOO*. Ocell de l'ordre dels passeriformes, de 15 cm, els mascles del qual són de color castany amb ratlles negrenques a les parts superiors, blanc grisenc a les inferiors i tenen el pili gris fosc, la gola negra i les galtes blanques. És originari d'Euràsia i el nord d'Àfrica, però s'ha introduït i aclimatat a gairebé tot el món.

Pardo Bazán, Emilia (la Corunya 1851 — Madrid 1921) Novel·lista, assagista i feminista gallega. En el pròleg de la seva primera novel·la (*Viaje de novios* 1881), es declarà partidària del →*realisme*. El 1883 publicà setmanalment, al full literari de “La Época”, *La cuestión palpitante*, on exposà les seves opinions sobre el →*naturalisme* francès i esbossà una teoria de la novel·la. El 1886 aparegué la seva novel·la més important, *Los Pazos de Ulloa*. A més d'altres novel·les,

és autora del recull de contes *Cuentos sacro-profanos* i de la publicació periòdica “Nuevo teatro crítico” (1891), des d'on opinà, polemitzà i intervingué en la vida social i política del país. El 1892 dirigí la “Biblioteca de la Mujer”, que edità llibres de reivindicació feminista.

parentiu *SOCIOL* **1** Vincle existent entre parents, per consanguinitat, afinitat o adopció. Normalment es refereix només al parentiu per consanguinitat. La proximitat del parentiu és mesurada pel nombre de generacions; cada generació forma un *grau*, i una sèrie de graus forma la *línia*, que és directa quan és formada per persones que descendeixen les unes de les altres, i col·lateral quan és formada per persones que no descendeixen les unes de les altres, que però tenen un tronc comú. El parentiu és el fonament de la successió legítima o intestada. El parent més pròxim exclou de l'herència el més llunyà, llevat el dret de representació, que la llei reconeix als descendents del premort; els parents que es troben en el mateix grau hereten per parts iguals. **2** **sistema de parentiu** *ANTROP* Conjunt de relacions humanes definit per la posició relativa que ocupa un individu en un grup humà segons el matrimoni, la descendència, o qualsevol dels lligams derivats d'aquests vincles. El parentiu atorga a l'individu l'adscripció al grup i, mitjançant la relació que estableix amb els seus membres, determina els seus drets i les seves obligacions. Per bé que el parentiu reposa en dos fets biològics com són la copulació i la reproducció, les relacions de parentiu no es limiten a legitimar aquestes funcions biològiques, sinó que són assignades als individus en virtut de l'estatut social que en resulta. En la nostra societat, l'exemple més comú d'aquesta manca de correspondència entre relació biològica i de parentiu és l'adopció. Dins el conjunt d'individus que, per consanguinitat o aliança es relacionen entre ells, és possible de seleccionar-ne uns o altres segons diversos criteris. El resultat d'aquesta subdivisió és el sistema de parentiu propi de cada cultura. Al seu torn, dins de cada sistema es classifiquen els parents de diverses maneres. Una d'aquestes divisions és la que resulta de la unitat composta pels dos progenitors i llur descendència (*família nuclear*). Globalment hom pot agrupar els sistemes de parentiu en tres modalitats: el *patrilineal*, el *matrilineal* i el *cognatíci* o bilineal, segons que prevalgui, respectivament, la línia de descendència masculina, femenina, o ambdues tinguin una importància similar. La qualificació de les diverses relacions de parentiu origina les terminologies de parentiu de les diferents cultures. L'assignació d'individus concrets a cadascuna de les posicions que contemplen aquestes terminologies constitueix les genealogies, de gran importància en nombroses societats per a la classificació i identificació dels seus membres. Una de les classificacions més esteses és la que resulta de la distinció o manca de distinció entre parents lineals i col·laterals; com també la que distingeix entre cosins creuats i paral·lels, etc. La perpetuació i ampliació del grup de parentiu amb nous membres s'assoleix mitjançant el *matrimoni*, que en totes les societats s'emmarca en unes regles d'*exogàmia* o *endogàmia*, d'una banda, i en la prohibició de l'*incest*, de l'altra.

París Capital de l'**estat francès** i de la regió administrativa de l'Illa de França, forma un departament independent (105 km²; 2 152 000 h [1990]). Seu del govern i principal centre intel·lectual, artístic i econòmic-financer, que amb el seu prestigi ultrapassa la funció de capital estatal per assumir la de metròpoli mundial. Situada a la confluència de les valls de l'Oise, Marne i Sena, al centre de l'Illa de França i propera a regions diverses (Beauce, Brie, Valois), moltes són les causes que han afavorit l'expansió de París: disponibilitat d'una via fluvial (Sena) que facilita les relacions amb la mar; encreuament d'aquesta via fluvial amb vies terrestres que han assolit importància arran del creixement urbà: artèria N-S i artèria SE-NW; la mateixa existència d'una illa (la Cité) que, en facilitar el pas del riu, presentava òptimes condicions per a la defensa; i també les circumstàncies històriques que promogueren ja des dels ss IX-X l'ascensió de París al primer rang com a centre polític. La ciutat de París assoleix la configuració actual el 1860; però París és, a més, una gran aglomeració nascuda del nucli que forma la ciutat. Malgrat una notable interpenetració de funcions, cal diferenciar a l'espai urbà diversos sectors. En primer lloc, el vell París històric, centre de l'aglo-

Aspecte del parc urbà Torras Villà de Granollers

pardals

El barri de la Défense de París

meració, des de la Bastille a l'Étoile i de l'Opéra a l'Observatoire, on hom troba el nucli financer, el centre d'espectacles, les funcions culturals i les administratives. En segon lloc, l'àrea residencial de l'oest, des de l'Étoile al Bois de Boulogne, sotmesa a un creixent procés de densificació per l'aparició d'alts immobles de luxe, a l'entorn de la Défense. En tercer lloc, el París popular perifèric, que presenta un paisatge urbà tan incoherent com anàrquic. En darrer lloc, l'àrea suburbana, la *banlieue*, que, amb extensió 14 vegades superior a la de la ciutat mateixa i amb més del doble de població, presenta una gran diversitat de paisatges urbans marcats per una manca de planificació concreta. Cal distingir, d'altra banda, entre la *banlieue* de l'est, que s'apropa a les característiques de degradació urbana, i la de l'oest, que gaudeix d'un millor nivell mitjà d'habitatge. L'aglomeració parisenca és la primera regió industrial francesa. Bé que difosa, la localització industrial s'accentua als sectors de Levallois-Perret, Clichy, Saint-Ouen, Asnières, Saint-Denis, La Courneuve, Aubervilliers. Les noves àrees industrials predominen al nord i a l'est (Aulnay-sous-Bois, Haut-Montreuil, Vélizy-Villacoublay, etc). En el centre urbà persisteixen les típiques indústries parisenes: joieria, orfebreria, mobles artístics, alta costura, perfumeria i cosmètica, material de precisió, activitats editorials i tipogràfiques. Però alguns punts de la perifèria concentren diversos sectors: automòbils al SW (Renault, Citroën) i a l'est; productes químics i construccions mecàniques al nord i al NE. La funció política i administrativa potencia, d'altra banda, el sector terciari, amb gran concentració d'oficines de banca, de grans empreses, d'assegurances, de majoristes, etc. La capital mostra una gran concentració del patrimoni i de l'activitat cultural francesa, bé que hom ha potenciat la creació de centres culturals, facultats i biblioteques a certs sectors de l'àrea suburbana. Els primers habitants de París foren la tribu cèltica dels *parisii*, establerts en una illa del Sena (Lutècia). Ocupada aquesta pels romans (~52 aC), la població esdevingué ciutat gal·lo-romana i s'estengué per la vora dreta del riu. Cristianitzada, a la fi del s III rebé les primeres onades d'invasors bàrbars i fou fortificada. Capital del regne franc de Clodoveu i centre religiós important, fou abandonada per la dinastia carolíngia, bé que tornà a ésser la capital indiscutible amb els Capets. El s XI fou una època d'expansió ininterrompuda. La presència de la cort reial i el caire religiós de la monarquia féu que hi confluïssin nobles i clergues. La ciutat esdevingué un important centre financer. Les construccions civils — muralles, Louvre, ponts sobre el Sena— i religioses —Saint-Denis, Notre-Dame— proliferaren. Aviat (1210) la rica burgesia local, sota la direcció dels gremis més poderosos, s'organitzà per tal de reglamentar-ne la vida econòmica. Urbanísticament, fou en aquesta època quan la ciutat configurà una divisió territorial especialitzada (la *cité* com a centre polític, la vora dreta com a zona comercial, i l'esquerra, cultural). Les guerres dels ss XIV i XV no frenaren el creixement de la capital, bé que tingueren una important repercussió: la consolidació de les posicions polítiques de la burgesia enfront dels reis. El 1436, Carles VII reconquerí la ciutat, i a la segona meitat del s XV París esdevingué la segona ciutat d'Europa. Focus receptor d'un ininterromput corrent immigratori, motor econòmic del regne, fou també el centre difusor de la cultura renaixentista a França. Amb la Reforma, fou un focus de constant agitació fins a l'abjuració d'Enric IV (1593). Fou ell mateix qui reordenà el pla de la ciutat entorn de la plaça dels Vos-

ges. Al llarg del s XVII, París anà esdevenint la capital de la primera i més potent de les monarquies absolutes d'Europa. Napoleó la remodelà com a capital imperial. Al s XX, i des del període entre les dues guerres mundials, el seu nucli s'estabilitzà i fou creat un cinturó de poblacions satèl·lit. Durant la Segona Guerra Mundial fou ocupada (juny del 1940 — agost del 1944) pels alemanys. Entre les escasses restes romàniques sobresurt part del campanar i de l'església de Saint-Germain-des-Prés (ss X-XII). Obres bàsiques del gòtic primitiu són la basílica de Saint-Denis (ss XII-XIII) i la catedral de Notre-Dame, començada el 1163 i acabada el 1345. El gòtic *rayonnant* (ss XIII-XIV) té un monument extraordinari en la Sainte-Chapelle, consagrada el 1248. Del gòtic florit (s XV), en resten obres com bona part de Saint-Germain-l'Auxerrois i de Saint-Séverin. Entre l'arquitectura gòtica civil es destaquen alguns *hôtels* com els de Sens i Cluny (s XV). L'arquitectura renaixentista (s XVI) és representada per esglésies com Saint Eustache o Saint Étienne-du-Mont. L'art clàssic francès (ss XVI-XVII) informà les grans construccions de l'època d'Enric IV com la Place des Vosges; i de l'època de Lluís XIV com bona part del Louvre —la columnata dita de Perrault—, o els Invàlids —amb la seva *église du Dôme* de J.Hardouin-Mansart. L'estil Lluís XV significà el triomf del rococó en palauets com el Soubise o el de Rohan, però també hi hagué urbanitzacions monumentals com la de la plaça de la Concorde, concebuda per Gabriel, i grans edificis clàssics com el Panthéon, de Soufflot. Amb la Revolució i l'Imperi s'imposà el neoclassicisme monumental representat per la Madeleine i els arcs de triomf del Carrousel (1806-08) i de l'Étoile (1806, acabat per Lluís Felip el 1836). La fesomia actual de París es deu a la remodelació urbanística del baró Haussmann en època de Napoleó III: ell traçà grans avingudes, clavegueres i parcs. Les Halles —gran mercat— marcava la norma de la nova arquitectura en ferro que havia de trobar en la torre Eiffel (1887-89), de més de 300 m d'alçària, la seva culminació més espectacular. De les construccions del s XX cal assenyalar el pavelló suís de la Cité Universitaire —de Le Corbusier (1933)—, el Palais de Chaillot —seu de museus— (1937), el palau de la UNESCO (1955-58), el centre Maine-Montparnasse (1961-73), el nou estadi del Parc dels Prínceps (1972), el centre Pompidou (1977), Les Halles (1979), el nou barri de La Villette i el sector de La Défense. Des de la segona meitat del segle XIX la ciutat fou la Meca d'una bohèmia idealitzada i el centre d'atracció principal d'artistes de tot arreu que hi residiren temporades per estudiar a les diverses escoles i acadèmies artístiques, així com per participar en els famosos *Salons*. Els artistes convertiren els barris de Montmartre i Montparnasse en grans emporis artístics. Entre els museus de la ciutat sobresurten el *Louvre*, el des Arts-Décoratifs, els dos d'Art Moderne, el Carnavalet —d'història de la ciutat—, el de Cluny —d'art medieval—, el d' *Orsay* i diversos de monogràfics d'artistes com el de Rodin. El centralisme rígid ha fet de París l'únic centre musical important de l'estat francès. A part l'actual Opéra (1875), la ciutat disposa actualment de diverses sales de concerts i també és un centre important de música lleugera i de varietats.

parlament *DR*/*POLÍT* Assemblea legislativa d'un estat, nació regió, etc, els poders de la qual són regulats, generalment, per la constitució. Formada per una sola cambra (unicameralisme), sobretot en els règims centralistes o unitaris, o més sovint, per dues (bicameralisme), sobretot en els sistemes d'estats federals és composta en els règims democràtics, per representants dels ciutadans. La cambra baixa és elegida per sufragi universal directe; la cambra alta, sovint per sufragi indirecte. El parlament és, doncs, l'òrgan més important de representació dels ciutadans.

Parmènides (Elea, Magna Grècia ~540 aC — 470 aC) Filòsof grec de l'escola d'*Elea*. Influït pel monisme religiós de *Xenòfanes de Colofó*, el seu poema *Sobre la Natura* (~500 aC), a diferència dels físics jònics i dels pitagòrics, accedeix al nivell ‘ontològic’; tot admetent un principi constitutiu de la realitat, en defuig la caracterització (com aigua o aire, etc) per descriure’n els trets més generals i profunds, descoberts apriorísticament per la sola raó. Exposa la *via de la Veritat*, pròpia dels qui, emprant només la raó (vo%υς), descobreixen que no es pot deixar de pensar que l'ésser és i que el no-ésser no és'; i la *via de l'opinió* (δόξα), pròpia dels qui es fien dels sentits i admeten ingenuament

Vista posterior del Partenó

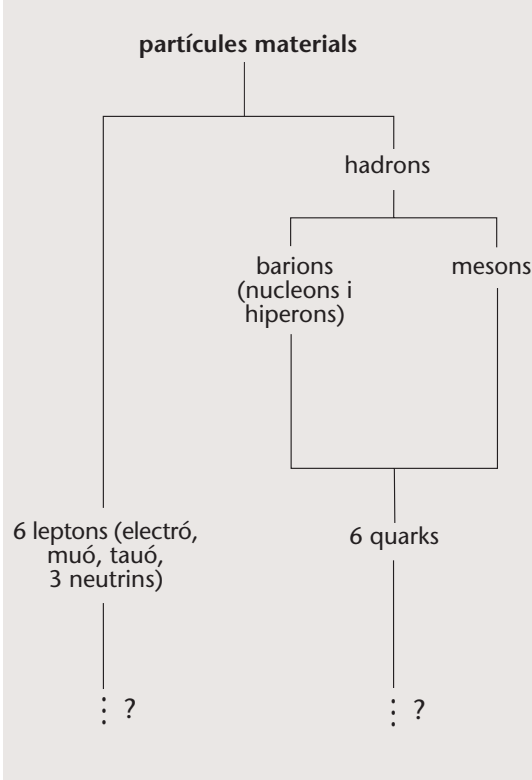
l'existència d'un món plural i canviant. D'aquí en dedueix l'existència d'un ésser *únic, u, indivís, ple, continu, conclús (esfèric?)*, *etern* (mai precedit ni seguit pel no-ésser), *immutable* (no el qualifica mai, però, de *diví*). El món sensible resta reduït a mera ‘aparença’ i ‘il·lusió’ (atac implícit a cosmologies com la d’Heràclit). La seva tesi de l’eternitat de l’ésser, el monisme òntic i racionalista, així com el seu ‘estaticisme’, han influït tota la filosofia i la física clàssica —atomista i mecanicista— fins que el s XIX l’anà arraconant per la concepció dinàmico-energetista de la natura.

Parmigianino, Il (Parma 1503 — Casalmaggiore, Llombardia 1540) Nom amb què és conegut Francesc Mazzola, pintor italià. Format amb Il Corregio, és l'autor dels frescs de l'església de San Giovanni a Parma (1522). El 1524 es traslladà a Roma, on fou influït per Rafael: *Autoretrat en un mirall convex* (1523-24), *Sagrada Família* (1524) i la *Visió de sant Jeroni* (1526). Després del saqueig de Roma (1527) es refugià a Bolonya (*Mare de Déu de la rosa*) i el 1531 tornà a Parma (*Madona del coll llarg*, 1534-40). Excel·lí com a dibuixant i retratista (*La dona de la pell*) i influí sobre l'escola de Fontainebleau.

parnassiana, escola *LIT* Escola literària d'origen francès que influí fortament les diverses literatures europees durant la segona meitat del s XIX. El seu nom deriva del *Parnasse contemporain*, *recueil de vers nouveaux*, publicats en diverses ocasions (del 1866 al 1876). Abans, però, l'escola ja s'havia constituït a l'entorn de la “Revue fantaisiste” (1861) i s'havia destacat clarament pel seu allunyament de les fórmules romàntiques de Musset i Lamartine i la declaració del seu ideal d'impassibilitat, absort només per l'assoliment de la bellesa pura i absoluta. El representant més destacat fou Leconte de Lisle.

part *BIOL* Acció de parir, expulsió d'un fetus viable fora dels òrgans genitals. És *a terme* si s'esdevé quan el fetus ha complert íntegrament el cicle de vida intrauterina, que en l'espècie humana ocorre al voltant de les 40 setmanes. El treball del part, conjunt de fenòmens fisiològics que tenen per objecte la sortida del fetus, consta tres períodes: esborrament i dilatació del coll uterí, expulsió del fetus i període placentari. L'expulsió del fetus és produïda pels efectes de les contraccions uterines i pels esforços d'espoderaments.

Partenó Temple de l'→***Acràpoli d'Atenes*** dedicat a *Atena Pàrtenos*. Realitzat en temps de Pèricles, sobre un antic temple hexàstil (l'*Hecatòmpedos*), fou destruït pels perses el 479 aC. Dirigí la reconstrucció (447-438 aC) Fídies, i hi col·laboraren com a arquitectes Ictinos i Cal·lícrates. De perípter dòric, amfipròstil i octàstil amb disset columnes laterals, fou construït en marbre pentèlic i totalment policromat. S'hi accedia pel *prònaos* o atri que donava pas a la cel·la, dividida en tres naus per dues fileres de columnes entre les quals es col·locà l'estàtua de la dea. A continuació hi havia la sala, dita Partenó, reservada al servei de les sacerdotesses. És d'ordre dòric, amb l'excepció del fris que circumda la cel·la, que mostra la processó de les *Panatenees*, i les columnes de la sala. La decoració escultòrica de les mètopes presenta la gigantomàquia, l'amazonomàquia, la destrucció d'Ílion i la centaumàquia. Els frontons, també atribuïts a Fídies, presenten el naixement d'Atena i la lluita d'aquesta amb Posidó per la possessió de l'Àtica. Durant el setge dels venecians (1687) fou destruït en part i el 1779 lord Elgin se n' endugué gran part de les escultures

Classificació de los partícules

a Londres. A partir de 1833 foren començats els primers treballs de reconstrucció arqueològica.

partició *QUÍM/FÍS* Fenomen que consisteix en la distribució d'un solut entre dues fases líquides immiscibles. En el cas ideal, la relació de concentracions del solut en ambdues fases és, un cop aconseguit l'equilibri, una constant a una temperatura donada. Aquesta constant, definida com *KYc/c_s*, és anomenada *coeficient de partició*. Aquesta constància s'acompleix únicament per a dissolucions molt diluïdes en fases essencialment immiscibles.

participi *GRAM* Mode no personal del verb —ahora amb l'infinitiu i el gerundi— en tant que no duu marca de persona. A causa del seu doble valor, adjectival i verbal, sintàcticament participa en les característiques de l'adjectiu i del verb. El participi, però, no expressa per si sol ni el mode ni el temps verbal; només l'aspecte verbal: el procés de l'acció del verb en el seu terme. És una forma de passat. En català, les terminacions regulars del participi són *-at*, *-ut* i *-it*, respectivament, per a les tres conjugacions.

partícula *FÍS* Nom genèric dels constituents fonamentals de la matèria, emprat especialment quan hom els estudia al nivell més elemental possible o quan mostren llur individualitat. El terme descriu tant objectes aparentment *elementals* (que, segons els coneixements del moment, no semblen constituïts d'unitats menors) com objectes *composts* (constituïts d'unitats més elementals). L'estructura i els constituents de la matèria són l'objecte d'estudi de la *física de partícules*, els principals instruments de recerca de la qual són l'accelerador de partícules, i els detectors. Una determinada substància és caracteritzada per la seva *molècula*; la gran diversitat de molècules pot ésser obtinguda en combinar de diferents maneres un nombre petit d'àtoms.

Partido Popular [PP] Nom que adoptà Alianza Popular en el congrés celebrat el 1989. Encapçalat per José María Aznar, a les eleccions legislatives del 1989 obtingué 106 escons, i a les del 1993, 141, amb què es convertí en el partit opositor al govern socialista espanyol. Guanyà per majoria simple, amb 156 escons, les eleccions legislatives del 1996.

partit 1 **partit judicial** *DR* A l'estat espanyol, unitat territorial integrada per un o més municipis d'una mateixa província, on hi ha un o més jutges de primera instància i instrucció, amb seu a la seva capital, i jurisdicció en tot l'àmbit de la seva demarcació. Constitueix també la demarcació que hom pren com a base per a la distribució dels diputats provincials en proporció al nombre d'habitants. Els partits judicials es crearen l'any 1834; aleshores hi havia als Països Catalans 85 partits judicials. En el procés de centralització administrativa es van reduir a la meitat el nombre de partits. La llei orgànica del poder judicial de juliol del 1985 introduí una profunda reforma dels partits judicials. La llei suprimí els jutjats de districte i els convertí en jutjats de primera instància i instrucció o en jutjats de pau. Aquesta conversió obliga a convertir en nous partits gran nombre del que ara són subdivisions comarcals.
2 *POLÍT* Agrupació de persones dedicades a la política que participen en la vida pública d'una societat. No és fins al s XIX que els partits adopten estructures acostades a les actuals. Els partits polítics han evolucionat en el sentit de passar de simples plataformes o màquines electorals a partits ideològics. Actualment hom entén per partit polític aquell que té una organització estable i que participa regularment en totes les convocatòries electorals, amb voluntat de conquerir el poder i no sols d'influir-hi. Hi ha també, però, partits polítics creats al voltant d'una personalitat destacada. L'estructura interna del partit és diferent segons la ideologia i reflecteix, per tant, un sistema democràtic en major o menor grau. En els partits fonamentats en una persona, aquesta gaudeix de grans poders, situació agreujada quan es tracta d'un partit d'ideologia totalitària.

Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC-PSOE) [PSC(PSC-PSOE)] Partit constituït a Barcelona el 1978 per fusió dels preexistents Partit Socialista de Catalunya-Congrés, Partit Socialista de Catalunya-Reagrupament, i Federació Socialista Catalana. Federat al PSOE, Joan Reventós i Carner en fou el primer secretari fins el 1983, que fou substituït per Raimon Obiols i Germà. Triomfà a les eleccions legislatives espanyo-

les del 1979 i assolí la majoria a les principals ciutats del Principat en les eleccions municipals d'aquest any. Fracassà el 1980 a les eleccions per al Parlament de Catalunya. Amb dos ministres en el govern socialista de l'estat, repetí l'èxit a les municipals dels anys 1983, 1987 i 1991, però el seu assentiment a la política neocentrista del PSOE li valgué les derrotes a les eleccions del Parlament del 1984, 1992 i 1995.

Partit Obrer d'Unificació Marxista [POUM] Partit polític de caràcter comunista autònom, no integrat a la Internacional Comunista, nascut a Barcelona el 29 de setembre de 1935 de la fusió del Bloc Obrer i Camperol i de l'Esquerra Comunista. Els principis bàsics de la unificació foren la lluita per la revolució democràtico-socialista mitjançant la presa del poder per la classe obrera; la formació d'un front únic dels treballadors a través de l'Aliança Obrera i l'atracció o neutralització de la petita burgesia i dels camperols; la unificació sindical i la formació d'un sol partit marxista. Iniciada la guerra civil de 1936-39 i fins a mitjan 1937 participà en la Catalunya autònoma i en el govern de la Generalitat amb la figura del seu secretari polític, Andreu Nin. Continuà actuant amb una activitat molt reduïda a la clandestinitat i el 1945 sofrí una escissió que donà lloc al Moviment Socialista de Catalunya.

Partit Socialista Unificat de Catalunya [PSUC] Organització política catalana fundada el 22 de juliol de 1936 a partir de la fusió del Partit Comunista de Catalunya, la Federació Catalana del PSOE, la Unió Socialista de Catalunya i el Partit Català Proletari. Fou nomenat secretari general Joan Comorera; el nou partit fou admès com a secció catalana dins la Internacional Comunista i el seu creixement durant la guerra civil fou notable. Des dels primers moments de l'exili, la direcció del PCE intentà d'integrar-lo sota la seva autoritat, fet que provocà l'oposició de Comorera, que acabà essent-ne expulsat. Al IV congrés la direcció (G. López i Raimundo i A.Gutiérrez) impulsaren l'adopció de l'eurocomunisme. El 1982 patí l'escissió esquerrana del Partit dels Comunistes de Catalunya. L'any 1986 fou elegit secretari general Rafael Ribó i el 1987 formà amb l'Entesa dels Nacionalistes de Catalunya i el Partit dels comunistes de Catalunya la federació Iniciativa per Catalunya.

partitura *MÚS* Conjunt de parts musicals, vocals o instrumentals d'una composició, representats gràficament. La partitura simfònica actual s'ordena de manera que els instruments de fusta ocupen la part superior; a sota hom col·loca els de metall, sota d'aquests els de percussió i a la part inferior els de corda.

Pascal, Blaise (Clarmont d'Alvèrnia 1623 — París 1662) Matemàtic, físic, filòsof i escriptor francès. Ja a setze anys elaborà l'*Essai pour les coniques* (1640) i poc temps després una màquina de calcular que fou l'admiració dels seus contemporanis. Cap a la maduresa estudià el càlcul de probabilitats, del qual fou, juntament amb Fermat, un dels fundadors. Experimentà amb la pressió atmosfèrica i la transmissió de la pressió en un medi líquid incompressible: *Expériences nouvelles touchant le vide* (1647) i *De l'équilibre des liqueurs et de la pesanteur de la masse d'air* (1648). Lligat a l'ambient jansenista de Port-Royal, la seva obra filosòfica *Lettres de Louis de Montalte à un Provincial de ses amis et aux Révérends Pères Jésuites sur la morale et la politique de ces Pères* (1656-57), més coneguda amb el nom de *Provinciales*, el revelà com a polemista nat en el seu afany de rebaixar les pretensions dels jesuïtes i de condemnar l'ús de la casuística. Pòstumament fou publicada l'apologia del cristianisme *Pensées sur la religion et sur quelques autres sujets*.

Pascual i Rodés, lu (Vilanova i la Geltrú 1883 — Riudarenes 1949) Pintor. Deixeble de Joan Llimona i admirador de Joaquim Vayreda. El 1902 exposà al Cercle Artístic de Sant Lluc i el 1914, en morir Josep Berga i Boix, obtingué la direcció de l'Escola Menor d'Arts i Oficis d'Olot; el 1934 passà a dirigir l'Escola Superior de Paisatge. Durant la guerra civil treballà per a salvaguardar el patrimoni cultural olotí, i després de la guerra s'instal·là a Riudarenes. Com a pintor es distingí per les interpretacions bucòliques tradicionals.

Pasolini, Pier Paolo (Bolonya 1922 — Roma 1975) Escriptor i autor cinematogràfic italià. Influint per Gramsci, intentà d'empeltar un filologisme d'ascendència hermètica en el tronc de l'ideologisme marxista. Crític, narrador i poeta, lluità per la revalo-

ració del fet de creació popular i, sobretot, del dialecte (de primer, el friülès). Pasolini s'inicià en el cinema amb Bolognini, Fellini i Bertolucci abans de firmar obres pròpies. Havent adquirit un llenguatge cinematogràfic autònom i original, donà a conèixer, successivament, *Mamma Roma* (1962, descripció vivíssima de la tragèdia de la immigració), *Il Vangelo secondo Matteo* (1964, on accentuà la visió ‘social’ d'aquest evangeli), *Edipo re* (1967), *Medea* (1970, amb la incorporació de Maria Callas), *Il Decamerone* (1971) i *Salò o le 120 giornate di Sodoma* (1975). Morí assassinat.

Pasqua Festa cristiana, corresponent a la Pasqua jueva, en què hom commemora la mort i la resurrecció de Crist, celebració distinta del diumenge ja al s II. És anomenada també *Pasqua de Resurrecció*, *Pasqua Florida* i *primera Pasqua*. Als Països Catalans, les festes es prolongaven els dos dies següents, el dilluns i el dimarts, que abans eren també festius, i anaven precedides, al Principat, del cant de les caramelles. La matinada del dia de Pasqua tenia lloc la processó, o les processons, de l'Encontre o Sant Trobament, consistent en dues processons. El dinar de Pasqua reunia tota la família dispersa; els padrins aquest dia regalen als seus fills el típic pastís anomenat *mona*.

Pasqua, illa de Illa del Pacífic, la més oriental de la Polinèsia (162 km²; 1 400 h [1970]). És una dependència de l'estat de Xile des del 1888. Ocupada, probablement (ss X i XIII) pel llegendari Hatu-Matua, fou descoberta, el 1686, pel pirata anglès Edward Davis, i batejada per l'holandès Roggeveen el dia de Pasqua del 1722. La població autòctona pertany al grup polinèsic, però a causa de l'isolament geogràfic ha desenvolupat una forma particular de civilització. Hom hi trobà més de 300 escultures antropomòrfiques d'enormes proporcions, que formaven part dels *ahu* (santuaris) fins a mitjan s XIX.

passerell [*Carduelis cannabina*, família dels fringíl·lids] *ZOO*L Ocell de l'ordre dels passeriformes, de 13 cm, que té les parts superiors de color castany fosc, el cap grisenc, les parts inferiors falbes i presenta les ales i la cua finament vorejades de blanc. Habita a tot Europa, llevat de la meitat nord d'Escandinàvia.

passió 1 **relats de la passió** *CRIST/BÍBL* Conjunt de narracions sobre l'empresonament, el judici, la condemna i la crucifixió de Jesús. Constitueixen les tradicions més antigues del cristianisme, tema fonamental de la primera predicació. Entre les nombroses narracions que se'n feren (i que integren tot un grup entre els *evangelis apòcrifs*), quatre n'han estat acceptades com a canòniques en els Evangelis.
2 *LIT/TEAT* Representació de la passió de Crist provinent del *drama litúrgic* medieval i, en darrer terme, del cant litúrgic de la *pàssia*. Entre les més conegudes hi ha la d'Oberammergau, a Baviera. Als Països Catalans, al s XIV ja hi ha notícies de representacions de la Passió. El s XVI n'és pròdig en texts i notícies: a més de la famosa *Passió de Cervera*, el recull de *consuetes* mallorquines trobat per Gabriel Llabrés conté vuit misteris sobre la Passió. A partir del s XVIII —i malgrat les sovinteja-des prohibicions—, el nombre de texts passionístics conservats és realment extraordinari. El text més conegut d'aquesta època és l'atribuït a *Antoni de Sant Jeroni* poc després del 1773, base de diversos Arranjaments, que s'han anat seguint durant els ss XIX i XX. El s XX ha conegut versions completament noves de la Passió, com les que s'han anat succeint a Esparreguera (*Passió d'Esparreguera*) i a Olesa (*Passió d'Olesa*), d'un to molt tradicional, o la que hom representà uns pocs anys a Horta, d'una ambiciosa novetat.
3 *RELIG* Celebració litúrgica commemorativa de la passió i mort de Crist durant la setmana santa, inaugurada el diumenge de Rams o “de la Passió del Senyor”, per tal com hom hi llegeix la *pàssia*, i que culmina el divendres sant o “dia de la Passió i de la Mort del Senyor”, en què és llegida la pàssia i s'observa el ritu antic de l'adoració de la creu.
4 *MÚS* Composició musical sobre la narració evangèlica dels esdeveniments que precedeixen i acompanyen la mort de Jesús. L'edat mitjana conreà la passió cantada en cant pla i dedicava aquestes obres al culte *pàssia*. Fou conreada especialment a Alemanya als ss XVII i XVIII amb la introducció de corals, àries i cors. Es destaquen les de H.Schütz (1667). Al s XVIII esdevingueren veritables oratoris; les més destacades foren les de J.S.Bach.

passiu 1 **veu passiva** *GRAM* Modalitat que presenta un verb transitiu quan el subjecte

El davallament de la Creu, representat en la biga de la Passió (ss XII-XIII)

Aspecte general de la rel i d'una branca d'una pastanaga borda

gramatical denota la persona o cosa sobre la qual recau l'acció o la significació del verb. L'oració o frase passiva correspon, per transformació, a una d'activa: El director *presideix la sessió. La sessió és presidida pel director.*
2 *ECON* Suma de tots els deutes que en un moment determinat té pendents una empresa. La diferència entre el valor de l'actiu i el del passiu dóna lloc al concepte de capital net o simplement net, que quantifica la situació patrimonial o valor net d'una empresa (*actiu* menys *passiu*, igual a *net*).

pasta 1 Massa tova formada d'una substància sòlida molta o polvoritzada mesclada íntimament amb aigua o un altre líquid.
2 **pasta alimentosa** (o **alimentària**) (o simplement **pasta**) Producte obtingut per dessecació d'una massa no fermentada feta amb farina, sèmols o semolines de blat dur o candial, i aigua (amb sal o sense) i emmotllat mecànicament segons formes molt diverses (macarrons, fideus, tallarines, raviolis, canelons, etc). Les millors qualitats són elaborades amb sèmols o semolines de blat dur. Hom en prepara de *fresques* (amb un màxim del 20% d'aigua), que han d'ésser consumides en 24 hores, i de *seques* (amb menys del 14% d'aigua), de llarga conservació. Les *pastes alimentoses compostes* porten gluten, ous, llet, carns, greixos, hortalisses i verdures, les quals de vegades són substituïdes i de vegades complementades amb farines de lleguminoses.

pastanaga [*Daucus carota*, família de les umbel·líferes] *BOT/AGR* Planta herbàcia biennal, de 30 a 80 cm d'alçària, de fulles bipinnatisectes, de flors blanques o roses, disposades en umbel·les compostes, i de fruits en diaquení, aculeats. Hi ha formes de conreu (ssp *sativus*), d'arrel axonomorfa, gruixuda i de color ataronjat, la qual és mengívola i molt nutritiva. La pastanaga borda (ssp *sativus*), d'arrel prima i blanquinosa, es fa en herbassars, guarets i terrenys incultes, a tot Europa.

Pasternak, Boris Leonidovic (Moscou 1890 — 1960) Escriptor i traductor rus. Els seus primers poemes tenen un marcat caràcter simbolista: *Bliznec v tucakh* ('Bessó als núvols', 1914), *Poverkh bar'erov* ('Sobre les barreres', 1917), *Sestra moja zizn* ('Ma germana, la vida', 1922). Les obres posteriors es caracteritzen per la visió individual de la realitat, la complexitat de les imatges i el refinament del llenguatge: *Lejtenant Schmidt* ('El tinent Schmidt', 1926), *Dev'at'sot p'atyj god* ('L'any 1905', 1927), *Vtoroje roz denije* ('El segon naixement', 1932). El 1956 publicà fora de l'URSS *Doktor Zivago*, retaula dels anys de la guerra i de la revolució (traducció catalana, 1965). Com a traductor, és autor de versions d'algunes tragèdies de Shakespeare, del *Faust* de Goethe i d'obres de poetes georgians, entre altres.

Pasteur, Louis (Dôle 1822 — Villeneuve-l'Étang 1895) Biòleg francès. L'any 1857 fou nomenat administrador de l'École Normale Supérieure, i des d'aleshores residí a París, llevat d'alguns viatges científics que féu per l'estat francès a fi d'estudiar científicament la fabricació del vi i les malalties del cuc de seda. El 1873 començà a investigar les malalties infeccioses humanes, especialment la ràbia. El seu rebatament de la teoria de la generació espontània, com també els seus estudis sobre la fermentació i les noves tècniques de conservació de la llet (**pasteurització**), ja l'havien donat a conèixer. L'èxit de les primeres vacunacions antiràbiques el feren famós arreu del món, i la seva teoria microbiana, acceptada per tothom, inspirà mesures d'asèpsia i antisèpsia que salvaren moltes vides. L'institut d'investigacions, que porta el seu nom, ha estat —i és encara— un centre d'ensenyament, investigació i elaboració de sèrums i vacunes d'utilitat mundial. Un nét seu publicà les seves *Oeuvres complètes* (1924-39).

pasteurització Procediment per a la conservació d'aliments, ideat per Pasteur, que consisteix en llur escalfament a temperatures variables (més suaus que en l'esterilització) durant uns temps determinats en funció de les temperatures, i l'immediat refredament. Així són destruïdes les formes vegetatives dels gèrmens patògens i dels gèrmens banals i hom impedeix l'acció dels enzims dels aliments. Com que no són esterilitzats, els aliments pasteuritzats han d'ésser guardats en fred o condicionats de manera adient i sempre durant un temps limitat.

pastor català (o **gos pastor català**) *ZOO*L Gos de pastor, de dimensions mitjanes i gran intel·ligència, que mostra una capacitat excepcional a tenir cura dels ramats; és anomenat impròpiament *gos d'atura*. És

una raça ben conservada, estesa en bona part dels Pirineus catalans, que descendeix probablement del gos **pastor dels Pirineus**, de característiques i capacitats similars, l'origen del qual és molt antic i segurament autocton del vessant nord dels Pirineus. Ha esdevingut un animal de companyia molt estimat i també un bon vigilant.

pastoral 1 **teologia** **pastoral** *CRIST* Ciència teològica sobre l'acció pastoral de l'Església, anomenada també *teologia pràctica*. Té com a objecte formal el condicionament de la realització de l'Església en cada situació d'actualitat. Hom ha creat centres d'estudis pastorals per als bisbats d'una mateixa província eclesiàstica (Barcelona, 1968; València, 1970). **2** *MÚS* Peça musical escènica, amb parts instrumentals (amb ballet o sense) i vocals, d'ambient generalment campestre, sorgit cap a la darrerria del s XV. És un precedent de l'òpera. **3** **gènere pastoral** *LIT* Gènere literari que es caracteritza per una idealització de la vida pastorívola i, en general, de la vida camperola. En poesia aquest gènere té els inicis i el màxim desenvolupament en les lletres clàssiques greco-latines. La prosa pastoral conreada per *Longus* culmina, durant el Renaixement, amb l'*Arcàdia* de Sannazaro. El gènere entrà en decadència durant el s XVII.

pastorets *TEAT* Entremès o drama popular en què es representa l'adoració de Jesús pels pastors; hom l'anomena *pastorells* a Mallorca i a Menorca. Constitueix el conjunt més important de les peces conegudes del teatre del cicle nadalenc. Cal tenir en compte sobretot cinc consuetes mallorquines per a la nit de Nadal de la fi del s XVI, compostes de diversos elements, entre els quals la representació pròpiament dita dels *pastorells*. A la fi del s XVIII Ignasi Plana escriví uns *Pastorets* que obtingueren un gran èxit. Ja avançat el s XIX Frederic Soler els incorporà a la tradició culta. Lluís Millà, Francesc d'A.Picas i especialment Josep M.Folch i Torres fixaren el gènere i li donaren els trets que manté en l'actualitat.

Patagònia Gran regió fisiogràfica de l'Amèrica meridional, a l'extrem sud de l'Argentina i Xile. S'inicia al S del riu Colorado a l'Argentina i acaba a la Terra del Foc. Constitueix una regió administrativa argentina, amb les províncies de Chubut, Neuquén, Río Negro, Santa Cruz i Terra del Foc. Es tracta d'un peneplà que arriba a mossegar els plecs dels Andes. Els cursos fluvials (rius Negro i Chubut) s'han encaixat profundament. Clima fred, àrid i ventós. La vegetació es compon d'estepa arbustiva, i cap al S, de sabana. La producció se centra en la ramaderia de llana i equina i en l'explotació dels jaciments de petroli.

patata *BOT/AGR* Tubercle comestible de la patatera, nutritiu i molt feculent, especialment ric en midó i en vitamina C, molt emprat en alimentació, en l'obtenció de fècules i d'alcohols i com a farratge, segons la varietat. Hom coneix més d'un miler de varietats de patates, que poden ésser classificades segons el temps de maduració (molt precoces, precoces, semitardanes i tardanes), segons la forma (rodones, ovals i llargarudes), segons el color de la pell (groga, rosa i vermelles) o de la carn (blanques i grogues) i segons el lloc d'origen. Quant a la composició, els tubercles contenen glúcids, del 15 al 20% (quasi tot fècula), el 0,1-0,3% de lípids, l'1,5-2% de pròtids, el 75-80% d'aigua i l'1% de sals minerals. Són rics en potassi i pobres en clorurs, i tenen un important contingut de vitamina C. Són molt digeribles i fonamentalment energètics, puix que 100 g proporcionen de 70 a 85 calories. Hom cuina les patates en sec (al forn), amb aigua (bullides), amb oli (fregides), en sopes, en purés, etc. Originària de l'Amèrica del Sud, era conreada des de Xile fins a l'Equador. Bé que els conqueridors la portaren a Europa al s XVI, no fou fins a la fi del s XVIII que se n'estengué el conreu, fins a arribar a constituir una de les bases alimentàries.

patent de cors *HIST* Llicència atorgada per un govern a favor d'un capità mercant i la seva tripulació, per tal que puguin navegar al **cors** i fer actes d'hostilitat contra l'enemic. Antigament no existia la patent de cors i calia només la simple ruptura de les hostilitats, perquè tots els vaixells mercants d'un estat poguessin dedicar-se al cors. Els perjudicis que això reportava donaren origen al lliurament d'una patent de cors per a distingir els corsaris dels pirates. Tanmateix, moltes vegades venia a resultar una pirateria organitzada i patentada, sobretot quan les ruptures de relacions entre un estat i un altre resultaven endèmiques.

Escena dels pastorets de Caldes de Montbui

L'ajuntament de Paterna

A la monarquia hispànica fou necessari des del s XVI fins al XVIII enfront de la pirateria nord-africana. Al congrés de París del 1856 es prengué l'acord d'eliminar el cors, però Espanya, Mèxic i els EUA continuaren lliurant les patents. En la guerra de Cuba (1898) ni Espanya ni els EUA no donaren patents; i, en la conferència de pau de l'any 1907, Mèxic i Espanya acceptaren l'abolició del cors.

Paterna Municipi de l'Horta de l'Oest, es-tès a l'esquerra del Túria (límit sud-occiden-tal del terme), al NW de la ciutat de València i enfront del terme de Manises (41 081 h [1991]). El territori dins la plana al·luvial del Túria s'alça vers l'W en una sèrie de tu-rons que formen la transició de les comar-ques de l'Horta i el Camp de Túria. El secà ocupa les parts menys planes i es troba en regressió a causa de les construccions in-dustrials i residencials; els principals con-reus són els garrofers. Hi ha també algunes extensions dedicades a les oliveres i a la vinya. El regadiu es localitza als sectors més baixos; l'aigua prové de pous i del Túria a través de les sèquies de Montcada, Tormos i Mestalla; els cítrics hi són predominants i la resta es dedica a hortalisses. La indústria, que té certa tradició, ha tingut els darrers anys un fort increment dins el procés de descongestió industrial de València. Molt diversificada, hi destaquen el tèxtil i cuir, les alimentàries, moble i fusta, productes metàl·lics, maquinària i química. El progrés demogràfic municipal ha estat espectacular: dels 3 500 h del 1930 s'ha passat als 41 081 h del 1991. Bona part dels habitants són immigrants. Al sector boscat occidental del terme hi ha diverses zones de residència i estueig. La *vila* (30 411 h [1991], *paterners*; 72 m alt) és a la plana, al límit amb les pri-meres elevacions. L'església parroquial (Sant Pere) fou fundada al s XIV, però l'ac-tual edifici és del s XVII. Població d'origen romà, tingué importància en època islàmi-ca. Es lliurà a Jaume I i pertangué a la famí-lia Luna i als seus descendents els Aragó, ducs de Sogorb i de Cardona i comtes d'Em-púries (s XV); passà als ducs de Medinaceli i el 1746, per venda, a Antoni Pando, que el mateix any rebé el comtat de Vila-Paterna. Al mateix s XVIII fou bastit el palau senyo-rial pels nous comtes, i al s XX fou habilitat com a hospital. La famosa ceràmica de Pa-terna té arrels islàmiques.

patinatge *ESPORT* Esport que consisteix a lliscar, sobre patins, per una superfície llisa i dura. Té quatre especialitats: hoquei sobre patins, hoquei sobre glaç, patinatge de velocitat i patinatge artístic. El **patinatge artístic** comprèn tres proves: indivi-dual (masculina i femenina), per parelles i dansa. El **patinatge de velocitat** comprèn les proves de 500 m, 1 000 m, 1 500 m, 5 000 m i 10 000 m en la categoria mascu-lina i 500 m, 1 000 m, 1 500 m i 3 000 m en la categoria femenina. Les curses tenen lloc en una pista de glaç de dos carrers, d'una amplada de 4 o 5 m i una llargada de 333 a 400 m.

Patiño y Rosales, José (Milà 1666 — La Granja de San Ildefonso, Castella 1736) Estadista i funcionari castellà, brillant col·la-borador de Felip V d'Espanya. El ministre francès Orry el destinà el 1713 al front cata-là. Quan pel setembre del 1714 fou anihila-da la resistència dels barcelonins, la nova junta de govern i justícia, presidida pel su-perintendent Patiño, entrà sense contem-placions en les exhaustes arques del Princi-pat. Posteriorment es féu càrrec de les ren-des del patrimoni reial, de l'antiga batllia; s'aplicà els recursos confiscats de la diputa-ció del general i del Consell de Cent barce-loní, i, sobretot, preparà, reglamentà i enge-gà tot el mecanisme tributari conegut per cadastre reial. Els amplis projectes militars i marítims de la corona filipista el portaren a Cadis el 1717. Amb posterioritat (1726), se-cretari d'estat per a la marina, les Índies i fi-nances, acaparà el màxim de poder dins la cort de Felip V —secretari de guerra l'any 1730 i primer secretari d'estat el 1734—. In-tenà de recuperar Gibraltar i Menorca (1727), però l'èxit més esclatant que obtin-gué fou la conquesta de Nàpols el 1734, per a l'infant Carles, futur Carles III d'Espanya.

patologia *MED/PAT* Branca de les ciències biològiques i de la medicina que estudia les causes de les malalties i la fisiologia dels or-ganismes que les pateixen. Hom la subdivi-deix en diverses parts: la *patologia clínica*, la *mèdica* o *interna*, la *quirúrgica* o *externa* , la *comparada*, l'*experimental*, etc. Hom parla també de *patologia general* per a referir-se als estats patològics de les diverses malalties en diferents òrgans.

patriarca 1 *BÍBL* Cadascun dels epònims que, en la tradició sacerdotal del Pentateuc, formen les dues genealogies de deu noms que van de la creació al diluvi i d'aquest a Abraham; sobretot, Abraham, el seu fill Isaac, el fill d'aquest, Jacob, i els fills d'a-quest, epònims de les dotze tribus d'Is-rael. **2** *RELIG* Títol donat antigament als bis-bes de les cinc seus més importants de l'im-peri Romà i donat encara avui als caps de les esglésies orientals i honoríficament a alguns bisbes de l'Església Catòlica. El títol començà a utilitzar-se a partir del concili de Calcedònia (451), en què foren organitzats definitivament els cinc patriarcats de Ro-ma, Alexandria, Antioquia, Constantinoble i Jerusalem (pentarquia).

patrimoni *DR/ECON* Conjunt de béns, va-lors i crèdits que posseeixen una persona o una institució. Hom parla de *patrimoni net* si n'han estat deduïts els deutes totals; la se-va valoració equival al concepte de capital net de l'empresa, mentre que el *patrimoni brut* es correspon amb el concepte d'actiu.

patró 1 *ECON* Mecanisme pel qual els paï-sos efectuen llurs pagaments internacionals i equilibren la balança de pagaments. Fins el 1914, el sistema monetari internacional es fonamentava en el **patró or**. Aquest im-plica un sistema de tipus de canvi fixos on les fluctuacions del canvi es mantenen en un marge molt estret. Cada país manté les seves reserves en or, i la moneda nacional és convertible en or al banc central a la pa-ritat establerta per llei. El patró or manté l'estabilitat del tipus de canvi, però no manté estable el poder adquisitiu de la mo-neda nacional en termes de béns i serveis. El patró or fou abandonat durant la Prime-ra Guerra Mundial. En la immediata post-guerra es restablí el patró or, bé que amb certes restriccions. Aquest nou intent de tornar a l'or es topà amb dues dificultats. Per un costat, les existències mundials d'or eren insuficients; per l'altre, els governs es-taven més interessats a aconseguir uns ni-vells d'activitat econòmica alts que no pas a mantenir l'estabilitat dels canvis. Per afron-tar l'escassesa d'or, fou adoptat el *patró can-vis-or*. En el patró canvis-or, recomanat per la conferència de Gènova del 1922, deter-minats països adopten el patró or, amb convertibilitat en or de llurs monedes a una paritat fixa, i la resta de països relacionen llurs monedes amb el dòlar i la lliura i ac-cepten que la major part de llurs reserves si-guin formades per dòlars i lliures, que són les úniques divises directament converti-bles en or. La depressió econòmica mundial del 1929 i les mesures restrictives emprades als EUA posaren en evidència les limita-cions del nou patró. La Gran Bretanya abandonà el patró or el 1931. Els acords de Bretton Woods (1944) posaren les premis-ses per a evitar un nou enfonsament dels pagaments internacionals i el *dòlar* es con-vertí en la moneda clau del nou sistema. La posició hegemònica del dòlar es mantingué fins que els dèficits constants de la balança de pagaments dels EUA es convertiren en insostenibles, la qual cosa portà a la incon-vertibilitat definitiva del dòlar en or per l'agost del 1971. **2** *CATOL* Sant, santa o advo-cació mariana sota la protecció dels quals està una església, un poble, un carrer o un barri, un estat, un país, una regió o una co-marca, una congregació i confraria o una persona. Entre els primitius patrons gene-rals dels Països Catalans hi ha sant Jordi, si bé més tard es concretà a Catalunya. Ca-dascun dels països té un o més patrons par-ticulars, com sant Vicent Ferrer al País Va-lencià, sant Alonso Rodríguez a Mallorca, sant Antoni Abat a Menorca, etc. L'incre-ment de la devoció mariana a partir dels ss XIII i XIV féu que cada país prengué tam-bé per patrona una Mare de Déu, venerada en algun santuari particular, com la Mare de Déu de Montserrat a Catalunya, la del Puig a València, la del Lluç a Mallorca i la del Toro a Menorca. **3** *MAR* Persona que co-manda una embarcació menor, com una barca de pesca o un vaixell de cabotatge. Té les mateixes obligacions, responsabilitats i atribucions que un capità, del qual es dife-rencia només, des d'un punt de vista admi-nistratiu, per la mena d'embarcació que pot comandar. El **patró de primera** pot gover-nar embarcacions de l'anomenat *cabotatge nacional*, fins a 400 tones de registre brut, i de *gran cabotatge*, fins a 200 tones de regis-tre brut; i el **patró de segona** pot governar embarcacions de l'anomenat *cabotatge na-cional*, fins a 150 tones de registre brut i pas-satgers en un nombre inferior al de tripu-lants. El **patró de pesca** està facultat per a comandar embarcacions de pesca de dife-rent tonatge de registre brut i d'altura o de cabotatge, segons la seva categoria.

patrologia *RELIG* Ciència que té per objecte els antics escriptors cristians (Pares) i llurs obres, en tots els aspectes (en el doctrinal sol rebre el nom de patrística), des dels inicis (exceptuats els llibres canònics) fins al s VII per a Occident i fins al VIII per a Orient, ordinàriament. La patrologia sol dividir el llegat literari cristià antic en tres èpoques: la *pre-nicena*, que comprèn els Pares Apostòlics, els apologistes (Justí), la primera reacció antiherètica (Ireneu), els biblistes (Hipòlit i Orígenes) i els moralistes (Climent d'Alexandria, Tertul·lià i Cebrià); l'*època d'or*, de Nicea a Calcedònia, amb la presència de figures com Atanasi i Ciril a Alexandria; Basili, Gregori de Nissa i Gregori de Nazianz a Capadòcia; Diodor, Teodor de Mopsuèstia, el Crisòstom i Teodoret a la Síria hel·lènica; Afraat i Efreem a la Síria oriental; Epifani a Xipre; Eusebi i Ciril de Jerusalem a Palestina, etc, mentre que a Occident es distingeixen Hilari, Ambrós, Agustí i Jeroni; i l'*època postcalcedoniana*, amb Gregori I, Boeci, Cassiodor, Isidor i Gregori de Tours a Occident i, a Orient, el pseudo-Dionís, Màxim el Confessor, Leonci de Bizanci, Sever d'Antioquia, Joan Damascè i altres.

Patxot i Ferrer, Ferran (Maó 1812 — Barcelona 1859) Escriptor i historiador. A Barcelona exercí del 1835 al 1846 de fiscal de la intendència militar i es dedicà després a les lletres. Utilitzà sempre pseudònims i popularitzà especialment el de *Manuel Ortiz de la Vega*. Publicà una gran quantitat de recopilacions de diversos texts, cròniques, etc; en aquest sentit cal destacar *Las glorias nacionales...* (1852-54) i *Anales de España...* (10 volums, 1857-59). Publicà també obres dramàtiques (*El tejedor*, 1838), llegendes (*El mansueto o Las cuevas de Montserrat*, 1860), i novel·les: *Las ruinas de mi convento* (1851), continuada per *Mi claustro* (1856) i *Las delicias de mi claustro...* (1858). El 1858 fundà el diari 'El Telégrafo', que dirigí.

Patxot i Jubert, Rafael (Sant Feliu de Guíxols 1872 — Ginebra 1964) Meteoròleg, mecenes, bibliòfil i escriptor. Construï a la seva localitat nadiua un observatori astronòmic i publicà diverses obres sobre meteorologia i pluviometria. S'abocà al mecenatge per a la cultura catalana, que cristal·litza en la Institució Patxot.

pau *HIST* **1** **assemblea de pau i treva** *RELIG* Als ss XI, XII i XIII, institució eclesiàstica que, amb cooperació del poder civil, reglamentava uns determinats períodes de descans en les ininterrompudes guerres privades. La primera tingué lloc a Toluges, al comtat del Rosselló, el 1027. El concili de Narbona del 1154 confirmà els acords esmentats i imposà penalitats canòniques i civils als seus infractors. El mateix any els comtes Ramon Berenguer i Almodis dictaren un decret imposant la pau i treva a favor de la canònica de Barcelona. Una assemblea el 1064 establí la pau i treva sota pena d'esmenar el doble del dany comès, judici d'aigua freda i exili perpetu en cas de mort. El 1068 el concili de Girona ratificà la pau i treva de Déu, que s'havia d'observar als bisbats de Girona, Barcelona i Vic. En l'esdevenidor, molts acords de pau i treva foren adoptats a la cort del príncep, com una constitució més de les que es dictaven en reunions de l'organisme d'assessorament del comte en matèria legislativa i d'administració de justícia. Molts acords sobre pau i treva passaren a la redacció dels Usatges; altres foren inscrits com a tals a la compilació de les Constitucions i altres drets de Catalunya. **2** **pau de Déu** Prohibició eclesiàstica de tot acte hostil contra persones o béns en unes condicions determinades, per tal de pal·liar les guerres privades, freqüents als ss X i XI. Fou establerta per primera vegada al concili de Charroux (989) i al de Puy (990), on foren dictades normes per a protegir els més desvalguts contra les violències dels poderosos. El concili de Potiers (1000) promulgà la pau pública per amor de Déu i prohibí a tothom que es prenguéss la justícia per la seva mà. Aquesta *pau de Déu* s'estengué per França i Flandes i es convocaren assemblees de bisbes i nobles, que excomunicaren i posaren en entredit els transgressors de la pau.

Pau *sant* (Tars, Cilícia ~7 — Roma? ~67) Col·laborador dels apòstols, conegut també amb el nom de *Saule*, *Pau de Tars* o l'*Apòstol dels gentils*, i àdhuc amb el de l'*Apòstol* per antonomàsia, per tal com ell mateix s'atribuí aquest títol i, de fet, esdevingué una de les figures que més decisivament contribuïren a l'expansió del cristianisme en el món grecoromà. Fariseu zelós, perseguí els cristians hel·lenistes de Jerusalem, fins que es

convertí quan intentava d'estendre la persecució a Damasc. Incorporat a la comunitat d'Antioquia, aleshores tercera ciutat de l'imperi, inicià la seva primera experiència missionera, amb Bernabé (de l'any 45 al 49), en la qual es demostrà ja l'eficàcia del seu apostolat. En dues altres empreses estengué l'evangeli i l'implantà sòlidament en dues capitals romanes: Corint i Efes (49-58 dC). Quan es proposava d'anar a Roma per portar l'evangeli fins a la Península Ibèrica, fou empresonat a Jerusalem i finalment, vers l'any 60 o 61, enviat de Cesarea a la capital de l'Imperi, per tal d'ésser jutjat davant el tribunal romà. Segons testimonis fidedignes, fou decapitat a Roma i sepultat vora la via Ostiense. L'Església ha conservat tretze cartes encapçalades amb el nom de Pau, encara que la crítica moderna només en reconeix com a seves vuit (*Epístoles*). Aquestes foren enviades per Pau a diverses comunitats entre els anys 51 i 57, i són els escrits més antics del Nou Testament. Difícilment pot ésser exagerada la importància històrica i doctrinal de la figura de Pau i de les seves cartes; donà al cristianisme una nova i peculiar fesomia cultural i doctrinal. La iconografia sol representar Pau sol o amb Pere, portant com a atributs personals un llibre o un rotlle, i des del s XIII l'espasa del martiri. La figura de Pau prengué, a partir de la *Contrareforma* (s XVI), un caràcter gairebé heterodox, ja que fou escollida pels protestants com oposada a Pere.

Pau VI (Concesio, Brescia 1897 — Castegandolfo, Laci 1978) Nom que prengué Giovanni Battista Montini en ésser elegit papa (1963). Creat cardenal per Joan XXIII (1958), n'esdevingué successor. Donà impuls decisiu a les tres darreres sessions del concili II del Vaticà i n'assumí plenament l'esperit, plasmat en les encícliques *Ecclesiam suam* (1964) i *Populorum progressio* (1967). Més controvertides resulten *Mysterium fidei* (1965), *Sacerdotalis coelibatus* (1967) i, sobretot, *Humanae vitae* (1968). Creà el sínode dels bisbes i donà vigor a les conferències episcopals. Entre el 1964 i el 1970 emprengué viatges, de signe pacífic (ONU) i ecumènic (Jerusalem, Consell Ecumènic de les Esglésies a Ginebra).

paül *CATOL* Membre de la Congregació de la Missió (CM), fundada a París el 1625 per sant Vincenç de Paül i aprovada per Urbà VIII el 1633. Té per finalitat d'evangelitzar els pobres, especialment pagesos, fundar i dirigir seminaris, associacions sacerdotals, missions estrangeres, exercicis espirituals i direcció de les filles de la caritat.

Paulí de Nola *sant* (Bordeus, Aquitània a 355 — Nola, Campània 431) Nom amb què és conegut el noble romà aquità Meropi Ponç Anici Paulí. Poeta, bisbe de Nola (409-31). Format a Bordeus (389) i ordenat sacerdot a Barcelona (393), el 394 es dirigí a Nola, on fou consagrat bisbe (409). Dels seus contactes amb l'amic primerenc Ausoni i el futur heretge Vilanci, amb els bisbes Martí de Tours, Ambròs i Agustí, i moltes altres persones, es conserven 51 *Epistulae*, i del seu encès amor cristià i de lírica vibrant, 31 *Carmina*. Festa: 26 de juny.

Pavese, Cesare (Santo Stefano Belbo, Piemont 1908 — Torí 1950) Escriptor italià. La seva primera obra és una col·lecció de versos: *Lavorare stanca* (1936). El llibre que el revelà fou *Paesi tuoi* (1941). El 1935 havia començat la meditació sobre el seu treball, a *Il mestiere di vivere*, diari publicat pòstum (1952). Seguiren la novel·leta *La bella estate* (1949), *La spiaggia* (1942) i els contes *Feria d'agosto* (1946). Fou un dels fundadors de l'editorial Einaudi. Del 1945 al 1950 té lloc un altre període creatiu: les poesies *La terra e la morte*, els *Dialoghi con Leucò*, *Il compagno* (1947), *Prima che il gallo canti* (1949), que comprèn les narracions *La casa in collina* i l'antic *Il Carcere*; *La bella estate* (1949) recull la narració homònima més *Il diavolo sulle colline* i *Tra donne sole*. Finalment, *La luna e i falò* (1949), “memòria de la infància”, és el seu darrer llibre i també la seva millor novel·la.

Pavlov, Ivan Petrovič (R'azan 1849 — Moscou 1936) Fisiòleg rus. Estudià història natural i medicina a Peterburg. Guanyà una càtedra de fisiologia al seu país i estudià la regulació nerviosa de la circulació, fisiologia de la digestió, reflexos condicionats i conducta, etc. Guanyat ja el premi Nobel (1904), esdevingué el primer representant de la ciència soviètica oficial.

Paz, La Capital administrativa i seu del govern de **Bolívia** (no és la capital legal) i capital del departament homònim (711 036 h [1992]). És situada en una profunda cubeta

Sant Pau en una pintura sobre taula de l'església de Sant Pere d'Aurós

pebrotera

d'un altiplà a 3 700 m d'altura, amb uns vessants molt escarpats. Hom hi ha instal·lat nombroses petites indústries: filatures de llana, cotó, fàbriques de ciment, calçat, manufactura de tabac, i d'altres de menys importància. Fundada per Alonso de Mendoza (1548) al costat d'un poble inca, unia les capitals del Baix Perú amb els grans centres miners de l'altiplà. Malgrat les revoltes índies del 1650 i el 1781, fou una ciutat molt pròspera als ss XVII i XVIII. S'uní als independentistes des del 1809, però no fou alliberada fins el 1824 per José de Sucre. Seu del govern bolivià, aglutinà el comerç de l'altiplà cap al Pacífic. Les mines d'estany impulsaren l'economia de la ciutat al s XIX. La revolució de 1898-99 de José Pando la convertí en la capital de la república enfront de la històrica Sucre. Al s XX esdevingué l'eix de les comunicacions entre Potosí i Arica. Els edificis més importants són de l'època colonial: l'església de San Francisco (1743-84) i la de Santo Domingo.

Paz, Octavio (Mixcoac 1914) Poeta, assagista i diplomàtic mexicà. Com a poeta s'inicià dins una línia de compromís polític: *Raíz del hombre* (1937), *Bajo tu clara sombra* (1937), *Entre la piedra y la flor* (1941), *A la orilla del mundo* (1942). Però, interessat després per la pròpia llibertat personal, la cerca mitjançant les infinites possibilitats de la paraula, bo i recorrent a tots els “ismes”, com es veu a *Libertad bajo palabra* (1949) en relació amb el marxisme. Cal destacar els poemaris *La estación violenta* (1958), *Corriente alterna* (1967), *Topoemas* (1968), *Discos visuales* (1968), *Ladera este* (1969), *Árbol adentro* (1987), etc; el primer recull de l'obra completa, *Obra poética (1935-1989)* (1990); i, com a assagista, cal destacar *El laberinto de la soledad* (1950), *El arco y la lira* (1956), *Conjunciones y disyunciones* (1969), *El mono gramático* (1974), *El ogro filantrópico* (1979), *Cuadrivio* (1991), *Al paso* (1992), etc. El 1981 li fou concedit el premi Cervantes, i el 1990 fou guardonat amb el premi Nobel de literatura.

pebràs [*Russula delica*, família de les russulàcies] *BOT* Bolet de capell voluminós, de 6 a 20 cm d'ample, en forma d'embut, blanc, generalment amb terra adherida; de làmines blanques i lleugerament decurrents; de cama blanca, curta i gruixuda, i de carn dura, friable, amb olor forta i fàcil de cucar-se.

pebre Fruit del pebrer (*Piper nigrum*). Hom anomena *pebre negre* el fruit no ben madur, dessecat, i *pebre blanc* el fruit madur, dessecat i privat de cobertes. Tant el pebre negre com el pebre blanc, com també tots els altres pebres (llarg, vermell, de Jamaica, etc), són emprats com a condiment i per a adobar carns i derivats i hom els consumeix sencers o polvoritzats.

pebrotera [*Capsicum annuum*, família de les solanàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual, de 40 a 100 cm d'alt, de fulles ovades o àmpliament lanceolades, enteres, de flors blanques, solitàries, rotàries o quinquelobulades, i de fruits comestibles, els *pebrots*, en baia buida, grossos i de color vermell un cop madurs. Procedeix de l'Amèrica tropical i és conreada en una gran part del món. Comprèn nombroses culti-vars, moltes de les quals, com el bitxo, fan fruits emprats com a condiment.

pecat *CRIST/RELIG* Acció i efecte de cometre una falta contra la llei divina, contra un precepte religiós, etc. Tradicionalment hom distingeix entre **pecat greu** i **pecat lleu**, segons quina sigui la corresponent qualificació objectiva de l'acte, i entre **pecat mortal** i **pecat venial** tot atenent a l'element subjectiu, és a dir, al compromís personal en l'acció segons l'avertència i el consentiment lliure. Pot donar-se que un objecte moralment greu no impliqui el compromís del jo personal, en el qual cas hom parla de simple **pecat material** (és a dir, formalment i en realitat no es tracta d'un pecat).

peceta *NUMIS* **1** Nom donat a la peça de dos rals castellans d'argent, encunyada a Barcelona, del 1707 al 1714, pel rei-arxiduc Carles III, destinada a l'equipament de l'exèrcit i altres despeses de la guerra contra Felip V de Castella. **2** Nom donat al doble del ral de Castella (dit *ral de dos*) encunyat durant el s XVIII pels reis de la casa de Borbó (des de Felip V fins a Ferran VII). **3** Unitat monetària adoptada per les emissions d'or i d'argent barceloneses des del 1808 fins al 1814, sota el govern napoleònic durant la guerra del Francès. És la primera vegada que apareix la paraula *peceta*, en castellà *peseta*. **4** Nom donat a les monedes d'argent espanyoles d'Isabel II, des del 1834 fins al 1864 amb valor de 4 rals, i des del

1864 fins al 1868 amb valor de 40 cèntims d'escut. **5** Moneda catalana d'argent encunyada a Barcelona els anys 1836 i 1837, amb la finalitat d'atendre a les despeses de la primera guerra Carlina i a la soldada de l'exèrcit.

Pečora Riu del NE de la Rússia europea (1 809 km de longitud). Neix a l'Ural Septentrional, travessa la plana Pècora i desguassa al golf homònim, a la mar de Barentsz. La seva vall a la dilatada regió dels llacs assoleix una amplada de 10 km. Els seus afluents principals són l'Ižma i l'Usa. És navegable fins a Troicko-Pečorsk i, a la primavera i a la tardor, fins a Ust'-Unja.

pedagogia Art i ciència de l'*educació*. Es refereix als principis i mètodes per a l'*ensenyament*, per a la formació completa (física, intel·lectual, ètica, social) de l'infant. Les opcions educatives esdevingudes en el curs de la història i en les diverses cultures han donat lloc a intuïcions, utopies i realitzacions assumides a partir del s XIX per la pedagogia pròpiament dita, que les contempla sistemàticament en el pla teòric i pràctic de nous planteigs científics. La pedagogia com a ciència de l'educació començaria amb Herbart quan aplicà una reflexió científica a la seva pròpia pràctica d'educador, la descriví sistemàticament i la justificà en la seva *Pedagogia General*. El s XIX amb les concepcions filosòfiques i socials de Comte, Marx, Spencer i Durkheim acaba amb el naixement de l'escola nova o activa, amb una pedagogia centrada tant en el desenvolupament integral i de les capacitats com en la transmissió d'un saber i d'unes normes. Les aportacions de James, Key, Montessori, Decroly, Claparède, Wal·lon i Piaget fonamenten aquest procés i l'aparició de concepcions i experiències pedagògiques pròpies. La segona meitat del s XX assisteix a l'anomenada explosió educativa, una demanda social d'educació que es tradueix en noves reformes en els sistemes educatius. Aquest procés dona lloc a una nova dialèctica entre pedagogia i política que tracta en cada cas d'adaptar a les necessitats socials l'organització del sistema educatiu i la pròpia tasca educativa. Les escoles pedagògiques actuals són fortament dependents de la situació sòcio-política en la qual apareixen. Avui la pedagogia ha de tenir en compte els avenços de la psicologia i els de la sociologia considerar el noi en el seu grup sòcio-cultural i dins el grup-classe i ha de tractar el paper del mestre com a organitzador d'aquesta classe. La didàctica ha d'ésser relacionada amb l'ambient natural i sòcio-cultural del noi.

pediatria *MED* Especialitat de la medicina que estudia el creixement i el desenvolupament dels infants fins a uns 12 anys i que s'ocupa de llurs malalties i de llur tractament. Actualment la pediatria pot ésser dividida en diverses branques, com la *puericultura*, la *cirurgia infantil* i la *psiquiatria infantil*. Fins al final del s XIX la pediatria fou considerada com un apèndix de la ginecologia i l'obstetrícia.

pedologia *GEOL* Ciència del **sòl**. La pedologia estudia els sòls, considerats com a éssers o ens naturals, en tots els aspectes, tant en llur fisiografia o morfologia superficial, organització interna, característiques físiques, químiques, mineralògiques i biològiques i fertilitat, com en llur origen, evolució, classificació, sistemàtica, distribució geogràfica, cartografia, ús, millora i conservació. Mentre que alguns autors restringeixen el contingut de la pedologia a una part de la ciència del sòl (estudi de l'evolució, gènesi, morfologia i classificació dels sòls), uns altres hi inclouen la sistemàtica i fins i tot la cartografia. Bé que la pedologia nasqué en relació amb l'agrologia, cal no confondre ambdues ciències. El pedòleg estudia tot el que comprèn el gruix del *perfil* del sòl (tall de les diverses capes o horitzons que el constitueixen), fins a uns dos metres de profunditat. La descripció detinguda de la seva fisiografia i de tots els seus horitzons, com també la recollida de les mostres corresponents i llur anàlisi posterior al laboratori, constitueix la base de la metodologia pedològica. Complementàriament, el pedòleg investiga la natura interna dels sòls (organització i composició) mitjançant l'ús de sondes, de models molt variats, que tenen una gran utilitat en la prospecció i cartografia dels sòls. La correcta descripció d'un perfil, complementada pels resultats de les anàlisis de laboratori, permet la classificació dels sòls. La cartografia o elaboració de mapes constitueix la culminació de tot estudi pedològic i confereix una visió sintètica dels tipus de sòls existents en una

Vista de conjunt del claustre gòtic del monestir de Pedralbes

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Pedralbes, el claustre gòtic i la capella de Sant Jordi

Joan Peiró i Belis

regió, com també de llur distribució i extensió. La pedologia és útil tant per a tècnics agrònoms i forestals, com per a microbiòlegs, geobotànics, ecòlegs, geògrafs, bio­geògrafs, geotècnics, geòlegs, arqueòlegs i enginyers d'obres públiques i sanitàries, ar­quitectes i urbanistes, planificadors, econo­mistes, tècnics de cadastre, i fins i tot per als militars (instal·lació de bases, aeroports, pistes, etc).

pedra 1 *MINERAL* Cos mineral sòlid i dur, de composició molt variable, no metàl·lic, pe­rò que conté sals i òxids metàl·lics, als quals és deguda la seva coloració, que pot ésser molt variada, i que constitueix les roques. Hom acostuma a designar-ne les diverses varietats mitjançant adjectius concrets; ai­xí, hom parla de pedres *calcàries*, *quarsoses*, *silícies*, etc.
2 edat de la pedra *PREHIST* Nom donat a les primeres fases de la prehistòria, anteriors a l'ús dels metalls, segons una di­visió tripartida de la prehistòria, establerta vers el 1820 per l'arqueòleg danès C.J. Thomsen (edat de la *pedra*, del *bronze* i del *ferro*). El terme, molt emprat durant el s XIX, ha decaigut, car l'edat de la pedra no correspon a un mode únic de vida. Ha estat substituït generalment pels termes de paleolític, d'economia de caçadors i recol·lec­tors, i neolític, amb economia agropecuà­ria, amb un període entremig, el mesolític o epipaleolític.

Pedraforca Muntanya de les Serres Interiors dels Pre-pirineus, que arrenca del Cadí en direcció SW, entre els municipis de Gósol i Saldes (Berguedà). S'estén al llarg d'uns 2,4 km; de la Roca Roja (2 034 m), té com a fites el Teuler (2 197 m), la serra del Verdet (2 300), el Calderer (2 491 m) i el Pollegó Superior (2 497 m), el cim més elevat, que cap el S enllaça amb el Pollegó Inferior (2 400 m) per una bretxa anomenada l'Enforcadura, que originà el nom de la muntanya. La muntanya separa les capçaleres del Llobregat (torrent de Gresolet) i el Cardener (aigua de Valls). Una falla de 600 a 800 m de desnivell forma la paret nord del Pedraforca, on tradicionalment es practica l'escalada, iniciada aquí per L.Estasén el 1922. La vegetació és constituïda per boscs de pi roig, amb rodals de faigs i avets (com a la бага de Gresolet). El 1982 aquesta zona fou declarada paratge natural d'interès nacional pel Parlament de Catalunya.

Pedragosa i Monclús, Josep (Sant Esteve de Palautordera 1872 — Barcelona 1954) Sacerdot i educador. Dedicat a la protecció de menors i a la rehabilitació dels delinqüents en règim obert. Fundà la Casa de Família i la granja-escola de Plegamans i fou comissari de beneficència de l'ajuntament de Barcelona. Publicà *La educación familiar* (1914), *La función de los Tribunales para niños* (1914), *Organización de la beneficencia* (1927), *Los problemas de la beneficencia* (1935), etc.

Pedralbes Monestir (*Santa Maria de Pedralbes*) de monges clarisses fundat el 1326 per la reina Elisenda de Montcada al SW de l'antic nucli de Sarrià, al vessant E de la muntanya de Sant Pere Màrtir. El 1326 la reina adquirí el mas de Pedralbes i emprengué la construcció de l'església i el convent. L'església és un notable exponent de l'art gòtic català. Una part del convent ha estat cedida a la ciutat de Barcelona; el 1983 hom hi obrí al públic un museu que acull actualment els quadres de la Col·lecció Thyssen de Barcelona.

Pedrell i Sabaté, Felip (Tortosa 1841 — Barcelona 1922) Compositor i musicòleg. Com a compositor deixà diverses òperes, com *Quasimodo* (1875), *Cléopâtre* (1878), *El comte Arnau* (1904), amb text de Maragall. A més de quatre sarsueles amb text català, escriví poemes simfònics, obres religioses i composicions de cambra. Pedrell fou el fundador dels estudis musicològics als Països Catalans i a la resta de l'estat espanyol. Els seus treballs musicològics més notables són el seu *Diccionario técnico de la música* (1894), *Diccionario biográfico y bibliográfico de músicos españoles* (1894-97), *La festa d'Elche ou le drame liturgique espagnol* (1901), *Músics vells de la terra*, etc.

Pedrolo i Molina, Manuel de (l'Aranyó 1918 — Barcelona 1990) Escriptor. Conreà tots els gèneres literaris: poesia (*Ésser en el món*, 1949) i teatre, classificat dins el teatre de l'absurd (*Homes i no*, 1959; *Tècnica de cambra*, 1961; *Darrera versió per ara*, 1963; *Situació bis*, 1964; etc). Col·laborà en la majoria de les revistes catalanes. Però el seu vessant creatiu més important és la narrati­va, contes i novel·les, publicats en molts casos al cap d'anys d'haver estat escrits —Es

vessa una sang fàcil, (1954) i *Cendra per Mar­tina* (1965), per exemple, són del 1952—, amb obres com *Avui es parla de mi* (1966), *Mister Chase, podeu sortir* (1955), *Estricta­ment personal* (1955), *Una selva com la teva* (1960), *Cops de bec a Passadena* (1972), *Un amor fora ciutat* (1970), etc. A partir del 1963 començà el corpus novel·lístic titulat *Temps obert*. Altres obres seves són *Joc brut* (1965), *Totes les bèsties de càrrega* (1965), *Mossegar-se la cua* (1968), *Text/Càncer i Me­canoscrit del segon origen* (1974), entre d'al­tres. El 1974 hom començà a aplegar la seva obra narrativa, en set volums. Publicà, encara, altres sèries com les tetralogies de *La terra prohibida* (1977-78), *Anònim* (1978-81), *Apòcrifs* (1982-85), i novel·les com *Sò­lids en suspensió* (1975) o *No hi fa res si el comte-duc no va caure del cavall a Tàrrega* (1985), etc. La seva obra se situa entre els dos corrents que marcaren la narrativa mundial de la postguerra: l'existencialisme i el conductisme, temptat també per la pro­blemàtica del punt de vista, el monòleg interior i la investigació de l'escriptura. Obtingué, entre d'altres premis, el Joanot Martorell, el Víctor Català, el Sant Jordi, el Prudenci Bertrana i el d'Honor de les Lle­tres Catalanes. Pòstumament han estat publicats *Disset contes i una excepció* (1990), *Obres públiques* (1991) i el dietari *Darrers diaris inèdits. Blocs 1988-1990* (1991).

Pegàs En la mitologia grega, cavall alat engendrat per Posidó i la gorgona Medusa. Segons Hesíode, nasqué del cap de la gorgo­na quan Perseu li tallà el cap prop de les fonts (περὶ πηγᾶς; d'on ve el seu nom) de l'Oceà. Servidor de Zeus, amb una guitza féu sorgir la font Hipocrene. Finalment, fou transformat en constel·lació.

Peguera, rasos de Plec anticlinal de les serres pre-pirinenques exteriors, que s'eleva al NE de Berga. En general els relleus més baixos estan formats per margues i gresos de colors roigs i bigarrats. Formen els relleus alts calcàries i margues grises. El relleu forma una graderia anticlinal, ascendent de S a N, i descendent cap a les valls del Llobregat i l'aigua d'Ora. Al N del riu de Metge i del de Castellar, que divergeixen (cap al Llobregat i l'aigua d'Ora, respectivament) des del coll de la creu de Campllong, hi ha un primer plec que culmina a 1 847 m (co­gulló d'Estela), entre el serrat de la Figueras­sa i la Corba (1 588 m). Un segon plec, el *dels Rasets* (1 920 m), al límit entre els mu­nicipis de Castellar del Riu i Cercs, s'enlaira a 1 989 m a la roca d'Auró, i enllaça amb la serra de les Arades pel coll de Tagast, i amb un altre plec, els *Rasos de Baix*, per la colla­da dels Rasets, que pel **refugi dels rasos de Peguera** es prolonguen fins al cap de la Ser­ra (1 845 m). Un pendent suau mena als *Rasos del Mig* (1 950 m). El plec més enlairat és el dels *Rasos de Dalt*, coronats pel Pedró a 2 067 m. Als rasos de Peguera hom hi instal·là una estació d'esquí el 1933.

Péguy, Charles (Orléans 1873 — Villeroy 1914) Escriptor francès. Militant pro Dreyfus, difongué el seu socialisme al manifest *De la société socialiste* (1897). El 1900 fundà els “Cahiers de la quinzaine”. La seva obra il·lustra el renaixement de l'espiritualisme francès del principi del segle: *Notre Patrie* (1905), *Notre jeunesse* (1910). La seva poesia el consagra com un gran autor cristià.

Peiró i Belis, Joan (Barcelona 1887 — Pa­terna 1942) Anarcosindicalista. Obrer del vidre, fou un dels fundadors de la federació de societats obreres de Badalona (1915). A partir del febrer del 1922 es féu càrrec de la secretaria del comitè nacional de la CNT, càrrec que abandonaria poc després, i dirigí la seva reorganització, especialment adreça­da a confirmar-ne el contingut anarcosin­dicalista en contra de les tendències pro bolxevics. En 1924-25 desenvolupà un gran esforç doctrinal per a definir el contin­gut ideològic de la CNT. Hi fixà com a punts essencials el funcionament regular dels seus òrgans i la no-imposició per da­munt d'aquest dels anarquistes, una nova concepció de l'acció directa i el federalisme. Publicà en aquest sentit *Trayectoria de la Confederación Nacional del Trabajo* (1925). Després hagué de fer-se càrrec de nou de la secretaria del comitè nacional, en 1928-29, en la clandestinitat. Principal inspirador ideològic del *trentisme* i dels Sindicats d'Oposició, fou un dels fundadors de la Fe­deració Sindicalista Llibertària. Esclatada la guerra civil, pel novembre del 1936 passà en nom de la CNT a formar part del govern Largo Caballero com a ministre d'indústria. Exiliat el 1939, fou detingut per la Gestapo, que el lliurà a les autoritats militars es-

panyoles. Empresonat a València, fou condemnat a mort i afusellat el 24 de juliol de 1942.

peix *ICT 1* Grup de cordats del subembrancament dels vertebrats integrat per animals de sang freda, respiració primàriament branquial i hàbitat aquàtic. Malgrat aquesta definició general tradicional, cal afegir que els peixos són sempre animals mandíbulats, car els ciclòstoms (mixines i llamprees), que gaudeixen de les mateixes característiques, però són àgnats, no són considerats actualment com a peixos. Els peixos formen amb molta diferència el grup de vertebrats més nombrós, car hom en coneix actualment més de 20 000 espècies, la gran majoria de les quals són òssies. Poblen tota mena d'hàbitat aquàtic, tant d'aigua dolça com marina, a qualsevol latitud. Les dimensions són molt variables, de manera que el peix més gran conegut és una varietat de tauró-balena que pot arribar als 15 m de llargada total, i el més petit és un gòbid de les illes Filipines que amb prou feines arriba als 8 mm de longitud. El grup dels peixos inclou tres classes: placoderms, condrictis i osteïctis. Els placoderms només comprenen espècies fòssils i són els anomenats *peixos cuirassats*. Els condrictis són caracteritzats per llur esquelet cartilaginós, i els osteïctis tenen l'esquelet ossi. Els *osteïctis* comprenen quatre subclasses: els *dipnous* o peixos pulmonats, els *crossopterigis*, peixos que donaren lloc als amfibis i que tenen un únic representant actual, la latimèria o celacant, els *actinopterigis*, dins els quals el grup dels teleostis agrupa el 90% de les espècies actuals de peixos, i els *braquiopterigis*. Des del punt de vista de l'anatomia externa, els peixos es caracteritzen per llur forma de fus, per llur recobriment a base d'escates (osteïctis) o denticles dèrmics (condrictis) i per la presència d'una sèrie d'aletes.
2 **peix blau** Peix que té les escates de color blavós, com la tonyina, el verat, l'alatxa, el seitó, la sardina, etc, més indigest i menys fi de gust que el *peix blanc*, anomenat també *peix vermell* o *peix roig*, com el lluç, el rap, el llenquado, etc.
3 **peix espasa** [*Xiphias gladius*, família dels xífids] Peix teleosti de l'ordre dels perciformes que arriba fins als 4 m de longitud total. La seva característica principal és la prolongació del maxil·lar i del pre-maxil·lar de la mandíbula superior en forma d'una agulla (espasa) que pot assolir el terç de la longitud total del cos; la mandíbula inferior és molt més curta. De costums pelàgics, només s'apropa a la costa a l'estiu, per fresar. S'alimenta de verats, agulles i altres peixos pelàgics. És cosmopolita.
4 **peix martell** [*Sphyrna zygaena*, família dels esfirnids] Peix condricti de l'ordre dels carcarini-formes, amb el cap de forma molt característica, amb dues expansions laterals i amb els ulls situats en els extrems d'aquestes expansions, a la qual forma deu el nom vulgar. Habita en aigües profundes i és un bon nedador, capaç d'agredir l'home. Hom creu que té un olfacte excel·lent, car és la primera espècie que arriba quan apareix sang.
5 **peix volador** Nom amb què hom coneix diversos gèneres i espècies de peixos teleostis de la família dels exocètids. Es caracteritzen per l'extrema hipертròfia de les aletes pectorals i, a vegades, també de les ventrals, la qual cosa els permet de planar. El peix aixeca el vol utilitzant el lòbul inferior de la cua a manera d'hèlix, i això li permet una sèrie de vols successius.

pèl 1 *BIOL* Cadascun dels apèndixs filiformes de matèria còrnia que cobreixen la pell dels mamífers, protegint-la i evitant la pèrdua de calor. Consta d'arrel, íntimament adherida al fol·licle pilós, i de tija o cos, de color variable segons la quantitat de pigment que contingui. Segons el lloc on es troba és anomenat *cabell*, *cella*, *pestanya*, *barba*, etc.
2 *TÈXT* Fibra obtinguda del pèl de diversos animals, llevat del d'ovella i del de moltó, anomenat *llana*, de la qual es diferencia pel fet d'ésser més recte i estirat, no té escames, o en té poques, no sol tenir risos i, quan hom esquila l'animal, els pèls resten separats o formant blens, mentre que la llana de l'ovella resta tota unida formant el velló. Hom empra industrialment el pèl de diverses races de cabra (la domèstica europea, l'asiàtica d'angora o caixmiriana, etc), de diversos camèlids (l'alpaca, la llama, la vicunya, el guanac, el camell i el dromedari) el conill, etc.

Pelagi I d'Astúries (? — 737) Primer rei d'Astúries (~710-737). Cavaller de la guàrdia reial de Vítiza i de Roderic, retingut pels sarraïns a Còrdova com a ostatge, fugí a Astúries el 717. Refugiat a les serres que daval·len dels Picos de Europa, excità a la rebel·lió uns àsturs, que el nomenaren llur cap

(718) i derrotà els sarraïns. Fou succeït pel seu fill Fàfila, mentre que la seva filla Ermessenda es casà amb el futur *Alfons I d'Astúries*.

pelagianisme *RELIG/HIST* Doctrina de Pelagi, que parteix d'un optimisme natural quant a la capacitat absoluta de la voluntat per a evitar el mal i fer el bé meritori. La gràcia és un ajut extrínsec per a obrar més fàcilment el bé, però de cap manera no és necessària en ordre a la salvació i al mèrit sobrenatural. D'aquí ve la concepció peculiar del pecat original: tothom peca en el mal exemple d'Adam; nega, doncs, la necessitat del baptisme dels infants. Nega igualment l'eficàcia de la penitència, de la pregària, etc.

pelegrinatge *RELIG* Pràctica devocional consistent a visitar col·lectivament o individualment un santuari per accomplir-hi actes especials de religió: devoció, penitència, vot, etc. Fenomen conegut en gairebé totes les religions, pressuposa la idea que en determinats llocs es manifesta el poder diví. Heròdot descriu l'afluència de grans masses a Bubasti (Egipte). En el cristianisme prenen una gran volada a partir del s IV els pelegrinatges a Terra Santa o a les tombes dels apòstols a Roma.

pelicà [*Pelecanus* *sp*, família dels pelecaníds] *ZOOL* Gènere d'ocells de l'ordre dels ciconi-formes, de la família dels pelecaníds. El **pelicà vulgar** habita als aiguamolls, als llacs i a les ribes marines des del SE d'Europa fins a la Xina i l'Àfrica oriental. El **pelicà africà** i el **pelicà rosat** habiten a l'Àfrica i el **pelicà blanc americà** i el **pelicà bru** a Amèrica.

pell 1 *BIOL* Tegument resistent i flexible que recobreix la superfície del cos i que continua, als orificis naturals, amb les mucoses que entapissen els sistemes respiratori, digestiu i gènito-urinari. És constituïda per una capa epitelial ectodèrmica, l'*epidermis*, i una capa mesodèrmica, el *derma* o cori cutani. Amb l'ajuda dels seus annexos (pèls, ungles, etc), la pell compleix funcions protectores dels factors externs mecànics, tèrmics i químics, i intervé en la regulació de la temperatura i en l'eliminació de secrecions.
2 **pell de gallina** *BIOL* Pell que es troba en un estat caracteritzat per l'erecció dels fol·licles pilosos que formen petites eminències còniques per contracció de les fibres llises. Es produeix espontàniament i transitòriament per una impressió de fred, d'emoció, etc.
3 *INDÚST* Pell d'un animal separada del cos, especialment la no adobada d'animals petits, com ara els conills, les ovelles, les cabres, els rèptils, els porcs i els ocells, o d'animals grossos que no han arribat a la maduresa, com ara els vedells i els poltres, i l'adobada d'animals petits destinada a ésser emprada en guanteria, en confecció, en pellisseria i, com a pell fina, en sabateria. Les altres pells són anomenades *cuir*. Les indústries de la pell gaudeixen d'una sòlida tradició als Països Catalans, com a complement de les tèxtils. El riu Anoia s'havia distingit des del s XIV en aquesta especialització, que apareix com a capdavantera del país almenys des de la segona meitat del XVIII. La màxima expansió industrial de la blanqueria igualadina fou assolida el 1926 amb 250 empreses i 3 000 treballadors. La manufactura més generalitzada era la sola de sabata, la qual regulava el mercat espanyol. Al principi del s XX, però, l'empresa artesana havia restat greument compromesa per la industrialització, que comportava l'adobatge de les pells per immersió, i d'altra banda la difusió dels plàstics n'ha reduït les necessitats.

Pella i Forgas, Josep (Begur 1852 — Barcelona 1918) Historiador, jurista i polític. Fou un dels fundadors de la Jove Catalunya (1869-70). Més endavant participà en la Comissió que lliurà el Memorial de Greugues al rei el 10 de març de 1885. El 1896 fou elegit diputat per Girona; el 1901 regidor de Barcelona i el 1905 es presentà com a candidat a diputat per Barcelona. D'entre la seva obra destaquen *Les Corts Catalanes* (1876), *Llibertats y antich govern de Catalunya* (1905) i l'edició sobre el *Código Civil de Cataluña* (1916-19).

Pellicer i Paraire, Antoni (Barcelona 1851 — Buenos Aires 1916) Obrer tipògraf i internacionalista. Intervingué en la Federació Regional Espanyola de l'AIT. Participà en la fundació de la Societat Tipogràfica de Barcelona (1879) i de La Solidària (1881). Fou també un dels principals dirigents de la Federació de Treba-

lladors de la Regió Espanyola. Col·laborà a la “Revista Social” (1881-85), “El Productor” (1887-93) i “La Asociación”, portaveu dels tipògrafs (1883-88). Dirigí “Acracia” (1886-88), participà en la redacció de l'obra *Garibaldi. Historia liberal del siglo XIX*, i escriví diverses obretes de teatre social en català. El 1891 passà a residir a Buenos Aires, on creà diverses publicacions professionals (“La Noografía”, 1899-1901; “Éxito Gráfico”, etc).

Pellico, Silvio (Saluzzo, Piemont 1789 — Torí 1854) Escriptor. Escriví poesia romàntica i tragèdia neoclàssica (*Laodamia*, 1812) i romàntica (*Francesca da Rimini*, 1814; *Eufemio di Messina*, 1834; etc). Revolucionari romàntic, tornà finalment a la ideologia cristiana de la seva primera joventut: *Le mie prigioni* (1832) i *Il doveri degli uomini* (1834).

pel·lícula *CIN/FOTOG* Material fotogràfic, presentat en forma de cinta o de full, constituït per una base o suport de material flexible, transparent i resistent, recobert d'una emulsió fotosensible en la qual són impressionades imatges fotogràfiques o cinematogràfiques. Hom l'anomena també *film*. És la presentació més corrent del *material sensible*. La *pel·lícula verge*, un cop exposada a la llum, esdevé la *pel·lícula impressionada*. Bàsicament, hom pot distingir la *pel·lícula en color* i la *pel·lícula en blanc i negre*, que es presenten en diferents tipus de format. D'altra banda, hi ha *pel·lícula negativa*, *pel·lícula positiva* i *pel·lícula reversible*. Les *perforacions* que duu permeten que el mecanisme d'avançament de la càmera fotogràfica desplaci el fragment impressionat i en presenti un de verge davant de l'objectiu.

Peloponès Regió meridional de Grècia que constitueix la península del mateix nom (15 490 km²; 1 012 528 h [1981]). És unida al continent per l'istme de Corint, i emmarcada pels golfes de Patres i de Corint al N i per les mars Jònia (W) i Egea (E). Continuació de la serralada del Pindos, és una regió molt muntanyosa i de morfologia complexa en la qual abunden els mantells de corriment i els cavalcaments. L'Erymanthos (2 224 m), al NW, i el Kyllénē (2 370 m), al NE, són els massissos més importants després del Taiget (2 404), al S. Al S, el Parnōn, el Taiget i la serralada de Messènia continuen el relleu del N vorejant les depressions dels golfes profunds de Messènia, Lacònia i Argòlida (Nàuplia). El Pámisos, l'Eurōtas, l'Alfeu i el Peneu són els principals rius de la regió. El clima és típicament mediterrani amb pluges escasses, i la màquia és la vegetació que predomina, al costat de zones de bosc esponerós i ric. L'escassetesa de recursos fa que la població sigui afectada per un procés de regressió que es tradueix en un corrent migratori important. L'agricultura és la riquesa principal, amb conreus de vinya, olivera, tabac i cítrics.

Pemán y Pemartín, José María (Cadis 1898 — 1981) Escriptor andalús. Amb la Segona República es convertí en propagandista literari de la ideologia tradicionalista i monàrquica. Durant la guerra civil de 1936-39 presidí a Burgos la Comisión de Cultura y Enseñanza de la Junta Técnica (1936-38), i amb *Poema de la bestia y el ángel* (1938). Després del 1939 continuà actiu en política i en literatura.

pena *DR* En relació amb la justícia humana, efecte jurídic, degut a la comissió d'un delicte, entès com a expiació o retribució. Una consideració individualitzada del càstig pretén concebre'l com a tractament amb vista a la reintegració social del delinqüent. Tractament que no deixa de presentar seriosos problemes, no solament econòmics, sinó sobretot d'ordre psicològic i social, amb uns resultats ben minsos i discutibles. Per la seva modalitat, la pena pot ésser *privativa de la vida* (pena de mort); *privativa de llibertat* o reclusió per un temps determinat en establiments penitenciaris; *restrictiva de la llibertat*, ja sia per expulsió del penat fora del territori nacional o estranyament, ja sia per confinament, ja sia per impediment d'anar a un lloc concret o bandejament; i pecuniària, consistent en el pagament íntegre o a terminis de la sanció o multa. D'acord amb la gravetat, hom classifica la pena en *greu* —en relació amb el delicte—, que inclou també la reprensió pública; i *lleu* —en relació amb una falta— a més de la reprensió privada.

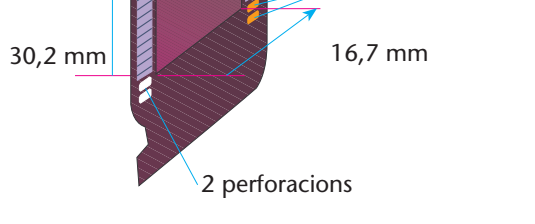
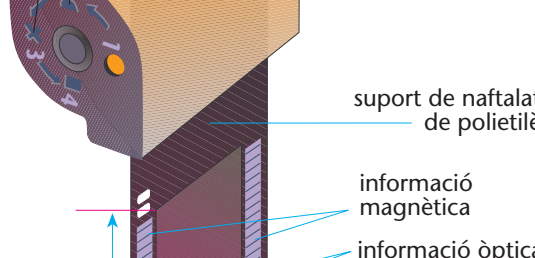
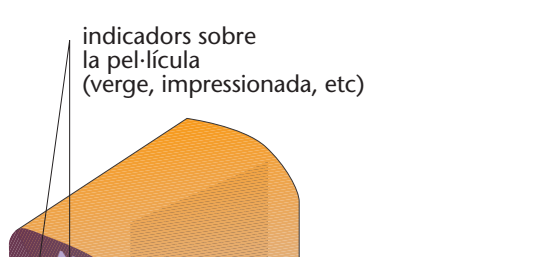
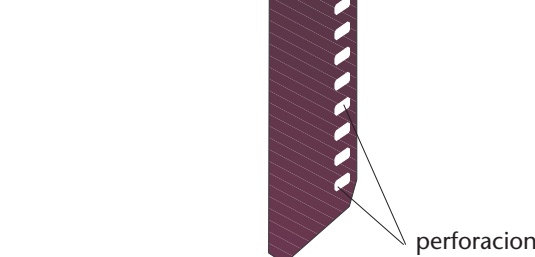
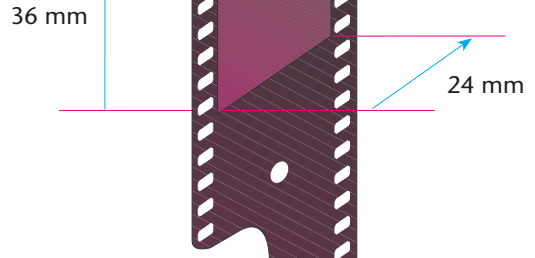
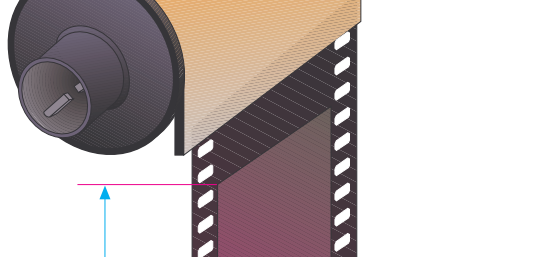
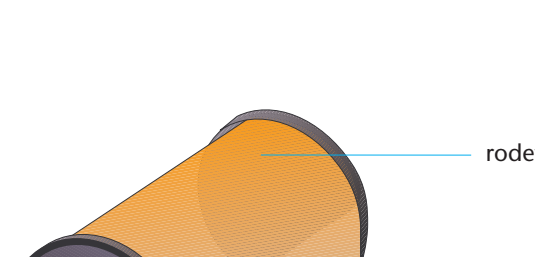
Peña i Nicolau, Pere d'Alcàntara (Palma de Mallorca 1823 — 1906) Escrip-

peix espasa

peix martell

pel·lícula fotogràfica estàndard (a dalt) i pel·lícula amb informació magnètica (a baix)

tor. Personatge polifacètic (miniaturista, professor de matemàtiques, periodista, delineant, músic, astrònom, etc). Col·laborà en les publicacions mallorquines amb articles tant científics com literaris. La seva producció poètica s’allunya dels motllos romàntics. Conreà la poesia intimista (*Records i Esperances*, 1885) i especialment la narrativa i descriptiva, recollida en part a *Poesies en mallorquí popular* (1892). Fou premiat als Jocs Florals de Barcelona els anys 1867, 1868, 1871 i 1872. Del seu teatre, escrit en vers, hom ha de destacar les peces de caràcter costumista, molt àgils i amb notables encerts. El 1870 publicà unes *Consideraciones sobre el levantamiento de los comuneros de Mallorca llamados agermanats*.

Penderecki, Krzysztof (Dębica, Cracòvia 1933) Compositor polonès. Les seves obres més notables són la *Passio... secundum Lucam* (1966), l'òpera *Die Teufel von Loudun* ('Els dimonis de Loudun', 1968-69), *Intermezzo* (1973), per a 24 instruments de corda, i el *Rèquiem* polonès (1980-84).

pèndol *f*ís Sistema físic format per un cos material que oscil·la al voltant d'un eix horitzontal que no passa pel seu centre de gravetat. Per tal d'establir les lleis del pèndol, hom ha idealitzat l'anomenat **pèndol simple** o **matemàtic**, que consisteix en un punt material que penja d'un fil inextensible i sense pes, fixat en un punt immòbil. Per a oscil·lacions de petita amplitud, el moviment del pèndol segueix un moviment harmònic simple. En el **pèndol físic** o *real* la massa no és concentrada en un punt, sinó repartida en un cert volum. Presenta dos punts de suspensió diferents que li donen el mateix període d'oscil·lació, i la distància entre aquests dos punts és la *longitud equivalent* del pèndol físic. El **pèndol reversible** de Kater es comporta com un pèndol simple de longitud igual a la distància entre els dos punts de suspensió. Amb l'ajut del pèndol, hom demostrà la rotació de la Terra (experiment de Foucault). El pèndol s'utilitza com a òrgan regulador dels rellotges fixos, ja que una oscil·lació completa dura sempre el mateix temps.

Penedès, el Regió natural i històrica de l'E de Catalunya, que comprèn les actuals comarques de l'→***Alt Penedès***, el →***Baix Penedès*** i el →***Garraf***. S'hi poden destriar quatre unitats de relleu: la Serralada Prelitoral, que la separa de l'Anoia i de l'Alt Camp; la Depressió Pre-litoral, que ocupa la major part de l'Alt i el Baix Penedès; la Serralada Litoral, que comprèn bona part del massís de Garraf; i les planes litorals, discontinües.

Penibètica, serralada Serralada del S de la Península Ibèrica, paral·lela a la mar Mediterrània, des de Gibraltar al cap de Gata. És la més important i més meridional de les serralades Bètiques amb una altitud de quasi 2 000 m. El nucli principal és Sierra Nevada, on es troba el Mulhacén (3 478 m). És una serralada constituïda per materials cristal·lins i esquists i calcàries molt metamorfosats, i a la perifèria sediments paleozoics no metamòrfics. Les serres principals són, d'W a E, la de Ronda, Tejeda, Almjara, Nevada, Baza, Gádor, Filabres, i Estancias.

penicil·lina *qu*ím Nom genèric emprat per a designar diversos composts d'origen natural o sintètic, que tenen la fórmula molecular C₆H₁₁O₄N₂SR i que difereixen entre ells únicament per la natura del substituent R. La penicil·lina fou aïllada per primera vegada el 1929 per Alexander Fleming, que l'obtingué del filtrat del cultiu del fong *Penicillium chrysogenum*. La seva química fou àmpliament estudiada durant la Segona Guerra Mundial a Anglaterra i als EUA, i posà de manifest que les penicil·lines aïllades en ambdós països diferien en la natura d'una cadena lateral unida a un nucli característic, i foren anomenades *F* i *G*. Les penicil·lines són composts sensibles als àcids, essent la penicil·lina *V* la més estable a aquestes condicions, raó per la qual pot ésser subministrada per via oral. Des del punt de vista biosintètic, la penicil·lina prové de l'àcid 6-aminopenicil·línic. La primera síntesi efectiva de les penicil·lines, concretament de la *V*, fou aconseguida el 1957 per J.C.Sheehan. Amb tot, els processos d'obtenció de penicil·lina per síntesi total no són competitius amb els semisintètics, els quals inclouen fermentacions amb *P. chrysogenum* i eliminació enzimàtica de la cadena lateral. L'acció bactericida de les penicil·lines rau en llur interferència en la

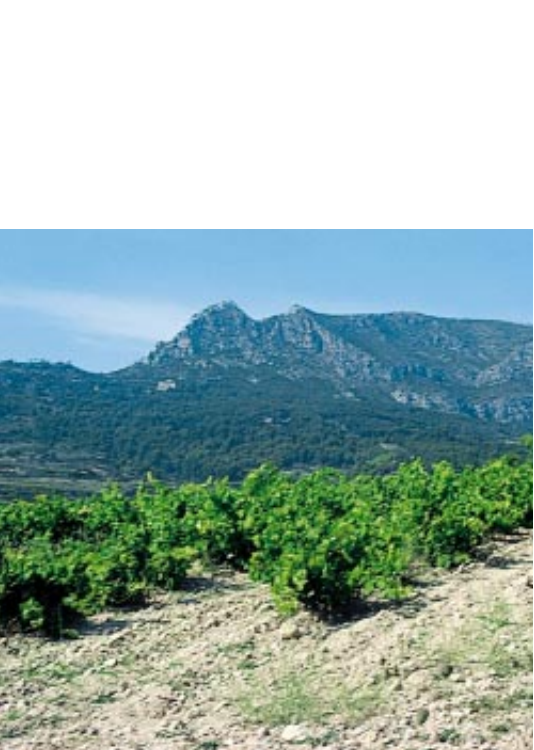
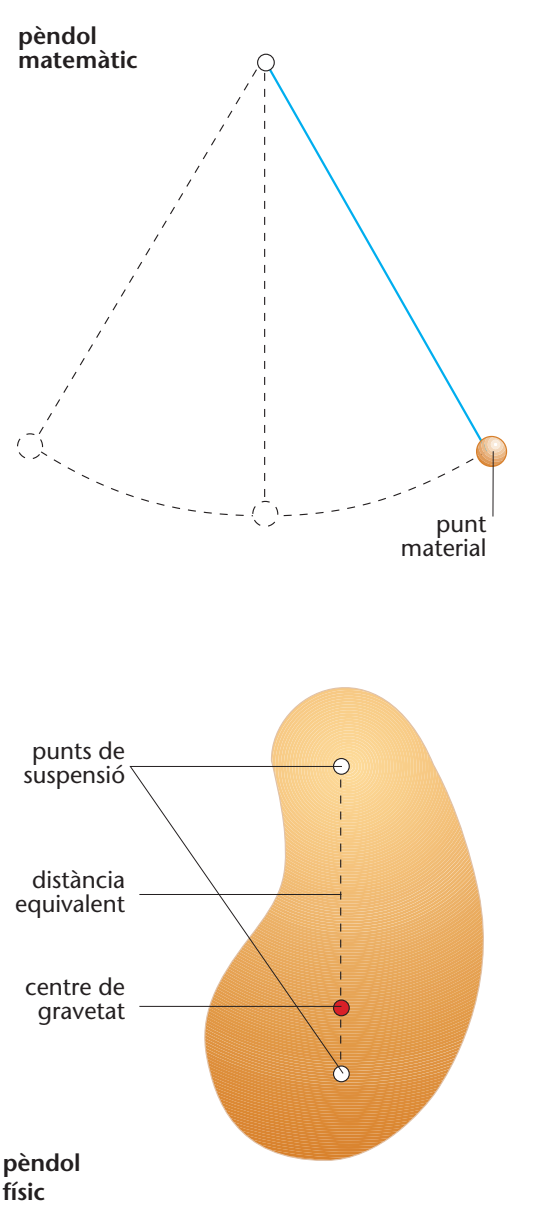
construcció de la paret cel·lular dels bacteris. La penicil·lina *G*, la més àmpliament emprada en medicina, és efectiva davant els bacteris grampositius, però inactiva enfront dels *Staphylococcus aureus*, els quals produeixen penicil·linasa. Aquest problema fou resolt amb la introducció de les penicil·lines semisintètiques. D'altra banda, l'ampicil·lina és activa enfront d'alguns bacteris gramnegatius. La penicil·lina pot produir sensibilització anafilàctica i donar lloc a reaccions greus.

penitència *CRIST* Pràctica religiosa enaminada a desfer la situació en què es troba un individu o una col·lectivitat com a conseqüència d'un pecat (*ablució; expiació; mortificació*). Fins al s IV hom practicà la *penitència pública*, a la qual se sotmetien els qui, després del baptisme, havien comès els gravíssims pecats d'homicidi, adulteri i idolatria o apostasia. Al s IX, hi ha una desaparició progressiva de la penitència pública, considerada massa rigorosa, i apareix la *penitència privada* o *confessió*, amb una tarificació de les penes corresponents a cada tipus de pecat (penitencial). El concili de Trento (1545-63) fixà per a l'Església occidental la pràctica de la confessió individual. Finalment, fruit de la reforma del concili II del Vaticà, el nou ritual (1973) en torna a subratllar els aspectes comunitaris, amb la reinstauració de les celebracions col·lectives i amb una insistència en el sentit eclesial que té també la confessió privada.

Pennsilvània Estat dels EUA, a la regió de l'Atlàntic (117 348 km²; 11 881 643 h [1990]). La capital és Harrisburg. Excepte l'estreta plana costanera de l'Erie i el SE que forma part de la plana atlàntica, la resta és alta, ocupa una secció dels Apalatxes, molt seccionada per rius (Susquehanna, Delaware, Ohio). El clima és continental però força humit. Filadèlfia i Pittsburgh, amb les seves àrees metropolitanes, agrupen el 60% de la població total. Encara que eminentment industrial, són importants les activitats agrícoles: conreus de tabac, blat de moro, civada; avicultura i important ramaderia lletera. El gran desenvolupament industrial prové de la riquesa en carbó i la possibilitat de disposar del ferro de Minnesota a través dels Grans Llacs. És el primer estat dels EUA productor d'acer. Habitada per indis algonquins i iroquesos, els primers europeus que hi arribaren, al s XVII, foren francesos procedents del Canadà. Els suecs, que hi fundaren una colònia el 1643, foren desplaçats pels holandesos i aquests pels anglesos. Escenari de la guerra anglo-francesa (1756-63), veié després el conflicte entre els colons i els anglesos. Pennsilvània esdevingué independent el 1776 i l'any següent signà la constitució dels EUA. Al començament del s XIX fou iniciada una ràpida expansió industrial impulsada per les millores de transports i comunicacions. A la guerra de Secessió (1861-65) lluità a favor de la Unió.

pensament 1 *FILOS/PSIC* Acció i efecte de pensar, el fet de pensar. Filosòficament parlant hom sol distingir entre el *pensar* —activitat o procés d'ordre psíquic— i el *pensament* —entitat ideal, atemporal i no psíquica—, segons que sigui psicològica o lògica la perspectiva que sigui presa. Entès com a allò a què s'enfronta el pensar, el pensament és un ens ideal, allò que apareix a l'home i que és objecte de la *fenomenologia* i de les teories de l'objecte o ontologies regionals (E.Husserl, A.Pfänder, etc). Entès, en canvi, com a activitat intel·lectual i psicològica, el pensar ha estat estudiat en relació amb el real i amb l'anomenat coneixement sensible. Psicològicament parlant, així mateix, el pensament pot dividir-se en associatiu (*Associative Thinking*) i en dirigit o immediat (*Directed Thinking*). **2** *BOT* Nom donat a les espècies del gènere *Viola*, de la família de les violàcies, que tenen les flors policromes i amb els dos pètals laterals pròxims als superiors. El **pensament de jardí** o, simplement, **pensament** té flors grosses, solitàries, generalment discolors, amb prevalença del violat i del groc. És una espècie de jardí d'origen híbrid. El **pensament silvestre** té flors solitàries, generalment tricolors, amb predomini del violat sobre el groc i el blanc.

Pentateuc Denominació dels cinc primers llibres de la →***Bíblia*** que constitueixen la primera part de l'Antic Testament, anomenada entre els jueus *Torà* o *Moisès*, per tal com li n'era atribuïda la redacció. Compilació de narracions i de prescripcions legals, redactada probablement a

el Penedès El massís del Montmell

penicil·lina Macrofotografia de colònies de fongs Penicillium chrysogenum

Babilònia sota la direcció d'Esdras, havia reunit en una sola obra altres escrits anteriors referents als orígens, als patriarques, a la sortida d'Egipte, a la legislació del Sinaí i al començament de la conquesta. Durant la deportació a Babilònia (ss VI-V aC), els cercles sacerdotals relacionats amb Ezequiel redactaren de nou les tradicions que van des de l'origen fins a la distribució del territori conquerit, intercalant-hi les narracions i les lleis provinents del recull anomenat JE, i també l'escrit deuteronomista; aquest escrit (codi sacerdotal) serví de quadre per a la compilació del Pentateuc.

pentotal [àcid etil (metilbutil) tiobarbitúric; C₁₁H₁₈N₂O₂S₁.] *FARM* Substància que es presenta com unes pólvores blanques, amargues, poc solubles en l'aigua, més en l'alcohol i solubles en solucions alcalines. És un hipnòtic d'acció ràpida i de curta durada (5-20 min). És una de les anomenades *drogues de la veritat* perquè, per via injectable, a dosi reduïda, provoca una disminució de la voluntat, bé que no arriba a produir la narcosi.

Penyagolosa Massís de la serralada Ibèrica, situat entre la serra d'Espadà i el sistema muntanyós del Maestrat, al NW del País Valencià, als quals serveix d'unió. Arrenca de la unió de les serres de Gúdar i de Mosquerola, a Aragó, i es destaca del relleu muntanyós voltant gràcies a la seva altitud de 1 813 m, màxima de tot el País Valencià. L'altura permet la successió d'alzinar; boscs de pi roig i claps de roure reboll i una vegetació de coixinets espinosos al cim.

Penza Capital de l'*oblast'* homònima, Rússia (552 000 h [est 1993]). Situada a les vores del riu Sura, afluent del Volga, és un important nucli industrial.

Pequín [*xinès: Beijing; del 1928 al 1949: Beiping; wade: Pei-p'ing*] Capital de la **Xina**, i la Regió del Nord, forma amb els suburbis una municipalitat especial, que és una unitat administrativa com el *sheng*, sota l'autoritat directa del govern (16 800 km²; 10 819 407 h [1990]). Situada al NE de la plana de Hebei, entre els rius Beihe (Pei Ho) l'E i el Yong-ding. Establerta segons un pla concebut per Khublai Khan, consisteix en dues ciutats emmurallades contigües: al N la Ciutat Tàtara o Ciutat Interior, que conté la Ciutat Prohibida, i al S la Ciutat Xinesa o Ciutat Exterior, formada principalment per barris de comerciants. A més de la funció política i administrativa, és un gran centre cultural, comercial i industrial. El seu port és Tianjin, al golf de Bo Hai. Ultra les restes paleolítiques de l'*Homo erectus pequinensis* (~500 000 anys), del *neanderthalensis* (~50 000 anys), hom la troba ja com a capital del regne de Yan (ss IV-III aC), amb el nom de Ki. Els kitans la convertiren en llur capital del S amb el nom de *Nanquín* (938-1122). Amb l'establiment de l'estat de Kin, sota els Yüršet (1122), fou anomenada *Chungtu*. Conquerida pels mongols de Genguis Khan (1211), fou convertida per Khublai Khan en capital de la dinastia dels Yuan (1279-1368) i centre polític de tota la Xina mongol, amb els noms de *Taitu* ('gran ciutat') o, en mongol, *Khanbaliq* ('ciutat del khan'), i que Marco Polo anomena *Cambaluc*. La reacció xinesa, amb la dinastia dels Ming (1368), la desposseí de la categoria de capital, que passà a Nanquín. El 1399 el tron fou usurpat pel príncep Yan, i el 1420 la ciutat, anomenada ja *Pequín*, fou la capital dels Ming. Capital també de la dinastia manxú (1644-1911), el 1900 fou escenari de la revolta dels bòxers. El 1928 tornà a perdre la capitalitat en favor de Nanquín. Ocupada pels japonesos (1937-45), no recobrà el seu nom i la categoria de capital fins que fou ocupada pels comunistes (1949). La part més important de les fortificacions són les muralles de la Ciutat Interior o Tàtara, que daten del període Ming; en el centre del recinte hi ha la Ciutat Prohibida o Porpra (residència imperial). En la Ciutat Exterior o Xinesa (més moderna) hi ha la Universitat de Zinghua, edificada el 1898. Però els edificis més notables són els temples que envolten ambdues ciutats: al N el Temple de la Terra (1520) i el de Confuci (època Ming); al S, el de l'Agricultura (1422), el del Cel i el de l'Any Felic; i a l'W, el de la Lluna i el del Sol (1530).

perca [*Perca sp.*, família dels pèrcids] *ICT* Peix de l'ordre dels perciformes, que pot assolir els 60 cm de longitud i que té dues aletes dorsals molt juntes, la primera amb radis durs i la segona amb radis tous. És de color daurat amb bandes transversals fos-

ques. Habita a les aigües dolces. És molt voraç i es nodreix de peixos petits. L'espècie *Perca fluviatilis* es troba en una gran part d'Europa i Àsia.

perdiu ***zool*** **1** [*Alectoris rufa*, família dels fasiànids] Ocell de l'ordre dels galliformes, de 34 cm, que té plomatge conspicu, amb les parts superiors de color gris rogenc, les galtes i la gola blanques i limitades per una franja negra, i les potes i el bec vermells. És gregària, sedentària i apreciadís-sima com a peça culinària i de caça. Habita a la Península Ibèrica, al sud de França, al NW d'Itàlia, al sud de la Gran Bretanya, a Còrsega i a les Balears (excepte a Formentera). **2** **perdiu blanca** [*Lagopus mutus*, família dels fasiànids] Ocell de l'ordre dels galliformes, de 35 cm, que presenta una carúncula vermella sobre cada ull, és blanc amb la cua negra a l'hivern, i té el cap, el coll i les parts superiors més o menys brunencs durant la resta de l'any.

Perdut, **Mont** Cim del Pirineu axial (3 355 m), a la part central del Pirineu aragonès, dins del Parc Nacional d'Ordesa (Osca). Al seu vessant E neix el Cinca.

Pere sant (Betsaida, Galilea ? — Roma ~65) Apòstol. El nom (del llatí *Petrus* i del grec *Pétros*, forma masculina de la versió grega de l'arameu *Kēfā*, ‘roca’) és el sobre-nom donat per Jesús a Simó, fill de Jonàs. Germà de l'apòstol Andreu i, com ell, pescador, vivia a Cafarnaüm en ésser cridat per Jesús. Ocupa sempre el primer lloc en el catàleg dels apòstols i és anomenat príncep dels apòstols. Amb Joan i Jaume pertanyia al grup d'amics íntims de Jesús que foren testimonis de la seva transfiguració i de la seva agonia a Getsemaní. Rebé la promesa “Tu ets pedra, i sobre aquesta pedra edificaré la meva església”, sobre la qual hom sol basar el primat. A Jerusalem presidí el grup dels dotze. La seva equívoca política judaïtzant li valgué l'enèrgica protesta de **Pau**. A Roma sofrí martiri, segons testimoni de Climent de Roma (90); segons la tradició recollida ja per Eusebi de Cesarea, fou crucificat sota Neró. Sembla que la seva tomba es troba situada sota l'actual basílica de Sant Pere del Vaticà. Hom el sol representar baixet, amb cara arrodonida, barba arrissada i portant els seus atributs: les *claus* i la *creu amb tres travesses*, símbols del seu poder jeràrquic. La seva festa, juntament amb la de sant Pau, se celebra el 29 de juny.

Pere I de Castella *dit el Cruel* (Burgos 1334 — Montiel 1369) Rei de Castella i Lleó (1350-69), fill d'Alfons XI i de Maria de Portugal. Hagué de fer cara a les conseqüències sòcio-econòmiques de la Pesta Negra. La noblesa s'uní en un intent d'imposar-se a la reialesa, però Pere el Cruel, aliat amb la petita noblesa, els jueus i les ciutats i viles, vencé l'aristocràcia (1353). L'enfrontament amb la noble-sa rebrotà arran de la guerra entre Aragó i Castella (1356-69), durant la qual Pere el Cerimoniós féu costat a Enric de Trastàmara (Enric II de Castella), per encendre la guerra civil a Castella. A la fi Pere el Cruel fou derrotat i mort per Enric II a Montiel.

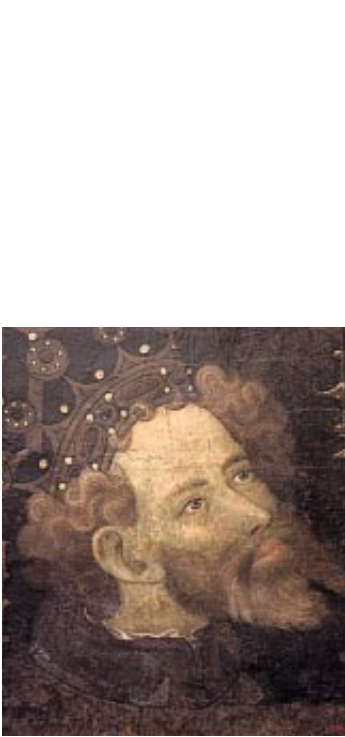
Pere I de Catalunya-Aragó [*Pere II d'Aragó*] *dit el Catòlic* (? 1177 — Muret, Lenguadoc 1213) Rei de Catalunya-Aragó (1196-1213). Fill d'Alfons I de Catalunya-Aragó i de la seva muller Sança de Castella. Pel juny del 1204 es casà amb Maria de Montpeller. Poc després (1204) es féu coronar a Roma pel pontífex. El 1208 es veié més implicat en la política occitana a conseqüència de la croada albigesa: anà a Carcassona en un intent de mediació que fracassà i Simó de Montfort fou nomenat comte de Carcassona. Mort el seu germà (1209), governà Catalunya i Provença juntes per darrera vegada. El 1211 obtingué l'acceptació de l'homenatge pel vescomtat de Carcassona i convingué el casament del seu fill amb la filla de Simó de Montfort. A petició d'Alfons VIII de Castella prengué part en l'exèrcit cristià que obtingué la victòria de Las Navas de Tolosa. Mentrestant, represa l'ofensiva per part de Simó de Montfort, el rei acudí a Tolosa el 1213, on s'entrevistà amb els caps dels croats, i on rebé el jurament de fidelitat del comte Ramon VI i del seu fill; el comte de Foix i el vescomte de Bearn li reteren homenatge per llurs castells: gairebé tot Occitània quedava sota la seva sobirania. Havent aplegat un petit exèrcit es reuní amb els comtes de Foix, Tolosa i Comenge i posaren setge a Muret. Simó de Montfort intentà vanament una negociació amb ell. El 12 de setembre de 1213 els dos exèrcits toparen, el rei fou mort a

Pere I de Catalunya-Aragó, el Catòlic, en una miniatura del pergamí de la Genealogia dels reis d'Aragó (inici s. XV), conservat al monestir de Poblet

Pere II de Catalunya-Aragó, el Gran, en una miniatura del pergamí de la Genealogia dels reis d'Aragó (inici s. XV), conservat al monestir de Poblet

Pere III de Catalunya-Aragó, el Cerimoniós, en un retrat atribuït a Gonçal Peris

cops d'espasa i els seus abandonaren el camp. Home brillant, de gran figura, valent i generós, es mostrà, però, eixelebrat, fembre i mal administrador.

Pere II de Catalunya-Aragó [*Pere III d'Aragó, I de València*] *dit el Gran* (València 1240 — Vilafranca del Penedès 1285) Rei de Catalunya-Aragó (1276-85). Fill de Jaume I el Conqueridor i de Violant d'Hongria. Pel darrer testament del seu pare (1262) rebé Catalunya, Aragó i València, mentre el seu germà Jaume rebia les Balears, els comtats de Rosselló i Cerdanya i la senyoria de Montpeller. El 1262 es casà amb Constança de Sicília. Es coronà rei a Saragossa el 16 de novembre de 1276. Mentre procurava mantenir bones relacions amb Pisa i Gènova, desplegà als estats musulmans una política de pau o de penetració, sobretot per tenir una base territorial a Tunis. El 1282 els fets de les *Vespres Sicilianes* propiciaren l'oferiment de la corona a Pere II, el qual es disposà a l'ocupació de Sicília, seguida per la de Malta, Gozzo i Gerba. Aquests fets li valgueren l'excomunió per part del papa francès Martí IV i l'enfrontament amb Carles d'Anjou. Entrà en conflicte amb els seus súbdits aragonesos i a les corts de Tarassona del 1283 hagué de cedir davant la Unió aragonesa. També els catalans, a les corts de Barcelona (1283), presentaren al rei nombroses peticions, que són a la base del constitucionalisme català: les constitucions *Una vegada l'any*, *Volem, estatuïm i Atorguem encara*, a més del famós *Recognoverunt proceres*. El papa organitzà la Croada contra Catalunya i Pere hagué d'acudir al Principat. Aconseguida la victòria (1285), quan Pere II es disposava a sortir amb l'estol a castigar el seu germà Jaume II de Mallorca, el qual l'havia traït aliant-se amb el rei de França, en deturar-se a Vilafranca emmalaltí i morí.

Pere III de Catalunya-Aragó [*Pere II de València, IV d'Aragó*] *dit el Cerimoniós* o *el del Punyalet* (Balaguer 1319 — Barcelona 1387) Rei de Catalunya-Aragó (1336-87), era el fill segon d'Alfons III i de la seva muller Teresa d'Entença, però passà a ésser l'hereu en morir infant el primogènit. S'educà sota la cura d'aragonesos per l'enemistat amb la madrastra Elionor de Castella que el mantingué allunyat de la cort. El 1338 auxilià Castella per fer front al perill del soldà marroquí. Mentrestant, enfrontat al seu cunyat Jaume III de Mallorca pel vassallatge d'aquest envers ell, envaí Mallorca i sotmeté les Illes ràpidament. Dues campanyes militars, separades per una treva, en els anys 1343 i 1344, li donaren també el domini del Rosselló. Jaume III es rendí pel juliol del 1344. Del seu matrimoni amb Maria de Navarra (1338) només havien sobreviscut dues filles, Constança i Joana, i el rei proclamà la filla Constança com a hereva del tron (1347). A les corts de Saragossa del 1347, quedà de fet en poder de la Unió, que l'obligà a revocar el nomenament d'hereva. En morir l'infant Jaume I d'Urgell, germà del rei, a Barcelona (1347), el substituí al cap de la Unió l'infant Ferran, amb qui la Unió rebé un gran impuls, especialment a València. En acudir el rei a la cort de València el 1348, es repetí la situació de Saragossa, amb el monarca presoner dels unionistes. La propagació de la Pesta Negra donà motiu al rei per tal de fugir de la malaltia, de la qual morí la reina, i reorganitzar les forces lleials, que poc després aconseguiren sobre els unionistes aragonesos les victòries d'Èpila i de Mislata (1348), sobre els unionistes valencians. La qüestió successòria trobà solució amb el nou matrimoni del rei amb Elionor de Sicília (1349), que li donà dos fills, Joan (1350) i Martí (1356), a més d'una filla, Elionor (1358). Mentrestant, s'havia produït a Sardenya la revolta dels Dòria, afavorida pel jutge d'Arborea, Marià IV, i pels genovesos, cosa que provocà l'entrada, el 1351, de Pere III en la guerra iniciada el 1350 per Venècia contra Gènova. El 1354 la flota catalana s'apoderà definitivament de l'Alguer. Se succeïren diverses insurreccions a l'illa. La pau amb Gènova del 1378 millorà una mica la situació. El 1386 se signà un conveni amb Elionor I d'Arborea, bé que no entrà en vigor fins el 1388, per posar fi a la revolta. La insurrecció coincidí amb la guerra amb Castella, dita dels Dos Peres (1356-69), i amb els anys de ruïna que l'havien seguida. En el *Cisma d'Occident* (1378) el rei Pere es decidí per la neutralitat o “indiferència”. Des del punt de vista del govern dels seus estats, cal destacar la seva protecció a la

petita noblesa contra l'alta, i la protecció també als estaments menestrals de les ciutats. Durant el seu regnat nasqué una institució pública destinada a exercir una gran influència en el govern del país: la diputació del general o *generalitat*. El rei fou un decidit protector de les arts i les lletres; conreà ell mateix la poesia i dirigí la redacció de la crònica del seu regnat (*Crònica de Pere el Cerimoniós*).

Pere IV de Catalunya-Aragó *dit el Conestable de Portugal* (? 1429 — Granollers 1466) Rei de Catalunya-Aragó, que regnà efectivament només a Catalunya (1463-66), i conestable de Portugal. Fill de l'infant Pere de Portugal, duc de Coïmbra, i de la seva muller Elisabet, filla de Jaume II d'Urgell. El seu pare, regent de Portugal durant la minoritat d'Alfons V, el féu conestable el 1443. Els catalans, en lluita contra Joan II, el proclamaren rei a Barcelona el 1463, i el 1464 desembarcà a la ciutat. Bé que aconseguí d'allunyar el perill de Cervera i recobrar l'Arboç, no pogué evitar la caiguda de Lleida el mateix any. El mes d'abril del 1465 aconseguí l'ocupació d'Ulldesona i de Siurana d'Empordà, i pel juny la de la Bisbal, però pel juliol perdé Igualada i per l'agost Cervera. El 1466 eren perduts Bagà i Miravet, i pel juny el Castell d'Amposta.

Pere I de Rússia *dit el Gran* (Moscou 1672 — Peterburg 1725) Tsar de Rússia (1682-1725). Fill menor d'Aleix Romanov (→*Aleix de Rússia*) i successor de Teodor III de Rússia. Interessat en “occidentalitzar” Rússia, reorganitzà l'administració territorial i creà un Senat de nou membres el 1711, que esdevingué l'òrgan suprem de govern. Aquestes reformes, però, no aconseguiren una autèntica transformació de l'arcaica estructura sòcio-econòmica del país. Després de vint-i-un anys de guerra contra Suècia (guerra Nòrdica) s'apoderà d'una àmplia façana a la Bàltica, prop de la qual el 1703 fou fundada la nova capital de l'imperi, Peterburg.

Pere l'Ermità (Amiens ~1050 — Huy 1115) Monjo i croat francès. La llegenda li atribueix un paper important en la predicació i organització de la primera →*croada*. Les seves predicacions, però, són posteriors al concili de Clarmont d'Alvèrnia (1095). Durant el setge d'Antioquia (1098) fugí, però s'uní després a les tropes, per entrar a Jerusalem. Fou fundador i prior del monestir de Neufmoustier, prop d'Huy. Venerat com a beat, la seva festa se celebra el 8 de juliol.

Pereda, José María de (Polanco, Castella la Vella 1833 — Santander 1915) Escriptor castellà. Fou diputat carlí el 1873 i membre de l'Academia Española des del 1897. Començà amb breus quadres de costums, com *Escenas montañesas* (1864), *Tipos y paisajes* (1871), etc. La seva gran creació és la novel·la regional, sobre el paisatge i ambient de la seva terra: *El sabor de la tierruca* (1882) i, sobretot, *Sotileza* (1885) i *Peñas arriba* (1894).

Pere Nolasc *sant* (? ~1180 — Barcelona 1249) Fundador de l'orde de la Mercè. Prepòsit o director d'una confraria de cavallers, de ciutadans i de clergues que tenien cura de l'hospital de Santa Eulàlia i que recaptaven almoines per a rescatar captius. El 1218, basant-se en la miraculosa aparició de la Mare de Déu de la Mercè, la confraria es constituí orde. Durant els trenta anys que dirigí l'orde mercedari fundà molts convents i participà en expedicions de redempció de captius. Fou canonitzat per l'Església Catòlica el 1688. Festa: 29 de gener.

perera [*Pyrus communis*, família de les rosàcies] *BOT/AGR* Arbre caducifoli de fins a 15 m d'alt, de fulles ovades, de flors blanques, disposades en petits corimbès, i de fruits comestibles (les *peres*). Hom dóna el nom de *perera borda* a les formes silvestres i subspontànies, que es fan als boscs de la muntanya mitjana. És conreat a totes les zones temperades del món, i comprèn nombroses culti-vars.

Peres, Shimon [o *Šimon Peres*] (Konstadt [actual Wolczyn], Silèsia 1923) Polític israelià. Presidí el partit laborista d'Israel, entre 1977-92. Primer ministre (abril-juny del 1977) i líder de l'oposició (1977-84), en 1984-86 presidí un govern d'unitat nacional amb participació dels laboristes i el Likud. Arran de la victòria laborista del juny del 1992 fou nomenat ministre d'afers estrangers i negocià amb l'OAP l'aplicació dels acords establerts al setembre del 1993. Va rebre el 1994 el premi Nobel de la pau conjuntament amb Y.Ara-

fat i Y.Rabin. Després de l'assassinat de Rabin (novembre del 1995), fou nomenat nou primer ministre d'Israel.

perestrojka* *POLÍT* Nom amb què hom designa el procés de reforma a l'URSS empresa pel secretari general del PCUS Mikhail Gorbàčov en prendre el poder (1985). Concebuda amb el propòsit de superar l'estancament a què la Unió Soviètica havia estat sotmesa durant l'era Brežnev (1964-82), impulsà el retorn a una certa economia de mercat i la política denominada *glasnost* o de “portes obertes”. El model reformista i moderat restà exhaurit el 1991, amb el frustrat intent de cop d'estat involucionista de l'agost.

Pérez Galdós, Benito (Las Palmas de Gran Canaria 1843 — Madrid 1920) Novel·lista, dramaturg i articulista. La seva primera novel·la, *La Fontana de Oro* (1867), ja semblava anunciar els *Episodios Nacionales*, les dues primeres sèries dels quals (vint novel·les) sortiren del gener del 1873 al desembre del 1879; i tres sèries més (vint-i-sis novel·les), entre el 1898 i el 1912. Representant del realisme literari, la part més vàlida de Pérez Galdós és el conjunt de novel·les iniciat amb *La familia de León Roch* (1878) i integrat per *La desheredada* (1881), *El amigo Manso* (1882), *El doctor Centeno* (1883), *Tormento* (1884), *La de Bringas* (1884), *Lo prohibido* (1885), *Fortunata y Jacinta*, dos volums (1886 i 1887), *Miau* (1888), *La incógnita* (1888), *Realidad* (1889) i *Misericordia* (1897). A part aquestes novel·les, lligades per una identitat de personatges i d'ambients, n'escriví d'altres, com *Doña Perfecta* (1876), *Gloria* (1877), *Marianela* (1878), *Àngel Guerra* (1890), *Tristana* (1892), *Nazarín* (1895) i *Halma* (1895). A la premsa escriví des de ressenyes de les sessions del Parlament fins a crítica literària i musical. Fou acadèmic de l'Academia Española (1897).

Pérez i Baier, Francesc Vicent (València 1711 — 1794) Hebraïsta i canonge. Aconseguí la càtedra d'hebreu de València (1746) i la de Salamanca (1747). Fou nomenat canonge tresorer de Toledo (1759). Amb l'arribada al poder de Carles III fou preceptor dels infants reials, director de la reial biblioteca, honors de ministre del consell i cambra de sa majestat, etc. Autor de *De nummis hebraeo-samaritanis* (1781) i *Damasus et Laurentius hispani, asserti et vindicati* (1756), la seva tasca més important és la col·laboració en la reforma dels col·legis majors.

Pérez i Baró, Albert (Barcelona 1902 — 1989) Escriptor i sindicalista. Pertangué a la CNT. Exiliat el 1939, en tornar fou un dels capdavanters de la reactivació de les cooperatives. A més de força monografies sobre el cooperativisme a Catalunya (*Ètica y economía cooperativa*, 1963; *Autogestió obrera*, 1974; etc), publicà els volums de memòries *Els “feliços” anys vint* (1974) i *D'aquell temps, d'aquest país* (1982).

perfet *GRAM* Aspecte de les formes verbals que, dins un paradigma, expressen acció acabada, en oposició a les formes d'imperfet, que expressen l'acció en el seu desenvolupament. Són perfets el pretèrit perfet d'indicatiu i tots els temps composts, que reben del participi llur aspecte perfectiu.

perfil *1* *GEOL* En l'estudi de les valls fluvials, gràfic que representa les fases o els estadis d'evolució. El **perfil longitudinal** representa l'evolució de l'altura del llit d'un riu, des del lloc de naixement fins a la desembocadura o nivell de base principal. El **perfil transversal**, per contra —sentit de l'amplària de la vall—, és un tall que representa no solament la vall principal —irregularitats del fons, etc—, sinó també les dels braços laterals. ***2*** *TECNOL* Barra metàl·lica, generalment d'acer o d'alumini, de perfil especial (hom exclou d'aquesta denominació les de secció circular, quadrada i rectangular) i de secció constant, obtinguda generalment per laminatge, però també per extrusió o per estiratge. Ultra els perfils angulars i els anomenats I o doble T, T, U i Z (la secció dels quals recorda el perfil d'aquestes lletres), hi ha perfils especials, de seccions molt complexes.

Pèrgam Antiga ciutat de Mísia, a la vall del Caicos, a uns 20 km de la mar Egea. Correspon a l'actual Bergama, Turquia asiàtica. Coneguda ja el 401 aC, fou famosa a partir de Filèter, que la convertí en capital del reialme dels atàlides (282-133 aC). L'apogeu del quart regne hel·lenístic se situa al s II aC. Àtal III lliurà als romans

Benito Pérez Galdós

Lluís Pericot i Garcia

la ciutat, que esdevingué capital de la província d'Àsia. Fou centre de cultura hel·lenística, amb una important biblioteca. Entre els grans monuments hi ha l'anomenat **altar de Pèrgam**, santuari d'època hel·lenística, consagrat a Zeus.

Pergolesi, Giovanni Battista [o *Giovanni Battista Pergolese*] (Iesi, les Marques 1710 — Pozzuoli, Nàpols 1736) Compositor italià. Es donà a conèixer amb música religiosa (especialment una *Missa solemne*); compongué òperes serioses, com *La Sallustia* (1731), i *intermezzi* còmics com el titulat *La serva padrona* (1733). També escriví una *Missa romana* en fa major (1734) i un celebèrrim *Stabat Mater* (1736), música de cambra, etc.

Perich i Escala, Jaume (Barcelona 1941 — Mataró 1995) Dibuixant humorístic. Començà a publicar a “Matarratos” i per a l'editorial Bruguera. Creà una nova forma d'humor social i contestatari, sostingut per l'encert d'un text breu i punyent. Col·laborà en diversos diaris i revistes i fou cofundador de “Por favor” (amb l'escriptor M.Vázquez Montalbán). Publicà diversos llibres d'acudits, entre els quals *Nacional II*.

Pèricles (Atenes ~492 aC — 429 aC) Polític atenès. Milità al partit popular d'Efialtes, i a la mort d'aquest (461 aC) n'ocupà el lloc de capdavanter. Féu aprovar per l'assemblea un seguit de reformes que accentuaven el caràcter democràtic de l'estat atenès. Del 443 aC fins al 429 aC, fou elegit estrateg, càrrec des d'on la seva intel·ligència i la seva habilitat política li permeteren una incidència privilegiada en els afers públics d'Atenes. Per inspiració seva, la lliga àtica es convertí en un veritable imperi atenès. El tresor de la lliga fou utilitzat per a reconstruir l'Acràpoli i el Partenó, monuments destinats a ésser testimonis de la grandesa de la ciutat. Quan esclatà la guerra del Peloponès, fou portaveu d'una estratègia moderada que es mostrà eficaç durant els primers anys.

Pericot i Garcia, Lluís (Girona 1899 — Barcelona 1978) Prehistoriador. Catedràtic de la universitat de València (1927), creà el Servei d'Investigació Prehistòrica de la diputació provincial. El 1933 fou cridat a Barcelona per la Universitat Autònoma com a professor d'etnologia. S'especialitzà en paleolític superior dels Països Catalans i fou també degà de la facultat de lletres, president del patronat de la universitat i vice-president del Consell Superior d'Investigacions Científiques. La seva producció bibliogràfica és molt extensa: *Prehistoria de la península ibérica* (1923), *La España primitiva y romana* (1934), *La España primitiva* (1950), *Las Islas Baleares en los tiempos prehistóricos* (1976), etc.

període 1 **període radioactiu** (o **de semidesintegració**) *fís* Temps *T* necessari perquè es desintegrin la meitat dels nuclis d'una substància radioactiva. És expressat per *T* = 0,693/λ, en què λ és la constant radioactiva. Cada núclid té un període que li és característic. ***2*** *QUÍM* Cadascuna de les fileres horitzontals de la taula periòdica dels elements. Hom considera que un període comença amb l'element que incorpora el primer electró corresponent a una nova capa quàntica principal i s'acaba amb el que inclou l'electró que completa l'octet corresponent en aquesta capa, excepte en el cas del primer període, integrat per dos elements, l'hidrogen i l'heli.

periodisme Ciència de la informació, particularment escrita i manifestada sobretot a través de la premsa i d'altres publicacions periòdiques. Des d'un punt de vista ampli, el periodisme, com a necessitat de comunicació i d'informació socials, ha existit ja des de temps molt antic: com a Roma, amb els *Commentarii pontificum*, els *Annales maximi*, les *Acta senatus*, les *Acta diurna populi romani*, etc. Amb l'aparició de la impremta començaren a publicar-se les anomenades *Relacions*, que reunien diverses notícies en un o dos fulls, i podem considerar-los com els primers periòdics de la història. Aquestes publicacions de notícies prengueren aviat el nom italià de *gazzetta*. La transformació d'aquests periòdics simples en grans informadors es produí al s XVIII i sobretot al XIX, amb el desenvolupament de la premsa de masses. El periodisme s'ha forjat un estil literari propi, que exigeix propietat en el llenguatge, concisió, claredat sintàctica i atractiva estructura expositiva dels fets. Els moderns mitjans de

comunicació social àudio-visuals (ràdio i televisió) han donat lloc a una nova modalitat periodística, amb estils i tècniques propis.,

periquito 1 [*Melopsittacus undulatus*, família dels psitàcids] *ZOOI* Ocell de l'ordre dels psitaciformes, de 18 cm, que és de color verd, amb el cap groc, i té les parts superiors fistonades transversalment de groc i negre, una taca blava vertical a cada galta, tres punts negres a banda i banda del coll, i la cua blau fosc, llarga de 10 cm. És gregari i nòmada. Apreciat arreu del món com a ocell de gàbia, no li costa d'imitar sons, especialment la veu humana. Hom ha aconseguit, selectivament, una gran quantitat de colors i tons (verds, grocs, blaus, blancs, etc). Habita a Austràlia. ***2*** *ESPORT* Nom que hom dóna, popularment, als jugadors o seguidors del Reial Club Esportiu Espanyol de Barcelona.

Peris, Vicent (Sogorb ? — València 1522) Dirigent de la Germania valenciana. Encarnà i dirigí la política intransigent i violenta de la segona etapa del moviment (→***Germanies***). Prengué el comandament militar de la host agermanada durant el setge del castell de Xàtiva (juny del 1521) i aconseguí la capitulació d'aquest. Derrotà després l'exèrcit del lloc·tinent general Diego de Mendoza a Gandia. Partidari de la resistència a ultrança, fou derrotat camí de Morvedre i hagué de fugir a Xàtiva.

perissodàctils *ZOOI* Ordre de mamífers de la infraclasse dels placentaris. De talla mitjana o gran, les espècies d'aquest ordre són caracteritzades pel fet que, tot i ésser digitigrades i ungulades, tenen les extremitats allargades amb desenvolupament predominant del tercer dit, de tal manera que el pes del cos gravita sobre ell en haver restat molt reduïts els dits laterals. Llur règim alimentari és herbívor, i tenen un estómac simple però un cec molt voluminós. L'ordre inclou quatre famílies, bé que solament tres tenen representants actuals: els brontotèrids (fòssils), els èquids, els tapírids i els rinoceròtids.

perjuri *DR* Delicte comès per qui dóna un fals testimoniatge en un procés. També el comet el qui, sense mancar substancialment a la veritat, l'altera amb inexactituds o el qui presenta testimonis falsos. Si, a més, hi ha suborn, n'és incrementada la penalitat.

Perkins, Anthony (Nova York 1923 — Hollywood, Califòrnia 1992) Actor cinematogràfic nord-americà. D'aire tímid i introvertit, el 1961 fou premiat a Canes per la seva tasca a *Aimez-vous Brahms?* Altres films seus són: *Fear Strikes Out* (1957), *Psycho* (1959), *Fedra* (1961), *Orient-Express* (1976), *Psycho II* (1983), *Crimes of Passion* (1984), *Psycho III* (1986), que, a més, dirigí, i *Los gusanos no llevan bufanda* (1989), de J. Elorrieta.

perla 1 *BIOI* Formació natural secretada accidentalment i sense cap mena d'intervenció humana a l'interior dels mol·luscs, especialment al de certes espècies d'ostres. És composta de matèria orgànica i de carbonat càlcic disposats en capes concèntriques. Emprades en joieria, la seva qualitat depèn de la grossària, la forma, el color, la brillantor, etc. ***2*** ***perla cultivada*** (o ***de cultiu***) *JOI* Formació perlífera, provocada per l'home, obtinguda a l'interior de mol·luscs productors, i que presenta les mateixes propietats de les perles naturals.

Perm' [*del 1940 al 1957: Molotov*] Capital de l'*oblast'* homònima, Rússia, situada a ambdues ribes del Kama (1 093 000 h [est 1993]). Hi predomina la indústria pesant, principalment les construccions mecàniques: equips per a la indústria metal·lúrgica, minera i forestal; motors, torns, vaixells fluvials; té també refineries de petroli.

Permanyer i Ayats, Joan Josep (Barcelona 1848 — 1919) Polític i jurista. Dirigent de la Unió Catalanista, fou ponent a les Bases de Manresa. Durant més de vint anys fou degà del Col·legi d'Advocats de Barcelona. President de l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació, fou especialista en dret català i redactor d'un projecte d'apèndix al codi civil espanyol.

Permià Darrer període o sistema del Paleozoic o era primària, situat per sobre del Carbonífer. Comprèn els temps entre –286 i –248 milions d'anys. Significa el pas de l'era primària a la secundària, quan s'esdevingué una extraordinària crisi bio-

lògica, en la qual s’extingiren gairebé la meitat de les famílies d’animals i plantes; a l’inici de l’era secundària subsegüent es produí una intensa renovació biològica. Possiblement, el final del Permià coincideix amb un canvi de la velocitat de la rotació terrestre, que originà fortes tensions tectòniques.

Perón, Juan Domingo (Buenos Aires 1895 — 1974) Militar i polític argentí. Fou un dels organitzadors del cop d’estat del 1943, favorable a les potències de l’Eix. Passà d’un neutralisme militar a un conservadorisme feixistitzant i desembocà en un populisme nacionalista pro-occidental (1945). Una reacció de la burgesia el féu destituir arran de la derrota del règim nazi, però una gran mobilització popular conduïda per Eva Duarte, la seva muller, el tornà al poder. Guanyà les eleccions del 1946 i començà una nova política sòcio-econòmica que es basava en l’onada de prosperitat de la postguerra. Instaurà un règim dictatorial assentat en el Partido Único de la Revolución. El 1955 una part de l’exèrcit el destituí, i s’exilià. Tanmateix, els peronistes guanyaren les eleccions del 1973, i Perón tornà a l’Argentina, però la seva segona etapa presidencial fou molt curta i ineficaç. El 1961 s’havia casat amb María Estela (o Isabel) Martínez de Perón, que el succeí en la presidència (1974) fins que fou enderrocada pel cop d’estat militar del març del 1976.

Peronella I d'Aragó (? 1136 — Barcelona? 1173) Reina titular d'Aragó i comtessa de Barcelona, muller del comte Ramon Berenguer IV de Barcelona i filla del rei Ramir II d'Aragó. Quan tenia un any fou promesa al comte de Barcelona, que en tenia vint-i-tres, el qual es féu càrec del govern d'Aragó (1137). Fou mare del rei Alfons I, de Berenguer, comte de Provença, i de Sanç, que fou comte de Cerdanya, regent de Provença i de Catalunya-Aragó.

peròxid *QUÍM* Cadascun dels composts que contenen el grup —O—O—, en el qual cada àtom d’oxigen presenta un nombre d’oxidació de −1. Poden ésser considerats formalment com a derivats del peròxid d’hidrogen (H—O—O—H), en el qual un o ambdós àtoms d’hidrogen han estat substituïts per grups orgànics o inorgànics. Entre els peròxids inorgànics, tenen una gran importància els dels metalls alcalins i alcalinoterris, emprats com a desinfectants, blanquejants i en les indústries farmacèutiques i en cosmètica. Els peròxids orgànics es trenquen fàcilment i donen lloc a radicals del tipus R—O—, raó per la qual alguns d’ells troben aplicació industrial com a iniciadors de reaccions de polimeritzacions radicalàries (peròxids de benzoil) i com a agents de blanqueig.

Perpinyà [*ant: Perpenyà; fr: Perpignan*] Municipi del Rosselló, a la vall baixa de la Tet, estès entre el torrent de la Llavanera i el Rard, al centre de la plana rossellonesa, al sector pròxim a la mar (67 km²; 108 049 h [1990]). La temperatura mitjana anual és de 15,5°C, amb una mitjana de 23,5°C al juliol-agost i una de 7,3°C al gener. Les precipitacions, amb un total de 650 mm anuals, són mínimes al gener i del maig a l’agost, i abundoses del febrer a l’abril i sobretot a la tardor. Després del creixement regular al llarg del s XIX, la crisi vitícola de la fil-loxera repercutí entre el 1886 i el 1891 a causa de l’emigració vers l’Amèrica del Sud. Després del 1910 la immigració ha compensat un índex de natalitat insuficient, principalment amb súbdits de l’estat espanyol i població procedent del N d’Àfrica. Encara que Perpinyà ha absorbit bona part de l’emigració rural del departament dels Pirineus Orientals, hi ha una tendència recent dels ciutadans a residir a les viles perifèriques. L’agricultura ha disminuït en els darrers anys, malgrat les fèrtils terres regades pel **canal de Perpinyà**. La producció d’hortalisses hi és encara important. Hom conrea també arbres fruiters i vinya. Les activitats agrícoles han potenciat les indústries alimentàries. El comerç del vi havia estat una font econòmica important a la fi del s XIX, però s'ha reduït molt. En canvi, resta en plena activitat la tradicional funció de Perpinyà com a mercat agrícola de la plana rossellonesa. *La ciutat* (37 m alt), centre del Rosselló i capital del departament dels Pirineus Orientals, és la seu del bisbat de Perpinyà. Inicialment a la dreta de la Tet, s'ha estès àmpliament a la banda esquerra, especialment al llarg de la carretera de Narbona. La vila vella es compri-

meix a l’interior de les rondes, que segueixen el dibuix de les velles muralles, enderrocades al començament del s XX, i és dominada al S per l’extensa fortalesa del castell de Perpinyà. El centre històric és a la dreta de la Bassa. De les antigues fortificacions resta la porta i les torres del Castellet. Destaca l’edifici gòtic de la Llotja, la Casa de la Ciutat (iniciada al s XIII), el Palau de la Generalitat bastit al s XV, la catedral, la modernista Casa Pams, els carrerons de l’antic call, les esglésies de Sant Jaume, Santa Maria de la Real, Sant Mateu i la del convent del Carme, el conjunt dominicà del sector est de la catedral, etc. A l’W de l’estació s’han format modernament els barris de Sant Aciscle (amb la ciutat dels Castors i la Ciutat de l’Albera) i de la Garrigola. L’extensió de les urbanitzacions al S del castell i la ciutadella i dels bulevards de Poincaré i d’Aristide Briand és posterior a la Segona Guerra Mundial. Hi ha la Ciutat Universitària i la Universitat, amb edificis dispersos. Vers l’E hom arriba a l’antic poble i actual barri de Sant Galderic. Més enllà, les urbanitzacions han continuat fins a la carretera de Canet, amb el barri nou de les Coves. L’horta de Sant Jaume, vora la Tet, és separada de la vila vella per la ronda o boulevard de Joan Bourrat, el passeig dels Plàtans, el Square Bir-Hakeim i el Jardí d’Infants; hi ha estat bastit el Palau dels Congressos. A l’altra banda de la Tet l’expansió ha estat també important. N’és l’eix l’avinguda del Mariscal Joffre, que travessa els barris del Baix Vernet, el Vernet Mitjà i l’Alt Vernet.

LA HISTÒRIA Perpinyà té el seu origen en una vil·la romana, la *villa Perpiniani*, esmentada per primera vegada el 927. El 1025 es consagra l’església parroquial de Sant Joan (Sant Joan el Vell), nucli de la futura catedral. Els comtes rossellonesos residien a Perpinyà des de la fi del s X. El comte Girard II confirmà el 1162 els usos i *Costums de Perpinyà* concedits anteriorment, els quals foren ratificats també per Alfons I de Catalunya-Aragó en entrar en possessió del comtat de Rosselló (1172). En el regnat d’aquest rei s’inicià la construcció de les muralles de defensa. El call, tancat el 1243, fou pròsper fins a l’assalt del 1391 i fou suprimit el 1493. Al S del Puig el poblament començà amb l’establiment de l’orde de la Mercè (1228). A l’W, el comte Nunó Sanç féu el 1233 les primeres concessions, i els templers feren nombroses infeudacions. El 1197 Pere I organitzà el govern municipal: la població elegia cinc cònsols cada any. Fou una de les primeres poblacions de la corona catalano-aragonesa erigida així en municipi. El 1273 els cònsols reberen el poder de designar dotze consellers, i així nasqué el consell general. Una de les causes del ràpid desenvolupament de Perpinyà fou el comerç amb Flandes (testimoniat des del 1261) i també amb la Xampanya i amb Saint Antonin. En esdevenir Perpinyà la capital del regne de Mallorca (1276) pel testament de Jaume I, l’expansió econòmica (indústria drapera, de les pells i el cuir, dels brodats i argenteria) i ciutadana arribà al màxim. El nou mercat que l’expansió catalana mediterrània ofería donà encara nou impuls a la indústria. Continuà també la funció de centre de comerç entre els regnes de França (Montpeller) i de Catalunya-Aragó. En el pla monumental i artístic, Jaume I de Mallorca inicià el nou recinte de muralles que comprenia el Puig de Sant Jaume i el del Rei, on s’inicià alhora la construcció del castell de Perpinyà, en el qual ja vivia la família reial el 1285. El castell fou residència dels monarques Jaume I (1276-1311), Sanç I (1311-24) i Jaume II (1324-44). El 1324 es posà la primera pedra de la col·legiata de Sant Joan, que havia d’esdevenir catedral al començament del s XVII. El 1285, a la fi de la Croada contra Catalunya, Pere II de Catalunya-Aragó s’emparrà del castell i el rei Jaume hagué de fugir. Ja a la fi del regne de Mallorca, Pere III envai el Rosselló i assetjà la ciutat el 1344 i s’apoderà de Perpinyà. Pere III contribuí a consolidar la seva categoria de segona capital del Principat: esdevingué el centre de la governació de Rosselló i Cerdanya, una de les dues en què era dividida Catalunya. El rei establí una seca (1346) per a encunyar or. Reforçà les fortificacions (1365), féu construir el Castellet i aconseguí el permís per a la fundació de l’estudi general el 1379. Hi hagué corts generals del Principat en 1350-51 i el 1356. El seu fill Joan I creà el 1388 el tribu-

Aspecte del Castellet de Perpinyà

El claustre de la catedral de Perpinyà

nal del Consolat de Mar, per al comerç marítim, i el 1397 Martí I autoritzà la construcció de la Llotja de Perpinyà. Sota Alfons IV la població tingué una època de pau i prosperitat. La reina Maria féu bastir (1448) el Palau de la Generalitat. Durant la guerra contra Joan II les forces franceses ocuparen la població (1463), que esdevingué cap d’una nova organització administrativa francesa. Arribat Joan II (1473), hom signà un armistici pel juny, i al setembre fou signat el tractat de Perpinyà. Tanmateix, el 1474 Lluís XI tornà a assetjar la població i ocupà la ciutat fins el 1493. Carles VIII i Ferran II signaren el tractat de Barcelona. El mateix 1493, Ferran II entrà a Perpinyà. Una de les primeres mesures dels Reis Catòlics fou l’expulsió dels jueus. Tot i el pla de Carles V, les obres definitives del castell foren fetes per Felip II, segons plans de Gian Battista Palia, a partir del 1564. Al s XVI, que fou culturalment encara una època brillant, a redós de l’Estudi General fou econòmicament i políticament l’inici de la decadència. La pesta, que ja havia fet desastres al s XV, continuà amb els seus estralls episòdics. El 1602 la diòcesi d’Elna fou traslladada a Perpinyà. A l’inici de la guerra dels Segadors la vila fou bombardejada i saquejada davant la negativa de la població a allotjar les tropes. Controlada la ciutat per les tropes castellanes, Richelieu envià un important exèrcit al Rosselló. El 1642 restà formalitzat el setge de Perpinyà. El 1659 el tractat dels Pirineus donava definitivament el Rosselló a França.

Perpinyà esdevingué capital de la nova província francesa del Rosselló i seu, per tant, de les noves autoritats civils i militars. La universitat fou mantinguda, però hom suprimí la seca (reoberta el 1710). El 1661 la gabella de la sal desencadenà la revolta dita *dels angelets*. Els jesuïtes i les monges de l’Ensenyança foren els principals agents de francesització, que malgrat tot fou lenta. El nou edifici neoclàssic de la universitat fou inaugurat el 1763 sota l’impuls del comandant en cap militar Mailly-d’Harcourt, que creà una escola militar i promogué la vida cultural. El retrocés de l’antiga activitat comercial i de la indústria es veié agreujat per la decadència de l’agricultura. Durant la Revolució Francesa Perpinyà esdevingué capital del departament dels Pirineus Orientals i cap del districte de Perpinyà. La ciutat canalitzà bona part de l’emigració reialista francesa vers la Península Ibèrica i alhora fou un actiu centre de propaganda de les idees revolucionàries dirigida a la resta del Principat de Catalunya. La població, que rebé el títol de ciutat el 1823, sofrí en canvi un procés de provincianització. El gran increment de la vinya, que comportà un correlatiu augment del negoci del vi, es veié potenciat per l’arribada del ferrocarril el 1859. La represa econòmica de la segona meitat del s XIX anà acompanyada de la represa cultural. Manifestació pública d’aquesta renaixença foren els jocs florals, organitzats des del 1924 per la Companyia Literària de la Ginesta d’Or. El creixement de la ciutat s’accelerà amb la Primera Guerra Mundial. A la vegada, a partir dels anys vint s’inicià la ràpida descatalanització de la ciutat, només minvada per l’establiment d’exiliats del S de l’Albera arran de la guerra de 1936-39. La Segona Guerra Mundial representà una forta aturada del creixement de la ciutat; fou especialment dur el temps d’ocupació alemanya. El decenni següent es produí un canvi en el desenvolupament econòmic, demogràfic i urbà. L’acció de nuclis intel·lectuals i polítics, i la multiplicació

p

Mapa físic del Perú

contra els medes (843), els elamites (817) i els urartens de Van, que dominaven Urmia (800), asseguraren el domini assiri. Aparegueren els escites i els cimmeris (680), però foren eliminats pels medes, que es precipitaren també sobre el dèbil imperi Assiri: Ciaxares agrupà en un sol imperi els dominis assiris i urartens, una part de Pèrsia (la capital Ecbàtana) i els regnes perses de Paršumaš i Pàrsa. Durant aquesta època la tribu meda dels mags propagà a Pèrsia la reforma de Zoroastre (700-600 aC). La victòria de Cir II sobre Astiages donà origen a l'imperi Persa dels aquemènides, que abraçà de l'Índia fins a l'Egipte. Després de la mort d'Alexandre el Gran (323 aC) i de la consegüent escissió de l'Imperi, el bloc iranià passà a les mans de Seleuc I, el qual creà l'imperi dels selèucides. Aviat se separà la Mèdia atropatena (s III aC), la partiana passà a les mans dels escites i donà origen al regne dels parts, la Bactriana passà als grecs i la Pèrsida al clergat mazdaïsta. Mitridates I, rei arsàcida, conquerí gran part de l'actual Iran (150), però el seu imperi passà a les mans dels sassànides (224). L'imperi Sassànida (244-651), establert sense guerres ni revolucions, es caracteritza per la proliferació de religions noves universalistes: cristianisme, maniqueisme, budisme, les quals el mazdaïsme persa combatí. A partir del s VII els perses comencen a transcriure llurs relats propis: l'Avesta, comentaris, epopeies pahlavīs, sapiencials, etc.

Pèrsic, **golf** Golf de l'oceà Índic, estès entre l'Iran i la península d'Àràbia, que s'uneix, pel SE, al golf d'Oman per l'estret d'Ormuz. Hi desguassa el Shatt al-Arab, format per la confluència del Tigris i l'Eufrates. Ha adquirit una gran importància gràcies al descobriment i a l'explotació de jaciments petrolífers.

persona 1 *ANTROP* Individu de l'espècie humana. **2** *DR* Subjecte de drets i de deures. **3** **persona física** *DR* Tot ésser humà. Els homes són iguals davant el dret, però segons les situacions en què es troben es modifica llur capacitat jurídica o d'obrar, com ara els casos de bogeria o de minoritat. L'existència de la persona física comença en el moment del seu naixement, però el concebut és tingut ja per nascut en tot allò que li és favorable. En l'ordre civil es té per nascut el fetus que tingui figura humana i hagi viscut vint-i-quatre hores enterament separat del si matern. Els drets inherents a la persona s'extingeixen amb la mort del titular; els altres drets es transmeten per herència.

4 **persona jurídica** *DR* Conjunt de persones o de béns reconegut per l'estat com a subjecte de dret amb personalitat independent dels seus associats, o dels seus afavorits, que s'organitza per a la consecució d'un fi permanent. La seva capacitat es redueix als drets patrimonials i n'ostenta la representació la junta que la llei determina o que els estatuts estableixen. Són persones jurídiques les *corporacions*, les *associacions* i les *fundacions*. L'estat intervé normalment en la constitució de les persones jurídiques i, a aquestes els cal la seva aprovació expressa. Les persones jurídiques d'ordre civil s'extingeixen amb l'acompliment del termini que s'han fixat, per la mort de llurs associats o perquè s'ha exhaurit llur patrimoni. **5** *FILÓS* Individu humà com a ésser que, dotat de consciència, transcendeix la realitat físico-biològica —bé que alhora resta sempre condicionat per ella—, gaudeix d'una autonomia radical, es realitza adequadament en la relació amb els altres i pot decidir per ell mateix el seu propi destí. El terme “persona” fou conceptualitzat filosòficament només en l'àmbit cristià, a partir de la filosofia hel·lenística, i en explícita relació amb la cristologia i amb la reflexió sobre el misteri trinitari. Referit a l'home, el concepte de persona ha remarcat preferentment, bé que mai no exclusivament, en l'escolàstica, el sentit d'individualitat, línia encara dominant en Descartes. Més modernament, per contra, hom insisteix en l'aspecte social de la persona, tot procurant de superar l'individualisme. **6** *GRAM* Accident o morfema gramatical, comú al pronom i al verb, que fa referència als participants en la comunicació i a allò que n'és l'objecte. D'aquí, tradicionalment, la *primera* persona (*jo*), referida al qui parla; la *segona* (*tu*), referida al qui escolta; i la *tercera* (*ell, ella*), referida a allò de què es parla. La tercera persona és considerada una persona impròpia; d'aquí ve que sigui usada en verbs no personals (*plou, neva*).

Perth Capital de l'estat d'Austràlia Occidental, Austràlia (1 221 300 h [est 1993]). És situada a la desembocadura del riu Swan, a la badia de Fremantle, a l'oceà Índic. És el primer centre administratiu, comercial i financer de l'oest.

de tota mena de relacions entre la Catalunya de les dues bandes de l'Albera s'ha anat potenciant. El restabliment de la Generalitat de Catalunya, al contrari del que passà a l'època de la República, ha tingut una forta repercussió.

persa 1 *LING* Llengua indoeuropea del grup **irànic** (→*irànic*), parlada a l'antiga Pèrsia, a l'Iran i a gran part de l'Afganistan. Hom hi distingeix tres fases històriques. El *persa antic*, juntament amb l'avèstic, representa la fase antiga de l'irànic i està documentat per les inscripcions cuneïformes dels **aquemènides** (→*aque-mènida*) dels ss VII-IV aC. El *persa mitjà*, fou la llengua principal literària, religiosa i oficial dels **sassànides** (→*sassànida*) del 226 al 651 dC. Hom en conserva nombrosos manuscrits mazdeus i maniqueus. Rival del part, hom les anomena sovint pahlavī. El *persa modern* o *fārsī*, llengua nacional de l'Iran, de l'Afganistan, juntament amb el *paixtu*, també és oficial al Tadjikistan soviètic, en la forma *tadjik*. Hom l'escriu en caràcters àrabs. **2** **art persa** *ART* Art desenvolupat a Pèrsia. A part dels vasos de ceràmica carbonífera (d'Elburz, Susa o Sialk) i els bronzes de Luristan (1 500 aC), l'art persa comença amb Cir II (559 aC) i s'allarga fins a l'arribada dels musulmans (651 dC). Al període aquemènida, de màxima esplendor arquitectònica, el seguí el moment de l'hegemonia hel·lenística, i vingué després l'etapa sassànida. Amb la invasió àrab començà un període que arribà fins el 1926, on l'art adopta noves formes, però continua dins un esperit sassànida. En època seljúcida es fusionà l'antic estil iranià i l'estil musulmà i aparegué la mesquita iraniana, amb un gran pati central i quatre *iwans*. L'expansió moderna de l'Iran començà a la fi del s XIX, però la florida artística no començà fins el segon quart del s XX, amb una forta ingerència de l'arquitectura nord-americana.

Persa, imperi Imperi antic dels **aquemènides** (→*aque-mènida*) que s'estenia a l'W fins a Líbia i el Danubi i a l'E fins a l'Indus i el Turquestan xinès. Fundat per Cir II (550-530 aC), amb les seves conquestes i

les dels seus successors agrupà en un sol bloc tot l'Orient Mitjà creant un nou equilibri de forces polítiques i culturals que durà fins al s VII dC. A la Pèrsia pròpiament dita (Fārs) els aquemènides deixaren palaus, arxius, tombes, temples, etc. Altres restes són a Susa (Elam) i Ecbàtana (Mèdia). A la mort de Darios III (330 aC), l'imperi passà a Alexandre el Gran.

Persèfone Divinitat grega, muller d'Hades. Deessa terrible i presagiadora de mort i de destrucció, fou, paral·lelament, una divinitat agrària, unida a Demèter, de la qual hom la considera filla i amb la qual rebé culte. En la religió romana fou venerada amb el nom de →*Prosèrpina*.

Perseu Heroi grec, fill de Zeus i de Dànae. Amb aquesta fou llançat a la mar per Acrisi, rei d'Argos i oncle seu. Conduïts per les ones a l'illa de Sèrifos, foren salvats per Ditti, germà del rei Polidectes. Aquest li encarregà de portar-li el cap de Medusa. Ajudat per Atena i Hermes, reeixí a decapitar el monstre i alliberar Andròmeda, filla del rei dels etiops. Tornat a Argos, visqué amb Andròmeda a Tirint.

Pèrsia Antic país situat a la riba oriental del golf pèrsic, al S de Mèdia, que correspon a l'actual →*Iran*. La *prehistòria* és representada pels vestigis de Zagros i de l'Hindūkush, de 80 000 anys d'antiguitat, pels testimonis de sedentarització del mesolític (11000 aC) i per l'expansió vers l'interior i el SE, la irrigació i l'explotació del coure al neolític (7000 aC). A partir del 6000 la cultura mesopotàmica exerceix ja la seva influència sobre les altres poblacions del país. El seu centre és Susa, capital de l'Elam. La *història* comença amb el descobriment dels nombres i de l'escriptura (3300 aC): Susa crea una cultura que es difon al N i al SE i enllaça amb l'Índia, però que minva aviat. Els hurrites arribaren a l'E d'Anatòlia i al NW de l'Iran, i ocuparen l'alta Mesopotàmia (2500 aC); els cassites ocuparen Mesopotàmia i Babilònia (1750 aC), i una invasió ària (1400 aC) arribà fins a Palestina. Durant el domini ari (1600-1400 aC) apareixen fortaleeses, palaus i pobles fortificats. Els atacs dels assiris contra els perses (1000 aC),

 Perú	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
	
govern:	república
superfície:	1 285 216 km²
població:	23 383 000 h (est 1994)
capital:	Lima
idioma of.:	castellà i quítxua
moneda:	nou sol

Perú *[nom oficial en castellà: República del Perú]* Estat de l'Amèrica del Sud, limitat al N per l'Equador i Colòmbia, a l'E pel Brasil i Bolívia, al S per Xile i a l'W pel Pacífic (1 285 216 km²; 23 383 000 h [est 1994]). La capital és Lima.

LA GEOGRAFIA

Cal distingir tres grans regions. La *regió costanera* és una faixa de terres baixes. Són les zones agrícoles més riques del Perú. La *Sierra* (65% del territori) és formada per un ampli sector del sistema andí: un complex d'amples altiplans, massissos imposants i valls pregones. Al N s'estenen els Andes del Marañón, sense altiplans i amb tres cadenes principals quasi paral·leles: la Cordillera Occidental o Blanca (Huascarán, 6 760 m), la Central i l'Oriental (la més baixa). Al S hi ha els Andes d'Ucayali o de l'Apurímac, amb dues cadenes, Occidental i Oriental, entre les quals s'estén l'altiplà de la Puna. La Cordillera Occidental comprèn cap al S l'àrea volcànica peruano-boliviana (Ampato, 6 950 m). La Cordillera Oriental és formada per diverses cadenes uniformes, orientades de NW a SE (Vilcanota, 6 300 m). La *Montaña* s'estén des dels vessants orientals de la Sierra fins a les fronteres amb l'Equador, Colòmbia, el Brasil i Bolívia. Quant al clima, cal diferenciar cinc zones: la regió costanera, de clima desèrtic oceànic; el vessant occidental de la Sierra, on el clima evoluciona cap al d'altiplà, amb temperatures més altes al Perú central; el clima de l'altiplà és de muntanya, amb pluviositat mitjana i neu; al vessant oriental de la Sierra el clima es tempera en passar cap a un tipus subequatorial i després equatorial a la regió de selva amazònica, amb pluges abundoses i temperatura càlida. Tres quartes parts del territori aboquen les aigües a l'Atlàntic, per mitjà de l'Amazones; la resta, rius curts, va al Pacífic i a la conca tancada del llac Titicaca. Quant als de l'Atlàntic, neixen al Perú dos braços originaris de l'Amazones, el Marañón i l'Ucayali, navegables en gran part. Només el 2,9% del territori és conreat, amb producció de canya sucrera, patates, arròs, blat de moro, plantatge, mandioca, grana de cotó, cítrics i cafè. La producció de coca és molt important a la Montaña. Del bosc hom extreu fusta de cedre, palissandre i caoba. Els animals constitueixen un bon mitjà de transport indígena (èquids, camèlids andins), i proveeixen de carn, llet, llana, cuirs, pells i ous. Un altre recurs important és la pesca, que es dedica gairebé tota a produir farina de peix. La riquesa minera del Perú és poc integrada a la indústria, car són exportats els minerals en brut (ferro) o bé concentrats (coure). Hi ha extracció de petroli, gas natural, urani i carbó i mines d'argent, ferro, plom, zinc, or, estany, molibdè i tungstè. Hi ha indústries alimentàries, de tabac, tèxtil, químiques i fusta, finançades algunes per capital estranger (nord-americà). Lima i Callao són els principals centres industrials. Es destaca també la siderúrgia i la refineria d'or, argent i coure, a més de zinc i plom. Els transports, distorsionats per les dificultats naturals i una cohesió interna insuficient, foren pioners en algun aspecte: els ferrocarrils són els més alts del món. El port més complet és el pacífic de Callao, però per a mercaderies el supera el de San Nicolás. La balança comercial resulta favorable, però la de serveis és tan negativa que incrementa el deute exterior. La població peruana presenta un repartiment molt desigual: malgrat les migracions, el sector andí comprèn encara la meitat de la població del país. L'increment demogràfic és accelerat, ja que la taxa anual de creixement és del 21,4‰, però es troba en minva. A part Lima, objecte d'un gran desenvolupament urbà, els centres urbans principals són Callao, Arequipa, Trujillo i Chiclayo. El castellà, el quítxua i l'aimara són idiomes oficials. Quant a la religió, el 92,5% dels peruans professen el catolicisme. Perú és membre de l'ONU.

LA HISTÒRIA

Les cultures pre-colombines peruanes tingueren una sèrie de trets comuns: agricultura intensiva rica en recursos tècnics, ramaderia, un art i una tècnica tèxtil molt avançats, organització social econòmica, estat centralitzat i religió de déus celestials, genis i esperits locals, com també determinats símbols. La cultura de Huaca Prieta (2500-1500 aC) fou la primera. La cultura de Chavín (850-550 aC) representa el pas cap al neolític agrícola, perfeccionat durant el període experimental (550-350

aC). L'evolució d'aquesta etapa neolítica originà les cultures *nazca* i *mochica* (300 aC-500 dC), molt perfeccionades. Entre el 500 i el 1000 sorgí a l'altiplà la cultura de Tiahuanaco, que es destacà per les construccions megalítiques. El període urbanista (1000-1440) o cultura de Chimú desenvolupà les seves ciutats regne a les valls costaneres del N. Al s XV els *chimú* reeixiren a crear un imperi al Perú septentrional. Simultàniament sorgí a la Cordillera l'imperi →*inca* (1440-1532) el qual, en estendre's, derrotà i absorbí els *chimús* i les cultures meridionals. Un conqueridor extremeny, Francisco Pizarro, organitzà des de Panamà la conquesta del Perú (1524). Aprofitant les acaballes d'una guerra civil, Pizarro conquerí l'imperi (1531-35), establí un règim colonial i fundà Lima (1535). El domini de la regió del Cuzco entre Pizarro i Almagro desencadenà la primera de les cinc guerres civils (1538-54) entre ambdós conqueridors. El 1551 el Perú esdevingué el segon virregnat castellà a Amèrica. Un cop saquejat l'imperi inca, l'economia colonial s'orientà devers la producció minera de metalls preciosos. La reorganització administrativa del s XVIII fou aplicada principalment pel virrei Manuel d'Amat. Les autoritats colonials hagueren d'enfrontar-se a noves revoltes indígenes (Tupac Amaru, 1780-81), i a la creixent competència comercial de la conca del Plata i dels ports veneçolans. El moviment independentista de començament del s XIX convertí el Perú en el baluard més fort dels reialistes. El 1821 el general José de San Martín, amb un exèrcit argentino-xilè, ocupà Lima. El 1822 una junta liberal presidida per La Mar proclamà la república. Eliminades definitivament les restes del virregnat colonial, el general Sucre permeté que l'Alt Perú es constituís república independent (Bolívia), mentre que Simón Bolívar fallia en el seu intent de crear una república juntament amb Colòmbia i Bolívia (1827). L'explotació del guano facilità el reforçament de l'aristocràcia limenya i la formació d'una burgesia comercial. Coincidint amb la intervenció de la flota espanyola (1861-64, guerra del Pacífic), l'esgotament del guano portà una forta crisi econòmica i s'originà una nova guerra civil. La derrota peruano-boliviana amb l'ocupació de Lima (segona guerra del Pacífic, 1879-83) i el tractat d'Ancón significaren l'ocupació pels xilens de les riques províncies salnitreres del sud. Això provocà el col·lapse econòmic peruà. L'exèrcit ocupà el poder (1884-86) i aconseguí una certa recuperació econòmica gràcies a la cessió dels ferrocarrils al capital britànic, a les mines de Junin i a un replantejament de l'agricultura. El 1895 una sagnant reacció de la burgesia dirigida per Piérola tornà els civils al poder. Començaren a aparèixer els capitals nord-americans i les primeres organitzacions obreres. El 1919 la crisi enfonsà definitivament l'etapa civilista. La dictadura progressista d'Augusto B.Leguía (1919-31) caigué víctima de la davallada mundial del 1929. La presidència de Manuel Prado y Ugarteche (1939-45) coincidí amb una onada expansiva econòmica provocada per la Segona Guerra Mundial. Però els beneficis només foren per a l'oligarquia, que blocava els diversos intents reformistes i les reivindicacions del proletariat. El 1947-48 els sectors més reaccionaris recuperaren el poder per mitjà del general Manuel Odría, que el 1956 permeté unes eleccions generals. Reelegit president M.Prado, el seu reformisme fou enfonsat per la recessió econòmica de la segona meitat dels anys cinquanta. La infeudació del Perú als EUA augmentà i tornaren els conflictes socials. El 1963 Belaúnde Terry guanyà les eleccions i inicià una tímida reforma agrària a fi de tallar l'agitació camperola, constant des del 1956. El 1968 un cop d'estat per part de l'ala progressista de l'exèrcit situà el general Juan Velasco Alvarado a la presidència, el qual limità la penetració nord-americana al Perú i accelerà la reforma agrària. El 1975 un nou cop d'estat atorgà la presidència al general Francisco Morales, el qual decantà el règim militar cap a una política més conservadora i pro-nord-americana. Amb la victòria de l'APRA i el Partido Popular Cristiano el 1978, hom excarcerà tots els presos polítics. El 1980 entrà en vigor una nova constitució i foren celebrades noves eleccions, que retornaren la presidència a F.Belaúnde Terry. El nou govern s'encarà amb una situació econòmica lamentable, que procurà combatre amb un programa

de liberalització econòmica; també hagué de fer front a l'activitat terrorista del grup maoista Sendero Luminoso, que intensificà les seves accions. Les eleccions del 1985 donaren la victòria a l'APRA. El president Alan García, per frenar els excessos comesos per l'exèrcit, forçà la dimissió de nombrosos càrrecs militars. El 1987 hi hagué un ressorgiment del grup guerriller Movimiento Revolucionario Tupac Amaru (MRTA). García controlà les importacions i afavorí les inversions estrangeres, però fou incapaç de reduir la inflació, per la qual cosa en les eleccions municipals fou vençut per una coalició dretana dirigida per M.Vargas Llosa, el qual, però, perdé en les generals del 1990 davant l'enginyer Alberto Fujimori. El 1992 el president A.Fujimori donà un autocop amb el suport dels militars, dissolgué el congrés i suspengué la constitució. El 1993 s'aprovà una nova constitució i el 1995 el president fou reelegit.

Perucho i Gutiérrez, Joan (Barcelona 1920) Escriptor. Jutge de professió, fou redactor d'“Ariel” i crític d'art i col·laborador de diversos diaris i revistes. En les seves novel·les i llibres de narracions combina elements literaris i erudits: *Llibre de cavalleries* (1947), *Les històries naturals* (1960), *Les aventures del cavaller Kosmas* (1981), premi Ramon Llull 1981 i premi Joan Crexells 1982, *Discursos de l'Aquitània i altres refinades perversitats* (1982), *Pamela* (1983), *La guerra de la Cotxinxina* (1986), *Els emperadors d'Abissínia* (1989) i *El Baró de Maldà i les Bèsties de l'Infern* (1994). També ha publicat llibres de poesia i obres en castellà, l'estudi *Joan Miró i Catalunya* (1970), llibres d'assaig (*Teoria de Catalunya*, 1985), molts reculls d'articles, i les memòries *Els jardins de la malenconia* (1992). El 1985 començà la publicació de la seva obra completa. És membre de l'Acadèmia de Bones Lletres (1976) i el 1991 li fou atorgada la Creu de Sant Jordi.

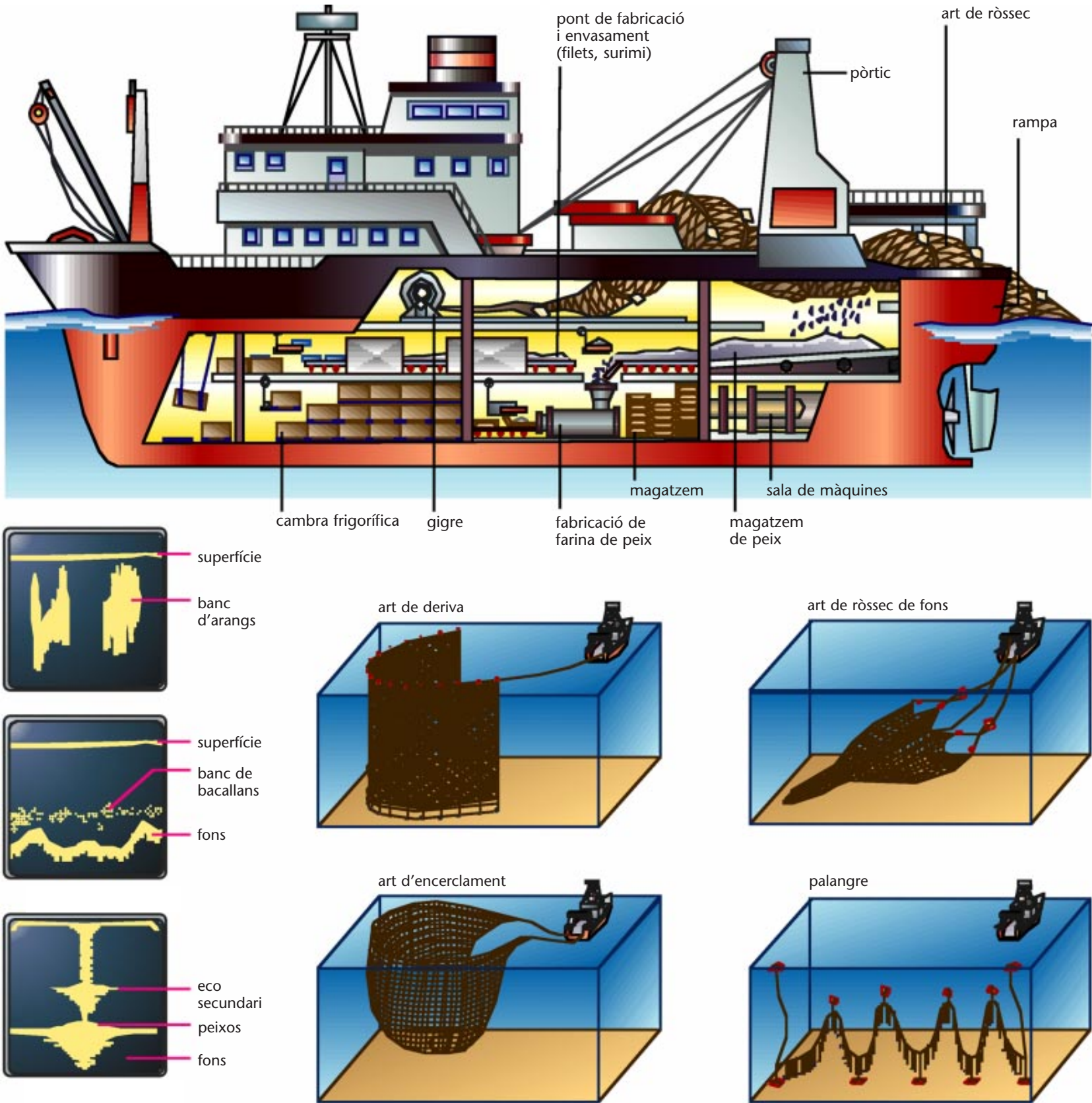
Perugino, II (Città della Pieve, Úmbria 1448 — Fontignano, Perusa 1523) Nom amb què és conegut Pietro Vannuci, pintor italià. De Piero della Francesca aprengué la claredat de composició i la concepció monumental dels espais arquitectònics: taules de la Vida de Sant Bernadí (1473). També són obra seva *El lliurament de les claus a sant Pere* (Capella Sixtina, 1481), *Apol·lo i Màrsies*, *Enterrament de Crist* (1495), el *Retrat de Francesco delle Opere* (1494), els frescs del Collegio della Mercanzia a Perusa (1500), executats en col·laboració amb deixebles, entre ells Rafael, etc.

pes 1 *fís* Força amb què la Terra atreu un cos qualsevol com a conseqüència del fenomen de la gravitació. El pes **p** d'un cos es relaciona amb la seva massa *m* mitjançant l'equació **p = mg**, on **g** és el vector camp gravitatori o acceleració de la →***gra-vetat***. La mesura de pesos, un cop és coneguda **g**, és feta indirectament, comparant masses amb balances (→*balança*). Els resultats són expressats en unitats de força, bé que és molt estès el costum de designar el pes d'un cos de massa *m* pel valor de la massa.
2 pes específic *fís* En una substància suposada homogènia, pes que té la unitat de volum.
3 Peça de metall, o d'un altre material, de forma determinada, que serveix d'unitat de pes,

Perú La catedral i el palau de l'arquebisbat de Lima

Joan Perucho i Gutiérrez

i que porta, de manera visible i en unitats legals, la indicació de la seva massa nominal. **4 TECNOL** Cadascuna de les peces que, penjades d'una cadena o d'una corda, donen moviment, amb llur propi pes, a algun mecanisme, com els pesos d'alguns rellotges, els dispositius giratoris dels llums d'alguns fars marítims, etc. **5 ESPORT** En l'atletisme, instrument metàl·lic de forma esfèrica i superfície llisa. El pes té un diàmetre màxim de 13 cm i mínim d'11 cm i pesa 7,260 kg (per a la categoria femenina 11 cm de màxim i 9,5 cm de mínim i pesa 4 kg). El **llançament de pes** constitueix una prova que forma part del programa olímpic com a especialitat i també en les proves combinades d'heptatló i decatlló. El llançament és nul si l'atleta surt per davant del cercle des del qual s'ha de realitzar el llançament o si el pes no cau dintre la zona de 40° reglamentària.

pesca Conjunt de tècniques i activitats mitjançant les quals l'home agafa peixos de l'aigua dels rius i dels llacs o de la mar i, per extensió, crustacis, mol·luscs i d'altres éssers que hi viuen. És anomenada *pesca fluvial* la practicada en els rius o els llacs i *pesca marítima* (la més important, especialment des del punt de vista econòmic) la practicada a la mar, prop de la costa, sense perdre-la de vista, o a alta mar, anomenada en aquest cas *pesca d'altura*. En els ormeigs emprats en la pesca marítima, que solen tenir una certa correspondència en la pesca fluvial, el peix pot ésser capturat en clavar-se a un ham, generalment per la boca en intentar de menjar-se l'esquer que el dissimula (com en la *canya*, el *volantí* i el *palangre*), en clavar-lo al peix (com en l'*arpó* i en la *fitora*), en introduir-s'hi (com en la *nansa* i en el *salabret*) o bé en ésser-hi atrapat, com en el *rall* i en les xarxes, especialment els arts. En la pesca fluvial hom pot capturar els peixos *a sarpat*s (tot agafant-los el pescador amb les mans), amb *canya*, amb *forquilla* (que correspon a la fitora de la pesca marítima), amb *corda* (que correspon al palangre), amb *vergat* i *bertrol* (que correspon a les nanses), amb *esparver* (que

A dalt, esquema simplificat d'un vaixell factoria; a l'esquerra, aspecte de tres ecogrames de bancs de peixos; a la dreta, els quatre ormeigs principals en la pesca industrial

correspon al rall), amb *filat* (que correspon a la xarxa), etc. Sovint els peixos són atrets, a les fosques, amb focus lluminosos (*pesca a la llum*). S'ha utilitzat també, sobretot en aigua dolça, la *pesca amb electricitat*. En la pesca d'altura són emprats, actualment, vaixells de pesca que són autèntiques factories flotants, car poden refrigerar o congelar el peix i fins i tot preparar a bord les conserves i elaborar-ne els productes derivats.

peso* *ECON* Unitat monetària principal de diversos estats, com ara: Argentina, Bolívia, Colòmbia, Cuba, República Dominicana, Filipines, Guinea Bissau i Mèxic.

pesolera [*Pisum sativum* ssp *sativum*, família de les papilionàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual, glauca, de tiges enfiladisses de 50 a 200 cm de llarg; de fulles paripinades i terminades en circell, amb folíols el·líptics i amb estípules grosses i ovals; de flors blanques o purpúries, agrupades en raïms triflors; de fruits en llegum, i de llavors (els *pèsols*) rodones, verdes o groguenques, i llises o rugoses. Les llavors són consumides en fresc i en conserva, i la planta sencera és farratgera.

Pessoa, Fernando (Lisboa 1888 — 1935) Poeta portuguès. Establert amb la família a l'Àfrica del Sud, escrigué poesia en anglès, aplegada a *Poemas Ingleses*. Ja a Lisboa (1905) començà a escriure en portuguès el 1908. L'únic llibre en portuguès que publicà en vida fou *Mensagem* (1934). A partir del 1941 van anar apareixent les seves obres completes (onze volums fins el 1974), revelació d'un dels grans poetes del s. XX. El problema clau de la seva poesia és el dels *heterònims*, que no són pseudònims, sinó personatges reals distints d'ell, amb biografies i estils propis. Alberto Caeiro, "mestre" de R.Reis i d'A.de Campos, és poeta instintiu, sensualista i antimetafísic; Ricardo Reis és hel·lenista i "pagà de caràcter"; Campos és el menys intel·lectual; i els poemes que signà amb el nom trasllueixen gust per la poesia popular. Amb caràcter pòstum, hom ha recopilat també les seves *Páginas de Estética e de Teoria e Crítica Literárias* (1967),

Páginas íntimas e de autointerpretação (1966), *Textos Filosóficos* (1968), *O livro do desassossego* (1982) i *Faust* (1987).

pesta Malaltia epidèmica causada per un bacil aerobi i gramnegatiu, descobert simultàniament per Kitasato i per Yersin l'any 1894, que es transmet directament d'home a home o mitjançant animals, com rates, puces, xinxes, etc. Presenta tres formes típiques: la *pesta septicèmica*, la *pesta pulmonar* i la *pesta bubònica* (més freqüent, amb doloroses tumefaccions ganglionars). Les epidèmies de pesta han causat estralls; són particularment recordades per llur extensió i violència les anomenades *pesta antonina* (segona meitat del s II), *pesta de Justinia* (a mitjan s VI) i sobretot la *Pesta Negra* del s XIV. A mitjan s XVII la malaltia es propagà una altra vegada per quasi tot Europa i provocà un gran nombre de víctimes.

Pestalozzi, Johann Heinrich (Zuric 1746 — Brugg 1827) Pedagóg suís. Inicià un nou corrent pedagògic, inscrit en l'escola activa. El seu mètode es basa en la intuïció i en l'observació, en l'educació moral i del caràcter, i en la funció de la família en l'educació. Exposà les seves idees a 'Sobre l'educació del jovent rural pobre' (1777), 'Les meves investigacions sobre el curs de la natura en el desenvolupament del gènere humà' (1797) i, sobretot, a 'Com educa Gertrudis els seus fills' (1801) i 'Mare i fill' (1827).

Pestaña Núñez, Ángel (Santo Tomás de las Ollas, Ponferrada, Lleó 1886 — Barcelona 1937) Dirigent anarcosindicalista. Miner, arribà a Barcelona el 1914. Participà en el Congrés Internacional de la Pau (Ferrol 1915), d'on sorgiren els primers intents reorganitzadors de la CNT a tot Espanya. Fou director del periòdic "Solidaridad Obrera" (1918-19). En 1922-23 es decantà cap a principis anarcosindicalistes més moderats. Sota la Dictadura s'alineà amb Joan Peiró en defensa de la legalització dels sindicats confederats. El 1929 ocupà per uns mesos la secretaria del comitè nacional de la CNT (1929) en substitució de Peiró i amb la proclamació de la Segona República hom el confirmà en aquest lloc (juny del 1931 — febrer del 1932), però, després de l'ofensiva triomfal dels anarquistes contra el trentisme, fou expulsat de la CNT (desembre del 1932). El 1934 creà el Partit Sindicalista, del qual fou president.

Pétain, Henri-Philippe-Omer (Cauchy-à-la-Tour 1856 — illa de Yeu 1951) Militar i estadista francès. General als 58 anys, durant la Primera Guerra Mundial dirigí la defensa de Verdun (1916), que li valgué ésser considerat heroi nacional. Comandant en cap de l'exèrcit francès (1917) i mariscal (1918), després de la desfeta francesa (1940) fou nomenat president del Consell de govern. Assumí a Vichy les funcions de cap d'estat, col·laborà amb Alemanya i fundà un estat totalitari. Després de la guerra fou jutjat i condemnat a mort, pena que li fou commutada per cadena perpètua (1945).

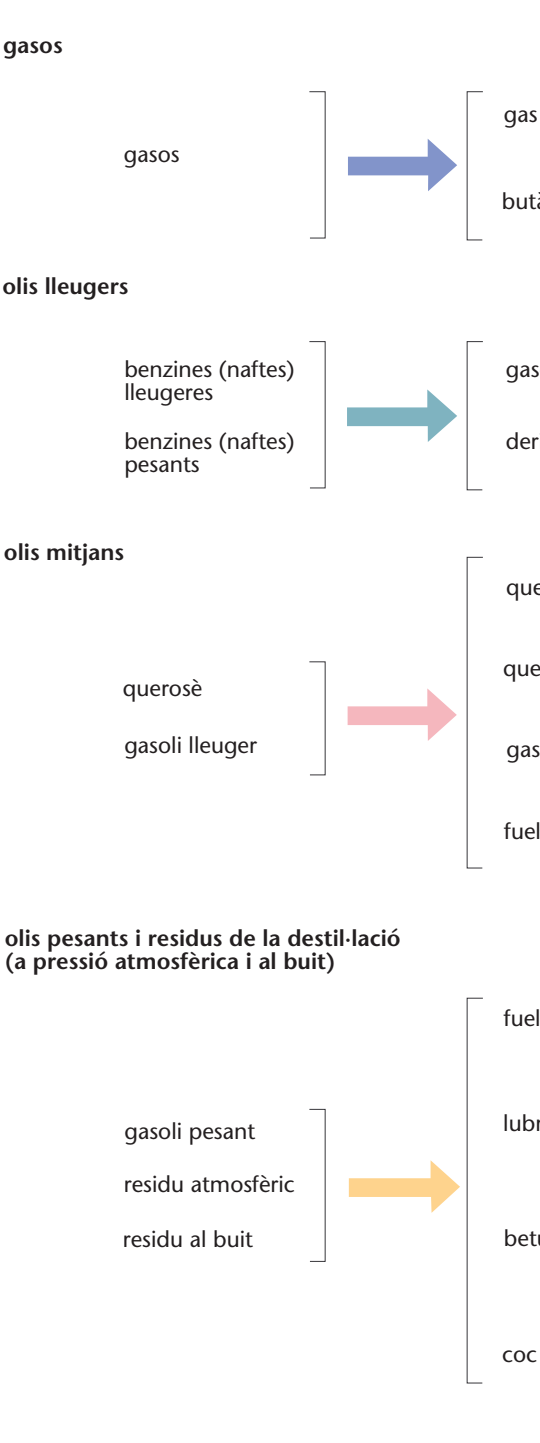
Petrarca, Francesco (Arezzo 1304 — Arquà Petrarca, Vèneto 1374) Poeta italià. Com a humanista, la seva cultura fou vasta i refinada, més literària que filosòfica. No tenia interès per la teologia, sinó per la moral, seguint sant Agustí; i era atret per Plató, adaptat a la veritat cristiana, i enemic de l'escolàstica. Condemnava la corrupció i decadència de l'Església i volia tornar a la simplicitat evangèlica. Les seves obres són difícils de datar, per la constant revisió que en feia. Les obres llatines responen al seu humanisme, i foren les que li procuraren èxit en l'època: en vers, hi ha *Africa*, cant èpic segons el model de Tit Livi; les 12 èglogues de *Bucolicum carmen*, sota ficció pastoral; les *Epistolae metricae*, en 66 hexàmetres; i 7 *Psalmi poenitentiales*, religiosos. La prosa aplega obres històriques —*De viris illustribus*; *Rerum memorandarum libri*, compilació d'episodis històrics agrupats per virtuts morals; i l'*Itinerarium syriacum*, pretesa guia de Terra Santa—, obres polèmiques —*De suis ipsius et multorum ignorantia*, defensa d'Aristòtil d'Aristòtil contra averroistes venecians; *Invectivarum contra medicum quandam libri IV*, defensa de la poesia contra la ciència i les arts "mecàniques", etc—, i obres ètico-filosòfiques: *De vita solitaria*; *De otio religioso*, enaltiment de la vida monàstica; *De remediis utriusque fortunae*, vademècum de vida diària; i *Secretum*, examen de consciència. La poesia en vulgar toscà de Petrarca comprèn el *Canzoniere* i els poemes dels *Trionfi*, intent

d'imitació de la *Divina Comèdia*, mai no acabada. Mètricament, formen el *Canzoniere* 317 sonets, 29 cançons (cançó petrarquesca), 9 sextines, 7 balades i 4 madrigals. Hi predominen les poesies líriques, amb dos temes cabdals —l'amor per Laura i la fugacitat de la vida terrenal, amb la caducitat de la bellesa—, expressats amb una llengua molt simple, que en feren un model lingüístic. Les dues grans conquestes de Petrarca, l'originalitat tant psicològica com estilística, foren la base del petrarquisme.

Petrer Municipi del Vinalopó Mitjà estès als elevats contraforts subbètics de la penya del Sit (1 127 m) i als contraforts del Maigmó (llomes de Puça, 1 000 m) (104 km²; 24 461 h [1991]). La superfície inculta es reparteix entre el bosc i l'esparrar. Els conreus de secà són majoritaris. S'hi inclouen també ametllers i oliveres. Actualment encara s'hi cultiva vinya, oliveres i hortalisses. La dedicació al sector primari és, però, residual, mentre que en el sector secundari hi treballa més de la meitat de la població activa. En començar els anys vuitanta encara hi havia un nombre d'establiments sabaters considerable, però als anys noranta, s'hi ha constatat una certa minva. L'estructura industrial es completa amb fàbriques de bosses de cuir, fusta i moble i plàstics. El nucli es desenvolupà en temps islàmics i conserva les ruïnes d'un castell medieval. L'església parroquial de Sant Bartomeu és dels ss XVIII i XIX.

petroli Oli mineral constituït per hidrocarburs de composició diversa i en proporcions molt variables segons el jaciment d'origen. Hom els classifica en petrolis de base parafínica, naftènica, aromàtica o mixta, segons els tipus d'hidrocarburs que hi predominen. Hom suposa que s'originà quan una gran quantitat de matèria orgànica (algues, diatomees, plàncton, etc) s'acumulà en el fons d'algunes mars, on, en absència d'oxigen, es formà una massa albuminoïdea que, primerament per acció bacteriana i després per efecte de temperatura i pressió (plegaments tectònics), donà origen al petroli. Els jaciments de petroli es troben a profunditats variables, i normalment consten de tres capes, la superior constituïda per gas (generalment metà), la intermèdia per petroli, i la inferior per aigua salada. La producció actual de petroli se centra principalment en vuit grans zones: l'Amèrica del Nord (EUA, Canadà, amb el 14% de la total), l'Amèrica Central i del Sud (Mèxic, Veneçuela, Argentina, Brasil, amb el 10%), l'Àfrica del Nord (Líbia, Algèria, Egipte, amb el 5%), la resta d'Àfrica (Nigèria, amb el 3%), l'Orient Mitjà (Kuwait, Aràbia Saudita, Iran, Unió dels Emirats Àrabs, Oman, Síria, amb el 29%), l'Extrem Orient (Xina, Índia, Malàisia, amb el 7%), la CEI (amb el 12%) i l'Europa de la mar del Nord (Gran Bretanya, Noruega, amb el 7%). L'explotació dels jaciments té lloc mitjançant pous perforats amb trepants. La profunditat dels sondeigs és variable, i pot superar els 10 000 m. El principal camp d'aplicació del petroli és l'energètic, malgrat el fort augment del seu ús en la indústria química. Hom no empra mai el petroli brut, sinó que cal refinar-lo. Els principals productes que hom obté del petroli són els carburants (gasolina, gasoli i querosè) i els combustibles (fuel); hom produeix també els gasos liquats del petroli (GLP) —és a dir, propà, butà i llurs mescles—, olis lubricants, asfalt*s* i coc de petroli. Finalment, destinats a la indústria química, hom produeix derivats naftènics i aromàtics. Per tal de distingir les propietats dels diferents petrolis en brut, hom empra com a índexs o factors característics la *densitat* i el *contingut de sofre*. En general, hom pot obtenir del petroli les següents fraccions: *olis lleugers*, que destil·len a temperatures inferiors als 200°C i que hi són presents en una proporció del 10 al 15%; *olis mitjans*, que destil·len entre 190 i 300°C i llur proporció és del 25 al 30%, i *olis pesants*, que destil·len per sobre dels 300°C i constitueixen el 50 o 60% del petroli. La unitat de mesura més emprada per a la producció de petroli és el barril. Una tona conté, aproximadament, de 7 a 8 barrils, segons la densitat del petroli.

Petroni [llat: *Petronius*] (Roma s I dC — ?) Escriptor llatí. Suposat autor de la monumental sàtira menipea anomenada *Satiricó*, generalment és identificat amb un aristòcrata romà, citat per Tàcit. En virtut de l'obra, caldria atribuir-li bons dots de

Fraccions de la destil·lació del petroli i famílies de productes principals que es deriven

Pinya de pi pinyer

novel·lador, d'escriptor realista i d'enriquidor del llenguatge.

petúnia [*Petunia hybrida*, família de les solanàcies] *BOT* Planta herbàcia anual, de 20 a 50 cm d'alçada, de fulles ovades i de flors campanulades, molt vistoses i de colors molt variats. D'origen sud-americà, és molt comuna als jardins.

petxina *1* *ZOO*l Nom donat a diversos mol·luscs de la subclasse dels lamel·libranquis. *2* **petxina de pelegrí** [*Pecten jacobeus*, família dels pectínids] *ZOO*l Mol·lusc lamel·libranqui del superordre dels fili·branquis, de 12 cm de diàmetre, que té les valves desiguals, l'una plana i l'altra molt convexa, solcades per 14 o 16 plec*s* regulars i radials des del vèrtex fins a la vora exterior, i que té les dues orelles de la xarnera iguals. Es desplaça obrint i tancant bruscament la conxa. És comestible i habita als fons de sorra de prop de la costa, a la Mediterrània.

peu *1* Part terminal de les extremitats abdominals de l'home que comprèn el tars, el metatars i els dits. Completant l'estructura òssia d'aquestes parts, hi ha uns potents tendons procedents dels músculs de la cama i dels músculs propis del peu, i lligaments, el conjunt dels quals contribueix a la fixació de les peces òssies. El peu de l'home pot ésser considerat com una estructura mecànica molt perfecta. *2* **peu de rei** *TECNOL* Aparell de mesura per a amidar distàncies curtes amb una precisió de centèsimes de mil·límetre. Consta d'un regle fix, graduat, amb una pota que li és perpendicular, i un cursor, proveït d'una altra pota, que porta incorporat un nònius o un visualitzador digital. La mesura es fa prement lleugerament la peça entre les dues potes. *3* **peu de rata** [*Ramaria* *sp*, família de les ramariàcies] *BOT* Gènere de bolets molt ramificats, en forma de corall o de col·i-flor, de carn ferma i d'esporada groga. El **peu de rata blanc** és de color groc clar, amb taques vermelles. Es troba en boscs, sobretot a muntanya. El **peu de rata bord** és de color de carn o rosa ataronjat, amb les puntes de les branques groguenques. Es fa en boscs caducifolis, en grups. El **peu de rata groc** té el tronc blanc i les branques grogues o d'un groc ataronjat. Creix en boscs. *4* *LIT* En la poesia clàssica grega i llatina, unitat mètrica bàsica a partir de la qual es formen els versos. Tot sovint és

emprat com a sinònim de *metre*. De fet, però, el mot *peu* designa pròpiament la unitat de repetició dintre el vers que consta només d'un temps marcat. ***5*** **peu de cabra** *ZOO*l Nom donat als crustacis cirrípedes de l'ordre dels toràcics pertanyents als gèneres *Lepas*, *Pollicipes* i *Scalpellum*, caracteritzats pel fet que s'adhereixen a un substrat variable mitjançant un peduncle carnós en el qual hi ha la regió cefàlica, mentre que la resta del cos és protegida per unes plaques calcàries que formen en conjunt la cuirassa o closca del crustaci. Els peus de cabra són comestibles i objecte d'un comerç actiu.

Pevsner, Anton (Orel 1884 — París 1962) Escultor i pintor d'origen rus, naturalitzat francès. Anà a París (1911-14), on féu el seu primer quadre abstracte. Tornà, amb el seu germà Naum Gabo, a Moscou i signà el Manifest Realista (1920), de tendència constructivista. El 1922 ambdós s'establiren a París. El 1946, Pevsner fou premiat pel seu *Monument al pres polític*.

pH *QUÍM* Concepte introduït el 1909 per S.P.L.Sorensen per donar una mesura quantitativa de l'acidesa o basicitat d'una dissolució. Actualment, el pH és definit d'una manera operativa, segons l'equació *pH_x - pH_y = (E_x-E_y)/k*, en la qual *pH_x* és el pH de la dissolució desconeguda, *pH_y*, el de la dissolució de referència, *E_x* la força electromotriu de la cel·la H₂(1 atm)/dissolució *x* || elèctrode de referència, *E_y* la força electromotriu de la cel·la H₂(1 atm)/dissolució *r* || elèctrode de referència, i *k* una constant que depèn de la temperatura. L'elèctrode de referència més emprat és el de calomelans, i el d'hidrogen és usualment substituït per un de vidre.

Phnom Penh Capital de **Cambodja**, que constitueix un *khêt* independent, situada a la riba del Mekong, on aquest es divideix en dos braços abans del delta (46 km²; 900 000 h [est 1991]). A 280 km de la mar, és un important port accessible pel riu. Al costat de la indústria tradicional artesana han crescut indústries modernes: tèxtil, mecànica, fusta i paper, tabac, destil·leries, etc. Ocupada pels khmers rojos el 1975, la població civil ha estat obligada a abandonar-la.

¹**pi** [*Pinus* *sp*, família de les pinàcies] *BOT* Gènere d'arbres perennifolis, de fulles aciculars (*agulles*), reunides en grups de 2 a 5, sobre un braquiblast. Són monoics, amb flors estrobiliformes. Les flors femenines en madurar es lignifiquen i constitueixen cons o estròbils pseudocàrpics (les *pinyes*). Els cons dels pins tenen les esquames tectrius atrofiades i es componen solament d'esquames seminíferes lignificades i terminades en una apòfisi sovint prominent, cadascuna de les quals duu dues llavors (*pinjons*). El pol·len de pi, dispersat pel vent i produït esponerosament, té els grans amb dues vesícules aeríferes. El gènere comprèn més de 100 espècies, distribuïdes per l'hemisferi nord, de les quals només sis es fan espontàniament als Països Catalans. El **pi blanc** (o **bord**, o **garri-guenc**) de distribució mediterrània, forma boscs extensos a la terra baixa. El **pi negre** es fa a l'estatge subalpi, als Pirineus i en certs punts dels Alps i de la Serralada Ibèrica. El **pi pinyer** (o **bo**, o **de pinjons**, o **pinyoner**, o **ver**) és propi de la regió mediterrània i habita sols sorrencs de terra baixa. El **pi roig** (o **melis**, o **rojal**, o **rojalet**) és comú a les planes de Sibèria i de l'Europa septentrional i central, i penetra a les muntanyes mediterrànies. També es fan el pinastre i la pinassa.

²**pi** *MAT* Lletra grega, inicial del mot grec περιφέρεια ('circumferència'), adoptada per a representar la raó constant que existeix entre la longitud de la circumferència i el seu diàmetre. L'ús d'aquesta lletra per designar aquesta relació es remunta al s XVII. A Egipte hom havia fet aproximacions empíriques del valor de π; però fou Arquimedes qui proposà el primer mètode rigorós per a calcular π. El 1761, Lambert demostrà que π és irracional i Lindemann demostrà el 1882 que π era transcendent. Els primers decimals del nombre π són π = 3,141 592 653 589 793 238 464 338 327.

Pi de Cabanyes, Oriol (Vilanova i la Geltrú 1950) Escriptor. El 1972 guanyà el premi Prudenci Bertrana de novel·la amb *Oferiu flors als rebels que fracassaren* (1973), que aconseguí també el premi de la Crítica Serra d'Or (1974). Després, ha escrit *També les formigues*, *Dylan, algun dia ploraran de solitud* (1975), *Esquinçalls d'una ban-*

dera (1977), *Què va dir Andreu Nin?* (1978), *La Renaixença* (1979), *Llibre d'hores* (1975-78), *Fulls de dietari* (1980), *Repensar Catalunya. Una reflexió crítica* (1988), *Cases senyorials de Catalunya* (1991) i *Pel bell Nord glaçat* (premi Sant Joan 1994). Des del 1987 és director de la Institució de les Lletres Catalanes.

Pi i Margall, Francesc (Barcelona 1824 — Madrid 1901) Polític republicà. Influït fonamentalment per Hegel, Rousseau i Proudhon, assenyalà la contradicció entre una llei del progrés, fatal i d'acció continuada, i l'actuació de la “reacció” (la tradició, l'autoritat, l'església, la monarquia). Preconitzava la reconstrucció administrativa de les regions històriques com a estats autònoms i l'arraconament de l'església i de l'exèrcit. Després d'un exili a París en 1866-68 fou elegit diputat a corts per Barcelona, i a partir del 1870 el seu paper fou hegemònic dins la direcció del Partit Republicà Democràtic Federal. Sota la Primera República Espanyola defensà una política d'estricta compliment d'un programa legalista: eleccions a corts constituents que devien aprovar ràpidament una constitució federal. Ministre de la governació (febrer-juny del 1873), com a cap del poder executiu (11 de juny — 18 de juliol) no pogué evitar l'esclat del cantonalisme, i en negar-se a una repressió recolzada en l'exèrcit, la seva posició esdevingué insostenible. Després d'encapçalar la reorganització del Partit Republicà Democràtic Federal a partir del 1880, fou l'autor del projecte de constitució federal del 1883 i del programa del partit del 1894.

Pi i Sunyer, August (Barcelona 1879 — Mèxic 1965) Fisiòleg. Dirigí l'Institut de Fisiologia (1920), on creà una escola d'un gran prestigi internacional. Promotor dels Congressos de Metges de Llengua Catalana, en presidí el setè (1930). Fou president de l'Acadèmia de Medicina de Barcelona. El 1939 s'exilià primer a França i més tard, fins al 1963, a Veneçuela i finalment a Mèxic. Fou fundador i primer president del Centre Català de Caracas (1945) i d'una escola fisiològica veneçolana. Publicà una gran quantitat de llibres i treballs en diverses publicacions periòdiques sobre temes mèdics.

Pi i Sunyer, Carles (Barcelona 1888 — Caracas 1971) Polític, economista i escriptor. Fou diputat al Parlament de Catalunya i a les Corts Espanyoles constituents. Pel desembre del 1932 fou designat conseller de finances de la Generalitat. A l'octubre del 1933 ocupà el ministeri de treball en el govern de Martínez Barrio. Alcalde de Barcelona (febrer del 1934), donà suport als fets del 6 d'octubre de 1934 i fou empresonat. Tornà a l'alcaldia el febrer del 1936, fins que passà a la conselleria de cultura pel juny del 1937. S'exilià a Londres, on presidí el Consell Nacional de Catalunya (1941-45) i fou membre del Govern de la Generalitat a l'exili fins el 1947. El 1952 s'establí a Caracas. Escriví nombrosos llibres, com *El comerç de Catalunya amb Espanya* (1959, 1974), *Barcelona: la vida de les fronteres durant la guerra amb la França* (1967), *La república y la guerra. Memorias de un político catalán* (1975), *La guerra 1936-39* (1986).

Piaget, Jean (Neuchâtel 1896 — Ginebra 1980) Psicòleg suís. Se centrà en temes de psicologia infantil i evolutiva. La seva aportació fonamental fou la investigació del sorgiment i desenvolupament de la intel·ligència en l'infant, com també de la interrelació entre pensament i entorn social infància. Entre la seva obra sobre l'evolució psicològica de l'infant destaca *La psychologie de l'intelligence* (1947), *Traité de psychologie expérimentale* (1963-69), *Psychologie et Pédagogie* (1969), *Le jugement moral chez l'enfant* (1969) i *L'épistémologie génétique* (1970).

piano *MÚS* Instrument cordòfon de tecla. Consta d'una *caixa* on hi ha les *cordes*, sempre metàl·liques, que són percutides mitjançant un *mecanisme* accionat per un *teclat*. La forma de la caixa ha donat lloc a dues formes de piano: el piano de cua i el piano vertical o de paret. Ambdues contenen una taula d'harmonia que amplifica les vibracions de les cordes. El mecanisme d'escapament possibilita una execució més ràpida i precisa que en els altres instruments de teclat. El teclat abasta 7 1/3 octaves, de vegades fins i tot 8. El sistema de pedals té una missió múltiple: el de l'esquerra, celest, en disminueix la sonoritat. El pedal de la dreta allunya tots els

apagadors i permet que continuïn vibrant les cordes percutides, encara que els dits ja no pressionin la tecla. El tercer pedal, opcional, sol tenir funció de sordina, o bé és una variant del pedal de la dreta. El paper del piano com a instrument solista ha estat molt notable des de la fi del s XVIII (J.C.Bach i Mozart). S'han destacat especialment en la literatura pianística Schubert, Schumann, Weber, Chopin, Brahms, Liszt, Mendelssohn, Grieg, Çajkovskij, Dvořák, Smetana, Debussy, Ravel, Béla Bartók, Skr'abin i Stravinskij.

Picabia, Francis (París 1879 — 1953) Pintor francès. Influït per C.Pissarro i A.Sisley, s'orientà el 1909 vers el cubisme. El 1911 fou un dels creadors del grup Section d'Or. Participà en l'*Armory Show* a Nova York (1913) i posà les bases, amb M.Duchamp, del dadaisme novaiorquès. El 1917 fundà a Barcelona la revista “391”. Tingué contactes amb els dadaistes de Zuric, i a París pintà les seves *Machines Ironiques*. El 1921 tornà a la pintura figurativa, i a partir del 1945 féu abstracció amb obres que ell anomenà *sur-irréalistes*. Féu els escenaris i el vestuari del ballet *Relâche* d'E.Satie i col·laborà amb R.Clair en el film *Entr'acte*.

Picardia [fr: *Picardie*] Regió del N de França, entre l'Artois al N i l'E, l'Il·la de França al S, la Normandia al SW i la Mànega a l'W (19 400 km²; 1 810 687 h [1990]). La regió administrativa comprèn els departaments d'Aisne, Oise i Somme. La capital és Amiens. És ocupada en gran part per la plana picarda. L'agricultura de la regió és molt racionalitzada, amb un alt grau de mecanització i utilització d'adobs. Hi és desenvolupada l'explotació ramadera, bovina i porcina. Hi són tradicionals la indústria tèxtil i la metal·lúrgica, incrementades per la descentralització de l'àrea parisenca. Hi ha altres sectors, com les construccions mecàniques, l'aparellatge elèctric, vidre i material de construcció, cautxú sintètic. Disputada per França a Anglaterra durant la guerra dels Cent Anys, el segon tractat d'Arràs (1482) incorporà el país a la corona francesa. Pel tractat de Madrid (1526) restà com a territori fronterer entre França i els Països Baixos. El 1557 Felip II de Castella hi derrotà els francesos a Saint-Quentin, però pel tractat de Cateau-Cambrésis (1559) els en retornà els punts ocupats. L'any 1654 passà definitivament a França.

pica-soques *zoo*l Nom donat als ocells de la família dels sítids, de l'ordre dels passeriformes, l'únic representant dels quals als Països Catalans és el **pica-soques blau**, que fa 14 cm i té les parts superiors de color blau grisenc, les inferiors ocraci pàl·lid i els costats castanys. Habita en una gran part d'Àsia i a tot Europa, llevat d'Irlanda, Islàndia, Escòcia, la meitat nord d'Escandinàvia i les illes mediterrànies.

Picasso, Pablo Ruiz (Màlaga 1881 — Mougins, Provença 1973) Pintor, dibuixant, gravador, escultor i ceramista. Establert a Barcelona el 1895, ingressà a Llotja i freqüentà els Quatre Gats. El 1897, ja fou premiat a Madrid amb *Ciència i Caritat*. Després d'un parell de viatges a París, conreà un fauvisme *avant-la-lettre* i començà la seva època blava (1901-04): *Desemparrats*. El 1904 tornà a París, amb Sebastià Junyer i Vidal, visqué al Bateau-Lavoir i féu amistat amb Apollinaire, Max Jacob i Salmon. A partir d'aleshores, alternà els hiverns passats a París, amb els estius passats a Gósol, Horta de Sant Joan, Cadaqués, Ceret, etc. De 1905 a 1906 passà per una època rosa (*L'equilibrista de la bola*) i desenvolupà una etapa de classicisme mediterrani (*La toilette*). A París, a la primavera del 1907, pintà *Les senyoretes del carrer d'Avinyó*, que obrí les portes del **cubisme**. El 1909, conreà un cubisme geomètric (*Retrat de Fernande*), i el 1910 portà el cubisme a l'abstracció (*El guitarrista*). El 1912 féu els primers *collages*. En una estada a Barcelona, pintà el *Retrat d'Olga*, la *Manola puntillista* i l'*Arlequí*, i el 1920 passà per una etapa de gigantisme. Més tard conreà un cubisme representatiu (*La dansa*, 1925), i arribà al paroxisme dionisiac el 1928. Un nou canvi en el seu estil el portà a practicar el corbisme o preponderància de la línia corba. Treballà el gravat (*Les Metamorfosis*, *Suite Vollard*, *Minotauro-màquia*). Simultaniejà l'escultura figurativa (*Testa de Marie-Thérèse*) amb l'abstracta de ferro forjat i la seva obra s'empeltà amb el surrealisme. El 1937 pintà *Guernica* per al pavelló espanyol de l'Exposició Universal de París, i després es decantà per un estil amb figures distortes. Del 1945 al 1947 es

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

Picasso *La cursa de braus* (Museu del Cau Ferrat)

desenvolupà l'època blanca d'Antibes (*La joia de viure*), i començà la seva gran producció de ceràmica a Vallauris. Als anys 50 pintà *La Guerra i la Pau*, creà escultures fetes amb elements de detritus (*La cabra*, 1950) i realitzà grans *suites* (*Las Meninas*, 1957). La seva figura sintetitza l'aventura plàstica de l'art modern: realisme, fauvisme, expressionisme, cubisme, abstracció, surrealisme, etc. Segurament la revolució cubista, d'arrel cèzanniana, és la més important de les seves descobertes i plana, en forma més o menys velada, en les seves aventures posteriors i en una gran part de l'art modern. És un dels artistes més diversos de tota la història de l'art i un dels més prolífics.

Pich i Pon, Joan (Barcelona 1878 — París 1937) Polític republicà. Fou membre del Partit Republicà Radical des de la seva fundació. Diputat provincial en 1907-11, el 1919 passà a presidir la Cambra de Propietat Urbana. El 1918 fou senador i el 1919 elegit diputat a corts per Gandesa. Durant la República fou sots-secretari de marina (1934), després dels fets d'octubre alcalde de Barcelona i el 1935 governador general interí de Catalunya. Complicat en l'afer de l'estraperlo, hagué de dimitir (octubre del 1935).

Pickford,

Piemont [it: *Piemonte*] Regió d'Itàlia del nord, que comprén les províncies d'Ales-sandria, Asti, Cuneo, Novara, Torí i Verce-lli (25 399 km²; 4 302 565 h [1991]). La capital és *Torí*. Constitueix pràctica-ment l'alta conca del Po i comprèn gran part del vessant italià dels Alps Occiden-tals des del coll de Tenda al del Simplon (Monte Rosa, 4 645 m; Gran Paradiso, 4 061 m). La plana constitueix l'extrem occidental de la gran plana padana. El clima és continental. La població es con-centra principalment a la província de Torí. L'àrea agrícola més productiva és el sector de la plana i dels turons, i els con-reus principals són els cereals, patates, fruiters i vinya. La indústria és, però, l'activitat preponderant; sobresurt en especial la de l'automòbil a Torí, però també tenen importància les manufactu-reres del sectors mecànic, tèxtil, de la con-fecció i químiques. Part de la Gàl·lia Transpadana i de la Ligúria passà successi-vament al domini dels capitosts bàrbars Odoacre (476-493) i Teodoric (493-526). El 555 fou ocupat pels bizantins, i més tard pels llombards; al s X hom hi intro-duí les marques, entre les quals destacaren les d'Ivrea, Torí i Ligúria. En morir Arduí d'Ivrea (1015), el seu marquesat fou pres per Oderic Manfred, marquès de Torí. Pel matrimoni de la seva filla, pertangué al casal savoiaí fins el 1091, i hi tornà a per-tànyer el 1382 amb Amadeu VI de Savoia. Amadeu VIII assolí la resta del país. Des d'aleshores, la seva història restà unida a la de Savoia.

Piero della Francesca (Sansepolcro, Arezzo ~1420 — Florència 1492) Pintor italià. En les seves primeres obres conser-vades, el *Baptisme de Crist* (~1440-45) i el *Políptic de la Misericòdia* (1445-62), és palès el protagonisme de la figura humana en paritat amb la natura, segons la línia mar-cada per Masaccio. Vers el 1450, a Urbino, pintà la *Flagel·lació de Crist*, *Sant Jeroni i un donant* i el fresc de *Sigimondo Malatesta i san Sigimondo* al Temple Malatestià. A Arezzo (1452-59), al cor de l'església de San Francesco, pintà els frescs de la *Llegen-da de la Creu*. Després d'una estada a Roma (1459-60) estigué a Sansepolcro (*Resurrec-ció de Crist*, 1465) i a la cort d'Urbino, on féu els retrats dels ducs *Frederico* i *Battista Sforza* (~1465-66), la *Nativitat* (1474-78), la *Mare de Déu de Sinigallia* (~1474) i la *Pala Brera* (~1475-80). Escriví *De perspecti-va pingendi*. Amb la seva obra, sentà les bases del classicisme del segle següent.

Piero di Cosimo (Florència ~1462 — 1521) Nom amb què és conegut Piero di Lorenzo di Chimenti, pintor italià. Col·laborà en la decoració de la Capella Sixtina (1481). Treballà a Florència, on rebé la influència de Leonardo da Vinci, L.Signorelli, Rafael i H.van der Goes. Con-reà temes mitològics (*La caiguda de Vulcà*) i escenes religioses (*Mare de Déu amb l'Infant*), d'un linealisme i una massa cromàtica quasi *naïfs*. Els seus retrats (*Giulia-no da Sangallo*, *Simonetta Vespucci*) repre-senten la síntesi del positivisme florentí i de la vivacitat flamenca.

pietisme *PROTEST* Conjunt de moviments en si de les esglésies reformades, però sobretot del luteranisme alemany, que posa l'accent sobre l'experiència religiosa personal enfront de l'excessiva fixació dogmàtica. Foren sobretot Philipp Jacob Spener i Hermann August Francke els qui hi donaren forma.

Pijoan i Soteras, Josep (Barcelona 1879 — Lausana 1963) Historiador, poeta, assa-gista i tractadista d'art. Fou vocal de la Junta de Museus de Barcelona i inspira-dor de moltes iniciatives culturals, com la creació de l'Institut d'Estudis Catalans (1907). Intervingué en la restauració i el trasllat al Museu de Barcelona d'obres romàniques i gòtiques disperses. El 1913 s'establí a Toronto, on enllestí una *Histo-ria del Arte* (1914). Proclamada la Repúbli-ca tornà a Madrid on tragué a la llum el primer volum de *Summa Artis*. Residí també a Chicago, Nova York i Ginebra. El 1939 preparà el llibre *Les pintures romàni-ques a Catalunya* que li encomanà Cambó.

pila *ELECT* Generador electroquímic que produeix una tensió contínua per acció d'una reacció química, tensió que va decreixent a mesura que la pila es va consumint. És anomenada també **pila elèc-trica**, *pila galvànica* o *pila voltaica*. Essen-cialment es compon d'un electròlit i dos elèctrodes (positiu i negatiu), que consti-tueixen un parell voltaic: a més, hi ha el despolaritzador. El primer a crear una pila proveïda de despolaritzador fou Grove

(1833). El 1836 Daniell ideà un tipus de pila *impolaritzable*, amb dos líquids. El 1868 aparegué la pila de Leclanché, que és la que ha donat lloc a les utilitzades actualment. També cal esmentar les ano-menades **piles de concentració**, basades en la variació d'energia lliure que té lloc en el transport d'una substància des d'un sistema de concentració elevada a un de baixa concentració. N'existeixen dos tipus: les *piles de concentració en els elèctro-des* i les *piles de concentració en l'electròlit*. Totes aquestes piles, d'electròlit líquid (anomenades *piles líquides*) han estat sub-stituïdes per les dites *piles seques*, d'electrò-lit immobilitzat, la majoria de les quals es basen en la de Leclanché o en la perfeccio-nada per Féry. En les piles seques corrents el pol positiu és una barra de carbó porós i el negatiu és el mateix recipient, de zinc. L'electròlit és clorur amònic, i el despola-ritzador, diòxid de manganès. La tensió és d'1,5 V. Una altra pila seca utilitzada és la de *mercuri*, on el recipient és el pol positiu, d'acer, i el negatiu és de zinc, situat al cen-tre, i conté a més zincat potàssic; entre els elèctrodes hi ha òxid mercuric i grafit. La tensió, d'1,35 V, es manté durant molt de temps inalterable; són piles de gran dura-ció. Les *piles alcalines* són formades per un ànode de zinc de gran superfície, un càto-de de diòxid de manganès d'elevada den-sitat i un electròlit d'hidròxid de potassi. Són encapsulades dins un recipient her-mètic d'acer amb un recobriment d'argent en els punts de contacte dels pols positiu i negatiu. Llur tensió nominal, d'1,5 V, es manté durant molt de temps inalterable. Les *piles d'argent* són molt similars a les de mercuri. Són aplicades a les calculadores de butxaca i els rellotges elèctrics de polse-ra. Les *piles de liti* són les que presenten la densitat d'energia més alta, la vida útil més llarga i la tensió més alta (3 V i 3,5 V). Permeten un rendiment a baixes tempera-tures molt superior al de les altres piles. Altres tipus són les *piles de gas* i les *piles de cadmi*.

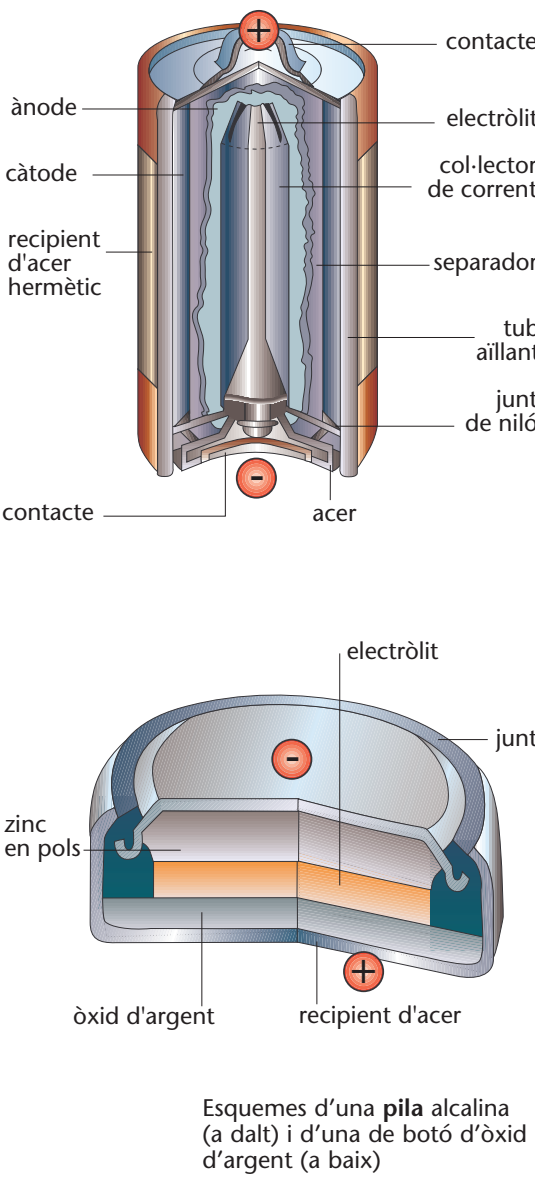
Pilat, Ponç (? s I aC — s I dC) Procurador romà a Judea (26-36 dC). En els evangelis i altres escrits del Nou Testament hi apa-reix en el seu caràcter fluctuant. Tàcit, Filó i Flavi Josep l'esmenten com a autoritari, vanitós i fins cruel. De fet, fou destituït per Vitel·li després de la brutal repressió dels samaritans.

Pimorent, coll de Pas del Pirineu axial, a l'Alta Cerdanya, dins el terme de Portè, situat a 1 920 m, de gran importància estratègica. El **massís de Pimorent** (2 618 m) es troba entre el Carlit, a l'E, i el Pas de la Casa, a l'W, i separa el vessant mediter-rani (conca de l'Aravó) de l'atlàntic (conca de l'Arieja); hom hi ha instal·lat una important estació d'esports d'hivern (Portè i Pimorent). Fins a l'obertura del túnel de Pimorent (1994), les comunica-cions seguien el coll que es remuntava des de la vall de Querol.

pimpinella [*Sanguisorba minor ssp minor*, família de les rosàcies] *BOT* Planta herbàcia perenne, de 10 a 90 cm d'alt, de fulles pin-naticompostes, amb folíols crenats o inci-sos, de flors apètales, verdoses o brunes, agrupades en glomèruls, i de fruits en aqueni. Creix en prats i llocs herbosos, a una gran part d'Europa.

Pin i Soler, Josep (Tarragona 1842 — 1927) Escriptor. El 1887 publicà la seva primera i més cèlebre novel·la *La família dels Garrigas*, seguida de *Jaume* (1888) i *Niobe* (1889), que completen la trilogia. *Alicia* i el breu conte *Lo miracle del Tallat* (1898) completen la seva obra pròpia-ment narrativa. A partir del 1890 comen-çà a escriure per al teatre, que representa la incorporació de la comèdia burgesa al teatre català. El 1913 publicà al “Diario de Reus” una *Protesta contra les Normes orto-gràfiques*.

Píndar [gr: Πίνδαρος] (Cinocèfals, Beò-cia 522 o 518 aC — Argos ~450 aC) Poeta grec. Es consagrà com a poeta panhel·lè-nic. Els seus poemes, arranjats a l'època alexandrina per Aristòfanes de Bizanci d'acord amb una classificació per gèneres, són: *himnes*; *peans*, en honor d'Apol·lo; *ditirambes*, on expressa l'èxtasi desenfre-nat del culte dionisiac; *prosòdies*, *partenis*, *hiporquemes*, *encomis* —amb inclusió d'*escolis*—, *thrénoi* i, finalment, consagrats a celebrar victòries obtingudes en un dels quatre grans jocs panhel·lènics, quatre lli-bres d'*epinícis*, els únics que han pervin-gut pràcticament íntegres. D'estil greu i solemne, amb imatges agosarades, la poe-sia de Píndar constitueix un dels cims de la lírica universal.

pinetell *BOT* **1** [*Lactarius deliciosus*, família de les russulàcies] Bolet de capell de 5 a 12 cm de diàmetre, primerament convex i finalment aplanat i deprimit al centre, amb el marge enrotllat, de color vermell ataronjat, amb llistes concèntriques; de làmines adnades i de làtex ataronjat. Es fa en pinedes. És anomenat també *rovelló*. **2 pinetell bord** [*Lactarius chrysorrheus*, famí-lia de les russulàcies] Bolet ataronjat o rogenic, de barret convex o deprimit, sec, concèntricament viat; de làmines denses, una mica decurrents, de color de crema; de carn compacta i blanca, que s'engro-gueix en contacte amb l'aire, i de llet molt picant i de color blanc, que vira de segui-da a groc viu. Es fa principalment en alzì-nars, sobre sòls àcids.

pingüí austral *BIOL* Nom donat a tots els ocells de la família dels esfeníscids coneguts, a l'Argentina, amb el de *pájaro bobo*. Són propis de l'hemisferi sud. El **pingüí austral del Cap** habita als illots de la costa occidental d'Àfrica del Sud. El **pingüí austral de Magallanes** habita a Xile, la Terra del Foc i les illes Malvines. El **pingüí austral d'Adèlia** habita a les cos-tes de l'Antàrtida, i el **pingüí austral menut** habita a les costes d'Austràlia i Nova Zelanda. El gènere *Aptenodytes* com-prèn dues espècies, que són les de dimen-sions més grosses de l'ordre. El **pingüí austral emperador** té el cap i l'esquena de color negre blavenc, el pit i el ventre blancs, i la gola i els costats del coll de color groc o ataronjat. El **pingüí austral reial** és molt semblant al pingüí austral emperador, però amb les marques ataron-jades del coll més reduïdes. Ambdós habi-ten a les mars antàrtiques.

Pinochet Ugarte, Augusto (Valparaíso 1915) Militar i polític xilè. Pel setembre del 1973 dirigí el cop d'estat que deposà i matà el president S. Allende, i esdevingué cap de la junta militar que des d'aleshores governà Xile. Proclamat president de la república (1974), exercí amb gran rigor els seus poders dictatorials (2 115 víctimes). Les eleccions del desembre del 1989 l'obli-garen a cedir el càrrec a Patricio Aylwin, si bé continuà com a cap suprem de l'exèrcit.

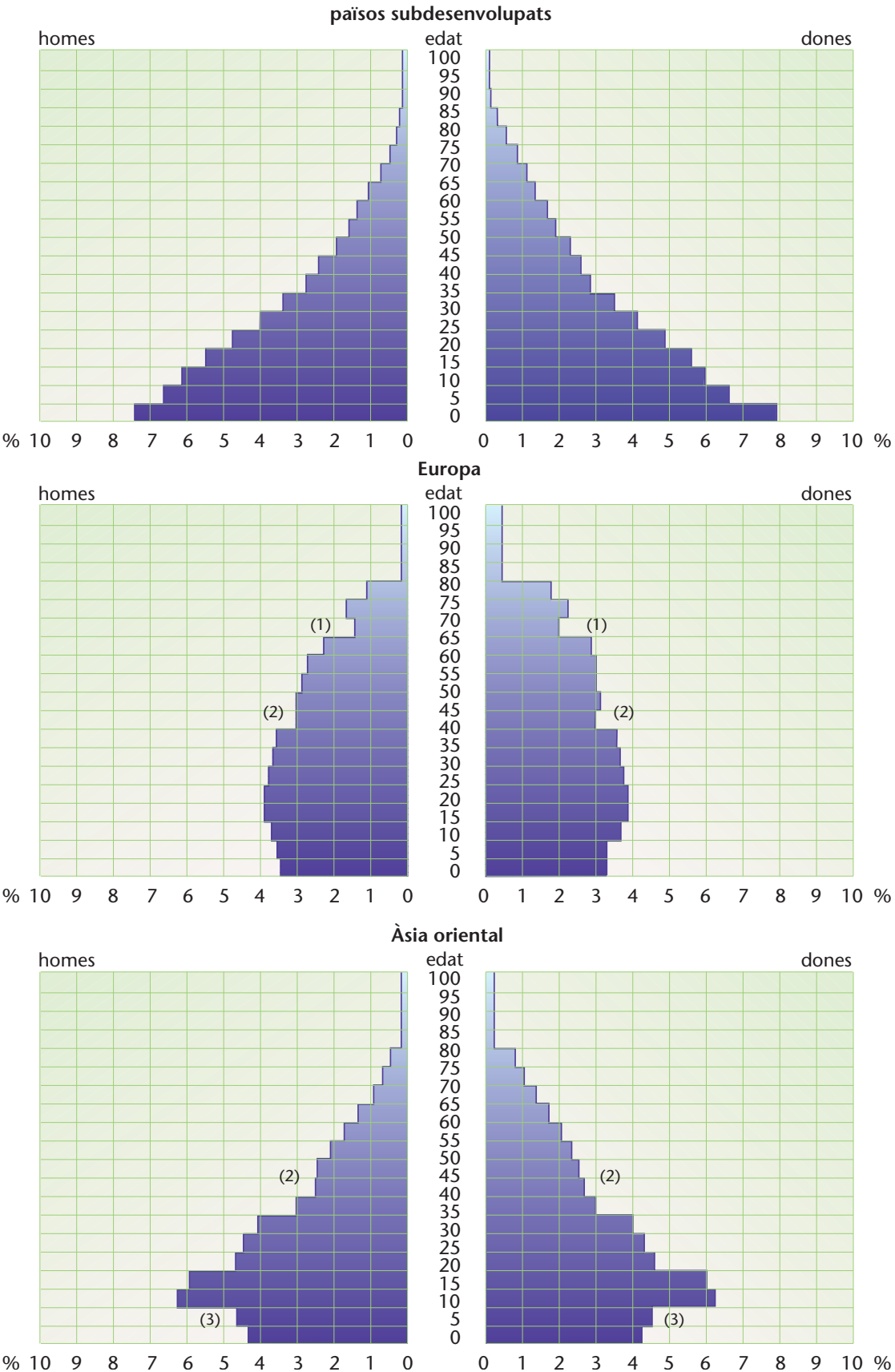
pinsà [*Fringilla coelebs*, família dels fringíl·lids] *ZOO* Ocell de l'ordre dels passerifor-mes, de 15 cm, que té una doble franja alar i les rectrius externes blanques. Tot i que difícilment s'amanseix, és molt apre-ciat com a ocell de gàbia pel cant. És migrador parcial i habita a tot Europa, l'E d'Àsia i el N d'Àfrica.

pintura Matèria líquida o pastosa pre-parada per a pintar alguna superfície, que consisteix en una suspensió de matèries sòlides (el pigment, que li confereix el color, i les matèries de càrrega que l'espes-seixen, n'augmenten l'opacitat, etc) en una preparació líquida a base d'un vehicle (oli, resina natural o sintètica, etc), dissol-vents, plastificants i assecants. Fins fa poc temps, ultra els pigments, els components de les pintures eren aigua, cola i guix (*pin-tura a l'aigua* o *pintura a la cola*), o bé oli de llinosa, aiguarràs i un assecant. Les pintu-res poden ésser classificades, segons llur natura o composició, en grasses, cel·lulò-siques, sintètiques, bituminoses, alcohòli-ques, a l'aigua, lluminoses, etc; segons la manera d'ésser aplicades, en pintures per a brotxa, per a pistola, per a monyeca, per a immersió, etc; i, segons la finalitat que hom en pretén obtenir, en pintures per a exteriors, per a interiors, per a finestres, per a imprimació de fustes o de metalls, anticorrosives, etc.

Pioneer Sèrie de sondes còsmiques dels EUA pertanyents al programa de recerca espacial del mateix nom, iniciat per les forces aèries l'any 1958, però transferit tot seguit a la NASA, de la qual el *Pioneer 1*, llançat l'11 d'octubre de 1958, fou el pri-mer giny espacial. El *Pioneer 10*, llançat el 1972, abandonà el sistema solar el 1983. D'aquí a vuit milions d'anys arribarà a l'indret on actualment hi ha l'estel Alde-baran. És portador d'una placa amb un missatge gràfic susceptible d'ésser desxi-frat per una altra civilització.

Pipí I *dit el Breu* (? 714 — Saint-Denis, Illa de França 768) Rei dels francs (752-768). Fill de Carles Martell i de Rotruda. Fins el 747 compartí el poder amb el seu germà Carloman. El 752 fou proclamat rei a Sois-sons, instaurant així la dinastia carolíngia. El 759 arribà el domini sobre tota la Septi-mània i tot el Rosselló fins a l'Albera.

piràmide **1** *MAT* Políedre que té per base un polígon qualsevol i les altres cares del

qual (anomenades *çcares de la piràmide*) són triangles que tenen un vèrtex comú (anomenat *vèrtex de la piràmide*). Una piràmide és anomenada *triangular*, *quadrangular*, *pentagonal*, etc, segons que la base sigui, respectivament, un triangle, un quadrilàter, un pentàgon, etc. Una piràmide és anomenada *regular* si la base és un polígon regular i les cares són triangles isòsceles. El volum de la piràmide és el terç de la superfície de la base per l'altura.
2 *ARQUEOL* Monument de forma piramidal utilitzat antigament a Egipte com a sepulcre i pels maies i asteques com a temple.
3 **piràmide d'edats** Histograma doble simètric que representa l'estructura per edats i sexes d'una població.

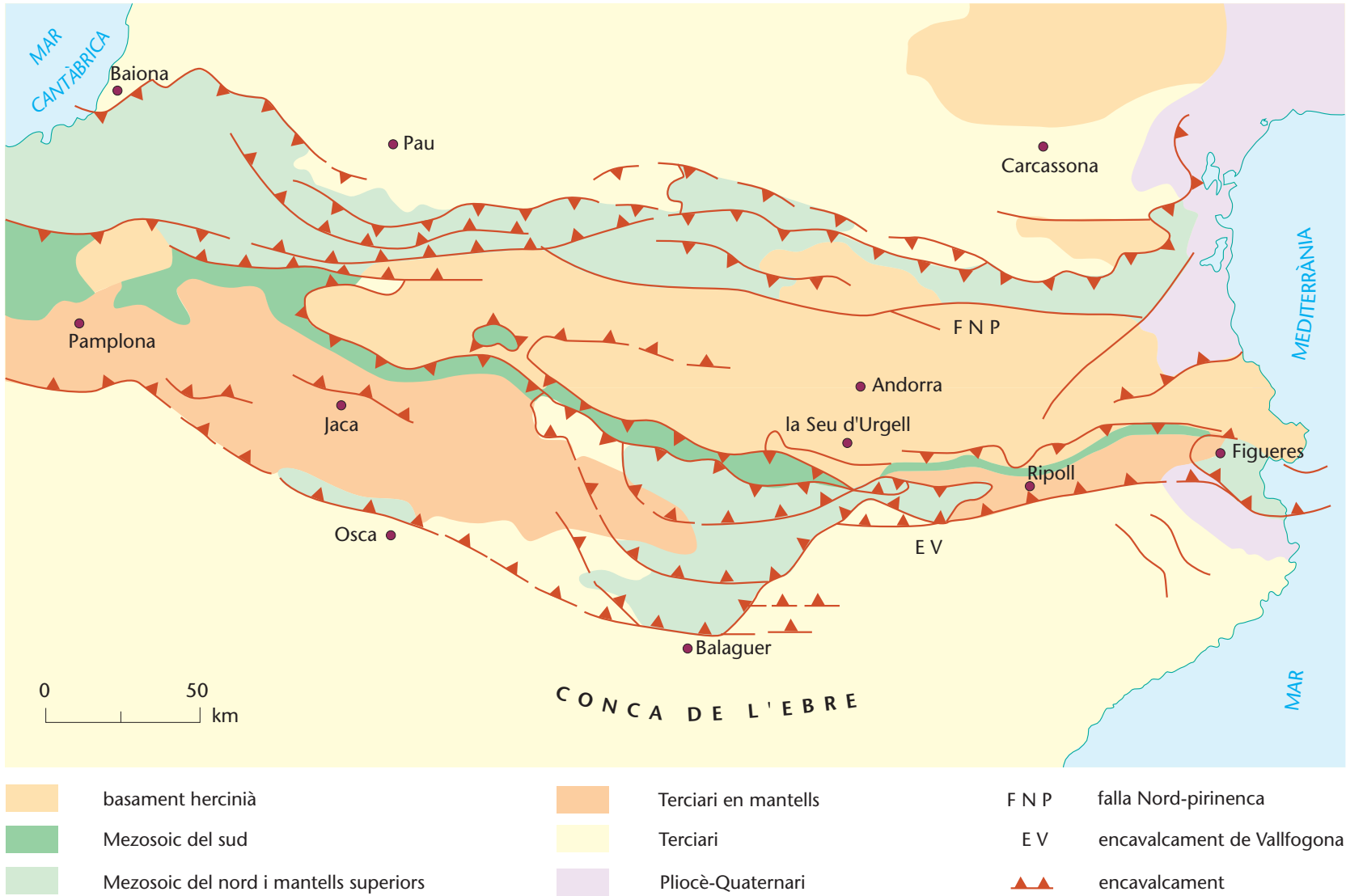
Pirandello, Luigi (Agrigent 1867 — Roma 1936) Escriptor italià. Fou premi Nobel l'any 1934. Són remarcables l'assaig *L'umorismo* (1908), les novel·les *L'esclusa* (1894), *Il fu Mattia Pascal* (1904), *I vecchi e i giovani* (1913), *Si gira...* (1916), reimprès (1925) com a *I quaderni di Serafino Gubbio operatore*, *Uno, nessuno e centomila* (1927); i especialment els drames *Pensaci Giacomino!* (1916), *Liolà* (1916), *Così è, se vi pare* (1917), *Il giuoco delle parti* (1918), *L'uomo, la bestia e la virtù* (1919), *La signora Morli, una e due* (1920), *Sei personaggi in cerca d'autore* (1921), *Enrico IV* (1922), *Quando si è qualcuno* (1933) i *I giganti della montagna* (1937, incompleta).

Piranesi, Giambattista (Mogliano de Mestre, Vèneto 1720 — Roma 1778) Gravador i arquitecte italià. Entre les seves nombroses sèries de gravats es destaquen *Opere varie d'architettura, prospettiva, groteschi, antichità* (1750), el cicle *Vedute di Roma* (1748-1775), *Carceri d'invenzione* (1750-60), *Antichità romane* (1756), etc. Construï Santa Maria del Priorato, amb la contigua Piazza dei Cavalieri di Malta (1764), a Roma.

piranya *ICT* Qualsevol peix de la família dels caràcids, de l'ordre dels cipriniformes, sobretot els que pertanyen als gèneres *Serrasalmus*, *Roosveltiella* i *Pygocentrus*. Presenten untipus especial de dents, triangulars, acabades en punxa i que encaixen perfectament. Són animals d'u-

na gran voracitat, que ataquen el bestiar i fins i tot l'home. Habiten les aigües dolces de les regions tropicals de l'Amèrica del Sud.

Pirineus, els [o *el Pirineu*] Sistema oro­gràfic de la Península Ibèrica que, estès des de la costa cantàbrica a la mediterrània, la solda amb el continent europeu. Aquesta serralada resta enquadrada per dues depressions: la de l'Ebre al sud i la d'Aquitània al nord; la seva llargada és d'uns 425 km i la seva amplada en general no passa dels 100 km. Les grans unitats estructurals dels Pirineus poden agrupar-se en tres conjunts. El *basament*, constituït per terrenys del Pre-cambrià i del Paleozoic, fins al Carbonífer superior. La *cober­to­ra*, constituïda per zones mesozoïques i terciàries afectades per les estructures de plegament del cycle alpí. A l'últim, els *terrenys postorogènics*, que comprenen el Neogen i el Quaternari. A partir de la dis­tribució cartogràfica dels materials, els Pirineus es divideixen en cinc zones que de N a S són: l'*avantpaís plegat N*, la *zona nord-pirinenca*, la *zona axial*, la *zona sud-pirinenca* i l'*avantpaís plegat S*. Les altituds del cor de la serralada, que sobrepassen els 3 000 m (Vinhamala, mont Perdut, Aneto, pica d'Estats), davallen cap a l'Atlàntic (pic d'Ania, 2 504 m) i cap a la Medi­terrània (Carlit, 2 915 m). Ací comencen, res­pectivament, els Pirineus Atlàntics i Medi­terranis. Les valls són longitudinals i els corrents marítims topen amb una muralla infranquejable a l'hivern i molt difícil a l'estiu: els passos amplis no solen baixar de 1 600 m (2 072 al port de la Bonaigua). Hom retroba aquests contrastes en el clima d'avui. Les temperatures varien força amb l'altitud i les precipitacions i vora la divi­so­ria hidrogràfica de Navarra, la Depressió Pre-pirinenca i la Baixa Navarra. Existeix una gran dissimetria entre el vessant sep­ten­trional, de caràcter atlàntic, i el vessant meridional, mediterrani i submediterrani. El Pirineu Atlàntic, integrant del País Basc, és el sector més industrialitzat. El Pirineu Central atlàntic, de parla gascona, és el país més forestal i ramader dels pirinencs, industrialitzat darrerament. El Pirineu Central mediterrani, de dialecte aragonès i català occidental, és el conjunt més inas­sequible i despoblat, d'economia ramade­ra i hidroelèctrica. Els Pirineus Mediter­ranis corresponen al dialecte català oriental i tenen una economia agrícola. El turisme, l'estiueig i els esports d'hivern han estret les relacions dels Pirineus i les planes cir­cumdants. El **Pirineu català** ocupa la mei­tat del sistema muntanyenc: 230 km de longitud i 12 000 km² de superfície, i el 29,7% del territori català. En la divisió tra­dicional dels Pirineus corresponen a Cata­lunya bona part del Pirineu central i gaire­bé tot l'oriental. La zona axial és la dispo­sada des de la capçalera de l'Èssera fins al cap de Creus, amb les alçades màximes dels Països Catalans, com l'Aneto (3 404 m) i Pocets (3 367 m), a ponent, Peguera (2 982 m), la pica d'Estats (3 143 m), coma

Pedrosa (2 946 m), el Carlit (2 915 m), el Puigmal (2 913 m) i el Canigó (2 784 m); i a la zona sud-pirinenca, hi ha les *Serres Interiors*, de les quals destaquen, a ponent, el massís del Turbó (2 492 m), al Pirineu Central, el Boumort (2076 m), al Piri­neu Oriental, Port del Comte (2 332 m), Ca­dí (2 642 m), el Pedraforca (2 497 m), Co­ma Negra (1 558 m), el Castell de Grillera (1060 m), i les *Serres Exteriors*. El paper fisiogràfic fonamental és el dels rius i per això cal observar la disposició de les valls: de S a N l'Arieja, els afluents arenosos de la Garona, l'Aude i el ventall de rius meri­dionals; E-W els afluents conseqüents i, a més, capçaleres de la Garona i el Segre, part de les del Llobregat i el Ter, i a més els llevantins.

Pirineus, tractat dels Acord de pau signat el 1659 entre Felip IV de Castella i Lluís XIV de França, que posava terme a la guerra iniciada entre ells el 1635. El tractat estipulava la cessió a França de diverses places de Flandes, tot l'Artois, diverses places de l'Hainaut i, al S, el comtat de Rosselló i la meitat del de Cerdanya.

pirita *MINERAL* Sulfur de ferro, FeS₂. Mine­ral que cristal·litza en el sistema cúbic. Té un color groc semblant al del llautó, i és opac. Els jaciments més coneguts són a Riotinto (Andalusia) i Noranda (Canadà).

Pisa Capital de la província homònima, a la Toscana, Itàlia (96 245 h [1991]). És un antic port medieval situat a la vora de l'Arno, a uns 12 km de la desembocadura, al centre d'una àmplia plana al·luvial. Juntament amb una tradicional artesanía, té indústries tèxtils, farmacèutiques i del vidre. Tingué importància ja en època romana. La dominació d'ostrogots i llom­bards en retardà el desenvolupament, ja que tallà les seves relacions comercials amb l'Orient. Al s XI començà la seva expansió marítima, alhora que es consti­tuí, a la darreria del segle, com un comú regit per cònsols, que donà pas a la Repú­blica de Pisa. Fou incorporada a Florència el 1406. Hagué d'afrontar la ruïna de la seva indústria tèxtil a causa de la compe­tència florentina. Guarda importants monuments d'època medieval com és la Piazza del Duomo, que reuneix el magní­fic conjunt integrat per la catedral (ss XI-XII), el baptisteri (començat el 1153 i aca­bat al s XV), la cèlebre torre inclinada (començada el 1173 i acabada al s XIV) i el Camposanto.

Pisano, Giovanni (Pisa ~1250 — ~1314) Escultor i arquitecte italià. Dirigí les obres de la catedral de Siena (1282-96) i, a partir del 1299, començà les del baptisteri de Pisa. Autor del púlpit de Sant'Andrea, a Pistoia, i del de la catedral de Pisa, en un estil molt lligat a l'expressionisme del gòtic francès. Féu diverses versions de la *Mare de Déu amb l'infant*.

Pitàgores (Samos? ~580 aC — Meta­pont, Magna Grècia ~497 aC) Filòsof i matemàtic grec, fundador de l'escola o

secta políticо-religiosa que porta el seu nom. Establert a Crotona (~530 aC), fundà una comunitat, regida per normes ascètiques, centrada en l'estudi de les matemàtiques i notablement activa en els afers polítics de la ciutat. Del conjunt de creences del pitagorisme, sembla que cal atribuir al mateix Pitàgores la doctrina de la immortalitat i de la transmigració de les ànimes, la creença que els esdeveniments són sotmesos a repeticions cícliques i, sobretot, la consideració de la matemàtica com a clau de resolució dels enigmes de l'univers i la creença d'una harmonia musical del cosmos. És també autor del teorema matemàtic que duu el seu nom.

pitòspor [*Pittosporum tobira*, família de les pitosporàcies] *BOT* Arbust perennifoli d'1 a 3 m d'alçària, de fulles ovades, coriàcies, d'un verd fosc llustrós, o d'inflorescències terminals de flors petites, blanquinoses, molt fragants.

pit-roig [*Erithacus rubecula*, família dels muscicàpids] *ZOO*L Ocell de l'ordre dels passeriformes, de 14 cm, que té el pit i el front d'un color de taronja viu i les parts superiors gris oliva. Habita tant als grans boscs com als jardins i parcs de tot Euro­pa, llevat d'Islàndia, el N d'Escandinàvia i les Balears.

Pittsburgh Ciutat a l'estat de Pennsil­vània, EUA (366 852 h [est 1992]; 2 420 000 h l'aglomeració). Situada a l'W de l'estat, on els rius Monongahela i Allegheny conflueixen per a formar l'Ohio i constitueixen l'anomenat *Golden Triangle*, nucli de la ciutat i centre de negocis. És el principal centre de la indústria siderúrgica dels EUA i del món, seu de la United States Steel Corporation. La indústria s'estén per les valls dels rius, que tenen important tràfic fluvial. Fundada a mitjan s XVIII, els francesos hi construïren Fort Duquesne (1754), substituït pels anglesos (1758) per Fort Pitt o Pittsburgh.

Pius IX (Senigallia 1792 — Roma 1878) Nom que adoptà Giovanni Maria Mastai Ferretti en esdevenir papa (1846-78). La seva actitud moderadament oberta a la reforma dels →*Estats Pontificis* fou estroncada quan esclatà la revolta a Roma (1848) amb la proclamació de la república romana. Ocupada Roma (20 de setembre de 1870), prohibí als catòlics tota intervenció activa en la política italiana. Del seu magisteri cal destacar la proclamació del dogma de la Immaculada Concepció (1854), el *Syllabus* (1864) i la convocatòria del concili I del Vaticà (1869-70).

Pius XII (Roma 1876 — 1958) Nom que adoptà Eugenio Pacelli en esdevenir papa (1939-58). Dedicà especial atenció a les esglésies de l'Est europeu. Condemnà el comunisme i tota possible col·laboració dels cristians amb ell. Promogué l'evangelització missionera, sobretot a l'Àfrica, i la difusió dels moviments especialitzats d'Acció Catòlica. Del seu abundant magisteri es destaquen *Mystici Corporis* (1943), *Divino Afflante Spiritu* (1943), i *Humani generis* (1950). Proclamà el dogma de l'Assumpció de Maria (1950).

Pizarro, Francisco (Trujillo, Extremadura 1478 — Lima 1541) Conqueridor extremeny. Lloctinent d'Alfonso de Ojeda i de Vasco Núñez de Balboa, esdevingué alcalde de Panamà (1522). Per les capitulacions de Toledo, aconseguí el nomenament de governador, capità general i *adelantado* de les noves terres. El 1531 Pizarro i Diego de Almagro iniciaren la conquesta del Perú amb 180 homes, aprofitant la guerra civil que dividia l'imperi inca. Pizarro completà la conquesta del Perú i fundà la ciutat de Los Reyes o Lima (1535). Almagro se n'anà cap a Xile i Pizarro estengué els seus dominis cap a l'Equador. La disputa de Cuzco féu esclatar la primera guerra civil entre ambdós sectors, fins que Almagro fou vençut per Pizarro a Salinas (1538) i executat. El seu posterior assassinat a mans dels almagristes desencadenà la segona guerra peruana.

¹**pla** Superfície tal que qualsevol recta que passi per dos dels seus punts es troba totalment continguda en la dita superfície.

²**pla 1** *URBAN* Representació, sobre una superfície plana, de la disposició d'una ciutat, edifici, parc, etc, o àdhuc dels elements (exèrcits, posicions, etc) que integren una batalla, acompanyada sovint de les corresponents indicacions onomàstiques. *El pla de la ciutat de Barcelona*. *El pla de la batalla de Waterloo*. **2 pla econòmic** *ECON* Conjunt de disposicions preses amb

vista a l'execució d'un projecte que interessa una activitat econòmica. Segons aquesta definició de Charles Bettelheim, els plans poden ésser elaborats per les diferents unitats de consum o famílies, de produccions o empreses, per institucions financeres, per l'administració pública, per organismes supranacionals, etc. Així hom podrà parlar del pla de reestructuració d'una empresa, d'un sector industrial, del pla d'actuació municipal, del pla de desenvolupament d'una comarca depmida, etc. En sentit més estricte i quan l'àmbit sigui el de l'estat i el subjecte actiu els seus òrgans, el pla és l'estimació de forma coherent i ordenada de les decisions de les diferents unitats econòmiques sobre inversió, producció, consum, despeses públiques, etc, per tal d'aconseguir un conjunt predeterminat de fites d'abast global. Els plans poden ésser *indicatius* i *imperatius*. En una economia capitalista, els plans seran indicatius, és a dir, un conjunt de suggeriments al sector productiu privat i únicament vinculants per al sector públic. El contingut d'un pla indicatiu serà l'avaluació de les condicions socio-econòmiques; la determinació dels objectius generals de política econòmica i social, establint prioritats i compatibilitats; una projecció macroeconòmica de l'economia, un programa de mesures de política econòmica (política monetària fiscal, etc) tendent a elevar la taxa de creixement, especialment aquelles que estimulen l'estalvi, la inversió, l'augment de la productivitat i la millora de l'estructura institucional; un programa de despeses públiques, i en darrer lloc una selecció de projectes degudament avaluats. **3 ART** Cadascuna de les superfícies imaginàries d'un dibuix, quadre, relleu, fotografia, etc, determinades per la distància que mantenen respecte a la superfície real del dibuix, quadre, relleu, fotografia, etc (també anomenada *pla vertical* o *de projecció*), i en les quals hom situa les diverses figures que integren el conjunt. En aquest sentit hom parla de **primer pla** (el més pròxim a l'espectador), **segon pla** o **tercer pla**, etc, i **darrer pla**. Hom en diu també *terme*.

Pla i Casadevall, Josep (Palafrugell 1897 — Llofriu 1981) Escriptor. Com a periodista començà el 1918 a “Las Noticias” i passà després a “La Publicidad” i a “La Veu de Catalunya”. Entre el 1919 i el 1939, visqué fora de Catalunya com a corresponsal de premsa. D'aquesta etapa són els primers llibres: *Coses vistes* (1925), *Llanterna màgica* (1926), *Cartes de lluny* (1928), *Cartes meridionals* (1929), *Madrid (Un dietari)* (1929), *Francesc Cambó* (1928-30), *Vint-i-cinc anys de política catalanista* (1931), *Viatge a Catalunya* (1934), etc. Fou un propagandista de la Lliga i de Cambó. L'any 1939 s'instal·là definitivament a l'Empordà. Escriví en castellà alguns llibres i, setmanalment, col·laboracions a la revista “Destino”. D'aquesta etapa són *Guía de la Costa Brava* (1941), *Las ciudades del mar* (1942), *La huída del tiempo* (1945), *Rusiñol y su tiempo* (1942), *El pintor Joaquín Mir* (1944) i *Un señor de Barcelona* (1945). A partir del 1947 tornà a publicar normalment en català i inicià la darrera i més fecunda etapa de la seva vida d'escriptor: *Cadaqués* (1947), *Un senyor de Barcelona* (1951), *El carrer estret* (Premi Joanot Martorell 1951), *Girona* (1952), *Nocturn de primavera* (1953), *Contraban* (1954), *Cartes d'Itàlia* (1955), *Week-end d'estiu a New-York* (1955) i *De l'Empordanet a Barcelona* (1956), etc. El 1956 féu una primera temptativa de recollir les seves *Òbres completes* (29 volums): destaquen els nou volums d'*Homenots* (1958-62). L'any 1965 publicà *La Catalunya vella* i el 1966, d'acord amb Edicions Destino, inicià la recopilació de l'*Obra completa* amb el *Quadern gris*, i encara publicà algun altre volum fora de l'*Obra completa* (*Veure Catalunya*, 1979, etc). El 1968 fou instituït el Premi Josep Pla en honor seu. El 1980 rebé la Medalla d'Or de la Generalitat.

Pla de l'Estany, el Comarca de Catalunya (263 km²; 21 072 h [1991]). Cap de comarca, Banyoles. El Pla de l'Estany és constituït essencialment pel pla que hi ha entorn de l'estany de Banyoles, que enllaça amb el de l'Empordà, i diversos turons que l'envolten, entre el Fluvià i la serra de Rocacorba (985 m), a l'extrem N de la comarca amb les serres de Pujarnol (340 m) i de Sant Patllari (654 m). El clima, de característiques mediterrànies, presenta temperatures suaus, sequedat a l'estiu i pluges abundants. La conca del Fluvià travessa la comarca pel seu sector N, i en el

Pla de l'Estany		
		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Banyoles	10,9	11 938
Camós	15,3	611
Cornellà del Terri	27,2	1 800
Crespià	11,1	231
Esponellà	16,3	383
Fontcoberta	17,5	923
Palol de Revardit	18,3	378
Porqueres	33,8	3 073
Sant Miquel de Campmajor	33	217
Serinyà	17,3	763
Vilademuls	62,1	755
Pla de l'Estany	262,8	21 072

sector S es destaquen el Terri i la Riera de la Farga, ambdós tributaris del Ter. La vegetació és de tipus mediterrani. Una atenció especial es mereix l'estany de Banyoles, que és voltat d'una vegetació higròfila. Els conreus de secà (blat, ordi, civada i blat de moro amb intercalació de lleguminoses i de farratge) predominen sobre el regadiu. Hi ha bestiar boví i porcí. La indústria tèxtil i les blanqueries foren les activitats més importants a Banyoles, i la manufactura més característica fou el cànem. En el decurs dels darrers anys s'ha iniciat una expansió en la construcció, la metal·lúrgia, el tèxtil, el cuir i l'alimentació. Pel que fa a la població activa, el 10,6% treballa al sector primari, el 41% a la indústria, el 10,5% a la construcció i el 37,9% als serveis. El comerç és important a la comarca, on el mercat setmanal de Banyoles és datat des del 1086. La xarxa de carreteres té l'eix principal en la comarcal que va de Girona a Olot per Banyoles. Una llei de la Generalitat de Catalunya del 1988 creà el Pla de l'Estany mitjançant la segregació d'onze municipis del sector NW del Gironès.

Mapa físic del Pla de l'Estany
<div></div>
Pla de l'Estany
<div></div>
<p>superfície: 263 km²</p> <p>població: 21 072 h (1991)</p> <p>capital: Banyoles</p>

el Pla de l'Estany Vista de la ciutat i de l'estany de Banyoles

Pla d'Urgell, el Comarca de Catalunya situada en una extensa plana de la Depressió Central Catalana (304 km²; 28 802 h [1991]). Cap de comarca, Mollerussa. La comarca es troba a l'E de la plana lleidatana, a llevant del Segre, que en constitueix el límit oest. L'escàs pendent de la zona, a excepció d'una petita àrea entre els termes de Torregrossa i Miralcamp, ha comportat cert endorreisme. El clima té uns marcats aspectes continentals; per l'estiu es sobrepassen els 30° i a l'hivern la temperatura baixa per sota els 0° i sovint la boira hi és present durant dies. La pluviositat és irregular, amb una mitjana anual d'uns 400 mm. La vegetació potencial, molt modificada, és de tipus mediterrani amb domini de la carrasca. Els principals cursos naturals d'aigua són el riu d'Ondara i el riu Corb. El poblament va molt lligat amb el fet de l'afavoriment de terres regades pel canal d'Urgell, inaugurat el 1852 i amb centre administratiu a Mollerussa. Anteriorment al canal es donaren, exclusivament, els productes mediterranis: blat, vinya i olivera. Actualment l'agricultura és gairebé tota de regadiu i hi predominen els cereals, el farratge, l'horta i els fruiters. La ramaderia tradicional avui és minsa. Els sectors punta són el porcí i l'aviram, en augment constant. Hom ha establert alguna indústria sobretot a Mollerussa. A la resta dels municipis la indústria, relacionada al món agrari, té un paper secundari. Pel que fa a la població ocupada, un 26,2% de la població treballa en el sector primari, un 30,6% en la indústria, un 8,5% en la construcció i un 34,7% en els serveis. L'eix principal de les comunicacions és la carretera i el ferrocarril de Barcelona a Lleida. Una llei de la Generalitat de Catalunya del 1988 creà el Pla d'Urgell mitjançant la segregació de la part S de la comarca de la Noguera, d'un tros del costat W de la d'Urgell, de la part N de la de les Garrigues i d'un tros del NE del Segrià.

plaga *AGR/PAT* Proliferació d'un organisme vivent que provoca la destrucció d'altres éssers vius en envair-los. Pot ésser causada per microorganismes patògens o paràsits o per organismes vegetals, però sobretot per organismes animals, invertebrats majoritàriament, especialment àcars i insectes.

plana *GEOL* Terreny planer i bastant extens que té, a més a més, escassa altitud sobre el nivell del mar. Hom parla, però, en certes circumstàncies, de plana de muntanya. Cal no confondre els conceptes de plana, altiplà i *meseta*. Aquest darrer relleu és molt més elevat —més de 400 m en general— i es troba, d'altra banda, limitat per regions perifèriques més baixes. Una plana s'origina per diverses causes: erosió, acumulació o aflorament tabular. Les **planes d'erosió** es formen sobre estrats rocallosos de poca duresa atacats per diferents cicles d'erosió. D'altra banda, les **planes d'acumulació** poden ésser: *al·luvials de piemont* (**plana al·luvial**), al peu d'una cadena muntanyosa; de *nivell de base*, al curs inferior dels rius; *litorals*, produïdes per l'acumulació de sediments flúvio-marins al llarg de la costa; *proglacials*, formades pels materials deixats per un antic front glacial.

Plana Alta, la Comarca del País Valencià, a la regió de Castelló (929 km²; 178 278 h [1991]). Cap de comarca, Castelló de la Plana. És limitada al S pel Millars i al NE per la serra d'Irta, que la separen de la Plana Baixa i del Baix Maestrat, respectivament. La rambla de la Viuda fa de límit amb l'Alcalatén per l'est, i la serra d'Espareguera i el tossal de Saragossa la separen pel NE de l'Alt Maestrat. El sector litoral de la comarca és dividit en dues parts pel promontori d'Orpesa: al N el pla d'Albalat, i al S un glació de piemont. Les Talaies d'Alcalà, seguides de les serres de les Santes i del Desert de les Palmes, separen la zona litoral de les valls interiors, on destaca l'ample pla de l'Arc o de Cabanes. Al llarg de tot el sector litoral hi ha un seguit de petits rius, rambles i barrancs. El clima de la part litoral de la comarca es caracteritza per estius càlids i hiverns dolços; la pluviositat és baixa, amb màximes acumulades a la tardor. La vegetació natural de la zona propera a la mar seria principalment la màquia de llentiscle i margalló, substituïda per l'alzinar amb marfull als turons i als sòls profunds. Cap a l'interior, l'alzinar es transformaria progressivament en un carrascar pobre. Tenen molta més extensió el bosc de pins i les superfícies de garrigues i de brolles. La major concentració de població es produeix a la zona

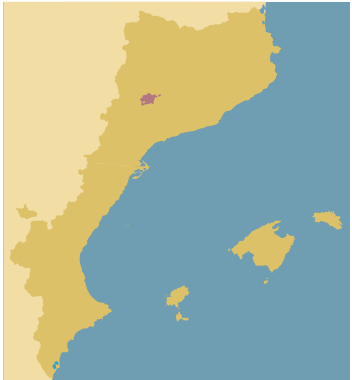

Pla d'Urgell		
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Barbens	7,3	793
Bell-lloc d'Urgell	35,1	2 180
Bellvis	46,2	2 254
Castellnou de Seana	16,3	748
Fondarella	5,4	634
Golmés	16,6	1 280
Ivars d'Urgell	24,3	1 744
Linyola	28,8	2 385
Miralcamp	14,6	1 197
Mollerussa	7,1	8 966
Palau d'Anglesola, el	12,3	1 609
Poal, el	8,9	646
Sidamon	8,1	444
Torregrossa	40,5	2 200
Utxafava	19,3	525
Vilanova de Bellpuig	13,7	1 197
Pla d'Urgell	304,5	28 802

Pla d'Urgell	
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>	
superfície:	304 km²
població:	28 802 h (1991)
capital:	Mollerussa

Mapa físic del Pla d'Urgell

<div><div><div><div></div></div></div></div>	
superfície:	304 km²
població:	28 802 h (1991)
capital:	Mollerussa

<div><div><div><div></div></div></div></div>	
superfície:	304 km²
població:	28 802 h (1991)
capital:	Mollerussa

el Pla d'Urgell Vista aèria de Golmés

d'hortes velles, avui industrialitzada, de Castelló i Almassora, que agrupa el 75% del total comarcal. La zona interior muntanyenca és la menys poblada. Les planes litorals, regades, industrialitzades i amb una densa estructura de serveis, i les valls interiors, d'agricultura de secà, més pobres i amb menys recursos, conformen la dualitat econòmica de la comarca. Les noves implantacions industrials a l'interior (Borriol, Vilafamés, les Coves) tenen tanmateix un paper dinamitzador, i el mateix paper tenen en altres llocs la ramaderia moderna (Bell-lloc del Pla, la Vall d'Alba) o el turisme (Benicàssim, Orpesa). L'agricultura dels secans interiors es dedica sobretot a la vinya (pla de l'Arc) i a l'ametller, que ha conegut una forta expansió. Al litoral, l'ametller, els arbres fruiters i el taronger ocupen ja una gran part del pla d'Albalat, acompanyats de llegums i d'hortalisses. A Castelló i Almassora destaquen el taronger i la mandarina. La ramaderia ovina té encara una importància notable a les valls més altes (Coves, la Serra). Les granges d'aviram, i sobretot de porcs, han pres un increment espectacular als pobles del pla de l'Arc. La pesca és important al port de Castelló. La indústria tradicional (cordes, tèxtil, terrissa) s'ha desenvolupat en forma de fàbriques de filats i de robes, confecció i ceràmica industrial. Els principals sectors industrials a la comarca són ceràmica, material de construcció, agroalimentària, tèxtil i confecció i mobles. La unitat de la comarca és donada en primer lloc per la concentració comercial i de serveis a Castelló, facilitada pel sistema de comunicacions: el gran eix litoral format pel pas del ferrocarril i de l'Autopista del Mediterrani (A-7). Administrativament, tota la comarca pertangué a la governació *dellà del riu Uixó* (o *de la Plana*, o de *Castelló de la Plana*), i des del 1707 al corregiment de Castelló de la Plana (excepte Borriol i el pla de l'Arc, que pertanyia a la de Peníscola, i les Coves de Vinromà, a la de Morella).

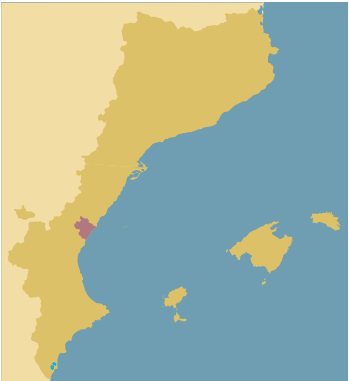
Plana Baixa, la Comarca del País Valencià, la més meridional de la regió de Castelló (605 km²; 151 690 h [1991]). Cap de comarca, Borriana. És limitada al NE per la rambla de la Viuda i el curs baix del Millars, que la separen de la Plana Alta. Al N, les muntanyes de la Pedrissa fan de límit amb l'Alcalatén. A l'W, la serra de Cantallops i els contraforts de la serra de l'Espadà la separen de l'Alt Millars i de l'Alt Palància, respectivament. La prolongació de la serra de l'Espadà per Almenara i la rambla de Benavites fan de límit pel S amb el Camp de Morvedre. Al sector meridional d'aquesta plana una línia de turons que es prolonga en direcció NE des d'Almenara separa el sector més baix de la vall interior del Belcaire o riu d'Uixó. El curs d'aigua més important de la comarca és el Millars, amb un cabal molt inestable. Les irregularitats del riu són actualment controlades pel pantà de Sitjar. El clima presenta la característica suavitat mediterrània, amb elevades temperatures mitjanes a l'hivern i calors no excessives a l'estiu. Les pluges són poc abundants, amb un mínim molt fort pel juliol-agost. Predomina una vegetació de brolles i garrigues residuals. A les muntanyes hi ha sobretot clapes de bosc de pi blanc i de pinastre o pi gargall. La serra d'Espadà, on hi havia un bosc de sureres, ha estat afectada durament pels incendis forestals. La població es concentra sobretot a les cinc ciutats de més de deu mil habitants (Vila-real, la Vall d'Uixó, Borriana, Onda i Nules), que aglutinen el 82% del total comarcal. L'elevada densitat de la comarca (240,8 h/km²) no es distribueix de manera uniforme: la zona més poblada és el terç nord-oriental (Vila-real, Borriana, Nules). Contràriament, els pobles que ja penetren en la muntanya han conegut un fort despoblament. Econòmicament hi ha una zona, prop del litoral, de vella tradició hortícola (avui dedicada al taronger), que va de Vila-real a Almenara; una altra de secà mitjà, amb àrees de regadiu de forta expansió recent, i que els últims anys s'ha caracteritzat per un intens desenvolupament industrial al llarg de la línia Ribesalbes-Onda-Betxí-la Vall d'Uixó; i finalment les petites valls i raconades muntanyenques de secà pobre. L'agricultura comarcal s'ha caracteritzat per l'expansió incessant del regadiu, i en primer lloc del taronger i la mandarina, en bona part destinades a l'exportació. Precisament en aquesta activitat treballen el port de Borriana (1923) i bona part del de Castelló. Les hortalisses tenen més

Mapa físic de la Plana Alta

Plana Baixa		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Aín	12,3	131
Alcúdia de Veo, l'	30,7	191
Almenara	27,6	5 030
Alqueries de la Plana, les	12,3	3 615
Artana	36,3	1 905
Betxí	21,4	5 285
Borriana	47,2	25 671
Eslida	18,1	846
Fondeguilla	28,3	919
Llosa de la Plana, la	10	957
Moncofa	14,5	3 566
Nules	50,5	11 533
Onda	108,4	17 975
Ribesalbes	8,6	1 336
Suera	22,2	590
Tales	14,5	785
Vall d'Uixó, la	67,1	27 837
Vila-real	55,6	37 927
Vilavella, la	6,2	3 456
Xilxes	13	2 135
Plana Baixa	604,8	151 690

Plana Baixa

superfície: 605 km²
població: 151 690 h (1991)
capital: Borriana

Mapa físic de la Plana Baixa

Vista aèria de la Plana d'Utiel

Plana Alta

superfície: 929 Km²
població: 178 278 h (1991)
capital: Castelló de la Plana

Plana Alta

MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Almassora	33	15 348
Bell-lloc del Pla	34,6	958
Benicàssim	36,1	6 136
Borriol	61	2 701
Cabanes de l'Arc	131,6	2 456
Castelló de la Plana	107,5	134 213
Coves de Vinromà, les	136,4	1 938
Orpesa	26,4	2 319
Pobla Tornesa, la	25,8	510
Sant Joan de Moró	26,9	1 590
Serra d'En Galceran, la	82	1 150
Torreblanca	29,8	4 613
Torre dels Domenges, la	3,2	288
Vall d'Alba, la	53	1 900
Vilafamés	72,6	1 424
Vilanova d'Alcolea	68,4	734
Plana Alta	928,3	178 278

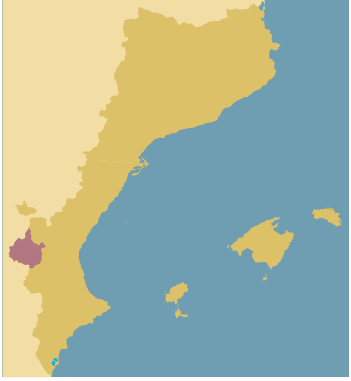
la Plana Baixa El passeig marítim de Moncofa

importància al sector litoral sud-oriental. A l'interior, l'olivera, el garrofer i l'ametller conserven alguna importància. La indústria ha esdevingut durant els últims anys el sector econòmic de més volum de producció i d'ocupació. D'aquesta comarca destaquen sobretot les ciutats de Vila-real, la Vall d'Uixó, Onda, Nules, Borriana i Ribesalbes. Per sectors, fusta i mobles, ceràmica i materials de construcció, confecció i calçat, alimentació i paper són els principals sectors industrials de la comarca. L'eix principal de comunicacions és el ferrocarril i la carretera i l'autopista València-Barcelona, que travessa la comarca de nord a sud des d'Almenara a Vila-real. La comarca pertangué a la demarcació administrativa de la governació *dellà el riu d'Uixó* (o *de la Plana*, o *de Castelló de la Plana*), excepte Almenara, que pertanyia a la de València.

Plana d'Utiel, la *[cast: El Llano de Utiel]* Comarca del País Valencià, a l'àrea de llengua castellana. El cap de comarca és Requena. Hom l'anomena popularment l'*altiplà de Requena*, gran plana formada per dipòsits miopliocènics. Els límits ofereixen relleus més elevats: a l'W, la ratlla amb Castella és marcada pels anticlinals de Contreras; al S, el pas a la conca d'Albacete es fa a través d'un descens suau; el límit oriental queda marcat per la serralada de Siete Aguas i la serra de Malacra; i al N, per les serres del Negrete i de Enmedio. El centre de la comarca és una plana

Plana d'Utiel

superfície: 1 726 km²
població: 36 973 h (1991)
capital: Requena

que es presenta ondulada per petites serres interiors. El sistema hidrogràfic és dominat pel riu Magre que drena la major part de la comarca. El sector meridional correspon a la conca del riu Cabriol, afluent del Xúquer. El clima és de transició entre el costaner i el propi de la Mese­ta castellana. L'altura i la llunyania de la mar continentalitzen el règim de tempe­ratures. La clímax principal de la vegeta­ció és el carrascar, però a les terres situades a sotavent de les masses d'aire humit mediterrànies, la vegetació potencial és la màquia continental de garric i arçot. La comarca és fonamentalment agrària. El domini del secà és absolut: 83 900 ha enfront de 3 975 ha de regadiu. El conreu bàsic amb diferència és la vinya, seguida per l'ametller i els cereals. Actualment, el cooperativisme fa que el 85% dels asso­ciats controli la producció vitícola. La ramaderia fou històricament la base de l'economia local; declinà a partir del s XVIII. L'activitat industrial restà unida a l'agricultura: farineres, cellers, alcohol i vi; però no ha estat suficient per a una in­dustrialització moderna. Solament els dar­rers anys, i limitat a Requena i Utiel, han aparegut noves fàbriques: fusta i mobles, materials de construcció, metal·lúrgia, tèxtil i confecció. Des del 1975, l'emigra­ció resta estancada i fins i tot s'ha verificat un cert canvi de signe en alguns nuclis concrets. La població (36 973 h [1991]) es localitza en tres tipus d'agrupaments: dues poblacions importants (Requena i Utiel), pobles sobre els 1 000 h (Campor­robles, Caudete i Sinarques) i una forta proporció localitzada en petits pobles o llogarets d'uns centenars d'habitants. La densitat és feble: 21,4 h/km² el 1991. Les vies de comunicació són presidides per l'eix de direcció E-W València-Madrid, per on passen el ferrocarril i l'autovia. Històri­cament, la Plana d'Utiel, menys Sinarques i Xera, ha estat castellana; per això la llen­gua i la fesomia ho són també. La Plana d'Utiel fou territori musulmà fins que Ferran III de Castella l'incorporà definiti­vament al seu regne amb la conquesta d'Utiel el 1219 i de Requena el 1238. Raons en part històriques i en part econò­miques —la vinculació amb el litoral per a l'exportació— n'afavoriren la incorpora­ció al País Valencià el 1851.

Planck, Max Karl Ernst Ludwig (Kiel 1858 — Göttingen 1947) Físic alemany. Rebé el premi Nobel de física el 1918, i el 1930 fou nomenat president del Kai­ser Wilhelm Institut de Berlín, rebatejat després en honor seu com a Max Planck Gesellschaft. Estudià la distribució espec­tral de l'energia en la radiació del *cos negre*. Treballà sobre la hipòtesi d'una disconti­nuïtat en els processos d'absorció i emis­ió de l'energia (on introduí la hipòtesi dels *quan­ta* d'energia). El 1900 arribà a la fórmula que avui porta el seu nom, consi­derada com una de les fonamentals de l'univers.

planeta *ASTR* Cadascun dels cossos sòlids que descriuen òrbites el·líptiques al voltant del Sol o, en general, d'un estel. El mot *planeta* fou utilitzat en l'antiga astro­nomia per a designar els set astres que són visibles a ull nu i que es desplacen lenta­ment respecte als estels. Aquests astres eren el Sol, la Lluna, →*Mercuri*, →*Venus*, →*Mart*, →*Júpiter* i →*Saturn*. Amb la teoria heliocèntrica de Copèrnic la →*Terra* fou considerada com a planeta, i el Sol i la Lluna deixaren d'ésser-ho; per tant, el nombre de planetes fou reduït a sis (→*astronomia*). El 1781 fou descobert →*Urà*, el 1846 →*Neptú* i el 1930 →*Plutó*. Atenent les dimensions, hom classifica els planetes en *planetes petits* o de tipus terres­tre (Mercuri, Venus, la Terra, Mart i Plutó) i *planetes gegants* (Júpiter, Saturn, Urà i Neptú). Hom els classifica també en *plane­tes inferiors* (o *interiors*), que tenen l'òrbita

Mapa físic de la Plana d'Utiel

Plana d'Utiel		
		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Camporrobles	89,5	1 492
Caudete de las Fuentes	34,6	917
Fuenterrobles	49,51	740
Requena	814,2	17 484
Sinarques	102,5	1 327
Utiel	236,9	11 836
Venta del Moro	272,6	1 755
Villagordo del Cabriel	71,6	799
Xera	54,5	623
Plana d'Utiel	1 725,9	36 973

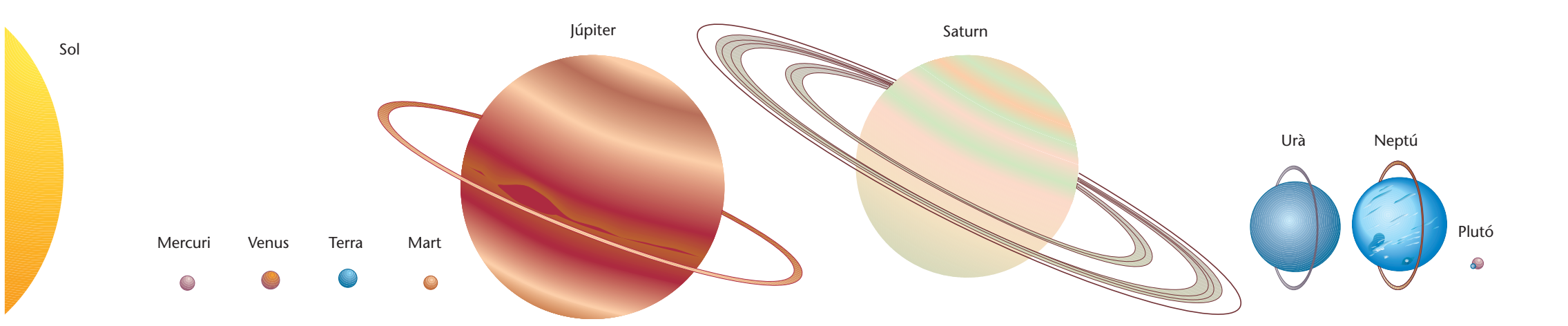
situada entre l'òrbita de la Terra i el Sol, i són Mercuri i Venus, i *planetes superiors* (o *exteriors*), que tenen l'òrbita situada a l'exterior de l'òrbita terrestre, i són tots els altres. Hom pot distingir els planetes dels estels perquè els planetes no centellegen i els estels sí. Les trajectòries reals dels planetes són òrbites el·líptiques al voltant del Sol, determinades per les lleis de →*Kepler*. Els planetes tenen, a més a més, un movi­ment de rotació. El temps que triga un planeta a recórrer totalment la seva òrbita és el *període sideral*; el que triga a tornar a una certa configuració és el *període sinòdic*.

planificació 1 planificació territorial *ECON* Procés de decisió pel qual hom deter­mina les directrius i, de vegades, els detalls dels usos del sòl, els moviments de perso­nes i de mercaderies, els equipaments col·lectius i l'ordenació de l'habitatge d'una àrea de dimensions variables i per a un cicle temporal també variable. Tres grans projectes del s XVIII (Georgetown, a Maó, 1711; la Barceloneta, 1753; Sant Carles de la Ràpita, a l'entrada dels Alfacs) signifi­caren un canvi en la política mercantilista anterior: són les primeres ciutats realitza­des a partir d'un acte de govern. La plani­ficació territorial, però, en el sentit formal del terme, fou producte d'una revolució teòrica que culminà amb I.Cerdà. Tanma­teix, malgrat el seu arrelament i la seva difusió, el model de Cerdà fou abandonat a partir de 1910-14 i substituït pel model de la *gross-stadt*. El Pla Sexennal (1920) de la Mancomunitat buscà la integració terri­torial a partir de la xarxa de vies de comu­nicació i de la difusió dels ensenyaments tècnics a tot el territori, i el creixement equilibrat del conjunt. La Dictadura de Primo de Rivera provocà la interrupció de les experiències d'àmbit regional, però no les de la Gran Barcelona, que tingué una formulació general en el pla de la Barcelo­na futura (1929) de N.M.Rubió i Tudurí. La Generalitat reprengué la preocupació per l'escala regional: el Regional Planning (1932), la divisió territorial (1933-36) i el pla general d'obres públiques (1935) en són una prova. A partir del 1939, la plani-

ficació territorial reculà. L'estat creà a Bar­celona (1945) i València (1946) unes comissions d'urbanisme. A nivell teòric i tècnic el Pla de l'Àrea Metropolitana de Barcelona (1966) introduí el concepte de ciutat territori; fou substituït el 1974 per un nou pla comarcal de Barcelona, que ha esdevingut el motor d'una mobilització popular entorn de la qüestió urbana, **2 planificació familiar** *SOCIOL* Terme apa­regut als EUA (*family planning*) cap a la fi dels anys cinquanta com a sinònim de control de naixements. La seva pràctica representa l'atenció dels aspectes psicolò­gics, mèdics, familiars, socials, econòmics, demogràfics, etc, que condicionen la natalitat.

planta 1 *BOT* Organisme pertanyent al regne vegetal. Les plantes són éssers vius autotròfics, generalment immòbils, ordi­nàriament de creixement indefinit i man­cats de sistemes de relació. Actualment només es consideren plantes els organis­mes pluricel·lulars amb cloroplasts i amb parets cel·lulars cel·lulòsiques. Tradicio­nalment, però, també eren considerades plantes els protocariotes (esquizòfits i pro­cloròfits), els protists autotròfics (eugle­nòfits, cloròfits, rodòfits i cromòfits) i els fongs. Les cèl·lules vegetals típiques, prò­pies de les plantes amb clorofil·la, presen­ten característicament una paret cel·lular cel·lulòsica, vacúols sovint molt grossos, i cloroplasts (→*cloroplast*), orgànuls on té lloc la →*fotosíntesi*. La classificació de les plantes té com a base l'→*espècie*, unitat morfològica i genètica. Dins l'espècie hom distingeix subespècies, varietats i for­mes. Les principals unitats taxonòmiques per damunt de l'espècie són el gènere, la família, l'ordre, la classe i la divisió. Hi ha molts sistemes de classificació, però els moderns són filogenètics, és a dir, tenen en compte les relacions evolutives. Hom anomena *criptògames* les plantes sense flors, i *fanerògames* les plantes amb flors. Les criptògames inclouen la divisió dels briòfits (amb les classes de les antocerotes, hepàtiques i molses) i la dels pteridòfits (falgueres). Les fanerògames inclouen una sola divisió, la dels espermatòfits. Els espermatòfits tradicionalment es dividei­xen en angiospermes (monocotiledònies i dicotiledònies), amb les llavors embolca­llades per un pericarp, i gimnospermes (ciques i coníferes), sense embolcall car­pel·lar a les llavors. Les angiospermes són les plantes més comunes actualment, amb unes 250 000 espècies. La importància de les plantes en la biosfera és capital. La ciència que estudia les plantes és la →*botà­nica*. **2** *ARQUIT* Gràfic amb finalitats més tècniques que artístiques que representa, vist des de dalt i a una escala preestabler­ta, un aspecte ideal d'una construcció o d'una seva part, amb les característiques geomètriques i dimensionals dels seus ele­ments. S'obté per secció d'un determinat nivell de la construcció amb un pla hori­zontal on també es representen en projec­ció ortogonal els elements no intersecats.

plasma 1 *BIOL* Part líquida de la sang sense coagular, obtinguda després de se­parar-ne els elements cel·lulars. És inte­grat per aigua (90%), proteïnes (de 7 a 8 g/l), glúcids, lípids, urea, etc. El plasma manté les constants físico-químiques de la sang i actua com a mitjà de transport de substàncies nutritives i catabòliques, de la calor i de vitamines, hormones, anticos­sos i medicaments. **2 plasma germinal** *BIOL* Part de la matèria viva dels éssers plu­ricel·lulars capaç d'ésser transmesa, sense modificacions, de generació en generació a través de les cèl·lules germinals i no afec­ta­da per l'ambient de l'individu. **3** *FÍS* Mes­cla elèctricament neutra de nuclis atò­mics, carregats positivament, i electrons, sense que aquests ocupin llurs òrbites atò­miques, a causa de la gran energia cinètica del conjunt, obtinguda per l'alta tempera-

tura a què és sotmès. En metal·lúrgia hom utilitza els plasmes per al tall i la soldadura de materials d'alt punt de fusió.

plàstic Nom genèric dels composts orgànics polimèrics obtinguts per síntesi o procedents de substàncies naturals que han sofert una profunda transformació química, susceptibles d'ésser conformats per l'acció conjunta de la pressió i de la calor. Algunes de les característiques comunes dels plàstics, d'altra banda ben diferents quant a la natura i les propietats, són l'elevat pes molecular, la sensibilitat a la calor en un moment determinat de llur manufactura, l'interval relativament limitat de la temperatura d'utilització, el pes específic relativament baix (entre 0,02 i 2,5 g/cm³), llurs propietats aïllants (tant tèrmiques com elèctriques i acústiques) i la resistència als agents químics inorgànics. Els plàstics poden ésser obtinguts a partir de matèries minerals (com el petroli, l'hulla, el gas natural, etc), vegetals (com el cotó, la fusta, les plantes oleaginoses, les resines i les gomes vegetals, etc) i àdhuc animals (com la llet), o de llurs respectius derivats, productes intermedis en la síntesi de plàstics (com l'acetilè, el benzè, el butilè, l'etilè, el propilè, el xilè, l'estirè, el fenol, el naftalè, etc, el làtex, la cel·lulosa, els olis, les laques, etc, o la caseïna). L'estructura química de llurs molècules, anomenades *monòmers*, és simple i permet la unió entre elles per polimerització o per policondensació, donant lloc a unes molècules molt llargues, anomenades *macromolècules* o *polímers*. La longitud de la cadena, que especifica algunes de les característiques del plàstic, determina l'ús al qual podrà ésser destinat, de manera que un polímer que contingui entre 20 i 100 vegades el monòmer és amorf i trencadís i només serveix per a revestiments, mentre que si el conté entre 100 i 1 000 vegades és emmotllable, i si el conté en un nombre de vegades superior a 1 000 és molt flexible i resistent i adequat per a obtenir-ne fibres tèxtils i pel·lícules. Els plàstics poden ésser termoplàstics o termoenduribles. Són *plàstics termoplàstics* el polietilè, el polipropilè, el polistirè, el poli (clorur de vinil), etc. Són *plàstics termoenduribles* les resines fenòliques i aminiques, les silicones, els epòxids, etc. El primer plàstic obtingut industrialment fou el cel·luloide, l'any 1869, i el segon fou la galalita l'any 1897. El 1909, el químic flamenc Leo Hendrik Baekeland sintetitzà per primera vegada la baquelita, a partir dels estudis del químic alemany Adolf von Baeyer, iniciats el 1878. Des d'aleshores, la història dels plàstics ha estat un seguit de nous processos de polimerització que han permès d'obtenir nous plàstics: el 1915 hom obtingué l'acetat de cel·lulosa, el 1921 les resines ureiques, el 1928 les resines acríliques, el 1930 els polistirens, el 1932 el poli(acetat de vinil) i el poli (clorur de vinil), el 1938 la buna, les poliamides i els poliuretans, el 1940 el polietilè de baixa densitat, el 1943 l'acrilonitril, el 1945 les silicones, el 1954 el polietilè d'alta densitat i el 1956 el poli-propilè. Segons la natura dels monòmers, els plàstics poden ésser classificats en fenoplasts, aminoplasts, poliamides, polietilens, polipropilens, polistirens, copolímers de l'estirè, poli (clorur de vinil), poli (metacrilat de metil) i polímers cel·lulòsics. Els plàstics són sotmesos a diverses operacions, com l'extrusió, el laminatge, l'emmotllament, etc, per tal d'obtenir-ne una enorme varietat de peces, objectes, etc, que han substituït, en gairebé tots els camps industrials, els materials tradicionals i que han permès noves solucions a diversos problemes. Per extrusió hom obté perfils (emprats com a guies de portes, finestres, vidres, etc), films o pel·lícules (emprats en el recobriment d'obres i en embalatge) i tubs (emprats en conducció d'aigües, extracció de fums, etc); per laminatge són obtingudes làmines i planxes emprades en la fabricació de portes flexibles per a la indústria, difusors de llum, baranes d'escal·es, cobertes ondulades, revestiment de sòls, de parets, de mobles, etc; per emmotllament hom obté tota mena d'objectes i de peces, com abraçadores, dutxes, endolls, cargols, penjadors, etc. Amb plàstics expandits, especialment el poliuretà i el polistirè, són fabricats aïllants tèrmics, acústics i elèctrics, matalassos, coixins, etc; els plàstics expandits són també molt emprats en embalatge.

plataforma 1 **plataforma continental** *GEOG* Zona marginal dels continents coberta per les aigües marines i que

s'estén des de la línia de costa cap a l'interior de la mar fins a una profunditat aproximada de -200 m. És una zona bastant planera inclinada suaument des de la costa al límit abans esmentat. Es troba limitada cap a la mar per l'anomenat *talús continental*, escarpament acusat que dona pas a profunditats molt més grans. L'amplària de la plataforma es calcula aproximadament en uns 50 km de mitjana, i és inversament proporcional a l'altitud del relleu litoral. En conseqüència, les regions litorals baixes tenen sovint una àmplia plataforma continental. La plataforma continental es caracteritza per una gran diversitat biològica (riquesa pesquera) i per una activitat econòmica realment important: ports, tràfic marítim intens, prospeccions petrolieres, etc.
2 **plataforma de llançament** *ASTR* Estructura de formigó i d'acer, especialment concebuda i construïda per a ésser-hi muntats els elements d'un coet espacial i des de la qual és efectuat el seu llançament. És constituïda per una part fixa, molt complexa, que conté diverses instal·lacions, i una part mòbil (la torre umbilical, d'acer), proveïda d'ascensors i de plantes que permeten l'accés al coet.

plàtan *BOT 1* [*Platanus hispanica*, família de les platanàcies] Arbre caducifoli corpulent, que pot atènyer 40 m, de capçada ampla i d'escorça de la qual es desprenen plaques irregulars de. És un excel·lent arbre d'ombra, molt comú en parcs i passeigs, que suporta molt bé la pol·lució atmosfèrica.
2 **plàtan fals** [*Acer pseudoplatanus*, família de les aceràcies] Arbre caducifoli de 10 a 25 m d'alt, de fulles palmades dividides en cinc lòbuls aguts i serrats, de flors verdoses paniculades i de fruits en disàmara. Comú a l'Europa central, als Països Catalans pràcticament no existeix en estat espontani.

plateresc Estil arquitectònic desenvolupat a la Península Ibèrica a la fi del segle XV i la primera meitat del segle XVI. Resultat d'una personal assimilació del primer Renaixement italià, el seu nom deriva de la similitud que en l'aspecte decoratiu presenta amb el treball dels platers. És caracteritzat per la gran importància que dona a l'ornamentació. En són exemples la Casa de las Conchas i la universitat de Salamanca.

platí [Pt] *QUÍM* Element metàl·lic de transició, de nombre atòmic 78, pertanyent al grup VIII B de la taula periòdica. Fou descobert el 1735 per D.de Ulloa a l'Amèrica del Sud. Es troba principalment a la natura en forma nativa, associat amb els altres elements del seu grup i, en molt més petita proporció, en diverses menes de níquel i coure, de les quals hom pot obtenir-lo dels residus del refinatge electrolític dels metalls. El metall és de color blanc d'argent, dúctil i mal·leable. Forma aliatges amb tots els elements dels grups VIII B i I B, entre els quals són importants els que forma amb el 23% de cobalt, d'intens ferromagnetisme, i amb iridi i rodi, que li confereixen resistència i duresa. Presenta, com el pal·ladi, la propietat d'ocloure grans quantitats d'hidrogen, que deixa anar quan és roent. Reacciona en calent amb els halògens i és atacat ràpidament pels àlcalis i sals alcalines foses. La seva reactivitat s'incrementa notablement i àdhuc gaudeix de propietats catalítiques notables. El platí troba aplicació, com a catalitzador, per a una gran varietat de processos, entre els quals cal esmentar les síntesis dels àcids nítric i sulfúric, la isomerització d'alcans i un gran nombre de reaccions d'hidrogenació i deshidrogenació. Per la seva inèrcia a l'oxidació és emprat, generalment aliat, en aparells de precisió, especialment els dissenyats per a treballar a temperatures elevades, com termoparells, resistències per a forns elèctrics, atuells de laboratori, joieria i contactes elèctrics.

Plató (Atenes 428/427 aC — 348/347 aC) Filòsof grec. Havent rebut una acurada educació artística i gimnàstica, es decantà cap a la filosofia des que conegué Sòcrates, el 408 aC. A la mort d'aquest (399 aC) durant el període democràtic, fugí d'Atenes amb altres condeixebles i es refugià a Mègara, amb Euclides. Mentrestant escriví els seus primers diàlegs. A la Magna Grècia, entrà en contacte amb Arquites de Tàrent i els cercles pitagòrics. Després es dirigí a Sicília, en dues ocasions, on Dió, cunyat de Dionisi I, intentà, sense èxit, aplicar les seves doctrines a la política. Entre aquests dos viatges s'estigué a Atenes i hi fundà l'Acadèmia. La seva obra ha estat transmesa tradicional-

termoplàstics	
polivinílics <p>poli(clorur de vinil) o PVC</p>	
<i>tefló</i> ¹	
polietilens	
polipropilens	
polistirens <p>emmotllables</p> <p>expandits</p>	
poliamides <p><i>niló</i></p>	
poliacrílics <p><i>orló</i></p>	
poliesters <p><i>tergal</i></p> <p><i>mylar</i></p> <p>policarbonats</p>	
termostables	
poliesters insaturats	
fenoplasts	
aminoplasts <p><i>fòrmica</i></p>	
poliuretà (escuma)	
epòxids <p>resina d'encapsulació</p> <p><i>araldite</i></p>	
¹ comportament tèrmic diferent del dels termoplàstics	

Diverses famílies de **plàstics** obtingudes a partir de matèries minerals

ment agrupada en nou tetralogies que inclouen l'*Apologia* o *Defensa de Sòcrates*, les *Cartes* i 34 *Diàlegs*. En la filosofia de Plató es poden reconèixer diferents etapes: la d'una primera influència socràtica, la discussió amb els sofistes, la de la teoria de les idees, la de la *República*, la de la tardana influència de Parmènides (que comporta una certa autocrítica de la teoria de les idees), la d'una darrera preocupació cosmològica, d'arrel pitagòrica, i la de les dues obres inacabades: el *Críties* i les *Lleis*. Una recta comprensió de l'obra platònica no pot oblidar que tota la teoria hi és elaborada per ésser duta a la pràctica. Els valors que fonamenten l'*aretè*, el comportament just i recte, mai no apareixen en el món sensible d'una manera pura i perfecta; hom ha de suposar-los com a existents en una forma especial en un món —el de les idees— que transcendeix el dels sentits i que constitueix la veritable existència. Tanmateix, la influència de Parmènides féu que Plató ampliés l'àmbit del transcendent en el sentit que són tots els éssers, i no sols els valors, els qui participen de les idees. La unitat de l'ésser —defensada ja per Parmènides— es converteix també en una tesi fonamental de Plató. El mitjà que estableix de connexió entre el món de les idees i el sensible és l'ànima, entesa com a principi i font de tot moviment. Expressió plàstica de la diferent condició que el filòsof, apte per a la política, assoleix, en relació amb l'home comú, és la cèlebre paràbola del mite de la caverna. D'altra banda, la imatge de l'ànima humana com a empresonada en la tomba (*sêma*) del cos (*sôma*) expressa típicament la situació en què es troba de primer i connaturalment tot home com allunyat del veritable coneixement (i, per això mateix, com impedit d'un recte comportament, necessari, a més, per a assolir la purificació de l'ànima).

Plaute [llat: *Titus Maccius Plautus*] (Sarsina, Òmbria ~251 aC — Roma ~184 aC) Comediògraf llatí. Tingué una fama extraordinària ja en vida. Un cop mort, circularen per Roma, com a obres seves, més de 130 comèdies, la majoria apòcrifes. Segons Varró i altres crítics cal considerar com a autènticament plautines: *Asinaria*, *Aulularia*, *Bacchides*, *Captivi*, *Epidicus*, *Menaechmi*, *Miles gloriosus*, *Persa*, *Trinummus*, *Truculentus* i *Vidularia*, entre altres. Manejà amb un virtuosisme extraordinari els metres dels diàlegs o dels *cantica*. A partir del Renaixement, augmenta la seva influència en les literatures modernes: des de Shakespeare i Molière, passant per Dryden, Lessing i Holberg.

plec *GEOL* Estructura que pot presentar una roca deformada i que té plans de referència que han estat corbats. Aquests plans es presenten, principalment, en la forma d'*estratificació* d'esquistositat, de *dics*, etc. En descriure els plects, cal distingir dos casos: quan es tracta d'una superfície individual plegada, o quan es tracta de la relació entre superfícies adjacents. En el primer cas, el pla plegat té una zona més elevada que és anomenada *cresta* i una de més baixa que és anomenada *sinus*. La zona de màxima curvatura és la *xarnera* i aquella en què canvia el pendent és el *punt d'inflexió*. Si totes les superfícies d'un plec contenen una línia paral·lela a la xarnera, el plec és un *plec cilíndric*. En cas contrari hom parla de *plec no cilíndric*, el cas més important del qual és el *plec cònic*, en què les línies de xarnera convergeixen en un punt. D'altra banda, quan es tracta de la relació entre superfícies adjacents d'un plec, el pla que conté totes les línies de xarnera és anomenat *superfície axial* o pla *axial*. Els plans no plegats són els *flancs*. Segons llur posició, els plects es classifiquen en: *anticlinals*, quan els flancs es tanquen per la part del plec, i *sinclinals*, quan ho fan per la part inferior. Segons la inclinació de l'eix, hom parla de plects *subhoritzontals*, *inclinats* o *verticals*. Segons la inclinació del pla axial, anant de vertical a horitzontal, hom parla de plec *recte*, *inclinat*, *tombat* o *ajagut* i *invertit* (quan la sèrie queda capgirada). Els plects rectes són *simètrics* i la resta són *asimètrics*. Si el gruix de la capa plegada és constant, el plec és anomenat *concèntric*, i si varia és anomenat *similar*.

Plini Segon, Gai [llat: *Gaius Plinius Secundus*] (Como ~24 dC — Stabia 79 dC) Escriptor llatí, més científic que no pas literari, conegut amb el nom de **Plini el Vell**. Redactà *Naturalis Historia*, dedicada a Tit i publicada l'any 77 dC, l'única obra conservada, important per les moltes dades cosmològiques, geogràfiques, antro-

pològiques, mèdiques, botàniques, bio-lògiques i arquitectòniques que conté. Conseller de Tit, partí el 24 d'agost del 79 per prendre notes de l'erupció del Vesuvi i morí en aquesta empresa, sepultat pel corrent volcànic.

plom *QUÍM/MIN* Element metàl·lic, de nombre atòmic 82 i símbol Pb, pertanyent al grup IV A de la taula periòdica. Malgrat trobar-se rarament en estat natiu i ésser relativament escàs, és localitzat en dipòsits extensos, la qual cosa facilita notablement la seva explotació. La seva mena més important és la *galena* (PbS). L'obtenció del metall té lloc transformant els minerals en l'òxid (PbO) i reduint posteriorment aquest amb carbó. El refinatge del metall és efectuat mitjançant un procés electrolític. El plom té en molts casos un comportament semblant al dels metalls nobles, i és el més resistent a la corrosió dels metalls comuns. S'oxida i carbonata superficialment en l'aire humit, i en presència d'aigua pura i oxigen forma l'hidròxid Pb(OH)₂, lleugerament soluble. El plom forma dues sèries de composts amb les valències II i IV. Els composts de plom II són iònics, mentre que els de plom IV són covalents i, en medi àcid, fortament oxidants. Presenta caràcter amfòter, actuant com a catió en la constitució de sals i originant espècies aniòniques anomenades *plumbits* i *plumbats*. Troba un gran nombre d'aplicacions industrials, tant en forma elemental com en forma d'aliatges i composts. En forma metàl·lica és emprat principalment en la fabricació d'acumuladors de plom, municions, recobriments per a cables, emplomat i blindatge antiradiació en reactors nuclears i aparells de raigs X. Aliat amb l'estany, que li rebaixa notablement el punt de fusió, és emprat en el metall de soldadura, i amb l'antimoni, que li confereix duresa i el fa resistent a la corrosió, en la construcció de recipients per a líquids corrosius. Pel que fa als seus composts, molts dels inorgànics són emprats com a pigments (mini, blanc de plom, blanc de plom sublimat, cerussa, groc de Cassel, groc de París), mentre que dels orgànics tenen importància les seves sals d'àcids grassos (*sabó de plom*), emprades com a lubricants i com a assecants per a pintures i vernissos, i dels organo-metàl·lics, el tetraetilplom, emprat com a antidetonant per a gasolines. El plom i els seus composts presenten una elevada toxicitat, acumulant-se en l'organisme.

ploma *BIOL/ZOOL* Producció de la pell dels ocells formada de ceratina, més o menys mineralitzada, que apareix com una papil·la dèrmica i que un cop ha acabat de créixer es converteix en un òrgan mort fixat a la pell mecànicament. En general, les plomes cobreixen la major part del cos dels ocells i cadascuna consta d'un *canó*, fixat a l'epidermis, que s'allarga en el *raquis*, a cada costat del qual hi ha les *barbes*; aquestes duen a cada costat les bàrbules, l'extrem distal de les quals té forma de fuet, és anomenat *pennulum* i pot dur *barbicelles*, que tenen forma de ganxo i uneixen les bàrbules que estan encarades. Si manquen les barbes, la ploma és reduïda a un filament, el raquis. Ultra les grans plomes de les ales i la cua, anomenades *penmes*, i les *cobertores*, que recobreixen el cos, hi ha el *plomissol*, a sota de les cobertores i format per petites plomes desproveïdes de barbicel·les. A més de variar la forma i les dimensions de les plomes segons llurs funcions, també són diferents el color (segons l'espècie i de vegades segons el sexe), el nombre i la distribució. Tots els ocells renoven regularment totes les plomes (*muda*) un cop l'any, després del període de reproducció, o bé dos cops l'any (abans i després del període de reproducció). **2** Instrument d'escriptura constituït per un mànec, normalment de fusta, a la punta del qual hi ha fixada una làmina metàl·lica anomenada tremp o plomí, que hom suca repetidament amb tinta. El dipòsit de tinta incorporat al mànec pot ésser carregat per diversos sistemes o bé substituït, en buidar-se, per un altre de ple (*cartutx de tinta*).

pluja *METEOR* **1** Precipitació en forma de gotes d'aigua que cauen dels núvols. En el procés de formació de la pluja, que és molt complex, resulta essencialment indispensable la presència de nuclis de condensació i que la temperatura sigui inferior al punt de rosada. Quan les gotes tenen un diàmetre menor de 0,5 mm i són nombroses, la precipitació és anomenada *plovisqueig*. Quan les gotes són molt grosses, de diàmetre superior a 1,5 mm, i

abundants en arribar a terra, tal com s'esdevé en els casos de tempesta, els processos de precipitació són molt actius. Quan la precipitació és de curta durada i amb intervals de cel clar, hom l'anomena *xàfec*. **2** **pluja radioactiva** *FÍS* Descens vers el sòl de pols formada per partícules esdevingudes radioactives com a conseqüència d'una explosió nuclear. Una primera pluja radioactiva, la *pluja local*, té lloc durant un interval de poques hores després de l'explosió i cau sobre una zona propera al lloc de l'explosió. Una segona pluja radioactiva, la *pluja mundial*, té lloc al cap de mesos o bé d'anys de l'explosió i abasta una zona molt amplia i de localització imprevisible.

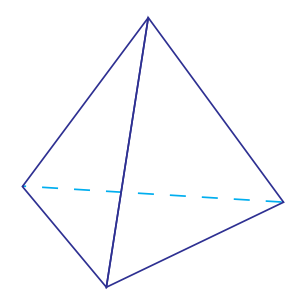
plus-vàlua **1** *DR* Augment del valor corrent dels immobles el dia que acaba el període d'imposició amb relació al valor que tenia a l'inici del període. **2** *ECON* Expressió monetària del valor incorporat a la producció pel treball que és apropiada pels propietaris dels mitjans de producció sense contrapartida. Aquest concepte, que fou elaborat per Marx, pot ésser formulat de la manera següent: en el mode de producció capitalista l'intercanvi de mercaderies és efectuat d'acord amb la quantitat de treball socialment necessari incorporat en elles, és a dir, pel seu valor de canvi. Per endegar la producció d'una mercaderia, el capitalista adquireix els elements necessaris (maquinària, primeres matèries, energia i força de treball) pel seu valor de canvi (*c* i *v*) i la ven al valor *V*, superior al dels elements utilitzats per a produir-la. Aquesta diferència és la plus-vàlua (*m*). L'explicació d'aquest fet és que la mercaderia *força de treball* (capacitat de treballar de l'obrer) té un *valor d'ús* especial; produeix més valor que el que costa. El valor de la força de treball no és més que el treball socialment necessari perquè l'obrer visqui i es reproduueixi. Així, doncs, la *plus-vàlua* és la forma capitalista de l'*excedent econòmic* i que constitueix l'expressió de la *relació social capitalista* fonamental: l'explotació d'una classe social (el proletariat) per una altra (la capitalista), atès que aquesta és la propietària exclusiva dels mitjans de producció.

Plutarc (Queronea, Beòcia ~50 dC — ~120 dC) Historiador grec. A la seva preocupació religiosa pertanyen els diàlegs referents als oracles, l'escrit *Sobre Isis i Osiris* i altres obres que tracten de temes polítics. El *Banquet dels set savis* i els nou *Llibres simposiacs* reuneixen tots els temes que li foren cars. Escriví les *Vides Paral·leles*, de les quals han estat conservades vint-i-dues *Vides*, on s'equiparen un grec i un romà, responent a l'esperit de la tradició grega i el caràcter conciliador del mateix Plutarc.

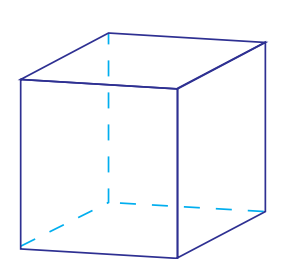
Plutó El novè dels planetes del sistema solar, atenent la seva proximitat al Sol (→***planeta***). L'existència de Plutó fou proposada per P.Lowell a partir de consideracions teòriques. Fou descobert per C.Tombaugh, el 1930. És un planeta molt poc brillant, de magnitud aparent 14,7 i només és visible amb l'ajut de grans telescopis. El 1978 fou descobert *Caront*, satèl·lit de Plutó que l'orbita a poca distància, uns 20 000 km, i que té un diàmetre d'uns 1 000 km. Atès que el diàmetre de Plutó és d'uns 3 000 km, el sistema Plutó-Caront ha d'ésser considerat realment un planeta doble. La temperatura superficial, d'uns -230°C, no permet el manteniment d'una atmosfera estable. L'origen de Plutó no és ben determinat. Hom ha elaborat un model en el qual els gels polars són constituïts de metà.

plutocràcia *POLÍT* Forma de govern en què el poder resideix en un grup social minoritari o reduït, privilegiat per raó del seu poder econòmic, o en el qual el criteri d'elecció dels governants o dels qui participen en l'elecció és mesurat segons la riquesa que posseeixen.

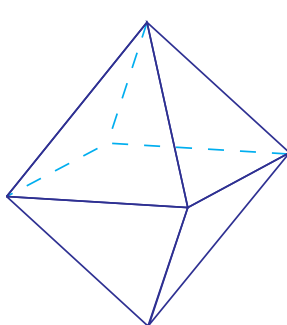
plutoni [Pu] *QUÍM* Element sintètic, de nombre atòmic 94, pertanyent a la sèrie dels actínids. Fou el segon dels elements transurànids coneguts, descobert per G.Seaborg i el seu equip. En són coneguts nombrosos isòtops. El plutoni 239 gaudeix en l'actualitat de gran importància, puix que és fissionable per bombardeig amb neutrons i ha trobat aplicació com a explosiu per a armes nuclears i com a combustible per a reactors nuclears. Hom el recupera dels combustibles nuclears d'urani consumits, per extracció amb fosfat de tri-*n*-butil diluït en querosè. El plutoni existeix a la natura, en molt petita

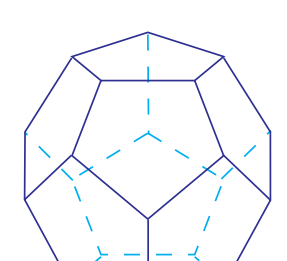
tetraèdre

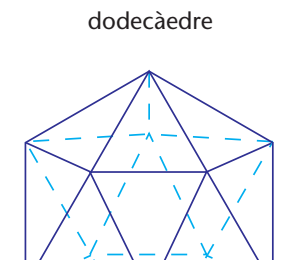
hexaèdre

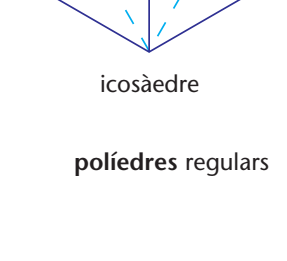
octaèdre

dodecaèdre

icosaèdre

políedres regulars

proporció en els minerals d'urani, provinent, anàlogament al neptuni, del bombardeig de l'urani amb els neutrons presents en el medi. El metall pot ésser obtingut per reducció del trifluorur amb metalls alcalinoterris. És químicament reactiu, es dissol en els àcids minerals i reacciona amb facilitat amb l'oxigen i els halògens. És extraordinàriament tòxic; d'una banda, emet partícules, i de l'altra, l'element s'absorbeix específicament a la medul·la òssia.

Po Riu d'Itàlia que recull les aigües dels vessants de migjorn dels Alps i del N dels Apenins (652 km de longitud). Neix al Piano del Re, al peu del mont Viso, als Alps Cottins; desemboca a l'Adriàtica per un delta de cinc boques. S'adreça al N fins a Torí i després travessa la plana passant per Casale, Piacenza, Cremona i Ferrara. El seu cabal el fa un dels grans rius d'Europa Occidental, després del Rin i del Roine. Deu l'abundància d'aigües essencialment als afluents alpins, sobretot a la Dora Baltea, el Ticino i l'Adda.

pobles de la mar *HIST* Confederació de pobles del Pròxim Orient Antic que des de mitjan s XIII fins al començament del XII aC alteraren profundament la història i la demografia d'aquesta zona. Procedents de l'àrea de l'Anatòlia i la mar Egea, sembla que intentaren una primera invasió d'Egipte el 1232 aC, però foren batuts per Merenptah. Posteriorment, aquests o altres pobles de la mar llançaren una sèrie d'incursions que culminaren vers el 1200 aC en una invasió de l'Orient Pròxim: Hattuša i Karkamiš foren destruïdes i l'imperi hitita s'esfondrà. Implantats a Síria-Palestina, els pobles de la mar intentaren per segona vegada la invasió d'Egipte. Segons les fonts faraòniques, eren en aquesta ocasió els *denyen*, els *tjekker*, els sards, els sículs, els *wešeš* i, sobretot, els filisteus. Ramsès III els baté (1191 aC), però permeté que els filisteus ocupessin la plana costanera compresa entre Gaza (al S) i Accaró (al N).

Poblet, monestir de Monestir cistercenc del municipi de Vimbodí. Les terres per a la seva fundació foren donades per Ramon Berenguer IV de Catalunya-Aragó (1150-51) a Fontfreda, i el 1153 ja era abadia. Construït entre els segles XII i XIII, Pere II decidí (1340) de fer bastir les tombes reials, i Martí l'Humà hi féu el seu palau (1397-1406). El 1940 hi fou reinstaurada la vida monàstica i els edificis i tombes reials han estat restaurats. Acull l'arxiu personal de J. Tarradellas (1980).

pobresa *DR/SOCIOL* Condició de qui es troba en un estat de misèria relatiu o es veu privat del sosteniment i dels mitjans necessaris en certes eventualitats, com és ara la malaltia. Demostrada legalment la situació —a través d'un *certificat* expedit pel municipi de pertinença—, té accés a formes especials d'assistència i beneficència. **2** *ECON* Situació relativa de determinades zones o països, respecte a d'altres de considerats com a rics, que incideix fonamentalment en un repartiment desigual de la renda. Per a alguns autors aquestes zones o països es troben en la impossibilitat d'assolir un creixement autosostingut a causa de llurs relacions econòmiques internes, que impedeixen l'arrencada de llur producció i de la renda total a repartir. Aquesta situació, anomenada *cercle viciós de la pobresa*, es materialitza en l'existència d'un baix nivell de demanda, un mercat migrat i una escassa possibilitat d'estalviar. **3** *CRIST* Virtut moral que ordena la conducta humana en relació amb els béns d'aquest món i que pot exigir fins el despreniment material voluntari, forma extrema anomenada generalment *pobresa evangèlica*, per tal com segueix els consells evangèlics i l'esperit de la primitiva comunitat de Jerusalem, descrita al llibre dels *Actes dels Apòstols*. La vida religiosa en fa objecte d'un vot individual que pot ésser *solemne* (amb pèrdua del dret a la propietat i de la capacitat d'adquisició) o *simple* (que implica només una subordinació d'aquests drets a la llicència del superior).

Poe, Edgar Allan (Boston 1809 — Baltimore 1849) Poeta, narrador i crític literari nord-americà. Començà per la poesia, amb *Tamerlane and Other Poems* (1827), *Al Araaf*, *Tamerlane and Minor Poems* (1829) i *Poems* (1831). Com a narrador, escriví *Manuscript Found in a Bottle*, i seguí amb altres obres, que oscil·len entre el relat fantàstic i el detectivesc: *The Fall of the House of Usher*, *The Murders in the Rue Morgue*, *Ligeia*, *Man of the Crowd*, etc. També és

autor d'una novel·la, *The Narrative of Art-hur Gordon Pym* (1838), i d'una obra cosmològica, *Eureka* (1848). Foren els simbolistes francesos qui el feren apreciar al seu propi país i arreu del món, sobretot Mallarmé i Baudelaire.

poesia *UT* **1** Art d'expressar, de traduir en forma concreta, el contingut espiritual propi, mitjançant paraules disposades segons unes determinades lleis mètriques. En aquest sentit, la poesia es contraposa a la prosa i s'identifica amb l'art de compondre versos. Però, atès que l'estètica moderna considera que l'expressió mètrica no és indispensable per a la creació de la poesia, hom podria dir que la poesia és aquell producte humà que expressa conceptes elevats i nobles, la intensitat d'uns sentiments, la força de les paraules i, sobretot, que té la capacitat de commoure, de parlar a l'ànim i d'exaltar la fantasia. Partint de l'antiga tripartició de la poesia en èpica, lírica i dramàtica, hom ha pogut demostrar que l'essència de la poesia es troba en la lírica, la qual es troba també en el fons de l'*epos* i del drama.
2 poesia visual Tipus de manifestació poètica que, per damunt de tot, confia en el poder d'atracció i comunicació visual dels elements compositius de l'obra. Substitueix els ingredients tradicionals del poema per un sistema expressiu nodrit bàsicament per elements extrets dels repertoris tipogràfics, del dibuix, del gravat, de la fotografia i dels codis d'informació no lingüística, sovint inserits en la vida quotidiana. La poesia visual fou denominada inicialment poesia concreta, nom donat pels membres del grup brasiler Noigambres (D.Pignatari, A.de Campos i H.de Campos) a partir del 1955, i que acceptà tot seguit el bolivià actiu a Suïssa E.Gomringer, primers difusors internacionals del corrent.

pol **1** *MAT* En una esfera o en qualsevol superfície de revolució, cadascun dels extrems de l'eix de revolució.
2 *ASTR* Cadascun dels punts en els quals l'eix de rotació d'un astre talla la seva superfície.
3 *ELECT* Cadascun dels borns o terminals d'un generador, d'un aparell o d'una màquina elèctrics, especialment dels connectats als elèctrodes d'una pila. Hom parla de *pol positiu* o de *pol negatiu* segons la polaritat.
4 pol magnètic terrestre *GEOG* Cadascun dels dos punts de l'esfera terrestre situats a les regions polars als quals es dirigeix naturalment l'agulla imantada i en els quals, si hom la suspèn lliurement, es manté vertical. Els pols magnètics terrestres estan desplaçats respecte als pols geogràfics.
5 pol terrestre *GEOG* Cadascun dels dos punts en els quals l'eix de rotació de la Terra talla la seva superfície; són anomenats, respectivament, pol nord, pol boreal o pol àrtic i pol sud, pol austral o pol antàrtic. La determinació exacta de la situació dels pols terrestres és essencial per al càlcul de les coordenades geogràfiques dels distints punts de la superfície terrestre.
6 pol de desenvolupament *ECON* Consideració prioritària que hom dóna a certes zones o regions, per tal d'afavorir-ne el desenvolupament i així reduir les diferències entre les que tenen taxes de creixement molt desigual. Els productes, la mà d'obra i l'estalvi surten de les zones més endarrerides, perquè troben millors expectatives de bons rendiments a les regions industrialitzades. Els pols de desenvolupament intenten de pal·liar aquest efecte de recessió, provocat a les regions més deprimides, i evitar-ne la progressiva despoblació.

Polaris Míssil mar-sòl nord-americà, proveït d'un cap nuclear, concebut per a ésser llançat des de submarins atòmics submergits. Les primeres proves d'aquests míssils amb el nom de Polaris foren efectuades el 1961.

Polibi (Megalòpolis ~200 aC — ~120 aC) Historiador grec. Deportat a Roma, establí una profunda amistat amb Escipió, el qual possiblement acompanyà en l'expedició a Cartago, i més tard a Hispània. Ens ha arribat una tercera part de la seva gran obra historiogràfica, *Històries*, que constava de quaranta llibres, i en la qual volgué ressenyar els fets succeïts des dels anys 264-220 aC fins al 144 aC, amb una finalitat utilitària.

Policlet (Argos s V aC) Escultor grec, anomenat *el Vell*. Condeixeble de Miró i coetani de Fídies, escriví un tractat sobre la proporció, el ritme i la simetria del cos humà, conegut amb el nom de *Cànon*, que, juntament amb la perfecció tècnica

de les seves obres, creà escola. Fou sobretot bronzista. Escultor d'atletes, executà el *Dorífor*, conservada a través de còpies en marbre, on introduí la tècnica de la gravitació sobre una cama. Més tardanes són el noi *Xènocles*, el *Cinisc* atleta de Mantinea, el *Discòfor*, l'*Hèracles* i el *Diadumen*.

políedre Sòlid limitat per quatre o més polígons anomenats *cares*. Les interseccions de les cares constitueixen les *arestes*, i les interseccions de les arestes, els *vèrtexs*. Un políedre és *convex* si qualsevol secció plana del políedre és un polígon convex. Un políedre és *regular* si té les cares iguals i els angles iguals, essent les cares polígons regulars. Des de la Grècia antiga hom sap que existeixen solament cinc políedres regulars: el *tetràedre regular*, l'*hexàedre regular* (o cub), l'*octàedre regular*, el *dodecaèdre regular* i l'*icosàedre regular*, els quals tenen 4, 6, 8, 12 i 20 cares, respectivament. D'altres políedres són la *piràmide*, el *pentàedre*, l'*heptàedre*, el *decàedre*, el *prisma*, etc.

polifonia *MÚS* Música que combina diverses veus o parts vocals simultànies però independents. En la seva forma escrita, les primeres pràctiques musicals polifòniques daten del s IX (*l'organum* o diafonia). Després aparegueren el discant (basat en el moviment contrari de les veus), el motet (combinació de melodies amb texts independents) i el *conductus*. L'*ars antiqua* i l'*ars nova* conrearen la polifonia en formes diverses. Al s XV apareix l'escola polifònica franco-flamenca, que conreà misses, motets i cançons polifòniques, religioses o profanes. Actualment el terme polifonia es limita al conjunt de parts musicals diferents, escrites preferentment en contrapunt i quasi exclusivament si es tracta de parts vocals.

polígon *MAT* Figura plana i tancada formada pels segments rectes P₁P₂, P₂P₃,..., P_n·P_n i P_nP₁, que són anomenats*costats* del polígon, essent els punts P₁, P₂, ..., P_n, amb *n* ≥ 3, els anomenats *vèrtexs* del polígon. Una *diagonal* del polígon és el segment recte que uneix dos vèrtexs no correlatius. Un polígon és *equiangular* si té iguals els angles interiors, és *equilàter* si té iguals els costats, i és *regular* si té els angles i els costats iguals. Atenent el nombre de costats, alguns polígons tenen les denominacions especials següents: triangle (3 costats), quadrilàter, paral·lelogram, rombe, romboide, rectangle, quadrat, trapezi (4), pentàgon (5), hexàgon (6), heptàgon (7), octàgon (8), decàgon (10), pentadecàgon (15), icosàgon (20) i *n*-àgon (*n*).

polímer *QUÍM* Cadascuna de les molècules d'elevat pes molecular constituïdes per unitats estructurals idèntiques repetides i unides entre elles mitjançant enllaços covalents. La molècula que constitueix la unitat estructural bàsica del polímer és coneguda com a *monòmer* i el seu procés de transformació en polímer rep el nom de polimerització. Els polímers poden ésser classificats en *orgànics* i *inorgànics*, segons que continguin o no carboni a la cadena principal. Els polímers orgànics poden ésser *naturals* o *sintètics*. Entre els primers són importants els polisacàrids, els polipèptids i el poliisoprè. Pel que fa als sintètics, d'acord amb llur aplicació, solen ésser classificats en *adhesius*, *fibres*, *pintures*, *plàstics* i *elastòmers*. Atenent el tipus de reacció que intervé en llur obtenció, solen ésser subdividits en *polímers d'addició* i *polímers de condensació*.

Polinèsia La part més oriental en què es divideix **Oceania**. Formada per milers d'illes i arxipèlags dispersos: Hawaii, Line, Midway, Cook, Polinèsia Francesa, Phoenix, Tokelau, Samoa, Tonga, Pitcairn, Niue, illa de Pasqua i Sala y Gómez (etnogràficament, però no geogràficament, comprèn també Nova Zelanda). Són d'origen volcànic o coral·lí. El clima és tropical, càlid i humit. La població aborigen és polinèsia, molt barrejada amb europeus i asiàtics.

Polisario [o *Front Polisario*] Sigla del Front Popular per a l'Alliberament de Saguia el-Hamra i Río de Oro, moviment d'alliberament nacional aparegut al territori del Sàhara Occidental sota administració espanyola (1973). En passar el territori a les mans del Marroc i de Mauritània en virtut de l'acord tripartit (1975), inicià una lluita de guerrilles i de resistència per l'alliberament del propi territori. El 1976 el Polisario declarà la creació de la República Àrab Sahrauí Democràtica i, amb el

suport d'Algèria, ha continuat hostilitzant l'exèrcit marroquí. La no -convocatòria d'un referèndum per a l'autodeterminació del territori ha prolongat el conflicte armat.

politeisme *RELIG* Forma de religió que reconeix diverses divinitats, més o menys independents, de les quals molt sovint només una és venerada (monolatria). És molt controvertit en quina forma religiosa s'originà el politeisme i també la seva relació amb el monoteisme.

poll **ZOOL** **1** Nom donat a diversos insectes de molt petita grandària pertanyents als ordres dels homòpters, anoplurs, pso-còpters i mal·lòfags.
2 poll comú [*Pediculus humanus*, família dels pedicúlids] Anoplur d'uns 2 mm de longitud, amb el cos deprimit, de color groc fosc i cobert d'una cutícula resistent, aparell bucal picador-xuclador i potes amb molts pèls i acabades en una ungla. Són animals cosmopolites. Viuen paràsits sobre el cos de l'home i s'alimenten de la seva sang. Hom hi distingeix dues subspècies: *P.humanus capitis*, que viu al cap de l'home, adherit als pèls, i *P.humanus humanus*, que viu en els vestits de l'home i passa a la pell quan vol xuclar sang. Són molt perillosos, car poden transmetre diverses malalties. El millor remei és la higiene.

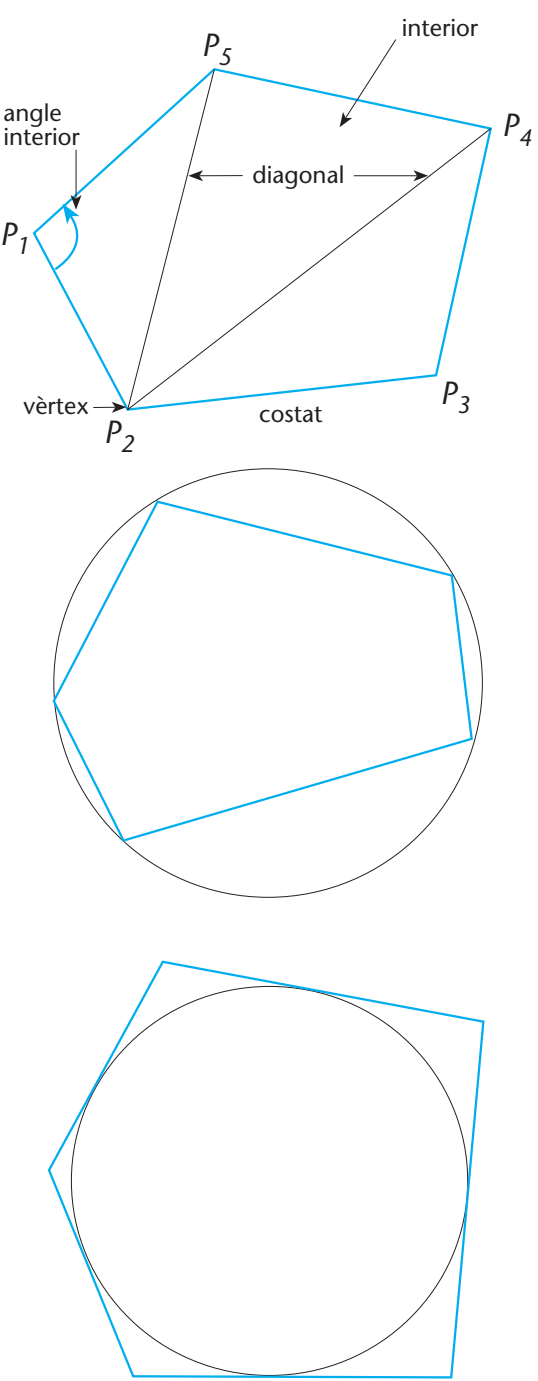
pollancre [*Populus nigra*, família de les salicàcies] *BOT* Arbre de fins a 30 m d'alt, de capçada irregular, de borrons glabres i enganxosos, de fulles ròmbiques o ovades, acuminades i dentades, de flors en aments i de fruits en càpsula. Es fa en riberes, a una gran part d'Europa. El **pollancre gavatx** (varietat *italica*) és extensament conreat.

pol·len *BOT* En els espermatòfits, polsim format en l'antera i constituït per cèl·lules esporals de forma arrodonida i de 5 a 100 μ de diàmetre (els *grans de pol·len*). La cèl·lula pol·línica germina i constitueix el gametòfit masculí. La majoria dels grans de pol·len tenen en l'exina obertures, per on surten els tubs pol·línics. La classificació dels grans de pol·len és feta segons la mida, la forma, els relleus, la disposició i el nombre d'obertures, l'estructura de l'exina, etc. La producció de pol·len per planta oscil·la entre 20 000 i 400 milions de grans. Hi ha diversos modes de dispersió del pol·len (pol·linització), als quals és adaptada l'estructura de la membrana externa o exina, la qual és llisa en les plantes anemògames i escabrosa i oleaginosa en les plantes zoògames. La ciència que estudia el pol·len i les espores és la palinologia.

Pollock, Jackson Paul (Cody, Wyoming 1912 — Springs, Long Island 1956) Pintor nord-americà. Influït pel muralisme mexicà, Picasso i els surrealistes europeus. Fou el membre més important de l'*action painting*. Produí amb la tècnica del *dripping*, deixant regalimar la pintura des de pots foradats sobre enormes teles esteses a terra, obres on fixa les seves pulsions.

Polo, Marco (Venècia 1254 — 1324) Viatger venecià. Acompanyà el seu pare Niccolò i el seu oncle Matteo a l'ambaixada prop del gran khan mongòlic Khublai Khan, encarregada per Gregori IX. Fets a la mar (1271) a Laiazzo, travessaren l'Armènia i arribaren al golf Pèrsic. Des de Pèrsia, passaren el desert de Gobi i arribaren als confins de Catai (Xina) i, finalment, a Pequín (1275). Protegits pel gran khan, durant els setze anys de sojorn els foren confiades missions importants al Yunnan, al Tibet, a l'Annam, a Cotxinxina i, sobretot, al Mangi (Xina central). El 1291 emprengueren el retorn, fins a atènyer Venècia (1295). Durant un empresonament a Gènova dictà els seus viatges a Rustichello, que els transcriví en francès amb el títol de *Livre des merveilles du monde*.

polonès *LING* Llengua eslava de la branca occidental. És parlada a Polònia, on és l'oficial, i per uns 10 milions fora de l'estat polonès. És escrita en alfabet llatí. Els primers documents lingüístics polonesos daten del s XII, i al XV aparegué el primer tractat ortogràfic (de J.Parkoszowicz), per més que, a Polònia, fins al s XVI el llatí fou emprat en el llenguatge eclesiàstic, administratiu, diplomàtic, científic i literari. Amb el Renaixement el polonès adquirí relleu com a llengua literària. Durant els repartiments de Polònia (1795-1918), els ocupants intentaren d'eliminar el polonès, però això provocà la reacció contrària. El 1873 fou creada l'Acadèmia

A dalt, elements d'un polígon; al centre, polígon inscrit en un cercle; a baix, polígon circumscribit a un cercle

poll comú (Pediculus humanus capitis)

mental, encapçalat pel Partit Comunista, i comportaren l'eliminació dels partits de l'oposició; B.Bierut fou elegit president de la República i J.Cyrankiewicz primer ministre. El 22 de juliol de 1952 una nova constitució definí Polònia com una democràcia popular. El rigor de les normes de producció i l'augment del cost de la vida per una planificació molt centralitzada i rígida provocaren protestes i vagues que abocaren a la insurrecció de Poznań (juny del 1956). Wladyslaw Gomułka inicià llavors una política més flexible; exclogué del poder els stalinistes (1957) i permeté d'incrementar les relacions comercials i polítiques amb els països occidentals. El 1971 el govern d'Edward Gierek aprovà un pla quinquennal que comportà un fort encariment de les subsistències i la congelació dels salaris, fets que provocaren tensions i manifestacions. El 1980 l'estat accedí a les reivindicacions dels vaguistes i tolerà els sindicats obrers independents com *Solidarność* de L.Walesa. W.Jaruzelski fou nomenat primer ministre (1981). La deterioració econòmica del país, la creixent pèrdua de control del règim sobre els esdeveniments i la pressió soviètica acabaren en una resposta autoritària el 1981: detenció dels líders de Solidarność i proclamació de la llei marcial. Messner, successor de Jaruzelski al capdavant del govern (1985), continuà la mateixa política, però el fracàs de les negociacions amb els sindicats i l'Església provocà la seva caiguda i fou succeït per Rakowski. El 1989 el govern acceptà la participació de Solidarność en el govern. El mateix any Jaruzelski fou elegit president i hagué d'acceptar al govern una coalició encapçalada per Solidarność i presidida per un dels seus líders, Tadeusz Mazowiecki. Al desembre següent el parlament abolia el paper dirigent del partit comunista per adoptar una economia de mercat. En les primeres eleccions plenament democràtiques (1990), Walesa fou elegit com a cap d'estat. Els successius governs van estar marcats pels enfrontaments amb el president Walesa, el qual, emparant-se en els amplis poders que li conferia la constitució, vetà el nomenament de diversos alts càrrecs i l'aplicació de noves lleis. El 1995 Walesa va perdre la presidència i guanyà les eleccions el candidat ex-comunista i ara socialdemòcrata Alexander Kwasniewski, que continuà els compromisos europeus. En l'àmbit econòmic, si bé la reconversió al sistema de mercat es dugué a terme a un ritme força ràpid i l'economia mostrà signes de recuperació al final del 1994, l'austeritat que aquesta política exigí contribuí a crear un fort malestar, reflectit en les nombroses vagues. En política exterior, després de la dissolució de l'URSS, el govern polonès cercà la conciliació amb Rússia i amb els estats bàltics, alhora que intentava l'acostament a Europa Occidental amb un tractat de cooperació amb la Unió Europea i la petició d'ingrés a l'OTAN.

pólvora *QUÍM* Mescla fortament explosiva de diverses composicions, la més antiga de les quals és de salnitre, sofre i carbó, anomenada *pólvora negra* o *pólvora terrosa* segons el color del carbó emprat, sòlida i generalment en forma de grans més o menys petits, emprada per a impulsar projectils en les armes de foc, propel·lir coets, barrinar roques, enderrocar construccions, preparar focs d'artifici, etc. Les pólvores poden ésser classificades en dos grans grups: el de les pólvores ordinàries i el de les pólvores sense fum. Hom anomena **pólvora ordinària** les pólvores negres, que són les més importants, i les pólvores terroses, les pólvores nitratades i les pólvores cloratades. La *pólvora negra*, segons els usos als quals és destinada, pot ésser *pólvora de canó*, *pólvora de caça* o *pólvora de mina*. En alguns casos el salnitre ha estat substituït per nitrats de sodi, de bari o d'amoni (*pólvora nitratada*), o perclorat potàssic (*pólvora cloratada*). La **pólvora sense fum** pot ésser *pólvora de nitrocel·lulosa*, obtinguda per gelatinització de la nitrocel·lulosa mitjançant un dissolvent, o *pólvora de nitroglicerina*, obtinguda per gelatinització de la nitrocel·lulosa amb nitroglicerina. D'origen incert, sembla que la pólvora fou produïda per primera vegada a la Xina, on era usada en focs d'artifici, i introduïda a Occident pels àrabs, que potser ja l'empraren al setge de Niebla (1257), amb fins militars. En qualsevol cas, hom sap que al s XIII ja fou usada en la guerra.

Polònia Vista panoràmica de Cracòvia

Josep Sebastià Pons

pomera [*Malus domestica*, família de les rosàcies] *BOT/AGR* Arbre caducifoli de fins 12 m d'alçària, de fulles ovades, serrades i tomentoses al revers, de flors blanques i rosades, aplegades en umbel·les, i de fruits (les *pomes*) en pom, grossos i de coloracions diverses. És originari de l'Europa oriental i de l'Àsia occidental, però és conreat des de temps molt antic. És un dels conreus més importants del món, estès a totes les regions temperades, i especialment a Europa i a l'Amèrica del Nord. Comprèn més de 100 culti-vars (*golden*, *reineta*, *empordanesa*, *nana*, *mingueta*, *emperador Alexandre*, etc). La fusta, densa i dura, és aprofitada sobretot com a llenya i per a fer-ne màncs d'eines.

Pompeia Ciutat de La Campània (Nàpols), Itàlia, a la falda meridional del Vesuvi. A l'W de la ciutat hi ha les ruïnes de l'antiga Pompeia, ciutat fundada pels oscs que esdevingué un important port i lloc d'estiueig romà. Fou sepultada per una erupció del Vesuvi (79 dC).

Ponç i Bonet, Joan (Barcelona 1927 — Sant Pau de Vença, Occitània 1984) Pintor i dibuixant. Amb Joan Brossa fundà la revista “Algol”, precedent directe del que seria “Dau al Set”, revista de la qual fou director. Edità diversos àlbums de litografia, aiguaforts i monotips. Després d’una estada a París se n’anà al Brasil, on fundà i dirigí l’escola l’Espai. L’any 1964 tornà a Barcelona. La seva obra, d’un neosurrealisme màgic, està plena de personatges i signes cabalístics. Passà per diversos períodes: època Dau al Set (1947), època brasilera (1958), època metafísica-geomètrica (1969), etapa dels personatges metafísics (1970), etapa de l’acupuntura (1971) i un període de síntesi d’ençà de l’any 1972.

poniol [*Satureja fruticosa*, família de les labiades] *BOT/FARM* Mata de 30 a 60 cm d'alçària, aromàtica, de fulles ovades petites i de flors blanquinoses, arranjades en verticil·lastres. Es fa en roquissars calcaris, al País Valencià, al Principat i en algunes altres contrades mediterrànies.

Pons, Josep Sebastià (Illa, Rosselló 1886 — 1962) Escriptor. Fou el poeta del Rosselló, un dels grans forjadors de la llengua literària rossellonesa. Publicà els reculls *Roses i xiprers* (1911), *El bon Pedrís* (1919), *L'estel de l'Escamot* (1921), *Canta perdiu* (1925), *L'aire i la fulla* (1930), *Can-*

tinela (1937), *Conversa* (1950), *Cambra d'hivern* (1966). En prosa escriví *Concert d'été* (en francès, 1950) i *El llibre de les set sivelles* (1955), a més de nombrosos estudis com a historiador i investigador (*La littérature catalane en Roussillon au XVII et au XVIIIème siècles*, 1929).

pont *OBR PÚBL* Obra de fàbrica, estructura metàl·lica, etc, capaç de suportar càrregues dinàmiques, sobre la qual una via de comunicació, de la qual forma part el pont, pot salvar una depressió o un obstacle (riu, barranc, etc) o creuar una altra via de comunicació a nivell inferior. Els ponts poden ésser construïts eventualment d’una manera provisional, generalment per salvar corrents d’aigua i llavors consisteixen en plataformes de taulons disposades damunt d’altres flotadors, o bé consisteixen en taulons col·locats damunt pilars de fusta clavats al fons amb martinets i units entre ells amb tirants. Els ponts provisionals emprats en operacions militars solen consistir en estructures metàl·liques muntades damunt camions especials o altres vehicles. Els ponts permanents són d’obra de fàbrica o metàl·lics o, més generalment, d’una combinació d’estructura metàl·lica i d’obra de fàbrica, i hom pot diferenciar-ne generalment els elements següents: els *estreps* o suports extrems, els *pilars* o suports intermedis, l’*armadura* de la superestructura (d’arc, de bigues, etc) i la *sola* (base del paviment, de la via de ferrocarril, del canal, etc). Hom anomena *via-ducte* el pont que forma part d’una carretera o d’una línia de ferrocarril, i *aqüeducte* el que forma part d’una canalització d’aigua. Atenent la natura de llur estructura els ponts poden ésser classificats en ponts d’arcs o d’arcades, ponts de bigues i ponts suspesos o penjants (com el pont de tirants). Quan els ponts han d’ésser construïts sobre vies de navegació hom els construeix mòbils, de manera que permeten el pas dels vaixells; poden ésser basculants, ascensionals, giratoris, etc.

Pont de Suert, el Municipi i cap de la comarca de l'**Alta Ribagorça**, al qual foren annexats el 1968 els de Llesp, Malpàs i Viu de Llevata (149 km²; 2 285 h [1991]). El municipi és situat a la vall de la Noguera Ribagorçana. La superfície conreada es destina principalment a la producció de farratge i a prats. La ramaderia predomina per sobre l'agricultura i es dedica sobretot a la cria de bestiar boví i oví. La indústria, poc desenvolupada, es basa en l'activitat derivada de la hidroelèctrica, amb la **central del Pont de Suert**, la d'Escalles i altres. D'altres sectors són el de la construcció i la fusta, a més d'una piscifactoria. Hom ha estimulat el comerç i el turisme. La *vila* (2 104 h [1991], *pontarrins*; 838 m alt), a la dreta de la Noguera, s’ha estès a llevant de l'antic cap de pont del riu. L'actual església parroquial de Santa Maria fou bastida el 1955 segons projecte de l'enginyer Eduard Torroja i l'arquitecte M.Rodríguez Mijares.

Pontevedra Municipi de Galícia, capital de la província homònima (71 491 h [1991]). La indústria és diversificada: abasta els sectors tèxtil, químic, metal·lúrgic, de la fusta i de la construcció. Centre d'activitats administratives i comercials. El seu port facilità des del segle XV una gran prosperitat que hagué de cedir el lloc, al s XVIII, a Vigo. A les seves drassanes fou construïda la nau “Santa Maria” de Colom. Destaquen, al barri antic, el convent San Francisco i el santuari La Pelegrina. Són importants les esglésies gòtiques de Santo Domingo (en ruïnes) i Santa Clara (ss XIII-XIV).

pontífex *HIST* A l'antiga Roma, cadascun dels membres d'un col·legi jurídic-sacerdotal presidits per un *pontifex maximus*. Els pontífexs eren els encarregats de controlar el culte, les obligacions religioses, i el →*calendari* (abans de la reforma de Cèsar). Amb August, el títol de *pontifex maximus* fou assumit pels emperadors (12 dC), fins que fou abandonat per Gracià (382).

¹**pop** *ZOOI* Nom genèric dels mol·luscs octòpodes de la família dels octopòdids. Són animals bentònics, lleugers quan repen sobre els seus vuit braços caçadors i ambulatoris. Són espectaculars llurs canvis de color i l'expulsió de núvols de tinta, de caràcter críptic i defensiu, però els pops són animals tímids i no ataquen l'home. Llur envergadura és compresa generalment entre els 40 i els 60 cm, i només raríssims exemplars arriben a atènyer els 3 m. Hom els pesca per a aprofitar-ne la carn, que és comestible.

²**pop*** *ANTROP* Dit d'un fenomen cultural que s'ha introduït en la pintura, en la música i en altres arts. Ha volgut designar alternativament allò que és popular, transitori, de venda fàcil, de baix cost, produït per les masses, jove, picant, eròtic, artificial, encantador, etc.

Popper, Karl Raimund (Viena 1902) Filòsof austríac. Oposat tant al psico­logisme i a l'historicisme com a l'inductivisme baconià. Cal destacar *Logik der Forschung* (1934) i *The Open Society and Its Enemies* (1945).

porc *ZOOL* **1** Varietat domèstica del porc senglar (*Sus scrofa*). És un animal de cos rabassut i potes curtes, acabades en quatre dits, només dos dels quals reposen a terra, i té una cua curta i espiraliforme. El cap és gros i presenta un morro llarg, que li serveix per a cercar l'aliment entre la terra o entre les deixalles; té els ulls petits i les orelles grosses. La pell és gruixuda i té implantats al damunt pèls llargs i durs (les cerres), i per sota hi ha una capa de greix subcutani molt grossa (la cansalada). Des de l'antiguitat ha estat un animal molt utilitzat per la seva carn i el seu cuir, bé que algunes religions, com la islàmica i l'hebraica, en prohibeixen el consum. Hom en menja la carn fresca o adobada (embotits). Té una gran capacitat de reproducció i s'adapta a qualsevol clima. **2 porc espi** [*Hystrix cristata*, família dels histicríds] Mamífer de l'ordre dels rosegadors, de cos rabassut i de color fosc, amb una ratlla blanca sota el coll i sobre els costats. Presenta llargues espines, utilitzades per a l'atac i la defensa. És de costums nocturns i s'alimenta d'arrels, sobretot de plantes herbàcies. És comú a tota l'àrea mediterrània. **3 porc marí** [*Oxynotus centrina*, família dels oxinòtids] *ICT* Peix de l'ordre dels esqualiformes, que ateny 2 m de llargada i és d'aspecte inflat, bé que el cos sigui de secció triangular; té la boca petita, els ulls i els espiracles grossos, cadascuna de les dues aletes dorsals proveïda d'una espina i la pell és aspra i negrenca. Habita damunt els fons sorrencs, a profunditats superiors als 500 m.

Porcel i Pujol, Baltasar (Andratx 1937) Escriptor. El centre de la seva obra és la narrativa, una de les més destacades de la literatura catalana actual: *Solnegre* (1961, premi Ciutat de Palma), *La lluna i el “Ca-la Llamp”* (1963), *Els escorpins* (1965) i *Els argonautes* (1968), la qual inicia la seva maduresa i presenta l'univers mític d'Andratx sobre el qual bastirà gran part de la narrativa posterior: *Difunts sota els ametllers en flor* (1970, premi Josep Pla), *Cavalls cap a la fosca* (1975, premi Prudenci Bertrana) i *Les primaveres i les tardors* (1986, premi Sant Jordi). Amb el volum de contes *Reivindicació de la vídua Txing* (1977), la seva obra, sense deslligar-se del mite, es fa més cosmopolita i dinàmica: *Les pomes d'or* (1980), *Els dies immortals* (1984), etc. En les novel·les *El divorci de Berta Barca* (1989) i *Lola i els peixos morts* (1993) es decantà per la sàtira. La seva obra dramàtica assumeix tant les experiències del teatre de l'absurd com les possibilitats d'un nou teatre satíric i crític. Com a assagista ha publicat *Exercicis més o menys espirituals* (1969), *Els xuetes* (1969), *Debat català* (1973), *Els meus inèdits de Llorenç Villalonga* (1987), *Punts Cardinals* (1991), etc. El 1991 hom inicià la publicació de la seva obra completa en català. Des del 1988 és president de l'Institut Català d'Estudis Mediterranis. També té obra original en castellà.

porcellana *ART* Terrissa molt fina composta de feldspat i caolí que difereix de l'ordinària per la seva transparència. Hi ha diverses menes de porcellana, que normalment es couen entre 1 200 i 1 600°C. La porcellana fou descoberta a la Xina durant la dinastia Han (180 aC — 80 dC). Fou coneguda a Europa arran de les croades, els viatges de Marco Polo i el comerç amb l'Orient. L'alquimista Boettcher, al servei de Guillem I de Prússia, descobrí el caolí blanc de Saxònia (1708), produí porcellana i n'establí la primera fàbrica a Dresden, la qual seguiren les de Berlín i Meissen. Fora de Prússia, foren creades les manufactures de Delft, a Holanda, la de Llemotges, a Occitània, la de Sèvres, a França, la de Capodimonte, a Nàpols, i la del Buen Retiro, a Madrid. La primera fàbrica creada als Països Catalans fou la de l'Alcora (1751).

porpra *QUÍM* **1** [6,6' – dibromoindigotina; C₁₆H₈Br₂O₂] Matèria colorant vermella que antigament hom extreia de la conqui-

El port nàutic de Palma de Mallorca

lla del corn. Utilitzada ja pels fenicis, és coneguda també per *porpra de Tir*. En l'actualitat no té importància comercial, a causa de l'existència de colorants anàlegs molt més econòmics. **2 porpra d'anilina** El més antic colorant sintètic d'interès comercial. Fou obtingut per W.H.Perkin el 1856. Actualment el seu interès és purament històric.

porro [*Allium porrum*, família de les liliàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia perenne, de 50 a 100 cm d'alçada, d'olor característica, amb bulb simple i allargat, amb fulles estretes i planes, i amb flors blanques o rosades, aplegades en umbel·la globosa. És comestible i el seu conreu és molt antic.

port *OBR PÚBL* **1** Abric natural o, més generalment, artificial, en una costa o a la riba d'un riu, en el qual, ultra romandre-hi segurs els vaixells, hom pot efectuar les operacions d'embarcament i desembarcament de persones i mercaderies, per a les quals compta amb les instal·lacions necessàries adequades. Els ports poden ésser classificats, segons l'origen, en naturals i artificials; segons l'emplaçament, en fluvials i marítims, i segons la funció, en comercials, pesquers, de refugi, militars i esportius. El *port natural* és el que ofereix el recer a les embarcacions per la mateixa disposició natural de la costa, contràriament al *port artificial*, en el qual aquesta disposició natural ha estat modificada per l'home amb la construcció d'obres exteriors d'abric, eventualment com a ampliació d'un recer natural. El port artificial és generalment un *port obert*, a diferència del *port tancat*, característic de paratges de no gaire fons, el nivell del qual és mantingut per rescloses, i que, per tant, és accessible només a intervals. El *port fluvial* és el port emplaçat a la riba d'un riu, mentre que el *port marítim* o *port de mar* ho és a la costa. El *port comercial* és aquell la missió fonamental del qual és d'oferir als vaixells les instal·lacions adequades per a poder efectuar les operacions d'embarcament i desembarcament de passatgers i de mercaderies en condicions òptimes. El *port pesquer* és el que serveix de base a flotes pesqueres. El *port de refugi* és aquell la missió fonamental del qual és d'oferir abric a les embarcacions sorpreses pel mal temps a la mar. El *port militar*, la missió fonamental del qual és servir de base als vaixells de guerra, és anomenat preferentment *base naval*. El *port esportiu* ha d'ésser capaç de permetre l'abric d'una considerable quantitat d'embarcacions esportives o d'esbargiment. Les *obres exteriors* o *obres d'abric* d'un port són les que permeten d'obtenir una superfície abrigada en la qual els vaixells es trobin totalment a recer de l'agitació de l'aigua de la mar. Les *obres interiors* o *obres d'atracament* són el conjunt de molls, carregadors i altres construccions que permeten d'atracar i d'amarrar els vaixells. Quant a les *instal·lacions complementàries*, les més importants són els magatzems, els coberts, les cambres frigorífiques, els edificis de servei, etc, les vies de ferrocarril i els aparells i màquines de càrrega i descàrrega, les línies d'enllumenat i de forniment d'energia elèctrica, les xarxes de forniment d'aigua potable i de combustibles i les drassanes. **2 port franc** *DR* Port que gaudeix de determinades exempcions o bonificacions de drets de duana, ja d'una manera absoluta o en relació amb mercaderies determinades. Sovint tenen annexa una zona franca. El Consell de Cent deliberà, el 1701, de sot-

porcellana de Viena (SXVIII)

metre la petició d'un port franc a les corts catalanes, aleshores reunides davant Felip V, que ho concedí. El seu funcionament degué iniciar-se pels volts del 1713. El nou projecte de port franc per a Barcelona no sorgí fins al s XX, quan el 1916 fou creat el consorci de la Zona Franca.

porta *CONSTR* Peça o peces, mòbils, generalment planes, de fusta, ferro, vidre o altra matèria sòlida, que, adaptada a una obertura, la clou o permet el pas per ella, en ésser accionada manualment, mecànicament o automàticament en girar a l'entorn d'un eix contingut al pla de la paret, del tancat, etc, o en córrer paral·lelament al mur, etc. Les portes tradicionals, que són encara les més emprades, giren entorn d'un eix vertical constituït pels elements que les fixen a l'obertura (les frontisses ancorades al bastiment o els golfos fixats al brancal); poden cobrir tota l'obertura amb una sola peça (*porta d'una fulla* o d'un batent) o bé constar de dues peces (*porta de dues fulles* o de dos batents), poden ésser massisses de fusta o amb marc de fusta o metàl·lic i amb vidres (*porta vidriera*) i poden donar accés a una casa, cambra, etc, o a un balcó (*porta balconera*). Les portes se solen obrir endins o enfora, però algunes d'elles, anomenades *portes de fulla oscil·lant*, poden ésser accionades en ambdós sentits. Les portes grans, especialment les que havien de permetre el pas de carruatges o d'automòbils (*porta composta*, *porta de llibre*, *porta corredissa*) han estat substituïdes per *portes metàl·liques enrotllables*, o per portes basculants d'eix de gir horitzontal (*portes basculants*) o compostes per dues o més seccions articulades, d'eixos també horitzontals (*portes articulades* o *seccionals*). La majoria d'aquestes portes, generalment molt pesants, són accionades per un motor amb comandament per control remot. Alguns locals públics (bancs, clíniques, etc) tenien *portes giratòries*, que han estat substituïdes per *portes automàtiques*, de vidre, accionades bé en tallar una persona, un vehicle, etc, el feix lluminós d'una cèl·lula fotoelèctrica, bé per la pressió exercida damunt una plataforma, en passar-hi una persona; les portes automàtiques poden ésser de superfície plana o cilíndrica, i les de superfície plana poden ésser de fulles o corredisses. En la indústria són emprades portes flexibles de matèries plàstiques, que poden ésser obertes àdhuc en ésser empeses per un carretó. Així mateix, els locals d'espectacles han de disposar obligatòriament, segons llur natura constructiva i segons llur cabuda, d'una o més portes anomenades *portes d'emergència*, les quals han d'ésser dotades amb dispositius *antipànic* per tal de permetre una ràpida sortida en cas de necessitat o de perill, per exemple d'incendi.

portaavions *MAR* Vaixell de guerra de superfície, especialment concebut i construït per al transport, llançament i recollida d'avions de guerra, els quals constitueixen el seu principal armament. La part superior del buc del portaavions és una coberta que sobresurt per ambdós costats del buc i per la proa i per la popa, sense cap obstacle en la seva superfície, puix que tota la superestructura que en sobresurt és disposada a un costat, de manera que és una pista d'envol i d'aterratge dels avions que constitueixen la dotació del portaavions, els quals són disposats a l'interior del buc en un hangar molt gran, del qual són pujats a la pista mitjançant uns enormes muntacàrregues. Els portaavions són dotats també d'alguns canons, especialment antiaeris, metralladores i armes antisubmarines i, de vegades, llançamíssils. La qualitat més important del portaavions és, des del punt de vista tàctic, que permet de concentrar una important força aèria amb relativament poc temps. A més, els avions transportats per aquests vaixells porten menys combustible, puix que els cal menys autonomia de vol; això fa que siguin més lleugers i tinguin, per tant, una més gran precisió en l'impacte de llurs armes. El primer portaavions pròpiament dit fou l'“Hermes”, que es féu a la mar el 1924 amb vint avions. A causa de l'elevat volum de despeses que comporta la construcció i el manteniment dels grans portaavions, com també de la seva vulnerabilitat, hom tendeix a retirar els portaavions del servei actiu. Només Rússia, França i els EUA en disposen.

Port-au-Prince Capital d' Haití i del departament de l'Oest (752 600 h [est 1992]). És situada a la costa occidental de

l'illa i a la fèrtil plana de Cul de Sac, amb un excel·lent port al golf de la Gonâve. Indústria sucraera, tèxtil i de begudes.

Port del Comte, **serra de** Massís dels Pre-pirineus, partió d'aigües entre el Segre i el Cardener. El nucli del massís, orientat SW-NE, constitueix la partió entre l'Alt Urgell i el Solsonès. A partir del serrat d'Odèn s'assoleixen els 2 200 m d'alt, i els 2 300 a partir de la Gespeguera (2 331 m), per culminar al pedró dels Quatre Batlles, amb 2 383 m, i a la tossa Pelada (2 378 m). Al SE, la tossa de la Comtessa s'eleva a 2 342 m, i, al N, el relleu davalla regularment. Els boscos estan integrats per roures, pinassa i pi roig a la major part del massís; als sectors alts hom hi troba pi negre amb alguns avets i prats en les zones culminals. En els plans de la Bòfia, i als vessants del tossal d'Estivella hom instal·là (1973) l'estació d'esquí de **Port del Comte**. Prop seu, a l'obaga de l'Arp, hi ha l'estació d'esquí de fons de Tuixén-Lavansa.

Porter i Moix, Miquel (Barcelona 1930) Crític cinematogràfic. Fundà cine-clubs, entre els quals el Cercle Lumière de l'Institut Francès i el primer cine-club infantil de Catalunya (1957). Crític de “Serra d’Or”, de “Destino” i del diari “Avui”. Principal investigador de la història del cinema català, ha publicat *La cinematografia catalana* (1958), *Cinema per a infants* (1963), el manual bàsic *Història del cinema català* (1895-1968) (1969), i el 1988, en col·laboració amb P.González, *Las claves del cine* i *Las claves de la historia del cine*. El 1992 fou guardonat amb el Premi de Cinematografia de la Generalitat de Catalunya.

Port Louis Capital de **Maurici** i de l'illa homònima, constitueix un districte propi (44 km²; 142 850 h [est 1992]). És situada a la costa nord-oest, en una badia flanquejada per dues antigues fortaleses. Refineria de petroli, indústries sucraera, farinera, del tabac i de fertilitzants.

Port Moresby Capital de **Papua Nova Guinea**, té el *status* de districte independent, però també fa les funcions de capital de la província Central (240 km²; 193 242 h [1990]). Situada al SE de l'illa de Nova Guinea, és el port marítim més important, el qual exporta copra, cuir, fusta, cafè i cautxú.

Porto [o *Oporto*] Capital del districte de Porto, Portugal, al Douro Litoral (310 600 h [1991]). El desenvolupament de la ciutat s’ha beneficiat d’un emplaçament favorable a la vora dreta del Douro, tocant a la desembocadura. Centre d’una comarca famosa pels seus vins, és també centre industrial, amb indústries tèxtils (cotó, llana, seda), del cuir, de la ceràmica, de conserves, foneries i fabricació de pneumàtics. Entre els monuments cal esmentar: la catedral (ss XII-XIII) i l’església de Cedofeita, romàniques; Santa Clara, d’estil gòtic tardà, i São Pedro dos Clérigos (s XVIII), barroca.

Porto Alegre Capital de l'estat de Rio Grande do Sul, Brasil (1 237 223 h [1991]). És situada a la riba esquerra del riu Guaíba i al NW de la llacuna Dos Patos. Gran centre d’immigració, és el nucli comercial del S del país. Indústries químiques, tèxtils, mecàniques, alimentàries, del tabac i del cuir.

Port-of-Spain Capital de l'estat insular de **Trinitat i Tobago**, a l'illa de Trinitat, que forma un comtat independent (6 km²; 50 878 h [1990]). Exportació de productes tropicals (cafè, coco) i indústries sucreses i fassines. Fou coneguda abans amb el nom indígena de Conquerabia.

Porto-Novo Capital de **Benín** i de la província d'Ouémé (177 600 h [est 1992]). Centre comercial i administratiu, i estació terminal d’una línia fèrria cap a l’interior del país.

Ports, els Comarca del País Valencià, a l'extrem NW de la regió de Castelló (907 km²; 5 695 h [1991]). Cap de comarca, Morella. A ponent, limita amb Aragó per les comes de Fontarella i els barrancs de Cantavella i de Sant Joan. Pel nord, limita amb la comarca del Matarranya. La serra de la Mola i el Turmell la separen del Baix Maestrat, i, pel sud, la serra de la Llàcua i la Mola d'Ares la limiten amb l'Alt Maestrat. Aquest territori constitueix el nucli principal del conjunt orogràfic conegut com els ports de Morella (coronats pel pic de Folc, 1 301 m), a l'extrem septentrional del sistema ibèric valencià. Totes les aigües del gran sector occidental són recollides pel riu Bergantes, o de Morella, que neix al nord de

la serra de la Figuera. El vessant oriental de la comarca desguassa per la banda nord —Vallibona— al riu Cérvol, i pel sud —barrancs de Vallivana i de Salvassòria— al riu de Cervera. El clima és de tipus mediterrani i presenta característiques específiques per influència de l'altitud: les precipitacions mitjanes són superiors als 500/600 mm anuals, i es presenten sovint a l'hivern en forma de grans nevades. La temperatura mitjana anual oscil·la entre els 8° i els 10°C. La degradació dels carrascars ha afavorit l'extensió del bosc de pi blanc i de les garrigues i brolles calcícoles mediterrànies. Per damunt de 1 000-1 100 m el substitueix el bosc submediterrani de roure valencià i de pins de muntanya. El matollar espinós d'ericons caracteritza les carenes superiors. Per damunt de 600-700 m, hi ha grans extensions de pastura seca de jonça i fenal. Dins els llits més humits dels rius apareixen els àlbers, oms i salzes; i els baladres als llits més eixuts. Les densitats de població comarcal han estat sempre de les més baixes del País Valencià. El 1860 la població global era de 20 010 h, però el 1920 havia baixat ja a 17 357 h, i el descens encara s'accentuà més: 8 823 el 1970 i 5 695 el 1991. La densitat ha passat de 19 h/km² (1920) a 6 h/km² (1991). El nucli principal és Morella, amb dos centres secundaris al Forcall i Cinctorres. La comarca forma una àrea econòmica bastant homogènia, articulada al voltant de Morella, que és el mercat comarcal. Les activitats econòmiques bàsiques, i —excepte a Morella, al Forcall i a Cinctorres— gairebé úniques, giren al voltant de la ramaderia ovina i de l'agricultura de secà de muntanya. Les superfícies sense conrear representen més del 80% del total a molts municipis. Hi predomina el conreu de cereals (ordi i blat), tot i els baixos rendiments i la manca de terres planes. L'expansió de l'ametller, dels fruiters i de les pastures artificials és encara insuficient i les innovacions més importants són les granges de porcs o d'aviram. La indústria tradicional es reduïa a la confecció d'espardenyes i als telers de llana. Només a les poblacions més importants (el Forcall, Cinctorres i especialment Morella) hi ha hagut una moderada evolució i desenvolupament dels telers i dels obradors de confecció. Altres sectors representatius són els dels materials de construcció i el vidre. Darrerament, el turisme rural ha desenvolupat l'equipament turístic dels Ports. El sistema de comunicacions és exclusivament per carretera. Com a jaciments destaquen les pintures rupestres de Morella la Vella, que enllacen amb les del Maestrat. Durant l'època ibèrica, un centre important fou la moleta dels Frares de Forcall, posteriorment romanitzada. Durant l'època islàmica, la comarca sofrí les ràtzies i devastacions del Cid i el pas d'Alfons el Bataller. En la carta de poblament de Jaume I, del 1250, el rei establia el terme general de Morella, que, ultra els actuals Ports, comprenien una part de l'Alt Maestrat i les Coves de Vinromà (aviat segregades per Jaume II). Plets de límits i jurisdiccions amb els ordes militars i amb els abats de Benifassà, i el conflicte entre la capital i els llocs del terme general foren constants al llarg de l'edat mitjana. Aquesta tensió entre Morella i els pobles es resolgué amb la separació jurídica d'aquests el 1691. Amb el decret de Nova Planta, la comarca esdevingué el sector septentrional de la nova governació de Morella, i amb la divisió provincial del 1833 formà, juntament amb altres municipis, el partit judicial de Morella, avui integrat al de Vinaròs.

Portugal *[nom oficial en portuguès: República Portuguesa]* Estat de l'Europa sud-occidental que s'estén a manera de rectangle d'uns 560 km de llarg per uns 220 km d'ample sobre la façana atlàntica de la Península Ibèrica, limita al N i l'W amb Espanya i al S i l'E amb l'oceà Atlàntic (92 389 km²; 9 814 000 h [est 1994]). La capital és Lisboa.

LA GEOGRAFIA

La morfologia del país és una continuació de la Meseta espanyola i participa de la mateixa estructura geològica de la Península; un sòcol paleozoic format per sediments primaris amb granit, sobre el qual s'han acumulat formacions sedimentàries i que els moviments tectònics terciaris han fracturat. En conjunt, el relleu portuguès es presenta com un mosaic d'altiplans dessecats i d'altura variable. La costa és en general rectilínia i baixa. El territori portuguès s'inscriu per la seva latitud dins el clima mediterrani, però la proximitat a l'Atlàntic determina un augment de pluges a l'hivern

Mapa físic de Portugal

i una atenuació de les temperatures estivals. La major part del territori portuguès pertany hidrogràficament a les conques dels grans rius espanyols Tajo (Tejo), Duero (Douro) i Guadiana, que provenen de la Meseta castellana. El Tejo és navegable pràcticament en tot el seu tram portuguès per embarcacions de poc calat. Els rius pròpiament portuguesos són pocs i curts. La vegetació de la part septentrional del país, fins a la línia Coïmbra-Abrantes-Castelo Branco, és de caràcter atlàntic. El bosc natural hi és dominat pel roure. Al S d’aquesta línia el paisatge és, en general, boreomediterrani. En el bosc natural predominarien la surera, la carrasca i el garric. A l’extrem meridional de l’Algarve el paisatge pren caràcter austromediterrani i la clímax sembla que és un màquia de garric i llentiscle. La vegetació de les parts altes de la Serra da Estrela manifesta una certa influència bòreo-alpina. Portugal és un país essencialment agrícola, però amb poca rendibilitat a causa de les tècniques agràries rudimentàries i l’estructura agrària (latifundis al S i minifundis al N). Al N hom practica, en gran part, una agricultura de subsistència amb febles rendiments, mentre que al S es dona l’explotació extensiva amb conreus de guaret. Es conrea sobretot patates, tomàquets, blat de moro, blat, olivera, pomes i arròs. Tanmateix, la major riquesa agrícola de Portugal és la vinya. Entre les comarques vinícoles més destacades cal assenyalar la vall del Douro (on es dona el porto), la comarca de Sintra i Setúbal. La principal riquesa forestal és representada

per la producció de suro (Alentejo i Ribatejo). La ramaderia és poc desenvolupada. La pesca és una activitat important. L'espècie que va al capdavant és la sardina, segueixen el lluç, el bacallà, la tonyina, el seitó i les ostres. Els ports principals són Setúbal, Aveiro, Peniche, Figueira da Foz, Leixões (Porto), Nazaré i Viana do Castelo. La riquesa minera de Portugal és considerable, però modestament explotada. En la seva producció es destaquen les pirites cupríferes o calcopirites; altres minerals d'importància són el tungstè, el carbó, el zinc i productes de pedrera, com la calcària i el caolí. Com a minerals energètics també s'extreu urani. La principal font energètica és l'energia hidroelèctrica. Els sectors principals de la indústria són el de la confecció i el tèxtil (cotó), el de la metal·lúrgia, el de l'alimentària, el químic i el de la fusta i el paper. Cal assenyalar també les fàbriques de muntatge d'automòbils i vehicles comercials i les construccions navals a Lisboa i Setúbal, i la indústria petroleoquímica. De les indústries alimentàries, les principals són les conserves de peix, les vinícoles i les de producció d'oli. Molt característica i estesa és la fabricació de ceràmica i rajoles de majòlica. La balança comercial és clarament deficitària. Tant els clients com els proveïdors més importants són Alemanya, Espanya i França. Econòmicament, Portugal és un dels països menys desenvolupats d'Europa, amb un paper molt important de la intervenció estatal. El desenvolupament econòmic s'ha centrat a Porto, Lisboa i Setúbal. D'altra banda, d'ençà del 1976 s'han produït moltes expropiacions agràries per tal de modificar l'estructura d'aquest sector. La població començà a registrar un increment elevat a partir del s XIX. La llarga tradició emigratòria de Portugal vers les terres transoceàniques assolí als anys seixanta la màxima intensitat; en aquest cas cap a Europa (França i Alemanya sobretot). A partir del 1973, a causa del procés d'independència de les colònies africanes (Moçambic i Angola, principalment), minvà el ritme emigratori i començaren a produir-se retorns d'emigrants en massa. La distribució territorial de la població presenta una notable diferència, car les regions litorals del centre i del N (Lisboa i Porto) són molt més poblades que la resta. La població urbana representa el 34,7% de la població total (1992) i bàsicament es concentra a Lisboa i Porto. La taxa anual de creixement demogràfic és de l'1,4‰ (1992). El 94,5% de la població de Portugal professa la religió catòlica. La primera universitat portuguesa fou creada a Lisboa el 1290. L'any 1987 hi havia 12 universitats: Ponta Delgada, Aveiro, Coimbra, Évora, Lisboa (quatre), Braga, Vila Real i Porto (dues). Havent realitzat la descolonització total, Portugal és format pel territori en el continent europeu i els arxipèlags d'Açores i Madeira, definits com a regions autònomes amb govern i parlament propis. El territori de Macau (a la Xina) continua sota administració portuguesa fins el 1999, amb un estatut especial. Els òrgans de sobirania són el president de la república (elegit per sufragi directe cada cinc anys), l'assemblea de la república (el parlament, elegit per sufragi directe cada quatre anys), el govern (el primer ministre és nomenat pel president de la república) i el consell d'estat i el tribunal constitucional. Portugal és membre de l'ONU, l'OCDE, el Consell d'Europa, l'EFTA, la Unió Europea i l'OTAN.

LA HISTÒRIA

El territori era ja habitat en el paleolític superior, i s'hi desenvolupà la cultura magdaleniana (15000 a 9000 aC). Durant el mesolític hom troba la cultura asturiana. Durant el neolític i l'eneolític la influència de la cultura d'Almeria desenvolupà una vida pre-urbana i una cultura megalítica pròpia. A les edats del bronze i del ferro, els pobladors de la zona N crearen la cultura *castreña*: poblats fortificats, habitatges circulars i construccions de pedra tallada. Vers el s VI aC uns pobles cèltes o celtitzats es repartiren el territori. Els lusitans, al centre, tenien una organització político-social col·lectivista i lluitaren contra els romans (193-61 aC). El país formà part de la Hispània Ulterior fins que August féu de la zona del S del Douro la província Hispània Ulterior Lusitana. Sota els dominis sueu (409-585) i visigot (585-711), progressà la cristianització del país. Des de la romanització, hi predominà la gran propietat, treballada per mà d'obra servil. La classe dirigent hispano-romana fou parcialment substituïda per la noblesa germànica. La penetració sarraïna a la terra d'Entre Douro e Minho resultà

comparativament molt dèbil. Alfons III d'Astúries (866-910) conquerí fins al Mondego i repoblà Braga, Porto i Coimbra, entre d'altres. Ferran I de Castella i Lleó (1035-65) realitzà l'ocupació definitiva de les terres del S del Douro, però la reacció dels almoràvits, vencedors a Sagralias (1086), obligà a retrocedir vers el Mondego els cristians, que ja havien conquerit tot el territori situat al N del Tajo. Alfons VI de Castella i Lleó (1065-1109) demanà l'ajut de senyors estrangers, casà un d'aquests, Enric de Borgonya, amb la seva filla Teresa i lliurà a ambdós la *Terra Portucalensis* (entre el Minho i Santarém), amb el títol comtal (1097). Enric de Borgonya aviat es posà al davant d'un moviment d'independència, oposat sobretot al comtat de Galícia, i a la mort d'Alfons VI es declarà independent. El moviment independentista fou ampliat pel seu fill Alfons Henriques (1128-85), considerat com el fundador del regne portuguès, que derrotà els almoràvits a Ourique (1139) i amplià l'extensió del seu regne. La pagesia, que rebé dels sobirans les llibertats consignades en les cartes dels *concelhos*, repoblà la terra i la defensà mitjançant la creació de milícies populars. L'autoritat reial es mantingué forta i no hi hagué règim feudal. Alfons II, amb l'ajut dels *concelhos*, atacà els privilegis del clergat i de la noblesa, però fou excomunicat pel papa Honori II. Alfons III (1248-79) menà una política contrària a l'oligarquia, cridà a corts els representants dels *concelhos* (Corts de Leiria, 1254) i fixà els límits de l'estat portuguès amb la total ocupació de l'Algarve (1249). El seu successor, Denis I (1279-1325), fundà els *Estudos gerais* de Lisboa (1290) i estimulà l'agricultura i el comerç. Hom fundà la borsa de mercaders i aquests es feren presents als mercats de Londres i Bruges. Sota Alfons IV (1325-57) hom creà l'organització judicial i administrativa del Portugal medieval, que es perpetuà fins al s XIX. Joan I de Castella reclamà l'herència, però fou derrotat a Aljubarrota (1385) i Joan d'Aviz fou proclamat rei (Joan I, 1385-1433). Començà aleshores una nova orientació política, marítima i colonial. La conquesta de Ceuta (1415) assegurà el control de l'estret de Gibraltar. L'infant Enric el Navegant (1390-1460) impulsà una política de descobriment sistemàtic de les costes africanes. Descobrí Madeira (1418), les Açores (1432) i la costa africana fins a Guinea. Alfons V conquerí als marroquins Tànger (1471) i altres ciutats. Hom descobrí São Tomé i Annobón i passà l'equador (1471). Alfons intervingué en els afers de Castella i es prometé a la princesa Joana la Beltraneja (1455). Prometé també el seu fill Alfons amb Isabel, la filla gran dels Reis Catòlics (tractat d'Alcáçovas, 1479). Joan II (1481-95) orientà definitivament els objectius de Portugal vers el mar i centralitzà a Lisboa el comerç de les espècies orientals. Bartolomeu Dias doblà el cap de Bona Esperança (1487) i descobrí l'oceà Índic. El tractat de Tordesillas (1494) reservà a la navegació portuguesa la zona situada fins a 370 llegües a l'W de l'arxipèlag de Cap Verd. En temps de Manuel I (1495-1521), Vasco da Gama féu el periple d'Àfrica i arribà a Calicut, a l'Índia, i descobrí les Ilhas do l'Almirante. Francesc d'Almeida, primer virrei de l'Índia portuguesa (1505-09), mantingué l'hegemonia portuguesa a l'oceà Índic i navegà fins a Sri Lanka i Madagascar. Els portuguesos continuaren les conquestes i exploracions i arribaren a Siam, Xina (1514-17) i Macau (1557). D'altra banda, Pedro Álvares Cabral arribà a les costes brasileres (1500). Manuel I establí el monopoli de la corona sobre el comerç de les espècies. A Lisboa fluïren les espècies asiàtiques, el sucre de les illes i els esclaus negres. Una política d'alts preus de venda donà a la corona enormes beneficis. La introducció de la inquisició a Portugal (1536) provocà l'emigració de molts comerciants i fou un obstacle per al progrés científic. Molts nobles, funcionaris, guerrers i navegants que tornaven enriquits de l'Índia esdevenien rendistes i adquirien una gran part de les terres meridionals del país. Eliminat gradualment de l'Extrem Orient, Portugal es dedicà a la colonització del Brasil. Finit el regnat del cardenal Enric (1578-80), Felip II de Castella esdevingué rei. Durant la unió de Portugal a Castella, que havia de durar fins el 1640, foren consumats l'enfonsament del poder marítim portuguès i la destrucció del monopoli del comerç oriental, abandonat a mans d'anglesos i holandesos, que s'instal·laren també al Brasil i a São Tomé i Luanda. Les dificultats econòmiques i les càrregues financeres provocaren insurreccions popu-

lars (1637). El descontentament culminà quan, en produir-se la revolta catalana del 1640, el comte-duc d'Olivares requeri l'ajuda de tropes portugueses. La noblesa i la burgesia s'insurgiren amb l'ajut de Richelieu i proclamaren rei el duc de Bragança amb el nom de Joan VI (1640-56). Fou la *Restauração*. L'expulsió dels holandesos de São Tomé i Luanda (1648) i del Brasil (1654) compensà en part la pèrdua de les posicions asiàtiques: Malacca (1641), Mascate (1648), Tidore (1657), Sri Lanka (1658) i Cochín (1663). En canvi de la seva ajuda, Anglaterra obtingué Tànger, Azemmoûr i Bombai (1661). L'exèrcit portuguès, reorganitzat pel general francès Schönberg, defensà la independència de Portugal enfront de les tropes de Felip IV de Castella. Les victòries d'Elvas (1659), Ameixial (1663) i Vila Viçosa (1665) menaren al tractat de Lisboa (1668), pel qual la monarquia castellana reconeixia la independència de Portugal. La insuficient producció de cereals feu que la base econòmica del país fos-sin les espècies al s XVI i el sucre brasiler al XVII. Pere II (1683-1706) prohibí la importació de sedes i cintes franceses i creà manufactures de drap. Intervingué també en la guerra de Successió espanyola. L'any 1703 signà amb Anglaterra el tractat de Methuen, que ha estat considerat com el responsable del subdesenvolupament industrial de Portugal. L'arribada a Portugal de l'or descobert al Brasil estimulà les compres a Anglaterra i acabà d'arruïnar la indústria nacional. Durant el regnat de Joan V (1707-50), l'or del Brasil estimulà artificialment l'economia i alimentà el tresor reial. Josep I (1750-77) encomanà el govern a Carvalho e Melo, marquès de Pombal, que en vint-i-set anys de govern absolutista modernitzà el país: reorganitzà l'exèrcit, reconstruí Lisboa (destruïda per un terratrèmol el 1755), centralitzà les finances de l'estat, limità els privilegis dels nobles i del clergat, uniformà l'estatut personal dels portuguesos, abolí l'esclavitud a la metròpoli i eliminà tota distinció entre cristians “vells” i “nous”. La lluita contra els privilegis suscità conspiracions de la noblesa, que foren reprimides amb energia. Fins i tot els jesuïtes, acusats de complicitat, foren expulsats i llurs béns confiscats (1759); els ordes monàstics també foren depurats. Perseguí el contraban i afavorí les companyies monopolístiques. La persistència de la crisi econòmica el dugué a fomentar la implantació de manufactures creades amb l'ajut del tresor reial (1759-65). Amb la creació de l'Acadèmia de Ciències (1779), fou estimulat el desenvolupament científic i tècnic. Una certa obertura ideològica es trencà el 1789 amb les persecucions d'afrancesats i francmaçons. Napoleó obligà el govern portuguès a trencar la seva aliança tradicional amb la Gran Bretanya i a participar en el blocatge continental. La cort es refugià a Rio de Janeiro. Revoltats contra l'invasor, amb l'ajuda de les tropes angleses del general Wellesley, els portuguesos derrotaren Junot (Sintra, 1808) i expulsaren els francesos. Portugal, sota l'autoritat del vescomte Beresford, fou una veritable colònia anglesa durant dotze anys. L'any 1820 l'exèrcit eliminà Beresford del poder, i la burgesia inicià la revolució liberal. Tingueren lloc les primeres eleccions (1820), fou extingit el Tribunal del Sant Ofici, abolida la censura i creat el Banc de Lisboa. El rei Joan VI tornà del Brasil i jurà la Constitució (1822). Les noves relacions entre Portugal i el Brasil, que el 1822 es declarà independent, feien necessària la reestructuració de l'economia portuguesa. A la mort de Joan VI (1826), el seu successor Pere IV atorgà una *Carta Constitucional* —compromís entre la Constitució del 1822 i el manteniment de les prerrogatives règies—, però el 1828 don Miguel, fill de Joan VI, es proclamà rei absolut, fet que conduí a la guerra civil, acabada amb la Convenció d'Évora-Monte (1834). Foren abolits els vincles feudals, extingits els ordes religiosos i llurs béns, abolides les corporacions i implantada la llibertat de comerç i d'indústria. En morir el regent don Pedro fou proclamada reina la seva filla Maria II (1834) i s'afermà en el poder la tendència conservadora; però, a desgrat de comptar amb el suport de les potències europees, no reeixiren a estabilitzar el país. La burgesia industrial urbana, aliada amb la mitjana burgesia comercial, juntament amb les classes populars urbanes, s'imposà (1836). Costa Cabral restablí la *Carta* (1842). La intervenció d'Espanya i de la Gran Bretanya impedí el triomf de la *patuleia* (1847), i Costa Cabral tornà al Govern fins que l'alçament del mariscal Saldanha

(1851) inicià la *regeneració*, en virtut de la qual s'establitzà la monarquia constitucional, de caire liberal. S'inicià el procés d'expansió cap a l'Àfrica. El Govern britànic exigí la renúncia als territoris africans compresos entre Angola i Moçambic (1890) i esclatà a Porto la primera revolta republicana (1891). Al llarg d'aquest segle es configurà una estructura socio-econòmica de base agrícola, lligada al comerç exterior; i l'atròfia del sector industrial acabà impedit a l'agricultura la plena utilització del mercat interior potencial. Com a conseqüència, l'augment de població no fou absorbit per noves possibilitats de treball i es produïren emigracions en massa. Quan els mercats agrícoles exteriors experimentaren una notable reducció (1889-91), s'arribà a crear al país un clima creixent de malestar, que des del poder hom intentava de resoldre restringint les llibertats democràtiques a partir del 1895. En les eleccions municipals (1908) i a les de diputats a Corts (1910), els republicans obtingueren sengles victòries, i una revolució civil i militar proclamà la República (1910), amb Teófilo Braga com a cap del govern provisional. La República, controlada per diversos sectors de la burgesia, establí la separació de l'Església i l'Estat i promulgà una legislació progressiva en diversos aspectes, com en la llei del divorci i altres temes com la jornada laboral de vuit hores o les assegurances socials. La reforma agrària no fou abordada. Amb la preocupació de substituir amb el mercat colonial el mercat europeu, s'intensificà l'activitat colonitzadora d'Angola i Moçambic. Aquesta preocupació per les colònies, cobejades per alemanys i britànics, motivà la intervenció portuguesa en la Primera Guerra Mundial contra els alemanys. La inestabilitat s'accentuà els primers anys de la postguerra, durant els quals s'intensificaren la inflació i l'atur, cresqué l'agitació social, i també es féu sentir la violència de la reacció. Malgrat que a partir del 1923, amb Teixeira Gomes a la presidència de la República, la situació econòmica millorà, el general Gomes de Costa féu un cop d'estat (1926) i el 1928 el general Carmona esdevingué president de la República i el professor António Oliveira Salazar cap del govern (1932). La dictadura militar, consolidada a desgrat d'haver de fer front a importants revoltes, desembocà en un règim corporatiu i autoritari (Estado Novo). Considerats il·legals tots els partits polítics, existí oficialment una sola associació política: la União Nacional, de la qual Salazar fou, també, el cap suprem. Amb motiu de la victòria dels aliats (1945), Salazar es veié obligat a donar una aparença democràtica al règim i convocà eleccions a l'Assemblea nacional. L'oposició, en no veure garantides les regles democràtiques, no hi prengué part. Les possessions portugueses de l'Índia (Goa, Dama i Diu) foren ocupades per l'exèrcit indi (1961), esclataren revoltes militars (1961-62) i l'agitació estudiantil prengué una gran extensió i agressivitat. Fou, però, la rebel·lió de les colònies africanes, a partir del decenni dels seixanta, allò que acabà destruint l'Estado Novo. L'any 1968 Marcelo Caetano succeí Oliveira Salazar, seguint amb els mètodes dictatorials. La lluita contra els moviments d'alliberament nacional de les colònies com més anava més impopular esdevenia a Portugal i era pràcticament impossible la victòria militar. Per tal de resoldre el problema colonial, les forces armades ocuparen el poder (25 d'abril de 1974) i restabliren íntegrament les llibertats democràtiques. Les colònies portugueses obtingueren la independència i s'obrí per a Portugal la possibilitat d'avançar cap a una democràcia socialista. Però els elements conservadors, encoratjats per les potències capitalistes, aconseguiren de prendre la iniciativa i, a desgrat d'haver guanyat les eleccions el partit socialista, dirigit per l'antic lluitador antifeixista Mário Soares, enmig d'una acusada crisi econòmica i social, la revolució portuguesa féu significatius passos enrere. El 1976 hom promulgà una nova Constitució (socialista, la qual confirmà la preponderància del Conselho de Revolução, organisme creat el 1975 i format exclusivament per militars, sobre el parlament) i celebrà noves eleccions legislatives. Aquestes permeteren que el Partido Socialista (PS) del primer ministre Mário Soares restés en el poder. Pel juny del mateix any les eleccions presidencials foren guanyades pel general António Ramalho Eanes, candidat sostingut alhora pel PS i pels partits moderats. El 1979 el poder passà a l'Aliança Democràtica (AD), coalició del Partido Social Democrata (PSD) amb el CDS i el Partido Popular

^[1] La riquesa minera de Portugal és considerable, però modestament explotada

Monárquico (PPM) i el líder del PSD, Francisco Sá Carneiro, esdevingué primer ministre. El nou govern, moderat i partidari de modificar la Constitució, topà sovint amb el Conselho de Revolução i amb el president Ramalho Eanes. Pel desembre del 1980 Sá Carneiro morí en accident d’aviació i fou succeït per Francisco Pinto Balsemão. Els intents de revisar la Constitució finalment reeixiren el 1982, quan hom n’aprovà una de nova que abolí el Conselhó de Revolução, subordinà les forces armades al poder civil i minvà les atribucions del cap de l’estat. La inestabilitat política, però, continuà i els canvis de govern s’anaren succeint. El 1983 el líder socialista Mário Soares formà un govern de coalició PSP-PSD. Els trets més remarcables del seu mandat foren el constant enfrontament amb el cap de l’estat, l’increment de l’activitat terrorista esquerrana duta a terme per les Forças Populares de 25 Abril, i l’entrada el 1986 de Portugal a la Comunitat Europea, fet que provocà un important creixement econòmic. Eanes convocà eleccions generals el 1985, de resultes de les quals el líder del PSD, Aníbal Cavaco Silva, formà un govern minoritari. El 1986 M.Soares esdevingué cap de l’estat, el primer civil en 60 anys. A les eleccions dels anys 1987, 1989 i 1991 fou reelegit el PSD i com a primer ministre Cavaco Silva, que dugué a terme un programa de reforma econòmica liberal, en què es reprivatitzaren empreses i es facilitaren acomiadaments (cosa que provocà la important vaga general del 1988). Tanmateix, a les eleccions generals del 1995 obtingué la victòria per majoria simple el PS, el qual designà com a primer ministre António Guterres. Mário Soares fou reelegit com a president el 1991.

portuguès 1 *LING* Llengua romànica de l'agrupament occidental ibero-romànic. L'àrea lingüística portuguesa comprèn, a part el portuguès metropolità, les antigues colònies africanes (Angola, Moçambic, Guinea Bissau) i de l'Índia (Goa, Daman, Diu); el territori de Macau a la Xina; els arxipèlags atlàntics de Madeira, Açores i Cap Verd; l'illa de Timor, a Oceania; el Brasil i Galícia. Els documents portuguesos més antics (1193 i 1231) procedeixen del monestir de Vairão, entre el Douro i el Minho. Entre les característiques del portuguès són remarcables: la conservació de diftongs llatins com *au* (> *ou*), *ai* (> *ei*) (*aurum* > *ouro*; *altarium* > *outeiro*); el pas de *pl* i *fl* llatins a *ch* (*pluviam* > *chuva*; *flamma* > *chama*), la nasalització de les vocals i, sobretot, la caiguda de la *l* i de la *n* intervocàliques, de la qual resulta l'article definit (*o*, *a*). Característica és també la nasalització de les vocals davant *m* o *n* (*lanam* > *lãa* > *lã*; *canes* > *cães*). A partir del s XV s'unifiquen les terminacions nasals, que convergeixen en el diftong *ão*: *manum* > *mão* (disíl·lab) *mão* (monosíl·lab); *panem* > *pãe* > *pan* > *pão*; *leonem* > *leõe* > *leon* > *leão*; *multitudinem* > *multidõe* > *multidon* > *multidão*; *sunt* > *son* > *são*. El verb és més pròxim al llatí que la majoria dels verbs romànics, amb una característica preferència pels temps simples i la conservació del sentit perfecte del perfet d'indicatiu llatí, alhora que manté el plusquamperfet d'indicatiu llatí (llat *ama-veram* > *amara* ; cat “havia estimat”; llat *partiverant* > *partiram*; cat “havien partit”). Una particularitat del portuguès —i del gallec— és l'infinitiu personal, és a dir, una forma verbal infinitiva que admet subjecte i es conjuga.
2 art portuguès *ART* Art desenvolupat a Portugal. Resten vestigis neolítics, de l'edat del bronze i d'època ibèrica. D'època romana es conserven restes de vies, ponts, aqüeductes, termes, temples i també escultures, sarcòfags i mosaics. Visigòtica és l'església de São Frutuoso a Braga, i mossàrab la de Larousa. Romàniques són les catedrals de Coïmbra, Braga i Évora. La de Lisboa fou reformada al s XIV i la de Porto als ss XVI i XVII. Són gòtics els monestirs de Tomar i Batalha, enriquits en estil manuelí, i la catedral de Silves. L'escultura és decorativa, però en pintura es destaca Nuno Gonçalves. Als ss XV i XVI correspon l'estil *manuelí*. Del barroc hi ha el seminari de Santarém i l'església de São Pedro dos Clérigos (Porto), i l'obra del pintor Domingos Vieira. Del s XVIII és el palau de Mafra, la sagristia de la catedral de Braga i l'església de Barcelos. El s XIX no es destacà i a principi del s XX es donà un corrent inspirat en la tradició nacional i un altre orientat vers l'avanguardia.
3 literatura portuguesa *LIT* Literatura conreada en portuguès a Portugal, al Brasil o a les colònies. Les seves primeres manifestacions es troben en els cançoners d'*Ajuda* i de *Colocci-Brancutti*, els quals recullen: *cantigas d'ami-*

<div><div></div><div></div></div>
<div> <div></div><div></div></div>
<div><div><div><div></div><div></div></div></div><div><div></div></div></div>
<div>govern: república</div>
<div>superfície: 92 389 km²</div>
<div>població: 9 814 000 h (est 1994)</div>
<div>capital: Lisboa</div>
<div>idioma of.: portuguès</div>
<div>moneda: escut</div>

<div><div></div><div></div></div>
<div> <div></div><div></div></div>
<div>govern: república</div>
<div>superfície: 92 389 km²</div>
<div>població: 9 814 000 h (est 1994)</div>
<div>capital: Lisboa</div>
<div>idioma of.: portuguès</div>
<div>moneda: escut</div>

Portugal La torre de Belém, a Lisboa

go, *d'amor* i *d'escarnho e maldizer*, a part alguns subgèneres, com *albas* i *pastorelas*. El poema més antic es pot datar cap al 1189. El cançoner marià d'Alfons X de Castella reflecteix l'expansió del galaico-portuguès com a llengua lírica en gran part de la Península. Els inicis de la prosa es troben vinculats a la difusió de les narracions artúriques, com la traducció de la *Demanda do Santo Graal*. Les cròniques de mitjan s XIV demostren que la prosa havia assolit plena maduresa. El Renaixement ofereix abundant historiografia. I en poesia els humanistes difonen un platonisme que és assimilat perfectament per Sá de Miranda, introductor del *dolce stil nuovo*. El creador del teatre nacional és Antonio Ferreira (*Castro*). La màxima figura teatral és Gil Vicente. El més important renaixentista portuguès és **Luís Vaz de Camões**, autor de l'epopeia nacional *Os Lusíadas*. La prosa religiosa és conreada, entre altres, per Frei Heitor Pinto i Frei Tomé de Jesus. L'annexió a Espanya (1580) afavorí la difusió del culteranisme, palès en els cinc volums de la *Fénix Renascida*, recull dels poetes més notables del s XVII, amb influències encara de Camões, però sobretot de Góngora. El s XVIII compta amb escriptors il·lustrats com Luís António Verney i Francisco Xavier de Oliveira, i apareixen les acadèmies literàries. Almeida Garrett fou el creador del teatre romàntic i de la prosa moderna amb *Viagens na minha tera*. Alexandre Herculano conreà la novel·la històrica, la història i la poesia. El millor novel·lista romàntic és Camilo Castelo Branco. En poesia, la “Qüestió de Coïmbra” (1865) representa l'enfrontament entre els primers lírics romàntics i els joves estudiants de Coïmbra que constitueixen l'anomenada Generació del 1870, lectors de Hegel, Renan i Proudhon: Antero de Quental, Teófilo Braga, Eça de Queirós, Guerra Junqueiro (poeta civil, republicà, defensor del racionalisme) i, sobretot, Cesário Verde. El trànsit al parnassianisme és representat per Gonçalves Crespo i António Feijó. El naturalisme a la manera de Zola és conreat per Abel Botelho i per Teixeira de Queirós, Fialho de Almeida i Trindade Coelho. El triomf del simbolisme és representat per António Nobre, Camilo Pessanha, Teixeira de Pascoaes i, sobretot, Eugénio de Castro. Figures destacables del grup Presença, iniciador dels moviments d'avantguarda, foren Fernando Pessoa, Camilo Pessanha, Sá Carneiro, José Régio i d'altres. Posteriorment se separaren els neorealistes, el manifest poètic dels quals és l'*Arte Poética* de Mário Dionísio. A la fi dels quaranta es forma el grup surrealista (→*surrealisme*) (Jorge de Sena, etc), mentre continua l'experiència innovadora, entre d'altres, d'Eugénio de Andrade. La prosa narrativa del s XX comença amb Raul Brandão, en una línia regionalista d'arrel testimonial totalment assolida per Aquilino Ribeiro. Cap al 1945 apareix un nou corrent realista, de clar compromís polític, palès en l'obra de S.Pereira Gomes, A.Redol, la primera etapa de F.Namora, V.Ferreira i alguns narradors més joves, com U.Tavares Rodrigues, A.Abelaira, J.Cardoso Pires i M. de Seabra. La gran revelació dels anys seixanta fou A.Bessa Luís. J.Paço d'Arcos continua la tradició realista de pre-guerra. És significativa també l'aportació dels escriptors pertanyents al moviment de la negritud (C.Soromenho, L.Vieira, etc). Després de la caiguda de la dictadura (1974), només es destaquen les figures de D.Machado i A.Lobo Antunes. Durant uns anys, continuen dominant escriptors veterans com F.Namora, V.Ferreira i A.Bessa Luís. Però la narrativa portuguesa actual és presidida per la presència indiscutible de José Saramago i de José Cardoso Pires. A la vora d'ambdós novel·listes ha crescut un brillant esclat d'escriptors més joves en un dels moments més importants de la narrativa portuguesa sense oblidar autors d'obra consolidada com O.Gonçalves, A.Hatherley i C.de Brito. Quant a la poesia, senyoreja la personalitat d'Eugenio de Andrade i d'Herberto Helder.
4 música portuguesa *MÚS* Art musical conreat a Portugal. Al s XIII els reis Alfons III i Dionís dugueren trobadors provençals. Cal destacar el *Cancioneiro d'Elvas* (s XV); més tard la polifonia flamenca influí en autors com Damião de Goes i preparà el camí a l'escola polifònica autòctona d'Évora (Duarte Lobo, J.Lourenço Rebello, etc). Al s XVIII fou important la influència de D.Scarlatti; l'òpera italiana fou conreada per F.A.d'Almeida, J.de Sousa Carvalho i, més tard, M.A.da Fonseca Portugal. Al s XIX hi ha simfonistes com J.Domingos Bomtempo, operistes com A.Keil i nacionalistes musicals (J.Vianna de

Mota); al s XX s'han destacat F.de Freitas, Oscar da Silva, F.Lopez Graça, Ivo Cruz i, en música serial, F.Pires i J.Peixinho. La música popular portuguesa ha estat popularitzada per cantants com Amália Rodrigues i el grup Madredeus.

Posidó Divinitat grega, identificada pels romans amb Neptú. Rei de les mars i de les aigües, habitava a les profunditats marines i solcava les ones damunt un carro d'or. Figura principal del panteó hel·lènic —inferior només a Zeus—, la seva potència es manifestava en els moviments tel·lúrics i marins. Tenia com a símbol el trident. L'art el representà barbat i amb el trident i el llamp, substituït després pel dofí.

positivisme *FILOS* Corrent filosòfic que sorgí, a França i a Anglaterra, vers els anys trenta del s XIX, i es difongué ràpidament als altres països europeus, constituint un dels moviments ideològics més vigorosos de tota la resta del segle. Es caracteritza per un decidit empirisme, al qual contribuí tant l'antimetafisicisme de Hume i àdhuc del kantisme, com el progrés enlluernador de les ciències naturals i de la tècnica. Típicament representat per A.Comte, el positivisme propugnava l'aplicació del mètode experimental a les ciències humanes.

possessió 1 *DR* Acció de posseir o de pos·sessionar-se materialment d'una cosa, que inclou el poder efectiu sobre d'ella, independentment de la seva legitimitat, i la cosa posseïda amb causa justa i de bona fe i amb intenció de disposar-ne. En tant que relació jurídica, la llei la protegeix com una propietat, i el dret és equiparable al domini. Hom la considera justa quan no és violenta, clandestina o a precari, i de bona fe quan el posseïdor creu que no comet cap injustícia adquirint-la o mantenint-la en el seu poder.
2 possessió diabòlica (o simplement **possessió**) *RELIG/ANTROP* Estat mental que es tradueix en un comportament considerat per una comunitat amb unes determinades creences màgiques o religioses com una demostració que l'individu que el pateix és sota la influència d'una força d'origen sobrenatural. És un fenomen existent en totes les cultures, per tal com els posseïts mostren unes actuacions similars (espasmes, convulsions, emissió de sons o paraules inarticulats, etc). Des del punt de vista de la psicologia científica, les possessions són considerades manifesta·cions de neurosis, psicosis o malalties orgàniques canalitzades socialment o culturalment. Actualment, una de les formes més conegudes i més esteses és el *vodú*.

possessiu *GRAM* Dit de l'adjectiu o pronom que indica la possessió, és a dir, que els objectes que determina (en el cas de l'adjectiu) o representa (en el cas del pronom) pertanyen a algú o a alguna cosa o bé hi tenen qualsevol mena de relació. En català, els possessius són afectats pels morfemes de persona i nombre respecte al subjecte posseïdor, i pels de gènere i nombre respecte a l'objecte posseït. Tots ells, llevat *llur*, anteposats al nom que determinen, han d'anar sempre precedits de l'article.

postulat *FILOS* Proposició fonamental d'un sistema deductiu que ni és evident ni pot ésser demostrada. Tradicionalment el postulat era contraposat a l'*axioma*, pel fet de no ésser evident ni universalment acceptat, i al →*teorema*, pel fet de no ésser demostrable. Actualment, tanmateix, hom assimila el postulat a l'axioma i hom entén com a propi del postulat la posició primària que aquest ocupa en un sistema formal.

potassi [K] *QUÍM* Element químic, de nombre atòmic 19, pertanyent al grup Ia, o dels metalls alcalins, de la taula periòdica, descobert el 1807 per H.Davy. És el setè per ordre d'abundància dels elements presents a l'escorça terrestre, i en constitueix el 2,4% en pes. El potassi natural és una mescla de tres isòtops, amb masses 39 (93,1%), 40 (0,00118%) i 41 (6,90%). El potassi es troba en forma de mescles de sals (*silvinita*, *carnal·lita*, *polihalita*) localitzades en dipòsits extensos, superficials o subterranis, provinents en molts casos de la dessecació de zones aquàtiques. No ocorre natiu i la seva preparació en forma metàl·lica té lloc per electròlisi de l'hidròxid. Reacciona violentament amb l'aigua i els àcids alliberant hidrogen i formant, respectivament, l'hidròxid i les sals corresponents. És també atacat intensament per l'oxigen, amb el qual forma diversos òxids. El potassi forma aliatges amb nombrosos metalls, i és de gran importància el que conté el 77% de potassi i el 23% de sodi, líquid de punt de fusió −12,3°C, bon conductor de la calor i

l'electricitat, que troba aplicació com a bes-canviador de calor en reactors nuclears. El potassi té una gran importància en el metabolisme dels animals i les plantes i resulta essencial per al creixement d'aquestes. Tot i no ésser present en els teixits orgànics dels éssers vius, intervé en la regulació d'un gran nombre de processos vitals, entre els quals cal esmentar la resposta nerviosa, l'acció de la musculatura llisa, l'acció enzimàtica i la respiració.

potència **1** *FILOS* Capacitat que un ésser té per a passar d'un estat a un altre, per a canviar, per a esdevenir quelcom de nou; es contraposa a *acte*. Partint del concepte de potència en Aristòtil, hom ha pogut intentar d'identificar potència amb matèria i acte amb forma (i, així, la matèria primera ha estat també anomenada *potència pura*). L'escolàstica distingí dos tipus de potència: la *potència lògica*, o *potència objectiva*, i la *potència real*, potència pròpiament dita o potència *subjectiva*. **2** *FÍS* En un sistema físic, magnitud escalar que mesura l'afany que manifesta el sistema per executar un treball. Formalment, la potència és definida com la relació entre l'energia *E* (*o treball*) que bescanvia el sistema amb l'exterior i amb el temps *t* que dura el bescanvi, és a dir *P*=*E*/*t*. Hom parla de *potència instantània* o de *potència mitjana*, segons que el temps considerat sigui infinitesimal o finit, respectivament. La unitat de potència en el sistema internacional és el watt (W); n'han estat emprades també: el quilogràmetre per segon (kgm/s), l'erg per segon (erg/s) i d'altres com el *cavall de vapor* i el *cavall anglès*. **3** *MAT* Donats un nombre *a*, anomenat *base*, i un nombre natural *n*, anomenat *exponent* , producte *aⁿ* de *n* factors iguals a *a*, és a dir *aⁿ* =*a*·*a*·ⁿ..*a*. Hom generalitza la noció de potència al cas en què l'exponent és un enter negatiu, mitjançant la fórmula *aⁿ* =1/*aⁿ*, i al cas en què l'exponent és un nombre racional, mitjançant la fórmula *a^{p/q}* = ^q/*a^p*. La generalització al cas en què l'exponent sigui un nombre real qualsevol té lloc mitjançant la *funció exponencial*, i en el cas que l'exponent sigui un nombre complex, mitjançant la fórmula de *De Moivre*. **4** **potència elèctrica** *ELECT* Potència produïda o absorbida per una instal·lació, màquina, aparell, etc, elèctrics. Segons l'interval de temps considerat, hom parla de *potència instantània* o de *potència mitjana*. La unitat de potència en el sistema internacional (SI) és el watt (W), però sovint hom n'empra els múltiples (kW o MW) o els submúltiples (mW o μW).

Potsdam, conferència de Conferència internacional celebrada a Potsdam (17 de juliol - 2 d'agost de 1945) que començà a tractar els problemes de la pau, a l'acabament de la Segona →***Guerra Mundial***. Hi assistiren els aliats: Stalin i Molotov per l'URSS, Truman i Byrnes pels EUA i Churchill i Eden per la Gran Bretanya. Hi foren presos acords sobre la sort d'Alemanya.

Poulenc, Francis (París 1899 — 1963) Compositor francès. Membre del Grup dels Sis i deixeble de R.Viñes i de Koechlin. Autor d'obres escèniques com *Les biches* (1923), *Les animaux modèles* (1942), i el monòleg *La voix humaine* (1959). Ha escrit obres d'una gran bellesa per a piano i música religiosa, com el *Stabat Mater* (1950).

Pound, Ezra (Hailey 1885 — Venècia 1972) Poeta i assagista nord-americà. Estudià llengües romàniques, i el seu trasllat a Europa (1908) fou decisiu. S'instal·là primer a Londres, on vigoritzà els poetes imaginistes anglesos, els quals connectà amb els poetes nord-americans de l'època i preconitzà claredat, economia i precisió del llenguatge: l'èxit de l'imaginisme a Amèrica introduït per Amy Lowell féu que Pound, cap al 1916, es decantés vers el *vorticisme*, amb el poeta i pintor Wyndham Lewis i l'escultor Gaudier-Brzeska. Visqué a París (1920-24) i després a Itàlia (1924-45), on s'entusiasmà pel feixisme i d'on fou tret pels seus compatriotes, i traslladat als EUA com a presoner de guerra. Allí fou declarat boig i tancat en un manicomi de Washington (1946-58), fins que tornà exiliat a Itàlia. La seva obra màxima són els *Cantos*, el primer dels quals, *Quia Pauper Amavi*, data del 1917, i els darrers del 1959 (96-109) i del 1968 (110-112). *The Pisan Cantos* (1948), escrits en 1945-46, li valgueren el premi Bollingen de poesia. Les teories de Pound influeiren tota la poesia nord-americana i anglesa posterior. És important la seva tasca com a traductor, de l'Old English (ss VII-XII) a l'italià, el japonès, el xinès, l'e-

gipci o el provençal. Fou també decisiu per fer conèixer figures com T.S.Eliot o James Joyce.

Pous i Pagès, Josep (Figueres 1873 — Barcelona 1952) Escriptor i periodista. S'inicià en l'activitat teatral amb l'estrena de *Sol ixent* (1902) i *El mestre nou* (1903) i publicà la seva primera novel·la, *Per la vida* (1903). A Barcelona, s'accentuaren els seus lligams amb el periodisme polític i col·laborà a “El Poble Català” fins a la seva desaparició (1918). El 1904 publicà la novel·la *Quan es fa nosa*, i el 1905, el recull de narracions *Empordaneses* i la novel·la *Revolta*. Detingut arran d'un article a “El Poble Català” (1909), estigué un mes a la presó, experiència de la qual sorgí *De l'ergàstula*. Tornà a l'activitat teatral (*Senyora àvia vol marit*, 1912; *Rei i senyor*, 1918; etc), i fou durant aquests anys de gran activitat pública quan aparegué la seva novel·la més important i madura, *La vida i la mort de Jordi Fraginals* (1912). Continuà escrivint teatre, i el 1937 publicà el recull d'articles i conferències *Al marge de la revolució i de la guerra*. Exiliat a Mèxic, encara publicà *De la pau i del combat* (1948) i, pòstumament, *Tota la saviesa d'aquest món* (1961) i *Pere Coromines i el seu temps* (1969). De retorn de l'exili (1944), fundà i presidí el Consell Nacional de la Democràcia Catalana.

Poussin, Nicolas (Villers 1594 — Roma 1665) Pintor francès. L'any 1624, s'instal·là a Roma, on admirà Rafael i Ticià i pintà dins una estètica classicista: *Et in Arcadia ego...* (1629-30), *El Regne de Flora* (1630-31) i la sèrie de *Bacanals* encarregades pel cardenal Richelieu. Tornà a la cort francesa (1640), com a pintor reconegut, i pintà un Sant Sopar per a la capella de Lluís XIII.

Poznań [*al: Posen*] Capital del voivodat de Poznań, Polònia, a ambdues ribes del riu Warta (582 900 h [est 1993]). S'ha convertit en centre industrial i comercial. És bisbat catòlic des del s X i fou cort reial fins el 1296. Durant l'edat mitjana formà part de la lliga hanseàtica.

Prada [*fr: Prades*] Municipi i cap de la comarca del **Conflent**, que ocupa bona part de la **cubeta de Prada** (11 km²; 6 023 h [1990]). El sector primari es manté important, sobretot l'agricultura, que disposa d'una densa xarxa de canals de regadiu i es basa principalment en el conreu de fruiters (presseguers, albercoquers, pomes i cirerers), hortalisses i vinya. Hi ha una zona industrial on s'han instal·lat algunes empreses (tèxtil, aglomerats, mobles i serradores), però el creixement demogràfic es deu sobretot a la funció de centre comercial i administratiu. La *vila* (*pradencs* o *patrencs*; 345 m alt) és a la dreta de la Tet i s'ha estès modernament vers l'E (la ciutat dels Castors i la urbanització Candès) i l'W (les Closes). La població es distingí en la rebel·lió a favor de Jaume de Mallorca i fou durament castigada (1347) per Pere III. El consolat hi fou establert el 1423, però els privilegis municipals foren poc importants fins a la fi del s XVI. El 1773 esdevingué seu de la vegueria de Vilafranca de Conflent. Després de la guerra civil de 1936-39 acollí alguns intel·lectuals catalans, entre els quals Pau Casals i Pompeu Fabra, que contribuïren al desvetllament cultural de la població. Des del 1950 s'hi celebra el Festival de Prada de música, de ressò internacional, i des del 1968 té lloc la Universitat Catalana d'Estiu.

Prades, muntanyes de Conjunt orogràfic de la Serralada Pre-litoral Catalana. Culmina al tossal de la Baltasana (1 203 m). Forma dues grans branques paral·leles orientades de NE a SW, unides pel **coll de Prades**, que separa les conques del riu Brugent (afluent del Francolí) i del riu de Siurana (afluent de l'Ebre); al relleu més interior neixen el Francolí i el riu de Montsant. El conjunt té una forma tabular, amb grans

Les **muntanyes de Prades** des de Mont-ral

Enric Prat de la Riba

graderies de cingles i valls profundament entallades. Les muntanyes de Prades són una illa climàtica entre les fosses comarcals que les volten. La temperatura mitjana és d'11,6° i la mitjana de pluja anual (la Pena) és de 700 mm. El vent més característic és el mestral. La zonació altitudinal de la vegetació comprèn, de baix a dalt: a,) estatge de l'alzinar amb marfull ; a,) estatge del carrascar, al vessant occidental, més àrid; b) estatge de l'alzinar muntanyenc; c,) estatge del bosc de roure valencià. Aquesta vegetació submediterrània calcícola és substituïda en terreny silici i sota clima humit per c,) estatge del bosc de roure reboll; aquest roure i la vegetació especial que l'acompanya no apareixen enlloc més de Catalunya. Les coves i balmes amb restes i pintures prehistòriques hi són abundants.

Praga [txec: *Praha*] Capital de la **República Txeca** i del *kraj* de la Bohèmia Central, té el *status* de districte independent (1 212 010 h [1991]). Situada a les ribes escarpades del Vltava, al centre mateix de la conca hidrogràfica bohèmia. Centre administratiu, és també un important centre industrial: indústries alimentària, química, mecànica de precisió, confecció, sabates, cervesa. L'arribada de l'oleoducte des d'Ucraïna i de Bratislava comportà la creació d'un gran complex petroleoquímic i de refineries. Habitada des del neolític, al s IX esdevingué, amb els premíslides, la fortalesa més important de Bohèmia. Atenyé la màxima esplendor al s XIV sota l'emperador romano-germànic Carles IV, que en féu la capital del seu Imperi. A partir de la Primera Defenestració de Praga (1419), la població esdevingué purament txeca. Després de la revolta antihabsbúrgica (1547), perduda l'autonomia, cedí la importància i la capitalitat a Viena. La Segona Defenestració de Praga (1618) i la guerra dels Trenta Anys convertiren la ciutat en una capital provinciana. La renaixença nacional, com a reacció contra el centralisme de Josep II, culminà amb la revolució i la convocatòria d'un primer congrés panslavista (1848). Al final de la Primera Guerra Mundial fou capital de la Txecoslovàquia independent. Sofrí una dura opressió nazi (1939-45) i fou escenari del cop d'estat que portà els comunistes al poder (1948), i també de l'ampli moviment de liberalització conegut per *primavera de Praga* (1968). De l'antic nucli de la ciutat (l'actual Hradčany) resta el castell Hrad, iniciat de fusta al s IX i substituït per obra de pedra (ss XI-XII). El monument principal de Hradčany és la catedral, Svat Vít, bastida sobre la rotonda primitiva per Mateu d'Arras i P.Parler (1348). Entre d'altres construccions romàniques cal destacar el monestir de les benedictines (s XII), el convent dels maltesos i el palau episcopal; d'entre les gòtiques, la sinagoga Staronová (s XIII) i la façana del palau comunal de Staré Město. L'obra renaixentista i la barroca configuren l'aspecte de la ciutat: els palaus Schwarzenberg, Sternberk, Černin, etc, l'església Panny Marie Vítězné (on hi ha el famós Nen Jesús, *Pražske Jezulátko*).

pragmatisme *FILOS* Corrent de pensament molt estès en el món contemporani i especialment desenvolupat com a doctrina filosòfica als països anglosaxons, sobretot als EUA, que hom pot caracteritzar per un clar antiintel·lectualisme i per la primacia que hom dóna a les conseqüències pràctiques en el coneixement i la comprensió de les coses.

Praia Capital de les illes i de l'estat de **Cap Verd**, a l'illa de Santiago (61 797 h [1990]). Explotació de productes agrícoles. Pesca.

prat *AGR/GEOG/BOT* Terreny cobert d'herba, sovint amb predomini de vegetals graminoides. Els components principals de les diverses comunitats herbàcies dels prats són hemicriptòfits cespitosos i estolonífers, pertanyents sobretot a les famílies de les gramínies, de les ciperàcies i de les papilionàcies. Els *prats de pastura* són pasturats directament pels ramats. En els *prats dalladors*, que als països pocs humits necessiten regatge, l'herba és dallada i donada al bestiar.

Prat de la Riba i Sarrà, Enric (Castellterçol 1870 — 1917) Polític. Fill d'hisendats, estudià lleis a Barcelona (1887-93) i es doctorà a Madrid (1894). El 1887 ingressà al Centre Escolar Catalanista, del qual fou president (1890-91). El 1891 fou elegit secretari de la junta de la Unió Catalanista i intervingué en la preparació i els debats de la seva assemblea de Manresa que aprovà les anomenades Bases de Manresa. Membre de la Lliga de Catalunya, a la qual pertangué en deixar el Centre Escolar, se'n

separà el 1899, disconforme amb l'apoliticisme de la majoria dels seus membres, i impulsà la creació del Centre Nacional Català, de poca durada, ja que per l'abril del 1901 fou un dels fundadors de la Lliga Regionalista. Home religiós i d'una ideologia conservadora, exposà en les dissertacions, en els escrits periodístics i, principalment, en el seu llibre fonamental, *La nacionalitat catalana* (1906), un concepte organista de la nació, en el qual no era aliena la influència germànica. Propugnà una federació de Catalunya amb els altres pobles ibèrics sota un règim que tant podia ésser monàrquic com republicà. Fou elegit president de la diputació el 1907, càrrec per al qual fou reelegit els anys 1909, 1911, 1913 i 1917. De bell antuvi, es proposà d'assolir el seu objectiu d'una unificació administrativa de les terres de l'antic Principat. Després de molts entrebancs, el decret reial de 19 de desembre de 1913 permetia la constitució de la ***Mancomunitat de Catalunya***, de la qual fou elegit president el 6 d'abril de 1914 i reelegit el 14 de maig de 1917. Amb les limitades facultats de què disposava com a president de la diputació i de la nancomunitat dugué a terme una labor formidable. En l'aspecte material amplià la xarxa de carreteres, estengué la de telèfons, modernitzà la Casa de Maternitat, recuperà el total domini del palau de la Generalitat, i el restaurà. En l'aspecte cultural, establí l'Institut d'Estudis Catalans, n'adoptà oficialment les normes ortogràfiques, creà el Consell d'Investigació Pedagògica, impulsà la formació de la Biblioteca de Catalunya i la instal·lació de biblioteques populars per les comarques, estimulà l'ensenyament especialitzat, etc. Com a governant, procurà d'oblidar que era un home de partit i sol·licità la col·laboració de persones de les més variades tendències. Eugeni d'Ors l'anomenà “seny ordenador de Catalunya”, expressió que féu fortuna.

Prat de Llobregat, el Municipi del Baix Llobregat, al delta del Llobregat, situat entre la riba dreta del riu, l'estany del Remolar i la mar (32 km²; 64 321 h [1991]). La platja, de 8 km de llargària, amb zones de pinedes, és més plana a mesura que s'allunya de la desembocadura; subsisteixen els estanys de la Ricarda i el Remolar i han desaparegut els de la Podrida i de l'Illa. L'aeroport de Barcelona és al sector costaner meridional. La construcció del canal de la dreta del Llobregat a mitjan s XIX transformà l'agricultura de cereals de secà en regadiu, el qual s'estengué a la fi del segle amb la descoberta de l'aigua artesiana. El Prat esdevingué el principal proveïdor de Barcelona. Després de la Primera Guerra Mundial, amb la industrialització, s'inicià una forta immigració i una profunda transformació social i econòmica. Actualment hi predominen les indústries del sector tèxtil, químic, alimentari, papereres, auxiliars i de transformació, etc. La superfície agrícola camina vers la seva desaparició. A la part litoral hi ha una zona residencial, amb un club de golf (1956). L'autovia de Castelldefels travessa el terme de NE a SW. El Prat és un dels municipis que ofereix més equipaments de l'àrea metropolitana de Barcelona. El *poble* (64 192 h [1991], *pratenes*; 5 m alt) és a la dreta del Llobregat. La població es formà al s XIX, a favorida pel primer pont del Llobregat al delta (1873) i per l'arribada de la línia del ferrocarril de Vilanova i la Geltrú.

Praxíteles (Atenes s IV aC) Escultor grec. Hom li atribueix més d'una quarantena d'obres, algunes de les quals són conegudes gràcies a còpies romanes. La seva obra de joventut presenta ja un ritme i una sinuositat que caracteritzen la seva obra posterior (*Eros*, *Afrodita de Cnidos*, *Afrodita d'Arle de Provença*, *Artemis Braurònia*, etc). En plena maduresa desplaçà el centre de gravetat de les figures per tal d'accentuar-ne el ritme (*Apol·lo Sauròcton*, *Hermes*). La seva obra representa la culminació del període clàssic i, alhora, la fi de la primàcia d'Atenes en el gènere de l'estatuària.

Pre-alps Conjunt de relleus muntanyosos a la perifèria dels Alps Centrals. D'altitud moderada —menys de 3 000 m en general—, són constituïts per un potent gruix de sediments, amb neta preponderància de les roques calcàries.

predestinació *RELIG/CRIST* Predeterminació per part de Déu relativa als qui seran o són salvats o condemnats. Sorgida en explícita controvèrsia amb el pelagianisme, la doctrina de la predestinació fou enunciaciada primer per sant Agustí, de manera, però, que la llibertat i responsabilitat humanes

restaren prou posades en qüestió. La cèlebre disputa *de auxiliis* que omplí els ss XVI i XVII tingué precisament com a objecte la compaginació d'aquesta llibertat humana amb la sobirania de Déu en l'atorgament de la gràcia de salvació.

predicació *CRIST* Anunci públic de la paraula de Déu, fet en forma de discurs (→*oratòria*) pels ministres autoritzats, per tal de moure els oients a rebre d'una manera conscient i lliure el missatge de la salvació i construir i edificar l'Església. N'hi ha de diverses menes, d'acord principalment amb la situació dels oients en relació amb la fe i la pertinença a la comunitat cristiana.

predicat *GRAM* Element sintàctic que té per funció de dir alguna cosa d'un →*subjecte*. El nucli del predicat és el verb en forma personal, que pot dur o no complements, i concerta amb el subjecte mitjançant els morfemes verbals de persona i nombre. En les oracions *El pare dorm*, *el prat és verd*, *la nena escriu una carta a la mare*, són predicats *dorm*, *és verd*, *escriu una carta a la mare*. Quan el predicat expressa una qualitat del subjecte mitjançant un adjectiu o un substantiu adjectivat i un verb copulatiu (*ésser* o verbs similars), el predicat és anomenat *nominal* o simplement *atribut*. Si expressa una acció del subjecte, rep el nom de predicat *verbal*. En gramàtica moderna el predicat és anomenat també *sintagma verbal*.

prefecte **1** *HIST* A la Roma antiga, nom donat a alguns oficials que acomplien funcions jurisdiccionals per manament o delegació dels magistrats superiors. Entre tots ells, es destacaven el *praefectus iure dicundo* (encarregat de la jurisdicció de les ciutats allunyades de Roma), el *praefectus urbi* (que havia de substituir els cònsols en llurs absències) i el *praefectus praetorio*, delegat de l'emperador en el comandament de les cohorts pretòries. **2** *DR* A l'estat francès, grau del comissari de la república, el qual, després de la llei de descentralització del 1982, és el representant de l'estat al departament o a la regió. Darrerament, hom ha creat uns *prefectes de regió*.

prefix *GRAM* Afix afegit al principi d'un mot per formar-ne un altre: *inadequat*, *refer*, *desfer*, *disgust*, *conciutadà*, *preveure*, *contrasentit*, etc. Els prefixos catalans que contribueixen a la formació de mots són: *a*, *an*, *ante*, *anti*, *arxi-*, *avant*, *ben*, *bes*, *bi*, *bis*, *circum*, *con* (*co*, *col*, *com*, *cor*), *contra*, *des*, *dis*, *entre*, *es*, *ex-*, *extra*, *fora*, *in* (*i*, *il*, *im*, *ir*), *infra*, *inter*, *intra*, *mal*, *menys*, *mig*, *no-*, *per*, *post* (*pos*), *pre-*, *pro*, *prop*, *pseudo-*, *quasi-*, *re*, *semi*, *sobre*, *sota*, *sots-*, *sub*, *super*, *supra*, *trans* (*tras*), *ultra*, *vice-*. I entre els més usats en la formació de neologismes: *auto*, *hiper*, *hipo*, *macro*, *micro*, *mono*, *neo*, *pan*, *poli*, *proto*, etc.

pregadéu [*Mantis religiosa*, família dels màntids] *ZOOI* Insecte dictiòpter de l'ordre dels mantodeus, de cos allargat i amb una talla que va dels 45 mm els mascles fins als 75 mm les femelles. És de color generalment verd, però també pot ésser marró o groguenc. De règim diürn, habita els llocs secs i assolellats, on practica amb gran agilitat la cacera d'altres insectes; de gran ferocitat, arriba al canibalisme, sobretot en el moment de l'acoblament, durant el qual la femella sovint es menja viu el mascle.

prehistòria *PREHIST* Estudi, seguint mètodes arqueològics, de les societats que existiren abans de l'ús de l'escriptura, durant el període dit prehistòric, precedint l'època dita històrica, basada sobretot en documents escrits. Aquesta ciència nasqué durant la primera meitat del s XIX. Vers el 1820, l'arqueòleg danès J.C.Thomsen establí les tres grans fases de la humanitat primitiva basant-se en els materials utilitzats (edat de la pedra, del bronze i del ferro). En la formació de la prehistòria confluïren dos corrents: l'estudi dels pobles del primer mil·lenni aC coneguts per referències escrites clàssiques (cas dels celtes, per exemple), fase anomenada sovint protohistòrica, i la de la descoberta de l'home paleolític, lligada als estudis geològics, paleontològics i antropològics. Al començament del s XX ja havia estat aconseguit l'esquema general que és considerat avui encara vàlid. Primer, el →*paleolític* (dividit en inferior, mitjà i superior), des de l'hominització fins a l'home de Cromanyó, llarguíssima època aproximadament de dos milions d'anys, seguida d'una etapa relativament breu, el →*mesolític* (de dos mil a quatre mil anys). Amb el →*neolític* l'home esdevé pastor i pagès, hom comença a fabricar ceràmica, i la vida és organitzada en poblats. El neolític, iniciat al Pròxim Orient vers el 7000 aC, s'estengué a les terres mediterrànies i bona part d'Europa des de 5000-4000 aC. La

La casa de la vila del Prat de Llobregat

darrera fase de la prehistòria és l'edat dels metalls. Primer el coure (*eneolític* o *calcolític*), després el bronze (*edat del bronze*) i, finalment, el ferro (*edat del ferro*). Als Països Catalans, entre el 1870 i el 1915 foren realitzades les descobertes de gairebé totes les cultures prehistòriques que hom coneix: el paleolític (coves de Serinyà, 1871; Capellades, Benidoleig, etc), amb l'home de Neandertal (Banyoles, 1887); el neolític (sepulcres de fossa, Badalona, 1885); les pintures rupestres (el Cogul, 1907), els dòlmens i altres monuments megalítics, els camps d'urnes i els poblats i necròpolis ibèrics (Cabrera de Mar, 1881; Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, 1905, etc). A Mallorca, la creació de la Societat Arqueològica Lul·liana (1880) permeté l'aparició de les primeres notícies organitzades. La segona etapa s'obre el 1915, any en què començaren a existir les institucions especialitzades, encapçalades per la creació a Barcelona del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, dirigit per Bosch i Gimpera. El 1927 fou creat a València el Servei d'Investigacions Prehistòriques.

preludi *MÚS* **1** Peça musical breu, de forma lliure, sovint per a instruments de teclat, que als ss XVI i XVII solia precedir una obra més extensa i complexa. Cap al s XVIII era sovint el primer temps d'una *suite* o d'una altra obra. **2** Al s XIX, peça musical de forma lliure, independent, generalment per a piano. S'estengué el costum d'escriure'n sèries de vint-i-quatre, o de dotze, com els de Chopin, Debussy, Rakhmaninov, Skr'abin, etc. **3** En l'òpera i alguns cops en l'oratori, peça breu d'introducció, de forma lliure, més curta que l'obertura, i que tendí a substituir-la des de mitjan s XIX.

premi *LIT/ART* Reconeixement i recompensa del millor llibre, obra científica, acció, per part d'una comissió o jurat encarregat d'atorgar-lo. Sol tenir determinacions concretes: premi Goncourt, premi Fastenrath, premis Nobel, premi Lenin de la pau, etc. Als Països Catalans, el primer premi literari català donat a un llibre fou el Joan Crexells de novel·la en català, creat el 1928. L'ensulsiada del 1939 traslladà alguns premis dins els Jocs Florals de la Llengua Catalana, itinerants a l'exili. N'hi hagué de clandestins i de tolerats. Editors o alguns mecenes patrocinaren: el Joanot Martorell (1947) de novel·la; l'Òssa Menor (1950) de poesia, i el de La Faràndula (1951) de teatre infantil, a Sabadell. Alguns canviaren de nom: l'Òssa Menor es digué Carles Riba, i el Joanot Martorell, Sant Jordi. Edicions Destino concedeix el Premi Josep Pla de prosa (1968). Fora de Barcelona, són convocats també premis com l'Ausiàs Marc (1959) de poesia a Gandia, el Prudenci Bertrana (1968) a Girona, els Ciutat de Palma (1955), els Premis Octubre (1973) a València, el premi Xarxa (1978), el Francesc Eiximenis (1979), el Ramon Llull (1981), el Vila de Perpinyà (1981), el Sant Joan (1981), els premis de literatura de la Generalitat de Catalunya (1982), etc. També cal esmentar el premi d'Honor Jaume I (1977), la nit de Santa Llúcia, els Premis Ciutat de Barcelona (1949), els Premis Crítica (1967) de “Serra d'Or”, etc. En castellà es convoquen l'Eugenio Nadal (1944), el Juan Boscán de poesia, el Planeta (1952) i el Biblioteca Breve (1959).

Preminger, Otto (Viena 1906 — Nova York 1986) Director cinematogràfic austríac, naturalitzat nord-americà. Treballà en diversos gèneres: adaptació de novel·la, del teatre, de tema políciac, etc. La seva inclinació vers els grans temes el portà a una certa dimensió crítica. Algunes de les seves pel·lícules són: *Laura* (1944), *Carmen Jones* (1955), *The Man with the Golden Arm*

(1956), *Exodus* (1960), *The Cardinal* (1963) i *The Human Factor* (1979).

premostratenc *CATOL* Membre de l’orde canònic fundat per sant Norbert a Premontré, prop de Laon (Picardia), vers el 1120, bàsicament com a reforma dels antics canonges augustinians; per això l’orde fou anomenat *orde nou*, per contraposició a l’*orde vell*. Els premostratencs s’establiren a Catalunya el 1148.

premsa 1 *TECNOL* Màquina constituïda bàsicament per dos elements plans o cilíndrics, generalment l’un fix i l’altre mòbil, disposats de tal manera que per accionament mecànic, hidràulic o pneumàtic poden agafar entre ells i estrènyer una cosa per subjectar-la, esclafar-la, espremer-la, estampar-la, imprimir-la, etc. Les premses, conegudes des de l’antiguitat, són emprades en pràcticament totes les indústries i en molts oficis i activitats i poden actuar damunt les diverses matèries en fred o en calent, en tota mena d’operacions que necessiten pressió. **2 premsa d’impressió** (o simplement **premsa**) Nom donat genèricament a totes les màquines d’imprimir (→*impremta*), les quals són constituïdes fonamentalment per la forma, un tinter amb el seu sistema de tintatge, un dispositiu de forniment de paper, un òrgan de pressió que aplica el paper contra la forma tintada o contra un cilindre intermedi que conté la imatge, i un mecanisme d’evacuació del paper imprès. Segons la manera com és exercida la pressió del paper contra la forma o el cilindre portador de la imatge hom pot classificar les premses en planes (antigues premses de cargol i la minerva, de rendiment baix), plano-cilíndriques (el rendiment pot arribar a 5 000 tiratges l’hora) i cilíndriques, anomenades també *rotatives* (bé que amb aquest nom hom sol designar específicament les grans màquines d’imprimir alimentades amb bobines de paper continu i capaces d’imprimir simultàniament per totes dues cares, emprades en el tiratge de diaris i revistes): aquestes poden ésser d’*impressió directa* o d’*impressió indirecta*, avui dia les més usuals, anomenades *offset*. Per tal de tirar en colors en una màquina simple, hom haurà d’efectuar tres o quatre tiratges canviant cada vegada la tinta, i òbviament haurà de procurar que les impressions coincideixin perfectament. En algunes de les màquines plano-cilíndriques, poden ésser tirades dues tintes en fer dues voltes el cilindre compressor amb el paper, una contra cada forma. I en les màquines cilíndriques el tiratge en colors és efectuat afegint a la màquina simple tants cossos complets com tintes hom vulgui tirar menys una, de manera que el conjunt tingui tres o quatre cossos complets per a tirar tricromies o quadricromies, respectivament. **3** *PERIOD* Conjunt de publicacions impreses, de caràcter informatiu, especialment els diaris i altres periòdics. Els corrents liberals del s XVIII i, sobretot, del XIX, amb la creixent aspiració a la llibertat de pensament i d’expressió, originaren la premsa diària de masses, preocupada per la informació sobre els problemes polític-socials i per l’orientació de l’opinió pública. El primer *diari* del món sembla que fou l’anglès “Daily Courant”, aparegut l’11 de març de 1702. El primer de la Península Ibèrica fou el “Diari de Barcelona” (1792). La premsa diària, des del seu inici, en els diversos països i segons les vicissituds de les diverses èpoques, ha pogut estar al servei de les tendències polítiques, ha recollit i format alhora l’opinió del poble i sovint s’ha enfrontat críticament als poders estatals, que en molts països no han deixat d’intervenir-hi o aplicar-hi censura. Per la seva transcendència social i política, doncs, la premsa ha arribat a ésser anomenada el *quart poder* de l’època moderna, al costat dels tres poders clàssics. Als Països Catalans, les primeres publicacions més o menys periòdiques aparegueren a mitjan s XVII, impulsades pels adveniments polítics i amb una intenció propagandística, a més de la purament informativa. Els avanços tècnics del final del s XVIII i començament del XIX donaren un nou impuls a la premsa en permetre l’inici de més grans tiratges, una periodicitat més constant i sobretot una major rapidesa a l’hora de donar les notícies d’arreu del món; el capdavanter en aquest sentit fou el “Diari de Barcelona” (1792). Paral·lelament a la premsa diària i fixa, el s XIX es caracteritzà en gran part per l’aparició de gran nombre de publicacions polítiques, en general de curta durada, durant els períodes de règim liberal. Cap a mitjan s XIX, la premsa periòdica es defineix cada vegada

premsa Departament de redacció d'un diari ("El Periódico de Catalunya")

Elvis Presley

més com un mitjà d’informació —polític o no—, mentre que l’aspecte cultural, artístic o científic és tractat d’una manera específica per les revistes. Així, es crearen els grans periòdics independents, que aconseguiren en general un gran desenvolupament: a Barcelona, continuà el “Diari de Barcelona”, i es crearen “El Noticiero Universal” (1888), “Las Noticias” (1896) i “La Vanguardia” (1881); a València, “Las Provincias” (1865); i a Mallorca, “La Almu-daina” (1894) o “La Última Hora” (1893). Encara que una esporàdica premsa en català ja havia fet la seva aparició molt anteriorment, fou a partir de l’últim terç del s XIX que, impulsada pel moviment catalanista, es desenvolupà d’una manera definitiva: el “Diari Català” (1879), “La Renaixença” (1882) i “La Veu de Catalunya” (1899); a Mallorca aparegué “La Veu de Mallorca” (1900). Ja entrat el s XX, els nous partits polítics catalanistes comptaren sempre amb òrgans de premsa, però no aconseguiren mai de sobrepassar la difusió dels grans diaris independents redactats en castellà, especialment “La Vanguardia”. Aquest gran conreu de la premsa catalana continuà durant tot el s XX i no s’aturà fins a l’acabament de la guerra civil, que representà la desaparició de pràcticament tota la premsa existent. Només continuaren sortint els grans diaris independents de les capitals. La premsa diària en català —a part el cas de “Poble Andorrà”— no reprengué fins el 1976, amb l’aparició, a Barcelona, del diari “Avui”. A la dècada dels vuitanta, a Catalunya desaparegueren molts periòdics, com ara “El Correo Catalán” (1876-1986), que havia estat el primer a incorporar una secció en català (1970). La desaparició de bona part de la premsa en castellà ha beneficiat “La Vanguardia”, que ha mantingut la seva tradicional condició hegemònica, i “El Periódico de Catalunya” (1979), diari popular. La premsa comarcal ha experimentat la seva consolidació, caracteritzada per l’ús del català i per un fort increment del nombre de diaris, periòdics i revistes, i llur difusió.

Pre-pirineus Nom de les serralades adossades als Pirineus axials. Hi ha un Pre-pirineu septentrional dins la conca de la Garona, i un Pre-pirineu meridional, dins la conca de l'Ebre. La zona de fricció entre ambdues unitats tectòniques és ben desenvolupada entre el Pirineu axial central, on predominen el granit i les llicorelles, i el Pre-pirineu meridional, que consta d’unes serres Interiors, una Depressió Mitjana i unes serres Exteriors, i on es distingeixen formacions calcàries (→*Pirineus*).

preposició *GRAM* Categoria gramatical que expressa amb partícules invariables la relació entre un element sintàctic qualsevol i el seu complement. Les preposicions formen una unitat sintàctica inalterable amb el seu terme de relació. El català té cinc preposicions febles: *a*, *amb*, *de*, *en* i *per*. Les preposicions fortes són, entre altres: *entre*, *contra*, *sense*, *sobre*, *sota*, *des*, *fins*, *segons*, *vers*, *envers*, *de vers*, *malgrat*, *durant*, *mitjançant*, *tocant*, *salvant*, *llevat*, *tret*, *ultra*, *vora*. Hi ha un gran nombre de locucions prepositives: *a causa de*, *a fi de*, *a desgrat de*, *en lloc de*, *per mitjà de*, *a tall de*, *gràcies a*, *a raó de*, *dins de*, *davant de*, *lluny de*, etc.

presa *ENG/OBR PÚBL* Obstacle artificial, generalment d’obra, construït a través d’un riu, en un estany, etc, per desviar l’aigua o detenir-la per tal de fer-la arribar a un lloc determinat o per tal de regular-ne el cabal, embassar-la, crear un saltant per a aprofitar-ne l’energia, etc. Les preses més importants són les destinades a detenir l’aigua, i entre aquestes cal diferenciar les construïdes per contenir-la o regular-ne el curs i les construïdes per embassar-la. Les *preses de contenció* o *preses de regulació* són construïdes transversalment al corrent d’un riu o d’un canal, per tal de crear un determinat desnivell entre la part del corrent aigua amunt i la d’aigua avall i, així, fer navegable la zona d’aigua amunt, per tal de crear un saltant aprofitable per a la utilització de l’energia bé directament per a moure màquines bé per a produir energia elèctrica, per tal d’absorbir una part de l’aigua de les avingudes o riudes, alimentar un canal navegable o de regatge, garantir l’arribada d’aigua a una fàbrica, a un poble, etc, independentment de les fluctuacions de cabal del corrent, etc. Aquestes preses solen ésser mòbils, i són classificades, generalment, en preses *de bigues*, *d’agulles*, *de cilindres* i *de comportes*, segons quin sigui l’element mòbil que obtura l’aigua. Les *preses d’embassament* solen ésser construïdes amb obra

de fàbrica transversalment en una vall, tot tancant-la, per tal d’acumular un determinat volum d’aigua, provinent de rius, de pluges, del desglaç, etc, i destinada al regatge, al consum en les grans concentracions urbanes, a la seva utilització com a força motriu o com a productora d’energia elèctrica, etc, i també com a protecció contra les riudes.

presbiterianisme *PROTEST* Moviment dins el protestantisme que accentua la forma d’organització eclesial desenvolupada per **Joan Calví** i altres reformadors al s XVI, diferent del corrent episcopal i del congregacionalisme. D’acord amb la doctrina calvinista, l’organització eclesial és a tres nivells: *comunitari* o *parroquial*, en el qual l’administració és a cura de la junta de govern o consell, encapçalat per un pastor i alguns laics elegits; *sinodal*, format pels pastors d’una mateixa regió i un *ancià* per cada parròquia; i l’*assemblea general*, constituïda per igual nombre de pastors i ancians que governa totes les comunitats presbiterianes. Els actes litúrgics són senzills: cant, lectura i comentari a la Sagrada Escriptura i la pregària. El 1877 constituïren una Aliança Presbiteriana Universal que agrupa totes les esglésies presbiterianes.

present *GRAM* Temps verbal que expressa l’acció coexistent en l’instant de parlar. És un temps imperfet, en tant que expressa l’acció en el seu transcurs. Pot tenir usos i significacions diversos, com actual: *T’ho dic seriosament*; habitual: *Treballa a la fàbrica*; descriptiu: *El seu fill toca molt bé el piano*; duratiu: *Sempre es queixa*; gnòmic: *Qui va amb un coix al cap de l’any coixeja*; omnitemporal: *Els tres angles d’un triangle sumen dos rectes*; històric: *Al segle XV sorgeix una nova visió de l’home*; futur: *El mes que ve anem a París*; de manament: *Tu véns amb mi i prou*.

Presley, Elvis Aaron (Tupelo, Mississipi 1935 — Memphis 1977) Cantant nord-americà. El 1956 edità el seu primer disc, *Heartbreak Hotel*. El mateix any esdevingué mundialment famós com a difusor del ritme de *rock-and-roll*. Enregistrà molts discs, com *Blue Suede Shoes* (1958), *Moon-light Swim*, *Fever*, i es convertí en un mite de la música *pop*. Actuà en una trentena de films, com *King Creole* (1958) i *Blue Hawaii* (1961).

presseguer [*Prunus persica*, família de les rosàcies] *BOT/AGR* Arbre caducifoli de fins 6 m d’alt, de fulles lanceolades, acuminades i serrades, de flors rosades i solitàries, i de fruits (els *préssecs*) globosos, generalment vellutats, de coloracions groguenques o vermellooses, i amb el pinyol molt anfractuós. És oriünd de la Xina, però és conreat a Europa des de temps molt antic. Actualment és estès a tots els països temperats. Els préssecs són consumits com a fruita fresca i en conserva i melmelada.

pressió 1 *FÍS* Concepte físic que expressa la força que és exercida perpendicularment a la unitat de superfície. Formalment hom l’expressa per P=F/S, essent *P* la pressió, *F* la força i *S* la superfície. Segons la mecànica estadística, la causa de la pressió d’un fluid són els innombrables xocs de les partícules que el componen amb les parets del recipient que el contenen. En termodinàmica, la pressió *P* que un cos exerceix sobre la superfície que el delimita és definida com la derivada (amb signe menys) de la seva energia *E* respecte al volum *V*, a entropia *S* constant. L’instrument emprat per a mesurar pressions és el *manòmetre*, del qual el *baròmetre* i el *pressiòmetre* són aparells particulars. Les unitats de pressió més utilitzades són el *newton/m²* (o *pascal*) en el SI, la *baria* en el cegesimal, i el *bar*. També són molt corrents el kg/cm² i l’altura de columna líquida (mm de Hg o mm d’aigua). Hom parla de **pressió absoluta** i de **pressió relativa**, segons que sigui mesurada respecte al zero de pressions o a la pressió atmosfèrica, respectivament. **2 pressió arterial** *BIOL* Pressió de la sang que circula dins les artèries; depèn de l’energia contràctil del cor, de l’elasticitat de les parets arterials, de les resistències perifèriques i del volum i de la viscositat sanguinis. **3 pressió atmosfèrica** *FÍS/METEOR* Pressió que exerceix l’atmosfera terrestre sobre els cossos que s’hi troben immersits. L’instrument per a mesurar-la és anomenat *baròmetre*. Quan al nivell de la mar i a la temperatura de 15°C la pressió atmosfèrica és igual a la que exerceix una columna de mercuri de 760 mm d’altura, és anomenada *pressió normal*. El valor de la pressió atmosfèrica pot variar molt d’un lloc a l’altre, i és alterat per l’altura i pel pas

de perturbacions atmosfèriques. Ha estat expressada en mil·límetres de mercuri o *torrs* aproximadament fins el 1914, i després en *mil·libars*.

préstec *ECON* Contracte segons el qual una persona o entitat social rep d’una altra una quantitat determinada de diners, amb la condició de retornar-los en uns terminis i unes condicions preestablerts. Dintre aquestes condicions, la més habitual és aquella en què el receptor dels diners (*prestatari*) ha de pagar uns interessos proporcionals a l’import i a la durada del préstec. El prestador exigeix l’establiment de certes garanties, basades en l’existència de béns immobles (préstecs hipotecaris) o per la solvència que el prestatari o els seus avaladors poden demostrar (préstec personal). Les formes corrents pactades per a la devolució del nominal del préstec i el pagament dels interessos per part del prestatari són dues. En la primera, el nominal es retorna tot d’una vegada al final del terme estipulat en el contracte. Els interessos són pagats al final, juntament amb el nominal, o bé en diverses vegades al llarg de la durada del terme. En qualsevol cas l’interès pot ésser simple o més correntment compost (capitalitzat). En la segona, el nominal és retornat per fraccions a pagar en intervals determinats de temps (cada trimestre, cada any, etc); juntament amb aquesta fracció, el prestatari paga els interessos acreditats entre un venciment i l’altre; en aquest cas la modalitat més estesa és la de la quota constant: les fraccions de capital a tornar a cada venciment són creixents i es calculen de tal manera que sumades amb els interessos (que a cada període són més petits) donin sempre la mateixa quantitat.

pretèrit *GRAM* Denominació genèrica de temps verbal que, respecte al present del qui parla, expressa acció passada, sense precisar-ne l’aspecte de duració o d’acabament. Aquesta precisió, la donen els adjectius *imperfet*, *perfet*, *indefinit*, *anterior* i *plusquamperfet* amb què són designats els diversos temps pretèrits o passats.

Pretòria Capital de la província del Transvaal, capital administrativa de la república i seu del govern de **Sud-àfrica** (443 059 h [1991]). Situada a les vores del riu Apies, a les rodalies hi ha jaciments de diamants i ferro. Hi ha el major complex siderúrgic del país.

preu *ECON* Relació de canvi entre dos béns econòmics, és a dir, nombre d’unitats d’un bé X que cal lliurar per a obtenir una unitat d’un altre bé Y. En el llenguatge habitual, el preu d’un bé es refereix al nombre d’unitats de diner que cal lliurar per a obtenir una unitat d’aquest bé. En llenguatge econòmic, aquesta accepció es fa equivalent a *preu absolut* o *monetari*, per diferenciar-lo del *preu relatiu*, on la unitat de compte no és necessàriament el diner. Les discussions sobre el concepte de preu poden ésser agrupades en un doble pla: l’anàlisi dels mecanismes de la determinació dels preus que s’estableixen en una realitat històrica (els *preus del mercat*) i l’anàlisi dels preus que haurien d’existir per a aconseguir algun objectiu ètic o d’eficiència, és a dir, un aprofitament òptim dels recursos disponibles per tal d’obtenir el grau més elevat possible de benestar material. L’anàlisi de la determinació dels preus de mercat es condueix gairebé sempre amb l’ajut de la caracterització teòrica de la idea de competència. En el cas més extrem de competència o *competència perfecta*, se suposa que cada →*mercat* és constituït per un nombre molt gran de petits demandants i oferents d’un bé, perfectament homogeni, que coneixen en tot moment quin és el preu (únic) existent al mercat. Els demandants (normalment, unitats de consum) i els oferents (normalment, empreses), a qui s’atribueixen uns objectius ben definits (maximització del seu benestar, les unitats de consum; maximització dels seus beneficis, les empreses), poden determinar les quantitats que estan disposats a intercanviar a cada nivell de preus. L’agregació de totes aquestes demandes i ofertes individuals defineix, respectivament, les funcions de demanda i oferta de mercat, i aquestes determinen els anomenats *preus d’equilibri*. Entre la competència perfecta i el monopoli existeixen algunes possibilitats intermèdies. Una d’aquestes és la competència imperfecta o monopolística, és a dir, una situació amb moltes empreses produint un producte no homogeni i on una empresa pot afectar lleugerament el preu del seu producte diferenciat sense que això provoqui repercussions importants sobre les vendes de cadascuna de les altres. Un

altre cas intermedi és l’oligopoli, és a dir, un mercat on venen un nombre petit d’empreses, la qual cosa fa que les decisions preses per qualsevol d’elles sobre el preu o el nivell de vendes afecti totes les altres.

Prévost, Antoine-François (Hesdin, Artois 1697 — Courteuil, Chantilly 1763) Escriptor francès, anomenat *Prévost d’Exiles*. Novici dels jesuïtes i monjo benedictí, abandonà el monestir i visqué, a París i a Anglaterra. És conegut, sobretot, per la *Histoire du chevalier Desgrieux et de Manon Lescaut*, inclosa dins les *Mémoires et aventures d’un homme de qualité* (1728-31), famosa pel personatge femení *Manon Lescaut*.

Prim i Prats, Joan (Reus 1814 — Madrid 1870) Militar i polític. Liberal convençut fou elegit diputat a corts per Tarragona (1841) i figurà entre els progressistes. Però aviat s’allunyà d’Espanero i el 30 de maig de 1843 s’aixecà en armes a Reus i lluità contra Martín Zurbano. En constituir-se el ministeri universal de Serrano, a Barcelona, i caure Epartero, Prim acompanyà Serrano a Madrid, però hagué de tornar a Barcelona com a governador militar (agost del 1843) per combatre la junta que dominava la ciutat. Aquests fets li valgueren l’ascens a mariscal de camp i els títols de comte de Reus i vescomte del Bruc. El 1847 fou nomenat capità general de Puerto Rico, càrrec que ocupà fins l’estiu del 1848. Altre cop diputat, successivament, per Vic (1851) i per Barcelona (1853), féu costat als interessos dels fabricants catalans. Després de la revolució del 1854, el govern progressista el nomenà capità general de Granada (1855-56) i l’ascendí a tinent general (1856). Participà a la campanya del Marroc de 1859-60 (guerra d’Àfrica), en la qual fou el general més distingit; hom li atorgà el títol de marquès de Los Castillejos amb la grandesa d’Espanya, en recompensa. L’any 1862 s’incorporà al partit progressista. Acusat de conspiració, fou desterrat a Oviedo (1864); d’aleshores ençà trencà obertament amb Narváez, amb O’Donnell i el tron i es lliurà a la conspiració. Amb el suport dels unionistes, fou l’ànima de la Revolució de Setembre del 1868, que havia d’enderrocar Isabel II. Mentre forces de l’exèrcit pronunciades contra Isabel II marxaven sobre Madrid (batalla d’Alcolea) Prim propagava la revolta per Andalusia i per la costa mediterrània fins a arribar a Barcelona. El 7 d’octubre arribà a Madrid i es féu càrrec del ministeri de la guerra del govern provisional presidit per Francisco Serrano. Pel juny del 1869, promulgada la constitució nova, Serrano passà a ésser regent i Prim cap del govern, tot conservant el ministeri de la guerra. En aquesta etapa de govern provisional, Prim defensà, amb realisme, la necessitat d’una monarquia constitucional i buscà una dinastia que la respectés. La seva elecció es decantà per Amadeu de Savoia, duc d’Aosta, i en presentà la candidatura a les corts, que l’aprovaren (16 de novembre de 1870). El 27 de desembre, quan Amadeu ja viatjava cap a la Península Ibèrica, sis trabucaires dispararen llurs armes contra el cotxe de Prim, al carrer del Turco, de Madrid, i el feriren al braç i al muscle; les ferides no eren greus, però s’infectaren i morí tres dies després.

primat *1* *CATOL* Títol honorífic vinculat a una seu arquebisbal que comporta una preeminència sobre els metropolitans o bisbes d’un estat o regió. A l’església llatina el títol neix per concessió papal, i es fonamenta en raons d’ordre històric, demogràfic o polític. La noció de primacia als regnes hispànics no es troba ben definida fins el 1088, que el papa Urbà II la concedí a l’arquebisbe de la ciutat de Toledo, conquerida el 1085. Aquesta concessió, que s’ha mantingut fins avui dia, fou contestada primer i diferents vegades per Tarragona (a partir del 1092) i més tard pels metropolitans de Braga (1143), de Santiago (1168) i de Sevilla (1721). El concili I del Vaticà (1869-70) reconegué el títol de primat a l’arquebisbe de Tarragona, sense perjudici del de Toledo. *2* *ZOOl* Ordre de mamífers placentaris d’extremitats pentadàctiles llargues, amb polze oposable, hemisferis cerebrals ben desenvolupats i ulls en posició davantera. La talla pot variar. En general el sentit de l’olfacte no és gaire desenvolupat i ha donat pas a d’altres de superiors, com ara la visió, el tacte i l’oïda. Es tracta d’animals de vida típicament arborícola en un grau més o menys important. Tendeixen a formar grups, ja siguin familiars o molt més amplis. Aparegueren a l’Eocè.

primavera *ASTR/ART* Estació de l’any, entre l’hivern i l’estiu, que a l’hemisferi nord comença el 21 de març (equinocci de pri-

mavera) i acaba el 21 de juny (solstici d’es tiu), i a l’hemisferi sud comença el 23 de setembre i acaba el 21 de desembre. Ha estat representada iconogràficament amb els treballs del camp que li són propis o amb al·legories, mitjançant la figura de la deessa Flora o una figura femenina amb flors. Cal destacar la *Primavera* de S.Botticelli, oli sobre taula de 3,14 x 2,03 m, conservat a la Galleria degli Uffizi, de Florència, que pintà (1477-78) per a Lorenzo de Pierfrancesco de Mèdici. Representa Zèfir perseguint Flora, que, posseïda per aquell, esdevé la Primavera; al centre, Venus, i a l’altre costat les Tres Gràcies i Mercuri.

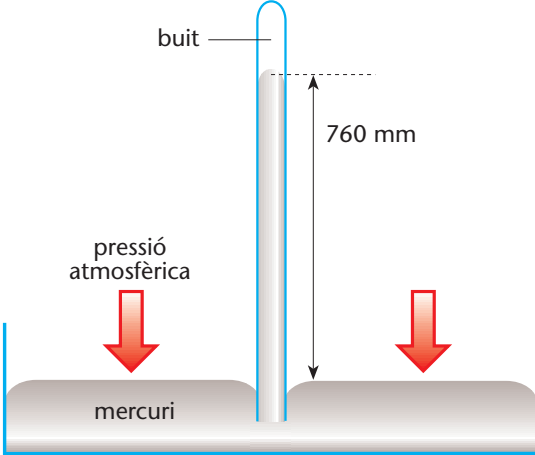
Primo de Rivera y Orbaneja, Miguel (Cadis 1870 — París 1930) Militar i polític andalús. Segon marquès d’Estella, pertanyia a una família de militars que es distingí durant el s XIX. Ingressà a l’exèrcit el 1884 i prengué part en les guerres de Cuba i de les Filipines. Capità general de Madrid, fou destituït perquè es manifestà partidari d’abandonar el Marroc. El 1922 fou nomenat capità general de Catalunya. La desfeta de les forces de la comandància de Melilla a Annual (21 de juliol de 1921) i la situació política general determinaren el predomini del corrent intervencionista dins l’exèrcit, i el 13 de setembre de 1923 Primo de Rivera es rebel·là per tal de salvar el país “dels professionals de la política”. El govern dimití el dia 14 i Alfons XIII cridà a Madrid el general rebel. Aquest hi arribà el 15 i nomenà un Directori militar amb el qual començà la Dictadura de Primo de Rivera. La descomposició del règim, molt constant, el dugué a un intent d’assegurar-ne la successió, que no fou ben rebut pel rei i que motivà la dimissió de tres ministres. El 26 de gener de 1930, per tal de refermar-se en el poder, demanà als capitans generals que li ratifiquessin la confiança. La consulta fou negativa i el 28 de gener Primo de Rivera dimití. El 12 de febrer es traslladà a París, on morí sobtadament un mes més tard.

príncep *1* Nom i tractament donat a un sobirà en sentit general. *2* Persona que té al seu càrrec el govern d’un principat. *3* Membre d’una casa sobirana (imperial, reial, principesca, gran ducat o ducal) o mediatitzada. *4* En alguns països, títol exclusiu del fill primogènit i hereu del rei o del cap de la casa reial (a Catalunya-Aragó, el *príncep de Girona*; a Castella-Lleó, el *príncep d’Astúries*; a Navarra, el *príncep de Viana*; a Anglaterra, el *príncep de Gal·les*, etc). *5* Persona que posseeix el títol nobiliari de príncep als països on aquest títol sigui concedit. *6* *HIST* Títol que els bisbes de la Seu d’Urgell adoptaren correntment, a partir del s XVIII. El títol sencer era “príncep sobirà de les Valls d’Andorra”, en lloc del de senyor, emprat fins aleshores. La iniciativa contribuí de manera decisiva a transformar la senyoria d’Andorra en principat, i els cosenyors en coprínceps, tractament amb el qual són designats actualment.

principat *HIST* Circumscripció territorial sota la jurisdicció d’un →*príncep*. Als Països Catalans, abans de la utilització sistemàtica del títol *principat* per a designar Catalunya, l’únic títol nobiliari i senyorial amb aquesta designació fou el principat de Girona. Aplicat a Catalunya, el títol té tot un altre sentit. Començat a utilitzar en llatí (*principatus*) pels juristes catalans del s XV per influència del dret romà, indicava simplement que el territori no depenia d’un rei, sinó d’un sobirà (en llatí, *princeps*).

prior *CATOL* *1* Superior d’una comunitat religiosa de categoria inferior a l’abat, dit sovint **prior claustral**, que té un càrrec d’administració espiritual dins la comunitat. *2* En alguns ordes on no hi ha títol abacial (cartoixa, mendicant, militar), superior major sense que el títol indiqui subordinació.

Priorat, **el** Comarca de Catalunya (496 km²; 9 475 h [1991]). Cap de comarca, Falset. Forma un gran amfiteatre al NE de la fossa tectònica de Móra d’Ebre, oberta a l’extrem W de la Serralada Pre-litoral Catalana. La muntanya més característica és el Montsant, que culmina a la roca Corbatera. Confinen també amb el Baix Camp i amb la Conca de Barberà les muntanyes de Prades (1 203 m) i la serra de la Llena (1 023 m) fa de límit amb les Garrigues. El riu de Montsant i el seu col·lector el riu de Siurana (amb el seu afluent el riu de Cortiella), neixen a les muntanyes de Prades de superiors. La comarca, oberta a la vall de l’Ebre, en rep les influències climàtiques, neutralitzades per les de les altes muntanyes que l’envolten i les que vénen del migdia i llevant de la Mediterrània. Les pluges tenen una mitjana de 560 mm anuals. La tempe-

La **pressió atmosfèrica** normal equival a la d’una columna de mercuri de 760 mm d’alçada

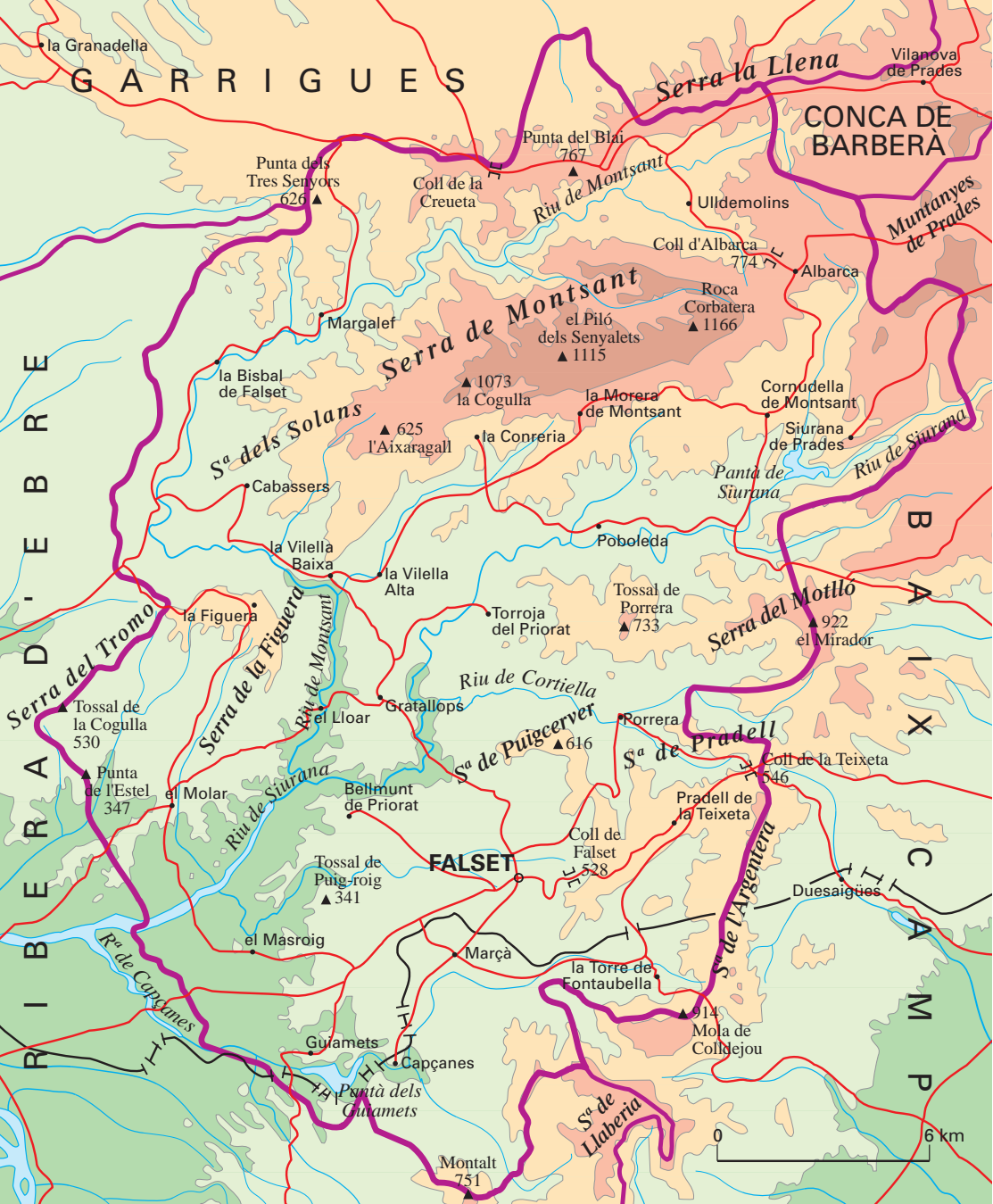

Joan Prim i Prats

	
<div>Priorat</div>	
<div><div><div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div>Priorat</div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
superfície:	496 km²
població:	9 475 h (1991)
capital:	Falset

ratura mitjana anual és de 15°C als sectors baixos i d'11°C a les altures. La vegetació és de caràcter principalment mediterrani. L'alzinar amb marfull és la vegetació climax principal, substituït pel carrascar en el sector W, de tendència més continental, i per les pinedes de pi blanc, garrigues i brolles gràcies a l'acció de l'home. El moment òptim de poblament de la comarca fou el 1887, poc abans de la invasió de la fil·loxe-ra, que abaté totes les vinyes; aleshores tenia 27 958 h. Falset és l'únic municipi amb més de 1 000 h (2 592 h el 1991). L'es-cassa industrialització i la manca de llocs de treball han afavorit aquesta davallada. D'un total de 3 305 h ocupats el 1991, el 33,4% treballaven al sector primari, el 24,7% en la indústria, l'11,1% en la construcció i el 30,8% en els serveis. La principal base econòmica ha estat sempre l'agri-cultura amb les seves indústries derivades. Per tradició, la vinya que produeix el famós vi dit *priorat* és el conreu característic de la comarca. Els cereals també han vist disminuir llur incidència. Altres conreus destacats a la comarca són l'olivera, l'ametller i l'avellaner. També hi ha terres d'horta i arbres fruiters. Hi ha cooperatives a la majoria de municipis. La ramaderia havia tingut una importància relativa; l'avicultu-ra, en canvi, impulsada pel pol reusenc, té una certa expansió. Hi ha cria de porcs i de conills i resten encara caps de bens i cabres. La mineria ha tendit a desaparèixer. La indústria (empreses de confecció) es concentra a Falset i Cornudella. A la resta dels pobles l'activitat industrial es limita a les premSES d'oli i vi dels sindicats agrícoles. El riu de Siurana és embassat a la part alta del seu curs a profit del pantà de Riudecanyes, al Baix Camp (una conducció subterrània fa possible el transvasament). Un altre pantà és el dels Guiamets, sobre la riera de Capçanes, d'ús exclusivament agrícola. Els colls d'Alforja i de la Teixeta canalitzen el tràfic vers el Baix Camp. A més, hi ha el ferrocarril de Barcelona a Madrid procedent de Reus que entra a la comarca pel túnel de l'Argentera. És a partir del paleolític superior que hom disposa de jaciments ben estudiats (Falset, abric de Sant Gregori) que continuen a l'època mesolítica (Margalef, cova del Filador). Des d'aleshores, el poblament es manifesta sobretot a través de moltes estacions de sílex de superfície ("tallers"), amb una cronologia molt ampla, fins a l'edat del bronze. Són conegudes coves d'enterrament de l'eneolític (Pradell) i altres d'habitació que continuen a l'edat del bronze (la Febró, Pradell, Siurana, etc) i algunes fins a la del ferro, quan la comarca manifesta destacats vestigis de la cultura hallstàtica (camp d'urnes del Molar). De l'època ibèrica i romana hi ha poblats ibèrics destacats, com el de la serra de l'Espasa de Capçanes. El poblament d'è-poca romana fou exclusivament rural. La dominació islàmica perdurà fins al s XII (1153-54) al reducte que constituïen el castell i terme de Siurana de Prades, que comprenia part de les comarques del Baix Camp, Conca de Barberà i les Garrigues. El marquesat de Siurana es fragmentà aviat i l'antiga tradició eremítica del Montsant donà lloc als monestirs d'Escaladei i de Bonrepòs. La cartoixa o *priorat* d'Escaladei adquirí la senyoria sobre els pobles de Poboleda, Porrera, Gratallops, la Morera, Torroja i la Vilella Baixa, amb una part del terme de Bellmunt, nucli que hom anomena el Priorat històric.

prisma **1** *MAT* Poliedre que té dues cares iguals i paral·leles (dites *bases*), les altres cares (dites *cares laterals*) essent paral·lelograms. Les interseccions entre les cares laterals són les *arestes laterals*. L'*alçada* és la distància perpendicular entre les dues bases. El *volum* és el producte de l'àrea d'una base per l'alçada. Un prisma és anomenat *triangular*, *quadrangular*, *pentagonal*, etc, si les bases són, respectivament, triangles, quadrilàters, pentàgons, etc. Un prisma és anomenat *recte* si les bases són perpendiculars a les arestes laterals i és dit *regular* si les bases són polígons regulars.
2 *GEOL* Forma cristal·logràfica constituïda per una sèrie de cares que es tallen paral·lelament a una sola direcció i són agrupades al voltant seu. Difereix del prisma geomètric pel fet que li falten les bases.
3 *ÒPT* Sistema òptic constituït per dos diòptres plans que delimiten un medi transparent i formen un angle no nul, dit *angle del prisma*. Un raig lluminós en travessar un prisma sofreix, pel fet de refractar-se dues vegades, una per cada diòptre, un canvi de direcció, anomenat *angle de desviació*, que és funció de l'índex de refracció del medi que constitueix el

Mapa físic del Priorat

prisma, de l'angle del prisma i del d'incidència del raig. Quan un raig de llum policromàtica incideix en un prisma s'esdevé la *dispersió* cromàtica de la llum.

proa *CONSTR/MAR* Part davantera del buc d'una embarcació, compresa entre l'última quaderna i el tallamar, en forma de tascó per tal que en tallar l'aigua aquesta ofereixi menys resistència al moviment. Hi ha diverses formes de proa, que responen a diferents solucions constructives. En la *proa tancada*, les batalloles i la regala acaben en la roda, mentre que en la *proa oberta* tant les unes com l'altra són tallades pel bau de la serviola. Hom anomena *proa llançada* la proa que té la roda arquejada, i *proa rodona* la que té forma arrodonida. La *proa recta* té el tallamar vertical segons el pla longitudinal de simetria del vaixell, i la *proa inclinada* el té, segons el mateix pla, inclinat de manera que forma un angle obtús a la part inferior del tallamar.

probabilitat *MAT* Concepte que permet d'expressar quantitativament el caràcter aleatori d'un esdeveniment o fenomen que hom creu que pot succeir. El **càlcul de probabilitats**, branca de la matemàtica que presenta un gran nombre d'aplicacions científiques i tècniques, sorgí a França al s XVII amb els matemàtics Pascal i Fermat. L'exemple més important de llei de probabilitat és la llei normal definida per *P*(-∞,x) = ∫_{-∞}^x (1/√2π)e^{-u²/2} du.

problema *MAT* Tota qüestió en què partint d'unes dades conegudes cal arribar a uns resultats. El resultat d'un problema pot ésser de natura molt diversa; cal distingir, dins la matemàtica, els problemes de calcular, els problemes de construir i els problemes de demostrar. En els *problemes de calcular*, és possible que per analogia amb altres problemes ja coneguts hom pugui aplicar unes regles que donen directament la solució. Quan aquestes regles no són fàcils de descobrir hom recorre a expressar algèbri-cament les condicions de l'enunciat (equacions); si aquestes equacions poden ésser resoltes donen la solució del problema, i si són incompatibles asseguren que el problema proposat no té solució. En els *problemes de construir*, hom demana generalment una figura geomètrica que compleixi certes condicions. Un pas essencial en la resolució d'un problema és l'elecció oportuna de la incògnita o element auxiliar que es tractarà de determinar en primer lloc. En els *problemes de demostrar*, l'enunciat ja diu quines són les premisses i la conclusió; falta una cadena de raonaments que condueixi de les premisses a aquesta conclusió. Hi

		
Priorat		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Bellmunt del Priorat	8,9	313
Bisbal de Falset, la	14,1	266
Cabassers	31,2	353
Capçanes	22,2	415
Cornudella de Montsant	62,7	859
Falset	31,8	2 592
Figuera, la	18,7	135
Gratallops	13,3	246
Guiamets, els	11,7	294
Lloar, el	6,8	138
Marçà	16,1	574
Margalef	34,6	148
Masroig, el	15,5	528
Molar, el	22,9	324
Morera de Montsant, la	52,7	187
Poboleda	13,7	367
Porrera	28,5	437
Pradell de la Teixeta	23,9	266
Torre de Fontaubella, la	5,1	79
Torroja del Priorat	13,1	132
Ulldemolins	37,9	523
Vilella Alta, la	5,3	136
Vilella Baixa, la	5,6	163
Priorat, el	495,8	9 475

ha problemes que han estat enunciats i pendants de resolució durant molts segles. La quadratura del cercle i la trisecció de l'angle foren enunciats pels grecs. Les equacions de tercer grau (s XVI) i la teoria de les successions (s XIX) han precisat i resolt aquests problemes.

procés **1** *FILOS* Seguit de fenòmens, estats, formes, etc, pels quals va passant un ésser, o dels quals és causa una acció, i que integren la contínua i progressiva transformació d'aquest. El concepte de procés, contraposat a la idea de substància (entesa en un sentit estàtic), ha conegut des del s XVIII una ascendència filosòfica molt notable, relacionada amb l'ascendència de doctrines com la de l'evolució.
2 *DR* Conjunt d'actuacions jurisdiccionals, posades per l'estat a disposició dels particulars o d'ell mateix, en els diversos sectors d'aplicació de la llei. N'hi ha de civils, penals, administratius, laborals, etc. Atesa la imprecisió del concepte, hom en dóna diverses interpretacions: sociològica, segons la qual no divergeix de l'*arbitratge*; jurídica, basada en la teoria de la *pretensió jurídica*. Llevat del procés penal, iniciat per la *querella* o *denúncia*, els altres s'obren per la *demanda*, escrita, i se solucionen amb la *resposta* o *laude*. L'objecte del procés és la pretensió que hom vol satisfer: sigui una declaració de voluntat, que implica un coneixement de l'afer (procés de *cognició*), ja sia la realització d'un acte per qui pot garantir la cognició prèvia de la pretensió interposada (*execució*). La inobservança de les normes o *procediment* pot provocar l'anul·lació del procés i la seva revisió, si hom fa *recurs* a temps.

processionària *ZOOI* Nom donat vulgarment a la larva de les papallones de la família dels notodòntids, pel fet que aquestes larves es traslladen d'un lloc a un altre en llargues files, tot emetent cadascuna un fil de seda que serveix de guia a les altres. Tant la *processionària del pi* com la *processionària del roure* o de *l'alzina* poden provocar greus plagues forestals, especialment la primera.

processó *RELIG/LITÚRG* Cerimònia religiosa o litúrgica en la qual un grup d'eclesiàstics i fidels desfilen solemnement pels carrers o a l'interior de l'església, acompanyant una imatge, una relíquia, un personatge, mentre preguen, canten lletanies o salmegen. Als Països Catalans, a desgrat de trobar-se molt en decadència, se'n mantenen moltes amb un caire tant folklòric com pietós. Una de les més antigues i riques en aspectes culturals i populars era, i és encara, la del *Corpus*.

Procopi (Cesarea, Palestina f s V dC — ~562 dC) Historiògraf grec. Escriví la *Història de les guerres*, narració dels esdeveniments ocorreguts durant el regnat de Justinià (fins el 554), notable pel seu estil i la seva imparcialitat.

producte **1** *ECON* Resultat del procés productiu. Hom distingeix el resultat essencial d'un procés complet de producció, o producte principal, dels secundaris i subproductes que poden derivar-se d'aquell.
2 **producte interior brut** [PIB] *ECON* Agregat que coincideix amb el PNB, després de la deducció prèvia del produït pels factors nacionals situats a l'estranger i afegint-hi el produït pels factors estrangers situats a l'interior.
3 **producte nacional brut** [PNB] *ECON* Valor a preus de mercat dels béns i serveis finals produïts en un estat durant un període de temps determinat.
4 *MAT* El resultat de multiplicar dos o més nombres (*multiplicació*) o dues matrius, d'efectuar el producte cartesià de dos conjunts o, en general, de compondre dos elements d'un conjunt segons una determinada llei de composició.

profecia *RELIG/BÍBL* Predicció d'una cosa futura, per inspiració divina. Originàriament indicava la interpretació d'un oracle i la mateixa paraula inspirada pel profeta. A Israel indicava tota predicació d'un profeta.

profetisme *HIST/BÍBL/CRIST* Activitat i obra dels profetes, sobretot hebreus, bé que aquest fenomen no està limitat a cap ambient històric exclusiu. Cal interpretar com a profetisme la predicació i l'obra dels grans reformadors religiosos: Buda, Zoroastre i, sobretot, Mahoma. Una important i original manifestació d'aquest fenomen és la que apareix a l'Antic Testament: hom troba les colles de profetes participant en les festes populars dels santuaris. A l'època dels reis, formaven part del personal fix al servei del temple o de la cort: els ambients d'Elies i Eliseu suposen comunitats de dei-

xebles que vivien pobrament fora de les poblacions. Cap al s IV aC, els abusos de falsos profetes feren caure en descrèdit la institució fins a desaparèixer. Al llindar del Nou Testament començà a renéixer: comunitats de baptistes (essenis) retornaren al desert i predicaren la puresa i la conversió. Sobresurten les figures de Joan Baptista i de Jesús, aclamats com a profetes. En la primitiva comunitat cristiana fou un *carisma* normal. Elements profètics enriqueixen la literatura apostòlica i apòcrifa. Anuncis de la imminència del retorn de Crist i del judici final caracteritzen la major part de la literatura i predicació medieval. Amb l'obra de Joaquim de Fiore el profetisme esdevingué, al s XIII, un element de controvèrsies, sobretot en la lluita entre franciscans conventuals i espirituals. Al s XIV començà a ésser substituït per breus escrits admonitoris, sovint de difícil comprensió (el *Liber horoscopus* de Giovanni da Rupescissa) o per predicacions apocalíptiques.

progressió 1 **progressió aritmètica** *MAT* Successió en què cada terme, *a_k*, és igual a l'anterior, *a_{k-1}* més una quantitat constant *d* que és anomenada *diferència* o *raó* de la progressió: *a_k*=*a_{k-1}*+*d*. Un terme qualsevol, *a_n*, pot ésser calculat directament per la fórmula *a_n*=*a₁*+(*n*-1)*d*.
2 **pro-gressió geomètrica** *MAT* Successió en què cada terme, *a_k*, és igual a l'anterior, *a_{k-1}* multiplicat per una quantitat constant *r* que és anomenada *raó* de la progressió: *a_k*=*a_{k-1}*·*r*. Un terme qualsevol, *a_n*, pot ésser calculat directament per la fórmula *a_n*=*a₁*·*r*^(*n*-1).
3 *MÚS* Successió simètrica de sons musicals segons una llei o fórmula determinada.

projecció 1 *GEOG* Acció i resultat de representar una regió de la superfície terrestre sobre un pla. Una projecció consisteix, en essència, a especificar un mètode per a fer correspondre els punts del globus terraqüi (sia representat en la forma d'una esfera, d'un el·lipsoide o d'un geoide) amb els punts del pla escollit, que és necessàriament el resultat del desenvolupament d'una superfície desenvolupable. La correspondència entre els punts del globus i els punts de la superfície desenvolupable pot fer-se de diverses maneres (hom empra actualment més de dues-centes projeccions). En aquest pas, es produeixen inevitablement algunes de les següents alteracions: deformació de l'escala (l'escala no és la mateixa en tots els punts del mapa), deformació de l'àrea (àrees iguals en el globus no determinen àrees iguals en el mapa) i deformació de la forma (la zona projectada no té la mateixa forma que la zona originària). L'elecció d'un tipus concret de projecció és feta amb vista a minimitzar-ne alguna (com a mínim, sobre la zona del globus que interressi representar) per tal de satisfer els objectius concrets del mapa a realitzar. Hom pot classificar les projeccions d'acord amb diferents criteris. Un d'aquests té en compte què conserva (o què altera) la projecció. Així, una projecció és *conforme* (o *ortomòrfica*, o *isogonal*) quan conserva la forma. Una projecció és *equivalent* quan conserva l'àrea. Finalment, una projecció és *afilàctica* quan no és ni conforme ni equivalent. Hom distingeix, a vegades, projeccions que tenen d'altres propietats de conservació: una projecció és *geodèsica* quan conserva les geodèsiques (és a dir, quan transforma les geodèsiques de l'esfera, que són els seus cercles màxims, en geodèsiques del pla, que són les seves línies rectes); és *equidistant* quan la relació entre una longitud mesurada sobre el globus i la corresponent longitud en el mapa és constant en totes les direccions. Un segon criteri emprat per a classificar les projeccions té en compte quina és la superfície sobre la qual és projectat el globus. Així, la projecció és *zenital* (o *plana*) si la superfície és un pla; és *cònica* si és un con; i és *cilíndrica* si és un cilindre.
2 Sistema de representació utilitzat per a obtenir sobre un pla la imatge dels objectes, de manera que a cada punt de la imatge representada, anomenada també *projecció*, correspongui un punt de l'objecte. Els principals elements d'una projecció són l'*objecte*, *els raigs projectants*, el *pla de projecció* i la *projecció* de l'objecte. Segons les relacions que guardin entre ells aquests elements, s'originen els diversos sistemes de projecció.

projectil *ARM* Nom genèric de qualsevol cos llançat per una arma, especialment de foc, o per un avió, contra un fitó o contra un objectiu. Els projectils solen ésser anomenats *bala* (si són llançats per armes de foc portàtils), *bomba* (si hom els llança des d'un avió) i *granada* (si són llançats per canons, morters o obusos, i en aquest

Part nord del Priorat, amb la serra de Montsant al fons

darrer cas el projectil és anomenat també *obús*). Els projectils més característics de la guerra moderna són els *projectils autopropulsats* o *missils*.

Prokof'ev, Sergej Sergejevič (Soncovka, Ekaterinoslav 1891 — Moscou 1953) Compositor rus. Inicialment compongué obres d'avantguarda i més tard de caire neoclàssic, com les simfonies per a orquestra, les sonates per a piano, el conte musical *Pere i el llop* (1936), obres corals, etc. Conreà la música escènica per a ballets, òperes i films.

proletariat *SOCIOL/HIST* Classe social constituïda pel conjunt dels obrers industrialitzats i dels camperols sense recursos que donen llur força de treball en canvi d'un salari. Fruit del sistema capitalista de producció (→***capitalisme***), el proletariat apareix com a classe amb la Revolució Industrial del s XIX.

Prometeu Personatge de la mitologia grega, de la raça dels titans. Fill de Jàpet i de Clímenes, una de les oceànides, afavorí els homes donant-los el foc sostret, per venjança, a Zeus. Aquest el castigà lligant-lo en una columna i enviant-li una àguila per devorar-li el fetge, que sempre es reproduceix. Considerat el creador dels humans, portador del foc i de la saviesa, la seva figura ha inspirat obres literàries d'Èsquil, Goethe, Shelley, Monti, Gide, Spitteler, i composicions musicals de Beethoven, Liszt, Fauré, etc.

pronom *GRAM* Categoria gramatical de referència variable que representa o substitueix algun nom enunciat abans, explícitament o implícitament, en el context. Segons el mode de significació, els pronoms es poden agrupar en: indicadors del camp referencial (*personal*, *possessiu*, *demonstratiu*), determinatius (*quantitatiu*, *numeral*, *indefinit*), relatius (*enunciatiu*, *interrogatiu*, *exclamatiu*).

propà [C₃H₈] *QUÍM* Hidrocarbur gasós saturat, més pesant que l'aire, present en el gas natural, obtingut de la fracció de punt d'e-

bullició més baix en el refinatge del petroli i també del gas natural. És emprat com a combustible domèstic i industrial, i com a dissolvent i agent propulsor.

Properci *[llat: Sextus Propertius]* (Assís ~57 aC — Roma ~15 aC) Poeta elegíac llatí. Amic d'Ovidi, es dedicà a la creació poètica des de bon principi i fou dels protegits de Mecenes. Dels quatre llibres d'*Elegies*, en estrofes dístiques, el primer (*Cynthia Monobiblos*) és de l'any 28 aC i especialment dedicat al seu amor per Cíntia, com també el segon i part del tercer, escrits entre els anys 27 i 22 aC; el quart llibre fou publicat pòstumament, i només dos poemes parlen de Cíntia. És considerat un dels elegíacs llatins més elegants.

proposició 1 *FILOS* En la lògica tradicional, contingut lògic del judici, de l'acte mitjançant el qual hom afirma o nega quelcom (predicat) d'alguna cosa (subjecte). Hom en diu sovint també *enunciat*, bé que a vegades aquest terme és pres en un sentit neutral, del qual el terme *judici* reflecteix l'aspecte subjectiu i el terme *proposició* expressa l'aspecte objectiu. Entre les diverses divisions que hom n'ha establert cal destacar la corresponent a la distinció entre *proposició simple* (també anomenada *categòrica*, *predicativa* o *enunciativa*), en què un concepte s'uneix a un altre mitjançant la còpula, i *proposició composta*, resultant de la combinació de proposicions simples o d'una d'aquestes amb altres termes o elements.
2 *GRAM* Oració, frase. La majoria de gramàtics reserven el terme *proposició* per a designar, en l'oració composta, aquella frase elemental que, unida a una altra de principal, constitueix amb ella una oració completa, és a dir, una unitat completa de comunicació.

propulsió *TECNOL/ASTRON* Acció de traslladar, de fer avançar, especialment una embarcació, un torpede, etc, per l'aigua, una aeronau per l'aire, una astronau per l'espai extraatmosfèric, en aplicar-los una força bé mitjançant agents exteriors (el vent, els animals, el remolc, la sirga, etc, o la radiació solar), bé —en l'autopropulsió— mitjançant forces generades a l'interior del mateix vehicle, embarcació, aeronau, etc, per màquines de vapor, motors de combustió interna, motors elèctrics, coets, etc. La propulsió és basada en la tercera llei de Newton.

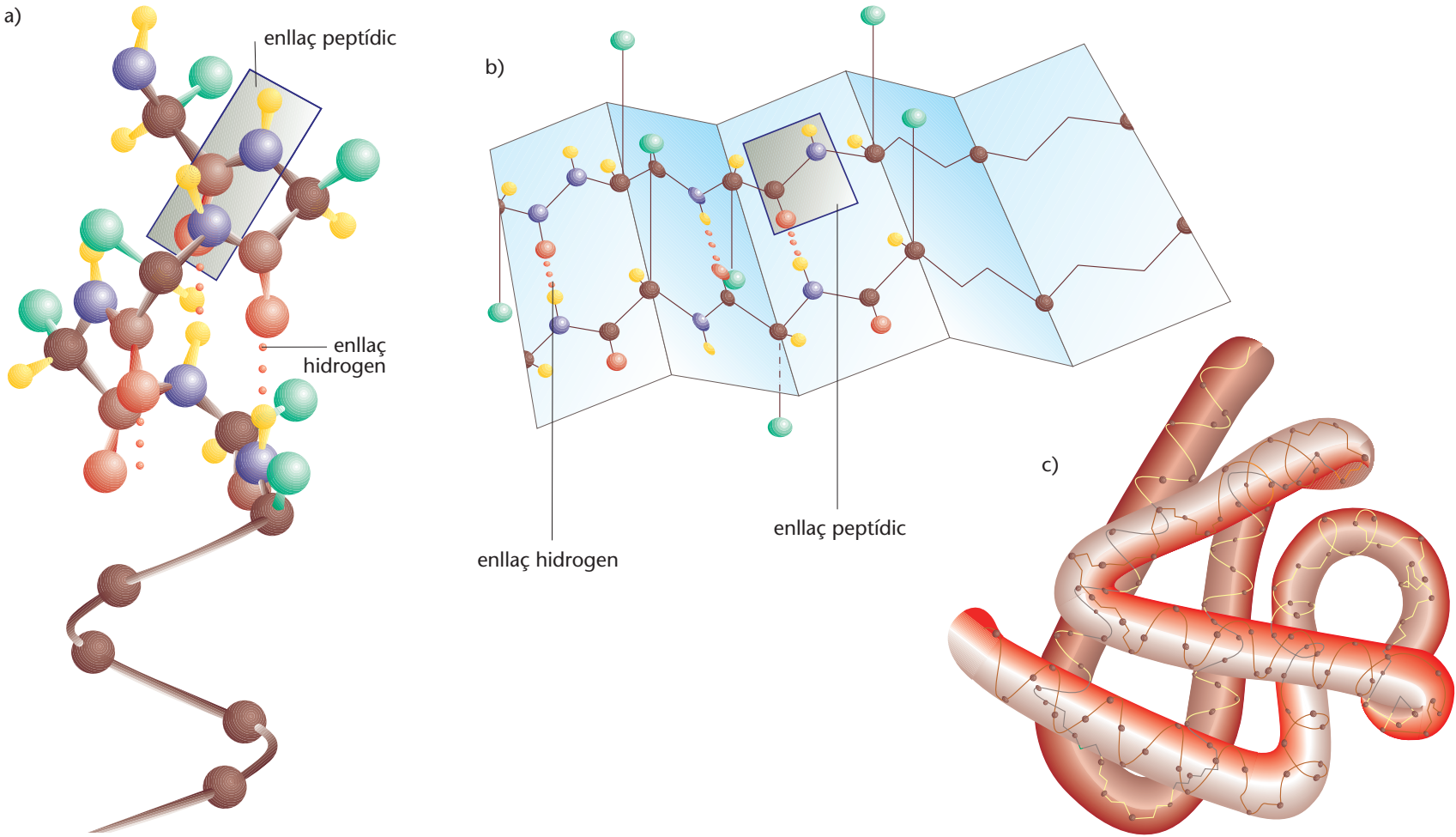
prosa *LIT* Forma del llenguatge emprada en els discursos públics i en les diverses obres literàries. Pot manifestar-se de moltes maneres: **prosa rítmica**, animada d'una cadència musical semblant a la de la poesia lliure; **prosa poètica**, quan imita els recursos de la poesia; o **prosa lírica**, la que s'inspira en el lirisme. Amb referència a l'estil, hom pot parlar de prosa densa, concisa, etc.

Prosèrpina *[llat: Proserpina]* En la mitologia romana, divinitat dels inferns, corresponent a la grega *Persèfone*. El mite d'aquesta divinitat inspirà diverses composicions musicals de Monteverdi (*Proserpina rapita*, 1630), G.B.Lulli (1680), Paisiello (1803), Saint-Saëns (1887), etc.

prosòdia *GRAM* Segons la gramàtica tradicional, part de la gramàtica que ensenya la recta accentuació i pronunciació dels mots. Transcripció del mot grec προσῳδία (acompanyament del cant, qualitat i accent prosòdic), es refereix a les particularitats de la pronunciació, com´ ara l'entonació, la quantitat, la intensitat; l'equivalent llatí (*ad cantus*) és el que dóna origen al mot *accent*.

pròstata Glàndula de secreció externa, pròpia del sexe masculí, que secreta el líquid prostàtic, el qual durant l'ejaculació és mesclat amb els espermatozous procedents de les vesícules seminals.

prostitució *SOCIOL/DR* Pràctica d'avenir-se, de forma habitual i professional, a mantenir relacions sexuals amb finalitats de lucre. La societat occidental ha considerat denigrant aquesta pràctica. A Babilònia i a tot l'Orient mitjà era exercida als temples d'Astarte i de Marduk, com a ritu de fecunditat. A l'Índia, existeixen les dansaires (*baiadera*), que viuen als temples. A Grècia existí la institució refinada de les heteres. A l'estat espanyol foren prohibides per decret (1956) les cases de prostitució, però no l'exercici del tràfic il·lícit. La tendència legislativa ha estat generalment d'abolir-ne l'ús, bé que la inoperància dels decrets i les persecucions han aconsellat de limitar-se a una regulació administrativa amb vista al control, a la higiene i a la rehabilitació de

les prostitutes. En canvi, la seva explotació i foment (proxenetisme, rufianisme) entra en el camp delictiu.

Protàgores (Abdera ~485 aC — ~410 aC) Filòsof grec. Anterior a Sòcrates, és l'exponent més significat de la *sofística*. La motivació de la seva activitat filosòfico-pedagògica era l'ensenyament de la virtut. Sosté un relativisme epistemològic ("l'home és la mesura de totes les coses") que invalida tota ontologia i tot dogmatisme i porta a una actitud escèptica, excepte en el camp de la moral. Hom en conserva breus fragments.

proteccionisme *ECON* Política econòmica dirigida a protegir l'economia d'un estat, defensant els seus productes de la competència estrangera. Aquesta política es tradueix en diferents nivells d'intensitat, i pot anar des de prohibicions d'importació o exportació fins a la utilització dels aranzels com a instrument d'aquella protecció, graduant l'alçada dels drets segons la intensitat de la protecció que hom vol assegurar. Als Països Catalans, l'aparició del corrent proteccionista, al s XIX, es localitzà sobretot al Principat, i fou conseqüència, d'una banda, del procés d'industrialització operat entre el 1830 i el 1860, i, d'altra banda, del marc teòric traçat pels primers prohibicionistes i proteccionistes. Durant el període 1840-1906, el proteccionisme experimentà una enorme difusió. Al Principat, els trets principals del proteccionisme defensat per la burgesia industrial foren: donar prioritat al creixement industrial; defensar els interessos de la "nació espanyola"; i demostrar que Catalunya no explotava la resta de l'estat espanyol. Al País Valencià, malgrat que el lliurecanvisme fou una conseqüència lògica de l'exportació de cítrics, existí ja al primer terç del segle un pensament proteccionista important a l'entorn de la frustrada industrialització sedera i del nucli industrial d'Alcoi.

protectorat *DR* Part de sobirania que un estat exerceix sobre un altre, sense annexar-lo al territori nacional, respectant-li el govern intern però reservant-se les relacions exteriors. Representa un tractat entre dos estats, que determina les competències. La forma normal de l'*estat protegit* significa la intervenció del protector en les relacions exteriors, bé que existeixen els *protectorats colonials*. Lligat al fenomen del colonialisme, pràcticament ha desaparegut amb la descolonització.

proteïna *BIOL/QUÍM* Nom genèric de diferents polímers naturals formats per la unió d'aminoàcids (des de 100 fins a molts milers, mitjançant un enllaç peptídic). Tenen un pes molecular superior a 10 000. Les proteïnes, essencials per a qualsevol forma de vida coneguda, tenen una determinada disposició en l'espai, condicionada per la seqüència d'aminoàcids (estructura primària). Aquesta disposició és conseqüència de les forces d'unió (enllaços disulfur, ponts d'hidrogen, enllaços iònics, enllaços hidròfobs) entre diverses parts de la cadena i l'obliguen a adoptar l'aparença, en el seu conjunt, d'una *hèlix-α* o bé d'un full plegat (estructura secundària) i determinades disposicions en fragments de la

A l'esquerra i al centre, estructura secundària de les **proteïnes**; a la dreta, estructura terciària d'una proteïna globular

protozou ciliat

cadena (estructura terciària). L'agregació de diverses cadenes per donar una molècula de proteïna constitueix la seva estructura quaternària. Hom divideix les proteïnes en dos grups principals: les *escleroproteïnes* (α - i β -ceratina, col·lagen) i les *esferoproteïnes* o *proteïnes globulars*, de forma aproximadament esfèrica, solubles en aigua o en dissolucions salines; hom subdivideix aquestes darreres en *histones*, *albúmines* i *globulines*. Les funcions més importants de les proteïnes del cos humà són: *plàstica*, perquè constitueix el 80% del pes sec de les cèl·lules; *de control genètic*, puix que les característiques hereditàries depenen de les proteïnes del nucli cel·lular; *energètica*; *de defensa*, puix que els anticossos que intervenen en els fenòmens immunològics són proteïnes; *bioreguladora* (els enzims i determinades hormones són de natura proteica); *reguladora del pH*, per llur caràcter amfòter; *físico-química*, perquè contribueixen al manteniment de la pressió osmòtica; *de transport* de diverses substàncies, i *hemostàtica*, per la intervenció de fibrinogen en la coagulació de la sang.

protestantisme *CRIST* Conjunt de les confessions cristianes eixides de la Reforma del s XVI o influïdes per ella. La designació *protestant* els ve de la dieta d'Espira (1529). Per raons teològiques i històriques, alguns grups s'estimen més aviat ésser anomenats *evangèlics* o *reformats*. No volien pas crear una nova Església, sinó reformar l'Església existent i tornar-la a la doctrina i les pràctiques apostòliques, però, progressivament, la separació esdevingué un fet. El protestantisme impulsa les versions populars i la distribució de la Bíblia i valora la predicació de la Paraula per damunt del sacramentalisme i les cerimònies litúrgiques. Conserva dos sagraments: el baptisme i la Santa Cena (eucaristia). Rebutja la vida monàstica, entesa com una *obra* humana, oposada a la fe, i canvia l'*ascesi* per l'ètica individual. Històricament, hom distingeix en el seu si la Reforma (s XVI); l'ortodòxia protestant (s XVII); el pietisme del s XVIII, com a reacció contra el racionalisme i el naixement de la teologia crítica; el liberalisme típic del s XIX, al costat d'altres corrents importants, com el *revivalism*, que han influït en la vida dels fidels i la teologia de la conciliació; el protestantisme contemporani, influït per la teologia dialèctica (Karl Barth, 1886-1968; Emil Brunner, 1889-1966) i la desmitologització (Rudolf Bultmann, 1889-1976). Les primeres manifestacions de protestantisme als Països Catalans començaren al s XVI. Hom intentà d'introduir llibres escrits per Luter, traduïts al castellà, a València. Molts marxants i contrabandistes bearnesos hugonots anaven al Principat per a negocis i alhora, discretament, difonien llurs creences. Amb la vinguda de tropes franceses que lluitaven al costat dels catalans contra els soldats de Felip IV, el protestantisme fou consentit; En proclamar-se la llibertat religiosa (1868), els protestants eixiren de la clandestinitat i es dedicaren al proselitisme, però amb la restauració monàrquica d'Alfons XII, la nova constitució (1876) reduí la llibertat religiosa a una tolerància. Durant la Segona República el moviment protestant organitzà nombrosos actes públics,

obrí llibreries, anà a les fires i fundà més comunitats. Acabada la lluita del 1936-39, el nou règim es declarà confessionalment catòlic i prohibí qualsevol devoció acatòlica, però els protestants superaren totes les dificultats legals i el nombre de llurs adeptes fins i tot augmentà.

protó *PART* Partícula de càrrega elèctrica positiva, la de menor massa de la família dels hadrons. Dins d'aquesta família és un barió i, més exactament, un nucleó (\rightarrow *partícula*). Té una càrrega elèctrica igual a la de l'electró, bé que de signe contrari. Segons el model dels quarks, un protó és compost de dos quarks u i d'un quark d.

protozous *ZOOL* Grup d'animals que inclou espècies eucariotes unicel·lulars del regne dels protists que s'alimenten per ingestió. Alguns formen colònies on cada cèl·lula conserva la seva individualitat fisiològica i reproductora. L'estructura normal d'un protozou és la d'una cèl·lula típica eucariota, bé que presenten diferenciacions especials. Així, la membrana cel·lular és l'única en els ameboides, però els altres grups presenten a més una membrana secundària deguda a la presència d'una cutícula o d'un exosquelet resultants de l'excreció de productes pèctics. Això determina el sistema d'alimentació, de manera que en els que només tenen membrana fonamental l'alimentació té lloc per fagocitosi, mentre que en els que presenten membrana secundària té lloc per osmosi o bé mitjançant el citòstoma. Així mateix, cal esmentar la relació de les diferenciacions motrius amb la qualitat de la membrana, és a dir, la possibilitat de moure's per pseudopodis o bé per orgànuls vibràtils (cilis o flagels). El citoplasma és la part que presenta més variacions entre els diferents grups de protozous, i cal distingir entre l'ectoplasma, de vegades molt vacuolat, i l'endoplasma, els quals en certs grups són separats per envans que constitueixen un veritable endosquelet. Al citoplasma hi ha, com a substàncies de reserva, midó o paramidó, glicogen, oleïna i volutina o leucosina. La reproducció pot ésser sexual, i segons la grandària relativa dels gàmetes hom parla d'isogàmia o anisogàmia, o asexual, produïda per bipartició, multipartició, gemmació o esporulació. Respecte a l'hàbitat, els protozous menen vida activa si el medi és líquid, és a dir, si es troben a les aigües marines o dolces o bé als líquids interns de vegetals o animals. En cas de dessecació del medi, passen de la vida activa a l'estat de quiescència, a través d'un procés d'encistament que permet la supervivència d'aquests organismes en les condicions més adverses. La majoria són animals de vida lliure, però algunes espècies són simbiòtiques o bé paràsites. Els protozous es divideixen en cinc classes: flagel·lats, rizòpodes, esporozous, ciliats i succtors.

Proudhon, Pierre-Joseph (Besançon, Franc Comtat 1809 — París 1864) Socialista llibertari francès. Fill de família camperola, estudià amb beca a l'escola de Besançon. Posteriorment aconseguí una beca per a estudiar a la Sorbona, a París, on es posà en contacte amb els fourieristes (Charles Fourier). Treballà d'apoderat d'una empresa de navegació, a Lió, i es posà en contacte amb el moviment mutualista. L'any 1846 publicà l'obra *Système des contradictions économiques ou la Philosophie de la misère*, la qual havia ocasionat una polèmica amb Marx. Proudhon estava convençut que era possible un equilibri econòmic i un sistema de contracte social que, segons ell, no tenia un origen històric, sinó que era donat per les característiques bàsiques de la consciència humana: la solidaritat i l'ajut mutu. Morí quan tenia en curs la redacció de la seva última obra, *De la capacité politique des classes ouvrières* (1865). Als Països Catalans, es anys noranta i al principi del s XX, Proudhon fou assimilat sobretot per l'anarquisme.

Proust, Marcel (París 1871 — 1922) Escriptor francès. A la Sorbona, seguí els cursos de filosofia de Bergson, d'influència decisiva sobre la seva concepció del temps. Freqüentà l'alta societat, objecte del seu estudi, i fruit d'aquesta primera època són *Les plaisirs et les jours* (1896), recull d'articles i assaigs. Cap al 1895 començà una llarga novel·la autobiogràfica, *Jean Santeuil*, on ja es trobaven prefigurats temes i formes de la *Recherche*, però que abandonà. La lectura de Ruskin li ensenyà de circumscriure

la realitat metafòricament i també d'abordar-la a través del filtre de la sensibilitat. El 1905, Proust s'aïllà de la societat i començà *À la recherche du temps perdu*. Malalt, Proust es dedicà, en una desesperada cursa contra la mort, al treball de preparació i correcció de les últimes parts (l'obra era ja totalment acabada), desig que no satisféu plenament. L'obra de Proust és una lluita contra el temps, amb la memòria com a arma: l'evocació del passat, tant a través del retrat precís del món en què visqué, el París elegant de la Belle Époque, com de la pròpia personalitat. La mateixa frase proustiana, llarga i sinuosa, segueix els meandres de la memòria per tal de copsar la complexitat de les sensacions. Proust és el veritable inspirador de les tendències més avantguardistes de la literatura juntament amb James Joyce. També escriví un volum de *Pastiches et Mélanges* (1919), un de *Chroniques* (1927), un llarg i interessant assaig *Contre Sainte-Beuve* (1954) i una riquíssima correspon-dència.

Provença País d'Occitània, limitat a l'W pels territoris del Llenguadoc, a l'E per la Ligúria i el Piemont, al N pel Delfinat i al S per la mar Mediterrània. En la divisió administrativa francesa resta inclosa en la regió Provença-Alps-Costa Blava. Des del punt de vista físic, el relleu del país provençal presenta una estructura esglaonada des d'una línia de crestes pre-alpines o alpines (mont Ventor 1 912 m; mont Pelat, 3 053 m) fins a la mar. Aquest fet explica el clima mediterrani uniforme, sec i lluminós. Cal parlar d'una Provença del Roine i de la Baja Durença, formada per terres al·luvials riques, transformades per a l'agricultura, com també dels territoris de la Crau i de la Camarga. En segon lloc, hi ha una Provença marítima, amb plegaments que arriben fins a la mar i que donen una costa alta i retallada (Costa Blava). També és important, com a contrast, la Provença alpina, constituïda per una vall extensa i fèrtil (la Durença) i un conjunt de terres altes semi-desèrtiques. Per últim, cal esmentar una Provença interior, en la qual els massissos poc elevats (Santa Victòria, la Santa Bauma, etc) configuren les conques conreades (principalment amb vinya). La part del territori industrial correspon a l'E, al punt on s'articulen la ciutat de Marsella i el Roine. La importància del port marsellès ha estat decisiva per al desenvolupament del país fins que la indústria petroliera, situada al mar de Berra, substituï l'antiga elaboració industrial del sucre i de l'oli, alhora que patrocinà també la creació d'un complex petroleoquímic portuari. Amb tot, i malgrat que el turisme ha estat un dels recursos notables del país, Provença, com la resta dels territoris occitans, sofreix les conseqüències d'una mala planificació. Terra dominada per l'imperi Romà, la Provença —del terme llatí *Provincia*— es constitueix a partir del tractat de Verdun (843) com una frontera, establerta pels carolingis al Roine. Al s X aquest territori passà a ésser possessió dels reis de Borgonya i, el 1032, a l'Imperi. En aquesta època hi resta consolidat un poder comtal. Després d'haver estat possessió catalana i tolosana, en el període en què el país brillà esplendorosament, l'impacte de la croada albígesa modificà considerablement aquesta situació. La casa reial francesa aconseguí de penetrar en el país indirectament. Fou també durant aquest període que el papat fixà la seva residència a Avinyó, i així l'antic marquesat esdevingué comtat. A partir del 1273, el rei de França cedí al papa el territori avinyonès, que, un cop restablerta a Roma la capitalitat de l'Es-glésia, ja no fou reintegrat al país provençal, sinó que, després de llargues disputes, passà a França (1790). D'altra banda, el 1388, fou consumat el projecte de desmembració de l'antic regne: Niça, la vall de Lantosca i els territoris de Barceloneta pas-saren a formar part del comtat de Savoia. Mentrestant, Carles III, successor del rei Renat, deixà, en morir, el comtat a les mans del rei de França. A partir d'aquest moment, la història del país resta definitivament lligada als esdeveniments polítics i històrics de França: el 1547 es consumava l'annexió i era implantada a Provença la llengua, la cultura i l'administració dels invasors. Al s XVII es produïren unes revoltes sagnants (revolta dels Cascavèus, 1630) contra la política centralista de Richelieu i, del 1789 al 1793, la revolució burgesa divi-dí pràcticament la terra de Provença en dos bàndols. Després de la Revolució Francesa i fins al s XX, Provença es mostra com un país sorprenent: país dretà, ultrareialista en el “terror blanc” del 1815; país esquerrà, republicà, que portà vers la Revolució l'al

darull contra el cop d'estat bonapartista del 1851; país de la Comuna de Marsella (1871), de fortes tendències radicals i socia-listes.

Provença, regne, marquesat i comtat de Territori format arran de la disgregació de l'imperi carolingi. Pel tractat de Prüm (855) fou atribuït a **Carles I** (mort el 863), seguit el 879 pel duc **Bosó I** (mort el 887), que deixà el regne al seu fill **Lluís I** el Cec (mort el 928), que esdevingué emperador (901) amb el nom de Lluís III. Englobava les províncies eclesiàstiques d'Ais, Arle, Embrun i Viena del Delfinat i augmentà amb el comtat de Lió i els bisbats d'Usès i Tarentesa. En 934/935 el rei **Hug I** (Hug d'Itàlia) cedí el seu regne de Provença (excepte el bisbat d'Usès) al rei Rodolf II de la Borgonya Transjurana. Els reis borgonyons només tingueren una sobirania teòrica sobre Provença, car el poder efectiu estigué a les mans dels comtes d'Arle i d'Avinyó. El comte **Guillem I de Provença a Arle** (mort el 993), dit *l'Alliberador*, esdevingué marquès de Provença i cap de la *línia dels comtes de Provença a Arle* de la primera dinastia, i el seu germà el comte **Rotbald I** (mort vers el 1002) ho fou de la *línia dels comtes de Provença a Avinyó*. La marca de Provença comprenia aleshores les tres províncies eclesiàstiques d'Arle, Ais i Embrun i la part de les d'Avinyó i Arle a la ribera dreta del Roine, també com la de Dia. A la fi del s XI la descendència del comte i marquès Guillem I l'Alliberador, posseïdora dels drets indivisos sobre el comtat i el marquesat de Provença, fou formada només per dones, les quals transme-teren llurs drets als comtes de Tolosa, de Barcelona i d'Urgell. Finalment, Provença fou partida en tres estats, els límits dels quals foren marcats aproximadament pels tractats del 1125 i del 1195. El **marquesat de Provença**, que quedà per als comtes de Tolosa, fou format amb el comtat d'Avinyó de Venaissí, amb Aurenja i Carpentràs i la terra d'Argence, amb drets eminents sobre el comtat de Dia. El **comtat de Forcalquier**, a vegades dit **de l'Alta Provença**, que restà assignat a la branca del Casal de Barcelona sorgida dels comtes d'Urgell, amb capital a Forcalquier, i amb el Gapencès, l'Embrunès els bisbats d'Apte i Sisteron i el Champsaur. I el **comtat de Provença**, que fou la part dels comtes de Barcelona, restà delimitat entre el Roine, la Durença i els Alps. El **comtat de Provença** pròpiament dit fou la part governada per Ramon Berenguer III de Barcelona (Ramon Berenguer I de Provença) i els seus descen-dents a conseqüència de l'acord del 1125 amb el comte de Tolosa. El rei Pere I de Catalunya-Aragó representà la darrera ve-gada que Catalunya i Provença foren governades ensems per un sobirà del Casal de Barcelona. A la mort de Ramon Be-renguer V sense descendència masculina (1245) s'extingia la branca provençal del Casal de Barcelona, començant a regnar al comtat la dinastia dels Anjou.

Provença-Alps-Costa Blava Regió administrativa de França (31 400 km²; 4 257 907 h [1990]). Engloba els departaments d'Alts Alps, Alps de l'Alta Provença, Alps Marítims, les Boques del Roine, Var i Valclusa. La capital és →*Marsella*.

provençal *LING* Dit del conjunt de la cul-tura (llengua, literatura, etc) occitana. L'ús del terme *provençal* referit a tot el món occità és degut a la influència de l'anti-ga literatura dels trobadors, els quals en consagraren l'ús, però, actualment, les circumstàncies sòcio-culturals i polítiques estableixen clarament la seva impropietat i recomanen l'ús del neologisme “occità” com a determinatiu de la llengua, la litera-tura i l'art de tots els països d'Oc.

proverbi *LIT* Màxima o sentència moral i didàctica, de caire erudit o popular. Provi-nent de fonts diverses —cristianes, clàssi-ques i orientals— i transmesa per reculls i antologies, la literatura proverbial fou molt conreada a l'edat mitjana i influí en altres aspectes literaris. A Catalunya, a part de la traducció dels provervis de Salomó i *De consolatione* de Boeci, n'hi ha exemples de Guillem de Cervera, Jafudà Bonsenyor, Ramon Llull, N.Pacs, Mn.Arnau, A.Turme-da, etc. Inscrit en la problemàtica de la història de la llengua, el proverbi popular fou particularment atès durant les preocu-pacions filològiques del s XVI, com a mani-festació de la llengua nacional i del saber popular. Ja del segle XVI al XIX el proverbi popular penetrà en els diccionaris i les gramàtiques, i fou objecte de recol·lecció i publicació.

Provença Vista de Villefranche, a la Costa Blava

Providence Capital de l'estat de **Rhode Island**, EUA, a la costa atlàntica i a la badia de Narragansett (155 418 h [est 1992]). El seu port registra un tràfic notable (petroli). Posseeix indústries tèxtils i mecàniques. Fou fundada el 1636 (una de les més anti-gues del país) per Roger Williams.

província *GEOG* Unitat administrativa territorial de primer grau pròpia de molts estats: Argentina, Bèlgica, Costa Rica, Cu-ba, República Dominicana, Equador, Espa-nya, Itàlia, etc. Amb aquest nom hom sol reduir els termes autòctons equivalent en altres estats: Finlàndia, Iran, Iraq, Laos, Mongòlia, Paquistan, etc. El 1833 s'establia la divisió de l'estat espanyol en 49 provín-cies (50 d'ençà del 1927). Cada província quedava dotada d'un governador civil com a delegat del govern central i suprema autoritat dins el departament i una diputa-ció provincial com a corporació represen-tativa, que en el seu origen era d'elecció democràtica popular. El 1913 fou autoritza-da la constitució de la Mancomunitat de Catalunya que incloïa les quatre províncies del Principat, i el 1932 es constituí la Gene-ralitat, que decretà (1936) una divisió de Catalunya en nou regions o supercomar-ques i 38 comarques. El 1939 la desaparició de la Generalitat comportà el restabliment de les quatre províncies catalanes. Els lí-mits de les fronteres provincials tallen pel mig zones d'identitat fisiogràfica, històrica i sòcio-econòmica i no respecten els límits naturals, particularment pel que fa a les províncies valencianes, dins les quals que-den elements castellans i aragonesos. Igual-ment les províncies del Principat exclouen terres de parla catalana que són assignades a les tres províncies en què fou dividit Ara-gó. Els territoris catalans annexionats a França, amb l'afegit de la comarca llenguadociana de la Fenolleda, formen el depa-tament dels Pirineus Orientals, establert per l'Assemblea Constituent Francesa del 1790.

Prudenci [*llat: Aurelius Clemens Prudentius*] (Calahorra 348 — ? ~405) Poeta cristià i apologista. Conreà la poesia lírica i l'èpico-didàctica. Escriví el *Cathemerinon* o ‘Llibre dels himnes del dia’, el *Peristephanon*, ‘Lli-bre de corones’, en honor dels màrtirs; l’*A-potheosis*, sobre la divinitat de Crist; l’*Ha-martigenia*, sobre l’origen del pecat; la *Psi-chomachia*, sobre l’ideal ascètic de vida interior; el *Dittochaeon*, sobre temes bíblics; i el *Contra Symmachum*, contra el paga-nisme.

Prud’hon, Pierre-Paul (Cluny 1758 — París 1823) Pintor francès. A Roma (1785-88), fou influït per Il Correggio, per L.da Vinci i per la pintura alexandrina hel·lenís-tica. Establert a París (1796), adquirí renom amb *La Saviesa i la Veritat descendint sobre la terra* (1799). Rebé encàrrecs de Napoleó I. Autor de *La justícia i la venjança perseguint el crim*, *El rapte de Psique* (1808) i *Venus i Ado-nis* (1812). Amb la Restauració es consagrà al retrat (*Constance Mayer*) i a la pintura reli-giosa (*Crist a la creu*, 1822). Utilitzà el clar-obscur i el *sfumato*.

prunera [*Prunus domestica*, família de les rosàcies] *BOT/AGR* Arbre caducifoli fins de 10 m d'alt, de fulles el·líptiques, crenades i pubescents en el revers, de flors blanques, en petits ramells, i de fruits (les *prunes*) comestibles. Oriünd del Caucas, és natura-litzat a una gran part d'Europa i conreat en diverses zones temperades del món.

Prússia [*al: Preussen*] El més important dels antics estats alemanys, situat entre el centre i el nord de l'antiga Alemanya unificada, en territoris estesos des de les muntanyes de l'Alemanya central a la mar del Nord i a la Bàltica, del Rin al Nemunas (*al: Memel*) (292 800 km²). Com a estat lliure incloïa la Prússia Oriental, situada a l'est del corredor polonès, que tallà el territori prussià després de la Primera Guerra Mundial, Brandenburg, Pomerània, Silèsia, gran part de la Saxònia, Slesvig-Holstein, Hannover, Westfàlia, Hessen-Nassau, les províncies del Rin i els països de Hohenzollern al SW d'Alemanya, enclavats dins el territori de Baviera. El territori prussià és travessat per la majoria dels grans rius alemanys: Rin, Ems, Weser, Elba i Oder. País d'avançada agricultura, amb predomini dels conreus de patates, sègol, ordi i civada. A les regions occidentals hi ha un predomini de la indústria, sobretot al Ruhr prussià, que s'ha beneficiat dels seus enormes dipòsits de carbó. Per fer cara als atacs dels prussians o borussians pobladors de la regió litoral a l'est del Vístula, d'ètnia bàltica i pagans, el 1226 el duc polonès Conrad de Masòvia sol·licità l'ajut de l'orde Teutònic. Però l'orde, desplaçant el qui l'havia cridat, entre el 1229 i el 1295 sotmeté les terres entre el Vístula i el Nemunas, substituï la població bàltica per colons alemanys, bastí fortaleses i creà nombroses ciutats. Durant el s XIV dugué a terme una política d'expansió territorial i germanització; Polònia i Lituània uniren llurs forces i els obligaren a cedir la Prússia occidental i a prestar vassallatge al rei polonès per la Prússia oriental. El 1525 el gran mestre Albert de Hohenzollern s'adherí a la Reforma protestant, secularitzà l'orde i transformà l'estat teocràtic prussià en un ducat laic hereditari. L'enèrgic Frederic-Guillem I *el Gran Elector* (1640-88) sostragué Prússia de la tutela polonesa i hi reforçà els seus poders en detriment de les assemblees de nobles i burgesos. Frederic III (1688-1713) el 1701 esdevingué “rei de Prússia” (Frederic I); des de llavors el nom de Prússia s'aplicà a la totalitat dels disseminats dominis dels Hohenzollern berlinesos (Prússia estricta, Brandenburg, Pomerània, Kottbus, ducat de Kleve, Magdeburg, Minden, etc), que constituïen, per la seva extensió i per l'exèrcit creat pel Gran Elector, el més poderós estat, després d'Àustria, del Sacre Imperi Germànic. La Prússia de Frederic II (1740-86), ampliada territorialment, enriquida gràcies a un programa econòmic mercantilista i superficialment modernitzada, adquirí el rang de potència europea. Prússia adoptà una actitud combativa enfront de la França revolucionària i napoleònica. Les derrotes de Jena i Auerstedt (1806), la subsegüent ocupació de Berlín i les dures condicions del tractat de Tilsit (1807), pel qual l'estat prussià perdé la meitat del seu territori, provocaren el desvetllament del sentiment nacional en amplis sectors del país i els programes regeneracionistes de la intel·lectualitat i dels caps de l'exèrcit i de l'administració abocaren a la formació d'un exèrcit nacional, a la reestructuració de l'ensenyament i a la reforma de les estructures socials, encara plenament feudals. El nou exèrcit palesà la seva eficàcia expulsant del país les tropes de Napoleó, a Leipzig (1813) i a Waterloo (1815). El congrés de Viena (1814-15) reduí els dominis de Prússia a Polònia i els amplià considerablement a l'oest d'Alemanya, amb el tàcit compromís d'impedir tota temptativa revolucionària a la veïna França. El Zollverein o Unió Duanera forjava la unificació econòmica, i preparava el terreny per a la posterior unificació política, a la qual contribuï decisivament Otto von Bismarck, des del 1862 ministre de Guillem I (1861-88). A partir d'aquest moment, descartada Àustria, vençuda en la guerra austro-prussiana, la història de Prússia s'identificà plenament amb la d'Alemanya.

psicoanàlisi *PSIC/PSIQ* Mètode per al tractament dels desajusts emocionals i mentals, fundat per **S.Freud** el 1896 i basat en fenòmens com els de motivació inconscient, conflicte i simbolisme oníric. Quan la doctrina que sustenta el mètode psicoanalític es refereix al tema de l'inconscient, rep el nom de psicologia profunda i engloba variants de la psicoanàlisi com és ara la psicologia analítica, la psicologia individual i l'anomenada neopsicoanàlisi, mentre que, quan insisteix en el paper primordial de la motivació, s'orienta en el sentit de la psicologia dinàmica. L'elaboració del mètode psicoanalític per Freud s'originà a partir de l'observació d'aquest dels efectes nocius de determinats esdeveniments

traumàtics aparentment oblidats; l'establiment ulterior d'un vncle entre aquests esdeveniments i els símptomes observats, portà Freud a l'afirmació d'un inconscient dinàmic, a partir del qual hom pot comprendre el sentit d'aquells símptomes en superar la sèrie de resistències que l'esmentat inconscient determina. En l'intent d'aconseguir de superar aquestes resistències, Freud provà successivament la hipnosi i la suggestió i finalment se serví de la lliure associació, tècnica creada per dirigir el pacient a respondre de forma lliure i espontània, a partir de qualsevol associació d'idees, sentiments o evocacions. Al costat de la lliure associació, el psicoanalista ha de comptar amb els fenòmens de transferència del pacient, en virtut de la qual les actituds emocionals de l'inconscient d'aquest són transferides a ell, al llarg del tractament; finalment la psicoanàlisi se serveix de la interpretació dels somnis, arribant des del seu *contingut manifest* al *contingut latent* inconscient. Quant als principis teòrics que, en Freud, donen suport al mètode de la psicoanàlisi, hom afirma la tendència humana a suprimir tota excitació penible (*principi del plaer*), contra la qual s'imposen les condicions del món exterior (*principi de realitat*), com també la tendència de les experiències traumatitzants a repetir-se (*compulsió de repetició*); així mateix, hom estableix tres instàncies psíquiques, anomenades l'*allò*, el *super-jo* i el *jo*. La psicoanàlisi comporta, també, d'un banda, el reconeixement que els fets psíquics obeeixen a un determinisme, i no pas a l'atzar, alhora que l'acceptació que els processos afectius gaudeixen d'una certa autonomia i poden ésser desplaçats; d'altra banda, l'afirmació d'una clara primacia de la sexualitat i l'agressivitat, alhora que la suposició que els trets sexuals de l'individu són determinats des de la infància. Convertida, més enllà del seu caràcter de mètode, en ciència aclaridora i àdhuc explicativa del comportament humà, la psicoanàlisi forneix actualment hipòtesis de treball fecundes en el camp de les ciències humanes, des de la pedagogia i la sociologia fins a l'antropologia i la religió.

psicologia *PSIC* **1** Ciència que estudia la constitució anímica, o vital, i el comportament dels animals i de l'home. **2** Ciència que estudia la constitució, el comportament i els estats de consciència de la persona humana, considerada individualment o bé, i àdhuc alhora, com a membre d'un grup social; per tal de diferenciar-la de la psicologia animal, hom en diu també **psicologia humana**. La psicologia moderna arrenca del mètode quantitativo-experimental i pot subdividir-se en l'anomenada *psicologia de les escoles* (el conductisme, la psicoanàlisi, la psicologia de la forma, el funcionalisme, l'estructuralisme, etc) i en una més sintètica, i alhora més especialitzada, *psicologia contemporània*. Pel que fa als mètodes o tècniques cal destacar els de caràcter clínic, els de caràcter experimental i els de caràcter psicofísic. Donada la creixent especialització de la psicologia i la interrelació entre les especialitats, és difícil d'establir una enumeració de les diverses branques. Segons l'*objecte material* hom pot distingir entre **psicologia individual**, centrada en la persona com a individu, i **psicologia social**, que estudia la interrelació d'individu i grup social; hom pot incloure-hi també la **psicologia infantil**, a la qual corresponen tant la **psicologia evolutiva** com la **psicologia genètica** o **del desenvolupament**; hom pot esmentar, finalment, la **psicologia patològica**, més coneguda com a *psicopatologia*. Segons el seu *objecte formal*, la psicologia es pot subdividir, d'una banda, en **psicologia general**, quan pretén d'establir les lleis generals del comportament i de la consciència humans, **psicologia diferencial**, quan estudia les característiques psíquiques d'un individu (**psicologia mèdica**) o d'un grup d'individus, i **psicologia comparada** com a estudi comparatiu dels estats de consciència i dels tipus de comportament en diferents grups socials, races o àdhuc estadis de la vida; i, d'altra banda, es pot subdividir també en **psicologia teòrica**, que tracta d'establir les lleis que expliquin els fenòmens psíquics coneguts, i **psicologia aplicada**, que se serveix d'aquestes lleis per a actuar en un terreny concret (**psicologia industrial**, **psicologia escolar**, **psicopedagogia**, i altres). Segons el seu *mètode*, la psicologia coneix les següents especialitats: la **psicologia clínic**a, que té com a objecte l'estudi de la diagnosi, el tractament i la prevenció de les malalties mentals; la **psicologia de la introspecció**, centrada en l'estudi dels

fenòmens conscients no exterioritzats en el comportament i que ha trobat continuadors en l'anomenada **psicologia objectiva**, **psicologia fenomenològica**, o **psicologia de l'observació**; la **psicologia experimental**, que estudia els fenòmens psíquics servint-se del laboratori i de la **psicometria**; la **psicologia fisiològica** o *psicofisiologia*; la **psicologia analítica**; i, finalment, la **psicologia profunda**, el mètode i nucli de la qual és la psicoanàlisi freudiana. Menció a part mereix l'anomenada **psicologia científico-espiritual**, que afirma la decisiva importància de l'esperit. Tanmateix la primacia en l'àmbit de la psicologia correspon actualment a l'anomenada **psicologia científica** (o **científico-positiva**) caracteritzada per un rebuig de qualsevol tipus de teoria psicològica total i per una orientació típicament molecular o especialitzada, aliena a síntesis interpretatives globals.

psicosi *PSIQ* Terme genèric que designa un cert tipus de desordre i malalties mentals, generalment greus i caracteritzables sovint per una alteració global de la personalitat, i que sol comportar l'exclusió de referència a les afeccions psico-somàtiques, al retard mental, a les sociopaties i, sobretot, a les neurosis. Dins de les psicosis, hom parla de *psicosis constitucionals* (o *sintomàtiques*), que poden ésser *orgàniques* o *tòxiques* i que són degudes a tares cerebrals hereditàries espontàniament manifestes o sorgides en ocasió d'altres afeccions patològiques (infeccions, intoxicacions, traumes afectius), i de *psicosis funcionals* (o *afectives*), entre les quals es destaquen la *psicosi maníaco-depressiva*, l'*esquizofrènic*a (→***esquizofrènia***) i, com a espècie concreta de les *psicosis involutives*, la síndrome malenconiosa involutiva.

psiquiatria *PSIQ* Ciència que té per objecte l'estudi, la diagnosi i el tractament dels desordres i les malalties mentals, i dels problemes d'adaptació de la personalitat. La psiquiatria s'ha desenvolupat històricament en el marc de la medicina. L'estudi de la patologia psíquica començà pròpiament al s XVI, amb les aportacions dels metges renaixentistes Paracels i F.Platter, però la constitució de la corresponent especialitat no arribà sinó a la darrerria del s XVIII, amb W.Cullen, V.Chiarugi, J.Daquin, J.G.Langermann i Ph.Pinel. Al s XIX hi hagué una extraordinària floració de la psiquiatria al món germànic; cal destacar W.Griesinger, P.J.Moebius, que distingí entre psicosis endògenes i exògenes, i E.Kräpelin. P.de Vinay, V.Magnan, B.A.Morel i P.Janet són altres figures destacades de la psiquiatria francesa. Successives aportacions al camp psiquiàtric han estat, entre altres, les de la teràpia hipnòtica, les de les tècniques de la *psicoanàlisi* i la de les més modernes troballes farmacològiques, com també la de l'aplicació d'altres mètodes terapèutics com són ara els elèctrics o els quirúrgics (*psicocirurgia*) L'ús abusiu d'aquests mètodes, no menys que les condicions d'aïllament dels malalts en els centres psiquiàtrics, determinà el sorgiment de l'anomenada *antipsiquiatria*, corrent psiquiàtric que cerca d'humanitzar la terapèutica de les malalties mentals, tot relativitzant els criteris que són a la base de moltes diagnosis psiquiàtriques.

psoriasi *PAT* Dermopatia crònica, de causa desconeguda, caracteritzada per la presència de lesions eritematoses de mides diverses, arrodonides i circumscrites, recobertes per escates de color blanquinós. Com a formes clíniques particulars hi ha l'*artritis psoriàsica*, que és semblant a l'artritis reumatoide, i la *dermatitis psoriàsica exfoliativa* en la qual tota la pell del cos és afectada, enrogida i coberta d'escates fines.

Ptolemeu, Claudi (Ptolemais Hermiu ~90 — Canop ~168) Astrònom, matemàtic i geògraf grec. La seva obra principal és *Composició matemàtica* o *Gran sintaxi*, la qual és més coneguda amb el nom d'*Almagest*, nom que li donaren els traductors àrabs, i en el qual recollí tots els coneixements astronòmics anteriors i presentà el sistema ptolemaic. També és autor del llibre més important d'astrologia de l'antiguitat.

pubilla *SOCIOL* Dona instituïda hereva, generalment per part d'algun ascendent, en el qual cas se solia reservar tot el patrimoni com a bé parafernall, que era administrat per ella. En cas de contreure matrimoni amb persona que no gaudia de la condició d'hereu, aquest aportava béns en concepte d'aixovar, com un dot aportat pel marit, a favor del qual la pubilla solia prometre-li la soldada.

puça *ZOOl* **1** Nom genèric de diverses espècies d'insectes de l'ordre dels sifonàpters, de petites dimensions (fins a 6 mm), cos comprimit, sense ales, amb aparell bucal picador-xuclador i potes llargues que els serveixen per a saltar. Viuen com a ectoparàsits temporals dels vertebrats homeo-terms (ocells i mamífers), dels quals xuclen la sang. Les larves són àpodes i moltes són portadores de gèrmens de malalties infeccioses. La picada de la **puça comuna** (*Pulex irritans*) pot transmetre a l'home diversos paràsits, sobretot bacteris (salmonel·les, estafilococs, rickèttcies, etc), cucs paràsits (cestodes, nematodes) i protozous. L'espècie *Xenopsylla cheopis* és el principal agent transmissor de la pesta bubònica (transmesa també per la puça comuna), que en alguns llocs esdevé endèmica (Índia, Mongòlia, etc). Altres espècies parasiten rosegadors, gats, gossos, etc. **2** **puça d'aigua** [*Daphnia* sp, família dels dàfnids] Crustaci branquiópode de l'ordre dels cladòcers, d'1 a 3 mm de llargada, amb el cos protegit per una closca o cuirassa dorsal que deixa lliure la regió cefàlica. Habiten a les aigües dolces, en el plàncton superficial, on són molt abundants. Són emprades, assecades, en aquariologia, com a aliment dels peixos.

Puerto Rico [*nom oficial en cast: Estado Libre Asociado de Puerto Rico; angl: Commonwealth of Puerto Rico*] Estat de les Antilles, associat als EUA, uns 80 km a l'E de la Hispaniola i constituït per l'illa homònima i les illes Vieques, Culebra, Mona i d'altres de més petites (9 104 km²; 3 653 000 h [est 1994]). La capital és San Juan.

LA GEOGRAFIA El 71% de la superfície és de terres altes, marca el relleu una serralada central que la travessa d'W a E (Cerro Punta, 1 333 m). A la zona muntanyosa, petites conques depressides ofereixen bones terres agrícoles. Els rius són estacionals. Clima tropical, càlid i humit. La població és principalment mestissa, amb el 20% de negres. És un país d'alt creixement demogràfic (10,2‰, 1993) a causa de la forta natalitat (18‰). El creixement, però, és absorbit en gran part per la forta emigració, especialment als EUA. La part més poblada de l'illa és al NE, on hi ha la capital, San Juan. Altres ciutats importants són Bayamón, Ponce, Carolina i Caguas. Els idiomes oficials són el castellà i l'anglès i la majoria de la població (85,3%) és catòlica. L'agricultura es basa en el cafè, vegetals, canya de sucre, pinyes i tabac. La ramaderia és bàsicament bovina, especialment lletera, i porcina. També es destaca l'avicultura. Els recursos miners són escassos (pedra calcària i sal) i la producció d'energia, feble, car es redueix a la hidroelèctrica; tota la resta procedeix del petroli importat. La industrialització ha estat possible en entrar l'illa dins el sistema duaner nord-americà, que permet la lliure circulació de capitals i mercaderies entre l'illa i el continent, i pel programa (1978) del govern dels EUA, tendent a estimular el capital illenc. En 1982-83 hom hi afegí crèdits importants per deturar l'emigració als EUA, tot combatent la pobresa i l'atur. Al costat de les indústries de transformació agrícola (sucrera, amb rom i melasses i alcohol, com a subproductes, conservera, tabac, cervesa, brodat) s'han desenvolupat sobretot les de ciment i material elèctric i electrònic. Les comunicacions interiors se centren en 22 588 km de carreteres. Els ferrocarrils només serveixen les factories sucreres. Els contactes exteriors se centren en l'aeroport i el port de San Juan. El turisme aporta una contribució notable a l'economia. El comerç internacional és afavorit per la zona franca de Mayagüez i, del 1982 ençà, la del port de San Juan. Els intercanvis comercials són fonamentalment de productes químics, aliments i maquinària elèctrica. Les importacions i exportacions tenen lloc principalment amb els EUA. La balança corrent és negativa, però la balança de capitals, favorable, permet de saldar el dèficit. El sector terciari és l'essencial. La unitat monetària és el dòlar nord-americà. Puerto Rico és un estat lliure associat als EUA. La població té la ciutadania nord-americana, però no pot votar a les eleccions al congrés o a la presidència dels EUA. L'estat gaudeix d'autonomia interna, però els EUA es reserven les relacions exteriors, la defensa, la justícia, la direcció de l'economia i la facultat de derogar les lleis elaborades pel parlament porto-riqueny. Exerceix el poder executiu el governador i el legislatiu un parlament bicameral, renovats ambdós cada quatre anys.

LA HISTÒRIA

Habitada pels indis arawaks d’origen ama-zònic, l’illa, anomenada per ells Borin-quen, fou descoberta el 1493 per Cristòfor Colom. Juan Ponce de León començà la seva colonització amb la fundació de la ciuat de Puerto Rico en una estratègica badia. Cap al 1530 s’esgotà l’explotació minera de l’illa i l’economia passà a ésser agrícola (canya de sucre) i esclavista. El 1521 l’illa fou anomenada Puerto Rico i la seva capital esdevingué San Juan. Atacada constantment pels indis caribs i pels pirates durant els ss XVII i XVIII, el seu ritme econòmic no s’accelerà fins el 1815, que una reial cèdula liberalitzà el comerç de fruites. La immigració féu créixer la població, però també motivà la primera explosió autonomaista el 1835, continuada el 1839, i sobretot el 1868. La intensificació de la política repressiva, en especial des del 1865, coincidí amb l’abolició de l’esclavitud, però la radicalització de la resistència local obligà el govern espanyol a concedir l’autonomia a l’illa el 1897. El primer govern autònom es constituí pel febrer del 1898 presidit per Francis-co Mariano de Quiñones. Sis dies més tard esclatà la guerra hispano-nord-americana. Pel juliol les forces dels Estats Units envai-ren l’illa, malgrat la resistència espanyola i popular. Els nacionalistes porto-riquenys exigiren l’evacuació nord-americana, però el tractat de París (1899) traspassà la sobira-nia espanyola als EUA. El 1917 la Llei Jones concedí la ciutadania nord-americana, però no evità que continués la resistència. El 1933 la New Deal permeté la creació del Partido Popular Democrático, que esdevin-gué l’instrument nord-americà contra els sectors tradicionals. En 1950-52 els EUA reconegueren Puerto Rico com a estat lliu-re associat. El plebiscit del 1967 donà la vic-tòria al sistema vigent, ratificat per escàs marge en un nou referèndum el 1993.

pugó *zool* Nom donat a diversos insectes homòpters de la família dels afíids. Tenen el cos de molt petites dimensions (1-5 mm), amb formes àpteres i alades. Tots són paràsits de plantes, a les quals ocasionen grans perjudicis. El **pugó de la col** (*Aphis brassicae*), de formes àpteres de color verd amb taques blanques, i de formes alades blanques però amb el cap i el tòrax negrencs, parasita les fulles de la col. El **pugó del blat** (*Macrosiphum cereale*), de formes àpteres de color verd i de formes ala-des amb el cap i el tòrax marrons, para-sita sobretot les espigues. El **pugó dels rosers** (*Macrosiphum rosae*), de formes àptes verdes o ferruginoses i de formes alades negres, parasita les extremitats tendres de les branques dels rosers. El **pugó de la perera i del pomer** (*Aphis pomi*), de color verd clar i només formes àpteres, es troba sobretot a les pomeres i a les pereres. El **pugó del préssec** (*Brachycaudus persicae*), de color variable i molt lluent, parasita les fulles del presseguer i de la prunera. El **pugó llanut** (*Eriosoma lanuginosa*) té dos hostes, un de principal, l’om, en el qual produeix gal·les globuloses de més de 10 cm de diàmetre, i un de secundari, les arrels de la perera, en la qual fa grans estralls.

Puig i **Cadafalch**, **Josep** (Mataró 1867 — Barcelona 1956) Arquitecte, historiador de l'art i polític. Estudià arquitectura i ciències exactes a Barcelona (doctorat a Madrid el 1888). Establert a Barcelona, dirigí la cons-trucció de la casa Martí —Els Quatre Gats— (1895), on combina les formes del gòtic nòrdic i la tradició pairal, amb profussió de les arts aplicades. Dibuixà la creu de ferro del Rosari Monumental de Montserrat (1896) i a Argentona féu la seva residència (1897) i la masia dels Garí (1899). A Barce-lona féu la casa Amatller (1900), la casa Macaya (1901), la casa Sastre i Marquès de Sarrià (1905), la casa Serra (1907), la casa Quadras (1905) i la casa Terrades (1905) (casa de les Punxes), etc. Obres més tarda-nes són: la Casa Company (1911), els pro-jectes (1915) de l'Exposició Internacional de Barcelona, les cases Pich i Pon (1921), Guarro (1923) i Casarramona (1924). Pro-jectà l'enllaç de la Via Laietana amb el sec-tor de la capella de Santa Àgata (1914) i l'agençament de la Plaça de Catalunya (1923). Restaurà les esglésies de Sant Martí Sarroca i de Sant Joan de les Abadesses i impulsà les excavacions d'Empúries a tra-vés de l'Institut d'Estudis Catalans, entitat de la qual fou cofundador i president molts anys. Profund coneixedor de l'art medieval català, és autor d'obres com *L'arquitectura romànica a Catalunya* (1909-18, amb A.de Falguera i J.Goday), *La geografia i els orígens del primer art romànic* (1930). Ingressà el 1886 al Centre Escolar Catalanista, que

presidí (1889-90). Participà en la I Assem-blea de la Unió Catalanista de Manresa (1892), pertangué a la Lliga de Catalunya i fou un dels fundadors de la “La Veu de Catalunya”. Cofundador de la Lliga Regio-nalista (1901), fou membre del seu Comitè d'Acció Política. Del 1902 al 1905 fou regi-dor de l'Ajuntament de Barcelona, on pro-mogué la constitució de la Junta Autòno-ma de Museus (1902). Diputat a corts per Barcelona (1907), fou diputat provincial per Barcelona. Fou president de la Manco-munitat des del 1919 al 1923.

Puig i **Ferreter Joan** (la Selva del Camp 1882 — París 1956) Escriptor. De formació autodidàctica, la seva obra s’inicià en el tea-tre, desenvolupat en dues etapes: dels dra-mes de passions de la primera (*Aigües encantades*, 1908; *La dama enamorada*, 1908, etc) a l'intent d’acostar-se a l’“alta comèdia”: *L'escola dels promesos* (1922), *Un home genial* (1923), etc. Seguidament, es dedicà a la narrativa, que ja havia iniciat amb *La novel·la d'Esther* (1918), i escriu *L'home que tenia més d'una vida* (1924), *Les facècies de l'amor* (1925) i *Els tres al·lucinats* (1926), caracteritzats ja pels trets principals de la seva narrativa: psicologisme, mate-rials autobiogràfics i individualisme. Segui-ran *Servitud* (1927), *Una mica d'amor* (1927) i *Vida interior d'un escriptor* (1928). Director de la “Biblioteca A tot vent”, hi edità *El cer-cle màgic* (1929), que obtingué el premi Crexells. Dirigí “La Campana de Gràcia”, des del 1932. Dins Esquerra Republicana de Catalunya, s’allunyà de les lletres, que reprengué el 1934 amb *Camins de França*, la seva obra mestra. A partir del 1938 i fins a la seva mort escriví el vast cicle novel·lístic *El pelegrí apassionat*, en dotze volums (edi-ció 1952-77). També escriví centenars de poemes i el dietari *Ressonàncies*, redactat en 1942-52 i editat en dos volums. Fou minis-tre de justícia del govern republicà a l'exili (1952-54).

Puigcerdà [*ant: Montcerdà*] Municipi i cap de la comarca de la **Baixa Cerdanya**, al qual li fou agregat el 1969 el de Vilallobent (19 km²; 6 329 h [1991]). El terme és a l'interfluvi del riu d'Aravó i del Reür i el Segre; el límit septentrional i oriental el constitueix la línia fronterera franco-espanyola. L'agricultura és, bàsicament, de regadiu; aprofita l'aigua de la **sèquia de Puigcerdà**, que canalitza l'aigua del riu d'Aravó. Remunta al s XIV i dóna lloc a l'**estany de Puigcerdà**, artificial, d'una extensió de 2,28 ha. El comerç és força desenvolupat en funció i servei del turis-me; se celebra mercat el diumenge i diver-ses fires al llarg de l'any. La capacitat hote-lera és destacada, però té encara més pes la funció d'estiueig i residència que Puigcerdà exerceix des de la segona meitat del s XIX (el primer xalet és del 1866), amb predomi-ni de la mitjana i alta burgesia barcelonina. La *vila* (5 288 h [1991], *puigcerdanencs* o *puigcerdanesos*; 1 202 m alt), capital de la Baixa Cerdanya i centre històric de tota la Cerdanya, s'aixeca damunt el puig Cerdà (o *Montcerdà*), on domina el Segre. Té un nucli antic, en el qual hom construí o amplià les muralles cinc vegades i una sèrie de ravals adossats, com el de la Baronia (a partir de l'ampliació del s XVIII), i altres nuclis de residència i estiueig, nous, discontinus, als afores. L'església parroquial de Santa Maria, fundada al s XII, fou reconstruïda al s XIV, en estil gòtic i modificada posteriorment, fins al s XVIII; destruïda el 1936, resta en peu només el robust campanar; després de la guerra civil la seu parroquial es traslladà a l'església (s XV) del convent de Sant Domingo. La plaça major, dita avui d'en Cabrinetty, és porxada. La casa de la vila fou iniciada al s XIV i té una notable teula-da volada del XV. Entre altres edificis nota-bles hi ha les cases Descatl·lar i Cadell. L'antic hospital fou fundat al s XII. La població fou fundada en 1177-78 per Alfons I, que considerava la d'Ix, propera, poc apta per a la defensa; sembla que al lloc ja hi havia una fortalesa des de la fi del s XI. Tingué des del segle XIV vot a corts i esde-vingué centre de la vegueria de Puigcerdà i capital efectiva de tota la Cerdanya. El terme comprèn, a més, els llogarets i ravals de Ventajola, Vilallobent, Age, Rigolisa, la Guingueta (277 h [1991]), Sant Martí d'Aravó i les urbanitzacions de Sant Marc i de Deuloféu.

Puigmal, el La muntanya més alta (2 913 m), juntament amb el Carlit, dels Pirineus Orientals, al límit entre el municipi de Queralbs (Ripollès) i el d'Er (Alta Cer-danya). L'any 1975 foren inaugurades les instal·lacions de l'**estació d'hivern del Puigmal**, dins el municipi d'Er.

Puigsacalm, el Muntanya de la Serrala-da Transversal Catalana, al municipi de la Vall d'en Bas (Garrotxa). Separa la platafor-ma estructural del Collsacabra (W) i la plana d'en Bas (E), i part de la fossa tectòni-ca d'Olot.

Puigserver i Plana, Fabià (Olot, Garrot-xa 1938 — Barcelona 1991) Escenògraf i director teatral. Des del 1951 residí a Polò-nia, on es llicencià en escenografia escènica. Realitzà nombrosos espectacles amb un cri-teri renovador, entre els quals *Primera histò-ria d'Esther* (1960), *Antígona* (1967), *El retaule del flautista* (1971), *Yerma* (1972), *Àlias Serrallonga*, *La Setmana Tràgica* (1975), *M-7 Catalunya* (1978), etc. Fundat el Teatre Lliure de Barcelona (1976), hi realitzà una tasca ininterrompuda com a escenògraf i director (*El balcó*, 1981; *La flauta màgica*, 1984; *Un dels últims vespres de carnaval*, 1985; *Terra Baixa*, 1990, i *Història del soldat*, 1991. Dissenyà, amb l'arquitecte Manuel Núñez, el projecte de rehabilitació del Palau de l'Agricultura, nova seu del Teatre Lliure.

Puigvert i Gorro, Antoni (Santa Colo-ma de Gramenet 1905 — Barcelona 1990) Metge uròleg. Es llicencià a Barcelona l'any 1928. Entrà al Servei d'Urologia de l'Hospí-tal de Sant Pau (1933) i a partir del 1951 en fou el director. El dirigí també un cop con-vertit (1953) en Institut d'Urologia, i dirigí l'escola d'especialització urològica que hi radica (1967). L'any 1971 fou nomenat catedràtic d'urologia de la Universitat Autò-noma de Barcelona.

Pujades, Jeroni (Barcelona 1568 — Cas-telló d'Empúries 1635) Cronista, doctor en ambdós drets per la Universitat de Lleida, professor de cànons en la de Barcelona, oïdor de l'audiència i apoderat general i jutge del comtat d'Empúries. La seva obra més important és la *Crònica universal del Principat de Catalunya*. Escriví un volumi-nós *Dietari*, del 1601 al 1630, que és de gran interès per a la història d'aquests temps i per a la biografia del mateix autor.

Pujiula i Dilmé, Jaume (Besalú, Garrotxa 1869 — Barcelona 1958) Biòleg. Ingressà a la Companyia de Jesús. S'especialitzà en biologia a Àustria i Alemanya. El 1910 fundà a Tortosa el Laboratori Biològic de l'Ebre i el 1916 fou un dels fundadors de l'Institut Químic de Sarrià. Del 1925 al 1928 presidí la Institució Catalana d'Histò-ria Natural.

Pujol i Soley, Jordi (Barcelona 1930) Polí-tic. Es llicencià en medicina a Barcelona. Fou un dels fundadors i capdavanter del grup parapolític CC (Catòlics Catalans) (1954). El 1960, després d'una sorollosa protesta al Palau de la Música Catalana, fou detingut i torturat. Acusat d'ésser el cervell de la campanya popular contra Luis de Galinsoga i d'haver escrit un full imprès contra el general Franco, fou condemnat a set anys per un tribunal militar. En passà dos i mig a la presó de Saragossa i un de confinat a Girona. La seva condemna desencadenà una àmplia campanya, dins i fora del país, i el seu nom fou exhibit com un símbol. Fou el principal creador i motor de la Banca Catalana (1962), de la qual fou nomenat conseller delegat i vice-president executiu. Abandonà les activitats i els càrrecs empresarials i fundà **Convergència Democràtica de Catalunya**, n'ocupà la secretaria general entre el 1976 i el 1989, i en aquest darrer any en fou elegit presi-dent. Diputat a les corts espanyoles (1977 i 1979). El 1980 encapçalà les llistes de Con-vergència i Unió al Parlament de Cata-lunya, el qual l'elegí president de la Gene-ralitat i el reelegí —ara, per majoria absolu-ta— el 1984, el 1988 i el 1992. El 1995 fou reelegit president, bé que només per majo-ria simple. Des d'aquest càrrec ha desenvo-lupat una política de recuperació de les ins-titucions catalanes i de consolidació de l'autogovern català en el marc de l'estat espanyol, com també de projecció exterior de Catalunya en un sentit accentuadament europeista. En l'àmbit institucional de la Unió Europea, aquesta política cristal·litzà el 1989 en la creació de l'Euroregió, forma-da pel Llenguadoc-Rosselló, el Migdia-Piri-neus i Catalunya, i el 1992 en l'elecció per a la presidència de l'Assemblea de les Regions d'Europa, càrrec pel qual fou reele-git el 1994.

Pujols i Morgades, Francesc (Barcelona 1882 — Martorell 1962) Escriptor. El 1903 guanyà la Flor Natural als Jocs Florals de Barcelona amb un *Idil·li* maragallia, i el 1904 publicà el *Llibre que conté les poesies de Francesc Pujols*, prologat per Maragall. Des

Puerto Rico La fortaleza de San Juan

Josep Puig i Cadafalch La casa Amatller

Jordi Pujol i Soley

del 1908, exercí la crítica d’art en nombroses publicacions de l’època. El 1918 publicà *Concepte general de la Ciència catalana*, on intentà de provar l’existència d’un corrent filosòfic genuïnament català des de Ramon Llull. L’any 1921 publicà els opuscles *L’evolució i els principis immutables La religió i la moral* i un *Recull d’articles* de crítica artística. Contribuí a l’intent de crear un teatre líric català i va escriure una tragèdia en tres actes (*Medea*, 1923) i una versió representable del *Llibre de Job* (1922) en vers pitarresc. Entre altres llibres, escrigué una *Història de l’hegemonia catalana en la política espanyola durant el segle XIX* (1926), en dos volums. En 1939-42 visqué a l’exili.

Pulitzer, Joseph (Mako, Hongria 1847 — Charleston, Carolina del Sud 1911) Periodista nord-americà, d’origen hongarès. Emigrà als EUA el 1864. El 1883 comprà “The World”, un dels diaris més importants de Nova York, i el 1903 donà un milió de dòlars a la Universitat de Colúmbia per a la creació d’una Escola de Periodisme. Instituí els premis que porten el seu nom, atorgats anualment des del 1918 per la universitat esmentada.

Pulla [o *Apúlia*] *[it: Puglia]* Regió de la Itàlia meridional, que ocupa l’extrem SE de la península, banyada per les mars Adriàtica i Jònica i limitada a l’W amb les regions de la Lucània, la Campània i Molise (19 348 km²; 4 065 603 h [est 1993]). Comprèn les províncies de Bari, Brindisi, Foggia, Lecce i Tàrent. La capital és Bari. És regió d’economia rural, on bona part de la indústria deriva de l’agricultura. Primera regió productora de vi i d’oli d’Itàlia. Un altre recurs regional és la pesca, als ports del Gargano, Barletta, Monopoli i Tàrent. Predomina a Bari la indústria de transformació, la química a Brindisi, i a Tàrent hom ha instal·lat el primer centre siderúrgic italià.

pulmó *BIOL* Nom donat a cadascun dels sacs cecs que, generalment en nombre d’un parell, es troben a l’interior del cos de la major part dels amfibis i en tots els rèptils, ocells i mamífers, amb funció respiratòria, bé que per extensió hom també anomena pulmons determinats òrgans de missió respiratòria però d’origen o constitució diferent, com és el cas dels “pulmons” dels escorpins, mol·luscs gastròpodes terrestres i, amb més propietat, de les bufetes natatòries modificades dels peixos dipnous. Els veritables pulmons són els dels vertebrats tetràpodes. Els pulmons dels amfibis adults són molt simples i porten a terme l’intercanvi gasós juntament amb la pell del cos i la de la boca i la faringe. Els moviments respiratoris en els amfibis són efectuats per la pujada o la baixada del sòl de la boca, cosa que provoca la sortida i l’entrada de l’aire en els pulmons. En alguns rèptils i en els ocells, a part els moviments costals, ja hi ha una mena de diafragma. En els ocells, a més, existeixen els *sacs aeris*, cavitats que, connectades als pulmons, permeten una més gran capacitat d’intercanvi gasós, puix que fan que l’aire recorri un camí més llarg tant de sortida com d’entrada. En els mamífers, els pulmons assoleixen el màxim grau de complicació, i els moviments respiratoris són efectuats pel diafragma, pels músculs intercostals i, en alguns casos, pels músculs abdominals.

púlsar *ASTR* Radiofont que emet impulsos radioelèctrics que se succeeixen amb una regularitat molt gran. El mot *púlsar* és la forma catalanitzada de l’acrònim del terme anglès *pulsating radio source* (‘radiofont pol·sant’). Els primers púlsars foren descoberts, per atzar, per A.Hewish i Jocelyn Bell Burnell l’any 1968; actualment hom en coneix uns 350. S’accepta que els púlsars són estels de neutrons que giren molt ràpidament. Aquests són constituïts quasi exclusivament per neutrons, els quals, sotmesos a pressions i densitats extremament elevades, constitueixen un gas degenerat. En general, els estels de neutrons tenen l’origen en les explosions de *supernovae*. Bé que l’emissió del púlsar és contínua, únicament arriben a la Terra les ones emeses quan el feix de radiació és orientat cap a la Terra, circumstància que es va repetint periòdicament. Els mil·lipúlsars són púlsars que emeten radiació a intervals de mil·lisegons; hom creu que són formats per sistemes binaris en què un d’ells gira molt ràpidament.

púnic 1 *LING* Dialecte del fenici parlat a Cartago i a les seves colònies. És documentat des del ~600 fins al 146 aC (caiguda de Cartago), que donà pas al *neopúnic*, l’ús del qual es prolongà fins al s VI dC. Les inscripcions púniques han estat trobades en una vasta àrea: a les illes de la Mediterrània

Pulla La ciutat de Bari

(Malta, Sicília, Sardenya, Eivissa, ss VI-II aC), al continent europeu (Marsella, Avinyó i Cadis, ss III-II aC) i, sobretot, al N d’Àfrica. Els texts en neopúnic procedeixen fonamentalment del N d’Àfrica (Líbia, Tunísia i Algèria), i de Sardenya.
2 art púnic *ART* Art de Cartago i de la zona cartaginesa de Tunísia, i dels territoris incorporats a través de la colonització o conquesta: principalment Sardenya, Eivissa i l’extrem W de Sicília, entre el s VII i la romanització d’aquests territoris. Els temples eren de tradició fenicio-oriental, i a partir dels ss V-IV aC es manifestà una marcada influència tècnica grega. De l’escultura en pedra són abundants les esteles amb relleus. La coroplàstia és molt rica: es troba com a ex-vots als santuaris o a les tombes. Hi ha una triple tradició artística: la d’arrel oriental fenícia o jònica, la grega clàssica i hel·lenística, i la més típicament púnica. Són importants les sèries sardes o les d’Eivissa.

Púnica, primera guerra Fet d’armes entre Roma i Cartago que tingué lloc els anys 264-241 aC. Començà amb la intervenció de Roma a Sicília, quan s’alià amb els mamertins, que lluitaven contra els cartaginesos a Messina. La guerra passà al mar, i l’èxit de la flota nova permeté una expedició sobre la costa cartaginesa a Tunis (256 aC). Fracassat aquest assaig, la guerra se centrà novament a Sicília. La pau (241 aC) posà fi als dominis púnics sicilians, i l’illa esdevingué la primera província romana.

Púnica, segona guerra Fet d’armes entre Roma i Cartago que tingué lloc els anys 219-201 aC. S’inicià en les bases que els cartaginesos havien establert al S de la Península Ibèrica (Cartago Nova, Cartagena). Anníbal projectà l’atac directe a Roma en una expedició per terra. Travessà els Pirineus i els Alps, penetrà a Itàlia, on aconseguí grans victòries (batalles de Trebia i Trasimè), i es dirigí cap al S de la península, on tingué una altra gran victòria (Cannes). Els romans contraatacaren desembarcant a Empúries (218 aC), des d’on dominaren la costa catalana i després la del S de l’Ebre fins a Andalusia. Escipió dirigí la guerra al territori de Cartago (204 aC), que Anníbal anà a defensar, però fou vençut (batalla de Zama, 202).

puntuació, signes de *GRAM* Diversos signes ortogràfics que marquen pauses, entonacions o incisos d’una frase. Són la *coma*, el *punt i coma*, els *dos punts*, el *punt*, els *punts suspensius*, l’*interrogant*, el signe d’*admiració*, el *guió*, el *parentesi*, el *claudàtor*, les *cometes*.

puput *[Upupa epops*, família dels upúpids] *ORNIT* Ocell de l’ordre dels upupiformes, de 28 cm, que és de color bru rosat, té les ales i la cua ratllades de blanc i negre i cresta llarga erètil en ventall amb les puntes negres. Habita a terres més o menys obertes d’Europa —llevat d’Escandinàvia— i d’Àsia —fins al NE de l’Índia—, i hiverna a l’Àfrica.

Purcell, Henry (Londres 1659 — 1695) Compositor anglès. Adaptà la llengua anglesa a l’estil representatiu dels italians. La seva obra mestra és l’òpera *Dido and Aeneas*. Altres obres dramàtiques són *King Arthur* (1691), *The Fairy Queen* (1693), etc. També escriví odes, cantates, *anthems*, música instrumental, etc.

purga 1 *FARM/MED* Nom genèric dels medicaments que tenen un efecte purgant a causa del principi actiu que contenen. Es classifiquen en: purgants salins, que actuen dificultant l’absorció; purgants amb acció

excitant de la motilitat de l’intestí prim (olis, resines); purgants amb acció excitant sobre la motilitat de l’intestí gros (derivats de l’antracè, àcids biliars); purgants que actuen per lubricació de la paret intestinal (com l’oli de parafina) i purgants antraqui-nònics (àloe, frànghula, etc).
2 *POLÍT* Procés d’eliminació d’elements políticament indesitjables, o poc segurs en el si de l’administració pública o en un partit polític, acomplert per l’òrgan executiu o pels màxims dirigents. Són cèlebres les de Stalin, a l’URSS (1936-38).

purgatori *CATOL/HIST* Segons la teologia catòlica, lloc o estat d’expiació temporal, en el qual les ànimes dels justs, morts en estat de gràcia, però no ben nets encara de les culpes venials o de les penes per culpes mortals ja perdonades, satisfan abans d’ésser admesos definitivament al cel. Juntament amb el cel i l’infern, és un dels regnes de la ultratomba catòlica. La doctrina del purgatori no rebé la seva formulació dogmàtica fins al concili de Trento (sessió XXV contra Luter). Els reformadors protestants (sobretot Calvi i Zwingli) bandejaren la creença en el purgatori.

puritanisme *HIST/PROTEST* Moviment polític-religiós en el si de les esglésies reformades d’Anglaterra i d’Escòcia, nascut en el període que va des de l’establiment d’Elisabet I (1559) fins a la restauració monàrquica de Carles II (1660), que pretenia la total purificació de les reformes romanes en el culte i la implantació del pensament calvinista. Les fonts més típiques per a conèixer-ne el pensament són el *Pilgrim’s Progress* de John Bunyan i el *Book of Martyrs* de John Foxe, que posen la base del totalitarisme bíblic: la *Bíblia* com a únic codi religiós, moral, social, litúrgic i polític. Defensà el parlamentarisme enfront de Jaume I d’Anglaterra, a qui havien presentat la Petició dels Mil reclamant la seva tolerància. El refús donà origen a un puritanisme polític, que sotingué la causa de T.Cromwell, però en morir aquest la persecució es féu més forta. El 1620 els *Pilgrim Fathers* del Mayflower fundaren la colònia de Plymouth, que fou el reducte purità als EUA. El puritanisme influí en el naixement dels baptistes, dels quàquers, del congregacionalisme i d’altres; provocà la reacció del grup de lliures pensadors (*freethinker*) dirigit per Herbert de Cherbury (1581-1648).

Pusan Ciutat de la República de Corea, que forma una província pròpia (375 km²; 3 798 113 h [1990]). Situada a l’estret de Corea, és el port principal del país i la segona ciutat en població.Té drassanes i indústria siderúrgica, mecànica, tèxtil (cotó i seda), química, sucrera i alimentària.

Puškin, Aleksandr Sergejevič (Moscou 1799 — Peterburg 1837) Poeta rus. De jove pertangué a cercles literaris liberals, que tingueren un paper important en la polèmica literària i lingüística de l’època. A partir del 1824, començà a adquirir importància la seva evolució cap a un cert realisme, tal com apareix a la tragèdia *Boris Godunov* (1824-25) i al poema *Jevgenij Onegin* (1825-32). Morí a 37 anys d’edat, ferit en un duel. Els darrers anys s’havia anat interessant per la història del seu país i la prosa: *Poltava* (1829), *El cavaller de bronze* (1833), *La filla del capità* (1836), *Els relats de Belkin* (1831), etc. Però també són dels anys trenta algunes de les seves millors poesies líriques. Hom el considera el pare de la llengua i de la literatura russes dels temps moderns.

Puvis de Chavannes, Pierre (Lió 1824 — París 1898) Pintor francès. Influint pels grans fresquistes italians del s XV, donà a les seves teles l’aparença del fresc. Es caracteritza pel sintetisme, la pinzellada plana, els colors esclarissats, la línia de l’horitzó alta, les figures a primer terme i molt grans i una gran simplicitat en la composició. Autor de: *Concordia* i *Bellum* (1861), *El bosc sagrat* (1885) i (1887), *Estiu* i *Hivern* (1891-92), *Muses inspiradores* (1894-98), etc. Decorà el Panteó de París amb el cicle de la vida de santa Genoveva.

P’yŏngyang Capital de la **República Democràtica Popular de Corea**, forma una província pròpia (200 km²; 2 355 000 h [est 1987]). Situada a la ribera del riu Taedong, al centre de la principal zona minera (carbó, coure), s’ha convertit en el primer nucli industrial del país, amb indústria siderúrgica, química, tèxtil (cotó i fibres artificials) i alimentària. Ocupada pels japonesos el 1592, sofri grans perjudicis en les guerres sino-japonesa (1894) i russo-japonesa (1904). A la fi de la Segona Guerra Mundial fou capital de la zona d’ocupació soviètica.

Q q

Capital quadrada romana

Q q

Uncial

Q q

Minúscula carolina

Q q

Gòtica textura

Q q

Romana antiga humanística

Q q

Cursiva humanística

Q q

Romana transicional del barroc

Q q

Romana moderna neoclàssica

Q q

Egípcia

Q q

Pal sec

Q q

Qatar [*nom oficial: Estat de Qatar; àr: Dawlat Qaṭar*] Emirat independent de l'Aràbia oriental, que ocupa una petita península que s'endinsa en el golf Pèrsic i limita, al S, amb l'Aràbia Saudita (11 427 km²; 552 000 h [est 1994]). La capital és Al-Dawḩa (Doha).

LA GEOGRAFIA

Qatar és format per un desert pedregós amb només una escassa vegetació de matolls i pocs oasis. La manca d'aigua obliga a destil·lar-la de la mar per a l'abastament. La població és formada per un 20% de qatarians, mentre que la resta és immi-grada. La capital concentra més de la mei-tat de la població total. La religió oficial és la musulmana i l'idioma, l'àrab. Els recur-sos tradicionals eren la pesca, les perles i el pasturatge nòmada fins el 1939, que hom trobà petroli. Posseeix, a més, jaciments submarins. La producció de petroli oscil·la al voltant dels 18 milions de tones anuals. El cabal de divises originat per l'abundàn-cia petroli i gas ha permès una saludable diversificació econòmica. Hom obté horta-lisses i farratge, a més de fruita i cereals. De la ramaderia nòmada hom obté llet de cabra, vaca i ovella, carn i el transport en camell. El pes de la mineria, és a dir, dels hidrocarburs en brut, explica el predomini del sector secundari. El subsector energètic consisteix en el gas manufacturat, les plan-tes dessaladores d'aigua de mar i les cen-trals termoelectriques. Les manufactures es basen essencialment en la química a partir de les refineries de petroli. La petroleoquí-mica obté plàstics a partir del gas que surt dels pous de petroli. També s'obté gas natu-ral líquat, adobs nitrogenats i, a les refi-ne-ries petites, fuel, gasolina per a automòbils i per a avions, querosè i gasos líquats de petroli. Entre les indústries només són importants l'acer i el ciment. Les carreteres, amb 1 191 km, uneixen els jaciments d'hidrocarburs del N amb Al-Dawḩa i els estats veïns. L'aeroport i el port principals són a Al-Dawḩa. Les exportacions són quasi exclusivament de petroli i gasos líquats. Les importacions principals són: material de transport i maquinària, manu-factures de base i aliments, i procedeixen del Japó, els EUA i la Gran Bretanya. Els pri-mers clients són el Japó, Tailàndia i Singa-pur. Malgrat que cal importar gairebé tots els serveis, la balança corrent és positiva. La unitat monetària és el rial qatarià. Indepen-dent des del 1971, Qatar és una monarquia hereditària en què l'emir deté el poder absolut. No existeix assemblea legislativa ni partits polítics. És membre de l'ONU, de la Lliga Àrab, del Consell de Cooperació del Golf i de l'OPEP.

LA HISTÒRIA

Incorporat al domini islàmic des del califat d'Abū Bakr al-Siddīq (632), la seva història està lligada a la de les illes Bahrain fins el 1868, que passà a formar part de l'imperi

 Qatar

govern:
superfície:
població:
capital:
idioma of.:
moneda:

Otomà. Amb l'esfondrament d'aquest (1915), la Gran Bretanya reconegué el xeic Abdulla al-Ṭānī com a governant del país i l'any 1916 establí un contracte que propor-cionà a Qatar protecció contra les agres-sions exteriors, alhora que els britànics s'erigien en supervisors de la política exter-ior. Qatar s'independitzà de la Gran Bre-tanya el 1971. S'instituí una monarquia hereditària, encarnada, des del 1972, en el Shaikh Khalifa Bin Hamad al-Thani, que inicià la modernització del país i naciona-litzà les companyies petrolieres. A la guerra del Golf, Qatar féu costat a les potències occidentals. Ha mantingut bones relacions amb Aràbia Saudita i no tan bones amb Bahrain, amb qui l'enfronten reivindica-cions territorials. El 1995, l'emir va ser deposat pacíficament pel seu fill Shaikh Hamad Bin Khalifa al-Thani, que inicià una política privatitzadora.

Qingdao [*Wade: Tsingtao*] Ciutat del *sheng* de Shandong, Xina, a la regió de l'Est (1 459 195 h [1991]). Situada a l'entrada de la badia de Jiazhou, a la mar Groga, és un mercat agrícola (cereals, arròs, cotó) i pesquer molt important. Ocupada pels japonesos (1914), fou restituïda a la Xina el 1922.

Qiqihar [*Wade: Tsitsihar, ant: Lung-Chiang*] Ciutat de la Manxúria, al *sheng* de Heilong-jiang, Xina, a la regió del Nord-est (1 070 051

Un quadril·later amb els costats oposats iguals

Un quadril·later amb els costats oposats iguals i els angles oposats iguals

h [1990]). Edificada a la riba del Nen Jiang, el seu port fluvial en fa el centre comercial més important de la regió.

quadrilàter *MAT* Polígon que té quatre costats. Un quadrilàter on els costats oposats són paral·lels és dit *paral·lelogram*, un paral·lelogram amb els quatre angles rectes és un *rectangle*; si aquest té els quatre costats iguals és dit *quadrat*. Un *rombe* és un quadrilàter amb els quatre costats iguals. Un quadrilàter amb dos costats paral·lels és un *trapezi*.

qualificatiu *GRAM* Dit de l'*adjectiu* que expressa una qualitat del nom substantiu al qual es refereix (*blanc*, *alt*, *petit*, *bonic*, etc), en oposició a l'adjectiu anomenat *determinatiu*. Els adjectius qualificatius poden ésser *qualificatius pròpiament dits* (que expressen una qualitat) i de *relació o relacionals*, els quals són derivats de substantius i expressen una relació entre el nom qualificat i el nom d'on deriva l'adjectiu: *situació universitària*, *problema lingüístic*, *crisi econòmica*. L'adjectiu qualificatiu pot ésser: *epítet*, quan modifica el substantiu directament, sense cap lligam verbal (*vestit llarg*, *llunyanes terres*); i *atribut*, quan la modificació comporta la presència d'un verb (*el director és comprensiu*, *el problema sembla fàcil*).

quàntic 1 nombre quàntic *FÍS* Cadascun dels valors discrets i adimensionals que apareixen en la resolució d’una equació que, en mecànica quàntica, defineix un aspecte determinat (nivell d’energia, moment magnètic, spin, etc) d’un sistema descrit en el marc de la mecànica quàntica.
2 rendiment quàntic *QUÍM* Eficiència d’un procés fotoquímic, definit per la relació entre el nombre de molècules que experimenten el procés i el nombre de *quanta* absorbits pel sistema.

quantitatiu 1 *GRAM* Dit de l’adjectiu, pronom o adverbí que expressa quantitat sense precisar-la. En català són: *quant*, *molt*, *tant*, *poc*, *bastant*, *gaire*, *més*, *menys*, *massa*, *força*, *que*, *gens*, *prou*.
2 teoria quantitati-va *ECON* Teoria monetària que explica el nivell de preus, fonamentalment en funció de la quantitat de diners en circulació (→*sistema monetari internacional*). Azpilicueta i Bodin enunciaren l’existència d’una relació quantitativa entre els preus de diferents béns, principi que Petty, Locke i Cantillon reformularen, introduint els elements bàsics amb els quals Fisher elaborà el seu enumerat definitiu.

quantum* *FÍS* Terme que designa la quantitat elemental amb què varia una magnitud física quantitzada (com l’energia, el moment angular, etc). El terme ha esdevingut obsolet atès que, un cop aclarit que els observables físics són representats en la mecànica quàntica per operadors d’un espai de Hilbert, un *quantum* no és més que l’increment que hi ha entre dos valors propis, o *autovalors*, de l’operador que representa l’observable.

quaresma *RELIG/FOLK* Període de quaranta dies que, en el cicle de l’any litúrgic cristià, precedeix la festa de Pasqua. El mot “quaresma” deriva del llatí *quadragesima*. Al principi, tenia un caràcter marcadament baptismal. A la fi del s IV adoptà també un caire penitencial: era el temps que els penitents públics acomplien les penitències necessàries per a obtenir la reconciliació amb l'Església, que s’esdevenia el dijous sant; i era l'època en què tots els cristians practicaven el dejuni i l'abstinència, com a preparació ascètica a les solemnitats pasquals; aquest dejuni s'ajuntà a l'antiquíssima pràctica del dejuni ritual del trídium pasqual, que començava la nit del dijous sant i acabava amb l'eucaristia de la nit de Pasqua. El temps litúrgic de la quaresma tingué fins al començament del s XX una gran significació popular, derivada de l'austreritat i els dejunis prescrits. Hom representava gràficament la quaresma per mitjà d'una dona vella de set cames (les set setmanes), amb un bacallà a la mà (a Mallorca una arengada o pebrot coent a la boca), dita també *la Bacallanera*, *la Sarraïna*, *la Patorra*, etc, a la qual s'arrencava una cama cada setmana.

quark *PART* Nom genèric de les sis partícules fonamentals que, juntament amb els *leptons*, són els constituents fonamentals de la matèria *partícula*. Hom coneix sis quarks, que són designats per la inicial del seu nom anglès: u (*up*: dalt), d (*down*: baix), c (*charmed*: encantat), s (*strange*: estrany), b (*bottom*: fons, o *beauty*: bellesa) i t (*top*: cim, o *truth*: veritat). Són caracteritzats per l'isospin, la tercera component d'isospin, la

càrrega elèctrica (que és fraccionària) i pels *sabors* (o aromes), que són l'*encant*, l'*estranyesa*, la *bellesa* i la *veritat*. Cadascuna de les sis espècies o sabors dels quarks pot presentar-se en tres *colors* diferents: *vermell*, *verd* i *blau*. El color és la càrrega de la *interacció forta* (estudiada per la *cromodinàmica quàntica*). Les combinacions de quarks formen els *hadrons*: d'una banda, formen els *mesons* (combinació d'un quark i un anti-quark de colors complementaris), i, d'una altra, els *barions* (combinació “incolora” de tres quarks, un de cada color). Els quarks que formen aquests hadrons es mantenen units per efecte dels *gluons*. Els quarks no poden ésser detectats lliures *confinament dels quarks*. L'antipartícula d'un quark és l'*antiquark*.

Quart de Poblet Municipi de l’Horta de l’Oest, situat al pla de Quart, des de la plana al·luvial del Túria, a l'E, fins als primers turons que limiten l’Horta, a l’W (20 km²; 26 694 h [1991]). La indústria tradicional era la ceràmica, per influència del nucli proper de Manises, però des del 1970 ha esdevingut un important centre industrial, gràcies a la proximitat i les bones comunicacions amb la ciutat de València. El principal sector secundari és el metal·lúrgic. El segueixen el de begudes i alimentació, materials per a la construcció, el tèxtil, químic, paperer i el de la fusta i moble. Les indústries s’han localitzat sobretot al llarg de l’autovia València-Madrid. Aquesta industrialització atragué un gran allau immigratori. La vila (23 722 h [1991], *quarters o quartenys*; 40 m alt), a la dreta del Túria, forma gairebé conurbació amb Manises. El municipi comprèn també els barris de Porta i de Sant Josep i la caseria de Pa i Capellades.

quartet *MÚS* Composició musical per a quatre instruments o veus. El quartet vocal polifònic, ja emprat a l’edat mitjana, fou divulgat pels compositors flamencs d’ençà del s XV. En la música instrumental, el quartet esdevingué freqüent d’ençà de la fi del s XVII, i al XVIII es generalitzà, especialment el **quartet de corda** (per a dos violins, viola i violoncel). Hom considera F.Joseph Haydn el gran desenvolupador del quartet de corda, seguit per Mozart, Beethoven, Schubert, Schumann, Brahms, Mendelssohn, Dvořák, Debussy, Ravel i Bartok.

quàsar *ASTR* Objecte amb aparença estel·lar, que és una font molt potent d’ones radioelèctriques, l’espectre del qual presenta un notable desplaçament cap al vermell. El nom de *quàsar* és una contracció de l’expressió anglesa *quasi-stellar source* (‘font quasi estel·lar’), i a vegades hom empra la sigla QSS. El primer quàsar fou descobert el 1961, quan T.Matthews observà que on els radiotelescopis indicaven l’existència d’una important font d’ones radioelèctriques hi havia un estel d’aparença òptica normal. Poc després en foren descoberts tres més. El 1963 hom comprovà que els espectres de tots aquests astres presentaven un gran desplaçament cap al vermell; això indica que els quàsars s’allunyen del sistema solar a una velocitat del 15% de la velocitat de la llum. La lluminositat absoluta dels quàsars és molt elevada, amb una magnitud absoluta que pot arribar a -25 o -26. Entre les diverses teories destinades a explicar la natura dels fenòmens que tenen lloc en els quàsars, cal destacar la que suposa que els QSS són constituïts per grans masses de gas.

Quasimodo, Salvatore (Modica 1901 — Nàpols 1968) Poeta, traductor i assagista italià. A *Ed è subito sera* (1942), recollí tota l’obra poètica del període precedent. Durant la Segona Guerra Mundial traduí l'*Odissea*, Catul, Sòfocles i l’Evangeli de Joan; més endavant Èsquil, els poetes de l’Antologia Palatina, Shakespeare, Neruda, Cummings i d’altres. A partir del 1945 publicà *Giorno dopo giorno* (1947), *Il falso e vero verde* (1956), *La terra impareggiabile* (1958), *Il poeta e il politico e altri saggi* (1960), els *Scritti sul teatro* (1961) i *Dare e avere* (1966). Premi Nobel de literatura (1959).

Quaternari Darrer sistema o període de l’escala cronostratigràfica o geocronològica, per sobre del *Terciari*. Ambdós formen l’era o eratema anomenada Cenozoic. El Quaternari és caracteritzat per l’aparició de l’home i per l’alternança de temps freds que permeten la formació d’extensos recobriments de glaç (glaciacions) i de temps de clima més calent. El Quaternari s’inicià, aproximadament, fa uns dos milions d’anys. No n’hi ha una divisió unànime-

ment acceptada, més avall de la divisió en Plistocè i Holocè.

Quebec *[fr: Québec]* Capital de la província del **Quebec**, Canadà, situada a la vora N del Sant Llorenç, tocant a la confluència del Saint-Charles (167 517 h [1991]). Àrees industrials a la ciutat baixa i a tocar del port fluvial. És ciutat de funcions bàsicament terciàries. La indústria hi produeix pasta de paper, productes alimentaris, confecció i tabacs. També hi ha indústria naval i refineria de petroli a Saint-Romuald, a l'àrea suburbana. Fundada pel francès Samuel de Champlain el 1608 com a fort i centre del comerç colonial francès de pells, és la ciutat més antiga del Canadà.

Quebec Província oriental del Canadà (1 540 680 km²; 6 898 963 h [1991]). Limitada per l'estret de Hudson i la badia d'Ungava al N, el Labrador a l'E, el golf de Sant Llorenç i Nova Brunswick al SE, els EUA al S i Ontario i la badia de Hudson a l'W. La capital és Quebec. Els recursos miners són importants: amiant, coure, ferro, zinc i or. La indústria combina les indústries tradicionals, com les de filatura, teixits, confecció, cuir, tabacs i alimentària, amb les modernes, com la construcció de material ferroviari, naval, de maquinària, les derivades de l'abundància de la fusta i de l'energia hidràulica; producció d'alumini, refinatge del coure i del zinc, indústria química. Les 4/5 parts de la població són francoparlants. Les dues terceres parts de la població angloparlant es concentren a Mont-real, principal aglomeració urbana de la província. Oficialment establerta com a província anglesa el 1763, comprenia la ciutat de Quebec i un enorme territori. Poblats per colons francesos, els anglesos li donaren un règim especial, conegut amb el nom de *Quebec Act* (1774), estatut que reduïa algunes de les llibertats que els angloamericans consideraven essencials. Durant la primera meitat del s XIX la població anglesa augmentà considerablement en relació amb la francesa, i acabà dominant la política i l'economia de la província. El 1867 es creà la federació coneguda com a *dominion* del Canadà. Es formà un sentiment nacionalista entre la població francòfona que s'accelerà amb la creació del Front de Libération du Québec (1963), que propugnava la lluita armada, i amb la creació del Parti Québécois (1968), dirigit per René Levesque. El 1977 la llengua francesa hi fou declarada l'única oficial. El 1980 el govern de R.Lévesque celebrà un referèndum per a obtenir el mandat de negociar la sobirania política del Quebec envers el Canadà, però no obtingué la majoria de vots. El govern d'Ottawa proposà una reforma de la constitució del Canadà que reforçava el poder central en detriment del provincial (novembre del 1981). El Quebec fou l'única província que rebutjà el projecte; malgrat això, la nova constitució entrà en vigor el 1982. El mes de maig del 1987 el Quebec acceptà de signar la constitució del Canadà del 1982 en canvi del poder de vet sobre alguns canvis constitucionals. Tanmateix, aquest acord fracassà en oposar-s'hi les províncies anglòfones del Canadà (juny del 1990). L'estiu del mateix any emergí un nou partit nacionalista, el Bloc Québequès, que, liderat per Lucien Bouchard, pretenia assolir la sobirania des d'Ottawa. La pressió popular i una nova victòria del Parti Québécois —ara liderat per Jacques Parizeau— a les eleccions provincials de setembre de 1994 provocaren que es convoqués un segon referèndum per la sobirania, a finals del 1995. Els partidaris del no guanyaren per un estret marge (50,6% en contra i 49,4% a favor), Parizeau dimití i Lucien Bouchard fou escollit líder del Parti Québécois i nou primer ministre del Quebec (gener del 1996). Jean Chrétien, primer ministre del Canadà, concedí dues mesures per a frenar el desig independentista dels quebequesos: el dret de vetar qualsevol modificació de la constitució i el reconeixement de la província francòfona com a ‘societat diferenciada’ dins del Canadà.

Queipo de Llano y Gayoso de los Cobos, Francisco de Borja (Madrid 1840 — 1890) Advocat i polític castellà. Fundà el diari antirepublicà “El Tiempo” i fou alcalde de Madrid amb la Restauració. Fou ministre de foment el 1875, d'estat el 1879, president del congrés el 1880 i el 1884 i governador civil de Madrid el mateix any.

Queirós, José Maria Eça de (Póvoa de Varzim 1845 — París 1900) Novel·lista portuguès. Vinculat als orígens de la moderna literatura portuguesa i del socialisme portu-

guès, la seva obra mostra una etapa realista en novel·les com *O Primo Basílio* (1878), *O Crime do Padre Amaro* (1875) i *Os Maias* (1888), la seva obra màxima. A partir d’*O Mandarim* (1880) evolucionà cap a posicions pròximes al modernisme: *A Relíquia* (1887) i *Correspondência de Fradique Mendes* (1900). A *A cidade e as serras* (1901), insinua un retorn a la terra nadiua, lluny de la vida cosmopolita que menà com a diplomàtic. Escriví també nombrosos assaigs, impressions de viatges, crítica literària i un abundant epistolari.

quelonis *ZOOl* Ordre de rèptils de la subclasse dels anàpsids que comprèn individus caracteritzats pel fet de tenir un tronc ample i curt, protegit per una closca o cuirassa formada generalment per plaques òssies revestides de plaques còrnies, i a vegades només per plaques còrnies. De la closca surten, per davant, el cap i les potes anteriors, i per darrere, les potes posteriors i la cua. En els quelonis de closca còrneo-òssia, aquesta és dividida en dues parts, una de dorsal o superior i una altra de ventral, unides entre elles. La part dorsal és formada per tres fileres de plaques òssies en direcció antero-posterior: les mitjanes o vertebrals (al centre), les costals (al costat de les mitjanes) i les marginals (a les vores). La part ventral és formada per una doble filera de plaques ventrals, de nom i dimensions diferents segons la situació, i unes plaques marginals, anomenades *inframarginals*. La característica més important de l'esquelet dels quelonis és que la columna vertebral és soldada a la part dorsal de la closca. El crani presenta característiques d'un gran primitivisme, car hi ha una absència total de fosses temporals. La reproducció és ovípara i la incubació va a càrrec de la irradiació solar. És proverbial l'extrema longevitat dels quelonis; diverses espècies poden viure 100 anys o més. N'hi ha d'hàbitats terrestres i n'hi ha d'aquàtics, marins o d'aigua dolça; els d'hàbitat terrestre presenten dits lliures, mentre que els aquàtics tenen les extremitats transformades en aletes o bé els dits units per una membrana.

querubí *HIST/BÍBL/CRIST* Esperit celestial (*àngel*) que forma part del tercer cor de l'ordre angèlic en la jerarquia del Pseudo-Dionís. El mot prové de l'accadi *karibu*, divinitat assíria que intercedia pels homes davant els déus principals, que hom representava en forma d'home, de toro, d'àguila i de lleó alats.

Quetzalcóatl Divinitat de diversos pobles pre-colombins de Mesoamèrica: tolteques, maies, asteques i d'altres. El mot, en llengua nàhuatl vol dir “serp amb plomes”. Hom sol representar-lo com una serp amb plomes, acompanyat de cargols marins. A Teotihuacán hom li dedicà (100 aC-650), amb el nom de Tlaloc, un dels temples més importants, com a déu de la pluja. Conegut al Yucatán amb el nom maia de Kukulkan, era representat amb pell blanca i barba; segons la llegenda, havia de tornar al final d'un dels períodes de 52 anys, considerats sagrats pels nàhuatls. Per als asteques era semblantment el déu creador del món; sovint era venerat com a déu del vent, amb el nom d'Ehécatl, o el déu del matí i la tarda, simbolitzat pel planeta Venus, o com el déu de la saviesa, representat com un home blanc amb llarga barba. L'arribada d'Hernán Cortés i els seus —homes blancs i amb barba— al final d'un “segle” nàhuatl, fou considerada pels pobles sotmesos als asteques com el retorn del déu, creença que aprofitaren els conqueridors per a vèncer els asteques amb l'ajut dels enemics indígenes.

Quevedo y Villegas, Francisco de (Madrid 1580 — Villanueva de los Infantes, Castella la Nova 1645) Poeta i prosista castellà, una de les màximes figures del barroc. Apassionat per la política, protegit, desterrat i empresonat per la cort segons el moment. Conreà tots els gèneres, des dels satírics i polítics fins als morals, els burlescs i la sàtira literària i personal (sobretot contra Góngora). Quevedo es mostrà, també, com el més profund poeta metafísic del barroc, i en la poesia de caràcter amorós fou un dels més apassionats i originals de tot el s XVII. Les obres poètiques foren publicades després de la seva mort, en dos volums: *El Parnaso español* (1648) i *Las Tres Musas últimas castellanas* (1670). La seva obra en prosa és molt extensa i variada. Escriví tractats polítics, com la *Política de Dios*, *gobierno de Cristo y tiranía de Satanás* (1635) i *La vida de Marco Bruto* (1644); obres ascètiques (*Providencia de Dios*, 1641) i filo-

^[1] El mot “quaresma” deriva del llatí quadragesima

sòfiques i morals, com el tractat estoic *La cuna y la sepultura* (1635), una de les seves millors obres. Cal destacar també els seus escrits de crítica literària contra el gongorisme, la sàtira moralitzant *Los sueños* (1627) i una obra magistral de la novel·la picaresca: *Historia de la vida del Buscón llamado don Pablos* (1626).

quimera *MIT/ART* Monstre de la mitologia grega, fill de l’hidra i del lleó de Nemea i germana de l’esfinx, que, segons Homer, tenia el cap i la cua de drac i el cos de cabra, i fou occit per Bel·lerofontes. Hom sol representar-lo lluitant amb l’heroi o tot sol, vomitant flames, amb tres caps, cap de lleó o de cabra.

química *QUÍM* Ciència que estudia la composició, l’estructura i les propietats dels diferents tipus de substàncies, i també llurs transformacions recíproques. Atenent la natura de les substàncies estudiades, hom ha dividit tradicionalment la química en *química inorgànica* i *química orgànica*. Posteriorment, hom considerà la *química analítica* com a branca independent. D’altra banda, en el darrer decenni del s XIX es constituí com a ciència la *química física*, que tracta dels fonaments teòrics de totes les branques de la química. Finalment, i pel que fa a l’aplicació dels coneixements químics als processos industrials, hom ha considerat la *química tècnica* o *enginyeria química* com una branca autònoma de la química. Modernament han aparegut noves branques, com la *bioquímica*, la *geoquímica*, la *química macromolecular*, la *química organometal·lica* i la *química quàntica*, entre altres. Històricament, l’estudi de la matèria ha estat fet des de dues perspectives diferents: la tecnològica o factual i la filosòfica o teòrica. El coneixement tecnològic té el seu origen en el domini del foc per part de l’home, i pel que fa als fenòmens químics, en processos tals com la cocció d’aliments, l’adoberia, la metal·lúrgia, la fabricació del vidre, la preparació de medecines i metzines, etc. Pel que fa al coneixement filosòfic de la matèria, les primeres teories sobre el seu origen i la seva constitució són desenvolupades pels filòsofs grecs, entre els quals es destaca Empèdocles amb la seva teoria sobre els elements constituents de la matèria (terra, aigua, foc i aire). Arrencant d’aquestes teories, a la darreria del s I sorgí a Alexandria l’→***alquímia***, que representa el primer intent de connexió entre les tecnologies químiques i les especulacions filosòfiques. L’alquímia, juntament amb la *iatroquímica*, la →***metal·lúrgia*** i una sèrie de tecnologies artesanes que feien ús de materials inorgànics, poden ésser considerades com els fonaments de la química moderna. Al llarg del s XVII tingué lloc un procés de revisió i de crítica de les idees en les quals s’havia fonamentat el coneixement de la matèria. L’any 1661, R.Boyle, amb la publicació del llibre *The Sceptical Chemist*, rebutjà la natura elemental de la terra, de l’aire i de l’aigua, i introduí el concepte d’element químic com a substància que no pot resoldre’s en altres substàncies i de la qual hom no pot obtenir-ne d’altres que no siguin ella mateixa. L’any 1697 G.E.Stahl desenvolupà les idees de J.J.Becher i formulà la teoria del flogist, que permetia d’explicar les variacions de pes associades amb la combustió, la calcinació, la fermentació, la putrefacció i la respiració. Com a conseqüència de la teoria del flogist, el pensament químic fou orientat principalment cap a l’estudi del gasos, la qual cosa donà lloc, tot al llarg del s XVIII, al període de la química pneumàtica. Durant aquest període destacaren J.Priestley i K.W.Scheele, que descobriren independentment l’oxigen i publicaren llurs resultats els anys 1774 i 1777, respectivament. En aquest interval, H.Cavendish identificà l’hidrogen i, l’any 1781, sintetitzà aigua per primera vegada en el laboratori. L’any 1789, A.L.Lavoisier publicà el *Traité élémentaire de chimie* (1789), on establia la veritable natura de la combustió i demostrava la inutilitat de la teoria del flogist. Lavoisier fou també el primer a emprar el concepte de substància pura, i arran dels seus estudis sobre la fermentació vínica enuncia la *lleï de la conservació de la matèria*. Durant els primers anys del s XIX hom desenvolupà les lleis ponderals de les combinacions químiques. Les idees de Berthollet sobre la composició variable dels composts foren ràpidament superades per J.L.Proust en enunciar la *lleï de les proporcions definides*, la qual fou una de les bases de la *teoria atòmica de Dalton*. J.Dalton, que havia fet estudis sobre mescles de gasos i havia enunciat l’any 1803 la *lleï de les proporcions múltiples*, formulà l’any

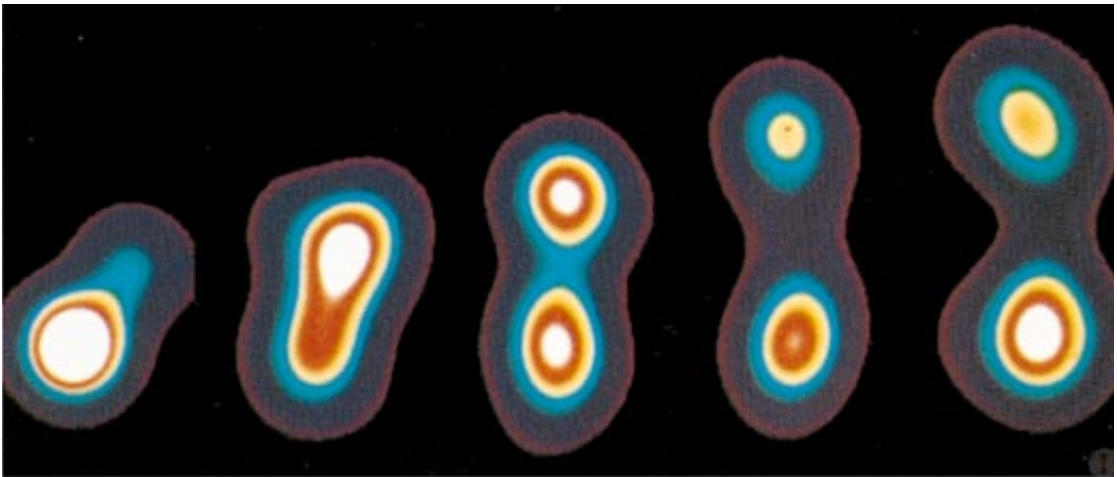
1808 la teoria atòmica, d’acord amb la qual els elements són constituïts per partícules indivisibles, anomenades *àtoms*, les quals són diferents d’un element a un altre qual·sevol, essent la combinació química la unió d’àtoms de dos o més elements. Una de les primeres conseqüències de la teoria atòmica fou la fonamentació de la *lleï de les proporcions recíproques*, enunciadades per J.B.Richter l’any 1792. Paral·lelament, J.L.Gay-Lussac enuncia la *lleï dels volums de combinació*, a partir de la qual A.Avogadro formulà, l’any 1811, la hipòtesi que volums iguals de tots els gasos, mesurats en les mateixes condicions de pressió i temperatura, contienien el mateix nombre de molècules. El descobriment de l’electricitat conduí al descobriment de nous elements, especialment els alcalins i alcalinoterris (Humphry Davy), i donà origen a una nova visió de l’enllaç químic, concretada en la teoria dualista de Berzelius dualisme. Posteriorment, M.Faraday estudià d’una manera sistemàtica l’electròlisi, descobrí les lleis que la regeixen (1833) i introduí el concepte d’*equivalent electroquímic*. La determinació de pesos atòmics mitjançant mètodes imprecisos o aproximats (mètode de la densitat de vapor de Dumas, lleï de Dulong-Petit), conjuntament amb l’inici del coneixement dels composts orgànics, desembocà en un període de confusió entre els conceptes d’element, compost i equivalent. Pel que fa als compostos orgànics la seva classificació fou possible arran de l’establiment empíric del concepte de *funció química* i de la introducció, per part de Liebig i Wöhler, de la noció de *radical*. D’altra banda, la introducció per Frankland del concepte de valència, entenent-lo com a capacitat de combinació, i el desenvolupament per part de F.A.Kekulé i A.S.Couper de la teoria estructural, arran de l’establiment de la quadrivalència dels àtoms de carboni i de la capacitat d’aquests de combinar-se entre ells per formar cadenes, contribuïren a aclarir el problema de la formulació química. Simultàniament, el problema de la dimensió molecular (pes molecular) fou resolt definitivament per S.Cannizzaro en acceptar i aplicar la hipòtesi d’Avogadro. Posteriorment, les idees de Cannizzaro i el descobriment de nous elements permeteren a D.I.Mendelejev i J.L.Meyer de classificar els elements d’acord amb llur pes atòmic i llur caràcter químic en un sistema periòdic. Pel que fa al desenvolupament de la química analítica a la segona meitat del s XIX, els trets fonamentals foren la preferència inicial dels mètodes gravimètrics respecte als volumètrics i la introducció de mètodes instrumentals d’anàlisi espectroscopi, microscopi, polarímetre; una de les realitzacions més importants fou la determinació amb precisió dels pesos atòmics. Paral·lelament, i pel que fa a la química orgànica, la introducció de la teoria estructural per F.A.Kekulé, A.S.Couper i A.M.Butlerow, establiren les bases per a un ràpid desenvolupament. Durant el mateix període, el desenvolupament de la química inorgànica fou obstaculitzat per l’aplicació incorrecta de la teoria estructural orgànica i per la dificultat inherent a treballar sobre una taula periòdica àmplia i, alhora, incompleta. Tanmateix, hom aconseguí progressos importants, entre els quals el descobriment dels gasos nobles fet per W.Ramsay i l’aïllament de la majoria dels metalls de les terres rares. En el vessant industrial, fou desenvolupada la producció a gran escala d’àcids minerals (àcid sulfúric), àlcalis (mètode de Leblanc, agents blanquejants i fertilitzants. L’avenç teòric més important dut a terme durant aquest període fou la *teoria de la coordinació*, formulada per A.Werner l’any 1892 i que permeté d’explicar l’estructura dels composts inorgànics, especialment els ions complexos. La química biològica durant el s XIX s’ocupà, principalment, de problemes pràctics relacionats amb l’agricultura (fertilitzants, creixements de les plantes) i la medicina (digestió, fermentació, respiració animal). L’any 1887, arran de la fundació per W.Ostwald de la revista “Zeitschrift für physikalische Chemie”, neix la *química física* com a disciplina independent. Un dels primers objectius dels químics teòrics fou de relacionar la constitució química de les substàncies amb llurs propietats físiques. Un avenç important fou la formulació de la teoria cinètica molecular i de la termodinàmica química. Pel que fa a la teoria cinètica dels gasos, llur estudi rebé l’impuls inicial dels treballs de J.P.Joule sobre l’equivalència mecànica de la calor, i les seves aplicacions foren desenvolupades entre els anys 1855 i 1890 per R.Clausius, L.Boltz-

Representació gràfica popular de la quaresma

mann, W.Thomson, J.C.Maxwell i J.D.Van der Waals. Quant a la termodinàmica química, cal destacar les contribucions de G.H.Hess, els estudis de M.Berthelot en la mesura de calors de reacció, els treballs de Clausius sobre l’equació de Clapeyron, els de J.W.Gibbs sobre l’equilibri químic en sistemes heterogenis i sobre la regla de les fases, i els de H.Le Chatelier sobre l’equilibri en sistemes homogenis. D’altra banda, Van’t Hoff estudià l’evolució de la constant d’equilibri amb la temperatura, i S.Arrhenius, l’efecte de la temperatura sobre les velocitats de reacció. Finalment, i pel que fa a l’estudi de les solucions, cal esmentar les aportacions al coneixement de les propietats col·ligatives fetes per Van’t Hoff respecte a la pressió osmòtica i per F.M.Raoult sobre pressió de vapor i descens crioscòpic, i també l’estudi de la dissociació electrolítica portat a terme per Arrhenius. Fets com ara el descobriment dels espectres atòmics, el comportament dels gasos en els tubs de descàrrega —l’estudi del qual portà com a conseqüència el descobriment de l’electró (J.J.Thomson, 1897)—, el descobriment dels raigs X (K.Röntgen, 1895) i el de la radioactivitat demostraren la necessitat de reelaborar la teoria atòmica. L’any 1911, E.Rutherford, arran dels seus estudis sobre la dispersió de partícules alfa, proposà un nou model. Les limitacions inherents al model atòmic de Rutherford foren superades per N.Bohr, el qual, l’any 1913, introduí en el tractament atòmic el principi de quantització de M.Planck i elaborà un model atòmic per a l’àtom d’hidrogen. Tanmateix, el model atòmic de Bohr no explicava els espectres dels àtoms polielectrònics. Posteriorment (1915), A.Sommerfeld modificà aquest model amb la introducció d’òrbites el·líptiques. L’aplicació als àtoms polieletrònics fou simplificada pels treballs de H.Moseley, que permeteren de comprendre la disposició dels electrons interns. Així, N.Bohr, en introduir el concepte de càrrega nuclear efectiva, tractà teòricament els metalls alcalins. El mateix autor postulà més tard una ordenació dels electrons interns en capes i subcapes, i arranjà els elements en períodes de 2, 8, 8, 18, 18 i 32 membres. El pas definitiu per a arribar a la visió atòmica actual es fonamenta en la mecànica ondulatòria de L.de Broglie, enunciativa l’any 1920, i en la mecànica matricial de W.Heisenberg, desenvolupada l’any 1925, i que fou continuada amb la formulació del *principi d’incertesa*. Les idees de L.de Broglie foren desenvolupades per E.Schrödinger, el qual formulà l’any 1926 un model matemàtic exacte per a l’àtom d’hidrogen. La introducció de les idees de la mecànica quàntica en la teoria de l’enllaç és deguda a W.Heitler, F.London, M.Born, L.Pauling i J.C.Slater. Pauling introduí el concepte d’*orbital* i contribuí, conjuntament amb Slater i E.Hückel, al desenvolupament de la teoria de la ressonància, derivada dels treballs de Heisenberg. Pel que fa a l’estudi de les solucions, les limitacions de la teoria de la dissociació electrolítica d’Arrhenius feren necessaris un tractament més complet, el qual fou elaborat l’any 1923 per P.Debye i E.Hückel, i complementat per L.Onsager l’any 1926. Durant aquest mateix període, la teoria dels àcids i les bases tingué un desenvolupament notable. Així, l’any 1909, S.P.L.Sorensen introduí el concepte de *pH*; posteriorment T.M.Lowry i J.N.Bronsted estudiaren extensament els àcids i les bases des del punt de vista protònic, i finalment, Lewis formulà la teoria general d’àcids i bases des de la perspectiva del bescanvi de parells electrònics (1938). Pel que fa a l’anàlisi instrumental, les fites més importants foren el desenvolupament de l’elèctrode de vidre, que permeté una gran extensió dels mètodes potenciomètrics, la introducció del polarògraf per J.Heyrovsky l’any 1925, i el desenvolupa-

Imatges successives obtingudes gràcies a la interferometria de llarga base (VLBI) del quàsar 3C-345, en què hom observa l'expansió del jet de gas (dalt) expel·lit pel nucli (baix)

ment de les tècniques colorimètriques, espectroscòpiques i espectromètriques (nefelometria, espectrofotometria d'infraroig, d'ultraviolat i visible, espectroscòpia Raman, espectroscòpia de ressonància magnètica nuclear, espectrometria d'absorció atòmica i espectrometria de masses), les quals assoliren amb el temps una importància fonamental. Una altra tècnica analítica nascuda al s XX és la cromatografia. Finalment, la introducció dels radioisòtops a partir de l'any 1913 i de l'anàlisi de difracció de raigs X (W.H.Bragg i W.L.Bragg, 1912) representaren dues innovacions que demostraren ja ben aviat llur gran vàlua en la resolució de problemes analítics inabordables per altres tècniques. Quant a la *química inorgànica*, la introducció de les tècniques de difracció de raigs X per a l'estudi de l'estructura cristal·lina i les aportacions de Lewis, Kossel, Langmuir i Sidgwick sobre la teoria de l'enllaç químic representaren un avenç parcial, però no fou fins a l'aplicació dels principis de la mecànica quàntica que el problema estructural tingué un enfocament coherent. Entre els avenços produïts en terrenys concrets, cal esmentar la compleció de la taula periòdica amb el descobriment de l'hafni, el reni, el tecneci, el franci, l'àstat, el promeci i els elements transurànids, etc. Els avenços teòrics relatius a l'estructura atòmica i a la natura de l'enllaç químic repercutiren ràpidament en el camp de la química orgànica i cristal·litzaren en un primer intent de sistematització de les reaccions orgàniques en tipus generals, segons les espècies que intervenen en els mecanismes; aquest intent fou degut a R.Robinson i, sobretot, a C.K.Ingold, el qual introduí els conceptes d'*efecte inductiu* i *efecte mesomèric*, *electrofilia* i *nucleofília*. Pel que fa a l'estereoquímica, hom féu notables avenços en els camps de la isometria òptica, de la isometria geomètrica i, a partir del 1930, de l'anàlisi conformational. Des d'una perspectiva global, el període posterior a la Segona Guerra Mundial ha representat un avenç molt important en tots els àmbits de la química. Els darrers anys, tot i alguns avenços en coneixements bàsics d'enllaços i mecanismes de reacció, la química ha progressat sobretot en la síntesi de noves molècules, que són utilitzades en els camps més diversos de la indústria. La demanda de nous materials, l'aparició de la cursa per obtenir nous superconductors, la utilització de nous fàrmacs o aliments i el suport per entendre processos biològics han marcat un progrés accelerat de la química.

quimioteràpia *TERAP* Nom genèric de qualsevol tractament per agents químics que actuen sobre determinats microorganismes sense perjudicar els teixits orgànics. Des d'Ehrlich hom l'aplica en les terapèutiques medicamentoses antineoplàstiques i antiinfeccioses.

quina *BOT/FARM* Escorça de les cincones, sobretot *Cinchona calisaya*, *C.officinalis* i *C.succirubra* de les quals hom extreu, respectivament, la **quina groga**, la **de Loja** i la **roja**. Conté uns vint alcaloides, el més important dels quals és la quinina.

quinina *QUÍM/FARM* Alcaloide present a la →*quina*. Històricament, la quinina fou emprada a l'Amèrica del Sud per al tractament del paludisme. Fou introduïda a Europa pels castellans al s XVII. La quinina fou aïllada en estat pur per Pelletier i Caventou l'any 1820, la seva estructura fou elucidada per Rabe el 1931 i la seva síntesi total fou feta per R.B.Woodward i W.E.von Doering l'any 1944. Té acció antimalàrica i antidisentèrica. És també inhibidora dels enzims oxidatius, fet al qual és deguda la seva acció antipirètica. Presenta també acció sobre els centres nerviosos, especialment el cervell, i provoca una gran disminució de la sensibilitat davant el dolor; és emprada en el tractament de neuràlgies i cefalàlgies i, pel seu gust amarg, com a additiu sàpid en l'aigua tònica i d'altres begudes no alcohòliques.

Quinn, Anthony (Chihuahua 1915) Actor cinematogràfic nord-americà d'origen mexicà. Actor molt temperamental, ha representat, generalment, caràcters durs i aventurers impregnats d'un cert primitivisme. Entre els seus films cal destacar: *Viva Zapata* (1952), *La strada* (1954), *Zorba, the*

Vista general de Quito

Greek (1964), *The Shoes of Fisherman* (1968), *Omar Mukhtar*, *Lion of Desert* (1979), *Passió d'home* (1988), *Jungle Fever* (1991) i *The last action hero* (1993).

Quios [*ant: el Xiu*] Illa de l'arxipèlag de les Espòrades Orientals i *nomós* de Grècia (904 km²; 52 691 h [1991]). La capital és Quios (24 070 h [1981]). Situada prop de la costa de l'Àsia Menor (de la qual resta separada pel canal de Quios), té conreus importants de vinya i de fruita. Al s XIX fou un dels centres més destacats del moviment nacionalista hel·lènic i passà a formar part de Grècia el 1912. Durant l'expedició dels catalans a Grècia, fou emprada com a base naval per Ferran d'Aunés, que hi hivernà en 1303-04.

quirat 1 Unitat de mesura en què hom expressa la llei dels aliatges d'or, consistent en un vint-i-quatrè d'aquest aliatge en or fi. L'or anomenat de llei té un mínim de 18 quirats. **2** Unitat de pes emprada en joieria, equivalent a 0,200 g, usada especialment en el comerç de diamants i pedres precioses. És dividit en quatre *grans* i aquests en quatre *quarts*. Hom el divideix també en 100 *punts*.

quiromància *ESOT* Art d'endevinar el passat d'una persona i de predir-li el futur mitjançant l'examen de les línies, prominències i altres característiques de la mà. Estretament vinculada a l'→*astrologia* i a la →*càbala*, fou coneguda pels caldeus, egipcis, assiris i hebreus.

quiròpters *ZOOL* Ordre de mamífers de la infraclasse dels placentaris que comprèn animals adaptats al vol, caracteritzats pel fet de tenir les extremitats anteriors incloses en una membrana alar molt prima, de vegades amb pilositat, anomenada patagi. S'alimenten sobretot d'insectes, que cacen al vol, al capvespre. S'orienten per l'eco. Comprèn el subordre dels *megaquiròpters* i el dels *microquiròpters*.

Quito Capital de l' **Ecuador** i de la província de Pichincha (1 100 847 h [1990]). És situada a 2 800 m, a la falda E del volcà Pichincha, a la vora del riu Machangara. Fundada al s XV, fou la capital d'un regne pre-colombí fins que els inques l'ocuparen. El 1526 esdevingué la capital de l'imperi escindit enfront del regne de Cuzco (1534) i el 1556 esdevingué capital d'una governació i audiència des del 1563. Al s XVII sofrí una forta davallada a causa de les pestes; el 1809 l'aristocràcia local s'uní als independentistes; però, reconquerida pels espanyols el 1812, no fou alliberada fins el 1822 per José de Sucre i incorporada a la Gran Colòmbia. El 1830 l'aristocràcia de Quito formà un estat independent anomenat Equador. La ciutat fou la seu dels interessos agraris i aristocràtics enfront de la burgesia liberal de Guayaquil. Entre els monuments cal destacar la catedral, del s XVI, destruïda al s XVIII per un terratrèmol i refeta posteriorment.

quitrà *QUÍM* Cadascun dels diversos materials bituminosos, de color fosc, líquids o semilíquids a temperatura ambient i de composició variable, que hom obté per

destil·lació destructiva del carbó, la fusta, la torba i altres materials vegetals o carbonacis. En la seva composició intervenen diversos fenols, coneguts com a *àcids del quitrà* (fenol, cresols, xilenols, etc), diverses amines aromàtiques i heterocícliques, conegudes com a *bases del quitrà* (anilina, piridina, picolina, lutidina i quinolina), i també una mescla d'hidrocarburs aromàtics mononuclears i polinuclears. La destil·lació dels quitrans origina un residu, conegut com a *brea*. El quitrà té una gran importància en la indústria química, puix que constitueix la primera matèria en la síntesi de productes molt diversos, com colorants, polímers plàstics, cautxú, perfums sintètics, productes farmacèutics, teixits sintètics i explosius. El quitrà sol rebre el nom de la matèria orgànica de la qual és obtingut, i així hom parla de *quitrà d'hulla*, *quitrà de lignit*, *quitrà de fusta*, *quitrà de faig*, *quitrà d'ossos* o *animal*, etc.

quítxua 1 *ANTROP/HIST* Individu d'un antic poble amerindi, de raça àndida, de llengua quítxua, que vivia a la regió de l'alt Apurímac i de l'Urubamba (Perú), sotmès pels inques (1430). **2** *LING* Llengua ameríndia, parlada pels quítxues. Hi ha diversos dialectes o varietats del quítxua parlat: l'equatorià, el d'Ancash, el d'Ayacucho, el de Cuzco, el bolivià i l'argentí. Dins la *fonologia*, en els sons oclusius cal destacar l'existència de tres sèries (simple, aspirada i explosiva); el sistema vocàlic propi consta de tres sons: a, i, u. Pel que fa a la gramàtica, el substantiu és declinat mitjançant sufixos; el substantiu pot convertir-se en verb, i l'adjectiu, en adverbí; hom pot parlar de pronoms grupals, per tal com denoten les relacions de possessió o pertinença d'un grup (de persones, animals o coses); té una doble forma de la primera persona plural (la que inclou i la que exclou la persona a la qual hom s'adreça). El verb pot distingir entre una acció presenciada o no presenciada pel qui parla, entre una acció que encara està en curs i una altra ja perfecta, entre una acció habitual o no, entre un temps passat llunyà o un d'immediat.

Quixot, El Novel·la de Miguel de →*Cervantes Saavedra*. La primera part (*El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*) aparegué a Madrid al començament del 1605, i la segona (*El ingenioso caballero...*) el 1615, editades pel llibreter Juan de la Cuesta. L'èxit de la novel·la fou immediat, i s'ha editat en totes les llengües cultes. Superficialment el *Quixot* és una paròdia dels llibres de cavalleries, però s'hi nota el concepte renaixentista i clàssic d'un art literari nou i modern com la novel·la. Narra les aventures de l'*hidalgo* Alonso Quijano, que enfolleix amb la lectura dels llibres de cavalleries i es creu totes les fantasies dels llibres; adopta el nom de *don Quijote de la Mancha*, es vesteix una armadura i acompanyat del camperol Sancho Panza surt del seu poble disposat a imposar la justícia al món.

Qumrān [àr: *Hirbat Qumrān*] Ruïnes d'un antic centre religiós jueu, probablement essení, a 1 km de la riba occidental de la mar Morta i 12 km al S de Jericó. L'establiment comprenia un gran refetor, una sala d'escriptori, un taller de tintoreria, dos forns de ceràmica, magatzems i una torre de defensa. Un aqüeducte a flor de terra conduïa les aigües del torrent veí a diverses cisternes. Al voltant de les ruïnes han estat descoberts quatre cementiris. Els anomenats *rotlles de Qumrān* o manuscrits de la *mar Morta* (probablement la biblioteca de la comunitat) contenen no sols els manuscrits més antics de la Bíblia coneguts fins ara, sinó també les regles de la comunitat (*Manual de disciplina*), salms, comentaris bíblics, literatura apòcrifa i apocalíptica i d'altres obres. De caràcter sectari, esotèric i escatològic, aquesta literatura revela una mentalitat semblant a la de certs apòcrifs de l'Antic Testament i afinitats amb alguns llibres del Nou Testament. Escrits la majoria en hebreu, n'hi ha també en arameu i en grec. Un personatge central que hi figura, el Mestre de Justícia, probable fundador de la secta, ha estat comparat amb Jesús respecte a l'Església, però sense cap caràcter messiànic. El 1992 s'arribà a un acord per publicar la primera edició facsímil de tots els documents.

R

Capital quadrada romana

R

Uncial

r

Minúscula carolina

Rr

Gòtica textura

R r

Romana antiga humanística

Rr

Cursiva humanística

R r

Romana transicional del barroc

R r

Romana moderna neoclàssica

R r

Egípcia

R r

Pal sec

Rr

Ra [o *Re*] Divinitat egípcia, personificació del Sol. Deïtat principal de la teologia heliopolitana (d'Heliòpolis, vila del Delta), gaudí d'un enorme prestigi a partir, sobretot, de la dinastia V (2494-2345 aC). En el decurs del temps hom procedí a un sincretisme de Ra amb diverses divinitats (**Ra-Atum**, **Ra-Harakté**, **Ammó-Ra**, **Sobek-Ra**, **Khnum-Ra**, **Montú-Ra**, etc). Hom el representava com un faraó.

Rabat Capital del Marroc, a la prefectura urbana de Rabat-Salé (556 000 h [1984]). És situada a la façana atlàntica, a l'estuari del Bou Regreg, davant Salé. Centre polític i administratiu. El port és petit i l'activitat és limitada a l'exportació de fruites. La indústria més important és la tèxtil. La ciutat musulmana fou fundada, al nord de l'antiga Xella, pel soldà almohade ‘Abd al-Mu’min (1150). Ocupada pels benimerins (1248), fou repetidament saquejada. Amb la immigració de moriscs expulsats de la Península Ibèrica, que es dedicaren majoritàriament al cors, recuperà talment el poder econòmic que, a la mort d'Aḥmad al-Manṣūr, constituí, juntament amb Salé, una república independent fins el 1641. Capital administrativa del protectorat francès, continua essent-ne del Marroc independent.

Rabelais, François (La Devinière ~1494 — París 1553) Escriptor i metge francès. Rebé una educació erudita en el monestir de Fontenay-le-Comte i amb els benedictins de Maillezais. Estudià medicina a Montpellier i exercí a Lió. Publicà (1523) les *Horribles et épouvantables faicts et prouesses du très renommé Pantagruel* i *Vie inestimable du grand Gargantua, père de Pantagruel* (1534). Es doctorà a Montpellier (1537) i emprengué després una vida aventurera. L'obra de Rabelais tradueix d'una manera festiva les idees fonamentals del pensament humanista. El lector observador hi troba una condemna dràstica de l'ascetisme i de la superstició, i un sentiment de confiança en la natura humana i en el progrés.

rabí [*hebr: rabbí*] *JUD* Entre els jueus, títol ('mestre meu') donat als doctors de la Llei (s I aC). D'ençà del s I fou la designació oficial dels doctors a Palestina.

raça **1** *BIOL/ANTROP* Conjunt d'individus que tenen una ascendència comuna i es diferencien de la resta d'individus de llur espècie per la freqüència més gran de determinats grups de caràcters hereditaris (morfològics, anatòmics, serològics, hematològics o patològics, etc). Les races s'originen a partir de les poblacions on predomina l'endogàmia a causa de qualsevol forma d'aïllament total o parcial que permet la conservació de determinats mutants. **2** **raça humana** *ANTROP* Cadascuna de les combinacions de caràcters físics, fisiològics i patològics d'origen hereditari que solen aparèixer juntes en diverses poblacions de l'espècie humana. Les grans possibilitats de

contactes del món actual contribueix a esborrar com més va més les fronteres entre les races. La resistència a la hibridació només és possible per motius culturals, religiosos o ideològics. Cal diferenciar entre el concepte estrictament biològic de raça humana i d'altres com poble, nació, ètnia, etc, d'abast social i cultural. Si bé fins a un cert punt aquestes comunitats contribueixen al manteniment d'una estabilitat genètica, no és menys cert que rarament un grup culturalment diferenciat i una raça coincideixen. Per establir la taxonomia, caràcters com la pigmentació cutània, els valors morfològics donats pels índexs antropomètrics que estableixen proporcions en diverses parts del cos, el biotip, la cara, els cabells, etc, han estat tradicionalment alguns dels elements més emprats. Modernament hom tendeix a donar preponderància a factors de tipus sanguini, hormonal, serològic i patològic. Hi ha quatre troncs o grups principals: *leucoderm*, *melanoderm*, *xantoderm* i *austràlid*. A partir d'aquesta classificació hom distingeix les races pròpiament dites, que hom pot continuar subdividint. Algunes de les races constitueixen formes de transició entre dos grans grups racials. Finalment, cal esmentar l'existència d'alguns petits grups que encaixen amb dificultat en qualsevol dels grups racials. **3** *ZOOI* Cadascun dels grups en què hom pot considerar dividides algunes espècies zoològiques, els caràcters diferencials dels quals, molt secundaris, són perpetuats per generació.

Racine, Jean (La Ferté-Milon 1639 — París 1699) Poeta dramàtic francès. Orfe, fou educat pels jansenistes de Port-Royal des Champs. El 1667 inicià la sèrie d'obres cabdals: *Andromaque* (1667), *Les Plaideurs* (1668), *Britannicus* (1669), *Bérénice* (1670), *Bajazet* (1672), *Mithridate* (1673), *Iphigénie* (1674) i *Phèdre* (1677). Racine es convertí així en el millor dramaturg de l'època i assolí el favor del rei Lluís XIV. Després de deixar un temps el teatre, hi tornà amb *Esther* (1689) i *Athalie* (1691). Tota la dramàtúrgia raciniana es basa en la descripció de les passions humanes. La musicalitat dels versos, la tensió i força dels diàlegs, el caràcter humà dels personatges i, sobretot, un ajustat equilibri clàssicista són alguns dels seus trets més característics.

racionalisme **1** *FILOS* Tendència o doctrina filosòfica per a la qual la raó és una font radicalment molt més vàlida que l'experiència sensible o l'experiència afectiva, o àdhuc l'única font absolutament vàlida, per al coneixement, la comprensió o la interpretació veritable de la realitat. Contraposat tant a l'empirisme i a l'irracionalisme com, consegüentment, a l'escepticisme, el racionalisme es pot discernir a gairebé totes les èpoques, des de Parmènides fins a Hegel —els seus dos representants més extrems—, bé que troba la seva típica i més estricta expressió en el corrent filosòfic que, als ss XVII i XVIII, recull, d'una banda,

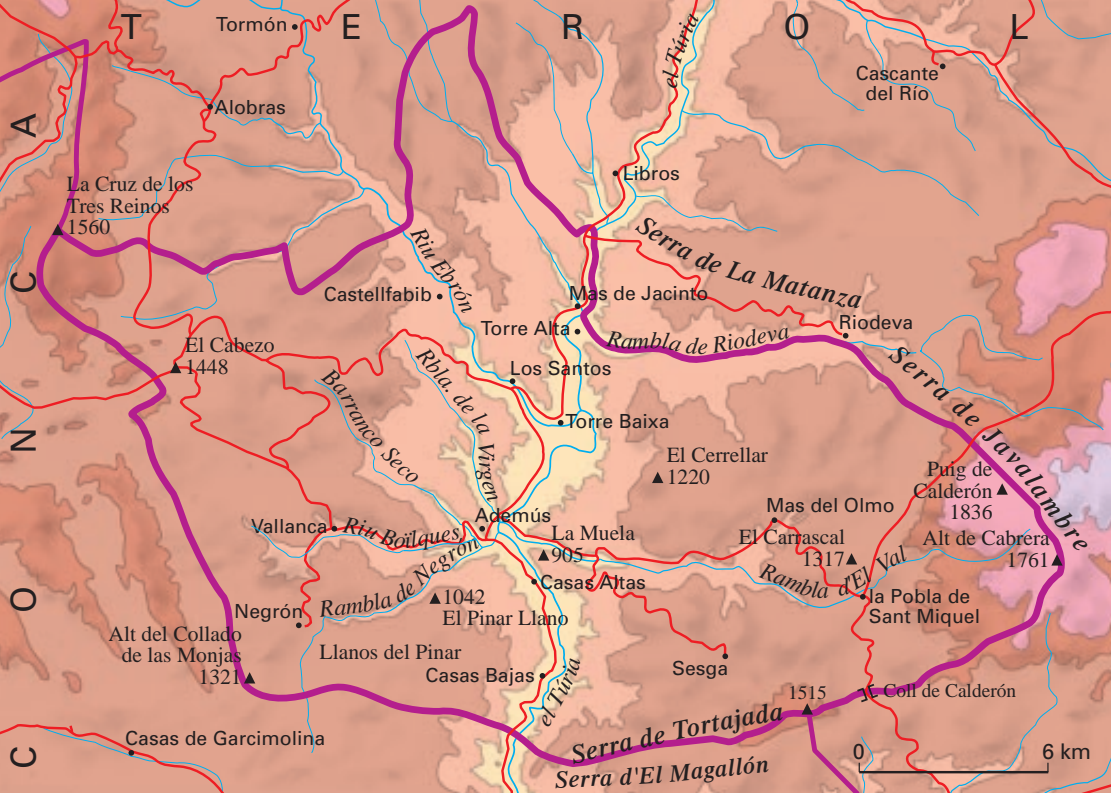
r

el desig d’emancipació per part de l’home de tota fe religiosa sobrenaturalista i, d’altra banda, l’entusiasme provocat pels grans descobriments científics de l’època moderna. En aquest sentit estricte, el racionalisme correspon al conjunt de sistemes especulatius elaborats per Descartes, Spinoza, Malebranche i Leibniz. **2** *ART* Moviment arquitectònic que es formà cap al 1918 i que tingué com a representants més significatius Bruno Zevi —el qual popularitzà la denominació—, Le Corbusier, Walter Gropius, Jacobus Johannes Pieter Oud, Erich Mendelsohn i Ludwig Mies van der Rohe. Aquesta tendència, denominada també estil internacional, funcionalisme i moviment modern, es caracteritza per la concepció de l’edifici de dins cap enfora, la planta i façana lliures i l’ús d’elements prefabricats. A l’estat espanyol fou el grup GATEPAC el representant del moviment racionalista, impulsat bàsicament pel grup dels arquitectes catalans GATCPAC aglutinats a l’entorn de J.L.Sert.

racisme *SOCIOL/POLÍT* Doctrina que propugna la desigualtat de les races humanes i en virtut de la qual hom justifica el fet que certes races o cultures siguin sotmeses a explotació econòmica, a segregació social o àdhuc a destrucció física. Alguns autors anglesos —R.Kipling n’és el representant més contemporani— defensaren el destí de les nacions d’Occident com a potències civilitzadores en una concepció eurocèntrica i colonial del món. El racisme ha comportat en alguns estats africans la supressió física de tribus senceres enemigues de la tribu governant. Als EUA, el racisme sorgí al s XIX als estats sudistes, on la monocultura del cotó comportava la utilització d’una gran quantitat d’esclaus negres com a mà d’obra; el racisme perviu encara amb virulència allí on la minoria blanca creu que pot ésser desplaçada per la majoria de color.

Racó, **el** [*cast: El Rincón*] Comarca del sector de llengua castellana del País Valencià (370 km²; 3 297 h [1991]). Cap de comarca, Ademús. És un vell enclavament valencià situat entre Castella i Aragó. Correspon a una part de la vall alta del Túria sobre la qual s’alcen els vessants immediats de la serra de Javalambre a l'E i de la Serrania de Conca a l'W. La comarca té el clima propi del seu caràcter interior i alt, amb hiverns freds i estius poc calorosos; les precipitacions són escasses, tot i que hi ha nevades bastant fortes a les muntanyes. La vegetació hi té caràcter mediterrani continental. La major part del país pertany al domini del carrascar que, destruït per l’home, ha estat sovint substituït per la pastura de jonça amb sàlvia. Les terres elevades (1 200-1 800 m) duen savinoses i comunitats de plantes en coixinet espinós. A l'àrea conreada, ocupada majoritàriament per secà, predomina àmpliament el conreu de l'ametller, seguit de lluny pels cereals, la vinya i les oliveres. Dins el regadiu, s’hi han cultivat els arbres fruiters i, en especial, les pomes i les pereres. Destaca la ramaderia ovina i l'aviram. La indústria és molt reduïda: tan sols algunes cooperatives agrícoles i magatzems de fusta. La feblesa de l'economia ha limitat l'expansió demogràfica i la comarca ha estat un focus declarat d'emigració, que s’ha dirigit a Barcelona, València i les comarques de l’Horta i el Camp de Morvedre. L’any 1970 la població total, agrupada en petits nuclis, era de 5 313 i el 1991 havia baixat als 3 297 h. La comarca té accés directe per la carretera comarcal de València a Ademús, però l’accessibilitat a les comarques restants del País Valencià resulta força reduïda. El Racó fou la primera terra valenciana reconquerida als musulmans al s XIII; els castells de Castellfabib i Ademús foren ocupats per Pere I el 1210 i repoblats per aragonesos, però poc després fou ocupada de nou pels musulmans de València. La conquesta definitiva, la féu Jaume I el 1259. Sempre depengué de la jurisdicció de València i el 1833, amb la divisió provincial, quedà també dins la província de València i dins el partit judicial de Xelva i avui de Lliria. El terme d’Ademús incorporava fins el 1700 la major part del Racó (Ademús, Vallanca, Cases Altes i Cases Baixes; aquests dos últims municipis se’n separaren el 1838).

radar [acrònim de l’anglès *Radio Detecting and Ranging*] Aparell que permet de localitzar i identificar un objecte, tot avaluant-ne la distància, per mitjà d’ones radioelèctriques d'alta freqüència (microones). Consisteix en un emissor molt potent que genera ones radioelèctriques molt curtes (decimètriques o centimètriques) i, per

tant, molt reflectibles, en forma d’impulsos. Aquests són transmesos per una antena parabòlica altament direccional, que gira sobre el seu eix per mitjà d’un mecanisme sincronitzat. Quan els impulsos troben un obstacle, són reflectits per aquest i captats per l’antena (ara ja desconnectada de l’emissor), que els envia cap a un receptor, on són amplificats i aplicats a les plaques deflectores d’un tub de raigs catòdics. Aquest tradueix la diferència de temps entre el senyal enviat i l’eco retornat, corresponent a la distància de l’obstacle, en una ratlla a la pantalla, la mesura de la qual, segons una determinada escala, indica la distància a què es troba l’obstacle. La pantalla del tub d’imatge és adaptada per a donar la posició i la distància dels objectes en moviment i de masses de terra o construccions fixes; la posició és determinada per la direcció de l’antena quan el senyal captat és més intens. La velocitat del fitó resulta donada pel decalatge entre la freqüència de l’ona de retorn respecte a la de l’ona emesa (*efecte Doppler*). El radar troba aplicació en la guerra i en la defensa per a la localització d’avions, vaixells o submarins, i en artilleria. En aeronàutica és utilitzat per a la detecció i la localització de les aeronaus des de la superfície terrestre o per a la detecció i la localització d’aeronaus, d’objectius terrestres o de fenòmens meteorològics des de les aeronaus. Els radars terrestres són molt més emprats per a la circulació aèria que per a la navegació, i els radars embarcats a les aeronaus serveixen per a tasques complementàries de la circulació i de la navegació. En la navegació és emprat per a la identificació d’esculls, *icebergs* i altres vaixells, per tal d’evitar col·lisions, sobretot en condicions de poca o nul·la visibilitat.

radi [Ra] *QUÍM* Element químic de nombre atòmic 88, pertanyent al grup IIA de la taula periòdica, el més pesant dels metalls alcalinoterris. Fou descobert l’any 1898 per P.Curie i M.Curie, que l’identificaren com a principal causant de la radioactivitat de la *uraninita*, i fou aïllat pur per M.Curie mitjançant electròlisi de solucions de clorur de radi (RaCl₂) l’any 1911. El seu isòtop més important és el ²²⁶Ra, amb una vida mitjana de 1620 anys, i en són també coneguts 13 isòtops més, amb masses que van de 213 a 230 i que gaudeixen de vides mitjanes molt més curtes. L’obtenció de l’element a partir dels seus minerals té lloc per coprecipitació

<div>Mapa físic del Racó</div>

<div><div><div><div><div><div><div></div><div>Racó</div></div></div></div></div></div></div>
<div><div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div></div>
superfície:
370 km²
població:
3 297 h (1991)
capital:
Ademús

<div><div><div><div><div><div><div></div><div>Racó</div></div></div></div></div></div></div>
MUNICIPIS
SUPERFÍCIE (km²)
POBLACIÓ (1991)
Ademús
Casas Altas
Casas Bajas
Castellfabib
Pobla de Sant Miquel, la
Torre Baixa
Vallanca
Racó, el
370,3
3 297

amb el bari en forma de carbonats, trans-formació d’aquests en els bromurs BaBr₂ i RaBr₂, enriquiment per cristal·lització frac-cionada i purificació per bescanvi iònic seguida de reducció electrolítica del bromur. El radi troba nombroses aplicacions, derivades de la seva radioactivitat, la qual es posa de manifest per la reacció

²²⁶₈₈Ra → ²²²₈₆Rn + ⁴₂He.

Així, és emprat, mesclat amb beril·li, per a la fabricació de fonts de neutrons, atès que la radiació α que emet és de suficient ener-gia (5,8 MeV) per a provocar reaccions nuclears en elements lleugers:

⁹₄Be + ⁴₂He → ¹²₆C + ¹₀n.

Troba també aplicació en la preparació de pintures luminescents i en medicina, per al tractament de tumors (*radioteràpia*). Per la seva similitud amb el calci, té tendència a acumular-se en els ossos, on la radiació γ pot produir lesions als centres productors de glòbuls vermells de la medul·la òssia, que originen anèmia aplàstica i també sar-comes. El contingut total permisible de radi en l’organisme humà és de 0,1 μg. D’altra banda, la radioactivitat del radi, un gram del qual experimenta per segon 3,7 T 10¹⁰ desintegracions, ha donat lloc a la definició de la unitat de radioactivitat ano-menada *curie*.

radiant *ASTR* Punt del firmament on es tallen totes les trajectòries d’un eixam de meteors. Aquests semblen provenir del mateix punt, però aquest fenomen no és real, sinó que es tracta d’un efecte de pers-pectiva degut al moviment de la Terra. Els meteorits semblen venir d’un punt del fir-mament que en realitat és el punt cap al qual és dirigida la velocitat de la Terra. Els eixams de meteors solen anar associats amb algun cometa. El radiant d’un eixam és sempre el mateix (*meteor*).

radical **1** *LING* Segons F. de Saussure, l’ele-ment lingüístic comú separat espontània-ment per la comparació amb una sèrie de mots emparentats que porta la idea comu-na a tots ells. El radical és cadascuna de les formes preses per l’arrel d’un mot i que poden tenir realitzacions diverses, mitjan-çant l’adjunció de desinències gramaticals. En els mots *cantaré*, *cantadissa*, *cantar*, hi ha els radicals *cantar-*, *canta-* i *cant-*, i una sola arrel, *cant-*. **2** *MAT* Signe √ emprat per a indicar l’arrel enèsima d’una quantitat o expressió. Hom hi indica, a més, l’índex *n* de l’arrel, llevat del cas en què *n* = 2, és a dir, en el cas de l’arrel quadrada.

radioactivitat *FÍS* Fenomen físic que pre-senten certes substàncies, consistent en l’emissió espontània de partícules (alfa, beta, neutró) o radiacions (gamma, captura K), o de totes dues alhora, procedents de la desintegració de determinats nuclis que la formen, per causa d’un arranjament de llur estructura interna. La radioactivitat pot ésser *natural* o *artificial*. El conjunt dels nuclis radioactius d’una mateixa espècie formen un *radionúclid* i tenen una radioac-tivitat ben definida, comuna a tots ells. Hom defineix una *constant radioactiva* λ com la probabilitat de desintegració d’un nucli per unitat de temps. En realitat, difi-cilment una substància radioactiva és for-mada per un sol radionúclid, car cadascun dels seus components en desintegrar-se es transforma en un nucli diferent que, a la vegada, pot ésser també radioactiu. El radionúclid inicial és anomenat *pare*, i el derivat, *fill*. Aquesta situació pot continuar al llarg de múltiples filiacions i el conjunt és anomenat *família* o *sèrie radioactiva*. Hom ateny l'*equilibri radioactiu* (dit també *equilibri secular* en les sèries radioactives naturals) quan ha passat un temps sufi-cientment llarg des que s’ha iniciat el pro-cés de filiació. La radioactivitat fou desco-berta el 1896 per Becquerel.

radioestèsia *FÍS* Conjunt de fenòmens complexos que es manifesten per una determinada sensibilitat de l’organisme humà a les radiacions emeses o absorbides pels objectes que té a prop. Els instruments utilitzats pel radioestesista són la vareta i el pèndol; les radiacions dels objectes provo-quen la torsió de la vareta o l’oscil·lació del pèndol. Encara que hom ha discutit molt sobre la base científica de la radioestèsia, ha estat utilitzada per a detectar corrents d’aigua subterranis, venes metal·líferes, etc.

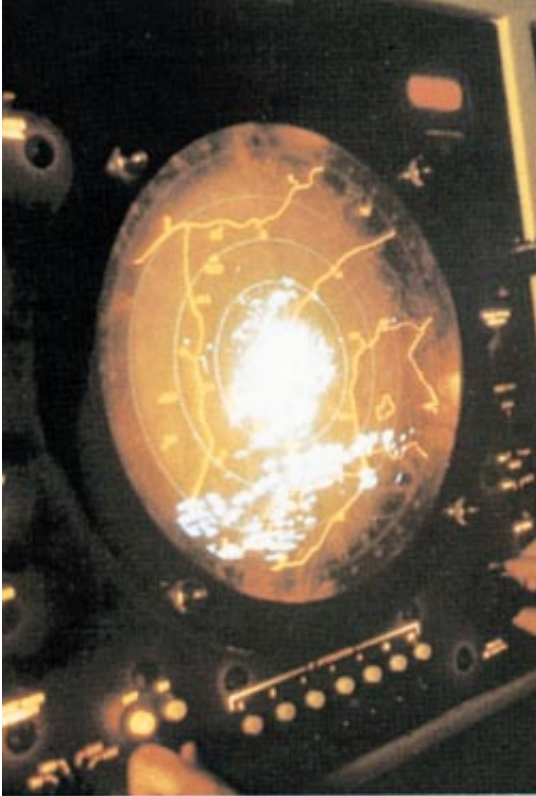
radiografia *TECNOL* Tècnica consistent a sotmetre un cos, un objecte, etc, que hom vol examinar, a l’acció de raigs X, a fi d’obtenir-ne una imatge sobre una emulsió sensible a aquesta radiació. El seu fona-ment és l’anàlisi de l’absorció diferencial

dels raigs X experimentada pels diversos components de l'objecte estudiat. La radiografia té força utilitats, especialment en medicina i tecnologia. La *radiografia mèdica* o *radiologia* permet d'estudiar l'interior del cos. A fi de millorar el contrast entre els òrgans, hom utilitza substàncies de contrast, com el sulfat de bari, emprat en l'observació del tub digestiu, o com alguns preparats de iode, que ho són en l'observació de l'aparell urinari. Pel que fa a la *radiografia industrial*, hom l'empra per tal de determinar les variacions de composició química o els defectes interns dels materials, detectar la manca d'uniformitat de les superfícies, la qualitat de les soldadures o dels acoblaments, observar oclusions gasoses, porositats, inclusions d'escòria, etc. Hom empra també els raigs X per a determinar l'estat de conservació d'obres d'art.

radiotelescopi *ASTR* Instrument destinat a captar les ones radioelèctriques que arriben a la Terra procedents dels cossos celests. És constituït essencialment per una superfície col·lectora metàl·lica de grans dimensions, que recull les ones radioelèctriques que provenen d'un astre llunyà i les fa arribar a una petita antena, la qual les envia a un detector. Aquest aparell és connectat a un instrument d'anàlisi i a un sistema d'enregistrament. Les qualitats més importants d'un radiotelescopi són la sensibilitat i el poder separador. Han estat ideats diversos tipus d'antena per als radiotelescopis: la més simple és constituïda per una sola superfície receptora de grans dimensions, de forma generalment parabòlica, que concentra les ones radioelèctriques en el focus, on hi ha una petita antena auxiliar (o *antena d'alimentació*) connectada al receptor. Un altre tipus de radiotelescopi, dit *creu de Mills*, és constituït per dues antenes lineals, molt llargues i estretes, i orientades en el sentit est-oest i nord-sud, respectivament. Els *interferòmetres* o *radiointerferòmetres* són constituïts essencialment per dues o més antenes (situades en llocs bastant separats) que reben senyals d'un mateix cos celest i els envien a un mateix receptor, amb els quals hom ha assolit un gran poder de resolució, comparable al d'un radiotelescopi de grans dimensions (→***astrofísica***). Hom parla de *VLA* (*very large array*), quan un conjunt de radiotelescopis és situat en una zona reduïda, o de *VLBI* (*very long baseline interferometry*), quan són situats en diferents continents.

Rafael (Urbino 1483 — Roma 1520) Nom amb què és conegut als Països Catalans Rafaello Sanzio, pintor italià. Format en l'ambient de la cort d'Urbino, vers el 1500 anà a Perusa, on aprengué la tècnica i col·laborà amb Il Perugino, que l'influí (l'*Esposori de la Mare de Déu*, 1504). El respecte a la tradició úmbria, juntament amb la claredat de la llum, defineixen les obres del seu període florentí (1504-08). A Florència, vinculat estretament al cercle neoplatònic, estudià Leonardo da Vinci, del qual heretà la preocupació per l'estudi científic del cos humà, i Miquel Àngel, de qui rebé un cert to monumental i grandiloqüent: *Somni del Cavaller* (1505), *Mare de Déu del Gran Duc* (~1505), *Mare de Déu amb l'Infant i sant Joan* (1507) i els retrats d'*Agnolo i Madalena Doni* (1506). Les darreres obres d'aquest moment, *Enterrament de Crist* (1507) i *Mare de Déu del baldaquí*, assenyalen una evolució vers la representació del moviment. El 1508 anà a Roma cridat per Juli II per tal de decorar les *Estances Vaticanes*. Autor dels frescs de les sales de la Signatura (1508-11) i d'Heliodor (1511-14), deixà a mans dels seus col·laboradors i deixebles la realització de les restants i la decoració de les Logge que ell havia dissenyat. Projectà l'església de Sant' Eligio degli Orefici (1509), la capella Chigi (~1513), i el 1514 succeí Bramante en la direcció de les obres de Sant Pere del Vaticà. Fou nomenat conservador d'antiguitats romanes. Pintà: *Mare de Déu de Foligno* (~1512), *Mare de Déu de la Cadira* i els retrats de *Baldasare Castiglione* i de *Lleó X* (1518), obres que representen la culminació del classicisme i la consolidació d'una nova tendència, el manierisme, els principis de la qual Rafael formulà en la *Transfiguració* (1519), obra que deixà inacabada.

ràfia [*Raphia farinifera*, família de les palmes] *BOT* Arbre monoic, de tronc gruixut i baix, de 2 a 6 m d'alçària; de fulles pinna-des, molt grans, fins de 15 m de llarg, d'anvers verd fosc i de revers blanquinós i pruinós; d'inflorescències en règim, de 3 a

Pantalla d'un sistema de radar per a usos meteorològics

Ramon Berenguer I de Barcelona el Vell Detall d'una pàgina del Llibre de franquícies i privilegis del Regne de Mallorca (1334)

5 m de longitud, i de fruits en drupa, esquamosos i bruns. És originari de Madagascar, però és conreat també en altres països tropicals. Forneix la fibra del mateix nom.

Ràfols i Casamada, Albert (Barcelona 1923) Pintor, pedagog de l'art i el disseny. S'inicià en el món del dibuix i la pintura al costat del seu pare, Albert Ràfols i Cullerés. Ha anat elaborant una abstracció poètica, amorfa en la seva configuració, fruit d'una pausada gestació, prop d'ambients, temes, objectes o grafismes de la vida quotidiana. Escorrims, *collages*, trepes, estampacions, poesia visual, són tractats en un món de suaus entonacions i gran finesa. Paral·lelament, ha fet muntatges d'exposicions, ha dirigit les escoles de disseny Elisava i Eina, i ha exercit la docència i la crítica. De la seva obra poètica es destaquen: *Notes Nocturnes* (1975), *Territori de temps* (1979), *Episodi* (1982), el dietari *L'escorça dels dies*(1984), *El color de les pedres* (1989), etc.

Rahola i Trèmols, Frederic (Cadaqués 1858 — 1919) Economista i polític. Durant dotze anys (1890-1902) fou secretari general del Foment del Treball Nacional. Defensà, després del 1898, l'adopció de mesures radicals per tal d'evitar una crisi de sobreproducció tèxtil. Fou diputat conservador per Vilademuls (Gironès) (1896) i, ja militant dins la Lliga Regionalista, diputat per Barcelona (1905). És autor de l'apartat dedicat al comerç i a la indústria del volum *Catalunya* dins la *Geografia General de Catalunya* de Carreras i Candi, i de *Relaciones comerciales entre España y América* (1904), *La rescisión arancelaria* (1904), *Del comerç antic i modern de Tarragona* (1911), *El trust del capital y el sindicato obrero* (1910) i *Presente y porvenir del comercio hispano-americano* (1917).

Raimon (Xàtiva 1940) Nom amb què és conegut el cantant i poeta Ramon Pelegero i Sanchis. Es llicencià en història a la Universitat de València. Es donà a conèixer com a cantautor el 1962 (*Al vent*) al marge del moviment de la Nova Cançó. El 1963 guanyà el Festival de la Cançó Mediterrània de Barcelona amb *Se'n va anar*. La seva producció posterior ha tingut una àmplia repercussió a Europa i Amèrica. Raimon ha musicat i interpreta, també, poemes aliens: d'escriptors moderns, com Salvador Espriu, i de clàssics com Ausiàs Marc. La seva discografia inclou, entre altres títols, *Cançons de la roda del temps* (1966), *Diguem no* (1971), *Entre la nota i el so* (1984), *Presència i oblit* (1987) i *Raimon integral* (1993, sis compactes recopilatoris de la seva obra). Ha publicat el recull de poemes *D'aquest viure insistent* (1986). Ha rebut el premi Nacional de Música 1994.

rajada *ICT* Nom donat a diversos peixos de la família dels ràids que pertanyen al gènere *Raja*. De cos en forma de disc, cua més o menys prima i mitjanament llarga i amb dues petites aletes dorsals properes a l'extrem, aleta caudal reduïda, dors amb espines o protuberàncies dorsals, boca amb una sèrie de plaques dentàries o petites dents afilades i de rostre curt o llarg segons les espècies. Són ovípars i les càpsules dels ous són característiques de cada espècie. Habiten en fons sorrencs i es nodreixen d'altres peixos i de crustacis. A la Mediterrània hom en troba unes 15 espècies, quatre de les quals en són endèmiques; cal destacar la **rajada blanca** o *cardaire*; la **rajada estrellada** , anomenada també *grisol*, *rajada*, *llisol* i *escrita*, endèmica de la Mediterrània i amb una sèrie de fiblons a la part dorsal de tota la cua; la **rajada de miralls**, anomenada també *rajada vestideta* i *rajada de Sant Pere*; la **rajada jaspia***da* o *rajada peluda*, endèmica de la Mediterrània; la **rajada punxosa**, *clavellada* o *clavell*, i la **rajada vestida** o *menjamoixines*.

rajola Peça de ceràmica de forma prismàtica i de poc gruix, generalment de secció quadrada o rectangular, però també hexagonal, etc, que és emprada per a fer paviments, cobrir parets, etc. Fou molt utilitzada en les cultures de la conca mediterrània, de la Xina i de l'Amèrica pre-colombina, però tingué un desenvolupament notable a Roma, on, des de la fi de l'època d'August, es començaren a coure en forns. A Europa, des de l'alta edat mitjana fins a l'actualitat, han esdevingut un material comú. Des de la fi del s XIII, per influència islàmica, s'acostumà a vidriar-ne o envernissar-ne una cara, decorant-la. Els primers centres de producció de rajola vidriada foren a València i Manises, d'on s'estengué arreu d'Europa la tècnica de recobrir parets senceres.

Rakhmaninov, Sergej Vasil'evic (Oneg, Novgorod 1873 — Beverly Hills 1943) Compositor rus. Estudià a Peterburg i Moscou. Inicià una carrera de pianista, sovint amb obres pròpies, com el primer concert per a piano i orquestra (1891). Els seus altres tres concerts de piano (1901, 1909 i 1927) i les seves simfonies (1895, 1907 i 1936) han assolit una gran difusió.

ral·li [*angl: rally*] *ESPORT* Prova esportiva a disputar per vehicles i que consisteix a seguir unes normes preestablertes en un itinerari fixat. La classificació s'estableix per punts, d'acord amb el temps emprat i altres estipulacions del reglament de la prova. Consta d'una o diverses etapes amb trams cronometrats de velocitat i d'itinerari que serveixen per a la puntuació final.

ramaderia Conjunt d'activitats humanes relacionades amb la cria i el comerç de bestiar de renda, gros o menut. En l'actualitat cal distingir la *ramaderia transhumant* (en la qual els ramats segueixen l'evolució de les pastures i canvien de regió, de vegades fins tres cops l'any) i la *ramaderia estant* o *ramaderia amb estabulació*, total o lliure (en la qual no hi ha trasllat del bestiar i que pot ésser agrícola o industrial). En la *ramaderia agrícola* l'aliment del bestiar és sembrat i recol·lectat per l'home, generalment prop de l'estable o dels estables, mentre que la *ramaderia industrial* sol ésser independent de l'agricultura, i els aliments dels animals, generalment pinsos composts, són produïts o conreats per altri. Els inicis de la ramaderia van lligats a les primeres manifestacions del neolític, quan l'home comença a ésser capaç de sotmetre a domesticació els animals que volia dominar per tal d'obtenir-ne aliment (ovella, cabra, ren, etc) o per tal d'incorporar-los a la seva explotació o a la seva col·laboració, especialment en les tasques agrícoles i de transport (cavall, bou, ruc, etc).

Rameau, Jean-Philippe (Dijon 1683 — París 1764) Compositor francès. El seu *Traité de l'harmonie* (1722) contribuí a establir les bases del llenguatge musical modern. El 1723 passà a París, on publicà obres per a clavecí i assolí fama com a virtuós d'òrgue. Compongué òperes com *Hippolyte et Aricie* (1733), *Castor et Pollux* (1737) i les òperes-ballet *Les Indes galantes* (1735) i *Platée* (1745). Quan es desencadenà la *Querelle des Bouffons*, fou considerat el capdavanter de l'escola musical francesa tradicional.

Ramir II d'Aragó *dit el Monjo* o *el Rei Cogulla* (? ~1080 — Osca 1157) Rei d'Aragó i comte de Ribagorça (1134-37). Fill de Sanç III i germà de Pere I i d'Alfons I d'Aragó. Vers el 1130 passà al priorat de Sant Pere el Vell, d'Osca, i obtingué el bisbat de Roda-Barbastre. Mort Alfons I (1134) sense descendència, els aragonesos l'elegiren rei. La situació era crítica: les fronteres meridionals eren envaïdes pels sarraïns i les occidentals pels castellans, i Navarra es declarava independent. El nou rei restà aviat quasi sense autoritat i hagué de fugir a Catalunya. Vers la fi del 1135, Ramir contragué matrimoni amb Agnès de Poitiers, la qual a la fi de l'any següent li donà una filla que rebé el nom de Peronella. Davant l'amenaça castellana, tant Ramir com els seus sotmesos cercaren la solució pel cantó oposat: el 1137 fou convingut a Barbastre l'esponsalici de Peronella amb Ramon Berenguer IV i el rei li traspassà tots els drets i les prerrogatives que havia retingut, conservant, però, el títol de rei. Després d'això es retirà al priorat de Sant Pere el Vell (Osca).

Ramon Berenguer I de Barcelona *dit el Vell* (? ~1023 — Barcelona? 1076) Comte de Barcelona (1035-76), fill de Berenguer Ramon I i de la seva primera muller, Sança de Castella. Començà el seu govern sota la tutela de la seva àvia Ermessenda de Carcassona. Es casà amb Elisabet, el 1039, a Sant Cugat del Vallès. Vers el 1041 el comte topà amb la seva àvia, amb el resultat que aquesta es retirà a regir només el comtat de Girona. El 1049 el seu germà Sanç renuncià a favor seu els dominis que tenia més enllà del Llobregat. El 1050 morí la comtessa Elisabet, després d'haver tingut tres fills. El 1051 el comte ja s'havia tornat a casar, ara amb Blanca, que aviat fou repudiada, i el 1052 amb Almodis de la Marca. El 1054 Guillem, germà consanguini del comte, renuncià el comtat d'Osona a favor d'aquest, i es retirà al monestir de Sant Miquel del Fai. A mitjan 1057, el comte arribà a un acord definitiu amb la seva àvia, la qual li cedí tots els seus drets en canvi d'una mòdica compensació. El comte barceloní arribà en aquests temps a acords

satisfactoris també amb els comtes de Pallars Sobirà i d'Urgell. D'acord amb Ermengol III d'Urgell, atacà el rei sarraí de Saragossa i això donà lloc a la incorporació als dominis del comtat de Barcelona de Pilçà, Purroi, Estopanyà, Canyelles i Casseres, a la Baixa Ribagorça. Des de la fi del 1067 fins a mitjan 1070 amb la seva muller comprà als diversos posseïdors els comtats de Carcassona i Rasès. D'aquest temps és la promulgació del nucli primitiu del codi dels *Usatges de Barcelona*, que devia fer-se el 1064 i el 1068. El comte deixà tots els seus estats i drets territorials als seus fills Ramon Berenguer i Berenguer Ramon conjuntament.

Ramon Berenguer II de Barcelona *dit Cap d'Estopes* (? 1053 — la Perxa de l'Astor 1082) Comte de Barcelona (1076-82), fill de Ramon Berenguer I de Barcelona i d'Almodis de la Marca i germà, probablement bessó, de Berenguer Ramon II. El 1078 ja s'havia casat amb Mafalda de Pulla-Calàbria. Encara que, segons el testament del pare, els dos germans havien de regnar en igualtat de condicions, la situació real, en començar el corregnat, era d'una certa preeminència del Cap d'Estopes. Barcelo-na, Urgell i Lleida lluitaren contra Saragos-sa i a conseqüència d'això el perill islàmic reculà, tant pel cantó de Lleida com per la Conca de Barberà. A causa de les seves dis-còrdies, el 1079 Ramon i Berenguer es repartiren la ciutat de Barcelona amb les terres, castells i cases de la rodalia. Les funcions sobiranes restaven indivises, així com les rendes dels judicis, lleudes, mercats i moneda. Després de no acceptar l'oferta del Cid per prendre part en una expedició contra els sarraïns, el Cid passà al servei dels reis sarraïns de Saragossa, fet que l'enfrontà amb Berenguer Ramon al voltant d'Almenar a l'estiu del 1082. Aquest fou derrotat i caigué presoner. Alliberat, el 5 de desembre del dit any, anant el Cap d'Estopes de Barcelona a Girona, fou mort per uns desconeguts, que potser foren els seus mateixos acompanyants. El seu sobre-nom és degut al fet de tenir una gran i espessa cabellera rossa.

Ramon Berenguer III de Barcelona *dit el Gran* (Rodés, Roergue 1082 — Barcelo-na 1131) Comte de Barcelona (1096-1131). Nasqué pocs dies abans de l'assassinat del seu pare Ramon Berenguer II. La tutoria fou encomanada el 1086 al seu oncle Berenguer Ramon durant onze anys, des-prés dels quals havia d'associar-lo al govern. El 1095 Ramon Berenguer III començà les seves accions bèl·liques asset-jant Tortosa, cosa que indica que ja hi havia corregnat d'oncle i nebot. Mort Berenguer Ramon a Jerusalem, Ramon Berenguer III començà a regnar sol. El comte atacà Amposta el 1097, un any més tard investí Orpesa, plaça del Cid, i aquest atacà els sarraïns de Morvedre, aliats del barceloní. Però en aquest moment s'avin-gué amb el Cid i concertà el seu matrimoni amb la filla d'aquest, Maria, que devia cele-brar-se el 1098. Els avanços dels almoràvits pel cantó de València a partir del 1102 blo-caren tota possibilitat en aquesta direcció. El 1111 Ramon Berenguer incorporà als seus estats Besalú per extinció de la corres-ponent dinastia comtal. Morta Maria Roderic després de l'agost del 1104, el comte es casà amb Almodis, amb la qual visqué pocs mesos vers el 1106. El 1112 es casà amb Dolça de Provença, que, un any més tard, li cedí els seus drets al comtat de Provença. Això donà a Catalunya un lloc destacat en la política europea i contribuí en una gran manera al seu avenç cultural. En 1114-15 tingué lloc una expedició a Eivissa i Mallorca a iniciativa dels pisans, però sota el comandament del comte; el 1114 fou presa Eivissa, acabada d'ocupar la ciutat de Mallorca. Després els cristians es retiraren i les Illes foren ocupades pels almoràvits. Al començament del 1117 Ra-mon Berenguer incorporà als seus dominis el comtat de Cerdanya per extinció de la seva dinastia comtal. El 1131 moria el com-te i deixava els seus estats peninsulars al seu fill gran Ramon Berenguer, i Provença i els seus annexos al fill segon Berenguer Ramon, amb una certa preeminència per al primogènit, a qui eren concedits també els drets sobre Carcassona i Rasès.

Ramon Berenguer IV de Barcelona *dit el Sant* (? ~1113 — Borgo San Dalmazzo, Piemont 1162) Comte de Barcelona (1131-62) i regent de Provença (Ramon Beren-guer II, 1155~1157), príncep dominador d'Aragó (1137-62). Fill de Ramon Beren-guer III i de la seva tercera muller Dolça de Provença. En els tres primers anys del seu govern hagué de preocupar-se de la pressió

Detall del sepulcre de Ramon Berenguer II de Barcelona, a la catedral de Girona

Ramsès II

exercida per Alfons I a les contrades fronte-reres amb Catalunya. Però el 1137 fou con-vingut el seu esponsalici amb Peronella, filla de Ramir II, i la sobirania aragonesa fou traspassada al comte. Ramon Beren-guer IV emprengué una sèrie d'importants expedicions contra els sarraïns. El 1141 Alcolea, Xalamera, Pina i Velilla ja havien estat preses als musulmans. El 1142 ja ho era també Montsó. Mentrestant el comte havia arribat a un acord amb el seu cunyat Alfons VII de Castella, que aspirava al do-mini de Saragossa i el seu territori. Calgué cedir-li Sòria i tot el que havia posseït Al-fons I més enllà de la Serralada Ibèrica. El 1147 prengué Ontiñena (Aragó) i anà per mar, juntament amb els genovesos, a ata-car Almeria, mentre els castellans, els navarresos i els urgellesos hi anaven per terra. Aleshores Ramon Berenguer IV pactà amb els genovesos l'expedició que prengué Tortosa el 1148. Per a l'any següent fou projectada l'empresa contra Lleida amb la cooperació d'Ermengol VI d'Urgell. Lleida i Fraga foren ocupades el mateix dia. Final-ment vers la tardor del 1153 era coronada la conquesta del que rebria el nom de Prin-cipat de Catalunya. La mort del seu germà el comte Berenguer Ramon I de Provença (1144) obligà el comte català a fer-se càrrec del govern de les terres provençals durant la minoritat del seu nebot Ramon Beren-guer III. La seva tasca principal en aquesta funció fou la reducció de la revolta dels Baus (1145-46 i 1150) i la presa de Trenca-talla (1156). Les ambicions de l'emperador Frederic I Barba-roja sobre Provença obliga-ren el comte barceloní a una acció diplo-màtica prop d'aquest. En anar a entrevis-tar-se amb l'emperador a Torí el sorprengué la mort. El testament del comte disposà que el seu fill Ramon (el futur Alfons) here-tés Aragó i el comtat de Barcelona i tots els que se li havien anat annexant, llevat del de Cerdanya, que havia d'ésser per a Pere (el futur Ramon Berenguer); també havia d'ésser per a Pere la senyoria superior sobre Carcassona i els drets sobre Narbona. Però tot el que Pere havia de rebre ho tindria en feu pel seu germà.

Ramon Borrell I de Barcelona (? 972 — Barcelona 1017) Comte de Barcelona-Girona-Osona (992-1017). Fill i successor de Borrell II i de la seva muller Letgarda de Roergue. Al començament del 993 ja era casat amb Ermessenda de Carcassona. Vers els anys 1001 i 1002 hagué de sofrir un greu atac d'Almanson. El 1003 emprengué una expedició vers Lleida amb l'ajut de gent d'altres comtats: a *Albesa* una impor-tant batalla els proporcionà un botí valuós. Tanmateix, ‘Abd al-Malik Yūsuf al-Muzaf-far, fill d'Almanson, assaltà Meià, mentre Wadih, el vençut d'Albesa, prenia el castell de Montmagastre, desembocava en la conca d'Òdena i atacava Castellolí. L'època de l'any avançada i la resistència cristiana creixent obligaren, però, els sarraïns a reti-rar-se. Pel març del 1009 tingué lloc a Bar-celona una gran assemblea per a tractar de la restauració de la canonja de la catedral; hi participaren els bisbes de Barcelona, Elna, Girona, Osona i Urgell i els comtes de Barcelona, Urgell i Besalú. Llavors degué ésser acordada l'expedició de Còrdova del 1010, a la qual concorregueren els esmen-tats personatges, llevat dels bisbes d'Elna i Urgell. El comte morí el 8 de setembre de 1017.

Ramon de Penyafort *sant* (Santa Mar-garida del Penedès ~1185 — Barcelona 1275) Eclesiàstic i canonista. Estudià cànons a la universitat de Bolonya, (1217-22). El papa li encarregà la compilació de les *Decretals* de Gregori IX o *Liber extra*. El 1235 obtingué la concessió de la regla au-gustiniana que normalitzava l'orde de la *Mercè*. En l'etapa del 1236 al 1238 intervin-gué en les corts de Montsó (1236), i va fer gestions en pla de jutge o assessor jurídic en temes d'heretgia i nul·litat de matrimo-nis als Països Catalans. És autor d'una *Summa Iuris canonici*. El van canonitzar el 1601. És patró dels col·legis d'advocats catalans. Festa: 7 de gener.

Ramsès II (?) Faraó egipci de la dinastia XIX (1304-1237 aC). Fill de Sethi I, heretà d'ell una sòlida posició a Palestina que li permeté d'intentar recuperar Síria, perduda en període d'Al-Amarna. Dugué a terme la seva famosa expedició de l'any 1300, en la qual lliurà la indecisa batalla de Kadeš con-tra l'hittita Muwatalliš. Aquest semifracàs provocà diverses revoltes a Palestina que sufocà en tres campanyes (1299 o 1298, 1297 i 1295). Fou un dels faraons que cons-truí més: al Delta bastí Piramsès, i entre els principals temples que edificà excel·leixen

el Ramesseum i els dos *speos* d'Abu Simbel, a la Baixa Núbia.

Ramsès III (?) Faraó egipci de la dinastia XX (1198-1166 aC) i el seu sobirà més important. Lliurà importants batalles defensives: derrotà les tribus líbies el 1194 i el 1188, i el 1191 obtingué un gran triomf sobre sis pobles de la Mar. Durant gran part del seu regnat el país visqué en una autèn-tica prosperitat, fet que li permeté de bastir obres tan monumentals com el temple palau de Madīnat Habu o enviar expedi-cions al Punt (a la percaça de mirra) i al Sinaí (turqueses). En augmentar, però, la riquesa del clergat d'Ammó, aquest es tornà encara més poderós.

Rangoon Capital de **Myanmar** i de la província homònima (2 458 712 h [est 1983]). Situada al delta de l'Irauadi, a la vora esquerra del Rangoon. La ciutat és dominada per la pagoda Shwe Dagon, lloc sant budista. És un port important amb una gran activitat comercial, fet que n'ha accelerat el creixement. Les indústries prin-cipals són molins d'arròs, oleícola, cervesa, metal·lúrgia, cautxú, tèxtil, ciment, tabac i fusta. Refineria de petroli i petroleoquími-ca. Fundada al s VI aC, començà a ésser important a la darrerria del s XIV, quan en cresqué el tràfic portuari. Dominada per portuguesos a la primeria del s XVII, més tard fou disputada per holandesos, angle-sos i francesos. El rei Alaungpaya en féu la capital del seu regne (1753). Sota el domini britànic els anys 1824-1942 i 1945-47 i japonès del 1942 al 1945, d'ençà del 1947 és la capital de l'estat independent de Myanmar.

raó *FILOS 1* Facultat de raonar, de discórrer per la intel·ligència. Entès generalment com a sinònim d'intel·lecte, Kant la defineix com la facultat del coneixement superior que, mitjançant les idees, o els principis (anomenables també *concepts de la raó*), unifiquen darrerament tot el que és conegut per l'enteniment. **2** Fonament, sentit, justificació darrers i racionals de totes i cadascuna de les coses, de la realitat total. Expressió de l'intent de reduir l'univers a unitat coherent i intel·ligible, la proclama d'una raó del món es troba ja a l'inici mateix de la filosofia occidental, bé que aquesta raó és denominada diversament (sigui com a logos, o com a *noûs*, o idea, etc), i passa així mateix al món cristià com a proclama del diví (anomenat, en aquest sentit, intel·lecte arquetípic, providència, etc). Amb la progressiva secularització que la modernitat comporta, l'afirmació de la raó esdevé com més va més explícita. En Hegel l'adequació entre raó i món, entre racionalitat i realitat, és total.

rap [*Lophius sp*, família dels lòfidis] *ICT* Gène-re de peixos de l'ordre dels lofiformes, de cap gros, gairebé semicircular i aplanat, ulls grossos, dorsals, mandíbules amb nombrosos apèndixs dèrmics i pell nua però amb concrecions dèrmiques. S'enterra en els fons de sorra i fang, on habita esperant que els peixos dels quals es nodreix se li apro-pin, i la pell adquireix la mateixa tonalitat del fons. Comestible i molt saborós, és molt apreciat. Habita a la Mediterrània, a l'Atlàntic i a la mar del Nord.

rapsòdia *MÚS* Peça musical instrumental que empra elements populars, i en la qual preval la improvisació. De forma molt lliu-re, fou emprada per primer cop per J.V. Tomášek a l'inici del s XIX. Molts com-positors han escrit, des d'aleshores, fanta-sies instrumentals amb elements folklòrics, com Liszt, Dvořák, Saint-Saëns, Albéniz, Brahms, Debussy, Gershwin i Bartók.

raspinell [*Certhia brachydactyla*, família dels cèrtids] *ZOO* Ocell de l'ordre dels passe-riformes, de 13 cm, que té les parts supe-riors de color bru amb estries ocràcies, el carpó rogenc, els flancs grisencs, el pit blanc, el ventre grisenc i celles blanquino-ses. Escala en espiral els troncs dels arbres servint-se de les llargues ungles i recolzant-se en la cua mentre amb el bec cerca insec-tes a les escltxes de l'escorça. Habita als boscs i les arbredes de l'Europa continental (llevat d'Escandinàvia) fins a Polònia i la mar Negra, i als de Sicília i de l'Àfrica nord-occidental.

Rasputin, GrigoriJ Jefimovič (Pro-kovskoje ~1872–Petrograd 1916) Monjo rus. Abandonà la família i menà una vida apa-rentment d'asceta i taumaturg. Favorit del tsar Nicolau II i de la tsarina Alexandra F'odorovna, el 1905 s'introduí a la cort i se'n convertí en l'home de confiança. Intrigant, donat a una vida de disbauxa, foren tan grans el seu pes i la seva influència, que fou assassinat

per un grup de monàrquics (Jusupov, Puriskevic i el gran príncep Dmitrij Pavlovic).

rata ***ZOO*** **1** Nom donat a diferents espècies de mamífers rosegadors de la família dels múrids, subfamília dels murins, entre les quals destaquen les pertanyents al gènere *Rattus*, i en particular *R.rattus* (rata negra o de camp) i *R.norvegicus* (rata comuna o de claveguera). La **rata negra** o **rata de camp**, de cua llarga i amb moltes anelles, orelles grosses i pelatge aspre de color fosc, habita en els llocs secs i preferiblement enlairats, per la qual cosa és freqüent als graners i golfes dels pobles i de les granges aïllades. La **rata comuna** o **rata de claveguera**, més grossa però de cua i orelles més curtes i pelatge més suau, prefereix els llocs humits i arran de terra, i per això habita a les clavegueres de les ciutats, bé que hi ha poblacions salvatges en els canals de reg de camp. Dotades d'una gran prolificitat, resistència a les condicions adverses i adaptabilitat als hàbits i els règims alimentaris més diversos, constitueixen una veritable plaga de gran importància econòmica, pels estralls que ocasionen en els magatzems de gra, sucre, etc, i sanitària, puix que són vectors d'importants plagues.
2 **rata cellarda** [*Eliomys quercinus*, família dels glírids] Rosegador d'uns 10-17 cm de llargada, amb la cua llarga i pilosa. El pelatge de la cara i de la cua és molt característic, puix que presenta en el musell una mena de careta formada per dues franges negres, una a cada banda, que surten dels costats del nas, inclouen els ulls i s'estenen fins a darrere de les orelles. Habita als boscs de fulla caduca i també de coníferes a gairebé tot Europa, tret d'Escandinàvia, la Gran Bretanya i Irlanda.

ratafia Licor d'una graduació alcohòlica de 26-29° i un contingut de sucres entre 200-300 g/l que té com a base la maceració de nous verdes (i d'altres components) durant un temps mínim de dos mesos, després dels quals és envellit tres mesos pel cap baix en bótes de fusta. N'hi ha un tipus, anomenat *lleuger*, que té un contingut alcohòlic inferior als 23° i menys de 200 g/l de sucres.

rata-pinyada ***ZOO*** Nom donat a qualsevol mamífer de l'ordre dels quiròpters, llevat d'algunes espècies tropicals que prenen noms propis, com els vampirs. Entre les espècies dels Països Catalans, n'hi ha que pertanyen a la família dels vespertiliònids, caracteritzada pel fet de presentar el musell sense excrescències nasals, pavelló de l'orella amb tragus, i cua que a penes surt de la membrana alar; altres pertanyen a la família dels molòssids, de característiques semblants a l'anterior però amb la cua sortint força de la membrana alar. També hi ha representants de la família dels rinolòfids, caracteritzats pel fet de presentar unes excrescències en forma de ferradura en el musell, cosa que justifica el nom de *rata-pinyada de ferradura* que hom els dona.

ratolí ***ZOO*** Nom donat a diverses espècies de rosegadors de la família dels múrids, de poca grandària, inferior a la de les rates, amb el cap diferenciati del cos i amb la cua llarga i escamosa. El **ratolí lleonat** o **gorja-groc** (*Apodemus flavicollis*) té uns 8-11 cm de llargada, cua de mida igual a la del cos i pelatge terrós rogenc o lleonat grisós amb una taca groga molt palesa a la gola. Habita a les zones més espesses dels boscs dels Pirineus. El **ratolí de bosc** (*Apodemus sylvaticus*), una mica més petit que el ratolí lleonat i sense la taca groga, és molt més abundant que aquest i freqüenta sobretot camps, en llocs no gaire humits, fins als 2 500 m d'alçada. Com el ratolí de camp lleonat, és crepuscular i nocturn, i salta, neda, corre i s'enfila amb facilitat i excava caus subterranis. El **ratolí espiguer** (*Micromys minutus*), d'uns 6-7 cm de llargada, és el ratolí més petit de tots. És de color terrós rogenc, excepte en les parts inferiors, que són blanques. Freqüenta valls i planes humides i planes negades amb molta vegetació herbàcia, com els arrossars. Diürn i molt bon grimpador, construeix nius penjats a 1 m del sòl o de l'aigua. El **ratolí domèstic** (*Mus musculus*), d'uns 7,5-10 cm i cua d'igual mida, té el pelatge gris o gris terrós, i habita en camps i boscs. Es troba fins als 2 500 m d'alçada. És perjudicial pels estralls que produeix en grans i aliments guardats. Gregari, fa el cau en llocs ben protegits. És cosmopolita.

Rat-Penat, Lo Entitat fundada a València el 1878 per iniciativa de Carmel Navarro i Llombart, amb la finalitat de promoure tota mena d'activitats culturals que impulsessin la difusió de les idees de la Renaixença al País Valencià. Projectada com a insti-

tució suprapolítica i patriòtica, aviat fou controlada per la burgesia de València. Després de la guerra civil fou tolerada i serví d'aixopluc a nuclis catalanistes. Aleshores s'hi creà la més important activitat mantinguda per la societat: els Cursos de Llengua. Una altra activitat coneguda són els *Jocs Florals de Lo Rat Penat*.

Rauschenberg, Robert (Port Arthur, Texas 1925) Pintor nord-americà. Féu la primera exposició el 1951, i des del 1955 col·laborà com a decorador i dissenyador de la companyia de dansa de Merce Cunningham. De l'expressionisme abstracte derivà vers les pintures combinades (*combined paintings*), a les quals incorporà la vida real mitjançant el *collage* fotogràfic. La seva obra ha estat capdavantera del *pop-art*.

Ravel, Maurice (Ziburu, País Basc 1875 — París 1937) Compositor francès. Deixeble de G.Fauré. A les obres pianístiques evolucionà de la complexitat de *Jeux d’eaux* (1901) a la simplicitat de *Sonatine* (1905) i de la *suite Ma mère l’oye* (1905). Escriví dues obres per a escena: l'òpera *L'heure espagnole* (1907) i la fantasia lírica *L'enfant et les sortilèges* (1925). En música concertant es mostrà molt vinculat al neoclassicisme, en especial en el *Concerto en sol majeur* (1931), per a piano i orquestra. El seu talent d'orquestrador es palesa en la *Rhapsodie espagnole* (1907), el ballet *Daphnis et Chloé* (1909), els cèlebres *La Valse* (1920) i *Boléro* (1927), i en la transcripció orquestral dels *Quadres d'una exposició*, de Mussorgskij.

ravenera [*Raphanus sativus*, família de les crucíferes] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual o biennal, de 50 a 80 cm d'alçària, d'arrel napiforme, carnosa i comestible, de fulles inferiors lirades i fulles superiors lanceolades i dentades, de flors blanques o violàcies, en raïm, i de fruits en síliqua gruixuda. És conreada des de temps molt antic.

Ravenna Capital de la província homònima, a l'Emília-Romanya, Itàlia (136 604 h [est 1993]). Ciutat industrial, té refineries de sucre i de petroli, explotació de gas natural i fàbriques de goma sintètica. La seva importància estratègica i comercial es degué a la seva situació geogràfica. Capital de l'imperi Romà d'Occident des d'Honori (402) i possessió del príncep bàrbar Odoacre, fou conquerida el 493 per Teodoric, que en féu la seva capital. Presa per Belisari, general de Justinià (539), es convertí en capital de l'exarcat homònim. El 751 la ciutat caigué també a les mans dels longobards i perdé la importància anterior. Al s XIII Venècia li arrabassà la importància comercial. El 1509 passà a formar part dels Estats Pontificis, als quals pertangué fins el 1860, en unir-se al Piemont. Per la seva història, Ravenna és una ciutat riquíssima en monuments artístics. Al Baix Imperi pertany la catedral (s V), totalment canviada el 1734 per l'edifici actual i la capella de San Lorenzo (s V). La ciutat té dos baptisteris de planta octogonal i amb cúpula del s V: el dels Ortodoxos i el dels Arians. Cal esmentar, també del s V, la Capella de l'arquebisbat. La catedral ariana, avui església del Santo Spirito, de la fi del s V, fou refeta al s XVI. La capella palatina és l'església coneguda amb el nom de Sant'Apollinare Nuovo (fi del s V), edifici de planta basilical amb tres naus, la central revestida de mosaics, en part de l'època de Teodoric, en part de l'època de Justinià, que constitueixen un dels conjunts més importants dels mosaics de Ravenna. El Mausoleu de Teodoric (520) és una construcció de planta central, coronada per una cúpula monolítica. L'església de San Vitale, començada en acabar el s V i consagrada per l'arquebisbe Maximià (547). Del s XVIII són el Palazzo Comunale i la tomba de Dant, la façana de la qual és del s XV.

Rāwalpindi Ciutat de l'estat de Panjab, Pakistan (794 843 h [1981]). Situada al peu de l'Himàlaia, és una important ciutat militar, perquè controla les rutes entre la zona muntanyosa i la vall de l'Indus. Ha desenvolupat diverses indústries: tèxtil, alimentària, siderúrgica, mecànica, química, i posseeix una refineria de petroli. Destruïda per una invasió dels mongols (s XVI) i ocupada per una branca dels *sikhs* (1765), aquests s'hi reteren després de la batalla de Gujarāt (1849).

R'azan´ Capital de l'*oblast´* homònima, Rússia (527 200 h [est 1991]). Port fluvial, a la desembocadura del Trubeș a l'Oka, és una ciutat industrial. Fundada a la primeria del s XIII, substituí l'antiga ciutat (s XI), destruïda pels mongols (1237). Fou ducat independent de Moscou fins el 1521.

Ravenna L'església de San Vitale

rata-pinyada L'escut de València coronat pel rat-penat

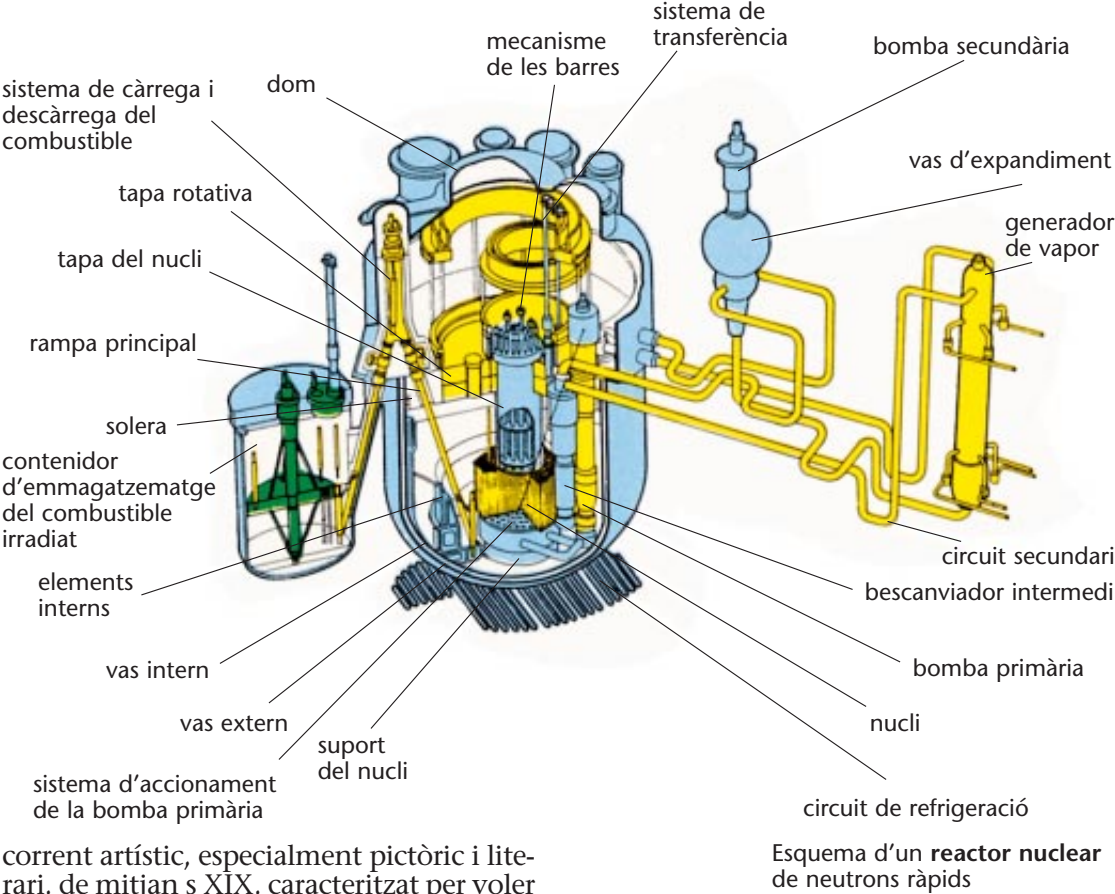
reacció 1 *f*ís En un sistema físic, força que s’oposa a la que és responsable (acció) d’un canvi de l’estat de repòs o moviment del sistema (tercera llei del moviment de →*Newton*).
2 *SOCIO*/POLÍT Actitud davant una situació político-social, religiosa o artístic-cultural progressiva, renovadora o àdhuc revolucionària. En un sentit pejoratiu la reacció és propugnada pels sectors o individus de la dreta, la ideologia dels quals ha estat definida com a conservadora (*conservadorisme*) per tal com defensa l’estructura jeràrquica de les classes socials i s’oposa a tota mena de canvi o reforma que comporti una minva dels privilegis de les classes dominants. Històricament una tal reacció ha estat encoratjada pels sectors més tradicionals i immobiliistes tant de l’església com de l’exèrcit.
3 *PSIC* Activitat transitòria característica d’un sistema excitable mitjançant l’acció d’un agent físic o fisiològic estrany a aquest sistema. La reacció més simple és el reflex instintiu i la més elaborada el reflex condicionat, provocat per un estímul condicionat. Aquest estímul es presenta diverses vegades simultàniament a un altre, i és capaç de provocar la mateixa reacció sense que aquest hi sigui.
4 *QUÍM* Cadascun dels processos mitjançant els quals una o més substàncies, simples o compostes, es transformen en unes altres. Són excloses d’aquesta definició aquelles transformacions nuclears en les quals un element es converteix en un altre. Des del punt de vista del nombre de passos implicats, les reaccions són classificades en elementals, quan transcorren en un sol pas, i complexes. En un sentit microscòpic, la *reacció elemental* és un procés químicament irreduïble, en el qual ocorre un canvi concertat, mitjançant el qual es passa directament d’un estat estacionari a un altre, sense la intervenció de cap intermedi. D’altra banda, les *reaccions complexes* sempre poden descompondre’s en una successió de processos elementals. L’estudi de la reacció química és dut a terme, complementàriament, mitjançant la cinètica química i la termodinàmica. La cinètica química estudia les velocitats amb què ocorren les reaccions i la influència de les condicions experimentals sobre aquestes velocitats. D’altra banda, la termodinàmica estudia la reacció tant des de la perspectiva del primer principi, tenint en compte únicament els estats energètics dels reactius, intermedis i productes i mesurant les calors de reacció (*llei de Hess*), com des de la perspectiva del segon principi, subministrant informació relativa a la possibilitat que una reacció tingui lloc, espontàniament, en una direcció determinada. També, des del punt de vista de la termodinàmica, les reaccions químiques poden ésser classificades, d’acord amb els canvis energètics que comporta el procés, en *endotèrmiques*, en les quals s’absorbeix energia, i *exotèrmiques*, en les quals s’allibera energia. Al llarg del procés històric del desenvolupament de la química, hom ha establert classificacions obeint criteris molt diversos. D’una banda, les *reaccions àcido-bàsiques*, que apleguen tots aquells processos en els quals es posa de manifest l’acidesa i la basicitat (→*àcid*) en el sentit general de G.N.Lewis D’altra banda, les *reaccions d’oxidació-reducció*, que inclouen tots aquells processos en els quals es produeix un canvi en l’estat d’oxidació dels elements que intervenen, en forma elemental o composta, com a reactius. En un altre context, la divisió clàssica de la química en química inorgànica i química orgànica ha conduït a dues classificacions específiques paral·leles. Així, pel que fa a la química inorgànica, hom parla de *reaccions de combinació*, quan distints elements, a través d’una oxidació-reducció, reaccionen per formar un producte; *reaccions de descomposició*, en les quals una substància es

trenca en dues o més substàncies més simples; *reaccions de desplaçament*en les quals un element o grup pren el lloc d'un altre en un compost, alliberant-lo, i *reaccions de doble descomposició o metàtesi*, en les quals dos composts reaccionen bescanviant determinats elements o grups i originant-ne dos de nous. Pel que fa a la química orgànica, resulta útil de fer una classificació atenent el desplaçament dels àtoms o grups al llarg del procés. Així, hom pot parlar de *reaccions de substitució*, en les quals una espècie es fixa sobre un àtom de carboni d'una molècula, amb l'eliminació simultània d'una altra espècie; *reaccions d'addició*, en les quals una o més espècies es fixen sobre l'esquelet carbonat; *reaccions d'eliminació*, en les quals àtoms o grups s'eliminen de l'esquelet carbonat; *transposicions*, en les quals es produeix la reordenació dels àtoms d'una molècula, i *reaccions d'inserió*, en les quals un àtom s'insereix entre dos àtoms prèviament units per un enllaç sigma (σ) o pi (π).

reactor nuclear *f*Is Dispositiu dissenyat per tal de produir, de manera controlada, una reacció nuclear, de fissió o de fusió, amb la finalitat d'aprofitar-ne l'energia o la radiació alliberada. El reactor nuclear és el component essencial d'una central nuclear. L'escàs desenvolupament actual dels reactors de fusió fa que els reactors nuclears siguin, gairebé exclusivament, de fissió. En incidir un neutró, de suficient energia, sobre el nucli d'un element de nombre de massa elevat, aquest nucli es divideix en dues parts i dóna lloc a l'emissió d'una gran quantitat d'energia (uns 200 MeV), com també a la d'un cert nombre de neutrons (→*fissió*). Aquests neutrons poden, sota determinades condicions, induir la fissió d'altres nuclis del mateix element i establir una *reacció en cadena* que assegura el forniment constant d'energia. Els núclids més susceptibles d'ésser emprats com a *material fissil* (és a dir, com a núclids fissionables) són els següents: els núclids naturals urani-235 i urani-238 i els núclids sintètics urani-233 i plutoni-239. Hom pot distingir dos tipus bàsics de reactors: els *reactors de neutons lents*i els *reactors de neutrons ràpids*. Els *reactors de neutrons lents* utilitzen com a *combustible nuclear* l'urani natural o bé urani enriquit. Les menes corrents d'→*urani* en contenen poc; cal concentrar-lo en un procés de *purificació*. Un enriquiment posterior augmenta la quantitat del núclid fissil, ²³⁵U, en front del més abundant, ²³⁸U. Un cop emprat el combustible, cal reprocessar-lo i emmagatzemar-ne els residus radioactius. Els neutrons produïts en la fissió de l'urani-235 són ràpids; cal alentir-los i disminuir-ne l'energia. Aquest tipus de reactor ha d'incloure un *moderador*; hom empra aigua, aigua pesant o grafit. L'energia alliberada en el nucli del reactor és extreta mitjançant un fluid, anomenat *caloportador*, que transporta l'energia, en forma de calor, fins a un bescanviador de calor, que sovint és un generador de vapor. Els *reactors de neutons ràpids* utilitzen com a combustible el ²³⁸U i el ²³⁹Pu, la qual cosa en fa innecessari el moderador. En condicions adients, es produeixen més núclids de ²³⁹Pu que núclids se'n consumeixen, per la qual cosa hom diu que el reactor és un *reactor regenerador* (o *reproductor*). El primer reactor nuclear fou engegat per E.Fermi i els seus col·laboradors, a la universitat de Chicago, el 1942.

Reagan, Ronald Wilson (Tampico, Illinois 1911) Polític nord-americà. El 1937 debutà com a actor de cinema. Sostingué la candidatura del conservador B.Goldwater a la presidència del país (1964). Governador de Califòrnia (1966-74), el 1980 assolí la candidatura i fou elegit president dels EUA. El 1984 fou elegit president per a un segon mandat, duent una política conservadora de reducció de despeses de l'estat en les partides de pensions i ajuts socials, d'increment de les despeses militars i d'una actitud enèrgica davant els soviètics. Cap a la meitat del seu segon mandat inicià un acostament a la Unió Soviètica mentre donava suport a la democratització de diversos règims (Filipines i Haití). Vers la fi del 1986 fou acusat de vendre armes a l'Iran per desviar-ne els guanys en ajuda de la *contra* nicaragüenca. El 1988 fou substituït en la presidència per G.H.Bush.

realisme 1 *ART* Actitud estilística que mira d'elaborar les formes artístiques amb adequació als aspectes de la realitat. Tot i que el terme és utilitzat aleatòriament per definir moviments artístics de diferents períodes històrics, en sentit estricte el realisme és el

corrent artístic, especialment pictòric i literari, de mitjan s XIX, caracteritzat per voler representar les coses tal com són en la realitat sense embellir-les. De França, s'estengué arreu i tingué com a conseqüència l'impressionisme. Els principals representants foren G.Courbet, H.Daumier, J.F. Millet, Ch.de Groux, A.von Menzel, els artistes de l'escola de l'Haia, I.S.Repin i, en escultura, C.Meunier. El realisme vuitcentista català, especialment clar en la pintura, fou introduït per Ramon Martí i Alsina, i imposat pels seus deixebles (Francesc Torrecassana, Joaquim Vayreda —i l'escola d'Olot—, etc) i altres pintors com Simó Gómez o Pere Borrel. A València es destacaren algunes obres d'Antoni Gisbert o d'Ignasi Pinazo. Davant les noves influències impressionistes, l'estil derivà cap a un anecdotisme, que es generalitzà públicament donada la proliferació de monuments escultòrics realitzats seguint aquesta tendència. La poètica del realisme deixà pòsit en l'impressionisme, però fou represa sobretot per l'estètica marxista, amb l'anomenat realisme socialista. Altres moviments artístics del s XX també han tingut en la poètica realista un punt de referència constant, com el *Neue Sachlichkeit* ('Nova objectivitat') alemany d'O.Dix i G.Grosz, el neo-realisme italià de la postguerra, el surrealisme de M.Ernst, el *realisme màgic* o, més recentment, el *pop-art* nord-americà, l'hiperrealisme i fins el *Nouveau Réalisme* presentat el 1960 per Yves Klein, Christo, etc. En la historiografia i la crítica d'art actuals el concepte de realisme és utilitzat amb una gran amplitud de sentits; comprèn tota la gamma de les interpretacions del fenomen del viure natural i històric, amb la condició que siguin formulades des de l'autenticitat de les emocions artístiques i des de la participació de l'artista en els traumes de la seva societat.
2 *FILOS* Doctrina metafísica, oposada al *nominalisme*, segons la qual els universals (els gèneres i les espècies) existeixen com a essències a part no reductibles als conceptes intel·lectuals i als mots que en són expressió. Al s XII Guillem de Champeaux defensà, enfront de Roscelin i d'Abelard, un realisme *extremat*. Tomàs d'Aquino, tanmateix, establí un realisme *moderat*. Al començament del s XIV el realisme metafísic tornà a radicalitzar-se en el *formalisme* de Joan *Duns Escot*.
3 *LIT* Doctrina estètica basada en la descripció objectiva de la realitat, en obres literàries i artístiques, sense concessions a l'embelliment o a la idealització. En literatura, neix cap al

Bust de dona, de Joan Rebull

Mercat, de Ramon Martí i Alsina, típica mostra de realisme pictòric a Catalunya

1850 com una reacció contra els excessos de la novel·la romàntica i esdevindrà escola, definida a França i irradiada arreu fins a l'època actual. Cal cercar-ne els antecedents en la novel·la picaresca i en la novel·la sentimental del s XVIII. Però és amb els romàntics que el realisme s'obre camí, amb el propòsit de descriure una societat (Balzac). Després del 1850, la difusió del positivisme i el progrés de les ciències naturals influeixen en els escriptors que prenen una actitud de rigorosa observació i es plantegen un problema d'escola. La frontera entre realisme i naturalisme, que s'inicia cap al 1880, restarà sempre indecisa. La literatura francesa defineix com a realistes G.Flaubert i A.Daudet. La novel·la realista anglesa no surt de la seva tradició de novel·la sentimental i de costums, amb el caire moralitzador de l'època victoriana: Ch.Dickens, G.M.Thakeray i G.Eliot. La influència francesa produeix a Rússia novel·listes de la talla de F.Dostojevskij, L.Tolstoj i I.Turgenev. En la literatura castellana la novel·la realista és conreada per B.Pérez Galdós, E.Pardo Bazán, L.Alas, J.M.de Pereda i J.Valera. Als Països Catalans, el realisme tingué les seves primeres manifestacions en el *costumisme*, el qual obrí el camí a la renovació del llenguatge i a la incorporació de les tècniques descriptives a la novel·la. Pròpiament, però, el realisme com a moviment literari no es manifestà fins el decenni de 1880-90, com a rèplica a l'idealisme i al retoricisme dels romàntics i amb el propòsit de reproduir la vida quotidiana de la societat contemporània; és la temàtica inherent a la novel·lística de Josep Pin i Soler, Dolors Monserdà de Macià, Carles Bosch de la Trinxeria i Marià Vayreda. La intenció moralitzant o instructiva, el confessionalisme i l'idealisme d'aquests autors, els apartà del naturalisme. A Catalunya, aquest fou formulat, més o menys atenuat respecte al francès, pels crítics Josep Yxart, Joan Sardà i R.Ð.Perés, entre d'altres, i que trobà en Narcís Oller el seu novel·lista més significatiu. El realisme també provocà una important renovació teatral, especialment per l'adopció de la prosa en les obres d'Albert Llanas, Pin i Soler, Joaquim Riera i Bertran i, en part, d'Àngel Guimerà.

Rebull i Torroja, Joan (Reus 1899 — Barcelona 1981) Escultor. Pensionat pel Cercle Artístic el 1921, viatjà a Londres i a París. Relacionat amb els Evolucionistes, exposà amb ells des del 1923. Instal·lat a Deuil vers el 1926, freqüentà el món artístic de París fins el 1930. Amb la República fou diputat al Parlament per Vilanova (1931), vocal tècnic de la Generalitat a la Junta de Museus (1931-35), president del nou Saló de Montjuïc (1932), etc. Amb Ignasi Mallo! creà l'Escola-Taller de Pintura i Escultura a Tarragona (1935). Exiliat el 1939, visqué a París i treballà a Londres; reinstal·lat a Barcelona el 1948, féu per al monestir de Montserrat la tomba de l'*Abat Marcet* i el gran fris de la façana. El 1962 esdevingué professor a l'Escola de Belles Arts de Sant Jordi. Obres seves són, entre altres, el monument a *Ruyra* a Blanes (1958), l'estela funerària de *Carles Riba* (1959), el gran monument al *Camp* de Reus (1968) i la *Venus Mediterrània* de S'Agaró (1969).

Recared I (? — Toledo 601) Rei visigot (586-601). Fill de Leovigild i de la primera muller d'aquest, probablement Teodòsia. Amb el seu germà Ermenegild fou associat pel seu pare al tron (573). Combaté contra els francs a la Septimània (~585-586) i recuperà Carcassona. A la mort de Leovigild accedí al tron. El 587 es convertí al catolicisme i el seu exemple fou seguit per gairebé tot l'episcopat aria i gran part del poble visigot.

recessió 1 *ECON* Fase del cicle econòmic caracteritzada per una disminució de l'activitat econòmica. N'és el tret fonamental la disminució de la demanda i en conseqüència, la reducció de la producció. La baixa de beneficis, que se'n deriva, provoca una disminució de les inversions noves, una acumulació d'estocs i una elevació de la taxa d'atur.
2 recessió de les galàxies *ASTR* Moviment que presenten en general totes les galàxies que sembla allunyar-les de la Galàxia, on és el sistema solar. Cada galàxia sembla allunyar-se d'un punt qualsevol de l'espai amb una velocitat que és proporcional a la seva distància a aquest punt. Aquest fenomen fou descobert el 1929 per E.Hubble. Hi ha teories segons les quals el desplaçament cap al vermell de l'espectre de les galàxies és d'origen gravitacional.

Recife [*ant: Pernambuco*] Capital de l'estat de Pernambuco, Brasil (1 296 995 h [1991]). Situada a la costa atlàntica, en una plana al·luvial a la desembocadura dels rius Capiberibe i Beribe, la ciutat s'estén cap al S, a la platja de Boa Viagem, i cap a l'interior amb el barri d'Apipucos. Important port de mar, té, davant l'entrada, un gran baix de corall, que dona nom (*recife*) a la ciutat. Indústries químiques, tèxtils, del calçat, del paper i del tabac. Fou fundada el 1526 per colons portuguesos.

Reconquesta, la Nom donat a la conquesta per part dels regnes cristians del territori de la Península Ibèrica envaït pels musulmans al començament del s VIII. L'acció de la reconquesta peninsular no fou contínua ni amb un ritme semblant en tots els estats cristians de la Península. L'asturiano-lleonesa no fou coronada, amb l'ocupació del regne de Granada, fins el 1492. L'aragonesa avançà molt lentament, fins que Alfons el Bataller li donà una gran empenta amb les conquestes de Saragossa (1118), Calataiud (1120) i Daroca (1121). La reconquesta dels Països Catalans presentà diverses etapes: ocupació del Rosselló el 759; la coronació de l'alliberament del Principat en 1148-53; la conquesta de les Illes en 1229-35; la conquesta del Regne de València en 1232-45, i la del regne de Múrcia en profit de Castella (1265-66).

recta *MAT* Línia que en l'espai ordinari dona la distància més curta entre dos punts. En geometria euclidiana hom pot definir una recta com una “successió de punts que no es torça ni a la dreta ni a l'esquerra”. En altres geometries que l'euclidiana hi ha elements que satisfan els axiomes anàlegs als que defineix la recta, però que intuïtivament són diferents de la imatge ordinària. Així, en la geometria esfèrica una recta és una circumferència màxima de la superfície esfèrica. En el tractament algèbric de la geometria (geometria analítica) hom pot dir que una recta en el pla és el conjunt de solucions d'una equació de primer grau amb dues variables; aleshores els elements primitius són els nombres. L'equació de la recta en el pla és *ax* + *by* + *c* = 0, o bé *y* = *mx* + *b*, on *m* és el pendent o coeficient angular, i *b* l'ordenada a l'origen.

Redford, Charles Robert (Santa Monica, Califòrnia 1937) Actor i director cinematogràfic nord-americà. Amb *Butch Cassidy and Sundance Kid* (1969), de G.Roy Hill, s'imposà com un dels actors galants més importants del moment. Dels seus films hom pot destacar *Jeremiah Johnson* (1972), *The Great Gatsby* (1973), *All the President's Men* (1975), *Out of Africa* (1985) i *Havana* (1990). Ha dirigit els films *Ordinary People* (1980), que obtingué quatre Oscar, un dels quals a la millor direcció, *The Milagro Beanfield War* (1987) i *Quiz Show* (1994).

Redon, Odilon (Bordeus 1840 — París 1916) Dibuixant, gravador i pintor simbolista francès. Començà dibuixant al carbó i a partir del 1873 conreà la litografia i realitzà tretze sèries de gravats: *En el somni* (1879), *Les flors del mal* (1890), *L'Apocalipsi* (1899), etc. A partir del 1890, introduí la llum i el color en les seves obres, tant en pastels (*Naixement de Venus*) com en l'oli (*Els ulls closos*, 1890). És considerat un dels precursors del surrealisme. Deixà un diari íntim: *À soi-même* (1922).

Redondo Valencia, Marcos (Pozoblanco 1893 — Barcelona 1976) Baríton andalús. Debutà l'any 1919. Establert definitivament a Catalunya, deixà l'òpera per la sarsuela, gènere amb el qual assolí grans èxits. Es retirà l'any 1957.

reducció ***1** HIST* Poble destinat als indis creat pels colonitzadors hispànics, primer com a contrapartida i després com a substitució de les *encomiendas* privades o senyoriales. Aquesta política fou iniciada pel virrei del Perú Francisco de Toledo (des del 1570) mitjançant l'agrupament dels indígenes del virregnat en nuclis d'habitatges. Així s'aconseguia assolir un control general de la població sotmesa, afavorir la conversió al cristianisme, facilitar el control del pagament del tribut i l'acompliment de les servituds colonials, etc. Cada poble posseïa una església, atesa per un sacerdot, que en alguns casos arribà a exercir jurisdicció i govern (→*reducció jesuítica*). ***2 reducció jesuítica** HIST* Cadascuna de les comunitats agrícoles d'indis guaranís creades pels jesuïtes a la banda SE de l'actual Paraguai i part de la provín-

cia argentina de Misiones. Fundades al s XVII per iniciativa del pare Luis Bolaños, conegueren un creixement ràpid. El mètode comportava una reglamentació de tota la vida del poble sota el control del missioner, sense intervenció de l'autoritat civil colonial ni dels colons. El mètode xocà contra la susceptibilitat de l'administració i contra els interessos materials dels colons: expulsada la Companyia de Jesús (1767), aviat s'esllanguiren i moriren. ***3 MÚS*** Partitura musical simplificada. ***4 QUÍM*** Originalment terme emprat per a designar les transformacions dels òxids metàl·lics en els corresponents metalls lliures mitjançant eliminació d'oxigen. En l'actualitat, la reducció inclou qualsevol procés en el qual el nombre d'oxidació d'un element disminueix a causa del guany d'un o més electrons.

reencarnació ***1 RELIG*** Denominació comuna de diverses creences religioses, sobretot orientals, que conceben l'home subjecte, en successives vides, a diverses existències humanes o animals (metempsicosi). ***2 ESOT*** En l'espiritisme, prova potestativa a què se sotmet l'ànima, per purificar-se, i que pot realitzar tornant a la terra, on pren el cos d'una altra persona, d'un animal o vegetal, o bé anant a un altre món.

referèndum *DR* Votació que fa el poble per aprovar o no una reforma constitucional o una nova constitució, proposada pel cos legislatiu o pel cap d'estat. Constitueix una manifestació de l'autogovern del poble. Existeixen diverses classes de referèndums: consultiu, constitucional, suspensiu, abrogatiu i autonòmic. A l'estat espanyol, durant el franquisme, hi hagué dos referèndums: el de l'any 1947, per a sotmetre a decisió popular la *Ley de Sucesión en la jefatura del estado*, i el del 1966 per a l'aprovació de la Llei Orgànica de l'Estat. El 1978 hom celebrà els de ratificació de la Constitució i, després, dels diversos estatuts d'autonomia: Catalunya (1979), País Basc (1979), Andalusia (1981), etc, i el referèndum sobre la permanència de l'estat espanyol en l'OTAN (1986).

refineria Conjunt d'instal·lacions industrials en les quals hom transforma el petroli brut en productes acabats, tals com els carburants, els combustibles, els lubricants, els gasos líquefactes, els asfalts, etc. Hom pot dividir els processos d'una refineria en tres grups: de preparació de la càrrega i fraccionament, de transformació i d'acabament dels productes. Dins els processos de preparació, el primer tractament a què hom sotmet el petroli és el *dessalatge*, en el qual es barreja el petroli brut amb aigua a una temperatura que oscil·la entre 65 i 175°C i després se sotmet a una decantació. A continuació hom escalfa el petroli a 320-340°C en forns de foc directe i l'introdueix en les *unitats de fraccionament* o *topping*. La unitat fonamental és la columna atmosfèrica, de la qual hom fa extraccions laterals, que constitueixen les fraccions en les quals es divideix el petroli. En general, pel cap de la columna hom obté els gasos líquefactes del petroli (*GLP*) i la gasolina lleugera; en ordre descendent, hom obté després nafta, querosè, diesel-oil, gasoli i, pel fons de la columna, el residu atmosfèric. D'aquest residu atmosfèric hom obté el fuel, els olis lubricants i els asfalts. Les fraccions pesants destinades a la producció d'olis lubricants han d'ésser sotmeses a processos d'extracció, desasfaltatge, desparafinatge i adsorció, en funció de llurs propietats. El *desasfaltatge* és un procés d'extracció que produeix una fracció rica en asfalt i una altra d'oli desasfaltat. *L'extracció amb solvents* permet de millorar la quantitat de l'oli, especialment el seu índex de viscositat. El *desparafinatge* elimina les parafines sòlides (ceres) dissoltes en l'oli. Els processos de *transformació* permeten millorar les propietats de les fraccions lleugeres (*reforming*, isomerització) o bé transformar en aquestes fraccions productes de les fraccions pesants (*cracking* tèrmic, *cracking* catalític i *hydrocracking*) o de les fraccions gasoses (polimerització i alquilació). El *cracking tèrmic* produeix el trencament molecular de les cadenes d'hidrocarburs per efecte de la temperatura (entre 425 i 1000°C) per tal d'augmentar la proporció de les fraccions lleugeres, disminuir la viscositat per a un procés ulterior (*visbreaking*) o bé per obtenir coc de petroli (*coking*). El *cracking catalític* augmenta la proporció de la gasolina a partir de gasoli en presència de catalitzadors a

base de sílice i alumina en llit fluid. *L'hydrocracking* permet de tractar fraccions pesants molt variades, diesel-oil, gasoli, etc. Amb la *polimerització* hom pot fabricar gasolina (anomenada *gasolina polimèrica*) a partir de les olefines (obtingudes, per exemple, en les operacions de *cracking* tèrmic o catalític). *L'alquilació* produeix també gasolines per reacció d'alcans i d'alquens procedents del *cracking*. Amb la *isomerització* hom augmenta el nombre d'octà de les gasolines constituïdes per hidrocarburs de cadena lineal (per transformació de les cadenes en ramificades) o bé produeix isobutà a partir del *n*-butà. Els productes de les fraccions lleugeres necessiten ésser sotmesos, en general, als processos d'acabament per a l'eliminació del sofre i dels productes colorants que contenen. Entre els processos d'acabament són més i més emprats els *tractaments amb hidrogen*, per a eliminar el sofre, el nitrogen i les impureses metàl·liques, i la *hidrodesulfuració*, que hom aplica a qualsevol fracció, des dels destil·lats fins a gasolines i lubricants.

reflex *FISIOL/PSIC* Activitat involuntària, automàtica i estereotipada del sistema nerviós que determina una resposta a través d'un òrgan (*efector*) a un impuls que té el seu origen en un receptor extern (*exteroceptor*) o intern, tant visceral com osteoarticular o muscular (*propioceptor*). Els elements anatòmics que intervenen en el reflex constitueixen l'anomenat *arc reflex*, constituït esquemàticament pels següents elements: un receptor perifèric; una via centrípeta o aferent que condueix l'impuls nerviós cap als centres; un centre nerviós constituït per una neurona (*reflex monosinàptic*) o més (*reflex polisinàptic*); una via eferent que condueix l'impuls cap a la perifèria, i un òrgan efector (múscul, glàndula, etc). Hom l'anomena també **reflex incondicionat** o **absolut** en contraposició al *reflex condicionat*.

reflexió ***1 FILOS/PSIC*** Operació mitjançant la qual la ment fa atenció als propis actes de coneixement, i àdhuc al jo o subjecte que els sustenta, i no al contingut d'aquests mateixos actes. Entesa en aquest sentit general, la reflexió ha estat interpretada tradicionalment (escolàstica i neoscolàstica) com a peculiaritat de l'home i com a equivalent a la consciència. En la modernitat, tanmateix, hom ha especificat el sentit de la reflexió com a operació del sentit intern contraposada a la sensació (Locke), com a antecedent de les corresponents idees (Hume) o com a acte radicalment reductible a la sensació (Condillac i, fins a un cert punt, Leibniz i Wolff). Kant, d'altra banda, entén la reflexió com a consciència de la relació entre les representacions i les diferents fonts de coneixement en l'home. ***2 FÍS*** Modificació de la trajectòria d'una partícula, d'un raig o del front d'una ona quan incideixen sobre una superfície límit del medi per on es mouen. En el cas particular dels raigs, hom pot provar que la recta normal de la superfície reflectora, el raig incident i el reflectit són coplanaris, formant l'anomenat *pla de reflexió*, alhora que els angles formats per cadascun dels raigs amb la normal (anomenats *angle d'incidència î* i *angle de reflexió Zrc*) són iguals. Quan una ona és parcialment reflectida en una superfície, hom defineix el *coeficient de reflexió R* com *R* = *I*/*I_v*, on *I* és la intensitat de l'ona incident i *I_v* és la de l'ona reflectida. En el cas de les ones, les anteriors lleis resulten ésser conseqüències del principi de Huygens, i en l'aproximació geomètrica de l'òptica, resulten ésser-ho del princi-

Els ulls closos, d'Odilon Redon

Mapa de la Reforma

pi de Fermat. Quan una ona transversal incideix damunt una superfície i és reflectida, resta parcialment polaritzada. Aquest fenomen és anomenat *polarització per reflexió*; fou descobert per Malus i compleix la llei de Brewster. La reflexió és la base de molts muntatges òptics. **3 reflexió acústica** *fis* Fenomen consistent en el fet que quan un objecte s'interposa en l'àmbit de propagació d'una ona sonora, una part de l'energia torna cap al medi original (és reflectida) i una altra part és absorbida i transmesa per l'objecte. La proporció d'energia reflectida depèn de les propietats d'absorció i de les dimensions de l'objecte. Aquest fenomen és emprat per a mesurar la potència acústica mitjançant la cambra de reverberació.

Reforma Període de la història del cristianisme occidental que, iniciat al s XV, perdurà fins al XVII i que és a l'origen de les Esglésies protestants (→*protestantisme*) d'una banda i de la Contrareforma de l'altra. Al s XV la reforma es feia necessària. Dins la clerecia se centrà en la fundació de nous ordes religiosos amb la figura del *clergue regular* (teatins, barnabites, somascs, jesuïtes) i de nous ordes femenins (angèliques, ursulines, etc) sense clausura, menys contemplatius i més actius. Els antics ordes monàstics i mendicants animaven en llur interior la formació de congregacions *observants* o de reforma que fins i tot, com en el cas dels caputxins, arribaren a constituir un orde nou. A partir de Trento, la reforma catòlica, estimulada per la protestant, adoptà el to de contrareforma. La Reforma al centre d'Europa pren una força més virulenta. L'actitud de Martí →*Luter* en la qüestió de les →*indulgències* tingué una repercussió gairebé europea en un ambient sociopolíticament preparat com era l'alemany. L'excomunió, juntament amb l'àmplia controvèrsia teològica —prop de 200 obres catòliques de rèplica— i la difusió de les seves obres (la primera edició fou el

1518), anaren conformant tot el seu pensament teològic i religiós, que bàsicament restà establert el 1520. Mentrestant, a Wittenberg, hom portava a la pràctica aquestes idees i sorgiren ja els primers nuclis radicals, com els profetes de Zwickau (N.Storch, T.Drechsel, M.Stübner) i els seguidors de Thomas →*Müntzer*. Contemporanis del moviment luterà són els primers reformadors suïssos: Huldrych →*Zwingli*, J.Oecolampadius, Joachim Vadian. El cantonalisme suís, però, féu que el moviment reformador topés amb els cantons catòlics i amb els primers grups baptistes (→*anabaptista*), sobretot el de Menno Simons (*mennonita*). Malgrat la difusió que féu Zwingli de les obres primerenques de Luter a Zuric (1519), s'hi enfrontà a causa de la doctrina eucarística en el col·loqui de Marburg (1529). La mort de Zwingli a Kapel (1531) permeté l'acord (*Consensus tigurinus*, 1549) amb el seu successor, Heinrich Bullinger, i amb el nou líder de la Reforma suïssa, Joan →*Calvi*, amb el qual el centre reformador es traslladava de l'eix de Zuric-Berna a Ginebra. L'expansió de la reforma jugà també amb l'enfrontament de les dues forces representants de l'antic ordre, el papa (Clement VII) i l'emperador (Carles V): la guerra arribà fins al saqueig de Roma pels soldats de l'Imperi (1527). Mentrestant l'emperador, que assumia la defensa de les fronteres orientals contra els turcs, necessitava l'ajut militar dels prínceps, ajut que no prestarien (lliga d'Esmalcalda) sinó en canvi d'una actitud més benvolent envers els reformadors. Els mateixos prínceps, ajudats pels reis de França i a partir del 1533 pels d'Anglaterra en llur lluita contra els Habsburg, contribuïren amb les armes a la difusió de la Reforma fins a obtenir, per la pau d'Augsburg (1555), el dret de reforma (matisat pel *reservatum ecclesiasticum*) atorgat de primer als luterans i ampliat als calvinistes, després de l'adhesió del Palatinat a Frederic III (1563). El →*calvinisme*, més sistemà-

tic que el luteranisme, desbordà l'àmbit suís i penetrà a França, on assumí una forma religioso-político-militar (→*hugonot*) que portà a les guerres de religió (1562-98). Als Països Baixos, la situació sociopolítica el convertí en la religió de la revolució nacional contra el rei catòlic d'Espanya, i el 1618 el sínode reformat aplegat a Dordrecht establí les bases de l'església nacional holandesa. Amb el tractat de Crèpy (1544) i la política repressiva del duc d'Alba, el calvinisme penetrà també en l'àmbit geogràfic alemany. Des d'aquesta plataforma germànica el protestantisme continental penetrà als països nòrdics, on, més encara que en el centre d'Europa, l'establiment de la Reforma obeeí a la pressió de les forces polítiques. La conversió al luteranisme de Gustau I de Suècia i la seva actitud a la dieta de Västerås (1527) en permeteren la ràpida difusió. Fou també la població germànica el vehicle transmissor de la Reforma, no solament a Prússia sinó també a Hongria i a Polònia, on la noblesa, en lluita contra la jurisdicció episcopal, acollí de bon grat les noves doctrines. En aquestes zones convisqueren pacíficament luterans, calvinistes, germans moravians i els moviments antitrinitaris. Més enllà, en les zones de predomini ortodox, la Reforma fou considerada una controvèrsia teològica de l'Església llatina occidental. A Anglaterra la Reforma començà amb el cisma d'Enric VIII d'Anglaterra. Sota Eduard VI luteranisme i calvinisme penetraren tant en la doctrina com en el culte. Fracassada la restauració catòlica de Maria Tudor, l'→*anglicanisme* rebé amb Elisabet I la seva forma definitiva. Cap a la darrera d'aquest període reformador, les esglésies de la Reforma, amb la publicació de manuals dogmàtics, intentaren de posar fi a la incertesa doctrinal i a l'arbitrarietat de la predicació fixant les línies generals de l'ortodòxia reformada; les diferents ordenacions eclesiàstiques, d'altra banda, regularen la disciplina, mentre que amb

l'erecció de centres de formació per als ministres hom n’assegurava la qualitat.

refracció *f*ís Modificació de la trajectòria d'un raig o del front d'una ona quan travessa una superfície que limita dos medis diferents. En el cas particular dels raigs, hom pot provar que el raig incident, la normal a la superfície en el punt d'incidència i el raig refractat són coplanaris, i que la relació entre l'*angle d'incidència* ê_i, i el *de refracció* ê_r, és donada per la llei de Snell. Quan té lloc la refracció d'una ona en una superfície, simultàniament hi ha una reflexió parcial. Per a una refracció determinada, hom defineix el *coeficient de transmissió* *T* com *T* = I_r/I_i, on I_i és la intensitat de l'ona incident i I_r és la de l'ona refractada. En determinades condicions pot no haver-hi refracció i aparèixer el fenomen de la reflexió total.En el cas de les ones lluminoses, les lleis de la refracció, en l'aproximació de l'òptica geomètrica, resulten ésser una conseqüència del principi de Fermat; en el cas més general, ho són del principi de Huygens.

refrigerant Fluid de característiques apropiades per a absorbir energia calorífica a un nivell determinat de temperatura i transportar-la a un nivell diferent. Són *refrigerants primaris* aquells que formen part d'un cicle de refrigeració i que transporten l'energia calorífica des d'un nivell de baixa temperatura a un de més alta. Els *refrigerants secundaris* transporten l'energia calorífica des d'un nivell d'alta temperatura a un de més baixa. En refrigeració són emprades solucions aquoses diluïdes de glicols i salmorres de clorur de calci o de clorur sòdic.

refugi **1** Edifici construït a muntanya per tal que els excursionistes, els alpinistes i altres persones que hi passen puguin fer-hi nit, aixoplugar-s'hi, etc. **2** *MIL* Trinxera, construcció subterrània, etc, feta o habilitada per a protegir-se dels bombardeigs. **3** **refugi antiaeri** *MIL* Construcció adequada, destinada a protegir les persones dels efectes dels bombardeigs aeris, especialment subterrània, de formigó armat, amb accés protegit i proveïda de ventilació artificial i, eventualment, de serveis sanitaris i contra incendis. **4** **refugi antinuclear** *MIL* Construcció semblant a un refugi antiaeri però especialment equipada per a resistir els efectes d'un bombardeig atòmic, tals com la calor, l'ona expansiva i la infiltració de radiacions.

regadiu *AGR* Terreny de conreu que és regat. En època romana apareix als Països Catalans el regatge sistemàtic (amb aqüeductes i sèquies), perfeccionat sota la dominació musulmana amb la generalització de les sínies. Els cristians desenvoluparen, paral·lelament a recs i sèquies, les primeres mines (ss IX-XIV) per tal d'aprofitar les aigües freàtiques. Els ss XVII-XVIII i començament del següent són l'època de les petites derivacions fluvials a Catalunya i dels petits pantans al migjorn valencià. Al s XIX i començament del XX culminen les grans obres modernes: canals a la regió de Lleida, drenatge i sanejament de deltes (Catalunya litoral), marjals i albuferes (País Valencià i Mallorca). És l'època de les sèquies de desguàs (regió de Lleida) i dels molins de vent (Balears). A l'època actual hom eleva les aigües freàtiques amb bombes de motor i han estat planejats transvasaments fluvials. La importància de les aigües freàtiques, més abundoses en els mantells al·luvials (i, per tant, en planes baixes) que no pas en els rocallosos, permet una primera divisió dels Països Catalans en quatre nivells d'aprofitament: la conca catalana de l'Ebre i la interior del País Valencià, on els regatges es basen en aigües superficials en un 90% o més; les planes costaneres del País Valencià, on només els dos terços de les terres són regades amb aigües de superfície; les conques catalanes altres que la de l'Ebre, on el regatge de superfície és comparable amb el d'aigües elevades; i les illes Balears, on no arriben al 10% els regatges amb aigües de superfície.

regalèssia [*Glycyrrhiza glabra*, família de les papilionàcies] *BOT/FARM* Planta herbàcia perenne, de 50 a 100 cm d'alçària, de soca llenyosa, rizomatosa i dolcenca, de fulles imparipinnades, amb foliols el·líptics enters, de flors blaves o violades, reunides en raïms cilíndrics, i de fruits en llegum comprimit. Creix en sòls argilosos i humits de terra baixa, a l'Europa meridional i oriental. També és conreada. De l'arrel se n'extreuen additius edulcorants

regata de balandres en aigües de la badia de Roses

emprats en bromatologia i farmàcia i un extret sec anomenat *pega dolça*.

regalia *HIST* Prerrogativa corresponent al sobirà en els seus dominis. Segons la doctrina medieval, les regalies eren de dues classes: unes de molt altes, indissolublement unides a la corona, i unes altres que podien ésser cedides per privilegi o prescripció. Entre les primeres figuraven al Principat de Catalunya el dret de convocar i celebrar corts, prestar jurament en accedir al tron i rebre jurament de fidelitat i homenatge dels súbdits, etc.

regalisme *HIST* Nom donat a la política religiosa dels sobirans europeus durant els ss XVII i XVIII, que tenia per finalitat controlar l'acció de l'Església. Fou aplicat especialment al cas de la corona castellana, ja que en altres estats rep altres noms (*gal·licanisme*, a la corona francesa; *josefinisme*, als estats dels Habsburg). La intervenció de l'estat en el terreny de l'Església es remunta als temps dels Reis Catòlics, que obtingueren el patronat regi per a les corones de Castella i de Catalunya-Aragó (1482), així com per a Amèrica (1510). El 1753, durant el regnat de Ferran VI, fou signat un concordat que establí la concessió del dret universal del patronat regi. Durant el regnat de Carles III (1759-88) el regalisme augmentà, però acabà amb la caiguda de l'antic règim.

regata *ESPORT* Cursa de regularitat o de velocitat per a embarcacions amb motor o sense. Hom distingeix fonamentalment dos tipus de regates; les reservades a embarcacions de model molt concret, tipus olímpic (*rem, vela*), i les obertes a embarcacions de categoria lliure. Dins aquesta segona categoria de iots o embarcacions, hom anomena *regata esportiva* tot tipus de prova no comprès dins les categories olímpiques. Les regates esportives no se celebren en recorreguts triangulars, sinó lineals, a alta mar o bé vorejant una costa. La competició més antiga i prestigiosa és la copa d'Amèrica, que se celebra des del 1851. Ha estat molt estesa la modalitat de travessies d'una persona tota sola, les més importants de les quals són la Regata Transatlàntica, que se celebra cada quatre anys entre Plymouth (Gran Bretanya) i Newport (EUA), en un recorregut aproximat de 3 000 milles, i la Volta al Món.

regència *HIST* Govern d'un estat monàrquic en lloc i en nom del rei. Pot esdevenir-se durant la seva minoritat, per absència seva del territori o per incapacitat jurídica seva. A l'estat espanyol hi ha diversos períodes de regència, entre els quals la regència de Marianna d'Àustria (1665-75), Maria Cristina de les Dues Sicílies (1833-40), la d'Espartero (1840-43) i la de Maria Cristina d'Àustria (1885-1902). Una altra mena de regència és la d'Urgell (1821-22), contra el règim constitucional.

règim **1** *POLÍT* Conjunt d'institucions polítiques que constitueixen la forma de govern que ha adoptat un país per resoldre els seus problemes polítics. Comporta l'existència d'unes normes jurídiques i uns poders de dret i de fet. Aristòtil establí una tipologia que esdevingué clàssica: monarquia, aristocràcia i república, i llurs formes impures: tirania, oligarquia i demagògia. Maquiavel distingí entre principat i república. Montesquieu formulà una nova classificació: república, monarquia i despotisme. La politicologia contemporània sol distingir entre règims autoritaris (→*dictadura*) i règims democrà-

tics, que poden ésser parlamentaris (*parlamentarisme*), presidencialistes i règim d'assemblea. A partir de la Revolució Russa, sorgí un nou tipus de règim, anomenat *democràcia popular*. Hom pot distingir entre règims pluripartidistes i règims de partit únic. **2** **antic règim** *HIST* Organització política, econòmica i social existent a Europa després del període feudal i anteriorment a les revolucions burgeses. Hom considera que el període de l'antic règim s'inicià en el Renaixement, amb l'aparició de l'estat modern, que comportà la consolidació de la monarquia absoluta. La nova organització se sobreposà a les relacions econòmiques pròpies de la societat feudal i es caracteritzà per la creació d'una societat estamental basada en el privilegi d'unes classes —noblesa i clergat— que fruien de nombroses exempcions, mentre que tota la pressió fiscal requeia sobre les classes populars, burgesia inclosa. El procés d'acumulació capitalista enfortí la burgesia, que trencà aquesta situació, que desaparegué definitivament en consolidar-se la Revolució Industrial. **3** **règim local** *DR* Normes de dret públic reguladores de les corporacions que formen l'administració local. El dret local vigent a l'estat espanyol s'adapta al model francès i arrenca del nou règim sorgit de les Corts de Cadis. Amb l'aprovació de la Constitució espanyola del 1978 quedà derogada la legislació del règim dictatorial en matèria d'administració local. L'any 1985 hom aprovà la nova llei de bases de règim local. Les aportacions més singulars dels Països Catalans al règim local són la creació de la →*Mancomunitat de Catalunya* (26-3-1914) i, en 1933-34, la promulgació per la Generalitat de la llei municipal de Catalunya. El 1933, la Comissió Jurídica Assessora del Govern de la Generalitat redactà l'avantprojecte de llei. En resultà l'aprovació d'un text legal molt perfecte. El Parlament de Catalunya inicià, l'any 1987, el desplegament legislatiu que instaura el nou ordenament territorial de Catalunya.

regió *GEOG/DR* Extensió de territori caracteritzada per certes circumstàncies (clima, producció, topografia, administració, etc). Les *regions naturals* eren basades en el ‘medi natural’. La síntesi de les regions *fisiogràfiques* i les *humanes* constituïria les *regions geogràfiques*. A tots els països ben desenvolupats, hom pot establir unes regions humanes ‘funcionals’, nodals o polaritzades entorn d'una ciutat. Les nuclears constitueixen les *regions metropolitananes*, que actuen com a nucli polaritzador de regions més extenses, com l'àrea metropolitana de Barcelona respecte a Catalunya. Quant a la mida, les estadístiques de l'ONU han adoptat una divisió del món en *grans regions*, com Europa Meridional, Extrem Orient continental, Orient Mitjà, etc. A l'estat espanyol, la fi de l'antic règim comportà la substitució gradual del terme ‘províncies’ pel de ‘regions històriques’, que constituïren l'entramat territorial que serví de suport a les aspiracions autonomistes i que desembocà en la creació de les comunitats autònomes (→*Espanya*).

registre **1** *ARXIV* Compilació manuscrita de documents originals o còpies en el moment de llur expedició. Antigament, confós sovint amb regest, indicà un recull ordenat de cartes expedides per una entitat o de documents notariais, per justificar l'activitat dels escrivans o notaris. El seu origen es deu als *commentarii* romans: rotlles de paper on eren transcrits les actes del senat i dels cònsols i, posteriorment, de la cancelleria imperial. Conservat l'ús per la cancelleria pontificia, hom en coneix des del s V, bé que la sèrie regular s'inicia amb Innocenci III (1198) i arriba fins a Lleó XIII (1899). A partir dels ss XII i XIII foren utilitzats també per les cancelleries reials. Els registres aviat foren adoptats pels col·legis de notaris, per les jurisdiccions superiors laiques o eclesiàstiques. **2** **registre civil** *DR* Registre on consta d'una manera oficial l'existència, l'estat civil, etc, dels ciutadans. A l'estat espanyol fou creat el 1870. S'hi han d'inscriure els naixements, matrimonis, emancipacions, reconeixements, defuncions, naturalitzacions i veïnatge. La seva oficina ordinària és el jutjat. **3** **registre de la propietat** *DR* Instrument tècnic de la publicitat del tràfic immobiliari, que té per objecte la inscripció de les actes i els contractes relatius al domini i als drets reals sobre els immobles. Antigament era anomenat compta-

doria d'hipoteques. **4 registre mercantil** *DR* Oficina pública on són inscrits els comerciants (individuals i col·lectius), els vaixells i certs documents que assenyala la llei. A l'estat espanyol n'hi ha una a cada província i la inscripció només és obligatòria per a les societats.

regla 1 regla de tres *MAT* Algorisme utilitzat en la resolució de problemes de proporcionalitat. En una funció de proporcionalitat directa *y* = *kx*, quan hom coneix *x*₁, *x*₂, *y*₁ = *kx*₁ i vol determinar *y*₂, que és donat per la fórmula *y*₂ = (*y*₁/*x*₁)*x*₂, aplica aquesta regla. La regla de tres consisteix a col·locar les dades en la forma

*x*₁ - *y*₁

*x*₂ - *y*₂

i aplicar que *y*₂ = (*x*₂*y*₁)/*x*₁. Aquesta és la **regla de tres simple directa**. Hom defineix també la **regla de tres simple inversa** i la **regla de tres composta**.
2 regla monàstica *CRIST/DR* Norma escrita que regula la vida dels monjos amb vista a l'observança dels consells evangèlics. En un principi els monjos es regien pels decrets conciliars, decretals pontificies i lleis civils dictades per a ells. Les primeres regles són les de Pacomi, Basili i Agustí. El grup italià comença amb la regla del Mestre i culmina amb la regla de sant Benet. Les regles antigues foren reunides per *Benet d'Aniana* en un *Codex regularum* (s IX). A partir del s IX foren suplantades per la de sant Benet.

Reglà i Campistol, Joan (Bàscara 1917 — Sant Cugat del Vallès 1973) Historiador. El 1958 guanyà la càtedra d'història moderna de la Universitat de València. El 1971 entrà a la Universitat Autònoma de Barcelona i des del juny de l'any 1973 hi fou degà de filosofia i lletres. Els seus estudis es centraren en els ss XVI i XVII i sobretot en els problemes del bandolerisme i dels moriscs: *La cuestión morisca y la coyuntura internacional en tiempos de Felipe II* (1953), *Els virreis de Catalunya* (1956), *Felip II i Catalunya* (1956), *El bandolerisme català* (1962), *Estudios sobre moriscos* (1964), *El bandolerisme català del barroc* (1966). Dirigí una *Història de Catalunya* (1969-72). Pòstumament veié la llum *Història de Catalunya* (1974), que deixà inacabada.

Regne Unit de la Gran Bretanya i Irlanda del Nord Denominació oficial del reialme format pels regnes d'Anglaterra i Escòcia —units el 1707—, el principat de Gal·les i Irlanda del Nord. Aquest nom, creat el 1923, prové del de *Regne Unit de la Gran Bretanya i Irlanda* establert l'any 1800 (→***Gran Bretanya***).

rehabilitació *DR* Reintegració legal d'un reu a la vida normal, amb la restitució de tots els drets i les dignitats de què fou privat com a conseqüència de la condemna. La rehabilitació comporta la cancel·lació dels antecedents penals i pressuposa tenir satisfetes les responsabilitats civils provinents de la infracció i que hagi transcorregut el temps establert sense tornar a delinquir de nou.

rei *HIST* Persona que exerceix la sobirania d'un regne. El rei pot ésser **rei electiu** (quan ha estat triat per elecció), **rei here·ditari** (quan assoleix el títol per dret d'herència), **rei absolut** (sense limitació de tipus jurídic), **rei constitucional** (que té el poder definit per una constitució), etc. Als Països Catalans el títol de rei apareix amb els visigots, l'any 476, amb l'extinció de l'imperi Romà d'Occident. Amb la invasió musulmana, s'extingí la sèrie de successors d'Ataül·f. Els reis francs a partir de Pipí I, amb la conquesta del Rosselló (739), foren els sobirans dels comtats catalans que progressivament anaven incorporant. Aquest títol de rei persistí com a títol de sobirania, i fou la causa del fet que el nou estat que s'anà formant no prenguéss la denominació de regne, malgrat que els sobirans, des de la unió personal amb Aragó, tinguessin també el títol de rei a Catalunya. Els nous territoris conquerits per Jaume I (Mallorca i País Valencià) foren erigits en regne i els sobirans de Catalunya foren també reis de Mallorca (llevat del període 1276-1344) i de València. Encara que a partir de la fi del s XV apareix el nom de rei d'Espanya o de les Espanyes, de dret, Josep Bonaparte fou el primer a dur-lo, com també els darrers Borbó sota el règim constitucional a partir del s XIX. Els reis se succeïren hereditàriament, de fet per línia masculina. Els fills del rei portaren el títol d'infant, i el gran i

hereu de la corona el d'infant primogènit o simplement primogènit. El 1351 es crearen per al primogènit el ducat de Girona (esdevingut principat de Girona el 1416) i el comtat de Cervera. Durant la dinastia dels Àustria els primogènits posseïren també el ducat de Montblanc i la senyoria de la ciutat de Balaguer. A la mort del rei el primogènit esdevenia rei i era coronat com a rei d'Aragó a Saragossa i jurat sobirà de Catalunya (amb Mallorca) a Barcelo·na com a comte de Barcelona, i a València com a rei de València. Els seus atributs reials eren la →*corona*, el *ceptr*e i el *món*; a més disposava de les regalies (→*regalia*) i del patrimoni reial.

reialista *HIST* Nom amb el qual foren coneguts, a partir de les corts de Cadis, els defensors de l'antic règim i, per tant, contraris a la Constitució del 1812 i a la sobirania popular; sovint foren anomenats també absolutistes. Després de la insurrecció contra el règim constitucional (regència d'Urgell, 1822) i dels avalots i la guerra dels Malcontents (1825-27), forniren la base social del carlisme.

reig *BOT 1* [*Amanita caesarea*, família de les amanitàcies] Bolet de 5 a 15 cm d'alt, de capell primerament hemisfèric i posteriorment estès, vermell ataronjat, amb el marge finament estriat i amb les làmines lliures i de color groc, i de cama groguenca. Presenta un anell en forma de faldó i una volva blanca i gruixuda. Propi de la regió mediterrània, es troba principalment en alzinars, suredes i rouredes.
2 reig bord [*Amanita muscaria*, família de les amanitàcies] Bolet de 10 a 20 cm d'alt, de barret al principi arrodonit i finalment aplanat, de color vermell escarlata, guarnit d'esquames blanques, restes del vel universal, i de cama blanquinosa, bulbosa a la base, amb un anell membranós i penjant i amb una volva reduïda a faixes verrucoses. Es fa en boscs de coníferes i de caducifolis. És metzinós.

reineta septentrional [*Hyla arborea*, família dels hílids] *zool* Amfibi anur del grup dels procels, caracteritzat pel fet de tenir el cos esvelt, d'uns 3-4 cm, potes llargues i primes i els dits acabats en discs adhesius, la qual cosa li permet d'enfilarse pels arbres amb molta facilitat. Té la pell llisa i lluent, de color verd viu amb variants possibles, i presenta una línia fosca al llarg de tot el flanc. De costums nocturns i grimpadors, habita en llocs humits, a la vora de rierols i estanys, sovint en grups més o menys nombrosos, en indrets de vegetació densa arbustiva.

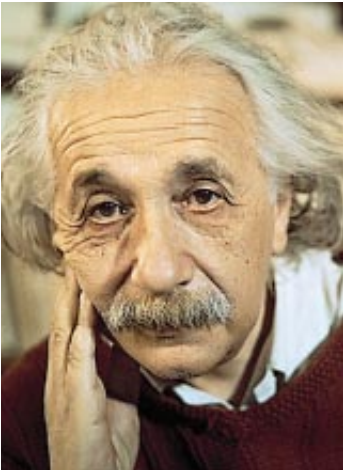
Reis, llibres dels Nom de dos llibres de l'Antic Testament que contenen la història de la reialesa, des dels darrers dies de David (971 aC) fins a la caiguda dels regnes d'Israel i de Judà (722 i 586 aC). El redactor final (~s VI aC), sota la llum de la teologia deuteronomista, posa especialment en relleu l'actuació dels profetes, sobretot d'Elies i d'Eliseu.

Reixac i Carbó, Baldiri (Bell-lloc d'Aro 1703 — Ollers 1781) Pedagóg. El 1749 publicà les *Instruccions per l'ensenyança de minyons*, primera manifestació a Catalunya de les repercussions dels nous sistemes pedagògics de Port Royal. Seguí el *Traité des études...* de Charles Rollin (1724), però adaptat a la mentalitat dels infants de les escoles primàries de Catalunya. Conseqüent amb el mètode que defensava que l'educació havia de començar en la llengua materna, és escrita en català. Recentment, hom n'ha descobert una segona part inèdita. Hi són estudiats diversos temes (matemàtica, lògica, física i geografia) que descobreixen una avançada actitud científica i teològica.

relativitat, teoria de la *fís* Conjunt de postulats i formulismes que donen una explicació del món físic més àmplia que l'anomenada *mecànica clàssica*, d'acord amb les experiències sobre l'electromagnetisme desenvolupades a la segona meitat del s XIX. La teoria de la relativitat fou exposada el 1905 per **Einstein**. La modificació dels conceptes tradicionals començà, però, amb la discrepància entre els postulats del moviment relatiu newtonià i l'experiment de Michelson-Morley (1881), que determinà la invariància de la velocitat de la llum en el buit i la inexistència de l'èter. H.Lorentz postulà el 1895 unes fórmules de transformació de coordenades d'un sistema de referència a un altre que es mou amb velocitat rectilínia i uniforme respecte al primer. Lorentz suposà que tots els cossos en moviment

reineta septentrional

Albert Einstein, creador de la teoria de la relativitat

respecte a l'èter tenien tendència a contreure's en el sentit del moviment, hipòtesi que explicava l'experiment sense contradir la mecànica clàssica. La teoria de la relativitat dedueix la contracció de Lorentz a partir d'un replantejament dels conceptes de temps i espai de la física clàssica. A més, la massa d'un cos, que havia estat considerada constant, augmenta progressivament amb la seva velocitat, i, quan el cos ateny la velocitat de la llum, la massa és tan gran que no pot suportar cap més acceleració. La teoria de la relativitat estableix que la propagació d'una interacció no és instantània, com postula la mecànica clàssica, sinó que té un valor finit, que és el de la velocitat de la llum (2,997925 · 10⁸ m/s), i és constant en tots els referencials d'inèrcia. En la formulació de les lleis físiques, hom passa de la mecànica relativista a la clàssica, fent tendir a infinit el valor de la velocitat de la llum que hi intervé. Segons Einstein, tot moviment és relatiu i, per tant, és impossible de trobar un sistema de referència absolut. Tots els referencials d'inèrcia són equivalents per a tots els fenòmens. La massa (*m*) i l'energia (*E*) són dues formes diferents d'una mateixa cosa: la massa pot convertir-se totalment en energia, i viceversa. La relació que hi ha és *E* = *mc*², on *c* és la velocitat de la llum en el buit. Cal substituir les dues lleis de conservació de la massa i de l'energia de la física clàssica per una de sola: l'energia relativista total d'un sistema aïllat és constant. Minkowski desenvolupà (1908) el formulisme matemàtic de la teoria de la relativitat i introduí el concepte d'*esdeveniment*. El 1916 Einstein generalitzà la teoria de la relativitat a qual·sevol tipus de moviment, no solament al rectilini i uniforme.

relè *ELECT* Aparell o dispositiu destinat a controlar un circuit determinat d'una certa potència (generalment tancar o obrir el circuit) mitjançant un circuit auxiliar de petita potència i, per tant, amb un corrent molt feble. Els relès poden ésser electromagnètics, tèrmics, electrònics, etc. Els *relès electromagnètics*, els més corrents, consten d'un electroimant que en ésser accionat atreu una armadura mòbil, la qual amb el seu moviment provoca el tancament o l'obertura d'un o més circuits. Poden ésser constructivament de diversos tipus: *d'armadura articulada*, *de nucli desplaçable*, *de balancí*, *de disc d'inducció*, *de cilindre d'inducció*, etc. Segons llurs finalitats, poden ésser de *màxima*, de *mínima*, *commutadors*, *de retenció*, *de tot o res*, *de variació brusca*, *de protecció*, *de mesura*, *de regulació*, *de senyalització*, *auxiliars*, *de dos llindars*, *temporitzadors*, etc. Poden ésser emprats també com a *interruptors automàtics*. Els *relès tèrmics* consten d'una làmina bimetal·lica, que, en ésser escalfada per una resistència elèctrica, es deforma i tanca el circuit o l'obre, mitjançant un contacte. Els *rèles magneto-tèrmics* actuen per associació d'un efecte tèrmic i d'un efecte electromagnètic. Els *relès electrònics*, dits també *commutadors electrònics* o *estàtics*, no tenen contactes mòbils, es basen en la commutació estàtica efectuada amb dispositius semiconductors.

religió *RELIG 1* Conjunt de creences i conviccions, d'actituds i sentiments i de maneres de comportament que vinculen una persona o un grup humà amb allò que hom reconeix com a sacre, misteriós o transcendent i sovint identifica amb Déu o el diví.
2 Conjunt de dogmes o doctrines, de preceptes o costums i de ritus que configuren sociològicament i oficialment el sentit transcendent d'un grup humà determinat. La religió és pública si té caràcter oficial i imposa una sèrie d'afirmacions institucionals pròpies d'una o altra tradició religiosa concreta, i és privada (sovint anomenada religiositat) quan consisteix en una apropiació personal dels continguts de la fe, molt diferenciada segons els individus i les situacions històriques. Són religions històriques el judaisme, el cristianisme, l'islamisme, el budisme, etc.

Religió, guerres de Conflictes bèl·lics que enfrontaren catòlics i protestants a l'Europa dels ss XVI i XVII. Les més importants són les que tingueren lloc a França (s XVI) i a Alemanya (s XVII) i que es coneixen amb el nom de guerra dels Trenta Anys. A França, el conjunt de conflictes bèl·lics que tingueren lloc entre catòlics i calvinistes duraren del 1562 al 1598. La guerra finalitzà amb la promulgació de l'edicte de Nantes (1598), que garantia la tolerància religiosa a França.

relleu **1** *ART* Forma no exempta treballada en un suport bidimensional. Segons que els elements representats s’endinsin o sobresurtin del suport, el relleu és considerat negatiu o positiu. En aquest últim cas serà **alt**, **mig** o **baix** **relleu** segons sobresurti més o menys gruix. La pràctica del relleu escultòric s’inicià a la prehistòria, però les seves primeres manifestacions plenament definides les trobem en el món egipci i mesopotàmic. Generalment el relleu restà subordinat a un marc arquitectònic. Des d’un punt de vista plàstic podem diferenciar el relleu en què el fons és un mitjà per a crear una sensació de profunditat (relleus historiats romans i renaixentistes), d’aquells practicats en l’antiguitat i a l’època medieval, on la superfície de fons no intervé com a element expressiu de l’obra. En l’art contemporani, el concepte de relleu ha superat l’àmbit propi de l’escultura i es pot parlar de relleu dins l’obra pictòrica. **2** *GEOG* Conjunt de formes —muntanya, turó, altiplà, plana, delta, etc— que accidenten la superfície de la terra. La descripció del relleu és pròpia de l’orografia. Un relleu és mesurat segons l’altitud o la distància vertical entre el cim i el nivell marí, i també per l’extensió. Els diferents tipus de relleu resulten principalment de l’acció de les forces endògenes i dels agents erosius. Les forces tectòniques produeixen els plegaments (anticlinal, sinclinal), les falles (i en conseqüència els grabens i els *horste*), els fenòmens volcànics (cons, cràters, colades, etc). L’erosió ataca, destrueix i transforma els relleus preexistents; la seva acció és completada, en certa manera, pel transport dels materials detritics i per l’acumulació d’aquells en altres indrets, de manera que es crea un altre tipus de relleu. Hom distingeix, doncs, entre relleu estructural i relleu d’erosió. **3** Acció de rellevar, d’alliberar algú d’una obligació, d’una feina, etc.

rellotge Instrument destinat a mesurar el pas del temps i a indicar el compte de les hores i d’altres unitats de temps. El fraccionament del dia i de la nit recolzà originàriament en el moviment aparent del Sol i dels estels per la volta celest, i els primers rellotges aprofitaren aquest moviment per a indicar el transcurs de les hores. Instruments astronòmics com el rellotge de sol, l'*astrolabi* i el *nocturlabi* sorgiren per a poder efectuar la lectura de l’hora indicada pel rellotge celest mitjançant l’observació de la posició dels astres respecte de l’horitzó local. Per disposar de l’hora actualitzada en qualsevol moment nasqueren els rellotges que disposen d’un sistema o mecanisme que intenta de seguir el període del moviment aparent del Sol. D’aquests rellotges autònoms es destaquen els d’aigua, d’arena, de foc, els mecànics, els electrònics i els atòmics. En un rellotge són importants dues qualitats: la *precisió* o *exactitud* i la *sensibilitat* o *definició*. Abans del rellotge de pèndola la precisió dels rellotges mecànics o d’aigua es resumia aproximadament en una hora al dia i la unitat de temps més petita que podien assenyalar normalment era el quart d’hora. Amb l’invent revolucionari del pèndol, la precisió pogué augmentar fins al voltant d’un segon al dia i els rellotges començaren a mesurar el segon. L’electrificació dels rellotges de pèndola i la introducció de nous oscil·ladors, com el diapasó, continuaren augmentant la precisió i la sensibilitat dels rellotges fins que l’electrònica facultà l’aprofitament de les qualitats piezoelèctriques del quars per a la mesura del temps. El rellotge mecànic de pèndola assolí una regularitat més gran que no pas el moviment aparent del Sol; així fou decididament desbancat el rellotge de sol. Més tard, els rellotges electrònics de quars i els atòmics han acabat per posar en evidència les petites irregularitats del període de rotació propi de la Terra. L’Oficina Internacional de l’Hora (BIH) adequa constantment l’hora dels rellotges atòmics, seguint les irregularitats del gir de la Terra, per tal que l’hora dels rellotges no es desfasi del cicle astronòmic (*hora temps*). El rellotge de sol més antic és el *gnòmon* (cap al 3500 aC), que consistia en un pal o estil clavat verticalment sobre una superfície plana i horitzontal damunt de la qual es projectava la seva ombra. La longitud i la direcció de l’ombra assenyallaven l’hora del dia. Els primers rellotges destinats a conservar l’hora determinada pels astres foren els d’aigua (*clepsidra*). Hom en coneix des dels temps de l’antic Egipte, i subsistiren fins al naixement del rellotge mecànic al voltant de l’any 1300.

rem *ESPORT* Esport nàutic consistent en competicions entre embarcacions mogudes per rems. En la seva forma moderna aquest esport apareix a Anglaterra. El 1811 es disputaren les primeres competicions a Nova York, i el 1829 fou disputada la primera edició de la cursa Oxford-Cambridge. El 1892 es creà la Federació Internacional, els campionats d’Europa foren organitzats des del 1893 i el rem fou admès com a prova olímpica el 1900 (París). La categoria femenina no fou reconeguda fins el 1976, als Jocs Olímpics de Mont-real. La competició consisteix a cobrir 2 000 m en categoria masculina i 1 000 m en categoria femenina i en aigües tranquil·les. Les embarcacions varien segons el nombre de vogadors. Llurs dimensions van de 8 m i 13 kg (l’esquif) fins a 18 m i 105 kg (la de vuit remadors).

Remarque, Erich Maria (Osnabrück 1898 — Ascona, Ticino 1970) Nom amb què és conegut Erich Paul Remark (o Kramer), novel·lista alemany. La seva primera novel·la, ‘Res de nou a l'oest’, 1929, sobre la Primera Guerra Mundial, obtingué un gran èxit i fou portada al cinema i al teatre pel seu pacifisme. De la seva rica producció literària cal esmentar *Three Comrades* (1937), *Spark of Life* (1952), ‘Temps de viure i temps de morir’, 1954 i ‘El cel no té favorits’, 1961.

Rembrandt (Leiden 1606 — Amsterdam 1669) Nom amb què és conegut Harmensz van Rijn, pintor holandès. Deixeble a Leiden dels pintors italianistes Jacob Isacszoon van Swanenburch i Jacob Symonszoon Pynas, i a Amsterdam, de Pieter Pieterszoon Lastman. El 1631 s’establí a Amsterdam i el 1634 es casà amb una dona rica, Saskia, que morí el 1644. En la seva primera etapa (1625-44) parteix d’un naturalisme encara no format i reforçat per un clar-obscurisme més formal que ideològic. La llum i el color són suaus i potencien la bellesa plàstica del conjunt: *La lapidació de Sant Esteve* (1625), *La lliçó d’Anatomia del Doctor Tulp* (1632); *La parella feliç* (1634) i l’*Àrtemis* (1634). El segon període es correspon amb la magra economia del pintor, els temes són més agres. És quan pinta les seves obres més interessants (*Els síndics del gremi de drapers*, 1662; *La companyia del capità Frans Banning Cocq* o la *Ronda de nit*, 1642) i quan codifica la iconografia religiosa del món protestant: *Crist i l’adúltera* (1644) i *Josep i la dona de Putifar* (1656).

remença *HIST* **1** *DR* A la Catalunya Vella, a partir del s XI, dret (pagament d’una redempció personal) que el senyor territorial podia exigir del vassall subjecte a adscripció a la terra quan aquest volia abandonar-la. La remença fou reconeguda com una institució quan Pere el Gran donà la constitució *En les terres o locs* (1283). Era un dels mals usos suprimits el 1486 per la sentència arbitral de Guadalupe. **2** (o **pagès de remença**) Pagès que a l’edat mitjana estava adscrit a un domini senyorial que només podia abandonar mitjançant el pagament d’una redempció o remença. L’origen dels remences catalans remunta al s XI, quan nombrosos sectors de pagesos lliures de la Catalunya Vella entraren en una situació de dependència respecte als grans propietaris. A partir del 1380, la caiguda dels preus agrícoles augmentà les exigències dels propietaris del camp. Com a resposta, al voltant dels anys 1380-90 aparegué una agitació page-sa espontània. Joan I i Martí l’Humà seguiren una política filoremença, però l’adveniment dels Trastàmara capgirà la situació a favor dels terratinents. Els dos bàndols que s’enfrontaren a la guerra contra Joan II cercaren l’aliança dels pagesos. Agents del rei i del Consell del Principat recorregueren el territori remença tractant de guanyar-se partidaris. El resultat fou que molts pagesos deixaren de pagar tant els mals usos com qualsevol altra mena de censos i tasques. La radicalització dels remences i la consegüent reacció senyorial foren les causes de l’esclat de la primera guerra dels Remences el 1462. Quan Ferran II pujà al tron (1479), el plet remença continuava sense resoldre’s. El 1483 esclatà novament un conflicte, la segona guerra dels Remences, que fou tan-cat per la sentència arbitral de Guadalupe (1486), dictada per Ferran II, la qual li donà la solució definitiva.

Remisa i Miarons, Gaspar (Sant Hipòlit de Voltregà, Osona 1784 — Madrid 1847) Banquer. Fou director del Tresor Reial (1826-33). També fou membre del consell

Ronda de nit, de Rembrandt

reial, però des del 1834 es dedicà exclusivament a negocis particulars, alhora que engrandia la sucursal de la seva banca, que aviat controlà la major part del moviment financer madrileny. Des del 1839 emprengué a Madrid una campanya proteccionista de la indústria catalana, per a la qual fundà el diari “El Corresponsal” (1839-44). Fou un ferm puntal del partit moderat i, assolida la victòria d’aquest (1843), fou l’àrbitre de les finances madrilenyes de l’època moderada.

rèmora *ICT* Nom que reben els peixos de les espècies *Echeneis naucrates* i *Remora remora*, de la família dels equenèids. Tenen una ventosa a la part dorsal del cap, mitjançant la qual poden adherir-se al ventre dels taurons, de les tortugues o de les rajades, i al buc dels vaixells per tal de traslladar-se a grans distàncies. Es nodreixen dels ectoparàsits de llurs hostes i són propis de la Mediterrània i de l’Atlàntic.

remugant *ZOO* Subordre d’animals mamífers de l’ordre dels artiodàctils, de formes i dimensions molt variables, caracteritzats per les particularitats de llur dentició i, sobretot, de llur aparell digestiu. L’estómac és dividit en quatre compartiments, anomenats rumen, reticle o bonet, llibret i quall. Aquest darrer compartiment pot ésser considerat l’autèntic estómac, perquè és l’únic que té tots els tipus de teixit epitelial típics de l’estómac dels mamífers. Són representants dels remugants els bous, les vaques, les ovelles, les cabres, els camells, les llames, els antílops, els cérvols i les girafes.

ren [*Rangifer tarandus*, família dels cèrvids] *ZOO* Artiodàctil del subordre dels remugants, d’uns 2 m de llargada, d’una alçada al voltant d’1,40 m a la creu i fins a uns 300 kg de pes. La coloració del ren és variable, des d’un to gris fins al lleonat. Les seves peülles li permeten desplaçar-se amb facilitat pels terrenys glaçats, nevats o poc consistents de la tundra. Habita a les regions àrtiques d’Europa i Àsia; a Amèrica és substituït pel caribú. És gregari i viu en ramats de nombre variable; prefereix les regions de prades durant l’estiu i les de boscs de coníferes, més meridionals, durant l’hivern. Es nodreix de líquens, molses, escorces, herbes, etc. Des de sempre ha estat domesticat per l’home.

Renaixement, el Nom que designa el període històric europeu, tradicionalment fixat entre mitjan s XV i mitjan s XVI, en el qual hom assistí a un refloriment de la civilització, de les arts, dels estudis i també de qualsevol altra activitat humana.

Concepte i abast del Renaixement El concepte de Renaixement és correlatiu al concepte d’edat mitjana: neix com una oposició que es disposa a edificar una nova civilització, forta i poderosa, que pretén de substituir els segles de foscor medievals. Així sorgeix el concepte d’“època d’or”, localitzat, aproximadament, en la segona meitat del s XV i en la primera meitat del XVI italians. Les etapes anteriors (s XIV i primera meitat del XV) són considerades per alguns historiadors

com el moment de l'→*humanisme*, en tant que aquest és com una preparació del període renaixentista. El Renaixement expressa la primera fissura social i cultural que es produeix en el trànsit de l'edat mitjana a l'edat moderna. Els vells poders són destronats i, en oposició a aquests, és proclamat el règim de competència lliure sota l'imperi lliure de la llei natural. S'afirma un nou principi de selecció fundat, no pas en criteris de naixement i tradició, sinó en criteris estrictament individuals, fruit d'una profunda transformació social motivada, entre altres raons, per l'aparició del diner, causa primordial de l'apogeu de la indústria. L'evolució de la història, a Europa, provocà, als ss XV-XVI, un canvi molt profund en la manera d'ésser i de viure dels europeus, visible en els diferents camps de l'activitat humana: la religió, el pensament, la política, l'economia, l'art, la literatura, etc. S'inicià un període d'expansió econòmica, afavorida per tot un seguit de descobriments geogràfics que foren possibles gràcies a uns avenços tècnics importants, com ara el perfeccionament de la brúixola, de la cartografia i de les tècniques de construcció naval (→ *caravel·la*). Des d'un punt de mira polític, arreu d'Europa es consolidaren les monarquies autoritàries. Carles V intentà de dur a la pràctica un ideal d'*universitas christiana*, en lluita contra la França de Francesc I i els turcs. El canvi de mentalitat més evident, però, es produí en el camp religiós. A Alemanya, Martí Luter inicià la → *Reforma* i les noves idees s'estengueren amb rapidesa per tota l'Europa nòrdica i occidental. Aquest canvi de mentalitat repercutí en tots els àmbits de l'activitat humana. Sorgí així la figura de l'*home universal*, caracteritzat per una inesgotable curiositat científica: el seu representant més característic fou Leonardo da Vinci. El polonès Copèrnic subvertí el sistema geocèntric de l'astronomia clàssica. Tot aquest conjunt de fenòmens obrí al món occidental unes perspectives que configuraren una nova etapa històrica: els temps moderns.

La producció literària

Cal considerar el Renaixement no solament com un redescobriment dels ideals clàssics, sinó com una nova manera de veure l'antiguitat, d'interpretar l'obra literària o artística: aquesta és ara bella en ella mateixa i font d'admiració i plaer. En pri-

el Renaixement *El tribut de la moneda*, fresc de Masaccio a la capella Brancacci, a l'església del Carmine de Florència

mer lloc, el paper de l'→*humanisme*, afavorit després per la invenció (1450) i la ràpida difusió de la impremta, esdevingué fonamental. Fou fonamental, també, la influència decisiva que Petrarca (i també Boccaccio) exercí no solament a Itàlia mateix, sinó també a la resta d'Europa. El petrarquisme i la concepció neoplatònica de l'amor constituïren els dos corrents nodridors principals de la nova literatura. El petrarquisme italià comptà amb conreadors tan importants com P.Bembo, L.Tansillo, B.Tasso i Ariosto, bé que l'obra renaixentista per excel·lència és el poema èpic d'aquest darrer autor, l'*Orlando furioso*. El Renaixement italià influí poderosament en la resta d'Europa. En la literatura castellana, i després d'una brillant etapa humanista, aquesta es continuà en la tasca de Nebrija i la *Biblia Políglota* d'Alcalá. La influència d'Erasme informà l'obra dels germans Alfonso i Juan de Valdés, aquest darrer autor d'una obra cabdal, el *Diálogo de la lengua*. Quant a la poesia, la introducció de les formes italianes fou deguda a J.Boscà i sobretot a Garcilaso de la →*Vega*. La novel·la d'aquest període ofereix la proliferació de les obres de cavalleries i l'aparició del gènere picaresc (novel·la picaresca) amb el *Lazarillo de Tormes*. Per a cloure aquest període caldria citar Miguel de Cervantes, l'excepcional figura que participà encara plenament en l'estol renaixentista i conegué ja la nova època barroca. A Portugal, el bilingüe F.Sà de Miranda fou l'introduïdor de la nova poesia italiana; L.de Camões, amb les seves *Lusiadas*, fou el millor poeta de l'època, així com B.Ribeiro fou el millor prosista. A França, la prosa té la gran figura de Rabelais amb les seves obres *Gargantua* i *Pantagruel*. El petrarquisme informà el grup de la *Pléiade*, amb poetes com P.Ronsard, J.du Bellay, J.A.du Baïf, etc. El Renaixement fou més tardà i menys radical a Anglaterra. El període més brillant és representat sobretot pels autors teatrals, com Ch.Marlowe i la figura capdavantera de W.Shakespeare. A Alemanya el Renaixement es veié determinat per la Reforma, moviment al qual es dedicaren totalment els humanistes, com U.von Hutten i altres. Les primeres manifestacions dels corrents renaixentistes als Països Catalans vingueren d'Itàlia i es feren ja palesos en el regnat de Joan I. Per aquests anys aparegué la primera manifestació petrarquesa en les lletres catalanes, que és la traducció feta per Bernat Metge, el 1388, de la *Historia de Valter e de la pacient Griselda*, el darrer conte del *Decamerone*, posat en llatí per Petrarca. Fou durant el regnat de Ferran II quan el Renaixement arrelà amb força als Països Catalans. Les primeres impremtes de Barcelona i de València s'encetaren amb texts humanístics. El primer llibre datat imprès a Barcelona fou la *Grammatica* de Perotti del 1475. El Renaixement arribà a la seva plenitud al s XVI. Aleshores l'humanisme féu nombrosos prosèlits en l'aristocràcia i l'alta burgesia, i, tot i no comptar amb cap figura de primer ordre, a Barcelona i a València es respirà un dens ambient cultural. L'ensenyament del llatí fou modernitzat i les obres gramaticals de Nebrija substituïren el medieval i antiquat *Doctrinale puerorum* d'Alexandre de Villedieu. El Renaixement comptà a Catalunya amb dues figures que tingueren una gran influència: Martí Ivarra, que fou mestre de l'estudi general de Barcelona del 1509 al 1542, i Miquel Mai, vicecanceller de la corona catalano-aragonesa

el Renaixement *El pecat original*, a la Capella Sixtina del Vaticà, obra de Miquel Àngel

durant el govern de Carles V. A València, García Matamoros fou un gran renovador dels estudis llatins. Topà, però, amb l'oposició del rector Joan Salaia, home de mentalitat medieval, i això provocà vers el 1528 una gran emigració de mestres, entre els quals Joan Lluís Vives, una de les primeres figures del Renaixement a Europa. La culminació de l'hel·lenisme s'esdevingué a València, a mitjan s XVI, en la persona del mestre Pere Joan Nunyes, la influència del qual se sentí intensament a Barcelona i a Saragossa.

L'art renaixentista

La transformació del pensament i de la funció de l'art fou duta a terme a Florència: Brunelleschi, Masaccio, Donatello i especialment Alberti convertiren l'activitat artística en quelcom autònom, intel·lectual, individualista i liberal. Les fórmules fictícies del gòtic bizantinitzant i la poètica religiositat franciscana foren suprimides i substituïdes per l'equilibri i la serenitat mitjançant la reconquesta de la forma i de la volumetria clàssiques. Pico della Mirandola situà l'home en el centre de l'existència (1486, *Oratio de hominis dignitate*) i el neoplatonisme florentí introduí el sentit de l'autenticitat i la precisió de les proporcions. La perspectiva geomètrica fou introduïda per Brunelleschi i teoritzada per Alberti (*De Pictura*). Al s XVI, la Reforma i la ciència nova originaren una transformació dels valors anteriors i determinaren una alteració desigual de la cultura figurativa. Leonardo da Vinci, Miquel Àngel, Ticià, el darrer Rafael, etc, formulen ja en la seva obra els grans problemes del s XVI, en l'estil que s'ha anomenat manierisme. Als Països Catalans no es desenvolupà l'estil fins ben entrat el s XVI, malgrat que a la cort de Nàpols el nou estil ja s'hi havia manifestat fins i tot amb participació d'artistes catalans (Guillem Sagrera o Pere Joan). Les primeres manifestacions renaixentistes es donaren a València, en l'obra de Roderic d'Osona. Es destacaren també Nicolau Falcó (I) o Antoni de Cabanyes. Més endavant, Vicent Macip imposà a València un estil relacionat amb Rafael. La renovació artística al Principat de Catalunya havia estat d'arrel més flamenca que italiana (Bermejo, Aine Bru), tot i que algun seguidor de Bermejo, com Joan Gascó, derivés cap a un cert romanisme. Els pintors més destacats al s XVI eren estrangers, com el napolità Nicolau de Credenza, l'estraburguès Joan de Borgonya, els portuguesos Pere Nunyes i Henrique Fernandes, el grec Pere Serafí. A l'escultura del s XVI també dominen els noms forans: Bartolomé Ordóñez a Barcelona, Juan de Salas a Mallorca, Giovanni Merliano da Nola, etc. Tanmateix, fou Damià Forment l'autor de l'obra mestra de l'escultura renaixentista a Catalunya, el retaule major de Poblet (1527-29). El gran rival de Forment fou Martí Díez de Liatzasolo, amic de Joan Boscà, conreador d'un classicisme més robust. A la segona meitat del segle en el camp de la pintura destaca a València Nicolau Borràs; a Mallorca, la família Oms; i a Catalunya, al costat de noms d'artistes autòctons (Joan Mates, Pere Alegret), sobresortiren els d'italians com Pietro Paulo de Montalbergo, Filippo Ariosto i, sobretot, Isaac Hermes. En arquitectura, a la primera meitat del XVI, només trobem obres esparses: la casa de l'Ardiaca, la casa Gralla i la torre Pallaresa, a Barcelona, i la Torre del Palau de la Generalitat a València. Aquest nou esperit és el que s'adverteix també al darrer quart del s XVI en obres com la Llotja del Trentenari de la Casa de la Ciutat de Barcelona i les cases de la vila d'Arnes o la Freixneda, com també a València al perfecte pati del Col·legi del Patriarca.

El pensament filosòfic

Hi ha un rebuig dels humanistes cap a les formes literàries i pedagògiques medievals per prendre model en els clàssics, una forta reacció enfront tant del pensament com dels mètodes escolàstics i un retorn matisat dels corrents ideològics antics: platonisme, aristotelisme, epicureisme, etc. Les profundes transformacions econòmiques, socials i polítiques, juntament amb els problemes que suscità la colonització d'Amèrica, determinaren, d'altra banda, una àmplia reflexió de tipus sociolític: concepcions realístico-pragmàtiques (N.Maquiavel, J.Bodin), utòpiques (T.More, T.Campanella) o d'inspiració cristiana tradicional (F.de Vitoria, F.Suárez).

La música

La música, en aquest període, evolucionà més lentament que les arts plàstiques, i es desenvolupà amb molta més força a França i a Flandes, que no pas a Itàlia, on no és fins ben entrat el s XVI que hom reprèn una vida musical independent amb Gesualdo da Venosa, Palestrina i G.Gabrieli. A la darreria del s XVI, la Camerata Fiorentina crearà un gènere nou: l'—*òpera* (Monteverdi). Amb l'aparició de les grans corts europees, la música assoleix una nova dimensió a Anglaterra i també a Castella (Cristóbal de Morales i T.L. de Victoria).

Renaixença, la Nom amb què els historiadors de la literatura catalana han designat el procés de recuperació de la llengua i la literatura catalanes portat a terme sobretot a partir de la segona meitat del s XIX. Malgrat la seva utilització, el terme —com el pretesament oposat de *Decadència*— és molt poc precís. Tanmateix, hom no pot negar l'evidència d'un canvi fonamental, més o menys a partir del quart decenni del segle, quan es passà d'unes veus aïllades que usaven el català a la voluntat comuna d'una elit intel·lectual per a la recuperació de l'entitat pròpia, de la qual el moviment literàrio-lingüístic fou en uns primers temps l'aspecte més notori. En el camp cultural i ideològic, hi influí el moviment romàntic, amb la seva revaloració de la llengua i la història pròpies, els costums populars, etc. També hi contribuïren la nova situació econòmica i social, amb la consolidació de la burgesia, les transformacions polítiques del s XIX i les fites aconseguïdes contra l'absolutisme. En una primer moment, la nova classe burgesa es mantingué allunyada del moviment renaixentista literari en si, fins que el 1874 els Jocs Florals de Barcelona feren una crida a la burgesia perquè contribuís amb el seu suport econòmic a llur manteniment i consolidació. A Mallorca, aquests canvis no es produïren fins molt més tard, però sempre havien estat nombrosos els exemples de clara consciència idiomàtica. Amb tot, la consolidació del nom no es produí fins molt més tard d'endegat el moviment, segurament arran de la popularitat que aconseguí la publicació homònima, el 1871. Tradicionalment, el concepte ha designat un ampli moviment literari —més que cultural—, sense delimitar-lo en l'espai i en el temps. A partir de les figures molt destacades de Rubió i Ors, Manuel Milà i Fontanals o Marià Aguiló, hom ha qualificat sempre aquest moviment de conservador, però cal incloure-hi altres personatges, com Rosend Arús, Frederic Soler en la seva primera etapa, Robert Robert, Josep Roca i Roca o el mateix Valentí Almirall al Principat, i Constantí Llombart a València, etc, a més de tenir en compte la diferent incorporació del País Valencià i de Mallorca al procés iniciat al Principat i les característiques pròpies que prengué en cada lloc.

Renan, Ernest (Tréguier, Costes del Nord 1823 — París 1892) Historiador i crític de les religions i filòsof francès. De convicció positivista, professava alhora una fe utòpico-idealista en la ciència, com a substitut de la religió, i en el progrés de la humanitat, fruit de la lliure actuació dels individus. La seva aportació fonamental és l'obra *Histoire des Origines du Christianisme*, en set volums (des del 1863).

Renània Regió històrica que comprèn les terres solcades pel curs mitjà del Rin. Habitada per pobles cèltics i germànics, fou conquerida per Cèsar (57 aC) i parcialment romanitzada; arran de les migracions germàniques dels ss III-IV s'hi establiren els francs i els alamans; formà part del regne d'Austràsia, i Carlemany reconegué el seu paper preeminent dins l'Imperi en fixar la capital a Aquisgrà. A partir del s XI el feudalisme comportà la constitució de nombrosos principats, seculars o eclesiàstics. El congrés de Viena (1815) atribuí a Prússia quasi tota la Renània alemanya, que en el curs del s XIX tingué un extraordinari desenvolupament industrial. La guerra Franco-prussiana (1870-71) donà Alsàcia i el NE de Lorena al II Reich, i la derrota d'aquest durant la Primera Guerra Mundial comportà la seva restitució a França. El 1946 la Renània alemanya s'incorporà a la República Federal d'Alemanya formant els *länder* de Rin del Nord-Westfàlia i de Renània-Palatinat.

Renània-Palatinat ^[al: Rheinland-Pfalz] Land d'Alemanya, delimitat pel *land* del Rin del Nord-Westfàlia al N, el de Hessen

a l'E, el de Baden-Württemberg al SE, Alsàcia i Saarland al S i Luxemburg a l'W (19 848 km²; 3 925 863 h [est 1993]). La capital és Magúncia. És un dels *länder* més rurals, si bé no hi manquen importants zones força industrialitzades. Entre els principals conreus es destaca el de la vinya, amb una producció que correspon a més de les tres quartes parts de la producció alemanya. Les zones vitícoles són la vall del Rin i la del Mosel·la. Dins l'activitat industrial, el sector més important és el químic (BASF).

Renat I de Provença *dit el Bo* (Angers 1409 — Ais de Provença 1480) Comte de Provença i duc d'Anjou (1434-80), duc de Bar (1430-80) i de Lorena (1431-53), rei de Nàpols (titular: 1435-38 i 1442-80; efectiu: 1438-42), comte de Guisa (1419-24), rei de Catalunya i pretès d'Aragó (1466-72). Fill segon de Lluís II de Provença i de Violant d'Aragó, succeí a Provença i Anjou el seu germà gran Lluís III. El 1435 fou nomenat hereu de Nàpols per Joana II (morta el 1435), però no en pogué prendre possessió pel fet d'estar empresonat, circumstància que aprofità Alfons el Magnànim per apoderar-se'n. Alliberat (1438), Renat es traslladà a Nàpols, on sofrí un prolongat setge pel rei Alfons (1441) i es veié forçat finalment a renunciar a les seves pretensions al regne i retornà a França (1442). El 1466 acceptà la corona catalana que li oferí la generalitat de Catalunya en lluita contra Joan II i envià com a lloctinent seu el seu fill Joan. La mort prematura d'aquest afavorí la causa de Joan II de Catalunya-Aragó.

Renau i Berenguer, Josep (València 1907 — Berlín Oriental 1982) Pintor grafista i polític. Es formà a València i destacà com a cartellista publicitari. Membre del PCE des del 1931, participà en la creació de la Unió d'Escriptors i Artistes Proletaris (1932), el manifest de la qual redactà (1933). Fundà la revista “Nueva Cultura” (1935-37) i codirigí el diari “Verdad”. Fou director general de belles arts (1936) i de propaganda gràfica del Comissariat General de l'Estat Major Central (1938). Per a la Fira Internacional de Nova York (1939) realitzà la sèrie de fotomuntatges *Els tretze punts de Negrín* (1938). Exiliat, visqué a Mèxic (1939-58) i a Berlín. El 1978 llegà la seva obra al País Valencià; en ella, de clara posició política, empra un llenguatge directe, lligat a l'avantguarda alemanya i soviètica d'entreguerres; en el mural, col·laborà amb Siqueiros i altres pintors mexicans. És autor de nombrosos articles i llibres.

renda *ECON* **1** Allò que hom obté com a conseqüència de la propietat d'un actiu material o financer, per unitat de temps del pagament efectuat per l'ús, durant un període de temps determinat, d'un actiu que pertany a una altra persona.
2 **renda fiscal** Avaluació de l'oscil·lació del patrimoni d'una persona física o jurídica en un interval de temps donat, i que serveix per a calcular la base imposable de determinats tributs com l'impost general sobre la renda de les persones físiques, l'impost general sobre la renda de les societats, etc.
3 **renda per càpita** Relació per quocient entre la renda nacional i el contingent de població, índex generalment utilitzat per a la comparació de diverses economies, com també la determinació del nivell de desenvolupament.

Renì, Guido (Bolonya 1575 — 1642) Pintor italià. Seguidor i deixeble dels Carracci. La seva obra, després de conèixer les composicions de Caravaggio, esdevé la plasmació d'ambdós corrents. És preocupà per l'harmonia i la bellesa de totes les figures, que potencià amb un cromatisme equilibrat. Influí molts pintors coetanis seus i àdhuc posteriors.

Renoir, Jean (París 1894 — Los Angeles 1979) Director cinematogràfic francès. Fill del pintor Pierre-Auguste Renoir. El 1924 realitzà *La fille de l'eau* i el 1926 adaptà la novel·la de Zola *Nana*, on reflecteix una influència naturalista. Posteriorment, es destaquen *La chienne* (1931) i *Madame Bovary* (1934). El 1934 realitzà *Toni*, considerada com el precedent del neorealisme italià i que li permeté d'iniciar-se en la seva etapa més brillant: *La grande illusion* i *La Marseillaise* (1937), *La bête humaine* (1938), *La règle du jeu* (1939). Exiliat a Hollywood, dirigí *The Southerner* (1945), que li valgué el premi del Festival de Venècia l'any 1946. A l'última etapa cal destacar: *Le carrosse d'or* (1952), *French Can-Can* (1954), *Le Déjeuner sur l'herbe* (1959) i *Le caporal épinglé* (1962).

Renoir, Pierre-Auguste (Llemotges 1841 — Canes 1919) Pintor llemosí. Establert a París, en un primer moment (1864-70) fou influït per G.Courbet: *El matrimoni Sisley* (1868). A partir del 1870 la seva paleta es féu impressionista: *La llotja* (1874), però sempre amb la figura humana com a tema principal: *El ball del Moulin de la Galette* (1876), *Mme. Charpentier i les seves filles* (1878), etc. A partir del 1879 exposà al Salon i després d'un viatge a Itàlia (1883) s'interessà pels clàssics i per Ingres, i conreà una pintura lineal, de colors agres i tècnica seca: *Els paraigües* (1883). Vers el 1890, donà al conjunt l'efecte de nacre: *Banyista adormida* (1897), i a partir del 1903 utilitzà colors vermellosos, amb evident influència de Fragonard i de l'escola francesa del s XVIII: *Judici de París* (1908). Atacat per una paràlisi reumàtica (1912), continuà pintant, i a partir del 1913 dissenyà escultures, que realitzà principalment Ricard Guinó i Boix: *Bugadera ajupida*, *Venus triomfant*, etc.

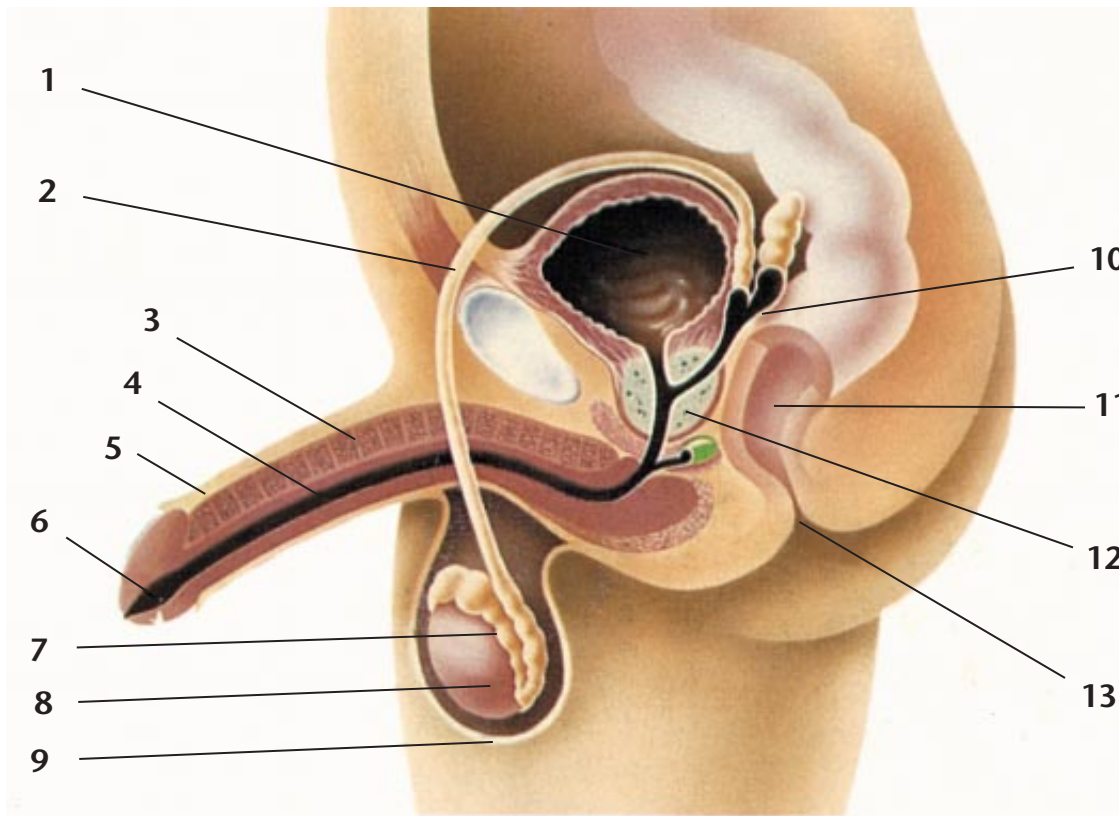
representació **1** *DR* Poder, de caràcter revocable, atorgat legalment a un procurador, advocat o graduat social col·legiat per representar el poderdant en una causa processal. Les causes que determinen l'acabament de la representació poden ésser, entre d'altres: la mort del poderdant; que el litigant trameti els seus drets sobre la cosa litigiosa a una altra persona; la mort o la cessació en l'ofici del procurador.
2 *FILOS* La imatge representada. Segons el sentit que predomina en la percepció dels objectes hom parla de *representacions òptiques, acústiques*, etc; així mateix, segons la forma que la representació adopta hom parla de representacions *eidètiques* i *no eidètiques, conceptuals, afectives, volitives*, etc. El concepte de representació ha tingut, al llarg de la història de la filosofia, diverses accepcions.
3 *MAT* Donat un *grup*, grup (de permutacions, matrius o transformacions) que li és isomorf. Quan hom tracta amb grups abstractes, sovint és interessant d'emprar una *representació del grup*, per tal d'operar millor amb ell.

reproducció **1** *ART* Objecte que reflecteix un altre objecte tingut per original artístic, o li és conformat, per tal d'utilitzar-lo en major o menor grau com a intermediari per a la documentació, coneixement o fruició dels valors històrics, culturals, estètics o funcionals de l'objecte original. Comprèn la còpia fidel d'imatges sagrades, la repetició d'escenes o motius en l'antiguitat i en el món medieval, la fabricació de còpies als tallers renaixentistes, la difusió del gravat, o els *revivals*, i la producció industrial.
2 *BIOL* Procés mitjançant el qual els éssers vius asseguren l'aparició d'elements o individus nous, fonamentalment idèntics a llurs progenitors. Constitueix un fenomen generalitzat que es manifesta a diversos nivells. En el nivell *molecular*, es tradueix en la duplicació d'una molècula química —el DNA—. En el nivell *cel·lular*, és relacionada amb el creixement de la cèl·lula, que és limitat. Així, quan assoleix una grandària concreta comença el procés de *divisió cel·lular*. En els organismes unicel·lulars la capacitat de reproducció d'una cèl·lula representa la

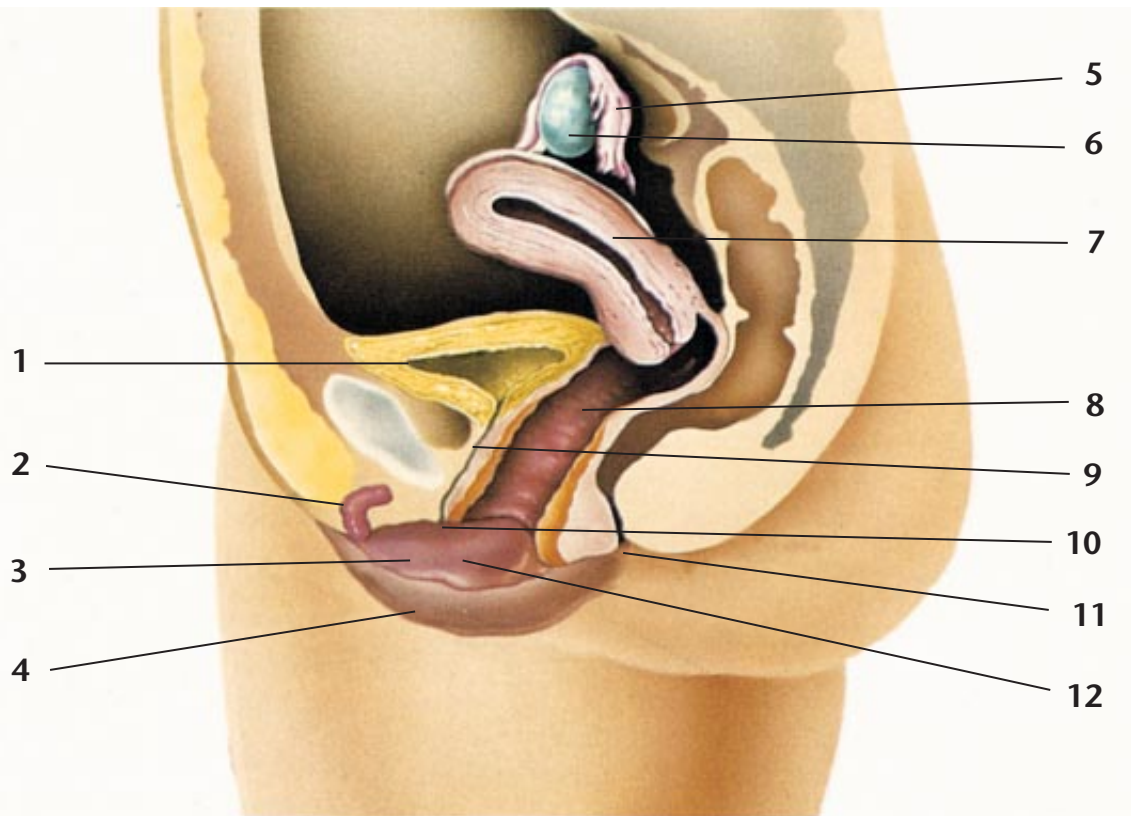

Renània Vista de Coblença

Vista de la ciutat de Coblença des de la ciutat

Anatomia de l'**aparell reproductor** masculí: 1, bufeta urinària; 2, conducte deferent; 3, cos cavernós; 4, uretra; 5, cos esponjós; 6, meat uretral; 7, epídim; 8, testicle; 9, escrot; 10, vesícula seminal; 11, recte; 12, pròstata; 13, anus.
Anatomia de l'**aparell reproductor** femení: 1, bufeta urinària; 2, clitoris; 3, llavi menor; 4, llavi major; 5, trompa de Fal·lopi; 6, ovaris; 7, úter; 8, vagina; 9, uretra; 10, meat urinari; 11, anus; 12, orifici vaginal

producció d'un nou individu. En el nivell d'*organisme pluricel·lular* apareix la →**sexualitat**; en aquest nivell, la diferenciació sexual i la fecundació per dos gàmetes, que originen cadascun un sexe, és la forma més usual de reproducció. La reproducció sexual comporta una diversificació, car l'organisme que en resulta és semblant a cadascun dels progenitors, bé que no és idèntic a cap d'ells pel fet que és portador d'una barreja dels caràcters d'ambdós progenitors. Bé que la reproducció sexual és característica d'una evolució avançada, molts organismes pluricel·lulars no han perdut la asexual. Entre les modalitats de reproducció asexual cal esmentar la *gemma*ció, per la qual una protuberància pluricel·lular sorgida d'un individu n'origina un de nou; l'*esquizogènesi*, en què per escissiparitat se separa una part asexual del cos del progenitor i es regenera un individu complet; l'*esporoparitat*, que s'esdevé quan les espores alliberades (→*espora*) donen lloc a nous individus, i la *partenogènesi*, per la qual una femella desenvolupa un ou sense ésser prèviament fecundat, i en molts casos en resulta un individu viable. **3** *ELECT* Operació contrària a l'→*enregistrament* mitjançant la qual hom reconstitueix la informació primitiva. En el cas de la *reproducció de so*, hom obté les ones sonores components de la informació emmagatzemada en un disc, una cinta magnètica, una pel·lícula cinematogràfica, etc. Els equips emprats consten de diversos elements o aparells: el dispositiu de lectura, l'→**amplificador** amb el pre-amplificador i els altaveus (disposats sovint en caixes acústiques) o auriculars.

reproductor, aparell Conjunt d'òrgans destinats a la reproducció. En el sexe masculí comprèn un òrgan productor d'espermatozoides i d'hormones masculines (el *testicle*), un conjunt de conductes espermàtics i un òrgan actiu de copulació (el *penis*). Del testicle surt un conducte anomenat *epidídim* que desemboca en el *conducte deferent*, el qual penetra a la cavitat abdominal i va a parar a les *vesícules seminals*. Les vesícules seminals, juntament amb l'epidídim i la pròstata, produeixen el *semen* o esperma, líquid nutritiu que acompanya els espermatozoides. El conducte deferent passa després pel mig de la *pròstata* i es dirigeix cap al penis, que consta de tres òrgans erèctils, els *cossos cavernosos*, i una part terminal (el *gland*). L'aparell reproductor femení consta d'un òrgan productor d'òvuls i hormones sexuals femenines (l'*ovari*), d'uns conductes que condueixen els òvuls fins a la cavitat uterina (els *oviductes* o *trompes de Fal·lopi*), d'un òrgan de gestació (l'*úter* o *matriu*), d'un òrgan d'acoblament (la *vagina*) i d'uns *genitals externs* (*llavis majors*, *llavis menors*, *clitoris* i *himen*) que en conjunt constitueixen la *vulva*.

reptil *zool* Classe de vertebrats poiquiloterms, amb el cos recobert d'un tegument corni ectodèrmic, proveïts de quatre extremitats pentadàctiles amb dits acabats en urpes, esquelet ossificat, un sol còndil occipital i respiració pulmonar. La pell, igualment que la respiració, és completament adaptada a la vida en terra ferma i per això és gairebé desproveïda de glàndules i forma un veritable exosquelet d'escames o plaques còrnies que en els escatosos i els rincocèfals es muda periòdicament i

reptil Camaleó

reptil Cocodrils africans

Segona República Espanyola
Recepció a Alcalá Zamora al Palau de la Generalitat (27 d'abril de 1931)

en d'altres, com els crocodilians i els queilonis, creix amb l'animal. Excepte en els ofidis i en alguns grups de saures, hi ha dos parells d'extremitats iguals pentadàctiles. Són unisexuals, amb fecundació interna mitjançant òrgans copuladors específics i ovípars, excepte algunes espècies d'ofidis ovo-vivípars i alguns saures vivípars. Els ous són incubats generalment al sòl. El desenvolupament és directe. Són carnívors o bé herbívors, de metabolisme baix; els que habiten en zones temperades tenen èpoques de letargia. Els rèptils habiten en zones càlides i temperades, bé colonitzant medis terrestres o aquàtics. S'originaren en el Carbonífer i atenyeren el màxim desenvolupament durant l'era secundària, en què colonitzaren els tres medis (aeri, aquàtic i terrestre) i assoliren en alguns casos (→*dinosaures*) una grandària considerable. Les formes vivents són dividides en tres classes: *anàpsids* (tortugues), *lepidosaures* (tuatara, saures, amfibisbènis i serps) i *arcosaures* (cocodrils).

república *POLÍT* Forma de govern representativa, en la qual el càrrec de cap d'estat no és hereditari ni vitalici, sinó resultat d'una elecció popular, directa o indirecta. S'oposa a monarquia. En un sentit més ampli designa la formació social en el seu conjunt i és sinònim d'estat. La durada del mandat presidencial, les seves funcions i les relacions amb el poder legislatiu són determinades per la constitució. Segons la natura d'aquestes relacions, la república pot ésser presidencialista o parlamentària. Segons la seva estructuració política, pot ésser unitària o federal.

República Catalana Estat català creat a Barcelona el 16 de gener de 1641, per la Junta de Braços del Principat, a proposta de Pau Claris, com a definitiva separació de l'obediència a Felip IV de Castella, que havia envaït el Principat (guerra dels →*Segadors*). La creació d'una república havia estat aconsellada per Richelieu com a solució al conflicte, però B.Du Plessis-Besançon féu que l'ajut francès fos ineficaç i ambigu fins que el 23 de gener les autoritats catalanes s'avingueren a posar el Principat sota la sobirania de Lluís XIII de França.

República Catalana Règim proclamat des del palau de la Generalitat de Barcelona per Francesc Macià el dia 14 d'abril de 1931, hores abans que a Madrid es produís la proclamació de la República Espanyola. Tres dies després, amb la visita a Barcelona de tres ministres del govern provisional de Madrid —Nicolau d'Olwer, Marcel·lí Domingo i Fernando de los Ríos— es produí l'acord de substituir la República Catalana per una Generalitat de Catalunya.

República Espanyola, Primera Període de la història de l'estat espanyol que abasta des de l'11 de febrer de 1873 (en què fou proclamada la República per les corts, després d'haver abdicat Amadeu I d'Espanya) fins al 29 de desembre de 1874 (proclamació d'Alfons XII, a Sagunt, pel general Martínez de Campos), data inicial de la Restauració. Hi ha dues etapes en la República: la parlamentària (que finalitzà la matinada del 3 de gener de 1874, quan les forces del general Pavía dissolgueren les corts) i la presidencialista, en què es féu càrrec del poder executiu el general Serrano. El seu govern clou el Sexenni, obert per la revolució de setembre del 1868.

República Espanyola, Segona Període de la història de l'estat espanyol que comença el 14 d'abril de 1931, amb la proclamació de la República a Barcelona i a Madrid. Acaba l'1 d'abril de 1939, data en què la guerra civil iniciada el 18 de juliol de 1936 finalitzà amb la victòria de Franco. Cal distingir, doncs, dos períodes ben diferenciats: la pau (14 d'abril 1931 — 17/19 de juliol 1936) i la guerra (17/19 de juliol 1936 — 1 d'abril 1939) (→*Guerra Civil Espanyola*).

republicanisme *HIST/POLÍT* Doctrina dels partidaris de la república com a forma de govern. A partir de l'aportació ideològica de Locke, Montesquieu i Rousseau, aparegué molt relacionat inicialment amb el liberalisme. Tingué les seves primeres realitzacions pràctiques en els Estats de la Unió Nord-americana i en la Primera República Francesa. A França, els republicans començaren a organitzar-se a partir de la Revolució del 1830 i aconseguiren la instauració de la Segona República (1848). Durant el Segon Imperi foren reprimits, però feren avenços importants fins a obtenir el triomf definitiu amb la instauració de la Tercera República (1870). A l'estat espanyol, el republicanisme es manifestà en el Partit Democràtic a partir del 1849. La primera formulació doctrinal acurada fou la de Pi i Margall, artífex principal del Partit Republicà Democràtic Federal (1868). Aprofitant el buit de poder ocasionat per l'abdicació d'Amadeu I, els republicans aconseguiren de proclamar la Primera República Espanyola (1873-74). Deixat de banda pel sistema de la Restauració canovista, el republicanisme no aconseguí d'estendre's per sobre dels diferents partits fins la Dictadura de Primo de Rivera, fet que permeté la proclamació de la Segona República Espanyola (1931). Durant la dictadura del general Franco, l'ideal republicà fou reprimit amb energia.

Requena Municipi i cap de la comarca de la **Plana d'Utiel**, a l'àrea de llengua castellana del País Valencià (814 km²; 17 484 h [1991]). El seu extens terme, el major del país, correspon fonamentalment a la

vall alta del riu Magre (eix del municipi), a la qual s’afegeix el vessant esquerre del Cabriol (límit meridional). Forma el sector oriental de l'**altiplà de Requena**, nucli de la comarca, limitat de N a S per les serres d’El Tejo (1 251 m alt), de les Cabrelles (963 m) i de Martès (931 m als Tres Mojones). L’agricultura és bàsicament de secà; el principal conreu és la vinya, base de l’economia local, seguida de lluny per l’ametller, que ha pres el lloc dels cereals i les oliveres. L’altra activitat tradicional, la indústria sedera, important al s XVIII, entrà aviat en decadència, com també la indústria tèxtil. Durant el s XIX i primera meitat del XX les activitats industrials es limitaren a les derivades de l’agricultura. Arran de les bones comunicacions en l’eix València-Madrid, s’hi desenvoluparen noves indústries: confecció, moble, materials de construcció, indústria vinícola i productes metàl·lics. Actualment l’activitat industrial ocupa una tercera part dels actius. La *ciutat* (12 292 h [1991]; 292 m alt), centre de la Plana d’Utiel, és prop de la riba esquerra del riu Magre. El nucli primitiu (La Villa) és a redós de l’antic **castell de Requena**, d’origen islàmic. Hi destaquen les esglésies del Salvador, de Santa Maria i de Sant Nicolau. L’antic convent del Carme (1332) esdevingué després de l’exclaustració casa de la ciutat. Resten algunes notables cases senyorials. Important fortalesa d’època islàmica, fou conquerida per Alfons VIII de Castella el 1177 i definitivament per Ferran III el 1238; Jaume I de Catalunya-Aragó la cedí en el tractat d’Almirra a Alfons XI de Castella. El desenvolupament agrari orientà la burgesia local vers València i el 1851 el municipi i la comarca s’incorporaren al País Valencià, per petició pròpia.

Requesens i de Zúñiga, Lluís de (Barcelona 1528 — Brussel·les 1576) Alt funcionari reial. El 1546 l'emperador Carles V el nomenà comanador major de Castella a l’orde de Sant Jaume. El 1561 fou nomenat ambaixador a Roma, prop de Pius IV, i el 1564 influí en l’elecció del nou papa Pius V. Nomenat el 1568 conseller de Joan d’Àustria, participà en la campanya contra els moriscs de Granada (1569) i en la batalla de Lepant (1571). El 1573 fou nomenat governador dels Països Baixos, en substitució del duc d’Alba, on adoptà una política moderada. Militarment fou derrotat a Leiden i a Middelburg, però, victoriós a Mook (1574), hagué de pactar amb les tropes espanyoles amotinades a Anvers.

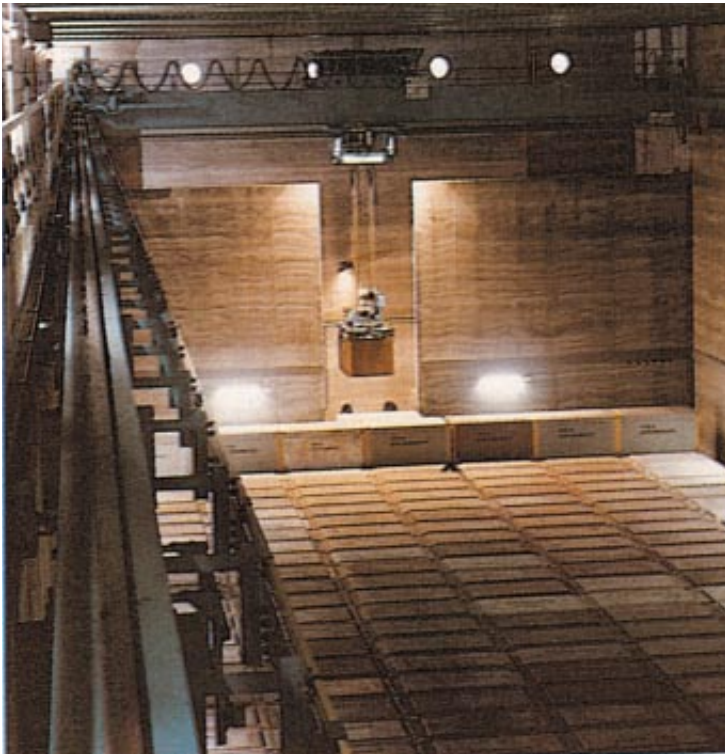
requetè *HIST*/*POLÍT* Grup de combatents carlins. Rebé aquest nom, durant la primera guerra Carlina, el tercer batalló de Navarra i, en la tercera guerra Carlina, la guàrdia de minyons que tenia el fill del pretendent. Però hom coneix amb aquest nom, sobretot, els grups armats carlins que, organitzats en terços, participaren en la guerra civil de 1936-39.

residu radioactiu *FÍS* Producte o substància que resta d’un procés o material nuclear (explosió, central o laboratoris nuclears), després d’haver-ne extret el profit desitjat, i manifesta radioactivitat. Els residus radioactius poden presentar-se en forma sòlida, líquida, o gasosa. Amb l’augment de centrals nuclears en funcionament s’ha agreujat el problema dels residus radioactius. Hom els classifica en *emissors beta-gamma* i en *alfa*. Els primers són productes directes de la fissió, majoritàriament, amb una vida mitjana d’algunes desenes d’anys; els emissors alfa són isòtops dels elements transurànids formats en l’absorció neutrònica subsegüent a la fissió, amb vides mitjanes molt més llargues (1 000 000 d’anys per al neptuni 237).

resina *QUÍM* Denominació genèrica de diferents substàncies orgàniques, principalment d’origen vegetal, de consistència sòlida o semisòlida molt viscosa, grogues o brunes, transparents o translúcides, solubles en l’èter, l’alcohol, el benzè i el disulfur de carboni, i insolubles en l’aigua. La seva principal aplicació és la preparació de laques i vernissos. Originàriament, el terme “resina” fou aplicat a qualsevol de les substàncies terpèniques secretades per les plantes com un producte del metabolisme normal (*resines fisiològiques*) o anormal (*resines patològiques*); en són exemples característics l’ambre (*resina fòssil*), el copal, la resina de pi i també diversos bàlsams, els quals són coneguts com a *resines naturals*. Posteriorment, hom ha aplicat la

denominació de resines a diversos materials orgànics amorfs, semisòlids o sòlids, produïts per polimerització. Genèricament, aquests materials són coneguts amb els noms de *resines sintètiques*(→ *plàstic*, resines *al·líliques*, resina →*alquídica*, resines *acríliques*, resines *amíniques*, resines *fenòliques*).

resistència 1 **resistència de materials** *TECNOL* Branca de la tècnica mecànica que té per objecte la determinació de les dimensions que han de tenir les peces o els elements de les màquines o de les construccions, d’acord amb llur forma, els materials dels quals són fets, els esforços que han de suportar, les condicions de treball, etc. Així hom pretén d’obtenir el màxim aprofitament dels materials i un grau de seguretat suficient. Les peces i els elements d’una construcció són sotmesos a esforços que els deformen i provoquen fatiga; cal que la fatiga admissible sigui molt superior (dues vegades més gran o més) a la fatiga real màxima. Les diverses classes de resistència que hom estudia són: la resistència a la tracció, a la compressió, al cisallament, a la flexió, a la torsió i al vinclament. La *resistència a la tracció* és la resistència a la fatiga de tracció causada per forces que actuen en la direcció longitudinal de la peça i en sentits que tendeixen a allargar-la. La *resistència a la compressió* és la resistència a la fatiga de compressió causada per forces que actuen en la direcció longitudinal i que tendeixen a escurçar la peça. La *resistència al cisallament* és la resistència a la fatiga de cisallament causada per forces que actuen perpendicularment a l’eix longitudinal i tendeixen a tallar-la per una secció transversal. La *resistència a la flexió* és la resistència a la fatiga causada per forces de tracció en una part de la peça o de l’element i forces de compressió en l’altra part, de manera que tendeix a corbar o doblegar la peça. La *resistència a la torsió* és la resistència a la fatiga de torsió causada per un parell de forces que tendeixen a torçar la peça o l’element sobre el seu eix longitudinal i a trencar-lo per cisallament. La *resistència al vinclament* és la resistència a la fatiga de vinclament causada per forces de compressió i de flexió aplicades als extrems i axialment, que tendeixen a doblegar la peça o l’element.
2 *AUT* Força que s’oposa a l’avanç d’un automòbil i que és la suma de la resistència que oposa l’aire, com en el cas de les aeronaus, i la resistència de rodolament, que és la produïda pel fregament de les rodes sobre el sòl. La resistència oposada per l’aire, que augmenta proporcionalment al quadrat de la velocitat, és la més important i el fet de vèncer-la representa el 30% del consum de combustible (a una velocitat de 100 km/h), mentre que per a vèncer la resistència de rodolament el consum només és del 6%.
3 *ELECT* Oposició que presenta un cos al pas del corrent elèctric, a causa de la qual l’energia elèctrica es converteix en calor. En corrent continu la resistència és igual al quocient entre la diferència del potencial entre els extrems del conductor i la intensitat del corrent que hi circula; en corrent altern hom parla de *resistència efectiva*. Hom la representa per R; la unitat de mesura és l’ohm.
4 *POLÍT* Oposició a les forces invasores d’una potència estrangera o bé al poder establert en el propi país quan esdevé totalitari i injust. Hom pot distingir la

Requena

Lluís de Requesens

resistència pacífica i la *resistència activa*, que duu a terme sabotatges i atemptats, etc, i sol utilitzar els mètodes de la lluita de guerrilla. El dret internacional, d’ençà de la conferència de Ginebra del 1949, considera membres del moviment de resistència els voluntaris que operen contra les forces d’ocupació a l’interior del país ocupat. Hom els ha de tractar com a presoners de guerra si són complertes les condicions que qualifiquen el legítim bel·ligerant.
5 resistència pacífica *POLÍT* Mètode no violent d’oposició al sistema establert. Consisteix a negar-se a participar en certs aspectes de la vida pública i, realitzat per grans masses, ocasiona un seriós obstacle al normal funcionament de la vida pública. Teoritzat i realitzat com a moviment anticolonitzador per Gandhi com a moviment de masses, és famosa la lluita per l’alliberament dels negres als EUA encapçalada per M.L.King. A Barcelona tingueren ressonància les vagues de tramvies del 1951 i del 1956.

Resistència Nom donat als moviments d’oposició que es produïren en els països europeus ocupats per les tropes del Tercer Reich en el curs de la Segona Guerra Mundial. La resistència pacífica coexistí amb formes d’acció directa, com sabotatges industrials, atemptats contra les forces d’ocupació i col·laboracionistes, etc. La intensitat de la lluita violenta anà augmentant al llarg del conflicte, sobretot a l’Europa oriental, a França i, després de la caiguda de Mussolini, a Itàlia. La **Resistència francesa** s’organitzà sobretot a la zona ocupada pels alemanys i, més tardanament, a la zona controlada pel govern de Vichy. Sota l’impuls del general De Gaulle i del seu representant a l’interior, Jean Moulin, hom constituí el Conseil National de Résistance (1943) i creà les Forces Françaises de l’Intérieur (FFI), l’any 1944.

respiració *BIOL*
1 Funció dels animals mitjançant la qual és captat oxigen atmosfèric o dissolt en l’aigua, amb la finalitat de transportar-lo a la cèl·lula o les cèl·lules, on serà utilitzat per a la → ***respiració interna***, i és eliminat el diòxid de carboni produït en aquesta. Les funcions de la respiració són, per tant, tres: la captació d’oxigen i l’eliminació de CO₂ a través de l’aparell → ***respiratori***, el transport i la cessió dels gasos a les cèl·lules i la utilització de l’oxigen en la respiració interna.
2 respiració interna Conjunt de funcions d’un organisme que menen a l’obtenció de l’energia necessària per a acomplir llurs funcions vitals, mitjançant l’oxidació (deshidrogenació) total o parcial de les molècules orgàniques des de cadascuna de les cèl·lules d’un organisme. És, per tant, una funció obligada i constant dels éssers vius, els quals al llarg de l’escala evolutiva presenten molts tipus de sistemes per a acomplir aquestes funcions segons la disponibilitat de l’oxigen. En efecte, la degradació pot ésser aeròbia, en la qual l’oxigen és el responsable de la degradació, o anaeròbia, en la qual no intervé l’oxigen (*fermentació*). En la respiració aeròbia les substàncies orgàniques són degradades finalment a CO₂ i H₂O. Els processos respiratoris aerobis s’acompleixen en els mitocondris a través del cicle de Krebs i de les cadenes respiratòries

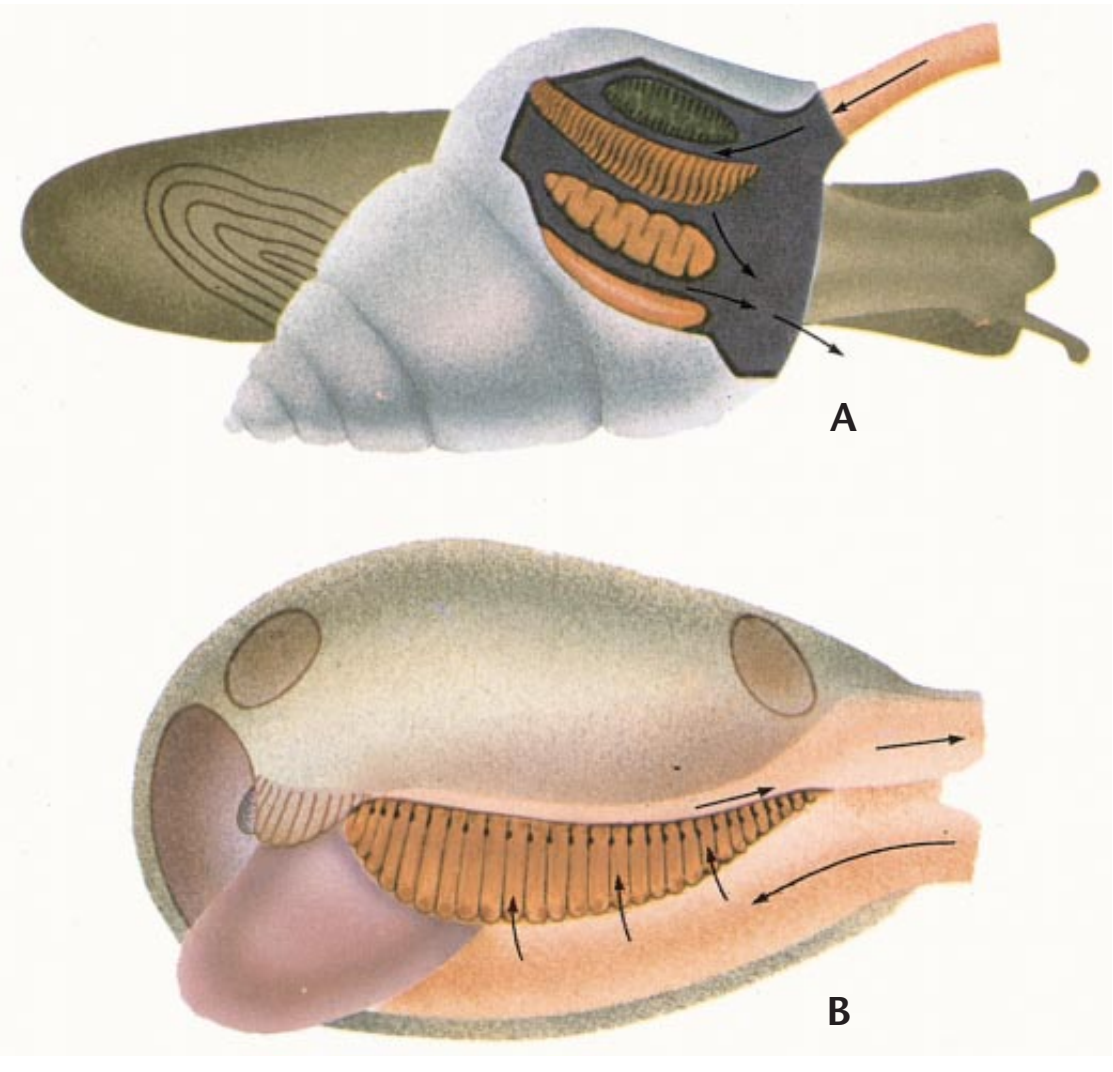
Emmagatzematge de residus radioactius en contenidors estancs i blindats

(→*metabolisme*). Abans, però, les substàncies orgàniques (lípids, proteïnes i glúcids) han de sofrir uns processos catabòlics previs sense la intervenció de l’oxigen i fora dels mitocondris, que condueixen a la formació d’una substància anomenada àcid acètic actiu o acetilcoenzim A, que és el que entrarà en el cicle de Krebs.

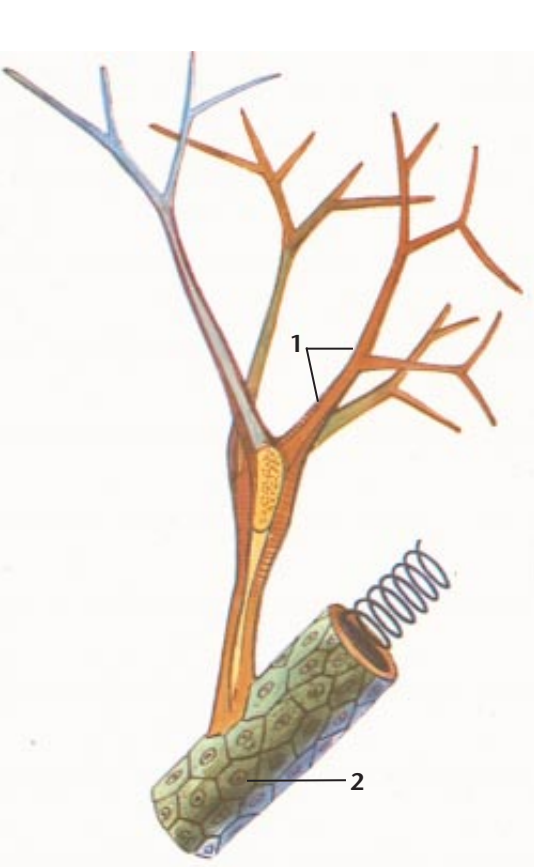
respiratori, aparell Conjunt d’estructures que permeten als animals la captació d’oxigen i l’expulsió del diòxid de carboni produït en la →*respiració interna*. En els organismes unicel·lulars, en els pluricel·lulars de mida petita i en altres organismes que, tot i ésser més grans, no oposen resistència al pas de l’oxigen (com els porífers, els celenterats i alguns platihel·mints), hi ha un procés de lliure difusió de l’oxigen pel cos, el qual arriba a l’interior de totes les cèl·lules. Atès que totes les cèl·lules depenen funcionalment del forniment d’oxigen, en els organismes recoberts d’epidermis impermeables o ceratinitzades s’hi ha desenvolupat un sistema circulatori que els garanteix la provisió d’oxigen i la recollida del diòxid de carboni que els cal eliminar com a resultat de la respiració interna. La manera com és realitzat aquest bescanvi a la sang determina els diversos tipus d’aparell respiratori. El més elemental és l’*aparell respiratori cutani*, en el qual s’esdevé la difusió lliure de l’oxigen; és propi d’organismes amb una subepidermis molt vascularitzada i en els quals la pell és en contacte amb un medi líquid o molt humit. En tenen molts anèl·lids i algunes larves aquàtiques d’insectes, petits crustacis, amfibis i peixos. El funcionament de l’*aparell respiratori branquial* consisteix en el bescanvi gasós en medi aquàtic en extensions cutànies molt vascularitzades (→*brànquia*). En l’*aparell respiratori pulmonar*, la respiració té lloc per mitjà de sacs aerífers de paret vascularitzada (→*pulmó*); és una adaptació a la vida aèria que protegeix l’epiteli de la dessecació però necessita moviments respiratoris per a renovar l’aire. La respiració per *aparell respiratori traqueal* té lloc mitjançant unes invaginacions tegumentàries que desemboquen a l’exterior per parelles (*estigmes*) i es ramifiquen per l’interior del cos tot minvant gradualment de diàmetre (*tràquea*) fins a atènyer 1µ en les cèl·lules traqueolars, i és en llurs ramificacions intracel·lulars que té lloc el bescanvi. En els insectes petits, l’oxigen hi arriba per difusió a partir de les traquèoles, però els de més grandària o de metabolisme més exigent requereixen també moviments respiratoris.

restauració 1 *ART* Procés o conjunt d’intervencions progressives que, de forma simple o combinadament, tenen per objectiu de prolongar l’existència dels béns culturals, millorant, fins al màxim, llurs condicions físiques. Els processos més habituals en una restauració són la documentació: diagnosi sobre l’estat de conservació, història de l’obra, etc; *consolidació del suport*: en els quadres el reentelatge o adhesió d’una tela nova, en els retaules de fusta l’eliminació dels xilòfags, el tractament de la pedra en els monuments, etc; *neteja de les superfícies*: tant si són policromades com si no ho són, per mitjà de dissolvents o per mitjans mecànics; la *reintegració pictòrica* de les llacunes en les obres pictòriques sota el signe sempre del respecte arqueològic al document històric; *envernissat* o protecció final de la superfície de l’obra. **2** *POLÍT* Reposició al tron d’un rei destronat o del representant d’una dinastia foragitada.

Restauració Període de la història d’Espanya que comprèn des del desembre del 1874 fins a l’abril del 1931, i que correspon al regnat d’Alfons XII (1874-85), a la regència de Maria Cristina d’Àustria (1885-1902) i al regnat d’Alfons XIII (1902-31). Hom pot distingir-hi tres etapes. La primera (1874-76) és la d’instal·lació i consolidació, i s’inicia amb el pronunciament del general Martínez de Campos a Sagunt (la Saguntada), el 29 de desembre de 1874, i la formació, quaranta-vuit hores més tard, del ministeri-regència presidit per Antonio Cánovas del Castillo. El nou sistema, de grat o per força, incorporà els més importants elements civils, religiosos i militars. En una segona etapa (1876-98) el sistema s’institucionalitzà i s’estabilitzà. S’establí el torn de partits en el poder, i el senat i la cambra de diputats restaren en mans de l’alta burgesia, que marginà el proletariat i immobilitzà no sols la revolució política oberta

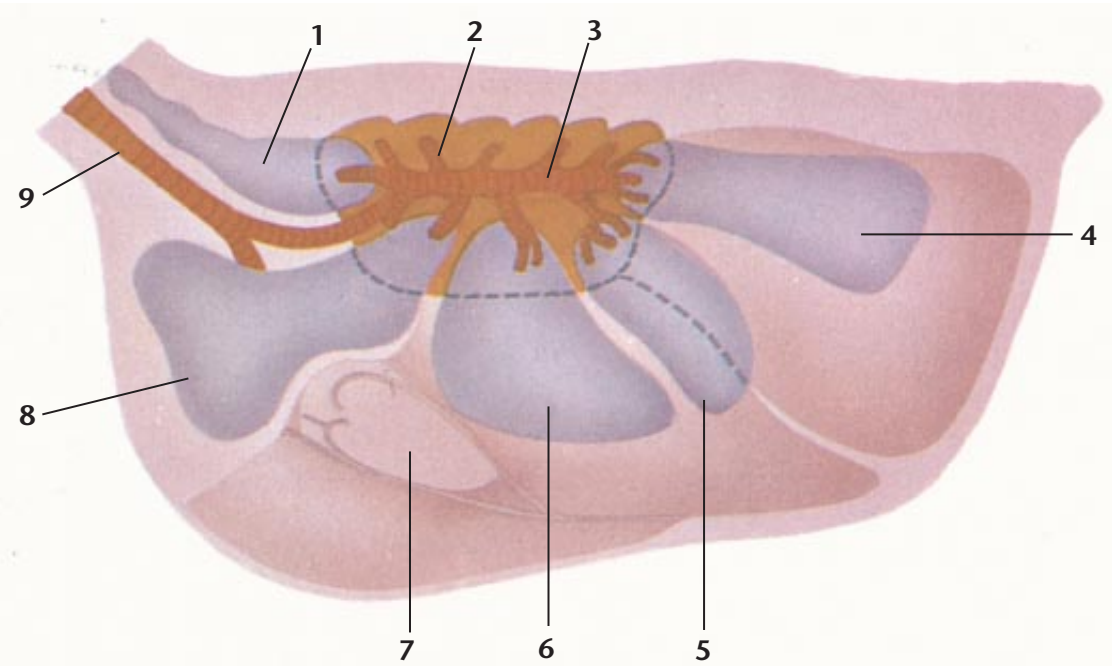

aparell respiratori branquial: disposició de les brànquies i dels corrents respiratoris en un mol·lusc gastròpode (A) i en un mol·lusc lamel·libranqui (B)

aparell respiratori traqueal: 1, traquèola; 2, tràquea

aparell respiratori pulmonar d'ocell amb sacs aeris: 1, sac cervical; 2, pulmó; 3, bronquis; 4, sac aeri abdominal; 5, sac toràcic posterior; 6, sac toràcic anterior; 7, cor; 8, sac interclavicular; 9, tràquea

l’any 1868, sinó també la revolució social apuntada l’any 1873. El període final (1898-1923), de crisi i esfondrament del sistema, començà amb la pèrdua de les colònies (1898). La Dictadura de Primo de Rivera (1923-29) fou el principi de la fi del sistema restauracionista, que caigué el 14 d’abril de 1931.

resurrecció *RELIG* Pas de mort a vida, sia que hom ho refereixi a la reanimació d’un mort, sia a l’acte final de la història en què Déu ressuscitarà els morts, sia al retorn a la vida de Jesús el tercer dia d’haver mort o resurrecció d’entre els morts. D’ençà del Nou Testament el tema es converteix en el nucli fonamental del missatge cristià: l’anunci de la **resurrecció de Jesús**, garantia per als creients de la pròpia resurrecció. Es tracta, ara ja, no pas de la reanimació d’un cadàver ni del retorn a la vida temporal, sinó de la superació definitiva de la mort, del traspàs a una vida de plenitud perpètua més enllà de la mort. El tema de la resurrecció és dels més freqüents al llarg de la iconografia cristiana.

retale *ART* Conjunt de taules pintades o bé frontals de marbre, pedra, fusta o altres materials, que generalment representen escenes religioses, col·locat darrere l’altar. Els primers retaules coneguts, obres d’orfebreria, són del s XII, la majoria portàtils, de petites dimensions, en forma de frontal o tríptic. Als ss XIII i XIV el seu ús es generalitza, amb importants modificacions, fins a arribar a un complet desenvolupament al s XV, que són ja d’una gran riquesa ornamental. A partir del s XVI canvia la seva estructura i es converteixen en autèntics pòrtics.

reticle *BIOL 1* Segon compartiment de l’estómac dels artiodàctils rumugants. Segueix el rumen i precedeix el llibret, excepte en els camèlids, que precedeix el quall, puix que en aquesta família no hi ha el llibret o tercer compartiment. Té una forma més o menys esfèrica, amb la paret interna entapissada de papil·les, que for-

men una xarxa o reticle. En el reticle s’absorbeix la fracció líquida de l’aliment una vegada ha tornat de la boca en el procés de remugament, i és des del reticle que passa al llibre o al quall. **2 reticle endoplasmàtic** Conjunt de cavitats aplanades o *cisternes*, molt polimorfes i ramificades, del citoplasma de les cèl·lules eucariotes. Envoltat completament el nucleoplasma i es constitueix així en membrana nuclear, amb porus de 500 Å de diàmetre. A la superfície més externa del reticle s’adhereixen fortament els *ribosomes*, fet que diferencia el reticle en dues zones: la *rugosa*, o *ergastoplasma*, i la *llisa*. En la primera hom observa, al microscopi electrònic, uns grànuls que corresponen als ribosomes, i en la segona es presenta el reticle llis. Els ribosomes de la rugosa solen unir-se com fent rosaris, formant així els *polisomes*. El reticle endoplasmàtic llis és particularment desenvolupat durant el creixement actiu de les cèl·lules. Acompleix la funció de regular i transportar els materials tant endògens com exògens d’un punt a un altre de la cèl·lula. Té enzims per a la síntesi de lípids, i en certes cèl·lules dels vertebrats sintetitzen hormones esteroides. En les seves dues modalitats llisa i rugosa forma un complex sistema laberíntic, que és en continuïtat amb altres tipus d’estructures vesículo-membranoses, com ara les *làmines anellades*, a la vegada que continua amb les cisternes de la cara de formació dels dictiosomes. Així mateix poden derivar-ne les vesícules recobertes, els peroxisomes, els vacúols, etc.

retòrica *LIT/FILOS* Art de l’eloqüència, de l’expressió oral i escrita, fixada d’acord amb unes regles introduïdes a Grècia pels *sofistes*. Cal cercar-ne els orígens a Siracusa (Sicília), com a resposta a l’estímul de la necessitat oratòria, incrementada per la lluita política i judicial del s V aC. Gòrgies i el seu deixeble Trasímac de Calcedònia foren els primers que, a Atenes, ensenyaren i imposaren els criteris que havien de regir la prosa artística. A partir d’Anaxímenes de Làmpsac hom distingeix dues categories generals de discurs (el judicial i el deliberatiu) i set gèneres (aconsellar, desaconsellar, lloar, blasmar, acusar, defensar i examinar). Més tard, Aristòtil en la *Retòrica*, distingeix un element psicològic de la paraula, que és passió, imitació i figuració, i un element purament racional i lògic. L’escola peripatètica elaborà també, sobretot partint de Teofrast, la teoria dels tres estils (alt, mitjà i atenuat), que esdevingué canònica. A la meitat del s II aC, Hermàgors de Temnos, volent rescatar la retòrica de la decadència en la qual havia caigut, considerà que no solament els arguments determinatius que concernien la causa, les persones, els temps i els llocs, eren l’objecte de la retòrica, sinó també els arguments explícitament considerats com a propis de la filosofia. Els romans assimilaren ben aviat totes aquestes teories gregues. Sota l’Imperi, la decadència de l’oratòria porta la retòrica a un major escolasticisme, però Quintilià, en la *Institutio oratoria*, sintetitza les doctrines grecoromanes i fa que, a partir d’aleshores, la retòrica domini completament la literatura. A Occident la retòrica és la preocupació constant de tots els escriptors, des de Màrius Victorí, sant Agustí, Venanci Fortunat, Sidoni Apol·linar, Isidor, Alcuí, fins a Bernat de Claravall, Albert Magne i Tomàs d’Aquino. Durant l’humanisme, la retòrica fou el substrat indispensable de qualsevol forma d’activitat intel·lectual, amb tractats sistemàtics, pràctics o formals. El s XVI prepara ja la decadència de la retòrica, que, malgrat tot, durant el segle següent assolirà encara algunes fites importants. El romanticisme marcà el seu abandó com a ciència.

retrat 1 *ART* Representació d’una persona mitjançant la pintura, la fotografia, l’escultura, etc. El retrat que hom pot considerar més antic és el de Gudea, a Mesopotàmia. A Egipte el retrat representava personatges reals, bé que supeditant-los a lleis de simetria i frontalitat i estereotipant les faccions. El retrat grec, malgrat que idealitzat, adquireix el seu més alt nivell a l’època hel·lenística. El retrat romà és marcadament realista, com es pot observar en els nombrosos busts i estàtues conservats. Hom no pot tornar a parlar de retrats pròpiament dits fins al s XIII, en què apareixen els primers indicis, principalment en els retaules (representació en molts casos dels donants) i que donaran lloc al naixement del retrat flamenc. A

retaula de Sant Jaume de Frontanyà (ss XIII-XIV)

partir d'aleshores es presenta en totes les èpoques i tendències fins al s XX. **2 retrat literari** *LIT* Descripció dels trets exteriors i dels costums i trets morals d'una persona. Reuneix, doncs, les característiques pròpies de la *prosopografia* i de l'*etopeia*. Hom anomena sovint retrat la descripció en què predomina un dels dos aspectes, o àdhuc exclou totalment l'altre. El retrat és pràcticament emprat en tots els gèneres literaris. Modernament s'anomena també retrat l'assaig biogràfic i crític sobre un autor i la seva obra.

reumatisme *PAT* Nom genèric amb què són conegudes diverses malalties d'etiologia molt diversa però que tenen en comú el dolor i la impotència funcional d'alguna porció de l'aparell de locomoció (ossos, músculs i articulacions). A mesura que hom coneix més bé l'etiologia d'aquests quadres pot establir classificacions més concretes de les malalties reumàtiques. Entre moltes altres, cal esmentar les *artritis*, l'*artrosi* i les *col·lagenosis*, com també totes aquelles que, com per exemple la *gota*, són conseqüència de desordres metabòlics, endocrins o hematològics.

Reus Municipi i cap de comarca del **Baix Camp**, en una plana de sedimentació quaternària lleugerament inclinada cap a mar, sense accidents, tret de les rieres de la Quadra i de l'Abeurada, a l'E, i dels barrancs de l'Escorial i de Pedret, a l'W (53 km²; 82 299 h [1991]). La vegetació natural ha estat desplaçada pel conreu: al secà predominen les oliveres, els avellaners i la vinya. El regadiu era insignificant i disposava només de l'aigua subterrània captada per mines, moltes ara abandonades, i de pous que l'elevaven amb sínies modernament motoritzades, fins el 1919, que hi arribà la del pantà de Riudecanyes, ampliat amb el canal del Siurana (1934-51) i novament amb el pantà del Siurana (1965-74), que ajuda a regar 2 300 ha, 1 200 de les quals d'avellaners, 900 de verdures i 52 d'altres fruiters. Sobresurt l'avicultura i la producció de pinsos. Històricament, la ramaderia havia estat limitada a l'autoconsum i a tasques agrícoles, però a partir aproximadament del 1965 el bestiar porcí es féu notable, i la ciutat n'ha esdevingut un centre de contractació. La indústria tèxtil disposa de tres sederes d'una certa magnitud, amb la seu central fora vila. S'hi ha d'afegir la confecció i el gènere de punt, d'una importància de difícil quantificació perquè la major part del treball és domiciliari i d'economia submergida. La metal·lúrgia ocupa un lloc destacat: foneria i construcció i reparació de maquinària, comerç (ferreteries, electrodomèstics, venda d'automòbils, etc) i tallers de reparació (automòbils, lampisteria, serralleria, etc). Un altre ram notable és el de la construcció. Ultra l'expansió urbana local, l'han afavorit les construccions vora la mar. La població ha augmentat progressivament, amb regressions per guerres i pestes i els èxodes respectius. La immigració massiva no catalana començà cap als anys 1915-25, s'intensificà a partir de 1930-35 i no ha parat fins el quinquenni 1975-80. No n'hi ha cap estimació. També contribuï a l'augment de població el despoblament de nuclis rurals de comarques veïnes. La *ciutat* és situada al centre d'una gran plana on conflueixen camins.

Reventós i Bordoy, Manuel (Barcelona 1889 — 1942) Economista. Estudià dret a Barcelona. Amplià estudis a Berlín i Düsseldorf (1911-14). Professor de l'escola d'Alts Estudis Mercantils i de la d'Administració Pública, a Barcelona, publicà *La política econòmica contemporània (1848-1900)*, que amplià, més tard, a *Història política i econòmica de la postguerra* (1934).

Restauració El jurament de la constitució de Maria Cristina d'Àustria, en un oli de Francesc Jover

Vista aèria del centre de Reus

Autor del primer estudi científic sobre el moviment obrer català, durant la República fou professor d'història dels moviments socials a l'Escola d'Estudis Socials de la Generalitat. Introducitor del pensament econòmic alemany, fou professor d'economia política de la Universitat Autònoma de Barcelona. Fou director general de comerç del primer govern republicà i assistí com a tal a la Conferència Monetària de Londres (1933). Col·laborà a "Catalunya", "La Revista", "Economia i Finances" i "Revista de Catalunya".

Reventós i Carner, Joan (Barcelona 1927) Polític. Es llicencià en dret a Barce-

lona (1950). Milità al Moviment Socialista de Catalunya (1950) i després, a Convergència Socialista de Catalunya. Fou professor —expulsat— de les facultats de dret i d'econòmiques. Detingut per la seva militància de partit (1957), passà uns quants mesos a la presó. Líder del Partit Socialista de Catalunya (Congrés) i cap de llista de la coalició electoral Socialistes de Catalunya (PSC-C i PSOE), fou elegit diputat al Parlament (1977) i nomenat conseller de la Generalitat. Fou elegit també (1978) primer secretari del Partit dels Socialistes de Catalunya, després de la fusió dels dos PSC i de la FC del PSOE. Reelegit diputat al Congrés per Barcelona el 1979, a l'inici del 1980 renuncià l'escó per tal d'ésser l'aspirant socialista a la presidència de la Generalitat, càrrec que no aconseguí. El 1983 abandonà la secretaria general, passà a ocupar una presidència del partit més aviat honorífica i fou nomenat ambaixador a l'estat francès, càrrec que dimití el 1986 per a esdevenir senador després de les eleccions generals del mateix any. Amb el pseudònim de *Pere Oliva* publicà el llibre de poemes *El Delta* (1967), elegíac, amb ressò bíblic, sobre els morts a la batalla de l'Ebre. Ha publicat també la seva tesi doctoral *El movimiento cooperativo en España* (1960), *Dos infants i la guerra* (1975), el llibre de records *Amb un altre nom* (1984) i *Un sol combat* (1986). El 1995 fou elegit president del Parlament de Catalunya.

Reverdy, Pierre (Narbona 1889 — Solesmes 1960) Poeta francès. El 1910 anà a París, on es relacionà amb Picasso, Matisse, Braque, Jacob i Apollinaire i escriví una poesia considerada com a precursora del surrealisme: *La lucarne ovale* (1916), *La guitare endormie* (1919), *Les épaves du ciel* (1924). El 1925 es retirà prop de l'abadia de Solesmes i es dedicà a l'oració i la poesia. *Écumes de la mer* (1926), *Gant de crin* (1927), *Ferraille* (1937), *Plupart du temps* (1945), *Le chant des morts* (1948) i *Main d'oeuvre* (1949).

revista 1 *PERIOD* Publicació periòdica de format més petit que un *diari* però de major nombre de pàgines, millor qualitat de paper i sovint amb abundant il·lustració. Segons la periodicitat pot ésser setmanal, quinzenal, mensual, etc. Quant al contingut, les revistes poden tractar exclusivament d'una matèria i són editades per organismes particulars, o poden incloure temàtica diversa i són editades per societats de publicacions amb finalitat purament comercial i de gran tiratge. També segons el contingut poden ésser classificades en infantils, d'humor, d'esports, de política, científiques, de caràcter frívol, etc. **2** Espectacle teatral compost de diversos números de varietats, cant i ball, sovint amb un mínim argument que serveix d'enllaç entre els diferents quadres i que recull humorísticament al·lusions a temes d'actualitat. La primera mostra de revistes als Països Catalans es troba en espectacles que evocaven esdeveniments d'actualitat, com els calendaris escenificats: *Antany i enguany* (1865), de Conrad Roure i Eduard Vidal i Valenciano. El gènere, incipient encara, es polititzà arran de la Revolució de Setembre i s'estructurà definitivament com a passatemps, amb influències franceses, en obres de gran èxit com *El Robinson petit* (1871) de Josep Coll i Britapaja. Ja al s XX, fou impulsada per Joaquim Montero, que intentà encomanar-li el dinamisme cinematogràfic a la sèrie *Monterograf* (1914) i assolí la plenitud amb *Chófer al Palace!*, *Oh, la revue!* i *Zig-Zag*, produïdes per l'empresari Bayés. Sugranyes en continuà la tradició amb *Love Me, Oui, oui, Ric, Ric i Joy, joy*, estrenades totes entre el 1920 i el 1930. A partir del 1939 tingueren èxit les

revistes dels Vienesos, dirigides per Artur Kaps, i més endavant, les de Colsada al Teatre Apol·lo i les de Mary Santpere.

revocació *DR* Retractació unilateral que en uns casos determinats la llei autoritza, i que deixa sense efecte un negoci jurídic la subsistència del qual depenia d’una voluntat; en el dret civil s’admet com a regla l’eficàcia de la revocació quan es tracta de negocis jurídics unilaterals, per exemple el testament o el poder, i a voltes també es reconeix eficàcia a la revocació en matèria de contractes, com és el cas del mandat i les donacions.

revolució
1 Moviment de rotació d’un cos al voltant d’un eix.
2 *ASTR* Moviment d’un astre que descriu una trajectòria closa, anomenada *òrbita*, al voltant d’un astre considerat fix; aquest és el cas dels planetes al voltant del Sol o dels satèl·lits al voltant del planeta corresponent.
3 **revolució sinòdica** *ASTR* Moviment d’un astre que, partint d’una conjunció respecte al Sol i la Terra —quan es tracta d’un planeta interior o de la Lluna— o d’una oposició —quan es tracta d’un planeta exterior— el torna a situar, respectivament, en conjunció o en oposició. La revolució sinòdica és una revolució aparent relativa a un observador situat a la superfície de la Terra, és a dir que resulta de la composició dels moviments de l’astre considerat i de la Terra. Com més lentament es mou un planeta a la seva òrbita, més petita és la revolució sinòdica. Després d’una revolució sinòdica l’astre torna a presentar exactament la mateixa fase respecte a la Terra que al principi.
4 *POLÍT* Canvi en profunditat, global i dràstic de les institucions polítiques i socials o de les estructures econòmiques d’una societat. Revolució s’oposa a evolució i a reforma i significa un canvi qualitatiu en les relacions existents en la lluita de classes. Així, la Revolució Francesa significà el triomf de la burgesia sobre la noblesa; i la revolució socialista representa el triomf del proletariat sobre la burgesia. En instaurar-se una nova estructura sòcio-econòmica, són també afectades la resta de les institucions de la societat polítiques, ideològiques, religioses, culturals, etc. La revolució és, doncs, un procés, que es consolida a partir de la presa del poder polític pels partits i les organitzacions de la nova classe dominant. Normalment sol implicar una certa violència, ja que la classe revolucionària es veu obligada a vèncer la resistència que la classe fins aleshores dominant oposa a perdre la seva situació de privilegi. En el cas que els desplaçats no oposessin violència, es donaria una **revolució pacífica**.

Revolució de Setembre del 1868
Moviment revolucionari, conegut també amb el nom de *La Gloriosa*, que foragità del tron espanyol Isabel II i obrí un període de llibertats democràtiques durant el qual irromperen en la vida política, plenament conformats i amb programes propis, el moviment obrer i la petita burgesia (1868-74). La inadequació del règim polític isabelí a les necessitats del procés industrialitzador es féu més evident arran de la crisi econòmica del 1866 i féu adoptar a la burgesia industrial i financera una actitud contrària a aquell. A l’agost del 1866, a Ostende, i amb l’objectiu d’implantar un règim basat en el sufragi universal, arribaren a un pacte els partits demòcrata i progressista. S’hi afegí més tard la Unión Liberal, fet que assegurà la col·laboració d’un important sector de l’exèrcit. Les classes populars donaren suport a la insurrecció, que esclatà el 18 de setembre a Cadis, quan Prim i l’almirall Topete revoltaren l’esquadra. El moviment revolucionari s’estengué ràpidament per tot el litoral mediterrani. Des de Sevilla les tropes de Serrano avançaren cap a Madrid i a les proximitats de Còrdova. Isabel II, que estíuejava a Sant Sebastià, s’exilià a França (30 de setembre), i poc després fou constituït el govern provisional, dirigit per Prim i Serrano. A totes les ciutats de la perifèria mediterrània es formaren les juntes revolucionàries, les quals, comptant a molts indrets dels Països Catalans amb una forta presència republicana, procediren a la destrucció dels símbols de l’antic règim: la de Barcelona decretà l’enderrocament de la Ciutadella, la dissolució dels mossos d’esquadra i l’abolició de quintes i consums. La nova situació de llibertats democràtiques afavorí el ràpid desenvolupament del moviment obrer: es fundà la Federació de Les Tres Classes de Vapor, tingué lloc el congrés obrer de Barcelona (1870) i es constituí la

Revolució Francesa Oli del s XVIII que representa la presa de la Bastilla (14 de juliol del 1789)

Federació Regional Espanyola de l’Associació Internacional del Treball. El descontentament provocat per l’aprovació d’una constitució monàrquica menà els federals a l’aixecament durant la tardor del 1869, estès per Catalunya, el País Valencià, Múrcia, Andalusia, etc; la desfeta d’aquest havia de suscitar en una bona part de la classe obrera catalana una reacció de rebuig i malfiança envers un estat llunyà i aliè, que es concretaria en l’adhesió a l’internacionalisme bakuninià, mentre que un altre sector federal evolucionava vers el catalanisme. El fracàs republicà feia, doncs, inevitable la instauració, volguda per J.Prim, d’una monarquia democràtica en la persona d’Amadeu de Savoia, que el darrer intent insurreccional dels federals —el motí contra les quintes, a Gràcia, pel març del 1870— no pogué ja destorbar.

Revolució Francesa Període de la història de França (des de la formació dels Estats Generals, 5 de maig de 1789, fins al cop d’estat del 9 de novembre de 1799) que provocà la caiguda de l’antic règim i la presa del poder polític per part de la burgesia. La societat de l’antic règim no s’adequava a la nova realitat econòmica i social, en excloure del poder polític el sector més dinàmic de la societat, la burgesia. Les classes populars, víctimes de la crisi econòmica, forniren les forces de xoc revolucionàries. La filosofia de la *Il·lustració*, en proclamar la dignitat de l’home i els ideals de progrés i felicitat, assentà les bases ideològiques. L’etapa preliminar fou la revolta dels privilegiats (1787-89), que tingué lloc quan els ministres de la monarquia intentaren de resoldre la crisi econòmica suprimint els privilegis fiscals. L’Assemblea de Notables (1787) i els Parlaments es negaren a secundar les reformes i imposaren la convocatòria d’Estats Generals, que es reuniren a Versalles el 5 de maig de 1789. Però el procés revolucionari havia estat engegat i els diputats de la burgesia (Tercer Estat) exigiren de deliberar en comú amb els altres Estats i es constituïren en Assemblea Nacional. La majoria dels diputats eclesiàstics i part dels nobles se’ls ajuntaren i el 9 de juliol de 1789 fou proclamada l’Assemblea Nacio-

Fidel Castro amb combatents durant la **revolució** cubana (1953-60)

nal Constituent (1789-91). Davant el perill d’una contrarevolució, el poble de París es mobilitzà i el 14 de juliol de 1789 tingué lloc la presa de la Bastilla, símbol de l’absolutisme monàrquic. Fou creada la guàrdia nacional, a les ordres de La Fayette, i el moviment s’estengué arreu del país. Molts aristòcrates emigraren i es desenvolupà una àmplia insurrecció camperola (la Grande Peur del 1789). L’Assemblea abolí el règim feudal i aprovà la declaració dels *Drets de l’Home i del Ciutadà*. Davant la resistència reial, el poble de París es dirigí a Versalles i imposà el trasllat del rei i l’Assemblea a París. El rei, contrari als avenços revolucionaris, intentà de fugir a l’estranger, però fou detingut a Varennes (21 de juny de 1791). Per fi fou votada la Constitució (3 de setembre de 1791), liberal, burgesa i monàrquica, i l’Assemblea Constituent donà pas a l’Assemblea Legislativa (1791-92). Els aldarulls populars del 10 d’agost de 1792 a París significaren una segona revolució, de caràcter decididament democràtic i popular, impulsada pels *jacobins* i els *sans-culottes*. Fou abolida la monarquia i proclamada la república i l’Assemblea Legislativa donà pas a la *Convenció Nacional* (1792-95). Lluís XVI fou condemnat a mort i executat (21 de gener de 1793). La Convenció hagué d’enfrontar-se amb la insurrecció reialista de la Vendée, que aglutinà el descontentament de les masses camperoles. La guerra exterior cresqué perillosament: pràcticament tot Europa estava en guerra contra la França revolucionària. Els *girondins*, incapaços de controlar la situació, foren suplantats pels jacobins (juny del 1793), dirigits per J.P.Marat, G.J.Danton i M.Robespierre. Fou creat el *Tribunal Revolucionari de París* i el *Comité de Salvació Pública*, i fou promulgada la Constitució de l’any I (1793). Assassinat Marat i desplaçat Danton, Robespierre pujà al poder i, recolzat en els *sans-culottes*, desencadenà el *Terror*, impulsà mesures revolucionàries radicals, aconseguí de dominar la revolta de la Vendée i la insurrecció federalista i rebutjà victoriosament la invasió estrangera. La burgesia, que s’oposava a la política econòmica i social que intentava aplicar Robespierre, aconseguí, mitjançant el cop d’estat del 9 de termidor de l’any II (27 de juliol de 1794), la caiguda de Robespierre, que fou executat juntament amb Saint-Just i d’altres dirigents jacobins. S’inicià així la *Reacció termidoriana*, que desmantellà l’obra dels jacobins i significà la recuperació del control del procés revolucionari per part de la burgesia. Se succeïren els cops d’estat, tant contra els realistes, que guanyaven terreny, com contra les esquerres triomfants en les eleccions. Les victòries bèl·liques donaren força i prestigi a Napoleó Bonaparte, que, amb l’ajuda de Sieyès i d’altres membres del Directori, donà el cop d’estat del 18 de brumari (9 de novembre de 1799), que representà la fi del procés revolucionari i l’inici d’una nova etapa: el *consolat*.

Revolució Industrial Procés d’industrialització, amb el conjunt de transformacions econòmiques i socials que aquest comporta. L’expressió aparegué a França entorn del 1820, per a designar el conjunt de canvis que la industrialització havia introduït en la societat anglesa. Les primeres anàlisis històriques es limitaven a considerar el cas britànic, elevant-lo a model únic i universal. Des del 1952, però, Gerschenkron proposà un model “graduat” per a la resta de països del món, amb variants que dependrien del grau d’endarreriment en què es trobava cada país en el moment d’iniciar la seva industrialització. L’experiència dels països subdesenvolupats i els fracassos de qualsevol intent de repetir, al s XX, una industrialització en les condicions històriques de la britànica —que aparegué en un context mundial radicalment distint i comportà unes mobilitzacions inicials de capital molt reduïdes, que feien possible la floració d’iniciatives individuals— han anat desviant l’atenció de la Revolució Industrial, com a fenomen de validesa universal, cap als distints models d’industrialització. Pel que fa referència als Països Catalans, hom no pot parlar d’una revolució industrial global, per tal com no formaven una unitat econòmica en industrialitzar-se. Hom podria dir que el procés fou molt primerenc al Principat, on la revolució industrial s’inicià al s XVIII i es trobà plenament i irreversiblement consolidada cap al 1840, en estreta dependència, però, del mercat interior de l’estat espanyol.

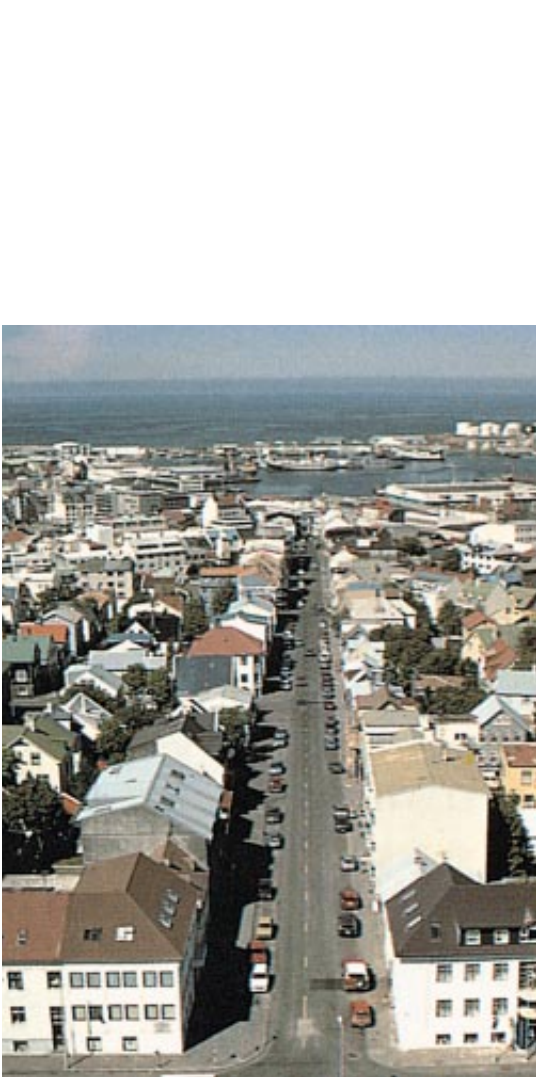
Revolució Russa Procés revolucionari que, a Rússia, posà fi a l'autocràcia dels tsars i dugué a la instauració d'un règim socialista. Cal distingir-hi dues fases: la primera, coneguda com a *Revolució de Febrer* (març, segons el calendari gregorià), forçà l'abdicació de Nicolau II; la segona, anomenada *Revolució d'Octubre* (novembre, segons el calendari gregorià), donà el poder al partit bolxevic. Les arrels de la revolució del 1917 es poden situar en les contradiccions existents tant en el si del sistema sòcio-econòmic com entre aquest i el règim polític. La Primera Guerra Mundial, amb les repetides derrotes de l'exèrcit rus a mans dels austro-alemanys i el desballestament de l'economia, fou el detonant que féu esclatar la revolució. El descontentament dels treballadors i de la burgesia s'accentuà pel gener i el febrer del 1917 amb les dificultats per a obtenir queviures, la manca de primeres matèries a les indústries i l'acomiadament de milers d'obrers. A partir del 27 de febrer (segons el calendari occidental) se succeïren les vagues i les manifestacions. El 12 de març la major part de les tropes de la guarnició s'uní a la revolta, nombrosos edificis públics foren ocupats i, detinguts alguns ministres i generals, el govern imperial hagué de dimidir. Es constituïren dos poders: l'un, sorgit de la дума, prengué el nom de Comitè executiu de la дума; l'altre fou el Comitè executiu del soviets d'obrers i soldats de Petrograd, format majoritàriament per menxevics i socialrevolucionaris. Les negociacions entre tots dos comitès conduïren, el 15 de març, a la reconversió del primer en govern provisional, sota la presidència del príncep G.E.L'vov, de predomini liberal. Nicolau II la nit del 16 al 17 de març abdicà a favor del seu germà el gran duc Miquel, que no intentà de regnar: la monarquia restà en suspens. De fet, s'establí una república en la qual el poder era compartit per un govern provisional desconnectat de la realitat del país i per una munió de soviets, encapçalats pel de Petrograd. Aquesta dualitat de poders reflectia el radical enfrontament entre burgesia i noblesa, d'una banda, i classes populars, de l'altra. A la recerca d'un triomf militar que permetés la consolidació d'un règim liberal burgès, el govern provisional preconitzà la continuació de la guerra i l'ajornament de les grans reformes. Els partits d'esquerra es mostraven units reclamant l'armistici i la immediata ocupació de les grans propietats pels camperols, però es dividiren en plantejar-se si el proletariat havia d'aliar-se amb la burgesia i conformar-se amb les concessions que aquesta li fes o bé havia d'imposar el seu projecte de societat socialista. La presència de Lenin (arribat el 16 d'abril gràcies a l'ajut alemany) fou decisiva: en els seus articles periodístics exposà “les tesis d'abril” en defensa de la darrera possibilitat. El 7 de maig s'obrí a Petrograd la conferència panrussa del partit bolxevic, que acceptà les formulacions de Lenin. Mentrestant, el príncep L'vov hagué de formar el seu segon govern (18 de maig — 20 de juliol) que donava una major representació als socialrevolucionaris i menxevics; la política moderada d'aquests, fent costat a la dreta en moltes qüestions, desplagué a les masses, part de les quals començà a decantar-se vers els bolxevics. Del 16 de juny al 7 de juliol s'aplegà el primer congrés panrús dels soviets, amb 533 delegats menxevics i socialrevolucionaris i 105 bolxevics, on aquests, per boca de Lenin, es manifestaren disposats a prendre el poder i impedir la implantació de la república liberal burgesa. L'enfrontament entre govern i masses s'aguditzà a la darrerria de juny, quan l'exèrcit rus, a petició dels aliats, desfermà una ofensiva a la regió de Tarnopol; el seu fracàs provocà manifestacions i revoltes (“les jornades de juliol”), en què intervingueren els bolxevics, la qual cosa donà ocasió al govern per a perseguir-los: Lenin hagué de fugir a Finlàndia i el diari “Pravda” fou suspès. El 20 de juliol L'vov dimitií; Kerenskij formà un nou govern (5 d'agost). A la conferència d'estat convocada per Kerenskij a Moscou el 25 d'agost, el general Kornilov demanà la dissolució dels soviets, tot cercant la formació d'un bloc contrarevolucionari; no havent-ho aconseguit, Kornilov temptà d'assumir el poder mitjançant un cop de força, que fou repel·lit amb l'activa participació dels bolxevics. Kerenskij, que havia desplagut tant a la burgesia com a les classes populars, tractà d'afermar la seva autoritat recolzant-la en un “pre-parlament” (el

Consell provisional de la república), dipositari de la sobirania nacional fins a la reunió d'una assemblea constituent; els bolxevics refusaren de participar-hi, i així començà la batalla entre Kerenskij i els bolxevics, que cada vegada gaudien de més poder en el si dels soviets. Lenin, havent retornat el 20 d'octubre, féu que el partit fixés la insurrecció armada per als primers dies de novembre, en què hi havia previst un nou congrés dels soviets, a fi que hagués d'acceptar els fets consumats. Un comitè militar revolucionari, teòricament encarregat de defensar Petrograd d'un eventual atac alemany, organitzà la insurrecció, que esclatà el vespre del 6 de novembre; en menys de 24 hores, els aproximadament 10 000 homes de les milícies bolxevics, amb l'ajut de soldats i mariners, ocuparen els centres vitals de la capital sense trobar gairebé resistència; els ministres, refugiats al Palau d'Hivern, foren detinguts la nit del 7 al 8, llevat de Kerenskij, que havia anat a la recerca de tropes fidels al govern provisional. La mateixa nit del 7 al 8 s'inaugurà el segon congrés dels soviets —on els bolxevics eren majoria—, que decidí d'assumir tots els poders, i que en la seva segona i darre-ra sessió, la nit del 8 al 9, aprovà els decrets sobre la pau i sobre la terra (expropiació de les grans propietats) i designà un nou govern, el Consell de comissaris del poble, presidit per Lenin i compost exclusivament per bolxevics. Així naixia el primer règim socialista.

Revolució Xinesa Procés de transformació socialista de la Xina. L'1 d'octubre de 1949 **Mao Zedong**, màxim dirigent dels comunistes, proclamà a Pequín la República Popular Xinesa i el 14 de febrer signà un tractat d'amistat i cooperació amb l'URSS. La victòria militar inicià una primera fase revolucionària destinada a combatre la burgesia reaccionària, el subdesenvolupament, la manca d'educació, les diferències regionals, el burocratisme, la corrupció, les drogues, les inundacions, les rates i els mosquits, etc. Quatre fets marcaren aquesta etapa: la primera reforma agrària (1947 i 1950), que eliminà els latifundis no conreats, la reforma de l'idioma, la llei de casament (1950), que emancipà la dona i ajudà a destruir la rígida estructura familiar tradicional, i la guerra de Corea (1950-53), la qual absorbí una gran part dels esforços revolucionaris, però en canvi li donà una imatge de credibilitat revolucionària a tot el Tercer Món. Aquesta fase de destrucció de la societat feudal donà pas a la concepció d'un model revolucionari agrari, diferent del soviètic, i a l'establiment de les bases d'aquesta societat socialista. El 1953 fou posat en funcionament amb l'ajut soviètic el primer pla quinquennal (1953-57), el qual suprimí progressivament l'empresa privada i augmentà l'índex de creixement del PNB pel damunt del 10% anual. El nivell de vida millorà notablement com a conseqüència d'aquest esforç. La revolució política restà institucionalitzada en la constitució del 1954, basada en les assemblees populars. Les resistències als canvis foren anorreades sovint per mètodes violents, però en canvi fou estimulada la crítica popular. Les relacions amb l'URSS, però, empitjoraren a causa de les diferències estructurals entre ambdues revolucions. El segon pla quinquennal (1958-63) radicalitzà la reforma agrària, creà comunes populars, les quals esdevindrien el veritable eix econòmic i social de la revolució, i insistí en la industrialització pesada i en les obres d'interès col·lectiu. El pla fallí bàsicament per errors d'apreciació i d'organització, i la Xina hagué d'establir un rigorós racionament i importar aliments. Les rectificacions introduïdes al pla revisaren els objectius i les prioritats. Hom posà l'accent en la producció agrícola i la indústria lleugera i foren abandonats els grans projectes d'indústria pesant. La crisi del 1959 motivà fortes tensions al si del PC xinès, i Liu Shaoji substituí Mao Zedong a la presidència de la República. D'altra banda, les dificultats econòmiques i polítiques coincidiren amb la ruptura amb l'URSS (1960). Sotmesa a un sever bloqueig occidental i perdut el suport soviètic, la Revolució Xinesa intensificà la seva línia tercermundista, ja posada en relleu el 1955, a Bandung. Les resistències internes amb les quals topava la revolució xinesa motivaren una primera crida de Mao (juliol del 1964) a les masses a fi d'endegar de nou la revolució (*Revolució Cultural*). Fou una revolució dins el sistema i volgué demostrar que la construcció

Revolució Xinesa Mao Zedong parlant a membres del PC xinès

Vista de Reykjavík

d'una societat socialista xinesa no acabaria en la lluita de classes. A la primavera del 1966 els sectors moderats començaren a ésser desplaçats pels maoistes. Liu Shaoji i Deng Xiaobing foren acusats de reaccionaris i la revolució fou accelerada a fi que arribés a totes les masses xineses pel damunt dels quadres del partit i estatals. Al començament del 1967 l'exèrcit s'incorporà a la Revolució Cultural i un any més tard Liu Shaoji fou destituït. El IX Congrés del PC xinès nomenà Lin Biao hereu de Mao Zedong, mentre xinesos i soviètics combatien a les vores dels rius Ussuri i Amur. Tanmateix el 1969, quan la revolució començà a estabilitzar-se, el govern xinès mirà de millorar les relacions amb l'URSS i amb els EUA. Al ple del Comitè Central de Lushan es manifestaren les primeres desavinences entre Mao i Lin Biao. La polèmica amb l'URSS dividí l'equip revolucionari i Lin Biao es decantà cap a una reunificació del camp socialista, però el 13 de setembre de 1971 Lin Biao desaparegué en un accident aeri quan fugia cap a Moscou. Zhou Enlai imposà una política de recuperació econòmica i d'aproximació als EUA. Aquesta política es reflectí ràpidament a diversos nivells: el 1971 la Xina fou admesa a l'ONU i el 1972 el president nord-americà, Richard Nixon, visità la Xina. L'amenaça soviètica esdevingué l'eix de la revolució, que s'havia de defensar dels seus enemics forans. El X Congrés del PC xinès (1973) confirmà Mao com a president del partit i equilibrà els càrrecs entre el corrent provinent de la Revolució Cultural i l'economicista. La mort de Zhou Enlai (gener del 1976) i de Mao (setembre del 1976) complicà la lluita entre les dues línies revolucionàries amb una pugna pel poder. Al començament del 1977 el corrent economicista, encapçalat per Hua Guofeng i Deng Xiaobing, havia conquerit el poder i decantà la revolució cap a la industrialització i la modernització del país per damunt de l'estricta lluita de classes. El procés a la *Banda dels Quatre* (1976-81) representà la fi de la Revolució Cultural i l'inici de la desmaoització de la Xina.

Reykjavík Capital d'**Islàndia** (101 855 h [1993]). És situada a la costa SW de l'illa a la vora de l'àmplia badia de Faxaflói i prop de la península de Reykjanes. S'aixeca en una de les zones volcàniques de l'illa, cosa que origina la presència de nombroses solfatares i fonts d'aigua calenta, les quals són aprofitades mitjançant una xarxa de distribució i nodreixen de calefacció les cases. A les funcions administratives, pròpies de la seva capitalitat, uneix una destacada importància comercial i industrial; aquesta última basada en les construccions navals i les indústries alimentàries (conserves de peix). Centre d'ensenyament superior: Háskóli Íslands, fundada el 1911. Té aeroport internacional. És bisbat catòlic.

Reynolds, Joshua (Plymton, Devon 1723 — Londres 1792) Pintor anglès. A Itàlia (1750-52) recercà l'estil dels pintors bolonyesos i romans dels ss XVI i XVII. Intentà de seguir dins el retrat l'estil històric dels grans mestres italians introduint escenes clàssiques en els seus retrats: *Keppel* (1753). Fou pintor del rei (1784) i el gran retratista de la seva època; muntà un taller de fabricació de retrats. Cal esmen-

pals: la vall de Barravés (al sector occiden-tal) i la vall de Castanesa, pertanyents a la conca de la Noguera Ribagorçana, i la vall de Benasc, íntegrament a la conca de l'Éssera. Tancada entre muntanyes (entre les quals destaca especialment el massís de la Maladeta, amb el Pic d'Aneto, 3 404 m), aquesta subcomarca presenta nombroses afinitats tant econòmiques com històri-ques i socials amb la comarca adminis-trativament catalana de l'Alta Ribagorça, de la qual només resta separada per la Noguera Ribagorçana, riu que actua sovint com a límit entre les comunitats autònomes d'Aragó i Catalunya. La Baixa Ribagorça, per la seva banda, és situada a la depressió mitjana dels Pre-pirineus, entre les Serres Interiors i les Serres Exte-riors, que marquen la transició vers la depressió de la vall de l'Ebre. Comprèn la conca mitjana de l'Isàvena, la vall del Riu Guart i el sector occidental de la Noguera Ribagorçana. La seva extrema accidentalitat fa que hi hagi una gran varietat climà-tica, varietat que ha marcat les formes de vida tradicional. Al sector septentrional hi ha un predomini dels climes d'alta mun-tanya, caracteritzats per hiverns freds i llargs amb nevades freqüents i abundoses. Pel contrari, als sectors més meridionals, marcats per climes mediterranis de transi-ció, l'aridesa pot arribar a ésser extrema. La vegetació reflecteix aquesta diversitat climàtica i comprèn des dels boscs i prats alpins de les altes muntanyes als alzinars propis de la Baixa Ribagorça (en bona part substituïts per pins). En general, però, en l'actualitat hi ha un predomini important de les pinedes i, com a característica bàsi-ca, una forta degradació de la vegetació natural de la Ribagorça a causa de l'acció humana. L'evolució comarcal, econòmi-cament molt depressiva, s'ha vist afectada per diversos factors, però especialment per la manca de nuclis aglutinadors, pel despoblament accelerat i pel predomini d'un sector primari amb escasses perspec-tives. La conjunció d'aquests factors ha fet de la Ribagorça una comarca poc cohesio-nada internament i amb una dinàmica econòmica molt negativa. El 51% de la població es dedica al sector primari amb considerables diferències segons els in-drets. A la Baixa Ribagorça predomina el conreu de la terra (especialment cereals), que tendeix a combinar-se amb la rama-deria (oví i porcí), mentre que a l'Alta Ribagorça el sector primari és basat en la ramaderia (oví i boví) i els conreus es redueixen als farratges (especialment pra-des polífites). La indústria és gairebé ine-xistent a la comarca. Les iniciatives són molt aïllades i només té una certa força l'aprofitament hidroelèctric, concentrat a les conques de la Noguera Ribagorçana i de l'Éssera. Quant al sector terciari, només cal esmentar el creixement turístic de la vall de Benasc, fet a partir dels setanta. Les activitats comercials són escasses. Dins de la comarca, només Benasc, Castilló de Sos i Benavarri tenen un cert pes, que queda molt apagat per la notable influència de Pont de Suert i Graus (ja fora de la comar-ca). Les vies de comunicació principals són la N-340, de Tortosa a França, que segueix el curs de la Noguera Ribagorçana, i la que va de Castilló de Sos a Graus, seguint el curs de l'Éssera. La despoblació ha estat constant a la comarca. El 1991 hi havia un total de 6 719 h, dada que con-trasta amb els 17 501 h censats el 1930.

Ribalta, Francesc (Solsona 1565 — València 1628) Pintor. Hom creu que es formà a Barcelona. Molt jove s'establí a Madrid. La seva formació fou influïda pels pintors italians i castellans, aleshores actius a El Escorial, com Navarrete el Mut, Zuccaro i Tibaldi, tots ells dins el corrent manierista classicista. Casat a Madrid amb Inés Pelayo, treballà per als convents de la cort. D'aquesta època cal esmentar *La Cru-cifixió* (1582). Establert a València cap el 1599, fou protegit pel patriarca i virrei Juan de Ribera i esdevingué aviat cap de l'escola valenciana de pintura. L'any 1607 era membre del col·legi de pintors de València. Mort el seu protector Juan de Ribera, es creu, amb molta raó, que del gener del 1613 al novembre del 1615 viat-jà a Itàlia. És a partir d'aquestes dates que hom pot veure un canvi radical en el seu estil, amb l'evolució vers un naturalisme tenebrista i una major concreció escultòri-ca de les seves formes, conseqüència del nou corrent italià que informarà el primer terç del s XVII. Els encàrrecs, massa nom-brosos, fan que, al seu voltant, es formi un taller, fet que fa difícil d'esbrinar la pater-nitat de moltes de les seves obres.

Mapa físic de la Ribera Alta

 Ribera Alta	
<div><div><div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
superfície:	901 km²
població:	194 738 h (1991)
capital:	Alzira

Camps de tarongers entre Alzina i Carcaixent a la Ribera Alta

riber [*Ribes* *sp*, família de les saxifragàcies] *BOT* Gènere d'arbusts caducifolis, de fulles alternes i palmades, de flors regulars, epí-gines i pentàmeres, agrupades en raïms axil·lars, i de fruits en baia. Els fruits són anomenats *ribes* o *groselles*, i sovint són comestibles, al natural o preparats en forma de melmelada, de compota o de xarop de grosella.

Riber i Campins, Llorenç (Campanet, Mallorca 1881 — 1958) Escriptor. Ordenat de sacerdot el 1905, aquell mateix any fou nomenat catedràtic de retòrica i poètica i perfecció de llatí al seminari. Entusiasta del moviment catalanista, col·laborà acti-vament a la revista literària “Mitjorn” (1906-07) i intervingué al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (Bar-celona, 1906). Proclamat mestre en gai saber als Jocs Florals del 1910, el 1912 publicà el llibre de poemes *A sol ixent*. El 1913 s’instal·là a Barcelona, on féu de capellà d’una família aristocràtica i treba-llà com a traductor al Foment de Pietat Catalana i a la Fundació Bernat Metge. Continuant la trajectòria iniciada a *Lliris del camp* (1909), redactà llibres religiosos en prosa més o menys poètica i retòrica: *Els sants de Catalunya* (1919-22), *Els camins del paradís perdut* (1920), *Any cristià* (1929-30), *Per l’altar i per la llar* (1928), etc. El 1917 publicà un llibre de poemes hagiogràfics (*Les Corones*) i, després de tra-duir Virgili (1917-18), repregué la pròpia obra amb *Al sol alt* (1924). Des d’aleshores intensificà, en canvi, les col·laboracions als diaris i a revistes. El 1927 fou nomenat “representant regional” de Mallorca a l’Academia Española de Madrid, cosa que li valgué l’enemistat d’Antoni M.Alcover i

la suspicàcia del clercat català, perseguit per la Dictadura. Des d’aquell moment augmentà les seves relacions amb Madrid, on s’establí d’una manera definitiva des-prés de la guerra civil. El 1935 començà a col·laborar a la revista dretana de Ramiro de Maeztu “Acción Española”. Del juliol del 1936 fins al 1939 visqué a Campanet i donà classes a l’Institut Ramon Llull de Palma de Mallorca. Després de la guerra, féu un bon nombre de traduccions en cas-tellà i escriví llibres de divulgació històri-ca, també en castellà.

Ribera, Juan de sant (Sevilla ~1532 — València 1611) Eclesiàstic i alt funcionari reial. Fou elegit bisbe de Badajoz el 1562 malgrat no tenir encara l’edat canònica. Propugnà el concili provincial de Com-postel·la el 1565, la reforma personal dels bisbes i la vida pastoral. La inquisició l’acusà de contactes amb els il·luminats de Llerena, tot i que els combaté. El 1568 el papa Pius V li atorgà el títol de patriarca d’Antioquia i l’ascendí a arquebisbe de València (1568), on entrà oficialment el 1569. Per a la formació de sacerdots fundà el Col·legi del *Corpus Christi*, del qual redactà personalment les constitucions a partir del 1600 i que dotà amb obres d’art i una biblioteca de gran valor. Reformà la Universitat de València, de la qual fou canceller. Nomenat lloctinent general de València per Felip II el 1602, l’oposició de part de l’aristocràcia l’obligà a renunciar el 1604. Respecte al problema morisc dugué a terme durant trenta anys frustrats intents d’atracció i conversió, però des del 1602 es convertí en un dels més fermes advocats de llur expulsió. Fou beatificat el 1796 i canonitzat el 1960.

Ribera i Cucó, Josep de (Xàtiva 1591 — Nàpols 1652) Pintor d’origen valencià, però italià d’adopció, conegut amb el sobrenom de *Lo Spagnoletto*. Es creu que de l’any 1611 al 1615 estigué a Roma fre-qüentant l’Accademia di San Luca, d’on anys més tard fou nomenat acadèmic (1626). Per raons de tipus personal fugí a Nàpols, on s’establí definitivament. Molt aviat fou protegit pels representants de la corona de Castella: el duc d’Osuna i el comte de Monterrey, virreis a Nàpols. Ben aviat un gran nombre de les seves obres arribaren a la Península Ibèrica, i introduï-ren, d’aquesta manera, el nou estil. Cal distingir en la seva obra una evolució esti-lística de manera inversa a la de Caravag-gio. El tenebrisme progressiu d’aquest és en Ribera un aclariment progressiu. Entre les seves obres destaquen: el *Naixement* (1643) de la catedral de València, el *Calva-ri* (1616-20) de la col·legiata d’Osuna, *La Pietat* (1637), per a la cartoixa de San Mar-tino a Nàpols, la *Puríssima Concepció* (1635), del convent de Las Agustinas, de Salamanca; el *Martiri de San Sebastià* (1628), el cruel *Apol·lo escorxant Màrsies* (1637), de la cartoixa de San Martino a Nàpols, el retrat *Equestre de don Joan d’Àustria* (1648), etc.

Ribera Alta, la Comarca del País Va-lencià, a la regió de València (901 km²; 194 738 h [1991]). Cap de comarca, Alzi-ra. Comarca fonamentalment plana, els límits són poc clars cap al N amb l’Horta, on la diferència és marcada pel paisatge agrari, bé que hi ha una ampla faixa de transició. Cap a l'E el pas a la Ribera Baixa és poc clar també a causa de l’existència d’un terreny intermedi semblant, però els paisatges típics de les dues Riberes són diferents: l’arròs enfront del taronger. Físi-cament la comarca correspon al curs baix de la vall del Xúquer abans de l’entrada en el seu delta, que forma la Ribera Baixa i ofereix un paisatge d’un ampli pla obert cap al N i l'E. La vegetació a la major part de la comarca té caràcter mediterrani meridional i correspon al domini de la màquia de llentiscle i margalló. Destruïda la màquia quasi totalment, són abun-dants sobretot, a hores d’ara, les brolles calcícoles de romaní i bruc d’hivern, de vegades cobertes d’un estrat de pi blanc més o menys clar. L’activitat agrària s’estén sobre el pla al·luvial i els vessants més suaus de les muntanyes; dóna lloc a dos paisatges diferents, el secà, amb unes 13 000 ha i el regadiu, amb més de 39 000 ha. L’agricultura de regadiu ha estat el fet dominant de la vida econòmica de la Ribera Alta, i avui, bé que ha perdut importància, continua essent la base prin-cipal. El 1990, era el conreu fonamental amb més de 29 414 ha. D’aquestes, unes 20 100 són de taronger i la resta, mandari-ners. Els altres conreus de regadiu són les

hortalisses, amb una atenció especial als tomàquets, les cebes i les carxofes, els arbres fruiters i l'arròs. El secà ocupa ara els vessants muntanyosos i les parts ondulades, dedicat a garrofers, oliveres i vinya. La ramaderia és molt limitada. L'activitat industrial ha estat tradicionalment secundària; tanmateix es desenvoluparen activitats relacionades amb el camp, magatzems de fruites, envasos de fusta, paper, molins d'arròs. Els darrers decennis han començat a desenvolupar-se noves activitats industrials que han canviat en part el predomini agrari; mobles, conserves i sucres de fruites, tèxtils, confecció, material de construcció, productes químics, productes alimentaris, etc. El sistema de comunicacions és constituït bàsicament per la carretera nacional 340 de València-Alacant-Múrcia i per les carreteres comarcals 3 320 (Xàtiva-Silla) i 3 322 (Tavernes de Valldigna-Llíria, per Xiva). Els ferrocarrils que travessen la comarca són els de la línia València-La Encina, de RENFE, i el molt utilitzat de València-Castelló de la Ribera, de la xarxa FGV.

Ribera Baixa, la Comarca del País Valencià a la regió de València (277 km²; 68 972 h [1991]). Cap de comarca, Sueca. Comarca costanera, els seus límits només són precisos al S, on s'alça la serra de Corbera, últim contrafort del sistema ibèric i divisòria amb la Valldigna (Safor). Cap al N, la ratlla amb l'Horta és marcada per l'Albufera, bé que físicament el pas és imperceptible. A l'E, marquen el límit amb la Ribera Alta la unió del riu Magre i el Xúquer. La costa és baixa i arenosa, llevat del promontori de Cullera, avançada a la mar del Sistema Ibèric; aquesta costa d'àmplies platges amb dunes longitudinals, separa la mar de les zones marjalènques, que són l'origen de tota la comarca i que han estat dessecades per l'acció humana i aprofitades per al conreu de l'arròs. Mostra clara d'aquest caràcter pantanós és l'existència de sectors embassats d'aigua dolça com l'Albufera o l'estany de Cullera. Les úniques elevacions a la comarca són les corresponents al vessant N de la serra de Corbera, que s'alça bruscament amb un fort pendent sobre el pla. El clima és el típic mediterrani marítim, d'hiverns suaus i estius calorosos, precipitacions febles (sobre els 500 mm anuals) amb una forta oscil·lació anual, d'un màxim molt marcat a la tardor (novembre, octubre, setembre) i un màxim secundari en el període febrer-març. Forma l'eix de la comarca el curs del Xúquer. Situada principalment dins el domini de la màquia de llentiscle i margalló, presenta a la part septentrional, plana, sobretot vegetació de marjal, avui transformada en gran part en camps d'arròs. A la part meridional, més muntanyenca, apareix el paisatge típic de la muntanya marítima valenciana: màquia molt reduïda, extenses brolles de romaní i bruc d'hivern, sovint amb pi blanc. La vegetació espontània és molt reduïda a causa del caràcter agrícola de gairebé tot el terreny. L'acció humana ha convertit aquesta comarca, originalment marjalenca, insalubre i inhabitada, en un espai agrícola amb una proporció de terreny conreat que arriba al 82%. Les 22 600 ha conreades són pràcticament totes de regadiu (només unes 14 ha de secà). L'agricultura de regadiu ha estat i és l'element determinant de l'economia comarcal. L'època daurada de l'arròs s'estengué des de mitjan s XIX fins al decenni del 1950, però les possibilitats econòmiques que oferia provocaren una tendència a l'estancament que obligà a la recerca de noves bases agràries, i fou el taronger el conreu substitutiu de l'arròs. El binomi taronja-arròs cobreix el 87% del regadiu de la Ribera Baixa. La resta de conreus són secundaris: hortalisses, tomàquets i cebes, blat de moro i lleguminoses. La ramaderia és com més va menys important. Tradicionalment les activitats industrials es limitaven a les derivades dels productes agrícoles: molins arrossers, magatzems per a condicionament de fruites. Els darrers anys ha aparegut una modesta indústria diversificada que ha canviat poc el caràcter agrari general: plàstics, derivats de la fusta i automòbils són les principals activitats secundàries de la comarca. Una activitat dels darrers anys de notable importància ha estat el turisme; l'aprofitament de les àmplies platges comarcals ha fet aparèixer dues grans concentracions turístiques: Cullera i Sueca. La densitat comarcal és forta, 256 h/km², amb uns màxims als municipis d'Almussafes i Cullera. Té dos grans municipis —

Ribera Alta		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alberic	27	8 608
Alcàntera	3,9	1 450
Alcúdia de Carlet, l'	23,7	10 024
Alfarb	20,6	1 335
Algemesí	41,5	25 375
Alginet	24,1	11 645
Alzira	110,4	40 309
Antella	17,6	1 635
Beneixida	3,2	489
Benifaió	20,1	11 912
Benimodo	12,5	1 710
Benimuslem	4,2	569
Carcaixent	59,2	20 208
Càrcer	7,6	2 009
Carlet	45,6	14 167
Castelló de la Ribera	20,3	6 967
Catadau	35,5	2 170
Cotes	64,3	386
Énova, l'	7,7	1 178
Gavarda	7,8	1 250
Guadassuar	35,3	5 387
Llombai	55,6	2 181
Manuel	6	2 421
Massalavés	7,5	1 500
Montroi	31,4	1 481
Montserrat d'Alcalà	45,6	2 546
Pobla Llarga, la	10,1	4 365
Rafelguaraf	16,3	2 419
Real de Montroi	18,3	1 828
Sallent de Xàtiva	14	490
Sant Joan de l'Énova	1,9	355
Senyera	2	825
Sumacàrcer	20,1	1 370
Torís	80,5	4 174
Ribera Alta, la	901,4	194 738

Ribera Baixa

superfície:

277 km²

poplació:

68 972 h (1991)

capital:

Sueca

MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km ²)	POBLACIÓ (1991)
Albalat de la Ribera	14,3	3 486
Almussafes	10,8	6 360
Corbera de la Ribera	20,3	3 141
Cullera	53,8	20 121
Favara de la Ribera	9,4	1 727
Fortaleny	4,6	999
Llaurí	13,6	1 391
Polinyà de la Ribera	12,7	3 064
Riola	5,6	1 652
Sollana	39,2	4 088
Sueca	92,5	22 943
Ribera Baixa, la	276,8	68 972

la Ribera Baixa Cullera ran de la costa

Mapa físic de la Ribera Baixa

la Ribera d'Ebre Vista de Benissanet

mie Royale com a retratista i el 1700 ho seria com a pintor d'història. Allà fou professor adjunt el 1702, titular el 1710 i rector el 1733. Lluís XIV l'ennoblí (1713) i Lluís XV el creà cavaller de l'orde de Sant Miquel (1727). En un món en el qual triomfava un classicisme majestuós però mesurat, introduí i féu triomfar la pomposa ampul·lositat dels seus retrats, inequí·vocament barrocs, que hom ha relacionat amb Rubens, però que també té el seu origen en l'estil hegemònic de l'art mediterrani del qual ell procedia.

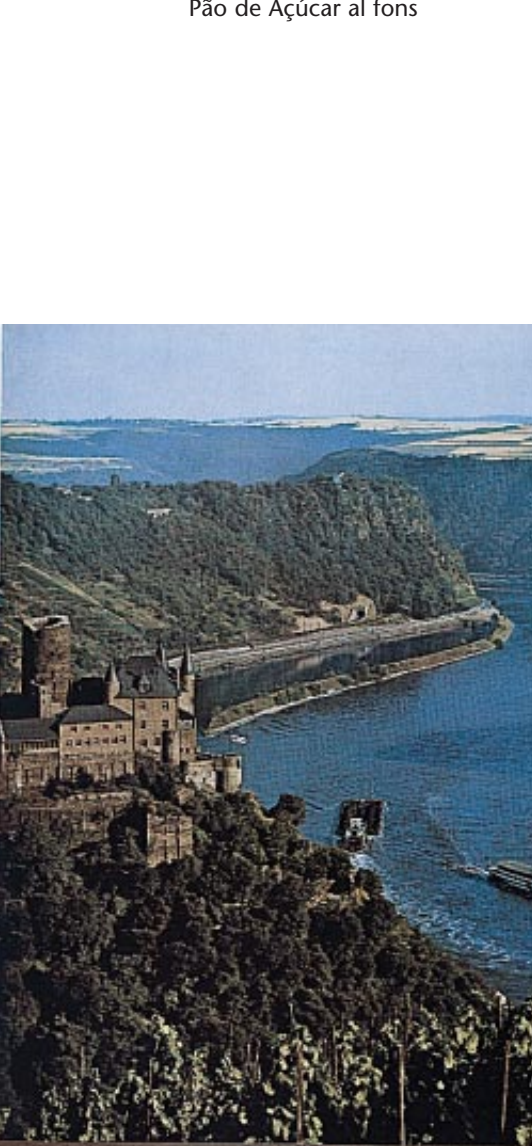
Rilke, Rainer Maria (Praga 1875 — Val-Mont, Vaud 1926) Poeta txec en llengua alemanya. Les seves primeres poesies es poden caracteritzar com a populars i malenconioses: *Ofrena als Lars*, 1896, *Coronat de somni*, 1897, etc. A París conegué P.Cézanne i A.Rodin (d'aquest fou secretari en 1905-06); publicà *El llibre de les imatges*, 1902, *Noves poesies*, 1907 i *L'altra part de les noves poesies*, 1908; tanmateix no fou realment reconegut fins a la publicació, el 1910, de la seva novel·la autobiogràfica Quaderns de Malte Laurids Brigge. Participà en la Primera Guerra Mundial i el mateix any (1914) escriví *Cinc cançons*. Establert (1921) a Suïssa, hi escriví les seves obres més complexes i difícils: les *Duïneser Elegien* (1922), que representen la *summa* conclusiva de la seva reflexió: nascudes d'una problemàtica existencial individual (inconsistència de la vida, caràcter inabastable dels sentiments, etc), tendeixen a una solució encara més radicalment individual, la poesia com a solució única del problema vital, i els *Sonette an Orpheus* (1923), obres, ambdues, molt meditades, que celebren la vida de l'home com a ésser hímnic i que han tingut una influència decisiva en tota la literatura europea del s XX. A la seva darrera època Rilke es dedicà a traduir Paul Valéry, i ell mateix escriví alguns poemes en francès. La seva correspondència (*Briefe 1899-1926*) fou publicada en 1929-37.

rima Terme de poètica que designa la total o parcial concordança de fonemes entre dos o més mots a partir de la darrera vocal accentuada, i especialment emprada per a obtenir terminacions iguals o semblants entre dos o més versos. Segons el grau de coincidència dels fonemes en els mots afectats, a partir de la darrera vocal accentuada, la rima pot ésser consonant, si aquesta coincidència és perfecta, i assonant, si només es produeix en les vocals; la coincidència ha d'ésser necessàriament fonètica, no pas gràfica. La consonància ha exigít l'aplicació de normes rígides, referides, per exemple, tant al vocalisme com al consonantisme, tant a la repetició indeguda de mots com a l'abús de rimes fàcils. L'assonància, conreada en gèneres d'origen popular i present en poemes cultes, especialment els narratius, com a efecte de descuits, no ha estat subjecta a regles tan estrictes. Pel que fa a la posició de l'accent en la rima, hom pot distingir entre rima oxítona, aguda o masculina, si recau a la darrera síl·laba del mot; paroxítona, plana o femenina, si a la penúltima; i proparoxítona o esdrúixola, si en l'antepenúltima. La posició normal de la rima és al final del vers, on adopta quatre tipus fonamentals de distribució: el continu, o successió monorima de més de dos versos, l'apariat, i, amb dues rimes, l'altern o encadenat (abab) i l'abraçat o croat (abba). Pot esdevenir-se també a l'interior del vers o rima interna.

Rimbaud, Arthur (Charleville 1854 — Marsella 1891) Poeta francès. Educat severament, manifestà aviat una rebel·lia i un inconformisme totals. Dotat d'una rara precocitat intel·lectual, a 14 anys componia poemes de gran perfecció inspirats en Victor Hugo i Baudelaire, els quals admirà sempre. Contrari a Napoleó III, celebrà la caiguda del II Imperi i l'aparició de la Commune (1871), i fugí de casa amb intenció d'arribar a París. En aquesta època començà la seva revolució poètica, caracteritzada per la ruptura formal amb qualsevol concepte de moral tradicional, amb la religió i amb la literatura. El fruit serà un dels seus poemes més colpidors: *Bateau ivre*. Anà a París (1871), on es lliurà, amb Verlaine, amb qui mantingué relacions homosexuals, a la vida bohèmia. Junts viatjaren per Anglaterra i Bèlgica, però a Brussel·les, després d'una greu ruptura, fou ferit pel seu amic d'un tret de pistola. En *Une saison en Enfer* (1873) el poeta fa un comiat de la poesia, de les seves rebel·lions i al·lucinacions. Tanmateix, tot

Rio de Janeiro amb la platja de Botafogo a primer terme i el Pão de Açúcar al fons

La fortalesa de Katz, a Alemanya, vora el Rin

això reapareix, i força accentuat, en *Illuminations*, poemes en prosa, la majoria escrits entre el 1874 i el 1875, que representen el final de l'evolució poètica de l'autor. Després del 1875, deixà absolutament d'escriure i emprengué una llarga sèrie d'aventures i viatges que el portaren a molts països, entre ells Java, Aràbia i Abissínia. A Abissínia es lliurà a tota mena de negocis, entre ells el contraban d'armes. Havent tornat a França per un tumor al genoll, a Marsella li amputaren la cama, i morí mesos després.

Rimskij-Korsakov, Nicolaj Alekseje·vič (Tikhvin 1844 — Ljubensk 1908) Compositor rus. Estudià música i alhora assistí a l'Escola de Marina. Abandonà l'exèrcit després d'escriure la primera simfonia (1865) i esdevingué catedràtic de composició del conservatori de Peterburg (1871). Des del 1883 fou sots-director de la capella imperial. Actuà per Europa com a director d'orquestra i alhora estrenà a Rússia òperes com *La nit de maig* (1880), *Sneguročka* ('La noia de neu', 1882), *Sadko* (1898), *Mozart i Salieri* (1898), *Tsar Saltan* (1900), *La ciutat invisible de Kitež* (1907) i *El gall d'or* (1909). Destituït del conservatori per simpaties revolucionàries, morí poc després. Les seves obres orquestrals més conegudes són el *Caprici espanyol* (1887), *Schéhèrazade* (1888), sovint emprada com a ballet, *La gran pasqua russa* (1888) i les tres simfonies.

Rin [*al: Rhein*] El major dels rius de l'Europa pròpiament occidental. Nascut a Suïssa, és fronterer amb Àustria, Alemanya i França; passa per Alemanya i, finalment, travessa els Països Baixos, on desguassa a la mar del Nord. Té 1 298 km de llarg, 196 300 km² de conca i un cabal final d'uns 2 250 m³/s de mitjana i 11 l/s/km². S'origina al llac Toma, a 2 344 m d'altitud, al peu del Mont Badus. Els seus afluents principals són el Hinterrhein, que ve dels Alps Rètics, l'Aar, més potent que el mateix Rin, el Neckar i el Main, provinents de Suàbia i Francònia, el Mosel·la i el Mosa. Mou diverses centrals elèctriques importants. El canal de Kembs facilita el tràfic fluvial des de Mannheim fins a Estrasburg i d'allí, per una branca, a Basilea, i per l'altra enllaça amb la conca del Roine per la comunicació amb la Doubs (canal Roine-Rin). El riu fou l'eix econòmic i polític de l'imperi de Carlemany, i, malgrat els nombrosos peatges senyorials, fou una de les rutes mercantils medievals més freqüentades, via de comunicació entre la mar del Nord i l'Europa alpina i mediterrània. Lluís XIV reivindicà el Rin com a “frontera natural” de França, suscitant un llarg plet amb Alemanya, l'últim episodi del qual fou la incorporació del Saarland a la RF d'Alemanya el 1957, després d'un plebiscit.

Rin del Nord-Westfàlia [*nom oficial en al: NordrheinWestfalen*] *Land* d'Alemanya que s'estén des de la conca del Münster al N fins al vessant septentrional del massís esquistós renà al S, i des del Weser a l'E a la frontera belgo-holandesa (34 070 km²; 17 349 700 h [1993]). La capital és Düsseldorf. L'eix aglutinador i que conforma tot el *land* és la vall del Rin, artèria vital de la regió. El clima és fred amb pluges inferiors als 600 mm anuals a les regions més baixes i superiors als 1 000 mm a les zones més altes. És el *land* més

poblat d'Alemanya amb una densitat mitjana de 494 h/km². L'extracció de ferro de Siegerland al s XIX creà una siderúrgia que gràcies a l'abundància de carbó ha donat lloc a la major concentració industrial europea i que alhora s'ha vist afavorida per la presència de la via navegable del Rin. La indústria siderúrgica es concentra a la conca del Ruhr. Paral·lela a aquesta siderúrgia hi ha una potent indústria de transformació: maquinària, automòbils, equipament, química i tèxtil. El nucli més gran és Colònia.

ring *ESPORT* Quadrilàter on tenen lloc els combats de boxa o de lluita. Els seus costats oscil·len entre els 4,35 i els 6 m, l'envolten tres fileres de cordes tesades entre quatre pals col·locats als quatre angles. El sòl del quadrilàter, a una alçada d'1,30 m de terra, és cobert per una lona fixada al paviment sobre una capa de feltre, cautxú o altre material tou amb un gruix mínim de 2 cm.

rinoceront *ZOOL* Nom donat a diversos mamífers perissodàctils de la família dels rinoceròtids que pertanyen als gèneres *Rhinoceros*, *Dicerorhinus*, *Diceros* i *Ceratotherium*. Són animals de grans dimensions, cos pesant i massís, amb la pell molt gruixuda i generalment nua o gairebé nua i amb una o dues banyes permanents situades a la regió nasal, l'una darrere l'altra, l'anterior més desenvolupada que la posterior, i a vegades una tercera unida a la segona, ulls petits en posició lateral, orelles petites al capdamunt del cap, cua molt petita, cap curt o mitjà segons les espècies, amb el morro aplanat i amb un perfil que descriu una corba descendent des de la regió cranial fins a la facial de nivell més baix, i amb les potes curtes, molt robustes i acabades en tres dits ben diferenciats. Malgrat llurs dimensions, són animals molt porucs que solen fugir i que no ataquen sinó per defensar-se mitjançant una impetuosa càrrega contra l'enemic, en la qual aprofiten tot l'impuls de llur enorme massa i poden arribar a assolir els 45 km per hora. Habiten a les planes estèpiques, sabanes i boscs en zones properes a aiguamolls, llacunes o rius, o bé als entorns del bosc però sense endinsar-s'hi mai. Es nodreixen d'herbes que pasturen durant la nit, arrels i fruits, i es banyen molt sovint, cosa que aprofiten per a cobrir-se de fang, que els protegeix d'insectes. Habiten a l'Àsia meridional i a l'Àfrica.

Rio de Janeiro Capital de l'estat de Rio de Janeiro (5 473 909 h [1991]). Situada al S de la badia de Guanabara, s'estén entre petites planes al·luvials i relleus granítics, que estan situats paral·lelament a la costa, dels quals sobresurten dics de materials més durs i verticals, que tanquen la badia: Pedra Gavea, Corcovado, Pão de Açúcar, etc. Als peus d'aquests “pans”, de formes arrodonides, a causa de la descomposició química del granit, hi ha una gran acumulació de sediments, que són els que formen les cèlebres platges de Copacabana, Flamengo i Botafogo, que, juntament amb el carnaval, han convertit Rio en el centre turístic més important del país. És una gran aglomeració urbana d'uns 10 000 000 h, amb contrasts socials molt marcats i amb una forta immigració. És el segon centre industrial del país, amb una indústria molt diversificada: químiques, ciment, paper, vidre i alimentàries. Refineria de petroli. El seu port és un dels més actius del país. Té dos aeroports (Galeão i Santos Dumont). Centre d'ensenyament superior: Universidade Federal do Rio de Janeiro, fundada el 1920, i Universidade do Estado do Rio de Janeiro, el 1950.

Rioja, la Comunitat autònoma uniprovincial del N de l'estat espanyol, situada entre les comunitats autònomes de Castella i Lleó, País Basc, Navarra i Aragó (5 034 km²; 263 434 h [1991]). La capital és Logronyo.

LA GEOGRAFIA Fisiogràficament comprèn un sector de la serralada Ibèrica, d'afinitat castellana, i el NW de la depressió de l'Ebre, afí amb la Ribera de Navarra i amb Aragó. El Sistema Ibèric, a l'W i al S, fa de divisòria amb la conca del Duero, s'estén per les capçaleres dels afluents de l'Ebre i culmina a 2 262 m alt en el pic de San Lorenzo (serra de la Demanda). Constitueix la comarca dels *Cameros*, ramadera (bovins), que es despobla ràpidament, malgrat els recursos miners i hidroelèctrics. Hom hi distingeix

dues comarques. La Rioja Alta comprèn la vall de l'Ebre aigües amunt de Logronyo i les dels seus afluents Tíron, Oja, Najerilla i Iregua. La Rioja Baixa comprèn la resta de la vall alta de l'Ebre i les valls del Leza, el Cidacos i part de l'Alhama, que hi desguassen per la drete. Logronyo és l'enllaç entre ambdues comarques. L'agricultura és la base fonamental de l'economia riojana, amb regadius que faciliten una important diversificació de conreus molt rendibles. Ara bé, tot el sector meridional de la regió és pràcticament abandonat o bé amb explotació extensiva del bestiar boví o, en menor grau, oví. En canvi, la meitat septentrional, amb sòls profunds i topografia planera, reuneix condicions molt favorables per a l'activitat agrícola. La meitat de la superfície de regadiu es troba als marges de l'Ebre i la resta, en els seus afluents (hortes del Cidacos i de Alhama). Una gran part del secà és dedicat a la viticultura; la resta és dedicada als cereals. A les comarques de muntanya hi ha una certa indústria tèxtil i de la fusta, però actualment la zona de les riberes de l'Ebre constitueix l'eix del procés industrial. En termes generals, la indústria es basa en la transformació dels productes agraris (especialment els vins de taula negres). Però també és molt important la indústria conservera. Altres indústries destacades són la de la fusta, la del calçat, la metallúrgica (carrosseries, eines, motllures) i del moble. L'evolució demogràfica riojana té com a característica l'estancament al llarg del s. XX, però especialment des del 1950. Així, entre el 1960 i el 1980 només experimentà un creixement de 14 000 habitants, és a dir, el 5,6% en 20 anys, bé que el procés no ha estat homogeni. Escapen a la tònica general Logronyo i una sèrie de petites capitals comarcals com Calahorra, Alfaro, Arnedo, Nájera i Haro.

LA HISTÒRIA

Àrea d'establiment dels *vascons* i *càntabres*, fou ocupada pels musulmans fins a la reconquesta per part d'Ordoni II de Lleó i Sanç Garcés de Pamplona (923). La repoblació es féu amb gent del nord i mitjançant fundacions monàstiques com San Millán de la Cogolla. Com a frontera entre Castella i Navarra, fou objecte de discussió fins que Enric II d'Anglaterra —com a àrbitre— l'adjudicà a Castella (1179). Durant els primers anys de la monarquia s'establí una forta polèmica entre els partidaris d'incloure la Rioja dins Castella la Vella i els partidaris d'una unió amb el País Basc, inclosa Navarra, país amb el qual la Rioja manté estrets lligams econòmics i empresarials. De primer el govern central no concedí importància a les reivindicacions i el 1978 li refusà un règim pre-autonòmic. Al juny del 1982 la Rioja esdevingué comunitat autònoma.

Ripoll Municipi i cap de la comarca del **Ripollès**, a la confluència de les valls del Ter i del Freser (73 km²; 11 334 h [1991]). El territori és molt muntanyós i cobert en gran part de boscs i pastures. És drenat pel riu Ter i pel Freser, per les rieres de Vallfogona i de Tavèrnoles, afluents al Ter per l'esquerra, i les rieres de les Lloses i de l'Om, afluents per la dreta. L'agricultura (hortalisses al regadiu i cereals i patates al secà), localitzada als sectors més baixos de les valls, es troba en regressió davant la industrialització i la urbanització. Té certa importància la cria de bestiar (boví i porcí) i l'avicultura. Ripoll constitueix un centre comercial i també és centre d'atracció turístic en la ruta del romànic i dels Pirineus. Però la base econòmica del municipi és sens dubte la indústria, sobretot la tèxtil. Actualment aquest sector es troba en procés de regressió. Durant els anys seixanta experimentà un gran apogeu la indústria metal·lúrgica, especialment la de forja i estampacions metàl·liques i la de fabricació de màquines-eines. La *vila* és a la mateixa confluència del Ter i el Freser, centrada pel famós monestir de Ripoll, origen de la població i un dels centres monacals més importants de la Catalunya medieval.

Ripoll, monestir de Monestir benedictí (*Santa Maria de Ripoll*), situat a la vila de Ripoll. El fundà el comte Guifré el Pelós vers el 879. El 885 el comte creà el monestir de Sant Joan, *Sant Joan de Ripoll*, per a la seva filla Emma, retallant així la primitiva dotació. La protecció comtal i l'increment ràpid del patrimoni amb importants béns novament adquirits al Berguedà, a la Cerdanya, a Osona, al Bages (Montserrat), al Conflent, a Besalú, al Gironès i fins a

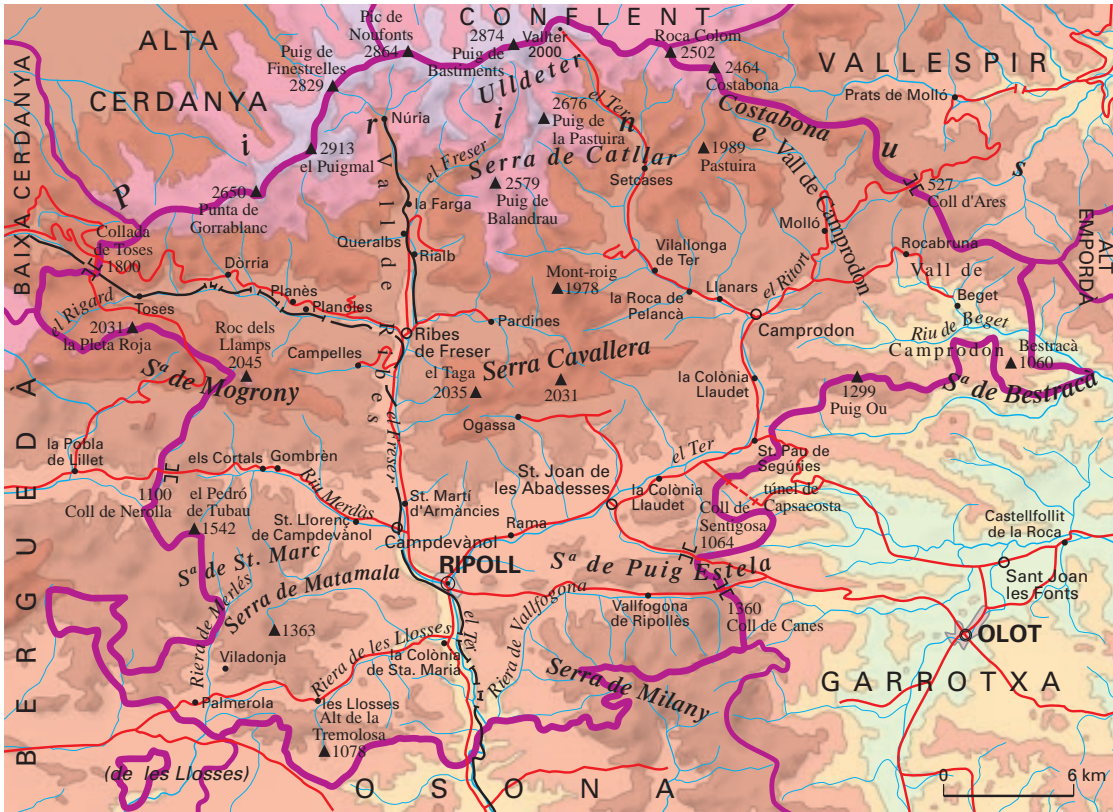

El castell de Clavijo, a la Rioja

Mapa físic de la Rioja

Ponts i a Gualter (Noguera), fou causa d'una ràpida creixença del monestir. El moment de més prestigi s'assolí amb l'abat →*Oliba* (des de 1008). A mitjan s XII fou construïda la nova portada del monestir, un dels monuments cabdals de l'escultura romànica a Catalunya. S'inicià la construcció del claustre, sota l'abat Ramon de Berga (1172-1205), que es continuà fins al s XV. Al s XIII començà el declivi, que augmentà als segles següents a causa del despoblament, de la pèrdua del monestir de Montserrat, que s'independitzà el 1402, i amb la qüestió dels abats comandataris a partir del 1460. També es fraccionà el patrimoni monàstic. El terratrèmol del 1428 fou també fatal per al monestir. El 1830 es consumà la darrera mutilació contra l'antiga església: es reduïren les cinc naus a tres, i sota els imperatius dels nous gusts neoclàssics hom disfressà l'interior amb revestiments i motllures de guix. El 1835, arran de l'exclaustració, foren incendiats l'església i el monestir i es dispersà la comunitat. En

Mapa físic del Ripollès

l'incendi fou destruït tot l'antic arxiu documental, amb l'excepció dels manuscrits que es trobaven a Barcelona per a llur estudi i que es conserven a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Fou el bisbe de Vic Josep Morgades el qui el 1885 inicià la campanya de restauració de l'església, del claustre i de les tombes comtals, que tingué gran ressonància en tot el país, coincidint en uns moments d'exaltació nacionalista. L'obra, confiada a Elies Rogent, intentà refer l'antiga basílica d'Oliba. La consagració de la basílica, amb la consigna que s'havia refet "el bressol de Catalunya", aplegà el dia de la seva consagració, el 10 de juliol de 1893, totes les personalitats de l'època.

Ripollès, el Comarca del Principat de Catalunya, que ocupa la meitat de la regió de Vic (959 km²; 27 167 h [1991]). Cap de comarca, Ripoll. Des d'un punt de vista morfològic, el Ripollès consta de tres sectors: un fragment de Pirineu axial, un sector del Pre-pirineu meridional, d'orientació WSW-ENE, que desapareix a la ratlla del Ter per reapareix a l'Empordà, arran de la Muga; i el Subpirineu, el veritable Pre-pirineu ripollès. El Pirineu axial ripollès assoleix al Puigmal l'elevació màxima dels Pirineus Orientals (2 913 m alt) i ocupa la vall de Camprodon i la major part de la vall de Ribes. Les Serres Interiors del Pre-pirineu calcari ocupen el SW de la vall de Ribes, de la serra de Mognony, pel Taga fins a la Cavallera. El Subpirineu accidenta tot el baix Ripollès, dels rasos de Tubau a Capsacosta, passant per la serra de Sant Marc i la serra de Sant Amanç al N, les serres de Milany i de Santa Magdalena de Cambrils, a l'E i, al límit amb Osona, les de Santa Margarida, de Bellmunt, puig de Cubell i el Puigsacalm, que, damunt la primera gran falla de la Garrotxa, inicia la Serralada Transversal. Tot aquest relleu, respectat per una erosió glacial ja sense potència, ha estat enfondit força simètricament per una xarxa fluvial ben alimentada: les valls de l'alt Ter, de Carlat, de Camprodon i de Sant Joan, i les de Freser. El clima és dominat per la dorsal pluviomètrica del Puigmal al Montseny passant pel Puigsacalm. Camprodon rep una mitjana de 1 123 mm l'any, amb dos màxims equilibrats: de maig-juny i d'agost-octubre, amb un mínim de gener (41 mm), prou moderat. Les temperatures són fredes,

sobretot als cims, amb perill de glaçades de setembre a juny. Les pluges d'estiu, abundoses, ja indiquen un clima continental, arrecerat de l'aire mediterrani. La major part del país té caràcter submediterrani, i pertany al domini de la roureda amb boix. A les obagues fredes i a les terres altes del NW, per damunt de 1 300 m, el bosc de pi roig, probablement natural, prepondera sobre la roureda. La fageda, indicadora d'humitat marítima, és dominant sobretot a les muntanyes orientals. Els terrenys desforestats es cobreixen arreu de pasturatges densos. El muntanyam del N presenta ben desenvolupats l'estatge subalpí, del pi negre, i l'estatge alpi, dels prats naturals. Els disseminats i els residents en veïnats i llogarets inferiors a 100 habitants agrupats componen el 15,5% del total, però dominen àmpliament a les valls subsegüents del baix Ripollès, on la major facilitat per als conreus ha permès a les masies d'escampar-se. Un parell de dotzenes de pobles, als quals cal agregar alguna colònia important, agrupen de 100 h a 300 i escreix. I mitja dotzena de viles situades al fons de les valls concentren per si soles el 65,1% de la població, en una bona part a l'eix industrial Ripoll-Campdevànol. La comarca ha estat sempre ben poblada en relació amb l'escassetat de terra conreable. L'economia agrària no ha trobat en l'agricultura més que una base discreta, car els conreus són poc extensos i poc variats. Al baix Ripollès són corrents les rotacions com ara blat-naps-fajol-blat-patates-moresc. A l'alt Ripollès es reparteixen el camp les patates i els cereals (blat i sègol, aquest en camí de desaparèixer) i s'estenen els prats regats que, a partir de 1 800 m alt, són prats de dent. L'abundor de prats ha permès tostemps de mantenir força bestiar, principalment de llana, actualment substituït per races bovines lleteres o d'aptitud mixta (llet i carn). L'explotació forestal ha perdut intensitat, però és notable la fusta que s'extreu dels pins (negre i roig), beços, faigs, pollancres i altres arbres de ribera. La indústria comptava amb una certa extracció mineral (calcàries, guix i carbó), avui molt poc important. L'existència de les estacions d'esquí de Núria i Vallter ha afavorit el creixement del turisme en dos centres ja tradicionals: Ribes i Camprodon. Les comunicacions se centren en el ferrocarril de Barcelona a Puigcerdà i en la carretera anomenada de Ribes, que el 1924 arribà a Puigcerdà. El Ripollès, que formava part, inicialment, dels comtats d'Osona i de Cerdanya, no constituí una entitat territorial fins a la fi del s X, que formà un *pagus* del comtat de Cerdanya que el 988 esdevingué **comtat de Ripollès** o de Ripoll, unit el 1003 al de Besalú. Amb la divisió en partits judicials del 1834 tot el Ripollès (excepte Sant Quirze de Besora, Santa Maria de Besora i Montesquiu, que restaren independents del partit judicial de Vic, dins la província de Barcelona) formà part del partit judicial de Ribes de Freser juntament amb la part de la Cerdanya que restà a la província de Girona, partit judicial que després traslladà el centre a Puigcerdà. La divisió territorial del 1936 donà, per primera vegada, una unitat administrativa a tot el Ripollès; tanmateix, hi incorporà els municipis de les valls de Besora i Vidrà: Montesquiu, Santa Maria de Besora, Sant Quirze de Besora i Vidrà. Una llei de modificació territorial del 1990 segregà aquests municipis del Ripollès i els agregà a Osona.

Ripollet Municipi del Vallès Occidental, situat a l'esquerra del Ripoll, poc abans de la seva confluència amb el Besòs (4 km²; 26 782 h [1991]). La indústria és molt diversificada; els primers sectors són el de les transformacions metàl·liques, el de la construcció i de materials per a la construcció, el químic, el tèxtil, el de la confecció i calçat, el de paper i cartó. En 1960-70 experimentà un dels índexs de creixement demogràfic més alts dels municipis de la comarca de Barcelona. La *vila*, a l'esquerra del Ripoll, s'ha desenvolupat al llarg dels principals eixos de comunicació: la carretera de Barcelona a Sabadell i a Terrassa, la de Masrampinyo i la de Santiga. Forma un continu urbà amb Cerdanyola i amb Montcada i Reixac. El municipi és travessat per l'autopista de Barcelona a Sabadell i a Terrassa.

Riquer i Morera, Martí de (Barcelona 1914) Romanista. Comte de Casa Dávalos. Catedràtic d'història de les literatures romàniques de la Universitat de Barcelona (1950-70 i 1974-84), d'on actualment és

professor emèrit, i de la Universitat Autònoma de Barcelona (1970-74). És president de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i membre de l'Academia Española, com també d'altres corporacions científiques hispàniques i estrangeres. La seva tasca filològica, extensíssima, se centra entorn de tres nuclis: la literatura catalana medieval, la provençal i la francesa també medievals i la castellana de l'edat mitjana i dels ss XVI i XVII. Entre les seves obres destaquen *Resumen de literatura catalana* (1947), *Heráldica castellana en tiempos de los Reyes Católicos* (1987), *La lírica de los trovadores* (1949), *Los trovadores* (1975), etc. Fou el propulsor de la *Història de la literatura catalana* (1964-87), de la qual redactà els tres primers volums i que fou continuada per Antoni Comas i Joaquim Molas. Ha fet també nombroses edicions de clàssics catalans, precedides sovint d'estudis exhaustius: Jordi de Sant Jordi (1935 i 1955), Ramon Llull (1950), Bernat Metge (1950 i 1959), etc. Esment especial mereixen les edicions de *Tirant lo Blanc* i l'estudi *Aproximació al Tirant lo Blanc* (1990), premi Crítica Serra d'Or i Premio Nacional de Literatura 1991. El 1977 fou designat senador pel rei Joan Carles I d'Espanya. El 1985 li fou concedit el premi de literatura de la Generalitat de Catalunya i el 1992 la Creu de Sant Jordi.

ritme 1 *MÚS* Moviment que hom imprimeix a la música, de la qual és un element essencial. Consisteix en l'alternació de sons forts i febles, llargs i breus en una successió de sons i sorgeix de l'autodesenvolupament de la frase musical. **2** *LIT* Repetició successiva d'un element dins un vers. En les literatures clàssiques grega i llatina, aquest element era conformat per la quantitat de síl·labes i per llur distribució en el vers. Això no obstant, cal remarcar que ja des del s V aC es palesa una clara tendència a distingir, en la pràctica rítmica, els *metres* dels ritmes. Els primers neixen d'una successió definida de metres iguals segons lleis d'isocronia; els ritmes, en canvi, bé que poden trobar-se agrupats en isocronia mètrica, es desenvolupen en successió d'elements, els uns iguals, els altres desiguals, disposats, període per període, en coherència de fluxir rítmic. A més, mentre que els metres específics poden esdevenir ritmes, aquests mai no es resolen en metres, perquè els elements que els componen no són isòcrons. Amb tot, actualment el concepte de ritme no ha d'ésser entès com a referit únicament al vers, sinó que és una qüestió que afecta tota la creació literària en general i així, al costat de teories que postulen la “periodicitat” com a condició *sine qua non* del ritme, d'altres sostenen que aquest és configurat àdhuc per una successió no reiterativa de moviments.

ritu *HIST/RELIG* Norma que regula l'execució d'una acció sacral, d'un *sagrament*, en les cerimònies del culte religiós. Els ritus determinen el temps, el lloc, les persones, els costums, els objectes, els gests, les paraules, etc, de l'acció sagrada. Hom ha volgut distingir entre ritus positius amb vista a la cohesió del grup, i negatius, fundats en la separació del *sagrat* i del *profà*; també entre la *màgia* i el ritu religiós, relatiu sempre a una divinitat de qui hom espera favors. Per la finalitat hom parla de ritus de *pas*, de participació (*pregària*, *sacrifici*, *sagrament*, *consagració*), de *propiciació*, de *purificació*, etc.

el Ripollès Vista general del santuari de Núria

<div> <div></div></div>
<div> <div></div></div>

Ripollès
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>
<div> <div></div></div>

superfície:	959 km²
població:	27 167 h (1991)
capital:	Ripoll

<div> <div></div></div>
<div> <div></div></div>

MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Campdevàno l	32,8	3 388
Campelles	19,2	138
Camprodon	103	2 218
Gombrèn	43,8	239
Llanars	24,8	389
Llosses, les	114	413
Molló	43,6	373
Ogassa	45,7	256
Pardines	31,1	122
Planoles	14	246
Queralbs	93,8	199
Ribes de Freser	42,2	2 330
Ripoll	73,5	11 334
Sant Joan de les Abadesses	53,4	3 896
Sant Pau de Seguries	9	647
Setcases	48,9	150
Toses	62,2	148
Vallfogona de Ripollès	38,9	252
Vilallonga de Ter	64,9	429
Ripollès, el	958,8	27 167

Riu de la Plata Gran estuari de l'Amèrica meridional a la costa atlàntica, entre l'Uruguai al N i l'Argentina al S, format per la desembocadura dels rius Paranà i Uruguai (35 000 km²). La boca, des de Punta del Este (Uruguai) al cap de San Antonio (Argentina), té 225 km. Els dos rius que hi desemboquen aporten una quantitat d'aigua de 25 000 m³/s. Amb una profunditat mínima, per la gran quantitat d'al·luvions, hom hi obre canals per facilitar la navegació cap als ports de Montevideo, Buenos Aires i Rosario.

Rius i Taulet, Francesc de Paula (Barcelona 1833 — Olèrdola 1889) Polític. Fill de menestrals, estudià dret a Barcelona. Exercí del 1858 fins a la Revolució de Setembre, després de la qual fou elegit regidor per la minoria monàrquica i tinent d'alcalde. Fou nomenat alcalde durant la monarquia d'Amadeu I (febrer del 1872 — febrer del 1873), càrrec que ocupà de nou durant el govern provisional del general Serrano (1874) i amb la Restauració (març del 1881 — febrer del 1884 i novembre del 1886 — 1889). Posteriorment fou diputat a corts per Barcelona el 1875 i el 1877 pel partit liberal de Sagasta. Com a alcalde, emprengué obres com les urbanitzacions de la Granvia de les Corts Catalanes i de les places de Tetuan i de Letamendi, ordenà l'enderrocament de la resta de la muralla de Mar, cedí els terrenys per a la construcció del palau de justícia (1887-1908) i féu construir el cementiri del sud-oest a Montjuïc. També establí el Laboratori Municipal, l'Institut Municipal d'Higiene, la banda municipal i la galeria de catalans il·lustres. Tanmateix, la seva obra més important fou la celebració de l'Exposició Universal de Barcelona, inaugurada el 20 de maig de 1888. La reina regent Maria Cristina d'Àustria li atorgà el títol de marquès d'Olèrdola.

Rivera, Diego (Guanajuato 1886 — Mèxic 1957) Pintor i litògraf mexicà. Del 1907 al 1922 residí a Europa, on s'interessà per l'avantguarda i abandonà l'academicisme. Identificat amb els ideals revolucionaris de la seva pàtria, tornà a Mèxic (1922), on estudià l'art antic dels maies i dels asteques, que influïren notablement la seva pintura. És l'artista que s'ha dedicat més intensament al fresc monumental i públic. Té murals a l'Escuela Nacional Preparatoria (1922), a la Secretaria de Educación Pública (1923-28), ambdós a Mèxic, a l'Escuela de Agricultura de Chapingo (1927), i també a l'Institute of Arts de Detroit (1932), al Rockefeller Center de Nova York (1933), aquest últim rebutjat pels seus continguts socialistes. Treballà també als murals del Palacio de Bellas Artes i al Palacio Nacional de Mèxic.

Riyād, Al- Capital de l'**Aràbia Saudita** (1 308 000 h [1980]). Situada en un fèrtil oasi en el Najd, era originàriament una compacta ciutat emmurallada que, a partir del 1946, fou engrandida i modernitzada. Unida per ferrocarril a Al-Dammām, al golf Pèrsic, és el principal centre comercial dels deserts d'Aràbia. A la funció política i administrativa s'uneix l'activitat industrial (indústria alimentària, refineria de petroli). Té aeroport internacional.

Roa Bastos, Augusto (Asunción 1917) Poeta, contista i novel·lista paraguaià. El 1947 s'exilià per la seva manifesta oposició al règim de Stroessner i, des del 1983, té nacionalitat espanyola. El 1989 pogué retornar a Paraguai i rebé el premi Miguel de Cervantes. Els seus contes descriuen la violència i la misèria del seu país: *El baldío* (1966), *Madera quemada* (1968), *Moriencia* (1969), *La vigilia del almirante* (1992), etc. Aconseguí un gran prestigi amb les seves novel·les *Hijo de hombre* (1960) i *Yo el Supremo* (1974).

Robert i Yarzábal, Bartomeu (Tampico, Mèxic 1842 — Barcelona 1902) Metge i polític. Es llicencià en medicina a Barcelona (1863) i es doctorà a Madrid (1864). Fou metge titular de l'Hospital de la Santa Creu el 1869. El 1875 guanyà la càtedra de patologia interna a la facultat de Barcelona, i presidí l'Acadèmia i el Laboratori de Ciències Mèdiques. Intervingué en el trasllat de la facultat de medicina i de l'Hospital Clínic, i en la fundació de l'Hospital de Sant Pau. Presidí l'Ateneu Barcelonès en 1881-82 i en 1900-01, com també la Societat d'Amics del País (1898-99). En constituir-se, pel març del 1899, el govern conservador de Francisco Silvela, fou nomenat alcalde de Barcelona. Des d'aquest càrrec, intentà d'introduir una reforma del personal i dugué a terme una depura-

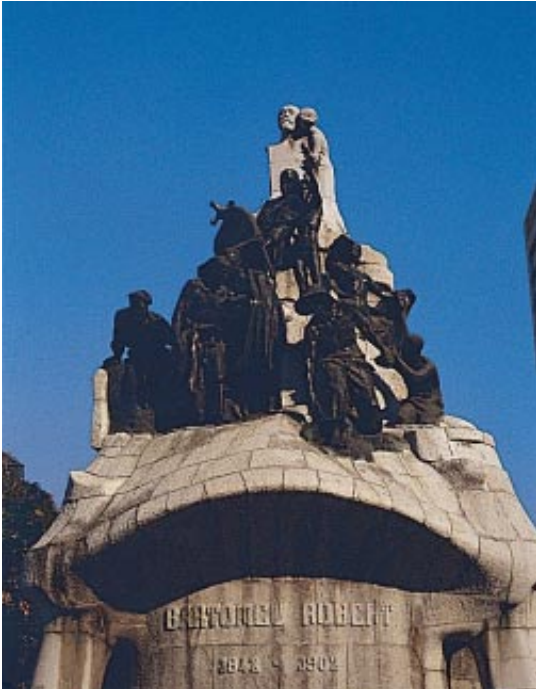
ció del cens electoral; arran de la formació i l'agreuament del conflicte anomenat *Tancament de Caixes* es veié obligat a acatar el govern amb la signatura d'uns pocs decrets autoritzant l'embargament dels morosos i dimití a mitjan octubre, fet que li donà gran popularitat. En formar-se la Lliga Regionalista el 1901 passà a presidir-la, i en les eleccions parlamentàries d'aquest any fou elegit diputat a corts per Barcelona per la candidatura catalanista.

Robespierre, Maximilien de (Arras, Artois 1758 — París 1794) Polític i revolucionari francès. Exercí d'advocat a Arras (1781), on fou elegit diputat del tercer estat als Estats Generals (1789). Transformats aquests en Assemblea Nacional Constituent, reclamà el sufragi universal i defensà la plena democràcia política i social, d'acord amb els interessos de la petita burgesia. La seva honestedat i vida senzilla li valgueren el sobrenom de *l'Incorruptible*. Fou president del club dels *Jacobins* (1790), l'evolució democràtica del qual impulsà decididament. Després de les jornades de l'agost del 1792 esdevingué un dels dirigents principals de la *Comuna de París*. Elegit diputat a la Convenció, dirigí, juntament amb Danton i Marat, la política dels jacobins. Fou partidari de l'execució de Lluís XVI, de l'eliminació dels girondins i de la creació del *Comitè de Salvació Pública*, del qual fou el màxim dirigent. En satisfer bona part de les reivindicacions dels *sans-culottes*, obtingué llur suport, que li permeté d'exercir un poder absolut. Impulsà mesures revolucionàries radicals, dominà les insurreccions contra la revolució, conjurà el perill exterior i instaurà el culte a l'Ésser Suprem. Aprofità la lluita de faccions entre els revolucionaris extremistes per a eliminar qualsevol oposició a la seva política, i envià Hébert i Danton a la guillotina. Passats, però, els moments de perill, la seva actuació autoritària li féu perdre el suport popular i no pogué evitar d'ésser detingut durant el cop d'estat del 9 termidor, que ell havia provocat amb les seves amenaces. Fou guillotinat, juntament amb Saint-Just i d'altres dirigents jacobins, el 10 termidor (28 de juliol).

robí *MINERAL* Varietat de ***corindó*** de color vermell, el qual color és degut a petites quantitats de crom. El robí ha estat molt apreciat com a pedra preciosa des de temps molt antic. La distribució actual dels jaciments de robins és molt limitada. La principal àrea productora es localitza a la Birmània Superior, i també en produeixen Tailàndia, Sri Lanka, els EUA, Austràlia i Sibèria. Industrialment ha tingut èxit la producció sintètica de robins, utilitzats a partir del 1960 en el *làser de robí*.

robot Màquina automàtica capaç de manipular objectes, executar operacions i moviments diversos segons un programa que pot ésser modificable o adaptable, i que pot anar equipat amb sensors per tal de detectar els senyals d'entrada i les condicions ambientals. Segons el seu comandament els robots poden ésser *dirigits a distància* (quan reprodueixen moviments o ordres d'un generador remot), *regulables* (quan executen moviments concrets mitjançant comandes manuals), *programables* (si llurs moviments són guiats per un programa) i *intel·ligents* (si, a més, tenen capacitat per a modificar llur comportament d'acord amb l'observació de l'entorn per mitjà de *sensors*). El mot “robot” (del txec *robota*, treball forçat) fou creat per l'autor dramàtic Karel →*Capek* el 1920 en una de les seves peces de teatre, *R.U.R.* (Rossum's Universal Robots), per denominar un androide construït per un savi i capaç de dur a terme tots els treballs normalment executats per un home. Els robots constitueixen un nou estadi, després dels de mecanització i automatització en la progressiva substitució de certes activitats humanes (esforç, observació-decisió, coordinació) per dispositius artificials. L'exemple més interessant d'aplicació són els *robots industrials*, eines programables que presenten nombrosos avantatges respecte els simples manipuladors.

roca *GEOL* Qualsevol matèria mineral de l'escorça terrestre que presenta uns mateixos caràcters de conjunt. Totes les roques són formades per diverses espècies minerals, cadascuna amb propietats característiques. La majoria de les roques són coherents i poc deformables, però n'hi ha algunes d'incoherents, com ara la sorra, i d'altres de plàstiques, com l'argila. Tots els petròlegs d'avui estan d'acord a classificar

Monument al doctor Robert, a Barcelona

Miquel Roca i Junyent

rococó Capsa d'or amb plafons de nacre gravat amb incrustacions d'or

les roques en tres grans grups: roques ígnies (endògenes, eruptives o volcàniques), roques sedimentàries o exògenes i roques metamòrfiques. Les *roques ígnies* constitueixen un tipus de roques formades per refredament i consolidació de magmes existents a pressió i temperatures elevades a l'interior de la Terra. Hom les troba normalment en forma de colades que recobreixen extensions de la superfície terrestre. De vegades, però, també poden consolidar-se en profunditat formant masses o lacòlits. Les roques ígnies poden ésser *efusives* o *intrusives*. Les *roques sedimentàries* són aquelles que s'han format a l'escorça terrestre a causa dels agents erosius de l'atmosfera. Quan els productes de l'erosió deixen d'ésser en suspensió en els mitjans de transport (aigua, glaç, aire) es dipositen per l'acció de la gravetat i originen dipòsits que en la majoria dels casos es disposen en capes horitzontals o estrats. Aquests dipòsits són anomenats *sediments*, i el complicat mecanisme que n'origina la deposició és l'anomenat *procés de sedimentació*. Els materials que s'han anat acumulant deixen d'ésser en contacte amb l'atmosfera i la hidrosfera, mentre que uns nous materials van colgant els antics. Així s'inicia el complicat procés que dona lloc a la compactació o litificació d'aquests materials. Les *roques metamòrfiques* són les originades per *metamorfisme* de roques ígnies (*ortometamòrfiques*) o sedimentàries (*parametamòrfiques*). S'originen a grans profunditats i amb una gran influència de la pressió i la temperatura.

Roca i Junyent, Miquel (Cauderan, Gascunya 1940) Polític. Actuà en el moviment estudiantil democràtic dels darrers anys cinquanta, i s'incorporà al FOC (1961-69). Alhora treballà com a professor a la facultat de dret de la Universitat de Barcelona (1962-66), fins que en fou expulsat. Defensor de processos davant el TOP, i vinculat també a empreses urbanístiques. Fou cofundador de *Convergència Democràtica de Catalunya* i diputat a corts (1977, 1979, 1982 i 1986), fou portaveu parlamentari de la minoria catalana a Madrid i tingué un paper fonamental en els debats de la Constitució i de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya. El 1982, sense abandonar la seva condició de secretari general adjunt de CDC, esdevingué el principal promotor d'una nova força d'abast estatal, centrista i autonomista, el *Partido Reformista Democrático*, el qual, però, no obtingué cap escó a les eleccions generals del 1986. Seguí com a diputat a Madrid. El 1995 renuncià l'acta de diputat de Madrid i el càrrec de secretari general de CDC.

Roca i Roca, Josep (Terrassa 1848 — Barcelona 1924) Periodista, escriptor i polític. Redactor d'“El Calendari Català”, fou secretari de redacció de “Lo Gai Saber” i col·laborà sovint a “La Renaixença”. Desenvolupà una gran activitat dins el camp de la sàtira política, sobretot a “La Campana de Gràcia” i “L'Esquella de la Torratxa”, que dirigí durant més de 30 anys (1871-1901 i 1878-1908, respectivament). Algunes de les seves obres són *Bona jugada* (1887), *La criada* (1880), *Lo bordet* (1886), *Barcelona en la mano* (1884, 1895), etc. Fou un dels fundadors de La Jove Catalunya (1870) i a la fi del segle passà a la Unió Republicana. Formà part del comitè executiu de la Solidaritat Catalana i finalment ingressà a la Unió Federal Nacionalista Republicana. Publicà una crònica de la insurrecció federal contra les quintes, *Contribució de sangre...* (1870), la conferència *La família obrera* (1879) i les biografies de Valentí Almirall (1904) i Francesc Pi i Margall (1921).

Rocalloses, muntanyes [*angl*: *Rocky Mountains*] Conjunt de relleus de l'Amèrica septentrional que delimiten per l'W la regió central de les Grans Planes, des de l'estret de Bering fins a Nou Mèxic. Les glaciacions han estat decisives per a la morfologia actual i han determinat caràcters d'alta muntanya a les àrees de màxima acció de les glaceres quaternàries. L'extrem N del sistema, a Alaska, és format per les muntanyes d'Endicott, amb dues branques, la de Long Mountains i la Baird Mountains, seguides al SE per les muntanyes Davidson, que separen les conques dels rius Yukon i Mackenzie. Amb les Ogilvie Mountains s'entra a la regió de les Rocalloses canadenses, on dues unitats muntanyoses segueixen un curs paral·lel separades per una depressió longitudinal, la fossa de les muntanyes

Rocalloses, d'uns 1 600 km de llargada i de 3 a 25 km d'amplada. Les altures superen aquí els 4 000 m (Mount Alberta, 4 115 m). Als EUA les Rocalloses presenten un fraccionament molt més accentuat, amb abundància de conques internes i una extensió més gran dels terrenys volcànics. D'E a W hi ha primer les Rocalloses pròpiament dites, que en el massís del Colorado, al centre, presenten uns cinquanta cims superiors als 4 000 m. Segueixen les regions tabulars, conca del Wyoming i altiplans del Colorado, fins a una altra línia d'altures propera al Gran Llac Salat: les muntanyes Wasatch. Segueixen altre cop els altiplans, irrigats al N i després més secs, fins als deserts de clima continental d'Utah i de Nevada. Altre cop sorgeixen les altes muntanyes: al N la serralada de les Cascades i al S la Sierra Nevada, amb el cim més alt dels EUA, el Whitney (4 418 m), proper a la depressió de la vall de la Mort, de nivell inferior al de la mar. Després d'una sèrie de depressions, la més extensa de les quals és la Gran Vall de Califòrnia, es troba una última barrera muntanyosa, no gaire alta però molt recent, la cadena litoral, passada la qual s'arriba a la costa del Pacífic. Quant al clima, els massissos situats al N del paral·lel 55 pertanyen a la regió subàrtica, d'extrema continentalitat, amb temperatura anual mitjana inferior als 0°C i pluges d'estiu, que minven cap al N i més encara d'W a E. Més al S, el clima és encara continental però amb temperatures mitjanes d'hivern i estiu més altes. Les pluges van disminuint vers el S, bé que amb alteracions profundes segons els vessants, principalment a les Rocalloses meridionals, amb amples conques tancades i clima més marcadament continental i àrid.

rock-and-roll* *MÚS* Modalitat de música lleugera sorgida a mitjan anys cinquanta als EUA, de ritme 4/4, fortament accentuat en els temps segon i quart. En la seva forma més típica, presenta un predomini de l'aspecte rítmic, així com dels instruments amplificats elèctricament. Originàriament, constitueix una versió blanca del *rhythm and blues* propi dels negres nord-americans. Fins a l'aparició dels intèrprets blancs Bill Haley, i sobretot, Elvis Presley el *rock* no assolí una audiència massiva entre el jovent. A la darrerria dels anys cinquanta ja n'eren nombrosos els intèrprets i els compositors i s'estengué a la Gran Bretanya, on conegué una gran implantació per mitjà de grups com els Beatles, els Rolling Stones o els Who. Simultàniament, tingué també una gran èxit al continent, per bé que, en un primer moment i probablement a causa de l'idioma, hi arrelà molt més en el seu vessant de consum que no pas en el de la creació. Posteriorment, el *rock* ha donat lloc a diversos estils, com el *hard-rock*, el *countryrock*, el *folk-rock*, etc. Malgrat les seves connotacions sovint contradictòries, el *rock* s'ha imposat com un dels senyals d'identitat més característics de la joventut occidental com a grup amb uns interessos, unes aspiracions i un estil de vida propis, en principi en radical oposició al món dels adults.

rococó *ART* Dit de l'estil artístic de la primera meitat del s XVIII caracteritzat pel fet de voler representar les formes de la natura (branques, fulles) i elements xinesos. Afectà l'arquitectura, l'escultura i la pintura decoratives i les arts decoratives en llur totalitat. És molt característica d'aquest estil la porcellana, que fou en aquest moment introduïda a Europa. Per a molts tractadistes el rococó no fou res més que la darrera etapa del Barroc. L'inici del rococó es donà a França amb els estils Regència i Lluís XV; fou essencialment interiorista i existí total llibertat en la decoració, que fou d'una gran elegància, comoditat, llibertat i refinament. A molts països europeus, per la influència cortesana francesa, fou també l'estil propi de la decoració interior. L'arquitectura rococó triomfà fora de França; és especialment interessant la religiosa de Baviera i Àustria (*Sonderrokoko*), on les formes contornejants, el moviment i la fantasia exuberant, que no són tan sols decoratius, sinó que es troben en l'estructura de l'edifici, esdevenen expressió del culte a la divinitat. El mateix succeeix, però amb una major accentuació de recarregament de les formes, en el barroc andalusí i en l'hispanoamericana, en el qual a les formes rococós s'afegiren formes autòctones que el feren encara més carregat, complicat i exuberant.

Rodes Illa grega de la mar Egea, la més gran de l'arxipèlag del Dodecanès (1 460 km²; 69 000 h l). La capital és Rodes. Les seves costes atenyen un perímetre de prop de 400 km. Constituïda per roques calcàries mesozoïques, s'eleva en alguns punts fins als 1 200 m. És recoberta, en bona part, amb boscs de coníferes i té conreus prop de les costes. De clima mediterrani, amb temperatures que oscil·len entre 13°C a l'hivern i 25°C a l'estiu, la pluviositat és escassa i els cursos d'aigua són esporàdics.

Rodes, serra de Extrem oriental del Pirineus axials, a l'Alt Empordà. Forma l'espina­da de la península del cap de Creus. Culmina al puig de Sant Pere de Rodes (670 m).

rodet *TECNOL* Objecte, peça, etc, cilíndric o lleugerament cònic o troncocònic, que per l'acció combinada de la pressió i de la seva rotació serveix per a aplanar, esclafar, desfer, etc, alguna cosa, com la pedra cilíndrica o troncocònica que, en rodolar, arrossegada per una bèstia, servia per a esclafar les espigues i separar el gra de la palla, o com la que en el molí d'oli esclafa les olives.

rodi [Rh] *QUÍM* Element químic, de nombre atòmic 45, pertanyent al grup VIIIb de la taula periòdica. És un dels metalls de la segona sèrie de transició i forma part del grup del *platí*. És un element rar, que constitueix un 10⁻⁷ per cent del pes de l'escorça terrestre i ocorre a la natura en forma nativa associat amb els dipòsits de platí i constituint-ne aproximadament el 4% en pes. És un element monoisotòpic. El metall és de color blanc d'argent amb llustre metàl·lic, i presenta, juntament amb el ruteni, la duresa més elevada (100-120 vickers) entre els metalls del grup del platí. El rodi troba aplicació fonamentalment en la preparació d'aliatges amb el platí, els quals són molt més durs i resis­tents que aquest darrer element pur, com també menys reactius, i troba aplicació en la fabricació d'estris destinats al treball a temperatures elevades, com termoparells i resistències de calefacció per a forns elèctrics. És també emprat com a contacte elèctric, en joieria i, finament dividit, com a catalitzador per a alguns processos sintètics d'oxidació i hidrogenació.

Rodin, François-Auguste (París 1840 — Meudon 1917) Escultor francès. Residí a Brussel·les (1871-75). Gran admirador de l'art gòtic, recorregué les catedrals de França el 1877. El seu *Joan Baptista* li valgué el 1879 el seu primer premi —tercera medalla— al Salon. Una comanda oficial el 1880 li donà peu per a iniciar l'obra més ambiciosa, *La porta de l'infern*, en la qual treballà molts anys i on incorporà rèpliques d'altres obres seves realitzades pensant en *La porta: El pensador* (1880), *El bes* (1886) o *El fill pròdig* (1889). Realitzà les polèmiques estàtues de *Victor Hugo* (1897) i *Balzac* (1897, avui monument públic a París), el famós grup d'*Els burgesos de Calais* (1884-86), i fou també un extraordinari retratista. La seva obra és pel damunt de corrents i tendències i és indiscutiblement la més important aportació escultòrica del seu temps. La voluptuositat de la seva obra *La font* (1885) prefigura l'escultura modernista, mentre que *La que fou bella armera* (1885) és exponent d'un realisme punyent, i les mans entrelaçades que formen *La catedral* (1909) constitueixen una de les obres mestres del simbolisme. El seu pensament estètic ha estat reunit en el volum *L'art* (1911) recopilat per

El castell de Verdera, a la serra de Rodes

rodet d'una turbina hidràulica Francis

Paul Gsell. La seva obra tingué una enorme influència damunt les joves generacions d'arreu del món a l'inici del s XX.

rododèndron [*Rhododendron* *sp*, família de les ericàcies] *BOT* Gènere de plantes arbustives perennifòlies, de fulles simples alternes, de flors pentàmeres, actinomorfes i amb la corol·la campanulada o infundibuliforme, i de fruits en càpsula loculicida. Es destaca el *neret* (*R.ferrugineum*), que es fa en landes i boscs de coníferes als Piri­neus i als Alps.

Ròdope Serralada de la península Balcànica que accidenta el SW de Bulgària i el NE de Grècia i s'estén entre les valls del Marica a l'E i del Struma a l'W. Es divideix en diversos massissos; el Ròdope, pròpia­ment dit, el de Rila al NW i el Pirin al SW. Ofereix un aspecte aspre, principalment a l'W, on es troben també les majors altituds (Musala, 2 925 m). És una regió de boscs i pastures i hi ha rics jaciments de ferro i coure.

Rodoreda i Gurgui, Mercè (Barcelona 1909 — Girona 1983) Escriptora. Comen­çà molt jove l'activitat literària amb col·laboracions a diaris i revistes i novel·les de tipus psicològic, producció que rebut­jà després en bloc amb l'excepció d'*Alo­ma* (1938, premi Crexells 1937). En ella s'apunten ja algunes constants de tota la seva producció: temàtica essencialment femenina i acció centrada en unes rela­cions amoroses, expressada en forma poè­tica i a la vegada simbòlica. En acabar-se la guerra civil s'exilià (París, Bordeus i Ginebra). La seva primera obra de l'exili, *Vint-i-dos contes* (premi Víctor Català 1957), no aparegué fins el 1958. Posteriorment publicà la peça clau de la seva narrativa, *La plaça del Diamant* (1962), novel·la alhora psicològica, històrica i simbòlica. Des­prés publicà *El carrer de les Camèlies* (1966), premi Sant Jordi, i *Jardí vora el mar* (1967). Ara bé, si totes aquestes novel·les poden denominar-se realistes, amb *La meva Cristina i altres contes* (1967) evolu­cionà vers una narració fantàstica o, més concretament, mítica. Altres obres són *Mirall trencat* (1974), *Tots els contes* (1979), *Viatges i flors* (1980), premi Crítica Serra d'Or i premi Ciutat de Barcelona, *Quanta, quanta guerra...* (1980), premi Crítica Serra d'Or, etc. El 1980 fou guardonada amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes.

Rodrigo i Vidre, Joaquim (Sagunt 1902) Músic. Restà cec a tres anys. Estudià música a València i l'any 1927 anà a París, on amplià els seus coneixements a l'École Normale de Musique, especialment amb Paul Dukas. Fins el 1939 residí a Suïssa i després s'instal·là definitivament a Madrid. L'any 1944 guanyà el Premio Nacional de Música atorgat pel conjunt de la seva obra. Esdevingué catedràtic d'història de la música de la universitat central de Madrid. La seva producció és una síntesi de l'estil galant del s XVIII i de l'art musical tradicional. La seva obra més cèlebre és el *Concierto de Aranjuez* (1940), per a guitarra i orquestra, que ha obtingut una audiència internacional.

Rogent i Amat, Elies (Barcelona 1821 — 1897) Arquitecte. Obtingué el títol d'arquitecte el 1848. Guanyà la càtedra de topografia a l'Escola de Mestres d'Obres. Féu els Magatzems Generals del port de Barcelona (1877), primer edifici totalment d'obra vista, els xalets del marquès de Salamanca als jardins del Passeig de Gràcia i, per al mateix client, més de seixanta habitatges a Madrid, a l'anomenat Barrio de Salamanca. És autor també del Seminari Conciliar de Barcelona (1878), s'encar­regà de la direcció de les obres de l'Exposi­ció Universal del 1888 i féu nombrosos projectes de restauració de monuments, entre altres el de Santa Maria de Ripoll (1886). Amb tot, la seva obra més impor­tant és la Universitat de Barcelona (1863-89), edifici en què demostrà el seu domini de l'arquitectura neomedieval amb ad­jun­ció d'elements protorenaixentistes. Fou catedràtic i primer director de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona (1871-89) i acadèmic de Sant Jordi.

Rohmer, Eric (Nancy 1920) Nom amb què és conegut Maurice Schérer, director cinematogràfic francès. Sorgit del grup Cahiers du Cinéma, els seus films són molt austers i contenen uns diàlegs molt acurats. Dirigí: *Le genou de Claire* (1970), *Die Marquise von O* (1975), *Pauline à la plage* (1983), *Le rayon vert* (1986), *L'ami de mon amie* (1987), *Conte d'hiver* (1991) i *Les rendez-vous de Paris* (1995), entre altres.

Roig, Jaume (València ? — Benimàmet 1478) Escriptor i metge. Fou administra­dor de l'hospital d'En Clapers i benefactor del convent de la Trinitat de les clarisses. Era casat amb Isabel Pellisser. Deixant de banda la seva esporàdica participació en certàmens literaris, la seva obra cabdal és el llibre intítulat *Spill*.

Roig i Bergadà, Josep (Tarragona 1864 — Barcelona 1937) Advocat i polític. Alcalde de Barcelona (1910), càrrec que dimití al cap d'uns mesos. Formà part de l'*Assemblea de Parlamentaris*; l'evolució posterior d'aquest moviment el portà a ésser nomenat ministre de Gràcia i Justí­cia (novembre del 1918), però dimití el 3 de desembre de 1918. Fou senador vitalici (1926), president de l'Acadèmia de Juris­prudència i Legislació (1933-34) i degà del Col·legi d'Advocats (1935-36). Publicà obres, com *Las sociedades de responsabili­dad limitada* (sd) i *Doctrina liberal y demo­crática* (1931)

Roig i Fransitorra, Montserrat (Barce­lona 1946 — 1991) Escriptora. Llicenciada en filosofia i lletres, fou lectora de castellà a la universitat de Bristol. Guanyà el premi Víctor Català amb *Molta roba i poc sabó* (1971), on, amb tècniques realistes i psicològiques, descriu la generació uni­versitària nascuda a la postguerra, tema que és ampliat i contrapuntat històrica­ment a la novel·la *Ramona, adéu* (1972). El 1976 guanyà el premi Sant Jordi de novel·la amb *El temps de les cireres* (1977). Altres obres són: *Éls catalans als camps nazis* (1977), premi Crítica Serra d'Or, *L'agulla daurada* (1985), *Barcelona a vol d'ocell* (1987), en col·laboració amb X. Miserachs, i *L'autèntica història de Cata­lunya* (1991), en col·laboració amb el di­buixant Cesc. En el camp del periodisme, col·laborà a “Serra d'Or”, a “Destino”, “Tele-exprés”, “Triunfo” i l’“Avui”, entre d'altres publicacions, com també a la tele­visió.

Roine [*nom oficial en occ: Ròse; fr: Rhône*] Riu de l'Europa occidental, el més llarg de l'estat francès. Neix al peu de la glace­ra homònima, a 1 750 m, als Alps suïssos, i desguassa, en delta, a la Mediterrània, a la Camarga, entre Marsella i Seta. Té un recorregut de 812 km i una conca de 98 885 km², un cabal modular de 1 750 m³/s, i un cabal específic de 17,2 l/s/km². Mou poderoses centrals elèctriques. Els seus principals afluents són l'Ain, el Sao­na, l'Isère, la Durença i l'Ardecha.

Roine-Alps Regió administrativa de França (43 698 km²; 5 461 080 h [1992]). Comprèn els departaments d'Ain, Alta Savoia, Ardecha, Drôme, Isère, Loira, Roine i Savoia. La capital és Lió.

Roja, mar [*nom oficial en àr: Baħr al-Aħmar*] Braç de l'oceà Índic que s'estén de l'estret de Bāb al Mandab a la península del Sinaí, separant Àsia i Àfrica (440 000 km², 2 600 m de fondària). Al N, amb la península del Sinaí, forma els golfs d'Aqaba i de Suez. Estructuralment forma part del gran siste­ma de fosses tectòniques, que s'estén per l'Àfrica oriental fins a la vall del Jordà. Deu el nom a les taques vermelles (algues) que apareixen a certes èpoques a la super­fície. Voltat de regions desèrtiques, rep poca aigua dolça, per la qual cosa té una forta salinitat i una alta temperatura. Les costes són baixes i arenoses. Abunden les illes i els baixos coral·lins en cinturons adjacents a la costa (illes Farasān, Dahlak, etc). Principal ruta marítima dels antics, fou utilitzat pels egipcis com a camí cap a les mines del Sinaí i pels romans, a través del Nil i les caravanes des d'Alexandria, cap a l'Orient. Durant el s XVI, turcs i por­tu­guesos lluitaren pel seu domini, fins que aquests descobriren la ruta del Cap. L'accés hi restà vedat als europeus fins a la conquesta d'Aden (1839) pels britànics i l'obertura del canal de Suez (1869).

Rojas, Fernando de (La Puebla de Mon­talbán, Castella ? — Talavera de la Reina 1541) Escriptor castellà. El seu nom va lli­gat a l'obra que l'ha fet famós: *La Celesti­na*. Fou batxiller en lleis, d'origen convers, fet que mai no negà, però també amb pre­tensions d'*hidalguia*. Visqué des del 1517 a Talavera de la Reina, d'on fou durant poc temps batlle major.

Rojas Zorrilla, Francisco de (Toledo 1607 — Madrid 1648) Dramaturg castellà. Estudià humanitats a Toledo i a Salaman­ca i residí més tard a Madrid, on portà una intensa vida teatral i es guanyà ràpida­ment el favor del públic i sobretot de la

cort de Felip IV. Rojas retoca i poleix el seu teatre fins a assolir en ocasions una elegància i perfecció extraordinàries. Entre les seves obres mereixen destacar-se: *Cada cual lo que le toca*, *Progne y Filomena*, *Entre bobos anda el juego* o *Don Lucas del Cigarral*, *Del rey abajo ninguno*, *El Caín de Cataluña*, *Morir pensando matar*, etc.

roldor [Coriaria myrtifolia, família de les coriariàcies] BOT Arbust d’1,5 a 3 m d’alt, glabre, de fulles normalment oposades, de flors menudes, verdoses, disposades en raïms axil·lars o terminals, i de fruits formats per cinc núcules negres i lluent, embolcallades pels pètals i els sèpals, que esdevenen carnosos i de color purpuri negrós. Es fa típicament en bardisses. Es troba a la terra baixa de la regió mediterrània oriental. Els fruits són metzinosos. Les fulles de roldor són emprades per a adobar les pells, i la roldorassa és emprada com adob en agricultura.

Rolling Stones, The Conjunt instrumentalista i vocal anglès de ***rock-and-roll***, format l’any 1962 per Mick Jagger, veu, Keith Richard, guitarra solista, Brian Jones (substituït el 1969, per Mick Taylor i el 1975 per Ron Wood), guitarra rítmica, Bill Wyman, guitarra baixa, i Charlie Watts, bateria. Dins dels conjunts de *rock* de l’època es decantaren per un estil aspre i agressiu, i adoptaren una presentació més provocadora i revulsiva, la qual cosa els restà acceptació general a la primeria, contràriament als Beatles, però en canvi els féu guanyar un públic addicte entre els més joves de les capes socials obreres, públic que més tard s’amplià a totes les esferes.

romà 1 *HIST* Individu de raça indoeuropea habitant de la ciutat de Roma. De procedència incerta, els testimonis arqueològics proven que ja del s X al VII aC damunt els turons romans s’anaren formant unes comunitats que, amb el temps, obtingueren una certa unitat política i participaren de les lleis del poble llatí, poble amb el qual es desenvoluparen en un procés històric paral·lel. Quan Roma es convertí en Imperi, foren romans no sols els habitants de Roma, sinó també tots els habitants de les terres que aquesta conquerí i als quals atorgà gradualment la ciutadania romana. **2 art romà** *ART* Art propi de Roma o de l’imperi Romà. Presenta dues característiques que en fan un cas únic dins el món antic. Primer, nasqué d’una manera gairebé sobtada, durant els ss II-I aC, fill de la gran transformació de la societat en pocs anys i de la influència de la Grècia hel·lenística, sense seguir un procés intern de madurament. Segon, s’estengué per una àrea immensa, tot el territori de l’Imperi, on establí una gran homogeneïtat artística i disposà d’una clientela molt nombrosa, fet que obligà sovint a les produccions en sèrie, una mica industrialitzades. Resten pocs vestigis d’abans del s II aC, limitats bàsicament a la ciutat de Roma, al Laci i pocs territoris més.

La puixança derivada de les grans conquestes d’ençà de la segona guerra púnica (vers el 200 aC) permeté que en un període d’un segle i mig, fins a l’època d’August, en posessin les bases del que ja fou típic de l’art romà durant segles. Destaquen les creacions arquitectòniques i urbanístiques. L’urbanisme romà creà un nou tipus de ciutat, estès a totes les províncies, sobretot a les occidentals: ciutats amb tendència a la disposició regular, amb un nucli monumental al centre, entorn del fòrum (amb els temples, els edificis civils, cúria, basílica, termes, etc), i els grans edificis d’espectacles als afores o als extrems de la ciutat (teatre, amfiteatre, circ). Sovint l’arquitectura romana pren un caràcter molt funcional, art d’enginyers, com es manifesta en els ponts, aqueductes, etc, a vegades de proporcions extraordinàries (pont d’Alcàntara, aqueductes de Segòvia, de Nimes, etc), i també en edificis d’espectacles de masses, sobretot els amfiteatres (Roma, Arle, Nimes, el Djem, Mèrida, Tarragona, etc). Moltes vegades l’arquitectura fou posada al servei de la propaganda política; en són un exemple típic els arcs de triomf. L’escultura tingué una producció abundantíssima, en marbre i en bronze. La gran originalitat de l’escultura romana fou el retrat, de tendència realista, fet amb el desig de copsar els trets físics i anímics dels personatges, i que no es limità a les classes més potents, sinó que es generalitzà fins a les classes mitjanes. El sentiment religiós i el desig d’embellir les cases provocà una gran producció de petites esta-

tuetes de bronze, que generalment representaven divinitats majors o menors. La pintura s’ha perdut en bona part; els testimonis més abundosos són a Pompeia, a Herculà o Roma: hi pesa molt la tradició hel·lenística. El mosaic, que es convertí en un paral·lel de la pintura, és típic del món romà: generalment decorava els sòls, no les parets. La ceràmica no tingué la qualitat de la grega i tendí a la industrialització (*terra sigillata*). Durant el s III dC s’insinuà un nou esperit, que derivà cap a d’altres tendències, l’art del Baix Imperi (ss IV-V), que en bona part prefiguren l’art bizantí i en part el medieval. Ja no es construïren ciutats noves i molt pocs edificis monumentals, l’escultura esdevingué menys realista i perdé la tradició hel·lenística; el pes del cristianisme, que anava creixent, demanava noves formes d’expressió: s’influïren la vella tradició pagana i l’art paleocristià, tot dins una economia en decadència. Amb l’enfonsament de l’estructura política de l’Imperi a Occident, només l’art bizantí continuà en certs aspectes la tradició romana. **3 religió romana** *RELIG* Religió pròpia dels antics romans. Ja en els seus orígens i en el desenvolupament posterior mostra com a trets bàsics el sincretisme, que tendeix a unificar en un culte regular déus i creences de procedència diversa, i el manteniment constant de la dualitat de ritus populars, essencialment de procedència agrària, i oficials. El poble romà, mesclant tota mena de tradicions autòctones amb els préstecs de les dels pobles veïns (etruscs, sabins, etc), divinitza totes les forces i els elements que l’envolten, tant els de la natura com els de la vida familiar (els *lars*, els *penats*, etc). Algunes d’aquestes forces divinitzades o *numina* es destaquen gradualment i esdevenen veritables déus: Saturn, Janus, Júpiter, Mart, Quirí, Neptú, Vulcà, etc. De fet, però, la divinitat romana apareix sempre modesta, familiar, consagrada a les funcions protectores i s’accontenta amb sacrificis i libacions simples. Cada home, doncs, ha de pagar-li el seu tribut i això és el fonament d’una *pietas* manifestada privadament i públicament per mitjà de cultes i festes ben diverses i sovintejades. Després d’August, a mesura que progressà l’esperit romà, el pensament religiós s’afeblí i esdevingué buit de contingut. Les formes divines subsistiren a l’interior dels temples amb el sosteniment, no pas de la pietat primitiva, sinó de la ciutat, símbol més polític que no pas religiós que es dreçava paral·lel i oposat a la nova religió dels cristians.

Roma Capital d’**Itàlia**, del Laci i de la província homònima (2 723 327 h [1993]). Situada a uns 25 km de la mar Tirrena, al centre d’una plana ondulada, la Campagna romana, nasqué sobre la riba del Tíber a la vora de l’illa Tiberina. La situació geogràfica reunia les condicions favorables del creixement de la ciutat: fàcil accés a la mar pel Tíber, fertilitat dels nombrosos pasturatges de la plana i cruïlla de comunicacions de diverses regions. Assolí la màxima extensió al s III, amb una població de prop del milió d’habitants, xifra mantinguda possiblement fins a l’època de Constantí. Amb la caiguda de l’Imperi començà una època progressiva de decadència, i durant segles la ciutat sofrí destruccions i pillatges. La promoció a capital estatal a final del s XIX assenyalà una nova etapa del seu creixement, accelerat després d’acabada la Segona Guerra Mundial. L’estructura urbana és construïda per aurèoles concèntriques bastides a l’entorn de la que fou la Roma renaixentista papal, la qual es localitza en el meandre del Tíber i inclou també la riba dreta del riu o Trastevere, zona comercial i la que és més superpoblada. Dins aquesta àrea, s’hi troba l’estat independent del *Vaticà*. La major part de la població activa es dedica a funcions terciàries i és molt desenvolupat el sector comercial. L’activitat industrial és representada pel sector de la construcció, les indústries alimentària, tèxtil, cinematogràfica i química (farmàcia i cosmètics), arts gràfiques i també les construccions mecàniques. Roma és un gran nus de comunicacions tant terrestres com aèries i és escala de tràfic aeri amb el Pròxim Orient. Té els aeroports de Ciampino i el Leonardo da Vinci a Fiumicino, i el port d’Òstia. És un dels principals centres turístics del món. Seu d’organismes internacionals: FAO (Food and Agriculture Organization), INFAD (International Fund for Agricultural Development). Ciutat monumental, té nombroses restes romanes: el Capitoli, el Panteó, el Colos-

El Colosseu de Roma

seu, la Domus Aurea, les termes de Caracal·la, la vil·la Adriana, etc. Gran centre artístic del Renaixement, destaca la basílica de Sant Pere i nombroses obres dels principals artistes que hi treballaren: Rafael, Bramante, Miquel Àngel (Capella Sixtina), etc. El barroc és palès en nombroses obres de l’escola creada per Bernini.

Romà, imperi Període de la història romana que s’inicià després de les guerres civils i dels triumvirats. Amb una fórmula de govern concebuda per Gai Juli Cèsar, fou inaugurat per Octavià August. La institució descansa sobre dos fets: la concentració de les dignitats i dels poders republicans, polítics i religiosos en diverses etapes (402 aC) a les mans d’un home sol, i la creació de nous òrgans d’administració dimanats només d’ell, especialment del *Consilium principis*, que arribà a suplantar el senat. Es tractava, de fet, de la instauració del poder monàrquic, revestit, fins on era possible, de les formes republicanes. Per si no fos prou, l’organització del culte imperial convertí l'emperador en un déu vivent. El règim perdurà prop de cinc segles, fins a l’eliminació del món romà pels bàrbars. Territorialment, l’Imperi comprenia, al final del s I aC, gairebé tot el món aleshores conegut. Hom sol distingir en l’Imperi dos grans períodes: el “principat” o Alt Imperi, respectuós, fins a un cert punt, envers les institucions republicanes, i el “dominat” o Baix Imperi, de caràcter militarista i absolutista, a partir de Dioclecià. El primer comença amb l’etapa, oberta per Juli Cèsar, dels “dotze cèsars” (27 aC — 96 dC), pertanyents, tret d’un incís, a dues dinasties, la júlio-clàudia (27 aC — 68 dC) i la flàvia (69-96). August (27 aC — 14 dC) assegurà les fronteres. Els seus successors en la dinastia júlio-clàudia (Tiberi, Calígula, Claudi, Neró) continuaren les guerres a Germània i a l’Orient contra els parts i enriquiren l’Imperi amb Britània. Llur dinastia fou espoltrida per l’oposició militar i substituïda per la dinastia flàvia. L’Imperi atenyé el seu apogeu amb l’anomenat segle dels Antonins (96-192). Un bon nombre de monuments romans pertany a aquest període. L’Imperi autoritari fou reemplaçat per l’Imperi liberal. Amb Trajà (98-117) s’assoleix la màxima extensió de l’Imperi, gràcies a les campanyes dellà el Danubi, a la reducció de Dàcia (Romania) a província (que lliurà a Roma l’or dels Carpats) i a la conquesta de l’Àrabia Pètria, d’Armènia i de Mesopotàmia. El succeïren Adrià (117-138), Antoní Pius (138-161), Marc Aureli (161-180) i Còmode (180-192), a la mort del qual començà la llarga crisi del s III. L’Imperi s’afeblí i sovintejaren les invasions. Hi hagué amenaces de desmembrament de l’Imperi, s’intensificaren al Danubi i al Rin les penetracions germàniques (gots, alamans, francs), els perses reemplaçaren els parts a l’Orient en llur eterna hostilitat contra Roma. Constantí I (306-337) instaurà un Imperi cristià; decretà per l’edicte de Milà (313) la llibertat de tots els cultes, convocà el concilil de Nicea (325) i convertí Bizanci, sota el nom de Constantinoble, en capital de l’Imperi. Però, en morir, dividí l’Imperi entre els seus fills Constantí II (337-340), Constanci (337-361) i Constant (337-350). El desmembrament de l’Imperi fou definitiu quan Arca-

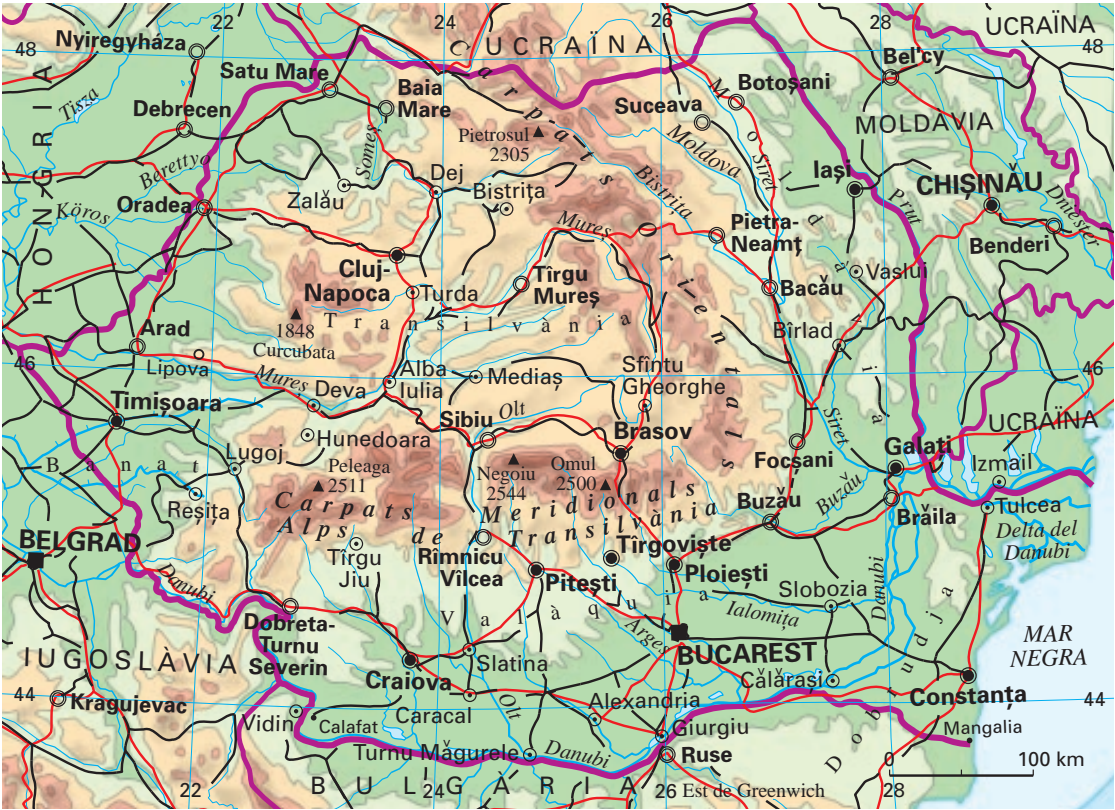
Anvers d’un denari romà amb l’efígie d’August

di (395-408) obtingué l'Orient i Honori (395-423) l'Occident. La decadència s'accentuà ràpidament al món occidental. A fi de combatre els germànics, la irrupció dels quals esdevingué amenaçadora en acabar el s IV, l'Imperi es veié forçat a contractar soldats i generals bàrbars. S'agregaren les grans invasions: els vàndals, els alans i els sueus s'empararen d'Hispania (406); Alaric s'apoderà de Roma per terra (410); els visigots, aliats dels romans, fundaren el regne de Tolosa, mentre que l'Imperi perdé Britània (414). Durant el regnat de Valentinian III (424-455) els vàndals fundaren un regne a l'Àfrica; sobrevingué la invasió d'Àtila i dels seus huns, que devastaren la Gàl·lia i Itàlia, fins a la mort de llur capítol i la desaparició del seu imperi (451-453); Roma fou pillada per Genserik, rei dels vàndals, per mar (455). Encara, durant vint anys (456-476), passaren vuit emperadors pel tron. Finalment, el 476, Odoacre, rei dels hèruls, destronà l'infant Ròmul Augústul, últim emperador, trameté els ornaments imperials a Constantinoble, s'apoderà de Roma i es féu coronar rei d'Itàlia. L'imperi Romà d'Occident s'extingí. En canvi, l'imperi Romà d'Orient durà fins el 1453.

romanès 1 *LING* Llengua romànica del grup oriental, parlada per més de vint milions de persones, a Romania, a Moldàvia i, en graus diversos, a tots els països de la península Balcànica. És llengua oficial de l'estat romanès i de Moldàvia —sota la denominació de “llengua moldava”—. Hi ha quatre dialectes del romanès: el *daco-romanès*, dialecte principal, parlat a Romania i en algunes zones frontereres dels països veïns (Ucraïna, Bulgària, Iugoslàvia, Hongria), el *macedo-romanès* o *aromanès* (a Grècia, Albània, Bulgària), el *megleno-romanès* (al nord del golf de Salònica, Grècia) i l'*istiro-romanès* (a Istria; avui gairebé desaparegut). Una de les principals peculiaritats de la llengua romanesa és precisament aquest aïllament territorial dels quatre dialectes, fet estrany que no es pot explicar sinó per una antiga unitat lingüística, és a dir, per l'existència, a la major part de la península Balcànica, d'una massa d'habitants que parlaven llatí (i, més tard, romanç) i que fou dislocada, als primers segles de l'edat mitjana, per les repetides invasions dels pobles bàrbars. Malgrat l'aïllament geogràfic i les nombroses influències estrangeres, el romanès conservà clarament la seva *essència llatina*. La seva fonètica i la seva fonologia són, amb poques excepcions, d'origen llatí. Llatí és també, en la seva majoria, el lèxic bàsic. Per fi —fet d'especial importància— la seva estructura gramatical és gairebé enterament llatina. **2 literatura romanesa** *LIT* Literatura conreada en romanès. En fixar-se el romanès, als ss XV i XVI, la primera literatura fou religiosa: traduccions de la *Bíblia* i d'obres protestants. Al s XVII i començament del XVIII, al costat de la literatura religiosa, n'aparegué una de profana, en la qual es destaquen una sèrie de brillants cronistes, com l'humanista D.Cantemir, format a l'escola occidental. Progressivament la influència eslava es veié substituïda per la influència grega, introduïda pels prínceps fanariotes. A través de la cultura grega arribà a Romania l'humanisme occidental. El desvetllament nacionalista del s XIX produí l'afirmació intel·lectual de la consciència romanesa, que, en negar el seu origen grec o eslau, cercava la seva font literària en els contes i poemes populars. Al començament del s XX la literatura romanesa, un cop retrobada la seva originalitat, tornà a orientar-se cap a les dues tendències que havien marcat els seus inicis. D'una banda, cap a l'exaltació dels valors populars, especialment de la pàgina. D'altra banda, cap a l'adhesió als corrents occidentals, tendència que originà una brillant escola de poetes simbolistes i els primers novel·listes importants, com L.Rebreanu (1885-1944). Després de la Segona Guerra Mundial, un cop instaurada la democràcia popular, la literatura romanesa s'inclinà per les doctrines del realisme socialista. Destaquen els poetes T.Arghezi (1880-1967), E.Jebeleanu (1911), O.Toma (1875-1954), etc, i els prosistes Cezar Petrescu (1892-1961), Z.Stanescu (1902-75), M.Eliade (1907-86), E.Ionescu (1912). A partir dels anys seixanta dues tendències es posen en relleu en la literatura romanesa: la que prefereix salvaguardar la tradició literària imperant i la que prefereix seguir les noves tendències literàries provinents, sobretot, de l'Europa

Romania Vista de Constanța

Mapa físic de Romania

occidental dels EUA. Destaquen els poetes S. Augustin (1922), N. Stănescu (1933) i M. Sorescu (1936), i els novel·listes M. Preda (1922-80), A. Ivasiuc (1933-77), A. Buzura (1938), etc. El moviment teatral és molt actiu, amb A. Baranga (1913-79), P. Everac (1924), I. Omescu (1925), etc.

romaní [*Rosmarinus officinalis*, família de les labiades] BOT/FARM Arbust perennifoli de 50 a 150 cm d'alt, molt aromàtic, de fulles linears amb els marges revoluts, enduredes i tomentoses al revers, de flors blavoses, aplegades en petits ramells axil·lars, i de fruits en tetraqueni. Es fa en brolles i en llocs secs de la regió mediterrània. És conreat també com a ornamental i per a l'obtenció d'essència. És una planta remeiera i un condiment.

Romania [*nom oficial en romanès: Romània*] Estat del SE d'Europa, entre Bulgària al S, la mar Negra, Ucraïna i Moldàvia a l'E, Ucraïna al N, i Hongria i Iugoslàvia a l'W (237 500 km²; 22 740 000 h [1994]). La capital és Bucarest.

LA GEOGRAFIA

Be que país danubià, Romania és el país dels Carpats, els quals la travessen formant una gran essa (Negoiu, 2 544 m). Hom hi distingeix, però, tres grans unitats: la muntanya carpàtica, els altiplans i les planes. Els Carpats presenten nombroses depressions i conques. La zona d'altiplans es troba a ambdós vessants de la serralada. Al vessant intern hi ha l'altiplà de → **Transsilvània**, que ocupa el centre del país. Al vessant extern, a l'E del país, hi ha la → **Moldàvia**. Les planes ocupen l'W, S i SE i corresponen al Tisza i al Danubi. Una regió singular és el delta del Danubi, caracteritzat per la presència de cordons fluvials i litorals coberts de dunes. Constitueix una regió de gran riquesa de flora i

Romania	
	
	
govern:	república
superfície:	237 500 km ²
població:	22 740 000 h (est 1994)
capital:	Bucarest
idioma of.:	romanès
moneda:	leu

auna única a Europa. La continentalitat del clima determina el rigor dels seus hiverns, que, a excepció del sector litoral de la mar Negra, té unes temperatures molt baixes. Les pluges, excepte a les zones altes, són relativament baixes. La xarxa hidrogràfica forma part de la conca del Danubi, riu que forma alhora la seva frontera meridional. Fins a la Segona Guerra Mundial, Romania era un país predominantment agrícola. Entre 1949-62 hom dugué a terme la col·lectivització de la terra. Els principals conreus són el blat de moro, el blat, l'ordi, la civada, el sègol, l'arròs, la bleda-rave, les patates i la vinya. Les plantes oleaginoses més importants són el gira-sol, la soia i el ricí, a més de la grana de les plantes tèxtils: cotó i sobretot canem i lli. A més, abunden altres conreus alimentaris tradicionals (llegums i hortalisses) i parcialment nous, com la fruita. Un complement d'aquesta agricultura és la ramaderia, que ha augmentat més ràpidament que aquella. Va en cap la ramaderia de llana, seguida de la porcina i la bovina. L'avicultura també té una rellevància considerable. L'explotació forestal és important, especialment de fagedes i avetoses. La pesca té importància a l'oceà Atlàntic, seguida de la fluvial, mentre que la de les mars Mediterrània i Negra quasi és inexistent. La riquesa mineral és molt important, sobretot de gas natural, petroli i carbó. Tot i això, les produccions són insuficients per a satisfer les necessitats energètiques del país. Hi ha jaciments de ferro, sal, bauxita, plom, manganès, coure, cromita, argent i or. Durant el període socialista hom industrialitzà el país partint dels propis recursos. Així, la siderúrgia (ferro i acer) i química (transformats de petroli, carbó i sal: adobs, àcid sulfúric, cautxú sintètic, material plàstic, productes farmacèutics, gas manufacturat, fibres artificials, cel·lulosa, sosa càustica, pneumàtics, sabó i derivats del petroli) esdevingueren les branques principals. A banda, té importància la metal·lúrgia de minerals no ferrosos (alumini, plom, zinc i coure). La indústria mecànica produeix material ferroviari, maquinària agrícola, motors, vaixells, maquinària elèctrica i industrial, electrodomèstics, forns, cremadors de gas, aparells de ràdio i de televisió, màquines de cosir. En el sector tèxtil el més important és el cotó, seguit de la llana, els tèxtils sintètics i els artificials, de fibres dures i de seda, i la confecció. En el sector alimentari es destaquen la fabricació de farines, sucre, cervesa, vi, conserves de carn, olis i lacticinis. Pel que fa al transport, el 1992 la xarxa de ferrocarril comprenia 11 430 km. Les línies principals conflueixen a Bucarest, i estan interconnectades per línies secundàries. Les carreteres comprenen un total de 72 816 km. El primer port a la mar Negra és el de Constanța. La navegació fluvial (1 783 km) és important, sobretot la que té lloc al Danubi, obert a la navegació internacional per la gola (i el canal) de Sulina, compartida amb Ucraïna, com també pel Prut. Hi ha aeroports internacionals a Bucarest, Timișoara, Constanța i Arad. Els principals capítols de les importacions són els carburants i els combustibles, l'equipament industrial i de transports, els productes químics, els fertilitzants, les matèries primeres i els articles alimentaris. Pel que fa a les exportacions, predominen les matèries primeres, l'equipament de transport i els productes químics. El turisme és el servei més important i, per tal d'atreure turistes i capitals estrangers, hom construí grans complexos turístics al litoral i projectà una zona franca a Constanța. La dinàmica demogràfica ha estat marcada pel creixement natural. La distribució de la població assenyalà el contrast entre les regions més riques i industrialitzades i les zones més rurals. La població urbana ha tingut un fort creixement d'ençà del 1930. La població és formada per una gran majoria romanesa, un grup magiar, una minoria germànica i petites comunitats de rutens, ucraïnesos i búlgars. La majoria de la població pertany, religiosament, a l'ortodòxia, de ritu bizanti, dins la qual constitueix una església autocèfala, amb el rang de patriarcat. Hi ha també comunitats catòliques, protestants, musulmanes, etc. Romania fou fins l'any 1989 una república socialista. Després de l'aprovació, el 1991, d'una nova constitució democràtica, disposa d'un parlament bicameral. Romania és membre de l'ONU, el BERD, l'IMF i de l'OSCE, entre altres organitzacions internacionals.

LA HISTÒRIA

A la fi del III mil·lenni aC i començament del II es produí l'expansió dels pobles indoeuropeus (tribus tràcies) que s'instal·laren en l'espai carpato-balcànic. Sota el regnat de Burebista (s I aC) foren establertes les bases de l'estat esclavista daci que amb Decèbal (87-106 dC) aconseguí l'apogeu del seu poder econòmic, polític i militar. A final del s III Dàcia es transformà en província romana. La colonització i l'ús generalitzat del llatí produïren la romanització dels dacis i la constitució d'una població daco-romana, base del futur poble romanès. Durant diversos segles la Dàcia es veié envaïda per successives onades de pobles germànics i eslaus que foren parcialment assimilats per la població autòctona. És en aquest període que es formà el poble romanès i la seva llengua. L'evolució històrica del poble romanès al llarg de l'edat mitjana és marcada per la divisió d'aquest en tres formacions polítiques: Valàquia, Moldàvia i Transsilvània. L'estat feudal de Valàquia (o Tara Românească) nasqué al sud dels Carpats al començament del s XIV. A l'est dels Carpats l'incipient estat feudal de Moldàvia rebutjà, sota Bogdan I, els reiterats intents del regne hongarès per tornar a instaurar el seu domini. Mentrestant, Transsilvània, continuà lligada a Hongria, bé que amb una certa autonomia. Als ss XIV i XV els estats feudals romanesos lluitaren contra les tendències expansionistes dels regnes hongarès i polonès i, després de vèncer, contra els otomans. Però la creixent força de l'imperi Otomà obligà els tres països romanesos a acceptar la sobirania turca, tot conservant una certa independència. Al s XVI Transsilvània es convertí en principat autònom (1541) i, poc després, el príncep de Valàquia Miquel el Brau aconseguí per primera vegada la unió política de Valàquia-Moldàvia i Transsilvània (1600). La pau de Karlowitz (1699) convertí Transsilvània en província de l'imperi dels Habsburg i la sotmeté a una forta pressió magiar, que despertà l'esperit de lluita de la població romanesa. A Moldàvia i a Valàquia, en canvi, la Sublim Porta instaurà l'opressiu règim dels *fanariota*, que, malgrat ésser fidels instruments de l'imperi Otomà, aplicaren importants reformes fiscals, socials, administratives i judicials. Al s XIX es revifà la lluita per l'emancipació nacional i social dels romanesos (moviment revolucionari dirigit per T.Vladimirescu, 1821) i, un cop abolit el règim fanariota, foren restablerts els regnes autòctons a Valàquia i Moldàvia. La victòria russa del 1829 sobre els turcs instaurà una administració militar russa en els principats romanesos. Després de la revolució del 1848, Valàquia i Moldàvia foren ocupades per turcs, russos i austríacs fins el 1856. S'imposà una constitució híbrida que establia un príncep, un govern i una assemblea per a cadascun dels “principats units de Moldàvia i Valàquia”. Però la unió s'efectuà de fet en escollir per als dos principats un mateix príncep: Alexandru Ion Cuza (1859). El 1862 la unió restà plasmada en una nova constitució que afirmava l'existència d'un sol estat —Romania— sobre el qual l'imperi Otomà mantenia una certa sobirania. La participació de Romania en la guerra russo-turca de 1877-78 li permeté de proclamar la seva independència. Al final de la Primera Guerra Mundial, Romania recuperà Bucovina i Transsilvània. El 28 de juny de 1919 Romania es convertí en membre de la Societat de Nacions. La reforma agrària del 1921, sense resoldre totalment el problema del camp, contribuí al desenvolupament de l'agricultura. En aquest període, Romania experimentà una acceleració del procés industrialitzador. Pel febrer del 1938 el rei Carles II imposà un règim autoritari al país i subordinà l'economia nacional als interessos de la política d'expansió alemanya. Les primeres victòries alemanyes a la Segona Guerra Mundial reforçaren les actituds pro-alemanyes en els cercles governamentals romanesos, que cediren Transsilvània a Hongria (1940). Aquesta cessió, més la de Bessaràbia i Bucovina del nord a l'URSS, provocà que prenguéss el poder el general Ion Antonescu, que obligà el rei Carles II a abdicar en el seu fill Miquel I de Romania i instaurà una dictadura militar. Antonescu fou destituït el 1944. Després del bombardeig de Bucarest pels alemanys, Romania declarà la guerra al Tercer Reich. A l'armistici de Moscou Romania recuperà la Transsilvània septentrional. El partit comunista (fundat el

1921) imposà un govern presidit per Petru Groza. Aquest inicià la reconstrucció econòmica de Romania (reforma agrària, indústria pesant, electrificació, etc). Bandejà els partits d'oposició, obligà el rei Miquel a abdicar (1947) i proclamà la república popular. La Gran Assemblea Nacional votà la nova constitució (1948) i una sèrie de lleis que establien les bases per a socialitzar l'economia del país. Dificultats econòmiques posteriors portaren a la substitució de Groza per Gheorghe Gheorghiu-Dej. A la primavera del 1962 la Gran Assemblea Nacional votà una altra constitució (1965) que proclamava la república socialista de Romania. Aquest mateix any morí l'home fort del règim, Gheorghiu-Dej. El succeí a la secretaria general del PCR Nicolaie Ceaușescu, el qual, confirmat en aquest càrrec el 1985, havia estat nomenat president de la república el 1974. Ceaușescu accentuà les característiques totalitàries i personalistes del règim. La industrialització accelerada en què s'havia compromès el règim comunista romanès donà lloc a un elevadíssim deute exterior que Ceaușescu intentà eixugar al preu de l'empitjorament del nivell de vida de la població civil. El 1989 la revolta popular enderrocà Ceaușescu, que fou executat amb la seva muller. En les primeres eleccions presidencials i legislatives lliures (maig del 1990, reelegit el 1992), Ion Iliescu obtingué la victòria. Pel desembre del 1991 fou aprovada en referèndum una nova consti-tució democràtica.

romànic 1
art romànic *ART* Art desenvolupat després de la sedimentació de les nacionalitats despreses de la descomposició de l'imperi Carolingi durant el llarg procés que conformà les seves característiques amb el revifament de les tradicions culturals arrelades a l'antiga projecció de l'imperi Romà. Apareix a partir dels influxos derivats del nord d'Itàlia que havien penetrat les maneres constructives dels períodes carolingi i otònida. Influxos als quals s'havien incorporat modalitats orientals assimilades pels mestres llombards, que les difongueren, des del començament del s XI, amb penetracions a través dels Alps cap a les regions del Rin i amb extensió als diversos sectors de la cultura mediterrània per Occitània i cap a Catalunya i s'endinsà en la Península Ibèrica. Arquitectura severa i funcional al principi que, en aplicar la volta en la cobertura de les esglésies, tendí als volums de les masses pètries sense altra ornamentació que els ressalts de lesenes i arcuacions cegues a l'exterior dels absis i fins dels murs de les naus dividides per pilastres unides per arcs de mig punt, com es donà a Catalunya fins a la darrerria del s XI. L'evolució de les obres, des de la rusticitat de la pedra trencada a les realitzacions en pedra polida, fou l'avenç que desclogué els grans centres de creació, l'activitat dels quals produí les obres mestres del romànic europeu, des de la fi del s XI, en el domini absolut dels recursos arquitectònics aplicats a les estructures i amb la incorporació dels elements decoratius procedents dels tallers escultòrics que es desfogaren en ornamentacions de finestres i portals, en capitells dels suports interiors i de les galeries dels claustres, durant tot el s XII i fins al començament del següent, quan es començaren a introduir les formes gòtiques aparegudes a l'Illa de França. L'escultura parteix de les formes decoratives ornamentals i passa als grans cicles figurats compenetrats amb les estructures. En pintura, les grans decoracions de pintura mural tingueren una programació d'origen oriental reelaborada a Itàlia i difosa amb les construccions llombardes, que després prengué la gran volada d'expansió artística amb la producció de baldaquins i de revestiments de taules d'altar, a imitació de les obres d'orfebreria i d'esmalt, dintre el desvetllament que prengueren les arts menors a través de les miniatures dels escriptors monàstics i episcopals, de la difusió de les arts nobles del metall i dels voris i dels temaris de les riques estofes de procedència oriental i musulmana. A Catalunya entrà aviat amb modalitats específiques que consistiren en la conjuguinació dels mètodes de construcció llombards amb l'aplicació de les voltes de canó en la cobertura de les naus de les esglésies i també de les voltes d'arcs ogivals en els espais menors i en les cúpules sota els cimboris. L'aparell dels murs, bastits amb pedres trencades en funció de l'organisme de l'edifici, creà unes masses pètries compactes i llises que no admeten

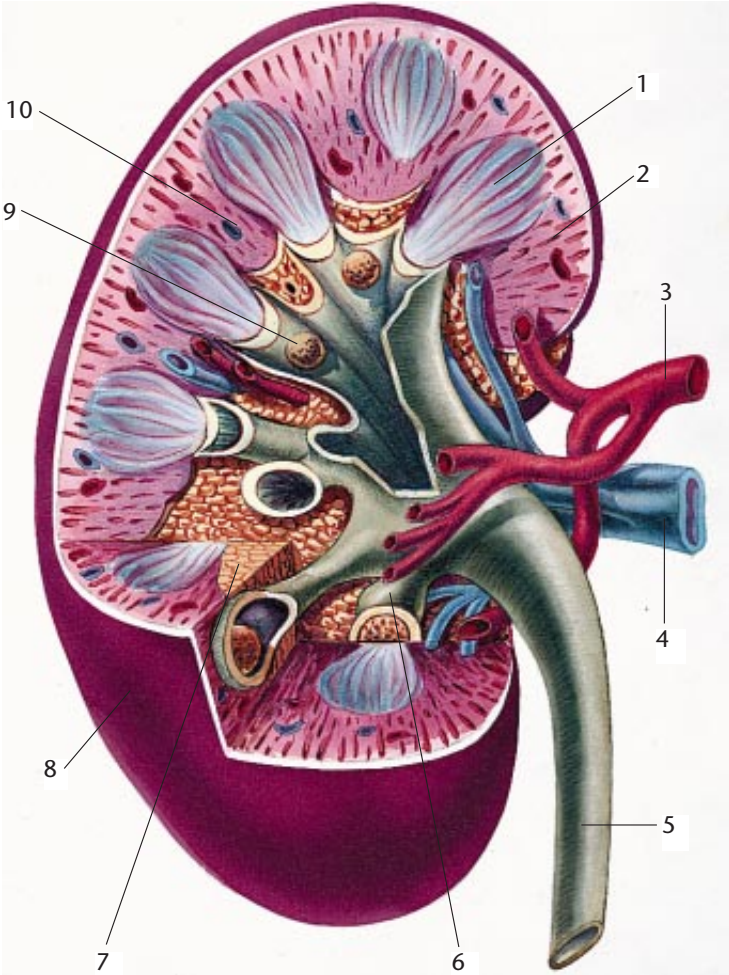
La majestat **romànica** de Sant Joan les Fonts, conservada al Museu Diocesà de Girona

romanticisme Gravat de J.J.Granville que representa el tumult del dia de l'estrena d'*Hernani*, de Victor Hugo

altres obertures que el portal d'ingrés situat al cantó de migdia i les escasses finestres de doble esqueixada. El retorn als absis semicirculars, orientats a llevant, introduí les solucions llombardes dels ressalts de les lesenes entre les arcuacions que recorren a l'exterior sota el ràfec de la coberta assenyalat per frisos en dent de serra. Hi apareixen també les finestres cegues i aviat les arcuacions corren per la part alta dels murs laterals i de les façanes. En són exemples les basíliques de Sant Vicenç de Cardona (1040), de Sant Serni de Tavèrnoles (1040), de Sant Pere de Cas-serres (1050). L'austeritat severa d'aquesta primera empena guanyà, a la segona meitat del s XI, amb una major perfecció de l'aparell dels murs obtingut en petits blocs regulars de pedra. No es crearen nous models de construcció, però, si bé persistiren els anteriors, foren portats a espais més amplis i equilibrats en la conjumi-nació de les estructures, com el monestir de Sant Llorenç del Munt (1064), Sant Miquel de Fluvià (1066), la catedral d'Elna (1069) i Sant Esteve d'Olius (1079). Cap a la darrerria de segle començaren a desapa-rèixer les lesenes i es mantingueren les arcuacions llombardes posades en sèrie contínua, sostingudes per mènsules i a vegades amb aplicació de mitges colum-nes que temps abans havien resolt la mobilitat dels interiors dels absis buidats en fornícules. L'austeritat funcional de l'arquitectura d'aquest període, que ad-meté decoracions en estuc i composici-ons pictòriques, s'enriquí des d'aquest mo-ment sense alterar el desenvolupament de la massa uniforme de la construcció. Els pilars quadrats o cruciformes de divi-sió de les naus basilicals acceptaren mitges columnes destinades al suport dels arcs torals; les cornises discorregueren a l'arrencada de les voltes; les naus menors es cobriren amb voltes de quart de cercle. L'aparell es resolgué en blocs escairats de pedra picada que suposen la intervenció de picapedrers destres que s'arriscaren a la cisellada de capitells i àbacs, bases i columnes que passen a emmarcar les obertures dels portals i les finestres. És tot un altre aire que gravita entorn de les construccions que s'aixecaren durant el s XII. En són exemples la catedral d'Urgell (1175), Sant Joan de les Abadesses (1150) i Santa Maria i Sant Pere de Besalú. L'escat escultòric de la portada de Ripoll obre el període de major sumptuositat que es des-fogà en les construccions dels claustres, a Ripoll mateix i a Elna, però sobretot a Sant Pere de Galligants i a la catedral de Giro-na, a Sant Cugat del Vallès, i més tard a Sant Pau del Camp, a Sant Benet de Bages i a Santa Maria de l'Estany, amb les reper-cussions que s'allargaran fins entrat el s XIII.
2 Llengües romàniques *LING* Llengües derivades del llatí parlat, anomenat *vulgar*, no del **llatí** clàssic. Mostren aquest origen especialment en llur lèxic fona-mental i en llur estructura morfo-sintàcti-ca: així el romanès, tot i posseir un lèxic majoritàriament no llatí, és llengua romà-nica per la seva estructura gramatical i el seu vocabulari bàsic. Aquestes llengües, també dites *neollatines*, tenen el llatí com a base i punt de partida, però han estat afaïçonades, al llarg dels segles, per factors diversos: el *substrat* (ibèric a Hispània, cèl-tic a la Gàl·lia, etrusc a la Toscana), el *superstrat* (aràbic a les llengües ibero-romàniques, eslau al romanès, germànic al francès), la dialectalització ja itàlica (amb les seves conseqüències disgregado-res a l'hora de la colonització), la formació de cultismes a partir del llatí i del grec, els manlleus constants a d'altres llengües (del francès a l'anglès, del català al castellà i a l'inrevés) per transaccions comercials, prestigi cultural, etc. Les llengües romàni-ques són: romanès, dalmàtic, italià, sard, reto-romànic, francès, francoprovençal, occità, català, castellà i portuguès.

romanticisme *LIT* Moviment artístic i espiritual que, els darrers decennis del s XVIII i durant el s XIX, s'estengué per tot Europa i determinà un renovament pro-fund sobretot en la literatura, però també en qualsevol altra manifestació de l'art i de la vida. Les constants que defineixen el romanticisme són la seva fe en la “bondat natural” de l'home i l'exaltació dels valors culturals, l'individualisme i el sentiment religiós de la unitat de la vida social, el subjectivisme i la consciència del poble, la potenciació dels sentiments nacionals, l'afirmació de les forces irracionals de la vida i el triomf de la llibertat de l'esperit, la victòria de la fantasia i del sentiment sobre la raó i la conquesta d'un pla supe-

ronyó humà: 1, piràmide de Malpighi; 2, còrtex; 3, artèria renal; 4, vena renal; 5, urèter; 6, calze; 7, teixit adipós; 8, càpsula fibrosa; 9, papil·la; 10, columna de Bertin

rrior de vida racional, l’orientació historicista i l’idealisme místic i estètic, el retorn al catolicisme i la dissolució de la fe en una religió aconfessional, el retorn a l’edat mitjana i la recerca de modernitat, el rebuig total de la preceptiva literària clàssica i l’afirmació de la llibertat de creació poètica i l’especulació vers una nova filosofia i una nova mística, etc. A Alemanya es constituí per primera vegada una escola romàntica el 1797 amb la publicació de la revista “Athenäum”; a Anglaterra, l’any següent, amb un programa adjunt a les *Lyrical Ballads* de Wordsworth i Coleridge; als països escandinaus, amb l’encontre de Steffens i Oehlenschläger el 1803; a França, amb la traducció (1813) del *Cours de littérature dramatique* d’A.W.Schlegel i l’anàlisi del romanticisme alemany efectuada per Mme.de Staël en la seva obra *Allemagne*; a Itàlia, amb la *Lettera semiseria di Grisostomo* de G.Berchet (1816) i les discussions que provocà una carta de Mme.de Staël publicada en la *Biblioteca Italiana*; a l’estat espanyol, amb la polèmica entre Juan Nicolás Böhl de Faber, cònsol alemany, i l’escriptor José Joaquín de Mora (1818-19), però, sobretot, gràcies a la publicació a Barcelona del setmanari *El Europeo* (1823-24). A Alemanya, el moviment *Sturm und Drang* constituí el veritable període de gestació del romanticisme. Segons Goethe, l’art característica és l’única vertadera. Més tard, aquest romanticisme “ingenu” és superat d’una manera radical i dona pas a una altra etapa nascuda com un procés d’aprofundiment i de clarificació dels ideals del *Sturm und Drang* portat a terme, de manera diversa, per Novalis, Friedrich Schlegel, Caroline Schlegel, Schleiermacher, Schelling, i d’altres. A Anglaterra, romanticisme i revolució industrial són dos processos paral·lels. L’entusiasme dels romàntics per la natura és paral·lel a llur pessimisme per l’abandó i la misèria de les ciutats industrials. Shelley, Byron i Keats manifesten un humanitarisme sense concessions, viuen d’una manera no convencional, amb un ateisme agressiu i amb una manca de prejudicis morals que constitueixen unes formes de lluita autèntiques contra la política d’explotació i d’opressió. Això fa, però, que, a la llarga, tots aquests poetes siguin exterminats per la seva època, i no solament a Anglaterra, sinó també a Alemanya i a Rússia: Shelley i Keats són tractats sense compassió, com Hölderlin, Kleist, Puškin i Lermontov. Un altre fenomen del moviment romàntic anglès és Walter Scott, el creador de la novel·la històrica. A França, el romanticisme cristal·litza alhora que l’opinió pública gira els ulls cap al liberalisme i, bé que Lamartine i Hugo són partidaris del tron i la corona, els altres romàntics manifesten, a la fi, una clara tendència anticlerical i antimonàrquica. També cal dir que el caràcter bohemí que hom sol associar al romanticisme no fou, en absolut, propi del moviment en els seus inicis: des de Chateaubriand a Lamartine, l’actitud romàntica estigué representada, a França, gairebé exclusivament per aristòcrates, només

molt lentament anà a parar a mans de plebeus com Hugo, Théophile Gautier i Alexandre Dumas. Mistral i els felibres a Occitània i els poetes de la Renaixença, als Països Catalans, són els exemples més coneguts d’aquest nou i inquietant moviment històrico-polític del llarg període romàntic, un període que, amb totes les seves contradiccions, representà una de les variacions més importants en la història de la mentalitat occidental i fou alhora absolutament conscient del seu paper històric. El romanticisme artístic és la transposició de la revolta de l’home al començament del s XIX al pla estètic, en el camp dels continguts i sovint en el de les tècniques. Hom considera que l’inici del romanticisme plàstic fou marcat per l’exposició d’*El rai de la “Medusa”* de Géricault al Salon de París del 1819, però, al món occidental diversos artistes abans d’aquesta data havien trencat les convencions formals i conceptuals: G.B.Piranesi, H.Füssli, W.Blake, F.Goya, etc. Individualisme, subjectivisme, expressivitat, vigor, misteri, fantasia o misticisme són característiques que conflueixen en l’art romàntic, com el gust pels ambients exòtics i pel món medieval (neogòtic), aspecte relacionat amb la recerca de les fonts nacionals històriques de cada país. A França, a Géricault s’afegiren els escultors François Rude, A.L.Barye i P.J.David d’Angers i els pintors Th.Chasseriau i Eugène Delacroix, líder del moviment. L’obra dels anglesos John Constable, Richard P.Bonington, William Turner i John Martin s’inscriu també de ple en el concepte essencial de romanticisme. A Alemanya, el moviment és revolucionari quant als continguts, però respecta la forma clàssica i les tècniques convencionals; es destaca el grup dels natzarens actiu a Roma i les figures de C.D.Friedrich, C.G.Garus o Ph.O.Runge, que influïren a Escandinàvia (J.C.Dahl), o a Rússia (V.A.Tropinin). Aquest respecte a la forma s’adverteix també en pintors francesos com J.A.D.Ingres. A Espanya, a una certa escola informal goyesca (E.Lucas, L.Alenza, A.Esteve, etc), s’hi ajuntà un paisatgisme nacionalista fantasisos encapçalat per Jenaro Pérez Villaamil i un “ingressisme” representat principalment per més conservadors, com Federico de Madrazo. L’interès que la Península Ibèrica despertà en els viatgers romàntics significà la publicació a Europa de grans llibres il·lustrats de vistes i paisatges, més o menys idealitzats. L’escola més homogènia de l’art romàntic a Catalunya és la natzarenista liderada per Pau Milà i Fontanals, amb pintors com el mateix Milà, Claudi Lorenzale, Joaquim Espalter, Francesc Cerdà, Pelegrí Clavé, i escultors com Manuel Vilar. El moviment romàntic afectà profundament el món de la música i s’anuncià ja en les obres de la darreria del s XVIII. Per llur caràcter de capdavanter dels corrents musicals, foren les escoles alemanya i italiana les primeres que es vincularen a la nova estètica. A la primera etapa del romanticisme cal situar Beethoven (encara que no tota la seva obra), Schubert, Mendelssohn i Schumann. En el camp de l’òpera, Weber fou el creador de la primera òpera romàntica alemanya, *Der Freischütz*, i anuncià l’obra de Wagner. A la segona etapa hom troba Liszt i J.Brahms. L’escola italiana abandonà gairebé del tot la música instrumental i conreà l’òpera abandonant gradualment les òperes bufes. El romanticisme es detecta ja en òperes de Rossini (*Guillaume Tell*, 1829) i trobarà gradualment expressió completa en Bellini, Donizetti, Pacini, Mercadante i Verdi. L’escola francesa imità la italiana amb Auber, Meyerbeer i altres; només Berlioz intentà de seguir un camí genuïnament independent; a la segona etapa cal destacar Gounod, Thomas i L.Delibes. Cal associar al món francès l’obra de F.Chopin.

Romanya Regió de la Itàlia septentrional, que correspon a les províncies de Forlì i Ravenna i un petit sector de la de Bolonya. Comprèn el sector oriental de la regió administrativa de l'→***Emília-Romanya*** i s'estén al S del riu Reno fins a la vall del riu Tavollo, que la separa de les Marques. La riquesa de la Romanya és bàsicament l'agricultura; s'hi destaquen els conreus de fruiters. L'activitat industrial és representada per la indústria manufacturera, l'alimentària (conserves i refinatge de sucre) i químiques. El centre més important és Ravenna.

rombe *MAT* Paral·lelogram que té els costats iguals. En particular, hom aplica gene-

ralment aquest nom als que no tenen els angles rectes. Les diagonals del rombe es tallen en el punt mitjà i són perpendiculars entre elles.

Romeu i Figueras, Josep (Òdena, Anoia 1917) Escriptor i investigador. Es doctorà en lletres el 1948. Fundà i dirigí el grup cultural igualadí “Anabis” (1944-48). Membre fundador de la Societat Catalana d’Estudis Històrics (1946). Fundà i dirigí amb altres “Ariel” (1946-51). La seva obra versa principiament sobre el modernisme, Joan Maragall, J.V.Foix, B.Rosselló-Pòrcel, etc. Fou professor de la facultat de lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona (1969-84). El 1972 ingressà a l’Acadèmia de Bones Lletres. Els seus temes d’investigació són preferentment la poesia tradicional i de cançoner, la poesia del s XVI, el teatre medieval i el popular, les formes poètiques antigues, en particular el paral·lelisme estròfic, llegendes i tradicions populars, etc. Entre les seves principals publicacions cal esmentar: *El mito de “El comte Arnau” en la canción popular, la tradición legendaria y la literatura* (1948), *Teatre profà* (1962), els texts dramàtics *El davallament de la Creu a Catalunya i El fragment inèdit d’Ulldecona* (1967), el recull d’estudis *Poesia popular i literatura* (1974), la selecció d’assaigs *Sobre Maragall, Foix i altres poetes* (1984), *El teatre assumpcionista de tècnica medieval als Països Catalans* (1984), *Teatre català antic* (1994-95), etc. Ha estat guardonat amb la creu de Sant Jordi (1993) i el premi crítica “Serra d’Or” (1996).

Ròmul *[llat: Romulus]* Fundador mític de Roma i heroi epònim de la ciutat. La seva llegenda presenta diverses formes. D’acord amb la més divulgada, fou fill de Mart i de Rea Sílvia. Llançat, en néixer, al Tíber, en unió del seu germà bessó Rem, ambdós foren trobats per una lloba (lloba capitolina), que els nodrí fins que foren recollits per un pastor reial. Ambdós fundaren una ciutat, que fou després Roma. Més tard Ròmul occí el seu germà.

Ronsard, Pierre de (castell de La Possonnière 1524 — Saint-Cosme-en-l’Isle 1585) Poeta francès. Les primeres obres, *Odes* (1550-52), s’inspiraren directament en Horaci i Píndar i per la seva erudició foren gairebé inassequibles al gran públic. Més acceptats foren *Les amours* (1552). Altres obres seves són: *Les Follastries* (1553), *Le bocage* (1554), *La continuation des amours* (1555-56), etc. Assolida la fama, es converteix en poeta cortesà i pren posició a favor dels catòlics durant les guerres de religió. Però el fracàs de la seva obra èpica *La Franciade* (1572) assenyala el final de la seva carrera pública.

Röntgen, Wilhelm Conrad (Lennep 1845 — Munic 1923) Físic alemany. Es doctorà en física a l’Institut Politècnic de Zuric. Després es dedicà a la docència a les universitats d’Estrasburg, Hohenheim, Giessen, Würzburg i Munic. Descobrí, el 1895, les radiacions que actualment són conegudes amb el seu nom (o amb el de *raigs X*), caracteritzades pel seu poder de penetració, que permeten de veure i de fotografiar les parts dures situades a l’interior de cossos tous (com, per exemple, els ossos a través de la pell i els músculs). L’any 1901 rebé el primer premi de física concedit per la fundació Nobel.

ronyó *BIOL* Òrgan fonamental de l’aparell urinari propi dels vertebrats. En els vertebrats superiors, juntament amb les glàndules sebàcies i sudorípares i el mateix aparell respiratori, constitueixen l’aparell excretor. En l’home és un òrgan parió, situat a la cavitat abdominal, retroperitonealment, a cada costat de la columna vertebral i a l’altura de les darreres vèrtebres toràciques. Té forma de mongeta, amb una llargada de 12 cm i un pes de 120 g, i és revestit d’una càpsula fibrosa. La funció del ronyó és filtrar la sang per tal d’eliminar els productes de rebuig no volàtils per tal de mantenir l’homeòstasi i l’osmolaritat. L’orina és el producte de la filtració de la sang.

Roosevelt, Franklin Delano (Hyde Park, Nova York 1882 — Warm Spring, Geòrgia 1945) Polític nord-americà. Estudià dret a Harvard i es casà amb una neboda del president Theodore Roosevelt. Membre del partit demòcrata, fou senador de l’estat de Nova York (1910-13) i secretari adjunt de la marina (1913-20). Un atac de poliomiелitis (1921) el deixà paralític de mig cos. Governador de l’estat de Nova

Pierre de Ronsard

Franklin Delano Roosevelt

York (1929-32), féu cara a la depressió del 1929 amb mesures econòmiques interencionistes. Elegit president dels Estats Units (1932), fou reelegit ininterrompudament fins a la seva mort. Rodejat de col·laboradors de mentalitat liberal, impulsà la reactivació de l'economia nord-americana mitjançant un programa legislatiu de control i intervenció en l'economia del país per part del govern federal. Aquest programa establí les bases del capitalisme nord-americà modern. Practicà una política exterior de bon veïnatge, especialment amb les repúbliques llatinoamericanes, i reconegué l'URSS. En desencadenar-se la Segona Guerra Mundial, mantingué inicialment la neutralitat dels EUA, bé que ajudà les democràcies i sobretot el Regne Unit. L'entrada en guerra dels EUA, provocada per l'atac japonès a Pearl-Harbour, comportà un augment de l'activitat de Roosevelt, especialment en el camp diplomàtic. Impulsà la creació de les Nacions Unides. Morí poc abans de la fi de la guerra.

Roosevelt, Theodore (Nova York 1858 — Oyster Bay, Nova York 1919) Polític nord-americà. Membre del partit republicà, fou diputat a la cambra de representants de l'estat de Nova York (1882-84). Nomenat secretari adjunt de la marina (1897), dimití per poder participar en la guerra de Cuba. Governador de l'estat de Nova York (1898) i vice-president amb McKinley (1900), fou president dels Estats Units en ésser assassinat McKinley per un anarquista (1901) i fou reelegit l'any 1904. Impulsà una política econòmica contrària als interessos dels grans monopolis i afavorí la conservació i explotació racional de les riqueses naturals. En política exterior, afavorí l'intervencionisme sobretot en les repúbliques sud-americanes i creà la Zona Americana del Canal de Panamà.

Ros i de Olano, Antoni (Caracas 1808 — Madrid 1886) Militar i escriptor. Destacà durant la primera guerra Carlina i ascendí a coronel (1837). Diputat a corts (1838), contribuí a la caiguda d'Espartero (1843). El 1847 ascendí a general de divisió; el mateix any fou ministre de foment, instrucció i obres públiques. Participà en l'alçament de Vicálvaro (1854) amb O'Donnell, que el nomenà director general d'infanteria. El 1859 lluità a la guerra d'Àfrica; assolí la victòria de Guad-el-Jelú que li valgué el marquesat del mateix nom, amb grandesa d'Espanya. Membre de la Unión Liberal, participà en la revolució del 1868. S'afilià al partit de Sagasta i ocupà diversos càrrecs sota el regnat d'Alfons XII; el 1877 esdevingué senador vitalici. Escriví algunes comèdies i obres de teatre.

rosa 1 **rosa de Jericó** [*Anastatica hiero-chuntica*, família de les crucíferes] *BOT* Planta herbàcia anual, pelosa, de 10 a 20 cm d'alt, de fulles ovals i grosserament dentades, de flors blanques, aplegades en raïms petits, i de fruits en silícula. És pròpia del Sàhara. També és conreada en jardins. S'obre espectacularment en roseta quan hom la col·loca a l'aigua.
2 **rosa dels vents** *METEOR* Diagrama utilitzat en meteorologia i climatologia, per a resumir les observacions dels vents, recollides durant un període de temps llarg.
3 **rosa dels vents** *MAR* Cercle dividit en trenta dues parts iguals, anomenades *quartes*, *rumbs* o *vents*, que indiquen els quatre punts cardinals i vint-i-vuit d'intermedis, és a dir, els trenta-dos rumbs de l'horitzó, sobre el qual són efectuades les indicacions de les agulles nàutiques. És anomenada també *rosa nàutica*.
4 **novel·la rosa** *LIT* Gènere novel·lístic caracteritzat pel seu caràcter sentimentalista i ple de sensibleria, sobre els problemes amorosos d'una parella, que es resolen sempre en un final feliç.

Rosa, Monte Grup muntanyós dels Alps Penins, entre Suïssa i Itàlia, i on es troba una de les màximes altures de la gran serralada (4 645 m). En sentit ampli s'estén des del coll de Teodulo (3 322 m), a l'W, fins al pas de Monte Moro (2 862 m) a l'E. Constitueix un potent massís cristal·lí i metamòrfic.

Rosa-Creu Societat secreta originada a Alemanya (s XVII), lligada posteriorment a la francmaçoneria, el ritu escocès de la qual situa el grau de príncep de la Rosa-Creu com el 18è dels 33 de què consta. Des del 1622 els membres de la Rosa-Creu es feren notar a París i aviat n'hi hagué a Viena i en altres punts de l'Europa central, als Països Baixos i a Anglaterra; Robert Fludd en divulgà la doctrina. Hom en

el Rosselló El claustre de la catedral d'Elna

	
<div>Rosselló </div>	
<div></div>	
<div></div>	
superfície:	1 487 km²
població:	301 799 h (1991)
capital:	Perpinyà

reconstituí noves societats al s XIX. Hom la simbolitza amb una creu i una rosa sobreposades.

Rosales y Gallina, Eduardo (Madrid 1836 — 1873) Pintor castellà. Iniciat en l'idealisme natzarenista, ben aviat passà al realisme, sense deixar, però, la temàtica històrica (*Testament d'Isabel la Catòlica*, 1864; *Presentació de Joan d'Austria a Carles V*, 1869; o *La mort de Lucrècia*, 1871). Conreà també el retrat i el paisatgisme. Hom l'ha relacionat amb el naixent impressionisme a causa de quadres com *Dona sortint del bany* (~1867) o fins i tot com la *Lucrècia*, cal considerar-lo, pel fons damunt la forma i per l'arrel temàtica dels seus quadres, com la culminació del romanticisme pictòric castellà.

rosari *CATOL 1* Pràctica devocional originada al s XII i escampada pels cistercencs, que consistia a resar cent cinquanta avemaries en record dels cent cinquanta salms; per això s'anomenà també el *saltiri de Maria*. Fou una devoció molt popular a tota la cristiandat i en particular als Països Catalans. Tingué una gran revifalla a partir de mitjan s XIX i fou la devoció popular més característica de les famílies catòliques.
2 **rosari de l'aurora** Devoció practicada col·lectivament i processionalment de dir i de cantar el rosari pels carrers d'una població a primera hora del matí. Un dels primers signes anticlericals del 1868 fou l'intent de desbaratar i d'impedir a Barcelona i a altres llocs els rosaris de l'aurora, intent que originà autèntiques batalles campals entre devots i agitadors, d'on es deriva la frase popular “s'ha acabat com el rosari de l'aurora”, per a significar que una cosa ha acabat malament, amb baralles, amb ruïna, amb fracàs, etc.

rosassa *ARQUIT* Obertura circular de les parets de les esglésies, especialment a l'edat mitjana. De petites dimensions fins a la segona meitat del s XII, en aquest moment augmentaren considerablement de diàmetre (la de la façana occidental de l'església de Nantes, de la darrerria del s XII, té 8 m). Durant el s XIII s'hi afegeixen vidrieres.

rosca *TECNOL* Ressalt helicoidal fet en un cargol, un pern o una altra peça cilíndrica (*rosca mascle* o *rosca exterior*) o a l'interior d'un forat cilíndric (*rosca femella* o *rosca interior*), amb el qual ha d'ajustar el ressalt helicoidal d'una peça complementària, és a dir, una rosca mascle amb una rosca femella, l'acoblament de les quals és aconseguit en fer girar l'una respecte a l'altra.

Roseau Capital de **Dominica** (15 853 h [1991]). Situada a la costa sud-occidental de l'illa, a la desembocadura del riu Roseau, té el port en una rada, d'on exporta olis essencials, fruita, llegums i espècies. És seu del govern i del bisbat.

rosegadors *ZOOL* Ordre de mamífers placentaris, de mides variables però generalment petites (el més gros, el capibara, ateny 1,20 m de llargada), de forma molt variable però poc esvelta (la part abdominal és sempre més ampla que la part ventral a causa de l'especial desenvolupament de la massa visceral) i potes poc diferenciades del cos. La morfologia específica del cos i sobretot de les potes, la dentadura, les orelles, els ulls i la cua depèn dels

diferents hàbitats que presenten: subterrani, aquàtic, arborícola, estèpic o desèrtic, i corredor. Són de règim alimentari herbívor o omnívor. Tenen molts períodes estèrils que desencadenen els períodes de zel, gestació curta i gran nombre de cries. Habiten en els més variats hàbitats, segons les espècies, i llur distribució és cosmopolita, tret de Nova Zelanda. Llur importància biològica, econòmica i sanitària (com a vectors de nombroses malalties infeccioses) és enorme. La majoria són socials.

rosella [*Papaver rhoeas*, família de les papaveràcies] *BOT* Planta herbàcia anual de 30 a 100 cm d'alt, de fulles pinnatipartides, de flors de color vermell viu i de fruits en càpsula. És una mala herba comuna, sovint abundant en les messes.

roser [*Rosa sp*, família de les rosàcies] *BOT* Gènere de plantes arbustives, generalment caducifòlies, de tiges quasi sempre agullonades, de fulles estipulades i pinna­des, amb els folíols ovats i serrats, de flors (les *roses*) pentàmeres, solitàries o en ramells i de fruits complexos en cinðrodon. La majoria dels rosers de jardí són d'origen híbrid i tenen com a principals espècies parentals *R.chinensis*, de l'Àsia oriental, *R.moschata* i *R.foetida*, de l'Àsia occidental, i *R.gallica*, d'Europa. Les roses de jardí tenen molts pètals i presenten una gran varietat de formes, colors i aro­mes. Als Països Catalans hi ha diverses espècies de rosers silvestres, entre les quals el **roser caní** (*R.canina*), de flors rosades o blanques, el **roser englantiner** (*R.semper-virens*) i el **roser repent** (*R.arvensis*), tots dos de flors blanques, i el roser glauc (*R.glauca*), de flors de color rosat fort.

Roser, el [o *la Mare de Déu del Roser*] Advocació mariana. El culte i la devoció al Roser fins a la fi del s XVI és limitat als convents dominicans i a llur àmbit d'acció. L'avançada devocional del Roser i de l'erecció de les confraries i l'existència d'un ofici dedicat a fer rosaris tingué lloc a partir del 1571, quan, amb ocasió de guanyar-se la batalla de Lepant la festa del 7 d'octubre, hom cregué que fou per la intervenció de la Mare de Déu.

Roses, golf de Golf de la costa de l'Alt Empordà, obert entre la península del cap de Creus (cap de Norfeu) i el massís de Montgrí (cap de Montgó), que constitueix la sortida natural al mar de la comarca. Havia estat una zona pantanosa, actualment en gran part dessecada i convertida en zona de conreus (en un principi d'arròs en bona part). Té una obertura de 15 km (18 a l'interior) i una profunditat de 7 km.

Rossellini, Roberto (Roma 1906 — 1977) Director cinematogràfic italià. Principal inspirador del moviment neorealista. Autor de: *Roma città aperta* (1945), *Paisà* (1947), *Stromboli, terra di Dio* (1949), *Europa 51* (1951) i *Viaggio in Italia* (1953), *Il generale della Rovere* (1959), *Vanina Vanini* (1961), *Atti degli Apostoli* (1968), *Socrate* (1970), etc.

Rosselló, el Comarca que ocupa l'extrem nord-est del Principat de Catalunya, que s'estén damunt prop d'un terç de la superfície i concentra més dels dos terços de la població de la regió de Perpinyà, ciutat que és el cap de la comarca (1 487 km²; 301 799 h [1991]). El nucli del Rosselló és una plana. La segona unitat del Rosselló són els Aspres, que ocupen tot el sector sud-occidental entre la vall mitjana de la Tet i la baixa del Tec, des d'uns 200 m alt fins als 1 738 m del puig de l'Estela. El tercer sector són les Corberes, serralada prepirinenca calcària, inhòspita, que s'estén al nord de l'Aglí fins a la serra de Perellós (708 m alt), extrem septentrional dels Països Catalans. El clima del Rosselló crida l'atenció pel seu meridionalisme dins la Catalunya humida del NE, més secaner que el de l'Empordà, però també menys temperat. Les mitjanes anuals de temperatura van de 14°C a 16, la mitjana de gener se sol mantenir a 7°C i la de juliol per sota els 24. El perill de glaçades, gairebé inexistent al litoral, dura tot l'hivern a l'interior. Les precipitacions no solen passar de 660 mm, però són molt irregulars. La plana i els baixos turons marginals tenen caràcter mediterrani boreal i pertanyen al domini climàic de l'alzinar amb marfull. La baixa pluviositat explica que la vegetació hi sigui seca. D'altra banda, essent la plana voltada pel muntanyam pirinenc, en el qual damunt els estatges mediterranis de l'alzinar amb marfull i de l'alzinar muntanyenc apareix a partir de 600-1 000 m

d'altitud el paisatge eurosiberià de bosc caducifoli (estatges de la roureda amb boix i de la fageda), és comprensible que un cert nombre d'espècies muntanyenques i medioeuropees descendeixin fins al nivell de la mar i que el roure martinenc abundi als sòls profunds de la plana i a les obagues. Perpinyà i els pobles de la perifèria tenen 171 600 h per 103 000 de la resta, respectivament el 50,5% de la població per a l'aglomeració perpinyanesa i el 30,3% per a la resta del Rosselló. La base econòmica és agrària. L'agricultura és centrada en un conreu de secà, la vinya, en uns conreus preferentment de regadiu les fruites i les hortalisses. La vinya, amb 39 800 ha i un 70% del conjunt dels conreus, dóna més de la meitat de la renda agrícola. La producció mitjana actualment és de 2 500 000 hl l'any: 1 050 000 hl de vins corrents, 450 000 hl de vins del país, 250 000 hl de vins amb la denominació d'origen controlat *costers del Rosselló* i 650 000 hl de vins dolços naturals sota l'apel·lació de *Ribesaltes*. Els conreus de llegums i hortalisses ocupen el segon lloc amb 9 200 ha i el 16% del total conreat, comptant-hi els conreus associats a fruiters i el 25% de la producció agrària final. Els conreus principals són els enciams i les escaroles, seguits pels tomàquets, les carxofes, les patates primerenques, el julivert i les col·i-flors. La ramaderia i l'explotació forestal manquen de volada. La pesca havia originat un mode de vida seminòmada vora els estanys rossellonesos i llenguadocians o bé a la mar des dels ports del Barcarès, la platja de Canet o la platja de Sant Cebrià. Només al Barcarès la pesca s'aguanta. La inacabable platja sorrenca de la Salanca, des del nord del Barcarès fins al sud de la platja de Sant Cebrià passant per Santa Maria de la Mar, s'ha convertit en un centre d'atracció turística. La indústria és poc important. Hi ha algunes indústries extractives, però sobretot indústries de transformació. En el sector agro-alimentari es destaquen les conserveries, fàbriques de xocolata, galetes i bes-cuits, el vi i les begudes alcohòliques. L'aeroport de Perpinyà assegura les comunicacions ràpides. Les comunicacions terrestres dins l'estat francès minven de nivell al sud de Narbona, però encara arriben a Perpinyà els expressos ferroviaris de París i Tolosa, de Roma i Marsella, d'Hamburg, Ginebra i Lió i, naturalment, de Barcelona. L'altra línia de via ampla segueix la Tet de Perpinyà, per Bulaternera, a Vilafranca de Conflent, d'on continua per via estreta fins a la Tor de Querol. La carretera fonamental és la de Barcelona a París, que travessa el Rosselló de Banyuls dels Aspres a Salses, i que l'autopista ha descongestionat en part. La troballa de restes humanes de les més velles conegudes a Europa, associades amb indústries taiacianes, a la cova de l'Aragó, a Talteüll, demostra que el poblament del Rosselló és antiquíssim. La comarca del Rosselló correspon a l'antic comtat de Rosselló, que incloïa igualment el Vallespir, encara que l'alt Rosselló i l'alt Vallespir s'uniren a la casa comtal de Besalú. Des del govern conjunt dels comtats de Rosselló i de Cerdanya pel comte Sanç (fi del s XII) aquests dos territoris i llurs annexos es mantingueren com una unitat fins al tractat dels Pirineus (1659). El 1790, constituí el departament dels Pirineus Orientals.

Rosselló-Pòrcel, Bartomeu (Palma de Mallorca 1913 — el Brull, Osona 1938) Escriptor. Estudià filosofia i lletres a Barcelona. El 1930 publicà una *Antologia de poetas mallorquines* que prologà i traduí en part. A la universitat fou deixeble de Carles Riba, que l'influí fortament, i company de Salvador Espriu, Amàlia Tineo, J. Garcia i López, J. Teixidor, E. Valentí i J. Vinyoli. Llicenciat el 1935, anà a Madrid a fer el doctorat; exercí a l'Escola Plurilingüe i mantingué contactes amb els medis editorials madrilenys (J.Bergamín); allà el sorprengué la guerra civil. Deixà una obra breu però densa. *Imitació del foc* (1938) representa la culminació de la seva obra poètica. L'impacte de la seva obra fou considerable en la generació de la guerra i hom el considerà un símbol de l'anomenada generació sacrificada.

Rossetti, Dante Gabriele (Londres 1828 – Birchington-on-Sea, Kent 1882). Pintor i poeta anglès. Fou un dels fundadors de la Pre-Raphaelite Brotherhood. En una primera etapa (1845-58) pintà aquarel·les amb temes de Dant, Shakespeare, Bowring i del cercle del rei Artús. El 1859

Mapa físic del Rosselló

tornà a la pintura a l'oli. Aviat s'apartà del pre-rafaelitisme, bé que conservà els temes medievals, perquè la realitat esdevingué en la seva obra lirisme decoratiu i perquè la seva preocupació essencial fou la figura femenina, com hom pot veure en *Elisabeth Siddal* (1855), *Beata Beatrix* (1863) i *Proserpina* (1874). Són de destacar també *Dantis amor* (1860) i *Astartè Siriaca* (1877). De la seva obra poètica cal remarcar els volums *Poems* (1870), *Ballads and Sonets* (1881) i les traduccions de poetes italians, que reuní en *The Early Italian Poets* (1861).

Rossini, Gioacchino (Pesaro 1792 — Passy, Illa de França 1868) Compositor italià. El 1813 composà *Tancredi*, òpera seriosa, i les bufes *Il signor Bruschino* i *L'Italiana in Algeri*. Més tard compongué *Il barbiere di Siviglia* (1816) i *La Cenerentola* (1817). Es mostrà capaç d'assimilar el món romàntic amb *Guillaume Tell* (1829).

rossinyol 1 [*Luscinia megarhynchos*, família dels muscicàpids] **ZOOl.** Ocell de l'ordre dels passeriformes, de 16 cm, que té les parts superiors de color bru rogenc i les inferiors més clares. Hom n'aprecia el cant del mascle, no tan melodiós com el d'alguns altres moixons, però molt més virtuós i capaç de fer redoblements brillants, matisos suaus i fortes notes. Habita en boscs amb vegetació baixa densa i maleses humides al nord-oest d'Àfrica, l'Europa meridional i central i l'Àsia Menor, i hiverna a l'Àfrica tropical. És comú, d'abril a setembre, als Països Catalans. **2** [*Cantharellus cibarius*, família de les cantarel·làcies] **BOT** Bolet de 4 a 10 cm d'alt, en forma d'embut, amb l'himeni disposat en plecs semblants a làmines; és d'un groc de rovell d'ou, i amb una olor com d'albercoc. Creix en boscs i pastures. És un dels bolets mengívols més apreciats, que té, a més, l'avantatge de no cucar-se.

Rostov del Don [rus: Rostov na Donu] Ciutat de Rússia, capital de l'oblast' de Rostov (1 025 000 h [1993]). Port fluvial a la riba dreta del Don, a uns 40 km de la desembocadura, és el principal centre del Caucas septentrional de construccions mecàniques, sobretot de maquinària agrícola. Centre comercial (cereals, carbó) i industrial (tabac, cuir, indústries químiques i alimentàries). Centre cultural

(museus, teatres, circ) i d'ensenyament superior: Universitat de l'Estat de Rostov "Mikhail Suslov" (1917).

Rostropovič, Mstislav (Bakú 1927)
Violoncel·lista i director d'orquestra rus.
És un dels intèrprets més apreciats del seu instrument. Šostakovič, Glière i Britten li han dedicat obres. Des del 1968 exerceix també com a director d'orquestra. El 1992 li fou atorgat el premi Internacional Catalunya.

rotació 1 MEC Moviment d'un sòlid els punts del qual descriuen circumferències amb els centres alineats i fixos, continguts en una recta anomenada *eix de rotació*. La velocitat angular $\vec{\omega}$ del moviment de rotació circular de tots els punts és anomenada *velocitat de rotació* del sòlid, i el vector $\vec{\omega}$, dirigit segons l'eix de rotació i de mòdul ω , *vector velocitat angular* o *vector rotació*. **2** ASTR Moviment d'un astre entorn d'un eix, *dit eix de rotació*. En el cas de la Terra, la rotació defineix el dia.

Rothschild Família de banquers i financers jueus, originària de Frankfurt i que constituí una gran potència econòmica durant el s XIX. En fou el fundador el canviista **Mayer Amschel Rothschild** (Frankfurt 1743 — 1812). Els Rothschild tingueren representants a moltes ciutats europees (Frankfurt, Viena, Manchester, Londres, Nàpols i París) i també americanes, i prestaren als governs de diversos països: França, Prússia, Rússia, Àustria, Dinamarca i el Vaticà. Controlaren una bona part dels ferrocarrils europeus i fins i tot americans, i també moltes empreses de tots els sectors. A la fi del s XIX començaren la davallada econòmica i algunes cases foren tancades successivament (Nàpols, 1860; Frankfurt, 1901, Viena, 1938).

Rotterdam Ciutat d'Holanda Meridional, Països Baixos (596 023 h [1993]). Situada a banda i banda del Nieuwe Maas, al S del Sheur, on s'obre el canal Nieuwe Waterweg, forma part de l'organisme públic i administratiu Rijnmond. Primer port mundial quant al tonatge anual de mercaderies embarcades, és, després d'Amsterdam, la segona ciutat dels Països Baixos. L'ampliació i l'adaptació del port a les exigències de la navegació marítima moderna han estat la causa d'annexions de municipis circumdants, com Katen-

drecht, Delfshaven, Hoek van Holland, etc. Una xarxa de vies ferroviàries, aquàtiques i de carreteres l'uneix amb la resta del país i del seu rerepaís a Alemanya. A partir del 1947 hi hagué una expansió industrial (refineries de petroli, plantes petroleoquímiques, indústria metal·lúrgica, indústria de la construcció, indústria de maquinària) i es crearen nous districtes industrials (Botlek, Europoort, Maasvlakte). Centre d'ensenyament superior: Erasmus Universiteit Rotterdam, fundada el 1973.

roure *BOT* Nom donat a les espècies caducifòlies del gènere *Quercus*, de la família de les fagàcies. Són arbres monoics, de fulles sinuades i flors femenines en grups petits, i de fruits en gla. Habita les regions temperades de l'hemisferi nord i, als Països Catalans, se'n fan set tipus principals, que creixen preferentment a la muntanya mitjana: el **roure africà**, el **roure cerrioide** , el **roure de fulla gran**, el **roure de fulla petita**, o **gal·ler**), el **roure martinenc**, el **roure penol** i el **roure reboll**.

Rousseau, Henri (Laval 1844 — París 1910) Pintor francès, anomenat també *le Douanier*. La seva obra és una mescla d'ingenuïtat i lucidesa que obria un nou àmbit en l'art que es configurava. Les seves imatges de guerra (*La guerra*, 1894), visions nocturnes (*Gitana adormida*, 1897), selves tropicals (*Selva verge al cap-vespre*, 1907) i retrats (*Apollinaire i Marie Laurencin*, 1909) mostren un trencament amb l'ús rígid de la raó i una quasi absoluta manca de convencionalismes culturals.

Rousseau, Jean-Jacques (Ginebra 1712 — Ermenonville, Picardia 1778) Escriptor i filòsof suís en llengua francesa. Preceptor a Lió, el 1742 arribà a París, on es relacionà amb els enciclopedistes i tingué cinc fills de Thérèse Lavasseur. Es donà a conèixer amb l'obtenció del premi que l'Acadèmia de Dijon atorgà, el 1750, al seu *Discours sur les sciences et les arts*. Les seves tres grans obres foren: *Du contrat social ou Principes du droit politique* (1762), *Julie ou la Nouvelle Héloïse* (1761) i *Émile ou De l'éducation* (1762). Home polifacètic, conreà també la comèdia i féu notables aportacions en el camp de la música.

rovelló *BOT* **1** [*Lactarius sanguifluus*, família de les russulàcies] Bolet de capell de 4 a 15 cm d'ample de color vermell vinós, amb taques verdoses, de làmines decurrents i de làtex de color vermell vinós o vermell violaci. Es fa en pinedes. És un dels bolets més apreciats i més consumits als Països Catalans. **2** Pinetell.

Rovira i Virgili, Antoni (Tarragona 1882 — Perpinyà 1949) Escriptor, historiador i polític. Fundà i dirigí el setmanari federal “La Avanzada” i fundà Joventut Federal. Fou redactor de “El Poble Català” i col·laborador a “La Campana de Gràcia”, “L'Esquella de la Torratxa”, “El Gall”, “Renaixement”, “Unió Catalanista”. Contribuí a fundar la Societat Catalana d'Edicions (1911), on publicà la seva *Història dels moviments nacionals*. El 1914 fundà el setmanari “La Nació” i, cridat per Prat de la Riba, ocupà un càrrec a la secció de premsa de la Mancomunitat. El 1916 acabà la carrera d'advocat i col·laborà a “La Veu de Catalunya” i a “La Publicitat”. El 1922 fou un dels fundadors del partit d'Acció Catalana i aquest mateix any començà la publicació de la important *Història nacional de Catalunya*. El 1924 fundà, i dirigí fins el 1929, la “Revista de Catalunya”. Després de deixar Acció Catalana, fundà (1927) el diari “La Nau”, que esdevindria òrgan del partit Acció Republicana de Catalunya, també fundat per ell. L'any 1932 ingressà a l'Esquerra Republicana, a l'òrgan de la qual, “La Humanitat”, comentà durant més de sis anys l'actualitat política del país i la internacional, alhora que col·laborava a la “Revista de Catalunya”, “Meridià” i altres publicacions. Fou elegit diputat al Parlament Català, del qual durant la guerra civil fou designat vice-president i, a l'exili, president. Exiliat a França, visqué a Montpeller. Alliberada França, el president de la Generalitat, Josep Irla, li encarregà la constitució del Consell Assessor de la Generalitat i, tot seguit, formà part del govern. Des del 1946 visqué a Perpinyà.

Rubens, Peter Paulus (Siegen, Westfàlia 1577 — Anvers 1640) Pintor flamenc. A les seves primeres obres és palès un fort eclecticisme estilístic. La seva cotització artística era forta i es féu famós a totes les corts europees. Molt vinculat a la Com-

panyia de Jesús, les seves obres són un clar exponent de les idees contrareformistes, tant a nivell formal com ideològic. Hom pot plantejar-se l'art de Rubens des de tres punts de vista: formal, estètic i ideològic. Des del punt de vista formal Rubens assoleix la perfecció compositiva mitjançant la interrelació de les formes, els colors i les llums. Les seves *Tres Gràcies* i *El rapte de les filles de Leucip* són una bona mostra d'aquesta manera de fer. Des del punt de vista estètic, les seves formes femenines, arrodonides i plenes, i el seu *horror vacui* contrasten amb els models estilitzats i la ideologia racionalista avui tan de moda. Ideològicament la seva obra és al servei d'un poder totalitari de l'Església, malgrat que la major llibertat de Flandes li permet d'excel·lir per damunt de l'obscurantisme imperant a la resta dels països catòlics. Es pot considerar Rubens el màxim exponent del **barroc**.

Rubert i de Ventós, Xavier (Barcelona 1939) Filòsof i polític. Deixeble d'Aranguren, Valverde i Sacristán; professor a diverses universitats. Ha publicat *El arte ensimismado* (1963), premi Ciutat de Barcelona, exposició d'un art d'avantguarda que s'esterilitza tractant d'ésser vàlid en si mateix. A *Teoria de la sensibilitat* (1968, Lletra d'Or) apuntà l'ampliació del concepte d'art amb el que ell anomena “disseny científic”, com a síntesi d'art, ciència i tècnica. *Moral y nueva cultura* (1971) és una valoració de l'ètica basada en la revisió permanent dels valors propis, com *Utopías de la sensualidad y métodos del sentido* (1973) i *La estética y sus herejías* (1974, premi Anagrama). Fou un dels fundadors del Col·legi de Filosofia. També ha publicat *Maneras de hacer filosofía* (1978), *De l'amor, el desig i altres passions* (1980), *Coneixement, memòria, invenció* (1982), *Ensayos sobre el Desorden* (1976), *Ofici de Setmana Santa* (1978) i *De la Modernidad* (1980), la seva obra cabdal. *El cortesà i el seu fantasma* (1991, premi Josep Pla) són reflexions sobre el món de la política fruit de l'experiència parlamentària com a membre del Partit dels Socialistes de Catalunya. El 1987 obtingué el premi Espejo de España amb *El Laberinto de la Hispanidad*, esbós d'un nou marc de relacions entre els diferents pobles de la Península Ibèrica, i amb *Nacionalismos* (1994) situa l'explosió d'aquest fenomen al final del s XX des d'una perspectiva original. El 1995 publicà *Manies i afrodismes*.

Rubí Municipi del Vallès Occidental situat a la vall de la riera de Rubí. La part septentrional del terme és accidentada per les elevacions (392 m alt) que separen per l'W el Vallès i el Baix Llobregat. Bona part del territori és boscàt, amb predomini de pins, i drenat, a més, per altres rieres i torrents. Tradicionalment agrícola, ha canviat l'estructura productiva i la indústria s'ha convertit en la base econòmica. Resten alguns conreus de cereals i de vinya. Actualment predomina el sector del metall i el de l'electrònica. També hi ha indústria química i de la construcció. La *vila* és a l'esquerra de la riera de Rubí, centrada per l'església romànica, reformada, de Sant Pere. El municipi comprèn també els santuaris de Sant Genís de Rubí i de Sant Muç.

Rubinstein, Arthur (Lodz 1886 — Ginebra 1982) Pianista polonès. Infant prodigi del piano, debutà a Berlín el 1897. Format per H.Barth, estudià composició amb Max Bruch. És considerat un dels millors intèrprets de Chopin i n'enregistrà molts discs.

Rubió i Balaguer, Jordi (Barcelona 1887 — 1982) Professor, bibliotecari i investigador, fill d'Antoni Rubió i Lluch. El 1906 es llicencià en filosofia i lletres a la Universitat de Barcelona, i el 1907 es doctorà a la de Madrid. Fou director de la Biblioteca de Catalunya, encarregat de les biblioteques populars de la Mancomunitat de Catalunya, director de l'Escola de Bibliotecàries, president de la Secció Històrico-arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans i cap de la secció catalana del Consell Superior d'Investigacions Científiques. Ingressà a l'Acadèmia de Bones Lletres i l'Academia Española. Dirigí el “Butlletí de la Biblioteca de Catalunya” (1914-32) i la revista “Estudis Universitaris Catalans” (1925-36). Al final de la guerra civil de 1936-39 cessà en els seus càrrecs oficials i entrà a treballar en una editorial. El 1969 li fou atorgat el Premi d'Honor de les Lle-

Rosselló					
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)	MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alenyà	5,3	1 562	Pesillà de la Ribera	15,6	2 349
Argelers	58,7	7 188	Pià	13,2	4 105
Bages de Rosselló	11,9	3 317	Pollestres	8,3	3 019
Baixàs	18,9	53	Pontellà	13,8	1 521
Banyuls de la Marenda	42,4	4 662	Portvendres	14,8	5 370
Banyuls dels Aspres	10,5	850	Prunet i Bellpuig	21,7	52
Baó	7,9	2 027	Queixàs	28,1	84
Barcarès, el	11,6	2 422	Ribesaltes	28,8	7 110
Bastida, la	15,6	64	Roca d'Albera	20,5	1 508
Bompàs	5,7	6 323	Salelles	6,1	3 293
Brullà	7,8	565	Salses	71,3	2 422
Bula d'Amunt	23,2	71	Santa Coloma de Tuïr	4,7	83
Bulaternera	10,6	625	Santa Maria la Mar	10,3	2 171
Cabestany	10,4	7 513	Sant Andreu de Sureda	9,7	2 123
Calce	23,8	161	Sant Cebrià de Rosselló	15,8	6 892
Calmella	13,2	41	Sant Esteve del Monestir	11,7	9 856
Cameles	12,7	323	Sant Feliu d'Amunt	6,1	556
Canet de Rosselló	22,4	7 575	Sant Feliu d'Avall	10,8	1 956
Cànoes	8,6	3 568	Sant Genís de Fontanes	9,9	1 744
Casafabre	7	30	Sant Hipòlit de la Salanca	14,6	1 616
Cases de Pena, les	13,4	406	Sant Joan la Cella	2,9	437
Castellnou dels Aspres	19,3	277	Sant Llorenç de la Salanca	12,4	7 186
Cervera de la Marenda	8,2	1 461	Sant Miquel de Llotes	8,6	219
Clairà	19,3	2 117	Sant Nazari	10,3	2 048
Corbera de Castell	7,2	442	Soler, el	10,3	5 147
Corbera de les Cabanes	4,1	663	Sureda	34,5	2 160
Cornellà de la Ribera	11,9	1 081	Talteüll	53,5	738
Cornellà del Bèrcol	5,4	1 450	Tellet	10	74
Cortlliure	13	2 726	Terrats	7,3	520
Elna	21,3	6 262	Tesà	4,8	1 013
Espirà de l'Aglí	26,8	2 196	Teulís	6,2	84
Estagell	20,8	2 043	Toluges	8	4 955
Forques	9,4	673	Torderes	9,9	75
Illa	31,7	5 095	Torre d'Elna, la	3,3	1 346
Llauró	8,3	255	Torrelles de la Salanca	17,1	1 775
Llupià	6,9	1 253	Tresserra	11,2	503
Millars	19,1	3 091	Trullars	17	1 272
Montescot	6	1 128	Tuïr	19,9	6 638
Montesquiú d'Albera	17,1	753	Vilallonga de la Salanca	7,2	2 139
Montner	11	261	Vilallonga dels Monts	11,6	831
Montoriol	11,1	165	Vilamolaca	6	833
Nefiac	8,8	835	Vilanova de la Ribera	4,4	901
Oms	18,5	228	Vilanova de Raó	11,4	3 189
Òpol i Perellós	50,5	585	Vingrau	32,1	426
Ortafà	8,5	803	Vivers	11,1	75
Paça	13,5	487	Voló, el	14,4	4 436
Palau del Vidre	10,4	2 004			
Perestortes	8	1 286			
Perpinyà	68,1	105 983	Rosselló, el	1 487	301 799

tres Catalanes i el 1980 li fou concedida la Medalla d'Or de la Generalitat de Catalunya. Prestà especial atenció als aspectes culturals de la literatura i, seguint l'exemple del seu pare, completà la investigació pròpiament literària amb un intens treball d'arxiu. Aquesta sòlida base documental, tant si es tracta d'estudis bibliològics com literaris, és causa que la seva àmplia obra sigui de gran interès per a la història de la cultura.

Rubió i Lluch, Antoni (Valladolid 1856 — Barcelona 1937) Professor, historiador i home de lletres. Cursà estudis de filosofia i lletres i el 1878 es doctorà a Madrid. El 1885 obtingué la càtedra de literatura general a la universitat d'Oviedo, i el mateix any fou traslladat a la de Barcelona. Fou nomenat membre numerari de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona el 1889. El 1904 inicià la seva docència de literatura catalana als Estudis Universitaris Catalans. El 1907 fou nomenat membre i president de l'Institut d'Estudis Catalans. Fou també membre numerari de l'Acadèmia de Belles Arts, corresponent de l'Academia de la Historia de Madrid, corresponent i després numerari de l'Academia Española i formà part de diverses corporacions científiques gregues. Dos temes d'estudi ocuparen la major part de la seva activitat: la dominació catalana a Grècia (país del qual fou cònsol durant vint anys) i la literatura catalana medieval. Sobre el primer escriví nombroses monografies, entre les quals cal esmentar *La Acròpolis de Atenas en la época catalana* (1908) i *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)* (1947), entre altres. Sobre el segon destaquen *Documents per l'història de la cultura catalana migeval* (1907-21), *El Renacimiento clásico en la literatura catalana* (1889), *Curial i Güelfa* (edició i estudi) (1901), *Estudi sobre la elaboració de la Crònica de Pere'l Ceremoniós* (1910), *La cultura catalana en el regnat de Pere III* (1914), etc.

Antoni i Rovira i Virgili

Rubió i Ors, Joaquim (Barcelona 1818 — 1899) Escriptor i catedràtic. El 1838, traslladada ja la universitat a Barcelona, rebé el grau de batxiller en dret. Aquest any hom pot assenyalar les primeres edicions literàries de la seva bibliografia. Amb el pseudònim d'*Aben Abulema* publicà al “Diari de Barcelona” articles de costums. El 16 de febrer de 1839, darrere d’un article de Cortada, sortí la que fou més popular de les seves poesies amb el pseudònim *Lo Gaiter del Llobregat*. El 1845 publicà *El libro de las niñas*, que tingué un gran èxit. Intentà també l’èxit en el teatre i escriví drames en vers. El 1845 es llicencià a la facultat de lletres i es doctorà. El mateix any obtingué el títol de regent de primera de la secció de lletres. Després de fer oposicions, el 1847 fou nomenat catedràtic a Valladolid. A petició pròpia fou traslladat a la càtedra d’història universal vacant a la Universitat de Barcelona. El 1859 fou un dels sol·licitants de l’establiment dels jocs florals a Barcelona, en els quals aconseguí el títol de mestre en gai saber (1863) i la primera distinció en el ram de la prosa literària. Redactà la seva *Historia Universal* (1873, 1875). Es dedicà també a l’Acadèmia de Bones Lletres, que presidí. El 1896 fou nomenat vice-rector i, molt poc abans de morir, rector. Fins el 1890 no fou nomenat president dels jocs florals. El 1877 publicà a l’Acadèmia la *Breve reseña del actual renacimiento de la lengua y literatura catalanas* i l’edició poliglota del *Gaiter* (1888).

Rubió i Tudurí, Nicolau Maria (Maó, Menorca 1891 — Barcelona 1981) Arquitecte, dissenyador de jardins, urbanista i escriptor. Establert a Barcelona, hi obtingué el títol el 1916. Fou deixeble de Francesc d’A.Galí i de Jean Forestier, gràcies al qual s’especialitzà en l’arquitectura de jardins. Fou professor d’aquesta matèria a l’Escola Superior dels Bells Oficis i des del 1917 director dels jardins públics de Barcelona. Col·laborà amb Forestier en la realització del parc de Montjuïc i vers el 1925 introduí a Catalunya el jardí de paisatge (plaça Francesc Macià-Urgell, de Barcelona). Dissenyà, entre altres, els jardins del palau de Pedralbes (1927). Publicà *Jardines de Barcelona* (1929) i *El jardín meridional* (1934). Com a arquitecte planejà i inicià (1920) l’església de Montserrat a Pedralbes, el pavelló de Ràdio Barcelona al Tibidabo (1922), els hotels de la plaça d’Espanya per a l’Exposició Internacional de Barcelona de 1929, etc. Influït pel racionalisme, construí l’edifici de la Metro Goldwyn Mayer a Barcelona (1934). Col·laborà en nombroses revistes i publicà també obres de caràcter literari.

ruda [*Ruta sp*, família de les rutàcies] *BOT/FARM* Gènere de plantes herbàcies perennes, subllenyoses, d’olor forta i característica, amb fulles alternes, amb flors de quatre pètals grocs, i amb fruits en càpsula lobulada apicalment. Tenen propietats emmenagogues i abortives, entre altres. Llur essència és emprada en homeopatia i en la preparació de certs medicaments.

Rueda, Lope de (Sevilla 1510? — Còrdova 1565) Actor i autor teatral andalús. Fou un dels primers a crear una companyia pròpia, amb la qual recorregué diverses ciutats amb gran èxit. A l’estil de la comèdia italiana, escriví en prosa *Eufemia*, *Armelina*, *Los engañados* i *Medora*, i en vers *Discordia y Cuestión de amor*. Però la seva gran creació és el *paso*, antecedent de l’entremès, com *El convidado*, *La carátula*, *La tierra de Jauja*, *Las aceitunas*, *El rufián cobarde*, etc. També escriví col·loquis pastorals en prosa: *Camila*, *Tymbria*, i en vers: *Prendas de amor*, un diàleg satíric: *Diálogo sobre la invención de las calzas*, i un *Auto de Naval y Abigail*.

rugbi [*angl: rugby*] *ESPORT* Esport practicat entre dos equips de quinze, o tretze, jugadors, cadascun amb la finalitat de marcar el màxim nombre possible de punts. El camp de joc té una longitud de 95 a 100 m i una amplada de 66 a 68,57 m. Una línia anomenada *línia lateral* o *de touche* delimita la llargada del camp, i una altra, anomenada *línia de gol* o *de marca*, l’amplada. Damunt la *línia de gol* hi ha disposats dos pals verticals, imaginàriament infinits, distants l’un de l’altre 5,65 m i units per un travesser a 3 m de terra. Adossada a la *línia de gol* hi ha l’*àrea de gol* (anomenada també *zona de marca*), que perllonga el terreny de 12 a 22 m a cada banda. El partit es divideix en dues parts de 40 minuts cadascuna, amb un descans

Joaquim Rubió i Ors

Lope de Rueda

Pintures rupestres de Cogul (Garrigues)

màxim de 5 minuts. Guanya el partit l’equip que aconsegueix més punts. Hom pot fer anar la pilota amb tot el cos, però quan es llança amb les mans ha d’ésser feta anar cap enrere. Hom marca un *assaig* quan aconsegueix posar la pilota en terra a l’àrea de gol adversa, i hom fa gol quan amb un xut al bot (*drop goal*) o col·locat fa passar la pilota entre els pals pel damunt del travesser. L*’assaig* val 5 punts i dóna dret a intentar un gol de transformació xutant des del terreny de joc sobre la paral·lela a la *línia de touche* que passa pel punt on s’ha marcat l*’assaig*. El gol de transformació val 2 punts. Un gol de xut de càstig o de xut al bot val 3 punts. La competició més famosa és el torneig de les cinc nacions, que des del 1906 es disputen a Gal·les, Irlanda, Escòcia, Anglaterra i França. Ultra aquests països, el rugbi s’ha escampat d’una manera notable pels EUA, Sud-àfrica, Austràlia i Nova Zelanda. També existeix el rugbi a 13, que és practicat a l’estat francès i en altres països, generalment entre jugadors professionals.

Ruhr, conca del [*al: Ruhrgebiet*] Regió industrial d’Alemanya, al *land* del Rin del Nord-Westfàlia (4 590 km²). S’estén des de la vora esquerra del Rin, vers l’E, fins al Hamm i des del Ruhr vers el N fins al Lippe. En un sentit més ampli caldria incloure-hi les ciutats renanes de Krefeld i Düsseldorf i el cinturó urbà estès cap a l’E, des de Düsseldorf per Wuppertal fins a Hagen. Constitueix una complexa aglomeració metropolitana, i la concentració industrial més gran d’Europa. Nascuda de la conjunció del carbó i del ferro, la preponderància industrial de la regió arribà a representar les 9/10 parts del carbó i el 80% del gas distribuït arreu del país. A l’extracció de l’hulla i la siderúrgia, cal afegir-hi l’existència d’una àrea de *loess*, el Hellweg, rica regió agrícola i important lloc de pas de l’W a l’E.

Ruiz i Ponsetí, Estanislau (Maó 1889 — Mèxic 1967) Economista i polític. Llicenciat (1911) i doctor (1913) en ciències exactes i enginyer industrial (1917). Cofundador de la Unió Socialista de Catalunya, fou diputat per la minoria socialista al Parlament de Catalunya (1932). En juliol-agost del 1936 fou conseller de proveïments; des de l’agost del 1936 fou membre del Consell d’Economia de Catalunya com a representant del PSUC, i en 1937-39, sots-secretari d’economia de la Generalitat. Fou el director de l’Escola Industrial (1936-37) i de l’Escola del Treball (1937). Exiliat el 1939 a Mèxic, el 1954 fou elegit vice-president segon del Parlament i ocupà el càrrec de gerent-apoderat de l’editorial UTEHA (1940-65).

Ruiz-Giménez Cortés, Joaquín (Hoyo de Manzanares, Madrid 1913) Polític castellà. Doctor en dret (1941), fou ambaixador a la Santa Seu (1948-51) i ministre d’educació amb Franco (1951-56). Presidí la Comissió espanyola Justícia i Pau, promotora de la campanya pro amnistia. Fou fundador de la revista “Cuadernos para el Diálogo”. El 1975 participà en la creació de la Plataforma de Convergencia Democràtica i, més tard, en les negociacions de la reforma política de l’estat espanyol. En 1982-88 fou defensor del poble. El 1988 fou guardonat amb la Creu de Sant Jordi.

Rulfo, Juan (Sayula, Jalisco 1918 — Ciutat de Mèxic 1986) Contista i novel·lista mexicà. Ofereix un regionalisme sublimat: els temes radicalment locals passen a tenir categoria universal per la veritat i

profunditat amb què són tractats. Publicà *El llano en llamas* (1953) i *Pedro Páramo* (1955). El 1973 fou guardonat amb el premi nacional de les lletres de Mèxic.

rupestre, art Denominació que designa les pintures o els gravats prehistòrics fets a les coves o balmes o, no tan sovint, en parets de roca. Formen grups geogràficament homogenis, molt escampats i amb una cronologia molt diversa. El grup més antic i més famós correspon al **paleolític** superior (entre 20000 i 15000 aC) i té com a centre principal les terres occitanes i el litoral cantàbric entre el País Basc i Astúries. S’hi representen aïlladament animals de fauna quaternària, sovint amb policromia, sempre a l’interior de coves (les més famoses són les d’Altamira i de Las Caus). Posteriorment apareix un altre grup a l’est de la Península Ibèrica, que va de N a S de la Noguera i el Maestrat fins a Múrcia, amb escenes pintades a les balmes, amb figures humanes i d’animals, més petites, amb un gran sentit del moviment. Una nova fase estesa per bona part de la Península Ibèrica té un caràcter molt més abstracte, la pintura dita esquemàtica. A l’extrem N d’Europa, del 5000 al 1500 aC, hi ha una pintura rupestre amb representacions humanes i d’animals, fetes picant la roca, que va d’Escandinàvia al N de Rússia. A Àfrica, l’art rupestre es presenta en dos grans grups: el del Sàhara, amb pintures i gravats de temàtica i tècnica variada, que correspon a una societat neolítica de pastors, i l’anomenat “austral”, com el dels boiximans, amb gravats i pintures, probablement molt posterior als grups indicats.

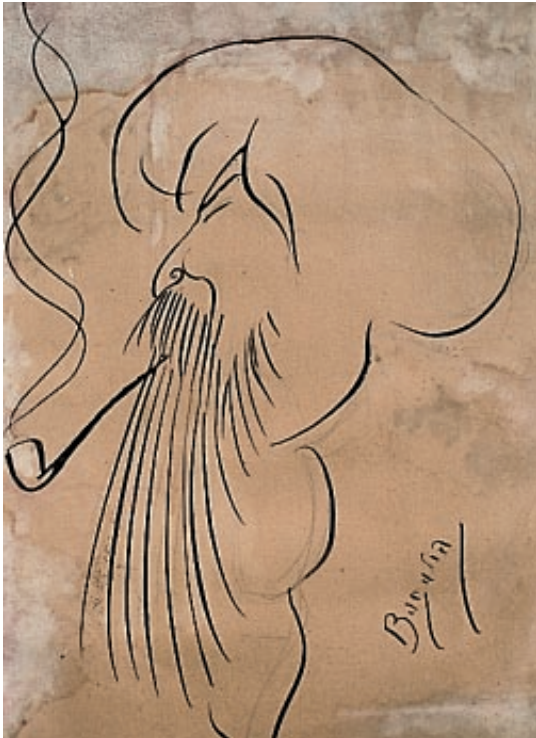
rus 1 *LING* Llengua de la branca eslava de les llengües indoeuropees. Com totes les altres llengües eslaves, neix del tronc denominat *eslau comú*, que començà a diferenciar-se des dels ss VI i VII. En l’evolució del rus hom distingeix tres períodes (antic, mitjà i modern). El *rus antic* (ss XI-XV) és una etapa comuna a tots els eslaus de l’E —rus, bielorús o ucraïnès, que són una sola llengua fins al s XVI—. El *rus mitjà* (ss XVI-XVII) és un període de grans barreges d’estils i de desequilibri del sistema de la llengua russa, a causa de les influències greco-bizantines, llatino-poloneses i populars. El *rus modern* s’inicià al s XVIII. L’euuropeïtzació iniciada durant el regnat de Pere I no pogué passar sense conseqüències per a la llengua. El problema de l’acceptació dels europeismes es convertí en un tema molt polèmic al final del s XVIII i el començament del XIX. Des de la primera meitat del s XIX es realitza l’assimilació orgànica dels diversos tipus d’elements del rus (elements eclesiàstics, europeismes i, sobretot, la parla viva dels russos, com també la llengua poètica de la literatura popular). El procés de formació del rus literari es podia considerar acabat. El rus és escrit amb l’alfabet ciríl·lic i té dos dialectes fonamentals: el septentrional, que agafa totes les regions del N i de l’E de la Rússia europea, com també l’Ural i una gran part de Sibèria, i el meridional, que agafa la part del S de la Rússia. Entre els dos grups se situen els dialectes mitjans (Pskov, Kalinin, Moscou, Penza, Saratov), que són bàsicament dialectes septentrionals amb penetracions meridionals al s XIV.
2 art rus *ART* Art propi del poble rus. Tot i que en sentit ampli comprèn l’art de tots els pobles que han integrat Rússia (en aquest sentit, hom hi inclou sovint l’*art de les estepes*, l’art greco-escita del Bòsfor i de Crimea i, en general, l’art dels eslaus), l’art pròpiament rus no comença fins al s X, després de l’adopció del cristianisme per la Rússia de Kíev (988); art que, de moment, cal encara considerar com una modalitat de l’*art bizantí*. Tot i mantenir les formes convencionals bizantines, però, apareixen les típiques cúpules en forma de bulb. L’ornamentació escultòrica és rica, fet ben contrari a l’esperit bizantí. Paralitzada la cultura amb les invasions tàtares (s XIII) no apareix un nou floriment artístic fins a la formació de l’estat rus centrat a Moscou (ss XV-XVI). Hom basteix a les principals ciutats (Pskov, Novgorod i, sobretot, Moscou) monuments religiosos i civils importants i sorgeixen, en diversos centres, escoles iconogràfiques. Ivan III féu venir arquitectes italians, els quals aportaren el nou estil del Renaixement italià, sense oblidar l’art propi de les primeres construccions russo-bizantines. El s XVII es caracteritza, en arquitectura, per una profusió de decoració i d’ornament extern (policromia, rajo-

les, pedra blanca, arcs cecs, pòrtics, voltes i cúpules), sense, però, una modificació en la concepció formal. En canvi, en pintura, comença un període d’occidentalització. La creació de l’imperi rus amb Pere el Gran (s XVIII) comportà la plena introducció de l’urbanisme i de l’arquitectura civil europeus, amb predomini del barroc i del classicisme. Al principi del s XIX s’inicia un nou període del classicisme, que aviat cedí davant el nou corrent romàntic, nascut arran de la guerra patriòtica del 1812 i del moviment eslavòfil: hom torna, sovint d’una manera eclèctica, a l’estil russobizantí. El romanticisme, però, obrí les portes a la pintura pròpiament russa, amb una predilecció pels temes nacionals i bíblics, pels temes rurals, èpics i folklòrics, pel retrat i la pintura social, i pels paisatges i marines. Cap al 1870 sorgí l’escola dels *peredvižniki* (‘ambulants’), la qual, amb la finalitat d’atansar la pintura al poble, creà arreu exposicions ambulants i gratuïtes. Aviat, però, els artistes tornaren a pouar en el món occidental i sorgiren nous moviments anàlegs als europeus. El simbolisme, com també altres estils, com el cubisme, el constructivisme, la pintura abstracta i colorista, etc, després de la Revolució del 1917 hagueren de cedir el lloc al *realisme socialista*, amb els seus temes d’exaltació de la revolució, del treball, retrats, etc. Les revolucions del 1905 i el 1917, amb tot, obriren un nou camí a l’arquitectura, amb vista al servei de les noves necessitats de la indústria i de l’habitatge. Nasqué una arquitectura funcional, amb tendència a un evident constructivisme. Actualment noves tendències trenquen el monòlit del realisme socialista. **3 literatura russa** ^{*LT*} Literatura conreada en llengua russa. De la literatura oral del primer estat rus (Kíev, ss IX-XIII) només resten testimonis indirectes: influències populars a les cròniques, referències als *skomorokhi* (joglars), reminiscències d’encanteris, de cants èpics i de llegendes, sermons religiosos contra la poesia i les cançons rituals, etc. Pelegrins, cecs, *skomorokhi* i *skaziteli* (rapsodes) transmetien aquesta riquesa literària popular de generació en generació, fins a arribar al s XIX, no sense interinfluències amb la literatura escrita. L’escriptura fou introduïda entre els rusos juntament amb la religió cristiana. El document més antic que es conserva és l’*Evangelí d’Ostromir* (1056-57). La primera de les cròniques conservades és la dita de Nèstor (s XI). El monument literari més important de la Rússia de Kíev és *Slovo o polku Igoreve* (‘‘Cançó de les hosts d’Ígor’’, de la fi del s XII), inspirat en les lluites del príncep Ígor Sv’átoslavič contra els polovetsians (1183). Aquesta obra i les cròniques sobresurten en el panorama de la literatura russa incipient, que veié la seva maduració interrompuda per la invasió tàtara. Les capitals dels principats més importants, però, mantingueren una producció literària: així Vladimir, Moscou, Novgorod, Pskov, Tver i d’altres. Als tipus d’escrits preexistents s’afegiren els relats sobre la invasió enemiga: relat de la batalla de Kalka a la Crònica de l’any 1224; relats sobre Batyj i sobre la batalla de Kulikovo, la primera gran victòria dels russos sobre els opressors, etc. Cal destacar l’augment dels elements laics en la llengua escrita del s XIII i el començament del XIV. A la fi d’aquest mateix segle i al començament del XV s’inicià un renaixement de la literatura sota influències bizantines i esclaves meridionals, en part gràcies als serbis, que fugien davant l’amenaça dels turcs. El s XVII constitueix la transició cap a la literatura moderna: a través de Polònia i d’una Ucraïna florent, penetren a Rússia obres de la cultura europea, tot i que amb retard: novel·les de cavalleries, faules, miscel·lànies medievals, relats didàctics, etc. El caràcter fonamentalment eclesiàstic de la literatura començà a retrocedir davant les novel·les d’aventures i d’amor i la sàtira i la primera la poesia culta. Al s XVIII el canvi històric que representava el regnat de Pere I i la influència occidental troben reflex en la literatura. El classicisme i el romanticisme trobaren llur versió russa. La tragèdia (A.P.Sumarokov), l’oda (M.N.Lomonosov) i la sàtira (A.P.Sumarokov, D.I.Fonvizin, A.D.Kantemir) són els tres gèneres que tenen un desenvolupament més important. V.K.Tredjakovskij i M.N.Lomonosov foren els creadors de la poesia sil·làbico-tònica, que representà un pas decisiu per a l’evolució de la poesia culta russa. Des dels anys setanta del s XVIII es deixà sentir la

influència de les idees pre-romàntiques i sentimentals. Té una importància cabdal el nom de l’historiador N.M.Karamzin, creador de la novel·la sentimental russa. El pas entre el classicisme i el pre-romanticisme a la poesia, el marca G.R.Deržavin. Els anys vint i els trenta del s XIX hi ha una gran quantitat d’escriptors considerables, entre els quals es destaquen Karamzin, el poeta V.A.Žukovskij, els poetes desembristes, representants d’una poesia “compromesa”; l’autor de faules I.A.Krylov, el dramaturg A.S.Gribojedov i molts d’altres. El veritable geni que donà l’empenta decisiva a la literatura russa fou A.S.Puškin. Després d’ell, M.J.Lermontov i N.V.Gogol’ posaven les pedres fonamentals del desenvolupament de la literatura del s XIX a llur país. La segona meitat del s XIX és l’època d’una florida extraordinària de la novel·la russa. Els noms d’I.S.Turgenev, L.N.Tolstoj, F.M.Dostojevskij, I.A.Gončarov, N.S.Leskov, A.F.Pisemskij, G.I.Uspenskij i d’altres donen la mesura del moment. En poesia, cal recordar N.A.Nekrasov, defensor d’una poesia ideològica, i A.A.Fet i F.I.T’utčev, grans poetes lírics i defensors d’una poesia “pura”. El gran creador del teatre realista fou A.N.Ostrovskij. A cavall de segle, els anys que precedeixen la revolució i els immediatament posteriors es caracteritzen per una enorme ebullició literària, i una gran proliferació de tendències. A la primera del s XX, inclosos els primers anys després de la revolució, coexisteixen l’expressionisme, l’impressionisme (B.Zajcev), l’estilització ornamental de la prosa (A.Remizov, J.Zam’atin), els experiments de prosa rítmica, l’escola poètica de l’*acmeisme* (N.S.Gumil’ov, Anna Akhmatova, O.Mandel’stam, etc), el grup dels *cubofuturistes* o *futuristes*, amb els seus experiments dins el camp del llenguatge poètic (V.Khlebnikov, A.Kručenykh, V.V.Majakovskij, etc), els *egofuturistes*, la florida de la sàtira (N.A.Teffi, A.Averčenko, Saša Čornyj, M.M.Zoščenko, etc), la poesia “pagesa” de N.Kl’ujev i S.A.Jesenin, etc. La Revolució del 1917 produí una gran confusió entre la classe intel·lectual russa. Part dels intel·lectuals emigrà. D’altres restaren, però no sempre entenien o assimilaven bé el que passava a llur voltant. D’altres, en fi, es passaren a la revolució amb tot el bagatge. Durant la guerra civil, l’activitat literària restà pràcticament paralitzada. Des de la fi dels anys vint i sobretot a partir dels anys trenta el *realisme socialistas*’imposà com a únic mètode literari vàlid. Aquesta tendència donà nombroses obres de valor els anys trenta, quan encara era una fórmula nova i viva (N.Ostrovskij, F.Gladkov, A.Makarenko, N.Pogodin, M.Solokhov, etc), però la limitació imposada a la creació literària, la negació pràctica, si no teòrica, de la recerca i de l’experiment i la imposició ideològica es deixaren sentir aviat. Molts escriptors i artistes foren anihilats físicament. El conformisme s’instal·là per la força en la literatura i l’art. Durant la Segona Guerra Mundial, el control en el camp literari, com en tots els camps, fou alleujat, però es reproduí amb força des del 1946 i s’arribà a extrems clarament aberrants. El procés contra els escriptors Sinjavskij i Daniel el 1965 constitueix el punt d’inflexió de la política de tolerància, motivat per l’enfrontament progressiu dels escriptors amb el règim soviètic. Aquest control renovat de l’estat sobre l’opinió en general i sobre la producció literària en particular es traduí, des dels anys setanta, en el creixent nombre d’escriptors relegats a un exili voluntari o forçós. Entre aquests cal esmentar A.Solženicyn, V.Nekrasov, A.Maksimov i A.Amal’rik, entre d’altres. **4 música russa** *MÚS* Art musical conreat a Rússia. Els primers documents de música russa són els manuscrits de notació neumàtica en la qual es troben els cants de l’Església Ortodoxa Russa. La música culta profana fou molt posterior. La música fou protegida pel tsar Miquel I, però hom ha d’arribar als regnats de Pere el Gran, les tsarines Anna i Isabel, i molt especialment Caterina II, per a veure aparèixer els primers músics autòctons, com M.Berezovskij (1745-1777), D.Bortn’anskij (1755-1825) i E.Fomin (1761-1800), al costat dels músics francesos i napolitans importats per la cort. Al s XIX es destacà Mikhail Glinka (1804-1857), el creador de l’escola musical moderna. L’any 1862 fou fundat l’anomenat *Grup dels Cinc*, també conegut com “el poderós petit grup”, format per A.Borodin, C.K’ui, M.Balakirev, M.Musorgskij i N.Rimskij-Korsakov, d’ins-

art rus *A la sega del fenc* (1909), obra de Kasimir Severinovič Malevič

Santiago Rusiñol segons una caricatura de Lluís Bagaria

piració nacionalista. De signe totalment diferent fou la plèiade de músics occidentalistes encapçalats per Anton Rubinstein. El músic que encarnà més completament aquesta tendència fou P.I.Cajkovskij, màxim representant del romanticisme. També conreà aquest estil Sergej Rakhmaninov. El moscovita Aleksandr Skr’abin (1872-1915) féu un intent de síntesi entre la música i la filosofia i fou un dels precursors de la música contemporània. Al principi del s XX la música russa se situà en el centre del panorama mundial amb Igor Stravinsky. També molt personal fou Sergej Sergejevič Prokof’ev. Els compositors més coneguts actualment són Dmitrij Kabalevskij (1904), Tikhon Khrennikov (1913) i, a partir del 1960, els seguidors de l’escola serial i de les diverses tècniques avantguardistes: Edison Denisov (1929), Andrej Volkonskij (1933), Valentin Silvestrov (1937), Rodio Ščedrin (1935) i Sergej Slonimskij (1932). Paral·lelament, altres compositors com Leonid Crabovskij (1935) i Boris Tiščenko (1939) conjuguen les tècniques tradicionals amb l’experimentació. El prestigi de la música russa arrenca el segle passat de les grans creacions de ballet i d’alguns grans intèrprets, especialment a l’inici del segle XX (V.Nižinskij, A.Pavlova, etc);

rusc *ZOO* **1** Habitable d’una comunitat d’**abelles**. Consta de diversos pans de cera o *bresques*, formats per prismes hexagonals perfectament juxtaposats i que són allotjats dins una cavitat natural (generalment una soca d’arbre) o artificial. **2** Clos artificial destinat a allotjar un eixam d’abelles que permet fàcilment l’aprofitament de la mel i de la cera que elaboren. És anomenat també *arna* o *buc*.

Rusiñol i Prats, Santiago (Barcelona 1861 — Aranjuez, Castella 1931) Autor dramàtic, narrador, pintor i col·leccionista. Pertangué a una de les famílies de l’alta burgesia catalana. Creà a Sitges el museu Cau Ferrat i fou una figura important de la tertúlia dels Quatre Gats. Del 1892 al 1899, en les seves vingudes de París (on s’instal·là el 1889), celebrà les *Festes Modernistes de Sitges*. La més ambiciosa de les seves obres literàries fou la novel·la *L’auca del senyor Esteve* (1907). Com a pintor, exposà obres a la Sala Parés des del 1874. L’exposició que féu a Barcelona (Sala Parés 1890) amb Casas i Clarasó significà la introducció a Catalunya d’un art que per la seva modernitat fou designat per la crítica amb el nom de modernisme i que se centra en figures (*Lectura romàntica*), temes quotidians i del paisatge urbà de Montmartre (*La cuina del Moulin de la Galette, Pati de Montmartre*). Lligat al grup de “L’Avenç”, vers 1894-95, influït pel pre-rafaelisme, derivà cap al simbolisme (*La Pintura, La Música, La Poesia*). El 1899 pintà a Mallorca. Establert a Catalunya, continuà participant en exposicions de París i n’hi féu alguna d’individual. Morí a Aranjuez mentre pintava noves versions, ja decadents, de la temàtica de jardins que centrà els trenta darrers anys de la seva vida.

Ruskin, John (Londres 1819 — Brantwood 1900) Escriptor anglès que dugué a terme una àmplia obra escrita i una intensa activitat política com a reformador social i moralista. Entre aquests escrits cal esmentar *Unto This Last* (1862) sobre els principis de l’economia política. Però és en el camp de la teoria i la crítica de l’art on tingué més transcendència i repercussió. Defensor, des del 1851, dels pre-rafaelites, revalorador de l’obra de William Turner, escriví alguns dels texts fonamentals de la segona meitat del segle XIX: *Modern Painters* (1843), *The Seven Lamps of the Architecture* (1849) i *The Stones of Venice* (1851).

Russell, Bertrand Arthur William (Trelleck, Gal·les 1872 — Penhydreath, Gal·les 1970) Filòsof, lògic i pacifista britànic. La seva primera obra important, *Principia Mathematica* (1910-13), teoria dels *tipus*, donà resposta a la greu crisi de fonaments que afectava la teoria de conjunts. El pensament russellià és conegut amb el nom d’*atomisme lògic*. En filosofia moral i social acarà les contradiccions entre individu i socialisme, llibertat i ordre, progressisme i pessimisme, etc, mantenint actituds properes a l’emotivisme en ètica i socialitzants en matèria política. El 1950 rebé el premi Nobel de literatura i entre la seva immensa producció destaquen: *The Analysis of Mind* (1921), *The Analysis of Matter* (1927), *Education and the Social*

Order (1932), *Freedom versus Organization: 1814-1914* (1934), *Inquiry into Meaning and Truth* (1940), *Physics and Experience* (1945), *Human Knowledge* (1948), *Logic and Knowledge* (1956) i *My Philosophical Development* (1959).

Rússia [nom oficial en rus: *Rossiskaja Federatsija*] Estat que ocupa la major part de l'Europa Oriental, gran part de l'Àsia Central i la totalitat de l'Àsia Septentrional (17 075 400 km²; 148 179 000 h [1994]). Limita al N amb l'oceà Àrtic; a l'W, amb Noruega, Finlàndia, la mar Bàltica, Estònia, Letònia, Lituània, Bielorússia, Ucraïna i la mar Negra; al S, amb Geòrgia, l'Azerbaidjan, la mar Càspia, el Kazakhstan, Mongòlia i la Xina; i a l'E, amb l'oceà Pacífic. En formen també part l'enclavament de Kaliningrad (part de l'antiga Prússia Oriental), situat entre la mar Bàltica, a l'W, Polònia al S i Lituània a l'E i al N, i també l'arxipèlag de les Kurils i l'illa de Skhalin, a l'oceà Pacífic i, a l'oceà Àrtic, l'illa de Nova Zembla, els arxipèlags de la Terra del Nord i de la Nova Sibèria. La capital és Moscou.

LA GEOGRAFIA FÍSICA
Hom distingeix dues grans zones de relleu: les terres baixes i mitjanes i les terres altes afectades pels plegaments alpins. Les primeres, que ocupen les set desenes parts del territori, comprenen la meitat oriental de la gran plana europea i la plana siberiana. La plana russa, una de les més grans del món, s'estén de la frontera W fins als Urals i de l'Àrtic fins al Caucas. La topografia hi és variada. Les serralades, d'altitud discreta (250 a 400 m als turons de Valdaj i del Volga), alternen amb vastes planúries, d'entre les quals les de l'Oka-Don i les del litoral de la mar Càspia, en part per sota del nivell del mar. A llevant, la serralada dels Urals, paleozoi-ca, amb altituds entre els 800 i els 1 200 m (pic Narodnaya, 1 895 m), constitueix un límit convencional entre Europa i la gran plana de la Sibèria. A la frontera de Rússia amb el Kazakhstan, la Xina i Mongòlia, es troba la serralada de l'Altai, amb el Belukha (4 506 m) com a cim culminant. Al SE, el llac Baikal ocupa una fossa tectònica molt profunda (fins a 1 741 m). En aquest territori es troben les serralades de la Sibèria Oriental (muntanyes de Salair, Kuznetsk, Alatau, Sayan, Stanovoj), que culminen en el cim Pobeda (3 147 m). A l'extrem oriental, el Klucevskaja Sopka (4 750 m) és el cim més alt. El clima és de predomini continental gairebé en tot el territori, tant pel que fa a les temperatures com a les pluges, molt escasses, i s'accentua gradualment d'W a E, bé que l'extrem SE cau dins l'àrea climàtica monsònica. A Rússia hi ha alguns dels rius més llargs del món: el sistema Obi-Irtys (5 410 km), l'Amur (2 800 km), el Lena (4 240 km) i el Ienissei (4 069 km). Dels rius principals, cal esmentar el Dvina Septentrional, el Pecora, l'Obi, el Ienissei, el Lena, l'Indirka i el Kolima, a la conca de l'Àrtic; l'Amur, l'Anadyr i el Kamchatka a la del Pacífic; el Nieva, el Don, el Dnièper i el Kuban a l'atlàntica, i el Volga i l'Ural a la de la mar Càspia. Hi ha una gran quantitat de llacs (més de 200 000), sobretot a la regió de Kola-Carètia. Però per l'extensió destaquen la mar Càspia i el Baikal, d'altra banda el més profund del món. Allí on manca la veritable muntanya, la vegetació s'esglaona en franges climàtiques latitudinals: de N a S se succeeixen la tundra, la taigà i l'estepa. Als extrems hi ha deserts: polar N de la tundra i salins a les estepes blanques de la mar Càspia. Els boscs ocupen prop d'un 40% del territori, i donen lloc a una important explotació forestal. La taigà (que ocupa dos terços del territori) creix damunt podzols i sòls grisos, i a mesura que avança cap al S es transforma en bosc mixt i caducifoli. De N a S se succeeixen la rica estepa de txernozem, els sòls castanys i els sòls blancs, la progressiva aridesa dels quals es reflecteix en la transició des d'una estepa de gramínies a una vegetació progressivament esparsa i seca.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA
L'agricultura.
A causa de les difícils condicions climàtiques, tan sols prop del 13% del territori rus és dedicat a l'agricultura. D'aquest, aproximadament un 6% correspon a prats i pastures, mentre que el 7% restant són conreus. La producció agrícola més important de Rússia ha estat tradicionalment la de cereals (blat, sègol i civada).

Un terç de la terra útil es dedica al farratge. La Rússia europea produeix altres productes, com ara flors, bleda-rave sucrera, vegetals, patates i melons. Dins la ramaderia destaquen principalment el porcí, l'oví i el cabrum. A la Rússia europea hom practica una ramaderia de tipus intensiu, mentre que el pasturatge extensiu és propi de la zona asiàtica. L'explotació forestal és una part important de l'economia russa, sobretot a tota la franja de la taigà. Els boscs de coníferes (pi, píceas, avet, cedre i làrix) són el més extensos del món. La pesca és un sector molt important gràcies a una extensa flota pesquera, que opera especialment en les aigües del Pacífic. Hi ha dipòsits importants de carbó, ferro, coure, zinc, plom, níquel, alumini, estany, molibdè, or, argent, minerals radioactius i altres metalls no ferrosos. A la Sibèria NW, entre els rius Obi i Ienissei, es troben les reserves de gas natural més grans del món i les segones en importància de petroli. La indústria és el principal component de l'economia russa. Predomina clarament la indústria pesant, sobretot els sectors del combustible i l'energia. Les indústries lleugera i alimentària només representen el 12% del total industrial. Dins la indústria pesant, els sectors del combustible i l'energia són predominants. Hi ha petroli i gas natural, i l'energia s'obté de centrals tèrmiques, hidroelèctriques i nuclears. La construcció de maquinària és bàsica en l'economia russa. Còtxes, turbines i generadors elèctrics, tractors, maquinària agrícola i industrial es produeixen pràcticament per tota la geografia russa. La indústria química s'anà desenvolupant associada a altres sectors (el del carbó, la fusta i els productes alimentaris) aportant matèries útils a aquests sectors. La indústria lleugera es basa en la transformació del cotó, el lli, la seda i la llana, com també en la manufactura de calçat i vestit i la transformació d'aliments. El ferrocarril és el mitjà més utilitzat en el trasllat de mercaderies. El transport fluvial és important, i aprofita rius i una densa xarxa de canals artificials. El transport de mercaderies per carretera no arriba al 3% del total. La flota mercant té un paper important en el comerç exterior. L'aviació és molt desenvolupada, i en algunes zones (N, Sibèria i E) és l'unic mitjà de transport. A causa de la crisi econòmica, que anà empitjorant des del final dels anys vuitanta, el comerç exterior és altament deficitari. Rússia importa sobretot maquinària i transports, articles manufacturats, aliments i primeres matèries, i exporta carburants, maquinària, tèxtils i també primeres matèries. En el moment de la dissolució de l'URSS el 1991, l'economia soviètica (de la qual Rússia era, de molt, l'element principal) presentava greus deficiències que l'havien conduït a l'estancament. La propietat i la planificació estatals havien negligit la demanda i el consum interns en favor d'una producció orientada sobretot cap a la indústria pesant i l'armament, cosa que havia agreujat l'endarreriment en els aspectes tecnològic, organitzatiu i de distribució. Aquestes mancances li restaren cada cop més competitivitat respecte a les economies capitalistes. Arran de la dissolució de l'URSS, el nou estat rus acabà de desmantellar el sistema de producció socialista i, enmig d'una gravíssima crisi, el govern dictà mesures per a la introducció de l'economia de mercat (liberalització de preus, privatització de la terra i de les indústries estatals mitjançant la promoció de societats d'accionistes, etc), les quals es començaren a aplicar a l'inici del 1992.

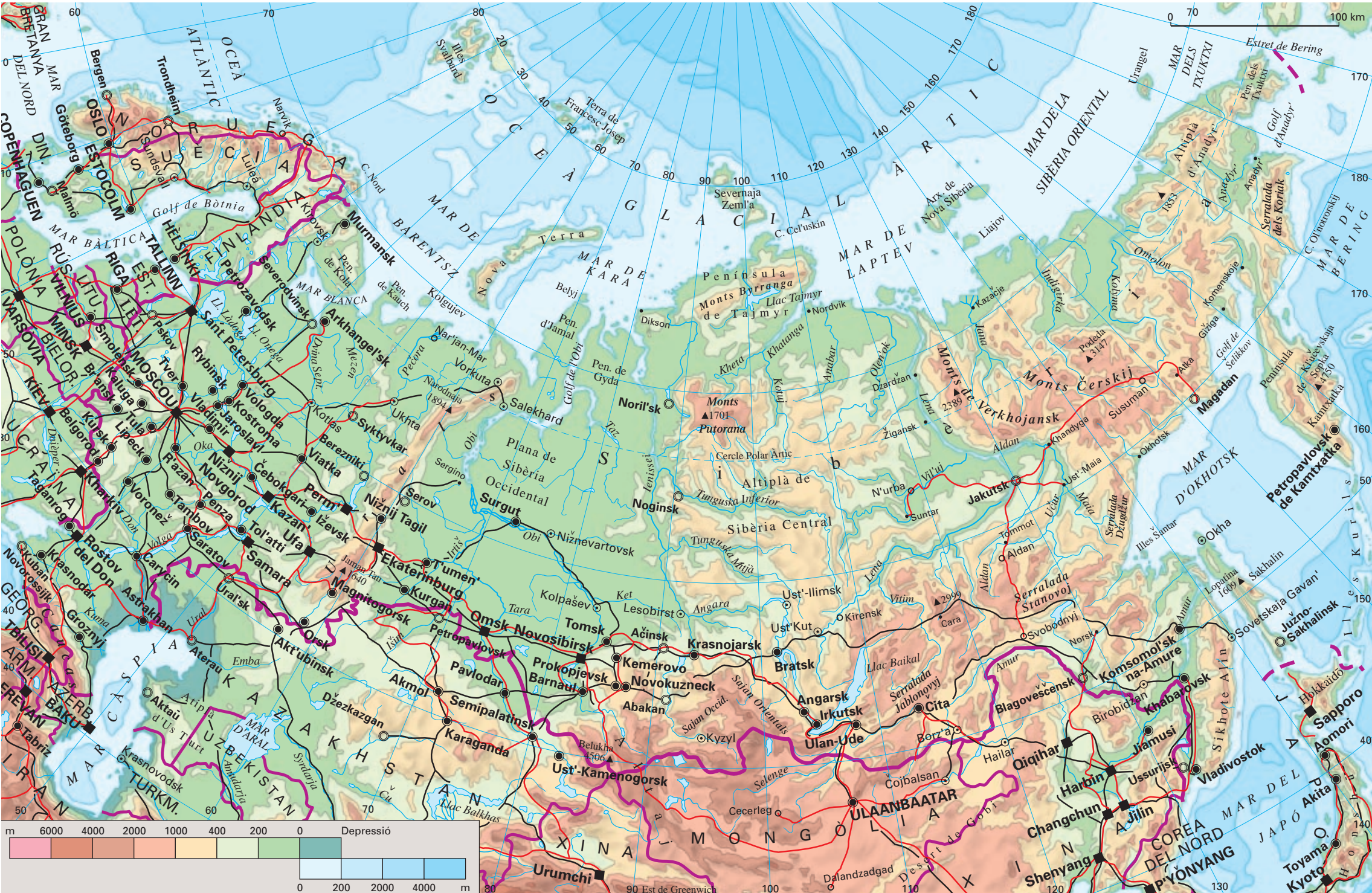
LA GEOGRAFIA HUMANA
El creixement de la població és baix (2,2% el 1990), a causa d'una taxa de natalitat moderada i una mortalitat per damunt de la mitjana mundial. La densitat de la població és de 8,8 h per km² (1992), però la distribució de la població és molt desigual, en funció sobretot del clima i de l'antiguitat de la colonització. Les regions centrals i del S de la Rússia europea i del Caucas septentrional són les més densament poblades i les de l'extrem E i NE, les que tenen una densitat més baixa. El 73,9% de la població és urbana (1991), i tretze ciutats superen el milió d'habitants: Moscou, Sant Petersburg, Novosibirsk, Nizhny Novgorod, Jekaterinburg, Samara, Omsk, Celiabinsk, Rostov-na-Don, Kazan, Perm, Volgograd i Ufa. La població de la Federació Russa és majoritàriament russa, però hi ha altres grups nacionals o ètnics, entre els quals destaquen els tàtars, ucraïnesos, baixkirs, bielorrussos, txuvaixos,

mordovins, grups daguestànics, hebreus, alemanys, udmurts, txetxens, kazakhs i maris. Lingüísticament es poden distingir quatre grups principals: l'indoeuropeu, que comprèn les llengües eslaves de l'E, i les iranianes; el grup altaic, que inclou el turquès, el mongol i el mantxú-tungús; el grup uralià, amb les llengües fino-úgriques i samoiedes i, finalment, el grup caucàsic, que comprèn les llengües abkhazo-adigueses i nakho-daguestàniques. La llengua oficial és el rus. La religió predominant és l'ortodoxa russa, però hi ha minories catòliques, protestants, jueves, musulmanes i budistes. Des de la seva creació el 1991, la Federació Russa, que heretà l'estructura administrativa de l'URSS, divideix el seu territori en 22 repúbliques, 10 districtes autònoms (*okrug*) i 6 territoris (*kraj*) i 1 regió autònoma (*oblast'*). La forma de govern és la república federal. Rússia és membre fundadora de la CEI i membre de l'ONU, la OSCE i el BERD.

LA HISTÒRIA
Formació i desenvolupament de la Rússia de Kíev
El territori rus fou habitat per l'home des del paleolític. Pel S es produïren les primeres invasions vingudes d'Àsia (als ss XI-VII aC els cimeris, als ss VIII-II aC els escites, al s II aC els sàrmates). El N restà ocupat per pobles de llengua finesa. Cap a l'E, hi havia pobles d'origen bàltic; cap al S, prop del Danubi, tribus d'origen daco-traci. Els pobles del S pogueren establir contacte amb les colònies gregues de la mar Negra (s VI aC), les quals transmeteren les primeres notícies escrites sobre els pobles esmentats. Després de les invasions dels gots (s III dC), dels huns (s IV dC) i dels àvars, es produí, al s IV dC, l'esdeveniment fonamental per a la història russa: la colonització per part dels eslaus. Vers el s VI dC el món eslau fou dividit en dos per les invasions dels àvars, els búlgars (s VII), dels magiars (s IX) i els khàzars. La situació dels eslaus de l'E canvià radicalment a partir del moment en què arribaren els varegs, anomenats també *russos*, sota el comandament de Rurik. El successor de Rurik, Oleg, aconseguí, amb una tribu d'eslaus, de varegs i de finesos, apoderar-se (vers el 882) de Smolensk, de L'ubeč i, finalment, de Kíev. Així, segons la crònica, Kíev esdevingué “la mare de les ciutats russes”. El principat de Kíev fou, al començament, només una federació de tribus, agrupades al voltant d'Oleg (879-912) i, després, del seu fill Ígor de Kíev (913-945). Vladimir (978-1015) introduí Kíev dins la comunitat de pobles cristians, després de rebre el baptisme. Amb l'ajut de monjos grecs i búlgars inicià la cristianització del principat. El príncep rus es convertí en una figura principal de la unió dinàstica europea, mentre que l'incipient estat rus, amb una classe mercantil benestant, representava un element valuós dintre l'Europa medieval. Sota Andrej Bogor'ubskij (1169-75) Kíev fou saquejada i deixà d'ésser residència del gran príncep, el qual preferí de viure en el territori del NW (el 1147 sorgeix per primera vegada el nom de Moscou). D'altra banda, el perill que corria Kíev de part dels pobles estèpics féu desplaçar el centre polític cap al N, el NW i l'W (Novgorod i Halič). Durant els ss XII i XIII aparegué el feudalisme, sense les característiques pròpies de l'occidental. Vers l'any 1223 tingué lloc un primer combat amb els mongols, capitanejats per Genguis Khan. De moment, els mongols s'establiren en el territori del sud del Volga, però el 1239-40 iniciaren un atac contra els principats russos. Les ciutats de R'azan', Kolomna, Moscou, Vladimir i Suzdal' caigueren en llurs mans. El 1240 fou arrasada Kíev, fet que permeté el pas dels mongols cap a l'Europa occidental. Econòmicament, l'atac mongol fou catàstròfic, els prínceps hagueren de pagar tributs elevats; políticament, els prínceps restaren en llurs principats, però el títol era confirmat pel khan mongol. Les ciutats russes perderen els lligams amb el món occidental, mentre que els prínceps suecs, alemanys i lituans intentaven de penetrar en territori rus per la Bàltica i el nord-oest. La conseqüència en fou l'allunyament de Rússia del món occidental i la pèrdua del seu accés a la mar Bàltica. Després de la mort d'Alexandre, continuà el procés de dissolució. Tres potències ocupaven el territori vers mitjan s XIV: l'Horda d'Or, Lituània i Polònia. Pel juny del 1991 hom celebrà eleccions presidencials que foren guanyades per Borís Jelcin,

la decidida actuació involucionista del qual en el frustrat cop d'estat de l'agost del mateix any li donà un clar avantatge sobre Gorbačov, que fou marginat. El cop d'estat frustrat facilità la desmembració de la Unió, la majoria de les repúbliques de la qual es declararen independents el mateix mes. El 8 de desembre, Rússia, Ucraïna i Bielorússia signaren el document fundacional de la CEI, a la qual pocs dies després s'afegiren la majoria d'ex-repúbliques soviètiques. El govern rus heretà un país sumit en el caos i amb una economia molt deteriorada que dificultava molt la implantació del capitalisme. A més, la composició del parlament sorgida de les eleccions legislatives del març del 1990 donava la majoria als conservadors, la qual cosa provocà interferències constants entre la presidència i el congrés. Per tal de posar fi a la dualitat de poders, Jelcin sotmeté a referèndum (abril del 1993) una reforma constitucional que establia la supremacia de la presidència per damunt del congrés de diputats. Tot i el resultat favorable a Jelcin, el parlament es negà a acatar la reforma constitucional, gran part dels membres del congrés es rebel·laren i intentaren la formació d'un govern paral·lel. L'exèrcit, però, es mantingué fidel a Jelcin i atacà la seu del congrés. En les eleccions del desembre del 1993 a la nova Assemblea Federal, Jirinovskij assolí majoria relativa per a la meitat dels escons de la дума, per davant del partit pro-Jelcin, que obtingué la primera posició en l'altra meitat. Dins del nou estat rus, d'altra banda, esclataren diversos conflictes amb els territoris no russos compresos dins la Federació (antigues repúbliques autònomes), especialment al Tatarstan i a Txetxènia-Ingúixia, on al desembre del 1994 esclatà una guerra que derivà en guerrilles i posà els demòcrates contra Jelcin. Les tensions interètniques també foren importants a la regió del Volga i al Caucas. D'altra banda, a les eleccions a la дума del desembre del 1995 guanyà el conservador Partit Comunista Rus de G.Ziugànov, amb intencions de revisar les reformes econòmiques.

Moscou, centre del nou estat rus
A poc a poc sorgí un nou centre a Vladimir-Suzdal'sk, on s'instal·là el metropolita abans de residir a Moscou (1326). L'Església no fou estranya a l'engrandiment de Moscou i animà els prínceps a lluitar contra els tàtars, que foren vençuts (1380) per Dmitri Donskoj (1359-89). Durant el s XIV, els prínceps de Moscou hagueren de lluitar contra els prínceps lituans. Ivan III de Moscòvia, dit el Gran (1462-1505), aconseguí, durant un regnat excepcionalment llarg, de consolidar la situació exterior: incorporació de Novgorod (1478), de Tver' (1485), de Smolensk (1514), després de vèncer els lituans. Tot el N i l'E caigueren en mans de Moscou. L'any 1480 Ivan aconseguí de posar fi a l'obligació de pagar tributs als tàtars. El 1547 Ivan IV de Rússia, dit el Terrible, fou proclamat tsar de tot Rússia i inaugurà una de les èpoques més trasbalsades de la història russa. Militarment, Ivan IV cercà de crear un exèrcit que li fos addicte, nucli del futur exèrcit rus. Al mateix temps, sorgiren els cossos irregulars de cosacs i tàtars. Més important fou la ideologia religiosa que començà a escampar-se, segons la qual Moscou havia d'ésser la “tercera Roma”. Els intents reformistes d'Ivan culminaren en la creació de la famosa opriçnina (1565), un cos de policia destinat a la destrucció dels seus enemics. Amb l'ajut de l'opriçnina, el tsar assassinà tots els qui s'oposaven a la seva tirania. La mort del tirà obrí un període d'incertitud. Acompanyant la crisi política, tingué lloc una gravíssima crisi econòmica i social. L'alta aristocràcia se sentia desposseïda des de l'aparició de l'opriçnina, i els pagesos, sobre els quals reposava tot el pes de la nova política imperialista, estaven sempre disposats a organitzar revoltes. A poc a poc sorgí una situació que com més anava més lligava el pagès a la terra que treballava i que era propietat del noble. A més, aprofitant la situació de caos, intervingueren Polònia i el rei de Suècia (derrota dels moscovites, el 1610). A la pau de Stolbovo, al S del llac Làdoga (febrer del 1617), Moscou perdé l'accés a la mar Bàltica; els suecs, en canvi, tornaren Novgorod i renunciaren a llurs exigències al tron moscovita. Amb els polonesos, Moscou signà la pau a Deulino (1617), per la qual perdia Smolensk i les ciutats severianes prop del riu Desna i aconseguia, en canvi,

un estat de treva. Un nou perill començà a ésser representat pels turcs (ocupació de Kamenec-Podol'sk). Al mateix temps, s'aprecià una modernització de l'exèrcit, una intervenció de l'estat en matèria econòmica i un major contacte amb el món occidental.

La Rússia de Pere el Gran

Aquest procés tingué el seu punt culminant durant el regnat de Pere I de Rússia, dit *el Gran*, que transformà l'imperi rus en una potència europea i un estat burocràtic, centralista i militarista. L'any 1703 fundà sobre el delta del Neva la seva capital, Petersburg, i traslladà el pes de l'imperi cap a la mar Bàltica. El dualisme de la societat russa s'aprofundí; els pagesos, privats gairebé de protecció jurídica, s'aixecaren diverses vegades al llarg del s XVIII. L'any 1760 els pagesos perderen fins i tot el dret d'acusar els senyors davant els tribunals. Alexandre I de Rússia (1801-25), home difícil i tancat, envoltat d'un comitè secret format pels seus millors amics, inicià una política liberal amb el ministre Speranskij. El projecte de reforma de l'aparell burocràtic central del 1809 no fou seguit; en canvi, el ministre inicià una codificació moderna de les lleis russes, semblant al codi de Napoleó (promulgada el 1833). El tsar, però, fou presa d'un misticisme cada vegada més profund, aturà les reformes i creà les colònies militars per establir reclutaments en els pobles. En el moment de morir Alexandre i d'ésser proclamat el seu germà Nicolau I de Rússia (1825-55), tingué lloc a Peterburg una de les revoltes més importants entre l'estament militar (desembre del 1825). Per primera vegada sorgiren idees republicanes. Nicolau inicià el seu regnat posant fi a la insurrecció (5 ajusticiats, més de 120 oficials deportats a Sibèria) i creant la tercera secció de cancelleria secreta per controlar tota la vida universitària pública. La por de la revolució (que esclatà a Europa el 1830 i el 1848) motivà les actuacions del tsar. El problema més greu de l'imperi, l'abolició de l'esclavitud, fou resolt pel successor de Nicolau, Alexandre II de Rússia (1855-81), el qual, el 1861, alliberà els serfs. Amb ell, s'inicià una nova era de liberalisme: el 1864 foren liberalitzades l'administració i la justícia, el 1865 la censura, el 1870 la reforma municipal, el 1874 fou introduït el servei militar obligatori. A partir dels anys seixanta del s XIX

Rússia visqué un desenvolupament de la indústria desconegut fins aleshores (sobretot, la del cotó, construcció de ferrocarrils, extracció del ferro i del carbó, producció d'oli). L'alliberament dels serfs restà, en canvi, sotmès a una gran problemàtica, en part perquè els pagesos no podien aportar la suma exigida per a redimir-se, en part perquè fou atribuïda als pagesos una part de terra massa petita. A Ginebra, el primer teòric rus del marxisme, G.V.Plekhanov, fundava el Grup d'Emanipació Obrera (1883). A l'interior de l'imperi, hom prosseguí una intensa política de russificació (sobretot a les províncies bàltiques), la industrialització féu grans progressos (concentració del proletariat, construcció del Transsiberià, estabilització del ruble, etc). A partir del 1891, la crisi es féu més i més gran i començaren a sorgir els primers cercles marxistes a Peterburg, on circularen aviat Cederbaum i V.I.Ul'janov (V.I.Lenin). El regnat de Nicolau II de Rússia (1894-1917) fou caracteritzat per un increment dels atemptats i de les activitats revolucionàries. Lenin fou empresonat el 1897 i desterrat a Sibèria. A partir del 1900, visqué sovint a l'estranger. L'any 1898 tingué lloc a Minsk el primer congrés del Partit Socialdemòcrata Obrer Rus; el 1903, el segon congrés, inaugurat a Brussel·les, però continuat a Londres, on es produí la cèlebre escissió entre els partidaris de Lenin, els *bolxevics*, o majoritaris, i els *menxevics* o minoritaris, partidaris de concessions tàctiques al govern. El 1902 fou creat el Partit Socialrevolucionari, partidari del terrorisme. Paral·lelament, es produí la primera gran revolució (Revolució Russa del 1905), que paralitzà el país per primera vegada gairebé totalment. Els intel·lectuals s'uniren a la revolució. Per l'octubre, el tsar promulgà un manifest imperial prometent llibertats burgeses, dret de vot general i la convocatòria d'una *duma* (o assemblea legislativa). En aquesta дума, el Partit Constitucional Demòcrata (KD, *Kadett*) de Miljukov obtingué, pel maig del 1906, 178 escons (representants liberals i conservadors). Molt aviat, el tsar dissolgué la дума dues vegades (juliol del 1906 i juny del 1907) i promulgà un canvi del dret de vot, amb el qual aconseguí, a la tercera дума, que l'oposició restés en la minoria. Al mateix temps, el ministre Witte fou substituït per Stolypin, el qual intentà, a través d'una reforma agrària considerable, crear una classe de pagesos

Mapa físic de Rússia

propietaris de llurs terrenys. Dissortadament, el tsar continuà una política de rus·sificació total (persecucions dels jueus), que fou nefasta. El 1911 Stolypin fou assassinat davant el tsar a Kíev, mentre que el monjo Rasputin exercia una influència més i més preponderant a la cort.

De la Rússia soviètica ençà

La Primera Guerra Mundial comportà immediatament per a Rússia derrotes (sobretot a Polònia i a Curlàndia), revoltes socials i una gravíssima crisi econòmica que facilità l'inici del moviment revolucionari del 1917 (**Revolució Russa**), el qual donà lloc a l'establiment el 1918 de la República Soviètica Federal Socialista Russa (RSFSR), que instaurà un règim socialista controlat pel partit bolxevic (des d'aquest any, Partit Comunista). En 1918-20 tingué lloc una sagunant guerra civil causada per la contrarevolució dels anomenats russos blancs, els quals, amb l'ajuda de les potències occidentals, intentaren enderrocar el nou règim. El 1922, la República Russa, juntament amb la Transcaucàsica, la Ucraïnesa i la Rutena crearen la Unió Soviètica, a la qual poc després foren annexades la resta de repúbliques i, el 1940, els països bàltics. Després de la Segona Guerra Mundial, la RSFSR incorporà nous territoris, entre els quals part de la Prússia Oriental, a l'W, la república de Tuva, a l'Àsia central, i les illes Kurils a l'extrem E. El règim soviètic fou vigent de 1922 a 1991. Vers la meitat dels anys vuitanta, l'obertura coneguda amb el nom de ***perestrojka***, impulsada per M.Gorbačov, afavorí l'explosió de les discordances de la societat soviètica respecte al règim comunista.

Rutherford, Ernest (Nelson, Nova Zelanda 1871 — Cambridge 1937) Físic britànic. Estudià a Cambridge i fou professor a Mont-real (1898), Manchester (1907) i Cambridge (1919). Fou president de la Royal Society (1925-30). És conegut per les seves investigacions sobre la radioactivitat, els gasos, la matèria i, sobretot, pel seu model d'àtom (model atòmic de Rutherford). El 1899 descobrí la radioactivitat del tori i identificà els raigs α i β de les radiacions radioactives; el 1906 estudià les partícules alfa, que identificà com a nuclis d'heli. El 1919 descobrí la transmutació d'elements. Més tard estudià el nucli atò-

 Rússia	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
	
govern:	república federal
superfície:	17 075 400 km²
població:	148 179 000 h (est 1994)
capital:	Moscou
idioma of.:	rus
moneda:	ruble

mic i la massa dels neutrons i comprovà que la major part de la massa atòmica és concentrada en el nucli, treballs fets amb la col·laboració de F.W.Aston. Obtingué el premi Nobel de química el 1908.

Ruyra i Oms, Joaquim (Girona 1858 — Barcelona 1939) Escriptor. Format en la lectura dels clàssics —Homer, Cervantes, Shakespeare—, fou guardonat als jocs florals de Girona i de Barcelona i col·laborà a “La Renaixença”, “La Revista”, “La Il·lustració Catalana”, “L’Avi Munné”, “Recull”, “El Matí”, etc. Format dins el modernisme, Ruyra, per raons morals i estètiques, rebutjà els aspectes naturalistes més sòrdids i, sense acabar mai cap novel·la, excel·lí com a narrador. Es revelà amb *Marines i boscatges* (1903), ampliada i refosa sota el títol de *Pinya de rosa* (1920), que inclou *Jacobé* (1909), una narració punyent i romàntica. Amb penetració psicològica analitza les ànimes primitives —dramàtiques o idíl·liques— dels pescadors o els pagesos, que retrata amb tant de realisme; fins transcriu les converses en el dialecte salat, que coneixia a fons. Altres obres són: *El País del Pler* (1906), *La parada* (1919), *Entre flames* (1928), *Fulles ventisses* (1919), *La cobla* (1931), *L’educació de la inventiva* (1938), etc. La seva figura fou respectada per les generacions noucentistes, que el consideraren un mestre, per raó de la seva contribució a la fixació de la llengua literària.

Ruysdael, Jacob van (Haarlem ~1628 — Amsterdam 1682) Pintor paisatgista holandès. Hom pot parlar, en la seva obra, de panteisme religiós i bíblic. Les seves composicions potencien la profunditat i cerquen la unitat espacial mitjançant la llum. Home malenconiós i solitari, el seu cromatisme parc en colors —blaus i verds freds, ocres foscs, grisos pissarra— s’adiu amb el seu missatge. Hom pot classificar dues etapes clarament diferenciades. La primera fins l’any 1650, de gran fidelitat descriptiva. En la segona, un cert romanticisme sublima els seus paisatges apartant-los de l’estricta realitat.

Rwanda *[nom oficial: República de Rwanda; rwanda: Republika y’u Rwanda; francès: République Rwandaise]* Estat de l’Àfrica centroriental, limitat al N per Uganda, a l'E per Tanzània, al S per Burundi i a l'W pel Zaire (25 271 km²; 7 817 000 h [1994]). La capital és Kigali.

LA GEOGRAFIA

Situat a la regió dels Grans Llacs Africans, el país s’estén sobre un altiplà, a la dreta del llac Kivu, a una altitud mitjana de 1 500 a 2 000 m. És molt fracturat, amb

 Rwanda	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
govern:	república
superfície:	25 272 km²
població:	7 817 000 h (est 1994)
capital:	Kigali
idioma of.:	rwanda i francès
moneda:	franc de Rwanda

elevacions abruptes sobre la depressió de la Rift Valley; assoleix la màxima altitud al Karisimbí (4 500 m), al N. El clima és subequatorial temperat per l'altitud (25,1°C pel gener, 26,5°C pel juliol, a Kigali). Les pluges són molt abundants (996 mm anuals), distribuïdes en dos períodes: setembre-desembre i febrer-maig. La vegetació principal és de sabana. A muntanya hi ha selves i, més amunt, prats de caràcter afroalpí. La superfície conreada ocupa el 38% del total i és destinada als conreus comercials (cafè, te, cotó, tabac, soia, cincona, piretre) i a l'agricultura de subsistència (blat de moro, batates, cacauets, melca, mandioca, patates, mill, blat, llegums, plàtans i, com a conreus nous, arròs, canya de sucre i hortalisses). Hi ha bestiar boví, cabrum, oví i porcí. És notable la producció de fusta. És important l'extracció de tungstè, estany i gas natural a la conca del llac Kivu. Hom obté també columbita i tantalita, or i beril. L'electricitat procedeix de cinc centrals hidroelèctriques i una de tèrmica. Però per a abastar el modestíssim consum, cal importar-ne del Zaire. La indústria és, pràcticament, inexistent, reduïda a un centenar d'instal·lacions, la majoria de les quals són alimentàries (cervesa, sucre, llimonada, aigua mineral, carn). Mancat de ferrocarrils, el país es comunica per carretera amb els quatre estats veïns. La navegació no surt del llac Kivu, fronterer amb el Zaire. El primer port és Gisenyi, i l'aeroport principal, Kigali. Rwanda exporta principalment cafè i te i importa petroli refinat i derivats, confecció tèxtil, aliments, maquinària i eines, mitjans de transport i materials de construcció. És un dels països africans amb una densitat de població més gran (296 h/km²). Presenta un coeficient de creixement anual del 3,1%. Es compon de tres grups ètnics diferents: els tutsis o batussis (9%), dedicats principalment a la caça i a l'artesanía; els twes o batwes, pígmids (1%), que viuen als boscs, i els hutus, el grup més important (90%), que es dediquen principalment a l'agricultura. Les llengües oficials són el francès i el rwanda. Al costat de les minories musulmana i protestant, la majoria practica cultes animistes o bé és catòlica. Rwanda és una república on el poder executiu és exercit pel president. És membre de l'ONU, de l'OUA i de l'OCAM.

LA HISTÒRIA

Habitada per tribus twes pigmees, cap al s X fou ocupada per tribus hutus de parla bantu i d'economia agrícola molt primitiva. Al s XV arribaren els tutsis de raça camito-etiòpica i d'economia ramadera,

els quals esclavitzaren els hutus. De primer formaren un gran regne, el qual més tard es fragmentà: Rwanda fou un dels regnes sorgits del primitiu. A la conferència de Berlín (1885) el país passà a jurisdicció alemanya. El 1916 tropes belgues procedents del Congo ocuparen el país i el 1923 Rwanda passà sota mandat belga per encàrrec de la Societat de Nacions, juntament amb Urundi. El 1946 l'ONU confirmà el fideïcomís belga. Els anys cinquanta els hutus començaren a organitzar-se políticament amb el suport belga, i el 1957 el Manifest rundi exigí igualtat de drets amb els tutsis. El 1959 la mort del mwami Mutara III i la seva substitució per Kigeli V augmentà el sentiment antitutsi dels hutus, que temien que la independència no significués un enfortiment dels tutsis. Poc després es revoltaren amb l'ajut belga. Després d'una sagnant guerra civil (1959-60), uns 150 000 tutsis s'hagueren de refugiar als països veïns. El 1960 se celebraren eleccions, àmpliament guanyades pels hutus. Hom creà un govern provisional presidit per Grégoire Kayibanda i proclamà la república el 28 de gener de 1961. Pel setembre del mateix any un referèndum rebutjà la monarquia i el primer de juliol del 1962 Bèlgica concedí la independència a Rwanda i a Burundi per separat. El 1990 el govern anuncià la introducció d'un sistema multipartidista. Aquest any l'organització armada (majoritàriament tutsi) Front Patriotique Rwandais (FPR) atacà des d'Uganda el N del país. Amb l'ajuda de Bèlgica, França i el Zaire, el govern rwandès repel·lí els atacs, que tanmateix no cessaren. Després dels nombrosos enfrontaments que des de primers del 1993 es produïren entre el FPR i l'exèrcit, per l'agost ambdues parts arribaren a Arusha (Tanzània) a un acord per a la desmobilització, la unificació de l'exèrcit, la repatriació dels refugiats i la formació d'un nou govern provisional. La continuació de la violència obligà a requerir la intervenció de l'ONU, que desplegà forces i observadors al país, com també ajut humanitari, mesures que en poc esmorteïren la magnitud del conflicte. Les hostilitats reprengueren el 1994. L'escalada de la violència fou atiada per les rivalitats intertribals i assolí proporcions de genocidi. L'any 1995 l'exèrcit, compost per membres tutsis, matà 5 000 refugiats hutus al camp de les Nacions Unides de Kibeho, al SW del país. L'evolució del conflicte esdevingué favorable al FPR, que al juliol controlava la pràctica totalitat del territori. Hom establí un nou govern de transició, que incloïa representants de diverses forces polítiques.

	
 <div>S</div>	 <div>s</div>
Capital quadrada romana	
	
 <div>s</div>	 <div>s</div>
Uncial	
	
 <div>r</div>	 <div>s</div>
Minúscula carolina	
	
 <div>S</div>	 <div>s</div>
Gòtica textura	
	
 <div>S</div>	 <div>s</div>
Romana antiga humanística	
	
 <div>S</div>	 <div>s</div>
Cursiva humanística	
	
 <div>S</div>	 <div>s</div>
Romana transicional del barroc	
	
 <div>S</div>	 <div>s</div>
Romana moderna neoclàssica	
	
 <div>S</div>	 <div>s</div>
Egípcia	
	
 <div>S</div>	 <div>s</div>
Pal sec	

Saarland *Land* de l'oest d'Alemanya, entre el *land* de Renània-Palatinat i la frontera amb l'estat francès i amb Luxemburg, (2 570 km²; 1 073 000 h [1993]). La capital és Saarbrücken. Densament poblat, la població es concentra a la vall del riu. La riquesa minera, causa del seu desenvolupament industrial, n'explica també el creixement demogràfic (512 000 h el 1900). La producció de carbó fou el 1983 de 10 milions de t. Les indústries tradicionals són la siderúrgia i la química, però hi ha hagut també un important increment de les indústries de transformació. L'agricultura té poca importància i es localitza al N.

Saavedra Ramírez de Baquedano, Àngel de (Còrdova 1791 — Madrid 1865) Dramaturg i poeta en llengua castellana. Duc de Rivas. Les primeres obres encara palesen influències neoclàssiques, però els contactes que mantingué durant els seus exilis, sobretot a Malta, el convertiren en romàntic apassionat. En poesia és obra fonamental *El Moro Expósito* (1834). Però deu la fama a *Don Álvaro, o la fuerza del sino* (1835), obra clau del teatre romàntic.

Sabadell Municipi i cap de la comarca del **Vallès Occidental**, a la fossa tectònica del Vallès, al SE del massís de Sant Llorenç del Munt, a la vall del Ripoll, riu que travessa el terme de NW a SE (36 km²; 189 404 h [1991]). El territori és generalment pla i baixa suaument des del sector septentrional (Sant Julià d'Altura) fins a la Creu de Barberà, amb cotes més altes a l'W i amb desnivells abruptes a l'E, a l'esquerra del Ripoll. Al s XIX es produí la primera gran embranzida demogràfica seguint el procés de la revolució industrial, i s'arribà als 23 375 h el 1900. L'impuls continuà al s XX. L'agricultura —que no ha tingut mai un paper destacat— es troba com més va més en recessió davant la urbanització i industrialització del sòl. La base econòmica del municipi és la indústria, que aporta els dos terços de la renda generada. La indústria tèxtil, malgrat un cert estancament, continua essent la més important. Ha estat tradicional la separació entre filatures, teixits i comercialització, i indústria auxiliar de tints i acabats (ram de l'aigua); no hi ha empreses de confecció grans. El sector metal·lúrgic ha crescut, en part lligat a la indústria tèxtil (maquinària tèxtil) i en part de manera autònoma. El sector químic, menys important, s'ha implantat darrerament. Altres sectors relativament petits són el de la fusta, paper i arts gràfiques i alimentació. Un cas a part és el de la construcció, potenciat pel creixement demogràfic. El sector terciari és relativament reduït a causa de la proximitat de Barcelona. La *ciutat* (190 m alt) és situada en una terrassa a la dreta del Ripoll, allargada lleugerament de N a S. El nucli antic, que fou emmurallat, és centrat pel passeig de la

plaça Major i de Manresa, que forma part de la llarga Rambla que travessa la ciutat paral·lelament al riu, on s'aixeca l'església parroquial de Sant Feliu. L'eixample del s XIX, en el qual predominà la típica casa *anglesa*, s'estengué pels eixos que són avui el carrer Fondo, de la Salut, de Manresa, via de Massagué i principalment la Rambla (oberta el 1848). Entre els edificis més notables del centre urbà cal destacar l'església de Sant Feliu, obra neogòtica d'Enric Sagnier i Villavecchia; la casa de la ciutat, antic col·legi dels escolapis, de Juli Batllevell (autor també de l'antic Hotel Suís), l'estatge social del Gremi de Fabricants (1883); l'edifici de la Caixa d'Estalvis de Sabadell (1905) i el de l'antiga Escola Industrial (1911; actual centre cultural de la Caixa), obra de Jeroni Martorell; les escoles del carrer de Llobet (1897), de Juli Batllevell; l'església dels claretians, d'Antoni Cellés (1832); can Duran (1578-1606); can Turull, actual seu del Museu d'Art. La urbanització arribà ja abans de la guerra civil de 1936-39 al nucli de la Creu Alta i es construïren ja habitatges al barri de la Creu de Barberà i al barri obrer de Gràcia. A la postguerra, amb les noves onades immigratòries, sorgiren els suburbis: Ca n'Oriac, la Plana del Pintor, el Torrent del Capellà, Serra d'en Camaró, Can Rull, el Poblenou de la Salut, Can Puiggener, Torre-romeu, Campoamor, Can Feu, Sant Oleguer, els Trulls, Laietana i Can Roqueta. Més tard es formaren els barris dels Merinals i d'Espronceda, de l'Obra Sindical del Hogar. També es construïren els grups residencials de les Termes, Can Borgunyó, Via Alexandra, Can Deu i els grups de l'empresa municipal Vimusa. El municipi comprèn, a més, els antics pobles i parròquies de Sant Julià d'Altura i de Sant Vicenç de Jonqueres, l'antic priorat de Sant Pau de Riu-sec, el santuari de la Salut de Sabadell, l'antiga quadra de Togores, l'antiga caseria i avui urbanització de Berardo (o Castellarnau), i el casal de can Feu. Sabadell té l'origen en un petit nucli sorgit al voltant de l'antiga capella de Sant Salvador d'Arraona, que fou consagrada el 1076, situada dins el terme del castell d'Arraona, a l'altra banda del Ripoll.

sabana *GEOG/BOT* Tipus de vegetació propi de les regions tropicals amb una estació seca, que consisteix en una praderia d'herbes altes, entre les quals predominen les gramínies, amb arbres o arbusts dispersos. Les comunitats de sabana són xerofítiques i els arbres integrants solen perdre la fulla en l'estació seca. N'hi ha diversos tipus, alguns dels quals reben denominacions particulars (*campos*, *pata-nes*, etc). La sabana és un bioma de transició entre la selva i el desert.

Sabartés i Gual, Jaume (Barcelona 1881 — París 1968) Escultor i escriptor. Assidu d'Els Quatre Gats, formà part, a

Barcelona i a París, del grup de Pablo Picasso, i fou un dels més entusiastes propagandistes de la seva obra. Des del 1904 residí a Guatemala i des del 1935 a París on retrobà Picasso, de qui fou secretari particular. Publicà a Madrid *Picasso en su obra* (1935), a Milà *Picasso* (1937) i a París la detallada biografia *Picasso, portraits et souvenirs* (1946), alhora que preparava altres escrits picassians i la novel·la *Don Julián*. El 1953 donà al Museo de Bellas Artes de Màlaga la seva col·lecció bibliogràfica picassiana de vora quatre-cents títols, i més tard, per indicació de Picasso mateix, lliurà la seva rica col·lecció d’obres de l’artista a l’Ajuntament de Barcelona per tal de crear el Museu Picasso, inaugurat el 1963.

Sábato, Ernesto (Rojas, Buenos Aires 1911) Assagista i novel·lista argentí. Participà en els moviments artístics d’avantguarda i s’interessà d’una manera especial pel surrealisme. Exercí d’enginyer i explicà física a la universitat de La Plata, d’on cessà per motius polítics. El seu primer llibre, *Uno y el Universo* (1945), obtingué el Premio Municipal de producció filosòfica i científica (1946). Altres obres són: *El otro rostro del peronismo: Carta abierta a Mario Amadeo* (1956), *Hombres y engranajes* (1951), *Los fantasmas de Flaubert* (1967), *Apologías y rechazos* (1979), *El Túnel* (1948), *Sobre héroes i tumbas* (1962), *Abadón el exterminador* (1974), etc. El 1984 li fou atorgat el premi Cervantes. En 1983-84 presidí la comissió que elaborà un informe oficial sobre els crims comesos sota la dictadura militar a l’Argentina (1976-83).

sabó *QUÍM/FARM* Denominació genèrica dels detergents constituïts per una sal metàl·lica alcalina, amònica o alquilamònica d’un àcid gras. Hom fabrica els sabons per saponificació d’olis i greixos naturals amb hidròxid sòdic o potàssic, bé que en la composició final entren altres additius, entre els quals hom pot esmentar altres agents alcalins —anomenats *constructors* (carbonat sòdic, perborat sòdic, etc)—, agents abrillantadors, abrasius i agents quelants. D’altra banda, a més d’olis i greixos naturals i dels àcids grassos sintètics, i d’acord amb les propietats del sabó que hom vol fabricar, són emprats greixos tals com el de sèu, per a preparar *sabons d’escuma lenta*, els quals produeixen poca escuma en l’aigua freda i molta en l’aigua calenta, gaudeixen de propietats netejadores considerables i són suaus per a la pell; *sabons d’escuma ràpida*, els quals presenten com a principal característica la de no ésser atacats pels electròlits, essent-ne un exemple l’oli de coco; olis que originen sabons de consistència suau, tals com el d’oliva i el de soia, i finalment els olis de resina d’avet. Els sabons troben aplicació en la neteja domèstica, però també com a detergents en la indústria tèxtil, en la del metall i en la del paper, bé que modernament els detergents sintètics han anat substituint-los en moltes de llurs aplicacions industrials.

Sá Carneiro, Mário de (Lisboa 1890 — París 1916) Poeta portuguès. Fundà, amb F.Pessoa, la revista “Orpheu”, divulgadora dels moviments d’avantguarda. El 1914 publicà els poemes de *Disperção*, que, amb *Indícios de Oiro*, integren les seves *Poesias Completas* (1946). Amb una exacerbadada consciència de marginat —que el portà al suïcidi —i profunda egolatria, és un poeta de trànsit entre el simbolisme i el futurisme. Escriví també la novel·la *Confissão de Lucio* (1914), contes (*Céu em Fogo*, 1915), teatre (*Amizade*, 1912) i dos interessantíssims volums de correspondència amb F.Pessoa (1958-59).

sacarosa *QUÍM* Disacàrid de la glucosa i la fructosa, conegut també com a *sucre de canya*. Alguns esters de la sacarosa (laurats i estearats) són emprats com a additius alimentaris emulsionants humectants i tensioactius en el rentatge de vegetals, com a antiesquitxants i antispumants i per a evitar la deterioració del pa.

sacerdoci *RELIG/CRIST* Ofici, dignitat de sacerdot. Institució comuna a totes les religions, exercida de diverses maneres, forma part de l’activitat social d’un grup. Bé que en un principi no sembla que fos un ofici específic d’una casta, aviat començà a ésser exercit pels reis, caps de tribu o de família (principi de representativitat) i, més tard —per exonerar-se de múltiples responsabilitats—, delegat a persones amb dedicació plena. La prolife-

Vista aèria de Sabadell

ració del politeisme portà encara a una ulterior especificació sacerdotal, no sols pel que fa als cultes i als santuaris, sinó a les funcions (àgurs, sacrificadors, cantors, etc). Això donà origen a les castes i famílies sacerdotals. En el cristianisme el sacerdoci és un fenomen molt més complex. No fou fins ben entrat el s II que aparegué un retorn als símbols veterotestamentaris del sacerdoci per explicar la funció dels ministres del culte. Enfront de la consolidació del sacerdoci com a estament social, minuciosament definit i jerarquitzat, Luter insistí en el *sacerdoci dels fidels* (que tot cristià posseeix pel baptisme) i, negant el caràcter sacrificial de l’eucaristia, refusà el *sacerdoci ministerial*.

Sacramento Capital de l'estat de **Califòrnia**, EUA, situada a les ribes del riu homònim (382 816 h [1992]). És port fluvial i centre d'una regió agrícola. Nus ferroviari i centre comercial, l'activitat industrial és dedicada a la transformació dels productes agrícoles (indústries sucres, lleteres, de conserves), a la metal·lúrgia, a la informàtica i a l'aeronàutica. Aeroport internacional. Té la California State University Sacramento, fundada el 1947.

Sacre Imperi Romano-Germànic Denominació encunyada al s XV per a designar l'imperi fundat per Otó I el 962 en ésser coronat pel papa Joan XII. Continuador de l'imperi Romà d'Occident i de l'imperi Carolingi, el Sacre Imperi Romano-Germànic comprenia, en un principi, el regne de Germània (Saxònia, Francònia, Suàbia, Baviera, etc) i el regne d'Itàlia. S'eixamplà el 1032 amb la incorporació del regne de Borgonya i a partir de mitjan s XIII, gradualment, perdé els territoris meridionals (Itàlia, el Delfinat, els cantons suïssos, etc), fins a coincidir gairebé els seus límits amb els del regne germànic. L'Imperi, sorgit en una etapa de feblesa del papat, mantingué amb aquest una disputa pel *dominium mundi*, és a dir, per la governació temporal i espiritual de l'Occident europeu, que tingué la seva primera manifestació en la *lluïta de les Investidures* (1073-1122), amb què s'inicià la llarga decadència de l'Imperi, el qual havia assolit el seu zenit poc abans, en temps d'Enric III (1039-56). Les derrotes d'Enric IV, d'Enric V i dels seus successors foren aprofitades pels grans senyors feudals alemanys, que s'atribuïren nombroses prerrogatives en detriment de l'emperador, i també per les ciutats del nord i el centre d'Itàlia, organitzades en municipis o comunes. En l'interregne que seguí la mort de Frederic II (1194-1250), Alemanya es convertí en una aglomeració de principats autònoms, mentre les ciutats italianes s'alliberaven definitivament de la sobirania imperial. L'Imperi desaparegué com a institució efectiva. Amb tot, a la Itàlia del s XIV continuaren les lluites entre els partidaris del papa (güelfs) i els de l'emperador (gibel·lins). A la fi de la guerra dels Trenta Anys, els tractats de la pau de Westfàlia (1648) reduïren l'Imperi a una ficció. Les guerres napoleòniques comportaren la mutilació i simplificació de l'Imperi. El 6 d'agost de 1806 Fran-

cesc II renuncià el títol d'emperador del Sacre Imperi Romano-Germànic i prengué el d'emperador d'Àustria.

Sacristán Luzón, Manuel (Madrid 1925 — Barcelona 1985) Pensador i escriptor. Estudià dret i filosofia a Barcelona i lògica a Münster (1954-56). De nou a Barcelona, fou professor de lògica, història de la filosofia, filosofia de la ciència i metodologia a les facultats de filosofia i econòmiques. Dirigent del PSUC clandestí, tingué un paper destacat en el moviment universitari català i fou expulsat en dues ocasions (1965 i 1973) de la Universitat de Barcelona. Molt marcat a Alemanya pel marxisme, en fou un dels principals introductors a Espanya. Escriví: *Las ideas gnoseológicas de Heidegger* (1958), *Introducción a la lógica y al análisis formal* (1964), *La formación del marxismo en Gramsci* (1967), *Lenin y el filosofar* (1970), etc. El tema més constant del seu pensament filosòfic és la relació entre les ciències positives i la filosofia i concretament la filosofia materialista i dialèctica del marxisme. Considerà la filosofia com una concepció del món que cal edificar sobre la base de les ciències positives a través d’inferències específiques que sintetitzen l’activitat teòrica i pràctica dels éssers humans. Posteriorment es preocupà de la crisi del model soviètic de socialisme i de la crisi general de la civilització moderna generada pel capitalisme, i el seu pensament es reflectí sobretot en les revistes “Materiales” i “Mientrastanto” (1979), que ell mateix fundà i dirigí.

Sadat, Muhammad Anwar al- (Tala, Al-Minūfiya 1918 — el Caire 1981) Polític egipci. Militar de carrera, fou antibritànic declarat i un dels “oficials lliures” que col·laborà en l’enderrocament del rei Faruk (1952). President de l’assemblea nacional (1961-68) i vice-president de la república (1969), a la mort de Nasser (1970) fou elegit president. Reelegit el 1976, donà una nova orientació a la política exterior egípcia, decantant-se als EUA i iniciant converses de pau amb Israel (acords de Camp David de 1978). El 1981 ordenà la persecució dels islàmics radicals, que l’assassinaren en una desfilada militar. Premi Nobel de la pau (1978).

Sade, Donatien Alphonse François (París 1740 — Charenton 1814) Escriptor francès. Marquès de Sade. A partir del 1768, la seva vida és la d’un ésser marcat per la disbauxa, l’escàndol i la presó; a partir del 1794, començà la publicació d’algunes obres que escriví en diferents etapes de captivitat: *La philosophie dans le boudoir* (1795), *La nouvelle Justine, suivie de l’histoire de Juliette, sa soeur* (1797), etc. Acusat d’autor pornogràfic, fou enviat definitivament al manicomí de Charenton. Una bona part de la seva producció no fou publicada fins aquest segle, com *Dialogue entre un prêtre et un moribond* (1926) *Historiettes, contes et fabliaux* (1926), *Les cent vingt journées de Sodome* (1931-35), etc. El comportament eròtic de molts dels seus personatges ha originat el terme *sadisme*, derivat del nom de l’autor.

safàvida [o *safèvida*] *HIST* Membre d’una dinastia musulmana xiïta que governà Pèrsia del 1502 al 1736. A partir del seu nucli inicial a Ardābil el domini safàvida s’expandí per tot Pèrsia i l’Iraq actual. Els enfrontaments amb els sunnites provocaren la revolta afgana sota Husayn i la proclamació del seu cap Nūr Mahmūd a Eṣfāhān (1722). Després d’un curt restabliment de la dinastia, fou enderrocada definitivament per Nādir Shāh, que es constituí regent d’Abbas III. La màxima esplendor dels safàvides correspongué als ss XVI i XVII.

Safo (Mitilene, Lesbos sVII aC — s VI aC) Poetessa grega. La seva producció ha pervingut només en citacions tardanes i en alguns papirs estudiats modernament. Ultra els *Epitalamis*, estilització delicada de motius populars, escriví els famosos poemes adreçats a noies que conviviaen amb ella, que descriuen la passió amorosa, a voltes amb una extraordinària precisió en els símptomes físics, i presenten el desig com una potència irracional, una malaltia que colpeix sense defensa. En el context de la societat de Lesbos en què, enfront de la societat masculina, amb les seves preocupacions polítiques i militars, les dones de les classes altes es lliuraven al culte de la bellesa i a la passió amorosa, Safo pogué proclamar la supremacia de la subjectivitat, de la bellesa de l’ésser que hom té al cor, enfront de l’esplendor externa de les coses.

Safor, la Comarca del País Valencià, a la regió d’Alcoi-Gandia; cap de comarca, Gandia (428 km²; 130 969 h [1991]). Els seus límits són: la mar a l'E; al N la serra de les Agulles, últim punt del sistema ibèric, que la separa de la Ribera Baixa; a l'E, el massís del Mondúver i la serra Falconera, últims punts de les serres bètiques valencianes, que la separen de la Ribera Alta i la Costera al NW i de la Vall d’Albaida a l’W i SW; i al S, la serra de la Safor marca la ratlla amb el Comtat i la Marina Alta. La comarca és formada per la vall del riu Xeraco al N, que dóna lloc a la Valldigna, i el curs baix del riu d’Alcoi, que forma l’horta de Gandia. El clima és el típic mediterrani costaner, un poc més càlid que el de les altres planes valencianes per la protecció de les muntanyes, i més plu-jós —entre 650 i 750 mm anuals— per la mateixa causa. La xarxa fluvial de la comarca és formada pel riu de Xeraco, el riu d’Alcoi, el de Vernissa, el de Pinet i el de Gallinera. La conjunció de temperatures hivernals molt suaus i pluviositat relativament elevada permet una certa exuberància de la vegetació. La flora és rica i comprèn nombroses espècies d’afinitat bètica i nord-africana. La màquia meridional de llentiscle i margalló és la clímax principal, però l’home l’ha destruïda en gran part. Això ha determinat l’extensió de les pinedes de pi blanc. El pinastre i, més estrictament encara, la brolla d’estepes i brucs apareixen localitzats a les petites clapes de terreny no carbonatat. A les muntanyes la clímax és el carrascar, a partir de 300-400 m d’altitud. L’economia comarcal ha tingut com a base l’activitat agrària, centrada en el conreu del regadiu. El secà es limita als bancals, amb garrofers, oliveres i ametllers. Als conreus de regadius s’hi fan cítrics, sobretot tarongers, que en un segle s’han estès sobre més de 14 000 ha i ocupan el 87% de les terres regades. El taronger ocupa més de 10 500 ha, per unes 3 880 dels mandariners. Altres conreus de regadiu són les hortalisses. Aquesta estructura de la producció comarcal agrària ha permès la difusió de l’agricultura a temps parcial, que combina la producció tarongera amb activitats econòmiques alienes al sector, sobretot terciàries (turisme i serveis, molt desenvolupats a la comarca) i construcció. L’activitat industrial ha estat molt secundària, tradicionalment lligada a l’agricultura. Els darrers anys setanta aparegueren noves indústries: mobles, suc's de fruites, indústria de la construcció, paper i tèxtil. Els serveis, al contrari, estan molt desenvolupats i centrats a Gandia. El sector terciari és el que ocupa més població activa comarcal, ultrapassant l’agricultura i la indústria. La Safor és avui, per al turisme, un dels centres més importants del País Valencià, sobretot per les platges de Gandia, Tavernes, Daimús, Oliva, Xeraco. Pel que fa a les comunicacions, l’eix fonamental N-S és el seguit per les comunicacions paral·leles a la costa al llarg de tot el País, i aquí, entre València i Alacant; és el camí seguit per la carretera N-332 de València a Almeria per Gata, el ferrocarril València-Gandia i l'autopista de la Mediterrània A-7. D’aquest eix surten comunicacions transversals cap a l’interior. El port de Gandia, situat prop de la desembocadura del riu d’Alcoi, fou creat amb vista a l’exportació de taronges i al servei de la indústria alcoiana, però al segle actual ha perdut part de la seva importància i s’ha transformat en port de pesca, de transport general i de desballestament. La història de la baixa edat mitjana a la Safor va unida a la dels ducs de Gandia, que es convertiren en una de les principals famílies nobles valencianes. La casa ducal als ss XV i XVI, en mans dels Borja, convertí Gandia en una petita capital renaixentista. Administrativament la Safor pertangué a la governació de Xàtiva (dellà Xúquer) fins el 1707. La divisió provincial del 1833 passà la comarca a la província d’Alacant, menys la Valldigna, que restà en la de València, amb el Mondúver com a límit; però el 1836 es rectificà tot assenyalant el curs baix del riu d’Alcoi com a nou límit entre les dues províncies, cosa que comportava la permanència dins de la d’Alacant d’Oliva i de Vilallonga, que passaren definitivament a la de València el 1874.

safrà [*Crocus sativus*, família de les iridàcies] *BOT* Planta herbàcia vivaç, de 10 a 30 cm d'alt, de bulb gros, massís i reticulat superiorment, de fulles estretes, de flors grosses, amb sis tèpals violats i amb tres estigmes llargs i escarlates, proveïdes a la

base d’una espata bivalva, i de fruits capsulars. Els seus estigmes dessecats constitueixen l’espècia del safrà, molt estimada com a condiment i també com a matèria farmacèutica i colorant. És oriünd del Pròxim Orient i ja era conreat pels grecs.

Sagarra i de Castellarnau, Josep Maria de (Barcelona 1894 — 1961) Escriptor. Estudià lleis a la Universitat de Barcelona. El 1914 ja havia publicat un *Primer llibre de poemes*; el 1918 estrenà la primera peça teatral: la *Rondalla d'esparvers*; el 1919 publicà la primera novel·la (*Paulina Buxareu*) i, gràcies a J.Ortega y Gasset, entrà en el periodisme professional (corresponsal a Berlín del diari madrileny “El Sol”). La seva extensa obra, amb un estil ric, acolorit i precís, tradueix un vitalisme discordat i escèptic, que, barreja molts dels planteigs temàtics i tècnics del modernisme amb d’altres d’estrictament populars o vuitcentistes o, al contrari, noucentistes. Entre les obres més importants, cal citar: *Cançons de taverna i d’oblit* (1922), *Cançons de rem i de vela* (1923), *El comte Arnau* (1928), *Àncores i estrelles* (1936). En el camp del teatre Sagarra conreà també una gran varietat de gèneres: revistes musicals del Paral·lel (*Charivari*, etc), comèdies, farses i sainets de costums (*La Llúcia i la Ramoneta*, 1928; *La Rambla de les floristes*, 1935), tragèdies (*Judit*, 1929). Sobretot, creà un model de poema dramàtic que recollia amb originalitat una bona part dels ingredients del drama, o la comèdia, de costums i de la cançó popular catalana: *La filla del Carmesí* (1929), *L’Hostal de la Glòria* (1931), *El Cafè de la Marina* (1933), etc. Altrament, Sagarra col·laborà amb assiduitat a la premsa (“La Publicitat”, “Mirador”). Una de les seves novel·les, *Vida privada* (1932), constitueix una crònica mig costumista, mig proustiana, de la decadència de l’aristocràcia barcelonina. Conreà també el drama burgès d’intenció religiosa (*La ferida lluminosa*, 1954; *La paraula de foc*, 1955). L’activitat periodística, menys incisiva i brillant que la dels anys trenta, l’exercí en llengua castellana a “Destino” i a “La Vanguardia Española”. El govern espanyol li concedí la Gran Cruz de Alfonso X el Sabio (1961). Fou membre (1942) i president en funcions (1959) de la secció filològica de l’Institut d’Estudis Catalans i membre electe (1954) de l’Acadèmia de Bones Lletres; obtingué molts premis literaris: Fastenrath (1926), Crexells (1932), Iglésias (1932), Folguera (1935), etc, i fou mestre en gai saber (1931).

Sagasta, Práxedes Mateo (Torrecilla de Cameros, Rioja 1827 — Madrid 1903) Polític castellà. Ministre de governació amb Serrano i amb Prim i ministre d’estat amb Prim, esdevingué una de les figures polítiques més rellevants d'Espanya. Enemistat amb Ruiz Zorrilla, cap dels radicals, dirigí el partit constitucional. President del consell (desembre del 1871-maig del 1872). Ministre en dues ocasions més, era president del consell quan Martínez Campos proclamà Alfons XII a Sagunt i no hi oferí cap resistència. L’any 1875 es lliurà a la reestructuració de la maçoneria i organitzà el grup constitucional, que, refós en l’assemblea del 1880, rebé el nom de Partido Liberal Fusionista, origen del Partido Liberal. President del Consell des del febrer del 1881 fins al gener del 1883, introduí diverses reformes liberals. Establí amb Cánovas el pacte d’El Pardo (1885) i, en morir Alfons XII, formà govern (fins el 1890); fou, de fet, el ministre de la regència de Maria Cristina d’Àustria. Del març del 1901 al desembre del 1902 presidí el consell de ministres per darrera vegada.

sagnia *TERAP* Operació que consisteix a evacuar artificialment una certa quantitat de sang, especialment a través d’una flebotomia. Procediment terapèutic molt emprat durant segles, per al tractament d’una gran varietat de malalties; per a practicar-la, hom utilitzava sangoneres (*Hirudo medicinalis*), que eren aplicades en diferents parts del cos. Amb l’aparició de la medicina científica, la sagnia caigué en desús i actualment no és utilitzada.

Sagunt [*llat: Saguntum*] Antiga ciutat ibèrica (i després romana) situada a la zona nord del territori ocupat pels edetans, prop de la costa, que correspon a l’actual →*Sagunt*. Ciutat ibèrica, les primeres informacions sòlides sobre la història de Sagunt són les referents a l’atac d’Anníbal (219 aC.) que inicià la segona guerra Púnica. El problema de la responsabilitat de l’origen de la guerra, la defensa aferrissada dels saguntins i llur fidelitat a Roma donaren al fet un gran

Mapa físic de la Safor

la Safor
El monestir de Cotalba, a Alfauir

relleu en la història romana. Després de la guerra la ciutat fou reconstruïda, primer pels cartaginesos, i després del 212 aC (data de l’ocupació romana) pels romans. Després del s III dC la ciutat decaigué i, durant les primeres etapes de l’edat mitjana, degué esdevenir un camp de ruïnes i el seu nom fou substituït pel de Morvedre, derivat de *Muro Vetere* (‘la paret vella’).

Sagunt [*ant: Morvedre*] Municipi i cap de comarca del **Camp de Morvedre**, a la costa, estès a banda i banda del Palància. El municipi té dues unitats econòmiques estrictament diferenciades: la ciutat de Sagunt, cap d’una dilatada i rica comarca agrícola, i el Port de Sagunt, ciutat d’al·luvió immigratori, on foren instal·lats els alts forns siderúrgics i la Quarta Planta Siderúrgica Integral que tancà l’any 1985. El terme, a la perifèria de l’àrea metropolitana de València, té un paper rellevant en les comunicacions del País Valencià: distribuïdor de les connexions viàries (ferro-

<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
superfície:	428 km²
població:	130 969 h (1991)
capital:	Gandia

carril, carreteres, autopista) vers Aragó i el País Basc, i pas obligat, al corredor litoral, vers el Principat i Europa. L'economia local era muntada sobre l'exportació de vi, la fabricació d'aiguardents i activitats connexes (boters, carros, eines agrícoles). La caiguda del vi i l'aprofitament de les reserves subàlvies expandiren ràpidament el conreu dels cítrics, pràctica monocultura. El secà es troba en franca regressió davant l'ocupació turística o l'increment dels conreus citrícoles. La població activa industrial es localitza sobretot al Port de Sagunt. Altres sectors industrials significatius són el del ciment i els materials de construcció, les alimentàries i la maquinària. Altres indústries, petites, localitzades a la ciutat, són la fabricació dels embalatges de fusta de les taronges, impremtes, lleixiu, aprofitament de les argiles, conserves de fruites, tallers mecànics, forns de calç, alcohol, rajoleries, etc. Hi ha un important dipòsit de material i classificació de la RENFE. Els serveis ocupen un lloc secundari: la proximitat a València ha fet aquest sector més reduït. Aquesta proximitat afavoreix també una ocupació de l'espai per a usos turístics, d'estiueig o àdhuc de residència permanent. El ritme demogràfic dels dos grans nuclis és distint; mentre que el Port creix constantment, el creixement de la ciutat ha estat molt més lent. La *ciutat*, centre de la comarca del Camp de Morvedre, és a la dreta del Palància, entre el riu i un escarpat turó juràssic (172 m alt), on ja en temps hi hagué la ciutat romana de Sagunt, una de les més importants de la costa mediterrània peninsular.

Sàhara Desert de l'Àfrica septentrional, el més gran del món (uns 10 milions de km²). Limitat al NW per la serralada de l'Atlas, arriba fins a la Mediterrània pel costat de Líbia i Egipte. Cap al S els límits morfològics són poc precisos. A l'W arriba fins a l'Oceà Atlàntic, i a l'E fins a la mar Roja, però el desert àrabic n'és de fet una prolongació pel costat asiàtic. El Nil, llarg oasi, no pot ésser considerat realment com un límit. El Sàhara comprèn territoris de Mauritània, el Marroc, Algèria, Tunísia, Líbia, Egipte, el Sudan, el Txad, Mali i el Níger. Des del punt de vista de la geomorfologia, hom observa un predomini notable dels terrenys tabulars, acompanyats de tant en tant per cubetes o depressions com la de Qaţţāra (Egipte). Els massissos més alts són els d'Ahaggar (3 003 m en el mont Tahat, i el Tibesti, el més elevat de tots (3 415 m d'altitud al mont Emi Kous-si). A més a més, el desert comprèn una sèrie de relleus característics com *ergs*, *hamades*, *regs*, *tassilis*, *dunes*, etc. Les característiques climàtiques del Sàhara són prou conegudes: una gran aridesa, un aire molt sec, pluges mínimes i molt irregulars, temperatures elevades, una forta oscil·lació tèrmica diürna (nits fresques), freqüència dels vents (xaloc, khamsin, etc). A Tamanrasset, per exemple, la pluja mitjana anual és d'uns 50 mm, mentre que la temperatura és d'uns 21°C. En general hom constata que les pluges no arriben gairebé mai a 100 mm anuals, i en certs llocs són inferiors a 20. És, per descomptat, una gran zona arreica i endorreica, a excepció del riu Nil, que de fet és allogen. Els *uadis* són cursos d'aigua temporers, quasi sempre secs; es perden generalment en depressions endorreiques (*sebkhes*). Hi ha, però, mantells d'aigües subterrànies. El traçat d'antigues valls és, d'altra banda, el testimoniatge d'unes condicions climàtiques diferents, dominants en certs moments de l'era quaternària. El Sàhara presenta pèssimes condicions per a la vida animal i vegetal. El camell n'és l'animal característic, avui dia, però, en retrocés gradual davant la mecanització. La vegetació, per manca també de sòls propicis, és gairebé inexistent i en tot cas adaptada (espines, arrels molt llargues) a unes condicions molt poc favorables. Hi ha evidentment l'excepció dels oasis (palmeres) i la vall del Nil. El poblament humà, uns 2 milions d'habitants, és molt poc dens. Excepte la gent dels oasis, els altres són nòmades. El Sàhara forma una mena de separació, bé que relativa, entre el nord d'Àfrica, mediterrani i musulmà, i l'Àfrica negra, al S. Entre les riqueses mineres destaquen el ferro (Mauritània), els fosfats (Marroc), el petroli i el gas natural (Líbia i Algèria) i l'urani.

sainet *TEAT* Peça teatral en un acte, de caràcter còmic i popular, que generalment hom representava intercalada entre els actes d'una obra extensa. Alhora, incloïa intermedismusicals cantats i ballats.

Emprat durant el s XVII com a sinònim d'*entremès*, no assoleix, però, característiques pròpies com a peça independent de teatre menor fins al s XVIII.

Saint Christopher i Nevis *[nom oficial en anglès: Federation of Saint Christopher and Nevis]* Estat insular de l'Amèrica Central, al SE de les illes de Saba i Sint Eustatius, al SW de Barbuda i al NW d'Antigua (269 km²; 41 800 h [1994]). La capital és Basseterre. Comprèn les illes de Saint Christopher (168 km²) i Nevis (93 km²) i l'illot deshabitat de Sombrero. Totes dues illes són d'origen volcànic i muntanyoses i la màxima altitud és assolida al mont Misery (1 156 m), a Saint Christopher. El clima hi és tropical, les temperatures oscil·len entre 17°C i 33°C i la pluja, entre 1 220 mm i 1 400 mm anuals. L'economia és agrícola. Els productes principals són cotó, canya de sucre, moniatos i nyam. La pesca només abasta el consum. Es ressent de la manca de minerals (només obté sal marina), i l'electricitat procedeix exclusivament del petroli importat. Es basa en la transformació de productes agraris: la principal és la del sucre i subproductes (melasses, rom). També són importants les del vestit, el calçat i el muntatge d'equipament electrònic. De carreteres és més ben servida Nevis, però Saint Christopher té un ferrocarril sucrer, i el port i l'aeroport principals, a tocar de Basseterre. Exportació de sal, melasses, cotó i copra, i sobretot sucre. Hi és important el turisme. Les illes són poblades majoritàriament per negres i la llengua oficial hi és l'anglès. Hi coexisteixen el protestantisme i el catolicisme. És independent des del 1983 en l'àmbit del Commonwealth. És membre de l'ONU i de l'OEA. Saint Christopher fou colonitzada pels anglesos, els francesos i els castellans. Saint Christopher i Nevis, juntament amb Anguilla, esdevingueren membres de la Federació de les Illes Occidentals (1958-62) i, més tard (1967), estat associat a la Gran Bretanya amb el nom de Saint Christopher, Nevis i Anguilla. Anguilla, però, se'n separà l'any 1980, i tres anys després Saint Christopher i Nevis obtingué la independència.

Saint-Exupéry, Antoine de (Lió 1900 — en accident aeri 1944) Escriptor i pilot francès. Pilot civil, dugué a terme diverses missions, algunes de les quals li inspiraren les primeres novel·les. Sofrí un greu accident el 1937. Mobilitzat durant la Segona Guerra Mundial, fou destinat a Sardenya i a Còrsega (1944). Trobà la mort en una missió. Es féu famós per l'obra *Le petit prince* (1943).

Saint Lucia *[nom oficial en anglès: Saint Lucia]* Estat insular de les Petites Antilles, situat al S de Martinica i al NE de Saint Vincent (616 km²; 142 000 h [1994]). La capital és Castries. L'illa és volcànica i muntanyosa, amb costes retallades i cobertes de bosc. La màxima altitud del país és assolida al mont Gimie (950 m), al centre de l'illa. El clima és tropical marítim; la mitjana anual de temperatura és de 26°C i la mitjana anual de pluja oscil·la entre 1 500 i 3 500 mm. Produeix bananes, cacau, palmeres cocoteres i cítrics. La pesca és suficient, i permet d'exportar crustacis. La indústria ocupa poc més d'un cinquè de la població activa. Es ressent de la manca de minerals (només sofre i pedra de construcció, amb basalts) i l'electricitat és obtinguda amb tèrmiques de petroli. Els darrers anys colonials (1972-79) establiren les bases de la indústria actual: alimentària (copra, cervesa, rom), químiques, les més importants (oli de coco, plàstics, gasos industrials, adobs), del vestit i muntatge de components electrònics. L'illa gaudeix d'una bona xarxa de carreteres. Els ports principals són Castries i la terminal petroliera Cul de Sac Bay, i l'aeroport internacional, Hewanorra. Exporta manufactures de base i diverses, olis, especialment de coco, i begudes. És important el turisme, sobretot el nord-americà. La unitat monetària és el dòlar del Carib Oriental. La població és en la seva majoria de raça negra i practica el catolicisme. La llengua oficial és l'anglès, si bé una gran part de la població només empra un parlar derivat del francès. Saint Lucia és una monarquia constitucional. És membre de l'ONU i de l'OEA. Descoberta el 1502 per C.Colom, francesos i anglesos se la disputaren fins l'any 1814, que el tractat de París atorgà l'illa als anglesos. Formà part de la Federació de les Índies Occidentals (1958-62) i l'any 1967 obtingué plena

 Saint Christopher i Nevis	
	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div></div></div></div>	
	
govern:	monarquia constitucional
superfície:	269 km²
població:	41 800 h (est 1994)
capital:	Basseterre
idioma of.:	anglès
moneda:	dòlar del Carib Oriental

 Saint Lucia	
	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div></div></div></div>	
	
govern:	monarquia constitucional
superfície:	617 km²
població:	142 000 h (est 1994)
capital:	Castries
idioma of.:	anglès
moneda:	dòlar del Carib Oriental

 Saint Vincent i les Grenadines	
	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div></div></div></div>	
	
govern:	monarquia constitucional
superfície:	389 km²
població:	110 000 h (est 1994)
capital:	Kingstown
idioma of.:	anglès
moneda:	dòlar del Carib Oriental

autonomia interna. Assolí la independència el 1979 dins el Commonwealth.

Saint-Simon (París 1760 — 1825) Nom amb què és conegut el pensador francès Claude Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon. En produir-se la Revolució Francesa renuncià el seu títol nobiliari. Les seves obres *L'industrie, ou discussions politiques, morales et philosophiques* (1817), *L'organisateur* (1819-20) i *Du système industriel* (1821) proposen una societat sense classes, on els industrials (patrons i obrers), els artistes i els savis desplacin les classes ocioses (noblesa, clerecia, militars). Tot i defensar el valor de la propietat privada, cregué en una societat igualitària. Fervent creient en el progrés, arribà a considerar el desenvolupament de la indústria com un substitutiú del paper que havia tingut l'Església en altres segles (*Catéchisme des industrielles*, 1823) i predicà un nou ordre basat en una nova moral secular (*Le nouveau christianisme*, 1825). Els seus seguidors formaren el moviment conegut com a *saint-simonisme*.

Saint Vincent i les Grenadines *[nom oficial en anglès: Saint Vincent and the Grenadines]* Estat de l'Amèrica Central, a les Petites Antilles, situat al S de Saint Lucia, al N de Grenada i a l'W de Barbados (388 km²; 110 000 h [1994]). La capital és Kingstown. El territori és compost pel grup septentrional de l'arxipèlag de les Grenadines i per l'illa de Saint Vincent (366 km²). D'origen volcànic, Saint Vincent és molt muntanyosa; el volcà La Soufrière, de 1 234 m d'altitud, és el cim més elevat del país. El clima hi és tropical marítim, amb una oscil·lació tèrmica mitjana entre 18°C i 32°C i unes precipitacions d'entre 1 500 mm i 3 750 mm anuals. L'agricultura té un paper destacat en la vida del país. Els conreus comercials, sovint insuficients per a ésser exportats, són, a més de bananes i cocs, els més importants, la canya de sucre, la nou moscada, els cacauets, el cotó, el tabac i el cacau. La ramaderia és paral·lela a la de les illes Leeward: bovins en primer lloc, superats en nombre pels ovins i seguits pels porcins i el cabrall. La indústria ocupa un xic més d'un 10% dels actius. Només hi ha indústries de ciment, de mobles i alimentària: farina i *arrow-root*, fècula extreta de la maranta i plantes similars. Hi té certa importància el turisme. Hi ha bones carreteres, però els transports exteriors manquen d'autonomia. El port principal, Kingstown, manca de línies internacionals. La població, predominantment negra i mulata, és protestant en el 77% i catòlica en el 19%. País escassament urbanitzat, la capital, Kingstown, constitueix l'única localitat urbana. L'idioma oficial és l'anglès. Descobertes les illes per Colom (1498) i colonitzades pels castellans, passaren a domini francès (s XVII) i britànic (s XVIII). Del 1958 al 1962 pertangueren a la Federació de les Índies Occidentals, i el 1969 obtingueren de la Gran Bretanya l'autonomia interna i l'estatut d'estat associat. Assoliren la plena independència dins el Commonwealth l'any 1979.

sajolida [*Satureja montana*, família de les labiades] *BOT/FARM* Planta herbàcia perenne de 10 a 40 cm d'alçària, de tiges subllenyeses puberulentes, de fulles coriàcies, lineals o estretament lanceolades, ciliades als marges, i de flors blanques, rosades o purpúries, disposades en verticil·lastres. Creix en roquissars i costers àrids, a l'Europa meridional. Com a herba remeiera, és estimulant, tònica i aperitiva. També és emprada per a adobar olives.

Sakhalin Illa de la mar d'Okhotsk, a Rússia, separada del continent asiàtic, a l'W (al qual la uneix un dic) per l'estret de Tatària i de l'illa de Hokkaidō (Japó), i al S, per l'estret de La Perouse (76 400 km²). Jaciments de petroli, gas, carbó, mercuri, or i platí. Poblada, en un 80%, per russos, hi ha també minories d'ucraïnesos, bielo-russos, coreans, tàtars i altres. Colonitzada pels japonesos al s XVIII, fou repartida entre els uns i els altres, fins que, després de la Segona Guerra Mundial, el Japó hagué de donar a l'URSS la meitat meridional que posseïa.

Sakharov, Andrej (Moscou 1921 — 1989) Físic rus. Féu recerques sobre física teòrica. Proposà amb I.E.Tamm un mètode per a obtenir reaccions termonuclears controlades mitjançant descàrregues elèctriques. Participà en la construcció de la primera bomba d'hidrogen soviètica, però posteriorment es destacà per les seves pro-

testes contra les proves nuclears i per la defensa dels drets humans, alhora que féu declaracions sobre la situació política i les llibertats a l'URSS. El 1975 rebé el premi Nobel de la pau. A causa de la seva actitud dissident, fou detingut el 1978 i el 1980 i posteriorment deportat. El 1989 fou elegit diputat.

sal *QUÍM/FARM* Denominació genèrica dels composts derivats formalment per reacció d'un àcid amb una base. Són sòlids cristal·lins de punt de fusió elevat, presenten conducció de l'electricitat en l'estat líquid i conductivitat electrolítica en llurs solucions aquoses. L'essència d'aquestes propietats està en el caràcter iònic d'aquests composts. Les sals de caràcter iònic són generalment solubles en dissolvents de constant dielèctrica elevada, com és ara l'aigua; les de tipus covalent se solubilitzen més bé en dissolvents apolars. D'altra banda, moltes sals iòniques presenten la característica de formar hidrats. Segons llur constitució, les sals poden ésser classificades en *sals simples*, que són les formades pel catió d'una base i l'anió d'un àcid amb l'estequiometria adequada, com el clorur sòdic (NaCl) i el sulfat de calci (CaSO₄); *sals que contenen àtoms d'hidrogen àcids*, també conegudes com a *sals àcides*, com l'hidrogenocarbonat de sodi (NaHCO₃); *sals dobles*, que s'originen, en general, per cristal·lització de solucions que contenen mescles d'ions, els exemples més clàssics de les quals són els alums, i les *oxisals* i *hidroxisals*, conegudes genèricament com a *sals bàsiques*, en les quals intervenen oxocations o hidroxications, com l'oxiclorur de bismut (BiClO) i l'hidroxiclorur de magnesi (MgCl(OH)).

Sala i Francès, Emili (Alcoi 1850 — Madrid 1910) Pintor. Estudià belles arts i després d'alguns premis locals, el 1871 obtingué segona medalla a l'Exposición Nacional amb *Presó del Príncep de Viana*. Inicià una etapa de pintor de composicions decoratives per a cases, palaus i fins i tot cafès madrilenys, mentre creixia el seu renom de retratista (*Donya Anna Colin i Perinat*, *El pintor Jiménez Aranda*, *Jacinto Octavio Picón*, *Ramón de Campoamor*, *María Guerrero*, *nena*, etc). Pintà també escenes amables i cultivà la pintura de gènere. Fou il·lustrador de “Blanco y Negro”. Fou autor d'una *Gramática del color* (1906), obra d'interès excepcional, on l'autor es mostra com un gran tècnic i científic i un autèntic investigador. Arran de la publicació d'aquesta obra —abans havia publicat uns articles sobre *La desecación en la pintura*—, fou creada per a ell la càtedra de tècnica i teoria del color a l'Escuela de Bellas Artes.

Salamanca Ciutat de la comunitat autònoma de Castella i Lleó, capital de la província homònima (357 801 h [1991]). Situada a la riba dreta del Tormes, sobre tres petits turons terciaris, és edificada en diverses plataformes esglaonades que culminen en la catedral. Cruïlla de camins, hi conflueixen tres eixos ferroviaris, com també la carretera de Gijón a Huelva, la de Madrid a Porto i la de París (i Bilbao) a Lisboa. Important mercat agrícola i ramader, amb poca indústria, conserva encara el seu antic interès com a centre administratiu i universitari (Universidad Pontificia de Salamanca i Universidad de Salamanca).

salamandra [*Salamandra sp*, família dels salamàndrids] *ZOOL* Gènere d'amfibis urodels, d'aspecte robust i de longitud entre 8 i 24 cm, amb el cap i el cos ben diferenciats, el tronc allargat, amb quatre extremitats i amb la cua llarga i cilíndrica, de la qual se serveixen per a nedar. Habiten llocs humits i ombrívols i s'alimenten de cucs, larves d'insectes i mol·luscs, que capturen al capvespre. Tenen glàndules que segreguen substàncies tòxiques, les quals poden provocar la mort de petits animals i produeixen irritació a les mucoses de l'home. A Europa hi ha dues espècies, la **salamandra comuna**, de coloració molt característica, negra amb taques grogues, que hom sol trobar a les voreres dels camins després de la pluja, i la **salamandra negra**, de coloració negra uniforme, que viu a zones altes, entre els 1 000 i els 3 000 m. Només la salamandra comuna viu als Països Catalans.

Salazar, António de Oliveira (Santa Comba, Lisboa 1889 — Lisboa 1970) Estadista portuguès. Professor d'economia política i diputat (1921). El cop d'estat del 1926 el féu ministre de finances, però dimití poc després. Cridat novament pel

La muntanya de sal, de Cardona

Al meu estimat germà, d'Emili Sala

António de Oliveira Salazar

president Carmona (1928), en un any equilibrà el pressupost estatal, cosa que li atorgà un gran prestigi internacional. Primer ministre el 1932, Salazar féu pressió per donar una base política a les seves reformes econòmiques i inspirà la Constitució del 1933, que instaurà l'Estado Novo amb fonaments corporativistes i nacionalistes, regeneracionistes i republicans, autoritaris i igualitaris. A poc a poc instaurà una fèrria dictadura corporativista i reaccionària. Congelà el progrés popular i limità l'expansió de l'economia, que es basà en l'explotació de les colònies africanes, l'emigració a Europa i el turisme. En política exterior pactà amb el general Franco (1937 i 1942), amb els aliats (1942-43), amb l'OTAN (1949) i amb els EUA (1956). Els anys seixanta l'oposició interior i colonial augmentà i Salazar endurí el seu règim, establint un autèntic terror policíac. Malalt, el 1968 fou substituït pel seu ministre Marcelo Caetano.

salesià *CATOL* Membre de la congregació religiosa Societat de Sant Francesc de Sales, fundada a Torí (Itàlia) per sant Joan Bosco el 1859 i reconeguda per Pius IX el 1864 (les seves Constitucions foren aprovades el 1874), per educar cristianament la joventut pobra. S'estengué ràpidament per tot Europa i l'Amèrica Llatina. La primera casa a l'estat espanyol fou el col·legi d'Utrera (1881), i la segona les escoles professionals de Sarrià (Barcelona), fundades el 1884 sota el patronatge de Dorotea de Chopitea i de Villota, per educar joves obrers. La visita del fundador a Barcelona (1886) donà una gran empena a la congregació, que s'estengué ràpidament per tot el país. La branca femenina s'originà per la transformació de la Pia Unió de Filles de la Immaculada fundada a Morne-se (Piemont) per Domenico Pestarino el 1855, dirigida per sant Joan Bosco el 1872 i aprovada per Pius X el 1911. En fou cofundadora i superiora general Maria Domenica Mazzarello. Les seves finalitats eren, com en els salesians, l'educació cristiana de la joventut pobra i les missions. El mateix sant Joan Bosco introduí les salesianes a Barcelona, el 1886, gràcies al mecenatge de Dorotea de Chopitea.

sàlic [*Salix purpurea*, família de les salicàcies] *BOT* Arbust caducifoli de 2 a 5 m d'alçada, de branques vimínies, dretes, glabres, brillants, pruïnoses i de color purpuri o vermellós; de fulles lanceolades, acuminades i serrulades, sovint oposades, amb el revers glauc o grisenc, i d'aments oposats i sèssils. Es fa en salzedes i gatelles, en una gran part d'Europa.

sàlica, llei *HIST* Disposició que exclòia del tron les dones de les famílies reials i llurs descendents. D'origen sàlic (franc), fou invocada per Felip V de França a la mort del seu germà Lluís X (1316). Vigent també a la corona catalano-aragonesa, fou introduïda a la corona d'Espanya per Felip V d'Espanya (1713). Fou suprimida per Ferran VII en la Pragmàtica Sanció del 20 de març de 1830, fet que motivà la primera guerra Carlina.

salina [usat generalment en *plural*] *GEOL/INDÚST/MIN* Indret en el qual hom beneficia sal comuna, per evaporació de l'aigua de la mar o de llacs o fonts d'aigua salada o per extracció d'una mina o jaciment de la sal gemma o de salmorra saturada obtinguda en dissoldre la sal gemma en aigua dolça, que hi és injectada. En les zones d'insolació llarga i intensa, hom sotmet les aigües salades, especialment les

de la mar, a evaporació gradual en dues sèries successives de basses de poca profunditat. Pel que fa a la sal gemma, si hom parteix del mineral, hom la fon en forns rotatius a una temperatura de l'ordre dels 800°C i les impureses se separen per precipitació, mentre el clorur sòdic líquid és abocat en motlles i la sal és posteriorment triturada, o bé en safates de refredament, en les quals és remogut constantment mentre cristal·litza en grans grossos. El procediment emprat per a aconseguir la sal de salmorres obtingudes en injectar aigua dolça al si de jaciments de sal gemma consisteix a eliminar les impureses per mètodes químics i a evaporar posteriorment l'aigua per procediments diferents segons el producte final que hom vol obtenir, essent les dimensions del gra funció directa del temps que dura el procés.

Salinas, Pedro (Madrid 1891 — Boston 1951) Poeta i crític literari castellà. Pertany a l'anomenada Generació del 27. Catedràtic de literatura en diferents universitats, des del 1938 residí als EUA. En el camp de la investigació literària és autor, entre altres, de *Jorge Manrique, o tradición y originalidad* (1947), *La poesía de Rubén Darío* (1948) i *El defensor* (1948). En poesia té llibres tan fonamentals com *Presagios* (1923), *Seguro azar* (1929), *La voz a ti debida* (1933) i *Todo más claro* (1949). Les poesies completes són del 1955. El tema fonamental de Salinas és l'amor, sobretot des de *La voz a ti debida*.

Salinger, Jerome David (Nova York 1919) Escriptor nord-americà. Estudià a la universitat de Columbia i serví a l'exèrcit (1942-44), circumstància que ha influït força en la seva producció. Després de publicar contes en diverses revistes, assolí l'èxit amb una novel·la curta, *The Catcher in the Rye* (1951). Altres volums de narracions són *Fanny and Zooey* (1961), *Raise High the Roofbeam, Carpenters* (1963) i *Seymour: An Introduction* (1963).

Sal-lusti Crisp, Gai [*llat: Gaius Sallustius Crispus*] (Amitern 86 aC — Roma 35 aC) Historiador i polític llatí. Estudià a Roma i aspirà a la carrera política (*cursus honorum*) des de ben jove. Expulsat del senat el 50 aC, Cèsar, amic i protector seu, el retornà a la carrera política l'any següent i li atorgà després el càrrec de procònsol a l'Àfrica (46 aC). De retorn a Roma i a la mort de Cèsar, deixà la política activa i es dedicà a les lletres. Escriví *Catilina* i *Iugurtha* i un llibre d'*Històries*, avui quasi perdut totalment. L'obra de Sal-lusti, i especialment els pròlegs, restà model d'escoles retòriques.

Salmerón y Alonso, Nicolás (Alhama la Seca, Almeria 1830 — Pau, Gascunya 1908) Polític republicà. Fou catedràtic de filosofia a Oviedo i a Madrid. Dirigent del Partit Democràtic, fou diputat (1871), ministre de Gràcia i Justícia en el govern republicà de Figueras (1873), i president del congrés. Elegit president del poder executiu (18 de juliol de 1873), formà un govern de tendència dretana que provocà l'extensió de la Insurrecció Cantonalista, la repressió de la qual encarregà als generals Pavía i Martínez de Campos. Dimití (el 6 de setembre de 1873) en negar-se a firmar algunes penes de mort. En produir-se la Restauració, fou desposseït de la seva càtedra i hagué d'exiliar-se a París, on col·laborà a la fundació del Partit Republicà Progressista de Ruiz Zorrilla. Havent tornat a Madrid (1884), recuperà la seva càtedra i fou elegit diputat (1886). El 1887 fundà el Partido Republicano Centralista, de tendències antifederales. Dedicà tots els seus esforços a aconseguir el reagrupament del republicanisme espanyol, tasca en la qual aconseguí la realització d'aliances electorals i de coordinacions més o menys efímeres, com la Unió Republicana (1893), la Fusió Republicana (1898) i, sobretot, la Unió Republicana (1903), que presidí.

salmó *ICT* Peix de la família dels salmònids que pertany als gèneres *Salmo*, *Oncorhynchus* (americana), *Coregonus* (centreuropèu), etc. L'espècie més coneguda és el salmó europeu (*Salmo salar*), de cos allargat, d'1 m de longitud mitjana i de 15 kg de pes. Abandonen les aigües marines en què habiten (sobretot a l'Atlàntic nord) i en l'època de reproducció remunten els rius europeus i americans i hi fan la posta, segons les edats, en diverses èpoques de l'any. Els alevins romanen d'un a sis anys, generalment dos, a les aigües dolces oxigenades, segons les latituds de llurs hàbi-

Segons una teoria, sobre unes civilitzacions molt primitives s'establiren els maies (ss IV-VII dC), però una altra sosté que la cultura maia procedia de l'altiplà del Pacífic. Els maies emigraren a la part oriental, i cap al s XI el territori fou ocupat pels nàhuatlles; la darrera onada fou la dels pipils o nobles, i llur capital fou Cuscatlán. La part oriental era ocupada per tribus com els lenques (txibtxes?), els pocomans i els xortis. Pedro de Alvarado ocupà el Salvador (1524-29). Hom repartí les terres en grans *encomiendas* i creà tres grans províncies, dependents de la capitania general de Guatemala: Izalcos, San Salvador i San Miguel. La regió prosperà ràpidament gràcies al comerç del cacau, centralitzat des del 1552 a Sonsonate; l'interior era ramader i dedicat al creure de l'anyil. Però les *encomiendas*, la manca de mà d'obra, la competència d'altres regions i, en particular, la baixa del preu del cacau arruïnaren els comerciants i productors de cacau des de mitjan s XVIII, mentre que els grans latifundistes (*encomenderos*) de l'interior s'enriquien ràpidament. San Salvador fou elevada a intendentia el 1786; al final del s XVIII tenia la màxima densitat de població d'Amèrica Central i un gran nombre de mestissos. El 1821 es declarà independent d'Espanya a causa de la pressió popular i dels interessos dels grans propietaris. Entrà per força dins l'imperi d'Iturbide (febrer del 1823), i se'n separà al cap de poc (juny del 1823); formà part de les Províncies Unides de

Centramèrica (1824-40), però la seva política liberal topà amb la política conservadora de Guatemala i Nicaragua. El 1841 es proclamà independent. Se succeïren les constitucions amb una vida política inestable. El 1931 esclatà una revolta popular a Izalco, que provocà 24 000 morts i donà pas a la dictadura militar de M.Hernández (1932-44), la qual fou seguida per altres governs militars. El 1969 esclatà una breu guerra amb Honduras, per qüestions frontereres. Els anys setanta la guerra civil era un fet i la vida política es polaritzà entre l'extrema dreta (ARENA), l'extrema esquerra (FMLN) i la Democràcia Cristiana de J.N.Duarte, escollit president el 1984 amb el suport dels EUA. El 1992 el govern i el FMLN signaren uns acords de pau per posar fi a la guerra civil. A les eleccions legislatives i presidencials de l'any 1994 l'ARENA obtingué la victòria.

Salvador i Gimeno, Carles (València 1897 — 1955) Poeta i gramàtic. Mestre, fou actiu col·laborador de la premsa de Castelló de la Plana, de València i de Barcelona i un dels principals animadors de les revistes “Taula de les Lletres Valencianes” i “La República de les Lletres”. Com a poeta, estigué molt influït per Maragall i per Salvat-Papasseit i fou un dels capdavanters de l'avantguardisme literari a València. En la seva producció destaquen *El bes als llavis* (1934), *Barbaflorida professor* (1930), *El maniquí d'argila* (1931), *Elogi del xiprer* (1929), *Elogi del camp* (1930), *El fang i l'esperit* (premi de la diputació de València 1951), *Les festes de Benassal* (1952), etc. A partir del 1928 inicià la seva col·laboració amb Lo Rat Penat. Fou un dels principals promotors de la normalització ortogràfica al País Valencià. Publicà una *Gramàtica valenciana* (1951).

Salvat i Ferré, Ricard (Tortosa 1934) Director teatral i escriptor. Doctor en filosofia, a Alemanya cursà ciències teatrals, sociologia i filosofia. El 1960 fundà, amb Maria Aurèlia Capmany, l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual, que dirigí fins a la seva extinció, el 1975; basant-se en texts poètics i narratius de Salvador Espriu creà l'espectacle *Ronda de mort a Sinera* (1965). Intentà la normalització i dignificació del teatre barceloní comercial amb dues temporades que dirigí al Teatre Romea; d'aquesta època són els muntatges de *L'auca del senyor Esteve*, *La bona persona de Sezuan*, *Primera història d'Ester*, etc. El 1970 fou nomenat director del Teatro Nacional, del ministeri d'Informació i Turisme, a Barcelona, però dimití al cap d'un parell de temporades. Posteriorment dirigí el Festival Internacional de Teatre de Sitges. Com a autor hom li deu, entre altres, *Mort d'home* (1961), *Nord enllà* (1962), *Adrià Gual i la seva època* (1966), *Salvat-Papasseit i la seva època* (1981), etc. Ha publicat diversos volums de teoria i història del teatre: *El teatre contemporani* (1966), en dos volums, *Els meus muntatges teatrals* (1971), *La il·luminació de gas i l'espectacle del XIX a Catalunya* (1980), etc.

Salvat-Papasseit, Joan (Barcelona 1894 — 1924) Nom amb què signà la seva obra l'escriptor Joan Salvat i Papasseit. Cap al 1915 començà a col·laborar, en castellà, a “Justicia Social” de Reus i, en castellà i català, a “Sabadell Federal”, on publicà una sèrie d'articles d'ideologia llibertària i de temàtica obrera, recollits en els volums *Humo de fábrica* (1918) i *Glosas de un socialista*. Un any abans havia iniciat la publicació de la “fulla de subversió espiritual” anomenada “Un Enemic del Poble”, que sortí fins el 1919. El 1919 aparegué el seu primer llibre de poesia, *Poemes en ondes hertzianes*, on és ben clara la fascinació que exerciren en ell Marinetti, els futuristes italians i, encara més, Apollinaire. Hi combina l'admiració pel món “futur” de la màquina amb els paisatges, visuals i socials, del seu barri, la Barceloneta. El seu segon llibre de poemes fou *L'irradiador del port i les gavines* (1921). El millor de la seva poesia ofereix aquesta fidelitat al món de veïnat obrer on cresqué. El 1922 publicà *Les conspiracions*, poemes escrits al sanatori de La Fuenfria plens d'exaltació nostàlgica de Catalunya. Les formes poètiques emprades s'aparten gradualment de l'experimentació tipogràfica per mirar cap a la cançó tradicional. Tanmateix, el seu llibre pòstum, *Óssa Menor* (1925), se subtitula “fi dels poemes d'avantguarda”. Altres llibres són *La gesta dels estels* (1922), *La rosa als llavis* (1923) i els seus dos manifestos *Concepte del poeta* (1919) i *Contra els poetes amb minúscula*, publicat com a pamflet (1920).

sàlvia [*Salvia officinalis*, família de les labiades] *BOT/FARM* Mata de 30 a 60 cm d'alçada, aromàtica, de fulles oblongues o lanceolades, oposades i peciolades, i de flors generalment d'un blau violat, grosses i de corol·la bilabiada, disposades en verticil·lastres. Creix en brolles, en algunes zones àrides de l'Europa meridional. Té molta fama com a planta medicinal, i és emprada contra les suors febrils, per a disminuir la glucèmia, com a regulador menstrual, etc.

salze [*Salix sp*, família de les salicàcies] *BOT* Gènere d'arbres caducifolis i dioics, de fulles simples i alternes, de flors unisexuals, bracteades i amb un o dos nectaris, disposades en aments, entomòfiles, i de fruits en càpsula bivalva, amb moltes llavors, proveïdes d'un floc de pèls, de disseminació anemocora. Creixen en vores de rius i torrents, o en indrets humits, a les regions fredes i temperades.

Salzillo, Francisco [o *Francisco Salcillo*] (Múrcia 1707 — 1783) Escultor murcià. Desenvolupà una gran activitat, fruit de la qual és una producció abundantíssima, de temàtica religiosa, que presenta dos grups ben diferenciats: el de les figures de pessebre, moltes fetes en sèrie i amb materials simples (cartó pedra, fang, teles endurides, etc), i el dels passos de Setmana Santa, part a l'ermita de Jesús de Múrcia i part al Museo Salzillo, també de Múrcia (*Oració a l'hort*, *La flagel·lació*, etc), de valor desigual però d'un gran efectisme.

Samara Ciutat de Rússia, capital de l'*oblast'* homònima (1 232 000 h [1993]). Port a la riba dreta del Volga, a la desembocadura del riu Samara. Important nucli industrial: construccions mecàniques, refineries de petroli, indústria del metall i alimentària i producció de materials per a la construcció. Universitat, politècnic, institut de construcció, de planificació, pedagògic i de comunicacions. Nus ferroviari.

Samaranch i Torelló, Joan Antoni (Barcelona 1920) Dirigent esportiu i diplomàtic. Seleccionador estatal d'hoquei sobre patins, posteriorment esdevingué president de la federació espanyola i del comitè olímpic estatal (1967-70). Membre del Comitè Olímpic Internacional des del 1966, en fou elegit president el 1980. Durant el seu mandat presidencial al COI, Barcelona fou nomenada (1986) ciutat organitzadora dels Jocs Olímpics del 1992, que se celebraren l'estiu d'aquest any. En 1977-80 fou ambaixador a l'URSS. És president de la Caixa d'Estalvis de Barcelona.

Samoa Occidental [*nom oficial en anglès: Independent State of Western Samoa; samoà: Malotuto‘atasi o Samoa i Sisifo*] Estat d'Oceania, a la Polinèsia, uns 2 831 km al N de Nova Zelanda, que comprèn les illes occidentals de les Samoa: Savai'i, Upolu i els illots Apolima, Manono, etc (2 842 km²; 164 000 h [1994]). La capital és Apia, a l'illa d'Upolu.

LA GEOGRAFIA

Les illes són volcàniques i muntanyoses, cobertes de bosc dens equatorial pràcticament impenetrable. El clima és equatorial, temperat per la mar, amb altes temperatures i pluges abundants tot l'any (més de 5 000 mm). L'agricultura i els serveis són les principals activitats. Els conreus principals són cocoters, cafè, cacau, bananes, ananàs, fruits tropicals i cautxú. La pesca és un element clau de la base alimentària de la població. Hom hi ha desenvolupat una ramaderia de bovins i porcins. Mancada de minerals, la indústria és minsa, llevat de la construcció. Les petites manufactures se centren en l'elaboració d'aliments (copra, oli de coco, begudes) i el serratge de bones fustes. Les carreteres, més de 2 000 km, només són bones a l'illa d'Upolu, on hi ha el port d'Apia i l'aeroport internacional de Fateolo. Hom exporta principalment copra, cacau, bananes, col·càsia i fustam, en canvi de productes petroliers, maquinària, mitjans de transport, manufactures variades, cereals, carn, paper i sucre. La unitat monetària és la tala o dòlar de Samoa Occidental. La població —polinesis (88%), euronesis (10%) i europeus (2%)— es concentra a l'estreta plana litoral. Són llengües oficials el samoà i l'anglès. La població és protestant amb una minoria (22%) catòlica. Independent des del 1962. És membre de l'ONU i del Commonwealth.

LA HISTÒRIA

La Samoa Occidental fou administrada per Alemanya fins el 1914, que forces de Nova Zelanda l'ocuparen. El 1919 la

el Salvador La catedral de Santa Ana

Societat de Nacions atorgà un mandat a Nova Zelanda per a administrar-la. Acabada la guerra del Pacífic, la Samoa Occidental esdevingué un territori sota la tutela de l'ONU, del qual Nova Zelanda tenia l'administració (1946). El 1961, en un plebiscit, una gran majoria votà per la independència. L'1 de gener de 1962 la Samoa Occidental s'erigí en estat sobirà independent i ingressà (1970) al Commonwealth.

Samsó Darrer dels set jutges d'Israel, heroi nacional de la lluita contra els filisteus. Consagrat *nazireu*, la seva fama va lligada als nombrosos episodis de la seva guerrilla personal i de la seva força. Després d'haver confiat el secret de la seva força —els cabells llargs del nazireat— a Dalila, fou empresonat i durant una festa enderrocà el temple de Dagon, on perdé la vida juntament amb la de milers dels seus enemics.

Şan‘á’ Capital política de la República del **Iemen**, situada a l'altiplà interior, a més de 2 000 m d'altitud. Rica en mesquites i palaus d'estil iemenita, és dividida per muralles interiors en tres barris (àrab, turc i jueu). Té indústria tèxtil i amb caràcter artesà, adoberia i orfebreria. És unida per carretera a Al-Ĥudayda, el port principal. Té aeroport internacional. Centre d'ensenyament superior: Universitat de Şan‘á’, fundada el 1970. Fins l'any 1990 fou la capital de la República Àrab del Iemen.

Sanabre i Sanromà, Josep (Bonastre, Tarragonès 1892 — Barcelona 1976) Eclesiàstic i historiador. Sacerdot (1915) i arxiver diocesà de Barcelona (1927), cursà a Roma els estudis d'arxivística (1933-35). Col·laborà a “La Veu de Catalunya”, “El Matí” i “La Vanguardia”. A la postguerra esdevingué un ardent militant de la catalanitat de l'Església. Féu estudis sobre la història eclesiàstica catalana, la guerra dels Segadors i la Catalunya del Nord. Publicà *Guia de l'Arxiu Diocesà de Barcelona* (1934), *El Archivo de la catedral de Barcelona* (1948), *La guerra dels Segadors a l'Empordà* (1955), *El Tractat dels Pirineus i la mutilació de Catalunya* (1960), *La resistència del Rosselló a incorporar-se a França* (1970), etc. Deixà una fundació que duu el seu nom per a estudis de la història eclesiàstica i civil de Catalunya.

San Antonio Ciutat de l'estat de Texas, EUA, a la riba del riu homònim. Situada a la ruta més transitada entre els EUA i Mèxic i a 240 km de la frontera amb aquest país, hom hi nota la influència hispànica, i bona part de la població és bilingüe. Ciutat de funció militar, comercial i industrial, amb foneries, construccions mecàniques, indústria editorial, de la confecció i alimentària. A la rodalia es conserven missions franciscanes.

Sanç III de Pamplona *dit el Gran* (? ~992 — 1035) Rei de Pamplona (1000-35) i comte d'Aragó (*Sanç II*: 1000-35), de Ribagorça (*Sanç I*: 1017-35) i de Castella (*Sanç II*: 1029-35), fill i successor de García IV. Es casà amb Múnia, hereva dels comtats de Castella i Ribagorça, matrimoni que el 1016 l'ajudà a delimitar la frontera entre Castella i Navarra. Poc després, s'annexà Sobrarb i la Ribagorça (1017-25) i obtingué el vescomtat de la Lapurdi. Convertit en el sobirà més poderós de l'àrea pirinenca i dels regnes hispànics, actuà de mitjancer en les desavinences (1023) entre el comte de Barcelona Berenguer Ramon I, que es reconegué vassall seu, i la

seva mare, la comtessa Ermessenda. Quan el comte castellà fou assassinat, Sanç III ocupà Castella. Els castellans l'acceptaren com a senyor amb la condició que declarés hereu del comtat el seu fill segon per tal d'escapar a l'absorció de Castella per part de Navarra. Reivindicant per a Castella les terres situades entre els rius Pisuerga i Cea, lluità contra el nou rei lleonès Beremund III, ocupà Lleó (1034), Zamora i Astorga i creà un efímer bisbat a Palència. Arribat així al punt culminant del seu poder, emprà temporalment el títol imperial.

Sánchez-Albornoz y Mendiña, Claudio (Madrid 1893 — Àvila 1984) Medievalista castellà. Fou catedràtic d'història a les universitats de Barcelona (1918), Valladolid i Madrid (1925), de la qual fou rector (1932-34). Fundà i dirigí l'“Anuario de Historia del Derecho Español” (1924) i fou membre de l'Academia de la Historia (1926). Membre d'Acción Republicana, fou diputat durant la Segona República i ministre d'estat (1933). Exiliat a Buenos Aires (1940), fundà els Cuadernos de Historia de España (1944). El 1957 publicà *España. Un enigma histórico*. El 1959 fou elegit president del govern de la república a l'exili, càrrec que ocupà fins el 1970. Retornà a Espanya el 1983.

Sanchis i Guarner, Manuel (València 1911 — 1981) Filòleg, historiador i folklorista. Es llicencià en dret i es doctorà en filosofia i lletres. Abans d'acabar la carrera s'incorporà a l'equip d'enquestadors de l'*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* i recorregué els Països Catalans per fer les enquestes per a la part catalana de la dita obra. Després d'una interrupció del treball científic durant els anys 1936-43, el reprengué a Mallorca, on visqué fins el 1959 i col·laborà en la redacció del *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Establert a València, ocupà la càtedra de llengua valenciana a la universitat i, des del 1979, la de lingüística valenciana a la mateixa universitat. De la seva extensa i valuosa labor com a publicista destaquen: *La llengua dels valencians* (1931), *Gramàtica valenciana* (1950), *Els poetes insulars de postguerra* (1951), *Els vents segons la cultura popular* (1952), *Els molins de vent de Mallorca* (1955), *Les barraques valencianes* (1957), *Els valencians i la literatura autòctona en els segles XVI, XVII i XVIII* (1963), *La Ciutat de València* (1971), etc. Ha col·laborat en l'*Enciclopedia Lingüística Hispánica* (1960), en la *Història del País Valencià* (1965), la *Història de Catalunya* i en les revistes “Bolletí del Diccionari”, “Anales del Centro de Cultura Valenciana”, “Revista de Filología Española’, “Revista Valenciana de Filología”, “Estudis Romànics”, “Estudios Lulianos’, etc. Fou membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans i del Centre de Cultura Valenciana, membre corresponent de l'Academia Española, “Magister” de l'Escola Lul·lística de Mallorca, i col·laborador del Consejo Superior de Investigaciones Científicas. La seva llarga i seriosa tasca cultural fou guardonada amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1974). També li fou concedit el premi de la Unitat de la Llengua (1981) pel primer volum de la seva *Aproximació a la història de la llengua catalana*, iniciada el 1980.

Sand, George (París 1804 — Nohant, Centre 1876) Pseudònim d'Armandine-Aurore-Lucie Dupin, novel·lista francesa. Hom oblidà sovint els seus mèrits enfront de la seva tumultuosa vida sentimental, de devoradora d'homes, com ella mateixa es qualificà. En un primer període, la seva novel·la recull la temàtica d'asserció de la independència de la dona (*Indiana*, 1832; *Valentine*, 1832; *Lélia*, 1833). Més endavant es decantà per un socialisme humanitari i un cert republicanisme, com en *Compagnon du tour de France* (1840) i *Consuelo* (1942-43). Un tercer període és el de novel·les pastorals, com *La mare au diable* (1846) o *François le champi* (1847-48). La seva *Histoire de ma vie* (1854-55) és un document únic per a copsar què significà ésser dona durant el s XIX, en ple romanticisme.

San Diego Ciutat de l'estat de Califòrnia, EUA. Port de pesca i comercial a la costa del Pacífic, a la badia homònima, prop de la frontera mexicana. Les construccions navals i aeronavals són les indústries principals. S'hi troba l'observatori de Mount Palomar. Té aeroport internacional. Centre d'ensenyament superior: University of California a San Diego, fun-

dada el 1912; University of San Diego, el 1949; San Diego State University, el 1897, i United States International University, el 1952.

sanedrí Corporació jueva que tenia la suprema autoritat religiosa, amb atribucions judicials, al país de Judà, o Palestina, sota el domini de Roma, fins que l'imperi Bizantí abolí el patriarcat de l'antiga província romana. Abans de la destrucció de Jerusalem (70 dC), era format per sacerdots del temple, ancians de les principals famílies i mestres de la llei, sota la presidència d'un gran sacerdot. Posteriorment fou constituït per mestres de la llei sota la presidència d'un *patriarca*, o *nassí*.

San Francisco Ciutat de l'estat de Califòrnia, EUA, la més important després de Los Angeles (723 959 h [1990]). Situada al N d'una península estreta i allargada, davant el Pacífic, a l'W de la badia homònima. Al NE i E els obstacles topogràfics han dificultat l'expansió de la ciutat, que ha obert carrers amb pendent fort per on circulen típics funiculars. L'expansió urbana, entre San Francisco i San José, ha format una cadena de nuclis urbans d'uns 80 km, sense gairebé solució de continuïtat. A l'interior del nucli mateix l'artèria fonamental és la Market Street. La part que queda al S és el districte industrial i de residència obrera, mentre que al N s'estenen els barris comercials i de negocis. Té un interès particular el barri xinès (Chinatown). Les principals funcions urbanes afecten el sector dels serveis, especialment el turisme. La indústria predominant es basa en la de metal·lúrgia, les refineries de petroli, la confecció i la fusta. És també un centre destacat d'ensenyament superior. En fou el nucli originari la missió franciscana de Yerba Buena, creada per iniciativa de fra Juníper Serra (1776). Ocupada per Mèxic (1822) i pels EUA (1846), que li donaren el nom actual, tingué un creixement espectacular a conseqüència del descobriment d'or a Califòrnia (1848). Destruïda per un terratrèmol i un incendi (1906), fou reconstruïda. L'obertura del canal de Panamà (1914) convertí el seu port en un dels més actius del país.

sang *Biol* Líquid que, juntament amb la limfa i el líquid intersticials, forma part del medi intern del cos. És constituïda pel plasma, líquid compost de sèrum i fibrinogen, i pels elements cel·lulars (glòbuls vermells, dits també hematies o eritròcits, glòbuls blancs o leucòcits i plaquetes o trombòcits). La sang és una suspensió de cèl·lules en un medi líquid, de color vermell en els vertebrats i lleugerament alcalina, que circula pel sistema càrdio-vascular del cos dels animals. Fora del cos es pren (es coagula) a causa de la formació dels qualls de fribrina insoluble, dels quals per centrifugació hom obté el sèrum. Les principals funcions de la sang són: la *respiratòria*, perquè transporta l'oxigen; la *nutritiva*, com a conductor de les substàncies nutritives; l'*excretòria*, perquè col·labora a eliminar els residus metabòlics fins als emuntoris; la *immunitària*, per a l'acció dels leucòcits i anticossos; la *de regulació hormonal*, pel transport d'hormones i secrecions; la *de regulació de l'equilibri hidroelectrolític*, pel bescanvi entre els líquids intra i extracel·lulars i també la *de*

Santa Coloma de Farners

Manuel Sanchis i Guarner

regulació tèrmica. La sang de diversos animals és utilitzada en la gastronomia i en la indústria alimentària. El reconeixement del lligam entre la sang i la vida fonamenta la majoria de ritus i creences relacionats amb la sang. L'ambivalència del sagrat explica comportaments oposats en relació amb ella: d'una banda, espiritualitzada, manifesta la seva força divina en nombrosos ritus i, de l'altra, en nombroses cultures hom n'evita el contacte (judaisme i alguns pobles semítics).

Sangallo, Giuliano da (Florència 1445 — 1516) Nom amb què és conegut Giuliano Giamberti, arquitecte italià, cap d'una important família d'arquitectes. Fou un dels principals continuadors del llenguatge arquitectònic de Brunelleschi. Entre les seves obres cal esmentar l'església de Prato (Madonna delle Carceri, 1485-92); la Villa Médici de Poggio a Caiano (1480-85); la sagristia de l'església del Santo Spirito a Florència (1489-92); i el Palazzo Gondi a Florència (1490-94), darrer exponent de la tradició brunelleschiana. A Roma fou nomenat arquitecte de Sant Pere del Vaticà juntament amb Rafael i Fra Giocondo.

Sanglada, Pere (? s XIV — s XV) Escultor. Hom li atribueix el sepulcre del bisbe Bertran de Mont-rodon (~1384) de la seu gironina, que mostra un avenç tècnic considerable quant al tractament naturalista del rostre de la figura jacent i a la geometrització de les formes a la manera flamenca. Després de viatjar a Flandes per tal de seleccionar la fusta, inicià vers 1394-96 el cadirat alt i la trona —acabada el 1403— de la catedral de Barcelona. Durant la realització d'aquestes obres es formà al seu entorn una important escola de tallistes, entre els quals cal citar Antoni Canet i Pere Oller. Entre les obres que també li han estat atribuïdes destaquen la *Mare de Déu amb el Nen*, que es conserva al Museu Diocesà de Tarragona, i el grup d'escultures que l'any 1401 es col·locaren a la Sala de Cent de la Casa de la Ciutat de Barcelona.

sangonera *zool* **1** Nom donat a qualsevol anèlid hirudini de la subclasse dels *antobdels*. Tenen en general pocs centímetres de longitud, són tots de cos cilíndric i deprimit i de coloracions fosques variants, amb dues ventoses terminals i mancats de cirrus o quetes. Alguns són proveïts d'una trompa evaginable, uns altres tenen una faringe armada amb tres denticles quitinosos de vores serrades i uns altres posseeixen una faringe molt desenvolupada però sense denticles. Tenen sang incolora o vermella, viuen ectoparàsits o fixats temporalment i són hematòfags, i alguns, carnívors. Habiten a les aigües dolces i marines i també sobre la terra humida.
2 sangonera comuna [*Hirudo medicinalis*, família dels hirudínids]Anèlid hirudini de la subclasse dels *antobdels*, de 6 a 10 cm de longitud i de color gris fosc, que habita generalment en estanys, rius i canals, sobretot infectats. La boca consta de tres mandíbules dentades, amb les quals pot adherir-se a pells resistents i serrar-les per xuclar després la sang de les víctimes i emmagatzemar-la a les expansions laterals de l'intestí durant uns nou mesos. Antigament foren molt utilitzades en medicina per a practicar sagnies.

Sanguinetti, Julio María (Montevideo 1936) Polític uruguaià. Diputat pel Partido Colorado (1962-73), fou ministre d'indústria i comerç (1969-72) i d'educació i ciència (1972-73). Després del cop d'estat del 1973 es dedicà al periodisme polític i a activitats culturals i esportives. El 1981 esdevingué líder del seu partit i negocià amb els militars una transició pacífica a la democràcia. Primer president elegit democràticament després de la dictadura (1984-89), fou reelegit el 1994.

San José Capital de *Costa Rica* i de la província homònima (280 613 h [1993]). Situada a 1 160 m alt a la Meseta Central, entre els rius Torres i María Aguilar i protegida per la barrera que formen al NE els alts volcans, té un clima privilegiat. És el primer nucli comercial i industrial del país. Ha tingut un creixement desmesurat a causa de la forta immigració. Fundada el 1738.

San Juan Capital de *Puerto Rico* (437 745 h [1990]). Situada al NE de l'illa, la ciutat primitiva és emplaçada en una petita illa coral·lífera, unida per diversos ponts a la costa interior, per la qual s'estén la ciutat moderna, en creixement constant. Ciutat turística, s'hi troba molt des-

envolupada la indústria hotelera. Altres sectors importants són: l'alimentari, el químic i farmacèutic, la confecció i el tabac. Es destaca per la seva activitat comercial, i el seu port és un dels millors de les Antilles. Arquebisbat catòlic.

San Marino *[nom oficial en italià: *Serenissima Repubblica di San Marino*]* Petit estat que forma un enclavament independent i sobirà dins el territori d'Itàlia, entre les províncies de Forlì, Pesaro i Urbino (61 km²; 24 500 h [1994]). La capital és San Marino.

LA GEOGRAFIA

Comprèn el bloc calcari del mont Titano (738 m) i els turons argilosos que l'envolten. La majoria de la població d'aquesta petita república viu a la capital, San Marino, situada al vessant occidental del Tita­no, i la resta viu als nuclis de Murata, Domagnano i Serravalle, o disseminada. Després de la Segona Guerra Mundial hom hi muntà una indústria lleugera: articles de pell i tèxtils, cautxú sintètic i ciment, a més de vi i oli d'oliva. Però l'activitat econòmica principal és el turisme. Entre San Marino i Itàlia existeix una unió duanera i convencions en el camp de les telecomunicacions i de correus. La llengua oficial és l'italià i la religió amb més adeptes, el cristianisme (95%). El poder legislatiu és exercit pel Consiglio Grande e Generale, integrat per 60 membres elegits per sufragi universal per cinc anys. Exerceix el poder executiu el Congresso di Stato.

LA HISTÒRIA

Segons sembla, aquest estat fou originat per una comunitat religiosa fundada al s IV per Marino, un cristià d'origen dàl­ma­ta. L'any 885 l'establiment fou reconegut independent. Durant la centúria següent fou teatre de la lluita de les Investidures. Al s XIII esdevingué república autònoma sota la tutela dels bisbes de Rímini i Mon­te­fel­tro. Implicat en les pugnes entre güelfs i gibel·lins, més tard passà a dependre dels ducs d'Urbino. Al s XV assolí d'ésser república independent, però al començament del segle següent fou domi­nat per Cèsar Borja. Recuperada la inde­pendència, el 1739 fou incorporat als Estats Pontificis. Reconegut com a república independent per Napoleó (1797) i pel congrés de Viena (1815), el 1862 féu un tractat d'amistat amb Itàlia. Sota un règim feixista (1923-45), després de la Segona Guerra Mundial tornà a la demo­cràcia.

San Marino Capital de la república de **San Marino**, al vessant occidental del mont Titano (2 399 h [est 1994]). Conser­va l'aspecte medieval, amb els tres murs esglaonats i concèntrics (ss XIII-XVI), amb les cases petites de pedra, escales, jardins i horts. Destaquen les tres torres, Rocca o Guaita, Cesta i Montale (ss XI-XIII), i el palau Valloni (ss XV-XVIII).

San Martín, José de (Yapeyú, Corrientes 1778 — Boulogne-sur-Mer 1850) Pro­hom de la independència sud-americana. Fill d'un oficial espanyol, estudià a Buenos Aires i a Espanya. Combaté al nord d'Àfrica (1791), a Portugal (1802) i contra les tropes napoleòniques (1808-11). Go­vernador de Cuyo (1814), acollí els patriotes xilens vençuts a Rancagua i pressionà el Congrés de Tucumán a fi que decla­rés la independència. Juan Martín de Pueyrredón, dictador suprem de Buenos Aires, li féu costat i el 1817 rebé ordre d'alliberar Xile i el Perú des de Mendoza. L'exèrcit xileno-argentí traspassà els Andes, vencé els reialistes a Chacabuco (1817) i alliberà Santiago. A Maipú (1818) derrotà definitivament els reialistes xi­lens, i tot seguit preparà una expedició contra el Perú. El 12 de juliol de 1821 San Martín ocupà Lima i proclamà la indepen­dència del Perú. Això no obstant, l'allibe­rament total del Perú no podia ésser assolit sense ajut extern, i el demanà a Simón Bolívar (1822), amb el qual no arribà a cap entesa. Les dificultats internes peruanes el feren dimitir (1822), i tornà a Buenos Aires, però davant el recel de les autoritats anà a Europa.

Sanpere i Miquel, Salvador (Barcelona 1840 — 1915) Polític i historiador. Franc­maçó, el 1868 formà part de la Junta Revolucionària de Barcelona. Fou diputat a corts per Igualada el 1870 i el 1873. Afecte a E.Castelar, col·laborà a la “Gaceta de Cataluña” (1874), però se'n separà en fun­dar aquest el Partido Posibilista. Del 1874 al 1877 dirigí la “Revista Histórico-Lati-

na”, i del 1880 al 1887 la “Revista de Ciencias Históricas”. Membre de l'Acadè­mia de Bones Lletres de Barcelona i de l'Academia de la Historia de Madrid, la seva obra d'historiador és extensa i centra­da en la història de Catalunya. Hom podria destacar, entre altres, *Las costum­bres catalanas en tiempo de Juan I* (1878), *Barcelona. Son passat, present i porvenir* (1878), *Orígens i fonts de la nació catalana* (1878), *La emancipación del hombre...* (1882, en cinc volums), *Fin de la nación catalana* (1905) i *Minoria de Jaume I* (1910). També publicà *Notícia sobre el moviment històric en la Balear menor* (1879) i diversos treballs sobre topografia. Col·la­borà en la *Geografía general de Catalunya* de F.Carreras i Candi. Potencià la creació d'una càtedra de teoria i història de les belles arts (1882) i un museu de reproduc­cions artístiques. Fou membre de la Junta de Museus de Barcelona.

Sans i Cabot, Francesc (Girona 1834 — Madrid 1881) Pintor. Es formà a Llotja (1850-55) i amplià estudis a Roma i a París. Realitzà decoracions per a teatre. Especialista en pintura d'història, el seu *Episodi de Trafalgar* (1862) és una de les obres més dignes d'aquest gènere. Per encàrrec de la diputació de Barcelona pintà *Prim a Tetuán* (1865) i el 1881 retratà per a la Universitat de Barcelona *Alfons XII*. Decorà els teatres Real, Apolo i de la Zarzuela de Madrid i l'alcàsser de Toledo. Succeí Antoni Gisbert com a director del Museo del Prado de Madrid (1873).

San Salvador Capital del **Salvador** i del departament homònim (422 570 h [1992]). És situada a la vall de Las Hama­cas, a 657 m d'altitud, prop del volcà de San Salvador, en una regió sísmica. Ciutat de creixement ràpid, a causa de la forta immigració, és la segona ciutat de l'Amè­rica Central, després de Guatemala. Co­merç de cafè i sucre. Principal centre industrial: indústries alimentàries, farma­cèutiques, de la fusta, tèxtils i calçats.

sànscrit **1** *LING* Forma “elaborada” (*saṃskṛta*) de l’antic *indoari*. Pertany a la família indoeuropea. Hom n’assenyala quatre fases: el sànscrit *hieràtic*, forma co­dificada per excel·lència; el sànscrit *èpic*; el sànscrit *clàssic* i el sànscrit *medieval*, llen­gua de cultura a l’Índia i, en part, *lingua franca*. Des del punt de vista fonètic man­té les oclusives aspirades indoeuropees i algunes semivocals, però n’ha perdudes d’altres. A més del dravídic, hi ha influèn­cies àustriques en el vocabulari; n’hi ha també d’assíries, mesopotàmiques i gre­gues. Morfològicament la gramàtica s’as­sembla a la d’altres llengües indoeuropees (hittita, grec, llatí), i en conserva el sistema morfològic originari. Els mots es dividei­xen en dues categories principals: noms (substantius, adjectius, pronoms) i verbs. Els noms es declinen; els verbs es conju­guen temàticament i atemàticament. La declinació nominal té tres nombres (sin­gular, dual i plural), tres gèneres (masculí, femení i neutre) i vuit casos (nominatiu, vocatiu, acusatiu, genitiu, locatiu, datiu, ablatiu i instrumental). Característica de la llengua són els composts nominals. El verb té tres temes (present, aorist i perfet) i qua­tre modes (indicatiu, imperatiu, optatiu i subjuntiu). Les desinències verbals expres­sen el nombre (singular, dual i plural) i la persona (primera, segona, tercera). Des del punt de vista de la sintaxi, no té la comple­xitat del grec o del llatí. Entre les moltes formes d’escriptura usades, ha prevalgut l’alfabet *devanagari*.
2 literatura sànscrita *LIT* Literatura escrita en sànscrit. Des del punt de vista estrictament literari el sàns­crit disposa d’una rica tradició dramàtica representada per les obres de *Bhāsa*, *Kalida­sa* i *Harṣa*. En el gènere narratiu sobresurt la col·lecció de faules didàctiques o *Pancha­tantra*. Constitueix una secció important la literatura doctrial, com també els comen­taris i les especulacions dels representants de les diverses escoles filosòfiques. En sàns­crit també hi ha escrita la primitiva litera­tura *búdica*, de la qual hom conserva al­guns fragments de l’escola Sarvāstivāda, com també la majoria d’obres fonamentals del budisme. Altres gèneres importants dintre la literatura sànscrita són: el legal, representat per l’obra de Manu; el mèdic, amb les col·leccions de Āraka, Suśruta i Vāghbata; l’àlgebra, les matemàtiques i l’astrologia, representades pels nombrosos tractats agrupats, sobretot, per l’obra d’A­riabhata (s V), Brahmagupta (s VII) i Bhāś­kara (s XII) i l’erotisme, on destaca un manual excepcional, el *Kama-Sutra*.

sant *CRIST* Persona que ha excel·lit per la seva virtut i ha atès una configuració amb Crist en grau elevadíssim, talment que ha esdevingut model de perfecció i, com a tal, rep un culte i és invocat com a inter­cessor. El primitiu culte dels *màrtirs* a par­tir del s IV començà d’estendre’s a d’altres sants. La seva *canonització*, a l’occident, no fou reservada al papa fins al s XII. D’entre tots, la Mare de Déu rep un culte especial anomenat d’*hiperdulia*. Vénen després els apòstols i evangelistes, els màr­tors i els confessors, les verges i les santes dones, que hom commemora amb culte de *dulia*, generalment el dia aniversari de la mort (*dies natalis*). Tots els seus noms figuren al *martirologi*, al *menologi*, bé que només uns quants són celebrats particu­larment en el *calendari litúrgic*. Des de temps antic (s IV), però, les diverses esglé­sies establiren una festa commemorativa de tots els sants: per a la romana (s IX) és el primer de novembre (*Tots Sants*).

Santa Coloma de Farners Municipi i cap de comarca de la **Selva**, al sector de contacte entre el massís de les Guilleries i la depressió gironina (7 km²; 8 239 h [1991]). Comprèn bona part de la capça­lera de la riera de Santa Coloma i tota la vall de la riera de Castanyet. Els principals con­reus són els cereals i les lleguminoses, al secà, i les hortalisses, les patates i els arbres fruiters, al regadiu. La ramaderia consta de bestiar boví i porcí estabulat; hi ha també avicultura i apicultura. En indústria predo­minen els sectors de mosaics, fusta, ali­mentació, confecció i pastisseria, amb l’elaboració de les típiques teules. Té certa tradició l’estiueig, potenciat per l’establi­ment del balneari de les termes d’Orion. La *ciutat* (7 787 h [1991], *colomins*; 142 m alt), centre de la Selva, s’allarga a l’esquerra de la riera de Santa Coloma, a la seva con­fluència amb la de Castanyet. L’església actual fou reconstruïda al s XVI i ampliada entre el 1809 i el 1832, sobre el solar de l’antic hospital. Tenia la jurisdicció del terme el castell de *Farners*, on actualment hi ha el santuari de Santa Maria de Farners. El municipi comprèn el poble de *Castanyet*.

Santa Coloma de Gramenet Municipi del Barcelonès, situat a l’esquerra del Besòs, a la sortida del congost de Montca­da (34 km²; 133 138 h [1991]). S’estén en­tre els vessants meridionals de la serra de Sant Mateu i el riu, que forma el seu límit sud-occidental. Una tercera part del terme és muntanyosa i les dues restants són urba­nitzades. Hom pot qualificar Santa Colo­ma com a ciutat dormitori de l’àrea barce­lonina. En el sector terciari, el pes més important el tenen el comerç i els serveis de reparació i personals. El creixement de població començà en 1920-30, amb la pri­mera onada migratòria cap a Barcelona i la seva rodalia; des d’aleshores la població s’ha anat incrementant, a un ritme més moderat, i s’ha estancat definitivament a partir de la dècada dels vuitanta. La *ciutat* (133 138 h [1991], *colomins*; 56 m alt) és a l’esquerra del riu i forma un continu urbà amb l’aglomeració barcelonina. El 1970 la població rebé el títol de *ciutat* i, des del 1993, s’hi celebra la Fira d’abril. Els monu­ments més notables són la Torre *Pallaresa*, de la fi del s XIV, molt ben conservada; la torre Baldovina, del s XVIII, adquirida per l’ajuntament com a museu arqueològic; can Roig i Torres i la masia de can Zam, vora la carretera de la Roca.

Santa Cruz de Tenerife Municipi de la província de Santa Cruz de Tenerife i capital de l’illa de Tenerife, Canàries,

<div></div>	
<div>Santa Coloma de Gramenet</div>	
<div> <div></div></div>	
San Marino	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div>	
<div><div></div></div>	
<div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div>	
<div><div></div></div>	
govern:	república
superfície:	61 km²
població:	24 500 h (est 1994)
capital:	San Marino
idioma of.:	italià
moneda:	lira italiana

situat a la costa N (200 172 h [1991]). Fou creat al s XV com a port de La Laguna. Té una indústria diversificada: refineria de petroli, alimentària, tabac, química i de materials per a la construcció. Centre turístic. Del s XVII són l'església de la Concepción i la de San Francisco. En el palau dels Carta (s XVIII) es combinen elements mudèjars i flamencs.

Sant Adrià de Besòs Municipi del Barcelonès, situat a la costa, a la desembocadura del Besòs, riu que divideix el reduït terme en dues meitats (4 km²; 34 154 h [1991]). Es troba inclòs dins la conurbació de Barcelona i forma un continu amb la ciutat, Badalona i Santa Coloma de Gramenet. És un dels principals nuclis industrials de la regió de Barcelona. L'agricultura ha quedat reduïda a esparsos horts en els terrenys encara no edificats a la riba dreta del riu. La indústria és prou diversificada, amb predomini dels sectors químic, de la construcció, de la fusta i de l'electricitat. La industrialització es realitzà durant el primer terç del s XX, estretament lligada a l'aprofitament industrial i urbà de l'energia elèctrica (l'Energia Elèctrica de Catalunya, FECSA, s'instal·là el 1912 al marge esquerre del riu, i la Companyia de Fluid Elèctric, la Catalana, el 1917 al marge dret). Sorgiren polígons d'habitatges promoguts sovint per la iniciativa pública, entre els quals la *Verneda*, el barri del *Besòs*, la *Mina*. L'any 1955 hom començà la construcció, ran de mar i prop de la desembocadura del Besòs, de la important **central tèrmica de Sant Adrià**. La situació geogràfica, a l'entrada de Barcelona, que el mantingué indefens davant els fets bèl·lics, i les periòdiques inundacions dels rius contribuïren al seu desenvolupament tardà.

Santaló i Parvorell, Miquel (Vilaür, Alt Empordà 1888 — Guadalajara, Mèxic 1962) Polític i pedagog. Participà en la fundació d'Esquerra Republicana de Catalunya i en fou nomenat delegat per Girona. Elegit alcalde de Girona (1931-33), fou diputat a corts en 1931-36 i ministre de comunicacions del primer govern de Lerroux (1933). Entre el 1933 i el 1934 fou primer conseller de la Generalitat, i el 1938 president del Consell de Treball. Aquest mateix any fou nomenat membre del Consell Directiu d'ERC. En el camp de la pedagogia s'especialitzà en temes geogràfics i dirigí la Normal de la Generalitat. S'exilià el 1939.

Santamaria i Munné, Joan (Lleida 1887 — Barcelona 1955) Novel·lista. Continuador dels corrents novel·lístics modernistes, la seva obra es caracteritza per l'ús desbordant d'una imaginació tendent al grotesc i al macabre. És autor de la trilogia *Memòries del doctor Verdós*, *Ma vida en doina* (1925) i *L'apòstol* (1927), a més de *Quatre titelles i un ninot* (1926), *La filla d'en Tartarí* (1926, premi Fastenrath 1928) i *Adam i Eva* (1936). D'ençà del 1956, es concedeix el premi Joan Santamaria, atorgat en anys alterns a obres de narració i teatrals.

Santander Capital de la comunitat autònoma de **Cantàbria**, situada a l'extrem SE de la península del cap Mayor (191 079 h [1991]). Domina l'entrada de la **badia de Santander**, que li serveix de port natural. Primera ciutat de la façana cantàbrica, fou desbancada per Bilbao a mitjan s XIX. El 1941 un incendi destruí bona part de la ciutat. Hom en millorà la

El parc de Marianao a Sant Boi de Llobregat

Sant Feliu de Guíxols

urbanització i instal·là fora la indústria pesant (El Astillero, Camargo, Torrelavega). El municipi s’ha terciaritzat, ha impulsat la renovació del bestiar boví i n’ha centralitzat la selecció amb finalitat lletera a l’estat espanyol. Té també una activitat portuària important. La seva activitat principal fou la marítima, exportació de llanes a Flandes (ss XV i XVI) i de farines castellanés a Amèrica (ss XVIII i XIX). Ultra la catedral, gòtica, hom destaca el seminari, antic convent de jerònims (s XVI).

Sant Boi de Llobregat *[ant: Sant Boi d'Alcalà, o simplement Alcalà]* Municipi del Baix Llobregat, format per una plana a la dreta del Llobregat (límit oriental del terme) i pel sector muntanyós, on es destaquen la muntanya i santuari de *Sant Ramon* (22 km²; 77 932 h [1991]). A la plana, travessada pel canal de la dreta del Llobregat, els conreus són de regadiu i presenten una alta productivitat. No obstant això, en els darrers anys l'agricultura ha anat cedint terrenys a l'expansió urbana, i la indústria, molt diversificada, n'ha esdevingut la base econòmica. Actualment, els sectors principals són el metal·lúrgic, el químic, el de la construcció, l'alimentari, el de material elèctric i el de les arts gràfiques. La *vila* (santboians o *santboiencs*; 30 m alt), situada a la vora dreta del Llobregat, és formada pel nucli antic, al voltant de l'antic **castell de Sant Boi**, amb l'església del s XVIII (1725-52) i antics casals. Els eixamples del N i del S es començaren a construir al tombant del s XX en forma de ciutat jardí; en aquesta època es desenvolupà també el barri del Molí Nou, on es troba l'Institut Psiquiàtric de la Mare de Déu de Montserrat, creat el 1854. A partir del decenni dels cinquanta, afavorits per la immigració, es formaren els barris perifèrics. El 1921 s'hi fundà el primer equip de rugbi de l'estat espanyol, la *Unió Esportiva Santboiana*.

Sant Cugat del Vallès Municipi del Vallès Occidental, estès als vessants nord-occidentals de la serra de Collserola fins a l'inici de la depressió vallesana (48 km²; 38 937 h [1991]). Comprèn la capçalera de la **riera de Sant Cugat**, i és drenat també per la riera de Rubí (en part límit occidental) i per la de Vallvidrera (en part límit meridional). Des del començament del s XX el municipi adquirí la funció de lloc d'estiueig i es formaren aviat urbanitzacions o barris residencials. Actualment, el terme ha esdevingut una zona residencial d'alt nivell i això, a més d'intensificar la tendència creixent de la població, ha comportat un increment notable dels serveis. Pel que fa a la indústria, cal destacar els sectors químic, electrònic i alimentari. La *vila* (29 275 h [1991]; 124 m alt) és a l'esquerra de la riera de Sant Cugat. Es formà al voltant de l'important monestir de *Sant Cugat del Vallès*, i pertangué a la seva jurisdicció. L'expansió moderna s'ha fet sobretot al nord del nucli urbà, que centra el monestir, al llarg de la carretera de Cerdanyola i també cap a Barcelona i cap a Rubí. El monestir fou fundat sobre una antiga capella, en el lloc on degué haver-hi un *castrum* romà. Destruït pels àrabs el 717, fou reconstruït a la primeria del s IX; el primer abat que es coneix és Ostofred (878). La decadència del monestir s'inicià a mitjan s XIV i fou exclaustrat el 1884. De l'església (ss XII-XIV) destaquen els capitells romànics del claustre i la cúpula i el cimbori octagonal, gòtics, com la rosassa de la façana.

Santes Creus Antic monestir cistercenc (*Santa Maria de Santes Creus*), del municipi d'Aiguamúrcia (Alt Camp); modernament ha sorgit al seu redós el poble de *Santes Creus*. El 1152 ja era abadia amb el nom de Valldaura. Els monjos s'hi establiren el 1168 ja amb el nom de Santes Creus. El 1225 restaren inacabades i pràcticament aturades les obres monumentals. Pere III el Cerimoniós decantà el patronatge reial vers Poblet i les fortificacions que hi féu fer (1376-78) impediren l'expansió ulterior de la part monumental. A mitjan s XV culminà l'expansió territorial: l'abat exercia domini senyorial de dret públic i privat sobre castells, viles i pobles del Camp de Tarragona, la Conca de Barberà, la Segarra, l'Urgell i el Penedès. El 1820, suprimit el convent, els béns sortiren a subhasta. Reintegrada la comunitat el 1823, el monestir fou definitivament abandonat el 1835. El 1843 l'ex-monjo Miquel Mestre, rector de la parròquia, instal·là 13 famílies a les cases dels monjos jubilats i fundà el poble de Santes Creus. Declarat monument nacional (1921), el primer patronat (1931) inicià la restauració total del monestir, prosseguida amb intensitat per la Comissaria de la Generalitat (1936-38).

Sant Feliu de Guíxols Municipi del Baix Empordà, a la costa, al sud de la vall d'Aro i accidentat pels contraforts septentrionals del massís de les Cadiretes o serra de Sant Grau (417 m alt en el terme) (16 km²; 16 051 h [1991]). El litoral s'inicia, a llevant, a l'extrem de la platja de Sant Pol (riera de S'Agaró) i s'estén fins a la punta d'en Bosc i la cala de Canyet. Gran part del territori és ocupat pels boscs d'alzines sureres i pins i matollar. Tot i el manteniment d'una certa activitat agrícola, la indústria ha estat tradicionalment la base econòmica, a la qual s'afegí des dels anys cinquanta el gran *boom* turístic de la Costa Brava. Actualment, els sectors industrials més importants son el derivat del suro —que hi és tradicional des del s XVIII— l'alimentari, el metal·lúrgic i, sobretot, el de la construcció. La funció de lloc de residència i estiueig era ja important els anys vint, i des dels anys setanta, les activitats del sector terciari han esdevingut les principals. L'activitat marítima ha minvat i la pesca, tot i ésser tradicional, no és especialment significativa. La *ciutat* (15 895 h [1991], *guixolencs*, *feliuans*, *feliuencs* o *santfeliuencs*; 4 m alt) es formà a partir de l'antic monestir de *Sant Feliu de Guíxols*, benedictí, creat al s X. Es conserven torres de l'antiga muralla. Davant la mar hi ha el passeig, amb notables cases modernistes. Des dels anys seixanta hom hi celebra anualment el Festival Internacional de Cinema Amateur de la Costa Brava.

Sant Feliu de Llobregat Municipi i cap de la comarca del **Baix Llobregat** situat a la vall baixa del Llobregat, a l'esquerra del seu curs, límit a ponent del terme (12 km²; 36 608 h [1991]). En part muntanyós (el puig d'Olorda, 435 m, a l'extrem de la serra de Collserola) i en part pla, és travessat pel canal de la Infanta (1819). La base econòmica del municipi és la indústria, molt diversificada: transformats metàl·lics, productes químics i farmacèutics, construcció, paper, arts gràfiques, alimentació, mobles. La població, en continu augment des del s XVIII, sofri un creixement extraordinari els decennis dels seixanta i els setanta. La *ciutat* (36 608 h [1991], *feliuans*, *feliuencs* o *santfeliuencs*; 25 m alt), situada al desnivell format al peu de la muntanya de Santa Creu d'Olorda, és formada pel sector més antic al voltant de la carretera de Madrid a França per la Jonquera. El 1915 li fou incorporat part del territori d'Olorda i el 1929 li fou atorgat el títol de ciutat.

Santiago Capital de **Xile** i de la regió metropolitana de Santiago (4 628 320 h [1993]). És al centre del país, al peu dels Andes, a la vora del riu Mapocho. El nucli històric es troba situat sobre el turó de Santa Lucía, el centre del qual correspon a la Plaza de Armas. S'hi ha desenvolupat al voltant la ciutat moderna, que conserva l'antiga estructura geomètrica de pla rectangular. Al llarg del s XX ha crescut espectacularment amb relació al conjunt del país. És un centre cultural important i disposa de centres d'ensenyament superior. Concentra la major part de la indústria del país (alimentació, tèxtil, calçat, confecció) i hi és destacable l'activitat financera. El 1540 Pedro de Valdivia fundà un fortí a la vora del riu Mapocho,

que el 1541 originà la ciutat de Santiago del Extremo. Les guerres araucanes feren difícil la seva existència fins que la línia colonial restà estabilitzada al riu Bío Bío. Això li donà un caràcter de ciutat medie-val fortificada fins al s XVII. A començament del s XX Santiago inicià un procés d'expansió administrativa, cultural, finan-cera, industrial i comercial, afavorida per la decadència de Valparaíso. Quant als monuments, caldria fer esment de la cate-dral, iniciada al s XVI i reconstruïda diver-ses vegades i la Casa de los Condes de la Conquesta (s XVI).

Santiago de Compostel·la [o *Sant Jaume de Galícia*] Capital de la comunitat autònoma de Galícia, situada a la província de la Corunya (87 807 h [1991]). És situada a l'interfluvi entre el Tambre i l'Ulla, entre les ries i la vall del Miño. Eco-nomia basada en el sector de serveis, gràcies al turisme i a la seva universitat, fun-dada el 1501. Ciutat medieval, al començament del s IX la descoberta del sepulcre de l'apòstol sant Jaume (*Santiago*) la con-vertí en el centre occidental de pelegrinat-ges més important després de Roma (camí de *Sant Jaume*). Al s X Diego Peláez, el pri-mer gran bisbe, inicià la construcció de la catedral romànica, que Diego *Gelmírez* continuà la centúria següent. La catedral actual, romànica (1075-1128), de grans dimensions, té planta de creu llatina i tres naus; al llarg del transsepte i en determi-nades solemnitats, s'hi fa balancejar el gran encenser dit *botafumeiro*, destinat inicialment a desodorar el temple a l'ar-ribada dels pelegrins. Del renaixement sobresurt l'*Hospital Real*, traçat per Enri-que Egas. El barroc hi és representat, ultra per la catedral, per les façanes dels con-vents de San Martín Pinario (1738) i de Santa Clara (mitjan s XVIII). L'ajunta-ment, de Carlos Lemaur, i la universitat (1769-1805) són edificis neoclàssics.

Santillán, Diego Abad de Pseudònim de Sinesio *García Fernández*.

Sant Joan de les Abadesses, mones-tir de Abadia de monges benedictines, dita fins al s XI *Sant Joan de Ripoll*, i més tard canònica augustiniana, situada a la vila de Sant Joan de les Abadesses. La fundà vers el 885 el comte Guifre el Pelós amb territoris adjudicats inicialment al mones-tir de Ripoll, i li destinà com a primera aba-dessa la seva filla Emma. La darrera abades-sa fou Ingilberga (996-1017); greus acusa-cions d'immoralitat llançades pel comte de Besalú Bernat Tallaferro foren causa de la dissolució pel papa de la comunitat feme-nina i l'adjudicació dels seus béns a l'efí-mer bisbat de Besalú. Després d'uns segles de decadència en mans de diverses comu-nitats, fou secularitzat el 1592. El 1851 la col·legiata fou suprimida i l'església passà a ésser parroquial de la vila, reemplaçant l'antiga de Sant Joanipol.

Sant Joan Despí Municipi del Baix Llobregat, situat al pla del Llobregat, a l'esquerra d'aquest riu, a uns 12 km de Barcelona. És regat pel Llobregat, el canal de la Infanta (cobert el 1975 en el seu pas per la vila) i algunes rieres. Poble agrícola amb fèrtils conreus de regadiu (horta i arbres fruiters), es començà a urbanitzar i indus-trialitzar a la fi del decenni dels cinquanta. Actualment hom dedica unes 200 ha al regadiu: fruiters, hortalisses i llegums. La indústria s'ha convertit en la seva base eco-nòmica. Els principals sectors són el del metall, el de l'alimentació, el sector químic i el del paper i les arts gràfiques. Entre l'any 1900 i el 1950 la població es duplicà i en els vint-i-cinc anys següents es multiplicà per deu. El creixement d'aquests anys ha estat el més alt de la comarca. Darrerament la població s'ha estabilitzat (25 390 h el 1981). El *poble* (10 909 h agl [1985]; 14 m alt) s'estén entre la carretera veïnal de Cervelló a Sant Feliu de Llobregat, al llarg de la qual s'aixeca la part més antiga. L'estructu-ra urbana s'ha deteriorat pel procés de con-versió dels habitatges de planta baixa en blocs d'habitatges i l'edificació de nous conjunts de blocs (barri de Sant Pancraç). Forma part de la conurbació barcelonina. Cal esmentar els edificis modernistes de Josep Maria Jujol, com la Torre dels Ous o casa Gibert i la Maria Negre (1915).

Sant Jordi, Jordi de (País Valencià ? — ? 1424) Cavaller i escriptor. Participà en l'acció de Calvi, en el setge de Bonifazio i entrà a Nàpols on, en captivitat (1423) per poc temps, hi escriví el poema *Presoner*. Poeta eminentment cortesà, el seu breu cançoner (18 composicions) és essencial-

ment amorós. La influència dels grans trobadors del s XII és palesa en la seva obra poètica. El seu més bell poema, els *Estramps* s'obre amb uns versos, solemnes i rotunds, que exposen la idea de les fac-cions de la dama fixades en la retina de l'amant mort. La suau tristor és també una característica de la seva lírica. Aquesta tònica amorosa, essencialment trobado-resca, de tant en tant adquireix uns lleu-gers matisos de novetat, quan el poeta recorre a expressions i recursos retòrics presos de la lírica italiana de Petrarca. Tan-mateix, apareix vinculat a la vella tradició dels trobadors quan escriu *Los enuigs* i quan redacta la seva curiosa *Passio amoris secundum Ovidium*. No manquen de gràcia la seva *Crida a les dones*, pregó adreçat a les dames, i *Lo canviador*, poema numismàtic sobre les trampes i argúcies que hom feia en els canvis de la moneda. La seva llen-gua és encara un català en el qual són abundosos els provençalismes.

Sant Jordi d'Alfama, orde de Orde militar fundat per Pere I de Catalunya-Aragó el 1201 i aprovat pel papa Gregori XI el 1373. Els reis li donaren béns a València, les Balears i Sardenya. En temps de Martí I, Francesc Ripollès, darrer mestre, renuncià a mans de Benet XIII i fou incorporat el 1400 a l'orde de *Montesa*. El seu distintiu fou la creu vermella de Sant Jordi.

Sant Llorenç [*nom oficial en anglès: Saint Lawrence; fr: Saint-Laurent*] Riu del Canadà (3 058 km de llargada i 1 550 000 km² de conca). La conca comprèn dues parts cla-rament diferenciades: la sèrie consecutiva dels cinc Grans Llacs (Superior, Huron, Michigan, Erie i Ontàrio) i la vall fluvial mateixa. El riu és, en general, poc encaixat i és dividit en diversos braços per diverses illes rocalloses. L'estuari té 570 km de llar-gada i una amplada que va des de 25 km a la confluència amb el Saguenay fins a 110 km entre la Gaspésie i la Côte-Nord. Es glaça des de mitjan novembre fins a en-trat l'abril. La navegació, practicada pri-mer a l'estuari, ho és avui fins al Quebec i Mont-real.

Sant Llorenç, golf de Golf de la costa atlàntica del Canadà, a la boca del riu homònim, que cobreix una superfície aquàtica de 155 000 km². Separada de la mar oberta per l'illa de Terranova i les pro-víncies atlàntiques del Canadà, hi comu-nica per tres estrets: el de Belle Isle, al N; el de Cabot, al S i el de Canso. Al seu àmbit hi ha les illes d'Anticosti, Príncep Eduard, Magdalena i d'altres.

Sant Llorenç del Munt, serra de Massís de la Serralada Pre-litoral Catalana, al Vallès Occidental, al límit amb el Bages. Consta de dos relleus separats per la riera de les Arenes: l'estricta de Sant Llorenç i la serra de l'Obac. Sant Llorenç, de morfolo-gia montserratina, culmina en una vessana orientada NNW-SSE (la Mola, 1 104 m) que separa el terme de Mura (Bages) del vallesà de Sant Llorenç Savall. La serra de l'Obac és vertebrada per una carena de la mateixa longitud i orientació que la de Sant Llorenç. L'enllaç entre ambdues ali-neacions paral·leles es realitza pel coll d'Estenalles (870 m alt), on neix la riera de les Arenes, i la serra de la Mata (920 m). La

Façana de la catedral de

Santiago de Compostel·la

vegetació és constituïda principalment per pi blanc, pinassa, pi roig i alzina. El 1972 fou aprovat el **parc natural de Sant Llorenç del Munt–serra de l'Obac**, que afecta 2 655 ha, bàsicament als termes de Sant Llorenç Savall, Mura i Matadepera.

Santo Domingo de Guzmán [o *Santo Domingo*] [*del 1936 al 1961: Ciudad Trujillo*] Capital de la **República Domini-cana** i del districte nacional homònim (2 100 000 h [1993]). Situada a la costa meridional de l'illa, prop de la desembo-cadura de l'Ozama, fou la primera ciutat fundada pels europeus (1496) al conti-nent americà. Tingué una gran prosperitat fins al final del s XVI, a partir del qual entrà en una llarga decadència, que durà fins a l'inici del règim del general Trujillo. A més de les funcions polítiques i admi-nistratives, hi tenen importància les acti-vitats comercials i portuàries. Fundada el 1496 per Bartomeu Colom, el seu establi-ment actual data del 1502. Assolí aviat una gran importància en ésser l'única ciu-tat castellana al continent, la seu de l'au-diència (1511) i de l'arquebisbat (1547) i centre del tràfic d'esclaus. La competència de Mèxic i de l'Havana, els atacs dels pir-ates i les lluites internes arruïnaren Santo Domingo durant els ss XVI i XVII. Només la fundació de la universitat de Santo Tomàs en frenà la davallada. La producció sucraera i la dictadura dels Trujillo n'afavo-riren el creixement a la segona meitat del s XX. Les construccions més importants són del s XVI. Entre els edificis religiosos destaca la catedral, d'estil gòtic, amb ele-ments renaixentistes. Les construccions civils més notables són la Casa del Almi-rante, la universitat, la Casa de los Cinco Medallones i l'Hospital de San Nicolás, avui en estat ruïnós.

Sant Pau de Fenollet [*occ: Sant Pau de Fenolhet*] [*ant: Sant Pau de Valloles*] Muni-cipi i cap de comarca de la **Fenolleda**, de llengua occitana, a l'alta vall de l'Aglí (2 214 h [1990]). L'agricultura és fona-mentalment destinada a la producció de vi dolç. La indústria és la principal activi-tat del municipi: hi ha fabricació de gale-tes, sabates, marroquineria, vidre, ceràmi-ca, guix i calç, construcció mecànica, trac-tament de feldspat procedent de les mines de la comarca (Ancinyà, Centernac, etc) i serrereries de fusta. La *vila* (267 m alt) és situada a l'esquerra de l'Aglí, al voltant de l'església parroquial (Sant Pere), i de l'an-tic monestir de *Sant Pau de Fenollet*, dit *el Capítol*.

Santpere i Hernáez, Maria (Barcelona 1917 — 1992) Actriu. Filla de Josep Santpe-re i Pei. Debutà a València (1944) i poc des-prés Ignasi Ferrés i Iquino li oferí un paper al film *El fotógrafo número uno*. Des d'ales-hores, amb el nom artístic de *Mary Santpe-re*, alternà l'actuació teatral en revistes i espectacles musicals i en papers cinemato-gràfics, generalment còmics. Intervingué en films com *Los cuatro Robinsones*, *Miss Cuplé* (1958) i, en un altre terreny, *La ciutat cremada* (d'Antoni Ribas, 1975), *Patrimonio nacional* (de L.G.Berlanga, 1980), etc. Tre-ballà també en el circ i en la televisió.

Sant Pere del Vaticà [*nom oficial en italià: San Pietro in Vaticano*] La més gran de les quatre basíliques majors de Roma, construïda en substitució de l'antiga basí-lica que Constantí erigí (s IV) sobre la tomba de sant Pere, al Vaticà. Sota Juli II (1503-13), Bramante inicià les obres, amb un projecte de planta central. Al final del s XVI, sota Sixt V, un nou canvi de projec-te donà a la planta forma basilical cruci-forme per mitjà d'una nova nau que cons-truí C.Maderno, autor també de la façana. L'obra fou continuada i retocada pels arquitectes Rafael, Peruzzi, Sangallo i, finalment, per Miquel Àngel. A la mort d'aquest (1564) hi mancava només la cúpula. Acabada el 1614, fou consagrada per Urbà VIII (1626). G.L. Bernini construí el baldaquí de bronze amb columnes salo-mòniques (1633), la càtedra i la gran plaça el·líptica porticada (1657-67).

Sant Pere de Rodes [o *de Roda*] Aba-dia benedictina del municipi del Port de la Selva (Alt Empordà), situada al vessant oriental de la serra de Rodes, dominant la badia del Port de la Selva. El seu origen és fosc: l'any 878 era una petita cel·la monàstica que obtingué la independència el 944 per un privilegi de Lluís d'Ultramar. El monestir conegué un període florent al llarg dels ss XI i XII, que li permeté d'ampliar i gairebé renovar del tot la seva església. S'edificà el temple actual, de tres

naus, un dels més impressionants del romànic català; respon bàsicament a una concepció i execució del s XII i és, per tant, una renovació del temple que fou consagrat el 1022. Es fortificà al llarg dels ss XIII i XIV i fou una talaia contra la pirateria. A partir del 1447 fou regit per abats comandataris i començà una clara decadència, agreujada per diverses espoliacions, que començaren el 1654, època en què el monestir fou abandonat durant sis anys, i les guerres amb França foren objecte de noves violències i depredacions. El s XVIII fou de plena decadència de la vida religiosa. El 1799 la comunitat es traslladà a Vila-sacra i el monestir fou depredat a partir del 1835. El 1928 fou declarat monument nacional, i el 1935, que la Generalitat hi manà les primeres obres de consolidació. Aquestes s’han reprès posteriorment, sobretot a partir del 1973.

Sant Petersburg *[del 1914 al 1924: Petrograd; del 1924 al 1991: Leningrad]* Ciutat de Rússia, capital de l'*oblast’* de Lenin­grad (4 952 000 h [est 1993]). Situada en el delta del riu Neva, és el principal port de Rússia, en el golf de Finlàndia. La branca principal de la indústria és la de la maquinària, de la qual sobresurt la de la construcció naval, l’energètica i la instru­mental. Té nombrosos centres d’ensenyament superior, i universitat, fundada el 1918. Fundada per Pere I (1703), fou ben aviat centre de comunicació entre l’O­rient i l’Occident. Centre cultural i artístic, Peterburg es convertí, al s XIX, en el centre del moviment revolucionari demo­cràtic. Allí s’iniciaren els aixecaments del 1905 i del 1917. Capital de Rússia del 1712 al 1918, li fou russificat el nom origi­nal en Petrograd (1914), i en 1924-91 rebé el de Leningrad, en honor del dirigent de la revolució russa. El 1991 recuperà el nom original. Durant la Segona Guerra Mundial fou blocada i destruïda en bona part. És seu metropolitana ortodoxa, dependent del patriarcat de Moscou. Té nombrosos edificis importants: la fortale­sa Petropavlovskaja (inici del s XVIII) i les catedrals de Sant Isaac i de Kazan’ (ara museu), ambdues de la primera meitat del s XIX. El famós Palau d’Hivern (1754-62) fou construït segons plànols de l’arquitec­te italià Bartolomeo Rastrelli, del qual és també la residència d’estiu dels tsars, prop de la ciutat (Petrodvorec). Actualment el Palau d’Hivern forma part del conjunt d’un dels museus més importants del món, *L’Ermitage*.

Sant Sebastià *[nom oficial en basc: Donos­tia]* Ciutat del País Basc, capital de Guipús­coa (171 439 h [1991]). És emplaçada al centre d’una àmplia badia migpartida pel *tombolo* del mont Urgull, del qual ocupa l’istme. La situació la convertí en port de Navarra i empori comercial. El 1864 hi arribà el ferrocarril Madrid-Irun-París, i poc després hi residí la cort d’Isabel II d’Es­panya. El casino consolidà des del 1887 aquest nou vessant turístico-residencial de qualitat, que hi atreu estiuejants des de 1900. Al s XX l’edificació ha vorejat tota La Concha vers l’W i ha travessat l’Urumea pel NE, seguint la carretera d’Irun. Ciutat elegant i molt terciaritzada, ha desplaçat la indústria pesant cap a Errenteria i Hernani i el port comercial a Pasaia. Desenvolupa funcions financeres, comercials i de ser­veis. La primera dada certa respecte el seu origen es remunta a la donació que Sanç III de Navarra en féu al monestir de Leyre el 1014. Conserva part de les muralles medie­vals. Del s XVI és l’església de Sant Vicenç; del s XVIII és la de Santa Maria. El convent de Sant Elm (s XVI) té la capella decorada per Josep M. Sert. L’Ajuntament (s XIX) és d’estil neoclàssic. El Club Nàutic (s XX) pertany a l’arquitectura racionalista. Des del 1953 hom celebra a Sant Sebastià anualment un important festival interna­cional de cinema.

Sant Sepulcre, orde del Orde religiós i militar originat en la comunitat de cano­ges regulars que des de la fi del s XI tenia cura de l’església del Sant Sepulcre de Je­rusalem, i doblat al principi del s XII amb una branca de cavallers. El 1134 la mort d’Alfons I d’Aragó els constituí hereus del regne, i per obtenir-ne la renúncia (1140) hom els féu importants lliuraments. El mateix prior Giraud rebé del comte Ra­mon Berenguer IV de Barcelona impor­tants viles a Aragó i la facultat d’erigir un convent del seu orde a Calataiud (1149). A Catalunya també l’orde tingué notables possessions, centrades en l’església de Santa Anna de Barcelona, que els fou cedi-

da el 1141. Extingits els priorats catalans amb la secularització del 1595, l’antiga canònica de Calataiud centrà l’**orde de cavallers del Sant Sepulcre**, que es continuà amb caire purament distintiu i nobiliari.

santuari *CRIST/HIST* Capella, església, lloc, que ha adquirit caràcter sagrat a causa d’una revelació de la divinitat (o de la Mare de Déu o d’algun sant), o bé que conserva relíquies o imatges, i que ha esdevingut centre de devoció i pelegrinatge. Sovint constitueix la part més santa d’un temple. N'existeixen a totes les reli­gions.

Sant Vicent del Raspeig Municipi de l’Alacantí, estès sobre els glacis litorals de les serres pre-bètiques valencianes meri­dionals (41 km²; 29 225 h [1991]). El total de terres de conreu es dedica principal­ment al regadiu. Els ametllers hi predomi­nen, mentre que les parres, cítrics i horta­lisses romanen en segon terme. Pel que fa al sector secundari, hi destaquen les indústries de ciment, de materials de construcció, alimentàries i de confecció. Però els recursos econòmics principals provenen del sector terciari, que ocupa més de la meitat de la població activa. La *vila* (28 838 h [1991], *santvicenters*; 122 m alt). A la part baixa del terme funcionà l’aeroport de la Rabassa, els terrenys dels qual foren dedicats el 1968 al col·legi uni­versitari i el 1981 a la universitat. L’activi­tat industrial i l’auge demogràfic l’han convertit en ciutat dormitori de la ciutat d’Alacant.

Sanxes-Coello i de Moia, Alfons (Benifairó de les Valls, Camp de Morvedre 1531 — Madrid 1588) Pintor. D’ascendèn­cia valenciana i portuguesa, residí a Portu­gal, Flandes i Castellà. El 1557 entrà en contacte amb la cort castellana, a la qual ja sempre restà vinculat com a pintor de cambra. A més de pintor, fou poeta i escriptor ocasional. Com a pintor destacà en el retrat cortesà. Cal inscriure’l dins el context manierista de caire molt aristocra­titzant, afí al de l’escola de Fontainebleau. Hom destaca de la seva obra els diversos retrats del príncep *Carles*, de les infantes *Isabel Clara Eugènia* i *Caterina Micaela, Felip II, Joan d’Àustria, Margarida de Parma, Isa­bel de Valois, Anna d’Àustria, Príncep Felip, l’Emperador Rodolf II*, etc. D’entre els pocs personatges no reials cal esmentar els retrats del *Duc d’Alba*, la sèrie de quadres pintats per al senyor de Perstein, la *Dama vestida de negre* i la *Dama de l’ermini*, la *Duquessa de Béjar*, etc. Conreà també el gènere religiós: el retaule de l’església de l’Espinar (1547) sobre escenes de la vida de Crist; el retaule de Colmenar Viejo; la *Incredulitat de Sant Tomàs* (catedral de Segòvia); el *Martiri de Sant Sebastià* i els *Desposoris místics de santa Caterina*, i set quadres de sants, encarregats el 1580 per Felip II per a l’església d’El Escorial.

São Francisco Riu del Brasil, el tercer en llargària del continent (2 900 km de llargada i 560 000 km² de conca). Neix a la Serra Canastra (Minas Gerais), travessa (N-

Sant Sebastià

NE) la sabana al llarg de l’estat de Bahia, les muntanyes litorals, per un curs molt pendent, i arriba a l’Atlàntic en el límit entre els estats d’Alagoas i Sergipe.

São Paulo Capital de l’estat de São Paulo, Brasil (9 393 753 h [1991]). És situada en un altiplà, a 850 m d’altitud, a la vora del riu Tietê. Afectada per grans masses d’immigrants, l’aglomeració s’es­cam­pa en totes direccions. El nucli antic de la ciutat és conegut amb el nom del “Triângulo”. Aquesta expansió és deguda sobretot al conreu i el comerç del cafè, del qual és la capital mundial. D’altra banda, gràcies a l’energia hidroelèctrica de la zona, han pogut desenvolupar-se nom­broses indústries: fàbriques de teixits (cotó, llana, seda), complements mecà­nics i elèctrics, mobles, productes alimen­taris i indústria química i farmacèutica. Nus important de comunicacions. Centre d’ensenyament superior. Fou fundada el 1554 pels jesuïtes.

São Tomé i Príncipe *[nom oficial en portuguès: República Democrática de São Tomé e Príncipe]* Estat insular d’Àfrica, al golf de Guinea (1 001 km²; 128 000 h [est 1994]). La capital és São Tomé, a l’illa homònima.

LA GEOGRAFIA

El país comprèn les illes de São Tomé, Príncipe i diversos illots, la majoria dels quals són deshabitats. Destaca el pic São Tomé (2 024 m). El clima és càlid i humid. Hi ha conreu de cacau, cafè, coco, bana­nes, copra, mandioca i blat de moro, i ramaderia (bestiar boví, oví, cabrú i por­cí). La pesca és important. Destaquen les manufactures de cervesa i altres begudes, sabó, productes alimentaris i fusta escaira­da. Les comunicacions són deficientes, i l’aeroport principal és a São Tomé. Els ports principals són Ana Chaves i São António. Hom importa principalment productes alimentaris (Portugal, Alema­nya i Espanya) a canvi de cacau (Ale­manya i Països Baixos). La majoria de la població és mulata. São Tomé concentra el 95% de la població. La llengua oficial és el portuguès, però hi coexisteix una llen­gua criolla. El 81% dels habitants profes­sen el catolicisme. Segons la constitució del 1990, el poder legislatiu és exercit pels 55 membres de l’Assemblea Nacional, ele­gida per sufragi universal per quatre anys. El president, escollit també per sufragi universal per cinc anys, deté el poder exe­cutiu. El país és membre de l’ONU i de l’OUA.

LA HISTÒRIA

En el moment del seu descobriment, el 1470, per Pedro Escobar i João de Santa­rém les illes estaven deshabitades, i no passaren a jurisdicció portuguesa fins el 1522. Al s XVIII esdevingueren un impor­tant centre del tràfic d’esclaus i del conreu de canya de sucre, cacau i cafè. L’abolició de l’esclavitud malmenà l’economia illen­ca, i durant el s XX hi hagué diverses re­voltes populars. Arran de la indepen­dència (1975), el poder passà al MLSTP (Movimento de Libertação de São Tomé e Príncipe) i el seu líder, Manuel Pinto da Costa, esdevingué el president de la re­pública. Primerament proper als països socialistes, progressivament fou acostant­se al bloc occidental per tal de poder rebre ajudes econòmiques. El 1990 s’aprovà una constitució democràtica i pluriparti­dista i en les eleccions del 1991 el poder passà al Partit de Convergència Democrà­tica i la presidència a Miguel Trovoada. Les eleccions legislatives del 1994 dona­ren la majoria al MLSTP.

Sapporo Ciutat del Japó, capital de l’illa i del *ken* de Hokkaidō (1 731 670 h [1991]). Situada a la plana d’Ishikari, al peu de la serralada volcànica de Hokkai­dō, és un centre turístic i d’esports d’hi­vern. Hi tingueren lloc els Jocs Olímpics d’hivern del 1972.

Saragossa *[nom oficial en cast: Zaragoza]* Capital d’Aragó i de la província homòni­ma, situada al centre de la depressió de l’Ebre, a la confluència d’aquest amb el Gállego i el Huerva (594 394 h [1991]). La seva situació de cruïlla n’ha potenciat el desenvolupament industrial i demogràfic. Urbanísticament s’ha desenvolupat a la dreta del riu, al voltant del nucli antic. Destaquen les indústries químiques, de maquinària, del vidre i alimentàries. És un important centre comercial i cultural. Arquebisbat. Té aeroport internacional. El primer antecedent històric és una petita

ciutat ibera, *Salduie*, identificada amb la *Salduba* citada per Plini. Cal cercar el nucli inicial de la ciutat actual en la *Caesarau-gusta* romana, fundada per Octavi August amb veterans de les guerres càntabres (23 aC). Al s VII la seva seu episcopal conegué un període d' esplendor amb les figures dels bisbes Brauli i Taió. Ocupada pel sarraí Muṣà ibn Nuṣair (714), es transformà en una gran metròpoli islàmica. Els musulmans l'engrandiren amb la construcció d'unes noves muralles i dos barris nous: el call jueu i el barri mossàrab. Amb la descomposició del califat de Còrdova (1031), s'erigí en la capital d'un important regne (taifa de Saragossa). Alfons el Bataller la conquerí i la incorporà al regne d'Aragó (1118); es convertí en la capital del regne aragonès i en la seu habitual de les seves corts. Des de la fi del s XIII fou el centre de la Unió Aragonesa, fins que aquesta fou derrotada per Pere el Cerimoniós (1384). La unió dinàstica de la corona de Castella i la de Catalunya-Aragó la transformà en una ciutat dels Àustria. L'expulsió dels jueus (1492) i la dels moriscs (1609) provocaren un cert estancament en el seu creixement; malgrat això, no deixà d'ésser una ciutat important. Durant la guerra de Successió, el municipi es declarà partidari de l'arxiduc Carles d'Àustria; perdé la seva autonomia (1707) i només la recuperà breument el 1710. El 1760 fou escenari d'un motí paral·lel al de Squillace, i el 1776 hi fou fundada la Sociedad Económica de Amigos del País. Esdevingué un símbol de la resistència a Napoleó, gràcies als seus setges. A l'inici del segle, es produí una immigració rural, l'aparició d'un proletariat i el creixement de la ciutat. Durant la dictadura s'hi construí l'Acadèmia General Militar i s'hi instal·là la Confederación Hidrográfica del Ebro. El 19 de juliol la guarnició, manada pel general Miguel Cabanellas, dominà fàcilment la ciutat. Conserva part de les muralles d'època romana. L'Aljaferia és el que resta del període musulmà. La catedral (s XV), La Seo, és d'estil gòtic català; fou construïda damunt un antic temple romànic; a l'interior es destaca el *Retaule Major* i el de la capella de Sant Agustí. Entre les esglésies, les de San Pablo (final del s XIV) i San Miguel (ss XV-XVI) conserven, cadascuna, un retaule de Damià Forment. Renaixentistes són la Lonja, la Real Maestranza i el Palacio de la Audiencia. El Palacio Arzobispal és del s XVII, com el santuari d'El Pilar.

Saragossa i Domènec, Agustina (Barcelona 1786? — Ceuta 1857) Heroïna. Casada amb un militar, hagué de separar-se'n durant la guerra del Francès i es refugià a Saragossa, on sofrí el setge de les tropes franceses. L'1 de juliol de 1808, al baluard del Portillo, restà sola davant un canó i el disparà contra l'enemic, fet que li valgué el grau d'oficial de l'exèrcit. Emprisonada pels francesos, s'escapà i, reunida amb el seu marit, lluità al seu costat a Tortosa i Vitòria. La seva fama esdevingué mítica; sovint hom l'ha anomenada *Agustina d'Aragó*.

Sarajevo Ciutat de **Bòsnia i Hercegovina**, a la vall del Miljacka, afluent del Bosna (415 631 h [1991]). Tradicional centre cultural, havia estat igualment repartida entre catòlics (arquebisbat), ortodoxos (seu metropolitana) i musulmans. Hi tingueren lloc els Jocs Olímpics d'hivern del 1984. El seu nom està unit a l'assassinat de l'arxiduc Francesc Ferran d'Àustria, el 28 de juny de 1914, que fou la guspira que encengué la Primera Guerra Mundial. Arran del conflicte dels Balcans, fou assetjada per les forces serbo-bosnianes des del 1992 fins a la intervenció de l'OTAN el 1995.

Saramago, José (Azinhaga, Ribatejo 1922) Novel·lista portuguès. Continuador del neorealisme, la seva obra palesa influències tant de la literatura popular com de l'avantguardisme. Entre les seves obres cal esmentar *Levantado do chão* (1980), *O ano da morte de Ricardo Reis* (1985), *Historia do Cerco de Lisboa* (1989) i *O Evangelio segun Jesucristo* (1992). Ha publicat també poesia, teatre i assaig.

Sarasate y Navascués, Pablo de (Pamplona 1844 — Biarritz 1908) Violinista i compositor navarrès. Compongué més d'una cinquantena d'obres, entre les quals destaquen *Danzas españolas* (1878), *Aires gitanos* (1878), *Introducción y Tarentela* (1899).

Saratov Ciutat de Rússia, capital de

Saragossa El santuari d'El Pilar

sarcòfag egipci (s IV aC)

l'*oblast'* homònima (904 400 h [est 1993]). Port fluvial sobre el Volga, és també un important nus ferroviari. Universitat i teatre d'òpera. Fundada el 1590 com a ciutat fortalesa, al s XVIII era ja un important centre comercial del Volga. Catedral barroca de la Trinitat (1697).

sarbatana [*ant: sarabatana*] *HIST/ANTROP* Arma de caça constituïda per un tub llarg de fusta, de canya o de metall, mitjançant el qual són llançats, bufant, diverses menes de projectils i de dards. Molt utilitzada a l'edat mitjana, sobretot pels sarraïns. Actualment és utilitzada només per diversos pobles aborígens. La llargada del tub és correntment de 2 a 5 m. Els models més senzills són simples tubs de canya o de bambú, els quals són protegits per un revestiment exterior. El model més complex és el constituït per un sol tronc d'arbre hàbilment entallat. Els dards són principalment estelles de fusta o de bambú. Per tal d'abatre animals grossos, els dards són convenientment enverinats. El verí més comú a Indonèsia i a les regions veïnes és el d'*Antiaris toxicaria*, que mata en atacar el cor. A l'Amèrica del Sud és emprat principalment el *curare*, d'acció paralitzadora.

sarcòfag *ARQUEOL/ART* Arca sepulcral feta per contenir un cadàver i utilitzada en íntima relació amb el culte dels morts i amb els ritus funeraris de la inhumació. Hom en troba vestigis en època prehistòrica. Els sarcòfags egipcis tenien forma prismàtica rectangular, amb la tapa i les altres cares exteriors cobertes d'inscripcions jeroglífiques o de motius arquitectònics i geomètrics. A Creta, en època minoica, hom usà sarcòfags més aviat reduïts, on el cadàver estava arronsat, construïts amb pedra o terra cuita i decorats per fora amb motius naturalistes. Foren tanmateix freqüents, sobretot en el món micènic i a les illes de l'Egea, les deposicions funeràries en grans gerres de terrissa (*pithos*). Destaquen a part el grup de caixes trapezoïdals de terra cuita de Clazòmenes, a la costa sud del golf d'Es-mirna (s VI aC) i igualment els sarcòfags xipriotes de pedra esculpida del s V aC. En aquesta mateixa època es difongué per les costes de Síria i a l'Egipte saïta, però sobretot arreu dels països de colonització fenícia, el tipus de sarcòfag antropoide que imitava la forma del cadàver estès i en reproduïa la màscara a la tapa. El sarcòfag grec de marbre esculpit i de forma prismàtica rectangular fou, principalment des de l'hel·lenisme, el model que obtingué més difusió a tot l'Occident. El repertori iconogràfic, vast i divers, reprenia els mites tràgics més populars, misteris dionisiacs, combats, temes i personatges relatius a l'Hades, etc. Entre els etruscs, el sarcòfag

corrent fou també el prismàtic, de terra cuita o pedra local, llis o amb relleus mitològics. La gran producció romana de sarcòfags no començà fins entorn del s II dC, que es difongué a Roma el ritu de la inhumació. Els més populars eren tanmateix de terrissa i tampoc no mancaren els de plom, sobretot a Orient, però entre els sarcòfags qualificats dominà el tipus prismàtic de marbre amb relleus, de tres cares, amb la posterior llisa. En la iconografia, reflecteix el repertori habitual de l'hel·lenisme, amb una insistència especial en els temes dels amors tràgics d'un déu amb un mortal, de les caceres, dels combats de romans amb bàrbars, i de les garlandes, estrígils i Victòries alades, sovint acompanyant el retrat del difunt.

¹**sard** [*Diplodus sargus*, família dels espàrids] *ICT* Peix de l'ordre dels *perciformes*, de cos alt i comprimit, de 20 a 30 cm de longitud, amb 8 dents incisives a cada mandíbula i dents laterals visibles, arrodonides, formant diverses fileres. És de color gris argentat, amb bandes brunes longitudinals sobre els flancs i una ampla banda transversal negra sobre la cua, eventualment estesa també sobre les aletes dorsal i anal i amb les aletes pelvianes negres. És comú a la Mediterrània i habita a les aigües poc profundes o prop de la desembocadura dels rius. És omnívor i de carn comestible.

²**sard** **1** *LING* Llengua romànica, particularment arcaica, testimoni, segons la majoria d'estudiosos, de la llatinitat d'Àfrica, que ocupa un lloc propi entre la Romània oriental i l'occidental. És parlada per prop d'un milió d'individus. Comprèn els següents dialectes: el *sasserès* el *gal-lurès* (amb afinitats corses) al N, el *logudorès* el *nuorès* (el més arcaic) al centre, i el *campidanès* (amb connexions amb el sici-lià) al S. En relació amb els dialectes italians, presenta dificultats en la comprensió a causa de les assimilacions consonànriques, la morfologia, la sintaxi arcaica i la manca d'una norma rectora. Posseeix una base lingüística llatina, on s'havien incrustat alguns elements del substrat púnic i grec; aquella base fou acrescuda amb altres aportacions germàniques, aràbigues, especialment catalanes i castellanes i darrerament italianes. **2** **art sard** *ART* Art desenvolupat a Sardenya. A l'edat mitjana i el Renaixement hi ha manifestes influències foranes. Diversos temples sards denoten tendències toscanes, llombardes, etc. La cultura catalana (des del s XIV) marcà un solc profund en l'art illenc. El gòtic català és apreciable als temples de Càller i l'Alguer, en especial. La contribució pictòrica catalana engegà la pintura sarda: al s XV Joan Mates, Joan Figuera, Rafael Tomàs, Miquel Nadal i potser Ramon de Mur produïren retaules per a l'illa. El primer pintor sard de cert relleu és Joan Maru (retaule major d'Àrdara, 1515; *Sant Diaca*, de Sàsser); hi ha també A.Lusso i el mestre d'Ozieri, que sembla que inspirà Llorenç Cavarò, primera anella de la cadena de pintors sards; Antíoc Mainas és vist com el quart representant de l'escola d'Estampax (barri callerès on els Cavarò tenien el taller). Posteriorment l'eufòria pictòrica local és reemplaçada per l'actuació napolitana, florentina o genovesa. Els models escultòrics catalans deixen varies representacions; cal destacar el *Crist* d'Oristany (temple de Sant Francesc). La influència catalana —i després castellana— és sensible en l'arquitectura a Sàsser, l'Alguer, Pàdria, Macomer, Làconi, Sanluri, Esglésies, Càller, Pèrfugas, Sédini, etc. El Renaixement italià hi passà força desapercebut i en general el patró artístic continuà procedint de la Península Ibèrica; la nova façana de la seu de Sàsser (1691) és típica del barroc colonial castellà. El primer escultor sard notable és Joan Antoni Lonis, de Senorbí, d'obra —amb influència napolitana— posterior al domini castellà. Un nou desvetllament artístic es produí en temps dels Savoia amb l'escultor A.Galassi i el pintor Marghinotti (1798-1865). En el camp de l'argenteria l'obra cabdal de Sardenya és la gran creu processional (s XV) de la seu de Càller. **3** **literatura sarda** *LIT* Literatura conreada en llengua sarda. Lligada a les diverses sorts polítiques que han subjectat Sardenya a diverses colonitzacions, és escassa. Dels ss XI-XIV, de relativa independència política, resten nombrosos documents de caire jurídic, interessants des del punt de vista lingüístic. Successivament hom escriví en català o en castellà, fins i tot després de passar a dependre del Piemont i fins el 1760. Al s XVI Gero-

lamo Araolla fou important el seu intent de crear un sard il·lustre. Al final del s XVIII Matteo Madao, Gian Pietro Cubeddu i Gavino Pes escrivien encara rimes, sovint amb un rerefons mitològic. Al s XVIII pertanyen també alguns poetes satírics: Pietro Pisurzi, E.Luigi Pintore i, finalment, Francesco Ignazio Mannu, autor del conegut i encara molt cantat *Innu de su patriotu sardu contra a sos feudatarios*, en sosteniment de la lluita antipiemontesa dels angevins (1794-96). Al s XIX trobem poetes d'una inspiració més sincera i popular: Paolo Mossa, Melchiorre Murenu, Peppino Mereu, Pompeo Calvia i, sobretot, Montanaru (pseudònim d'Antioco Casula). Al s XX, en què hom abandona en massa el sard escrit en benefici de l'italià, hom pot destacar noms com Salvatore Casu, Angelo Dettori, Pietro Casu, etc, que escriuen poesia en sard. Sobre-surten també les obres teatrals, de caire còmic, d'Efisio Melis. Actualment el desenvolupament escrit és confiat a periòdics polítics, com “Su Populu Sardu” i altres.

Sardà i Dexeus, Joan (Barcelona 1910 — 1995) Economista. Des del 1939 combinà la docència, la investigació i la participació en l’elaboració de la política econòmica. Durant la guerra civil col·laborà com a expert en qüestions monetàries a la Comissaria de Banca, Borsa i Estalvi. A Venèçuela, fou professor a la universitat de Caracas i assessor del banc central d’aquell país. Aquest càrrec el posà en contacte amb alts tècnics del Fons Monetari Internacional i del Banc Mundial (1953-56). Professor de la Universidad Complutense de Madrid (1960) i de l’Autònoma de Barcelona (1970) fou president de la Comissió per a l’estudi del mercat de valors (1977) i membre del consell general del Banco de España (1978). Escriví, entre d’altres, els llibres *El equilibrio monetario internacional* (1943), *La fluctuación de la economía española en els s XX* (1948), *El sistema financiero español* (1964), *La crisis monetaria internacional* (1968) i *La economía de Cataluña, hoy* (1983). Medalla d’Or de la Generalitat (1988), medalla al mèrit científic de l’Ajuntament de Barcelona (1993) i Premi Jaume I d’Economia (1994).

Sardà i Lloret, Joan (Sant Quintí de Mediona 1851 — Barcelona 1898) Crític literari. Traductor d’Horaci, Marcial, Victor Hugo i Leopardi, assenyalà en la poesia catalana un procés cap al classicisme, que realitzà en els pocs poemes que compongué, especialment a *Ardua sentença* (1880). La seva activitat crítica, iniciada dins aquest moviment a “La Renaixença” el 1871, evolucionà cap al realisme en les seves col·laboracions a “L’Avenç”, “La Il·lustració Catalana”, “La España Regional” i “La España Moderna”, entre d’altres revistes, i al diari “La Vanguardia”. La traducció i el pròleg a *Nabab* d’Alphonse Daudet, el 1882, representaren l’acceptació del naturalisme, del qual valorava més els aspectes literaris que els científicistes.

Sardà i Salvany, Fèlix (Sabadell 1844 — 1916) Eclesiàstic i apologeta. Ordenat de sacerdot (1865), es llicencià en filosofia i lletres. Escriví, des del 1869, milers d’articles i uns dos-cents opuscles —en català i castellà— volent orientar popularment sobre problemes socials i religiosos. Llançà campanyes, de ressò a tot Espanya, contra la francmaçoneria, l’espiritisme, el protestantisme, l’anarquisme, el naturalisme, la Solidaritat Catalana, etc, bo i defensant la *unitat catòlica*. Publicà *Apostolado seglar* (1885), molt reeditat, i *Año sacro* (1884). Tanmateix, la seva obra fonamental i discutida molts anys fou *El liberalismo es pecado* (1884), la polèmica entorn de la qual prengué una dimensió europea. Es convertí en el programa doctrinal del partit carlí, contra el liberalisme que era la base de la política de la Restauració. La bel·ligerància sectària i injuriosa que practicava prengué el nom d’integrisme. L’obra assolí un èxit sorollós i ha estat reeditada fins avui.

Sardà i Tàmaro, Rosa Maria (Barcelona 1941) Actriu. S’incorporà al teatre professional amb *El Knack o qui no té grapa no endrapa* (1969), d’Ann Jellicoe. A partir d’aquest moment foren remarcables les seves intervencions a *Roses roges per a mi* (1976), de Sean O’Casey, i *Esperando a Godot* (1978), de Samuel Beckett. El 1979 estrenà dues obres de J.M.Benet i Jorner, *Quan la ràdio parlava de Franco* i *Descripció*

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

Ballada de sardanes a Torroella de Montgrí

d'un paisatge i protagonitzà, sola, l'espectacle *Rosa i Maria. El balcó* (1980), de Jean Genet, *Duet per a un sol violí* (1982), de Tom Kempinski, *Madre Coraje y sus hijos* (1986) de Bertolt Brecht, etc. Ha actuat sovint a la televisió i al cinema.

sardana *FOLK* Dansa popular catalana. La componen dues parts, l’una dita *curts*, variable de divuit a quaranta compassos, i l’altra *llargs*, de cinquanta-cinc a vuitanta-cinc habitualment. Ambdues parts són anomenades *tirada*. És de rigor en la sardana un *preludi* de flabiol; el mateix instrument fa el *contrapunt* a l’inici de la cinquena i de la sisena tirades de llargs. Els balladors, agafades les mans i formant rotllana, de cara al centre, movent-se de costat, marquen puntejant amb els peus els compassos de la música. Cada compàs és un punt o pas que cal fer. Pel damunt de la mecànica dels punts, els balladors han de saber *comptar* i *repartir*: primer, cal que coneguin el nombre de curts i de llargs que comprèn la sardana que s’executa, a fi d’acabar amb els peus junts exactament cada tirada; en segon lloc, s’ha de calcular el repartiment. Acabada la sardana, amb la sisena tirada de llargs, la cobla toca un acord amb cop sec, a compàs del qual els balladors avancen els braços en direcció al mig de la rotllana en signe de comiat. El testimoni escrit més antic és torbat al temps medieval en el *Llibre Vermell* (s XIV), que descriu els romeus a Montserrat ballant el “ball rodó”. Les primeres citacions documentades on apareix el nom de *sardana* són de la segona meitat del s XVI. És en arribar al segon terç del s XIX que hom coneix les fites del procés que segueix la sardana. **Pep Ventura** s’estrenà com a músic coblaire (1837); a ell és degut l’encertat ajustament d’instruments que s’ha consagrat: flabiol i tamborí, dos tibles, dos tenors, dues trompetes, un trombó, dos fiscorns i contrabaix. També dignificà el repertori de la cobla amb l’insòlit recull del folklore i l’aplicació i difusió consegüent per mitjà de les seves partitures. Contemporani seu i competent ballaire fou Miquel Pardàs, que publicà el 1850 a Figueres el primer *Mètode per a aprendre a ballar sardanes llargues*. El nombre de cobles augmentaren i, en arribar a la plenitud del darrer quart del s XIX, s’iniciaren conjunts harmònics destacats com La Principal de la Bisbal, La Lira, de Torroella de Montgrí, o la Principal de Peralada. La peculiaritat musical i la curiositat coreogràfica donaven a la sardana un segell de catalanitat, i la previsió governamental cuità a limitar la plètora sardanística a les comarques originàries. Les cobles no acudiren a Barcelona fins el 1872, amb motiu de les festes de la Mercè, aprofitant un clima polític obert sota el regnat d’Amadeu I. El proselitisme sardanista al cap i casal seria promogut entre el 1895 i el 1905 per empordanesos residents a la ciutat. Un doble certamen de colles i de sardanistes a Barcelona, el 1902, arran de la victòria electoral del catalanisme, exaltava les valors de la música i de la dansa; des d’aleshores, a partir dels orfeons i les entitats polítiques i patriòtiques, la capital féu de trampolí per a dur la sardana a les altres comarques.

Sardenya [*nom oficial en sard: Sardíña; it: Sardegna*] Illa de la Mediterrània, la segona d’aquesta mar per la seva superfície, que forma part de l’estat italià (24 090 km²; 1 657 357 h [1993]). La capital és Càller. Constitueix una regió amb estatut especial dins l’estat italià.

LA GEOGRAFIA

Geològicament, Sardenya constitueix un fragment del sòcol hercinià tallat per nombroses falles. No presenta unitat orogràfica, no té veritables serralades i les formes dominants del relleu són les tabulars. El massís més important és el Gennargentu, que té la major altitud de l’illa, amb la Punta la Marmora (1 834 m). El SW de l’illa és ocupat pel grup muntanyós de l’Iglesiente, el més fragmentat i ric en minerals. El Campidano és la major plana de l’illa i constitueix un antic braç de mar entre els golfs de Càller i Oristany. Al N, els relleus, que tenen una direcció NE-SW, ofereixen una alternança d’altiplans i escarpaments; el grup més important és la serralada de la Marghine i, tocant a la costa, el mont Ferru, el major aparell volcànic de l’illa. La costa és en general abrupta i escarpada. La situació de Sardenya fa que el seu clima sigui mediterrani, amb pluges molt irregulars. La vegetació natural és formada per la màquia, que cobreix grans extensions, i el bosc d’alzines i roures, als vessants de la muntanya del centre. La xarxa hidrogràfica és formada principalment pel Flumendosa (182 km), el Tirso i el Coghinas. És un dels territoris menys poblats de l’estat italià a causa en bona part de les condicions geogràfiques desfavorables. La població és eminentment rural i la zona més poblada és la plana del Campidano. L’agricultura, riquesa tradicional de l’illa juntament amb la ramaderia, produeix principalment blat, hortalisses, vinya, oliveres i fruiters. Hi té molta importància la ramaderia, sobretot l’ovina, de la qual és la primera regió italiana. L’activitat industrial és gairebé inexistent, però la presència de jaciments de plom, zinc, pirites de ferro i carbó, sobretot a la regió de l’Iglesiente, ha donat origen a una indústria siderometal·lúrgica, situada en aquesta zona (Monteponi). També hi ha refineries de petroli i complexos petroleoquímics. Destaca el creixement del turisme, especialment a la costa.

LA HISTÒRIA

Dels orígens a l’expansió catalana

Els vestigis més antics corresponen a l’època neolítica, però no és fins a les primeres edats dels metalls que apareixen grups culturals ben definits. Cap a l’edat del bronze s’hi manifesten els fonaments d’allò que serà, des de vers l’any 1000 aC, la civilització nuràghica, típica de Sardenya, que es manté fins a la romanització. Es caracteritza pels poblats fortificats, amb grans torres de defensa, dites *nuraghi*, l’ús normal del ferro i l’art de les petites figures de bronze. Durant el s VII els fenicis hi crearen els primers centres urbans: Nora, Sulcis, Tharros, Caralis (Càller), etc. Partint d’aquestes mateixes ciutats fenícies, al s VI aC, els cartaginesos empenqueren la conquesta de l’illa. Després de la primera guerra Púnica (238 aC), els romans iniciaren una guerra per ocupar Sardenya que durà 124 anys. A la fi, dues terceres parts de l’illa passaren al domini romà. No fou així per al centre de l’illa (l’actual Barbagia), mai no sotmès, on els sards mantingueren llur estructura social i llurs costums. Durant el període de decadència de l’Imperi, Sardenya fou primer envaïda pels vàndals (458) i, posteriorment, pels bizantins (534), que hagueren de reconèixer la independència de la Barbagia. Al s VIII l’illa esdevingué independent de fet sota l’autoritat d’un jutge resident a Càller, que exercia el seu poder sobre tot el territori de Sardenya. Al mateix segle començaren les incursions dels musulmans, però no reeixiren a implantar-s’hi. Quant a l’organització política interna de l’illa, ben aviat sorgiren tres altres jutjats: Arborea, Torres i la Gal·lura. Fou a partir d’aleshores, que les diverses potències començaren a cobejar-la. El 1015 els sarraïns desembarcaren a l’illa, ocuparen el Campidano i desbarataren l’exèrcit sard. Obligats els sards a federar-se amb pisans i genovesos per fer front als musulmans i vèncer-los (1016), es veieren immersits en lluites entre ambdues repúbliques marineres per dominar Sardenya econòmicament. La pau del 1087 assignà Còrsega a Gènova i Sardenya a Pisa. L’interès acarnissat per Sardenya provenia del fet que era molt rica en primeres matèries per a poder saquejar i un mercat òptim per als productes italians, sobretot tèxtils. Altres esdeveniments, però, influïren aviat en la situació política sarda. Els catalans, en plena expansió mediterrània després de llur desfeta a Occitània, ocuparen Sicília.

Sardenya sota les corones catalano-aragone-sa i castellana

El papa Bonifaci VIII donà la investidura de Sardenya a Jaume II de Catalunya-Aragó en canvi de renunciar a Sicília (1297). Els catalans desembarcaren a Sar-denya el 1323, i els oficials reials s’encar-regaren de l’administració de l’illa i del govern de les ciutats. Ben aviat començaren les rebel·lions, que foren durament reprimides (1324, 1325 i 1329). Sota els reis catalano-aragonesos, Sardenya formà un regne autònom, unit als altres regnes de la corona pels llaços de subjecció a un sobirà comú. Entre el rei Pere III i els jut-ges de Sardenya, les rebel·lions i les lluites sovintejaren. Començà així la guerra sarda d’independència contra els catala-no-aragonesos. Per la pau de Sanluri (1355), Marià IV d’Arborea obtingué l’autonomia per al jutjat i aconseguí de vèncer els catalans (1369), als quals no-més restava Càller i l’Alguer. Mort Ma-rià, víctima d’una epidèmia (1376), el seu fill Hug III d’Arborea es titulà senyor de Sardenya. En morir Hug en una conjura (1383), el succeí la seva germana Elionor I d’Arborea, la qual envià a la cort el seu marit Brancaleó per tal d’oferir al rei la submissió de l’illa (1384). La mort del rei (1387) deixà sense concloure un primer tractat de pau, acabat pel rei Joan I (1388), amb avantatges per a Elionor. El rei Martí I practicà una política de distensió, fins que en morir Elionor (1404) i el seu segon fill foren represes les lluites per la succe-sió del jutjat, que recaigué en el vescomte Guillem II de Narbona. Els catalans derro-taren els sardo-arboresos a Sanluri (1409), però fou Alfons IV qui acabà la reconques-ta (1420), convocà un parlament (1421) i reorganitzà l’administració. Se’n seguí un període aparentment pacífic, fins que el 1470 els sards reprengueren la lluita. A la batalla d’Uras triomfà el jutge Leonard II (1470), però fou finalment vençut a Macomer (1478) i conduït a Xàtiva, on morí (1494). Els seus títols passaren a la corona castellana. Sardenya hi romangué subjecta i la resistència armada dels sards als catalans s’acabà per sempre. S’hi esten-gué el sistema feudal de conquesta sota el govern regular d’un virrei. Foren expul-sats els jueus (1492) i establerta la inquisi-ció. La unió de la corona catalano-arago-nesa amb la de Castella suposà per a la Sardenya recentment pacificada el princi-pi d’un procés de castellanització. Ferran II de Catalunya-Aragó nomenà virrei de Sardenya, per primer cop, un castellà (Íñigo López de Mendoza) i unificà la le-gislació que separava fins aleshores sards i catalans (1494). L’illa sofrí les conse-qüències de les guerres de Carles V amb el saqueig de Sàsser per part dels francesos (1527). La castellanització avançà durant el regnat de Felip II, si bé la documentació oficial continuà essent redactada mayo-ritàriament en català fins al s XVIII. Els principals virreis d’aquest període foren Jeroni d’Aragall (diversos cops interí: 1549-51, 1556, 1561-62 i 1577-78) i Àl-varo de Madrigal (1556-61 i 1562-69), que féu reforçar les fortificacions de Càller i l’Alguer i construí el castell nou de Sàs-ser. Felip III creà les universitats de Sàsser (1617) i de Càller (1620, inaugurada el 1626). L’època de Felip IV es caracteritzà per la darrera gran epidèmia de pesta (1652-56) i per la penúria econòmica, que provocà avalots a Càller. Les tensions aug-mentaren amb el curs dels anys, esclata-ren durant la minoritat de Carles i culmi-naren amb l’assassinat del virrei Manuel Sarmiento de los Cobos. El nou virrei, Francesco di Tutavilla, exercí una dura repressió, que obligà a exiliar-se els nobles i eclesiàstics que considerà suspectes. Durant la resta del s XVII Sardenya es debaté en una profunda crisi econòmica, damunt la qual gravitaven les contínues despeses militars que comportaren les guerres intermitents de Carles II contra França, que feien témer una invasió de l’illa. Entre els virreis més destacats d’aquesta etapa figuren Antonio López de Ayalá i Velasco (1682-87) i Luis Moscoso Ossorio (1690-96). En arribar la dinastia dels Borbó, la població es dividí en dos bàndols: el filipista i l’austriacista. Durant la guerra de Successió l’illa romangué en l’obediència a Felip V fins que, el 1708, la presència de la flota anglo-holandesa determinà el triomf de la causa del rei-arxiduc Carles III. L’illa restà en poder de Carles a la fi de la guerra pel tractat d’Útrecht (1713), però Felip V volgué reconquerir, entre altres territoris, el de l’illa de Sardenya: el 1717 féu assetjar

Càller i la caiguda de la capital determinà en pocs dies la de la resta de l’illa. Però, en virtut del tractat de Londres, Sardenya passà a poder de Víctor Manuel II de Sa-voia (I de Sardenya), en canvi de l’illa de Sicília, que passà a l’emperador.

De la dependència piemontesa a l'autono-mia regional

Els piemontesos s’afanyaren a explotar d’alguna manera la nova colònia. L’única manera de treure’n profit fou imposar taxes cada vegada més pesants. Hom hi exercia, doncs, un doble poder: político-fiscal per part dels piemontesos, econò-mic per part dels feudataris, gairebé tots espanyols. El resultat d’aquesta situació fou la formació de tres corrents polítics antipiemontesos: un de format pels no-bles locals, de caire antifiscal; un altre de pagesos i pastors, antifeudal; i un tercer format per la burgesia mercantil i intel-lectual, jacobí, republicà o amb un cert independentisme. Els francesos hi desem-barcaren sovint entre el 1792 i el 1793, però foren repel·lits. Poc després, els pie-montesos dissolgueren els *istamentos* ar-ran de les seves peticions per assolir una major autonomia política. Com a reacció, els sards expulsaren de l’illa el virrei i tots els funcionaris piemontesos (1794). Men-trestant els camperols i pobles sencers del nord de l’illa s’havien insurgit contra els feudataris, al qual se’ls uní el cap del par-tit jacobí, Giovanni Maria Angioi. Al davant dels camperols, conquerí Sàsser (1796) i marxà a la conquesta de Càller, on els *istamentos*, impressionats pel caire radical dels esdeveniments, s’uniren als piemontesos i frustraren els intents dels insurrectes, durament reprimits. El 1812 hi hagué el darrer intent insurreccional antipiemontès a Càller, també frustrat. A partir d’aquesta època, els piemontesos afavoriren els ja rics propietaris i reforça-ren el poder colonial, però es desenvolupà una reacció popular en defensa dels orde-naments i dels costums reprimits pel colo-nialisme. El 1836 s’abolí el règim feudal; els terrenys passaren a l’estat i, després, novament a privats. Amb tot, la privatit-zació de la terra no afavorí gens el desen-volupament de l’agricultura; n’accentuà més aviat l’empobriment, per tal com els pastors havien de pagar els drets de pastu-ratge als nous patrons, que eren burgesos sards. Aquests, integrats en els mecanis-mes del poder colonial, afavoriren que el 1861 l’illa entrés a formar part del nou estat italià com a apèndix del Piemont. Després del 1880 la interrupció del co-merç entre Sardenya i França provocà una greu crisi econòmica. Com a conse-qüència, el bandolerisme, únic mitjà de supervivència dels pastors pobres, es prop-agà extraordinàriament fins a la Primera Guerra Mundial, en la qual els sards parti-ciparen en un cos militar a part, la *Brigata Sassari*. Acabada la guerra, la nova cons-ciència i solidaritat madurada al front por-taren a la formació d’una associació d’ex-combatents —nucli del posterior Partito Sardo d’Azione (PSDAZ)— que reivindicà (1919) l’autonomia administrativa, con-cedida finalment el 1948. A partir dels anys setanta es féu més profunda la crítica de l’autonomia dins i fora dels partits. El 1973 nasqué el Movimentu de su Populu Sardu (MPS) i durant uns quants anys el moviment sard estigué un xic apaivagat, fins que a l’inici dels anys vuitanta ressor-gí amb força, capitalitzat en bona part pel PSDAZ.

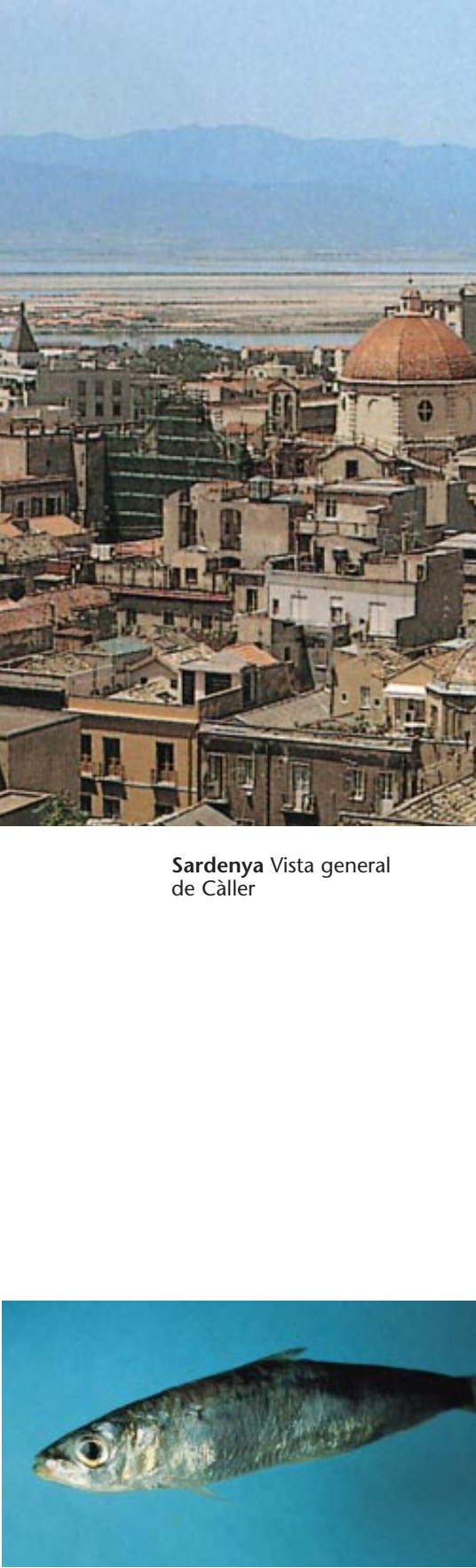
sardina [*Sardina pilchardus*, família dels clupeïds] *ICT* Peix de l'ordre dels *clupeiformes* de 12 a 20 cm de llargada, amb el cos allargat, de costats relativament compri-mits i afilat en el ventre. Té l'aleta dorsal bastant pròxima a l'extrem anterior del cos i l'única anal és bastant pròxima al posterior. La mandíbula inferior és promi-nent. El dors és de color blavós o verd d'oliva i els flancs i el ventre són de color argentat brillant. Habita a les zones costa-neres, a la cubeta occidental de la Me-diterrània, a l'Adriàtica i, sobretot, a l'At-làntic europeu. Llur gran valor nutritiu fa que hom en consumeixi grans quantitats (fresques, en conserva o fumades), i són emprades també en la fabricació de farina i d'oli de peix.

sargantana *zool*. Nom donat a diverses espècies de saures de la família dels *lacèr-tids*, de dimensions inferiors a les dels llangardaixos, que pertanyen a diversos gèneres, com *Lacerta*, *Psammodromus*, *Acanthodactylus*, *Algyroides* i *Podarcis* (sar-gantanes de paret). Les espècies més

importants del gènere *Lacerta* són la sargantana àgil, la comuna, la comuna meridional, la muntanyenca, la vivípara, la balear i la de les Pitiüses. La **sargantana àgil**, d'uns 20 cm de llargada, té una banda dorsal grisa al llarg de tot el cos, voltada a banda i banda per taques fosques amb orles de color blanc o crem, i els costats són d'un color verd lluent en els mascles i gris o terrós en les femelles; habita als Pirineus. La **sargantana comuna septentrional**, d'uns 18-20 cm, és, junta-ment amb la **sargantana comuna**, la més freqüent de les sargantanes dels Països Catalans. Ambdues espècies són molt semblants, d'una coloració molt diversa, el musell punxegut i un collar d'escames molt patent al voltant del coll i escames dorsals molt petites i granuloses. A les illes Balears i a les Pitiüses destaquen les dues espècies endèmiques: la **sargantana balear**, de Mallorca, Menorca i els illots veïns, i la **sargantana de les Pitiüses**, d'Eivissa i Formentera. La **sargantana muntanyenca** ateny fins a 23 cm de longitud total, té la cua molt allargada i amb anells estrets i amples alternats, el dors és de color d'oliva i els costats són d'un color fosc de fons amb taques irregulars; habita a llocs pedregosos dels Pirineus i a Galícia, Astúries i el Massís Central. La **sarganta-na vivípara** ateny uns 15 cm de llargada i és de color fosc, amb una línia dorsal i dues de laterals també fosques, i el ventre de color ataronjat o vermellós, esquitxat de negre en els mascles i groc o ataronjat clar en les femelles; habita als Pirineus i a la serralada Cantàbrica en torberes i prats humits. El representant més important del gènere *Psammodromus* és la **sarganta-na corredora** o **de prat**, d'uns 13 cm de llargada, caracteritzada pel fet de presen-tar les escames imbricades i el cos, de color verd terrós, proveït de bandes longi-tudinals dorsals, blanques o grogues vol-tades d'un color fosc, que van des de la nuca fins a la cua, i tres bandes més a cada costat; habita als sorrals litorals. La **sar-gantana dels sorrals**, d'uns 18-20 cm, es caracteritza pel fet de presentar les esca-mes inferiors dels dits molt sortints, for-mant com una vora serrada; habita als sorrals del litoral mediterrani de la Penín-sula Ibèrica. La **sargantana de Valverde**, d'uns 12-13 cm de llargada, endèmica a la Península Ibèrica, habita solament a la serra de Cazorla.

Sarmiento, Domingo Faustino (San Juan 1811 — Asunción 1888) Polític i escriptor argentí. S'enfrontà a la dictadura de Rosas i hagué d'exiliar-se a Xile. Escriptor romàntic, el 1845 publicà el seu assaig novel·la *Facundo. Civilización y Barbarie*. Viatjà pels EUA i per Europa. Havent tornat a l'Argentina, publicà *Mi defensa* i *Recuerdos de provincia*, una de les millors obres de la narrativa argentina. Assistí a la caiguda de Rosas, la qual explicà en la seva *Campaña del Ejército Grande* (1852). Després d'un nou sojorn a Xile (1852-55), començà la seva carrera política. Fou governador de Buenos Aires i ministre del govern provincial, governador de San Juan, ministre d'estat (1860) i ambaixador a Washington. El 1868 fou elegit presi-dent de la república; liquidà la guerra del

sardina

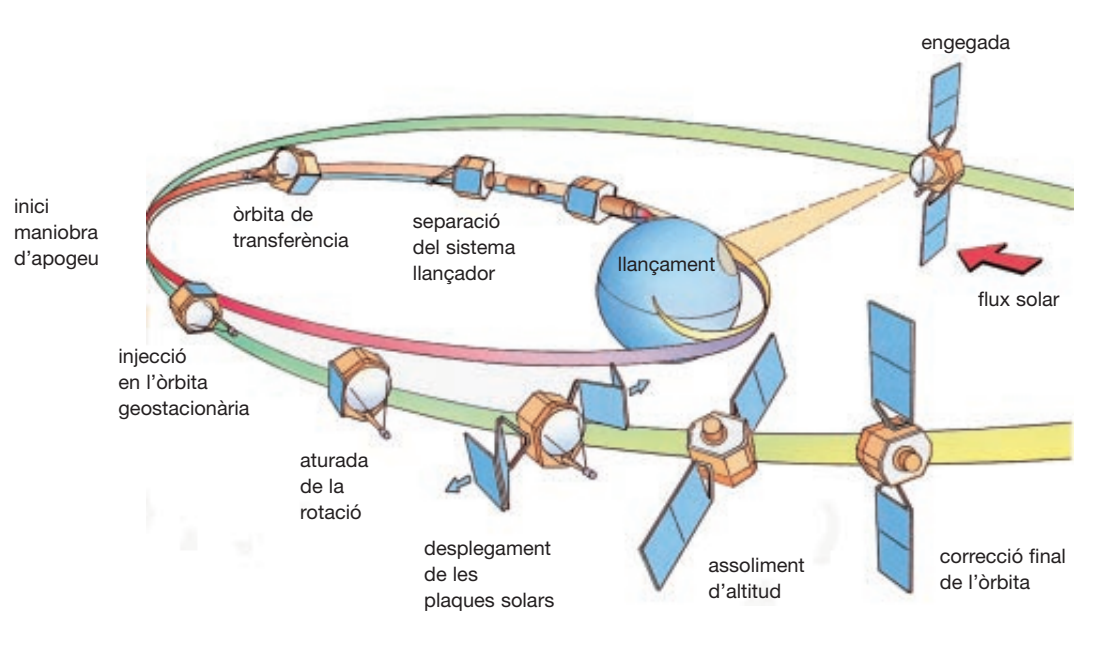
Domingo Faustino Sarmiento

Paraguai i es distingí com a impulsor de l'ensenyament.

Sarsanedas i Vives, Jordi (Barcelona 1924) Escriptor. És redactor en cap des del 1964 de la revista “Serra d’Or”. Traduí Vercors i Salinger, i féu versions franceses de poemes de Salvador Espriu i de Miquel Martí i Pol. Participà en la represa cultural de la postguerra: redactor d’“Ariel” (1947-51), publicà clandestinament el seu primer llibre de poemes, *A trenc de sorra* (1948). Com a poeta és autor, a més, de *La Rambla de les Flors* (1955), *Algunes preguntes, algunes respostes* (1956), *Postals d’Itàlia* (1965), *Uns quants poemes inèdits* (1980-90), recollits tots ells en el volum *Fins a un cert punt (poesia 1945-1989)* (1989, Lletra d’Or de 1990), que inclou també els reculls *Uns quants poemes inèdits* (1980-90) i *Envits i contracops* (1987-89). Amb el llibre *Mites* (1954) s’erigí en la primera revelació de la contística de la postguerra, que inclou, també, *Plou i fa sol* (1959), *El balcó* (1969), *Un diumenge a Clarena i altres narracions* (1981) i *De Famagusta a Antofagasta* (1994). Ha conreat també el conte infantil i la novel·la (*La noia a la sorra*, 1981, premi Josep Pla). Ha escrit també treballs crítics, proses i articles. Des del 1983 és president de la secció catalana del PEN Club i, des del 1988, degà de la Institució de les Lletres Catalanes. El 1994 fou guardonat amb el Premi d’Honor de les Lletres Catalanes.

sarsuela *MÚS* Obra teatral hispànica formada per parts declamades i parts cantades, de manera similar a l'*opéra-comique* francesa o al *singspiel* alemany. Apareix al s XVII, en què rebé el nom pel fet de representar-la en un lloc d'esbargiment reial (la Zarzuela). Algunes de les primeres sarsueles eren amb texts de Calderón de la Barca i música de Juan Hidalgo. Més tard es destacaren les de Juan B.Diamante i, a l'inici del s XVIII, de J.Cañizares, amb compositors cada cop més influïts per l'òpera italiana. Desapareguda virtualment la sarsuela cap al 1770 (substituïda per la *tonadilla*), fou restaurada per diversos autors, decantats aviat al folklorisme. Alhora se separava la *zarzuela grande* del més breu i superficial *género chico*, pròxim a l'opereta i fins i tot a la revista. Hi hagué, però, autors molt destacats en ambdós camps. Als Països Catalans la sarsuela fou cultivada ja a la darrerria del s XVII, especialment a Barcelona i València. Malgrat la decadència del gènere, durant el s XVIII es destacaren Carles Julians, a Palma de Mallorca (*Venus y Adonis* , 1739), i Joan Baptista Colomés, a València (*Débora y Barne*, 1751). Els compositors catalans Lluís Misón i Pau Esteve compongueren sarsueles de gran qualitat i influïren en l'evolució del gènere. Al s XIX els compositors catalans col·laboraren en el renaixement del gènere, bé que la producció important no s'esdevé fins al darrer terç del segle. Gabriel Balart es destacà amb *Amor y arte* (1868), i Pere Miquel Marquès compongué sarsueles d'un èxit extraordinari. A la darrerria del segle, Ruperto Chapí y Lorente inicià, amb *La tempestad* (1882), una sèrie d'obres d'una gran personalitat, com *El rey que rabió* (1891) i *La revoltosa* (1897). Aquests anys esdevingueren freqüents les sarsueles basades en texts en català; entre les més celebrades figuraren *El somni de la innocència* (1895), d'Urbà Fando, les de Cosme Ribera i, ja al s XX, les de Rafael Martínez i Valls. Més difusió assoliren, però, les d'Amadeu Vives, que han restat al repertori de l'estat espanyol i de l'Amèrica del Sud, especialment *Maruxa* (1914), *Bohemios* (1920) i *Doña Francisquita* (1923).

Sartre, Jean-Paul (París 1905 — 1980) Filòsof i escriptor francès. Professor de filosofia (1931-39); estudià a Berlín (1933-34) Husserl i Heidegger, publicà diversos assaigs filosòfics i es donà a conèixer sobretot per la novel·la *La nausée* (1938) i el conjunt de narracions *Le mur* (1937 i 1939), les implicacions metafísiques de les quals obres explicità a *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique* (1943), expressió cabdal de la filosofia (existencialisme ateu) del que hom ha anomenat “el primer Sartre”. L'existencialisme de Sartre parteix d'una comprensió fenomenològica de la consciència, entesa com aquella dimensió del real que es caracteritza per una essencial llibertat. Aquesta comprensió de la consciència com a llibertat absoluta, com a existència prèvia a tota essència, impedeix qualsevol intent de determinar prescripcions morals, però Sartre insistí en diverses de les seves obres literà-

Esquema de les diferents fases de la satel·lització d'un satèl·lit

inici maniobra d'apogeu

Jean-Paul Sartre

Egipte, sota Cosroes II de Pèrsia, portaren l'imperi Persa a la màxima expansió, ben efímera, però, puix que Heraclí el sotmeté aviat a tutela, un cop vençut i assassinat Cosroes (628). El darrer sassànida, Yazd-gard III (632-651), veié com queien sota els àrabs Selèucia i Ctesifont (637) i els seus exèrcits eren derrotats a Nehavend (642). Assassinat (651), els seus descendents es refugiaren a la Xina.

satèl·lit *ASTR* **1** Cos celest que gira al voltant d'un altre, especialment d'un **plane·ta**, i que generalment és molt més petit que aquest. Els satèl·lits són, en relació amb els planetes, el que aquests són en relació amb el Sol; així, alguns planetes, amb llur seguici de satèl·lits, constitueixen sistemes semblants al solar, però de dimensions molt menors. Bé que la Terra és acompanyada per un astre, la Lluna, les dimensions d'aquesta són comparables a les seves, i per tant, en lloc d'un planeta i el seu satèl·lit, més aviat cal considerar-les com un sistema constituït per dos planetes que giren junts. Considerant les característiques de llurs òrbites, els satèl·lits poden ésser classificats en dos grans grups: els *regulars* i els *irregulars*. Al primer tipus pertanyen els satèl·lits que es mouen al voltant de llur planeta en sentit directe —d'W a E— seguint òrbites quasi circulars, les quals estan poc inclinades respecte a l'equador del planeta. Al segon tipus pertanyen els satèl·lits que es traslladen al voltant de llur planeta seguint òrbites que són el·lipses molt excèntriques, les quals generalment estan molt inclinades sobre l'equador del planeta. A més, el moviment d'aquests satèl·lits sobre llur òrbita sol ésser en sentit retrògrad, és a dir, d'E a W. Hom ha observat que els satèl·lits més grans del sistema solar tenen formes aproximadament esfèriques, mentre que els més petits, i molt especialment els irregulars, tenen formes el·lipsoïdals o fins i tot menys regulars. Respecte a l'origen, hom pensa que els satèl·lits regulars s'originaren al voltant dels planetes a partir de la nebulosa primitiva, d'una manera semblant a com ho feren els planetes al voltant del Sol. En canvi, els irregulars aparegueren més tard i foren el resultat de la captura del planeta principal de certs asteroides que s'hi aproximaren massa.
2 satèl·lit artificial Giny que descriu una òrbita al voltant d'un planeta o, per extensió, al voltant d'un satèl·lit. La col·locació en òrbita d'un satèl·lit és assolida en diverses fases. La primera, anomenada *llançament*, consisteix a portar el giny fins a una certa altitud, generalment fora de l'atmosfera terrestre, tot conferint-li una determinada velocitat. Aquest llançament és aconseguit gràcies a un sistema llançador que pot ésser un *coet llançador* o bé una *llançadora espacial*. Tanmateix, l'òrbita en què el col·loca el sistema llançador no és la definitiva, sinó tan sols una *òrbita de transferència* a partir de la qual el sistema ha d'ésser impel·lit cap a l'òrbita i el punt exacte definitius que hom ha calculat. Un cop situat en aquest punt, hom el posa en configuració operativa mitjançant el *telecomandament* des dels centres de seguiment terrestres. Alhora, el satèl·lit comença a trametre senyals de *telemesura* que fan possible de comprovar el bon funcionament del sistema. Les òrbites que descriuen els satèl·lits artificials són sotmeses a pertorbacions causades per la no-homogeneïtat i la no-esfericitat de la Terra, com també per l'acció d'altres forces a més de la gravetat terrestre, com són ara l'atracció solar o lunar o la pressió de radiació exercida per la radiació solar. Per aquesta raó, el satèl·lit ha de disposar d'un sistema propulsor que permeti de corregir en vol la trajectòria tot estabilitzant-lo en l'òrbita correcta. Segons les finalitats concretes que hagi de complir un determinat satèl·lit, hom pot satel·litzar-lo en diverses menes d'òrbites. L'*òrbita baixa* és una òrbita de baixa altitud (≦ 1 000 km) i és emprada, generalment, per a l'observació de la Terra. L'*òrbita polar* té una inclinació de 90°, és a dir, tal que creua els pols terrestres. L'*òrbita geosíncronica* és aquella en què el satèl·lit té un període de rotació al voltant de la Terra igual al període de rotació de la Terra al voltant del seu eix (23 h 56 min 4,1 s). En el cas concret que aquesta òrbita sigui circular, estigui en el pla equatorial i sigui recorreguda en sentit directe, el satèl·lit roman fix sobre un punt determinant de la superfície terrestre (*òrbita geostacionària*), especialment emprada pels satèl·lits de telecomunicacions. L'*òrbita heliosíncronica* és aquella en

què la precessió del pla orbital és tal que aquest manté una posició fixa respecte al Sol. Aquest fet fa que, quan el satèl·lit passa per la vertical d'un punt de la Terra, passa sempre a la mateixa hora solar. Pel que fa a llur finalitat o missió, els satèl·lits artificials poden ésser classificats en *satèl·lits de telecomunicacions*, *satèl·lits de radio-navegació*, *satèl·lits d'observació de la Terra* i *satèl·lits científics*. Quan algun d'aquests tipus és emprat amb finalitats militars, hom parla de *satèl·lit militar*. Actualment hom controla uns 7 000 objectes en òrbita al voltant de la Terra, dels quals només un centenar són satèl·lits en actiu i els altres són restes de satèl·lits i naus, descomposts pel transcurs del temps i pel fregament amb les capes atmosfèriques.

Satie, Erik Alfred Leslie (Honfleur 1866 — París 1925) Compositor francès. En la seva primera etapa de creació compongué *3 Sarabandes* (1887), *Gymnopédies* (1888), *Trois Gnosiennes* (1890) i *La Missa dels pobres* (1895). Cap al 1900 compongué algunes cançons de cafè concert i tot d'òperes pianístiques de títols insòlits. En una segona etapa, molt més sòbria, escriví el drama *Socrate* (1916), *Le Piège de Méduse*, comèdia lírica en un acte (1913), la pantomima *Jack in the Box* (1917) i el ballet *Parade* (1917). Poc abans de morir compongué, juntament amb Francis Picabia, el ballet *Relâche* (1924).

sàtir *MIT* En el món grecoromà, semi-déu silvestre que, generalment, habitava en els boscs, juntament amb les nimfes. Molt semblants als silens i sovint anomenats amb aquest nom, els sàtirs grecs —d’aspecte semianimalesc, amb banyes i cames de boc i amb unglots— eren sensuals, agressius i, fins i tot, vils i pertanyen a aquell conjunt d’éssers que, en les més diverses mitologies, són considerats com a “dimonis dels boscs”. Relacionats amb el culte de *Dionís*, durant el s V aC, posteriorment foren assimilats, en llur aspecte exterior, al déu *Pan*. L’art grec arcaic els representà barbats, exhibint un fal·lus enorme, amb fesomia caricatural, tors nu i pilós i potes i cua de cavall. Molt freqüents en l’escultura i en la ceràmica, a partir del s VI aC apareixen en forma més humanitzada. Praxíteles renovà definitivament llur tipologia i presentà els sàtirs com a figures adolescents, tradició que seguí l’art hel·lenístic. Són també freqüents en les pintures d’època hel·lenístico-romana i en els relleus dels sarcòfags.

sàtira *LIT* Composició poètica que posa al descobert i colpeix passions, maneres de viure i comportaments comuns a tota la humanitat, o característics d’una categoria de persones, o d’un sol individu, que contrasten o estan en discordança amb la moral comuna o amb l’ideal ètic de l’escriptor. Com a gènere literari és, segons Quintilià, una innovació de la literatura romana. Apareixen testimoniadess, a la literatura llatina, dues tradicions pràcticament paral·leles del gènere: la sàtira en vers i la sàtira predominantment en prosa. L’iniciador del gènere fou Enni, i el seu consolidador Lucili. Els tres grans representants del gènere poètic tal com ha estat conservat són Hòraci, Persi i Juvenal. L’altra tradició, barreja de prosa i vers, influït per la diatriba cínica grega, té com a mostres més importants l’*Apocolocyntosis* de Sèneca i el fragment que ha pervingut del *Satiricó* de Petroni. A l’edat mitjana, hom assisteix al desenvolupament de la sàtira al·legòrica, que escollí els animals com a tipus representatius del caràcter humà. També fou freqüent la sàtira moral de les diverses classes socials i la sàtira político-religiosa. Completament satírica és la prosa del Boccaccio (*Corbaccio*) i la dels humanistes. Aquesta tradició encara es prolongà amb al·legories grotesques (danses macabres), amb representacions dels diables, com a tipus còmics generadors dels vicis, i, sobretot, amb el mite de la follia. Més tard, la Reforma i les lluites religioses suscitaren una literatura satírica molt abundosa: a Itàlia, amb les obres de Lasca i Arentino, mentre que els comentaris més ardits de les qüestions político-religioses es manifesten a través de les “pasquinades.” No manquen pas els exemples en les altres literatures: T.Nashe, J.Marston i J.Hall, a Anglaterra; Cervantes i Quevedo, en la literatura castellana; Pascal, Molière i La Fontaine, a França, etc. I, així, la tradició satírica es manté a través de les diverses èpoques fins a l’actualitat.

Saturn El sisè dels planetes del sistema solar atenent la seva proximitat al **Sol**. És,

Saturn

però, el segon atenent la massa. L’elevada velocitat de rotació del planeta sobre ell mateix (10 h 14 min) i una densitat molt baixa expliquen que l’aplatament de Saturn sigui molt elevat. Saturn és visible a ull nu com un astre groguenc de primera magnitud. La propietat més espectacular de Saturn és, però, que, vist pel telescopi, presenta un sistema d’anells lluminosos que l’envolten. A part els anells, Saturn té un aspecte molt semblant al de Júpiter i, en concret, presenta també una estructura de bandes paral·leles a l’equador. Saturn és constituït per una esfera sòlida envoltada d’una atmosfera, que presenta, esporàdicament, unes taques brillants d’una certa durada; hom accepta que és composta de H₂, He, CH₄ i NH₃ (en petits cristalls que formen núvols). La temperatura d’aquesta atmosfera oscil·la entre −148°C i −197°C. La part sòlida de Saturn és formada per un nucli de roques de 20 000 km de diàmetre. Al voltant d’aquest nucli hi ha una capa de glaç de 5 000 km de gruix i una altra capa d’hidrogen molecular metàl·lic, també solidificat, de 8 000 km de gruix. D’altra banda, cal assenyalar que Saturn radia a l’espai més energia de la que rep del Sol i hom suposa que aquesta font és l’energia gravitatòria que s’allibera en forma de calor en contreure’s la gran massa del planeta. Els anells de Saturn foren observats, per primera vegada, per Galileu l’any 1610 amb la primera lent astronòmica de la història. Però fou Huygens, l’any 1655, qui descobrí que Saturn és envoltat d’una banda lluminosa que anomenà *l'anell de Saturn*. Actualment, però, hom sap que l’anell de Saturn és constituït per quatre anells concèntrics que hom anomena respectivament *A*, *B*, *C* i *D* atenent l’ordre decreixent de llurs radis. L’any 1859 J.C.Maxwell féu la hipòtesi que els anells eren constituïts per una gran quantitat de partícules independents que giraven al voltant del planeta com a petits satèl·lits, cosa que ha estat confirmada posteriorment. Actualment hom admet que les dites partícules tenen un diàmetre que oscil·la entre 30 i 40 cm i són constituïdes per cristalls de glaç i d’amoníac. El gruix dels anells no supera 1 km. Quant a l’origen dels anells de Saturn, hom creu que les partícules que els constitueixen són fragments provinents de la desintegració d’un satèl·lit que foren atrapats per l’atracció gravitatòria de Saturn, o bé que són partícules originades a partir de la nebulosa primitiva que donà lloc al sistema solar, que no pogueren evolucionar cap a un satèl·lit normal a causa de les pertorbacions gravitatòries de Saturn. Saturn té 23 satèl·lits (1991). Els més grans són Mimas, Encelade, Tetis, Dione, Rea, Tità, Hiperió, Japet i Febe. Les fotografies del *Voyager 2* permeteren descobrir un nou satèl·lit, de només 20 km de diàmetre, batejat amb el nom de *Pan*.

Saturn *[llat: Saturnus]* Antiga divinitat llatina. De caràcter arcaic, la festa era el mes de desembre (→*saturnal*). El seu culte no tingué gaire difusió fora de Roma. Aquest fet es degué, probablement, a l’oblit en què caigué el déu quan la seva figura es fusionà amb la de Cronos. A l’edat imperial, la difusió de l’astrologia babilònica contribuí a donar-li un aspecte astral, identificant-lo amb un planeta homònim i amb el sol nocturn. La falç és el seu atribut. Hom li retia sacrificis amb el cap descobert i coronat.

sàtir

saturnals *HIST/RELIG* A la Roma antiga, festivitats religioses (*saturnalia*) de caràcter popular, celebrades anualment al temple d’August en honor de Saturn, a partir del 17 de desembre. Acostumaven a durar tres dies, i els qui hi participaven, desenfrenats i orgiàstics, s’intercanviaven dons augurals i consideraven abolides llurs distàncies socials i la vigència d’algunes determinades lleis i normes.

saüc [*Sambucus nigra*, família de les caprifoliàcies] *BOT/FARM* Arbust o petit arbre de 2 a 5 m d'alçària, de fulles oposades i compostes, amb 5 o 7 folíols ovals acuminats i dentats, de flors blanques, odoríferes, agrupades en corimbes grossos, i de fruits en baia, de color negre. Creix en bardisses, vorades de bosc, fons de vall, sobretot a la muntanya mitjana. La medul·la de les branques és blana i blanca, i és emprada per a fer talls histològics. Les flors tenen propietats sudorífiques, bèquiques i anti-inflamatòries.

sauna *ESPORT* Bany de vapor a molta temperatura (60°-80°C), propi dels pobles escandinaus, que hom practica comunitàriament dins una cambra (o cabanya) de fusta de bedoll (apta per a l'absorció i la transsudació del vapor), en un ambient caldejat per una estufa. El banyista, assegut en un banc elevat, s'exposa a l'aire calent, pren després una dutxa freda i, immediatament, un bany de vapor; tot seguit hom sol practicar un massatge amb branques de bedoll per afavorir la sudació; un bany calent i una dutxa freda clouen el cicle de la sauna. Bany típic de Finlàndia, actualment és molt difós arreu i hom l'utilitza no sols per la seva acció benèfica sobre la pell, sinó sobretot com a complement esportiu o dietètic.

Saura, Carlos (Osca 1932) Director cinematogràfic aragonès. En bona part de les seves pel·lícules ha criticat la moral, els costums i la religiositat anquilosades i tradicionals de la burgesia espanyola. Ha realitzat entre d’altres *Los golfos* (1965), premiada en el festival de Berlín, *Peppermint frappé* (1967), *El jardín de las delicias* (1970), *La prima Angélica* (1973), *Cria cuervos* (1975), *Mamá cumple 100 años* (1979), *Deprisa, deprisa* (1980), premiada en el festival de Berlín, *Bodas de sangre* (1981), *Carmen* (1983), *El amor brujo* (1986), *El Dorado* (1987), *¡Ay, Carmela!* (1990), *Dispara* (1993). En el festival de Canes del 1974 rebé el premi del jurat pel conjunt de la seva obra.

Saura Atarés, Antonio (Osca 1930) Pintor i gravador aragonès. Començà a pintar el 1947. Després d’una etapa influïda pel surrealisme, inicià el 1954 la seva adscripció a l’abstracció expressionista i al gestaltisme, com també el neofigurativisme. El 1957 fou membre cofundador del grup El Paso, que exercí una considerable influència sobre la pintura dels anys seixanta a l’estat espanyol. A partir de la seva participació en la XXIX Biennale de Venècia, el seu nom ha tingut ampli ressò. El contingut de la seva obra s’inscriu dins una línia de denúncia desmitificadora, amb freqüents al·lusions històriques (*Retrat imaginari de Felip II*), i una constant utilització del tremendisme, com hom pot veure en les sèries de les *Crucifixions* i de les *Multi­tuds*.

saures *ZOOL* Subordre de rèptils de l’ordre dels escatosos, de cos allargat cobert amb escames còrnies i de vegades òssies, amb cintura escapular i pelviana, normalment amb dos parells de potes pentadàctiles, que en alguns casos poden faltar o són atrofiades (famílies dels ànguids i dels escíncids). Gairebé sempre tenen tres parpelles, que poden ésser transparents. Es reprodueixen des del mes de març fins al juny. Són animals ovípars; les femelles dipositen els ous en forats del sòl, els col·guen i se’n desinteressen totalment. S’alimenten de cucs o insectes vius, malgrat que alguns són frugívors. Són animals terrestres que habiten en zones càlides, on romanen llargues estones al sol. A l’estació desfavorable presenten hibernació. Com a sistema de defensa tenen la fugida i la possibilitat de l’autoamputació de la cua, la qual poden regenerar amb facilitat.

Saussure, Ferdinand de (Ginebra 1857 — castell de Vufflens, Waad 1913) Lingüista suís. Estudià a Ginebra, Leipzig i Berlín. Des del 1907 fou professor a Ginebra de lingüística general. Fruit d’aquest ensenyament, hom publicà el 1916 en edició pòstuma el *Cours de linguistique*

générale sobre notes preses a classe pels deixebles de Saussure. El *Cours* assolí una gran difusió i se sol considerar com el punt de partida de l’estructuralisme. Saus-sure postulà la dicotomia entre llengua (*langue*), el sistema de signes i parla (*parole*), l’acte concret de cada individu en par-lar. La llengua és virtual o potencial i la parla és real o material. El caràcter abstrac-te de la llengua es fonamenta en l’existèn-cia d’entitats abstractes —els *signes*—, que Saussure defineix com l’associació entre una imatge acústica (*signifiant*) i un con-cepte (*significat*). Saussure entén la llengua com un sistema ben travat de signes que hom pot estudiar estàticament en un moment donat (*sincronia*) o en evolució dins el temps (*diacronia*).

Sauvy, Alfred (Vilanova de Raó, Rosselló 1898 — París 1990) Demògraf i economis-ta. Estudià a Montpeller i s’establí a París, on dirigí l’Institut National d’Études Dé-mographiques (1945-62) i la revista “Po-pulation”. Formulà una nova ciència, la *demografia social*. El seu estudi *Théorie générale de la population* (1952-54) ha estat traduït a un gran nombre d’idiomes. Al-tres obres seves són *Richesse et population* (1944), *De Malthus à Mao-Tsé-Tung* (1958), *Malthus et les deux Marx* (1963), *Le socialis-me en liberté* (1970), *Croissance zéro* (1973), *Éléments de démographie* (1977) i *Le travail noir et l’économie de demain* (1984). És el creador de la denominació *tercer món* apli-cada als països no industrialitzats d’Àsia, Amèrica i Àfrica.

Sava Riu dels Balcans, afluent, per la dreta, del Danubi (940 km). Neix als Alps Julis, passa per Ljubljana, travessa Eslovè-nia, Croàcia i Sèrbia fins a Belgrad, on conflueix al Danubi. És navegable des de Sisak.

Savalls i Massot, Francesc (la Pera 1817 — Niça 1885?) Militar carlí. Baró de Vidrà (1872) i marquès d’Alpens (1873). És el més conegut i discutit dels qui lluitaren a Catalunya durant la tercera guerra Carli-na. Havia participat en les dues anteriors i serví successivament l’exèrcit del duc de Mòdena i el pontifici. El 1872 s’incorporà a les forces carlines amb el grau de capità i com a segon cap de les forces de Girona. La polèmica entorn de Savalls ha sorgit arran del seu enfrontament amb Alfons Carles de Borbó i, de retop, amb altres caps carlins catalans. El 1874 era mariscal de camp, i fou confirmat, en la reorganit-zació carlina d’aquell any, com a cap de la Divisió Girona-Barcelona a les ordres de Rafael Tristany; quan aquest fou substituït per Antonio Lizárraga (desembre del 1874), Savalls exercí, de fet, el comanda-ment de l’exèrcit carlí de Catalunya. El seu historial militar és dens: acció de Vidrà (juliol del 1872), victòria de Mata i Borgonyà i preses de Ripoll i Berga (març del 1873), atac fracassat a Puigcerdà (abril), foc d’Alpens (juliol del 1873), incendi de Tortellà i combat d’Argelaguer (agost). Pel juliol del 1875 Savalls fracassà novament en un atac a Puigcerdà, i a l’agost partici-pà en les operacions infructuoses de so-cors a la Seu d’Urgell, assetjada. Poc des-prés abandonà les seves tropes i es retirà a Camprodon, i d’allí a França. Se sotmeté a un consell de guerra, que l’absolgué del delicte de traïció que hom li havia impu-tat. En acabar la guerra s’establí a Niça.

savina [*Juniperus phoenicea*, família de les cupressàcies] *BOT* Petit arbre perennifoli de fins a 8 m d’alçària, sovint en estat arbus-tiu, amb fulles linears punxegudes en les plantes joves i amb fulles esquamiformes imbricades en les plantes adultes. És monoica i fa gàlbuls globosos i de color vermell fosc un cop madurs. Creix en roquissars, alzinars esclarissats, darrere dunes litorals, etc, a la regió mediterrània.

savis de Grècia, els set *HIST* Nom donat a alguns filòsofs i polítics de la Grè-cia antiga que, segons la tradició recollida per Plató en el *Protàgores*, eren: Tales de Milet, Pítac de Metilene, Bias de Priene, Soló d’Atenes, Cleòbul de Lindos, Misó Queneu i Quiló de Lacedemònia. Tradició no testimoniada abans del s VI aC, hom la pressuposa del temps d’Heràclit. Fou popularitzada a l’època hel·lenística per Demetri de Falèron, que en publicà les màximes o apotegmes.

Savoia [*nom oficial: fr: Savoie*] Regió del SE de França, als Alps Occidentals, que s’estén des de la carena del Pic Tabor (3 177 m) a la Dent du Midi (3 260 m), que la separen del Piemont i Valais a l’E, fins a la vall del Roine a l’W, i des del llac

Francesc Savalls i Massot

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Francesc Savalls i Massot, 1885

Léman al N fins al Guiers al S. Dividida en els departaments de Savoia i Alta Sa-voia, té una extensió total de 10 416 km² i 818 180 h (1982). Comprèn l’alta conca de l’Isère i hom hi pot distingir una zona intralpina, on hi ha els cims més alts dels Alps. Entre aquests i els Pre-alps hi ha un ampli solc longitudinal que forma l’ano-menat Combe de Savoie i la vall d’Arly; els Pre-alps enllacen amb els darrers contra-forts del Jura, que accidenten l’W de la regió. La Savoia pertany al clima de mun-tanya, amb hiverns molts freds, rigorosos i llargs; les precipitacions són elevades. Pertany a la conca del Roine, al qual envia l’aigua a través de nombrosos rius (Isère). També hi ha nombrosos llacs d’origen gla-cial (Annecy). La riquesa tradicional és la ramaderia i l’explotació del bosc. Gràcies a la presència d’energia hidroelèctrica s’hi ha desenvolupat una destacada indústria d’electroquímica i electrotècnia, paperera i adobera, juntament amb la tradicional alimentària (làctia), situada, principal-ment, a la capital, Chambéry. Poblada de primer pels lígurs i, més tard, per diverses tribus celtes, al s II aC fou conquerida pels romans, bé que no la sotmeteren del tot fins a la centúria següent. Posteriorment, fou dominada pels francs i al s IX passà a la casa de Borgonya. El primer comte de Savoia fou Humbert I (1003~~1047). L’any 1416 Savoia esdevingué ducat. Des del s XVI fins al XVIII el país sabé mantenir la seva independència enfront de França i d’Espanya, en acostar-se a l’una o a l’altra, segons el moment polític. Annexada per la França revolucionària, fou restituïda a la casa de Savoia pel congrés de Viena (1815). D’ençà del 1860 forma part de França.

Savonarola, Girolamo (Ferrara 1452 — Florència 1498) Predicador, escriptor i polític italià. Creador d’una congregació dominicana reformada i capdavanter d’un moviment ascètic popular, intentà de reorganitzar la república damunt les bases d’un cristianisme radical. Fou parti-dari de Carles VIII en l’expedició contra Piero de Medici, fet que provocà l’oposi-ció dels seus enemics, la senyoria de Flo-rència. Començà aleshores la crítica del papa Alexandre IV, el qual acabà excomu-nicant-lo. Sotmès a dos processos per la senyoria de Florència (1498), fou declarat heretge i cismàtic en un tercer procés. Lliurat al braç secular, fou penjat a la forca. Venerat com a sant per alguns dels seus seguidors, els seus escrits i les seves prèdiques influïren tant en la Reforma com en la restauració catòlica.

saxó *HIST* Individu d’un poble germànic procedent de Jutlàndia que, a la fi del s III, s’estengué al sud del riu Elba, absorbí els pobles veïns i al nord de la Gàl·lia obligà els romans a la creació del *dux litus saxoni-cum* (‘duc del litoral saxó’), per adminis-trar la província romana de la Bèlgica II. Ocuparen la Britània romana (287) i ven-ceren els escocesos (450), però no acaba-ren de sotmetre el país fins al s IX. A Ger-mània avançaren fins al Sieg i ocuparen el lloc dels longobards a les vores del Saale. Al s VIII els saxons continentals estaven constituïts en quatre nacions: els *anga-rians*, els *westfalians* o saxons de l’W, els *ostfalians* o saxons de l’E i els *nord-albingis*. S’agrupaven en comunitats lliures, però estaven federats per cantons o *gaue*. Eren —a més de mariners— agricultors i rama-ders; practicaven l’antiga religió germàni-ca. Eren considerats perillosos pels francs, contra els quals lluitaven per qüestions de límits. El 772 el capítost westfalià Widu-kind uní tots els saxons i es revoltà contra els francs. Carlemany, després d’una expe-dició de càstig, els declarà vassalls seus (977). Amb tot, els saxons es tornaren a insurgir i el sobirà franc féu quatre cam-panyes més en contra d’ells (794-797), que culminaren amb la incorporació de Saxònia, dividida en nou bisbats. El 804 Nord-albíngia, que havia romàs indepen-dent, fou des poblada pels francs i lliurada als eclaus. De fet, des del començament del s IX la pau i l’ordre regnaren per sem-pre més entre els saxons, que ajudaren Lluís I contra els seus fills i pel tractat de Verdun restaren dins el regne franc orien-tal (Germània). Vers el 850 el rei Lluís II de Germània reconegué el seu comte Liudolf com a duc dels saxons de l’est, i així es constituí el **ducad de Saxònia**.

saxòfon [o *saxofon*] *MÚS* Instrument ae-ròfon de metall de llengüeta senzilla, inventat per A.Sax vers el 1840. El seu cos és ample i té perforació cònica. Hi ha di-verses modalitats de saxòfon: el *sopranino*

en mi bemoll, el soprano en si bemoll, el contralt en mi bemoll, el tenor en si bemoll, el baríton en mi bemoll, el baix en si bemoll i el contrabaix en mi bemoll. A excepció dels dos primers, els altres pre-senten una o diverses incurvacions, la darrera de les quals, cap avall, situa l’ins-trument en una línia aproximadament vertical. La part corresponent al pavelló, de grandària considerable, és incurvada cap amunt. Els forats, de mides variables, són tapats per un mecanisme de claus. És un instrument poc utilitzat en la música clàssica europea; l’empraren ocasional-ment Berlioz, Ravel, Bizet, Britten, Strauss i Elgar. En canvi, a partir dels anys vint conegué una gran difusió en la música lleugera, i s’introduí en les orquestres de bandes de *jazz*. Entre els seus intèrprets més destacats cal esmentar Sidney Bechet i John Coltrane al soprano, Johnny Hod-ges, Benny Carter, Charlie Parker i Eric Dolphy al contralt i Coleman Hawkins, Lester Young, John Coltrane i Sonny Rollins al tenor.

Saxònia Regió històrica de l’Alemanya centroriental, limitada al S per les mun-tanyes *Metal·líferes* i travessada, en direc-ció NW-SE, per l’Elba, origen de la seva prosperitat. Al N, els seus límits han variat al llarg de la història. Habitada per les tri-bus saxones, comprenia, fins el 1180, un territori que arribava fins a la mar del Nord i, a banda i banda, era comprès entre l’Ems i el curs baix de l’Elba. A la segona meitat del s IX hi fou creat el ducat de Saxònia, que el 1356 fou convertit en electorat. El 1697 l’elector Frederic August I (1694-1733) esdevingué rei de Polònia i s’iniciaren així uns lligams econòmics entre Saxònia i la decadent Polònia fins el 1763. Napoleó I conquerí Saxònia el 1806 i en féu un regne. Amb la derrota de l’emperador francès, el regne saxó fou reduït granment pel congrés de Viena (1814-15) i esdevingué membre de la Confederació Germànica. Com a resultat de la Revolució del 1830, fou establerta una constitució en el regne el 1831. El rei Frederic August II (1836-54), a conseqüèn-cia de la Revolució del 1848, fou enderrocat (1849) i restaurat una setmana més tard gràcies a la intervenció de les tropes prussianes. Frederic von Beust, que esde-vingué primer ministre, posà Saxònia sota l’òrbita austríaca. Dimití quan Àustria fou derrotada per Prússia el 1866. El 1871 el regne de Saxònia passà a formar part del nou imperi Alemany. De resultes de la derrota alemanya a la Primera Guerra Mundial, l’últim rei de Saxònia, Frederic August III (1904-18), abdicà i Saxònia es convertí en una república o estat lliure del Reich (1919-33). Continuà existint com a *land* sota el règim de Hitler. El 1990 hom creà els *länder* de **Saxònia** i de **Saxònia-Anhalt**.

Saxònia *Land* d’Alemanya (18 337 km²; 4 641 000 h [est 1993]). La capital és Dresden.

Saxònia-Anhalt *Land* d’Alemanya (20 445 km²; 2 797 000 h [est 1993]). La capital és Magdeburg. Fou creat el 1945 a la RD Alemanya amb la unió dels *länder* d’Anhalt i Saxònia. Fou suprimit el 1951 i subdividit en diversos *bezirke*. Arran de la reunificació alemanya (1990), es creà de nou mitjançant l’agrupació dels *bezirke* de Magdeburg i Halle.

Scarlatti, Domenico (Nàpols 1685 — Madrid 1757) Compositor sicilià, fill d’A-lessandro. Conreà sobretot la música per a clavecí, per al qual escriví més de 600 sona-tes (Longo en publicà 545). Fou mestre de Bàrbara de Bragança a Portugal i estigué a Madrid al seu servei i al de Ferran VI. Deixà també música religiosa de qualitat, àries diverses i música orquestral.

Scheler, Max (Munic 1874 — Frankfurt 1928) Filòsof alemany. El seu pensament sembla haver estat sempre igualment dominat pel desig d’entroncar l’idealisme platonitzant de la fenomenologia husser-liana amb la tradició afectiva de pensa-dors cristians com sant Agustí i Pascal. A més del món de les *essències* (Husserl), admet el món dels *valors* (estètics, jurídics, religiosos, gnoseològics, etc), tan “objec-tiu” com aquell i que obliga l’home a “realitzar-los” en els seus actes —que així adquireixen el valor “moral”—. Aquesta realització personal requereix obrir-se a la natura, als altres i a Déu-Amor (entès a vegades panteísticament). Entre les seves obres es destaquen *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik* (‘El for-

malisme en l'ètica i l'ètica material dels valors', 1913-16), *Vom Ewigen im Menschen* ('De l'etern en l'home', 1921) i *Die Stellung des Menschen im Kosmos* ('El lloc de l'home en el món', 1928).

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von (Leonberg, Württemberg 1775 — Bad Ragaz, Sankt Gallen 1854) Filòsof alemany. Estudià a Tübingen. Cridat el 1798 a la universitat de Jena, intimà amb el grup romàntic (els dos germans Schlegel, Novalis i Tieck). En aquest període elaborà una “filosofia de la natura”, que exposà ordenadament en el *System des transzendentalen Idealismus* (1800) i en el diàleg *Bruno* (1802). Després de la publicació de *Philosophie und Religion* (1804), s'esdevingué la violenta ruptura amb Hegel, de la qual és testimoni el pròleg de la *Fenomenologia de l'esperit* (1807) d'aquest, que el sumí en una depressió barrejada de rancor, a conseqüència de la qual emmudí notablement des del 1809, que publicà els *Philosophische Schriften* ('Escrits filosòfics'). Residí a Würzburg a Erlangen i Munic, fins que acceptà la invitació del rei prussià d'ocupar la càtedra de Hegel a Berlín, el 1841. Els cursos que hi donà, com les seves dues últimes obres sobre la religió i la revelació, foren publicats pòstumament (1856-61). La substancial evolució ideològica soferta per Schelling al llarg de la seva vida fa impossible de parlar del seu pensament en bloc. La seva filosofia té Fichte com a punt de partida, però l'abandona de seguida en fer de la natura una realitat absoluta i autònoma, font indiferenciada tant del jo com del món, originàriament idèntics. L'activitat intel·ligent de l'esperit és palesa, segons Schelling, en la natura a través de l'organització i la finalitat, discernibles en grau màxim en els éssers vivents. El darrer Schelling —la filosofia del qual té un remarcable tarannà teosòfic— acaba sostenint l'*aparença* del mal que conviu i lluita contra el principi del bé en el si de l'absolut.

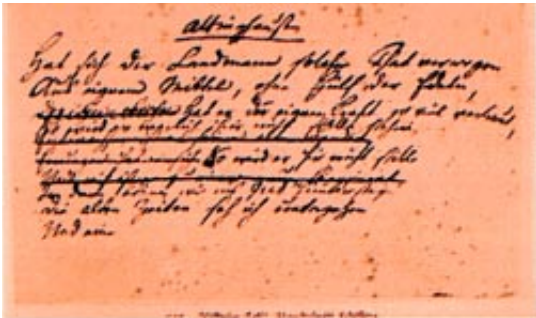
scherzo* *MÚS* Als ss XVI i XVII, peça vocal o instrumental de caràcter lleuger i sense forma fixa. Els reculls més cèlebres són els *Scherzi musicali* de Claudio Monteverdi. Al principi del s XIX el *scherzo* fou introduït per Beethoven i s'hi generalitzà.

Schiller, Johann Christoph Friedrich von (Marbach 1759 — Weimar 1805) Escriptor alemany. Estudià medicina a l'acadèmia militar de Stuttgart i s'interessà per la literatura revolucionària de l'època (*Sturm und Drang*). Les represàlies el feren fugir a Mannheim (1782) i, més tard, es traslladà a Leipzig i a Dresden (1785). Es dedicà a la investigació històrica i obtingué una càtedra a la universitat de Jena (1789). Amb l'edició de les revistes “Die Horen” (1794) i “Musenalmanach” (1796-1800) s'inicià una constant col·laboració creativa amb Goethe, programàtica d'una cultura nacional alemanya basada en pressupòsits ideals humanistes. El 1799 fixà definitivament la seva residència a Weimar. Morí mentre escrivia l'ambiciosa tragèdia *Demetrius*. La seva obra dramàtica és molt extensa: *Die Räuber* ('Els bandits', 1781), *Kabale und Liebe* ('Càbales i amor', 1784), la trilogia de *Wallenstein* (1798-99), *Maria Stuart* (1801), *Die Jungfrau von Orleans* ('La Donzella d'Orleans', 1802), *Wilhelm Tell* (1804), etc. En poesia excel·leixen les balades i els himnes, com *An die Freude* ('A la joia'), *Die Götter Griechenlands* ('Els déus de Grècia', 1788), etc. Dels seus estudis històrics cal destacar la *Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung* ('Història de la independització dels Països Baixos del govern espanyol', 1788) i *Geschichte des dreissigjährigen Kriegs* ('Història de la guerra dels Trenta Anys', 1791-93), i dels assaigs, *Über die tragische Kunst* ('L'art de la tragèdia', 1782), *Über Anmut und Würde* ('De la gràcia i la dignitat', 1793), *Über das Erhabene* ('Del sublim', 1794), i *Über naive und sentimentalische Dichtung* ('Sobre la poesia ingènua i sentimental', 1796).

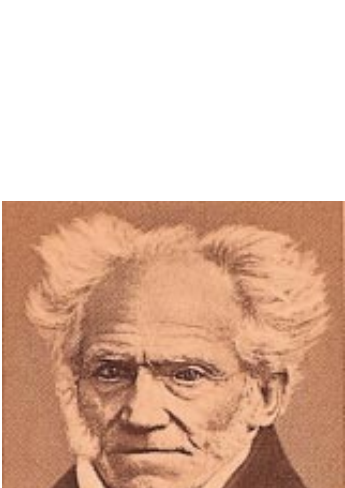
Schlegel, Friedrich von (Hannover 1771 — Dresden 1829) Poeta i crític alemany. Visqué a Berlín (1797-1801) i més tard a París (fins el 1804), on estudià sànscrit i llengües de l'antiga Pèrsia. Col·laborador de revistes conservadores, com “Europa” (1803-05), es convertí al catolicisme (1808). A partir del 1809 entrà al servei del govern austríac com a diplomàtic. És considerat un dels teòrics i programadors més brillants del romanticisme. Autor d'aforismes, escrits crítics i histò-

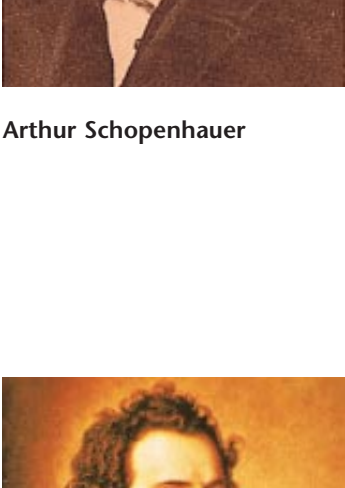
Friedrich Wilhelm Schelling

Autògraf de Johann Schiller

Arthur Schopenhauer

Franz Schubert

rics, com *Über Goethes Meister* ('Sobre el Meister de Goethe', 1798), *Von der Weisheit der Inder* ('Sobre la saviesa dels indis', 1808), els seus estudis sobre filosofia de la història (1829) són marcats per l'esperit cristià i restaurador propi de l'època. La seva novel·la *Lucinde* (1799), on es decanta per l'amor lliure, fou motiu de fortes polèmiques.

Schliemann, Heinrich (Neubokov, Mecklenburg 1822 — Nàpols 1890) Arqueòleg alemany, descobridor de la civilització micènica. Inicià unes excavacions al pujol de Hissarlik (prop dels Dardanels, Turquia) per trobar l'emplaçament de la Troia homèrica i posà al descobert la ciutadella fortificada amb nou estrats sobreposats (*Trojanische Altertümer*, 1874). Després, a Micenes, descobrí el mègaron i les tombes de l'acròpoli, que identificà amb les dels Atrides (*Mykenä*, 1878). També excavà el tresor d'Orcomen (*Orchomenos*, 1884) i descobrí el palau de *Tirint* (*Tiryns*, 1886).

Schönberg, Arnold (Viena 1874 — Los Angeles, Califòrnia 1951) Compositor austríac. Les seves primeres composicions, *Die verklärte Nacht* ('La nit transfigurada', 1899) i els *Gurrelieder* (1901), desorientaren el públic i la crítica. Amb *Pelléas et Mélisande* (1902) inicià l'escriptura tonal, que s'intensificà en la *Simfonia de cambra* (1906) i en el *Segon Quartet de corda* (1908). Juntament amb els seus deixebles Alban Berg i Anton Webern formà l'anomenada escola de *Viena*. Des del 1908 fins al 1913 Schönberg escriví una sèrie d'obres expressionistes, entre les quals destaquen: *Das Buch der hängenden Gärten* ('Llibre dels jardins penjants', 1908) per a cant i piano, *Tres fragments per a piano* (1909), *Cinc peces per a orquestra* (1909), el monodrama *Die Erwartung* ('L'espera', 1909), per a veu i orquestra (1909), l'òpera *Die glückliche Hand* ('La mà feliç', 1909-13), *Sis peces per a piano* (1911) i *Pierrot Lunaire* (1912), per a veu i cinc instruments. El 1923 presentà al món la tècnica de compondre amb dotze tons o mètode dodecatònic. Destaquen les *Variacions, opus 31* (1926-28), l'òpera bufa *Von heute auf morgen* ('D'avui a demà', 1929), l'obra per a piano *opus 33 a i b* (1928, 1931) i *Moses und Aron* ('Moisés i Aaró', 1930-32). Ja en terres americanes, escriví diferents obres: *Variacions opus 43* (1943), *A Survivor from Warsav* ('Un supervivent de Varsòvia', 1947), etc; les darreres foren vocals, amb texts religiosos: *De profundis* (1950) i *Salms moderns* (1951). Escriví obres didàctiques molt importants. És el músic que més ha influït en la transformació del llenguatge musical del s XX.

Schopenhauer, Arthur (Gdańsk 1788 — Frankfurt 1860) Filòsof alemany. Pretenia d'ésser l'autèntic intèrpret de Kant, enfront dels idealistes, i sobretot de Hegel. Entusiasta del budisme, Schopenhauer n'adoptà el mitjà per evitar de caure en l'engany de la interminable cadena dels disegs propis de la vida. Tant pel seu irracionalisme com pel seu pessimisme, ha influït considerablement en la posteritat. Les seves obres principals *Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde* ('Sobre la quàdruple arrel del principi de raó suficient', 1813), *Die Welt als Wille und Vorstellung* ('El món com a voluntat i com a representació', 1819), *Über den Willen in der Natur* ('Sobre la voluntat en la natura', 1836) i el conjunt d'escriuts *Parerga und Paralipomena* (1851).

Schubert, Franz (Viena 1797 — 1828) Compositor austríac. La seva extensa producció pot dividir-se en tres grans períodes. El primer comprèn quartets de corda, com la seva primera obra mestra: el *lied* titulat *Gretchen am Spinnrade* ('Margarideta a la filosa') (1814). Són també d'aquesta època: *Erkönig* ('El rei dels verns', 1815) i *Der Wanderer* ('El caminant', 1816) i el quintet *Die Forelle* ('La truita', 1819), entre d'altres. La segona època comprèn del 1820 al 1825, amb òperes com *Die Zaubersharpfe* ('L'arpa màgica', 1820), *Die Zwillingssbrüder* ('Els bessons', 1820), *Alfonso und Estrella* (1822). En el camp del *lied* destaquen nous cicles com els *Ellens Gesänge* ('Cants d'Helena', 1824), que inclouen la cèlebre *Ave Maria*. Més importants són la *Wanderer-Fantasie* per a piano (1822) i *Der Tod und das Mädchen* ('La mort i la donzella', 1824). En algunes obres instrumentals d'aquesta època Schubert emprà la forma *lied*. Els tres darrers anys (1826-28) són rics en obres cada cop més subjectives, com el cicle *Die Winterreise* ('Viatge d'hivern', 1827) i l'anomenat més tard

Schwanengesang ('El cant del cigne', 1828). En aquesta última etapa compongué obres pianístiques com la *Sonata en sol major* (1826), les col·leccions d'*Impromptus* (1827 i 1828), la *Fantasia* en fa menor, (1828), i les tres extraordinàries sonates pòstumes (1828). El seu profund lirisme donà nova vida a les formes musicals tradicionals, dins el marc d'un romanticisme no exempt d'elements classicitzants.

Schuman, Robert (Luxemburg 1886 — Scy Chazelles, Lorena 1963) Polític francès. Partidari de la unió europea, proposà l'anomenat **Pla Schuman** (1950), que dugué a la creació de la Comunitat Europea del Carbó i de l'Acer (CECA). Fou president del moviment europeu (1955) i de l'Assemblea Parlamentària d'Europa (1958-60), i un dels principals impulsors del moviment d'unificació europea.

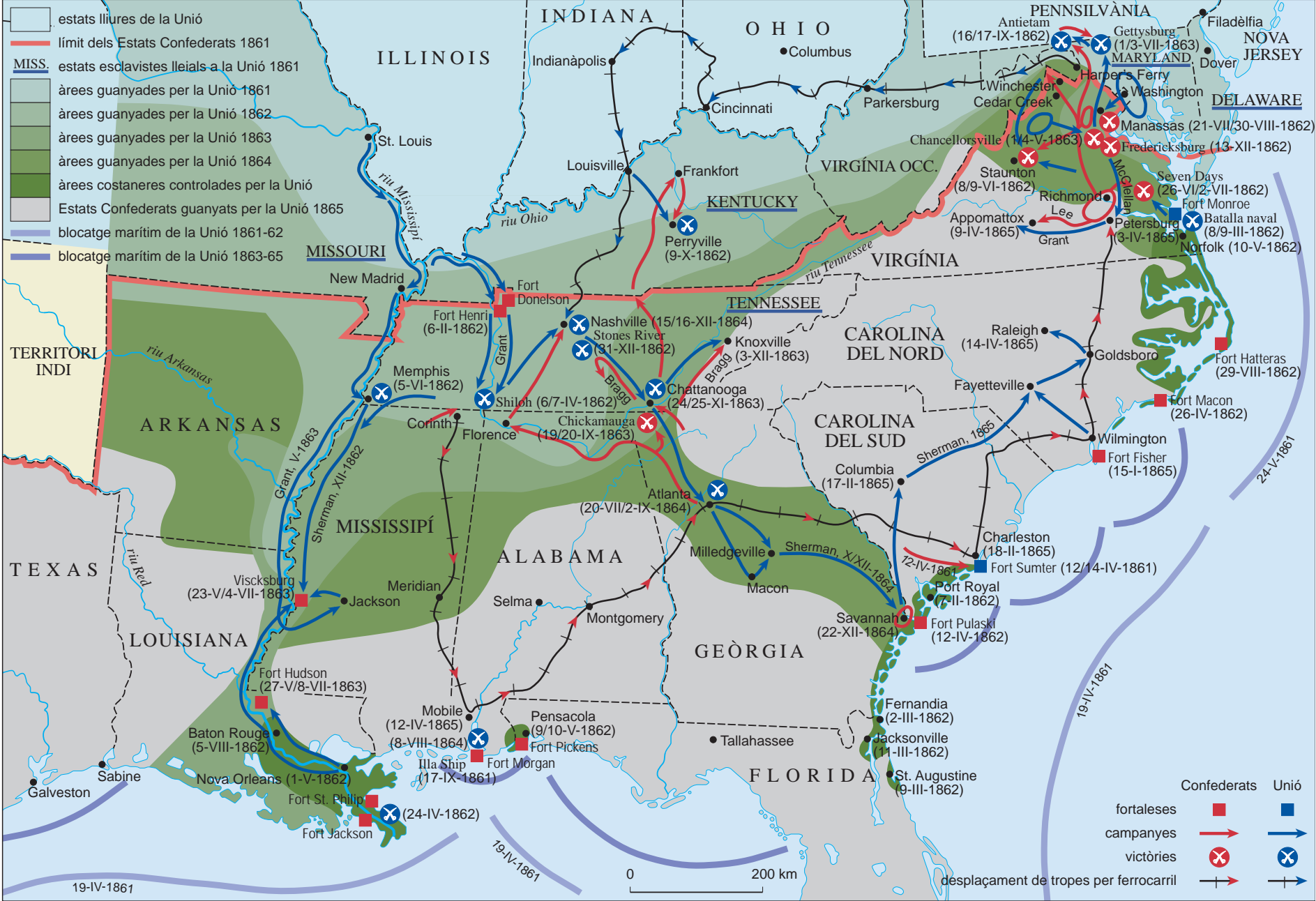
Schumann, Robert Alexander (Zwickau, Saxònia 1810 — Eendenich, Renània 1856) Compositor alemany. L'any 1833 començà a experimentar els primers símptomes de la malaltia mental que s'havia d'agreujar els últims anys de la seva vida. Fundador de la revista “Neue Zeitschrift für Musik” (1834). La seva producció presenta tres períodes molt definits. El primer (1829-39) és format per nombrosos *lieder* i per vint-i-sis obres per a piano, entre les quals destaquen els *Estudis simfònics* (1834) i *Carnaval* (1835), *Kinderszenen* ('Escenes d'infants', 1838), *Kreisleriana* (1838) i el *Faschingsschwanck aus Wien* ('Carnaval de Viena', 1839). Durant la segona etapa (1840-41) intentà d'aconseguir sense èxit la creació d'una òpera alemanya romàntica. Reeixí, en canvi, en la composició de quatre cicles de cançons, les més cèlebres de les quals són els setze *Dichterliebe* ('L'amor del poeta', 1840) amb texts de Heinrich Heine, *Frauenliebe und -leben* ('Vida amorosa d'una dona', 1840) i les seves quatre simfonies (1841-51). L'últim període creador (1850-54) comprèn el *Concert per a violoncel i orquestra* (1850), la *Missa Llatina* (1852), el *Rèquiem llatí* (1852) i quatre obertures. Sovint personifica l'acció dramàtica del poema. El subjectivisme de la seva obra en supera l'estructura formal. La imaginació i l'intimisme són les característiques que dominen també en les obres simfòniques, en la música de cambra i en les composicions per a veu i orquestra. El piano fou l'instrument que li permeté d'expressar la seva subjectivitat; la veu humana fou el seu segon instrument.

Schweitzer, Albert (Kayserberg, Alsàcia 1875 — Lambarene, Gabon 1965) Teòleg, pacifista, metge i músic. Fou director de l'Institut Teològic (1903-16) i organista de la Societat J.S.Bach de París. Doctor en medicina (1911), fundà i dirigí un hospital per a guarir malalties tropicals a Lambarene, a les despeses del qual subvenia amb conferències i concerts per tot Europa. Premi Nobel de la pau i membre de l'Acadèmia de les Ciències Morals i Polítiques de París (1952).

Sciascia, Leonardo (Racalmuto, Agrigent 1921 — Palerm 1989) Escriptor sicilià. La seva obra palesa la preocupació per la societat siciliana i pel poder de la màfia, a través d'una mescla d'història i de ficció. Reflectí aquesta temàtica en novel·les (*Le parrocchie di Regalpetra*, 1956; *A ciascuno il suo*, 1966; *Todo Modo*, 1974; *La scomparsa di Majorana*, 1975; *Candido*, 1977; 1912+1, 1986; *Il Cavaliere e la morte*, 1988; etc), narracions (*Gli zii de Sicilia*, 1958), assaigs (*Pirandello e la Sicilia*, 1961; *Il caso Moro*, 1978; *A futura memoria*, 1989), obres teatrals (*L'onorevole*, 1965) i el diari *Nero su nero* (1979).

Scola, Ettore (Trevico, Avellino 1931) Realitzador cinematogràfic italià. Cal destacar *C'eravamo tanto amati*, (1974), *Bruti, sporchi e cattivi* (1976), *Una giornata particolare* (1977), *La terrazza* (1980), *Passione d'amore* (1980), *La nuit de Varennes* (1982), *Le Bal* (1983), *La famiglia* (1987), etc.

Scorsese, Martin (Flushing, Long Island 1942) Director cinematogràfic nord-americà. Ha estat muntador, guionista i director de curts metratges. Com a director és un dels de més prestigi del cinema actual, amb pel·lícules com *Who's that Knocking at My Door?* (1968), *Mean Streets* (1973), *Taxi-Driver* (1976), *New-York, New-York* (1977), *The Last Waltz* (1978), *After Hours* (1986), *The Last Temptation of Christ* (1988), *Goodfellas* (1990), *The Age of Innocence* (1993) i *Casino* (1995).

La guerra de Secessió dels Estats Units d'Amèrica

Scott, Walter (Edimburg 1771 — Abbotsford 1832) Novel·lista, poeta i publicista escocès. Començà la seva tasca literària com a compilador de balades escoceses i conreant la poesia romàntica narrativa, de la qual excel·leix el volum *The Lady of the Lake* (1810). Fou el responsable de la novel·la històrica en l'època victoriana, i es caracteritza per l'atmosfera de llegenda i misteri que envolta els personatges i per la precisió de detalls en la recreació de fets i ambients d'èpoques anteriors. Cal destacar, entre altres, *Rob Roy* (1818), *The Antiquary* (1816), la popular *Ivanhoe* (1819), *The Bride of Lammermoor* (1819) i *Quentin Durward* (1823).

Sebastià sant (Roma s III — ? s IV) Màrtir romà, mort probablement durant la persecució de Dioclecià (303). Una llegenda del s V el fa militar i li atribueix diversos martiris, sobretot el d'ésser assagetat i el dels assots que li haurien causat la mort. Fou molt popular sobretot a partir de la pesta del 680, i des d'aleshores és considerat protector (juntament amb sant Roc) contra la pesta. Festa: 20 de gener.

seca *NUMIS* Casa o taller on és encunyada **moneda**. En un principi, els tallers monetaris eren agregats als temples, com ara l'Herèon de Samos, el Tesèon d'Atenes o el temple de Juno a Roma. A l'època medieval, les seques eren tallers privats sotmesos a control per mitjà de funcionaris oficials. Els reis de Catalunya-Aragó tingueren al Principat una seca reial, la de Barcelona, que funcionà des del 1208. A mitjan s XIII fou creada la de València; la de Mallorca data del 1315 i, per a l'encunyació de moneda d'or, Pere III creà també una seca a Perpinyà. Al costat de les seques reials hi hagué les locals i circumstancials, sobretot en períodes de guerra, a les poblacions generalment importants. En general perduraren, amb períodes d'inactivitat, fins a mitjan s XIX.

secció 1 *DIB* Dibuix que representa l'aspecte d'un terreny, d'un edifici, d'una peça o d'un cos qualsevol com si hagués estat tallat segons un pla determinat. Hom l'anomena també *tall*. **2** *MAT* Intersecció d'un pla amb una superfície. Si aquesta és una superfície cònica, hom parla de *seccions còniques* (el·lipses, hipèrboles i paràboles, parells de rectes, etc). Les seccions produïdes en prismes i cilindres per plans perpendiculars, respectivament, a les arestes laterals i a les generatrius, són anomenades *seccions rectes*.

Secessió, guerra de Conflict e armat que tingué lloc els anys 1861-65, als EUA, entre els Estats del Nord, industrials i pro-teccionistes, i els del Sud, agraris i lliure-

canvistes. El punt fonamental de discòrdia era l'esclavitud. El Nord volia abolir-la o almenys que no es propagués als nous estats de la Unió. El Sud, contràriament, volia mantenir-la i estendre-la. Durant anys les tensions s'havien resolt a base de compromisos provisionals. Però l'elecció d'A.Lincoln —decidit abolicionista— com a president de la Unió (1859) provocà la separació d'onze estats del Sud, que constituïren la Confederació Sudista, i el desencadenament de la guerra. Els exèrcits sudistes, malgrat llur millor organització i l'habilitat de llurs generals (Jackson, Johnston i sobretot Lee), no pogueren impedir el domini del Nord i el 9 d'abril de 1865 Lee capitulà a Appomattox.

secret *DR* **1 secret de confessió** Obligació i dret que té el sacerdot d'abstenir-se de revelar el que el penitent li ha confessat en el sagrament de la penitència. És anomenat també *sigil sacramental*. D'aquesta obligació, només l'en pot dispensar el mateix penitent. La revelació del secret comporta la pena d'excomunió. **2 secret d'estat** Secret inherent als afers polítics o diplomàtics, la revelació del qual per part d'un funcionari públic compromet la seguretat de l'estat. La revelació o violació d'aquest secret constitueix un delict e contra la personalitat internacional de l'estat. **3 secret professional** Obligació d'un professional de no divulgar allò que ha conegut per raó del seu ofici i amb relació al servei, si no és amb consentiment del qui ho pot autoritzar i llevat dels casos que preveu la llei. **4 secret sumarial** Secret encaminat a garantir tant l'administració de la justícia com la defensa dels interessos personals de les parts implicades en un sumari mentre es fan les diligències tendents al descobriment de la veritat dels fets. Normalment dura fins al tancament del sumari. El secret s'estén també als vots reservats dels tribunals (llevat del cas que la sentència sigui recorreguda en cassació) i a tots els judicis celebrats a porta tancada.

secta *RELIG* Denominació —imprecisa i despectiva— que hom dona a les comunitats religioses minoritàries separades d'una confessió majoritària o d'una religió oficial establerta.

sector *ECON* Cadascuna de les parts en què hom divideix l'economia per al seu estudi d'acord amb diversos criteris. Segons la mena d'activitat ha esdevingut clàssica la divisió de Colin Grant Clark en tres sectors productius: primari, secundari i terciari. El **sector primari** inclou les activitats relacionades amb l'agricultura, la ramaderia, la pesca, la caça i els boscs,

activitats que es caracteritzen per llur menor productivitat i menor caràcter innovador, com també per un reduït poder multiplicador. El **sector secundari** aplega les activitats extractives o mineres, la producció d'energia i la indústria i la construcció. Certes activitats derivades del sector agrari, en tant que impliquen manipulació i transformació dels productes del camp, poden significar o bé una anella més de la cadena de la producció agrària o bé el tractament industrial d'una primera matèria que té origen en el sector primari. En un altre àmbit, són posades en qüestió la integració o no de les activitats de la construcció i també uns determinats serveis, com el forniment d'aigua, gas i electricitat. El **sector terciari**, anomenat també de serveis o residual, inclou el conjunt d'activitats econòmiques, no directament productives en el sentit de crear béns de consum o de producció, sinó destinades a possibilitar o facilitar la satisfacció de necessitats humanes. El sector dels serveis inclou els transports, les comunicacions, el comerç i les finances, a més dels equipaments socials com la sanitat, la investigació, el món cultural i artístic, el sistema educatiu, els esports i el lleure, les oficines, tant les privades com les de l'administració pública, alguns serveis personals productors a petita escala i les professions liberals. Paral·lelament, és també el sector que presenta unes productivitats més elevades.

Secundari Era o eratema del Mesozoic que va des de −240 a −65 milions d'anys. Comprèn tres sistemes o períodes (de més antic a més modern): Triàsic, Juràssic i Cretaci. Els tres grups d'éssers vius que tenen un desenvolupament extraordinari en el Secundari són les gimnospermes, els ammonits i els rèptils. El Secundari representa un interval geològic de trànsit entre les formes antigues i les que tenen actualment el domini dels diferents ambients. Durant el Secundari es duu a terme la progressiva obertura de l'oceà Atlàntic. Els materials rocallosos més importants al Secundari són les calcàries. Sembla que el clima del Secundari fou més calent i uniforme que l'actual i que la temperatura superior de l'aigua de la mar afavorí la riquesa enorme de la fauna i flora marines amb esquelets calcaris.

seda *TÈXT* Filament secretat pel cuc de seda, fase larval de l'insecte lepidòpter *Bombyx mori*, el cicle biològic del qual comprèn quatre fases: ou o llavor, larva o eruga, nimfa o crisàlide i papallona. La papallona femella, després d'ésser fecundada pel mascle, pon de 300 a 600 ous, els quals són covats en el curs de set dies. En

néixer, els cucs tenen només uns 3 mm de llargada i cal ja alimentar-los amb brots tendres de morera. La cria és feta en un local (*obrador*), sobre uns enreixats (*andanes*). Els cucs creixen fins a atènyer de 8 a 9 cm en el curs d'uns trenta-dos dies. Quan els cucs comencen a filar, cal posar a llur disposició branques seques sense fulles, on els cucs produeixen llurs capolls. La paret del capoll de seda natural és formada per un llarg filament doble (bri) de fibroïna plegat en forma de vuits superposats i units per una substància gomosa formada de sericina. A l'interior del capoll hi ha la crisàlide, la qual, si hom deixa seguir el procés natural, es transforma al cap de 15-20 dies en papallona. Per a filar cal matar la crisàlide en l'operació d'*ofegar el capoll*, que hom sol practicar sotmetent durant cinc minuts els capolls a l'acció del vapor d'aigua sobre un enreixat. Després d'assecar-los a fons, els capolls secs poden ésser emmagatzemats i transportats. La filatura de la seda consisteix a desenrotllar el filament del capoll d'una manera semblant al desenrotllament d'un cabdell. Cal posar primer els capolls en un dipòsit amb aigua pura a 90°C i després en un segon recipient circular, on els capolls són batuts amb una escombreta, de manera que el cap exterior del filament és després i resta adherit a l'escombreta. Aleshores són traslladats de 3 a 8 capolls a una bacina amb aigua a 40°-50°C, on hom pren i ajunta els caps de tots els capolls i els fa passar per un guia-fils de porcellana i per uns ullets de vidre, de manera que els brins segueixen un recorregut ascendent, després tornen a baixar i novament s'enfilen, però entortolligant-se al voltant del tram ascendent anterior, la qual cosa contribueix a unir-los entre ells i a arrodonir el fil obtingut, anomenat *seda greja*, *seda grega*, *seda crua* o *seda no operada*, el qual és assecat i enrotllat en madeixes o rodets. La seda greja és emprada algunes vegades directament en la fabricació de teixits, però és més corrent de sotmetre-la a una sèrie d'operacions que la transformen en *seda operada* o *seda obrada*, de la qual hi ha moltes variants. Amb fils de seda greja amb tota llur sericina hom obté —segons el nombre de caps, la torsió, l'eventual retorsió, etc— diversos tipus de fil: la *trama*, l'*organzí*, el *crespó*, el *poil* o *pèl de seda*, la *granadina*, el *torçal*, el *fil de cosir*, etc. Més generalment, però, la seda és sotmesa a *descruatge* o desgomatge amb solucions de sabó a la temperatura d'ebullició per tal d'eliminar la sericina o reduir-ne la proporció. La seda sotmesa a descruatge perd fins el 25% del seu pes i és anomenada *seda cuïta*, *seda bullida* o *seda descruada*; és blanca, lluent i amb *craçant*. Si el descruatge és fet a menys temperatura, amb una pèrdua de pes d'entre el 10% i el 15%, hom obté la *seda flexible* o *seda souple*. En els acabats de seda, per tal de recuperar el pes perdut en el descruatge i donar-li més caient, hom li aplica algunes vegades una càrrega amb productes molt diversos, com les sals d'estany. Les deixalles produïdes en totes les fases del treball de la seda, com també els capolls foradats, defectuosos, dobles, etc, són descruats, desfibrats, pentinats i filats com una fibra discontinua. El filat de seda així obtingut és anomenat *xap*. Els orígens de la història de la seda es confonen amb els de la civilització xinesa: en alguns ideogrames del s XII aC ja hi ha representacions del cuc de seda i del capoll. Al s VIII, els musulmans, que havien après la sericicultura dels xinesos, la difongueren per la Mediterrània. El gran comerç de la seda tingué lloc, durant tota l'edat mitjana, a través de l'anomenada **ruta de la seda**, que unia Antioquia i Tir amb la Xina, a través de la Mesopotàmia, l'altiplà de l'Iran, la Bactrina, la Sogdiana i la conca del Tarim. Aquesta ruta fou, a més, una via de relacions culturals i artístiques.

sediment 1 *ESTRATIG* Material sòlid fragmentari, o massa d'aquest material, bé sigui d'origen orgànic o inorgànic, que s'origina de la meteorització de les roques preexistents i és transportat i dipositat per l'aire, l'aigua o el glaç, o bé que s'ha acumulat per altres agents naturals, i que forma capes o estrats sobre la superfície de la terra a les temperatures ordinàries i d'una manera incoherent i no cimentada.
2 sediment marí (o pelàgic) *GEOL* Sediment caracteritzat per la manca d'influències continentals o terrígenes i per la presència de restes fòssils planctòniques i nectòniques. Els sediments pelàgics més destacables són el fang vermell o bru, el de

globigerines, el de radiolaris, el de diatomees, el de pteròpodes i els nòduls de manganès.

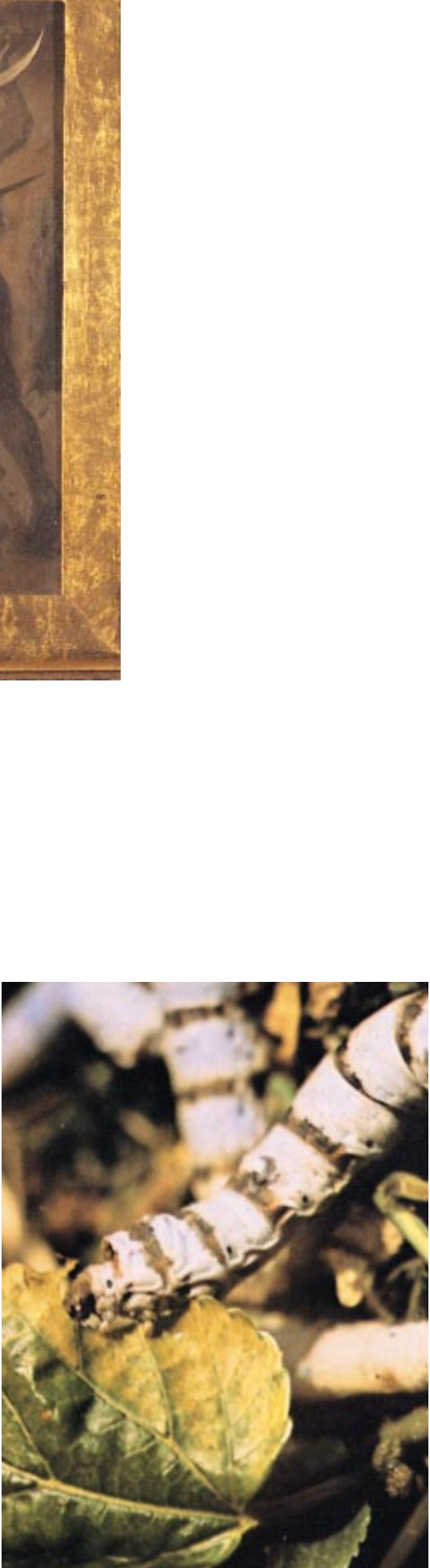
sefardita *HIST* Individu de la comunitat **jueva** establerta a la Península Ibèrica i cadascun dels seus descendents d'ençà de llur expulsió el 1492. L'edicte d'expulsió, promulgat pels Reis Catòlics, marcà la gran diàspora dels jueus hispànics que no acceptaren el baptisme. Establerts primer a Portugal, s'establiren als Països Baixos i a la resta de la costa mediterrània després de l'edicte de Don Manuel en 1496-97. A la fi del s XIX alguns es dirigiren cap a Amèrica i, a partir del 1948, a l'estat d'Israel. Les comunitats sefardites han conservat llurs costums i llur llengua, anomenada també sefardita i reduïda actualment al *judeocastellà*. A partir del s XVIII, sobretot des del regnat de Carles IV, es feren diversos intents per tal d'abolir el decret d'expulsió del 1492. Entre els principals defensors del retorn sefardita a l'estat espanyol figuren Rafael Cansinos, Emilio Castelar i, especialment, el senador Àngel Pulido. A partir de la independència del Marroc (1956) s'incrementà notablement el nombre de sefardites instal·lats a l'estat espanyol, els quals augmentaren arran de la llei de llibertat religiosa del 1967. Dins el judaisme sefardita immediat a l'expulsió floriren figures tan notables com Šelomó ibn Verga, Lleó Hebreu i Yosef Caro i d'altres impulsors de l'escola cabalística de Safed.

Seferis, Iorgos (Esmirna 1900 — Atenes 1971) Nom amb què és conegut Geórgios Seferiadis, poeta i diplomàtic grec. L'any 1931 es donà a conèixer amb Στροφ η, un llibre de poemes que significava un nou tombant de la poesia grega vers el simbolisme i l'hermetisme. Cònsol a Londres, estudià la poesia de T.S.Eliot i publicà *Mit-histórima* (1935), obra en la qual, abandonant el vers encadenat i les recerques de musicalitat, descriví amb varietat de tons i d'imatges la nostàlgia d'una riba perduda (les possessions gregues de l'Àsia Menor) i el sentit dolorós de la grecitat en les peripecies de la seva existència mil·lenària, reflectit en el paisatge àrid. Posteriorment, prosseguí la seva activitat creadora en els llibres titulats *Diari de bord*, en els quals el dolor pel seu país adquireix unes dimensions existencials, en un esforç per relacionar la Grècia actual amb la Grècia clàssica. Premi Nobel de literatura el 1963. Ambaixador a Londres, es revelà també com a bon assagista amb la publicació d'estudis importants sobre poesia, literatura i art grec. Publicà també *Tres poemes secrets* i revisà el seu interessantíssim *Diari*.

Segadors, guerra dels Aixecament secessionista català (1640-52) contra la monarquia hispànica dels Àustria d'accentuat caràcter social agrari enfront del règim senyorial català. El conflicte esclatà a partir d'una crisi de relacions polítiques entre les institucions catalanes del Principat (generalitat i Consell de Cent) i la monarquia hispànica, a causa fonamentalment de les pretensions fiscals que aquesta esgrimia. El comte-duc d'Olivares, primer ministre del rei Felip IV de Castella, proposà un programa político-financer que atemptava contra el règim constitucional català, encaminat a obtenir dels regnes no castellans de la monarquia la mateixa contribució, tant en homes com en diners, que Castella feia a la política internacional dels Àustria. A la cort catalana celebrada a Barcelona el 1626 Felip IV de Castella, seguint el programa d'Olivares, sol·licità: el quint, la Unión de Armas i l'excusat. Els anys següents les relacions entre el Principat de Catalunya i la corona empitjoraren. La política imperial europea de la dinastia austríaca determinà el 1635 la declaració de la guerra de la corona francesa a la monarquia hispànica i a l'Imperi, i Olivares decidí de conduir-la per la frontera catalana. Això determinava l'entrada de l'exèrcit reial al Principat per combatre França i l'empitjorament de les relacions oficials catalanes amb el rei. La situació de guerra i l'establiment d'un exèrcit mercenari sobre el país provocà un gran malestar popular, sobretot entre els pagesos. La població rural es veia obligada a sostenir allotjaments de soldats, a pagar impostos (talles) especials per a les despeses de guerra, i es veia sotmesa a freqüents intents de reclutament. Ben aviat es produí la natural identificació i solidaritat dels pagesos amb l'actitud de recel polític de les autoritats i s'anà configurant la doctrina política

de l'aixecament i la ideologia popular de la revolta —és a dir, la defensa de la terra amb connotacions anticastellanes i antisenyorials—. Les lluites entre el poble i les tropes reials sovintejaven sobretot al Rosselló, a la Cerdanya i a l'Empordà. Mentrestant (1638), el canonge de la Seu d'Urgell Pau Claris esdevingué diputat pel braç eclesiàstic i president de la generalitat, i Francesc de Tamarit, diputat pel braç militar. Malgrat l'èxit de la campanya del Rosselló del gener del 1640, l'exèrcit reial, temorós de nous atacs per part de les tropes franceses, restà a Catalunya, i es produïren greus incidents entre la població i les tropes. La cançó anònima d'*Els segadors* conserva el ressò popular d'aquests fets, que contribuïren a una organització militar autònoma i coordinada de la pagesia, que dirigí l'aixecament. El 22 de maig de 1640 els pagesos revoltats contra els terços reials entraren a Barcelona i, al cap d'uns quants dies, ho feren grups de segadors aprofitant la tradicional jornada de lloguers d'homes per a les feines temporeres de la sega. Un incident “fortuït” desencadenà un greu avalot pagès (jornada del **Corpus de Sang**), amb la complicitat de les classes populars urbanes, en el qual foren perseguits els funcionaris reials, saquejades i incendiades llurs cases i mort el mateix lloctinent Dalmau de Queralt, comte de Santa Coloma, un dels més coneguts representants de l'alta aristocràcia absoluta castellana. L'avalot barceloní fou seguit d'una autèntica revolta pagesa social contra el règim senyorial català. Paral·lelament, la petita noblesa catalana, en connivència amb el nucli dirigent barceloní, encapçalava i dirigia els primers contactes i la definitiva aliança franco-catalana. Els organismes polítics catalans tenien greuges suficients per a engegar una política de secessió en relació amb la corona de Felip IV de Castella: empresonament de Tamarit, intents de processar Pau Claris, prohibició feta a la generalitat de cobrar els drets del general, pressió fiscal i militar damunt el país, etc. L'enllaç de la generalitat amb la corona francesa fou la petita noblesa pirinenca i el 7 de setembre se signava a Ceret (Vallespir) el compromís. Les autoritats catalanes demanaven ajuda militar a la corona francesa per defensar-se de l'ocupació de Felip IV, juntament amb el dret de constituir-se república lliure sota la protecció de la corona francesa (16 de gener de 1641). Però Claris ben aviat hagué de sotmetre el Principat de Catalunya a l'obediència de Lluís XIII de França (23 de gener de 1641) per obtenir realment l'ajuda militar pagada contra l'exèrcit de Felip IV de Castella. Les autoritats franceses organitzaren la resistència i ràpidament foragitaren l'exèrcit castellà de Barcelona (batalla de Montjuïc, gener del 1641). En 1641-43 la guerra continuà. En el curs d'aquesta les tropes franceses també provocaren enormes tensions entre la població rural catalana i l'administració política francesa al Principat. Durant la guerra l'exèrcit de Felip IV de Castella dominà Tortosa, Tarragona i Lleida, mentre que la corona francesa procurava d'assegurar-se el Rosselló.

Cuc de seda adult menjant fulles de morera

Segòvia Ciutat de Castella i Lleó, capital de la província homònima (54 375 h [1991]). Situada al vessant septentrional de la serra de Guadarrama, tingué un origen militar pel seu emplaçament defensiu a les vores de l'Eresma. Les seves funcions bàsiques són les administratives i comercials. Hi ha indústries alimentàries, metal·lúrgiques i químiques. Habitada pels vacceus, durant el domini romà dependgué jurídicament de Clunia. Ocupada pels àrabs (s VIII), hom els n'expulsà arran de la reconquesta de Toledo (1085). Des del s XII fou un centre llaner i de draperia important, vinculat a la Mesta. El 1475 hi tingué lloc la concòrdia de Segòvia. Participà en l'alçament de les Comunitats de Castella, dirigit per Juan Bravo. Al s XVII entrà en decadència, situació que a la centúria següent hom intentà de superar en crear-hi la Real Compañía Segoviana de Manufacturas de Lana (1763). D'ençà de la segona meitat del s XIX experimentà una certa recuperació. Conserva, d'època romana, un aqüeducte, en molt bon estat, format per dues fileres d'arcs superposats i de més de 700 m de longitud. Resta també una gran part de les muralles medievals, amb les portes de San Andrés, San Cebrián i Santiago, i l'Alcázar, l'origen del qual es remunta a una antiga fortalesa del s XI, ampliada als ss XIII i XV; fou reconstruït a la fi del s XIX després de l'incendi del 1862. La catedral, d'estil gòtic tardà, és obra de Juan i Rodrigo Gil de Hontañón (s XVI); conserva notables obres d'art, entre les quals un *Crist* de Gregorio Fernández i un retaule de Juan de Juni. Del s XV són els monestirs de San Antonio el Real i el del Parral. Entre els edificis civils cal esmentar algunes cases romàniques i alguns edificis renaixentistes: Palacio Episcopal, Palacio de los Dávila i Casa de los Picos.

Segovia, **Andrés** (Linares 1894 — Madrid 1987) Guitarrista andalús. A ell és degut en bona part el renaixement de la guitarra. Nombrosos compositors han escrit peces i concerts per a ell, com Turina, Villa-Lobos, Castelnuovo-Tedesco, Pedrell, etc.

Segre, el Riu de Catalunya, a la regió de la Seu d’Urgell i de Lleida, important afluent per l’esquerra de l’Ebre. Neix al circ de la Culassa, a més de 2 000 m alt, al vessant septentrional del **pic del Segre** (2 844 m), al N del Puigmal, en el municipi de Sallagosa (Alta Cerdanya). Té una llargària de 265 km i desemboca a l’Ebre a Mequinensa (Baix Cinca). Els afluents principals són els de la seva dreta: el riu d’Angostrina, el riu de Querol, la Valira, la Noguera Pallaresa, la Noguera Ribagorçana i el Cinca. Deixa la zona axial dels Pirineus per abocar-se a la depressió de la Cerdanya, on passa per Sallagosa i al peu dels turons de Llívia i de Puigcerdà. Talla, després, el congost de Martinet (Baixa Cerdanya) i continua per l’Alt Urgell; passa per la seva capital —la Seu d’Urgell—, i rep la Valira. Continua pel Pla de Sant Tirs i travessa successivament les grans serralades transversals: serra d’Ares i el Montsec de Tost, pel congost de Trespons, serres d’Aubenç i de Turp, pel pas de la Garanta, el congost dels Esplovins i el grau d’Oliana, prop del qual s’hi forma el pantà. D’aquí surt als dilatats horitzons de la conca de l’Ebre, a la comarca de la Noguera, on entre Artesa de Segre i Camarasa, en un veritable canyó, rep la Noguera Pallaresa. Passa per Balaguer i per Corbins, ja al Segrià, on rep la Noguera Ribagorçana. Poc després s’encaixa en les terres del sud de la comarca; passa per Seròs i per la Granja d’Escarp, on conflueix amb el Cinca, fins que 9 km més enllà es rendeix a l’Ebre. Les abundoses aigües pirinenques li valen un màxim de maig-juny i un mínim de gener de retenció nival. Però sobre aquesta norma s’inscriu la influència de les pluges tardorals, que segueixen l’eixut d’agost, dibuixant un màxim secundari pel novembre. Les aigües del Segre han estat aprofitades per a producció de força elèctrica i per al regatge, sobretot, amb el canal d’Urgell i els seus derivats.

Segrià, el Comarca de Catalunya, a la regió de Lleida (1 394 km²; 162 904 h [1991]). Cap de comarca, Lleida. El nucli central, que li ha donat nom, és el Segrià estricte, sector situat al nord de la ciutat de Lleida fins al terme d’Alguaire, entre la clamor de Noguerola i la Noguera Ribagorçana. La comarca actual comprèn també el pla de Lleida, a banda i banda del Segre, amb els altiplans d’Almacelles i d’Alguaire i la serra Pedregosa fins al Sas d’Almenar, límit amb la Llitera i la conca del Cinca; el sector del baix Segre, a banda i banda del curs del riu fins a la seva desembocadura a l'Ebre; finalment, el sector de planes i terrasses que constitueixen ja una transició amb les comarques de les Garrigues i del Pla d’Urgell. Això no obstant, el Segrià forma un conjunt homogeni, coincident quasi exactament amb el territori de l’antic municipi de Lleida. Hi ha una simetria de relleu en relació amb les planes travessades pel Segre, el curs del qual forma recolces i meandres entre turons paral·lels de poca alçària, que segueixen la ribera aigua avall. Els altiplans que separen les conques del Segre i del Cinca formen una llarga superfície plana que va del Coscollar (280 m) als Sasos i serra Pedregosa (380 m). A l’altura d’Alpicat aquest relleu (serra de la Sardera) davalla fins a la clamor Amarga, que marca el límit amb la Llitera. Els confins meridionals del Segrià són formats per un planell d’uns 400 m alt amb lleus ondulacions que davallen de serra la Llena per la Granadella i continuen cap a Llardecans, Maials i Montmeneu fins a Puigverd i Artesa de Lleida. El clima és continental i àrid, amb un règim pluviomètric molt inferior a la resta de Catalunya. Les característiques boires d’hivern s’inicien a mitjan novembre i perduren fins a la fi de gener. La part oriental de la comarca correspon al domini de l’alzinar de carrasca, del qual resten encara alguns petits testimonis, inclosos en un paisatge d’erms, brolles i garrigues. A les terres occidentals, la vegetació natural devia comprendre en primer terme màquies de garric i arçot. En estat primitiu els sòls més dolents devien ésser ocupats per timonedes, poblacions de mates halòfiles, etc, fent un paisatge que als llocs extrems pot arribar a tenir

aspecte de semidesert. A les terres meridionals, de Maials i d’Almatret, sota un clima més clement, s’hi afegeixen el pi blanc i diverses espècies termòfiles. Els sòls amb aigua freàtica de les riberes dels rius devien dur boscs frondosos d’arbres de fulla caduca. L’home ha fet desaparèixer gairebé totalment boscs i màquies, a excepció de les pinedes. D’altra banda, l’extensió dels regadius ha afavorit la difusió de vegetals que necessiten humitat en mig dels camps de conreu. Gran part de la comarca es dedica específicament al sector primari. El progrés tècnic agrícola ha estat considerable durant les tres darreres dècades. Perdura, però, el regatge tradicional a través de canals, sèquies i reguers, amb el sistema de pales, ulls i estalladors. El conreu d’arbres fruiters continua en augment (pomeres, pereres, presseguers) i representa bona part de la superfície de regadiu. Pel que fa a altres conreus, cal destacar el panís als termes propers a l’Urgell, i l’alfals a la part més occidental del pla de Lleida. Els conreus de secà constitueixen la base productiva als termes de la zona garriguenca, on destaquen l’olivera, l’ametller i l’ordi. La cria d’animals ha adquirit una gran importància dins l’economia del Segrià. S’han creat importants granges especialitzades, sobretot en l’engreix, entre les quals cal fer esment de les de bestiar porcí i les d’aviram. El sector primari ha estat la base del procés d’industrialització i comercialització posterior, que es polaritza al voltant dels municipis de Lleida i Mollerussa. Els segueixen pobles com Almacelles, Alcarràs i Alfarràs. S’ha generat una indústria transformadora dels productes ramaders, actualment la més important de la comarca, amb un especial desenvolupament de les fàbriques de pinsos i d’embotits i productes carnis en general. Altres indústries dinàmiques són la de materials de construcció i la química. El sector terciari, concentrat a l’àrea de Lleida, es basa en el comerç i els transports, ja que el turisme és poc important. Amb tot, la població activa de la comarca està principalemt ocupada en el sector terciari (56%), al qual segueixen de lluny els sectors secundari (19,9%) i primari (15,5%). El 8,6% restant treballa en el sector de la construcció. Vers la fi del s XVIII el Segrià tenia prop de 30 000 h i Lleida concentrava una mica més de la tercera part del total comarcal. A partir de mitjan s XIX el Segrià cresqué lentament fins al 1900 (59 443 h). L’augment constant del desenvolupament econòmic contribuí a l’augment demogràfic, de caire migratori, gràcies a la vinguda de la gent provinent del sud de la Península. Des del 1910, sobretot a Lleida, la corba de creixement ha estat constantment de signe positiu. El 1991 tenia 162 905 h, dels quals el 69% es concentrava a Lleida. En el decenni 1981-91 s’ha produït un increment del 3,6%, centrat principalment a Lleida i als municipis que l’envolten, fet que accentua la preponderància d’aquesta àrea envers les poblacions més perifèriques. En canvi, els municipis que han baixat més en nombre d’habitants són els de la zona garriguenca i els del baix Segre. Troballes recents de material lític als voltants de Puigverd de Lleida permeten de documentar el poblament de la comarca des del paleolític mitjà i durant els darrers

temps de l’edat de la pedra. De l’edat del bronze són coneguts, superficialment, diversos poblats, que enllacen amb la primera època de l’edat del ferro. A partir del s IV aC es produí la iberització de la comarca, un dels nuclis importants del món ibèric català, del poble dels ilergets. Hom en coneix poblats arreu de la comarca: el més important fou el de Lleida (*Iltir-da*), que encunyà moneda abans de l’ocupació romana. Iltirda esdevingué amb la romanització una ciutat amb categoria de municipi, amb el nom d’*Ilerda*, i fou un nucli important de comunicacions. La comarca tingué una agricultura desenvolupada, com ho demostren les nombroses vil·les romanes. Lleida esdevingué el centre del primitiu bisbat de *Lleida*, existent ja a l’època visigòtica. D’aquest temps són les importants troballes de la basílica de Bovalar (Seròs). La comarca fou durant l’època islàmica el centre de la taifa de Lleida (regne de Lleida), fundada per la dinastia dels Banū-Hūd, el poder de la qual s’estengué fins a Tortosa i Dènia (1039-1110). El Segrià fou el sector més islamitzat de Catalunya. La població morisca fou majoritària al baix Segre fins a l’expulsió del 1610. Però cal situar l’origen

 Segrià	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
	
superfície:	1 394 km²
població:	162 904 h (1991)
capital:	Lleida

Mapa físic del Segrià

d'Alexandre Balas (145 aC) la davallada fou ràpida; intrigues, assassinats i usurpacions entre les diverses branques familiars converteixen la dinastia en un entrellat complicadíssim. Vers el 140 aC havien perdut Pèrsia, Babilònia, Palestina i el Líban; l'imperi es reduïa a Síria i a la Cilícia oriental. Amb l'annexiò de Síria pels romans (64 aC) finí l'imperi. Sense un estat sòlid i a desgrat de les desfetes militars, els selèucides tingueren un paper civilitzador capital amb la difusió de l'hel·lenisme.

seljúcida *HIST* Membre d’una dinastia turca que governà (ss XI-XIII) l’Àsia Menor i el Pròxim Orient. Bé que fou fundada pel seu epònim *Selğūq ibn Duqāq*, la dinastia no es consolidà fins que *Togrīl Beg* no vencé els gaznèvides, s’establí a Coràs-mia (1038) i es féu reconèixer soldà (1055) pel califa de Bagdad. Després dels esplendorosos governs d’*Alp Arslān* i de *Malik Šāh*, l'imperi seljúcida inicià la seva davallada i disgregació: els *atabegs* s’independitzaren i aparegueren diverses dinasties locals, de vida molt heterogènia, a Síria, Mesopotàmia, Armènia i Pèrsia. De totes les branques seljúcides, només l’establerta a Rum (1092-1327), amb capital a Iconi, aconseguí de sobreviure fins a l’expansió dels mongols, que la sotmeteren a llur vassallatge. L’adveniment i la consolidació de l'imperi seljúcida significà un canvi substancial en l’ortodòxia de l’islam pel fet que combaté, sobretot, els estats xiïtes. Durant llur govern es produí la ruptura definitiva entre els països del Magrib i l’orient musulmà, en tot l’àmbit del qual el nou sistema administratiu adoptat pels seljúcides es constituí model a imitar, no solament pel que feia referència a l’organització de l’estat, sinó també en els diversos camps de la cultura.

Šēlomó ben Abraham ibn Adret (Barcelona ~1235 — ? ~1310) Rabí i tal·mudista, deixeble de Mošé ben Nahman i Jonà ben Abraham. Des del 1278 els reis li encomanaren, pel seu prestigi i saber, de resoldre qüestions entre jueus i fins aplicacions de pena de mort. Fou consultat d'arreu del món conegut i les seves respostes a qüestions de dret hebreu —hom calcula que n’escriví unes 11 000— són modèliques per la claredat, la humanitat i la justesa d’exposició, i són, alhora, una font històrica del judaisme del seu temps. Escriví també una rèplica al *Pugio fidei*, de Ramon Martí, una poesia religiosa, comentaris a dinou tractats del Talmud i tres llibres de decisions.

selva pluvial *BOT* Bosc equatorial o tropical humit. Les selves pluvials ocupen les regions càlides amb pluviositat abundant durant tot l’any. Les comunitats vegetals selvàtiques són sempre arbòries, amb arbres molt alts, que formen diversos estrats, i amb una gran abundància de lianes i d’epífits. L’estructura hi és complexa i la diversitat d’espècies hi és molt alta. L’ambient és saturat d’humitat, llevat dels estrats més elevats.

Selva, la Comarca de Catalunya, a la regió de Girona, entre la Serralada Transversal i la Costa Brava de migjorn (995 km²; 98 255 h [1991]). Cap de comarca, Santa Coloma de Farners. Ocupa una bona part del sector septentrional del Sistema Mediterrani Català i participa de les distintes unitats estructurals. La primera és un fragment de la Serralada de Marina, que les rieres de Tossa i de Lloret separen en tres blocs: el de llevant que culmina a 519 m alt (puig de les Cadiretes, al límit amb el Gironès i el Baix Empordà); el central (turó de Rossell, 341 m; i puig Ventós, 419 m); el de Blanes a ponent, que domina el delta de la Tordera (Montbarbat, 330 m). Enllà de la Tordera, la Selva participa d'un quart bloc, el Montnegre (391 m al Montgròs), amb el Maresme i el Vallès Oriental. La segona unitat és la depressió de la Selva, enfonxada entre dues falles de direcció NNW-SSE. Entre la depressió de la Selva i la del Vallès, més estreta, alguns afluents de la Tordera han hagut de fendir un llindar, la serra de Clarà, que no supera els 200 m alt, que enllaça la Serralada de Marina i la Pre-litoral. Aquesta es compon de dos massissos. El del Montseny, el més alt de tot el Sistema Mediterrani, pertany a la Selva en el sector nord-oriental. A la riera d'Arbúcies comencen les Guilleries, on acaba la Serralada Pre-litoral al N del Ter. La darrera gran unitat és la Serralada Transversal, que apareix al NW de les Guilleries, com l'altiplà del Cabrerès, i que

Mapa físic de la Selva

Vista aèria de la Selva, prop d'Hostalric

Selva		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Amer	38,9	2 302
Anglès	16,1	5 137
Arbúcies	86,9	4 550
Blanes	17,8	25 663
Breda	5,1	3 221
Brunyola	36,6	373
Caldes de Malavella	57,2	3 106
Cellera de Ter, la	14,6	2 069
Fogars de Tordera	33,2	397
Hostalric	3,4	2 899
Lloret de Mar	47,9	15 018
Maçanes	25,7	477
Maçanet de la Selva	45,2	2 954
Osor	52,6	494
Riells i Viabrea	26,5	998
Riudarenes	46,6	1 108
Riudellots de la Selva	13,4	1 308
Santa Coloma de Farners	71,3	8 239
Sant Feliu de Buixalleu	61,5	592
Sant Hilari Sacalm	83,6	4 704
Sant Julià del Llor i Bonmatí	11	887
Sils	30,3	2 356
Susqueda	50,5	98
Tossa de Mar	38,2	3 439
Vidreres	48,6	3 783
Vilobí d'Onyar	32,8	2 083
Selva, la	995,5	98 255

terrenys més bàsics porten alzinar, brolles de bruc boal, llistonars terofítics, etc. El caràcter mediterrani humit del clima fa que a les obagues frescals i a les fondalades es mantingui una rica vegetació euro-siberiana de bosc caducifoli: rouredes, castanyedes plantades per l'home, etc. La base dels conreus herbacis és el farratge, principalment les gramínies (blat de moro i ordi) i les lleguminoses. Les facilitats de comunicació han permès el desenvolupament de la ramaderia (bestiar boví i porcí). També hi ha granges d'aviram i de conills. El sector primari és completat per una discreta explotació pesquera, que només a Blanes assoleix importància. Bé que mai no ha estat considerada una comarca industrial, la situació de la Selva en el corredor que uneix el Vallès i el Gironès la va convertint en una àrea d'expansió industrial. Cal destacar els sectors tèxtil, metal·lúrgic, alimentari, de la fusta, del suro, dels mobles i el químic. Com a recurs mineral, hom pot esmentar les aigües minerals embotellades a Caldes de Malavella i Sant Hilari Sacalm. La construcció, finalment, és notable a Anglès, Blanes i sobretot Lloret de Mar. El turisme ha vingut a completar una economia ja variada. A la clientela balneària tradicional s'afegí al començament del s XX la descoberta de la *Costa Brava* pel turisme estranger més encara que pel nacional, i darrerament l'estiueig s'ha generalitzat. El comerç se n'ha vist afavorit, si bé la Selva representa més el paper de corredor cap a Barcelona i d'àrea d'expansió dels serveis gironins. La carretera general travessa de nord a sud la Selva sense passar per cap vila. L'autopista segueix la ruta del Vallès paral·lelament a la carretera general. La població de la Selva al començament del s XVIII no passava gaire dels 12 000 h. El creixement fou ràpid fins a la fi del segle (prop de 26 000 h) i en el període 1830-60. Les crisis agràries i les de les indústries forestals expliquen l'estancament durant un segle (1860-1960). L'impuls turístic, però, i la industrialització, especialment a Blanes, originà una ruptura de tendència. Hi ha molt poques notícies sobre el poblament prehistòric a la comarca. Hom no coneix cap monument megalític, llevat d'un menhir a Sant Hilari Sacalm. Durant l'època ibèrica són coneguts poblats costaners als termes de Tossa, Lloret, Blanes i algun altre a l'interior (Caldes de Malavella). Durant la romanització es tenen documentats dos nuclis urbans, petits: *Blandae* (Blanes) i *Aquis Voconis* (Caldes de Malavella), aquest amb categoria de municipi romà. A la resta de la Selva hi hagué poblament dispers, de vil·les romanes, algunes importants, com la de Tossa.

semàntica *LING* Part de la lingüística que estudia els significats. La semàntica moderna arrenca pròpiament de F.de Saussure amb la seva teoria del signe lingüístic. Durant molts anys, la majoria de lingüistes han dedicat poca atenció a l'estudi de la semàntica a causa d'haver dubtat de la possibilitat d'estructurar els significats lingüístics amb el mateix rigor objectiu amb què s'han pogut estructurar les altres parts de la lingüística: la fonologia i la morfosintaxi. D'altra banda, ha semblat que el problema dels significats concernia la lògica i la psicologia igual, si no més, que la lingüística. Malgrat l'existència en la llengua de certes estructures semàntiques amb marques formals o bé segons un ordre purament conceptual, la lingüística moderna ha intentat de trobar procediments estrictament lingüístics i formalment objectivables per a una estructuració dels significats (teories dels significat). Una teoria *lògica* del significat intenta de descobrir unitats semàntiques mínimes o trets semànticament pertinents que constitueixen els significats dels signes (*sema*, *semema*). Una teoria *contextual* del significat afirma que una unitat lèxica no té significat, sinó només usos. Una teoria *situacional* del significat, de caràcter psicològic conductista, afirma que el significat d'un signe és la situació en què el parlant l'enuncia i la resposta que provoca en el qui l'escolta. Totes aquestes teories intenten de descobrir una estructura interna dels significats de les unitats lingüístiques. Una altra teoria, anomenada dels *camps semàntics*, recerca la possibilitat d'estructurar els diversos signes lingüístics pel parentiu de llurs significats. Totes aquestes teories no s'exclouen, sinó que són complementàries.

<div>Selva</div>	
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div><div>Selva</div></div></div></div><div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
superfície:	995 km²
població:	98255 h (1991)
capital:	Santa Coloma de Farners

al NE s'enfonsa en la vall tectònica d'Hostoles. La Selva és repartida en tres conques hidrogràfiques: les rieres, sovint eixutes, que vessen directes a mar, la conca de la Tordera i la del Ter. El clima de la Selva és tan variat com el relleu: entre la muntanya mitjana humida de les Guilleries i l'arrecerada Costa Brava hi ha una gamma de variants degudes a l'altitud, el relleu i les dificultats que troben els vents marítics de llevant. Les mitjanes anuals depenen de l'altitud, i, per tant, de ponent a llevant. La pluviositat oscil·la entre 600 mm (Costa Brava) i 1 100 (Guilleries, més plujoses que el Montseny, 900-1 000 mm). La vegetació és en general calcífuga i a la plana baixa té caràcter mediterrani boreal. Naturalment hi predominaria la sureda, a hores d'ara gairebé sempre transformada en una brolla d'estepes i brucs, amb sureres i pins pinyers dispersos. Els

semiconductor *fís/quím* Substància intermediària entre els bons conductors i els aïllants. L'estudi teòric i les aplicacions dels semiconductors han donat lloc a una nova branca de l'electrònica, anomenada de l'*estat sòlid*. Les propietats elèctriques dels semiconductors, completament diferents de les dels altres cossos, són degudes bàsicament al fet que els semiconductors tenen una banda de conducció separada de la banda plena per una banda prohibida molt estreta, de l'ordre d'1 eV. Els valors de les energies que poden prendre els electrons dins els sòlids s'agrupen segons uns intervals estrets, dits *bandes d'energia*, els quals estan separats per uns altres intervals formats per uns conjunts de valors de l'energia que són prohibits. Els electrons dels sòlids aniran ocupant els nivells més baixos d'aquestes bandes d'energia, però sense que hi pugui haver més de dos electrons a cada nivell. D'aquesta manera els electrons dins un sòlid es disposen d'acord amb aquestes bandes d'energia, i omplen sempre les que corresponen als valors més baixos de l'energia. Els electrons d'una banda d'energia es mouen amb unes velocitats dirigides a l'atzar. El mateix succeeix en una banda d'energia mig plena, sempre que no hi hagi cap camp elèctric exterior. Però si hom hi aplica un camp elèctric, els electrons seran accelerats en la direcció del camp, i això farà que, en augmentar la seva energia, alguns d'ells passin a ocupar els estats superiors de la banda d'energia, i alhora restaran buits els nivells inferiors. Com a conseqüència d'aquest fet, la velocitat de tots els electrons adquirirà una certa component en sentit contrari al camp aplicat, que se sobreposarà a la velocitat dirigida a l'atzar de la situació primitiva, i això farà que el conjunt d'electrons tingui una velocitat resultant no nul·la. Aquest desplaçament global dels electrons equival a dir que apareix un corrent elèctric. Els cossos conductors són aquells que tenen la banda d'energia superior a mig omplir, mentre que tots els altres són aïllants. Però cal distingir entre aquests últims i els semiconductors, que són aquells que a baixa temperatura tenen l'última banda ocupada totalment plena, però que resta separada de la banda contigua superior buida, per un interval d'energia prohibida molt estret; d'aquesta manera, en augmentar la temperatura, una part dels electrons de la banda plena reben prou energia per a passar a la contigua, la qual d'aquesta manera resta mig plena i pot permetre la conducció elèctrica. Això explica per què la conductivitat dels semiconductors depèn tan fortament de la temperatura. Els semiconductors són sempre elements amb quatre electrons de valència, units per enllaços covalents. Els més utilitzats són el germani i el silici. Rares vegades són emprats completament purs.

seminals, **raons** *filos* Gèrmens, continuts en l'esperit còsmic (estoïcisme) o en l'ànima del món (plotinisme), en virtut i per causa dels quals esdevenen les coses (l'esdevingut, el que esdevé i el que esdevindrà), que són, doncs, llur manifestació o desenvolupament. La concepció estoica del món com a sotmès a un ordre seminal —en virtut del qual hom pot parlar d'un cert determinisme o fatalisme—, perdurà també en el pensament filosòfico-teològic del cristianisme medieval, en especial en Agustí d'Hipona.

seminari *CATOL/ENSENY* Institució eclesiàstica, dependent dels bisbes, destinada a formar els joves que es preparen per al sacerdoci. Fou creada pel decret *Pro seminariis* expedit pel concili de Trento per tal d'uniformar i d'estructurar l'ensenyament fins aleshores donat a les escoles catedralícies, a les universitats o col·legis universitaris i en escoles posades sota l'autoritat del bisbe. Els primers seminaris erigits als Països Catalans foren els de Tarragona (1568-72), València (Col·legi del Corpus Christi, 1583), Girona (1589), la Seu d'Urgell (1592) i Barcelona (1593). El 1635 fou creat el de Vic, que s'extingí poc després i fou erigit de nou el 1755. Al s XVIII foren creats els de Mallorca (1700), Lleida (1722), Oriola (1742) i Sogorb (1771), i al s XIX els de Tortosa (1824), Solsona (1846) i Menorca (1858); a València en fou creat un altre el 1831. Els monarques se serviren sovint dels seminaris per a introduir llurs idees reformistes. El 1950 entraren en període de crisi: alguns foren tancats i els seminaristes enviats a estudiar al de Barcelona o al col·legi de jesuïtes de Sant Cugat, transformats en facultats teo-

El Sena a París

senat El Palazzo Senatorio al Capitoli de Roma

lògiques, o bé a seminaris més centrals, com a València i Mallorca.

semiologia *LING* Ciència que estudia la vida dels signes en el si de la vida social. El terme i la seva definició són deguts al lingüista F.de Saussure, el qual considerava la lingüística com una part d'aquesta ciència general; per això es poden relacionar totes dues disciplines. El problema lingüístic és essencialment semiològic: per a descobrir la veritable natura de la llengua, cal considerar en primer lloc allò que té de comú amb tots els altres sistemes del mateix ordre.

semita *HIST* Individu d'un dels pobles que constitueixen una unitat ètnico-lingüística que ocupa una regió limitada al N pel Taure i l'Antitaure, al S per l'oceà Índic i la mar d'Aràbia, a l'E per l'altiplà irànic i a l'W per la mar Roja i la Mediterrània. El mot fou usat per primer cop per A.L.Schlözer el 1781 per a designar un grup de llengües (arameu, hebreu, àrab i fenici) parlades per pobles que un passat bíblic (*Gènesi*) feia, en llur majoria, descendents de Sem, fill de Noè. És impossible d'establir quin és el primitiu poble semític i el lloc on habitava. En època històrica, pobles de parla semítica anaven penetrant en onades successives als països civilitzats del Pròxim Orient i de Mesopotàmia. A partir d'aquesta migració constant, és legítim de considerar els semites com a antics nòmades del desert d'Aràbia. Els trets principals dels diversos pobles semites són llur organització tribal per sobre de la cèl·lula bàsica familiar (en general de tipus patriarcal), la poligàmia i el nomadisme (gradualment abandonat). Des del punt de vista religiós hom pot descobrir un passat comú en alguns trets, sobretot el nom de Déu (*El*) i la pervivència de formes culturals pròpies del primitiu nomadisme: festivitats (Pasqua, Pentecosta), santuaris a l'aire lliure al costat d'arbres, fonts o pedres sagrats.

semítiques, **llengües** *LING* Nom amb què ha estat designat, a partir de la segona meitat del s XVIII, el conjunt de llengües parlades pels pobles semites. Formen, juntament amb el berber, el cuixític i el txadià, la família de llengües afro-asiàtiques (o camito-semítiques). Hom hi distingeix tres subgrups: el septentrional central, el meridional central i el meridional perifèric, aquest darrer amb dues branques, l'aràbiga meridional i l'etiòpica. Al grup septentrional central, corresponen, a l'estadi antic, el cananeu, l'ugarític i l'amoreu; a l'estadi mitjà, el fenici, l'hebreu, el moabita i l'antic arameu; i a l'estadi modern, el neoarameu (o malula), l'hebreu modern i el neosiriac (o assiri). Al grup meridional central, corresponen, als estadis antic i mitjà, l'àrab clàssic, i a l'estadi modern, els dialectes àrabs moderns i el maltès. Al grup meridional perifèric, corresponen, als estadis antic i mitjà, els dialectes aràbics meridionals; a l'estadi mitjà, el guez o etiòpic; i a l'estadi modern, el mahri, el xakhri, el kharsusi, el batkhari i el socotrià, i la branca etiòpica. Bé que la majoria de les antigues llengües semítiques han desaparegut, l'àrea geogràfica que ocuparen és dominada avui majoritàriament per l'àrab. Les seves característiques principals són la gran varietat i el nombre de consonants enfront de la pobresa vocàlica. El sistema morfològic es basa en les anomenades “arrels”, consonàntiques i majoritàriament trilíteres, que expressen una idea. Amb l'addició de prefixos i de sufixos i amb l'alternança vocàlica de cada arrel hom va formant els diferents termes verbals i nominals. Hi ha dos gèneres, el masculí i el femení, i tres nombres: singular, plural i dual. La declinació presenta tres

casos —nominatiu, genitiu i acusatiu—, representats per desinències. La representació gràfica més antiga d'una llengua semítica és l'escriptura cuneiforme. Més tard sorgiren els diversos i variadíssims alfabet, en general consonàntics, com l'**àrab** i l'**hebreu**.

Semprún Maura, Jorge (Madrid 1923) Polític, cineasta i escriptor castellà en llengua francesa i castellana. Fill d'un diplomàtic republicà, s'exilià a França el 1939. Participà en la Resistència francesa i fou deportat a Buchenwald. Militant del Partido Comunista de España, fou membre del comitè central (1954) i es traslladà clandestinament a Madrid per coordinar el treball polític del partit. Entre les seves obres destaquen *Autobiografía de Federico Sánchez* (1977, Premi Planeta), *La deuxième mort de Ramón Mercader* (1969), *L'algarabie* (1981) i *Netchaïev est de retour* (1987). En el camp del cinema ha escrit diversos guions. Entre els anys 1988 i 1991 fou ministre de Cultura del govern espanyol.

Sena Riu de França, que neix a la Côte d'Or, prop de Saint-Seine-l'Abbaye, a 471 m d'altitud, i desguassa al canal de la Mànega (776 km de llargada i 78 650 km² de conca). Hom hi distingeix: el tram superior, fins a la confluència amb el Yonne; el mitjà, per París i fins a la confluència amb l'Oise; i l'inferior. El riu és, en el tram inferior, majestuós i navegable mercès al seu condicionament: s'allargassa en una tirallonga de meandres en una ampla vall submergible, on el riu té de 200 a 250 m d'amplada. Passa per Rouen i, a Tancarville, entra a l'estuari que s'acaba al port de Le Havre. El Sena té un pendent escàs i el seu corrent és moderat. Té règim pluvial oceànic, amb altes aigües d'hivern (gener-març) i eixut de setembre. Els anys secs arriba a greus penúries; però, mercès a les obres de regularització, s'hi pot mantenir la navegació. Quan hi ha forts i persistents temporals de ponent, experimenta grans crescudes i inundacions hivernals, greus per a l'aglomeració parisenca.

senat **1** *HIST* A l'antiga Roma, suprem consell de l'estat constituït, almenys a l'origen, per ancians o caps de les diverses *gens* i, posteriorment, pels *patricis* i magistrats. Institució fonamental de l'estat, fou responsable durant llarg temps de la política exterior i interior. El nombre de senadors oscil·là entre els 300 i el miler en època dels triumvirs. A partir del s IV aC els senadors eren elegits pels *censors*; després, automàticament, ho esdevenien els exmagistrats. El seu poder caracteritzà tota l'edat republicana: fou realment l'autèntic govern de Roma, amb els requisits d'estabilitat, continuïtat, autoritat i competència, superior als magistrats temporals. Discutia les propostes, intervenia en matèria de justícia civil i penal, donava el parer quan calia mobilitzar l'exèrcit, en prorrogava els comandaments i en creava d'extraordinaris, controlava les despeses i l'erari públic i del seu parer depenia la percepció de tributs, la distribució de terres, etc. En cas de perill greu, podia decretar l'estat d'excepció. En política exterior, rebia les ambaixades, sancionava els tractats internacionals i les lleis dels territoris ocupats, dirimia les controvèrsies entre comunitats aliades o autònomes. Començà a declinar la seva autoritat vers el s I aC, quan es convertí en baluard dels interessos de les classes més altes. Després de les guerres civils, amb l'Imperi, conservà una autoritat nominal. **2** *DR CONST/POLÍT* En els sistemes parlamentaris moderns, segona cambra, o cambra alta, que juntament amb la cambra baixa forma el parlament (bicameralisme). En els estats federals sol tenir funcions de defensa dels interessos de les unitats autònomes que formen la federació. En els estats unitaris, en canvi, el senat sol tenir, d'una manera més directa, una funció conservadora, de fre a la cambra baixa. A l'estat espanyol el senat ha sofert els vaivens de la història constitucional espanyola. El senat, abolit per la constitució republicana del 1931, ha estat restablert per la constitució del 1978, que el defineix com a cambra de representació territorial que conjuntament amb el Congrés dels Diputats forma les Corts Generals que representen el poble espanyol. Els seus membres són elegits, en part per votació directa i en part per votació efectuada en els distints parlaments de les comunitats autònomes. Exerceix la funció legislativa ja a iniciativa pròpia en qüestions que afecten els interessos de les comunitats autònomes, ja coneixent en segona lectura les lleis aprovades pel Congrés dels Diputats.

redueixen en darrer terme a les sensacions. S'oposa tant a una interpretació metafísica del coneixement com a qualsevol acceptació d'elements actius del subjecte, siguin aquests de caràcter reflexiu o formes *a priori* inherents a ell. Present ja en l'epicureisme i, a l'Orient, en l'escola *chārvāka*, el sensualisme ha estat modernament formulat per T.Hobbes i té en E.B. de Condillac el seu representant més destacat.

sentència *DR* Decisió d'un òrgan judicial (jutge o tribunal) que dóna acabament al procés o judici. Hom parla de *sentència definitiva* quan dóna per acabat un litigi o procés en una instància. La sentència és anomenada *ferma* quan és impossible d'interposar-hi cap recurs. Hom parla de *sentència congruent* quan els seus resultants i considerants són en harmonia amb les peticions del plet. La sentència és anomenada *arbitral* quan posa fi al judici d'àrbitres, que són persones no jutges que decideixen determinades qüestions litigioses, no penals, i a la qual les parts se sotmeten voluntàriament. A Catalunya, aquestes sentències constitueiren una font de dret important.

sentiment *FILOS/PSIC* Coneixement immediat no explicable per les soles dades dels sentits, intuïció més o menys confusa que hom no pot justificar racionalment; pressentiment, consciència. En aquest sentit cal parlar no tant d'una contraposició entre el sentiment i la raó o la voluntat com d'una mútua implicació dels àmbits corresponents, la diferència entre els quals potser està en la no-intencionalitat del sentiment.

Sentís i Anfruns, Carles (Barcelona 1911) Periodista i polític. S'inicià amb èxit a “La Publicitat” i “Mirador” i el 1936 s'exilià a París. Col·laborà en “Destino” i fou corresponsal d'“ABC”, “La Vanguardia” i “Clarín” de Buenos Aires. Col·laborà també en “El Correo Catalán”. Ha estat agregat de premsa de l'ambaixada espanyola a Brussel·les i després, a París, director de l'agència EFE (1963), fundador i director de “Tele-exprés” (1966), director de Ràdio Barcelona (1974), president de l'Associació de la Premsa de Barcelona (1974-77 i des del 1984) i director general de coordinació informativa durant el primer govern de la monarquia. Encapçalant la candidatura de la Unió de Centro Democrático a Barcelona, sortí diputat a corts el 1977 i, novament, el 1979. El 1977 gestionà el retorn de J.Tarradellas i l'acompanyà des de París a les primeres entrevistes amb A.Suárez i el rei. Fou conseller polític de la Generalitat provisional (1977-80), secretari general de la UCD catalana (1977-80) i ambaixador extraordinari de l'estat espanyol (1980). Ha publicat, entre altres, *La Europa que he visto morir* (1942), *Àfrica en blanco y negro* (1944) i *Protagonistas que conocí* (1982). Presideix el Centre Internacional de Premsa a Barcelona i col·labora esporàdicament en l'“Avui” i “La Vanguardia”.

sentit *ANAT ANIM* Cadascuna de les facultats que posseeixen els animals de rebre informacions de l'exterior mitjançant òrgans especialitzats, que els permeten de reaccionar enfront de les variacions del medi, tant físic com biològic, que els envolta. També hi ha sentits interns que els permeten de percebre canvis de l'estat fisiològic dels òrgans o dels teixits que requereixen una ràpida resposta de l'organisme. En els animals, els principals sentits són els fotoreceptors i l'oïda, que cop-sen informacions emeses a distància, i el tacte, l'olfacte i el gust, que només funcionen quan l'estímul és en contacte directe amb l'òrgan del sentit corresponent. A més, els animals mòbils tenen el sentit propioreceptiu o cenestèsia, òrgan de l'equilibri que els informa de llur posició en el medi i de la posició respectiva de llurs parts.

senyal 1 Indicació o avís òptic, acústic o d'una altra natura, codificat o no, que serveix per a anunciar o advertir alguna cosa, donar ordres, transmetre missatges o informacions, etc. **2** *FÍS/INFORM/TECNOL/TELECOM* Magnitud física variable, de natura molt diversa, que pot ésser transmesa, propagada i detectada adequadament, de manera que en pertorbar o modificar un estat d'equilibri constitueix un element portador d'informació. Els senyals poden ésser molt diversos: elèctrics, mecànics, pneumàtics, òptics, acústics, etc, i són utilitzats per a transmetre informació, donar ordres, etc, d'acord amb un codi establert. **3 senyal de circulació** *AUT* Placa, disc, car-

tell, etc, que, en una carretera, en un car-rer, en un encreuament, serveix per a regu-lar el trànsit, per a advertir els conductors dels vehicles d'algun perill o d'algun obs-tacle, per a donar-los algun avís, alguna in-dicació, alguna consigna, etc, relacionats amb el trànsit. El codi de circulació distin-geix els *senyals de perill* (que consistei-xen en una placa triangular equilàtera), els *senyals de prohibició* i *de final de prohibició* (que són discs, amb el contorn vermell), els *senyals imperatius* (que són circulars, triangulars o octagonals) i els *senyals infor-matius* (que poden ésser discs, plaques o cartells). També són considerats senyals, en trànsit, els emesos pels semàfors i els dels agents de la circulació.

senyor *HIST* Titular d'una senyoria, fos personal, dominical, jurisdiccional i tam-bé feudal. En l'ambient polític-social del món medieval, els senyors (*domini, senio-res*) tenien una funció preeminent, bé per llur condició nobiliària, bé per llur poder econòmic o polític, enfront dels membres de classes inferiors o àdhuc de la mateixa classe nobiliària, per la relació contreta amb ells. Així, el **senyor feudal** és el noble que concedeix a un altre noble (vassall, senyor feudatari) una terra en feu, o li en-comana un castell, en canvi de la prestació d'homenatge i satisfacció d'uns serveis deter-minats. El senyor jurisdiccional substi-tueix el rei o comte en l'exercici de fun-cions de sobirania —bé que d'una manera limitada— en l'àmbit geogràfic de la seva senyoria (*baronia*).

senyoria *HIST* Terme genèric comprensiu de diverses situacions de domini per part d'un poderós, generalment noble o gran propietari (senyor), sobre un àmbit territo-rial o un grup de població que hi resideix (serfs, vassalls). La noció de senyoria, filla de l'estructuració econòmico-social i polí-tica incubada en el Baix Imperi i desclosa obertament als segles medievals, presenta una natura múltiple, bé que no sempre perfectament delimitada.

separació *DR 1 separació conjugal* (o **separació de cossos**) Suspensió de la vida conjugal sense ruptura del vncle, anome-nada també divorci imperfecte o divorci no vincular. Es caracteritza per la impossi-bilitat de contreure nou matrimoni, un cop declarada. En el matrimoni canònic pot ésser de caràcter *perpetu* o *temporal*. Per acord entre la Santa Seu i l'estat espanyol, actualment totes les causes de separació matrimonial, incloses les referents a matri-monis celebrats de forma canònica, són tramitades per la jurisdicció civil ordinà-ria. El codi civil admet la separació sempre que la demanin conjuntament els dos cònjuges o bé un de sol amb el consenti-ment de l'altre o bé a sol·licitud d'un, quan s'acompleixen les causes legals de separa-ció. **2 separació de béns** Règim econò-mic matrimonial en què cada cònjuge conserva la propietat de tots els seus béns i l'administració i el gaudi amb total inde-pendència. A Catalunya i a les illes Balears és reconegut en defecte de pacte en capítols matrimonials.

separatisme *POLÍT* Voluntat atribuïda a un grup humà, localitzat geogràficament i que té una real o suposada personalitat re-gional o, nacional, de separar-se de l'estat del qual forma part per constituir un nou estat independent i plenament sobirà. S'i-dentifica, per tant, amb els termes seces-sionisme o independentisme. Les formula-cions separatistes als Països Catalans han estat en general poc explícites, bé que pre-sents al llarg del procés de desenvolupa-ment del catalanisme. Després de la guerra civil de 1936-39 els partits que reclamen per als Països Catalans la plena sobirania nacional progressivament han abandonat el terme separatisme i han adoptat el d'***in-dependentisme***.

septicèmia *MED* Nom genèric d'un grup d'infeccions generalitzades greus, que són degudes a l'existència d'un focus infecció dins el cos, del qual, constantment o pe-riòdicament, passen gèrmens patògens a la sang circulant i hi originen focus infec-ciosos metastàtics, amb fenòmens clínics objectius i subjectius de malaltia. El pro-cés morbós deriva d'una malaltia infeccio-sa primitiva (cutània, òtica, pneumònia, urinària, etc) que és anomenada *porta d'en-trada*, a partir de la qual els gèrmens arri-ben a l'òrgan anomenat *focus de sèpsia*, en el qual es multipliquen i passen a la circula-ció, i així originen focus de sèpsia metas-tàtics.

Septimània Antiga regió de l'actual

Llenguadoc, al voltant de la ciutat de Be-siers, que rebé aquest nom per haver-s'hi establert soldats romans veterans de la le-gió Septima Gemina Felix. Després fou inclosa en la província Narbonesa I. En l'època visigòtica, fou una regió força més extensa, que comprenia set ciutats episcopals: Narbona, Besiers, Agde, Magalona, Lodeva, Nîmes i Usès i, al s VI, Elna. Septi-mània fou de sempre estretament relacio-nada amb la part catalana de la Tarraco-nense. Les rebel·lions contra la monarquia toledana uniren les dues regions germa-nes. Amb els reis dissidents Àkhila II i Ar-dó, Septimània (amb part de Catalunya) s'aguantà fora de la conquesta àrab, que no hi penetrà fins el 720; però mercès a la conquesta del rei Pipí el 759 restà lliure al-tre cop. Allí es refugiaren molts hispans del S dels Pirineus, que esperaren sens dubte la reconquesta de llurs regions d'origen. Els dirigents d'aquests gots i hispans instal-lats a Septimània foren els caps de família de les cases comtals i dels repobladors cata-lans de la fi del s VIII i tot el s IX.

Septimi Sever [*llat: Lucius Septimius Seve-rus Pertinax*] (Leptis Magna 146 — Eboracum, Britània 211) Emperador romà (193-211). Africà d'origen i d'una família per-tanyent a l'ordre eqüestre. Fou proclamat emperador per les seves legions després de l'assassinat de Còmmode. Afavorí la for-mulació del nexe milícia-província i reco-negué jurídicament diverses atribucions dels legionaris. Protegí també l'expansió dels cultes d'origen oriental i de forta tra-dició militar (Mitra) i, bé que fou tolerant amb els cristians, també decretà una pro-hibició de convertir-se al cristianisme i al judaisme i dugué a terme una persecució, sobretot a Egipte i Àfrica. Mentre aflorava la idea de subdividir l'Imperi en dues pro-víncies (destinades a Caracal·la i Geta), Se-ver lluità contra els parts. Al seu retorn a Roma, la situació econòmica i social havia empitjorat fins al punt que moltes bandes d'esclaus i de desertors assolaven Itàlia i les províncies. De fet, hom entrava en un cer-cle viciós: l'afirmació de les províncies re-clamava constantment la intervenció mi-litar, i amb això quedava minvada, per la pressió fiscal, la vida ciutadana que havia determinat l'expansió de la burgesia d'Ità-lia en les províncies. La mort de l'empera-dor, mentre dirigia una campanya contra els rebels, testimonià la lenta però progres-siva dissolució del teixit connectiu de l'es-tat imperial.

sepulcre *HIST/ART* Construcció fúnebre, excavada a terra o a la roca o erigida sobre el sòl, sovint solemne i monumental, de particular valor artístic o històric, il·lustre per la fama de la persona o persones que hi ha enterrades. Com la resta de les obres d'art funerari, les construccions sepulcrls estan profundament vinculades a les idees i creences sobre la mort, a les implicacions simbòliques del fet de morir i a la mateixa concepció de la vida de les col·lectivitats que les van bastir. Els tipus fonamentals i més qualificats de sepulcre elaborats en el curs de la història de les civilitzacions es poden concentrar en cinc: el *túm*ul, volum compacte i genèricament geomètric bastit damunt la sepultura o les cambres funerà-ries (la *mastaba* i la piràmide egípcia, el *thólos*); l'*hipogeu*, excavat en la roca en part o totalment; el *mausoleu*, derivació monu-mental i d'arquitectura elaborada del se-pulcre túmul, molt difós durant l'hel·lenis-me i el món romà (el de Mausol a Halicar-nàs, que en donà el nom, els de Cecília Metel·la, August i Adrià a Roma), fou tra-ït en contexts cristians i associat al *mar-tyr*ium o edifici sacre de planta central deri-vat dels *heroa* (Mausoleu de Constança a Roma, de Centcelles a Tarragona, de Gal·la Plàcidia i de Teodoric a Ravenna, etc) i do-nà lloc a les capelles funeràries renaixen-tistes i barroques (com la dels Mèdici a San Lorenzo, Florència), alhora que influí so-bre l'art funerari de l'àmbit islàmic (neo-cròpolis dels Mamelucs al Caire, tomba d'Akbar a Agra, etc); el *temple*t o *heroon*, element arquitectònic generalment sense espai intern que sol reproduir un temple damunt un petit túmul o basament, d'òri-gen grec, fou comú arreu de l'imperi Ro-mà; l'*edic*le esdevingué el sepulcre usual de l'arquitectura funerària medieval, sobretot en època gòtica, que es transformà en se-pulcre monumental adossat al mur d'una capella i obtingué divers desenvolupa-ment durant el Renaixement (Tombes Me-dicees, de Miquel Àngel, a Florència) i el Barroc (sepulcres de Bernini i d'Algardi, a Sant Pere del Vaticà). Aquesta tipologia fo-namental ha perdurat fins avui sense cap

nova aportació remarcable. Amb tot, cal es-mentar el monument de Mies van der Ro-he a Karl Liebknecht i a Rosa Luxemburg (1926) a Berlín, i el sepulcre col·lectiu de les Fosse Ardeatine (1949), a Roma. A Cata-lunya, a l'època romana, sobresurt l'ano-menada torre dels Escipions, prop de Tarragona. Tanmateix, els primers sepulcres im-portants són d'època gòtica: els reials de Poblet i els de Pere el Gran i Jaume el Just-Blanca de Nàpols en forma de temple't al monestir de Santes Creus. Són importants també els sepulcres murals de Joan d'Aragó a la catedral de Tarragona, el sepulcre doble d'Elisenda de Montcada al monestir de Pe-dralbes i el del bisbe Bernat de Pau a la ca-tedral de Girona. Del Renaixement es des-taca una obra mestra, el de Ramon de Car-dona-Anglesola, obra (1531) de Giovanni Merliano da Nola a Bellpuig d'Urgell, així com el purista en forma de temple't (1608-13) de l'arquebisbe i lloctinent Joan Terés a la catedral de Tarragona, obra de Pere Blai. A la mateixa seu sobresurt el sepulcre bar-roc de Diego Girón de Rebolledo, obra de Francesc Grau (després del 1682). En l'art neoclàssic destaca el del marquès de la Ro-mana a la catedral de Mallorca (1814), obra d'Antoni Folch i Costa. Al s XIX proliferà molt el gènere.

sequència 1 *CIN* Successió de plans i es-cenes d'una pel·lícula en els quals es des-envolupa una acció concreta dins d'un mateix enquadrament espàcio-temporal. **2** *GEOL* Successió de termes sedimentaris di-ferents que s'encadenen i se superposen sense cap interrupció, de manera que van associats per una característica determina-da. L'ordenament pot ésser de tipus granu-lomètric, creixent o decreixent; d'acord amb el gruix creixent o decreixent dels es-trats; d'acord amb l'ordre natural de preci-pitació de les sals per evaporació de les ai-gües marines; d'acord amb les estructures sedimentàries i la dinàmica del fluid que les ha originades; d'acord amb una pa-leontologia lligada a una ecologia can-viant, etc.

sequoia *BOT 1* [*Sequoia sempervirens*, famí-lia de les taxodiàcies] Arbre perennifoli que ateny fins a 100 m d'alçària, de fulles li-nears, disposades en un sol pla, de flors masculines en petits grups i envoltades d'esquames, i de cons ovoides. Habita la Serralada Litoral de Califòrnia, i esporàdi-cament és plantada en jardins. **2** [*Sequoia-dendron giganteum*, família de les taxodià-cies] Arbre perennifoli que fa fins a 90 m d'alçària, de fulles cucul·lades i acumina-des, arranjades en hèlix, de flors masculi-nes terminals i de cons ovoides. Es fa a la Sierra Nevada de Califòrnia, i és plantada de vegades en jardins.

serafí *BÍBL/CRIST* Esperit celestial o àngel que pertany a la més alta de les jerarquies angèliques del Pseudo-Dionís. Relacionat probablement amb un antic culte de la serp, la Bíblia li dóna el mateix nom que als serpents “ardents” (*hebr: saraf*) del desert.

Serafí, Pere (? 1505/10 — Barcelona 1567) Poeta i pintor. Anomenat *lo Grec* pels seus contemporanis, s'establí a Barce-lona provinent segurament d'Itàlia. Des del 1537 desplegà una considerable activi-tat en diversos camps de la pintura, per bé que en resten pocs testimonis: el retaulle d'Arenys de Munt (1543), el de Sant Ro-mà de Lloret (1548) i les portes dels orgues de les catedrals de Barcelona i Tarragona (1563). Sota influències clarament italia-nitzants, la seva pintura es caracteritza per una particular tendència a la monumenta-litat. El 1565 publicà *Dos llibres*, conjunt de 170 poesies distribuïdes en dues parts: una d'obres profanes i una altra d'espiri-tual. La temàtica amorosa és presidida per una concepció d'ordre platònic i especula-tiu i per la consciència de la seva contra-dicció amb la realitat humana. De la tensió resultant deriven la tendència moralitza-dora i l'acceptació de la vida tranquil·la i burgesa, cosa que equival a una renúncia essencial i la necessitat de refugiar-se en la rectitud moral i el comportament ètic. Les seves fonts més evidents són Petrarca, Au-siàs Marc, Joan Boscà i alguns poetes fran-cesos del s XVI. Quant als gèneres, conjuga les formes tradicionals a Catalunya (les de metre curt, especialment les més properes a la poesia popular), amb les noves, italia-nes i renaixentistes, franceses algunes, que contribuí a nacionalitzar. Hàbil en la com-posició del poema, sol caure, però, en el tò-pic i en el formulisme i no sempre és prou acurat en la construcció gramatical ni prou perceptiu de les possibilitats del llen-guatge poètic.

Serapis Déu suprem de l'Egipte ptolemaic, fruit de la identificació d'una divinitat molt important, anomenada Osiris-Apis, amb el déu Serapis de Sínope, adorat pels grecs. Aquesta identificació satisfεια les necessitats religioses de Ptolemeu I Soter (304-283 aC), que necessitava un déu nacional per a unir la població autòctona o egípcia i la grega. La nova divinitat tenia trets egipcis (d'Osiris i Apis) i grecs (de Zeus, Dionís i Asclepi). Els seus santuaris rebien el nom de *serapeu*, el més important dels quals es trobava a Alexandria i el més conegut a Sakkara. El seu culte gaudí d'una gran difusió a l'imperi Romà.

serbi, **art** *ART* Art desenvolupat pels serbis. Cal cercar-ne els orígens, a diferència de l'art croat i eslovè, en l'art →*bizantí*. Des del primer moment es caracteritzà per una sorprenent penetració de l'artista en l'observació de la realitat, per un gran humanisme i refinament i per una linealitat monumental. El fresc culmina en l'església de Sopoćani (1260). Al s XIV comença a fer-se evident l'influx de la miniatura amb gran realisme narratiu. Quant a l'arquitectura, bàsicament bizantina, apareixen característiques pròpies en els monestirs de la regió del Raška. Perduda la independència, els emigrats exportaren llur arquitectura a l'Hongria meridional, on sorgiren esglésies típicament sèrbies fins al s XVII. Al s XIX hi hagué una renaixença tant de la pintura com de l'arquitectura serbobizantina.

Sèrbia [*serbo-croat: Srbija*] República federada de Iugoslàvia, que inclou també les regions autònomes de Vojvodina i Kosovo (88 361 km²; 9 721 177 h [1991]). La capital és Belgrad. La Sèrbia pròpiament dita comprèn el territori que s'estén al S de Belgrad i que correspon a la conca del Morava (amb el Morava del Sud i el Morava de l'Oest) i a la del seu afluent el Nišava.

LA GEOGRAFIA

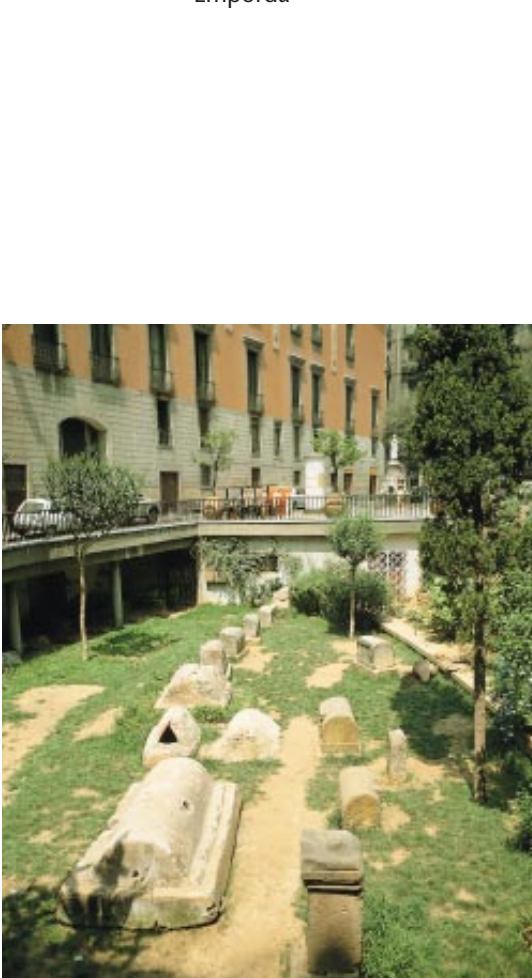
És un territori format de muntanyes i turons que formen part de diversos sistemes muntanyosos. La vall del Morava, eix de la regió, és una de les zones més poblades i riques. El clima és fred. La població és formada principalment per serbis. L'agricultura és l'activitat principal; els principals conreus són els cereals (blat de moro), la vinya, els fruiters (pruneres), el lli, el tabac i la blada-rave sucrera. Té importants jaciments de coure, lignit, crom, antimoni, manganès i bauxita. L'activitat industrial (la primera de tot l'estat), molt diversificada, es basa principalment en la siderúrgia, la construcció de maquinària (material ferroviari i agrícola), la química, el calçat, el tèxtil i l'alimentació.

LA HISTÒRIA

Els primers habitants del territori actual de Sèrbia foren tribus il·líries, tràcies i celtas (~300 aC). Els romans la dominaren vers el 85 aC. El territori actual de Sèrbia fou organitzat com a província de la Mèsia Superior, amb centres i fortificacions importants. A partir del 375 dC s'hi iniciaren invasions de pobles bàrbars. Durant els ss VI-VII hi arribaren tribus esclaves, que s'hi establiren i que foren cristianitzades al llarg dels ss VII-VIII. Durant els ss IX, X i XI alguns prínceps aconseguiren un inici d'organització política, sobretot quan el príncep Miquel fou coronat rei (1077) per un legat papal. L'estat serbi comprenia una part del territori actual de Bòsnia, Zeta (Montenegro) i Raška; la capital era Skadar (Scutari). Durant el regnat de Constantí Bodin (1082-1106) s'inicià la descomposició d'aquest estat en petits territoris; la Raška assolí preponderància i es transformà en el nucli del futur estat serbi. El gran jupan Esteve Nemanja (Esteve I de Sèrbia) fundà (~1171) la unitat de Sèrbia (sense Bòsnia, que restà sota influència hongaresa) i el 1180 reeixí a desfer-se de la tutela bizantina. Les estructures socio-econòmiques es feudalitzaren. A poc a poc, Sèrbia aconseguí un lloc preeminent als Balcans, sobretot sota Esteve Uroš III (1321-31), el qual s'annexà Bulgària i foragità l'emperador Andrònic de Macedònia. Aquesta preeminència continuà sota Esteve Dušan Uroš IV (1331-55), el qual s'apoderà de Tessàlia i el 1346 prengué el títol d'*imperator Rasciae et Romaniae* (amb coronació a Skopje). Sota el seu regnat s'inicià la codificació del dret i fou creat un patriarcat serbi. Després de la seva mort, Sèrbia es descompongué en una sèrie de principats i sofrí cada vegada més greument les escomeses dels turcs. Foren vençuts a la batalla de Kosovo Polje (1389), desfeta que tingué una ressonància especial en la poesia èpica

sepulcre de la Cabana de l'Arqueta d'Espolla, a l'Alt Empordà

sepulcre Antiga via sepulcral romana de Barcelona, amb enterraments datats des de mitjan s I dC a mitjan s III dC

sèrbia, i vers l'any 1459, tota la Sèrbia fou ocupada definitivament per les tropes de Mehmet II. La noblesa sèrbia fou sistemàticament exterminada o islamitzada. A partir del s XVI, s'inicià una nova oposició sèrbia contra els turcs, sobretot a les muntanyes i posteriorment en guerres obertes. La vertadera guerra d'independència dels serbis, però, s'inicià al començament del s XIX (1804-06) i fou dirigida per comerciants, preveres, autoritats dels pobles, membres de gremis, etc. Fou elegit com a cap dels serbis Djordje Petrović Karadjordje (Jordi I de Sèrbia). L'any 1815 es produí la segona rebel·lió contra els turcs sota el capitost Miloš Obrenović. El 1830, arran de la pau d'Adrianòpolis, Turquia reconegué l'autonomia sèrbia sota la dinastia dels Obrenović. Els pagesos serbis ocuparen les possessions dels turcs i fou creada una nova pagesia amb possessions petites o mitjanes. A partir del 1842 se succeïren en el poder membres de les famílies Obrenović i Karadjordje pràcticament fins el 1903. En política interior, Sèrbia obtingué l'any 1869 una constitució força liberal, tot i que el príncep Milan Obrenović, l'any 1882 proclamà el regne de Sèrbia. En política exterior, Sèrbia passà per una època molt trasbalsada. A partir del 1860 es féu sentir la influència del moviment de l'Omladina, que cercava la unió política de tots els serbis i croats dels territoris turcs i austro-hongaresos. Després de l'extermini de la dinastia dels Obrenović, fou elegit rei (1903) Pere Karadjordjević (Pere I de Sèrbia). La primera crisi important amb Àustria es produí en 1908-09, en ocupar aquesta Bòsnia i Hercegovina. A l'interior del país prosseguia l'agitació a favor d'una “Gran Sèrbia”, promoguda en particular per la societat secreta *Mà Negra*, per alts oficials de l'exèrcit, per elements nacionalistes i per membres del govern. Llur campanya culminà el dia 28 de juny de 1914 en l'assassinat a Sarajevo per un serbi de Bòsnia, Gavrilo Princip, de l'hereu de la corona austríaca Francesc Ferran i de la seva esposa. Esclatà llavors la Primera Guerra Mundial. Durant els anys 1915-16 Sèrbia fou gairebé completament ocupada per alemanys, austríacs, hongaresos i búlgars. El rei Pere I, que havia abandonat el país, tornà l'any 1919 del seu exili i es transformà en el primer sobirà del nou regne dels serbis, croats i eslovens. El nou estat fou reconegut en els tractats de pau de Saint-Germain (1919) i de Trianon (1920). L'any 1929 el nou regne rebé el nom de Regne de Iugoslàvia. Després de la Segona Guerra Mundial, l'especial posició de la Iugoslàvia socialista en l'escena internacional i la personalitat carismàtica de Tito pogueren contenir l'enfrontament dels diversos nacionalismes a l'interior de la federació, especialment el serbi, que maldava per constituir-se en hegemònic. Mort Tito (1980), les tensions cresqueren i, a l'interior de Sèrbia, foren durament reprimides les demandes d'autonomia de la província de Kosovo, de majoria albanesa. El 1989, l'accés a la presidència sèrbia de Slobodan Milošević comportà el predomini del sector més centralitzador en aquesta república. Els anys 1990-91 Sèrbia s'enfrontà a les reivindicacions de sobirania de les altres repúbliques (excepte amb Montenegro), i l'any següent boicotejà el torn de la presidència federal. La proclamació de la independència de les diverses repúbliques (juny-octubre del 1991) desencadenà una ofensiva armada de Belgrad, especialment cruenta a Bòsnia i Hercegovina, on la co-

munitat sèrbia volia forçar l'annexió a Sèrbia. Dissolta l'antiga Federació de Iugoslàvia (desembre del 1991), Sèrbia i Montenegro fundaren la **República Federal de Iugoslàvia** (abril), en la qual el predomini de Sèrbia era absolut.

serbo-croat ^{*1*} *LING* Llengua eslava del subgrup meridional o balcànic. És parlada per uns 14 milions de persones a la zona corresponent a l'antic estat de Iugoslàvia i en alguns territoris dels estats limítrofs. El nom fa referència a dues ètnies diferents —Sèrbia i Croàcia—, tot i que es tracta d'una mateixa llengua, amb variants dialectals que responen a circumstàncies històrico-culturals diferents, però que és escrita amb un alfabet diferent: els serbis empren l'afabet ciríl·lic i els croats, el llatí. Cal remarcar, però, que entre els croats, marcadament nacionalistes, hom parla de dues llengües diferents. El serbo-croat presenta els trets característics de la majoria de les llengües eslaves: flexió nominal morfològica, existència del gènere neutre, inexistència de l'article, sistema verbal complicat, lèxic essencialment eslau. Dignes d'una atenció especial són algunes de les seves peculiaritats fonètiques i fonològiques: la possibilitat de formar síl·labes sense vocal, sempre amb la vibrant *r*, la vocalització de la *l* velar i una configuració prosòdica molt original, deguda a les combinacions de vocals llargues i breus amb accents melòdics ascendents i descendents. Els principals trets que el serbo-croat té en comú amb les altres llengües balcàniques són la substitució de l'infinitiu pel subjuntiu (en construccions com *hoćite da pušite?* ‘voleu fumar?’, però que literalment vol dir: ‘voleu que fumeu?’) i la formació del futur amb un auxiliar especial, provinent del verb ‘voler’.
2 literatura serbo-croata ^{*UT*} Literatura conreada en serbo-croat. La literatura popular constitueix, en general, un patrimoni cultural comú als pobles serbi i croat i, alhora, una font important d'inspiració per a la literatura culta. Particularment valuosa és la poesia èpica, inspirada en la història dels països balcànics, en les lluites entre cristians i turcs. Quant a la literatura culta, i a excepció d'algunes manifestacions esporàdiques, cal parlar d'una literatura sèrbia i una literatura croata. De l'edat mitjana fins a la darrerria del s XVIII, la literatura culta sèrbia consisteix essencialment en escrits de caràcter religiós. Predominen les traduccions del grec bizantí, però hi ha també algunes obres originals. Els escrits profans es redueixen a cròniques, biografies, obres jurídiques, didàctiques, etc, i alguns intents de literatura pròpiament dita, bé que en una forma bastant primitiva. La literatura culta croata comença també amb obres religioses. Obres cabdals de l'època post-medieval són els poemes *Judita* de Marko Marulić, considerat el pare de la literatura croata, i *Osman* d'Ivan F.Gundulić. La literatura sèrbia moderna neix als darrers decennis del s XVIII, sota la influència de la cultura occidental i del desvetllament cultural rus. Les primeres manifestacions de la literatura moderna croata (començament del s XIX) es relacionen amb el Moviment II·líric, acció patriòtica pel desvetllament nacional i cultural dels croats. Els corrents literaris occidentals del s XIX es manifesten també a Sèrbia i a Croàcia. Dins el romanticisme serbi cal esmentar el príncep Petar Petrović Njegoš. A Croàcia destaquen poetes com Stanko Vraz, Ivan Mažuranić, Petar Preradović. Un esment a part mereix August Senoa (1838-81), poeta, prosista i dramaturg. La prosa realista també hi és representada. A la darrerria del s XIX i durant bona part del s XX, al costat del realisme, amb una marcada predilecció pels problemes socials, es manifesten diferents tendències modernes (futurisme, surrealisme, expresionisme, etc). Entre els autors més representatius d'aquest període es poden citar els serbis Jovan Dučić, Ivo Andrić i el croata Milan Begović. Els episodis de la Segona Guerra Mundial van inspirar nombroses obres literàries dels anys ulteriors. Actualment les literatures sèrbia i croata ofereixen un panorama molt variat: temàtica social al costat de diverses formes d'anàlisi psicològica individual, orientacions tradicionals i alhora tendències innovadores. Representants destacats són Dušan Kostić, Miodrag Pavlović, Desanka Maksimović, Oskar Daviço, Radomir Konstantinović, a Sèrbia; i Vesna Parun, Vjekoslav Kaleb, Mirko Božić, Ranko Marinković, Ivan Raos, Marijan Matković, Petar Šegedin, a Croàcia.

serenata *MÚS* Composició vocal amb acompanyament d'un o més instruments (guitarres, mandolines, etc) o exclusivament instrumental, destinada originalment a ésser executada a l'aire lliure i a la nit a fi d'honorar una persona o amb finalitat amorosa. A vegades té una forma dramàtica.

serf *HIST* Persona sotmesa a la situació de servitud, habitual en la població camperola de l'occident medieval. El serf estava en una estreta subjecció respecte a un senyor o gran propietari, a través d'un vincle personal o territorial que li limitaven notablement la llibertat de domicili, fins a arribar a una adscripció a la gleva que conreava, amb caràcter vitalici i àdhuc hereditari. Anomenat també **serf de la gleva**, restà adscrit a la terra de tal manera que, a més de no poder abandonar-la, era venut o donat juntament amb ella, com si en formés part. Per raó d'aquesta dependència, el serf estava obligat a nombrosos serveis en benefici del senyor (treballs personals, prestacions pecuniàries) i a sofrir càrregues arbitràries sobre el seu patrimoni. A Catalunya, la nova evolució social del país portà, entrat ja el s XII, cap a una nova servitud personal i real i afectà àmplies capes de població camperola, amb la introducció abusiva dels *mals usos*. A la Península Ibèrica el moviment d'alliberació de la servitud fou afavorit pel corrent de repoblació dels nous territoris conquerits als sarraïns: s'inicià precoçment a Lleó i a Castella, mentre que la feudalitat catalana el retardà notòriament, i fins les revoltes remences del s XV no es convertiren els serfs rurals en mers arrendataris, lliures de les càrregues que suportaven. Al regne d'Aragó, la subjecció dels camperols a llurs senyors es mantingué encara, i amb més duresa, fins ben avançada l'edat moderna.

sergent *MIL* A l'exèrcit espanyol, grau militar, entre els oficials i la tropa, l'inferior del cos de sots-oficials i al qual correspon el comandament d'un escamot, tanc, peça d'artilleria, etc.

sèrie 1 *GEOL* Conjunt de terrenys sedimentaris dipositats al llarg d'un període geològic determinat. Una sèrie pot ésser *continua*, quan no hi ha interrupció en la successió dels terrenys; en cas contrari, és a dir, si existeix alguna llacuna estratigràfica, la sèrie és *discontinua*. Si per qüestions tectòniques la sèrie és capgirada, origina els nivells més moderns a sota i els més antics a dalt. Aleshores és anomenada *sèrie invertida*.
2 *MAT* Suma indicada d'un conjunt finit o infinit ordenat de termes. Una sèrie és donada per una successió de nombres *a*₁, *a*₂, ..., *a*_{*n*}, ... (on *a*_{*n*} és dit *terme general* *n*-èsim de la successió)_{*n*} i una successió associada formada per les *sumes parcials* *a*₁, *a*₁ + *a*₂, *a*₁ + *a*₂ + *a*₃, ..., *a*₁ + ... + *a*_{*n*}, ... Simbòlicament hom representa una sèrie per

∑

n
∈

N

n

a

n

,

o
bé

a

1

+

a

2

+
⋯
+

a

n

+
⋯

Si la successió de sumes parcials és convergent cap a un límit *S*, hom diu que la sèrie és *convergent* i de *suma* *S* (

∑

n
∈

N

a

n

=
S
). En cas de no existir aquest límit, la sèrie és dita *divergent*. Una sèrie és dita *positiva* o *negativa* segons que tots els nombres que la determinen siguin positius i negatius. Una sèrie és anomenada *creixent* o *decreixent* (o també, *ascendent* o *descendent*) si els nombres determinats de la sèrie formen respectivament una successió creixent o decreixent de valors. Una sèrie és dita *alternada* si els signes dels termes de la successió determinant són alternativament positius i negatius. Una sèrie alternada és convergent si i només si el seu terme general tendeix a zero. Una sèrie és *absolutament convergent* si la sèrie dels valors absoluts dels termes de la sèrie (

∑

n
∈

N

|

a

n

|

) és una sèrie convergent. Si dues sèries són absolutament convergents, la seva suma i el seu producte també ho són. Una sèrie és anomenada *aritmètica* o *geomètrica*, segons que els seus termes formin respectivament una progressió aritmètica o geomètrica. Una sèrie és dita *harmònica* si els recíprocs dels seus termes formen una sèrie aritmètica. Per exemple, la sèrie

∑

n
∈

N

1

/

n

 és harmònica. La *sèrie factorial* és

∑

n
∈

N

1

/

n
!

. Amb els mateixos termes numèrics hom pot, alterant-ne l'ordre, fer una altra sèrie, dita *reordenada* de l'anterior. Si una sèrie és absolutament convergent, totes les seves reordenacions també ho són i tenen la mateixa suma.

serigrafia *TÈXT* Procediment d'impressió, emprat també per a l'estampació de teixits i per a la decoració de diversos objectes de diferents matèries, en el qual el motiu que hom vol imprimir o estampar és dibuixat o reproduït en una tela de sedàs o en un teixit de seda o de niló muntat en un marc.

serp *ZOOL* **1** Nom comú que hom dóna als rèptils del subordre dels ofidis.
2 **serp coral·l** [*Micrurus sp*, família dels elàpids] Gènere d'ofidis que atenyen, com a màxim, 150 cm de llargada, caracteritzats pel fet de tenir la cua molt curta, el cap petit i no diferenciable del coll, el tronc gairebé cilíndric amb un dibuix format per anelles de color diferent, on predominen el negre, el groc, el vermell i el blanc. Habiten sota el sòl, pedres i masses de vegetals en descomposició a l'Amèrica del Nord i Central, a Bolívia i al Perú. Llur verí és molt actiu.

serrà [*Serranus cabrilla*, família dels serrànids] *ICT* Peix osteïcti de l'ordre dels perci-formes, de fins a 40 cm de longitud, de color bru clar amb nou bandes transversals vermelles o fosques al tronc. Habita en esculleres fins als 30-50 m de profunditat i és propi de l'Atlàntic oriental, de la mar Roja i de la Mediterrània, en la qual hom el pesca tot l'any.

Serra, Juníper [o *Ginebró*] (Petra, Mallorca 1713 — Carmelo, San Carlos —actualment Monterrey—, Califòrnia 1784) Nom amb què és conegut Miquel Josep Serra i Ferrer, franciscà, fundador de les missions franciscanes de l'alta Califòrnia. Doctorat en teologia a la universitat lul·liana el 1742, en regentà la càtedra de teologia escotista del 1744 al 1749. En ésser expulsats els jesuïtes, foren encomanades als franciscans les missions de la Baixa Califòrnia, i Serra s'establí a Loreto. Quan el 1769 començà la conquesta espanyola de l'Alta Califòrnia, J.Serra i els seus missioners es consagrenen a l'evangelització dels indígenes i a la fundació de missions estables. En creà nou, que han estat els nuclis d'altres tantes ciutats que han conservat els noms que els donà: San Diego, San Carlos (Carmelo, Monterrey), San Francisco (1776), San Buenaventura (1780), etc. En 1772-73 Serra elevà una sèrie de representacions al virrei de Mèxic a favor dels indígenes. La mateixa actitud mantingué davant altres caps militars fins al final de la seva vida. El 1934 fou iniciat el seu procés de beatificació i el 1985 fou declarat venerable.

Serra i Arbós, Miquel (Tarragona 1658 — Marsella 1733) Pintor. Entre el 1670 i el 1675 treballà en un taller romà i passà per Nàpols i per Gènova abans d'instal·lar-se a Marsella el 1676. Dotat d'una gran rapidesa d'execució, efectuà grans decoracions de sostres, cicles de pintura religiosa i mitològica, retrats oficials, etc. Fou l'artista apreciat per la noblesa i la gent benestant, per a les quals féu quadres i retrats, molt coneguts per gravats (*Joseph de Camelin, El marquès de Pilles*, etc). Pintà també teles grans com *La dona adúltera* i *Àpat a casa de Simó el Fariseu*. Els anys vint marcaren una nova etapa en la seva vida: desenvolupà una important tasca humanitària i féu notes del natural, de les quals sortiren obres com *Vista del Cors durant la pesta* o *Vista de la casa de la ciutat*, que per llur exactitud són també extraordinaris documents històrics.

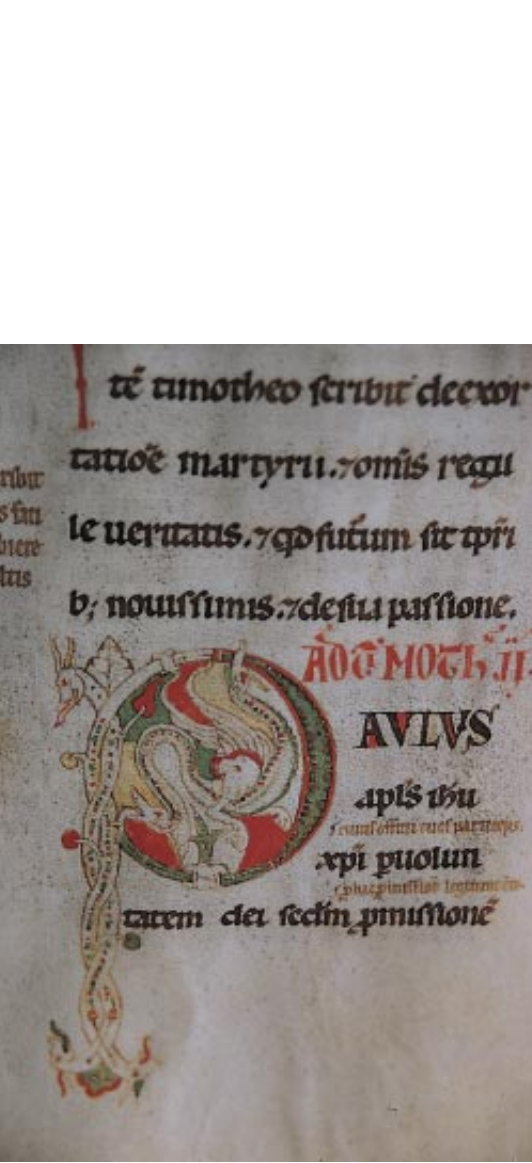
Serra i Boldú, Valeri (Castellserà, Urgell 1875 — Barcelona 1938) Folklorista. Amic de Jacint Verdaguer, intervingué en la fundació de la revista “L’Atlàntida” (1896) i de “La Creu del Montseny” (1899), i fou redactor de “Lo Pensament Català” (1900). Les seves obres més importants són el *Calendari folklòric d’Urgell* (1914), biografia de *Mossen Jacinto Verdaguer* (1915) i el *Llibre d’or del rosari a Catalunya*(1925).

Serra i Buixó, Eudald (Vilassar de Dalt, Maresme 1882 — Barcelona 1967) Eclesiàstic i escriptor. Féu una obra important de divulgació de llibres religiosos en català i acollí diverses revistes científiques o d'alta vulgarització. Escriví un bon nombre d'obres piadoses, algunes de les quals aconseguiren múltiples edicions i traduccions.

Serra i Húnter, Jaume (Manresa, Bages 1878 — Mèxic 1943) Filòsof. Des del 1913 ocupà la càtedra d'història de la filosofia a la facultat de lletres de Barcelona. Proclamada la Segona República, fou degà de la facultat de lletres, rector de la Universitat Autònoma i membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans i de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Aquesta extensa activitat acadèmica no el destorbà de participar activament en la vida política. Membre d'Esquerra Republicana de Catalunya, fou president del Consell de Cultura de la Generalitat i diputat al Parlament de Catalunya el 1932. Acabada la guerra civil, s'exilià primer a França i després a Mèxic. Juntament amb Tomàs Carreras i Ar-

serigrafia Preparació de fotolits

Caplletra P del manuscrit 158 de la Biblioteca de Tarragona amb un amfisbena, una serp i un drac alat de dos caps

tau i F.Mirabent formà el nucli fonamental de l'anomenada Escola de Barcelona. Històriador d'ofici, en el seu pensament personal es mantingué fidel a una concepció idealista i espiritualista, interessada a harmonitzar les dades de la ciència amb les creences religioses. La seva obra no és gaire extensa. Cal mencionar *Ensayo de una teoría psicológica del juicio* (1912), *Idealitat, metafísica i espiritualisme* (1923), *Les tendències filosòfiques a Catalunya durant el segle XIX* (1925), *Filosofia y cultura* (1930-32), *Spinoza* (1933), *El pensament i la vida. Estímuls per a filosofar* (1945).

Serra i Moret, Manuel (Vic, Osona 1884 — Perpinyà 1963) Polític i escriptor. Viatjà molt per tot Amèrica i Europa, fins que, el 1912, tornà a Catalunya i s'instal·là a Pineda (Maresme), vila de la qual fou elegit alcalde (1914-23). El 1923 se separà del PSOE i fundà, amb Rafael Campalans, Gabriel Alomar i d'altres, la Unió Socialista de Catalunya. Establerta la dictadura de Primo de Rivera, s'exilià des del 1925 fins al 1928. Proclamada la República, fou, sempre en representació de la USC, conseller d'economia i treball (abril del 1931 — desembre del 1932), membre de la Diputació Provisional de la Generalitat, diputat a les Corts Constituents, al Parlament de Catalunya i una altra vegada a les Corts del 1933, per Girona. En esclatar la guerra civil, participà en la integració de la USC dins el nou Partit Socialista Unificat de Catalunya, i ocupà encara diferents càrrecs polítics. Definitivament exiliat el 1939. Fou conseller de la Generalitat a l'exili (1947), ministre del govern de la República Espanyola (1948-50) i polèmic president del Parlament de Catalunya. Instal·lat a Perpinyà, treballà en l'organització del Moviment Socialista de Catalunya (fundat el 1944), i col·laborà, fins a la mort, a “Horizontes”, de Mèxic, la “Revista de Catalunya”, de París, “Ressorgiment” i “Catalunya”. Durant l'exili publicà, en castellà, un gran nombre de treballs d'economia i, en català, destaca sobretot: *Ciudadania catalana. Breviari de cogitacions, remarques i orientacions per als catalans* (Buenos Aires, 1957).

Serra i Ràfols, Josep de Calassanç (Maó 1902 — Barcelona 1971) Arqueòleg. Es formà sota el mestratge de Pere Bosch i Gimpera. Fou conservador, des del 1934, del Museu d'Arqueologia de Barcelona. Treballà sobretot l'arqueologia ibèrica i romana a Catalunya. A l'època difícil que seguí la guerra civil de 1936-39 excavà temporalment a Mèrida i rodalia, però durant l'etapa 1940-70 la seva labor principal fou la d'orientar i ajudar els qui treballaven en prospeccions i excavacions arqueològiques a les comarques, marginats del món científic oficial. Durant el decenni dels seixanta dirigí tècnicament les excavacions de l'interior de la muralla romana de Barcelona. Fou membre de l'Institut d'Estudis Catalans. Publicà diverses monografies, memòries d'excavacions, del neolític fins a l'època romana, sovint en col·laboració, i treballs de síntesi general.

Serrahima i Bofill, Maurici (Barcelona 1902 — 1979) Escriptor i polític. Llicenciat en dret, començà a col·laborar a “El Matí” i fou membre d'Unió Democràtica. Durant la guerra civil tingué un paper important en l'ajut als sacerdots que vivien amagats. Es relacionà amb el cardenal Vidal i Barraquer per tal de promoure la reconciliació. S'exilià el 1939 i retornà el 1940. Aviat esdevingué un dels organitzadors de la resistència política i cultural. Col·laborà a “Ariel” i a “Serra d'Or”. S'estrenà com a narrador amb *El principi de Felip Lafont*, sobre la vida d'un adolescent. Publicà els contes *El seductor devot* (1937) i *Petit món enfebrat* (1947), les novel·les *Després* (1951) i *Estimat senyor fiscal* (1955), a més de *Contes d'aquest temps* (1955), antològic. És un dels primers assagistes de postguerra: *Assaigs sobre la novel·la* (1934), *La crisi de la ficció* (1965), de teoria estètica, *Sobre llegir i escriure* (1966), *Dotze mestres* (1972), sobre prosadors catalans, *Marcel Proust* (1971) i la resposta a Julián Marías *Realitat de Catalunya* (1969). Han tingut un gran ressò els dietaris sobre la postguerra, un dels pocs testimoniatsges escrits existents, d'un estil planer, directe, amb moltes dades inèdites: *De mitja vida ençà* (1970) i *Del passat quan era present* (1972 i 1974), en dos volums.

Serrallonga, Joan de (Viladrau, Osona 1594 — Barcelona 1634) Nom popular amb què és conegut Joan Sala i Ferrer, bandoler nyerro i cap de quadrilla esdevingut famós per la seva actuació i pel mite creat

sobre seu per la literatura barroca i romàn-tica. Era el cinquè entre nou germans, qua-tre dels quals es dedicaren al bandoleris-me. Es casà amb Margarida Tallades, àlies Serrallonga (1618), pubilla del mas Serra-llonga de Querós, de Sant Hilari Sacalm (Selva), d'on prengué el cognom o apel·la-tiu de Serrallonga. El 1627 agrupà les restes de la seva banda i esdevingué el principal bandoler del país. Serrallonga militava en la facció popular dita dels nyerros, però hom no pot dir que fos un bandoler polític. La seva resistència a les forces centralis-tes li guanyà la simpatia de tots els contra-ris al govern. Fou detingut el 31 d'octubre de 1633 i dut a Barcelona, on després d'un llarg procés i tortures, fou ajusticiat el 8 de gener de 1634. El seu indiscutible valor i la fama popular el feren tot seguit objecte de cançons, auques i danses i d'una comèdia, que foren l'origen de l'anomenada *segona vida* del bandoler: la del noble, romàntic i justicier que es llançà a la vida bandolera per un greuge i que robava als rics per do-nar-ho als pobres.

Serrano Suñer, Ramón (Cartagena, Múrcia 1901) Polític. Diputat a les corts per la CEDA (1933-36), fou detingut a Ma-drid en iniciar-se la guerra civil, però acon-seguí de fugir i passà a la zona franquista (1937). Aviat es convertí en una figura clau del nou règim: amic molt directe de José Antonio Primo de Rivera i cunyat del ge-neral **Franco**, del qual fou secretari polític. Fou ministre de l'interior (1938) i de go-vernació (1939), en un període molt dur de repressió, i d'afers estrangers (1940-42). Durant la Segona Guerra Mundial es distingi per la seva simpatia per l'Eix. Fou un dels principals promotors de l'organització de la División Azul (1941). Sense abjurar de la seva procedència autoritària, els dar-rers anys adoptà una posició distanciada i més i més crítica envers el règim franquis-ta, que es reflecteix en les seves obres.

Serrano y Domínguez, Francisco (Isla de León, avui de San Fernando, 1810 — Madrid 1885) Militar i polític andalús. Es distingí durant la primera guerra Carlina. Espartero l'envià a Barcelona (1842) per sotmetre la ciutat, però pocs mesos després Serrano s'afegí al pronunciament moderat-progressista de Prim, Narváez i altres que enderrocà el regent. Després d'un se-guit de vicissituds, facilità l'adveniment al poder de Narváez. Del 1846 al 1848 fou el favorit d'Isabel II, però el príncep consort reeixí a allunyar-lo de Madrid. Fins el 1854, que signà amb O'Donnell i Cánovas del Castillo el manifest de Manzanares, visqué allunyat de la política. Després d'un retorn d'Espartero, el 1856 secundà el cop d'estat d'O'Donnell. Com a cap de la Unió Liberal, participà en la conspiració prèvia a la revolució de setembre de 1868, de la qual fou, amb Prim, el cap més destacat. Derrotà les forces de la reina al pont d'Alcolea (28 de setembre) i fou nomenat president del govern provisional, i després regent del regne. President del primer cons-ell de ministres d'Amadeu I, el 1872 der-rotà els carlins i firmà l'efímer conveni d'Amorebieta. Conspirà contra la Repúbli-ca i hagué d'exiliar-se uns quants mesos. Ja de retorn a Espanya, el cop d'estat de Pavía el convertí en el darrer president de la Re-pública. Atengué més a la lluita contra els carlins que als afers polítics i no féu cap oposició a la Restauració, sota la qual tin-gué un paper polític secundari.

Serrans, **els** Comarca del País Valencià, a la regió de Requena-Sogorb, a l'àrea de llengua castellana del País Valencià (1 364 km²; 16 033 h [1991]). Cap de comarca, Xelva. Al N, el sistema de la serra de Java-lambre separa els Serrans d'Aragó i de l'Alt Palància (NE); per l'W la serra de Mira mar-ca els límits amb Castella-la Manxa; al S, les serres ibèriques la separen de la Plana d'Utiel i la Foia de Bunyol; el pas cap a l'E, al Camp de Túria, és assenyalat per un des-cens ràpid de l'altitud i la transició a les planes suaus del Túria, al començament del seu curs baix. L'altitud mitjana és ele-vada, i els límits septentrional, meridional i occidental superen els 1 000 m alt. Aquesta altitud determina un clima més fred que el costaner, amb hiverns freds, es-tius poc calorosos i precipitacions escasses, més fortes al S per la major influència ma-rítima. La vegetació, en general calcícola, té caràcter mediterrani sec i, en grans ex-tensions, acusadament continental i àrid (alzinar, màquia de garric i arçot). En el paisatge actual predominen garrigues, bro-lls i pastures seques, sovint cobertes d'un estrat de pi blanc. A les terres més altes la vegetació potencial és el carrascar, en bona

part substituït actualment per pinedes se-cundàries de pi blanc. L'eix comarcal és format pel curs del Túria, que, en direcció NW-SE i basculat cap al S, drena tota la co-marca. El relleu fa que els rius s'encaixin en profunds congosts i valls estretes. Els congosts han estat aprofitats per al regula-ment del cabal hídric, amb vista als rega-dius del curs baix (Camp de Túria i l'Hor-ta), mitjançant la construcció de pantans (Benaixeve, Loriguilla, Buseo). Els afluents de l'esquerra drenen la part septentrional de la comarca, i se'n destaca el riu de Toi-xa; per la dreta, el riu de Xera o Sot drena la major part del sector meridional dels Serrans. L'agricultura de secà ha estat l'ac-tivitat econòmica predominant; els princi-pals conreus són la vinya, l'olivera i altres llenyosos. Al regadiu destaquen els cereals, les hortalisses i alguns fruiters. Un comple-ment de l'activitat agrària és la ramaderia (bestiar porcí, oví, cabrú i aviram), que aprofita el guaret i els pasturatges naturals. L'apicultura té també una certa rellevància productiva. El desenvolupament indus-trial ha estat menor que a la resta del País Valencià a causa d'una deficient xarxa de comunicacions amb l'àrea metropolitana de València i de la manca de tradició arte-sanal. Hi ha, però, indústries dedicades als subsectors dels minerals no metàl·lics, i al de la fusta, el suro i el moble, que aprofiten els recursos naturals. La manca de nuclis urbans ha determinat que comercialment els Serrans depenguin de València. Xelva i el Villar, les dues principals aglomeracions comarcals, no han pogut fer de centres co-marcal*s* i organitzadors del territori, a cau-sa fonamentalment del caràcter agrari d'ambdós nuclis i de la proximitat de cen-tres molt més dinàmics (com ara Lliria, Re-querena o Utiel) que han exercit, en certa mesura, aquest paper. La comarca és una de les més despoblades del País Valencià, fruit d'una reducció progressiva del nom-bre d'habitants des del 1910, que arribà al màxim de població, amb 34 888 h. Així, des del 1960 fins avui, la comarca ha restat pràcticament estancada a causa del fort èxode d'anys anteriors i de l'envelliment de la població resident. La població s'agru-pa en petits pobles situats en les proximi-tats dels rius —el Túria, el riu de Toixa i de Xera—, o en petits llogarets a les serres sep-temtrionals. La xarxa de carreteres és pura-ment comarcal, amb un eix fonamental paral·lel —però no coincident per causa de l'encaixament del riu— al Túria, fins a Do-menyo, on agafa el curs del riu de Toixa. La xarxa perpendicular a aquest eix són carreteres que uneixen altres comarques (Toixa-Utiel, el Villar-Requerena) o és sim-plement local. La dificultat de les comuni-cacions ha estat un dels principals proble-mes perquè la comarca dels Serrans pugui desenvolupar el seu potencial turístic. Amb tot, el sector dels serveis és el princi-pal pel que fa a l'ocupació de la població activa (34%), el segueixen el sector agríco-la (32%), la indústria (21%) i la construc-ció (13%). El poblament prehistòric de la comarca no és ben conegut. Els testimonis més clars de poblament comencen al se-gon mil·lenni aC, amb els poblats de la cultura del bronze valencià, com el del Puntal de Cambra, del Villar i després amb els poblats ibèrics, cap dels quals no ha estat excavat amb profunditat. La romanit-zació fou intensa, a nivell rural: a la roda-lia del Villar són coneguts una vintena de jaciments, i es conserva un vestigi monu-mental important, un aqüeducte, a Xelva. Durant l'època musulmana es bastiren els principals castells de la comarca: Alpont, Domenyo i Sot; la desorganització del món musulmà amb la caiguda del califat de Còrdova el 1031 permeté la creació de la taifa d'Alpont. La conquesta cristiana cap al 1236 traslladà el centre comarcal a Xelva.

Serrat i Teresa, Joan Manuel (Barcelona 1943) Cantant. El 1960 compongué la se-va primera cançó: *Una guitarra*; el 1962 in-gressà en Els Setze Jutges com a membre número tretze. Debutà a Barcelona el 1965 i assolí aviat grans èxits amb cançons, com *Ara que tinc vint anys*, *Cançó de matinada*, *El drapaire*, *La tieta*, etc, de tipus poètic i de música melòdica. Inicialment cantà no-més en català. Més tard, però, ha alternat en els seus enregistraments i actuacions el català i el castellà —entre d'altres, ha editat discs amb poemes de Machado, M. Her-nández i M. Benedetti—. El 1975 s'exilià voluntàriament per motius polítics; tornà l'any següent. Ha publicat entre d'altres els discs *Res no és mesquí*, amb poemes de J.Salvat-Papasseit (1977), *Tal com raja* (1980), *En tránsito*, (1981), *Fa vint anys que*

Mapa físic dels Serrans

els Serrans L'embassament de Benaixeve

<div>Serrans</div>
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>
<div><div><div><div></div></div></div></div>
<div><div><div><div></div></div></div></div>
superfície: 1 364 km²
població: 16 033 h (1991)
capital: Xelva

tinc vint anys (1983), *El sur también existe* (1984), *Cada loco con su tema* (1985), *Bienaventurados* (1987), *Material sensible* (1989), *Utopía* (1992), *Nadie es perfecto* (1994), etc. Entre el 1968 i el 1972, interpretà tres pel·lícules.

Sert i Badia, Josep Maria (Barcelona 1874 — 1945) Pintor. Format amb Benet Mercadé i amb Pere Borrell. Soci del Cercle Artístic de Sant Lluc i deixeble d'A.de Ri-quer. Amplià coneixements a Roma i a Pa-rís, on el 1900 presentà plafons sobre Po-mona, Pan i Bacus a l'Exposició Universal. El 1900 demanà a Torras i Bages, aleshores ja bisbe de Vic, una església de la seva diò-cesi per fer-hi una gran decoració mural; Torras, aconsellat per Riquer, li concedí la mateixa catedral. El 1908 decorà la Sala dels Passos Perduts del Palau de Justícia de Barcelona. Presentà al Salon d'Automne del 1910 la decoració mural de la sala de ball del marquès d'Alella a Barcelona, i el mateix any decorà la sala de música de la princesa de Polignac a París. En plena guerra mundial demostrà el seu antiger-manisme en decoracions com la del castell de Lympne a Folkestone (1915) i als mu-rals del Maricel de Sitges (1916-17). Féu noves decoracions de teatre per a Diaghilev (*Les jardins d'Aranjuez*, 1918) i murals per a residències a França, Anglaterra i Ma-drid. Treballà per a la reina Victòria Eugè-nia (Santander) i per a Robert de Rothschild (Chantilly). Féu nous murals, per a *sir* Phi-lip Sasoon a Park Lane (1921), per al Pala-cio Errauriz de Buenos Aires (1922), per a Palm Beach (sèrie *Simbad el marí*, 1924), per a Maurice de Wendel a París (1924) i molts altres. El 1926 féu una ressonant ex-posició al Jeu de Paume de París d'obres

Serrans		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alpont	138,3	1 191
Andilla	142,8	183
Ares d'Alpont	76	428
Benaixeve	69,8	121
Bugarra	40,3	876
Calles	64,5	404
Domenyo	68,5	483
Figueroles de Domenyo	18,8	593
Iéssa, la	88,6	306
Llosa del Bisbe, la	12,2	478
Pedralba	58,9	2 002
Sot de Xera	38	301
Titagües	63,1	618
Toixa	121,9	1 387
Villar, el	40,7	3 410
Xelva	190,6	2 065
Xestalgar	69,7	606
Xulella	61,8	581
Serrans, els	1 364,5	16 033

per a la seu de Vic i realitzà un gran paravent per a Benjamin Moore de Long Island. L'any següent decorà el domicili de Francesc Cambó. La part principal de la demorada decoració de Vic fou enllestida el 1927, amb el suport de Cambó; la part restant fou completada en 1928-29. Una següent gran obra fou la decoració de la Sala de les Cròniques —entre altres murals— de la Casa de la Ciutat de Barcelona (1929), amb escenes de l'epopeia catalana a Orient. El 1930 exposà a Madrid la maqueta de la decoració de les voltes de la seu de Vic i esdevingué acadèmic de San Fernando. Executà en 1930-31 importants murals per al Waldorf Astoria de Nova York. Decorà per al duc d'Alba la capella del Palacio de Liria de Madrid (1932), i realitzà també diversos murals per a museus i palaus. Durant la Guerra Civil Espanyola fou incendiada la seu vigatana i es perdé la seva obra principal, alhora que ell efectuava la decoració de la sala del consell de la Societat de Nacions de Ginebra (1936). El 1939 intervingué decisivament en la recuperació del patrimoni artístic espanyol expatriat a causa de la guerra. El 1945 pintà de nou una bona part de la reconstruïda seu de Vic, sense reproduir les mateixes composicions anteriors.

Sert i López, Josep Lluís (Barcelona 1902 — 1983) Arquitecte. Titulat a Barcelona el 1928. En 1929-30 treballà a París amb Le Corbusier. Fou el principal aglutinador a Catalunya del moviment racionalista d'arrels bauhausianes i lecorbusierianes i el promotor de la nova cultura arquitectònica. Destaquen la casa al carrer de Muntaner 342 (1931), la *Casa Bloc*, cases de segona residència a Garraf (1935) i el Dispensari Central Antituberculós (1935). En l'aspecte urbanístic cal subratllar dos projectes fonamentals: el pla *Macià* i la *Ciutat de Repòs i de Vacances*, en col·laboració amb l'equip del GATPAC. Després de la guerra civil del 1936-39 es traslladà als EUA i treballà per a la urbanització de diverses ciutats sud-americanes: Ciutat dels Motors al Brasil (1945-47), Chimbote al Perú (1948), Medellín a Colòmbia (1949), etc. El 1953 passà a dirigir la facultat d'arquitectura de Harvard, càrrec que mantingué fins a la seva jubilació el 1968. Durant bastants anys romangué absorbit per la tasca docent, però aviat obrí una oficina pròpia a Cambridge, amb Jackson i Gourley, i es convertí en un dels arquitectes més sòlids de l'*establishment* americà. Cap a l'any 1955 restablí el contacte amb Catalunya amb la construcció de l'estudi de Joan Miró a Mallorca. Construï la Fundació Maeght a Sant Pau de Vença (1959-64), l'edifici Les Escales Park a l'avinguda de la Victòria de Barcelona (1964-74), la Fundació Miró a Montjuïc (1972-75), un grup de cases al cap Martinet d'Eivissa (1865-70) i la *Porta de Catalunya* a la Jonquera i un edifici administratiu a la Diagonal de Barcelona. A l'ampli reconeixement internacional de la seva obra s'uní el de Catalunya. El 1981 rebé la medalla d'or de la Generalitat de Catalunya i fou investit doctor *honoris causa* per la Universitat Politècnica de Barcelona. El 1982 rebé la medalla d'or de Belles Arts del ministeri espanyol de cultura.

sèrum *MED* Solució que conté anticossos protectors específics, obtinguts a partir de l'home o d'un animal que ha adquirit immunitat ja sia espontàniament per infeccions clíniques o subclíniques, ja sia artificialment per immunització (vacunació). En injectar-los produeixen una immunitat adquirida passiva. Poden ésser homòlegs o d'origen humà i heteròlegs o d'origen ani-

Josep Lluís Sert La Fundació Joan Miró

la Setmana Tràgica Grup de persones fent barricada en un carrer de Barcelona

mal. Aquests darrers poden ésser *antitòxics*, és a dir, immunitzants contra toxines *antimicrobians*, que immunitzen contra bacteris o virus.

servei 1 *ECON* Conjunt de les activitats econòmiques, anomenat també sector terciari o residual, o sector de serveis, que inclou les activitats no incorporades als sectors primari o secundari.
2 servei social DR/POLÍT Cadascuna de les activitats i programes dedicats a millorar el benestar de persones i grups mitjançant l'articulació de diversos valors i interessos a través de complexos mecanismes polítics i administratius. Els més importants són l'educació, la seguretat social, la sanitat, l'habitatge i, sobretot, els serveis socials en sentit específic, que comprenen les següents àrees: benestar de la família i de la infància, integració social d'incapacitats físics i psíquics, benestar de la tercera edat, prevenció de la delinqüència juvenil, inserció social de marginats, ajuda als emigrants i desenvolupament comunitari.
3 servei militar (o simplement **servei**) *MIL* Sistema de prestació personal per a nodrir les institucions militars. Durant la història ha tingut diferents organitzacions. A Europa, quan els estats nacionals no podien completar els seus exèrcits mercenaris, recorrien a les lleves o a les quintes per aconseguir soldats. La Revolució Francesa posà fi a aquesta situació en considerar el servei militar una obligació fonamental de tots els ciutadans. A la fi del s XIX s'organitzaren els exèrcits nacionals sobre la base del servei obligatori per les tropes metropolitanes i voluntàries per a servir a les colònies. Aquesta generalització dels deures militars donà lloc als enormes exèrcits que s'enfrontaren a la Primera Guerra Mundial. Després de la Segona Guerra Mundial l'objecció de consciència prengué una força més gran i és reconeguda per les lleis de molts països, inclosa Espanya. La regulació del servei militar a l'estat espanyol és, per una banda, la de la llei del 1984, que dictamina l'obligatorietat per a tots els homes útils, amb certes exclusions. La legislació del 1991 n'introduí algunes modificacions, entre les quals destaca la reducció de la durada (màxim de nou mesos) i la creixent possibilitat per part del recluta d'escollir la regió. Gairebé tots els sistemes de servei militar forçós es complementen amb tropes voluntàries per als cossos d'elit.

Servet, Miquel (Vilanova de Sixena, Osa 1511 — Champel, Ginebra 1553) Nom amb què és conegut l'humanista, metge i teòleg reformat aragonès Miguel Serveto Conesa. Estudià a Barcelona, on vers el 1525 entrà al servei de fra Joan de Quintana, abat de Montaragó i confessor de Carles V. Estudià lleis a Tolosa, al Llenguadoc, però n'hagué de fugir, perseguit per la Inquisició. Viatjà, aleshores, per Basilea i Estrasburg, on entrà en contacte amb alguns reformadors. Es veié perseguit tant per catòlics com per protestants, que no acceptaven la seva teoria sobre Crist (divinitat volguda pel Pare, però no preexistent ni a la seva concepció ni al seu naixement, tesi que el convertirà en el forjador de l'*unitarisme*); altres doctrines seves el col·loquen dintre l'ampli corrent de reformadors, però sense que hom el pugui inscriure ni entre els luterans ni entre els calvinistes. El 1537 es matriculà a la facultat de medicina de París i escriví *Syruporum Unversa Ratio*, comentari sobre els remeis més utilitzats a l'època. Un curset dedicat a l'astrologia li portà conflictes amb l'autoritat acadèmica i hagué d'abandonar París. Establert d'incògnit a Charlieu, hi exercí la medicina del 1539 al 1541. Posteriorment es traslladà a Viena, on estigué dotze anys en qualitat de metge episcopal. Publicà aleshores tres versions de la Bíblia i escriví *Christianismi Restitutio*, obra fonamentalment teològica, però que conté en el llibre V una clarivent explicació de la *circulació* menor o pulmonar, descobriment que hom atribuí a Servet fins que, al començament del s XX, erudits arabistes advertiren que el descobriment ja havia estat fet i explicat tres-cents anys abans per ibn al-Nafbīs en els seus comentaris sobre l'anatomia del *Cànon* d'Avicenna. Un exemplar del llibre arribà a mans de Joan Calví, el qual denuncià Servet a la Inquisició de Lió. Aconseguí fugir d'aquesta i camí d'Itàlia s'aturà a Ginebra; allí fou reconegut pel seu antic rival ideològic Joan Calví, que el féu empresonar. Condemnat per heretge pel Consell de Ginebra, morí cremat el 27 d'octubre de 1553.

servitud *DR* Gravamen o càrrega imposita sobre un bé immoble en benefici d'altri,

una persona o una comunitat, distint del seu propietari. Entre les menes més freqüents, hi ha la servitud de *pastura* en predi aliè a favor d'una persona o d'una comunitat, la servitud de *pas* a favor d'un predi que no té sortida a la via pública, la servitud pecuària o *carrerada*, la servitud de *vistes*, etc, o les que repercuteixen en la utilitat d'un edifici —servitud d'aigües dels predis inferiors, desviació d'aigües per a evitar inundacions, servitud de *desguàs*—, etc. Pel tipus d'utilitat que proporciona, la servitud pot ésser *contínua*, quan proporciona una utilitat incessant sense intervenció de cap acte concret del seu beneficiari; *discontínua*, quan hom l'usa a intervals i depèn d'actes concrets del seu beneficiari; *positiva*, quan obliga l'amo del predi servent a deixar fer alguna cosa o a fer-la ell mateix; i *negativa*, quan prohibeix a l'amo del predi servent de fer quelcom que li seria lícit sense la servitud. Quant a la publicitat que se'n deriva, la servitud pot ésser *aparent*, quan es mostra als ulls per senyals exteriors que en revelen l'existència, i no aparent, quan no necessita aquests senyals reveladors. Les principals característiques de la servitud són la *indivisibilitat* (en cas de divisió del predi servent o dominant roman íntegre a càrrec o a favor dels predis resultants) i la *inseparabilitat*, per respecte als predis dominant i servent, que no en permet l'alienació com a dret separat. La compilació del dret civil català del 1960 conserva les següents servituds: la **servitud de mitgeria**, que permet al propietari de construir una paret d'obra la meitat de la qual ocupi el solar del veí; la **servitud de llums i vistes**, que impedeix de tenir vistes ni llums sobre el predi veí, i la **servitud de distància entre edificis**, que permet a tot propietari de construir una paret acostant-la o adossant-la de llarg o de través a la paret veïna amb obligació de respectar les servituds existents.

sèsam *AGR 1* [*Sesamum indicum*, família de les pedaliàcies] *BOT* Planta herbàcia anual, de fulles simples oposades, de flors zigomorfes, infundibuliformes i quinquelobulades, i de fruits en càpsula. Les llavors forneixen l'*oli de sèsam*, un oli comestible d'alta qualitat. És conreat des de molt antic a la Xina i a l'Índia, que juntament amb Mèxic són els principals productors.
2 oli de sèsam Oli que s'obté de les llavors de sèsam prèviament purificades. És groc i de tast agradable. Els àcids grassos més abundants són l'oleic, el linoleic, el palmític i l'esteàric. Conté una substància òptica­ment activa (sesamina), un fenol antioxi­dant (sesamol) i una substància resinosa que hom empra per a identificar-lo si es barreja amb altres olis o greixos. És comestible i emol·lient.

Sesostris III (? s XX aC — s XIX aC) Faraó de la dinastia XII (1878-43 aC) i el seu sobirà més important. Consolidà de forma definitiva el domini egipci a la Baixa Núbia (expedicions de 1871, 1869, 1862 i 1859 aC). La seva política respecte a l'Àsia fou tan antiexpansionista com la dels seus predecessors dels Regnes Antic i Mitjà. En política interior, Sesostris III es mostrà igualment enèrgic. Jutjant que els governadors provincials constituïen un perill per al poder central, suprimí el càrrec de nomarca, amb el resultat que les províncies foren administrades directament des de la capital i que la noblesa provincial fou substituïda per una classe mitjana. Entre les construccions de Sesostris III excel·leixen el temple de Montú a Naj'al Mudā-mūd i la seva piràmide a Dašūr.

Setanta, els Nom amb què és coneguda la traducció grega més important de l'Antic Testament. Al començament del s III aC fou feta, en aquesta ciutat, una traducció grega del ***Pentateuc***, destinada principalment a la lectura sinagogal. Posteriorment foren traduïts successivament els altres llibres històrics, del de Josuè als dels Reis, i els profetes. La versió s'escampà per tot el món jueu de llengua grega i fou usada en una gran part del Nou Testament, i ho ha estat també en la gran majoria d'esglésies cristianes.

setge *HIST/MIL* Encerclament d'una ciutat, fortalesa, etc, per combatre-la i emparar-se'n. En l'antiguitat, les ciutats ben emmurallades eren pràcticament inexpugnables, i només podien ésser preses per la fra, la traïció o la sorpresa, com el cas de Troia. Més tard, els assetjants disposaren de màquines d'atac i de la intervenció combinada de forces navals. Les defenses de les ciutats s'adaptaren a les noves condicions, amb la construcció de baluards. A l'inici

del s XVIII, Vauban sistematitzà els principis del setge regular i sistemàtic, amb blocatge, selecció del punt d'atac, construcció de mines i trinxeres, etc.

setmana 1 *CRON/RELIG* Període de set dies naturals que comença en diumenge i acaba en dissabte (sovint en l'ús popular i fins en els calendaris hom comença el càlcul el dilluns). Unitat de calendari difosa en tots els països d'influència judeocristiana i islàmica, lligada originàriament a les fases de la lluna, fou introduïda per dividir el cicle mensual i per establir d'una manera precisa la recurrència periòdica dels ritus religiosos, dels mercats, etc. Desconeguda a Egipte i a Roma, s'originà entre els caldeus. Els hebreus establiren el cicle setmanal continu, que no era interromput ni pel començament de l'any ni pel del mes. Els noms dels dies d'origen astrològic provenen del calendari caldeu. Els hebreus, musulmans i també el calendari litúrgic numeren els dies de l'1 al 7 i reserven només per als festius respectius el seu nom propi: sàbat, diumenge (*dies dominica*, ‘dia del Senyor’) i, entre els musulmans, el diven-dres anomenat *al-ġum'a* (‘dia de la reu-nió’).
2 setmana santa *LITÚRG* Darrera setmana de ***quaresma*** que s'inicia amb el diumenge de Rams i fineix amb el tridu pasqual. Centre de l'any litúrgic, es caracteritza per la commemoració solemne de la mort i la resurrecció de Crist. Els actes religiosos han tingut, a més de llur sentit litúrgic, un marcat caràcter popular i folklòric. El dijous sant el matí era destinat a les cerimònies de la catedral (benedicció dels sants olis i reconciliació dels pecadors) i a preparar els passos i “misteris” o imatges per fer les processons i a preparar el “monument”. A partir de les deu del matí les campanes deixaven de tocar fins a la mateixa hora del dissabte de Glòria. A la tarda se celebrava l'ofici “de tenebres”, durant el qual hom anava apagant els ciris de fas, i al final acabava amb el *teratrèmol*, dit popularment *matar jueus*. Acabada la funció religiosa s'encenia el “monument”, al qual cada casa prestava un ciri i flors. El que restava dels ciris del monument es feia servir en les tempestes i s'encenia quan un malalt agonitzava. Al captard es feia la primera de les grans processons, amb el “passos” o “misteris”, armats, assistència de corporacions i grans desplegaments externs. El divendres sant començava amb un viacrucis solemne i silencios, i a la tarda tenia lloc la funció litúrgica i altres actes de dol, amb els sermons de les Set Paraules en els quals hom convidava, sobretot a les catedrals, predicadors famosos. També sortien aquest dia processons de dol a molts indrets. Era un dia de dol absolut, ple de pràctiques i supersticions populars. El *dissabte de Glòria* se celebrava tumultuosament, amb campanes i trets, el cant de l'al·leluia. Aquest dia tenien lloc captiris dels infants i el cant de les *caramelles*. La festa de la *Pasqua* cloïa la setmana santa. Després de la renovació litúrgica promoguda pel concili II del Vaticà han estat perduts la majoria dels antics costums. Les poques processons que resten han copiat en part els costums andalusos. Amb tot, es conserven les principals manifestacions folklòriques, representacions de la Passió i algunes pràctiques més tradicionals, com la dansa de la mort de Verges.

Setmana Tràgica, la Nom amb el qual és coneguda la revolta popular de signe antimilitarista i anticlerical que esclatà a Barcelona pel juliol del 1909. L'origen immediat en fou l'oposició al rellançament de l'aventura colonial marroquina, promoguda pels interessos miners al Rif; el 9 de juliol d'aquell any una operació de policia per a protegir el ferrocarril miner prop de Melilla encengué un veritable conflicte bèl·lic, i el govern de Maura decidí de trametre a l'Àfrica un cos expedicionari de més de 40 000 homes, en llur majoria trets de Catalunya. Aquests fets, sentits per Barcelona com una provocació, s'esdevenien en unes circumstàncies ambientals de feblesa organitzativa del moviment obrer, enduriment patronal, descontentament creixent de la petita burgesia i crisi de l'aparell de l'estat anacrònic i oligàrquic. L'embarcament de tropes a Barcelona començà l'11 de juliol, i els dies següents es produïren manifestacions antibel·licistes i incidents al port i pels carrers. Del 19 al 25 de juliol, els aldarulls i xocs amb la policia se succeïren diàriament, mentre l'ambient es radicalitzava. El dilluns dia 26 les forces obreres convocaren la vaga general contra la guerra, estesa a les principals localitats de Catalunya. La protesta desbordà el co-

mitè de vaga i prengué un caire insurreccional no previst, sense que els partits republicans en volguessin assumir la direcció. Barcelona, isolada de la resta del país, es cobrí de barricades, i el poble es féu amo del carrer, però la revolta, mancada d'orientació política i àdhuc d'objectius concrets, es transformà en un moviment caòtic i incoherent, i manipulada per les directrius ambigües, demagògiques i desmobilitzadores dels caps radicals, fou canalitzada vers l'incendi d'esglésies i convents, davant la passivitat de l'exèrcit. La manca de suport exterior dels revoltats, l'arribada de noves forces militars i la deterioració interna de la revolta canviaren el signe de la lluita el dia 28. El 30, la tropa dominava els darrers focus rebels, i el dilluns dia 2 d'agost la normalitat era completa. La immediata repressió, que tingué el suport de la burgesia barcelonina, fou molt forta, però també molt arbitrària; hi hagué gairebé dos milers de processats per les jurisdiccions civil i militar, i aquesta última dictà nombroses penes de mort, cinc de les quals foren executades, entre les quals la de **Francesc Ferrer i Guàrdia**, en qui les autoritats volgueren concentrar la intencionalitat repressiva i exemplar.

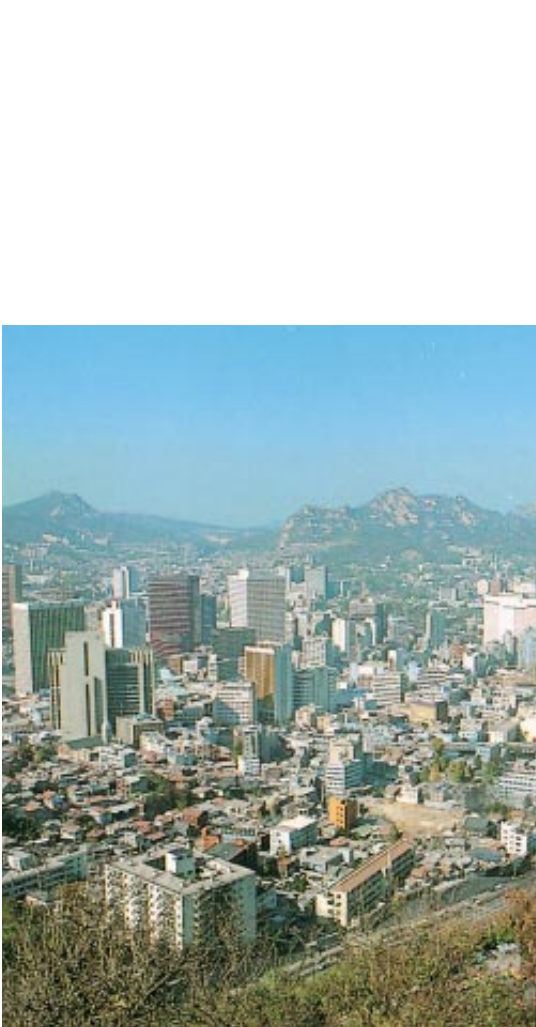
Setze Jutges, Els Grup de cantants catalans fundat el 1961 per Miquel Porter i Moix, Remei Margarit i Josep M.Espinàs. Es proposava d'impulsar el moviment de la *Nova Cançó* i de reivindicar la normalització del català en el món de la música moderna. El nucli inicial s'anà ampliant amb nous cantants.

sèu *QUÍM* Greix sòlid obtingut per fusió i refinació dels teixits adiposos dels bòvids o d'altre bestiar. El sèu dels bovins és blanc o groguenc, amb olor i sabor característics i consistència ferma. El dels ovins i dels caprins és més blanc i dur, però té una forta olor que el fa no adient per a l'alimentació. Conté colesterol. És un aliment energètic, difícil de digerir. Si hom no el condiona de manera adient (protegit de l'aire i de la llum) es torna ranci. Del sèu fos, hom n'obté oleomargarina. El sèu és emprat també per a fer candeles, sabons, etc, i en la preparació d'ungüents.

Seu d'Urgell, la Municipi i cap de comarca de l'**Alt Urgell**, a la vall del Segre, al centre de la plana o **ribera de la Seu**, que el riu forma a la seva confluència amb la Valira, d'uns 7 km de longitud, volta-da d'altres muntanyes (el Cadí, les serres d'Ares i de Sant Joan de l'Erm, muntanyes d'Andorra) (15 km²; 10 374 h [1991]). El territori és en bona part pla. El regadiu, que aprofita l'aigua del Segre a través de canals localitzats a l'esquerra del riu, és dedicat a hortalisses, arbres fruiters, cereals i vinya. La ramaderia consta bàsicament de bestiar boví; hi ha també avicultura. La comercialització dels productes agrícoles i les indústries alimentàries constitueixen la principal base econòmica, complementada per la funció comercial de la ciutat. La indústria lletera (llet, formatge, mantega) és la més important. Hi són també representats els rams de la fusta, del metall, de l'energia i del material de la construcció. La seva situació de pas n'ha afavorit la seva funció comercial i la proximitat amb Andorra també ha potenciat les possibilitats turístiques (càmping, establiments hotelers, etc). La *ciutat* (9 524 h [1991], *urgel·lesos* o *urgellencs*; 691 m alt), centre de l'Alt Urgell i de la regió de la Seu d'Urgell, seu episcopal (bisbat d'Urgell), és a la dreta del Segre, a la petita terrassa fluvial situada molt poc abans de la confluència amb la Valira. El nucli vell, amb els carrers porxats i cases típiques, és centrat pel notable edifici de la catedral d'Urgell. La ciutat ha crescut sobretot en direcció SW (barri de Santa Magdalena), entre el Segre i la Valira, i vers el NE (barri del Firal i de la Duana), entre les carreteres de Lleida i d'Andorra, i també en la direcció de la carretera de la Cerdanya (barris de Carreus, Sant Antoni i Sant Pere). L'arxiu capitular té un fons documental important (ss IX-XIII), i l'arxiu episcopal conserva la documentació del bisbat des del s XVI. El fet d'ésser una població fronterera, castell i plaça d'armes fins al s XVIII, amb una guarnició militar i servei de duana, i la seva condició de seu i residència episcopal han estat factors decisius en l'evolució històrica de la ciutat i encara avui en configuren la fisonomia. Hom creu poder relacionar l'origen de la ciutat amb el poblat prehistòric d'*Arse-durgui*, localitzable a Castellciutat. Sobre aquest primitiu establiment s'aixecà després la ciutat romana d'*Orgia* o *Orgellia*. Erigida en seu episcopal durant l'època visigòtica sobre-

la Seu d'Urgell Els porxos del carrer dels Canonges

Vista general de Seül

visqué a la invasió musulmana de la primera meitat del s VIII. La seva transferència al domini franc es degué produir vers el 785 i poc després fou arrasada per les tropes d’Abd al-Malik. La reconstrucció i el repoblament de la ciutat enderrocada donà lloc a la formació de dos nuclis de població distints: l’antiga *civitas*, renascuda al voltant del *castrum* protector, i el *vicus Urgelli*, suburbi o raval sorgit entorn de la nova catedral de Santa Maria (839). El primer nucli, Castellciutat, passà a ésser la residència habitual dels comtes (comtat d’Urgell) fins al trasllat de la capitalitat a Agramunt i a Balaguer (1105); el segon, esdevingut mansió episcopal, es convertí amb el temps en centre del bisbat i del poder temporal de la mitra urgellesa. Els ss XI i XII marquen l’època de major esplendor de la ciutat episcopal, amb la construcció d’una nova catedral; al seu costat s’aixecaren les esglésies de Sant Pere, de Sant Miquel d’Urgell, de Santa Eulàlia i Sant Nicolau. Les mansions urbanes s’arreceraren al voltant d’aquest conjunt i el nucli s’estengué de N a S, seguint l’antic camí d’Andorra. Al s XIII sorgiren nous barris i carrers, i la població fou dotada d’una muralla que perdurà fins a mitjan s XVIII. El 1365 la ciutat tenia 230 focs, amb aljama jueva i sinagoga documentada des del 1356. A la fi del s XIV es produí el primer intent de codificació del dret local. Posteriorment s’establí un règim municipal compartit pel bisbe i els cònsols i consellers de la ciutat, que perdurà fins al decret de Nova Planta (1716). Durant la segona meitat del s XVI foren construïts intramurs diversos edificis: l’església de la Pietat, el seminari tri-dentí, el col·legi dels jesuïtes (1601) i el convent de Sant Agustí. Les incursions dels hugonots i el bandolerisme causaren greus danys a la població i hom prengué mesures excepcionals de defensa. Durant la guerra dels Segadors (on el canonge urgellenc Pau Claris tingué un paper rellevant) la ciutat fou ocupada pels francesos. En la guerra de Successió la Seu fou austriacista. Després de la incorporació de Catalunya a l’imperi francès, la ciutat i la comarca foren agregats al departament francès del Segre (1812-14). El 1821 els reialistes hi constituïren la regència d’Urgell. El 1874 la població, amb la fortalesa de Castellciutat, fou un dels darrers reductes del carlisme a Catalunya. El 1971 li fou annexat l’antic terme de Castellciutat. Durant els Jocs Olímpics de Barcelona fou subseu olímpica de les proves de piragüisme d’aigües braves.

Seül [*coreà*: *Kyŏngsŏng*] Capital de **Corea del Sud** (628 km²; 106 612 577 h [1991]). És situada al NW del país, a la vora del riu Han i al peu del mont Pukhan. Durant la dominació japonesa (1910-45) es convertí en un gran centre industrial modern i s’estengué fora de les muralles; dotada d’un port a Inch’ŏn, a la mar Grogà, es convertí en el gran centre industrial i comercial del país. Destruïda la ciutat durant la guerra de Corea, fou ràpidament reconstruïda i hom creà noves indústries: tèxtil (cotó), farinera, cervesera, d’olis vegetals, de paper, de pells, química, mecànica, producció de ciment. Actualment hi té també gran importància la fabricació de béns de consum. Fou seu dels Jocs Olímpics del 1988. Petita població coreana, el 1393 es convertí en la capital administrativa. Quan els japonesos destruïren la residència reial de Sunto (final s XVI), Seül esdevingué la capital reial de la dinastia Yi, però el 1637 fou enderrocada pels manxús. Capital de la República de Corea (1948) i seu del govern militar nord-americà, la seva població augmentà vertiginosament a causa dels refugiats procedents del N.

Seurat, Georges (París 1859 — 1891) Pintor francès. Format a l'École des Beaux-Arts de París (1878-80). Estudià a fons la teoria del contrast simultani dels colors de Michel-Eugène Chevreul i creà el *neoimpressionisme*. Les seves obres més famoses (*La Baignade à Asnières*, primera peça important neoimpressionista, *Un dimanche d'après-midi à l'île de la Grande-Jatte* i *Le cirque*) confirmen la seva personalitat cientifíicista, meticulosa i freda, però que aconseguí una forta influència en diversos països.

Sever sant (? s VI — ~633/36) Bisbe de Barcelona (615-636). Hom en coneix històricament ben poca cosa. La llegenda, del s XIII, n'ha fet, sense cap fonament, un màrtir que hauria sofert o bé el 290 sota Dioclecià, o bé sota Euric, el 478. La falsa passió del Sever de Barcelona deriva de la vida del bisbe Sever de Ravenna (s IV), lle-genda embellida amb detalls miraculosos i

en la qual intervenen Medir i altres companys. Sever hauria mort amb el crani foradat per un clau de ferro. Aquesta llegenda situa els fets al Castrum Octavianum, i fou a Sant Cugat del Vallès on es descobriren les seves suposades relíquies vers el 1226, traslladades després a Barcelona el 1405 per desig de Benet XIII i de Martí l'Humà. Festa: 6 de novembre.

Séverac, Déodat de (Sant Felix de Lau-ragués, Llenguadoc 1872 — Ceret, Vallespir 1921) Compositor llenguadocià. Fill del pintor Gilbert de Séverac, començà estudis musicals a Tolosa, al Llenguadoc, i els prosseguí al conservatori de París (1893-96) i a la Schola Cantorum (1897-1907), on fou deixeble de Blanca Selva i Isaac Albéniz. Des del 1909 residí a Ceret, on fou un dels principals impulsors de l'escola de *Ceret*. Les obres més notables són *Le chant de la terre* (1900), *En vacances* (1912-21). També escriví les cançons *Deux mélodies sur des paroles occitanes de P.Estieu* (1913) i música escènica: *Le coeur du moulin* (1903-08), *La fille de la terre* (1913), la tragèdia lírica *Héliogabale* (1910) i el ballet *La fête des vendanges*; deixà poemes simfònics com *Nymphes au crépuscule* (1901) i *Triptique* (1909). La seva escriptura es manté en les fronteres de la tonalitat, encara que en alguns fragments hom troba un cert bitonalisme. En la seva obra hi ha nombrosos temes musicals catalans.

Sevilla [*cat ant: Sivilla*] Ciutat d’Andalusia, capital de la comunitat autònoma andalusa i de la província homònima (683 028 h [1991]). Situada a la vall baixa del Guadalquivir, és una ciutat d’estuari i port fluvial. Aquesta situació privilegiada la convertí en un port important ja en època romana i musulmana i li procurà la màxima esplendor entre el 1503 i el 1717 amb el monopoli del comerç americà. Amb la canalització del Guadalquivir, es refermà la funció portuària i la població s’incrementà extraordinàriament, sobretot en el decenni 1910-20, i a partir del 1930 (228 729 h), gràcies a la creixent industrialització i als múltiples serveis que aprofiten la situació d’encreuament de les rutes del SW de l’estat espanyol. Les comunicacions s’han potenciat a partir del 1990, amb l’arribada del tren d’alta velocitat (AVE) i l’arranjament i la construcció de noves autovies. El turisme de primavera (amb motiu de la Setmana Santa i de la Feria de Abril) anima l’economia. Centre administratiu, cultural i econòmic de l’Andalusia occidental i l’Extremadura meridional, fou seu de l’Exposició Universal del 1992. L’antiga *Hispalis*, d’origen incert i habitada pels turdetans, rebé la influència de fenicis, grecs i cartaginesos. Conquerida pels romans (205 aC), es declarà a favor de Pompeu i fou ocupada per Juli Cèsar. Anomenada *Iulia Romulea*, fou una ciutat molt romanitzada, capital de la Bètica i seu episcopal. Ocupada pels vàndals, sueus i visigots, fou escenari de la rebel·lió d’Ermenegild (583) i un focus d’irradiació cultural. El 712 fou ocupada pels musulmans, que l’anomenaren *İšbīliya*. Caigut el califat, fou la capital del regne taifa de Sevilla. Ferran III de Castella-Lleó la conquerí (1248) i la convertí en capital del seu regne. La ciutat tingué un gran impuls econòmic i cultural, s’hi establí la primera impremta del regne de Castella (1477) i s’hi creà la Casa de Contratación de las Indias (1503). En conseqüència, esdevingué un centre comercial de primer ordre i s’hi desenvolupà també la indústria (teixits, ceràmica i drassanes). La pressió fiscal creixent, l’epidèmia del 1649 i el trasllat de la Casa de Contratación a Cadis (1717) determinaren una etapa de decadència (ss XVII-XVIII). El 1808 s’alçà contra els francesos i fou seu de la Junta Central que dirigia la guerra fins que fou ocupada pel mariscal Victor (1810). Participà activament en els esdeveniments polítics del s XIX i fou un focus liberal i republicà. Amb la construcció de la via fèrria Sevilla-Madrid (1861) i l’enderrocament de les muralles (1868), inicià la seva recuperació econòmica. El 1931 socialistes i comunistes proclamaren la República, i es produïren aldarulls anticlericals i revolucionaris. Fou escenari del pronunciament del general Sanjurjo (1932). En iniciar-se la guerra civil de 1936-39, fou ocupada pel general Queipo de Llano, malgrat la resistència dels barris populars. Entre els monuments hi ha nombroses construccions de l’època musulmana: les muralles; la Torre del Oro; l’Alcázar, palau mudèjar construït per Pere I de Castella damunt l’antic palauàrab (del qual resta el Patio del Yeso), on destaquen els patis de Las

Doncellas i de Las Muñecas, el Salón de Embajadores i el Dormitorio de los Reyes Moros; la *Giralda*, minaret de l’antiga mesquita, de la qual només es conserven el Patio de los Naranjos i la Puerta del Perdón. La catedral (s XV), gòtica, construïda en el lloc on s’aixecava la mesquita, és de cinc naus, sense creuer ni absis; hi treballaren, entre d’altres, Simón de Colonia i Juan Gil de Hontañón; la catedral guarda, a més, moltes obres d’art importants. Nombroses esglésies (Santa Ana, El Salvador, San Lorenzo, La Magdalena, convent de Santa Paula, etc) són interessants per elles mateixes i sobretot pels tresors artístics que conserven. En arquitectura civil cal esmentar el Palacio de las Dueñas i la Casa de Pilatos, del s XV; l’ajuntament, obra de Diego Riaño, l’antiga llotja, actualment Archivo General de Índias, de Juan de Herrera, i l’Hospital de la Sangre, d’Hernán Ruiz el Jove, del s XVI; i l’Hospital de la Caridad, del s XVII. És interessant i molt típic el barri de Santa Cruz. El barri de Triana, a l’altra banda del riu, tot i la seva popularitat, és menys característic.

sexe *BIOL* Conjunt de modalitats bioquímiques, fisiològiques i orgàniques que polaritzen els individus d’una mateixa espècie en mascles i femelles, de manera que entre ells esdevé possible, pels adequats processos de conjugació o fecundació, una periòdica modificació de la informació genètica. En éssers vivents primitius (bacteris i protists) el sexe es manifesta en una polarització poc marcada; entre dos individus es produeix una conjugació amb intercanvi de material genètic o bé una fusió. Aquests tipus de processos no solament no són reproductors, sinó que en els casos de fusió de dues cèl·lules, disminueixen el nombre d’exemplars. En éssers superiors (vegetals o animals) el fenomen sexual continua essent diferent del reproductor. En ells la polarització sexual dels individus és més clara, i la reproducció sexual té lloc mitjançant la formació de gàmetes produïts per meiosi o repartició equilibrada i variable del material hereditari. La diferenciació o polarització dels individus a causa del sexe es manifesta en molts nivells i dona lloc a una gran varietat de formes. El nivell més bàsic de diferenciació és el cromosòmic. En l’espècie humana hi ha una parella de cromosomes iguals en el sexe femení (XX) i diferents en el masculí (XY), de manera que és l’espermatozoide qui determina el sexe de l’infant. En algunes espècies la determinació del sexe no és cromosòmica, sinó que és deguda a la influència del medi ambient sobre un individu potencialment bisexual, fent que desenvolupi la potencialitat masculina o bé la femenina. El règim alimentari, el pH, el lloc, la llum, la temperatura, etc, poden actuar, doncs, com a factors determinants del sexe en algunes espècies. En espècies hermafrodites (moltes plantes superiors) manca la determinació cromosòmica directa del sexe. La diferenciació genètica es tradueix en diferenciacions fisiològiques i orgàniques. Es donen diferents possibilitats: un sol sexe i una sola classe d’individus (tots femenins) i en aquest cas la reproducció és per partenogènesi; dos sexes en dues menes d’individus (molt freqüent en animals i menys en vegetals) o unisexualisme; dos sexes en una sola classe d’individus o hermafroditisme (poc freqüent en animals i molt comú en vegetals superiors); i dos sexes en més de dues classes d’individus (tres, com en certs crustacis, o més de tres, com en certs insectes socials). La diferenciació dels sexes sol traduir-se en caràcters externs visibles, si bé de vegades la diferència sexual externa és difícil d’establir (ocells). La identitat sexual de l’individu resta en molts casos sotmesa a una notable mobilitat. Freqüentment l’individu canvia de sexe amb l’edat (hermafroditisme successiu en molts peixos i crustacis); en altres casos es produeixen canvis de sexe per factors relativament accidentals (presència d’algun paràsit, petites fluctuacions hormonals); en vertebrats superiors (ocells i mamífers) el sexe té una estabilitat molt clara: en ells es poden produir canvis en els caràcters sexuals secundaris, però no en la constitució sexual bàsica. Modernament, amb tècniques d’enginyeria genètica o d’hibridació artificial, s’obren perspectives d’intervenció en els mecanismes naturals de determinació del sexe. El sexe de base és en els mamífers (i, per tant, en l’home) el femení i el sexe masculí és induït, com a modificació de la pauta bàsica, per la presència del cromosoma Y. Tot el procés genètic que suposa l’aparició dels sexes presenta uns notables

Sevilla La Torre del Oro

Sevilla La catedral i la Giralda

Sevilla La catedral i la Giralda

avantatges evolutius, raó per la qual la reproducció sexual s’ha generalitzat en la biosfera. La reproducció sexual presenta també un inconvenient: els gàmetes han de trobar-se per a la fecundació, cosa que exigeix els medis i els mecanismes adequats. Aquest punt ha estat solucionat pels mecanismes de copulació, de transport dels gàmetes o de control neurològic de l’etologia de l’atracció intersexual. La reproducció sexual exigeix un control estricte dels mecanismes de trobament dels gàmetes a l’interior de la comunitat sexual que és l’espècie. Morfològicament els sexes estan extraordinàriament adaptats per tal que entre ells es produeixi l’adequada relació que possibiliti la fecundació; els òrgans copuladors, quan la fecundació és interna, manifesten una estricta especificitat. A més, tot l’organisme presenta els convenients sistemes d’estimulació, atracció o recepció del sexe complementari. En moltes espècies, sobretot vegetals, la trobada dels gàmetes és dominantment passiva. En els animals els comportaments d’acoblament són regulats neurològicament i mostren una gran varietat de formes d’orientació de la parella, senyals, moviments, etc, que constitueixen els ritus per a cortejar i garanteixen la unió exclusiva amb l’individu adequat de l’altre sexe. Al llarg del procés evolutiu, la rigidesa que imposa el programa genètic en els mecanismes de recerca de la parella és progressivament substituïda per l’aparició del plaer, gratificació que assegura la funció copuladora tot permetent una major plasticitat de comportament. En el cas de l’espècie humana aquesta plasticitat de comportament és correlativa amb l’aparició d’una recompensa de fruïció i una càrrega afectiva molt potents, juntament amb l’originalitat imposada per la intel·ligència.

sextant *ASTR* Instrument proveït d’un limbe graduat i de dos miralls, un dels quals es mou solidàriament amb una alidada mentre l’altre roman fix, i que permet de mesurar l’altura d’un astre des d’un vaixell o des d’un avió. El **sextant marí** consta d’un *bastidor* amb una empunyadura que permet d’agafar-lo, i a la seva part inferior porta un *limbe graduat* que abasta un arc de 60° (o, en l’actualitat, més generalment de 80°). Una *alidada* que gira al voltant d’un eix que passa pel centre de la circumferència porta a l’extrem un *nònius* que es desplaça sobre la graduació del limbe. Perpendicularment al pla d’aquest darrer hi ha dos miralls; l’un, *M*, és fixat a l’alidada i es mou amb aquesta, mentre que l’altre, *m*, és fixat al bastidor i per tant no es mou. Aquest darrer té la meitat exterior transparent i la meitat interior reflectora. Enfront d’aquest darrer mirall i agafada a l’altre costat del bastidor, hi ha una petita *ullera u*, l’eix de col·limació de la qual és paral·lel al pla del limbe. Per a efectuar mesures amb aquest aparell hom enfoca la ullera a la línia de l’horitzó, la qual cosa és fàcil d’aconseguir des d’un vaixell que navega per la mar oberta; amb això resulta que per un cantó els raigs lluminosos que provenen de l’horitzó travessen el mirall *m* pel seu costat transparent i arriben directament a la ullera *u*, mentre que per un altre cantó arriben al mirall *M*, des d’on són enviats al costat reflector del mirall *m*, i així, per aquest camí, tornen a arribar a la ullera *u*. Un cop enfocada la línia d’horitzó amb aquest procediment, hom gira l’alidada, amb la qual cosa canvia l’orientació de *M*. Aquest moviment és detingut qual el mirall *M* proporciona a la ullera la imatge de l’astre del qual hom vol conèixer l’altura, la qual se sobreposa a la imatge de l’horitzó transmesa pel mirall *m*. Quan es donen aquestes circumstàncies, l’angle que hom mesura al limbe és la meitat de l’angle que separa l’astre de l’horitzó.

sextet *MÚS* Composició musical per a sis instruments o per a sis veus. El sextet instrumental pot ésser de corda (com els dos de Brahms *opus* 18 i 36), piano (com el de Mendelssohn *opus* 110), instruments de vent (que poden ésser tots sis, com alguns de Beethoven), etc. En òpera són cèlebres alguns de Rossini i el de *Lucia di Lammermoor*, de Donizetti.

sexualitat *BIOL/PSIC* Conjunt de fenòmens, sexuals o lligats al sexe, acompanyats o no de reproducció, que permet la recombinació genètica de caràcters. La renovació i la transmissió del patrimoni hereditari van lligades a la reproducció sexual en la major part de les espècies. La multiplicació de les espècies i la barreja de patrimonis hereditaris són dos fenòmens inseparables en la reproducció sexual dels

metazous, però en certs protozous (ciliats) aquests fenòmens es donen per separat; llur reproducció sol ésser asexual, mentre que processos sexuals com la conjugació no tenen com a finalitat de multiplicar l'espècie, sinó que permeten solament la renovació del patrimoni hereditari per causes d'adaptació ambiental o d'envelliment cel·lular. En la renovació i transmissió del material hereditari té una importància vital el mecanisme de la meiosi, perquè, a més de reduir el material genètic en el procés de la gametogènesi en els organismes diploides, permet l'encreuament d'aquest material en nous genotips, amb la qual cosa es manté la variabilitat de l'espècie. En els organismes no diploides, la formació de gàmetes té lloc sense meiosi. La sexualitat va acompanyada, en molts organismes, de l'existència de dos sexes diferenciats, bé per la morfologia de llurs gàmetes i gònades (*caràcters sexuals primaris*), bé pel dimorfisme sexual (*caràcters sexuals secundaris*). Quan en el mateix individu es formen gàmetes masculins i femenins, aquest és anomenat monoic o hermafrodita. En els vertebrats, la major part dels caràcters sexuals secundaris són condicionats per la producció d'hormones sexuals, que, a més, actuen sobre la diferenciació sexual. També existeixen caràcters sexuals secundaris fixats hereditàriament. L'existència d'una parella de cromosomes sexuals (heterocromosomes), iguals en un sexe (homogamètic) i diferents en l'altre (heterogamètic), determina que aquesta digamètia sexual faci identificables cadascun dels sexes. La *partenogènesi* és una forma de sexualitat que consisteix en la reproducció sense fecundació i hom la considera sexual perquè l'organisme es desenvolupa a partir d'un gàmeta (el femení); es dóna, sobretot, en animals inferiors i en certes plantes. El comportament sexual humà presenta un interès particular per raó de la riquesa neurològica que l'empara i de la variabilitat cultural que manifesta. La neurologia humana, caracteritzada per la qualitat afectiva i pel desenvolupament de la intel·lectualitat i la consciència, representa l'enriquiment del comportament sexual de l'espècie, particularment en tres sentits: agilitat, en la mesura en què augmenta la independència respecte a pautes genètiques estrictament programades, cosa que facilita la plasticitat de la conducta; caràcter “luxós” constituït conjuntament per l'aparició de dimensions relacionals progressivament independitzades de la funció reproductiva, i pel ressò subjectiu i fortament gratificant de l'experiència sexual, com també per l'enriquiment de la funció eròtica; i, finalment, conflictivitat en la socialització del comportament, a causa de la necessitat de considerar els altres individus amb els seus mons afectius i els seus disegs, i per l'ajornament de la fruïció que freqüentment demanen les exigències socials humanes.

Seychelles *[nom oficial en francès: République des Seychelles; crioll: Repiblik Sesel]* Estat insular d'Àfrica, a l'oceà Índic, al N de Madagascar (455 km²; 71 800 h [1994]). La capital és Victoria, a l'illa de Mahé.

LA GEOGRAFIA

L'arxipèlag de les Seychelles comprèn més de 100 illes, àmpliament dispersades per l'oceà. Conté dos grups d'illes: el grup de Mahé, de formació granítica i constituït per les illes de Mahé, Praslin, Silhouette i La Digue; i diverses illes de formació coral·lina. Les illes granítiques són muntanyoses i de costes altes. El clima és calorós i humit, amb precipitacions d'estiu provoca-des pels alisis. El bosc tropical que originàriament cobria les illes ha quedat reduït a les parts més inaccessibles i ha estat reemplaçat per plantacions de vainilla, conreus alimentaris (moniato, mandioca, bananer i canya de sucre), plantes tèxtils i, al llarg de les costes, cocoters que donen lloc a l'exportació de copra. Els perfums i les essències obtinguts d'espècies que creixen salvatges a gran altitud han afavorit la creació de petits establiments industrials. Hi ha una discreta ramaderia de porcíns, cabrall i bovins. Hom hi explota també la pesca, la sal i alguns dipòsits de guano. Dins la indústria destaquen les conserves de peix i essència de cinnamom, cervesa i altres begudes, cigarrets, sabó, mobles i objectes d'acer. El comerç exterior consisteix en la importació de petroli refinat, maquinària i material de transport, aliments i manufacturats que provenen principalment de la Gran Bretanya, el Iemen, Singapur i Sud-àfrica. I exporta peix, copra i es-corça de cinnamom sobretot al Regne

William Shakespeare Representació de l'obra Al vostre gust

	
 	
Seychelles	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div></div></div>	
	
govern:	república
superfície:	455 km²
població:	71 800 h (est 1994)
capital:	Victoria
idioma of.:	crioll i anglès
moneda:	rupia

Unit, França i la Reunió. El turisme és especialment destacable i, juntament amb l'a-portació de capitals estrangers, explica l'alt nivell de vida assolit. La unitat mone-tària és la rupia. La població es compon principalment de criolls francesos, amb minories negres, índies i malaies, i és en gran majoria catòlica. Hi són llengües nacionals l'anglès, el francès i el crioll. La població urbana és escassa; els únics nu-clis urbans són Victoria (Mahé) i a l'illa de Praslin. Antiga colònia britànica, pel juny del 1976 es constituí república indepen-dent en l'àmbit del Commonwealth. És membre de l'ONU i de l'OUA i associat a la CEE.

LA HISTÒRIA

Visitades pels àrabs al s XII, les Seychelles foren descobertes pels portuguesos el 1505 i colonitzades per la Companyia Francesa de les Índies Orientals, la qual introduí el conreu de les espècies i colons des de l'illa de la Reunió. Centre penitenciar i niu de pirates, foren ocupades pels anglesos el 1794 i annexades a la corona britànica el 1810. Dependents de l'illa Maurici, el 1888 obtingueren un administrador, i un go-vernador propi el 1903. Foren colònia el 1930, i el 1970 obtingueren una constitu-ció autònoma. Assoliren la independència l'any 1976. Des de mitjan 1977, s'establí al poder el partit socialista Seychelle's Peo-ple's Progressive Front, presidit per France-Abert René. El règim, que ha exercit una forta repressió sobre l'oposició, ha sobre-viscut a diverses temptatives colpistes. Re-né fou reelegit per última vegada el 1989, i el 1991 fou creat el partit opositor, la Unió del Poble de Seychelles.

Shakespeare, William (Stratford-on-Avon 1564 — 1616) Poeta, dramaturg, co-mediògraf, actor i empresari teatral anglès. Uns quants anys abans del 1592 anà a viure a Londres, on féu d'actor. Entre les seves primeres obres, cal esmentar els poemes *Venus and Adonis* (1593) i *The Rape of Lu-crece*. Després del 1593 actuà en la com-panyia “del Camarlenc” en The Theatre, on romangué tres anys, i començà a es-criure les seves grans obres, que represen-tava el seu amic Richard Burbage. El 1597 la companyia tingué un nou teatre: The Curtain, i col·laborà en un tercer, The Glo-be, construït el 1599. Els *sonets* (1609) fo-ren publicats per Thomas Thorpe. Llur sentit ha estat objecte de moltes polèmi-ques, però no ha pogut identificar-se el “Mr. W.H.” a qui van dedicats. Vers el 1611 deixà d'ésser actor i es retirà a Strat-ford, després d’haver actuat a l’escena du-rant vint anys. Morí el 23 d’abril (1616) i fou enterrat al presbiteri de la parròquia de Stratford. El 1623 dos dels seus companys de teatre, Heminges i Condell, publicaren les seves obres. És el text de major autori-tat, basat en les millors edicions impreses o en els manuscrits de l'autor. S'ignora la da-ta de composició de moltes de les seves obres, però s'ha pogut establir una crono-logia aproximada. Abans del 1593: *Henri VI* (totes dues parts), *Titus Andronicus*, *Lo-ve's Labour's Lost*, *The Two Gentlemen of Ve-rona*, *The Comedy of Errors*. En 1594-96: *King John*, *The Taming of the Shrew*, *Richard III*, *Romeo and Juliet*, *Richard II*, *Midsummer Night's Dream*, *The Merchant of Venice*, *All's Well That Ends Well*. En 1597-1600: *Henri IV* (totes dues parts), *Henri V*, *The Merry Wi-ves of Windsor*, *Much Ado About Nothing*, *Twelfth Night*, *As You Like It*. En 1601-08: *Julius Caesar*, *Hamlet*, *Macbeth*, *Othello*, *Troilus and Cressida*, *Measure for Measure*, *King Lear*, *Timon of Athens*, *Coriolanus*, *Peri-cles*. Després del 1608: *Cymbeline*, *The Win-ter's Tale*, *The Tempest*, *Henri VIII*. Les seves

tragèdies exploren les recòndites ombres de la passió i els perennes enigmes de la condició humana. Amb ironia tràgica mescla la crua realitat de la mort amb l'as-pecte més tendre i delicat de la vida huma-na. L'obra de Shakespeare començà a di-fondre's als Països Catalans al comença-ment del s XIX i ja al s XX les traduccions catalanes augmentaren d'una manera molt considerable. Del 1907 al 1910 es publi-caren les seves *Obres completes*, en les quals intervingueren, entre altres, Josep Carner, Dídac Ruiz, Carles Capdevila i Puig i Fer-rater. Hom ha de destacar sobretot la tasca de J.M.de Sagarra, que a partir del 1943 en publicà 28 traduccions, i de Salvador Oliva, que en col·laboració amb A.Bux-ton en traduí de nou l'obra completa (1984-87).

Shaw, George Bernard (Dublín 1856 — Ayot St. Lawrence, Hertfordshire 1950) Dramaturg, crític i assagista irlandès en llengua anglesa. Nascut en el si d'una fa-mília anglicana irlandesa, Shaw fou un autodidacte. Instal·lat a Londres (1872), entrà a formar part de la *Fabian Society* el 1884, on romangué tota la vida i de la qual fou un brillant orador i divulgador. Apas-sionat admirador d'Ibsen, la seva prime-ra peça teatral, *Widowers’ Houses* (1892), es pot considerar plenament ibseniana i pre-ludi dels seus *Unpleasant Plays*. Seguiren els *Pleasant Plays*, la més famosa de les quals és *Candida* (1895). L'element de crítica so-cial i comèdia mai no mancà en les seves peces posteriors, com *The Devil's Disciple* (inclosa a *Three Plays for Puritans*, 1901), i *Man and Superman* (1903), potser l'obra amb més caràcter de pamflet socialista. Ai-xí també a *Pygmalion* (1913), on emprèn una de les crítiques més lúcides sobre el classisme de la societat anglesa. Entre les seves darreres obres, *Saint Joan* (1923) és considerada com la millor de la seva pro-ducció. El 1925 li fou concedit el premi Nobel de literatura. Com a assagista polític sobresurt *The Intelligent Woman's Guide to Socialism and Capitalism* (1928, revisada i ampliada el 1937). Figura discutida encara avui dia, hom el considera un excel·lent i popular autor teatral.

Sheffield Ciutat d'Anglaterra, al comtat metropolità de South Yorkshire (531 000 h [1992]). És situada als darrers contraforts dels Penins, a la confluència del Don (con-ca de l'Ouse) amb el Sheaf. Els propers jac-i-ments de carbó i de mineral de ferro, jun-tament amb l'abundància d'energia hi-dràulica, hi han impulsat des de temps an-tic el desenvolupament de la metal·lúrgia. Són famoses les indústries d'eines de tall. Altres sectors industrials representats són l'alimentari i la foneria. El nucli antic s'es-tén a la vora dreta del Don.

Shelley, Mary Wollstonecraft (Londres 1797 — 1851) Novel·lista anglesa, muller de P.B.Shelley. Coneguda sobretot pel fet d'ésser la creadora del cèlebre personatge de *Frankenstein* en la seva novel·la *Frankenstein or the Modern Prometheus* (1818).

Shelley, Percy Bysshe (Field Place, Sus-sex 1792 — La Spezia, Ligúria 1822) Poeta i pensador anglès. Les primeres obres pale-sen la influència de la novel·la gòtica, bé que molt aviat excel·lí en la poesia: *Original Poetry by Victor and Cazire* (1810), *Queen Mab* (1813). A Ginebra (1816) coin-cidí amb Byron i formaren un famós cercle de gran complexitat de relacions. La seva obra poètica continua amb *Alastor* (1816) i *The Revolt of Islam* (1817). S'instal·là a Itàlia, on escriví la famosa *Ode to the West Wind*. *Adonais* (1821), elegia a la mort de John Keats, parla de la seva pròpia mort i palesa la influència de Plató, Dant i Calde-rón de la Barca. Encara avui és tan discutit el personatge que creà com la densitat filo-sòfica de la seva obra poètica.

Shenyang [o *Mukden*] Ciutat de Man-xúria, Xina, capital del *sheng* de Liaoning i de la regió del Nord-est (3 603 712 h [1990]). Situada a la riba dreta del Hun He, afluent del Liao He, a la ruta Pequín-Har-bin, és un centre agrícola i mineral, amb una important indústria pesant. És una de les metròpolis xineses més modernes i in-dustrialitzades i la quarta en nombre d'ha-bitants. Centrals tèrmica i nuclear. Fou capital de l'imperi manxú (1625-44).

siamès germans siamesos *MED* En tera-tologia humana, nom donat als mons-tres composts, simètrics, amb dues parts individuals desenvolupades d'una ma-nera igual i parcialment unides. Originàri-ament, el mot fou aplicat als bessons Eng i

Chang, nascuts a Siam. Aquests monstres reben denominacions diferents segons el lloc de conjunció dels cossos: *sincèfals*, quan tenen un únic cap; *craniòpags*, quan tenen dos caps, bé que adherits; *diprosops*, quan tenen un únic cap, però amb dues cares oposades; *isquiòpags*, units per la pel·vis; *toracòpags*, units pel tòrax, etc. La possibilitat d'una separació varia d'un cas a un altre: en general és possible en individus adherits parcialment per teixits tous o per segments d'esquelet no essencials (articulacions extremes), però és impossible quan la unió és feta per mitjà d'un òrgan comú (cervell, aparell circulatori, tòrax, columna vertebral, etc).

Sibelius, Jean (Hämeenlinna 1865 — Järvenpää 1957) Compositor finlandès. Format a Hèlsinki i a Viena, fou professor de l'Institut de Música de Hèlsinki (1892-1910). Retirat a Järvenpää, prop de Hèlsinki (1904), es dedicà a la composició. Dirigí l'estrena de les seves obres més notables, entre les quals destaquen *En saga* ('Una saga', 1892), set simfonies (1898-1924), un *Concert per a violí* (1903), *Dance Intermezzo* (1907) i *Tapiola* (1926), etc. És autor d'obres per a piano, d'un quartet de corda (1909), d'un centenar de cançons, cantates, d'obres corals i de *Kullervo* (1891), simfonia per a solistes, cor i orquestra. Destinada a l'escena escriví *Pelléas ja Mélisande* (1905), *Snanevit* (1908), *Scaramouche* (1913), *Jederman* (1916) i *Myrsky* ('La Tempesta', 1926). Basat sovint en la poesia tradicional i en la història del seu país, al començament de segle cercà un tipus d'expressió més abstracta, allunyat ja del nacionalisme musical; en algunes de les seves obres escèniques té un llenguatge orquestral clarament impressionista.

Sibèria Regió oriental de Rússia, que s’es-tén tradicionalment sobre tota la part septentrional d’Àsia, de l’Ural al Pacífic i de l’oceà Àrtic a les planes desèrtiques de Kazakhstan, a Mongòlia i Manxúria. Ocupa uns 10 milions de km², amb dimensions màximes de 3 500 km de N a S i de més de 7 000 km d’W a E.

LA GEOGRAFIA

Les principals regions fisiogràfiques de Sibèria són: la plana de la Sibèria Occidental, el peneplà de la Sibèria Central, el muntanyam de la Sibèria Meridional (Altai, Sayan Occidental, Sayan Oriental, muntanyes de Tuva, del Baikal i el Transbaikal), el sistema orogràfic del NE, la serralada de Verkhojansk i l’altiplà de Kolyma. El clima és cru i extremament continental. La capa glaçada perennement ocupa més de 6 milions de km². La majoria dels rius, incloent-hi els més grans i cabalosos (Ob’, Irtyš, Ienissei i Lena) desguassen cap a l’oceà Àrtic. Els més emprats per al transport són l’Ob’ i el Lena amb alguns dels seus respectius afluents. Entre els llacs, nombrosos, destaquen el Baikal, el Tajmyr, el Çany i el Telec. Sibèria comprèn, de N a S, quatre zones botàniques: deserts àrtics; tundra i bosc-tundra, amb sòls torbosos i podzòlics i vegetació de molsa, líquens, arbusts nans i herbes perennes; taigà, amb sòls podzòlics i gespa de podzol i boscs d’avets, pícees i làrixs siberians; i bosc-estepa i estepa, amb sòls grisos, txernozem de prat i illots de txernozem típic; la vegetació ha estat alterada per l’home. Els russos (amb els ucraïnesos) componen el 89,2% de la població. La resta són mongols buriats, iacuts, tuvians, khakassians, muntanyencs de l’Altai, paleosibírids. Entre les ciutats més importants cal esmentar Novosibirsk (1 442 000 h [1992]) i Omsk (1 169 000 h [1992]). L’economia, que es basava en la caça d’animals de pells fines, ha anat derivant cap a l’exploació de la fusta, la pesca, l’agricultura i, sobretot, la mineria: hulla, antracita, petroli, gas natural, ferro, polimetalls, or, diamants, grafit, etc. N’han sorgit grans indústries, com la siderúrgia, metal·lúrgia no fèrria, maquinària, petroleoquímica, indústria de la fusta, etc. Hom ha bastit un gran nombre d’oleoductes i gasoductes.

LA HISTÒRIA

Habitada des del paleolític mitjà. Durant el primer mil·lenni aC diversos pobles nòmades recorrien la Sibèria meridional amenaçant sovint els imperis d’Àsia i de l’Europa oriental. Fou des de Sibèria que més tard els alans, els huns i els àvars partiren en llurs invasions. A partir dels ss VI i VII tota la banda meridional fou dominada pels turcs, els quals foren suplantats (s XIII) pels mongols. Amb la conquesta de Kazan’ per Ivan IV (1552) s’inicià la veritable pe-

netració russa a Sibèria i amb la victòria d’Ermak sobre el khan Kuçum (1598) fou completada definitivament. Foren fundats els punts estratègics sobre el riu Irtyš, el Ienissei i el Lena. Fins al final del s XVII, petits grups de cosacs arribaren fins a l’oceà Pacífic. Aquesta conquesta, en què s’unien interessos estatals amb interessos privats, obligà els moscovites a establir contactes amb els pobles veïns (mongols i calmucs), sobretot pel que fa a les relacions comercials (necessitat de cavalls i pells). Sota el regnat de Pere el Gran, Sibèria es convertí en una vertadera colònia russa. A partir del 1697, l’estat en féu un indret d’internament de presoners. El 1860 fou creat el nou port de Vladivostok, d’importància capital per als russos. Paral·elament hom dominava els pobles caspis i caucàsics. Sibèria fou colonitzada, a partir del s XVIII, per serfs i sobretot per presoners polítics, condemnats a treballs forçats o a l’exili; i a partir del s XIX també ho fou pels cercadors d’or. Per al règim soviètic i posteriorment per a Rússia, Sibèria ha estat i és una font de riqueses geològiques i de primeres matèries.

sibil·la *MIT* Dona, generalment anciana, que hom suposava que tenia el do de predir l’esdevenidor. El nom fou aplicat especialment a diverses profetesses, sempre verges, de temperament esqwerp i apassionat, en les quals els antics reconeixien una inspiració divina, procedent d’Apol·lo, i, per tant, la virtut d’emetre oracles. Hom no en parla fins a les acaballes del s VI aC, però gaudiren aviat, gairebé arreu, d’un gran predicament social i polític. Al món oriental i grec, les més famoses eren la de Marpessos; la d’Eritres; i la de Delfos, a Grècia. Entre els romans fou la sibilla de Cumes, sacerdotessa d’Apol·lo, la qui presentà, malgrat el seu origen grec, el gran oracle nacional dels romans. Les sibil·les entraren en la literatura i la iconografia cristianes des dels temps antics.

Sibil·la, cant de la Interpretació musical, durant la nit de **Nadal**, d’uns versos sobre els senyals del judici final i de l’adveniment del Crist, posats en boca de la sibil·la Eritrea. És esmentat ja en un acròstic grec, recordat per Eusebi de Cesarea en la seva *Oratio Constantini*, que fou traduït al llatí per Aureli Agustí, que l’inclogué a la *Ciutat de Déu*. El cant llatí fou traduït a les llengües romàniques a partir del s XIII, i el primer testimoniatge català és també d’aquest segle. Les versions catalanes del cant, que obtingué una enorme popularitat, són encara incomputables. Actualment, a més de l’Alguer (Sardenya), continua celebrant-se a totes les esglésies de Mallorca, després de les matines i abans de començar la missa; encarna el personatge generalment un noi amb vestits femenins i que sosté amb les mans una gran espasa.

Sibil·la de Fortià (Fortià? ? — Barcelona 1406) Reina de Catalunya-Aragó. Quar-ta muller del rei Pere III de Catalunya-Aragó. El 1375 esdevingué l’amistançada del rei, de qui tingué una filla, Isabel, el 1376. Sibil·la aconseguí que el rei es casés amb ella el 1377. Al menyspreu per a l'ex-amistançada, il·letrada i de família gens il·lustre, s’afegiren el descontentament pels favors prodigats als seus parents i a la petita noblesa que la voltava i el recel per la influència que Sibil·la tenia prop del rei, a la qual atribuiren, especialment l’infant Joan, l’enverinament de les dissensions amb el pare. Sibil·la, temorosa pel seu futur i el de la seva filla quan regnés el fillastre, intentà la reconciliació entre pare i fills. Preocupat també per aquest mateix futur, el rei féu confirmar per l’infant Joan les donacions que havia fet a la reina, a la seva filla Isabel i fins i tot al germà de la reina Bernat de Fortià. Tanmateix, tement la venjança del fillastre, la reina abandonà el rei Pere quan el veié malalt de mort a Barcelona els darrers dies del 1386, i fugí al castell de Sant Martí Sarroca. Assetjada tot seguit per l’infant Martí, es reté. Ella i el seu germà Bernat foren perdonats gràcies a la intercessió del cardenal d’Aragó Pero de Luna en nom del papa d’Avinyó Climent VII. Hagueren de renunciar, però, a les donacions que els havia fet el rei en canvi de pensions anuals.

Sicília L'illa més gran de la Mediterrània, situada entre la mar Tirrena i la Jònica, a Itàlia (25 708 km²; 5 723 500 h [est 1993]). La capital és Palerm. És dividida en nou províncies.

LA GEOGRAFIA

Situada al SW de la península Itàlica, la’n separa l’estret de Messina. Presenta una

forma triangular. Morfològicament reproduceix la morfologia de la Itàlia meridional. La serralada del N, paral·lela a la costa, és formada per les muntanyes de Peloritani a l'E, segueix després el grup argil·lo-esquistós dels Nebrodi i el nucli calcari dels Medoni, que enllacen amb els blocs calcaris de la zona de Palerm. Al sector meridional de l'illa destaca el nucli dels Iblei, altiplà calcari tallat per profunds congosts. Prop de la costa oriental es troba la massa volcànica de l'Etna (3263 m), el volcà més important d'Europa, i al S d'aquest s'obre l'àmplia depressió de Catània, vasta plana al·luvial de sòls fèrtils. La resta de l'illa és un conjunt de petites planes i turons. El clima és eminentment mediterrani, amb hiverns suaus i estius calorosos i molt secs. La vegetació, que ha estat força degradada, és formada principalment per la màquia i el matoll i a les zones més muntanyoses per boscs de pins i alzines i, més amunt, roures i faigs. Els rius són de règim molt irregular i pocs són de curs realment permanent. La població s'ha duplicat al llarg d'un segle, creixement degut principalment a una alta taxa de natalitat, ja que s'ha vist afectada per l'emigració. La població està molt desigualment repartida, car més de la tercera part viu a la costa, on es troben les ciutats principals. Sicília ha estat principalment una regió agrícola i, malgrat el desenvolupament d'altres sectors els últims anys, hi té una gran importància l'agricultura, caracteritzada pel baix rendiment: cereals (blat), vinya, olivera i hortalisses i fruiters (cítrics). La ramaderia té escassa importància; la pesca, bé que en regressió, situa l'illa en el segon lloc d'Itàlia. En mineria és rica en jaciments de sofre i sal, ja en regressió, i en petroli i gas natural. El petroli ha originat el desenvolupament de la indústria química. Són importants les construccions navals, mecàniques i les tèxtils. Els últims anys ha adquirit ampli desenvolupament el turisme. Sicília gaudeix, dins la constitució italiana, d'una certa autonomia i d'un estatut especial des del 1942.

LA HISTÒRIA

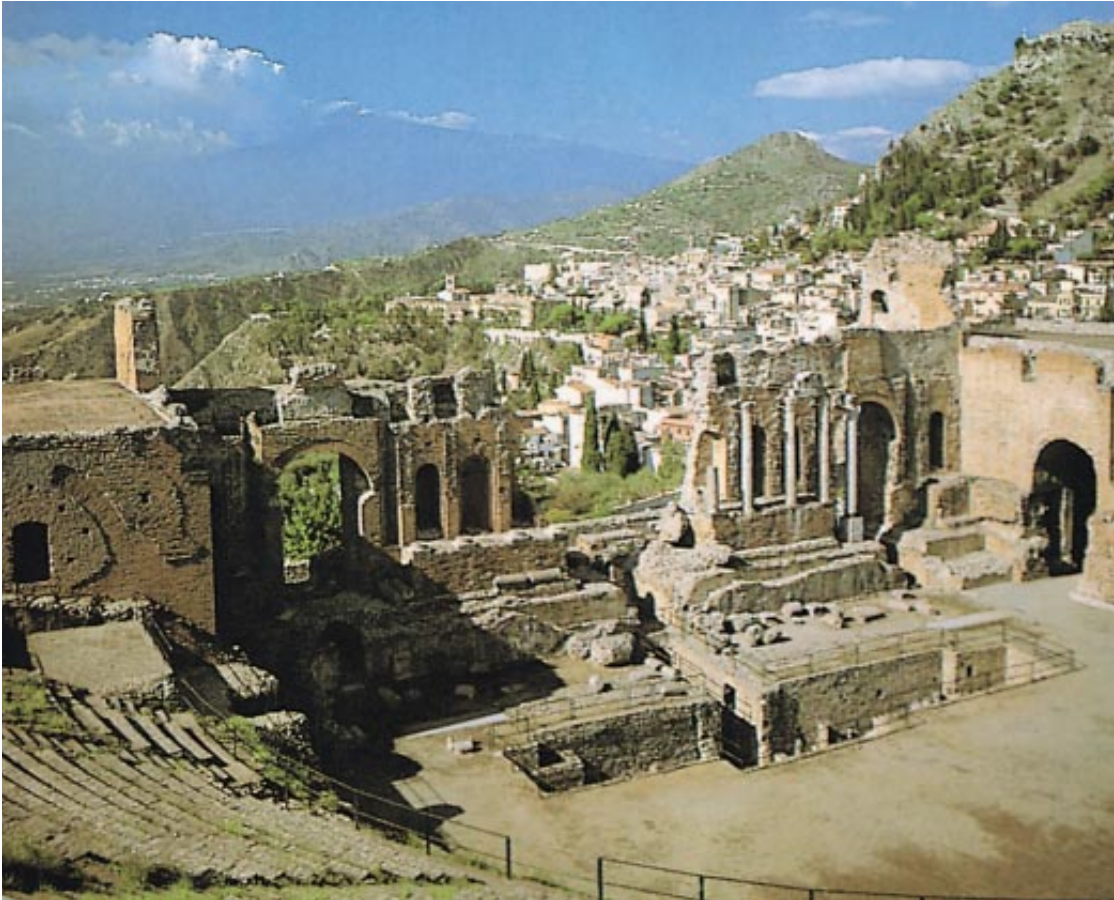
Fins cap a la fi del paleolític no hi ha vestigis de presència humana a Sicília. És d'ençà dels inicis del neolític (vers el 5000 aC) que hom comença a trobar-hi una sèrie de grups d'economia agro-pecuària, amb ceràmica, primer impresa i després pintada, molt variats, que reflecteixen influències forasteres diverses, com la de la Mediterrània oriental. Les cultures dels primers temps dels metalls i de l'edat del bronze són riques i diverses. Amb l'arribada dels grecs al s VIII aC l'illa passà a formar part del món grec clàssic (excepte l'extrem oriental, dominat pels fenicis i després pels cartaginesos). Entre el s VIII i el V la immigració grega fou important numèricament: crearen diverses ciutats, sobretot a la costa (Siracusa, Catània, Naxos, etc), però també a l'interior, com Enna o Morgantina. Entre totes les ciutats destacà Siracusa, que havia estat fundada pels doris el 734, i que des del s V s'imposà a tota l'illa i arribà a esdevenir una rival d'Atenes. Fou un centre cultural i econòmic molt important del món grec i dirigí les guerres contra els cartaginesos que ocupaven l'extrem oest de Sicília, durant bona part del s IV. Vers la meitat del s III aC, Sicília caigué ja del tot sota l'esfera de la pressió expansiva romana, i bona part de la primera guerra Púnica es produí damunt el seu territori i acabà amb la seva incorporació a Roma (237 aC). A partir d'aleshores l'illa ja no féu el paper de primer ordre que fins aleshores havia tingut dins el conjunt mediterrani. La romanització de les ciutats provocà que Palerm passés al davant de Siracusa. El període romà de Sicília posà terme a la invasió dels vàndals, al principi del s V. Poc després, una expedició enviada per Justinià aconseguí la conquesta del territori, que passà a mans de l'administració bizantina. Establerta la capital de la nova província a Siracusa, l'influx de Bizanci es deixà sentir poderosament en l'organització de la societat i en l'art. El 636 l'antiga Ortígia passà a ésser la capital efectiva de tot l'imperi Bizantí gràcies al trasllat de la cort ordenat per Constant II; però, poc després, la ciutat retornà a la seva condició de cap de província amb l'adveniment de Constantí VI Pogonat (668). A partir d'aquesta època, les successives revoltes militars afebliren el domini grec i prepararen el terreny per a la invasió dels àrabs (826). Sicília gaudí d'una gran prosperitat econòmica deguda a les continuades renovacions dels conreus i a la redistribució de

la propietat de la terra. Així mateix, participà plenament de la cultura i de la civilització aràbiga medieval, a la qual aportà notables poetes, filòlegs i juristes. La dominació normanda —que hom pot considerar definitivament establerta vers el 1091— sabé ésser, per obra de Roger I de Sicília, tolerant amb els vençuts. Roger II de Sicília continuà aquesta política i aconseguí un període de gran esplendor per al regne (1113-54). Després del govern de Guillem I de Sicília, extremament crític per les lluites internes de la noblesa, Guillem II de Sicília restablí la pau, que subsistí malgrat el transferiment de la corona a Enric VI, l'emperador romano-germànic. Mort aquest, el succeí (1197) el seu fill Frederic II (Frederic I de Sicília), que presidí un període de gran prosperitat en totes les activitats de l'illa. La seva mort (1250) i el desconcert que provocà a les files gibel·lines foren aprofitats per la Santa Seu per a imposar al regne de Sicília un successor sotmès al papa: Carles de França, comte d'Anjou (Carles I de Sicília). El domini francès provocà un malestar profund a Sicília, i alguns nobles veieren aviat en el primogènit de Jaume I de Catalunya-Aragó, l'infant Pere I, el príncep que podia recollir l'herència dels Hohenstaufen. L'esclat de la revolta siciliana contra el domini angeví, el 31 de març de 1282, li donà ocasió d'intervenir. Cridat pels sicilians, que li oferiren la corona, Pere el Gran passà a Sicília el 1282 i obligà Carles I a evacuar l'illa. Però la partida del rei Pere per acudir al desafiament cavalleresc de Bordeus, que havia concertat amb el seu rival Carles I (1283), interrompé la conquesta del territori peninsular del regne, que, amb Nàpols per capital, restà des de llavors separat de l'illa durant alguns segles. El 1285 el rei Pere morí. Sicília, que durant la seva absència havia estat regida per la seva muller, la reina Constança, passà, per disposició testamentària del rei Pere, al fill segon, l'infant Jaume (Jaume I de Sicília), mentre que el gran, Alfons, heretava la corona catalano-aragonesa. Mort Alfons el 1291, el succeí Jaume, que, sense renunciar a la corona siciliana, com imposava el testament d'Alfons, intentà de mantenir ambdós regnes a les seves mans, bo i confiant la regència de l'illa al seu germà Frederic. Quan Jaume II hagué de renunciar a Sicília en el tractat d'Anagni, els sicilians, que no volien retornar sota el domini dels Anjou, proclamaren el regent Frederic rei de l'illa (Frederic II de Sicília). Sicília hagué de resistir llavors sola l'atac conjunt de les tropes dels Anjou i de Jaume II. La guerra es clogué amb el tractat de Caltabellotta (1302), que reconegué a Frederic II la possessió vitalícia de Sicília. Molts dels almogàvers i els cavallers que havien lluitat al seu costat partiren llavors cap a l'Orient, formant la Companyia Catalana, comandada per Roger de Flor; els ducats d'Atenes i Neopàtria, que fundaren a l'imperi Bizantí, foren posats sota la sobirania del rei de Sicília. Però el plet que enfrontava Sicília als angevins no havia pas romàs resolt i la guerra reprengué aviat. Quan Frederic II morí (1337) ja eren perceptibles els primers símptomes de la crisi interna, resultat de la llarga guerra, crisi que els seus successors no aconseguiren de dominar. Les lluites de la noblesa, dividida en dues faccions, la catalana, que agrupava les diverses famílies d'origen català o aragonès i també altres d'origen sicilià, i la facció llatina, formada per nobles d'aquest darrer origen, portaren l'illa a l'anarquia. La concessió del vicariat de l'illa al germà del rei, Joan, duc d'Atenes i Neopàtria, significà el retorn al poder de la facció catalana. El vicari imposà una política més enèrgica tant a l'interior, frenant l'anarquia nobiliària, com a l'exterior; reprimí la revolta de Messina (1342) i resistí l'atac dels angevins també a Messina el 1345. Reorganitzà les finances de l'estat i l'exèrcit, especialment la flota, que era bàsica per a la defensa de l'illa, i aconseguí una treva el 1347 amb la reina Joana I de Nàpols. La mort del vicari provocà el retorn al poder de la facció llatina i dels Palizzi. Poc després els Chiaramonte es declaraven pels angevins, i Palerm, feu d'aquesta família, es donava als Anjou. L'anarquia s'estengué per tota l'illa. Només la facció catalana es mantingué fidel a la corona siciliana, i fou gràcies a la resistència d'aquest nucli que el regne conservà la seva independència. En efecte, el 1353, en una nova ofensiva, els angevins s'apoderaren de Milazzo, Palerm, Siracusa, Girgenti, Trapani i Marsala, i l'any següent, de Messina. La corona demanà ajut a Pere III de Catalunya-Aragó, però l'ajut promès no

arribà a materialitzar-se a causa de les guerres del monarca català contra Gènova i contra Castella. Malgrat tot, la corona siciliana reeixí a recuperar el terreny perdut entre el 1356 i el 1361. Els barons rebels se sotmeteren i l'acord de Castrogiovanni (1362) posà fi a l'anarquia nobiliària, bé que això no significà pas un reforçament de l'autoritat reial, molt debilitada. Finalment, la pau amb Nàpols del 1372 i la reconciliació amb la Santa Seu semblaven augurar un futur tranquil per a Sicília. Però la qüestió de la successió de Frederic III tornà a provocar nous conflictes. Frederic aconseguí que el papa reconegués els drets successoris de la seva filla Maria. Quan Frederic III morí el 1377, Maria I de Sicília (1377-1401) tenia només catorze anys, i per això Artal d'Alagó assumí el vicariat de l'illa. Aquesta supremacia d'Artal engelosí els altres barons, i finalment hom acordà de formar un vicariat col·lectiu de quatre vicaris: el mateix Artal, Manfredi Chiaramonte, Guillem de Peralta i Francesco Ventimiglia, que es repartiren quatre zones d'influència. La reina Maria, raptada a Catània per Guillem Ramon de Montcada, fou lliurada a les tropes catalanes enviades allí per Pere el Cerimoniós (1380). Malgrat l'absència de la reina, l'illa conegué un període de tranquil·litat sota la direcció dels vicaris. Mentrestant, a la corona catalano-aragonesa es preparava la intervenció a l'illa. Les negociacions amb la noblesa i les ciutats sicilianes per a la reinstauració de la reina es complicaren amb la qüestió del Cisma d'Occident, puix que mentre la corona catalano-aragonesa s'havia inclinat pel papa avinyonès Climent VII, Sicília havia donat l'obediència al de Roma, Urbà VI. Quan, conquerida Palerm, feu dels Chiaramonte, els únics enemics importants, semblava que la reinstauració de la reina Maria I i del seu marit ja havia estat aconseguida sense gaires dificultats, s'inicià el 1393 una gravíssima revolta que s'estengué per tota l'illa i arribà a posar en perill les persones reials. Quan l'infant Martí, esdevingut rei de Catalunya-Aragó a la mort del seu germà Joan I (1396), deixà l'illa, el 1397, Sicília estava gairebé pacificada. Ni la mort de la reina Maria I sense fills, deixant hereu el seu marit Martí I el Jove, ni la mort d'aquest a Sardenya el 1409, deixant hereu el seu pare, no provocaren cap altre aixecament, malgrat que aquesta darrera successió significava la fi de la independència siciliana i la unió de l'illa als estats de la corona catalano-aragonesa. Mort el seu fill, el rei Martí II de Sicília (1409-10) confià el vicariat de Sicília a la vídua, Blanca de Navarra, segona muller d'aquell, la qual continuà exercint-lo, mort el sogre, durant l'interregne. En aquest període (1410-12) les lluites civils tornaren a renéixer. L'accessió al tron (1412) de Ferran d'Antequera (Ferran I de Sicília) féu cessar les lluites, però també féu desaparèixer les esperances dels sicilians de recuperar llur independència amb un rei privatiu, com ho podia haver estat el fill natural de Martí el Jove, Frederic de Luna. L'illa fou regida des del 1415 per virreis. L'organització del regne des de la implantació de la dinastia catalana a l'illa continuà essent la mateixa que en l'època dels Hohenstaufen. Els parlaments adquiriren una gran importància en l'època virregnal i foren la peça clau de les relacions de l'illa amb la corona. La societat siciliana es caracteritzà pel predomini de la noblesa, propietària d'extensos territoris i usufructuària de tots els alts càrrecs. Les ciutats, en algunes de les quals es desenvolupà la burgesia, segueiren la noblesa en les seves faccions. L'economia siciliana es basava en el blat; el comerç d'exportació d'aquest producte s'organitzà per mitjà de llicències concedides per la corona. El comerç estigué en mans de genovesos, florentins, venecians, pisans i catalans. Sicília fou el graner dels catalans i també un dels mercats més importants per als seus draps des de mitjan s XIV, i especialment als ss XV i XVI. El 1434 fou fundada la universitat de Catània, i Messina esdevingué un focus cultural important. El 1443 el rei reuní l'illa al regne de Nàpols, però a la seva mort (1458), en fou separada de nou i pasà amb tota la corona catalano-aragonesa al germà del rei, Joan (Joan I de Sicília). El 1468 aquest nomenà rei i corregent de Sicília el seu fill Ferran (Ferran II de Sicília), el govern del qual fou força problemàtic fins el 1473. El 1487 aconseguí, però, la introducció del tribunal de la inquisició i arran de la nova conquesta de Nàpols declarà el 1510 la unió perpètua dels regnes de les Dues Sicílies, però el de Sicília conti-

nuà, com abans, essent regit per un virrei. Mort Ferran II, Sicília intentà infructuosament d'independitzar-se. La repressió fou especialment dura. Amb la implantació el 1554 del Consell d'Itàlia, desglossat del Consell d'Aragó, Sicília i els altres estats italians sota domini de la monarquia hispànica se separaren de fet de la corona catalano-aragonesa. La cort virregnal, des de mitjan s XVI, es castellanitzà ràpidament. De fet, l'illa se centrà en la seva situació estratègica de primer ordre dins la política militar mediterrània, a la qual contribuí amb contingents militars i finançerament. Al s XVII les revoltes foren freqüents, i contínues les conjures anticastellanes. Implicada l'illa en la guerra de Successió, pasà (1713) sota el domini del duc Víctor Amadeu II de Savoia. La pèrdua de les possessions italianes per part de la corona espanyola, entre elles Sicília, arran dels tractats d'Utrecht i Rastatt (1713-14), menà Felip V d'Espanya a intentar de recuperar-les per la força. Així, el 1718 s'apoderà de l'illa (expedició de Sicília), després d'haver ocupat també Sardenya, però fou obligat a abandonar tots dos territoris per la Quàdruple Aliança. El 1720 Sicília passà a Àustria. El 1735 fou presa pel príncep Carles de Borbó, fill de Felip V, durant la guerra de Successió a la corona polonesa. Després formà part del regne de Nàpols, que fou oficialment reconegut el 1738 i donat al príncep Carles, que hi regnà com a Carles VII (1734-59). Quan aquest esdevingué el rei Carles III d'Espanya, el reialme napolità passà al seu fill Ferran IV (1759-1825). Derrotat per la França revolucionària, el regne passà a Josep Bonaparte, germà de Napoleó I —Josep I (1806-08)— i al mariscal francès Murat —Joaquim I (1808-15)—. El 1816 Nàpols i Sicília foren restituits a Ferran, com a regne de les Dues Sicílies, que governà com a rei absolut. Tanmateix, ell i sobretot els seus successors s'enfrontaren a una forta oposició liberal i, a Sicília, autonòmica. A més, el moviment per a la unificació italiana entrà en contacte amb els patriotes sicilians. El 1860 l'illa fou ocupada per Garibaldi. Per l'octubre del mateix any un plebiscit decidí la incorporació de Nàpols i Sicília al nou regne d'Itàlia. Nogensmenys, la política italiana perjudicà l'illa i el sud de la península en benefici del nord d'Itàlia, més desenvolupat. El latifundisme i l'abandó per part del govern afavorí el desenvolupament de la màfia. Al llarg de la primera meitat del s XX la situació sòcio-econòmica siciliana encara empitjorà i provocà una forta emigració a Amèrica i Austràlia. Ocupada pels alemanys durant la Segona Guerra Mundial, fou alliberada pels aliats (juliol-agost del 1943). El mateix any sorgí un moviment separatista dretà dirigit per Salvatore *Giuliano*. El 1946 el govern democratacristià concedí a l'illa un estatut d'autonomia i, poc després, hi inicià una important reforma agrària; però Sicília continua essent un dels territoris pobres de l'estat italià.

SIDA [Sigla de *Síndrome d'Immunodeficiència Adquirida*] Malaltia infecciosa, causada per un o més virus, que cursa amb una profunda alteració de la immunitat cel·lular, la qual afavoreix la instauració d'altres infeccions i de malalties de pronòstic clínic greu. L'agent causant és el virus anomenat *VIH* (Virus d'Immunodeficiència Humana), del qual hom n'ha identificat dues variants. El VIH té un alt grau de variació genètica i prové, segurament, de mutacions d'un altre virus, el STLV-III, que desencadenà la SIDA en la mona verda de l'Àfrica, lloc d'origen de la síndrome, des del qual s'ha estès a la resta del món. El virus actua sobre els limfòcits T4 (cooperadors/inductors) i modifica la regulació de la resposta immunològica normal. Els primers casos de SIDA foren descrits a Los Angeles i a Nova York el 1981, i aquell mateix any moria a Catalunya el primer afectat per la síndrome. Els països més afectats continuen essent els Estats Units, França, la República Federal d'Alemanya i la Gran Bretanya. No hi ha dades reconegudes dels països de l'Europa de l'Est. A l'Àfrica l'extensió de la síndrome és incontrolada. La prevalença de la malaltia, però, augmenta a un ritme molt accelerat. A Catalunya, els casos acumulats de sida fins el 31 de desembre de 1991 eren un total de 3 335, dels quals el 83,9% corresponien als homes i el 16,1% a les dones. Pel que fa a la quantitat de persones infectades pel virus de la immunodeficiència adquirida, l'OMS calcula que en el món n'hi ha entre 9 i 11 milions. Les modalitats del contagi del virus s'han anat modificant amb el pas del temps. Als EUA i a Europa continua la transmissió del

virus entre els drogoaddictes intravenosos i els homes homosexuals; per contra, ha disminuït dràsticament el contagi per part dels receptors de transfusions sanguínies o d'hemoderivats. La transmissió heterosexual s'ha incrementat a escala mundial i a l'Àfrica ha constituït la principal via de contagi des de l'inici de la pandèmia. El pronòstic de la síndrome és greu, per bé que el tractament de la malaltia ha estat modificat amb la introducció de fàrmacs antivirals (AZT i DDI), que en retarden l'evolució. La gran variabilitat genètica que exhibeix el virus dificulta enormement l'obtenció d'una vacuna eficaç. Actualment, la millor terapèutica és la prevenció amb mesures d'higiene sanitària, personal i sexual.

Sidó Antiga ciutat de Fenícia, que correspon a l'actual Šaydā, uns 40 km al S de Beirut, al Líban. Documentada ja al III mil·lenni aC, caigué en poder dels egipcis en el regnat de Tuthmosis III. Fins a la darrerria de la dinastia XVIII (1567-1320 aC) fou la ciutat fenícia més important, a causa de la seva expansió comercial per Síria i per la conca mediterrània. A partir de la seva conquesta per Alexandre el Gran canvià diverses vegades de mans entre els selèucides i els làgides. En època romana (66 aC-385 dC), s'organitzà en república, i en el període bizantí (395-667) fou seu d'un bisbat. Fou conquerida pels àrabs el 667. Presa el 1111 per Balduí I el 1187 per Saladí, passà de nou el 1197 a poder dels croats, que la perderen un altre cop el 1249 i la recuperaren posteriorment. Les principals restes d'època fenícia, molt escasses, són dues necròpolis: la de Mugharat Ablun, on foren trobats els sarcòfags d'Èsmunazar II i de Tabuit, i una altra a l'est d'aquesta. D'època croada són el Qal'at el-Bahr, construït en 1277-78, i el castell de Sant Lluís, originalment del s XII.

sidra *INDÚST* Beguda alcohòlica, de color ambrat, resultat de la fermentació total o parcial del most de poma, el qual és obtingut per trituració, premsatge i difusió o centrifugació, i posteriorment és sulfitat i clarificat amb bentonita o pectasa. Conté els productes normals de la fermentació alcohòlica (alcohols, àcids orgànics, diòxid de carboni) i els propis d'un suc vegetal (pectines, àcid màlic, polifenols, substàncies nitrogenades, minerals). El seu contingut d'alcohol és del 5-6% i el de sucres és del 0,7-2%.

Siena Ciutat de la Toscana, Itàlia, capital de la província homònima (55 419 h [1991]). Situada a l'altiplà toscà, conserva la seva estructura medieval que l'ha feta cèlebre. L'activitat industrial és representada per la producció de maquinària agrícola, catifes i indústria química. Ciutat medieval per excel·lència, conté importants monuments, preferentment construïts de rajol. La Piazza del Campo reuneix un magnífic conjunt d'edificis civils d'estil gòtic, com el Palazzo Pubblico. A la Piazza del Duomo s'hi apleguen la catedral (ss XIII-XIV), el baptisteri (s XIV), l'Hospital de Santa Maria della Scala (s XIII, en part) i el Museo dell'Opera del Duomo. Cal citar les esglésies gòtiques de San Domenico, Sant'Agostino i San Francesco, i els palaus Buonsignori (s XIV, avui pinacoteca),

Siena La Piazza del Campo presidida pel Palazzo Pubblico

S. Maria della Scala, l'antic hospital de la ciutat

Chigi-Saracini (s XIV, avui acadèmia de música), Salimbeni (s XIV), Spannocchi (s XV) i Tantucci (s XVI).

Sienkiewicz, Henryk (Wola Okrzejska 1846 — Vevey 1916) Novel·lista polonès. Aportà l'alè romàntic dels grans esdeveniments històrics en la Polònia del s XVII, com en *Ogniem i mieczem* ('A sang i foc', 1883-84), *Potop* ('El diluvi', 1884-86) i *Pan Wołodyjowski* ('Un heroi polonès', 1887-88), i recollí les lluites medievals amb els ordes germànics en *Krzyżacy* ('Cavallers teutons', 1897-1900), obtingué un èxit internacional amb *Quo vadis?* (1894-96), situada en la Roma de Neró. Fou premi Nobel de literatura el 1905.

Sierra Leone *[nom oficial en anglès: Republic of Sierra Leone]* Estat de l'Àfrica occidental, limitat al N i a l'E per Guinea, al S i al SE per Libèria i a l'W per l'oceà Atlàntic (71 740 km²; 4 616 000 h [1994]). La capital és Freetown.

LA GEOGRAFIA

El país és constituït per un altiplà central (50-70 km) amb una altitud mitjana de 500 m, que va augmentant progressivament fins als 2 100 m a les muntanyes de Loma, a l'extrem nord-oriental. La zona costanera és pantanosa i plena de manglars, amb nombroses penínsules i illes (com la de Sherbro). El clima és tropical i humit. Les pluges són molt abundants a la costa (a Freetown, 4 111 mm), amb una progressiva disminució cap a l'interior (a Kabala, 2 569 mm). Els rius més importants (Little Scarcies, Sewa, Moa i Rokel) són navegables al curs inferior i formen profunds estuaris. La vegetació principal és una sabana humida travessada per galeries de selva densa. La selva pluvial predomina a la banda SE del país. A més del conreu del cacau, del cafè i de la palma d'oli per a l'exportació, l'agricultura és bàsicament de subsistència i és representada pels conreus d'arròs, mill, melca, moniatos, col·làsies, mandioca, blat de moro, nyam, llegums, hortalisses (tomàquets), cacauets, sèsam, canya de sucre, cocoters i altres fruiters com els cítrics i els mangos. El terreny dedicat a l'agricultura representa una quarta part del total i ocupa un 62% de la població activa. La ramaderia (boví, oví i cabrum), centrada en les regions del nord, s'ha vist molt afectada per la desertització. Al bosc l'extracció de fusta és important. La pesca, en expansió, no abasta el consum del país. El país té notables riqueses minerals: jaciments de ferro, diamants, rútil, crom, platí, bauxita, or i molibdè. La manca d'indústria afecta decisivament la balança de pagaments. Les carreteres i l'únic ferrocarril no satisfan les necessitats. El port principal és Freetown, vora el qual hi ha l'aeroport internacional. La població és constituïda de negres, sobretot pels temnes al N i al centre i pels mendes al S, els quals representen més de la meitat de la població. La llengua oficial és l'anglès. La majoria manté la seva religió primitiva, bé que alguns grups, emigrats de l'interior, són musulmans. Hi ha una minoria catòlica i protestant.

LA HISTÒRIA

Des dels temps prehistòrics tribus buloms habitaven la zona costanera, i cap al s XV arribaren pobles temnes des del nord. Al final del s XVI els portuguesos visitaren les costes. Foren establertes diverses factories portugueses, franceses i angleses, que comerciaven en or, vori i esclaus. Al s XVIII arribà la influència islàmica dels futes i dels mandings establerts al nord. El 1787 fou fundada Freetown, amb la intenció de constituir una base antislavista. Quan el 1807 fou decretada l'abolició de l'esclavitud a la Gran Bretanya, Freetown i una petita àrea al seu voltant es convertiren en colònia anglesa. El govern colonial afavorí els mendes i es recolzà en els criolls de Freetown. El 1886 fou proclamat el protectorat britànic i el 1961 Sierra Leone assolí la independència després d'un procés força pacífic, conduït pel Sierra Leone People's Party de Milton Margai, de base mende i de signe conservador i pro-britànic. La davallada econòmica i els problemes racials entre criolls i autòctons menaren M.Margai —substituït el 1964 pel seu germà Albert— cap a una actitud autoritària sobre un partit únic de base ètnica. La victòria de l'opositor All-People's Congress en les eleccions del 1967 portà Siaka P.Stevens al govern, tot i l'intent militar de signe dretà per evitar-ho. El 1971 Sierra Leone esdevingué república i S.P.Stevens el seu primer president, reelegit el 1976. Les difi-

Vista de l'alcassaba de Granada amb Sierra Nevada al fons

cultats econòmiques menaren S.P. Stevens a endurir el seu règim i a proclamar l'estat d'excepció pel febrer del 1977 arran d'una revolta popular i de l'oposició dels criolls i dels mendes del SLPP. El 1978 hom adoptà una nova constitució, que només admetia un partit polític, l'APC. L'any 1985 S.P.Stevens no es presentà a la reelecció i fou succeït pel general Joseph Saidu Momoh. L'any 1996 un cop d'estat militar portà al poder Julios Maada Bio.

Sierra Morena Serralada de la Península Ibèrica, de plegament hercinià, que constitueix el contrafort meridional de la Meseta, i, per tant, separa la Manxa, Extremadura i l'Alentejo de la vall del Guadalquivir, la de l'Odiel i l'Algarve. Els nuclis principals són els de Despeñaperros (pic d'Estrella, 1 300 m), serres Madrona (1 323 m) i d'Alcudia, planell de Los Pedroches, serres de Los Santos, Tudía (1 104 m) i Arcena, Picos de Aroche i serra de Monchique. També separa les conques del Guadalquivir, l'Odiel i els rius de l'Algarve de la del Guadiana. Boscs d'alzines i sureres. Mines de plom, ferro, cinabri i carbó.

Sierra Nevada El massís més elevat de la Península Ibèrica, al nucli de la serralada Penibètica, la més meridional de les Bètiques. Les formes pesades i arrodonides de les llicorelles i els esquists cristal·lins de l'eix no impedeixen que s'hi drecin els gegants peninsulars (Mulhacén, 3 478 m; Veleta, 3 392 m; Alcazaba, 3 366 m). L'altitud baixa ràpidament quan hom passa lateralment dels materials paleozoics als triàsics, també esquistosos, i torna a ascendir amb el triàsic calcari de la perifèria, que es manté en una altitud de 2 500-2 000 m fins a prop de les valls que envolten el massís dels rius Genil i Guadiana Menor (afluents del Guadalquivir), Gérgal i Andarax, el seu col·lector, i Càdiar i Lecrín, que formen el Guadalfeo. Aquests rius s'alimenten de les neus de Sierra Nevada.

Sierra Nevada Gran serralada de Califòrnia, EUA, en direcció NW-SE, entre la Gran Vall Central i la Gran Conca de Nevada. Màxima altitud al mont Whitney (4 418 m). Els materials granítics predominen. Hi ha molts rius al vessant W (San Joaquín i afluents del Sacramento). Parcs naturals, com el de Yosemite.

sífilis *PAT* Malaltia infecciosa crònica, actualment endèmica, causada per *Treponema pallidum* i transmesa generalment per contagi sexual (*sífilis adquirida*) o a través de la placenta (*sífilis congenita*); més rarament és transmesa per mossegades, petons i per inoculació amb sang infectada. El *període terciari* de la malaltia dóna lloc a l'anomenada *lues nerviosa*, representada per la tabes i la paràlisi general. És una malaltia guarible amb tractament antibiòtic (penicil·lina). La *sífilis congenita* és la transmesa de la mare al fetus durant la gestació. Pot ésser precoç (o del lactant) i tardana.

Signac, Paul (París 1863 — 1935) Pintor francès. El 1884 participà al Salon des Artistes Indépendants. Conegué Seurat i adoptà el neoimpressionisme (1886). Els seus temes bàsicament són mariners (Cotlliure, Sant Tropés, Marsella, Còrsega, etc). Sistematitzà la teoria divisionista en el volum *De Delacroix au Néo-impressionisme* (1899).

signe *FILOS* Senyal, sobretot de caràcter verbal, o cosa mitjançant la qual —en l'àmbit de la comunicació i en un context globalment informatiu— és representat quelcom o bé és establerta una relació amb una altra cosa. L'estudi del signe ha estat fet des de perspectives i sota aspectes tan diversos com els gramaticals (Aristòtil), metafísics (escolàstica, nominalisme), so-

ciològics (Wundt), psicològics (Locke), lògics (Leibniz, Russell) o terminològics (Husserl). De les diferents distincions establertes entre tipus de signes cal esmentar, d'altra banda, la feta per Sext Empíric entre *signe suggestiu* (clarament associat amb la cosa significada: el fum com a signe del foc) i *signe indicatiu* (no clarament associat, bé que relacionat naturalment: el moviment corporal com a signe de l'ànima o principi vital), així com la clàssica contraposició entre *signe natural*, o signe pròpiament dit, i *signe convencional*, comunament anomenat símbol, la qual tanmateix planteja el problema del caràcter específic que el llenguatge té com a signe. Els signes són en general l'objecte de la semiòtica. A part la interrelació del signe amb el símbol i la diferenciació (establerta per Husserl) entre signe i significació, convé finalment subratllar les funcions simbòlica (i, entre altres, enunciativa) i emotiva dels signes, l'estudi de cadascuna de les quals és decisiu en el camp de la comunicació.

Signorelli, Luca (Cortona ~1450 — 1523) Pintor italià. La influència de P.della Francesca i l'escola florentina es deixa veure en la *Flagel·lació* (1481, Galleria degli Uffizi, Florència) i *Els primers dies de Moisès* (Capella Sixtina, Vaticà). D'estil enèrgic i incisiu (*Epifania*, Musée du Louvre, París), fou en les grans decoracions al fresc (1497-98, Monte Oliveto Maggiore, Siena; 1499, Capella San Brizio, catedral d'Orvieto) on mostrà la vertadera dimensió del seu art.

Sikkim Petit regne de la regió de l'Himàlaia que, des del 1974, constitueix un estat associat a l'Índia (7 299 km²; 405 505 h [1991]). La capital és Gangtog. És situat entre el Nepal a l'W, la Xina al N, Bhutan a l'E i l'estat d'Assam, Índia, al S. País muntanyós dominat al NW pel massís de Kanchenjunga (8 585 m), ocupa una posició estratègica a la ruta entre la Xina i l'Índia. La població és de raça nepalesa i de religió hindú, amb minories de bhòtia i leptxes que professen el budisme. Amb prou feines té població urbana (5,1%) i l'únic nucli urbà important és la capital. El poblament es concentra al fons de les valls, on hi ha un clima tropical. País d'economia agrària dominada per rics terratinents, té com a principals productes: arròs, mill, blat de moro, patates, cítrics i altres fruits i cardamom, molt exportat. És important la ramaderia (bestiar oví, cabres i iacs). El subsòl és poc explotat i la indústria de transformació és quasi inexistent.

Sil Riu de Galícia, afluent principal del Miño (228 km). Neix a Cuetò Albo, prop del port de Somiedo, a La Babia, en terreny lleonès. En direcció S s'encaixa a la Sierra de Gistreo i entra a la depressió de Ponferrada. En direcció W entra a Galícia i desguassa al Miño per Penalva, poc abans d'Ourense. D'elevat cabal, està molt equipat per a la producció d'energia (més d'un milió de kW).

Silèsia [*al: Schlesien*] [*pol: Slezsko*] Regió històrica de l'Europa Central, entre el vessant NE dels Sudets i la conca superior de l'Oder, actualment dins els límits de l'estat polonès, llevat d'una petita part, que pertany a la República Txeca, on forma part de la Moràvia Septentrional. Regió d'un nivell industrial elevat, és rica en jaciments de carbó, ferro, zinc, plom, sal gemma i sofre. Les manufactures tèxtils, la mineria (zinc, carbó, ferro) i la siderúrgia foren la base de la industrialització del país al s XIX. Els tractats de Versalles (1919) atribuïren la Silèsia austríaca a Txecoslovàquia (que en cedí una part a Polònia) i ratificaren l'adscripció de la Baixa Silèsia a Alemanya. Després d'un plebiscit, l'Alta Silèsia fou dividida entre Alemanya (zona d'Opole) i Polònia (zona de Katowice). El 1939 la Silèsia polonesa fou ocupada pel Tercer Reich; finalitzada la Segona Guerra Mundial, fou acordada la integració de Silèsia dins Polònia, fet que comportà el desplaçament d'un important grup de població de llengua i cultura alemanyes.

sílex *MINERAL* Varietat criptocristal·lina del quars. És una calcedònia opaca que es presenta en masses quasi sempre de color blanc, groc clar, gris o negre. A causa de les seves característiques (com l'abundància, la duresa, la fractura concoïdal i les vores esmolades i tallants dels seus trossos), el sílex fou la primera matèria preferida per a fabricar instruments lítics (armes, eines) durant l'anomenada edat de la pedra, del paleolític més antic fins a l'aparició del coure i del bronze. Durant el neolític, en diversos llocs d'Europa, hom arribà a excavar mines per explotar-lo.

silíce [diòxid de silici, SiO₂] *MINERAL/QUÍM* Mineral que ocorre a la natura tant en forma pura (quars, cristobalita) com en una gran varietat de formes impures (sorra, àgata, calcedònia, òpal, etc). Abundant com a component de les roques, és infusible i insoluble. Pot ésser també preparada sintèticament a partir de silicats solubles, per deshidratació i calcinació. Es presenta en forma de cristalls incolors o pólvores cristal·lines blanques, inodores i insípides, insolubles en l'aigua i els àcids, excepte el fluorhídric, i que es fonen a 1 710°C i bullen a 2 230°C. La sílice fosa se solidifica originant un vidre transparent a la radiació ultraviolada i que presenta un coeficient de dilatació tèrmica molt petit, el qual gaudeix de nombroses aplicacions. Troba aplicació fonamentalment en les indústries del vidre i la ceràmica, com a abradiu, en la preparació de refractaris, com a primera matèria per a la preparació del silici i els silicats i, en metal·lúrgia, en la preparació del ferro-silici.

silici *QUÍM* Element químic de nombre atòmic 14 i símbol Si, pertanyent al grup IV A de la taula periòdica, aïllat per J.J.Berzelius l'any 1824 per reducció amb potassi del tetrafluorur de silici (SiF₄). És, després de l'oxigen, l'element més abundant de l'escorça terrestre, de la qual constitueix el 26% en pes. És constituït per una mescla de tres isòtops naturals, estables, que determinen un pes atòmic de 28,086. Són també coneguts cinc radioisòtops artificials de l'element. El silici és àmpliament difós a la natura, i hom ha detectat la seva presència al Sol, en estels i en meteorits. No ocorre natiu i les seves menes més importants són les diverses varietats de sílice i els silicats. Quant a les propietats químiques, el silici presenta diferències molt notables amb el carboni, pel fet de tenir una electronegativitat molt més petita, que comporta variacions notables en la polaritat de determinats enllaços, una tendència a l'encadenament molt atenuada (no hi ha cadenes de més de sis àtoms de silici), una coordinació màxima de sis, gràcies a l'existència d'orbitals *d* buits amb energia apropiada, i absència de formació d'enllaços múltiples. El silici és essencialment no metàl·lic i la seva reactivitat depèn sobretot del grau de divisió. En forma compacta, es recobreix en l'aire d'una capa superficial d'òxid, mentre que finament dividit s'encén en l'aire amb facilitat. Els seus composts són essencialment covalents i molts gaudeixen d'una importància econòmica notable. Entre els més importants cal esmentar els *hidrurs* i derivats; els*halogenurs*, i el tetraclorur, emprat en la preparació de l'element; el *diòxid de silici* i els seus derivats; els *siliciürs*, anàlegs als carburs; i els *composts binaris* amb elements electronegatius (carbur, nitrur), molt durs i de propietats refractàries. Des del punt de vista biològic, el silici és el material bàsic per a la construcció de la paret cel·lular de diverses algues (crisofícies, diatomees). La respiració continuada de pols de natura silícica ocasiona als humans una malaltia pulmonar greu, la silicosi. El silici troba aplicació, en forma elemental, en electrònica per a la fabricació de dispositius semiconductors i cèl·lules fotoelèctriques, i en metal·lúrgia per a la preparació d'acers especials ferro-silici i d'altres aliatges i en la preparació de diversos composts.

Siloé, Diego de (Burgos ~1495 — Granada 1563) Arquitecte i escultor castellà. Viatjà a Itàlia amb el seu pare, Gil de Siloé (*Retaule de la capella Caraccioli* de San Giovanni in Carbonara, a Nàpols, en col·laboració amb Bartolomé Ordóñez). De retorn a Burgos, féu algunes obres per a la catedral: *Sepulcre de Luis de Acuña* (Capilla de Santa Ana, 1519), el de *Diego de Santander* (claustre) i l'*Escalera Dorada* (1519-23). El 1528 anà a Granada, on acabà l'església de San Jerónimo. Dedicat des d'aquest moment molt més a l'arquitectura —sembla que intervingué en el Colegio de los Irlandeses de Salamanca, treballà en les catedrals de Màlaga (1540) i Guadix (1541) i construí les esglésies de Montefrío (1543) i Iznalloz (1549)—, continuà conreant, però, l'escultura: part baixa de la Puerta del Perdón (catedral de Granada), estàtues orants dels Reis Catòlics (Capilla Real de Granada), tomba d'Alonso de Fonseca (Santa Úrsula de Salamanca) i *Sagrada Família amb Sant Joan* (Museo Nacional de Escultura Policromada, Valladolid). És considerat un dels millors representants del primer Renaixement a la Península Ibèrica.

Silurià Tercer dels sis sistemes o períodes en què es divideix l'era primària o Paleozoic. És situat per sobre de l'Ordovicià i per sota del Devonianè. Va des dels 438 milions fins als 408 milions d'anys. Els materials silurians són constituïts predominantment per esquists, tot i que també hi ha abundància de gresos i lutites arenoses. Els graptòlits, com a l'Ordovicià, són la fauna més característica. Al final del Silurià apareixen les primeres plantes vasculars i els primers peixos vertaders.

simbiosi Estat d'interdependència fisiològica equilibrada de dos o més organismes de diferents espècies en el qual no són estimulats, de manera permanent, mecanismes de reacció defensiva. En la simbiosi, que pot ésser permanent o temporal, tots els organismes que hi intervenen en treuen un cert profit; en certa manera, es complementen. Els graus de simbiosi van des de la necessitat vital de cadascun dels organismes (cas de l'alga i del fong que només poden viure en la simbiosi anomenada *liquen*) fins als casos en què hom podria parlar, més pròpiament, de parasitisme atenuat, més o menys suportat per l'hoste. Atès que els beneficis obtinguts per cada associat (sobretot d'ordre alimentari, però també d'espai, de substrat, de protecció, de transport, etc) no es troben generalment en equilibri, sovint és molt difícil d'establir un límit precís entre comensalisme, mutualisme, simbiosi i altres relacions tròfiques o no tròfiques interspecífiques.

Simbirsk Ciutat de Rússia, capital de l'*oblast'* homònima (661 000 h [1993]). Situada entre la riba dreta del Sviàga i la riba esquerra del Volga, és un port al pantà de Kujbyšev. Té construccions mecàniques, aparells de precisió, electrotècnica i indústria lleugera, alimentària i de la pell.

símbol 1 **símbol químic** *QUÍM* Lletra o conjunt de lletres que hom empra per a representar els elements químics. A causa de la varietat isotòpica, de les diferents formes al·lotròpiques i de les diverses càrregues elèctriques que poden suportar, hom pot especificar els símbols dels elements mitjançant índexs, disposats simètricament al voltant de les lletres del símbol, que representen el nombre de massa (índex superior esquerre), el nombre atòmic (índex inferior esquerre), el nombre d'àtoms (índex inferior dret) i la càrrega iònica (índex superior dret), com per exemple, ³²₁₆S²⁺. **2** A diferència del signe, imatge o cosa sensible que hom pren com a signe figuratiu d'una altra per raó d'una analogia que l'enteniment percep entre elles o d'una convenció. **3** *ANTROP/RELIG/ART* Tipus de signe que no es limita a mostrar ni a recordar cap altra cosa, sinó que, representant-la i imitant-la, la revela. Es caracteritza per una major accentuació de l'element subjectiu (imprescindible per a la seva comprensió) i alhora per una pretensió de major transcendència significativa (en oposició al simple signe o a l'al·legoria, sol ésser expressió de realitats inaccessibles teorèticament, conceptualment, objectivament). És per això que els símbols han assolit una major importància en l'àmbit de les religions (igual que en el de les arts) que no pas en l'estrictament filosòfic. L'art grec, amb la crisi religiosa sofista d'entorn del s V aC, féu recurs a les figuracions al·legòriques, que arrelaren en època hel·lenística i en la Roma imperial: Thànatos, Hypnos, Hèracles, Dionís, Demos, foren conceptes abstractes derivats del culte o bé convencions morals vigents que prenen forma, actuen i són en tot assimilades a l'home. Des de Constantí la influència hel·lenístico-romana del Baix Imperi conformà un enorme i complex repertori simbòlic i al·legòric, el qual havia d'impregnar tota la cultura i l'espiritualitat medievals. La societat cristiana medieval reconeix en el símbol els esquemes expressius fonamentals de la seva concepció del món i del més enllà: la verema i les quatre estacions de l'any per la vida —la mort— la resurrecció, la barca per l'Església, els tetramorfs apocalíptics per la bona nova evangèlica, figuracions de vicis i virtuts i dels signes zodiacals pel combat de la vida del cristià i pel temps. El Renaixement heretà del món medieval el gust pel símbol, que d'altra banda s'ajustava bé a expressar significats de caire conceptual. En resultà un vast registre de figuracions de mesos, ciutats, oficis, o bé d'elaboracions com amor i caste-dat, mort i amants, mort i soldat, etc. En el barroc les seves principals directrius intencionals foren les glorificacions, com els grans murals d'apoteosi de la religió, d'or-

símbols solars en una pedra megalítica

El símbol lul·lià de l'Arbre de la Ciència segons un manuscrit del s XV existent a la Biblioteca Ambrosiana de Milà

des religiosos o de famílies nobles, les celebracions de fets històrics, com el cicle de Rubens sobre la vida de Maria de Mèdici, i també les al·legories filosòfico-morals. El neoclassicisme manllevà els símbols del repertori antic i els usà gairebé sempre en obres de caràcter celebratiu i “oficial”. El món dels símbols no és reprès com a específica i conscient orientació expressiva fins als últims trenta anys del s XIX, amb el simbolisme.

simbolisme *ART* Moviment artístic, essencialment pictòric, del darrer terç del s XIX. Presenta imatges oposades a la realitat visible o científica per a demostrar que existeix una realitat amagada que, si no és possible de conèixer, és almenys possible d'intuir. Moviment artístic plàstic amb connotacions literàries, fou influït tant pels artistes idealistes del principi del s XIX com pels pre-rafaelites. El materialisme científic del s XIX accentuà, com a reacció, l'idealisme, que hom oposà a aquesta decadència de l'humanisme. D'altra banda, la secularització del s XIX féu que les al·legories cristianes perdessin el lloc important en l'art que fins aleshores havien ocupat; aquest lloc fou ocupat, en part, per un art que prenia com una de les seves fonts d'inspiració els cultes catòlics, de religions orientals, de l'esoterisme i l'espiritisme, com a reacció contra el racionalisme. Temes constants foren la dona, ésser angelical (Ofèlia) o maligne (Salomé), la mort o el més enllà (sovint la dona i la mort van unides). Els simbolistes no acceptaren ni l'academicisme ni el realisme, i s'allunyaren també de l'impressionisme. El simbolisme fou anomenat *art de saló*, en ésser acceptat per la burgesia per als seus salons i, especialment, per haver triomfat en el Saló de París. Entre els principals artistes simbolistes cal esmentar, a França, Gustave Moreau, Odilon Redon, Pierre Puvis de Chavannes, Edmond Aman-Jean, Paul Gauguin, el grup sintetista i el grup nabí; a la Gran Bretanya, Walter Crane, Aubrey Beardsley i el grup pre-rafaelita; a Bèlgica, tots els membres del cercle del s XX, Fernand Khnopff, Xavier Mellery i James Ensor; a Holanda, Jan Toorop; a Alemanya, Arnold Böcklin i Franz von Stuck; a Àustria, Gustav Klimt; a Suïssa, Ferdinand Holder; a Itàlia, Giovanni Segantini i Gaetano Previati; a Noruega, Eduard Munch; a Finlàndia, Axel Gallen-Kallela; als EUA, James Abott McNeil Wisthler. En les arts plàstiques catalanes aquesta tendència es manifestà inclosa en el complex moviment del →*modernisme*, especialment en l'obra madura d'Alexandre de Riquer o en Santiago Rusiñol. El simbolisme esdevingué el corrent hegemònic del modernisme pictòric i escultòric, patent en la sèrie dels *Jardins d'Espanya*, de Rusiñol, i en bona part de l'obra dels germans Llimona, Sebastià Junyent, Enric Clarasó, Josep Triadó, Josep Pey, Adrià Gual i altres, i arribà sovint a ésser un mer pretext decoratiuista.

Simenon, Georges (Lieja 1903 — Lausana 1989) Novel·lista belga d'expressió francesa. Des del 1928 conreà la novel·la, sota diversos pseudònims, amb una temàtica molt variada: autobiografia, problemes socials, costums de vida provinciana, novel·la psicològica, etc, però excel·lí sobretot en la novel·la policiaca, gènere que renovà i dotà de qualitat literària, aprofundint en l'anàlisi psicològica dels personatges. Un dels més populars és l'inspector Maigret, protagonista d'una llarguíssima sèrie. Del conjunt de la seva obra cal destacar *Maigret* (1934), *Le chien jaune* (1936), *L'homme qui regardait passer les trains* (1938), *Les quatre jours d'un pauvre homme* (1949), *Le train* (1961), *Le déménagement* (1967), etc. Algunes altres de les seves novel·les han estat també traduïdes al català. El 1981 publicà unes *Mémoires intimes*.

simfonia *MÚS* Composició per a orquestra, estructurada segons les normes que regulaven la →*sonata*. La simfonia clàssica aparegué al s XVIII i tingué un origen divers: d'una banda el *concerto grosso* i la sonata a tres, o *trio sonata*, i de l'altra, l'òbertura d'òpera, i seguia l'esquema en tres temps *allegro-adagio-allegro*. Giuseppe Sammartini fou el precedent immediat de la simfonia de quatre temps (amb la intercalació d'un minuet entre el segon i el tercer). L'esplendor arribà amb J.F. Haydn, afaïçonador —i molt de temps considerat creador— del gènere. Ell i Mozart deixaren un extens llegat simfònic, establint el desenvolupament temàtic d'acord amb les normes de la forma sonata (aplicable sempre al primer temps i sovint a d'altres). Beethoven recollí aquest llegat i el modifi-

zionisme Moviment creat a la segona meitat del s XIX per rabins i pensadors **jueus** de l'Europa oriental, encaminats a reconstruir a Palestina una pàtria jueva que acollís els jueus de tot el món que ho volguessin. De caràcter religiós i filantròpic al principi, anà prenent un aire més

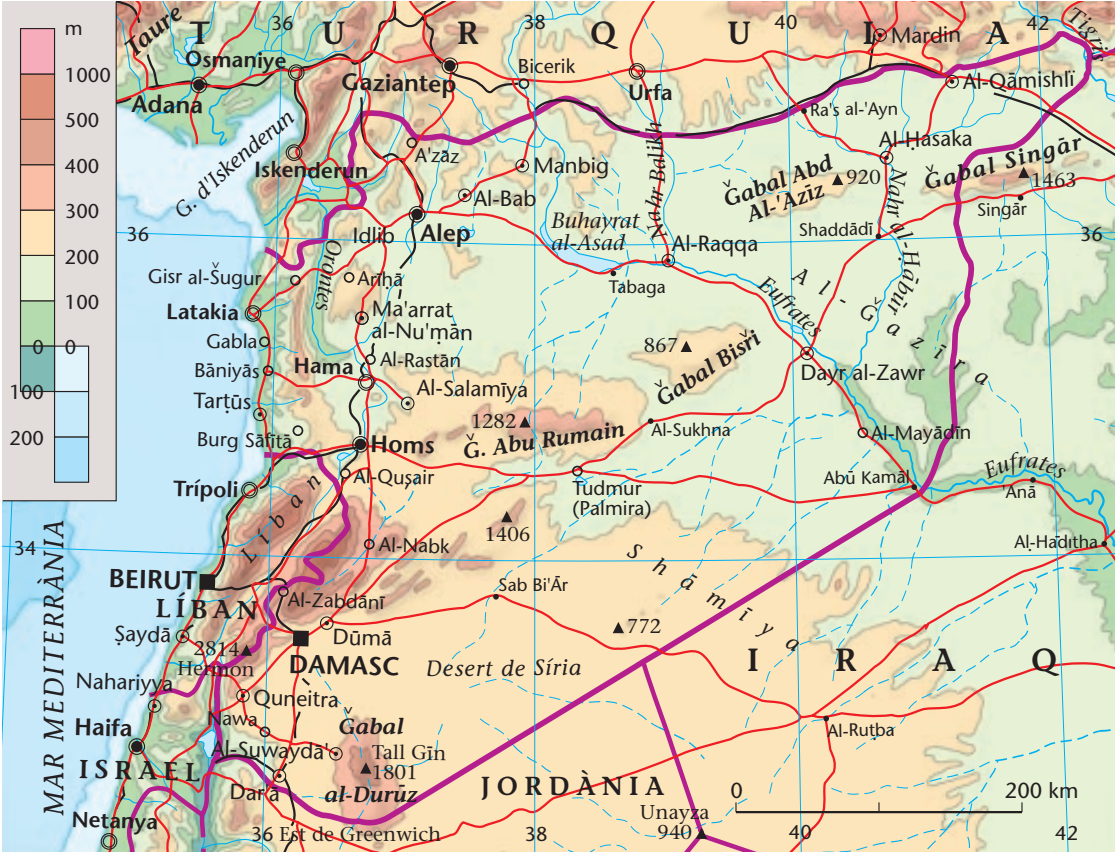
polític i nacionalista, d'acord amb les tendències emancipacionistes europees d'ençà del 1860. Els pogroms russos del 1881 provocaren l'arribada a Palestina de diversos grups de jueus, que hi establiren les primeres colònies agrícoles. Fou Theodor Herzl qui a partir del primer congrés sionista (Basilea, 1897) donà al moviment un caire polític. La declaració de Balfour i el Mandat Britànic de Palestina afavoriren el moviment incrementant amb la creació de la Jewish Agency (1922), però aviat provocaren l'oposició àrab en general. Els jueus arribaren als 250 000 el 1933 i al mig milió el 1939. Mentrestant hom havia elaborat ja les estructures nacionals: Consell Nacional i Gran Rabinat (1920). Foren fundades més de 150 aglomeracions cooperatives d'agricultura (*kibbutzim* i *mošavim*) i fou creat un sistema d'autodefensa, la Haganà. Acabada la Segona Guerra Mundial, amb la subsegüent immigració en massa dels escapats de l'extermini nazi, el sionisme aconseguí el seu objectiu: la fundació de l'estat d'→*Israel* (1948). La pressió dels estats àrabs, basant-se en la situació del poble palestí, obtingué (1976) de l'ONU una condemna del sionisme com a moviment racista.

sípia [*Sepia officinalis*, ordre de la família dels sèpids] zool. Mol·lusc cefalòpode de l'ordre dels decàpodes, d'uns 30 cm de longitud, de color gris verdós i amb el dors ratllat de negre, cos oval, allargat estret, amb dues aletes contràctils, llargues i estretes, a banda i banda del cos, i amb una conquilla interna calcària i ampla. Com altres decàpodes, posseeix 10 tentacles, dos dels quals, més llargs i de funció prènsil, són proveïts de ventoses, amb una glàndula de la tinta, que secreta un líquid negre emès amb fins defensius, i amb glàndules verinoses ofensives. Habita als fons marins de la zona costanera superior, fins als 100 m de profunditat. Molt apreciada com a aliment, és molt comuna a la Mediterrània.

Siqueiros, David Alfaro (Chihuahua 1896 — Cuernavaca 1974) Pintor mexicà. La seva pintura, que mostra a partir dels morfologies neorealistes el triomf de la revolució, uneix a l'eficàcia dramàtica aspiracions monumentals. De la mateixa manera que Rivera i Orozco es dedicà a la pintura mural: *Los elementos* (Escuela Nacional Preparatoria, Mèxic). Del 1932 al 1934 recorregué, exiliat, els EUA, l'Uruguai i l'Argentina, posant en pràctica tècniques murals noves més avantguardistes. És autor dels frescs per a la Casa del Sindicato de Electricistas (1939, Mèxic), l'Escuela Méjico de Chillán (1941-42), a Xile, i dels murals *La revolución mexicana* (Museo Nacional de Antropología e Historia, Mèxic) i *L'Avenç de la humanitat* (1967, Palacio de Congressos, Mèxic). Cal destacar-ne també els articles teòrico-pràctics sobre el muralisme.

sirena MIT En la mitologia grega i romana, figura representada en forma de noia o de dona jove i bella a la part superior del cos i d'ocell a la part inferior (a l'edat mitjana apareix i es divulga una forma de sirena meitat dona i meitat peix). Amb llur bellesa i l'encís de llurs cants, les sirenes atreïen els navegants per fer-los negar en els abismes de la mar.

Síria [àr: *Al-Sūriya*] [*cat ant: Suria* o *Sorìa*] Regió del Pròxim Orient antic que comprenia, aproximadament, la Síria i el Líban actuals. Des d'un punt de vista físic, apareixia dividida en una franja costanera, l'estepa i el desert siria i, des d'un de polític, en una Síria meridional, amb Damasc, Biblos, Sidó, Tir, i Kadeš com a principals nuclis de població; una Síria central, amb regnes importants (Neye, Nukhašše i Amurru) i amb Ugarit, Hamath, Šumura i Qatna com a ciutats estat més característiques, i una Síria Septentrional on hi havia, entre d'altres, dues ciutats estat de primera magnitud: Karkamiš i Alep. El regne de Māri, vora l'Eufrates, quedava un xic despenjat respecte a aquest conjunt. Cruïlla, i, doncs, lloc de pas obligat de tres mons (mesopotàmic, hittita i egipci); Síria fou una zona receptora d'immigració (amorites, hurrites, etc), però, sobretot, una gran reserva demogràfica, bàsicament semítica. La seva inveterada fragmentació política (hi predominava la fórmula de la ciutat estat, pròpia també del món sumeri i del grec, que donà pas en ocasions a la formació de regnes) n'afavorí la submissió a les potències de l'època (Egipte, Mitanni, país dels hatti o hittites i Assíria), interessades, sobretot, en la seva posició estratègica.

Mapa físic de Síria

i en la seva fusta i minerals. Malgrat aquest context territorial, existí una comunitat de civilització entre les ciutats estat, fortament influïdes pel món mesopotàmic. Els ss XX i XIX significaren una època de gran trasbals a causa dels amorites, que destruïren la civilització urbana prevalent, envaïren després progressivament Mesopotàmia (Ur, 2006 aC) i crearen diversos regnes. Pel que fa a Egipte, governat per la dinastia XII (1991-1780 aC), els contactes amb Biblos foren restablerts (la ciutat fou, sembla, egipcitzada). Durant els dos segles següents (XVIII-XVII), Síria entrà en una fase fecunda gràcies a la formació d'una sèrie de regnes, com els de Karkamiš, Qatna, Amurru, Ugarit i, sobretot, Māri i Alep. Fou també aleshores que començaren a aparèixer els hurrites. Centrats bàsicament al nord de Mesopotàmia, havien d'esdevenir una potència en la fase següent (regne de Mitanni). El període comprès entre el 1600 i el 1100 aC (ss XVI-XII) es caracteritza per l'enfrontament entre Mitanni, Egipte i els hittites. El primer s'imposà al nord de Síria en el decurs del s XVI. L'amenaça hittita es concretà al s XIV amb la destrucció de Mitanni i la presa de les possessions dels egipcis a Síria perdudes definitivament el 1300 davant l'hittita Muwatalliš. Al final del s XIII i al començament del XII, el país dels hattis i una sèrie de ciutats siriaques (com Ugarit) foren destruïdes pels pobles de la mar. Sembla que, en morir Ramsès III, els egipcis perderen tots els territoris asiàtics. Fou també en aquesta època que sorgiren al nord de Síria els "regnes neohittites" (Alep, Karkamiš, Khattina, etc) i que Fenícia inicià la seva expansió marítima. Més importants foren encara els arameus, nòmades del desert siríac que, a l'igual que els amorites, s'infiltraren progressivament a Mesopotàmia (s XI). Per la seva banda, les ciutats fenícies (Tir, Sidó i Biblos) arribaren al cim del seu poder. A l'ensem del creixent poder arameu, els assiris començaren a intervenir en el país, aconseguint la total submissió de la regió en època de Sargon II (721-705 aC), que l'annexionà a l'imperi assiri. La derrota d'Assíria pels medes i babilònics (610 aC) significà la incorporació de Síria als dominis de la dinastia caldea o neobabilònica (626-538 aC). Ocupada per Alexandre el Gran (333), els selèucides hi practicaren una política d'hel·lenització intensiva. La rivalitat amb Egipte (ocupació de la Celesíria pels làgides egipcis), l'atac dels parts a l'Orient, la victòria dels romans a Magnèsia (191 aC), la revolta jueva dels Macabeus i, finalment, les lluites dinàstiques entre els darrers selèucides, prepararen el camí a l'armeni Tigranes (~85 aC) i a Roma (64 aC). Reduïda a província romana, Síria es constituí l'intermediari comercial entre Roma i l'Orient. Els seus mercaders acapararen el tràfic de la Mediterrània, hi crearen una indústria florent. Confluència de religions, moltes de les quals heretades del passat semita i d'altres importades del món ari i egipci, fou el centre (Antioquia) de difusió del cristianisme fora del món jueu fins a substituir la religió oficial de Roma. Conquerida temporalment pels perses sassànides (presa d'Antioquia el 611 i de Jerusalem el 614) i reconquerida per Heraclí (628), Síria fou sotmesa a pressions fiscals abusives i fou víctima de contínues persecucions religioses per part dels

melquites. A partir del 636 (derrota d'Heracleï al Yarmūk) l'ocupació total ja era un fet. Síria tingué la presència d'un governador nomenat pel califa, el primer dels quals, Mu'awiyya I, encapçalà més tard (661) la dinastia omeia de Damasc. El pas de la Síria bizantina a la musulmana fou efectuat gradualment i sense ruptura: la població, bàsicament nestoriana, fou respectada amb les seves institucions i el seu culte, en canvi del pagament d'un impost especial. Amb el trasllat de la capital califal de Medina a Damasc s'accelerà l'arabització lingüística i l'assimilació religiosa. Malgrat l'esplendor assolida pel califat de Damasc (661-750), les rivalitats entre les diverses tribus àrabs i l'escissió xiïta, provocaren l'enderrocament de la família omeia i la instauració del califat de Bagdad (→ *abbàsides*). Síria hagué de cedir a Bagdad la primacia política i cultural de l'islam. A mitjan s IX, amb la decadència abbàsida proliferaren a Síria diverses dinasties, més o menys locals, com la dels tulúnides d'Egipte (879-905) i la dels ikhkhidites (935-969) i la hamdànida d'Alep i Mossul (929-1003). La fragmentació del territori en emirats, el triomf de la primera croada (1098-1124) permeté la creació d'un estat feudal a la costa (regne llatí de Jerusalem) (1099-1291). En un nou avanç dels croats (tercera croada, 1189-92) es produí la recuperació franca de la zona litoral. Amb els successors de Saladí I Síria es dividí en dos principats: Alep (1183-1260) i Damasc (1186-1260), florents des del punt de vista cultural, però que no pogueren fer cara a les escomeses dels mamelucs bahrites d'Egipte (1272), que també prengueren diverses poblacions als croats i, al mateix temps, als mongols. Al començament del s XV Tamerlà, bé que per poc temps, s'anexà tot el país. La fi del domini mameluc a Síria fou conseqüència de la victòria de Selim I a Marğ Dabiq, prop d'Alep, el 1516. La dominació otomana de Síria, que tingué una durada de quatre segles, es caracteritzà pel descontrol dels paixàs nomenats pel soldà a cadascuna de les tres províncies o *vilayet* (Alep, Damasc i Trípoli) en què fou dividit el país. Amb el declivi de l'autoritat de la Porta, Ibrāhīm Paixà ocupà el territori en nom d'Egipte (convenció de Kütahya, 1833). Una revolta popular (1840) retornà el país al soldà, gràcies a la intervenció occidental, la qual aprofità l'ocasió per a introduir-se al país. Els conflictes ètnico-religiosos (drusos, maronites) marcaren la segona etapa que portà el Líban a una certa autonomia (1864), gràcies a la intervenció francesa. Sota el jou otomà, un nacionalisme àrab incipient anà creixent els anys previs a la Primera Guerra Mundial; pel "protocol de Damasc" els àrabs s'aliaren amb Anglaterra i s'alçaren contra Turquia, aliada d'alemanya. Contràriament a les promeses angleses, Londres atorgà als sionistes la declaració de Balfour (1917). Tot i la designació (1920) de l'emir Faïçal com a rei de la Gran Síria (Síria, Palestina, Líban i Jordània), Anglaterra abandonà la causa de la independència àrab i cedí a les pressions franceses. Síria fou dividida en quatre "estats": Damasc i Alep (reagrupats el 1925 sota el nom de Síria), Gabal al-Durüz i l'estat Alauita (convertit el 1930 en la governació de Latakia). Durant la Segona Guerra Mundial les tropes britàniques, sostingudes per elements gaullistes, envairen Síria (1941). Finalment, l'ultimàtum britànic a De Gaulle permeté la creació dels estats independents de Síria, del Líban (1946) i d'Israel (1948).

Síria [*nom oficial: República Àrab Siriana; àrab: al-Gumhūriya al-'Arabiya al-Sūriya*] Estat del Pròxim Orient, situat entre Turquia al N, l'Iraq a l'E, Jordània al S, el Líban i Israel al SW i la Mediterrània al NW (185 180 km²; 13 853 000 h [est 1994]). La capital és Damasc.

LA GEOGRAFIA

El país té una gran uniformitat física; el relliu és dominat per antics altiplans. Prop de la costa s'alça Gabal al-Anšārīya, serralada litoral que continua al S en els monts del Líban. A l'E s'obre una vall pantanosa, Al-Ġab, per la qual flueix l'Orontes, tancada a l'E per l'altiplà de Gabal al-Zāwīya, continuat al S per l'Antilíban i l'Hermon. El desèrtic altiplà de Síria davalla suauement cap a l'Eufrates al N i cap a l'Iraq al S. A l'extrem S de l'altiplà s'alça el grup volcànic del *djebel* Al-Dur'iz. Al NE, entre l'Eufrates i el seu afluent el Nahr al-Hābūr, es troba la regió d'Al-Ġazīra. Els efectes beneficiosos que la Mediterrània exerceix sobre el clima són aturats per la serralada litoral.

Cap a l’interior les temperatures augmen-ten i disminueix la pluviositat, de tal ma-nera que la màquia mediterrània passa ràpidament a estepa, a estepa desèrtica i a desert (25% del territori). L’agricultura és la principal activitat, i ocupa prop d’un terç de la població activa. El blat i l’ordi (conreus d’hivern) i el cotó (cinquè pro-ductor mundial) són els conreus domi-nants. Els conreus d’estiu inclouen mill, melca, blat de moro, llentilles i cigrons. La producció de cotó es dona principalment a les valls dels principals rius (Eufrates, Orontes) i també a Alep. A les zones seques hi ha ramaderia extensiva d’ovins i cabres. A Al-Gazīra és possible la cria de bovins. El subsoïl, poc explotat, conté asfalt natural, sal gemma, gas natural i petroli. Jaciment de fosfats important. Calcàries i basalts per a la construcció. La industrialització és en-cara lenta per la manca de mà d’obra qua-lificada i de recursos hidroelèctrics sufi-cients. Centrada a Damasc i Alep, inclou tèxtils (cotó, llana, gènere de punt i con-fecció), alimentària (sucre, farina, oli d’oli-va i de llavors, margarina, cervesa, vi), ci-ment, vidre, pell i calçat, tabac, metal·lúr-gia (semielaborats i tractors) i sabó. Impor-tant font d’ingressos per a la balança de pagaments són els drets de trànsit sobre el petroli iraquí i saudita. La balança de pa-gaments és clarament deficitària. Això acu-mula un fort deute exterior. Les comunica-cions són poc desenvolupades. A Damasc hi ha l’aeroport principal. Entre els serveis destaca el turisme. El creixement econò-mic ha estat considerable d’ençà de l’ex-tracció de petroli els anys 1960. País poc poblat (49 h/km²), les majors concentra-cions es donen al llarg de la costa i al ves-sant oriental de l’Antilíban. L’àrab és la llengua oficial. De població musulmana sunnita en la seva gran majoria, Síria és un dels puntals més actius de la Lliga Àrab i del panarabisme. Hi ha minories musulma-nes heterodoxes (alauites, drusos, kurds), cristianes (ortodoxos i malaquites sobre-tot) i jueva. La població urbana és del 48,6%. Les principals ciutats són la capital, Damasc, Alep, Homs, Hamà i Latakia.

LA HISTÒRIA

L’evacuació definitiva de les tropes fran-ceses i britàniques en 1945-46, donà pas a la independència efectiva del país (→*Síria* [regió]). La república de Síria ingressà a l’ONU i fou membre fundador de la Lliga Àrab (1945). La derrota soferta a Palestina el 1958 (guerres àrabo-israelianes) impedí que prosperés el projecte de creació de la gran Síria (Síria, Líban, Iraq i Jordània). La inestabilitat social i les pressions de la fa-mília haiximita a favor de la unió amb l’Iraq provocaren un seguit de cops d’estat (1949, 1950). El 1958 tingué lloc la unió amb Egipte i la formació de la República Àrab Unida (1958), proclamada per Nasser com a cap del nou estat. Però una revolta militar féu que Síria s’escindís (1961), sota la presidència de Nazim al-Dawālībī. El cop d’estat menat pel Ba’t el 1963 no portà tampoc l’estabilitat al país, a causa de les dues fraccions que dividien el partit en el poder. El 1966 l’ala progressista assolí la presidència. Durant la guerra àrabo-israe-liana dels Sis Dies (1967), Israel conquerí els alts del Golan i bombardejà Damasc. El 1970 els moderats tornaren al poder amb el Ba’t. El 1972 es constituí el Front Pro-gressista Nacional, que agrupava els cinc principals partits polítics de l’estat, i el 1973 fou promulgada una nova constitu-ció, socialista. Forces egípcies i sirianes ata-caren simultàniament (1973) el territori d’Israel, el qual aconseguí de controlar el Golan, que fou dividit en dues parts. El 1977, Síria trencà les relacions amb Egipte arran de l’apropament d’aquest estat a Is-rael. Els enfrontaments religiosos entre sunnites i alauites portaren la inestabilitat política. Arran de la guerra civil del Líban, Síria n’ocupà una part (1976) i inicià la se-va influència sobre aquest estat. Les rela-cions amb l’OAP empitjoraren pel suport siriaà a la facció contrària a Yasser Arafat. Contrari al govern d’Amin Gemayel, l’exèrcit s’enfrontà a les tropes libaneses del general Aoun. Per l’acord de l’octubre del mateix any li fou permès de mantenir tropes al Líban. El 1990 foren restablertes les relacions siriano-egípcies. El clar alinea-ment de Síria amb les potències occiden-tals durant la guerra del Golf Pèrsic (1990) li reportà un considerable creixement eco-nòmic i una millora en les relacions amb els EUA, amortint els efectes de la dissolu-ció de l’URSS, principal suport del règim d’Assad. El 1993 Síria inicià contactes indi-rectes amb Israel.

Sirk, Douglas (Hamburg 1900 — Lugano 1987) Nom amb què és conegut el realitza-dor cinematogràfic nord-americà nascut a Alemanya i d’origen danès Hans Detlef Sierck. A partir de la segona meitat del se-gle realitzà els films més importants de la seva obra, en un to melodramàtic: *Magni-ficent Obsession* (1954), *All that Heaven Allows* (1955), *Written on the Wind* (1956), *Imitation of Life* (1959).

sisal [Agave *sisalana*, família de les amaril·li·dàcies] *BOT/TÈXT* Planta semblant a l’atzava-ra, oriünda de Mèxic i de l’Amèrica Cen-tral, però conreada també en altres regions càlides. És molt resistent a la sequedat. For-neix unes fibres bastes i rígides, de color groc pàl·lid o blanquinós, que són separa-des de les fulles mitjançant raspadors, i amb les quals hom fabrica cordes i cordills.

Sis d’Octubre, el Nom amb què és co-negut el moviment insurreccional del go-vern autònom de Catalunya contra la in-volució conservadora del règim republicà, el 6 d’octubre de 1934. Cal cercar les cau-ses llunyanes de la revolta en la dissociació política entre el govern d’esquerra de la Generalitat i els governs de centre-dreta de Madrid, a partir del desembre del 1933. L’aprovació pel Parlament d’una modera-da llei de Contractes de Conreu (abril del 1934) suscità l’oposició de Lliga Catalana i dels grans propietaris, els quals aconsegui-ren l’anul·lació de la llei per anticonstitucio-nal. Quan caigué el govern de Samper el 2 d’octubre, i Lerroux formà govern amb ministres de la CEDA, mentre el PSOE i altres partits de tot l’estat trencaven llurs relacions amb les institucions, i a Astúries esclatava la revolució proletària, a Barcelo-na s’imposava la vaga general. El dia 6, el president Companys proclamava l’Estat Català de la República Federal Espanyola. El general Batet, comminat a posar-se a les ordres del govern català, respongué procla-mant l’estat de guerra. A la matinada del dia 7, Companys ordenà la rendició. Ultra l’empresonament, el judici i la condemna a cadena perpètua del president i els con-sellers de la Generalitat, la repressió com-prengué la detenció de centenars de mili-tants i dirigents de les esquerres, la clausu-ra de centres polítics, suspensió de periò-dics, desnonaments de rabassaires al camp, i l’anul·lació de fet de l’Estatut de Cata-lunya, substituït per un règim d’excep-ció que controlaven radicals, cedistes i la Lliga, i que es mantingué, com les dar-reres conseqüències repressives del movi-ment d’octubre, fins al triomf electoral del Front Popular, al febrer del 1936.

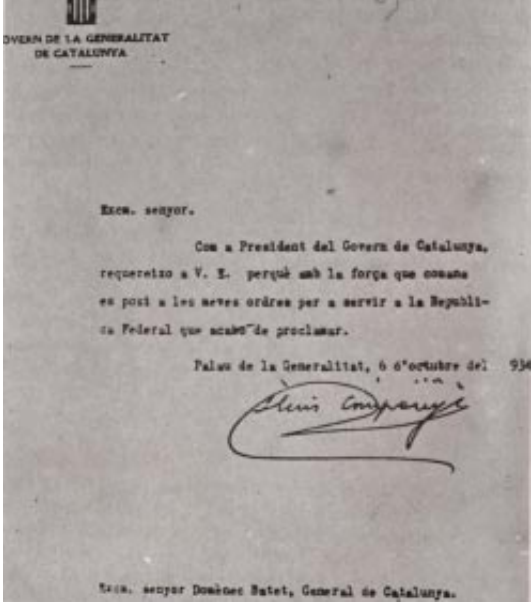
Sisley, Alfred (París 1839 — Moret-sur-Loing 1899) Pintor francès. És el pintor dels paisatges de l’Illa de França, amb un impressionisme a mig camí entre el de Monet i Renoir, ple d’elegància i mesura: *La plaça d’Argenteuil* (1872) i *Inundació a Port-Marly* (1876), ambdós al Musée d’Or-say. Participà en les exposicions impressio-nistes dels anys 1874, 1876, 1877 i 1882. Fou l’únic impressionista que el públic no aprecià mai i no tingué mai compensa-cions econòmiques.

sisme *GEOL* Conjunt d’ones de xoc gene-rades en un punt de l’interior de la Terra, anomenat focus o hipocentre, com a con-seqüència d’una sobtada alliberació d’e-nergia resultant de la relaxació d’un es-tat d’esforços produïda per un moviment brusc entre blocs rocallosos de l’escorça o del mantell. Atenent a la profunditat del focus, els sismes es divideixen en superfi-cials (els situats a menys de 70 km), inter-medís (entre 70 i 300 km) i profunds (en-tre 300 i 700 km). El punt sobre la superfi-cie de la terra que correspon a la vertical del focus rep el nom d’*epicentre*. A les zo-nes pròximes a l’epicentre, l’arribada de les ones sísmiques dona lloc a sacsejades per-ceptibles del terra que constitueixen els terratrèmols. A distàncies més grans les vi-bracions del terra esdevenen impercepti-bles i només poden ésser detectades per mitjà dels sismògrafs i enregistrades en for-ma de sismogrames. Els sismes més fre-qüents tenen un origen intern, relacionat amb la dinàmica global de la Terra, i són coneguts com a sismes tectònics.

sistema 1 Conjunt d’elements materials, relacionats d’alguna manera entre ells o interdependents, que constitueixen un tot orgànic, subjecte generalment a determi-nades lleis. **2** *BIOL* Conjunt d’òrgans, d’ori-gen embrionari generalment comú, espe-cialitzats a dur a terme una funció deter-minada i constituït fonamentalment per un sol teixit. Molt sovint el terme és sinò-nim d’aparell, com en els casos de sistema

Síria La ciutadella d’Alep

el **Sis d’Octubre** Despatx tramès per Lluís Companys al general Batet, capità general de Catalunya, perquè es posés a les seves ordres

circulatori o aparell circulatori, sistema di-gestiu o aparell digestiu. Entre els sistemes més importants hi ha el sistema nerviós, el sistema adipós, el sistema hematopoè-tic, el sistema reticulo-endotelial, el siste-ma o teixit ossi, el sistema limfàtic, etc. **3** *QUÍM/FÍS* Part de l’univers, delimitada per unes parets —reals o imaginàries—, que gaudeix de certes propietats i que hom aï-lla, artificialment, per sotmetre-la a estudi. Des del punt de vista del nombre de com-ponents, els sistemes poden ésser classi-ficats en unitaris, binaris, ternaris, etc, i, d’acord amb el nombre de llurs fases, en homogenis i heterogenis. D’acord amb les propietats de les parets, els sistemes poden ésser classificats en sistema tancat, obert, de parets fixes, de parets mòbils, etc. **4** Conjunt d’elements estructurals, d’instru-ments, de mecanismes, etc, reunits en un complex orgànic, destinat a servir determi-nades operacions, a fins tècnics o cientí-fics, etc. **5** **sistema expert** *INFORM* Sistema basat en la *intel·ligència artificial* que in-tegra una *base de coneixements* (conjunt de dades i programes que contenen els coneixements heurístics i factuais correspo-nents a un camp determinat), un *motor d’inferències* i les eines necessàries per a so-lucionar problemes en un camp determi-nat. Els sistemes experts són constituïts per programes que modelitzen l’experièn-cia d’un expert, com es ara l’experiència acumulada necessària per a la diagnosi mèdica. Les àrees d’aplicació dels sistemes experts són la interpretació de dades (quí-miques, geològiques, etc), la predicció, la diagnosi (avaries, malalties, etc), el dis-seny, la planificació, la gestió, etc. Un siste-ma expert es caracteritza pel fet d’ésser *fle-xible*, en el sentit que pot ésser canviat i ampliat fàcilment, i pel fet d’ésser *entene-dor*, en el sentit que pot explicar el contin-gut de la seva base de coneixements i les seves línies de raonament. **6** **sistema mo-netari internacional** *ECON* Conjunt d’or-ganismes financers internacionals i de re-lacions monetàries que hi ha entre els di-ferents països. Els membres adscrits a un sis-tema monetari accepten la moneda patró i les regles de joc establertes. El sistema és molt més apte com més flexibilitat té la moneda base per a adaptar-se a les necessi-tats derivades del volum dels intercanvis dels preus i de la velocitat de circulació del diner. El diner que ha fet de base ha estat d’or, d’argent o de tots dos metalls alhora (monometal·lisme o bimetal·lisme). El pa-tró or perdurà des de la primera meitat del s XIX fins a la Primera Guerra Mundial. La conferència de Gènova de l’any 1922 reco-manà ja la desmonetització de l’or. El 1924 hom adoptà el patró lingot-or (amb la qual cosa l’or només servia de reserva), però no salvà cap país d’una forta inestabilitat mo-netària. Malgrat que França i Anglaterra tornessin a la convertibilitat, res no s’ar-re-glà i l’any 1931 fou abandonada nova-ment. L’any 1944, en la conferència Bret-ton Woods, foren creats el Fons Monetari Internacional i el Banc Internacional de Reconstrucció i Desenvolupament. Amb-dues institucions intentaren de resoldre els problemes dels pagaments internacionals a llarg termini. L’or i els dòlars, però, es mostraren del tot insuficients i la manca de liquiditat s’intentà resoldre amb crèdits bancaris internacionals i els intergovernamen-tals (*swap*). L’any 1967 ja hi havia dos mercats de l’or: l’oficial i el lliure; a conti-nuació, tots els països deixaren d’observar les normes que havien acceptat a Bretton Woods. L’any 1968, suprimit el *pool* de l’or, el dòlar perdia la seva convertibilitat ple-na. L’any 1969 es creà una nova moneda de reserva internacional per pal·liar la manca de liquiditat: els drets especials de gir; però també han estat insuficients. El 1970 el Canadà adoptà el canvi flotant. Per l’agost del 1971, els EUA, davant la for-ta pressió de què era objecte el dòlar, aban-donaren la convertibilitat en or. El sistema de canvis flotants, que s’ha mantingut fins ara, ha comportat un grau important d’i-nestabilitat en les monedes, tot i que els governs no han renunciat a intervenir en els canvis. Acció conjunta per evitar els in-convenients de l’erraticitat dels canvis fou la construcció, dins del marc de la Comu-nitat Econòmica Europea, del **sistema mo-netari europeu** (1979), com a sistema de flotació conjunta. **7** Conjunt de principis, regles, etc, sobre una matèria, enllaçats en-tre ells d’una manera racional, segons un mètode determinat. **8** **sistema econòmic** *ECON* Conjunt coherent de relacions capaç d’explicar els objectius i els mitjans de l’or-ganització econòmica total de la societat. El sistema econòmic fa referència a una

unitat macroeconòmica amb capacitat de decisió; per tant, nocions com ara les de *sistema fiscal* o *sistema monetari*, etc, corresponen a un nivell inferior d'anàlisi. El concepte d'*estructura econòmica* i el de sistema econòmic presenten unes profundes interrelacions; de fet, hom pot definir un sistema com una estructura amb la suficient autonomia per autoorganitzar-se fins en els aspectes més fonamentals. Des d'un punt de vista marxista, un sistema econòmic és una combinació de determinats modes de producció, de circulació, de distribució i de consum. En un enfocament històric (W.Sombart) hom distingeix cinc sistemes fonamentals: d'economia tançada (feudal), d'economia urbana o artesana (com a França als ss XIV-XV), d'economia capitalista, d'economia col·lectivista i, finalment, d'economia corporativa. Una classificació de base morfològica (W.Eucken) troba dos tipus fonamentals d'organització econòmica: l'economia de tràfic, operant per procediments espontanis amb pluralitat de centres de decisió; i l'economia amb direcció central, que opera per mecanismes dirigits amb un sol centre de decisió. Sota un criteri que té en compte la forma d'organització i la intensitat de capital, E.Wagemann obté categories com ara les de supercapitalisme, neocapitalisme, semicapitalisme, etc. Pel que fa al particular enfocament marxista dels sistemes, cal dir que la tipologia convencional —comunisme primitiu, esclavisme, feudalisme, capitalisme i socialisme— no pot ésser vista com un esquema tancat en el qual obligatòriament les diverses categories se succeeixen d'una forma mecànica. Sampe dro ha intentat una síntesi de les diverses tipologies a base de creuar dos criteris fonamentals: l'estat de la tècnica i la preponderància de la propietat pública privada, és a dir, societats amb decisions econòmiques centralitzades, mixtes o disperses. Els països amb decisions disperses o mixtes i amb tècnica incipient són normalment anomenats països del Tercer Món, en els quals la introducció de tècniques més modernes no implica necessàriament el pas cap al desenvolupament, a causa del retard de les institucions polítiques i socials i de la seva inserció especial en el context internacional.

Sistema Central Sistema muntanyós de la Península Ibèrica, format per un conjunt de serralades que constitueixen una espina dorsal que divideix en dues parts la Meseta castellana. Constituït per una sèrie de dovelles allargades segons la direcció general NE-SW, aixecades per damunt dels 2 000 m, s'estén des dels contraforts més occidentals de la Serralada Ibèrica fins a Portugal. D'orient a occident se succeeixen les serres de Somosierra, Guadarrama, Gredos, Peña de Francia, Gata i da Estrêla. En la seva constitució dominen els materials més profunds del sòcol: el granit, les aureòles metamòrfiques que l'envolten, formades sobretot per gneis de diferents tipus, i els materials paleozoics menys metamorfosats, com els esquists. El relleu és bàsicament d'origen Terciari. El clima és típic de muntanya, amb neu durant més de mig any a les parts altes i amb estius i hiverns més suaus al vessant meridional. Els pins són abundants a la Sierra del Guadarrama i a la Sierra de Gredos, i a les àrees menys alterades es troben rouredes. Tot el sector és poc poblat, a excepció de la província de Madrid. Les principals funcions econòmiques són l'agricultura, la ramaderia (oví) i l'explotació forestal. L'olivera, la figuera i la vinya són, juntament amb el blat, l'ordi, els cigrons i els conreus de regadiu (tabac, cotó i arbres fruiters), els principals productes agrícoles.

Sjaelland Illa de Dinamarca, la principal de l'arxipèlag danès (7 438 km²; 2 159 260 h [1994]). Situada entre la mar del Nord i l'estret de Kattegat, és separada de Suècia, a l'E, per l'estret d'Øresund, i de l'illa de Fun, a l'W, pel Gran Belt. Concentra gairebé la meitat de la població del país i s'hi troba la capital, Copenhaguen. Agricultura (patates, blada-rave i cereals), ramaderia i bosc. L'activitat industrial es concentra a la capital.

Skinner, Burrhus Frederic (Susquehanna, Pennsilvània 1904 — Cambridge, Massachusetts 1990) Psicòleg nord-americà. Professor a Minnesota (1936-45), Indiana (1945-48) i Harvard (1948-90). Se centrà en l'estudi dels processos d'apenentatge, camp en el qual descobrí un nou tipus de condicionament de la conducta animal, anomenat operant o instrumental i aplicable a gairebé tots els camps pràctics de la

psicologia; instrumentalment el seu invent més conegut és l'anomenada **caixa de Skinner**, consistent en una gàbia per a rates proveïda d'una palanca que, en fer-la anar l'animal, li fa arribar el menjar. Principal promotor de l'ensenyament programat, insistí en el reforçament com a element fonamental en aquesta. Entre les seves obres cal destacar *Walden Two* (1948), descripció novel·lada de la futura societat programada, *Science and Human Behavior* (1953), *Analysis of Behavior* (1961), escrita juntament amb J.G.Holland i segons el sistema de l'ensenyament programat, i *Beyond Freedom and Dignity* (1971).

Skopje [o *Skoplje*] Capital de **Macedònia** (563 301 h [1991]). Situada sobre una terrassa de l'alt Vardar, al peu del Suva Gora, és un nus de comunicacions important i un centre comercial i industrial (indústries mecàniques, químiques, del cristall i elaboració de tabac) que ha tingut un gran desenvolupament al s XX (41 066 h el 1921). Reconstruïda després del terratrèmol del 1963, presenta un aspecte de ciutat moderna. D'origen il·líric, fou capital (*Scupi*) de la província romana de Dardània. El 518 fou destruïda per un terratrèmol i Justinià la reféu (*Iustiniana prima*). S'hi establiren els eslaus (s VII), formà part del regne de Sèrbia (s XIII) i caigué sota el domini turc (1395), que durà fins el 1912. Atribuïda a Sèrbia (1912-13), fou ocupada pels búlgars (1915) i, finalment, formà part de Iugoslàvia (1918). Conserva part de l'aqüeducte de Justinià, i també el castell Dušanovgrad, d'època probablement romana.

Skř'abin, Aleksandr Nikolajevič (Moscou 1872 — 1915) Compositor rus. El seu influx en la música russa arriba fins el 1930. El seu catàleg comprèn uns setanta obres, moltes per a piano. De les deu *sonates* destaquen la tercera i la quarta. En el camp simfònic, les obres més característiques són el *Poema diví* o *Tercera Simfonia* (1940), el *Poema de l'èxtasi* (1908) i *Prome-teu* o *Poema del foc* (1911), que és la *Cinquena Simfonia*.

Skylab Primera estació orbital tripulada nord-americana. Llançada sense tripulació amb un coet “Saturn 5” a mitjan 1973 i situada a 435 km d'altitud, fou l'habitable de tres tripulacions que hi arribaren periòdicament amb vehicles del tipus “Apollo” i hi romangueren un total de 4 117 hores. Els objectius principals de la missió foren determinar l'adaptació de l'home a les condicions d'apesantor prolongades, observacions astronòmiques —principalment solars—, tècniques d'anàlisi de recursos terrestres des de l'espai i experimentació científica i tècnica amb relació a les condicions ambientals característiques de l'estació. Les missions acabaren amb el retorn de la tercera tripulació, a la prime ria del 1974. L'11 de juliol de 1979, es desintegrà a uns 19 km d'altitud i els trossos resultants s'espargiren per una àrea poc poblada.

Slesvig-Holstein [*al: Schleswig-Holstein*] *Land* del N d'Alemanya (15 731 km²; 2 679 600 h [1993]). La capital és Kiel. Comprèn el sector meridional de la península de Jutlàndia, des de la frontera amb Dinamarca al curs baix de l'Elba, entre les costes de la mar Bàltica i la mar del Nord, i també les illes de Sylt, Föhr i Amrum, etc. Presenta el paisatge de la gran plana del nord d'Europa, amb aturona ments que han afavorit la formació de nombrosos llacs i estanys. La població, la gran majoria protestant, assoleix els 167 h/km² (est 1984). Els recursos econòmics són l'agricultura, amb conreus de cereals, blada-rave sucrera i patates; la ramaderia bovina i porcina, i la pesca. Hi ha jaciments de petroli. Indústries siderúrgiques, construccions navals i mecàniques, material elèctric i alimentàries, que es concentren a Kiel i a Lübeck. El territori correspon als dos antics ducats de Slesvig i de Holstein, units sota Cristià I de Dinamarca. Després de la victòria prussiana en la guerra dels ducats (1864-66), Slesvig i Holstein foren incorporats a Prússia. Després de la Primera Guerra Mundial i d'acord amb el tractat de Versalles, el Slesvig del nord retornà a Dinamarca. Durant la Segona Guerra Mundial, Alemanya s'annexà el Slesvig del nord, però amb la derrota de Hitler es tornà a les fronteres anteriors. L'any 1946 fou constituït el *land* de Slesvig-Holstein, que s'integrà a la República Federal d'Alemanya el 1949.

Sluter, Claus (Haarlem ~1350 — Dijon 1406) Escultor holandès. Des del 1385 tre-

ballà a la cartoixa de Champmol (Dijon), on es destaquen el conjunt d'estàtues de la portada. L'esperit refinat, gairebé amannerat, del gòtic tardà hi desapareix sota un nou concepte de realisme. L'obra més representativa d'aquesta concepció, que s'endinsà ja en el món del Renaixement, fou el monumental *Calvari* iniciat el 1395 al pati de la cartoixa; només en resta el grandios pedestal, anomenat *Pou de Moisés o dels profetes*.

Smetana, Bedřich (Litomyšl, Bohèmia 1824 — Praga 1884) Compositor i pianista txec. Compositor autodidacte, fundà a Praga una escola de música; exiliat a Suècia (1856-61), fou director a partir del 1856 de la Societat Filharmònica de Göteborg i dirigí l'orquestra del Teatre Nacional de Bohèmia (1866-74). Músic nacionalista, les seves òperes més cèlebres són *Prodaná nevěsta* ('La núvia venuda', 1867), *Dve vdovy* ('Les dues vídues', 1874), *Dalibor* (1867), *Libuše* (1881). En el camp de la música simfònica destaca *Má vlast* ('La meva pàtria', 1874-79), cicle de sis poemes simfònics, i el *Pražský karneval* ('Carnaval de Praga', 1883). Autor de nombroses obres de cambra, destaca el quartet autobiogràfic *Z mého života* ('De la meva vida', 1876).

Smith, Adam (Kirkcaldy, Escòcia 1723 — Edimburg 1790) Economista escocès. Significa el punt de partida de l'escola clàssica i un dels més importants de la història del pensament econòmic. El 1751 ocupà la càtedra de lògica de la universitat de Glasgow i, poc després, la de filosofia moral. Contribuí a donar-lo a conèixer la publicació, el 1759, de la *Theory of Moral Sentiments*. L'any 1764 acceptà la tutoria del jove duc de Buccleugh; deixà la universitat i viatjà durant dos anys per Europa, fet que li permeté de conèixer els fisiòcrates. El 1776 publicà *Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. L'any següent fou nomenat comissionat de duanes a Escòcia i, el 1787, rector de la universitat de Glasgow. La *Wealth of Nations* no és un tractat sistemàtic, però té el mèrit d'haver reunit en una síntesi original un gran nombre d'elements preexistents en el pensament econòmic anterior a la seva publicació, proporcionant una doctrina molt mesurada i que gaudí d'un excel·lent acolliment. L'obra es compon de cinc llibres. El primer comença parlant de la divisió del treball i continua amb els problemes del valor i el preu. Smith no estableix amb claredat cap teoria del valor, sinó que examina les diverses parts del preu de les mercaderies, és a dir, els salaris, els beneficis i la renda de la terra. El preu es forma en el mercat, que tendeix a un equilibri automàtic, a llarg termini, entre demanda i oferta. El segon llibre estudia la natura i el procés d'acumulació del capital. La finalitat d'aquest és conservar i augmentar l'estoc de béns que serveixen per al consum immediat de la població. El treball anual d'un país és el fons que li proporciona aquells béns, i Smith distingeix un treball productiu, que dóna lloc a mercaderies físiques, i un treball improductiu, que no té aquesta característica. El llibre tercer, de contingut històric, tracta del desenvolupament de l'agricultura europea des de la caiguda de l'imperi Romà. El llibre quart és dedicat a la crítica dels sistemes d'economia política anteriors, és a dir, el mercantilisme i la fisiocràcia; Smith es declara partidari de l'eliminació de les restriccions al

Adam Smith

comerç exterior. El darrer llibre és un tractat d’hisenda pública, històric i teòric.

Soares, Mário (Lisboa 1924) Polític portuguès. Opositor al règim, fou perseguit per la dictadura salazarista. Fundador de l’Acció Socialista Portuguesa (1968), fou elegit diputat de l’oposició el 1969 i deportat a São Tomé (1968). Exiliat a França des del 1970 i vinculat a la Segona Internacional Socialista, fundà el Partido Socialista Português (1972), del qual fou secretari general. Amb les primeres eleccions després de la revolució esdevingué primer ministre (1976-78) i de nou en 1983-85. Representant de l’ala moderada del PSP, s’oposà a una aliança amb els comunistes, menà una política pro-nord-americana a l’exterior i d’austeritat socio-econòmica a l’interior i s’enfrontà sovint al cap d’estat, R.Eanes. Entre el 1986 i el 1996 ocupà la presidència de la república.

Sobrequés i Vidal, Santiago (Girona 1911 — ? 1973) Historiador. Professor i director d’institut, es donà a conèixer amb llibres de text d’història d’una qualitat excepcional (*Hispania*, 1944; *Àgora*, en col·laboració amb J.Vicens i Vives, etc). El 1946 fundà l’Institut d’Estudis Gironins i reprengué les seves publicacions d’investigació històrica: *Los orígenes de la revolución catalana del siglo XV* (1952), *Els grans comtes de Catalunya* (1961), *La distribució de la terra al Principat de Catalunya* (1964), *La nobleza catalana en el siglo XIV* (1970), *La guerra civil catalana del segle XV* (1973, en col·laboració amb el seu fill, Jaume Sobrequés i Callicó), *El compromís de Casp i la nobleza catalana* (1973) i *Societat i estructura política de la Girona medieval* (publicat pòstumament el 1975); a més col·laborà en la *Història social de España y América* (1957), que dirigí J. Vicens i Vives. Profesor de la Universitat Autònoma de Barcelona al col·legi universitari de Girona (1969), fou membre de l’Acadèmia de Bones Lletres i de l’Institut d’Estudis Catalans.

sobretensió *ELECT* Tensió anormal superior a la de servei o de funcionament d’una màquina, un circuit, una instal·lació, etc. Cal adoptar sempre mesures per a reduir-ne els efectes perjudicials.

socialdemocràcia *HIST/POLÍT* Nom amb què hom designa els moviments socialistes caracteritzats per la renúncia al marxisme, l’acceptació de les institucions liberal-democràtiques i una pràctica política de tipus moderat. El mot féu referència, des de la fi del s XIX fins a la Primera Guerra Mundial, als partits polítics d’inspiració marxista, sobretot a Alemanya, els països escandinaus i Rússia. Més tard, adoptà el significat actual. La primera tendència revisionista del marxisme fou protagonitzada per Eduard Bernstein (*Les premisses del socialisme i les tasques de la socialdemocràcia*, 1899), que rebutjà la dictadura del proletariat i preconitzà una transformació lenta del sistema capitalista, que esdevindria socialista mitjançant un procés de reformes graduals i successives, aconseguides a través de la lluita parlamentària. Condemna-des teòricament per la Segona Internacional (1904), les tendències revisionistes penetraren profundament en la pràctica política de diversos partits socialistes, com el Partit Socialdemòcrata Alemany. El triomf de la Revolució Russa i la creació de la III Internacional provocà que la socialdemocràcia adoptés unes actituds anticomunistes. L’aplicació del programa socialdemòcrata de reformes socials als països escandinaus dugué a la “societat del benestar”. En el marc de la guerra freda les tendències socialdemòcrates prengueren una forta volada en el socialisme europeu; al tercer quart del s XX les seves tesis s’han imposat també en els partits socialistes del sud d’Europa.

socialisme *ECON/SOCIOI/HIST/POLÍT* Conjunt de doctrines que, en oposició a l’individualisme, propugnen una reforma radical de l’organització de la societat per la supressió de les classes socials mitjançant la col·lectivització dels mitjans de producció, de canvi i de distribució. El terme fou emprat per primera vegada a la premsa francesa cap al 1832, per a qualificar els seguidors de Saint-Simon, i també a Anglaterra, designant els deixebles de Robert Owen. Ja dins el s XX, **el socialisme utòpic**, esperonat per la revolució industrial anglesa i per la Revolució Francesa, es desenvolupà a França, representat per Saint-Simon, Fourier, Louis Blanc, Proudhon, Cabet, Leroux, Considérant, Blanqui, etc; a la Gran Bretanya, amb Spence, Owen, Hetherington i d’altres; i, menys intensament,

a Alemanya i la Península Ibèrica, on tingué força importància el grup fourierista madrileny. Només amb la difusió de les teories de Karl Marx i Friedrich Engels fou superat aquest estadi utòpic i aparegué el **socialisme científic**, que no es limitava ja a denunciar les injustícies socials i a imaginar societats ideals perfectes, sinó que, partint de l’anàlisi dels mecanismes econòmics que regien les societats i d’una visió científica de la història, es proposava de transformar la realitat i d’accelerar el triomf ineluctable del socialisme. En el *Manifest del Partit Comunista* (1848) i en la resta de llur producció, Marx i Engels subratllen la importància capital de l’antagonisme entre burgesia i proletariat dins la nova societat industrial contemporània, i afirmen que només el proletariat pot posar fi a l’anarquia de la producció apoderant-se de l’estat modern —instrument en mans de la burgesia— i abolint el mode de producció capitalista i les relacions de propietats burgeses. El socialisme marxista obtingué una primera plataforma organitzadora el 1864 amb la fundació de l’Associació Internacional de Treballadors o Primera Internacional, però aquesta fou escassament operativa per causa de les lluites internes contra el reformisme de les Trade Unions britàniques, contra la influència del proudhonisme dins la classe obrera francesa i, sobretot, per l’enfrontament, al seu si, entre Marx i Bakunin, és a dir, entre **marxisme** i **anarquisme**. Tot i el fracàs de la Comuna de París, el ràpid desenvolupament de la industrialització i de la urbanització a l’Europa Occidental afavorí una gran expansió del socialisme, identificat ja majoritàriament amb el marxisme; des del 1875 fins al 1900 s’organitzaren partits socialistes arreu d’Europa. El 1889 havia estat creada, a París, la Segona Internacional, fortament influïda pels socialistes alemanys Liebknecht, Bebel i Kautsky; aquests imposaren, tant a la Internacional com a llur propi partit, la creença que la inevitabilitat de l’ensorrada del capitalisme feia innecessària qualsevol acció revolucionària i limitava les obligacions del proletariat a esperar la substitució, tot organitzant-se en un gran partit, molt burocratitzat, al qual corresponia totalment la direcció de la lluita política i de la posterior construcció del socialisme. Al començament del s XX, i a mesura que semblava allunyar-se la perspectiva d’una imminent ensulsiada capitalista, sorgí al si del moviment socialista la crisi del *revisionisme*; segons el seu principal portaveu, Eduard Bernstein, el socialisme havia de renunciar a la revolució i adoptar decididament una línia reformista i parlamentària per tal d’aconseguir, des de dintre i per la via legal, la modificació del capitalisme (→***socialdemocràcia***). Reacció al revisionisme fou la formulació de noves teories revolucionàries; és el cas de Clara Zetkin, Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht a Alemanya, del búlgar Georgij Dimitrov i, sobretot, del rus Vladimir Il·líç →***Lenin***. Però, tot i aquestes divisions internes, el socialisme era, el 1914, la força política més important d’Europa; havia modificat l’estructura política amb la introducció dels partits de masses. La Primera Guerra mundial provocà el col·lapse del socialisme europeu i la dissolució de la Segona Internacional, oblidant els partits llur pacifisme i l’internacionalisme proletari. Aquest fracàs de la socialdemocràcia afavorí el paper dels petits grups socialistes revolucionaris. Els esdeveniments de Rússia el 1917, ultra confirmar les tesis de Lenin, permeteren la constitució del primer estat socialista del món, expressió política de la dictadura del proletariat. En vistes a un triomf general de la revolució arreu d’Europa, Lenin organitzà a Moscou, per dirigir-la i estimular-la, la Tercera Internacional (1919), poc abans que Béla Kun proclamés a Hongria la república soviètica i que el mateix s’esdevingués a Baviera. L’actitud reticent de la socialdemocràcia envers el nou règim rus, i la seva oposició al moviment revolucionari, precipitaren el trencament entre comunistes i reformistes. El segon congrés del Komintern (1920) establí les vint-i-una condicions d’adhesió, que implicaven l’escissió comunista de tots els partits i sindicats socialistes del món. Cap al 1923, l’onada revolucionària a Europa s’havia esgotat i la socialdemocràcia recobrà el control majoritari del moviment obrer. La crisi del 1929 i la subsegüent creixença del feixisme sorprengueren els partits socialistes, els quals es limitaren a donar un suport tímid als governs burgesos, mentre, per la seva banda, la Internacional Comunista adoptava

la tàctica del “tercer període”, de classe contra classe, i qualificava la socialdemocràcia de “socialfeixisme”. A la conferència de París (1933), els socialistes es dividiren altra vegada: mentre Pietro Nenni, Grim, Spaak i Zyromski creien que el proletariat havia d’intentar la conquesta del poder avançant-se al feixisme, els socialistes anglesos, txecs, polonesos i escandinaus parlaren d’un “socialisme obert” capaç d’atreure les classes mitjanes, i Adler i Léon Blum suggeriren la recerca de la unitat antifeixista des de la mútua independència de socialistes i comunistes. El canvi de tàctica assenyalat pel VII congrés del Komintern féu possible l’aliança de socialistes, comunistes i esquerres burgeses en defensa de la democràcia parlamentària a Espanya i França el 1936; en esclatar la Segona Guerra Mundial la unitat popular antifeixista es reféu generalment als rengles de la resistència en els països ocupats per l’Eix. En la immediata postguerra, als estats d’Europa Oriental on la força del comunisme es basava en l’Exèrcit Roig es produí l’absorció dels partits socialistes pels partits comunistes en el marc de les noves democràcies populars. A l’Europa Occidental, en canvi, l’ofensiva capitalista i la guerra freda determinaren, des del 1947, l’aïllament dels comunistes, mentre dins el socialisme s’imposava totalment el corrent reformista, que acceptà en general el seu arreglengrament amb la política dels Estats Units d’Amèrica i s’integrà del tot en la societat de cada país. Les cinc grans característiques comunes a gairebé tots els partits socialistes del món capitalista a la segona meitat del s XX són: el complet abandó dels mètodes revolucionaris i violents per a la conquesta del poder i la plena acceptació dels mètodes parlamentaris; la transformació dels partits socialistes i laboristes d’organitzacions exclusives “de la classe obrera” en partits “del poble” o “de les classes populars”, en funció dels canvis en les estructures socials de llurs països; el reconeixement que la definició del socialisme com un ideal social i econòmic és inseparable de la democràcia; el rebuig de la idea de la nacionalització dels mitjans de producció com a primer principi del socialisme, substituint-la pel control públic de l’empresa i la planificació dins el marc d’una economia mixta; l’absoluta oposició al totalitarisme. Aquestes noves actituds socialistes foren ja expressades al congrés de Frankfurt del 1951, que comportà la reconstrucció de la Segona Internacional, i han estat aplicades, d’aleshores ençà, amb diversos resultats i matisacions pels diferents partits nacionals. Fora d’Europa i de les seves prolongacions socio-polítiques —el laborisme australià, el treballisme israelià, etc—, diferents formes de socialisme s’han estès ràpidament, des de l’acabament dels processos descolonitzadors dels anys seixanta. Bé que el socialisme occidental insisteix a promoure la descentralització i una economia mixta, el socialisme dels nous estats propugna la planificació central, la propietat estatal i la direcció de les empreses pel poder polític, estructurat, generalment, en un règim de partit únic; a més, cap dels moviments socialistes extraeuropeus no es considera representant de la classe obrera, sinó que es fonamenta en una aliança de camperols i treballadors amb una classe mitjana que n’assumeix clarament el liderat.

societat *SOCIOI* Reunió permanent, basada en una relació estable, dels membres que integren el més ampli grup social. Generalment es confon amb un país, nació o estat, o amb una unitat lingüística o cultural. Un cop establerta, la societat és reconeguda com a anterior a cadascun dels individus i grups que la integren i es basa en llur voluntat implícita de viure en comú per possibilitar l’acompliment de diversos objectius fonamentals (econòmics, educacionals, recreatius, etc) i l’establiment, el manteniment i el desenvolupament, mitjançant lleis i costums, de diferents grups, anomenats també **societats intermèdies**, que fan de pont entre l’individu i el grup social en tota la seva amplitud (escoles, associacions polítiques, socials, d’esbarjo, etc). El canvi global d’aquestes normes, institucions i estructures implica el pas a una nova societat. L’organització clau de la societat és la política, l’objectiu de la qual és la mateixa vida en comú. La ciència dedicada a l’estudi de la societat, els seus grups, institucions i estructures és anomenada sociologia.

sociologia *SOCIOI* Ciència social que té per objecte l’estudi racional i crític de la so-

cietat humana. Investiga la dimensió social de l’home, tant en l’aspecte relativament permanent (grups, institucions i estructures socials de tota mena) com en l’aspecte fluid i dinàmic (tensions, conflictes, transformacions). En contrast amb d’altres ciències socials afins, no aïlla un sol nivell de la realitat, sinó que els interrelaciona constantment. La sociologia estudia conjunts complexos de fenòmens socials, interconnectant zones diferents de causació (factors demogràfics, econòmics, polítics, ideològics, ecològics, etc) per poder explicar-los científicament. Malgrat que hom pot trobar-ne antecedents en la *Política* d’Aristòtil, els *Prolegòmens* d’Aben Khaldun, *El Príncep* i els *Discursos* de Maquiavel, hom no en formulà la necessitat fins al període de la Il·lustració (sobretot Montesquieu, Adam Ferguson, el baró de Holbach) i fou amb el triomf de les revolucions burgeses (1789) que hom n’elaborà els primers programes (Marie Jean Antoine de Caritat Condorcet, Saint-Simon, Auguste Comte, encunyador del mot el 1835, Joseph de Maistre, Louis Gabriel Ambroise Bonald. Els primers temps (A.Comte, H.Spencer) es caracteritzaren per una manca gairebé total d’institucionalització acadèmica i per la construcció de vasts programes i teories molt generals de la societat, imbuïdes d’optimisme historicista. En gran part, la tasca de llurs hereus immediats consistí, d’una banda, en la primera institucionalització de la disciplina en centres de recerca i universitats, i de l’altra, en la crítica de la fase dogmàtica i idealista de la disciplina (Ferdinand Julius Tönnies, Vilfredo Pareto, Émile Durkheim, Max Weberi Georg Simmel. Llur esforç anava adreçat a escatir la natura de la gran transformació del món produïda en un principi pel capitalisme i la industrialització, és a dir, pel procés de modernització. Aquests autors també es plantejaren principals problemes epistemològics i molts de metodològics de la ciència social contemporània. Acabada la Primera Guerra Mundial, la sociologia entrà en una fase expansiva que l’elevà a disciplina acadèmica. Hom creà a la universitat de Chicago (1889) el primer departament i equip permanent de sociòlegs, on les recerces d’ecologia humana, sociologia urbana, pobresa i criminalitat posaren arrels. A Frankfurt, durant els anys vint, hom encetà la sociologia marxista moderna. Ja acceptada la sociologia arreu com a disciplina acadèmica, les úniques dificultats serioses foren les de tipus polític i ideològic, atesa la seva natura de crítica de la societat, incòmoda per a molts règims polítics. Ultra els diversos enfocaments i escoles, la sociologia s’ha subdividit en un gran nombre d’especialitats, no sempre perfectament separables. La divisió principal (purament analítica) és entre la *macrosociologia*, que investiga estructures socials generals, les classes i llur conflicte, les revolucions, les grans migracions, els moviments socials, l’estructura de les ciutats, les relacions entre l’estat i les col·lectivitats de ciutadans, les formes de dominació política, etc; i la *microsociologia*, que investiga comunitats petites, com ara una tribu, clan o poble (en aquest cas hom l’anomena també antropologia social i etnologia) i grups socials relativament reduïts que poden anar des d’un barri a una família, passant per l’aula d’una escola. Entre d’altres divisions (més convencionals) hom pot destacar: la *sociologia de l’estructura social*; la *sociologia de l’ecologia i l’hàbitat*, dins la qual destaquen la *sociologia rural* i la *urbana*; la *sociologia de la cultura*, subdividida en un nombre notable de disciplines, que van des de la sociologia del coneixement fins a la sociologia de l’educació, passant per la sociologia dels mitjans de comunicació social i la sociolingüística; la *sociologia de la divisió del treball*. Totes aquestes especialitats són exercides dins unes perspectives sociològiques que hom podria anomenar *escoles* (bé que sense exclusions mútues). Així, el *positivisme* sociològic es basa en una fe en la quantificació de les dades estadístiques, de les respostes a les enquestes i als sondeigs d’opinió, i en altres fonts d’informació, i és practicat pels sociòlegs més diversos, des dels marxistes fins als conductistes (*behavioristes*). Hom pot, però, distingir grans enfocaments teòrico-empírics, caracteritzats per les formes de discurs i recerca que es consideren privilegiats. Cal esmentar, sobretot, la perspectiva *estructuralista*, que veu la societat com a sistema funcional dinàmic, on el canvi social és fruit de la seva dinàmica interna (canvi sobretot endogen), la qual cerca permanentment l’equi-

llibri intern i l'adaptació al medi físic i social. L'estructuralisme-funcionalisme nord-americà de Talcott Parsons i de Robert King Merton n'és un exemple, precedit històricament pel funcionalisme antropològic de Bronislaw Kaspar Malinowski i Alfred-Reginald Radcliffe-Brown i que els anys seixanta mostrà una considerable vitalitat a França, sobretot amb Claude Lévi-Strauss i les escoles neoestructuralistes, incloses les marxistes. És important també la perspectiva de l'*interaccionisme simbòlic*, centrada sobre l'anàlisi dels components subjectius de la sociabilitat, és a dir, sobre el significat de la interacció i, doncs, del llenguatge (iniciada en George Herbert Mead). Cal esmentar, finalment, la perspectiva *conflictivista* (amb els seus dos vessants, un de marxista, molt estès els anys seixanta i que inclou els grans teòrics del marxisme, i un altre d'independent), que concep la vida social com a essencialment plena de tensions entre els grups i les col·lectivitats, que es disputen recursos escassos. Alguns s'adonen que, ultra els efectes destructius, el conflicte és causa d'un cert equilibri i estabilitat i també de cohesió i estructuració social.

Sòcrates (Atenes ~470 aC — 399 aC) Filòsof grec. La seva figura, difícil de precisar amb objectivitat històrica, és coneguda per pocs testimonis, sovint contraposats: *Els núvols* d'Aristòfanes (423 aC) i, ja mort Sòcrates, els *diàlegs socràtics*, entre els quals cal destacar els *Diàlegs* de Plató, on és evident la idealització del mestre, les *Dites memorables*, l'*Apologia* i el *Simposi* de Xenofont, i alguns fragments dels *Diàlegs* de Fedó. Després de participar en les batalles de Potidea, Dèlion i Amfípolis (432-422 aC), pertangué a la bulé atenesa. Sota la democràcia, fou acusat davant el poble d'irreligiós i de corruptor del jovent. Condemnat a mort, begué serenament la cicuta. La seva filosofia oposà al relativisme dels sofistes la convicció que existeix sempre una veritat absoluta sobre les coses, arrelada en el seu ésser essencial i a la qual l'home ha de procurar d'accedir per mitjà de la raó. Oposat també als físics, proposà un diàleg estrictament humà enfront la intuïció i el monòleg místico-filosòfic (Parmènides, Heràclit, etc), com a camí per a aproximar-se a la veritat universal cercada. Aquest *mètode socràtic* presentava dos moments ben diferenciats: el de la ironia i el moment maièutic (com a art d'ajudar a la “concepció” del concepte adequat). En el camp ètic i polític (la seva aspiració era de millorar l'individu i la societat), exhortà a deixar de banda la moral tradicional-oficial, de clares interferències religioses, per a guiar-se exclusivament per la pròpia raó. Identificà el bé moral amb una mesurada satisfacció de les necessitats naturals —tant físiques com espirituals— de l'home. La independència —no menys exigent— d'aquesta nova moral seduí molts joves atenesos, però també escandalitzà els sectors tradicionalistes, que l'acusaren i condemnaren. Malgrat que no escriví mai res, el seu pensament ha exercit una influència decisiva sobre el pensament occidental, el racionalisme del qual fou un dels primers a configurar.

sodi [**Na**] *QUÍM* Element químic, de nombre atòmic 11, pertanyent al grup Ia de la taula periòdica. És el més abundant dels metalls alcalins, i fou descobert per H. Davy l'any 1807. És el sisè, per ordre d'abundància, dels elements presents a l'escorça terrestre, de la qual constitueix un 2,6% en pes. És també abundant en el Sol i en els estels. És un element minoisotòpic, i hom en coneix també sis radioisòtops artificials. En la natura la mena més important és el clorur sòdic d'origen marí o el localitzat en dipòsits terrestres provinents de la dessecació d'antigues zones aquàtiques. Ocorre també a la natura com a constituent de nombrosos minerals. No ocorre lliure, a causa de la seva gran reactivitat, i la seva preparació en forma metàl·lica és realitzada actualment per electròlisi del clorur sòdic fos. El metall és molt tou i de color blanc d'argent, però s'altera ràpidament en contacte amb l'aire. Forma aliatges amb els altres metalls alcalins —té una gran importància l'aliatge que forma amb el potassi (Na-K) i amb el plom—. Reacciona violentament amb l'aigua (sovint amb ignició), amb alliberament d'hidrogen i formació de l'hidròxid: Na+H₂O → NaOH+1/2→H₂. Es combina directament amb l'oxigen, amb formació de quatre òxids (Na₂O, Na₂O₂, NaO₂ i NaO₃), i amb la majoria de no-metalls (halògens i calcògens). És un dels elements més reactius, i

els seus composts, en els quals actua amb la valència +1, són essencialment iònics. El seu fort caràcter electropositiu li confereix propietats reductores. Quant a les aplicacions, cal esmentar, pel que fa a l'element, l'ús com a fluid bescanviador de calor, amb un marge líquid de 800°C; com a conductor elèctric; en il·luminació; en metal·lúrgia; en la preparació del peròxid i el cianur de sodi; en la preparació de l'hidrur de sodi, molt emprat com a decapant de metalls, i en síntesi orgànica. Aliat amb el potassi, és emprat com a bescanviador de calor; amb el plom, en la preparació de derivats alquilícs d'aquest element, i, amalgamat, en la preparació de l'hidròxid sòdic. Biològicament, és essencial i cal ingerir-ne un mínim de 8 g/dia; molts dels composts d'aquest element tenen una gran importància industrial.

Sofia [o *Sòfia*] [*búlgar: Sofija*] Capital de **Bulgària** (1 182 900 h [est 1984]) (1 140 795 h [1992]). Té un *status* d'*okràg* independent (1 038 km²) i fa les funcions de capital de l'*okràg* homònim. És situada al peu del massís del Vitosa, a l'alta vall de l'Iskār, i ocupa una situació estratègica a la cruïlla de les vies que uneixen l'Europa central i l'Europa oriental i mediterrània. L'època de màxim creixement correspon als anys cinquanta i seixanta (726 000 h [1956]), època en què la ciutat ha sofert també grans transformacions urbanístiques. A les funcions polítiques i culturals uneix una important activitat industrial (indústries metal·lúrgiques, químiques, tèxtils, del tabac, etc). Entre els monuments cristians destaquen les esglésies (bastides per Justinia) de Sant Jordi, decorada amb frescs als ss XII-XV, i la de Santa Sofia, convertida en mesquita a la fi del s XIV. La catedral fou edificada els anys 1904-12 en record de l'alliberament dels turcs. Hi ha dues mesquites importants: la Mesquita dels Banys (1576) i la Gran Mesquita, de la fi del s XV, on hi ha l'important Museu Arqueològic.

sofisma *FILOS* Argument capciós, sil·logisme viciós, per fer passar com a veritat el que és fals. Sovint parteix de premisses vàlides, o bé que hom jutja vàlides, per a des-embocar en una conclusió inadmissible.

sofistic **-a** *FILOS/LIT* Moviment cultural que es produí a la ciutat d'Atenes a l'època de la democràcia, entre mitjan s V aC i mitjan segle següent. En aquesta època, el règim polític atenès facilità una lluita pel poder que sovint es basava en l'habilitat dialèctica, almenys en el període de crisi subsegüent a la mort de Pèricles. Hom pot fixar dues generacions dintre la sofística; la primera d'elles, que comprèn homes nascuts entre el 480 i el 460 aC, aproximadament, és integrada per quatre grans figures: Protàgores, Gòrgies, Críties i Pròdic, i marca el pas d'un ensenyament obsedit per la idea de la “virtut” cap a la venda d'una habilitat, d'un “art” pràctica: la capacitat dialèctica, convertida en ofici, comença, amb ells, una influència en la vida cultural i política d'Atenes que domina, al sIV aC, la literatura grega. L'origen de la prosa àtica va unida als noms dels sofistes —sobretot de Gòrgies— i la influència de tots ells marca el predomini de la prosa en la vida literària (per oposició al predomini de la poesia, típic de l'època arcaica), fins a arribar a la tecnificació de l'estil d'Isòcrates, però passant pel guany de l'assoliment d'una prosa científica capaç i segura. La segona generació de sofistes, constituïda per algunes obres anònimes o d'atribució difícil, caracteritzades per una major especialització tècnica, influí notablement en la consolidació de la cultura postdemocràtica atenesa, comptant-hi Plató. En la història de la literatura grega, hom dóna el nom de **segona sofística** a l'auge de la retòrica i d'una producció literària de signe mimètic, en llengua grega, que es produí, a l'Orient hel·lenitzat de l'imperi Romà, des de mitjan s I dC fins al III dC. Aquest estat de coses, que fou assumit i continuat per la literatura cristiana, perdurà fins a les acaballes de l'Imperi i determinà, en part, la literatura culta bizantina.

Sòfocles (Atenes ~496 aC — 406 aC) Poeta tràgic grec. Visqué durant l'anomenat “segle de Pèricles”, un dels moments més brillants de la història espiritual de la humanitat. Amb ell la poesia tràgica grega assolí la seva màxima perfecció formal i estètica. L'antiguitat ha transmès solament set peces, però els papirs han conservat fragments tràgics i un drama satíric gairebé complet (*Els sàtirs rastrejadors*). Les set obres completes són: *Àiax*, *Les dones de*

La catedral d'Alexandre Nevski, a Sofia

La catedral d'Alexandre Nevski, a Sofia

sofre

La catedral d'Alexandre Nevski, a Sofia

Traquis, *Antígona*, *Èdip Rei*, *Electra*, *Filoctetes* i *Èdip a Colonos*. A diferència d'Èsquil, ja no organitza les seves tragèdies en forma de *trilogies*, sinó en forma d'obres aïllades. A poc a poc anà concentrant l'acció dramàtica entorn d'una figura central, l'heroi o l'heroïna, que omple tota l'escena. D'altres obres tenen forma de díptic (*Antígona*, *Les dones de Traquis*). En els escrits de la maduresa la tragèdia camina directament cap a la seva culminació (és el cas d'*Èdip Rei*, la seva obra mestra). Pel que fa al sentit últim del seu missatge, alguns crítics fan notar el seu optimisme (Pohlenz, Perrotta); d'altres, com Diller, remarquen la distància enorme que hi ha entre Déu i l'home sofoclià. L'heroi, posat en un dilema tràgic, pren una decisió heroica i transcendent, que marca el seu destí. En Sòfocles, l'home és el centre; hom assisteix a un plantejament absolut del xoc entre poders sobrehumans i l'home.

sofre [**S**] *QUÍM* Element no metàl·lic, de nombre atòmic 16, que pertany al grup VIA de la taula periòdica o dels calcògens. És conegut per l'home des de l'antiguitat, atesa la seva ocurrència en forma nativa. El sofre natural és constituït per una mescla de quatre isòtops naturals, estables, que determinen un pes atòmic de 32,06. Són coneguts, a més, sis radioisòtops artificials de l'element. El sofre és el setzè element més abundant de l'escorça terrestre, de la qual constitueix un 6 x 10⁻²% en pes. Les formes més importants d'ocurrència del sofre són els sulfurs (calcopirita, cinabri, esfalerita, estibina, galena, piritita, etc), els sulfats (anhidrita, baritina, celestina, epsomita, etc) i el sofre elemental (fumaroles, solfatares i dipòsits sedimentaris provinents de la reducció del guix). L'obtenció de l'element és duta a terme tant per recuperació dels subproductes (SO₂ i H₂S) de la metal·lúrgia dels sulfurs o de la indústria del gas natural, com a partir dels dipòsits sedimentaris elementals, per simple extracció. El sofre es presenta en forma d'un sòlid groc clar, inodor i insípid, fràgil, mal conductor de la calor i de l'electricitat, insoluble en l'aigua i soluble en el sulfur de carboni. És constituït per molècules cícliques de S₈, i pot existir en dues varietats cristal·lines: α (ròmbica) i β (monoclínica). El sofre bull a 444,7°C i dóna lloc a un vapor constituït per molècules de S₈, que a temperatures superiors se simplifica progressivament en S₈, S₄, S₂ i S. Des del punt de vista químic, el sofre presenta molta menys electronegativitat que l'oxigen, cosa que ocasiona un caràcter molt més covalent en els enllaços i produeix variacions en la reactivitat dels composts orgànics en els quals l'oxigen ha estat substituït per sofre; té una forta tendència a la catenació. El sofre presenta una reactivitat elevada, s'uneix directament amb la majoria dels altres elements i gaudeix de propietats reductores. S'encén en l'aire per formar el diòxid (SO₂) i es combina, en calent, amb halògens, amb uns altres no-metalls i amb la gran majoria de metalls. El sofre té un important paper biològic i és imprescindible per als organismes vius. Intervé en la constitució de diversos aminoàcids, com la metionina, essencial per al creixement, i en el parell cistina-cisteïna, un dels constituents fonamentals de la ceratina. Ocorre també en la constitució d'enzims i hormones, com també en les vitamines B₂ i H. El

sobre troba nombroses aplicacions i és una de les matèries bàsiques per a la indústria química. La major part del sofre consumit és emprat en la fabricació de l'àcid sulfúric i els sulfats. Unes altres aplicacions de l'element són la preparació de la pasta de paper, com a fungicida agrícola i fertilizant, en la vulcanització del cautxú, la fabricació de la pólvora negra i la preparació del disulfur de carboni (CS₂), sulfonats i altres composts.

Sogorb [*cast: Segorbe*] Municipi i cap de comarca de l'**Alt Palància**, a l'àrea de llengua castellana del País Valencià (106 km²; 7 498 h [1991]). Comprèn al sector septentrional una part de la vall del Palància (o **riu de Sogorb**), on es localitza la població i els conreus de regadius; vers el S el terme s'obre, accidentat per la serra del coll de l'Àguila (878 m alt) i pels contraforts septentrionals de la serra de Portaceli (823 m). El conreu de secà (47% del territori) és dedicat al garrofer, la vinya, l'olivera (l'oli és d'elevada qualitat) i l'ametller, que augmenta en importància. En el regadiu predominen com més va més els arbres fruiters, especialment els cirerers, les pomeres i els presseguers. El 9% del territori correspon a explotació forestal. Hi ha granges porcínes i avícoles. Les activitats industrials ocupaven, el 1981, el 28% de la població activa: indústries derivades de l'agricultura (molins d'oli i de cereals), tèxtil, confecció, fusta, tallers de reparació mecànica i el sector de la construcció. El 50% dels actius treballa en el sector terciari. La *ciutat* (7 241 h [1981], *sogorbins*; 364 m alt), centre de la comarca de l'Alt Palància (tradicionalment anomenada la **vall de Sogorb**), és a la dreta del Palància, dominant tota la vall i les hortes, flanquejada per dos turons; al del NE hi ha les restes de l'antic **alcàsser de Sogorb** o castell de l'Estrella (enderrocat a partir del 1785). L'edifici més notable és el de la catedral de Sogorb. A les restes de la muralla medieval es destaca la torre del Botxí. Extramurs hi ha la casa de la ciutat (antic palau dels ducs de Medina-celi, amb teginats del s XVI), amb l'eixample modern, i cap al NW s'alça l'altre turó, on hi ha les restes de l'antic convent de Sant Blai, dels franciscans (fundat el 1413).

soia [*Glycine max*, família de les papilionàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual, de 40 a 100 cm d'alçària, de fulles trifoliolades, de flors violades i de fruits en llegum. És originària de l'Àsia oriental, on és conreada des de l'antigor. Actualment el seu conreu s'estén per diverses regions subtropicals i temperades. La planta és farratgera, i les llavors són emprades en la fabricació de pinsos, de productes dietètics i sobretot d'oli. És molt nutritiva, però el seu gust, una mica especial, en dificulta l'acceptació. La cuina oriental sap elaborar-la de formes diferents (salses, pastes). La soia desgreixada, desamargada i lliure d'enzims és primera matèria o ingredient d'importants derivats, com ara la *llet de soia* (útil per als al·lèrgics a la llet de vaca), la *farina de soia* (emprada com a enriquidor proteic d'aliments) i el *formatge de soia* o *tofu*. La *fibroteïna*, o proteïna de soia extreta i filada per extrusió per texturitzar-la (*proteïna vegetal texturitzada*), és emprada per a obtenir productes d'imitació de carn, bacó, embotits, etc, més barats que els productes genuïns. El conreu i la producció de soia experimenten, des del començament dels anys quaranta, un increment gairebé continuat, a fi de contrarestar l'escassetat de la producció d'oleaginoses. Avui l'oli de soia és el més consumit del món i representa la tercera part de tots els olis destinats a l'alimentació. Com a primers productors de soia destaquen els EUA (prop dels tres cinquens de la producció mundial), el Brasil, la Xina, l'Argentina, l'Índia i el Canadà.

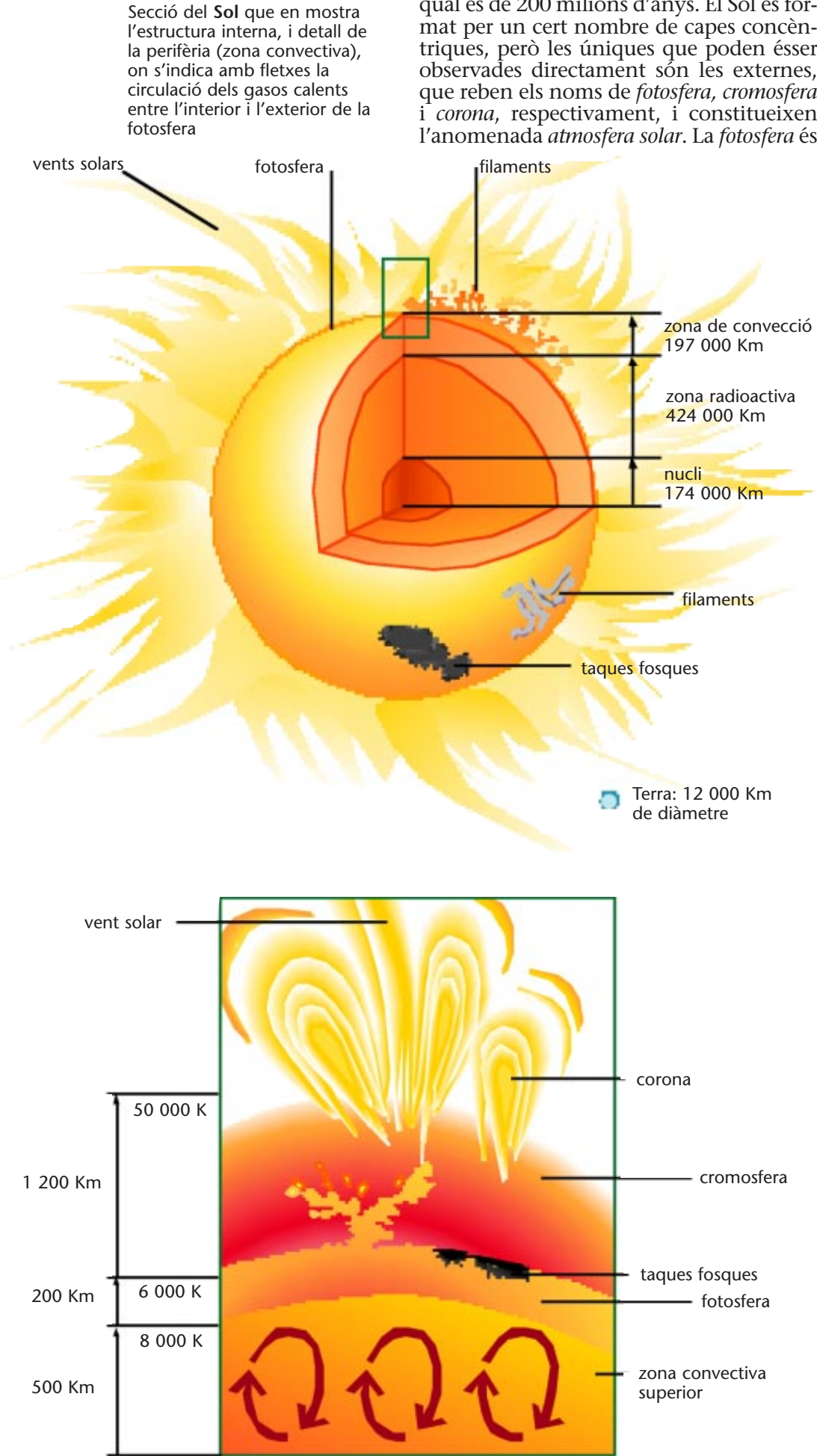
Sojuz Sèrie de vehicles espacials tripulats (per un, dos o tres cosmonautes), llançats per l'URSS d'ençà del 1967. El *Sojuz 1* fou llançat per l'abril del 1967 i el seu tripulant, V.V.Komarov, morí en enredar-se el paracaiguda que frenava la nau. Entre aquest llançament i el *Sojuz 40*, llançat el 1981, es realitzaren 38 missions tripulades (una de les quals fallà i mai no fou numerada) i 3 no tripulades. Han estat utilitzats per a transportar les tripulacions cap a les estacions orbitals *Sal'ut*. D'ençà del 1986 és utilitzada la versió *Sojuz TM*; diverses d'aquestes naus s'han anat acoblant al complex orbital *Mir*, que fou satel·litzat pel febrer del 1986.

Sol *ASTR* Estel entorn del qual gira la Terra. Té un diàmetre de 19,92 x 10⁵ km i una massa d'1,99 x 10³607 kg; la seva densitat

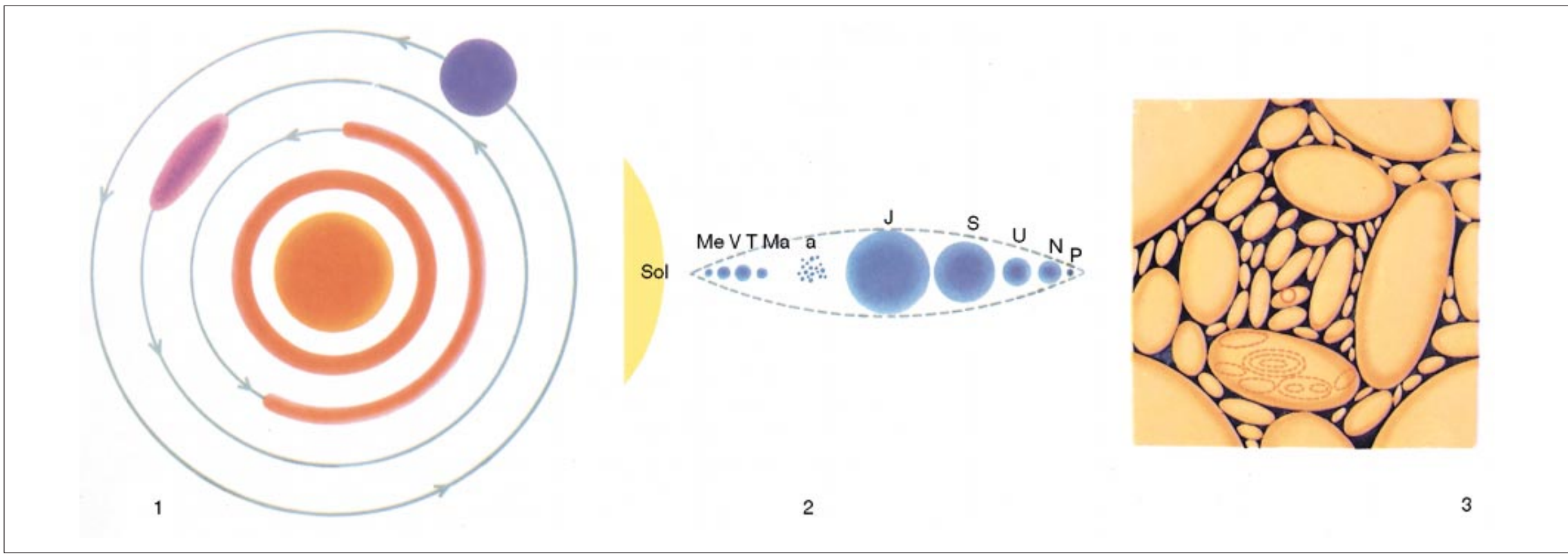
Vista aèria de Sogorb

mitjana és, doncs, d'1,41 g/cm³. El seu equador és inclinat 7° 10,5′ respecte a l'eclíptica. El Sol gira entorn d'ell mateix, però, atès que és constituït per una gran massa de gasos, les distintes regions no giren solidàriament, sinó que ho fan a velocitats diferents, que depenen de la latitud. Així, a les regions de l'equador, el període de rotació és de 25,4 dies, mentre que a 75° de latitud, tant al N com al S, és de 33 dies. El Sol, i amb ell tot el sistema solar, es mou cap a un punt del firmament situat a la constel·lació d'Hèrcules, anomenat *àpex*, a una velocitat d'uns 19 km/s. Això és degut al fet que el Sol té un moviment de translació al voltant del centre galàctic, com tots els astres de la Galàxia, el període del qual és de 200 milions d'anys. El Sol és format per un cert nombre de capes concèntriques, però les úniques que poden ésser observades directament són les externes, que reben els noms de *fotosfera*, *cromosfera* i *corona*, respectivament, i constitueixen l'anomenada *atmosfera solar*. La *fotosfera* és

la capa més interna i és la responsable de gairebé tota la llum visible que el Sol emet cap a l'espai. La seva amplada aproximada és de 400 km, i la temperatura disminueix des d'un valor de 7 500 K, a les regions més internes, fins a un valor de 4 700 K, a les més externes. Observada al telescopi, sembla constituïda per unes petites cèl·lules d'aspecte granular, anomenades *grans d'ar-ròs*, les quals apareixen separades per unes regions més fosques en què la temperatura és menor. La *cromosfera* és la regió mitjana de l'atmosfera solar, amb una amplada de 2 000 a 3 000 km; el seu extrem superior és cobert per un bosc de brolladors de gas lluminosos, anomenats *espícules*. La temperatura augmenta cap a l'interior, des de 4 500 K fins a 100 000 K. La *corona* és la regió més externa de l'atmosfera solar. La seva amplada és d'uns quants milions de quilòmetres, però la lluminositat total equival tan sols a la meitat de la lluminositat de la lluna plena. La temperatura de la corona oscil·la generalment al voltant d'un milió de kelvins, originats probablement per les ones de xoc creades per certs corrents convectius que es produeixen a la fotosfera. En analitzar la llum solar amb un espectròmetre hom obté un espectre continu d'emissió sobre el qual se superposen nombroses ratlles fosques d'emissió, dites *de Fraunhofer*. Quant a la composició química del Sol, hom ha vist que l'hidrogen i l'heli constitueixen, conjuntament, del 96 al 99% de la fotosfera, i que la resta és constituïda pels altres elements químics, dels quals actualment hom n'ha identificat uns 60. Ha estat detectada també l'existència d'uns 18 tipus de molècules a les regions més fredes de la superfície solar. A l'atmosfera solar es donen també una sèrie de fenòmens físics que produeixen unes alteracions de l'estructura normal. A la fotosfera les manifestacions més espectaculars d'aquesta activitat solar són sens dubte les *taques solars*, les quals no són altra cosa que regions de la fotosfera de més baixa temperatura que les regions circumdants; per tant, són més fosques que aquestes. Relacionades amb les taques hi ha les *plages*, fins ara anomenades *flòculs*, que són regions més brillants que les que les envolten. A la cromosfera hi ha dues pertorbacions característiques: les erupcions i les protuberàncies. Les *erupcions solars* són els fenòmens més espectaculars de tots els de l'atmosfera del Sol, i el seu aspecte és el d'una flamarada de brillantor extraordinària que es produeix d'una manera brusca en una regió de plages. El segon tipus de pertorbació, les *protuberàncies*, són grans brolladors de gasos que tenen un color vermellós i que, procedents de la cromosfera, s'internen dins la corona fins a altures de l'ordre de milers de quilòmetres. Actualment hom creu que durant certes èpoques, més o menys llargues, el Sol ha restat gairebé sempre en repòs, la qual cosa contrasta amb els darrers segles, que coincideixen amb una època d'una gran activitat solar. El Sol té un camp magnètic global, anàleg al de la Terra, i una sèrie de camps magnètics locals, íntimament relacionats amb les pertorbacions solars. Bé que el magnetisme no és la força més important a la fotosfera, té un paper important en els moviments dels gasos ionitzats de la cromosfera i molt especialment de la corona. El sol radia contínuament una immensa quantitat d'energia cap a l'espai, quantitat que no ha sofert variacions importants durant centenars de milions d'anys. Actualment hom sap que, en el cas del Sol, la producció d'energia és deguda al cicle denominat *protó-protó*, que transforma quatre nuclis d'hidrogen en un nucli d'heli i allibera alhora l'equivalent en energia de 0,0008 g de matèria per gram d'hidrogen transformat. Els càlculs demostren que si tot l'hidrogen del Sol es transformava en heli, per mitjà de l'esmentat cicle, el Sol podria mantenir el seu ritme actual d'emissió d'energia durant uns cent mil milions d'anys. Hom calcula també que el Sol té una edat de 4 500 milions d'anys i que al principi la seva constitució global era del 73% d'hidrogen i del 24,5% d'heli.

sòl *GEOL* Capa externa de l'escorça terrestre, originada per l'alteració de les roques sota la influència dels agents atmosfèrics i dels ésser vius. És un cos natural complex i dinàmic en el temps i en l'espai, que sorgeix de la interacció de la biosfera, l'atmosfera i la hidrosfera amb la litosfera. L'àmbit ocupat pel sòl és anomenat *pedosfera*. El sòl no és estàtic, ans evoluciona amb el temps, i, bé que no és un ens viu, es forma gràcies a la vida i alhora n'és suport. La

ciència que estudia el sòl és la →*pedologia*, i la unitat bàsica de descripció dels sòls és el *perfil*, successió d'horitzons que es fan visibles en practicar un tall vertical en el terreny fins a uns dos metres de profunditat, des de la superfície (horitzó A) fins a la part superior de la roca mare a partir de la qual s'ha desenvolupat el sòl (horitzó C). Pel que fa a la seva constitució, un sòl equilibrat conté un 50% en volum de matèria sòlida (que consta d'un 45% de matèria mineral i un 5% de matèria orgànica), un 25% d'aigua i un 25% d'aire. Aquests dos fluids varien molt, l'un a costa de l'altre, segons l'estat de sequedat. Els aspectes que cal destacar dels components sòlids són les dimensions, la natura i l'organització. Bé que en un sentit genèric hom considera *graves* les partícules de mida superior a 2 mm i *terra fina* la fracció inferior, són anomenats *blocs* els fragments de roca de més de 20 cm, *pedres* els compresos entre 20 cm i 2 cm, *graves* entre 2 cm i 2 mm, *arena* (o *sorra*) *grossa* entre 2 mm i 0,2 mm, *arena fina* entre 0,2 mm i 0,02 mm, *llim* entre 0,02 i 0,002, i *argila* la fracció inferior a 0,002 mm. La composició centesimal de les diverses fraccions de la terra fina és determinada per granulometria, i la seva composició mecànica és determinada al laboratori. La natura de qualsevol partícula pot ésser mineral, orgànica o orgànicomineral, bé que les dues últimes predominen en les argiles. La fracció argila, anomenada així perquè hi predominen els minerals argilosos, bé que també inclou òxids (gibsita, goetita, oligist) i sals (calcària, guix i halita), presenta molta activitat físico-química, en especial d'adsorció i de bescanvi iònic i retenció d'aigua, a causa de la seva mida col·loidal. L'estructura del sòl és la disposició mútua que adopten les partícules d'esquelet soldades pel ciment. Així, es formen grumolls, que donen, per unió mútua, terrossos i terrossos naturals. Les estructures més freqüents són la laminar, l'escamosa, la granular, la grumollosa, la cuboide, la polièdrica, la prismàtica i la columnar, i són classificades per la morfologia i les dimensions. Ultra les macroestructures esmentades, anomenades estructures fragmentàries, perquè d'una manera natural tendeixen a donar agregats o fragments, hi ha l'estructura particular o monoparticular i la massissa. De fet, són dos casos de manca d'estructura, en el primer dels quals les partícules elementals romanen aïllades (sorres de dunes o platges), mentre que en el segon l'horitzó o perfil es mostra sense divisions espontànies en fragments i apareix com un tot massís (certs horitzons de crosta calcària). La *porositat* del sòl, que és conseqüència de la seva estructura i es manté si aquesta és estable, permet una bona circulació de l'aigua i un aireig adient. L'*atmosfera* del sòl és constituïda per l'aire que ocupa la porositat grollera (d'un diàmetre superior a 10μ). L'*aigua* del sòl ocupa permanentment la porositat fina o capil·lar (d'un diàmetre inferior a 10μ), i temporalment la porositat grollera o macroporositat. Si l'aigua abunda en excés, ocupa tota la porositat i impedeix la presència i la circulació d'aire, i això provoca l'asfíxia dels éssers vius del sòl. Aquests, tanmateix, també resten inhibits per defecte d'aigua, la qual actua també com a dissolvent del sòl, constituint la *solució del sòl*, necessària tant per al creixement dels vegetals superiors com per a la vida de l'èdafaon (organismes del sòl). Se-

Esquemes representatius de l'origen del **sistema solar**: 1, segons la teoria de la nebulosa primitiva de Kant-Laplace (hom ha representat un estadi intermedi en la formació del sistema planetari. A les proximitats de les regions centrals hom veu un anell encara totalment gasós al voltant del Sol incipient, mentre que a les regions més externes hom veu un planeta ja format, el material del qual prové del primer anell expulsat pel Sol. A les regions intermèdies hom veu planetes en diferents estadis de formació); 2, segons les teories catastròfiques (el pas d'un estel per les proximitats del Sol originà un filament gasós que s'estengué des de gairebé la seva superfície fins a una gran distància, el qual, en trencar-se i condensar-se, devia donar lloc als distints planetes: Mercuri (Me), Venus (V), la Terra (T), Mart (Ma), Júpiter (J), Saturn (S), Urà (U), Neptú (N) i Plutó (P) i asteroides (a); 3, segons la teoria dels remolins de K. von Weizäcker (dins la nebulosa solar es formà un sistema molt complex de remolins grans i petits, a l'interior dels quals existien altres subsistemes de remolins encara més petits. La matèria es condensà a les regions de contacte múltiple entre remolins i originà cossos rocallosos que a la llarga acabaren fusionant-se i donaren lloc als protoplanetes). (En cap d'aquests esquemes no han estat respectades les escales de distàncies i de dimensions)

gons quines siguin les relacions aigua-sòl, es pot produir pedogènesi o destrucció del sòl per erosió. El *moviment d'aigua* en els sòls pot tenir lloc en estat líquid i de vapor.

Solà, Antoni (Barcelona ~1780 — Roma 1861) Escultor. Format a Llotja (1795-1802), hi féu les nereides de la font de Neptú del pati (1802). El 1802 anà a Roma i el 1816 esdevingué soci de mèrit de l'Accademia di San Luca de Roma, de la qual esdevingué vice-president (1836) i president (1837-40). Fou acadèmic de Florència i de San Fernando i escultor honorari de cambra d'Isabel II (1846). Amb Damià Campeny, és el principal representant de l'escultura neoclàssica catalana, en obres com *Gladiador moribund* (1802), *Telèmac* (1806, Llotja), *La família de Níobe* (Llotja), *Ceres i Retrat de Pius VII* (1814), *Meleagre* (1818), *Venus i Cupido* (1820), etc. La seva obra més famosa és el monument madrileny a *Daoíz i Velarde* (1820-22, passat a marbre en 1827-29). També és autor d'un monument a *Cervantes* a Madrid (1835), de *Degollació dels Innocents* (1835), *Paris i Helena* (1840), la *Caritat romana* (1846), etc.

Solà i Cañizares, Felip de (Barcelona 1905 — Estrasburg 1965) Jurisconsult i polític. El 1930 fou l'ànima de la Dreta Liberal Republicana de Catalunya i s'abocà a l'activitat conspiradora contra la monarquia. Encapçalà la integració de la Dreta Liberal dins la Lliga Regionalista (1932). Fou elegit diputat a les corts per Barcelona el 1933. Fou, d'altra banda, redactor de "Després" (1934-36). S'exilià el 1936 i intentà la represa de "La Veu de Catalunya" i la reorganització de la Lliga a França. A partir del 1956 ocupà la secretaria general de l'Acadèmia Internacional de Dret Comparat de l'Haia. És l'autor d'*El moviment revolucionari a Catalunya* (1932), *Les lluites socials a Catalunya (1812-1934)* (1934), com també d'*Iniciación al derecho comparado* (1954) i *Tratado de derecho comercial comparado* (1964).

solar, sistema *ASTR* Conjunt d'astres que giren al voltant del **Sol**, sotmesos a la seva atracció gravitatòria. Els primers sistemes astronòmics afirmaven que la Terra era al centre de l'Univers (*geocentrisme*), i que al seu voltant giraven el Sol, la Lluna, els planetes i els estels fixos. A més, hom pensava que els cometes i els meteorits eren fenòmens locals que s'originaven dins el mateix embolcall atmosfèric de la Terra. Aquestes hipòtesis foren acceptades durant l'edat mitjana, bé que ja al s IV aC Aristarc suggerí que era la Terra i la resta d'astres els que giraven entorn del Sol (*heliocentrisme*). Al s XVI Copèrnic ressuscità aquesta hipòtesi i elaborà el seu sistema del món en el qual el Sol era el centre i tots els planetes, entre els quals hi havia la Terra, giraven al seu voltant. També afirmà que la Lluna es movia entorn de la Terra, o sia, que era el seu satèl·lit, i que els estels no es movien, sinó que eren uns astres molt llunyans. L'any 1610 Galileu descobrí que la Terra no era l'únic planeta que tenia un astre girant al seu voltant, sinó que entorn de Júpiter es movien també quatre cossos celests molt més petits que el planeta i que suposà que n'eren els satèl·lits. Des d'aquesta època hom ha anat descobrint altres satèl·lits. El planeta que té més satèl·lits és Júpiter i Mercuri i Venus no en tenen cap. D'altra banda, Galileu

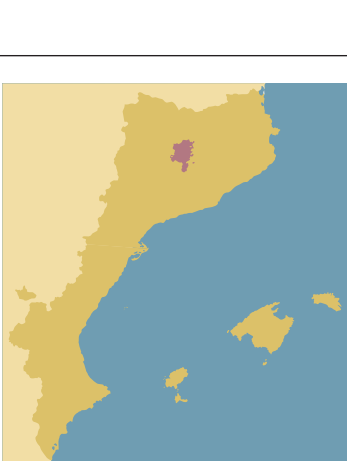
observà que els cometes no presentaven cap efecte de paral·laxi i, per tant, deduí que no eren fenòmens atmosfèrics, sinó astres que es trobaven a una gran distància de la Terra. Un segle després, els principis de la mecànica i de la llei de la gravitació de Newton foren aplicats per Halley en la realització del càlcul de l'òrbita d'un cometa observat l'any 1682, el qual ara porta el seu nom, i comprovà que aquest astre girava al voltant del Sol, com els planetes, bé que sobre una òrbita molt més excèntrica que aquests. Com a conseqüència dels seus càlculs, predigué l'època del retorn del cometa a les proximitats del Sol, la qual cosa tingué lloc amb pocs mesos de retard respecte a les dates previstes. Amb això hom demostrà que els cometes eren astres del sistema solar. Actualment hom sap que existeix una espècie de reserva de milions de nuclis cometaris (anomenat *núvol d'Oort*), les dimensions dels quals són d'uns pocs quilòmetres, o àdhuc d'alguns centenars de metres, els quals giren al voltant del Sol però en una regió situada molt mes enllà de Plutó. El següent descobriment important per al coneixement del sistema planetari fou fet per Herschel, que detectà un astre desconegut que resultà ésser un planeta, Urà. Pocs anys després, partint de la llei empírica de Titius-Bode, hom començà a parlar de la possible existència d'un altre planeta desconegut entre Mart i Júpiter. Per això quan Piazzi, l'1 de gener de 1801, descobrí un astre que semblava moure's com un planeta i que era situat a la distància prevista per la llei de Bode, hom pensà que es tractava de l'astre cercat. Nogensmenys, durant els anys següents foren descoberts uns altres cossos semblants, i hom arribà a la conclusió que entre Mart i Júpiter no hi havia un sol planeta, sinó una col·lecció d'astres de molt més petites dimensions que els planetes, que hom denominà *asteroides*, i que voltaven entorn del Sol seguint òrbites el·líptiques de petita excentricitat. Fins ara ha estat calculada l'òrbita d'uns 3 000 asteroides, bé que hom pensa que en total hi deu haver un nombre unes 10 vegades més gran d'aquests cossos. Una altra qüestió important fou la determinació de la natura dels meteorits. Des del s XV les observacions relatives a les circumstàncies del fenomen feren que alguns autors estiguessin segurs de llur origen extraterrestre, però no fou fins al començament del XIX que hom arribà a la certesa d'aquest fet. En alguns casos els meteorits són restes d'algun cometa, mentre que en uns altres són petits cossos rocallosos que es mouen en l'anell dels asteroides i que n'han estat expulsats per pertorbacions gravitatòries. L'any 1846 fou descobert un nou planeta, Neptú, gràcies a uns càlculs teòrics efectuats independentment per Adams i Leverrier. A la darrera del s XIX, P.Lowell arribà a la conclusió que existia un altre planeta més enllà de Neptú, i en calculà l'òrbita. Aquest astre, que fou denominat Plutó i que és el novè planeta del sistema solar, fou trobat l'any 1930. Una qüestió important, encara no resolta, és la de l'origen del sistema solar. Les característiques globals del sistema solar són: tots els planetes giren al voltant del Sol en un mateix sentit, anomenat *directe* (el sentit contrari al de les agulles del rellotge), seguint òrbites el·líptiques de molt poca excentricitat; quasi tots els planetes giren al voltant d'ells mateixos, en aquest mateix sentit directe (Venus i Urà

són excepcions, perquè ho fan en sentit contrari); la majoria dels satèl·lits giren també entorn de llur planeta principal en sentit directe i seguint òrbites gairebé circulars; tots els planetes pròxims al Sol són petits, són constituïts per un nucli rocallós i un embolcall gasós, les dimensions dels quals són del mateix ordre, i tenen pocs satèl·lits o no en tenen cap, mentre que els planetes allunyats del Sol són molt grans, són constituïts per un nucli rocallós molt petit enfront d'un embolcall gasós molt important i tenen molts satèl·lits; finalment, al Sol, amb gairebé tota la massa del sistema solar (90%), li correspon una part molt petita del seu moment angular (2%), mentre que amb el conjunt de tots els planetes passa exactament el contrari. El model més antic per a explicar l'origen del sistema solar fou proposat independentment pel filòsof Kant i pel matemàtic Laplace i fou acceptat per tothom durant molts d'anys. Aquest model, denominat *de la nebulosa primitiva*, suposava que el sistema solar s'havia originat a partir d'un núvol de matèria interstel·lar que per algun motiu havia començat a contreure's. Aquesta contracció havia augmentat la temperatura de les regions centrals del núvol, com a conseqüència de l'alliberament d'energia gravitatòria; havia fet que el núvol girés cada vegada més ràpidament en disminuir les seves dimensions; i l'efecte combinat de la rotació i la contracció li havia fet agafar la forma d'un disc. Hom suposà després que a partir d'una certa velocitat de gir, la força centrífuga feia que de les regions equatorials del disc fossin expulsats successius anells de gasos, els quals després donaren lloc als planetes. Les regions centrals, cada vegada més calentes, acabaren donant lloc al Sol. Aquest model dominà durant tot el s XIX. Al seu lloc aparegueren els denominats *models catastròfics*, en els quals hom suposava l'ocurrència d'algun cataclisme per a explicar l'origen del sistema planetari. Així, en el model de Jeans hom suposava que en un passat remot un cert estel passà a una distància molt petita del Sol, i les forces de marea provocades per la presència de l'intrús n'arrencaren una important massa gasosa de la superfície. Una part d'aquests restà girant al voltant del Sol i, en refredar-se i condensar-se, donà origen als planetes. Nogensmenys, hom demostrà de seguida que no és possible que la massa gasosa arrencada d'aquesta manera del Sol pogués estendre's fins a una distància mes enllà de l'òrbita de Mart. Posteriorment hom abandonà les teories catastròfiques i intentà un retorn als models del tipus nebular. Per fer això, hom introduí una modificació al model original, que consistia a suposar que el Sol es formà originàriament sense cap planeta segons el procés general que hom creu que té lloc en el naixement dels estels. Després capturà un núvol de matèria interstel·lar, a partir del qual es formaren els planetes. Per explicar aquest darrer procés hom suposa que la viscositat de la matèria interstel·lar, gasos i partícules de pols, originà remolins a l'interior del núvol capturat pel Sol, quan aquest núvol es posà a girar per motius no especificats pel model. Com a conseqüència, es produí una aglomeració de gasos i partícules de pols a les regions situades entre remolins adjacents, la qual cosa afavorí la formació dels planetes en aquestes regions. Aquest model té l'avantatge que no suposa cap restricció sobre les dimensions i el moment angular primitius del núvol que donà lloc als planetes i, per tant, hom pot pensar que la distribució actual dels planetes i llurs moments angulars són una conseqüència de les característiques particulars del núvol primitiu. Nogensmenys, aquest model també planteja un problema important, puix que, per tal que el Sol pugui capturar un núvol interstel·lar, la velocitat relativa ha d'ésser molt baixa, i les dades conegudes respecte a la distribució de velocitats per als núvols interstel·lars indiquen que la probabilitat que el Sol trobi en el seu camí un núvol adequat és pràcticament nul·la. Finalment, cal assenyalar que a partir del final dels anys seixanta sorgí un model, degut principalment a H.Alfvén i F.Hoyle, en el qual hom ressuscitava el primitiu model de Kant i Laplace, però tenint en compte el fet que el gas d'aquesta nebulosa es presentava principalment en forma de plasma. Aquests autors es basen en l'existència d'una complexa interacció entre el camp magnètic interstel·lar i el plasma nebular per explicar les característiques del sistema planetari, i particularment per trobar una explicació raonable al fet de la transferèn-

Vista aèria de Solsona

<div> <div></div></div>
Solsonès

	
superfície:	999 km²
població:	10 792 h (1991)
capital:	Solsona

<div></div>		
<div></div>		
Solsonès		
<div></div>		

MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Castellar de la Ribera	60,1	160
Clariana de Cardener	40,4	146
Coma i la Pedra, la	60,7	251
Guixers	66,1	152
Lladurs	128,7	254
Llobera	38,9	251
Molsosa, la	26,7	135
Navès	145,9	285
Odèn	113,1	302
Olius	53,5	486
Pinell de Solsonès	91,1	257
Pinós de Solsonès	103,9	341
Riner	47,2	253
Sant Llorenç de Morunys	4,3	861
Solsona	18,1	6 658
Solsonès, el	998,7	10 792

cia de moment angular de les regions centrals cap a la perifèria i a la vegada l'expansió dels anells emesos per les regions equatorials del disc central cap a distàncies cada vegada més grans. Aquest model sembla ple de promeses, però la gran complexitat dels càlculs i dels conceptes que hi fa intervenir han fet que encara no s'hagi desenvolupat totalment i, per tant, que no pugui ésser considerat com a definitivament establert. Finalment, cal esmentar que les sondes còsmiques, com les *Voyager*, *Pioneer* o *Viking* nord-americanes, constitueixen un ajut considerable a l'hora d' aclarir els coneixements actuals sobre el sistema solar.

Soldevila i Zubiburu, Carles (Barcelona 1892 — 1967) Escriptor. Dirigí el *magazine*, “D’Ací i d’Allà” (1924-36), “Quaderns Blaus” (~1925-33) i “Biblioteca Univer” (1928). El seu primer llibre, *Lletanies profanes* (1913), fou seguit per *Plasenteries* (1917), antecedent del *Full de Dijous*, *L'abrandament* (1918) i *El senyoret Lluís*. Cal considerar *Fanny* (1929), estudi de psicologia femenina, la seva obra mestra; *Eva* (1931) i *Valentina* (1933) segueixen la mateixa línia. El 1926 publicà la narració per a infants *Lau, o les aventures d'un aprenent de pilot*. En teatre la seva primera obra fou *Civilitzats tanmateix* (1922), i la següeren comèdies com *Vacances reials* (1923), *Bola de neu* (1926), *Els milions de l'oncle* (1927), *Escola de senyores* (1930), *Necessitem senyoreta* (1935), etc. Entre 1936 i 1942 residí a París. A més de diversos treballs editorials, reprengué la trilogia d'*Els anys tèrbols*, iniciada el 1936, publicà les memòries d'infantesa i joventut: *Del llum de gas al llum elèctric* (1951), i col·laborà habitualment a la premsa en castellà. La seva obra, essencialment noucentista, va dirigida a afinar els costums de la burgesia, a contribuir a catalanitzar-la culturalment i a desvetllar-li l'ambició d'uropeïtzar-se.

Soldevila i Zubiburu, Ferran (Barcelona 1894 — 1971) Historiador i escriptor. Es llicencià en lletres a Barcelona el 1915 i es doctorà a Madrid l'any següent amb la tesi *La reina Maria, muller del Magnànim* (premi Patxot 1922). El 1919 publicà el seu important estudi *Pere II el Gran: el desafiament amb Carles d'Anjou*. En col·laboració amb Ferran Valls i Taberner publicà dos volums del curs superior d'*Història de Catalunya*, de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana (1922-23), que completà ell sol el 1968. En 1924-25 publicà un *Esbós de la història de Catalunya*, i el 1926, *Les gestes de Pere el Gran* i una breu monografia de *Jaume I*. En tornar d'una estada a Liverpool rebé de Francesc Cambó l'encàrrec d'escriure una *Història de Catalunya* (1934-35, reeditada posteriorment). Entre el 1931 i el 1938 fou professor d'història de Catalunya a la Universitat Autònoma de Barcelona. El 1931 reingressà al cos d'arxius i treballà a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Durant la guerra civil de 1936-39 dirigí la “Revista de Catalunya”. El 1939 publicà *Barcelona sense Universitat i la restauració de la Universitat de Barcelona*, tot seguit segrestada. Exiliat, retornà a Catalunya el 1943 i es féu càrec de la càtedra d'història de Catalunya als Estudis Universitaris Catalans. Del 1952 al 1959 sortiren els vuit volums de la seva *Historia de España*. Membre de l'Institut d'Estudis Catalans (1947) i de l'Acadèmia de Bones Lletres (1958). Mentrestant havia publicat el primer volum de la seva minuciosa biografia de Pere el Gran (1950), que seria seguit d'uns altres tres volums; *Els almogà-*

vers (1952); *Pere el Gran* (1953); *Jaume I-Pere el Gran* (1955); *Ramon Berenguer IV* (1955); *Jaume I el Conqueridor* (1958). Dirigí l'obra col·lectiva *Un segle de vida catalana* i hi col·laborà. Dirigí des del 1960 la col·lecció “Episodis de la Història” i la *Història dels catalans*, començada a publicar el 1961. El 1968 publicà *Què cal saber de Catalunya?* i *Els primers temps de Jaume I*. De la seva vocació literària foren les primeres proves els reculls de versos *Poema de l'amor perdut* (1916), *Exili* (1918) i *Càntics de mar, d'amor i de mort* (1921); és autor, encara, d'obres de teatre (*L'hostal de l'Amor*, 1949), narracions i traduccions diverses.

Solé i Barberà, Josep (Llívia, Baixa Cerdanya 1913 — Barcelona 1988) Polític i advocat. Llicenciat en dret, milità al Bloc Obrer i Camperol (1931-34) i el 1936 ingressà al PSUC. Durant la guerra civil fou jutge de primera instància de Reus i comissari de batalló. Fet presoner (febrer del 1939), fou condemnat a mort, indultat i sortí de la presó (1944), però durant anys no pogué exercir la carrera. Es destacà per la defensa de presos polítics, especialment de Miquel Núñez i al procés de Burgos contra membres d'ETA (1970) i fou, durant els últims anys del franquisme, el portaveu públic del PSUC, encara il·legal. Membre del comitè central del PSUC, fou elegit diputat del partit per Tarragona a les corts espanyoles (1977 i 1979). Participà, també, en la ponència que redactà l'avant-projecte de l'Estatut de Sau (1978).

Solé i Sabarís, Lluís (Gavà, Baix Llobregat 1908 — Capellades, Anoia 1985) Geòleg i geògraf. Llicenciat en ciències naturals, rebé el mestratge del geòleg aragonès Lucas Mallada i del geògraf Pau Vila. El 1943 esdevingué catedràtic de geografia física de la Universitat de Barcelona, on fou cap del departament de geomorfologia i geotectònica. La seva primera obra important fou *Introducción a la geología* (1938). És el gran sistematitzador de la geomorfologia peninsular (primer volum de la *Geografía de España y Portugal*, 1952, culminació de la geografia peninsular seguint l'escola regional de P.Vidal de la Blache), de la geografia dels Pirineus (*Los Pirineos*, 1951), de les oscil·lacions del nivell de la Mediterrània occidental i de la geografia de Catalunya (dirigí la *Geografia de Catalunya*, 1958-68), on definí conceptes i n'introduí de nous, com les Serres Interiors i Exteriors dels Pirineus, Subpirineu, Serralada Transversal i la Catalunya Oriental Humida. Membre de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona i de l'Institut d'Estudis Catalans, fou doctor *honoris causa* de la Universitat de Montpeller i president de la Societat Catalana de Geografia (1976-80). Algunes altres obres són *Recherches morphologiques dans le nord-ouest de la Péninsule Ibérique* (1954), en col·laboració amb P.Birot, *Le quaternaire marin des Baléares et ses rapports avec les côtes méditerranéennes de la Péninsule Ibérique* (1960) i, en col·laboració, *Geografía regional de España* (1968). El 1983 li fou concedida la creu d'Alfons el Savi.

Soler i Hubert, Frederic (Barcelona 1839 — 1895) Comediògraf, dramaturg i poeta romàntic, conegut també pel pseudònim de *Serafi Pitarra*. Reivindicà un teatre popular escrit “amb el català que ara es parla”, enfront dels intel·lectuals fundadors dels jocs florals, que propugnaven un idioma més culte i arcaïtzant. La primera estrena pública fou la de *L'esquella de la torratxa* (1864), d'èxit esclatant. Alternà la paròdia de les actituds heroiques, —*El castell dels Tres Dragons* (1865), *Els herois i les grandeses* (1866), en col·laboració amb Enric Carreres, etc—, amb els quadres de costums. A partir de l'estrena de *Les joies de la Roser* (1866) es convertí en el màxim representant del teatre romàntic català destinat al públic burgès. Es féu empresari del Teatre Romea (1867). Entre els seus èxits més assenyalats cal remarcar *Les heures del mas* (1869), *L'àngel de la guarda* (1872), *La dida* (1872), *La creu de la masia* (1873), etc. Tot i un viratge a posicions més conservadores, no abdicà del seu catalanisme liberal: el 1885 fou un dels fundadors del Centre Català. L'Academia Española li atorgà un premi pel seu drama *Batalla de reines*. Com a poeta intentà d'ésser reconegut pels jocs florals: el 1872 guanyà la flor natural i el 1875 la flor natural i l'englantina, i fou proclamat mestre en gai saber. Finalment, el 1882 fou cridat a presidir-los. Els darrers anys assajà d'incorporar-se als corrents nous, sense gaire fortuna: *Judas de Kerioth* (1889), *Les claus de Girona* (1893) i *Jesús* (1894) són obres representatives d'aquesta darrera etapa. Després de la seva mort s'es-

trenaren encara *El Comte Arnau* i *El campanar de Palma*. Publicà diversos volums de poesia: *Poesies catalanes* (1875), *Nits de lluna* (1886), si bé obtingué més difusió com a poeta satíric. Fou el dramaturg més ben dotat de la seva generació, i les seves obres, juntament amb les de Josep Maria Arnau, assentaren les bases del teatre català modern.

Soler i Ramos, Antoni (Olot, Garrotxa 1729 — El Escorial, Madrid 1783) Compositor i organista. Es formà a l'escolania de Montserrat, fou mestre de capella de la catedral de Lleida i organista del monestir dels monjos jerònims a El Escorial. El 1752 hi ingressà com a novici i més tard hi professà i hi exercí com a mestre de capella. La seva música es basa en els elements musicals ibèrics provinents de cançons o danses. La seva immensa producció desaparegué en gran part l'any 1808 amb l'ocupació francesa d'El Escorial. Teòric notable, el seu escrit principal és la cèlebre *Llave de la modulación y antigüedades de la música* (1762). D'estil galant i rococó, és un dels compositors europeus més notables de la segona meitat del s XVIII, i la seva obra s'ha difós per tot el món d'ençà dels anys trenta.

Soler i Sardà, Josep (Vilafranca del Penedès 1935) Compositor. Les seves obres més notables són la *Simfonia sant Francesc* (Premi Ciutat de Barcelona 1961), el ballet *Dànae* (1962) per a instruments de corda, un *Concert per a dos pianos* (1962), les òperes *Agamèmnon* (premiada per l'Òpera de Montecarlo, 1960), *La tentation de saint Antonine* (1967) i *Neró* (1986). En el camp de la música religiosa, *Impropéria ad honoren beatae Trinitatis* (1964), l'oratori *Passio Domini Nostri Jesu Christi* (1968), la *Passió segons sant Joan* (1968) i un *Rèquiem* (1977). En el camp instrumental destaquen *Diaphonia* (1967), *Concert per a clavecí i cinc instruments* (1968), *La misteriosa rosa del jardí*, per a orgue, i *Apuntava l'alba* (1975). Ha publicat els llibres *Fuga, técnica e historia* (1980), *La música* (1982) i *Victoria* (1983). El 1982 ingressà a l'Acadèmia de Sant Jordi.

Solimà I [àr: *Sulaymān*; turc: *Süleyman*] *dit el Magnífic* (Istanbul 1494 — Szigetvár, Hongria 1566) Soldà otomà (1520-66), conegut, entre els turcs, per *Kanuni* ('el Legislador'). Fill de Selim I, conquerí Belgrad (1521), s'emparà de Rodes (1522) i, després d'haver derrotat i mort Lluís II d'Hongria a Mohács (1526), saquejà i ocupà Buda; imposà vassallatge al principat de Transsilvània; signada la pau amb Àustria, s'annexà, entre altres, Tabriz i Bagdad (1534), mentre que, a la Mediterrània, operaven eficaçment els seus almiralls corsaris Barba-rossa i Dragut. Mort Joan Szapolya, repregué (1541) les campanyes a Hongria (hi signà la pau definitiva el 1562). A l'interior les rivalitats entre els seus fills i llurs intents de sedició donaren per resultat les execucions del primogènit Mustafà (1553) i de Baiazet (1561) i el triomf del futur Selim II. Com a estadista, reorganitzà l'administració, l'exèrcit, els impostos, etc, s'envoltà d'excel·lents col·laboradors, entre els quals els polítics Ibrahim Paixà i Rustem Paixà, l'arquitecte i urbanista Sinau i homes de lletres adscrits a la cort, com el poeta Baki.

Soló (Atenes 640 aC — 560 aC) Poeta i home polític atenès. Com a arcont d'Atenes (590 aC) elaborà una constitució nova que posava fi a les grans diferències econòmico-socials existents, lligada als orígens de la tradició democràtica atenesa. La seva poesia, elegíaca i iàmbica, respon a un ideal de patriotisme—d'acord amb el tipus de Tirteu— que cerca fonament en la religió i en la justícia. Presenta un ideal d'individualisme sense conflicte amb els interessos comunitaris. L'antiguitat venerà el seu record i inclogué el seu nom en les llistes dels llegendaris set savis de Grècia. La seva línia política fou seguida per Clístenes, i la seva línia de pensament, en poesia perdurà en la tragèdia arcaica i sobretot en Èsquil.

Solsona Municipi del **Solsonès**, al sector septentrional de la Depressió Central Catalana, al punt de contacte amb el sector muntanyenc dels Pre-pirineus, en un dels altiplans característics de la depressió (18 km²;6 658 h [1991; 18 km²]). El territori és drenat per la **riera de Solsona** o riu Negre, afluent per la dreta del Cardener. La superfície llaurada és de 1 364 ha, destinades als conreus de secà, principalment cereals (1 124 ha). L'economia és bàsicament agrí-

cola, no obstant la relativa importància del sector terciari, que correspon a una petita ciutat mercat, centre del Solsonès i d'alguns pobles de la Segarra. La indústria més important és la de la fusta, aplicació manufacturera de l'explotació forestal. Hi ha també una petita indústria tèxtil i altres dels rams alimentari i metal·lúrgic, de materials de construcció i d'agulles hipodèrmiques. La *ciutat* és a la dreta del riu Negre, al peu del turó de Castellvell (ja dins el terme d'Olius), en el poblat pre-romà del qual degué tenir el seu origen històric. Presideix el conjunt monumental la catedral de Solsona, d'origen romànic i refeta en època gòtica (1343) i que conserva la venerada imatge de la Mare de Déu del Claustre. El palau episcopal, barroc, és seu del Museu Diocesà de Solsona. Hi ha un Museu Etnològic a la casa de la ciutat. El nucli urbà antic conserva una bona part de l'estructura de la vella ciutat emmurallada, amb abundor de cases senyorials. Hom considera Solsona l'antiga *Setelsis* dels lacetans. Entre el 1620 i el 1717 gaudí d'universitat literària, suprimida per Felip V. A la guerra napoleònica fou assetjada i incendiada per les tropes franceses.

Solsonès, el Comarca del Principat, a la Catalunya central (999 km²; 10 792 h [1991]). Cap de comarca, Solsona. De N a S, dues àrees es diferencien clarament: un sector muntanyós centra les terres situades al N de Solsona, amb altituds que oscil·len entre els 900 i els 2 000 m alt; i un sector de terres mitjanes s'estén a migjorn de la ciutat, amb altituds que oscil·len entre els 650 i els 900 m. Les serres la Llena, al NW de Solsona, i de Pinós (937 m alt), al S, constitueixen els extrems de l'espina que separa les conques del Segre i del Cardener-Llobregat. Al N i el NW les imposants serralades de Port del Comte (2 383 m al pedró dels Quatre Batlles), del Verd (2 274 m), Guixers (2 233 m), Busa (1 516 m) i Bastets (1 268 m) separen la comarca de l'Alt Urgell i el Berguedà. Al S, la comarca resta oberta a les terres més baixes del Segre mitjà, la Segarra i el Bages. Terra de transició, el clima també varia. Les precipitacions anuals mitjanes oscil·len entre els 400 i els 600 mm a les terres baixes, i els 700 mm a la part alta. La vegetació, de S a N, presenta domini del carrascar; domini del bosc de roure valencià i de la pinassa; paisatge submediterrani xèric amb influències mediterrànies (carrascars, garrigues, àdhuc brolles als solells; pastures de jonça i fenal molt extenses); transició del bosc de roure valencià al de roure martinenc; pinedes de pi roig; estatge subalpí del pi negre amb extenses pastures d'ussona; i finalment, l'estatge alpí, poc representat a la comarca. A la meitat nord predominen l'explotació forestal i la ramaderia, i a la meitat sud, el conreu de secà, blat i sègol principalment, i també blat de moro, patates i llegums. Únicament a la zona de Clariana té un cert relleu l'horta, la vinya i l'olivera. Un 19% del territori del Solsonès és ocupat per terres de conreu. Cereals i patates constitueixen la base de l'agricultura actual, mecanitzada on ha estat possible, ateses les condicions del terreny. Solsona és bon centre de mercat, però li escapa la zona del NE o de l'alt Cardener, on Berga exerceix una atracció més forta. Solsona i Sant Llorenç de Morunys són els dos nuclis majors de poblament, amb 6 658 i 861 h respectivament (1991). Des del 1950 (12 419 h) la població ha baixat gradualment fins els 10 792 h del 1991. Solsona (6 658 h) ha experimentat un creixement demogràfic del 16,5%, la qual cosa fa que continuï el seu procés de concentració de població (57,5% del total comarcal). També han crescut Castellar de la Ribera, Olius i Sant Llorenç de Morunys. La manca de bones comunicacions i de mitjans econòmics han contribuït a l'escàs poblament de la comarca i a la seva emigració. La fusta de pi ha originat una indústria transformadora (de conglomerats) a Solsona. El turisme d'estiu i l'estiueig han adquirit un increment notable els darrers vint-i-cinc anys. El 1973 fou inaugurada l'estació d'esquí de Port de Comte.

solstici *ASTR* Cadascun dels dos punts de l'eclíptica per als quals el valor de la declinació del Sol pren el seu valor màxim o mínim. El solstici corresponent a la màxima separació boreal té lloc cap al 21 de juny, i el corresponent a la màxima separació austral té lloc cap al 21 o el 22 de desembre. La primera data marca el

Mapa físic del Solsonès

començament de l'estiu a l'hemisferi nord, i correspon al *solstici d'estiu* o punt *Càncer*, mentre que l'altra data assenjala el començament de l'hivern, i correspon al *solstici d'hivern* o punt *Capricorn*.

solució *QUÍM* Mescla en la qual els components són distribuïts homogeniament en tota l'extensió del sitema. En els sistemes binaris, hom acostuma a denominar *solut* el component minoritari, i *dissolvent* el majoritari, classificació que pot ésser estesa als sistemes de més components. D'acord amb l'estat físic en què ocorren, hom sol distingir les solucions sòlides, les líquides i les gasoses.

Solutrià Fàcies cultural de mitjan paleolític superior europeu, que ha pres el nom del jaciment francès de Solutré (Saône-et-Loire), descobert l'any 1866. Succeeix el Gravetià, i la seva indústria lítica és una de les més ben definides tipològicament del paleolític, a causa de l'aparició del retoc pla i paral·lel. Cronològicament ocupa l'espai comprès entre els anys 20000-18 000 a 15000 aC.

Solženicyn, Aleksandr Isajevič (Rostov 1918) Escriptor rus. Les primeres obres ja el situaren entre els millors escriptors del seu temps: *Odin d'en' Ivana Denisoviça* ('Un dia a la vida d'Ivan Denisovitx', 1962), *Matrenin dvor* ('La casa de Matriona', 1963), *DI'a pol'zy d'ela* ('Tot sigui per la causa', 1963) i els *Et'udy i krokhotnye*

rassказы ('Miniatures en prosa', 1964). Radicalitzà progressivament el seu pensament fins a extrems de folia antisoviètica i de religiositat medieval, actitud que influí decisivament sobre la qualitat literària de les obres posteriors, molt inferiors a les primeres. El 1970 li fou atorgat el premi Nobel de literatura.

Somàlia [*nom oficial: República Democràtica Somali; somali: Jamhuuriyadda Dimuqraadiga Soomaaliya; àrab: Ġumhūriya al-Sūmāl al-Dimugrāṭiya*] Estat de l'Àfrica oriental, entre Djibouti (NW), Kenya (SW) i Etiòpia (W) i banyat per l'oceà Índic (E i S) i el golf d'Aden (N) (637 000 km²; 6 667 000 h [1994]). La capital és Muqdiisho.

LA GEOGRAFIA

El país forma part de l'altiplà somalo-etíopí, que acaba al N en un vorell abrupte paral·lel a la costa (Serralada de Golis i monts Ogo, 2 408 m) i a l'E en una vasta plana litoral. Clima molt calorós, amb poca oscil·lació tèrmica estacional i diürna i una escassa pluviositat. Les muntanyes del Hawd, regades pel monsó del NE, reben més pluges i serveixen de pastures d'hivern. A la terra baixa meridional i a les zones properes al litoral predominen els espinars àrids. A l'altiplà interior i a les muntanyes l'espinar es transforma progressivament en sabana seca. Malgrat la pobresa d'aigua, els rius més importants, Juba i Shebelle, que travessen l'àrid altiplà somalí, alimenten un regadiu tradicional, i sistemes moderns permeten conreus diversificats en llurs valls. Els conreus de subsistència són mill, sèsam, melca, blat de moro, arròs, cacauets, fesols, blat, dàtils, mandioca, tabac i hortalisses. Els conreus comercials, en mans estrangeres, són bananes, cotó, canya de sucre, aranges i raïm. L'activitat principal a la major part del territori és la pastura nòmada (tres cinquens de la població) de cabres, ovelles i camells i bovins. Hom n'obté carn i llet i pells de cabrall, boví i oví, energia animal. Productes espontanis del país són l'encens, la mirra i la goma aràbiga i molta fusta. Pesca de tonyina a la costa NE i crustacis. A penes posseeix recursos miners, llevat de la sal, del guix i d'alguns jaciments de mineral de ferro, però llur explotació és problemàtica per la insuficiència de comunicacions. Té indústries de transformació (sucrera), indústries càrnies, oleícoles, del cuir i del calçat i de sabó. Però no es poden expandir per manca d'energia. Bona part del transport nacional és realitzat per la navegació de cabotatge, centrada a Muqdiisho, i amb camell per l'interior. La balança comercial és clarament deficitària, i el nivell de vida és molt baix. País poc poblat, la població es concentra a la plana meridional, especialment a la regió de Benaadir, i presenta un ràpid creixement. Rural en el 70%, les úniques ciutats importants són Muqdiisho, Hargeysa i Merca. La majoria de la població és somali, amb petites minories bantus i àrabs. El somali i l'àrab són llengües oficials i la religió predominant, l'islamisme.

LA HISTÒRIA

La població més antiga del país —ultra les restes prehistòriques del paleolític— sembla que fou bantu. En època imprecisa foren àmpliament suplantats pels galles, i aquests (~ss XII-XIII), pels somalis actuals, procedents de la regió de Tadjoura (Djibouti) i l'antiga Somàlia Britànica. La islamització no s'esdevingué fins el s XIII. El petit estat musulmà constituït des de la fi del s XIV entorn del port de Zeila es desenvolupà i expandí fins que fou vençut pels etiòpics (1543), ajudats pels portuguesos. El s XVII els diversos ports de l'oceà Índic foren conquerits pels soldans d'Oman i de Masqaţ. A mitjan s XIX l'imperi Otomà a través d'Egipte estengué els seus dominis als ports del nord, especialment sobre Zeila i Berbera, on s'inicià la colonització britànica (1884). L'ocupació definitiva de la Somàlia Britànica no fou realitat fins el 1920. Entretant, els tractats de delimitació entre la Gran Bretanya, França i Itàlia (1888, 1894 i 1897) dividiren el país, fins que el 1959 la Gran Bretanya concedí l'autonomia interna al seu protectorat, pas previ a la independència assolida el 1960, com també a la unificació de la Somàlia Britànica i de la Italiana, juntament amb la proclamació de la República, presidida per Abdullah Osman Aden. La reivindicació de territoris veïns de població somali donà pas a una forta lluita de guerrilles en les zones frontereres. L'assassinat del president Ali

Sòria L'església de Santo Domingo

Somàlia Vista de la costa, a Muqdiisho

Shermarke (1969) precedí la instauració d'un règim socialista de partit únic, el Partit Socialista Revolucionari de Somàlia, que el 1974 adoptà una orientació pro-soviètica. Un llarg conflicte fronterer amb Etiòpia provocà fugides en massa a Somàlia (uns 850 000 refugiats el 1986) i, per altra banda, el distanciament del règim somali de la influència soviètica. El règim de Barre controlova amb dificultat un país políticament fragmentat en una munió de faccions que representaven interessos de clans i ètnies. Enderrocat el règim el 1991, els desacords entre les diverses faccions derivaren en una guerra civil que ha fragmentat el país en zones d'influència de les diverses parts en conflicte. Davant l'escalada de violència l'ONU decretà l'embargament del tràfic d'armes i envià forces de pacificació encapçalades pels EUA (1992). Pel gener del 1995 s'inicià la retirada de les forces de les NU, cosa que donà lloc a una intensificació dels combats, protagonitzats per Aydid, líder de l'Aliança Nacional Somali, i el president Ali Mahdi.

sometent *HIST* Organització de gent armada no professional creada en època moderna i inspirada en l'antic sagramental o sometent suprimit amb el decret de Nova Planta (1716). Durant la Guerra Gran, davant l'angoixosa situació de l'exèrcit, el capità general de Catalunya, comte de La Unió, ressuscità el sometent (1794), que fou novament actiu durant la guerra del Francès (1808-14). Més o menys desorganitzat durant les guerres carlines, fou refet el 1855 per iniciativa dels grans propietaris rurals. Des d'aleshores tingué un caràcter de cos auxiliar d'ordre públic. Resultà summament eficaç per a combatre els carlins, a la tercera guerra, i intervingué al costat de les autoritats en diverses ocasions durant els anys que precediren la Dictadura de Primo de Rivera. A la fi de la guerra civil el sometent restà dissolt, fins que el 1945 fou reorganitzat amb la finalitat principal de combatre el maquis. El 1978 el sometent fou desarmat i reduït a simple agrupació civil.

somni *PSIC* Seguit d'imatges i fenòmens psíquics sobrevinguts durant el son. Normalment els somnis tenen una durada de deu o quinze minuts i són produïts en les fases de son lleuger (al principi i al final del son). L'oblit del somni s'esdevé ràpidament; així, els somnis que hom recorda són els més pròxims al moment de despertar. Segons Freud, el llenguatge emanat dels somnis (contingut manifest) té sempre un sentit profund (contingut latent), que hom pot comprendre si l'analitza i fa associacions d'idees.

son *FISIOL ANIM* Estat fisiològic que constitueix el període de descans del cos i de la ment, durant el qual la consciència i la voluntat són suspeses totalment o parcialment i les funcions orgàniques són disminuïdes. El son profund va acompanyat de moviments ràpids dels ulls, disminució del to muscular, alentiment del pols i de les respiracions i disminució de les funcions metabòliques i secretòries i, sovint, d'una activitat onírica important.

sonata *MÚS* Composició musical que, per oposició a la *cantata*, és per a ésser “sonada” amb instruments. Consta de diferents moviments per a solista o per a petit conjunt de cambra. En el seu origen, al s XVI, quasi no es distingia d'altres formes instrumentals, com el *concerto*, la simfonia, la

tocata, etc. Durant l'època barroca n'aparegueren dues modalitats, essencials per a la seva evolució: la sonata *da chiesa*, normalment amb quatre moviments, i la sonata *da camera*, més lliure i que influí en la formació de la *suite*. A la fi del s XVII, i gràcies a l'obra de Corelli, ambdues modalitats es fusionaren, amb un cert predomini de la sonata *da chiesa*, reduïda a tres moviments. Al s XVIII n'aparegueren en forma de trio (sonata a tres), amb dos instruments melòdics i un de teclat. La sonata era indistintament un divertiment cortesà, una obra amb finalitat didàctica o una peça instrumental destinada a l'església. El classicisme li imprimí una nova forma, en especial a la destinada al piano, caracteritzada per una harmonia simple, per un únic tema que dominava tot el moviment, per grans contrasts dinàmics i per una construcció sòlida. La forma clàssica de la sonata fou fixada per C.Ph.E.Bach, el qual intercalà el minuet entre el segon moviment i el tercer: *allegro*; *andante* o *adagio*; *minuet*; *presto*, *allegro* o *rondó*. Les sonates romàntiques desenvoluparen la tècnica i la brillantor, així com la riquesa melòdica i el lirisme. Al s XX, en esclatar la atonalitat, és difícil de reconèixer la forma sonata en les obres que porten aquesta denominació.

sonda 1 *MAR* Aparell mecànic o radioelèctric emprat per a determinar la profunditat de la mar, d'un riu, etc, en un punt determinat. Les sondes radioelèctriques permeten, a més, de determinar la presència de submarins, de vols de peïxos i d'altres obstacles submergits, i la seva profunditat. Les sondes radioelèctriques, anomenades **sondes acústiques**, *sondes ultrasòniques* o *ecòmetres*, són basades en la reflexió (en el fons, en un submarí, en un vol de peïxos, etc) de les ones sonores o ultrasòniques emeses per un emissor disposat a la part inferior del buc de l'embarcació i captades per un receptor. El temps transcorregut entre l'emissió i la recepció de les ones permet de determinar la distància a la qual és situat l'objecte que ha originat la reflexió de les ones.
2 sonda còsmica *ASTRON* Giny espacial no tripulat, destinat a l'exploració automàtica d'altres astres (*sondes planetàries* i *sondes lunars*) o del medi interplanetari (*sonda interplanetària*) o interstel·lar. Han estat enviades sondes còsmiques per a l'exploració de la majoria de planetes del sistema solar, inclosos alguns dels seus satèl·lits.

sonet *LIT* Forma estròfica integrada per catorze versos distribuïts en dos quartets inicials i dos tercets finals. El sonet clàssic, petrarquesc, es caracteritza pel vers emprat —el decasíl·lab italià—, la combinació de dues rimes consonants als quartets, molt predominantment amb disposició encreuada, *A B B A*, i la de dues o tres, també consonants, als tercets. D'origen sicilià (s XIII), Petrarca li conferí la seva màxima perfecció, i el seu model s'imposà arreu d'Europa, durant el s XV i, sobretot, el XVI. Escàs entre els romàntics, els parnassians i els simbolistes francesos li donaren un nou i fort impuls al mateix temps que el tractaren amb noves o renovades tècniques —vers alexandrí, versos plurimètrics i polimètrics, variades combinacions rimades, etc— i també expressives. Des d'aleshores, especialment després d'un nou retorn al model clàssic, ha anat perdurant fins avui.

soprano *MÚS* Nom donat a la veu humana, sobretot femenina (la de noi és anomenada preferentment *tiple* i la d'home, *sopranista*), de tessitura més aguda. Hom distingeix les veus de soprano, per la qualitat de llur registre o timbre, en dramàtiques, líriques, lleugeres o d'agilitat o de *coloratura*, etc.

sorell [*Trachurus trachurus*, família dels caràngids] *ICT* Peix de l'ordre dels perciformes, de fins 40 cm de llargada, amb la línia lateral rivetejada d'escudets ossis, la primera dorsal amb radis espinosos units per una membrana, una taca negra al vorell superior de l'opercle, el dors gris verdós o blavós i els flancs i el ventre argentats. Els individus joves viuen sota l'ombrel·la de les meduses grosses i s'alimenten de llurs gònades i tentacles. Hom se'l menja fresc i en conserva (escabetxat). Habita a la Mediterrània, a la mar Negra i a les costes de l'Atlàntic, sobretot de l'oriental.

Sòria Ciutat de Castella i Lleó, capital de la província homònima (94 537 h [1991]). És situada a la zona de contacte entre la Serralada Ibèrica i la Meseta, a les vores de

L'alt Duero. Centre administratiu i comercial, la principal activitat industrial és l'elaboració de productes alimentaris (mantega). Antic poblat celtiber, fou destruïda pels romans. Repoblada per Alfons el Bataller (1120) amb aragonesos i navarresos, passà a la seva mort sota el domini d'Alfons VII de Castella-Lleó. Important centre comercial i industrial (manufactures llaneres), entrà en decadència al s XV. Conserva notables esglésies romàniques: San Juan de la Rabanera, Santo Domingo, una de les esglésies més importants del romànic castellà; restes del convent de San Juan de Duero, amb un interessant claustre del s XIII. La catedral, bàsicament del s XVI, conserva, però, fragments romànics (claustre). Barroca és la façana de l'antic Colegio de los Jesuitas. Cal esmentar també el Museo Numantino i el Museo Celtibérico.

soroll Conjunt de fenòmens vibratoris, generalment de l'aire, que són percebuts pel sistema auditiu i que provoquen en l'home, sota certes condicions, una reacció de rebuig. La característica fonamental del soroll consisteix en el fet que l'ona acústica no té una periodicitat ni una longitud d'ona netament definides. El soroll té uns efectes nocius sobre l'oïda i l'equilibri psíquic i per això és considerat com un element contaminant (contaminació acústica).

Sorolla i Bastida, Joaquim (València 1863 — Cercedilla, Castella la Nova 1923) Pintor. Obtingué una pensió per anar a Roma (1884), amb el quadre d'història *El crit del Palleter*. Justificà la pensió amb *l'Enterrament de Crist* —acceptat, sense entusiasme, per l'Exposición Nacional— i *El pare Jofre protegint un boig* (1887). En retornar el 1889 s'instal·là a Madrid definitivament. Entre el 1890 i el 1901 guanyà quinze premis importants a Madrid, París, Viena, Munic, Berlín i Chicago, que consolidaren el seu prestigi, i anà a la recerca del seu propi llenguatge plàstic i de la fama internacional. Poc obert a influències i íntim de Blasco i Ibáñez, el blasquisme fou per a ell el context ideològic i cultural on trobà el seu propi estil: la pintura de tesi (*L'altra margarida*, 1892; *I encara diuen que el peix és car*, 1895; *Trista herència*, 1901), que abocà al formalisme del color en les seves famoses escenes rutilants de platja, de les quals hi ha importants mostres al Museo Sorolla, de Madrid. El 1908 el milionari nord-americà Archer M.Huntington, fundador de la Hispanic Society of America de Nova York, el convidà a exposar allà, fet que el convertí definitivament en *valor* internacional. El 1911 exposà a l'Art Institute, de Chicago, i al City Art Museum, de Saint Louis, i Huntington li encarregà la decoració de la sala biblioteca de la Hispanic Society, amb plafons representatius de les regions espanyoles: és un període de pintura comercial i d'obligat folklorisme, efectista, teatral i distant, que no suporta la comparació amb qualsevol de les seves escenes de platja. Extremament sensible al color i la llum de la geografia de la seva terra, s'alliberà de traves d'escola i de preocupacions estilístiques. Obsedit per la llum, les seves tècniques l'apropen als aquarel·listes anglesos i també als Indépendants impressionistes, però els seus supòsits i les seves intencions o interessos són diferents.

Sorozábal, Pablo (Bilbao 1898 — Madrid 1988) Compositor basc. Dirigí a partir del 1945 l'Orquesta Filarmónica de Madrid. Aviat es dedicà a la sarsuela: *Katiuska* (1931), *La del manajo de rosas* (1934), *La tabernera del puerto* (1936), *Black el payaso* (1942), *Don Manolito* (1943), *Las de Caín* (1958), etc. És autor d'obres simfòniques, de cambra i vocals.

sorra *GEOL* Nom donat als components minerals del sòl compresos entre 0,02 i 2 mm de longitud, i que corresponen a les fraccions d'arena grossa i d'arena fina. És constituïda per roca solta, d'elements principalment silicis, acumulats per les aigües a la riba o al fons de la mar, dels rius o dels llacs, o acumulats també pel vent en forma de dunes o *loess*.

Sort Municipi i cap de comarca del **Pallars Sobirà** (al qual han estat agregats el 1970 els municipis de Llessui i d'Enviny i el 1976 el d'Altron), a la vall de la Noguera Pallaresa; comprèn la vall del barranc de Montardit i pràcticament tota la vall d'Assua (105 km²; 1 571h [1991]). És al centre de la **ribera de Sort**, depressió formada des de Rialb i la confluència amb la

vall d'Assua fins a l'estret d'Arboló, prolongada lateralment amb la vall de Montardit, vers ponent, i la de Soriguera, vers llevant. Els conreus ocupen 2 260 ha (el 21,6% de l'extensió total del terme), que són destinades a prats de dall (2 206 ha), conreus farratgers (37), patates (7), cereals (6) i hortes (4). La ramaderia és important, amb bestiar oví i boví. La funció comercial és important. Hi ha unes modernes serradores i petits tallers mecànics. El turisme comença a adquirir una certa importància, sobretot a l'hivern, gràcies a l'estació d'esquí de Llessui. El 1985 fou inaugurada una escola de piragüisme. La *vila* (692 m alt), centre del Pallars Sobirà, s'allarga al fons de la vall, a la riba dreta de la Noguera Pallaresa. El nucli antic, format per carrers estrets i cases antigues, s'agrupa al peu de l'esperó rocallós on hi ha les restes del castell de Sort, antiga residència dels comtes de Pallars i, des del 1491, dels governadors que administraven el marquesat de Pallars en nom dels Cardona. La vila de Sort és esmentada ja el 1069 com a possessió de l'església d'Urgell. Aviat esdevingué la principal població i la capital del comtat de Pallars Sobirà.

Sorts i Muntades, Josep Ferran (Barcelona 1778 — París 1839) Guitarrista i compositor. Es formà a l'escolania de Montserrat (1790-95). El 1795 s'establí a Barcelona, on escriví i estrenà l'òpera *Tele-maco nell'isola di Calipso* (1796). Capità de l'exèrcit, la seva *Canción patriótica* (1820) fou adoptada pels adversaris de Ferran VII. Compongué una *Marxa fúnebre* (1825) en honor del tsar Alexandre I, i estrenà el seu extraordinari ballet *Hercule et Omphale* (1826) amb motiu de la coronació del tsar Nicolau I. Escriví composicions d'alta qualitat per a guitarra i publicà el seu cèlebre *Méthode pour la guitare* (1830), tractat que ha esdevingut un clàssic, i un gran nombre d'obres: *Divertissement, Variations, Petites pièces, Études (Leçons), Minuets, Grand solo, Sonates, Valses, Pièces de société, Duets, Sérénade* (1829), *Six petites pièces pour guitare, Six bagatelles, Souvenir d'amitié, Six pièces, Le calme, Souvenir de Russie, Fantaisie pour deux guitares*, etc. Els seus contemporanis el consideraven el millor guitarrista del món, especialment en la improvisació. La seva música per a guitarra és extraordinàriament elegant i gràcil i la seva harmonia, amb la incorporació d'acords alterats, era molt audaç per a la seva època. Sorts fou el màxim representant del romanticisme musical català.

sosa [carbonat de sodi, Na₂CO₃· 10H₂O] *MINERAL*/QUÍM Mineral que cristal·litza en el sistema monoclínic i es presenta en eflorescències incolores. És molt soluble en aigua i insoluble en alcohol, i té un gust picant. Té una duresa d'1,5 i una densitat d'1,42. Hom el troba en dissolució al llac Natron (Tanzània) i en moltes aigües termals alcalines. Troba aplicació com a detergent i, en la indústria tèxtil, com a blanquejant per al lli i el cotó.

Šostakovič, Dmitrij Dmitrijevič (Peterburg 1906 — Moscou 1975) Compositor i pianista rus. A dinou anys, amb la *Pri-mera Simfonia*, obtingué un èxit internacional. D'una gran riquesa d'invenció, sobretot a l'òpera *Nos* ('El nas', 1930), la crítica oficial li féu abandonar les seves audàcies i es conformà a un llenguatge musical més clàssic. El 1934 estrenà l'òpera *Ledi Makbet Mcenskogo vezda* ('Lady Macbet de Mcensk', 1934, anomenada posteriorment *Katerina Ismailova*). Ultra aquestes obres, es destaquen les quinze *Simfonies* (1926-72), els quinze quartets (1938-74), un concert per a violoncel (1966), diversos ballets, música per a piano, de cambra, per a teatre i per a films, la reorquestració de *Borís Godunov* de Musorgskij, etc.

sostre **1** *AERON* Altura màxima que pot assolir una aerodina, funció de la seva càrrega alar i de la potència dels seus motors. La velocitat ascensional d'un avió disminueix progressivament a mesura que augmenta l'altura, fins que la trajectòria esdevé horitzontal, com si hi hagués un sostre que li impedís de continuar elevant-se. El sostre d'alguns avions experimentals és de fins a cent quilòmetres. **2** *GEOL* Part superior d'una capa en el moment de dipositar-se. Si, per raons tectòniques, les capes tenen el sostre a la part inferior, aleshores la sèrie és invertida i, per tant, els materials més nous són a sota i no al damunt com fóra el cas normal.

Vista aèria de Sort

	
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div></div><div><div>Somàlia</div></div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div><div><div></div><div><div>Bandera</div></div></div></div><div></div> </div></div></div><div><div><div><div><div><div></div><div><div>Mapa</div></div></div></div><div></div> </div></div></div></div>	
<div>govern:</div>	govern interí
<div>superfície:</div>	637 000 km²
<div>població:</div>	6 667 000 h (est 1994)
<div>capital:</div>	Muqdiisho
<div>idioma of.:</div>	somali i àrab
<div>moneda:</div>	xíling somali

I encara diuen que el peix és car, de Joaquim Sorolla

sou *NUMIS* Entre els romans, moneda d'or (*solidus*), i especialment la que sorgí de la reforma monetària de Constantí I el Gran (anys 310/312), per la qual es rebaixava la talla de l'or amonedat de 60 a 72 peces per lliura, i el pes restava reduït de 5,46 grams a 4,55 grams per moneda.

soviet **1** *HIST* A la Rússia tsarista, cadascun dels consells obrers creats durant la revolució del 1905. Malgrat la repressió, renasqueren el 1917. Malgrat l'existència del govern, els soviets detingueren el poder real i crearen una situació de doble poder. Controlats pels bolxevics i sota la direcció de Trockij, que pel setembre del 1917 fou elegit president del consell executiu suprem, esdevingueren les cèl·lules bàsiques de la revolució i en possibilitaren el triomf. **2** *DR/POLÍT* Assemblea política legislativa de l'URSS (1917-91). Hi havia un soviet suprem a cadascuna de les repúbliques federades i un soviet suprem federal, compost de dues assemblees: el soviet de les nacionalitats i el soviet de la unió, amb 750 membres cadascuna, elegits per sufragi universal per un període de cinc anys, bé que les candidatures eren úniques i designades pel Partit Comunista. Exercien el poder legislatiu i nomenaven, entre els seus membres, els components del *praesidium*.

Spacelab Laboratori espacial tripulat, que pot ésser utilitzat diverses vegades i d'aplicació general, que es desenvolupa en el marc d'un programa de col·laboració entre l'Agència Espacial Europea (ESA) i la NASA, i destinat a ésser embarcat en la nau orbital de la llançadora espacial nord-americana.

Spengler, Oswald (Blankenburg, Magdeburg 1880 — Munic 1936) Filòsof ale-

many. Destacà com a filòsof de la història. Assolí la celebritat amb la seva primera obra sobre la decadència d'Occident (*Der Untergang des Abendlandes*, 1916-20); posteriorment propugnà una “filosofia alemanya” i anuncià àdhuc un futur polític-cultural regit pels alemanys. Cerca, tanmateix, de distanciar-se del nazisme.

Spielberg, Steven (Cincinnati, Ohio 1947) Realitzador cinematogràfic nord-americà. Iniciat a la televisió, es convertí en un dels realitzadors cinematogràfics més populars amb superproduccions com *Jaws* (1975), *Close Encounters of the Third Kind* (1977), *1941* (1979), *Raiders of the Lost Ark* (1981), *E.T.* (1982), *The Color Purple* (1985), *Jurassic Park* (1992), etc. El 1993 abandonà la seva tònica habitual d'entreteniment i rodà *Schindler's List*, sobre l'holocaust, amb el qual obtingué set Oscar (1994).

Spinoza, Baruch de (Amsterdam 1632 — l’Haia 1677) Filòsof holandès de família jueva originària de la península Ibèrica, d'on havia hagut d'exiliar-se. Zelós de la seva independència ideològica, es marginà de totes les confessions religioses i també dels medis universitaris. Imbuït de l'exigència matemàtico-racionalista, que tant l'impressionà en Descartes, concebé tot el real com a necessari: res no pot *no* ésser necessari, determinat. Aquesta convicció és la raó fonamental de la seva hostilitat a tot el sobrenatural i el lliure (entès com a quelcom que implica una opció); queden així exclosos els miracles i, més radicalment, el concepte mateix de creació. Només existeix, doncs, *una* substància il·limitada, que manifesta la seva riquesa ontològica en infinits “atributs”, cadascun dels quals revesteix també infinites concrecions o “modes”. La unitat de substància assegura la sincronització de tots els “modes” en què aquella s’expressa; no hi ha altra causalitat que la immanent, i la pretesa llibertat humana no passa d'ésser ignorància de la necessitat racional que mou l’home. L’ideal ètic consistirà a saber veure tots els esdeveniments com a racionalment necessaris, brollant espontanis (suprema llibertat) de Déu. Aquesta idea prepara ja l’Esperit Absolut de Hegel. Quant a les seves obres, exceptuat el *Tractatus theologico-politicus*, que publicà en vida (1670), bé que anònimament, foren editades pòstumament (1677) en un volum que comprenia, entre altres, el lúcid *Tractatus de intellectus emendatione* i la fonamental *Ethica more geometrico demonstrata*.

Spitzbergen Denominació de les quatre illes principals de l'arxipèlag de Svalbard: →***Spitzbergen***, Nordaustlandet, Edge i Barentsz i l'illot de Prins Karls Forland.

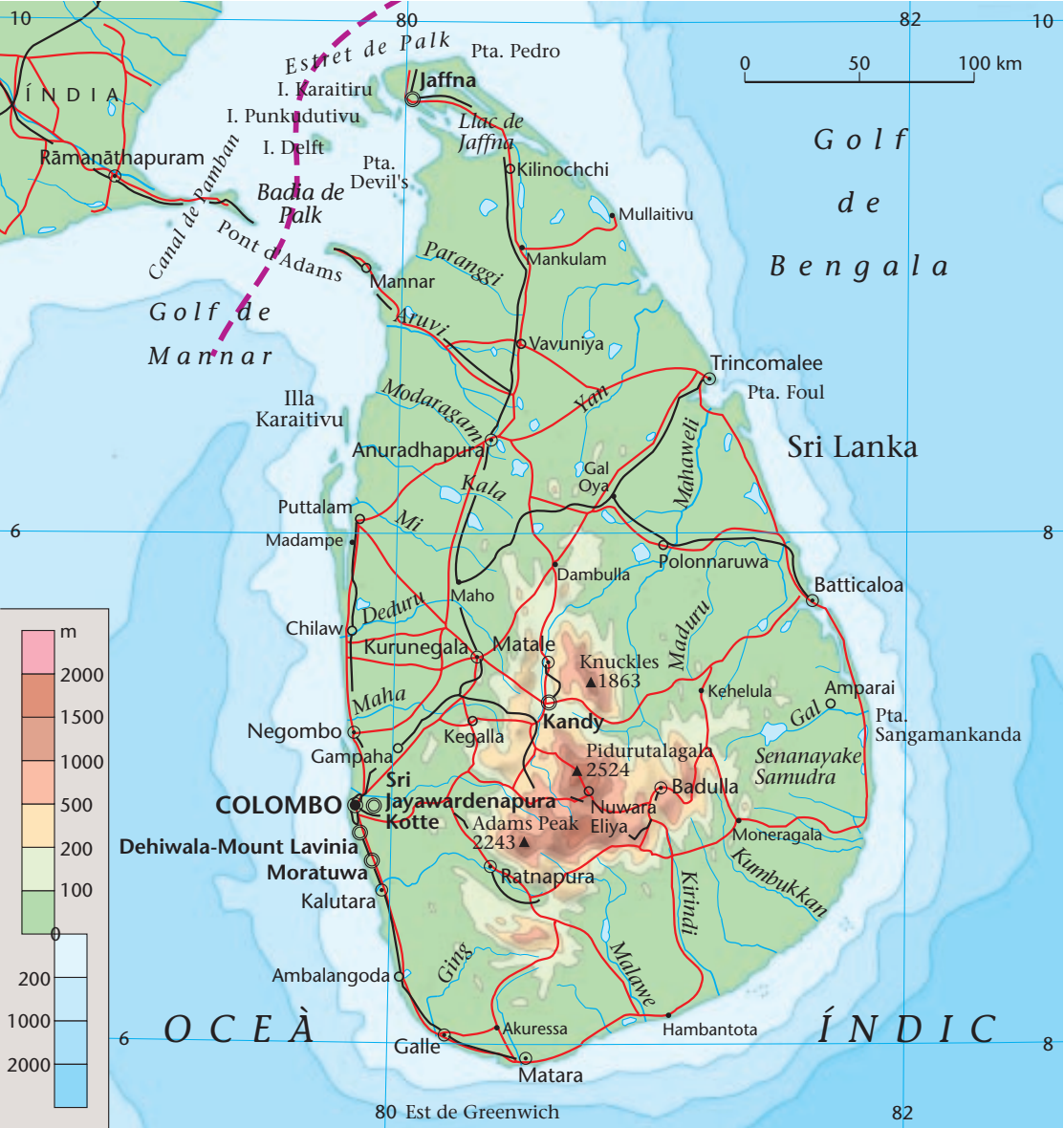
Spitzbergen Illa de l'arxipèlag de Svalbard, la més gran de les Spitzbergen (39 043 km²). És la més occidental, i fins el 1969 fou coneguda amb el nom de West-spitzbergen. Coberta gairebé tota de glaç, els rics jaciments d'hulla a l'Isfjorden han donat origen als centres de Longyearbyen, capital de l'arxipèlag, de Grumantbyen i de Barentsburg.

Sputnik Sèrie de satèl·lits artificials llançats per l'URSS que tingueren com a finalitat desenvolupar la tecnologia necessària per a aprofitar les possibilitats d'aquests ginys i, al mateix temps, per a obtenir dades de l'espai extraatmosfèric i valorar la tolerància dels mamífers a les condicions d'ingravitació. El Sputnik 1, llançat el 4 d'octubre de 1957, fou el primer satèl·lit artificial de la Terra. El Sputnik 2, llançat el mes següent, portà la gossa Laika.

Sri Lanka [*nom oficial: República Socialista Democràtica de Sri Lanka*; *singalès: Sri Lankā Prajathanthrika Samajavadi Janarajaya*; *tàmil: Ilangai Jananayaka Socialista Kudiarasu*] Estat insular de l'Àsia situat a l'oceà Índic, uns 80 km al SE de l'Índia (65 610 km²; 17 830 000 h [1994]). La capital administrativa és Colombo i la capital legislativa Sri Jayawardenapura.

LA GEOGRAFIA

Separada de l'Índia pel golf de Mannar i l'estret de Palk, resta enllaçada al continent mitjançant un rosari d'esculls i bancs de sorra anomenat Pont d'Adams. Un extens nucli muntanyós s'aixeca al sector meridional de l'illa, amb enèrgiques crestes quarsítiques (Pidurutalagala, 2 524 m) i valls profundament encaixa-

Mapa físic de Sri Lanka

 Sri Lanka	
<div> <div> <div></div> <div>Bandera</div> </div> <div> <div></div> <div>Escut</div> </div> </div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
<div>govern:</div>	república socialista
<div>superfície:</div>	65 610 km²
<div> població:</div>	17 830 000 h (est 1994)
<div>capital:</div>	Colombo (administrativa) i Sri Jayawardenepura Kotte (legislativa)
<div>idioma of.:</div>	singalès i tàmil
<div>moneda:</div>	rúpia de Sri Lanka
<div></div>	
<div>Sri Lanka Colombo</div>	

des. Entre aquest nucli muntanyós del S i l'àrea miocènica del N, caracteritzada per un tipus de relleu càrstic, es disposa un sector de transició, que ocupa tot el Sri Lanka central, amb un paisatge de petites planes i relleus residuals modests. Sri Lanka presenta un clima tropical plujós, bé que modificat pels monsons. Les regions sud-occidentals de l'illa reben una major quantitat de pluges; les regions septentrionals tenen una estació seca molt marcada. L'illa és drenada per nombrosos rius, curts i aprofitats per al regadiu (el Paranggi, l'Aruvi, el Walawe, el Kirindi, el Gal, el Maduru, etc). El SW és ocupat per la selva pluvial. A la resta de l'illa predomina la selva monsònica, amb arbres que perden la fulla en venir l'època eixuta. La selva és interrompuda per àrees de sabana.

País subdesenvolupat, el sector primari ocupa prop de la meitat de la població activa. Els principals productes agrícoles són el te (del qual és el tercer productor mundial), l'arròs, el cautxú i el cocoter i, en un segon nivell, conreus alimentaris, com ara el blat de moro, el mill, els llegums, el moniato, la patata, diversos productes colonials com ara la canyella i les espècies, etc. La ramaderia obté, sobretot, carn o llet de boví, búfal, vaca i cabra. L'elefant és usat com energia. Les indústries extractives principals són el grafit (primer productor mundial), les pedres precioses, la sal comuna i la ilmenita i minerals afins. Les indústries manufactureres són poc desenvolupades, i la majoria deriven de les activitats agro-pecuàries (producció de copra, de sucre, olis, de la

pell, cautxú, de la fusta i el paper, la cervesa, el tabac i el cotó). Altres indústries destacades són les del ciment i la construcció, el refinatge de petroli i altres indústries químiques, ceràmica i siderúrgia, però es troben frenades per la manca d'energia. Les principals indústries són localitzades a Colombo, Maha Nuwara i Jaffna. Els ports principals són a Colombo i a Trincomalee, i els aeroports, a Colombo, Jaffna i Trincomalee. La balança de pagaments presenta uns dèficits persistents.

La població es concentra bàsicament a la meitat sud-occidental. Constitueixen el nucli de la població els singalesos (74%) i els tàmls (18%); uns altres grups ètnics són els descendents d'àrabs, els burghers i els malais. Les principals religions practica­des són el budisme (69%, principalment singalesos), l'hinduisme (15%, principalment tàmls), el mahometisme (8%) i el cristianisme (7%). Les principals llengües parlades són el singalès, el tàmil i l'anglès.

LA HISTÒRIA

Era habitada pels vedes en l'antiguitat. Al s VI aC fou envaïda per Viajya, príncep del nord de l'Índia, el qual es casà amb la filla del rei i inaugurà una dinastia que durà vuit segles. El 307 aC, durant el regnat de Tissa, Sri Lanka fou un dels principals centres del budisme. Els tàmls feren diverses incursions a l'illa durant els ss XI, XIII i XIV, i els xinesos n'ocuparen una part, del 1408 al 1438. El 1505 hi fou iniciada la penetració dels portuguesos; el 1520 construïren una fortalesa a Colombo. A partir del s XVII els holandesos substituïren gradualment els portuguesos. El domini holandès, que durà fins al s XIX, només respectà la independència del regne de Kandy. Els britànics intentaren d'establir-s'hi a mitjan s XVIII, però no ho aconseguiren fins a la fi del segle. Per la pau d'Amiens (1802), Sri Lanka passà a la Gran Bretanya, que l'annexà a la presidència de Madràs. Kandy resistí als anglesos i continuà independent fins el 1815. El 1931 fou aprovada una constitució i el 1948 esdevingué un estat independent pertanyent al Commonwealth, amb el nom de Ceilan. L'any següent fou aprovada la llei que privà del dret de vot els tàmls. Salomon Bandaranaike, socialista moderat, guanyà les eleccions del 1956. Assassinat el 1958, la seva dona, Sirimavo Bandaranaike, guanyà el poder encapçalant el Partit de la Llibertat (1960), que formà aliança amb els comunistes. Després d'un parèntesi, tornà al govern com a líder del Front Unit (integrat pel Partit de la Llibertat, el Partit Lanka Sama Samaja, trotskista, i el Partit Comunista). El 1972 Sri Lanka deixà d'ésser una monarquia dins el Commonwealth i es convertí en república independent amb el nom actual. El govern de Bandaranaike limità la propietat privada i nacionalitzà (1975) les empreses del país i les estrangeres. Amb la victòria del Partit Nacional Unit el règim esdevingué presidencialista. J.R.Jayewardene es convertí, l'any 1978, en el primer president de Sri Lanka (reelegit el 1982), càrrec des del qual promogué una nova constitució (1978) i afavorí les inversions estrangeres i la iniciativa privada; alhora, ha combatut l'independentisme tàmil, especialment actiu des del 1976.

Staël, Madame de (París 1766 — 1817) Nom amb què és coneguda Anne-Louise-Germaine Necker, escriptora francesa. Són producte del seu pensament polític, de caire vagament progressista, *De l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations* (1796) i *Considérations sur la Révolution française* (1818). Escriptora il·lustrada (influïda per Voltaire i Rousseau), escriví *Corinne ou l'Italie* (1807), novel·la pre-romàntica vagament psicològica, *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (1800), la novel·la *Delphine* (1802), on defensa la llibertat de les relacions humanes, i *De l'Allemagne* (1813), on estableix una sèrie de postulats romàntics.

Stalin, Josif (Gori, Geòrgia 1879 — Moscou 1953) Nom amb què és conegut Josif Visarionovič Džugašvili, revolucionari i estadista soviètic. Adherit al partit obrer socialdemòcrata rus, fou detingut i deportat diverses vegades per la seva actitud revolucionària, i el 1904 es decantà pel bolxevisme, i participà en els moviments revolucionaris del 1905. Fou nomenat per Lenin membre del comitè central i primer director de “Pravda” (1912); en aquesta època adoptà el nom de *Stalin*. El 1913

redactà a Viena *El marxisme i la qüestió nacional*, poc abans d'ésser desterrat a la Sibèria del Nord (1913-17). Alliberat, tornà a Petrograd, però tingué un paper secundari en la insurrecció d'octubre. Per l'abril del 1922 fou elegit, malgrat l'oposició de Trockij, secretari general del partit, càrrec que li permeté esdevenir sense dificultats, a la mort de Lenin (gener del 1924), el cap de l'estat soviètic. Aconseguí d'expulsar de l'URSS el teòric de la revolució permanent, Trockij, i eliminar tant l'oposició d'esquerra com l'ala dreta del partit (1925-29). Des d'aquest moment, la biografia de Stalin s'identifica amb la història de la Unió Soviètica. Pels processos de Moscou (1936-39), liquidà la vella guàrdia bolxevic i desencadenà una gran “purga” dins el PCUS, que provocà un milió d'execucions i afermà la seva dictadura damunt el partit i el país. Tot i l'acord de Munic, no evità l'atac de Hitler pel juny del 1941. Durant la guerra es féu nomenar mariscal (1943) i generalíssim (1945). El tractat de Jalta li permeté, des del 1945, d'exportar la revolució socialista als països de l'Europa oriental. Durant els seus darrers anys sostingué la guerra freda, s'enfrontà a la dissidència de Tito i accelerà l'avenç econòmic i tecnològic rus, mentre resumia les seves concepcions ideològiques a *Problemes econòmics del socialisme a l'URSS* (1952), portava a formes extremes el “culte a la personalitat” i desencadenava noves purgues dins el món comunista. Un cop mort, el XX congrés del PCUS (1956) en condemnà els crims i les desviacions, i engegà una “des-stalinització” que afectà fins i tot el cadàver del dictador, retirat del mausoleu de Lenin el 1961.

stalinisme *HIST/POLÍT* Interpretació teòrico-pràctica del marxisme-leninisme impe-rant a l'URSS i dins els partits comunistes ortodoxos d'arreu del món durant el govern de Josif →*Stalin*. El terme, que designa no solament una doctrina, sinó també les realitzacions pràctiques de la Unió Soviètica en els terrenys econòmic, social o cultural, tingué una significació altament positiva en el moviment comunista oficial fins a la mort de Stalin. Des-prés del XX congrés del PCUS (1956) i de la “desstalinització”, es generalitzà entre els corrents i partits comunistes indepen-dents la consideració del stalinisme com una degeneració burocràtica de l'estat obrer soviètic i de la Tercera Internacio-nal, caracteritzat per la destrucció de la democràcia obrera i de la llibertat de dis-cussió en el si del moviment obrer i del partit comunista, la dominació d'una capa burocràtica privilegiada amb interes-sos conservadors oposats als del proletari-at, una política exterior de gran potència imperialista, estranya a l'internacionalis-me proletari, i la utilització de mètodes dictatorials i totalitaris contradictoris amb la finalitat última de la revolució socia-lista.

Stanley, Henry Morton (Denbigh 1841 — Londres 1904) Nom que prengué John Rowlands, periodista i explorador brità-nic. El 1869 fou enviat pel “New York Herald” a l'Àfrica, a la recerca de Livingstone, que trobà a la riba oriental del llac Tanganyika. En posteriors expedicions tornà a l'Àfrica: explorà regions de la zona intertropical, remuntà el riu Congo, etc. Rebé el títol de *sir* i fou elegit membre de la cambra dels comuns. Entre els molts relats dels seus viatges, hom pot esmentar *How I Found Livingstone* (1872), *Through the Dark Continent* (1878), *Through South Africa* (1898).

Stein, Gertrude (Allegenhy, Pennsilvània 1874 — París 1946) Novel·lista i poe-tessa nord-americana. Ja durant l'època universitària escriví una obra, *Q.E.D.* (1905), de la qual sortí la seva novel·la més aclamada, *Three Lives* (1909). Establerta a París (1903), descobrí i ajudà tots els grans pintors de l'època, com explica en la seva obra *The Autobiography of Alice B.Toklas* (1933), pretesa biografia de la qui fou companya seva des del 1907 fins a la seva mort. La seva obra mestra, *The Making of Americans* (1925), influí poderosa-ment tots els escriptors nord-americans exiliats a França, sobretot E.Hemingway.

Steinbeck, John Ernest (Salinas, Cali-fòrnia 1902 — Nova York 1968) Novel·lis-ta nord-americà. Aconseguí, amb *Tortilla Flat* (1935), l'èxit que el donà a conèixer. La seva preocupació social es palesà també en *In Dubious Battle* (1936) i *The Grapes of Wrath* (1939), premi Pulitzer. Durant la

Segona Guerra Mundial fou corresponsal del diari “The New York Herald Tribune”, i escriví, a més d'articles, algunes novel·les propagandístiques. *The Pearl* (1947) i *East of Eden* (1952) són les seves novel·les millors i de més èxit posteriors a la guerra. El 1962 li fou concedit el premi Nobel de literatura.

Stendhal (Grenoble 1783 — París 1842) Nom amb què és conegut Henri Beyle, escriptor francès. Visqué una crispada infantesa i adolescència, pertengué a l'exèrcit napoleònic i portà una vida de dandi luxós i galant. Exiliat a Milà, el 1817 adoptà el pseudònim de Stendhal. Tornà a França (1821), on, entre innum-brables aventures amoroses, es donà a conèixer amb assaigs com *De l'amour* (1822) i *Racine et Shakespeare* (1823-25), aquest darrer fonamental dins la polèmica romàntica. Després de la primera novel·la, *Armance* (1827), i la personalíssima *Prome-nades dans Rome* (1829), publicà una de les seves obres principals, *Le rouge et le noir* (1830). Quan treballava als Estats Pontifi-cis en un càrrec consular escriví les *Chroni-ques italiennes* i l'altra gran novel·la, *La Chartreuse de Parme* (1839), a més d'origi-nals que es publicaren pòstumament i escrits autobiogràfics com *Souvenirs d'égo-tisme* (1892) i *Vie de Henri Brulard* (1913). De personalitat complexa, epicúria i turmentada, escriptor ignorat en el seu temps, és un dels grans analistes de la novel·la moderna, romàntic per la passió i molt clàssic pel rigor formal.

Stevenson, Robert Louis (Edimburg 1850 — Opolu, Samoa 1894) Escriptor escocès. Afectat de tuberculosi, redactà nombrosos assaigs. En la novel·la *Treasure Island* (1883) mostra, per mitjà d'una his-tòria per a infants, el concepte ambigu de la moral, que també es projecta en l'estudi al·legòric de *Dr.Jekyll and Mr. Hyde* (1886) i en una gran part de *The Master of Ballan-trae* (1889).

Stil Novo [o *Dolce Stil Novo*] Escola poèti-ca el nom de la qual fou emprat per **Dant** en el *Purgatori* per a descriure l'estil d'un grup de poetes italians dels ss XIII i XIV. Guido Guinizzelli n'és considerat normalment el capdavanter, i els seus represen-tants més brillants són Guido Cavalcanti i el mateix Dant en les seves obres líriques. Altres poetes foren Cino da Pistoia, Lapo Gianni, Dino Frescobaldi, etc. En tots ells són paleses les influències de la poesia cortesana provençal, del misticisme i la simplicitat franciscanes i de l'escola sici-liana.

Stonehenge [*pedres blaves*] Monument prehistòric de tipus megalític, un dels més importants i famosos d'Europa, situat prop d'Avebury, al comtat de Wilt, Angla-terra. Construït en diverses fases entre el 1800 i el 1400 aC, consta de petites foses d'incineració, grans pedres i menhirs, for-mant una estructura circular de més de 90 m de diàmetre. Objecte d'interpretacions diverses, el caràcter de temple o lloc reli-giós sembla indiscutible. Els celtes en fe-ren les pedres sagrades de llur mitologia.

Stradivari, Antonio (Cremona? ~1643 — 1737) Constructor d'instruments de corda, conegut també amb el nom llati-nitzat Stradivarius. Sembla que és autor de més de 500 exemplars de violí, d'una sonoritat excepcional, d'una factura per-fecta i d'un vernís de tonalitat més càlida que la normal.

Strauss, Johann (Viena 1825 — 1899) Director d'orquestra i compositor aus-tríac, anomenat *júnior*, fill de Johann Strauss. Estructurà, enriquí i modificà el vals de la primera meitat del s XIX. Com-pongué uns cent cinquanta valsos, entre els quals sobresurten *An der schönen blauen Donau* ('Al bell Danubi blau', 1867), *Wie-ner Blut* ('Sang vienesa', 1867) i *Künstlerle-ben* ('Vida d'artista', 1867). Creà una gran quantitat d'operetes vieneses, en tres actes, en les quals alternen els fragments parlats amb els cantats. Escriví nombroses polques, quadrilles i altres danses de saló.

Strauss, Richard (Munic 1864 — Gar-misch 1949) Compositor i director d'or-questra alemany. Actuà com a direc-tor d'orquestra a la cort de Munic (1896) i a Berlín (1898) i fou director general de l'Òpera de Viena des del 1919 fins al 1924. La fantasia simfònica en *Aus Italien* (1886), de caràcter descriptiu, és seguida per *Don Juan* (1889), brillant tècnicament i d'un gran impuls vital, i *Tod und Ver-klärung* ('Mort i transfiguració', 1889), d'esperit religiós. La seva sèrie d'obres or-

Stendhal

Richard Strauss en un retrat de Max Liebermann

Igor Stravinsky

questrals comprèn el sarcàstic *Till Eulen-spiegel* (1895) i el nietzscheà *Also sprach Zarathustra* ('Així parlà Zarathustra', 1897), l'idealista *Don Quixote* (1897), *Ein Heldenleben* ('Una vida heroica', 1898), poema profundament pessimista, la *Sinfonia domestica* (1904), i *Eine Alpensinfonie* ('Simfonia dels Alps', 1915). Durant quasi tres decennis conreà la música de progra-ma. En el camp dramàtic es mostrà molt audaç, especialment en *Salome* (1905), en què portà a les seves últimes conseqüèn-cies el llenguatge cromàtic wagnerià. *Elek-tra* (1908) inicià la col·laboració amb l'escriptor austríac Hugo von Hofmann-stal; crearen conjuntament sis obres. Amb *Der Rosenkavalier* ('El cavaller de la rosa', 1911) i amb *Ariadne auf Naxos* (1916) tornà al llenguatge tonal. Després d'a-questa obra perfecta escrita a la manera del s XVIII aparegueren *Die Frau ohne Schatten* ('La dona sense ombra', 1919), *Intermezzo* (1924), *Arabella* (1933), *Die schweigsame Frau* ('La dona silenciosa', 1935) i finalment *Capriccio* (1942). Strauss compongué nombrosos *lieder*, dels quals destaquen els *Vier letzte Lieder* (1948) per a soprano i orquestra.

Stravinsky, Igor [o *Igor’ F’odorovič Stra-vinskij*] (Oranienbaum 1882 — Nova York 1971) Compositor rus naturalitzat primer francès i més tard nord-americà. Deixeble de Rimskij-Korsakov, la seva primera obra original fou *Feux d’artifices* (1908). La seva àmplia producció comprèn un centenar d'obres, que es podrien dividir en quatre grans períodes: a l'època “rusa” per-tanyen obres tan diferents com *L’oiseau de feu* (1910), *Petruska* (1911) i la revolucio-nària *Sacre du printemps* (1913), obra mes-tra; en el període “experimental” com-pongué *Trois poésies de la lirique japonaise* (1913), *Pribautki* (1914), *L’histoire du soldat* (1918) i *Les Noces* (1923); el període neo-clàssic, iniciat als anys vint, finalitzà amb *The Rake’s Progress* (1951), òpera molt influïda pel *bel canto* italià; des d'aquest moment adoptà l'escriptura serial amb el *Septet* (1953), seguit per una sèrie d'obres molt rigoroses i austeres: *Canticum Sa-crum* (1956), obra de grans dimensions en la qual apareix una nova mesura del temps musical, el ballet *Agon* (1957), *Threni* (1958), *A Sermon, a Narrative and a Prayer* (1961), *The Flood* (1962), òpera bíblica televisiva, la cantata *Abraham and Isaac* (1964), *Elegia* per a J.F.Kennedy (1964) i el *Requiem* (1966). Stravinsky escriví *Chroniques de ma vie* (1935) i *Poéti-que musicale* (1940) i, en col·laboració amb Robert Craft, *Conversations with Stra-vinsky* (1959). Gran innovador en el camp rítmic, realitzà la seva producció sonora independentment dels corrents musicals que dominaven la música del seu temps.

Streep, Meryl (Basking Ridge, Nova Jer-sey 1949) Actriu cinematogràfica nord-americana. Procedent del teatre clàssic, el 1982 guanyà l'Oscar d'interpretació per *Sophie’s Choice*. Altres films seus són: *The Deer Hunter* (1978), *Kramer vs Kramer* (1979), *The French Lieutenant’s Woman* (1980), *Silkwood* (1983), *Falling in Love* (1984), *Out of Africa* (1985), *Heartburn* (1986), *Iron Weed* (1987), etc.

Strindberg, Johan August (Estocolm 1849 — 1912) Escriptor suec. Conreà tots els gèneres, sobretot el teatre, i revolucio-nà l'ús de l'idioma suec, que dominava prodigiosament. Tota la seva obra reflec-teix una vida desgraciada, plena de fracas-sos afectius, penúries econòmiques, acti-tuds inconformistes, inestabilitat psíquica i provocacions estridents. Les novel·les *Röda rummet* ('La cambra vermella', 1879) i Hemsöborna ('La gent de Hemsö', 1887), sobre l'Estocolm coetani, significaren la seva consagració. Els seus fracassos senti-mentals tenen expressió en les narracions de *Giftas* ('Caseu-vos', 1884), i en els dra-mes *Fädren* ('El pare', 1887) i *Fröken Julie* ('La senyoreta Júlia', 1888). La primera d'aquestes obres li meresqué un procés, del qual fou absolt, però d'aquesta tortura psíquica i d'una virada religiosa mística sortiren *Inferno* (1897), on descriu aques-tes experiències personals, i el drama *Till Damaskus* ('Cap a Damasc', 1898-1904). Acabà reclòs, solitari, en el que ell anome-nava la Torre Blava, sense deixar de pro-duir constantment, entre d'altres el drama *Ett drömspel* ('Un somni', 1902) i les memòries *Ensam* ('Solitari', 1903) i *Blå Böcker* ('Libres blaus', 1907-12). Quant al contingut, la seva obra s'avança a l'ex-pressionisme, i fou qualificada de simbo-lista per ell mateix.

Stroessner, Alfredo (Asunción 1912) Militar i polític paraguaià. General, el 1951 esdevingué comandant en cap de les forces armades. L'any 1954 dirigí un cop d'estat, que deposà el president Federico Chávez, i es féu proclamar president de la república. L'any 1989 fou deposat per un cop militar capitanejat pel seu antic col·laborador Alfredo Rodríguez.

Stuart [o *Stewart*] Llinatge escocès que originà sengles dinasties a Escòcia i Anglaterra. La forma del nom fou originàriament Stewart, que fou adoptada precisament pel fet de derivar de l'exercici, per part dels seus membres, del càrrec de *steward* (senescal o majordom dels comtes de Dol). L'estirp coneguda és Alan, segon senescal hereditari de Dol (1045). La *primera línia reial* fou formada per lord James (mort el 1309), cinquè gran senescal d'Escòcia, d'on fou un dels regents de la reina Margarida I (1286). Robert Stewart fou el rei Robert II d'Escòcia, i des d'aleshores el títol de gran senescal d'Escòcia fou emprat pels hereus del tron. Fou succeït pel seu fill, el rei Robert III d'Escòcia, el seu nét el rei Jaume I d'Escòcia, el seu besnét el rei Jaume II d'Escòcia, el seu rebesnét el rei Jaume III d'Escòcia i el seu quadrinét el rei Jaume IV d'Escòcia, el qual fou pare del rei Jaume V d'Escòcia i avi de la reina Maria I d'Escòcia, amb la qual s'extingí la primera línia reial, però no pas la dinastia reial dels Stuart, que fou continuada pel seu fill (ell i els successors, també reis d'Anglaterra) el rei Jaume VI d'Escòcia (Jaume I d'Anglaterra), el seu nét el rei Carles I d'Escòcia (Carles I d'Anglaterra), els seus besnéts Carles II d'Escòcia (Carles II d'Anglaterra) i Jaume VII d'Escòcia (Jaume II d'Anglaterra) i les seves besnétes Maria II d'Escòcia (Maria II d'Anglaterra) i Anna I d'Escòcia (Anna I d'Anglaterra). S'originaren també altres nombroses línies, branques i subbranques, algunes de les quals encara perduren.

stupa* [*pràcrit*] *RELIG/ART* Monument búdic de tipus funerari, originari de l'Índia, destinat a guardar-hi relíquies de Buda o a recordar-ne fets memorables. Estructura massissa de pedra no tallada, en forma semisfèrica o de campana, és decorada per una balustrada amb un pal que sosté un o més para-sols d'honor. Generalment apareix dins un recinte emmurallat. És famós el de Sānchī (s III aC). Donà origen a d'altres formes arquitectòniques, sobretot la pagoda xinesa.

Sturm und Drang Moviment literari alemany de la fi dels anys seixanta fins a la meitat dels anys vuitanta del s XVIII, anomenat també *Geniezeit* ('Temps del geni') per la seva glorificació del “geni original”, el qual fou considerat com la força inspiradora de la creativitat artística. Oposat a la Il·lustració, a les seves lleis poètiques racionalistes, fou iniciat per J.J.Rousseau i rebé els seus fonaments teòrics amb els escrits de J.G.Hammann i de J.G. Herder. L'irracionalisme i el subjectivisme d'aquest moviment culminaren en la glorificació del *grosser Kerk* ('el gran personatge'), el qual solament obeeix les lleis que li permeten una realització incondicional de la seva natura.

Stuttgart Capital del *land* de Baden-Württemberg, Alemanya (596 000 h [1992]). Port fluvial a l'esquerra del Neckar, s'ha desenvolupat com a gran centre industrial: indústries mecàniques, de l'automòbil (Mercedes), d'aparells de precisió, òptiques, d'instruments musicals, indústria tèxtil, química, del tabac i refineria de petroli. Documentada des del 1229, fou ciutat (1286), seu dels comtes de Württemberg (s XIV) i capital del ducat (s XVI). Molt destruïda durant la Segona Guerra Mundial, conserva les esglésies gòtiques Heilige Kreuz (1433) i Leonhardskirche (1474).

suahili [o *swahili*] **1** *ETNOL* Nom donat a la població mixta, islamitzada, de les costes orientals (de l'àrab *sawāhil*, ‘costes’) de l'Àfrica, entre Somàlia i Moçambic. Sense cap unitat ètnica, el nom de suahili es refereix sobretot a la llengua. **2** *LING* Llengua →*bantu* parlada a la costa oriental de l'Àfrica a Tanzània (Tanganyika i Zanzíbar) i a Kenya, on és llengua oficial, a Uganda, juntament amb l'anglès, i en territoris de la regió del Congo. És la llengua negroafricana més estesa. D'estructura morfològica analítico-aglutinant, amb components polisintètics, ha manllevat nombroses paraules a l'àrab i al persa. El suahili estàndard correspon al dialecte de

Josep Maria Subirachs Pressió (1964)

Adolfo Suárez

Zanzíbar. Escrit primerament en caràters àrabs, a partir del s XIX hom hi introduí els caràcters llatins. Amb una rica literatura de caire islàmic durant l'època precolonial, s'ha desenvolupat modernament.

Suárez, Francisco (Granada 1548 — Lisboa 1617) Teòleg, filòsof i teòric jurídicopolític. Jesuïta (1564), fou el representant més destacat de l'escolàstica del s XVI. Conegut també com a *doctor eximius*, interpretà lliurement Tomàs d'Aquino (i establí, així, el que hom ha anomenat suarisme), i la seva influència fou decisiva no sols sobre el seus contemporanis, àdhuc entre els protestants, ans també en figures posteriors, com Leibniz. En la seva obra filosòfica central, *Disputationes metaphysicae* (1597), la metafísica resta —com en tota l'escolàstica— al servei de la teologia; un interès primàriament teològic és discernible, en efecte, en la crítica suarista a la prova de l'existència de Déu a partir del moviment i en la seva substitució per l'argument de la contingència. En la doctrina jurídicopolítica —exposada al *Tractatus de legibus ac Deo legislatore* (1612) i a la *Defensio fidei catholicae et apostolicae adversus Anglicanae sectae errores* (1613)— aportà aspectes renovadors com la clara distinció entre la legislació humana i la divina, el desenvolupament de la idea de llei natural i el reconeixement que l'autoritat radica en el consentiment del poble i que, per això mateix, és lícita la rebel·lió contra el monarca injust.

Suárez González, Adolfo (Cebreros, Àvila 1932) Polític castellà. Llicenciat en dret, pel març del 1975 ocupà la vice-secretaria general del Movimiento i, pel desembre següent, la secretaria general. Mort Franco, fou designat president del govern (juliol del 1976), impulsà la transformació del règim franquista en una democràcia de tipus occidental. Confirmat en el càrrec en les eleccions generals del 1977, com a líder de la Unión de Centro Democrático, orientà amb criteri pragmàtic la configuració del nou sistema polític (pactes de la Moncloa, octubre del 1977), pactà amb J.Tarradellas el restabliment de la Generalitat de Catalunya i cultivà la seva popularitat com a líder carismàtic de la seva formació política. Fortament desgastat per l'exercici del poder i afeblit per les discòrdies al si del partit, pel gener del 1981 dimití la presidència del govern i la d'UCD, de la qual se separà i per l'agost del 1982 fundà un nou partit, Centro Democrático y Social (CDS). El 1989 fou nomenat president de la Internacional Liberal. El 1991, després dels mals resultats del CDS a les eleccions, dimití els seus càrrecs polítics.

Subbètiques, serralades Grup de serralades del sud de la península Ibèrica que constitueixen l'arc exterior de les serralades Bètiques, entre el solc intrabètic i la vall del Guadalquivir, amb una extensió de més de 500 km, des de Gibraltar a Alacant. Són formades, entre altres serres, per les de Parapanda, Màgina, Harana, Cazorla, Segura, Sagra i les serres alacantines, que continuen fins al cap de la Nau; el grup de Cazorla, Segura i Sagra constitueix un important nus hidrogràfic, on neix el Guadalquivir, el Guadiana Menor, el Segura i el Guadalentín. Llevat de les zones plujoses, cobertes de bosc, la vegetació dominant és l'estepària.

subhasta 1 *ART/ECON* Sistema de venda pública consistent a atorgar una cosa al millor postor, és a dir, a la persona que n'ofereix un preu més elevat. En el camp de les arts plàstiques, la subhasta és un dels principals elements de comercialització de l'obra d'art. **2** *DR* Sistema que utilitza l'administració per a adjudicar els contractes, concessions, arrendaments, aprofitament de béns comunals, serveis de recaptació i cobrament, etc, administratius als particulars que ofereixen condicions econòmiques més avantatjoses. A l'estat espanyol és el sistema normal: l'administració n'estableix les condicions tècniques, jurídiques i econòmiques.

Subirachs i Sitjar, Josep Maria (Barcelona 1927) Escultor, dibuixant i gravador. Fins el 1951 acusà la influència del noucentisme en obres on ja predominava, però, l'estilització (*Diàleg*, 1949). El seu *Maniquí-ídol* (1951) marca la transició cap a un expressionisme de formes anguloses i cànon distorsionat (*Europa*, 1953), on ja apareixen clarament les textures que caracteritzaran ja sempre les seves superfícies. L'estilització el portà a l'abstracció el

1954: les primeres escultures abstractes públiques de Barcelona foren les seves *Forma 212* (1957) i *Evocació marinera* (1958-60). El 1959 féu el gran conjunt expressionista del santuari de la Virgen del Camino de León i *Les Taules de la Lleï* (en col·laboració amb A.Cumella). El monument barceloní a N.Monturiol (1963) dóna pas a una etapa en la qual apareixen sovint elements figuratius. Ha fet des d'aleshores diverses obres públiques: creu de Sant Miquel a Montserrat (1962), monument a Barcelona (1963-68), etc. El 1976 decorà la llotja de pas del Pati dels Tarongers del Palau de la Generalitat de Barcelona. Seguiren una llarga llista de monuments, fins que l'any 1986 rebé l'encàrrec de dur a terme el conjunt escultòric de la façana de la Passió de la Sagrada Família de Barcelona, en el qual treballa des del febrer del 1987. Ha tractat tota classe de materials i, especialment en la seva darrera etapa, ha combinat fragments pictòrics —de tècnica realista— amb l'escultura. El caracteritza un alt domini de la tècnica i una gran escrupolositat formal. Ha rebut la creu de Sant Jordi de la Generalitat (1982) i el títol de Chevalier des Arts et des Lettres (1986). És membre de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (1982).

subjecte 1 *FILOS* Ens, tradicionalment concebut com a substància, conscient i principi d'acció (la qual li pot ésser i li és atribuïda), en el qual la realitat esdevé coneguda i, alhora, diferenciada —com a *objecte*— del propi cognoscent. Contraposat, doncs, a l'*objecte*, el subjecte s'identifica eminentment (bé que no exclusivament) amb l'home i, al llarg de la història de la filosofia, és interpretat —com l'home mateix— diversament. **2** *GRAM* Element sintàctic essencial de tota oració que designa tot allò de què hom pot dir alguna cosa, anomenada →*predicat*, l'altre element sintàctic també essencial de l'oració. El subjecte fa o suporta l'acció del verb, nucli del predicat. El nucli del subjecte pot ésser un nom substantiu, un mot substantivat o un pronom, que poden dur complements o no, i concerta amb el verb mitjançant els morfemes verbals de persona i nombre.

subjectivisme *FILOS* Tendència o doctrina filosòfiques segons les quals hom redueix el valor del coneixement al subjecte, el qual n'és l'únic criteri de veritat. Segons que hom entengui per subjecte l'individu concret o la raó humana (subjecte universal), hom parla de subjectivisme pròpiament dit —en sentit pejoratiu— o bé de subjectivisme antropològic, respectivament.

subjuntiu *GRAM* Mode verbal, marcat per l'actitud subjectiva del parlant davant l'acció del verb i que en oracions subordinades és regit per verbs que expressen incertesa, dubte, temor, possibilitat, desig, voluntat i d'altres de semblants.

sublimació 1 *FÍS/QUÍM* Pas de l'estat sòlid a l'estat gasós (o inversament) sense passar per l'estat líquid. Aquest canvi d'estat es produeix quan una substància sòlida (gasosa) s'escalfa (es refreda) estant sotmesa a una pressió inferior a la del punt triple, o bé hom li disminueix (augmenta) la pressió trobant-se a una temperatura inferior a la del punt triple. **2** *PSIQ/PSIC* Procés inconscient de l'*ego* mitjançant el qual aquest perd el seu contingut sexual i es dirigeix a activitats compensadores (ciència, art, etc). Segons la teoria psicoanalítica posterior al segon decenni del s XX, la sublimació és un mecanisme de defensa que canalitza els impulsos reprimits per la societat dins unes vies més comunament apreciades i acceptades.

submarí *CONSTR/MAR* Vaixell de guerra especialment concebut i construït per a poder-se submergir i navegar i combatre sota l'aigua. La immersió del submarí és efectuada anulant la flotabilitat positiva en augmentar el pes del vaixell tot omplint d'aigua uns tancs proveïts de vàlvules d'inundació a la part inferior i de ventilació a la part superior. En la immersió, les vàlvules d'inundació permeten l'entrada d'aigua, mentre que les de ventilació permeten l'expulsió d'aire. En l'emersió, l'aigua és expulsada per les vàlvules d'inundació en introduir aire comprimit per les vàlvules de ventilació a una pressió suficient. La propulsió és obtinguda, en superfície o quan navega submergit a poca profunditat, mitjançant els motors diesel de què és proveït, que accionen, alhora, un generador que carrega una

bateria d'acumuladors, l'energia elèctrica dels quals alimenta els motors elèctrics que mouen les hèlixs quan navega submergit. D'ençà del 1954 alguns submarins han estat dotats de propulsió nuclear, els anomenats *submarins nuclears*, la qual cosa els permet de navegar submergits durant un temps pràcticament indefinit. Quan un submarí navega submergit, hom pot observar des del seu interior la superfície de la mar mitjançant el *periscopi*, per la qual cosa cal fer pujar el vaixell fins a l'anomenada *cota periscòpica*, generalment entre 15 i 20 metres de profunditat. L'armament dels submarins sol consistir en diversos tubs llançatorpedes, disposats a proa i a popa, i alguns canons disposats a la coberta, on hi ha també alguna metral·ladora antiaèria, actualment en desús. D'ençà del 1959, alguns submarins van proveïts de llançamíssils amb caps nuclears. L'habitabilitat dels submarins és sempre molt deficient, a causa de la necessitat d'aprofitar al màxim l'espai disponible i d'augmentar l'autonomia del vaixell. En profunditat, l'oxigen necessari per a la ventilació és fornit d'uns tancs d'oxigen comprimit o per procediments químics. La profunditat màxima que pot assolir un submarí convencional, en condicions de seguretat, és d'uns 300 metres, mentre que els submarins atòmics poden assolir profunditats d'uns 1 000 metres.

submarinisme *MAR/ESPORT* Conjunt de tècniques d'immersió i d'exploració submarina emprades amb finalitats científiques, militars o esportives. El submarinisme ha estat practicat per l'home des de sempre; primer sense cap mena d'equip, però amb un clar interès de prolongar la seva estada sota l'aigua més enllà del que l'acumulació d'aire als seus pulmons li permetia. El primer escafandre pròpiament dit aparegué a París el 1771, i el primer escafandre autònom, l'*aqualung*, obra de J.Y.Cousteau i de W.Gagnan, i amb finalitat científica, el 1943. Malgrat el seu ús amb finalitats militars, científiques i tècniques, el submarinisme té una notable importància en l'aspecte esportiu, tant pel que fa a la pesca submarina com a la recerca i la recuperació arqueològiques i a l'espeleologia submarina.

subordinació *GRAM* Construcció expansiva d'un enunciat en què un element afegit aporta una nova funció sintàctica als elements preexistents. Una modalitat de subordinació es dóna en l'oració composta, quan l'anomenada oració o proposició principal —que equival estructuralment a una oració simple— té per expansió, com un dels seus elements integrants, una altra oració o proposició, anomenada subordinada, que en depèn lògicament i gramaticalment. Les distintes proposicions subordinades poden correspondre a les distintes funcions sintàctiques que es donen en l'oració simple. Solen classificar-se en substantives, adjectives i adverbials (→*oració*).

substància *FILOS* Concepte fonamental de la filosofia aristotèlico-escolàstica i àdhuc d'una bona part de les filosofies modernes i contemporànies, que designa allò que resta sota, que és suport, dels accidents i que, contraposat a aquests, subsisteix en si mateix. Traducció del terme grec *ousía*, el mot substància té una certa relació no sols amb el d'essència, sinó també, i sobretot, amb els de subsistència, substrat i supòsit, i àdhuc amb els de subjecte i persona. Si l'oposició substància-accidents permet d'explicar el moviment i el canvi accidental, el problema del canvi substancial fou explicat a partir de l'afirmació que la substància és composta de matèria i forma —com a “co-principis” metafísics i àdhuc físics—, la matèria essent l'element permanent sota tot canvi. El problema de la substancialitat no està, tanmateix, en l'existència o la no-existència de la substància, sinó més aviat en la determinació del nombre i del tipus de substàncies existents.

substantiu *GRAM* Categoria gramatical que designa tota mena d'éssers, concrets i abstractes (tota *substància*: d'aquí ve l'apel·lació de *substantiu*). La gramàtica tradicional també ha designat el substantiu, alhora amb l'adjectiu, només amb el terme de *nom*.

substrat *LING* Llengua que, en un territori determinat, és substituïda per una altra a conseqüència d'una conquesta o colonització; els elements d'aquella, incorporats a la nova llengua, en constitueixen també el *substrat*. Així, l'ibèric és substrat

del castellà i del català; el cèltic, del francès i de l'occità; l'etrusc, del toscà; etc. Els trets més estables del substrat pertanyen sobretot a la fonètica, al lèxic no fonamental i a la toponímia; la morfologia i el lèxic bàsic, en canvi, rarament pervenen a la llengua d'importació. Abans d'esdevenir substrat, una llengua ha sofert una fase transitòria de bilingüisme, amb imposició lenta de la llengua d'importació.

suburbana, **àrea** *GEOG* Espai situat fora de la ciutat (morfològicament delimitada), però que s'hi integra funcionalment. L'àrea suburbana prolonga funcions intraurbanes (residencial, de dormitori, industrial, de distribució comercial) i n'assumeix altres d'específiques: hortícola, allotjament, annexos urbans (els principals), llocs d'esbarjo, etc. Una gran ciutat, juntament amb l'àrea suburbana (que pot incloure altres ciutats prou importants), és anomenada sovint àrea metropolitana.

succedani *FARM* Dit de qualsevol producte que pot substituir-ne un altre amb efectes semblants i gairebé iguals per a una determinada aplicació. Així, hom diu que la sacarina és un succedani del sucre com a edulcorant, però no com a aliment.

successió *DR 1* Fenomen jurídic pel qual una persona (*causant*) és canviada o substituïda per una altra (*successor*, *hereu*) en la titularitat dels drets o de les relacions jurídiques. Perquè es doni, calen tres elements: que es tracti d'una relació jurídica transmissible (en són exclosos els drets “personalíssims”), que es produeixi un canvi de subjecte i que el dret o la situació transmesos es mantinguin idèntics. Bé que hi ha successió sempre que un dret adquirit deriva o prové d'una altra persona (com en el cas de la compra d'una casa o del préstec d'un llibre), hom en redueix normalment el concepte a la successió per causa de mort (*mortis causa*), objecte del dret successori. Gairebé tots els sistemes legislatius han admès la possibilitat de transmissió dels drets dels difunts a d'altres persones, generalment lligades per vincles de parentiu, amb més o menys limitacions. En el codi vigent a l'estat espanyol i, concretament, en les compilacions de dret català i balear constitueix, de fet, la part més extensa, ateses les innombrables modalitats de successió. En la *successió singular* hom transmet només determinades relacions jurídiques individualitzades, no pas el patrimoni global del difunt, com s'esdevé en la *successió universal*, que és la transmissió del conjunt de relacions jurídiques d'una persona en un sol acte; per l'anomenat principi de successió, el successor universal (l'hereu que accepta) es col·loca exactament en la mateixa situació del seu causant, el difunt. Implica tant el gaudi dels béns i els drets del causant com el deure de satisfer els deutes i les obligacions que hagués contret en vida. Dins la successió universal, hom parla de *successió voluntària* quan la determinació de les persones a qui correspon l'herència o els drets successoris és feta en vida pel causant lliurement i voluntària mitjançant un acte jurídic (normalment, un document), dit “d'última voluntat”. Si aquest acte és individual, subjecte a determinades formalitats i lliurement revocable o modificable, és anomenat testament i dóna lloc a la *successió testamentària*. Quan és un conveni entre dues o més persones, una de les quals concedeix a l'altra o a altres un dret hereditari per a després de la seva mort, hom parla de *successió contractual*: per bé que rebutjada en moltes legislacions, és vigent a Catalunya i es concreta en l'heretament, institució paccionada d'hereu feta en capítols matrimonials a favor de qualsevol dels contraents o d'ambdós, dels fills o descendents que esperen tenir els contraents o dels contraents entre ells amb caràcter mutual. Varietat interessant de la successió contractual a Mallorca, Eivissa i Formentera és també la *definició* o pacte de renúncia pels fills a la futura llegítima dels pares vivents, per causa o en contemplació d'alguna donació o avantatge que aquests els fan. A totes les Balears també és important l'especialitat coneguda pel nom d'hereu distribuïdor. Hom parla de *successió intestada* quan el causant mor sense haver atorgat acte d'última voluntat, o quan aquest és nul. En aquest cas la llei determina les persones que tenen dret a l'herència establint uns ordres de preferència entre els parents; si no n'hi ha cap de pròxim, l'herència és destinada a la Generalitat de Catalunya. És coneguda

Vista aèria parcial de Stuttgart

també com a *successió legítima* perquè és la llei la qui crida els hereus, i cal no confondre-la amb la llegítima. D'acord amb el principi de la *successió*, el dret successori romano-català organitza les successions per causa de mort en el sentit d'atribuir el patrimoni a un o diversos hereus, sense cap referència a la procedència dels béns hereditaris. Per contra, la successió pot organitzar-se també en forma de successió plural, en el sentit d'atribuir els béns hereditaris a determinades categories de successors per tal d'evitar que els béns surtin de la família a la qual tradicionalment han estat vinculats.
2 successió al tron
Sistema pel qual es regeix la successió hereditària a la corona o al tron. A les monarquies europees el principi ha estat l'exclusió de les dones quan hi ha homes. La llei sàlica, que exclou totalment les dones, regí principalment al Sacre Imperi i a França. A la Gran Bretanya i Navarra, Astúries, Lleó i Castella les dones han estat sempre admeses a la successió a la corona, i també han pogut regnar en certes èpoques a les monarquies escandinaves, a Rússia i a Portugal. A Aragó, de fet, per manca de fills mascles han regnat les dones (amb els marits, que eren els qui en realitat exercien el poder sobirà). Al comtat de Barcelona regí de fet i per costum la successió masculina i no es presentà cap ocasió de discutir-la. Així mateix s'esdevingué a la corona catalano-aragonesa des d'Alfons I. Excepcions a aquesta consuetud foren les successions de Pere III i Ferran II. Sí que podien, les dones, transmetre llurs drets a la corona, com fou el cas de la infanta Elionor, filla de Pere III. La Constitució Espanyola del 1978 estableix que la successió al tron segueix l'ordre regular de primogenitura i de representació, i és preferida sempre la línia anterior a les posteriors; en la mateixa línia, el grau més pròxim al més remot; en el mateix grau, l'home a la dona; i en el mateix sexe la persona major a la menor.

Successió, guerra de
Conflicte bèl·lic (1702-14) originat per la qüestió successòria a la corona hispànica per l'extinció d'aquesta línia de la dinastia dels Àustria. L'any 1700, arran de la mort de Carles II, darrer dels Àustria hispànics, l'emperador Leopold I, Anglaterra i Holanda no acceptaren el testament del monarca traspassat, que cedia els regnes hispànics i llurs dependències al nét de Lluís XIV Felip d'Anjou, i abonaren els drets de l'altre pretendent, l'arxiduc Carles d'Àustria. Els adversaris dels Borbó posaren en joc tots els recursos, entre els quals el de basar llurs operacions a la Península en els conflictes que sorgien a la corona catalano-aragonesa per la manca de respecte a les seves constitucions per part de la nova dinastia dels Borbó-Anjou. Els catalans, de moment, no gosaren contradir les disposicions testamentàries de Carles II, fins al punt que Felip de Castella anà en persona al Principat; hi fou proclamat tan bon punt hagué jurat (Felip IV de Catalunya-Aragó) les constitucions i hi presidí una cort de catalans molt important (Barcelona, 1701-02). L'esperit hostil al nou sobirà traspuava per tot, tant per una afecció a la dinastia extingida com per la por de veure anul·lada la llibertat individual i col·lectiva per part d'un príncep francès, crescut

guerra de Successió Detall de la pintura Onze de Setembre, obra d'Antoni Estruch

En l'admiració envers l'absolutisme regi i no gens avesat a veure limitada i contrastada pels súbdits l'autoritat del sobirà. D'altra banda, l'oposició catalana als Borbó s'ha volgut explicar per raons econòmiques, puix les guerres imperialistes de Lluís XIV havien ocasionat el tancament de la frontera amb l'estat francès i Catalunya, per tant, pogué refer les seves manufactures durant la segona meitat del s XVII, sense la competència de l'estat veí. El tomb decisiu partí de la petita noblesa de la plana de Vic, centre de totes les conspiracions a favor del pretendent. Amb el pacte de Gènova Anglaterra es comprometia a proveir d'armes el Principat, a desembarcar-hi vuit mil soldats i dos mil cavalls i a fer complir al pretendent Carles les lleis i les constitucions catalanes en qualsevol contingència. Estenia aquesta garantia fins i tot en cas d'adversitat per a les armes aliades i de triomf de Felip V de Castella. L'arxiduc Carles pogué entrar triomfalment a Barcelona i ben aviat les corts catalanes aplegades per ell (1706) el reconegueren com a rei (Carles III de Catalunya-Aragó) i declararen en la primera constitució aprovada els Borbó perpètuament inhàbils per a la successió a la corona catalano-aragonesa i als altres regnes de la monarquia hispànica. Ben aviat tot el Principat prengué les armes a favor del rei-arxiduc (amb l'excepció de la vila de Roses, controlada per les forces de Felip V), i el mateix feren Aragó i el País Valencià. Esperonat per aquests èxits, Carles III es disposà a recollir la totalitat de l'herència hispànica de Carles II i avançà cap a Madrid, on entrà, de moment, sense trobar-hi gens d'entusiasme; a l'inrevés: Castella, que semblava definitivament esgotada a la darrerria del s XVII, i que es mostrà fins i tot recalçant a admetre un rei Borbó i uns ministres francesos, es redreçà en contra d'un monarca que semblava imposat pels regnes del llevant peninsular i es convertí de retop en el puntal més ferm de la dinastia francesa, sobretot llavors que semblava que Lluís XIV de França, desitjós de retrobar la pau amb les potències aliades, s'inclinava a abandonar el seu nét Felip V. Els resultats d'aquest poderós moviment d'exaltació castellana no trigaren a manifestar-se; el rei-arxiduc hagué d'abandonar Madrid i les forces borbòniques assoliren poc després, a la batalla d'*Almansa*, una victòria ressonant (25 d'abril de 1707), que desorganitzà completament l'exèrcit carolí i l'obligà a abandonar el País Valencià i Aragó en mans de Felip V. El 1710 Carles III, assistit per forces angleses i alemanyes (Stanhope, Starhemberg) repetí la proesa de l'assalt a la Meseta, però al principi del 1711, s'hagué de replegar a Catalunya, on també la situació empitjorava; els francesos, manats pel comte de Fienens, franquejaren la frontera i arribaren davant Girona. La plana de Vic s'acollí al perdó de Felip V, que ja ocupava una bona part del Principat. Els exèrcits borbònics prengueren Morella, uns dels darrers redutes del País Valencià, i arribaren a Solsona i a Calaf. Restaven encara Cardona, Tarragona i Barcelona, només, com a places importants en poder de Carles III, quan aquest, per la mort sobtada del seu germà Josep I, esdevingué emperador. Els aliats es trobaren davant l'alternativa de veure refer-se l'imperi de Carles V si triomfava el pretendent a la Península. Anglaterra i Holanda decidiren, per tant, de no enviar-hi més tropes. A més, l'adveniment al poder dels *tories*, partidaris d'una pau avantatjosa econòmicament, contribuï a encara més a remarcar aquest viratge d'Anglaterra. Carles d'Àustria, ja emperador (Carles VI), hagué d'accontentar-se amb Flandes, Milà, Nàpols i Sardenya —la resta de l'imperi hispànic a Europa—, països que els aliats tenien ja ocupats, mentre Anglaterra retenia Gibraltar (conquerit en l'expedició del 1704) i Menorca, i l'illa de Sicília fou donada al duc de Savoia. Restava a resoldre el Cas dels Catalans, que es resistien a perdre llurs constitucions. Després d'un minuciós regateig, l'article 13 del tractat d'Utrecht fa constar l'interès del govern de Londres a favor dels privilegis dels catalans i, si més no, Felip V promet de donar-los els que els castellans tenen (és a dir, el dret de comerciar amb Amèrica, però no les institucions pròpies). Però la majoria del poble català no s'hi conformà i, recloent-se dins els murs de Barcelona i Cardona, es disposà a resistir. Aplegades extraordinàriament les corts catalanes, amb el sobirà absent i sense cap represen-

Mapa físic de la República de Sud-àfrica

Sud-àfrica, República de

govern:	república
superfície:	1 123 226 km ²
població:	41 749 000 h (est 1994)
capital:	Pretòria (executiu), Bloemfontein (judicial) i Ciutat del Cap (legislatiu)
idioma of.:	afrikaans i anglès
moneda:	rand

República de Sud-àfrica Vista del massís de Drakensberg

foren privats de llurs càrrecs, les ciutats del Principat foren privades de llurs universitats en benefici de Cervera (Segarra) i les constitucions catalanes foren abolides pel decret de → *Nova Planta* (1716), com ho foren també les constitucions de Mallorca per un decret similar (1715).

sucre Substància dolça, cristal·lina, soluble en aigua, blanca o incolora quan és pura, que és present en el suc d'un gran nombre de plantes. Els sucres, anomenats també glúcids, poden ésser subdividits en monosacàrids o oligosacàrids. El sucre emprat en alimentació és la sacarosa, obtinguda sobretot de la bleda-rave sucrrera i de la canya de sucre. Altres plantes sacarines són el blat de moro dolç, la melca dolça, la palmera de dàtils i l'erable de sucre. La tecnologia sucrrera permet, en cada cas, l'extracció i la purificació de la sacarosa. A partir de la bleda-rave i de la canya de sucre hom obté el sucre *roig* o *cru* (97% de glúcids). El *sucre refinat*, blanc, brillant, completament soluble en aigua i amb un mínim del 99,9% de sacarosa, és obtingut per refinació tècnica del sucre roig. És un glúcid pur de fàcil i ràpida assimilació, de tast dolç i de valor nutritiu purament energètic, atès que en l'extracció i la purificació ha perdut vitamines, minerals i proteïnes. Hom l'empra com a ingredient o com a assaonador d'aliments i de begudes.

Sucre Ciutat de **Bolívia**, capital legislativa de l'estat i del departament de Chuquisaca (130 952 h [1992]). El fet que la capital administrativa fos traslladada a La Paz ha influït en el davallament que ha experimentat la ciutat (106 590 h [1973]) i ha produït un estancament econòmic. Situada a 2 835 m d'altitud, té indústries alimentàries i del tabac, del ciment, de conserves de fruites, del calçat, de licors i de teixits. Hi ha refinaria de petroli. Fundada el 1538 esdevingué el centre de l'explotació i el comerç de l'argent de l'alt Perú, així com el centre administratiu, econòmic i cultural de la zona. Ocupada per José de Sucre de qui prengué el nom el 1840, el 1825 esdevingué la capital de la República Bolívar. L'enfrontament amb La Paz portà a la guerra civil (1898), fins que s'arribà a l'acord que La Paz seria la seu del govern i Sucre la capital legislativa.

Sucre, Antonio José de (Cumaná, Veneçuela 1795 — Berruecos, Colòmbia 1830) Capítost de la independència sud-americana. General i lloctinent de Simón Bolívar (1818), li fou encomanat l'alliberament de l'Equador, empresa en la qual reeixí (1822). El 1823 fou enviat al Perú on combaté victoriosament la recuperació reialista. Bolívar li encomanà aleshores l'organització de l'alt Perú, i tots dos redactaren una constitució. El 1826 Sucre fou elegit president de la República Bolívar. Consolidà les bases de la nova república i hagué d'enfrontar-se a una revolta militar a Chuquisaca (1828) i a un atac del Perú. Dimití (1828) i es retirà a l'Equador. El 1829 fou cridat per Bolívar a fi de dirigir la defensa colombiana contra el Perú. Fallit l'intent de conservar la unitat de la Gran Colòmbia, tornà a Quito per tal d'evitar que obtingués la independència, però fou assassinat a la vora de Pasto. Sucre fou el més fidel i el més capacitat dels lloctinents de Bolívar, i un dels capítosts més grans de la independència sud-americana.

Sud-àfrica, República de [*afrikaans: Republiek van Suid-Africa*] [*angl: Republic of South Africa*] Estat de l'extrem meridional d'Àfrica, que limita al NW amb Namíbia, al N amb Botswana i Zimbabwe i a l'E amb Moçambic i Swazilàndia, i és banyat a l'E i al S per l'oceà Índic i a l'W per l'Atlàntic (1 123 226 km²; 41 749 000 h [1994]). Inclou dins el seu territori l'estat independent de Lesotho. La capital administrativa és Pretòria, residència del govern, i la capital legislativa, Ciutat del Cap.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

La part central, deprimida, correspon al desert de Kalahari; les altes terres que l'enronnen tenen altituds oscil·lants entre 1 500 i 3 000 m, i comprenen els altiplans del Transvaal, del Witwatersrand, de l'alt Veld i del Lesotho, els altiplans del Karroo i els territoris del Namaqualand i de Damaraland. Aquestes terres altes s'acaben a l'exterior amb un gran escarpament, més desenvolupat al Natal, on forma el massís del Drakensberg (3 355 m). Entre el gran escarpament i la mar s'obre una es-

treta faixa litoral, només eixamplada vers el NE, cap a Moçambic. Els dos rius principals del país són l'Orange i el Limpopo. La façana vers l'oceà Índic és l'àrea de més pluviositat. A les muntanyes litorals es conserven residus d'una selva pluvial temperada. Una selva pluvial subtropical predomina a les terres marítimes orientals. A les terres interiors el paisatge sol ésser àrid. Cap al N, a l'W de Mafeking, s'estenen sabanes seques i espinars. El massís de Drakensberg té una rica vegetació muntanyenca.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

La producció agrícola és important i es presenta diversificada: blat de moro, blat (extrem meridional), vinya, cítrics i fruiters (zona del Cap), canya de sucre, pinya tropical i plàtans (costa del Natal), tabac, etc. La ramaderia de bovins i d'ovins es troba al Veld i a les àrees menys irrigades del Kalahari i del Karroo, on també s'adapta la de cabrall (cabres d'Angora). Hom extreu un gran volum d'escorça de fusta (eucaliptus, pins, arbres resinosos). La pesca és desenvolupada, sobretot, a la regió del Cap, on s'hi associa indústria conservera, i a la costa de Namíbia. La riquesa del subsòl és gran, fins al punt que emmagatzema una proporció important d'alguns productes: el 1983 el subsòl amagava el 47% del vanadi del món, la meitat de l'or, el 74% del plati, el 78% del manganès, el 84% del crom, i el 14% de l'urani del món no comunista. Les extraccions més importants són l'or (primer productor mundial), diamants, plati, urani, crom (primer), manganès (segon), amiant, níquel (cinquè), hulla (cinquè), plom, etc. L'abundor de mà d'obra barata entre la població negra i els importants recursos de carbó i energia elèctrica han afavorit el desenvolupament industrial del país. La metal·lúrgia de base és el tercer subsector industrial pel valor de la producció. El segon subsector és l'alimentari (sucre, carn, lacticinis, farines). La indústria química (adobs químics, matèries plàstiques, petroli, amoníac, fibres i cautxú, sintètics, pneumàtics, coc, gas de ciutat, colorants, àcid sulfúric, etc) s'incrementa notablement fins a constituir el primer subsector industrial. Dins el sector tèxtil cal assenyalar la indústria cotonera i llanera, la confecció de pell, i el calçat. El quart és el material de transports (aeronàutic, tractors) i segueixen la maquinària no elèctrica i elèctrica, les begudes i el tabac, i els materials de construcció. La xarxa ferroviària és important, enllaça amb les explotacions mineres i amb els estats veïns. La xarxa de carreteres és extensa i en bon estat. El transport interior de mercaderies es realitza principalment amb camió (60%) i per ferrocarril (39%), mentre que per mar és realitzat gairebé tot el tràfic exterior. La balança comercial és, gràcies a l'or, positiva, però l'enorme desequilibri de la balança de serveis arrossega el conjunt. Malgrat la seva infraestructura de gran potència, el pes relatiu de Sud-àfrica va minvant.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT
Al s XX la població ha crescut ràpidament: passà de 5 milions vers el 1900 a més de 40 milions el 1993, amb la reincorporació dels bantustans. A la costa oriental del país i a les regions mineres de l'interior es donen les densitats més altes, mentre que són inferiors a 2 h/km² als altiplans de l'alt Karroo, al S del Kalahari. El 13,1% de la població és blanca, el 8,6% són *coloureds* (en una gran part descendents de blancs i khoikhois), el 75,7% negres (35 zulus) i el 2,6% indis. Són oficials la llengua anglesa i l'afrikaans. Els negres parlen diverses llengües del grup bantu. La major part dels negres habiten a les ciutats, com a obrers, miners o servents, o també en zones agrícoles de colonització blanca. Prop del 60% de la població total habita en les ciutats. Quant a la religió, hi ha un predomini protestant, amb minories catòlica, jueva, hindú i musulmana. República presidencial, el parlament és compost de dues cambres: l'assemblea nacional i el senat. La República de Sud-àfrica és membre de l'ONU, de l'OUA i del Commonwealth.

LA HISTÒRIA
L'estat sud-africà fou creat, amb el nom d'Unió Sud-africana, el 1910, aplegant els dominis britànics del Transvaal, la Colònia del Riu Orange, la Colònia del Cap de Bona Esperança i Natal. El nou estat fou

fet a la mesura dels dos nuclis de població blanca existents, el britànic i l'*afrikaner* o bòer. El primer govern fou encapçalat pel general bòer Louis Botha. En esclatar la Primera Guerra Mundial s'enfrontà a Alemanya (1914) i ofegà una revolta nacionalista bòer. El col·laboracionisme amb els britànics del seu successor suscità el descontentament dels nacionalistes del general Hertzog, els quals guanyaren les eleccions del 1924, amb el suport del partit laborista. L'any 1934 Gran Bretanya es veié obligada a concedir la independència total a la Unió Sud-africana. El gabinet Hertzog afavorí la població blanca en detriment de la de color, i adoptà diverses mesures econòmiques de caire proteccionista. El United Party prosseguí la política de segregació racial, més en l'aspecte polític que no pas en el social, la qual cosa provocà un augment de les exigències dels blancs més pobres —sobretot*afrikaner*—, que hom plantejà invocant principis racistes. En esclatar la Segona Guerra Mundial (1939) s'imposà la tesi de la intervenció al costat dels aliats, no sense les dissensions de l'oposició més racista. Acabada la guerra (1945), el gabinet impulsà un gran desenvolupament en tots els camps de l'economia, sobretot en el de la indústria, i afavorí un ampli moviment d'immigració blanca. Amb l'arribada al poder del Nationalist Party (1948) s'inicià la política de segregació racial anomenada *apartheid*, que posà l'accent en la discriminació política dels negres, tractant de compensar-la amb la consecució d'un nivell de vida més alt. El 1952 l'African National Congress (ANC), constituït en oposició dels negres al predomini blanc, organitzà un extens moviment de protesta, reprimit pel govern. El 1960 el país abandonà el Commonwealth i adoptà el nom de República de Sud-àfrica (1961). Tot i una radicalització de la situació social el règim rebé suport dels EUA i de França fins a mitjan decennni dels anys setanta, malgrat les condemnes internacionals per la intervenció a Namíbia. La independència d'Angola i Moçambic (1975) i llur control per part de governs favorables a l'URSS, com també l'enduriment de l'oposició internacional —el 1977 l'ONU declarà l'embargament d'armament a Sud-àfrica—, pràcticament aïllà el país. El nou líder del National Party (NP) i primer ministre (1978), Pieter Willem Botha, emprengué una política de flexibilització del règim, però els negres seguiren exclosos del parlament. El creixement de l'oposició interna, representada sobretot per l'ANC, liderat per Nelson Mandela, i la pressió internacional, que imposà el 1985 l'embargament comercial a Sud-àfrica, isolaren encara més el règim de l'*aparheid*. En un clima de conflictivitat creixent, De Klerk, president des del 1989, anuncià l'alliberament de presoners polítics (1989), la llibertat incondicional de Nelson Mandela, la legalització de l'ANC i del partit comunista (1990) i, finalment, l'abolició de l'*apartheid* (1991). El 1993 s'aprovà una nova constitució democràtica (que entrà en vigor a l'abril del 1994), interina fins que una assemblea democràtica elabori un nou text, que otorgava els mateixos drets polítics a tots els ciutadans sense distinció de races. S'establí una nova divisió administrativa en nou pro-

Mapa físic de Sudan

 Sudan	
<div> <div> <div></div> <div>Bandera</div> </div> <div> <div></div> <div>Escut</div> </div> </div>	
	
	
govern:	república
superfície:	2 503 890 km²
població:	25 699 000 h (est 1994)
capital:	Khartum
idioma of.:	àrab
moneda:	dinar sudanès

Sudan Habitatges a la província de Kurdufan

víncies dotades d'una àmplia autonomia. En les primeres eleccions no racials l'ANC aconseguí la majoria absoluta amb el 62,6% dels vots. També s'imposà en les eleccions a les assemblees provincials. L'Assemblea elegí president Nelson Mandela. Els canvis polítics es traduïren també en un trencament de l'aïllament internacional de Sud-àfrica.

Sudan [*nom oficial: República del Sudān; àr: Al-Ġumhūriyat al-Sūdān*] Estat de l'Àfrica oriental, que limita al N amb Egipte, a l'E amb la mar Roja i Etiòpia, al S amb Kenya, Uganda i el Zaire i a l'W amb la República Centrafricana i el Txad (2 053 890 km²; 25 699 000 h [1994]). La capital és Kharṭūm.

LA GEOGRAFIA
La major part del Sudan és una gran plana travessada en direcció S-N pel Nil i els seus tributaris; la perifèria és constituïda per sistemes muntanyosos, en algunes àrees força accidentats. Al nord s'estén una gran zona desèrtica, separada de la mar Roja per un llarg sistema rocallós (2 780 m al Gabal Hamoyet); una zona també rocallosa constitueix la frontera amb l'altiplà etiòpic i amb Uganda, al sud, on alguns cims superen els 3 000 m (Kinyeti, 3 178 m). A l'W abunden els altiplans sorrencs, interromputs pels relleus del Kurdufān (1 000 m) i del Dārfūr (Gabal Marra, 3 088 m). El clima és tropical; la pluviositat disminueix de S a N (des de 1 100 mm anuals a la conca del Baḥr al-Ghazāl fins a 111 mm a Būr Sūdān). De N a S se succeeixen el desert, amb flora sahariana; el semi-desert del Sahel, els espinars àrids; la sabana seca amb vegetals espinosos, que ocupa una enorme extensió, i, finalment, a l'extrem SW del país, la sabana humida amb intercalació de galeries de selva densa. Tres quartes parts de la població es dedica a l'agricultura, bàsicament de subsistència. Destaca el conreu del cotó (desè lloc dins la producció mundial de fibra). Melca, tabac, dàtils i sèsam, oleaginoses diverses, cítrics, bananes i mangos són altres conreus comercials. La ramaderia, a la qual es dedica la població nòmada, és de bovins, ovins i cabrum; són importants també els camells i els cavalls. Al Nil i els seus afluents hom practica la pesca, que representa el 85% de la total. Destaca també la producció de goma aràbiga (en forneix fins al 80% de la mundial). Els recursos miners són pràcticament inexistents o desconeguts: hom extreu cromita, or, sal, manganès, magnesita i mica. L'extracció del petroli del SW del país s'aturà per culpa dels atacs dels nilòtics rebels. Les indústries més importants són les de transformació de productes agrícoles i, més modernament, les d'adobs i la metal·lúrgia. La xarxa de ferrocarrils cobreix el N del país i en vertebra tot l'eix vital. La xarxa de carreteres és molt deficient.

L'any 1983 les importacions només foren pagades en un 46% amb les exportacions. La població es compon de diversos grups ètnics: al N, els àrabs musulmans i els nubians, que representen més del 51% de la població, a l'E els beges (5%) i al S els nilòtics i les tribus negres (funj, bari, latuka, azande, etc), que en representen el 44%. El repartiment de la població és irregular: les densitats més fortes es donen a la regió del Nil Blau (22,5 h/km²) i a la capital (64 h/km²). El 30,6% de la població viu en ciutats. L'àrab n'és l'idioma oficial i l'islam la religió. Sudan és membre de l'ONU, de l'OUA i de la Lliga Àrab.

LA HISTÒRIA

Conegut per Kuš (principi del segon mil·lenni aC), fou dominat pels egipcis (ss XVI-X aC). Més tard (s VIII aC), amb la Núbia, constituí el regne de Kuš. Tot i la influència hel·lenística i romana, Núbia restà independent fins a mitjan s IV; no resistí, però, les ràtzies dels nòmades i, sobretot, els atacs dels reis etiòpics d’Axum. La conversió dels nubians al cristianisme (ss VI-VII) marca l’inici de la independització cultural respecte a Egipte. El pas de la Núbia cristiana a l’islam fou marcat pels successius establiments de mercaders àrabs. Fraccionat en diversos estats cristians (Sennār, Dongola, Dārfūr, Kurdufān, etc), el darrer, el d’Aloa, amb capital a Soba, sucumbí sota la invasió dels pastors negres funj al s XV, els quals fundaren un regne independent fins que fou conquerit per les tropes del kediv Muḥammad ‘Alī. Annexat a Egipte, s’hi aixecà *Khartūm*, fundada aleshores. A l'W, el soldanat del Dārfūr no fou annexat fins el 1874. L’administració del territori fou encomanada a funcionaris europeus, britànics sobretot, que el 1881 hagueren de fer front a la revolta mahdista, sufocada el 1898. Les reivindicacions nacionalistes portaren progressivament a la independència definitiva el 1956. Després de la dictadura militar del mariscal Ibrahim Abboud, el 1964 una revolta popular establí un govern civil, també efímer, derrocat el 1969 pel general Ga’far al-Numeyrī, d’orientació més progressista. El 1971 Ga’far al-Numeyrī es convertí en president de la república (reelegit el 1977 i el 1983) i la Unió Socialista Sudanesa, creada el 1972, en l’únic partit polític reconegut al país. Hom concedí l’autonomia al territori no musulmà del sud de l’estat (1972), rebel·lat el 1995. El règim s’acostà políticament a l’Aràbia Saudita, als EUA i a Egipte. La imposició de la llei islàmica al S del país (1983) portà a la guerra. Aquest fet, acompanyat de la deterioració de l’economia, menà al derrocament d’al-Numeyrī en un cop d’estat incruent (1985). Després de les eleccions generals hom cedí el poder a un govern civil. Algunes organitzacions armades continuen la lluita contra el nord i controlen territoris orientals, vora la frontera amb Etiòpia.

sudet *HIST* Individu d’un poble de parla alemanya que habita les terres de Bohèmia frontereres amb Alemanya. Descendents de colons germànics arribats a partir del s XIII, una part d’ells demanà el 1919 la incorporació de llur territori a la República Alemanya, però el tractat de Saint-Germain l’adscriví a Txecoslovàquia. Aquesta reivindicació, esmorteïda els anys vint, es revifà el 1933, en què, amb el suport de Hitler, Konrad Henlein fundà el Front Patriòtic dels Alemanys Sudets, filonazi, transformat el 1935 en Partit Alemany dels Sudets (Sudetendeutsche Partei). Arran del triomf d’aquest a les eleccions legislatives del 1935 i municipals del 1938, Henlein exigí l’acompliment dels “vuit punts de Karlovy Vary”, els quals, a més de l’autonomia completa, exigien de Txecoslovàquia la reparació dels hipotètics danys causats als sudets des del 1918. Quan, després de la mobilització general decretada per Praga i l’últimàtum del Tercer Reich a Txecoslovàquia (26 de setembre), semblava imminent la guerra, la conferència de Munic (29-30 de setembre), celebrada a proposta de Mussolini, acordà l’annexió de la regió dels sudets per Alemanya. L’1 d’octubre de 1938 l’e-xèrcit alemany ocupà el territori, del qual, en tornar a Txecoslovàquia el 1945, fou expulsada la major part dels quasi tres milions de sudets.

suec *1 LING* Llengua germànica del subgrup septentrional o escandinau oriental, parlada per uns 8 000 000 d'individus, val a dir per la quasi totalitat de suecs, uns

art suec El castell de Kalmar (ss XII-XIII, remodelat posteriorment)

Sudan Ruïnes de Musawwarat, de cultura meroítica, prop de Shendi

 Suècia	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> </div> </div>	
<div><div>Bandera</div><div>Escut</div></div>	
<div><div>Mapa de Suècia</div><div>Mapa de Europa amb Suècia</div></div>	
<div></div>	
<div>govern:</div>	monarquia constitucional
<div>superfície:</div>	449 964 km ²
<div>població:</div>	8 773 000 h (est 1994)
<div>capital:</div>	Estocolm
<div>idioma of.:</div>	suec
<div>moneda:</div>	corona sueca

300 000 finlandesos i per grups, ja molt afeblits o negats, a Estònia i als EUA. Hi ha una notable distància entre la llengua estàndard, l'escrita i la parlada per les persones cultes, i els dialectes, d'ús col·loquial: el sverikès i el västergotlandès (base, ambdós, de la llengua literària), el meridional, l'oriental, el gútnic i el norlandès. Històricament, i a partir de l'instant en què les llengües escandinaves comencen d'aparèixer individuades (cap al s IX), el suec se sol dividir en *suec antic* (800-1526) i *suec modern*. **2 art suec** *ART* Art desenvolupat a Suècia. Les primeres manifestacions plàstiques poden ésser classificades dins l'art *viking*. L'art suec ha rebut sempre fortes influències de l'art europeu. Al s XVII, moment de l'inici de l'esplendor de l'art suec, calesmentar la influència i l'obra de l'alemany David Klöker van Ehrenstrahl com a arquitecte decorador, i també l'obra de l'arquitecte Jean de La Vallée i d'arquitectes autòctons, com Nicodemus Tessin el Vell. El s XVIII fou un dels moments més importants de l'art suec, ja plenament autòcton, però sota la influència francesa, en una barreja dels estils Lluís XV i Lluís XVI, que fou anomenat estil gustavià, perquè fou el rei Gustau III qui l'imposà a la seva cort. El principal arquitecte fou Nicodemus Tessin el Jove. Alguns dels pintors d'aquesta època, com Alexander Roslin i Niklas Lafrensen, s'establiren a França, i Carl Gustav Pilo i el paisatgista Elias Martin restaren a Suècia. En escultura cal esmentar l'obra, ja de tendències neoclàssiques, de Tobias Sergel. Els millors pintors de la fi del s XIX foren quatre autors molt poc apreciats a la seva època: C.F.Hill (1849-1911), E.Josephson (1851-1906), el dramaturg Johann August *Strindberg* i Ivan Aguéli (1869-1917). L'arquitectura trobà en Ragnar Ostberg (1886-1945), autor de l'ajuntament d'Estocolm, el millor representant de l'historicisme. A la primeria del s XX, destaquen en pintura els deixebles de la parisenca Académie Matisse. De la mateixa generació són Karl Isalson (1878-1922), deixeble de P.Cézanne, i Gösta Adrian-Nilsson (1884-1965), precursor de l'avantguarda sueca. Durant els anys vint, molts artistes suecs s'instal·laren a París, com Nils von Bardel i Otto G.Carlsund (1897-1948), fundador, amb l'holandès Theo van Doesburg, del Moviment per l'Art Concret. Destacaren també els membres del grup surrealista De Halmstad. Els anys trenta, la pintura es caracteritzà per un surrealisme nacionalista, amb artistes com Sven Eriksson. Des de la fi de la Segona Guerra Mundial els corrents internacionals predominaren en la pintura sueca.

3 literatura sueca *LIT* Literatura conreada en suec. Hom no en té materials fins al s XIII, amb el dominicà Petrus de Dacia (*Vita Christinae Stumbelensi*) i al s XIV, que apareixen, en llatí, les *Revelationes* de la mística Brígida, i, en suec, una sèrie de traduccions de texts eclesiàstics, una florida de cròniques rimades, balades populars, adesiara foranes, cançons i reculls de lleis, etc. La Reforma aportà la traducció de la *Bíblia* (1541), que codificà el suec modern, obra de Laurentius Andreae i Olaus Petri, el segon dels quals inicià també la dramaturgia sueca. Al s XVII, de domini suec a Europa i sota la reina Cristina, hi hagué un esclat literari d'exaltació nacional, palès en Olof Rudbeck (*Atländ*, 1679-98) i en Georg Stiernhielm (*Hèrcules*, 1647), pare de la poètica sueca moderna. Durant el s XVIII tingué lloc la decadència política, la ruptura amb l'ortodòxia, la

influència germànica, el barroc, la Il·lustració i la influència anglo-francesa. En fou promotor Olof von Dalin (1708-63), seguit per il·lustrats com Hedving Charlotta Nordenflycht (1718-63), Gustav Philip Creutz (1731-85) i Gustaf Frederik Gyllenborg (1731-1808), com també el prosista Jacob Wallenberg. A la segona meitat del segle tingué lloc el mecenatge de Gustau III, que fundà (1786) l'Acadèmia Sueca i imposà la tradició dramàtica. La figura literària més important d'aquest moment és la de Carl Michael Bellman (1740-95), bé que les figures més conegudes fora del país són el botànic Carl von Linné (1707-78) i el pensador Emmanuel Swedenborg (1688-1772). El romanticisme d'influència germànica, originat a Uppsala, es manifestà al s XIX en el corrent *fosforista*, que tingué com a capdavanter Daniel Amadeus Atterbon (1790-1855), i en la *societat gòtica* dirigida per Erik Gustaf Geijer (1783-1847) i Esaias Tegnér (1782-1846). El romàntic més pur és probablement Erik Johan Stagnelius (1793-1823). Un bon exponent del realisme és l'autor finlandès Johan Ludvig Runeberg (1804-77), i també, sobretot, Carl Johan Gustaf Snoilsky (1841-1903), del grup Poetes Anònims. Abraham Viktor Rydberg (1828-95) ja anticipa el naturalisme en una poesia i una prosa de to retòric; l'empenta naturalista, influïda de Brandes, Ibsen i Bjornson, és dominada pel geni de Johan August Strindberg (1849-1912), que marcà la dramaturgia europea i creà el suec literari d'avui. Oposat a aquest moviment de final del s XIX hi ha Verner von Heidenstam (1859-1940), líric delicat i neoromàntic, Oscar Levertin (1862-1906), acolorit i simbolista, Gustaf Fröding (1860-1911), un dels lírics suecs més potents, i Erik Axel Karldfeldt (1864-1931), vigorós i expressiu; aquest grup representa una mena d'edat d'or de la poesia sueca. Abans del 1910, i en la narrativa, fan llur producció significativa Selma Lagerlöf (1858-1940), famosa arreu, i Per Hallström (?-1960), narrador eficaç. Com a exponent del pessimisme del tombant del segle, hom ha d'esmentar Hjalmar Emil Fredrik Söderberg (1869-1941), amb Gustaf Hellström (1882-1953) i Per Sigfrid Siwertz (1882-?), narrador delicat i irònic. Al decenni dels anys vint, marcat per Hjalmar Bergman (1883-1931), sorgí la novel·la proletària, amb Harry Martinson, Ivar Lo-Johansson i Vilhelm Moberg. La figura que, amb tot, domina la literatura sueca del s XX és Pär Lagerkvist (1891-1974), líric i novel·lista penetrant. En el camp de la lírica destaquen Vilhem Ekelund (1880-1949), Johannes Edfeldt (1904) i Hjalmar Robert Gullberg (1898-1961). En la generació dels quaranta destaquen Erik Lindegren (1910-68) i Gunnar Ekelöf (1907-68). Al decenni dels cinquanta sobresurten els poetes Lars Forssell i Östen Sjöstrand, que reelabora amb aparent senzillesa el surrealisme i el modernisme. Cal citar també Göran Palm, capdavanter de la “nova senzillesa” en poesia, el qual, com molts escriptors els anys seixanta, es radicalitzà políticament i defensà la necessitat de compromís; és també assagista. En el camp de la novel·la es destaquen Lars Gyllensten, Birgitta Trotzig, Sven Fagerberg i Sven Stolpe. Sara Lidman, Per Wästberg i Jan Myrdal exemplifiquen l'interès envers l'exterior —sobretot els països del Tercer Món— dels autors polititzats el decenni dels seixanta.

Sueca Municipi i cap de comarca de la **Ribera Baixa**, a la costa, estès a la plana al·luvial de l'esquerra del Xúquer (que forma en part el límit meridional del terme) (22 943 h [1991]). És situat a la plana litoral, només trencada per la petita elevació de la muntanyeta dels Sants (27 m alt). Tota la superfície conreada és ocupada pel regadiu (8 561 ha el 1985), que aprofita les aigües del Xúquer (la xarxa de sèquies s'organitzà des del s XV). Agrícolament hom pot distingir tres zones: les vores del riu sembrades de taronger i farratge; les planes fondes o marjal, encara d'arrossars, i la restinga, on prosperen els tarongers i les hortalisses primerenques. Sueca és el primer centre productor d'arròs dels Països Catalans (6 512 ha). Des del 1913 funciona l'Estació Arrossera de Sueca. La ramaderia ha sofert un descens notori, però encara manté una certa importància la presència al terme, a la tardor i l'hivern, de ramats d'ovelles transhumants. La indústria ha estat tradicionalment poc desenvolupada, llevat de les activitats deri-

vades de la comercialització agrícola. Els principals sectors són l'alimentari (arròs), el químic (insecticides, fertilitzants, plàstics, etc), la fusta i els mobles, els productes metàl·lics, arts gràfiques i materials per a la construcció (en relació amb l'aparició dels nous nuclis turístics costaners). Malgrat l'expansió del turisme, el creixement demogràfic s'ha recuperat una mica darrerament. La *ciutat* (7 m alt) és 1 km a l'esquerra del Xúquer. Fou un mercat en època aràbiga (*Suayqa*). El lloc formà part, després de la conquesta cristiana, del terme i el castell de Cullera, centre d'una comanda hospitalera. S'independitzà de Cullera el 1607. El 1899, coincidint amb l'extensió del conreu de l'arròs, li fou concedit el títol de ciutat. Al nucli medieval, l'església parroquial (Sant Pere) fou bastida a partir del 1695 al mateix indret de l'anterior. És notable l'església de la Mare de Déu de Sales, bastida a partir del 1615 sobre una antiga ermita. Volten la població els barris de Saca, Granell, Tarra, Segarra i la Canal. Té estació del ferrocarril de Silla a Gandia.

Suècia [*nom oficial: Regne de Suècia*; *suec: Konungariket Sverige*] Estat del N d'Europa, que correspon al sector oriental de la península d'Escandinàvia; limita a l'W i al NW amb Noruega, al NE amb Finlàndia, a l'E amb el golf de Bòtnia i la mar Bàltica i al SW amb l'estret de Kattegat (449 964 km²; 8 773 000 h [1994]). La capital és Estocolm.

LA GEOGRAFIA

En el relleu es poden distingir diverses regions: el NW, la zona més muntanyosa (Kebnekaise, 2 117 m), que forma part de les muntanyes escandinaves i ofereix un relleu de plataformes (les *fjällen*) tallades per valls paral·leles. El Norrland és un conjunt d'altiplans i planes que baixen progressivament vers el golf de Bòtnia, i és format per les planes de Norrbotten i Västerbotten i pels altiplans de Lapònia, al N, i de Jämtland, al S. El centre, o Svealand, és format per planes que no superen els 100 m d'altura, amb grans llacs (Vättern, Vänern, Mälaren i Hjälmaren). Al S d'aquesta regió es troba el Götaland, regió formada per les planes del Småland i Escània. El clima de Suècia és extremament fred i rigorós, amb poques pluges: polar al N, continental al centre i amb influències oceàniques al S (menys rigorós i més plu-jós). Hi ha nombrosos rius, que corren paral·lels des de les terres altes de l'interior fins a la mar Bàltica i molts d'ells són emissaris dels llacs. A les terres meridionals la vegetació té caràcter centroeuropeu, amb rouredes humides i fagedes. La major part del país correspon al domini del bosc boreal de coníferes (pícea i pi roig). A les muntanyes predomina la tundra àrtica. País pobre fins a mitjan s XIX, Suècia frueix avui del nivell de vida i renda per càpita més alt d'Europa, després de Suïssa i de Noruega. Activitat preponderant fins al final del s XIX, l'agricultura té avui un paper molt secundari dins l'economia del país (5% de la població activa). És conreat el 6,7% de la superfície, bàsicament a la regió d'Escània. Els conreus més estesos i importants són els cereals i el farratge (ordi, civada, blat i sègol). Hi ha també blada-rave sucrera, colza, llegums, fruiters (pomeres i pereres) i hortalisses. La ramaderia té una gran importància (bovina, porcina i ovina). Hom cria, a més, animals de pells de vestir. La pesca és important a les costes del SW; destaca el port de Göteborg. Les principals espècies són l'areng i el bacallà. Una altra gran riquesa són els boscs, que cobreixen el 59% del territori, i tenen un paper primordial dins l'economia (indústria derivada de la fusta). Suècia és un dels primers països industrialitzats del món; una de les causes d'aquesta industrialització és la presència de primeres matèries abundants, entre les quals sobresurt el ferro (Lapònia, Bergslagen), ultra la fusta. Altres minerals són el plom, el zinc, el coure, l'or i l'argent. El poc petroli produït és obtingut d'esquists bituminosos. Tenen certa importància les reserves d'urani. La indústria sueca es caracteritza per la seva qualitat i pel fet d'ésser molt concentrada; la metal·lúrgia n'és la branca més important. A més de l'acer i el ferro colat, hom obté alumini, coure i plom. L'electrometal·lúrgia obté, a més d'aquests metalls, zinc, argent, or i magnesi. Destaca la indústria aeronàutica, automobilística, camions, electrònica, paperera, alimentària i tabac, fusta, química, tèxtil, pell, etc. La construcció naval

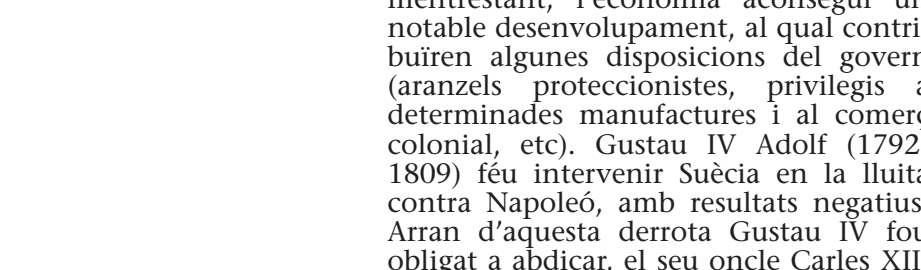
és en recessió. Per al transport, Suècia disposa d'una xarxa moderna de ferrocarril i de carreteres. El port principal és Göteborg, al Kattegat, que mai no es glaça. Les vies fluvials sumen 1 165 km. El saldo comercial és sovint favorable, així com el de serveis. El turisme és important. Actualment el creixement natural de Suècia és molt feble. Formen el grup més nombrós de població estrangera els finlandesos, amb el 3,2% del total. És el país escandinau més poblat (20 h per km²). La població es concentra principalment al sector meridional, centre i costes, mentre que el nord és pràcticament deshabitat. Gairebé la totalitat de la població pertany a l'església luterana, la qual hi és oficial. El suec és l'idioma oficial. Suècia és membre de l'ONU, de l'OSCE, de la UE, del Consell d'Europa, de l'OCDE i del consell nòrdic.

LA HISTÒRIA

Poblada probablement a les acaballes de l'últim període glacial (~12000 aC), conegué una successió de cultures paleolítiques, mesolítiques i neolítiques semblant a les de la resta de l'àrea escandinava. Durant l'edat del bronze i la del ferro, gràcies principalment al comerç de l'ambre, s'incrementaren els contactes amb l'Europa danubiana i mediterrània. Als primers segles de l'era cristiana, d'entre els pobles germànics que l'habitaven, sobresortiren el dels *svear* i el dels *gothar* o gots; una part d'aquests darrers emigrà cap al sud al s IV. Als ss VI-VIII els *svear* s'unificaren i constituïren un regne (*svearike* o *sverige*), que imposà la seva sobirania als gots i als altres pobles. La capital política i religiosa era Uppsala. Als ss IX-XI nombrosos suecs prengueren part en les expedicions normandes vers l'Europa occidental. Quasi simultàniament tingué lloc la cristianització del país (ss IX-XII). Les lluites pel tron entre els llinatges dels Stenkil i dels Sverker no foren cap obstacle per a l'expansió territorial del regne suec (conquesta de Finlàndia), ni per al seu desenvolupament econòmic, al qual contribuïren els mercaders hanseàtics (*Hansa*). Margarida I la Gran aconseguí que els representants de Suècia, Noruega i Dinamarca proclamessin solemnement la unió personal i perpètua dels tres reialmes sota la sobirania del seu nebot Eric XIII. Eric XIII, que assumí el poder el 1412, descontentà els suecs i una assemblea de la clerecia, la noblesa, la burgesia i la pagesia —origen del *Riksdag* o dieta— proclamà regent Engelbrekt. El 1523 una rebel·lió donà la corona sueca a Gustau I Vasa i posà fi a la unió escandinava (1523). Gustau I (1523-60), considerat el fundador de la Suècia moderna, reorganitzà l'estat (enfortiment de la monarquia i reconeixement dels Riksdagen, etc), alliberà l'economia del país de la tutela de Lübeck i de la Hansa, confiscà els béns de l'Església a favor dels nobles addictes i de les exhaustes finances estatals i afavorí la difusió de la reforma luterana, que fou adoptada oficialment al concili d'Örebro (1529). A més, desenvolupà la marina i l'exèrcit i assenyala algunes de les directrius de la política que al segle següent donaren a Suècia l'hegemonia a la mar Bàltica. El regnat de Carles XII (1697-1718), assenyala la fi de l'hegemonia

Mapa físic de Suècia

Suècia Vista del port d'Estocolm

sueca a la Bàltica en benefici de Rússia; mentrestant, l'economia aconseguí un notable desenvolupament, al qual contribuïren algunes disposicions del govern (aranzels proteccionistes, privilegis a determinades manufactures i al comerç colonial, etc). Gustau IV Adolf (1792-1809) féu intervenir Suècia en la lluita contra Napoleó, amb resultats negatius. Arran d'aquesta derrota Gustau IV fou obligat a abdicar, el seu oncle Carles XIII (1809-18) fou proclamat rei i una nova constitució —vigent fins el 1975— fou promulgada. Del 1818 al 1907 hi hagué una etapa de creixement demogràfic, de transformacions agràries (expansió de la ramaderia i crisi de l'agricultura, al darrer terç del s XIX) i d'industrialització, basada en la riquesa minera i forestal i en l'energia hidroelèctrica. El consegüent canvi en les estructures socials comportà el de les institucions polítiques: el 1866 el Riksdag fou substituït per un parlament bicameral. D'altra banda, les temptatives de Suècia de fer prevaler els seus interessos sobre els de Noruega en el terreny de la navegació i d'altres provocaren un seguit de conflictes que menaren a la separació d'ambdós països (1905). Sota Gustau V (1907-50) Suècia mantingué la neutralitat dels regnats precedents, i no intervingué ni en la Primera Guerra Mundial ni en la Segona. Governada des dels anys trenta fins al 1976 pel partit socialdemòcrata del treball —generalment en coalició amb altres partits menors—, Suècia aconseguí un alt nivell econòmic i social. El 1973, a la mort de Gustau VI, fou coronat rei Carles XVI Gustau. L'any 1975 hom aprovà una nova constitució que posà fi a la prerrogativa reial de nomenar el primer ministre. Les eleccions del 1976 representaren la fi del govern socialdemòcrata i donaren el poder a una coalició de centre-dreta. Hom abolí la llei sàlica el 1979 i l'any següent la

princesa Victòria, filla del rei Carles XVI Gustau, fou nomenada hereva del tron. Després de les eleccions del 1982 i el 1985 es formaren sengles governs de coalició entre socialdemòcrates i comunistes encapçalats per Olof Palme, assassinat el 1986. L'1 de gener de 1995 Suècia s'integrà a la Unió Europea.

Suetoni [lat.: Gaius Suetonius Tranquillus] (Roma? ~69 — 140) Erudit i escriptor llatí. Amic i protegit de Plini el Jove, redactà el llibre *De viris illustribus* (biografies d'homes delletres llatins). Fou secretari de l'emperador Adrià, però caigué en desgràcia (121) quan redactava *De vita Caesarum* (biografies dels cèsars des de Cèsar fins a Domicià). Estudiós incansable de costums i biografies, cercà l'enfocament psicològic enfront del cronològic estricte.

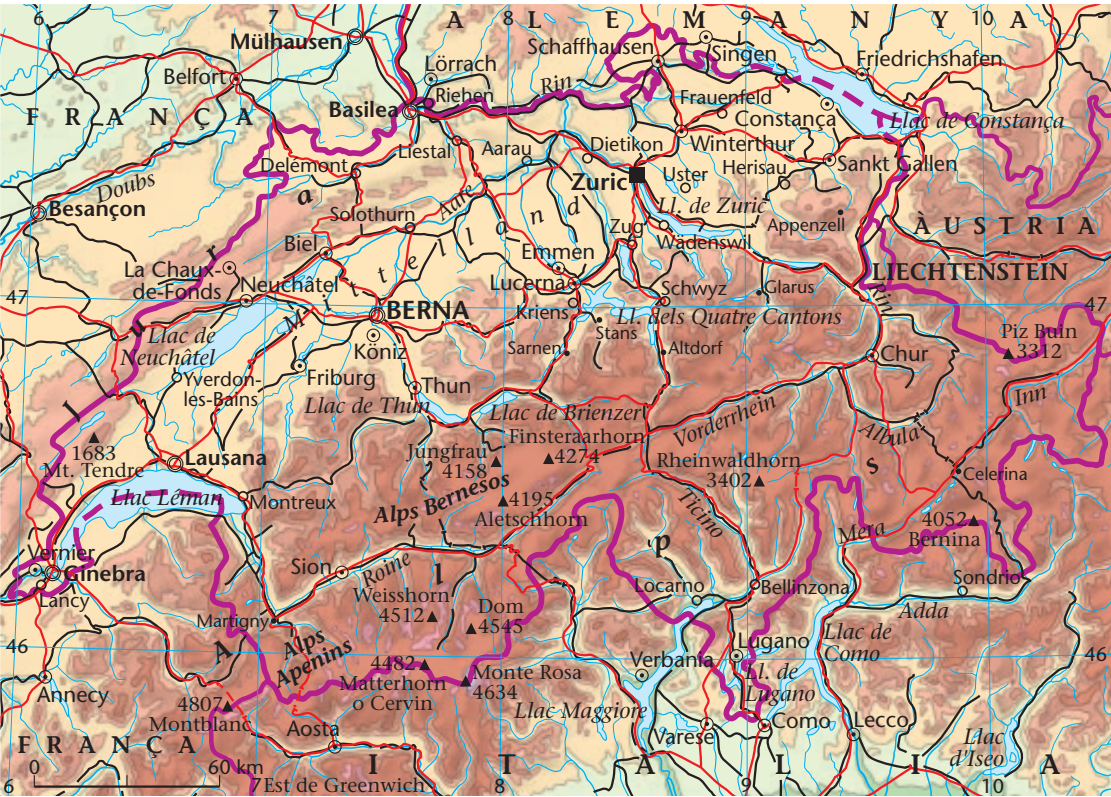
sueu *HIST* Individu d'un grup de pobles germànics, enemics dels romans, que lluitaren també contra els pobles gèl·lics. Juli Cèsar els expulsà de la Gàl·lia, on sovint intentaren d'entrar pel nord. Ocupaven terres més enllà de l'Elba, de la Bàltica a Bohèmia, i s'estengueren cap a Turingia i Saxònia. A causa de la pressió dels huns, travessaren el Rin i s'encaminaren vers l'Occident (406), entraren a la Península Ibèrica juntament amb els vàndals i els alans (409). Els sueus restaren a l'occident hispànic i fundaren un regne independent i federat de l'imperi Romà. El primer rei o cabdill conegut és Hermeric (409-441). Després, Riquila (441-448), vertader fundador d'un estat que comprenia la Lusitània, la Bètica, la Gal·lècia i la Cartaginesa. El darrer rei sueu, Andeca (584-585), fou derrotat i pres per *Leovigild* i el regne esdevingué província visigoda.

Suez, canal de Canal artificial que, a través de l'istme de Suez, comunica la mar Mediterrània amb la mar Roja. Té 161 km de longitud i de 80 a 150 m d'amplada, i és accessible a vaixells d'11,25 m de calat. El traçat aprofita els llacs salats i no té rescloses. Situat a la ruta marítima més curta entre Europa i Àsia, ha tingut un paper capital en l'economia mundial. Des del desembre del 1980 el canal permet el pas dels superpetroliers. El soldà Sa'ïd Paixà d'Egipte concedí (1854) el permís a F.-M. de Lesseps per a posar en pràctica el projecte de l'enginyer Linant de Bellefonds. Fou inaugurat al desembre del 1869.

sufisme *ISLAM* Moviment ascètico-místic de l'**islam**, considerat tradicionalment heterodox, a causa de les influències de religions no musulmanes (elements cristians, irànics, hindús i hel·lenístics) que conté. Sorgit al s VIII, atenyé la seva esplendor al s XII.

suffix GRAM Afix afegeit al darrere d'un mot per tal de formar-ne un altre. Cal no confondre *suffix* amb *desinència*. Els sufixos donen lloc a la derivació de mots a partir de radicals d'altres. Són molts en català, amb una significació comuna segons els grups: diminutius, augmentatius, noms de persona o d'oficis, noms de cosa relacionats amb el mot primitiu, noms derivats d'adjectius, derivats de verbs, adjectius derivats de noms, adjectius derivats de verbs, verbs derivats de noms, adjectius i d'altres verbs, etc.

sufragi *DR CONST/POLÍT* **Vot, manifestació** de la pròpia voluntat en unes eleccions per a provisió d'un càrrec o un altre tipus de consulta. Hom el defineix amb relació a l'extensió del dret de vot i a les modalitats d'interpretar-lo. En els comicis de l'antiga Roma, el *ius suffragii* era propi únicament dels ciutadans. Caigut en desús el mot *sufragi* en el sentit de vot, ha reaparegut en temps moderns amb la implantació de règims representatius i la generalització de les eleccions (elecció, *referendum*). Segons el procediment d'elecció pot ésser **sufragi directe** (quan l'elecció és de primer grau, és a dir, l'elector elegeix directament els seus representants) o bé **sufragi indirecte** (quan l'elecció és de segon grau, és a dir, l'elector designa un intermediari amb la missió d'eleger els representants). Atenent a la composició de l'electorat, el *sufragi* pot ésser restringit o universal. El **sufragi restringit** és el que resta limitat per la raça, el grau d'instrucció (**sufragi capacitatiu**), la situació econòmica, determinada generalment per la necessitat d'assolir un cert nivell d'imposts (**sufragi censatari**), etc. El **sufragi universal**, en canvi, representa el dret a votar per a tota persona que tingui la majoria política. La lluita pel

Mapa físic de Suïssa

Suïssa	
	
	
govern:	estat federal
superfície:	41 284 km ²
població:	6 991 000 h (est 1994)
capital:	Berna (administrativa) i Lausana (judicial)
idioma of.:	francès, alemany i italià
moneda:	franc suís

art suís *Vila R* (1919), pintura a l'oli de Paul Klee

ció en la pintura. Ultra l'escola ginebrina, cal esmentar el romàntic A. Calame (1810-64), B. Menn (1815-93) i, sobretot, Arnold Böcklin, un dels pintors suïssos més importants i autèntic iniciador del simbolisme a Suïssa. Dins aquest moviment hi ha també el monumentalista Ferdinand Hodler i Cuno Amiet, membre de la Sezession vienesa. De la mateixa època són Augusto Giacometti (1877-1947), precursor del *tachisme*, i el nabi Félix Vallotton. A la primera meitat del s. XX, els noms més importants en pintura són els de Le Corbusier i, especialment, Paul →Klee, un dels grans creadors d'aquest moment. Però l'art d'avantguarda no trobà a Suïssa cap gran acceptació, bé que cal esmentar l'arquitecte i escultor Max Bill, primer gran pintor de l'abstracció, moviment que es desenvolupà gràcies al grup Die Allianz. Al segle XX la figura més important en escultura és la d'Alberto Giacometti. En arquitectura, els noms més prestigiosos són els de Le Corbusier, Robert Maillart, Karl Moser, Hannes Maeyer i Max Bill.

2 **guardia suïssa** MIL Cos militar al servei del papa, reclutat tradicionalment a Suïssa. Creat per Juli II (1506), les finalitats són: custòdia personal del papa, vigilància dels ingressos a l'estat del Vaticà, servei a la capella pontifícia i custòdia del *conclave* durant la seva celebració. És integrada, a més d'un capità, per tres oficials, vint sots-oficials i cinquanta alabarders. Guàrdia de gala, l'uniforme és atribuït a Miquel Àngel.

Suïssa [nom oficial: Confederació Suïssa; fr: Confédération Suisse; al: Schweizerische Eidgenossenschaft; it: Confederazione Svizzera] Estat de l'Europa central, entre la República Federal d'Alemanya al N, Liechtenstein i Àustria a l'E, Itàlia al S i França a l'W (41 284 km²; 6 991 000 h [1994]). La capital és Berna.

LA GEOGRAFIA

Hom hi pot distingir tres grans conjunts naturals: a l'E i el S, la gran massa dels Alps, que ocupen més de la meitat del territori; al centre, la regió plana i vital del país, el Mittelland; i a l'W, el Jura. Els Alps ocupen el 60% del país i la seva topografia ha afavorit el desenvolupament de les particularitats suïsses. El gran conjunt alpí és dividit en dos sectors pel solc central del Roine-Rin, principal eix de circulació interalpina. Al nord d'aquest solc hi ha els Prealps calcaris i els Alps Bernesos (Finsteraarhorn, a 2 227). Al S i a l'E hi ha els Alps Penins, els Grisons i els Lepontins; en aquest sector hi ha els cims més alts de Suïssa: Monte Rosa, a 4 634 m; Dom, a 4 554 m; Matterhorn o Cervin a 4 470 m. El Mittelland ocupa aproximadament una tercera part del país. L'altitud mitjana és d'uns 600 m; és la regió més rica del país, i concentra la majoria de la població. El Jura és una serralada perifèrica de poca altitud. El clima és fred, amb hiverns rigorosos i estius suaus. Les pluges són abundants, principalment en forma de neu. Els rius suïssos pertanyen a la conca del Rin i la del Roine (el Rin rep l'Aare, el riu més important del Mittelland), la del Danubi (a través de l'Inn) i la del Po, que rep les aigües del Ticino. Els llacs tenen una gran importància: Léman, de Neuchâtel, de Thun, dels Quatre Cantons, de Zuric, etc. La vegetació de l'altiplà central i de la muntanya mitjana és centroeuropea (rouredes humides i fagedes). La part meridional del país és determinada per la vegetació rica i complexa dels Alps. Al Ticino, el paisatge, força humit, presenta ja algunes pinzellades de caràcter submediterrani. Suïssa és un país ric i industrialitzat, el primer d'Europa per la seva renda per càpita. El sector agrícola ha seguit la regressió pròpia dels països industrialitzats. Centrat al Mittelland, els conreus més destacats són els cereals (blat, ordi, blat de moro, civada i sègol), les patates, la bleda-rave sucrera, el tabac, les plantes oleaginoses (colza), les hortalisses, els arbres fruiters (pomeres, pereres, pruners i cirerers). La vinya ocupa un total de 14 000 ha. La ramaderia és representada, principalment, per bestiar boví, destinat a la producció de llet. També té importància la ramaderia porcina i l'ovina. La producció de fusta és notable. Els recursos minerals són escassos; només es destaca la sal. En canvi, hom ha trobat gas natural. El sector industrial, orientat vers una indústria de transformació, es caracteritza per la seva tecnologia avançada i per l'alt valor dels seus productes: indústries mecàniques, indústria de la construcció, electrònica, estructures metàl·liques, cables i electro-

metal·lúrgia, farmacèutica i química (refineries de petroli, elaboració de gas de ciutat, fibres artificials, etc), rellotges, confecció i calçat, tèxtil, alimentària, etc. Les abundants carreteres i ferrocarrils, amb grans túnels alpins, converteixen Suïssa en un veritable nus de comunicació del trànsit centreeuropeu. La navegació internacional es realitza per Basilea, setè dels ports del Rin. La balança comercial és deficitària en el 12,1%, però és compensada àmpliament per la balança de serveis. Suïssa és també un país de banquers, i a la banca és degut, en part, el gran desenvolupament industrial, comercial i turístic. Durant el s XX la població de Suïssa gairebé s'ha duplicat, com a conseqüència, principalment, de la immigració. La població es concentra a les valls i al centre i té caràcter urbà en el 60,4%; la ciutat més important és Zuric, seguida de Basilea, Ginebra, Berna (la capital) i Lausana. La pluralitat lingüística de Suïssa (alemany, francès, italià i romanx) reposa sobre uns substrats ètnics diferents i molt reculats en el temps: celtoromans, alamànics, borgonyons, llombards i retoromans. L'alemany (i *schwyzertüütsch*) és parlat pel 65% de la població autòctona suïssa; el francès, pel 18%; l'italià (i llombard), pel 10%; i el romanx, per l'1%. L'alemany, el francès i l'italià són considerats idiomes oficials, bé que en l'administració, a l'escola, als mitjans de comunicació, etc, hom emprà només la llengua de la respectiva zona lingüística. El romanx és oficial als Grisons, cantó on és parlat. Les creences majoritàries a Suïssa són la protestant i la catòlica, en proporcions bastant semblants. L'oficialitat de la religió és competència cantonal, no federal. Suïssa és un estat d'estructura federada i democràtica, integrat per 26 cantons sobirans. El poder es troba repartit entre diferents instàncies: la federal, la cantonal i la municipal. Les competències exclusives de la Confederació se cenyeixen als àmbits de la política exterior, duanes, moneda, pesos i mesures, correus i telèfons. La resta de competències, com ara la instrucció pública, la sanitat, l'oficialitat de les confessions, les carreteres, el pauperisme, etc, té el centre de gravitació en l'administració cantonal i municipal, bé que n'hi ha que es coordinen i són compartides també amb la Confederació, com ara els ferrocarrils, la navegació, el servei militar, la protecció civil, la policia i els impostos. La neutralitat política és una altra característica de l'estat suís.

LA HISTÒRIA

El territori de la Suïssa actual començà a ésser poblat a la fi del paleolític superior. Durant el neolític hi aparegueren petits centres agrícoles. A l'edat del bronze s'hi establiren poblats lacustres (palafits), i a la del ferro s'hi desenvoluparen les civilitzacions celtas de Hallstatt i sobretot de La Tène. El poble celta dels helvecis (que donà el nom de Confederació Helvètica a Suïssa) envaí (100 aC) àmplies zones entre el Jura i els Alps, però més tard (58 aC) fou subjugat per Cèsar i annexat a la Gàl·lia. El 15 aC els romans, delerosos de dominar totes les vies alpines, conqueriren el poble rètic i crearen la província de Rètia. Durant les migracions dels pobles (s V), els borgonyons envaïren la banda oest d'Helvècia. El 445 s'independitzaren de Roma i estengueren llur domini fins al Valais i les ribes de l'Aar. Els alamans ocuparen la Suïssa nord i central. El Ticino i una part de la Rètia continuaren units a Itàlia. Aquest repartiment polític-administratiu del país conformà la seva diversitat ètnico-lingüística. A l'època merovíngia i carolíngia la Suïssa del nord dels Alps formava part de l'imperi franc. A la caiguda d'aquest (vers el 900), la zona oest passà al domini de Borgonya, i la part principal a l'imperi germànic, a través del ducat de Suàbia. Amb la integració de Borgonya a l'Imperi (1032-34), s'aconseguí una certa unió entre les parts del territori. L'intent dels Habsburg de crear unes estructures més unitàries fou desbaratat per les comunitats muntanyenques d'Uri. Uri i Schwyz aconseguiren (1231 i 1240, respectivament) cartes de franquesa de l'emperador Frederic II i, juntament amb Unterwalden, es juramentaren (1291) en aliança eterna (Ewiger Bund) per tal de defensar llur independència contra els Habsburg, i així establiren els primers fonaments de la Confederació Helvètica. Els intents dels Habsburg d'asfixiar la Confederació incipient foren inútils (batalla de Morgarten, 1315). L'Aliança Eterna fou ampliada amb l'entrada de cinc nous

“llocs”: Lucerna (1332), Zuric (1351), Zug i Glaris (1352) i Berna (1353). La Confederació rebé llavors el nom comú de Schwyz. Les derrotes militars obligaren l'imperi a reconèixer (1389) la independència dels confederats i a renunciar definitivament als territoris perduts. El 1415 fou conquerida l'Argòvia i el 1460 la Turgòvia, que passaren a ésser terres vassalles de la Confederació. Tot i les rivalitats bèl·liques (1436-50) entre Zuric, ajudada pels Habsburg, i Schwyz pel comtat de Toggenburg, els confederats vengeren i Zuric retornà a la confederació. Els èxits militars contra Borgonya en els seus intents expansionistes enfortiren l'autoconsciència dels confederats. Friburg i Solothurn foren acceptats a la confederació el 1481. La victòria confederada en la guerra de Suàbia (1499) representà llur separació real, bé que no jurídica, de l'Imperi. El 1501 s'integraren a la Confederació Basilea i Schaffhausen, i el 1513 Appenzell. Fins el 1803 hi hagueren 13 cantons o “llocs”. En plena eufòria d'expansió, els confederats conqueriren (1512) la Llobardia, però la desfeta en la batalla de Melegnano (1515), a mans dels francesos, significà la renúncia definitiva a aquesta política d'expansió i, alhora, posà els fonaments de la neutralitat suïssa. La Reforma religiosa, preparada per les idees humanistes (Basilea), fou introduïda a Zuric per Zwingli el 1519 i s'anà propagant pels cantons de ciutat (Berna, Basilea, Schaffhausen), mentre que als cantons antics (Uri, Schwyz, Zug, Lucerna, etc) trobà una resistència indeclinable. Les dues guerres de Kappel (1529 i 1531) i la primera de Villmengen (1556) portaren al predomini polític dels cantons catòlics, perdut en la segona guerra de Villmengen (1712), que donà el predomini a Berna i a Zuric. A la Suïssa de parla francesa (que en aquells moments, tret de Friburg, encara no formava part de la Confederació), la Reforma es propagà a Neuchâtel i, sobretot, a Ginebra, després d'haver-s'hi establert Calví el 1536. Aquest mateix any Berna conquerí Vaud (Lausana) i hi introduí també la Reforma. Durant la guerra dels Trenta Anys la Confederació es mantingué neutral, i la pau de Westfàlia (1648) reconegué la seva independència jurídica de l'imperi Germànic. Als ss XVI i XVII les constitucions de caire democràtic anaren desapareixent sota el predomini d'aristocràcies gremials (Zuric, Basilea, Schaffhausen) o de famílies senyorials (Berna, Friburg, Solothurn, Lucerna), la qual cosa provocà repetits alçaments camperols. Durant els ss XVII i XVIII la Confederació tingué una gran prosperitat econòmica i s'inicià la industrialització (tèxtil, rellotgeria), que afavorí les activitats bancàries. La invasió napoleònica de Suïssa convertí la Confederació en República Helvètica (1798). La reacció dels confederats contra el centralisme de la República obligà Napoleó a restituir al país l'organització confederada. Alhora, l'Acta de Mediació (1803) afegí a la Confederació sis nous cantons: Sankt Gallen, els Grisons, Argòvia, Turgòvia, el Ticino i Vaud. El congrés de Viena (1815) arrodoní la Confederació amb tres cantons més (Ginebra, el Valais i Neuchâtel), tot garantint-ne la neutralitat permanent. El mateix 1815 fou conclòs un pacte federal entre els cantons. Les reformes liberals a la majoria de cantons foren motiu de conflicte entre aquests i els cantons catòlics (Sonderbund), que foren derrotats militarment el 1847. El 1848 Suïssa redactà la primera constitució federal, la qual introduí la democràcia directa (dret al referèndum facultatiu si era abonat per 30 000 signatures). La democràcia directa fou complementada, el 1891, amb el dret a la iniciativa popular en matèria constitucional (50 000 signatures). El poder fou repartit entre els cantons sobirans i l'estat, amb govern a Berna. Durant la guerra franco-alemanya (1870-71) i en les dues guerres mundials, Suïssa es mantingué estrictament neutral. Des de mitjan s XX l'estabilitat política interior i la neutralitat de cara enfora (que afavoriren, a més, l'entrada de molt capital estranger) han facilitat un puixant desenvolupament industrial i financer. A les acaballes de la Primera Guerra Mundial, el moviment obrer creà greus conflictes interiors (oposició al servei militar, vaga general) que assoliren la satisfacció de certes reivindicacions (augment de sou i setmana laboral de 48 hores). El 1938, davant el perill de l'irredemptisme lingüístic del feixisme italià i de la infiltració nazi, el poble suís —respectuós de tradició amb els

grups ètnico-lingüístics— reconegué la llengua romanxa (dels Grisons) com a quarta llengua nacional (al costat de l'alemany, el francès i l'italià). Finalment, després de diversos referèndums sobre la qüestió, el 1978 fou aprovat el plebiscit proposat pel govern federal per a acollir el nou cantó del Jura a la Confederació. D'ençà del 1959, el país és governat per una coalició de quatre partits polítics: democratacristià, democrataradical, socialdemòcrata i popular. L'any 1986 hom rebutjà en referèndum d'ingressar a l'ONU, tot i el pronunciament favorable del parlament i del govern.

suite* *MÚS* Composició de diferents moviments formada per una successió de peces instrumentals de nombre indeterminat i de ritmes diferents, amb una vinculació tonal i d'estil. El seu nucli primitiu, el binomi format per dues danses medievals, una de moderada i una altra de ràpida, s'anà ampliant. Al s XVII, al costat de les danses juxtaposades aparegueren formes instrumentals pures com el preludi, la simfonia, la tocata, l'obertura o el *capriccio*. A partir de la segona meitat del s XVIII fou substituïda per altres formes i desaparegué. A l'època moderna diversos autors l'han conreada (C.Debussy, M.Ravel, A.Schönberg, A.Roussel, A.Berg, etc).

sulfat *QUÍM* Qualsevol sal o ester format per substitució dels dos àtoms d'hidrogen de l'àcid sulfúric. Els sulfats metàl·lics són molt abundants en l'estat natural; cal esmentar-ne el sulfat potàssic (K₂SO₄), el sulfat sòdic (Na₂SO₄), el sulfat de calci (CaSO₄), el sulfat de magnesi (MgSO₄·7H₂O), el sulfat de bari (BaSO₄) i el sulfat d'estronci (SrSO₄). Són coneguts sulfats de gairebé tots els metalls, i, d'altra banda, els metalls molt electropositius (alcalins) formen també hidrogenosulfats. És també comuna la formació de sulfats dobles, especialment entre un metall tri-

Suïssa Els pre-Alps suïssos prop de Brienz

Lauterbrunnen, centre turístic de Suïssa

valent i un de monovalent. En general, els sulfats són solubles en aigua i és normal que formin hidrats. Un gran nombre de sulfats troben una important aplicació industrial, com ara els de sodi, el potassi, el calci, l'amoni i el coure (II). Els sulfats de metil i etil són molt emprats com a agents alquilants, i els sulfats mixts de sodi i grups alquil lineals de cadena llarga, molt emprats com a detergents.

sulfur *QUÍM* Denominació genèrica dels composts binaris del sofre amb elements més electropositius que no pas ell. Els sulfurs dels metalls alcalins tenen aplicació en la indústria del paper i en la del cuir. Els sulfurs dels altres metalls tenen importància econòmica, atès que constitueixen les menes d'un cert nombre de metalls: el coure (calcopirita), el ferro (pirita), el plom (galena) i el zinc (esfalerita).

sulfúric, **àcid** *QUÍM INORG* Oxoàcid del sofre, de fórmula H₂SO₄, el més important dels àcids minerals. L'àcid sulfúric pur és un líquid incolor, viscos, fortament corrosiu, que es congela a 10,4°C i té una densitat d'1,84 g/cm³. Bull, en forma d'un azeotrop del 98,3% de ricaesa, a 338°C després d'alliberar una petita quantitat de SO₃. És soluble en l'aigua en totes les proporcions, i el procés de dissolució va acompanyat d'un gran despreniment de calor. Des del punt de vista químic, l'àcid sulfúric és un compost molt polar, fortament associat per ponts d'hidrogen, que es troba autoionitzat i presenta conductivitat elèctrica. És un àcid molt fort, la primera de les dissociacions del qual és completa en solució aquosa mitjanament concentrada i que presenta, per a la segona dissociació, un pK=1,92. Presenta, d'altra banda, caràcter oxidant i és un poderós deshidratant gràcies a l'estabilitat termodinàmica dels seus hidrats. Des del punt de vista comercial és, possiblement, la substància inorgànica més important, i la producció anual és actualment de l'ordre dels 50 milions de tones. Les raons principals d'aquesta situació són el seu baix cost i la possibilitat general d'obtenir altres àcids per tractament amb àcid sulfúric de les seves sals. De les nombrosíssimes aplicacions que té, cal esmentar la preparació de l'àcid clorhídric a partir del clorur sòdic, de l'àcid nítric a partir del nitrat de Xile, de l'àcid fosfòric o dels hidrogenofosfats de calci a partir de les apatites i de l'àcid cròmic a partir del cromat sòdic; la preparació, en forma de sulfat, de fertilitzants; l'ús, en síntesi orgànica, com a agent sulfonant i com a deshidratant, en metal·lúrgia com a decapant, i, gràcies a les seves propietats electrolítiques, en la producció d'electricitat.

Sul·la, **Luci Corneli** *[lat: Lucius Cornelius Sulla]* (Roma 138 aC — 78 aC) General i polític romà. Fou un aventurer sense escrúpols i alhora un patrici aferrat a la tradició i als prejudicis del seu estament; estrateg i polític de talla, se serví, sense avergonyir-se'n, de la perfídia i de la sevícia quan li convingué. Escollit qüestor, s'uní a l'exèrcit de Mari contra Jugurta, i ocupà el primer reng durant la guerra Social (91-88 aC), que oposà la República als seus aliats itàlics. Violant el *pomoerium*, féu entrar el seu exèrcit a Roma i eliminà tots els adversaris que pogué abastar, cobejós d'aconseguir el suprem comandament contra Mitridates. Victoriós a Queronea i d'Orcomen, prengué Atenes i imposà la pau a Mitridates (agost del 85 aC). En tornar a Itàlia (83 aC), carregat de glòria i de riqueses i amb 40 000 homes, es desencadenà la primera gran guerra civil entre els romans (83-82 aC). La victòria de la Porta Collina, a Roma (final del 82 aC), assenyala el triomf de Sul·la, el qual implantà la dictadura, basada, de fet, en la llei del terror, que provocà milers de víctimes, entre les quals 40 senadors i 1 600 cavallers. Afermat en el seu poder autocràtic, Sul·la afrontà una profunda reforma del senat (acrescut fins a 600 membres) i de les magistratures, afeblí notablement les atribucions del tribunat de la plebs i de l'ordre eqüestre, limità l'autonomia dels municipis i féu votar una veritable legislació de caràcter moral (contra el luxe, l'adulteri, els jocs d'atzar). Hom no arriba a escatir del tot les seves idees polítiques, i menys encara les raons de la seva abdicació el 79 aC. Dedicà l'última part de la vida a redactar uns *Commentarii rerum gestarum* (perduts) en defensa de la seva actuació, que serviren de font a Plutarc per a la biografia de Sul·la.

suma *MAT* Resultat d'una addició. És a dir que, donats dos objectes, la suma és un altre objecte determinat a partir d'aquests per addició. + és el símbol que indica suma. En l'expressió *a+b*, tant *a* com *b* són anomenats *sumands*.

Sumatra Illa, la més occidental de l'arxipèlag de la Sonda, pertanyent a Indonèsia (473 606 km²; 28 016 160 h [1991]) (1 750 km de longitud i una amplada màxima de 400). L'estret de Malacca la separa de la península de Malacca. El costat oest és recorregut per un sistema muntanyós on destaquen els monts Barisan (3 800 m al Kerinci), que té una forta activitat volcànica. L'est és pla, solcat per nombrosos rius. Travessada per l'equador, té altes temperatures, i influïda pels monsons, rep pluges abundants (4 400 mm). Illa poc poblada (59 h/km² [1980]), les principals ciutats són: Medan, Palembang, Padang i Telukbetung. Hi ha conreus d'arròs, cafè, hevees, palmera d'oli, te, sisal i pebre. Subsòl ric en minerals: carbó, petroli, bauxita, manganès, níquel, diamants, or i argent. La indústria comprèn alumini, pneumàtics, fertilitzants, tèxtil, calçat i muntatge d'automòbils. La població, formada fonamentalment per malais (4 000 000), inclou altres tribus molt arcaiques: els bataks, al llac Toba, i els menangkabau a la planura de Padang.

Sumer Antic país de l'Orient Mitjà, al S de Mesopotàmia. Tingué un gran paper cultural, que influí decisivament la vida artística, científica, religiosa i escriptural del seu entorn. Llur cèl·lula política bàsica fou la ciutat estat, que exercia en un determinat moment l'hegemonia sobre totes les altres ciutats. Les ciutats sumèries més importants foren Ur, Eridu, Larsa, Uruk, Lagaš, Isin i Nippur. A partir de la *protohistòria* (~3100-2700 aC) començà a produir-se una sèrie d'avenços molt importants a Sumer, obra de dues cultures: Uruk IV, amb l'arquitectura monumental i, sobretot, l'escriptura, i Djemdet Nasr, que constitueix una fase de consolidació i expansió de les troballes d'Uruk IV. Amb el *període sumeri antic* (2700-2347 aC) Sumer arribà en plena fase històrica. A la dinastia I d'Ur (2575-2460 aC) pertanyen les famoses tombes reials, que constitueixen un clar exemple d'enterrament *sati* (assassinat en massa dels criats i animals del propietari). Coetànies foren la *dinastia de Lagaš* (~2540-2371 aC), la *dinastia II d'Ur* (2450-2371? aC) i la *dinastia II d'Uruk* (~2450-2371 aC). La fi d'aquesta significà també el predomini dels semites sobre Sumer durant el *període d'Accad* (~2371-2191 aC, ~2347-2230 aC en el cas de Sumer). Sotmesos de primer totalment, els sumeris aconseguiren després d'independitzar-se per obra de la *dinastia IV d'Uruk* (~2230-2120 aC), quan, d'altra banda, muntanyencs de l'est començaren a ocupar Mesopotàmia i inauguraren el *període guti* (~2240-2120 aC, ~2230-2120 aC en el cas de Sumer). Però els gutis governaren d'una manera laxa. Utu-Hegal, fundador i únic sobirà de la *dinastia V d'Uruk* (2120-2114 aC) expulsà els gutis de Mesopotàmia i unificà Sumer. Per poc temps, car la *dinastia III d'Ur* (2113-2006 aC) inicià el període neosumeri, molt important perquè unificà el país d'una manera estable durant un segle i per les aportacions culturals. En l'aspecte polític, el poder s'anà concentrant en mans del rei, que fou deïficat. Paral·lelament a aquesta concentració del poder polític, n'hi hagué també una d'econòmica, car els temples, ricament dotats, entraren a formar part de l'organització estatal, la qual cosa incrementà la burocràcia. L'enderrocament de la dinastia vingué de l'est, quan els elamites, els subaris i els qultus marxaren contra Ur i venceren Ibbi-sin (2029-2006 aC) i seguí un període de fragmentació política amb la *dinastia d'Isin* (2017-1794 aC). Per la seva banda, la *dinastia Larsa* (2025-1763 aC), a l'altra ciutat predominant en aquest període, no adquirí importància fins al regnat de Gungunum (1932-1906 aC), que conquerí una bona part de Mesopotàmia en detriment d'Isin. Un canvi de dinastia, però, restaurà el poder de Larsa, que al cap d'uns quants anys fou derrotada per Hammurabi, que posà fi al país de Sumer com a entitat política en unificar-lo amb Babilònia. A poc a poc la població sumèria s'anà diluint en la mar semítica i acabà desapareixent. Així i tot, els sumeris resistiren encara un quant temps.

sumeri *LING/ESCR* Antiga llengua del país de **Sumer**, documentada des dels volts de

l'any 3000 fins al 100 aC. Com a llengua parlada, deixà segurament d'ésser en ús cap al 2000 aC. Fins ara no ha estat possible de classificar-la en cap grup lingüístic. Llengua aglutinant, el sumeri empra sufixos en el cas del nom, i prefixos, infixos i, en menor grau, sufixos en el cas del verb, que va al final de la frase, característica que conservaren també el babilònic i l'assiri, malgrat pertànyer al grup semític. A més de la parla normal, hom ha trobat cinc variants dialectals literàries i tres de tècniques. Des del punt de vista evolutiu i cronològic, hom distingeix set períodes, tres dels quals són molt importants: el sumeri antic (~2700-2350 aC), que ha lliurat material fonamental (les primeres inscripcions reials), el neosumeri (~2140-2006 aC), que és el període amb més abundància de texts, i el babilònic antic inicial (~2006-1850 aC), que té una gran riquesa de material i, a més, ha lliurat llistes lèxiques amb traducció a l'accadi. A aquests dos darrers períodes remunten també la majoria de les composicions literàries sumèries. L'escriptura fou estrictament ideogràfica a l'origen i més tard evolucionà cap al fonetisme, bé que continuà fent un gran ús dels ideogrames. Fou un sistema d'escriptura complicat que, tanmateix, gaudí d'una gran difusió entre altres pobles i és possible que els seus principis estimulessin la formació de l'escriptura jeroglífica egípcia.

summa *FILOS/CRIST* Denominació genèrica que, referida a l'edat mitjana i a l'escolàstica, designa tant una col·lecció de sentències rigorosament ordenades (*summa de sentències*) com, posteriorment i sobretot, un tractat complet —estructurat segons l'esquema de les disputacions (*disputatio*)— de filosofia o teologia (*summa filosòfica* o *summa teològica*). Són autors de summes de sentències —també anomenats *sentenciaris*—, entre altres, Hug de Sant Víctor, Alexandre de Hales i, el més destacat, Pere Llombard, dit *magister sententiarum*. Entre els autors del segon tipus de summes —coneguts també com a *summistes*— destaquen R.Grosseteste, amb la seva *Summa philosophiae*, i, sobretot, →*Tomàs d'Aquino*.

sunna *ISLAM* Costum, capteniment habitual de Mahoma en les diverses circumstàncies de la vida que, llevat de casos excepcionals, té valor de norma per als creients. Extreta del hadīt, és considerada com una interpretació autèntica i un complement normatiu de l'Alcorà. N'existeixen diverses compilacions i comentaris, i, com el *hadīt*, és font del dret musul·là.

Sun Yazen (Xiangshan, Guangdong 1866 — Pequín 1925) Revolucionari i nacionalista xinès, conegut també amb el nom de *Sun Wen*. Lluïtà contra la dinastia manxú (*Qing*) i és considerat “pare de la pàtria” a la Xina. Constituí a Xangai, i després a Canton (1918), un govern revolucionari que tenia com a programa els Tres Principis del Poble: nacionalisme, democràcia i benestar social. A causa de l'anarquia que hi havia a la Xina hagué de fugir al Japó (1921), des d'on sol·licità l'ajut financer de les grans potències de l'època. El govern de l'URSS li prestà suport, però hagué d'acceptar els comunistes en el seu partit. La superioritat de les seves forces i la seva propaganda entre el poble foren factors suficients per a assegurar el seu triomf, i fou rebut triomfalment a Pequín. Més teòric que no pas home d'acció, contribuí decisivament al naixement de la Xina moderna.

Sunyer i de Miró, Joaquim (Sitges 1874 — 1956) Pintor i gravador. Fou condeixeble de Mir, Nonell, Torres-Garcia i Gosé, època en la qual pintà dins l'estil de la Colla del Safrà. Participà en la Tercera Exposició de Belles Arts de Barcelona, i s'instal·là poc més tard a París, on il·lustrà diverses obres d'autors francesos. S'especialitzà en escenes de carrer i en interiors intimistes. Féu força amistat amb Picasso i Manolo Hugué. S'obrí força camí amb un estil encara vacil·lant que participava de diversos factors postimpressionistes. Concorregué al Salon d'Automne (el 1903 i el 1904) i exposà també a Sitges, Lieja i París (1909). El seu estil havia anat perdent influències postimpressionistes i s'acostava als temes mediterranis i a les figures de canón simplificat derivat de Cézanne, clar de colors. Tornat a Sitges, el noucentisme plàstic canvià de rumb arran de la seva reaparició. Els anys vint tornà a exposar al

Salon d'Automne de París i també a Barcelona, Madrid i Pittsburgh. Passà la guerra civil de 1936-39 en terres provençals i italianes i s'instal·là a París el 1937. No tornà a Barcelona fins l'any 1942. En aquesta darrera etapa exposà sovint a Barcelona (1942, 1944, 1945, 1949, 1951, 1952, 1955) i Madrid (1943, 1946 i 1950) i li fou concedida la Legió d'Honor (1949). Hom celebrà, a Madrid, una important exposició antològica quan es complí el centenari del seu naixement (1974). Com a pintor de cavallet és el més representatiu del noucentisme. El seu constructivisme quasi cubista del segon decenni del segle anà perdent gradualment rigidesa i anà assolint una simplicitat planera, tant en els paisatges com en els seus típics nus femenins reposats o en els seus retrats.

Superior, llac Llac de l'Amèrica septentrional, el més gran i el més profund dels cinc Grans Llacs. Ocupa una àrea de 80 800 km², amb una conca de 209 000 km². Comunica amb les conques de l'Huron i del Michigan pel Sault Sainte Marie. La vora NE pertany al Canadà i la SW als EUA. Té importància pel tràfic de ce-reals canadencs i del mineral de ferro.

superlatiu *GRAM* Mot o grup de mots que expressen el grau superlatiu, sia el més alt en comparació d'altres objectes (**superlatiu relatiu**: *el més eixerit de la colla*), sia un de molt alt amb independència de tot altre objecte (**superlatiu absolut**: *el seu pare és molt savi*).

supernova* *ASTR* Estel que, en un interval de temps d'uns quants dies, augmenta la seva brillantor intrínseca per mitjà d'un procés explosiu fins a un valor que és un milió de vegades més gran que l'original, i després torna a extingir-se ràpidament. A l'època de màxima brillantor, una *supernova* de la galàxia pot arribar a tenir una magnitud aparent de -20 i, per tant, pot ésser visible en ple dia. Durant els darrers mil anys han estat observades a ull nu tres *supernovae*: una l'any 1054, que fou estudiada pels astrònoms xinesos, una altra l'any 1572, que fou descrita per Tycho Brahe, i, finalment, la tercera l'any 1604, que fou estudiada per Kepler i Galileu. Als llocs del firmament en els quals foren observades les *supernovae* resten unes nebuloses brillants en ràpid moviment expansiu, que hom creu que són les restes de l'explosió. Hom accepta que a cada galàxia es produeix, per terme mitjà, una explosió d'aquestes cada 30 anys. Hom accepta que com a estadi final *l'estel* on ha tingut lloc l'explosió resta convertit en un estel de neutrons o *púlsar*.

superstició 1 Excessiva reverència o por a les coses desconegudes i misterioses. **2** *RELIG* Atribució d'una força oculta i sobrenatural a objectes i esdeveniments que, per llur natura, no la posseeixen. És un concepte relatiu i subjectiu que pot incloure des de creences en desacord amb la religió oficial fins la mateixa religió. En general, hom pot dir que respon a exigències que no troben satisfacció en la religió oficial o en supervivències de fases religioses anteriors.

suprarenal *BIOL* Cadascuna de les dues glàndules de secreció interna situades en posició retroperitoneal a la part superior de cada ronyó. Cada glàndula es compon de dues parts distintes. La medul·la és d'origen ectodèrmic i pertany al sistema nerviós simpàtic. Secreta adrenalina i noradrenalina. A l'escorça, d'origen mesodèrmic, hom distingeix tres capes: la glomerular, la fascicular i la reticular, en les quals són sintetitzats els mineralocorticoïdes, els glucocorticoides i els andrògens, respectivament.

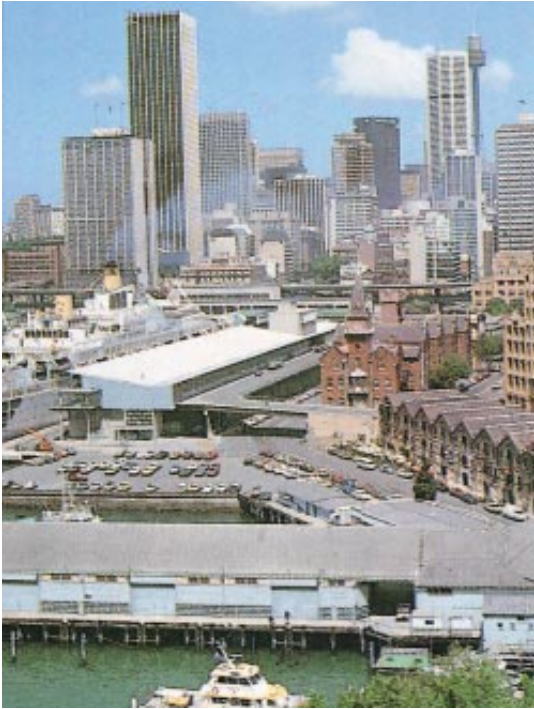
suprematisme *ART* Tendència pictòrica de caràcter no figuratiu teoritzada i duta a la pràctica per K.Malevič. Com ell mateix escriu, “el suprematisme abandona la representació de la figura humana (i la dels objectes naturals en general) per tal de trobar nous símbols per a provocar sentiments directes; el suprematista no observa ni toca: sent”. Es féu públic l'any 1915, quan Malevič mostrà el seu *Quadrat negre* (1914, museu Rus de Leningrad) i la seva *Composició suprematista* (1914, Museum of Modern Art, Nova York). Històricament el suprematisme es desenvolupà lligat al procés ideològic i revolucionari soviètic. Es basa en la concepció de l'art com a dispositiu creador de nous models per tal de canviar les condicions alienants de la producció industrial.

tal és Mbabane. Lobamba, la capital tradicional dels *swazi*, esdevindrà en un futur la capital legislativa del país.

LA GEOGRAFIA

El país es divideix d’W a E en una regió de més de 1 000 m d’altura (Highveld), de clima subtropical moderat i d’alta pluviositat (de 1 000 a 1 400 mm), amb bosc de fulla perenne; una altra amb una altura mitjana de 700 m (*Milddleveld*), zona subtropical de sabana seca amb una pluviositat de 1 000 mm; i una altra d’una altura de 300 m (*Lowveld*), de clima sec i càlid i amb precipitacions d’uns 600 mm; a l’est hi ha les altures de Lebombo, amb un clima com el del Middleveld. Els rius principals són el Great Usutu i el Komati, que corren d’W a E. L’agricultura és la principal activitat econòmica: hom conrea melca, blat de moro, arròs, canya de sucre, taronges, tomàquets, aranges, bananes, ananàs, cotó, tabac, moniatos i patates. En la ramaderia destaca la bovina i el cabrall. Hi ha reserves importants de pedra per a la construcció i de minerals no metàl·lics. L’electricitat escasseja, i la indústria es limita al tractament d’alguns productes agrícoles, de la fusta, així com adobs químics i muntatge de televisors. El

Vista parcial de **Sydney**

saldo comercial és, malgrat les reexportacions, desfavorable en un 55%. A causa del turisme la balança de serveis és positiva. El 89% de la població pertany a l’ètnia dels *swazi*; els zulus representen el 9%, i els blancs, el 2% restant. El 77% de la població és cristiana i la resta conserva les creences tradicionals. El *swazi* i l’anglès són les llengües oficials de l’estat.

LA HISTÒRIA

A la segona meitat del s XVIII els *swazi* s’establiren al país. El 1907 el país es convertí en protectorat britànic, el qual, juntament amb Basutoland i Betxuanalàndia, era regit directament per l’alt comissari o per l’ambaixador britànic a la República de Sud-àfrica. El 24 d’abril de 1967 aconseguí l’autonomia interna i el 6 de setembre de 1968 la independència dins l’àmbit del Commonwealth. El 1973 el rei Sobhuza II suspengué la constitució i prohibí els partits polítics. Mort Sobhuza II (1982), una sèrie de lluites pel poder dins la família reial finalitzaren el 1986 amb la coronació de Ntombi amb el nom de Mswati III.

Swift, Jonathan (Dublín 1667 — 1745)
Escriptor irlandès en llengua anglesa. Pro-

vinent d’una família anglicana, tota la seva vida intervingué en política (*tory*) i visqué alternativament a Irlanda i a Anglaterra. La seva primera obra important en prosa, *A Tale of a Tub* (1704), fou publicada conjuntament amb *The Battle between the Ancient and Modern Books in St James’ Library. Gulliver’s Travels* (1726) és la seva obra més coneguda. La ironia és que aquesta obra, tan satírica socialment, tan imprescindible per a conèixer una època i una gent, s’ha considerat com una fantasia per a infants.

Sydney Capital de l’estat de Nova Gal·les del Sud (3 538 749 h [1991]). Situada a ambdues vores de la badia de Port Jackson (estuari del riu Parramatta), constitueix el port més actiu del país. La ciutat experimentà un gran creixement a partir del 1900, gràcies a l’emigració, esdevenint un centre industrial important.

Syrdarja Riu de l’Àsia central (2 212 km de longitud i 462 000 km² de conca). Es forma de la confluència dels rius Naryn i Karadarja, a la vall de Fergana (Uzbekistan) i desguassa a la mar d’Aral. Des dels anys seixanta, la desviació de part del riu per a la irrigació ha produït un important descens del mar d’Aral.

T

Capital quadrada romana

Ɑ

Uncial

Ƨ

Minúscula carolina

ᵹᵹ

Gòtica textura

ⱭⱭ

Romana antiga humanística

ᵹᵹ

Cursiva humanística

ⱭⱭ

Romana transicional del barroc

ⱭⱭ

Romana moderna neoclàssica

ⱭⱭ

Egípcia

ⱭⱭ

ⱭⱭ

tabac [Nicotiana tabacum, família de les solanàcies] *BOT/AGR* Planta herbàcia anual o perennant d’1 a 3 m d’alçària, de fulles fins de 50 cm de llarg, el·líptiques o amplament lanceolades, acuminades i sèssils o subsèssils, de flors de color de crema o rosa pàl·lid, amb la corol·la infundibuliforme, disposades en panícula, i de fruits en càpsula ovoide. Originari de l’Àmerica tropical, actualment és conreat a moltes regions tropicals i temperades.

Tabrīz Capital de l’*ostān* de l’Azerbaidjan Oriental, Iran, al NW del país (1 088 985 h [1991]). Situada al peu del volcà Sahend, ha estat sovint destruïda pels terratrèmols. És centre comercial i d’ensenyament superior. Té aeroport internacional. El basar, de grandioses proporcions, és exponent de la importància comercial de la ciutat al començament del s XIX. Hi és tradicional la manufactura de catifes. Cal esmentar: la grandiosa tomba de Ghazan Khan, emperador mongol que féu de Tabrīz la seva capital; la mesquita de Tağ-id-Dīn ‘Alī Shāh (1312-32) i la Mesquita Blava (1436).

tabú Mot d’origen polinesi (*tapu*, ‘prohibit’), introduït pels etnòlegs i acceptat unànimement per caracteritzar les diverses prohibicions màgiques d’un àmbit cultural determinat. Designa tot allò que no pertany a l’ús quotidià d’aquest grup. No es tracta d’un temor positiu ni tampoc d’una impossibilitat pràctica o racional. La interdicció no és motivada en justificacions explicables, i els càstigs temuts en cas de violació de la prohibició cal situar-los en l’esfera de les desgràcies psíquiques o físiques. No hi ha cap mena d’organització humana sense tabús, perquè les prohibicions formen part de les limitacions inherents a tota comunitat. Entre els tabús més importants cal anomenar la prohibició de l’incest, les novetats, etc.

taca solar *ASTROL* Cadascuna de les regions fosques de contorns irregulars que hom observa a la fotosfera solar. Les taques són regions la temperatura de les quals és uns 1 500 K més baixa que la de les regions veïnes; per tant, no són fosques, sinó que apareixen fosques per contrast. Sobre la seva producció, hom admet que tenen relació amb els camps magnètics localment molt intensos.

Tàcit, Corneli [*llat: Cornelius Tacitus*] (? ~55 — d 116) Historiador llatí. Alhora senador, pretor i cònsol, ja vers l’any 80 havia escrit un tractat d’oratória: *De oratoribus*. Després, continuà la seva carrera política com a procònsol a l’Àsia Menor (112-113). Fou aleshores que escriví les seves grans obres històriques: la crònica, sense títol, anomenada correntment *Històries* (dels anys 69 al 96) i, vers l’any 115, una altra crònica coneguda pel títol convencional d’*Annals* (des de la mort d’August fins a la de Neró, anys 14 al 68). Observador lúcid, sabé crear una forma literària nova, la història, la qual transformà en una documentació psicològica.

Tadjikistan [*nom oficial: República del Tadjikistan; tadjik: Jumjuri Tojikistan*] Estat del SE de l’Àsia central que limita a l’W i al NW amb l’Uzbekistan, al NE amb el Kirguizistan, a l’E amb la Xina, i al S amb l’Afganistan (143 100 km²; 5 813 000 [1994]. La capital és Dusànbe.

LA GEOGRAFIA FÍSICA
Més de la meitat del territori es troba per damunt dels 3 000 m. Les valls i les terres baixes, en les quals es concentra la majoria de la població, no superen el 10% del territori. A la meitat oriental hi ha el Pamir, el sistema muntanyós més alt de l’Àsia Central, amb cims per damunt dels set mil metres (Pic Comunisme 7 495; Pic Lenin 7 134); al NW les serralades del Turkestan i del Zeravšan. Al Pamir, on les temperatures mínimes hivernals cauen per sota els -45°C. Al sector SW, on el clima és més suau, la mitjana de gener se situa entorn dels 7°C, i la de juliol en 28°C. Les precipitacions són escasses. Les més abundants, al SW del país, atenyen entre 150 i 200 mm anuals, i a les zones de muntanya difícilment arriben als 80 mm. La xarxa hidrogràfica és densa gràcies a les glaceres de les muntanyes. L’Amudarja i el Sydarja, són els rius més importants. La vegetació natural és, en zonació altitudinal, de desert, estepa i prats alpins. La varietat climàtica i topogràfica afavoreix una gran riquesa de la flora. Encara que només un 7% de les terres són conreables, l’agricultura ha prosperat gràcies a una extensa xarxa de canals (el 75% de la terra conreada és irrigada). El conreu del cotó és el més important, i ha desplaçat els conreus tradicionals de cereals (blat, civada, arròs) i d’horticultura. La ramaderia d’ovins i caprins és l’activitat econòmica dominant a la regió del Pamir. Disposa de jaciments d’urani, or, ferro, plom, zinc, antimoni, mercuri, or, estany i tungstè. Hi ha també sals, carbonats, fluorita, arsènic, quars, asbests i pedres precioses i semiprecioses. Les centrals hidroelèctriques satisfan el 75% de la demanda interior d’energia elèctrica. La indústria és poc important, i és molt dependent de la mineria i l’agricultura. La metal·lúrgica produeix maquinària agrícola, transformadors per a estacions hidroelèctriques i telers. La química inclou una planta de fertilitzants nitrogenats a Kalininabad i una d’alumini a Tur-sunzade. La indústria lleugera es concentra en el tèxtil i l’alimentària. Les principals exportacions són l’alumini, el cotó, el tèxtil i la seda. Les importacions se centren en energia i els productes manufacturats. La major part dels intercanvis es realitzen amb Rússia i a l’Iran, l’Uzbekistan i Turquia. La moneda oficial és el ruble. La xarxa de comunicacions no és gaire densa. Té uns 28 000 km de carreteres i la meitat del transport de mercaderies es realitza per ferrocarril (uns 470 kms) i l’altra meitat per carretera (uns 28 000 kms). Hi ha connexió aèria amb Moscou i altres capitals de la ex-Unió Soviètica. El 1991 la renda per habitant era de 480 \$, una de les més baixes de

t

la CEI. La població, rural en un 68,6% el 1991, és en ràpid creixement (31,4‰ el 1991). La densitat és de 40,6 persones/km² (1994), però és molt desigualment repartida i es concentra sobretot a l’W, a la vall del Gissar i també a les ribes del Syrdarja. Les ciutats més importants són Dušanbe, Kud-žhand, Ura T’ube, K’ulab i Nurek. Ètnica-ment, predominen els tadjiks (62,3%), però hi ha importants minories d’uzbeks (23,5%) i de russos 7,6% (1989). La religió majoritària és la musulmana sunita, si bé no hi ha religió oficial. La llengua oficial és el tadjik. La república inclou el territori autònom del Badakhšan. Independent des del 9 de setembre de 1991, des del maig del 1992 el Soviet Suprem, dominat pels comunistes, té la màxima autoritat legisla-tiva. El poder executiu és detingut pel pre-sident. El Tadjikistan és membre de la CEI, de l'ONU i del Banc Mundial des del 1993.

LA HISTÒRIA

La història del Tadjikistan s’identifica amb la del Turquestan i, concretament, amb el khanat de Bukhara, del qual depengué fins a l’annexió a Rússia (1868). Sota els soviètics, el territori formà part, primer, de les repúbliques del Turquestan (1918) i de l’Uzbekistan (1920), dins el qual el 1924 esdevingué província autònoma. El 1929 fou declarat república soviètica. Amb la *perestrojka* de Gorbačov, el 1990 fou de les poques repúbliques que acceptà signar el tractat de la Unió. La desintegració del territori soviètic arran del fracassat cop d’estat de l’agost del 1991 conduí a la declaració de la independència dos mesos més tard i a la convocatòria d’eleccions presidencials pel novembre, en les quals s’imposà el comunista Rakhman Nabijev. Pel desembre del 1991, el Tadjikistan s’in-tegrà a la CEI. Al llarg del 1992, en res-posta als creixents enfrontaments entre l’oposició islàmica i el govern, Nabijev sus-pengué les llibertats civils i instaurà un go-vern per decret, però a causa de la seva manca de control sobre la rebel·lió fou substituït al novembre del 1992 per Ima-moli Rakhmanov, també del PC, el qual desencadenà una duríssima repressió. A les eleccions del 1994 fou elegit president el comunista J. Karimov.

Taegu Capital de la província de Kyŏng-sang Septentrional, República de Corea (2 229 040 h [1990]). És un dels més impor-tants centres de la indústria tèxtil del país (cotó i seda). Té aeroport internacional.

Taejŏn Capital de la província de Ch’ungch’ŏng Meridional, República de Corea (1 049 578 h [1990]). Centre indus-trial a l’alta vall del Kum (indústria tèxtil i de maquinària). Arquebisbat catòlic i uni-versitat.

Tagomago Una de les illes més impor-tants entre les pròximes a Eivissa, davant la costa oriental (punta d’en Valls), dins el municipi de Santa Eulària del Riu. Té 1 525 m de llargària i 113 m d’alçària. Hi ha un far.

Tagore, Rabindranāth [o *Ṭhakur*] (Cal-cutà 1861 — Śantiniketan, Bolpur, Bengala 1941) Poeta, músic, pintor i filòsof bengalí. Estudià lleis, literatura i música occidentals a Anglaterra (1877-88). En tor-nar a l’Índia establí un contacte íntim amb les tradicions populars, així com amb la pobresa i l’endarreriment, notes domi-nants en molts dels seus escrits. Fundà a Śantiniketan una escola (1901) convertida més tard (1921) en la universitat interna-cional de Viśva Bhāratī. La seva literatura es caracteritza pel seu lirisme, que amalga-ma harmònicament estils indis i anglesos, i pel seu pensament humanista, que té alho-ra accents místics, internacionalistes i de protesta social. Aconseguí de revolucionar la majoria dels gèneres literaris indis tradi-cionals. Entre les seves nombroses obres algunes han tingut una ressonància uni-versal, com *Gītāñjali* (‘Ofrena de càntics’, 1910), que li valgué el premi Nobel de lite-ratura (1913), *Śiśu* (1913) (*The Crescent Mo-on*), *The Gardener* (1913), *Lover’s Gift and Crossing* (1918).

Tahití Illa d’Oceania, a l’arxipèlag de la Societat, a la Polinèsia Francesa. La ciutat més important és Papeete. Envoltat d’una barrera coral·lina, el seu cim culminant és l’Orohena (2 241 m). Sotmesa a la influèn-cia moderadora dels vents del SE, té un cli-ma temperat i una vegetació exuberant. La població s’agrupa a les costes. Conreus de cocoters a la costa, bananes i vainilla als vessants. Els conreus tradicionals i la pesca són la base de l’alimentació. La copra i el turisme són les riqueses principals. Habita-

Tadjikistan Vista d'Obigarm

da per tribus polinèsies de religió animista, que practicaven la pesca, la navegació i una agricultura limitada, no constituí mai un regne únic abans de l’arribada dels europeus, malgrat la seva organització so-cial jerarquitzada. Fou descoberta pel capi-tà anglès Wallis el 1767 i explorada per l’almirall francès Bougainville (1768) i pel britànic James Cook (1769, 1773-74 i 1777). El 1838 una expedició naval france-sa manada pel capità Dupetit-Thouars ocupà l’illa i el 1842 imposà un protector-at. Disputada la seva possessió per france-sos i britànics, durant el regnat de Pomaré V (1877-80) França s’annexà definitivament Tahití (1880) i convertí l’illa en el seu centre principal al Pacífic. Després de la Segona Guerra Mundial els esforços per sortir del seu aïllament geogràfic menaren Tahití a iniciar una política migratòria i a la substitució de l’economia agrícola per una altra de turística facilitada per les noves lí-nies de comunicacions. Al mateix temps, França instal·là a l’illa un centre d’exper-imentació nuclear al Pacífic. El 1958, i des-prés de l’agitació popular promoguda pel Rassemblement Démocratique du Peuple Tahitien, esdevingué territori d’ultramar, amb una autonomia limitada.

taifa *HIST* Nom (de l'àrab *tā'ifa* ‘destaca-ment’) donat als diversos estats que sorgi-ren a Al-Andalus com a conseqüència de l’esfondrament i desmembrament del **cali-fat de Còrdova**. Ja des del primer terç del s XI, aprofitant les repetides lluites dinàsti-

Mapa físic de Tailàndia

ques i les rivalitats existents entre els par-tits àrab, berber i eslau, diversos caps erigi-ren estats autònoms, coneguts per **regnes de taifes**, els quals, amb el temps, assoliren la independència total. Les taifes constituï-des a Al-Andalus —de trajectòria i fortuna ben diversa— foren les de Silves, Santa Ma-ría de Huelva, Arcos, Morón, Mértola, Nie-bla, Carmona, Ronda, Algesires, Màlaga, Granada, Còrdova, Almeria, Múrcia, Al-pont, Lleida, Albarrasí, i Tortosa; les que assoliren més notable poder polític foren les de Toledo, Saragossa, Sevilla, València i Dénia; la de Mallorca fou la de més durada. En general els regnes de taifes del litoral mediterrani foren regits per caps eslaus i la resta quedà en mans de la noblesa local. El període dels regnes de taifes significà, en general, una època d’una gran prosperitat, tant sòcio-econòmica com cultural, i el desenvolupament de la ciència en general: medicina, botànica, història, geografia, filosofia, astronomia, etc. Així mateix, la descentralització provocada per la caiguda de la capital cordovesa significà el desen-volupament de nuclis industrials (teixits, perfums, etc) arreu d’Al-Andalus. Unificat de nou tot Al-Andalus amb la invasió almoràvit, a la segona meitat del s XII tornà a produir-se, amb la seva caiguda, un fenomen semblant de fragmentació terri-torial i política, que hom ha anomenat també període de les segones taifes i que es prolongà fins a l’establiment del poder almohade. A la segona meitat del s XI —llevat del regne de Mallorca i d’Alpont— predominaren els canvis de fronteres i la pèrdua de l’autonomia de les terres avui de parla catalana: annexió de la taifa de Va-lència a la de Toledo, conquesta de les de Tortosa (1059) i Lleida i de la part peninsu-lar de la de Dénia per part de la de Saragos-sa. Durant el període anomenat de les segones taifes, sorgides amb l’esfondra-ment almoràvit, les terres catalanes enca-ra sota domini islàmic formaren part del regne de Muḥammad ibn ‘Abd Allāh ibn Sa’d ibn Mardaniš.

taigà *GEOG/BOT* Bioma propi de les ter-res boreals d’Europa, Àsia i l’Amèrica del Nord, caracteritzat pel predomini del bosc de coníferes perennifòlies (pícees, avets, pins boreals) o caducifòlies (làrixs). Les temperatures hivernals són baixes i les pre-cipitacions són moderades i en bona part en forma de neu. El sotabosc és pobre. Als indrets més afavorits es desenvolupen comunitats megafòrbiques. També s’hi tro-ben bosquets de bedolls i salzes.

Tailàndia [*nom oficial: Regne de Tailàndia; thai: Muang Thai, o Prathet Thai*] Estat del SE d’Àsia, situat al centre de la península de la Indo-xina, al N del golf de Siam, amb una prolongació al S, a la península de Malacca; limita al N i a l’W amb Birmània, al NE i a l’E amb Laos i al SE amb Cambodja, i és banyat al SW per l’oceà Índic (513 115 km²; 57 586 000 h [1994]). La capital és Bangkok.

LA GEOGRAFIA

El cor del país és constituït per la fèrtil pla-na del riu Chao Phraya, format per la con-fluència dels rius Ping i Yom. El N i l’W del país són muntanyosos. Cap al S, al llarg de la frontera amb Birmània, les serralades es converteixen en una de sola, que es pro-longa a la península de Malacca. A l’E de la conca del Chao Phraya s’alcen els turons escarpats del Phaya Yen; més a l’E s’estén l’altiplà del Nakhon Ratchasima, regió inhò-spita, àrida i plana, coberta de sabanes. El clima és monsonic, amb temperatures al-tes i relativament constants tot l’any. Les precipitacions són altes de maig a octubre, a causa del monsó del SW. Prop de la mei-tat del territori és cobert de bosc, selva plu-vial a les terres occidentals, monsonic sec a les parts baixes del Nakhon Ratchasima i monsonic humit exuberant a les mun-tanyes del N. L’agricultura és la base de l’economia i ocupa més dels dos terços de la població activa. L’arròs, el blat de moro, els moniatos, la melca, els llegums, la man-dioca, els cacauets, les hortalisses, els frui-ters, els cocoters, etc, constitueix el conreu tradicional de subsistència. Els conreus comercials destinats principalment a l’ex-portació són la mandioca (tapioca), la ca-nya, la melca, el tabac, el *kenaf*, el jute, la soia, les oleaginoses, la fruita i el cafè. El cautxú ha esdevingut, rere l’arròs i la tapio-ca, el més important. La ramaderia aporta carn d’aviram, porcí, boví i de búfal, llet de vaca i de búfal, cuirs i ous. A més, hom aprofita el treball dels búfals (quart ramat mundial), els bovins i els elefants domesti-cats. El bosc proporciona recursos forestals

abundants, especialment fusta preciosa i combustible. La pesca, tant marítima com fluvial, constitueix també la base de l'alimentació. El subsòl, ric en minerals, és explotat per companyies estrangeres. És important la procucció d'estany (cinquè productor mundial), ferro, lignit, tungstè, petroli i gas natural. La indústria, poc desenvolupada, és bàsicament de transformació de productes agrícoles. Recentment ha estat accelerat el desenvolupament d'altres indústries: tèxtil, de la fusta i el paper, de fertilitzants i altres indústries químiques, del ciment, de fibres sintètiques i metal·lúrgica. Bangkok és alhora el primer port marítim i fluvial i el primer aeroport del país, i encara una plaça financera que fixa el preu internacional de l'arròs. El comerç exterior es caracteritza per una balança de pagaments clarament deficitària. La població de Tailàndia pertany al grup ètnic dels tais (81%), amb minories xineses (11%), malaies (4%) i índies. Predomina la religió budista (95%); la resta són confucianistes, musulmans i cristians. La població (91 h/km² de densitat) es concentra a la plana del Chao Phraya i presenta un elevat creixement vegetatiu. El thai és la llengua oficial.

LA HISTÒRIA

El país era habitat pels mons i els khmers, però a partir del s VIII començà la presència dels tais. Rama Kameng (1283-1318) estengué el regne de Sukhothai, que esdevingué un estat fort i desenvolupà una civilització notable. Aquest regne fou sotmès entre el 1347 i el 1350 pel príncep U'Tong que fundà un regne centrat a Ayutthaya, que adquirí caràcter feudal. El 1509 arribà una ambaixada del virrei portuguès Albuquerque, i els europeus foren autoritzats a residir a Siam. A mitjan s XVI el príncep Naresuen organitzà la resistència a l'ocupació birmana, els quals expulsà de Siam (1592). Naresuen estrenyé les relacions amb els europeus, que trobaren moltes facilitats als ports siamesos al llarg del s XVIII. Després d'un saqueig birmà (1767), cap al 1770, el general xinès Paya Tak reagrupà els tais i reconstruí el regne. El seu successor inaugurà l'actual dinastia Xakri amb el nom de Rama I, establí la capital a Bangkok, modernitzà la legislació i protegí la cultura; els europeus tornaren a Siam. Continuà la modernització del regne, i el 1874 fou abolida l'esclavitud. L'occidentalització de Siam no afectà, tanmateix, les classes baixes, l'absolutisme de la monarquia i l'estructura social; el sistema feudal es mantenia vigent. A partir del 1930, la crisi econòmica féu cristal·litzar una revolució que transmeté el poder a la petita noblesa i a la classe mitjana del país, a través del cop d'estat del 1932 i de la nova constitució. El nacionalisme siamès s'accentuà amb l'arribada al poder del general Phibun Songgram (1938) i el país entrà a l'òrbita japonesa i participà en la guerra contra els aliats (1942). Els sectors pro-occidentals tornaren al poder el 1945. La guerra de la Indo-xina i la crisi econòmica potenciaren un cop d'estat (1948) que tornà Phibun Songgram al poder. El nom de Siam fou canviat pel de Tailàndia (1949) i, a partir del 1955, el règim es liberalitzà. El general Sarit Tharanat instaurà un règim dictatorial de dreta (1957). Tailàndia esdevingué un dels més importants reductes de les potències occidentals al SE asiàtic. A partir del 1965 la conjuntura propicià una revolta popular amb el suport de la burgesia, i el país tornà al sistema constitucional (1973). Després d'unes eleccions guanyades per les forces democràtiques, es produí un sagnant cop d'estat: Tailàndia restà novament en mans d'una severa dictadura militar de dreta. Un altre cop d'estat (1977) portà al poder l'almirall Sangad Chalowyu. Després de les eleccions del 1979 el primer ministre Kriangsak intentà d'atreure's l'oposició política, però hagué de dimitir (1980) i fou succeït pel general Prem Tinsulanonda, que formà governs inestables fins que el 1988 renuncià al càrrec, ocupat pel general Chatichai Chaonhaven.

T'aipei [o *Taipeh*] Capital de **Taiwan**, situada al N de l'illa, a la riba dreta del riu Tanshui (272 km²; 2 650 511 h [1993]). Fundada al s XVIII per un grup d'emigrants xinesos. A partir del 1949, que es convertí en la capital de la Xina Nacionalista (→*Taiwan*), experimentà una gran expansió demogràfica, i augmentà la seva importància comercial i industrial. Té indústria siderúrgica, de l'automòbil, mecànica, tèxtil, electrònica, alimentària (sucre, farina, conserves de peix), química i del vidre.

Tadjikistan 	
	
	
	
	
	
govern:	república
superfície:	143 100 km²
població:	5 813 000 h (est 1994)
capital:	Dušanbe
idioma of.:	tadjik
moneda:	ruble rus

Tailàndia

	
	
	
	
	
	
govern:	monarquia
superfície:	513 115 km²
població:	57 586 000 h (est 1994)
capital:	Bangkok
idioma of.:	thai
moneda:	baht

Taiwan

	
	
	
	
	
	
govern:	república presidencialista
superfície:	36 000 km²
població:	21 151 000 h (est 1994)
capital:	T'aipei
idioma of.:	xinès
moneda:	nou dòlar de Taiwan

Taiwan [*nom oficial: República de la Xina; xinès: Chung-hua Min-kuo*] Estat insular de l'Àsia oriental, situat al SE de la Xina, de la qual el separa l'estret de Taiwan, que comunica la mar de la Xina Oriental amb la mar de la Xina Meridional (36 000 km²; 21 151 000 h [1994]). La capital és T'aipei.

LA GEOGRAFIA

L'illa principal, Taiwan (també coneguda com a Formosa), és una zona muntanyosa recorreguda en sentit longitudinal per serralades paral·leles cobertes de bosc tropical dens (Yii Shan, 3 997 m). A l'E les muntanyes cauen a pic a la costa, mentre que a l'W davallen suaument cap a la fèrtil plana litoral. L'illa té clima tropical, càlid a les parts baixes i moderat amb l'altitud; sotmesa al monso, rep abundants precipitacions (1 500-2 000 mm/any). Fins fa pocs anys el recurs principal era l'agricultura, modernitzada i reformada els darrers decennis. Predomina l'arròs i també abunden els moniatos, el blat de moro, el mill, la melca, la mandioca, les patates i, sobretot, les hortalisses i la soia. Són molt desenvolupats els conreus comercials: canya de sucre, te, ananàs, bananes, cítrics, peres, prunes, préssecs, espàrrecs, xampinyons, tabac, oleaginoses (cacauets, sèsam, colza) i cotó, cànem, sisal, lli i jute. La pesca dóna per a l'exportació, especialment de túnids. Una altra especialitat taiwanesa és l'aqüicultura. El bosc produeix càmfora (els 3/4 del total mundial), fusta, bambú i sàndal. El subsòl conté recursos més variats que abundosos (or, argent, marbre, dolomita, sal, sofre, talc, guix, amiant, carbó i gas natural). La indústria, en expansió excepcional, inclou la tèxtil (destacant el cotó i les fibres), paperera, del tabac, de la fusta, de mobles, de ciment, de materials de construcció, de productes químics, metal·lúrgica, de muntatge d'automòbils i material elèctric, de maquinària, de construcció naval (setè lloc mundial), d'equipament i material electrònic i de telecomunicacions i de joguines. Les comunicacions, tot i ésser deficientes, van millorant. La marina té dos grans ports a nivell mundial: el de Kaohsiung, al S, i el de Keelung, al N. Taiwan ocupa un lloc important en el comerç internacional, gràcies al qual la balança de pagaments resulta àmpliament positiva. La població ha passat de 5 800 000 h (1940) a prop de 19 milions (1984), gràcies sobretot a la immigració xinesa. L'illa és densament poblada (520 h/km²), amb una forta concentració a la plana occidental. Ètnicament, el 84% de la població és originària de Taiwan, mentre que un 14% procedeix de la Xina Popular; a les muntanyes habiten tribus paleomalaies. La llengua oficial és el xinès i la religió predominant el budisme, però també hi destaquen el taoisme, l'islamisme i el cristianisme.

LA HISTÒRIA

Habitada per emigrants xinesos des del s VII, durant molts anys fou una base de pirates xinesos i japonesos. Al s XVI fou colonitzada per camperols procedents del Fujian, mentre que els portuguesos arribaren a l'illa el 1517 i l'anomenaren Ilha Formosa. Poc després els japonesos fundaren la ciutat de Chilung. El 1624 els holandesos foren expulsats de les illes Pescadores i s'establiren a Tan-shuei, des d'on rebutjaren els atacs dels espanyols. Un cap semijaponès, Xeng-Xeng Kung (o Koxinga) reunificà l'illa (1662) i es proclamà rei i vassall de l'emperador xinès (1645), però el 1683 passà a l'imperi manxú. Després de fallir els intents japonesos i francesos, el 1894 fou ocupada pels japonesos, que l'annexaren a l'imperi. El 1945 fou tornada a la Xina pels aliats. Els seus habitants però, consideraven com a estrangers els xinesos del continent, fet que provocà una revolta popular el 1947, ofegada per les forces del Guomindang. El 1949 l'illa esdevingué la seu refugi del govern nacionalista de la República de Xina presidida pel general Chiang Kai-shek. La crisi entre ambdues Xines fou renovada el 1958, fins que Chiang Kai-shek posà alguns límits als seus projectes d'envair la Xina continental. El 1971 Taiwan fou substituïda a l'ONU per la Xina Popular. Així i tot, l'ajut incondicional nord-americà havia convertit l'illa en una potència econòmica. El primer ministre des del 1972, Chiang Ching-kuo, es convertí en el líder del Guomindang i el 1978 assumí també el càrrec de president de la república, càrrec per al qual fou reelegit el 1984. La retirada del suport dels EUA (anys setanta) suposà un seriós revés per al país. L'any 1987 hom portà a terme una certa liberalització del règim. El 1988, fou elegit president de la república Lee Teh-hui.

Taiyuan Capital del *sheng* de Shanxi, Xina, a la regió del Nord (1 612 000 h [est 1975]). Situada al curs superior del Fen He, en una fèrtil plana agrícola, és un centre comercial i un nucli industrial important; té indústria siderúrgica, mecànica, de maquinària agrícola i tèxtil, de motors, química, tèxtil (cotó), del paper, del ciment i ceràmica (1 533 884 h [1994]).

Tajo [*port: Tejo*] Riu de la Península Ibèrica, el més llarg i un dels més importants geopolíticament; ho prova l'establiment a les seves ribes de dues capitals estatals com Toledo i Lisboa, la proximitat d'una tercera —Madrid— i la divisió usual de la Península en una meitat N —plujosa, de poblament disseminat i industrial— i una meitat S —eixuta, de poblament concentrat i agrària—, separades pel Tajo. Neix a la serralada Ibèrica, entre la *muela* de San Juan (Aragó) i el *cerro* de San Felipe (Castella-la Manxa), i segueix la direcció NW fins que passa de la serralada Ibèrica a la Mesa-ta Hispànica. Travessa Castella-la Manxa, la comunitat autònoma de Madrid i Extremadura. El darrer tram és de plana fins al Mar da Palha, gran albufera drenada per l'estuari on és establerta Lisboa. Rep afluents importants per la dreta (Jarama, Alberche, Tiétar, Alagón, Ponsul, Zêzere), que el converteixen en un gran riu, el tercer de la Península. S'aprofita des de temps antic per a la navegació, l'abastament urbà, el regatge i la hidroelectricitat.

Tajumulco Volcà apagat de Guatemala, al departament de San Marcos, al NW de Quezaltenango. Amb 4 220 m, és la muntanya més alta de l'Amèrica Central.

talaiot *PREHIST* Monument prehistòric, típic de Mallorca i Menorca, consistent en una gran torre o talaia, construïda amb pedra seca, en general de mides grans, de tècnica ciclòpia, ben tallades o molt toscament, segons els casos. Segons la planta, corresponen a dos tipus bàsics: planta circular o quadrada, però també ovalada, rectangular, absidal. Dins la unitat de concepció, hi ha moltes variants en els detalls. És normal la cambra interna, a vegades amb una columna central i cambres superposades. També hi ha varietats d'accessos: porta arran de terra, entrada a través d'un passadís subterrani, en alguns casos rampes exteriors d'accés, que permetien l'entrada per la part de dalt. Les cobertes podien resoldre's segons el sistema de la falsa cúpula, però també amb bigues d'ullastre. Foren construïts com a elements de defensa en funció de conjunts urbans sovint desapareguts. Se n'han conservats diversos centenars repartits per tota l'illa de Mallorca i a Menorca. Lligats a la **cultura dels talaiots** o talaiòtica, la majoria sembla que foren construïts dins ja del primer mil·leni aC.

talc *MINERAL* Silicat de magnesi hidratat, Mg₃Si₄O₁₀(OH)₂. Mineral que cristal·litza en forma de masses fulloses o en agregats de gra fi. Té un esclat de perla i un color verd clar com a més característic, bé que de vegades és blanc o gris, i també vermellós. És molt suau, tou, untuós al tacte i molt adherent. El talc té moltes aplicacions comercials, la més coneguda de les quals és potser en forma de pólvores. És mal conductor de la calor i de l'electricitat; resisteix bé el foc i és inatacable pels àcids. Per tot això hom el fa servir en ceràmica (porcellana d'aplicació elèctrica i refractària), per a fer commutadors elèctrics i per a recobrir llocs que han d'ésser inatacables pels àcids.

Tales de Milet (Milet 630 aC — 546 aC) Pensador grec, primer representant de l'escola naturalista de Milet. El seu pensament fou orientat primer a l'estudi dels fenòmens naturals. Tradicionalment inclòs entre els set savis grecs, hom li ha atribuït diverses proposicions de geometria elemental. Establí —en afirmar l'aigua com a principi de totes les coses— una causa natural i única en la formació de l'univers. Aportà la consciència que darrere els fenòmens canviants hi ha un principi comú i essencialment invariable.

talla *JOI/MINERAL* Operació que consisteix a obtenir una sèrie de cares per tal de fer ressaltar la bellesa d'un material, d'un mineral, etc. L'operació de la talla és emprada normalment en joieria per tal de posar de manifest les propietats físiques dels materials utilitzats. El conjunt de cares amb una forma geomètrica determinada és anomenat *estil de talla*; els més coneguts són l'estil *brillant*, que és utilitzat per al diamant, i l'estil *maragda*. En el cas del diamant, la talla brillant (de 58 cares) ha estat fruit

d'estudis matemàtics per tal de posar de manifest al màxim la qualitat de la pedra, utilitzant l'elevat índex de refracció. Els principals centres de talla de diamants són Anvers, Tel Aviv, Amsterdam, Idar-Obers-tein i Brücken (Alemanya), Manhatan (EUA), Johannesburg, Toronto i París.

Tallada i Paulí, Josep Maria (Barcelona 1884 — 1946) Economista i polític. És considerat un dels introductors de la ciència de la societat segons els mètodes de la jove escola històrica alemanya. Des de l'inici, participà en l'organització de la cultura bastida per la Mancomunitat de Catalunya. Autor d'*El moviment social durant el segle XIX* (1911) i del primer tractat modern sobre la població catalana: *Demografia de Catalunya* (1918). Fou l'introductor del taylorisme (*L'organització científica de la indústria*, 1922) i de la moderna anàlisi estadística ("Anuari d'Estadística Social de Catalunya", des del 1913). Els anys trenta estudià la depressió i els seus efectes (*La crisi d'una civilització*, 1935), així com les seves alternatives (*L'organització econòmica de la Rússia soviètica*, 1935), i confeccionà un manual (*Economia política*, 1937). Diputat per la Lliga Regionalista al Parlament de Catalunya. Posteriorment publicà *Historia de las finanzas españolas en el siglo XIX*, (1946) i *La guerra económica* (1948).

tallarol [*Sylvia sp*, família dels muscicàpids] *ORNIT* Gènere d'ocells de l'ordre dels passeriformes, de mida petita, entre 12-15 cm; tenen el bec fi, recte, les potes relativament llargues, la cua llarga i rectangular a la punta, les ales llargues fins més enllà de la base de la cua i el plomatge poc vistós i diferent segons el sexe. Inclou nombroses espècies.

Talleyrand-Périgord, Charles Maurice de (París 1754 — 1838) Polític i diplomàtic francès. Fou bisbe d'Autun (1788) i diputat als Estats Generals (1789). D'idees revolucionàries, defensà la nacionalització dels béns eclesiàstics i es mostrà d'acord amb la constitució civil del clergat; excomunicat pel papa, abandonà l'Església. Fou ministre d'afers estrangers (1797-99) i, caigut Napoleó, fou nomenat cap del govern provisional que instaurà Lluís XVIII (1814). Intervingué en el tractat de París i en el congrés de Viena. Després dels Cent Dies, fou president del consell de ministres, però perdé les eleccions i hagué de dimitir. Escriví unes *Mémoires*, publicades pòstumament (1891-92).

tal·li [TI] *QUÍM* Element químic, de nombre atòmic 81, pertanyent al grup IIIA de la taula periòdica, descobert espectroscòpicament per W.Crookes l'any 1861. La ratlla que constitueix el seu espectre és de color verd brillant. És un element poc abundant, i constitueix un 10^{−4} per cent del pes de l'escorça terrestre. És present a la natura com a component minoritari de diversos minerals. El metall és de color blanc, amb llustre metàl·lic, i s'altera superficialment en contacte amb l'aire. És tou i mal·leable, però no dúctil. Des del punt de vista químic, és un element reactiu. Tant el tal·li com els seus composts són d'una elevada toxicitat.

Tallinn *[al: Reval]* Capital d'**Estònia**, a la costa meridional del golf de Finlàndia i a la badia de Tallinn (442 679 h [1994]). Ben comunicada per ferrocarril i carretera, el seu port ha estat un dels més importants per a Rússia. Té establiments siderúrgics, fàbriques de maquinària, de productes químics i alimentaris. Després de la proclamació de la República d'Estònia (1918), fou capital d'aquesta i de la República Soviètica creada el 1940. El centre de la ciutat conserva el caràcter medieval.

Talmud Nom ('estudi') donat al conjunt literari format per la →***Miśnà*** i els seus comentaris rabínics antics o *Guemará*. N'existeixen dues compilacions: el *Talmud de Babilònia* (s V aC) i el *Talmud de Palestina* o *de Jerusalem* (~300 dC). Codi jurídic jueu, representa la codificació de tota la tradició oral de la Llei (la Torà). En la seva forma literària és en gran part un reportatge de les opinions sovint contradictòries dels rabins experts i famosos en les qüestions de comportament religiós i moral (*halakà*). Però també conté una gran part d'*haggadà*, és a dir, llegenda, anècdota, que exemplifica la part teòrica.

talp [*Talpa sp*, família dels tàlpids] *ZOOI* Gènere de mamífers teris de l'ordre dels insectívors, de cos robust, gairebé sense coll, amb el cap acabat en un morro ple de terminacions nervioses, els ulls molt petits (i en *Talpa caeca* recoberts per un replec de la pell) i sense pavellons auditius externs.

Animals subterranis, habiten en galeries que ells mateixos construeixen. S'alimenten d'insectes, de cucs de terra i de restes vegetals. Als Països Catalans n'hi ha una sola espècie, *Talpa europaea*.

Tamarit i de Rifà, Francesc de (Barcelona ~1600 — ? d 1653) Militar i polític. Fou membre del Consell de Cent i, més tard (1638-41), membre del braç militar de la generalitat; actuà conjuntament amb Pau Claris i altres diputats contra els propòsits de la cort de Madrid i els projectes del comte-duc d'Olivares i protestà sorollosament contra les malvestats comeses per les tropes castellaness. La seva detenció, ordenada pel govern de Madrid, provocà forta commoció a Barcelona i un aldarull popular assaltà la presó i l'alliberà juntament amb altres detinguts. Davant l'amenaça castellana damunt Barcelona, tornà de Perpinyà, on havia iniciat contactes secrets amb representants francesos, i formà part del consell de guerra que organitzà la defensa; contribuí eficaçment a la victòria del 26 de gener de 1641 (batalla de Montjuïc) i més tard es destacà al front de Lleida. Pel juliol del 1641 cessà en el seu mandat com a diputat.

Tamarit de Llitera Municipi i cap de comarca de la **Llitera**, al sector de contacte entre l’alta i la baixa Llitera, accidentat al N per la serra de la Gessa (491 m alt en aquest sector), anticlinal que limita el sector pla (de 200 a 250 m alt), format per capes oligocèniques pròpies de la Depressió de l’Ebre, que ocupa la major part del terme, i és regat modernament pel canal d’Aragó i Catalunya (dit inicialment **canal de Tamarit**). La part muntanyosa és en part ocupada per alzinars esclarissats amb argelaga i coscoll i, en part, per espartars, farigola i sàlvia. L’agricultura constitueix l’activitat bàsica del municipi. Es conreen arbres fruiters, farratge i hortalisses i cereals (41%). La parcel·lació del territori i l’extensió del fruiterar han transformat l’economia i àdhuc el paisatge. La ramaderia és de bestiar boví, oví i porcí; també són importants l’avicultura i la cunicicultura. Les antigues indústries (mobles, ceràmica, fàbriques de sabó, foneria) persisteixen en part, però han agafat més importància les derivades de l’agricultura: farineres, pinsos composts, ametlles torrades, gelats, conserves de fruita, molins d’oli, lleteries, etc. La *vila* (4 091 h [1991]; 357 m alt) s’estén a la zona de contacte entre el pla i la muntanya, a la vora del barranc de Sesa. L’eix principal és el carrer de Cavallers, amb cases nobles dels ss XVII i XVIII. L’església parroquial, col·legiata, de Santa Maria, és un notable edifici de transició del romànic al gòtic. Són notables les ermites de Sant Miquel (romànica, del s XII, modificada al XVI) i la de Santa Llúcia i el santuari i antic monestir del Patrocini. Fou conquerida el 1107 per Alfons el Bataller; perduda el 1134 a la caiguda de Fraga, fou recuperada el 1147 de Catalunya. Alfons I el Cast li donà el fur d’Aragó i per això fou inclosa en aquest regne. En la guerra dels Segadors i en la guerra contra Napoleó la vila fou reincorporada temporalment al Principat.

Tamerlà (Kaš, actual Sakhrisabz, Transoxiana ~1336 — Otrār, Transoxiana 1405) Nom amb el qual fou conegut a occident Timur Lang, sobirà (1370-1405) de la Transoxiana. Membre d’una noble família turcmana vassalla dels descendents de Txagatai Khan, després d’un seguit de revoltes i d’enderrocaments dels governadors del gran khan, aconseguí d’emparar-se de tota la Transoxiana (1370), on encapçalà, tot autoproclamant-se hereu i continuador de l’imperi de Genguis Khan, la dinastia timúrida. El domini de Tamerlà s’expandí considerablement (imperi mongol), tant pels dots bèl·lics i la dedicació contínua del seu cap com per la feblesa dels estats veïns. L’imperi desaparegué poc després de la seva mort.

Tàmesi [*angl: Thames*] Principal riu d'Anglaterra (338 km de llargada i 11 350 km² de conca). Neix al peu de l'altiplà calcari de Costwolds Hills. S'eixampla considerablement en travessar la metròpoli de Londres i a Teddington comença l'estuari, que té una amplada de 16 km a la desembocadura a la mar del Nord, tocant al banc arenós de Nore. Aquest estuari és una de les vies de comunicació marítima més transitades del món, atesa la importància del port de Londres. El règim hídric del riu és bastant regular, amb un aforament mitjà a Teddington de 28 m³/s a l'època d'aigües baixes (setembre), i de 129 m³/s al gener. Una xarxa de canals amplia les comunica-

Porta de l'església de Santa Maria la Major, a Tamarit de Llitera

Façana de la Fundació Antoni Tàpies

cions enllaçant-lo amb altres vies fluvials, com el Severn i l'Avon.

tàmil *ETNOL* Individu d'un poble de l'Índia meridional i del N de Sri Lanka, de raça indomelànida. Els tàmls parlen una llengua pròpia, i bàsicament es dediquen a l'agricultura sedentària i al comerç i, a la costa, a la navegació i a la pesca. Excel·lents artesans, és admirable llur fabricació de teles.

tanc Vehicle de combat, completament cuirassat, armat amb un canó i una o dues metralladores i que es desplaça mitjançant erugues. Destinat principalment a trencar el front enemic i penetrar-hi en profunditat, les seves característiques bàsiques se centren en la mobilitat, el blindatge i la potència de foc. La mobilitat possible al tanc l'operació en terrenys molt accidentats, gràcies a la potència del seu motor (entre 800 i 1 500 CV) i als sistemes de tracció i suspensió. Les darreres evolucions tècniques han conduït al desenvolupament de blindatges més lleugers. La potència de foc es basa en el canó, estabilitzat en l'elevació i la direcció adequades per tal que pugui disparar en marxa i fins i tot per terreny accidentat. Per a augmentar la precisió de tir actualment disposa de telèmetre làser, equip de visió nocturna, visor d'infraroigs i d'un ordinador. La primera notícia que hom té d'un vehicle blindat capaç de moure's en un terreny pla és l'ideat per l'oficial alemany Günther Busstyn l'any 1912, que ja anava proveït d'erugues. La idea no fou explotada fins que les necessitats de la Primera Guerra Mundial ho imposaren. Durant la Segona Guerra Mundial els tancs evolucionaren molt ràpidament arran dels considerables progressos científics i tècnics. Després de la guerra, el progrés tecnològic afavorí el desenvolupament de tancs més ràpids, amb més potència de foc i amb un blindatge més selectiu. A partir dels anys setanta hom anà perfeccionant els diversos components i els equips auxiliars dels tancs, cosa que d'altra banda, provocà un creixement considerable dels costs de producció.

Tanganyika Estat federat de **Tanzània**, que s'estén entre l'oceà Índic i el llac de Tanganyika (937 186 km²; 17 048 329 h [1978]). Correspon al sector continental del país, el més extens i menys poblat de Tanzània. El 1964 formà, juntament amb les illes de Zanzíbar i Pemba, la República de Tanzània. Aquestes contrades eren habitades per pobles negres paleolítics que foren desplaçats per tribus bantus als ss VII i VIII. Al s VIII hi arribaren les primeres expedicions àrabs. Al s XVI els portuguesos arribaren a l'Àfrica Oriental i a Zanzíbar, però finalment en foren expulsats pels àrabs d'Oman. L'any 1884 els alemanys hi establiren un protectorat, més tard convertit en colònia (1891), i arraconaren la població africana a les terres més pobres. Després de la Primera Guerra Mundial els grans dominis alemanys passaren a mans britàniques, índies i sud-africanes. La crisi del 1929 perjudicà la seva economia exportadora; en canvi, la Segona Guerra Mundial afavorí el seu rellançament econòmic. El procés descolonitzador fou relativament pacífic. El 1961 el país assolí la independència. S'instaurà un règim de partit únic, aliat a la Xina popular, i el 1964 es federà amb Zanzíbar i formà el nou estat de Tanzània.

Tanganyika Llac de l'Àfrica oriental, entre Tanzània (E), el Zaire (W), Burundi (N) i Zàmbia (S). Amb una llargària de 660 km i una amplària que no supera els 80, té una superfície de 32 893 km². La seva profunditat assoleix 1 435 m, cosa que el situa al segon lloc del món. El Malagarasi n'és el principal emissari.

tangent *MAT 1* Que toca en un sol punt una línia o una superfície. **2 tangent d'un angle** Donats dos eixos perpendiculars *x* i *y*, i una circumferència de radi unitat centrada en el punt d'intersecció dels eixos (*cercle goniomètric*), i un segment que forma un angle *α* amb l'eix d'abcisses *x*, longitud del segment, perpendicular a l'eix d'abcisses, deteminat entre el punt de la circumferència de coordenades (1,0) i el punt en què aquest segment s'interseca amb el segment inclinat l'angle *α* en qüestió. Aquesta longitud és la tangent de l'angle *α*, i és denotada per tg*α*. Es vàlida la següent igualtat: tg*α*=(sin *α*)/(cos *α*), on sin és el sinus d'un angle i cos és el cosinus d'un angle. La tangent de l'angle *α* determinat entre dos segments qualssevol és la tangent de l'angle que, dibuixat sobre el cercle goniomètric, té la mateixa obertura que *α*.

de Babilònia, i fou conreada també a Alexandria i Bizanci. Els primers tapissos dels quals hom té referència són de l'antiga Xina, confeccionats de seda. Probablement per la ruta de la seda el tapís arribà als països àrabs, i a través d'aquests a la Península Ibèrica; arribà a tot Europa a través dels croats que tornaven de Terra Santa. A l'Europa medieval, des del s IX contribuïren a l'ornamentació d'interiors d'esglésies i palaus, i ja durant el s XIII i sobretot el XIV els monestirs, especialment els francesos i occitans, s'hi dedicaren (Poitiers, Llemotges, etc). Des del s XV molts tapissos foren fets sobre cartons dibuixats per grans pintors com J.van Eyck, R.van der Weyden, Mantegna, Leonardo da Vinci, etc. El s XVIII marca el pas del tapís amb sentit utilitari cap al simplement ornamental. A la Península Ibèrica destacà la Real Manufactura de Santa Bàrbara, fundada per Carles III, on col·laboraren els Bayeu I, sobretot, Goya. Al començament del s XX França renovà la tradició i tècnica del tapís, amb reproduccions d'obres d'artistes contemporanis, i a partir dels anys seixanta diversos artistes joves han aportat nous materials i han enriquit la tècnica del tapís, allunyant-lo així del sentit artesanal i decoratiu en què havia caigut.

taquímetre Instrument semblant al teodolit que serveix per a mesurar ràpidament distàncies, posicions relatives i elevacions d'objectes distants. Un taquímetre té una ullera de dimensions molt grans, que mesura les distàncies, i sol ésser proveïda d'un nivell d'aire per a anivellar l'aparell. Hi ha dos tipus de taquímetres: els denominats *ordinaris*, que mesuren les distàncies obliqües, i els *autoreductors*, que donen directament les distàncies horitzontals.

taràntula *ZOO* Nom donat a diversos aràcnids de l'ordre dels aranèids i pertanyents als gèneres *Lycosa* i *Pardosa*, amb espècies més o menys verinoses. *Lycosa tarentula* és la taràntula freqüent a tot el sud d'Europa: d'uns 3 cm de longitud i de color fosc. La picada és poc verinosa i poc dolorosa, contràriament al que hom pensa.

targeta 1 *SOCIOL* Petit full de cartolina de forma rectangular que porta impresos o escrits els noms d'una persona (i eventualment l'adreça, els títols i el càrrec), que hom deixa a casa de les persones que no troba quan les va a visitar, que hom fa passar a algú per a anunciar la seva visita, etc. **2 targeta magnètica** *ELECT* Petit full rectangular de matèria plàstica, expedit per grans empreses, bancs, autopistes, etc, on consta la signatura de l'usuari, així com un doble codi d'identificació (imprès en relleu l'un i enregistrat sobre una banda magnètica o sobre un minúscul circuit integrat l'altre), i que hom utilitza per a múltiples serveis sense necessitat de fer-ne efectiu l'import immediat, per a la identificació personal del portador, per a l'accionament selectiu de determinats dispositius automàtics (obertura de portes, control horari) caixers automàtics (**targeta de crèdit**).

Tarim Riu de l'W de la Xina, al *zizhiqu* Xinjiang Uygur (2 700 km). La seva conca (680 000 km²) és una de les més grans de l'Àsia central. Té cabal i règim irregulars. Desemboca al llac Lob.

taronger *BOT/AGR 1* [*Citrus sinensis*, família de les rutàcies] Arbre de 3 a 7 m d'alçària, de capçada arrodonida, de fulles el·líptiques agudes, amb el pecíol estretament alat, de flors blanques i oloroses, solitàries o en petits ramells, i de fruits (les *taronges*) en hesperidi, globosos, de polpa dolça i sucosa, i de pela gruixuda, granelluda i de color ataronjat. És oriünd de la Indo-xina i el seu conreu, molt antic, és actualment estès a totes les regions de clima mediterrani. El País Valencià n'és una de les principals zones productores del món. Comprèn moltes culti-vars. **2 taronger agre** [*Citrus aurantium*, família de les rutàcies] Arbre de 3 a 8 m d'alt, de capçada arrodonida, de fulles el·líptiques i agudes, amb el folíol amplemant alat, de flors blanques i molt oloroses, solitàries o en petits ramells i de fruits (les *taronges agres*) en hesperidi, arrodonits, de polpa agra i de pela ataronjada. És originari del SE d'Àsia i és plantat com a ornamental i també per l'escorça del fruit, amb la qual hom prepara melmelades, medicaments i licors.

Tarquini, Luci [*llat: Lucius Tarquinius Superbus*] *dit el Superb* (Laci s VI aC — Cumes s VI aC) Darrer rei de Roma (534-510 aC). Perseguí els senadors, oprimí el poble i afermà l'hegemonia de Roma. A causa d'una ofensa feta pel seu fill Sext a Lucrè-

tapisseria Tapís de la fundació (1979), teixit per Josep Royo segons un cartó de J.Miró

Josep Tarradellas

cia, muller de Tarquini Col·latí, hagué d'abandonar l'urbs i no hi tornà mai més, malgrat les diverses temptatives per tornar-hi.

Tarradell i Mateu, Miquel (Barcelona 1920 — 1995) Arqueòleg i historiador. Fou director del servei d'arqueologia del protectorat espanyol al Marroc i es dedicà a la investigació del món púnic, amb distintes excavacions al nord d'Àfrica. Catedràtic d'arqueologia de la facultat de lletres de València (1956). La seva obra publicada es pot dividir en dos vessants clarament diferenciats: monografies sobre excavacions i jaciments, publicades fonamentalment en revistes especialitzades, i llibres de síntesi sobre prehistòria i arqueologia dels Països Catalans: *Les arrels de Catalunya* (1962), *El País Valencià del neolític a la iberització* (1963), *Les ciutats romanes als Països Catalans* (1978), *Eivissa cartaginesa* (1975) (juntament amb la seva muller), *Arte Ibérico* (1968), *Arte romano en España* (1969), el volum primer d'una *Historia de España* (1980), en col·laboració amb M.Tuñón de Lara i J.Mangas, etc. Des del 1970 fou catedràtic d'arqueologia de la Universitat de Barcelona. Fou membre de diverses institucions i acadèmies i rebé diversos premis, com el premi d'Honor de les Lletres Catalanes. El 1979 fundà la revista científica de prehistòria i món antic “Fonaments”.

Tarradellas i Joan, Josep (Cervelló, Baix Llobregat 1899 — Barcelona 1988) Polític. En crear-se Esquerra Republicana de Catalunya (1931) n'esdevingué secretari general i fou elegit diputat al Parlament espanyol (1931-33) i diputat al Parlament català (1932). El 1933 constituí el Partit Nacionalista Republicà d'Esquerra, del qual fou secretari general. Entre el 1931 i el 1937 ocupà diverses conselleries (governació, sanitat, serveis públics, economia, finances, cultura). En aquest període organitzà les indústries de guerra i ajudà decisivament les col·lectivitzacions. S'exilià pel febrer del 1939, i residí a França. El 1954 fou elegit president de la Generalitat i renuncià a formar govern a l'exili. Mort el general Franco tornà a Barcelona el 23 d'octubre de 1977 enmig d'una impressionant rebuda popular i fou nomenat president de la Generalitat provisional per designi reial. Un cop aprovat l'Estatut del 1979 i elegit el Parlament de Catalunya, al maig del 1980 investí Jordi Pujol com a successor seu en la presidència de la Generalitat.

Tarragona Municipi i cap de la comarca del **Tarragonès**, a la costa, amb uns 14 km de façana marítima repartida a banda i banda de la desembocadura del Francolí, que parteix el terme longitudinalment (62 km²; 110 153 h [1991]). El sector de l'esquerra del riu, que és muntanyós, forma un petit massís que segueix una direcció N-NE, al sector septentrional del terme, amb una altitud de fins a 171 m. Del tossal on hi ha emplaçada la ciutat arrenca una línia de turons en direcció E que es prolonguen fins a la mateixa riba del Gaià: tossal de Costagrasa (101 m) i el de Sant Joan (87 m). El sector de la dreta del Francolí és integrat per una plana de 600 a 800 m d'amplada. A l'esquerra del Francolí, la constitució geològica és dominada per sedimentacions miocèniques del nivell burdigalià. A la dreta del Francolí, la plana és formada per capes al·luvials. La costa és formada per un seguit de platges sorrenques entre fronts rocallosos (la de Riucлар i de la Pineda a la dreta del Francolí, i les del Miracle, l'Arrabassada, la Savinosa, dels Capellans, Llarga, de la punta de la Móra i altres de més petites, a l'esquerra). L'únic curs d'aigua que drena el terme és el Francolí, d'escàs cabal, nul molts mesos de l'any. El Gaià desemboca a l'altura de Tamarit, dins el terme.

El clima. La temperatura mitjana anual és relativament alta, car la isoterma que passa per Tarragona és de 16°C. Els hiverns són tebis i els estius no gaire calents. Les precipitacions mitjanes anuals oscil·len entre els 400 i els 500 mm.

Demografia i economia. L'índex de creixement de població experimentà a Tarragona un canvi espectacular a partir del 1960 (1960, 43 519 h; 1970, 78 238 h) degut a l'arribada de mà d'obra, principalment destinada a la construcció i al turisme (Salou), i que es consolidà definitivament amb el procés d'industrialització de la zona tarragonina. En conjunt l'augment entre 1970-81 fou del 42,8%, atribuïble en primer lloc als naixements i també a la immigració. La taxa de natalitat minvà fortament (fins a l'11,3% el 1979). El 1981 tenia 111 689 h. Durant el període 1981-86, la

població ha continuat minvant (106 495 h [1986]). Tot i que el 1957 ja s'havien establert a Tarragona algunes indústries del ram de la química, el procés d'industrialització començà a partir de la creació del polígon industrial municipal Enterries (1957) i el del Francolí (1961), en els quals hom instal·là una indústria mitjana i diversificada (del metall i del plàstic, de cartonatges i embalatges, del ram de l'alimentació i begudes, d'auxiliars de la construcció, del ram de la fusta, etc). A aquesta zona industrial, que ocupa 115 ha, cal afegir la que s'estén fins a penetrar als termes de Vila-seca de Solana, Salou i Reus (400 ha del terme de Tarragona). Entre el 1965 i el 1967 s'hi establiren les grans factories petroleoquímiques que han transformat Tarragona en un centre d'aquest sector a escala europea, impulsat per inversions estrangeres o del gran capital espanyol, amb escassa participació catalana. A partir del 1977 hi hagué una frenada de les inversions industrials en el sector petrolequímic; la crisi econòmica incidí també en altres indústries, particularment en la construcció. La composició sectorial de la població activa és: primari 3%, secundari 21%, construcció-serveis 76%. Un sector no menyspreable de l'economia tarragonina és el de la pesca (14 557 tones el 1975). Paral·lel al *boom* industrial s'ha produït el *boom* turístic de la *Costa Daurada*, molt lligat al capital local.

El port. Una constant històrica és que les fluctuacions del moviment portuari condicionen a Tarragona els altibaixos de població. Així, el creixement demogràfic dels darrers vint-i-cinc anys reflecteix l'increment del tràfic portuari experimentat en el mateix període de temps (950 000 t el 1960; 8 108 883 t el 1976; 19 433 397 t el 1980; 23 881 182 t el 1987), esperonat per la industrialització de la zona i l'ampliació del rerepaís. El tràfic portuari, que abans es basava en productes agrícoles, avui es basa en primeres matèries industrials (hidrocarburs, petroli brut i nafta). Per tal de poder absorbir tot aquest tràfic, ha calgut planificar una progressiva ampliació del port, millorar-ne els serveis i els utilitatges, construir-hi noves instal·lacions comercials, etc (*gran port* de Tarragona).

La ciutat (59 265 h [1991], *tarragonins*; 69 m alt), centre del Tarragonès i de la regió de Tarragona, capital de la província i seu de l'arquebisbat del seu nom, és emplaçada vora la mar, a la desembocadura del Francolí, en un tossal de 82 m alt, de vessants suaus, excepte els que miren al N i al NE, que són espadats.

La ciutat antiga. Excepte pel costat de migdia, la ciutat antiga és voltada per la muralla romana. Forma un conjunt residencial en el qual dominen els elements històrico-arqueològics. L'extensió és d'unes 20 ha. L'estructura urbana és fortament influïda per la primitiva ciutat romana. Els trets de la urbanització medieval també són visibles en el traçat de diversos carrers (carrer dels Cavallers), en especial en els que formen el call o barri jueu, situat a l'E, al costat del que fou a l'edat mitjana el castell del Rei, dit popularment de Pilat (edificat sobre una gran construcció romana). El conjunt és coronat per la catedral, bastida amb materials romans. Al seu entorn, enmig de testimonis arqueològics romans i medievals, s'alcen grans edificacions modernes eclesiàstiques (palau de l'arquebisbe, seminari conciliar, cases dels canonges) i diversos convents i petites esglésies (Sant Llorenç, Sant Miquel, la Trinitat, Natzaret, ermita de Sant Magí). A la part més meridional del nucli antic, la gran plaça de la Font, amb la casa de la ciutat i la diputació provincial, ocupa una porció del que a l'època romana fou l'arena del circ.

La ciutat moderna. La ciutat baixa es divideix en dues zones: l'eixample antic i la zona portuària. La primera fou urbanitzada segons el pla d'eixample del 1855, executat per l'enginyer militar Josep Criviller. Tingué com a eixos principals la rambla Nova i el carrer de la Unió, perpendicular a la rambla, que connecta el nucli antic amb el port. Fou ampliat en direcció a ponent per dos nous plans, dissenyats pels arquitectes municipals Ramon Salas i Josep M.Pujol, el 1890 i el 1918. El planejament de la zona portuària es remunta a la fi del s XVIII i fou completada a la primera meitat del s XIX. La desviació del tràfic portuari i la creació d'una zona industrial a la dreta del Francolí han donat lloc a la progressiva substitució de les antigues edificacions comercials per altres de residencials.

Les zones d'expansió. S'estenen a la perifèria del centre urbà, en les seves direccions oriental i occidental. El sector oriental es concentra amb preferència a dreta i esquerra de l'antiga via Augusta (carretera de Barcelona) i té l'aire d'una típica zona turística. Darrerament la urbanització de les platges del Miracle i de l'Arrabassada ha afavorit el seu desenvolupament. El sector occidental és exclusivament residencial, i gairebé tot ha estat urbanitzat els darrers quinze anys. Tendeix a tenir com a centre la plaça de la Imperial Tàrraco. Integrat al port destaca el típic barri marítim del Serralló. Al N del nucli es troba el barri residencial de l'Oliva. Entorn de la ciutat, amb tendència a formar un cinturó, han sorgit diverses barriades, que tenen en comú les deficiències pròpies dels nuclis suburbans de ràpid creixement: a la vora de la zona industrial hi ha el barri de la Torreforta; més a l'W la Bonavista, i, a la confluència dels termes municipals de Tarragona, els Pallaresos i Constantí, el barri obrer de Sant Salvador. Finalment, s'edificà la barriada de Sant Pere i Sant Pau, situada a la carretera comarcal al Pont d'Armentera.

La història

Tàrraco fou obra dels Escipions. Els romans arribaren el 218 aC i hi establiren una base militar de la segona guerra Púnica, enfront de Cartago Nova (Cartagena), el gran centre púnic. D'aquest moment, o de molts pocs anys després, és la muralla, conservada en bona part al voltant del turó, i que arribà fins al port. El circuit total tenia 4 000 m. Tàrraco tingué un paper clau durant l'època de la conquesta romana d'Hispania (ss II-I aC) com a port i porta d'entrada de la vall de l'Ebre. Cèsar, el 45 aC, l'elevà a la categoria de colònia de dret romà, amb el nom de *Colonia Iulia Urbs (no Victrix) Tarraco*. Amb l'estada d'August a la ciutat i el seu nomenament com a capital de la província Citerior, després coneguda com a Tarraconense, s'esdevingué una gran reforma urbana que donà a la ciutat l'aspecte monumental definitiu. La seva disposició era molt original. A Tàrraco hi hagué dues ciutats juxtaposades, separades pel circ. La part alta (el turó), fou el centre monumental i el centre provincial, herentant potser la funció militar que havia tingut als ss II-I aC (amb el fòrum provincial, el castell de Pilat, el temple i d'altres edificis religiosos). La part baixa, entre el circ i el port, era la ciutat residencial, amb les activitats comercials i portuàries; hi havia un petit fòrum i un teatre. La funció de base militar que Tàrraco havia tingut durant la primera època fou substituïda per la política i administrativa. També fou important el paper comercial, sobretot com a port (des del s I dC era un centre d'exportació del vi de les comarques veïnes). El gran moment de Tàrraco fou des d'August fins a

mitjan s III. D'aquest període daten la majoria dels grans monuments, inscripcions, elements decoratius, escultures, etc. És l'única ciutat catalana que tingué els tres edificis per a espectacles de masses: circ, teatre i i amfiteatre. Durant l'Alt Imperi el cristianisme penetrà a Tàrraco ben aviat. L'apòstol Pau manifestà per escrit la seva intenció d'anar-hi a predicar, cosa que no és segur que arribés a dur a la pràctica. No hi ha documents per a saber quan fou creat el bisbat de Tarragona, però hom té notícies del bisbe Fructuós, el qual morí cremat a l'amfiteatre el 257, víctima de la persecució contra els cristians. El procés de la cristianització de la ciutat és paral·lel al de la decadència urbana. El primer embat fou a conseqüència de les invasions dels almans i els francs de la segona meitat del s III. N'és testimoni la gran necròpoli, on s'hi descobriren més de 2 000 tombes, algunes de les quals foren construïdes amb materials arquitectònics anteriors, recollits de ruïnes, provocades per les destruccions o per l'abandó d'edificis de l'Alt Imperi. Després de l'ocupació visigòtica (470-475) tingué una població escassa, que habitava a la part alta, protegida per l'antiga muralla. La presència d'un bisbe i d'un duc (cap polític i militar de l'antiga província Tarraconense) li donà prestigi i un aire de capitalitat oficial, tot i que sembla que aquesta era detinguda per Barcelona. Vers el 716 la dominació visigòtica deixà pas a la islàmica, en el transcurs de la qual s'accentuà el procés de despoblació. Ja al s X els comtes de Barcelona en pretengueren la conquesta i la restauració: Borrell II era anomenat príncep de Tarragona (960). El 1050 Berenguer Ramon I infeudà al vescomte Berenguer de Narbona el comtat de Tarragona en cas que fos conquerit. Des d'aleshores diverses operacions repobladores fracassaren fins a l'intent conjunt del prelat Bernat de Tort (1146-63), Ramon Berenguer IV i el príncep Robert. Amb tot, el repartiment no s'ajustà fins el 1173, entre Alfons I i l'arquebisbe Guillem de Torroja (concòrdia *Ad perennem*), base del govern i de l'administració del Camp fins el 1391, que Joan I vengué a la mitra els seus drets i la jurisdicció que hi tenia. La funció de seu episcopal de l'Església catalana influí en el seu desenvolupament tant com la seva condició de plaça fortificada i marítima, o més i tot. La favorable conjuntura econòmica del s XIII fomentà el creixement de Tarragona (construcció de la catedral, establiment de comerciants marítims, formació d'un barri marítim, etc). Paral·lelament començaren a establir-se els ordes monàstics (mercedaris i agustins, seguits per dominicans, franciscans i clarisses). La prosperitat coincidí amb la instauració del règim municipal, que restà definitivament estructurat amb la reforma del 1336. Els cònsols, un de cada mà (major, mitjana i menor), executa-

Vista aèria del centre històric de Tarragona

ven les decisions d'un consell format amb idèntica representació de cada mà. L'ensulsiada demogràfica que causà la Pesta Negra (el 1348 en fou víctima la quarta part de la població), combinada amb les exagerades exigències fiscals de Pere III, abocaren la ciutat a una crisi progressiva, que culminà en el curt però costós setge del 1462, posat per les forces de Joan II. Al s XV la recuperació fou lenta, però encetat el XVI s'accelerà, malgrat els estralls que causaven les periòdiques epidèmies de pesta. Entre el 1570 i el 1600 els límits meridionals de la ciutat s'eixamplaren, però la superfície incorporada al centre urbà fou destinada a edificis religiosos, a l'hospital i a la universitat tridentina. Frenat el redreçament demogràfic, l'entrada al s XVII convergí amb una situació d'inestabilitat social i econòmica, amb tendència a deteriorar-se. En el transcurs de la guerra dels Segadors els reialistes resistiren dos setges (els anys 1642 i 1644), a conseqüència dels quals emigrà gairebé tota la població i romangueren arruïnats molts edificis. El trauma fou tan fort, que al cap de quinze anys Tarragona no arribava a 500 focs, i al principi del s XVIII només en tenia 730. Encara no havia pogut refer-se dels estralls de la guerra dels Segadors que esclatà la de Successió. Al juliol de 1713 el marquès de Ledesma entrà sense resistència a Tarragona al capdavant de l'exèrcit filipista. El règim borbònic canvià les estructures municipals i retallà el poder polític dels arquebisbes, alhora que suprimia la universitat (que esdevingué col·legi literari). La ciutat esdevingué cap del corregiment de Tarragona. El consell popular fou substituït per vuit regidories perpètuas, regentades per nobles o militars. En últim terme, tanmateix, qui prenia les decisions era el corregidor, un militar amb poders absoluts que representava el rei. D'altra banda, el règim filipista anorreà la força política dels gremis i dotà la ciutat d'una nombrosa guarnició militar, que a vegades arribà a superar el terç de la població. Molt probablement una de les causes que contribuï més a marginar Tarragona de la renaixent activitat mercantil catalana del s XVIII fou la resistència dels corregidors a autoritzar l'ús del port per al lliure comerç, obligats com eren a donar prioritat a les exigències militars. De resultes d'aquesta marginació, el nombre d'habitants amb prou feines s'havia doblat (el 1787, 8 626 h) des de la guerra de Successió. Amb tot, abans d'encetar el s XIX es produí un desvetllament paral·lel a la concessió de la reconstrucció del port (1789) que deixà constància en diverses millores urbanes; la guerra del Francès, amb el tràgic setge del 1811 i dels dos anys d'ocupació que el seguiren, frenà, però aquest desvetllment. El desastre fou tan gran que fins el 1840 no aconseguí d'arribar als 10 000 h, xifra que tenia el 1808. La nova classe burgesa, enri-

quida per les activitats mercantils i majoritàriament enrolada entre els liberals, rellevà la petita noblesa terratinent del poder polític i plantejà el problema de la unió del port amb la ciutat, no aconseguida fins a obtenir l'autorització per a derrocar la muralla (1854). En el vicenni 1871-1890 el moviment portuari assolí fites molt altes, a causa de la invasió de la fil·loxera a França, que permeté l'exportació en massa de la producció vinícola del Camp de Tarragona a alts preus. La població passà de 18 433 h (1860) a 27 225 (1877). De la nova classe obrera i menestral sorgí un sòlid moviment republicà i federal i la fundació de societats culturals i recreatives. La crisi econòmica arribà abans d'acabar el segle, a conseqüència de l'aparició de la fil·loxera i del desastre colonial. Tarragona (el 1900, 23 432 h) no sortí de l'immobilisme fins al segon decenni del s XX. En l'aspecte polític hom pot dir que, amb l'arribada del s XX, s'afermà l'alineació de la burgesia mitjana amb l'ideari nacionalista (Lliga i Acció Catalana). En canvi, Esquerra Republicana es nodrí primordialment dels vells partits republicans obreristes, escassament connectats amb el nacionalisme. Tarragona sortí de l'atur en què es trobava en el decenni 1926-35 (l'any 1936, 31 412 h), a la qual cosa contribuí l'obertura de la Fàbrica de Tabacs i la instal·lació de la factoria de la CAMPSA i d'algunes petites indústries. En el transcurs de la guerra civil de 1936-39 fou bombardejada sistemàticament, i romangueren destruïdes una gran part de la zona portuària, l'estació del ferrocarril i la factoria de la CAMPSA. El centre urbà patí fortament el bombardeig del 19 de juliol de 1937. Fou ocupada per les tropes franquistes el 15 de gener de 1939. Durant la dictadura franquista la ciutat patí una forta repressió en tots sentits, especialment intensa durant els anys 1940 i 1950. Vers la dècada dels anys seixanta Tarragona rebé un gran contingent immigratori com a conseqüència del desenvolupament turístic i industrial (important en el sector petroleoquímic), els quals acompanyà l'expansió de la construcció, sovint caòtica i desordenada. Les primeres eleccions municipals democràtiques, un cop desintegrat el franquisme, donaren la victòria (1979) als partits d'esquerra PSC i PSUC, i resultà elegit alcalde de la ciutat Josep Maria Recasens i Comes, membre del primer partit suara esmentat, que fou reelegit el 1983 i el 1987. L'any 1989 Joan Miquel Nadal i Malé, de la coalició CiU, resultà elegit nou alcalde (reelegit els anys 1991 i 1995).

Tarragonès, el Comarca del Principat de Catalunya, una de les tres que componen el Camp de Tarragona; cap de comarca, Tarragona (320 km²; 155 881 h [1991]). A l'esquerra del Francolí s'estén la major part de la comarca, com una plataforma miocènica que ascendeix lentament des d'uns 30 m alt vora Tarragona fins a uns 250 vora l'Alt Camp, a l'esquerra del Gaià, on enllaça amb una avançada de la Serralada Pre-litoral —el bloc orogràfic del Gaià (la Mola, 318 m)— que separa el Camp de Tarragona del Penedès. A la dreta del Francolí els materials litològics dominants són quaternaris. Aquestes plataformes pre-litorals s'esbatenen a mar amb platges àmplies i obertes. A ponent destaca el cap de Salou (77 m alt). El clima es caracteritza, sobretot a Tarragona, per una benignitat excepcional, amb moderació de les temperatures extremes i suavitat de les estiuenques. La pluviositat és escassa (482 mm), amb un màxim de tardor, molt acusat al setembre. En el paisatge actual, molt alterat per l'home, màquies i alzinars han estat substituïts sobretot, allà on la terra no és conreada ni urbanitzada, per brolles de romaní i bruc d'hivern, sovint cobertes per un estrat superior de pi blanc. D'ençà dels anys cinquanta, l'expandiment turístic, l'aparició d'una indústria química moderníssima i la proliferació de segones residències i de temporada, provocaren una arrencada vertiginosa de la població (64 898 h el 1960, 105 541 el 1970, 132 887 el 1975); aquesta es justifica pel fort corrent immigratori, que minvà a partir del 1973. D'ençà del 1975 la comarca ha experimentat un creixement demogràfic del 14,4% (152 050 h [1981]). Dels 21 municipis de la comarca, només dos (Tarragona i Vila-seca i Salou) tenen el 84% de la població total. En conjunt, hom observa en els municipis de l'interior la tendència al despoblament i, en els de la costa, uns alts índexs de creixement. La distribució de la població per sectors econòmics reflecteix una estructura desenvolupada; el sector primari és molt

Mapa físic del Tarragonès

Tarragonès		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Altafulla	6,9	1 674
Catllar, el	26,4	1 300
Constantí	31	5 353
Creixell	10,4	1 056
Morell, el	6	2 272
Nou de Gaià, la	4,3	367
Pallaresos, els	5,5	668
Perafort	9,7	505
Pobla de Mafumet, la	6,2	890
Pobla de Montornès, la	12,3	926
Renau	8,3	63
Riera de Gaià, la	9	908
Roda de Berà	16,2	2 077
Salomó	12,4	439
Salou	15,2	7 264
Secuita, la	17,6	926
Tarragona	62,2	110 153
Torredembarra	8,6	6 238
Vespella	18,3	83
Vilallonga del Camp	9,2	1 191
Vila-seca	24,5	11 528
Tarragonès, el	320,2	155 881

reduït (9,5%), el secundari té un pes important (42,8%) i el terciari és el que ocupa un major volum de població (47,7%). Els conreus de secà ocupen el 80,5% de la superfície agrícola (57,7% del total de la comarca). La vinya, encara majoritària, predomina a la conca del Gaià. Segueixen els cereals, les oliveres i els garrofers. Però el conreu més típic del Camp és l'avellaner. Els regatges s'estenen pel 20,5% dels conreus, sobretot a la riba esquerra del Francolí; hom hi conrea, a més d'avellaners i cereals, mongetes, blat de moro, tomàquets i fruiters. La ramaderia té un paper secundari. Però tenen importància el bestiar boví, l'oví, el cavallí i l'avicultura, amb una cooperativa notable a Vila-seca. Completa les activitats primàries la pesca, centrada en el port de Tarragona (el Serrallo). Tot i no haver-hi una tradició industrial important, la tendència canvià a partir del 1957 amb la instal·lació del complex químic més dinàmic dels Països Catalans. La refineria de petroli situada al terme de la Pobla de Mafumet coronà aquest procés el 1975. El sector industrial amb més actius a la comarca és el químic, seguit pel metal·lúrgic (construccions i muntatges metàl·lics, cables i instal·lacions elèctriques, etc) i la construcció. El 63% de les empreses de la comarca es troben a Tarragona i el 10% a Vila-seca. Aquesta industrialització planteja també greus problemes ambientals, com la contaminació d'aigües marines, la contaminació atmosfèrica, etc. Per una altra part, el port de Tarragona els darrers anys ha adquirit una importància creixent. Tarragona s'ha convertit, a més, en una ciutat residencial i de descans, entre el litoral lleuantí, d'estiueig i turisme tradicional (Altafulla, Torredembarra, Roda de Berà), i el ponentí, reduït al cap de Salou, que el 1972 ja tenia 6 421 places hoteleres i que encapçala 20 km d'edificació turística litoral que continua cap a Cambrils, amb apartaments i *bungalows* sobretot (la Costa Daurada). Hi ha vestigis de poblament d'abans del neolític, al litoral de Salou, coves habitades a l'edat del bronze i a l'època hallstàtica (Salomó, Roda de Berà, etc.) No es coneix cap poblat ibèric gran. La història es capgirà favorablement amb la fundació de Tarragona (*Tarraco*) pels romans, fet que donà al seu entorn una vitalitat molt gran, sobretot a partir dels ss I aC i I dC. En funció de la seva proximitat i de la via Augusta que travessava la comarca i la ciutat, hi ha monuments com l'arc de triomf de Berà, el sepulcre dit dels Escipions, les conduccions d'aigua com el pont de les Ferres. El Tarragonès, excepte l'extrem oriental, més enllà del Gaià, pertangué des del s XII a la jurisdicció senyorial de la mitra de Tarragona i, des del 1330, de la Comuna del Camp de Tarragona. Formà part igualment de la vegueria de Tarragona i del corregiment del mateix nom (1716), restant-ne exclosos només Salomó, la Ribera de Gaià i la Pobla de Montornès. Amb la divisió provincial del 1833, tot el Tarragonès restà dins la província de Tarragona.

Tàrrega Municipi i cap de la comarca de l'**Urgell** (111 km²; 11 233 h [1991]). És situat a la vall del riu d'Ondara, a l'indret de la seva confluència amb el Cercavins, al peu de la serra d'Almenara. La construcció del canal d'Urgell, que arriba fins a Santa Maria de Montmagastrell, no permetia el regadiu del terme (només l'abastament d'aigua a la població), però hom ha realitzat el projecte dit del canal de l'Urgell Alt que permet el rec dels cereals d'hivern. Actualment el 81% de la superfície total del terme és dedicada a l'agricultura, de la qual el 9,3% (665 ha) és regada pel canal d'Urgell, el 4,7% (338 ha) és de reg eventual i el 86% (6 116 ha) és de secà. La propietat de la terra és molt repartida. Predomina el cereal, amb 2 200 ha dedicades principalment a l'ordi, l'olivera (250 ha), l'ametller (180 ha) i la vinya (40 ha). La població activa agrícola (1981) representa el 10%. La mecanització és molt elevada i hi ha una cooperativa agrícola. Darrerament sembla incrementar-se el conreu de la vinya i l'ametller, però el gran canvi es produirà quan el projectat canal de la Segarra i les Garrigues regui gran part del terme. La ramaderia comprèn uns 9 000 ovins, 10 000 porcs, 100 000 pollastres i uns 400 bovins. Hom explota pedreres de pedra calcària. Les activitats industrials han estat tradicionalment lligades a l'agricultura: farineres, pinsos, elaboració d'oli, caves cooperatives. Actualment la indústria s'ha diversificat i el cens de treballadors industrials era el 1980 del 30% dels actius, i els principals sectors, l'alimentari, amb el 6%, el metal·lúrgic, amb el 9% (maquinària agrícola), el tèxtil, amb el 5%, el de la construcció, el de la fusta, etc. Però la funció més important de la ciutat ha estat de sempre la comercial, afavorida per la seva situació al camí ral de Barcelona a Lleida i de l'Alt Urgell amb la regió de Tarragona. La *ciutat* (*targarins* o *tarreguencs*; 373 m alt), centre comarcal de l'Urgell, es troba a la dreta del riu d'Ondara. El nucli antic té com a centre l'església parroquial de Santa Maria, de la segona meitat del s XVII, d'estil neoclàssic. Davant l'església, a la plaça Major, hi ha, reconstruïda, una creu de terme, d'exuberant ornamentació, atribuïda a Pere Joan; l'original es guarda a la casa romànica, restaurada, dels Marquesos de la Floresta, avui Mútua Patronal de Tàrrega, situada al carrer del Carme, que uneix la plaça Major amb el passeig del Carme, conegut popularment pel Pati, a l'E de la ciutat. De la plaça vers l'W parteix el carrer Major, la zona més típica de la ciutat, amb amples porxades o encoberts; hi dona l'Hospital, del 1740. Cal destacar també la casa de la ciutat, del 1674, el claustre del convent del Carme, dels ss XVII i XVIII. Des del 1980 se celebra la Fira de Teatre al Carrer, que aplega nombrosos grups teatrals i visitants d'arreu de l'estat espanyol i gaudeix d'un gran prestigi. La població té origen en el **castell de Tàrrega**, fortificació possiblement d'origen àrab. Les muralles testimonien la importància estratègica de

la vila al s XIV. El 1884 rebé el títol de ciutat. El municipi comprèn, a més, els pobles del Talladell, Altet, la Figuerosa, Riudovelles, Conill, Claravalls i Santa Maria de Montmagastrell, l'antic terme de l' Ofegat, el castell del Mor i la propietat del Cister del Mas de Colom.

Tarrida y del Mármol, Fernando (l'Havana 1861 — Londres 1915) Anarquista. Enginyer, cap a 1879-80 passà a relacionar-se amb la societat lliurepensadora La Luz de Barcelona i milità en la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola (1882-85). Col·laborà molt a “Acracia” (1886-88), “El Productor” (1887-93), “Ciencia Social” (1895-96). i formulà la seva teoria de l'*anarquisme sense adjectius*, en un intent de superar la polèmica entre anarcocol·lectivisme i anarcocomunisme, intent que fou secundat, entre d'altres, per Lorenzo i Joan Montseny. Representà els anarquistes de la península a les conferències internacionals de París (1889) i de Brussel·les (1891). Implicat en el procés de Montjuïc (1896), instal·là a Londres, on dirigí una intensa campanya internacional de denúncia del procés (en especial, a través de la seva obra *Les inquisiteurs d’Espagne*, 1897). Col·laborador de diverses revistes, entre les seves obres cal destacar *Problemas transcendentales* (París 1908, Barcelona 1930) i *Anselmo Lorenzo. Estudio crítico-biográfico* (Barcelona 1915).

tars Element de l'esquelet de les extremitats posteriors dels vertebrats tetràpodes que uneix el segon element d'aquestes extremitats, format per la tibia i el peroné, amb el quart, format pels metatarsians. En els tetràpodes primitius constava de 12 ossets distribuïts en tres rengleres paral·leles i horitzontals. En els amfibis, alguns d'aquests ossets són soldats, fins al punt que, en els anurs, és format només per dos ossos allargats, anomenats tibial i peroneal, i tres ossets molt petits que connecten amb els metatarsians. En els rèptils, consta d'un sol os central, ample i horitzontal, i de tres més, que connecten amb el segon, el tercer i el quart metatarsià. El tars dels ocells és format per un sol os, allargat i en posició vertical, anomenat *tars-metatars*, i el dels mamífers és constituït per 5 o 8 ossets distribuïts en dues rengleres horitzontals. El tars de l'home és constituït per set ossets, disposats en dos rengles: astràgal i calcani, en el primer, i escafoide, cuboide i els tres cuneïformes, en el segon.

Tartessos Ciutat i país que les referències dels autors grecs antics (Heròdot i d'altres) situen al litoral meridional de la Península Ibèrica pels volts dels ss VI-V aC, i que generalment hom creu que enllacen amb les referències de la Bíblia al país de Tarsis. La majoria d'autors situen Tartessos al baix Guadalquivir, però els esforços fets per localitzar aquesta ciutat han estat fins ara inútils. La tradició literària el presenta com un país d'estructura monàrquica ric en metalls, amb una economia agrícola i sobretot ramadera, i també amb una alta civilització.

Tasis i Marca, Rafael (Barcelona 1906 — París 1966) Escriptor i polític. Periodista i assagista prolífic, col·laborà a “La Publicitat”, “Mirador”, “Revista de Catalunya”, “Serra d’Or”, etc. Fou secretari general de la joventut d'Acció Catalana i director general dels serveis correccionals de la Generalitat (juny de 1937 - 1938). Com a novel·lista volgué donar testimoniatge de la vida barcelonina: *Vint anys* (1931), *Sol ponent* (1953), *És hora de plegar* (1956), *Tres* (Mèxic 1962), mirall autobiogràfic i d'una generació, i les obres policiaques *La Bíblia valenciana* (1955) i *Un crim al Paral·lel* (1960). Estrenà i publicà obres de teatre i excel·lí en la divulgació històrica: *Històries de coneigits* (París 1945), *La vida del rei en Pere III* (1954), *Joan I, rei, caçador i músic* (1958) i *Barcelona. Imatge i història d'una ciutat* (1962). Exiliat entre 1939 i 1948 esdevingué el corresponsal dels exiliats, tot col·laborant assíduament a revistes de Mèxic, França i Buenos Aires: “La Nostra Revista”, “Pont Blau”, “Vida Nova”, “Quaderns”, “Catalunya”, etc. Com a crític i historiador, escrigué *Una visió de conjunt de la novel·la catalana* (1935) i *La novel·la catalana* (1954) i en col·laboració amb Joan Torrent *Història de la premsa catalana* (1966).

Taškent Capital de l'**Uzbekistan**, i de l'*oblast*’ homònima (2 119 900 (1991) h). Situada a la vall de Çirçik, té indústria mecànica, del metall i lleugera. Centre comercial de les rutes de caravanes entre Europa i Orient, fou conquerida pels àrabs (s VIII) i pels mongols (s XIII). Més tard fou

annexada pel khanat de Kokand (1814) i pels russos (1865).

Tasmània Illa i estat del SE d’Austràlia (67 800 km²; 473 300 h [est 1993]). La capital és Hobart. Formada per un altiplà (1 545 m al Cradle), les planes es limiten a les valls dels rius (Derwent, Tamar) i certes àrees costaneres. El clima és oceànic temperat. El bosc cobreix gairebé tota l’illa, i és explotat per a fusta i per a l’obtenció de pasta de paper i paper (Burnie, Devonport, Wesley Vale). L’agricultura i la ramaderia hi són importants. És rica en minerals (ferro, pirita, coure, plom, zinc, estany, tungstè i carbó) i recursos hidroelèctrics (Derwent i afluents). Hi ha indústria siderúrgica, metal·lúrgica, mecànica, de l’alumini, del ciment, tèxtil i alimentària. Hi són recursos representatius la pesca i el turisme. Poblada per melanesis, fou ocupada pels britànics a partir del 1807, i depengué de Nova Gal·les del Sud fins el 1825. S’hi construí un penal, on foren deportats els condemnats més perillosos i els presos polítics irlandesos; s’hi establiren també pescadors de balenes i ramaders d’ovelles, i els pobladors indígenes foren exterminats. Dotada d’un govern autònom (1856), es federà amb els estats australians, dintre el Commonwealth australià (1901).

Tasso, Torquato (Sorrento 1544 — Roma 1595) Poeta italià. Estudià a Pàdua i Bolonya i s'establí a la cort dels Este, a Ferrara, on serví successivament (1565-75) el cardenal Luigi d’Este i el seu germà el duc Alfons II. Des del 1575 començà a manifestar-se-li una crisi de consciència, que l’hauria de portar a la bogeria. Reclòs diverses vegades, passà els últims anys (amb intervals) a Roma. Entre les seves poesies, designades genèricament com les *Rime*, destaquen el drama pastoral*Aminta* (1573) i la seva obra cabdal: el poema èpic *La Gerusalemme liberata* (1581).

Tatlin, Vladimir (Khàrkiv 1885 — Moscou 1953) Arquitecte, escultor i pintor rus. Llicenciat en arquitectura a Moscou el 1910, s’associà amb A.Vesnín. El 1912 participà, amb pintures cubistes, a la mostra Cua d’Ase amb Larjonov, Goncarova, Malevič i Chagall. El 1913 féu els primers relleus polimatèrics de concepció abstracta. A la revolució del 1917, l’artista és més intransigent a la proclama del “nou art revolucionari” en sentit arquitectònic-industrial (productivisme), ajuntant-se amb Rodženko (1916), els germans Pevsner i Lisitzkij (1920). En 1919-20 projectà i presentà el *Monument a la Tercera Internacional*, que hauria hagut de tenir 400 m d’alçada. Des del 1933 es dedicà preferentment a l’escenografia.

taula 1 *INDÚST* Moble que consisteix en una peça llisa i plana sostinguda horitzontalment per tres o més potes o petges, que serveix per a menjar, escriure, treballar, jugar, etc. La taula ha seguit les normes dels estils decoratius i llurs evolucions. A Egipte era sostinguda per petges que imitaven les potes d’un animal. Al món grecoromà eren de marbre o bronze i se sostenien mitjançant petges entrecreuats. Al Baix Imperi Romà i a Bizanci hom construïa taules de metalls preciosos. Durant l’edat mitjana consistia en una gran peça de fusta sostinguda per petges molt simples en el romànic i que es complicaren en el gòtic. El Renaixement adoptà les formes romanes i els petges laterals units per travessers amb arcades. El Barroc continuà els travessers que unien petges de forma de columna salomònica o de forma d’estípit. El s XVIII simplificà les taules, corbant les potes l’estil Lluís XV i adoptant la línia recta el Lluís XVI. L’Imperi imposà les taules rodones, que també foren difoses al s XIX. Al s XX la taula segueix les directrius del disseny industrial.
2 taula de canvi *HIST* Lloc on els canviadors posaven les monedes i feien el canvi manual d’unes monedes per altres. Hi havia canviadors ambulants, que compraven i venien, sobretot a les fires, on paraven la taula —negoci que perdurà fins al s XVIII— i, almenys des del s XIII, canviadors sedentaris, establerts a les ciutats que, a més del negoci del canvi manual de monedes, feien altres operacions, avui considerades bancàries. Aquests són pròpiament els canviadors que han donat origen a la banca moderna, dels quals als Països Catalans hi ha referències documentals segures de la primera meitat del s XIII. Durant la segona meitat del s XIII, els canviadors esmerçaren els diners que tenien en dipòsit en operacions comercials, les quals de vegades anaven malament i els menaven a la insolvència. Això motivà la inter-

<div><div><div><div></div><div></div></div></div><div><div></div></div></div>

<div><div></div><div></div></div>
<div> <div></div></div>

Església parroquial de Santa Maria de l’Alba, a Tàrrega

venció del poder públic per protegir els clients d’aquelles taules. Les dificultats per establir sistemes de garantia eficaços motivaren, a la segona meitat del s XIV, un creixent intervencionisme de les ciutats en la banca. Així nasqueren les taules de canvi municipals. L’any 1401, a Barcelona, la taula fou oberta a la llotja i durant aquell mateix any foren aprovades les ordinations per al seu funcionament. Dos administradors responien amb tots llurs béns de la rectitud de l’administració. L’aspiració que hom perseguia amb l’erecció d’aquest banc públic era de reduir l’endeutament de la ciutat, però no s’aconseguí. Tot i això, la taula tingué continuïtat, i amb alternatives diverses arribà fins a l’any 1714. A València, el 1408 fou constituïda la taula i pocs dies després el consell dictà les seves primeres ordinations. La taula fou instal·lada a la llotja, però al cap de vuit anys, el 1416, hagué d’ésser liquidada i trigà un segle a reapareïxer. Aquesta imitació de la iniciativa de la ciutat de Barcelona encara tingué aquells anys, fora dels Països Catalans, una manifestació en el *Banco di San Giorgio* de Gènova, fundat el mateix any 1408, que durà fins a l’any 1444. Al s XVI hi hagué una revitalització d’aquesta iniciativa d’establir bancs municipals; l’any 1507 aparegué la taula de canvi de Mallorca. El consell de la ciutat de València inaugurà la Taula Nova el 1519. Les altres foren més tardanes: a Girona, hom obrí una taula el 1565, exemple seguit a Vic el 1583 i a Lleida el 1585. Hi hagué igualment taula en aquesta època a Saragossa, Perpinyà i Palerm. Al s XVII la iniciativa bancària es desplaçà als països del nord: el banc d’Amsterdam (1609) i el d’Hamburg (1619) representen encara bancs municipals o ciutadans, però el banc de Suècia (1651) i, sobretot, el banc d’Anglaterra (1694) foren ja bancs nacionals, que representen el sistema bancari modern, caracteritzat per la pràctica del descompte bancari i l’emissió del paper-moneda. Ací la centralització borbònica del s XVIII posà fi a les clàssiques taules municipals: el 1714 s’extingí la de Barcelona, i el 1719 la de València.
3 PRE-HIST Monument prehistòric de la cultura talaiòtica, característic i exclusiu de Menorca, que consta d’una pilastra monolítica o pedra de suport, de secció rectangular molt allargada, que fa de suport a una gran llosa plana, rectangular, en posició horitzontal, una mica més ampla a la part superior. El nom, d’origen popular, ha estat adoptat científicament. La pedra de suport té alçades que normalment oscil·len entre els 2 i 3 m, però, en alguns casos, és superior (sa Torreta i Trepucó, Maó). La pedra horitzontal pot arribar a 4 per 1,50 m (Talatí de Dalt, Maó), bé que normalment són més petites. Totes dues lloses són ben treballades, llises, amb els caires vius. Les taules són voltades d’un recinte gairebé sempre en forma de ferradura, construït amb paret de pedra mitjana. Es conserven una trentena de taules repartides per tota l’illa, amb un gran predomini de la meitat de migjorn. Hi ha dues teories sobre la interpretació de les taules: la funcional, que voldria considerar-les com un element constructiu i la religiosa, segons la qual les taules tindrien caràcter de monument sagrat.
4 taula periòdica *QUÍM* Ordenació dels **elements** en una taula per tal de posar de manifest la periodicitat de les propietats d’aquests amb l’augment del nombre atòmic. Històricament, el primer intent en aquest sentit fou fet el 1817 per J.W.Döbereiner, el qual classificà alguns elements en tríades, l’element central de les quals presentava un pes de combinació que era la mitjana de pesos corresponents als dos extrems. El 1862, A.E.B. de Chancourtois disposà els elements segons l’ordre de pes atòmic, seguint una corba helicoidal en l’espai, de manera que els pesos atòmics que es corresponien en les successives voltes de l’hèlix diferien en setze unitats. Un any més tard, J.A.R.Newlands proposà un sistema de classificació segons l’ordre dels pesos atòmics, dividint els elements en set grups de set elements cadascun. El 1869, D.I.Mendelejev proposà una taula periòdica consistent en disset columnes. Dos anys més tard, el mateix Mendelejev i J.L.Meyer, independentment, proposaren un sistema amb vuit columnes, el qual fou pràcticament la base de la taula periòdica actual. Posteriorment hi foren incorporats els gasos nobles, descoberts a partir del 1894. Finalment, amb la introducció del concepte de nombre atòmic, hom observà que la taula periòdica consisteix en una ordenació dels elements per nombre atòmic creixent. La segona forma de la taula de Men-

delejev fou la més emprada durant molts anys, però en l'actualitat ha estat reemplaçada per la taula original de període llarg, que és la més acceptada. En aquesta, les fileres horitzontals són anomenades *períodes*, mentre que les columnes reben el nom de *grups*, i els àtoms que els formen presenten una similitud electrònica que es reflecteix en una semblança de propietats físiques i químiques comunes. Els grups són numerats amb xifres romanes, seguides de la lletra A per als elements dels grups principals, i de la lletra B per als elements de transició i de transició interna. Des d'un punt de vista morfològic, a banda del grup dels gasos nobles, hom pot classificar de manera aproximada els restants elements que componen la taula periòdica en dues regions: la dels *elements metàl·lics* i la dels *no metàl·lics*, basant-se en el fet comprovat que el caràcter metàl·lic es troba localitzat dins la taula a la regió inferior esquerra, i el no metàl·lic a la superior dreta. Hom accepta que els elements que marquen una diferenciació entre una regió i l'altra són bor, silici i germani, arsènic i antimoni, i tel·luri i poloni, anomenats sovint *metal·loides*, a la dreta dels quals hom localitza els no-metalls. La majoria dels elements de la taula es troben a la regió metàl·lica. Des de la seva introducció, la taula periòdica ha trobat aplicacions molt notables, com la predicació per part de Mendelejev de l'existència i de les propietats de sis elements: escandi, gal·li i germani, descoberts poc després, i tecneci, reni i poloni. D'altra banda, una vegada descoberts l'heli i l'argó, hom deduí l'existència de quatre gasos nobles més (neó, criptó, xenó i radó), els quals foren descoberts més tard. En l'actualitat hi ha la tendència a inserir en les taules periòdiques, juntament amb cada element, les seves propietats periòdiques més importants. **5 taules astronòmiques** Publicació que conté una col·lecció de dades dels moviments i les posicions d'una sèrie d'astres relatives a un període de temps determinat. Hi ha nombroses publicacions d'aquests tipus, cadascuna de les quals es caracteritza pels astres de què tracta i per l'objectiu al qual són destinades. Així, per exemple, han estat elaborades taules de planetes i satèl·lits. Altres es refereixen a un cos celest prou important (la Lluna o Mart, per exemple) i n'hi ha de relatives a fenòmens astronòmics, com ara eclipsis i ocultacions. Les taules es refereixen principalment a posicions futures dels cossos celests, i, per tant, llur elaboració constitueix un problema de mecànica celest i una aplicació de la teoria de les pertorbacions. Són famoses les taules de Newcomb per als quatre planetes Mart, Júpiter, Saturn i Urà, publicades l'any 1895 i que han servit de model per a tots els estudis ulteriors. Un tipus molt important de taules són les anomenades **taules nàutiques**, les quals inclouen una sèrie de dades astronòmiques que són necessàries per als navegants. Aquestes taules contenen l'època del pas per un meridià de referència (el de Greenwich) dels més importants cossos celests, com també l'altura sobre l'horitzó per a distintes latituds i distintes hores. Una de les publicacions més famoses d'aquest tipus és el *The Astronomical Ephemeris*, la qual conté també moltes dades d'interès astronòmic general.

Taure Serralada de Turquia, que s'estén des de Lícia fins a l'Eufrates. Aïlla la regió costanera de l'altiplà interior (Anatòlia) formant una barrera on l'únic pas relativament fàcil són les estretes gorges de les portes de Cilícia o portes de Ferro, al NW d'Adana. Constituïda de materials secundaris plegats amb el moviment alpi, culmina al pic Kaldidağ, al massís d'Aladağ (3 734 m). És solcada per rius curts i ràpids (Göksu). El Taure occidental segueix la costa des de l'illa de Rodes fins al golf d'Antalya i és cobert de bosc. El Taure oriental i les serres perifèriques (Antitaure, Amanos), en direcció SW-NE i tallat per fractures transversals (portes de Ferro), són coberts de bosc i són freqüentats per pastors nòmades i seminòmades de la plana litoral. Jaciments miners importants (ferro, plom, zinc, etc) però poc explotats.

tauró *ICT* **1** Nom donat genèricament als selacis de la sèrie dels pleurotremats, especialment als de grandària mitjana o grossa, bé que alguns, com el peix martell, el porc marí, l'àngel, el peix serra o el peix guitarra no són reconeguts per la gent com a taurons a causa de la seva conformació especial. **2 tauró blanc** [*Carcharodon carcharias*, família dels odontàspsids]Selaci pleurotremat de l'ordre dels esqualiformes d'uns 12

m de llargada, amb les parts superiors grises blavoses i les inferiors blanques, peduncle caudal amb els costats proveïts d'una carena, dents molt grosses triangulars i en forma de serra. És molt perillós per la seva ferocitat i grandària, s'alimenta de grans peixos, tortugues de mar i mamífers marins, i segueix sovint els vaixells en recerca de les deixalles. Habita a les mars càlides i temperades, on és poc abundant. És rar als Països Catalans.

tauromàquia *TAUROM* Conjunt de regles i de convencions de la correguda de bous, d'origen castellà (*corrida*), que s'establiren a partir de la fi del s XVII i que, successivament augmentades, regeixen a les places de toros de l'estat espanyol i de diversos països de l'Amèrica Llatina. El primer tractat (del final del s XVII), d'autor desconegut, escrit en prosa i en vers, fa referència únicament al toreig a peu (representa el declivi del toreig a cavall, a causa del progressiu abandó de l'aristocràcia, que tradicionalment el practicava, i de la preponderància creixent de les actuacions a peu, originàriament secundàries i reservades als patges, però que acabaren per esdevenir el centre de l'espectacle). No aparegué una tauromàquia completa fins el 1836, obra de Francisco Montes, en la qual es basen tant les ulteriors tauromàquies com els reglaments oficials de les curses de braus. Cal esperar, però, fins ben endins del s XX perquè l'antic sistema de preparar el toro per a la mort, centrat en l'estocada final, esdevingui pròpiament un art. Joselito representa el moment culminant d'aquest sistema, la qual cosa no li impedí d'apropriar-se les noves formes artístiques introduïdes per Juan Belmonte, que, rompent amb totes les regles anteriors sobre les distàncies a mantenir entre toro i torero, transformà la ràpida *faena* en un joc ritmat i lent, centrat sobretot en la intenció estètica i dramàtica de les diverses posicions i en l'estilització austera de les actituds. Actualment una cursa de braus comporta un cerimonial i una reglamentació fixa. Tota la *corrida* s'executa a la plaça de toros sota l'autoritat d'un president. Després de la salutació al president i de rebre'n la clau de l'estable (*toril*), cadascú se situa al seu lloc i comença la cursa (primer terç). La missió del torero és la de parar el brau, fixar-lo i reduir-li la velocitat fent-lo emmotllar al capot. La fase següent és la dels picadors, encarregats de corregir els defectes del toro a base d'aguantar-lo per la creu amb la pica, per tal de facilitar, amb el toro ja afeblit, els lluiments de muleta. A continuació intervenen els banderillers (segon terç), encarregats de fer oblidar al toro la dura lluita i el càstig de la pica (*alegrar*) amb llurs banderilles. Finalment (tercer terç) ve el toreig de muleta, originàriament destinat a preparar el toro per a la mort i avui part central de l'espectacle, on el torero efectua les millors posicions de lluiement, que acaba amb l'estocada d'espasa, d'acord amb regles precises establertes.

tauromàquia El banderiller a punt de posar banderilles

tàvec *m* [*Tabanus sp.*, família dels tabànids] Gènere d'insectes de l'ordre dels *dípters*, d'aparell bucal picador, que ocasionen picades molestes als bòvids, als èquids, a les tortugues marines, als cocodrils, etc, i, ocasionalment, a l'home. El **tàvec del bou** (*Tabanus bovinus*) és de color fosc i d'uns 2-2,5 cm de longitud. El mascle és inofensiu, mentre que la femella, molt activa a temperatura elevada i amb claror abundant, especialment sobre les epidermis humides, pica els bòvids, els èquids i l'home.

taxonomia *BIO**L* Part de la biologia que classifica els éssers vius en grups o tàxons de diferent categoria sense especificar les causes de la classificació. Entre els diferents criteris proposats pels naturalistes per a classificar els organismes cal esmentar la *taxonomia clàssica*, que fa una separació en funció d'afinitats entre caràcters fonamentals i hereditaris; la *taxonomia numèrica*, basada en els principis d'Adanson, segons els quals totes les característiques tenen el mateix valor i cal descriure'n tantes com sigui possible; i la *taxonomia genètica i molecular*, anomenada també de vegades *taxonomia experimental*, que estableix el grau de relació entre els organismes a través de l'anàlisi de l'ADN i dels enzims més importants i de la comparació de la composició de llurs components.

Taylor, Elizabeth (Londres 1932) Actriu cinematogràfica nord-americana. Iniciada des de ben jove en el cinema, esdevingué coneguda sobretot per la seva participació en *Little Women* (1949). L'any 1960 li fou concedit l'Oscar a la millor actriu per *Butterfield-8*, guardó que tornà a obtenir l'any 1966 per *Who's Afraid of Virginia Woolf?* Altres pel·lícules seves són *A Place in the Sun* (1951), *Cleopatra* (1963), *The Sandpiper* (1964), *The Taming of the Shrew* (1966), *Boom* (1968), *The Only Game in Town* (1969), *Night Watch* (1973), *Identikit* (1974), *The Bluebird* (1975), *The Mirror Crack'd* (1981), *Between Friends* (1986) i *Il giovane Toscanini* (1988).

Taylor, Frederick Winslow (German-town, Pennsilvània 1856 — Filadèlfia 1915) Enginyer nord-americà. El 1878, després d'un aprenentatge de modelista, entrà a treballar com a peó a l'empresa Midvale Stell Co., on ascendí ràpidament, mentre feia estudis d'enginyer. En aquesta empresa efectuà els primers cronometratges de tasques i començà a estudiar sistemàticament altres aspectes de l'organització del treball, com sistemes de primes i les raons del frenatge obrer de la producció. Aquestes investigacions constitueixen el fonament de l'organització científica del treball. El 1880 abandonà la Midvale i es dedicà a l'estudi i assessorament de l'organització del treball. Inventà els acers ràpids, que incrementaren molt la productivitat de les màquines-eines. El 1896 presentà la seva memòria *The Adjustment of Wages to Efficiency*, el 1903 va publicar *Shop Management*, i el 1911, la seva obra més coneguda, *The Principles of Scientific Management*.

Tbilisi [*rus*: *Tiflis*] Capital de **Geòrgia** (1 279 000 h [est 1991]). És situada a banda i banda del Mtkvari (o Kura) en una estreta vall al peu del Mtacminda. A part les funcions administratives i culturals pròpies d'una capital, hi és especialment destacable la fabricació de maquinària. Hi ha també indústries dels sectors alimentari, tèxtil, de la pell i del calçat. Fundada al s IV, fou disputada sempre per bizantins, perses, àrabs i turcs. Fou la capital del regne de Geòrgia. Amb tot el país, fou annexada a Rússia el 1801. Durant el règim soviètic, en 1922-36, fou la capital de la RSS de Transcaucàsia i, dissolta aquesta, ho fou de la RSS de Geòrgia. Desapareguda l'URSS, esdevingué de nou capital de l'estat independent de la República de Geòrgia (1991). Entre els seus monuments cal destacar la catedral, o església de Sió (s VI, amb afegits dels ss XII-XIII), l'església d'Ančiskhat (s VI) i l'església de la Mare de Déu de Metekh (s XIII). Un castell medieval, restaurat al s XVII, domina la ciutat.

te [*Thea sinensis*, família de les teàcies] *BOT/AGR* Arbust de 90 a 120 cm d'alt, de fulles coriàcies, lanceolades i dentades, de flors blanques o rosades, axil·lars, i de fruits en càpsula. Prové de la Xina i és conreat a les regions tropicals i subtropicals, sobretot de l'Àsia. Una plantació de te dura molts anys i no és exigent quant a sòl. La recol·lecció de les fulles és feta unes quantes vegades l'any.

teatre *TEAT* **1** Edifici destinat a la representació d'obres de diferent gènere, literari (tragèdia, comèdia, sainet, vodevil, etc) o musical (revista, sarsuela, òpera, opereta), o altres modalitats: mim, d'ombres, etc. A Grècia, els primers teatres foren construïts de fusta, d'una forma molt rudimentària. A partir del s IV aC hom començà a construir-ne de pedra. Les tres parts principals del teatre eren les grades (κοίλα), reservades al públic, que envoltaven en uns dos terços l'orquestra (orchēstron), en forma circular, reservada a la representació. El fons d'aquest prosceni era limitat per un mur (σκηνῆ) amb decoració fixa, i a l'altra banda d'aquest es trobaven cambres per als actors, vestuaris, magatzems, etc. Els teatres grecs més famosos foren el de Dionís, a Atenes, el d'Epidaure, al Peloponès, el de Pèrgam, a l'Àsia Menor, el de Delfos, a la Fòcida, i el de Taormina, a Sicília. Arquitectònicament, els romans copiarèn el model grec. Construïts en terreny pla, hom aixecava les grades sostingudes per murs i la part exterior formà una gran façana. Les grades eren dividides en seccions comunicades per galeries, escales, passadissos i portes d'accés (*vomitòria*). L'escena prengué més grandiositat i més vistositat gràcies a l'ornamentació a base de columnes, frontons, fornícules i estàtues. El més important dels teatres de Roma fou el de Marcel, construït per August. Durant l'edat mitjana les representacions tenien lloc a l'interior de les esglésies, a les places públiques i damunt d'uns grans cadafals. Durant el s XVI aparegueren les primeres sales destinades a les representacions teatrals. Els teatres d'aquesta època adoptaren una estructura dita a la italiana: escenari, rasa per a l'orquestra, platea i pisos en forma de ferradura. A Anglaterra, el teatre des del final del s XVI era representat en locals sense cobrir. A Castella els teatres aprofitaren els patis interiors, anomenats coralls. El teatre barroc adaptà l'escena amb trapes i escotillons. Entre els teatres més cèlebres del s XVIII figuren la Scala de Milà, el Farnesio de Parma, el de la Fenice de Venècia, el Gran Teatre de Bordeus, el de l'Opéra de Versalles i el de Drottningholm, prop d'Estocolm. Destruït per un incendi, el 1788 fou construït de nova planta a Barcelona el Teatre de la Santa Creu, l'edifici del qual ha arribat fins avui. Durant el s XIX l'estructura a la italiana sofrí poques alteracions. L'arquitectura teatral evoluciona ràpidament durant el s XX, sovint condicionada per l'escenografia. Després dels estudis del Bauhaus i la revolució teatral d'alguns directors com Gordon Craig, Max Reinhardt, A.Antoine i molts altres, els teatres i els seus escenaris adopten pluralitat de formes i estils. **2** Representació pública d'una obra teatral. A Grècia, el teatre tingué origen en les festes religioses: les representacions més importants tenien lloc durant les festes dionisiàques. L'estat encarregava a un ciutadà ric, el corega, que es fes càrrec dels muntatges, pagant les màscares i la decoració. Els actors foren sempre masculins i calia que sabessin cant, música i declamació. El teatre romà fou en bona mesura un hereu del teatre grec. Els muntatges tendiren aviat a l'espectacularitat a fi de meravellar un auditori poc interessat pel text. A Sicília sorgí el teatre dit de *ῥῑlakes*, que passà al continent i donà a les farses *atel-lanes*, mancades de text. Durant l'edat mitjana, mentre que el teatre profà es limita, en gran part, al mim, el teatre religiós es confon gairebé amb la litúrgia i donà lloc als cicles dramàtics de Pasqua, de Nadal o de Corpus, que originaren representacions com la Passió. Durant els ss X i XI les epístoles farcides i altres nuclis dramàtics primitius foren representats en llatí a l'interior dels temples, però les llengües romàniques guanyaren ja posicions al final d'aquell segle. Les representacions passaren del temple a l'atri, i d'aquest a la plaça pública, entre el s XIII i el XIV. Els ss XVII i XVIII assenyalen un progrés notable de l'escenografia, sobretot en els teatres cortesans. De l'escenari simultani, que obligava a dividir l'escena en diversos espais, hom passà a les decoracions presentades de manera successiva, gràcies al perfeccionament de la maquinària. Al final del s XVIII el director prengué relleu com a creador de l'espectacle i començà a desplaçar l'actor dels llocs de privilegi; el suís Adolphe Appia suprimí el teló i instaurà la il·luminació elèctrica (1898); a França André Antoine imposà el naturalisme escenogràfic amb el

Théâtre Libre (1897), mentre que altres directors fundaren en diversos punts d'Europa companyies d'experimentació (el Teatre d'Art a Moscou (1897), el Teatre Íntim d'Adrià Gual, a Barcelona (1898), Max Reinhardt, a Àustria, i Gordon Craig, a Anglaterra. Totes aquestes aportacions foren potenciades per la gran reacció antinaturalista, encapçalada a França per Jacques Copeau. A Rússia Stanislavskij investigà sobre la formació de l'actor, i el seu mètode tingué una expansió mundial a través d'Elia Kazan, que l'implantà als EUA. La dramatúrgia alemanya incideix en el teatre contemporani amb l'aportació del teatre èpic, divulgat per Erwin Piscator i Bertolt Brecht: distanciament entre espectador i espectacle a fi d'operar no per l'emoció, sinó per la reflexió. Constitueixen una reacció contra aquest mètode els moviments que arrenquen del teatre de la crueltat d'Antonin Artaud, el qual aspira a tornar el teatre a les seves fonts rituals i vivencials. Actualment l'escenografia ha experimentat una ràpida evolució: hom utilitza escenaris circulars, escenaris amb plataformes mòbils, etc. Un altre moviment, dit “tercer teatre”, aparegué al decenni del 1970 encapçalat per la companyia danesa de l'Odin Teatret, dirigida per l'italià Eugenio Barba: hom intentà de coordinar els grups marginals, i de tornar el teatre al carrer, a la plaça pública, amb desfilades, *happenings*, etc. Els Comediants, a Catalunya, han estat uns representants notables d'aquest moviment, com també el Bread and Puppet als EUA. A partir dels anys vuitanta es destaca l'intent de dissolució dels gèneres teatrals a través del contacte amb els nous corrents de la dansa contemporània i una nova codificació de les formes interpretatives, del gest i del moviment (Pina Bausch, la Fura dels Baus, etc). Quant a la producció dramàtica, la *tragèdia* grega tingué en Èsquil, Sòfocles i Eurípides els seus principals conreadors. Aristòfanes, pel que fa a la *comèdia*, ironitzà i parodià els costums del seu temps, mentre que Menandre fou l'iniciador del sainet naturalista. Terenci, a Roma, l'imità, i Plaute es mostrà més a prop de la farsa popular. Amb el Renaixement la figura de l'autor tornà a ésser potenciada: Shakespeare apareix a Anglaterra voltat de noms importants, com ara Ch.Marlowe i Ben Jonson. A França una voluntat de neoclassicisme emmotlla l'obra de Corneille i Racine, però deixa més lliure la comèdia: Molière, Marivaux. A Castella Lope de Vega inicia la renovació teatral durant el segle d'or castellà, que clou Calderón de la Barca. A Itàlia la *Commedia dell'Arte*, basada en la improvisació a partir d'un canemàs, influeix encara C.Gozzi i Goldoni. A Alemanya G.Lessing inicià nous plantejaments dramatúrgics, que trobaren llur desenvolupament en l'obra de Goethe i de Schiller. Amb el romanticisme hom assisteix a un esclat de teatres nacionals i a una valoració dels valors de cada cultura: Victor Hugo, a França, Puškin a Rússia, el duc de Rivas, a Castella, Frederic Soler a Catalunya, etc. Amb Ibsen, ja a la segona meitat del XIX, els països escandinaus fan la primera aportació original al teatre europeu, i, més tard, amb Strindberg. Çekhov retrata la societat dels darrers anys del tsarisme a Rússia. Amb el s XX, els EUA reelaboren dramàticament els problemes de la seva societat, des del pas de la societat rural a la urbana —Eugene O'Neill— fins a l'angoixa de l'home perdut entre els mecanismes del macrocapital: Arthur Miller. A França, el teatre s'esmerça en la consecució d'uns productes brillants i ben acabats —J.Giraudoux—, mentre que a Itàlia Pirandello en qüestiona la natura. A Alemanya, Brecht el considera una exposició de fets amb els quals l'espectador no ha d'identificar-se. Dos autors que escriuen en francès, Ionesco i Beckett, d'origen romanès i irlandès, respectivament, inicien l'anomenat teatre de l'absurd, que s'interroga sobre el sentit de la vida humana en el món actual. Pel que fa a les dramatúrgies de tradició no hel·lènica, a l'Amèrica pre-colombina hi hagué tres cultures que posseïren una dramatúrgia evolucionada: la maia, l'asteca i l'inca. El teatre maia glossà diversos episodis del *Popol-Vuh*, el llibre sagrat d'aquell poble. En el teatre asteca el mim assolí una gran importància, però el més important fou el teatre inca, escrit en quítxua; glossà la vida dels emperadors i fou, en el sentit ple de l'expressió, un teatre estatal. Més transcendència han tingut les dramatúrgies asiàtiques: a l'Índia, als primers segles de l'era cristiana, existia ja un teatre cortesà densament codificat. Avui el teatre de *kathakali* és l'exemple més complet d'a-

El teatre romà d'Aurenja

teatre Màscara teatral de terracota del període hel·lenístic

quest conjunt de tradicions. El teatre d'ombres, supeditat també a la mitologia bramànica, ha tingut un gran desenvolupament en diversos estats indis, (destacant les ombres gegants d'Andhra Pradesh). A la Xina hi ha constància de representacions teatrals al s XII aC. Avui hi predomina un estil barroc, que ha assolit una gran perfecció: l'òpera de Pequín és l'exemple més brillant de la tradició dramàtica xinesa. Entre els dramaturgs contemporanis, de l'època de la revolució literària (a partir de la proclamació de la República, 1911), hi ha T'ien Han (1898) i Ts'ao Yu (1905). Al Japó apareixen aviat dos gèneres ben diferenciats: el teatre *nō* (s XIV), i el teatre *kabuki*, que procedeix del primer i que a partir del s XVII tingué un caire accentuadament popular. El *buraku*, també al Japó, és un teatre de ninots (*titella*). Entre els autors moderns i contemporanis cal esmentar Iwano Homei (1873-1920), Kikuchi Kan (1888-1948) i Kinoshita Junji (1919). Altres països asiàtics i oceànics, com Indonèsia, Tailàndia, Corea, Sri Lanka, etc, tenen dramatúrgies nacionals, més o menys apropiades a les anteriors.

Tebaldi, Renata (Pesaro 1922) Soprano italiana. Formada a Parma, debutà a Rovigo (1944) amb *Mefistofele*. Toscanini la trià per al concert de reinauguració del Teatro alla Scala (1946), on cantà sovint (1949-54 i 1959); actuà per tot el món i assolí una gran fama amb un ampli repertori verdità i verista; enregistrà més de vint òperes completes per a la firma Decca. Fou molt fidel al Gran Teatre del Liceu de Barcelona (s’hi presentà el 1953 amb *La traviata* i hi cantà fins el 1959).

Tebes [*cat ant: Estives*] Ciutat grega de la Beòcia (18 712 h [1991]). Situada damunt un pujol al límit d'una plana interna, ocupa l'acròpoli o Cadmea de l'antiga ciutat homònima. Reconstruïda després del terratrèmol del 1893, la ciutat actual s'ha estès als peus del pujol. Fou a l'antiguitat una de les més il·lustres ciutats de Grècia. Habitada ja durant el període protohel·làdic, fou, en època micènica, un centre polític notable. Durant el s VIII aC posseïa el domini de la Beòcia i era governada per l'aristocràcia. Centre de la lliga de ciutats beòcies, oposada a Orcomen, s'alilà amb els perses, fins i tot després de la desfeta grega de les Termòpiles. En lluita constant amb Atenes, prengué part al costat d'Esparta en la guerra del Peloponès i, a partir del 447 aC, desfets els atenesos a Coronea, obtingué la preponderància absoluta de la Beòcia. A partir de la guerra de Corint, s'anà acostant novament a Atenes, com a reacció davant la forta tutela d'Esparta, la qual, després de l'ocupació de Cadmea (342 aC), hi imposà una dura oligarquia. Restaurada la democràcia per obra d'Atenes i de Jàson de Feres, Tebes s'adherí a la segona lliga naval atenesa i, gràcies a la personalitat de Pelòpides i d'Epaminondes, aconseguí en pocs anys l'hegemonia total de Grècia, amb la derrota que infligí als espartans a Leuctra (371 aC). Nou anys després els tebans sofriren, però, un dur revés a Mantinea i, després d'intentar la penetració a la Fòcida, caigueren a mans de Filip de Macedònia. Alexandre destruí la ciutat i no fou reconstruïda fins el 316 aC, per voluntat de Cassandre. A l'època romana, formà part de la província d'Acaia i, en acabar la segona guerra mitridàtica, se sotmeté a Sul·la (87 aC). Caiguda en decadència, durant els ss VIII-XI s'anà recuperant i, gràcies a la indústria de seda i a les tintories de porpra, reflorí com a ciutat. Saquejada pels normands de Sicília (1147), el 1205 passà a pertànyer al ducat d'Atenes. Després de la batalla del Cefís (1311), fou ocupada per la Companyia Catalana, la qual també en féu la seva capital. Fou el centre administratiu, judicial, comercial i religiós més important dels ducats catalans, i formà gairebé un estat independent. Continuà la indústria de seda i fou també, amb el seu port de Livadostro, un nucli mercantil notable. Una lluita civil causada per la tirania de Pere Despou, lloctinent del vicari a Tebes, provocà l'alçament del mariscal Roger de Lloria, durant el qual Despou perdé la vida (1362). El papa Gregori XI convocà una reunió que tingué lloc a Tebes, on acudiren els delegats de molts sobirans europeus, per fer una aliança contra els turcs (1373). Els navarresos de Joan d'Urtúbia atacaren Tebes, afavorits pels enemics dels catalans i per la traïció d'alguns habitants de la ciutat. Tebes fou ocupada i saquejada: els catalans i molts grecs fugiren a Eubea i Atenes (maig-juny del 1379). El 1388 passà a poder de la família florentina dels Acciaiuoli i

assolí una certa prosperitat fins que, ocupada pels turcs el 1460, decaigué ràpidament en perdre gairebé del tot la seva activitat comercial. Actualment conserva escasses restes del seu passat.

Tec, **el** Riu del litoral mediterrani, al Vallespir. Neix a les **fonts del Tec**, que brollen a 2 300 m alt, al vessant oriental de Rocacolom. La desembocadura és a l'extrem septentrional de la platja d'Argelers. El Tec constitueix aproximadament la separació entre el Vallespir i el Rosselló. L'aprofitament hidroelèctric és feble i, sobre-tot, irregular; hi ha centrals al Tec, l'Allau, Puig-redon i el pas del Llop. El Tec té una longitud total de 81 km. Té un règim pluvi-al mediterrani català des de la capçalera. Al pas del Llop hom enregistra efectivament tres màxims: el principal, que és de maig-juny (coeficients mensuals d'1,42 i 1,38, prenent com a unitat el mòdul de cabal: 3,2 m³/s), de pluges de primavera, i el de desembre (coeficient 1,13) i de pluges atlàntiques. Com que la superfície de la conca en aquest punt és de 240 km², en resulta un cabal relatiu de 13,4 l/s/km², el més alt dels rius catalans de règim pluvi-al.

Tegucigalpa Capital d' Hondures i del departament de Francisco Morazán (703 500 h [1992]). Situada a l'altiplà central, a 920 m d'altitud, a la vora del riu Choluteca. Conreus de cafè, tabac, cereals, llegums. Indústries alimentàries, tèxtils cotoneres i de la confecció. És la principal ciutat industrial i comercial del país. Té aeroport internacional i és centre d'ensenyament superior. L'antiga Tisingal indígena experimentà un creixement notable a la fi del s XVI, arran de l'explotació dels seus jaciments d'argent i, més tard, d'or i marbre. Durant el s XIX fou el centre de la burgesia liberal i progressista. Capital de la nova república d'Hondures (1838), fins el 1880 compartí la capitalitat amb la ciutat rival de Comayagua.

Teheran [*persa: *Tharān**] Capital de l' Iran i de l'*ostān* homònim (6 475 527 h [1991]). Situada a l'altiplà iranià, a 1 230 m alt, prop dels vessants meridionals de l'Elburz, és cruïlla de comunicacions entre la Mediterrània i l'Orient. Té indústria tèxtil i farmacèutica, ciment, tabac, muntatge d'automòbils i una gran refineria de petroli. És el centre econòmic i cultural del país. Té aeroport internacional. Centre d'ensenyament superior. La primera notícia apareix en el Fars-Namí (s XII), que en parla com d'un raval d'al-Rayy (Rages). Amb la caiguda de les ciutats veïnes a les mans dels mongols (1220), començà una existència autònoma. L'època del gran desenvolupament s'inicià durant la dinastia safàvida i quedà consolidat en ésser constituïda com a capital de Pèrsia el 1786. L'edifici més notable és la mesquita Sipāhsalār (s XIX). El palau reial de Gulistan té l'anomenat “tron dels paons”. És important també la muralla, amb 114 torres, construïdes el 1554.

Teide Cim volcànic al centre de l'illa de Tenerife, a les illes Canàries. Té una altitud de 3 718 m.

Teilhard de Chardin, Pierre (castell de Sarcenat, Alvèrnia 1881 — Nova York 1955) Paleontòleg i pensador cristià alvernès. Jesuïta (1899), cursà ciències naturals a la Sorbona i serví com a sanitari a la Primera Guerra Mundial. Professor de paleontologia a l'Institut Catholique de París (1922-28), deixà la docència per consagrar-se a la investigació, que inicià viatjant amb E.Vincent a la Xina, on descobrí vestigis certs de l'home paleolític; recorregué una gran part de l'Orient i seguí de prop, l'any 1929, el descobriment del sinantrop (*sinanthropus pekinensis*), el caràcter d'*homo faber* del qual fou el primer a establir. Després de la Segona Guerra Mundial, tornà a França, on la seva irradiació científica i intel·lectual assolí el punt màxim; l'escàndol i la polèmica, però, acompanyaren alhora la difusió del seu pensament. El 1951 estudià, a l'Àfrica del Sud, les restes de l'*australophithecus*; des d'aleshores, residí a Nova York, dedicat a la investigació antropològica. En la seva obra, publicada pòstumament, cal distingir els escrits estrictament científics i els escrits de caràcter filosòfic i teològic, entre els quals cal esmentar *Le milieu divin* (1926-27) i *Le phénomène humain* (1938-40). El pensament teilhardià constitueix una cosmovisió en què les dades de la ciència són integrades en una interpretació personalista i religiosa de l'home i la història.

El Teide

teix [*Taxus baccata*, família de les taxàcies] *BOT* Arbre perennifoli, dioic, fins de 20 m d'alt, de capçada ovoïdo-cònica, d'un verd fosc, amb fulles distiques, linears, decurrents i agudes, i amb llavors envoltades d'un aril vermell. Típicament centreuro-peu, es fa en còrrecs i vessants ombrívols de la muntanya mitjana, especialment sobre sòls calcaris. També és plantat en jardins. La fusta és apreciada en ebenisteria. L'aril és comestible, però la resta de la planta és metzinosa.

Mesquita de Teheran

teix [*Taxus baccata*, família de les taxàcies] *BOT* Arbre perennifoli, dioic, fins de 20 m d'alt, de capçada ovoïdo-cònica, d'un verd fosc, amb fulles distiques, linears, decurrents i agudes, i amb llavors envoltades d'un aril vermell. Típicament centreuro-peu, es fa en còrrecs i vessants ombrívols de la muntanya mitjana, especialment sobre sòls calcaris. També és plantat en jardins. La fusta és apreciada en ebenisteria. L'aril és comestible, però la resta de la planta és metzinosa.

Teix, **puig des** Cim (1 062 m alt) de la serra de Tramuntana (Mallorca), dins el municipi de Deià, al S de la vila, vora el límit amb els termes de Valldemossa i de Bunyola.

Teixidor i Comes, Joan (Olot, Garrotxa 1913 — Barcelona 1992) Escriptor i editor. S'inicià molt jove en la literatura i col·laborà en “La Publicitat”, “Mirador” i “Quaderns de Poesia”, dels quals fou fundador. Com a poeta recollí les experiències més afinades del postsimbolisme i de l'avantguarda, a més de l'empremta de la generació castellana del 1927: *Poemes* (1932), *Joc partit* (1935) i *L'aventura fràgil*(1937). Després de la guerra civil s'afegí al grup fundador de la revista i de l'Editorial Destino. La tragèdia col·lectiva, la guerra civil i la maduresa personal aprofundiren la seva lírica a *Camí dels dies* (1948) i sobretot a *El príncep* (1954). Com a crític literari s'empara d'un mètode interpretatiu lliure, humanístic, d'acord amb la seva formació noucentista: *Entre les lletres i les arts* (1957) i *Cinc poetes* (1969). Cal remarcar la seva tasca de crític artístic, la monografia *Antoni Tàpies* (1964) i *Miró: escultures* (1973), *Miró, Lithographie III* (1977) i *Eudald Serra* (1978). A més, els llibres de viatges, d'assaigs i dietaris *Els antics* (1968), *Viatge a Orient*(1969), *Tot apuntat 1965-1975* (1980), *Apunts encara* (1986) i *Més apunts* (1990). L'any 1989 rebé la medalla d'or al mèrit artístic de Barcelona.

teixit 1 Entrellaçament del fil o dels fils que formen una tela o treball anàleg. L'origen terminològic dels teixits és molt divers: alguns prenen el nom del lligat (tafetà, sarja, setí, etc), altres de llur aspecte (ratllat, espiga, piqué, etc) o bé del mecanisme especial de llur fabricació (lapet, espolinat, etc), o, encara, de l'efecte de la darrera operació que hom hi ha efectuat (moaré, estampat, premsat, etc). Algunes vegades conserven el nom geogràfic del punt d'origen (cambrai, domàs, gasa, tul, etc) o el nom de llur inventor (batista). El *teixit de llançadora* és format per dues sèries de fils perpendiculars entrellaçades de maneres molt variades. Una de les sèries, longitudinal, és anomenada ordit, i l'altra, transversal, és anomenada trama. La trama sol ésser un sol fil, o uns pocs fils, que es van entreteixint entre els fils d'ordit, alternativament de dreta a esquerra i viceversa, invertint-ne la direcció en els voravius. Els *teixits o gèneres de punt per trama* són formats per un sol fil transversal que s'enllaça amb ell mateix mitjançant malles o punts, mentre que *els teixits o gèneres de punt per ordit* són formats per un ordit, els fils del qual s'enllacen de costat entre ells formant malles o punts.
2 Conjunt de cèl·lules d'un organisme que tenen la mateixa funció i presenten la mateixa diferenciació morfològica. Constitueix l'estructura fonamental de què es componen els òrgans dels animals i les plantes. A mesura que s'avança en l'escala evolutiva, hom observa la presència creixent de grups de cèl·lules que coordinen llur activitat i s'especialitzen per

dur a terme funcions molt particulars. Això els comporta una diferenciació morfològica i unes característiques citològiques peculiars. Els principals teixits dels metazous són el teixit glandular, el nerviós, el muscular, el conjuntiu, l'ossi, el reticular i el fibrós. El **teixit glandular** és format d'agrupacions de cèl·lules epitelials amb funció secretora i amb morfologia força variable, bé que sempre presenten unes certes constants citològiques específiques, com el particular desenvolupament dels mitocondris, el reticle endoplasmàtic i l'aparell de Golgi. El **teixit nerviós**, el més diferenciat dels teixits animals, és constituït per neurones, amb morfologia molt característica per les llargues prolongacions que presenta (axons i dendrites), essencials per a les fibres nervioses, i els elements de sosteniment (neuròglia sota diverses formes: beina de Schwann, telòglia, micròglia, etc). El **teixit muscular** és format per cèl·lules contràctils allargades que contenen miofibril·les i que es contreuen en funció de la concentració i mobilització d'ions inorgànics. El **teixit conjuntiu**, teixit d'unió que envolta els òrgans i que prové del mesènquima embrionari, és format per cèl·lules estrellades banyades en una substància fonamental gelatinosa travessada de fibres. Segons quina sigui aquesta substància fonamental, el teixit pot esdevenir *adipós*, *cartilaginós*, *cicatricial*, *elàstic*, *esclerós*, *fibrós*, *ossi intersticial*, *membranós*, *mucós*, *reticular*, etc. En el **teixit ossi**, la substància fonamental és impregnada per un complex d'elements calcaris que el fan dur i resistent. El **teixit reticular** és format per cèl·lules anastomitzades que constitueixen una xarxa a la qual s'associen fibres de reticulina, que es desenvolupa al voltant dels vasos sanguinis i limfàtics. El **teixit fibrós** és dens, format de feixos de fibres col·làgenes encreuades, i constitueix els lligaments articulars, el derma cutani, etc. Conjunt de cèl·lules vegetals íntimament unides, de característiques semblants, d'origen comú i formades per divisions cel·lulars segons les tres direccions de l'espai. Entre les plantes, solament posseeixen teixits els cormòfits. Hi ha dos grans grups de teixits vegetals: els meristemàtics o embrionals, de cèl·lules no diferenciades i amb capacitat de dividir-se, i els teixits adults o permanents, de cèl·lules diferenciades. Entre aquests cal distingir principalment els següents: el teixit parenquimàtic o fonamental, els teixits mecànics o de sosteniment (col·lènquima i esclerènquima), els teixits conductors —que són el teixit vascular o xilema i el teixit cribrós o floema —, els teixits absorbents, els teixits secretors i els teixits de protecció, entre els quals hi ha el teixit epidèrmic o epidermis, la fel·lodermis i el teixit suberós o súber.

teixó *ZOO*L Nom donat a diversos mamífers carnívors de la família dels mustèlids que pertanyen als gèneres *Meles*, *Arctonyx*, *Mydaus*, *Suillotaxus*, *Taxidea* i *Melogale*. Són animals d'alimentació omnívora, amb el cos massís, la cua i les potes curtes, i tenen els dits proveïts d'ungles fortes. De distribució europea, asiàtica i nord-americana, l'únic que és present als Països Catalans és el **teixó comú**, que passa de 50 cm de longitud total, amb el pèl poc espès, negrós i amb taques blanques en algunes zones del cos, de costums bàsicament nocturns, que excava caus dins els quals passa l'hivern. S'alimenta d'animals i de vegetals.

tela *TÈX*T Estructura feta amb fils entrellaçats que té una llargada i una amplada considerables i un gruix molt petit, especialment la feta amb lli o canem, preferentment amb lligat de tafetà, de la qual és sinònim tela. Hom anomena **tela a dues cares** el teixit compost de dos ordits i una trama o d'un ordit i dues trames. Un dels ordits (o trames) produeix efectes de color o de lligat en una de les cares de la tela, mentre que l'altre ordit (o trama) els produeix a l'altra cara. Hom dóna el nom de **tela de batà** a la *napa*. La **tela de sedàs** pot ésser metàl·lica, de seda natural, amb lligat de gasa, o de fils sintètics, amb lligat de gasa de volta o tafetà. És anomenada **tela de Jouy** un antic teixit de cotó, estampat, fabricat des del s XVIII a Jouy-en-Josas (estat francès). La **tela de llengües** o **de llenços** és un teixit de lli fabricat a mà a Mallorca des de molt antic, amb lligat de tafetà. La **tela de paraigua** és una tela amb ordit de seda i trama de cotó, o tota de seda o de fils sintètics, de textura molt regular i densa per evitar que l'aigua hi pugui passar. Hom anomena **tela doble** o **triple** la que té dos (o tres) ordits i dues (o tres)

trames que es lliguen entre ells formant dues (tres) teles superposades. És anomenada **tela no teixida** una estructura fibrosa semblant a una tela però no formada per fils entreteixits, sinó per fibres orientades en totes direccions i entrelaçades o adherides entre elles. La unió de les fibres, en el cas d'ésser termoplàstiques, és feta per mitjà d'escalfor.

Tel-Aviv-Yafō Capital del *maḥoz* de Tel-Aviv, Israel (1 142 200 h [est 1993]). Situada a la desembocadura del Yarkon, a la costa mediterrània. Fundada el 1909 com a barri independent del poble àrab de Jaffa (*Yafō*), l'englobà el 1948. Principal focus econòmic del país. Seu de la majoria d'ambaixades i consolats, hi ha la meitat de la indústria del país. Prop de Tel-Aviv-Yafō hi ha l'aeroport internacional de Lod. Centre d'ensenyament superior.

telefonía *TELECOM* Sistema de telecomunicació consistent en la transmissió a distància del so, especialment de la veu humana, mitjançant dispositius elèctrics. La seva invenció és deguda al físic nord-americà d'origen escocès Alexander G.Bell, el qual l'any 1876 el presentà a l'exposició de Filadèlfia. El telèfon de Bell consistia en un micròfon i un receptor separats a una certa distància i basats en un mateix principi de l'electromagnetisme. El baix rendiment del sistema primitiu millorà successivament amb l'adopció del micròfon de carbó, i posteriorment pel micròfon de grans de carbó, ideat per Hunnings l'any 1891. L'exploació comercial d'un servei telefònic presenta dos problemes fonamentals. En primer lloc, quan el nombre d'abonats és superior a dos, es presenta el problema de la interconnexió. La manera més simple de resoldre'l consisteix a posar tots els abonats en contacte amb una tercera persona (*operadora*) mitjançant un quadre manual. En segon lloc, cal unir cada abonat al seu quadre manual o central i enllaçar cadascuna d'aquestes centrals amb les altres. Aquesta interconnexió entre abonats, que inicialment era feta manualment, evolucionà cap a la *telefonía automàtica*, en una constant successió d'innovacions i millores. El primer sistema de commutació automàtic fou ideat per Strowger el 1896, basat en la utilització d'un relès pas per pas. Amb la invenció de l'enregistrador començà una nova etapa de perfeccionament, iniciada amb el sistema Rotary i continuada amb els sistemes de barres creuades (Crossbar). Actualment les centrals són íntegrament electròniques i controlades per ordinador. Paral·lelament a les millores introduïdes en els equips de comutació, han evolucionat les tècniques de transmissió dels senyals telefònics. Les primeres línies telefòniques eren constituïdes per conductors aeris de fil nu, primer de ferro i després de coure. La necessitat d'augmentar el nombre de circuits féu adoptar cables multiconductors. La introducció de la tècnica de *pupinització* dels cables, pels voltants del 1900, i l'aplicació de repetidors de freqüències vocals suposà un avanç molt important. La utilització de sistemes multicanaals de transmissió per corrents portadors permeté d'augmentar, alhora, el nombre de canals i la distància de transmissió. Una innovació dels anys vuitanta, el cable de fibra òptica, augmenta considerablement la capacitat de transmissió de les línies telefòniques. La transmissió per ones radioelèctriques, experimentada per Marconi el 1914, ha fet possible la *telefonía sense fils* o *radiotelefonía*. En aquest sistema, la transmissió de la paraula a grans distàncies és efectuada per mitjà de feixos hertzians (amb ones de molt alta freqüència), captats, amplificats i retransmesos per repetidors fixos que formen una cadena o una xarxa, o bé per repetidors situats en satèl·lits artificials que giren a distàncies i en plans convenients al voltant de la Terra. La ràdio fa possible també la telefonía entre vehicles i estacions fixes. La telefonía en alta veu o *interfonía* permet de parlar i escoltar sense haver de servir un microtelèfon manual ni haver d'ésser-hi a prop; usa aparells terminals reversibles, en els quals un altaveu dinàmic de gran sensibilitat serveix també de micròfon.

telegrafia Sistema de telecomunicació consistent en la transmissió a distància de missatges en forma de senyals codificats, especialment els que són constituïts per impulsos elèctrics propagats per mitjà de fils conductors o bé per ones hertzianes; en aquest darrer cas és anomenada *telegrafia sense fils* o *radiotelegrafia*. Deixant de banda diversos sistemes primitius, la invenció de la telegrafia elèctrica moderna és deguda

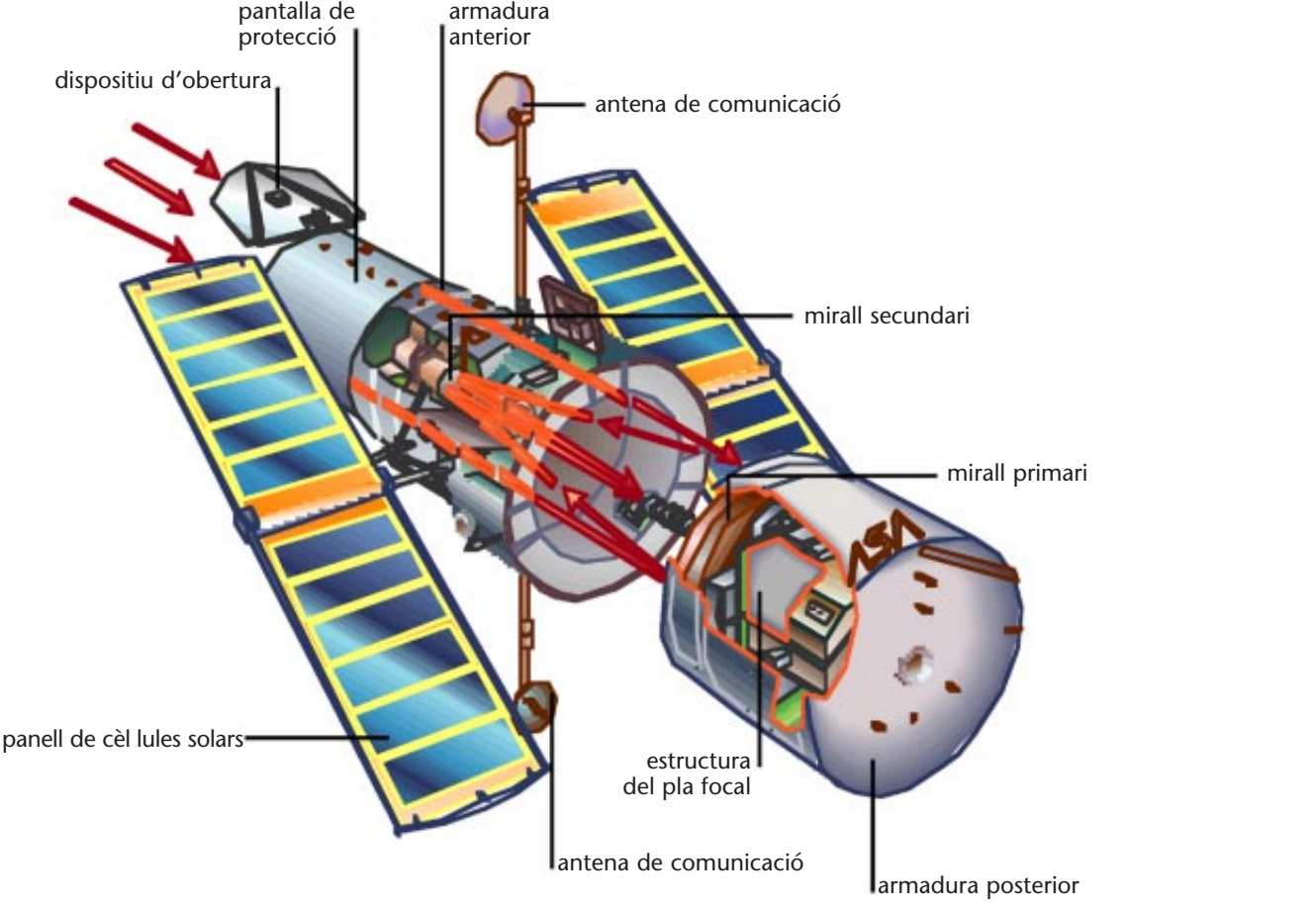
als anglesos William F.Cooke (1806-79) i Ch.Wheatstone, d'una banda, i al nord-americà S.F.B.Morse, de l'altra, els quals, separadament, treballaren i posaren a punt cap al 1837 sengles aparells per a la transmissió de senyals elèctrics; els primers convertien aquests senyals en lletres, mentre que el segon introduí un codi alfabètic (alfabet Morse) en el qual cada lletra era determinada per un grup de senyals curts i llargs, anomenats *punts* i *ratlles*. Actualment hom utilitza més extensament el *telègraf inscriptor*, de Hughes, basat en els treballs de Cooke-Wheatstone, en el qual el receptor imprimeix directament amb lletres i xifres el missatge transmès. Els moderns sistemes telegràfics ja no necessiten cap sincronisme entre el transmissor i el receptor; l'operador cursa el missatge emprant un teclat idèntic al d'una màquina d'escriure i el text apareix escrit en el mateix moment en una banda de paper de l'aparell receptor. Aquest és el principi del teletip i del tèlex.

Telemann, Georg Philipp (Magdeburg 1681 — Hamburg 1767) Compositor alemany. Autodidacte en música, fou el compositor més fecund de l'època barroca i conreà tota mena de gèneres. Organista a la Neue Kirche de Leipzig (1702), fundà un Collegium Musicum i escriví les primeres òperes alemanyes. L'any 1706 ocupà els càrrecs de *Konzertmeister* i de director de la capella d'Eisenach (1708), on establí una bona amistat amb J.S.Bach i la seva família. A partir de l'any 1721 fou director de la capella d'Hamburg i del 1722 al 1737 ho fou de l'òpera. Sobre una base contrapuntística barroca, escriví una música natural que arribava amb facilitat als seus contemporanis. Fou un representant de l'anomenat estil galant i un precursor del classicisme.

telèmetre *f*ís Instrument òptic que serveix per a determinar, des d'un punt d'observació, la distància a la qual és situat un objecte llunyà. Els telèmetres més normals són constituïts essencialment per una barra llarga, a cada cap de la qual hi ha un punt de mira. L'observador efectua les seves observacions per un ocular situat a la meitat de la barra, al qual arriben les imatges dels objectes visats pels punts d'observació gràcies a un sistema de prismes. Per a la determinació de distàncies amb un telèmetre hom suposa que la recta que uneix l'observador *O* amb l'objecte visat *P* és un costat d'un triangle OAP , **els altres costats del qual són una meitat de la barra del telèmetre**, OA, i la visual que uneix el punt de mira *A*, situat en aquesta mateixa meitat amb l'objecte considerat, AP. D'aquesta manera, hom troba la distància desconeguda *OP* resolent aquest triangle, un cop han estat determinats, per mitjà de mesures, els elements necessaris. Aquests elements són l'angle que forma el costat desconegut amb la barra del telèmetre, denominat *paral·laxi*, l'angle que forma la visual del punt de mira amb la base del telèmetre i la distància entre l'observador O i el punt de mira *A*, anomenada *base* del telèmetre. Actualment hom utilitza sistemes de mesura directa de les distàncies, dits *distanciòmetres*.

telepatia *PSIC* Fenomen, estudiat per la parapsicologia, consistent en la percepció extrasensorial d'allò que una altra persona sent o pensa. Terme creat per F.W.H.Meyers el 1882, fou definit primerament com la transmissió del pensament independent de les vies sensorials ordinàries. Diverses hipòtesis n'han pretès l'explicació dels mecanismes, la més acceptada de les quals és la que afirma que es tracta d'una regressió provisòria a condicions i a nivells pre-individuals de l'activitat psíquica (teoria de l'inconscient arcaic o col·lectiu), en què s'estableix una comunicació d'estats, de sentiments, de nocions, etc.

teler *TÈXT* Aparell o màquina per a teixir. El teler per a fabricar teixits formats per ordit i trama, en la seva forma més elemental, té els òrgans operadors disposats de la manera següent: al darrere té col·locat el plegador d'ordit, del qual es desenrotlla cap amunt l'ordit. Aquest passa pel *guiafils* i es desvia adoptant una direcció horitzontal. Forma seguidament la creu mitjançant les *canyes* i a continuació passa a través dels *lliços*, els quals amb el seu moviment alternatiu vertical, tanquen i obren en tots dos sentits la *calada*. Més endavant hi ha el *batà*, compost de les *taules*, per on corre la *llançadora*, de la *pua* o *pinta de teixir*, per entre les palletes de la qual passa l'ordit, i del *retauló* o passamà, que subjecta la part

 El **telescopi** espacial Hubble, de tipus Cassegrain

superior de la pua. La llançadora passa per dintre de la calada i deixa darrere d'ella un tros de fil de trama anomenat *passada*. Un cop la llançadora ha passat, el batà avança, mentre canvia la calada, i la pua bat la passada, és a dir, la prem contra la passada anterior, i així resta fet el teixit. Aquest continua horitzontalment cap endavant, passa per sobre del *catxapit* i es dirigeix cap avall envoltant un corró revestit d'un material aspre que finalment s'enrotlla. En el **teler de mà**, l'estructura solia ésser de fusta amb el batà suspès a dalt. El **teler mecànic** té l'estructura de ferro, i el batà és articulat a la part inferior. Té dos eixos principals, situats cap al darrere, el superior dels quals, anomenat *arbre de cigonyes* o *de colzets*, és el que rep la impulsió de la corretja o del motor individual. Aquest arbre té dues cigonyes que donen al batà el moviment de vaivé. Uns engranatges transmeten el moviment a l'eix inferior, anomenat *arbre d'excèntriques* o *de picada*. Si la trama és gruixuda, la *bitlla* de la llançadora s'acaba ràpidament, el teler s'atura i el teixidor resta gairebé totalment ocupat a substituir-la. Això ha donat lloc al **teler automàtic**, que pot ésser de *canvi de bitlla* sense parar el teler (del tipus Northrop i similars), o de *canvi de llançadora* amb una breu parada del teler. Posteriorment aparegueren els **telers sense llançadora**, en els quals per dintre de la calada no es passa tota una bitlla de fil, sinó sols la quantitat de fil necessària per a una passada, procedent d'una gran bobina estacionària situada en un costat del teler.

telescopi *ASTR* Instrument òptic usat per a observar objectes llunyans, que consta essencialment d'un mirall, que concentra els raigs lluminosos i forma una imatge de l'objecte, i d'una lent, que amplifica aquesta imatge. Són constituïts en essència per un tub un dels extrems del qual és obert i l'altre té un mirall còncau de forma parabòlica. Aquest mirall fa que els raigs de llum que arriben paral·lelament al seu eix es reflecteixin en un mateix punt, anomenat *focus*. La imatge es forma davant el mirall, és a dir, a la regió per on arriba la llum incident. Això fa que, quan cal col·locar algun aparell en aquesta regió, es produeix un blocatge d'una part de la llum recollida pel tub del telescopi. Per resoldre aquest problema han estat ideats diversos dispositius, cadascun dels quals defineix un tipus de telescopi específic. El **telescopi de Newton** té un mirall estret i petit entre l'objectiu i el focus i a molt poca distància d'aquest darrer. Aquest mirall reflecteix la llum cap a un costat del tub, i al punt on arriba hi ha una obertura proveïda d'un ocular per a observar la imatge. El **telescopi de Cassegrain** té un mirall hiperbòlic convex entre el focus del mirall que fa d'objectiu i aquest darrer, i d'aquesta manera els raigs reflectits pel mirall objectiu tornen a reflectir-se i convergeixen novament cap a l'interior de l'aparell. Per observar la imatge hom fa una obertura al mirall gros per la qual passen els raigs de llum cap a fora i són observats amb un ocular col·locat convenientment. Una combinació de tots dos telescopis és el **telescopi de Foucault-Cassegrain**, que consta essencialment d'un mirall hiperbòlic convex, com el de Cassegrain, i d'un mirall pla com el de Newton,

telefonía Telèfon del 1895

que envia els raigs reflectits pel primer cap a una obertura situada en una paret lateral del telescopi. Finalment, alguns grans telescopis són construïts sense cap mena de dispositiu, per tal d'impedir que la imatge es formi al focus geomètric del mirall, de manera que l'observador o l'aparell d'anàlisi és col·locat precisament en aquest punt. Això és possible perquè en aquest cas la presència d'un observador o d'un aparell dins el tub no resulta cap obstacle important per al pas dels raigs lluminosos, a causa del gran diàmetre del tub.

televisió *TELECOM* Transmissió a distància d'imatges en moviment i de sons per mitjà d'ones electromagnètiques o bé de cables. A l'emissora, les imatges que cal transmetre són convertides en senyals elèctrics mitjançant la *càmera de televisió*, la qual, proveïda del *tub analitzador* adequat, fa l'*exploració* de la imatge. El senyal corresponent a la imatge, anomenat *senyal de vídeo*, és transmès juntament amb el de so o *senyal d'àudio*, dins un canal determinat, mitjançant dues portadores (d'imatge i de so, respectivament) d'una freqüència molt elevada (VHF o UHF). Aquestes dues informacions són rebudes al receptor, que s'encarrega de restituir la imatge en el tub i el so per mitjà dels circuits adequats. Les característiques dels dos senyals esmentats depenen del sistema de televisió utilitzat. El nombre de línies determina la *definició* del sistema, i així els de menys de 400 línies són considerats de *baixa definició*, mentre que els de més de mil línies són considerats d*alta definició*; entre aquests dos límits es troben els sistemes de *mitjana definició*, d'ús pràcticament universal en totes les xarxes de televisió. N'existeixen dues versions: l'anomenat CCIR, de 625 línies, utilitzat a tot Europa, Àfrica, Austràlia i part d'Àsia, i el RTMA, de 525 línies, utilitzat principalment als EUA i el Japó. Per resoldre el problema del parpelleig de la imatge, ambdós recorren a l'*entrellaçament*, amb una freqüència d'imatge de 25 Hz (llevat dels EUA, on és de 30 Hz), amb la qual cosa hom aconsegueix una freqüència per a cada trama o semiimatge de 50 Hz (60 Hz als EUA), que és prou elevada per a eliminar aquest efecte. Per assegurar en tot moment un perfecte sincronisme entre l'emissió i la recepció, cal transmetre, a més, al començament de cada imatge, uns senyals de sincronisme, consistents en un tren d'impulsos d'unes característiques determinades. Després són transmeses les informacions corresponents a les distintes línies, successivament, fins a la darrera. La diferent lluminositat de cada punt de la pantalla, d'acord amb la informació rebuda, forma la imatge seqüencialment, la qual va canviant segons quina sigui en cada moment aquesta informació. En els sistemes de **televisió en color**, el procés és més complex, perquè cal transmetre tres informacions diferents per a la imatge en lloc d'una. Es basa en el procediment de la tricromia, per a la qual cosa la imatge captada per la càmera és descomposta en tres senyals segons els tres colors fonamentals (vermell, blau i verd), els quals serveixen després a la recepció per a la reconstrucció de la imatge en colors a la pantalla del televisor. A fi de facilitar la *compatibilitat*, tots els sistemes utilitzats transmeten el senyal de *luminància*, i dos senyals més, dits de *crominància*, que corresponen al to (vermell, blau, verd, etc) i a la saturació del color original. D'aquesta manera, qualsevol televisor en blanc i negre rep només el senyal de luminància i reproduïeix la imatge normalment com si aquesta no fos en colors. Inversament, en el televisor en color, els senyals de crominància són els que caracteritzen una imatge en colors. Per poder transmetre els tres senyals utilitzant la mateixa amplada de banda que per a les transmissions en blanc i negre hom ha hagut de desenvolupar diversos sistemes, d'entre els quals, actualment, n'hi ha tres en ús: el nord-americà o NTSC, utilitzat a tot Amèrica i el Japó, el SECAM, utilitzat a França, als països de l'est d'Europa i als països africans francòfons, i el PAL, alemany, utilitzat a la resta del món. En la recepció, un televisor proveït dels descodificadors adequats, pot reconstituir sense contaminacions de color una imatge molt millorada respecte a la que era possible amb els anteriors sistemes, i ultra això disposar de dos canals de so estèreo de qualitat digital. El tub d'imatge de color consta de tres canons electrònics, d'una màscara perforada i dels sistemes de deflexió i enfocament corresponents, però la pantalla és formada per un gran nombre de grups, de tres elements puntuals luminescents (luminòfors)

amb tres colors fonamentals: vermell, blau i verd, disposats en triangle o, actualment més sovint, en línia. Cada canó correspon a un color, i el seu raig només incideix sobre els punts luminescents del color respectiu, gràcies a la màscara que hi ha abans d'arribar a la pantalla. D'aquesta manera, mitjançant la superposició de totes tres imatges en cadascun dels colors fonamentals hom obté la imatge en colors sobre la pantalla del televisor. Quant als sistemes de televisió d'alta definició (TVAD), coexisteixen actualment tres normes: la japonesa MUSE, de 1 125 línies, l'europea AD MAC, de 1 250 línies, i una norma de l'antiga Unió Soviètica de 1 350 línies. Pel fet d'ésser les ones hertzianes emprades en televisió d'una longitud d'ona molt curta (VHF o UHF), llur abast és comparable al de la llum: hom només pot captar una emissora dins la zona on és òpticament visible, i la presència d'obstacles crea sovint problemes en la recepció. Per augmentar la zona d'abast són emprats repetidors o reemisors, que reben, amplifiquen i tornen a emetre les ones. L'antena emissora és situada en un lloc molt elevat a fi d'abastar una zona extensa. L'antena receptora sol tenir un dipol, un deflector i diversos reflectors, i és col·locada a la teulada de l'edifici. A més de les transmissions de televisió per ones hertzianes com a servei públic, hi ha en alguns països la **televisió per cable** (coaxial o de fibra òptica) com a servei per a abonats. Un altre sistema que va adquirint un gran desenvolupament és el de la **televisió per satèl·lit de difusió directa**, que consisteix en l'emissió directa des d'un satèl·lit d'un senyal de prou potència per a ésser captat per les antenes parabòliques individuals o col·lectives, de 0,75 a 1,5 m de diàmetre, distribuïdes en una àrea geogràfica que abasta centenars de quilòmetres de diàmetre. Un sistema de força utilitat és la televisió **en circuit tancat**, en què la càmera i una petita emissora són unides mitjançant un cable coaxial o de fibra òptica a un grup limitat de receptors.

tell [*Tilia* *sp*, família de les tiliàcies] *BOT* Gènere d'arbres caducifolis, fins de 30 m d'alçària, de fulles simples, cordiformes, lleugerament asimètriques, serrades, amb estípules caduques; de flors groguenques o blanquinoses, fragants, reunides en petites cimes, el peduncle de les quals és adnat inferiorment a una bràctea lanceolada, i de fruits en núcula. Les flors constitueixen la *til·la*. El **tell argentat**, de fulles amb el revers blanc tomentós, és propi de la península balcànica i és plantat en jardins. El **tell de fulla gran**, de fulles de 6 a 9 cm i de fruits costats, es fa a la muntanya mitjana. El **tell de fulla petita**, de fulles de 3 a 8 cm i de fruits llisos, creix en sòls profunds, a les comarques més septentrionals dels Països Catalans.

Telstar Nom de dos satèl·lits artificials de telecomunicacions actius nord-americans, llançats el 1962 (*Telstar I*) i el 1963 (*Telstar II*), que permeteren de realitzar les primeres transmissions directes entre els EUA i Europa.

Temístocles (Atenes ~523 aC — Magnèsia del Meandre 464 aC) Polític atenès. Assolí de jove importants càrrecs públics i esdevingué general a 33 anys. Fou l'inspirador de grans reformes constitucionals i s'esforçà per fer d'Atenes una potència marítima. Efetuà la fortificació del Pireu i creà una poderosa flota de 200 trirrems. Aquestes mesures mostraren el seu encert durant la segona guerra mèdica, quan l'any 480 aC l'esquadra atenesa aconseguí de vèncer els perses a la batalla de Salamina. Després d'aquesta victòria continuà la seva tasca de consolidació de la política naval d'Atenes, però no fou reelegit estrateg. Els seus conciutadans es decantaren per un home com Cimó, representant d'una família aristocràtica, que mostrava més bones disposicions envers els espartans. A conseqüència d'aquesta rivalitat, l'any 471 aC Temístocles fou condemnat a l'ostracisme i a mort. Per a defugir els agents atenesos hagué de refugiar-se a la cort del rei de l'Epir, des d'on, més tard, passà a l'Àsia Menor. L'emperador persa, Artaxerxes, l'acol·lí a Susa i li féu donació de diverses ciutats gregues del seu territori.

temperatura *f*ís Magnitud termodinàmica que posa en evidència l'energia tèrmica d'un cos en relació amb la d'un altre. La idea més primària de temperatura és la que s'ha fet l'home com a conseqüència de la sensació fisiològica de fred i calor en produir-se un bescanvi d'energia tèrmica entre el cos humà i altres cossos o, simplement, el medi que l'envolta. Des del punt de vis-

temple dòric del Tresor dels Atenesor, a Delfos (Grècia)

Església del Puerto de la Cruz de Tenerife

ta físic, la temperatura d'una substància pot ésser definida, segons la teoria molecular, com la mesura de l'energia cinètica mitjana de les molècules que la formen, o bé, segons la mecànica estadística, com la derivada de l'energia (*E*) respecte a l'entropia (*S*) a volum (*V*) constant. És a dir

(

T
=

∂
E

∂
S

{\displaystyle T={\frac {\partial E}{\partial S}}}

). En aquest sentit, la tempera-

tura és una magnitud que descriu un estat macroscòpic i té un caràcter exclusivament estadístic. De la definició de la mecànica estadística resulta que la temperatura pot ésser mesurada en les mateixes unitats que l'energia. Tradicionalment, però, han estat creades les escales de temperatura en paral·lel amb les unitats d'energia. El factor que permet de passar d'un sistema d'unitats d'energia a un de temperatura és anomenat *constant de Boltzmann*. Les variacions de l'estat tèrmic d'un cos ocasionen canvis en algunes propietats macroscòpiques (dilatació, evolució de la resistència elèctrica, creació de forces electromotrius, canvis de pressió o de volum en un gas, etc), que són utilitzats per a la construcció d'instruments que detecten les variacions de temperatura que en són responsables, anomenats *termòmetres*. Hom defineix una escala de temperatura en prendre diferents punts reproduïbles en l'evolució d'una d'aquestes propietats macroscòpiques com a referència. *L'escala Fahrenheit* fou definida pel físic alemany Fahrenheit, el 1714, a partir de la diferència de temperatures del glaç en fusió i del glaç amb sal. Les 32 parts iguals en què dividí l'escala s'anomenen graus Fahrenheit. *L'escala Celsius o centígrada* fou definida pel físic i astrònom suec A.Celsius, el 1742, que féu correspondre el zero al punt de congelació de l'aigua pura. Cadascuna de les 100 divisions d'aquesta escala és anomenat grau Celsius o centígrad. *L'escala Réaumur* adopta les mateixes referències que la Celsius, però el grau Réaumur només val 1/80 de l'interval tèrmic que les separa. *L'escala termodinàmica o Kelvin*, també dita *escala absoluta*, és basada en el termòmetre de gas, i el *kelvin* constitueix la unitat termodinàmica de temperatura. L'expressió que permet de passar de Kelvin a graus Celsius és *t* = *T*-*T*₀, essent *T*₀=273,16 (per definició) i *T* la temperatura de l'escala termodinàmica que correspon a la *t* en l'escala Celsius. Ambdues unitats (el kelvin i el grau Celsius) són iguals. *L'escala Rankine* és obtinguda en sumar 459,67 a la temperatura expressada en l'escala Fahrenheit.

temple *HIST/RELIG/ARQUIT* Edifici sagrat, consagrat al culte d'una divinitat, concebut en general com a habitatacle permanent o lloc de manifestació temporal d'aquesta divinitat, que hi és sovint representada amb una imatge. Lligat al concepte de sagrat, el mot suposa la idea de separació, pròpia dels antics pobles mediterranis (Grècia i Roma), on l'espai sagrat era determinat pel sacerdot que “inaugurava” un edifici. Bé que no hi ha religió sense un *lloc sagrat* (ara, cim, arbre, cova, etc), l'edifici cultural no és un fenomen universal. El temple grec comença al s VIII aC. Es caracteritza per una cambra rectangular (ναός, 'habitació') que contenia la imatge del déu, dos porxos als extrems, formats per les perllongacions de les parets laterals de la cel·la i amb columnes interiors, una columnata perimetral, una plataforma de tres grades, un altar situat al davant i un gran espai circumdant amb locals annexos. El conjunt constituïa el recinte sagrat (ἱερόν). Construïts, la majoria, en l'ordre dòric o jònic, eren orientats. Roma seguí els models grecs. D'altra banda, la idea del temple com a habitatacle era ja corrent en les civilitzacions del Pròxim Orient: assiris i babilonis construïren autèntics palaus. A Mesopotàmia, també hi hagué el zigurat, amb terrasses sobreposades, al cim de les quals hi havia la casa del déu. Arquitectònicament divers és el temple egipci, provinent del monument funerari de faraons divinitzats i que reproduïeix el palau reial. La idea bàsica del *tabernacle* hebreu i, després, del temple de Jerusalem és també la mateixa: la presència divina, lligada a l'*arca de l'aliança*, habitava i es manifestava al *sant dels sants*. La primitiva tenda o tabernacle, propi de la població nòmada, serví de model al temple de Salomó (~970 aC), edificat sobre el Mòria, a Jerusalem. Destruït per Nabucodonosor (586 aC), Zorobabel n'edificà un altre. Herodes el Gran (19 aC) edificà el tercer temple sumptuós, incendiat per Tit (70), del qual resta el mur oriental o “mur de les lamentacions”. A l'Índia, els temples sorgiren amb el budis-

me, originàriament per tal de conservar les relíquies del Buda, i, sota el seu influx, també l'hinduisme erigí sumptuosos temples. Una evolució anàloga és observable a la Xina, on els primitius altars del cel, al descobert, i els santuaris dedicats als avant-passats cedeixen el lloc al temple, que segueix el model del palau imperial. El culte xintoista japonès adoptà aviat edicles estables modelats segons el tipus de les cases d'habitacle. Els temples de l'Amèrica precolombina recorden el *ziggurat* babilònic i la piràmide egípcia.

templer *HIST* Membre d'un orde militar fundat a Jerusalem el 1118 pel cavaller de la Xampanya Hugues de Payens, amb altres cavallers francesos. Tenien com a finalitat de socórrer els pelegrins que anaven a visitar els Llocs Sants. El rei Balduí II de Jerusalem els instal·là en un palau situat dins el recinte de l'antic Temple de Salomó, i per això adoptaren el nom d'*Equites Militiae Templi Salomonis*. El nou orde obtingué el reconeixement canònic al concili de Troyes (1128) i se li concedí una regla especial. El papa els concedí un hàbit propi, amb mantell blanc i creu vermella. L'orde s'afermà ràpidament a Palestina, on posseï una xarxa de forteses i s'especialitzà en els afers de canvi i banca per als pelegrins que anaven a Terra Santa. Al mateix temps l'orde començà una campanya expansionista per l'Occident, que fou molt afavorida per l'ajut de Bernat de Claravall. L'orde s'expandí ràpidament per la Provença i per tot França. En aquest moment l'orde era ja una potència territorial i financera. En centrar-se l'orde a l'Occident cristià trobà en els regnes hispànics un lloc adient per a desplegar la seva tasca contra l'islam, mentre que a França i a Itàlia s'especialitzà en la defensa dels petits senyors i propietaris i actuà de financer de prínceps, sobretot del rei de França. Aquesta importància econòmica fou la causa de la desfeta de l'orde, acusat pel rei francès d'idolatria i de sodomia i d'altres abusos. El rei Felip IV de França actuà per sorpresa el 1307, féu empresonar 138 cavallers i exigí al papa Climent V a procedir contra l'orde. El famós procés contra els templers durà del 1307 al 1314, i en fou decretada la supressió al concili de Viena del Delfinat (1311) per la pressió del rei francès.

temps *1 FLOS/PSIC* Concepte genèric, irreductible a qualsevol altre i, com a tal, no susceptible de definició, al qual hom remet sempre, en referir-se als esdeveniments, als processos i a la successió de les coses i a la duració mateixa del real, en virtut de la consciència de la pròpia permanència i de la diferència que hom hi experimenta entre el que és i el que (objecte ja del record) ha estat. Imaginable com a línia o figura unidimensional ininterrompuda, els límits de la qual van creixent continuament, el temps és concebut com a referència pretesament *absoluta* amb relació a la qual hom ordena la pròpia experiència i els continguts d'aquesta relatius a la realitat sencera; tanmateix, la mesura o determinació concreta del temps és feta a partir de dades convencionals, és a dir, d'una manera *relativa*. Un tal concepte pretesament absolut del temps és, però, aliè a l'antic pensament filosòfic grec, que sols considerava el temps (*khrónos*) en funció del moviment o canvi de les coses i a partir de la idea de llur successió, i que àdhuc el subordinava a la noció d'eternitat: Plató, per exemple, el definí com a “imatge mòbil de l'eternitat”, mentre que Aristòtil en féu “el nombre (o mesura) del moviment segons l'abans (l'anterior) i el després (el posterior)”, i insistí, alhora, en la importància que l'“ara” tenia per a la comprensió del temps. La comprensió grega del temps és fàcilment contraposable a la comprensió hebraica de la temporalitat, per tal com la fe bíblica era radicalment oberta a la història i al futur; tanmateix, passà íntegra a la tradició occidental cristiana, bé en la línia platònica o bé en la línia d'Aristòtil. Només amb l'edat moderna sorgí pròpiament una comprensió del temps (tipificable en Newton) com a dimensió absoluta, i ho féu precisament en polèmica amb una altra interpretació del temps (tipificable en Leibniz) que en feia una dimensió radicalment relativa. Una tal polèmica roman reflectida en el mateix Kant, la posició del qual respecte a això no és sempre unívoca, car si el temps hi és reduït (en l'*estètica transcendental*) a una forma *a priori de la sensibilitat*, també li és reconegut (en l'*analítica transcendental*) un paper decisiu de *mediació activa* en l'aplicació de les categories a les dades sensibles pròpia del judici. La importància que

té en Kant el temps, equivalent a la que té també en Hegel com a pensador de l'esdevenir i la història, determina, d'altra banda, la primacia filosòfica que, d'aleshores ençà, ha assolit la temporalitat com a condició radical i fonamental del real: l'evolucionisme i l'historicisme, com a corrents, i, com a filòsofs, Bergson i sobretot Heidegger, en són testimoni. Pel que fa a les teories científiques sobre el temps, cal esmentar les de la relativitat, tant especial (que relativitza absolutament —és a dir, no en un sentit subjectivista— el temps) com generalitzada (que fusiona espai i temps, temporalitzant el primer i fent del segon quelcom no indiferent als mateixos processos físics). Psicològicament parlant, l'**experiència del temps** depèn del nivell més o menys elevat de l'activitat orgànica (d'ací el fet que quan aquesta és intensa el temps sembla passar més de pressa, mentre que en moments de motivació orgànica decreixent el temps passa amb lentitud). D'altra banda, pel que fa a la **consciència del temps**, sembla que aquesta és diferent amb relació a esdeveniments que es presenten en forma seqüencial i amb relació als que ho fan linealment, i, alhora, és influïda per la càrrega emocional del record del passat. Hi ha drogues, així mateix, que alteren aquesta experiència i aquesta consciència del temps. La relació, doncs, entre el **temps subjectiu** i els ritmes biològics sembla inqüestionable.
2 FÍS/ASTR Paràmetre real (no negatiu) que constitueix una de les quatre coordenades del conjunt continu espai-temps (espai de Minkowski) que permet de situar un punt material, individualitzant-lo, en una successió d'esdeveniments observats des d'un mateix sistema de referència. El concepte de temps va lligat al de simultaneïtat en el sentit que la localització d'un esdeveniment és determinada per comparació amb la simultaneïtat amb els que es produeixen en un sistema de referència que és anomenat *rellotge*. Segons Einstein, el *temps* d'un esdeveniment és la indicació que dona un rellotge col·locat en el punt de l'espai on té lloc l'esdeveniment. Com que la transmissió d'una informació és feta amb una velocitat finita, car com a màxim serà la de la llum, la noció de temps comporta la d'espai. Per a dos observadors diferents que estiguin en repòs entre ells, els esdeveniments que se succeeixen des de llurs punts d'observació poden ésser mesurats en la mateixa escala de temps. En canvi, si un observador es mou respecte a l'altre, atès que la velocitat màxima amb la qual poden intercanviar informació per a contrastar llurs rellotges és la de la llum, evidentment aquesta intervé en l'expressió que permet de passar d'una escala de temps a una altra. Einstein suposà, contra les teories clàssiques de Newton i Galileu, que no hi ha un *temps absolut* i que cada sistema de coordenades en té un de diferent en funció del moviment relatiu d'un respecte a un altre. No obstant això, la mecànica de Newton continua essent vàlida per a objectes que es moguin a velocitats petites en comparació de la de la llum. Una de les formes més antigues de mesura del temps ha estat la repetició de la situació relativa dels astres. Bé que ara hom li dona una definició atòmica, la unitat de temps, el *segon*, ha estat determinada a partir de la rotació de la Terra. La mesura del temps, com la de qualsevol altra magnitud, implica l'existència d'una unitat. Per a definir la unitat de temps cal trobar un esdeveniment físic periòdic que es repeteixi a intervals de temps exactament iguals. L'elecció efectiva d'una unitat de temps ha d'ésser justificada amb raonaments teòrics, atès que experimentalment és impossible de comprovar que un esdeveniment físic periòdic es repeteixi sempre al cap d'un mateix interval de temps. El procediment astronòmic per a la mesura del temps es basa en la rotació de la Terra entorn d'ella mateixa. Atès que hom admet que la rotació de la Terra té lloc a una velocitat uniforme, això vol dir que l'interval de temps que separa el pas de la Terra per dues posicions distintes i l'interval de temps que separa el seu pas per un altre parell són iguals si els espais recorreguts entre cada parell de posicions són iguals. La situació de la Terra pot ésser determinada a partir de la posició aparent que ocupa al cel algun objecte de referència de l'esfera celest; quan aquesta posició es repeteix, també es repeteix la posició de la Terra. D'acord amb això, hom defineix una unitat de temps, el ***dia***, com l'interval entre dos passos consecutius pel meridià d'un cos celest que hom pren com a referència. Segons la natura d'aquest darrer, la

durada del dia és més o menys llarga, i per això hi ha diversos tipus de dia, que corresponen a distints astres de referència. Per conveni, hom divideix cada dia en 24 hores, cada hora en 60 minuts i cada minut en 60 segons. El cos celest que d'una manera més immediata apareix com a referència pràctica per a determinar el moviment de rotació de la Terra és, sens dubte, el Sol; així, hom defineix la corresponent unitat de temps, denominada *dia solar veritable*, com l'interval de temps que transcorre entre dues culminacions inferiors del Sol. La duració d'un dia solar veritable és més llarga que no pas la d'una rotació efectiva de la Terra entorn del seu eix. Un altre motiu d'irregularitats en la duració del dia solar veritable és el fet que el Sol efectua el seu moviment aparent sobre l'eclíptica, mentre que els angles horaris són mesurats sobre l'equador celest. Així resulta que la variació de la posició del Sol respecte a l'equador que es produeix durant l'any és reflectida en les mesures dels angles horaris. Per tal d'aconseguir una unitat de temps realment constant hom defineix un astre imaginari, l'anomenat *Sol fictici*, que és en un punt del firmament que es mou sobre l'equador celest amb una velocitat uniforme, igual a la velocitat mitjana del Sol veritable. A la pràctica el temps solar mitjà és determinat corregint el valor del temps solar veritable amb una magnitud apropiada, que és donada en tot moment per l'*equació del temps*. Per tal de donar una definició de dia que coincideixi realment amb el període de rotació de la Terra hom pren un astre de referència, la posició del qual al firmament relativa als estels fixos no sigui afectada pel moviment de translació de la Terra entorn del Sol; és a dir, un astre llunyà. Així, hom defineix el *dia sideral* com l'interval que transcorre entre dues culminacions superiors consecutives d'un mateix estel, i el *temps sideral* en qualsevol instant és l'angle horari de l'estel de referència en aquest mateix instant. En la pràctica hom no pren un estel concret com a referència, sinó un punt astronòmic molt ben definit, el punt Àries. Per tal d'eliminar possibles irregularitats, ha estat definit un punt Àries fictici que es desplaça sobre l'eclíptica amb un moviment uniforme i al qual hom dona el nom d'*equinocci mitjà*. El temps mesurat a partir de l'angle horari d'aquest punt fictici és denominat *temps sideral mitjà*. Fins a la fi del s XIX tots els observatoris tenien un servei de l'hora propi, però des de la generalització de la telegrafia és possible d'enviar senyals horaris des d'un observatori a un altre, i per aquest motiu únicament resten al món uns quaranta observatoris que tinguin servei horari, i, a més, tots col·laboren a través d'un organisme central: l'Oficina Internacional de l'Hora, que té la seu a l'Observatori de París. Un altre problema relacionat amb el temps és el de la seva conservació un cop ha estat determinat. Per això tots els observatoris tenen rellotges de la més alta qualitat. Antigament aquests rellotges eren de tipus mecànic, especialment de pèndol, però actualment són de tipus electrònic, generalment rellotges de quars. Atès que els aparells es basen en principis físics distints, hom arriba a la conclusió que ni el dia solar ni el dia sideral no són uniformes, fins i tot una vegada sotmesos a les correccions esmentades abans. Hom ha vist que això és degut al fet que la velocitat de rotació de la Terra no és constant, sinó que és sotmesa a petites variacions. En la pràctica aquesta manca d'uniformitat té poca importància i és lícit d'ignorar-la en molts càlculs. Però amb vista a certes aplicacions la Unió Astronòmica Internacional ha introduït el *temps de les efemèrides* o *temps de Newcomb*, la unitat del qual, el dia, és definida per conveni com a 1/365,25636274 de la duració de l'any sideral 1900.
3 GRAM Accident o morfema característic del verb que relaciona l'acció, l'ocurrència o la situació dels esdeveniments referits en l'oració amb el moment actual de l'expressió. D'aquí l'oposició del *present*, moment de l'enunciat, amb el no-present, que pot ésser el *passat*, abans del moment de l'enunciat, i el *futur*, després del moment de l'enunciat. Aquests són els tres temps absoluts fonamentals. Però el temps gramatical no respon sempre al temps real o natural, dividit en tres moments, ja que el passat i el futur poden ésser considerats com a instants acabats o com en duració respecte al present en l'enunciat; d'aquí l'oposició entre el *perfet* (*sortí*) i l'*imperfet* (*sortia*): l'accident temps interfereix amb l'accident aspecte. L'accident es realitza, en català, en cadascun dels temps del paradigma de la

conjugació: *present*, *preterít imperfet*, *futur i condicional*, en l'indicatiu, i *present i preterít imperfet*, en el subjuntiu, amb llurs corresponents composts, integrats per un verb auxiliar i el participi del verb conjugat, els quals tenen sempre aspecte perfectiu.
4 Estat de l'atmosfera en un lloc i un moment determinats. És diferent, per tant, del clima, que és el conjunt de circumstàncies atmosfèriques mitjanes, deduïdes de períodes llargs d'observació. El temps meteorològic és descrit indicant els valors d'una sèrie de paràmetres, anomenats *elements meteorològics*, que són: temperatura de l'aire, pressió atmosfèrica, vent i humitat atmosfèrica (humitat relativa, nuvolositat, precipitació). La mesura d'aquests elements meteorològics és duta a terme a les estacions meteorològiques mitjançant instruments adequats. A més d'aquestes observacions a nivell del sòl, hom sol fer sondatges atmosfèrics per tal de conèixer l'estat de l'atmosfera en l'altura.

Tène, **La** Jaciment situat a la part oriental del llac de Neuchâtel, Suïssa. Les excavacions efectuades a la segona meitat del s XIX posaren al descobert diversos habitatges sobre palafits i una gran quantitat d'objectes de fusta i metall, en especial armes i objectes domèstics i d'artesanía. Correspon a la segona meitat de la segona edat del ferro, i sembla que era un recinte sagrat. El jaciment ha donat nom a la segona edat del ferro —continuació de l'època de *Hallstatt*—, que sembla que s'inicià a l'E de França i al S d'Alemanya, i ocupà al començament els actuals territoris de França, Alemanya, Àustria, República Txeca, Eslovàquia, Hongria i Anglaterra, i després s'estengué pel N de la Península Ibèrica, Itàlia, Grècia i l'Àsia Menor. Es caracteritza per l'aparició de les ciutats pels enterraments d'inhumació i d'incineració, per l'avançada tècnica metal·lúrgica, com demostren els diferents tipus d'armes, i per l'adopció del torn i per una important orfebreria.

Tenerife Illa de les Canàries, la més gran de l'arxipèlag (1 928 km²; 623 823 h [1991]). La ciutat principal és Santa Cruz de Tenerife. El massís volcànic del Teide, que culmina a 3 718 m, i la Cordillera Dorsal ocupen la part central de l'illa i la divideixen en dos vessants, el N i el S. El clima és de tipus tropical temperat per la influència marítima. Centre turístic important, també hi són destacables els recursos obtinguts per l'agricultura de regadiu (plàtans, tomàquets) i la pesca.

tènia *zool* Nom donat a diversos platihel·mints de la classe dels *cestodes*, de l'ordre dels ciclofilidis, pertanyents als gèneres *Taenia*, *Echinococcus*, *Dipylidium* i *Hymenolepis*. L'escòlex presenta quatre ventoses i, sovint, una o més corones de ganxos quitinosos (el rostre) per a poder-se fixar a les parets de l'intestí de l'animal parasitat, amb un nombre variable de proglotis hermafrodites que, en madurar, es desprenen. La seva longitud pot anar des d'uns quants mil·límetres fins a uns quants metres.

Teniers, David *dit el Jove* (Anvers 1610 — Brussel·les 1690) Pintor flamenc. El 1651 es traslladà a Brussel·les, a la cort de l'arxiduc Leopold-Guillem, regent dels Països Baixos. El 1665 era director de l'acadèmia d'Anvers. El seu art és la unió de la tradició simbolista del s XVI flamenc i el naturalisme italià sorgit de Caravaggio. Exemple del primer aspecte són les seves composicions amb temes de màgia i bruixeria. Del segon són típics els seus quadres de camperols en festa.

Tennessee Estat dels EUA, que pren el nom del riu Tennessee (109 152 km²; 5 161 000 h [est 1994]). Limita amb Kentucky i Virgínia al N, amb Geòrgia, Alabama i Mississipí al S, amb Carolina del Nord a l'E i amb Arkansas i Missouri a l'W. La capital és Nashville. El territori comprèn diverses regions: d'E a W hi ha les cadenes dels Apalatxes (Unaka, Great Smoky), seguides per la vall del Tennessee oriental, limitada a l'W per l'altiplà del Cumberland i, encara més a l'W, pels Rimlands. Tot l'estat és inclòs en la conca del Mississipí. A la conca de Nashville hom conrea tabac, soia, cotó i blat de moro, i hi ha mines de zinc, fosfats, mineral de coure i carbó. L'aprofitament del Tennessee ha fet de l'estat un important productor d'electricitat. La indústria es concentra a Memphis, Knoxville, Nashville i Chattanooga, amb indústries tèxtils, químiques, metal·lúrgiques, de la fusta, papereres, de material elèctric, de la confecció, etc.

tennis *ESPORT* **1** Joc de pilota que hom juga en una pista rectangular dividida per una xarxa i en què dos adversaris (o dues parelles adversàries), col·locats a banda i banda de la xarxa, es llancen la pilota amb la raqueta per sobre la xarxa. La pilota pot ésser tornada per l'adversari abans de botar o bé després d'haver botat una vegada. El tennis és practicat sobre una pista d'herba, terra batuda, ciment, fusta o fibra artificial, que ha de fer 8,23 m d'ample (10,97 per als dobles) i 23,77 de llarg. La pista és dividida per una xarxa de 0,915 m d'alçada, que és fixada a dos pals d'1,06 m d'alt i distants 12,90 m l'un de l'altre. Paral·lelament a cada cantó de la xarxa, a 6,40 m, hi ha les línies de servei, que determinen la superfície on ha de botar la pilota després del servei. Els partits poden ésser simples (masculí i femení) i dobles o per parelles (masculins, femenins i mixts). El primer reglament de tennis fou establert pel capità Wingfield, el 1877, en disputar-se el primer torneig de Wimbledon. Les principals competicions internacionals de tennis són el *Grand Prix*, la copa *Davis*, el torneig de Wimbledon (Anglaterra), el Roland-Garros (França), el Flushing Meadows (abans del 1978, Forest Hill) (EUA), i l'Open d'Austràlia. Als Països Catalans es destaca el trofeu Comte de Godó (Barcelona). **2** **tennis de taula** Modificació del tennis jugada amb pales primes i una petita pilota de cel·luloide sobre una taula rectangular dividida en dues meitats per una xarxa transversal. Joc relativament modern (~1880), britànics i nord-americans se'n discuteixen la invenció. També és anomenat ping-pong.

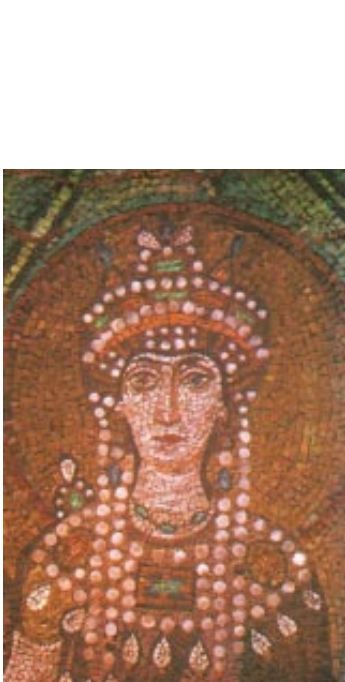
tenora *MÚS* Instrument aeròfon de llençüeta doble, considerat com a descendent directe de la xirimia que es tocava arreu d'Europa des de l'edat mitjana fins al s XVII. D'aleshores ençà ha sofert una evolució isolada a Catalunya, fins a esdevenir un dels instruments més representatius de la música autòctona i veritable element protagonista en les sardanes. L'any 1849, Andreu Toron presentà a Perpinyà una nova tenora de construcció més acurada, a la qual incorporava un sistema anomenat de tretze claus, manllevat de l'oboè. L'invent del músic rossellonenc aviat s'estengué a la resta del Principat i constituí el prototip de la tenora actual. Aquesta té uns 85 cm de llargada i és formada per tres cossos: la peça superior, la peça central i la campana, feta de metall. L'instrument sona gràcies a la vibració d'una inxa doble, de canya, fixada a un suport o *tudell* que s'introdueix en la peça superior de l'instrument. La tenora actual és feta amb fusta de ginjoler; és afinada en si bemoll i, per tant, les seves notes escrites sonen una segona major més baixa. La part de tenora és escrita sempre en clau de sol i la seva extensió és de tres octaves. La tenora és dins la cobla l'instrument solista per excel·lència.

teocràcia *RELIG*/*POLÍT* Forma de govern en la qual la sobirania és exercida teòricament per la divinitat. Aquest mot fou creat per Josep Flavi per tal de distingir el règim polític hebreu de les altres formes (monarquia i democràcia) teoritzades per Aristòtil. Inexistent històricament, s'ha manifestat en diversos sistemes de hierocràcia o de monarquia divinitzada. Pròpia de l'antic Orient, fou portada per Alexandre el Gran a Grècia i d'allà passà a Roma, on August assumí el títol de *divus* ('diví') i instaurà el culte de l'emperador. La hierocràcia medieval cristiana és anomenada *teocratisme*.

Teòcrit (Siracusa ~300 aC — ~250 aC) Poeta bucòlic grec. Instal·lat a la cort de Ptolemeu a Alexandria, féu una gran labor literària, creant un nou tipus de poesia que, més tard, transformada per Virgili, esdevingué el gènere *bucòlic* o pastorívol. La seva obra ha arribat sota el nom genèric d'*Ídil·lis*. Dins el corpus de Teòcrit, cal distingir un grup de poemes que tenen com a finalitat demanar la protecció reial; uns altres són *epil·lis*, és a dir, un tipus de composició de caràcter èpic i d'una extensió relativament breu. Ara bé, el cos central de l'obra de Teòcrit és format per unes composicions que evoquen escenes de la vida del camp, dels pastors, dels segadors, o bé de la vida ciutadana. D'entre aquestes composicions, cal posar en relleu l'ídil·li II (*Les fetilleres*), que és un mim ciutadà; el XV (*Les siracusanes*); l'ídil·li I (*Tirsis*), que és un veritable poema pastorívol, i el VII (*Les talísies*), un dels poemes més reeixits de Teòcrit. Imitada durant l'època hel·lenística i romana, la seva poesia dinfluí també en les literatures occidentals

tenora

l'emperadriu Teodora en un mosaïc del s VI a San Vitale de Ravenna

Teodora (Constantinoble ~500 — 548) Emperadriu d'Orient. Filla d'un guardià de l'hipòdrom de la capital bizantina, es casà amb l'emperador Justinià I quan obtingué (~523) del seu oncle Justí I l'abolició de la llei que prohibia als senadors de casar-se amb actrius i el 527 la féu coronar emperadriu. Impedí que Justinià cedís i abdiqués davant la revolta de la Nika (532) i envià el general Belisari a sufocar-la. Dominant, la sort de molts personatges depengué del seu favor o de la seva enemistat. Protegí sempre els monofisites, els protegí sempre i obtingué que les seus patriarcals (àdhuc Constantinoble) fossin ocupades per monofisites i que a Roma fos elegit papa Vigili. Fins i tot en més d'una ocasió inclinà Justinià, ortodox, a una posició més conciliadora amb el monofisisme, en la línia neocalcedoniana.

Teodoric I (? — Camp Mauriac, prop de Troyes, Xampanya 451) Rei dels visigots (419-451). Nét d'Alaric I, succeí Vàlia. Trencà el pacte que el lligava amb Roma i pel qual li era reconegut el govern d'Aquitània, i assetjà, sense èxit, Arle (425) i Narbona (436). Vencé, però, a Tolosa, obtingué (439) la tornada a la situació anterior i es dedicà a una política d'aliances. Morí a la batalla dels Camps Catalàunics, en què lluitava contra Àtila.

Teodosi I [lat: *Flavius Theodosius*] *dit el Gran* (Cauca, Hispània ~347 — Milà 395) Emperador romà (379-395). Lluità a Britània i a l'Àfrica amb el seu pare el comte Flavi Honori Teodosi. En morir aquest executat a Cartagena (376), es retirà a Cauca, fins que Gracià el nomenà august d'Orient (379) i l'envià a lluitar contra els gots a l'Orient i a l'Ilíria. S'establí a Tessalònica i després a Constantinoble, i expulsà els gots de Tràcia. Batejat a Tessalònica (380), proclamà la unitat religiosa de l'Imperi, sota l'autoritat dels bisbes de Roma i d'Alexandria; convocà el concili I de Constantinoble (381). En reprimir un motí contra els gots a Tessalònica, féu matar tota la població (390); amonestat per sant Ambròs a Milà, féu penitència pública i visqué retirat un quant temps. Per darrera vegada, reuní tot l'imperi Romà sota la seva autoritat, des d'Escòcia fins a Mesopotàmia. Associà al govern (395) els seus fills Arcadi i Honori. A la seva mort, Arcadi el succeí a l'Orient, mentre que Honori regnà a l'Occident sota la tutela d'Estilicó.

Teodosi II (? 401 — 450) Emperador romà d'Orient (408-450). Molt influït pel seu tutor Antemi, de la seva germana Pulqueria, que fou associada al govern com a augusta (414), i de la seva muller Atenaida, filla del filòsof Leonci, el seu govern es distingí més per les arts diplomàtiques que no pas per les militars. Quan els huns travessaren el Danubi, devastaren Tràcia i s'encaminaren a Constantinoble, Teodosi pactà amb aquests una pau humiliant: els cedí terres al S del Danubi i els pagà un tribut anual (443). Durant el seu regnat tingué lloc el concili d'Efes (431), on, gràcies a l'actuació de Ciril, foren condemnats els partidaris de Nestori, patriarca de Constantinoble. També de la seva època és el Codi Teodosià (435-438). Embellí Constantinoble, on féu construir la universitat (425) i la muralla, que convertí la capital en la plaça més forta de l'Imperi. Tingué bones relacions amb l'emperador d'Occident, Valentinia III. El succeí la seva germana Pulqueria, amb el seu marit, el senador Marcia.

teologia *1* *FILOS/RELIG* Ciència que tracta de Déu o dels déus. Inseparable del discurs mític dels poetes grecs antics, el concepte de teologia connota a partir de Plató l'esforç racional en l'estudi del diví, i en Aristòtil equival a la “filosofia primera” o “ciència dels primers principis”, alhora que n'és la culminació, i és ensems l'objecte darrer de tota investigació filosòfica (posteriorment hom anomenà metafísica aquesta part de la filosofia). **2** *CRIST* Ciència que —des de la fe i a partir de les dades de la revelació— cerca de donar raó i de fer comprensible per al creient el misteri de Déu pel que fa a la manifestació i la comunicació a l'home en la història de la salvació, culminada en el Crist i expressada en l'Escriptura. L'arrel i la connotació greco-paganes que el terme teologia tenia pesà clarament en el desenvolupament d'un concepte cristià de teologia, i, així, els primers pensadors del cristianisme primitiu dubtaren d'adoptar aquest terme, que evocava la teologia mítica dels poetes pagans. Tanmateix, Orígenes i, sobretot, Eusebi de Cesarea adoptaren ja aquest terme per a designar el discurs creient sobre Déu i el

seu Crist, en contraposició al que hom podria anomenar una teologia natural; i en l'obra del Pseudo-Dionís, on la paraula rep ja la seva consagració oficial i serveix per a distingir els diversos coneixements de Déu (teologia simbòlica, “catafàtica”, “apofàtica” o teologia negativa, i mística), és oferta alhora, justament i sota la influència neoplatònica, una síntesi subtil de teologia natural i de teologia cristiana. Més important és, però, la distinció dels pares grecs entre *theologia*, o doctrina de la Trinitat, i *oikonomia*, o doctrina del Logos en la seva encarnació salvadora.

teorema *1* *FILOS* En una teoria, enunciat demostrable. D'una banda, aquest mot s'oposa a problema, i, de l'altra, a definició, axioma o postulat. En una deducció, llur funció equival a la d'un principi. Una proposició, considerada generalment com a axioma, pot esdevenir un teorema quan hom en fa veure la dependència respecte a unes altres proposicions més simples, però no pas més evidents. **2** *MAT* Qualsevol proposició matemàtica que pot ésser demostrada a partir d'unes hipòtesis, uns axiomes o altres proposicions demostrades anteriorment. Les proposicions prèvies que precedeixen un teorema de demostració més complicada són dites *lemes*, mentre que les conseqüències que es deriven del teorema són anomenades *corol·laris*. Hom anomena també teorema qualsevol conclusió general que ja ha estat demostrada. Una *conjectura*, en canvi, és una proposició que hom creu certa però en desconeix la demostració.

teoria *1* Hipòtesi, idea general, etc, establerts per tal d'explicar un determinat conjunt de fets. Com a **teoria científica**, comporta l'establiment d'una sèrie de lleis que serveixen per a relacionar un ordre determinat de fenòmens i, alhora, equival a un principi d'explicació d'allò que és objecte d'una ciència particular o d'una part important d'aquesta. **2** *FILOS* Moment, aspecte o dimensió específica de l'activitat cognoscitiva, considerat com a diferent de la pràctica, però radicalment vinculat amb ella, per tal com tota elaboració especulativa sorgeix en l'àmbit d'una pràctica i una experiència determinades i en darrer terme s'hi orienta. Fins a tal punt la teoria és inseparable de la pràctica que, per exemple, les teories relatives al que hom anomena fenòmens humans no sols poden transformar la realitat en elles teoritzades, sinó que àdhuc ho solen fer.

teosofia *FILOS/RELIG* Moviment religioso-esotèric, conegut també per Societat Teosòfica, fundat a Nova York per Jelena P.Bla-vatskij. Fou traslladat a l'Índia (1879) i es constituí com a entitat social a Madràs (1905). Tingué una gran activitat social i política sota l'impuls d'Annie Besant, successora de Blavatskij, la qual en féu un dels centres de defensa dels indis a l'Índia colonial i un focus de llur independència nacional. Aplegà nombrosos adeptes arreu del món i atenyé el punt àlgid després de la Primera Guerra Mundial. Segons la teosofia, totes les religions conserven residus parcials d'una única veritat coneguda només per uns pocs iniciats, els quals en divulgaren uns quants aspectes adaptant-los a les condicions culturals de cada època i lloc. Fonamentalment sincrètica, hi predominen els elements hindús, bé que inserits en una forma mental típicament occidental. La manca de culte no permet de considerar-la una religió. Segons la cosmologia teosòfica, tot procedeix de l'U, concebut com una Supraconsciència, de la qual prové el Creador i, a través d'ell, l'univers. La finalitat de l'home és el retorn a l'U, però el seu perfeccionament gradual exigeix un gran nombre d'existències o de reencarnacions regides per la llei del *karma*.

Ter, el Riu de Catalunya que neix al Pirineu Oriental i que desguassa a la Mediterrània. Neix a Uildeter, dins el terme de Setcases (Ripollès), a la vall glacial de Morenc, a 2 400 m alt. La seva capçalera és al Ripollès; al cap d'uns 167 km, lliura les seves aigües a la platja de Pals. És un riu molt aprofitat. Ultra el gran nombre de fàbriques que funcionen totalment o supletòriament amb les seves aigües, té instal·lada, a la capçalera, la central hidroelèctrica de Tegurà. Amb tot, és a les Guïlleries on s'han construït grans centrals: la de Sau, la de Susqueda i la del Pasteral. En canvi, el regadiu hi és poc important. El seu règim té una retenció nival, amb cabals màxims durant els mesos de maig i juny, com a conseqüència del desglaç.

teranyina 1 *ZOO* Teixit que fabriquen diversos aràcnids amb el fil, o seda, produït per les fileres de les glàndules sericígenes i que serveix de parany per a caçar les preses de les quals es nodreixen i d’habítacle, de vehicle, etc. Cada espècie en fabrica una de diferent. N’hi ha que només són una sèrie de fils de fibroïna que irradien de l’amagatall de l’animal; d’altres construeixen mas-ses irregulars (com la de l’aranya domèsti-ca), i d’altres fabriquen estructures geo-mètriques (com la de l’argiope i la de l’e-peira). En la majoria d’espècies només fan teranyines les femelles. **2** *PESC* Ormeig de pesca constituït per una xarxa de grans dimensions, de forma aproximadament rectangular, amb surada i ploms i unes anelles per les quals passa un cap que, en estirar-lo, converteix la xarxa en una bossa dins la qual resta empresonat el peix.

terç *HIST/MIL* En l'exèrcit de la casa d'Àus-tria espanyola, unitat militar fundada el 1534 per tal d'agrupar les companyies d'u-na manera més poderosa. Comandat per un mestre de camp i integrat per uns 3 000 homes, el terç, nodrit per infanteria mer-cenària, era format pel reclutament de voluntaris allà on eren trobats. Els terços foren les millors tropes d'Europa entre el s XV i el XVII; desaparegueren al començament del s XVIII amb la reorganització borbònica de la milícia.

Tercer Món Terme emprat en referència amb el conjunt de països sotmesos a con-dicions de subdesenvolupamet. Es genera-litzà després de la Segona Guerra Mundial, quan els economistes dels països capitalis-tes desenvolupats es plantejaren les noves relacions econòmiques que calia establir en els antics països colonitzats o en els que la descolonització semblava inevitable. El terme, però, juntament amb el de països pre-industrialitzats o productors de prime-res matèries o endarrerits, no explica per ell mateix les causes del desenvolupament. Recorda, per analogia, l'anomenat tercer estat, a l'època de la Revolució Francesa, i, per tant, pot ésser aquella classe de països diferenciats tant dels països capitalistes com dels socialistes que representen una força potencial emergent i de signe nou. La crítica a la visió tercermundista del subdes-envolupament es basa en el fet que aquella no situa a primer terme la inserció dels paï-sos endarrerits dins els mecanismes impe-rialistes actuals com a primera causa dels processos de subdesenvolupament. Els trets fonamentals per a identificar els paï-sos que integren el Tercer Món solen ésser: baixa renda per capita, insuficiència ali-menària, estat sanitari defectuós, baix nivell d'instrucció, industrialització reduï-da, consum feble d'energia mecànica, ni-vells de subocupació importants i feblesa de la integració nacional.

Terciari Sistema o període més antic de l'era cenozoica. El terme fou creat per G.Arduino (1759), en una de les primeres divisions estratigràfiques. Va des de 65 a 1,9 milions d'anys, i es caracteritza per l'extraordinari desenvolupament i el pre-domini dels mamífers. Aquests i els fora-minífers són els grups cabdals en l'anàlisi biostratigràfica. Són també molt abun-dants els mol·luscs, els equinoderms, els hexacoral·laris, els briozous i les algues cal·càries en els sediments marins. La diversifi-cació dels insectes i de les plantes amb flors van desembocant en la situació actual. Els continents es van col·locant en l'emplaça-ment contemporani i el seu moviment provoca l'orogènia alpina que dona lloc a la formació de les principals serralades ac-tuals (Alps, Pirineus, Andes, Himàlaia, etc).

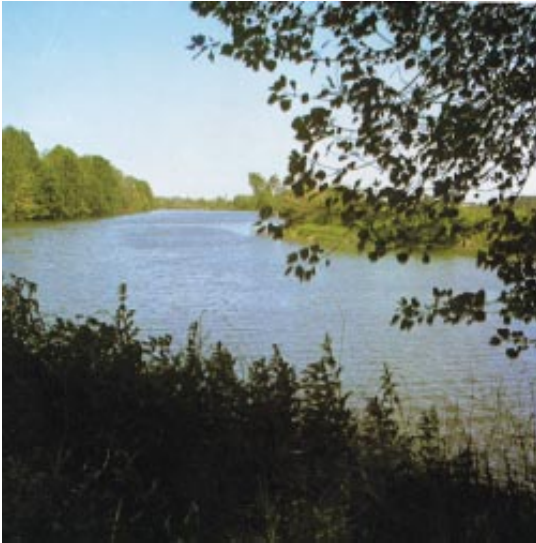
Terenci Àfer, Publi [*llat: Publius Terentius Afer*] (Cartago ~195 aC — Estimfal, Arcàdia ~159 aC) Comediògraf llatí. Hom creu que fou comprat com a esclau i dut a Roma, on residí a casa del senador Terenci Lucà, el qual li donà el nom, el féu educar com a home lliure i aviat l'afranquí. També, a ca-sa del seu protector, entrà en relació amb figures rellevants de la noblesa romana que l'introduïren en el cercle dels Esci-pions. Es dedicà al treball dramàtic i escri-ví sis comèdies, que foren estrenades entre els anys 166 i 160 aC: *Andria*, *La sogra* (*Hecyra I*), *El botxí de si mateix* (*Heautonti-morumenos*), *L'eunuc*, *Formió* i *Els germans*, i encara dues noves versions de *La sogra* (*Hecyra II* i *Hecyra III*, ambdues representa-des durant l'any 160 aC). Al principi li costà d'obrir-se camí per la guerra que li feien els seus enemics, però, a la fi, l'èxit fou complet. Malgrat això, després del 160 aC desaparegué de Roma i morí durant el viatge de retorn.

Teresa, mare (Skopje, Macedònia 1910) Nom amb què és coneguda Agnes Gonxha Bojaxhiu, missionera macedònia d'origen albanès. Filla d’uns botiguers albanesos, entrà (1928) a la congregació de les germa-nes de Loreto, a Rathfarnham (Irlanda). Enviada a l’Índia, exercí de mestra en un col·legi de Calcuta, fins el 1946, que l’expe-riència de la misèria la impulsà a dedicar-se a socórrer els abandonats i moribunds de Calcuta. Fundà la congregació de les mis-sioneres de la caritat (1950) i obrí el Nirmal Hriday (‘Cor pur’), llar on s’acullen diària-ment pobres i moribunds recollits als car-rers. Ha rebut el premi internacional de la pau Joan XXIII (1971), el premi Kennedy (1973) i el Nobel de la pau (1979).

Teresa de Jesús *santa* (Gotarrendura, Àvila 1515 — Alba de Tormes 1582) Nom de religió de Teresa de Cepeda y Ahumada, escriptora mística castellana. Descendent, per la banda paterna, de jueus conversos, el 1531 estigué interna al monestir de Santa Maria de Gracia d’Àvila i el 1535 entrà al convent carmelità de La Encarnación, de la mateixa ciutat, on es proposà de reformar l’orde del Carmel a fi de fer-lo retornar a l’antic rigor. L’any 1562 reeixí a fundar el primer convent reformat, que fou el de San José d’Àvila. Després realitzà moltes altres fundacions (Medina del Campo, Malagón, Valladolid, Toledo, Salamanca, Alba de Tormes, Segòvia, etc). La tasca renovadora i les experiències místiques fins a la funda-ció de San José són narrades per Teresa en la seva *Vida*, de la qual ha pervingut només la segona redacció, car la primera fou requisada per la inquisició. Els atzars de les fundacions posteriors són explicats en el *Libro de las fundaciones*, acabat pocs mesos abans de morir. Aquests dos documents autobiogràfics es complementen amb les *Cartas*. Entre les seves obres de caràcter doctrinal cal remarcar, *Camino de perfección* (1562-64), i *Moradas del castillo interior* (1577), tractat ascètico-místic en el qual exposa la progressió espiritual de l'ànima fins a la consumació de la unió amb Déu. El 1622 fou canonitzada. Festa: 15 d’octu-bre.

terme 1 *DR* Porció de territori limitada per propietat o jurisdicció, especialment terri-tori que forma la jurisdicció d’un municipi. En aquest cas hom l’anomena general-ment **terme municipal**. **2** Cadascun dels graus de distància dels objectes represen-tats en pintura o dels que es veuen en la realitat d’un paisatge, d’un lloc qualsevol. **3** *ECON* En una venda a termes, cadascun dels pagaments parcials que hom fa a temps fixats fins a completar una suma a pagar. És anomenat també *termini*. **4** *FILOS* Cadascun dels tres membres que, repetits, integren el sil·logisme: *terme major* o *primer* (inclòs en la conclusió com a segon terme i en una de les dues premisses), *terme menor* o *darrer* (inclòs com a primer terme de la conclusió) i *terme mitjà* (repetit en les dues premisses i absent en la conclusió).

termodinàmica *f*ís **1** Branca de la física que fa servir la mecànica estadística per a estudiar el comportament macroscòpic de la matèria. Així com la mecànica analitza el moviment d’un sistema material com si fos format per punts discrets, la termodi-nàmica fa l’estudi estadístic d’un nombre molt elevat de partícules i determina els valors mitjans de les magnituds que el caracteritzen. Les propietats termodinàmi-ques de la matèria poden ésser deduïdes de les lleis de la mecànica estadística en allò que es refereix al comportament ideal dels cossos, i de paràmetres experimentals i fór-mules empíriques quan cal tenir en com-te les desviacions respecte a les hipòtesis ideals. La mesura de la **temperatura**, la pressió o el volum específic d’un sistema només té sentit si hom considera un nom-bre molt elevat de partícules al comporta-ment de les quals hom pugui aplicar la llei dels grans nombres; és per això que són magnituds estadístiques o termodinàmi-ques. També ho són l’energia, l’entropia i moltes altres, definides com la combinació d’aquestes per a estudiar problemes parti-culars. L’estat termodinàmic d’un sistema resta definit quan les magnituds termodi-nàmiques ho són, i, per a un valor determi-nat d’aquestes, hom defineix un *estat*, el qual pot ésser representat per una equació o *funció d’estat*. Per tant, des d’aquest punt de vista formal, les magnituds termodinà-miques són anomenades també *variables d’estat*. Quan una o més variables evolucio-nen, el sistema passa per una successió d’estats que hom anomena *transformació termodinàmica*. Les transformacions que

El Ter a Colomars (Baix Empordà)

teranyina

poden ésser efectuades en ambdós sentits i, en fer-ho, passen per estats termodinàmics idèntics, són anomenades *reversibles*; en el cas contrari són *irreversibles*. Si en una transformació termodinàmica un sistema torna a l’estat inicial, la transformació efec-tuada és un *cicle*. La termodinàmica com a ciència es desenvolupà durant els ss XVIII i XIX, quan les nocions de calor i tempera-tura encara no havien estat prou aprofun-dides. Atenyé el seu punt culminant al fi-nal del s XIX amb els treballs de Carnot, Joule, Kelvin i altres, just quan hom hi començà a introduir els mètodes estadís-tics gràcies a Mayer, Boltzmann i Gibbs, entre altres, que els aplicaren, principal-ment, a l’estudi dels processos químics. Com a ciència estructurada recolza en dos principis deduïts de l’experiència, anome-nats primer principi i segon principi de la termodinàmica, si bé hom sol enunciar, a més a més, un principi zero i un tercer principi, que són dues altres proposicions emanades de l’experiència, i, entre tots quatre, resumeixen la totalitat dels coneix-ements que configuren la termodinàmi-ca. **2 primer principi de la termodinà-mica** Principi segons el qual en un sistema la variació de la propietat termodinàmica extensiva anomenada *energia interna* (*E*) és igual a la calor absorbida (*Q*) més el treball extern (*W*) efectuat sobre el sistema. Hom l’expressa formalment Δ*E* = *Q*Δ*W*. El pri-mer principi és una generalització del prin-cipi de conservació de l’energia, i s’hi esta-bleix l’equivalència entre l’energia tèrmica (calor) i l’energia mecànica (treball) i les relacions quantitatives entre aquests dos tipus d’energia *equivalent* . Tota mena d’e-nergia pot transformar-se en tèrmica, però el procés invers necessita l’acompliment de determinades condicions particulars que constitueixen el segon principi de la termodinàmica. **3 principi zero de la ter-modinàmica** Principi segons el qual dos sistemes de partícules posats en contacte, si són en equilibri estadístic (és a dir, si la distribució de velocitats de llurs partícules no varia amb el temps), han d’ésser a la mateixa temperatura. El principi zero, que pot ésser definit a partir del segon principi, és la base de la mesura de temperatures dels cossos, car aquesta consisteix a po-sar en equilibri termodinàmic un cos amb un termòmetre. **4 segon principi de la termodinàmica** Principi que diu que les transformacions termodinàmiques més probables que poden tenir lloc en un siste-ma aïllat són aquelles en les quals la varia-ble extensiva, anomenada *entropia* (*S*), aug-menta o roman constant, segons que la transformació sigui irreversible o reversi-ble, respectivament. Fou enunciat per Car-not el 1824, restringit a les màquines tèr-miques, i afirmava que, per a produir treball a partir d’energia tèrmica, cal dispo-sar d’una diferència de temperatures. Hom l’escriu formalment d*S*≥*O*. Clausius, que considerà que el segon principi era un pos-tulat, afirmà que, atès que hi ha una mu-nió de transformacions termodinàmiques que són irreversibles, l’entropia de l’Uni-vers tendeix a un valor màxim, en arri-bar al qual desapareixen tots els fenòmens tèrmics. Clausius justificà, doncs, la fi del món amb el segon principi de la termodi-nàmica. Boltzmann demostrà que el pas de calor d’un cos calent a un cos fred (que és el fenomen responsable de l’augment de l’entropia) era el més probable, però que el cas invers no era pas impossible. Amb aquest matís, el segon principi deixava de tenir un caràcter absolut i esdevenia esta-dístic i recents descobriments permeten d’afirmar que a l’Univers es produeixen fenòmens de concentració d’energia (for-mació de nous estels) que són contraris al segon principi de la termodinàmica. **5 ter-cer principi de la termodinàmica** Princi-pi segons el qual en el zero absolut de tem-peratura la variació d’entropia d’un sis-tema en un procés isotèrmic tendeix a zero. Aquest principi emana del teorema de Nernst, enunciat el 1906 i completat per Planck el 1912 amb la hipòtesi que en el zero absolut l’entropia de qualsevol substància sòlida o líquida pura és zero. Una conseqüència del tercer principi és que el zero absolut no es pot atènyer amb un nombre finit de transformacions ter-modinàmiques.

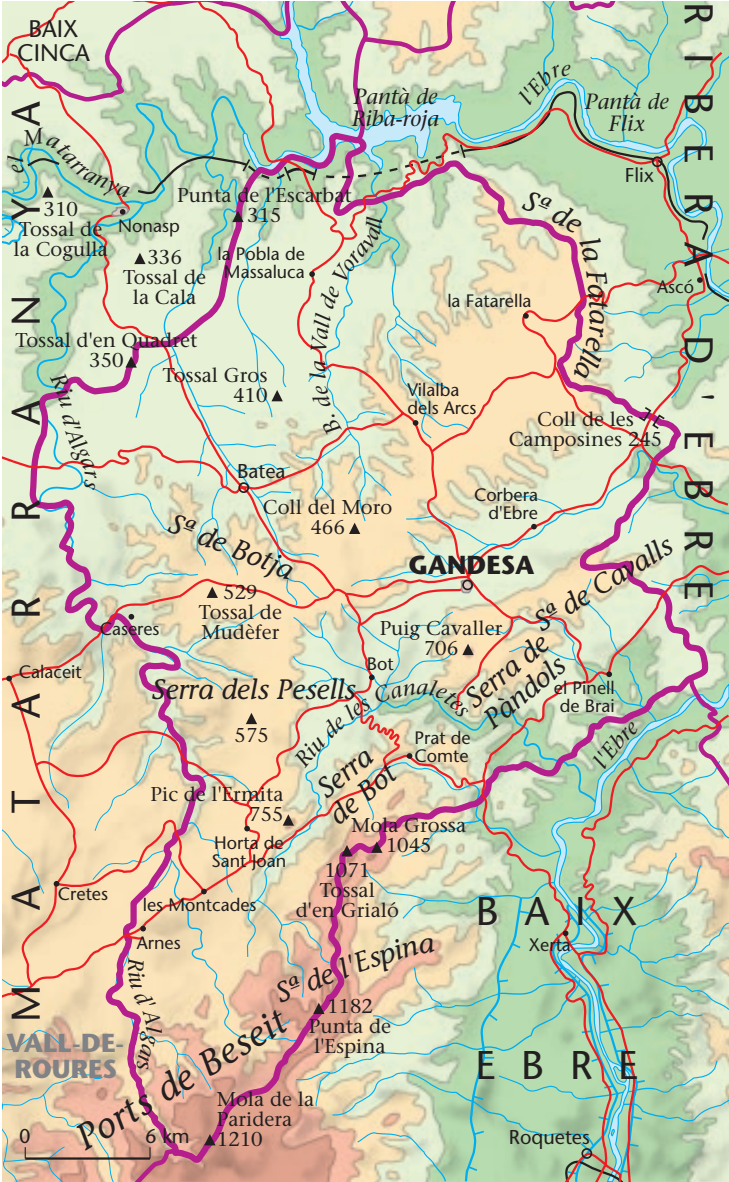
termòmetre *f*ís Aparell destinat a la mesura de les temperatures. En sentit es-tricte hom anomena termòmetre els apa-rells el principi de mesura dels quals és basat en la dilatació d’una substància. El **termòmetre de gas** és un dispositiu que mesura la temperatura *T* a què és sotmès el

gas que el constitueix, per variació del volum V , si la mesura és feta a pressió P constant, o per variació de la pressió, si és el volum que roman constant. El **termòmetre de tensió de vapor** és basat en la variació de la tensió de vapor d'una substància amb la temperatura. El **termòmetre de resistència** és basat en la variació de la resistència elèctrica d'un conductor amb la temperatura. El **termòmetre electrònic** consisteix en un circuit integrat a base de resistències variables que funciona com a sensor de temperatura. La tensió de sortida d'aquest circuit és proporcional a la temperatura a què és sotmès. Un convertidor analògic-digital transforma les variacions analògiques en senyals digitals, que són visualitzats mitjançant díodes electroluminescents o altres dispositius semblants. Per calibrar termòmetres segons l'escala internacional de temperatures, el Comitè Internacional de Pesos i Mesures, el 1968, establí uns punts fixos i uns instruments adequats que garanteixen una bona reproduïbilitat. Galileu és considerat el constructor del primer termòmetre, cap al 1592, encara que, pel fet de no tenir definida una escala de temperatura, convé més anomenar-lo *termoscopi*. Consistia en un recinte amb un tub estret de vidre. A l'interior restava empresonat, per una gota d'alcohol acolorit, un cert volum d'aire. Les variacions de temperatura feien pujar o baixar aquesta gota, que era l'indicador. El 1680 fou construït el primer termòmetre de mercuri com els coneguts actualment, és a dir, un dipòsit de mercuri en comunicació amb un tub capil·lar i tot el conjunt sotmès al buit. El 1702 Guillaume Amon-ton introduí els punts de fusió i d'ebullició de l'aigua com a referències constants de temperatura. A partir d'aquesta idea aparegueren en pocs anys de diferència tres escales de temperatura diferents: la de Réaumur, la de Celsius i la de Fahrenheit. La temperatura més alta i la més baixa del dia són mesurades amb termòmetres especials, anomenats de màxima i de mínima.

t **Termòpiles, les** Pas situat entre les regions de Tessàlia i la Grècia Central, entre el mont Eta i el golf Malíac, prop d'un esdeus termals (d'on prové el nom). En aquest pas, a la fi de juliol de l'any 480 aC, durant dos dies, Leònides, amb un petit exèrcit, es mantingué contra atacs incessants dels perses. Traït per Efialtes, Leònides s'hi enfrontà obertament i morí amb tots els seus fidels. Símbol de l'honor i de la glòria, les Termòpiles foren novament defensades pels grecs el 279 aC, i el 191 aC per Antíoc III de Síria contra el cònsol romà Mani Acili Glabrió. Encara durant la guerra de la independència grega (1821) els turcs hi foren derrotats pels hel·lens.

Terol [cast: *Teruel*] Ciutat d'Aragó, capital de la província homònima (28 487 h [1991]). És situada a l'altiplà de Terol, a la riba del Túria, prop de la confluència amb l'Alfambra. Centre administratiu i comercial, que s'ha desenvolupat gràcies a la funció de capital provincial, hi destaca la indústria alimentària i la fabricació de terrissa. És seu episcopal. Corresponent a l'antiga *Turba*, rival de Sagunt, i destruïda pels romans, fou reconstruïda pels àrabs. Conquerida per Alfons I de Catalunya-Aragó el 1171, aquest donà la vila a Berenguer d'Entença, senyor de Saragossa. El 1347 Pere III l'elevà a ciutat. Al s XV la ciutat inicià la decadència, a la qual col·laborà el tribunal de la inquisició, implantat el 1485, que comportà la fugida dels jueus i l'oposició aferissada contra el rei. Durant la guerra civil, el 1937, fou escenari d'una batalla sagnant (*batalla de Terol*). Conserva una part de les muralles medievals, així com alguns monuments importants, entre els quals es destaca la catedral, de tres naus (s XIV), d'estil gòtico-mudèjar, amb cimbori de 1538, obra de Miguel de Montalbán. Té annexa una torre d'estil mudèjar, del 1257. Hi ha altres edificis mudèjars: l'església de San Pedro i la de San Martín. També es conserva un aqüeducte (s XVI). Hi ha el Museo Diocesano, amb pintures aragoneses, i el Museo Arqueológico.

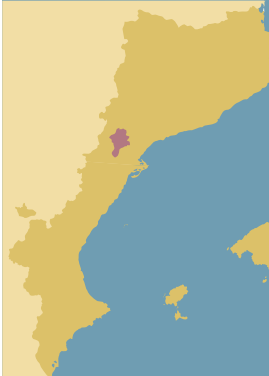
Terra El tercer dels planetes del sistema solar, atenent la seva proximitat al Sol. L'excentricitat de la seva òrbita val 0,017, i el seu semieix major té una longitud de 149,6 milions de quilòmetres; aquesta distància, per definició, rep el nom d'*unitat astronòmica* (UA). La velocitat orbital mitjana de la Terra és de 29,8 km/s. El seu període de translació al voltant del Sol és de 1,00039 anys tròpics, o sia 365,26 dies. La Terra gira entorn d'ella mateixa en sentit directe, és a dir, de l'W cap a l'E, i el seu

Mapa físic de la Terra Alta

període de evolució sidèria és de 23 h 56 min, mesurat en temps solar. Aquest període rep el nom de *dia*. L'eix al voltant del qual gira la Terra rep el nom d'*eix del món*, i el cercle màxim de l'esfera terrestre perpendicular a ell és l'*equador de la Terra*. La intersecció del pla que conté aquest cercle amb l'esfera celest és un altre cercle màxim, denominat *equador celest*. D'altra banda, el cercle intersecció del pla de l'òrbita terrestre amb l'esfera celest rep el nom d'*eclíptica*. L'equador celest i l'eclíptica determinen un angle de 23° 27' i es tallen en dos punts, denominats *equinoccis*. Quan la Terra es troba als equinoccis, el Sol en el curs del seu moviment aparent al firmament travessa l'equador celest del N cap al S (*equinocci de primavera*) o del S cap al N (*equinocci de tardor*). L'eix de l'òrbita terrestre que uneix aquests dos punts és denominada *línia dels equinoccis*, i l'eix perpendicular a ell, *línia dels solstícis*. Aquest eix talla l'òrbita terrestre en dos punts, els *solstícis*, tals que, quan la Terra és en aquests punts, la posició del Sol al firmament arriba a la seva màxima declinació boreal o austral. Juntament amb el moviment de translació al voltant del Sol i de rotació entorn d'ella mateixa, la Terra presenta una sèrie de moviments menys importants. Entre aquests moviments cal destacar la *precessió*, la *nutació* i el moviment del centre de la Terra entorn del baricentre del sistema Terra-Lluna. D'altra banda, la Terra segueix el Sol en els seus moviments en l'espai: un desplaçament respecte als estels veïns que el dirigeix cap a les proximitats de l'estel Vega de la constel·lació de la Lira amb una velocitat relativa de 20 km/h, i un moviment al voltant del centre galàctic que té una velocitat de 250 km/h. El globus de la Terra no és perfectament esfèric, sinó que és aplatat als pols. El seu radi polar és de 6 356 km, mentre que el radi equatorial és de 6 378 km; l'aplatament val 1/297. La massa de la Terra és de $5,976 \times 10^{21}$ tones, i la seva densitat mitjana, 5,517 g/cm³. El valor de la gravetat mitjana a la seva superfície és de 9,81 m/s², i la velocitat de fuga és d'11,2 km/s. La Terra té un camp magnètic dipolar les línies de força del qual entren per l'hemisferi nord i surten per l'hemisferi sud. L'eix del dipol rep el nom d'*eix geomagnètic*, i els punts als quals les seves prolongacions tallen la superfície terrestre són anomenats *pols magnètics*. Hom ha constatat que el magnetisme terrestre ha sofert molts canvis al llarg de la història de la Terra: els més importants són els desplaçaments dels pols magnètics i les inversions de la polaritat. El valor del camp magnètic a l'equador val 0,31 gauss, i aquest valor decreix aproximadament com el cub de la distància geocèntrica, fins a distàncies de prop de 6 radis terrestres. A partir d'aquí l'estructura dipolar i el comportament del camp magnètic canvien, perquè es produeix una interacció amb el *vent solar* que

Terra Alta

The map shows the Iberian Peninsula with Spain in yellow and Portugal in light yellow. The Mediterranean Sea is blue. Within Spain, the region of Catalonia is highlighted in a darker yellow, and the province of Tarragona is highlighted in a dark purple color, indicating the location of Terra Alta.

superfície:	740 km ²
població:	12 945 h (1991)
capital:	Gandesa

Terra Alta		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Arnes	42,5	534
Batea	127,6	2 022
Bot	34,7	906
Caseres	42,6	343
Corbera d'Ebre	52,9	1 122
Fatarella, la	56,2	1 383
Gandesa	70,8	2 651
Horta de Sant Joan	119,2	1 328
Pinell de Brai, el	56,9	1 170
Pobla de Massaluca, la	43,2	471
Prat de Comte	26,4	222
Vilalba dels Arcs	67,1	793
Terra Alta, la	740,1	12 945

La que les línies de força es comprimeixin pel costat del Sol i s'allarguin pel costat oposat. D'aquesta manera s'originen dues regions: l'una en la qual domina el vent solar i on no hi ha gairebé línies de força magnètica, i una altra, que rep el nom de *magnetosfera*, en la qual les partícules carregades es mouen per l'acció del camp magnètic terrestre. A l'interior de la magnetosfera hi ha unes bandes o cinturons de partícules d'alta energia, que són anomenades cinnyells o capes de *Van Allen*. El globus terrestre és voltat per un embolcall gasós, l'*atmosfera*, que té una massa de $5,6 \times 10^{15}$ tones i exerceix sobre la superfície de la Terra una pressió uniforme de $1\,033\text{ g/cm}^2$. L'extensió de l'atmosfera és de l'ordre de 1 000 km, valor que no pot ésser precisat perquè l'atmosfera no acaba d'una manera brusca. L'atmosfera és formada per una mescla de gasos, dels quals el nitrogen constitueix el 78% en volum del total, l'oxigen el 21%, l'argó el 0,93%, el diòxid de carboni el 0,001%. També en els 15 primers quilòmetres de l'atmosfera hi ha vapor d'aigua en quantitats variables. L'atmosfera originària es perdé en part cap a l'espai exterior, i en part es combinà amb els materials sòlids de la superfície terrestre. L'embolcall gasós actual és constituït per gasos alliberats de l'interior del planeta pel vulcanisme i per altres formes de fuita menys violentes. L'oxigen que existeix actualment ha estat produït per la respiració de les plantes. Cal assenyalar també que la Terra té a la seva superfície una gran quantitat d'aigua en estat líquid, gasós i també sòlid. El conjunt de tota l'aigua superficial rep el nom d'*hidrosfera*. L'aigua de la hidrosfera és sotmesa a una sèrie de moviments i canvis d'estat que reben el nom de *cicle hidrològic*. Aquest cicle és d'una gran importància per als bescanvis energètics de l'atmosfera terrestre i en particular serveix com a regulador tèrmic. La Terra té un únic satèl·lit natural, la *Lluna*, que constitueix l'únic cas del sistema solar en el qual les dimensions del satèl·lit són comparables a les del planeta principal.

Terra Alta Comarca de Catalunya, limítrofa amb Aragó, a la regió de Tortosa (740 km²; 12 945 h [1991]). Cap de la comarca, Gandesa. Cal distingir tres unitats de relleu: un fragment de la Serralada Prelitoral, prolongació cap al NE dels ports de Besseit —mola de Lli (1 204 m), l'Espina (1 182 m), serra d'en Grilló (1 076 m), serra de Pàndols (706 m al puig Cavaller), serra de Cavalls (660 m)—. Una conca d'erosió, excavada dins un illot miocènic, allargassat en el sentit SSW-NNE de la serralada. Una plataforma estructural inclinada cap al NW. El clima és mediterrani de tendència continental, amb una gran irregularitat de les precipitacions, dins unes mitjanes baixes. La Terra Alta és repartida hidrogràficament entre conques enllaçades: la directa de l'Ebre; la conca del Matarranya, i la del Guadalop. La Terra Alta correspon a la zona de transició entre el domini de l'alzinar amb marfull, propi de les terres de clima marítim, i el domini del carrascar, més continental i sec. Hi és molt estesa la brolla de romaní i bruc d'hivern en diverses formes, sovint coberta d'un estrat superior de pi blanc. La població, que era de 25 824 h el 1877, anà augmentant amb lentitud fins a un màxim de 31 344 h el 1920. La tendència regressiva s'ha manifestat constant des d'aleshores, amb l'única reacció del decenni 1940-50 (de 24 098 a 25 084 h), atribuïble a una recuperació parcial de les pèrdues de la guerra civil. El procés de despoblació ha originat un envelliment de la població. Demogràficament parlant, a la Terra Alta no hi ha cap ciutat, i les viles de més d'un miler d'habitants ja ho eren totes —i més també— l'any 1900, quan Gandesa tenia 3 767 h. Es tracta d'un poblament concentrat, amb nuclis relativament grans i separats, i amb molt poca disseminació. Malgrat això, la superfície conreada és important: entre un 50 i un 75% segons els municipis. En el que va de segle la tònica general ha estat d'increment, cas rar a Catalunya. És essencialment una agricultura de secà. Els regadius són obtinguts normalment amb aigües derivades dels rius, sobretot a Horta de Sant Joan. El conreu dominant de secà és l'ametller i la vinya. El raïm del país (garnatxa, macabeu o caranyena) dona un vi de forta graduació blanc o negre, la comercialització del qual ha avançat d'ençà de l'establiment de la denominació d'origen Gandesa - Terra Alta. Els altres fruiters són regats en part (pomeres, presseguers, pruneres). Els de secà (avellaners, garrofers al Pinell de Brai) pateixen d'uns preus inestables i de pluges

Conjunt de les esglésies visigòtiques de Terrassa

aleatòries. La ramaderia es basa principalment en l'avicultura i les granges de porcs, mentre que l'oví ha perdut importància. Les indústries són d'origen agrícola (vi sobretot, oli, esclofolladors d'ametlla i sabó, centrades a Gandesa) o forestal (mobles a Horta de Sant Joan; de la palma al Pinell de Brai, en decadència). Bona part de la població activa es dedica a l'agricultura (40%), mentre que els sectors secundari (25%), terciari (24%) i de la construcció (11%) són poc desenvolupats. La Terra Alta sempre ha estat mal comunicada amb la resta de Catalunya. Els ferrocarrils només la travessen marginalment i les carreteres importants són poques. Gandesa no ha pogut consolidar el seu paper de mercat cohesionador de la comarca. Tortosa, Móra d'Ebre, Reus i Casp li capturen gairebé tota l'àrea d'influència. La divisió territorial de Catalunya del 1936 establí els límits de la comarca, però no pogué incloure els municipis administrativament aragonesos de Maella, Favara de Matarranya i Nonasp.

Terradas i Illa, Esteve (Barcelona 1883 — Madrid 1950) Enginyer industrial i de camins i matemàtic. Estudià a Charlottenburg (Berlín), Barcelona i Madrid. Es doctorà també en ciències exactes i físiques i fou professor de les universitats de Saragossa, Barcelona i Madrid. S'especialitzà en ciències físico-matemàtiques. El 1919 fundà l'*Institut d'Electricitat i Mecànica Aplicades* i en fou director Molt interessat per les teories dels *quanta* i de la relativitat, féu venir a Barcelona professors com Levi-Civita i Albert Einstein. Fou director d'obres dels Ferrocarrils de la Mancomunitat de Catalunya, dirigí (1923-25) i projectà les de construcció del Ferrocarril Metropolità Transversal de Barcelona. Fou professor a les universitats de Buenos Aires i Río de la Plata (1936-39). Més tard dirigí la Compañía Telefónica Nacional de España. Guanyà a Madrid la càtedra d'equacions diferencials, de nova creació. Publicà *Els elements discrets de la matèria i la radiació* (1910), *Corrientes marinas* (1941) i, en ingressar a l'Academia Española, el volum *Neologismos, arcaísmos en plática de ingenieros* (1946).

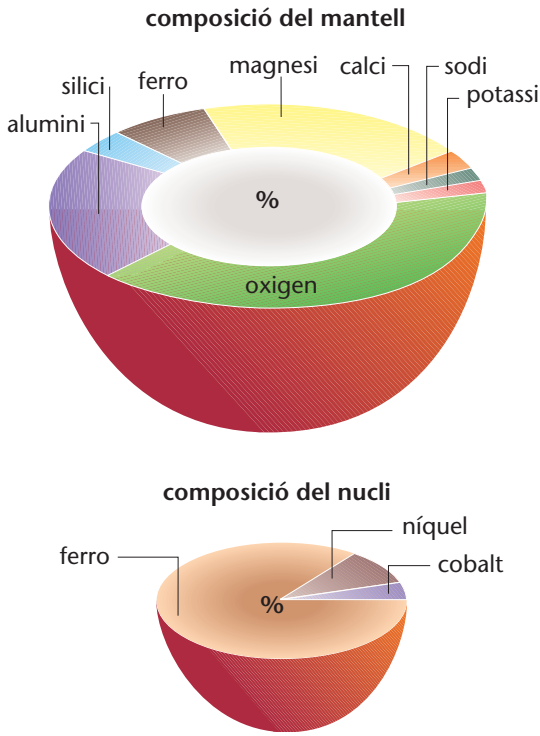
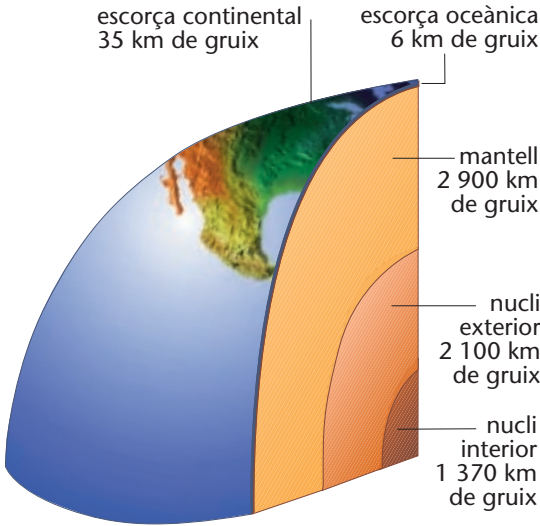
Terradas i Pulí, Abdó (Figueres, Alt Empordà 1812 — Medina Sidonia, Andalusia 1856) Polític republicà. Fundà a Barcelona l'organització secreta Societat Patriòtica, i difongué l'ideari republicà a través de la publicació "El Republicano" (1842). Fou elegit al gener del 1842 alcalde de Figueres, però les autoritats no acceptaren l'elecció, que hagué d'ésser repetida fins a cinc vegades, i finalment, pel fet d'haver-se negat a jurar lleialtat a la regència d'Espartero, fou empresonat al castell de Figueres fins l'abril del 1842, que pogué exiliar-se a Perpinyà. Des d'allà envià un famós *Pla de la Revolució* —conegut per la cançó de *La campana*—, que fou publicat per "El Republicano". Tornà a Figueres el 1843 i es veié implicat en el moviment centralista o de la Jamància i s'exilià a París. Després de la revolució del juliol del 1854, fou elegit de nou alcalde de Figueres, càrrec que ocupà de l'octubre del 1854 al juliol del 1855, fins que el capità general Zapatero destituí l'ajuntament. Escrigué l'obra de teatre *El rei Micomicó* (1838), paròdia de la institució monàrquica.

Terranova [angl: *Newfoundland*] Illa del Canadà, a l'oceà Atlàntic, a l'entrada del golf de Sant Llorenç, separada de la península del Labrador per l'estret de Belle Isle, al

N, i de l'illa de Cap Breton (Nova Escòcia) per l'estret de Cabot, al SW (112 300 km²) (405 720 km²; 581 000 h [est 1993]). Amb les illes adjacents i la regió nord-oriental de la península del Labrador constitueix la província de Terranova. La capital és Saint John's. És formada per un altiplà, que arriba a 700 m a les Long Range Mountains, vora el litoral occidental. Els Barren Grounds (tundra) ocupen les altures de la petita península del Nord, el centre-sud i una franja litoral gairebé contínua. És important l'economia pesquera, principalment bacallà i arengades. La mineria produeix amiant, coure, plom, zinc i espat fluor. L'agricultura és bàsicament de subsistència, mentre que l'explotació forestal dona lloc a indústries de la fusta i de pasta de paper. Hi ha també certa indústria alimentària (derivats de la llet i conserves de peix). A part la capital, l'únic centre urbà de l'illa és Corner Brook, capital regional de l'Oest. Descoberta per John Cabot (1497), la riquesa piscícola de les seves costes la convertí en una de les zones més discutides a tots els tractats internacionals fins que el tractat d'Utrecht (1713) la cedí als anglesos, que la colonitzaren i la dotaren de govern autònom (1855). Constituïda *dominion* dins el Commonwealth (1917), tornà a la seva condició de colònia (1934) per dificultats econòmiques. Un referèndum celebrat l'any 1948 la convertí en província canadenca.

Terrassa Municipi i co-capital, amb Sabadell, del **Vallès Occidental**, situat en una plana suauament ondulada i trencada de nord a sud per diverses rieres i torrents (70 km²; 158 063 h [1991]). El nucli de la ciutat és situat sobre terrenys quaternaris, entre 240 i 360 m alt, en una progressiva inclinació des de la barriada de les Fonts (180 m) fins als cims de les muntanyes que tanquen el terme i la comarca pel N i l'W, compresos en els contraforts occidentals del massís de Sant Llorenç del Munt amb la serra de l'Obac. Les costes més elevades al terme terrassenc són les de la serra del Pou (944 m) i de Castellsapera (932 m). Adjacents i més al sud, la serra de les Pedritxes (759 m) i la de Pineda (670 m). Els corrents fluvials són poc importants i pertanyen a la conca del Llobregat, a excepció dels torrents de la Batzua i de la Grípia, tributaris del Besòs a través del riu Sec i del Ripoll. La riera de les Arenes recull el vessant occidental de Sant Llorenç del Munt, travessa la ciutat per la banda de llevant, fins a les Fonts, per a formar la riera de Rubí, amb l'aportació de la riera del Palau. La riera de Gaià recull les aigües procedents de la serra de l'Obac i es desvia per Viladecavalls cap al Llobregat. El règim hidrològic de les rieres terrassenques és el clàssic de les regions mediterrànies, és a dir, de notòria intermitència i sobtades riudes. El clima és sec i benigne. No obstant el règim torrencial de les rieres, els recursos subalvis permeten d'aprofitar les aigües per als regadius. Queden només algunes hortes de regadiu i la vegetació forestal es manté als vessants muntanyencs. La part més septentrional s'integra al Parc Natural del Massís de Sant Llorenç del Munt i de la serra de l'Obac. Dins l'activitat industrial, el sector tèxtil, d'una gran tradició, continua essent un dels més importants, tot i que la crisi dels anys setanta i vuitanta comportà el tancament o la reconversió d'un bon nombre d'empreses. Actualment és econòmicament més rendible el sector siderometal·lúrgic. També són destacables les de paper i

arts gràfiques, les alimentàries, les químiques i les derivades de la fusta. El sector dels serveis ocupa la major part de la població activa, però la proximitat de Barcelona impedeix un òptim desenvolupament del comerç i de les altres activitats sectorials dels serveis. La *ciutat* (156 916 h [1991], *terrassencs*; 277 m alt) acumula la quasi totalitat de la població del terme, excepte la barriada de les Fonts. Cal anotar que fins el 1904 el nucli terrassenc comprenia dues municipalitats, la de Terrassa i la de Sant Pere de Terrassa. Les primeres manifestacions del poblament apareixen en la necròpoli de can Misser, de l'edat del ferro, i les ceràmiques ibèriques del s III aC dels forns de la carretera de Castellar i de can Parellada. La ciutat actual arrenca de la colonització romana que constituí el nucli d'*Ègara*, elevat a *Municipium Flavium Egara* el 139 aC. Les diverses mostres arqueològiques palesen la importància del municipi, que assolí l'any 450 l'erecció de la diòcesi d'*Ègara*. La nova dominació aportà l'inici del conjunt monumental de les esglésies, edificades sobre la primitiva basílica del s IV, la qual, modificada, fou la primera catedral, que donà pas a les basíliques major de Santa Maria, del s VI, amb el baptisteri del V, la menor de Sant Pere i el baptisteri de Sant Miquel, també del VI, reedificades al XII. Per la invasió sarraïna desaparegué el bisbat, i en els primers temps de la conquesta cristiana Terrassa formava part de la línia de castells de defensa del Llobregat. Sant Pere renasqué com a centre espiritual, i el **castell de Terrassa** apareix documentalment el 844. A la vegada la distinció entre Ègara (Sant Pere) i Terrassa (el castell) s'inicià el 940, mentre que el topònim de Sant Pere d'Ègara és substituït progressivament pel de Sant Pere de Terrassa. La vila de Terrassa, al voltant del castell, era de caire pagès i menestral. A la riba esquerra del torrent de Vallparadís, fou construïda una nova fortalesa, que posteriorment fou convertida el 1344 en la cartoixa de Sant Jaume de Vallparadís. Les muralles de Terrassa, construïdes per privilegi de Pere III (1366), foren insuficients per a la creixença de la vila, i el 1560 es produí la primera expansió urbana extramurs, amb la vila nova i el raval de Dalt. El 1642 el cens de la vila era de 484 focs i 23 els de Sant Pere. El cens del 1787 declarava 2 933 h a la vila, 16 a la quadra de Sant Jaume de Vallparadís i 1 143 a Sant Pere i part forana. A mitjan s XIX la vila havia crescut notablement i restà delimitada per la Rasa, el torrent de Vallparadís, la riera del Palau o Rambla i la carretera de Montcada, amb 5 225 h el 1848. La transformació industrial del s XIX significà la introducció a Terrassa de la primera màquina de filar (1832), la de vapor (1833), el teler jacquard (1845) i d'altres innovacions tècniques, la construcció de la carretera de Barcelona (1845) i la inauguració del Ferrocarril del Nord (1856). Els petits obradors es transformaren en fàbriques: fou necessària mà d'obra i continuà l'absorció de treballadors procedents dels pobles comarcals i del Bages, a la qual s'afegiren nous contingents més llunyans de la Segarra i el Penedès. L'expansió urbana s'havia mantingut dins els límits assenyalats el 1848, amb preferència de l'habitatge entre el centre i l'estació i de caire industrial a migjorn, fins a la carretera de Montcada, però a partir del 1900 s'inicià l'eixample de ponent cap a ca n'Aurell i també la part alta de Sant Pere ultrapassà la via fèrria. Els corrents immigratoris proce-

Les diferents capes de la **Terra** i les proporcions dels elements químics presents al mantell i al nucli

dien de la comarca, de la resta de Catalunya i del País Valencià, que en el tercer decenni varià amb gent de Múrcia i Almeria. Després del 1940 s'accentuà la immigració andalusa, fortament notable en 1950-65, i comportà l'aparició de zones suburbanes ben característiques i desordenades. El 1960 la població terrassenca havia doblat la del 1940, i el 1975 l'havia triplicada amb escreix. Els monuments més importants de la ciutat són les esglésies de Sant Pere. De fàbrica gòtica és la basílica del Sant Esperit, amb el grup escultòric del Crist Jacent de Martí Díez de Liatzasolo (1544) i el cor de l'altar major, modern, obra de l'escultor Enric Monjo amb la col·laboració de l'arquitecte Lluís Bonet i el pintor Vila i Arrufat. L'hospital de Sant Llàtzer era l'antic convent i església de Sant Francesc, i al claustre es conserva una important col·lecció de 26 plafons de ceràmica del s XVI. A la plaça Vella, a l'interior d'una illa de cases, la torre del Palau és l'únic vestigi del castell de Terrassa. Més afortunat, el castell-cartoixa de Vallparadís i el seu notable claustre foren restaurats el 1959. La casa de la ciutat (1903), d'estil neogòtic, és de Josep Maria Coll i Bacardí, i la masia Freixa, al parc de Sant Jordi, és una obra modernista de l'arquitecte Lluís Muncunill. Són notables, en el mateix període, el Teatre Principal, l'Escola d'Arts i Oficis i la fàbrica Aymerich i Amat. Terrassa fou un important nucli noucentista, on fou creat l'actiu Gremi d'Artistes (1914), entitat que esdevingué centre de la vida cultural terrassenca i que ha tingut continuïtat en els Amics de les Arts. A més del Museu Municipal d'Art, instal·lat al castell i cartoixa de Vallparadís, cal assenyalar el Museu Tèxtil de Terrassa, el Museu Nacional de la Ciència i la Tècnica de Catalunya i la Casa-Museu Alegre de Sagrera, mansió romàntica vuitcentista, que mostra interessants col·leccions numismàtiques i d'art oriental. Terrassa obtingué el títol de ciutat el 1877, i des del 1964 fins al final del 1993 formà amb el municipi sabadellenc la Mancomunitat de Sabadell i Terrassa. Comprèn també el poble de les Fonts.

terratrèmol *GEOG* Conjunt de sacsejades de la superfície de la Terra perceptibles en una zona en grau variable i que responen a la pertorbació que provoca l'arribada de les ones elàstiques en propagar-se des de l'indret on s'ha produït un moviment brusc i ràpid entre blocs rocallosos. La determinació de la intensitat dels terratrèmols pot ésser feta per mitjà de dos procediments: a partir de la descripció qualitativa dels efectes i danys produïts pel terratrèmol establint una escala, anomenada de Mercalli, que consta de 12 graus, o bé fent una escala prenent com a base el logaritme de l'amplitud de les ones sísmiques, que és coneguda com a escala de Richter. A nivell global, els terratrèmols es distribueixen en les zones tectònicament actives (vores de placa). Aproximadament el 80% dels terratrèmols tenen lloc al cinturó circumpacífic, mentre que la resta es distribueix entre el cinturó alpino-himalaià, les dorsals oceàniques i els *rift* africans.

terrisa Objecte o conjunt d'objectes, tals com olles, cànirs, gerres, cassoles, tests, etc, fets de terra argilosa afaïconada quan és molla i pastada, i després cuita. La manca d'esmalts i vernissos, així com el tipus de terra, la coloració rogenca que li donen, després de la cocció, els derivats de ferro i, sobretot, la destinació a l'ús domèstic, en fan una categoria especial dins la ceràmica, que la distingeix, d'una banda, dels productes artístics i de les peces de terra cuita sortides de la bòvila, de l'altra, i finalment de la vaixel·la fina coneguda amb el nom de pisa.

terrorisme *SOCIOL/POLÍT* Utilització de la violència, d'una manera sistemàtica i sovint indiscriminada, en la lluita social i política. Pot practicar-lo un estat, però és més corrent que ho faci un partit o un grup reduït de persones. En la seva forma moderna aparegué amb el *populisme* rus (assassinat del tsar Alexandre II, el 1881) i amb l'onada de magnicidis realitzats per anarquistes que es produí a continuació. Barcelona en fou particularment afectada: atemptat de Pallàs contra Martínez de Campos (1893), bomba del Liceu (1893), bomba contra la processó de Corpus, al carrer dels Canvis Nous (1896), i l'enfrontament, entre el 1918 i el 1923, entre col·les armades (*pistolerisme*) del Sindicat Únic (CNT), d'una banda, i de la Patronal o Sindicat Lliure, de l'altra. A la resta de l'estat espanyol tingueren lloc els assassinats de

Peces de terrissa cuites

Teseu vencedor del minotaure en un fresc d'Herculà

Cánovas del Castillo (1897), Canalejas (1912) i Dato (1921), i l'atemptat de Morral contra Alfons XIII (1906). Els darrers anys del franquisme, l'ETA basca, de signe nacionalista i revolucionari, fou protagonista d'un seguit d'atemptats al País Basc i també a Madrid, amb la mort de Luis Carrero Blanco (1973); després de la transició política ha continuat cometent atemptats, sovint indiscriminadament. Altres grups que han actuat, o actuen, a l'estat espanyol són el FRAP (Frente Revolucionario Antifascista y Patriótico), el GRAPO (Grupos Revolucionarios Antifascistas Primero de Octubre) i, a Catalunya, el FAC (Front d'Alliberament de Catalunya) i Terra Lliure, que el 1991 renuncià a la violència. També hi ha hagut accions terroristes de caràcter neofeixista i ultradretà, com les del PENS (Partido Español Nacional Socialista), del Comando Adolfo Hitler, del Batallón Vasco-Español i dels GAL (Grupos Antiterroristas de Liberación). A Irlanda, el terrorisme es presentà associat amb la lluita per l'alliberament nacional, amb l'actuació de l'*Irish Republican Army* (IRA) i la qüestió de l'Ulster, seguida per la rèplica, també terrorista, dels unionistes anglesos. Des de la creació de l'estat d'Israel (1948), aquest ha estat escenari d'atemptats terroristes de grups israelians i palestins. La guerra d'Algèria fou també escenari d'acions terroristes per obra del FLN (Front de Libération Nationale). L'any 1968 assenyalà l'inici del terrorisme internacional amb les activitats del Front Popular per a l'Alliberament de Palestina de George Habàs. El decenni següent, Europa es convertí en l'escenari principal del terrorisme internacional, el qual, procedent del món àrab (especialment Síria, Líbia i Iran) afectà ambaixades, centres militars nord-americans, interessos econòmics multinacionals, etc. La màfia també ha recorregut sovint als mètodes terroristes (cas del jutge Falcone, 1992). Els mètodes utilitzats darrerament pels terroristes han estat els atemptats amb cotxes bomba, els explosius contra edificis i el segrest de persones, sobretot passatgers d'avions comercials. En els darrers anys han tingut especial violència els actes terroristes perpretats per grups religiosos fonamentalistes (islàmics a Algèria o Egipte o vinculats al fenomen de les sectes, com als EUA o al Japó). La importància creixent de les accions terroristes ha mogut els països afectats (sobretot les democràcies de caire liberal) a organitzar forces especials per a la lluita antiterrorista i a promulgar lleis especials que possibilitin una major contundència en aquesta lluita.

Tertul·lià [*llat: Quintus Septimus Florens Tertullianus*] (Cartago ~160 — ~240) Escriptor cristià i apologista. Fill d'un centurió, estudià jurisprudència i filosofia. L'influx de l'estoïcisme i l'admiració pels màrtirs feren que es convertís al cristianisme (~190), que defensà en els seus escrits apologetics contra pagans i heretges. El rigorisme i les preocupacions escatològiques el decantaren vers el *montanisme* (207). Eximi estilista, fou l'iniciador de la teologia llatina occidental i el creador de nombrosos termes tècnics. És considerat un dels grans pares de l'Església occidental.

Teseu Heroi mític grec, fill d'Egeu i d'Etra. A setze anys emprengué un llarg viatge per arribar a Atenes, durant el qual acomplí les primeres gestes destruint els nombrosos monstres que sotjaven el camí. S'encaminà cap a Creta amb els nois que hom oferia anualment al minotaure. Reclòs dins el laberint, en pogué sortir seguint un fil que li procurà Ariadna i occí el monstre. Entronitzat rei d'Atenes, es casà amb la reina de les amazones Hipòlita, de la qual tingué un fill, Hipòlit, conegut pel tràgic amor de Fedra, segona muller de Teseu. Participà amb Píritous en la lluita contra els centaures, en el rapte d'Helena i en la davallada al regne d'Hades per a alliberar-ne Persèfone. De retorn a Atenes, fou perseguit per Menesteu, pretendent al tron, i fugí a Esciros, on el rei Licomedes el llançà per un precipici.

Tessalònica [o *Salònica*] Ciutat de la Macedònia, Grècia, capital del *nomós* homònim (377 951 h [1991]). Situada al centre del golf de Tessalònica (anomenat també *Termaic*), és un centre important de comunicacions entre els països de la península balcànica i l'Àsia Menor. Nucli industrial molt desenvolupat (el primer del país), té fàbriques de filatures tèxtils de cotó, llana i seda, indústries metal·lúrgiques, d'elaboració de tabac, de sucre i de cervesa. El port exporta, sobretot, tabac, manganès i pells. Hi ha universitat i és seu metropolí-

tana. Té aeroport internacional. Fundada el 315 aC per Cassandre, fou el port militar per antonomàsia de Macedònia i, després de la conquesta romana, un centre comercial i de comunicacions. Revoltada contra Teodosi I (390), fou durament castigada per aquest emperador. Conquerida pels croats llatins el 1204, fou sotmesa a l'emperador llatí de Constantinoble. El 1246 passà a l'emperador de Nicea Joan III Ducas Vatatzes. Amb la restauració de l'Imperi feta per Miquel VIII Paleòleg (1261), tornà a poder dels grecs. Els turcs l'ocuparen el 1429. Sota el jou otomà, la metròpoli decaigué ràpidament i adquirí una nova població, preferentment turca i hebreaica. Durant el s XIX, inicià un procés de recuperació econòmica. Fou el centre de lluita entre els búlgars i els grecs. Aquests, però, victoriosos en les guerres balcàniques, s'asseguraren la possessió definitiva de la ciutat en la pau de Bucarest (1913). Actualment ha prosseguit el seu desenvolupament i és la seu del govern semiautonòmic de la Grècia del Nord, Macedònia i Tràcia. D'entre els monuments d'època romana, cal citar només l'Arc de Galeri. De l'època bizantina, cal destacar la basílica de Sant Demetri, patró de la ciutat, fundada al s V, refeta posteriorment amb cinc naus i mosaics, incendiada el 1917 i novament reconstruïda. També l'església d'Aia Paraskeví (s V) i, sobretot, Santa Sofia (s VIII), coronada amb una vasta cúpula i ornada amb mosaics molt notables dels ss VIII-IX. L'església de la Mare de Déu dels Ferrers (1029) conserva restes de frescs, així com la dels Sants Apòstols (XIV), amb cinc cúpules. A la part baixa de la ciutat, ha estat conservada una sola de les torres (la *torre Blanca*) de les fortificacions turco-venecianes.

test *PSIC* Prova mitjançant la qual hom mesura la conducta i la capacitat psíquica d'un individu o d'un conjunt d'individus i en pot preveure, relativament, el comportament futur. A partir d'una situació estàndard, que estimula un comportament determinat, els tests permeten de calibrar aquest estadísticament, mitjançant la interrelació dels resultats del major nombre possible de casos. Tradicionalment hom ha considerat com a condicions indispensables d'un test la *validesa* (capacitat de mesurar veritablement el que vol mesurar), la *fidelitat* (en virtut de la qual l'aplicació d'un test a un mateix individu dona uns mateixos resultats) i la *sensibilitat* (palesa en el fet que el test reflecteixi diferències mínimes entre individus). Entre les nombroses classes de tests existents hom pot distingir els tests *verbals*, els *d'execució* i els *de materials*, segons les tècniques d'aplicació; els tests *individuals* (qualitativament sempre més exactes) i els *col·lectius*, segons llur subjecte o destinatari; i els tests *d'intel·ligència* (abstracta, funcional, pràctica, teòrica, aplicada), els *de la personalitat*, els *d'aptituds* (generals o específiques), els de *coneixements i rendiment*, els de *desenvolupament* i els *clínic*s, segons l'objecte d'estudi.

testament *DR* Negoci jurídic formal, unilateral, personalíssim i essencialment revocable, en virtut del qual el causant regula la seva successió per causa de mort, mitjançant la institució d'un o més hereus i l'ordenament d'altres disposicions. En el seu atorgament el causant ha de subjectar-se als requisits de forma que estableix la llei, i la seva voluntat testamentària s'ha de documentar en una de les modalitats testamentàries que estableix la llei. És unilateral, és a dir, es perfecciona en base a la sola declaració de voluntat del causant. Personalíssim, puix que la voluntat testamentària només pot procedir del mateix causant, i no admet representació. És, a més, un acte essencialment revocable. És necessària la institució d'hereu (amb l'excepció del dret especial de Tortosa) o el nomenament d'un marmessor universal en el seu cas.

testicle Gònada masculina que produeix els espermatozoides i, en els vertebrats, les hormones sexuals. És un òrgan parell i és constituït pels conductes seminífers. En els vertebrats superiors, els testicles es presenten com una unió uro-genital amb els conductes del mesonefre. En la majoria dels animals, els testicles són interns, però en els mamífers són externs. Són de localització diversa en el cos segons els animals. En la majoria dels mamífers —si més no durant el període d'activitat sexual— són situats a l'interior de l'escrot. En l'home, els testicles són situats a la part anterior de la regió perineal, per sota del penis, continguts en les bosses escrotals i suspesos pel

cordó espermàtic; l'esquerre és una mica més baix que el dret. Són de forma ovoide, tenen una grandària aproximada de 4 × 2 × 3 cm i pesen uns 20 g en l'home adult. La capa externa dels testicles o *albugínia* és una túnica fibrosa de color blanc, que a la part superior del testicle té un engruiximent anomenat *cos de Highmore*, a través del qual surten les vies espermàtiques. Els testicles compleixen una doble funció exocrina i endocrina. La *funció exocrina*, formadora d'espermatozoides, és efectuada per les cèl·lules de l'epiteli germinal dels tubs seminífers i és estimulada per la gona-dotropina FSH elaborada per la hipòfisi. La *funció endocrina* és la formadora de l'hormona masculina o testosterona. Aquesta secreció és estimulada per la ICSH (*intersticial cell stimulating hormon*) elaborada a la hipòfisi.

testimoni *DR* Persona que té coneixement d'un fet de transcendència jurídica, pel fet d'haver-lo comprovat amb els seus sentits i que en dóna fe. Hi ha dues accepcions del terme: la persona que intervé en un acte jurídic solemne, com a major garantia de la celebració i el contingut exactes d'aquell acte, i la persona que declara en un judici o procediment perquè coneix fets i circumstàncies referents a la matèria del judici. En el primer cas, la intervenció de testimonis pot ésser voluntària o necessària, ja que la llei pot exigir-ne la presència per a la validesa de l'acte. En la compareixença davant els jutges per tal de declarar sobre els fets que afecten un litigi o procés, cal distingir entre judicis civils, on els testimonis acudeixen voluntàriament, però a petició de les parts interessades, i criminals, on són citades directament pel jutge o tribunal totes aquelles persones que puguin tenir coneixement dels fets incriminats. Les seves condicions són regulades per les lleis de procediment civil o criminal. Cometen delicte de fals testimoniatge els qui declaren falsament en un judici.

testosterona [17β-hidroxiandrost-4-en-3-ona; C₁₉H₂₈O₂] *BIO*L Hormona esteroide sexual masculina, sintetitzada principalment en els testicles i en menor quantitat en l'escorça suprarenal i l'ovari, a través de la via metabòlica comuna de les hormones sexuals a partir del colesterol. La testosterona és metabolitzada en el fetge, i mínimament en la pell i la pròstata, i és eliminada per l'orina. Els efectes de la testosterona són morfològics, metabòlics i psíquics. És un sòlid cristal·lí incolor, òpticament actiu [α]_D²⁴ = +109°, soluble en alcohol i èter i insoluble en aigua, que es fon a 155°C. Hom l'obté de les seves fonts naturals i per síntesi parcial a partir del colesterol. La testosterona es transforma metabòlicament en androsterona.

tètan *MED* Malaltia infecciosa aguda provocada per *Clostridium tetani*, bacil anaeròbic i grampositiu, productor d'una neurotoxina, identificada pel microbiòleg alemany Arthur Nicolaier (1862-1945). El bacil es troba a l'intestí de l'home i dels animals i a la terra. La porta d'entrada de la malaltia acostuma a ésser una ferida bruta i anfractuosa. En la ferida el bacil passa de la forma esporulada a la vegetativa i inicia la producció de l'exotoxina i la tetanospasmina, proteïna de propietats neurotòxiques. Per via nerviosa o per via hemàtica, la tetanospasmina arriba a les cèl·lules nervioses de la medul·la espinal i ocasiona una exagerada resposta reflexa als estímuls aferents, que es manifesta per espasticitat dels músculs esquelètics i contraccions paroxismals. La incubació de la malaltia és de 4 a 15 dies, i després dels símptomes (tensió a la ferida, cefalàlgies, inquietud, etc) apareixen el trisme (impossibilitat d'obrir la boca) i la rialla sardònica (expressió somrient del rostre), deguts a la contracció i rigidesa dels músculs facials. L'afectació progressiva va acompanyada d'opistòtonos i de dolorosos paroxismes convulsius. En els casos no tractats es produeix la mort per asfíxia i a vegades per paràlisi cardíaca. El tractament consisteix a aïllar el malalt dels sorolls i d'altres estímuls externs, a administrar sedants i relaxants musculars, a administrar sèrum antitetànic específic i iniciar la vacunació antitetànica i a tractar quirúrgicament la lesió local. El tètan té una mortalitat entre el 30 i el 50%. La profilaxi activa per vacunació antitetànica en la infantesa o en l'adult seguida de les revacunacions temporals confereix immunitat contra la malaltia.

Texas Estat del S dels EUA, limitat al N per l'estat d'Oklahoma, a l'E pels de Louisiana

Margaret Thatcher

Mikis Theodorakis

i Arkansas i pel golf de Mèxic, al S per la República de Mèxic i a l'W per l'estat de Nou Mèxic (691 030 km²; 18 291 000 h [est 1994]). La capital és Austin. Cap a l'interior segueix una plana que es va aixecant cap al NW, fins a convertir-se en un gran i desèrtic altiplà de 1 000 m d'altitud, que va fins al límit amb l'estat d'Oklahoma. Cap a l'extrem W comprèn una part de les muntanyes meridionals de les Rocalloses. Hidrogràficament, els rius Rio Bravo, San Antonio-Guadalupe, Colorado, Brazos i Salve són tributaris directes del golf de Mèxic; el Red i l'Arkansas ho són a través del Mississipí. El clima és de tipus subtropical a l'E, continental a l'interior i desèrtic al N i a l'W. Una gran part dels terrenys són dedicats a la ramaderia. És el primer estat productor de cotó; també produeix cereals, arròs, llegums i taronges. Té molta riquesa minera: petroli, carbó, gas natural, potassa, brom, magnesi i sofre. Actualment és un dels estats més industrialitzats i el primer productor i consumidor d'energia. Hi ha indústries derivades del petroli, metal·lúrgiques, químiques, del ciment i alimentàries. Ocupada pels castellans al s XVIII, passà a formar part del nou estat independent de Mèxic l'any 1821. Dirigits per Sam Houston, primer president del nou estat texà, lluitaren contra Mèxic i el derrotaren. L'any 1845 fou acceptat per la Unió. Durant la guerra de Secessió, Texas formà part de la Confederació Sudista. El descobriment de petroli al començament del s XX canvià la seva estructura econòmica i el convertí en el gran productor de petroli del país i en un dels més importants del món.

Thackeray, William Makepeace (Calcuta 1811 — Londres 1863) Novel·lista i periodista anglès. Fill d'un alt funcionari de l'administració a l'Índia, en morir el seu pare (1815) es traslladà a Anglaterra. El 1836 s'establí a París on intentà de fer anar endavant un diari que li havia comprat el seu padastre. En fracassar aquesta empresa tornà a Londres, on es convertí en un periodista professional, i col·laborà en la revista satírica “Punch”, col·laboracions que més tard aplegà en el volum *The Book of Snobs* (1848). D'entre les seves primeres novel·les històriques sobresurt *The Memoirs of Barry Lyndon* (1856). *Vanity Fair* (1847-48) fou la primera novel·la i l'obra que el consagrà i a *Henry Esmond* (1852), novel·la històrica, hi surten els grans personatges polítics de l'època actuant enmig dels incidents personals dels protagonistes. D'entre les seves novel·les contemporànies sobresurt *The History of Pendennis* (1848). També escriví una sèrie de balades.

Tharrats i Vidal, Joan Josep (Girona 1918) Pintor, escriptor d'art i editor. Es traslladà a Besiers el 1932, on rebé una formació eminentment literària. El 1935 s'instal·là a Barcelona amb la seva família i cursà estudis a l'Escola Massana. Els tempteigs impressionistes inicials esdevingueren progressivament abstractes. L'any 1947 conegué August Puig, Joan Ponç, Modest Cuixart, Antoni Tàpies, Joan Brossa i J.V.Foix, amb alguns dels quals fundà Dau al Set, organitzà nombroses exposicions, activitats culturals i edità la revista del mateix nom. Efectuà la primera exposició personal el 1949 a les galeries El Jardín de Barcelona, i des d'aleshores s'ha convertit en un dels pintors catalans més coneguts internacionalment. Les seves primeres mostres a l'estranger foren el 1955 a Estocolm i Nova York. Gran promotor d'activitats, ha estat fundador de l'Associació d'Artistes Actuals (1966), del Saló de Maig (1957) i del grup O Figura (1961), amb d'altres. Ha estat un dels capdavanters de les avantguardes catalanes de la postguerra. Derivà d'una abstracció lineal i surrealistitzant, a l'època de Dau al Set, vers un informalisme de riques textures, lliure grafia i color abundós. Empra una particular versió de les tècniques d'estampació, que anomena *maculatures*, les quals li permeten d'aconseguir fantasioses creacions. També ha estat cartellista i il·lustrador de llibres i ha fet, entre altres coses, murals, vitralls, mosaics, joies, escenografies d'òpera. És, igualment, autor de nombrosos escrits (poemes, col·laboracions a "Revista") i llibres. L'any 1984 li fou concedida la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya.

Thatcher, Margaret Hilda (Grantham, Lincolnshire 1925) Política anglesa. Membre del partit conservador des del 1950, l'any 1975 hom l'elegí líder del seu partit. La victòria electoral que aquest obtingué el

1979 la convertí en primera ministra, càrrec des del qual impulsà el liberalisme econòmic. Fou reelegida pels comicis del 1983 i el 1987. La impopularitat de la llei d'impostos Pol Tax i la dimissió del ministre de finances Lawson (1989) i del seu conseller privat feren que dimitís el 1990. El seu tarannà inflexible, tant en l'ordre exterior (guerra de les Malvines contra l'Argentina, 1982) com en política interna (vaga minaire del 1984) li valgueren l'apel·latiu de “dama de ferro”.

Theodorakis, Mikis (Quios 1925) Músic i polític grec. Lluità en la resistència grega (1940-45). Empresonat, sofrí deportació a Icària i a Makrónissos. A partir del 1952 compongué música de cambra, simfònica, de ballet, per a pel·lícules, etc. El 1958, amb el recull de cançons *Epitáfios*, sobre el llibre homònim de Iannis Rítsos, es produí el tombant definitiu en la seva carrera artística: la seva música, fortament arrelada en la tradició musical religiosa i popular de Grècia, adoptà un clar component polític. D'entre la seva producció cal esmentar l'oratori *Canto general* (1979), sobre texts de P.Neruda i música per a films. El 1983 li fou atorgat el premi Lenin. Principal dirigent del grup de joves “lambràkides” (seguidors de (G.Lambrakis), durant la dictadura dels coronels sofrí novament presó, deportació (1967-70) i exili (1970-74). Fou diputat pel Partit Comunista, que abandonà el 1986, i posteriorment per la dretana Nova Democràcia (1990-1993) i ministre (190-1992). Compongué l'himne oficial dels Jocs Olímpics de Barcelona del 1992.

Thimbu Capital del Bhutan, a l'W del país (30 000 h [est 1993]).

Thomas, Dylan Marlais (Swansea, Gal·les 1914 — Nova York 1953) Poeta gal·lès en llengua anglesa. Es donà a conèixer com a poeta amb *18 Poems* (1934), any en el qual abandonà el seu Gal·les natal, on tornà definitivament el 1937. La seva fama es consolidà amb *Twenty Five Poems*(1936), *The Map of Love* (1939) i el volum autobiogràfic *Portrait of the Artist as a Young Dog* (1940). Durant la Segona Guerra Mundial, a Londres, escriví un bon nombre de guions radiofònics per a la BBC. El 1946 publicà *Deaths and Entrances*, llibre definitiu, el més lúcid, on és possible de percebre la seva obsessió pel so i el ritme, així com una certa influència de la poesia de Gerard Manley Hopkins. Autor d'una obra teatral, *Under the Milk Wood* (1954), Thomas popularitzà la figura del poeta-profeta, altament romàntica.

Thomson, William (Belfast 1824 — Netherhall 1907) Físic britànic, conegut també com a *lord Kelvin*. Estudià les propietats de la matèria, de la calor i de l'electricitat i es féu famós per les seves recerques sobre termodinàmica, electrodinàmica i termoelectricitat. El 1848 proposà la coneguda escala absoluta de temperatures, que duu el seu nom. Formulà les lleis de la termodinàmica (primer i segon principis) i estudià, juntament amb J.P.Joule, les expansions dels gasos (efecte *Joule-Thomson*). Contribuí a l'estudi teòric de l'electrostàtica i inventà un tipus de *galvanòmetre*. També són destacables les seves formulacions sobre el comportament dels circuits oscil·lants i les propietats del magnetisme i de l'electricitat atmosfèrica; investigà la termoelectricitat i descobrí l'efecte que duu el seu nom; enuncia el comportament del corrent elèctric en un conductor, quant a la distribució dins la secció, i afirmà que es concentra a la superfície (efecte pel·licular); estudià l'elasticitat i ideà un dispositiu per a la integració mecànica de les equacions diferencials.

Thorvaldsen, Bertel (Copenhaguen ~1770 — 1844) Escultor danès. Fou deixeble de N.A.Abilgaard a la Royal Academy de Copenhaguen (1781-93). Des del 1796 amplia estudis a Roma, on residí d'una manera gairebé ininterrompuda fins l'any 1838. Membre de l'Accademia di San Luca (1808), n'esdevingué president en 1827-28. Assolí un gran prestigi internacional. Bé que continuà mantenint estudis a Roma, el 1838 tornà a Copenhaguen. És considerat l'escultor paradigmàtic del neoclassicisme més estricte i també, amb Canova, la figura principal de l'escultura coetània. Realitzà estàtues mitològiques, com el famós *Jàson* (1803-28; Copenhaguen, Museu Thorvaldsen), monuments (*Josef Ponia-towski*, Varsòvia; *Lord Byron*, 1829-35, Cambridge; *Pius VII*, Sant Pere del Vaticà, Roma), alguns temes religiosos i diversos retrats.

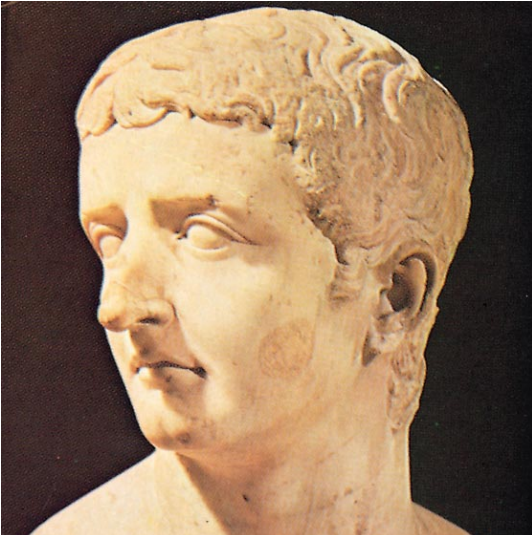
Tianjin [o *Tientsin*] Municipalitat de la Xina, a la regió del Nord (11 300 km²; 9 200 000 h [est 1993]). Situada al SE de Pequín, a l'estuari del riu Hai He, a uns 40 km de la costa. És el gran port de la Xina del nord. És un gran centre comercial, amb un gran volum d'exportacions (llana, pells, cuir, etc) i importacions (petroli, querosè, tabac, maquinària), bancari i industrial: té indústries tèxtils (de cotó), del tabac, químiques, farmacèutiques, de fibres sintèti-ques, mecàniques, de mecànica de precisió i alimentàries. És un important nus ferro-viari i de carreteres. Fou un dels ports xine-sos que s'obriren al comerç internacional segons els tractats de Tianjin (1858) i Pe-quín (1860).

Tiberi, Claudi Neró [*lat: Tiberius Claudius Nero*] (Roma 42 aC — Capri 37 dC) Empe-rador romà (14 aC-37 dC). Fill de Tiberi Claudi Neró i de Lívia, maridada amb Au-gust el 38 dC, començà de jove la carrera política i militar. August el féu casar amb la seva filla Júlia, vídua d'Agripa (12 aC). El 7 aC obtingué un segon consolat i l'any se-güent assolí la potestat tribunicia per cinc anys. S'exilià voluntàriament a Rodes, per motius polítics, familiars i fins i tot religio-sos. August el reclamà i l'adoptà (4 dC), i, al mateix temps, el forçà a adoptar Germà-nic. Mort August (14 dC), el senat li acordà tots els poders i restituí al senat algunes de les seves atribucions. Durant uns deu anys (14-23), l'Imperi prosperà sota la seva ex-cel·lent administració. Mentrestant el seu nebot Germànic i el seu fill Drus havien pres el títol de “cèsars”. Arran de la mort de Germànic, de Drus i sobretot de Sal-lusti (20), el regnat de Tiberi sofrí un canvi radi-cal, caracteritzat pel terror. Sempre temo-rós d'un atemptat, es retirà el 26 a la Cam-pània i després a Capri, on es lliurà a una vida increïblement disbauxada, mentre confiava l'exercici del poder a Sejà, el qual, nomenat cònsol (31), prosseguí el règim de terror. El cinquè any del seu retraïment féu executar Sejà, però no cessà el vessament de sang.

Tibet País de l'Àsia central, que consti-tueix actualment un *zizhiqu* dins la regió del Sud-oest de la Xina, fronterera, al S, amb l'Índia, el Nepal i Bhutan (1 200 000 km²; 2 280 000 h [est 1993]). La capital és Lhasa. És constituït per un vast altiplà sep-entrional, el més alt i més extens del món (altituds de 5 000 m), vorejat d'altres serra-lades. El clima és continental rigorós, forta-ment influït per l'altitud, i les precipita-cions són escasses, bé que augmenten al S. A les valls perifèriques del S i l'E neixen els rius Indus, Brahmaputra, Mekong, Sal-ween, lang-Tsé i Huang He. La vegetació, força rica a la vall del Brahmaputra, té caràcter polar o desèrtic als relleus i les con-ques del centre. Domina pertot la praderia i l'estepa d'alta muntanya. La població, escassa, es concentra al SE. L'activitat prin-cipal és la ramaderia seminòmada de iacs, ovelles, cabres i cavalls, que proporcionen carn, llet i pells. A les valls del S i el SE, hom conrea cereals (especialment sègol i ordi), tubercles i llegums. El Tibet exporta llana i pells i ha de comprar te. Hi ha recursos mi-ners importants (petroli, carbó), encara poc explotats, i grans recursos hidràulics al S. La presa de Ngachlen permet l'abasta-ment elèctric de Lhasa, que és la ciutat més industrialitzada (confecció i calçat, elabo-ració de ciment i indústria artesanal de cuir i metall). La majoria de la població és tibe-tana, i segueix diverses formes religioses, entre les quals predomina el lamaïsme. Hom coneix ben poca cosa del Tibet abans del s VII dC. Llavors començà un període monàrquic (ss VII-IX), que s'inicià amb la unificació, sota un sol poder (el del rei Srong-btsan-sgam-po), dels diversos prin-cipats feudals de Yar-klung, i hom establí la capital a Lhasa. Fou l'època de la introduc-ció i la difusió del budisme al Tibet. A tra-vés del poder militar el Tibet ocupà una vasta àrea de l'Àsia central (arribà fins i tot a dominar una part de la Xina de la dinas-tia Tang). El període s'acabà amb l'assassi-nat del rei Glang-dar-ma, enemic del budisme, que posà fi a l'hegemonia reial. A partir del s IX la fragmentació del regne en diverses famílies nobles portà a la pèrdua gradual de la unitat política, mentre nai-xien les primeres grans comunitats monàs-tiques que s'anaren imposant sobre els senyors feudals. I així, al s XIII, el monjo 'P'ags-pa, amb l'ajut de l'exèrcit mongol de Khublai Khan, que havia envaït el país, fou nomenat sobirà religiós (*c'os-rgyal*) del Ti-bet. Un altre gran personatge d'aquesta època és el reformador monàstic Tsong-

Tibet El reformador Tsong-K'a-pa (en una pintura en un rotlle de paper)

Claudi Neró Tiberi

k'a-pa (ss XIV-XV), fundador de l'orde dels dGelugs-pa, el cap dels quals rep el títol honorífic mongol de *dalai-lama*. Al s XVII s'inicià un període teocràtic, que durà fins a mitjan segle XX. Començà amb el cin-què dalai-lama, que, mitjançant el suport militar de l'imperi mongol, s'imposà a les altres escoles religioses i assolí el poder absolut. Al final del s XIX el tretzè dalai-la-ma establí relacions diplomàtiques amb l'imperi britànic. El 1950 el Tibet fou ocu-pat militarment per les forces xineses, que intentaren d'actualitzar la reforma socialis-ta amb la col·laboració del govern local. El 1959 l'empitjorament de la situació polí-tica local, agreujada per la insurrecció d'u-na part de la població, acabà amb la fugida del catorzè dalai-lama i d'alguns milers de tibetans, que aconseguiren asil polític a l'Índia, on constituïren un govern tibetà a l'exili. El 1965 el Tibet fou declarat regió autònoma de la República Popular Xinesa. La Revolució Cultural, desencadenada a la Xina el 1965, es traduí al Tibet en una vio-lenta acció anticlerical i una intensa colo-nització tendent a la desaparició de la civi-lització i de la cultura tradicionals. Aquest fet es veié agreujat per l'exili de nombrosos tibetans i per la immigració xinesa. Els tibetans, però, s'han oposat a aquesta situació i sovint han protagonitzat protes-tes independentistes, especialment inten-ses a partir de 1977, i, malgrat la menor agressivitat de l'ocupació xinesa a la meitat dels vuitanta, també foren molt violents els enfrontaments del 1987.

Tibidabo, el Cim culminant (512 m alt) de la serra de **Collserola** dins el municipi de Barcelona, molt a prop del límit amb el de Sant Cugat del Vallès (Vallès Occiden-tal); separa el pla de Barcelona de les valls de Vallvidrera i de Sant Medir. El nom ac-tual és modern, relacionat amb el passatge bíblic de les temptacions de Jesús, donat, probablement, pels monjos del proper monestir de la Vall d'Hebron. El cim restà sense urbanitzar fins al començament del s XX. El 1886 fou oferta a Giovanni Bosco la peça de terra del cim per tal que hi alcés un temple dedicat al Sagrat Cor. El 1900 Salva-dor Andreu i Grau constituí la **Companyia Anònima Tibidabo**, que urbanitzà la pro-pietat del Frare Blanc i esplanà l'**avinguda del Tibidabo**. El 1901 Camil Fabra, mar-quès d'Alella, construí l'Observatori Fabra; el 1909 s'inicià la construcció del gran temple expiatori (monumental edifici neo-gòtic, coronat per una gran estàtua de bronze del Sagrat Cor). El 1908 l'ajunta-ment adquirí els primers terrenys per al fu-tur parc municipal i per a urbanitzar la plaça del cim. La Companyia Anònima del Tibidabo inaugurà diverses instal·lacions del parc d'atraccions i restaurants. El 1991 s'hi construí la torre de comunicacions de Collserola (268 m).

Tibul [*lat: Albius Tibullus*] (Palestrina ~50 aC — ~19 aC) Poeta elegíac llatí. Formà part del selecte cercle literari de Marc Vale-ri Messala Corví, a qui acompanyà a la Gàl·lia i a l'Orient. Els temes i els recursos de Tibul són els convencionals dels ele-gíacs; l'ambient dels seus poemes, però, és bucòlic i defuig els temes mítics. Formal-ment seguí, d'antuvi, Virgili; més tard, els seus versos guanyen delicadesa i personali-tat pròpia. Considerat desigualment per la crítica, el seu millor mèrit és d'haver conju-minat el bucolisme romà amb els temes ur-bans hel·lenístics.

Ticià (Pievi di Cadore, Vèneto ~1488 — Venècia 1576) Nom amb què és conegut als Països Catalans Tiziano Vecellio, pintor italià. A Venècia, rebé els primers enseny-a-ments als tallers de S.Zuccato i dels Bellini i escollí per mestre Giorgione, l'influx del qual és també palès en les obres de joven-tut: frescs de la Scuola del Santo (Pàdua, 1511), *Amor Sacre i Amor Profà* (1515; Galleria Borghese, Roma). El 1513 oferí els seus serveis a la Sereníssima. Inicià així una nova etapa, durant la qual conreà el natu-ralisme i desenvolupà les seves extraordi-nàries qualitats inventives sota la força plàstica del color i l'audàcia compositiva: *Assumpció de la Mare de Déu* (1518; església de Santa Maria Gloriosa dei Frari, Venècia), al mateix temps que transformà el tipus de retaule d'altar (políptic Averoldi, a l'esglé-sia dels Sants Nazario i Celso, Brescia, 1520-22), renovà la iconografia mitològica (*Bacanal*, ~1518; Museo del Prado, Madrid) i plasmà el drama humà a través de monu-mentals estructures figuratives i de la utilit-zació de la llum contrastada (*Retaule Pes-a-ro*, 1519-26, a l'església de Santa Maria Gloriosa dei Frari, Venècia). Autor de nom-

brosos retrats de personatges il·lustres (*Car-les V*, 1533, Museo del Prado, Madrid; *Fran-cesco Maria della Rovere*, 1536-38, Galleria degli Uffizi, Florència), la seva producció d'aquest període es caracteritzà pel refina-ment i la sumptuositat: *Venus d'Urbino* (1538; Galleria degli Uffizi, Florència), i pels esforços violents i moviments giravol-tats (*Coronació d'espines*, ~1542; Musée du Louvre, París). Assolí en les seves darreres obres límits informals i espectaculars efec-tes de llum, i alhora una intensa expressió dramàtica: *Coronació d'espines* (~1570; Ba-yerische Staatsgemäldesammlungen, Mu-nic), *Sant Sebastià* (~1570; Museu de l'Er-mitage, Leningrad), *Pietat* (Accademia, Ve-nècia), inacabada.

Tiepolo, Giambattista (Venècia 1696 — Madrid 1770) Pintor venecià. Deixeble de Gregorio Lazzarini, apareix inscrit a la con-fraria de pintors l'any 1717. El seu nom fou aviat conegut per les corts europees, que el cridaren. Treballà a Würzburg (1751-53) i per al rei Carles III, que li encomanà la decoració del Palacio Real de Madrid (1762-64) i diversos quadres de cavallet. Des del punt de vista formal Tiepolo se-gueix la tradició colorista veneciana, bé que aclarint els colors a la manera del s XVIII. A causa de l'aplicació concreta del seu art a l'arquitectura, jugà amb la pers-pectiva i utilitzà normalment el *trompe-l'o-eil*. Conceptualment el seu art és un reflex de la societat del s XVIII venecià, i plasma la moda del vestir i els costums. Tiepolo representa la culminació i la fi del barro-quisme formal i, temàticament, enllaça amb els corrents transitoris del s XIX, plens de sensualitat i alegria de viure.

Tierno Galván, Enrique (Madrid 1918 — 1986) Polític i jurista. Catedràtic de dret polític (1948), el 1965 fou expulsat de la universitat per la seva oposició al franquis-me. Militant del PSOE, en fou exclòs per discrepàncies ideològiques i el 1968 fundà el Partido Socialista del Interior, esdevin-gut el 1974 Partido Socialista Popular, que presidí i pel qual fou diputat el 1977. En integrar-se el PSP en el PSOE (1978), hom l'elegí successivament president honorari d'aquest partit, novament diputat i alcalde de Madrid (1979 i 1983). Marxista crític, escriví, entre altres obres, *Humanismo y sociedad* (1964), *Leyes políticas españolas fundamentales (1808-1936)* (1975) i *Democ-racia, socialismo y libertad* (1977).

tifó *METEOR* Mot emprat per a designar els huracans o ciclons tropicals, a l'Extrem Orient. Són típics de la zona dels alisis i, bé que no són gaire freqüents, quan tenen lloc ocasionen desastres importants.

tigre [*Panthera tigris*, família dels fèlids] zo-ol Mamífer carnívor del subordre dels fissí-pedes, el representant més gros de la famí-lia (gairebé arriba a fer 3 m de longitud total), formidable depredador, de pel ro-genc, llevat de la part interna de les potes i les parts inferiors i frontals del cos, que són blanques, totes travessades per ratlles amples i fosques. De repartició asiàtica, ocupa hàbitats diversos de Sibèria a Insu-líndia.

Tigris Riu de l'Àsia anterior (1 950 km de longitud, 375 000 km² de conca). Neix a Anatòlia, als vessants del Taur i després d'uns 400 km en territori turc forma fron-tera entre Turquia i Síria i penetra a l'Iraq; s'uneix a l'Eufrates a Al-Qurna i forma el Šaṭṭ al-Arab, que porta les aigües d'ambdós rius al golf Pèrsic. El seu cabal és abundant (té una mitjana de 1240 m³/s) gràcies als nombrosos tributaris que li aporten les ai-gües del Kurdistan i el Zagros, on les preci-pitacions són abundants. El seu règim es caracteritza per les crescudes de primavera, a causa de la fosa de la neu, amb un cabal màxim per l'abril (3 020 m³/s), amb fort estiatge a l'estiu, i un mínim per l'octubre (337 m³/s). A Bagdad experimenta crescu-des de 6 m per sobre del nivell d'estiatge i transporta per terme mitjà 1 440 g/m³ de materials en suspensió. La seva importàn-cia radica en l'aprofitament per al regadiu. Les crescudes poden ésser catastròfiques per als conreus d'hivern i prematures per als d'estiu. Hom ha dut a terme treballs d'equipament per al regadiu i per a contro-lar-ne la crescuda hom ha construït diver-ses preses en el seu curs. A partir del tercer mil·lenni aC els assiris fundaren a la seva riba ciutats importants (Assur, Nínive, Nimrud), i hi construïren els primers dics i canals de desviació i de regatge. Més tard els sassànides hi multiplicaren les obres i establiren llur capital a Ctesifont, antiga capital de l'imperi dels parts.

tija *BOT* Part de l'eix del corm que duu les fulles. Té elements conductors i generalment és cilindro-cònica i de simetria radial. Deriva del caulicle de l'embrió, i continua creixent a causa de l'activitat de l'àpex vegetatiu. Des del primer moment presenta geotropisme negatiu i fototropisme positiu. Les branques són tiges de segon ordre, i es formen a partir de les gemmes axil·lars. Hi ha diversos tipus de *ramificació*. Els punts d'inserció de les fulles són els nusos. De jove la tija presenta una estructura primària, la qual de fora a dins comprèn l'epidermis, l'escorça (amb col·lènquima cortical i parènquima cortical) i el cilindre central (constituït per la medulla i els radis medul·lars, de parènquima medul·lar, i pels feixos líbero-l·lenyosos). Algunes tiges són transformades en espines, en circells o en òrgans assimiladors (cladodis i fil·locladis). També hi ha tiges subterrànies, com els bulbs, els rizomes i els tubercles.

timbre 1 *DR* Segell que estampa l'estat en el paper on hom estén documents públics i privats que es refereixen a actes de comerç, judicials o administratius, i que indica la quantitat que hom ha de pagar al fisc en concepte de drets. Fou creat el 1637 per Felip IV de Castella com a nou sistema d'imposició. Fou anomenat timbre per tal com duia representat l'escut reial. A l'estat espanyol, la llei tributària del 1963 l'imposà com a mitjà de recaptació d'ingressos públics i com a mitjà de realització del preu de certs serveis públics (correus i telègrafs) o de certes exaccions (rifes, apostes, traveses, conferències telefòniques interurbanes). **2** *MÚS* Qualitat d'un so que permet distingir-lo dels altres que tenen idèntica altura i intensitat. El timbre depèn de factors complexos acústicament: nombre d'armònics que formen el so, llur intensitat i selecció. El timbre és modificat per la manera d'atacar o extingir el so. **3** *LING* Tret fonològic que caracteritza la qualitat de les emissions fonemàtiques. Depèn tant de la freqüència fonamental com de les harmòniques particulars que entren en la composició de tota ona composta. Aquest tret serveix per a distingir, per exemple, [a] de [e], [i], etc, i es presenta conjuntament amb el to, la intensitat o amplitud i la durada. Totes les llengües naturals fan un ús fonològic del timbre en alguna mesura, per a diferenciar la qualitat de llurs fonemes segons l'obertura i la localització dels formants.

timó 1 *MAR* Peça plana de fusta o de metall, articulada en un eix vertical al codast d'una embarcació, que hom pot fer girar a dreta o a esquerra de manera que, a causa de la resistència que aquesta peça ofereix a l'aigua, fa girar l'embarcació a dreta o a esquerra. Els *timons ordinaris* consisteixen generalment en una peça plana i ampla, anomenada *pala*, articulada mitjançant uns *mascles* o *agulles*, allotjats a les corresponents *femelles* o *gòndols* del codast, la part superior de la qual, anomenada *mare*, travessa el buc per la *llimera*. El més simple dels timons ordinaris consisteix en una pala de fusta proveïda només d'una agulla i d'un gòndol i és mogut mitjançant l'*arjau*, accionat manualment. Hom anomena *timó de canya* el que és mogut mitjançant l'arjau, bé manualment, bé amb *guardins*, i *timó de roda* el que és mogut per la rotació d'una roda proveïda de mànecs. Els *timons compensats*, una part dels quals resta per davant de l'eix de rotació per tal de facilitar, per la força de l'aigua, la maniobra, tenen un forat cilíndric vertical, pel qual passa el *fusell*, que és fixat a la llimera i al *taló* de la carena o del codast. **2** *AERON* Cadascuna de les superfícies mòbils o plans articulats en un eix vertical a la deriva (*timó de direcció* o *timó de cua*) o en un eix horitzontal a l'estabilitzador (*timó de profunditat* o *timó d'elevació*), que, convenientment orientats pel pilot, permeten de dirigir un avió.

Timoneda, Joan (València 1518/20 — 1583) Escriptor i editor. Des del 1550 o 1553 edità un gran nombre de plecs poètics solts (dels conservats, dos són catalans i bilingües uns altres dos) i diversos cançons de destinació popular, amb obres originals, alienes i arranjades, i amb d'altres d'estil tradicional (els bilingües *Cancionero llamado Flor de enamorados*, 1556-57, i *Sarao de Amor*, 1561; *El cabañero*, 1570; *El truhanesco*, 1573). Autor dramàtic i sobretot arranjador i refonedor, publicà obres escèniques religioses (el *Ternario espiritual*, 1558, i dos *Ternarios sacramentales*, 1575) i també obres profanes. Edità el teatre d'Alonso de la Vega (1566) i el de Lope de Rueda (1567). Assoliren fama els seus reculls

de contes i anècdotes (alguns d'ells en català). Com a escriptor i editor, fou molt sensible a les tendències i les novetats literàries del seu temps i a les consignes culturals del poder establert, totes les quals, per a llur difusió, procurà de connectar amb els gusts del gran públic.

Timor [*malai: Timur*] Illa d'Insulíndia, a la zona sud-oriental de l'arc de l'arxipèlag de les illes Petites de la Sonda, entre la mar de Banda i la mar de Timor (30 724 km²; 4 000 000 h [1990]). La capital és Kupang (403 110 h [1990]). Administrativament és dividida en dues províncies d'Indonèsia: la província de la Sonda Oriental i la província de Timor (14 701 km²; 747 750 h [1990]) amb capital a Dili. País muntanyós, de clima calorós, més sec al N i humit al S. La població és majoritàriament indonèsia. L'activitat principal és l'agricultura: ultra els conreus de subsistència (arròs, blat de moro i mandioca), en té de comercials, destinats a l'exportació, com tabac, cafè, copra, cautxú i sàndal. Ramaderia de bovins, búfals, bestiar cabrú i oví. Habitada per pobles malais i xinesos, l'illa fou descoberta el 1520 per vaixells portuguesos i evangelitzada per dominicans des del 1561. El 1613 els holandesos ocuparen Solor i adquiriren l'illa. Durant els ss XVII i XVIII la història de Timor és una barreja de revoltes populars i de disputes entre holandesos i portuguesos, fins que el 1904 l'illa fou partida en dues: l'oriental fou portuguesa i l'occidental holandesa. Del 1942 al 1945 fou ocupada pels japonesos. El 1949 la zona holandesa fou incorporada a la República d'Indonèsia, mentre que la portuguesa no assolí una confusa independència fins el 1975. Poc després, Indonèsia ocupà la zona oriental i, malgrat les protestes portugueses i la resistència del Front d'Alliberament de Timor (FRETILIN), s'anexà la zona (1976).

timpà *ARQUIT* Espai semicircular que constitueix la part superior d'una portalada romànica o gòtica, amb decoració escultòrica. N'han restat exemples extraordinaris del període romànic, com els de Moissac (Llenguadoc), Vézelay i Autun (Borgonya), el Pòrtic de la Glòria, de la catedral de Santiago de Compostel·la, etc. Entre els timpans gòtics, hom pot destacar els de les catedrals de París, Chartres, Burgos, Toledo, Lleó, etc. Als Països Catalans sobresurten exemplars romànics, com els de Santa Maria de Besalú (s XI, avui al Conventet de Pedralbes) i el del claustre de la seu de Tarragona (s XIII), en general estructurats entorn de la figura central del Pantocràtor o la de la Mare de Déu. Hi ha timpans gòtics a la porta dels claustres de la seu de Barcelona. Entre els clàssics del s XVIII hi ha també algun timpà esculpit important, com el de la façana interior de la Universitat de Cervera.

timúrida *HIST* Membre de la dinastia musulmana formada pels descendents de **Tamerlà** que governaren la Pèrsia oriental i la Transoxiana (s XV i principi del XVI). Posteriorment el territori regit pels timúrides fou fragmentat: la branca de Pèrsia passà a mans dels safàvides i la de la Transoxiana fou anorreada pels uzbeks xaibànites. Un dels membres de la família, descendent de Genguis Khan, foragitat per la dominació uzbeka, aconseguí de situar-se a l'Índia, on fundà l'imperi del Gran Mogol (→*Baber*).

tinent *MIL/HIST* **1** Grau militar entre el d'alferes i capità, la divisa del qual són dues estrelles de sis puntes. Conegut en l'exèrcit espanyol com una comesa, i no com un grau, fou establert com a tal a partir de les reformes de la milícia del 1702 i el 1704. Actualment el grau de tinent és l'inicial dels oficials de carrera. **2 tinent de navili** Grau de l'armada equivalent al de capità

timpà de l'església de la Pietat de Barcelona

als exèrcits de terra i aire. **3 tinent general** Grau del cos de generals immediatament inferior al de capità general i superior al de general de divisió.

tinta *QUÍM* Preparació més o menys fluida, de diferents colors, que consisteix en una suspensió de pigments minerals molt fins, tals com negre de fum, mini, groc de crom, blau de Prússia, etc, o de laques derivades de l'anilina en olis vegetals o en vernissos sintètics, hidrocarburs, alcohol o, fins i tot, aigua. Es emprada per a escriure, per a dibuixar, per a imprimir o per a reproduir damunt de paper o d'altres suports texts o dibuixos. L'ús de la tinta es remunta a l'edat antiga i hom pot afirmar que els xinesos i els egipcis ja l'empraven l'any 2500 aC.

tintorer 1 *TÈXT/HIST* Persona que té per ofici tenyir matèries tèxtils. Antigament eren menestrals que, dins l'ordenació gremial catalana, constituïen dues corporacions: els tintorers de draps o de llana i els tintorers de seda i teles, de formació més tardana (s XVII). Els tintorers, gràcies a llurs coneixements tècnics, fruíren d'una independència econòmica i d'una consideració social molt superior a la dels teixidors i eren de fet el segon gremi de la draperia, després dels paraires. El gremi de tintorers de Barcelona assolí una veritable personalitat corporativa a la fi del XIV i durant el XV, amb la creació d'una confraria. Durant els ss XVI, XVII i XVIII sovintejaren les disposicions municipals i reials (ordinacions) sobre el tint dels teixits de llana. A València la corporació de tintorers es perfilà a la darreria del s XIV. Altres gremis de tintorers de llana als Països Catalans foren els de Perpinyà (s XIV), Mallorca, Manresa (1592) i Pollença (1597). Durant el s XVIII l'estat espanyol donà ordinacions generals per a la indústria del tint. Els tintorers de draps tingueren una gran importància dins la indústria tradicional, però llur incidència fou menor en la nova indústria cotonera del XVIII. El **tintorer de seda** donava tint als teixits de seda, i també als de teles, fil i cotó. La seva formació gremial, vinculada al desenvolupament de la indústria de la seda, fou més tardana que la dels tintorers de draps, puix que correspon al primer quart del s XVII. Es formaren gremis de tintorers a Barcelona (1619-24), València (1622), Requena (1732) i Reus (1777). A d'altres poblacions els tintorers de llana i els de seda es reunien en una única corporació —com a Manresa (1767)— amb una forta empremta sedera. Els tintorers de seda tingueren llur millor moment corporatiu al s XVIII.

Tintoretto, II (Venècia 1518 — 1594) Nom amb què és conegut Iacopo Robusti, pintor italià. Es formà dins el cercle dels artistes que introduïren a Venècia, on pràcticament desenvolupà tota la seva activitat, el manierisme de tendència romana, toscana i emiliana. Les primeres obres documentades mostren de bell antuvi les característiques essencials del seu estil: abundor d'artificis compositius i riquesa d'escorços i de perspectives sota el denominador comú d'un dinamisme trepidant, expressat amb tècnica llampant i, en particular, amb l'ús fogós del color i dels contrastos de llum. Autor de cartons per a mosaics i de nombrosíssimes obres tant murals com de cavallet, treballà d'ençà de l'any 1564 en la decoració de la Scuola di San Rocco, la seva obra cabdal (*Crist davant Pilat*, 1564-77; *Santa Maria Egipciaca*, 1583-87), i, després del 1588, en el fresc del Paradís al Palau Ducal de Venècia (esbós en tela al Musée du Louvre, París). La seva obra tingué una gran influència en els pintors de l'últim manierisme, com El Greco, i de la següent etapa barroca.

tipografia *ART* Art de dissenyar, compondre i imprimir texts mitjançant tipus mòbils. Des del punt de vista del disseny, la tipografia es distingeix del grafisme tant per la limitació dels seus mitjans com per la seva 'neutralitat' respecte al text: mentre que el grafisme reforça l'impacte psicològic del text mitjançant una gamma molt variada de recursos, la tipografia es limita a vehicular-lo d'una manera totalment imparcial. Pel que fa a la composició, existeixen dues grans estètiques tipogràfiques: la simètrica clàssica, des dels primers temps de la impremta, i la asimètrica, nascuda devers 1895-1905 amb el moviment de la Freie Richtung modernista i desenvolupada principalment a partir dels experiments del Bauhaus alemany. En general, les habituds del disseny tipogràfic clàssic procedeixen de la cal·ligrafia i s'adapten a les servituds i a l'èmfasi horitzontal de la

tipografia “calenta” o de plom (amb tipus de composició manual o mecànica), associada a la impressió en relleu mitjançant màquines d'impressió plana (minerves) i plano-cilíndrica; l'aparició dels procediments de *fotocomposició* (1947), associats a la impressió en *offset*, tendeix a esborrar les fronteres entre aquests dos tipus de disseny gràfic. Tres tradicions d'escriptura han contribuït a afaïçonar els tipus d'impremta de l'alfabet llatí: la lletra gòtica, la humanística i la capital epigràfica romana. A Alemanya, el caràcter dels primers llibres impresos (bíblies i texts religiosos o pedagògics) i el pes de la Reforma (que impedí que hi fos acollit el classicisme humanista) consagraren la lletra gòtica com a tipus d'impremta: després de la magnífica textura de la Bíblia de 42 ratlles de *Gutenberg* (Magúncia 1452/56), els tipus gòtics anaren trobant el camí que acabà consagrant la Fraktur com a tipus “nacional” alemany durant més de 400 anys. A la resta d'Europa, els tipus gòtics foren arraconats ben aviat, en benefici d'un tipus de lletra derivada de l'antiga minúscula carolina a iniciativa de Petrarca i Coluccio Salutati i perfeccionada durant el primer quart del s XV a Florència per Poggio Bracciolini i Niccolo Niccoli. Aquests humanistes anomenaren *littera antiqua* la carolina renovada, i la lligaren indissolublement a la reproducció dels texts clàssics i humanístics. Els tipus humanístics s'imposaren gràcies a l'excel·lència de les edicions clàssiques d'Aldo Manuzio fetes amb els tipus de Francesco Griffo, tots dos responsables de la introducció dels primers tipus humanístics cursius, apareguts per primera vegada en el frontispici de les *Epistole ed orazioni* de santa Caterina de Siena (Venècia 1500). Però Aldo entenía la cursiva com un tipus alternatiu al rodó, i amb aquest sentit fou usat fins devers el 1545; poc després, els tipus cursius tenien ja una funció clarament subordinada, i a partir del principi del s XVII els punxonistes oferien ja sempre un doble joc, cursiu i rodó, per a cada tipus. Fins a la fi del s XVII es mantingué sense oposició aquesta tipografia d'origen cal·ligràfic humanístic. Els punxonistes francesos Robert Granjon, Jacob Sabon i els Le Bé, que treballaren per als *Plantin*, i l'holandès Christoffel van Dijk (1601-69/70), que fou el principal proveïdor de tipus dels *Elzevier*, mantingueren la tradició garamondiana fins a la creació del *roman du roi* per a Lluís XIV, que representà la primera gran revolució en el disseny de tipus i significà la irrupció dels tipus anomenats “moderns”. Mentrestant, Anglaterra havia iniciat una tradició tipogràfica pròpia, els millors exponents de la qual són els Caslon —William I (1692-1766) i William II (1720-78)— i John Baskerville (1706-75). La influència de Fournier és present en els tipus de Giambattista Bodoni (1740-1813) i François-Ambroise Didot (1730-1804), que dugueren a la perfecció el racionalisme tipogràfic del *roman du roi*. Després d'aquest període, l'expansió de la impremta deguda a la revolució industrial influí negativament sobre la qualitat de la tipografia, que fou transformada per dos fets a la darrerria del s XIX: la invenció de la composició mecànica (linotip, 1884; monotip, 1887) començà a provocar la substitució dels tipus de composició manual per als texts de lectura seguida; d'altra banda, el renaixement artesanal, afavorit pel modernisme, produïa una extensa gamma de nous tipus per a ús de les impremtes privades, sense repercussió en la qualitat de la producció general. Al primer quart del s XIX, fou adaptada la lletra de pal sec a les necessitats de la composició de texts llargs per Paul Renner (alfabet Futura, 1927-30).

Tir Antiga ciutat fenícia, que correspon a l'actual Šūr, al Líban, uns 87 km al S de Beirut. Documentada des del III mil·lenni aC, hom sap molt poca cosa de la seva història fins al s XVI aC, que fou conquerida per Tuthmosis I, i des d'aleshores fins al regnat de Ramsès II restà en poder dels egipcis. Uns cinquanta anys més tard (~1191 aC) fou repoblada per gent de *Sidó*, la seva gran rival durant tota la resta de la història de Fenícia. Del s X al VI aC exercí l'hegemonia sobre les altres ciutats fenícies. A partir del s IX aC Assíria començà a fer sentir la seva influència a Fenícia, la qual s'accentuà al s VIII i sobretot al VII aC, que Tir i Sidó formaven, sembla, un sol regne. Separades novament ambdues ciutats, Tir fou assetjada sense èxit en diverses ocasions. Presa pels neobabilonis amb Nabucodonosor II (574 aC), Tir adoptà formes republicanes de govern. Incorporada més tard a l'imperi aquemènida, es revoltà el 345 aC, però

Poble típic del Tirol

Bust de l'emperador Tit Flavi Vespasià

fou conquerida per Artaxerxes III. Oposà nova resistència, sense èxit, a Alexandre el Gran, i la seva presa (332 aC) significà la fi de Fenícia. Després formà part de l'imperi selèucida (~198-64 aC), de la província romana de Síria (64 aC — 395 dC) i de l'imperi Bizantí (395-638). Conquerida pels àrabs, caigué el 1124 en poder dels croats, que aconseguiren de conservar-la fins el 1291. Tir entrà aleshores en una decadència total. A partir de la derrota otomana arran de la Primera Guerra Mundial, formà part del Líban. Destruïts els seus monuments en el transcurs de tantes empreses guerreses, són molt poques les antiqultats que hi resten.

Tirana Capital d'**Albània** i del *rrethi* homònim (243 000 h [est 1990]). Situada al peus del Dajt, a 151 m d'altitud i al començament d'una planúria descendent fins a la mar, és unida per ferrocarril amb Durrës, port a l'Adriàtica. És un centre cultural i econòmic (controla el 20% de la indústria del país: fàbriques de ciment, de maquinària, de vidre i porcellana, de paper, tèxtils i alimentàries). Esmentada per primer cop al s XV i convertida en ciutat el 1614, no esdevingué un centre important fins que fou erigida en capital del nou estat d'Albània (1920). Canvià aleshores la fisonomia de la vella població, sembrada de mesquites: de després de la Primera Guerra Mundial daten els edificis ministerials (construïts per arquitectes italians), i de després de la Segona alguns dels sectors residencials i moltes de les instal·lacions industrials.

tiranía *HIST/POLÍT* Poder d'una sola persona exercit d'una manera opressiva. En l'evolució social i política de la Grècia antiga representa un estadi de transició entre el domini de la noblesa (*aristocràcia*) i l'estat popular (*democràcia*). El fenomen de la tirania es produí d'una manera generalitzada a totes les ciutats gregues, a excepció d'Argos i Esparta, a la darrerria del s VII aC i durant el s VI aC, i a Sicília una mica més tard (s V aC). La pèrdua de poder de l'aristocràcia terratinent enfront d'una nova classe enriquida per la indústria i el comerç, la depauperació dels petits propietaris i la presència de nombrosos refugiats provinents de la Jònia afavoriren el fet que algun noble intentés acaparar tots els poders efectius. Els tirans tingueren cura de conservar les formes exteriors d'elecció dels càrrecs i s'esforçaren a conduir una política econòmica favorable al poble. Protegiren els camperols, disminuïren els impostos per tal d'afavorir els més pobres i arribaren a cancel·lar els deutes. Alhora dugueren a terme una intensa tasca cultural: instituïren festes religioses i certàmens literaris i impulsaren la construcció de monuments públics. L'èxit de la tirania depenia en gran manera de les qualitats personals del tirà, i per això enlloc no aconseguí de mantenir-se més enllà de dues generacions, malgrat que els tirans practicaven una política d'aliances mútues per enfortir llur poder. La seva desaparició a vegades tornà a deixar pas a l'aristocràcia, o bé, com en el cas d'Atenes, a la democràcia. Al llarg de la història política, Aristòtil la definí com a “degeneració de la monarquia”, en tant que el qui governava anteposava els seus interessos als de la comunitat.

Tirant lo Blanc Novel·la catalana escrita pel valencià **Joanot Martorell** i acabada pel també valencià Martí Joan de Galba, impresa a València l'any 1490. El 1460 Martorell començà la redacció definitiva de la novel·la, que segurament encara es trobava en estat incomplet quan l'escriptor morí el 1468. L'original passà a mans del seu amic Martí Joan de Galba, que revisà la novel·la, especialment cap a la segona part, on segurament hi afegí algun episodi propi. Galba també morí cinc mesos abans que fos acabada la impressió de la novel·la. El *Tirant* és la fingida biografia d'un cavaller bretó que, molt jove, es fa conèixer en festes cortesanes i combats a Anglaterra, esdevé cap de forces armades que socorren l'illa de Rodes i l'imperi grec contra la invasió dels turcs i, després d'una llarga campanya al nord d'Àfrica, torna a Constantinoble i mor. Les aventures cavalleresques i militars són acompanyades de la narració dels amors de Tirant i Carmesina, filla de l'emperador grec. L'obra esdevé un preciós document de l'època, amb unes característiques i intencions molt diverses del llibre d'aventures d'origen bretó on apareix l'element meravellós i hom dóna una inversemblant fisonomia a l'heroi. D'altra banda, els amors de Tirant i Carmesina, emmarcats en la vida cortesana de Cons-

tantinoble, són narrats amb una profunda visió sentimental i psicològica i amb detalls alhora cortesans i sensuals. Una prosa molt variada, reflex d'una realitat que l'autor vivia en l'exuberant València de mitjan s XV, atorguen al *Tirant* una real grandesa com a creació literària. Tant pel seu contingut com per la seva forma expressiva el *Tirant lo Blanc* és una de les grans novel·les europees i té la primacia entre la novel·lística catalana.

tiroide *BIOL* Glàndula de secreció interna dels vertebrats, difusa o imparella, derivada de l'aparell digestiu i originada com a evaginació mitjana de la faringe. En l'home és situada a la part inferior i anterior del coll, formada per una part mitjana, estreta i prima, anomenada *ístme*, i dos lòbuls laterals, de forma de piràmide triangular de base inferior, situats davant la laringe i la tràquea i en relació amb el paquet vasculo-nerviós del coll. En conjunt té forma de H. L'ístme té una prolongació cap a dalt, denominada *piràmide de Lalouette*. És un òrgan tou i de color gris rosat que, en l'adult, pesa de 20 a 30 grams. Histològicament és formada per un estroma conjuntiu en el si del qual hi ha les vesícules tiroides plenes de material col·loïdal. La tiroide és una glàndula endocrina que secreta les hormones triiodotironina (T₃), tetraiodotironina (T₄) o tiroxina i calcitonina. Intervé en la regulació del metabolisme fosfo-càlcic. És anomenada també *glàndula tiroide* o *cos tiroide*.

Tirol Regió dels Alps orientals, dividida entre els estats d'Àustria (Tirol o vall de l'Inn i Tirol Oriental o capçalera del Drava) i Itàlia (Tirol del Sud o capçalera de l'Adige). És un territori molt muntanyós que s'estén entre Baviera, al N, i el Trentino al S. La vall de l'Inn és l'eix vital de la regió, juntament amb la vall de Wipp, ja que domina la circulació entre Alemanya i Itàlia, alhora que és un dels eixos vitals del conjunt alpi. La població es concentra en petites viles a la sortida de les valls. Al s XVIII el Tirol fou incorporat a les terres hereditàries de l'emperadriu Maria Teresa, i l'any 1804 restà definitivament incorporat a l'Imperi. Després de la derrota d'Àustria durant les guerres napoleòniques, el Tirol passà a formar part de Baviera (1805). L'any 1814 fou de nou incorporat a Àustria. En acabar la Primera Guerra Mundial, Itàlia rebé la part meridional del Tirol. La resta forma avui una *land* de la República Federal d'Àustria.

Tirrena, mar Sector occidental de la mar Mediterrània, comprès entre les costes occidentals de la península italiana i les illes de Còrsega, Sardenya i Sicília. Forma com una conca on s'assoleix la màxima profunditat de la Mediterrània occidental (3 638 m), la qual s'eleva amb ràpids pendents vers les costes. Pel canal de Còrsega, al N, comunica amb la mar de Ligúria, i pel de Messina, al SE, amb la Jònica. Hi ha diverses illes a les seves vores, com Capri, Ischia i les Eòlies. Els ports més importants són el de Nàpols i el de Palerm.

Tirso de Molina (Madrid 1584 — Almazán 1648) Nom amb què és conegut Gabriel Téllez, autor dramàtic castellà. A més del teatre, conreà la poesia i prosa escriví dues obres d'estructura novel·lesca: *Los cigarrales de Toledo* i el *Deleitar aprovechando*, i comèdies, com *El vergonzoso en palacio*. Escriví també una *Historia de la Orden de la Merced*. Pel que fa al teatre, Tirso és un fidel seguidor i defensor de Lope de Vega. Cal destacar-ne la profunditat psicològica i la creació de caràcters de personatges, alguns de tan remarcables com el tipus de Don Joan. La seva producció fou molt intensa, i comprèn diversos gèneres: comèdies religioses com *La venganza de Tamar*, *La mejor espigadera* i, sobretot, *El condenado por desconfiado*; comèdies històrico-llegendàries, com *La prudencia en la mujer*, amb el personatge extraordinari de Maria de Molina, i, sobretot, *El burlador de Sevilla y convidado de piedra*, genial creació del caràcter de Don Juan Tenorio.

tità *MIT* En la mitologia grega antiga, nom de cadascun dels 6 fills mascles d'Urà i Gea (Oceà, Ceos, Crios, Hiperió, Jàpet i Cronos). Del més jove dels titans, Cronos, eixí la nissaga dels Olímpics. Units en matrimoni amb llurs germanes, les titànides, aquests éssers engendraren una sèrie de divinitats secundàries (entre elles Prometeu). A la *Teogonia* hesiòdica apareixen com a protagonistes de la *titanomàquia*, en la qual foren vençuts per Zeus, que els precipità al Tàrtar. La *titanomàquia*, a diferència de la *gigantomàquia*, fou essencialment

una lluita entre personatges divins per tal d'establir a qui pertocava la successió d'Urà.

titani [Ti] *QUÍM* Element metàl·lic de la primera sèrie de transició, de nombre atòmic 22 i símbol Ti, que pertany al grup IVb, de la taula periòdica. Fou descobert l'any 1791 pel químic anglès William Gregor i aïllat en forma relativament pura per Lars Fredrik Nilson i Petterson l'any 1887. És el novè per ordre d'abundància dels elements presents a l'escorça terrestre, de la qual constitueix el 0,63% en pes. D'altra banda, és abundant als estels del tipus M i a la Lluna. Els seus minerals més importants són la ilmenita (titanat de ferro, FeTiO₃) i el rútil (diòxid de titani, TiO₂). El titani natural és constituït per una mescla de cinc isòtops estables, amb masses que determinen un pes atòmic de 47,90. Són coneguts, a més, quatre radioisòtops artificials d'aquest element. L'obtenció del metall és difícil i s'aconsegueix mitjançant el procediment Kroll. El metall és de color blanc d'argent i presenta dimorfisme: a baixes temperatures és en forma hexagonal (α), i, per damunt de 800°C, en forma cúbica (β). Presenta molt bones propietats mecàniques: és més dur, més resistent i més lleuger que l'acer, i és dúctil i mal·leable. Des del punt de vista químic, el titani és un element reactiu, especialment en calent. A baixa temperatura presenta una bona resistència a la corrosió; no és atacat per l'oxigen atmosfèric, la humitat, les solucions alcalines ni els àcids diluïts. Als voltants de 1 000°C s'uneix directament a la majoria dels no-metalls. El titani actua, fonamentalment, en els composts amb les valències 2, 3 i 4. Ateses les dificultats de la seva metal·lúrgia, té un cost elevat, per la qual cosa el seu consum no és encara general. És emprat fonamentalment en la indústria aeronàutica, en la d'armament i en plantes químiques, especialment per a la fabricació d'elements que han d'ésser en contacte amb clor. Té també aplicació en metal·lúrgia, com a desoxidant i desnitrurant, i en electrònica com a *getter*.

Tit Flavi Vespasià [lat: *Titus Flavius Vespasianus*] (? 39 — Roma 81) Emperador romà (79-81). Fill primogènit de →*Vespa-sià*, fou tribú militar a Germània i Britània i acompanyà el seu pare a Palestina. Des que Vespasià fou proclamat emperador (69), Tit fou nomenat, gairebé cada any, cònsol amb ell. El 69 obtingué el títol de cèsar, amb el seu germà Domicià, i a partir del 71 el poder proconsular i el poder tribunici. Militar, prengué part en la guerra contra Judea, ocupà Jerusalem i en destruí el temple (70). Triomfà sobre Judea amb el seu pare (juny del 71) i el 79 succeí el seu pare com a emperador. El 80 prengué el consolat amb el seu germà Domicià. El seu curt regnat de tres anys (79-81) només és assenyalat per una successió de catàstrofes: la famosa erupció del Vesuvi (79), una pesta i un incendi a Roma (80). Malgrat tot, pogué acabar el Colosseu i construí l'arc i les termes que porten el seu nom.

Titicaca Llac, el més gran, de l'Amèrica del Sud. És situat entre les repúbliques del Perú i Bolívia, a l'altiplà andí, a 3 812 m. Té una llargada màxima de 200 km i una amplada de 70 km. La profunditat màxima és de 280 m. Al S, les penínsules de Copacabana i Taraco divideixen el llac en dues parts, separades per l'estret de Tiquina. És alimentat per diversos rius (Coata, Ilave, Ramis i Suches). Té un emissari, el riu Desaguadero, que va a parar al llac Poopó. Les illes més importants són la de **Titicaca** i la de Coachi.

Tito (Kumrovec, Croàcia 1892 — Ljubljana, Eslovènia 1980) Nom amb què és conegut Josip Broz, polític iugoslau. Enrolat a l'exèrcit, passà a les files de l'exèrcit roig (1917-23). Cofundador del partit comunista iugoslau, en fou nomenat secretari general el 1937. Fou un dels dirigents de les ***Brigades Internacionals*** que combateren a la guerra d'Espanya (1936-39). Dirigí l'exèrcit de partisans en la guerra contra l'ocupació nazi i alliberà el país al final de la Segona Guerra Mundial. Nomenat mariscal el 1943, fou proclamat cap de govern el 1945. Inicià un camí particular de construcció del socialisme que l'enfrontà, el 1948, amb el Kominform i l'URSS, i fou acusat de desviacionisme. Així s'apropà als països capitalistes, i el 1951 obtingué ajuda dels EUA. Secretari general de la Lliga dels Comunistes (1953) i després president del partit (1966-80), fou elegit president de la República (1953), càrrec en el qual fou reelegit ininterrompudament. Les seves rela-

cions amb l'URSS experimentaren períodes de reconciliació (1955, 1967, 1977) i de refredament (1956, 1968). A partir de l'any 1954 fou un dels impulsors de la política internacional neutralista.

Tocantins Riu del Brasil, que segueix una direcció general S-N (2 640 km). Neix a l'estat de Goiás, prop de Pirenópolis, vessant nord d'un sector tabular. Després de rebre, a São João do Araguaia, el seu afluent més important, l'Araguaia, desemboca, aigües avall de Belém, en un antic estuari (riu Pará) de l'Amazones.

Toda i Güell, Eduard (Reus, Baix Camp 1855 — Poblet, Conca de Barberà 1941) Diplomàtic i escriptor. Condeixeble d'Antoni Gaudí i amic de Joaquim Bartrina, estudià la carrera de dret a Madrid i el 1873 ingressà com a agregat diplomàtic al ministeri d'estat, i entre el 1876 i el 1898 estigué destinat a Macau, Hong-Kong, Xangai, Egipte, Càller, Hèlsinki, etc. En tots els seus destins aplegà importants col·leccions numismàtiques i d'art. A Càller fou, de fet, el veritable desvetllador de l'interès per la cultura catalana de Sardenya: publicà una àmplia sèrie d'articles i nombrosos llibres (*Un poble català d'Itàlia: l'Alguer*, 1888; *Records catalans de Sardenya*, 1903; *La premsa catalana a Sardenya*, 1903, etc). Després deixà l'activitat consular i s'establí a Londres. No retornà a Catalunya fins el 1918; s'instal·là a l'antic monestir d'Escornalbou i hi establí una notabilíssima biblioteca. Féu unes importants donacions de llibres a la biblioteca del monestir de Montserrat, a l'Arxiu Històric, la Biblioteca de Catalunya i l'Institut d'Estudis Catalans, del qual fou membre des del 1916. El seu interès per Poblet —on passà els últims anys de vida— es materialitzà a partir del 1920, en què ingressà a la Comissió de Monuments Històrics i Artístics. Des del 1930 fou president del recentment creat Patronat de Poblet, que portà a terme la restauració del monestir.

tòfona [*Tuber sp.*, ordre de les tuberals] *807* Gènere de fongs subterranis en forma de tubercle berrugós o llis. Estableixen micoriz·es amb arbres. Algunes espècies són molt apreciades com a menja i com a condiment. La **tòfona blanca** té ascocarps de forma irregular, de 2 a 7 cm, negres, amb berrugues anguloses grosses, i de carn d'un violat grisenc, amb venes blanquinoses. Es fa sobre substrat calcari i és comestible. La **tòfona negra** té aparells esporífers de forma irregular, de 4 a 5 cm, negres, amb berrugues poligonals petites, i de carn perfumada i de color negre vermellós o violaci, amb venes blanques. Calcícola, creix en alzinars i rouredes. És un comestible excel·lent, molt apreciat per la seva aroma. Hom l'anomena també *tòfona del Perigord*. La **tòfona rogenca** forma ascocarps de 0,5 a 2,5 cm d'amplària, de color bru rogenic, lleugerament berrugosos, i de carn d'un violat grisenc, amb venes blanquinoses. Prospera en boscs caducifolis.

Togliatti, Palmiro (Gènova 1893 — Jalta 1964) Polític italià. Advocat i militant socialista, col·laborà a “Avanti!”, entrà en contacte amb Antonio →*Gramsci* i participà en la creació del setmanari “Ordine Nuovo” (1919), del qual fou redactor en cap. Fou un dels fundadors del Partito Comunista Italiano (1912) i membre del comitè central. El 1927 es convertí en secretari general del partit i assolí un paper rector dins del moviment comunista mundial, sobretot quan, al setè congrés de la Tercera Internacional (1935), posà, amb G.→*Dimitrov*, les bases de la política d'unitat antifeixista dels fronts populars. Secretari del Komintern (1937-39), residí a l'URSS en 1940-44. De retorn a Itàlia, es declarà partidari de la col·laboració entre els partits antifeixistes i la monarquia, i féu possible la formació del primer govern democràtic, presidit per Badoglio, en el qual fou ministre sense cartera; participà també en els successius governs provisionals, fins que els comunistes foren eliminats del poder (maig del 1947). Partidari de la desstalinització, des del 1956 llançà la consigna del dret dels partits comunistes nacionals a escollir la pròpia línia, fora de l'obediència a Moscou i impulsà l'acostament del PCI als socialistes i catòlics.

Togo [*nom oficial: francès: République Togolaise*] Estat de l'Àfrica occidental que constitueix una franja estreta que baixa perpendicularment al golf de Guinea, entre Benín a l'E, Ghana a l'W i Burkina Faso al N (56 785 km²; 3 922 000 h [est 1994]). La capital és Lomé.

 	
<div><div><div><div><div></div><div></div></div><div><div></div><div></div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
govern:	república
superfície:	56 785 km²
població:	3 922 000 h (est 1994)
capital:	Lomé
idioma of.:	francès
moneda:	franc CFA

Tito

LA GEOGRAFIA

Hom pot distingir-hi sis regions geogràfiques: una faixa costanera baixa i sorrenca, d'uns 2 km d'amplada; una zona de terra argilosa que forma una plana lleugerament ondulada d'altitud entre 60 i 200 m; un altiplà cristal·lí que s'estén des del vessant del riu Mono fins a la zona de les muntanyes; les muntanyes, que ocupen quasi una quarta part de la superfície total i travessen el país en direcció SW-NE; la plana del riu Oti, a la zona fronterera amb Ghana; i, finalment, la plana del NW, que continuen vers Burkina Faso. El Togo es divideix en dues regions climàtiques: al S, el clima és equatorial, càlid i humit, amb temperatures constants; hi ha dues estacions de pluges, l'una llarga (de març a juny) i l'altra més curta (d'agost a octubre). La pluviositat és petita (uns 700 mm). A l'interior i al N el clima és sudanès, amb una estació de pluges irregulars i abundants (1 500 mm) i una llarga estació seca. Hidrogràficament, el Togo té només dos vessants: al S, el Mono, amb els seus afluents l'Ogou, l'Anié, l'Amou i el Kra; i, al N, l'Oti, afluent del Volta, que té com a tributaris la Kara, el Mo i el Koumongou. A la zona costanera hi ha el llac Togo, alimentat pel Haho i l'Atlégou. La vegetació té caràcter de selva seca o de sabana. Al S, la vegetació és abundant, bé que els boscs desapareixen i hi resten només els bosquets fetitxes. Cap al N, el bosc i els conreus fèrtils es degraden en sabana arbrada i després en sabana herbàcia. El sector primari togolès constitueix la base de l'economia del país. La majoria d'explotacions són de tipus familiar i de dimensions reduïdes. Hi ha conreus d'autoconsum cerealístics i hortícoles i conreus comercials més rics (palmeres d'oli, cacau, cotó, cafè, cacauets, bananes, cítrics, tabac, mill, melca, nyams, mandioca, colocàsia, moniatos i llegums). La ramaderia és practica­da sobretot al N. La carn procedeix de bovins i porcins, d'aviram, d'ovins i cabrall. El bosc i la brolla cobreixen el 26% del territori. La pesca és molt limitada. El sector industrial és poc desenvolupat. Les perspectives s'examplaren el 1961 amb la descoberta del subsòl, la principal riquesa del qual són els fosfats d'Akumapé. Hi ha també reserves de mineral de ferro de Bassar-Bandjeli, cromita a Kabou, bauxita, magnesita, calcària i dolomia. La indústria predominant és l'alimentària, que manufactura principalment la producció agrícola nacional, essent-ne especialment destacada l'elaboració de cervesa (Lomé); hi està força implantada la indústria tèxtil i hi són representats també el sectors químic, petroleoquímic, del ciment i l'acer. Hi ha quatre línies de ferrocarril, amb un total de 525 km, i una xarxa de carreteres de 7 550 km, 1 810 dels quals són asfaltats. Els aeroports internacionals són a prop de Lomé (Tokoin) i a Niamtougou. Respecte al comerç exterior, el Togo exporta fosfats, cotó, cacau, cafè, ciment, productes químics, diamants, cereals, etc. Les importacions se centren en el petroli brut, la maquinària no elèctrica, els aparells elèctrics, els materials de construcció i les begudes. La mone­da és el franc CFA. La població està desigualment repartida. El 26% es concentra a les zones urbanes i es reparteix entre Lomé, la capital, i les principals ciutats: Aného, Kpalimé, Atakpamé, Sokodé, Kara, Dapan­go i Bassar. El Togo és habitat per un gran nombre de grups ètnico-lingüístics de clasificació difícil. Els etnòlegs coincideixen més o menys a fer-ne tres grups: el *grup del sud* és format per tres grans comunitats (els ewes, els mines i els uadges) i altres grups més reduïts. Comunitats camperoles molt sòlides, tenen una estructura tradicional molt democràtica i viuen agrupats en poblets. *El grup del centre* és constituït per gent de les muntanyes que amb el temps ha baixat a la plana (els anes, els akpossos, els adeles, etc) i ocupa les terres més riques. El *grup del nord* es divideix en dos subgrups, el *paragurma*, format pels txambes, els bassaris, els konkombes, els gangans, els tambernes, els mobes, els gurnes, etc; i el *gurunsis*, format pels kabies, els tembes, els lambes, etc. Hi ha també altres grups forans, com ara els fulbes, els hausses, els iorubes, etc. La llengua oficial és el francès. La meitat de la població és animista, amb minories de catòlics, musulmans i protestants. Les sectes, especialment les sincrèti­ques africanes, es multipliquen. D'acord amb la constitució del 1979, el Togo és una república de tipus presidencial. El president de l'estat, elegit per a un període de set anys per sufragi universal, nomena i

tropicals. Prefereix sòls arenosos o llimosos, ben drenats i fèrtils. Hi ha varietats de secà i de regadiu. Sovint, i especialment en les tomaqueres d’horta, les plantes són enasprades.

Tomàs sant (? s I) Un dels dotze apòstols, conegut també per Dídim (versió grega de l’arameu *to’mà*, ‘bessó’). L’evangeli de Joan el presenta com l’“incrèdul”, per la seva actitud negativa davant la resurrecció de Jesús, i forma, amb Pere, Natanael, els fills de Zebedeu i dos més, un grup especial al qual s’aparegué el ressuscitat a Galilea. Des del s III hom en venera a Edessa (Síria) la pretesa tomba. L’Església llatina celebra la seva festa el 3 de juliol.

Tomàs d'Aquino *sant* (castell de Roccasecca, prop d'Aquino, Laci 1225 — Fossanova, Laci 1274) Teòleg i filòsof. El 1243 ingressà a l’orde de predicadors. Deixeble d’Albert Magne a París i a Colònia (1245-48 i 1248-52), inicià després el seu ensenyament a París, que interrompé durant una estada a Itàlia (1259-68), al servei de la cúria pontificia; a partir del 1272 ensenyà a Nàpols. Canonitzat el 1323 i proclamat doctor de l’Església el 1567 i patró de les escoles catòliques el 1880, és el representant més característic de l’escolàstica. És autor de nombroses obres filosòfiques, exegetiques i teològiques que van des de la lectura de texts bàsics a la contro·versia pública i a les summes. Entre les primeres cal assenyalar la interpretació literària i conceptual del *Llibre de les Sentències* de Pere Llombard i les d’Aristòtil, Boeci i el Pseudo-Dionís i, sobretot, els comentaris bíblics. Al marge del seu ensenyament, Tomàs escriví dues summes, la *Summa contra gentiles* (1259-64), anàlisi crítica de les filosofies i teologies anteriors, i la *Summa theologica* (1267-74). La significació de Tomàs d'Aquino en la història del pensament occidental és determinada sobretot per la inspiració general d’aquesta empresa teològica, caracteritzada per una confiança activa en la raó i per una referència constant a la natura. Segons Tomàs, si la paraula de Déu és enunciada en termes i conceptes humans, és en la lògica d’aquesta humanització que la raó humana posa en joc els seus recursos, en una elaboració conscient i orgànica, fins al punt de constituir, en el sentit aristotèlic de la paraula (no en el sentit modern), una “ciència” sobre Déu.

Tomàs de Kempis (Kempen, Colònia ~1380 — Agnietenberg, Holanda 1471) Nom amb què és conegut Thomas Hemerken, escriptor i místic alemany. Educat pels germans de la vida comuna i relacionat amb els ambients de la *Devotio Moderna*, ingressà a l’orde de canonges regulars d’Agnietenberg, de la congregació de Windesheim (1399), on fou ordenat de sacerdot (1413) i del qual fou dues vegades sots-prior (1425 i 1448). Autor de diversos escrits hagiogràfics, ascètics i d’espiritualitat, la seva obra principal, bé que atribuïda a d’altres, és la *Imitació de Crist*.

Tomsk Ciutat de Sibèria, a Rússia, capital de l'*oblast*’ homònima (500 000 h [est 1993]). Ciutat portuària al riu Tom’, té construccions mecàniques, electrotècnia i indústries químiques, alimentàries i de la fusta. Hi ha universitat i diversos centres superiors d’ensenyament.

Tonga [nom oficial: *Regne de Tonga*; tonga: *Pule’anga Fakatu’i ‘o Tonga*; anglès: *Kingdom of Tonga*] Estat insular del Pacífic sud-central format per un arxipèlag de 150 illes i illots (750 km²; 99 700 h [est 1994]). La capital és Nuku’alofa. L'archipèlag, anomenat antigament *illes dels Amics*, és dividit en tres grups: al N les illes Vava’u, al centre les Haapai i al S les Tongatapu i tres illes isolades (Niuafo’ou, Ata i Niuatoputapu). La majoria d’illes són coral·lines, però 15 de les més occidentals són volcàniques, amb freqüents erupcions. El clima és tropical, amb pluges de desembre a maig, sotmeses als alisis. La vegetació és exuberant, amb caràcter de selva pluvial. Els tongalesos han desenvolupat conreus comercials per a l’exportació —cocos, bananes, copra, vainilla i passionera— al costat dels conreus habituals de subsistència (mandioca, batates, cítrics, *taro*, nyam, hortalisses i cacauets). La pesca hi és molt important per a l’alimentació. Hi ha indicis de petroli, però el subsector principal encara és el de la construcció. El manufacturer es redueix a l’elaboració de copra, oli de coco, conserves de peix, i les noves manufactures de pasta de colocàsia i suc de passionera. El port i l’aeroport principals són a Nuku’alo-

Vista parcial de Tòquio

fa. El comerç consisteix en l’exportació d’oli de coco, plàtans i copra a Nova Zelanda i Austràlia, en canvi d’aliments, manufactures de base, petroli refinat, maquinària i vehicles, de Nova Zelanda, Austràlia i el Japó. La població és predominantment de raça polinèsida, amb alguns elements polinesis de les Fiji. Els idiomes oficials són el tonga i l’anglès. La majoria de tongalesos són cristians. Tonga és una monarquia hereditària on el rei és cap d’estat i de govern. No hi ha partits polítics. Les illes foren descobertes el 1616 per J.Lemaire i W.C.Schouten. El 1773 hi arribà J.Cook, que les anomenà illes dels Amics. A la fi del s XIX els seus habitants establiren pactes d’amistat amb Alemanya, la Gran Bretanya i els EUA. Protectorat britànic el 1900, foren dotades d’un règim autonòmic el 1958 i el 1970 es convertiren en regne independent en l’àmbit del Commonwealth.

Tonquín [vietnamita: *Tongking* o *Bc Bô*] Regió septentrional del Vietnam (115 700 km²). Correspon essencialment a la conca fèrtil i al delta del Sông Nhi Ha (golf de Tonguín). El clima és monsònic, amb pluges de juny a setembre. Habitada pels tai, la població es concentra, sobretot, al delta (amb densitats de 1 000 h/km²), mentre que les muntanyes de l’interior són gairebé despoblades. L’arròs ocupa les 4/5 parts de la superfície de conreu. Uns altres conreus importants són el blat de moro, les batates, la canya de sucre i el cotó. El cafè, el te i el tabac són conreats als vessants baixos. És important la pesca, tant marítima com fluvial. El subsòl és ric en minerals (carbó, ferro plom, zinc, fosfats, estany, antimoni, tungstè i bauxita). La indústria, molt important, es concentra al voltant de Hanoi i Hai Phong, principal port (indústries metal·lúrgiques, mecàniques, de maquinària, drassanes, del ciment, del cautxú, tèxtils, de fertilitzants, de productes farmacèutics, químiques i del paper).

tonyina [*Thunnus thynnus*, família dels túnids] *ICT* Teleosti de l'ordre dels *perciformes* d’una gran mida (fins a 3 m i 500 kg de pes), amb el dors d’un color blau fosc i el ventre argentat, de cos poderós, amb dues

aletes dorsals, pínnales anals i dorsals, cua semilunar i pell coberta d’escata. Depredador molt actiu a la zona pelàgica, viu solitari i habita fins en unes profunditats de 1 000 m durant tot l’any, llevat a la primavera, que forma grans bancs que s’apropen a la costa per fresar, moment que hom aprofita per llur pesca. Habita en les mars temperades de tot el món, i la seva pesca ha originat una activa indústria conservera. La seva carn, fresca, salada o en conserva, és agradable i nutritiva.

Tòquio [o *Tokyo*] Capital del **Japó** i del *ken* homònim (8 080 296 h [1993]). Situada al SE de Honshū, és travessada de N a S pel Sumida; al S s’estén al llarg de la badia de Tòquio, en una àrea edificada contínua fins a Yokohama. La ciutat prosperà al s XV, i el 1868 s’hi traslladà la capital. Al s XX ha estat reconstruïda dues vegades: després del terratrèmol del 1923 i després de la Segona Guerra Mundial. Té l’àrea metropolitana més gran del món, amb unes vint ciutats satèl·lit a la perifèria. El nucli central comprèn la ciutat alta (Yamata), on hi ha les principals institucions culturals, i la ciutat baixa (Shitamachi), centre comercial i industrial. La resta s’estén al voltant del nucli central fins a Kawasaki, Yokohama, Ichikawa i Kawaguchi. Cap al S, al llarg de la badia i del canal Keihin, que uneix Tòquio a Yokohama i a la mar, i al N, per la vall de Sumida s’estenen els cinturons industrials dedicats a la indústria pesant: metal·lúrgica, maquinària, del ciment, química, del cautxú, de materials de la construcció, refineries de petroli i drassanes. La indústria mecànica és dispersa i es barreja amb els barris residencials. Al centre de la ciutat hi ha la indústria lleugera: d’arts gràfiques, del paper, tèxtil, de la confecció i alimentària. El port, bé que extens, no és apte per a grans vaixells; hom ha desenvolupat el de Yokohama (a 40 km), en aigües més profundes. El 1456 el príncep Ota Sukenaga construí un castell a la vora d’Edo, aleshores un poblet de pescadors. El castell el 1590 passà a poder de Tokugawa Ieyasu, que el convertí en la seva base principal. Quan Tokugawa fou nomenat *shōgun*, Edo esdevingué la seu del *bakufu* (‘govern’), tot i que l’emperador continuà residint a Kyoto (‘capital occidental’). La ciutat esdevingué el centre econòmic principal del Japó. El 1868 la cort imperial es traslladà a Edo, que adoptà el nom de Tòquio (‘capital oriental’). El terratrèmol del 1923 anorreà la ciutat, i calgué cercar terrenys més fermes per a instal·lar-hi les noves indústries. La política imperialista dels anys trenta n’impulsà l’expansió industrial, i el 1942 tenia ja uns 7 000 000 habitants, però la Segona Guerra Mundial la reduí a menys de 3 milions d’habitants. Fou refeta ràpidament a l’estil occidental amb l’ajut dels nord-americans. La ciutat conserva pocs monuments històrics a causa del terratrèmol del 1923 i de la Segona Guerra Mundial. El més representatiu és el Palau Imperial i el castell d’Edo (1467), que són els edificis civils més antics. També hi ha el temple budista de Sengajuki, el de Sanno (1654) i el de Jundai (1733). Del temple més important, el de Zojoti, només en queda la porta Sammon (1623). Els jardins tenen molta importància dins la urbanística japonesa: el més importants són el de Kioi-Cho Koenchi i Ueno. A partir del 1868 hom començà a construir una arquitectura de caràcter europeu, però mantenint els elements tradicionals. Modernament destaquen els edificis del Centre Internacional de Comerç (M. Murata, 1959-60) i l’Acadèmia Japonesa d’Art (Saga-Yashida, 1960), l’Hotel Keio (gratacel de 170 m) i la torre de TV (331 m).

tòrax Porció del cos dels animals que presenten el cos diferenciat longitudinalment, situada entre el cap i l’abdomen. En els poliquets, en els quals també és anomenat tronc o metasoma, és la primera porció postcefàlica, i s’hi desenvolupen generalment les brànquies. En els artròpodes, dels quals constitueix la segona porció metamèrica, és situat darrere el cap i davant l’abdomen; en els aràcnids i en molts crustacis constitueix, juntament amb el cap, el cèfalo-tòrax; en els crustacis porta els apèndixs locomotors; en els insectes el tòrax és constituït sempre pel protòrax, el mesotòrax i el metatòrax. En els urocordats el tòrax és la regió anterior del cos i conté la faringe. En els mamífers conté el cor i els pulmons, tancats dins la caixa òssia formada per les costelles. En l’home és situat entre el coll i l’abdomen. És una caixa òsteo-cartilaginosa constituïda per la regió dorsal de la columna vertebral per darrere, l’es-

tern i els cartilags costals per davant i les costelles als costats.

torbera *BOT* Tipus de vegetació propi de medis entollats, caracteritzat per la presència abundant i exclusiva de molses o d’herbes hidròfiles. N’existeixen dos tipus principals: la *torbera alta* o ombrogènica, integrada per esfagnes que s’eleven per damunt del nivell de l’aigua i per sòl àcid i oligotròfic, i la *torbera baixa*, constituïda per ciperàcies i altres herbes, que es forma en indrets calcaris o silícics, amb aigua neutra, poc àcida o lleugerament bàsica, i rica en nutrients. Als Pirineus són abundants les torberes baixes anomenades *mo-lleres*.

tord *[Turdus philomelos*, família dels túrdids] *ZOO*l Ocell de l’ordre dels *passeriformes*, de 23 cm, que té les parts inferiors de color blanc rossenc i llistades de taques negrenques que tenen forma de punta de sageta, i les superiors de color terrós. El mascle és molt bon cantaire i hom l’aprecia com a ocell de gàbia. Habita a l’Àsia nord-occidental i a tot Europa, llevat del centre i el S de la Península Ibèrica i Itàlia. És migrador parcial i hiverna al centre i al S d’Europa, a les illes mediterrànies i al NW d’Àfrica. És comú a la Catalunya humida, i hivernal a la resta dels Països Catalans.

Tordera, la Riu del vessant mediterrani de Catalunya. Té 61,5 km de llargada. Neix vora el coll de Sant Marçal, dins el municipi de Montseny (Vallès Oriental). El curs alt segueix una direcció SW fins que s'aiguabarreja amb la riera de la Castanya per la dreta. S’orienta cap al SE, rep per la dreta la riera de la Boscana i deixa el massís del Montseny per la depressió del Vallès a uns 400 m alt, i inicia el curs mitjà. Els cons de dejecció dels torrents afluents empenyen a migjorn el llit, que, prenent la direcció SW-NE, s’encaixa a la gran falla longitudinal que separa la depressió vallesana de la Serralada de Marina. De règim exclusivament pluvial, el cabal, sense reserves de neu, varia segons les pluges.

Torí *[it: Torino]* Capital del Piemont, Itàlia, i de la província homònima (2 235 826 h [est 1994]). És situada a la confluència del Po i del seu afluent el Dora Riparia. L’emplaçament prop dels Alps i a la cruïlla de les grans rutes vers els túnels del Gran Sant Bernat i el Montblanc i vers la Ligúria, explica, en part, la seva importància. És característica la seva estructura urbanística, basada en una ordenació geomètrica de carers i places, i també la gran homogeneïtat arquitectònica dels seus edificis. El desenvolupament de la ciutat ha anat estretament lligat al desenvolupament de la indústria metal·lúrgica, principalment a la branca automobilística. Altres indústries importants són la fabricació de motors, l’aeronàutica, la de pneumàtics (Pirelli), l’editorial i l’alimentària (vermut). També és un destacat centre cultural, amb universitat i diverses escoles superiors. És arquebisbat. Té aeroport internacional. Torí és, per damunt de tot, una ciutat renaixentista i barroca. La catedral, del s XV, inicia la llarga llista d’esglésies, palaus, places i vies que caracteritzen la ciutat, entre els quals cal fer esment de la nova Ciudadella (1564), la Piazza Castello, amb el palau Madama, i la Via Nuova, la Via Po i el palau reial. Entre l’obra barroca destaquen la Capella della Santa Sindone, esglésies de San Lorenzo, del Carmine, de Santa Cristina, de Santa Croce, etc, el palau Carignano, el Collegio dei Nobili, els palaus Martini di Cigala i Birago di Borgaro i la basílica Superga. Torí posseeix nombrosos museus i galeries d’art, d’entre els quals cal fer esment de l’Accademia Albertina de Belle Arti, la Galleria Sabauda, el Museo Egiziano i la Galleria d’Arte Moderna. Cal fer esment, encara, de la universitat (1404) i la Biblioteca Nazionale (1720).

Tormes Riu de la Península Ibèrica, principal afluent, per l’esquerra, del Duero (284 km). Neix a la serra de Gredos, al peu del cim de la Plaza del Moro Almanzor, i corre en direcció S-W fent una àmplia corba. Passa per la ciutat de Salamanca i desemboca al Duero a la frontera amb Portugal. És de règim plúvio-nival. En el seu curs alt hi ha el pantà de Santa Teresa, i al baix el de Villariño.

torn *MEC* Aparell que consisteix en un disc gros de fusta disposat horitzontalment a la part inferior d’un eix, a l’extrem superior del qual hi ha un disc més petit, damunt el qual el terrisser col·loca la peça de terra que ha d’afaiçonar i que gira en fer girar amb els peus el disc gros.

la Tordera al seu pas pel municipi homònim

Vista general de Toronto

Toro, el Santuari (*la Mare de Déu del Toro*) situat al municipi des Mercadal (Menorca), al cim de la **muntanya del Toro** (385 m alt), màxima elevació orogràfica de l’illa, a llevant de la vila.

Toronto Capital de la província d’Ontario, Canadà, a la vora del llac Ontario (3 893 046 h [1991]). L’expansió urbana s’efectua en forma tentacular tot al llarg dels grans eixos de comunicació en els nous barris de North York Township, Woodbridge i Thornhill (al N), Port-Credit i Oakville (al SW) i Scarborough i Whitty-Oshawa (a l’E). Principal centre financer del Canadà, el sector terciari es destaca clarament com el predominant. En la indústria destaquen els sectors de l’aparellatge elèctric, l’electrònica, la tipogràfica-editorial, la de construcció d’automòbils i l’aeronàutica. Té aeroport internacional i port als Grans Llacs. Centre d’ensenyament superior: University of Toronto, fundada el 1827. La prosperitat de l’estat d’Ontario convertí Toronto en un dels principals nuclis comercials, industrials i financers de tot el Canadà.

torpede *MIL* Projectil autopropulsat submari, dotat de flotabilitat i d’un sistema propi de direcció que, llançat a l’aigua per un avió o per una embarcació de superfície torpedinera o disparat per un submarí en la direcció d’una embarcació enemiga a la qual arriba ràpidament, explota per percussió en tocar-la o per influència de la massa magnètica d’aquella si hi passa pel costat sense tocar-la. El torpede és fusiforme i sol tenir unes dimensions de fins a 8 m de longitud i 650 mm de diàmetre. Els seus elements constitutius són, de proa a popa, una espoleta, una càrrega d’uns 300 kg d’explosiu, un dipòsit d’aire comprimit, uns petits compartiments estancs per a la regulació de la profunditat d’immersió, un motor d’aire comprimit (d’uns 250 CV), una hèlix doble de sentits de rotació contraris i els timons de profunditat i de direcció moguts per servomecanismes accionats pel regulador de profunditat i pel mecanisme giroscòpic de la direcció, respectivament. La velocitat del torpede arriba a ésser de 45 nusos, i el seu abast, de fins a més de 20 km, i és proveït d’un sistema acústic d’autodirecció que l’orienta en la direcció d’on provenen les ones engendrades per les hèlixs de l’embarcació enemiga. El primer torpede pròpiament dit, autopropulsat i submari, fou projectat i construït el 1866 pel britànic Robert Whitehead, que s’havia associat amb Luppis. Des d’aleshores, l’evolució dels torpedes ha estat ininterrompuda, i tingueren molta importància a la Segona Guerra Mundial.

Torquemada, Tomás de (Torquemada?, Valladolid? ~1420 — Àvila 1498) Inquisidor castellà. Fou dominicà i prior de Santa Cruz de Segòvia. Autor del memorial a Isabel I *Las cosas que debían remediar los reyes*, sobre els conversos, reclamava un estatut repressiu contra els jueus que li ha valgut la fama —errònia— de creador de la **inquisició**. Primer gran inquisidor de Castella (1478), ho fou també de Catalunya (1483). Les seves *Instrucciones*, publicades pel cardenal Manrique (*Compilación de las Instrucciones del Oficio de la Santa Inquisición*, 1576), constituïren el fonament del procediment judicial. Famós per la seva implacabilitat, aconseguí —sembla— l’expulsió dels jueus (1492), i durant el seu govern foren condemnades a mort unes tres mil persones per motius religiosos.

Torras i Bages, Josep (les Cabanyes, Alt Penedès 1846 — Vic, Osona 1916) Eclesiàstic i escriptor. El 1876 fou ordenat de sacerdot a Girona. El 1876 assolí, al seminari de València, la llicència en teologia. Fins que fou nomenat bisbe de Vic (1899), exercí una intensa labor pastoral i intel·lectual a Barcelona. Dirigió la secció catalanista de la Congregació de Maria Immaculada i Sant Lluís Gonzaga; presidí la secció de Propaganda religiosa de la Unió Catalanista i fundà la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat. Intervingué en la redacció de les *Bases de Manresa* (1892), com a delegat de les entitats catalanistes de Barcelona. El 1892 aparegué el seu llibre més important, *La tradició catalana*, de signe moderadament conservador —rèplica a *Lo Catalanisme*, de Valentí Almirall—, on defensa apassionadament la llengua catalana i l’aportació del cristianisme a la història de Catalunya. Aquesta obra es convertí durant decennis en una mena de breviari dels catòlics catalans, que adoptaren amb fervor un lema atribuït a ell (“Catalunya serà cristiana o no serà”), que

no es troba enlloc dels seus escrits, però que reflecteix amb precisió el seu pensament. D’altra banda, *El clero en la vida social moderna* (1888) el constituí capdavanter de la clerecia desitjosa d’adaptar-se a les noves situacions sòcio-polítiques, en una línia de moderació i d’unitat. Les seves *Obres completes* han estat editades diverses vegades. El seu procés de beatificació, iniciat el 1931, entrà en una etapa decisiva el 1992.

torre *ARQUIT/HIST* Construcció de fàbrica, cilíndrica o prismàtica, més alta que ampla, aïllada o sobresortint d’una edificació, feta per a protegir una ciutat o un castell, per a mirar a gran distància, per a tenir-hi instal·lades les campanes, el rellotge, etc. A l’edat antiga tingueren sobretot funcions defensives, de talaia o de far, com també durant l’edat mitjana, que constituïren sovint la part més invulnerable del castell i n’esdevingueren la part més luxosa, com l’anomenada torre de l’*homenatge*. La torre col·locada amb les mateixes finalitats a esglésies i convents és anomenada *campanar*, i la de les mesquites, *minaret*. Amb la creació dels burgs, la torre esdevingué el símbol de la ciutat. Durant el Renaixement i el Barroc, a causa de les noves estratègies militars, foren més de caràcter decoratiu que en les etapes anteriors. Actualment tenen encara funcions d’observatori, de far, de control, etc.

Torrent de l’Horta Municipi de l’Horta de l’Oest, al SW de la ciutat de València (69 km²; 56 564 h [1991]). Drena el terme el **barranc de Torrent**. L’agricultura, aprofitant el suau relleu, es reparteix entre el secà i el regadiu; el primer, en retrocés els darrers decennis, es localitza al sector occidental, i es dedica a garrofers, raim de taula, oliveres i ametllers; el segon, que aprofita l’aigua de pous i es localitza al sector pla oriental, té com a conreu bàsic els cítrics, seguits de les hortalisses i els arbres fruiters (presseguers i pereres). Pel que fa a la ramaderia, destaca l’aviram, l’oví i el porcí. La indústria té força significació. Els principals sectors són el metal·lúrgic, l’alimentari (xocolata, embotits, conserves), el del calçat, la confecció, la fusta i el moble (mobles, xapes), el paper (envasos de cartó), el químic (plàstics) i els materials per a la construcció. La població, que havia tingut un creixement constant i suau fins el 1950, ha tingut després un augment accelerat basat en la proximitat a la metròpoli, l’estiueig i la immigració. La vila (53 085 h [1991] *torrentins*; 47 m alt) és a la dreta del riu de Xest, a la confluència amb el barranc de l’Horteta, i s’estén vers els vessants del Vedat. L’església parroquial (l’Assumpció) actual fou bastida a partir de la fi del s XVI. Al centre de la població hi ha l’antiga **torre fortificada de Torrent**, donada per Jaume I als hospitalers. El municipi comprèn, a més, el poble del Mas del Jutge.

Torrente Ballester, Gonzalo (Ferrol 1910) Escriptor gallec en llengua castellana. Ha estat professor a les universitats de Santiago de Compostel·la, Albany (EUA) i Salamanca. Entre les seves novel·les es destaquen *Los gozos y las sombras* (1957-62), *Don Juan* (1963), *Off-side* (1969), *La saga fuga de J.B.* (1972), *La isla de los jacintos cortados* (1980), *Dafne y ensueños* (1983), *La rosa de los vientos* (1985), *Filomeno, a mi pesar* (1988, premi Planeta) i *La novela de Pepe Ansúrez* (1994, premi Azorín). Li han estat atorgats, entre d’altres, el Premio Nacional de Literatura (1939 i 1981) i el premi Cervantes (1985). És membre de la Real Academia Española (1975).

Torres i Amat de Palou, Fèlix (Sallent de Llobregat, Bages 1772 — Madrid 1847) Eclesiàstic i erudit. El 1794 es doctorà en teologia a Tarragona i fou ordenat a Cervera (1796). Fou nomenat canonge de San Ildefonso (Segòvia) i professor dels Reales Estudios de San Isidro de Madrid. Carles IV i Ferran VII li encomanaren oficialment la versió de la Bíblia en llengua castellana, tasca que li absorbí quinze anys. Acceptà la canongia de Barcelona el 1815. Durant el Trienni Liberal fou membre de la junta de govern de Barcelona. Redactà les *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes, y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña* (1836). Fou nomenat bisbe d’Astorga (1833-47), publicà pastorals importants i fou senador per Barcelona (1837 i 1840). Enfrontat amb l’absolutisme de la cúria romana, amb ell desaparegué, de fet, la línia il·lustrada i jansenitzant d’una part de l’episcopat espanyol, de la qual era capdavanter.

Torres i Clavé, Josep (Barcelona 1906 — front de l'Ebre 1939) Arquitecte. Acabà els estudis d'arquitectura el 1928 i, amb Josep Lluís Sert i un reduït nombre de companys, fundà el GATCPAC. En col·laboració amb Sert i J.B.Subirana, realitzà les obres mestres del racionalisme arquitectònic català, com el Dispensari Central Antituberculós i la *Casa Bloc*. Amb altres companys del GATCPAC portà a terme els estudis per al pla *Macià* de Barcelona i la *Ciutat de Repòs i de Vacances* de Castelldefels. En esclatar la revolució del 1936 esdevingué l'home clau de totes les transformacions que es realitzaren en el camp de l'arquitectura i la construcció.

Torres i García, Joaquim (Montevideo 1874 — 1949) Pintor i teòric de l'art. Resident a Catalunya des dels 17 anys, començà a treballar en la il·lustració de llibres, i participà com a cartellista en la Tercera Exposició de Belles Arts de Barcelona (1896). Es dedicà després a la pedagogia artística. Conreà el muralisme al convent de la Divina Pastora de Sarrià, a la parròquia barcelonina de Sant Agustí (1908) i al pavelló d'Uruguai de l'Exposició Internacional de Brussel·les (1910). El 1911 fou invitat a participar en la decoració del Palau de la Generalitat. Després d'haver fundat una Escola Catalana de Decoració, portà a terme un primer fresc a la Sala de Sant Jordi de la Generalitat, *La Catalunya eterna*, que provocà polèmiques pel seu caire primitivista. Com a pintor a l'oli i dibuixant tendí progressivament a l'essen­cialisme i acusà, fins i tot, una influència futurista. Residí a París del 1926 al 1932. Allà realitzà una remarcable tasca d'aglutinador d'artistes d'avantguarda organitzant l'exhibició de l'obra de pintors refusats pel Salon d'Automne (1926) i del grup abstracte Cercle et Carré. Formà part també del grup Abstraction-Création, successor en certa manera de l'altre.

Torres i Mestres, Estanislau (Barcelona 1926) Escriptor. De formació autodidàctica, es donà a conèixer amb narracions breus: *Fum d'ara* (1959), *La xera* (1962), premi Víctor Català i després *El foc i la cua* (1966) i *Foc a l'albera* (1974). Com a novel·lista s'inicià amb *Cel de tardor* (1961). D'un realisme personal —*L'altre demà* (1964) i *Els camins* (1966)—, evolucionà vers la narració autobiogràfica i de records de la guerra civil: *La derrota* (1966), premi Sant Jordi i *Els ulls i la cendra* (1966). A part altres novel·les —*Castelladral* (1969), *Estimada Teresa* (1974), *El mal que m'heu fet* (1978)—, ha publicat l'enquesta polèmica *Els escriptors catalans parlen* (1973), el volum il·lustrat *El Pirineu* (1970) i els reportatges *La batalla de l'Ebre* (1971), *La bossa de Bielsa* (1977), *La caiguda de Barcelona* (1978), *Excursionisme i franquisme* (1979) i *Viatge a l'URSS i als dos Berlins* (1984). Amb *Les coves de Postojna* (1980), encetà un tipus de narració juvenil.

Torres i Perenya, Màrius (Lleida 1910 — Sant Quirze Safaja, Vallès Oriental 1942) Poeta. Es llicencià en medicina a la Universitat de Barcelona. La seva poesia més intensa i més artitzada fou escrita sobretot els darrers anys de la seva vida, marcats per la tragèdia de la guerra civil, la desfeta de Catalunya, l'exili interior i la malaltia. La seva figura, desapareguda en plena joventut i maduresa literària, esdevingué un mite i influí en els medis catòlics i dels joves dels tres primers decennis de la postguerra. Els seus versos aparegueren pòstumament, editats per Joan Sales i el grup de “Quaderns de l'Exili”: *Poesies* (Mèxic 1947).

Torres Martínez, Manuel de (La Unión, Múrcia 1903 — Almoradí, Baix Segura 1960) Economista. Llicenciat en dret per la Universitat de València, es doctorà a Bolonya. Milità a la Dreta Regional Valenciana i a FET y de las JONS. Aviat s'interessà per l'escola d'economia escandinava i pel keynesianisme. Fou professor i catedràtic (1942) de la Universitat de València, promotor de la facultat de ciències econòmiques, socials i polítiques de Madrid (1944) i degà. És autor de *Relaciones estructurales y desarrollo económico. Las tablas input-output como instrumento para la programación económica de España* (1960).

Torres Naharro, Bartolomé de (Torre de Miguel Sesmero, Extremadura ? — Roma? ~1531) Poeta, tractadista de teoria dramàtica i autor teatral castellà. Essent soldat, passà a Itàlia, on rebé ordes sagrats, i residí a Nàpols i a Roma. Conegué el picaresc ambient dels més baixos servidors del cardenal Bernardino de Carvajal, que evocà a la comèdia *Tinellaria*. A Nàpols, el 1517, publicà la *Propaladia*, que recull la se-

va producció poètica i dramàtica. És el primer dramaturg hispànic que intentà una renovació de l'escena en vulgar partint de pressupòsits italians, humanistes i horacians: definició i concepte de comèdia, divisió en cinc actes o jornades, propietat artística, dignitat del diàleg, limitació del nombre de personatges, etc. La *Himenea* és, entre les comèdies de fantasia, la més assolida i és important perquè amb ella és portat a l'escena castellana el tema de l'honor i perquè s'adscriu al gènere de la comèdia de capa i espasa.

Torre­vella [*cast: Torrevieja; ant: Torrevella de la Mata*] Municipi del Baix Segura, a l'àrea de llengua castellana del País Valencià (72 km²; 25 014 h [1991]). Antiga possessió reial, les salines, anteriors al s XIII, són les més importants d'Europa. El port de Torrevella, amb activitat comercial i pesquera, data del 1954. L'activitat agrària, basada sobretot en el secà, és força limitada. És important, en canvi, l'activitat turística i d'estiueig (hotels, càmpings i urbanitzacions a la costa).

Torricelli, Evangelista (Faenza 1608 — Florència 1647) Físic i matemàtic italià. Estudià a Faenza i Roma. Fou secretari i successor de Galileu com a matemàtic del gran duc de Toscana. Estudià el moviment dels cossos i llur equilibri. El 1643 dugué a terme la cèlebre experiència, coneguda amb el seu nom, per a mesurar la pressió atmosfèrica, mitjançant un tub de mercuri, la qual cosa constitueix el fonament del baròmetre. Estudià també el vessament dels líquids i construí diversos instruments, entre els quals un termòmetre. Com a matemàtic, destacà en geometria; estudià l'espiral logarítmica i la cicloide. Publicà *Trattato del moto* (1640) i *Opera geometrica* (1644), entre altres obres.

tórtora [*Streptopelia turtur*, família dels colúmbids] *zool.* Ocell de l'ordre dels *columbiformes*, de 28 cm, que té les parts superiors de color castany rogenc amb taques d'un bru fosc, el cap i el coll d'un gris rosat amb una taca llistada de blanc i negre a cada banda del coll, el pit de color de rosa pàl·lid i la cua negra amb les vores blanques. Habita a l'Europa central i meridional, el N d'Àfrica i una part de l'Àsia occidental, i hiverna a l'Àfrica. És comuna als Països Catalans.

Tortosa Municipi del **Baix Ebre**, a la vall baixa del riu (219 km²; 29 452 h [1991]). Confronta a llevant amb els termes del Perelló i Camarles, al SE amb l'Aldea, a migjorn amb Amposta (termeneja pel llit de l'Ebre), Masdenverge i Santa Bàrbara, a ponent amb Roquetes i a tramuntana amb Aldover i Tivenys. És format per sectors ben diversos: la vall al·luvial de l'**Ebre**, on es localitzen els conreus de regadiu; a l'esquerra del riu, al N del terme, un sector accidentat pels contraforts meridionals de la serra de Cardó; a la dreta del riu, i separats del nucli principal pel terme de Roquetes, dos enclavaments situats ja al sector muntanyós dels **ports de Tortosa** o ports de Beseit, el de la bassa dels Ganduls i el de la mola de Catí; entre el sector d'horta i el muntanyós, una zona de raiguer, dita les Planes, on es localitzen sobretot els conreus de secà. Els boscs de pins i el matollar cobreixen els vessants dels ports, mentre que els de la serra de Cardó són coberts en part per bancals amb conreus arboris. El clima és mediterrani, amb hiverns suaus i estius llargs i calorosos. L'agricultura ha estat la base econòmica del municipi i continua essent encara una de les activitats principals; la indústria és en gran part subsidiària del sector primari. Els conreus de secà bàsics són l'olivera, seguida pel garrofer i els fruits secs. Fou decisiva per a la intensificació dels conreus regats la creació dels dos canals: el canal de l'esquerra de l'Ebre (1912) i el més antic, el canal de la dreta de l'Ebre. La producció màxima d'arròs fou a partir del 1917, però els diversos avatars soferts pels preus de l'arròs, agreujats els darrers decennis, han fet que hom iniciï un procés de canvi de conreus en els llocs on és possible; els progressos dels arbres fruiters (especialment tarongers), i del farratge, així com dels productes hortícoles s'acceleraren a partir dels anys seixanta. L'arròs ha esdevingut pràcticament inexistent en l'actual terme. La ramaderia té un caràcter complementari. En canvi, l'avicultura ha esdevingut una activitat econòmica de primer ordre. Quant a la indústria, es manté la primacia del ram alimentari (elaboració d'oli principalment, destil·leries alcohòliques, conserves vegetals, exportació de cítrics, etc), seguit pels sectors de la fusta i el moble. Hi destaquen, finalment, els sectors químic i de materials de construcció. El sector terciari és, però, el més

Vista parcial de Tortosa amb el castell de la Suda al fons

representatiu quant a l'ocupació de la població activa: tot i que l'equipament turístic hi és poc abundant, Tortosa és el centre d'una important àrea comercial que comprèn tota la regió de l'Ebre. Vers l'any 1845 la població de Tortosa era de 20 573 h, i augmentà ràpidament fins al 1857, que arribà a 24 977 h; després de 50 anys d'estabilització, la colonització del delta durant la primera meitat del s XX fou la causa d'un gran increment de població (45 672 h [1950]). Després d'un període de recessió (amb un mínim de 43 267 h [1960]), inicià una lenta recuperació (47 243 h [1975]), que afecta més la ciutat pròpiament dita (que passà de 17 271 h el 1960 a 22 900 el 1991) que la resta del municipi. El terme comprèn, a més de la ciutat de Tortosa, els pobles de Bitem, Camp-redó, els Reguers i Vinallop. La *ciutat* (22 900 h [1991], *tortosins*; 9 m alt), centre del Baix Ebre i de la regió de Tortosa, seu del bisbat del seu nom, es troba situada a banda i banda de les ribes de l'Ebre, sobretot a la banda esquerra, allargassada entre els vessants del coll de l'Alba i el riu. Ambdues ribes estan comunicades pels tres ponts. La *ciutat antiga* es troba a la part meridional del castell de Sant Joan o la *Suda*, que domina l'Ebre en l'emplaçament, en part, de la Tortosa ibèrica i romana. Al centre es destaca la catedral de *Tortosa*, el palau episcopal i la capella episcopal. Notables dins l'estil renaixentista són el Col·legi de Sant Lluís, amb un pati on figuren representats en medallons de pedra els reis de Catalunya-Aragó, i també l'església, enfront, actual Museu i Arxiu Històric de la Ciutat. Entre els edificis religiosos cal destacar el claustre del convent de Santa Clara, del s XIII. Nombrosos patis i palaus medievals donen al cèntric carrer de la Rosa, que surt de la plaça de la Catedral i on dóna també el palau dels Campmany, del s XVIII. La *ciutat moderna* és formada per dos ravals, formats ja a mitjan s XIX; el de *Remolins* al N, conserva encara una certa fesomia medieval, a l'emplaçament de l'antiga ciutat romana i del call medieval. Un altre raval, el Rastre, a la part meridional, vers l'interior i a tocar de la ciutat antiga, fou urbanitzat després de la destrucció de les muralles al començament del s XX. La plaça Nova, formada davant del pont de l'estat, constitueix actualment un centre vital de comunicació, puix que uneix la ciutat vella amb l'eixample, construït, de fet, després de la guerra civil de 1936-39.

LA HISTÒRIA

Com a nucli urbà, Tortosa nasqué i ha viscut per a la defensa del pas de l'Ebre, a la cruïlla dels camins que comuniquen les dues ribes del riu i l'interior amb la mar: el pont i el port. Sobre una terrassa que domina el riu, on hi ha avui el castell de la Suda, es formà un primer poblat ibèric, que fou el centre del gran territori dels ilerjavons. Conquerida pels àrabs en 713-718, esdevingué al final del s X capital de la taifa de Tortosa fins a la conquesta almoràvit de vers el 1099. L'acròpoli fou transformada en fortalesa àrab, la Suda. La població no cresqué i es mantingué dins les muralles romanes, que els àrabs aprofitaren. La ciutat fou conquerida als musulmans el 1148: s'assegurava la permanència de la població musulmana i la conservació de llurs béns i llur règim intern, amb la condició de traslladar-se extramurs dins el terme d'un any. L'any següent el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV atorgava a Tortosa la carta de poblament que establia el règim jurídic de la població cristiana. Dies després el comte atorgava carta de franquesa a la població jueva, a la qual assignava un barri, extramurs. El 1181 l'orde del Temple adquirí la part reservada al comte-rei i passà així a compartir el domini de la ciutat amb la casa de Montcada. El 1150 fou

Pintura de Joaquim Torres i García (1938)

reinstaurada la diòcesi de *Tortosa*, i vuit anys després fou iniciada la construcció de la catedral. El 1294 Tortosa fou reincorporada a la corona per Jaume II de Catalunya-Aragó. Al s XIV experimentà una època de prosperitat, palesa amb el consolat de mar, l'encunyació de moneda, el port, la llotja, l'exportació a Nàpols i Sicília de la sal tortosina i una indústria tèxtil florent. L'any 1610 l'expulsió dels moriscs afectà també la ciutat de Tortosa, i poc més de la meitat de les famílies hagueren de fugir. Els estralls de la guerra dels Segadors i la pèrdua del control del pas del blat pel port tortosí, feren perdre a Tortosa la seva mateixa raó d'ésser: pont de comunicació, cruïlla de camins. Després del decret de Nova Planta (1716) esdevingué cap de corregiment. El s XIX portà a la ciutat una certa recuperació. La població havia aconseguit el 1812 de 15 000 a 20 000 h. El 1865 el pas del ferrocarril per la ciutat tornà a donar-li un sentit dins la xarxa de comunicacions, però també causà la desaparició de la navegació de l'Ebre. Tres anys després s'inaugurà el pont sobre l'Ebre, i, des del 1876, la demolició d'una bona part de les muralles permeté una ràpida expansió urbana. Durant la guerra civil de 1936-39 la ciutat fou fortament destruïda, puix que fou front de guerra durant vuit mesos i objectiu del bombardeig des del primer dia. La reconstrucció, a la postguerra, fou duta a terme sense un pla d'ordenament racional.

tortuga *ZOO* **1** Nom donat a qualsevol rèptil de l'ordre dels *quelonis*. **2** **tortuga de Hermann** [*Testudo hermanni*, família dels testudinids] Tortuga terrestre d'uns 30 cm de llargada, cuirassa bombada i oval, placa supracaudal doble i cua acabada en un tubercle corni de forma cònica amb un canal longitudinal. És d'un color grogós, amb taques fosques o negres, i l'escut ventral és de color groc al mig, amb bandes laterals negres. Habita en pinedes litorals, garrigues o terrenys arenosos molt exposats al sol. S'alimenten gairebé exclusivament de vegetals. Hivernen fins a l'abril, que comença el període de zel. Viuen molts anys (70 o 80, i a vegades han passat de 100). Habiten als Balcans, la Península Ibèrica, Occitània, Còrsega, Sardenya i la Itàlia continental i peninsular. Als Països Catalans hom la troba al Rosselló, les Balears i les Pitiüses i al migjorn del País Valencià. **3** **tortuga d'estany** Nom donat a diverses tortugues del gènere *Clemmys*, que habiten en aigües dolces. Entre les quals cal destacar *C.caspica* var *leprosa*, que ateny 30-35 cm de llargària, té el cap gros i l'escut dorsal unit al ventral per lligaments fibrocartilaginosos que permeten un cert moviment a aquestes parts. És de colors vistosos i costums nocturns. Habita en pantans i rierols i es nodreix de petits animals aquàtics, amfibis, peixos, cucs i crustacis. Habita a la Península Ibèrica i el N d'Àfrica. Als Països Catalans hom la troba en rierols del cap de Creus. **4** **tortuga grega** [*Testudo graeca*, família dels testudinids] Tortuga terrestre d'uns 30 cm, molt semblant a la de Hermann, però amb la cuirassa dorsal més bombada, placa supracaudal simple, cua sense tubercle corni i esperó a la cuixa ben palès, d'un color groc verdós amb taques fosques. Habita als mateixos llocs que la tortuga de Hermann, i, com ella, és l'objecte d'una activa persecució com a animal de jardí. Habita al N d'Àfrica, el SW de la Península Ibèrica, els Balcans (Albània i Grècia) i el SW d'Àsia. Als Països Catalans hom la troba només a les contrades meridionals del País Valencià. **5** **tortuga llaüt** [*Dermochelys coriacea*, família dels dermoquèlids] Tortuga marina d'uns 2-2,3 m de llargària, amb la cuirassa recoberta d'una pell coriàcia. El dors porta 7 carenes longitudinals, i el ventre 5. El cap i les potes no poden amagar-se dins la cuirassa. Les potes anteriors són molt aplatades i llargues. És d'un color fosc o negrós. Molt bona nedadora, habita a alta mar i es nodreix de peixos i substàncies vegetals. Habita a l'oceà Pacífic, a l'Atlàntic i a l'Índic, bé que a vegades es troba a la Mediterrània central i oriental. **6** **tortuga verda** [*Chelonia mydas*, família dels quelònids] Tortuga marina d'uns 160 cm de llargària, amb la cuirassa dorsal en forma de cor, en els individus joves recorreguda per una doble cresta mitjana i amb les plaques juxtaposades. Les potes anteriors són més desenvolupades que les posteriors, i tenen forma d'aletes. La cua és molt curta, i el color dels adults és verd d'oliva al dors, amb taques negres. Habita a la vora de les cales, i neda sobretot a la superfície de l'aigua. S'alimenta de substàncies vegetals, sobretot fanerò-

tortuga grega

Bust de Trajà

games. Pon els ous a les costes, la qual cosa, juntament amb la pesca de què és objecte, fa que, malgrat l'elevat nombre d'ous per posta, comencin a ésser molt rares als Països Catalans, sobretot a les costes continentals. També és difosa a l'oceà Índic i a l'Atlàntic.

Tosca i **Mascó**, **Tomàs Vicent** (València 1651 — 1723) Científic i filòsof. Es graduà en arts i teologia a València. El 1678 ingressà a la congregació de Sant Felip Neri. Tosca arribà a ésser un dels principals membres de la que amb caràcter d'Acadèmia Matemàtica funcionava cap a l'any 1687 a València, on a més de tractar de temes matemàtics, físics i astronòmics, foren realitzades diverses experiències (construcció i utilització de microscopis i telescopis, observació del moviment de projectils i altres). La seva personalitat estigué molt lligada a la introducció al País Valencià de la ciència moderna. Ocupà des del 1717 fins al 1720 el càrrec de vice-rector de la Universitat de València. Les seves obres més importants són el *Compendio matemático* (1707-15, 1727-57), en nou volums, i el *Compendium philosophicum* (1721). Dibuint i arquitecte, projectà l'antiga casa de les Comèdies, la façana del portal de la Real (desaparegudes) i la façana de l'església de Sant Felip Neri.

Toscana Regió de la Itàlia peninsular, que s'estén des del vessant occidental de la serralada apenina fins a les costes de la mar Lígur i la Tirrena (22 992 km²; 3 528 225 h [est 1993]). La capital és Florència. La població es concentra a la conca de Florència i a la plana litoral de l'Arno, on hi ha les principals ciutats: Liorna, Pisa i Florència. És una regió tradicionalment agrícola, bé que s'ha anat transformant, amb la creació de petites indústries. Els conreus més importants són els de vinya, cereals (blat, blat de moro i ordi), llegums i flors. La ramaderia, associada a l'agricultura, és també important. Dins l'activitat industrial es destaca la producció de mercuri, el sector de la metal·lúrgia, la pell (calçat), alimentari (vi i oli) i les arts gràfiques.

totemisme *SOCIOL* Conjunt de normes socials, obligacions i prohibicions, creences, usos, etc, difosos en nombroses civilitzacions anomenades “primitives”, sobretot en cultures basades en la caça i l'agricultura. Es fonamenten en la concepció d'una relació especial de parentiu o de concordança mítica i, doncs, de mútua protecció entre un grup sòcio-cultural (o un individu) i el *tòtem*. Considerat avantpassat mític i sovint divinitzat, el tòtem té sempre la funció d'estructurar la vida social i és font d'obligacions i prohibicions. Fenomen molt complex, fou considerat per molts etnòlegs i sociòlegs del s XIX com la forma més primitiva i generalitzada de religió. En l'anomenat *totemisme individual*, l'individu s'identificava amb el tòtem, el qual es revelava sobretot en la seva funció màgico-protectora; aquest totemisme trobaria la seva màxima expressió en el *xamanisme*.

tòtil [*Alytes obstetricans*, família dels discoglòssids] *ZOO* Amfibi anur de l'ordre dels opistocels, d'uns 5 cm de longitud, amb la pell verrucosa, el cap deprimit i les potes curtes. Habita sota les pedres i vora corrents d'aigua. Fa la posta a terra, el mascle agafa els ous amb la base de les potes posteriors i els hi porta durant tres setmanes fins a la desclosa dels cap-grossos, que surten quan es banya. És comú als Països Catalans.

Toulouse-Lautrec, Henri Marie de (Albí 1864 — Malromé 1901) Pintor i litògraf llenguadocià. Les seves primeres obres foren de tema militar i hípic. Anà a París i el 1885 s'instal·là a Montmartre, on menà una vida bohèmia. Rebé la influència d'E.Degas en la temàtica i en la manera d'efectuar els enfocaments fotogràfics de les obres. Freqüentà els cafès, *music-halls*, teatres, prostíbuls, etc, els quals sempre intentà de representar fidelment: *Mlle. Diabau al piano* (1890; museu d'Albí), *Jeanne Avril ballant* (1892; Musée d'Orsay), *Al saló de la Rue des Moulins* (1894; museu d'Albí). Moltes d'aquestes obres eren pintades sobre tela o bé sobre cartó, amb colors dissolts en essència, i aconseguia així una gran espontaneïtat en el traç, mitjançant el qual volia expressar el moviment, una de les seves grans preocupacions. El 1891 féu el seu primer cartell per al Moulin-Rouge, representant *La Gohuda*; des d'aleshores, es consagrà a la litografia en colors, que li permeté de desenvolupar el seu estil sintètic i l'arabesc lineal; féu nombrosíssims cartells

per a la majoria dels cabarets parisencs. Conreà també el pastel i la il·lustració per a revistes humorístiques. L'abús de l'alcohol i el cansament el portaren a retirar-se a una clínica de Neuilly i més tard al castell de Malromé, on morí.

Tournier, Michel (París 1924) Escriptor francès. Les seves novel·les tenen un caràcter al·legòric que aspira a donar un caire místic als personatges i a les situacions: *Vendredi ou les limbes du Pacifique* (1967), *Le roi des aulnes* (1970, premi Goncourt), *Les météores* (1975), *Gaspar, Melchior et Balthazar* (1980), *Le vagabond immobile* (1984), *La goutte d'or* (1985), etc. És autor també de contes, de crítica literària, d'un volum de confessions, *Le vent Paraclet* (1977) i de texts per a àlbums de fotografies. És membre de l'Académie Goncourt des del 1972.

toxina *MED* Substància tòxica i antigènica produïda per bacteris. Segons la constitució química, hom pot dividir les toxines en holoproteiques i enzimàtiques. En patologia hom classifica les toxines en *intracel·lulars* o *endotoxines* (constitueixen els antígens flagel·lars, capsulars o somàtics) i *extracel·lulars* o *exotoxines*, que exerceixen l'acció tòxica independentment del microbi productor (toxina tetànica, diftèrica, etc).

Trabal i Benessat, Francesc (Sabadell, Vallès Occidental 1899 — Santiago de Xile 1957) Novel·lista. Membre del Grup de Sabadell, es destacà per les seves actituds crítiques i humorístiques, pròximes al dadaisme. Redactor i director del “Diari de Sabadell”, col·laborà en “La Veu de Catalunya”, “La Publicitat”, “Mirador”, etc. Fundà, amb altres membres del grup, l'editorial La Mirada. En les seves novel·les —*L'home que es va perdre* (1929), *Quo vadis, Sànchez?* (1931), *Hi ha homes que ploren quan el sol es pon* (1933) i *Vals* (1936), premi Crexells—, com en la seva comèdia *Els mediocres* (1929), remarca la buidor i la insatisfacció en les relacions humanes dins la societat benestant. Durant la guerra, a Barcelona, menà una intensa activitat com a membre de l'Agrupació d'Escriptors Catalans, secretari de la Institució de les Lletres Catalanes, organitzador de les Biblioteques del Front.

traçador [o *tauler traçador* o *taula traçadora*] *INFORM* Dispositiu de dibuix automàtic que actua com a perifèric d'un ordinador. Consisteix en un tauler (horitzontal o inclinat) que fa de suport del full de paper i damunt del qual una o més plomes, muntades sobre un sistema de guies mòbils, pot abastar qualsevol punt de la seva superfície i dibuixar-hi gràfics, signes, corbes, etc, segons les instruccions rebudes de l'ordinador.

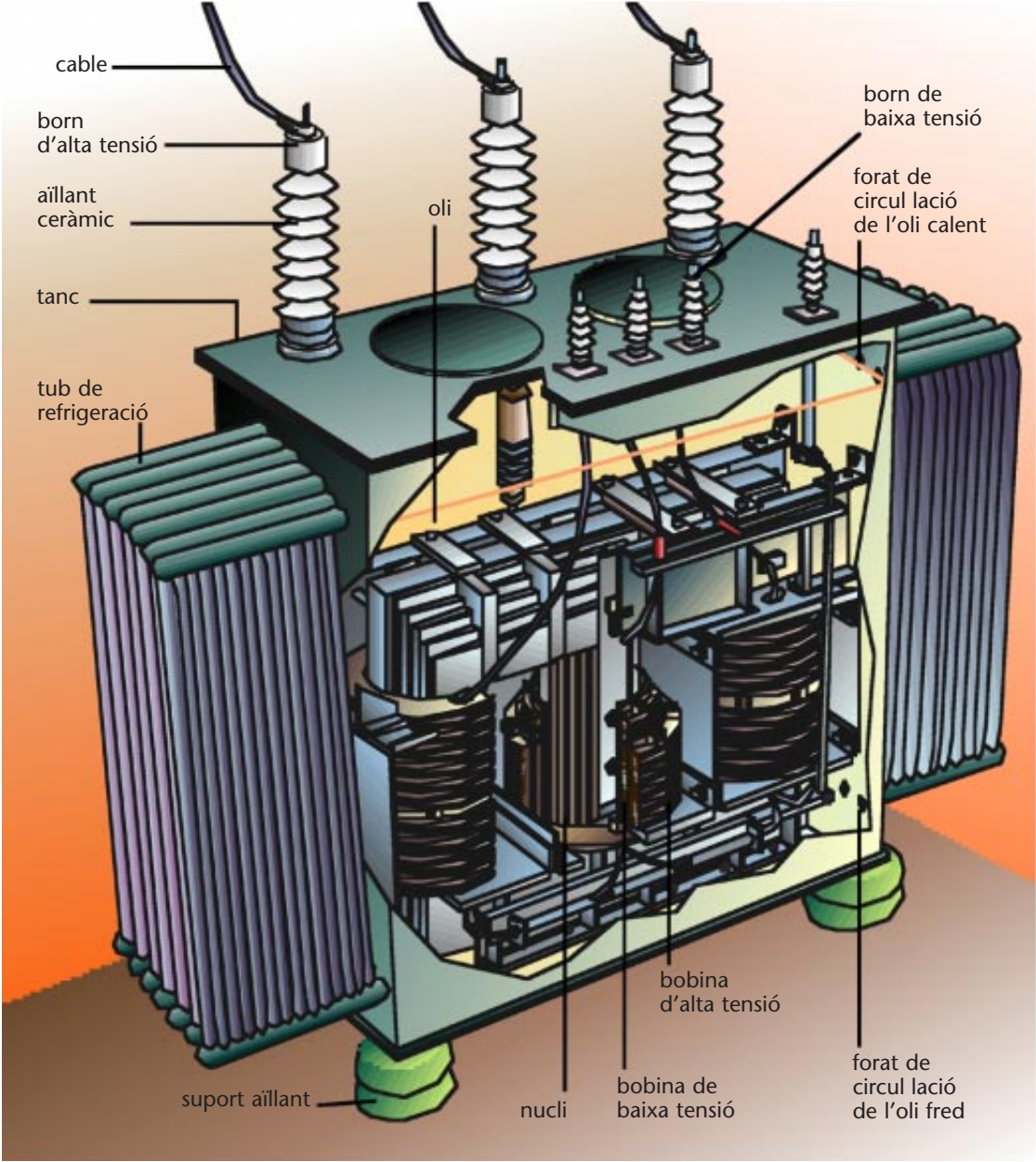
Tràcia Regió històrica del SE d'Europa que comprèn el sector més oriental de la península balcànica i que és repartida entre Grècia, Bulgària i Turquia. Pràcticament correspon a la conca del Marica. Hom hi distingeix un sector occidental, que correspon a la Tràcia greco-búlgara, més muntanyós, que separa les conques del Mesta i del Marica, i el sector oriental, que correspon, en la seva major part, a la Turquia europea. El clima és mediterrani, principalment a la zona del litoral, amb un màxim pluviomètric a l'hivern; a l'interior és modificat per la presència de les muntanyes, on es donen temperatures més baixes. Atesa la seva situació, la Tràcia ha fet sempre un paper de pont entre l'Europa central i l'Àsia, i com a lloc de pas, la seva població és formada per diversos grups ètnics, entre els quals sobresurten els grecs, els búlgars i els turcs. L'agricultura i la ramaderia són la base dels seus recursos econòmics; hi ha conreus de vinya, olives, tabac i fruiters. La ciutat més important, i alhora capital de la Tràcia oriental, és Istanbul. Ocupada pels perses l'any 492 aC, la Tràcia es veié sotmesa més tard a una doble influència atenesa i macedònia. Amb la intervenció de Filip II de Macedònia (342-341 aC), passà a ésser possessió macedònia, mantinguda sota Alexandre el Gran i també sota Lisímac. La intervenció dels romans motivà que els odrisis acceptessin de figurar sota un protectorat romà (168 aC). Sufocades diverses revoltes indígenes, el 46 dC Claudi annexà la Tràcia a l'Imperi i la confià a un procurador imperial. El 1361, amb la conquesta d'Adrianòpolis, els turcs iniciaren un domini sobre tota la regió, que es mantingué fins el 1878. A partir d'aquesta data la part septentrional de Tràcia fou regió autònoma amb el nom de Rumèlia Oriental, i després (1885) formà part de Bulgària. En acabar les guerres balcàniques (1913), la Tràcia

occidental fou reconeguda com a possessió búlgara, mentre que la Tràcia oriental (a l'E del riu Marica) fou reconeguda com a possessió turca. Després de la Primera Guerra Mundial, Grècia obtingué, en detriment de Bulgària, el domini de la Tràcia occidental i la ribera de la mar Egea i àdhuc la possessió de la Tràcia oriental, territori que, després de la desfeta hel·lènica a l'Àsia Menor (1922), fou retornat a Turquia (1923). Encara durant la Segona Guerra Mundial, Bulgària, aliada amb les forces de l'Eix, s'ensenyorí novament de la Tràcia egea, que restituí, però, el 1945.

Tracy, Spencer (Milwaukee, Wisconsin 1900 — Hollywood 1967) Actor cinematogràfic nord-americà. Encarnà sovint un tipus de personatge franc i honest, ple d'humanitat. De la seva extensa filmografia cal destacar *Captains Courageous* (1937; Oscar al millor actor), *Boy's Town* (1938; Oscar al millor actor), *The Old Man and the Sea* (1958), *Judgment at Nuremberg* (1961), *Guess who's Coming to Dinner* (1967), etc.

tradicionalisme **1** *FILOS* Doctrina filosòfico-religiosa sorgida en el catolicisme francès de la Restauració, en oposició al pensament “il·lustrat” que inspirà la revolució del 1789. Afirmava la necessitat de la monarquia i de l'Església com a vehicles pels quals l’home arriba al contingut d’una revelació divina primitiva constituïda per les veritats teòriques i pràctiques vitalment fonamentals. La caracteritza el seu menyspreu de la raó, juntament amb l’enaltiment de l’autoritat. Els seus representants més destacats foren L.de Bonald, J.de Maistre, F.R.Lamennais i L.Bautain, i a la Península Ibèrica, Juan Donoso Cortés.
2 *HIST/POLÍT* Doctrina política que defensa la sobirania reial exercida a través de les institucions pròpies de la societat foral i estamental. A l’estat espanyol fou adoptada pel carlisme i significava el rebuig de les idees liberals sorgides durant la guerra contra Napoleó i el retorn a la monarquia absoluta, basada en la tesi de la legitimitat de la llei sàlica, el dret diví de la monarquia i, per tant, la defensa aferissada de la religió catòlica i de les seves institucions. Posteriorment, aquesta doctrina cercà una justificació històrica en la identificació de la monarquia absoluta amb una suposada monarquia tradicional medieval, pel fet de la pervivència, encara que inoperant, d’algunes institucions tradicionals. Aquesta identificació es completà amb el reconeixement dels furs o lleis tradicionals dels diferents regnes de la monarquia hispànica, fet que explicaria l’arrelament del tradicionalisme als Països Catalans i al País Basc. Després de la tercera guerra Carlina, el tradicionalisme cercà una base doctrinal més intel·lectual; Juan Vázquez de Mella recollí les idees dels pensadors neocatòlics i elaborà un esquema doctrinal pròxim al feixisme, que no fou acceptat per determinats sectors carlins i que ha estat considerat precursor, en part, de l’anomenat Movimiento Nacional.

tragèdia *TEAT* Obra dramàtica d’estil elevat que representa una acció seriosa i greu entre personatges importants i en què, per regla general, el protagonista és emmenat per una passió o per la fatalitat vers la catàstrofe. En tota tragèdia grega, hom distingeix el *pròleg* (part completa que precedeix l’entrada del cor), el *pàrodos* (cant d’entrada del cor), l’*èxodos* (breu cant de tipus formulari amb què el cor es retira), els *episodis* o parts completes de la tragèdia que van entre dos cants corals complets, i els *estàsims*. Les tragèdies gregues són en llur integritat un espectacle de recitació, cant, música i dansa. Sembla força versemblant que vers el 534 aC es produí la primera representació oficial d’una tragèdia. Posteriorment, ja en temps de Clístenes, Quèril, Frínic i Pràtines forniren a la tragèdia els trets que l’havien de definir en la seva època d’esplendor i que la feren ésser l’educadora política del poble. Amb tot, durant el s V aC Èsquil, Sòfocles i Eurípides dominen la història de la tragèdia antiga, les obres dels quals són les úniques que, d’altra banda, han estat transmeses (si hom fa excepció de l’*Alexandra* de Licofront). A Roma, la tragèdia fou un dels primers gèneres que més cridaren l’atenció dels poetes: durant els ss III i II aC escriviren i representaren tragèdies Livi Andrònic, Enni i Nevi. També excel·liren Pacuvi i Acci i, si cal creure els testimonis antics, Ovidi, que, amb la *Medea* (obra perduda), escriví la peça cabdal del teatre tràgic romà. Modernament, la crítica ha revalorat les nou tragèdies de Sèneca —les úni-

transformador emprat en les xarxes de distribució d’alta tensió. El conjunt es troba submergit dins un bany d’oli que actua com a refrigerant

ques, juntament amb l’*Octàvia*, que han estat conservades de tota la producció dramàtica llatina— i n’ha subratllat la importància. A l’època medieval, la tragèdia clàssica exercí una certa influència. Als ss XIV i XV, el descobriment d’unes reals o suposades teories de la *Poètica* aristotèlica féu que es veiés limitat qualsevol intent de teatre tràgic. I així, el 1514, G.G.Trissino, amb *Sofonisba*, obre la sèrie de tragèdies constituïdes segons les suposades “regles” gregues, seguint temes mitològics o bíblics (L.Dolce) o medievals (T.Tasso). També a la Península Ibèrica s’inicià una florida de la tragèdia, bé que absolutament desvinculada dels models clàssics, amb autors que van des de Lope de Vega i Calderón fins a arribar, més tard, a Ventura de la Vega. Els exemples més interessants, però, en el desenvolupament del fet tràgic es troben a Anglaterra i a França. Al primer d’aquests dos països, el drama modern s’inaugurà amb la *Spanish Tragedy*, de Thomas Kyd, i *Tamburlaine*, de Marlowe, i culminà amb el geni extraordinari de Shakespeare, autor que abandonà els principis d’unitat, economia i ordre de l’art clàssic. A França, al s XVII s’inicia un veritable renaixement de la tragèdia clàssica. Foren sobretot J.Rotrou i J.Mairet (*Sophonisbe*, 1634), amb la formulació d’unes regles i amb l’adopció de la norma de les “tres unitats” en el teatre, que fixaren un model que regí durant més de dos segles la producció dramàtica francesa, amb la presència de figures com Corneille, Racine i també Philippe Quinault, Praton, Genest, Campistron, Lagrange-Chancel, etc. La influència del neoclassicisme francès fou particularment important a Itàlia, on excel·leix la personalitat d’Alfieri. A Alemanya, els autors que anuncien el romanticisme s’inspiraren en la producció shakespeareiana o bé en els clàssics grecs (com Goethe en la *Iphigenie auf Tauris*, 1787), o es mostraren més deslligats de qualsevol model (Schiller, Grabbe, Büchner, Hebbel, etc). Partint del romanticisme, el gust per la tragèdia (Shelley, Foscolo, V.Hugo, A.Dumas, Swinburne, Leconte de Lisle, Hofmannsthal) es manté fins al s XX, bé que l’anàlisi psicològica moderna i els condicionaments socials modifiquen la concepció i l’abast del gènere.

Trajà, Marc Ulpi [*llat: Marcus Ulpius Traianus*] (Itàlica 53 — Selinut, Cilícia 117) Emperador romà (98-117). Obtingué el consolat el 91. General de professió, fou adoptat per Nerva (96), i el succeí a la seva mort (98). Durant el seu regnat hagué d’adoptar una política bel·ligerant: malda assíduament per assegurar les fronteres de l’Imperi, que eixamplà amb les cinc noves províncies de Dàcia, Aràbia, Mesopotàmia, Assíria i Armènia i assolí la seva més gran extensió. Viatjà molt, i no féu sinó breus

estades a Roma (99-101, 102-105, 107-113); a despit de tot, es demostrà un gran administrador i cercà de sanejar les finances i la justícia, d’organitzar l’assistència social i l’educació dels infants pobres, d’augmentar el nombre de provincians en el senat i dels cavallers en l’administració, i de fomentar l’agricultura i el comerç amb les províncies. Autor de nombrosos monuments i construccions públiques, com, a Roma, el fòrum de Trajà (112), el més bell complex arquitectònic de la capital, amb la columna Trajana (113), de diversos diversos mercats, de la reestructuració dels ports d’Òstia i d’Ancona i de l’intent de dessecació dels maresmes Pontins, fou un emperador liberal, amant de la magnificència, culte i respectuós envers les tradicions republicanes.

trama *TÈXT* Fil o conjunts de fils que van de vora a vora d’un teixit, entrellaçats i encreuats amb els fils d’ordit. En un teixit pot haver-hi diverses trames, cadascuna de les quals requereix una llançadora en el teler. Cada fil de trama en el teixit és anomenat *passada*. La preparació de la trama consisteix a enrotllar el fil procedent de fusades, bobines o madeixes, en bitlles mitjançant la màquina de bitlles.

transcendència *FILOS/RELIG* Qualitat del que resta més enllà o fora d’un ésser o d’un conjunt d’éssers i, especialment, que roman fora de tota experiència possible, entesa aquesta en sentit kantia, és a dir, que resta més enllà de l’espai i el temps. Segons què sigui, doncs, el que hom entengui per *immanència*, serà més o menys determinat l’àmbit corresponent de la transcendència; des de Kant aquest àmbit pot ésser caracteritzat, d’una banda i genèricament, com l’àmbit de l’anomenada *cosa en si* i, d’altra banda i més en concret, com l’àmbit corresponent al *món*, com a síntesi ideal de tota experiència externa possible, a l’*ànima*, com a síntesi ideal de tota experiència interna possible, i, sobretot, a *Déu*, com a síntesi ideal, i suprema, de l’un i l’altra. El primer que cercà de superar l’escissió entre immanència i transcendència consagrada filosòficament per Kant fou pròpiament Hegel, el qual féu d’ambdues extrems correlatius d’una única dialèctica.

transformador *ELECT* Aparell estàtic d’inducció electromagnètica, destinat a transformar un sistema de corrents variables en un o diversos altres sistemes de corrents variables, d’intensitat i de tensió generalment diferents però de la mateixa freqüència. Bàsicament consisteix en una màquina elèctrica estàtica formada per dos enrotllaments, dits *primari* i *secundari*, enrotllats al voltant d’un mateix *nucli magnètic*, de ferro (planxa magnètica). El primari rep el corrent a transformar, i aquest, un cop transformat, surt pel secundari. La relació entre les tensions d’entrada i de sortida és donada per la *relació de transformació* entre les espires respectives dels enrotllaments. Constructivament és format per unes *columnes* on són disposats els enrotllaments: en els *transformadors monofàsics* hi ha dues columnes, una per a cada enrotllament, mentre que els *trifàsics*, més corrents, tenen 3 columnes, una per a cada fase i en cadascuna de les quals hi ha els dos enrotllaments, primari i secundari, l’un sobre l’altre. Les 3 columnes són unides per les *culates*, inferior i superior, a fi de tancar el circuit magnètic. El transformador és un aparell d’un rendiment molt elevat; pot arribar a més del 99% en els de gran potència i sovint passa del 95% en els més corrents. De tota manera, les pèrdues produeixen un escalfament que en limita la potència. Els *transformadors secs* o *d’aire* són refrigerats per ventilació natural; hom recorre als *transformadors en bany d’oli* en cas de potències elevades, en els quals tot el transformador és immersit en oli. Hi ha transformadors de tipus molt diversos; cal distingir entre els de tipus general i els destinats a aplicacions especials. Un tipus de transformador monofàsic simple i econòmic és l’*autotransformador*, emprat per a potències poc elevades. Cal esmentar també els *transformadors de mesura*, que poden ésser *de tensió* o *d’intensitat*, i són emprats en certs aparells de mesura.

transhumància *HIST/ECON* Conjunt de migracions estacionals, pròpies de moltes espècies d’animals i, sobretot, de la ramaderia, les quals, per a aprofitar al màxim l’escalonament de pasturatges, recorren (normalment conduïts per l’home) grans extensions de terreny des de les planes vers les regions muntanyoses i viceversa. El

fenomen és comú a totes les regions de la zona mediterrània, des de la Península Ibèrica fins a l'Àsia Menor, i també al Caucas, a l'Àsia central i als Andes. Com a sistema ramader, en molts llocs ha estat substituït progressivament per una ramaderia en pletes o amb estabulació, principalment gràcies a la revaloració dels conreus i a la repoblació forestal. No apareix a Catalunya fins als ss X-XII. Originàriament sembla que es tractava de l'anomenada *transhumància directa*, és a dir, organitzada per ramaders de terres baixes, propietaris de pastures d'hivern, que adquirien pastures d'estiu per als seus ramats. A diferència de l'anterior, la *transhumància inversa* és la dels muntanyencs que adquireixen al pla pasturatges d'hivern. Del s XIV al XIX els ramaders més importants eren les comunitats de valls o de municipis o els grans senyors.

transistor *ELECT* Dispositiu electrònic d'estat sòlid, basat en les propietats conductores dels materials semiconductors, que hom empra per a controlar o amplificar un corrent elèctric. Les seves petites dimensions, fiabilitat, durada, baix consum, preu, etc, els ha permès de substituir avantatjosament els tubs electrònics. L'evolució de l'electrònica dels semiconductors és ben palesa pel que fa al perfeccionament dels transistors, sobretot quant a la tecnologia de fabricació i també en el desenvolupament de nous tipus o models. El primer transistor fou descobert el 1948 pels físics nord-americans J.Barden i W. Brattain, que juntament amb W.Scheckley treballaven en un programa de recerca dedicat a investigar els materials semiconductors. Hi ha dos tipus bàsics de transistors: el transistor bipolar i l'unipolar. En el primer, la conducció és portada a terme pels dos tipus de portadors de càrrega (electrons i forats) mentre que en el segon només la fa un dels dos (o els electrons o els forats). El **transistor bipolar** típic consisteix en tres capes de material semiconductor extrínsec. El nom de “transistor” li ve del fet que el corrent és obligat a passar a través d'una capa resistiva (la *base*), és a dir, el transistor transfereix voltatge a través d'una resistència (en anglès *transfer resistor*, d'on prové el nom *detransistor*). En funcionament com a amplificador, l'entrada o junció emissor-base es polaritza en directa i la sortida, o junció base-col·lector, en inversa (*díode*). L'essència de la teoria de l'efecte transistor és l'emissió de càrregues des de la regió emissora i l'arribada de pràcticament tots aquests portadors al col·lector. Així, utilitzat com a amplificador, el transistor produeix variacions molt grans d'un corrent (el del col·lector) d'una manera que és proporcional a les variacions d'un corrent petit (el que entra per la base). No hi ha creació d'energia. Una altra aplicació molt important del transistor consisteix a fer-lo treballar com a interruptor (saturació-blocatge), funció sobre la qual es basa tota l'electrònica digital. Actualment, la majoria de transistors es realitzen amb silici. Des del punt de vista de llur constitució física i de les tècniques de fabricació hom distingeix diversos tipus de transistors: els de junció per creixement, els de junció per aliatge, els de junció per difusió, els *Mesa* i els *epitaxials*. Els *transistors de junció per creixement* s'obtenen afegint, durant el procés de creixement del cristall de germani o de silici, les impureses de tipus *p* o *n* necessàries. Els transistors de junció per aliatge es produeixen formant un aliatge de metall sobre les cares oposades d'una peça prima de material semiconductor, de manera que quedi constituïda una zona emissora i una altra de col·lectora. En el *transistor de junció per difusió* s'utilitza la difusió d'àtoms donadors i acceptadors. Els *transistors mesa* són obtinguts per tècniques anàlogues a les aplicades per a obtenir els tipus anteriors; la diferència consisteix a extreure la major quantitat possible de capa pre-difosa (que constitueix amb el cristall original la junció del col·lector) per a reduir al mínim la capacitat del col·lector i així millorar-ne les característiques. En els *transistors epitaxials*, hom utilitza la tècnica de*kreixement epitaxial* per a formar una capa molt prima de monocristalls de silici, d'alta puresa, sobre un substrat de materials fortament dopat. Aquest cristall constitueix el col·lector sobre el qual es difonen la base i l'emissor. Tots els transistors bipolars es fabriquen amb aquest procediment. Actualment els processos de difusió utilitzats per a obtenir el dopatge de les diferents regions, van essent desplaçats per la tècnica anomenada d*'implantació iònica*, consistent a bombardejar el material de base amb ions d'àtoms

donadors o acceptadors. Un dels processos més universalment utilitzats en la fabricació de transistors és l'anomenada tècnica planar-epitaxial, combinació dels dos procediments. El **transistor unipolar** rep el nom de *FET* (sigles de Field Effect Transistor), és a dir, *transistor d'efecte camp*. Segons sigui l'estructura mitjançant la qual s'aplica el camp elèctric al canal hom distingeix tres tipus bàsics de transistors unipolars: el *JFET*, el *MOSFET* i el *MESFET*. En el *JFET* (Junction Field Effect Transistor) el camp elèctric s'aplica mitjançant una junció *pn* que es constitueix realitzant, en una determinada zona del canal, una difusió d'impureses de tipus contrari a les que s'han introduït al canal; en aquesta zona es connecta l'elèctrode porta. Hom els utilitza com a interruptors digitals o analògics, com a etapes d'entrada d'amplificadors mescladors, com a oscil·ladors i com a resistències comandades per tensió. El *MOSFET* (Metal Oxide Semiconductor Field Effect Transistor) es realitza dipositant sobre el canal una capa aïllant i damunt d'ella una capa metàl·lica, on es connecta l'elèctrode porta (*MOS*). La tensió lllindar de formació del canal pot ésser positiva o negativa, i depèn del dopatge de la zona de canal, del tipus de metall de porta i de la presència de càrregues a l'aïllant. El camp d'utilització del transistor *MOSFET* és molt ampli, a causa del seu baixíssim consum de potència, la senzillesa del seu disseny i l'alta densitat d'integració, respecte a les famílies bipolars. Les millores tecnològiques assolides darrerament en litografia, substitució de les portes de metall per silici policristal·lí molt dopat o per siliciurs de metalls de transició, processos d'oxidació localitzada (*LOCOS*), processos d'autoalineament de porta, etc, han fet possible que les dimensions dels circuits *MOS* hagin disminuït considerablement, cosa que ha permès disposar de circuits més ràpids i de més alta densitat d'integració. El *MESFET* (Metal Semiconductor Field Effect Transistor) és un tipus de transistor especialment adient per a sistemes de commutació a altes velocitats, per a sistemes d'alta freqüència, per a comunicacions, etc. En el camp dels transistors de potència s'han fet progressos notables i hom aconsegueix amb transistors bipolars potències de centenars de watts. Un tipus especial de transistor és el dit *programable* que té unes característiques semblants al transistor unijunció (*UJT*), però amb possibilitat de poder ajustar el valor de la tensió a què es dispara.

transmissió *TELECOM* Pas o transport d'informació (senyals) entre dos punts per mitjà d'energia elèctrica o electromagnètica, a través d'un medi, com és el cas d'una *línia de transmissió*. Segons quina sigui la natura de la informació hom parla de transmissió de veu (telefònica), de text (telegràfica), de dades, d'imatge en moviment (televisiva), d'imatge fixa (telecòpia), etc. Segons la forma del senyal a transmetre hom distingeix entre transmissió analògica i transmissió digital. A causa de la millor qualitat que hom pot obtenir en la transmissió digital respecte a l'analògica, és emprada no solament per missatges digitals, sinó també per senyals analògics que són traduïts a digitals. Un altre avanatge de la transmissió digital és la facilitat de construir circuits de commutació. Per ambdós motius la telefonia pot esdevenir digital i compartir els mateixos sistemes que la transmissió de dades.

transmutació *FIS* Canvi d'identitat d'un nucli atòmic que es realitza espontàniament o artificialment en variar el nombre de nucleons que el formen (*radioactivitat*). Quan la transmutació és espontània hom l'anomena *desintegració*, i quan ha estat induïda artificialment *reacció nuclear*. La transmutació artificial fou descoberta per E.Rutherford el 1911 en col·locar una certa quantitat de l'isòtop de nombre de massa 210 del poloni, que és emissor de partícules α, en un recinte ple de nitrogen.

transpiració *BOT* Procés consistent en l'eliminació per evaporació d'una gran part de l'aigua absorbida per les plantes. La transpiració és justificada per tres raons principals. En primer lloc, atès que el diòxid de carboni només pot entrar a la cèl·lula en dissolució, les superfícies cel·lulars on tenen lloc els intercanvis gasosos de la fotosíntesi han d'ésser molles, la qual cosa implica una gran evaporació. En segon lloc, la transpiració contribueix a l'ascensió de l'aigua absorbida. Finalment, té un efecte refrigerant, puix que, en evaporar-se, l'aigua sostreu calor. Una gran part de la

transpiració (aproximadament el 90%) ocorre a través dels estomes, i la resta a través de les cutícules i de les lenticel·les. La planta controla la transpiració mitjançant l'obertura i el tancament dels estomes. La intensitat de la transpiració augmenta amb la calor, amb el vent i amb la sequedat de l'aire.

transport Activitat que proporciona els mitjans per a efectuar el transport de persones o de coses. En un sentit ampli hom pot considerar transport el trasllat de gas, d'electricitat o d'aigua des del punt de producció o d'origen fins al punt de consum, o el del mineral des de la mina a la fàbrica on serà emprat com a primera matèria, o àdhuc la transmissió de notícies. El transport és pràcticament inseparable de la producció i de la distribució. Des del descobriment de la roda fins a l'aparició de la primera locomotora, al començament del s XIX, el transport per terra romangué en un estat tan rudimentari, que, de fet, no presentava cap suport al comerç ni, com a conseqüència, a la indústria; però ha estat al s XX, especialment des de la Segona Guerra Mundial, que els mitjans de transport han experimentat una evolució i un desenvolupament tan ràpids com espectaculars. Hom anomena *transport terrestre* o *transport per terra* el que és efectuat per vies de comunicació terrestres (vies fèrries o carreteres) o fluvials, *transport marítim* el que és efectuat per mar amb qualsevol meana d'embarcació, i *transport aeri* el que és efectuat per l'aire mitjançant avions, helicòpters o altres aeronaus. El transport forma part de l'activitat econòmica general en augmentar la utilitat de determinats béns en traslladar-los de llocs on en tenen poca (eventualment perquè hi són molt abundants) a uns altres on en tenen molta (eventualment perquè hi són molt escassos). És possiblement en el turisme, en el qual constitueix únicament motiu de plaer per al turista, on el transport, en ésser deslligat d'altres plantejaments econòmics més generals, adquireix un sentit per ell mateix. Com a activitat econòmica, concebuda clàssicament com a servei, més modernament ha estat considerat com una de les esferes de la producció material al costat de les indústries extractives, de l'agricultura i de la indústria manufacture-ra, de les quals es distingeix pel tipus de transformació que opera sobre els objectes, en aquest cas la modificació de l'emplaçament, que es tradueix en un augment del valor d'ús.

Transsilvània Regió del centre de Romania, formada per un altiplà encerclat pels Carpats Meridionals o Alps de Transsilvània, els Carpats Orientals i els Occidentals o Apunseni. És una de les regions més poblades, i juntament amb els romanesos s'hi establiren hongaresos i alemanys, sobretot al SE. Al límit de la regió, prop de les principals vies de pas transcarpàtiques, s'han desenvolupat diverses ciutats de més de 100 000 h, com Cluj, que és el centre més important, Sibiu, Braşov i Tîrgu Mureş, entre d'altres. D'una rica economia agrícola, amb abundància de boscs i recursos minerals, hi ha conreus de vinya, ble-da-rave, girasol i cereals. També hi ha jaciments de gas natural, sal i ferro, que han afavorit el desenvolupament d'una indústria força diversificada.

trapenc *CATOL* Nom amb què és conegut correntment el **cistercenc** reformat o de l'estricta observança. Aquesta branca monàstica té l'origen en la reforma duta a terme per l'abat de l'abadia de Notre-Dame de La Trappe (Normandia), A.-J.Le Bouthillier de Rancé, per retornar la regla de sant Benet a la primitiva i molt severa interpretació cistercenca. Per això els trapencs tenen el nom oficial d'Orde Cistercenc de l'Estricta Observança. Entre les més característiques es destaquen l'observança del silenci perpetu (normalment parlen entre ells a través d'un codi de signes manuals) i la importància donada als treballs agrícoles. La Revolució Francesa suprimí l'abadia, i els monjos es refugiaren a Valsainte, a Suïssa (1791). Des d'ací l'orde es difongué per Europa i Amèrica.

trapezi 1 *MAT* Quadrilàter que té dos costats oposats paral·lels i els altres dos no paral·lels. Els dos costats paral·lels *b*₁ i *b*₂ són les *bases*, i llur distància *h* és l'*altura* del trapezi. L'àrea és *h* (*b*₁+*b*₂)/2, és a dir, el producte de l'altura per la semisuma de les bases. Si els costats no paral·lels són iguals, es anomenat *trapezi isòsceles*.
2 *ESPORT* Aparell per a fer exercicis de gimnàstica o d'acrobàcia que consisteix en una barra horitzontal

suspena pels caps per dues cordes paral·leles. En acrobàcia n'hi ha diverses modalitats, entre les quals es destaquen el **trapezi doble**, conjunt de dos trapezis horitzontals paral·lels o en línia damunt els quals dos acrobates executen exercicis simultanis, i el **trapezi volant**, sostingut amb cordes molt llargues. Els exercicis en el trapezi volant són anomenats passos, els més destacats dels quals són el trencacolls, l'encreuat i el doble, triple o quàdruple salt mortal.

Trastàmara Dinastia reial castellana formada per Enric, comte de Trastàmara, fill bastard del rei Alfons XI de Castella, en esdevenir rei el 1369, i extingida el 1516, en accedir al tron la dinastia dels Àustria. Una branca d'aquesta dinastia reial en donà també una a Catalunya-Aragó i Sicília des de Ferran I, el 1412, fins al 1519, a Navarra des del 1425 fins al 1479 i a Nàpols des del 1442 fins al 1519.

treball 1 *DR/ECON/SOCIO*L Activitat conscient de l'home orientada a obtenir els béns o mitjans per a satisfer les seves necessitats transformant la natura que l'envolta. El treball consisteix a apropiar-se dels productes de la natura i transformar-los amb la finalitat d'augmentar-ne la utilitat. En el cas de l'home, aquesta activitat es distingeix pel seu caràcter intel·ligent i finalista. Les formes concretes que pot prendre no depenen tan sols de factors biològics, sinó, sobretot, d'un conjunt complex de factors tecnològics i socials. L'home, amb el seu treball, no obté només els béns per a subsistir, sinó que va transformant continuament la natura que l'envolta i es transforma a ell mateix. Les grans possibilitats del treball humà són retallades per les limitacions de la natura física de l'home, limitacions que tan sols poden ésser superades amb la producció d'*instruments de treball*. Teòricament, hom pot distingir entre *treball necessari*, que és el temps dedicat a obtenir el producte necessari per a la subsistència i la reproducció de l'home, i *treball excedent*, que és el temps de treball dedicat a l'obtenció del producte excedent. El *procés de treball* es configura, per tant, com la interrelació entre l'*objecte de treball*, que és la natura que aquest transforma, i els *instruments de treball*. Per mitjà del treball l'individu s'interrelaciona amb els altres membres de la societat, a causa del fenomen de la *divisió del treball*. La forma més general de divisió del treball és la *divisió professional* o *divisió social del treball*, segons la qual diferents individus amb característiques biològiques semblants s'especialitzen i només produeixen uns béns determinats que, a través de donació o intercanvi, fan arribar als altres membres de la comunitat. Hi ha, finalment, la que a vegades és coneguda com a *divisió tècnica del treball*, que implica una subdivisió de tasques, segons la qual cada treballador fa una operació o unes quantes per a la producció d'un bé determinat i que adopta les seves formes més extremes en els moderns mètodes de l'anomenada *organització científica del treball*, que comencen amb el *taylorisme*. La divisió tècnica del treball implica la col·lectivització del procés de treball en el sentit que ja no és un individu el que produeix valors d'ús o béns útils, sinó un col·lectiu d'individus. Una major divisió del treball implica un augment de la *productivitat del treball*, és a dir, la quantitat de producte obtingut per unitat de temps de treball. Sota el capitalisme, la capacitat de treball susceptible d'ésser utilitzada en el procés productiu o *força de treball* esdevé una mercaderia. La penetració del mode de producció capitalista en una societat determinada es caracteritza per la generalització d'un *mercat de força de treball*, en forma de treball assalariat, on hi ha uns compradors, els posseïdors de diner o capitalistes, i on hi ha uns venedors, els que no posseeixen cap altra mercaderia amb què poder obtenir els mitjans de subsistència sinó la seva força de treball. Com tota mercaderia, la força de treball és un valor d'ús i un valor de canvi. El primer prové del seu caràcter concret o útil i és el que s'aplica en el procés de treball. El seu valor de canvi és la quantitat de treball abstracte que incorpora, és a dir, la quantitat de treball socialment necessari per a la producció dels béns que requereix per a reproduir-se. Aquest valor és igual al del *salari*. El valor dels béns que produeix és superior al seu propi valor (quan es tracta de *treball productiu*, en contraposició a l'improductiu), i la diferència és igual a la plus-vàlua. Amb la divisió capitalista del treball hom pretén, fonamentalment, d'augmentar la plus-vàlua (relativa), posant el control del procés de treball en

mans del capitalista, amb la intensificació dels ritmes de producció i amb la reducció del valor de la força de treball pel menor nivell de qualificacions que aquesta divisió comporta. La divisió capitalista del treball també contribueix, finalment, a crear les condicions més favorables perquè el capitalista pugui extreure la més gran quantitat de treball efectiu de la força de treball adquirida. **2** *fis* Efecte d'una força en tant que venç una resistència i, per tant, es produeix un desplaçament del seu punt d'aplicació. Donada una força F que actua sobre un punt material mentre aquest es desplaça de la posició A a la posició B al llarg d'una trajectòria T, hom defineix matemàticament el treball W mitjançant l'expressió

W = ∫ ⁠*A* ⁠*B* **F** · d**l**

En el cas d'una força F constant i una trajectòria rectilínia, el treball es redueix a *W* = **F** · **AB**. En el sistema internacional d'unitats (SI), la unitat de treball és el *joule* (J); en el sistema CGS, la unitat és l'*erg* (10^{−7} J), i en el sistema tècnic o terrestre, el quilogràmetre (kgm), que val 9,81 J. En relació amb el treball, pot ésser demostrat que, com a conseqüència de les lleis de la dinàmica de Newton, el treball fet per la resultant de les forces que actuen sobre un punt material és igual a la variació d'energia cinètica del

punt: *W* = Δ (1⁄2 *mv*²).

trem *INDÚST* Tractament al qual hom sotmet un metall per tal d'endurir-lo, especialment el que consisteix a escalfar-lo i refredar-lo ràpidament en submergir-lo sobtadament en un líquid fred. El tremp millora notablement les qualitats mecàniques del metall en augmentar-ne el límit d'elasticitat, la resistència a la ruptura per tracció i la duresa. Hom distingeix en aquest tractament dues fases fonamentals, en la primera de les quals s'esdevé una modificació de l'estructura interna del metall, a causa de la calor, a temperatures de prop dels 800°C per als acers, que en millora la duresa i la flexibilitat. La segona fase és el refredament ràpid, obtingut en submergir-lo en un bany fred; aquesta fase és tan ràpida que el metall manté les qualitats obtingudes en la primera fase.

Tremp Municipi i cap de la comarca del **Pallars Jussà**, al centre de la conca de Tremp (302 km²; 5 308 h [1991]). L'antic terme, a la dreta de la Noguera Pallaresa, era reduït a l'àrea del nucli de població i a l'enclavament de Claret, però entre el 1970 i el 1973 li foren annexats diversos municipis, amb la qual cosa ha passat a ésser un dels municipis més extensos de Catalunya. L'agricultura del terme és en bona part de regadiu (farratge, blat de moro i hortalisses), però tendeix a disminuir en detriment de les zones forestals i de pasturatge. La indústria és molt reduïda i relacionada amb l'agricultura (pinso, pasta de sopa i galetes), amb la fusta i metal·lúrgiques. La *ciutat* (4 701 h [1991], *trempolins*; 468 m alt) centre del Pallars Jussà, es troba en un replà enlairat a la dreta de la Noguera. S'originà entorn de l'antiga església de Santa Maria, que esdevingué seu de la col·legiata de Tremp. És nus de comunicacions (carreteres a Balaguer, al Pont de Montanya-na, a la Pobra de Segur, a Coll de Nargó i a Artesa de Segre per Isona, i des del 1950 estació del ferrocarril de Lleida a la Pobra de Segur).

Tremulles i Roig, Francesc (Perpinyà? 1717 — Barcelona 1773) Pintor. Fill del pintor barceloní Bru Tremulles. Deixeble d'A.Viladomat, estudià a Madrid (1746-47). Ingressà al Col·legi de Pintors de Barcelona. Algunes de les seves pintures que es conserven, com les de la capella de la Concepció de la catedral de Tarragona o els quadres de la catedral de Barcelona, permeten d'establir el seu estil, elegant i delicat en el dibuix i el color i plenament situat en el seu temps. Cal remarcar les seves activitats pedagògiques d'ençà del 1772, que es poden considerar com un dels fonaments de l'Escola de Dibuix que la Junta de Comerç de Barcelona havia d'establir el 1775.

trencalòs [*Gypaëtus barbatus*, família dels vultúrids] *zool*. Ocell de l'ordre dels *falconiformes*, de 100 a 110 cm, que és de color blanc rogenc al cap i les parts inferiors, bru negrenc a les superiors i la cua, amb el raquis de les rêmiges i les rectrius blanc, i té una ratlla negra des de darrere de cada ull fins al bec, a la base del qual pengen dos flocs de plomes negres. Té els tarsos coberts

de plomes fins als dits i la cua és llarga i marcadament cuneïforme a l'extrem. S'alimenta de carronya, especialment de la pell i dels ossos. Nia en els forats més inaccessibles dels penya-segats i habita a les grans muntanyes i serralades de l'Àsia central i el N d'Àfrica, i també a Europa, on actualment és molt escàs i localitzat a Grècia, Albània, Bulgària, Còrsega, Sardenya, els Pirineus i la serra de Cazorla. És espècie protegida a diversos països.

trencapinyes [*Loxia curvirostra*, família dels fringíl·lids] *zool*. Ocell de l'ordre dels *passeriformes*, de 16,5 cm, que té el bec robust amb l'extrem de les mandíbules llarg, corbat i entrecreuat, el mascle és de color vermell amb la cua i les ales més fosques, i la femella és de color verd groguenc amb les parts superiors brunenques. Habita als boscs de coníferes i bàsicament s'alimenta de llurs llavors. És estès per gairebé tot Europa, pel NE d'Àfrica, l'Àsia septentrional i l'Amèrica del Nord. És comú a les pinedes de tots els Països Catalans, i a les Balears forma la subspècie *L.c.balearica*.

Trens i Ribas, Manuel (Vilafranca del Penedès 1892 — Barcelona 1976) Ecclesiàstic i historiador de l'art. Ordenat l'any 1914. Fou professor d'iconografia i art sagrat al seminari de Barcelona (1916), director del Museu Diocesà i consiliari del Cercle Artístic de Sant Lluc (1921-60). Col·laborà en la revista vilafranquina d'avantguarda “Hèlix” i hi publicà, sota pseudònim, traduccions de fragments de l'*Ulisses* de Joyce. El 1939 fundà i dirigí *Ars Sacra*. Col·laborà a les publicacions “Vida Cristiana”, “Ars Sacra”, “Full Dominical”, “La Publicitat”, “La Veu de Catalunya”, “El Matí”, etc. És autor de *Lo que debe ser un museo diocesano* (1916), *Oracional litúrgic* (1926), *Les peintures de Ferrer Bassa* (1936), *Las custodias españolas* (1952) i *Les Majes-tats catalanes* (1967). Amb el seu llegat de llibres i manuscrits a la Biblioteca del Seminari Conciliar de Barcelona s'ha constituït el Seminari d'Iconografia Doctor Trens.

Trenta Anys, guerra dels Conflcte bèl·lic de caràcter europeu (1618-48), que es prolongà en la guerra entre França i la monarquia hispànica, que durà fins el 1659. S'inclou en la lluita per l'equilibri de poder a Europa, i hi intervingueren els estats dels Habsburg d'Àustria i els dels prínceps alemanys. Fou originada per la crisi general que afectà els estats europeus durant el s XVII. La primera fase, anomenada bohèmia-palatina (1618-25), s'inicià amb la insurrecció de Bohèmia i els estats de la casa d'Àustria contra el futur emperador Ferran II, de tendències absolutistes i catòliques. Els nobles bohemis elegiren rei l'elector Frederic V del Palatinat (1619), però les tropes de la Lliga Catòlica, sota el comandament de Tilly, posaren fi al regnat de Frederic i a les llibertats txeques a la batalla de la Muntanya Blanca (1620). Seguí la fase danesa (1625-29), amb la intervenció de Cristià IV de Dinamarca, mogut per la rivalitat amb Suècia a la Bàltica. Tilly derrotà els danesos a la batalla de Lutter (1626) i Cristià IV renuncià a intervenir a Alemanya (pau de Lübeck, 1629). La intransigència de Ferran II, que promulgà l'edicte de Restitució (1629), provocà la continuació de la lluita en la fase sueca (1630-35). Gustau II Adolf de Suècia vencé l'exèrcit imperial a Breitenfeld (1631), mentre que els saxons conquerien Praga (1631). Malgrat l'assassinat de Wallenstein, que succeí Tilly al capdavant de l'exèrcit imperial, els suecs foren derrotats a Nordlingen (1634), i l'emperador signà la pau de Praga (1635) amb els prínceps alemanys. La derrota sueca donà pas a la fase francesa (1635-48). Richelieu declarà la guerra a Felip IV de Castella (1635); Ferran II hi respongué declarant la guerra a França (1636), i un exèrcit imperial envai el N de França. Però els suecs aconseguiren de refer la supremacia al N i al centre d'Alemanya, i les tropes franceses pogueren iniciar una campanya al S d'Alemanya (1638), que culminà amb l'ocupació de Rheinfelden, Friburg i Brisach. Les tropes castellanes foren derrotades per mar pels holandesos (1639), i les revoltes de Catalunya i Portugal obligaren la monarquia hispànica a limitar les seves obligacions fora de la Península Ibèrica. La capitulació d'Arràs davant els francesos (1640) comprometé la posició hispànica als Països Baixos, i una contraofensiva en territori francès acabà amb la decisiva victòria francesa de Rocroi (1643). La pau de Westfàlia (1648) posà fi a la guerra; la lluita entre la corona de Castella i França fins el tractat

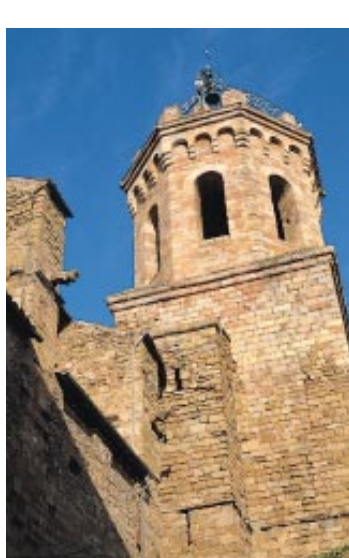
dels Pirineus (1659), pel qual França obtingué el Rosselló i el N de la Cerdanya, l'Artois i nombroses forteseses als Països Baixos i Luxemburg. A la fi de la guerra la reacció feudal s'imposà en terres txeques i en una part d'Hongria, i el Sacre Imperi Romano-Germànic restà definitivament fraccionat. La guerra suposà la fi de la supremacia de Castella a Europa, mentre que la supremacia marítima i comercial de la Gran Bretanya i de les Províncies Unides sortí reforçada.

Trentino-Alto Adige [*al: Trentino-Südtirol*] Regió administrativa del N d'Itàlia, situada entre la Llombardia, el cantó suís dels Grisons, el Vèneto i el Tirol austríac (13 620 km²; 890 753 h [est 1992]). La capital és Trento. Administrativament, comprèn la província de Trento, que coincideix amb el Trentino (amb majoria de població de parla italiana), i la província de Bozen, que coincideix amb el Tirol del Sud (amb majoria de població de parla alemanya). La zona més muntanyosa constitueix la part més àmplia i massissa dels Alps italians. Entre els grups muntanyosos sobresurt el grup de les Dolomites. És al sector meridional on es concentra principalment la població. La base de l'economia és l'agricultura. El principal conreu és el d'arbres fruiters, seguit de la vinya. Té dipòsits de zinc, plom, coure i ferro que han permès un cert desenvolupament de la mineria. L'activitat industrial és escassa; sobresurt la metal·lúrgia, la maquinària i les manufactures de la fusta; és important la producció d'energia hidroelèctrica. Una font de riquesa a destacar és el turisme. El territori correspon a la regió de la Venècia Tridentina creada després de la Primera Guerra Mundial i que el 1948 esdevingué regió autònoma amb un estatut especial i un parlament.

Trento, concili de Dinovè concili ecumènic, que celebrà 25 sessions durant els anys 1545-47, 1551-52 i 1562-63, sota els pontificats de Pau III, Juli III i Pius IV. Fou escollida la ciutat de Trento, que tot i formar part de l'Imperi, era considerada italiana per la seva situació geogràfica i per l'origen de la seva població. Fou inaugurat el 13 de desembre de 1545. En esclatar la guerra d'Esmalcalda (1546), s'inicià entre els pares conciliaris i els legats el desig de traslladar el concili a la ciutat, més italiana, de Bolonya (1547). Suspès el 1547, Juli III el tornà a convocar el 1551 i obtingué inicialment la presència dels luterans; però l'exigència d'aquests de no considerar vàlida la primera etapa, la derrota de l'emperador el 1552 i la malaltia del cardenal legat en decidiren la suspensió. La tendència auto-cràtica del nou papa, Pau IV, la pau d'Augsburg (1555) i el creixement del calvinisme a França, i també l'estabilització de la reforma a Anglaterra, feren més urgent l'acabament del concili, que fou novament convocat (1562). L'episcopat francès, absent a les dues primeres etapes, hi prengué part a partir del novembre del 1562. El concili

El Sassolungo, al Trentino-Alto Adige

ElSassolungo, al Trentino-Alto Adige, és el segon cim més alt d'Itàlia, amb 3.206 metres d'altura.

Vista del campanar de la col·legiata de Tremp

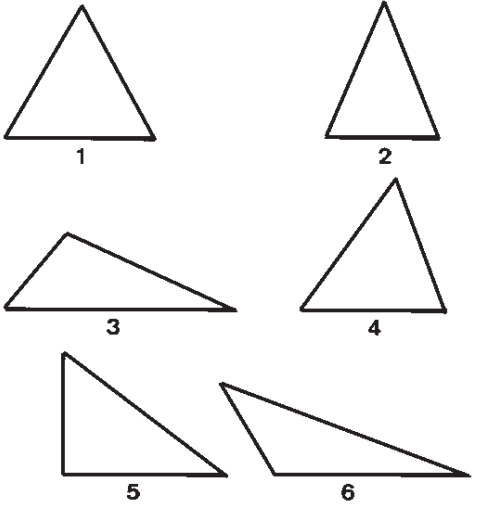
acabà el 1563 i fou confirmat per Pius IV el 1564. A cavall entre dues èpoques històriques, Trento representà l'esforç de l'Església de reflexionar teològicament sobre un conjunt de qüestions, posades en crisi pel protestantisme (valor de la tradició i la seva relació amb l'Escriptura, el pecat original, la justificació, els sagraments); també representà l'assumpció dels corrents reformadors, sobretot per obra dels papes post-tridentins, que marcaren fortament l'estructura eclesiàstica.

tresor *DR* **1** Qualsevol objecte de preu, amagat o colgat des de temps, del qual, en el moment d'ésser descobert, ningú no pot demostrar el darrer propietari. El dret romà el considerà *res nullius* ('cosa de ningú'), susceptible d'ocupació (mitjà normal d'obtenir-ne la propietat), llevat del cas que hom el descobrís en predi aliè o en propietat estatal o pública, en el qual cas calia distribuir-lo meitat i meitat entre el propietari i el descobridor. El dret actual conserva bàsicament la mateixa legislació, bé que en cas que l'objecte posseeixi un valor històric, arqueològic, artístic o científic, l'estat es reserva el dret de comprar-lo a just preu i de continuar les excavacions en una propietat privada. **2** **tresor públic** *ECON* Departament de l'administració pública d'un estat (sovint amb categoria de ministeri) que el representa en les seves relacions financeres amb els ciutadans, amb el banc central i amb altres països; també fa funcions de control i d'administració amb relació a la caixa de l'estat, el *deute públic* i altres aspectes de les *finances públiques*. El tresor públic té en diversos països el privilegi d'emissió de la moneda metàl·lica dins el límits que assenyalen les respectives legislacions. Intervé en la recaptació d'imposts, la distribució de la despesa pública, la política d'endeutament de l'estat —emissió i reemborsament del deute públic, crèdit del banc central—, els moviments de les reserves de caixa de l'estat, etc. L'emissió de deute públic afecta directament els mercats de capitals, puix que suposa una variació en l'oferta de títols negociables i repercuteix sobre l'estructura dels tipus d'interès en el mercat i, per això, actua coordinat amb les autoritats monetàries de cada país.

Tresserra i Ventosa, Ceferí (Barcelona 1830 — la Corunya 1880) Polític i escriptor. Addicte al Partit Democràtic, participà en la revolució del 1854 i el 1856 fou bandejat a Granada pel capità general de Catalunya. Residí a Madrid, i en 1857-58 fundà amb el mallorquí Ignasi Cervera la societat carbonària El Falansterio. Poc després fou empresonat, i el 1860 publicà *Los misterios del Saladero*, on propugnava la reforma del règim penitenciari. El 1864, juntament amb Robert Robert, intentà una entesa entre les fraccions del partit encapçalades per Pi i Margall i Castelar. Després del 1868 s'afilià al nou Partit Democràtic Republicà Federal. Durant la Primera República fou governador civil de Sòria i Àvila. Publicà diversos estudis, entre els quals destaquen *Los anarquistas, los socialistas y los comunistas ¿son demócratas?* (1862) i *Catecismo de la Federación Republicano-democrática...* (1870). Fou també autor de novel·les de caràcter didàctic —de costums, filosòfico-morals o històriques.

Tretze, **els** Junta revolucionària agermanada (les ***Germanies***) formada per tretze persones (una de les quals el dirigent o instador) que als regnes de València i de Mallorca es constituí com a òrgan suprem de govern, amb plenes atribucions, enfront de l'autoritat del lloctinent o governador i amb domini efectiu —en l'elecció i en el govern— sobre la generalitat, el Gran i General Consell i els consells municipals respectius. Els Tretze de València foren elegits el 1520 pels caps dels oficis. A imitació de la junta central, a les poblacions importants se'n constituïren, també amb el nom dels Tretze, de locals. Jeràrquicament estaven sota l'obediència directa dels Tretze de la capital. Aquestes juntes foren renovades anualment i les persones eren elegides entre els menestrals. Els Tretze tingueren cura de l'orde públic i del règim econòmic dels consells municipals, com també de la direcció de la guerra contra l'exèrcit reialista. A Mallorca, l'organització dels Tretze fou imitada el 1521, però hi durà només uns quants mesos.

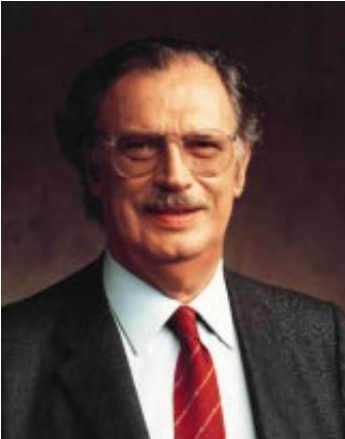
trèvol [*Trifolium sp.*, família de les papilionàcies] *BOT* Gènere de plantes herbàcies d'annuals a perennes, sovint cespitoses, de fulles trifoliolades, de flors rosades, blanques o grogues, reunides en glomèruls o en

Diferents tipus de triangle: 1, equilàter; 2, isòsceles; 3, escalè; 4, acutangle; 5, rectangle; 6, obtusangle

Joan Triadú i Font

Ramon Trias i Fargas

raïms densos, i de fruits secs petits, ordinàriament indehiscents. Són excel·lents plantes farratgeres. El **trèvol blanc** és una herba anual, amb tiges procumbents o redreçades de 5 a 40 cm, amb fulles de folíols cuneiformes, i amb flors blanques, disposades en glomèruls petits i laxos. Es fa en pastures i vores de camins, en terrenys silicis, a la regió mediterrània. El **trèvol de prat** és una herba perenne, amb tiges erectes o ascendants de 10 a 60 cm, amb fulles més o menys peloses, de folíols el·líptics, i amb flors purpúries o rosades, aplegades en glomèruls ovoides. Habita prats humits i llocs frescals, a quasi tot Europa. El **trèvol estrellat** és una herba anual, amb tiges dretes de 5 a 25 cm, amb fulles de folíols petits, cordiformes i denticulats a l'àpex, i amb glomèruls esfèrics de flors rosades, de calze gros i obert finalment en forma d'estrella. Creix en erms d'annuals, a la regió mediterrània. El **trèvol maduixer** és una herba perenne, amb tiges repents de 10 a 30 cm, amb fulles de folíols el·líptics, i amb flors rosades, de calze finalment inflat i tomentós, aplegades en glomèruls arrodonits i compactes. Es fa en pastures i vores de camins, de sòl més o menys humit, a una gran part d'Europa.

Triadú i Font, Joan (Ribes de Freser, Ripollès 1921) Escriptor i pedagog. Ingressà a la Universitat de Barcelona (1939) i es llicència en llengües clàssiques. Cofundador de la revista clandestina “Ariel” (1946), per la seva tasca de promotor cultural i de mentor de joves, esdevingué un dels símbols de la resistència intel·lectual nacionalista. Intervingué decisivament en la creació del concurs literari de Cantonigròs (1944-68). Col·laborà a “Ariel”, “Pont Blau”, “Vida Nova”, “Serra d’Or” i al diari “Avui”. Fou secretari tècnic d’Òmnium Cultural, director de la Institució Cultural del CIC (Centre d’Influència Catòlica) i de l’escola Thau. Fou també fundador del Consell Català d’Ensenyament (1975). Publicà *Endimió* (1948), poesia altament simbòlica. Amic i deixeble de Carles Riba, amb *La poesia segons Carles Riba* (1954) i *Per comprendre Carles Riba* (1993) n’ha divulgat l’estètica i la metodologia crítica. Ha publicat també els reculls crítics: *La literatura catalana i el poble* (1961), *Una cultura sense llibertat* (1978) i *La poesia catalana de la postguerra* (1985). El 1978 fou elegit membre adjunt de l’Institut d’Estudis Catalans. Ha obtingut diversos guardons: Premi d’Honor Jaume I (1982), premi Atlàntida per la tasca de crític literari (1987) i Premi d’Honor de les Lletres Catalanes (1992).

triangle 1 *MAT* Figura formada en unir tres punts (anomenats *vèrtexs*) no alineats amb tres segments de línia recta. Un triangle és anomenat *acutangle* si els seus angles interiors són aguts, *obtusangle* si té un angle interior obtús, *escalè* si cap costat és igual als altres dos, *isòsceles* si té dos costats iguals, *equilàter* si té tots tres costats iguals, i *rectangle* si un dels angles interiors és un angle recte (90°). Si no és rectangle és anomenat *obliquangle*. L'àrea d'un triangle és igual a la meitat del producte de la base (qualsevol costat) per l'altura (recta perpendicular des del vèrtex oposat a la base fins a aquesta base). La *resolució d'un trian*gle, és a dir, la determinació dels seus angles i costats, a partir de certes dades, constitueix l'objectiu bàsic de la *trigonometria*. En tot triangle, poden ésser definits uns punts que tenen unes propietats especials; aquests són l'*incentre*, l'*ortocentre*, el *circumcentre* i el *baricentre*. El triangle que uneix els tres peus de les altures és anomenat *triangle òrtic*. **2** **triangle de posició** *ASTR* Triangle esfèric determinat sobre l'esfera terrestre pels cercles màxims meridià, horari vertical d'un astre i que per vèrtexs el pol (P), el zenit (Z) i l'astre (A). Els angles del triangle de posició, que permet de resoldre trigonomètricament els problemes nàutico-astronòmics, són l'*azimut* (angle en Z), l'*angle al pol* (angle en P) i l'*angle paral·làctic* (angle en A), i els costats són la *colatitud* (PZ), la *codeclinació* (PA) i la *distància zenital* (ZA). Hom estableix, per definició, el signe de les declinacions i de les latituds, de manera que són positives les del N i negatives les del S, i el de les altures, de manera que són positives si l'astre és sobre l'horitzó i negatives si és sota. La codeclinació, pel fet d'elegir sempre com a vèrtex el pol elevat, és l'únic costat que pot ésser superior a 90°, llevat de la distància zenital, quan l'altura és negativa.

Trias i Fargas, Ramon (Barcelona 1922 — el Masnou, Maresme 1989) Economista

i polític. Llicenciat en ciències econòmiques i doctor en dret, fou *master of arts* per la universitat de Chicago. El 1968 fou elegit membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans (secció de filosofia i ciències socials). Des del 1969 fou catedràtic d'hisenda pública de la Universitat de Barcelona. Publicà, entre altres, *¿Entre el capitalismo y el comunismo, un tercer camino?* (1963), *La estructura de la base económica de Cataluña* (1965), *El desenvolvupament econòmic de Catalunya 1967-70* (1967), *Introducció a l'economia de Catalunya* (1972) i *Narració d'una asfíxia premeditada. Les finances de la Generalitat de Catalunya* (1985). D'ideologia liberal, fundà el partit Esquerra Democràtica de Catalunya (1975), que al juny del 1978 es fusionà amb Convergència Democràtica de Catalunya, de la qual fou president. El 1977 fou elegit diputat a corts pel Pacte Democràtic de Catalunya, i el 1979 per la coalició Convergència i Unió. Fou conseller d'economia i finances de la Generalitat (1980-82). Regidor i cap de l'oposició a l'ajuntament de Barcelona (1983-87), l'any 1986 fou elegit senador per Barcelona.

Trias de Bes i Giró, Josep Maria (Barcelona 1890 — 1965) Jurista i polític. Es doctorà en dret i fou catedràtic de dret internacional a les universitats de Salamanca (1916-19) i Barcelona (1919-60). Milità a la Lliga, i fou diputat a corts (1919, 1923, 1933 i 1936) i al Parlament de Catalunya (1932). Fou marmessor de Francesc Cambó i membre del consell privat del comte de Barcelona. Gaudí d'un gran prestigi internacional com a jurista, i presidí l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Catalunya. Publicà, entre altres obres, *Derecho internacional público y privado* (1926) i *Derecho internacional privado* (1932).

Triàsic [o *Trias*, o *Tries*] Primer període o sistema de l'era secundària o mesozoica, situat per sota del Juràssic. El nom deriva de les tres unitats litològiques que presenta a Alemanya, on fou primerament estudiat: la inferior, detrítica roja (*Buntsandstein*); la mitjana, calcària (*Musckelkalk*); i la superior, d'argiles i sals (*Keuper*). Va de −225 a −190 milions d'anys. Al final de l'era primària (Permià), les mars ocupaven només l'oest americà i la part central de la mar de Tetis: Carpats, Caucas, Iran i Pamir. S'inicià al Triàsic una àmplia transgressió i les aigües recobriren gairebé tot Àsia i Europa. A l'Europa oriental, on es dipositaren calcàries i dolomies amb fauna abundant. Aquestes fàcies constitueixen el Triàsic *alpí*, ja que és als Alps austríacs on s'ha definit la successió-tipus. La plataforma costanera i litoral s'estenia per Europa occidental i septentrional, i s'hi dipositaren materials detrítics amb intercalacions calcàries marines. Dins d'albuferes més o menys isolades de la mar i sotmeses a una intensa evaporació, s'hi dipositaren guixos i sals. És l'anomenat Triàsic *germànic*, per l'àrea on fou primerament reconegut. El Triàsic és un període de gran tranquil·litat orogènica. Sobre els vells continents, de relleus aplanats, hi hagué una vegetació de pteridospermes, *voltzia* (coníferes) i grans arbres, com ara l'*araucarioxylon*, que inaugura la flora mesozoica. Els rèptils presenten formes molt variades: els teriodòntids, avantpassats dels mamífers, els ictiosaures marins i els sauròpodes, que donaren lloc a les formes gegantines de rèptils del Juràssic. A les mars càlides i poc profundes, abundants algues verdes foren responsables d'una gran part de la sedimentació carbonatada. Aparegueren els peixos ossis o teleostis i abundaren els mol·luscs, sobretot els cefalòpodes. Aquests últims serveixen per a establir la divisió cronostratigràfica que es fa sobre el Triàsic alpí.

tribu *ANTROP/SOCIOL* Grup social que aplega nombroses famílies o clans, units per vincles lingüístics, racials i culturals, generalment amb un ordenament jurídic propi i sota l'obediència d'un cap. Homogènia i autònoma des del punt de vista socio-polític, la tribu és la unitat més extensa de població de què s'ocupa tradicionalment l'etnografia. Una tribu és formada de grups més reduïts, com els clans, i es pot associar temporalment o permanentment amb altres tribus i formar una confederació amb finalitats militars o religioses. Els antropòlegs empren el concepte de tribu per a distingir un tipus de societats d'unes altres, un mode d'organització social específic, que comparen amb altres. Un altre aspecte de la definició fa referència a la tribu com un estadi d'evolució de la societat humana.

tribunal *DR* **1** Conjunt de funcionaris que constitueixen l'òrgan estatal encarregat de vetllar per la garantia de l'ordre jurídic, en nom del poble o del cap de l'estat que el representa i d'acord amb un sistema normatiu de legalitat. En l'ordenament vigent a l'estat espanyol, comprèn, genèricament, jutjats (unipersonals) i audiències (tribunals col·legiats); l'integren tots els funcionaris, ja siguin titulars judicials (lletrats), o persones alienes a la carrera (llecs). En l'ordre civil, poden ésser tribunals de primera *instància* i de segona instància o d'*apel·lació*; pel que fa a la jurisdicció, n'hi ha d'ordinaris i d'especials. Els tribunals ordinaris comprenen el *jutjat de pau*, integrat per un jutge, amb jurisdicció sobre el municipi on no hi ha jutjat de primera instància. Aquests tribunals entenen de les qüestions civils de poca importància o quantia i de la matèria criminal derivada de certes faltes; també duen el registre civil de les respectives demarcacions. Els jutjats de primera instància i d'instrucció tenen competència, en els assumptes civils, sobre tots els negocis de qualsevol quantia i, en segona instància, sobre els recursos d'apel·lació contra sentències dictades pels tribunals inferiors del seu partit judicial. En l'ordre penal, li pertoca la instrucció dels sumaris derivats dels delictes greus i la instrucció de justícia i enjudiciament de les diligències derivades de delictes menys greus o de faltes comesos dins la pròpia demarcació. La instància màxima provincial és anomenada *audiència provincial*, organisme col·legiat, integrat per seccions sota la jurisdicció del president de l'audiència. Per sobre d'aquestes hi ha el tribunal superior de justícia, amb jurisdicció sobre totes les audiències provincials d'una mateixa comunitat autònoma. Tots els tribunals, en darrer terme, depenen del **tribunal suprem**, instància suprema judicial que exerceix en *cassació* sobre tot el territori de l'estat. En única instància resol els processos contra magistrats i contra alts càrrecs de l'estat, llevat dels militars quan es tracta de delictes tipificats i penats en el codi de justícia militar. La jurisdicció laboral i els tribunals tutelars de menors són integrats actualment dins la jurisdicció ordinària i queda únicament com a jurisdicció especial la militar.
2 tribunal de comptes Tribunal amb caràcter fiscal i polític, encarregat de la fiscalització de l'economia de les entitats estatals, de jutjar i condemnar els qui tenen cura dels comptes de l'estat i de vigilar i d'inspeccionar els expedients administratius de reintegraments i cancel·lacions de finances.

triclini *ARQUEOL/HIST* A les cases romanes antigues, menjador constituït per una taula voltada de tres llits (*lectus summus*, *medius* i *immus*), anomenats també triclinis. En aquests llits s'acomodaven els comensals, de tres en tres. El lloc d'honor, començant per la dreta, era el tercer del *lectus medius*. A les cases senyorials romanes solia haver-hi dos o més triclinis, que eren parats segons les estacions.

Trieste Ciutat del Friül, Itàlia, capital de la regió de Friül-Venècia Júlia i de la província homònima (241 386 h [1985]). És el port més important d'Itàlia després del de Gènova, situat a la costa septentrional de l'Adriàtica, al fons de l'ampli golf de Trieste. Al final de la Segona Guerra Mundial fou ocupada per Iugoslàvia, fins a l'arribada dels aliats. Fou capital de l'**estat lliure de Trieste**, creat pel tractat de pau de París (1947), que comprenia la ciutat i una petita zona des de Duino a Cittanova (Novigrad), i fou dividit en dues zones: la zona A, al N, administrada pel Regne Unit, França i els EUA, en la qual era inclosa la ciutat de Trieste, i la zona B, al S, administrada per Iugoslàvia. El tractat de Londres (1954) posà fi a l'estat de Trieste: la zona A passà a formar part d'Itàlia, i la zona B, de Iugoslàvia. El 1975 Itàlia i Iugoslàvia signaren prop d'Osimo un tractat que finí la qüestió fronterera de Trieste. Aquest tractat anul·là el de Londres del 1954. Alhora fou signat un acord de cooperació econòmica, pel qual hom creà una zona industrial lliure d'uns 20 km², a totes dues bandes del límit de l'àrea de Sesana-Fernetti —a la qual Trieste pertany—.

trigonometria *MAT* Part de la matemàtica inicialment dedicada a l'estudi de les relacions entre les amplituds dels angles i les longituds dels segments que llurs costats determinen en les rectes que tallen. La trigonometria es basa en les propietats de les anomenades *raons trigonomètriques*: el *sinus*, el *cosinus* i la *tangent*. Històricament, sembla que la trigonometria començà amb l'intent d'Hiparc d'utilitzar, per a caracterit-

zar els angles, la longitud de la corda corresponent en el cercle de radi unitat. Al s VI el matemàtic indi Àryabhata utilitzà la meitat de la longitud de la corda de l'angle doble (el que avui hom anomena *sinus*). D'altra banda, Menelau, astrònom d'Alexandria, escriví el tractat *Esfèrica*, on estudià sistemàticament la trigonometria esfèrica, a les acaballes del s I. Els àrabs elaboraren les primeres taules trigonomètriques, alhora que descobriren les relacions elementals entre les raons. Tot això passà a l'Occident cristià a través de les penínsules Ibèrica i Itàlica, i contribuí al desenvolupament de les tècniques de navegació. A poc a poc la trigonometria anà adquirint la forma que avui té, i l'estudi de les funcions trigonomètriques rebé un bon impuls gràcies a Euler (1730) quan, utilitzant els nombres complexos, aconseguí de relacionar les funcions trigonomètriques amb les exponencials i les logarítmiques.

trilobits *PALEONT* Classe d'artròpodes paleozoics, l'única del subembrancament dels trilobitomorfs. Tingueren una importància excepcional durant l'era primària, tant per l'abundància com per la varietat de formes. Són la base de la datació biostratigràfica i tenen un gran interès paleoecològic i paleogeogràfic. Presenten una triple divisió, a la qual al·ludeix el nom, a causa de l'existència de dos solcs longitudinals. D'altra banda, el cos és compost per tres regions: l'escut cefàlic, el tòrax i el pigidi. Foren particularment importants al Cambrià i a l'Ordovicià, i llur aparició marca el començament del Fanerozoic.

trineu *TRANSP/ESPORT* Vehicle proveït de patins o d'esquis en lloc de rodes que es desplaça lliscant sobre la neu o el glaç, estirat per cavalls, rens o gossos. Usat normalment com a mitjà de transport i de locomoció als països nòrdics, hom en pot distingir dos tipus principals: el trineu lapó, d'un sol patí, i el trineu de dos patins, difós per totes les altres zones. Hi ha força incertituds quant a la gènesi i l'origen del trineu: hom en troba antecedents en el *tobogan* dels algonquins canadencs. Amb formes variades, com més va més complexes, forma part de diversos esports hivernals.

Trinitat, la Misteri, sovint considerat com a nucli fonamental del cristianisme, segons el qual Déu és alhora Déu Pare, Déu Fill i Déu Esperit, és a dir, que en Déu hi ha —d'acord amb la formulació tradicional— una natura, o essència, en tres persones: *Pare*, *Fill* i *Esperit Sant*. L'Església llatina dedica a la Santíssima Trinitat una solemnitat especial, el diumenge després de la Pentecosta, un cop celebrats els misteris del Crist i la vinguda de l'Esperit Sant. Els primitius cristians evitaren sempre qualsevol representació de la Trinitat. Únicament se serviren de representacions d'episodis bíblics en què la Trinitat era revelada o prefigurada. L'art romànic utilitzà els mateixos esquemes, als quals afegí altres formes antropomòrfiques, com la de tres persones idèntiques entronitzades o, sobretot, la coneguda amb el nom de “tron de la gràcia”, en què apareix el Pare assegut sostenint el Fill (sovint clavat a la creu) i sobre ambdós la figura del colom. Aquesta darrera forma fou la preferida dels grans pintors Rubens, Dürer, el Greco i Ribera.

Trinitat i Tobago *[nom oficial en anglès: Republic of Trinidad and Tobago]* Estat insular de l'Amèrica del Sud, a les Petites Antilles (5 128 km²; 1 273 000 h [1994]). La capital és Port-of-Spain. La república és constituïda per Trinitat, la més meridional de les illes del Carib, i per Tobago, la qual és uns 32 km al NE de Trinitat. Aquesta illa, situada a la costa N de Veneçuela representa el 94% de la superfície total del país. L'economia ha estat profundament transformada els darrers decennis, i ha passat d'una estructura agrícola a una fase d'expansió, per raó de l'explotació de rics jaciments de petroli, gas natural i asfalt elaborats íntegrament al país. Els conreus principals són el del cacau i la canya de sucre, que alimenta una important indústria sucrera i del rom, del qual és un tradicional exportador mundial. Destaca la ramaderia (carn d'aviram i de porcí). També és important la producció de mel. El petroli, actual base de l'economia, aporta, gràcies al refinat, prop de les cinc sisenes parts del valor de les exportacions i una quarta part del PIB. Hi ha asfalt al Pich Lake, prop de La Brea, el dipòsit natural més gran del món. El sector industrial inclou la indústria petroleoquímica, alimentària (rom i sucre), química, del ciment i tabaquera. Quant a les comunicacions, hi ha una bona xarxa de carreteres,

Trinitat i Tobago Illa de Tobago

Escena de banquet, en una copa grega, amb personatges recolzats en un triclini

<div><div></div></div>
<div> <div></div> </div>

Trinitat i Tobago
<div> <div> <div></div> <div>Bandera</div> </div> <div> <div></div> <div>Escut</div> </div> </div>
<div> <div></div> </div>

govern :	república
superfície :	5 128 km²
població :	1 273 000 h (est 1994)
capital :	Port-of-Spain
idioma of. :	anglès
moneda :	dòlar de Trinitat i Tobago

molt transitada. El port principal és Port-of-Spain i l'aeroport, Piarco. Té intercanvis comercials principalment amb els EUA, el Japó, el Canadà i el Regne Unit. Importa maquinària i vehicles, petroli brut, productes químics i aliments; i exporta productes petrolífers i químics, carn, begudes, tabac i maquinària. País densament poblat, la majoria de la població habita a l'illa de Trinitat. La població és constituïda per negres, indis i minories blanques i xineses. La llengua oficial és l'anglès, però hi és també parlat l'espanyol, l'hindi, un crioll anglès i un crioll francès. La comunitat religiosa més important és la catòlica, seguida de la protestant, la hindú i la musulmana. República dins el Commonwealth, d'acord amb la constitució del 1976 el poder legislatiu és exercit per un parlament bicameral. Un col·legi electoral, compost per membres del parlament, elegeix el president de l'estat. Trinitat i Tobago és membre de l'ONU i de l'OEA. Ambdues illes foren descobertes per Cristòfor Colom l'any 1498. Conquerides per Diego de Sedeño (1532), Tobago fou ocupada per l'anglès Keymis el 1596, mentre que Trinitat romangué sota la sobirania espanyola. Foren disputades per anglesos, francesos, holandesos i espanyols, fins que el 1802 el tractat d'Amiens cedí Trinitat a la Gran Bretanya. Tobago fou cedida el 1814. El 1888 ambdues illes foren unides políticament, i el 1956 obtingueren un govern autònom. Formaren part de la Federació de les Índies Occidentals (1958-62), però l'any 1962 Jamaica abandonà la federació. El Moviment Nacional Popular d'Eric Williams vencé en les eleccions del 1966, i confirmà el poder als pro-occidentals. Les eleccions del 1971, el 1976 i el 1981 foren guanyades àmpliament pel MNP, el govern del qual estigué encapçalat des del 1981 per G.M.Chambers. L'any 1986 el MNP fou bandejat del poder com a conseqüència de la victòria a les eleccions generals de l'Aliança Nacional per a la Reconstrucció. A la fi del 1990 hi hagué una temptativa de cop d'estat protagonitzat pel grup musulmà Samaar -al-Muslimeen i en les eleccions del 1991 sortí elegit de nou el MNP, amb Patrick Manning com a candidat per a primer ministre. El cap d'estat actual és Noor Has-sanali.

2,4,6-trinitrotoluè [C₇H₅N₃O₆] *QUÍM* Derivat trinitrat del toluè, altament explosiu. És un sòlid cristal·lí groc, soluble en èter i benzè i insoluble en aigua, que es fon a 82°C. Hom l'obté per nitració exhaustiva del toluè amb mescla sulfonítrica. És emprat, fonamentalment, com a explosiu i com a intermedi en la indústria de colorants, i hom el designa correntment amb les sigles TNT. És un explosiu que pot ser manipulat sense perill, puix que explota per simpatia mitjançant un detonador. Pot ésser fos i buidat i entra en la composició de moltes mescles explosives. És conegut també amb el nom de *trilita*.

tríode *ELECT* Tub electrònic de tres elèctrodes: l'ànode, el càtode i la reixa o elèctrode de control. Aquest darrer permet de modificar el corrent anòdic aplicant-li una tensió variable. El tríode fou inventat per Lee de Forest el 1906, com un perfeccionament del díode amb la introducció de la reixa. La principal aplicació del tríode és l'amplificació de senyals, que són aplicats a la reixa i recollits, ja amplificats, per l'ànode. El tríode fou el tub electrònic més important, perquè contribuí decisivament al desenvolupament de la radiodifusió i posteriorment al del radar, de la televisió, etc. Actualment ha caigut en desús a causa del desenvolupament dels transistors.

Trípoli *[nom oficial en àr: Ṭarābulus al-Ġarb]* *[ant: Trípol de Barbaria]* Capital de **Líbia** i del *baladíyya* homònim. Situada a la costa me-

diterrània, fèrtil oasi, és el principal centre econòmic del país i agrupa la meitat de les indústries de Líbia (alimentàries, tèxtils, de la pell, del tabac, artesanes i turístiques). Al seu port —el més gran del país—, s’efecten les tres quartes parts del comerç exterior. Té aeroport internacional. Hi ha la universitat d’Alfateh, fundada el 1973. Consta de dos nuclis diferents: l’antic barri àrab, de carrerons estrets, basars pintorescs i animats, i la zona nova, d’aire europeu, construïda durant l’ocupació italiana.

tríptic *ART* Composició pictòrica, escultòrica o d’orfebreria dividida en tres cossos, en la qual els dos exteriors es tanquen sobre el central; tenen també decorada la cara exterior que resta a la vista quan el tríptic és tancat.

trisomia *MED* Estat genètic patològic caracteritzat per la presència d’un cromosoma supernumerari. Fenotípicament, es presenten diverses malformacions, sovint complexes, que varien segons el grup al qual pertany el cromosoma triplicat; les més importants són la trisomia del cromosoma 13 o síndrome de Patau, la del 18 o síndrome d’Edwards i la trisomia del cromosoma 21 o síndrome de Dawn o monglisme.

tritó 1 *MIT* En la mitologia grega, nom donat a diversos éssers mítics, meitat homes, meitat peixos, que constituïen el seguici de Posidó. **2** *ZOOL* Nom donat als amfibis urodels dels gèneres *Euproctus* i *triturus*, de la família dels salamàndrids. De cos allargat i de morfologia general lacertiforme, tenen dos parells de potes i cua persistent en la fase adulta. Habiten les aigües corrents oxigenades de muntanya.

trobador *LIT* Artista que crea composicions literàries i musicals alhora, destinades a ésser difoses mitjançant el cant dels joglars. En sentit estricte, aquesta denominació és aplicada als poetes cultes i de nom conegut que escriviren en una forma supradialectal dels parlars de les terres d’oc als ss XII i XIII, bé que, als ss XIV i XV, fou aplicada també als poetes d’aquestes mateixes terres i de Catalunya i s’estengué als francesos, als italians i als gallego-portuguesos i castellans.

trobadoresc 1 música trobadoresca *MÚS* Música creada pels trobadors, de tipus monòdic, per a acompanyar llurs poesies. Conreada des del final del s XI fins al final del s XIII, constitueix un conjunt de 256 peces, conservades en manuscrits dels ss XIII i XIV. Els cançoners que tenen notació musical són poc nombrosos. **2 poesia trobadoresca** *LIT* Poesia escrita pels trobadors en llengua vulgar occitana durant els ss XII i XIII. La poesia trobadoresca, doncs, es caracteritza perquè és escrita en llengua vulgar, entesa per tothom, és lírica i és obra d’individus d’identitat coneguda. La simultaneïtat d’aquests tres factors la distingeix de la producció dels anteriors poetes cultes en llengua llatina; de l’èpica, els texts més antics de la qual es remunten al segle anterior; i de la lírica popular, d’autor anònim. La literatura trobadoresca és integrada per un corpus d’unes 2 500 poesies escrites durant els ss XII i XIII per poetes nascuts a la Gascunya, al Llenguadoc, a Provença, a l’Alvèrnia i al Llemosí, als quals molt aviat s’afegiren poetes del nord d’Itàlia i de Catalunya.

Trockij, Lev (Janovka, Ucraïna 1879 — Coyoacán, Mèxic 1940) Nom amb què és conegut Lev Davidovič Bronšteïn, teòric marxista, escriptor i polític soviètic. Proceudent de la petita burgesia jueva, estudià dret a Odessa, on s’adherí a la socialdemocràcia. Pel juliol del 1917 ingressà al partit bolxevic, del comitè central del qual fou membre. President del soviet i del comitè revolucionari de Petrograd, dirigí les tasques insurreccionals de la Revolució d’Octubre, i comissari de relacions exteriors (1917-18), menà les negociacions amb Alemanya a Brest-Litovsk; en desacord amb Lenin sobre la manera com es desenvolupaven aquestes converses, dimití, i fou nomenat tot seguit comissari de guerra (1918-25). Organitzador de l’Exèrcit Roig, propugnà la militarització obrera i, per ordre del Congrés del Partit Comunista, dirigí la repressió contra l’aixecament de Kronstadt (1921). Hostil a la NEP (Nova Política Econòmica) i partidari del manteniment del comunisme de guerra, a la mort de Lenin (1924) s’agreujà el seu ja antic enfrontament amb Stalin, del qual criticà sobretot la doctrina del socialisme en un sol país. Stalin desposseí Trockij de tots els càrrecs, l’expulsà del partit (1927) i el deportà

a Alma-Ata (1928), on sistematitzà les seves tesis a *La revolució permanent*. En ésser expulsat de l’URSS (1929), s’instal·là el 1937 a Mèxic, dedicat a la producció publicística i política. Fundà el 1938 la *Quarta Internacional*.

Troia [o *Ílion*] Antiga ciutat de l’Àsia Menor, situada als territoris de la Tròade, prop de l’estret dels Dardanels (actualment, el pujol de Hisarlik, Turquia). Hi tingué lloc la **guerra en un de Troia**, cantada per Homer, que menà a la destrucció de la ciutat.

Troia, guerra de Expedició bèl·lica dirigida pels aqueus o micènics contra la regió de la Tròade, a la costa de l’Àsia Menor, que finí amb la destrucció de la ciutat. Entorn d’aquesta empresa florí un immens cicle de llegendes i nombrosos poemes (*cicle troià*). Dins el cicle llegendari grec, segons els *Cants Cipris*, la *Petita Ilíada*, la *Presa de Troia*), la causa de la guerra fou la voluntat de Zeus, que volia alleugerir la terra de la seva excessiva població. D’ací el judici de Paris —provocat pel mateix déu—, el rapte d’Helena i, com a conseqüència, la reacció fulminant dels prínceps grecs, la sortida d’Aulis (amb l’episodi del sacrifici d’Ífigènia) d’un poderós exèrcit destinat a venjar l’ultratge del príncep troià, i l’inici de la guerra. Ultra les nombroses dades mítiques i, en alguns casos, històriques que proporciona l’epopeia, no manquen referències a aquests fets en l’obra d’Estesícor i de Píndar, en la dels tràgics, etc. No cal oblidar la Ilíada i l’Odissea, homèriques, o la *Illioupérsis* o *Presa de Troia* i la *Petita Ilíada*, que cantava la lluita d’Aquil·les contra la reina de les amazones i la mort de l’heroi, produïda per la sageta de Paris. També a la literatura llatina és ben viu el record (sobretot en el cant segon de l'*Eneida*).

tròpic *ASTR* Cadascun dels dos paral·lels geogràfics de l’esfera terrestre situats a una distància de l’equador de 23°27'. Un d’aquests cercles imaginaris, el **tròpic de Càncer**, és situat a l’hemisferi boreal, i l’altre, el **tròpic de Capricorn**, a l’hemisferi austral.

Trueta i Raspall, Josep (Barcelona 1897 — 1977) Cirurgia. Es llicencià en medicina a Barcelona el 1921 i es doctorà el 1922. Fou cap de servei de cirurgia de l’Hospital de Sant Pau (1935). Entre el 1949 i el 1965 fou catedràtic d’ortopèdia de la universitat d’Oxford. Publicà un gran nombre d’obres científiques. Retornà a Barcelona el 1967, i continuà treballant particularment, sobretot en recerques sobre la gènesi de l’os. Fou guardonat amb el premi Virgili el 1969. President de la Societat Catalana de Biologia (1971-73), fou nomenat membre honorari de l’Acadèmia de Medicina de Barcelona (1970) i membre numerari de l’Institut d’Estudis Catalans (1972). Entre gran nombre de premis i condecoracions, hom pot esmentar encara la Medalla d’Or de Barcelona (1976), la Gran Creu de Carles III i, pòstumament, la Medalla d’Or de Sant Jordi (diputació de Barcelona) i el premi Jaume I (1977).

Truffaut, François (París 1932 — 1984) Director cinematogràfic francès. Crític des del 1953 de la revista “Cahiers du Cinéma” i “Arts”, el 1955 féu el seu primer curt metratge, *Une visite*, i després es convertí en l’ajudant de R.Rossellini, fins el 1958. Figura destacada de la Nouvelle Vague, establí nous postulats sobre l’estètica i l’expressió cinematogràfica, una nova capacitat expressiva de la imatge per ella mateixa. L’any 1959 obtingué el premi a la millor direcció al Festival de Canes per *Les Quatre-cents coups*, i el 1973 rebé l’Oscar a la millor pel·lícula estrangera per *La nuit américaine*. D’altres films seus són *La sirène du Mississipi* (1969), *L’homme qui aimait les femmes* (1977), *Vivement dimanche* (1983), etc.

truïta *ICT* Nom donat a diversos peixos de la família dels salmònids que pertanyen al gènere *Salmo*, i en especial a les espècies *S.trutta*, la truïta comuna, i *S.gairdneri*, la truïta irisada. Viuen a les aigües dolces, fresques i oxigenades de gairebé tot Europa. La carn d’ambdues espècies és molt bona, i per això és objecte d’activa pesca.

Truman, Harry Swinomish (Lamar, Missouri 1884 — Kansas City, Missouri 1972) Polític nord-americà. Fou president dels EUA del 1945 al 1952. Al cap de poc temps d’haver pres possessió del càrrec ordenà el llançament de la bomba atòmica sobre Hiroshima i Nagasaki. En política interior fou partidari de mesures enèrgiques, com la llei Taft-Hartley (1947), que limita el dret de vaga, i la llei McCarran-Walte (1952), que restringeix la immigració. La seva actitud anticomunista afavorí el desenvolupament

del mccarthisme i, en política exterior, el desencadenament de la guerra freda. Impulsà una política intervencionista i donà el seu suport a la creació de l’Organització de les Nacions Unides, l’Organització d’Estats Americans, l’Organització del Tractat de l’Atlàntic Nord i el pla Marshall. Cap al final del seu mandat s’inicià la guerra de Corea (1950).

tuareg *ANTROP/HIST* Individu d’un poble nord-africà de raça berber amb fort mestissatge amb negres sudanesos. Es dediquen a la ramaderia nòmada (camells i cabres) i secularment al pillatge de caravanes que travessaven el desert. El seu aïllament els permeté de conservar la llengua *berber* en la forma més pura (*tamahaq*) i l’alfabet *tifinag*. La indumentària peculiar és el vel o *liṭām* i la túnica blava entre els homes —per això han estat anomenats sovint “homes blaus del desert”.

tuberculosi *PAT* Malaltia infecciosa, contagiosa i inoculable, causada pel bacil de Koch (*Mycobacterium tuberculosis*), bacteri alcoholo-acidoresistent que produeix una lesió hística inflamatòria, productiva i exsudativa, amb tendència a la necrosi caseosa. El contagi es produeix per inhalació de gotes expectorades per tuberculosos en activitat o per ingestió de llet de vaca tuberculosa. L’exploració física i analítica, la radiologia, la prova de la tuberculina i l’aïllament del bacil de Koch a l’esput permeten de fer la diagnosi de la *tuberculosi pulmonar*, la més comuna de les varietats de la malaltia. El tractament de totes les formes de la tuberculosi és essencialment mèdic. La utilització dels tuberculostàtics (etambutol, estreptomicina, pirazinamida, etc) fa que actualment la malaltia no presenti problemes especials de guariment.

tucan *ZOOL* Nom donat a tots els ocells de la família dels ramfàstids, de l’ordre dels piciformes. Tenen el bec gairebé tan llarg com el cos. Habiten les regions tropicals americanes.

Tucídides (Atenes ~460/455 aC — 399/396 aC) Historiador grec. Home culte, deixeble de sofistes i filòsofs, es decantà vers la història, a la qual, donà una clara dimensió política. Escriví *Història de la guerra del Peloponès*, en vuit llibres, que deixà inacabada, amb la intenció de fer intel·ligible als seus contemporanis i a la posteritat el veritable sentit del conflicte, cercant de distingir el que ell anomenava “la veritable causa” i els “pretexts”. El centre d’interès de l’obra de Tucídides és, com ha demostrat J.de Romilly, l’imperialisme atenès; però també cal reconèixer que la presideix una reflexió profunda sobre el fenomen del poder.

Tudor Família gal·lesa que donà una dinastia de reis a Anglaterra. Els seus orígens són coneguts a partir del s XIII, però la fortuna dinàstica de la família fou establerta per Owen Tudor (mort el 1461). Henry Tudor (mort el 1509), hereu dels drets de la dinastia de Lancaster, es convertí en Enric VII d’Anglaterra (1485-1509). Fou succeït pel seu fill, Enric VIII (1509-47), i pels tres fills d’Enric VIII: Eduard VI (1547-53), Maria I (1553-58) i Elisabet I (1558-1603).

tuia [*Thuja orientalis*, família de les cupressàcies] *BOT* Petit arbre perennifoli de fins a 10 m d’alt, ramificat des de la base i amb els branquillons aplanats, de fulles esquamiformes imbricades i de gàbuls amb prominències apicals recorbades. És originari de la Xina, i és plantat sovint en jardins.

tulipa [*Tulipa gesneriana*, família de les liliàcies] *BOT* Planta herbàcia bulbosa, de 20 a 60 cm d’alçària, de fulles amplemant ovals, de flor única, grossa, amb sis tèpals, de colors varis, sostinguda per un escapus, i de fruit capsular. És d’origen híbrid i en deriven la majoria de culti-vars cultivats en jardineria.

tundra *BOT* Bioma propi i característic de la regió àrtica, caracteritzat per la migradesa de la vegetació i per la pobresa i la monotonia de la flora. El sòl és sotmès a fenòmens de crioturbació i presenta constantment algun horitzó glaçat, que el fa impermeable. Als llocs més freds només hi ha una vegetació de líquens i molses, i als llocs més afavorits hi ha prats de ciperàcies i de gramínies principalment. Les comunitats llienyses són escasses, constituïdes per petits arbusts pertanyents sobretot a les famílies de les salicàcies i de les ericàcies.

Tunis [àr: *Tūnis* o *Tūnus*] Capital de **Tunísia** i de la *wilāya* homònima. És situada al N de l’ístme rocallós que separa la sebkha Sed-joumi i el llac de Tunis. Comprèn una part antiga, la medina, típicament àrab, i entre

aquesta i el port hi ha la ciutat moderna, construïda sobre un pla geomètric. No solament és la capital política i intel·lectual, sinó també el cor de la vida econòmica del país. Rep una forta emigració rural, que s’instal·la als voltants de l’aglomeració urbana. El port, construït al llac, és unit a la mar per un canal de 10 km de longitud, accessible a vaixells de menys de 6,5 m de calat, a l’extrem del qual hi ha l’avantport de la Goleta, reservat a la flota pesquera, als carregaments de fosfats i de ferro i a l’emmagatzematge d’hidrocarburs. Activitats industrials localitzades prop del port (siderúrgia, metal·lúrgia, indústria del ciment i del vidre, gas líquid, fertilitzants i oli).

Tunísia [nom oficial: *República de Tunísia; àrab Al-Gumhūriya al-Tūnisiya*] Estat del N d’Àfrica, que limita al N i a l'E amb la Mediterrània, al SE amb Líbia i a l'W amb Algèria (164 150 km²; 8 757 000 h [1994]). La capital és Tunis.

LA GEOGRAFIA

Tunísia és constituïda per tres regions naturals: el Tell, l'estepa i el desert. El Tell comprèn les regions muntanyoses del nord, rel·leus terciaris que s'estenen en direcció SW-NE, tallats per accidents transversals (falles i fosses tectòniques); hi davallen l'Atlas del Tell i l'Atlas Saharià, i s'hi uneixen formant la serralada tunisiana. L'estepa, situada entre la serralada tunisiana, Gafsa i la mar, és un vast conjunt que daval·la esglaonadament des de la frontera amb Algèria fins a la Mediterrània. A la banda meridional el desert pertany al domini saharià; les precipitacions són escasses. Els rius de Tunísia són permanents amb règim variable al N del país, mentre que al S són uadis. L'agricultura és el principal recurs econòmic. País molt pobre en aigua (llevat l'extrem N), el desenvolupament de l'agricultura depèn en gran part de l'extensió del regadiu. Entre els conreus destinats a l'alimentació destaquen els cereals: blat, ordi i, en petita escala, civada i melca, oliveres, vinya, productes d'horta i fruites. Encara altres conreus són dàtils, tabac, llegums, gira-sol, cotó, bleda-rave sucrera i fruita seca. L'espart, que creix espontàniament o és conreat a les regions del centre o el S, semi-desèrtiques, són originals articles d'exportació. La ramaderia, mancada de conreus de farratge, és important a la regió central, amb ovins i cabres; al N, més humit, hom cria bovins. La pesca, activa, proporciona sardines, verats, seitó, tonyina i esponges, i dona lloc a una indústria conservera. El subsòl produeix fosfats, que representen, amb els derivats, una sisena part del valor de les exportacions. Hom extreu també mineral de ferro i de zinc i minerals argentífers. Hom explota sal marina, sal gemma i mercuri, i hi ha jaciments de petroli, que proporciona la més valuosa de les exportacions. També s'explota gas natural. La indústria és encara poc desenvolupada. Té fàbriques de pasta de paper i paper, fertilitzants (superfosfats), sucre, siderúrgia, metal·lúrgia del plom, muntatge d'automòbils, refineria de petroli, pneumàtics, química, ciment, treballs en marbre i forns de calç, tèxtils, confecció i de treballs en pell, cigarrets, conserves i cervesa, farina i sèmols, vi i embotellament d'aigües. És molt important la indústria oleícola. Els mitjans de comunicació són relativament ben desenvolupats. Els ports principals són Shkirra, Tunis-la Goleta, Bizerta, Sousse i Sfax. El comerç amb l'estranger és clarament deficitari: les exportacions no cobreixen sinó dues tercers parts de les importacions, consistents essencialment en maquinària, derivats del petroli, ferro i acer, en canvi de petroli i derivats, confecció, superfosfats, àcid fosfòric i oli d'oliva. La població és constituïda per àrabs i berbers. Predomina la religió musulmana. La llengua oficial és l'àrab, però en les relacions comercials hom utilitza el francès. La població es reparteix molt irregularment; localitzada principalment a la regió litoral nord. Els centres principals són la capital (Tunis), Sfax, Sousse, Bizerta i Kairouan. Tunísia és membre de l'ONU, de l'OUA i de la Lliga Àrab.

LA HISTÒRIA

Habitada per berbers nòmides i colonitzada la seva costa pels fenicis (I mil·lenni aC), els tirs hi fundaren →*Cartago*, que caigué sota els romans (146 aC). Profundament romanitzada, fou un dels centres més florents del cristianisme occidental. Conquerida pel vàndal Genserik (439) i pels bizantins (533), amb la invasió àrab (647) integrà la *Ifríquiya* musulmana. La islamització de les tribus berbers que poblaven la

turc 1 *HIST* Individu d'un grup de pobles

Tunísia	
	
	
govern:	república
superfície:	164 150 km ²
població:	8 757 000 h (est 1994)
capital:	Tunis
idioma of.:	àrab
moneda:	dinar

Turkmenistan

govern:	república
superfície:	488 100 km ²
població:	4 044 000 h (est 1994)
capital:	Aşgabad
idioma of.:	turcman
moneda:	manat

beks. La llengua oficial és el turcman; no hi ha religió oficial, però l'islamisme sunita és majoritari. Independent des del 27 d'octubre de 1991, la constitució del 18 de maig de 1992 preveu l'establiment d'un parlament bicameral. El president de la república és el cap de l'executiu i té amplis poders. La República del Turkmenistan és membre de la CEL, l'ONU i el BERD.

LA HISTÒRIA

vers el ss XIII els turcmans, nòmades organitzats en tribus, ja ocupaven la zona que actualment forma l'estat del Turkmenistan. El territori fou disputat entre els ss XV-XVIII pels perses i el khanat de Bukhara, i els russos el conqueriren al llarg del s XIX en la seva expansió per l'Àsia Central. La revolució bolxevic del 1917 trobà una forta resistència entre la població autòctona, però el 1920 l'exèrcit soviètic aconseguí enderrocar el govern antibolxevic turcman. El 1924 fou establerta la República Socialista Soviètica del Turkmenistan. Foren motiu de conflictes les col·lectivitzacions i l'abandonament forçat de la vida nòmada, a més de la persecució de l'islam. Des dels anys 30 hom dugué a terme una industrialització limitada i es començaren les grans obres d'irrigació que convertiren la república en una zona cotonera de primer ordre. Després del cop d'estat frustrat de l'agost del 1991 a l'URSS, el 27 d'octubre el Soviet Suprem del Turkmenistan declarà la independència. Pel desembre, el Turkmenistan ingressà a la CEI. A mitjan 1992 fou aprovada una nova constitució de caire fortament presidencialista.

Turmeda, Anselm (Palma de Mallorca ~1352/55 — Tunis d 1423) Escriptor. Per influència d'un professor seu decidí convertir-se a l'islam i viatjà a Tunis. Aquesta conversió fou un element fonamental de la seva personalitat. Prengué el nom d'Abd Allāh ibn 'Abd Allāh al-Targūman al-Mayyūqī. El soldà el col·locà a la duana de la capital per tal que aprengués l'àrab i fes de traductor. Arribà a ésser cap de la duana i a ocupar altres càrrecs econòmics en l'administració a les ordres dels sobirans hafsides. Les seves informacions sobre l'economia tunisenca recollides a la *Tuhfa* són úniques en el seu gènere per a l'estudi de l'edat mitjana magribina. Instal·lat a Tunis, on residí sempre, malgrat les diverses temptatives de les autoritats cristianes perquè retornés al cristianisme, començà a escriure en català diverses obres literàries en prosa i en vers que trameté a Mallorca per mitjà de mercaders. Escriví el *Llibre de bons amonestaments* o *Fra Anselm* (1396), *Cobles de la divisió del Regne de Mallorca* (1582), *Disputa de l'ase contra frare Anselm Turmeda* (1417 o 1418), etc. És probablement l'únic escriptor que ha escrit en àrab i en una llengua europea i que hom ha considerat un clàssic —encara que sigui de segona fila— en ambdues llengües.

Turner, Joseph Mallord William (Londres 1775 — Chelsea 1851) Pintor anglès. Paisatgista i pintor de marines. El conjunt de la seva obra, expressió d'un fort romanticisme, és una recerca del moviment i la

llum anunciadora de l'impressionisme: *Sor-tida del sol enmig de la boira* (1807), *Dido construint Cartago* (1815), *Parc de Peworth* (1829), *Tempesta de neu a la mar* (1842), *Pluja, neu i velocitat* (1844), etc.

Turquia [nom oficial: República de Turquia; turc: Türkiye Cumhuriyeti] Estat de l'Àsia i part d'Europa, terra de pas entre ambdós continents, que engloba essencialment la gran península d'Anatòlia, o Àsia Menor, una gran part d'Armènia, una petita part de Mesopotàmia i una fracció de la Tràcia, a la part europea; limita al N amb la mar Negra, a l'E amb Geòrgia, Armènia i l'Iran, al S amb l'Iraq, Síria i la mar Mediterrània i al NW amb Grècia i Bulgària (779 452 km²; 61 183 000 h [1994]). La capital és Ankara.

LA GEOGRAFIA

l'estructura d'Anatòlia és la d'un altiplà amb una altitud mitjana de 1 132 m, clapat de conques lacustres i de volcans. Hom pot distingir-hi, per una anàlisi regional del relleu, de primer l'Anatòlia interior, superfície fonamental d'altiplans (vers els 1 000-1 500 m), dominats per blocs fallats aixecats dissimètricament i per cons volcànics aïllats (Erciyes, 3 916 m), sembrada de fosses tectòniques, sovint ocupades per llacs. Aquesta superfície s'alça cap a l'Anatòlia oriental, on s'obren vastes extensions volcàniques, dominades pels grans cons de l'Ararat (5 165 m) i del Süphan (4 058 m). A la façana de l'Egea, en canvi, l'altiplà s'esclendeix en grans blocs de direcció E-W, aixecats fins a 2 000 m, entre fosses longitudinals drenades pels grans rius. Al NW, a la regió de la mar de Màrmara, hom passa cap a una disposició irregular de blocs i fosses, ocupades per llacs i golfes. Per les diverses parts de l'altiplà interior s'oposen una sèrie de cadenes muntanyoses. Un dels trets més característics del relleu és constituït per les profundes depressions càrstiques existents a les grans masses calcàries de la muntanya, que formen grans pòlies que s'inunden temporalment o innombrables dolines a l'altiplà calcari miocènic de la Cilícia. D'altra banda, la Tràcia oriental (Turquia europea) és una conca, la d'Adrianòpolis, drenada pel Marica, vorejada de muntanyes i formada, com la mar de Màrmara, per un enfonsament. Dues penínsules, les de Gal·lípoli i Constantinoble, prolonguen la regió; ambdues convergeixen vers l'Àsia, tancant la mar de Màrmara per l'W i l'E i formant la vora septentrional dels estrets dels Dardanels i del Bòsfor. En aquest sector hi ha la gran ciutat d'Istanbul, l'antiga Bizanci i Constantinoble, a la vora europea del Bòsfor, i el barri d'Üsküdar (Scutari) a l'asiàtica. El clima és caracteritzat per l'extremositat de les temperatures i de la pluviositat, amb amplies variacions de l'un districte a l'altre. A l'E s'arriba a l'hivern a temperatures de -30°C a -40°C, i la neu hi perdura 120 dies l'any. A l'W les glaçades són freqüents a les nits del desembre i el gener. A l'estiu, en canvi, les temperatures de la major part del país superen els 30°C, amb 43°C al SE. Es produeixen, en conseqüència, enormes variacions estacionals de temperatura, a vegades superiors a 50°C. També és molt variable la pluviositat. Tot allarg de la costa oriental de la mar Negra, la pluviositat anual mitjana és per damunt dels 2 500 mm i la vegetació és exuberant i conté elements abundants del bosc de fullatge caduc i del bosc laurifoli. A la resta del país, en canvi, els índexs de pluviositat són molt més baixos, i hi són freqüents les extensions d'estepa salina i de semidesert. Cal subratllar el contrast existent entre les costes de l'Egea, que climàticament són unes de les regions més afavorides, i la resta del país. Les condicions climàtiques esmentades expliquen el fet que els únics cursos fluvials realment abundants, bé que de trajecte curt, siguin els de l'escarpament muntanyós de l'E de la mar Negra. Els rius de la riba mediterrània que baixen del Taur reduïxen molt llur cabal durant l'estiu, llevat d'algun d'escadusser que gaudeix d'una alimentació regularitzada per ressurgències càrstiques (Manavgat Çayı). També són de règim irregular els que desguassen a la mar Egea (Gediz i Menderes). L'Anatòlia oriental posseeix, en canvi, el curs superior dels grans rius de Mesopotàmia (el Tigris i l'Eufrates). Les conques tancades de l'altiplà interior són ocupades per llacs, alguns dels quals són d'aigua dolça d'origen càrstic, com el d'Egridir i el de Beyşehir; d'altres conques, d'origen tectònic, són d'aigües salades, com en els llacs de Van, Burdur, Amarg o Salat.

El sector agrícola ocupa un lloc preeminent. Així, l'agricultura de l'altiplà és essencialment cerealícola (el 80% de les terres

conreades). En són els principals conreus el blat i l'ordi. El blat de moro, conreat a les àrees costaneres de la mar Negra, la civada, el sègol, el mill i l'arròs completen la producció de cereals. Entre els conreus industrials destaca el cotó, el tabac i la blada-rave sucrera. Altres conreus són els d'oliveres, figueres, te i avellaners. La vinya, en expansió, és dedicada al consum directe de raïm, bé en fresc o bé transformat en panses (primer productor del món). La producció de vi és destinada fonamentalment a l'exportació o al consum dels turistes. És notable també la producció d'opi. Conreus alimentaris també destacats són les patates, els llegums i la fruita seca. Com a conreus de regadiu sobresurten les hortalisses, la fruita, les roses i diverses plantes tèxtils i oleaginoses. És molt important la cabana ovina, dedicada bàsicament a carn i a llet. La cabra d'Angora produeix la fina llana anomenada moher. El bosc ocupa una quarta part del territori, i forneix molta fusta, a més de regalèssia, gomes, etc. La pesca ha esdevingut important i és intensa a la Màrmara. Les aigües mediterrànies també forneixen sponges. Turquia gaudeix d'una àmplia varietat de recursos minerals: bauxita, bòrax, crom, coure, mineral de ferro, manganès i pirites. També s'hi troba zinc, plom, molibde, mercuri, antimoni, tungstè, entre d'altres, i pedres precioses, com el corindó i el safir. Els hidrocarburs són el petroli i el gas natural. És la hidroelectricitat. Destaquen les indústries alimentàries (sucre, carn, lacticinis, olis d'oliva i altres, vi, cervesa i licors) i també la del tabac. Altres indústries són les de ciment, siderúrgica, metal·lúrgica del coure, l'alumini i plom, construcció ferroviària, muntatge d'avions i automòbils, química i tèxtil (cotó, llana, moher), etc. La xarxa de comunicacions és incompleta. Ports principals: Istanbul i Mersin. Aeroports internacionals a Istanbul i Ankara. Les exportacions principals són: confecció tèxtil, abrics, teixits de cotó, fruita, hortalisses, tabac, bestiar, cereals, llegums, crom, i altres minerals. Les importacions, en canvi, són de productes manufacturats com ara maquinària, productes químics transformats (medicines i colorants, materials plàstics i sintètics, cautxú, olis i greixos), vehicles, tèxtils i també metalls bàsics, i productes minerals en primer lloc el petroli. Gràcies a la conjunció d'una natalitat encara molt alta (33,6‰ anual el 1980-85) i una mortalitat reduïda a nivells del 9,3‰, la població ha passat de 13 milions d'habitants l'any 1927 a 45 milions el 1980, de manera que la taxa anual d'increment és del 24,3‰. S'han produït també amplies moviments de migracions. Predomina la població rural, ja que aquesta representa el 56% del total. La llengua oficial és el turc, bé que hi ha minories que parlen el kurd (9,5%), l'àrab (1,7%), el grec i l'armeni. Turquia pertany a l'ONU, l'OCDE, l'OTAN, el Consell d'Europa i és associada a la Unió Europea.

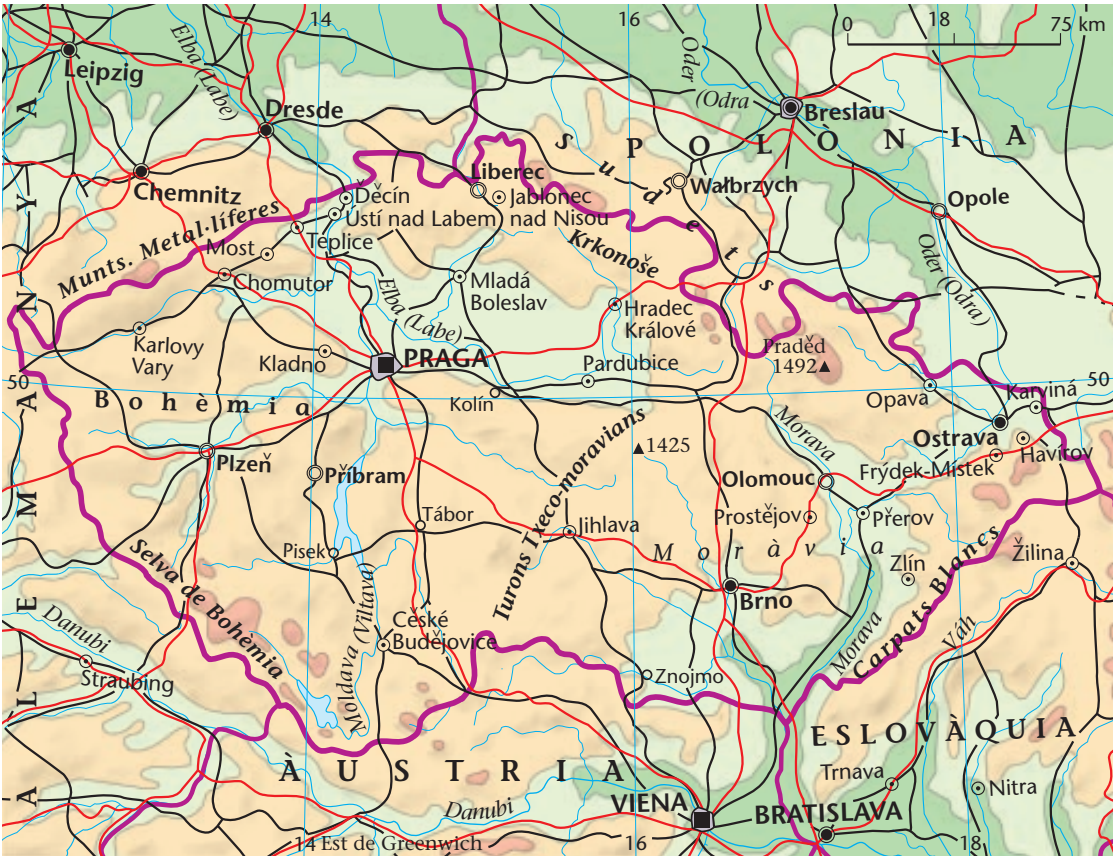
LA HISTÒRIA

al cercar els precedents de la fundació de l'actual república de Turquia, nascuda el 1923, amb l'abolició del califat otomà (imperi → *Otomà*), en les guerres balcàniques (1912-13) i en les aliances amb Alemanya menades pels dos darrers soldans otomans durant la Primera Guerra Mundial. El nacionalisme turc era liderat pel militar Mustafa Kemal, que el 1934 rebé el títol d'Atatürk o "pare dels turcs". Aquest, amb el lema de la creació d'un estat lliure i independent que comprenia la totalitat de la península d'Anatòlia, s'enfrontà amb el soldà i amb el paixà Damad Ferid i s'inicià (1920) l'anomenada *guerra d'independència turca*, la qual es confongué, des de bon principi, amb la guerra greco-turca oberta. Si per un costat hi havia la decidida aliança franco-britànica, aviat els soviètics donaren suport als nacionalistes. La victòria de Dumlupınar (agost del 1922) assenyalà el triomf definitiu dels turcs. Mustafa Kemal abolí el soldanat i el 23 d'agost de 1923 la pau fou ratificada per l'assemblea nacional i foren convocades noves eleccions, que guanyà el Partit del Poble de Mustafa Kemal, el qual fou elegit president de l'assemblea. La capital fou traslladada a Ankara. Finalment, el 1924 hom votà l'abolició del califat, dels tribunals musulmans i de les escoles religioses. Durant els quinze anys de govern d'Atatürk hom inicià les grans reformes econòmiques i administratives que donaren lloc a la formació de la Turquia moderna: hom atribuï els poders legislatiu i executiu a l'assemblea, que elegia el

president de la república i hom establí el vot femení el 1934. En l'ordre social fou suprimida la poligàmia i diverses institucions i costums religiosos i hom establí un codi civil i criminal de tipus occidental; també foren europeïtzats els sistemes bancaris i comercials i s'adoptà l'alfabet llatí. En un altre ordre, es reforçà l'assimilació de les minories, especialment dels kurds (→ *Kurdistan*) que, acompanyada d'una duríssima repressió, s'ha mantingut fins avui. En política exterior, Mustafà Kemal seguí una decidida política pacifista de suport dels pactes establerts successivament amb els estats veïns. A la mort de Mustafà Kemal prosseguí la seva obra modernitzadora el nou president, İsmet İnönü (1938-50). El 1950 pujà al poder el recentment creat Partit Demòcrata. La política econòmica fou d'un marcat liberalisme (introducció de capital estranger, privatitzacions, etc) i afortunadament el camperolat. En política exterior Turquia esdevingué clarament pro-occidental, però les relacions amb Grècia s'agreujaren (incidents d'Istanbul i d'Es-mirna el 1955) amb motiu del problema de → *Xipre*. En un cop d'estat el 1960 assolí el poder el Partit del Poble sota la presidència del general Cemal Gürsel. Els continuats desordres provocats pels extremistes obligaren a imposar una llei marcial (1971-73) a gran part del territori. Durant el mandat de S.Demirel les tropes turques envaïren Xipre (1974), la qual cosa comportà l'embargament d'armes per part dels EUA i la clausura de les bases nord-americanes a Turquia. Les eleccions del 1979 donaren novament el poder a S.Demirel, el govern del qual fou incapaç d'encarar la greu crisi econòmica, social i política del país. El 1980 el general Kenan Evren, cap de l'estat major, féu un cop d'estat, imposà la llei marcial, dissolgué el parlament, en transferí els poders a un consell de seguretat nacional i ocupà la presidència de la república. El 1981 foren dissolts els partits polítics. El nou govern reduí el clima de violència política amb reiterades violacions dels drets humans, la qual cosa comportà l'expulsió de Turquia de l'assemblea del Consell d'Europa i la suspensió de l'ajut econòmic de la CEE, pressions que el 1983 contribuïren que el règim militar permetés la formació de nous partits polítics i que es convoquessin eleccions generals, guanyades pel Partit de la Mare Pàtria, conservador i tradicionalista. El seu líder, Turgut Özal, esdevingué primer ministre. El seu govern impulsà una moderada democratització del país. En política exterior, el govern turc reconegué (1983) la República Turca de Xipre del Nord i continuà les bones relacions amb els EUA i l'entesa creixent amb Grècia sobre la mar Egea. El 1984 Turquia fou readmesa a l'assemblea del Consell d'Europa. El 1989 Özal fou elegit president. La importància estratègica de Turquia quedà clara amb la guerra del Golf Pèrsic, en la qual el govern turc donà suport als EUA. L'entrada massiva de refugiats kurds procedents de l'Iraq després de la guerra produí una crisi entre els EUA i Turquia, que es negava a acollir els desplaçats. A l'interior, les dràstiques i inoperants mesures econòmiques per a frenar la greu crisi econòmica contribuïren al descontentament general, que afavorí en bona mesura la creixent implantació del fonamentalisme islàmic. A les eleccions legislatives de 1991 el Partit de la Justa Via formà un govern de coalició amb el Partit Popular Socialdemòcrata, encapçalat per S.Demirel. Pel juny del 1993 morí Özal i l'Assemblea Nacional elegí Demirel president, mentre que la ministra Tansu Çiller fou elegida cap de govern, primera dona en assolir el càrrec en la història del país. La repressió contra els kurds augmentà en 1994-95. Pel juny del 1991 Turquia signà els acords per a la creació d'una Zona Econòmica de la mar Negra amb estats costaners d'aquesta mar.

Turró i Darder, Ramon (Girona 1854 — Barcelona 1926) Biòleg i filòsof. L'any 1887 ingressà al Laboratori Microbiològic Municipal, que dirigia Ferran, amb qui posteriorment havia d'enemistar-se per raó de diferències de criteri sobre el rigor científic. L'any 1894 fou nomenat membre de l'Acadèmia de Medicina de Barcelona, i l'any 1897 fou encarregat de la direcció dels cursos de bacteriologia que l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques acabava d'organitzar. L'any 1906 fou nomenat director del Laboratori Microbiològic. Ocupà la presidència de l'Acadèmia i Laboratori (1908-10). Fou designat membre de l'Institut d'Estudis Catalans (1911) i fou soci fundador de la Societat de Biologia de Barcelona.

txec 1 *HIST* Individu d'una tribu eslava occidental que, empesa pels àvars, s'instal·là a Bohèmia (s VI), on constituí la base de la població i que més tard (s IX) formà, amb els moravians, el regne de la Gran Moràvia, talment que el nom de txec s'estengué al conjunt dels habitants de Bohèmia i Moràvia, que constitueixen l'actual República Socialista Txeca. **2 literatura txeca** *LIT* Literatura conreada en txec. A partir del segle XIII el txec ocupa ja un lloc destacat en la literatura espiritual i profana (l'*Alexandríada*, *Crònica Troiana*, *Crònica de Dalimil*). En temps del rei Carles IV tingué lloc una gran diferenciació en els gèneres: llegendes, lírica, sàtires, escenes dramàtiques, etc. A la fi del s XIV comença l'època crítica i fecunda alhora, marcada per les crítiques socials i eclesiàstiques del reformador Jan Hus. A més de la seva obra en llatí i d'elevat el dialecte de Praga a llengua literària, escriví en txec també altres obres, com *Výklad, Dcerka* ('La filla'), *O svatokupectví* ('Tornad de la simonia') i *Postila*, espècie de testament espiritual. L'humanisme, establert sobretot per Petrarca (residí a Praga el 1356), tingué un nombrós grup d'erudits. La Unió dels Germans Bohemis, fundada el 1461, fou codificada per Lluc de Praga —de la seva activitat sorgí la Bíblia de Kralice (1593)—, el representant més destacat de la qual fou Jan Amos Komenský (1592-1670), més conegut a Europa per J.A. Comenius, autor de nombroses obres, la majoria en llatí, entre les quals destaca el *Labyrint světa a ráj srdce* ('Laberint del món i paradís del cor'), de caràcter al·legòric. La batalla de la Muntanya Blanca (1620), seguida de la persecució de la majoria de la nació txeca, interrompé el desenvolupament cultural. Només fou mantinguda la continuïtat, sobretot, en lectures populars, cançons de mercat i l'activitat d'un grup d'erudits, que recordaren els valors culturals del passat nacional. Només els jesuïtes, durant el s XVIII, se serviren del txec per a obres de devoció per

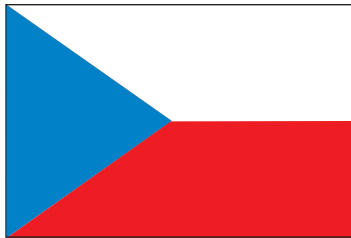
al poble, car la noblesa parlava l'alemany. Un nou renaixement tingué lloc a la fi d'aquest segle, quan l'element txec procedent del camp s'introduí en les ciutats germanitzades i formà una intel·lectualitat progressista (František Palacký, Jan Kollár, Karel Havlíček-Borovský, etc). Després del 1860 la literatura txeca rebé la influència francesa: Vítězslav Hálek, Jan Neruda, Karolína Světlá, etc. No mancaren tampoc autors que intentaren incorporar la literatura txeca als nous corrents europeus, com Jaroslav Vrchlický, J.V. Sládek i Julius Zeyer. Dintre del corrent realista, d'ambient folklorista i camperol, destaquen Karel Rais, Tezeza Nováková i altres. Cal esmentar també el simbolista Otakar Březina. Al començament del s XX aparegué una literatura pròxima a l'anarquisme, amb Fráňa Šrámek, Jaroslav Hašek, etc. Amb el naixement de la República Txecoslovaca independent (1918), la literatura recull l'ideal de l'alliberament social, en autors com Ivan Olbracht, Jiří Wolker, Stanislav Kostka Neumann, Josef Hora, etc. El poetisme i el surrealisme troben el seu representant en el poeta Vítězslav Nezval. L'ocupació alemanya uní ideològicament la majoria dels escriptors txecs, com Karel Čapek. Després del 1945 la literatura retorna als temes de la guerra i de l'alliberament, amb escriptors com Jan Drda, i a partir del 1948 s'inicia un complicat procés de desenvolupament de la literatura socialment compromesa, que es manifesta d'una manera positiva en una actitud envers els problemes socials del moment. Els anys seixanta representen una fita important en la història de la literatura txeca. Amb l'obertura política i més llibertat d'expressió els escriptors es concentraren a reexaminar el paper de la literatura i l'actitud de l'individu envers la societat i la història; alhora es produïren importants experiments estilístics. Acabada l'anomenada Primavera de Praga amb la intervenció soviètica, s'inicià una època d'enduriment en tots els camps. Perseguits al seu país, molts escriptors optaren per emigrar i continuen la tasca creativa a l'estranger. En l'actualitat, es destaca l'obra de M.Kundera i V.Havel.

Txeca, República [*nom oficial en txec: Česká Republika*] Estat de l'Europa Central que limita al N amb Polònia, al NW i a l'W amb Alemanya, al S amb Àustria i a l'E amb Eslovàquia (78 864 km²; 10 345 185 h [1994]). La capital és Praga.

LA GEOGRAFIA

Morfològicament hom hi distingeix la zona herciniana del massís de Bohèmia, al sector occidental, i el solc format per les conques de Moràvia i Silèsia a ponent. El massís de Bohèmia es presenta com un altiplà vorejat per serralades que són: al N les muntanyes Metal·líferes, al NE la serralada dels Krkonoše (1 602 m) i els Sudets, al S els turons txeco-moravians i a l'W la Selva de Bohèmia. La conca de Moràvia assenyala la transició entre Bohèmia i l'estat veí, Eslovàquia. Els sols són variats i rics. A les ribes dels rius hi ha terres d'al·luvió, molt aptes per a l'agricultura. La situació continental i la disposició del relleu determina el clima continental. La temperatura mitjana del mes de gener a Praga és de 0°C, i la de juliol d'uns 20°C. La pluviositat oscil·la de 500 mm anuals a les planes de Bohèmia fins a uns 1 000 a les muntanyes del N. El territori txec alimenta hidrogràficament dues

Txeca, República

govern:	república
superfície:	78 864 km ²
poplació:	10 345 185 h (est 1994)
capital:	Praga
idioma of.:	txec
moneda:	corona txeca

grans conques fluvials: la de l'Elba (amb l'Ohre, Mze, Otava i Vltava) i el Danubi (amb el Dije i Morava). A més hi ha una important xarxa de rius menors. Els boscos ocupen prop d'un terç del territori i són principalment de caràcter centreeuropeu: rouredes a les terres baixes i fagedes més amunt. Les coníferes més abundants són l'avet, el pi roig i la pícea. Les zones agrícoles més importants es troben a les valls de l'Elba i el Vltava, i també a les planes de les ribes del Morava. Les collites més importants són el blat de moro per a farratge, la blada-rave sucrera, el blat, l'ordi, la civada, les patates, el sègol, el llúpol, el lli i les hortalsisses. La vinya i la producció de vi tenen també una certa importància al SE de Moràvia i a la plana de Malmik, a Bohèmia. En la cria de bestiar destaquen el porc, l'oví i l'aviram. L'explotació forestal és també una font de riquesa destacable. La industrialització es fonamentà en els abundants dipòsits de carbó (lignit), especialment a la vall d'Ostrava-Karvinà, a Plzeň i a Oslavany. Hi ha també reserves de ferro al N de Moràvia i a Bohèmia Oriental. La major part de l'energia elèctrica és generada en centrals tèrmiques, nuclears i hidràuliques. Pel que fa al petroli i el gas natural, es proveeix mitjançant oleoductes i gasoductes procedents de Rússia. La indústria, el principal sector de l'economia, és molt diversificada, i els sectors més desenvolupats són els de la metal·lúrgia i la maquinària. Pel que fa a la metal·lúrgia, hom produeix ferro colat i acer pla i enrotllat. En la indústria mecànica sobresurt la fabricació d'automòbils (Skoda), motocicletes, maquinària agrícola i industrial, eines, equipament elèctric i electromecànic, material ferroviari, vaixells fluvials, avions, armament i aparells d'electrònica. Segueix en importància el sector de béns de consum, en el qual destaquen les indústries tèxtils de la pell i la confecció, mobles, ceràmica i vidre. L'alimentària és també una important font de divises, sobretot gràcies a l'exportació de cerveses. A més es produeixen derivats del sucre i la llet, farines i cigarretes. Ja amb menor importància es troba la química i la petroquímica. El turisme és també un sector important. Té relacions comercials amb molts països, entre els quals destaquen els de l'Europa de l'Est i central i l'ex-Unió Soviètica, Alemanya, Polònia i Àustria. Importa, en primer lloc, petroli, seguit de maquinària, gas natural, minerals metàl·lics, metalls elaborats no-ferrosos, automòbils i manufactures diverses. Exporta maquinària especialitzada, automòbils, ferro i acer, primeres matèries, productes tèxtils, ceràmica i vidre. La xarxa de comunicacions té bones i transitades carreteres i un sistema racional de ferrocarril. A més, disposa de vies navegables ben aprofitades. La moneda és la corona. Hom duu a terme un procés de privatització i, malgrat les dificultats, la República Txeca és un dels estats de l'antic bloc socialista més ben situats per a dur a terme el canvi al capitalisme. País de creixement demogràfic baix (menys del 2‰), la densitat de població és feble per a un país industrialitzat, bé que la República Txeca és, després d'Alemanya, l'estat més poblat de l'Europa central. La població es concentra a les regions industrials i agrícoles més riques; Bohèmia Septentrional i Moràvia Septentrional. Ètnicament, la població és dominada pels txecs, i segueixen els moravians i algunes minories, com la polonesa. La llengua oficial és el txec. A la República Txeca conviuen diverses comunitats cristianes, i hi predomina l'església catòlica. La forma de govern és la República parlamentària. El poder legislatiu és exercit pel parlament bicameral format per la Cambra dels diputats (200 membres elegits cada quatre anys) i el Senat (81 membres elegits per 6 anys). El president deté el poder executiu, i és elegit cada cinc anys pel Parlament. La República Txeca és membre de l'ONU, del FMI, de l'OSCE i el BERD.

LA HISTÒRIA

Arran de la partició de → **Txecoslovàquia** en dos estats independents, pel gener del 1993 es constituí la República Txeca com a estat unitari, democràtic i de dret. El mateix mes Václav Havel fou reelegit president de la república. El govern, dominat pel Partit Democràtic de Václav Klaus, vencedor en les eleccions del juny del 1992 per al govern txec de l'antiga República Federal de Txecoslovàquia, seguí concentrat en la tasca d'implantar l'economia de mercat.

Txecoslovàquia Nom de l'estat vigent entre els anys 1918-39 i 1946-92, format pels pobles txec i eslovac, que comprenia els territoris de Bohèmia, Moràvia i Eslovàquia. El projecte d'unir en un sol estat inde-

pendent els pobles txec i eslovac sorgí arran de la revolució del 1848, i la Primera Guerra Mundial donà l'ocasió de fer-lo realitat. T.G.Masaryk fou el primer president de la república i redactà una constitució, que desplaugué als eslovacs. Mentrestant, els tractats de Versalles i de Saint-Germain (1919) fixaren les fronteres del nou estat, que incloïa importants minories: alemanys (sudets), rutens i hongaresos. Els conflictes entre les diferents comunitats foren resolts parcialment: el 1927 Eslovàquia aconseguí un autogovern limitat. En virtut del pacte de Munic (29 i 30 de setembre de 1938), Alemanya ocupà el territori sudet. Aprofitant les dificultats de Txecoslovàquia, Polònia s'apoderà de tota la regió de Teschen, i Hongria s'emparà del S d'Eslovàquia i de la Rutènia carpàtica. Emil Hacha, convocat per Hitler a Berlín el 14 de març de 1939, signà l'acord que posà el destí del poble txec en mans del *Führer*, i el mateix dia monsenyor Tiso proclamà la independència d'Eslovàquia; fou constituït així el protectorat de Bohèmia i Moràvia. A l'inici de la Segona Guerra Mundial, Beneš i el fill de Masaryk formaren a Londres un govern a l'exili, que el 1943 signà amb Stalin un acord que preveia que, restablerta la pau, Txecoslovàquia recobriria les fronteres del 1920, llevat de la part oriental, car la Rutènia carpàtica passaria a l'URSS. Mentrestant, actuava al país la resistència antinazi. Gràcies als progressos de l'exèrcit soviètic, el 3 d'abril de 1945 s'organitzà a Košice (Eslovàquia) un govern provisional, que el 16 de maig es traslladà a Praga, i gairebé alhora ho féu el constituït a Londres. Tot seguit fou elegit president de la república E. Beneš i es formà un govern de coalició. El cop d'estat de Praga (25 de febrer de 1948) donà el poder als comunistes. Beneš fou succeït per Gottwald i els anys següents foren marcats per la integració en el bloc comunista. El 1965, davant els fracassos del quinquenni precedent, hom adoptà una nova política econòmica: més atenció a la indústria lleugera i als consumidors, obertura als mercats occidentals, etc. Aquest fou l'inici del procés que menà, al començament del 1968, a la renovació dels dirigents del país: Alexander Dubček fou elegit com a secretari general del PC i Ludvík Svoboda com a president de la república. Aquests liberalitzaren el règim (supressió gairebé total de la censura, alliberament d'escriptors empresonats, obertura a l'exterior), democratitzaren el partit i promogueren la reforma constitucional. Aquest moviment de liberalització, conegut amb el nom de primavera de Praga, inquietà Moscou, i el 21 d'agost de 1968 les tropes del pacte de Varsòvia ocuparen Txecoslovàquia. No hi hagué resistència, però la tutela russa impedí de continuar les reformes, Dubček fou substituït per Gustav Husák. Un grup d'intel·lectuals i obrers, encapçalats per J.Hajek, signaren (gener del 1977) la dita *Carta 77*, on era denunciada la no-observança al país dels drets humans. Al gener del 1988 s'efectuaren les primeres mesures de privatització i per l'agost tingueren lloc grans manifestacions amb motiu de l'aniversari, i com a mostra de rebuig, de la invasió soviètica. L'any 1989 es caracteritzà per les manifestacions estudiantils antinazis i antisoviètiques, i Husák deixà la presidència del país, que fou ocupada (desembre) per Václav Havel, amb Dubček com a president del parlament. Al gener del 1990 fou decretada una àmplia amnistia. Al juny se celebraren les primeres eleccions lliures. El 1991 hom restituí als seus antics propietaris les terres nacionalitzades. Fou aprovat un primer esborrany de constitució, però els eslovacs temien un excessiu predomini dels txecs; per altra banda, ambdues repúbliques diferien també en l'estratègia en el procés de privatització. El Parlament negocià les condicions de dissolució de la Federació. V.Havel, disconforme amb la separació, dimitií. Txecoslovàquia fou declarada dissolta i donà lloc als estats sobirans de la República → *Txeca* i → *Eslovàquia*.

Txetxènia República federal de Rússia, al N del Caucas (17 300 km²; 1 300 000 h [1990]). El clima és continental sec. Les fonts de riquesa principals són l'agricultura (blat, fruita, verdura, vinya), la ramaderia (bovina i ovina) i la sericicultura; la indústria és bàsicament la construcció de maquinària. La capital és Groznyj. Formà part de la República dels Txetxens i dels Ingúixos, fins que al novembre del 1991 el govern txetxè proclama la independència de la Federació Russa. El 1994, la persistència del secessionisme txetxè provocà la intervenció de l'exèrcit rus; la resistència txetxèna continuà, però, la guerra de guerrilles.

V

Capital quadrada romana

U

Uncial

u

Minúscula carolina

U u

Gòtica textura

U u

Romana antiga humanística

U u

Cursiva humanística

U u

Romana transicional del barroc

U u

Romana moderna neoclàssica

U u

Egípcia

U u

Pal sec

U u

Ucraïna *[nom oficial en ucraïnès: *Ukrayina*]*

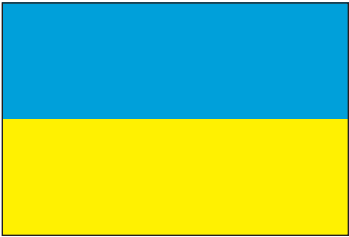
Estat de l'Europa oriental que limita al N amb Bielorússia, al N i l'E amb Rússia, al S amb la mar d'Azov i la mar Negra, al SW amb Moldàvia i Romania i a l'W amb Hon­gria, Eslovàquia i Polònia (603 700 km²; 52 304 000 h [1994]). La capital és Kíev.

LA GEOGRAFIA

Hom pot distingir al N i al centre una àmplia plana d'una altitud de 200 m, drenada al N pels afluents de la dreta del Prip'at' i al centre pel Dnièper, i que es caracteritza per l'abundància d'aiguamolls. A l'E, la regió del Dinec' és una regió de terres baixes, turons i tossals que han estat tallats per les valls dels rius. Al S, la península de Crimea, unida al continent per l'istme de Perekop, és formada per una plana al N, i les muntanyes del SE. A l'W el relleu és més variat: les planes de Roztočča i Podòlia són tallades per les nombroses valls dels rius; al N d'aquestes s'estén la Volínia, més baixa i recoberta de *loess*. Al SW, els Carpats, separats per la vall tectònica del Dnièster de les planes de Roztočča i Podòlia, s'estenen en uns 270 km de longitud. Formen un conjunt de serralades paral·leles que culminen al cim del Hoverl'a (2 061 m). Els hiverns són molt freds, amb nombroses glaçades, que duren des del final del mes de novembre fins a l'abril. Les temperatures absolutes mínimes arriben a -40°C. L'estiu és precoç i molt càlid, sec i lluminós. Les màximes absolutes assoleixen els 42°C, i es donen a les regions més àrides del centre i l'E. Les pluges són repartides molt desigualment i augmenten de S a N. La zona més plujosa és, però, la dels Carpats. Els únics rius pròpiament ucraïnesos destacables són el Dnièster i el Bug Meridional, si bé el riu més important és el Dnièper. La vegetació típica i característica és l'estepa; però al N i al NW abunden grans extensions de boscs, formats per roures, bedolls i altres arbres de fullatge caduc; al SE hi ha zones de matorral. Els boscs de coníferes es troben als Carpats fins a 1 700 m, a partir dels quals apareixen les pastures. La gran majoria de la xarxa hidrogràfica pertany a la conca de la mar Negra i de la mar d'Azov. Ucraïna és un país amb grans recursos econòmics. Pel que fa a l'agricultura, si bé Ucraïna és una terra de cereals (sobretot blat), s'hi produeixen a més patates, vegetals, farratge i fruites. El conreu industrial més important és la blada-rave sucrera. El gira-sol és la principal oleaginosa. La ramaderia també és molt important; la principal és la bovina, seguida de la de bestiar de llana i del porcí. A la Transcarpatia destaca la sericultura. Els estuaris de la mar Negra són les principals zones bentòniques. Els recursos minerals inclouen importants dipòsits de carbó, mineral de ferro, manganès, lignit i mercuri. Les majors àrees de producció de petroli d'Ucraïna es troben als Carpats, Dnièper-Donec'ke i Crimea. La indústria és el sector econòmic més important. Hom hi troba complexos industrials molt importants, la

majoria relacionats amb la metal·lúrgia del ferro i la química. Ucraïna és el major productor de fosa i productes siderúrgics de la CEI. Altres manufactures són els equi­pa­ments per a la metal·lúrgia, maquinària diesel i pesant, tractors i televisors. La indústria química produeix sobretot fertilitzants minerals, àcid sulfúric i coc. L'alimentària elabora productes derivats, sobretot del sucre i el gira-sol. La indústria lleugera es concentra en el tèxtil, el calçat i els electrodomèstics. Pel que fa al comerç exterior (1991), Ucraïna importa maquinària, productes tèxtils i químics, aliments, combustibles i metalls. Exporta maquinària, metalls ferrosos, aliments i productes químics. Els principals proveïdors són Espanya, la Gran Bretanya i Alemanya. La moneda és el ruble. Les exportacions segueixen una pauta semblant. Ucraïna disposa d'una bona xarxa de comunicacions. La taxa de creixement natural és molt baixa: 0,6‰ (1990). La població és majoritàriament urbana (67,5%). La composició ètnica (1989) d'Ucraïna és dominada pels ucraïnesos (72,7%) i els russos (22,1%). No hi ha religió oficial, per bé que la majoria és considerada ortodoxa ucraïnesa. La llengua oficial és l'ucraïnès. La forma de govern és la república multipartita amb un parlament unicameral que deté el poder legislatiu. El poder executiu és exercit per un president. Ucraïna és membre de l'ONU i

Ucraïna

govern:	república
superfície:	603 700 km²
població:	52 304 000 h (est 1994)
capital:	Kíev
idioma of.:	ucraïnès
moneda:	karbonavets

membre fundador de la CEI, del BERD i de la CSCE.

LA HISTÒRIA

A partir del s II aC diverses tribus eslaves habitaven en la garriga, els boscs i l'estepa de les terres de l'actual Ucraïna. Aquestes tribus fundaren, en la lluita contra els nòmades (a partir del s IV dC), l'estat dels antes, que s'estenia al N de la mar Negra, entre els rius Dnièster i Don. En les lluites contra els àvars, aquest estat es descompongué en diversos territoris. A mitjan s IX aparegueren en aquests territoris els varegs, guerrers normands que dominaren la població indígena i feren possible una nova formació política, Rus, que tenia Kíev com a centre.

Durant el govern del príncep Oleg, Kíev esdevingué el centre del principat homònim. Iaroslav el Savi (1019-54), abans de morir, dividí l'estat entre els seus cinc fills, fet que menà a la desaparició de la Rus de Kíev, bé que la capital continuava essent el centre polític, cultural i econòmic del regne. El 1223 Kíev fou ocupada i destruïda pels mongols. Els prínceps ucraïnesos esdevingueren llavors vassalls dels dominadors tàtars. Amb el temps, el principat de Galítsia i Volínia (després de la unió, el 1199) anà guanyant importància, fins a ésser capaç de continuar les tradicions del principat de Kíev. L'estat ucraïnès sota el domini dels prínceps de Galítsia i Volínia existí fins a la fi de llur dinastia (1340). Després, els territoris de la Ucraïna occidental foren ocupats per Polònia. A mitjan s XIV els lituans s'aprofitaren de la debilitat del poder dels tàtars per a ocupar les terres de la Ucraïna septentrional i central, que més tard passà a Polònia.

A mitjan s XVI els cosacs ucraïnesos fundaren al baix Dnièper una fortalesa, que alhora era el centre militar dels cosacs lliures, anomenada Zaporiz'ka Sič. Els cosacs defensaren el poble ucraïnès dels atacs dels tàtars i lluitaren pels drets socials i nacionals dels ucraïnesos. El *hetman* Bohdan Khmel'nyč'kyj (1648-57) fundà l'estat cosac ucraïnès, que durà fins l'any 1764. Khmel'nyč'kyj, que necessitava un aliat contra l'agressió polonesa, acceptà el protectorat dels tsars de Moscou (convenció de Perejaslav, 1654), però el 1667 Moscou trencà el tracte de Perejaslav i signà un pacte amb Polònia que dividí Ucraïna en dues zones d'influència: la de la dreta del Dnièper pertangué a Polònia, i la de l'esquerra a Moscou. A poc a poc l'estat ucraïnès dels cosacs anà perdent sobirania, i el 1685 l'Església Ortodoxa ucraïnesa fou sotmesa per la força al patriarcat de Moscou. Al final del s XVIII Ucraïna s'havia convertit en una província més de Rússia.

Amb la caiguda de l'estat ucraïnès sorgí una renaixença cultural, i també política. El 19 de febrer de 1861 fou abolida l'esclavitud a Ucraïna, en diferents poblacions foren fundades “comunitats” i “escoles de diumenge”, i a Peterburg començà a aparèixer la revista ucraïnesa “Osnova” (“Fonaments”). Aquest ressorgiment de la vida cultural dels ucraïnesos intranquil·litzà el govern rus, que prohibí l'edició de llibres de text en ucraïnès. El centre cultural d'Ucraïna passà llavors a la Ucraïna occidental, de la qual L'viv és la capital. Al final del s XIX el moviment nacionalista i revolucionari s'anà fent cada vegada més poderós. La revolució del 1905 no portà cap millora important als ucraïnesos. Aviat se'n seguí una nova reacció tsarista. En esclatar la Primera Guerra Mundial el govern rus prohibí tota activitat ucraïnesa.

Després de la revolució del març del 1917 a Rússia, fou possible de crear a Ucraïna (el 17 del mateix mes) un Consell Central Ucraïnès (Ukrajins'ka Central'na Rada), de caire polític, que proclamà, el 23 de juny de 1917, l'autonomia d'Ucraïna (l'anomenada Primera Universal), i el 22 de gener de 1918 la plena independència i sobirania de la República Popular Ucraïnesa. Grups de bolxevics russos començaren a atacar els territoris de la República Popular Ucraïnesa. El 29 d'abril de 1918 el general Pavlo Skoropads'kyj prengué el poder a Ucraïna, eliminà la República Popular, s'autonomenà *hetman* de l'estat ucraïnès i proclamà (14 de novembre de 1918) la federació de l'estat ucraïnès amb Rússia. L'oposició organitzà una revolta, el *hetman* fou deposat i l'administració de l'estat restà en mans d'un “directorí”. Els ucraïnesos de la Bucovina, el 4 del mateix mes, proclamaren la fundació de la República Popular d'Ucraïna Occidental. Els dos estats ucraïnesos —la República Popular Ucraïnesa Oriental i la República Popular Ucraïnesa Occidental—

Mapa físic d'Ucraïna

<div> <div></div></div>
Uganda
<div> <div></div></div>
<div> <div></div></div>
<div> <div></div></div>
<div> <div></div></div>

govern: república

superfície: 241 040 km²

població: 18 194 000 h (est 1994)

capital: Kampala

idioma of.: anglès i swahili

moneda: xiling ugandès

s'uniren el 22 de gener de 1919, en una so-la República Popular. El tractat de pau entre Polònia i la Unió Soviètica del 18 de març de 1921 i la decisió del consell d'ambai-xadors del 14 de març de 1923 donaren Ucraïna Occidental a Polònia.

Els territoris ucraïnesos foren repartits entre quatre ocupants: la Unió Soviètica, Po-lònia, Romania i Txecoslovàquia. Aquest període s'acabà amb la proclamació de la independència de la Ucraïna Transcarpàtica el 14 de març de 1939.

A causa del tractat germano-soviètic del 23 d'agost de 1939, la Unió Soviètica s'anne-xà els territoris de Galítsia i l'W de Volínia (1939) i el N de la Bucovina i una part de Bessaràbia (1940), tots pertanyents a la Ucraïna Occidental. La lluita contra els so-viètics durà fins el 1950. Després de la Se-gona Guerra Mundial tots els territoris ucraïnesos formaren part de la República Socialista Soviètica d'Ucraïna. L'any 1954 hi fou annexada la península de Crimea. S'engegà un procés d'oposició. Tot això provocà una onada de repressions, amb la finalitat d'aconseguir la russificació total d'Ucraïna. Arran de l'establiment de la *pe-restrojka*, Ucraïna fou una de les repúbli-ques capdavanteres en la reivindicació de les llibertats nacionals i democràtiques, i el 1990 declarà la sobirania. Immediatament després del cop d'estat fallit de l'agost del 1991, declarà la independència. En les elec-cions del desembre, Leonid Kravcuk fou elegit president. Ucraïna, juntament amb Rússia i Bielorússia, fou un dels cofunda-dors de la CEI. Enmig d'una greu crisi eco-nòmica, el 1992 hom inicià reformes per a la introducció de l'economia de mercat: hom liberalitzà els preus i s'inicià la priva-tització d'empreses. Les relacions amb Rú-s-sia esdevingueren progressivament tenses el 1992 arran de la disputa sobre l'arsenal nuclear soviètic emmagatzemat en territori ucraïnès. El control sobre la flota ex-soviè-tica de la Mar Negra i l'estatut de la penín-sula de Crimea també foren motiu de con-trovèrsia entre ambdós estats.

Uganda *[nom oficial en anglès: Republic of Uganda]* Estat de l'Àfrica oriental, situat al N del llac Victòria, que limita al N amb el Sudan, a l'E amb Kenya, a l'W amb el Zaire i al S amb Tanzània i Rwanda (241 040 km²; 18 194 000 h [1994]). La capital és Kampala.

LA GEOGRAFIA

El relleu del país és constituït per les vastes planures del sòcol paleozoic, inclinat de N a S, amb una altitud de 1 100 a 1 800 m. A l'E i a l'W hi ha els grans sistemes muntanyosos de l'Elgon (4 320 m) i del Ruwen-zori (5 119 m). Al centre de la plana hi ha els llacs Kyoga i Kwania, i al llarg de la de-pressió del Rift Valley els llacs Mobutu, George i Edward. El clima és equatorial suavitzat per l'altitud, les temperatures són elevades i les pluges tenen la màxima de març a juny i de setembre a novembre. El riu més important és el Nil Victòria.La ve-getació té, en general, caràcter de selva seca o de sabana, amb intercalació de galeries de bosc humit. L'agricultura i la ramaderia són la base econòmica del país. La producció agrícola és fonamentalment de mill, blat de moro, melca, moniatos, mandioca, pa-

tates, llegum, blat, arròs, canya de sucre, cacau, tabac, cotó, hortalisses, plàtans i, com a oleaginoses, cacauets, sèsam i soia. El cafè, però, és el producte agrícola princi-pal. La ramaderia, bàsica en l'economia ugandesa, és formada per bestiar boví, oví i cabrum; també són importants els porcs. Té certa importància la pesca. El bosc ocu-pa una quarta part del territori i és una font important de recursos. Uganda posseeix variats recursos miners: sobresurten el cou-re, el tungstè, els fosfats, la columbita i la cassiterita. La indústria més important és la del ciment, la tèxtil (teixits de cotó), i la metal·lúrgica (acer i Jinja); hi ha també al-tres indústries, com la sucrera. Importa principalment maquinària i mitjans de transport i, a escala menor, ferro i acer, pa-per i productes metàl·lics, i exporta cafè, blat de moro, cotó i te. La majoria de la po-blació és bantu i habita petits centres rurals de Mbale i de Mba. La llengua oficial és l'anglès, bé que la població parla diverses llengües bantus i nilòtiques. Tres quartes parts de la població és cristiana, majorità-riament catòlica; hi ha una minoria musul-mana, i la resta conserva les pràctiques ani-mistes. Uganda és una república inde-pendent dins l'àmbit del Commonwealth. Pertany a l'ONU i a l'OUA.

LA HISTÒRIA

Les vores del llac Victòria conegueren les primeres manifestacions de l'*Homo sapiens* a Àfrica. A partir del s XI sorgí el grup dels bantus, que a Uganda s'agrupà en diverses tribus, com els gandes, que formaren el re-g-ne de Buganda. Al s XVI arribaren tribus ni-lòtiques ramaderes, però les epidèmies les forçaren a dedicar-se a la pesca, l'agricultu-ra i la guerra. A mitjan s XVIII els àrabs i els swahilis de Zanzíbar ampliaren llur àrea d'acció cap a l'interior del continent, i esta-bliren relacions amb els regnes de Karagüe, Bunyoro i Buganda, cercant vori i esclaus. Al començament del s XIX part d'aquest comerç es desvià cap a la vall del Nil. Els primers exploradors europeus, com R.Bur-ton i J.H.Speke (1856-58), arribaren des de Zanzíbar. A partir del 1870 les missions cristianes es multiplicaren. Un destaca-ment britànic, comandat per lord Lugard i organitzat per la Imperial British East Afri-can Company, imposà un protectorat (1890). L'administració colonial britànica, organitzada per Harry Johnston, respectà les institucions polítiques de Buganda. La construcció del ferrocarril entre Mombasa i el llac Victòria (1896-1900) permeté l'inc-rement del comerç i l'inici de la immigració de xinesos i hindús. Hom procedí a fer un repartiment de terres que afavorí la corona anglesa, els colons blancs i els senyors feu-dals d'Uganda. Gràcies al conreu del cotó i el cafè, i al marge de l'aristocràcia tradicio-nal, sorgí una burgesia colonial i urbana, la qual protagonitzà les primeres lluites so-cials. Després de la Segona Guerra Mundial hi hagué una major participació africana al consell legislatiu de la Federació d'Uganda i als consells locals. El *kabaka* Mutesa II de Buganda reclamà la independència del seu regne, i els britànics hi accediren (1954-55) per tal d'evitar una revolta general. L'alian-ça entre l'Uganda People's Congress i el partit reial de Buganda (Kabakka Yekka) du-gueren Milton Obote al poder, amb Mute-sa II com a cap de l'estat. Declarada la in-dependència (1962), Obote menà una po-lítica de modernització estructural amb la intenció de suprimir el feudalisme, el tribalisme i el federalisme. El 1966 dirigí un cop d'estat, abolí la monarquia i establí un règim unitari i no parlamentari. La seva po-lítica progressista obtingué el suport de la nova burgesia estatal, però s'oposà als inte-ressos britànics i als petits propietaris. El comandant en cap de l'exèrcit, Idi Amin Dada, féu un cop d'estat amb el suport britànic (1971) i instaurà un règim militar i dictatorial. Al començament del 1979 un bon nombre d'ugandesos, ajudats eficaç-ment per les tropes de Tanzània, es revolta-ren contra la dictadura d'Amin. Tot seguit es constituí l'Uganda National Liberation Front (UNLF), que dirigí la guerra fins a aconseguir la victòria. Yussuf Lule, cap de l'UNLF, assumí el càrrec de cap de l'estat. Convocades eleccions generals (desembre del 1980), s'alçà amb majoria absoluta Apollo Milton Obote, cap de l'Uganda Peo-ple's Congress (UPC), que esdevingué no-vament cap d'estat. El seu govern es man-tingué precàriament fins que fou en-derrocac al juliol del 1985 per una revol-ta militar dirigida per Basilio Okello. El NRA el combaté i el 1986 s'apoderà de Kampala i declarà Museveni president del país. El repte del nou govern continua es-

sent el control de les forces armades i de les rivalitats tribals.

Ulaanbaatar [o *Ulan Bator*] [*ant: Urga*] Capital de **Mongòlia** i alhora *ajmag* independent (2 000 km²; 619 000 h [1993]). Situada al N del país, vora el riu Tuul, a una altitud de 1 350 m, prop d'un important jaciment de lignit, ha crescut ràpidament gràcies a la modernització i la industrialit-zació. Té indústria siderúrgica i tèxtil. És unida per ferrocarril (transsiberià) amb Pequín (Xina) i Ulan-Ude (Rússia). Té aeroport internacional.

úlcera [o *úlcer*a *pèptica*] *PAT* Pèrdua de substància penetrant, de curs crònic i d'evolució per brots, de les zones del tub digestiu banyades pel suc clorhidropèptic (estómac i bulb duodenal). Clínicament es manifesta per epigastràlgies a temporades estacionals, amb cremor que calma amb la ingestió alimentària i d'àlcalis. Les principals complicacions de l'úlcera pèptica, que pot ésser *gàstrica* o *duodenal*, són l'hemorràgia, la perforació i l'estenosi pilòrica (en l'úlcera pilòrica o duodenal). El tractament de l'úlcera és inicialment mèdic (repòs, dieta adequada, antiàcids, protectors de la mucosa, antisecretors, etc) i quan aquest fracassa cal el tractament quirúrgic.

Ulisses [*llat: Ulixes*] Nom amb què és conegut *Odisseu* (del grec Ὀδυσσεύς), heroi mític grec, rei d'Ítaca. Participà en la guerra de Troia. És protagonista de l'Odissea, de moltes llegendes i en l'obra d'escriptors diversos.

ull Òrgan fotoreceptor dels animals capaç de formar imatges de l'objecte emissor o reflector de llum. Hi ha dues menes d'ulls: els ulls composts, propis de la major part d'invertebrats, i els ulls unitaris, propis dels cefalòpodes i dels vertebrats. Els *ulls composts* consten d'un cert nombre d'unitats visuals. La imatge de l'ull compost pot formar-se per juxtaposició o per superposició. Els *ulls unitaris* dels vertebrats consten, bàsicament, d'uns dispositius d'enfocament formats per una lent, anomenada *crystal·lí*, una membrana transparent, la *còrnia*, i uns medis aquosos diòptrics. Tots aquests dispositius fan que la llum, després d'haver travessat una capa de neurones sensitives, incideixi sobre una capa de cèl·lules foto-sensibles, la *retina*, on es forma la imatge. Aquesta imatge és transmesa per impulsos elèctrics a la capa de *neurones sensitives* els àxons de les quals formen el *nervi òptic*, que va als centres d'interpretació visual.

ultraviolat *fís* Regió de l'*espectre electro-magnètic* que comprèn l'interval que va des de la llum visible fins a la regió dels raigs X. Pels seus efectes destructors de les molècules orgàniques, els raigs ultravíolats són emprats en els processos d'esterilització d'aliments, d'aigua, d'utensilis, d'envasos i d'ambients, per a fer ablanir i madurar carn i formatges, etc.

Úmbria Regió d'Itàlia, a l'interior de la península, entre les Marques, a l'E, el Laci, al S i la Toscana, a l'W (8 456 km²; 811 638 h [1992]). La capital és Perusa. Comprèn les províncies de Perusa i de Terni. Enclavada en plena serralada apenina, és constituïda per la conca alta i mitjana del Tíber. El clima és submediterrani, amb temperatures mitjanes anuals de 13,4°C. Les escasses possibilitats econòmiques la fan una de les regions menys poblades. D'economia bàsicament agrícola, hi predominen els cereals (blat), la vinya i oliveres; també hi ha ramaderia bovina, ovina i porcina. Les indústries més desenvolupades són les mecàniques, químiques, tèxtils i alimentàries.

Unamuno y Jugo, Miguel de (Bilbao 1864 — Salamanca 1936) Escriptor i professor universitari basc. Preparà diverses oposicions i finalment guanyà la càtedra de grec a la universitat de Salamanca (1891), d'on fou rector molts anys. Durant la Dictadura de Primo de Rivera estigué exiliat a Fuerteventura, París i Hendaia. El 1931 tornà a Salamanca com a catedràtic de llengua castellana. S'enfrontà públicament, a la universitat salmantina, al general Millán Astray i l'alçament franquista. Sortí protegit, i es reclogué a casa seva, on morí el darrer dia de l'any. Tenia una concepció molt pròpia del món i d'Espanya, de la filosofia i de la literatura i un afany insaciable d'immortalitat i de perdurar en la consciència dels lectors. A les seves novel·les reflecteix la seva visió angoixada de la vida, les seves obsessions i perplexitats, explorant la realitat i l'ànima humanes. Cal remarcar *Amor y pedagogia* (1902), *Niebla* (1914), *Abel Sánchez* (1917), *La tía Tula* (1921) i *San Manuel Bueno, mártir* (1931).

Entre els seus assaigs, escrits, com tota la seva obra, en un estil original i voluntat literària, cal destacar: *En torno al casticismo* (1902), *Vida de don Quijote y Sancho* (1905), *Del sentimiento trágico de la vida* (1912) i *La agonía del cristianismo* (1931). Cal destacar els llibres de viatges i els de records. Com a poeta expressa en vivències i imatges el seu tarannà angoixat, paradoxal i variable: *El Cristo de Velázquez* (1920), *Cancionero* (1953), etc. Escrigué també teatre.

UNESCO Sigla de *United Nations Educational Scientific and Cultural Organization* ('Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència, i la Cultura'), institució especialitzada de l'ONU, creada el 1946, amb seu a París. Es proposa de contribuir a la pau i la seguretat mundial promovent l'entesa i la cooperació entre els estats, mitjançant l'educació i la cultura.

ungla Formació epidèrmica de natura còrnia que protegeix la superfície dorsal de l'extrem lliure dels dits dels mamífers, ocells, rèptils i d'alguns amfibis. Té una funció protectora i, en alguns casos, té alhora una missió de defensa o atac, per la qual cosa esdevé corba, dura i acabada en punxa (urpa).

UNICEF Sigla de *United Nations International Children's Emergency Fund* (Fons Internacional de les Nacions Unides d'Auxili a la Infància), organisme internacional creat per les Nacions Unides l'11 de desembre de 1946. Inicialment el seu objectiu fou l'ajuda als infants víctimes de la guerra, però a partir del 1950 el seu camp d'actuació abasta també la infància i la joventut dels països subdesenvolupats, on realitza activitats d'assistència i promoció social. L'any 1953 adoptà el nom de Fons de les Nacions Unides per a la Infància, tot conservant la sigla d'UNICEF. Obtingué el premi Nobel de la pau el 1965.

Unió dels Emirats Àrabs [*nom oficial en àrab: Ittīḥād al-Imārāt al-Arabiya*] Estat de l'Aràbia oriental, limitat al N amb el golf Pèrsic, a l'E amb Oman, al S i a l'W amb l'Aràbia Saudita i al NW amb Qatar (83 600 km²; 2 125 000 h [1994]). La capital és Abū Żaby.

LA GEOGRAFIA El terreny és lleugerament ondulat, solcat per nombrosos uadis, i davalla lentament vers la línia costanera del golf Pèrsic, on, a causa de la poca profunditat de l'aigua, abunden les illes, els baixos de corall i els bancs de sorra. El clima és àrid, amb temperatures molt altes a l'estiu. Al costat de les activitats tradicionals (pesca, recerca de perles, comerç costaner), hi és florent la indústria del petroli. L'altre producte miner és el gas natural. L'agricultura és gairebé inexistent. Les indústries principals són les derivades de les refineries de petroli. També s'han desenvolupat la dessalinització d'aigua de mar, la construcció, amb fàbriques de ciment o similars, la metal·lúrgia de base i la reparació naval. Les comunicacions terrestres se centren en carreteres costaneres. El port principal és a Dubayy, i els aeroports a Abū Żaby i a Dubayyū. L'exportació es basa en el petroli, el gas natural, manufactures de base i els productes derivats del petroli. País escassament poblat, la riquesa petroliera s'ha traduït en un increment de la població urbana i en una gran immigració. L'àrab és la llengua oficial i l'islam, la religió oficial. La Unió forma part de l'ONU, del Consell de Cooperació del Golf i de la Lliga Àrab.

LA HISTÒRIA Antiga artèria comercial, fou controlada pels portuguesos (1506). Amb la recuperació pels àrabs del soldanat d'Oman (1650) s'inicià una lluita entre comerciants holandesos i britànics, que finí amb la preponderància d'aquests, quan consolidaren llur supremacia a l'Índia (1766). La zona esdevingué un cau de pirates (europeus i àrabs) durant els ss XVII i XVIII. L'interès d'Alemanya, Rússia i França per la zona enfortí els lligams amb la Gran Bretanya, de la qual esdevingué protectorat (1892). La unificació político-administrativa fou duta a terme l'any 1952. Descobert el petroli (1962) i atesa la independència (1971), s'inicià la lluita pel poder entre els diversos xeics, que culminà (1973) amb el centralisme, cada cop més fort, d'Abū Żaby. D'ençà de la independència de la Unió el cap de l'estat és el xeic Zayed ibn Sultan al-Nahayan.

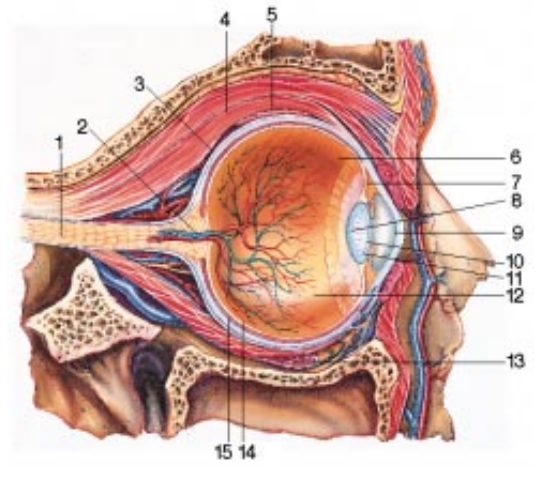
Unió Democràtica de Catalunya [UDC] Partit polític català, fundat el 7 de novembre de 1931 com a partit catalanista

i democràtic d'inspiració cristiana, però no confessional. Tingué en tot moment una actitud de defensa dels drets de Catalunya, de la democràcia i del progrés social. Desaprovà l'actuació del govern de la Generalitat el 6 d'octubre de 1934. Durant la guerra civil es trobà en una difícil situació, i es mantingué fidel a les institucions catalanes i democràtiques, però manifestà clarament la seva oposició a la política dels governs que les regien. Tingué víctimes per tots dos costats i actuà intensament en la salvació de gent perseguida, especialment en la dels sacerdots. En acabar-se la guerra civil, la major part dels dirigents s'exiliaren. Els pocs que romangueren al país reorganitzaren el partit en clandestinitat des del començament del 1941. Llavors lluità en defensa de la cultura catalana, perseguida. Es coordinà també amb altres partits democràtics d'inspiració cristiana de l'estat espanyol. S'integrà a les Unions Europea i Internacional Demòcrates Cristianes. Participà en el procés de normalització democràtica de l'estat espanyol. Des que el 1979 formalitzà amb CDC la coalició Convergència i Unió ha aconseguit en les diferents convocatòries electorals representació al Congrés dels Diputats, al Senat, al Parlament català i al Parlament Europeu, a més d'un bon nombre d'alcaldes i regidors, i ha ocupat entre dues i tres conselleries en tots els governs de la Generalitat de Catalunya formats des del 1980. Des del 1990 n'és president Josep Antoni Duran i Lleida. El partit és membre del Partit Popular Europeu i de la Internacional Democr cristiana.

Unió d'Europa Occidental [UEO] Organisme político-militar, creat a París el 21 d'octubre de 1954 per la República Federal d'Alemanya, Bèlgica, França, la Gran Bretanya, els Països Baixos, Itàlia i Luxemburg. Coordina la defensa dels estats membres en estreta col·laboració amb l'OTAN.

Unió Europea Nom que reben les →*Comunitats Europees* des de l'octubre de l'any 1993, quan entrà en vigor el tractat de Maastricht signat el 1992. Els objectius de la Unió són la ciutadania europea, la plena unió econòmica i monetària i l'ampliació de la col·laboració dels països membres en el camp de la política exterior. Els principals òrgans de la Unió són: Consell Europeu, Consell dels ministres de la Unió Europea, la Comissió Europea, el Parlament Europeu, el Tribunal de Justícia i el Tribunal de Comptes. Els països membres són: Bèlgica, França, Alemanya, Itàlia, Luxemburg, Països Baixos, Dinamarca, Irlanda, Gran Bretanya, Grècia, Espanya, Portugal, Àustria, Finlàndia i Suècia.

Unió General de Treballadors [UGT] Central sindical de l'estat espanyol. El congrés fundacional fou a Barcelona del 12 al 14 d'agost de 1888. S'implantà bé a Madrid, al País Basc i Astúries. Fou un sindicat de classe, democràtic, moderat, disciplinat, d'ideologia socialista i molt influït pel Partido Socialista Obrero Español. Utilitzà en general la tàctica de les vagues pacífiques i ben organitzades per a aconseguir millores en la condició del proletariat; conjuntament amb el PSOE, creà també associacions assistencials i de resistència, cooperatives de consum i cases del poble. La UGT s'organitzà inicialment en federacions d'oficis i el 1925 adoptà el sistema actual de federacions d'indústria. El seu creixement fou lent, però mantingut, fins a arribar a 277 000 el 1930. La seva línia reformista l'enfrontà en nombroses ocasions amb els anarquistes. S'uní al moviment revolucionari que dugué la República. En instaurar-se la República, la UGT era la central sindical més influent, i el seu creixement numèric augmentà de manera considerable (sobrepassà el milió d'afiliats el 1932). Tanmateix, no foren ateses les seves reivindicacions pels primers governs de la República, que comptaven amb participació socialista, i això afavorí la seva radicalització. Impulsà, amb la col·laboració de la CNT, l'aixecament revolucionari a Astúries de l'octubre del 1934. Participà en el Front Popular del 1936. En produir-se la insurrecció militar del juliol del 1936, la UGT, juntament amb la CNT, tingué un paper decisiu en la victòria republicana a les principals ciutats i formà part dels diversos organismes revolucionaris que es crearen en els primers dies de la guerra civil. Més tard la UGT donà suport a la legalitat republicana. Durant la guerra, la influència comunista hi cresqué. Amb la victòria del general Franco, la UGT fou declarada il·legal, el seu patrimoni confiscat i la seva organització destruïda. Es reorganitzà, però, a l'exili i,

Tall esquemàtic de l'**ull** humà:
1, nervi òptic (seccionat);
2, artèria oftàlmica;
3, escleròtica;
4, múscul recte superior;
5, múscul oblic superior;
6, *ora serrata*;
7, múscul ciliar;
8, cristal·lí;
9, còrnia;
10, pupil·la;
11, iris;
12, cos vitri;
13, múscul oblic inferior;
14, retina;
15, coroid

	
<div> <div></div></div>	
Unió dels Emirats Àrabs	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
govern:	federació d'emirats
superfície:	83 600 km²
població:	2 125 000 h (est 1994)
capital:	Abū Żaby
idioma of.:	àrab
moneda:	dirham de la UEA

malgrat la repressió a què fou sotmesa a l'interior del país, subsistí en la clandestinitat i formà part de diversos organismes de l'oposició democràtica al règim franquista. Mort el dictador, fou legalitzada (1977) i aconseguí un ressorgiment espectacular: al final del mateix any superava la xifra d'1 300 000 afiliats. Notablement implantada als Països Catalans, Andalusia, País Basc i Madrid. És el segon sindicat espanyol quant a nombre de militants i el primer des del 1982, quant a delegats sindicals.

Unió Soviètica Nom amb què hom designa l'estat del continent euroasiàtic vigent entre el 1922 i el 1991. El nom oficial era Unió de les Repúbliques Socialistes Soviètiques (URSS, en rus: Soyuz Sovetskykh Socialističeskikh Respublik). Amb una superfície de 22 402 000 km², els seus límits coincidien aproximadament amb els de la màxima expansió territorial de la Rússia dels tsars, de la qual sorgí, i constituïa l'estat més extens del món. Comprenia principalment els estats que formen la Comunitat dels Estats Independents (Rússia, Ucraïna, Bielorússia, Moldàvia, Armènia, Geòrgia, l'Azerbaidjan, el Kazakhstan, el Turkmenistan, el Kirguizistan, el Tadjikistan i l'Uzbekistan), de la qual fou l'origen. Incloïa, a més, els actuals estats de Lituània, Letònia i Estònia. La capital era Moscou.

LA HISTÒRIA

La Unió Soviètica sorgí de l'antiga →***Rússia*** dels tsars gràcies a la →***Revolució Russa***. Un cop els bolxevics hagueren ocupat el poder pel novembre del 1917, V.L.Lenin proclamà i inicià l'organització del nou règim. Pel gener del 1918 hom proclamà la separació de l'Església i de l'estat, i fou dissolta l'assemblea constituent. Per tal de consolidar llur poder, els bolxevics eliminaren els altres partits. S'instaurà la dictadura del Partit Comunista a través del buró polític del comitè central del partit, on Lenin gaudia d'una autoritat indiscutida. Durant aquests primers anys la història de l'URSS s'identificà, pràcticament, amb la del →***comunisme***. El caràcter federatiu de Rússia comportà la formació de repúbliques soviètiques autònomes. Un dels primers passos dels bolxevics fou de signar amb Alemanya la pau de Brest-Litovsk (1918), amb resultats força desavantatjosos per a Rússia, però que permeté la consolidació del nou govern bolxevic, que, amb l'exèrcit bolxevic organitzat per Trockij, hagué d'afrontar la rebel·lió militar dels russos “blancs”, enemics de la revolució. La intervenció estrangera i la guerra civil dificultà l'estabilització de l'autoritat bolxevic. L'anomenat *comunisme de guerra* provocà una gravíssima crisi econòmica. Per tal d'afrontar les dificultats Lenin aplicà la Nova Política Econòmica, que permetia la introducció de certs mètodes de caire capitalista. El 1922 es reuní el primer congrés de la unió de soviets, i fou creada la Unió de les Repúbliques Soviètiques i Socialistes (amb la República Russa, la Transcaucàsica, la Ucraïnesa i la Rutena; més tard s'hi afegiren les de l'Uzbekistan, el Turkmenistan i el Tadjikistan). Lenin morí el 1924 i fou succeït per Stalin. El 1927 foren expulsats del partit Trockij, Zinovjev i els seus seguidors. El mateix any hom prengué mesures per a fomentar la construcció socialista (entre altres, la col·lectivització de l'agricultura, la supressió de l'economia pagesa independent a favor de centres col·lectius o kolkhozos, l'impuls a la indústria i l'inici d'un pla econòmic quinquennal). Els resultats foren catastròfics. Els anys 1932-33 marquen el punt culminant de l'escassetat de queviures. Pel que fa a la política exterior, la Unió Soviètica tingué al començament dificultats per a ésser reconeguda internacionalment. D'importància cabdal fou el tractat de Rapallo (1922) amb Alemanya. El 1932 l'URSS signà tractats de no-agressió amb Finlàndia, Polònia, Letònia, Estònia i França. El 1933 signà un tractat amb la Xina i fou reconeguda pels EUA. L'any 1934 entrà a formar part de la Societat de Nacions. El 1935 signà pactes militars amb França i Txecoslovàquia, i aquell mateix any el setè congrés de la Tercera Internacional decidí que, per tal de lluitar contra el nazisme i el feixisme, els comunistes podien aliar-se amb elements burgesos i socialdemòcrates. Amb l'esclat de la Guerra Civil Espanyola (1936-39) i la intervenció soviètica al costat de les forces republicanes, les relacions amb l'Alemanya nazi es deterioraren. Mentrestant, en política interior prosseguia una política de concentració de poder en mans de Stalin. L'any 1917 havia estat creada l'organització d'espionatge soviètic, la *txeca*, la qual fou transformada l'any 1922 en

l'anomenada GPU, que fou un instrument en mans de Stalin per a liquidar els seus enemics. Al final de l'any 1936 fou proclamada una nova constitució, segons la qual la Unió Soviètica comprenia onze repúbliques soviètiques federades. La concessió formal dels drets democràtics no aturà l'abús de poder de Stalin. El 1939 fou iniciada una política de negociacions amb l'Alemanya nazi, que culminà amb la signatura d'un pacte de no-agressió germano-soviètic (23 d'agost de 1939) i d'un pacte secret que preveia la partició de Polònia i de gairebé tota l'Europa central. Les tropes soviètiques entraren a Polònia. Finlàndia s'oposà a la pressió russa i fou atacada al final del 1939. Pel juliol del 1940 l'URSS s'annexà Estònia, Letònia i Lituània. El 22 de juny de 1941 s'inicià la guerra amb Alemanya. Al final del 1943 tingué lloc la conferència de Teheran, on es trobaren, per primera vegada, Stalin, Churchill i Roosevelt, durant la qual foren fixats els termes de col·laboració durant la guerra i després d'aquesta. Després de la derrota alemanya, Stalin, Truman i Churchill es reuniren a la conferència de Potsdam (1945). Com a resposta a l'ofensiva nord-americana d'ajuda als països víctimes de la guerra, l'URSS es declarà capdavantera dels estats socialistes. Alhora propugnava la teoria de la divisió del món en dos blocs: el capitalista, o imperialista, i el socialista. El 1949 fou creat el Consell d'Assistència Econòmica Mútua (COMECON) per als països socialistes. En política interior, hom prosseguí el procés centralitzador. En morir Stalin (1953), fou substituït per G.M.Malenkov. Per a afrontar l'OTAN, l'URSS formà (1955) un pacte militar amb les democràcies populars europees (Pacte de Varsòvia). Alhora inicià una política d'apropament a Occident. Durant el vintè congrés del partit (1956) tingué lloc l'ascensió de Nikità S.Khruščov el qual criticà l'explotació del poder per Stalin i l'acusà de nombrosos crims; exigí el bandejament del culte de la personalitat i el retorn a les idees bàsiques de Lenin. Malgrat aquesta obertura, l'URSS intervingué el 1956 a Hongria. Amb la promulgació d'un nou codi civil i penal (1958), la majoria de camps de concentració foren dissolts, i les deportacions disminuïren. El 1961 el programa del partit (del 1919) fou substituït per un altre; hom subratllà el tema de la coexistència pacífica i la possibilitat d'evitar les guerres. El partit es transformà en un partit popular. Un nou estatut del partit rebutjà les orientacions tant ultraesquerranes com ultraconservadores i predicà un comunisme reformista. Tot i això, les dificultats exteriors i interiors (conflicte amb la Xina, problemes econòmics, nova organització de l'aparell del partit, aparició de noves idees liberals) provocaren un procés de desconfiança, que culminà amb la caiguda de Khruščov (1964). El poder fou ocupat aleshores col·lectivament per Leonid I.Brežnev (cap de partit), Aleksei N.Kosygin (president del consell de ministres) i des del 1965 Nikolaj V.Podgornij (cap d'estat, substituït el 1977 per Brežnev). Es produí un retorn a la situació d'abans de Khruščov. El procés de liberalització impulsat per Brežnev (política econòmica més oberta, millora de les relacions amb els EUA) fou contrarestat per la invasió de Txecoslovàquia (1968) i la formulació de la doctrina de Brežnev sobre la “sobirania limitada” dels països socialistes, i a l'interior del país per la renovada repressió contra els intel·lectuals “dissidents”. Les relacions amb la Xina empitjoraren. La intervenció de les tropes soviètiques a l'Afganistan (1979) provocà noves tensions internacionals. En morir Brežnev (novembre del 1982), el succeïren Iurij Andropov (mort al febrer del 1984) i Konstantin Cernenko (mort al març del 1985). El 1986, Mikhail Gorbačov inicià la seva campanya, dita *perestrojka*, de major obertura cultural, intel·lectual, religiosa i econòmica. Gorbačov organitzà una reforma constitucional que pretenia de fer cara a tots els problemes sense desfer les velles estructures del poder. Els països bàltics declararen la seva independència de l'URSS (1990). Al llarg del 1990 i el 1991, Geòrgia, Ucraïna, Bielorússia, Kazakhstan, Moldàvia i Uzbekistan se sumaren a les reivindicacions nacionals i als conflictes ètnico-religiosos desencadenats arreu de la Unió. Pel que fa a la política internacional, l'esfondrament de la referència ideològica que representava l'URSS portà al desmembrament del bloc de l'Est. Així, l'URSS no pogué impedir ni condicionar l'annexió de l'Alemanya oriental per part de la RF d'Alemanya, ni la vertiginosa evolució que, entre el 1989 i el 1991 dugué a tots els països de la seva òrbita a un pro-

cés d'ensulsiada de l'antic règim i d'intent de reorganització, sota criteris occidentals, de les estructures polítiques i econòmiques. El 1991 fou dissolt el Pacte de Varsòvia i fou empresa la retirada de les tropes soviètiques dels països que el componien. Per altra banda, l'URSS havia conclòs la retirada de l'Afganistan (1988-89) i signava acords de reducció d'armaments nuclears (START, 1991), en un intent de reduir despeses militars. La desaparició del bloc soviètic com a factor de contenció internacional afavorí el desencadenament de conflictes a l'Àfrica (Txad, Nigèria, Algèria) i a l'Orient Mitjà, on fou un dels elements que féu possible la guerra del Golf Pèrsic (gener-febrer del 1991). En aquest conflicte, per altra banda, mostrà la seva nova alineació al costat de les potències occidentals coalitzades contra l'Iraq. En el terreny de la política econòmica, les mesures liberalitzadores acceleraren la improductivitat de sectors clau del camp i de la indústria, i comportaren un desproveïment del mercat i un encariment dels béns de consum. Aquest estat de coses produí un profund descontentament i nombrosos moviments de protesta. La manca de control de Gorbačov sobre la situació i la seva complexitat endarreriren l'ajut econòmic que demanava a Europa. M.Gorbačov hagué de recórrer a diversos pactes inestables amb els diversos sectors del poder soviètic. Aquest joc d'equilibris es trencà a mitjan agost del 1991 en què aquest sector involucionista dugué a terme un cop d'estat destinat a destituir el president de l'URSS i a liquidar la *perestrojka*. La massiva protesta i la resistència popular que es produí feren fracassar el cop. D'aquesta convulsió sortí derrotat el sector involucionista, però també representà el debilitament de Gorbačov. En sortí reforçat, en canvi, el radical Boris Jelcin, que encapçalà i dirigí la resistència democràtica i, posteriorment al cop, prengué la iniciativa en la direcció de la nova etapa de reformes polítiques. Al final del mes d'agost el Soviet Suprem dissolgué el PCUS i pel setembre l'URSS reconegué oficialment Estònia, Letònia i Lituània com a estats independents. Immediatament després de l'intent de cop d'estat, moltes de les repúbliques soviètiques declararen la independència i la resta —la majoria de les de l'Àsia Central— ho feren al llarg dels mesos següents. Mentrestant, el govern de la república russa, sota la direcció de Jelcin, es feia amb el control de totes les institucions de l'estat soviètic. L'u de desembre, les ex-repúbliques soviètiques de Rússia, Bielorússia i Ucraïna, ara constituïdes en estats sobirans, signaren l'acta fundacional de la *Comunitat d'Estats Independents* (CEI), a la qual s'afegiren el mateix any la resta dels nous estats, excepte els països bàltics, que no hi entraren, i Geòrgia, que no ho féu fins el 1993. Amb la creació de la CEI, de fet, es donava per disolta la Unió Soviètica.

universitat *ENSENY* Institució docent integrada per diferents centres, anomenats facultats o col·legis, on són impartits els estudis superiors de les diverses branques del saber i són atorgats els títols corresponents. És regida per un rector, amb l'assistència d'una junta de govern. Les universitats medievals s'organitzaren com a comunitats de professors, anomenades *universitas magistrorum* (París), o comunitats d'estudiants, denominades *universitas scholarium* (Bolonya). L'ensenyament era impartit en llatí, i la universitat es reservava el dret exclusiu de conferir els graus acadèmics de batxiller, llicenciat i doctor. Protegides per les autoritats laiques i eclesiàstiques, aquestes institucions tenien un ampli marge d'independència i gaudien de privilegis. Hi eren ensenyades les set arts liberals, teologia, medicina i dret. La universitat bolonyesa es convertí, al s XII, en el gran centre europeu d'estudi del dret civil i canònic. Durant l'edat mitjana la universitat de París, principal centre europeu d'ensenyament de la teologia, fou l'àmbit on es desenvoluparen les lluites espirituals i ideològiques més importants d'Occident. A Anglaterra la universitat principal fou la d'Oxford, la qual s'especialitzà en l'estudi de les ciències de la natura. Per una secessió d'Oxford, l'any 1209, nasqué la universitat de Cambridge. A Itàlia, després de Bolonya, sobresortí la universitat de Pàdua (1222), que es convertí en centre del pensament científico-natural. Les universitats de la Península Ibèrica eren molt lligades a la corona, que les havia fundades, i també eren estretament vinculades a l'autoritat episcopal: Palència (1208), Salamanca (1200), Coïmbra (1290), etc. A França, a més de París, sobre-

sortí la universitat d'Orleans, principal escola jurídica de la França medieval. A Occitània es destacaren la de Tolosa (1229) i la de Montpeller, cèlebre per l'ensenyament de la medicina. Durant la baixa edat mitjana el moviment universitari anà desplaçant-se lentament cap a l'E: Praga (1348), Viena (1356), Erfurt (1379-92), Heidelberg (1385), Colònia (1388), Cracòvia (1364-97), Pécs (1367) i Bratislava (1465-67). Durant el s XVI les universitats de la Península Ibèrica aconseguiren un grau de desenvolupament notable (la d'Alcalá inicià les seves activitats el 1509), que ultrapassà l'àmbit peninsular quan la neoscolàstica de Salamanca assenyalà en el concili de Trento el camí del catolicisme modern, i un grup de juristes castellans, presidits per Victoria i Suárez, establiren les bases del modern dret internacional. D'altra banda, diverses universitats germàniques foren focus intel·lectuals de la Reforma: Wittenberg (1502), Marburg (1527), Königsberg (1544) i Jena (1558). Les primeres universitats americanes, les de Santo Domingo (1538), Mèxic (1553) i Lima (1553), foren creades i organitzades segons el model salmantí, amb primacia de la teologia i les humanitats. El primer centre d'ensenyament superior dels Països Catalans fou l'Estudi General de Lleida, creat per un privilegi de Jaume II (1300). A Lleida s'ensenyava dret civil i canònic, medicina, filosofia i arts i, des del 1430, teologia. El 1350 Pere el Cerimoniós creà a Perpinyà una institució d'ensenyament superior (Universitat de Perpinyà). Al final del s XV foren creats dos nous centres d'ensenyament superior als Països Catalans: l'Estudi General Lul·lià (1483) i la Universitat de València (1499). Durant el s XVI s'afegiren la Universitat de Barcelona (1533), la Universitat de Gandia (1547), la Universitat d'Oriola (1569), la Universitat de Girona (1561) i la Universitat de Tarragona (1572). Durant el s XVII foren fundats uns altres dos centres, la Universitat de Solsona (1620) i la Universitat de Tortosa (1645). Despuntà per sobre dels altres centres l'Estudi General de Lleida. La moderna història universitària catalana neix amb la fundació de la Universitat de Cervera (1717), que comportava la supressió de totes les del Principat. Contribució important al renovellament dels estudis universitaris fou la fundació (1760) del Col·legi de Cirurgia de Barcelona. El 1842 Espartero signà el decret de trasllat definitiu de la Universitat de Cervera a Barcelona. El 1869 hom pogué reprendre els estudis superiors a Girona. Al País Valencià l'ensenyament universitari restà reduït a València. La Universitat Lul·liana de Mallorca fou suprimida el 1829. La Segona República creà el 1933 la Universitat Autònoma de Barcelona en el marc de l'Estatut de Catalunya. Tanmateix, la victòria de les forces franquistes en la guerra civil de 1936-39 significà la tornada a esquemes centralitzadors que semblaven superats. La situació de l'ensenyament universitari millorà amb la creació de la nova Universitat Autònoma de Barcelona, la Universitat Politècnica de Catalunya, la Universitat Politècnica de València, la Universitat d'Alacant i la Universitat de les Illes Balears.

Urà Planeta del sistema solar, el setè atenant la seva proximitat al Sol, situat després de Saturn i abans de Neptú. A causa de la seva escassa brillantor, no fou descobert fins el 13 de març de 1781, per William Herschel. Al telescopi apareix com un petit disc verdós en què hom no distingeix detalls. El seu *període sideral* és de 84 anys. El *període de rotació* és de 15,5 h. La gran inclinació de l'equador d'Urà fa que cada 42 anys l'eix de rotació sigui dirigit aproximadament en la direcció de l'òrbita; anàlogament, els pols N i S s'alternen apuntant al Sol cada 42 anys, més o menys. La brusquedat d'aquests canvis ha de tenir importants conseqüències sobre el clima i la dinàmica atmosfèrica del planeta. Quant a les característiques físiques, cal destacar el següent: el diàmetre és d'uns 52 300 km; la massa és d'unes 14,5 vegades la massa terrestre; la densitat mitjana és *d* ≈ 1,19. L'*aplatament* és *f* ≈ 0,024 i l'albedo 0,46. El sistema de satèl·lits d'Urà és compost per (en ordre de llunyania progressiva) *Miranda*, *Ariel*, *Umbriel*, *Titània* i *Oberó*.

Ural Riu de Rússia i Kazakhstan, entre els Urals i a la depressió de la Càspia (2 428 km de longitud i 237 000 km² de conca). Neix a la serralada d'Uraltau, als Urals meridionals, i desguassa a la mar Càspia, prop de Gurjev, després d'haver-se dividit en dos braços. És glaçat del novembre al març. És navegable des d'Ural'sk.

Urals, **els** Sistema muntanyós que separa Europa i Àsia. Constitueix com un cinyell estret que s’estén entre les planures de Rússia i de la Sibèria occidental, des de la mar de Kara, al N, fins a les estepes del Kazakhstan, al S, en una longitud d’uns 2 000 km i amb una amplada de 40-60 km, que només en algunes ocasions arriba a 100 km. Contenen grans reserves dels minerals més variats: ferro, coure, níquel, crom, alumini, platí, or, sals potàssiques, pedres precioses, asbest, etc. La característica general del re lleu és la asimetria entre el vessant occidental i l’oriental. El primer davalla suaument cap a la planura russa, mentre que el segon ho fa amb brusquedat cap a la planura de Sibèria occidental. L’escassa elevació absoluta dels Urals determina una geomorfologia de baixa i mitjana muntanya. Els cims són plans; n’hi ha alguns en forma de cúpula. El punt més elevat correspon al mont Narodnaja (1 894 m). Els rius més cabalosos pertanyen a la conca del Peçora i als afluents septentrionals del Kama.

urani [U] *QUÍM* Element químic, de nombre atòmic 92 i símbol U, pertanyent al grup III B de la taula periòdica. És un dels metalls de la família dels actínids i és l’element més pesant d’ocurrència natural. L’urani és àmpliament difós a la natura. Tanmateix, són escassos els dipòsits en què es troba en forma concentrada. Els seus minerals més importants són la uraninita (UO₂) i, en menys extensió, la coffinita (USiO₄), la brannerita i la carnotita. L’urani natural és constituït per una mescla de tres isòtops, amb masses 238 (99,2830%), 235 (0,7110%) i 234 (0,0054%), tots tres radioactius i importants, directament o indirectament, en la producció d’energia d’origen nuclear. És de color blanc d’argent, molt dens, dúctil i mal-leable. S’altera ràpidament en l’aire per oxidació superficial i, en estat de divisió fina, és pirofòric. L’urani i els seus composts són elevadament tòxics.

urbanisme *URBAN* Ciència i tècnica de l’ordenació de les ciutats i el territori. Entesa habitualment com a ciència de la planificació urbana, hom tendeix actualment a parlar d’*urbanística* com a disciplina científica i d’*urbanisme* com a pràctica d’aquesta disciplina. L’urbanisme s’inicia amb la vida sedentària, amb els primers poblats agrícoles, i les primeres cultures urbanes foren les de Mesopotàmia (Ur, Babilònia) i Egipte, del IV mil·lenni. Al III mil·lenni sorgiren grans ciutats a la vall de l’Indus, com Mūan-jo Daro i Ḫaṛappā. El mateix fenomen urbà es produí més tard, durant el II mil·lenni, a la Xina, a la vall del riu Groc. Les cultures urbanes de Mesopotàmia i d’Egipte, entrecreuades, foren trasplantades a l’Europa mediterrània, i les ciutats de les civilitzacions hel·lèniques i romana donaren lloc al model general de les ciutats occidentals.

urea *QUÍM*/*BIOL* Àmida de l’àcid carbònic, de fórmula (NH₂)₂C=O. És el principal metabòlit de les proteïnes, i és excretat per l’orina a raó de 30 grams per dia en els individus humans adults. La urea es presenta en forma de cristalls blancs, gairebé inodors i de gust salí. Té aplicació en síntesi orgànica, en la preparació de la hidrazina i l’àcid sulfamídic, com a fertilitzant i aliment per al bestiar, en la preparació de plàstics i en separacions analítiques.

Urgell, **l’** Comarca del Principat, a la regió de Lleida (609 km²; 29 789 h [1991]). Cap de comarca, Tàrraga. El territori de la comarca forma part de quatre unitats de relleu ben diferenciades: el pla d’Urgell, la ribera de Sió, la conca d’Ondara i la vall del Corb. La plana d’Urgell s’estén pel centre de la comarca i té una lleugera inclinació d’E a N. Al llevant comencen suaument les costes, que a migjorn del riu Corb es drecen amb l’anomenada serra del Tallat (tossal Gros, 803 m). La conca de l’Ondara és formada per relleus enlairats i encaixats per torrents del sector llevantí de l’Urgell i de la Segarra. La plana és tancada al N per les serres de Montclar i d’Almenara; entre aquestes dues serres s’estén la vall del Sió, d’uns 10 km d’amplada i que continua per terres de la Noguera. El clima és mediterrani de tendència continental. La població de l’Urgell fou baixa fins al s XIX. La creixença forta no arribà fins cap al 1860 (30 222 h). El 1936 s’arribà al màxim de població (32 797 h) i a partir d’aleshores seguí un estancament demogràfic, seguit de la tendència actual regressiva. L’economia de la comarca es basa en l’agricultura. Gairebé el 91% (1991) de la superfície comarcal és terra conreada, de la qual tres quarts parts són de secà. Els cultius de secà més importants

Mapa físic de l'Urgell

l'Urgell Camps de blat de moro prop d'Anglesola

són els cereals d’hivern: el blat i, sobretot, l’ordi. Segueixen en importància l’olivera, l’ametller, el farratge, els fruiters de fruita dolça i la vinya. Uns dos terços dels regadius són dedicats a cereals per a gra. Destaquen els conreus d’ordi, blat de moro i blat. La ramaderia ha experimentat una forta transformació; de la ramaderia tradicional subsidiària de l’explotació familiar s’ha passat a la ramaderia integrada. La indústria és l’activitat econòmica que ocupa més gent (30% de la població activa el 1991). Bé que és molt diversificada, sobresurt el ram metal·lúrgic, seguit de l’alimentari, el material per a la construcció, el tèxtil i el paper. El comerç és molt actiu. Els documents són molt escassos abans de la fi de l’edat del bronze, mentre que a partir de l’època hallstàtica el poblament és intens, i sovint els poblats ibèrics continuen els d’aquest període. D’ençà de l’època romana imperial la comarca és poblada per moltes vil·les, que demostren una colonització agrícola intensa. El territori que forma l’Urgell inclou una gran part del sector oriental del pla d’Urgell, que la conquesta cristiana repartí entre els comtats d’Urgell i de Cerdanya. No fou fins el 1833, amb la divisió provincial, que, en fixar-se el límit entre les províncies de Lleida i Tarragona, s’establí el límit meridional actual de la comarca.

Urgell i Inglada, Modest (Barcelona 1839 — 1919) Pintor i comediògraf. Exposà habitualment a la Sala Parés de Barcelona, on aglutinà una penya artística. Obtingué èxits a les nacionals de Madrid, els premis màxims de les exposicions de belles arts de Barcelona (1894, 1896 i 1898), i també altres guardons a diverses exposicions europees i americanes. Fundà i encapçalà la Societat Artística i Literària de Catalunya. Fou des del 1894 professor de paisatge a l’escola de Llotja. La seva obra, molt homogènia i d’escassa evolució, se centra en paisatges i marines solitaris, sovint molt simples de composició i caracteritzats pel seu ambient trist i misteriós, cen-

 Urgell
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>
<div> <div></div></div>
superfície: 609 km²
població: 29 789 h (1991)
capital: Tàrraga

 Urgell		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Agramunt	78,3	4 803
Anglesola	23,7	1 252
Belianes	15,8	564
Bellpuig	35	3 916
Castellserà	15,8	1 161
Ciutadilla	16,7	230
Fuliola, la	11,3	1 329
Guimerà	25,4	419
Maldà	31,6	325
Nalec	9,3	103
Omells de na Gaia, els	11,3	152
Ossó de Sió	26,1	237
Preixana	21,1	470
Puigverd d'Agramunt	21,2	252
Sant Martí de Riucorb	35,1	781
Tàrraga	110,8	11 233
Tornabous	20,3	884
Vallbona de les Monges	45	289
Verdú	35,2	960
Vilagrassa	19,8	429
Urgell, l'	608,8	29 789

L'Urgell, amb la conca de l'Ondara i la vall del Corb, al fons, la serra del Tallat i la conca de Sió, al primer pla.

trat de vegades en cementiris i ermites. La seva gran vocació fou, però, el teatre, com a actor i com a autor.

Urmia, llac d’ [o *de Rezā'iyeh*] Llac del NW de l’Iran, prop de la ciutat d’Urmia. Ocupa una depressió tancada, a 122 m sobre el nivell de la mar. La superfície varia, segons les estacions, de 4 500 km² a 6 000 km², i ateny una profunditat màxima de 14 m. La salinitat, excessiva (155 kg de sal per m³), hi fa impossible la vida.

urologia *MED* Branca de la medicina que estudia l’aparell excretor o aparell urinari i, en l’home, l’aparell genital (estudiat en la dona per la ginecologia) i la fisiologia i la patologia que els són pròpies. És una especialitat mixta, mèdica i quirúrgica, que comprèn diverses subspecialitats, entre les quals cal esmentar l’estudi de l’esterilitat masculina, la urologia plàstica (reconstrucció quirúrgica de les vies lesionades o ressecades), la nefrologia (estudi de les característiques normals i patològiques del ronyó), etc.

Urraca I de Castella-Lleó (? 1080 — Saldaña 1126) Reina de Castella i de Lleó i de Galícia (1109-26), i també d’Aragó i Navarra. Filla primogènita i successora d’Alfons VI de Castella i de Constança de Borgonya. El seu regnat fou ple de discòrdies familiars i conjugals, lluites civils, rebel·lions i traïcions. A la seva mort la succeí en el tron el seu fill Alfons VII.

Uruguai [*nom oficial en castellà: República Oriental del Uruguay*] Estat de l'Amèrica meridional, que limita al N i a l'E amb el Brasil, al S amb l'oceà Atlàntic i l'estuari del Riu de la Plata i a l'W amb l'Argentina (176 215 km²; 3 168 000 h [1994]). La capital és Montevideo.

LA GEOGRAFIA Fisiogràficament, l’Uruguai forma part de l’extrem sud de l’escut paleozoic brasiler. El relleu és determinat per una sèrie de turons ondulats i allargats, composts per materials

u cristallins, granit i gneis (les *cuchillas*), d'una escassa altitud (no ultrapassen els 600 m), que només fan la funció de divisòria d'aigües. El litoral forma un arc de característiques molt regulars, amb predomini de costes baixes i arenoses, amb albuferes i barreres litorals, de les quals sobresurten a vegades roques cristallines, pertanyents a l'escut. Per la seva situació subtropical, l'Uruguai té un clima temperat humit, amb absència d'estació freda i lleugeres oscil·lacions tèrmiques. Té pluges abundants i bastant regulars. La xarxa fluvial és densa i ramificada. S'hi determinen tres conques hidrogràfiques: la de l'Uruguai, artèria comercial d'una importància vital, amb el Negro com a afluent més important, la del riu de la Plata, amb els rius San José i Santa Lucía, i la de l'Atlàntic, amb el Cebollatí i el Yaguarón com a rius principals. Les quatre cinquenes parts del territori són ocupades per formacions herbàcies, la major part gramínies. La vegetació arbòria només apareix a la vora dels rius. Al territori, com a immens prat natural que és, hom practica la ramaderia (bestiar oví i boví). A molta distància, l'agricultura constitueix un altre dels recursos econòmics: blat, blat de moro, arròs, melca, ordi, civada, patates, tomàquets, moniats i fruita. Hi ha també conreu de la vinya i altres plantes industrials, com el tabac, la blada-rave sucrera i la canya, i les oleaginoses, com el gira-sol, la soia i els cacauets. L'explotació forestal és secundària; en canvi, la pesca permet una exportació regular. La mineria té poca importància. La indústria es basa primordialment en l'elaboració de productes derivats de la ramaderia i de l'agricultura. Segueix en importància la indústria tèxtil. Pel que fa a les comunicacions, disposa d'una bona xarxa de carreteres, i és també important la navegació fluvial. El port de mar principal és el de Montevideo. L'únic aeroport internacional és el de Carrasco, a 22 km de Montevideo. L'Uruguai exporta carn (de boví i d'oví) i productes derivats de la ramaderia (llana, filatures, teixits, pells i cuir), productes químics, begudes i tabac, en canvi de petroli, carbó i altres minerals, productes químics, maquinària, aliments vegetals, plàstics i resines. L'Uruguai és un dels països més densament poblats de l'Amèrica del Sud. La causa és la forta immigració, la qual, tanmateix, ha minvat molt actualment. La major part de la població, concentrada bàsicament al S del país, és d'origen europeu (sobretot italians i espanyols), i hi ha el 3% de mestissos. La llengua oficial és el castellà i la majoria de la població (63%) és cristiana. L'Uruguai és una república unitària. És membre de l'ONU, de l'OEa i de l'ALADI.

LA HISTÒRIA

Els pobladors més antics arribaren des del Brasil, als quals seguien altres grups de cultura neolítica (*charrúas*); l'onada més recent pertangué als tupís. Al moment de la conquesta europea, la cultura *guaraní* s'anava estenent. A partir del s XVI, castellans i portuguesos vorejaren la costa; ningú, però, no hi arrelà. Al s XVII, els franciscans fundaren Soriano, reducció d'indis. Els castellans fundaren la fortalesa de Montevideo (1724), convertida en ciutat el 1729; en crear-se el virregnat del Riu de la Plata (1776) i en firmar-se la pau de San Ildefonso (1777), anaren sorgint tota una cadena de noves ciutats de l'interior del país: Canelones (1778), Las Piedras (1780), Mercedes (1791), etc. A la darrerria de l'època colonial, Montevideo era gairebé un apèndix de Buenos Aires, circumstància que motivà una rivalitat mútua creixent i que explica, en part, la separació republicana. La revolució independentista (1810-28), en la qual destacà José Artigas, es produí en un territori molt poc poblat. La convenció preliminar de pau (1828) signada entre l'Argentina i el Brasil creà la República Oriental de l'Uruguai com una solució transaccional entorn d'un territori secularment disputat per castellans i portuguesos. La Guerra Gran (1838-51) fou una guerra civil on se sobreposà una pugna entre l'Argentina, el Brasil, França i la Gran Bretanya. La inexistència d'un veritable estat organitzat permeté el manteniment de dos governs paral·lels durant nou anys. A partir de la Guerra Gran, gràcies a les exportacions de carn i cuir, l'Uruguai s'expandí ràpidament. Sorgí una estructura social europeïtzada. La unitat geogràfica i ètnica i el pes dels partits polítics minvaren el paper de l'exèrcit. A partir del 1851 l'oligarquia urbana maldà per alliberar-se de la intervenció dels capitosts rurals i militars. El 1872 hom assolí un pacte global que originà un

<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>
<div> <div></div></div>
<div><div><div><div><div></div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div> <div></div>
govern:
superfície:
població:
capital:
idioma of.:
moneda:

Uzbekistan

<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>
<div> <div></div></div>
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div> <div></div>
govern:
superfície:
població:
capital:
idioma of.:
moneda:

govern:
superfície:
població:
capital:
idioma of.:
moneda:

repartiment del poder, amb predomini del Partido Colorado: la coparticipació. Entre el 1880 i el 1900 els liberals s'agruparen en el Partido Constitucional. A la segona meitat del s XIX augmentà la dependència amb la Gran Bretanya. Després de la guerra civil del 1904 els capitosts rurals perderen llur preeminència en favor de la burgesia de Montevideo. El president Batlle començà aleshores la modernització de l'estat, i creà un poder centralitzat i eficaç. A partir del 1911 començà la nacionalització dels serveis bàsics, el laïcisme fou enfortit i una activa política exterior consagrà la sobirania uruguaiana i obrí mercats nous. Batlle desenvolupà una àmplia legislació laboral que afavoria els sindicats. Batlle fracassà, però, en el seu intent de vincular al govern els sectors latifundistes ramaders de l'interior que havien restat al marge de la democràcia social instaurada. La divisió del país continuà, doncs, i la crisi del 1929 significà la primera sotragada severa del règim. Hi hagué una segona prosperitat a remolc de la Segona Guerra Mundial. La recessió del 1958 afectà especialment la petita classe rural. La crisi econòmica continuà, sobretot a partir del 1962. La inflació i la caiguda de les exportacions minvaren el nivell de vida de les classes assalariades, hi hagué disturbis i el govern optà per la repressió. Al costat dels partits d'esquerra sorgí un moviment de resistència urbana (*tupamaros*),

que obtingué grans èxits en la guerrilla a Montevideo. Un sector progressista de l'exèrcit s'alçà contra el president Juan Bordaberry i dissolgué el parlament (1973), però fou desplaçat pels oficials més reaccionaris amb el suport dels EUA (1975). L'any 1981 el general retirat Gregorio Álvarez Armellino dirigí la transició cap a un govern civil. Les eleccions presidencials del 1984 donaren la victòria a J.M.Sanguinetti. Pel febrer del 1985 els militars abandonaren el poder i al març Sanguinetti assumia el càrrec de president de la república. El nou primer mandatari uruguaià formà un govern d'unitat nacional, legalitzà organitzacions polítiques i decretà una amnistia política.

ús *DR 1* Forma del dret consuetudinari inicial del *costum*, que sol conviure com a supletori amb algunes lleis escrites. Es diferencia del costum perquè no s'imposa amb un caràcter imperatiu, bé que és acceptat per les parts. Constitueix sovint una bona font d'interpretació jurídica i, de fet, la llei en reconeix la vigència quan manca una norma legal exacta aplicable a un punt controvertit.
2 mal ús *HIST* Del s XI al XV, especialment a la Catalunya Vella, cadascun dels drets exercits pels senyors directes, a més dels drets que els pertocaven per raó de l'establiment emfitèutic, damunt llurs pagesos de *remença*, com a conseqüència del domini que els era atribuït sobre aquests. També tingueren una part d'aquests mals usos barons i senyors de viles i burgs damunt dels habitants d'aquests. Els mals usos més generalitzats foren els anomenats *arsia*, *cugucia*, *eixorquia*, *ferma d'espoli forçada*, *intestia* i *remença personal*; però, a més d'aquests sis, se n'anaren introduint d'altres per raó del domini personal del senyor territorial damunt del seu *home propi*, com els de sitja (empresonament) i maltracte, el tan discutit dret de la primera nit (*dret de cuixa*) i prestacions com les de tragina, ous de cogoll i algunes que només eren aplicades en determinades localitats.

Utah Estat dels EUA, limita al N amb els estats d'Idaho i Wyoming, a l'E amb Colorado, al S amb Arizona i a l'W amb Nevada (219 887 km²; 1 901 000 h [1994]). La capital és Salt Lake City. El clima, fred a les muntanyes, és subdesèrtic a la resta del territori. És poc poblat (7,5 h/km² [est 1984]). L'agricultura és de regadiu i produeix cereals (ordi, blat i civada), patates, bledarave, farratge i fruita. Hi té importància la ramaderia ovina i bovina. La principal riquesa, però, és l'explotació de minerals: coure, petroli, or, plata, zinc i plom. Les indústries més destacades són la siderúrgica, la mecànica, la dels derivats del petroli i l'alimentària.

Utamaro, Kitagawa (Kawagoe 1753 — Edo, actual Tòquio, 1806) Pintor i gravador japonès. De la seva obra es destaquen les il·lustracions d'ocells, insectes, etc, fetes amb una tècnica minuciosa i amb un gran sentit de l'observació. Però la seva millor obra són els motius eròtics i els retrats de prostitutes, emmarcat tot en el baix món de la ciutat, que freqüentà i d'on tragué la font d'inspiració directa. La seva pintura més coneguda és *Dones vestint-se per a una celebració Niwaka*.

úter Òrgan de l'aparell reproductor femení dels mamífers encarregat de mantenir l'embrió en condicions adequades durant el seu desenvolupament, assegurar-li el nodriment i el forniment d'oxigen i eliminar-ne els catabòlits respiratoris. És una estructura de parets gruixudes, amb un epiteli molt vascularitzat, que forma, en ajuntar-se amb les membranes externes de l'embrió, una *placenta*, a través de la qual la mare intercanvia substàncies amb el fetus. En la dona adulta no gstant té forma de pera aplanada, d'uns 7 a 8 cm de llargada, formada per una part superior triangular, el cos, en els angles superiors del qual desemboquen les trompes de Fal·lopi, i una part inferior i estreta, el coll, l'orifici extern del qual comunica amb la vagina. És situat a la pelvis, entre el recte i la bufeta. És anomenat també *matriu* o *si*.

utopia *POLÍT* Concepció imaginària d'un govern ideal. El seu ús es remunta a l'humanista anglès Thomas More. La inspiració platònica hi és evident, especialment de *La República* i *Les Lleis*. També hi és ben clara la influència augustiniana (*La ciutat de Déu*), que és present també en l'italià Tommaso Campanella i en l'anglès Francis Bacon. El sentit crític de les utopies —sobretot religioses— i llur fecunditat en el camp de les ideologies socials i polítiques fou revalorat pel filòsof alemany Ernst Bloch. Malgrat l'esperit pragmàtic i positivista del s XIX, hom pot definir l'home com a animal utòpic (és a dir, creador cons-

tant d'utopies), i el mateix positivisme pot ésser considerat com una altra utopia.

Utrillo i Morlius, Miquel (Barcelona 1862 — Sitges 1934) Promotor artístic i pintor. Gran amic de Santiago Rusiñol i de Ramon Casas, formà amb ells el nucli més representatiu del modernisme plàstic a Catalunya. Amb Ramon Casas, promogué la revista d'art i cultura “Pèl & Ploma”. Exercí la direcció artística de l'*Enciclopedia Espasa*. Dirigí les instal·lacions de Maricel i fou un dels assessors artístics de l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929, on la seva intervenció més destacada és el Poble Espanyol de Montjuïc, la paternitat del qual comparteix amb Xavier Nogués, Ramon Raventós i Francesc Folguera.

Uzbekistan [*nom oficial en uzbek: Ozbekistan Jumhuriyati; República de l'Uzbekistan*] Estat de l'Àsia Central. Limita al N amb el Kazakhstan i al NW amb la mar d'Aral, a l'E amb el Kirguizistan i el Tadjikistan; al S, en un curt tram de frontera, amb l'Afganistan, i amb el Turkmenistan (447 400 km²; 22 382 000 h [1994]). La capital és Taixkent.

LA GEOGRAFIA

L'Uzbekistan és desèrtic en la major part del seu territori (desert de Kizylkum). Hi ha dues zones de relleu ben delimitades: les planes centrals, que ocupen quatre cinques parts del territori, i la part oriental, molt accidentada. S'hi troben les serralades d'Hissar, Zeravšan, Nura-Tau, Çatkal, Kuramin i Karzantau. Entre les muntanyes es troben les terres més fèrtils, les valls de Fergana, Zeravšan, Çirçik i Angren. El clima és extremament continental, amb hiverns severs i estius molt calorosos. La precipitació és escassíssima, sobretot a l'W; a la muntanya les neus i les pluges són més abundants, i donen lloc a nombrosos torrents que desemboquen a l'Amudarja, al Zeravšan i al Syrdarja. L'Uzbekistan es troba pràcticament en la seva totalitat dins una conca de drenatge interior, centrada en la mar d'Aral. Tots els rius tenen el seu origen a les muntanyes, i a mesura que corren cap a terres més baixes van perdent les seves aigües. A la plana predomina una vegetació desèrtica, i a les muntanyes hi ha vegetació estepària, boscs i prats. La branca més important de l'economia és, amb diferència, l'agricultura i, dins d'aquesta, el sector cotoner. Segueix en importància el jute, els cereals, el raïm, les fruites i les hortalisses. La sericultura també és un sector destacat. Hi ha també ramaderia ovina i bovina. Destaca la producció de pells d'astracan i caracul. L'Úzbekistan té una considerable riquesa mineral. Hi ha dipòsits de gas natural, petroli, carbó, metalls preciosos, sofre, urani, coure, tungstè i alumini. La indústria, poc desenvolupada, es basa en l'extracció i la transformació d'aquests minerals, i en els sectors químic, metal·lúrgic i energètic. La indústria lleugera més important és la relacionada amb el cotó i el tèxtil. La major part del transport es fa per carretera i ferrocarril. L'aeroport internacional de Taixkent és el més important de l'Àsia Central. A causa de l'alta natalitat, l'índex de creixement és força elevat (27,6% el 1990). Gairebé el 60% de la població és rural. Ètnicament, la majoria és uzbeka (71,4%), i hi ha minories de russos i tadjiks. La religió predominant és l'islamisme sunnita. La llengua oficial és l'uzbek. La constitució del 8 de desembre de 1992 instaurà una república presidencialista. L'Uzbekistan forma part de l'ONU, la CEI i el Banc Mundial.

LA HISTÒRIA

El nom de l'estat deriva del d'*Uzbek*, un dels khans de l'*Horda d'Or*, que adoptà l'islam i l'imposà al seu poble (s XIV). Amb el declivi de la dinastia de l'Horda d'Or els uzbeks s'establiren entre el Volga i la mar d'Aral, i durant el s XVI, sota el govern del sunnita Şaybānī Hān, s'expandiren a Samarcanda i Bukhara. El 1873 acceptaren la sobirania russa. Amb la revolució del 1917, malgrat la creació d'un consell de govern musulmà que englobava tot el Turquestan, els soviètics constituïren el 1918 la República Autònoma Socialista Soviètica del Turquestan, que el 1924 fou dividida en les diverses repúbliques de l'Àsia Central, entre les quals l'Uzbekistan. La resistència armada a l'establiment del règim soviètic no fou sufocada fins a mitjan anys vint. Els anys en què l'URSS fou vigent, l'Uzbekistan prosperà gràcies al conreu intensiu de cotó. Després del cop d'estat frustrat de l'agost del 1991, l'Uzbekistan declarà la independència el 31 del mateix mes i pel desembre ingressà a la CEI. Pel desembre del 1992 hom proclamà una nova constitució.

V

Capital quadrada romana

V

Uncial

v

Minúscula carolina

V v

Gòtica textura

V v

Romana antiga humanística

V v

Cursiva humanística

V v

Romana transicional del barroc

V v

Romana moderna neoclàssica

V v

Egípcia

V v

Pal sec

V v

vacunació *MED* Acció de vacunar. La vacunació constitueix un capítol important dins la política sanitària dels estats moderns. Per a determinats viatges internacionals són obligatòries les vacunacions antitífica (TAB), antiràbica, contra la febre groga, anticolèrica i antipestosa. Per als infants existeix un programa estricte de vacunacions successives.

Vaduz Capital de Liechtenstein i alhora comuna (17 km²; 5 072 h [1993]). És situada a la vora dreta del Rin, al peu d'un turó rocallós, on s'aixeca el castell del mateix nom, residència dels prínceps. Hi ha activitat turística i algunes petites indústries.

vaga *SOCIOL* Aturada col·lectiva de la feina per part dels assalariats per tal d'obtenir alguna reivindicació, relativa generalment a millores de sou o de les condicions de treball. Pot ésser també de solidaritat, que es planteja com a suport a d'altres treballadors sancionats o en vaga, i també política, quan les reivindicacions depassen l'àmbit laboral i tendeixen a una transformació de la societat. Si la vaga és declarada simultàniament a totes les indústries d'un lloc o d'uns quants s'anomena **vaga general**. A vegades pren formes especials, com la **vaga de zel**, que consisteix en una aplicació rigorosa del reglament, la **vaga de braços caiguts**, quan hom fa l'aturada sense abandonar el lloc de treball, i la **vaga de fam** que consisteix en la pràctica del dejuni voluntari, si cal fins a la inanició.

vainilla 1 [*Vanilla planifolia*, família de les orquidàcies] *BOT* Planta lianoide, amb arrels adventícies, de fulles el·líptiques i carneses, de flors de color groc verdós i de fruits capsulars llargs. Nadiua de Mèxic, és conreada en moltes zones tropicals. **2** Espècia constituïda per les càpsules immatures i dessecades de la vainilla. És un condiment molt apreciat que és afegit en productes dolços (gelats, xocolata, pastissos, begudes de cacau, etc).

vaixell Embarcació gran, dotada de mitjans per a navegar amb seguretat i que per les dimensions, la força propulsiva i la solidesa és apta per a navegacions o per a empreses nàutiques d'importància. Ultra les qualitats comunes de tots els vaixells, les més importants de les quals són flotabilitat, estabilitat, solidesa, velocitat i govern, cada vaixell ha de tenir unes característiques determinades, especialment adequades a l'ús al qual és destinat. Segons els materials emprats en llur construcció, hom parla de vaixells de fusta (actualment per embacarcacions petites), vaixells metàl·lics (de ferro o, quasi exclusivament, d'acer) i vaixells mixts. Segons llur sistema de propulsió, els vaixells poden ésser classificats en *vaixells de vela*, moguts per la força del vent, *vaixells de vapor*, moguts per hèlixs accionades per màquines de vapor, *vaixells de motors* o *motonaus*, *vaixells de turbines de vapor* i *vaixells de propulsió nuclear*. Segons la finalitat a la qual són destinats, els vaixells

poden ésser vaixells mercants, vaixells de guerra, vaixells de pesca i vaixells especials. Els vaixells, l'art de projectar i construir els quals és anomenat arquitectura naval, són construïts en les drassanes i són constituïts pel vas anomenat *buc*, i les parts construïdes per sobre de la coberta, que són anomenades *superstructures* i que solen ésser el *castell* i el *pont*. Els vaixells són governats amb el *timó*, i l'art de determinar el punt en què és troba el vaixell en cada moment i d'establir el camí que hom ha de seguir és anomenada navegació.

valdès *CRIST* Membre del moviment espiritual que s'originà arran de la predicació de Pere Valdès a Lió i que actualment constitueix una confessió cristiana autònoma, anomenada Església Valdesa. L'Església Valdesa actual és una església de tipus presbiterià, amb un sínode com a òrgan suprem —format pels pastors i representants dels laics— i el cos de pastors, presidit pel moderador, que és el responsable de la pura doctrinal. Té uns 70 000 fidels, agrupats en cinc districtes a Itàlia (a Roma té una facultat de teologia) i un a l'Amèrica Llatina. Forma part del Consell Ecumènic de les Esglésies.

valència *QUÍM* Poder o capacitat de combinació d'un element mesurat pel nombre d'àtoms d'hidrogen, d'un metall alcalí o de fluor, amb què es combina un àtom de l'esmentat element o pel qual pot ésser substituït en un compost.

valencià 1 *LING* Modalitat del →*català* parlat al País Valencià; català meridional. La tendència a anomenar *valencià* i *llengua valenciana* el català parlat al País Valencià s'estén progressivament al llarg del s XV. Fins a la primeria del s XVI, tant a València com a Barcelona, hom trobava natural i lògic que l'idioma comú es denominés indistintament *català* o *valencià*. Cap al 1520, tanmateix, ja s'havia produït un canvi important en la consciència lingüística de la minoria culta del País Valencià. Hi contribuïren, d'una banda, el distanciament respecte a la llengua medieval i, d'una altra, la desigual evolució dels dialectes, que començava a accentuar-se. Els erudits valencians posteriors posen un cert èmfasi a remarcar les diferències fonètiques i de vocabulari (sovint simples castellanismes) o de morfologia dialectal, per justificar una *llengua valenciana* independent de la *llengua catalana*. De tota manera, la convicció unitària, quant a l'idioma, no arribà a perdre's mai ni en cap regió dels Països Catalans, en els cercles intel·lectuals. Al s XX, tot i compartir la recuperada evidència filològica del *valencià* igual al català, han estat pocs els valencians que han optat per dir-ne *català*. Actualment, el nom *valencià* aplicat a la llengua, així entre els filòlegs com col·loquialment, és acceptat en tant que designació d'un dialecte, que ni tan sols no ocupa tot el País Valencià. **2 dret valencià** *DR CAT* Ordenació jurídica privativa del País

V

Valencià. Sorgí de la necessitat de crear normes jurídiques arran de la conquesta de València per Jaume I de Catalunya-Aragó. Aquest inicià l'atorgament de furs al nou regne (Furs de València), que mostren una influència destacada del dret comú. D'altra banda, per a regir les relacions de la població musulmana que havia restat al País Valencià, fou aplicat el dret islàmic. El dret islàmic no influí en el valencià, com tampoc no ho féu en gaire mesura el dret aragonès, tot i que havia arrelat fortament a les comarques septentrionals. Les corts de Barbastre (1626) acordaren que tot el Regne de València es regís per les mateixes lleis. Però el 1707, en caure València en mans de Felip V de Castella, durant la guerra de Successió, el dret valencià, tant públic com civil, fou abolit pel decret de →*Nova Planta*.

València Municipi de l’Horta, a la plana litoral valenciana central. Conté la principal aglomeració humana del País Valencià i la segona dels Països Catalans i constitueix una comarca del País Valencià (135 km²; 777 427 h [1991].

LA GEOGRAFIA

El terme és gairebé tot per sota dels 25 m, el que justifica la total possibilitat de reg i la denominació d'*horta*, en la qual els sòls —inicialment roigs— han esdevingut bruns o grisencs per l'acció secular del regadiu. Les temperatures tenen unes mitjanes anuals de 16,7°C i amplituds de prop de 14°C. La mitjana anual de pluges és de 422 mm; correspon a un clima mediterrani típic, amb variacions molt acusades en les pluges totals, que, en una quarta part dels anys, l'asimila als climes semiàrids. La vegetació espontània de la plana litoral devia pertànyer al *Querceto-lentiscetum*, amb relatives possibilitats per al pi blanc, que sobreviu —plantat, amb molta versemblança— a qualsevol redol. De més interès són les relíquies dels hàbitats de l'aiguamoll i de la restinga. Com a biòtop ornitològic, l'estany de l'Albufera constitueix un refugi hivernal d'anàtides i fotes i és punt de nidificació i cria de colònies d'ardèids. Al domini ictiològic són espècies destacables per llur raresa el fartet i el samaruc, mentre que les anguiles, les angules, els llobarros i les llísseres són la base de la pesca més corrent. Tot i la reculada que les terres conreades han sofert davant la urbanització, encara cal parlar de la ruralia. El predomini del regadiu, basat en les sèquies derivades del Túria, és gairebé absolut (95%): hortalisses vàries (pebrots, lletugues, cols, albergínies, mongetes, etc), patates, cebes, blat de moro, oleaginoses, tomàquets, cítrics i altres

M A R M E D I T E R R À N I A

G o l f d e V a l è n c i a

H O R T A

D E L

S U D

R I B E R A B A I X A

0 6 Km

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

el Túrria

Mapa físic de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

La plaça de l'ajuntament de València

arbres fruiters. La dedicació ramadera és escassa i, a més a més, poc visible: hi ha establats uns 700 caps de bestiar boví (llet), 800 d'oví i un variable gruix de porcí (de 2 000 a 10 000, segons l'any); els equins han estat substituïts del tot pels 272 tractors i 676 motocultors, i les gallines, també molt variables en nombre, poden arribar a uns 22 500 caps. El turisme no és una activitat gaire destacada, car es tracta en una gran mesura de viatgers de trànsit o d'afers, sobretot fires i exposicions.

La *ciutat* romana és capital del País Valencià, centre comarcal de l'Horta, capital de la província de València i seu de l'arquebisbat de València. Fundada pels romans el 138 aC, conserva restes del fòrum i la basilica. Del 714 al 1238 València estigué sota el domini islàmic i esdevingué cap d'una cora d'abast variable. Al s X, la ciutat més populosa de tota la Xarquia, amb uns 15 000 h, estava dotada de robustes muralles, i els seus carrers estrets, tortuosos, i els nombrosos atzucacs mantingueren la fesomia fins al s XIX. El 1356 Pere III el Cerimoniós hi bastí un ambiciós recinte nou amb dotze portes, que incloïa tots els barris exteriors immediats. L'esplendor burgesa del s XV coincidí amb la supremacia de València dins la corona catalano-aragonesa; el 1483 arribà a 70 000 h. Tot i conservar-s'hi un carreratge estret i inadequat, sorgiren edificis monumentals. Al s XVI, la desclosa conventual de després de les Germanies marcà la distribució edificatòria fins al s XIX, fet que s'accentuà en el Barroc. A la fi del s XVIII, entre població intramurs i raval*s* immediats foren atesos 75 000 o 80 000 h. El 1857 hom arribava a 130 000 h, quan feia poc que s'havia engegat la gran empresa de connectar València per ferrocarril amb el Grau, Xàtiva i Madrid. El 1865 foren enderrocades les muralles. Durant la Restauració s'incorporaren al municipi moltes poblacions veïnes i les reformes interiors foren considerables. El pla d'eixample del 1887, iniciat per Lluís Ferreres, fou octogonal i racionalista, amb resonàncies del pla Cerdà de Barcelona. El pla d'ordenació del 1946 començà a parlar de la Gran València, però fou la situació creada per la riuada del 1957 que féu engegar un pla de conjunt basat en la desviació del Túria, la rectificació de camins, col·lectors, sèquies i ferrocarrils, el trasllat d'estacions, noves rondes, etc. Potenciat en part per la política oficial, esclatà un de vessall d'habitatges sobre certes vies radials, sobretot les de Madrid i Barcelona, i més tard sobre els nous accessos. La indústria no ha estat aliena a aquesta ocupació de terrenys, que va reduint l'horta.

Actualment el primer lloc l'ocupa el sector del metall (maquinària, construcció naval, làmpades, bijuteria, etc); després vénen el de la fusta, (contraplacat i aglomerats, mobles, etc), la construcció i l'alimentària. Hi ha, a més, petits establiments menestrals. Les possibilitats de la segona ciutat dels Països Catalans es desenvoluparen al màxim els anys seixanta i primers anys dels setanta, amb el protagonisme del comerç, influït per l'exagerat paper dels cítrics i d'altres productes agraris, però també per l'exportació de manufactures. La Borsa de València fou establerta el 1980.

El fet portuari, l'enllaç de línies ferroviàries, la convergència de carreteres i l'immediat aeroport de Manises expliquen a bastament el paper dels transports. Un dels trets distintius és la xarxa de ferrocarrils elèctrics de via estreta (*trenets*). El parc d'automòbils

era el 1985 de 267 698 unitats (229 761 turismes i 13 810 camions) i les llicències de taxis ascendien a 2 752. L'aeroport mobilitzà 1 009 737 passatgers el 1981 i 827 746 el 1985 (114 498 en règim internacional). Les mercaderies foren 6 235 tones (1986). Les realitzacions en infraestructura viària dels darrers anys són importants.

L'abundància de temples al clos de la ciutat antiga és un tret que sempre cridà l'atenció dels viatgers. En efecte, a més de les catorze parròquies tradicionals i la seu, hom comptava 45 convents, que cobrien a l'època barroca gairebé un quart de l'espai murat. Avui en dia, l'àrea urbana és sota la jurisdicció d'un vicari episcopal. Algunes confessions no catòliques tenen diversos temples oberts. Surten actualment dos diaris del matí: “Levante” i “Las Provincias”. “Valencia-fruits” és un setmanari especialitzat en temes econòmics; “Cartelera Turia” i “¿Qué y dónde?” ultrapassen llur paper de noticiari d'espectacles amb articles d'opinió i polèmica. “El Temps” (1984) és l'únic setmanari en català que s'edita al País. Quatre emissors de ràdio d'ona mitjana i vuit de freqüència modulada es reparteixen l'audiència amb una munió de ràdios lliures. L'ensenyament superior es reparteix entre la Universitat de València-Estudi General i la Universitat Politècnica. L'Arxiu Històric del Regne és el més ric en fons i instal·lacions, i cal fer esment també de l'Arxiu Municipal, amb una molt notable biblioteca i hemeroteca. La Biblioteca Universitària és la més important de la ciutat, juntament amb les especialitzades de cada facultat. Entre els quinze museus oberts al públic, els més notables són el Museu de Prehistòria, el Museu Etnològic, el de Sant Pius V (de belles arts), el Museu de Ceràmica González i Martí i l'IVAM (Institut Valencià d'Art Modern). La Junta Central Fallera assumeix la representació del moviment entorn d'aquestes festes populars de Sant Josep.

Les instal·lacions portuàries han experimentat notables millores quant a mecanització, dipòsits, sitges, etc, malgrat que són conservats els coberts d'aire modernista. El moviment portuari és de signe clarament deficitari, en el sentit que entren moltes més mercaderies que no hi surten. La principal importació és de carburants líquids, carbó, adobs químics, fusta d'ebenisteria i embalatge, ocume per a xapes, pasta de paper, blat, etc; entre les exportacions es destaquen els productes agraris (taronges, cebes, patates primerenques i vi). L'enllaç regular amb les Illes (Mallorca i Eivissa) significa més de 275 000 passatgers. La pesca al port de València, al costat del paper comercial i de passatge, gairebé no compta.

LA HISTÒRIA

València, enclavada en un territori que pertanyia a la tribu ibèrica dels edetans, és una fundació romana.

La València romana

València fou fundada pel cònsol romà Juni Brut cap a l'any 138 aC. Com a colònia romana tingué una importància molt limitada i un creixement d'abast restringit. Aquesta manca de desenvolupament en època imperial es podria explicar per la competència i la importància de la veïna Sagunt.

La ciutat visigòtica

València no sembla haver rebut l'impacte directe de les invasions visigòtiques del principi del s V; la seva ocupació o integració dins l'estat visigòtic es degué fer d'una manera pacífica i en funció del paper d'administradors que els visigots exerciren inicialment damunt els antics territoris romans. Pertangué a la província visigòtica d'Aurariola i encunyà moneda d'ençà del regnat de Suíntila (612-621).

La conquesta i l'emirat omeia

L'ocupació de València pels musulmans s'esdevingué sens dubte cap a l'any 714 i probablement anà seguida de l'establiment de grups d'àrabs i sobretot barbarescs, no solament a les zones muntanyoses, sinó també a la plana litoral. Les informacions sobre l'època de l'emirat omeia són molt poc nombroses: els elements àrabs i barbarescs que habitaven al Šarq al-Andalus (zona oriental d'Al-Andalus) i a la marca superior (vall de l'Ebre) semblen haver estat en una situació de dissidència oberta o larva da gairebé permanent respecte als primers sobirans cordovesos, fet que afavorí les intervencions exteriors inspirades o encoratjades pels abbàssides i encaminades a enderrocar la dinastia omeia. Per tal de

combatre una d’aquestes temptatives, la d’‘Abd al-Rahmān ibn Habīb al-Fihri, dit *al-Siqlābi*, l'emir ‘Abd al-Rahmān I dirigí, l’any 162 de l'hègira (778-779), les seves tropes fins a la costa de la Mediterrània i destruí València. El regnat d’‘Abd al-Rahmān II coincidí amb un restabliment de l'autoritat de Còrdova damunt la perifèria.

L'època califal i les taifes

Quan el califat s'enfonsà, als primers decennis del s XI es formaren petits estats entorn de cada nucli urbà important, fins que sorgí a la fi un estat més sòlid a l'entorn d'una dinastia relativament durable, iniciada per ‘Abd al-‘Azīz ibn Abī-‘Āmir al-Manṣūr. El 1065 una expedició castellana manada per Ferran I amenaçà per primer cop la ciutat i poc després el rei al-Ma'mūn de Toledo incorporà València als seus estats. Abū Bakr aconseguí el poder i assegurà a la ciutat, fins a la seva mort (1085), un decenni de pau, en col·locar-se sota la protecció dels sobirans de la taifa de Saragossa al-Muqtadir i el fill d'aquest, al-Mu'tamin.

L'època del Cid i les invasions africanes

Les ambicions castellano-toledanes sobre València no s'havien pas extingit, i reaparegueren a la mort d'Abū-Bakr: el mateix any, en efecte, el nét i successor d'al-Ma'mūn, dit al-Qādir, cedí el seu regne a Alfons VI de Castella i aquest l'instal·là en el tron de València. El nou rei, acceptat de mal grat pels seus súbdits, es veié amenaçat per les ambicions rivals dels reis musulmans de Lleida i Saragossa. A partir d'aquest moment la història de la ciutat es confon durant alguns anys amb la del **Cid**, que comandava les tropes enviades l'any 1087 pel rei musulmà de Saragossa a fi d'evitar que el de Lleida s'apoderés de la ciutat i d'assegurar-se'n el control. Se sap que el capítot castellà féu en realitat un joc complex i acabà per establir-se al barri de l'Alcúdia (l'actual de Serrans) l'any 1088 per actuar no solament com a protector d'al-Qādir, sinó de tots els altres reis de les taifes del Šarq al-Andalus, als quals exigí tributs onerosos que li permeteren de mantenir les tropes que li calien per a sostenir el seu poder. Mort el Cid, la ciutat caigué en mans dels almoràvits. Zayyān ibn Mardāniš fou el darrer sobirà musulmà de València: el progrés de la conquesta catalana acabà l'any 1238 amb la presa de la ciutat.

València, capital d'un regne cristià medieval. Reconquesta i organització

Acordada la conquesta del regne de València per la cort de Montsó del 1236, prèviament ocupades les comarques del N, l'exèrcit de **Jaume I** es concentrà al Puig, i posà setge a la ciutat a l'abril del 1238. La manca de suport exterior, els estralls causats pels atacs cristians i la fam que ja patia la ciutat després de cinc mesos, mogueren Zayyān a la rendició. El dia 28 de setembre Zayyān signà el lliurament de la capital al Conqueridor i el 9 d'octubre Jaume I féu l'entrada oficial i prengué possessió de la que seria capital d'un nou regne de la confederació. Com fou característic en tot el regne, el repartiment de la ciutat i el seu terme es féu per adjudicacions directes a persones particulars, generalment pertanyents a capes socials mitjanes i populars, en règim de petita propietat, que ja era habitual en època musulmana, i fou efectuat directament per la corona. La duresa de la guerra féu desaparèixer quasi totalment la població islàmica. Conquerides les terres valencianes, Jaume I les organitzà políticament com a regne, i establí a la capital un govern municipal de base popular.

Evolució política (1238-1516)

El 1261 Jaume I promulgava els furs de València. Aleshores l'enfrontament entre noblesa i burgesia urbana es traduí sobre el país en el dualisme entre les terres feudals i agro-pecuàries interiors i el litoral, caracteritzat per una societat mercantil i burgesa, presidida pel fur romanitzant de València, que movia el desenvolupament polític de la societat valenciana. En aquesta línia, en 1347-48 es produí la crisi política més greu de l'edat mitjana valenciana, quan el consell i la ciutadania feren cara al poder reial. Però el rei, no sense dificultats, pogué posar fi a la rebel·lió per les armes, al desembre del 1384. Al s XIV fou època de freqüents *bandositats* nobiliàries, que alteraven la pau ciutadana; en foren les més notables les del cardenal bisbe Jaume d'Aragó i els Centelles contra els Vilaragut i Soler, que determinaren la postura valenciana a la mort de Martí l'Humà (1410) i provocaren una guerra civil en què prevalgueren els Cente-

lles, partidaris de Ferran de Castella. Els compromissaris valencians de Casp donaren dos vots a Ferran I, que fou acceptat per la ciutat. Al s XV València esdevingué metròpoli política, econòmica i cultural de la confederació.

La crisi de la Germania i les seves conseqüències (1519-1528)

La ciutat de València començà l'edat moderna amb la crisi que potser ha estat la més important de tota la seva història: la revolta de la **Germania**. Les fortes tensions dins els gremis, la mala administració de la cosa pública, l'absentisme de l'emperador Carles, etc, conduïren a la formació de la Germania dels gremis armats a l'octubre del 1519, que declararen la guerra als nobles. Malgrat algunes victòries, la Germania fou vençuda i als ajusticiaments seguiren una sèrie de mesures de caràcter econòmic. Les conseqüències de tota mena de la revolta de la Germania foren molt importants. L'activitat comercial entrà indiscutiblement en crisi, i una part del moviment comercial del port es desplaçà a Barcelona i a Alacant. La ciutat féu recurs als expedients tradicionals: creixement dels impostos i carregament de censals. Però la conseqüència més important fou de signe social i polític. La noblesa valenciana, que havia vençut el poble agermanat en gran part gràcies a l'ajuda militar de la noblesa castellana, es féu dòcil i cortesana i en bona part contribuí a animar la sumptuosa cort de Germana i el seu tercer marit, el duc de Calàbria.

El capgirament contrareformista (1529-1608)

L'any 1528, amb el perdó general del rei, hom pot considerar liquidada la Germania, i s'inaugura un nou període en la història de la ciutat caracteritzat per l'enduriment progressiu de l'ambient intel·lectual, que culminà amb l'eliminació de tots els corrents ideològics discrepants de l'ortodòxia tridentina. Els corrents erasmistes, que a la ciutat de València trobaren un ressò important, no arribaren a penetrar en la universitat i ni tan sols quallaren en nuclis intel·lectuals d'envergadura. Aquestes circumstàncies conduïren a la conformació d'un ambient intel·lectual ben esquitit. Molt més decisiva fou, però, la repressió inquisitorial, que tancà definitivament València als corrents del pensament europeu i que influí en la expulsió dels moriscs.

L'expulsió dels moriscs i la crisi del s XVII (1609-1665)

L'expulsió dels **moriscs** valencians l'any 1609 no afectà directament la ciutat, pel que fa a minva de població. Però els efectes indirectes foren molt importants. Eren molt nombrosos els censals que particulars, corporacions i la mateixa ciutat tenien carregats sobre béns de moriscs. Amb l'expulsió es deixaren de pagar els interessos o pensions, i la gran massa de creditors, que havia invertit els seus estalvis en censals, romangué abocada a la ruïna. Els senyors territorials, que es devien haver subrogat en lloc dels seus antics vassalls, obtingueren de la corona la rebaixa dels censos, de manera que fou la ciutat de València, en definitiva, la que hagué de carregar amb una de les pitjors conseqüències de l'expulsió. Els senyors saberen rescabalar-se ben bé amb l'apropiació dels béns immobles dels moriscs i l'establiment de nous pobladors en condicions draconianes. Un dels efectes més importants de la ruïna dels censalistes fou la fallida de la taula de canvi l'any 1613. Altres efectes foren la baixa de la recaptació d'imposts i la inflació monetària. Cap als anys 1646-48, paral·lelament a la revolta catalana, es creà a la ciutat un ambient clarament revolucionari. Contribuïren a la gestació d'aquest ambient diversos factors: la decepció soferta a la cort de Montsó del 1526, l'abandó polític de València per part del Consell d'Aragó, la bancarrota de la taula de canvi el 1634, el servei extraordinari de mil dos-cents homes atorgat al rei en la cort del 1645, la presència de l'exèrcit francès a la frontera septentrional del regne i les fortes tensions entre els jurats i el consell general de la ciutat, etc. La crisi política de 1646-48 es veié lògicament agreujada per l'impacte de la pesta, però el lloctinent Duarte Fernando Álvarez de Toledo, comte d'Orpesa, sabé imposar-se hàbilment, tot evitant que la situació conduís a un esclat revolucionari com s'havia esdevingut a Barcelona. Malgrat la crisi política, sembla que la situació econòmica es redreçà clarament entre el 1640 i el 1660, fonamentalment a causa de la guerra dels Segadors, que desvià una bona part del tràfic comercial cap a València. Aquesta

València Les torres de Quart

prosperitat fou, però, passatgera, i la ciutat sofrí en la segona meitat del sis-cents greus esdeveniments: així, la gran inundació del Túria del 1651 i l'aixecament dels llauradors de l'Horta del 1663, en protesta contra la renovada pressió fiscal a què eren sotmesos. El malestar camperol, agreujat amb l'expulsió dels moriscs, fou ja una constant de la història valenciana fins al s XX, i aquest aixecament de l'Horta inaugurà una llarga sèrie d'avalots dels pagesos de la rodalia agrària en contra de la capital.

El redreçament del regnat de Carles II (1667-1700)

Amb el regnat de Carles II començà un període de franca recuperació econòmica de la ciutat. S'introduïren noves manufactures tèxtils i es desenvoluparen les ja existents. S'autoritza l'establiment a la ciutat de menestrals flamencs, francesos i italians, que hi introduïren noves tècniques. En les manufactures de la llana s'introduïren importants innovacions, com la fabricació de nous teixits, fins aleshores desconeguts a València. Començaren a fabricar-se a la ciutat mitges de seda, catifes, camusses i fil d'argent de Bohèmia. Totes aquestes iniciatives comptaren amb el suport de les autoritats de la ciutat, que dugueren una política coherent de desenvolupament industrial els darrers decennis del s XVII. Aquestes cercaren de fomentar la importació de productes pel port de València amb destinació a tot el mercat peninsular, i afavorir l'exportació de productes valencians a Castella i Aragó principalment. Les inquietuds intel·lectuals renovades donaren lloc al naixement d'una notable generació d'erudits i científics, que són l'origen dels corrents il·lustrats del segle posterior. Així, hi ha figures de la categoria dels matemàtics Tomàs Vicent Tosca i Joan Baptista Coratjà, el metge Joan de Cabriada, el gravador i microscopista Crisòstom Martínez, Manuel Martí, pare de la Il·lustració valenciana, etc.

La guerra de Successió i la pèrdua dels furs (1700-1728)

En la **guerra de Successió** culminaren les tensions presents al camp valencià d'ençà de l'expulsió dels moriscs. Un exèrcit compost principalment per camperols de la Marina, comandat per Joan Baptista Basset, que s'havia engrossit durant la seva marxa amb pagesos de l'Horta i d'altres comarques, posà setge a la ciutat durant la nit del 15 al 16 de desembre de 1705. La ciutat es trobava sense mitjans de defensa i alguns principals d'aquesta, partidaris de l'arxiduc Carles d'Àustria, obriren les portes per tal que entressin les forces de Basset. Durant el període de domini austriacista (1705-07) les institucions forals funcionaren amb normalitat. La ciutat fruï fins i tot d'una certa prosperitat econòmica, afavorida principalment per l'abundància monetària. Fou la derrota d'Almansa (25 d'abril de 1707) que decidí la sort del Regne i de la ciutat. Pocs dies després el general duc de Berwick i el cap de l'exèrcit borbònic, duc d'Orleans, es reunien a Requena. El 8 de maig València, desproveïda d'exèrcit i de mitjans de defensa, obria les portes a les tropes borbòniques. Pels decrets de Nova

El desenvolupament del s XVIII (1729-1788)
Cap als anys trenta del s XVIII s'inicià un llarg període de creixement econòmic. La ciutat de València, que s'havia mantingut pràcticament des de la Germania amb una població estancada, començà a veure créixer el seu nombre d'habitants. La indústria tèxtil de la seda ja havia assolit una certa importància a la darrerïa del s XVII, però fou al XVIII que arribà a adquirir una extraordinària volada. Altres indústries tèxtils i el comerç també experimentaren un auge important. El comerç més important era el de la seda: els teixits s'exportaven principalment a Amèrica, i la seda filada a França. Els altres productes d'exportació representaven un valor molt inferior. Malgrat el creixement, àdhuc espectacular, de les activitats industrials i comercials, València continuà mantenint al s XVIII una fesomia de ciutat agrària gràcies a l'Horta. Paral·lelament al creixement econòmic examinat, el s XVIII representà també per a València una època de notable esplendor cultural, patent en la florida generació il·lustrada, molts components de la qual o bé van néixer a València o exerciren el seu mestratge a la ciutat durant algun temps. La Universitat, que llanguí durant una bona part del segle, governada per les constitucions del 1733, conegué a la fi de la centúria una revifalla ben notable.

La crisi del regnat de Carles IV (1789-1807)
L'expansió característica del període central del s XVIII s'acabà de manera aproximada amb el començament del regnat de Carles IV, a conseqüència principalment de l'impacte dels esdeveniments revolucionaris de França. En aquesta època i al començament del s XIX sovintejaren les males collites, i atenyé una especial gravetat la fam de 1803-04, complicada amb una epidèmia de febre groga que atacà la ciutat el 1804. La Guerra Gran, contra la Convenció francesa (1793-95), juntament amb la primera (1796-1802) i la segona guerra contra Anglaterra (1804-08), especialment aquestes darreres, trasbalsaren profundament l'economia valenciana, sobretot els sectors que recolzaven en el comerç exterior. El tràfic marítim romangué pràcticament interromput, i amb prou feines és pogué mantenir la navegació de cabotatge. La indústria de la seda fou la que més en patí les conseqüències. El camp conegué una sobtada revifalla del bandolerisme, i a la ciutat cresqué notòriament la delinqüència i la vagabundia. Sobre aquesta situació de fons, les brusques oscil·lacions dels preus agrícoles que enregistrà aquest període, juntament amb els esdeveniments polítics, actuaren de detonants i conduïren a una sèrie d'avalots populars tan greus com mai no havia conegut València des del s XVII.

La guerra del Francès i la fi del règim absolutista (1808-1833)
El dia 23 de maig de 1808 València s'aixecà contra els francesos. La gènesi de l'avalot popular fou espontània, i el poble, dirigit per líders improvisats, demanà a les autoritats la declaració de guerra a França, cosa que aquestes feren a desgrat seu. Els llauradors de l'Horta dominaren la ciutat des del 27 de maig fins al començament de juny, tot cobrint-la de sang. La nit del 5 al 6 de juny els avalotats assassinaren uns quatre-cents francesos que havien estat reclosos a la Ciutadella per a la seva seguretat. Les autoritats pogueren imposar-se finalment, i reprimiren amb duresa el motí antifrancès. El 28 de juny la ciutat fou assetjada pel mariscal Moncey, i hi oposà una forta resistència, que obligà el general napoleònic, que no venia preparat per a un setge en forma, a retirar-se. Fou de nou assetjada pel mariscal Suchet des del 26 de desembre de 1811, i capitulà, després d'un dur bombardeig, el dia 8 de gener de 1812. El mariscal Suchet abandonà València el 5 de juliol de 1813, i dos dies després entrà a la ciutat el seu capità general Francisco Javier de Elío. El 10 d'agost s'establí el nou ajuntament constitucional, i durant aquest mes i el següent la resta de les institucions previstes en la Constitució de Cadis. El període de govern constitucional fou, però, molt curt, i no arribà a consolidar-se. L'oposició absolutista, que era molt forta, s'organitzà i començà a conspirar així que entrà Ferran VII a Espanya el mes d'abril de 1814. Elío incità el monarca que recuperés la seva autoritat absoluta, i així ho feren també les comunitats monàstiques i l'estament nobiliari. El mo-

marca signà el decret del 4 de maig, pel qual era abolida tota l'obra legislativa de les corts de Cadis. Foren desmantellades totes les institucions constitucionals, i es retornà al mateix estat d'abans de l'aixecament del 1808. Elío, home fort de la restauració ferrandina, governà València d'una manera absoluta i inflexible, i reprimí durament qualsevol intent subversiu.

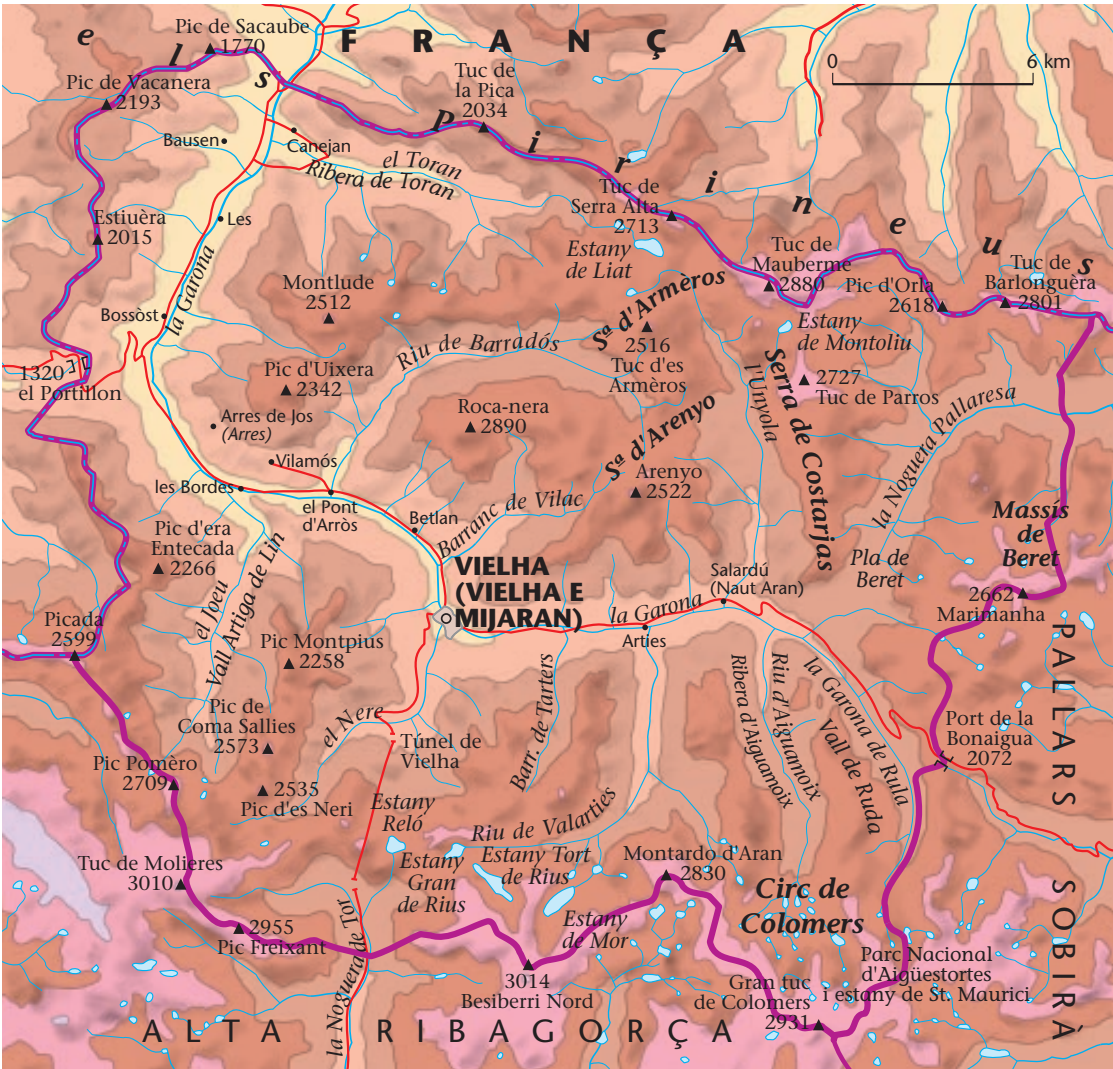
L'època isabelina i la Revolució (1834-1874)

Superat el període crític del final del s XVIII i el començament del XIX, la ciutat recuperà el seu ritme de creixement, tant en l'aspecte demogràfic com en l'econòmic, bé que en aquest darrer sofrí transformacions molt profundes. El procés desamortitzador beneficià molts comerciants i professionals liberals de la ciutat, que foren actius compradors de béns nacionals. El caràcter agrari i rendista de València es reforçà així notablement, però també és cert que molts dels nous terratinents s'esforçaren a implantar en les seves propietats una agricultura de caire capitalista orientada al comerç exterior, introduïren moltes millores tècniques (com el guano), iniciaren nous conreus, ampliaren els regadius, etc. La taronja, els primers assaigs de la qual s'havien fet a la darreria del set-cents, començà el seu procés d'expansió, i la vinya augmentà considerablement d'importància. Aquesta ruralització de la ciutat es veié agreujada per la crisi de la indústria de la seda, que, encara que lenta, inicià un procés irreversible. Més importància que no aquesta indústria en declivi tingueren les activitats especulatives, com la banca, la construcció de ferrocarrils en la seva primera època i el comerç. El 1850 començaren les exportacions de taronja. Des del 1847 començà en gran escala l'exportació de vi, producte al qual caldria afegir-ne molts altres, com l'arròs, productes hortícoles (ceba principalment), etc. A la mort de Ferran VII, a l'octubre del 1833, s'inicià el procés que restablí, ara ja definitivament, el règim constitucional. Aquesta evolució es veié, però, pertorbada per l'esclat de la primera guerra Carlina, que afectà d'una manera molt directa la ciutat de València. La ciutat tingué un paper determinant en la revolució esparterista del 1840 que envià a l'exili la reina governadora Maria Cristina. La regència d'Espartero, això no obstant, decebé aviat els progressistes valencians, i més encara els grups radicals de demòcrates i republicans. La promulgació de l'aranzel lliurecambista del 1841 i la notícia dels esdeveniments barcelonins del 1842 dugueren a una revolta antiesparterista a València. Aquesta, que esclatà el 20 de novembre, durà només dos dies i no tingué gaires repercussions. Més greu fou la revolta del 1843. En aquesta ocasió moderats i demòcrates constituïren una junta de salvació que evità que el control de la situació passés als republicans.

La ciutat durant la Restauració (1875-1913)
A partir de la dècada dels setanta del s XX es produí una implantació industrial d'una importància no gens menyspreable (maquinària, mobles, electricitat, etc). Pel que fa al comerç, també el port experimentà un auge considerable. Les exportacions de taronja cresqueren considerablement, com també les de vi. La vida política valenciana durant la **Restauració** fou netament sucursalista, i s'integrà plenament en el sistema polític organitzat a Madrid pels partits dominants, i transcorregué sense gaire inquietuds ni trasbalsos violents. Durant aquest període prengué cos a València la Renaixença conservadora.

València El palau de la Música
(1987) al passeig de l'Albereda

Vall d'Albaida		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Agullent	16,2	2 097
Aielo de Malferit	26,7	3 823
Aielo de Rugat	7,8	201
Albaida	35,4	5 868
Alfarrassí	6,4	1 209
Alforí, l'	74,7	948
Atzeneta d'Albaida	6,1	1 252
Bèlgida	17,3	679
Bellús	9,5	413
Beniatjar	11,4	257
Benicolet	11,3	494
Benigànim	33,4	5 326
Benissoda	4	306
Benissuera	1,9	203
Bocairent	97	4 661
Bufali	3,2	214
Carrícola	4,6	67
Castelló de Rugat	19,1	2 045
Guadasséquies	3,3	404
Llutxent	40,1	2 361
Montaverner	7,4	1 658
Montixelvo	8,2	629
Olleria, l'	32,2	6 798
Ontinyent	125,4	29 888
Otos	11,1	563
Palomar, el	7,8	502
Pinet	11,9	249
Pobla del Duc, la	18,9	2 609
Quatretonda	43,2	2 585
Ràfol de Salem, el	4,3	372
Rugat	3,1	200
Salem	8,6	467
Sant Pere d'Albaida	3,8	46
Terrateig	6,3	200
Vall d'Albaida, la	721,6	79 594

Mapa físic de la Vall d'Aran

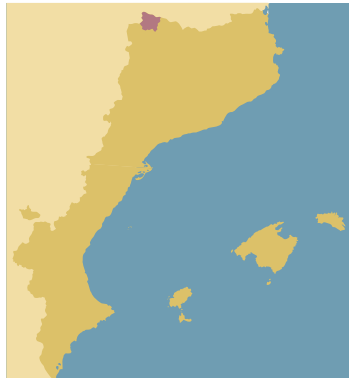

Vpi negre amb neret. A tots dos segments tenen importància les landes i pastures, i també els prats dalladors. Vernedes i prats molls segueixen el fons de les valls. La Vall d’Aran és una comarca forestal i ramadera: el bosc ocupa el 22,8% del territori, els prats i les pastures permanents el 72,1% i els conreus el 0,1%. La resta, el 5%, són terrenys improductius. Els prats han anat guanyant terreny a l’agricultura que per altra banda als últims anys s’ha orientat cap a la ramaderia. Els conreus principals són el blat de moro, les patates i els farratges. La importància de la ramaderia (amb abundància de prats naturals) sobre altres activitats agrícoles s’ha fet palesa els darrers anys, però malgrat tot ha sofert també una forta dayallada. Dominen ovins, bovins i equins. És important també l’explotació de fusta. En el camp industrial destaquen les centrals hidroelèctriques i la construcció. Però el veritable motor de l’economia aranesa són el turisme i els esports d’hivern (pistes d’esquí de Vaqueïra-Beret). La toponímia aranesa sembla certificar que la població anterior a la denominació romana era d’origen mixt, cèltic i basc. La romanització fou profunda —hi introduí, entre altres, el conreu de la vinya—, però no esborrà les característiques autòctones araneses. El 1175 es posà sota la protecció d’Alfons I de Catalunya-Aragó. La monarquia francesa inicià al s XIII les seves temptatives

Vall d’Aran		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Arres	11,5	50
Bausén	17,6	68
Bordes, les	21,6	193
Bossost	28,2	784
Canejan	48,3	109
Lés	23,3	674
Salardú	248,9	1 087
Viella	205,7	3 109
Vilamòs	15,4	110
Vall d’Aran, la	620,5	6 184

<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>

Vall d'Aran

A map of Spain with the Vall d'Aran region highlighted in purple. The rest of Spain is shown in yellow, and the surrounding water is blue.

superfície:	620 km ²
població:	6 184 h (1991)
capital:	Viella

d’emparar-se de la Vall d’Aran. A partir d’aleshores la Vall d’Aran fou un territori de la corona catalano-aragonesa amb caràcter independent tant de Catalunya com d’Aragó, i vinculat només a aquests països per la figura del rei. Aquesta situació persistí fins a la seva incorporació al Principat. La cort de Montsó integrà definitivament la Vall d’Aran dins el Principat de Catalunya l’any 1389. Durant la guerra del Francès la vall fou ocupada pels francesos. L’administració napoleònica segregà la Vall d’Aran del Principat, quan en féu la divisió en departaments, i la incorporà al departament francès d’Haute Garonne, amb l’abolició de les constitucions i l’equiparació a un territori francès. Ferran VII, en recuperar-la (1815), la incorporà al corregiment de Tàlarn. Els aranesos, descontents, ho restaren encara més quan el govern constitucional, en crear la divisió provincial, els incorporà a la província de Lleida, amb Viella com a cap del partit judicial de la Vall. Les comunicacions de la Vall d’Aran la deixaven aïllada els mesos d’hivern, i bé que milloraren amb l’obertura de la carretera del port de la Bonaigua (1924), continuà essent una zona aïllada, fet que explica la importància que hi tingué el *maquis* després de la guerra civil de 1936-39 (especialment el 1944, en què les autoritats franquistes, desbordades, hagueren de recórrer a l’exèrcit per a mantenir-s’hi). El 1948 fou obert per l’exèrcit el túnel de Viella, que permeté d’assegurar les comunicacions a l’hivern i liquidar el *maquis*. La Vall d’Aran ha experimentat un canvi econòmic important amb l’auge del turisme d’hivern (francès, i més tard ca-

la Vall de Cofrents El Xúquer al seu pas per Cofrents

talà) aquests darrers anys. D’acord amb l’estatut de Catalunya del 1979, la llei d’ordenació territorial contempla el reconeixement i l’actualització de les peculiaritats històriques de l’organització administrativa interna de la Vall i el restabliment de les seves institucions de govern, el Conselh Generau dera Val d’Aran i els síndics, dut a terme l’any 1991. Quant a la normalització de l’aranès, el 1983 la Generalitat de Catalunya oficialitzà les normes ortogràfiques elaborades per l’Institut d’Estudis Occitans adaptades a la modalitat aranesa. El 1982, hom començà a impartir l’aranès a totes les escoles de la Vall d’Aran. El 1994, el Conselh General aprovà el reglament per a l’ús oficial de l’aranès.

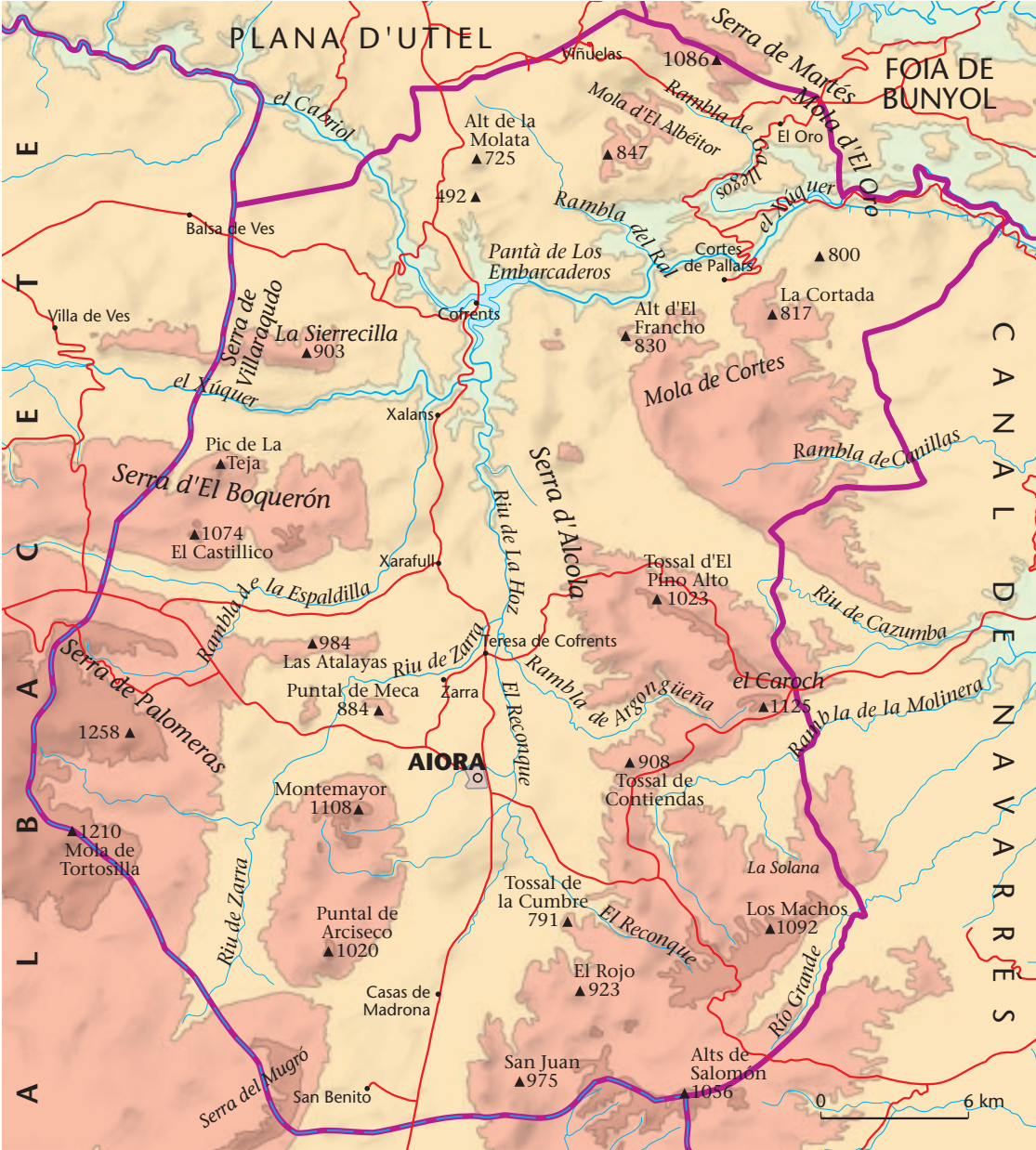
Vall de Cofrents, la Comarca del País Valencià, a la regió de Requena, a l'àrea de llengua castellana, també denominada Vall d'Aiora (1 141 km²; 10 521 h [1991]). Cap de comarca, Aiora. Presenta una forma rectangular i massissa entre límits molt clars: a l'W i al S, la ratlla amb Castella-la Manxa (província d'Albacete), que no té cap accident geogràfic, i al N la divisòria amb la Plana d'Utiel i la Foia de Bunyol és la serra de Martés, que arriba a 1 086 m d'alt; i finalment, a l'E, el pas a la Canal de Navarrés és assenyalat pel gran massís del Caroig. Hidrogràficament correspon a la conca del riu Cantaban o de La Hoz, amb els seus afluents Xúquer i Cabriol. El clima és fred i continentalitzat, a causa de l'altura: 5°C de mitjana pel gener, amb algunes nevades, més freqüents a les muntanyes, i estiu calorós (24°C per l'agost). Les precipitacions són escasses, per la llunyania de la mar (450-550 mm de mitjana anual), amb un màxim a la tardor i un altre de secundari pel maig; el mínim és a l'estiu. La Vall de Cofrents o d'Aiora és una conca interior, i això explica el seu caràcter acusadament sec i continental. La màquia xeròfila de garric i arçot devia ésser la vegetació principal de les terres més baixes. Les terres altes marginals pertanyen al domini del carrascar. Actualment predominen arreu els matollars calcícoles molt secs, coberts a vegades de bosc clar de pi blanc o, a les zones elevades, de pineda de pinastre. El sòl forestal ocupa el 48% de la superfície, malgrat que només hom n'aprofita una quarta part per a l'obtenció de fusta. Més de 19 000 ha són conreades, el 90% a secà, i la resta, unes 1 800 ha, de regadiu. El principal conreu de la comarca és l'ordi, seguit del blat i la civada. Després d'aquests conreus dominants, ve l'ametller, l'olivera i els arbres fruiters. La ramaderia és important i aprofita els nombrosos pasturatges naturals: oví, boví, cabrum i porcí. Hi ha també apicultura (més de 10 200 ruscs). Malgrat tot, el sector agrari de la Vall de Cofrents pateix un procés continuat d'abandonament de les explotacions i, a la vegada, d'envelliment de la seva població activa. La manca d'indústria ha estat una de les causes de la feble densitat de la comarca (10 521 habitants el 1991) i de la minva de la seva població; solament a Aiora hi ha algunes activitats (confecció, alimentària, transport, artesanía de fusta de lledoner). El comerç és escassament desenvolupat. Entre les activitats industrials més destacades cal esmentar la fusta, el tèxtil i la confecció i l'alimentació. Hi ha centrals hidroelèctriques i una de nuclear. La comarca ha estat de sempre aïllada econòmicament, en gran mesura com a conseqüència de la seva difícil accessibilitat. L'eix central de les comunicacions comarcals és la carretera nacional N-330, sobre la qual se situen tots els pobles de la vall, excepte Zarra. Perpendiculars a aquesta carretera hi ha les secundàries, cap a l'W, que entren dins la província d'Albacete: de Cofrents a Casas Ibáñez, de Xarafull i Aiora a Carcelén; cap a l'E el Caroig impedeix qualsevol comunicació; sols pels extrems del nord i del sud, vorejant-lo, hi ha la carretera que pel municipi de Cortes va a Dosaigües, i la d'Aiora a Ènguera. No hi ha ferrocarril.

Vall-de-roures Municipi i cap de la comarca del **Matarranya**, a la vall d'aquest riu, des del congost obert després de la confluència amb el riu d'Ulldemò, entre els tossals del Periganyol (1 033 m alt), a l'esquerra (dit, per la seva forma, la Caixa, que dóna nom a la rodalia de Vall-de-roures i a la Caixa de Vall-de-roures), i d'en Querol (786 m alt), a la dreta, fins a l'aiguabarreig amb el Tastavins (124 km²; 1 903 h [1991]). La part muntanyosa del terme és coberta de boscs de pins i alzines i a les vores dels rius s'exploten les alberedes; els erms i les pastures ocupen 4 947 ha. De les 4 137 ha de conreads (33,48% del terme),

3 837 ha són de secà i solament 300 són de regadiu; hi ha 870 ha d'oliveres, 550 d'ametllers, 1 300 de vinya, 395 de civada, 203 de blat, 32 d'ordi, 20 de blat de moro, 13 de sègol i 454 ha de guaret. Els principals conreus són el blat, la civada, els fesols, les hortalisses, les patates, els arbres fruiters i el farratge. La ramaderia és integrada per 15 000 caps de bestiar porcí, 2 110 d'oví, 100 de cabrum, 60 de boví i 4 000 caps d'aviram. La producció d'oli i la de guix, de materials de construcció i una fabrica d'embalatges de fusta són les úniques activitats industrials del municipi. La *vila*, centre comarcal del Matarranya, és situada damunt un petit turó, a la dreta del riu, al peu del notable **castell de Vall-de-roures**, d'origen musulmà, que fou declarat monument nacional el 1931.

Vall d'Uixó, la [o la Vall-llarga o la Vall del Duc] Municipi de la Plana Baixa que comprèn una gran part de la vall del riu d'Uixó o el Belcaire, antiga línia divisòria entre les governacions de Castelló de la Plana (o de llà Uixó) i de València, i accidentat al N pels vessants més orientals de la serra d'Espadà (el Puntal, 692 m alt), en els quals s'aixequen a 491 m alt les restes del castell d'Uixó (67 km²; 27 837 h [1991]). La superfície forestal ocupa 684 ha. Les 4 598 ha de terres de conreu són ocupades, d'una banda, per les 2 357 ha de secà, destinades quasi totalment (2 178 ha) a garrofers (el fruit havia tingut molta anomenada) i una mica a ametllers i oliveres; d'altra banda, les 2 241 ha de regadiu, que aprofita l'aigua de pous i de fonts i ha sofert un fort increment en la darrera dècada, estan destinades als cítrics (1 900 ha de mandariners i 300 de tarongers). Té força significació l'aviram, amb 25 000 caps de gallines ponedores i 40 000 per al consum de carn, tot en funció del mercat urbà; també es pot fer esment dels 4 500 caps d'oví, els 2 642 de porcí i, fins i tot, els 1 350 ruscus. Però la base econòmica del municipi ha estat modernament la indústria del calçat (fabricació de sabates). Molt menys importants són la indústria de productes metàl·lics (147 actius), l'alimentària, la ceràmica i la fabricació de ceps de cartó. La immigració de la postguerra des d'Andalusia i la Manxa explica l'augment demogràfic. Els 8 643 h del començament de segle passaren a 9 216 l'any 1930, però aquesta xifra es duplicà en trenta anys (18 596 h el 1960), i en les següents dècades continuà el creixement, encara que de manera més minsa. La ciutat és a l'esquerra del riu, al peu del sector muntanyós de la serra d'Espadà, formada per dos nuclis: *el Poble de Dalt*, amb l'església parroquial de l'Àngel Custodi (ss XVII-XVIII) i *el Poble de Baix*, amb l'església parroquial de l'Assumpció, amb portada i campanar barroc (s XVIII).

Valle-Inclán y Peña, Ramón María del (Villanueva de Arosa 1866 — Santiago de Compostel·la 1936) Escriptor gallec en llengua castellana. Inicià estudis de dret, que no acabà, a la facultat de Santiago. Viatjà a Mèxic (1892-93), i el 1895 es traslladà a Madrid, on s'establí. El 1929 fou empresonat per la seva oposició a la Dictadura de Primo de Rivera. Durant la Segona República fou director de l'Academia Española de Bellas Artes de Roma. Finalment, el 1934, ja malalt, es retirà a Galícia. Al marge de la pura biografia, Valle-Inclán es recrea a si mateix com a personatge literari, oferint una imatge bohèmia, extravagant i pintoresca. Tradicionalment ha estat adscrit a la Generació del 98, però la seva poesia pertany al modernisme, bé que el darrer llibre connecta ja amb l'*esperpento*. Els tres reculls *Aromas de leyenda* (1907), *El pasajero* (1920) i *La pipa de Kif* (1919) foren reunits en un volum: *Claves líricas* (1930). L'obra narrativa es decanta també des de l'estètica modernista cap a la tècnica *esperpéntica*. La millor prosa modernista és representada per les quatre sonatas: *Sonata de Primavera* (1904), *Sonata de Estío* (1903), *Sonata de Otoño* (1902) i *Sonata de Invierno* (1905). Altres obres seves són: *Los cruzados de la causa* (1908), *El resplandor de la hoguera* (1909), *Gerifaltes de antaño* (1909), *Tirano Banderas* (1926), *La corte de los milagros* (1927), *Vivami dueño* (1928), *Baza de espadas* (1958), *Comedias bárbaras* (*Águila de blasón*, 1907; *Romance de lobos*, 1908 i *Cara de plata*, 1922), *Divinas palabras* (1920), *La marquesa Rosalinda* (1912), *Cuento de abril* (1910), *Voces de gesta* (1911), *Luces de Bohemia* (1920), *Farsa y licencia de la reina castiza* (1920), *El retablo de la lujuria, la avaricia y la muerte* (1927), *Los cuernos de don Friolera* (1921), etc.

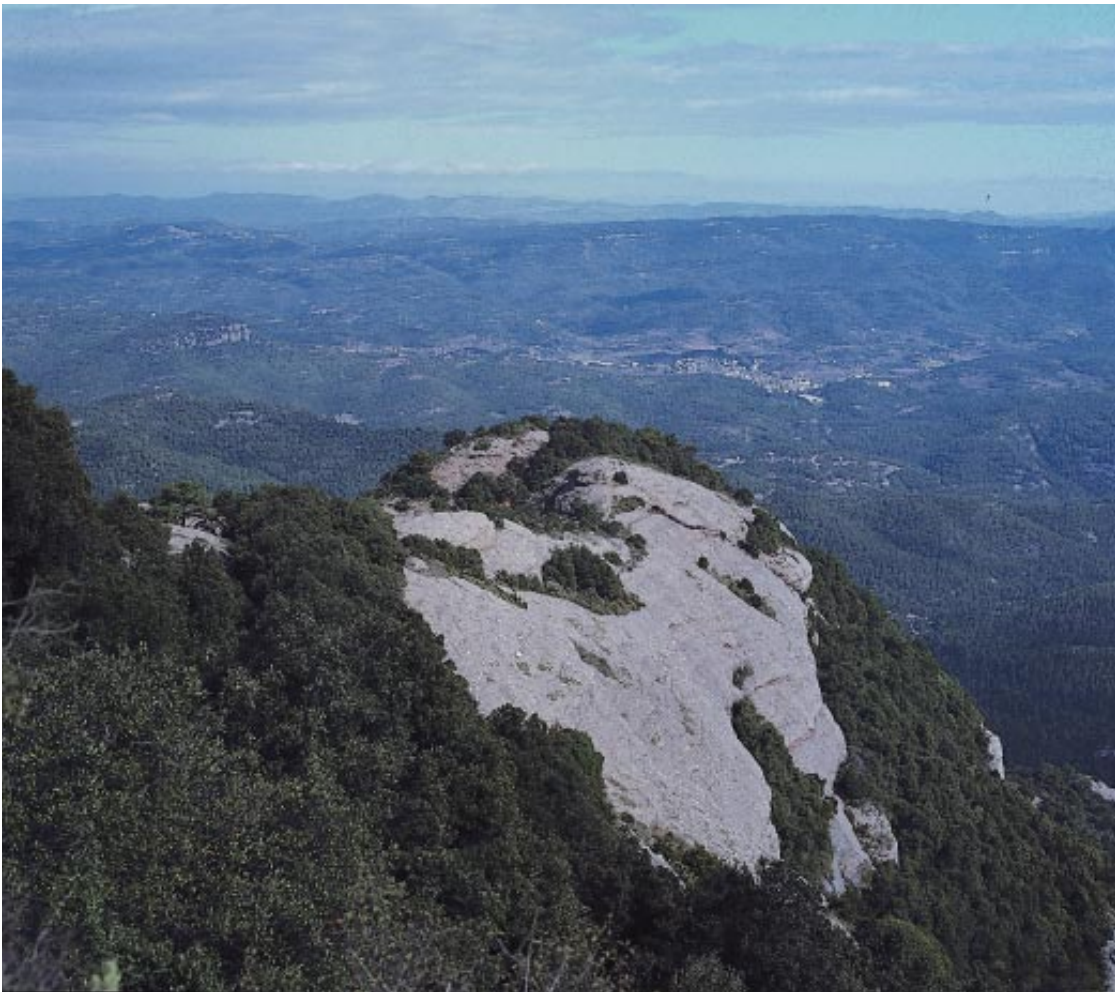
Mapa físic de la Vall de Cofrents

Vall de Cofrents

superfície:	1 141 km ²
població:	10 521 h (1991)
capital:	Aiora

Vall de Cofrents		
MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km ²)	POBLACIÓ (1991)
Aiora	446,6	5 506
Cofrents	103,2	859
Cortes de Pallars	233	713
Teresa de Cofrents	110,8	766
Xalans	94,8	1 174
Xarafull	103,1	1 025
Zarra	49,7	478
Vall de Cofrents, la	1 141,2	10 521

Vista d'un sector del Vallès Occidental des de la Mola

Vallès i Pujals, Joan (Terrassa 1881 — Barcelona 1966) Polític, advocat i escriptor. Especialista en dret mercantil, organitzà i presidí a Barcelona, el 1909, el Primer Congrés de Govern Municipal. Afiliat a la Lliga, representà l'ala més liberal i nacionalista, fou elegit successivament regidor de Barcelona (1909-14), diputat provincial (1914-18), senador per Girona (1916), president de la diputació de Barcelona (1918-24) i conseller de la Mancomunitat de Catalunya, càrrecs, aquests darrers, que hagué d'abandonar arran del cop d'estat de Primo de Rivera. Proclamada la República, fou diputat per Girona al Parlament de Catalunya i, establert després del Sis d'Octubre el règim transitori de la Generalitat, n'ocupà (de l'abril del 1935 al febrer del 1936) la conselleria d'obres públiques. En esclatar la guerra civil, aconseguí de passar a Mallorca; posteriorment es dedicà a l'activitat professional, i fou també promotor i conseller de l'Empresa Nacional Hidroelèctrica de la Ribagorçana (ENHER). A més de col·laborar en "La Veu de Catalunya", escriví *De la vida i de la mort d'Espanya* (1922) i *Elogi de Catalunya* (1928).

Vallès Occidental, el Comarca del Principat de Catalunya, a la regió de Barcelona (581 km²; 649 699 h [1991]). Caps de comarca, Terrassa i Sabadell. Limita amb el Bages al N, el Vallès Oriental al N i E, el Barcelonès al S i el Baix Llobregat l'W. El clima és mediterrani. A Sabadell, cap al centre de la comarca, la temperatura mitjana és de 15,6°C; el mes de gener té una mitjana de 7,4°C, i el mes més calent (agost), de 23,5°C, amb una amplitud, per tant, de 16,1°C. Les precipitacions són molt irregulars, però presenten mitjanes de 800 mm l'any a Sant Llorenç del Munt, 605 a Sabadell i 565 a Terrassa. El màxim principal és de tardor (Sabadell: octubre, 72 mm; Terrassa: setembre, 78,9), que és quan es produeixen aiguats catastròfics. El màxim secundari de maig enregistra 67 mm a Sabadell i 63,7 a Terrassa. El mínim de juliol és de 28,6 mm a cada ciutat, però a Terrassa l'agost també és eixut; a l'hivern (gener-febrer) el mínim secundari és general. Els rius són poc cabalosos, però de revingudes temibles. Al Vallès Occidental predominen condicions boreomediterrànies marítimes. La plana i la baixa muntanya fan part del domini de l'alzinar. A la Serra Superior, que forma el límit septentrional de la comarca, l'alzinar pren progressivament caràcter muntanyenc. Actualment a la terra baixa l'espai no urbanitzat ni conreat porta principalment bosc secundari de pi blanc. El 1719 el Vallès Occidental només tenia 12,3 h/km² (7 197 en total), però ja hi havia dos nuclis urbans: Terrassa (1 835 h), i Sabadell (1 145). Com arreu de Catalunya, la població puja notablement durant aquest segle i els següents. El 1920 la població començà a desbocar: 98 920 h, 37 529 del quals a Sabadell, 30 532 a Terrassa, 5 239 a Rubí, 35 95 a Castellar, 2 874 a Sant Cugat, 2 810 a Montcada i Reixac, 2 017 a Santa Perpètua de Mogoda, 1 963 a Ripollet, 1 742 a Sentmenat i més de 1 000 a Castellbisbal, Cerdanyola, Sant Llorenç Savall, Palau-solità, Barberà i Sant Quirze de la Serra. Durant el període 1975-81 el creixement fou del 122%. S'ha concentrat, sobretot, a les ciutats mitjanes, especialment a Cerdanyola. Hi han aparegut conurbacions: Cerdanyola i Ripollet, Barberà tendeix a ésser absorbit per Sabadell, i la conurbació Sabadell-Terrassa. Encara que amb bona tradició, la vida agrària del Vallès Occidental ha restat arraconada davant l'impuls urbanístic i industrial produït a partir dels anys 1950. Les indústries, els barris de nova creació, les ur-

Vallès Occidental

superfície:	581 km ²
població:	649 699 h (1991)
capital:	Sabadell i Terrassa

banitzacions, els serveis i les noves vies de comunicació juntament amb l'abandó de terres d'escassa productivitat han originat que menys del 20% de superfície comarcal sigui conreat i que menys del 0,5 de la població activa es dediqui a l'agricultura. El secà, que representa el 82% de les terres de conreu, es dedica sobretot als cereals. Segueixen el farratge, els conreus d'horta i les lleguminoses de gra. El regadiu, generalment amb aigües elevades, és dedicat sobretot al farratge, i després a les patates i les hortalisses, els cereals i els fruiters. La vinya, que havia estat important a la comarca, és un conreu residual i en retrocés. La superfície agrària no conreada cobreix el 54,2% de la comarca. La part més gran (64,75%) són pinedes, amb predomini del pi blanc, que abunda arreu, llevat dels municipis més petits o més aptes per al regadiu. El bosc d'alzines i roures domina als vessants de Sant Llorenç del Munt (Castellar, Matadepera, Terrassa, Vacarisses). Una part de la superfície forestal ha estat envaïda per la urbanització secundària. Mancat de verd, el bestiar no és una riquesa important, malgrat que hi ha 10 643 caps de boví, 30 317 d'oví, 65 132 de porcí i 484 000 caps d'aviram. Des del s XIX el Vallès Occidental ha anat reforçant la seva tradició industrial, ja sòlida, fins a convertir-la en apdavantera dels Països Catalans. La indústria tèxtil, especialment la llanera, cobreix una bona part de la història econòmica comarcal, a la qual cal afegir la presència d'àrees industrials dedicades a la implantació de factories de noves tecnologies. El 1991, l'ocupació industrial (105 951 persones) representava el 44,5% de la població activa, el 18% de la qual era absorbida pel sector tèxtil (llana, acabats, cotó, gènere de punt, confecció). La metal·lúrgia ocupava el 14% de la població activa; les empreses grans (de més de cinquanta treballadors) hi són notables. Pel que fa a la localització, el fenomen més destacable dels últims anys és la creació el 1989 del Parc Tecnològic del Vallès, situat al municipi de Cerdanyola del Vallès. És un polígon industrial per a empreses de nova tecnologia amb una alta qualitat de serveis i urbanització. La xarxa de transports és important. Pel que fa als ferroviaris, n'hi ha quatre línies de via ampla, totes electrificades: la de Barcelona a Perpinyà i Occitània per Montcada i Reixac, la de Puigcerdà i Tolosa també per Montcada, la de Lleida i Saragossa per Terrassa i la de Vilafranca del Penedès i Tarragona per Castellbisbal. I hi ha l'única dels Països Catalans al S de l'Albera d'ample europeu, la de Sabadell i Terrassa. El turisme s'ha desenvolupat poc, però l'estiueig i les

residències secundàries, sovint agrupades en urbanitzacions, han ocupat la Serralada Pre-litoral i ja s'escampen per la depressió. El parc natural de Sant Llorenç del Munt i Serra de l'Obac concentra una part important del turisme interior. Quant als serveis, hom destacaria els culturals, amb una munició de biblioteques, museus, institucions, centres d'ensenyament tècnic i mitjà, i dos de superior: l'Escola Industrial de Terrassa, avui dita d'Enginyeria Industrial Superior, i la Universitat Autònoma de Barcelona, a Bellaterra. La divisió territorial del 1936 féu de Sabadell la capital d'una comarca que comprenia els partits judicials de Sabadell i Terrassa (sense Olesa), a més de la vila de Caldes. L'any 1989 el Parlament aprovà la co-capitalitat Terrassa-Sabadell i féu segregat Caldes de Montbui, que s'agregà al Vallès Oriental.

Vallès Oriental, el Comarca del Principat de Catalunya, a la regió de Barcelona (852 km²; 262 513 h [1991]). Cap comarcal, Granollers. Limita amb el Bages i Osona al N, la Selva a l'E, el Maresme al S i el Vallès Occidental a l'W. La xarxa hidrogràfica és agrupada en dues conques, la del Congost-Besòs i la de la Tordera. El clima és mediterrani. La pluviositat és vora el Montseny, on Santa Fe assoleix 1 200 mm, una de les màximes dels Països Catalans, superior a la del turó de l'Home i a la de Sant Celoni (727 mm); a ponent, la minva és sensible: 685 mm a Castellterçol, enlairat al Moianès, i 613 a Granollers. És una zona de trànsit entre les terres mediterrànies humides de la Selva i el Gironès, d'una banda, i les terres força més eixutes que limiten la

Vallès Oriental

superfície:	852 km ²
població:	262 513 h (1991)
capital:	Granollers

MUNICIPIIS	SUPERFÍCIE (km ²)	POBLACIÓ (1991)
Badia	0,8	18 254 ¹
Barberà del Vallès	8,8	31 147
Castellar del Vallès	44,7	13 500
Castellbisbal	31	4 983
Cerdanyola del Vallès	31,3	56 612
Gallifa	16,4	88
Matadepera	24,8	4 746
Montcada i Reixac	23,3	26 356
Palau-solità i Plegamans	14,9	7 479
Polinyà del Vallès	8,9	3 385
Rellinars	18	235
Ripollet	4,4	26 782
Rubí	32	50 405
Sabadell	36,5	189 404
Santa Perpètua de Mogoda	15,7	16 792
Sant Cugat del Vallès	48,3	38 937
Sant Llorenç Savall	41	1 956
Sant Quirze del Vallès	14,3	9 046
Sentmenat	28,2	4 582
Terrassa	70,1	158 063
Ullastrell	7,4	939
Vacarisses	40,5	863
Viladecavalls	20,1	3 399
Vallès Occidental, el	580,6	649 699²

¹ el 1994; ² sense Badia

¹ el 1994; ² sense Badia

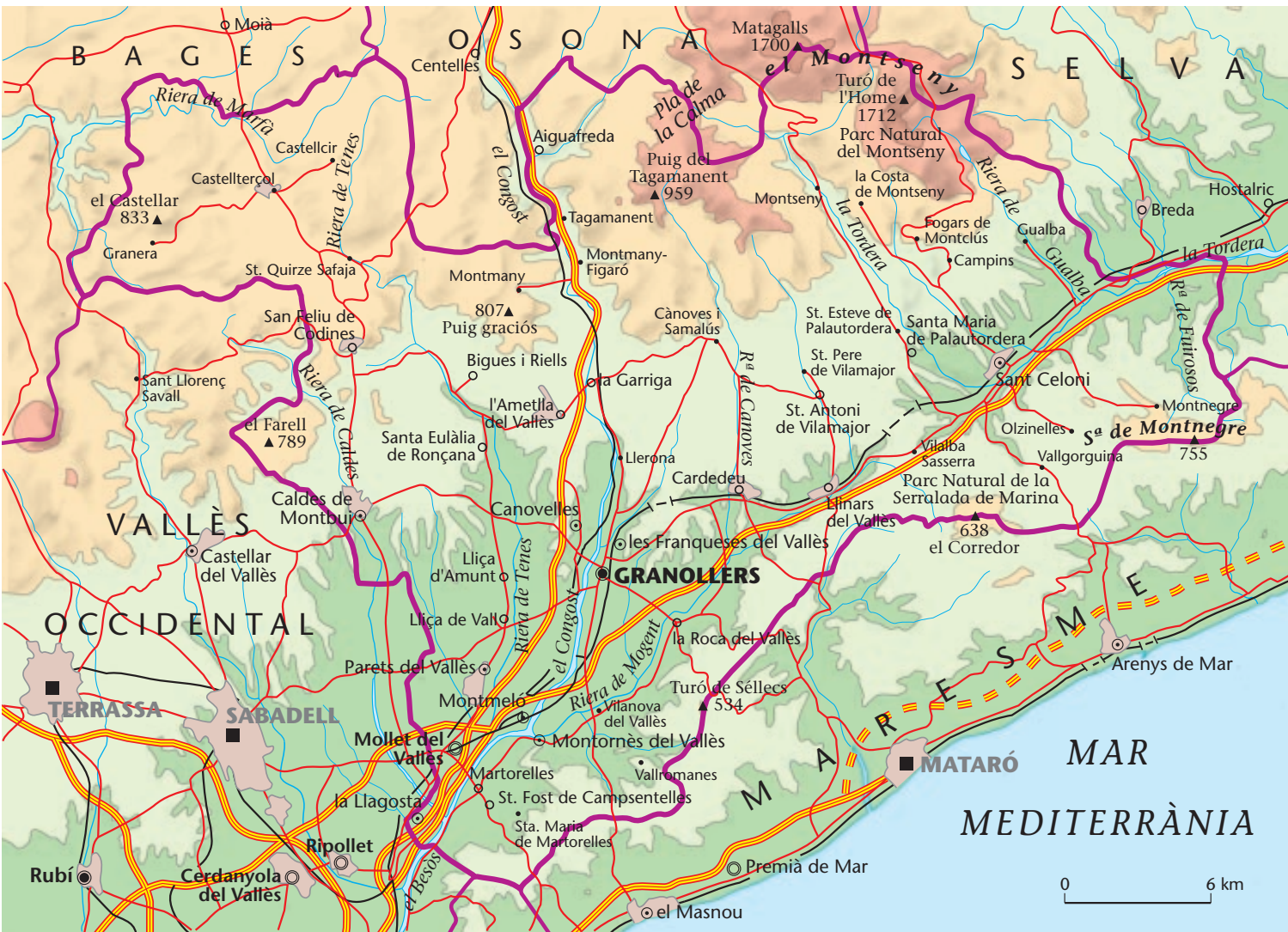
comarca per l'W i pel S. La climàx de la terra baixa és l'alzinar amb marfull, que a la part nord-oriental de la comarca inclou poblacions importants de surera. A les terres altes septentrionals, sobretot al Montseny, és visible una neta zonació altitudinal que comprèn els estades de l'alzinar muntanyenc, del bosc submediterrani de roure martinenc amb boix (sobretot a les terres de tendència continental), del bosc acidòfil de roure de fulla gran (rar i només existent al Montseny), de la fageda i, als cims del Montseny, del matollar de ginebró. La vegetació ha estat molt alterada per l'home, de manera que a les zones baixes les terres incultes i no urbanitzades porten sobretot brolles cobertes de pi blanc o de pi pinyer. El 1718 la població era de 17 754 h, uns 2 h/km². Fins a la fi del s XIX la població s'estacionà. Després tornà la creixença, que s'incrementà en el decenni 1920-30, i la comarca arribà a 64 887 h, una cinquena part dels quals a la ciutat de Granollers (12 699). El creixement, moderat fins a mitjan s XX, s'ha desbocat a partir del 1960 (89 958 h). El 1970 eren 155 300 h, amb dues poblacions destacades: Granollers (30 066) i Mollet (20 212). El 1981 la població era de 225 052 h, el 1986 de 240 467 h i el 1991 havia arribat a 262 513 h. Aquest mateix any el cap comarcal, Granollers, tenia 51 873 h i la densitat comarcal era de 308,2 h/km². Aquest increment demogràfic ha estat acompanyat d'una forta dinàmica de creixement industrial, sobretot des que el 1970 fou oberta l'autopista de Barcelona a la Jonquera, que s'ha convertit en un dels nous eixos de localització industrial. Així, el creixement a la comarca ha tingut com a factor principal l'arribada d'empreses foranes. L'àrea conreada supera les 12 000 ha. El secà n'ocupa unes dues terceres parts, i prop de la meitat del secà són cereals, en rotació entre ells i amb lleguminoses; s'estenen arreu de la comarca, com el farratge, segon conreu de secà, sovint en forma de cereals de primavera (melca, blat de moro). El tercer lloc és ocupat per la vinya. Segueixen en importància els fruiters (avellaners, ametllers, presseguers), les patates i les oliveres, mig abandonades. El regadiu és força estès, sobretot en els pobles que aprofiten les aigües del Montseny i en els pobles que aprofiten les parts baixes de la riera de Ternes, del Congost i de la riera de Mogent. El regadiu és dedicat principalment a farratge, cereals, lleguminoses i hortalisses. La superfície anomenada forestal cobreix el 46% de la superfície de la comarca, bé que el bosc en sentit estricte no ocupa completament aquesta superfície. Prop del 34% són alzinars i rouredes, i, en una mesura inferior, arbres de ribera i fagedes, sobretot a la Serralada Pre-litoral i al Moianès. Les pinedes ocupen prop del 20% de la superfície forestal. Les alzines sureres presenten la màxima densitat al Montnegre i les fagedes al Montseny. La resta de la superfície qualificada com a forestal l'ocupa, en la seva major part, el bosc mixt i, secundàriament, els prats i les pastures. Hi ha un cert aprofitament del bosc en forma de fusta, llenya, pinyons i bolets. La ramaderia és un capítol important de l'agricultura del Vallès Oriental. El més important és el bestiar boví, especialitzat en llet fins als anys 1950, i cada vegada més en carn, i l'aviram. A més, hi ha caps de bestiar porcí, d'oví, centrats a les granges industrials de Granollers i Sant Celoni. La indústria, però, és més important. Actualment, l'estructura de la indústria vallesana presenta trets de multisectorialitat. La indústria de fabricació de productes metàl·lics és la més important segons el nombre d'empreses i de treballadors. La segueixen el sector químic, que inclou la indústria del plàstic. També agrupen un nombre important d'empreses el sector de la fusta, el suro i els mobles i el de l'alimentació i begudes. Pel que fa als transports, la infraestructura viària, considerablement densa, respon a les necessitats d'una àrea industrial, fortament poblada i amb un alt volum d'intercanvis. Hi ha els ferrocarrils de Barcelona a Occitània per Perpinyà i per Puigcerdà, l'autovia de Puigcerdà, la carretera de Girona i l'autopista de Girona a Perpinyà. També són importants les carreteres de Mataró a Granollers i Terrassa per Caldes de Montbui, de Granollers a Sabadell i de Sabadell a Centelles per Sant Feliu de Codines. Les comunicacions transversals són deficientes i, tot i que han millorat amb el nou traçat de l'autopista A-7, encara continuen les dificultats per desplaçar-se del Bages al Maresme. L'any 1990 fou inaugurat un circuit permanent de velocitat a Montmeló. El turisme pròpiament dit és poc important, però l'estiu gaudeix de bona

Vallès Oriental		
		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Aiguafreda	8	2 063
Ametlla del Vallès, l'	14,1	3 362
Bigues i Riells	28,7	2 807
Caldes de Montbui	37,9	11 293
Campins	7,4	190
Canovelles	6,8	13 326
Cànoves i Samalús	28,5	1 033
Cardedeu	12,9	9 040
Castellcir	34,5	247
Castellterçol	31,6	1 903
Figueró i Montmany, el	14,7	631
Fogars de Montclús	40,2	245
Franqueses del Vallès, les	29,5	10 294
Garriga, la	19,7	9 447
Granera	24	58
Granollers	14,9	51 873
Gualba	23,2	629
Llagosta, la	3	11 276
Lliçà de Munt	22	5 417
Lliçà de Vall	10,7	3 496
Llinars del Vallès	27,5	5 586
Martorelles	3,6	4 888
Mollet del Vallès	10,7	40 877
Montmeló	4,1	7 454
Montornès del Vallès	9,6	10 844
Montseny	27	286
Parets del Vallès	9	10 960
Roca del Vallès, la	36,3	5 791
Santa Eulàlia de Ronçana	14	3 029
Santa Maria de Martorelles	4,5	483
Santa Maria de Palautordera	17,1	4 979
Sant Antoni de Vilamajor	13,9	2 216
Sant Celoni	65,4	11 957
Sant Esteve de Palautordera	10,7	1 179
Sant Feliu de Codines	15,2	3 698
Sant Fost de Campsentelles	13,2	4 938
Sant Pere de Vilamajor	34,7	1 141
Sant Quirze Safaja	25,9	249
Tagamanent	43,8	151
Vallgorguina	22	755
Vallromanes	10,5	657
Vilalba Sasserra	5,9	297
Vilanova del Vallès	15,2	1 468
Vallès Oriental, el	852,1	262 513

tradicció als vessants de les serralades, i fins en viles importants, com la vila balneària de la Garriga, i d'altres com Aiguafreda, Castellterçol i Sant Feliu de Codines. D'altra banda, la bellesa dels paratges del Montseny (declarat espai natural protegit el 1977) atreu encara avui un gran nombre de visitants. El comerç, estimulat per tants factors, sempre ha estat molt actiu. El mercat de Granollers és, amb el de Vilafranca del Penedès, el més important de l'àrea metropolitana de Barcelona. El Vallès Oriental és una comarca especialitzada en els serveis. La importància de la proximitat de Barcelona resulta clara i provoca que no es generin gaires activitats especialitzades a la comarca. L'oferta és molt més àmplia a Barcelona i el cost de desplaçament és reduït. El poblament prehistòric fou paral·lel al del Vallès Occidental.

Vallespir, el Comarca del Principat de Catalunya, a la regió de Perpinyà (577 km²; 22 432 h [1990]). Cap de comarca: Ceret. Presenta un fort contrast entre les altes muntanyes del massís del Canigó i les valls. El baix Vallespir, és a dir la conca de Ce-

 Vallespir	
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
superfície:	577 km²
població:	22 432 h (1990)
capital:	Ceret

Mapa físic del Vallès Oriental

Paisatge rural del Vallès Oriental al terme municipal de les Franqueses del Vallès

Mapa físic del Vallespir

1 320 a Tronquissers, a mig Canigó: 1 600 m alt). La màxima és generalment de tardor, amb xàfecs oratjosos que provoquen aiguats. Els vehicula el Tec, un riu nival de transició, que aigües avall evoluciona cap a pluvial mediterrani. La vegetació és molt variada i inclou la zonació altitudinal completa del vessant oriental del Pirineu. A la part baixa hi ha vegetació de l'estatge de l'alzinar amb marfull, la qual a les terres silícies, molt extenses, inclou suredes importants, que recobreixen brolles de brucs i estepes. A 400-600 m comença l'estatge de l'alzinar muntanyenc, seguit a partir de 600-800 m per un estatge submediterrani de bosc de roure martinenc. La roureda primitiva ha estat substituïda en gran part per castanyedes artificials o per landes de gòdua i per pastures. A 1 000-1 200 m comença l'estatge de la fageda, la qual sovint ha estat degradada i transformada en landa de bruguerola o en pasturatge. Entre 1 600-1 700 m i 2 300-2 400 s'estén l'estatge subalpí del bosc de pi negre. Més amunt dominen els prats alpins. El Vallespir conegué un creixement durant la primera meitat del s XIX (20 185 h el 1836), que es prolongà fins al començament del s XX (21 622 h el 1901). La primera meitat del s XX veié una lleugera disminució (del 10% de la població) amb una estabilització, recentment, i un altre moviment ascendent. Tenia, el 1962, 19 800 h i 21 600 el 1982, un augment del 9%. L'agricultura i la ramaderia són el reflex dels paisatges, tan contrastats, i de l'evolució humana. El baix Vallespir és ple de cases, però conserva vinyes, cirerers, presseguers i hortalisses, sobretot patates primerenques i escaroles. El Vallespir mitjà té molts menys prats, vinyes i pomeres. L'alt Vallespir conserva prats i ramats, brolles i boscs, i s'hi nota una revifalla de la ramaderia. El nombre d'explotacions agràries és en forta disminució: ha perdut el 47% de les seves explotacions en un quart de segle. Són l'alt Vallespir i el Vallespir mitjà els qui paguen el preu més fort de l'exòde rural. La superfície agrícola utilitzada és de 13 018

ha, el 24% de la superfície del cadastre. Els fruiters representen 895 ha, el 7% del total (tres quartes parts són cirerers i després pomeres i presseguers, i alguns albercoquers a la part baixa). Tots els fruiters són en disminució (sobretot pomeres i presseguers). La vinya, amb 1 239 ha, representa el 9,5% de la superfície agrícola; es nota un manteniment de la vinya amb denominació d'origen *Costers del Rosselló* o *Ribesaltes* al Vallespir més baix, on la disminució és només el 7%. El 81% de la superfície utilitzada, 10 586 ha és destinada a farratge, a prats dalladors i a pastures. La ramaderia s'ha especialitzat en la producció de carn (vedells o xais). La indústria del Vallespir, si hom destaca la mina de ferro de l'Avetera i la fàbrica de paper de Palaldà, va estretament lligada a la construcció o a les indústries tradicionals: el tèxtil i el calçat, que es troben en dificultats. També hi ha construcció, fusteries, treball del metall i extracció de sorra i grava. La indústria extractiva, de gran tradició, ha abandonat les diverses explotacions de minerals (giobertita, talc, plom). Les activitats terciàries són les que donen més treball al Vallespir. Hi ha una petita estació d'esquí a Prats de Molló (els Forquets). Els ferrocarrils secundaris que remuntaven el Tec foren clausurats. La carretera i l'autopista de Barcelona a Perpinyà, i enllà, entra al Vallespir pel Pertús, deixant al marge la vall mitjana i alta del Tec, que ha estat un veritable cul-de-sac fins que hom ha obert la carretera de Prats de Molló a Camprodon pel coll d'Ares, no gaire transitada tampoc.

Valletta, La Capital de **Malta** (9 144 h [1994]). Principal centre i port, situat al NW de l'illa, sobre un promontori rocallós, el Sceberras, que s'aixeca entre els golfs de Gran Port, a llevant, i Marsamucetto, a ponent. Centre turístic i comercial. Centre d'ensenyament superior: University of Malta, fundada el 1592 per Climent VIII. Ha estat una important base naval i militar de primera importància a la Mediterrània, aprofitada pels britànics a partir del 1814 i després per l'OTAN. L'any 1979 deixà d'ésser una base naval i militar de l'OTAN, fet que en minvà la importància internacional. Quant a arquitectura, cal destacar la catedral de Sant Joan.

Vallmitjana i Barbany, Venanci [i el seu germà **Agapit Vallmitjana i Barbany** (Barcelona 1830/33-1905)] (Barcelona 1826/28 — 1919) Escultors. Ingressaren a Llotja, on foren deixebles de Damià Campeny. En 1853-54 efectuaren les estàtues dels *Evangelistes* per a l'altar major de l'església de Sant Just de Barcelona. El 1856 Venanci esdevingué professor de Llotja. Isabel II els encarregà un retrat d'ella i un *Sant Jordi*. Agapit, que era professor de la Llotja des del 1881, realitzà el monument a Jaume I de València (1891), féu obres per a la porta del Cementiri Vell i per al parc de la Ciutadella de Barcelona. És destacaren entre els millors representants de l'escultura catalana del seu temps, caracteritzada per reminiscències romàntiques i un acusat detallisme realista, però es distingiren per llur ofici extraordinari i per llur sincer naturalisme, palès en els esbossos de la figura nua d'Isabel II, d'Agapit, autor de: *Crist jacent* (1876) i el *Sant Joan de Déu* , obres de perfecta execució i patetisme viu i contingut. Venanci —d'estil molt semblant—, sens dubte més brillant, es caracteritza per una major espectacularitat i un major anecdotisme (*Naixement de Venus*) i també per la seva freqüent incursió al camp de la ceràmica vi-driada aplicada a l'escultura. En llur nombrosa obra hi ha moltes peces en les quals col·laboraren tots dos i en algunes no és possible d'atribuir-ne la paternitat a l'un o a l'altre.

Vallmitjana i Colomines, Juli (Barcelo-na 1873 — 1937) Escriptor, pintor i argenter. Continuà l'ofici familiar d'argenteria. S'inicià en la pintura a l'Escola de Belles Arts de Barcelona. Al començament del s XX abandonà la pintura, però fins el 1906 no es decidí a escriure. En un primer període de la seva producció, des del 1906 fins al 1911, assolí l'èxit més important com a dramaturg amb *Els zinc-calós* (1911) i féu públiques obres de narrativa i dramàtiques: *Sota Montjuïc* (1908), *La Xava*, *Els jambus* (1910), etc. Són generalment peces curtes i d'ambient gitano. Altres obres seves són: *La gran diadema* (1915), *Tassarba* (1916), *El barander*, *A la Costa Brava*, *Cants d'orient* (1923), *La dèria nova o la fal·lera de don Jaume* (1924), *La caravana perduda* (1929), etc. Cal destacar la importància del seu llenguatge en les obres de baixos fons i de tema gitano.

el Vallespir Vista aèria de Prats de Molló

Vallespir		
MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1990)
Albera, l'	17,1	54
Arles	28,8	2 837
Banys d'Arles, els	29,4	3 239
Ceret	37,9	7 285
Cluses, les	8,9	165
Cortsavi	47	194
Costoja	16,9	119
Menera, la	23,8	37
Montboló	22	133
Montferrer	21,9	353
Morellàs i les Illes	42,1	2 037
Pertús, el	4,3	634
Prats de Molló	145,1	1 102
Reiners	27,6	964
Sant Joan de Pladecorts	10,6	1 456
Sant Llorenç de Cerdans	45,1	1 489
Serrallonga	23	210
Tec, el	25,2	124
Vallespir, el	576,7	22 432

Valls Municipi de l' **Alt Camp**, en gran part a l'esquerra del Francolí, al límit amb la Conca de Barberà (56 km²; 20 092 h [1991]). L'extrem nord-occidental del terme és accidentat per la serra de Miramar, però la major part s'estén per la plana. A les terres de secà han estat conreats tradicionalment vinya, oliveres i cereals. Ara, després d'uns quants anys d'un gran predomini vitícola, els avellaners han recuperat el lloc que havien assolit abans de la guerra civil de 1936-39, i els ametllers s'han estès molt. Fins al començament del s XX al regadiu tingué importància el cànem. El substituí l'avellaner, que hi predominà fins a la gran crisi de la postguerra i que, ja recuperat, ara ocupa 775 ha. Avui hi resten pocs pagesos, sobretot joves, car la majoria s'han passat a la indústria. Hi ha una cooperativa agrícola. És important la cria d'aviram (300 000 caps en 22 granges) i de porcs (2 500 d'engreix i 1 000 de reproductors, en 21 granges). La població activa dedicada a la indústria és d'uns 7 230 treballadors. Té importància el tèxtil (cinteria elàstica, confecció, etc), l'alimentària, els mobles, el sector del paper (paper higiènic, cartó ondulat, capses, filtres de cigarret), arts gràfiques, pell, química (alcohols, dissolvents), materials per a la construcció, porcellana, pedres, etc, i, sobretot, el sector metal·lúrgic, el més important actualment. En els fogatges del 1376 i del 1553, amb 619 i 665 focs, respectivament, era la segona població del Camp de Tarragona. En el cens del 1857 hi havia 13 588 h, que disminuiren fins a assolir la mínima (10 698 h) el 1920. Després d'algunes oscil·lacions, s'ha iniciat una represa, particularment intensa (11 650 h el 1950, 16 726 h el 1975, 18 753 h el 1981 i 20 092 el 1991). Les variacions demogràfiques van unides als alts i baixos de la indústria local. La *ciutat*, centre comarcal de l'Alt Camp, conserva en la part antiga, de carrers estrets i torts, els trets medievals. És voltada de ravals, que corresponen a les antigues muralles, construïdes a la fi del s XIV.

Valls i Taberner, Ferran (Barcelona 1888 — 1942) Jurista i historiador. Es doctorà en dret i filosofia i lletres i amplià estudis a París. El 1914 ingressà al cos d'arxivers i bibliotecaris, i fou adscrit a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. El 1920 ingressà a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. S'afilià a la Lliga Regionalista i fou diputat provincial de Barcelona (1921). Del 1922 al 1928 fou catedràtic d'història de la universitat de Múrcia. Des del 1918 fou membre adjunt de l'Institut d'Estudis Catalans (secció històrico-arqueològica) i el 1935 n'esdevingué numerari. En temps de la dictadura fou empresonat, i exiliat a Morella, juntament amb altres membres de la junta del Col·legi d'Advocats de Barcelona. Fou diputat per la Lliga al Parlament de Catalunya (1932) i a les Corts Espanyoles (1935) i dirigí l'Arxiu de la Corona d'Aragó i la Biblioteca Universitària de Barcelona. Durant la guerra civil de 1936-39 passà al bàndol franquista. El 1939 tornà a Barcelona, on esdevingué catedràtic d'història universal de la universitat, president de l'Acadèmia de Bones Lletres, de l'Ateneu i de l'Escola de Bibliote càries i reprengué la direcció de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Reuní els seus escrits a favor del nou règim polític en el volum *Reafirmación espiritual de España* (1939). Fou director de la delegació catalana del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (1940-42). Deixà un gran nombre de publicacions històriques i jurídiques, entre les quals es destaquen *Los abogados en Cataluña durante la edad media* (tesi doctoral, 1915), *Texts de dret català* (1913-20), una *Història de Catalunya*, en col·laboració amb Ferran Soldevila (en dos volums, 1922-23), *Estudis d'història jurídica catalana* (1929).

Valls del Vinalopó, les Antiga comarca geogràfica del País Valencià, a la regió d'Alacant, que des del començament dels anys noranta hom inclou en la comarca del Vinalopó Mitjà.

Vallverdú i Aixalà, Josep (Lleida 1923) Escriptor i traductor. Mestre i llicenciat en filologia clàssica, és autor de llibres sobre comarques (la sèrie “Catalunya-Visió”, *Els rius de Lleida*, 1973), assaig (*Catalans pel món*, 1969; *Proses de ponent*, 1970; el dietari *Vuit estacions* (1991), etc), relats curts (*Festa Major*, 1961; *Ara mateix eren aquí*, 1987), i, especialment, novel·la juvenil: *Rovelló*, 1968; *En Roc, drapaire*, 1970; *L'home dels gats*, 1972; *Bernat i els bandolers*, 1976; *Les aventures del relлотge*, 1981; *El vol del falcó*, 1985; *Infants i gegants*, 1987, *Contes en Òrbita*, 1991; *Un estrany a l'arca*, 1993 etc. Autor de vocabulari ric i prosa eficaç, posa al servei dels nois i les noies obres originals de gran audiència entre aquests lectors. Ha rebut nombrosos premis entre els quals es destaquen: Joaquim Ruyra (1963), Folch i Torres (1968, 1970), Serra d'Or (1980), de la Generalitat (1981) i Gran Premi de l'Acadèmia de Lectors de l'estat francès 1990. Des del 1983 hom convoca un premi d'assaig amb el seu nom.

való *HIST/POLÍT* Individu d'un poble d'origen celta establert a les terres meridionals de l'actual Bèlgica, a la regió de les Ardenes i entorn del Mosa, que, amb l'expansió de l'imperi Romà, fou romanitzat i formà part de la província romana de Bèlgica. El nom (*valah*) els fou donat pels pobles germànics veïns. La seva història posterior forma part de la història dels Països Baixos fins a la creació de l'estat de Bèlgica, el 1830, després de la qual durant uns quants anys fou emprat el francès com a única llengua oficial. L'ocupació de Bèlgica en ambdues guerres mundials per part d'Alemanya comportà una discriminació dels valons, sobretot en l'aspecte cultural. La qüestió flamenco-valona resta sense resoldre i és un dels problemes més greus de l'estat belga.

vampir *MIT/ANTROP* Persona ja morta, però que és imaginada com a àvida i necessitada de xuclar la sang d'altres mentre dormen, amb la qual cosa manté una vida com mig d'ultratomba i guanya alhora per a aquesta els qui han estat víctimes seves. Creença difosa arreu, sobretot entre els eslaus i a Transsilvània, testimoniada ja a l'antic Egipte i a Babilònia, hom creu que ho esdevenen els qui moren abans d'hora, de mort violenta o accidental i, per això, encara aferrats a la vida. Sovint hom desenterrava el mort suspecte i li travessava el cor o el decapitava. Sovint la creença assumeix el caràcter de pànic popular, com a l'Hongria del s XVIII. El tema ha estat tractat per diversos poetes romàntics. L'obra més cèlebre és *Dràcula* (1897), de Bram Stoker, que ha fornit matèria a més d'un film cinematogràfic.
2 *ZOOI* Nom donat als quiròpters de la subfamília dels desmodontinis, família dels fil·lastomàtids, d'anatomia i fisiologia lligades al seu règim hematòfag i amb considerables modificacions adaptatives, bàsicament en la dentadura, que presenta una gran reducció dels maxil·lars i les dues incisives superiors molt robustes i tallants, aptes a clavar-se a la pell d'animals grossos, i les canines també robustes i tallants. Els llavis, en aplicar-los sobre la ferida feta amb les dents, constitueixen una ventosa amb la qual xuclen la sang. Nocturns i lucífugs, són preferentment troglòfils, bé que habiten també a les construccions abandonades o enderrocades. Solen viure en colònies poc nombroses i poc compactes, sovint associats a diverses espècies de rates-pinyades. S'alimenten de la sang dels vertebrats superiors homeotermes, especialment els mamífers grossos. Ultra els danys que poden causar al bestiar, són molt perillosos per la gran quantitat de malalties que propaguen, entre les quals la ràbia. Comprèn les espècies *Desmodus rotundus*, el més comú dels vampirs, que habita des del nivell de la mar fins a uns 2 500 m d'altitud, *Diademus youngi*, més petit, que habita fins a uns 1 000 m d'altitud, i *Diphylla ecaudata*. Són de distribució tropical americana.

Van Allen, cinyell (o **capa**) de Zona de partícules d'alta energia que envolta la Terra a una gran altitud i forma un gran cinyell. Fou descobert l'any 1958 per J. A. Van Allen i el seu equip, a partir de les dades proporcionades pels satèl·lits del tipus *Explorer* i *Pioneer*. Les partícules que constitueixen el cinyell de Van Allen són electrons i protons de gran energia. Té una forma gairebé toroidal i una extensió que comprèn aproximadament des dels 75°N als 75°S de latitud al costat il·luminat de la

Terra, i dels 70°N als 70°S de latitud al costat fosc. D'acord amb l'espectre d'energia de les partícules, hom pot considerar que el cinyell de Van Allen és dividit en diferents cinyells parcials. Els més importants són els denominats *cinyell interior* i *cinyell exterior*. La regió interior és constituïda per electrons i protons, les energies dels quals són de més de 40 milions d'eV. El centre d'aquesta regió és a 3 000 km de la superfície de la Terra, i té una amplada de 5 000 km. La regió exterior conté principalment electrons, les energies dels quals poden arribar fins a valors de prop de 10º eV. Aquesta zona té el seu centre a una altitud compresa entre 15 000 i 20 000 km, i una amplada de 6 000 a 10 000 km. Hom creu que el cinyell de Van Allen té un paper decisiu en diversos fenòmens de l'atmosfera (com ara les aurores polars).

Vancouver Ciutat de la Colúmbia Britànica, Canadà. Situada a la costa del Pacífic, forma un port natural a la badia de Burrard, braç de l'estret de Geòrgia. Tercera aglomeració del país (1 268 183 h [1991]), és centre del comerç canadenc pel Pacífic i cap de línia dels dos ferrocarrils transcontinentals (el Canadian National i el Canadian Pacific). La indústria de la fusta, la del paper i l'alimentària són les preponderants. També té indústria metal·lúrgica, de material ferroviari i de construcció naval. És en expansió la indústria química, amb terminal d'oleoducte procedent d'Alberta. Important port. L'àrea urbana s'expandeix per nuclis propers, com els de New Westminster i North Vancouver.

vàndal *HIST* Individu d'un poble germànic que, al començament de l'era cristiana, era instal·lat a la vora esquerra del curs mitjà del Vístula. Dividit en silings i asdings, s'establí a Moràvia al s II, i després a la Pannònia septentrional. L'any 401, barrejats amb els sueus i els alans, avançaren vers el Rin, el travessaren per Magúncia i s'escamparen per la Gàl·lia. El 408 intentaren de forçar els passos del Pirineu oriental, però foren rebutjats per Dídim i Verinià. L'any següent aconseguiren de travessar els Pirineus centrals i occidentals i ocuparen zones diverses de la península ibèrica. S'establiren al N d'Àfrica el 429, especialment a la regió de Cartago, en nombre d'uns 80 000. Des d'allà, el 445 s'apoderaren de les Balears, Còrsega, Sardenya i Sicília. El 455 saquejaren Roma. Belisari, general de l'emperador Justinia, destruí llur regne i n'incorporà els territoris a l'Imperi d'Orient el 534.

Vandellòs i Solà, Josep A (Figueres, Alt Empordà 1899 — Ithaca, Nova York 1950) Economista i demògraf. Es llicencià a la facultat de dret de Barcelona (1921) i realitzà estudis d'estadística a Pàdua (1924) i d'economia a Anglaterra (1925-26). Aviat fou membre de l'Institut Internacional d'Estadística de l'Haia (1927) i de l'Econometric Society (1933). Del 1930 al 1936 —any que s'exilià— ocupà diversos càrrecs: director de l'Institut d'Investigacions Econòmiques (1930-36), cap del Servei Central d'Estadística (1934-36). Publicà *La richesse et le reve nue de la Péninsule Iberique* (1925), *Catalunya, poble decadent* (1935), *La immigració a Catalunya* (1935) i *El porvenir del cambio de la peseta* (1936, 1974). A partir del 1936 residí i treballà al continent americà: primer a Venèçuela, on organitzà els serveis estadístics del govern, fou conseller econòmic de la Standard Oil Co i del grup Shell, i president del Centre Català de Caracas, i des del 1945 als EUA. El 1949 fou comissionat pel servei d'ajut als països subdesenvolupats de l'ONU a Xile.

Vänern Llac del S de Suècia, el més gran del país i el tercer d'Europa (5 546 km²). És situat en una cubeta tectònica que es prolonga després en la plana de Västergötland. Hi desguassen els rius Klar, Tida i Let, i és emissari del Göta, que el comunica amb l'estret de Kattegat. A la riba N hi ha la ciutat de Karlstad, i a la SW, la de Vänersborg.

vanessa [*Vanessa sp.*, família dels nimfàlids] Gènere d'insectes de l'ordre dels lepidòpters que inclou papallones de talla mitjana o grossa (30 a 90 mm), caracteritzades per les ales fistonejades i de colors vistosos. Són papallones diürnes de vol ràpid; les larves, proveïdes de tubercles i espines, es nodreixen de certes plantes (cards, llúpol, salzes).

Vanuatu [*nom oficial en bislama: Ripablik blong Vanuatu; francès: République de Vanuatu; anglès: Republic of Vanuatu*] Estat insular de l'oceà Pacífic, uns 400 km al NE de Nova Caledònia i uns 1 000 km a l'W de Fiji (12 190 km²; 164 000 h [1994]). La capital és Vila, a l'illa d'Efate. L'arxipèlag, conegut

<div><div></div><div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
	
govern :	república
superfície :	12 190 km²
població :	164 000 h (est 1994)
capital :	Vila
idioma of. :	bislama, anglès i francès
moneda :	vatu

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

Mapa de Vanuatu, a l'arxipèlag de les Illes Salomó.

antigament amb el nom de Noves Hèbrides, és constituït per unes 80 illes, les principals de les quals són, de N a S: Espiritu Santo, Malekula, Efate i Erromanga. Totes les illes són muntanyoses i volcàniques i el clima és tropical oceànic. La població viu dels conreus de subsistència (inyames, colòcàsies, mandioca, hortalisses, blat de moro i bananes) i la cria de porcs, cabres i gallines. Els europeus desenvoluparen o introduïren les plantacions de cocoters, cacau, cafè i cacauets i la cria de bovins i cavalls. L'explotació forestal ha estat ben portada, amb la generalització d'espècies sud-americanes de fusta dura. La pesca és practicada comercialment per una societat japonesa, que controla una cinquantena de vaixells dedicats a la tonyina i el bonítol, que són congelats i emmagatzemats. Hom extreu manganès a l'illa d'Efate, que és exportat al Japó. Una central termoelectrica absorbeix una part del petroli importat, però més de la meitat és destinat als vaixells que toquen als seus ports. Les indústries són petites: congelació de peix i conserves de carn, serradores i begudes analcohòliques. Destaca l'artesanía: cistelleria, ceràmica, elaboració de copra, construcció de canoes, etc. Només hi ha 35 km de carreteres, totes a Efate. Importa aliments, manufactures i petroli refinat. Exporta copra (tres cinques parts del valor), peix, fusta, carn de boví i cacau. La unitat monetària és el vatu. La població, rural en el 82%, és en la seva majoria melanèsia. El bislama, l'anglès i el francès són les llengües oficials, i el presbiterianisme i l'anglicanisme les confessions religioses amb més adherents (35% i 16%, respectivament). Vanuatu és una república on el poder legislatiu és exercit per un parlament unicameral. Pertany a l'ONU.

varà *ZOO* Nom donat a qualsevol rèptil saure de la família dels varànids, integrats en el gènere *Varanus*, en especial a *V.niloticus* (varà del Nil), *V.griseus* (varà del desert), *V.salvator* (varà cabaragoia), *V.dumerili* (varà de Borneo i Java) i les diferents espècies de varans australians, com *V.brevicauda*, *V.varius* i *V.giganteus*, i polinesis, com *V.indicus*, puix que l'espècie*V.komodensis* és més coneguda amb el nom de *dragó de Komodo*. El **varà del Nil** pot assolir prop de 2 m de llargària i habita als illots sorrencs, baixos i sense vegetació i a les riberes desertes dels rius de l'Àfrica tropical. El **varà del desert**, molt més petit, habita a les zones àrides i desèrtiques de l'Àfrica, Aràbia i l'Àsia oriental. El **varà cabaragoia**, de més de 3 m de llargària, habita a les riberes dels rius i a les platges de l'Àsia meridional, l'arxipèlag de la Sonda, les Filipines i l'Austràlia septentrional. A Borneo i a Java habita *V.dumerili*, espècie forestal. Els varans australians van des d'espècies molt petites, com *V.brevicauda*, de 20 cm, fins a d'altres de molt grosses, com *V.varius* i *V.giganteus*, de 180 cm. *V.indicus*, de 130 cm de llargària, habita en certes illes polinèsiques. Tots els varans són molt perseguits per la pell o per la carn.

Vargas Llosa, Mario (Arequipa, Perú 1936) Novel·lista peruà. Estudià lletres a la universitat de San Marcos de Lima, i es doctorà a la de Madrid. Es donà a conèixer amb el llibre de contes *Los Jefes* (1958, premi Leopoldo Alas). Ha destacat en la novel·la, gènere a través del qual sol reflectir aspectes de la societat peruana actual: *La ciudad y los perros* (1962, premi Biblioteca Breve i premi de la crítica 1963), *La casa verde* (1965, premi de la crítica 1966 i premi internacional de literatura Rómulo Gallegos 1967), *Conversación en la catedral* (1969), *Pantaleón y las visitadoras* (1973), *La tía Julia y el escribidor* (1977), *La guerra del fin del mundo* (1981), *¿Quién mató a Palomino Molero?* (1986), *El hablador* (1987), *Elogio de la madrastra* (1988) i *Lituma en los Andes* (1993, premi Planeta). Ha fet també crítica literària i ha publicat obres de teatre (*La señorita de Tacna*, 1981; *La chungu*, 1987, etc), assaigs (*Gabriel García Márquez: historia de un deicidio*, 1971; *El combate imaginario: las cartas de Joanot Martorell* , amb Martí de Riquer, 1972; *La orgia perpetua: Flaubert y “Madame Bovary”*, 1975) i l'autobiografia *Él pez en el agua*, 1992. El 1986 rebé el premi Príncep d'Astúries. El 1993 obtingué la nacionalitat espanyola i l'any següent ingressà a la Real Academia Española.

Varolio, Costanzo (Bolonya 1543 — 1575) Metge i anatomista italià, conegut als Països Catalans amb la forma *Varoli*. Fou professor a Bolonya i a Roma i metge de Gregori XIII. Publicà *De nervis opticis* (1573) i féu importants descripcions anatòmiques del cos humà, sobretot de l'encèfal, i donà el nom a una protuberància del cervell, el *pont de Varoli*.

Varsòvia [*polonès: Warszawa*] Capital de **Polònia** i del voïvodat homònim (1 644 500 h [1993]). És situada a la plana de Masòvia (Mazowsze), i és un nus molt important de comunicacions entre l'Europa central i l'oriental. Les funcions polítiques, administratives i culturals ocupen una tercera part de la població. També destaca la indústria. Les branques més importants són la de les construccions mecàniques i la indústria metal·lúrgica. Hi és també àmpliament representada la indústria alimentària. Té port fluvial i dos aeroports. És el principal centre científic, cultural i artístic del país, i té l'Acadèmia de Ciències de Polònia, i dotze instituts d'ensenyament superior, diversos teatres i sales de concert, etc. Centre d'ensenyament superior: Uniwersytet Warszawski, fundada el 1818 i Politechnika Warszawska, el 1826. És seu arquebisbal i primacial de tota l'església polonesa. Capital del ducat de Masòvia (1344) i del regne de Polònia (1596), al s XVIII tingué un fort creixement urbà i demogràfic i una intensa activitat artística, literària i científica. Després del segon repartiment de Polònia (1793), fou ocupada pels russos. El tercer repartiment de Polònia (1795) l'atribuí a Prússia; del 1807 al 1814 fou capital del gran ducat de Varsòvia, i a partir del 1815 ho fou de la Polònia russa. Els alemanys l'ocuparen per l'agost de 1915, i l'evacuaren l'11 de novembre de 1918, el mateix dia que fou proclamada la independència polonesa. Bombardejada per l'aviació alemanya des del primer de setembre de 1939 i assetjada per la Wehrmacht des del 17, hagué de capitular el 29. Finalment fou alliberada el 17 de gener de 1945. Entre els monuments religiosos de la ciutat cal destacar la catedral, Katedra Świętego Jana (de la fi del s XIII, refeta en estil neogòtic al s XIX i reconstruïda el 1966), la Kościol Najświętszej Marii Panny (s XV) i la Kościol Świętszej Marcina (s XIV), i entre els civils, els palaus barrocs dels Sapieha, Krasiński i Ostrogski i el palau Radzivil, refet el 1819 en estil neoclàssic, actualment seu del consell de ministres. Entre els museus, els principals són el Muzeum Narodowe i el Państwowe Muzeum Archeologiczne.

vas *ART* Nom genèric de tot recipient de metall, terrissa, vidre, fusta, etc, de forma variada, amb nanses o sense, destinat a diversos usos, especialment a contenir un líquid. Al Pròxim Orient, abans de la invenció de la ceràmica, es trobaren els més antics exemplars de pedra. A partir del cinquè mil·lenni aC aparegueren, sobretot a Nínive i Susa, peces de terrissa de color marró, negre o blanc sobre color cru o crema, amb motius geomètrics. A Mesopotàmia també es treballaren vasos en metalls nobles; en són un exemple els de la vaixel·la d'or de les tombes reials d'Ur. Els vasos egipcis més antics foren fets amb diversos materials, com ara ceràmica, basalt, diorita i granit. Cap al període de l'Imperi Antic hom utilitzà ja l'alabastre (en el vas *canopi*, per exemple), que perdurà durant l'Imperi Nou, juntament amb la ceràmica i les peces de vidre de colors. La ceràmica fou el material corrent de l'Índia, bé que hom suposa la utilització del metall i fins i tot del cristall. A la Xina cal remarcar, durant la dinastia Han, els vasos fets amb un material precedent de la porcellana. Però fou durant les dinasties Song i Ming que aquest material donà les peces més belles. Els japonesos foren en una bona part seguidors del model xinès. L'art grec en desenvolupà una variada producció per a moltes activitats domèstiques, des de les antigues cultures cretenques i micèniques fins als vasos jònics de figures negres sobre fons blanc, i més endavant els àtics de figures negres sobre fons vermell i de figures vermelles sobre fons negre. Grècia ofereix també una àmplia gamma de formes (*crater*, *calze*, *hídria*, *lékythos*, etc). Els vasos etruscs presenten, entre altres, formes de peix amb cap humà. Roma continuà amb les formes gregues i emprà, a més, els metalls i el vidre. A partir del Renaixement, i durant els ss XVIII i XIX, hom obrí diverses fàbriques a tot Europa, i llur producció forma ja part de l'evolució de la ceràmica en general en els diferents països i èpoques. Finalment, cal fer esment dels vasos produïts per les civilitzacions pre-colombines, sobretot mexicanes i peruanes. Entre els primers hi ha multitud de formes (de carbassa, de diferents animals, humanes, etc), d'ocre o d'argila. Més endavant els destinats al culte maia foren d'ònix o de jade. Els vasos peruans, en forma d'animal o humana, són generalment de ceràmica vermella, amb una nansa.

Vega, Garcilaso de la (Toledo 1501? — Niça 1536) Poeta castellà. Formà part de la cort de l'emperador Carles des del 1520. Participà en diverses accions militars i polítiques. Fou ferit mortalment en l'assalt a la fortalesa de Lo Muèi (Frejús). El seu desterrament i estada a Nàpols (1532-35) fou fonamental per a la seva formació intel·lectual, com també l'amor per Isabel Freyre ho fou per a la seva obra poètica. Incorporà d'una manera definitiva el decasíl·lab italià amb tots els seus tipus accentuals, i introduí, amb Boscà, les formes estròfiques on intervé el decasíl·lab, l'octava reial, el tercet, el sonet, la lira, l'estança, el decasíl·lab lliure i les composicions del tipus de l'epístola, la cançó, l'ègloga i l'elegia. Amb les noves formes estròfiques es transvasen a la poesia castellana nous continguts i una llengua poètica més apta per a sustentar l'accentuació del decasíl·lab i l'expressió d'un nou sentiment. Introdueix en la lírica les noves concepcions neoplatòniques sobre el món i, així mateix, sobre l'amor, bé que encara manté, en ocasions, una actitud propera a la dels poetes del s. XV. Tant pel tractament de les fonts com pel vocabulari —italianismes i cultismes admesos en la parla de la cort— és a la península ibèrica el primer poeta humanista en llengua vulgar.

Vega y Carpio, Félix Lope de (Madrid 1562 — 1635) Poeta, prosista i autor dramàtic castellà. Estudià d'una manera irregular, pel que sembla, a les universitats d'Alcalá i Salamanca, participà en l'Armada Invencible i fou secretari del marquès de Sarria. La seva obra lírica és un reflex de la seva vida intensa tant en els sonets de *Rimas humanas* (1602) i *Rimas sacras* (1614), com en els romanços aplegats al *Romancero general* (1600) i a *La Dorotea*. És extraordinària la seva capacitat per a imitar la poesia popular. Aquest tipus de producció és recollit amb preferència a *Rimas humanas y divinas del Licenciado Tomé de Burguillos* (1634). El 1609 aparegué el seu *Arte nuevo de hacer comedias*, on exposa la seva nova concepció dramàtica: prescindir de les regles clàssiques, mesclar l'element tràgic amb el còmic i introduir-hi el popular, a fi que el teatre sigui una autèntica imitació de la vida. Entre les seves obres teatrals destaquen: *El caballero de Olmedo*, *Peribáñez y el Comendador de Ocaña*, *Fuenteovejuna*, *Lo fingido verdadero*, *La buena guarda*, *La siega*, *La adúltera perdonada*, *La dama boba*, *Los melindres de Belisa*, *El Perseo*, *El marido más firme*, *El gran Duque de Moscovia*, *El castigo sin venganza*. Escriví també poemes èpics, burlescs, religiosos, històrics i mitològics (*La hemosura de Angélica*, *La Circe*, *La gatomaquia*, etc) i narracions i novel·les en prosa (*La Arcadia*, *El peregrino en su patria*, *Novelas a Marcia Leonarda*, *La Dorotea*, etc).

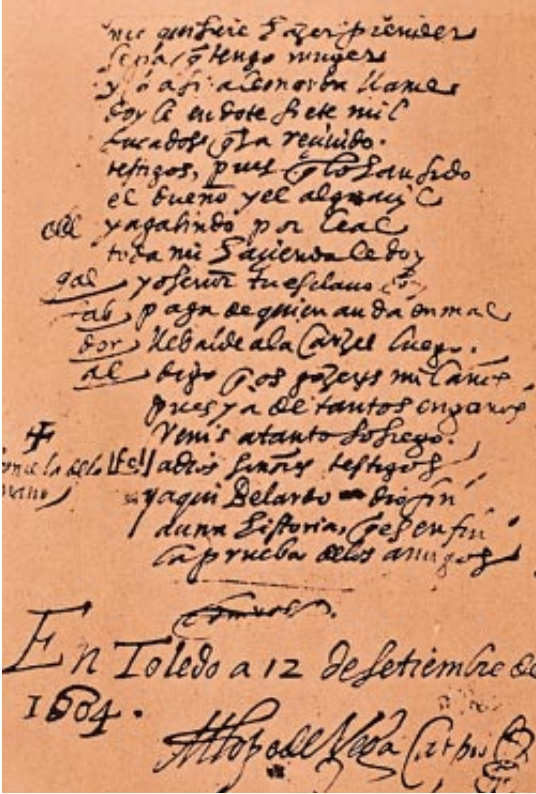
vegetarianisme Sistema o règim d'alimentació que exclou, més o menys radicalment, l'ús d'aliments d'origen animal. Algunes doctrines vegetarianes (*lacto-ovo-vegetarianisme*) prohibeixen la carn i el peix, però toleren altres proteïnes animals (la llet i derivats, els ous). Altres (*vegetalisme*) prescindeixen totalment de qualsevol producte animal (excepte, de vegades, la mel). Les teories que propugnen el consum exclusiu d'aliments vegetals o les religions o sistemes filosòfics que inclouen el vegetarianisme són molt antics (bramanisme hindú, budisme japonès, pitagorisme). Amb un fonament més o menys científic, sorgí al s XIX, i la Vegetarian Society de Manchester és la societat vegetariana europea més antiga (1848). Les raons per a justificar el vegetarianisme són diverses, algunes de les quals controvertides: evita malalties transmissibles per animals, és més barat i no desgasta tant el medi en la producció d'aliments, no és ètic de sacrificar animals, la carn conté toxines, etc. L'organisme humà és adequat per a una alimentació omnívora i, per tant, variada, bé que és possible d'assolir una alimentació completa amb un règim vegetarià, tenint en compte el valor complementari de les proteïnes, si hom el practica amb cura i amb coneixement de causa. Com a tera-pèutica, el règim vegetarià és recomanat en certes malalties (renals, nervioses, digestives, artritis, etc) i tractaments (contra el restrenyiment, hidroteràpia, etc).

veguer *HIST* Al Principat de Catalunya i a Mallorca, autoritat delegada de la corona o d'una baronia en una demarcació, amb jurisdicció governativa, judicial i administrativa; el càrrec tingué l'origen en el primitiu de *vicari*, equivalent a substitut, lloctinent o representant. L'estatut dels veguers pròpiament dit començà amb Jaume I de Catalunya-Aragó, a la cort solemne de Barcelona de l'any 1228, en la qual hom disposà la coincidència de la demarcació de llur jurisdicció amb la dels bisbats, i posà un veguer per cada diòcesi. Des del s XIV la jurisdicció i les funcions del veguer restaren ben sistematitzades: funció delegada del rei, que el nomenava lliurement, jurisdicció dins la demarcació de la vegueria en tota la seva plenitud, exclosos els territoris baronials, *jurisdicció subsidiària* en territoris de l'Església o de baró, en els comptats casos d'aplicació de l'usatge *Princeps namque*, processos de foragitament de pau i treva, falliment de justícia o fadiga de dret del senyor del feu i en l'enregistrament de la insinuació de les donacions que necessitaven aquest requisit, ni que fossin fetes fora de la jurisdicció reial; en l'administració de justícia, intervenció necessària de jutge o assessor, i nomenament per part del mateix veguer dels jutges ordinaris, escrivans, saigs, nuncis o corredors de la seva cort. El càrrec de veguer fou suprimit pel decret de Nova Planta (1716), i les seves atribucions, bé que no del tot, foren preses pels corregidors.

Velázquez, Diego Rodríguez de Silva y (Sevilla 1599 — Madrid 1660) Pintor sevillà. Es formà a Sevilla, al taller de Francisco Pacheco. Passà l'examen del gremi de pintors (1617) i obrí el seu taller. Es casà amb

Juana Pacheco, filla del seu mestre (1618). Cridat pel comte-duc d'Olivares, es traslladà definitivament a Madrid el 1623 i fou nomenat pintor del rei. D'aquest moment és una sèrie de retrats reials, de molts dels quals es conserven diverses versions, algunes segurament rèpliques autògrafes d'un original perdut: *Felip IV*, *Infant Carles*, *Infanta Maria d'Àustria*, *Comte-duc*. Els *embriacs*, antiidealista des del punt de vista iconogràfic, presenta una gran llibertat de composició i un total sentit del volum. El 1629-31 anà a Itàlia, i d'aquesta estada són *La farga de Vulcà* , *La túnica de Josep* i dos admirables apunts dels *Jardins de la vil·la Mèdici*. El *Retrat del príncep Baltasar Carles* (1632) és punt de partida d'una nova fase en la tècnica de l'artista, que deixà de modelar la forma tal com és per a captar-la més suggerida, segons la impressió visual. Aquesta fórmula pictòrica s'afermà en el *Retrat de Felip IV* i en el *Retrat eqüestre del comte-duc*. Fou nomenat ajuda de cambra del rei (1643) i superintendent de les obres particulars de la corona (1644). Col·laborà en la decoració de la Torre de la Parada, el pavelló de caça de Felip IV: retrats de Felip IV, *Cardenal infant Ferran* i *Príncep Baltasar Carles*, vestits de caçador, *La montería del Hoyo* i quatre retrats de nans i bufons de la Cort, i pintà *La Venus del mirall* i *Les filoses* o *La faula d'Aragné*, ambdues obres de rica gamma cromàtica que s'aparta de les terres naturals de la primera època. Tornà a Itàlia (1649), on fou nomenat acadèmic de San Luca de Roma (1650) i on pintà nombrosos retrats, entre els quals *Juan de Pareja*, *Innocenci X* (Roma, Galeria Doria-Pamphili). Un altre cop a Madrid (1651), ocupà el càrrec d'aposenador de palau (1652), cosa que li deixava menys temps per a pintar. Ingressà a l'orde de Santiago (1658). Dels seus últims anys són diversos retrats reials, de rica gamma cromàtica i de tècnica molt propera a *Las Meninas*: *Marianna d'Àustria*, *Infanta Maria Teresa*, *Infanta Margarida*, *Retrat en blau de la infanta Margarida*, *Príncep Felip Pròsper*. *Las Meninas* (1656), de composició de fort component clàssic, objecte d'interpretacions diverses, per l'eliminació dels efectes lineals, per l'increïble sintetisme, que fa que unes poques pinzellades siguin suficients per a definir formes i volums, qualitats, colors i llums, i per la unitat absoluta aconseguida en la totalitat del quadre, representa la culminació en l'obra de l'artista.

Vendrell, el Municipi i cap de comarca del **Baix Penedès**, situat a la façana costanera, estès a la plana del Penedès i accidentat al sector oriental pels darrers contraforts del massís de Garraf (132 m alt) i a l'occidental pels contraforts marítims del bloc del Gaià (313 m alt) (36 km²; 15 415 h [1991]). La costa (uns 7 km de longitud) és baixa i rectilínia, formada per platges de sorra fina (platges del Francàs, de Coma-ruga, de Sant Salvador). Drena el terme la riera de la Bisbal (o **riera del Vendrell**), que desguassa a la mar a la platja de Sant Salvador. La superfície inculta és ocupada per pasturatges (855 ha), bosc (323 ha) i garriga (228 ha). Els conreus (40% de la superfície) es reparteixen entre arbres fruiters, vinya, oliveres, cereals i terres de rostoll. La indústria és molt diversificada i de petites dimensions: hi ha fàbriques de mobles, de gèneres de punt, de pedra artificial, de conserves vegetals, de begudes, etc, establertes de nou, que amplien el panorama tradicional de la indústria vendrellenca: fàbriques d'aiguardent i d'alcohol, de pastes de sopa i, sobretot, la indústria terrissera. A partir del 1960 ha tingut una importància gran per a l'economia el desenvolupament turístic. La *vila* (*vendrellencs*; 47 m alt), centre del Baix Penedès, és a la confluència de les rieres de la Bisbal i de Banyeres. Ha influït en el seu desenvolupament modern, després de la crisi vinícola, a part la indús-

Pàgina autògrafa de La prueba de los amigos, de Félix Lope de Vega, amb la seva signatura

Gaspar de Borja y de Velasco, retrat a l'oli de Velázquez

tria i el turisme, la funció de centre de comunicacions. El terme comprèn, a més, el poble i antic municipi de Sant Vicenç de Calders, on hi ha un important nus ferroviari; i la moderna autopista de Barcelona a València té dins el terme l'embranchament de l'autopista de Lleida.

Vendrell i Ibars, Emili (Barcelona 1893 — 1962) Tenor. Format musicalment a l'Orfeó Català, del qual fou diverses vegades solista, celebrà també recitals de *lieder*, especialment en català. A partir del 1922 es dedicà a l'escena i participà en la temporada del Teatre Líric Català. L'any 1923 debutà al Teatro de la Zarzuela, a Madrid, i poc després actuà a l'Amèrica del Sud, Itàlia, França i Anglaterra. Del seu repertori es destacaren *Doña Francisquita*, d'A.Vives, i *Cançó d'amor i de guerra*, de Martínez i Valls. És autor d'obres com *El mestre Millet i jo* (1953) i *El cant* (1955). Obtingué una gran popularitat amb les seves interpretacions de cançons tradicionals catalanes.

Venècia [*it: Venezia*] Capital del Vèneto, Itàlia, i de la província homònima (305 617 h [1993]). Situada a la vora de la mar Adriàtica, sorgeix al mig d'una llacuna, sobre un arxipèlag de més d'un centenar d'illes petites, separades per una xarxa de canals, en part regulats per l'home, entre la llacuna viva i la llacuna morta, a 4 km de la terra ferma i a 2 km de la mar oberta, de la qual és separada per un cordó litoral (Pellestrina, San Pietro in Volta, Alberoni, Lido). Actualment ocupa una àrea d'uns 7 km², i el nucli urbà central comprèn 18 illes, entre les quals San Giorgio Maggiore i la de La Giudecca, amb 160 canals, les ribes dels quals són unides per prop de 400 ponts. Un pont ferroviari, construït en 1841-46, i un altre de vial, construït l'any 1933, uneixen el centre amb la terra ferma. Des de l'edat mitjana la ciutat tingué una gran prosperitat, lligada principalment a l'activitat del port, que ocupa un dels primers llocs del país. L'obstrucció del port tradicional, situat sobre el cordó litoral, ha obligat a construir un nou port en terra ferma, Marghera, on s'ha desenvolupat un important complex industrial. Per manca d'espai, diverses activitats han estat transferides a altres illes o a terra ferma (l'aeroport, a Mestre), i el centre històric, amenaçat pel lent enfonsament dins la llacuna, conserva les activitats del turisme, els serveis i l'artesanat. Té universitat i aeroport internacional. Cal cercar l'origen de Venècia en els indrets on s'establiren els vènets fugint d'Àtila (452-453) i dels longobards d'Alboí (568). El territori formà una província, que depenia de l'exarcat bizantí de Ravenna. Al s VIII el centre governatiu fou traslladat a Malamocco, en terra insular. Però la seva situació, massa exposada als assalts enemics per mar, fou causa d'un nou trasllat a les illes més interiors de Rialto (s IX). La *Civitas Rivoalti* conservà el nom fins al s XIII, que canvià definitivament pel de Venècia. Bizantina des de l'inici i sostreta als efectes del feudalisme europeu, les vives relacions sostingudes amb l'Imperi d'Orient i la manca d'una tradició clàssica i de vincles sòlids amb els estats italians hi afavoriren de primer unes arts d'encuny bizantí. Però, atesa la seva condició singular de ciutat lacunar, la producció artística hi fou, tanmateix, molt peculiar, amb un gust refinat i constant per la llum i la policromia, que adaptà i transformà l'art de Bizanci, i més tard el gòtic, el renaixentista i el barroc. N'és exemple la basílica de San Marco, començada al s IX. Al Rialto s'agrupen les mansions venecianes més antigues, anomenades *bizantines*, entre les quals destaquen la Ca'Lion, Ca'Businello, Ca'da Mosto, etc. És igualment sintètic i original el Palazzo Ducale, fundat al s IX. L'empremta d'un singular gòtic venecià és també profunda a les esglésies, amb vestigis romànics, de San Zanipolo (o Santi Giovanni e Paolo) i Santa Maria dei Frari, i especialment a l'orientalitzant Ca'd'Oro (1421-~1440), esdevingut model de molts palaus de la llacuna. Justament la força de l'impuls ogival frenà la penetració renaixentista, que no és palesa fins a la restauració de San Zaccaria (1480-1500), abans gòtica, i al palau Vendramin-Calergi (~1500), de Mauro Codussi, com també al palau Grimani (1556), de Michele Sammicheli. Però els edificis venecians del s XVI més característics són, d'una banda, els que Iacopo Sansovino començà contemporàniament el 1537: la Libreria di San Marco, la Loggetta, el palau Corner i la Zecca; i d'altra banda, les esglésies de San Giorgio Maggiore (1565) i del Redentore (1577), d'Andrea Palladio. La façana de S.Lazzaro dei Mendi-

^[1] Situada a la vora de la mar Adriàtica, sorgeix al mig d'una llacuna, sobre un arxipèlag de més d'un centenar d'illes petites, separades per una xarxa de canals, en part regulats per l'home, entre la llacuna viva i la llacuna morta, a 4 km de la terra ferma i a 2 km de la mar oberta, de la qual és separada per un cordó litoral (Pellestrina, San Pietro in Volta, Alberoni, Lido)

Venècia

canti i el Palazzo Contarini degli Scrigni són de V.Scamozzi. La presó, obra d'A.da Ponte, és unida al Palazzo Ducale pel Ponte dei Sospiri, d'A.Contini, el qual reconstruí també el Ponte di Rialto. Les últimes aportacions de l'arquitectura veneciana són, ja en ple barroc, les de Baldassare Longhena: els palaus Ca'Pesaro (1652), actualment seu de la Galleria d'Arte Moderna i del Museo di Arte Orientale, i Ca'Rezzonico (1667), actualment seu del Museo Settecentesco Veneziano, modelats amb profunds relleus, i l'església de Santa Maria della Salute (1631-87), alhora que el San Giorgio pal·ladià. Cal esmentar també l'edifici de la Dogana. Les esglésies dels Jesuïtes i de la Pietà, obres de G.Massari, són del final del s XVII. El primitiu teatre de la Fenice (refet el 1837) i destruït pel foc el 1996 i les esglésies de S.Simeon Piccolo i de la Maddalena pertanyen al neoclassicisme. Venècia posseeix importants museus i galeries d'art, que apleguen, sobretot, les obres dels artistes venecians que no es troben a les esglésies i palaus de la ciutat: Galleria Querini Stampalia (1868), Museo Civico Correr (1836 i 1922), Gallerie dell'Accademia (1809, i successivament molt ampliades), etc. Entre les manifestacions culturals internacionals, cal assenyalar la Biennale d'Arte i el Festival de Cinema. Quant a la vida musical, San Marco n'esdevingué el centre, sobretot a partir del 1527, que ocupà el càrrec de mestre de capella A.Willaert, considerat el fundador de l'escola musical veneciana. A Venècia fou inaugurat el primer teatre públic dedicat al drama musical.

Venècia, **república de** Entitat política sorgida entorn de la ciutat de **Venècia**. Província bizantina, per defensar-se de les invasions longobardes fou establert a Venècia d'un dux (697), amb autoritat sobre la federació insular, càrrec que disposava d'una certa autonomia dins l'imperi bizantí. Des d'aquella època es perfilaren les característiques de Venècia com a centre comercial intermediari entre Itàlia i l'Orient. La política exterior de la república fou supeditada, durant tota la seva història, als seus interessos comercials a l'Orient mediterrani, pels quals rivalitzà amb els pisans i genovesos. Al segle XIII els duxs, que tenien a llur entorn un consell reduït i un consell major de representació popular, hagueren de renunciar a llurs aspiracions de fer-se hereditaris. El càrrec romangué electiu i vitalici, però el poder esdevingué aristocràtic, especialment des de la Serrata del Maggior Consiglio, llei que posà el poder en mans d'unes poques famílies (1297). A Itàlia, un enfrontament amb Verona guanyà per a Venècia l'ocupació de Treviso, inici dels dominis venecians a la terra ferma (1339). Contra els genovesos, Venècia signà a Perpinyà (1351) l'aliança de Pere III, enfrontat amb Gènova a Sardenya. S'uní a l'aliança l'emperador grec Joan VI Cantacuzè, sobre el qual pesava el domini genovès de Pera. Els tres estols s'enfrontaren amb el genovès en la cruenta batalla del Bòsfor (1352), de resultat incert. Un nou enfrontament se suscità a Xipre, on, durant la coronació del rei Pere II (1372), esclatà una revolta antigenesa, favorable a Venècia. Milà ajudà Venècia, mentre que Gènova s'alià amb Hongria i Pàdua i signà la pau amb Pere III de Catalunya-Aragó (1378). Després d'una nova victòria sobre els venecians a l'Adriàtica (1379), els genovesos conqueriren Chioggia i amenaçaren la capital. La pau fou signada a Torí (1381). Venècia, en finir el segle, acabà triomfalment la guerra local amb Verona i Pàdua, i després de la conquesta del Friül assolí el cim més alt de la seva grandesa. El dux Francesco Foscari cercà l'expansió cap a la Llombardia i féu la guerra als Visconti de Milà; la pau de Lodi (1454) fixà el riu Adda com el límit del territori venecià. Després de la presa de Constantinoble per part dels turcs (1453), l'avançada turca sobre les colònies venecianes d'Orient trobà la república reduïda a les seves forces i enemistada amb la majoria dels estats europeus, que esperaven també el moment propici d'atacar-la. Venècia veié disgregar-se el seu imperi i començà la decadència. No obstant això, Venècia aconseguí el domini de Xipre (1489), que posseí durant un segle. També els viatges dels portuguesos per les costes africanes contribuïren, a causa de la desviació de les rutes comercials amb l'Orient, a la disminució del poder mercantil venecià. La república es limità a conservar la pau amb els turcs i a plantar cara a l'expansió de la casa d'Habsburg establint aliances amb França, el papat i Florència. Malgrat tot, però, les envestides turques, que comportaren la pèrdua de Xipre (1569-71), induïren Venècia a unir-se amb l'Església i amb la monarquia

hispànica i obtingueren la victòria de Lepant (1571), efímera perquè el 1573 Venècia signà una pau onerosa amb els turcs. El turcs s'apoderaren de Creta, darrera gran illa veneciana de l'Orient, el 1669. La república intentà d'amagar amb la brillantor de les seves festes la feblesa que feia preveure la seva propera caiguda. El 1796 Napoleó ocupà Verona i forçà l'abdicació del darrer dux, Ludovico Manin, fet que suposà la fi de la república. El territori estigué des d'aleshores sota domini austríac fins a la seva incorporació a Itàlia el 1866.

Veneçuela *[nom oficial en castellà: República de Venezuela]* Estat de l'Amèrica meridional, limitat al N per la mar de les Antilles i l'oceà Atlàntic, a l'E per Guyana, al S pel Brasil i Colòmbia i a l'W per Colòmbia (912 050 km²; 21 177 000 h [1994]). La capital és Caracas.

Vista aèria de Caracas

LA GEOGRAFIA

Fisiogràficament hom hi pot distingir quatre grans unitats de relleu: l'escut de la Guaiana, els Andes, separats de l'escut per una extensa plana (els *llanos*), i el sistema muntanyós del Carib. L'escut de la Guaiana, situat al S i a l'E del riu Orinoco, és de relleu tabular. Els rius hi han excavat profundes valls, dominades per elevacions solitàries, restes d'antics peneplans. Els cims més importants són l'Auyán Tepuy (2 950 m), el Roraima (2 810 m), l'Irú Tepuy (2 650), el Duida (2 398) i el Cerro de Neblina (3 045). Els Andes veneçolans, d'una característica molt peculiar, provenen d'un branc que es desprèn de la serralada Oriental de Colòmbia, al nus de Pamplona, la qual en penetrar a Veneçuela es bifurca i forma un gran arc, al mig del qual hi ha la depressió del llac de Maracaibo. A l'W la serra de Perijá i a l'E la serralada de Mérida (Pico Bolívar, 5 007 m) són vinculades a la tectònica andina. Els Andes arriben fins a la depressió de Barquisimeto. Entre la serralada de Mérida i la del Carib s'estén una regió de transició (Lara-Falcón), composta d'altiplans i valls profundes i separada de la serra del Carib per la depressió Turbio-Aracui. Els *llanos* formen la gran depressió central entre l'escut de la Guaiana i els Andes; es caracteritza per terres baixes, drenades totalment per l'Orinoco i els seus afluents. El sistema del Carib, que s'estén des de la depressió de Barquisimeto-Acarigua fins a l'extrem oriental de la península de Paria, presenta un gran enfonsament axial que determina l'existència de la serralada Litoral i la serralada de l'Interior. La serralada Litoral té una orografia contínua i arriba d'una manera abrupta a la mar. Ateny l'altitud màxima al cim del Naiguatá (2 765 m). Hi ha falles transversals, que permeten el pas de vies de comunicació cap a l'interior. La serralada de l'Interior té un aspecte força arrodonit i baix (l'altitud mitjana oscil·la entre 1 400 i 1 800 m); el punt culminant és el cim del Tigre. La costa té una longitud de 2 813 km i la forma varia segons els materials que la componen: des de Castilletes fins al golf de Coro és molt regular, i tot seguit, fins a Puerto Cabello, forma fletxes litorals; des de Puerto Cabello fins a cap Cordera és escarpada, i des del cap Cordera fins a Barcelona és baixa i arenosa; fins a la península de Paria forma grans platges, i després, al començament del delta de l'Orinoco, és baixa i negada. Hi ha nombroses illes davant les costes, les més importants de les quals són la Santa Margarita i la de la Tortuga. El territori, situat a la zona intertropical, presenta els tipus climàtics inclosos en el clima equatorial i tropical. De tota manera, sobretot a causa de la diferència d'altituds, s'hi distingeixen tres menes de clima: el càlid, el temperat i el fred. L'oscil·lació tèrmica pot arribar a 15°C. El clima càlid se centra a la franja litoral i a la regió dels *llanos*, amb una temperatura mitjana de 27°C; de 800 a 2 000 m d'altitud hi ha les terres temperades, amb 21°C de mitjana, i més amunt de 2 000 m hi ha les terres fredes, amb 10°C de mitjana. D'altra banda, el clima és modificat per la repartició desigual de les precipitacions: a la península de Paraguaná són de 325 mm anuals, mentre que a Río de Oro són de 4 500 mm. A desgrat d'aquesta irregularitat, hom pot determinar que l'estació plujosa abasta d'abril a octubre, i la seca, de novembre a març. Les tres quartes parts del territori veneçolà pertanyen a la conca de l'Orinoco, tercer riu de l'Amèrica del Sud quant a cabal, que desemboca a l'Atlàntic a través d'un gran delta. Els afluents més importants són, per la dreta, el Ventuari, el Caroní, el Cauri i l'Aro, provinents del massís de la Guaiana, i per l'esquerra, el Guaviare, el Vichada, el Meta i l'Apure, que

davallen dels Andes. Una part de les aigües de l'Orinoco van a parar a l'Amazones a través del canal natural de Casiquiare, que comunica amb el Negro, afluent de l'Amazones. Altres rius que desemboquen a l'Atlàntic són el Cuyuni, el San Juan i el Guanipa. Els rius més importants de la conca de la mar de les Antilles són els que desemboquen al llac de Maracaibo, que són curts i cabalosos (Cotatumbo, Escalante i Chama). Altres rius desemboquen directament a la mar de les Antilles (Tocuyo, Aroa, Yaracuy, Tuy, Unare i Neveri). El llac de Valencia és una conca endorreica alimentada per rius de poca importància. La vegetació és molt variada a causa de les diferències de clima. Al S i a les terres marítimes orientals predomina la selva pluvial, molt densa i rica. Els *llanos* són coberts de sabana (grame-net amb arbrissons dispersos). Vora el Carib hi ha àrees de selva seca amb arbres de fullatge caduc. En ascendir a les muntanyes se succeeixen un estatge de selva nebulosa, rica en epífits i en falgueres arborescents; un estatge de *páramo* (prat humit amb faneròfits rosulats); un estatge alpi, molt reduït; i, finalment, un estatge nival. A Veneçuela, que fins el 1920 era un país eminentment agrícola, perdura encara l'agricultura de subsistència; els conreus principals són els de cafè, cacau, canya de sucre, tabac, cotó i plantes oleaginoses, com el mateix cotó, cocoters i sèsam. L'agricultura, però, no és desenvolupada i hom conrea només el 4% del territori, malgrat els esforços del govern per arribar a l'autoabastament (en anys de males collites, cal importar la meitat dels aliments). Els conreus alimentaris són essencialment cereals (blat de moro, arròs, melca), arrels i tubercles (mandioca, patates, moniatos), llegums (fesols), hortalisses (tomàquets), i fruita, tant de subsistència (plàtans, alvocats), com exportable (bananes, taronges, ananàs). A més, hi ha alguna planta tèxtil, com el sisal, i alguna espècia, com la vainilla. La ramaderia (de bovins i porcins) es desenvolupa principalment als *llanos*. La riquesa forestal és molt important, amb molta varietat de fusta, però, a causa de les escasses vies de comunicació, no és gaire explotada. El recurs econòmic principal de Veneçuela és el petroli. El subsòl, ric en minerals, bé que desigualment explotat, produeix, ultra el petroli, gas natural, ferro, carbó, diamants, or, bauxita, pirites de coure, níquel, amiant, zinc, manganès, magnèsita, argent, plom, fosfats naturals, minerals radioactius (titani), asfalt, sofre i sal marina. La indústria manufacturera és força endarrerida respecte a la indústria extractiva. De tota manera, el procés d'industrialització ha estat intens a partir de l'explotació dels recursos minerals. Destaquen nombroses refineries de petroli i també compten el gas manufacturat, les indústries petroleoquímica, siderúrgica (acer, ferro colat i ferroaliatges), metal·lúrgica (alúmina i alumini com a bàsiques; muntatge d'automòbils i tractors), química del ciment, el vidre, filatures i teixits de cotó, fibres sintètiques i artificials, de la confecció, de la pell i el cuir, indústria sucraera i altres d'alimentàries. La topografia del país ha fet difícil la construcció de vies de ferro-carril. Les carreteres (més de 63 000 km, uns 10 000 dels quals són d'autovies), són gairebé totes a la zona nord. Els ports marítics més importants són els de La Guaira, Maracaibo, Amuay (petrolier) i Puerto Cabello. L'Orinoco és navegable en uns 1 125 km, incloent-hi els seus afluents Apure i Arauca. També són navegables el riu San Juan i, especialment, el llac de Maracaibo. Per a les comunicacions interiors hom utilitza molt el transport aeri. El aeroports importants són els de Maracaibo, Maiquetia i Barcelona. Les exportacions dupliquen amb escreix el valor de les importacions. El petroli i els seus derivats constitueixen més del 90% de les exportacions, i el 7% restant és de mineral de ferro. Les importacions consisteixen en maquinària i productes manufacturats, químics i alimentaris. La balança de serveis és desfavorable, malgrat el turisme i les transferències exteriors, però la balança de pagaments roman positiva. La composició de la població és molt complexa, a causa de l'encreuament de pobladors autòctons amb els conqueridors i colonitzadors castellans i amb els esclaus negres portats de l'Àfrica durant la dominació hispana. La població indígena (el 2% dels habitants) és absorbida a poc a poc per la civilització dominant, car és sotmesa a una política proteccionista. La població és distribuïda molt irregularment: el 80% dels habitants viuen al N del país (20% del territori), mentre que el SE (45% del territori), és habitat només pel 5%. L'emigració dels

habitants del camp cap a la ciutat fa que la població urbana representi el 86% del total i que les ciutats creixin d'una manera desmesurada i formin conurbacions monstruoses. Després d'un lent creixement fins el 1936, s'inicià un fort increment demogràfic (del 1950 al 1984 es triplicà la població: de 5 034 838 h passà a 16 871 198). La llengua oficial és la castellana, bé que els amerindis continuen parlant algunes de les llengües caribs. El 92% de la població és catòlica. Administrativament, Veneçuela és una república federal dividida en vint estats, dotats d'una autonomia molt limitada, dos territoris, un districte federal i les dependències federals. Veneçuela és membre de l'ONU, de l'OEA i de l'ALADI.

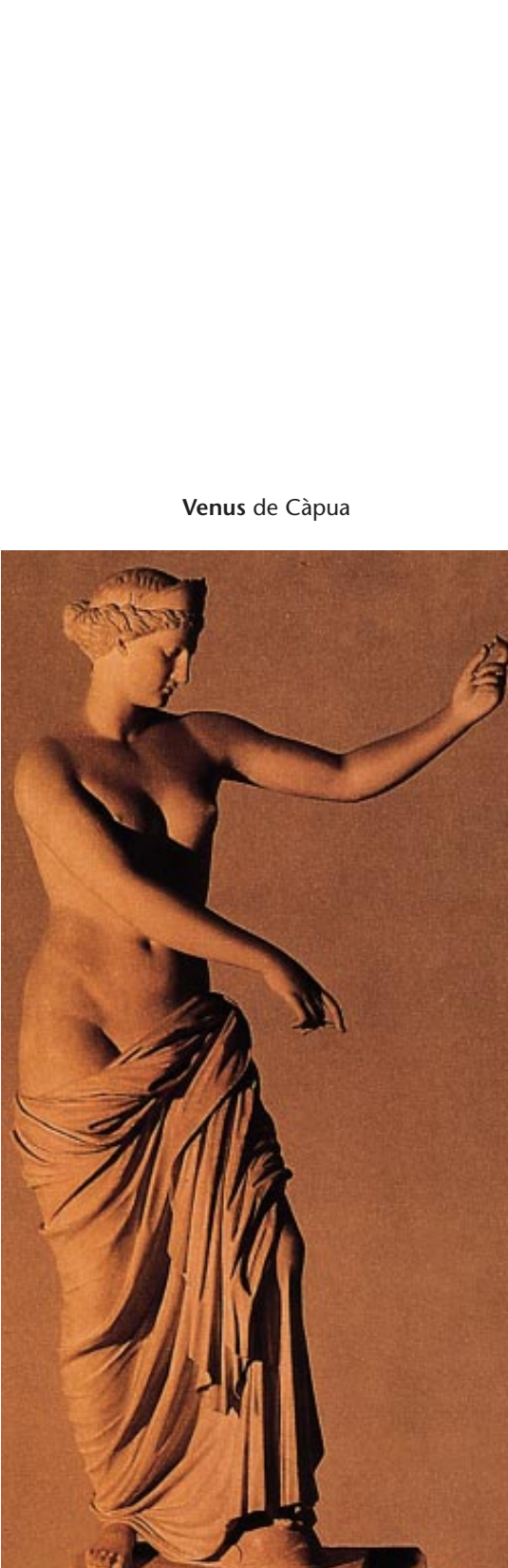
LA HISTÒRIA

Des dels cinquè mil·lenni aC la població restà més concentrada a la regió muntanyenca de la costa; terra endins predominava el nomadisme dels recol·lectors, pescadors i caçadors; aquesta població procedia de les famílies carib i arauac i conreaven el blat de moro, la iuca i les fruites tropicals i feien terrissa. No coneixien la metal·lúrgia. El 1498 Colom arribà a la badia de Paria, però els centres de població no hi arrelaren. El 1527 començà a Coro la governació de Veneçuela (que fins el 1546 restà en mans d'alemanys). A partir del 1548 l'establiment de colons assolí progressos tangibles: sorgiren San Felipe de Buria, Barquisimeto, Valencia, Trujillo, Mérida, Caracas, Cumaná, Ciudad Rodrigo, La Guaira, etc. Al s XVII s'eixamplà la xarxa colonial. La geografia, tan àmplia, la resistència índia, la minsa immigració, la manca d'un pla colonitzador de conjunt i la permanent amenaça dels pirates a la costa expliquen el retard de l'organització colonial (segona meitat del s XVI) i l'oscil·lació entre el sistema antillà i el de Nueva Granada. Només al s XVIII Veneçuela s'afermà amb personalitat pròpia. Si l'economia veneçolana durant els ss XVI-XVII tingué un nivell de subsistència i un comerç dominat pel contraban, al s XVIII hi hagué canvis fonamentals. El lliure comerç, des del 1778, multiplicà els contactes amb molts ports peninsulars i americans. La importació d'esclaus des d'aquell mateix any forní mà d'obra a l'agricultura. Després d'una conspiració republicana, inspirada per J.M.Picornell (1797), i dels intents independentistes de Miranda (1806), la Junta Suprema declarà la independència del país (1811), però els reialistes pogueren controlar la situació el 1812. El 1813 **Bolívar** ocupà Caracas, però fou derrotat per Boves i Morillo. Un nou intent, iniciat el 1817, acabà amb la derrota definitiva dels reialistes (Carabobo, 1821). Veneçuela formà part de la república de la Gran Colòmbia, organitzada pel congrés de Cúcuta (1821) sobre unes bases centralistes. Aprofitant l'esfondrament del sistema bolivià Veneçuela se separà de la Gran Colòmbia (1830) i començà una autèntica reconstrucció econòmica i social. Veneçuela manté una disputa territorial amb Guyana sobre la regió d'Essequibo, una altra amb Colòmbia respecte als límits marítics al golf de Veneçuela i reclama la sobirania de diverses illes de les Antilles Neerlandeses.

Vèneto Regió del NE d'Itàlia (18 364 km²) (18 365 km²; 4 379 932 h [1992]). La capital és Venècia. S'estén entre la frontera austríaca, la mar Adriàtica de N a S, i entre Friül-Venècia Júlia (E) i Trentino-Alto Adige i Llombardia (W) i Emília-Romanya (S). La zona muntanyosa, o conca superior del Piave, correspon aproximadament a les Dolomites orientals, amb cims de més de 3 000 m (Marmolada i massís del Cristallo). La xarxa hidrogràfica és formada pel Piave, el Brenta i l'Adige, rius alpins, a part el Po, riu marginal que assenyala el límit meridional de la regió. L'agricultura és l'activitat tradicional, bé que actualment té menys importància que en el passat. Els cereals són el conreu més estès, sobretot el blat de moro, seguit del blat; també és important la producció de blada-rave i de patates. A la zona subalpina es fan molt bé els conreus arbrats, com la vinya i els arbres fruiters (pomeres, pereres i presseguers). La producció de farratge és destinada a una important ramaderia bovina (més d'un milió de caps). L'activitat industrial es dedica, en primer lloc, a elaborar els productes agrícoles (sucre, farines, pastes), però els sectors més importants són la metal·lúrgia, les drassanes, la indústria química, el refinatge de petroli, la indústria tèxtil i la del cristall.

vent *CLIMAT/METEOR* Moviment natural, generalment horitzontal, de masses d'aire. Els desequilibris tèrmics entre uns llocs i uns altres provoquen diferències de pressió

Ventosa i Calvell, Joan (Barcelona 1879 — Lausana 1959) Polític i financer. Doctor en dret, fou un dels fundadors de la Lliga Regionalista. Fou diputat per Santa Coloma

tipici de cada verb. El verb català es classifica en tres conjugacions, segons la terminació de la forma no personal de l’infinitiu. Aquestes terminacions distintives de les tres conjugacions són: 1a, *-ar* (*cantar*); 2a, *-re* (àtona) (*perdre*), *-er* (àtona) (*témer*), *-er* (tònica, amb e oberta) (*haver*, *poder*, *saber*, *soler*, *valer*, *voler*) i *-r* (*dir*, *dur*, *fer*); 3a, *-ir* (lleuat de *dir*) (*servir*, *dormir*). Els verbs citats en els dos darrers grups de la segona conjugació són tots els que integren aquests grups. La majoria de verbs de la tercera conjugació prenen l’increment incoatiu *-eix-* en les persones del singular i la tercera del plural dels presents d’indicatiu i de subjuntiu i les corresponents de l’imperatiu: *serveixo*, *serveixi*. Molts verbs irregulars presenten diverses alteracions en les terminacions o en el radical.

Verdaguer i Callís, Narcís (Vic 1863 — Barcelona 1918) Advocat i polític. Fou un dels fundadors del Centre Escolar Catalanista, entitat que presidí en 1887-88 i el principal promotor de la campanya contra l'article 15 del codi civil (1889), que aplegà en el llibre *La primera victòria del catalanisme* (1919). Participà en la formació de la Unió Catalanista, i fundà i dirigí el setmanari “La Veu de Catalunya” (1891-98). Partidari d’un catalanisme moderat i possible-ista, l’any 1897 fou elegit vice-president de la Unió Catalanista. Al febrer del 1898 fou elegit secretari del Foment del Treball Nacional, càrrec des del qual influí notablement en l’evolució cap al catalanisme d’importants industrials. Fèu costat al programa del general Polavieja, i participà en mítings demanant el concert econòmic (1899). Cedí “La Veu de Catalunya” al seu amic Prat de la Riba, perquè la convertís en diari i portaveu del catalanisme moderat. Al gener del 1900 fou elegit president del Centre Nacional Català. En formar-se la Lliga Regionalista (abril del 1901), fou nomenat vice-president de la seva junta. Fou regidor de Barcelona (1909-10), diputat provincial (1911-13) i diputat a corts per Vic (1914-16). Fou president de la Societat Econòmica d’Amics del País (1910-11) i de l’Acadèmia de Jurisprudència i Legislació (191718).

Verdaguer i Santaló, Jacint (Folgueroles 1845 — Vallvidrera 1902) Poeta i escriptor romàntic. Fill d’uns pagesos modests, entrà el 1855 al seminari de Vic, i ja, a vint anys, guanyà els primers premis als jocs florals. El 1870 rebé els ordes sagrats, i fou destinat de vicari a una petita parròquia rural, Vinyoles d’Orís (Osona), on compongué un gran nombre de poemes d’aire popular i d’apologetica religiosa i on, sobretot, treballà en *L’Atlàntida*. Malalt de gravetat, deixà Vinyoles per Barcelona i el 1874 entrà de capellà a la Companyia Transatlàntica. Per a Verdaguer, els anys 1877-93 foren els més fecunds i brillants. Residí al palau dels marquesos de Comillas de Barcelona, propietaris de la Transatlàntica, com a capellà de la família i, des del 1883, com a almoïner. El 1884 féu un viatge per França, Alemanya i Rússia; el 1886 en féu un altre fins a Terra Santa. A quaranta anys, però, sofrí un profund trasbalsament espiritual. El marquès de Comillas i les autoritats eclesiàstiques, amb un diagnòstic de fol·lia, l’allunyaren de Barcelona. A la Gleva (Osona), on el mig confinaren, passà dos anys dedicat a escriure, a trampejar els deutes que l’acorralaven i a burlar una vigilància que, cada cop, era més obsessiva, fins que, a mitjan 1895, decidí de trencar tota llei d’obediència i fugí a Barcelona, on li foren suspeses les llicències de dir missa. Es retractà i fou rehabilitat, el 1898, i els seus darrers anys de beneficiat de l’església de Betlem, de Barcelona, i d’escriptor acabat i sense alè són d’una gran tristesa. En conjunt, la seva obra neix de dues fonts, l’enyorança i el somni, però la realitza a través d’unes trames argumentals més o menys articulades i de materials trets directament de la vida del camp. Entre les seves obres cal citar: *Montserrat* (1880), l’oda *A Barcelona* (1883), *Lo somni de Sant Joan* (1887), *Natzaret* (1890), *Betlem* (1891), *La fugida a Egipte* (1893), *Sant Francesc* (1895), *Flors del Calvari* (1896), *Aïres del Montseny* (1901), *Al cel* (1903), *Eucarístiques* (1904), *Rondalles* (1905), la versió *Càntic dels càntics* (1907), *Jovenívoles* (1925), *Amors d'en Jordi i na Guideta* (1928), etc. Les seves obres principals, però són els dos poemes èpics *L’Atlàntida* (1877) i *Canigó* (1886). Verdaguer publicà també alguns llibres en prosa: *Excursions i viatges* (1887), *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa* (1889). Els darrers anys de vida dirigí algunes revistes literàries de tema religiós: “L’Atlàntida”, “La Creu del Montseny” i “Lo Pensament Català”.

Verdi, Giuseppe (Roncole, prop de Bussetto, Parma 1813 — Milà 1901) Compositor italià. De família modestíssima, destacà aviat per la seva aptitud musical i fou enviat a Milà, on es formà amb V.Lavigna. Fou cap de la banda municipal de Bussetto de 1836 a 1839. Esdevingué la principal figura musical del Risorgimento i, alhora, un símbol polític (*Viva Verdi*, emprant les lletres del cognom, esdevenia *Viva Vittorio Emanuele, Re D'Italia*). Obtingué èxits amb *I Lombardi* (1843), *Ermani* (1844), *I due Foscari* (1844), *Giovanna d'Arco* (1845, no tan reeixida), *Alzira* (1845) i *Attila* (1846). Autor popular, es veia obligat, però, a un intens treball compositiu per a mantenir la popularitat. Altres òperes seves són *Stiffelio* (1850), *Rigoletto* (1851), *La Traviata* (1853), *Les vêpres siciliennes* (1855), *Un ballo in maschera* (1858), *Aïda* (1871), la més popular de la seva producció, *Falstaff* (1893), etc. La mort de la segona muller, la soprano Giuseppina Strepponi, el 1897, l’apartà de tota activitat. S’establí al Gran Hotel de Milà, on morí al cap de poc temps. Considerat el més gran operista italià, la seva extensa vida artística dugué l’òpera italiana del romanticisme incipient al *verisme* dels seus successors.

verga *MAR* Cadascuna de les perxes, generalment cilíndriques, que, disposades a la cara de proa d’un pal o d’un masteler, fixades per la seva part central i susceptibles de girar entorn del dit pal en maniobrar-les amb les braces, serveixen per a envergar-hi una vela. Hom anomena *verga de creu* la que és fixada disposada perpendicularment al pal, de manera que sembla una creu, i en la qual hom enverga una vela quadra. En la verga de creu hom distingeix la *creu*, que és la seva part central, els *braços*, que són cadascuna de les parts compreses entre la creu i els extrems de la perxa, i els *penols*, que són els extrems de la perxa. Hom anomena *terç de la verga* el punt mitjà de cadascun dels braços. Les vergues prenen el nom del pal o del masteler al qual van fixades, i a vegades el de la vela que hi és envergada.

Verga, Giovanni (Catània 1840 — 1922) Escriptor italià. Iniciat en el periodisme a Sicília, es traslladà més tard a Florència (1865) i a Milà, del 1872 al 1893. Considerat el més famós dels narradors italians del verisme, la matèria de les seves obres són humils pescadors i camperols, pastors i miners, enfonats en la lluita per la supervivència a Sicília. De la seva producció cal destacar les novel·les *Storia di una capinera* (1871), *I Malavoglia* (1881), *Mastro don Gesualdo* (1889) i *Cavalleria rusticana* (1884), que serví per al llibret de l’òpera de Mascagni (1890), diversos volums de narracions i el drama *Dal tuo al mio* (1903).

Verges, illes [angl: *Virgin Islands*] Arxipèlag de les Petites Antilles, format per un centenar d’illes i illots, esteses en arc entre les Petites Antilles i les Grans Antilles, al llarg d’uns 100 km, entre l'E de Puerto Rico i l'estret d’Anegada, que connecta l’oceà Atlàntic i la mar de les Antilles (494 km²). D’origen volcànic i coral·lí, s’assenten damunt la plataforma submarina de Puerto Rico, separada de les Petites Antilles per profunditats superiors a 3 000 m. Políticament són dividides entre la Gran Bretanya i els EUA. Les **illes Verges britàniques** (153 km²; 17 000h [1993]) són integrades per unes 40 illes, onze de les quals són habitades; les principals són Tórtola, Virgin Gorda, Anegada i Jost Van Dyke. La capital és Road Town, a Tórtola (3 500h [1980]). Les **illes Verges nord-americanes** (352 km²; 104 000h [1994]), són integrades per tres illes grans: Saint Croix, Saint Thomas i Saint John i prop de seixanta de més petites. La capital és Charlotte Amalie, a Saint Thomas. La població és majoritàriament negra. La canya de sucre, el cotó, el tabac, la fruita tropical, la pesca i l’elaboració de rom són els recursos tradicionals, als quals cal afegir la creixent expansió del turisme.

Vergés i Farnés, Pere (Barcelona 1896 — 1970) Mestre, lligat al moviment de renovació pedagògic, que introduí al Principat els corrents de l’escola nova. Inicià la seva formació a les escoles del districte segon de Barcelona (adscrites a l’Escola Moderna de F.Ferrer i Guàrdia). Nomenat director de l’Escola del Mar el 1921 lligà definitivament la seva vida pedagògica a endegar una de les institucions pedagògiques models de Barcelona, on reproduí l’organització d’una ciutat ideal i posà l’accent en les relacions socials.

Vergés i Mundó, Oriol (Barcelona 1939) Escriptor. Dedicat a l’ensenyament, ha pu-

blicat una sèrie de llibres de divulgació o de formació bàsica, intel·ligents i acurats. S’ha especialitzat en novel·la per a joves, premiad-es diverses vegades, però ha escrit també per a un públic infantil. De la seva obra novel·lística cal esmentar *El superexecutiu* (1978), *Quin curs el meu tercer!* (1987), etc.

verisme *1* *UT* Moviment literari que es difongué a Itàlia durant l’últim decenni del s XIX i que tingué com a models europeus el realisme rus i anglès i el naturalisme francès. Contribuiren a determinar-ne els caràcters generals, d’una banda, la ideologia positivista, que oposava a l’element romàntico-passional la descripció científica de la realitat, i, de l’altra, la urgència amb què s’imposava, a tot Europa, la qüestió social, tant en la lluita econòmica i política com en el terreny de la cultura. Luigi Capuana fou teoritzador del verisme, i el seu millor representant fou Giovanni Verga. Altres veristes foren Matilde Serao, Mario Pratesi, Renato Fucini, Federico de Roberto i Grazia Deledda. *2* *MÚS* Escola musical italiana sorgida en el camp de l’òpera cap al 1890 com a resultat d’una evolució iniciada ja per Verdi, Boito i Ponchielli, però manifestada per Pietro Mascagni (amb *Cavalleria rusticana*) i Ruggero Leoncavallo (amb *I Pagliacci*). Propugnava el realisme escènic (supressió de l’obertura, nombrosos personatges episòdics, acció contemporània —o bé del s XVIII—, utilització de l’*intermezzo* orquestral), realisme sovint contrastat mitjançant escenes de “teatre dins el teatre”. Aviat la figura principal del verisme fou Giacomo Puccini, seguit per altres autors, com U.Giordano, F.Cilà, F.Alfano, R.Zandonai, etc. Fora d’Itàlia l’autor més influït pel verisme fou Jules Massenet. També tingué influència a Alemanya i altres països.

Verlaine, Paul (Metz 1844 — París 1896) Poeta francès. El seu primer llibre, *Poèmes saturniens* (1866), sota la influència de Ch.Baudelaire, palesa una crisi moral, que s’anà accentuant (trastorns nerviosos, alcoholisme), fins que semblà trobar l’equilibri en casar-se, el 1870. *Fêtes galantes* (1869) i *La bonne chanson* (1870) són obres que caracteritzen aquest breu període de felicitat, que no sobrevisqué, però, a la guerra i a la Comuna. Després d’ésser mobilitzat tornà a beure i perdé la feina, i l’arribada a París d’A.Rimbaud (1871) consumà la dissolució del matrimoni. Rimbaud l’arrossegà a Bèlgica (1872), li féu abandonar la muller i, després d’una temporada a Anglaterra, aquestes tempestuoses relacions homosexuals culminaren amb dos trets de pistola amb els quals Verlaine ferí el seu amic. A la presó recobrà la fe i escriví el volum *Roman-ces sans paroles* (1874). Després d’una temporada dedicada a l’ensenyament a Anglaterra (1875-77), tornà a França i publicà dos reculls, *Sagesse* (1881), d’inspiració religiosa, i *Jadis et naguère* (1885), que conté alguns dels seus millors poemes. Fins a la mort visqué sempre a París, enmig de la misèria i la degradació, alcoholitzat i peregrinant d’un hospital a l’altre.

Vermeer, Jan (Delft 1632 — 1675) Pintor holandès. Formà part del gremi de pintors de Delft, del qual fou degà dues vegades, i es dedicà al comerç d’obres d’art. És difícil d’establir una cronologia en la seva escassa producció (menys de quaranta quadres, la major part dels quals sense data). *Crist a casa de Marta i Maria*, *L’alcavota* (1965) i *Diana i les nimfes*, considerades de la primera època, mostren una certa influència del barroc italià. Fora d’aquestes obres, la resta és formada bàsicament per escenes de la vida quotidiana: *Noia llegint una carta*, *Noia del collaret de perles*, *Noia de blau llegint una carta*, *La cuinera*, *La puntaire*, *Dona pesant or*, *El taller de l'artista* (Kunsthistorisches Museum, Viena), *Carrer de Delft i Vista de Delft*.

Vermont Estat del NE dels EUA, a Nova Anglaterra (24 900 km²; 576 000 h [1994]). La capital és Montpelier. S’estén, en forma allargada, entre el riu Connecticut, que li serveix de límit oriental, i el llac de Champlain, a l’W, i entre el Canadà, al N, i Massachusetts, al S. És accidentat de N a S per la serralada de les Green Mountains. La riquesa es basa en l’agricultura i la ramaderia; els principals conreus són el farratge i les pomeres. De la ramaderia sobresurt el bestiar boví, principalment vacuum per a producció de llet. També és important l’explotació forestal. L’activitat industrial és representada per les indústries tèxtils, paperes, de la pell i alimentàries. La capital és Montpelier, però la ciutat més important és Burlington (37712h [1980]).

vern [Alnus *glutinosa*, família de les betulàcies] *BOT* Arbre caducifoli, monoic, de fins a

20 m d’alt, d’escorça bruna fosca i amb fissures, de brots glabres i vísids, de fulles ampleament ovades, obtuses o retuses, irregularment serrades i més o menys en-ganxoses, de flors masculines en aments cilíndrics i de flors femenines en aments ovoides, amb esquames lignificades, i de fruits en núcula. És fa en boscs de ribera, a tot Europa, excepte a les illes Balears i a les zones més àrides o més fredes.

Verne, Jules (Nantes 1828 — Amiens 1905) Escriptor francès. Començà escrivint obres teatrals, sense gaire èxit, i llibrets d’òpera còmica. Però el gènere que el consagrà fou el de la novel·la científica. Hereu en certa manera dels ideals romàntics, reflectí a les seves obres un concepte moralista de la ciència i el progrés, en tant que duen l’home a la felicitat. Alhora, la seva obra contribuí a despertar un interès científic en amplis sectors de públic. L’èxit li arribà amb l’aparició de la novel·la *Cinq semaines en ballon*, *voyage de découverte* (1863). Escriví, entre moltes altres de famoses, *Voyage au centre de la Terre* (1864), *De la Terre à la Lune* (1865), la trilogia *Les enfants du capitaine Grant* (1867-68), *Vingt mille lieues sous les mers* (1870) i *L’île mystérieuse* (1874), *Le tour du monde en quatre-vingts jours* (1873), *Michel Strogoff* (1876), *Un capitaine de quinze ans* (1878), *Le château des Carpathes* (1892), etc.

Verntallat, Francesc de (les Preses, Garrotxa 1444 — ? 1488/1500) Capitost remença. La seva activitat s’inicià la primavera del 1462, a l’inici de la guerra contra Joan II i a favor d’aquest: s'alçà contra les exigències dels senyors feudals del NE de Catalunya, i hostilitzà les tropes de la generalitat. Nomenat capità reial, i des dels seus refugis de la Muntanya i la Selva, contribuí a la defensa de Girona i fou una amenaça constant per a les comunicacions del bàndol enemic. Ocupà el 1463 el castell d’Hostoles, que fortificà. Acabada la guerra (1472), Joan II li concedí el castell i el vescomtat d’Hostoles (1474), que retingué fins el 1488, que retornà a la corona. El 1475 els veïns de la vila de Corçà (Baix Empordà) li lliuraren la vila, en contra de les forces del bisbe de Girona Joan Margarit, que recuperà la senyoria per a la mitra. Fou un dels caps del partit remença moderat. No participà en la segona guerra Remença; en canvi, prengué part en l’assemblea d’Amer (1485), on hom establí les bases del posterior acord sobre la qüestió remença, i fou un dels síndics que signaren la sentència arbitral de Guadalupe (1486).

Veronese, II (Verona 1528 — Venècia 1588) Nom amb què és conegut Paolo Caliari, pintor italià. Rebé aviat l’influx de Ticià i del corrent manierista romà, particularment de G.Romano: *Jesús entre els doctors* (1548), *Temptació de sant Antoni* (1552). El 1553 s’establí a Venècia, on desenvolupà preferentment la seva activitat (*Coronació de la Mare de Déu*, 1555). Juntament amb Il Tintoretto, es convertí en el principal decorador del Palazzo Ducale. Amb una producció abundosa, sobresortí com a realitzador de grans composicions, en les quals es desenvolupen escenes festives d’un caràcter sacre o profà dins ampul·losos ambients arquitectònics: *Noces de Canà* (1562), *Sopar a casa de Leví* (1573), *Noces de santa Caterina* (1575), *Epifania* (1573). Extraordinari dominador de la perspectiva i de l’escorç, la seva obra constituí el pròleg de la pintura barroca decorativa.

Verrochio, Andrea del (Florència 1435 — Venècia 1488) Nom amb què és conegut Andrea di Cione, escultor, pintor i orfebre italià. Com a escultor, féu el sepulcre de Giovanni i Piero de Mèdici (1469-72, església de San Lorenzo), sagristia vella, Florència), *La incredulitat de sant Tomàs* (1467-83), que són les seves obres més innovadores, el *David* (~1475) i el *Monument a Bartolomeo Colleoni* (1479-88), on sintetitzà la força de Donatello i l’elegància dels preciosistes. Excel·lí també com a pintor, amb una producció abundosa en obres d’ornamentació, i fou mestre de molts artistes, entre el quals Leonardo da Vinci.

vers *UT* Successió de peus mètrics en la poesia quantitativa i de síl·labes ordenades segons un determinat nombre i un cert ritme en la poesia moderna, que s’escriu en una sola ratlla i que, combinada amb altres successions semblants, forma un poema. Hom mesura el vers segons la quantitat sil·làbica en els versos mètrics de la poesia clàssica grega i llatina; segons el nombre de síl·labes, en els versos sil·làbics de les llengües romàniques (per tant, la catalana); i segons l’accentuació, en els versos rítmics

de les llengües germàniques. L'estudi de l'estructura, el ritme i les combinacions dels versos pertany a la *mètrica*. D'entre els criteris de classificació dels versos catalans hi ha el basat en la rima i l'establert segons el nombre de síl·labes. En el primer cas, cal esmentar el vers rimat i els versos desproveïts de rima. I, entre aquests, el **vers blanc**, especialment de metre llarg i necessariament regular i ben escandit, acabat sobretot en mot pla i formant part d'una combinació mètrica integrada per versos de la mateixa categoria. La classificació més corrent es basa en la mesura síl·làbica. Els versos d'una síl·laba (*monosíl·làbics*), de dues i de tres, poques vegades formen combinacions mètriques pròpies, ans apareixen com a components de combinacions de metres més llargs. A partir del quadrisíl·lab els versos tenen una entitat ben definida quant a aptitud i autonomia per a la formació estròfica. Els versos de cinc i sis síl·labes també s'utilitzen. Més important encara és l'heptasíl·lab, emprat ininterrompudament dels trobadors catalans com a vers d'estrofa, i així mateix, obtingué un notable conreu l'octosíl·lab. A penes usats en la vella poesia catalana culta, l'enneasíl·lab i l'hendecasíl·lab han estat emprats, sobretot a causa de llur ritme, per uns quants poetes moderns. Dels versos llargs, el clàssic de la poesia catalana antiga és el *decasíl·lab*, de la forma 4 + 6, amb cesura interna després de la quarta síl·laba. Una altra forma de decasíl·lab és la de 6 + 4, d'origen èpic francès. També fou conegut el de la forma 5 + 5. Cal esmentar, finalment, el **vers alexandrí**, format per dos hemistiquis separats per cesura, de la forma 6 + 6.

vertebrat *zool*. Embrancament de cordats en els quals el notocordi és reemplaçat per una columna vertebral, constituïda per os o cartílag amb un crani a l'extrem anterior. Algunes característiques pròpies són el fet d'ésser recoberts per un tegument format per una epidermis exterior i un derma intern o còrion; el fet de presentar l'endosquelet constitutiu format per la columna vertebral, amb el crani, arcs viscerals, cintures de les extremitats i dos parells d'apèndixs articulars; el fet de tenir els músculs fixats a l'esquelet per a efectuar els moviments, el sistema digestiu complet, situat en posició ventral respecte a la columna vertebral, el sistema circulatori, constituït per un cor ventral i amb sistema vascular sanguini, tancat, etc.

Vesal, Andreas (Brussel·les 1514 — illa de Zacint 1564) Metge flamenc, més conegut pel nom llatinitzat *Vesalius*. Estudià a Lovaina i a París, i fou professor a Pàdua, on implantà un nou tipus d'ensenyament anatòmic, amb la pràctica constant de disseccions davant els estudiants. Allí escriví la seva obra fonamental, *De humani corporis fabrica libri septem*, il·lustrada amb més de tres-cents gravats del dibuixant Kalkar i publicada a Basilea el 1543. Les set parts del llibre tracten, successivament, d'ossos i cartílags, lligaments i músculs, venes i artèries, nervis, òrgans de la nutrició i generació, cor i pulmons, i finalment cervell i òrgans dels sentits. És una acurada descripció anatòmica, molt superior a la clàssica de Galè, que hi és citat contínuament. Considerat el fundador de l'anatomia moderna, fou també un clínic expert al servei de Carles V i Felip II.

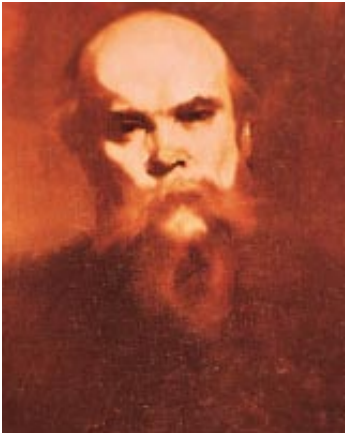
vesc 1 [*Viscum album*, família de les loran tàcies] *bot* Subarbust dioic hemiparàsit de 20 a 60 cm d'alçària, de fulles oposades, oblongues, obtuses i de color verd groguenc, de flors groguenques, disposades en glomèruls cimosos axil·lars, i de fruits en baia arrodonida i blanquinosa. Viu a les branques dels arbres, i té races especials pròpies dels pins, dels avets o dels arbres de fulla plana. **2** Matèria apegalosa treta de la planta del mateix nom, que serveix per a enganxar.

vespa *zool*. Nom donat a diversos hime nòpters de la família dels vèspids, bé que també és aplicat, impròpiament, a hime nòpters d'altres famílies. La **vespa comuna** (espècies *Vespa germanica* i *Polistes gallicus*) es caracteritza pel cos fusiforme i sense pèls, amb una coloració aposemàtica a base de bandes negres i grogues. Les vespes formen petites societats anuals, que poden ésser fundades per una sola femella fèrtil, la *reina*, que és fecundada per un mascle i que comença, ella tota sola, la construcció del vesper, ajudada més tard per les primeres obreres nascudes. La fiblada de les vespes, que és molt dolorosa, no comporta la mort de l'animal, com s'esdevé en les abelles.

Vespasià, Tit Flavi [*lat: Titus Flavius Vespasianus*] (Rieti 9 dC — Roma 79 dC) Empera-

Estàtua de Jacint Verdaguer i Santaló al capdamunt del seu monument al passeig de Sant Joan de Barcelona

Retrat de Paul Verlaine fet per Eugène Carrière

Jules Verne

dor romà (69-79), creador de la dinastia Flàvia. Participà en la conquesta de Britània (43), esdevingué cònsol (51) i dirigí la guerra de Judea (66). L'any 69 fou proclamat emperador a Alexandria; acceptat per l'exèrcit, també el reconegué el senat, que li conferí d'un cop tots els poders. Reivindicà un origen diví i associà els seus fills Tit i Domicià en els principals actes del seu regnat, tot projectant la fundació d'una dinastia. Malgrat tot, reformà les finances, impulsà la participació dels provincians en les legions i en el senat, concedí el dret llatí a tot Hispània i aixecà el Colisseu. Tot i l'enfrontament a filòsofs i astròlegs opositors, afavorí la cultura. Renuncià en general al procediment de la guerra i finí la guerra de Judea (70), la campanya contra els germànics i una altra contra els dacis. D'altra banda, contribuí a l'hel·lenització de l'Àsia Menor.

Vespres Sicilianes, les Aixecament popular de Sicília contra la dominació francesa (1282), que originà la coronació, com a rei de l'illa, de Pere II de Catalunya després de la seva victoriosa intervenció militar feta a petició dels sicilians: fou l'inici de la dominació catalana de Sicília. El govern de Carles I de Nàpols a Sicília tenia descontents els súbdits, a causa dels seus abusos i opresions. Després de la petició de col·laboració en una croada que Carles preparava contra l'imperi d'Orient, els agents francesos del fisc, durant la setmana santa del 1282, reclamaren injuriosament el pagament de deutes als palermitans, i això acabà encentent la revolta, que s'estengué per tota l'illa. Carles I de Nàpols armà galeres i demanà ajut a França. Una flota es presentà, el 2 de juny, a Messina i començà un setge que durà uns quants mesos. Reunit el parlament sicilià, acordà de cridar Pere II de Catalunya com a rei de Sicília, amb la condició que aquest observés les lleis i els privilegis de l'illa. Pere desembarcà a Tràpena el 30 d'agost, i el 4 de setembre entrà a Palerm, on fou rebut amb gran joia. Instaurat el regnat, procedí a l'alliberament de Messina, d'on Carles es retirà. Però continuà encara la llarga guerra dita de les Vespres Sicilianes, que s'estengué a Calàbria i en la qual es distingí l'esquadra de Roger de Lloria.

Vespucci, Amerigo (Florència 1454 — Sevilla 1512) Navegant i mercader italià. El 1484 passà al servei dels Mèdici com a administrador-comerciant. Durant aquest període els afers mercantils el portaren (1492) a Sevilla, on col·laborà en la provisió i el noli dels vaixells enviats a les Índies. El 1497 s'inicià en la navegació. Segons la seva obra *Lettera di Amerigo Vespucci delle isole nuovamente trovate in quatro suoi viaggi* féu quatre viatges al nou món. En 1497-98 formà part de l'expedició que aleshores comandà Juan Díaz de Solís, i arribà al mar de les Antilles, península del Yucatán, Florida, etc. El segon viatge fou efectuat en 1499-1500; comandat per Alonso de Ojeda, amb la participació de Juan de la Cosa, arribà a Trinitat, Margarita, la Hispaniola, etc. Ja al servei del rei Manuel de Portugal, féu el seu tercer (1501-02) i quart (1503-04) viatges, al Brasil. Cridat per Ferran II de Castella (1505) aconseguí la naturalització als regnes de Castella i Lleó i fou nomenat (1508) *piloto mayor* de la Casa de Contratación, càrrec que exercí fins a la mort. D'ell prengué nom el nou continent, Amèrica.

Vesuvi [*it: Vesuvio*] Volcà de la Campània, Itàlia, 12 km al SE de Nàpols, l'únic volcà actiu de l'Europa continental. Amb el cim a 1 277 m, és una mena de volcà poligènic format per alternança de projeccions (cendres, bombes, etc) i colades volcàniques. La primera erupció coneguda per la història fou la de l'any 79, que sepultà Pompeia, Herculà i Stabia; altres paroxismes violents foren els del 1631, el 1822, el 1906 i el 1944.

vi *vitic* Beguda alcohòlica obtinguda per fermentació del most de raïm. Les diverses operacions del *procés d'elaboració* del vi (anomenat *vinificació*) són la verema, la barreja de varietats de raïm, la separació de la rapa, l'obtenció del most, les correccions i les manipulacions del most, la fermentació, el trafegament, el premsatge de la part sòlida, la segona fermentació lenta, l'envel·liment i l'embotellament. La durada del procés d'elaboració és determinada en gran part pel tipus de vi que es pretén obtenir. Així, l'envel·liment té una durada que varia des de vuit dies (envel·liment accelerat) fins a més de cinc anys en vins d'alta qualitat. Els *components* més importants del vi són l'aigua (component majoritari), l'alco-

hol etílic (entre 7 i 17 graus alcohòlics), petites quantitats d'altres alcoholos, àcid màlic, tartàric, cítric, acètic i carbònic, crémor, polifenols, substàncies nitrogenades (aminoàcids, amines), hidrats de carboni, sals minerals (de potassi i fostats) i substàncies volàtils (aldehids, cetones, esters). La composició qualitativa i la quantitativa depenen de la classe del vi. Els *tipus* més importants de vi són el **vi abocat**, suau i una mica dolç; el **vi d'agulla**, vi especial que conserva una part del diòxid de carboni de la fermentació; el **vi anyenc**, que té molts anys; el **vi blanc**, de color daurat, obtingut en fermentar most sense pells ni llavors; el **vi comú**, **corrent** o **de taula**, de poca edat, elaborat sense cap més pràctica que les habituals i d'un grau alcohòlic mínim de 9; el **vi dolç**, que conté sucres, per interrupció de la vinificació abans d'exhaurir-se el sucre del most o per addició posterior; el **vi escumós** o **xampany**; el **vi moscatell**, fet de raïm moscatell; el **vi negre** o **vi roig**, de color vermell fosc, obtingut fermentant el most amb pells i llavors; el **vi ranci**, vi molt vell, de tast molt característic; el **vi de reserva**, que ha estat envellit durant més de dos anys; el **vi rosat**, en l'obtenció del qual la fermentació comença en presència de les pells, i el suc n'és separat, al cap d'un dia. L'apreciació d'un vi depèn dels seus caràcters sensorials. Així, hom en distingeix la seva nitidesa, el color, el tast i l'aroma. El vi és un aliment energètic que conté també vitamines i minerals. Té certs efectes tòxics. El consum moderat de vi en els menjars facilita la digestió, però l'acció de l'etanol, si hom n'abusa, origina l'alcoholisme. El consum de vi, que ja era normal entre els hebreus i els egipcis, fou introduït en la gastronomia occidental per Grècia i Roma. El clima mediterrani és el millor per a la vinya, perquè no hi solen haver glaçades tardanes i perquè l'estiu, sec i assolellat, fa madurar bé el raïm. En el seu conreu cal tenir cura contra plagues tan temudes com la del míldiu, que reapareix periòdicament, i la fil·loxera, que assolà els vinyars europeus al final del s XIX. Els tres principals productors i exportadors de vi són França, Itàlia i Espanya. Altres productors importants són l'Argentina, els EUA i Sud-àfrica. El raïm de taula és important a països d'una certa tradició musulmana com els mediteranis (Turquia, Itàlia, Grècia, Iugoslàvia, Espanya), i a alguns amb clima similar i tradició antialcohòlica (EUA, Sud-àfrica). La vinya, com els altres conreus mediterranis típics, és coneguda de temps immemorial als Països Catalans. En època històrica, si els romans apreciaren els vins del Camp de Tarragona, els musulmans estimularen el raïm valencià (valenci) i les panses de Dénia. Però la florida comercial de la vinya s'esdevingué al s XVIII, que la possibilitat d'exportar a les Amèriques vi concentrat en aiguardent estimulà la plantació de vinya a totes les comarques litorals i pre-litorals del sud de l'Albera, mentre que el consum del gran mercat francès introduïa una primera racionalització del vinyar rossellonès. La fil·loxera anihilà les vinyes (1878-1900), amb excepcions insignificants i la repoblació comportà canvis notables: a Catalunya la producció màxima passà del Bages al Penedès: a Mallorca, la superfície plantada passà de 30 000 ha el 1861 a 8 300 el 1920. Aquest darrer any, que ja es pot considerar normal, hom dedicava a la vinya prop de mig milió d'ha, particularment nombroses a les regions de Barcelona, Manresa, Tarragona, Requena, Xàtiva i Catalunya del Nord. La regió més productiva és proporcionalment la Catalunya del Nord (Roselló-Fenolleda), que oscil·la entre 2 milions i 2,6 hl. Les regions de Requena (Plana d'Utiel, Foia de Bunyol, Canal de Navarrès, Vall de Cofrents) i València (Ribera Alta, Camp de Túria), amb la Costera i la Vall d'Albaida, produeixen d'1,8 a 2,3 milions hl de vi i de 200 000 a 300 000 de most. Les regions de Tarragona (Camp de Tarragona, Conca de Barberà, Priorat) i Tortosa (Terra Alta) produeixen cap a 1,5 milions d'hl de vi i uns 20 000 de most, amb grans cellers cooperatius. La reducció en la producció de vi ha estat màxima en les regions de Barcelona i Manresa, però encara es produeix molt de vi al Penedès (amb Anoia i el Baix Llobregat), al Vallès Occidental i en una part del Maresme i del Bages. Seguint l'exemple francès, s'han anat generalitzant les *denominacions d'origen*, a fi de garantir al consumidor una qualitat estable amb característiques d'aroma, dolçor, grau alcohòlic, elaboració i conservació ben definides. Aquestes denominacions d'origen són: *Corberes del Rosselló*, *Rosselló dels Aspres*, *Banyuls*, *Empordà-Costa Brava*, *Alella*, *Pene-*

dès, *Tarragona, Conca de Barberà, Priorat, Gandesa-Terra Alta, València, Xest, Utiel-Requena i Alacant*.

Via Làctia, la **Faixa** de feble lluminositat que envolta l'esfera celest i que és constituïda per un nombre molt gran d'estels, els quals no són visibles individualment a ull nu. En conjunt, però, la Via Làctia és visible a ull nu en una nit clara i lluny de la resplendor de les ciutats. Bé que sovint l'expressió Via Làctia és utilitzada com a sinònim de la Galàxia a la qual pertany el sistema solar, pròpiament la Via Làctia és només el perfil de la Galàxia, és a dir, la zona de la Galàxia de més elevada densitat d'estels. Tots els astres visibles a ull nu també pertanyen a la Via Làctia, excepte els dos núvols de Magalhães i la nebulosa d' Andròmeda. Quant a la forma, hom creu que es tracta d'una galaxia espiral, el nucli de la qual és situat en la direcció de la constel·lació del Sagitari. La Via Làctia té una massa aproximada de 2 · 101¹ masses solars, conté aproximadament 100 bilions d'estels i té un diàmetre aproximat de 80 000 anys-llum i un gruix màxim aproximat de 20 000 anys-llum. El Sol és situat sobre el pla equatorial de la Galàxia. Les observacions radioastronòmiques han demostrat l'existència de cinc braços espiral situats entre 9 000 i 50 000 anys-llum del centre galàctic. Hom ha comprovat que tota la Galàxia gira entorn d'un eix, que passa pel centre, a una velocitat d'uns 200 km/s al disc central i que augmenta fins a 220 km/s a la regió més allunyada de l'eix.

Vic Municipi d'**Osona**, que centra la plana de Vic, a la confluència del Mèder i del Gurri (31 km²; 30 155 h [1991]). El clima és fred i sec; a més, l'encalmament del vent al fons de la plana motiva un fenomen d'inversió tèrmica. Són freqüents les boires baixes, i la pluviositat oscil·la al voltant dels 650 mm anuals. Actiu centre de comerç i mercat, que sobrepassa la pròpia comarca, el 1986 el 41% de la població ocupada treballava en la indústria i el 42% en el sector dels serveis. Els sectors industrials principals són el tradicional de les adoberies, el metal·lúrgic, l'alimentari, i el tèxtil, el de la fusta i el químic. La *ciutat (vigatans*; 484 m alt), cap del bisbat de Vic —i dels antics comtat d'Osona i vegueria i corregiment de Vic— i centre comarcal d'Osona, és estesa en la seva major part a l'esquerra del Mèder, molt poc abans de la seva confluència amb el Gurri. Es formà inicialment en un petit puig coronat pel temple romà i, després de la conquesta cristiana, pel **castell de Vic** o castell de Montcada. Un segon nucli es formà a partir del 878 a la part més baixa, al voltant de la catedral de Vic. Ambdós s'uneixen a la famosa plaça porxada del Mercadal. La ciutat restà inclosa en una sola muralla el 1368, escassament conservada. Entre els edificis més notables del nucli antic, a més de la catedral, hi ha la casa de la ciutat (en part gòtica), el palau del bisbe, el Museu Episcopal (antic col·legi de Sant Josep), l'antic seminari i diverses cases senyoriales. Entre les nombroses esglésies i convents, que han donat el famós aire levític a la ciutat, cal esmentar la Pietat, Sant Just, l'església i convent de Sant Felip Neri, el Carme, el convent de Santa Teresa i el convent de Sant Domènec. Prop dels camins que portaven a les principals portes de la ciutat (portes de les Malloles, de Santa Eulàlia, de Gurb i de Manlleu) es formaren els ravals, que han donat la típica expansió radial de la població, i s'hi establiren els nous ordes arribats del s XV al XVII: caputxins (1608), jesuïtes (1621), carmelitans descalços (1661), carmelitans calçats i dominicans vers el 1683, monges carmelitanes de Santa Teresa (1626) i carmelitanes descalces (1683). Té també un paper important com a centre d'ensenyament, amb diversos estudis universitaris. La ciutat de Vic és la successora de la ciutat pre-romana d'Ausa (o Osona), que fou cap de la tribu ibèrica dels ausetans. La invasió islàmica del 718 destruï la ciutat, que acabà de desaparèixer en la revolta d'Aïssó, el 826. Es recuperà amb la repoblació empresa pel comte Guifré el Pelós (878), que assignà la part baixa a la reconstitució del centre episcopal, on es formà el *vicus* que donà nom a la població. Des de la fi del s XV s'inicià la immigració occitana, que aportà llur mà d'obra a les indústries tèxtils i als picapedrers i constructors que remodelaren la ciutat. A la fi del segle XVI hom aconseguí una certa prosperitat, malgrat el bandolerisme. En aquest període fou creat l'estudi general (1506), que a partir del 1599 esdevingué *Universitat Literària de Vic*. L'inici del s XVII estigué marcat per les llui-

tes entre nyerros i cadells. La guerra dels Segadors comportà el derrocament dels ravals en el pla de defensa de Joan Josep d'Àustria (1655). Durant la guerra de Successió la població donà en bona part suport a la causa austriacista, malgrat la presència de grups de “botiflers” enfrontats als “vigatans”. Pel decret de la Nova Planta (1716), Vic passà a ésser cap de corregiment. La demografia ciutadana tingué un gran increment al llarg del s XVIII (arribà a 8 919 h el 1787), a causa de la prosperitat del comerç i a la productivitat dels gremis (teixidors de llana i de lli), l'aparició de la indústria cotonera a partir del 1772 i la de l'adoberia i l'espardenyeria. El 1854 hom comptava 10 500 h, que pujaren a 13 024 el 1882, malgrat la crisi econòmica que representà el trasllat de diverses indústries a Manlleu, Roda de Ter i Sant Hipòlit de Voltregà. En canvi, s'incrementà el ram de la construcció, per l'ampliació urbana. El ferrocarril enllaçà la ciutat amb Barcelona el 1875. A partir del darrer quart del s XIX es produí la gran represa cultural. A partir del 1900 la població ha crescut en ritme vegetatiu i sense sotracs d'immigració fins a arribar als 28 694 h del 1986, gràcies al desenvolupament industrial des del 1920.

Vicenç de Paül *sant* (Pony, actual Saint-Vincent-de-Paul 1581 — París 1660) Nom amb què és conegut als Països Catalans Vincent de Paul, eclesiàstic i fundador. El 1617 fundà la primera confraria de caritat, i el 1619 fou nomenat capellà general de les galeres. Amb l'ajut de la comtessa de Gondi formà la *Societat de la missió* (1625), els membres de la qual foren dits paüls, o també lazaristes. Esdevingué l'apòstol de la caritat, i estengué la seva influència als àmbits refinats de París, sempre, però, de cara als pobres, amb la companyia del Santíssim Sagrament, la companyia de dames pobres (1634), el seminari de la Missió (1637), l'obra de nens expòsits (1638) i l'obra dels galiots (1639). Es conserven cartes i unes *Instruccions*. Fou canonitzat el 1737, i és patró de les Conferències de Sant Vicenç de Paül (1833) i de totes les institucions de la caritat (1885). Festa: 19 de juliol.

Vicens i Vives, Jaume (Girona 1910 — Lió 1960) Historiador. Estudià filosofia i lletres a Barcelona (1926-30), fou professor a l'Institut-Escola (1932-33) i catedràtic de geografia i història de l'institut de Figueres. El 1936 llegí la tesi doctoral, *Ferran II i la ciutat de Barcelona* (1936-37). Sancionat després del 1939, publicà llibres de text i obres de divulgació. Reprengué la seva tasca investigadora amb *Historia de los remensas en el siglo XV* (1945), i el 1947 guanyà la càtedra d'història moderna de la Universitat de Saragossa, d'on l'any següent passà a la de Barcelona. Dins els nous corrents historiogràfics, proclamà la importància dels fets econòmics i, molt especialment, la fe en l'eficàcia del *mètode estadístic*. Dugué a terme aquesta tasca renovadora en la seva pròpia obra d'aquests anys —*Aproximación a la historia de España* (1952), *Juan II de Aragón* (1953), *El gran sindicato remensa* (1954) i *El segle XV. Els Trastàmares* (1956)—, així com en realitzacions col·lectives, com ara els “Estudios de Historia Moderna” (1951-59), “Índice Histórico Español” (iniciat el 1953), la *Historia social y económica de España y América* (1957-59). Fruit de l'ensenyament d'història a la nova facultat de Ciències Econòmiques de Barcelona fou la publicació del *Manual de historia económica de España* (1959), amb la col·laboració de Jordi Nadal. Testimoni de la seva preocupació pel recobrament polític de Catalunya són *Els catalans en el segle XIX* (1958) —que, amb una col·laboració de M.Llorens, integraria *Industrials i polítics del segle XIX*— i *Notícia de Catalunya* (1960).

Vicent Ferrer *sant* (València 1350 — Gwened —Vannes—, Bretanya 1419) Ecclesiàstic i escriptor. Fou ordenat sacerdot el 1378 i des d'aleshores fins el 1395 residí a València, on fou lector (1385-90) i mestre de la càtedra de teologia de la catedral. El 1389 fou nomenat predicador general de l'orde. Assolí aviat una gran fama com a conseller en totes les escales de la societat, malgrat l'oposició que li mostrà Nicolau Eimeric, gran inquisidor de Catalunya-Aragó. El 1380 escriví el seu tractat *De moderno Ecclesiae schismate*, en defensa del papa d'Avinyó Climent VII, obra que dedicà a Pere III de Catalunya-Aragó. El papa Benet XIII el cridà a la cort papal d'Avinyó i el féu confessor i capellà domèstic seu i penitenciar apostòlic (1395-99). Compromissari al Compromís de Casp, contribuí a imposar el candidat Ferran d'Antequera. Davant la manca de col·laboració del papa Benet XIII

a resoldre el Cisma d'Occident, l'abandonà. Les seves predicacions, d'una habilitat excepcional, foren iniciades a València, on assolí les primeres conversions impresionants i multitudinàries. La seva tasca missionera i predicadora s'intensificà a partir del 1399, i continuà fins a la seva mort. Viatjà arreu dels Països Catalans, per Castella, Galícia, França, pel Llenguadoc i fins al nord d'Itàlia i de Suïssa predicant arreu, excepte a Bretanya, en català, i acompanyat sempre per centenars de persones. El seu procés de canonització fou iniciat el 1455 pel papa Calixt III i fou fet efectiu per Pius II. Objecte d'un culte molt viu a València, fou declarat patró del País Valencià. Festa: 5 d'abril.

Victòria Llac de l'Àfrica Oriental, el més gran del continent (68 100 km², 300 km de longitud, 200-350 km d'amplada i 2 200 de perímetre). Pertany als estats d'Uganda, Kenya i Tanzània. Ocupa el fons d'una vasta cubeta, i és situat a 1 134 m d'altitud. És alimentat per nombrosos corrents, entre els quals destaca el Kagera, considerat l'origen del Nil (té una conca tributària d'uns 200 000 km²).

Victòria, cascades Salts d'aigua situats a la frontera entre Zimbabwe i Zàmbia, on el Zambezi es precipita en una gran fissura de 122 m d'alçada. Tenen l'amplada màxima (1 600 m) de l'abril al juny, quan el Zambezi porta el màxim cabal. Són les terceres del món pel volum.

Victòria, Terra de [*angl: Victoria Land*] Regió de l'Antàrtida oriental que limita a l'E amb la mar de Ross, a l'W amb la Terra de Wilkes i al S amb la barrera de Ross. És constituïda per la costa elevada amb què acaba l'*inlandsis* i que pren la forma d'una serralada escarpada d'uns 2 000 km de llargada, amb altituds que sovint ultrapassen els 3 000 m. Davant la costa emergeixen diversos relleus d'origen volcànic, el més important dels quals és l'illa de Ross, on hi ha el volcà Erebus (3 794 m).

Victoria, Tomás Luis de (Àvila ~1550 — Madrid 1611) Compositor castellà. Entre les seves obres cal destacar l'*Officium Hebdomadae Sanctae*, de 4 a 8 veus (1585), i el seu *Officium Defunctorum*, a 6 veus (1605). Publicà *Motecta*, a 4 i 8 veus (1572), el *Liber primus qui Missas, Psalmos, Magnificat...* (1576), *Cantica B.Virginis vulgo Magnificat*, a 4 veus, antífones, himnes i altres misses i motets. És, sens dubte, el millor polifonista castellà del s XVI.

Victòria I d'Anglaterra (Londres 1819 — Osborne, illa de Wight 1901) Reina de la Gran Bretanya i d'Irlanda (1837-1901) i emperadriu de l'Índia (1876-1901). Filla del príncep Eduard d'Anglaterra, duc de Kent, succeí en el tron britànic el seu oncle Guillem IV. Es casà (1840) amb el príncep Albert de Saxònia-Coburg-Gotha, cosí-germà seu. La seva figura esdevingué el símbol d'una etapa brillant de la història britànica (l'era victoriana“), durant la qual l'imperi colonial britànic assolí l'esplendor màxima. Durant el seu regnat (65 anys), la Gran Bretanya adoptà el →*lliurevanvisme* (Peel), fou fundat el Labour Party (1900), aplicada la segona reforma electoral (Disraeli, 1867) i, sobretot, tingué lloc la gran empenta colonial: Birmània, Afganistan, acabament de la conquesta de l'Índia —de la qual Disraeli la féu proclamar emperadriu—, Àfrica (Egipte, el Sudan, Nigèria, Rhodèsia, Àfrica del Sud, etc), la concessió de l'estatut de domini al Canadà i, en general, l'assentament de les bases del Commonwealth. A Europa, en canvi, la Gran Bretanya tendí a evitar d'involucrar-se en els conflictes continentals. Davant l'agitació irlandesa, fou partidària de la submissió total dels irlandesos a la Gran Bretanya. La succeí el seu fill Eduard VII.

Victòria dels Àngels [o *Victoria de los Angeles*] (Barcelona 1923) Nom artístic de la soprano Victòria dels Àngels López i García. Filla d'un bidell de la Universitat de Barcelona, estudià al Conservatori del Liceu (1940-42). Féu el debut oficial al palau de la Música Catalana l'any 1944 i al Liceu el 1945. El 1947 guanyà el Concurs Internacional de Cant de Ginebra, i el 1949 debutà a París, al Covent Garden de Londres i al Teatro alla Scala de Milà i el 1951 es presentà al Metropolitan Opera House de Nova York. El 1961 actuà al festival de Bayreuth. El 1961 cantà en l'estrena mundial de *La Atlàntida*, de Falla, al Liceu de Barcelona. Ha obtingut diversos guardons i distincions, entre els quals el Premio Nacional de Música del Ministerio de Cultura (1978). El 1981 fou nomenada Acadèmica

d'Honor de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, i el 1987 doctora *honoris causa* per la Universitat de Barcelona.

Víctor Manuel II d'Itàlia (Torí 1820 — Roma 1878) Darrer rei de Sardenya (1849-61) i primer rei d'Itàlia (1861-78). Fill i successor de Carles Albert I de Sardenya, portà el títol de duc de Savoia. Signà amb Austria la pau de Milà (1849) i, malgrat alguns desacords, secundà la política de Cavour: acord de Plombières (1858), annexió de la Itàlia central (1859) i expedició de Garibaldi de conquesta de Sicília i Nàpols (1860). Prengué el títol de rei d'Itàlia (1861) i continuà la campanya d'unificació amb l'annexió de Venècia (1866) i l'ocupació de Roma (1870).

Víctor Manuel III d'Itàlia (Nàpols 1869 — Alexandria, Egipte 1947) Rei d'Itàlia (1900-46) i d'Albània (1939-43) i emperador d'Etiòpia (1935-41). Fill i successor d'Humbert I. Els primers anys del seu regnat el país prosperà, gràcies a la política liberal de Giovanni Giolitti i culminà la guerra de Líbia (1911-12). A partir del 1922 tolerà que el feixisme s'emparés d'Itàlia i, a remolc de Mussolini, consentí a la guerra d'Etiòpia (1935) —la qual cosa li valgué el títol imperial—, a l'ajuda a les tropes franquistes a Espanya (1936-39), a l'annexió d'Albània (1939) i a l'entrada d'Itàlia en la Segona Guerra Mundial. El 1943, obligat per la crisi polític-militar, autoritzà el cop d'estat que enderrocà Mussolini i demanà l'armistici als aliats. El 1946 abdicà en el seu fill Humbert II.

vida *Biol* Estat dinàmic de la matèria organitzada caracteritzat bàsicament per la seva capacitat d'adaptació i d'evolució davant els diferents canvis en el medi, i pel fet de poder reproduir-se, és a dir, de poder donar origen a nova vida. Aquest estat esdevé a conseqüència del metabolisme i de les relacions dels éssers vius amb el medi. Tot i que comença amb el naixement i acaba amb la mort, cap d'aquests fenòmens no es produeix d'una manera sobtada. El naixement comporta unes etapes prèvies, en què hi ha una o més divisions cel·lulars abans de separar-se el nou organisme dels progenitors. La mort natural per senectud comença amb el predomini del catabolisme sobre l'anabolisme i amb l'atenuació dels sentits i de les funcions orgàniques. És habitual en les grans tradicions de la saviesa i l'espiritualitat de relacionar la vida amb els valors supremes de l'existència. Correlativament, la mort esdevé el signe més evident de la limitació i la causa de temor o angixa més definitius. Els grecs , en establir les seves hipòtesis cosmològiques, intentaren poc o molt d'interpretar també el fet de viure. Moltes elucubracions que hom tendiria a menysprear com a “primitives” inclouen grans qüestions i respostes inicials d'un gran interès sobre el tema de la vida. La generació espontània, per exemple, era opinió comuna fins al final del s XVIII (Spallanzani s'esforçà a invalidar aquesta opinió, però fins a Pasteur no restà totalment solucionat aquest tema, a mitjan s XIX). Fou al s XVIII que l'actitud davant la natura canvià d'una manera notable. Amb relació al desenvolupament de la mecànica aparegueren els grans models (lògics i mecànics) que serviren per a donar una primera explicació científica de la vida. En absència de concepcions mentals que permetessin d'interpretar les estructures profundes de la vida, fou sobre la superfície visible dels éssers vius que hom estudià les idees d'espècie, i hom parlà de preformació, idea que progressivament anà essent invalidada per intuïcions que esdevingueren afirmacions, sobretot per la recerca d'una estructura interna de la vida que n'expliqués les característiques de creixement i reproducció. El descobriment de la connexió químic-biològica (síntesi de la urea per Wöhler) facilità la recerca de l'estructura interior de la vida, la qual explicava alhora el model morfològic i la transmissió hereditària; aquesta estructura interior ja apuntava en el camp del que avui hom anomena biologia molecular. Amb les perspectives d'anàlisi filogenètica que aportaren les dades i les discussions de Lammarck i Darwin, el factor temps i les nocions evolutives entraren a formar part de l'explicació de la vida. A la segona meitat del s XIX l'estudi científic de la vida era en plena modernitat quant a criteris (connexió amb la química, introducció de factors evolutius, posada a punt de protocols experimentals, genètica mendeliana i anàlisi matemàtica de dades referents a la biologia, etc). El desenvolupament d'aquest conjunt d'òptiques i criteris portà la ciència

biològica —flanquejada constantment per espectaculars progressos tecnològics— a la floració actual, que té com a eix la biologia molecular. La biologia tracta de donar una explicació acurada a les característiques amb què el que és viu es diferencia del que és inorgànic. Aquest caràcter “estrany” de la vida ha estat definit per Wartofsky (*Conceptual Foundations of Scientific Thought*) per l'autoregulació (hi associa les nocions de norma i estat final), el creixement i l'auto-reproducció. J.Monod (*Le hasard et la nécessité*) prefereix de parlar de teleonomia, morfogènesi autònoma i invariància reproductiva. En el cas de la biologia, hom pot parlar de tres direccions principals de pensament. L'opinió clàssica (*vitalisme*, que ha anat desapareixent), fonamentalment dualista, defensa que en l'ésser viu actua alguna mena de força vital, no determinable per paràmetres físics, però dependent de la físico-química, que no presenta necessàriament característiques conscients, però que explica el caràcter “finalista” dels organismes vius. A l'altre extrem hi ha el reduccionisme absolut, que identifica organismes i mecanismes. Segons aquest, els éssers vius deuen ser simplement màquines molt complicades capaces d'accions vitals. Entre ambdós extrems hi ha un conjunt d'opinions que, refusant el dualisme vitalista, insisteixen en la distinció radical entre mecanisme i organisme. La dificultat està a precisar l'abast d'aquesta distinció. En conjunt, hom pot parlar de teories “holistes” o bé “emergentistes” en alguns casos. Insisteixen totes en el fet que l'organisme complet presenta propietats d'un grau diferent que el conjunt de les seves parts. Les deficiències que encara presenta el coneixement de la vida i la mateixa estructura bàsica de la matèria (temes altament relacionats) fan necessària la utilització de models provisionals i oberts a precisions ulteriors.

Vidal i Alcover, Jaume (Manacor, Mallorca 1923 — Barcelona 1991) Escriptor i filòleg. Nebot de Joan Alcover. És autor d'una extensa obra poètica, narrativa i teatral, en què destaquen la seva sensibilitat en l'ús de la llengua literària i també una profunda preocupació per la manera com l'home esmerça la pròpia vida. Són representatius els llibres de poemes *Sonets a Eurídice* (1962), premi Mossèn Alcover, *Terra negra* (1970), premi Carles Riba, *El fill pròdig* (1970) i *Sonets alexandrins* (1981). Com a narrador cal esmentar les novel·les *Sophie o els mals de la discreció* (1971), *Tertúlia a ciutat*(1976) i *La vida fàcil* (1987). Fou guardonat, també, amb el premi Víctor Català per *Les quatre llunes* (1969). Com a dramaturg és autor d'*Oratori per un home sobre la terra* (1969), *La fira de la mort* (1970), *Edip* (1977) i diverses adaptacions. Destacà com a traductor i com a estudiós de la literatura catalana i publicà, entre d'altres, *Síntesi d'història de la literatura catalana* (1980). El 1988 li fou concedida la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya.

Vidal i Barraquer, Francesc (Cambrils de Mar, Baix Camp 1868 — Friburg, Suïssa 1943) Cardenal i arquebisbe de Tarragona (1919-43). Doctor en dret, després d’haver exercit d’advocat a Barcelona, decidí de passar al servei de l’Església. Ordenat de sacerdot el 1899, esdevingué arquebisbe de Tarragona des del 1919 i cardenal des del 1921. Renuncià el 1917 a la mitra de Cadis per tal de poder contribuir a apaivagar les tensions polítiques i socials de Catalunya. Aquesta actitud, unida a la defensa insubornable de la llibertat i dels drets de l’Església, constituí el tret característic de tota la seva vida. Els anys de la Dictadura defensà la llibertat de l’Església i el dret a l’ús del català com la llengua normal de la predicació i de la catequesi. Proclamada la República el 1931, contribuí a evitar incendis d’esglésies o de convents a Catalunya. Cap de l’episcopat espanyol arran de l’exili del cardenal Segura, s’esforçà a mitigar les disposicions del projecte de constitució que afectaven els drets de l’Església. Esclatada la revolució a Tarragona el 21 de juliol de 1936, només forçat es refugià a Poblet, i posteriorment s'exilià a Itàlia i després a Suïssa (1943). Per la negativa a signar la lletra col·lectiva de l’episcopat espanyol a favor de l'Espanya del general Franco (1937), no li fou permès de retornar en vida a la seva diòcesi, a la qual, tot i les pressions del règim, mai renuncià. Les seves despulles foren traslladades a la seu de Tarragona (1978), segons la seva voluntat.

Vidiella i Franch, Rafael (Tortosa 1890 — Barcelona 1982) Polític. Antic militant de la CNT i del PSOE, ingressà al PSUC, i fou nomenat conseller de comunicacions

de la Generalitat (juliol del 1936), de justícia (desembre del 1936), de proveïments, treball i obres públiques (maig del 1937). A l'exili estigué a diversos països i durant anys fou un dels principals dirigents del partit. El 1976 tornà a Barcelona.

Vidor, King Wallis (Galveston, Texas 1894 — Paso Robles, Califòrnia 1982) Director cinematogràfic nord-americà. ExpONENT màxim del cinema social dels anys vint i trenta, destaca sobretot pel to grandiós amb què sabé dotar els seus films, sovint dramàtiques epopeies sobre l’aventura humana i el seu destí. De la seva obra cal destacar *The Big Parade* (1925), *The Crowd* (1928), *Hallelujah* (1929), *Billy the Kid* (1930), *Duel in the Sun* (1946), *The Fountainhead* (1949), *War and Peace*(1956) i *Solomon and the Queen of Sheba* (1959).

vidre *MINERAL* Matèria amorfa que no té una estructura cristal·lina i, per tant, amb les partícules que la formen ordenades a l’atzar. Moltes vegades, amb el temps, aquestes substàncies adquireixen una certa ordenació interna, fenomen conegut amb el nom de *desvitrificació*. Els vidres naturals més coneguts són l’obsidiana, les tectites i la fulgurita. Els vidres també poden ésser obtinguts artificialment, però es diferencien dels naturals perquè aquests sempre presenten un inici de cristal·lització.

Viella *[aranès: Vielha]* Municipi i cap de comarca de la **Vall d’Aran**, al qual han estat agregats el 1970 els de Betlan, Arròs i Vila, Escunyau, Gausac i Vilac (a la vegada que hom li donava el nom oficial de **Vielha e Mijaran**), al centre de la comarca, a la vall de la Garona, a la seva confluència amb el riu Nere, que davalla del port de Viella (206 km²; 3 109 h [1991]). L’agricultura (sègol i patates de secà) hi és molt poc important. Hi ha però, grans extensions de bosc (avet, faig, pi roig i pi negre) i de pastures per a la ramaderia bovina, ovina i cavallina. És el centre turístic de la vall. La *vila* (974 m alt), centre comarcal de la Vall d’Aran, és situada a banda i banda del riu Nere, prop de la seva confluència amb la Garona. El nucli primitiu és a la dreta del riu, al voltant de les restes de l’antic **castell de Viella**, del qual resta l’església parroquial o major (Sant Miquèu), d’origen romànic, molt reformada posteriorment. Es conserven notables cases del s XVII (Ço de Rodés, Ço de Fedusa, Ço de Burgaròl) i la Tor deth Generau Martinhon, antiga fortificació. Al N de la vila, que era cap del terçó de Viella (i després del sesterçó de Viella o de Castièro), hi ha el santuari de Mijaran, antic monestir de Sant Agustí del Panyo, on es reunien els consellers de la vall i on juraven el càrrec les autoritats civils. El 1984 fou inaugurat el Museu Etnològic d’Era Val d’Aran.

Viena *[al: Wien]* Capital d’**Àustria** i del *land* de la Baixa Àustria, té un *status* de *land* independent (1 539 848 h [1991]). Situada a la zona de contacte entre l’extrem oriental dels Alps i la plana pannònica, a l’encreuament de les vies naturals entre el N d’Europa i l’Adriàtica, fou elegida, al s XVI, pels Habsburg com a residència, fet que determinà el seu futur desenvolupament. Tanmateix, la pèrdua de la seva capitalitat imperial, el 1918, en representà el declivi. El centre històric (Innere Stadt), que conserva nombrosos edificis i palaus dels ss XVII i XVIII, és envoltat pel Ring, trajecte circular d’on surten diverses vies radials. Al tipus arquitectònic de la *hallenkirche* corresponen diversos edificis religiosos com la catedral, dedicada a sant Esteve (1339), a més de l’església dels augustinians (1330-49), transformada al s XVIII, la de Maria am Gestade (ss XIV-XV), la capella de la residència imperial (1447-49) i la Minoritenkirche (s XIV). D’època barroca hi ha testimonis com l’església de Sant Carles Borromeo i els palaus de Göllersdorf i Pommersfelden. Entre els nombrosos i importants museus de la ciutat cal esmentar el Kunsthistorisches Museum, una de les més riques pinacoteques del món. La tradició musical es manté viva, amb diverses orquestres, un gran nombre de societats musicals, corals i d’investigació musicològica, i amb els teatres d’òpera i audició que hi ha. A banda d’ésser centre administratiu i d’ensenyament superior, és un important centre d’indústries de transformació (electromecàniques, de material de precisió, d’instruments músics, alimentàries, etc). La indústria petroliera té un paper molt important gràcies a la refineria de Schwechat. És seu de nombrosos organismes, com l’AIEA i l’OPEP. Viena té l’origen en *Vindobona*, antiga colònia romana. El 1276 passà als Habsburg i a partir del 1448 fou gairebé sempre residència imperial. Des del s XV es convertí en una ciu-

<div><div></div><div></div></div>	
<div> <div></div></div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
<div><div><div><div></div><div></div></div></div></div>	
govern:	república
superfície:	331 033 km²
població:	72 342 000 h (est 1994)
capital:	Hanoi
idioma of.:	annamita
moneda:	dong

La badia de Vinh Ha Long, al Vietnam

Jaume Vicens i Vives

tat cultural de notable importància. I des dels regnats de Maria Teresa i de Josep II es convertí també en un centre musical excepcional. Al començament del s XIX fou ocupada dos cops per les tropes napoleòniques. En 1814-15 hi fou celebrat el congrés de Viena. Durant la revolució de 1848-49 hi hagué diversos aixecaments, que foren vençuts durament. Amb tot, durant el regnat de l'emperador Francesc Josep I (1848-1916) esdevingué una metròpoli de caràcter mundial i un centre intel·lectual de primer ordre. Hom construí el Ring i altres obres de gran importància, com l’Òpera, el Museu d’Art, la universitat nova, el Parlament, l’Ajuntament, etc. A la fi de l’imperi austro-hongarès perdé més de 350 000 h. Després de l’annexió d’Àustria per part de l’Alemanya nazi (1938), als anys 1944-45 foren destruïts el 21% dels edificis i el 25% de les instal·lacions industrials en diversos bombardeigs.

Vientiane Capital de **Laos** i de la província homònima (442 000 h [1990]). Situada a la riba esquerra del Mekong, en una zona d’arrossars molt poblada, és un centre comercial, sobretot de productes forestals (fusta, resines, etc) i industrial (serradores, bòvils, indústries tèxtils, etc). Centre d’ensenyament superior. Fundada el 1560 pel rei Setthathirat, fou destruïda pels siamesos els anys 1778 i 1827. Els francesos ocuparen la ciutat el 1893, i al cap de sis anys la convertiren en la capital administrativa de Laos. El monument més important és la *stupa* That Luang (~1566).

Vietnam *[nom oficial: República Socialista del Vietnam; annamita: Cong Hoa Xa Hoi Chu Nghia Viet Nam]* Estat de l’Àsia del SE, que limita amb la Xina al N, amb la mar de la Xina Meridional a l'E i al S i amb Cambodja i Laos a l'W (331 033 km²; 72 342 000 h [1994]). La capital és Hanoi.

LA GEOGRAFIA El Vietnam és un país allargassat i estret, cobert per muntanyes en les quatre cinques parts del territori. Al N hi ha els massissos de Tonquín (Fan Si Pan, 3 142 m), solcats per les aigües dels rius Song Da, Song Ma i Song Nhi Ha; aquest darrer forma un vast delta que dóna lloc a una fèrtil plana. Cap al S del país s’estén la serralada Annamita (2 598 m al Ngoc Linh). El centre del país, de sols 60 km d’amplada, és ocupat totalment per la serralada que a la banda meridional va davallant als altiplans de Gia Lai, Dac Lac i Lam Vien. Les planes representen només el 20% del territori, i són constituïdes pels deltes i per la plana del Tonquín (15 000 km²), i per la plana de la Cotxinxina, amb el gran delta del Mekong. Les costes són baixes i pantanoses al N i al S, i altes i retallades al centre. El clima és monsònic, amb precipitacions abundants. Les zones baixes tenen altes temperatures tot l’any, amb una vegetació de selva pluvial. Les costes són afectades sovint per violents ciclons. La base econòmica del país és l’agricultura, la qual ocupa els dos terços de la població activa. L’arròs és el conreu principal (sisena producció del món) i la base de l’alimentació. Es conrea a tot el país i s’ha estès pels vessants en terrasses, amb sistemes de canals de regadiu. La canya de sucre i el blat de moro, conreat als turons, són també conreus importants. Els comercials són principalment d’hevea (novena producció mundial de cautxú), te, cafè, cotó, tabac i altres oleaginoses (a més del sèsam i els cacauets) com la grana de cotó, els cocoters i la soia, i tèxtils com el kenaf i el jute. La ramaderia és poc important, tot i que no escassegen els bovins, els búfals que hom utilitza en els camps d’arròs i els porcs. La pesca té lloc al llarg de les costes i dels rius, i proporciona un recurs alimentari que pot competir amb la carn. El bosc ofereix fusta per a l’ebenisteria (especialment teca), bambú, essències, etc. El subsòl septentrional és ric en minerals: jaciments d’antracita, fosfats, ferro, zinc, estany, cromita i coure. Al S del país hom extreu una mica de carbó. La sal és important a tot el territori, com també la pedra calcària. La indústria s’ha desenvolupat notablement els darrers anys: hi ha destil·leries, drassanes, indústria alimentària, del tabac, del cautxú, del ciment, tèxtil, metal·lúrgia, química i del paper. La capacitat productiva, però, restà molt afectada arran de la guerra del Vietnam. El Vietnam disposa de nombroses carreteres i de molts quilòmetres de vies navegables (5 613 km), centrades en els rius Song Nhi Ha i Mekong. La balança de pagaments és clarament deficitària i el PNB per habitant és molt baix. La població és majoritàriament vietnamita (88%), amb minories moi, tai, khmer, meo

i xinesa. La religió dominant és el budisme; hi ha també taoistes, confucianistes, musulmans i catòlics (7%). La població, repar-tida molt irregularment, es concentra als deltes (90%) i al llarg de la costa. El coefi-cient de creixement és del 22,4% (1985). Les ciutats principals són a les planes: ultra Hanoi, la capital, es destaquen Ho Chi Minh (antiga Saigon) i Hai Phong. La llen-gua oficial és l'annamita. Vietnam és mem-bre de l'ONU i de l'ASEAN.

LA HISTÒRIA

Amb l'arribada de tribus mongoles proce-dents de la Xina, com els hans, hi foren creats els primers regnes, com el que ocupà Tonquín i motivà la intervenció de l'impe-ri xinès, que en prengué el domini. El con-fucianisme i el budisme, barrejats amb rit-us pagans, s'implantaren al nord, i l'hin-duisme al S. L'expansió de l'arròs cap al S féu sorgir noves poblacions mig inde-pendents. Cap al s I aC la cultura xinesa s'imposà al Nam Viet, contràriament al que succeí al regne de Txampa (a l'Annam i a la Cotxinxina), de cultura hindú. El del-ta del Mekong pertanyia als regnes hindús de Fu-nam i de Xen-la, i passà després a Siam i a Cambodja. Després de nombroses revoltes contra la Xina, a la primera meitat del s X sorgiren les primeres dinasties viet-namites independents (Quyen, Din, Le, etc). La invasió mongol permeté una apro-ximació entre vietnamites i txamps, i el rei Tran Non Ton derrotà l'emperador Khubi-lai (1278). La dinastia Tran (1225-1414) continuà l'expansió cap al S, completada sota el rei Le Tan Ton (1471). La partició nord-sud del territori es consumà el 1677, després de més de 100 anys de guerra. L'any 1765 tota la Cotxinxina depenia ja de la família Nguyen del S. Amb l'arribada de missioners francesos al s XVII s'accentuà el nacionalisme vietnamita enfront de la Xina. L'ajut francès possibilità Nguyen An de reconquerir tot el Vietnam i es coronà rei amb el nom de Gia Long. Malgrat ésser un budista fervent, Gia Long cooperà amb els missioners i els marxants francesos. Després de l'ocupació francesa de Saigon i la Cotxinxina (1858-61), el tractat del 1862 cedí la meitat del territori a França com a colònia. Més tard, una sagnant campanya d'ocupació (1873) menà a un tractat entre França i l'emperador Tu Duc, el qual reco-negué el protectorat francès sobre Annam i Tonquín (1874). Amb el suport de la Xina, tanmateix, la resistència vietnamita s'allar-gà fins el 1885. El Vietnam formà, junta-ment amb Laos i Cambodja, la Indo-xina francesa. Una certa autonomia econòmica i política fou practicada a Tonquín i An-nam. La Cotxinxina, en canvi, tenia un rè-gim totalment colonial. L'administració co-lonial es preocupà de les obres públiques i de les comunicacions. El nacionalisme vietnamita s'estengué a partir de la Primera Guerra Mundial, gràcies a la revolució xi-nesa. A partir del 1930 el nacionalisme ton-quinès fou protagonitzat pel Partit Nacio-nalista, i sobretot pel Partit Comunista, fundat per →***Ho Chi Minh***, creador de l'agrupació revolucionària Viet-minh, que assumí el pes de la lluita nacionalista. En 1940-41 el Vietnam passà a l'òrbita japone-sa i aquests el 1945 expulsaren les forces i l'administració franceses i proclamaren la independència del Vietnam. Arran de la derrota japonesa (1945), l'emperador Bao Dai abdicà, i Ho Chi Minh proclamà la Re-pública Democràtica del Vietnam (RDV). En retornar els francesos esclatà (1946) la guerra d'Indo-xina. La guerra s'estengué a Laos i Cambodja. Després de la desfeta francesa a la batalla de Dien Bien Phu (1954), la conferència de Ginebra (1954) partí el Vietnam en dos estats, separats pel paral·lel 17. La República Democràtica del Vietnam s'establí al N, i la República del Vietnam, al S. Ho Chi Minh esdevingué el màxim dirigent de la RDV, mentre que al S Ngo Dinh Diem, ex-ministre catòlic, ins-taurà un règim dictatorial i anticomunista. Prop d'un milió de catòlics abandonaren la RDV cap al S. Una reforma agrària precipi-tada provocà seriosos incidents a la RDV el mateix 1956. El 1960 fou fundat el Front Nacional d'Alliberament o Viet-cong al Vietnam del Sud, que originà el govern re-volucionari provisional amb ajuda de Ha-noi. Els EUA augmentaren el suport al rè-gim del sud i la guerra contra la guerrilla nacionalista-comunista s'intensificà (guer-ra del Vietnam). Retirades les tropes nord-americanes el 1973, la guerra continuà fins a la rendició del règim sud-vietnamita (1975) i la reunificació en la República So-cialista del Vietnam. El Vietnam del Nord imposà la seva hegemonia a partir de les

eleccions del 1976. En política exterior el Vietnam es decantà cap a una aliança amb l'URSS, en lloc de la Xina. El 1978 Vietnam ocupà Cambodja i instal·là un govern pro-vietnamita a Laos. El manteniment de tres fronts bèl·lics (xinès, des del 1984, laosià, i a la frontera tailandesa-cambodjana, con-tra els khmers roigs) afectà greument l'eco-nomia, ja prou ressentida per l'anterior guerra, a més d'aïllar políticament el país. El 1980 hom aprovà una nova constitució, socialista. De la mà del president Vo Chi Cong (1987) i del primer ministre Vo Van Kiet (1988), el Vietnam emprengué la tran-sició cap a una economia de mercat super-visada per l'estat. Resolts els conflictes amb Cambodja (1988) i la Xina (1991), el 1992 hom aprovà una nova constitució que mantenia el sistema socialista i de partit únic però incloïa el dret a la propietat pri-vada. L'assemblea nacional elegí Lê Duc Anh cap d'estat i ratificà el procés de refor-mes amb la continuïtat de Van Kiet com a cap de govern. Al febrer del 1994 els EUA aixecaren l'embargament econòmic vigent des de feia trenta anys. El 1995 Vietnam es-devingué membre de l'ASEAN.

Vigo Ciutat de les Rías Baixas, Galícia, a la província de Pontevedra (278 050 h [1991]). Situada al SE del sector més ampli de la ria de Vigo, és un important port de pesca, el primer peninsular. És el primer centre industrial de Galícia (metal·lúrgia bàsica i de transformació i indústria química, de materials per a la construcció, de la fusta, de conserves de peix, automobilísti-ca) i la primera ciutat en nombre d'habi-tants. El nucli romà, *Vicus spacorum*, fou construït en un lloc sovintejat per grecs i fenicis. Almansor la destruí (997) i Ferran II de Lleó la repoblà (1170). Felip II de Castel·la n'impulsà el creixement. Als ss XVI i XVIII sofrí diversos atacs dels anglesos. Al s XIX experimentà un notable creixement demogràfic i econòmic. Cal destacar l'es-glésia de Santiago, gòtica, i la Colegiata de Santa Maria, neoclàssica.

viking *HIST* Nom donat als pirates proce-dents de les terres escandinaves que, des del s VIII, atacaren els països de l'Occident europeu. Els unia l'esperit d'aventura, l'afany d'episodis guerrers i, sobretot, la co-bejança del botí. Tenien, però, un codi que regulava el repartiment del botí i es gover-naven democràticament. Escrivien amb ca-ràcters rúnics, més antics que ells mateixos. Construïren naus amb una característica vela quadrada. Posseïen també una cultura artística. Els primers a establir un estat d'or-ganització rudimentària foren els danesos. Els vikings aparegueren a Anglaterra i a Ir-landa des del final del s VIII. Durant el s IX entraren per l'Escalda, el Sena i el Loira. Més tard entraren a l'Elba i la Garona, re-corregueren la costa del Marroc i passaren a la Mediterrània. Itàlia i França sofriren llurs expedicions. Expulsats d'Irlanda i d'Angla-terra en començar el s X, acabaren per fer-se sedentaris en territoris com Normandia i Sicília, on perduraren llargament, ja cone-guts com a normands (→ ***normand***).

Vila Capital de Vanuatu, a l'illa d'Efate (19 311 h [1989]). Ciutat portuària, és el centre comercial del país. Té aeroport inter-nacional.

Vila i Arrufat, Antoni (Sabadell 1894 — Barcelona 1989) Pintor i gravador. Partí d'un realisme directe (*La mare*, 1914), i rebé després la influència de Mela Muttermilch (*La mare cosint*, 1918). Obtingué diversos premis, entre els quals la medalla d'honor de l'Exposició Nacional de Barcelona (1942) i la primera medalla de gravat a la de Madrid del 1948 per *El sopar*. Conreà força la pintura mural, des del 1925 (altar de Sant Sebastià al Gremi de Fabricants de Sa-badell), amb obres a Sabadell, Vilafranca del Penedès, Terrassa, Sant Sebastià de Montmajor, El Escorial i Barcelona, on de-corà la Sala de la Ciutat de l'ajuntament (1964). Fou acadèmic de Sant Jordi i corres-ponent de San Fernando. La seva obra ma-dura, centrada molt sovint en figures i ma-ternitats, es caracteritza per la nitidesa i la serenitat ben noucentista del seu ambient.

Vila i Casas, Joan (Sabadell 1920) Pintor, gravador, ceramista i escriptor. Conegut com a *Vilacasas*. Acabada la guerra civil fou membre destacat del grup sabadellenc El Cenacle (fins el 1941). Instal·lat a París des del 1950, estudià a l'École du Louvre i pas-sà d'un cert fauisme a una abstracció d'in-fluència neoplasticista el 1953. Participà a la Tercera Biennal Hispanoamericana d'Art de Barcelona (1955). Autor d'obres infor-malistes, aviat evolucionà cap al que ell anomena *planimetries*, per la seva relació

amb la plàstica dels plans topogràfics. Fou fundador de la revista “O Figura” el 1960, any que rebé el premi Juan Gris. Ha realit-zat murals ceràmics i ha exposat en diver-ses edicions de la Mostra d'Art Nou de Bar-celona i a les Biennals de Venècia (1960, 1964 i 1968), de São Paulo (1961) i d'Ale-xandria (1964), on fou premiat. Com a es-critpor ha estrenat comèdies iròniques, com *Jo, el serial i la gallina*, *L'enterrament és a les 4*, *Mercè dels uns*, *Mercè dels altres*, etc, i novel·les: *Doble blanc* (1960), *Matèria defi-nitiva* (1961) i *Nnoba figyurassió* (1965), *Jour-dain* 65 (1966).

Vila i Dinarés, Pau (Sabadell 1881 — Bar-celona 1980) Pedagog i geògraf. El 1905 fundà l'Escola Horaciana. A Bogotà (1915-18), renovà l'orientació pedagògica. En tor-nar a Catalunya s'orientà decididament cap a la geografia, ensenyà als Estudis Nor-mals de la Mancomunitat i completà estu-dis a Grenoble. Traduí i completà el curset que hi realitzà, *Assaig de geografia humana de la muntanya* (1925), i es lliurà a la inter-pretació geogràfica de Catalunya amb siste-ma, profunditat i intuïció. Publicà *La Cer-danya* (1926), *Les Marques de Ponent*, *El Vallès* i la millor síntesi personal que hom té per al coneixement geogràfic del país: el *Resum de geografia de Catalunya*, en nou vo-lums (1928-35). La seva gran obra és la *Di-visió Territorial de Catalunya* (1932 i 1937), però encara escrivia per als combatents *La fesomia geogràfica de Catalunya* (1937). En aquests anys presidí el Centre Excursionis-ta de Catalunya i la Societat Catalana de Geografia, filial de l'Institut. El 1939 s'exi-lià a Colòmbia, on publicà (1945) la *Nue-va geografia de Colombia*. A Veneçuela dirigí el departament de geografia i història de l'Institut Pedagógico de Caracas, fins que es jubilà, el 1961, i publicà la *Geografia de Venezuela*, en tres volums, en col·laboració amb deixebles veneçolans. La seva darrera etapa, centrada en la geografia urbana bar-celonina, s'obrí amb l'article *Origen i evolu-ció de la Rambla barcelonina*. El 1968 s'incor-porà a la redacció de la *Geografia de Ca-talunya* dirigida per L.Solé i Sabaris, on publicà *El Barcelonès i Barcelona ciutat*, re-sum de la més extensa *Barcelona i la seva ro-dalia al llarg del temps* (1974), culminació de la seva obra de repatriat. El 1969 fou eleg-it membre de l'Institut d'Estudis Catalans, i el 1976 hom li atorgà el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. Ha estat fundador i impulsor de tres escoles geogràfiques: les de Catalunya, Colòmbia i Veneçuela.

Vila i Pujol, Joan (Barcelona 1890 — 1947) Dibuixant. Conegut amb el pseudò-nim de *D'Ivori*. Residí a Buenos Aires (1911-12), on col·laborà en el setmanari “Caras y Caretas”, a París, on fou corresponsal-di-buixant de la revista de Buenos Aires “La Semana Universal”, i a Londres. De nou a Barcelona (1914), col·laborà en diverses re-vistes: “D'Ací i d'Allà”, “Bella Terra”, “Cata-lunya Teatral”, “Violet”, “La Mainada”, etc. Dibuixà l'arbre dels antics gremis bar-celonins (Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona) i algunes escenografies. Pel seu compte realitzà llibres com *Vestits típics d'Espanya* (1935-36), i exemplars únics, com *Tòrneig al Born* i *25 poemes orientals* (1946), i altres obres per a editorials com Atlàntida i la seva pròpia editorial, Mons Floris (*Historia de Pierres de Provenza*, 1946; *Clamades y Clarmonda*, 1944).

Viladecans Municipi del Baix Llobregat, situat a la costa, al sector de la dreta del del-ta del Llobregat, entre els estanys de la Murtra i del Remolar (20 km²; 48 294 h [1991]). El territori és predominantment pla, llevat de la part septentrional, acciden-tada per una sèrie d'elevacions (turó de Sant Ramon, 288 m), contraforts nord-orientals del massís de Garraf. Prop de la platja hi ha diverses urbanitzacions amb apartaments per a segona residència i es-tiueig, dins la zona d'influència de Castell-defels. L'activitat bàsica del municipi havia estat l'agrícola, disminuïda actualment per la ràpida industrialització i urbanització. En el sector industrial destaca el ram me-tal·lúrgic, dels electrodomèstics, de l'al-i-mentació, químic, del transport i la cons-trucció. Els sector de serveis (34,8%) i la construcció (10,7%) són en expansió. El *po-ble* (17 m alt) és al peu del sector mun-tanyós, al N del terme. El nucli antic és cen-trat per l'església parroquial de Sant Joan. El lloc és esmentat ja el 1011; el 1562 passà a formar part de la baronia d' Eramprunyà.

Viladomat i Manald, Antoni (Barcelo-na 1678 — 1755) Pintor. Fou col·laborador de l'italià Ferdinando Galli Bibiena, l'artis-ta més destacat de la cort del rei-arxiduc

Carles III a Barcelona. En la seva abundant obra conservada és fonamental el conjunt conservat al Museu Nacional d'Art de Cata-lunya (els quatre quadres de *Les estacions*, algunes natures mortes i altres de tema reli-giós, com la sèrie de vint quadres dedicats a *Sant Francesc d'Assís*, pintats cap al 1724 per a decorar el claustre del convent dels franciscans a Barcelona) i el conjunt de la capella dels Dolors amb l'annexa Sala de Junes de la Confraria, a Santa Maria de Mataró, un dels exemples més complets de barroquisme a Catalunya, que fou acabat el 1737.

Viladomat i Massanas, Josep (Manlleu 1899 — Andorra la Vella 1989) Escultor. Fou membre fundador del grup d'Els Evo-lucionistes (1917). És autor del *Sant Fran-cesc d'Assís* de Montserrat, del monument a *Fortuny* a Reus, d'una de les escultures de la plaça de Catalunya de Barcelona (1929) i de l'al·legoria de la *República* (1936) al mo-nument barceloní a Pi i Margall. Participà també en la decoració de les conselleries de cultura i de finances de la Generalitat (1936-37). Refugiat a Andorra, en tornar féu les figures de la font de la Rambla de Tarragona (1952), el monument a *Raquel Meller* (1966) al Paral·lel barceloní, l'estàtua eqüestre de Franco que hi hagué al castell de Montjuïc (1963), l'*avi* del Barça (1973-74) i part del monument que Barcelona de-dicà a Pau Casals (1982).

Vilafranca del Penedès Municipi i cap de comarca de l'**Alt Penedès**, a la de-pressió que centra la comarca (20 km²; 27 818 h [1991]). El territori és pla, amb la petita elevació del puig de Sant Pau (302 m alt), al NW del terme. L'agricultura ocupa el 2% de la població activa (1991). El 73,9% del sòl agrícola es destina a vinya (1989), seguida dels cereals (19,1%). La indústria ocupa el 48% de la població activa (1991), amb un gran nombre de petites indústries, molt diversificades. Destaca l'elaboració de vins, caves i alcohols, amb una trentena d'empreses, a més de farineres, de pastes alimentàries, pinso i farratge. En segon lloc hi ha les empreses del sector del metall (la majoria dedicades a l'elaboració de maqui-nària i complements per a l'agricultura). El sector terciari, amb el 50% de la població activa, dóna a la vila un caire mercantil i comercial ben definit. La *vila* (*vilafranquins*; 224 m alt), centre de l'Alt Penedès, es troba en un important nus de comunicacions. El nucli antic és presidit per l'església basílica de Santa Maria, amb façana neogòtica (1903). A l'antic Palau Reial hi ha l'actual Museu de Vilafranca, que inclou el Museu del Vi fundat el 1942. El temple gòtic de Sant Francesc, convertit en museu lapidari, o l'església de Sant Joan, romànica exterior-ment i amb l'interior gòtic, són alguns dels edificis destacats. El 1289 hi morí Pere II, quan sojornava al palau reial. Fou cap de la vegueria de Vilafranca del Penedès des del 1304; s'hi reuniren corts en 1358-59 i el 1367. El 1356 fou definitivament incorpo-rada a la corona. Fou cort temporal de la reina Maria (1451 i 1453) i de la reina Joa-na Enríquez (1461-62), que hi signà la con-còrdia de Vilafranca del Penedès. Durant el s XIX la vila s'engrandí i prengué l'actual fesomia, amb la urbanització de la rambla de Sant Francesc (1823) i de la plaça de Jaume I (1839).

Vila Joiosa, la [*pop: la Vila*] Municipi i cap de comarca de la **Marina Baixa**, als vessants marítims de les serres pre-bètiques valen-cianes (58 km²; 21 982 h [1991]). En els coneus predomina el regadiu (cítrics, ametllers i hortalisses) per damunt del secà (ametllers, garrofers i oliveres). L'aigua, provinent del pantà de l'Amadòrio, és ad-ministrada, per la comunitat de regants de la Vila. En la ramaderia destaquen l'avicul-tura i l'apicultura. Dues indústries peculiars són les de la xocolata i les xarxes. El port és exclusivament pescador. També hi té im-portància el turisme, amb nombroses pla-ces hoteleres, de càmping o d'apartaments. El municipi assolí 21 411 h el 1986. La *ciu-tat* (*la Vila* per antonomàsia , 27 m alt) ocu-pa un tossal avançat entre la boca del riu de la Vila i la cala d'Àlcocó. El lloc fou habitat en època islàmica, i fou conquerit per Jaume I el 1251. Al cinc-cents sofrí nombrosos atacs de pirates algerians. L'atac del 1536, el dia de Santa Marta, en el qual la població reeixí a defensar-se, és el que commemoren les festes de moros i cristians. L'any 1914 arribà el ferrocarril de la Marina. La carrete-ra Alacant-València esdevingué eix de la ur-banització. El 1920 Alfons XIII concedí a la vila el títol de ciutat. L'hàbitat rural repre-senta encara el 10% (era un terç el 1900).

Vilanova, Arnau de (? 1238/40? — Gènova 1311) Metge, reformista espiritual i escriptor en català i en llatí. Estudià medicina a Montpeller. Dominà la llengua aràbiga, que l'ajudà a esdevenir un dels metges més famosos del seu temps. Fou ensinistrat en hebreu, en Sagrada Escripura i en la cultura rabínica i talmúdica. Metge de Pere II des del 1281, continuà essent afavorit per Alfons II i Jaume II. Del 1289 al 1299 residí a Montpeller. A París (1299) difongué les seves idees sobre l'Anticrist, i, acusat pels teòlegs de la universitat, fou processat i condemnat. L'any següent apel·là a Bonifaci VIII, de qui era metge i a qui dedicà el tractat màgic *De sigillis*. El 1301 compongué el *De cymbalis ecclesiae*, dedicat al papa, i l'any següent la *Philosophia catholica et divina*, dos tractats de caire joaquimita. El 1302 fou cridat a Catalunya, com a metge, per Jaume II. Fou també el metge del nou papa Benet XI, de la mort del qual hom el féu còmplice. A Frederic III de Sicília li dedicà l'*Allocutio christiani* sobre la reformació de l'Església. Novament a Barcelona (1305) llegí la *Confessió de Barcelona*, autèntica síntesi del seu profetisme escatològic. Retirat al monestir de Sant Víctor de Marsella, compongué la seva obra cabdal, l'*Expositio super Apocalypsi* (editada el 1971). Capdavanter dels espirituals, l'any 1309 perorà la defensa d'aquells davant Climent V a Avinyó. Amb el *Raonament d'Avinyó*, la seva obra més important en català, es defensà davant Jaume II de les acusacions d'haver-lo calumniat davant el papa. Arnau s'embarcà cap a Sicília, i d'allà cap a Gènova, on morí el 1311. Les obres catalanes (editades el 1947) s'avancen a la prosa clàssica dels primers humanistes catalans. Tot amb tot, Arnau deu la seva gran fama pòstuma a les seves obres científiques i mèdiques: traduccions d'obres mèdiques de l'àrab al llatí, regiments breus, tractats curts sobre temes com l'esterilitat, el coit, les sagnies, els verins, les febres, l'alquímia, els malefícis i els somnis.

Vilanova i March, Emili (Barcelona 1840 — 1905) Escriptor. Assidu a les tertúlies literàries del Cafè Nou de la Rambla, que reunia escriptors d'origen menestral, de marcat republicanisme polític i contraris a l'historicisme del moviment de la Renaixença, col·laborà en diversos setmanaris i conreà un costumisme satíric i humorístic. Havent moderat considerablement les seves actituds, d'ençà del 1876 féu col·laboracions en “La Renaixença” i “La Il·lustració Catalana”, entre d'altres, aplegades en diversos volums: *Del meu tros* (1879), *Quadros populars* (1881), *Entre família* (1885), *Escenes barcelonines* (1886), *Monòlegs i quadros* (1887), *Pobrets i alegrets* (1887), *Gent de casa* (1889) i *Plorant i rient* (1891); en aquests, dominat per un cert escepticisme, descriu la misèria i la petitesa del món menestral, tractat amb cert humor. Practicà el sainet costumista, amb obres d'una gran perfecció, d'entre les quals cal destacar *Qui... compra maduixes!* (1892) i *Colometa, la gitana* (1896).

Vilanova i la Geltrú Municipi i cap de la comarca del **Garraf**, a la costa, a llevant de la desembocadura del riu de Foix (33 km²; 45 864 h [1991]). El sector septentrional és accidentat pels contraforts de la Serralada Litoral, al sector del massís de Garraf (338 m alt al pujol de Romegosa), mentre que al meridional, costaner, el territori és pla. Les platges són de sorres silíciques de gra fi. La principal activitat econòmica en l'actualitat és la industrial. El principal conreu és la vinya, seguit dels cereals (ordi, civada i blat), les patates, les garrofes i les hortalisses. La indústria és molt diversificada: metal·lúrgia (subsidiàries de l'automoció), química, de materials de la construcció, fusta, tèxtil, alimentació, arts gràfiques i paper, de la pell, vinícoles, etc. Dues tercers parts de la població activa treballen en la indústria i el sector terciari ocupa 1/3 part de la població activa. La incidència turística, malgrat la posició costanera, ha estat modesta. L'activitat marinera es remunta a l'edat mitjana. Al llarg del s XIX adquirí àmpliament la preponderància com a exportador de vi de la costa del Principat. Actualment és el tercer port de Catalunya i supera en moviments els de Sant Carles de la Ràpita, Sant Feliu de Guíxols, Palamós i Arenys. La *vila* (*vilanovins*; 22 m alt), centre de la comarca del Garraf, es troba prop de la costa i formada per dos nuclis: el de l'antiga *Vilanova de Cubelles* i el de la *Geltrú*, a banda i banda del torrent de la Pastera. En l'aspecte monumental cal remarcar l'església parroquial de Santa Maria de la Geltrú (s XVIII) i la parroquial de Sant

Nu, d'Antoni Vila i Arrufat

Pau Vila i Dinarés

Natura morta, d'Antoni Viladomat i Manald

Antoni de Vilanova, amb façana renaixentista, l'església de l'hospital, antic convent carmelità (1784), la casa de la vila (1860), porxada, el neogòtic col·legi Samà i la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer (1882), ampliada actualment amb el castell de la Geltrú (ss XII-XIV). El s XX s'ha caracteritzat pel creixement demogràfic (amb un fort contingent d'immigració), per l'engrandiment urbà i per la diversificació industrial. Entre les festes més típiques, les comparses del diumenge de carnaval atreuen molts forasters.

Vilar, Pierre (Frontinhan, Llenguadoc 1906) Historiador francès. Fou professor de l'Institut Français a Barcelona del 1934 al 1936 i del 1945 al 1957. Arribà a formulacions pròpies, d'una *història total* d'inspiració marxista, entesa com “la sola ciència global i dinàmica de les societats”. La seva proposta metodològica fou exposada el 1960 a *Creixement econòmic i anàlisi històrica*, i el seu nucli resideix en *l'economia*, però no limitada al fet econòmic, sinò cercant d'assolir l'elaboració del *model històric global*. Els seus primers treballs d'història hispànica foren la petita *Histoire de l'Espagne* (1947), *Le temps du Quichotte* (1956), *Le déclin catalan du bas moyen-âge* (1959) —tots dos aplegats posteriorment en la compilació *Crecimiento y desarrollo* (1965)— i *Le Manual de la Compagnia Nova de Gibraltar, 1709-1723* (1962). El seu treball fonamental i una de les obres cabdals de la historiografia europea del s XX és *Catalunya dins l'Espanya moderna* (1962). Posteriorment ha publicat *Oro y moneda en la historia* (1969), *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII* (1979), *Estat, nació, socialisme, estudi sobre el cas espanyol* (1982), *Hidalgos, amotinados y guerrilleros* (1982), *Iniciación al vocabulario del análisis histórico* (1980), *La guerra civil española* (1986) i *Pensar històricament* (1995). Dirigí una *Història de Catalunya* en 8 volums (1987-90).

Vila-real [o *Vila-real dels Infants*; *pop*: *Vilarell*] Municipi de la Plana Baixa, al N de la comarca, entre el Millars (límit amb la Plana Alta), al N, i el municipi de les Alqueries de la Plana (57 km²; 37 927 h [1991]). El clima és temperat i les pluges no ultrapassen generalment els 400 mm anuals. Actualment (dades del 1984) només hi ha algú conreu residual de secà (gradualment substituït pels tarongers des de la fi del s XIX), mentre que el regadiu aplegava 5 754 ha l'any 1984, totes pràcticament dedicades als cítrics, de les quals 3 496 són mandariners i 2 127 tarongers. Pel que fa a la ramaderia destaca (xifres del 1982) l'auge de les granges avícoles. La resta, oví i porcí, té poca significació. En la indústria (que ocupa la meitat de la població activa) destaquen les auxiliars de la taronja (serradores, caixes cartó), la pedra i les rajoles, amb un gran desenvolupament del subsector ceràmic, força competitiu. Altres activitats que hi destaquen són els productes metàl·lics, la maquinària industrial i agrícola, la fusta i el moble, el paper i el cartó i la indústria alimentària. El 1985, el poble de les Alqueries de la Plana se segregà de Vila-real i formà un municipi independent. La *ciutat* (*vilarelencs*; 42 m alt) és al bell mig de la Plana, a 1,5 km, a la dreta, del Millars. La seva estructura medieval ocupa encara el cor de la ciutat, al voltant de la Plaça Major. Els successius eixamples han seguit els eixos de les quatre portes medievals, i han conservat una estructura regular. Pel S, el N i l'E, els eixamples tenen sobretot un caràcter popular i industrial (carreteres de València i d'Onda, camí d'Almassora). Entre els edificis més notables hi ha l'església arxiprestal (Sant Jaume), construïda entre el 1752 i el 1779. Hi ha, a més, l'església de la Sang, amb elements gòtics de l'època fundacional, l'església de l'antic hospital, el convent del Carme, fundat el 1593, etc. Vila-real fou fundada per Jaume I el 1274, separant el seu nou terme del de Borriana, amb la finalitat d'edificar-hi una residència rural per als seus fills (d'ací la denominació *dels Infants*). Els 38 345 h del 1981 havien esdevingut només 36 521 al padró del 1986, a causa de la recent segregació del nou municipi de les Alqueries de la Plana. El fet més cridaner de la moderna urbanització és l'expansió anàrquica dels anys seixanta amb barris aïllats, inconnexos i socialment discriminats. Li fou concedit el títol de ciutat el 1904.

Villa, Pancho (San Juan del Río, Durango 1878 — Parral, Chihuahua 1923) Revolucionari mexicà. El 1910 s'uní a les forces maderistes contra Porfirio Díaz. Condemnat a mort a causa d'una insubordinació, fou salvat per Madero i s'escapà de la presó.

El 1913 tornà als EUA, i inicià la revolta agrarista al nord de Mèxic. Quan Victoria-no Carranza s'uní als insurgents, Villa acceptà el pla de Guadalupe. S'alià amb Pascual Orozco i Emiliano Zapata, aliança que permeté l'ocupació de la ciutat de Mèxic. Poc després rompé amb Carranza, fou vençut diverses vegades per les tropes governamentals i es retirà al nord, on continuà una activitat mig guerrillera mig bandolera. A la caiguda de Carranza, el 1920, Villa cessà les activitats guerrilleres i es retirà a Durango fins el 1923, que fou assassinat.

Villalonga i Pons, Llorenç (Palma de Mallorca 1897 — 1980) Escriptor. Alternà el conreu de les lletres amb el de la psiquiatria. El 1931 l'aparició de *Mort de dama*, una novel·la meitat costumista meitat *esperpèntica*, produí un autèntic escàndol. Entre el 1934 i el 1936 dirigí una de les millors revistes aparegudes a Mallorca: “Brisas”. Retirat a Binissalem durant la guerra preparà la seva novel·la més important: *Bearn* (o *La sala de les nines*), autèntica elegia d'un món estimat i perdut, el món decadent de l'aristocràcia rural mallorquina de fi de segle. Instal·lat de nou a Palma, el 1952 repregué, amb *La novel·la de Palmira*, la seva activitat literària, seguida per la publicació de novel·les castellanés (entre les quals *Bearn*, 1956) i per contes i peces teatrals en català com *El lledoner de la claustra* (1958). Amb *L'àngel rebel* (refeta el 1974 amb el títol de *Flo la Vigne*), inicià la seva darrera etapa. Dins el món sorgit de la guerra *L'àngel rebel* constitueix una confrontació del liberalisme humanístic amb el monolitisme de la societat de consum, seguida a *La gran batuda* (1968). D'altres novel·les importants són *L'hereva de Donya Obdúlia* (1964), *La “Virreyna”* (1969), *El misantrop* (1972) i *Un estiu a Mallorca* (1975). Villalonga compongué i estrenà diverses peces teatrals: *Aquil·les o l'impossible* (1964) i els *Desbarats* (1965).

Villalonga i Villalba, Ignasi (València 1895 — Madrid 1973) Financer i polític. Doctor en dret, presidí la Cambra de Comerç (1928-30) i el Centre d'Estudis Econòmics Valencians (1929). Membre de la Dreta Regional Valenciana, fou diputat (1934 i 1936); el 1935, durant el règim de suspensió de la Generalitat, la presidí com a governador general de Catalunya. Durant la guerra civil de 1936-39 col·laborà en l'organització econòmica de la zona franquista. En la postguerra reorganitzà el Banc de València i el Banco Central i impulsà la creació del consorci Bancor. Fou fundador de diverses empreses importants. Publicà l'opuscle *Substantivitat del valencianisme* (1919) i nombrosos articles.

Villangómez i Llobet, Marià (Eivissa 1913) Escriptor. Mestre, exercí durant vint-i-cinc anys (1942-67). En la seva obra, eminentment poètica i d'un gran rigor formal, s'identifica amb el paisatge i els homes de les Pitiüses en una meditació que acull estímuls universals. Autor de llibres de poesia com *Sonetos mediterràneos* (1945), *Elegies i paisatges* (1949), *Els béns incompatibles* (1954), *Sonets de Balansat* (1956, premi Cantonigròs 1955), *Ceguesa de l'estel* (1956), inclòs a *La miranda* (1958), *El cop a la terra* (1962), que inicia un vessant més realista i *Declarat amb el vent* (1963). El 1987 començà l'edició de la seva obra completa. En prosa, ha publicat *L'any en estampes* (1956) i les síntesis *Llibre d'Eivissa* (1957) i *Eivissa. La terra, la història, la gent* (1974). El 1989 rebé el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes.

Villanueva i Astengo, Jaume (Xàtiva, Costera 1763 — Londres 1824) Erudit. Frare dominicà, ajudà el seu germà Joaquim en l'elaboració d'una història dogmàtica dels antics ritus i cerimònies de l'església hispànica. La seva tasca fou interrompuda per la guerra del Francès i seguida durant el Trienni Liberal (1820-23). Fou representant de València a les corts de Cadis. La seva obra fonamental és el *Viage literario a las iglesias de España*, en deu volums (1803-21).

Villanueva i Astengo, Joaquim Llorenç (Xàtiva, Costera 1757 — Dublín 1837) Eclesiàstic, escriptor i polític. Canonge i catedràtic de filosofia, els seus plantejaments crítics li valgueren unes quantes vegades l'acusació de jansenista. Algunes obres, com el *Catecismo de estado* (1793), tingueren problemes amb la inquisició. També publicà alguns llibres erudits, com *De la lección de la Sagrada Escritura en lenguas vulgares* (1791) i *El Kempis de los literatos* (1807). Diputat pel regne de València a les corts de Cadis. La seva intervenció fou decisiva en debats com el de la supressió del Sant Ofici. Aquest període de la seva vida fou rela-

tat en l'obra *Mi viaje a las cortes* (1860). Em-presonat sota Ferran VII, fou de nou elegit diputat per València a les corts del 1820. Obra polèmica important d'aquesta època fou la *Carta de don Roque Leal de Castro al muy reverendo arzobispo de Valencia* (València 1820), contra les manifestacions anti-constitucionals de l'arquebisbe de València Veremundo Arias Texeiro. En ser-li retirat el nomenament com a ambaixador plenipo-tenciari a la Santa Seu escriví *Mi despedida de la curia romana* (1823), contra la cúria pontificia. L'any 1823 s'exilià, de primer a Corcaigh (Irlanda), i al cap de poc a Lon-dres. Allà publicà l'obra autobiogràfica *Vi-da literaria de Joaquín Lorenzo Villanueva...* (1825).

Villarroel i Peláez, Antoni de (Barcelo-na 1656 — Segòvia 1742) Militar. El 1697 defensà Barcelona contra els francesos. Enquadrat en l'exèrcit de Felip V, en caure en desgràcia el duc d'Orleans s'adherí als aliats. El rei-arxiduc Carles III el nomenà tinent mariscal. Nomenat comandant su-prem de les forces catalanes, en el setge de Barcelona replicà els bombardeigs amb l'ar-tilleria i organitzà (1714), juntament amb Josep Bellver i Balaguer, una sortida ràpida de càstig. Davant els atacs filipistes defensà, en contra del parer dels consellers de la ciu-tat, la conveniència de capitular i d'accep-tar l'oferiment del duc de Berwick. En l'as-salt decisiu de l'11 de setembre es posà al davant de la força per tractar de contrares-tar, en un darrer esforç, el densíssim foc de barrera. Però fou ferit i decidí, sota la seva responsabilitat, que toquessin a capitulació. Juntament amb els altres caps de la defensa fou empresonat i passà al castell d'Alacant, més tard (1715) al de la Corunya i després al de Segòvia, on fou alliberat arran de la pau de Viena.

Villena Municipi i cap de comarca de l'**Alt Vinalopó**, a l'àrea de llengua castellana del País Valencià, en un eixamplament de la vall que travessa les alineacions pre-bèti-ques valencianes; conté un ampli pla cen-tral al·luvial de 20 km per 5 (346 km²; 31 232 h [1991]). Al SW la serra de les Salines ateny 1 237 m d'altitud. La rambla del Vinalopó pateix revingudes importants i estiatges absoluts. Tot i la funció de comer-cial, l'activitat que hi predomina és la in-dustrial, només matisada per l'encara alt pes del sector agrari degut a l'enormitat del terme (344,2 km²). Al secundari hi destaca la indústria del calçat, nascuda després de la Primera Guerra Mundial, l'alimentària, la fusta i el moble i els materials de cons-trucció, deixant enrere les velles destil·le-ries i el tèxtil. Hi ha salines a velles llacunes (Salero Viejo, Salero Nuevo, de Penalba). En el conreu predomina el secà, majorità-riament vinyets, cereals en rotació, amet-llers i oliveres. El regadiu, que ha guanyat terreny, presenta hortalisses i fruiters, dels quals destaquen les pomes. Hi ha rama-deria ovina, porcina i caprina. La *ciutat* (505 m alt) és situada en un replà, al bell mig del corredor del Vinalopó. Malgrat ha-ver estat conquerida el 1240 pels cavallers de Jaume I, fou perduda el 1244; la concòr-dia de Torrellas (1304) l'assignà altre cop al Regne de València, però retornà a Castella amb el cèlebre marquesat de Villena fins que el 1836 fou incorporada a la província d'Alacant. Al peu de la serra de Sant Cristò-fol o la Villa, la ciutat és dominada pel cas-tell; hi enllaçava un clos murat que encabia bona part del nucli medieval. Extramurs hi havia un raval del qual devia formar part l'església gòtica de Santa Maria. L'exemple del s XVIII s'adossa a la ciutat medieval pel SW i NW. A mitjan s XIX s'hi construí el ferrocarril Madrid-Alacant. El pla d'eixam-ple més transcendent correspon al 1883.

Villiers de L'Isle-Adam, Philippe Au-guste de (Saint-Brieuc 1830 — París 1889) Èscriptor francès. Comte de Villiers de L'Is-le-Adam. Les seves primeres obres consti-tuïren un fracàs, i la fama, que gairebé no assolí en vida, augmentà a partir de la seva mort. De la seva producció cal destacar, a part la poesia, les novel·les *L'Eve future* (1886), *L'amour suprême* (1886) i *Tribulat Bonhomet* (1887), les narracions *Contes cruels* (1883) i *Nouveaux contes cruels* (1888), i el drama *Axel* (edició definitiva, 1890).

Villon, François (París ~1430 — ? a 1489) Nom amb què és conegut François de Montcorbier, poeta francès. Sens dubte ja era mort quan fou publicada la primera edició de les seves obres (1489): un poema de 320 versos, *Le lais* (impròpiament cone-gut com a *Petit testament*), escrit cap al 1456, el *Testament* (1461-62), de més de dos mil versos (mal anomenat *Grand testa-*

ment), setze composicions diverses i set ba-lades en argot. Prototip de vida irregular (fou condemnat per un assassinat i per ro-batori), el realisme més brutal, la mordaci-tat desimbolta i l'emoció el fan l'escriptor més descarnat i patètic del seu segle i el més famós i popular dels poetes medievals.

Vílnius [lituà i rus: *Vilnius*; al: *Wilna*; pol: *Wilno*] Capital de **Lituània** (590 000 h [est 1993]). Situada a l'encreuament de la gran via de comunicació entre la conca del Dnièper i la Bàltica amb la que va de la Rú-sia septentrional a Varsòvia, s'ha desen-volupat com a nucli industrial (maquinària agrícola, aparells electrònics, indústria tèx-til, de la fusta i del calçat). Les ruïnes del castell del duc Gediminas dominen la ciu-tat antiga.

vimetera [*Salix fragilis* ssp *neotricha*, família de les salicàcies] *BOT* Arbre caducifoli de 8 a 15 m d'alçària, d'escorça grisa, de vímets brillants i glabres, de fulles lanceolades, obliquament acuminades, serrades, endu-rides, verdes i brillants a l'anvers i glauques o d'un verd fluix al revers, i d'aments cilín-drics. Creix, espontàniament o plantat, en riberes, vores de sèquies i llocs humits, en una gran part d'Europa. En conreu, presen-ta un tronc rabassut, del qual arrenquen els vímets, que són tallats periòdicament.

vinagre Líquid obtingut per fermentació acètica del vi i dels seus subproductes (brisa), bé que també pot procedir d'altres pro-ductes (com sidra i malt). La fermentació és deguda als bacteris acètics aerobis de la família *Acetobacteriaceae*. És de color groc d'ambre o rosat, segons el vi; l'olor és pene-trant, i el tast, àcid i picant. Els seus compo-nents fonamentals són: àcid acètic (4-9%), extret sec (1,50-3,50%), etanol (1% com a màxim), minerals (0,12-0,35%), glicerol i acetoïna. A l'estat espanyol són prohibits els vinagres sintètics. És emprat per a ama-nir i adobar plats i com a conservador. És usat per hàbit, i no convé abusar-ne.

Vinalopó, el [o *la rambla de Vinalopó*] Riu del sector meridional del País Valencià, que travessa perpendicularment les serres pre-bètiques i subbètiques valencianes; consta de tres segments, no gaire homogenis: l'alt, fins prop de Villena (Alt Vinalopó), un altre tram fins al nord d'Elda (Vinalopó Mitjà), i el sector final, que encara hom podria sub-dividir amb l'alineació de la serra de Tabaià. Nascut a la serra de Mariola (racó de Bodí, a Bocairent), passada la ciutat d'Elx arriba per un regall artificial a l'albufera d'Elx. L'aprofitament per al regadiu és intens.

Vinalopó Mitjà, el Comarca del País Valencià, a la regió d'Alacant (799 km²; 145 094 h [1991]). Cap de comarca, Elda. El predomini de les alineacions de serres i crestes SW-NE és pertorbat per nombrosos accidents. Per la part de migjorn hi ha el de Barba-roja-Asp delimitat per diverses serres com la d'Algaiat (1 053 m). Entre les an-teriors serres i la del Reclot (1 043 m) s'esbos-sa un altre corredor, limitat al N pel massís de la Safra (845 m). A l'esquerra del Vinalo-pó s'alça la mola quadrangular de la penya del Sit (1 127 m), i més al N el sector de Pu-ça (1 017 m) i la serra de l'Arguenya (1 228 m). La rambla del Vinalopó és exutori, gai-rebé teòric, de la comarca. L'afluent més important del Vinalopó és la rambla de Ta-rafa. Un clima de transició situa la comarca entre les isotermes anuals de 14° i 18°C i les isohietes de 250 i 400 mm. La vegetació es-pontània que hi correspon a menys de 500 m és un matoll baix a més, de llentiscle, ullastre i margalló. Per sobre dels 500 m hom troba restes d'alzinar. L'àrea de bosc amb prou feines arriba a les 5 700 ha (una desena part de les terres conreables). En el període 1950-70 el creixement de la pobla-ció fou espectacular (d'uns 65 000 h passà a 113 242 h); posteriorment ha estat més moderat (145 100 h el 1991). Al mateix temps el poblament es redistribueix: es bui-den els pobles petits i el camp, i augmenten els llocs industrials: Novelda, Petrer, Elda, Monòver i Asp, que ultrapassen els 10 000 habitants. La immigració ha estat molt considerable. La població ocupada es dis-tribueix entre l'agricultura (6%), indústria (45%), construcció (8%) i els serveis (41%). El desenvolupament econòmic comarcal ha estat basat, d'una banda, en el calçat, i de l'altra, en l'agricultura d'exportació (ràim de balança i per a vi), que actualment ha perdut importància. El secà, modalitat més usual d'agricultura a la comarca, ocu-pa el 58% de la superfície conreada. La su-perfície de terra regada ha augmentat de manera notable els darrers anys i predomi-na a Novelda, Monfort i Asp. El conreu do-minant a la comarca, la vinya, es dedica a

produir ràim per a vi (54%), sobretot al Pi-nós i Monòver, i ràim de balança, especial-ment a Novelda. Darrere la vinya, l'amet-llerar és el conreu més important del Vinalopó Mitjà; segueixen l'olivera, els ar-bres fruiters (pereres, pomes, melicoto-ners), i conreus de secà, com l'ordi. Les pe-dreres i la manipulació de marbre i altres materials lítics decoratius se centren espe-cialment a Novelda (també a la Romana), potser el centre més important dels Països Catalans, amb una destacada exportació. Des de temps immemorials s'extreu sal del cabeç de la Sal del Pinós. Actualment, la principal branca industrial és, amb diferen-cia, la del calcer (Elda, Petrer, Monòver, No-velda), amb més de 500 establiments a tota la comarca, seguit del cuir, els materials de construcció (Petrer, Monòver i Novelda), la fusta i els mobles, i el cautxú i els plàstics. L'eix comarcal bàsic és l'autovia N-330 Ala-cant-Madrid, que discorre de forma paral·lela al Vinalopó i que constitueix una via d'expansió per a l'economia comarcal. Les restes més antigues de poblament han estat localitzades prop de Novelda (paleo-meso-lític), i en els altres termes les escadusseres troballes són de l'eneolític, del bronze o ro-manes. Fins al s XIII la comarca formà part del realme musulmà de Múrcia, però Jau-me II la conquistà, i la seva possessió fou ratificada per la concòrdia de Torrellas (1304). Fins al s XVII la població fou emi-nentment morisca, i la crisi de l'expulsió només en part fou resolta pel repoblament posterior, responsable de les cridaneres di-ferències lingüístiques que vigeixen actual-ment a la subcomarca d'Asp-Montfort. Del terme d'Asp fou segregat el 1839 el territori del Fondó de les Neus i del Fondó dels Fra-res, que no parlaven castellà, com tampoc no hi parlen, encara ara, a la partida del Poublandc de Montfort. Tota la comarca for-mà part de la governació d'Oriola que fou establerta després de la Nova Planta (1707).

Vinaròs [*ant: Vinalaròs*] Municipi i cap de comarca del **Baix Maestrat**, a la costa, a l'ex-trem nord-oriental de la comarca, entre el riu de la Sénia (límit amb el Montsià) i el barranc de Surrac (o rambla d'Aiguaoliva, límit amb Benicarló) (95 km²; 20 026 h [1991]). Les temperatures mitjanes són de 9°C al gener i 24°C a l'agost. Les precipita-cions se situen devers els 450-500 mm/any. La construcció, des del final dels anys se-tanta, de basses per al reg a la part alta del terme, té com a conseqüència l'augment de la superfície de cítrics en detriment de les terres de secà, on destaquen els amet-llers, seguits d'oliveres i garrofers. La super-fície regada presenta cítrics, hortalisses, tubercles i arbres fruiters. Al llarg de les darreres dècades s'hi han instal·lat nom-broses granges avícoles. La pesca hi té una importància notable, amb quantitats de-sembarcades que oscil·len al voltant de les 5 000 t/any i uns actius iguals als de l'agri-cultura (el 5%). El sector primari representa a hores d'ara el 10% del total de població activa. El secundari (incloent-hi la cons-trucció) consta del 37% dels actius; hi des-taca el subsector del moble i fusta, la indús-tria química, el tèxtil i gèneres de punt i els productes alimentaris. La ciutat ha estat i és centre comercial i de serveis per a les co-marques del nord del País Valencià i bona part del veí Montsià. Pel que fa al turisme, la seva significació creix lentament davant la competència de nuclis com Peníscola. El procés d'industrialització, comercial i turís-tic ha estat el motiu que ha ocasionat una allau immigratòria important. Al llarg de la darrera dècada aquest increment s'ha fren-at. La *ciutat* (*vinarossencs*; 6 m alt), cap de la comarca del Baix Maestrat, és situada arran mateix de la mar. L'eixamplament més important del recinte de la vila medie-val es produí al s XVIII. L'expansió més moderna es dirigeix cap al S, al voltant del port, i a ponent, sobre la carretera general. El port data del 1862. L'església parroquial, fou construïda entre el 1586 i el 1594. Hi ha, a més, els antics convents de Sant Agus-tí (s XVI), d'augustinians calçats, i de Sant Francesc (1643), de franciscans observants. A part els vestigis de poblament prehistòric i romà, l'origen de Vinaròs és la carta de po-blament de l'alqueria de *Vinalaròs* (conque-rida el 1233 per Jaume I).

Viñas i Dordal, Francesc (Moià 1863 — Barcelona 1933) Tenor. Debutà l'any 1888 al Gran Teatre del Liceu de Barcelona, amb *Lohengrin*, obra que interpretà moltes veg-a-des i amb la qual es presentà al Teatro alla Scala de Milà (1889). S'especialitzà en Wag-ner, tot i que no abandonà mai el repertori italià (especialment Verdi) i el francès (Me-yerbeer, Massenet, etc). Cantà als millors

teatres d'Europa i de l'Amèrica del Nord i del Sud. La seva escola vocal era d'una gran honestetat i severitat. Publicà opuscles, com *Leyendas del Santo Graal y de Parsifal* (1934), i el volum *El arte del canto* (1932; reeditat el 1963). Entusiasta de la natura, fundà a Moià, l'any 1905, la Festa de l'Ar-bre Fruiter, que s'ha estès per tot Cata-lunya.

Vinhamala [*fr: Vignemale*] Massís dels Pi-rineus axials, de materials paleozoics, entre Gascunya i Aragó (3303 m alt). Al vessant gascó hi ha una glacera, l'única dels Piri-neus amb una veritable llengua glacial (21 km de llarg), les aigües de la qual s'escorren cap a la Gave de Pau.

Vinson, mont Muntanya de l'Antàrtida, a la regió de Marie Byrd Land. És l'altitud màxima del continent antàrtic (5 140 m).

vinya *BOT* **1** [*Vitis vinífera*, família de les vità-cies] Planta amb circells opositifolis, de fu-lles, o *pàmpols*, palmatilobulades i irregu-larment dentades, de flors petites, verdoses i de corol·la caduca, agrupades en panícu-les, i de fruits, els *grans de ràim*, en baia arrodonida, groguenca, rosada o d'un blau violat fosc, disposat en panícula. Les for-mes conreades són arbustives, a causa de la poda en forma de *cep*; o bé enfiladisses, enasprades en forma de *parra*. La planta conreada té el seu origen a la regió càspia. El conreu de la vinya actualment és estès a quasi totes les regions temperades del món. Els seus principals enemics són el mildiu, l'oïdi i la →***fil·loxera***. Els fruits constituei-xen el *ràim*, fruita excel·lent del qual és fet el →***vi*** i altres begudes alcohòliques; els fruits assecats són les *panses*. **2** ***vinya verge*** [*Parthenocissus quinquefolia*, família de les vi-tàcies] *JARD* Liana de tiges de fins a 30 m, de circells amb discs adhesius, de fulles palma-tisectes, amb foliols el·líptics i serrats de flors petites i verdoses, agrupades en tirsos, i de fruits en baia globosa. Procedeix de l'E dels EUA, i és plantada en jardins, sobretot revestint parets.

Vinyoli i Pladevall, Joan (Barcelona 1914 — 1984) Poeta. La seva vocació poètica s'entén en els termes de la poesia metafísi-ca del romanticisme alemany i del post-simbolisme: el poeta ha de lliurar-se a l'emoció lírica, en la qual, pel llenguatge, esdevé present l'ésser. Començà la seva producció amb *Primer desenllaç* (1937). *De vida i somni* (1948) desenvolupa la temàtica del paisatge i del record. Fou seguida per *Les hores retrobades* (1951), marcadament elegiac dins aquest estil, *El callat* (1956) i *Realitats* (1963), que representa un canvi notable, en tendir el poeta cap al realisme i accentuar l'objectivació i la despersona-lització. Aquesta opció lírica ha reeixit en obres com *Tot és ara i res* (1970), *Ara que és tard* (1975) i *El griu* (1978). El 1975 aplegà la seva poesia a *Poesia completa 1937-1975* i el 1979 ho féu a *Obra poètica 1975-1979*, però continuà la seva poesia amb *Cants d'Abelo-ne* (1982), *Domini màgic* (1984) i *Passeig d'aniversari* (1984), que obtingué el Premio Nacional de Literatura.

¹viola [*Viola sp*, família de les violàcies] *BOT* Gènere de plantes herbàcies o subarbusti-ves, de fulles simples alternes i estipulades, de flors zigomorfes i pentàmeres i de fruits capsulars. Destaca la **viola alba** de flors violetes o blanques, la **viola boscana** i la **viola canina**, de flors violetes. La **viola d'olor**, o **viola vera**, té les flors de color violat fosc o rarament blanc i és conreada sovint en els jardins.

²viola *MÚS* **1** Instrument cordòfon de la fa-mília dels llaüts amb cordal, semblant al violí, bé que d'una mida més grossa. Hom obté el so fregant les cordes amb un arquet. L'afinació és una quinta més greu que la del violí: do-sol-re-la. És menys apta que el violí a executar passatges de virtuosisme. El cos és d'uns 40 cm d'amplària i uns 48 de longitud. Les notes greus tenen un timbre profund. **2** ***viola de gamba*** Instrument cordòfon de la família dels llaüts amb cor-dal, conegut ja al s XV i molt difós fins al s XVIII. Té sis cordes, afinades com el llaüt. És col·locada sobre els genolls, si es tracta de models petits, o entre les cames, si els models són més grossos. L'arquet de la vio-la és aguantat amb el dors de la mà girat cap avall. **3** ***viola de mà*** Instrument de cordes pinçades i fons pla que aparegué al s XVI. La denominació de *da mano* és descri-ta en els llibres de J.Tinctoris i J.Bermudo. Té una caixa de ressonància ovalada i amb cercles; la taula, perforada amb un orifici o uns quants, té una barra transversal per a fixar les cordes. L'afinació al s XVI era sol-do-fa-la-re-sol.

Violant i Simorra, Ramon (Sarroca de Bellera, Pallars Jussà 1903 — Barcelona 1956) Folklorista. Influït per Fritz Krüger i, més endavant, per Julio Caro Baroja, des del 1940 s'ocupà fonamentalment de la secció d'etnografia nacional del Museu d'Indústries i Arts Populars de Barcelona, de la qual era conservador. Entre els seus treballs més importants cal destacar *El llibre de Nadal* (1948), *Art popular decoratiu a Catalunya* (1948, reeditat el 1976), *El Pirineo español* (1949), *La Setmana Santa al Pallars i al Ribagorça* (1953) i *Etnografia de Reus*, en 5 volums (1955-59).

Violant de Bar (? ~1365 — Bellesguard, Barcelona 1431) Reina de Catalunya-Aragó, segona muller del rei Joan I. Filla del duc Robert I de Bar i de Maria, germana de Carles V de França, es casà amb l'infant Joan el 1380. La rivalitat amb la reina Sibil·la provocà gravíssimes discòrdies familiars que acabaren, en morir Pere el Cerimoniós el 1387, primerament amb l'empresonament i després amb l'espoliació de la reina Sibil·la. Mort Joan I el 1396, Violant es veié complicada en el procés iniciat immediatament contra els seus cortesans i els de Joan I. Després portà una vida retirada a Barcelona, apartament del qual sortí per tal de defensar els drets de successió a la corona del seu nét Lluís, duc de Calàbria, primogènit de la seva filla Violant, en morir Martí el 1410. Fracassades les seves esperances en el Compromís de Casp, el 1412, la reina Violant abandonà tota activitat pública.

violer [*Matthiola sp*, família de les crucíferes] *BOT* Gènere de plantes herbàcies d' anuals a perennes, peloses, de fulles simples alternes, de flors arranjades en raïms i de fruits en síliqua. El **violer blanc**, o **violer vermell**, creix en roquissars litorals i també és plantada en jardins. El **violer marí** es fa en terrenys arenosos del litoral.

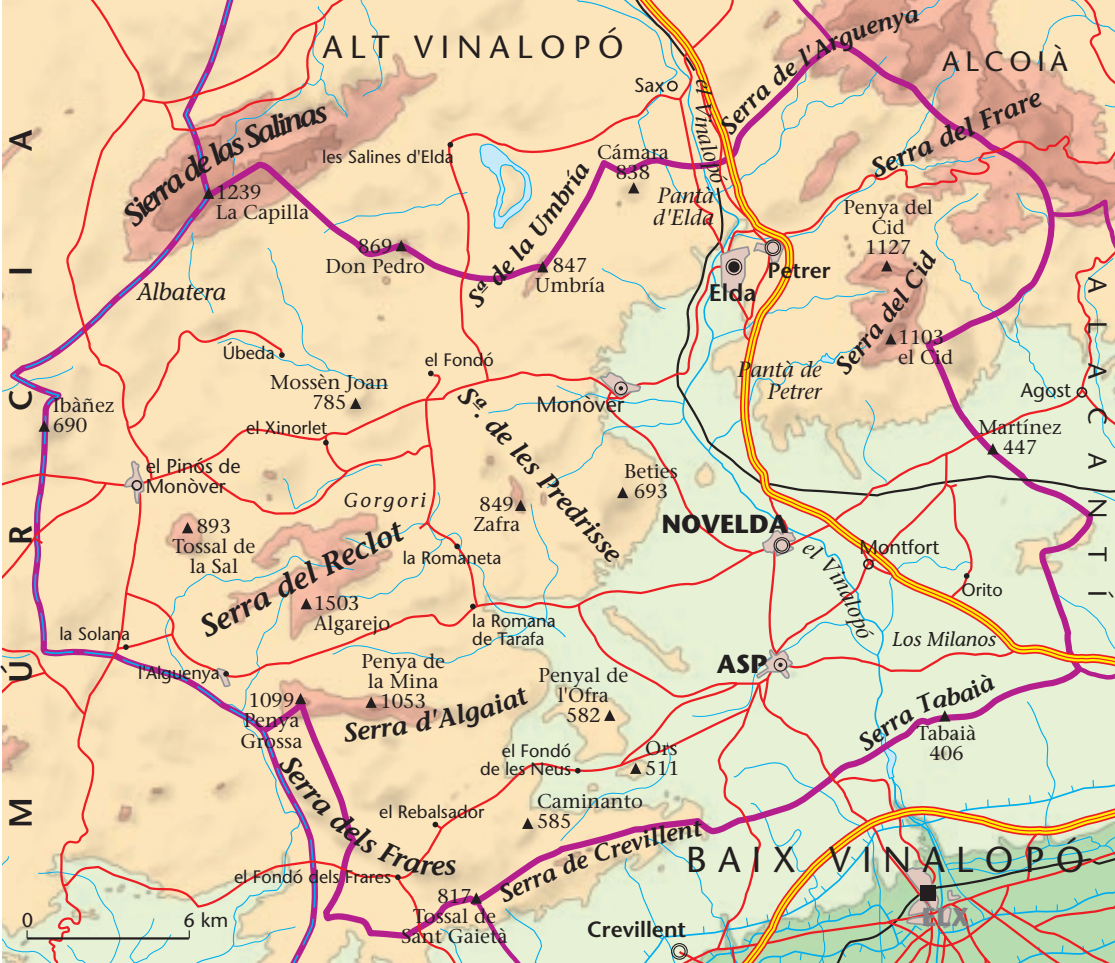
violeta africana [*Saintpaulia sp*, família de les gesneriàcies] *BOT* Gènere de plantes ornamentals, de fulles d'un verd intens o variegades, vellutades o glabres, retallades o ondulades i flors petites, senzilles o dobles, de tons força variats, però amb dominància de blanc, rosa i sobretot de blau i porpra. N'hi ha multitud d'híbrids i són molt apreciades en jardineria. Hom l'anomena també *saintpàulia*.

violí *MÚS* Instrument cordòfon de la família dels llaüts amb cordal. Té un mànec sense trasts, i hom obté el so fregant les cordes amb un arquet. Deriva de la viola *da braccio* i del rabec.Té una tapa d'avet amb dos calats en forma d'efa i un fons d'erable. Sobre el mànec hi ha enganxat un batedor de bànú, com les clavilles. Posseeix quatre cordes, afinades en sol-re-la-mi. La caixa de ressonància és molt escotada dels costats. El violí és col·locat entre la mandíbula i l'espatlla de l'instrumentista, i el seu mànec, entre el dit gros i l'índex de la mà amb la qual hom l'agafa. L'altra mà maneja l'arquet. L'extensió és d'unes tres octaves i mitja. La família del violí data del s XVI, però fins al s XVIII no fou incorporat a les capelles musicals. Al s XVII hom fabricà els millors instruments. Gràcies a Antonio Stradivari el violí arribà a tenir una perfecció i una bellesa mai no superades.

Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel (París 1814 — Lausana 1879) Arquitecte i teòric francès. Fou una figura molt polèmica, per raó de les seves reconstruccions d'edificis medievals (a partir del 1840): la Madeleine de Vézelay (~1841), les catedrals d'Amiens i de París (ambdues del 1849), la ciutadella de Carcassona (1853), el castell de Pierrefonds (1858), l'abadia de Saint-Denis i la Sainte Chapelle de París, etc. Publicà els seus ensenyaments sota el títol d'*Entretiens sur l'architecture* (1852-72), un dels llibres teòrics més importants de la segona meitat del s XIX. Cal esmentar també el *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle*, en 10 volums (1854-68).

violoncel *MÚS* Instrument cordòfon compost de la família dels llaüts amb cordal. Hom obté el so fregant les cordes amb un arquet. Té una extensió de més de tres octaves. La caixa de ressonància té uns 75 cm de longitud. Aparegué a Itàlia a la segona meitat del s XVII. Afinat una octava més greu que la viola (do₁-sol-re-la₂), té cinc octaves d'extensió. Coexistí amb el seu rival, la viola de gamba, fins ben avançat el s XVIII. A partir del 1750 hom començà a tocar-lo de la manera actual. Instrument solista, el seu timbre és extremament vellutat.

Virgili Maró, Publi [*llat: Publius Vergilius Maro*] (Andes, prop de Màntua 70 aC —

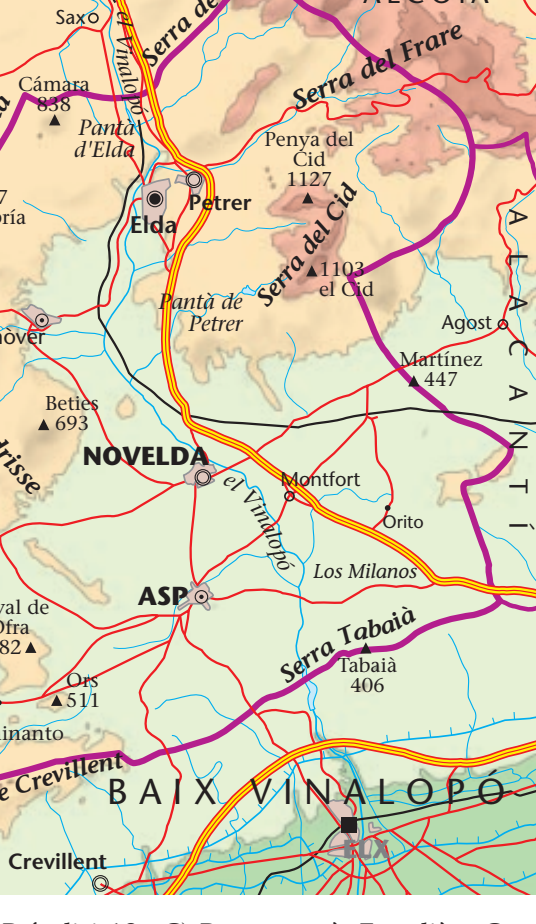
Mapa físic del Vinalopó Mitjà

<div><div></div><div></div></div>
<div><div></div><div></div></div>

<div><div><div><div></div><div></div></div></div><div></div></div>
<div> <div></div></div>
superfície:
població:
capital:

MUNICIPIS	SUPERFÍCIE (km²)	POBLACIÓ (1991)
Alguenya, l'	18,5	1 490
Asp	70,9	16 013
Elda	45,8	54 350
Fondó de les Neus, el	68,8	1 426
Fondó dels Frares, el	12,6	548
Monòver	152,4	12 200
Montfort	79,2	5 050
Novelda	76,2	22 026
Petrer	104,2	24 461
Pinós de Monòver, el	126,9	5 621
Romana de Tarafa, la	43,3	1 909
Vinalopó Mitjà, el	798,8	145 094

el Vinalopó Mitja prop d'Asp

Bríndisi 19 aC) Poeta romà. Estudià a Cremona, Milà i Roma, on s'introduí en el cercle de Mecenes i d'Octavi. Fou a Nàpols on creà la seva obra, lluny dels esdeveniments que ensagnaven l'època. Des d'aleshores la seva biografia es confon amb la seva història literària, fruit d'una enorme erudició (històrica, mitològica, filosòfica, científica), d'una inspiració elevada i d'una pregona sensibilitat poètica. L'evolució d'aquesta obra (*Les bucòliques*, *Les Geòrgiques* i l'*Eneida*) és prou neta. Situat primer en la línia de l'art alexandrí, el poeta canta a *Les bucòliques* (44-43) els pastors i els camperols. El 38, d'acord amb el pensament d'Octavi, escriu *Les Geòrgiques* (37-30), per tal de contribuir a una obra de restauració social i menar els romans cap a l'agricultura, posant-los davant els ulls l'epopeia del treball. Mentrestant, Octavi ha imposat arreu la pau, ha instaurat l'Imperi i ha revifat el sentiment de la romanitat: el poeta, en celebrar amb l'*Eneida* (30-19) els orígens troians de l'urbs i de la família imperial, lliura als nous ciutadans el poema de l'eternitat de Roma. Poeta nacional, incomparable intèrpret de l'ànima romana, model de la poesia i de la llengua llatina, veritable “pare d'Occident”, Virgili es convertí de seguida en un clàssic.

Virgínia Estat dels EUA (105 586 km²; 6 558 000 h [1994]). La capital és Richmond. A la banda de ponent s'estén la serralada del Blue Ridge, del sistema apalatxià. L'extrem sud-occidental inclou una part de l'altiplà de Cumberland i la regió muntanyosa del Piedmont. La plana costanera es caracteritza pels amples estuaris del Potomac i del James River. Hi ha jaciments de carbó. És important la ramaderia, sobretot de bestiar boví i porcí. La indústria engloba un sector tradicional (tèxtil, de la confecció i d'elaboració del tabac) i uns de més moderns (paper, construcció naval, mobles, productes químics i metal·lúrgia). El 1584 els anglesos hi establiren la primera colònia. El 1607 fou fundada Jamestown. Convertida en colònia real (1624), fou la primera a declarar-se independent (1776) i una de les que influïren més en la creació dels Estats Units. La seva capital, Richmond, fou també la capital de la Confederació Sudista. Acabada la guerra, perdé una part del territori (Virgínia de l'Oest).

Virgínia de l'Oest [*angl: West Virginia*] Estat dels EUA (62 758 km²; 1 820 000 h [1994]). La capital és Charleston. La vall de l'Ohio, fèrtil i densament poblada, contrasta amb la regió dels Allegheny, molt muntanyosa, amb serralades d'una altitud entre 600 i 1 200 m, situada a l'E. Hi ha abundants recursos naturals: petroli, gas natural, grans dipòsits de sal i calcària. Hi ha indústria química, metal·lúrgica, del vidre i ceràmica. Ocupada inicialment per diverses tribus índies, el territori formà part de Virgínia. Durant la guerra de Secessió mantingué una postura contrària a l'esclavisme, se separà de Virgínia i fou admesa com a estat de la Unió (1863).

Viriat [*llat: Viriatus*] (Mons Herminius, a l'actual Serra da Estrêla ? — ? 139 aC) Pastor i capitost lusità en la lluita contra la dominació romana. Derrotà i occí el pretor

Vetili (147) en una emboscada a les muntanyes de Ronda (146). Utilitzant la tàctica de guerrilles, vencé repetides vegades els romans. Malgrat ésser derrotat pel cònsol Fabi Màxim Emilià (145-144), continuà la lluita. Signà un acord de pau amb el cònsol Servilià (140), anul·lat per Cepió, que preparà un nou atac. Viriat volgué pactar, però fou assassinat pels seus enviats, subornats pels romans.

Virués, Cristòfor de (València ~1550 — ? 1609/14) Poeta, dramaturg i militar. El seu pare, Alfons de Virués, fou amic i corresponsal de Lluís Vives. Capità, participà en la batalla de Lepant i en les campanyes del Milanesat. A Madrid imprimí el seu famós poema èpic *El Monserrate* (1588), sobre la llegendària fundació del monestir de Montserrat, ampliat el 1609. Entre els anys 1580 i 1586 escriví cinc tragèdies, en castellà (*Obras trágicas y líricas*). Denoten una clara influència clàssica, sobretot formal, i italiana. És considerat un dels dramaturgs i escriptors més importants del grup d'escriptors valencians vinculats a la literatura castellana del Siglo de Oro.

Virunga Massís volcànic de l'Àfrica central, al N del llac Kivu, al límit entre el Zaire, Rwanda i Uganda. La part oriental és constituïda per sis volcans apagats, amb el Kirisimbi (4 660 m), i la part occidental comprèn dos volcans actius, el Nyiragongo (3 480 m) i el Nyamlagira (3 058 m).

virus *BIOL* Membre d'un grup d'agents infecciosos submicroscòpics, paràsits endocel·lulars obligats de plantes, animals i bacteris. Bioquímicament, poden ésser definits com a complexos supramoleculars estables que contenen una molècula d'àcid nucleic i moltes subunitats proteiques organitzades en una ordenació tridimensional característica. Un virus madur totalment format (virió) consta d'un nucli central constituït per DNA o RNA, envoltat per una coberta proteica o *càpside* (amb característiques antigèniques), que en els virus més complexos és constituïda per nombroses agrupacions de subunitats proteiques (antígens) o *capsòmers*. Llur sistema de multiplicació és basat en la duplicació de l'àcid nucleic corresponent. Probablement el virus penetra en la cèl·lula hoste, en debilita la paret i hi introdueix l'àcid nucleic, mai la proteïna, el qual, utilitzant els sistemes enzimàtics de l'hoste, construeix un nou àcid nucleic i una nova proteïna igual a la dels seus capsòmers. El virus aconsegueix de sortir a l'exterior multiplicat. Certs virus (*virus lisògens*, com el bacteriòfag λ) no sempre es multipliquen després d'entrar en la cèl·lula hoste, sinó que llur cromosoma s'insereix en una regió del cromosoma cel·lular i es duplica amb ell. Els altres virus (com el *T2*), que es multipliquen sempre que entren en una cèl·lula hoste, reben el nom de *virus lítics*. Els virus tenen una gran importància en medicina, veterinària i agricultura, pel fet que són causants de moltes malalties, com ara la verola, la ràbia, la glossopeda, el xarampió, la grip, el refredat comú, la poliomielitis, la febre groga, els mosaics, etc. Són transmesos d'uns organismes a uns altres mitjançant contactes, insectes, nematodes, espores i llavors, a través de les mucoses del nas, del coll i de la boca.

visaia *ANTROP* Individu d'un poble malai que dona el nom a les illes Visayas, però que s'estén també a les illes veïnes (sud de Luzon i de Mindoro, nord, i costes occidentals de Mindanao), i que constitueix la població més nombrosa de les Filipines (15 000 000 h el 1984, és a dir, el 28% del total). L'activitat tradicional del visaies és l'agricultura (arròs, blat de moro) i la pesca. Es divideixen en tres grups principals amb diferències lingüístiques importants: *cebuano* (sugbuhanon), *ilongo* (*hiligaynon*) i *samareño* (*waray-waray*), de Samar i zones adjacents.

Visconti, Luchino (Milà 1906 — Roma 1976) Director cinematogràfic italià. Compromès políticament en la lluita contra el feixisme, durant la Segona Guerra Mundial participà en el moviment de resistència. El seu estil es caracteritza per una sensibilitat punyent, una obsessió plàstica per l'escenografia i un gust pels ambients grandiosos, barrocs, “decadents”. Ofereix la imatge de l'home amb totes les seves passions, de les quals a vegades és presoner. De la seva extensa filmografia cal destacar *La terra trema* (1948, premiada al Festival de Venècia), *Le notti bianche* (1957), *Rocco e i suoi fratelli* (1960), les dues darreres premiades a Venècia i, en una segona etapa, *Il Gattopardo* (1965, premiat a Canes) i *Vaghe stelle dell'Orsa*(1965, premiat a Venècia). Els seus

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

Vitrall de la catedral de Reims

darrers films són considerats entre els mil·lors de la cinematografia mundial: *La caduta degli dei* (1969), *Morte a Venezia* (1971), *Ludwig* (1973), *Ritratto di famiglia in un interno* (1974) i *L'innocente*(1976).

visigot *HIST* Individu d'un poble germànic del grup oriental estretament relacionat amb els ostrogots. Sembla que s'establiren a Escandinàvia, travessaren la mar Bàltica i romangueren un quant temps a la vall del Vístula. Després el degueren remuntar, s'adreçaren vers el sud i s'establiren a Escítia, prop de la mar Negra. Sotmesos als ostrogots (primera meitat s IV), tots plegats foren empesos cap a l'oest i el sud per la invasió dels huns. Foren evangelitzats a mitjan s IV per Úlfila, que traduí la major part de la Bíblia a la llengua gòtica. Havent abraçat l'heretgia ariana, el 376 travessaren el Danubi i penetraren a l'imperi Romà sota el comandament de Fritigern, el qual derrotà i occí l'emperador Valent a la batalla d'Adrianòpolis, el 378. El 395 els visigots, a les ordres d'Alaric, travessaren i devastaren Macedònia i Tessàlia i prengueren Atenes, Corint i Esparta. S'establiren a Il·líria, com a federats, el 399. L'any 401 envaïren l'Istria, prengueren Aquileia i amenaçaren Milà. El 410 Alaric saquejà Roma i s'adreçà a Calàbria. A les ordres d'Ataülf, retrocediren vers el nord, i a mitjan 412 pasaren els Alps i s'escamparen per la Provença i Aquitània. Acorralat pel general romà Constanci, Ataülf travessà els Pirineus i residí a Barcelona, on fou assassinat. En fracassar el projecte de Vàlia de passar a l'Àfrica per Gibraltar, pactà amb Constanci, al començament del 416, i després de combatre els bàrbars que ocupaven la Hispània occidental i meridional fou establert el 418 a l'Aquitània, amb capital a Tolosa, i començà així el regne d'aquest nom, que durà noranta anys. La derrota i mort d'Alaric determinà la intervenció ostrogoda de Teodoric el Gran, en defensa del seu nét Amalaric, restablint la prefectura del pretori de les Gàl·lies amb capital a Arle, des d'on Liberi dirigí l'administració de la Provença, la Narbonesa i les Hispànies. Contràriament al que succeí a la Bètica i a una gran part de la Lusitània, que restaren lliures d'intromissió visigoda, a la Cartaginense la penetració visigoda fou cada vegada més important. Molts magnats procedents de Tolosa s'establiren a la Tarraconense i a la Cartaginense, a manera de casta militar i burocràtica. Un atac dels francs contra Amalaric (531) l'obligà a deixar Narbona i a traslladar-se a Barcelona, on morí assassinat. Llavors el general ostrogot Teudis es proclamà rei i començà l'anomenat intermedi ostrogot. Durant uns quants anys continuà la pressió franca al nord. Teudis intentà d'ajudar els ostrogots atacant els bizantins del nord d'Àfrica. El seu successor, Teudisclè, traslladà la capital a Sevilla, on morí també assassinat, vers la fi del 549. El succeí Àkhila, que sembla que tingué la base a Mèrida. El 551 els bizantins desembarcaren al sud de la península. Mort Àkhila, el seu rival Atanagild aconseguí el regne i hagué de cedir als bizantins una àmplia zona costanera des del Xúquer a l'Algarve que comprenia Cartagena, Àlmeria, Granada, Màlaga i Cadis. Perduda Cartagena, la capital fou traslladada a Toledo, primer centre de poder polític i cultural a la zona central de la península. Mort Atanagild, s'acabà l'intermedi ostrogot; la capitalitat tornà a Narbona i el poder al duc de la Septimània o Narbonesa, fins que aquest, Liuva, associà al govern el seu germà Leovigild, duc de Toledo, i mentre aquell regí la Septimània, la Tarraconense i el que restava de la Cartaginense marítima (Sagunt i València), l'altre ho féu a la resta del domini visigòtic. Mort Liuva, Leovigild restà com a rei únic, amb capital definitiva a Toledo, que hi perdurà fins el 711, però mantingué l'administració dual. Després d'una enèrgica campanya en 584-585 aconseguí la liquidació de l'estat sueu. Autoritzà els matrimonis mixts entre gots i hispanoromans. El seu fill Recared es convertí al catolicisme (589). Sisebut (612-621) lluità, amb poc èxit, contra els bascs, i amb excel·lents resultats contra els bizantins, vençuts definitivament per Suíntila el 624. En el concili IV de Toledo (633), sota la inspiració de sant Isidor, hom decretà la unificació litúrgica prenent com a base els usos de la Tarraconense. Vers el 631 es produí la irrupció de la influència toledana a Aragó, que rompé la unitat cultural i lingüística de la Tarraconense. Recesvint imposà amb èxit el *Liber iudiciorum* a tots els seus sotmesos. La pressió uniformadora suscità en el regnat següent la revolta de Pau, que es proclamà “rei suprem d'Orient” contra Vamba (673). A començament del 710 el regne es dividí en dues parts: l'una fou go-

vernada per Àkhila i l'altra per Roderic, duc de la Bètica, elegit a Còrdova, que aviat s'apoderà de Toledo. La petició d'auxili que Àkhila féu als sarraïns, instal·lats ja a l'altra banda de l'estret, donà lloc a la invasió musulmana, que, després d'haver-se apoderat del territori de Roderic (711-712), també ho féu del que era regit primer per Àkhila (fins el 713), després per Ardó (fins el 720) i finalment sense sobirà (fins el 725). Les tradicions derivades del poder visigòtic perduraren, però, llargament, tant sota el domini sarraí con en els estats cristians del nord, especialment en el regne astur-lleonès.

visigòtic, **art** *ART* Art desenvolupat sota el domini polític dels visigots, particularment durant el regne de Toledo. En la primera fase de la seva evolució (ss V-VI) només tenen característiques germàniques les peces d'art mobiliari, com les fíbules d'argent o bronze, a vegades amb imitació de pedreria. En la primera etapa ariana del regne visigot es desenvolupà una torèutica ben caracteritzada. Coexisteixen durant tot el s VI amb les architectures paleocristianes de tradició mediterrània. La unitat demogràfica (Leovigild) i la confessional (Recared, al concili III de Toledo, el 589) feren possible el desenvolupament de formes àuliques de tradició hispanoromana, amb unes acusades influències bizantines; aquest art hispanovisigòtic presenta testimoniatges d'arquitectura i escultura durant el s VII. Cal assenyalar uns grans centres creadors d'aquest art a les ciutats hispanoromanes. La irradiació de l'art àulic de Toledo —en arquitectura i escultura monumental— arribà fins a la perifèria del regne, però molt feblement a la Tarraconense i a la Septimània (Narbona, Girona, Tarragona, Barcelona, Tortosa), i per l'Occident fins a la Galícia s'ovessa sotmesa. D'aquest art només es conserva un reduït nombre d'esglésies de la segona meitat del s VII, sobretot a Castella i a Lleó: són de planta basilical San Juan de Baños (Palència) i Quintanilla de las Viñas (Burgos); de planta en creu, centrada, Santa Comba de Bande (Ourense), San Pedro de la Mata (Toledo) i San Pedro de la Nave (Lleó). Altres restes importants són a la cripta de la catedral de Palència. Hi ha capitells decorats amb temes bíblics a San Pedro de la Nave, i riques impostes-capitells i frisos exteriors decorats a Quintanilla de las Viñas. L'art mobiliari s'enriqueix amb influències bizantines (sivelles liriformes) i amb la importació de vasos i patenes eucarístics i baptismals de suposat origen copte. Els tallers cortesans d'orfebreria fabricaven obres excel·lents, com les corones i les creus dels tresors de Guarrazar (Toledo) i de Torredonjimeno (Jaén). A Catalunya mai no hi hagué nuclis de poblament visigot que fessin possible el desenvolupament de l'art. Només hi ha algunes poques peces d'escultura de tipus toledà, incrustades en el normal desenvolupament de l'art cristià anterior (pilastra de Tortosa, el peu d'altar de Santes Creus i restes de cancells a Sant Martí Sacosta i Sant Cugat del Vallès i un anomenat *pluteus* de Santa Maria del Camí, a la Garriga). Tanmateix, es conserva una fortificació clarament visigòtica al puig Rom, prop de Roses (Alt Empordà), probablement de temps de la revolta de Pau de Septimània.

visó *ZOOL* Nom donat a dues espècies de mamífers carnívors del subordre dels fissípedes i de la família dels mustèlids que pertanyen al gènere *Mustela*. El **visó europeu** té una longitud d'uns 35 cm (sense la cua) i un pes una mica superior al mig quilo. És d'un color uniformement burell. De costums nocturns i aquàtics, hom el troba només a l'oest de l'estat francès i en alguns punts de l'Europa central i principalment de l'oriental. El **visó americà**, molt semblant al visó europeu, de pell també valuosa, s'estén per la major part de l'Amèrica del Nord. El color del pelatge és variable, de marró a gairebé negre.

vista **1** *BIOL* Sentit animal integrat per òrgans de molt diferent constitució i funcionament capaços no solament de captar la llum i la seva intensitat, sinó també de reproduir la imatge de l'objecte emissor de llum pròpia o reflectida. Els òrgans de la vista són els ulls i els ulls composts, que en principi són omatidis reunits. **2** *DR* Acte judicial, solemne i públic, culminatori del procediment, en el qual el jutge o tribunal que entén d'un afer pendent de sentència escolta la relació del secretari i els informes de les parts en defensa de llurs pretensions, juntament amb les proves pericials i testifi­cals i l'interessat.

Vístula [*pol: Wisła; al: Weichsel*] Riu de Polònia, el més important del país (1 047 km

de longitud i 194 000 km² de conca). Neix al vessant septentrional dels Beskidy occidentals, prop de la frontera txeca, travessa tot Polònia i desguassa al golf de Gdańsk, a la mar Bàltica, on forma un delta. Té un cabal mitjà anual de 1 000 m³/s. Constitueix una important via de navegació.

vitamina *BIOL/QUÍM* Denominació genèrica de diverses substàncies orgàniques necessàries en petites quantitats per al manteniment de les funcions metabòliques dels organismes. Els animals superiors no tenen capacitat per a sintetitzar vitamines, i les han d'obtenir de plantes, animals o microorganismes que formen part de llur dieta, o bé de microorganismes en simbiosi dins el tub digestiu. La deficiència d'una vitamina en la dieta provoca en els animals superiors malalties per carència, anomenades, en general, *avitaminosis*. Les hipovitaminosis, és a dir, la manca parcial de vitamines, són més freqüents. Històricament, el concepte de vitamina fou introduït pel bioquímic polonès C.Funk l'any 1912, en aïllar la tiamina (vitamina B₁); el prefix *vit* fa referència a la vida, i el sufix *amina* a la natura química. Inicialment, hom designava les vitamines descobertes mitjançant lletres de l'alfabet, i agrupava sota el mateix epígraf les que ocasionaven per carència un mateix tipus d'avitaminosi (vitamina A, antixerofàlmica; vitamina C, antiescorbútica; vitamina D, antiraquítica; vitamina K, antihemorràgica, etc). En ésser conegudes les estructures d'aquests composts, hom els assignà noms específics. Tanmateix, molts noms originals són encara emprats. Hom classifica les vitamines en funció de llur solubilitat: les *hidrosolubles* inclouen les vitamines del complex B i l'àcid ascòrbic (vitamina C) i fan la funció bioquímica de coenzims (o de precursors de coenzims) de diverses reaccions enzimàtiques; les *liposolubles* inclouen el retinol (vitamina A), el calciferol (vitamina D), el tocoferol (vitamina E) i la vitamina K i són, des del punt de vista estructural, derivats de terpenoides parcialment ciclat. Aquestes vitamines actuen, gràcies a la seva liposolubilitat, en diverses membranes cel·lulars, tot afectant llur permeabilitat i modificant els processos de transport a través d'aquestes. Quant a la producció comercial de vitamines, la majoria són preparades sintèticament a partir de precursors naturals o també sintètics. Igualment, hom coneix un gran nombre de composts, tant d'origen natural com sintètic, químicament molt relacionats amb les diferents vitamines, que presenten, en major o menor intensitat, la mateixa activitat biològica. En l'home les malalties per carència solen ésser causades per una alimentació unilateral. Les vitamines que tenen importància directa en la nutrició humana són A, E, D, K, B₁, B₂, PP, B₆, B₁₂, l'àcid fòlic i l'àcid pantotènic, C i H. Les vitamines són presents en els aliments en petites quantitats. Una alimentació que inclogui llet, fruita i hortalisses fresques en quantitat adient abasta les necessitats normals de l'organisme, que poden variar segons l'edat i altres circumstàncies.

Vítiza (? — 710) Rei visigot (695-710). Era fill d'Ègica i d'una seva primera muller. Des del 695 governà el regne sueu, i residí a Tui de Galícia. A la mort d'Ègica (702), Vítiza governà sol a Toledo. Les poques notícies que hom coneix del seu regnat s'enfosqueixen davant la realitat de la invasió musulmana ocorreguda en morir Vítiza. La seva política poc enèrgica fomentà el malestar general, que conduí el país a la desfeta. A la seva mort el pretendent Roderic fou elegit a Toledo, i, per l'altre costat, al nord-est, dos altres reis, Àkhila II i Ardó, governaren pel seu compte.

Vitòria [*basc: Gasteiz*] Ciutat del País Basc, capital d'Alaba i capital oficial del País Basc, on ha estat establerta la seu del govern autonòmic (209 704 h [1994]). Situada en una cruïlla de camins entre les muntanyes Basques, els Pre-pirineus meridionals i la serralada Ibèrica, entre la vall de l'Ebre i el vessant cantàbric. L'onada industrialitzadora de la segona meitat del s XX (metal·lúrgia de transformació, indústria del cautxú, etc), ha determinat un augment de la població; actualment és el segon municipi del País Basc, bé que inferior a les aglomeracions urbanes de Sant Sebastià i Pamplona. És seu episcopal. Fundada per Sanç VI el Savi de Navarra (1181) sobre el poblat de Gasteiz. Alfons VIII de Castella la incorporà al seu regne (1200), tot respectant-ne els furs. Durant el s XIV experimentà un notable desenvolupament demogràfic i comercial, i Joan II la declarà ciutat (1431). A les

acaballes de la guerra contra Napoleó fou escenari d'una important acció bèl·lica (batalla de Vitòria). L'any 1936 hi triomfà la rebel·lió militar. Vitòria conserva notables monuments d'estil gòtic, com la catedral vella (ss XIV-XV), i palaus renaixentistes. Al s XVIII correspon l'elegant estructura de la Plaza Nueva.

vitrall *ART* Vidrera de colors d'alguns finestrals, lluernes o altres obertures d'un edifici, construïda segons un disseny o dibuix previ (cartó) i manegada generalment amb plom sobre un bastidor metàl·lic. Els traços del dibuix són pintats damunt els vidres amb pintura vitrificable. En les esglésies paleocristianes era conegut ja el vitrall muntat en armadures de pedra o estuc, però probablement ja s'utilitzava l'armadura de plom. A Occident, les excavacions han lliurat fragments de vidre de vitrall des de l'època merovingia i, sobretot, carolíngia. A França, durant el s XII, hi ha sèries monumentals comparables a la pintura mural i a la miniatura contemporànies (Le Mans, Poitiers, Angers i Chartres); presenten colors vius i generalment clars; les finestres presenten grans personatges drets, i els plafons tenen formes geomètriques amb fons ornamental. Durant la primera meitat del s XIII (Chartres, Bourges, Sens, Canterbury) les composicions eren complicades, mentre que després els plafons rectangulars s'imposaren i les parts figurades s'associaren a les grisalles incolores. La producció francesa fou aleshores molt important (Chartres, Bourges, Sens, Auxerre, Sainte-Chapelle de París), sense oblidar altres conjunts, com els de Canterbury, Estrasburg, Erfurt, Assís, etc. A la fi de l'edat mitjana el vitrall s'inspirà més aviat en la pintura mural i la miniatura (Saint-Ouen de Rouen, catedral d'Evreux, presbiteri de la catedral de Colònia, Königsfelden, a Suïssa). Els pintors italians renaixentistes feien cartons per a vitralls (Ghiberti i Donatello). Els tallers d'Anvers i de Brussel·les es desenvoluparen i difongueren llurs produccions fins a Cambridge (capella del King's College). Després del 1530, sobretot als països que adoptaren la Reforma, el vitrall es perdé. Els mestres flamencs, però, continuaren els grans vitralls i l'arquitectura civil utilitzà també l'obra dels grans mestres. L'interès per aquesta tècnica es desenvolupà amb els estils neogòtics del s XIX. El nou gust pel vitrall tingué el seu apogeu amb l'estil 1900. També les tendències cubistes i abstractes atreuen cap al vitrall nombrosos artistes (Braque, Matisse, Léger, Chagall). Les esglésies s'adornen amb vitralls de mestres contemporanis.

Vivaldi, Antonio (Venècia 1678 — Viena 1741) Violinista i compositor italià. Ordenat de sacerdot (1703), sembla que fou mestre de capella del príncep de Hesse-Darmstadt, a Màntua. Efectuà *tournées* com a violinista i director i actuà com a empresari a diverses ciutats europees. El 1740 abandonà Venècia i es dirigí a Viena, on morí solitari. És autor de quaranta-cinc òperes i dos oratoris, i també com d'una quarantena d'obres religioses i vint-i-vuit cantates i serenates. La seva producció instrumental és molt extensa i d'una gran qualitat: setanta-cinc sonates, vint-i-tres simfonies i uns quatre-cents setanta concerts, la majoria dels quals escrits per a instruments solistes: violí, violoncel, flauta, oboè, fagot i mandolina. Els més cèlebres són *Les estacions*, que pertanyen al recull *Il cimento dell'armonia, opus* 8, com també *L'estro amonico, opus* 3 i *La stravaganza, opus* 4. L'equilibri que obtingué entre el conjunt instrumental (*i tutti*) i els solistes (*i soli*) és perfecte, i se'n desprenen una gràcia i una naturalitat extraordinàries.

Vives i Marc, Joan Lluís (València 1492 — Bruges 1540) Humanista i filòsof. Fill de família jueva i judaïtzant, estudià filosofia (1509-12) a París i passà a Bruges, on s'establí. A Lovaina (1519-22), on fou preceptor del bisbe de Cambrai i professor universitari, refermà o inicià la seva amistat amb un seguit de grans humanistes europeus, com Vergara, Budé, More, Craneveld i Erasme. Mercès a Thomas More, esdevingué preceptor de Maria Tudor (a la qual dedicà el *De institutione feminae christianae*, Anvers 1524) i ensenyà llatinitat i jurisprudència a Oxford (1523-28). La seva posició crítica al divorci promogut per Enric VIII li ocasionà un breu arrestament i l'obligà a retornar a Bruges, on el 1526 hi havia publicat *De Europae dissidiis et bello turcico*, tractat que el posa en la línia de l'europeisme modern. Els diàlegs titulats *Exercitatio linguae latinae* (Basilea 1538), són l'obra pedagògica cabdal de Vives i la més sovint reeditada i tra-

duïda. Entre els seus escrits de caire ascètic sobresurt el *De officio mariti* (Bruges 1528), espill de la seva vida conjugal i alhora conubi de la tradició cristiana medieval i de la renovació social de l’humanisme. A la *Utopia* de More contraposà el seu aristotèlic *De communione rerum* (Bruges 1535), en defensa de la propietat privada. Com a polític, ja en els anys de maduresa, publicà el fonamental *De concordia et discordia in humano genere* i el *De pacificatione*. Com a humanista, escriví *De ratione dicendi* (Bruges 1523) i *De conscribendis epistolis* (París 1536), i com a pedagog —alhora humanista i filòsof—, *De tradendis disciplinis* (París 1531). Com a pensador, depassa l’actitud negativament crítica dels seus escrits juvenils i completa la *Introductio ad sapientiam* (Lovaina 1524) —una saviesa platonitzant, molt renaixentista, alhora teòrica i moral— amb *De anima et uita* (Basilea 1538), la seva obra filosòfica més estructurada i una de les més característiques de tot el psicologisme crític del s XVI europeu. Amb *De ueritate fidei christiana*, de publicació pòstuma (1543), bastí una de les apologies del cristianisme més representatives del Renaixement cristià.

Vives i Roig, Amadeu (Collbató, Baix Llobregat 1871 — Madrid 1932) Compositor. Fou un dels fundadors de l’Orfeó Català (1891), al qual dedicà les seves obres corals. Es destacà especialment en el gènere teatral. Estrenà a Barcelona l’òpera *Arthús* (1895) i *Euda d’Uriach* (1900), basada en una obra d’Àngel Guimerà. Es traslladà a Madrid, on triomfà com a autor de sarsueles: *Don Lucas del Cigarral*, *Bohemios* (1903; transformada en òpera l’any 1920); *Maruxa* (1914; convertida també en òpera l’any 1915); *Balada de Carnaval* (1919); *El talismán* (1933), etc. Entre les seves obres corals es destaquen la cèlebre *L'emigrant* (1890) i *Follies i paisatges, suite* en cinc parts (1928). Fou autor de llibres com *Sofia* (1923) i *L'entusiasme és la sal de l'ànima* (1927).

Vixnu [sànscrit: *Viṣṇu*] Divinitat del panteó hindú. En l’antiga religió vèdica és relacionat amb Indra. En l’hinduïsmе clàssic, constitueix la divinitat suprema, adorada sobretot en els seus dos principals *avatara*, Rāma i Krixna.

Vladivostok Ciutat de Rússia, capital del *kraj* de Primorje (o del Litoral) (643 000 h [1993]). Port important a la mar del Japó, al Pacífic, i terminal del ferrocarril transsiberià, té drassanes, construccions mecàniques i construcció de maquinària per a la indústria del peix i la balena. Fundada el 1860, es convertí (1872) en port militar. Després de la Revolució d’Octubre s’hi formà un govern siberià provisional (contra-revolucionari), anihilat el 1920.

Vlaminck, Maurice (París 1876 — Rueila-Gadelière 1958) Pintor francès. Entusiasta de Van Gogh, hom el considera un dels millors representants de l’esperit fauvista. La seva fase més característica presenta formes tendents al dramatismе i colors purs. El 1905, a París, exposà conjuntament amb Derain, Matisse, Marquet i d’altres al Salon des Indépendants i al Salon d’Automne, que configurà la tendència fauvista. Des de la fi de la Primera Guerra Mundial la seva pintura es torna més realista, més raonada, també expressionista.

vocal *LING* **1** Element fonològic bàsic en l’articulació de la parla. S’oposa a *sonant* i a *consonant*, que d’alguna manera són interrupcions vocàliques. Des de la més antiga tradició, les vocals han estat considerades sons purs amb veu pròpia i capaços de formar síl·laba per ells mateixos. Des del punt de vista fonològic, aquest és el tret que distingeix les vocals dels altres elements necessàriament o potencialment no síl·làbics. **2 vocal neutra** Fonema característic del català central i dels altres parlars orientals, tret de l’alguerès, que correspon a les grafies *a* i *e* en posició àtona i és representat per ə en l’Alfabet Fonètic Internacional o per ɐ en altres alfabetos fonètics. La pronúncia del fonema ə admet moltes possibilitats articulatòries, i és difícil de copsar amb precisió les condicions fisiològiques que requereix.

vodú [o *vudú*] Ritual popular dels negres de les Antilles, principalment d’Haití, i del S dels EUA, en bona part dansat, el qual normalment adopta formes extàtiques de possessió. Els voduns dansen rítmicament, amb acompanyament de tambors, cants i invocacions, fins que l’esperit se n’apodera i cauen a terra; la possessió es transmet de l’un a l’altre, fins que esdevé col·lectiva. En aquest moment hom s’allibera de totes les angoixes i els sofriments.

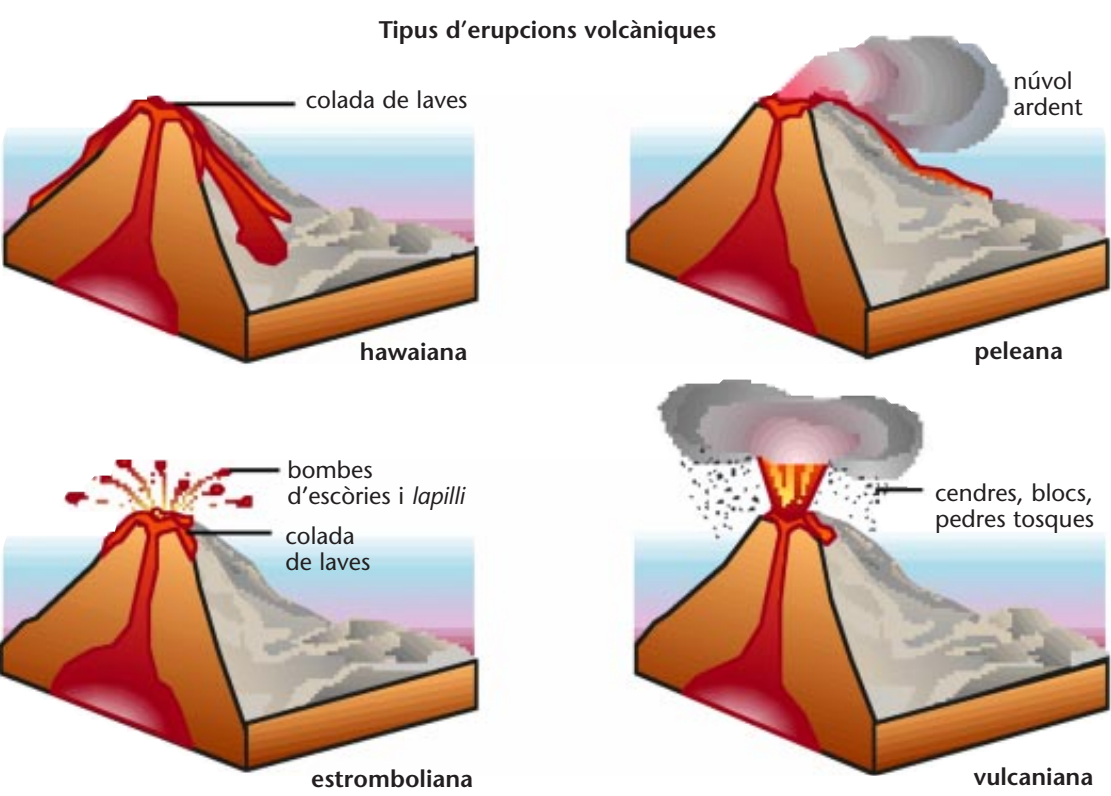
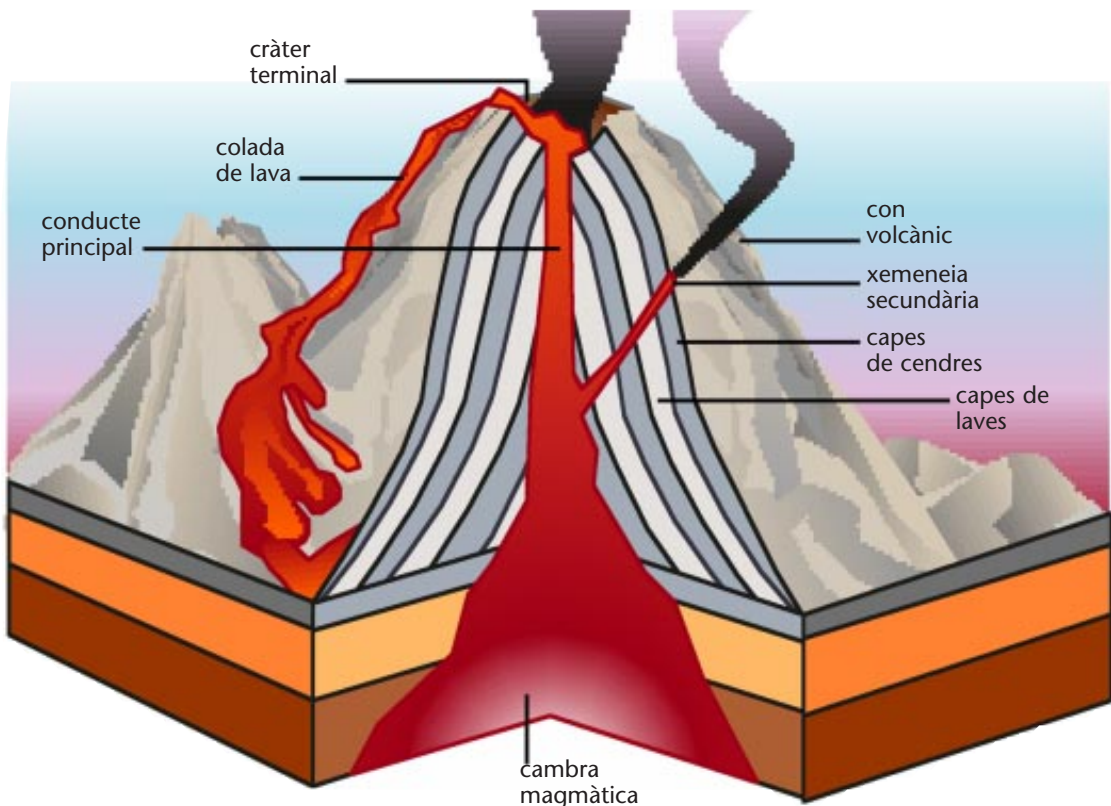
vol *ZOOl* **1** Sistema de locomoció que utilitzen una sèrie d’animals repartits en grups taxonòmics molt allunyats, com ara els insectes, els ocells, els quiròpters, etc. El tret anatòmic comú que permet el vol és la possessió d’unes estructures aerodinàmiques, anomenades *ales*. L’ala ha d’acomplir la doble funció de proporcionar una força ascensional i de permetre l’avanç. El vol animal pot ésser a vela, batut, planat i vibrat. **2 vol batut** Tipus de vol durant el qual l’animal bat d’ales a un ritme més o menys regular. En general, com més petit és l’animal més alt és el ritme, acostant-se al vol vibrat dels insectes. La majoria d’ocells empren el vol batut. **3 vol planat** Tipus de vol durant el qual l’animal se sosté en l’aire i avançant amb les ales esteses i quietes després d’haver pres impuls mitjançant el vol batut. Les distàncies recorregudes així poden variar, segons les espècies, des d’una desena de metres fins a uns quants centenars.

volcà *GEOL* Cos geològic de forma generalment cònica, format per l’acumulació de material igni procedent de la consolidació d’un magma que fa erupció a través d’un punt o una fissura de l’escorça de la Terra. El conducte pel qual accedeix el magma és denominat *xemeneia*, i en general sobre aquesta se sol formar una depressió en forma de con invertit, que és el *cràter*. A vegades aquesta depressió pot adquirir grans proporcions i adoptar forma de cubeta, i aleshores és anomenada *caldera*. Les emissions de la lava molt fluida, com la basàltica, donen lloc a volcans de formes còniques, però de pendent suau, que són coneguts com a *volcans d’escut* o *de tipus hawaia*. Quan el vulcanisme és explosiu, el material és essencialment piroclàstic, i els cons tenen els vessants molt inclinats; aleshores són anomenats *volcans d’escòries* o *de tipus vulcanià*. Si el magma és molt viscos, la lava pot acumular-se al mateix lloc de sortida i donar origen als domos volcànics, com és el cas del volcà anomenat *peleà*. Quan es dona una alternança d’emissió de lava i de material piroclàstic es forma un con estratificat o *estratovolcà*, també denominat *volcà de tipus mixt* o *estrombolià*.

voleibol [*angl: volleyball*] *ESPORT* Esport de pilota practicat entre dos equips de sis jugadors, consistent a fer passar la pilota al camp contrari per damunt d’una xarxa situada a la meitat de la pista, a una alçada de 2,43 m per als partits masculins i a 2,24 m per als partits femenins. Hom hi juga en una pista rectangular, de 18 m de llargada per 9 d’amplada. La pilota pot ésser colpejada amb les mans o amb qualsevol part del cos de cintura en amunt. El fet de tocar la pilota a terra significa un punt en contra de l’equip que havia de tornar-la. Cap jugador no pot tocar-la dues vegades seguides ni cap equip passar-se-la més de tres vegades sense enviar-la al camp contrari. Els partits acaben quan un equip ha guanyat tres sets a 15 punts. El 1947 fou fundada a París la Fédération Internationale de Volleyball (FIVB). Entrà al programa olímpic el 1963.

Volga Riu de la Rússia europea, el més gran d’Europa (3 520 km de longitud i 1 360 000 km² de conca). Neix al planell de Valdaj, a una altitud de 228 m, i desemboca a la mar Càspia en forma d’ampli delta, en una zona a -28 m del nivell del mar. Té prop de 200 afluents, entre els quals el Kama i l’Oka. La seva conca ocupa 1/3 de la Rússia europea. El transport fluvial de mercaderies representa la major part de tot el transport fluvial de Rússia: fusta, petroli, materials de la construcció, blat, sal, lleugums, etc. Les ciutats més importants per on passa són Tver, Rybinsk, Jaroslav, Nižnij-Novgorod, Kazan’, Samara, Saratov, Volgograd i Astrakhan. El paper econòmic del Volga ha augmentat considerablement després de la construcció d’una sèrie de grans pantans i centrals (de 40 a 45 milions de kWh anuals). El Volga és unit a la mar Bàltica, a la mar Blanca i a les mars Negra i d’Asov per mitjà de diversos canals.

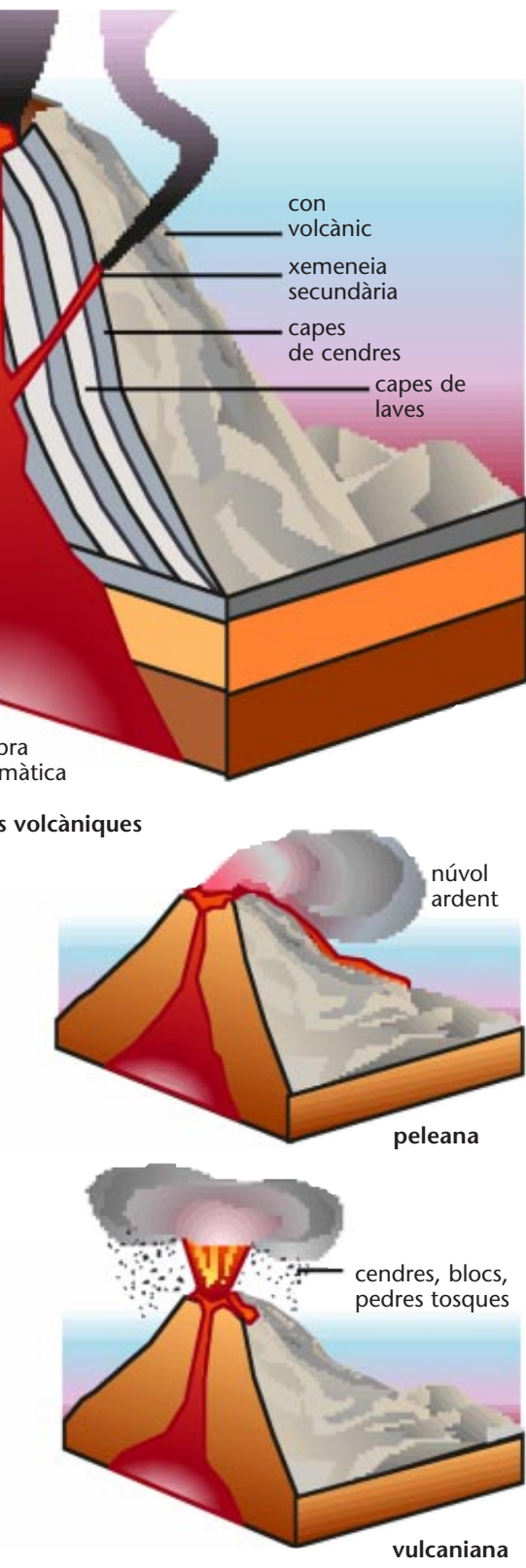
Volgograd [*ant: Caricyn* (o *Tsaritsyn*); *del 1925 al 1961: Stalingrad*] Ciutat de Rússia, capital de l’*oblast’* homònima (1 002 000 h [1993]). Ciutat portuària al Volga inferior. Té fàbriques de tractors, indústria metal·lúrgica i de l’alumini, de la fusta, alimentària i lleugera, drassanes, refineries de petroli i maquinària per a la indústria petroliera. Fou fundada, el 1589, per a defensar el territori, ocupat per l’Horda d’Or, contra les invasions. A la fi del s XVII es transformà en un port important sobre el **Volga**, i cap al final del s XIX esdevingué un remarcable centre industrial. Durant la

Secció i tipus de **volcà**. La forma del volcà depèn tant de la natura dels materials expulsats (lava fluida o pastosa) com de la manera d’entrar en erupció (explosiva o sense explosió)

Bust d'Amadeu Vives i Roig

Segona Guerra Mundial fou escenari de la batalla de Stalingrad.

volt [del nom d’A.Volta] Unitat SI de força electromotriu i de tensió. És la tensió existent entre dos punts d’un conductor pel qual passa un corrent d’1 A i hi és dissipada una potència d’1 W. Hom el representa amb el símbol V.

volta *ARQUIT* Estructura arquitectònica corbada que cobreix un espai, forma un sostre, sosté una graderia, etc, conformada amb elements que recolzen mútuament i exerceixen una pressió exterior suportada per parets, pilars, etc. En la seva forma *simple*, la volta és generada pel moviment directriu d’un arc. Segons el perfil d’aquest arc, en resulta una volta *cilíndrica* (o *de mig punt*, o *de canó seguit*, o *de tartana*) si l’arc és de mig punt, *apuntada* (o *ogival*, o *en punta d’ametlla*) si és apuntat, *escarsera* (o *escassana*, o *rebaixada*) si és escarcer, etc. Segons el moviment directriu de l’arc en l’espai, es genera una volta *recta*, *inclinada* (o *oblliqua*, o *ascendent*, o *en baixada*), *anular* (o *circular*), *heli-coïdal* (o *de cargol*), *esfèrica* (entre les quals la *cúpula*), etc. En la seva forma *composta* és el resultat de la intersecció de dues voltes simples, que dona quatre porcions triangulars de superfície corbada. És el cas de la volta *per aresta*, que presenta quatre nervis sortints o arestes al llarg de la intersecció, de la clau als nients. Si les voltes intersecades són ogivals, hom parla de la *volta per aresta gòtica*; si, a més, les arestes es presenten com a arcs diagonals, és volta *d’esna*, que s’anomena *de creu* si també s’hi encreuen uns altres dos nervis rectes o cadenes, i *de creueria* si s’hi afegeixen encara els terceletos o nervis secundaris, els quals, profundament utilitzats i diversament combinats, originen les voltes *de ventall* i *estrellades* del gòtic tardà. Segons els materials i segons com hagi estat bastida, una volta pren el nom de *grassa* si és feta amb morterada de calç o ciment i pedres irregulars, *d’un gruix*, amb un sol gruix de rajola, *de maó de pla*, amb sostres de rajola posats de pla, *a plec de llibre* (o *a sardinell*), amb rajols posats de cantell amb juntura radial, etc. És constatat l’ús molt antic de voltes, sobretot cilíndriques, a les tombes sumèries des del III mil·lenni aC, a Babilònia, a Egipte potser des de la XII

dinastia, a la Pèrsia aquemènida i al món hel·lenístic, però no fou generalitzat fins a l'època dels romans, els quals en desenvoluparen sistemàticament la majoria de les possibilitats que avui la caracteritzen. L'arquitectura bizantina s'interessà més per les voltes esfèriques i els sistemes de descàrrega. La volta per aresta esdevingué novament la principal estructura de coberta durant el període romànic (juntament amb la volta de canó seguit) i sobretot el gòtic. Els arquitectes gòtics n'accentuaren l'elaboració mitjançant l'ús d'arcs apuntats i el reforç i l'articulació de les arestes. Darrerament, les possibilitats tècniques i formals de la volta han atès un desplegament revolucionari, en progrés continu fins avui.

Volta Riu de l'Àfrica occidental, tributari de l'oceà Atlàntic al golf de Guinea (1 600 km). És format, a l'estat de Ghana, per la unió del Volta Blanc i el Volta Negre. Els seus 90 darrers quilòmetres són sempre navegables. Rep diferents afluents, el més important dels quals és l'Oti, procedent del Togo. La presa d'Akosombo, a Ghana, ha creat el llac Volta (uns 8 500 km²).

Volta, Alessandro (Como 1745 — 1827) Físic italià. S'ocupà especialment en el camp de l'electricitat, on féu recerques notables i importants. Inventà l'electròfor (1775) i l'electroscopi (1782) i enunciaà la seva teoria sobre les tensions en els metalls. L'any 1800, com a resultat de les seves investigacions, donà a conèixer la primera →*pila* elèctrica, que hom anomenà *voltaica* i que fou una veritable revolució científica.

Voltaire (París 1694 — 1778) Nom amb què és conegut François-Marie Arouet, escriptor i pensador francès. Després d'un breu empresonament, la tragèdia neoclàsica *Oedipe* (1719), plena d'al·lusions polítiques i anticlericals, el féu popular entre la noblesa, i fou protegit pel regent i pel rei. Fou seguida per *La Henriade* (1723), en la mateixa línia. Exiliat a Londres fins el 1729, es transformà en un burgès conscient i combatiu. Hi escriví *Brutus* (1730) i la *Histoire de Charles XII* (1731). Més escàndol produïren les *Lettres philosophiques* (1734). Instal·lat al castell de Cirey, escriví versos i teatre, vulgaritzà la física newtoniana (1738) i polemitzà amb tothom. Conegut ja internacionalment, fou nomenat historiògraf de França (1745) i publicà el poema cortesà *La bataille de Fontenoy* (1745). L'any següent ingressà a l'Académie i fou nomenat gentilhome ordinari. Tanmateix, el 1748 fou acomiadat de Versalles. Conseller literari del rei de Prússia, en 1750-53 fugí a Berlín —d'aquesta època és *Le siècle de Louis XIV* (1751)—. Després s'instal·là prop de Ginebra, però aviat topà amb el puritanisme dels calvinistes (*La Pucelle*, 1775), polemitzà amb Rousseau i fou acusat d'ésser l'inspirador de l'Enciclopèdia. Ja a Ferney (1758), comença l'etapa final de la seva vida, en què lluità contra els catòlics i els protestants, contra Rousseau i contra els ateus, sense oblidar la seva intervenció en nombrosos casos judicials. El resum de la seva filosofia, molt pràctica i acomodaticia, es troba en el *Dictionnaire philosophique* (1764): deisme, religió i moral naturals, rebuig de les religions positives i de tota metafísica, racionalisme i lluita contra els criteris d'autoritat i la intolerància. Després d'una llarga absència, fou acollit apoteòsicament a París, però no trigà gaire a morir. Una gran part de la seva extensíssima obra té un interès purament històric (poesia, teatre, libels), però en sobresurten els *Romans et contes* —gairebé tots de la vellesa: *Zadig* (1747), *Micromégas* (1752), *Candide* (1759), *L'Ingénu* (1767)— i un formidable epistolari, que revela un gran talent d'escriptor més que no pas de filòsof.

voltor [Gyps fulvus, família dels vultúrids]

vulcanisme El cràter de l'antic volcà de Santa Margarida, a la regió volcànica d'Olot

ZOOL Ocell de l'ordre dels falconiformes que ateny 110 cm de llargada i 280 cm d'envergadura, de color bru groguenc, grisenc a les parts superiors i rossenc a les inferiors; tant el plomissol que li cobreix el cap i el coll com el collar de plomes de la base del coll són blanquinosos. Habita a les serralades africanes del N del Sàhara, a la major part de la Península Ibèrica, a Sardenya, Sicília, Calàbria, el SE d'Europa i des del Caucas, Anatòlia i Palestina fins a l'Àsia central.

volum **1** Conjunt de tires de papir o de pergamí enrotllades per a escriure-hi un text continu en columnes que se succeeixen seguint el sentit de la llargada (a diferència del rotlle, on hom escrivia transversalment). Solia ésser enrotllat al voltant d'un bastonet o cilindre, dit *umbilicus*. **2** *GEOM* Porció de l'espai ocupada per un cos. **3** *GEOM* Grandor o mesura d'aquesta porció. El volum és una mesura que a tota regió de l'espai de tres dimensions assigna un nombre real positiu, de manera que es compleix la propietat additiva, és a dir, que el volum d'un cos és igual a la suma dels volums de qualsevol partició que hom hagi fet en el cos (divisió del cos en parts disjunes). Prenent com a base que el volum assignat a un cub de costat *a* és *a*³, el volum de qualsevol altre cos pot ésser calculat com l'ínfim de la suma dels volums dels cubs disjunts que plegats cobreixen el cos.

vori *BIOL* **1** Part de la dentina coberta d'es-malt. **2** *HIST/ART* Forma diferenciada de la dentina dels ullals de l'elefant (en el cas del mamut o altres mastodòntids hom parla de *vori fòssil*), de les dents canines de la morsa i del senglar, de les defenses del narval, etc. Comercialment són apreciats només els ullals de l'elefant, que poden passar de 3 m de llargada, pesen fins a 70 kg i tenen una duresa de 2 a 2,5; els de més qualitat són els provinents de Siam. Hom pot treballar el vori i polir-lo fàcilment. Comercialment hom sol distingir-lo segons les tonalitats de color, per la compacitat i duresa i també per la seva provinença. Hom l'utilitza, sobretot, per a fer boles de billar, atesa la seva elasticitat, pintes, tecles de piano i d'altres instruments de teclat, peces de marqueteria i nombrosos objectes esculpits. L'art de tallar el vori començà ja al paleolític superior (Venus de Lespugue) i ha estat conreat des d'aleshores a l'Àfrica negra, a Egipte, a l'Àsia, al Pròxim Orient i a Europa, des de l'antiguitat fins als nostres dies, aplicat a multitud d'objectes (mobles, objectes de tocador, adorn personal, instruments mu-

sicals, estatuària, jocs, etc).

Voronež Ciutat de Rússia, capital de l'*oblast'* homònima, situada a la riba del riu Voronež (902 000 h [1992]). És un dels més grans nuclis industrials de Rússia. Té construccions mecàniques, materials de construcció i indústria química, alimentària i lleugera. El seu port fluvial té una activitat considerable. D'origen medieval, a la fi del s XVII hi foren construïdes les primeres drassanes de Rússia.

Vorošylovhrad Ciutat d'Ucraïna, capital de l'*oblast'* de Lugansk (504 000 h [est 1991]). És situada a la regió de Donbass, a la confluència dels rius Lugan' i Ol'khovka. És un dels centres més importants de la indústria pesant d'Ucraïna. Les construccions mecàniques ocupen dos terços de la població.

vot **1** *RELIG* Promesa feta a la divinitat per un individu o per un grup d'acomplir una determinada acció. En algunes religions com el cristianisme acompanya el fenomen del monaquisme, i és entès com el conjunt de compromisos contrets al moment de la professió religiosa a fi d'obtenir l'ideal perseguit. L'edat mitjana sistematitzà els tres vots típics: *pobresa*, *castedat* i *obediència*. Unes altres formes posteriors de vida religiosa n'hi afegiren un altre, específic de llur vocació peculiar. Hom distingeix els vots *definitius* o *perpetus*, anomenats també *solemnnes*, dels vots *temporals*. **2** *DR/POLÍT* Manifestació expressa de la voluntat de cadascun dels membres d'una assemblea o un grup de persones d'aprovar o rebutjar una proposició o mesura, d'elegir una persona per a un càrrec, etc.

Voyager Programa nord-americà d'exploració dels planetes exteriors del sistema solar mitjançant sondes automàtiques. Els principals resultats d'aquest projecte, consistent en el llançament de les sondes *Voyager-2* i *Voyager-1* el 1977, es deriven de la millora dels coneixements d'una part del sistema solar: descobriment de nous satèl·lits de Júpiter i Saturn, detall dels anells de Saturn, descobriment dels anells de Júpiter i Urà, activitat volcànica de Íó, fotografies d'alta resolució de planetes i satèl·lits, etc.

Vries, Hugo de (Haarlem 1848 — Lunter 1935) Botànic neerlandès. El 1900 descobrí les lleis de la hibridació formulades per Mendel 35 anys abans. Autor de *Die Mutations theorie* ('La teoria de les mutacions', 1901-03) i *Species and varieties, their origen by mutation* ('Espècies i varietats: llur origen per mutació', 1904), formulà una nova teoria de les mutacions.

Vulcà [llat: *Vulcanus* o *Volcanus*] A l'antiga Roma, déu del foc i de l'elaboració dels metalls. Honorat com a potència temible i invocat com a protector contra els incendis, li eren dedicades unes festes, les *Vulcanals*. Fou venerat també per altres pobles, entre els quals el dels gals.

vulcanisme *GEOL* Fenomen geològic consistent en l'erupció de material rocallós fos (magma) a la superfície de la Terra. La sortida del material fos es tradueix en la formació de corrents de lava, mentre que la fugita dels gasos que acompanyen l'erupció se sol manifestar amb explosions, esporàdiques però violentes, que provoquen la projecció de material fragmentari sòlid (piroclàstic). L'acumulació sobre la superfície del material làvic i piroclàstic dóna lloc a la formació dels volcans. Actualment el vulcanisme es distribueix preferentment a les zones actives de la Terra, que coincideixen amb els cinturons sísmics, que a la vegada es corresponen amb les zones orogèniques i amb els *rift*. El vulcanisme té un origen profund, car els magmes procedeixen de la fusió parcial d'algunes zones del mantell.

W w

Capital quadrada romana

Ū ū

Uncial

W w

Minúscula carolina

W w

Gòtica textura

W w

Romana antiga humanística

W w

Cursiva humanística

W w

Waals, Johannes Diderik van der (Leiden 1837 — Amsterdam 1923) Físic neerlandès. Estudià els gasos, i la termodinàmica i la teoria cinètica. És especialment notable la seva equació d'estat que representa una aproximació més al comportament dels gasos reals. El 1910 rebé el premi Nobel de física.

Wagner, Otto (Penzig, Viena 1841 — Viena 1918) Arquitecte austríac. Li fou encomanada la reestructuració urbanística de Viena (1890) i el tren metropolità suburbà (1894-97), projectes que es mouen dins el convencionalisme acadèmic. Afirmà la necessitat d'una renovació radical de la cultura arquitectònica. La seva doctrina es concreta en *Moderne Architektur* (1895), que esdevingué un dels texts més influents entre els arquitectes del començament del s XX. S'anà radicalitzant, infongué les idees claus als joves components de la *Wiener Sezession*, i se centrà en l'ús dels nous materials, com en la Postsparkassenamt de Viena (1904-06).

Wagner, Richard (Leipzig 1813 — Venècia 1883) Compositor alemany. Influint per Beethoven i Weber, escriví en aquesta època la seva *Simfonia en do*. Atret per l'òpera, cap al 1833 compongué *Die Feen* ('Les fades') i *La prohibició d'estimar* (1836), que no tingué èxit. Amb *Der Fliegende Holländer* ('L'holandès errant') la seva obra inicià un nou estil i l'ús de la idea de l'amor com a mitjà de redempció. *Tannhäuser* (1845) fou l'única òpera d'aquest període que tingué algun èxit en ésser estrenada. Amb aquesta obra s'apartà definitivament del model tradicional d'òpera i assajà també l'ús del *leitmotiv*, o tema musical vinculat amb una situació anímica. D'altra banda, donà una importància molt superior a l'orquestra enfront les veus. Després de *Lohengrin* (1850), *Tristany i Isolda* (1865) completà aquesta evolució. En aquests anys Wagner tingué vel·litats revolucionàries (hagué de fugir de Dresden arran de la revolució del 1848, i es refugià a Suïssa). Després de fracassar a París, trobà suport en el rei Lluís II de Baviera. D'aquests anys daten la seva òpera còmica *Die Meistersinger von Nürnberg* (1868) i els esbossos dels drames lírics de la *Tetralogia*. Gràcies a Lluís II, el 1876 assolí d'estrenar la *Tetralogia* completa en el que havia d'ésser el primer festival de *Bayreuth*, que assenyalà la seva consagració com el compositor més important del seu temps en el camp escènic. Pogué encara enllestir el seu darrer projecte, que anomenà “festival sacre” (*Parsifal*), estrenat el 1882. La profunda arrel germànica de la seva obra el féu símbol i capdavanter del nacionalisme musical alemany. L'obra de Wagner constituí una revolució en el camp de l'òpera i exercí una influència capital damunt la música europea subsegüent.

wahhabisme *ISLAM* Doctrina predicada a l'islam per Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb. Preconitzava l'observança estricta de l'islam alcorànic i condemnava diverses

pràctiques (culte als sants, els minarets a les mesquites, l'ús del tabac, la música, etc) com a innovacions contràries a la pura ortodòxia sunnita. La doctrina wahhabita és la religió oficial a l'Aràbia Saudita. Té també adeptes a l'Índia, a l'Afganistan i al Turquestan.

Waldheim, Kurt (Sankt Andrae-Wörden, Baixa Àustria 1918) Polític austríac. Membre del cos diplomàtic des de l'any 1945, fou observador d'Àustria a l'ONU (1955), ambaixador al Canadà (1956-60) i representant permanent d'Àustria a l'ONU (1964-68). Candidat per la democràcia cristiana a les eleccions presidencials del 1971 (47% dels vots), substituï Situ U Thant com a secretari general de l'ONU (1972-81). Enmig de la controvèrsia suscitada per les acusacions sobre el seu passat militar en l'exèrcit alemany a Iugoslàvia i a Grècia durant la Segona Guerra Mundial, el 1986 fou elegit president de l'estat, amb la qual cosa resultà el primer president austríac no socialista des del 1945. Cessà en el seu càrrec l'any 1992.

Wałęsa, Lech (Popowo, Bydgoszcz 1943) Dirigent sindical polonès. Durant els anys setanta desplegà una gran activitat sindical que li comportà diversos empresonaments i acomiadaments. Esdevingué el màxim líder del moviment obrer polonès en les vagues de l'estiu del 1980. Elegit president (1980) de l'òrgan directiu del sindicat *Solidarność*, durant la llei marcial fou internat a Arlamow (1981), d'on sortí al novembre del 1982. Premi Nobel de la pau el 1983, un cop desfet el règim comunista (1989) assolí una gran victòria en les eleccions presidencials del 1990, però fou derrotat per A. Kwasniewski en les del 1995.

Wallenstein, Albrecht Eusebius Wenzel von (Hermanič, Bohèmia 1583 — Eger 1634) Militar txec al servei del Sacre Imperi Romano-germànic. Partidari de l'emperador Ferran II, que ajudà contra els bohemis (1618-25), fou nomenat governador de Bohèmia, membre de l'estat de prínceps de l'Imperi i príncep i duc de Friedland (1625). En iniciar-se la guerra danesa (1625-29), reclutà i equipà a càrrec seu un exèrcit i fou nomenat cap de totes les forces imperials. Aconseguí la pau de Pressburg (Porsony, 1626), expulsà els danesos de Silèsia i conquerí Mecklenburg, Holstein, Slesvig i la part continental de Dinamarca. Obtingué el principat de Sagan i el ducat de Mecklenburg. Planejà una gran companyia comercial que compregués l'emperador, Castella i les ciutats hanseàtiques, a fi de tallar el comerç marítim d'Anglaterra i de les Províncies Unides. Els prínceps catòlics, inquiets pel poder que havia adquirit, n'aconseguien la destitució (1630). En ésser envaïda Baviera pels suecs, Ferran II el nomenà generalíssim de les tropes imperials (1632), i li concedí el principat de Glogau en lloc de Mecklenburg (que havia estat restituit als seus anteriors ducs). Expulsà els saxons de Bohèmia i ocupà la major

part de Saxònia, però fou derrotat a Lützen (1632). Acusat de traïció i rebel·lia, l'emperador Ferran II el destituí (1634) i fou assassinat.

Walpole, Robert (Houghton, Norfolk 1676 — Londres 1745) Polític anglès, primer comte d'Oxford. Líder dels *whigs*, fou ministre de la guerra (1708-10) i tresorer de la flota (1710-11). Acusat de corrupció, fou empresonat (1712). En instaurar-se la dinastia dels Hannover (1714), fou rehabilitat i nomenat canceller de l'Exchequer (1720-40), acomplint les funcions de primer ministre. Partidari convençut del liberalisme econòmic, assentà les bases de l'hegemonia econòmica britànica. Desenvolupà una política exterior decididament pacifista, però la pressió interna el forçà a declarar la guerra contra Espanya (1738-39) a Amèrica, en la qual no obtingué resultats positius, i, en canvi, significà la ruptura de l'aliança amb França. Perdé la majoria parlamentària i dimití (1742), malgrat tenir la confiança del rei. Contribuí a consolidar la pràctica parlamentària al seu país.

Walsh, Raoul (Nova York 1892 — Los Angeles, Califòrnia 1980) Director cinematogràfic nord-americà. De la seva abundosa filmografia (més d'un centenar de títols, que comprenen diversos gèneres: *westerns*, aventures, bèl·lics, etc) cal esmentar *The Thief of Bagdad* (1924), *They Died with their Boots on* (1941), *Objective Burma* (1945), *Distant Drums* (1951), *The Tall Men* (1955), *Band of Angels* (1957) i *A Distant Trumpet* (1964).

Waltari, Mika (Hèlsinki 1908 — 1979) Escriptor finlandès. Periodista de professió, conreà la poesia, el teatre i sobretot la novel·la de caràcter històric. De la seva producció novel·lística cal destacar *Suuri Illusioni* ('La gran il·lusió', 1928), *Sinuhe Egyptiläinen* ('Sinuhe, l'egipci', 1946, traduïda a 22 idiomes i amb versió cinematogràfica del 1954), *Mikael Karvajalka* (1948), *Mikael Hakim* (1949), *Johannes Angelos* (1953), *Valtakunnan salaisuus*('Els secrets del regne', 1959) i *Ihmiskunnan viholliiset* ('Els enemics de la humanitat', 1964).

Wang Wei (Taiyuan, Shanxi 699 — 759) Pintor i poeta xinès, al seu temps apreciat també com a músic. Tota la seva obra porta el segell del budisme, del qual era un devot adepte. Posà en íntima relació la pintura i la poesia. En pintura hom li atribueix la fundació de l'anomenada “escola meridional”, que es caracteritza pel paisatge monocrom. No se'n conserva cap pintura d'atribució segura. Els trets més notables de la seva lírica són el quietisme búdic i el sentiment místic de la natura, amb la inexpressada presència del poeta.

wapiti* [*Cervus canadensis*, família dels cèrvids] 200L Mamífer remugant de l'ordre dels artiodàctils d'una mida considerable (arriba a fer 1,70 m d'alçada màxima, i uns 500 kg de pes), amb banyes molt llargues (els mascles) i pelatge d'hivern que és una barreja de colors brunenc, groc i negre. Habita a Alaska i a Sibèria, i per a alguns autors és simplement una subspècie de cérvol diferent de l'existent a Europa.

Warhol, Andy (Pittsburgh 1928 — Nova York 1987) Artista i cineasta nord-americà d'origen txec el nom original del qual és Andrew Warhola. Establert a Nova York des del 1952, es convertí, els anys seixanta, en la figura més coneguda i curiosa del *pop* americà. Utilitzà el mitjà fotogràfic en composicions seriades d'una mateixa imatge: sèries dels accidents d'automòbil, la cadira elèctrica, les sopes *Campbell's*, Marilyn Monroe, Jackie Kennedy, Mao, Mick Jagger, etc. També es dedicà molt activament, en una segona etapa, al film *underground*, on mostrà la vida de grups marginats de la societat americana: *Blow-job* (1964), *Norman Love* (1964), *My Hustler* (1965), *Flesh* (1968), *Trash* (1970), *Heat* (1972), etc.

Washington Capital federal dels **EUA**, els límits de la qual corresponen als del districte de Colúmbia (606 900 h [1992]). Situada a la riba esquerra del Potomac, prop de l'aiguabarreig amb l'Anacostia, la seva planta, inspirada en els jardins de Versalles, és centrada en dos punts fonamentals, la Casa Blanca (residència del president) i el Capitoli (seu del congrés). Típica ciutat de funcions polític-administratives. El 70% de la població és de raça negra. En conjunt, la població de l'aglomeració, que ultrapassa els seus límits, supera els 3 milions. Com a resultat d'una entesa entre el Nord i el Sud, fou triat l'actual emplaçament de la ciutat de Washington (1790) per construir-

hi la capital federal en territori independent. Dissenyada pel francès Pierre Charles l'Enfant, fou inaugurada per Thomas Jefferson i el govern s'hi traslladà (1800). Durant la guerra de Secessió fou atacada per les tropes sudistes. Seu de nombrosos organismes internacionals.

Washington Estat dels EUA, a la costa del Pacífic; limita al N amb la Colúmbia Britànica (Canadà), a l'E amb Idaho, al S amb Oregon i a l'W amb l'oceà Pacífic (176 479 km²; 5 376 000 h [1994]). La capital és Olympia. Hi ha ben diferenciades algunes regions naturals: la zona costanera, la depressió interior, la serralada de les Cascades (Rainier, 4 391 m), l'altiplà de Colúmbia i el sector de les Rocalloses, al NE de l'estat. El riu Columbia el travessa de NE a SW. L'activitat agrícola produeix blat (quart estat productor dels EUA), bleda-raves sucreses, farratge, patates i fruiters. A la depressió central resta associada a la ramaderia de llet. Hi és important l'explotació forestal (segon estat). El desenvolupament industrial se centra en la construcció naval i aeronàutica, en la indústria de la fusta i l'electrometal·lúrgia. Destaquen les aglomeracions de Seattle-Everett, Tacoma i Spokane (a l'interior). Des del 1846 formà part del Territori de l'Oregon, del qual se separà l'any 1853, i més tard esdevingué estat de la Unió (1889). És un dels estats menys poblats de tota la Unió.

Washington, George (Bridges Creek, Virgínia 1732 — Mount Vernon, Virgínia 1799) Militar i polític nord-americà. Partidari decidit de la independència de les colònies nord-americanes, fou nomenat comandant en cap de l'exèrcit independentista (1775). Després de sis anys de guerra, aconseguí la capitulació de les tropes britàniques a Yorktown (1781), fet que decidí la independència. Delegat de Virgínia a la convenció de Filadèlfia (1787), fou elegit primer president de la Unió. Es dedicà a posar les bases de l'estructura política del nou estat (creà moltes de les tradicions constitucionals) i a assegurar-ne la independència econòmica i financera (tarifes duaneres, banca nacional, emissió de monedes). Fou reelegit l'any 1792 i, en acabar el seu segon mandat, es retirà. Davant el perill d'una guerra amb el Directori francès, fou nomenat general en cap de l'exèrcit nord-americà (1798).

waterpolo [*angl: water polo*] *ESPORT* Esport col·lectiu de pilota que hom disputa en una superfície limitada de piscina (30 per 20 m). La profunditat ha d'ésser superior a 1,80 m. Cada equip és format per set jugadors, més quatre suplents. Els partits es disputen en quatre períodes de cinc minuts de joc real, amb dos minuts de descans entre cada període. Guanya l'equip que fa més gols. Les porteries fan 3 m de llargària i una alçària de 90 cm per damunt de l'aigua. No és permès de tocar la pilota alhora amb totes dues mans i dificultar l'acció d'un contrari que no tingui la possessió d'aquesta. Originari de la Gran Bretanya, es remunta a la primera meitat del s XIX. El 1900 féu l'aparició oficial als Jocs Olímpics. Amb la creació (1908) de la federació internacional de natació *amateur* (FINA), hom revisà la reglamentació. A l'estat espanyol nasqué l'any 1909 dins el Club de Natació Barcelona.

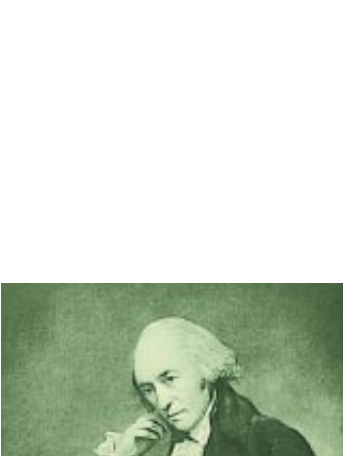
Watt, James (Greenock 1736 — Handsworth 1819) Enginyer, mecànic i inventor escocès. Per les millores introduïdes en la

Washington La Casa Blanca

Robert Walpole

James Watt

màquina de vapor (condensador separat, sistema de conversió del moviment alternatiu i rotatiu, regulador de watt, etc), hom el considera, sovint, com el veritable creador de la màquina de vapor moderna. Ideà també un mètode per a determinar el pes específic dels fluids, descobrí la composició de l'aigua i proposà el vapor com a forma d'energia per a la propulsió terrestre i marítima.

Watteau, Jean-Antoine (Valenciennes 1684 — Nogent-sur-Marne, Illa de França 1721) Pintor francès. El 1707 decorà amb *chinoiseries* el palau de la Muette. A partir del 1715 s'estigué a casa de P.Crozat; les seves pintures d'aquest moment presenten un aspecte malenconiós i refinat: *La sorpresa* (Buckingham Palace, Londres), *L'indifereent, Reunió en un parc* (ambdues al Musée du Louvre), *Els encants de la vida* (Wallace Collection, Londres). Separat de Crozat, el 1717 presentà la seva peça de recepció a l'Acadèmia (*L'embarcament a Citera*q Musée du Louvre). Per motius de salut anà a Londres (1719), on el seu art fou molt apreciat. El 1720 tornà a París i pintà la famosa *Ensenya de Gersaint* (Palau de Charlottenburg, Berlín) i el *Gilles* (Musée du Louvre). La seva obra, difícilment catalogable, tingué un gran ressò en la pintura posterior, tant en la rococó i en l'obra de Renoir com en el simbolisme.

Waugh, Evelyn (Hampstead, Londres 1903 — Combe Florey, Somerset 1966) Escriptor anglès. Educat a Oxford, es convertí al catolicisme (1930), fou corresponsal del “Daily Mail” a Etiòpia (1935) i lluità en la marina durant la Segona Guerra Mundial. Escriví nombroses novel·les, entre les quals hom destaca *Decline and Fall* (1928), *Black Mischief* (1932), *A Handful of Dust* (1934), *Men at Arms* (1952), *Officers and Gentlemen* (1955) i *Unconditional Surrender* (1961).

Wayne, John (Winterset, Iowa 1907 — Los Angeles 1979) Nom amb què és conegut Marion Michael Morrison, actor, productor i director cinematogràfic nord-americà. Es consagrà amb *Stagecoach* (1939), de J.Ford. Especialitzat sobretot en el *western*, interpretà, entre altres films, *Fort Apache* (1948), *Red River* (1948), *The Quiet Man* (1952), *Rio Bravo* (1959), *The Alamo* (1960), *The Man who Shot Liberty Valance* (1962), *The Undefeated* (1968), *True Grit* (1969, Oscar d'interpretació), *Chisum* (1970) i *Rooster Cogburn* (1975).

Weber, Karl Maria von (Eutin, Holstein 1786 — Londres 1826) Compositor alemany. El lloc que té dins la història de la música prové de les seves obres dramàtiques. Inicià les seves estrenes amb *Silvana* (1810) i *Abu Hassan* (1811). Després vingué la seva obra mestra, *Der Freischütz* ('El caçador furtiu', 1821), que constituí un impuls definitiu per a l'òpera romàntica alemanya. Més tard estrenà *Euryanthe* (1823) i *Oberon* (1826). Compongué obres molt notables per a piano, com ara *Aufforderung zum Tanz* ('Invitació a la dansa', 1819), orquestrada per Berlioz, i un *Konzertstück*, per a piano i orquestra.

Weber, Max (Erfurt 1864 — Munic 1920) Historiador i sociòleg alemany. Cursà estudis de dret, economia i filosofia i fou professor d'economia a les universitats de Friburg de Brisgòvia (1894) i Heidelberg (1896). Nacionalista i liberal, s'oposà a la política dels epígons de Bismarck i formà part de la comissió redactora de la constitució de Weimar. Els seus treballs comprenen molts aspectes, i solament d'una manera parcial manifesten les tensions internes de l'autor i els seus enfrontaments amb els utilitaristes, els marxistes i els historicistes. Preocupat per la influència mútua dels interessos materials i espirituals en la interacció de les classes i grups socials, investigà els vincles entre idees religioses i conductes econòmiques tant en les societats occidentals com en les orientals: en la seva obra més coneguda, 'L'ètica protestant i l'esperit del capitalisme' (1904-05), estudià els nexes entre el protestantisme —principalment en la seva versió calvinista— i la gènesi del capitalisme. També s'interessà per la natura del poder i en tot moment remarquè la pluralitat de causes del desenvolupament històric i la necessitat de conèixer els continguts culturals per a interpretar els canvis socials, en la perspectiva d'arribar a una conceptualització de les col·lectivitats en funció del comportament social i no de les estructures.

Weil, Simone (París 1909 — Londres 1943) Escriptora francesa. Professora de filosofia. Malgrat el seu pacifisme, però fidel

als seus ideals anarquistes, participà en la Guerra Civil Espanyola en el bàndol republicà. Des de la seva residència a Anglaterra col·laborà en la Resistència francesa. Nascuda en un ambient judaïc, la seva inquietud mística l'apropà a un cristianisme en la línia existencialista de Kierkegaard. De les seves obres, publicades postumament, que reflecteixen preocupacions socials i religioses, cal destacar *La pesanteur et la grâce* (1947), *La connaissance surnaturelle* (1949), *La condition ouvrière* (1951), *Attente de Dieu* (1951) i *Oppression et liberté* (1955).

Welles, Orson (Kenosha, Wisconsin 1915 — Los Angeles, Califòrnia 1985) Actor i director cinematogràfic nord-americà. Iniciat en el teatre i la ràdio, la seva obra cinematogràfica, exposada amb un llenguatge audaç, significà una renovació tècnica absoluta (nous tractaments de la il·luminació, moviments de la càmera, muntatges, etc). Fou alhora actor i director, entre altres, dels films *Citizen Kane* (1941), considerada una de les pel·lícules capitals de la història del cinema, *The Stranger* (1946), *The Lady of Shanghai* (1947), *Othello* (1952), *Touch of Evil* (1958), *The Trial* (1962), *Chimes at Midnight* (1965), *The Immortal Story* (1969), etc. Interpretà també pel·lícules molt conegudes, com ara *The Third Man* (1949), *Moby Dick* (1956), *Compulsion* (1959), *La ricotta* (1963) i *La década prodigieuse* (1971).

Wellesley, Arthur Colley (Dublín 1769 — Walmer Castle, Kent 1852) Militar i polític britànic, fill del primer comte de Mornington. És més conegut com a *duc de Wellington*, títol que rebé el 1814. Les Corts de Cadis el crearen (1812) duc de Ciudad Rodrigo i gran d'Espanya. Governador britànic a l'Índia (1793-1805), fou ascendit a general (1801). Com a comandant en cap de les tropes aliades a la Península Ibèrica el 1812 inicià l'ofensiva i ocupà Ciudad Rodrigo i Badajoz, obtingué la victòria d'Arapiles i entrà a Madrid. El 1813 inicià l'ofensiva final, amb les victòries de Vitòria, San Marcial i la definitiva de Tolosa, al Llenguadoc. Participà en el Congrés de Viena. Fou nomenat mariscal (1815) i cap de l'exèrcit aliat durant l'Imperi dels Cent Dies (Waterloo, 1815) i de l'exèrcit d'ocupació de França (1815-18). Formà part del govern *tory* de 1818-27 i fou també ministre d'afers estrangers (1834-35 i 1841-46) i comandant en cap de l'exèrcit britànic (1827-28 i 1842-52).

Wellington Capital de **Nova Zelanda** i de l'àrea estadística homònima (150 800 h [1993]). Situada a l'extrem sud de l'illa del Nord, a la badia de Port Nicholson. Gaudeix d'un port natural excel·lent per on són exportats els productes agrícoles de la rica comarca. Hi ha indústries tèxtils, alimentàries, elèctriques, electròniques, mecàniques, de l'automòbil, del cautxú i químiques.

Wells, Herbert George (Bromley, Kent 1866 — Londres 1946) Novel·lista, polemista i reformador social anglès. En un primer període es caracteritzà per una encertada mescla de ficció i realisme, com en *The Time Machine* (1893), *The Invisible Man* (1897) i *The War of the Worlds* (1898). El segon període s'acosta cap a la comèdia social, com en *Ann Veronica* (1909) i *The New Macchiavelli* (1911). El darrer període accentua una desconfiança en el progrés humà, com en *The World of William Clissold* (1926). És autor d'una curiosa autobiografia, *Experiment in Autobiography* (1934), d'obres històriques com *The Outline of History* (1919) i de guions radiofònics i de cinema.

Wenders, Wim (Düsseldorf 1945) Director cinematogràfic alemany. Pertanyent a l'escola muniquesa, s'interessa per problemes de pèrdua d'identitat i pels ambients marginats. De la seva filmografia cal destacar *Alice in den Städten* ('Alicia a les ciutats', 1974), *Im Lauf der Zeit* ('En el curs del temps', 1976), *Der amerikanische Freund* ('L'amic americà', 1977), *Lightning over Water* ('Llampec sobre l'aigua', 1980), en col·laboració amb Nicholas Ray, *Der Stand der Dinge* ('L'estat de les coses', 1982), *Paris, Texas* (1984), premiada a Canes, *Der Himmel über Berlin* ('El cel sobre Berlín', 1987), *Until the End of the World* (1991), *In weiter ferne, so nah!* ('Tan lluny, tan a prop', 1993) i *Lisboa Story* (1995).

Wesley, John (Epworth 1703 — Londres 1791) Sacerdot anglicà, iniciador del →*metodisme*. Anà de missioner a Geòrgia, EUA (1735), però aviat en tornà frustrat. Influint per l'església moraviana i la lectura de Luter (1738), es dedicà a predicar al poble, que s'aplegava a les esglésies i al camp,

Agripina arribant a Bríndisi amb les cendres de Germànic, oli de Benjamin West

John Wesley

arreu del Regne Unit. Sense rompre amb l'Església anglicana, organitzà les *societats religioses* (nom donat als primers grups de metodistes) per a promoure la fe. D'entre les seves obres es destaca *Thoughts upon Slavery* (1774), que preparà el camí per a l'abolició definitiva del tràfic de negres.

West, Benjamin (Springfield, Pennsilvània 1738 — Londres 1820) Pintor nord-americà. Instal·lat a Londres, fou membre fundador de la Royal Academy i pintor de Jordi III. Adoptà conscientment un major realisme temàtic en obres com *Mort del general Wolfe en la presa de Quebec* (1771; Ottawa National Gallery), i fins i tot anuncià el Romanticisme en obres com *Saül i la bruixa d'Endor* (1777; Hartford, Wadsworth Atheneum). Fou president de la Royal Academy (1792-1805 i 1806-20). Amb Copley, fou el primer gran pintor dels EUA.

western* *CIN* Gènere cinematogràfic l'acció del qual succeeix a l'oest nord-americà i reflecteix els costums i les condicions de vida del Far West. Dotà el poble nord-americà d'una consciència nacional quan encara tot era per fer. Sovint encobreix, falsifica o rectifica els fets ocorreguts, i és una història que, malgrat que hagi estat narrada pels vencedors, narra també el genocidi dels indis, la barbàrie sistemàtica que el poderós exerceix sobre l'humil. El primer film fou rodat el 1903: *The Great Train Robbery* (que dura deu minuts), dirigit per Edwin S.Porter. L'esquema del *western* ha d'ésser, bàsicament, molt simple: la lluita entre el bé i el mal. Apareixen temes, tipus i situacions que es repeteixen a cada film: dualisme ramaders-agricultors, el transport de bestiar, les lluites contra els indis, la febre de l'or, la construcció del ferrocarril, els assalts a diligències, els duels, el *cowboy*, el *xèrif*, el *saloón*, els militars, el *colt* i el capell formen part del ritual. Posteriorment, a partir del 1945, el gènere evolucionà quan els autors tractaren d'expressar més coses que una intriga trivial. Des dels anys 1930-50 el gènere aparegué a Itàlia, França, Alemanya i Espanya, on es produeixen les imitacions anomenades *spaghetti western* (Sergio Leone). Alguns actors s'han distingit per la seva assiduitat en aquests films: William S.Hart, Tom Mix, William Boyd, Spencer Tracy, Clark Gable, Gary Cooper, Randolph Scott, James Stewart, Henry Fonda i John Wayne. Cal destacar, entre d'altres, els films següents: *The Birth of a Nation* (1915), de D.W.Griffith, *Billy The Kid* (1930), de K.Vidor, *Stagecoach* (1939), de J.Ford, *Dodge City* (1939), de M.Curtiz, *Jesse James* (1939), de H.King, *My Darling Clementine* (1946), de J.Ford, *The Treasure of the Sierra Madre* (1947), de J.Huston, *Red River* (1948), de H.Hawks, *High Noon* (1952), de F.Zinnemann, *Johnny Guitar* (1953), de N. Ray, *Veracruz* (1953), de R.Aldrich, *Man of the West* (1958), d'A.Mann, *Alamo* (1960), de J.Wayne, *The Man Who Shot Liberty Valance* (1962) i *How the West Was Won* (1962), de J.Ford, *El Dorado* (1965), de H.Hawks, *Wild Bunch* (1969), de S.Peckinpah, *Little Big Man* (1971), d'A.Penn, *Jeremiah Johnson* (1972), de S.Pollack, *Silverado* (1985) i *Wyatt Earp* (1994), de L.Kasdan, *Unforgiven* (1990) de C.Eastwood.

Westfàlia Regió històrica d'Alemanya, que té com a centre la ciutat de Münster. Poblada antigament pels *westfalen*, poble d'origen saxó, al s X formà part del ducat de Saxònia. Cap al 1180 el comtat de Saxònia fou dividit en dos, i hom creà el ducat de Westfàlia, sota la jurisdicció dels arquebisbes de Colònia. El 1512 formà part del **cercle de Westfàlia**, i el 1807, del regne de Westfàlia. L'any 1805 la part septentrional passà a formar part de Hannover i Oldenburg, mentre que la resta fou incorporada a Prússia. Els seus habitants, però, conserva-

ren la parla, el baix-alemany. Unida a la Renània septentrional, constitueix actualment el *land* del Rin del Nord-Westfàlia i gaudeix d'autonomia en el marc de la Unió Provincial Westfàlia-Lippe.

Weyden, Rogier van der (Tournai 1399 — Brussel·les 1464) Nom amb què és conegut el pintor flamenc Roger de la Pasture. Hom pot incloure el seu estil dins el corrent naturalista flamenc, d'un gran dramatisme, amb resultats formals encara gòtics. De composició violenta, però alhora equilibrada, la profusió de línies diagonals fan que el moviment sigui present d'una manera preponderant. El *Davallament de la Creu* (~1430; Museo del Prado, Madrid) és una mostra cabdal del seu art.

Weyler i Nicolau, Valerià (Palma de Mallorca 1838 — Madrid 1930) Militar. Diplomata d'estat major, el 1862 n'era ja comandant. Fou enviat aquest any a Cuba i més tard a Santo Domingo. Tornà a la Península Ibèrica, i combaté durant la tercera guerra Carlina. El 1878 ja era tinent general. Fou capità general de les illes Canàries, i li fou atorgat el títol de marquès de Tenerife. Després passà a la capitania general de Mallorca (1883-86), a la de les Filipines i a la de Catalunya (1893-96). S'oferi per resoldre la guerra independentista de Cuba, i li fou ofert el comandament de l'exèrcit colonial (1896), que acceptà. Inicià una repressió violenta de la insurrecció cubana, amb mètodes com el de la creació de camps de concentració, considerats els primers de la història. El seu fracàs fou aclaparador, i fou cessat (1897), però anys més tard reivindicà la seva actuació amb el seu llibre *Mi mando en Cuba* (1910-11). Fou capità general de Castella i ministre de la guerra (1901-02, 1905, 1906-07) i, poc després de la Setmana Tràgica, capità general de Catalunya en 1909-14 i el 1920.

whig* *HIST* Als ss XVII-XIX, membre d'un partit polític britànic que, recollint la tradició republicana i democratitzant dels puritans, sostenia la supremacia del poder legislatiu per sobre de l'autoritat reial. Protestants tolerants i antiabsolutistes, s'oposen als *tories* (→*story*), llurs adversaris. Defensors dels interessos de la burgesia financera i comercial, impulsaren una política pacifista i de desenvolupament econòmic (Walpole), bé que amb William Pit el Vell s'imposà la tendència bel·licista, que impulsà l'empresa colonial a l'Índia i l'Amèrica del Nord. Al llarg del s XVIII consolidaren els principis i les tradicions del règim parlamentari britànic. A mitjan s XIX formaren el *Liberal Party*.

Whistler, James Abbot McNeill (Lowell, Massachusetts 1834 — Londres 1903) Pintor i gravador nord-americà. Partint del realisme de G.Coubert, passà per una etapa impressionista, a partir de la qual arribà a una síntesi d'impressionisme, simbolisme i estampa japonesa, especialment a partir del 1864, en què el seu art madurà i arribà a un cromatisme refinat. Cal esmentar *Noc-turn en blau i or* (~1856; Tate Gallery, Londres), *La mare de l'artista, harmonia en gris i negre* (1871-72; Musée du Louvre) i *Miss Cicely Alexander* (1872-74; Tate Gallery).

Whitman, Walt (West Hills, Nova York 1819 — Camden, Nova Jersey 1892) Poeta nord-americà. Fou director del diari “Brooklyn Eagle” (1846-48). A desgrat d'una forta incomprensió, a *Leaves of Grass* (1855) emprengué una renovació dràstica de la poesia nord-americana, alçant-se com a cantor d'un país nou, amb una fe extraordinària en el poder de la democràcia, en la iniciativa privada i el valor de l'erotisme. *Leaves of Grass* tingué nou edicions en vida de l'autor, cadascuna de les quals amb un bon nombre de poemes nous. En prosa escriví una sèrie de pamflets patriòtics i *Specimen Days* (1882). És considerat un dels més grans poetes americans de tots els temps.

Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von (Markowitz, actual Markowice, Posnània 1848 — Berlín 1931) Filòleg i hel·lenista alemany. Mestre indiscutible de la filologia clàssica, publicà treballs sobre la tragèdia, la història de la filologia, la mètrica grega, la història crítica dels texts, la història de la llengua i de la religió gregues. Són particularment cabdals els seus estudis sobre Homer (*Homerische Untersuchungen*, 1884; *Ilias und Homer*, 1916) i les pàgines dedicades a Safo (*Sappho und Simonides*, 1913) i a d'altres autors *Aristoteles und Athen*, 1893; *Platon*, 1919; *Pindaros*, 1922). Cal esmentar, encara, la seva *Griechische Literatur des Altertums* (1905), els *Kleine Schriften* (1935), les seves aportacions com a editor de nous texts descoberts en papirs

(Aristòtil, Timoteu, Cal·límac, etc), la seva autobiografia, etc.

Wilde, Oscar (Dublín 1854 — París 1900) Dramaturg, novel·lista, poeta i assagista irlandès en llengua anglesa. Preconitzà l'estètica de l'“art per l'art”. A un nivell més profund destaca l'assaig *The Soul of Man Under Socialism* (1891). La primera obra dramàtica estrenada fou *Vera or the Nihilists* (1880), i la que el consagrà, *Lady Windermere's Fan* (1892). Del mateix any data *Salomé*, escrita en francès i base de l'òpera de R.Strauss. Seguiren *A Woman of No Importance* (1893), *An Ideal Husband* (1895) i la seva obra mestra, *The Importance of Being Earnest* (1895), data en què el condemnaren a dos anys de presó per homosexualitat. A la presó escriví *The Ballad of Reading Gaol* (1898) i l'*Epistola: In carcere et vinculis*, o *De profundis* (1960). És autor d'una única novel·la, *The Picture of Dorian Gray* (1891), de diverses narracions i contes (*Lord Arthur Savile's Crime*, 1891), i unes narracions infantils on insisteix en les seves idees socialistes.

Wilder, Billy (Viena 1906) Guionista, productor i director cinematogràfic nord-americà d'origen austríac. En una primera època donà una visió àcida i pessimista de la vida, en films com ara *The Lost Weekend* (1945, Oscar al millor film i al millor director), *Sunset Boulevard* (1950) i *The Big Carnival* (1951, premi del Festival de Venècia). Després evolucionà cap a la comèdia, profundament irònica i satírica: *The Apartment* (1960, Oscar al millor film i al millor director), *Irma la douce* (1963), *The Private Life of Sherlock Holmes* (1970), *Feodora* (1978), *Buddy, Buddy* (1981), etc.

Williams, Tennessee (Columbus, Mississippí 1911 — Nova York 1983) Nom amb què és conegut Thomas Lanier Williams, dramaturg, novel·lista i poeta nord-americà. El 1940 s'estrenà, sense cap èxit, la seva primera obra *Battle of Angels*, que reféu posteriorment (*Orpheus Descending*, 1957). El seu primer gran èxit teatral fou *The Glass Menagerie* (1945), que el féu conèixer internacionalment, i després escriví *A Streetcar Named Desire* (1947), *Summer and Smoke* (1948), *The Rose Tattoo* (1951) i *Camino Real* (1953). El seu millor període creatiu se situa entre el 1955 i el 1959, amb obres l'acció de les quals transcorre al sud i amb protagonistes que són dones intel·ligents que volen fugir de l'atmosfera asfixiant que les envolta, com a *Cat on a Hot Tin Roof* (1955) o *Sweet Bird of Youth* (1959). Altres obres són *Night of the Iguana* (1962), *Kingdom of Earth* (1968), *Small Craft Warnings* (1972), etc. Com a novel·lista, l'obra més coneguda és *The Roman Spring of Mrs Stone* (1950), portada al cinema, com també ho han estat una bona part de les seves peces teatrals. *In the Winter of Cities* (1967) és un recull poètic.

Wilson, Thomas Woodrow (Stauton, Virgínia 1856 — Washington 1924) Polític nord-americà. Membre de l'ala liberal del partit demòcrata, fou elegit president dels Estats Units (1912), i reelegit l'any 1916. Impulsà una política econòmica renovadora: creà l'impost personal sobre la renda i féu aprovar la Clayton Anti-Trust Act (1914). Mantingué una política intervencionista al continent americà. Durant la Primera Guerra Mundial intentà de mantenir el principi de no-intervenció, però a l'abril del 1917 hagué de declarar la guerra a Alemanya. Elaborà un programa de reconciliació de 14 punts, on defensava, entre altres coses, el respecte a les minories i l'abolició dels tractats secrets, però el senat nord-americà no ratificà els acords. Rebé el premi Nobel de la pau (1919).

Winckelmann, Johann Joachim (Stendal, Brandenburg 1717 — Trieste 1768) Arqueòleg i teòric alemany. Convertit al catolicisme, anà a Roma (1755), on el 1763 fou designat president-inspector de les antiguitats de Roma i els seus encontorns. La seva obra —de catalogació d'antiguitats i teòrica— no és gaire extensa; l'obra més important és la *Geschichte der Kunst des Altertums* ('Història de l'art de l'antiguitat', 1764).

Virginia Woolf

William Wordsworth

Windhoek Ciutat de l'Àfrica sud-occidental, capital de Namíbia (161 000 h [1992]). Centre comercial situat a 1 728 m d'altitud, té indústries alimentàries. Hi ha aeroport internacional.

Winnipeg Llac del Canadà, al S de la província de Manitoba, a l'extrem SW de l'escut canadenc (24 514 km²). Els seus principals tributaris són el Red River del Nord, el Winnipeg i el Saskatchewan. Hi té importància la pesca comercial i la navegació.

Wisconsin Estat dels EUA, entre els llacs Michigan i Superior (171 496 km²; 5 109 000 h [1994]). La capital és Madison. L'altitud màxima és el Rib Hill (582 m). L'aglomeració principal és Milwaukee. Entre els recursos minerals destaquen el zinc i el ferro. Hi ha producció de llet i, en conseqüència, conreus de farratge. L'explotació forestal alimenta una indústria derivada. En el sector industrial destaca la construcció mecànica, seguida de l'alimentària (sobretot derivats de la llet), cervesera, de conserves vegetals i paperera. El port de Milwaukee descongestia sovint el de Chicago. Hi ha refineries de petroli i construcció naval. Explorat i colonitzat pels francesos (s XVII), passà a poder de la Gran Bretanya (1763), i en declarar-se la independència de les colònies americanes entrà a formar part de la Unió, bé que no es constituí estat fins el 1848.

Woolf, Virginia (Londres 1882 — Lewes, Sussex 1941) Nom amb què és coneguda Virginia Stephen, novel·lista i assagista anglesa. Fins a 33 anys no publicà la seva primera novel·la, *The Voyage Out* (1915). Molt aviat palesà símptomes de la seva malaltia crònica, la mania depressiva. Començà com a crítica literària de “The Times Literary Supplement”, on publicà la major part dels seus assaigs, aplegats a *The Common Reader* (1925 i 1932). La segona novel·la fou *Night and Day* (1919), i amb *A Jacob's Room* (1922) rompé definitivament amb la novel·la tradicional vuitcentista. *Mrs Dalloway* (1925) ja palesa una absoluta maduresa, confirmada per *To the Lighthouse* (1927) i *The Waves* (1931), que fan que, juntament amb James Joyce, se la consideri una de les figures màximes de la literatura anglesa contemporània. La novel·la de més èxit fou *The Years* (1937) i la darrera, *Between the Acts* (1941), publicada pòstumament. Col·laboradora del partit socialista, com a feminista té una obra cabdal, *A Room of One's Own* (1929).

Wordsworth, William (Cockermouth 1770 — Grasmere 1850) Poeta anglès. Figura cabdal del primer romanticisme anglès, dels anomenats lakistes. Després d'un viatge a la França revolucionària, el 1793 publicà les seves primeres obres, *An Evening Walk* i *Descriptive Sketches*. Amb el també poeta S.T.Coleridge publicà conjuntament *Lyrical Ballads* (1798), volum reeditat el 1800 amb addicions poètiques i un important prefaci de Wordsworth, mena de pamflet de la seva concepció de la poesia i, en conseqüència, del romanticisme. Del 1805 és la redacció de *The Prelude* (publicat el 1850), de caràcter autobiogràfic, considerat la seva obra mestra i una de les més importants de la poesia anglesa de la primera meitat del s XIX.

Wren, Christopher (East Knoyle Wilts 1632 — Hampton Court 1723) Arquitecte anglès. Esdevingué un dels matemàtics i astrònoms més importants del seu temps. Arran del gran incendi de Londres del 1666, es lliurà de ple a l'arquitectura. Li fou encomanada la reconstrucció de Saint Paul i de 51 esglésies més (1670-86). La seva obra mestra fou la catedral de Saint Paul (1675-1709). Excel·lí igualment en arquitectura civil: biblioteca del Trinity College (1676-84), Chelsea Hospital (1682-92), etc.

Wright, Frank Lloyd (Richland Center, Wisconsin 1867 — Taliesin West, Arizona 1959) Arquitecte i teòric nord-americà. Del 1900 al 1909 féu el famós projecte “una casa en una ciutat a la praderia”, que marca la línia d'una sèrie de cases unifamiliars. El fet

més nou i més decisiu és la integració de la construcció en el seu entorn i la no ruptura amb la natura (casa Robie de Chicago, 1909). Al Japó construí l'Hotel Imperial, amb decoració de tipus pre-colombí. Un altre cop als EUA, usà el ciment armat i altres materials, com a la Millard House, Pasadena (1923). A partir del 1935 construí algunes de les seves obres més importants, tant per l'aplicació dels materials com per l'estudi de la llum: Falling Water House i Kaufmann House, a Bear Run, Pennsilvània (1936), i les oficines de la Johnson Wax Co., a Racine, Wisconsin (1938). Durant aquests anys féu els estudis de les anomenades Usonian Houses, habitatges unifamiliars, econòmics (Hanna House, a Palo Alto, 1937). Posteriorment, cal esmentar el museu Guggenheim (1943-59), la Price Tower, etc. La seva obra i els seus nombrosos projectes i dibuixos, com també els escrits teòrics, el convertiren en un dels arquitectes més influents dels últims segles.

Wuhan Capital del *sheng* de Hubei, Xina, a la regió del Centre-sud (3 284 229 h [1990]). Situada a la confluència del Han i el Iang-Tsé, en una rica regió agrícola. Té un important port fluvial. Centre comercial (cotó, jute, te, blat) i industrial, destaca la siderúrgia (segon lloc de la Xina); té també indústries tèxtils i drassanes.

Würzburg, escola de Escola psicològica, amb seu a la universitat de Würzburg, que a la darreria del s XIX i el primer decenni del s XX representà una línia de pensament d'una gran influència en els camps psicològic i filosòfic. Fou fundada per O.Külpe, i tingué representants com A.Mayer, J.Orth, K.Marbe, N.Ach i K.Bühler. Segons aquesta escola —centrada en l'estudi dels processos del pensament—, aquests són donats per activitats mentals complexes, i no per simples sensacions i imatges (psicologia mecanicista i associacionista).

Wycliffe, John [o *Wiclef*] (Hipswell, York ~1330 — Lutterworth 1384) Teòleg i reformador anglès. Sacerdot (1361) i doctor en teologia a Oxford (1372), hi fou també professor (1363-81). Gregori XI condemnà dinou proposicions extretes del seu *De civili dominio* (1377). Una nova condemna l'obligà a retractar-se en part de les seves doctrines. Obligat a refugiar-se a Lutterworth, morí en comunió amb l'Església. Tant les seves doctrines teològiques, exposades principalment en el *De Ecclesia* (1378) —església formada exclusivament pels predestinats— i en el *Trialogus* (1382), com les seves idees reformistes —oposició a la propietat eclesiàstica, al sistema benefICIAL, a les indulgències, a les censures canòniques i altres— es mantingueren a través dels *poor priests* i dels *lollards*.

Wyler, William (Mülhausen, Alsàcia 1902 — Beverly Hills, Califòrnia 1981) Director i productor cinematogràfic nord-americà d'origen alsacià. D'una sòlida formació tècnica, destacà primerament com a excel·lent adaptador d'obres literàries: *Jezebel* (1938), *Wuthering Heights* (1939), *The Little Foxes* (1941), etc. Seguí després una línia més personal, amb títols com *Mrs Miniver* (1942; Oscar a la millor pel·lícula i a la millor direcció), *The Best Years of Our Lives* (1946; Oscar a la millor direcció), *Roman Holiday* (1953), *Friendly Persuasion* (premi del festival de Canes 1957), *Ben Hur* (1959; Oscar al millor director i premi de la crítica al millor film de l'any), *The Collector* (1965) i *Funny Girl* (1968).

Wyoming Estat dels EUA (253 324 km²; 480 000 h [1994]). La capital és Cheyenne (51 873 h [1992]). El relleu és molt muntanyós (Park Range, 3 700 m). A l'extrem NW hi ha el parc nacional de Yellowstone. Recursos minerals i forestals abundants. L'activitat agrícola es dedica al farratge per al bestiar. L'activitat industrial deriva de la mineria i la silvicultura, bé que el turisme és en expansió. Després d'Alaska és l'estat menys poblat. Fou escenari d'enfrontaments sagnants entre els indis i els colons i l'exèrcit nord-americà (1854-56). Fou admès com a estat de la Unió el 1890.

X

Capital quadrada romana

x

Uncial

x

Minúscula carolina

ꝯ ꝰ

Gòtica textura

X x

Romana antiga humanística

X x

Cursiva humanística

X x

Romana transicional del barroc

X x

Romana moderna neoclàssica

X x

Egípcia

X x

Pal sec

x X

xacal *ZOO*l Nom donat a diversos mamífers carnívors de la família dels cànids que pertanyen al gènere *Canis*, més petits que els llops, més aviat solitaris, que cacen individualment o en parelles i que es nodreixen de mamífers mitjans i petits, d'ocells i d'altres animals petits i de fruita, carronya i deixalles abandonades pels grans carnívors; són representats per quatre espècies eurasiàtiques i africanes: el xacal comú, el xacal de llom negre, el xacal gris i el xacal ratllat. El **xacal comú**, de pèl entre terrós rogenic i gris groguenc, habita des de l'Europa sud-oriental fins a l'Àsia occidental i central, i l'Àsia Menor, Aràbia i l'Àfrica septentrional i oriental.

xaman *RELIG* Nom donat pels tungús a llurs sacerdots (*šaman*, ‘el qui coneix’) i que hom utilitza per a designar una mena de hierofanta extàtic que hom creu en contacte amb el més-enllà i que exerceix un poder sobrenatural anàleg al dels bruixots i fetillers. Durant la seva funció el xaman cau en un estat de trànsit que el posa en comunicació amb determinades entitats metafísiques, amb les quals s'identifica o compe-teix per a poder assolir la seva tasca màgica.

Xampanya-Ardenes Regió administrativa de França (25 606 km²; 1 350 460 h [1992]). Comprèn els departaments d'Alt Marne, Ardenes, Aube i Marne. La capital és Châlons-sur-Marne.

xampinyó [Agaricus bisporus, família de les agaricàcies] *BOT/ALIM* Bolet de 5 a 10 cm d'alt, de capell carnós, bombat, blanquinós, amb làmines primerament rosades i finalment d'un bru fosc, i de cama curta, amb un anell membranós. Fa una olor agradable i característica. És gairebé l'únic bolet cultivable. Hom els consumeix frescs, secs o en conserva.

Xangai [*xinès: Shanghai*] Municipalitat (dependent directament del govern central) de l'E de la Xina, al *sheng* de Jiangsu, capital de la Regió de l'Est (6 200 km²; 7 496 509 h [1990]). Situada a la vora del Huangpu, a l'estuari del Iang-Tsé, és un dels ports i centres comercials més grans de l'Orient. Hi ha també activitat industrial i financera. És la ciutat més gran de la Xina i el vuitè port del món. Centre d'ensenyament superior. El seu desenvolupament actual arrenca de l'ocupació britànica durant la guerra de l'Opi (1841) i del tractat de Nanquín (1842), a conseqüència del qual la ciutat s'obrí al comerç internacional.

xanguet [*Aphia minuta*, família dels gòbids] *ICT* Peix de l'ordre dels perciformes de cos transparent, comprimit lateralment, i mida molt petita, entorn dels 4-5 cm, força caparrut. Té un valor comercial elevat.

Xàtiva Municipi i cap de comarca de la **Costera**, amb un terme una mica allargat de N a S, però complicat per una munió d'enclavaments (27, amb 20,81 km²) (77 km²; 63 087 h [1991]). Predomina el conreu de regadiu, amb tarongers i hortalisses.

Molta menys presència té el secà (vinya, oliveres, garrofers, ametllers). La ramaderia és poc transcendent: bestiar de llana, porcí, boví, cabrum i aviram. La industrialització moderna, iniciada a principi de segle, es basa en la papereria, l'activitat de la fusta (taüts mortuoris, etc), l'alimentària i el tèxtil (sacs). Dels actius, n'hi ha el 9% de primaris, el 39% de secundaris i el 52% de terciaris. La *ciutat* (63 087 h agl [1991], *xativins* o *xativencs*; 115 m alt), centre de la Costera i de la regió de Xàtiva, recolza al coster nord del tossal del Castell (302 m) de Xàtiva, on s'adossà la ciutat de la postconquesta. Allà on hi hagué la seu visigòtica es bastí Sant Feliu de Xàtiva. A poc a poc hom abandonà el clos alt, i davallà fins a l'actual Albereda, amb un segon recinte on abunden les esglésies i els convents gòtics, les fonts i nombrosos casals renaixentistes. El ferrocarril de València a Almansa hi arribà el 1854. La funció comercial s'estén a més de 50 municipis de la rodalia i uns 175 000 h. Ja de temps de Carles III, Xàtiva és prop del camí ral de València a Madrid per Albacete. *Saitabi* fou ciutat ibèrica de categoria. *Saetabis Augusta*, en època romana, fou també seu episcopal visigòtica (bisbat de Xàtiva). La *Xateba* musulmana aprofità el castell, al peu del qual s'establia l'alta ciutat murada (avui abandonada). El 1244 Xàtiva fou conquerida per Jaume I de Catalunya-Aragó. Fou cap de la governació dellà Xúquer, fins a Xixona (governació de Xàtiva), i tenia vot a corts. El 1347 li fou reconegut el títol de ciutat. Al s XV la ciutat experimentà una nova època d'esplendor, gràcies principalment a la família Borja. Durant la revolta de les Germanies el castell fou ocupat per l'exèrcit agermanat (1521-22), fet que provocà una dura repressió en persones i béns. En la guerra de Successió, el 1707 els exèrcits borbònics incendiaren la ciutat austriacista. Fou la població més castigada, i fins i tot el seu nom fou canviat pel de *San Felipe*. Repoblada de nou, esdevingué cap d'una de les noves governacions del País Valencià. Recuperà el nom de Xàtiva el 1811.

xatrac *ZOO*l **1** [*Sterna hirundo*, família dels làrids] Ocell de l'ordre dels caradriformes, de 35 cm, que té les parts superiors de color gris blavenc, les inferiors d'un gris blanquinós, el pili negre i el bec roig, amb l'extrem negre. A l'hivern, el front és blanc i el bec negrenc, amb la base vermella. Habita a gairebé tot Europa, el nord d'Àfrica, l'Àsia temperada i l'Amèrica del Nord. **2 xatrac bec-llarg** [*Sterna sandvicensis*, família dels làrids] Ocell de l'ordre dels caradriformes, de 41 cm, semblant al xatrac, però amb les plomes de la part posterior del pili lleugerament allargades i el bec més llarg i tot l'any negre, amb la punta groga. Habita a les costes de la mar del Nord, la mar Negra i la Càspia, i, en nombre reduït, a la Camarga i l'illa de Buda. **3 xatrac menut** [*Sterna albi-frons*, família dels làrids] Ocell de l'ordre dels caradriformes, de 24 cm, semblant al xatrac, però amb el bec groc i la punta negra,

el front blanc i el pili negre a l'estiu i cen-drós a l'hivern. Habita a les costes de gairebé tot Europa.

Xavier, Francesc *sant* (Xavier, Navarra 1506 — illa de Sánzao , Guangdong 1552) Nom amb què és conegut *Francisco de Jassu y Xavier*, missioner navarrès. A París, on estudià (1523-37), conegué Ignasi de Loiola, i fou un dels fundadors de la Companyia de Jesús. Legat pontifici a les Índies orientals portugueses, evangelitzà i organitzà la província jesuítica de l'Índia, i anà a predicar al Japó (1549). Morí quan es disposava a fer cap a la Xina. Beatificat el 1619 i canonit-zat el 1622, el seu culte esdevingué molt popular arreu d'Europa. Festa: 3 de desem-bre.

Xelva [*cast: Chelva*] Municipi i cap de comarca dels **Serrans**, a la zona de llengua castellana del País Valencià (191 km²; 2 065 h [1991]). El seu extens terme s'allarga 30 km de N a S des dels contraforts meridionals de la serra de Javalambre fins a la serra d'El Negrete, límit amb la Plana d'Utiel. El Túria travessa el terme. Són nombroses les terres per damunt dels 1 000 m alt; el 85% de la terra no es conrea. L'altitud fa que els conreus principals siguin els cereals al secà (blat i ordi). El regadiu es dedica a conreus d'estiu o que suporten baixes temperatu-res, com els cereals (blat i blat de moro), ce-bes i patates. La ramaderia ovina consisteix en 200 caps. A causa de l'aïllament, ha des-aparegut la indústria tradicional (espar-denyeria, tèxtil) dels segles anteriors. L'emi-gració s'ha dirigit sobretot a València. La *vila* (474 m alt), és situada a l'esquerra del riu de Xelva, sobre un turó que s'alça al centre d'una ampla vall regada (**horta de Xelva**), i és presidida pel vell palau dels ducs de Vilafermosa (després, casa de la vi-la) i per la gran església parroquial (la Mare de Déu dels Àngels), antiga col·legiata construïda en 1626-1771 que fou cap d'ar-xiprestat de la diòcesi de Sogorb fins el 1960; es conserva també la Casa de la In-quisició.

Xenofont (Atenes 430 aC — Corint? 354 aC) Historiador i polític grec. Fou deixeble de Sòcrates. Lluità al costat del poder oligàrquic contra els demòcrates. S'enrolà (401) en l'expedició de Cir el Jove, comandà (400) els mercenaris a favor d'Esparta, lluità a l'Àsia Menor i contra els seus compatriotes atenesos (394), els quals el desterraren i li confiscaren els béns. Instal·lat de primer a Esparta, des-prés s'establí a Escil·lunt (386). Més tard (371) es refugià a Corint. Les seves obres mostren relats històrics viscuts i les seves idees polítiques: *Anàbasi* o *Expedició dels Deu Mil*, *Hel·lèniques*, *Agésilau*, *República dels lacedemonis* (388), *Ciropèdia*, *Hieró* (366), *Recursos* (355). Sobre Sòcrates escri-ví la *Defensa de Sòcrates* i els *Records de Sò-crates*, i, inspirat en la seva doctrina, re-dactà l'*Economia* i el *Convit*. L'*Hípica* (380) i l'*Hipàrquic* (357) tracten sobre el món de la cavalleria.

Xenofont d'Efes (? m s II — f s II) No-vel·lista grec. Pertany a la segona sofística. La seva obra, *Efesiàques*, narra les tribu-lacions d'un matrimoni jove (separació, naufragis, ambients de lladres, esclavatge, etc).

xerpa Individu d'un poble del Nepal que habita a les zones altes de l'Himàlaia (entre 2 000 i 4 000 m d'altitud). Provinents del Tibet oriental, han representat fins avui una forma arcaica del lamaisme. Coneguts mundialment per llur participació en ex-pedicions i estudis, l'any 1971 eren uns 20 000.

Xerxes I de Pèrsia (? — 465 aC) Rei de Pèrsia (486-465 aC). Fill de Darios I i d'Atossa. Menys capaç que el seu pare, Xer-xes I esclafà primerament la revolta dels egipcis (484) i després la de Sâmaš-irba, que s'havia proclamat rei a Babilònia, abans d'enfrontar-se amb els grecs, vencedors de Darios I a Marató. Formà un gran exèrcit que arribà a Atenes i incendià l'acròpoli, però el seu estol fou derrotat pels atenesos a Salamina (480). La derrota de Platea (479) obligà els perses a retirar-se de Grècia.

Xi'an [o *Sian*] [*Wade: Hsi-An*] Capital del *sheng* de Shaanxi, Xina, i de la regió del Nord-oest (1 959 044 h [1990]). Situada al vessant septentrional del Qin Ling, és un important centre comercial i un mercat agrícola (te, opi, arròs, blat de moro, tabac, etc). Té importants indústries tèxtils (cotó), d'equipaments elèctrics, de maquinària i oleícoles. Prop de la ciutat hi ha innombra-bles restes de les antigues capitals imperials de Chang An, Qing i Tang. El 1974 hi fou

Mapa físic de Xile

descoberta la tomba de Zheng, fundador de la dinastia qing.

xifra 1 *MAT* Cadascun dels signes gràfics utilitzats en els diversos sistemes de nume-ració per a expressar tots els nombres. Les més utilitzades són les xifres àrabigues i, en algunes ocasions, les romanes.
2 Cadascun dels signes convencionals d'una escriptura secreta *criptografia* o d'un llenguatge secret basats en lletres, signes o dígits convencio-nals, segons una clau determinada, conegu-da només pels corresponals. Utilitzats des de l'antiguitat clàssica, actualment les lle-tres i els documents xifrats són característics en el domini de les relacions internacionals.

Xifré i Casas, Josep (Arenys de Mar 1777 — Barcelona 1856) Home de negocis. El 1798 anà a Cuba, per treballar amb un on-cle seu en l'adob de pells. Aviat prengué la iniciativa del negoci, i aconseguí l'exclusi-va de l'exportació de cuir en brut cap a l'es-tat espanyol i els EUA, i es dedicà a l'espe-culació i a les activitats bancàries. El 1823 es traslladà a Nova York, on féu construir importants edificis als carrers més cèntrics, i aconseguí una enorme fortuna associat amb Peter Harmong per als negocis ban-caris. Posteriorment liquidà els seus nego-cis americans, i el 1840 s'establí definitiva-ment a Barcelona, on es dedicà a la compra de propietats rústiques i urbanes: així, en 1835-36 comprà un terreny davant la Llot-ja, on foren bastides les cases dites *els Por-xos d'En Xifré*, on fixà pràcticament la seva residència. Fou el primer president de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat i de la Jun-ta de Beneficència Pública (1845) i d'altres entitats benèfiques, econòmiques i cultu-rals; tanmateix, mirà d'eludir tota respon-sabilitat política. Filantrop i mecenes, fi-nançà els estudis frenològics de Marià Cubí i dotà la ciutat d'un moderníssim cos de bombers. En la seva activitat industrial pri-meirenca a Cuba mostrà el seu tempera-ment paternalista, principalment respecte als esclaus negres, la mà d'obra principal. Emigrat pobre, retornat a la seva terra amb

una fortuna feta a Amèrica, fou el prototip de l'americà.

xiisme *ISLAM* Secta islàmica sorgida amb motiu de la successió del tercer califa de l'**islam** en ésser desposseït 'Alì ibn Abi Tàlib per Mu'āwiyya I. Els xiïtes discrepen de la versió oficial de l'Alcorà, que acusen d'hav-er suprimit diversos passatges relatius a 'Alì; creuen que l'única autoritat qualifica-da per a fixar la interpretació de la llei és la dels seus imams, rebutgen el consens esta-blerit secularment per la comunitat i, quant al culte, a diferència de l'islam sunnita, practiquen també el pelegrinatge a les tom-bes dels primers imams i a les d'altres màr-tirs de la secta. Durant el califat abbàsida el xiisme es dividí en nombroses subsectes, entre les quals destaquen la imamita, la is-maïlita, la nussairita, la zaidita, etc, i ha ins-pirat, al llarg del temps, altres moviments religiosos, com l'assassí, el càrmata, el fati-mita, el drus, el babisme i el bahaiisme. Ac-tualment els seus adeptes constitueixen el 9% del conjunt dels musulmans. El xiisme ha experimentat un fort reviscolament a l'Iran, on assolí el poder amb l'*ayatollah* Khomeyní (1979), i a d'altres països musul-mans, on es mostra com més va més actiu.

Xile [*nom oficial: en castellà: República de Chi-le*] Estat de l'Amèrica del Sud, situat a l'ex-trem sud-occidental del continent ame-ricà, limitat al N pel Perú, a l'E per Bolívia i l'Argentina, al S pels oceans Atlàntic i Pacífic i a l'W pel Pacífic (756 626 km²; 13 805 000 h [1994]). La capital és Santiago.

LA GEOGRAFIA

Hom ha parlat sovint del caràcter insular de Xile, ja que el país és envoltat per la mar, la muntanya i el desert. Amb 4 000 km de llargada, és gairebé desproveït de zona inte-rior, ja que l'amplada mitjana és de 200 km. Hom distingeix a Xile tres unitats de relleu d'una gran importància: a l'E la ser-ralada dels Andes, a l'W la serralada de la Costa, i enmig d'ambdues, la Depressió Longitudinal. La serralada dels Andes pre-senta formes abruptes inaccessibles (els passos són a més de 4 000 m d'altitud). Al S de Santiago disminueixen les altituds, i molt més al S les glaceres, cada cop més nombroses, baixen fins a la mar, on la ser-ralada es divideix en illes allargades fins a formar una infinitat d'arxipèlags. Les altu-res principals dels Andes són el Parinacota (6 630 m), l'Aucachilca (6 117 m), el San Francisco (5 830 m), l'Olivares (6 252 m), l'Aconcagua (6 959 m) —el més alt— i el Tupungato (6 550 m). La serralada de la Costa, que només excepcionalment arriba als 2 000 m d'altitud, forma penya-segats cap al N. La Depressió Longitudinal és ocu-pada al N per les pampes àrides, i més al S de Santiago s'inicià una gran vall central. A partir dels 40° de latitud S hi ha llacs im-portants. A l'extrem N el clima és desèrtic, amb pluges quasi inexistentes, i les tempera-tures no són excessivament altes. A Xile central el clima és mediterrani (360 mm de pluja anuals a Santiago). Més cap al S, fins al golf de Reloncaví, pot dir-se que el clima es torna temperat-plujós, amb temperatu-res mitjanes de 14°C i precipitacions que ultrapassen els 1 500 mm anuals. Més cap al S el clima es torna fred i plujós (depassa els 2 000 mm anuals). Els rius, que corren d'E a W, són curts. Els més cabalosos són al sud de la zona desèrtica: l'Aconcagua, el Maipó, el Maube i el Bío-Bío. Al Xile cen-tral els rius aporten molta aigua de la neu. A partir de Reloncaví, els rius desembo-quen als llacs o als fiords (Reloncaví, Palena i Cisnes). Més al S de la zona desèrtica, la vegetació és d'espinar amb cactus. La vege-tació del Xile central té aspecte mediterrani. Però la flora és completament diferent, integrada per espècies de caràcter antàrtic i neotropical. De la latitud de Victoria a la de l'illa de Chiloé predomina la selva valdivia-na. Més al S es fan dominants els *Nothofa-gus* de fullatge caduc, i el caràcter antàrtic de la vegetació s'accentua. La vegetació dels Andes és molt complexa: al N com-prèn àrees de *páramo*, humit, i de *puna*, se-ca; i al S, *tussock* antàrtic i prats. Xile és un país poc avançant agrícolament i que apro-fita poca part del terreny conreable, el qual és només la meitat del territori. Les princi-pals produccions són de cereals (blat, blat de moro, civada, arròs, ordi, sègol), lle-gums, patates, hortalisses (tomàquets, sín-dries, melons, carbasses, cebes), bleda-ra-ves, tabac, cànem, fruita (cítrics, pomes, préssecs, peres), oleaginoses (gira-sol, col-za) i vinya, que dóna lloc a una important indústria vitivinícola. La producció global és deficitària i irregular. La ramaderia (ovi-na, bovina, cavallina i porcina) constitueix

l'activitat més tradicional del sector primari. N'obté, sobretot, carn de boví, aviram i porcí, llet, ous i llana. Xile és la cinquena potència pesquera del món (sardines, anxovetes, verats i altres peixos d'aprofitament industrial, crustacis i mol·luscs). Entre la zona de clima mediterrani i la zona glaçada del S s'estenen els boscs, que representen una important riquesa forestal (fusta de llorer, roure, om, pi, araucària i xiprer). La mineria, centrada principalment als deserts del N, constitueix la base de l'economia xilena. Actualment, per sobre dels nitrats i el iode sobresurten els minerals metàl·lics. Xile és el primer productor de coure del món (23% de les reserves mundials). És important la producció de ferro. Hom extreu també manganès, or, zinc, plom, mercuri, argent, vanadi, liti (amb les reserves més importants del món), marbre, sofre, guano, molibdè, etc. Les reserves de carbó són importants, però és escassament explotat. Hi ha petroli a la Terra del Foc i a l'estret de Magallanes. Hi ha estat trobat també gas natural. De tots els països de l'Amèrica meridional, Xile és, juntament amb el Brasil, el que ha fet els progressos més espectaculars en el camp de la industrialització. Patí, però, una forta crisi al començament dels vuitanta. La zona industrial va des de la vall de Bío-Bío fins a la vall de l'Aconcagua (centrada a Santiago). La indústria més tradicional és la tèxtil, seguida per les de la pell i el calçat, de la fusta, la cel·lulosa i el paper, del tabac, la química, alimentària, la del ciment, el vidre i la construcció, la de mobles i les derivades del coure (tercer lloc del món), de l'or i la siderúrgia. Una indústria mecànica en ascensió és el muntatge d'automòbils. Hi ha també refineries de petroli i indústria petroleoquímica. La topografia irregular del territori ha dificultat la construcció de vies. No obstant això, el ferrocarril cobreix tot el territori, excepte la Patagònia. Hi ha cinc línies internacionals: dues de transandines amb l'Argentina, dues de transandines amb Bolívia i una de pre-litoral amb el Perú. Els ports de mar més importants són els de Valparaíso, Antofagasta, Arica, San Vicente, Huaso i San Antonio. L'aeroport principal és el de Los Cerrillos, vora Santiago. La balança comercial té tendència a ésser favorable a Xile. La balança de serveis, però, és molt desfavorable, malgrat el turisme. Així, es va acumulant un deute exterior que és dels més alts per habitant. El creixement de la població (14,9‰) és un dels més baixos de tot Amèrica. El 98% de la població és d'origen xilè, és a dir, fruit de la barreja secular d'espanyols i indis, gràcies als nuls corrents migratoris. La densitat de població és molt baixa: 14,9 h/km² al N i al S de l'estat sovint és inferior a 1 h/km². El 65% de la població es concentra a la zona central (32% a la capital). La població indígena representa una petita part de la total: 6% d'araucans, que viuen precàriament en reserves. La llengua oficial és el castellà. Els araucans parlen maputxe. La religió catòlica hi és majoritària (el 79%); la minoria més important és la protestant. Els amerindis conserven creences paganes. Xile és membre de l'ONU, de l'OEA i de l'ALALC.

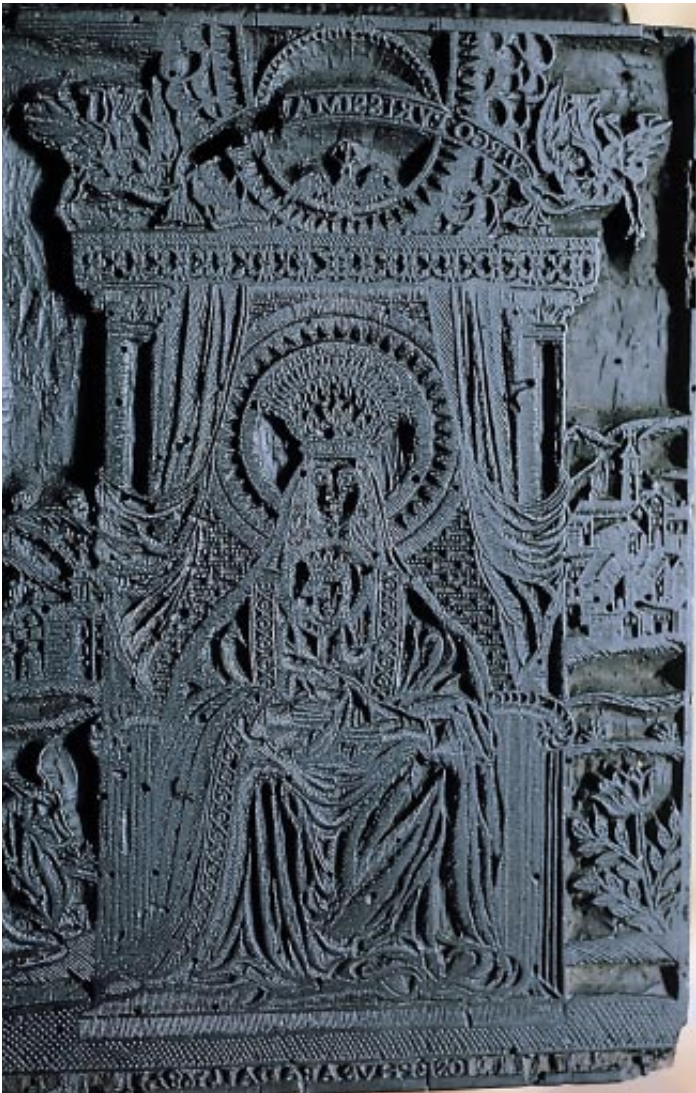
LA HISTÒRIA

La població més antiga xilena sembla vinculada a la part septentrional del país (Atacama, Tarapacá i Coquimbo). D'altra banda, hi hagué immigracions des de les valls de Tucumán (els diaguites) i des de la pampa central argentina (els maputxes o araucans). La conquesta incaica, vers el 1460, no pogué ultrapassar la fita del riu Maule, deturada pels araucans. El 1520 Magalhães tocà la punta meridional xilena. El 1536 D. de Almagro davallà de Cuzco fins als rius Maule i Maipo. P de Valdivia fundà Santiago (1544) i Concepción (1550), però fou derrotat i mort pels indígenes maputxes (1553). La lenta conquesta seguí amb el governador G.Hurtado de Mendoza (1557), que arribà fins a les illes Chiloé. Paral·lelament, diversos exploradors foren enviats per tal d'inspeccionar la costa S: Pastene, Ulloa, Ladrillero i Cortés. La feble administració colonial s'enfortí amb l'audiència de Santiago (1568; suspesa el 1573, repregué el 1609). En ésser creat el virregnat del Riu de la Plata, Xile perdé l'administració de Cuyo (1777); quan foren instituïdes les intendències, el territori xilè fou dividit en dues: la de Santiago i la de Concepción, on s'establiren sengles bisbats. L'explotació econòmica es concentrà en l'extracció d'or als rius i en el conreu d'una agricultura de subsistència (indis *yanakuna*). La implantació colonial fou possible gràcies a l'ajut pe-

Xile Cúpules dels observatoris de l'ESO situats a La Silla

ruà. Després del 1650, Xile assolí d'exportar blat a Lima, i també vi i oli, amb productes ramaders (cuir, carn salada, mules). Entre el 1700 i el 1800 arribà al país una significativa immigració basca, amb empena per a fer rutil·lar el comerç, estendre i consolidar la xarxa latifundista i bastir una oligarquia que es trobà a les mans el traspàs de la independència. El moviment emancipador s'inicià l'any 1810 —període anomenat de la “Patria Vieja” (1810-14)—, sota l'impuls de José Miguel Carrera i Bernardo O'Higgins, que foren derrotats per les tropes reialistes del Perú a la batalla de Rancagua (1814). La independència fou definitivament assolida després de la batalla de Maipú (5 d'abril de 1818). El nou govern republicà d'O'Higgins endegà algunes reformes, però l'oposició interna de l'aristocràcia terratinent i eclesiàstica li féu abandonar el poder (1823). El substitut Ramón Freire menà, amb poc èxit, una política liberal, militarista, anticlerical i lleugerament federalista, que inspirà la constitució del 1823. També liquidà la resistència espanyola a Chiloé. Dimití el 1826, i tradicionalistes (*pelucones*) i liberals (*pipiols*) s'enfrontaren obertament durant uns quatre anys. La batalla de Lircay (1830) donà el poder als conservadors, els quals el detingueren fins al 1861, sota una constitució catòlica, autoriària i censitària. L'exportació de blat i la producció minera enriquí el país, el qual es modernitzà. Federico Errázuriz (1871), es decantà cap als liberals, pe-

xilografia Boix gravat a fil per Josep Abadal (1685) que representa la Mare de Déu

rò això no significà cap democratització del sistema; l'oligarquia continuà al poder, mentre que les burgesies locals es consideraven satisfetes amb les exportacions agrícoles, ramaderes i mineres. L'expansionisme xilè provocà un conflicte amb Bolívia i el Perú (1879), a causa de les mines de salnitre i coure del N. La guerra fou un èxit total per a les forces xilenes, que ocuparen Lima (1881) i annexaren tot el Norte Grande. El conflicte no fou definitivament arranjat fins el 1904 amb Bolívia i el 1929 amb el Perú. Cap al 1890 l'expansió econòmica s'estroncà i la crisi arrossegà el sistema. El president Balmaceda cedí el poder als parlamentaristes, però no fou una solució de recanvi ni un camí de democratització. Les forces polítiques es fragmentaren, i les mines i el comerç passaren a mans nord-americanes i britàniques. Els conflictes obrers es generalitzaren. La Primera Guerra Mundial significà el final de la prosperitat del s XIX, basada en les exportacions de blat, carn, cuir, coure, salnitre (ara substituït per l'artificial) i argent. El 1920 Arturo Alessandri, cap de la Unió Liberal, assolí la presidència, la qual cosa significà un triomf dels moviments obrers. L'aliança entre militars i civils progressistes permeté l'elaboració de la constitució del 1925, de caire laic, presidencialista i socialitzant. La gran crisi mundial de 1929-31 enfonsà la dictadura progressista del coronel Ibáñez i arruinà Xile, fortament endeutat amb els EUA, cosa que féu augmentar la penetració estrangera en l'economia. Socialistes, comunistes, demòcrates i radicals crearen el front popular, que triomfà el 1938 en la figura de Pedro Aguirre Cerda, succeït tres anys després pel radical Juan A.Ríos. El 1943 Xile entrà en guerra a favor dels aliats. El 1946 el front popular donà la victòria a Gabriel González Videla, que trencà amb l'esquerra comunista. El 1952 Carlos Ibáñez del Campo tornà al poder amb un programa populista. A partir del 1958 les classes mitjanes es decantaren altra vegada pels partits de dreta. Tanmateix, el neoliberalisme econòmic del nou president, Jorge Alessandri, no redreçà la situació. La nova opció de centre del partit demòcrata-cristià, encapçalat per Eduardo Frei, guanyà les eleccions del 1964. Frei assolí èxits importants en la recuperació econòmica gràcies als bons anys mundials i escometé amb decisió la reforma agrària i les nacionalitzacions de les mines de coure. El 1970 la democràcia cristiana perdé les eleccions a favor de la Unidad Popular, hereta del front popular, dirigida pel socialista **Salvador Allende**. Aquest accelerà el programa de nacionalitzacions i la reforma agrària, augmentà el poder adquisitiu de les classes populars i programà canvis estructurals i la reforma de la constitució del 1925. L'11 de setembre de 1973 la ultradreta donà un cop d'estat militar, promogut pels EUA, en el qual trobà la mort el president Allende, i establí una severa dictadura militar, presidida pel general **Augusto Pinochet**. Gairebé un milió de xilens abandonà el país, i l'ONU condemnà el règim del general Pinochet per les seves violacions dels drets humans. Hom inicià la transició a la democràcia l'any 1981 amb l'aprovació d'una nova constitució que fixà eleccions generals per al 1989, enmig de la creixent oposició popular. El 1988 Pinochet sotmeté a referèndum la seva continuïtat com a cap de l'estat i, tot i que el resultat li fou advers, es negà a abandonar el poder. Esmenada la constitució en referèndum (1989), les presidencials donaren guanyador el socialdemòcrata Patricio Aylwin, que el 1993 autoritzà els judicis contra caps de l'exèrcit (encara comandat per Pinochet), implicats en les violacions dels drets humans sota la dictadura. El 1993 fou escollit el també demòcratacristià Eduardo Frei Ruiz-Tagle.

xilografia Art de gravar a la fusta (gravat) que consisteix a rebaixar i entallar amb gúbies i burins les parts de la superfície d'una planxa de fusta que han de restar blanques en l'estampa, tot deixant en relleu la superfície llisa per a ésser tintada i estampada sobre el paper. Procediment primitiu d'estampació nascut a l'Orient arran del descobriment del paper a la Xina, el Musée du Louvre conserva la xilografia més antiga (s VIII), procedent del Turquestan xinès, que representa el Buda assegut, gravada en salze. Les primeres xilografies europees (s XIV), gravades *a fil*, emprades per a jocs de naips, estampes religioses, tabularis, etc, prepararen l'adveniment dels tipus mòbils. La majoria d'artistes del Renaixement (A.Dürer, L.Cranach, A.Alt Dorfer, etc) en feren un mitjà important de llur realització artística. Entre els artistes moderns que han

conreat aquest art cal esmentar P.Gauguin, E.Munch, F.Valloton, K.Koltwits, E.Nolde, etc.

ximpanzé [*Pan troglodytes*, família dels pòngids] *zool*. Mamífer de l'ordre dels →***pri-mats***, una mica més alt que l'orangutan (els mascles poden assolir 170 cm i les femelles 130) i amb un pes entre 50 i 80 kg (els mascles); de línia més esvelta i de membres més proporcionats que l'orangutan, té el dit gros de les mans completament desenvolupat; el seu cos és arrodonit, amb orelles força grosses. El seu pelatge, abundant, generalment és negrenc, i es torna gris en envellir l'animal. És de costums arborícoles, intermedis entre l'orangutan i el gorilla. Es nodreix de diversos productes vegetals (fruita, fulles, arrels, etc). Habiten a les grans selves equatorials de l'Àfrica, des de Gàmbia fins als llacs Albert i Victòria. Hom en distingeix quatre varietats geogràfiques.

Xina [*nom oficial: República Popular de la Xina*; xinès: *Zhonghua Renmin Gongheguo*] Estat de l'Àsia oriental (9 572 900 km²; 1 192 300 000 h [1994]). Limita al N amb Corea del Nord, Rússia, Mongòlia, el Kazakhstan i el Kirguizistan, a l'W amb el Tadjikistan i el Pakistan; al S amb l'Índia, el Nepal, Bhutan, Myanmar, Laos i Vietnam, i a l'E amb l'oceà Pacífic (de S a N, mar de la Xina Meridional, mar de la Xina Oriental i mar Groga). La capital és Pequín.

LA GEOGRAFIA FÍSICA

Una línia SW-NE que va del Yunnan a les muntanyes de Da Hinggan Ling el divideix en dos conjunts ben diferenciats: la Xina occidental (o Xina Exterior) i la Xina oriental (o Xina Interior). La Xina occidental es caracteritza per extensos altiplans (més de 2 000 m d'alt), vorejats i sovint tancats per altes serralades. Al SW s'estén el Tibet, altiplà de 4 000 m d'altitud mitjana, envoltat d'altres serralades: l'Himàlaia al S, l'Altin Tagh i el Nan Shan al N, i a l'E diverses alineacions el separen de l'altiplà del Yunnan. La part occidental és ocupada pel Xinjiang o Turquestan xinès, travessat per la serralada del Tian Shan. A la banda septentrional s'estén l'altiplà de Mongòlia, la part S del qual (Mongòlia Interior) pertany a la Xina; és limitat per les muntanyes Bei Shan a l'W, Nan Shan i els seus perllongaments orientals al S i el Da Hinggan Ling a l'E. A la Xi-na oriental (o Xina Interior) hi ha també les planes més extenses i fèrtils. Manxúria, al NE és una gran plana fèrtil voltada de muntanyes. El nord presenta diferents aspectes: a la zona oriental, el curs mitjà i inferior del Huang He i les conques del Hai He i del Yiyun He formen la gran plana xinesa; al NW hi ha les terres altes del *loess*, molt fèrtils. A la regió central de la Xina predominen els turons i les muntanyes, excepte a les planes del Iang-Tsé i els seus afluents. Al N la conca del Iang-Tsé és separada de la del Huang He pels Qin Ling, i al S és delimitada pels altiplans del Yunnan i Guizhou i pel de Nan Ling. La Xina meridional és formada per turons i altiplans tallats per valls perpendiculars (conca del Xi Jiang). La zona occidental és ocupada per l'altiplà de Yunnan i de Guizhou (1 000-2 000 m). Les costes de la Xina (8 000 km), predominantment altes al N i a les províncies muntanyoses del SE, són baixes i arenoses a les planes al·luvials. El règim mon-sònic caracteritza el clima de la Xina

oriental, amb violents tifons al litoral. A causa de l'extensió del país, hi ha diverses condicions climàtiques entre regions. Manxúria té un clima fred, amb variacions considerables de N a S, atès el seu caràcter marítim. La Xina septentrional té un clima continental. Les precipitacions, sobretot d'estiu, són de 750 mm anuals a la Xina oriental i de 250 a l'occidental. Les regions centrals gaudeixen d'un clima temperat, amb abundants precipitacions a l'estiu. La Xina meridional, típicament monsonica, té temperatures suaus a l'hivern (12-16°C pel gener), però a l'estiu són més baixes que a la Xina central; les precipitacions hi són abundants, sovint amb la intensitat de veritables tifons. Al Tibet el clima és rigo-rós, a causa de la forta influència altitudi-nal. La Xina nord-occidental té un clima desèrtic. A l'altiplà mongol el clima, molt rigorós, presenta precipitacions de 50 a 250 mm. El sistema hidrogràfic de la Xina occi-dental és bàsicament diferent del de la Xi-na oriental: el primer comprèn una sèrie de conques de drenatges interiors, com la del Tarim, mentre que els rius del segon (Huang He, Iang-Tsé i Xi Jiang), sotmesos als monsons, experimenten una forta va-riació de cabal, i les crescudes provoquen grans inundacions. La flora i la vegetació xineses són extraordinàriament variades. La regió *sino-japonesa* del bosc caducifoli s'estén de la Manxúria a la latitud de Nan-quín; comprèn roures, castanyers, càrpi-nus, nogueres, oms, etc. Alguns grups tro-picals, com el dels bambús i el de les gesneriàcies, són representats encara en aquestes selves. Els sòls arenosos o pobres poden ésser coberts de pinedes. Cap a l'in-terior del país les coníferes esdevenen més abundants, i finalment hom passa a l'este-pa o al semidesert. La *regió austro-xinesa* és caracteritzada pel bosc laurifoli, en el qual predominen espècies de fulla persistent. Hi ha *Quercus* laurifolis, semblants a alzines, però de fulla més grossa, lauràcies, magno-liàcies, teàcies, etc. També s'hi fan pins i d'altres coníferes. En els indrets més fres-cals el bosc de fullatge caduc, molt ric en espècies, pot ocupar encara extensions con-siderables. Cap al sud augmenta la in-fluència tropical. Allà on no hi ha bosc apa-reix una exuberant flora herbàcia. L'extrem meridional de la Xina és tropical, i per la se-va vegetació correspon ja a la *regió malaia*. A la Xina occidental, d'unes condicions ex-tremament continentals (*regió centrasiàti-ca*), la flora és pobra i la vegetació hi té un caràcter estèpic o, en extensions molt més grans, de semidesert o de desert.

Xina Conreu d'arròs a la península de Guandong

	
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>	
Xina	
<div> <div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> </div> </div>	
<div><div><div><div><div></div></div></div></div></div>	
govern:	república popular
superfície:	9 572 900 km²
població:	1 192 300 000 h (est 1994)
capital:	Pequín
idioma of.:	xinès
moneda:	yuan

oriental, amb violents tifons al litoral. A causa de l'extensió del país, hi ha diverses condicions climàtiques entre regions. Manxúria té un clima fred, amb variacions considerables de N a S, atès el seu caràcter marítim. La Xina septentrional té un clima continental. Les precipitacions, sobretot d'estiu, són de 750 mm anuals a la Xina oriental i de 250 a l'occidental. Les regions centrals gaudeixen d'un clima temperat, amb abundants precipitacions a l'estiu. La Xina meridional, típicament monsonica, té temperatures suaus a l'hivern (12-16°C pel gener), però a l'estiu són més baixes que a la Xina central; les precipitacions hi són abundants, sovint amb la intensitat de veritables tifons. Al Tibet el clima és rigo-rós, a causa de la forta influència altitudi-nal. La Xina nord-occidental té un clima desèrtic. A l'altiplà mongol el clima, molt rigorós, presenta precipitacions de 50 a 250 mm. El sistema hidrogràfic de la Xina occi-dental és bàsicament diferent del de la Xi-na oriental: el primer comprèn una sèrie de conques de drenatges interiors, com la del Tarim, mentre que els rius del segon (Huang He, Iang-Tsé i Xi Jiang), sotmesos als monsons, experimenten una forta va-riació de cabal, i les crescudes provoquen grans inundacions. La flora i la vegetació xineses són extraordinàriament variades. La regió *sino-japonesa* del bosc caducifoli s'estén de la Manxúria a la latitud de Nan-quín; comprèn roures, castanyers, càrpi-nus, nogueres, oms, etc. Alguns grups tro-picals, com el dels bambús i el de les gesneriàcies, són representats encara en aquestes selves. Els sòls arenosos o pobres poden ésser coberts de pinedes. Cap a l'in-terior del país les coníferes esdevenen més abundants, i finalment hom passa a l'este-pa o al semidesert. La *regió austro-xinesa* és caracteritzada pel bosc laurifoli, en el qual predominen espècies de fulla persistent. Hi ha *Quercus* laurifolis, semblants a alzines, però de fulla més grossa, lauràcies, magno-liàcies, teàcies, etc. També s'hi fan pins i d'altres coníferes. En els indrets més fres-cals el bosc de fullatge caduc, molt ric en espècies, pot ocupar encara extensions con-siderables. Cap al sud augmenta la in-fluència tropical. Allà on no hi ha bosc apa-reix una exuberant flora herbàcia. L'extrem meridional de la Xina és tropical, i per la se-va vegetació correspon ja a la *regió malaia*. A la Xina occidental, d'unes condicions ex-tremament continentals (*regió centrasiàti-ca*), la flora és pobra i la vegetació hi té un caràcter estèpic o, en extensions molt més grans, de semidesert o de desert.

LA GEOGRAFIA ECONÒMICA I L'ECONOMIA

L'agricultura ocupa el 67% de la població activa. La construcció de grans i petits pan-tans ha permès d'estendre l'àrea regada (ac-tualment prop de la meitat de l'àrea de conreus) i les terres inundades. El sector és organitzat en comunes que constitueixen veritables comunitats autosuficients de camperols. L'arròs, base de l'alimentació, és el conreu principal (primer productor mundial) i ocupa més d'un terç de la super-fície conreada. Les regions productores principals són a la conca del Iang-Tsé, a Si-chuan, Jiangsu i Guangdong (al delta del Xi Jiang) i a Henan. El blat, (plana del Huang He i del Liao He) ocupa entre un terç i un quart de l'àrea conreada (primer productor mundial). Uns altres cereals molt difosos són el blat de moro, l'ordi, la civada, el mill i la melca. També són molt importants per a l'alimentació les patates. La Xina produeix una gran quantitat de plantes oleaginoses, especialment soia, cacauets, colza, gira-sol, sèsam, etc. Altres conreus són la canya de sucre, la blada-rave sucrera, el cotó, el jute, el lli, el cànem, el tabac, el cautxú, el te, la seda, etc. En tots ells el volum de producció ocupa un dels primers llocs a nivell mundial. El sector ra-mader, en expansió, es dedica especial-ment a animals d'alimentació fàcil: els porcs (la Xina en té el major nombre de caps), l'aviram (també el nombre més gran), els bous per a carn i els búfals s'este-nen per totes les zones agrícoles costaneres i riberenques dels grans rius, a l'Est i al Cen-tre-Sud. Hi és important la piscicultura. La Xina és en conjunt la segona potència agrí-cola, en un sentit ampli, del món. Tercer país pesquer del món, el peix és molt im-portant en la dieta tradicional. Els ports pesquers principals (Tianjin, Qingdao, Canton, Yantai, Lüda, Xangai) són grans centres de conserves i salaó que proveeixen tot el país. L'explotació forestal és limitada; hom n'explota llenya, fusta (quart produc-tor del món), pasta de paper i paper. El país, ric en fonts d'energia i en minerals, disposa

de grans dipòsits de carbó (hulla —de la qual és el primer productor mundial— i lig-nit —sisè productor—), escampats per tot el territori. El petroli és en plena expansió —sisè productor—. Hi ha grans reserves de mineral de ferro. Altres minerals impor-tants són el manganès, la bauxita, el tungs-tè, el zinc, l'estany, el plom, la magnesita, l'antimoni, el molibdè, el coure, el mercu-ri, l'or, l'argent, l'amiant, els fosfats, el so-fre, l'urani i la sal. Hi abunden els recursos hidràulics, però són poc explotats; gairebé tota la producció d'electricitat prové de les centrals tèrmiques. La indústria pesant s'ha desenvolupat ràpidament els darrers anys, dins un esforç global per a una industrialit-zació accelerada del país. S'hi han creat grans centres siderúrgics. La Xina ha esdevingut el quart productor d'acer, de fosa i de ferroaliatges. També és molt activa la metal·lúrgia: alumini, alúmina, zinc, plom, cou-re, magnesi, estany, níquel, or, molibdè i urani. La indústria mecànica és orientada a la maquinària automobilitstica, ferroviària, agrícola, naval, material elèctric i ha tingut una notable expansió la indústria electrò-nica. També hi ha indústria tèxtil (llana, seda), indústria química de base (refineries de petroli, àcids sulfúric i clorhídric, caut-xú, plàstics, fibres artificials i sintètiques), de la construcció i indústries relacionades (ciment, vidre), fusta, paper de diari, gas, tabac, calçat, porcellana, alimentèria (su-crera, arrossera, farinera, conserves), etc. Les comunicacions interiors utilitzen enca-ra els mitjans tradicionals, millorats (bar-ques als rius i els canals, carros tirats per ca-valls o bous a les planes septentrionals, i per mules, iacs o camells a les estepes occi-dentals), però alhora s'han desenvolupat els mitjans moderns de carreteres (en gene-ral deficientes) i ferrocarril (present a totes les províncies, excepte al Tibet). Els rius na-vegables constitueixen un mitjà de trans-port (passatgers i mercaderies) molt emprat (destaca el Iang-Tsé i els seus afluents). La marina mercant de la Xina ha esdevingut la novena del món. El port principal és Xangai, que també és sortida de la navega-ció pel Iang-Tsé. El transport de mercade-ries resta completat per una xarxa d'oleo-ductes de 10 400 km. L'aeroport més important és a Pequín. Fins el 1984 la ba-lança de pagaments fou francament favo-rable, però amb l'obertura als mercats exte-riors (1985) es dispararen les importacions.

LA GEOGRAFIA HUMANA I LA SOCIETAT

La Xina, tercer país del món en superfície, és el primer pel nombre d'habitants (21% del total mundial). La població experimen-ta un ràpid creixement (54 670 000 h el 1949, 587 960 000 h el 1953, 673 000 000 h el 1958 i 1 003 937 078 h el 1982), a cau-sa de l'alt índex de natalitat, tot i que els darrers anys manifesta una clara reculada (21,3‰ el 1979 i 17,5‰ el 1984). La distri-bució de la població és molt desigual. Tres quartes parts de la població es concentren en quatre grans àrees: la gran plana del Huang He al N (concentra el 15 % de la po-blació total, amb més de 300 h/km²), la vall mitjana i baixa del Iang-Tsé (amb densitats de 300 a 500 h/km²), la Conca Roja de Si-chuan (fins a 700 h/km²) i la Xina del S (500 h/km²). La població rural representa el 68% de la població. Hi ha més de 200 ciutats que superen els 100 000 h. La Repú-blica Popular de la Xina és un estat format de nombroses minories nacionals. Al cos-tat dels xinesos pròpiament dits (anome-nats generalment hans, del nom de l'anti-ga dinastia Han), que constitueixen el 93% de la població estatal, hi ha una cinquan-tena de minories nacionals, amb uns 70 milions d'individus. Tibetans, mongols i uigurs, amb llengua, escriptura i religió (lamaisme, islam) pròpies, ocupen ells sols grans territoris autònoms. Altres minories, com les del SE, i sobretot les del Yunnan i del Guizhou, on hi ha més de la meitat de les minories nacionals, són molt disse-minades geogràficament (com en el cas dels miaos). Cal fer esment especial dels zhuangs, que constitueixen la minoria més nombrosa i viuen agrupats al Guangxi Zhuang. Una altra mena de minoria és la representada pels manxús i els huiis (de re-ligió islàmica els segons), que culturalment no es distingeixen gaire dels xinesos. Des-prés de la Revolució Xinesa totes aquestes minories han rebut un tractament especial. En el pla administratiu han estat creades regions, zones i districtes autònoms. Quant a les llengües parlades per les minories na-cionals, hom pot classificar-les en tres grans grups: el sino-tibetà, el tai i l'altaic. Hom ha creat alfabet i ha publicat gramà-tiques i diccionaris per a la majoria de llen-

Mapa físic de la Xina

gües que no havien passat de l'estadi oral (com el zhuang, el miao, el buyi i el jing-po). Han estat també ressuscitades o expandides les escriptures tradicionals, conegudes sovint només per una elit intel·lectualista, com la tibetana, la mongola, la coreana, la thai, etc. D'ençà de l'any 1917, el dialecte de Pequín és llengua nacional (*guoyu*) i hom l'aprèn a totes les escoles. A les nacionalitats, l'ensenyament té molt en compte la llengua pròpia. Tot i això, el xinès o *guoyu* és l'idioma més usat a la ràdio i constitueix un importantíssim factor d'unificació idiomàtica, no tant respecte les llengües no síniques, sinó respecte als molts dialectes de la llengua dels hans. Les religions predominants a la Xina són el confucianisme (uns 150 milions d'adeptes), el budisme (uns 50 milions), el taoisme (uns 30 milions) i l'islam (uns 21 milions). Els cristians són uns 2 milions. El catolicisme xinès actua, però, separat de Roma des dels anys cinquanta. La República Popular de la Xina és una república formada per vint-i-una províncies (*sheng*), cinc regions autònomes (*zizhiqu*) i tres municipis administrats directament pel govern central. En zones (províncies o regions autònomes) on viuen minories nacionals en comunitats compactes foren organitzats districtes (*zhou*) i comarques (*xien*) autònoms. La República Popular de la Xina, proclamada el 1949, es regula per la constitució promulgada el 1982 (en substitució de l'anterior, del 1978). El poder legislatiu és detingut per l'Assemblea popular nacional, constituïda per prop de tres mil membres. Els seus membres són elegits, per a un període de cinc anys, per les províncies, les regions autònomes i les municipalitats. L'assemblea elegeix del seu si un comitè permanent, el president de la república, el primer ministre i el govern. La majoria dels membres del govern són alhora membres del comitè central o del politburó del Partit Comunista Xinès. La Xina és membre de l'ONU.

LA HISTÒRIA

Hi ha notícies recents que parlen de fòssils humans trobats a Yuanmou (Yunnan) i a

Lantian (Shanxi), datats respectivament d'1 700 000 i de 800 000 anys. Al Plistocè mitjà (~500 000 aC) corresponen les troballes del *Sinanthropus pekinensis* (home de Pequín), homínid eparentat amb el *Pitecanthropus erectus* de Java, que fou trobat a Zhoukoudian, al SW de Pequín. La transició de l'epipaleolític al neolític —possessió de la pedra polida i d'una agricultura incipient— es produí a la zona dels rius Wei i Fen i a la conca mitjana del riu Groc (Huang He). Donà lloc a la cultura de la ceràmica pintada (~5000-4000 aC), a la província de Hunan, o a la cultura de la ceràmica negra, a la conca inferior del riu Groc. El pas del neolític al calcolític és representat per la cultura de la ceràmica grisa, ben documentada a Xiadon (Shaanxi), amb els començaments titubejants del treball del metall. Zhi, fill de l'últim dels seus caps, heretà el poder; trencà, així, la llei consuetudinària de l'elecció, i fundà la dinastia xia, primera de la història xinesa (2205-1766 aC), amb cinc sobirans. La dinastia dels shangs (1766-1122 aC, o potser 1523-1028 aC), formada per trenta sobirans, tingué el seu centre a les planes del curs mitjà del Huang He. En aquest moment, l'alta cultura xinesa pot considerar-se formada: perfecte coneixement de les tècniques del bronze, sistema de govern molt desenvolupat, perfeccionament de les tècniques de regadiu de l'arròs, etc. La dinastia dels zhous, originària del Shaanxi, fou llarga (1122-221 aC). Tingueren la capital a Hao. A partir del s VII aC s'inicià la utilització del ferro, es desenvolupà el comerç i hom féu grans rompudes en regions fins aleshores poc poblades. Al llarg del s II aC els senyors de Qin conqueriren els altres estats i el 221 aC el rei Zheng fou proclamat emperador ('Qin, el primer emperador'). El 1974 hom descobrí la seva tomba, colossal, un dels descobriments més importants de la història de l'arqueologia. Qin escometé l'organització dels antics principats segons un nou concepte centralista i unificat: unificà la moneda i l'escriptura i completà la Gran Muralla al N. El 206 aC esclataren diverses revoltes locals de caire popular que feren caure la dinastia Qin, i esclatà la guerra civil. Tot i

això, l'expansió econòmica i demogràfica es mantingué durant 400 anys més. En el transcurs de les guerres civils, un príncep oriental, Liu Bang fundà la dinastia han (206 aC) i traslladà la capital a Chang'an (actual Xi'an), al Shaanxi. La dinastia dels hans restablí i perfeccionà l'administració central, retallà el poder a la noblesa i organitzà un feixuc sistema fiscal, a base de treballs forçats i de prestacions militars. Els emperadors hans iniciaren una política de conquestes cap a l'E, Corea, la vall del riu Tarim i cap al N; Xiao Wudi (141-87 aC) aconseguí una victòria decisiva sobre els nòmades *xianbi* i *xiongnu*; moltes tribus nòmades entraren dins l'imperi o s'hi aliaren, la qual cosa permeté d'allargar les rutes comercials (sal, ferro, seda, cereals, etc) fins a l'Àsia central i meridional. Entre el 23 i el 186 la capital residí a Luoyang, més a l'E, on fou traslladada pels hans posteriors. Aquests emperadors abandonaren la política expansiva de llurs antecessors. A les províncies més allunyades de la capital, l'autoritat imperial anà desapareixent, i sorgí un sistema socio-polític semblant al feudal. Durant el s I, i comptant amb el suport imperial, el budisme penetrà lentament dins l'imperi. Els bàrbars (tibetans, turcs, tungús, etc) penetraren a la vall del riu Groc i fundaren diversos estats (Chang'an, etc), els quals perduraren fins al s VI. Els xinesos del S anaren adoptant el taoisme i especialment el budisme. Finalment, tres regnes sorgiren sobre l'antic imperi dels hans: wei al N, wu al SW i shu a Sichuan. El regne wei, a la vall d'aquest riu, sorgí d'una tribu turco-mongola; s'enriquí ràpidament gràcies a l'activitat comercial i ocupà Luoyang i la vall del riu Groc. Una guerra civil (523-534) partí el regne entre els wei occidentals, més sinitzats, i els wei orientals, que conservaren llurs tradicions primitives. A la fi del s V el regne wu, al baix lang-Tsé, amb capital a Nanquín, entrà en una etapa d'expansió agrícola, comercial i industrial (drassanes, teixits, forges, etc), i de relleu cultural. Mentrestant, el regne shu visqué abocat a l'Àsia central i sota la influència alterna dels regnes weis i wus. Els estats bàrbars del N romangueren en una

situació cultural més endarrerida, malgrat llur procés de sinització, i el budisme s’escampà entre la població (ss IV i V) amb el suport de l’aristocràcia. El 581 un noble d’origen xinès, Yangjian, cap de la dinastia sui, unificà tot el N, i vuit anys més tard ocupà Nanquín. Fins al s VIII l’estructura social, política i militar de l’imperi reunificat fou gairebé idèntica a la vigent al regne wei, amb un poder central recolzat sobre una aristocràcia militar d’origen bàrbar, preponderància de la vall del wei, etc. Malgrat la prosperitat existent (la ciutat de Luoyang assolí un milió d’habitants), les guerres contra els turcs i els coreans desprestigiaren la dinastia sui, el 618 l’emperador fou derrocat i substituït per la dinastia tang, família noble del Shanxi que disposà de l’ajut turc. L’imperi dels tang constituí un període de tres segles (618-907) d’apogeu xinès. El creixement urbà i el desenvolupament del baix Iang-Tsé permeteren una política expansionista contra Corea, la Indo-xina i l’Àsia central. La derrota dels nòmades turcs i dels tibetans obrí novament el pas dels exèrcits xinesos fins al Pamir, l’Afganistan i l’Índia nord-occidental. Mongòlia, Corea i la Manxúria passaren sota control xinès. També continuà la colonització del baix Iang-Tsé. Cal destacar sobretot la difusió del nestorianisme i l’arrelament definitiu del budisme. La dinastia tang entrà en una profunda crisi a partir de la segona meitat del s VIII, interrompé les relacions amb l’Àsia central i les rutes comercials foren tallades per noves tribus estrangeres, sobretot tibetanes i birmanes. Els exèrcits xinesos foren vençuts pels àrabs (751). El 763 la capital fou saquejada per invasors tibetans i uigurs. Malgrat l’acció dels darrers emperadors tang, la decadència xinesa continuà al llarg del s IX i s’imposà una onada xenòfoba, un retorn als vells costums (neofucianisme) i la persecució del budisme i dels cultes estrangers. El 875 el general Huang Zhao encapçalà una revolta popular, que finalment anorreà la unitat imperial el 907. El N es dividí en cinc regnes, i el S, en deu. Des del punt de vista sòcio-polític, aquesta etapa significà la liquidació de l’aristocràcia terratinent de tradició militar. El 960 pujà al tron imperial el primer monarca de la dinastia song, Zhao Kuangyin. Els songs intentaren ocupar el S i compraren la pau a la frontera septentrional. Els progressos tècnics, nàutics, monetaris i agrícoles dels ss XI i XII potenciaren una nova classe mercantil. L’expansió comercial i urbana afectà especialment el baix Iang-Tsé. El renaixement cultural es caracteritzà pels cercles d’erudits, per les escoles privades i per l’ús de la impremta. Cap al 1124 l’imperi jin substituï el dels kitans i ocupà gairebé tota la Xina septentrional fins al baix Iang-Tsé. La capital song fou traslladada aleshores a Hangzhou (1135), més al S. Al s XIII, la formació de grans latifundis al baix Iang-Tsé provocà tensions socials i revoltes agràries, que afebliren encara més el poder dels songs. La superioritat militar dels jins els facilità la conquesta de les riques planes del S. Els jins foren finalment vençuts pels mongols de Genguis Khan (1215), que sotmeteren l’imperi el 1300. El nét de Genguis Khan, Khublai, fou l’iniciador de la dinastia mongòlica yuan. Els emperadors mongols d’aquesta dinastia (1280-1368), que foren els primers monarques d’origen no xinès, continuaren la política d’obres públiques, i també la comercial. Culturalment, els mongols romangueren pròxims als tibetans, i àdhuc es convertiren al lamaïsmes. També l’islam penetrà fortament al Xinjiang, al Gansu i al Yunnan. La cort imperial s’instal·là a Pequín (1260), ciutat que esdevingué un centre cosmopolita, amb nombrosos contactes amb altres cultures asiàtiques i amb països musulmans i europeus. En una de les diverses revoltes socials que es produïren al camp, la dels Turbants Roigs, un senyor rural de l’Anhui, Zhu Yuanzhang, es proclamà emperador i fundà la dinastia ming (1368). Rebutjats els mongols a l’altra banda de la Gran Muralla, els mings encetaren tres segles de gran esplendor (1368-1644) amb la cort definitivament establerta a Pequín (1450). Les expedicions marítimes xineses d’aquest període (des del Japó a l’Àfrica oriental) constataren la superioritat dels coneixements nàutics xinesos respecte els europeus. A partir de la segona meitat del s XV els mongols tornaren a amenaçar la Xina des del N, mentre que els pirates japonesos atacaven les costes xineses. L’imperi se situà finalment a la defensiva, construí noves muralles frontereres i disminuí l’activitat naval i les expedicions asiàtiques. Els

Xina Cartell de propaganda de la Revolució Cultural

Xina El temple del Cel, a Pequín

re xenòfob i el convenciment que constituïen l’única sortida possible per a la Xina. La reacció més violenta anà a càrrec dels anomenats bòxers, derrotats pels occidentals (1900). Les duríssimes sancions acabaren d’obrir el país als capitals europeus i japonesos. El govern xinès maldà per modernitzar el país. Els canvis no convençeren els modernistes radicals ni els moviments tradicionalistes. El 1905 Rússia s’annexà la Manxúria meridional. La coalició Tongmenhui (antecedent del *Guomindang*), integrada per republicans, grups modernistes i societats secretes, escampà la idea republicana entre les classes populars i promogué diverses revoltes. Per l’octubre del 1911 esclatà una revolta a Wuqang i tres mesos després, fou proclamada la República Xinesa i elegit Sun Yatsen com a president provisional. El general monàrquic Yuan Shikai aconseguí ser proclamat primer president de la Xina. Els anys que van des del 1912 fins al 1919 constitueixen anys d’una gran confusió. Diversos “senyors de la guerra” (*zhun fa*) reforçaren llurs posicions a les províncies, i reconeixien d’una manera molt llunyana el govern central. La Primera Guerra Mundial fou la gran oportunitat d’enfortir-se per a la burgesia nacional, juntament amb el capitalisme japonès a la Xina. Com a reacció al tractat de Versalles un gran moviment patriòtic contra l’imperialisme començà amb la participació del proletariat, la petita burgesia urbana i la burgesia nacional: fou el moviment Quatre de Maig. El govern hagué de negar-se a signar el tractat. El Partit Comunista Xinès, fundat el 1921, passà a dirigir la Revolució Xinesa. Entre els fundadors hi havia **Mao Zedong**. El partit comunista, unit amb el Guomindang, permeté l’organització d’una expedició militar conjunta contra els “senyors de la guerra” del NE. Després de la mort de Sun Yatsen (1925), la direcció del Guomindang fou assumida per Chiang Kai-shek, el qual desencadenà un cop d’estat contrarevolucionari i féu assassinar nombrosos comunistes. Això fou el començament d’una altra guerra civil. El 1931 l’exèrcit japonès desencadenà la invasió del NE de la Xina, on organitzà l’estat de Manxukuo (Manxúria). Atacats per Chiang Kai-shek, els comunistes retiraren les seves forces i s’instal·laren a Shanxi (Llarga Marxa, 1934), des d’on organitzaren la resistència antijaponesa i una administració popular autònoma. El 1936 Chiang Kai-shek hagué d’acceptar la formació amb els comunistes d’un front unit anti-japonès, però al llarg dels anys 1939-42, el Guomindang atacà, juntament amb el japonesos, les zones controlades pels comunistes. Malgrat els esforços dels nord-americans (favorables al Guomindang), la situació militar canvià ràpidament en tot el país en favor del partit comunista. La guerra civil recomençà (abril del 1949) i a la fi del 1949 tota la Xina continental, excepte el Tibet, era en mans dels comunistes. L’1 d’octubre de 1951 fou fundada la República Popular Xinesa, amb Mao Zedong com a cap del govern. S’iniciava així una etapa decisiva de la història de la Xina, coneguda amb el nom de **Revolució Xinesa**, dins la qual tingué lloc també la Revolució Cultural. Aquest període es clogué amb la mort de Zhou Enlai (gener del 1976) i Mao Zedong (setembre del 1976). Desapareguts els dos dirigents màxims, Hua Guofeng dugué a terme un cop polític. Els quatre màxims dirigents de l’extrema esquerra (entre els quals, la dona de Mao) foren empresonats. Un politburó reduït designà Hua Guofeng president del partit. Els anys 1978-79 el país s’obrí a les inversions estrangeres que poguessin aportar tecnologia. Coincidint amb un moviment de purga dels maoistes i dels opositors a la política de Deng Xiaobing, fou adoptada, al desembre del 1982, una nova constitució que restablí la figura de cap de l’estat, càrrec que ocupà, al juny del 1983, Li Xiannian. A mitjan anys vuitanta tingué lloc una certa liberalització de l’economia, i en el camp ideològic prosseguí la política de reforma controlada. El conflicte entre les autoritats xineses i el moviment nacionalista tibetà ha empitjorat, i el 1987 es produïren aldarulls de magnitud considerable. Mentrestant, la Xina ha anat manifestant de manera reiterada les seves aspiracions sobre Taiwan. Hom establí acords amb la Gran Bretanya (1984) i Portugal (1985) per al restabliment de la sobirania xinesa als territoris de Hong Kong el 1997 i Macau el 1999, respectivament. El 1989 dues manifestacions d’un milió de participants cadascuna, on hom demanava la dimissió de Deng Xiaobing, foren reprimides

violentament per l'exèrcit, i hi hagué milers de víctimes. Els fets de la plaça de Tiananmen representaren la victòria de l'extrema esquerra del partit, la qual cosa comportà la paralització de les reformes internes i de l'obertura del país cap als estats occidentals.

Xina Meridional, mar de la La més gran de les mars litorals de l'oceà Pacífic. S'estén al llarg de la costa sud-est de la Xina i la Indo-xina, des de Taiwan, al N, fins a Sumatra, al S. Té una profunditat mitjana d'uns 1 100 m, i la màxima és d'uns 5 400 m, al NW de Luzon. És sotmesa a la força dels monsons del NW a l'hivern i del SE a l'estiu.

Xina Oriental, mar de la Mar de l'oceà Pacífic, que s'estén al llarg de la costa oriental de la Xina, des de Corea i el SW del Japó, al N, fins a Taiwan, al S. Les illes Ryūkyū formen el límit oriental. Té una profunditat mitjana d'uns 350 m, que a l'W és de menys de 200, mentre que només una zona al llarg de la costa occidental de Ryūkyū passa dels 1 800 m. Experimenta la força dels monsons, i sovint hi tenen lloc violents tifons.

xinès 1 *LING* Llengua del grup sino-tibetà, parlada per més de 800 milions de persones a la Xina i uns 15 milions fora de la Xi-na. És una llengua *aïllant*, basada fonamentalment en la síl·laba. Aquesta equival generalment a la unitat mínima de significació (monema). Fonèticament, el tret més sobresortint del xinès és el prosodema anomenat to, és a dir, l'entonació determinada amb què és pronunciada la síl·laba, amb valor fonològic. Cal esmentar també el valor fonològic que té l'aspiració o la no-aspiració de les oclusives i africades inicials de síl·laba, i l'existència d'alguns sons peculiars, especialment retroflexos, tant consonàntics com vocàlics. La gramàtica xinesa es caracteritza per una particular flexibilitat i simplicitat en els seus principis; la seva aplicació, en canvi, és molt complexa, perquè les normes particulars i les locucions hi ocupen un lloc molt important. Al principi del s XX, amb els manifestes de Hu Shi, la revolució literària i la reforma educativa del 1920 s'imposà el *baihua* com a estil escrit respectable i desplaçà ràpidament el *wenyan*, llengua literària desenvolupada a partir del xinès antic. Els anomenats dialectes del xinès podrien ésser considerats en rigor llengües diverses per la seva gran diferenciació i perquè, de fet, cadascun d'ells agrupa nombrosos dialectes en sentit estricte. El sentiment d'unitat de la llengua recolza sobre la unitat de la seva forma escrita. L'actual dialecte *mandarí*, en el qual almenys cal distingir tres subdialectes, és parlat per més de dos terços de la població. Al *mandarí del nord* pertany el parlar de Pequín, que ha estat llengua oficial des de la dinastia Qing i és destinat a esdevenir llengua comuna (*putonghua*) mitjançant l'ensenyament a les escoles i la difusió radiofònica a tota la Xina. Els altres dialectes —*wu*, *xiang*, *gan*, *min del nord*, *min del sud*, *yue* (cantonès) i *kejia* o *hakka*— són parlats al SE de la Xina. El mandarí representa l'estadi més evolucionat de la llengua: no té inicials oclusives sonores ni africades sonores, ni tampoc altres consonants finals sinó *ng*. De l'existència de 4 tons en la majoria de les 415 síl·labes que hi ha, en resulten els menys de 1 600 monosíl·labs, que foren del tot insuficients si la llengua fos monosil·làbica. En el lèxic la gran majoria dels mots actuals són disíl·labs composts per unió de dos monemes, que solen conservar llur identitat i significació pròpies.
2 art xi-nès *ART* Art propi de la Xina. Ja al tercer i segon mil·lennis aC l'art del jade i la talla d'eines i armes eren investits d'un caràcter ètico-filosòfic. La dinastia shang aportà l'art de la fosa del bronze, aplicat a monedes, joiells i, sobretot, vasos culturals. La seda, teixida ja al segon mil·lenni aC, fou aviat usada com a matèria pictòrica; els grans filòsofs dels ss VI-III aC marcaren l'esperit artístic de l'art pictòric amb els trets que encara ara el configuren. El tercer art pictòric fou la laca: mobles, estris domèstics, copes, objectes de toaleta i d'altres eren envernissats artísticament amb laca vermella i negra, a base d'adornaments llampants. Sota la dinastia han tots els tipus d'art atenyeren l'apogeu. El valor artístic de la fosa del bronze deixà pas a la ceràmica, afavorida pel culte als avantpassats; hom desenvolupà progressivament l'es-malt. La introducció del budisme, després de la caiguda dels hans (s III), donà lloc al desenvolupament de la plàstica xinesa. Al Temple de les Coves és on apareixen primer escultures de pedra de budes i *bodhi-*

sattva, a vegades de mida gegantina i en nombre considerable. El favor imperial portà l'escultura xinesa a una primera gran florida estilística durant la dinastia sui. La plàstica xinesa, vinculada a l'ideal budista i als seus valors interiors, sucumbí sovint al manierisme i al decorativisme. Els tangs inauguraren l'anomenada “segona edat d'or”, més bella encara, de la història xinesa. Per primera vegada hom fabricà objectes de ceràmica destinats a l'exportació a països llunyans. La riquesa de formes que en resultà és gairebé in comptable: destaquen la porcellana i la ceràmica, amb les cèlebres representacions d'animals, com ara cavalls i camells. Amb la introducció de l'art del metall pels sassànides, proliferaren els objectes de luxe d'ús domèstic d'or, argent i coure. En pintura hom troba la plasmació d'animals i, en general, de temes de gènere, com també el paisatgisme poètic. Durant la segona època song (960-1279), la classe culta visqué totalment dedicada al conreu de les belles arts. La introducció de la natura comportà una ampliació de la temàtica (bambús i altres plantes, insectes i animals). Un grupet d'artistes conreà l'expressionisme, sobretot a base de tinta xinesa sense colors (ss X-XII). En aquesta època la porcellana és llisa, esmaltada de verd o blau (tupins, vasos, tasses, plàteres i altres objectes). Amb la dinastia mongòlica davalla la producció artística, que no es recuperà fins al s XVI. En endavant, la pintura determinà l'acadèmia, que es dedicà sobretot a promoure la tècnica pictòrica perfecta, sense força espiritual. Amb els mings començà la tercera gran fase de la història de la ceràmica xinesa, caracteritzada per una tornada a les formes antigues i per la famosíssima porcellana d'exportació, decorada de blanc-blau, amb motius mitològics i taoístics xinesos i altres ornamentacions florals sota l'envernissat. A partir del 1500 la producció en massa, orientada a l'exportació, aviat comportà una pèrdua de qualitat. Durant la dinastia manxú hi hagué una revifalla, caracteritzada per una tornada a les formes primitives, configurades d'una manera molt elegant. Les porcellanes dels ss XVII i XVIII influïren considerablement les primeríssimes manufactures de porcellana europees, però els productes destinats a l'exportació s'estereotiparen i es perdé el valor artístic. Pel que fa a la pintura durant la dinastia manxú, malgrat el nombre d'artistes (més de 40 000 en una generació), l'acadèmia continuà la seva tradició. Al s XIX la influència europea fou excessiva, i als primers decennis del s XX hom perdé la identitat artística. Quant a l'art de la laca, els ss XIV i XV foren els més importants, amb laques de colors. Són famosos els objectes lacats —especialment de bronze, fusta, cuir i bambú— amb més de cent capes. Igual que la porcellana, però, aquest art acabà orientat cap a l'exportació en massa i perdé les qualitats dels segles anteriors. Quant a l'escultura, l'època posterior als songs no aportà res de nou. Amb tot, cal destacar el fet interessant de les figures monumentals d'una sola peça, i les escultures de bronze del panteó tibeto-budista, dit “sino-tibetà”, sovint daurades al foc, als ss XIV i XV. La segona tradició xinesa per l'antiguitat és el jade, que ha estat mantinguda durant mil·lennis. Fins als ss XVII i XVIII el jade era un material rar, i els productes que s'hi elaboraren tenen un gran valor, sobretot les figures d'animals de faula, els símbols taoístics i les figures de bestioles i infants, com també els objectes d'adorn. Juntament amb la porcellana, el jade és, avui, el producte més important de l'exportació xinesa. Respecte al mobiliari, hom coneix mobles des dels temps dels hans, amb cadires, taules i armaris, que ja al s VII adoptaren les formes que han dominat fins avui. L'arquitectura vigent fins al dia d'avui es basa en part en les primitives lleis cosmològiques de la Xina. Des de sempre, el material bàsic de la construcció fou la fusta. Durant mil anys la tradició imposà la continuïtat, sense canvis estilístics essencials, els trets més característics de la qual són les plataformes elevades, les columnes rodones amb envans, les complicades estructures de teulades de tres vents i el fet que els edificis són voltats en forma de quadrat per parets.
3 escriptura xinesa Es-criptura pròpia de la llengua xinesa. Ha estat emprada també pel coreà, l'annamita i el japonès. És la més antiga entre les escriptures encara en ús, car els primers documents coneguts (uns oracles incisos en os i closca de tortuga) es remunten al s XV aC. Encara que probablement tots els caràcters xinesos tenen un origen pictogràfic, ja en aquesta etapa primerenca abunden els

art xinès Figura anatòmica per a la pràctica de l'acupuntura

filosofia xinesa Confuci i els seus deixebles en una aquarel·la del començament del s XX

usats pel seu valor fonètic. Ha estat, doncs, molt discutida la famosa natura ideogràfica de l'escriptura xinesa; per això alguns parlen d'escriptura *morfèmica* o *logosil·làbica*. Els diccionaris més complets registren de 40 000 a 50 000 caràcters, però la majoria són variants i formes obsoletes, rares o errònies; de fet, només al voltant de 3 000 són d'ús corrent, i menys de 10 000 cobreixen tota necessitat del llenguatge culte o especialitzat. Els caràcters es divideixen en simples, quan es descomponen immediatament en un cert nombre de traços, i composts, quan es descomponen de primer en parts que són originàriament caràcters simples. Hom l'escriu verticalment i de dreta a esquerra, bé que últimament hi ha la tendència a escriure-la horitzontalment d'esquerra a dreta. A partir del 1956 el govern xinès introduí dues reformes importants en l'escriptura: la simplificació dels caràcters i l'adopció oficial d'un sistema de romanització del xinès, el *pinyin*, pensat per a substituir algun dia definitivament els caràcters.
4 filosofia xinesa *FLOS* Filosofia nascuda i desenvolupada en el món xinès. Cal tenir present, en primer lloc, que aquesta filosofia és una empresa de pensament que es mou completament fora de l'òrbita de la filosofia entesa en la seva primera i habitual accepció, que és la filosofia occidental, d'arrel grega. Potser la diferència més essencial i visible entre ambdues filosofies és que la xinesa manca d'una lògica explícita i desenvolupada. La majoria dels pensadors xinesos pretenen d'interpretar els antics. L'element religiós s'hi troba a vegades, i sovint s'hi confon, sense una distinció prou clara; ara bé, la filosofia xinesa és un esforç per a assolir la saviesa basat merament en les facultats naturals i no lligat intrínsecament a cultes a déus. La forma més típica de la filosofia xinesa és la sentència, que es presenta amb el suport de l'exemple i de l'argument d'autoritat. Cal destacar també l'humanisme i l'orientació preponderantment pràctica de la saviesa xinesa. Precisament se'n troben els primers elements en la literatura històrico-política dels zhou occidentals, on s'anà congriant una doctrina que ha regit durant segles el desenvolupament polític de la Xina: en essència una teoria de l'origen diví del poder, en el context religiós del culte dels avantpassats. D'altra banda, la literatura divina-tòria d'aquest temps *Yijing* també contribuí al naixement de l'especulació cosmològica i metafísica amb una visió dualista de l'Univers *yin-yang*. El primer període de plenitud de la filosofia xinesa s'estén des del s VI fins al III aC (dinastia zhou oriental). El primer i més imponent dels “mestres” és **Confuci**, educador màxim del poble xinès. Volent renovar l'ordre moral i polític dels antics, propugnà una ètica marcadament social, basada en models d'home (el *junzi*, home noble; el sant, el savi, etc) i en unes virtuts reguladores de les relacions socials, com l'equitat, el decor o virtut de l'etiqueta, la pietat filial, la lleialtat, però sobretot *ren*, la solidaritat humana o benvolença. Les altres escoles majors de la filosofia antiga són la del Tao i la de Mo Di. En la primera (**taoisme**) cal destacar les obres de Laozi i de Zhuangzi (ss IV-III aC). Es caracteritzà per l'individualisme contrari a l'artificiositat de la vida social, la crítica al confucianisme, la doctrina política de la no-activitat i la tendència al misticisme. Mo Di (o Mozi) (ss V-IV aC) basà la seva doctrina en l'amor universal, igualitari, condemnà la guerra i defensà les creences religioses, per a la qual cosa fomentà la dia-

lèctica. En el període de més esterilitat del confucianisme, que va de la caiguda dels hans fins a la fi dels tangs, tingué lloc, tanmateix, l'arrelament progressiu del budisme, que, adaptant-se a la mentalitat xinesa i diversificat en nombroses escoles, arribà a produccions especulatives força influents. Entre altres coses, contribuí al floriment de l'especulació sobre la ment. El segon moment d'esplendor de la filosofia xinesa no es troba fins a la dinastia song, amb el neo-confucianisme, maduració i reinterpretació de l'antic confucianisme sobre la base d'estudis filològics i en controvèrsia amb el taoisme i el budisme, dels quals incorpora, per tal de defensar-se'n, certs elements. La intel·lectualitat xinesa, cada vegada més colpida per l'impacte de la tècnica occidental i el seu poder polític, cercant debades en la seva tradició una sortida, es va inclinant cap al positivisme i el sensualisme; no fou, però, fins el daltabaix polític del principi del s XX que el pensament europeu irrompé en el panorama xinès. Finalment, la proclamació de la República Popular el 1949 significà la implantació de la nova filosofia oficial, el marxisme entès segons les directrius de Mao Zedong.

5 literatura xinesa *LIT* Literatura conreada en llengua xinesa. La poesia xinesa s'inicià amb l'antologia anomenada *Shijing* ('Clàssic de poesia'), integrada als “clàssics confucians”, i que rebé forma en temps d'aquest filòsof. El primer poeta xinès conegut és Qu Yuan (ss IV-III aC), al qual hom atribueix elegies com la titulada *Lisao* ('En trobar-se amb el dolor'). Les dues primeres col·leccions en prosa són el *Shujing* ('Clàssic de la història') i el *Yijing* ('Clàssic dels canvis'), sorgides també a l'entorn de Confuci. Una obra important, d'autor conegut, és el famós *Daodejing* ('Clàssic de la doctrina del Camí'), de *Laozi* o Lao Tse. Altres obres foren el *Lunyu* ('Analectes confucianes') i les obres de Mencí i de Zhuangzi. El 240 aC aparegué l'obra titulada *Chunqiu* ('Annals de primavera i tardor'), assaig que resumeix els ensenyaments de diverses escoles filosòfiques i els costums de diverses regions de la Xina. En època de la dinastia han (206 aC - 220 dC) hom creà una llengua literària comuna (*wenyan*), que durant més de dos mil anys no seguí el procés evolutiu de la llengua parlada. Durant les Sis Dinasties destacà el poeta Dao Yuanming, autor de poemes folklòrics. Entre els grans prosistes del s VI destaca Liu Xie, autor del primer tractat de crítica literària. La literatura xinesa assolí l'edat d'or amb la dinastia tang (618-907). D'entre més de dos milers de poetes de la dinastia tang, cal destacar Mang Haoran (689-714), Wang Wei (~701-761), gran representant de l'esperit budista, i sobretot Li Bai (o Li Po) i Du Fu, sense oblidar la figura de Bai Juyi (772-846). La dinastia song (960-1279) contribuí a la difusió de la cultura amb les grans millores de la impremta (s VIII) i l'establiment de les escoles públiques, tres segles després. Sobresotiren poetes com Ouyang Xiu (1007-72), Su Dongpo (1037-1101) i Xin Qiji (1140-1207) i la poetessa Li Qingzhao (~1082). Durant la dinastia Yuan (1279-1368), mereixen una menció especial els autors dramàtics, sobretot Guan Hanqing (~1214-1300), Wang Shifu i Ma Zhiyuan. El gènere de ficció fou conreat en la forma vernacla, més estesa que en el passat. Destaca Luo Guangzhong, crític social de mitjan s XIV, amb les obres *Romanç dels Tres Regnes* i *Tots els homes són germanys*. Al llarg del s XVI la novel·la assolí el moment de més esplendor. Cal esmentar Wu Chengen, autor de *La mona*, Luo Maozen, autor d'*Aventura a l'oceà d'Occident*, i l'obra anònima *Jin Ping Mei* (1610), que relata amb una gran cruesa (fou prohibida a la Xina, i tots els exemplars de la primera edició foren destruïts) les més diverses facetes de la història social de la Xina del s XVI. La novel·la xinesa més coneguda, més llegida i més traduïda arreu del món és *Somni de la cambra roja*, de Zao Zhan (mort el 1763), l'argument de la qual es basa en un triangle amorós i en la caiguda d'una gran família. Després de la guerra de l'Opi (1839-42), la influència estrangera és palesa també en molts escriptors del país i en la cultura en general. Dins el moviment conegut com la “revolució de la poesia xinesa”, Huang Zunxian (1848-1905) fou seguit per Liang Qichao (1873-1929).

xintoisme Religió nacional dels japonesos, que l'anomenen *shintō* ('el camí dels [*kami*] déus'), per oposició a *butsudō* ('el camí de Buda'). Hom pot distingir un xintoisme primitiu de moltes altres formes influïdes pel confucianisme, el taoisme i el budisme, com també d'una sèrie de formes

Mapa físic de Xipre

<div><div></div></div>
Xipre
<div><div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>
<div><div><div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div><div><div><div></div></div><div><div></div></div></div></div></div>

Bandera de Xipre

Himne de Xipre

govern:	república
superfície :	5 896 km²
població:	614 000 h (est 1994)
capital:	Nicòsia
idioma of.:	grec i turc
moneda:	lliura xipriota

populars, entre les quals sobresurt el Tenri-kyō, molt estès també fora del Japó i que disposa d’una organització eclesiàstica molt potent. Religió bàsicament animista o politeïsta, no té fundador, ni escriptures, ni dogmes, però sí una rica mitologia, un culte i uns costums. La noció més central és la puresa ritual i física, no moral, i ésser impur és el pecat (*tsumi*), voluntari i involuntari. El contaminat o pecador recupera la puresa a través de ritus: el *harae* (exorcisme), el *mi-sogi* (lustració amb aigua i sal), l’*imi* (mena de profilaxi del pecat consistent en una abstinència). Els documents més antics tracten de la història mítica del Japó a partir de la data llegendària de la fundació de l’imperi (660 aC). Molt unit al sistema polític, el xintoisme ha legitimat el poder imperial (l’única dinastia descendeix d’A-materasu a través de Jimmu Tennō) i ha inspirat el nacionalisme i el militarisme nipons. Secularitzat després del 1889, ha donat origen al micadoïsme. Després de la desfeta del Japó (1945), un rescripte impe- rial (1946) negà la divinitat de l'emperador.

xinx**a 1** [*Cimex sp*, família dels cimícids] Gènere d’insectes hemimetàbols de l’ordre dels heteròpters, de cos deprimit, més o menys ovalat, sense ocells i amb els ulls composts poc desenvolupats. Tenen els hemèl·lres reduïts a dues petites escames esclerosades, i les ales posteriors atrofiades. Són paràsits temporals de molts animals de sang calenta, hematòfags i nocturns. La **xinx****a comuna** (*Cimex lectularius*) fa de 4 a 6 mm i és paràsita d'ocells i mamífers, i també de l’home. Durant el dia viu a les clivelles de les parets i dels mobles.
2 xinx**a de camp** Nom donat a diversos insectes heteròpters pertanyents a la família dels pentatòmids. Són de cos gairebé pentagonal, amb hemèl·lres verds, vermells o negres; generalment fitòfags, fan una pudor desagradable. Xuclen la saba de nombroses plantes i les perjudiquen. Els representants més importants pertanyen als gèneres *Aelia* (*A.rostrata*, que ataca les graminies), *Corporis* (que ataca els cereals), *Dolycoris*, *Eurydema* (que ataca les cols), *Eurygaster* (que ataca els cereals) i *Graphosoma* i *Raphigaster* (que ataquen els arbres fruiters).

Xipre [*nom oficial: República de Xipre; grec: Kipriakí Demokratía; turc: Kıbrıs Cumhuriyeti*] Estat insular de la Mediterrània oriental, situat uns 100 km al S de Turquia (5 896 km²; 614 000 h [1994]). La capital és Nicòsia.

LA GEOGRAFIA

Xipre és la tercera en extensió de les illes de la Mediterrània. És constituïda bàsicament per dues serralades, que la travessen en direcció E-W, separades per la gran plana central de Messaoria que, mancada de vegetació, constitueix el graner de Xipre. Les costes són rocalloses i abruptes, sobretot al N. El clima de l'illa és mediterrani. Les precipitacions obtenen una mitjana d'uns 500 mm anuals. La xarxa hidrogràfica és pràcticament nul·la. L'agricultura ha de lluitar contra la manca d'aigua. Malgrat això, el 47% de l'àrea és de conreu, i ocupa el 32% de la població activa (però només el 21% dels grecoxipriotes). Els conreus alimentaris principals són el blat, l'ordi, la civada, els llegums, les hortalisses (tomàquets, cebes, pastanagues) i la fruita no cítrica (pommes, peres, préssecs, prunes i bananes). També hi és característic el conreu de les

garrofes. Les patates primerenques, conrea-des al SE i al NE, proporcionen l'exportació agrària principal, juntament amb els cí-trics, sobretot taronges, aranges i llimones. Als vessants de les muntanyes predomina la vinya, el conreu més estès després de l'ordi, que origina l'exportació de vi i de panses. Altres conreus industrials són l'oli-vera, el tabac i el cotó. Hi ha ramaderia de bestiar ovi i cabrum a les parts altes, on el treball encara es fa amb ases i muls. La pes-ca tradicional d'esponges va desapareixent substituïda per la de peix. Del subsòl hom extreu pirites de ferro i de coure. Hi ha tam-bé asbest i cromita, a més de guix, terra d'ombra, bentonita i sal. La mineria del coure ha perdut la importància que tenia fins a la dècada dels setanta. La indústria és principalment de transformació dels pro-ductes locals: alimentària, tèxtil, del tabac, del ciment i, també, de productes químics; però s'ha desenvolupat considerablement (llevat de la zona Nord), tot i que l'electrici-tat procedeix exclusivament de petroli im-portat. La construcció s'ha beneficiat tam-bé del turisme, important font de recursos. El sector secundari ocupa el 31% de la po-blació activa (exclosa la zona Nord, de la qual manquen dades). El principal port és el de Limassol. La marina mercant és la no-ta més destacada de l'economia xipriota: 8,196 milions de tones de registre brut el 1985, amb una proporció important de pe-troliers. Per al trànsit internacional destaca l'aeroport de Lárnaca. El comerç exterior presenta una balança comercial clarament deficitària. També aporten recursos impor-tants les dues bases militars britàniques del Sud i les remissions dels xipriotes emigrats. A partir del 1980 la represa econòmica de la zona Sud ha estat notable, a diferència de la zona Nord, boicotejada internacional-ment, sobretot d'ençà de la declaració uni-lateral d'independència (1983). La pobla-ció és formada per una majoria grega (79%) i per una minoria turca (19%), bé que dar-rerament, per raons clarament polítiques, un nombre important de colons proced-ents de l'Àsia Menor han estat traslladats a la zona ocupada per l'exèrcit turc. Al cos-tat de l'element greco-turc viuen a Xipre al-tres minories (maronites, armenis i llatins), que constitueixen el 2% de la població. Les àrees més poblades corresponen a la capi-tal, Nicòsia, i a les ciutats més importants: Lárnaca, Limassol, Famagusta, Kyréneia i Pafos. La comunitat grega és cristiana orto-doxa, i constitueix l'Església autocèfala de Xipre. La comunitat turca és majoritària-ment de religió islàmica. Els idiomes ofi-cials de l'estat són el grec i el turc. El govern constitucional de Xipre és actualment l'únic govern reconegut internacional-ment com a legítim, després de consumir (1975) el vice-president turc Rauf Denktas la proclamació unilateral de la part ocupa-da per l'exèrcit turc com a estat federat turc de Xipre, el qual el 1983 s'autoproclamà independent amb el nom de República Turca de Xipre del Nord. La capital, Nicò-sia, es troba actualment dividida en dues zones, els límits de les quals són controlats per forces de l'ONU.

LA HISTÒRIA

Dins la prehistòria Xipre visqué com un pont entre les “grans potències” (Grècia i Egipte) i com un centre d'intercanvi co-mercial. Els primers indicis de poblament conegut corresponen a l'època neolítica (~5800-3000 aC). Del 3000 al 2300 aC, en el període calcolític, començà a tenir im-portància la producció de coure. La civilit-zació xipriota accentuà el caràcter original, i ric, durant l'edat del bronze. La influència grega d'aquest període no esborrà del tot l'asiàtica, i durant el primer mil·lenni aC Xipre mantingué relacions molt directes amb l'àrea fenícia. Destacaren dues ciutats: Salamina pel cantó grec, i Kition pel feni-ci. D'ençà del 700 aC la civilització xipriota tí-pica es manifesta en procés de formació. Xipre caigué, successivament, sota el domi-ni de les grans potències del moment: assi-ris, egipcis, perses, etc, fins a la conquesta romana, el 58 aC. De primer fou annexada a la província de Cilícia, i més tard (22 aC) constituí una província autònoma. El cris-tianisme hi penetrà aviat, a partir d'Antio-quia. El concili d'Efes (431) reconegué l'au-tonomia de l'Església de Xipre. Fou inclosa dins l'imperi Bizantí en la divisió de Teodo-si (395). La seva situació geogràfica en feia un punt estratègic d'una singular impor-tància en diverses rutes comercials. Un go-vernador de Xipre, Isaac Comnè, s'erigí en sobirà independent (1182). El rei anglès Ri-card I Cor de Lleó, amb altres cavallers pro-cedents de Terra Santa, conquerí l'illa i sot-

meté Isaac al vassallatge d'Anglaterra. El 1192 Ricard cedí l'illa, com a regne independent, al francès Guiu de Lusignan (Guiu I de Jerusalem), en canvi dels seus drets sobre el regne de Jerusalem. Sota els Lusignan, la cort de Xipre esdevingué una de les més sumptuoses i florents de l'Europa medieval. Els mercaders cristians de Terra Santa es refugiaren a Xipre, on sobrevisqué el regne de Jerusalem, amb el seu patriarca, i l'illa fou base de nombroses croades contra els musulmans. Mort misteriosament Jaume II de Xipre (1473), la seva dona féu donació del regne a Venècia (1489). Venècia dominà l'illa fins el 1570, que els turcs la prengueren i la saquejaren. Aquesta pèrdua fou la causa immediata de la lliga entre els Estats Pontificis, Venècia i la monarquia hispànica, que donà lloc a la victòria de la batalla de Lepant (1571); així i tot, la pau del 1573 confirmà l'adquisició de Xipre pels turcs. El domini turc durà fins al s XIX. Durant la guerra contra els grecs, els turcs demanaren auxili al virrei d'Egipte, Mehmet Alí, en canvi de cedir-li Creta i Xipre, el qual, efectivament, ocupà l'illa (1832), però fou recuperada novament pels turcs el 1840. El 5 de novembre de 1914, el mateix dia que l'imperi Otomà, fent costat a Alemanya, declarava la guerra a França i la Gran Bretanya, el sobirà anglès annexà Xipre a les seves possessions. En el tractat de Sèvres (1920) i en el de Lausana (24 de juliol de 1923) hom inclogué la total renúncia de Turquia a Xipre i la ratificació de l'annexió britànica del 1914. El 1931, arran d'un seguit de manifestacions a favor de l'enosi (o integració de Xipre en el regne de Grècia), fou proclamat l'estat d'excepció, suprimint el consell legislatiu, prohibint l'ensenyament de la història grega a les escoles i empresonats o deportats un bon nombre de dirigents polítics i religiosos. Acabada la Segona Guerra Mundial, Gran Bretanya proposà la promulgació d'una carta constitucional atorgant l'autonomia limitada, en la redacció de la qual haurien d'intervenir turcoxipriotes i grecoxipriotes; aquests darrers organitzaren (1950) un plebiscit que palesà llur voluntat d'unió a Grècia (més del 95% de vots afirmatius). El fracàs de les negociacions del govern d'Atenes i els dirigents grecoxipriotes, encapçalats per l'arquebisbe **Makàrios**, amb el govern de Londres, portaren part de la comunitat grecoxipriota a la lluita armada (1954), protagonitzada per l'EOKA. Els britànics, de llur banda, intentaren d'aconseguir el suport de la minoria turca i començà a estendre's la tesi de la partició de l'illa. La guerra civil xipriota deteriorà l'estructura defensiva de l'OTAN, a causa de l'enfrontament de Grècia i Turquia. Per l'acord greco-turc de Zuric (11 de febrer de 1959), ratificat i desenvolupat per l'acord anglo-greco-turc de Londres (19 de febrer de 1959), hom preveia la independència de Xipre sota la garantia —o tutela— de la Gran Bretanya, Grècia i Turquia, la repartició de les funcions administratives i governatives entre els grecs i els turcs de l'illa i l'existència de dues bases navals britàniques. L'arquebisbe Makàrios fou elegit president, i el Dr. Küçük, turcoxipriota, vice-president; el 16 d'agost de 1960 fou proclamada la independència de la República de Xipre, admesa tot seguit a l'ONU. El 1963 una temptativa d'unificació administrativa i executiva motivà greus enfrontaments entre les dues comunitats de l'illa i entre els governs de Grècia i Turquia, que mobilitzaren llurs exèrcits. Makàrios fou desplaçat del poder al juliol del 1974 per un cop militar protagonitzat per la guàrdia nacional, que actuà com a instrument de la dictadura grega. Mentrestant, el 20 de juliol es produí la invasió i l'ocupació de l'illa per part de l'exèrcit turc; els turcs s'empararen del 40% del territori de l'illa —el més important des del punt de vista econòmic— i obligaren més de 200 000 grecs a abandonar llurs terres i possessions. Colonitzaren les zones ocupades amb colons enviats forçosament de les poblacions de l'Àsia Menor. El 13 de febrer de 1975 les autoritats turcoxipriotes proclamaren unilateralment, amb el suport d'Ankara, l'Estat Federat Turc de Xipre, rebutjat per la comunitat internacional, que reconegué com a únic representant legal de Xipre el govern de Makàrios. Mort aquest (1977), fou substituït per Spiros Kiprianú. El 1983 el govern turcoxipriota proclamà de forma unilateral la independència de l'Estat Federat Turc de Xipre amb el nom de República Turca de Xipre del Nord. R.Denktaş continuà com a president de la república turca, càrrec per al qual resultà reelegit l'any 1985. Mentrestant, al territori grecoxipriota, S.Kiprianú, reelegit president els anys 1978, 1983 i

1985, assolia importants èxits en el terreny econòmic, però es veia incapaç d'assolir cap acord amb el govern turcoxipriota amb vista a la reunificació de l'illa. En les eleccions presidencials del 1988 resultà vencedor l'independent Georgios Vassiliú, que perdé el poder l'any 1993 a mans del conservador Glafcos Cleridos.

xiprer [*Cupressus sempervirens*, família de les cupressàcies] *BOT* Arbre perennifoli, monoic, de fins 30 m d'alt, de capçada molt sovint fastigiada i de color fosc, amb fulles esquamiformes imbricades i amb gàlbuls arrodonits. És oriünd de la regió egea, però ha estat conreat des de temps antics a tota l'àrea mediterrània. Els xiprers són plantats en jardins, parcs, cementiris i, arrenclerats, com a paravents.

Xirau i Palau, Joaquim (Figueres 1895 — Mèxic 1946) Filòsof. Estudià filosofia a Barcelona i es doctorà a Madrid, on fou deixeble d'Ortega y Gasset. Completà estudis a París. Fou catedràtic de la universitat de Saragossa i a la de Barcelona (1927-39). El 1939 s'exilià a Mèxic, i fou professor a la universitat. La seva tendència filosòfica es construeix a partir de la teoria dels valors, de la fenomenologia de Husserl, de Max Scheler i de l'anglès Moore. Intenta la superació de l'idealisme subjectiu mitjançant la noció de l'*amor*. Entre les seves obres hom pot esmentar *Las condiciones de la verdad eterna en Leibniz* (1921), *Rousseau y las ideas políticas modernas* (1923), *Descartes y el idealismo subjetivista moderno* (1927), *El sentido de la verdad* (1927), *Amor y mundo* (1940), *El pensamiento y la obra de Bergson* (1944) i *Ramon Llull, filosofía y mística* (1945).

Xirgu i Subirà, Margarida (Molins de Rei 1888 — Montevideo 1969) Actriu. Ingressà com a professional a la companyia de Josep Santpere, amb qui interpretà diversos vodevils. Atreta per un teatre més ambiciós, estrenà *Andrònica* (1910) i *La reina jove* (1911), d'Àngel Guimerà, que representaren la seva consagració definitiva. El 1914 passà a Madrid, on es convertí en la primera figura del teatre castellà, en el qual imposà autors com Alejandro Casona i, sobretot, Federico García Lorca. El 1936 l'escat de la guerra la sorprengué a Amèrica, on adoptà una postura activa a favor del govern republicà. Estrenà en català *Maria Rosa*, de Guimerà, a Buenos Aires. La seva tasca pedagògica, encaminada a la formació d'actors, fou el focus de renovació del teatre sud-americà; dugué a terme la seva activitat a Montevideo.

Xirivella [*ant: Xilvella*] Municipi de l'Horta, situat immediatament a l'W de la ciutat de València (5 km²; 26 129 h [1991]). Actualment el terme és travessat pel nou curs del Túria. La major part del territori agrícola és dedicat a l'agricultura, d'horta a les proximitats del poble i de tarongers a la resta. S'ha industrialitzat molt ràpidament, i té una indústria diversificada: química, de la confecció, del cuir, de mobles, de cartó, metal·lúrgica, tèxtil, de plàstics i de taulers de fusta. El 53% de la població activa treballa en la indústria i el 42% en l'agricultura. Però, a més de població industrial, ha esdevingut un barri-dormitori de la ciutat de València. El *poble* (*xirvellans*; 30 m alt) ocupa l'extrem septentrional del terme, al llarg de la carretera de València a Torrent.

Xiva [*sànscrit: Śiva*] Déu del sacrifici de la mitologia índia, que en l'hinduisme clàssic constitueix, amb *Brahma* i *Vixnu*, la *Trimurti*: n'és l'aspecte destructor. Identificat amb el temps destructor, la seva personalitat està en connexió amb la dansa còsmica i amb la reencarnació samsàra, amb el ioga, amb el culte fàl·lic, etc. El seu símbol és, sobretot, el *līngam* (forma fàl·lica). Hom sol representar-lo amb un tercer ull enmig del front, amb quatre braços que sostenen els seus principals atributs (trident, tambor, destràl i cèrvola), adornat amb serpents.

Xiva de Bunyol [*cast: Chiva*] Municipi i cap de comarca de la **Foia de Bunyol**, a l'àrea de llengua castellana del País Valencià (179 km²; 7 841 h [1991]). Situat a la part oriental de la comarca, al límit amb l'Horta, ocupa la capçalera i el curs alt de la **rambla de Xiva** o riu de Xest, des de la **serra de Xiva** (Santa Maria, 1 135 m alt), fins a la serra de la Parentxisa (329 m alt) i el pla de Quart. En l'agricultura (12% de la població activa) predomina el secà, dedicat a la vinya i, secundàriament, a oliveres i garrofers; el regadiu es dedica a hortalisses a les proximitats de la vila i a tarongers a l'extrem oriental. La indústria (42% de la població activa) s'ha desenvolupat els darrers anys gràcies a la proximitat de València:

Xipre Vista de Kyréneia

porcellana, tèxtil, plàstics, confecció, maquinària i mobles. La *vila* (271 m alt), centre comarcal de la Foia de Bunyol, és situada a banda i banda del riu de Xest, vora la carretera de València a Madrid, al peu del turó que coronen les restes del **castell de Xiva** (d'origen musulmà, bastit sobre antigues construccions romanes) i el santuari de la Mare de Déu del Castell (refet al s XVIII).

xocolata Producte alimentari obtingut barrejant íntimament quantitats variables de pasta de cacau o cacau refinat en pols i sucre finament polvoritzat —s’hi pot afegir mantega de cacau—; el conjunt pren un aspecte sòlid, homogeni i compacte. Els ingredients són mesclats i amassats en calent, refinats, emmotllats (en forma de rajola, pastilla, figures, etc) i refredats d’una manera controlada, per tal d’evitar una distribució irregular dels components. Entre la gran varietat de menes de xocolata, cal destacar la **xocolata amargant** , la **xocolata amb cereals** inflats o torrats, la **xocolata amb fruita seca**, la **xocolata amb llet**, la **xocolata en pols**, etc. Té un cert valor estimulant (pel seu contingut en teobromina) i un gran valor calòric. És utilitzada sola o com a ingredient de confiteria.

xoriguer *ZOOL 1* [*Falco tinnunculus*, família dels falònids] Ocell de l'ordre dels falconiformes, de 34 cm, que té les parts superiors de color castany rogenc, les inferiors ocràcies, amb taques negres formant llistes verticals, les puntes de les ales negrenques i una llista vertical fosca sota cada ull. S'alimenta d'insectes grossos, moixons i petits mamífers. Habita a gairebé tot Euràsia i Àfrica. És comú als Països Catalans.
2 xoriguer petit [*Falco naumanni*, família dels falònids] Ocell de l'ordre dels falconiformes, de 30 cm, semblant al xoriguer, però amb les parts superiors més vermelles i les inferiors rosàcies. Habita al N d'Àfrica, el S i el centre de la Península Ibèrica, el SE de França, la Itàlia meridional, Sardenya, Sicília, el S dels Balcans i Grècia, i des de Pales-

Margarida Xirgu

Vista aèria de Xiva de Bunyol

tina, l'Àsia Menor i la Sibèria sud-occidental fins al Turquestan i el Ienissei superior, i hiverna a l'Àfrica, al S del Sàhara.

Xoriguera, José Benito [o *Churiguera*] (Madrid 1665 — ~1725) Arquitecte i escultor. Treballà en la Capilla del Sagrario de la catedral de Segòvia (1686-90). El 1692 es traslladà a Salamanca, on treballà en la catedral nova (1693). Un altre cop a Madrid, elaborà una part de la façana de l'església de San Cayetano, la de l'església de Santo Tomás, el palau de Goyeneche (avui Academia de San Fernando), que fou modificat posteriorment, i el conjunt de Nuevo Baztán (1709-13). El seu nom ha estat utilitzat per a anomenar la modalitat del barroc hispànic tardà coneguda com a xoriguerisme, bé que aquest artista no en fou pas precisament el conreador més fervent.

xuclamel *BOT* Nom aplicat a les espècies arbustives del gènere *Lonicera*, de la família de les caprifoliàcies. Són arbusts caducifolis de fulles simples, enteres, oposades i breument peciolades, de flors geminades i axil-

lars, groguenques o de blanc rosat, amb la corol·la tubular i bilabiada, i de fruits en baia. El **xuclamel de roca** (*L.pyrenaica*) es fa en roques calcàries de la muntanya mitjana. El **xuclamel negre** (*L.nigra*) creix en boscs, matolls i roquissars de l'alta muntanya. El **xuclamel xilosti** (*L.xylosteum*) habita sobretot als boscs de fullatge caduc de la muntanya mitjana d’una gran part de l'Europa humida.

xueta *HIST* Denominació que a Mallorca hom dóna als components d'un grup de famílies descendents de jueus conversos. Fins al s XVII no apareix documentada, i la seva etimologia, malgrat les teories proposades per tal d'explicar-la, és encara obscura. Després de la conversió en massa del 1435, hi hagué encara nombrosos casos de reincidència, i entre el 1488—data de la introducció de la inquisició a Mallorca— i el 1771 foren sentenciats 460 conversos reconciliats i 594 relapses. D'aquests actes de fe arrenca la tradició antixueta de Mallorca i la seva concreció en uns llinatges determinats, car les relacions posades al claustre de

Sant Domènec de la ciutat de Mallorca amb els noms d'aquestes famílies infamades perpetuaren entre la gent la memòria del que fou anomenat la Cremadissa. El s XVIII marca el punt culminant de la intolerància antixueta. Els matrimonis mixts esdevingueren raríssims. Encara, al començament del s XVIII la inquisició jutjà tres xuetes com a judaïtzants, i a l'últim terç del segle hi hagué intents, fallits, per a desterrar-los a l'illa de Cabrera. Els xuetes reaccionaren, i elegiren entre ells sis diputats, que anaren a la cort a demanar a Carles III llur alliberament social. El rei publicà tres cèdules (1782, 1785 i 1788) en què els xuetes eren declarats iguals a tots els altres mallorquins, aptes a exercir qualsevol càrrec o ofici i idonis per a servir en els exèrcits de terra i mar. El 1820, en ésser suprimida per primera vegada la inquisició, els xuetes havien estat els capdavanters en l'atac contra el palau i els arxius de la inquisició a Mallorca; però amb la victòria posterior dels absolutistes tornaren a ésser perseguits. Durant tot el s XIX les manifestacions anti-

xuetes tingueren encara una gran espectacularitat, i aparegueren nombrosos llibres sobre el tema. Actualment, aquest problema ha perdut la seva antiga virulència, i, si bé encara en alguns sectors de la societat mallorquina les prevencions contra els xuetes són vives, en general són admesos a tot arreu com qualssevol altres mallorquins.

Xúquer, el Riu del País Valencià, que neix a Ojuelos de Valdeminguete, prop del Cerro de San Felipe, a 1 506 m alt, als Montes Universales (Serralada Ibèrica), a Castella (Conca), i desguassa a la Mediterrània a l'altura de Cullera (Ribera Baixa). Amb una conca de 22 100 km², una llargària de 535 km i un cabal mitjà de 60 m³/s, és el riu més gran del País Valencià. Té enormes revingu-des, provocades sobretot per les pluges mediterrànies, que causen desastroses inundacions a la plana litoral. Entre moltes altres, són dignes de record la del 1472, que destruí Alzira, i les del 1982, que s'endugueren la presa de Tous.

X

Yy

Capital quadrada romana

Yy

Uncial

Yy

Minúscula carolina

Yy

Gòtica textura

Yy

Romana antiga humanística

Yy

Cursiva humanística

Yy

Romana transicional del barroc

Yy

Romana moderna neoclàssica

Yy

Egípcia

Yy

Pal sec

Yy

Yamamoto, Isoroku (Nagaoka 1884 — illes Salomó 1943) Almirall japonès. Vice-ministre de la marina (1936) i comandant en cap de la flota (1939), promogué l’avia-ció naval i es mostrà molt actiu en les pre-paracions bèl·liques. Almirall en cap de la flota que dugué a terme l’atac a Pearl Har-bor (1941), dirigí amb èxit l’ofensiva japo-nesa al Pacífic.

Yamasaki, Minoru (Seattle 1912 — De-troit 1986) Arquitecte nord-americà d’ori-gen japonès. Format a les universitats de Washington i de Nova York —d’estudiant col·laborà amb els constructors de l’Em-pire State Building—, no degué res al seu origen japonès, sinó que, movent-se entre un racionalisme del tipus de Mies i un manierisme preciosista i historicista, és el perfecte prototip de l’arquitecte dels EUA. Cal destacar la coberta de l’edifici de l’aeroport de Saint Louis (1953-55), el Mac Gregor Conference Building (1958), a De-troit —obra que obtingué el primer premi de l’Associació dels Arquitectes pel seu perfeccionisme—, pavelló dels EUA a la fira de Nova Delhi (1960), el famós pa-velló de les ciències a l’exposició de Seat-tle (1962) i l’aeroport de Dhahran, a l’Arà-bia Saudita. Juntament amb Emery Roth and Sons projectà el World Trade Center (1975), que té 110 pisos i una capacitat per a 80 000 persones.

Yáñez de la Almedina, Fernando (Almedina, Castella s XV — ? ~1540) Pin-tor castellà. De probable ascendència mo-risca, de jove conegué Fernando de Lla-nos, potser mestre seu. El 1507 apareixen, els dos, cobrant una certa quantitat pel retaule dels *Sants metges* de la seu de Va-lència (se’n conserva només el banc amb una *Pietat*). Del mateix any són les capi-tulacions entre el capítol i aquests dos pintors relatives a les pintures de les por-tes del retaule major a la mateixa seu. Fins el 1513, que és provada la seva estada a València, executà obres com *Sant Dimes crucificat amb un orant* (que hi havia a la catedral), fet encara amb Llanos, i, absent ja aquest, la *Santa Caterina* (Madrid, El Prado), *Sant Damià* (Madrid, El Prado), la *Resurrecció* (Museu de Belles Arts de Va-lència), el petit conjunt de taules conser-vat a la parròquia de Sant Nicolau de València, la sèrie de la col·lecció Monte-sinos de València i la *Mare de Déu amb el Nen* (col·lecció Brauner, València), així com *El Salvador amb sant Pere i sant Pau* (Dortmund, col·lecció Cremer). El 1534 començà a treballar a la seu de Conca, on féu els tres retaules de la capella dels Albornoz i el de la capella dels Peso. A ell és deguda la introducció del Renaixement ple a la Península Ibèrica.

Yaoundé Capital del **Camerun** i de la província del Centre-sud (650 540 h [1987]). Centre polític i administratiu, poc industrialitzat, és principalment una ciutat residencial. Té aeroport internacio-

nal. Centre d’ensenyament superior i seu d’arquebisbat catòlic.

Yeats, William Butler (Dublín 1865 — Rocabruna, Provença 1939) Poeta, drama-turg i assagista irlandès. Tingué molt aviat contacte amb la realitat irlandesa nacio-nalista i amb els seus defensors. S’instal·là en un castell normand a Thoor Ballylee, escenari del seu llibre més famós de poe-sia, *The Tower* (1928). Contribuí en la fun-dació de la societat dramàtica de l’Abbey Theatre (1904), decidíu per al teatre irlan-dès, per al qual escriví diverses obres, la més popular de les quals és *The Countess Cathleen* (1899), seguida *Kathleen nee Hou-lihan* (1902), *The Hour-Glass* (1904), *The Shadowy Waters* (1904), *Deirdre* (1906), etc. El seu interès per l’esoterisme es palesa a *The Secret Rose*, *The Tables of the Law* i *The Adoration of the Magi*, totes del 1897. A partir del 1913 la seva activitat literària prengué un tomb definitiu i començà a escriure la seva producció poètica, amb *Poems Written in Discouragement* (1913), *Responsabilities* (1914) i *The Wild Swans at Coole* (1917). Posteriorment escriví *The Winding Stair* (1933) i *Last Poems and Plays* (1940). Finalment, com a assagista, cal destacar-ne *The Celtic Twilight* (1893) i *A Vision* (1925). El 1923 li fou concedit el premi Nobel de literatura.

Yepes, Narciso (Lorca, Múrcia 1927) Guitarrista murcià. Després d’haver estu-diat als conservatoris de València i de París, féu la seva presentació com a solista amb l’Orquesta Nacional de Madrid, dirigida per Ataúlfo Argenta (1947). Ha actuat arreu del món, i ha dirigit cursos internacionals de guitarra (Holanda, el Japó, l’Argentina i Suïssa).

Ynglada i Sallent, Pere (Santiago de Cuba 1881 — Barcelona 1958) Dibuixant. Fill d’un vilafranquí, de nen ja residí a Barcelona. Exposà a la Sala Parés el 1906. Col·laborà amb el pseudònim Yda a “Pa-pitu” i “L’Esquella de la Torratxa”. Residí a París des del 1912, i hi protegí artistes com Juan Gris. Se centrà en la temàtica de circ i *music-hall*, i més endavant en els temes d’animals, especialment de cavalls, que serien ja sempre la seva gran especialitat. Durant la Primera Guerra Mundial col·la-borà a la revista francòfila barcelonina “Ibèria”. La seva obra es caracteritza per un traç elegantíssim, basat evidentment en el dibuix japonès. En morir deixà instituït a Barcelona el premi de dibuix Ynglada-Guillot. Hom publicà pòstuma-ment uns *Records i opinions* seus (1959), recollits per Carles Soldevila.

Yokohama Ciutat de l’illa de Honshū, Ja-pó, capital del *ken* de Kanagawa (3 288 464 h [1991]). Situada a l’extrem S de la con-urbació de Tòquio, és un important port modernitzat (el primer del país), unit pel canal Keihin a la zona industrial de Tò-quio. Centre comercial més que no pas industrial, hi ha refineria de petroli, in-

y

dústries químiques, mecàniques, tèxtils, drassanes, de maquinària, d'automòbils i d'equipament elèctric.

York Ciutat del NE d'Anglaterra, al North Yorkshire (99 787 h [1991]). Situada a la riba de l'Ouse, és un centre comercial i industrial (indústries metal·lúrgiques i alimentàries). Nucli bretó important, i més tard gran colònia romana, al s VI fou conquerida pels angles, que la feren la capital del regne de Northúmbria. Bisbat (s VII), i posteriorment arquebisbat, durant molt de temps fou rival del de Canterbury i un gran centre d'evangelització anglosaxona i de cultura. Presa pels danesos (867), n'esdevingué un dels nuclis principals. Conserva una gran part de les muralles medievals, restes del castell i diverses esglésies i cases, també medievals. La catedral, gòtica, una de les més importants d'Anglaterra, fou començada cap al 1080 i acabada a la darrerria del s XV; la volta del cor és del tipus de ventall; conserva uns magnífics vitralls dels ss XIV i XV. També és gòtica l'abadia de Saint Mary, actualment en ruïnes.

Yourcenar, Marguerite (Brussel·les 1903 — illa de Mount Desert, Maine 1987) Nom amb què és coneguda Marguerite de Crayencour, escriptora francesa. Ensenyà literatura francesa als EUA, on es naturalitzà i on residí. El 1980 fou la primera dona elegida membre de l'Académie Française. A més d'una esplèndida tasca com a traductora (Virginia Woolf, H.James, K.Kavafis, etc), conreà la poesia, el teatre, l'assaig i sobretot la narració i la novel·la: *Alexis ou le traité du vain combat* (1929), *Le coup de grâce* (1931), *Mémoires d'Hadrien* (1951), *L'oeuvre au noir* (1968), *Souvenirs pieux* (1974), *Anna soror...* (1981), *Comme l'eau qui coule* (1982), etc.

Ysern i Alié, Pere (Barcelona 1875 — 1946) Pintor. Es presentà amb un dibuix a l'Exposició de Belles Arts de Barcelona del 1894. Fou deixeble de Pere Borrell del Caso a la seva acadèmia, on amb Ramon Riera i Moliner formà el nucli generador del grup d'El Rovell de l'Ou. L'any 1899

Yucatán Piràmide esglaonada de Chichén Itzá

fixà la seva residència a París, malgrat que féu freqüents viatges a Barcelona. Solia passar els estius a Tossa o a Pollença, on pintà amb el seu vell amic Hermenegild Anglada i Camarasa. A Barcelona exposà a les Galeries Dalmau, i hi retornà definitivament l'any 1939. Estilísticament, adoptà a París un cert impressionisme paisatgístic, que alternà, més tard, amb temes de dansa —sovint de tipus folklòric andalús— que li valgueren a França un èxit considerable. És ben representat al Museu d’Art Modern de Barcelona.

Yucatán, península de Península de l'Amèrica Central, que separa el golf de Mèxic de la mar de les Antilles (200 000 km²). Pertany gairebé totalment a Mèxic (estats de Yucatán, Campeche i de Quintana Roo). També l'ocupen el departament guatemalenc de Petén i la colònia britànica de Belize. Cap al S es formen algunes serralades, d'una altitud no superior a 200 m. El clima, tropical humit i càlid, ha contribuït a la formació d'una erosió càrstica en estat força avançat: avencs, coves, enfonsaments i circulació —gairebé totalment— subterrània. La pluviositat arriba a més de 1 000 mm anuals. La costa del golf és baixa i sorrenca, i la de la mar de les Antilles és més escarpada. La

vegetació presenta forma de manglar a les costes, i a l'interior hi ha boscs molt densos. La població, concentrada sobretot al N i a l'E, conrea el blat de moro i la canya de sucre i explota la fusta de l'*henequén*.

Yukon Riu de l'Amèrica del Nord (2 554 km). Neix al llac Tagish, al S del territori del Yukon (Canadà), i penetra a Alaska, on desemboca al golf de Norton, a la mar de Bering. El seu cabal és superior a 4 000 m³/s.

Yūsuf ibn ‘Abd al-Raḥmān al-Fihrī (? — 759) Darrer emir d'Al-Andalus (747-759). Assolí el poder amb el suport decidit de Šumayl al-Kilabī, cap dels sirians arribats a Al-Andalus amb les mainades de Balǧ. Intentà de frenar les aspiracions d'‘Abd al-Raḥmān —escapat de Damasc i refugiat a Ceuta— d'instal·lar-se a Al-Andalus, però aquest desembarcà (755) prop d'Almuñécar, i vencé l'emir a la riba del Guadalquivir (756), prop de Còrdova. Yūsuf es refugià a Mèrida, i en tornar-se a alçar contra el nou senyor, fou derrotat i executat per aquest.

Yxart i de Moragas, Josep (Tarragona 1852 — 1895) Crític literari. Col·laborà a diverses publicacions, dirigí la revista “Arte y Letras” (1882-83) i les col·leccions “Biblioteca de Arte y Letras”, on publicà l'assaig *Fortuny* (1881) i la “Biblioteca Clásica Española”. El 1883 ingressà com a membre corresponent a l'Academia de la Historia, i el 1892 fou elegit president de l'Ateneu Barcelonès. Entre el 1886 i el 1890 publicà cinc volums amb el títol d'*El año pasado*, on aplegava una part de la seva obra crítica. La seva obra més important, *El arte escénico en España* (1894-96), recull una sèrie inacabada d'estudis sobre el teatre castellà del s XIX. *Lo teatro català. Assaig històric-crític* fou premiat als jocs florals del 1878. Fou el teòric més important del moviment naturalista a Catalunya. És autor, també, de poemes i narracions, que, al costat d'alguns estudis crítics, foren aplegats per Narcís Oller a *Obres catalanes de Josep Ixart* (1896).

Z

Capital quadrada romana

z

Uncial

z

Minúscula carolina

z z

Gòtica textura

Z z

Romana antiga humanística

Z z

Cursiva humanística

Z z

Romana transicional del barroc

Z z

Romana moderna neoclàssica

Z z

Egípcia

Z z

Pal sec

Zz

Zadkine, Ossip (Smolensk 1890 — Neuilly-sur-Seine 1967) Escultor francès d'origen rus. Es dedicà a la talla i a l'escultura de pedra (*El profeta*, 1915), tot inspirant-se en els elements formals cubistes, i a la recerca d'una abstracció de les formes (*El guitarrista*, 1921); accentuant-ne l'aspecte líric, creà una sèrie de busts (*Rimbaud*, *Apollinaire*, etc), que el portaren vers un barroquisme simbòlic: *Orfeu* (1934). Amb el *Monument a la ciutat destruïda* (Rotterdam, 1954) revelà tot el dramatisme d'una figura humana.

Zagreb [*al*: *Agram*] Ciutat i capital de **Croàcia** (867 865 h [1991]). És situada a la riba esquerra del Sava, al peu dels últims estreps del Medvednica. Principal centre urbà i econòmic de l'estat. Hi ha indústria tèxtil, de fabricació de maquinària agrícola, química, del paper, del calçat i del vidre, entre altres. És també un important nus de comunicacions en l'encreuament de les vies que uneixen l'Adriàtica amb l'Europa oriental i l'Europa occidental amb el Pròxim Orient. Té aeroport internacional. La catedral gòtica de Sant Esteve data del s XIII. Fou fundada al s XI, damunt un antic *vicus* romà. Nomenada ciutat reial lliure per Bela IV d'Hongria i de Croàcia (1242), i no atesa, al s XVI, pels turcs, es convertí després en el centre polític i espiritual dels croats. Capital de la Croàcia-Eslavònia, província autònoma del regne d'Hongria (1867), el 1941 ho fou del regne de Croàcia, el 1945 de la República Federada de Croàcia, a Iugoslàvia i, des del 1991, de l'estat independent de Croàcia.

Zaire [*nom oficial en francès: République du Zaïre*] Estat d l'Àfrica equatorial, que limita al N amb la República Centrafricana, al NE amb el Sudan, a l'E amb Uganda, Rwanda, Burundi i Tanzània, al S amb Zàmbia i Angola i a l'W amb una estreta franja atlànica i amb el Congo (2 345 095 km²; 42 775 000 h [1994]). La capital és Kinshasa.

LA GEOGRAFIA

El territori del Zaire, el més extens de l'Àfrica negra, ocupa la major part (2/3) de la depressió tectònica de la cubeta del Congo. El centre és constituït per una plana de més de 700 000 km², d'una altitud mitjana de 400 a 600 m. A la zona oriental hi ha els grans llacs de Tanganyica, Kivu, Eduard i Albert i els aparells volcànics (Karisimbi, 4 507 m). El clima és típicament equatorial, amb temperatures altes, i molt plujós al centre, on la temperatura mitjana oscil·la als voltants de 26°C, amb valors relativament constants. A mesura que augmenta la latitud el clima es torna subequatorial. La xarxa hidrogràfica, molt rica, és centrada en el riu Congo i els seus nombrosos i importants afluents, entre els quals es destaquen l'Oubangi. La vegetació és, en general, de tipus equatorial; la selva pluvial ocupa gairebé tota la zona plana de la gran cubeta i una part de la perifèria oriental. Als altiplans que voregen la depressió predo-

mina la sabana. A les altes muntanyes la vegetació afroalpina té sovint el caràcter de *páramo*. La riquesa del Zaire es basa en l'agricultura i la mineria. L'agricultura (2,8% del territori) és, en general, de tipus tradicional i base d'una economia de subsistència. Els conreus principals són els de mandioca, blat de moro, moniatos, arròs, cacauets, mill, patates, melca, blat, nyams, colocàsies, llegums, hortalisses i plàtans. Entre els conreus industrials sobresurten els de cotó, canya de sucre, tabac, cacau, palma per a oli, sèsam i cautxú. Altres productes són el cafè, el te i la fruita eventualment exportables. El bosc cobreix el 75% de la superfície del territori i la seva explotació constitueix avui dia la primera font d'energia. La ramaderia és insuficient. El país és ric en minerals, que constitueixen la part més gran de les exportacions. Destaca el coure (sisè productor mundial), el cobalt (primer), manganès, urani, or, radi, zinc, argent, estany (desè), cadmi, tungstè i germani. És el primer productor mundial de diamants, amb el 24% de la producció mundial de diamants industrials. L'activitat industrial, lligada bàsicament a la transformació de minerals i dels productes agrícoles, es concentra a la zona de Kinshasa i a Shaba; es destaquen la metal·lúrgia del coure (setè lloc mundial), el plom, el zinc, l'estany, el cobalt i el cadmi, i les indústries químiques (petroli refinat, gas manufac-

Zaire	
	
	
govern :	república
superfície :	2 345 095 km²
població :	42 775 000 h (est 1994)
capital :	Kinshasha
idioma of. :	francès
moneda :	nou zaire

turat, àcids sulfúric i oleic, sabó), alimentàries (sucre, oli, cervesa i begudes analcohòliques), del tabac, tèxtils (cotó), del calçat i la pell, de la fusta i del ciment. Les comunicacions són deficientes i es basen en els trams navegables dels rius (13 700 km). Banana és l'únic port de façana oceànica. L'eix principal és el Lualaba-Congo-Zaire i el port principal és Kinshasa. El PNB per habitant situa el Zaire com un dels països més pobres del món. El Zaire és poblat per diversos grups ètnics: bantu (2/3 de la població), sudanès, i també grups nilòtics i els pigmeus, en progressiva regressió. Per la seva gran extensió, el Zaire és un país subpoblat (12 h/km²). El 48% de la població és catòlica i el 29% protestant. El francès és la llengua oficial, bé que hom hi parla diverses llengües bantus (*swahili*, luba, ngala, kongo, etc) i sudaneses. El Zaire és membre de l'ONU i de l'OUA.

LA HISTÒRIA

Al final del s XIV o el principi del XV, els kongos, que procedien del nucli bantu occidental, crearen el regne del Congo, amb capital a Mbanzakongo (l'actual Angola). El 1491 el rei Nzinga Mbemba (Alfons I) es convertí al cristianisme i inicià la modernització del seu regne sota el protectorat portuguès. La intensificació del comerç d'esclaus deteriorà les bones relacions, i en 1660-65 esclatà una revolta contra els portuguesos i el regne del Congo esclatà, amb formació de diversos principats (Kakongo, Ngoio, Anzique, Bakuba, etc). Després de les guerres napoleòniques, la conca del Congo fou objecte de diverses exploracions. En una d'elles (1871-77), el rei Leopold II de Bèlgica assolí el control sobre un vast territori a la vall del Congo. Així nasqué l'Estat Lliure del Congo, possessió personal de Leopold II. Els francesos, dirigits per Brazza, s'instal·laren a la vora dreta del riu i formaren el Congo francès. El 1908 el rei Leopold hagué de cedir el Congo a l'estat belga (1908). La mineria (coure, or, diamants, etc) esdevingué el motor de l'economia congolesa des del 1913. L'estructura financera anà a parar a mans dels europeus. En la Segona Guerra Mundial, el Congo Belga esdevingué una de les reserves més importants de les potències aliades (urani, coure, estany, cautxú, cobalt, zinc, etc), però la superexplotació del país motivà diverses revoltes i vagues. El progrés polític fou més lent que l'expansió econòmica. Sota la direcció de Joseph Kasavubu, l'Associació dels Bakongo (ABAKO) vencé en les eleccions municipals a les ciutats principals, i exigí millores polítiques, educatives i informatives. P.Lumumba assumí la direcció dels independentistes i creà el Moviment Nacional Congolès. El 1960 el govern belga decidí de concedir la independència a la colònia. Les eleccions del maig del 1960 donaren el triomf al MNC de Lumumba. Kasavubu esdevingué cap d'estat, i Lumumba, de govern. La regió de Katanga es declarà independent, amb el suport de les tropes belgues, responent als interessos belgues i britànics enfront dels franco-nord-americans. Tingué lloc aleshores una guerra civil amb la intervenció de l'ONU defensant el govern de Kasavubu, mentre els països socialistes donaven suport al govern lumumbista. Finalment, el 1965 el general Mobutu féu un nou cop d'estat i instaurà una dictadura. El 1971 canvià el nom de Congo pel de Zaire (i el 1972 el seu propi nom per Mobutu Sese Seko). El Mouvement Populaire de la Révolution (MPR) esdevingué partit únic, el “mobutisme” (barreja de nacionalisme, messianisme i africanisme) la doctrina oficial. Una forta crisi, agreujada per la crisi mundial (1973-75), augmentà la dependència del Zaire envers els EUA, Bèlgica, França i Israel. El 1977 sorgiren guerilles revolucionàries a la regió de Shaba (antiga Katanga) i a la de Kivu, que foren sufocades gràcies al suport militar de l'exterior. Una nova constitució (1978) i la concessió d'una amnistia (1983) no aturaren, però, els reiterats abusos dels drets humans. En les relacions amb els països veïns han destacat els conflictes amb Tanzània i amb Angola. Després d'uns anys de violentes protestes contra el règim, hom inicià un procés que el 1994 portà a la formació d'un govern de transició cap a la democràcia, amb Kengo Wa Dondo de primer ministre.

Zambezi *[port: Zambeze]* Riu de l'Àfrica meridional (2 260 km de longitud i 1 450 000 km² de conca). Neix als monts Kalene, a la regió de Shaba (Zaire), i travessa la part oriental de Zàmbia; a la frontera amb Zimbawe forma les cascades Victòria; penetra al territori de Moçambic fins que desguassa

a l'oceà Índic. És navegable en el seu curs inferior, fins a Tete.

Zàmbia *[nom oficial en anglès: Republic of Zambia]* Estat de l'Àfrica austral, que limita al N amb el Zaire, al S amb Zimbabwe, Botswana i la República de Sud-àfrica, a l'E amb Malawi i Moçambic i a l'W amb Angola (752 614 km²; 9 132 000 h [1994]). La capital és Lusaka.

LA GEOGRAFIA

La major part del territori és accidentat per sistemes muntanyosos amb elevacions de 1 000 a 1 500 m, amb freqüents depressions (llacs Bangweulu i Kampolombo). El clima és tropical, bé que les temperatures són suavitzades a causa de l'altitud. El riu més important és el Zambezi. La vegetació és principalment de sabana i de selva seca, amb galeries de bosc humit a les valls i fondalades. La major part de la població és ocupada en l'agricultura, principalment de subsistència: blat de moro, mill, melca, mandioca, moniatos, blat, arròs, patates, etc. Entre els conreus industrials hi ha la canya de sucre, el tabac i el cotó, i com a oleaginoses, a més de la grana de cotó, girasol, cacauets i soia. La ramaderia és essencialment bovina (carn, llet i cuirs). És notable la pesca als llacs, al pantà de Kariba i als rius Kafue i Luapula. L'economia de Zàmbia es fonamenta principalment en la riquesa minera: jaciments de coure (cinquè productor mundial), manganès, carbó, maragdes, fosfats, zinc, plom, estany, or, argent, seleni i, sobretot, cobalt (segon productor mundial). La indústria té una bona dotació d'electricitat, sobretot d'origen hidràulic. El sector industrial ha experimentat un considerable creixement, a causa del desenvolupament de la mineria: foneries (i refineries) de cobalt, zinc, plom i cadmi, producció de ciment, indústries alimentàries i del tabac, manufactures de cotó, químiques, de vehicles, de la fusta, refineria de petroli, etc. Hi ha dues etapes de vies fèrries i carreteres sovint acceptables. L'aeroport internacional és a Lusaka. La balança de pagaments és negativa. L'economia de Zàmbia, pròspera fins als primers temps d'independència, ha patit de l'enemistat amb Sud-àfrica i especialment amb Zimbabwe. La densitat de població és molt baixa en tot el territori (7,5 h/km²). La taxa anual de creixement és elevada (33‰ en 1980-85). L'explotació minera ha donat lloc a un augment d'immigrants dels països veïns. La població urbana representa el 43% del total. Predomina el grup bantu, especialment el cafre. La llengua oficial és l'anglès, bé que són parlades altres llengües bantus, com el bemba, el tonga, etc. Quant a la religió, prop de tres quartes parts de la població és cristiana. Zàmbia és membre de l'ONU i de l'OUA.

LA HISTÒRIA

Zàmbia, que, juntament amb Zimbabwe, ocupa la regió de **Rhodèsia**, fou colonitzada pels britànics, que l'anomenaren *Rhodèsia del Nord*. El 1953 s'integrà a la Federació de Rhodèsia i Nyassalàndia, en un projecte que consolidava les posicions de la població blanca. La resistència dels africans, però, fou constant a Rhodèsia del Nord. La Federació de Rhodèsia i Nyassalàndia fou dissolta el 1963; el 1964 l'United National Independence Party (UNIP) guanyà les eleccions legislatives, i aquell mateix any Rhodèsia del Nord assolí la independència, sota el nom de Zàmbia. Sota la direcció de l'UNIP i de Kenneth Kaunda, el país adoptà una línia socialitzant, nacionalista i panafricana. Tanmateix, Zàmbia fou arrossegada per les successives crisis de l'Àfrica austral, com ara la independència d'Angola i de Moçambic i el conflicte a Rhodèsia del Sud (Zimbabwe), que la deixaren pràcticament aïllada. El 1978 Zàmbia hagué d'obrir la frontera amb Rhodèsia (Zimbabwe), enmig d'una forta crisi econòmica provocada per les oscil·lacions del preu del coure, el fracàs de la diversificació agrícola i la corrupció administrativa. El 1973 fou fundada la segona república, presidida per Kenneth Kaunda, i l'UNIP fou declarat partit únic. Arranjats els conflictes amb les veïnes Angola, Zaire i Zimbabwe, Zàmbia donà suport a les forces de l'African National Congress, per la qual cosa Sud-àfrica menà diversos raids contra les bases de l'ANC en territori zambià. Els disturbis contra el règim de Kaunda s'acenturaren i el 1990 Kaunda es veié obligat a acceptar el multipartidisme. A l'agost del 1991 fou aprovada una nova constitució i en les primeres eleccions multipartidistes, a l'octubre del 1991, el Moviment per la Democràcia Multipartidista (MMD) assolí una clara victòria que

posà fi al règim de Kaunda i donà la presidència al seu dirigent i líder sindical, Frederick Chiluba.

Zamora Ciutat de Castella i Lleó, capital de la província homònima, situada a la vora dreta del Duero (68 202 h [1991]). És un centre comercial important: té indústries alimentàries, del cuir, tèxtils (mantes), del vi i de la ceràmica. És seu episcopal. Habitada ja pels vacceus, fou convertida en nucli de comunicacions en època romana. El nom de Zamora arrenca possiblement de l'època goda. Durant la reconquesta fou un baluard fronterer molt valuós. Ocupada pels portuguesos partidaris de Joana la Beltraneja, fou recuperada per Ferran el Catòlic (1476), durant el regnat del qual assolí la màxima esplendor. Conserva restes de les muralles (ss XI-XII). La catedral és romànica (1151-74), amb capçalera gòtica afegida. Altres esglésies romàniques són la de Santiago de Burgo, la Magdalena, Santa Maria de la Horta, etc.

Zamora i Martínez, Ricard (Barcelona 1901 — 1978) Porter de futbol. Jugà amb l'Universitari, i després amb l'Espanyol (1916-19), el FC Barcelona (1919-22), de nou, l'Espanyol (1922-31) i finalment al Real Madrid (1931-36). Fou quaranta-sis vegades internacional. La seva fama ha estat llegendària, i fins i tot internacionalment hom l'ha considerat el millor porter de tots els temps. Exercí d'entrenador, de seleccionador nacional (1952) i de secretari tècnic de l'Espanyol (1957), club al qual restà vinculat fins a la mort.

Zàncara Riu del centre de la Península Ibèrica, afluent de la capçalera del Guadiana (220 km). Neix als Altos de Cabrejas, a la província de Conca, rega la Manxa i desguassa al Guadiana al pantà de Mulateros.

Zapata, Emiliano (San Miguel Anenecuilco, Morelos 1883 — Chinameca, Morelos 1919) Dirigent revolucionari mexicà. D'origen humil i il·lustrat, el 1909 s'uní a la revolta maderista. Després dels acords de Ciudad Juárez (1911), refusà de seguir el president Francisco León de la Barra, i, acorralat a les muntanyes, tampoc no reconegué la presidència de Francisco I.Madero. Proclamà el pla d'Ayala (1911), que proposava un conjunt de mesures agràries radicals, dirigí l'agrarisme i s'alià amb Pancho Villa. Creada la Sobirana Convenció Revolucionària, Zapata i Villa ocuparen la ciutat de Mèxic; però pel setembre del 1914 es produí la ruptura entre els dos dirigents revolucionaris, i les forces de Carranza aïllaren les de Zapata a Morelos, on aquest instaurà un règim revolucionari on aplicà la reforma agrària. El 1919 el coronel Jesús Guajardo li parà un parany i l'assassinà. Immediatament sorgiren diverses llegendes sobre la seva mort.

Zappa, Frank (Baltimore, Maryland 1940 — Los Angeles, Califòrnia 1993) Nom amb què fou conegut el compositor, cantant i guitarrista *rock* nord-americà Francis Vincent Zappa. Combinà en la seva música i els seus espectacles, provocadors i sarcàstics, el *rock and roll* amb elements de la música “culta” contemporània. La seva discografia inclou, entre d'altres, *Freak out* (1966), *Hot Rats* (1969) i *Sheik Yerbouti* (1979). Altres produccions són l'òpera *rock Joe Garage*(1979), la *suite* per a orquestra *Yellow Shark* (1992) i el film *200 Motels* (1971).

Zapporižž'a Ciutat d'Ucraïna, capital de l'*oblast'* homònima, situada a la riba del Dnièper (900 000 h [1993]). Port fluvial, és també un dels centres de siderúrgia i de metal·lúrgia no ferrosa i energètic més grans d'Ucraïna. Té fàbriques químiques de carbó de coc, de materials abrasius, d'automòbils, de transformadors, etc. Fundada el 1770 com a fortalesa amb el nom d'Aleksandrovsk, el 1921 canvià el nom per l'actual, en record dels cosacs zaporoges.

Zaratustra [o *Zoroastre*] [*avèstic: Zarat-hushtra; persa: Zartusht*] Fundador del ***mazdaisme***. D'acord amb les notícies dels Gāthā, Zaratustra era un sacerdot, de la família dels Spitama, que predicà les revelacions rebudes d'Ahura Mazdā i inicià una gran obra de reformador. La tradició el fa originari de Rhages (actual Rây, prop de Teheran), però indicis geogràfics i lingüístics (la llengua de l'Avesta) fan pensar en les regions orientals com el primer ambient de la seva predicació. La llengua de l'Avesta remet a una data més reculada, però molts autors moderns el situen al s VII aC.

Ždanov Ciutat d'Ucraïna, a l'*oblast'* de Donec'ke, a la mar d'Asov (524 000 h

[1993]). Té construccions mecàniques i indústries químiques. Ciutat portuària, hi ha instal·lacions balnearies i turístiques i de banys de fang. Fou anomenada Mariupol fins el 1948, nom que recuperà el 1991.

Zea y Bermúdez, Francisco [o *Cea*] (Màlaga 1772 — ~1850) Diplomàtic i polític andalús. Ambaixador, fou secretari d'estat (1824-25). L'1 d'octubre de 1832, després dels fets de La Granja, Maria Cristina li encarregà que formés govern; confirmat en el càrrec a la mort de Ferran VII (setembre del 1833), continuà la seva política de despotisme il·lustrat. Zea presentà el manifest del 14 d'octubre (1833), que pretenia de reconciliar reialistes i liberals sota les lleis fonamentals del regne. Combatut per tothom, en un moment que la guerra civil ja era un fet, deixà el govern a Martínez de la Rosa (14 de gener de 1834) i es traslladà a Anglaterra. A la seva etapa de govern correspon el decret de la divisió territorial del regne en províncies (30 de gener del 1833) i el de la lliure contractació del treball (gener de 1834), que donà el cop de gràcia als gremis.

zebra *200L* Nom donat a diversos mamífers *perissodàctils* de la família dels èquids que pertanyen al gènere *Equus*, *Dolichohippus* i *Hippotigris* (considerats també a vegades com a subgèneres d'*Equus*). Caracteritzats pel pelatge clar (blanc o groguenc), amb franges transversals fosques (negres o brunes), de diversa amplada, a tot el cos, el coll gruixut, la crinera curta i recta i el cap gros i pesant. Les dues espècies més importants són *Equus (Dolichohippus) grevyi*, pròpia de l'Àfrica oriental, i *Equus (Hippotigris) zebra*, limitada a la península del Cap i força escassa.

zebú [*Bos indicus*, família dels bòvids] *200L* Mamífer artiodàctil del subordre dels remugants i de la subfamília dels bovins, molt semblant al bou, però més baix i no tan rabassut. Té banyes més o menys desenvolupades, i àdhuc sense, i amb un gep musculós característic, generalment més desenvolupat en els mascles. Hom els utilitza en les feines agrícoles i per a obtenir-ne carn i llet. Es troben distribuïts a l'Àfrica i també a l'Índia.

zel *200L* Excitació sexual periòdica dels animals superiors, que es manifesta sobretot en els vertebrats, principalment en les femelles. Coincideix amb el període d'estre del cicle ovàric. El moment de l'ovulació va acompanyat de tot un conjunt de canvis morfològics i fisiològics (aparició de ploatge diferent en els ocells, d'apèndixs i expansions en els peixos, d'excrecions oloroses en els mamífers i hiperèmia dels òrgans reproductors) i canvis de comportament. És l'únic període en què les femelles accepten la còpula. Hi ha femelles amb un sol estre a l'any i n'hi ha amb dos estres o més.

zen Forma japonesa de l'escola budista xinesa Chan, introduïda al Japó pel monjo Eisai (1191) i perfeccionada pel monjo Dōgen (1227). El zen rebutja l'especulació, l'argumentació i la teorització i es preocupa únicament de la il·luminació interior (*satori*). A part la intensa meditació, els monjos de l'escola zen es dediquen a una vida de servei i treball i són considerats al Japó com l'exemple més perfecte d'activitat. El zen ha influït profundament la vida japonesa: el seu esperit impregna elements tan importants de la cultura com ara la cerimònia del te, els arranjaments florals, la jardineria i les famoses arts marcials. És, segurament, la forma de budisme que ha despertat un interès més considerable a l'Occident.

zenit *ASTR* Punt d'intersecció de l'hemisferi celest situat sobre un observador amb la vertical astronòmica del lloc geogràfic d'aquest observador. En el sistema de coordenades horitzontals, el zenit és el punt de màxima altura possible: 90°. El punt diametralment oposat al zenit rep el nom de *nadir*. Hom defineix també un **zenit geodèsic** com el punt d'intersecció de l'hemisferi celest situat sobre un observador amb la recta que és normal a la superfície de l'el·lipsoide terrestre, en el punt geogràfic on es troba l'observador.

Zenó (Elea ~490 aC — 430 aC) Filòsof grec. Deixeble de Parmènides —amb el qual vers el 450 aC visità Atenes, on produïren un fort impacte— i, segons Aristòtil, creador de la dialèctica, la seva aportació fonamental consisteix en la crítica de les opinions dels adversaris de l'ontologia parmenidiana. Dels anomenats arguments o apories de Zenó —dirigits contra la multiplicitat de les coses, per a afirmar la unitat de l'ésser, o contra el moviment, per a de-

Mugabe renuncià públicament a l'establiment d'un règim de partit únic.

zinc [Zn] *QUÍM/ECON* Element químic, de nombre atòmic 30, pertanyent al grup IIB de la taula periòdica. Conegut des de l'antiguitat, hom l'ha emprat en la fabricació del bronze i el llautó. És un element d'abundància mitjana que es troba àmpliament distribuït a la natura; constitueix un 1,2 x 10⁻² per cent del pes de l'escorça terrestre. No ocorre natiu, i hom l'obté per torrefacció en l'aire del carbonat o del sulfur, seguida de reducció amb carbó de l'òxid obtingut i destil·lació del metall. Pot ésser també obtingut per electròlisi de solucions àcides de l'òxid (ZnO). El metall és de color blanc brillant, llustrós, i s'enfosqueix en l'aire per oxidació superficial. Des del punt de vista químic, presenta caràcter amfòter. El zinc actua en tots els seus composts amb valència 2. Des del punt de vista biològic, és un dels metalls més importants. Ocorre en un gran nombre de proteïnes, moltes de les quals tenen funcions enzimàtiques. És un dels oligoelements essencials, i ha d'ésser subministrat en la dieta humana. El zinc, que és trencadís i cristal·lí en fred, és dúctil i mal·leable entre 100° i 150°C; la humitat atmosfèrica l'ataca, i el cobreix d'una capa d'òxid molt prima, que impedeix que l'oxidació sigui profunda. El zinc té un gran nombre d'aplicacions, entre les quals cal esmentar la galvanització del ferro i de l'acer i la preparació de composts de zinc, principalment l'òxid (ZnO). És emprat per a fer objectes emmotllats, i, en planxes, hom l'utilitza per a fer-ne canonades i recipients, per a cobrir teulades, per a fotograuats, etc. El zinc entra en la composició de molts aliatges, entre els quals el llautó, amb tots els metalls ordinaris, llevat del plom i del bismut. El mineral procedeix essencialment de l'Amèrica del Nord, amb el 23,2% del total (19,1% al Canadà), l'URSS (16,3%), Austràlia (12,1%) i l'Amèrica Llatina (el Perú i Mèxic).

zodiàc *ASTR/ASTROL* Banda de l'esfera celest que té una amplada d'uns 17°, la qual és travessada longitudinalment per l'eclíptica, que la divideix en dues meitats iguals. El Sol ressegueix l'eclíptica completament en 12 mesos, i per això els antics consideren el zodiàc dividit en 12 rectangles iguals, coneguts amb el nom de **signes del zodiàc** i anomenats, respectivament, Aries, Taure, Bessons (o Gòmini), Càncer (o Cranc), Lleó, Verge, Balança (o Libra), Escorpió (o Escorpí), Sagitari, Capricorn, Aquari i Peixos. Cadascuna d'aquestes zones té una longitud de 30º, i el Sol resta al seu interior durant un mes. Per conveni, hom considera que el primer signe comença al punt γ, o primer punt d'*Aries*. Els estels que hi havia dintre cada signe foren agrupats, a l'antiguitat, en constel·lacions, a les quals hom féu correspondre una figura d'acord amb les característiques de la seva disposició al firmament. La correspondència entre les constel·lacions i els signes que les contenen ja no es dona actualment, i no es tornarà a donar dins de 26 000 anys. Les creences astrològiques, que foren realment les primeres a introduir el concepte de zodiàc, el fan servir com a base fonamental per als horòscops personals.

Zola, Émile (París 1840 — 1902) Novel·lista francès. Després de la publicació de certes obres encara inspirades per una concepció romàntica de la novel·la, bé que ja amb trets del seu futur estil, com *Thérèse Raquin* (1867), *Les mystères de Marseille* (1867), etc, començà la publicació d'una obra cíclica (inspirada en la *Comèdia humana*), en la qual pretengué d'aplicar les teories dels doctors P.Lucas i Ch.Letourneau sobre les lleis de l'herència i la fisiologia de les passions. Així, *Les Rougon-Macquart* (1871-93) és la “història natural i social d’una família sota el segon Imperi”; dona una visió patètica dels diferents estaments de la societat: el món petitburgès de les ciutats de províncies (*La fortune des Rougon*, 1871), el París miserable (*L'assommoir*, 1877), la guerra (*La Débâcle*, 1892), el món de les mines (*Germinal*, 1885), dels pagesos (*La terre*, 1887), etc. A partir de *Germinal*, sobretot, es fa palesa la ideologia, cada vegada més pronunciada, cap al socialisme, tendència que apareix clarament en el cicle de les ciutats: *Lourdes* (1894), *Rome* (1896), *Paris* (1897), i més encara a *Les quatre Évangiles* (1899-1903; el darrer, inacabat), obra en què es fa sensible l'evolució de l'autor des del realisme pessimista del començament fins al messianisme dels darrers anys. Escriví també uns quants volums de contes, i sobretot texts teòrics, on definí meti-

culosament la ideologia i l'estètica del **na-turalisme**, com en *Le roman expérimental* (1880).

zoologia *ZOOL* Ciència biològica que té per objecte l'estudi dels animals. El seu camp té un abast molt ampli, que inclou tots els éssers vius, llevat dels organismes vegetals, estudiats per la botànica, i els bacteris, objecte d'estudi de la microbiologia. Dins el sistema modern de classificació de la biologia o ciències biològiques, hom inclou la zoologia dins la *biologia d'organismes* (que fóra la “biologia clàssica”), nivell d'integració superior al de la biologia molecular i la biologia cel·lular i inferior al de la biologia de poblacions i al de la biologia d'ecosistemes (o →*ecologia*). Pel seu caràcter de ciència global, la zoologia se serveix del suport d'una sèrie de disciplines especialitzades que tenen objectius de recerca específica. Aquest és el cas de la *morfologia* i la *morfologia comparada*, l'*anatomia* i l'*anatomia comparada*, la *histologia* i la *citologia*, ciències que s'ocupen, a diferents escales, de l'estudi de l'estructura dels éssers vius. També l'*embriologia* i l'*embriologia comparada*, la *fisiologia* i la *fisiologia comparada*, l'*ecologia*, l'*etologia*, la *biogeografia* i la *zoogeografia* i la *sistemàtica* són ciències que presten el seu concurs als estudis zoològics. La *paleontologia animal*, inclosa dins la geologia, dona finalment a la zoologia una visió de conjunt del regne animal i la seva evolució. Com a branques específiques de la zoologia, dedicades a l'estudi dels diferents grups animals, hom pot citar la *mastologia* (mamífers), l'*herpetologia* (amfiis i rèptils), l'*ornitologia* (ocells), la *ictiologia* (peixos), l'*entomologia* (insectes), la *carcinologia* (crustacis), la *malacologia* (mol·luscs), l'*helmitologia* (cucs) i la *protozoologia* (protozous). La història de la zoologia, entesa com a estudi de l'estructura visible dels animals, arrenca de temps molt antics, puix que hi ha descripcions d'animals (útils o nocius per a l'home) en totes les cultures i civilitzacions. Hom considera →*Aristòtil* el fundador de la zoologia racional (*Història dels animals*). Plini el Vell s'ocupà també de temes zoològics en la seva *Naturalis historia*. Durant tota l'època antiga els coneixements zoològics estigueren impregnats d'una concepció màgico-religiosa de la vida. Dins l'àrea cultural catalana, hom retroba aquests plantejaments en les obres de Ramon Llull *Llibre de natura* i *Llibre de meravelles*, i també en diferents còdexs gòtics catalans, com el *Libre de natures de bèsties e d'aucells e lur significació*, atribuït a Pere Pasqual. Tancat el parèntesi medieval, la zoologia racional inaugurarà una nova etapa als ss XVI i XVII, afavorida pels descobriments geogràfics, els viatges i el nou clima intel·lectual del Renaixement. Nasqué, així, una nova *història natural*, de la qual la zoologia era una branca essencial, que pretenia desxifrar i interpretar l'estructura visible dels animals, aïllada ja de tota màgia o significat diví (C.Gesner, U.Aldrovandi, F.Willoughby, M.Malpighi, etc). L'època moderna de la zoologia fou iniciada amb Carl von Linné, que introduí en l'estudi dels éssers vius un nou ordre descriptiu que permeté llur comparació i classificació en ordres, gèneres i espècies. La nomenclatura i sistemàtica moderna, binomial, és basada en la desena edició (1758) del seu *Systema naturae*. Altres zoòlegs destacats són L.Daubenton, creador de l'anatomia descriptiva dels mamífers, R.A.F. de Réaumur, que estudià els insectes, i D.F.Müller, que investigà els protozoaris. C.F.Wollff inicià l'enbriologia descriptiva, i L.Spallanzani estudià experimentalment la fecundació dels animals. A la fi del s XVIII i al principi del XIX es produí una nova ruptura en la manera de considerar els éssers naturals: amb el cavaller de Lamarck nasqué el concepte d'organització interna dels éssers vius, i Cuvier fou l'iniciador d'una nova disciplina científica, l'anatomia comparada, i de l'estudi dels fòssils com a formes associades a les espècies actuals. Tots aquests factors, sumats a la introducció de la noció de temps en l'estudi de la natura, determinaren ben aviat, sota l'impuls de Lamarck i de Darwin, l'aparició de la teoria de l'evolució i d'una nova ciència, la →*biologia*, que estudiava l'organització interna i les propietats singulars que tenen els éssers orgànics. Des d'aleshores qualsevol qüestió zoològica important es planteja sota forma de problemàtica d'evolució animal. Tot i el gran avanç dels últims dos segles, la gran riquesa faunística de la Terra és encara coneguda d'una manera incompleta. Hom calcula entre 1 200 000 i 1 500 000 el nombre d'espècies animals que viuen en diferents biò-

tops del planeta. Cada any s'introdueixen al voltant d'uns 24 000 canvis en la nomenclatura sistemàtica. D'altra banda, la zoologia, com a ciència de síntesi, s'ha enriquit amb els extraordinaris avanços de ciències biològiques com la genètica, l'ecologia i l'etologia i l'aplicació de noves metodologies i tècniques d'observació i d'anàlisi, que permeten d'integrar l'espècie biològica dins un context evolutiu, ecològic i biogeogràfic. Entre els animals més ben coneguts hi ha els ocells (hom estima conèixer-ne el 99% dels existents) i els mamífers (el 90%), i entre els més desconeguts, els invertebrats marins (el 10%). Als Països Catalans, la zoologia no fou conreada d'una manera científica fins ben entrat el s XIX. Al Rosselló fou creat el cèlebre Laboratori Aragó (1881), amb el seu aquari, un dels més prestigiosos del món en zoologia marina. També hi hagué un desvetllament de l'interès per la zoologia a Barcelona, on fou creat el Parc Zoològic i el Museu de Zoologia (1882). Més tard aquestes institucions foren completades amb el departament de zoologia de la universitat, l'Institut de Investigaciones Pesqueras (amb un dels millors aquaris marins) i les seccions de zoologia de l'Acadèmia de Ciències i Arts i de la Institució Catalana d'Història Natural, entre d'altres.

Zorrilla y Moral, José (Valladolid 1817 — Madrid 1893) Poeta i dramaturg castellà. A Mèxic (1855) fou protegit per l'emperador Maximilià. El 1882 ingressà a l'Academia Española. De la seva poesia, amb predicció pels motius històrics i llegendaris, les tradicions antigues, etc, destaquen algunes composicions líriques (*Orientales, La noche de invierno*, etc); però sobretot les llegendes, d'una gran força descriptiva i un gran dramatisme: *A buen juez, mejor testigo, El capitán Montoya, Margarita la Tornera*, etc. En teatre, deu la fama al drama *Don Juan Tenorio* (1844), bé que d'altres obres són potser de més perfecció, com *El zapatero y el rey* (1840), *Traidor, inconfeso y mátir* (1849), etc. Escriví en prosa unes interessants memòries: *Recuerdos del tiempo viejo* (1880-83).

Zugspitze Cim dels Alps Bavaresos, a l'alta Baviera, Alemanya, a la frontera amb el Tirol austriac i al SW de Garmisch-Partenkirchen. Amb 2 964 m, és l'altitud màxima d'Alemanya.

Zújar Riu d'Extremadura, afluent del Guadiana per l'esquerra (214 km). Neix de la unió del Gualemar i l'Esteras, al peu de la Sierra de Siruela, i desguassa al Guadiana prop de Villanueva de la Serena. És utilitzat per al regadiu.

Zuloaga Zabaleta, Ignacio (Éibar 1870 — Madrid 1945) Pintor. Treballà a Roma (1889) i a París (1890), on visqué amb Santiago Rusiñol, Josep M.Jordà i Pablo Urranga. Des del 1899 portà a terme una gran carrera pictòrica internacional: presentà obres a París, Venècia, Alemanya, Viena, Buenos Aires, Santiago de Xile, etc. El 1909 exposà individualment a Nova York. El seu art, d'un realisme sòlid, elegant i auster, entroncat amb la tradició realista hispànica del s XVII, se centrà bàsicament en la figura: especialment temes castissos ibèrics (toreros, *ballaoras* i tipus populars castellans), sovint sobre l'“Espanya negra”, retrats i alguns paisatges, sobretot de Castella. La seva mitificació dels temes de la Meseta i la seva amistat amb molts dels escriptors de la Generació del 98 han fet que hom hi veïes un dels millors intèrprets plàstics d'aquesta generació. Cal remarcar també els seus retrats de personatges, situats molt sovint davant el paisatge que els era més propi (*Enrique Larreta*, 1912, col·l paticular; Buenos Aïes; *Maurice Barrès*, 1913, col·l particular; *El Dr. Marañón* 1919, Madrid, col·l Marañón; *Manuel de Falla*, 1932, Zumaya, col·l Zuloaga; etc).

Zumalacárregui y de Imaz, Tomás de (Ormaiztegui, Guipúscoa 1788 — Cegama 1835) Militar carlí. Lluità durant la invasió napoleònica i, amb els absolutistes, en la guerra contra els liberals, els anys 1822 i 1823. El 1829 Ferran VII l'ascendià a coronel i l'envià de governador al Ferrol. Quan esclatà la primera guerra Carlina (1833) fou nomenat general en cap de l'exèrcit reial de Navarra. Formà un exèrcit i combaté victoriosament els cristins amb la tàctica de guerrilles. Més tard derrotà successivament diversos generals liberals dels més prestigiosos (a Viana, Eraul, Alegria, Doña María, Deskarga, etc). També sofrí algunes derrotes, que no feren minvar, però, la seva anomenada, gairebé mítica. El 1834 acceptà la humanització de la guerra i el *conveni d'Elliot*. L'any 1835 derrotà Espartero a Du-

rango i formalitzà el setge a Bilbao, tal com li imposaren el pretendent i la cort. Una bala perduda el ferí a la cama i finalment li provocà la mort.

Zurbarán, Francisco de (Fuente de Cantos, Extremadura 1598 — Madrid 1664) Pintor extremeny. El 1634 viatjà a Madrid, cridat, sembla, per Velázquez, per tal de participar en la decoració del Buen Retiro. Tornà a Sevilla i hi realitzà les seves obres més conegudes i apreciades: conjunts del monestir de Guadalupe (1638) i de la cartoixa de Jerez (1638). Després del 1645, amb l'arribada de la segona generació, capitanejada per Murillo, la seva estima decresqué. L'art de Zurbarán parteix del naturalisme arribat d'Itàlia a la Península Ibèrica. Utilitzà la llum com a element definidor dels contorns. Pictòricament limitat, practicà una “manera” sòbria, ben recolzada en el dibuix. Les seves composicions són hieràtiques i poc enllaçades, com si cada personatge fos una obra aïllada. Bona mostra d'aquesta incapacitat és *La defensa de Cadis* (1684), per al Salón de Reinos del Buen Retiro (avui al Museo del Prado). De magistral, però, cal qualificar la seva *Natura morta* —única signada i datada (1633)— (avui a la Norton Foundation de Los Angeles).

Zurita y de Castro, Jerónimo (Saragossa 1512 — 1580) Historiador. El seu sogre, secretari de la inquisició, l'introduí en la carrera burocràtica inquisitorial, a la qual serví fins a la seva mort. El 1548 fou nomenat cronista del Regne d'Aragó i li fou encarregada una crònica de la corona d'Aragó en castellà i en llatí. El 1562 inicià la publicació dels *Anales de la Corona de Aragón*, publicació que originà violents atacs i defenses. El 1566 fou nomenat secretari de cambra de Felip II de Castella. El 1571 fou nomenat mestre racional de Saragossa. En 1578-79 acabà la publicació dels *Anales*, i el 1580 sortí la seva continuació o *Historia de don Fernando el Católico*. Per a la confecció de la seva obra viatjà a Sicília, Nàpols, Roma, Barcelona i València. Una part de la seva correspondència erudita ha estat publicada.

Zweig, Stefan (Viena 1881 — Petropolis, Rio de Janeiro 1942) Escriptor austriac d'origen jueu. Emigrà a Anglaterra (1930) i després als EUA i al Brasil, on se suïcidà, juntament amb la seva segona muller. La seva obra dramàtica i lírica porta l'empremta de l'expressionisme i del simbolisme de l'escola de Viena. Es revelà com un mestre incontestable de l'art novel·lístic i biogràfic, i es destaca sobretot en l'anàlisi dels estats d'ànim de l'home modern, influït per les teories de Freud. De la seva obra, abundosa, cal destacar *Drei Meister: Balzac, Dickens, Dostojevski* ('Tres mestres: Balzac, Dickens, Dostojevskij', 1920), *Der Kampf mit dem Dämon: Hölderlin, Kleist, Nietzsche* ('La lluita contra el dimoni: Hölderlin, Kleist, Nietzsche', 1925), *Sternstunden der Menschheit* ('Hores estel·lars de la humanitat', 1928) i *Maria Stuart* (1935). Conreà també la poesia, la narració, per exemple *Amok* (1921), i el teatre: *Jeremias* (1918). Deixà també la seva autografia: *Die Welt von Gestern* ('El món d'ahir', 1944).

Zwingli, Huldrych (Wildhaus, Toggenburg 1484 — Kappel 1531) Reformador suís. Canonge de la catedral de Zuric (1521-22). Influït pel pensament de Luter, inicià (1520) la predicació de la **Reforma**; finalment, proclamà la independència de l'església suïssa enfront de Roma. Presentà a la sala del consell municipal de Zuric (1523) seixanta-set conclusions sobre el principi fonamental de la “*sola Scriptura*” com a norma de fe i un pla complet deaforma de la ciutat, que fou adoptat. Enfrontats els cantons catòlics amb Zuric, la dieta de Lucerna prohibí (1524) la predicació de la Reforma. El 1525 publicà *De vera et falsa religione commentarium* i fundà l'Institut Teològic (d'on sortí la Bíblia de Zuric). El 1526 els catòlics proclamaren l'excomunió de Zwingli. D'altra banda, el col·loqui de Marburg amb Luter (1529) no arribà tampoc a cap acord, a causa del radicalisme zwinglià en la doctrina eucarística. Amb motiu de la Dieta d'Augsburg (1530), redactà la *Fidei ratio*, que envià a Carles V, i poc després l'*Expositio fidei* (1531), dirigida a Francesc I de França. Esclatada la guerra entre els cantons suïssos; Zwingli, ferit en la batalla de Kappel, morí a mans dels catòlics perquè refusà de confessar-se i d'invo-car la Mare de Déu; el seu cos fou esquarte-rat i cremat per traïdor i heretge. Les obres de Zwingli omplen disset volums del *Corpus reformatorum*.